M. TULLII CICERONIS

PERA OMNIA

UNO VOLUMINE COMPREHENSA

CURIS SECUNDIS EMENDATIORA

ET

ADNOTATIONIBUS INDICIBUSQUE AUCTIORA

EDIDIT

CAROLUS FRIDERICUS AUGUSTUS NOBBE

PHIL. IN UNIVERSITATE LITT. LIPS. PROF. ET GYMNASII NICOLAITANI RECTOR

NOVA EDITIO STEREOTYPA.

LIPSIAE

SUMTIBUS ET TYPIS CAROLI TAUCHNITII.

LONDINI

PROSTAT APUD DAVID NUTT.

1850.

hoch sc

Iconographie Romaine
par Visconti. pl. 12.

PROOEMIUM.

Detritis longo usu laminis stereotypis, quibus ante hos XXII annos C. Tauchnitius priorem Tullianorum operum editionem meam insculpendam curaverat, honestissimus eius filius, qui nunc officinae clarissimae praeest, mihi significavit velle se hanc editionem novis auspiciis repetere mihique potestatem facere primo aliorum et meis studiis nunc etiam magis restituendi scriptoris, deinde fidei faciendae novis emendationibus, denique etiam sublevandae legentium memoriae.

Sic tria potissimum sunt nova huius editionis munera, primum emendationis, alterum adnotationis et indicis tertium.

Ac primum quidem emendatio ita instituenda erat, ut editio, quo plurium usui accommodaretur, nec operoso apparatu oneraretur, et quam maxime parabilis efficeretur. Hanc ipsam ob caussam non ad codicum conferendorum fidem licebat orationem refingere, sed ad eorum in primis editorum auctoritatem, collatorum codicum testimonio confirmatam, revocare, quorum exempla nunc quum maxime in scholis usu veniunt. Erat autem hoc ante omnia videndum, ut emendationis ratio, quantum fieri posset, ubique sui esset similis et perpetua. Itaque quamquam singuli singulorum quorumdam librorum emendatores in usum non posse non adhiberi videbantur, tamen praeter ceteros consulendi erant, qui omnia Ciceronis opera edenda susceperant inde ab Ernestio, a quo primo veluti sponsore editionis meae fides repetenda erat. Iam quum in priore editione Ciceronis orationem cum Ernestii, Garatonii, Beckii, Schützii vetustissimorumque editorum exemplis contulissem, nunc id faciendum putavi, ut, novissima quoque Orellii recensione ac, quoad sufficerent, Klotzii et Madvigii, qui inceptum non absolverant, principiis uterer. Nec potui, quin etiam de singulis libris optimos recentioris temporis auctores in consilium vocarem, ut Lindemannum et Ellendtium de Rhetoricis, de aliis alios, suo quemque loco nominatos. Maior autem mihi suppetebat librorum

copia, quam quae ad rem pro instituta ratione mihi posset esse usui. Tanta erat utriusque bibliothecae academicae et senatoriae potissimum abundantia, tanta antistitum liberalitas. Iterum quos olim contuleram, Aldum Manutium et Ascensium, consului, collatorumque iam olim codd. Oxoniensium et Neapolitanorum apparatum ad manum habui, nec tamen licuit memorare, ne fines, quos ego servandos susceperam adnotatio excederet.

Deinde adnotatio suis i. e. angustioribus scholasticae editionis finibus continenda erat, ne honestissimo deessem librario, qui quum Ciceronis adeundi copiam quam plurimis lectoribus facere vellet, tantum modo spatii concesserat, quanto possem ostendere, qualescumque orationis Ciceronianae mutationes non operarum festinationi esse imputandas, sed et meo arbitrio niti et idoneorum testium testimonio. In hoc negotio summae brevitati studere debebam, et ut studerem, aliquoties admonebar, ne in maius opus excresceret editio. Quare leviores quaedam mutationes silentio plane praetereundae erant, quo non inertiae indulgerem, sed angustiarum rationem haberem. Hoc e genere sunt v. c. conversiones copulae et in atque et ac, neque in nec, ab ante litteras consonas in a, pronominum is in hic et quis in qui, ac vice versa, praeterea commutationes terminationum verbi asti, ástis, arunt in avisti, avistis, averunt, nil in nihil itemque eius generis alia. Deinde asteriscum, coniecturae comitem, pariter atque uncos, dubiae suspectaeve auctoritatis indices, e superiore editione superstites, pro re nata sustuli, plerumque lectore non monito, contra plerumque monito, ubi servandos aut novos adiiciendos putaveram. Tum, ne scripturae variantis enarratio iusto magis accumularetur, ubique fere satis habui huius et superioris editionis meae discrimina indicasse siglis additis, editorum nomina significantibus. Haec suo quaeque loco notavi: hic autem superest ut me siglis N 1. et N 2., priorem et hanc alteram recensionem meam designasse memorem. In hoc tantae brevitatis studio, quod plus poscit temporis, quam copiose scribendi negotium, passim sane temperare mihi non potui, quin etiam alia commemorarem, quae vel ad tuendam loci emendationem vel ad scripturam versus compluries citati aequandam valerent.

Praeterea rogatu meo collega coniunctissimus, Rob. Will. Fritzschius, vir eruditissimus et subtilissimus, mecum quam accuratissime dedit operam, ut ne quae in speciminibus typotheticis vitia relinquerentur. Sicubi vero relegenti mihi expressum iam typis exemplar commissum aliquid esse videbatur, lectorem adnotatione monui, typographum autem rogavi, ut e laminis stereotypis illud postea tolleret.

Tertium autem munus, quod non licebat anno CIƆIƆCCCXXVII. addere, indices dico, quamquam perbreves, librarius, quo est ingenio ad iuvanda litterarum studia promptissimo, mihi facile concessit, ut huic alteri editioni adiungerem. Enimvero persuasum habebam, illos maxime similium locorum comparatione esse ad litterarum Tullianarum studia perutiles. Quos quo facilius componerem brevioresque redderem, singulos deinceps Ciceronianorum operum libros suo quemque numero signavi, quo et ego illos omissis titulis notare et lectores ordine evolvere facili negotio possent. Eadem mente historiam de vita M. Tullii et temporibus iuventutis usui etiam magis, quam olim, accommodandam et singulorum librorum summaria recognoscenda censui. Nec defuit operi typographicae institutionis liberalitate et elegantia cultissimus librarius, chartis usus melioribus typisque et figurae gracilitate et collocatione ad legendum multo facilioribus. Itaque etiam simulacro Ciceronis pulcherrimo, quo de Boettigeri sententia Tauchnitius pater superiorem editionem ornaverat, hanc filius dignissimus exornandam censuit.

Quare prodeat nunc quam diligentissime instructus Cicero, et prosit quam plurimum elegantioris eruditionis appetentibus adolescentibus.

Scrib. Lipsiae mense Decembri anni MDCCCXLIX.

NOBBE.

I N D E X.

EPISTOLAE.

OPERA PHILOSOPHICA.

FRAGMENTA.

ADNOTATIO ET INDICES.

ANNALES CICERONIANI.

Ann. act. Cic.	Urbis cond.	Ante Chr.	
1	648	106	*Coss. C. Atilius Serranus, Q. Servilius Caepio.* Die III. Nonas Januar. M. Tullius Cicero in villa Arpinati natus est patre M. Tullio Cicerone equite, matre Helvia. — Pridie Kal. Octobr. natus est Pompeius. — Marius in Numidia contra Iugurtham bellat.
2	649	105	*Coss. P. Rutilius Rufus, Cn. Mallius Maximus.* Coss. a Cimbris devicti sunt. — Iugurtha Sullae Marii quaestori vinctus traditur et ad Marium mittitur.
3	650	104	*Coss. C. Marius II., C. Flavius Fimbria.* Kal. Januariis Marius de Jugurtha triumphat. Bellum adv. Cimbros et Teutonos decernitur. — Hoc aut postero anno nascitur Q. Cicero frater.
4	651	103	*Coss. C. Marius III., L. Aurelius Orestes.* Marius bellum Cimbricum parat.
5	652	102	*Coss. C. Marius IV., Q. Lutat. Catulus.* Marius Teutonos et Ambrones ad Aquas Sextias vincit. — Antonius orator praedones maritimos urget. — Archias poëta Romam venit.
6	653	101	*Coss. C Marius V., M'. Aquilius.* Aquilius contra fugitivos in Siciliam missus bellum servile componit. Cimbri pugna ad Athesin fluv. a Mario et Catulo procos. vincuntur.
7	654	100	*Coss. C. Marius VI., L. Valerius Flaccus.* L. Appuleius Saturninus trib. pl. et C. Servilius Glaucia seditione mota interficiuntur. — Q. Metellus Numidicus illius lege agraria recusata ultro in exilium abit.
8	655	99	*Coss. M. Antonius (orator), A. Postumius Albinus.* Metellus revocatur. C. Iulius Caesar nascitur Idibus mensis Quintilis postea suo nomine dicti.
9	656	98	*Coss. Q. Caecilius Metellus Nepos, T. Didius.* Aquilius repetundarum reus ob belli servilis memoriam absolvitur, caussam dicente Antonio.
10	657	97	*Coss. Cn. Cornel. Lentulus, P. Licinius Crassus.* L. Valerius Flaccus et M. Antonius Crassus lustrum faciunt. T. Didius

A. C.	U. C.	a.Ch.	
			procos. contra Celtiberos bellum gerit, sub quo stipendia facit Sertorius trib. mil.
11	658	96	*Coss. Cn. Domitius Ahenobarbus, C. Cassius Longinus.* Ptolemaeus Apion, rex Cyrenarum, populum Romanum regni sui heredem instituit.
12	659	95	*Coss. L. Licinius Crassus, Q. Mucius Scaevola.* Lex Licinia Mucia de civitate, ne quis sit pro cive, qui non sit civis, magna sociorum multitudine pro civibus se gerentium irritata et in civitates suas remissa, belli Marsici caussa fuit gravissima.
13	660	94	*Coss. C. Caelius Caldus, L. Domitius Ahenobarbus.*
14	661	93	*Coss. C. Valerius Flaccus, M. Herennius.* L. Sulla praetor. Didius ex Hispania citeriore, ex ulteriore P. Crassus triumphat.
15	662	92	*Coss. C. Claudius Pulcher, M. Perperna.* Censores Cn. Domitius et P. Crassus lustrum instituunt. Sulla Ariobarzanem Cappadociae regem Mithridate expulso restituit.
16	663	91	*Coss. L. Marcius Philippus, Sex. Julius Caesar.* Cicero sumpta toga virili in forum venit; inter aequales litterarum studio eminet; scribit *Pontium Glaucum* versibus tetrametris. Hoc anno disputatio de Oratore in Tusculano habita fingitur. L. Crassus orator moritur. M Livius Drusus a Q. Vario interficitur.
17	664	90	*Coss. L. Julius Caesar, P. Rutilius Lupus.* Hoc fere anno Cicero Arati Phaenomena Latine convertit. Oritur bellum Marsicum vel sociale.
18	665	89	*Coss. Cn. Pompeius Strabo, L. Porcius Cato.* Cicero iuri civili dat operam duce Q. Scaevola augure, et in Pompeii Cos exercitu tiro militat bello Marsico.
19	666	88	*Coss. L. Cornelius Sulla, Q. Pompeius Rufus.* Cicero Phaedro Epicureo et Philoni Academico philosophis, in re iudiciali Q. Scaevolae pontifici, ac Sulpicio tribuno quotidie fere concionanti operam navat. Hunc in annum refertur sermo de amicitia. Hoc tempore Arati

A.C. | U.C. | a.Ch.

Phaenomena et Prognostica Latine interpretatus est.

20 667 87 *Coss. Cn. Octavius, L. Cornelius Cinna, et in eius locum suff. L. Cornelius Merula.*

Cicero Molone Rhodio Romae artis oratoriae doctore utitur. Cinna et Marius Romam cruentant caedibus virorum optimorum, Q. Catuli, M. Antonii, C. et L. Caesarum. Merula venas sibi incidit. Sulla Athenas oppugnat et Mithridatem bello petit.

21 668 86 *Coss. L. Cornelius Cinna II., C. Marius VII.*

Sulla bellum Mithridaticum gerente ac Cinna et Mario Romae dominantibus, Cicero quum aliis omnibus disciplinis, tum dialecticis exercitationibus occupatur, et hoc quoque tempore libros scripsit rhetoricos, quorum duo de Inventione sunt superstites.

22 669 85 *Coss. L. Cornelius Cinna III., Cn. Papirius Carbo.*

Cicero una cum M. Pisone et Q. Pompeio aliisque Latine, saepius autem Graece declamitat. In eius domo Diodotus Stoicus habitat et moritur. Tum Xenophontis Oeconomicum in Latinum convertit, aliquanto post autem Marium cecinit carmine heroico. — Consules Romae bellum parant contra Sullam, versantem in Macedonia.

23 670 84 *Coss. Cn. Papirius Carbo II., L. Cornelius Cinna IV.*

Cinna Anconae interficitur. Sulla pace cum Mithridate composita in Italiam redit.

24 671 83 *Coss. L. Cornelius Scipio, C. Junius Norbanus.*

Norbano consule a Sulla victo, Scipio consul de pace agens ab exercitu deseritur. Post Massiliae exsulat. Capitolium caelitus tactum conflagrat.

25 672 82 *Coss. C. Marius, Cn. Papirius Carbo III.*

Mario auctore L. Damasippus praetor nobiles interficit. Carbonem consulem Cn. Pompeius in Sicilia captum necat. Sulla victor inimicorum bona proscribit, et dictator summae rerum potitur.

26 673 81 *Coss. M. Tullius Decula, Cn. Cornelius Dolabella.*

Cicero denuo Moloni vacat; caussam privatam pro Quinctio dicit post Idus Martias. Sulla remp. ordinat. Cn. Pompeius eques XXVI annos natus triumphum agit bello cum Domitio et Hiarba Numidiae rege feliciter gesto, Murena de Mithridate.

27 674 80 *Coss. L. Cornelius Sulla II., Caecilius Metellus Pius.*

Cicero pro S. Roscio Amerino, parricidii reo, ac pro Vareno caussam agit.

Sertorius in Hispania rebellat.

A.C. | U.C. | a.Ch.

28 675 79 *Coss. L. Servilius Vatia, App. Claudius Pulcher.*

Cicero defendit mulierem Arretinam contra Cottam. Posthac per caussam restituendae valetudinis persequendique eloquentiae studii Athenas proficiscitur. Ibi per sex menses Antiochum Ascalonitam audit, Academiae veteris philosophum, una cum T. Pomp. Attico, item Phaedrum et Zenonem, Epicureos, Demetrium Syrum in arte dicendi. Mysteriis Eleusiniis initiatus est.

Sulla dictatura se abdicat.

29 676 78 *Coss. M. Aemilius Lepidus, Q. Lutatius Catulus.*

Sulla moritur. Eius acta rescindere conatus Lepidus cos., ab altero autem cos. et Pompeio in exsilium ire coactus exsul moritur in Sardinia. Metellus contra Sertorium. Servilius contra piratas in Cilicia.

Cicero Athenis audito Demetrio Syro, Asiam peragrat, Menippo Stratonicensi, Xenocle Adramytteno, Aeschylo Gnidio, Dionysio Magnete rhetoribus comitantibus, Rhodi apud Apollonium Molonem Graece declamitat, auditque Posidonium philosophum.

30 677 77 *Coss. D. Junius Brutus, Mam. Aemilius Lepidus.*

Pompeius mittitur contra Sertorium. Cicero Romam reversus Terentiam uxorem ducit et patrociniis se totum dat.

31 678 76 *Coss. Cn. Octavius, C. Scribonius Curio.*

Hispania ardet bello Sertoriano. Cicero orationem habet pro Q. Roscio Comoedo, a quo agendi artem didicerat. Quaesturam, quam cum Cotta petit, in comitiis tributis accipit cunctis suffragiis.

32 679 75 *Coss. L. Octavius, C. Aurelius Cotta.*

Cicero in Sicilia Lilybaetanus est QUAESTOR, praetore Sex. Peducaeo. Syracusana enim quaestura C. Volteio Straboni obtigerat. Ibi rem frumentariam Romanis procurat summo studio. Archimedis sepulcrum indagat.

Mithridates bellum renovare cogitat. Bithynia et Cilicia fiunt provinciae Romanae. Pompeius in Hispania.

33 680 74 *Coss. L. Licinius Lucullus, M. Aurelius Cotta.*

Cicero orationem habuit, quum quaestor Lilybaeo decederet. Mithridates Cyzicum obsidet, hac capta Mithridatem Lucullus. Pompeius et Metellus tota fere Hispania cedunt Sertorio.

34 681 73 *Coss. M. Terentius Varro, C. Cassius Varus.*

Exercitus Mithridatis fame deletur. Ipse Cyzico fugit navibus, classem tempestate perdit.

In Italia bellum servile LXXIV gladiatores Campani movent duce Spartaco. Verres it pro praetore in Siciliam.

A. C.	U. C.	a Ch.	
35	682	72	*Coss. L. Gellius Poplicola, Cn. Cornelius Lentulus.* Lucullus in Ponto Amisum oppugnat, Cotta Heracleam. Sertorius anno iam octavo dux a coniuratis interficitur. Perpernam eius in imperio successorem victum occidit Pompeius. Bellum servile.
36	683	71	*Coss. Cn. Aufidius Orestes, P. Cornelius Lentulus.* Belli servilis a M. Crasso confecti reliquias Pompeius delet. L. Lucullus Murena ad Amisum relicto Mithridatem persequitur. M. Lucullus, Q. Metellus, Cn. Pompeius e Macedonia, P. Servilius ex Isauria, C. Curio de Dardanis triumphant.
37	684	70	*Coss. M. Licinius Crassus, Cn. Pompeius Magnus.* Cicero Verrem e Sicilia reversum accusavit. Iam antea defenderat C. Mustium. Aedilis prior cunctis suffragiis designatur. Scribit libros secundae Actionis in Verrem ultro exsulantem. Mithridates confugit ad Tigranem, Armeniae regem. Potestas tribunitia, a Sulla imminuta, lege Aurelia restituitur. P. Virgilius Maro nascitur.
38	685	69	*Coss. Q. Hortensius, Q. Caecilius Metellus Creticus.* Cicero Aedilis Curulis trinos ludos facit. Dicit pro Fonteio; pro Caecina apud Metellum praetorem, ut videtur Marcum, consulis fratrem, pro M. Tullio. Lucullus Tigranem bello petit.
39	686	68	*Coss. L. Caecilius Metellus, Q. Marcius Rex.* Cicero epistolas (ad Atticum 1, 5.) scribere incipit. Certe hunc annum nulla antecedit superstitum. — L. Cicero frater patruelis moritur. Lucullus capit Nisibin; Mithridates victo M. Fabio Armeniam minorem recuperat.
40	687	67	*Coss. C. Calpurnius Piso, M' Acilius Glabrio.* Cicero octo praetorum primus propter dilationem comitiorum, ter — cunctis suffragiis renuntiatur. Anno extremo Tulliam nondum nubilem C. Pisoni despondet. Hoc fere anno dixit pro Oppio. Pompeio bellum piraticum lege Gabinia committitur. Mithridates victo C. Triario legato regnum Ponticum recuperat. Tigranes Cappadociam populatur; contra quem qui bellum gerit Lucullus a suis deseritur: huic succedit M'. Glabrio. L. Roscius Otho trib. pl. legem tulit, ut equites in XIV ordinibus spectarent.
41	688	66	*Coss. M'. Aemilius Lepidus, L. Volcatius Tullus.* Cicero praetor. Dicit pro lege Manilia vel de imperio uni Pompeio in bello contra Mithridatem demandando, pro A. Cluentio Avito, pro M. Fundanio et pro M. Gallio et eodem fere tempore etiam pro Orcinino vel Orcinio. Scamandrum veneficii reum iam antea defenderat. Q. Cicero frater aedilitatem petit. A Pompeio piratae debellantur. Ab eodem Tigranes in regnum restituitur. Mithridates fugit in Colchidem.
42	689	65	*Coss. L. Aurelius Cotta, L. Manlius Torquatus.* Cicero non it e praetura in provinciam. Dicit pro C. Cornelio de maiestate accusato quatriduum. Prensat. Pompeius, Mithridatem persecutus, Pontum in provinciae formam redigit; Deiotarum, Gallaciae tetrarcham, Armeniae minori praeficit. Nascitur Q. Horatius Flaccus.
43	690	64	*Coss. L. Julius Caesar, C. Marcius Figulus.* Consulatum petit una cum P. Sulpicio Galba, L. Sergio Catilina, C. Antonio, L. Cassio Longino, Q. Cornificio et C. Licinio Sacerdote. Orationem habet in toga candida contra Catilinae et Antonii coitionem, ac tum fere pro Mucio. In idem tempus incidit oratio pro C. Pisone, qui e Gallia Procos. reversus hominem Transpadanum quemdam iniusto supplicio affecisse accusatus erat a C. Caesare. Consul Tulliam filiam 13 annos natam C. Pisoni Frugi dat in matrimonium. M. Ciceroni filius nascitur, pater moritur a. d. XVIII. Kal. Dec. Pompeius in Syria. Catilina coniurat. C. Julius Caesar praetor quaesturam exercet inter sicarios. Nascitur A. Tibullus.
44	691	63	*Coss. M. Tullius Cicero, C. Antonius.* Kal. Januar. (h. e. die 14. M. Martii secundum Nanzium) Cicero Consulatum init cum C. Antonio. Orationem habet contra Rullum in senatu, deinde duas ad populum de lege agraria, tum de Othone, pro Rabirio, pro lege Sullae de proscriptorum filiis ab honoribus publicis salutis publicae caussa arcendis: item orationem habuit, ubi provinciam in concione deposuit. Extremum in annum incidit coniuratio Catilinaria, qua deprehensa Cicero VII. Idus Novembr. (i. e. 11. m. Jan. anni a. Ch. 62. Secundum Nanzium et Korbium) senatu in templum Iovis Statoris convocato, orationem I. in Catilinam habet; qua hic perterritus, nocte insequente ad Manlium in castra profugit. V. Id. Nov. (i. e. die 13. m. Jan. anni a. Ch. 62.) habuit Cicero orat. II. Catilinariam ad populum. Interim Catilina iam bellum gerente, dicit pro L. Murena, cos. designato, ambitus reo. III. Nonas Decembr. (i. e. die 5. Fe

A. C. | U. C. | a Ch.

bruarii) sub noctem habuit orat. III. Catilinariam ad populum;

Nonis ipsis Decembr. (i. e. die 7 Februarii) orat Catilinariam IV. Silano Cos des. contra Caesarem Catone suffragante supplicium in carcere sumptum est de Lentulo, Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario.

Pompeius in Iudaea, quam stipendiariam facit, Hyrcanum regem instituit, fratre eius Aristobulo regni cupido in captivitatem abducto. Inde in Pontum reversus, Mithridate a suis necato, Pharnacem iubet imperare Bosporo. D. IX. Kal. Octobres (i. e. die 27. m. Novembr. secundum Korbium) nascitur C. Octavius, posthac Augustus dictus.

Cicero Lucullo triumphum decernit, Pompeio supplicationem.

Quum abdicans se consulatu orationem habiturus erat, verba facere vetitus est a Q. Metello Nepote tribuno; iurandi tamen venia accepta, se rempublicam conservasse iuravit.

45 | 692 | 62 *Coss. D. Iunius Silanus, L. Licinius Murena.*

Metellus tribunus Ciceronem insectans concionem habet, cui ille orationem Metellinam opponit. Metello patrocinatur C. Caesar praetor et pontifex maximus; cuius in domo inter Bonae Deae sacra P. Clodius deprehenditur.

Catilina, in Galliam iturus, a M. Petreio legato C. Antonii victus cum ter mille sociis caeditur. Antonius postea Macedoniae per biennium praefuit.

46 | 693 | 61 *Coss. M. Pupius Piso, M. Valerius Messala.*

Q. Cicero frater praetor fit in Asia. M. Cicero orationes habet pro Archia poeta et pro P. Sulla.

Pompeius tertium triumphat pridie Kal. Octobris de Mithridate, Tigrane aliisque regibus. Caesar propraetor est in Hispania. C. Antonio in Macedonia succedit C. Octavius, Augusti pater.

47 | 694 | 60 *Coss. L. Afranius, Q. Caecilius Metellus.*

Cicero primis anni mensibus in Urbe degens scribit Commentarios de Consulatu suo, graece; item versuum de Consulatu libros III. Mense Martio ruri est, Maio in Urbe, Iunio Antii. Scipionem Nasicam contra Favonium defendit. Res miscere incipit Clodius, tribunatum petens.

Caesar ex Hispania redux, Pompeius, qui ab Optimatibus ad popularium partes deficit, et Crassus societatem coeunt.

48 | 695 | 59 *Coss. C. Iulius Caesar, M. Calpurnius Bibulus.*

Cicero recusata inter XX viros agri Campani dividendi provincia et apud Caesarem legatione, totum se foro dat. Bis defendit A. Thermum, semel Valerium Flaccum.

Illud aegre ferens Caesar facit, ut Clodius plebeius fiat et tribunus plebi. Is legem fert, qua proscribantur hostesque iudicentur ii, qui indemnatos a populo cives Romanos interfecerunt.

49 | 696 | 58 *Coss. L. Calpurnius Piso, A. Gabinius.*

Cicero mutat vestem et pullatus populo supplicat. Senatores et viginti millia civium atris se vestibus induunt. Extremo mense Martio ultro in exsilium proficiscitur. Clodius de eius exsilio ad populum refert. Auctor est, ut ne intra XL millia passuum ei esse liceat. Domos Ciceronis et villas incendit.

Cicero mense Martio Roma profectus, Brundisio Dyrrhachium, inde Cyzicum iturus, Thessalonicam venit, ubi apud Cn Plancium, L. Appuleii praetoris quaestorem, per VII menses manet.

IV. Kal. Novembres, Pompeio non iam obnitente, tribuni legem de Ciceronis reditu promulgant. — Interim Q. Cicero ex Asia redit.

Nascitur T. Livius. Caesar abit ad bellum Gallicum. Clodius legem fert de Ptolemaeo Cypri rege pellendo, bonis eius publicandis et regno in provinciae formam redigendo.

50 | 697 | 57 *Coss. P. Cornelius Lentulus Spinther, Q. Caecilius Metellus Nepos.*

Lentulus cos. legem fert de Cicerone revocando, quamquam armis renitente Clodio, comprobatam tamen tribunis pl. et centuriis omnibus.

Cicero post X iam menses revocatus Dyrrhachio, quo spe redeundi facta concesserat, Brundisium venit Nonis Sextilibus, Romam pridie Non. Septembres. Nonis Septembr. et in Senatu dicit post reditum, et ad populum vel ad Quirites.

Pro domo, quam Clodius Libertati voverat, apud pontifices dicit pridie Kal. Octobres. Domus in Palatio, villae Tusculana et Formiana publice restituuntur.

Auctor est, ut Pompeio cura annonae per universum orbem in quinquennium committatur. Unus e XV legatis, quos hunc in usum ille sibi adiunxit, Q. Cicero in Sardiniam proficiscitur. M. Cato Cypro recepta redit.

51 | 698 | 56 *Coss. Cn. Cornelius Lentulus, L. Marcius Philippus.*

Cicero orationes habet in senatu de Rege Ptolemaeo in regnum restituendo, pro P. Sestio, in Vatinium, pro M. Caelio, III. Id. Febr. pro Bestia. Hoc quoque anno aut antea dixit pro Ascitio et pro Atratino.

Tulliam post Pisonis sponsi mortem pridie Non. April. Furio Crassipedi spondet.

Cicero novis Clodii aedilis turbis commotus orationes habet de Haruspicum responsis, de provinciis consularibus, pro L. Cornelio Balbo.

Fit plebiscitum de Ptolemaeo non reducendo. Caesar Lucae hibernans Pompeium et Crassum ad se vocatos rogat, ut consulatum peterent et L. Domitium

A.C. | U.C. | a Ch.

competitorem detruderent, quem sciebat sibi velle exercitus adimere.

52 699 55 *Coss. Cn. Pompeius Magnus II., M. Licinius Crassus II.*

Coss. ex interregno magistratum ineunt. His in quinquennium provinciae decernuntur, Crasso Syria, Pompeio Hispaniae cum Africa, item Caesari in alterum quinquennium Galliae.

Cicero orationes dicit in Pisonem, pro Gallo Caninio, in Gabinium, qui Ptolemaeum iniussu populi reduxerat, et libros tres de Oratore scribit.

53 700 54 *Coss. L. Domitius Ahenobarbus, Ap. Claudius Pulcher.*

Cicero dicit pro Crasso, pro Vatinio, de Tenediorum et de Reatinorum caussa pro Messio et pro Druso, pro Aemilio Scauro, rogatus a Pompeio pro Gabinio, pro C. Rabirio Postumo, et Plancianam superiore iam anno habitam edit. Scribit libros VI de Republica.

Caesari admodum favet. Q. Cicero in Gallia Caesaris legatus. Iulia Caesaris filia, uxor Pompeii, moritur.

54 701 53 *Coss. Cn. Domitius Calvinus, M. Valerius Messala.*

Hi post complura interregna mense demum Aprili creati magistratum auspicati sunt.

Cicero in augurum collegium cooptatus est loco M. Crassi, deleto a Parthis exercitu in fuga ad Carrhas exstincti. Hoc anno libros de Legibus scribere instituit, et orationem dixit De aere alieno Milonis.

55 702 52 *Cn. Pompeius III. primum sine collega, postea socerum sibi et collegam sumpsit Q. Caecilium Metellum Pium Scipionem.*

Clodio a. d. XIII. Kal. Febr. inter pugnam in itinere cum Milone coortam interfecto, Cicero eiusdem caussam egit de vi accusati. Quo in exsilium profecto aliam orationem scripsit. Praeterea orationes habuit in Munatium Plancum et duas pro M. Saufeio. Commentarios caussarum incertum quando scribere instituit. Eorum in Miloniana primum vestigium cernitur. Hoc anno fingitur habitus esse sermo de Finibus bonorum et malorum.

Caesar Galliam pacat. Cassius Parthos repellit.

56 703 51 *Coss. Ser. Sulpicius Rufus, M. Claudius Marcellus.*

Cicero mense Maio PRO CONSULE in Ciliciam proficiscitur cum exercitu. Mense Septembri castra habet ad Iconium. Parthos arcet. Bellum gerit contra Eleutherocilices, eorumque oppido Pindenisso capto victisque in Amano monte hostibus, IMPERATOR ab exercitu appellatur.

Caesar quamquam Marcello impediente, tamen bellum Gallicum conficit.

T. Lucretius poeta obit.

57 704 50 *Coss. L. Aemilius Paullus, C. Claudius Marcellus.*

Cicero in Asia ius dicit. Mense Maio in Ciliciam redit. Mense Sextili decedit provincia. Redit per Graeciam. Brundisium venit m. Decembri, inde Romam.

Caelium quaestorem sibi delegerat. Dolabella Appium, Ciceronis soceri sui antecessorem, de maiestate et ambitu accusat. — Senatus de successore Caesari decernendo agit. Curio trib, a Caesare corruptus, poscit, ut etiam Pompeius exercitum dimittere iubeatur, decreto senatus hanc in sententiam Marcelli Cos. intercessione impedito, ad Caesarem Ravennam transit. Duae legiones in simulatum belli Parthici usum Caesari subtrahuntur.

58 705 49 *Coss. C. Claudius Marcellus, C. Cornelius Lentulus.*

Cicero prid. Non. Jan. ad urbem redit, gliscente inter Pompeium et Caesarem discordia civili. Senatus de Scipionis sententia decernit, ut Caesar dimisso exercitu privatus Romam veniat. M. Antonius et Q. Cassius tribuni intercedunt; intercessione spreta fugiunt ad Caesarem eique fuga sua belli caussam praebent. Mense Ianuario Caesar transit Rubiconem.

Cicero abit Roma Capuam mense Februario, inde Formias; unde ad Pompeium profecturus, moratur, quia periculum est a Caesarianis. Substitit Calibus; dein Formias revertitur.

Mense Martio Pompeius Brundisium venit, unde XVI. Kal. April. in Graeciam solvit. Caesar Brundisium ingressus, Romam redit. Redeuntem Cicero convenit et Arpinum se confert, inque villis manet mensibus Aprili et Maio. VII. Idus Iunias ad Pompeium in Graeciam abit; Caesar in Hispaniam.

59 706 48 *Coss. C. Iulius Caesar II., P. Servilius Vatia.*

Caesar pridie Non. Ianuar. Brundisio in Epirum traiicit. Pompeium Dyrrhachii obsidet.

Pugna ad Pharsalum prid. Kal Octobres. Cicero cum Catone et Varrone ad classem Dyrrhachii remanserat. Eo Labienus e pugna Pharsalica nuntius venit. Cicero redit in Italiam et Brundisii armis depositis vivit.

Caesar bellum Alexandrinum gerit.

Catullus moritur, nascitur Propertius.

60 707 47 *C. Iulius Caesar dictator, M. Antonius mag. eq. Tribus mensibus ultimis Coss. Q. Fufius Calenus et P. Vatinius.*

Romae seditiones per Dolabellam ob tabulas novas.

Mense Septembri Caesar Tarentum appellit. Cicero ei obviam it Brundisio, et m. Octobri Romam venit. Caesar autem VI. Kal. Ian. Lilybaeo in Africam

A.C. | U.C. | a.Ch.

transit, bellum contra Pompeianos, Scipionem et Catonem, et Iubam Mauritaniae regem gesturus.

ANNUS XV MENSIUM:

61 708 46 *Coss. C. Iulius Caesar III., M. Aemilius Lepidus*

Cicero Partitiones oratorias scribit, Brutum de claris Oratoribus, Oratorem et Catonem (Uticensem, cf. ad Div. IX, 2), libros de Officiis et post mortem editos de Legibus, ac dicit pro M. Marcello et pro Q. Ligario. Pro Titinnia iam antea dixerat. Terentiae uxori repudium mittit.

Brutus Galliae Cisalpinae praeest, Graeciae Ser. Sulpicius.

Caesar Romam reversus Ciceroniano Catoni Anticatonem suum opponit, corrigit fastos duobus praeter veterem intercalarium mensibus inter Novembrem et Decembrem interpositis Kalendisque Ianuariis ad anni initium magis accommodatis; proficiscitur in Hispaniam exeunte anno.

62 709 45 *Coss. C. Iulius Caesar IV., sine collega, idem dictator, M. Lepidus mag. equit.*

Cicero aut superiore extremo aut ineunte hoc anno, Terentia dimissa, Publiliam, cuius patrimonium heres fideicommissarius custodiebat, uxorem duxit, ductam brevi dimisit, laetari visam obitu Tulliae, divortio cum Dolabella facto e puerperio mortuae. Tum vero Asturam se confert, quo dolorem philosophiae studio leniat librisque scribendis, Consolatione, Hortensio de Philosophia, Academicis, de Finibus, Laudatione Porciae, sororis M. Catonis. Athenas it ante mensem Iunium: hinc reversus Caesarem in Puteolano hospitaliter excipit XII. Kal. Ian. et pro Rege Deiotaro dicit coram Caesare, qui ex Hispania mense Octobri redierat.

63 710 44 *C. Iulius Caesar dictator, M. Aemil. Lepidus magist. eq. Coss. C. Iulius Caesar V., suff. P. Cornelius Dolabella, M. Antonius.*

Cicero edit Disputationes Tusculanas, Romaeque est initio anni.

Caesar Idibus Martiis interficitur. Triduo post Cicero pro Oblivionis lege dicit. Antonius publice legit testamentum Caesaris. Brutus et Cassius Romam relinquunt. Cicero paci studet, mense Aprili rus it, ac libros ante Idus Maias Catonem vel de Senectute (cf. Ep. ad Att. XIV, 21.), eodem mense unum de Fato, et in eadem rusticatione tres de Natura Deorum et duos de Divinatione scribit, et, ut videtur, Platonis Timaeum convertit.

C. Octavius, postea Octavianus Augustus dictus, Apolloniae erat, quum Caesar Romae interfectus est. Mense Maio Neapolin venit. Ciceronem ruri convenit. Adit hereditatem Caesaris.

Antonius iubet senatores Kal. Iunii

A.C. | U.C. | a.Ch.

63 710 44 adesse in senatu. Unde Cicero ad Urbem profectus, non tamen venit ante Kalendas Septembres. Scribit hoc tempore libros de Officiis, iterque facit in Graeciam per ius liberae legationis. Velia proficiscens in ipsa navigatione scribit Topica ad Trebatium, eque librum Rhegio mittit. Eodem fere tempore duos scripsit libros de Gloria. Syracusas venit Kal. Sextilis. Transmissurus inde, ventis retentus Leucopetram devenit. Ibi res Romae compositum iri audit. Itaque abiecto consilio profectionis, rediens in Italiam, Veliam venit et cum Bruto colloquitur, qui Italia cedens cum navibus ad Veliam est.

Pridie Kal. Septembres Cicero in Urbem venit, adventum gratulante populo. Vocatus statim in senatum ab Antonio vel minis eius contemptis non venit, e via languens et sibi displicens. Postridie in senatu absente Antonio habet orationem Philippicam I. de consilio profectionis suae legibusque Antonii; qui diu meditatus respondet XIII. Kal. Octobres, absente Cicerone. Is scribit Philippicam II. quasi habitam eo ipso die.

Antonius legiones Caesaris e Macedonia revertentes, quibus obviam it, in Urbem adducere parat. Octavius autem veteranos colligit mense Octobri. Cicero rusticans absolvit libros de Officiis, Laelium, Paradoxa.

Hoc tempore M. Antonius Galliam Cisalpinam, C. Antonius, frater illius, Macedoniam, Dolabella, qui ad Antonii partes transierat, Syriam provincias sibi sumpserant.

A senatu autem antea datae erant, Decimo Bruto eadem Gallia Cisalpina, Treboniоque Asia: Sexto Pompeio, qui in Hispania erat, restitutio patrimonii promissa.

Antonius, Romae senatu in IV. Kal. Decembr. indicto, legiones Martiam et IV. ad Augustum transisse audiens, paludatus in Galliam citeriorem properat, ubi D. Brutum, a quo excluditur, Mutinae obsidet.

Interim M. Brutus, praetor Macedoniae a senatu factus, eam occupat. C. Cassius in Syriam proficiscitur.

Tribuni convocant senatum XIV. Kal. Ianuarias. Agitur de praesidio consulum designatorum, Hirtii et Pansae. Cicero oratione Philippica III suadet, ut praesidium decernatur, C. Octavii acta confirmentur, legiones, quae ad eum transierant, laudentur et D. Brutus provinciam retineat: idem populo oratione Philippica IV. exponit.

64 711 43 *Coss. C. Vibius Pansa, A. Hirtius.*

Kalendis Ianuariis senatus Romae habetur; ubi quum L. Piso mitiorem de Antonio sententiam diceret, legatosque ad eum mittendos esse statueret, Cicero oratione Philippica V. Antonium hostem iudicandum censuit. Quod factum esset postridie, nisi Salvius tribunus pl. intercessisset. Decernitur tamen ut,

A. C.	U. C.	a.Ch.
64	711	43

D. Brutus laudetur, Octavius cum Hirtio et Pansa consulibus ei auxilio eat, mandata ad Antonium mittantur.

Pridie Nonas Ianuarias, quod Cicero oratione Philippica VI populo exponit, ad Antonium mittuntur Piso, Philippus et Sulpicius, qui, dum abit, aeger in legatione moritur. Hirtius ad bellum abit.

Cicero metuens, ne senatus cum Antonio pacem faciat, hoc dissuadet oratione Philippica VII. Idem contendit oratione Philippica VIII. ante Idus Martias in senatu habita. De statua ponenda Servio Sulpicio, qui in legatione illa decesserat, oratione Philippica IX. in senatu agit.

Interim M. Brutus, anno superiore ex Italia in Graeciam profectus, Athenis nobiles iuvenes Romanos collegerat, in his et M. Ciceronem filium, quem secum in Macedoniam traduxit. Ibi Hortensius exercitum Bruto tradit, quamquam C. Antonius, Marci frater, successurus fuerat. Item pleraeqne in iis terris legiones ad Brutum transeunt. C. Antonius Apolloniam se recipit. Quibus de rebus Brutus quum ad senatum litteras misisset, impugnatus est a Q. Fufio; contra quem tum Cicero habuit orationem Philippicam X.

Exeunte mense Februario C. Trebonius a Dolabella Smyrnae in quaestione tormentis trucidatus est. Quamobrem hoste iudicato Dolabella, quum quaestio esset de imperatore contra eum deligendo, et alii alia censerent, Cicero or. Philippica XI. suasit, ut C. Cassius deligeretur. In qua quas memorat sex pro Caesare Vopisco orationes, eas iam antea, incertum quando, habuit.

Iterum mentione de legatis ad Antonium mittendis iniecta, quum senatus Ciceronem cum Publ. Servilio ad eum mittere decrevisset, Cicero hoc oratione Philippica XII. dissuasit.

Pansa consule mense Aprili ad bellum profecto, quum M. Aemilius Lepidus litteris ad senatum e Gallia datis pacem cum Antonio faciendam suasisset, multis idem censentibus, Cicero habuit or. Philippicam XIII.

De Decimo Bruto Mutinae ab Antonio obsesso quum tristes nuntii Romam afferrentur, Cicero summae rerum potiri velle ab adversariis insimulatus est. A qua suspicione in concione unanimi populi voce liberatus est.

XVIII. Kal. Maii Antonio in pugna Mutinensi victo, Cicero summis honoribus a populo affectus mirificeque laudatus X. Kal. Maii orat. Philippicam XIV. eamque postremam habet,

A. C	U. C.	a.Ch.
64	711	43

qua nomine consulum Hirtii et Pansae, qui in eo praelio ceciderant, et C. Octavii quinquaginta dierum supplicationem decernit.

Antonius trans Alpes in Galliam fugit ad Lepidum. A quo quum iubente exercitu receptus esset, Lepidus hostis iudicatus est.

Ad Octavium omnes veterani conveniunt. Decimus Brutus, Octavium sua provincia arcere conatus, a suis relictus fugit; a Lepido ad Aquileiam interficitur. Octavius quum se spreto plures ad Lepidum Antoniumque transire sensisset, primum per litteras cum Antonio egit: dein effecit, ut milites inter se iurarent, se nullo cum exercitu, qui Caesaris fuisset, bellum gesturos. Inde CCCC milites Romam mittit, qui nomine exercitus consulatum sibi deposcant. Cunctante senatu militibusque ad Octavium reversis, ille Antonium Lepidumque ad se arcessit, quos convenit ad Bononiam in insula, triumviratumque cum iis constituit in quinque annos. Post cum legionibus Romam ingreditur, et cum Q. Pedio consul fit, natus annos XX a. d. X. Kalendas Octobres.

Iam lege Pedia omnibus Caesaris interfectoribus aqua et igni interdicitur. Octavius, Antonius et Lepidus imperium partiti inimicos proscribunt. De Cicerone proscribendo, quamquam Augusto dissentiente, Antonius obtinet.

Cicero sub adventum triumvirûm Urbe cesserat in Tusculanum, inde in Formianum, Caieta cum Quinto fratre ad M. Brutum profecturus; sed ventis adversis retenti sunt. Q. Cicero Romam rediturus se ipse obtulit interfectoribus ab Antonio emissis. M. Cicero Asturam delatus navem conscendit: egressus tamen rursus, Romam ire contendit. Mutato consilio Caietam it (cf. Plut. c. 47. Val. Max. I, 4. 5), persequentibus Herennio centurione et Popillio Laenate, cliente olim a se defenso, tum tribuno militum. Quum domo fugiens lectica portaretur, ab hostibus supervenientibus, ut Plutarchus refert, ad Caietam, ut Eusebius, in Formiano interfectus est, ut Auctor Dial. de Oratorr. c. 17. testatur, VII. Idus Decembris, quo anno divus Augustus in locum Pansae et Hirtii se et Q. Pedium consules suffecit.

Caput et manus, qua Philippicas scripserat, pro rostris, in quibus eloquentiae vi regnaverat, ab Antonio in contumeliam collocata esse dicuntur. (Plutarch Cic. 49. Anton. 22. Appian. de B. C. IV, 19. 59. Dio XLVII, 11. Florus IV, 6, 5.)

MARCI TULLII CICERONIS

OPERA RHETORICA.

1.

INCERTI AUCTORIS
RHETORICORUM AD HERENNIUM
LIBRI QUATTUOR.

NOTITIA LITTERARIA.

Horum librorum auctor ipse M. Tullius Cicero in antiquioribus edd. ut Rom. 1474. *Ven.* 1490. *aliis ipso titulo perhibetur, idemque videtur Hieronymo, Prisciano, Leonardo Aretino, Laurentio Vallensi, Angelo Politiano, Udalrico Zasio, Nicolao Angelio, Marino Becichemo, Georgio Vallae Placentino, non item Angelo Decembrio lib. I. de Politia litt. part.* 10. *Corrado in Quaestura, Francisco Florido Subsecivar. I,* 4., *M. Cicero, oratoris magni fil., aut M. Tullius Cicero Laurea, eiusdem libertus, hoc opere in supplementum Cic. librorum de Inv. scripto, Nascimbaenio ad Cic. Lib. de Inv. II.; M. Tullius Tiro, Ciceronis libertus, Oliveto, Cornificius Fabio, Petro Victorio, P. Manutio, Maioragio, Mureto, Sigonio, Riccobono; L. Cornificius, Caesaris in bello civili quaestor, Glandorpio in Onomastico; L. Cornificius, L. f., M. Bruti accusator, Oliveto; Cornificius aut Virginius Rufus aut Timolaus, unus de XXX Romanorum tyrannis, Raphaeli Regio, Cornificiorum neuter Schützio, nec iam M. Mattio. (Cf. Oliveti Argumentum.) Denique M. Antonius Gnipho (Sueton. Cl. Gramm.) Schützio. Auctorem librorum ad Herennium ducem secutus videtur Cic. in libris de Invent. Vid. Schütz. Argum. — Librorum ad Herennium vulgari numero sunt quattuor, in codd. autem Par.* 7714. *et Monacensi apud Orellium sex, quorum quintus incipit a cap.* 13. *libri IV. ed. nostrae, et sextus a cap.* 35. *isque citatus ad nomen totae (c.* 48) *a Prisciano VI,* 1, 5. *ed. Krehl. p.* 678. *ed. Putsch. Hoc autem opus non ante annum U. C.* 665. *editum videtur, in quem incidit caedes P. Sulpicii, cuius scriptor mentionem facit I,* 15. *IV,* 22.

—

LIBER PRIMUS.

ARG. Auctor pauca praefatus de oratoris officio, de tribus caussarum generibus c. 2. et de inventionis partibus, de exordio c. 3—7. de narratione c. 8—10. et de confirmatione et confutatione, et quoniam haec ex caussae cuiusque constitutione pendet, de tribus constitutionibus caussarum, coniecturali, legitima et iuridiciali, praecipit c. 11—17.

I. 1. Etsi negotiis familiaribus impediti vix satis otium studio suppeditare possumus et id ipsum, quod datur, otii libentius in philosophia consumere consuevimus: tamen tua nos, C. Herenni, voluntas commovit, ut de ratione dicendi conscriberemus, ne aut tua caussa noluisse nos aut fugisse laborem putares. Et eo studiosius hoc negotium suscepimus, quod te non sine caussa velle cognoscere rhetoricam intelligebamus. Non enim parum in se fructus habet copia dicendi et commoditas orationis, si recta intelligentia et definita animi moderatione gubernetur. Quas ob res illa, quae Graeci scriptores inanis arrogantiae caussa sibi assumpserunt, reliquimus. Nam illi, ne parum multa scisse viderentur, ea conquisierunt, quae nihil attinebant, ut ars difficilior cognitu putaretur: nos autem ea, quae videbantur ad rationem dicendi pertinere, sumpsimus; non enim spe quaestus aut gloriae commoti venimus ad scribendum, quemadmodum ceteri; sed ut industria nostra tuae morem geramus voluntati. Nunc, ne nimium longa sumatur oratio, de re dicere incipiemus; si te unum illud monuerimus, artem sine assiduitate dicendi non multum iuvare, ut intelligas hanc rationem praeceptionis ad exercitationem accommodari oportere.

II. 2. Oratoris officium est de iis rebus posse dicere, quae res ad usum civilem moribus ac legibus constitutae sunt, cum assensione auditorum, quoad eius fieri poterit. Tria sunt genera caussarum, quae recipere debet orator: demonstrativum, deliberativum, iudiciale. Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem vel vituperationem; deliberativum est, quod in consultatione positum habet in se suasionem et dissuasionem; iudiciale est, quod positum in controversia habet accusationem aut petitionem cum defensione. Nunc, quas res oratorem habere oporteat, docebimus; deinde, quo modo has caussas tractari conveniat, ostendemus. 3. Oportet igitur esse in oratore inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam, pronuntiationem. Inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similium, quae caussam probabilem reddant: dispositio est ordo et distributio rerum, quae demonstrat, quid quibus locis sit collocandum: elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem accommodatio: memoria est firma animi rerum et verborum et dispositionis perceptio: pronuntiatio

est vocis, vultus, gestus moderatio cum venustate. Haec omnia tribus rebus assequi poterimus: arte, imitatione, exercitatione. Ars est praeceptio, quae dat certam viam rationemque dicendi: imitatio est, qua impellimur, cum diligenti ratione ut aliquorum similes in dicendo velimus esse: exercitatio est assiduus usus consuetudoque dicendi.

III. 4. Quoniam igitur demonstratum est, quas caussas oratorem recipere, quasque res habere conveniat, nunc, quemadmodum ad inventionem possint oratoris officia accommodari, dicendum videtur. Inventio in sex partes orationis consumitur, in exordium, narrationem, divisionem, confirmationem, confutationem, conclusionem. Exordium est principium orationis, per quod animus auditoris constituitur ad audiendum: narratio est rerum gestarum aut perinde ut gestarum expositio: divisio est, per quam aperimus, quid conveniat, quid in controversia sit, et per quam exponimus, quibus de rebus simus dicturi: confirmatio est nostrorum argumentorum expositio cum asseveratione: confutatio est contrariorum locorum dissolutio: conclusio est artificiosus terminus orationis.

5. Nunc quoniam una cum oratoris officiis,quo res cognitu facilior esset, producti sumus, ut de orationis partibus loqueremur et eas ad inventionis rationem accommodaremus: de exordio primum dicendum videtur. Caussa posita, quo commodius exordiri possimus, genus caussae considerandum est. Genera caussarum sunt quattuor, honestum, turpe, dubium, humile. Honestum caussae genus putatur, quum aut defendimus id, quod ab omnibus defendendum videtur, aut id oppugnamus, quod ab omnibus videtur oppugnari debere, ut pro viro forti contra parricidam: turpe genus intelligitur, quum aut honesta res oppugnatur aut defenditur turpis: dubium genus est, quum habet in se caussa et honestatis et turpitudinis partes: humile genus est, quum contempta res affertur. IV. 6. Quum haec ita sint, conveniet exordiorum rationem ad genus caussae accommodari. Exordiorum duo sunt genera, principium, quod Graece *προοίμιον* appellatur, et insinuatio, quae *ἔφοδος* nominatur.

Principium est, quum statim auditoris animum nobis idoneum reddimus ad audiendum. Id ita sumitur, ut attentos, ut dociles, ut benevolos auditores habere possimus. Si genus caussae dubium habebimus, a benevolentia principium constituemus, ne quid illa turpitudinis pars nobis obesse possit: sin humile erit genus caussae, faciemus attentos: sin turpe caussae genus erit, insinuatione utendum est, — de qua posterius dicemus, — nisi quid nacti erimus, quare adversarios criminando benevolentiam capere possimus: sin honestum caussae genus erit, licebit recte vel uti vel non uti principio. Si uti volemus, aut id oportebit ostendere, quare caussa sit honesta, aut breviter quibus de rebus simus dicturi exponere: si principio uti nolemus, a lege, a scriptura aut ab aliquo firmissimo nostrae caussae adiumento principium capere oportebit. 7. Quoniam igitur docilem, benevolum, attentum habere auditorem volumus, quomodo quidque confici possit, aperiemus. Dociles auditores habere poterimus, si summam caussae breviter exponemus et si attentos eos faciemus: nam docilis est, qui attente vult audire. Attentos habebimus, si pollicebimur, nos de rebus magnis, novis, inusitatis verba facturos aut de iis, quae ad rempublicam pertineant aut ad eos ipsos qui audient aut ad Deorum immortalium religionem; et si rogabimus, ut attente audiant; et si numero exponemus res, quibus de rebus dicturi sumus. V. 8. Benevolos auditores facere quattuor modis possumus: a nostra, ab adversariorum, ab auditorum persona, et a rebus ipsis. A nostra persona benevolentiam contrahemus, si nostrum officium sine arrogantia laudabimus atque, in rempublicam quales fuerimus aut in parentes aut in amicos aut in eos ipsos qui audiunt, referemus, dum haec omnia ad eam ipsam rem, qua de agitur, sint accommodata: item si nostra incommoda proferemus, inopiam, solitudinem, calamitatem: et si orabimus, ut nobis sint auxilio, et simul ostendemus nos in aliis spem noluisse habere. Ab adversariorum persona benevolentia captabitur, si eos in odium, in invidiam, in contemptionem adducemus. In odium rapiemus, si quod eorum spurce, superbe, perfidiose, crudeliter, confidenter, malitiose, flagitiose factum proferemus: in invidiam trahemus, si vim, potentiam, factionem, divitias, incontinentiam, nobilitatem, clientelas, hospitium, sodalitatem, affinitates adversariorum proferemus et his adiumentis magis, quam veritate eos confidere aperiemus: in contemptionem adducemus, si inertiam, ignaviam, desidiam, luxuriam eorum proferemus. Ab auditorum persona benevolentia colligetur, si res eorum fortiter, sapienter, mansuete, magnifice iudicatas proferemus; et si, quae de iis existimatio, quae iudicii exspectatio sit, aperiemus. Ab rebus ipsis benevolum efficiemus auditorem, si nostram caussam laudando extollemus, adversariorum per contemptionem deprimemus.

VI. 9. Deinceps de insinuatione aperiendum est. Tria sunt tempora, quibus principio uti non possumus, quae diligenter sunt consideranda: aut quum turpem caussam habemus, hoc est, quum ipsa res animum auditoris a nobis alienat; aut quum animus auditoris persuasus esse videtur ab iis, qui ante contra dixerunt; aut quum defessus est eos audiendo, qui ante dixerunt. Si caussa turpitudinem habebit, exordiri poterimus his rationibus: rem, non hominem, aut hominem, non rem spectari oportere; non placere nobis ipsis, quae facta dicantur ab adversariis, et esse indigna aut nefaria; deinde quum diu rem auxerimus, nihil simile a nobis factum ostendemus; aut aliquorum iudicium de simili caussa aut de eadem aut de minore aut de maiore proferemus; deinde ad nostram caussam pedetentim accedemus et similitudinem conferemus; item si negabimus nos de adversariis aut de aliqua re dicturos, et tamen occulte dicemus interiectione verborum. 10. Si persuasus auditor fuerit, id est, si oratio adversariorum auditoribus fidem fecerit (neque enim non facile scire poterimus, quoniam non sumus nescii, quibus rebus fides fieri soleat): ergo si fidem factam putabimus, his nos rebus insinuabimus ad caussam: de eo, quod adversarii firmissimum sibi adiumentum putaverint, primum nos dicturos pollicebimur; aut ab adversarii dicto exordiemur et ab eo maxime, quod ille nuperrime dixerit; aut dubitatione utemur, quid potissimum dicamus aut cui loco primum respondeamus, cum admiratione. Si defessi erunt audiendo, ab aliqua re, quae risum movere possit, exordiemur, ab apologo, fabula veri simili, imitatione, depravatione, inversione, ambiguo, suspicione, irrisione stultitiae, exsuperatione, collatione, litterarum mutatione; praeterea exspectatione, similitudine, novitate,

historia, versu, aut ab alicuius interpellatione aut arrisione; et si promiserimus, aliter ac parati fuerimus nos esse dicturos; nos non eodem modo, ut ceteri soleant, verba facturos; quid alii soleant, quid nos facturi simus, breviter exponemus. VII. 11. Inter insinuationem et principium hoc interest. Principium eiusmodi debet esse, ut statim, apertis rationibus, quibus praescripsimus, aut benevolum aut attentum aut docilem faciamus auditorem: at insinuatio eiusmodi debet esse, ut occulte per dissimulationem eadem illa omnia conficiamus, ut ad eamdem commoditatem in dicendi opere pervenire possimus. Verum hae tres utilitates tametsi in tota oratione sunt comparandae, hoc est, ut auditores sese perpetuo nobis attentos, dociles, benevolos praebeant; tamen id per exordium caussae maxime comparandum est. Nunc, ne quando vitioso exordio utamur, quae vitia vitanda sint, docebo. In exordienda caussa servandum est, ut lenis sit sermo et usitata verborum consuetudo, ut non apparata oratio esse videatur. Vitiosum exordium est, quod in plures caussas potest accommodari, quod vulgare dicitur. Item vitiosum est, quo nihilo minus adversarius potest uti, quod commune appellatur. Item illud, quo leviter commutato adversarius ex contrario poterit uti. Item vitiosum est, quod nimium apparate compositum est aut nimis longum est, et quod non ex ipsa caussa natum videatur, [quod separatum vocatur; in quo etiam translatum includitur,] ut proprie cohaereat cum narratione; et quod neque benevolum neque docilem neque attentum facit auditorem.

VIII. 12. De exordio satis dictum est, deinceps ad narrationem transeamus. Narrationum tria sunt genera. Unum est, quum exponimus rem gestam et unumquidque trahimus ad utilitatem nostram vincendi caussa, quod pertinet ad eas caussas, de quibus iudicium futurum est. Alterum genus est narrationis, quod intercurrit nonnumquam fidei aut criminationis aut transitionis aut alicuius apparationis vel laudationis caussa. Tertium genus est id, quod a caussa civili remotum est; in quo tamen exerceri convenit, quo commodius illas superiores narrationes in caussis tractare possimus. 13. Eius narrationis duo sunt genera: unum quod in negotiis, alterum quod in personis positum est. Id, quod in negotiorum expositione positum est, tres habet partes, fabulam, historiam, argumentum. Fabula est, quae neque veras neque veri similes continet res, ut eae, quae tragoediis traditae sunt. Historia est res gesta, sed ab aetatis nostrae memoria remota. Argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit, velut argumenta comoediarum. Illud genus narrationis, quod in personis positum est, debet habere sermonis festivitatem, animorum dissimilitudinem, gravitatem, lenitatem, spem, metum, suspicionem, desiderium, dissimulationem, misericordiam, rerum varietates, fortunae commutationem, insperatum incommodum, subitam laetitiam, iucundum exitum rerum. Verum haec in exercendo transigentur. Illud, quod ad veritatem pertinet, quomodo tractari conveniat, aperiemus.

IX. 14. Tres res convenit habere narrationem, ut brevis, ut dilucida, ut veri similis sit: quae quoniam fieri oportere scimus, quemadmodum faciamus, cognoscendum est. Rem breviter narrare poterimus, si inde incipiemus narrare, unde necesse erit; et si non ab ultimo initio repetere volemus; et si summatim, non particulatim narrabimus; et si non ad extremum, sed usque eo, quo opus erit, persequemur; et si transitionibus nullis utemur; et si non deerrabimus ab eo, quod coeperimus exponere; et si exitus rerum ita ponemus, ut ante quoque quae facta sunt sciri possint, tametsi nos reticuerimus: quod genus est, si dicam me ex provincia redisse, profectum quoque in provinciam intelligatur. Et omnino non modo id, quod obest, sed etiam id, quod neque obest neque adiuvat, satius est praeterire. Et ne bis aut saepius idem dicamus, cavendum est; etiam ne id, quod semel supra diximus, deinceps dicamus, hoc modo:

Athénis Megaram vésperi advenít Simo:
ubi vénit Megaram, insídias fecit vírgini:
insídias postquam fécit, vim in loco áttulit.

15. Rem dilucide narrabimus, si ut quidque primum gestum erit, ita primum exponemus, et rerum ac temporum ordinem conservabimus, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur. Hic erit considerandum, ne quid perturbate, ne quid contorte, ne quid ambigue, ne quid nove dicamus, ne quam in aliam rem transeamus, ne ab ultimo repetamus, ne longe persequamur, ne quid, quod ad rem pertineat, praetereamus, etsi sequamur ea, quae de brevitate praecepta sunt; nam quo brevior, eo dilucidior et cognitu facilior narratio fiet. 16. Veri similis narratio erit, si, ut mos, ut opinio, ut natura postulat, dicemus; si spatia temporum, personarum dignitates, consiliorum rationes, locorum opportunitates constabunt; ne refelli possit aut temporis parum fuisse aut caussam nullam aut locum idoneum non fuisse aut homines ipsos facere aut pati non potuisse. Si vera res erit, nihilo minus haec omnia narrando conservanda sunt; nam saepe veritas, nisi haec servata sint, fidem facere non potest: sin erit ficta, eo magis erunt observanda. De iis rebus caute confingendum est, quibus in rebus tabulae aut alicuius firma auctoritas videbitur interfuisse. Adhuc quae dicta sunt, arbitror mihi constare cum ceteris artis scriptoribus, nisi quae de insinuationibus nova excogitavimus, quod eas soli nos [praeter ceteros] in tria tempora divisimus, ut plane certam viam et perspicuam rationem exordiorum haberemus. X. Nunc, quod reliquum est, quoniam de rerum inventione disputandum est, in qua singulare consumitur oratoris officium, dabimus operam, ut nihilo minus industrie, quam rei utilitas postulabit, quaesisse videamur, si prius pauca de caussarum divisione dixerimus.

17. Caussarum divisio in duas partes distributa est. Primum perorata narratione debemus aperire, quid nobis conveniat cum adversariis, et si ea quae nobis utilia erunt convenient, quid in controversia relinquatur, hoc modo: Interfectam esse ab Oreste matrem, convenit mihi cum adversariis: iurene fecerit et licueritne facere, id est in controversia. Item e contrario, Agamemnonem esse a Clytaemnestra occisum confitentur; quum id ita sit, me ulcisci parentem negant oportuisse. Deinde quum hoc fecerimus, distributione uti debemus. Ea dividitur in duas partes, enumerationem et expositionem. Enumeratione utemur, quum dicemus numero, quot de rebus dicturi simus. Eam plus quam trium partium numero esse non oportet. Nam et periculosum est, ne quando plus minusve dicamus, et suspicionem affert auditori meditationis et artificii, quae res fidem abrogat orationi. Expositio est, quum res, quibus de rebus dicturi sumus, exponimus breviter et absolute.

XI. 18. Nunc ad confirmationem et confutatio-

nem transeamus. Tota spes vincendi ratioque persuadendi posita est in confirmatione et confutatione. Nam quum argumenta nostra exposuerimus contrariaque dissolverimus, absolute nimirum munus oratorium confecerimus. Utrumque igitur facere poterimus, si constitutionem caussae cognoverimus. Caussarum constitutiones alii quattuor fecerunt: noster doctor [Hermes] tres putavit esse; non ut de illorum quidquam detraheret inventione, sed ut ostenderet, id, quod oportuisset simpliciter ac singulari modo docere, illos distribuisse dupliciter et bipartito. Constitutio est prima deprecatio defensoris cum accusatoris insimulatione coniuncta. Constitutiones itaque, ut ante diximus, tres sunt, coniecturalis, legitima, iuridicialis. Coniecturalis est, quum de facto controversia est, hoc modo: Aiax in silva, postquam rescivit, quae fecisset per insaniam, gladio incubuit. Ulixes intervenit, occisum conspicatur, e corpore telum cruentum educit. Teucer intervenit, fratrem occisum et inimicum fratris cum gladio cruento videt, capitis arcessit. Hic, quoniam coniectura verum quaeritur, de facto erit controversia, et ex eo constitutio caussae coniecturalis nominatur. XII. 19. Legitima est constitutio, quum in scripto aliquid controversiae nascitur. Ea dividitur in partes sex, scriptum et sententiam, contrarias leges, ambiguum, definitionem, translationem, ratiocinationem. Ex scripto et sententia nascitur controversia, quum videtur scriptoris voluntas cum scripto ipso dissentire, hoc modo: Sit lex, quae iubeat eos, qui propter tempestatem navim reliquerint, omnia perdere; eorum navim ceteraque esse, si navis conservata sit, qui remanserint in navi. Magnitudine tempestatis omnes perterriti navim reliquerunt et in scapham conscenderunt praeter unum aegrotum. Is propter morbum exire et fugere non potuit. Casu et fortuitu navis in portum incolumis delata est: illam aegrotus possedit: navim petit ille, cuius fuerat. Haec constitutio legitima est ex scripto et sententia.

20. Ex contrariis legibus controversia constat, quum alia lex iubet aut permittit, alia vetat quippiam fieri, hoc modo: Lex vetat eum, qui de pecuniis repetundis damnatus sit, in concione orationem habere. Altera lex iubet augurem in demortui locum, qui petat, in concione nominare. Augur quidam damnatus de pecuniis repetundis in demortui locum nominavit; petitur ab eo mulcta. Constitutio [haec] legitima est ex contrariis legibus.

Ex ambiguo controversia nascitur, quum scriptum duas aut plures sententias significat, hoc modo: Paterfamilias quum filium heredem faceret testamento, vasa argentea uxori legavit. [Tullius,] heres meus, [Terentiae,] uxori meae, xxx pondo vasorum argenteorum dato, quae volet. Post mortem eius vasa pretiosa et caelata magnifice petit mulier. Tullius se, quae ipse velit, in xxx pondo ei debere dicit. Constitutio est legitima ex ambiguo.

21. Ex definitione constat caussa, quum in controversia est, quo nomine factum appelletur. Ea est huiusmodi: Quum L. Saturninus legem frumentariam de semissibus et trientibus laturus esset, Q. Caepio, qui id temporis quaestor urbanus erat, docuit senatum, aerarium pati non posse largitionem tantam. Senatus decrevit, si eam legem ad populum ferat, adversus rempublicam videri eum facere. Saturninus ferre coepit. Collegae intercedere. Ille nihilo minus cistellam detulit. Caepio, ut illum contra S. C., intercedentibus collegis, adversus rempublicam vidit ferre, cum viris bonis impetum facit, pontes disturbat, cistas deiicit, impedimento est, quo secius feratur lex: arcessitur Caepio maiestatis. Constitutio est legitima ex definitione. Vocabulum enim definitur ipsum, quum quaeritur, quid sit minuere maiestatem.

22. Ex translatione controversia nascitur, quum aut tempus differendum, aut accusatorem mutandum aut iudices mutandos reus dicit. Hac parte constitutionis Graeci in iudiciis, nos in iure civili plerumque utimur. In hac parte nos iuris civilis scientia iuvabit; in iudiciis tamen nonnihil ea utimur, hoc modo: Si quis peculatus accusatur, quod vasa argentea publica de loco privato dicatur sustulisse, possit dicere, quum definitione sit usus, quid sit furtum, quid peculatus; secum furti agi, non peculatus oportere. Haec partitio legitimae constitutionis his de caussis raro venit in iudicium, quod in privata actione praetoriae exceptiones sunt, et caussa cadit is, qui non quemadmodum oportet egerit; et in publicis quaestionibus cavetur legibus, ut ante, si reo commodum sit, iudicium de accusatore fiat, utrum illi liceat accusare necne.

XIII. 23. Ex ratiocinatione controversia constat, quum res sine propria lege venit in iudicium, quae tamen ab aliis legibus similitudinem quamdam aucupatur. Ea est huiusmodi. Lex est: SI FURIOSUS ESCIT, AGNATUM GENTILIUMQUE IN EO PECUNIAQUE EIUS POTESTAS ESTO. Et lex: QUI PARENTEM NECASSE IUDICATUS ERIT, UT IS OBVOLUTUS ET OBLIGATUS CORIO DEVEHATUR IN PROFLUENTEM. Et lex: PATERFAMILIAS UTI SUPER FAMILIA PECUNIAVE SUA LEGASSIT, ITA IUS ESTO. Et lex: SI PATERFAMILIAS INTESTATO MORITUR, FAMILIA PECUNIAQUE EIUS AGNATUM GENTILIUMQUE ESTO. Malleolus iudicatus est matrem necasse. Ei damnato statim folliculo lupino os obvolutum est et soleae ligneae pedibus indutae sunt et in carcerem ductus est. Qui defendebant eum, tabulas in carcerem afferunt; testamentum ipso praesente conscribunt; testes rite affuerunt; de illo supplicium [paullo] post sumitur. Ii, qui heredes erant testamento, hereditatem adeunt. Frater minor Malleoli, qui eum oppugnaverat in eius periculo, suam vocat hereditatem lege agnationis. Hic certa lex in rem nulla affertur, et tamen multae afferuntur, e quibus ratiocinatio nascitur, quare potuerit aut non potuerit iure testamentum facere. Constitutio legitima est ex ratiocinatione.

XIV. 24. Cuiusmodi partes essent legitimae constitutionis, ostendimus: nunc de iuridiciali constitutione dicamus. Iuridicialis constitutio est, quum factum convenit, sed iure an iniuria factum sit quaeritur. Eius constitutionis partes sunt duae, quarum una absoluta, altera assumptiva nominatur. Absoluta est, quum id ipsum, quod factum est, ut aliud nihil foris assumatur, recte factum esse dicemus. Ea est huiusmodi: Mimus quidam nominatim Accium poetam compellavit in scena. Cum eo Accius iniuriarum agit. Hic nihil aliud defendit nisi licere nominari eum, cuius nomine scripta dentur agenda. Assumptiva pars est, quum per se defensio infirma est, sed assumpta extraria re comprobatur. Assumptivae partes sunt quattuor: concessio, translatio criminis, remotio criminis, comparatio. Concessio est, quum reus postulat sibi ignosci. Ea dividitur in purgationem et deprecationem. Purgatio est, quum consulto se negat reus fecisse. Ea dividitur in fortunam, imprudentiam, necessitatem: fortunam, ut Caepio ad tribunos pl. de exercitus amissione; imprudentiam, ut ille,

qui de eo servo, qui dominum occiderat, cui frater esset, supplicium sumpsit, antequam tabulas testamenti aperuit, quum is servus manumissus testamento esset; necessitudinem, ut ille, qui ad diem commeatus non venit, quod eum aquae interclusissent. Deprecatio est, quum et peccasse se et consulto fecisse reus confitetur, et tamen postulat, ut sui misereantur. Hoc in iudicio non fere potest usu venire, nisi, quando pro eo dicimus, cuius multa recte facta exstant, hoc modo in loco communi per amplificationem iniiciemus: Quodsi hoc fecisset, tamen ei pro pristinis beneficiis ignosci conveniret; verum nihil postulat ignosci. Ergo in iudicium non venit, at in senatum aut ante imperatorem et in consilium talis caussa potest venire. XV. 25. Ex translatione criminis caussa constat, quum fecisse nos non negamus, sed aliorum peccatis coactos fecisse dicimus; ut Orestes, quum se defendit, in matrem confert crimen. Ex remotione criminis caussa constat, quum a nobis non crimen, sed culpam ipsam amovemus et vel in hominem transferimus vel in rem quampiam conferimus. In hominem transfertur, ut si accusetur is, qui P. Sulpicium se fateatur occidisse et id iussu consulum defendat et eos dicat non modo imperasse, sed rationem quoque ostendisse, quare id facere liceret. In rem confertur, ut si quis, ex testamento quod facere iussus sit, ex plebiscito vetetur. Ex comparatione caussa constat, quum dicimus necesse fuisse alterutrum facere, et id quod fecerimus satius fuisse facere. Ea caussa huiusmodi est: C. Popillius quum a Gallis obsideretur neque effugere ullo modo posset, venit cum hostium ducibus in collocutionem; ita discessit, ut impedimenta relinqueret, exercitum educeret. Satius esse duxit amittere impedimenta quam exercitum; exercitum eduxit, impedimenta reliquit: arcessitur maiestatis. XVI. Quae constitutiones, et quae constitutionum partes sint, videor ostendisse. Nunc quo modo eas et qua via tractari conveniat, demonstrandum est; si prius aperuerimus, quid oporteat ab ambobus in caussa destinari, quo ratio omnis totius orationis conferatur.

26. Constitutione igitur reperta, statim quaerenda est ratio. Ratio est, quae caussam facit et continet defensionem, hoc modo, ut docendi caussa in hac potissimum caussa consistamus: Orestes, quum confiteatur se occidisse matrem, nisi attulerit facti rationem, perverterit defensionem. Ergo affert eam: quae nisi intercederet, ne caussa quidem esset. Illa enim, inquit, patrem meum occiderat. Ergo, ut ostendi, ratio ea est, quae continet defensionem, sine qua ne parva quidem dubitatio potest remorari damnationem. Inventa ratione, firmamentum quaerendum est, id est, quod continet accusationem, quod affertur contra rationem defensionis, de qua ante dictum est. Id constituetur hoc modo: Quum usus fuerit Orestes ratione, hoc pacto: Iure occidi, illa enim patrem meum occiderat; utetur accusator firmamento, hoc pacto: Sed non abs te occidi, neque indemnatam poenas pendere oportuit. Ex ratione defensionis et ex firmamento accusationis iudicii quaestio nascatur oportet; quam nos iudicationem, Graeci *τὸ κρινόμενον* appellant. Ea constituetur ex coniunctione firmamenti et rationis defensione, hoc modo: Quum dicat Orestes, se patris ulciscendi caussa matrem occidisse, rectumne fuerit, sine iudicio a filio Clytaemnestram occidi. Ergo hac ratione iudicationem reperire convenit. Reperta iudicatione, omnem rationem totius orationis eo conferri oportebit. XVII. 27. In omnibus constitutionibus et partibus constitutionum hac via iudicationes reperientur, praeterquam in coniecturali constitutione. Nam in ea nec ratio quaeritur quare fecerit; fecisse enim negatur: nec firmamentum exquiritur; quoniam non subest ratio. Quare ex intentione et infitiatione iudicatio constituitur, hoc modo: Intentio: Occidisti Aiacem. Infitiatio: Non occidi. Iudicatio: Occideritne. Ratio omnis utriusque orationis, ut ante dictum est, ad hanc iudicationem conferenda est. Si plures erunt constitutiones aut partes constitutionum, iudicationes quoque plures erunt in una caussa; sed omnes simili ratione reperientur. Sedulo dedimus operam, ut breviter et dilucide, quibus de rebus adhuc dicendum fuit, diceremus. Nunc quoniam satis huius voluminis magnitudo crevit, commodius est in altero libro de ceteris rebus deinceps exponere, ne qua, propter multitudinem litterarum, possit animum tuum defatigatio retardare. Sed si quo tardius haec, quam studes, absolventur, quum rerum magnitudini, tum nostris quoque occupationibus assignare debebis. Verumtamen maturabimus, et quod negotio deminutum fuerit, exaequabimus industria: ut pro tuo in nos officio et nostro in te studio munus hoc accumulatissime tuae largiamur voluntati.

2.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Praemissa brevi quum dictorum superiore libro, tum hoc ipso dicendorum summa c. 1. 2. pergit auctor ea exponere, quae ad genus caussarum iudiciale pertinent, de quo superiore libro coeperat praecipere, ut, quomodo quaeque caussa in foro iudiciisque tractanda sit, recte intelligatur. Et quoniam huius generis tres constitutiones sunt, coniecturalis, legitima et iuridicialis, quarum naturam et partes libro primo definiendo explicavit exemplisque subiectis illustravit, et quomodo constitutione et ratione firmamentoque caussae repertis indicatio s. quaestio (*τὸ κρινόμενον*) inveniatur, ostendit, nunc etiam, quo quaeque constitutio modo secundum artis praecepta tractari debeat, docet. Itaque primo a c. 2 — 9. de coniecturali agens ostendit, quo narrandi modo, quibus signis, argumentis, testimoniis, suspicionibus probabile fieri possit, rem aliquam esse factam aut non factam, deinde a c. 9 — 13, quomodo orator in tractandis legitimae constitutionis partibus versari debeat, quum ex scripto aut in scripto aliquid natum controversiae est; denique vero etiam a c. 13. ad 18 quibus argumentationibus uti conveniat, quum ubi rem a nobis iure factam defendimus, et ubi, iurene factum aliquid sit, quaeritur, quae est constitutio iudicialis absoluta, tum ubi extranea assumenda est defensio, quae assumptiva propterea dicitur. His expositis, de argumentationibus ornate absoluteque tractandis agit et earum partes, virtutes et vitia enumerat a c. 18 — 30, denique de argumentorum conclusionibus, non his modo, quae in fine orationis cuiusque sunt, sed etiam quibus in principio, secundum narrationem et post firmissimam argumentationem utimur.

I. 1. In primo libro, Herenni, breviter exposuimus, quas caussas recipere oratorem oporteret, et in quibus officiis artis elaborare conveniret, et ea officia qua ratione facillime consequi posset. Verum quia neque de omnibus rebus simul dici poterat, et de maximis primum scribendum fuit, quo cetera tibi faci-

liora cognitu viderentur; ita nobis placitum est, ut ea, quae difficillima essent, potissimum conscriberemus.

Caussarum tria sunt genera: demonstrativum, deliberativum, iudiciale. Multo difficillimum est iudiciale, ergo id primum absolvemus. Hoc et priore libro egimus, quum de quinque oratoris officiis tractaremus, quorum inventio et prima et difficillima est; eaque nobis erit hoc libro propemodum absoluta; et parvam partem eius in tertium volumen transferemus. 2. De sex partibus orationis primum scribere instituimus. In primo libro locuti sumus de exordio, narratione, divisione, nec pluribus verbis, quam necesse fuit, nec minus dilucide, quam te velle existimabamus. Deinde coniunctim de confirmatione et confutatione dicendum fuit. Quare genera constitutionum et earum partes aperuimus; ex quo simul ostendebatur, quomodo constitutionem et partes constitutionis, caussa posita, reperiri oporteret. Deinde docuimus, iudicationem quemadmodum quaeri conveniret; qua inventa curandum, ut omnis ratio totius orationis ad eam conferatur. Postea admonuimus esse caussas complures, quibus plures constitutiones aut partes constitutionum accommodarentur. II. Reliquum videbatur esse, ut ostenderemus, quae ratio posset inventiones ad unam quamque constitutionem aut partem constitutionis accommodare: et item quas argumentationes, quas Graeci ἐπιχειρήματα appellant, sequi et quas vitare oporteret; quorum utrumque pertinet ad confirmationem et confutationem. Deinde ad extremum docebimus, cuiusmodi conclusionibus orationum uti oporteat: qui locus erat extremus de sex partibus orationis.

Primum ergo quaeremus, quemadmodum quamque caussam tractari conveniat. Et nimirum coniecturalem, quae prima quaeque difficillima est, potissimum consideremus. 3. In caussa coniecturali narratio accusatoris suspiciones interiectas et dispersas habere debet, ut nihil actum, nihil dictum, nusquam ventum aut abitum, nihil denique factum sine caussa putetur. Defensoris narratio simplicem et dilucidam expositionem debet habere, cum attenuatione suspicionis. Huius constitutionis ratio in sex partes est distributa: probabile, collationem, signum, argumentum, consecutionem, approbationem. Horum unum quidque quid valeat, aperiemus. Probabile est, per quod probatur, expedisse reo peccare et ab simili turpitudine hominem numquam abfuisse. Id dividitur in caussam et in vitam. Caussa est ea, quae induxit ad maleficium, commodorum spe aut incommodorum vitatione, ut quum quaeritur, num quod commodum maleficio appetierit, num honorem, num pecuniam, num dominationem; num aliquam cupiditatem amoris aut eiusmodi libidinis voluerit explere; aut num quod incommodum vitarit, inimicitias, infamiam, dolorem, supplicium. III. 4. Hic accusator in spe commodi cupiditatem ostendet adversarii, in vitatione incommodi formidinem augebit: defensor autem negabit fuisse caussam, si poterit, aut eam vehementer extenuabit; deinde iniquum esse dicet, omnes, ad quos aliquid emolumenti ex aliqua re pervenerit, in suspicionem maleficii devocari; deinde vita hominis ex ante factis spectabitur. 5. In quo primum considerabit accusator, num quando simile quid fecerit. Si id non reperiet, quaeret, num quando venerit in similem suspicionem; et in eo debebit esse occupatus, ut ad eam caussam peccati, quam paullo ante exposuerit, vita hominis possit accommodari, hoc modo: Si dicet pecuniae caussa fecisse, ostendet eum semper avarum fuisse; si honoris, ambitiosum: ita poterit animi vitium cum caussa peccati conglutinare. Si non poterit par animi vitium cum caussa reperire, reperiat dispar. Si non poterit avarum demonstrare, demonstret corruptorem vel perfidiosum, si quo modo poterit: denique aliquo aut quam plurimis vitiis contaminabit personam; deinde qui illud fecerit tam nequiter, eumdem hoc tam perperam fecisse non esse mirandum. Si vehementer castus et integer existimabitur adversarius, dicet facta, non famam spectari oportere; illum ante occultasse sua flagitia; se planum facturum, ab eo maleficium non abesse. Defensor primum demonstrabit vitam integram, si poterit: id si non poterit, confugiet ad imprudentiam, stultitiam, adolescentiam, vim, persuasionem; quibus de rebus vituperatio eorum, quae extra id crimen erunt, non debeat assignari. Sin vehementer hominis turpitudine impedietur et infamia, prius dabit operam, ut falsos rumores dissipatos esse dicat de innocente; et utetur loco communi, rumoribus credi non oportere. Sin nihil horum fieri poterit, utatur extrema defensione; dicat, non se de moribus eius apud censores, sed de criminibus adversariorum apud iudices dicere. IV. 6. Collatio est, quum accusator id, quod adversarium fecisse criminatur, alii nemini, nisi reo, bono fuisse demonstrat; aut alium neminem potuisse perficere, nisi adversarium; aut eum ipsum aliis rationibus aut non potuisse aut non aeque commode potuisse, aut eum fugisse alias rationes commodiores propter cupiditatem. Hoc loco defensor demonstret oportet, aut aliis quoque bono fuisse, aut alios quoque id, quod ipse insimuletur, facere potuisse. Signum est, per quod ostenditur idonea perficiendi facultas esse quaesita. Id dividitur in partes sex: locum, tempus, spatium, occasionem, spem perficiendi, spem celandi. 7. Locus quaeritur, celebris an desertus; semper desertus, an tum, quum id factum sit, fuerit in eo loco solitudo; sacer an profanus; publicus an privatus fuerit; cuiusmodi loci attingant; num, qui est passus, perspectus aut exauditus esse possit. Horum quid reo, quid accusatori conveniat, perscribere non gravaremur, nisi facile quivis, caussa posita, posset iudicare. Initia enim inventionis ab arte debent proficisci; cetera facile comparabit exercitatio. Tempus ita quaeritur: qua parte anni; qua hora; noctu an interdiu; qua diei, qua noctis hora factum esse dicatur, et cur eiusmodi temporibus. Spatium ita considerabitur: satisne longum fuerit ad eam rem transigendam; scieritne satis ad id perficiendum spatii futurum. Nam parvi refert satis spatii fuisse ad id perficiendum, si id ante sciri et ratione provideri non potuit. Occasio quaeritur, idoneane fuerit ad rem adoriendam, an alia melior, quae aut praeterita sit aut non exspectata. Spes perficiendi quae fuerit, spectabitur hoc modo: si, quae supra dicta sunt signa, concurrerint; si praeterea ex altera parte vires, pecunia, consilium, scientia, apparatio videbitur fuisse; ex altera parte imbecillitas, inopia, stultitia, imprudentia, inapparatio demonstrabitur fuisse; quare scire potuerit, utrum diffidendum, an confidendum fuerit. Spes celandi quae fuerit, quaeritur ex consciis, arbitris, adiutoribus, liberis aut servis aut utrisque. V. 8. Argumentum est, per quod reus coarguitur certioribus argumentis et magis firma suspicione. Id dividitur in tempora tria, praeteritum, instans, consequens. In

praeterito tempore oportet considerare, ubi fuerit; ubi visus sit, quicum visus sit; num quid apprarit, num quem convenerit, num quid dixerit, num quem habuerit de consciis, de adiutoribus, de adiumentis; num fecerit quid in loco praeter consuetudinem aut alieno tempore. In instanti tempore quaeretur, num visus sit, quum faciebat; num qui strepitus, clamor, crepitus exauditus sit, aut denique, num quid aliquo sensu perceptum sit, aspectu, auditu, tactu, odoratu, gustatu; nam quivis horum sensus potest conflare suspicionem. In consequenti tempore spectabitur, num quid re transacta relictum sit, quod indicet, aut factum esse maleficium, aut a quo sit factum. Factum esse, hoc modo: si tumore et livore decoloratum est corpus mortui, significat eum veneno necatum. A quo factum sit, hoc modo: si telum, si vestimentum, si quid eiusmodi relictum aut vestigium rei repertum fuerit, si cruor in vestimentis, si in eo loco comprehensus aut visus transacto negotio, quo in loco res gesta dicitur. Consecutio est, quum quaeritur, quae signa nocentis et innocentis consequi soleant. Accusator dicet, si poterit, adversarium, quum ad eum ventum sit, erubuisse, expalluisse, titubasse, inconstanter locutum esse, concidisse, pollicitum esse aliquid; quae signa conscientiae sunt. Si reus horum nihil fecerit, accusator dicet eum usque adeo praemeditatum fuisse, quid sibi esset usu venturum, ut confidentissime resistens responderet; quae signa confidentiae, non innocentiae sunt. Defensor, si pertimuerit, magnitudine periculi, non conscientia peccati commotum esse dicet. Si non pertimuerit, fretum innocentia negabit esse commotum. VI. 9. Approbatio est, qua utimur ad extremum, confirmata suspicione. Ea habet locos proprios atque communes. Proprii sunt, quibus nisi accusator, et quibus nisi defensor nemo potest uti. Communes sunt, qui alia in caussa ab reo, alia ab accusatore tractantur. In caussa coniecturali proprius locus accusatoris est, quum dicit malorum misereri non oportere, et quum auget peccati atrocitatem. Defensoris proprius locus est, quum misericordiam captat et quum accusatorem calumniari criminatur. Communes loci sunt quum accusatoris tum defensoris, a testibus contra testes, a quaestionibus contra quaestiones, ab argumentis contra argumenta, a rumoribus contra rumores. A testibus dicemus secundum auctoritatem et vitam testium et constantiam testimoniorum. Contra testes vitae turpitudinem, testimoniorum inconstantiam; si aut fieri non potuisse dicemus, aut non factum esse quod dicant, aut scire illos non potuisse, aut cupide dicere et argumentari. Haec et ad improbationem et approbationem testium pertinebunt. VII. 10. A quaestionibus dicemus, quum demonstrabimus, maiores veri inveniendi caussa tormentis et cruciatu voluisse quaeri, et summo dolore homines cogi, ut quidquid sciant dicant. Et praeterea confirmatior haec erit disputatio, si, quae dicta erunt argumentando, iisdem viis, quibus omnis coniectura tractatur, trahemus ad veri similem suspicionem; idemque hoc in testimoniis facere oportebit. Contra quaestiones hoc modo dicemus: primum maiores voluisse certis in rebus interponi quaestiones, quum quae vere dicerentur sciri, quae falso in quaestione pronuntiarentur refelli possent, hoc modo: Quo in loco quid positum sit, et si quid esset simile, quod videri aut aliquo simili signo percipi posset; deinde, dolori credi non oportere, quod alius alio recentior sit in dolore, quod ingeniosior ad comminiscendum, quod denique saepe scire aut suspicari possit, quid quaesitor velit audire; quod quum dixerit, intelligat sibi finem doloris futurum. Haec disputatio comprobabitur, si refellemus, quae in quaestionibus erunt dicta, probabili argumentatione; idque partibus coniecturae, quas ante exposuimus, facere oportebit. 11. Ab argumentis et signis et ceteris locis, quibus augetur suspicio, dicere hoc modo convenit: Quum multa concurrant argumenta et signa, quae inter se consentiant, rem perspicuam, non suspiciosam videri oportere: item plus oportere signis et argumentis credi, quam testibus; haec enim eo modo exponi, quomodo re vera sint gesta; testes corrumpi posse vel pretio vel gratia vel metu vel simultate. Contra argumenta et signa et ceteras suspiciones dicemus hoc modo, si demonstrabimus, nullam rem esse, quam non suspicionibus quivis possit criminari; deinde unam quamque suspicionem extenuabimus et dabimus operam, ut ostendamus, nihilo magis in nos eam, quam in alium quempiam convenire; indignum facinus esse, sine testibus coniecturam et suspicionem firmamenti satis habere. VIII. 12. A rumoribus dicemus, si negabimus temere famam nasci solere, quin subsit aliquid: et si dicemus caussam non fuisse, quare quispiam confingeret et comminisceretur; et praeterea, si ceteri falsi soleant esse, argumentabimur hunc esse verum. Contra rumores dicemus primum, si docebimus multos esse falsos rumores, et exemplis utemur, de quibus falsa fama fuerit; et aut inimicos nostros aut homines natura malevolos et maledicos confinxisse dicemus: et aut aliquam fictam fabulam in adversarios afferemus, quam dicamus omnibus in ore esse, aut verum rumorem proferemus, qui illis aliquid turpitudinis afferat, neque tamen ei rumori nos fidem habere dicemus, ideo quod quivis homo possit quemvis turpem de quolibet rumorem proferre et confictam fabulam dissipare. Verumtamen si rumor vehementer probabilis esse videbitur, argumentando famae fidem poterimus abrogare. Quod et difficillima tractatu est constitutio coniecturalis, et in veris caussis saepissime tractanda est, eo diligentius omnes eius partes perscrutati sumus; ut ne parvula quidem titubatione aut offensione impediremur, si ad hanc rationem praeceptionis assiduitatem exercitationis accommodassemus. IX. 13. Nunc ad legitimae constitutionis partes transeamus. Quum voluntas scriptoris cum scripto dissidere videbitur, si a scripto dicemus, his locis utemur, secundum narrationem: primum scriptoris collaudatione; deinde scripti recitatione; deinde percontatione, scirentne adversarii id scriptum fuisse in lege aut in testamento aut in stipulatione aut in quolibet scripto, quod ad eam rem pertineat; deinde collatione, quid scriptum sit, quid adversarii se fecisse dicant, quid iudicem sequi conveniat, utrum id quod diligenter perscriptum sit, an id quod acute sit excogitatum; deinde ea sententia, quae ab adversariis sit excogitata et scripto attributa, contemnetur et infirmabitur. Deinde quaeretur, quid ei obfuerit, si id voluisset adscribere: num non potuerit perscribi. Deinde a nobis sententia reperietur et caussa proferetur, qua re id scriptor senserit, quod perscripsit; et demonstrabitur scriptum illud esse dilucide, breviter, commode, perfecte, certa cum ratione. Deinde exempla proferentur, quae res, quum ab adversariis sententia et voluntas afferretur, a scripto potius iudicatae sunt. Deinde ostendetur, quam periculosum sit a

scripto recedere. Locus communis est contra eum, qui, quum fateatur se contra id quod legibus sanctum aut testamento perscriptum sit, fecisse, tamen facti quaerat defensionem. X. 14. A sententia sic dicemus. Primum laudabimus scriptoris commoditatem atque brevitatem, quod tantum scripserit, quod necesse fuerit; illud, quod sine scripto intelligi potuerit, non necessario scribendum putarit. Deinde dicemus calumniatoris esse officium, verba et litteras sequi, negligere voluntatem. Deinde id, quod scriptum sit, aut non posse fieri, aut non lege, non more, non natura, non aequo et bono posse fieri; quae omnia scriptorem noluisse quam rectissime fieri, nemo dicet; at ea, quae a nobis facta sint, iustissime facta. Deinde contrariam sententiam aut nullam esse aut stultam aut iniustam, aut non posse fieri aut non constare cum superioribus et inferioribus sententiis, aut cum iure communi aut cum aliis legibus communibus aut cum rebus iudicatis dissentire. Deinde exemplorum a voluntate contra scriptum iudicatorum enumeratio fiat; deinde legum et stipulationum breviter excerptarum, in quibus intelligatur scriptorum voluntas, expositio. Locus communis contra eum, qui scriptum recitet et scriptoris voluntatem non interpretetur. 15. Quum duae leges inter se discrepant, videndum est primum, num qua obrogatio aut derogatio sit; deinde, utrum leges ita dissentiant, ut altera iubeat, altera vetet; an ita, ut altera cogat, altera permittat. Infirma enim erit eius defensio, qui negabit, se fecisse, quod cogeretur, quum altera lex permitteret; plus enim valet sanctio permissione. Item illa defensio tenuis est, quum ostenditur id factum esse, quod ea lex sanciat, cui legi obrogatum vel derogatum sit; id, quod posteriori lege sancitum sit, esse neglectum. Quum haec erunt considerata, statim nostrae legis expositione, recitatione, collaudatione utemur. Deinde contrariae legis enodabimus voluntatem et eam trahemus ad nostrae caussae commodum. Deinde de iuridiciali absoluta sumemus rationem iuris et quaeremus partes iuris, utrum cum ea faciant; de qua posterius disseremus. XI. 16. Si ambiguum est scriptum, ut puta quod in duas aut plures sententias trahi possit, hoc modo tractandum est: primum, sitne ambiguum, quaerendum est; deinde, quomodo scriptum esset, si id quod adversarii interpretantur scriptor fieri voluisset, ostendendum est; deinde id, quod nos interpretemur, et fieri posse et honeste, recte, lege, more, natura, bono et aequo fieri posse; quod adversarii interpretentur, e contrario; nec esse ambigue scriptum, quum intelligatur, utrum sententia vera sit. Sunt, qui arbitrentur, ad hanc caussam tractandam vehementer pertinere cognitionem amphiboliarum eam, quae a dialecticis profertur. Nos vero arbitramur non modo nullo adiumento esse, sed potius maximo impedimento. Omnes enim illi amphibolias aucupantur, eas etiam, quae ex altera parte sententiam nullam possunt interpretari. Itaque et alieni sermonis molesti interpellatores, et scripti tum odiosi, tum obscuri interpretes sunt; et dum caute et expedite loqui volunt, infantissimi reperiuntur. Ita dum metuunt in dicendo, ne quid ambiguum dicant, nomen suum pronuntiare non possunt. Verum horum pueriles opiniones rectissimis rationibus, quum voles, refellemus. In praesentiarum hoc interdicere non alienum fuit, ut huius infantiae garrulam disciplinam contemneremus. XII. 17. Quum definitione utemur, primum afferemus brevem vocabuli definitionem, hoc modo: Maiestatem is minuit, qui ea tollit, ex quibus civitatis amplitudo constat. [Quae sunt ea? Quae capiunt] suffragia populi et magistratus consilium. Nempe igitur tu et populum suffragio et magistratum consilio privasti, quum pontes disturbasti. Item ex contrario: Maiestatem is minuit, qui amplitudinem civitatis detrimento afficit. Ego non affeci, sed prohibui detrimento; aerarium enim conservavi, libidini malorum restiti, maiestatem omnem interire non passus sum. Primum igitur vocabuli sententia breviter et ad utilitatem caussae accommodate describetur: deinde factum nostrum cum verbi descriptione coniungetur; deinde contrariae descriptionis ratio refelletur, si aut falsa erit aut inutilis aut turpis aut iniuriosa. Id quoque ex iuris partibus sumetur de iuridiciali absoluta, de qua iam loquemur. 18. Quaeritur in translationibus, primum, num aliquis eius rei actionem, petitionem aut persecutionem habeat, [quem non oporteat]; num alio modo, tempore, loco; num alia lege, num alio quaerente aut agente. Haec legibus, moribus, aequo et bono reperientur; de quibus dicetur in iuridiciali absoluta. In caussa rationali primum quaeretur, ecquid in rebus maioribus aut minoribus aut similibus similiter scriptum aut iudicatum sit; deinde, utrum ea res similis sit ei rei, qua de agitur, an dissimilis; deinde, utrum consulto de ea re scriptum non sit, quod noluerit cavere scriptor, an quod satis cautum putarit, propter ceterorum scriptorum similitudinem. De partibus legitimae constitutionis satis dictum est; nunc ad iuridicialem revertamur.

XIII. 19. Absoluta iuridiciali constitutione utemur, quum ipsam rem, quam nos fecisse confitemur, iure factam dicemus, sine ulla assumptione extrariae defensionis. In ea quaeri convenit, iurene factum sit. De eo caussa posita dicere poterimus, si ex quibus partibus ius constet cognoverimus. Constat igitur ex his partibus: natura, lege, consuetudine, iudicato, aequo et bono, pacto. Natura ius est, quod cognationis aut pietatis caussa observatur; quo iure parentes a liberis et a parentibus liberi coluntur. Lege ius est id, quod populi iussu sancitum est; quod genus, ut in ius eas, quum voceris. Consuetudine ius est id, quod sine lege, aeque ac si legitimum sit, usitatum est; quod genus, id quod argentario tuleris expensum, ab socio eius recte repetere possis. Iudicatum est id, de quo sententia lata est aut decretum interpositum. Ea saepe diversa sunt, ut aliud alii iudici aut praetori aut consuli aut tribuno plebis placitum sit; et fit, ut de eadem re saepe alius aliud decreverit aut iudicaverit; quod genus, M. Drusus praetor urbanus, quod cum herede mandati ageretur, iudicium reddidit; S. Iulius non reddidit. Item: C. Caelius iudex absolvit iniuriarum eum, qui Lucilium poetam in scena nominatim laeserat; P. Mucius eum, qui L. Accium poetam nominaverat, condemnavit. 20. Ergo, quia possunt res simili de caussa dissimiliter iudicatae proferri, quum id usu venerit, iudicem cum iudice, tempus cum tempore, numerum cum numero iudiciorum conferemus. Ex aequo et bono ius constat, quod ad veritatem et utilitatem communem videtur pertinere; quod genus, ut *maior annis LX. et cui morbus caussa est, cognitorem det.* Ex eo vel novum ius constitui convenit ex tempore et ex hominis dignitate. Ex pacto ius est, si qui quid inter se pepigerunt, si quid inter quos convenit. Pacta sunt, quae legibus observanda sunt, hoc modo, *rem ubi pa-*

gunt, orato; ni pagunt, in comitio aut in foro ante meridiem caussam coniicito. Sunt item pacta, quae sine legibus observantur ex conventu, quae iure praestare dicuntur. His igitur partibus iniuriam demonstrari, ius confirmari convenit, idque in absoluta iuridiciali faciendum videtur. XIV. 21. In assumptiva,* quum ex comparatione quaeretur, utrum satius fuerit agere id quod reus dicat se fecisse, an id quod accusator dicat oportuisse fieri, primum quaeri conveniet, utrum fuerit utilius ex contentione, hoc est, utrum venustius, facilius, conducibilius. Deinde oportebit quaeri, ipsumne oportuerit iudicare, utrum fuerit utilius, an aliorum fuerit statuendi potestas. Deinde interponetur ab accusatore suspicio ex constitutione coniecturali, quare putetur non ea ratione factum esse, quo melius deteriori anteponeretur, sed dolo malo negotium gestum. Deinde quaeretur, potueritne vitari, ne in eum locum veniretur. Ab defensore contra refelletur argumentatio coniecturalis aliqua probabili caussa, de qua ante dictum est. 22. His ita tractatis, accusator utetur loco communi in eum, qui inutile utili praeposuerit, quum statuendi non haberet potestatem. Defensor contra eos, qui aequum censeant, rem perniciosam utili praeponi, utetur loco communi per conquestionem et simul quaeret ab accusatoribus et ab iudicibus ipsis, quid facturi essent, si in eo loco fuissent; et tempus, locum, rem, deliberationem suam ponet ante oculos. XV. Translatio criminis est, quum ab reo facti caussa in aliorum peccatum transfertur. In qua primum quaerendum est, iurene in alium crimen transferatur: deinde spectandum est, si aeque magnum sit illud peccatum, quod in alium transferatur, atque illud, quod reus suscepisse se fateatur; deinde, oportueritne in ea re peccare, in qua alius ante peccarit; deinde, oportueritne iudicium ante fieri; deinde, quum factum iudicium non sit de illo crimine, quod in alium transferatur, oporteatne de ea re iudicium fieri, quae res in iudicium nondum venerit. Locus communis accusatoris, contra eum, qui plus censeat vim, quam iudicia valere oportere: et ab adversariis percontabitur accusator, quid futurum sit, si idem ceteri faciant, ut de indemnatis supplicia sumant, quod eos idem fecisse dicat. Quid, si ipse accusator idem facere voluisset? Defensor eorum peccati atrocitatem proferet, in quos crimen transferetur; rem, locum, tempus ante oculos ponet, ut ii, qui audient, existiment, aut non potuisse, aut non utile fuisse, rem in iudicium venire. XVI. 23. Concessio est, per quam nobis ignosci postulamus. Ea dividitur in purgationem et deprecationem. Purgatio est, quum consulto a nobis factum negamus. Ea dividitur in necessitudinem, fortunam, imprudentiam. De his partibus primum ostendendum est; deinde ad deprecationem revertendum videtur. Primum considerandum est, num culpa ventum sit in necessitudinem, num culpam veniendi necessitudo fecerit. Deinde quaerendum est, ecquo modo vis illa vitari potuerit ac levari. Deinde is, qui in necessitudinem caussam conferet, expertusne sit, quid contra facere aut excogitare posset. Deinde, num quae suspiciones ex coniecturali constitutione trahi possint, quae significent id consulto factum esse, quod necessario accidisse dicitur. Deinde, si maxime necessitudo quaepiam fuerit, conveniatne eam satis idoneam caussam putari. 24. Sin autem imprudentia reus se peccasse dicet, primum quaeretur, utrum potuerit scire, an non potuerit: deinde, utrum data sit opera, ut sciretur, an non; deinde, utrum casu nescierit, an culpa. Nam qui se propter vinum aut amorem aut iracundiam fugisse rationem dicet, is animi vitio videbitur nescisse, non imprudentia; quare non imprudentia se defendet, sed culpa contaminabit. Deinde coniecturali constitutione quaeretur, utrum scierit an ignoraverit, et considerabitur, satisne imprudentia praesidii debeat esse, quum factum esse constet. Quum in fortunam caussa conferetur et ea re defensor ignosci reo dicet oportere, eadem omnia videntur consideranda, quae de necessitudine praescripta sunt. Etenim omnes hae tres partes purgationis inter se finitimae sunt, ut in omnes eadem fere possint accommodari. Loci communes in his caussis: accusatoris, contra eum, qui, quum se peccasse confiteatur, tamen oratione iudices demoretur: defensoris, de humanitate, misericordia; voluntatem in omnibus rebus spectari convenire; quae consulto facta non sint, in iis fraudem esse non oportere. XVII. 25. Deprecatione utemur, quum fatebimur nos peccasse, neque id imprudenter aut fortuitu aut necessario fecisse dicemus, et tamen ignosci nobis postulabimus. Hic ignoscendi ratio quaeritur ex iis locis, si plura aut maiora officia, quam maleficia, videbuntur constare; si qua virtus aut nobilitas erit in eo, qui supplicabit; si qua spes erit, usui futurum, si sine supplicio discesserit; si ipse ille supplex, mansuetus et misericors in potestatibus ostendetur fuisse; si ea, quae peccavit, non odio neque crudelitate, sed officio et recto studio commotus fecit; si tali de caussa aliis quoque ignotum est; si nihil ab eo periculi nobis futurum videbitur, si eum missum fecerimus; si nulla aut a nostris civibus, aut ab aliqua civitate vituperatio ex ea re suscipietur. 26. Loci communes, de humanitate, fortuna, misericordia, rerum commutatione. His locis omnibus ex contrario utetur is, qui contra dicet, cum amplificatione et enumeratione peccatorum. Haec caussa iudicialis fieri non potest, ut in primo libro ostendimus: sed quod potest vel ad senatum vel ad consilium venire, non visa est supersedenda. Quum a nobis crimen removere volemus, aut in rem aut in hominem nostri peccati caussam conferemus. Si caussa in hominem conferetur, quaerendum erit primum, potueritne tantum, quantum reus demonstrabit, is, in quem caussa conferetur, et quonam modo aut honeste aut sine periculo potuerit obsistere; si maxime ita sit, num ea re concedi reo conveniat, quod alieno inductu fecerit. Deinde in coniecturalem trahetur controversiam et edisseretur, num consulto factum sit. Si caussa in rem quamdam conferetur, et haec eadem fere et omnia, quae de necessitudine praecepimus, consideranda erunt.

XVIII. 27. Quoniam satis ostendisse videmur, quibus argumentationibus in uno quoque genere caussae iudicialis uti conveniret, consequi videtur, ut doceamus, quemadmodum ipsas argumentationes ornate et absolute tractare possimus. Nam fere non difficile est invenire, quid sit caussae adiumento: difficillimum vero est, inventum expolire et expedite pronuntiare. Haec enim res facit, ut neque diutius, quam satis sit, in eisdem locis commoremur, neque eodem identidem revolvamur, neque inchoatam argumentationem relinquamus, neque incommode ad aliam deinceps transeamus. Itaque hac ratione et ipsi meminisse poterimus, quid quoque loco dixerimus, et auditor quum totius caussae, tum unius cuiusque argumentationis distributionem percipere et memi-

nisse poterit. 28. Ergo absolutissima et perfectissima est argumentatio ea, quae in quinque partes est distributa, propositionem, rationem, rationis confirmationem, exornationem, complexionem. Propositio est, per quam ostendimus summatim, quid sit, quod probare volumus. Ratio est caussa, quae demonstrat, verum esse id, quod intendimus, brevi subiectione. Rationis confirmatio est ea, quae pluribus argumentis corroborat breviter expositam rationem. Exornatio est, qua utimur rei honestandae et collocupletandae caussa, confirmata argumentatione. Complexio est, quae concludit breviter, colligens partes argumentationis. XIX. Hisce igitur quinque partibus ut absolutissime utamur, hoc modo tractabimus argumentationem. Caussam ostendemus Ulixi fuisse, quare interfecerit Aiacem; inimicum enim acerrimum de medio tollere volebat, a quo sibi non iniuria summum periculum metuebat. Videbat, illo incolumi se incolumem non futurum; sperabat illius morte se salutem sibi comparare; consueverat, si iure non poterat, quavis iniuria inimico exitium machinari, cui rei mors indigna Palamedis testimonium dat. Ergo et metus periculi hortabatur, eum interimere, a quo supplicium verebatur, et consuetudo peccandi maleficii suscipiendi removebat dubitationem. 29. Omnes enim quum minima peccata cum caussa suscipiunt, tum vero illa, quae multo maxima sunt maleficia, aliquo certo emolumento inducti suscipere conantur. Si multos induxit in peccatum pecuniae spes, si complures scelere se contaminaverunt imperii cupiditate, si multi leve compendium fraude maxima commutarunt: cui mirum videbitur, istum a maleficio propter acerrimam formidinem [sibi] non temperasse? Virum fortissimum, integerrimum, inimicitiarum persequentissimum, iniuria lacessitum, ira exsuscitatum homo timidus, nocens, conscius sui peccati, insidiosus, inimicum incolumem esse noluit; cui tandem hoc mirum videbitur? Nam quum feras bestias videamus alacres et erectas vadere, ut alteri bestiae noceant: non est incredibile putandum, istius quoque animum ferum, crudelem atque inhumanum cupide ad inimici perniciem profectum; praesertim quum in bestiis nullam neque bonam neque malam rationem videamus, in isto plurimas et pessimas rationes semper fuisse intelligamus. 30. Si ergo pollicitus sum, me daturum caussam, qua inductus Ulixes accesserit ad maleficium, et si inimicitiarum acerrimam rationem et periculi metum intercessisse demonstravi, non est dubium, quin confiteatur caussam maleficii fuisse. Ergo absolutissima est argumentatio ea, quae ex quinque partibus constat; sed ea non semper necesse est uti. Tum enim complexione supersedendum est, si res brevis est, ut facile memoria comprehendatur; tum exornatio praetermittenda est, si parum locuples ad amplificandum et exornandum res videtur esse. Sin et brevis erit argumentatio, et res tenuis aut humilis, tum et exornatione et complexione supersedendum est. In omni argumentatione de duabus partibus postremis haec, quam exposui, ratio est habenda. Ergo amplissima est argumentatio quinquepartita; brevissima est tripartita; mediocris, sublata aut exornatione aut complexione, quadripartita.

XX. 31. Duo genera sunt vitiosarum argumentationum: unum, quod ab adversario reprehendi potest, idque pertinet ad caussam: alterum, quod, tametsi nugatorium est, tamen non indiget reprehensionis. Quae sint, quae reprehensione confutari conveniat, quae tacite contemni atque vitari sine reprehensione, nisi exempla subiecero, intelligere dilucide non poteris. Haec cognitio vitiosarum argumentationum duplicem utilitatem afferet. Nam et vitare in argumentatione vitium admonebit, et ab aliis non vitatum commode reprehendere docebit. Quoniam igitur ostendimus, perfectam et plenam argumentationem ex quinque partibus constare, in unaquaque parte argumentationis quae vitia vitanda sint, consideremus, ut et ipsi ab his vitiis recedere, et adversariorum argumentationes hac praeceptione in omnibus partibus tentare et ab aliqua parte labefactare possimus. 32. Expositio vitiosa est, quum ab aliqua aut a maiore parte ad omnes confertur id, quod non necessario est omnibus attributum; ut si quis hoc modo exponat: Omnes, qui in paupertate sunt, malunt maleficio parare divitias, quam officio paupertatem tueri. Si quis hoc modo exposuerit argumentationem, ut non curet quaerere, qualis ratio aut rationis confirmatio sit, ipsam facile reprehendemus expositionem, quum ostendemus, id, quod in aliquo paupere improbo sit, in omnes pauperes falso et iniuria conferri. 33. Item vitiosa expositio est, quum id, quod raro fit, fieri omnino negatur, hoc modo: Nemo potest uno aspectu neque praeteriens in amorem incidere. Nam quum nonnemo devenerit in amorem uno aspectu, et quum ille neminem dixerit omnino, nihil refert raro id fieri, dummodo aliquando fieri aut posse fieri intelligatur. XXI. Item vitiosa expositio est, quum omnes res ostendimus nos collegisse et aliquam rem idoneam praeterimus, hoc modo: Quoniam igitur hominem occisum constat esse, necesse est aut a praedonibus aut ab inimicis occisum esse aut abs te, quem ille heredem testamento ex parte fecerat. Praedones illo loco numquam sunt visi; inimicum nullum habebat: relinquitur, si neque a praedonibus neque ab inimicis occisus est, quoniam alteri non erant, alteros non habebat, ut abs te sit interemptus. Nam in huiuscemodi expositione reprehensione utemur, si quos praeter eos, quos ille dixerit, potuisse suscipere maleficium ostenderimus; velut in hoc exemplo, quum dixerit necesse esse, aut a praedonibus aut ab inimicis aut a nobis occisum esse, dicemus potuisse vel a familia vel a coheredibus nostris. Quum hoc modo illorum collectionem disturbaverimus, nobis latiorem locum defendendi relinquemus. Ergo hoc quoque vitandum est in expositione, ne quando, quum omnia collegisse videamur, aliquam idoneam partem reliquerimus. 34. Item vitiosa expositio est, quae constat ex falsa enumeratione; ut si, quum plura sunt, pauciora dicamus, hoc modo: Duae res sunt, iudices, quae homines ad maleficium impellunt, luxuries et avaritia. Quid amor? inquiet quispiam: quid ambitio? quid religio? quid metus mortis? quid imperii cupiditas? quid denique alia permulta? Item falsa enumeratio est, quum pauciora sunt, et plura dicimus, hoc modo: Tres res sunt, quae homines sollicitant, metus, cupiditas, aegritudo. Satis enim fuerat dixisse metum et cupiditatem; quoniam aegritudinem cum utraque re coniunctam esse necesse est. XXII. Item vitiosa expositio est, quae nimium longe repetitur, hoc modo: Omnium malorum stultitia est mater, quae [prae ceteris] parit immensas cupiditates. Immensae porro cupiditates infinitae et immoderatae sunt. Hae pariunt avaritiam. Avaritia porro hominem ad quodvis maleficium impellit. Igitur avaritia inducti adversarii nostri hoc in se facinus admiserunt.

Hic id, quod extremum dictum est, satis fuit exponere, ne Ennium et ceteros poetas imitemur, quibus hoc modo loqui concessum est:

Utinám ne in nemore Pelio secúribus
caesá cecidisset ábiegna ad terrám trabes;
neve índe navis ínchoandae exordium
coepisset, quae nunc nóminatur nómine
Argó, qua vecti Argívi, delectí viri,
petébant illam péllem inauratam árietis
Colchís, imperio régis Peliae, pér dolum;
nam númquam hera errans méa domo efferrét pedem
Medéa, animo aegra, amóre saevo saúcia.

Nam hic satis erat dicere (si id modo, quod esset satis, curasset poeta):

Utinám ne hera errans méa domo efferrét pedem
Medéa.

Ergo hac quoque ab ultimo repetitione in expositionibus magnopere supersedendum est. Non enim reprehensione, sicut aliae complures, sed sua sponte vitiosa est. XXIII. 35. Vitiosa ratio est, quae ad expositionem non est accommodata, vel propter infirmitatem vel propter vanitatem. Infirma ratio est, quae non necessario ostendit ita esse, quemadmodum expositum est; velut apud Plautum:

Amícum castigáre ob meritam nóxiam,
immúne est facinus; vérum in aetate útile
et cónducibile.

Haec expositio est. Videamus, quae ratio afferatur:

Nám ego amicum hodié meum
concástigabo pró commerita nóxia.

Ex eo, quod ipse facturus est, non ex eo, quod fieri convenit, utile quid sit, ratiocinatur. Vana ratio est, quae ex falsa caussa constat, hoc modo: Amor fugiendus non est: nam ex eo verissima nascitur amicitia. Aut hoc modo: Philosophia vitanda est: affert enim socordiam atque desidiam. Nam hae rationes nisi falsae essent, expositiones quoque earum veras esse confiteremur. 36. Item infirma ratio est, quae non necessariam caussam affert expositionis: velut Pacuvius:

Fórtunam insanam ésse et caecam et brútam perhibent philósophi,
sáxoque illam instáre globoso praédicant volúbilem;
ídeo, quo saxum ímpulerit fors, cádere [eo] Fortunam aútumant.
Caécam ob eam rem esse íterant, quia nil cérnat, quo sese ápplicet;
ínsanam autem aiúnt, quia atrox, incerta instabilisque sit,
brútam, quia dignum átque indignum néqueat internóscere.
Súnt autem alii phílosophi, qui cóntra Fortunám negent
míseriam esse ullám, sed temeritáte omnia regi. Id magis
véri simile aiúnt, quod usus reápse experiundo édocet.
Vélut Orestes módo fuit rex, módo mendicus fáctus est;
naúfragio res cóntigit. Nempe érgo haud Fortuna óbtigit.

Nam hic Pacuvius infirma ratione utitur, quum ait verius esse, temeritate, quam fortuna res regi. Nam utraque opinione philosophorum fieri potuit, ut is, qui rex fuisset, mendicus fieret. XXIV. 37. Item infirma ratio est, quae videtur pro ratione afferri, sed idem dicit, quod in expositione dictum est, hoc modo: Magno malo est hominibus avaritia, idcirco, quod homines magnis et multis incommodis conflictantur propter immensam pecuniae cupiditatem. Nam hic aliis verbis idem per rationem dicitur, quod dictum est per expositionem. Item infirma ratio est, quae minus idoneam, quam res postulat, caussam subiicit expositionis, hoc modo: Utilis est sapientia, propterea quod, qui sapientes sunt, pietatem colere consueverunt. Item utile est amicos veros habere; habeas enim quibuscum iocari possis. Nam in huiusmodi rationibus non universa neque absoluta, sed extenuata ratione expositio confirmatur. Item infirma ratio est, quae vel alii expositioni potest accommodari, ut facit Pacuvius, qui eamdem affert rationem, quare caeca, eamdem, quare bruta fortuna dicatur. 38. In confirmatione rationis multa et vitanda in nostra, et observanda in adversariorum sunt vitia, proptereaque diligentius consideranda, quod accurata confirmatio rationis totam vehementissime comprobat argumentationem. Utuntur igitur studiosi in confirmanda ratione duplici conclusione, hoc modo:

Iniúria abs te affícior indígná, pater;
nam, sí Cresphontem exístimabas ímprobum,
cur me huíc locabas núptiis? sin ést probus,
cur tálem invítam invítum cogis línquere?

Quae hoc modo concludentur, aut ex contrario convertentur, aut ex simplici parte reprehendentur. Ex contrario hoc modo:

Nullá te indigna, náta, afficio iniúria.
Si próbus est, collocávi; sin autem ímprobus,
divórtio te líberabo incómmodis.

Ex simplici parte reprehendentur, si ex duplici conclusione alterutra pars diluetur, hoc modo:

Nam sí Cresphontem exístimabas ímprobum,
cur me huíc locabas núptiis? Duxí probum;
errávi; post cognóvi, et fugio cógnitum.

XXV. 39. Ergo reprehensio huius conclusionis duplex est; acutior illa superior, facilior haec posterior ad excogitandum. Item vitiosa est confirmatio rationis, quum ea re, quae plura significat, abutimur pro certo unius rei signo, hoc modo: Necesse est, quoniam pallet, aegrotasse: aut, necesse est peperisse, quoniam sustinet puerum infantem. Nam haec sua sponte certe signa non habent, si non cetera quoque similia concurrant. Quod si concurrerint, nonnihil illiusmodi signa adaugent suspicionem. Item vitiosum est, quum vel in alium, vel in eum ipsum, qui dicit, id, quod in adversarium dicitur, potest convenire, hoc modo:

Míseri sunt, qui uxores ducunt. At tu duxisti alterum.

Item vitiosum est id, quod vulgarem habet defensionem, hoc modo: Iracundia inductus peccavit aut adolescentia aut amore. Huiuscemodi enim deprecationes si probabuntur, impune maxima peccata dilabentur. Item vitiosum est, quum id pro certo sumitur, quod inter omnes non constat, quin etiam nunc in controversia est, hoc modo:

Eho tu, dii, quibus est potestas motus superûm atque inferûm,
pácem inter sesé conciliant, cónferunt concórdiam.

Nam ita pro suo iure hoc exemplo usum Cresphontem Ennius induxit, quasi iam satis certis rationibus, ita esse, demonstrasset. 40. Item vitiosum est, quod iam quasi sero atque acto negotio dici videtur, hoc modo: In mentem mihi si venisset, Quirites, non commisissem, ut hunc in locum res veniret. nam hoc

aut hoc fecissem, sed me tum haec ratio fugit. Item vitiosum est, quum id, quod in aperto delicto positum est, tamen aliqua levi tegitur defensione, hoc modo:

Quum te expetebant omnes, florentissimo
regno reliqui; nunc desertum ab omnibus
summo periclo sola ut restituam paro.

XXVI. Item vitiosum est, quod aliam in partem, ac dictum sit, potest accipi. Id est huiusmodi, ut si quis potens ac factiosus in concione dixerit: *Satius est uti regibus, quam malis legibus.* Nam et hoc, tametsi rei augendae caussa potest sine malitia dici, tamen propter potentiam eius, qui dicit, non dicitur sine atroci suspicione. 41. Item vitiosum est falsis aut vulgaribus definitionibus uti. Falsae sunt huiusmodi, ut si quis dicat, iniuriam esse nullam, nisi quae ex pulsatione aut convicio constet. Vulgares sunt, quae nihilo minus in aliam rem transferri possunt: ut si quis dicat: quadruplator, ut breviter describam, capitalis est; est enim improbus et pestifer civis. Nam nihilo magis quadruplatoris, quam furis, quam sicarii aut proditoris attulerit definitionem. Item vitiosum est pro argumento sumere, quod in disquisitione positum est, ut si quis quem furti arguat, et dicat eum esse hominem improbum, avarum, fraudulentum; ei rei testimonium esse, quod sibi furtum fecerit. Item vitiosum est, controversiam controversia dissolvere, hoc modo: Non convenit, censores, istum vobis satisfacere ex eo, quod ait, se non potuisse adesse ita, ut iuratus fuerat. Quid? si ad exercitum non venisset, idne tribuno militum diceret? — Hoc ideo vitiosum est, quia non expedita aut iudicata res, sed impedita et in simili controversia posita exempli loco profertur. 42. Item vitiosum est, quum id, de quo summa controversia est, parum expeditur et, quasi transactum sit, relinquitur, hoc modo:

Apértae fatur díctio, si intélligas.
Talí dari arma, quális. qui gessít, fuit,
iubét, potiri sí studeamus Pérgamo;
quem égo profíteor esse me: me aequum est frui
fratérnis armis, míhique adiudicárier,
vel quód propinquus, vél quod virtute aémulus.

Item vitiosum est, ipsum sibi in sua oratione dissentire et contra ea, quae ante dixerit, dicere, hoc modo:

Quare áccusem hunc, nequeo éxputando evólvere.
Nam sí veretur: quid eum accusem, qui ést probus?
Sin ínverecundum ánimi ingenium póssidet,
quid eum áccusem, qui párvi id auditum aéstimet?

XXVII. Non incommoda ratione videtur sibi ostendisse, quare non accusaret. Quid? postea quid ait?

Nunc égo te ab summo iám detexam exórdio.

43. Item vitiosum est, quod dicitur contra iudicis voluntatem aut eorum, qui audiunt, si aut partes, quibus illi student, aut homines, quos illi caros habent, laedantur, aut aliquo huiusmodi vitio laedatur auditoris voluntas. Item vitiosum est non omnes res confirmare, quas pollicitus sis in expositione. Item verendum est, ne de alia re dicatur, quum alia de re controversia sit; inque huiusmodi vitio considerandum est, ne aut ad rem addatur quid, aut quippiam de re detrahatur, aut tota caussa mutata in aliam caussam derivetur; uti apud Pacuvium Zethus cum Amphione, quorum controversia quum de musica inducta sit, disputatio in sapientiae rationem et virtutis utilitatem consumatur. Item considerandum est, ne aliud accusatoris criminatio contineat, aliud defensoris ratio purget, quod saepe consulto multi ab reo faciunt angustiis caussae coacti: uti si quis, quum accusetur ambitu magistratum petisse, ab imperatoribus saepenumero se apud exercitum donatum esse dicat. Hoc si diligenter in adversariorum oratione observabimus, saepe deprehendemus, et in huiusmodi deprehensione ostendemus eos, de ea re quid dicant, non habere. 44. Item vitiosum est, artem aut scientiam aut studium quodpiam vituperare propter eorum vitia, qui in eo studio sunt: veluti, qui rhetoricam vituperant propter alicuius oratoris vituperandam vitam. Item vitiosum est, ex eo, quod perperam factum esse constet, putare ostendi, a quo homine factum sit, hoc modo: Mortuum deformatum, tumore praeditum, decoloratum fuisse constat; ergo veneno necatus est. Deinde, si sit usque in eo occupatus, ut multi faciunt, venenum datum, vitio non mediocri conflictetur. Non enim, factumne sit, quaeritur, sed a quo factum sit. XXVIII. 45. Item vitiosum est in comparandis rebus alteram rem efferre, de re altera mentionem non facere aut negligentius disputare; ut, si comparetur, utrum satius sit, populum frumentum accipere an non, quae commoda sint in altera re, curet enumerare, quae in altera incommoda sint, velut depressa praetereat, aut ea, quae minima sint, dicat. Item vitiosum est, in rebus comparandis necesse putare, alteram rem vituperari, quum alteram laudes: quod genus, si quaeratur, utris maior honor habendus sit, Albensibus, an Vestinis Pinnensibus, quod reipublicae populi Romani profuerint, et is, qui dicat alteris, alteros laedat. Non enim necesse est, si alteros praeponas, alteros vituperare; fieri enim potest, ut, quum alteros magis laudaris, aliquam alteris laudis partem attribuas, ne cupidius pugnasse contra veritatem puteris. Item vitiosum est, de nomine et vocabulo eius rei controversiam struere, quam rem consuetudo potest optime iudicare; velut Sulpicius, qui intercesserat, ne exsules, quibus caussam dicere non licuisset, reducerentur, idem posterius, immutata voluntate, quum eamdem legem ferret, aliam sese ferre dicebat, propter nominum commutationem: nam non exsules, sed vi eiectos se reducere aiebat, perinde quasi id fuisset in controversia, quo illi nomine appellarentur a populo Romano, aut perinde quasi non omnes, quibus aqua et igni interdictum est, exsules appellarentur. Verum illi fortasse ignoscimus, si cum caussa fecit; nos tamen intelligamus, vitiosum esse intendere controversiam propter nominum commutationem.

XXIX. 46. Quoniam exornatio constat ex similibus et exemplis et amplificationibus et rebus iudicatis et ceteris rebus, quae pertinent ad exaggerandam et collocupletandam argumentationem, quae sint his rebus vitia, consideremus. Simile vitiosum est, quod ex aliqua parte dissimile est, nec habet parem rationem comparationis, aut ipsi obest, qui affert. Exemplum vitiosum est, si aut falsum est, ut reprehendatur; aut si improbum, ut non sit imitandum: aut si maius aut minus, quam res postulabit. Res iudicata vitiose profertur, si aut dissimili de re proferatur, aut de ea re, qua de controversia non est; aut si improba, aut eiusmodi, ut aut plures aut magis idoneae res iudicatae ab adversariis proferri possint. Item vitiosum est id, quod adversarii factum esse confiteantur, de eo argumentari et planum facere factum esse; nam id tantum augeri oportet. Item vitiosum est, id augere, quod convenit doceri, hoc modo: ut si quis quem ar-

guat, hominem occidisse, et antequam satis idoneas argumentationes attulerit, augeat peccatum et dicat, nihil indignius esse, quam hominem occidere. Non enim, utrum indignum sit an non, sed factumne sit quaeritur.

Complexio vitiosa est, quae non, ut quodque primum dictum est, primum complectitur, et quae non breviter concludit, et quae non ex enumeratione certum et constans aliquid relinquit, ut intelligatur, quid propositum in argumentatione sit, quid deinde ratione, quid confirmatione, quid tota argumentatione demonstratum.

XXX. 47. Conclusiones, quae apud Graecos *ἐπίλογοι* nominantur, tripartitae sunt. Nam constant ex enumeratione, amplificatione et commiseratione. [In quattuor locis uti possumus conclusionibus: in principio, secundum narrationem, secundum firmissimam argumentationem, in conclusione.] Enumeratio est, per quam colligimus et commonemus, quibus de rebus verba fecerimus, breviter, ut renovetur, non redintegretur oratio; et ordine, quicquid erit dictum, referamus, ut auditor, si memoriae mandaverit, ad id, quod ipse meminerit, reducatur. In qua curandum est, ne aut ab exordio, aut a narratione repetatur oratio[nis enumeratio]. Facta enim et dedita opera comparata oratio videbitur esse, aut artificii significandi, aut ingenii venditandi, aut memoriae ostentandae caussa. Quapropter initium enumerationis sumendum est a divisione: deinde ordine breviter exponendae sunt res, quae tractatae erunt in confirmatione et confutatione. Amplificatio est, quae per locum communem instigationis auditorum caussa sumitur. Loci communes ex decem praeceptis commodissime sumuntur adaugendi criminis caussa. 48. Primus locus sumitur ab auctoritate, quum commemoramus, quantae curae ea res fuerit diis immortalibus aut maioribus nostris, regibus, civitatibus, nationibus, hominibus sapientissimis, senatui. Item maxime, quo modo de his rebus legibus sancitum sit. Secundus locus est, quum consideramus, illae res, de quibus criminamur, ad quos pertineant; utrum ad omnes, quod atrocissimum est, an ad superiores, quod genus ii sunt, a quibus auctoritatis locus communis sumitur; an ad pares, hoc est, in eisdem partibus animi, corporis, fortunarum positos; an ad inferiores, qui omnibus his rebus antecelluntur. Tertius locus est, quo percontamur, quid sit eventurum, si omnibus idem concedatur, et ea re neglecta, ostendimus, quid periculorum atque incommodorum consequatur. Quartus locus est, quo demonstratur, si huic sit remissum, multos alacriores ad maleficia futuros, quos adhuc exspectatio iudicii remoretur. Quintus locus est, per quem ostendimus, si semel aliter iudicatum sit, nullam rem fore, quae incommodo mederi aut erratum iudicum corrigere possit. Quo in loco non incommodum erit, uti ceterarum rerum comparatione, ut ostendamus, alias res posse aut vetustate sedari, aut consilio corrigi; huius rei aut leniendae, aut corrigendae nullam rem [adiumento] futuram. 49. Sextus locus est, quum ostendimus, ex consulto factum, et dicimus, voluntario facinori nullam excusationem, imprudentiae iustam deprecationem paratam. Septimus locus est, quo ostendimus, taetrum facinus, crudele, nefarium, tyrannicum esse: quod genus iniuriae mulierum, aut earum rerum aliquid, quarum rerum caussa bella suscipiuntur et cum hostibus de vita dimicatur. Octavus locus est, quo ostendimus non vulgare, sed singulare esse maleficium, spurcum, nefarium, inusitatum, quo maturius et atrocius vindicandum sit. Nonus locus constat ex peccatorum comparatione, quasi quum dicimus, maius esse maleficium, stuprare ingenuam, quam sacrum legere; quod propter egestatem alterum, alterum propter intemperantem superbiam fiat. Decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerundo acta sunt, quaeque rem consequi solent, exponimus acriter et criminose et diligenter, ut agi res et geri negotium videatur, rerum consequentium enumeratione. XXXI. 50. Misericordia commovebitur auditoris animus, si variam fortunarum commutationem dicemus; si ostendemus, in quibus commodis fuerimus, quibusque incommodis simus, comparatione; si, quae nobis futura sint, nisi caussam obtinuerimus, enumerabimus et ostendemus; si supplicabimus et nos sub eorum, quorum misericordiam captabimus, potestatem subiiciemus; si, quid nostris parentibus, liberis, ceteris necessariis casurum sit propter nostras calamitates, aperiemus et simul ostendemus, illorum nos solitudine et miseria, non nostris incommodis dolere; si de clementia, humanitate, misericordia nostra, qua in alios usi sumus, aperiemus; si nos semper aut diu in malis fuisse ostendemus; si nostrum fatum aut fortunam conqueremur; si animum nostrum fortem, patientem incommodorum ostendemus futurum. Commiserationem brevem esse oportet. Nihil enim lacrima citius arescit.

Fere locos obscurissimos totius artificii tractavimus in hoc libro; quapropter huic volumini modus hic sit. Reliquas praeceptiones, quoad videbitur, in tertium librum transferemus. Haec si, ut conquisite conscripsimus, ita tu diligenter fueris consecutus, et nos industriae fructus ex tua scientia capiemus, et tute nostram diligentiam laudabis tuaque perceptione laetabere; tu scientior eris praeceptorum artificio, nos alacriores ad reliquum persolvendum. Verum haec futura satis scio; te enim non ignoro. Nos deinceps ad cetera praecepta transeamus, ut, quod libentissime facimus, tuae voluntati rectissimae morem geramus.

3.

LIBER TERTIUS.

Hoc libro auctor reliqua duo caussarum genera, deliberativum et demonstrativum, persequitur, atque adeo a c. 2. ad 6 quibus quaeque res argumentis suadenda sit aut dissuadenda, docet, et a c. 6. ad 9. omnes laudis vituperationisque fontes ac vias aperit. Ita absoluta prima artis, quae de inventione est, parte, ad reliquas pergit et primo, quo modo quum per integram orationem, tum per singulas argumentationes disponenda sit caussa quaeque, demonstrat c. 9 10 deinde, quomodo vox in pronuntiando moderanda et qui motus corporis quoque loco adhibendi sint c. 11-15. denique de memoria artificiali praecipit, ac non modo esse aliquod huiusmodi artificium, quo naturalis memoriae vis confirmari augerique possit, sed etiam, quomodo et loci inveniendi, et in iis imagines nam his duabus rebus constat haec artificiosa memoria,) collocandae sint, ostendit.

I. 1. Ad omnem iudicialem caussam quemadmodum conveniret inventionem rerum accommodari, satis abundanter, ut arbitror, superioribus libris demonstratum est. Nunc earum rationem rerum inveniendarum, quae pertinebant ad caussas deliberativas et demonstrativas, in hunc librum transtulimus, ut

omnis inveniendi praeceptio tibi quamprimum persolveretur. Reliquae quattuor partes erant artificii. De tribus partibus in hoc libro dicemus, dispositione, pronuntiatione, memoria. De elocutione, quia plura dicenda videbantur, in quarto libro conscribere maluimus; quem, ut arbitror, tibi librum celeriter absolutum mittemus, ne quid tibi rhetoricae artis deesse possit. Interea prima quaeque et nobiscum, quum voles, et interdum sine nobis legendo consequere; ne quid impediare, quin ad hanc utilitatem pariter nobiscum progredi possis. Nunc tu fac attentum te praebeas: nos proficisci ad instituta pergemus.

II. 2. Deliberationes partim sunt eiusmodi, ut quaeratur, utrum potius faciendum sit; partim eiusmodi, ut, quid potissimum faciendum sit, consideretur. Utrum potius, hoc modo: Karthago tollenda an relinquenda videatur. Quid potissimum, hoc pacto: ut si Hannibal consultet, quum ex Italia Karthaginem arcessitur, in Italia remaneat, an domum redeat, an in Aegyptum profectus occupet Alexandriam. Item deliberationes partim ipsae propter se consultandae sunt, ut si deliberet senatus, captivos ab hostibus redimat, an non; partim propter aliquam extraneam caussam veniunt in deliberationem et consultationem, ut si deliberet senatus bello Italico, solvatne legibus Scipionem, ut eum liceat ante tempus consulem fieri; partim et propter se sunt deliberandae, et magis propter extraneam caussam veniunt in consultationem, ut si deliberet senatus bello Italico, sociis civitatem det, an non. In quibus caussis rei natura faciet deliberationem, omnis oratio ad ipsam rem accommodabitur. In quibus extranea caussa conficiet deliberationem, in his ea ipsa caussa erit adaugenda aut deprimenda. 3. Omnem orationem eorum, qui sententiam dicent, finem sibi conveniet utilitatis proponere, ut omnis eo totius orationis ratio conferatur. Utilitas in duas partes in civili consultatione dividitur, tutam et honestam. Tuta est, quae conficit instantis aut consequentis periculi vitationem qualibet ratione. Haec distribuitur in vim et dolum; quorum aut alterum separatim aut utrumque sumemus coniunctim. Vis decernitur per exercitus, classes, arma, tormenta, evocationes hominum et alias huiusmodi res. Dolus consumitur in pecunia, pollicitatione, dissimulatione, maturatione, mentione et ceteris rebus, de quibus magis idoneo tempore loquemur, si quando de re militari aut de administratione reipublicae scribere volemus. Honesta res dividitur in rectum et laudabile. Rectum est, quod cum virtute et officio fit. Id dividitur in prudentiam, iustitiam, fortitudinem, modestiam. Prudentia est calliditas, quae ratione quadam potest delectum habere bonorum et malorum. Dicitur item prudentia scientia cuiusdam artificii. Item appellatur prudentia rerum multarum memoria et usus complurium negotiorum. Iustitia est aequitas, ius unicuique tribuens pro dignitate cuiusque. Fortitudo est rerum magnarum appetitio et rerum humilium contemptio et laboris cum utilitatis ratione perpessio. Modestia est in animo continens moderatio cupiditatum. III. 4. Prudentiae partibus utemur in dicendo, si commoda cum incommodis conferemus, quum alterum sequi, vitare alterum cohortabimur; aut si qua in re cohortabimur aliquid, cuius rei aliquam disciplinabilem scientiam poterimus habere, et quo modo aut qua quidque ratione fieri oporteat, ostendemus; aut si suadebimus quippiam, cuius rei gestae aut praesentem aut auditam memoriam poterimus habere, qua in re facile id, quod velimus, exemplo allato persuadere possimus. Iustitiae partibus utemur, si aut innocentium aut supplicum dicemus misereri oportere, si ostendemus bene merentibus gratiam referri convenire; si demonstrabimus ulcisci male meritos oportere; si fidem magno opere censebimus conservandam; si leges et mores civitatis egregie dicemus oportere servari; si societates atque amicitias studiose dicemus coli convenire; si, quod ius in parentes, deos, patriam natura comparavit, id religiose colendum demonstrabimus; si hospitia, clientelas, cognationes, affinitates caste colendas esse dicemus; si nec prece nec pretio nec gratia nec periculo nec simultate a via recta ostendemus deduci oportere; si dicemus, in omnibus aequabile ius statui convenire. His atque huiusmodi partibus iustitiae si quam rem in concione aut in consilio faciendam censebimus, iustam esse ostendemus; contrariis iniustam. Ita fiet, ut eisdem locis et ad suadendum et ad dissuadendum simus comparati. 5. Sin fortitudinis retinendae caussa faciendum quid esse dicemus, ostendemus, res magnas et celsas sequi et appetere* oportere; et item res humiles et indignas viros fortes propterea contemnere oportere, nec idoneas dignitate sua iudicare. Item ab nulla re honesta periculi aut laboris magnitudine deduci oportere; antiquiorem mortem turpitudine habere; nullo dolore cogi, ut ab officio recedatur; nullius pro rei veritate metuere inimicitias; quodlibet pro patria, parentibus, hospitibus, amicis et iis rebus, quas iustitia colere cogit, adire periculum et quemlibet suscipere laborem. Modestiae partibus utemur, si nimias libidines honoris, pecuniae, similium rerum vituperabimus; si unam quamque rem certo naturae termino definiemus; si, quod cuique satis sit, ostendemus, nimium progredi dissuadebimus, modum unicuique rei statuemus. 6. Huiusmodi partes sunt virtutis amplificandae, si suadebimus; attenuandae, si ab his dehortabimur, [ut haec attenuentur,] quae supra demonstravi. Nam nemo erit, qui censeat a virtute recedendum; verum aut res non eiusmodi dicantur esse, ut virtutem possimus egregiam experiri, aut in contrariis potius rebus, quam in his, virtus constare ostendatur. Item, si quo pacto poterimus, quam is, qui contra dicet, iustitiam vocarit, nos demonstrabimus ignaviam esse [et inertiam] ac pravam liberalitatem; quam prudentiam appellarit, ineptam et garrulam et odiosam scientiam esse dicemus; quam ille modestiam dicet esse, eam nos inertiam et dissolutam negligentiam esse dicemus; quam ille fortitudinem nominarit, eam nos gladiatoriam et inconsideratam appellabimus temeritatem. IV. 7. Laudabile est, quod conficit honestam et praesentem et consequentem commemorationem. Hoc nos eo a recto separamus, non quod hac quattuor partes, quae subiiciuntur sub vocabulo recti, hanc honestatis commemorationem dare non soleant; sed quamquam ex recto laudabile nascitur, tamen in dicendo seorsum tractandum est hoc ab illo. Neque enim solum laudis caussa rectum sequi convenit; sed si laus consequitur, duplicatur recti appetendi voluntas. Quum igitur erit demonstratum rectum, laudabile esse demonstrabimus aut ab idoneis hominibus, ut si qua res honestiori ordini placeat, quae a deteriore ordine improbetur; aut ab aliquibus sociis, aut omnibus civibus, exteris nationibus posterisque nostris.

Quum huiusmodi locorum divisio fit in consulta-

tione, breviter aperienda est totius tractatio caussae. Exordiri licebit vel a principio vel ab insinuatione, iisdem rationibus, quibus in iudiciali caussa. Si cuius rei narratio incidet, eadem ratione narrare oportebit. 8. Quoniam in huiusmodi caussis finis est utilitas, et ea dividitur in rationem tutam atque honestam; si utrumque poterimus ostendere, utrumque pollicebimur nos in dicendo demonstraturos esse; sin alterum demonstraturi erimus, simpliciter quod dicturi sumus ostendemus. At si nostram rationem tutam esse dicemus, divisione utemur in vim et consilium. Nam quod in docendo rei dilucidandae caussa dolum appellavimus, id in dicendo honestius consilium appellabimus. Si rationis nostrae sententiam rectam esse dicemus et omnes partes recti incident, quadripartita divisione utemur: si non incident, quot erunt, tot exponemus in dicendo. In confirmatione et confutatione utemur locis, quos ante ostendimus, nostris confirmandis, contrariis confutandis. Argumentationis artificiose tractandae ratio de secundo libro petetur. V. Sed si acciderit, ut in consultatione alteri ab tuta ratione, alteri ab honesta sententia sit, ut in deliberatione eorum, qui a Poeno circumsessi deliberant, quid agant, qui tutam rationem adhibebit, his locis utetur: Nullam rem utiliorem esse incolumitate; virtutibus uti neminem posse, qui suas rationes in tuto non collocarit; ne deos quidem esse auxilio iis, qui se inconsulto in periculum mittant; honestum nihil oportere existimari, quod non salutem pariat. 9. Qui tutae rei praeponet rationem honestam, his locis utetur: Virtutem nullo tempore relinquendam; vel dolorem, si is timeatur, vel mortem, si ea formidetur, dedecore et infamia leviorem esse; considerare, quae sit turpitudo consecutura; at non immortalitatem neque aeternam incolumitatem consequi, nec esse exploratum, illo vitato periculo, nullum in aliud periculum venturos; virtute vel ultro ad mortem proficisci esse praeclarum; fortitudini fortunam quoque esse adiumento solere; eum tute vivere, qui honeste vivat, non, qui in praesentia incolumis sit; et eum, qui turpiter vivat, incolumem in perpetuum esse non posse. Conclusionibus fere similibus in his et in iudicialibus caussis uti solemus; nisi quod in his maxime conducit quamplurima rerum ante gestarum exempla proferre.

VI. Nunc ad demonstrativum genus caussae transeamus. 10. Quoniam haec caussa dividitur in laudem et vituperationem; quibus ex rebus laudem constituerimus, ex contrariis rebus erit vituperatio comparata. Laus igitur potest esse rerum externarum, corporis, animi. Rerum externarum sunt ea, quae casu aut fortuna secunda aut adversa accidere possunt; ut genus, educatio, divitiae, potestates, gloriae, civitas, amicitiae, et quae huiusmodi sunt, et ea, quae his sunt contraria. Corporis sunt ea, quae natura corpori attribuit commoda aut incommoda: ut velocitas, vires, dignitas, valetudo, et quae contraria sunt. Animi sunt ea, quae consilio et cogitatione nostra constant: ut prudentia, iustitia, fortitudo, modestia, et quae contraria sunt. [Erit igitur haec confirmatio et confutatio nobis.] 11. In huiusmodi igitur caussa principium sumetur aut ab nostra aut ab eius, de quo loquemur, aut ab eorum, qui audient, persona aut ab re. Ab nostra, si laudabimus, dicemus aut officio facere, quod caussa necessitudinis intercedat; aut studio, quod eiusmodi virtutis sit, ut omnes commemorare debeant velle, quod rectum sit, aut ex aliorum laude ostendere, qualis ipsius animus sit. Sin vituperabimus, aut merito facere, quod ita tractati simus: aut studio, quod utile putemus esse, ab omnibus unicam malitiam atque nequitiam cognosci; aut quod placeat ostendi, quid nobis displiceat, ex aliorum vituperatione. Ab eius persona, de quo loquemur, si laudabimus, vereri nos dicemus, ut illius facta verbis consequi possimus; omnes homines illius virtutes praedicare oportere; ipsa facta omnium laudatorum eloquentiam anteire. Si vituperabimus, ea, quae videbimus contrarie paucis verbis commutatis dici posse, dicemus, ut paullo ante exempli caussa demonstratum est. 12. Ab auditorum persona, si laudabimus, quoniam non apud ignotos laudemus, nos monendi caussa pauca esse dicturos: aut si erunt ignoti, ut talem virum velint cognoscere, petemus; quoniam in eodem virtutis studio sint, apud quos laudemus, quo ille, qui laudetur, fuerit aut sit, sperare nos facile iis, quibus velimus, huius facta probaturos. Contraria vituperatio: quoniam norint, pauca de nequitia eius nos esse dicturos; quod si ignorent, petemus ut cognoscant, uti malitiam vitare possint; quoniam dissimiles sint, qui audiunt, atque ille, qui vituperatur, nos sperare, eos illius vitam vehementer improbaturos. Ab rebus ipsis: incertos nos esse, quid potissimum laudemus; vereri, ne, quum multa dixerimus, plura praetereamus, et quae similes sententias habebunt; quibus sententiis contraria sumuntur a vituperatione. VII. 13. Principio tracto ab aliqua harum, quas ante commemoravimus, rationum, narratio non erit ulla, quae necessario consequatur; sed si qua inciderit, quum aliquod factum eius, de quo loquemur, nobis narrandum sit cum laude aut vituperatione, praeceptio narrandi de primo libro repetetur. Divisione hac utemur. Primo exponemus, quas res laudaturi sumus aut vituperaturi; deinde, ut quaeque, quove tempore res erit gesta, ordine dicemus, ut, quid, quamque tute cauteque egerit, intelligatur. Sed exponere oportebit animi virtutes aut vitia; deinde commoda aut incommoda corporis aut rerum externarum, quomodo ab animo tractata sint, demonstrare. Ordinem hunc adhibere in demonstranda vita debemus. Ab externis rebus: genus, in laude, [quibus maioribus natus sit;] si bono genere, parem aut excelsiorem fuisse; si humili genere, ipsum in suis, non in maiorum virtutibus habuisse praesidium; in vituperatione, si bono genere, dedecori maioribus fuisse; si malo, tamen his ipsis detrimento fuisse. Educatio: in laude, bene et honeste, in bonis disciplinis per omnem pueritiam educatum esse: in vituperatione, contra. 14. Deinde transire oportet ad corporis commoda. A natura: in laude, si sit dignitas atque forma, laudi fuisse eam, non quemadmodum ceteris detrimento atque dedecori; si vires atque velocitas egregia, honestis haec exercitationibus et industriis dicemus comparata; si valetudo, perpetua diligentia et temperantia cupiditatum; in vituperatione, si erunt haec corporis commoda, male his usum dicemus, quae casu et natura, tamquam quilibet gladiator, habuerit; si non erunt, praeter formam omnia ipsius culpa et intemperantia fugisse dicemus. Deinde revertemur ad extraneas res, et in his, animi virtutes aut vitia quae fuerint, considerabimus; divitiae an paupertas fuerit, et quae potestates, quae gloriae, quae amicitiae, quae inimicitiae, et quid fortiter in inimicitiis gerendis fecerit, cuius caussa susceperit inimicitias; qua fide, benevolentia, officio gesserit

amicitias; in divitiis qualis aut in paupertate cuiusmodi fuerit; quemadmodum habuerit in potestatibus gerendis animum. Si interierit, cuiusmodi mors eius fuerit, cuiusmodi res mortem eius sit consecuta. VIII. 15. Ad omnes autem res, in quibus animus hominis maxime consideratur, illae quattuor animi virtutes erunt accommodandae, ut si laudemus, aliud iuste, aliud fortiter, aliud modeste, aliud prudenter factum esse praedicemus; si vituperemus, aliud iniuste, aliud ignave, aliud immodeste, aliud stulte factum esse dicamus. Perspicuum est iam nimirum ex hac dispositione, quemadmodum sit tractanda tripartita divisio laudis et vituperationis, si illud etiam assumpserimus, non necesse esse nos omnes has partes in laudem aut vituperationem transferre, propterea quod saepe ne incidunt quidem, saepe ita tenuiter incidunt, ut non sint necessariae dictu. Quapropter eas partes, quae firmissimae videbuntur, legere oportebit. Conclusionibus brevibus utemur, enumeratione ad exitum caussae; in ipsa caussa crebras et breves amplificationes interponemus per locos communes. Nec hoc genus caussae, eo quod raro accidit in vita, negligentius commentandum * est. Neque enim id quod potest accidere, ut faciendum sit aliquando, non oportet velle quam accommodatissime posse facere. Et, si separatim haec caussa minus saepe tractatur, at in iudicialibus et in deliberativis caussis saepe magnae partes versantur laudis aut vituperationis: quare in hoc quoque genere caussae nonnihil industriae consumendum putamus. Nunc, absoluta nobis difficillima parte rhetoricae, hoc est, inventione perpolita atque ad omne caussae genus accommodata, tempus est ad ceteras partes proficisci. Deinceps igitur de dispositione dicemus.

IX. 16. Quoniam dispositio est, per quam illa, quae invenimus, in ordinem redigimus, ut certo quidque loco pronuntietur, videndum est, cuiusmodi rationem in disponendo habere conveniat. Genera dispositionum sunt duo: unum ab institutione artis profectum, alterum ad casum temporis accommodatum. Ex institutione artis disponemus, quum sequemur eam praeceptionem, quam in primo libro exposuimus, hoc est, ut utamur principio, narratione, divisione, confirmatione, confutatione, conclusione, et hunc ordinem, quemadmodum praeceptum est ante, in dicendo sequamur. Item ex institutione artis non modo totas caussas per orationem, sed singulas quoque argumentationes disponemus, quemadmodum in libro secundo docuimus, [id est, expositionem, rationem, confirmationem rationis, exornationem, complexionem. 17. Haec igitur duplex dispositio est: una per orationes, altera per argumentationes, ab institutione artis profecta.] Est autem et alia dispositio, quae, quum ab ordine artificioso recedendum est, oratoris iudicio ad tempus accommodatur; ut si a narratione dicere incipiamus aut ab aliqua firmissima argumentatione aut a litterarum aliquarum recitatione; aut si secundum principium confirmatione utamur, deinde narratione; aut si quam eiusmodi permutationem ordinis faciamus; quorum nihil, nisi caussa postulet, fieri oportebit. Nam si vehementer aures auditorum obtusae videbuntur atque animi defatigati ab adversariis multitudine verborum, commode poterimus principio supersedere, et exordiri caussam aut a narratione aut ab aliqua firma argumentatione. Deinde, si commodum erit, quod non semper necesse est, ad principii sententiam reverti licebit. X. Si caussa nostra magnam difficultatem videbatur habere, ut nemo aequo animo principium possit audire, a narratione quum inceperimus, ad principii sententiam revertamur licebit. Si narratio parum probabilis est, exordiemur ab aliqua firma argumentatione. His commutationibus et tralationibus partium saepe uti necesse est, quum ipsa res artificiosam dispositionem artificiose commutare cogit. 18. In confirmatione et confutatione argumentationum dispositiones huiusmodi convenit habere: firmissimas argumentationes in primis et in postremis caussae partibus collocare: mediocres et neque inutiles ad dicendum neque necessarias ad probandum, quae si separatim ac singulae dicantur infirmae sint, cum ceteris coniunctae firmae et probabiles fiant, interponi et in medio collocari oportet. Nam statim re narrata exspectat animus auditoris, ex qua re caussa confirmari possit. Quapropter continuo firmam aliquam oportet inferre argumentationem. Et quoniam nuperrime dictum facile memoriae mandatur, utile est, quum dicere desinamus, recentem aliquam relinquere in animis auditorum bene firmam argumentationem. Haec dispositio locorum, tamquam instructio militum, facillime in dicendo, sicut illa in pugnando, parare poterit victoriam.

XI. 19. Pronuntiationem multi maxime utilem oratori dixerunt esse et ad persuadendum plurimum valere. Nos quidem unam de quinque rebus plurimum posse non facile dixerimus; egregie magnam esse utilitatem in pronuntiatione, audacter confirmaverimus. Nam commodae inventiones et concinnae verborum elocutiones et partium caussae artificiosae dispositiones, et horum omnium diligens memoria, sine pronuntiatione non plus, quam sine his rebus pronuntiatio sola valere poterit. Quare, quia nemo de ea re diligenter scripsit: (nam omnes vix posse putarunt de voce et vultu et gestu dilucide scribi, quum eae res ad sensus nostros pertinerent:) et quia magno opere ea pars a nobis ad dicendum comparanda est, non negligenter videtur tota res consideranda.

Dividitur igitur pronuntiatio in vocis figuram et corporis motum. Figura vocis est ea, quae suum quemdam possidet habitum ratione et industria comparatum. 20. Ea dividitur in tres partes, magnitudinem, firmitudinem, mollitudinem. Magnitudinem vocis maxime comparat natura, nonnihil adauget, sed maxime conservat cura; firmitudinem vocis maxime cura * comparat, nonnihil adauget, sed maxime conservat ratio * declamationis; mollitudinem vocis, hoc est, ut eam torquere in dicendo pro nostro commodo possimus, maxime faciet exercitatio declamationis. Quapropter de magnitudine vocis et firmitudinis parte, quoniam altera natura, altera cura comparatur, nihil [ad] nos attinet commonere, nisi ut ab iis, qui non inscii sunt eius artificii, ratio curandae vocis petatur. XII. De ea parte firmitudinis, quae conservatur ratione declamationis, et de mollitudine vocis, quae maxime necessaria est oratori, quoniam ea quoque moderatione declamationis comparatur, dicendum videtur. 21. Firmam maxime poterimus in dicendo vocem conservare, si quam maxime sedata et depressa voce principia dicemus. Nam laeduntur arteriae, si, antequam leni voce permulsae sunt, acri clamore compleantur. Et intervallis longioribus uti conveniet; recreatur enim vox spiritu, et arteriae reticendo acquiescunt; et continuum clamorem remittere et ad sermonem transire oportet; commutationes enim faciunt,

ut, nullo genere vocis effuso, in omni voce integri simus. Et acutas vocis exclamationes vitare debemus; ictus enim fit et vulnerantur arteriae acuta atque attenuata nimis acclamatione, et si quis splendor est vocis, consumitur uno clamore universus; et uno spiritu continenter multa dicere in extrema convenit oratione: fauces enim calefiunt, et arteriae complentur et vox, quae varie tractata est, reducitur in quemdam sonum aequabilem atque constantem. Saepe rerum naturae gratia quaedam iure debetur, velut accidit in hac re. Nam quae diximus ad vocem servandam prodesse, eadem attinent ad suavitudinem pronuntiationis, ut, quod nostrae voci prosit, idem voluptate auditoris probetur. 22. Utile est ad firmitudinem sedata vox in principio. Quid insuavius, quam clamor in exordio caussae? Intervalla vocem confirmant; eadem sententias concinniores divisione reddunt et auditori spatium cogitandi relinquunt. Conservat vocem continui clamoris remissio: et auditorem quidem varietas maxime delectat, quum sermone animum eius retinet aut exsuscitat clamore. Acuta exclamatio vocem et fauces vulnerat; eadem laedit auditorem; habet enim quiddam illiberale et ad muliebrem potius vociferationem, quam ad virilem dignitatem in dicendo accommodatum. In extrema oratione continens vox remedio est voci. Quid? haec eadem nonne animum vehementissime calefacit auditoris in totius conclusione caussae? Quoniam igitur res eaedem vocis firmitudini et pronuntiationis suavitudini prosunt, de utraque re simul erit in praesentia dictum, [de firmitudine, quae visa sunt, de suavitudine, quae coniuncta fuerunt:] cetera suo loco paullo post dicemus. XIII. 23. Mollitudo igitur vocis quoniam omnis ad rhetoris praeceptionem pertinet, diligentius nobis consideranda est. Eam dividimus in sermonem, contentionem, amplificationem. Sermo est oratio remissa et finitima quotidianae locutioni; contentio est oratio acris et ad confirmandum et ad confutandum accommodata; amplificatio est oratio, quae aut in iracundiam inducit aut ad misericordiam trahit auditoris animum. Sermo dividitur in partes quatuor, dignitatem, demonstrationem, narrationem, iocationem. Dignitas est oratio cum aliqua gravitate et vocis remissione; demonstratio est oratio, quae docet remissa voce, quomodo quid fieri potuerit aut non potuerit; narratio est rerum gestarum aut perinde ut gestarum expositio; iocatio est oratio, quae ex aliqua re risum pudentem et liberalem potest comparare. Contentio dividitur in continuationem et distributionem. Continuatio est orationis enuntiandae acceleratio clamosa; distributio est in contentione oratio frequens, cum raris et brevibus intervallis, acri vociferatione. 24. Amplificatio dividitur in cohortationem et conquestionem. Cohortatio est oratio, quae aliquod peccatum amplificans auditorem ad iracundiam adducit; conquestio est oratio, quae incommodorum amplificatione animum auditoris ad misericordiam perducit. Quoniam igitur mollitudo vocis in tres partes divisa est, et hae partes ipsae in octo alias distributae sunt, quae cuiusque idonea pronuntiatio sit, demonstrandum videtur. XIV. Sermo quum est in dignitate, plenis faucibus quam sedatissima et depressissima voce uti conveniet; ita tamen, ut ne ab oratoria consuetudine ad tragicam transeamus. Quum autem est in demonstratione, voce paullulum attenuata, crebris intervallis et divisionibus uti oportebit, ut ipsa pronuntiatione eas res, quas demonstrabimus, inserere atque intersecare videamur in animis auditorum. Quum autem sermo in narratione est, tum vocum varietate opus est, ut, quo quidque pacto gestum sit, ita narrari videatur. Strenue quod volumus ostendere factum, celeriuscule dicemus; at aliud otiose, retardabimus. Deinde modo acriter, tum clementer, moeste, hilare in omnes partes commutabimus, ut verba, ita pronuntiationem. Si qua inciderint in narrationem dicta, rogata, responsa, si quae admirationes, de quibus nos narrabimus, diligenter animum advertemus, ut omnium personarum sensus atque animos voce exprimamus. 25. Sin erit sermo in iocatione, leniter tremebundam vocem*, cum parva significatione risus, sine ulla suspicione mimicae * cachinnationis leviter oportebit a sermone serio torquere ad liberalem iocum. Quum autem contendere oportebit; quoniam id aut per continuationem aut per distributionem faciendum est, in continuatione, adaucto mediocriter sono vocis, verbis continuandis, vocem quoque iungere oportebit et torquere sonum et celeriter cum clamore verba conficere, ut vim volubilem orationis vociferatio consequi possit; in distributione ab imis faucibus exclamationem quam clarissimam adhibere oportet; et quantum spatii per singulas exclamationes sumpserimus, tantum in singula intervalla spatii consumere iubemur. In amplificationibus cum cohortatione utemur voce attenuatissima, clamore leni, sono aequabili, commutationibus crebris, maxima celeritate; in conquestione utemur voce depressa, inclinato sono, crebris intervallis, longis spatiis, magnis commutationibus.

XV. De figura vocis satis dictum est: nunc de corporis motu dicendum videtur. 26. Motus est corporis gestus et vultus moderatio quaedam, quae pronuntianti convenit et probabiliora reddit ea quae pronuntiantur. Convenit igitur in vultu pudorem et acrimoniam esse; in gestu nec venustatem conspicuam nec turpitudinem, ne aut histriones aut operarii videamur esse. Ad easdem igitur partes, in quas vox est distributa, motus quoque corporis ratio videtur esse accommodanda. Nam si erit sermo cum dignitate, stantes in vestigio, levi dexterae motu loqui oportebit, hilaritate, tristitia, mediocritate vultus ad sermonis sententias accommodata; sin erit in demonstratione sermo, paullulum corpus a cervicibus demittemus; (nam hoc est a natura datum, ut quam proxime tum vultum admoveamus ad auditores, si quam rem docere eos et vehementer instigare velimus;) sin erit in narratione sermo, idem motus poterit idoneus esse, qui paullo ante demonstrabatur in dignitate; sin in iocatione, vultu quamdam debebimus hilaritatem significare, sine commutatione gestus. 27. Si contendemus per continuationem, brachio celeri, mobili vultu, acri aspectu utemur; sin contentio fiet per distributionem, celeri proiectione brachii, inambulatione, pedis dextri rara supplosione, acri et defixo aspectu uti oportebit. Si utemur amplificatione per cohortationem, paullo tardiore et consideratiore gestu conveniet uti, similibus ceteris rebus, atque in contentione per continuationem; sin utemur amplificatione per conquestionem, feminis plangore et capitis ictu, nonnumquam sedato et constanti gestu, moesto et conturbato vultu uti oportebit. Non sum nescius, quantum susceperim negotii, qui motus corporis exprimere verbis, imitari scriptura conatus sim voces. Verum nec hoc confisus sum posse fieri, ut de his rebus satis commode scribi posset, nec, si id fieri non

posset hoc quod feci fore inutile putabam, propterea quod hic admonere volumus quod oporteret reliqua trademus exercitationi. Hoc scire tamen oportet pronuntiationem bonam id perficere, ut res ex animo agi videatur.

XVI. 28. Nunc ad thesaurum inventorum atque ad omnium partium rhetoricae custodem, memoriam, transeamus. Memoria utrum habeat quidquam artificiosi, an omnis a natura proficiscatur, aliud dicendi tempus magis idoneum dabitur. Nunc perinde atque constet in hac re multum valere artem et praeceptionem, ita ea de re loquemur. Placet enim nobis esse artificium memoriae; quare placeat, alias ostendemus; in praesentia, cuiusmodi sit ea aperiemus. Sunt igitur duae memoriae; una naturalis, altera artificiosa. Naturalis est ea, quae nostris animis insita est et simul cum cogitatione nata; artificiosa est ea, quam confirmat inductio quaedam et ratio praeceptionis. Sed quia in ceteris rebus ingenii bonitas imitatur saepe doctrinam, ars porro naturae commoda confirmat et auget, item fit in hac re, ut nonnumquam naturalis memoria, si cui data est egregia, similis sit huic artificiosae. 29. Porro haec artificiosa naturae commoda retinet et amplificat ratione doctrinae. Quapropter et naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia; et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii. Nec hoc magis aut minus in hac re, quam in ceteris artibus fit, ut ingenio, doctrina, praeceptione natura nitescat. Quare et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio; quod tute paullo post poteris intelligere. Quod si illi, freti ingenio suo, nostro non indigent, tamen iusta caussa datur*, quare iis, qui minus ingenii habent, adiumento velimus esse. Nunc de artificiosa memoria loquemur. Constat igitur artificiosa memoria ex locis et imaginibus. Locos appellamus eos, qui breviter, perfecte, insignite aut natura aut manu sunt absoluti, ut eos facile naturali memoria comprehendere et amplecti queamus, ut aedes, intercolumnium, angulum, fornicem et alia, quae his similia sunt. Imagines sunt formae quaedam et notae et simulacra eius rei, quam meminisse volumus; quod genus, equi, leonis, aquilae memoriam si volemus habere, imagines eorum certis in locis collocare nos oportebit.

30. Nunc, cuiusmodi locos invenire, et quo pacto reperire et in locis imagines constituere oporteat, ostendemus. XVII. Quemadmodum igitur qui literas sciunt, possunt id quod dictatum est scribere et recitare quod scripserunt, ita qui μνημονικά didicerunt, possunt quae audierunt in locis collocare et ex his memoriter pronuntiare. Loci enim cerae aut chartae simillimi sunt; imagines literis; dispositio et collocatio imaginum scripturae; pronuntiatio lectioni. Oportet igitur, si volumus multa meminisse, multos nobis locos comparare, ut in multis locis multas imagines collocare possimus. Item putamus oportere ex ordine hos locos habere, ne quando perturbatione ordinis impediamur, quo secius, quoto quoque loco licebit, vel ab superiore vel ab inferiore vel a media parte imagines sequi et ea, quae mandata locis erunt, videre et proferre possimus. XVIII. Nam ut, si in ordine stantes notos complures viderimus, nihil nostra intersit, utrum a summo an ab imo an a medio nomina eorum dicere incipiamus; item in locis ex ordine collocatis eveniet, ut in quamlibet partem, quoto quoque loco libebit, imaginibus commoniti dicere possimus id quod locis mandaverimus. 31. Quare placet et ex ordine locos comparare, et locos quos sumpserimus egregie commeditari oportebit, ut perpetuo nobis haerere possint. Nam imagines, sicut literae, delentur, ubi nihil [illis] utimur: loci, tamquam cera, remanere debent. Et, ne forte in numero locorum falli possimus, quintum quemque locum placet notari; quod genus, si in quinto loco manum auream collocemus, in decimo aliquem notum, cui praenomen sit Decimo; deinde facile erit deinceps similes notas quinto quoque loco collocare. XIX. Item commodius est in derelicta, quam in celebri regione locos comparare, propterea quod frequentia et obambulatio hominum conturbat et infirmat imaginum notas, solitudo conservat integras simulacrorum figuras. Praeterea dissimiles forma atque natura loci comparandi sunt, ut distincte interlucere possint. Nam si qui multa intercolumnia sumpserit, conturbabitur similitudine locorum, ut ignoret, quid quoque in loco collocarit. Et magnitudine modica et mediocres locos habere oportet. Nam et praeter modum ampli vagas imagines reddunt; et nimis angusti saepe non videntur posse capere imaginum collocationem. 32. Tum nec nimis illustres, nec vehementer obscuros locos haberi oportet, ne aut occaecentur tenebris imagines aut splendore praefulgeant. Intervalla locorum mediocria esse placet, fere paullo plus aut minus pedum tricenûm. Nam ut aspectus, ita cogitatio minus valet, sive nimis procul removeris, sive vehementer prope admoveris id quod oportet videri. Sed quamquam facile est ei, qui paullo plura exploraverit, et quamvis multos et idoneos locos comparare, tamen si quis satis idoneos invenire se non putabit, ipse sibi constituat, quam volet multos, licebit. Cogitatio enim quamvis regionem potest amplecti et in ea situm loci cuiusdam ad suum [commodum et] arbitrium fabricari et architectari. Quare licebit, si hac prompta copia contenti non erimus, nosmetipsos nobis cogitatione nostra regionem constituere et idoneorum locorum commodissimam distinctionem comparare.

XX. De locis satis dictum est: nunc ad imaginum rationem transeamus. 33. Quoniam ergo rerum similes imagines esse oportet, et ex omnibus verbis notas nobis similitudines eligere debemus, duplices similitudines esse debent, unae rerum, alterae verborum. Rerum similitudines exprimuntur, quum summatim ipsorum negotiorum imagines comparamus: verborum similitudines constituuntur, quum unius cuiusque nominis et vocabuli memoria imagine notatur. Rei totius memoriam saepe una nota et imagine simplici comprehendemus, hoc modo: ut si accusator dixerit, ab reo hominem veneno necatum, et hereditatis caussa factum arguerit, et eius rei multos dixerit testes et conscios esse: si hoc primum, ut ad defendendum nobis expeditum sit, meminisse volemus; in primo loco rei totius imaginem conformabimus: aegrotum in lecto cubantem faciemus ipsum illum, de quo agetur, si formam eius detinebimus; si eum non agnoverimus, aliquem aegrotum non de minimo loco sumemus, ut cito in mentem venire possit, et reum ad lectum eius adstituemus, dextra poculum, sinistra tabulas, medico [digito] testiculos arietinos tenentem. Hoc modo et testium et hereditatis et veneno necati memoriam habere poterimus. 34. Item deinceps cetera crimina ex ordine in locis

ponemus; et, quotiescumque rem meminisse volemus, si formarum dispositione et imaginum diligenti notatione utemur, facile ea, quae volemus, memoria consequemur. XXI. Quum verborum similitudines imaginibus exprimere volemus, plus negotii suscipiemus et magis ingenium nostrum exercebimus. Id nos hoc modo facere oportebit.

— — — *Iam domuitionem reges Atridae parant.*

In primo loco constituere oportet manus ad coelum tollentem Domitium, quum a regibus Marciis loris caedatur. Hoc erit: *Iam domuitionem reges.* In altero loco Aesopum et Cimbrum subornare Iphigeniam, Agamemnonem et Menelaum. Hoc erit: *Atridae parant.* Hoc modo omnia verba erunt expressa. Sed haec imaginum conformatio tum valet, si naturalem memoriam exsuscitaverimus hac notatione, ut, versu posito, ipsi nobiscum primum transeamus bis aut ter eum versum; deinde cum imaginibus verba exprimamus. Hoc modo naturae suppeditabit doctrina: nam utraque altera parata magis erit firma; ita tamen, ut multo plus in doctrina atque arte praesidii sit. Quod docere non gravaremur, ni metueremus, ne, quum ab instituto nostro recessissemus, minus commode servaretur haec dilucida brevitas praeceptionis.

35. Nunc, quoniam solet accidere, ut imagines partim firmae et ad monendum idoneae sint, partim imbecilles et infirmae, quae vix memoriam possint excitare, qua de caussa utrumque fiat, considerandum est, ut, cognita caussa, quas vitemus et quas sequamur imagines, scire possimus. XXII. Docet igitur nos ipsa natura, quid oporteat fieri. Nam si quas res in vita videmus parvas, usitatas, quotidianas, eas meminisse non solemus; propterea quod nulla nisi nova aut admirabili re commovetur animus. At si quid videmus aut audimus egregie turpe aut honestum, inusitatum, magnum, incredibile, ridiculum, id diu meminisse consuevimus. Itemque quas res ante ora videmus aut quod recens audivimus obliviscimur plerumque; quae acciderunt in pueritia, meminimus optime saepe; nec hoc alia de caussa potest accidere, nisi quod usitatae res facile e memoria elabuntur, insignes et novae manent diutius. 36. Solis exortus, cursus, occasus nemo admiratur, propterea quod quotidie fiunt; at eclipses solis mirantur, quia raro accidunt, et solis eclipses magis mirantur quam lunae, quoniam hae crebriores sunt. Docet ergo se natura vulgari et usitata re non exsuscitari, novitate et insigni quodam negotio commoveri. Imitetur igitur ars naturam et, quod ea desiderat, inveniat: quod ostendit, sequatur. Nihil est enim, quod aut natura extremum invenerit aut doctrina primum; sed rerum principia ab ingenio profecta sunt, et exitus disciplina comparantur. 37. Imagines igitur nos in eo genere constituere oportebit, quod genus manere in memoria diutissime potest. Id accidet, si quam maxime notatas similitudines constituemus; si non mutas nec vagas, sed aliquid agentes imagines ponemus; si egregiam pulchritudinem aut unicam turpitudinem eis attribuemus; si aliquas exornabimus, ut si coronis aut veste purpurea, quo nobis notatior sit similitudo; aut si quam rem deformabimus, ut si cruentam aut coeno oblitam aut rubrica delibutam inducemus, quo magis insignita sit forma; aut si ridiculas res aliquas imaginibus attribuemus: nam ea res quoque faciet, ut facilius meminisse possimus. Nam, quas res veras facile meminimus, easdem fictas et diligenter notatas meminisse non difficile est. Sed illud facere oportebit, ut identidem primos quosque locos imaginum renovandarum caussa celeriter animo pervagemur.

XXIII. 38. Scio plerosque Graecos, qui de memoria scripserunt, fecisse, ut multorum verborum imagines conscriberent, uti, qui eas ediscere vellent, paratas haberent, ne quid in quaerendo operae consumerent. Quorum rationem aliquot de caussis improbamus: primum, quod in verborum innumerabilium multitudine ridiculum sit, mille verborum imagines comparare. Quantulum enim poterunt haec valere quum ex infinita verborum copia modo aliud, modo aliud nos verbum meminisse oportebit? Deinde cur volumus ab industria quemquam removere, ut ne quid ipse quaerat, quum nos illi omnia parata quaesitaque tradamus? Praeterea similitudine alia alius magis commovetur. Nam ut saepe, formam si quam similem cuipiam dixerimus esse, non omnes habemus assensores, quod alii videtur aliud: ita fit in imaginibus, ut, quae nobis diligenter notata sit, ea parum videatur insignis aliis. 39. Quare sibi quemque suo commodo convenit imagines comparare. Postremo praeceptoris est docere, quemadmodum quaeri quidque conveniat, et unum aliquod aut alterum, non omnia quae eius generis erunt, exempli caussa subiicere, quo res possit esse dilucidior. Ut quum de prooemiis quaerendis disputamus, rationem damus quaerendi, non mille prooemiorum genera conscribimus, ita arbitramur de imaginibus fieri convenire.

XXIV. Nunc, ne forte verborum memoriam aut nimis difficilem aut parum utilem arbitrere, et ipsarum memoria rerum contentus sis, quod et utiliores sint et plus habeant facilitatis, admonendus es, quare verborum memoriam non improbemus. Nam putamus oportere eos, qui velint res faciliores sine labore et molestia facile meminisse, in rebus difficilioribus esse ante exercitatos. Nec nos hanc verborum memoriam inducimus, ut versus meminisse possimus, sed ut hac exercitatione illa rerum memoria, quae pertinet ad utilitatem, confirmetur; ut ab hac difficili consuetudine sine labore ad illam facilitatem transire possimus. 40. Sed quum in omni disciplina infirma est artis praeceptio sine summa assiduitate exercitationis, tum vero in μνημονικοῖς minimum valet doctrina, nisi industria, studio, labore, diligentia comprobetur. Quam plurimos locos ut habeas et quam maxime ad praecepta accommodatos, curare debebis. In imaginibus collocandis exerceri quotidie conveniet. Non enim, sicut a ceteris studiis abducimur nonnumquam occupatione, item ab hac re nos potest caussa deducere aliqua. Numquam est enim, quin aliquid memoriae tradere velimus, et tum maxime, quum aliquo maiore negotio detinemur. Quare quum sit utile, facile meminisse, non te fallit, quod tanto opere utile sit, quanto labore sit appetendum; quod poteris existimare, utilitate cognita. Pluribus verbis ad eam te hortari non est sententia, ne aut tuo studio diffisi aut minus, quam res postulat, dixisse videamur. De quinta parte rhetoricae deinceps dicemus. tu primas quasque partes in animo frequenta et, quod maxime necesse est, exercitatione confirma.

4.

LIBER QUARTUS.

ARG. Hoc libro auctor quoniam de elocutione acturus et suis quasque definitiones, non aliunde petitis, illustraturus exemplis erat, atque ita a ceterorum, qui in hoc genere elaborarant, consuetudine recedens vereretur, ne in eorum aliorumque reprehensionem incurreret, cur id fecerit, praefandi opportunitate usus ostendit, illis reprehensis, qui ex oratoribus potius et poetis optimis quibusque exempla sumenda putent, c. 1–7. Deinde de ipsa elocutione ita disserit, ut primo agat de tribus dicendi generibus vel figuris, gravi, mediocri et attenuata, c. 8–11. deinde, quas res debeat habere commoda et perfecta elocutio, ostendat. Harum tres facit partes, primam elegantiam, quae latinitatem et explanationem s. perspicuitatem desideret: alteram compositionem omnes orationis partes aequabiliter perpolientem; tertiam dignitatem, quae in verborum et sententiarum exornatione cernatur, c. 12. usque ad finem.

I. 1. Quoniam in hoc libro, Herenni, de elocutione conscripsimus et, quibus in locis opus fuit exemplis uti, nostris exemplis usi sumus et id fecimus praeter consuetudinem Graecorum, qui de hac re scripserunt: necessario faciendum est, ut paucis rationem nostri consilii demus. Atque hoc nos necessitudine facere, non studio, satis erit signi, quod in superioribus libris nihil neque ante rem neque praeter rem locuti sumus. Nunc, si pauca, quae res postulat, dixerimus, tibi id quod reliquum est artis ita, ut instituimus, persolvemus. Sed facilius nostram rationem intelliges, si prius, quid illi dicant, cognoveris.

Compluribus de caussis putant oportere, quum ipsi praeceperint, quo pacto oporteat ornare elocutionem, unius cuiusque generis ab oratore aut poeta probato sumptum ponere exemplum. Et primum se id modestia commotos facere dicunt, propterea quod videatur esse ostentatio quaedam, non satis habere, praecipere de artificio, sed etiam ipsos videri velle artificiose gignere exempla, hoc est, inquiunt, ostentare se, non ostendere artem. 2. Quare pudor in primis est ad eam rem impedimento, ne nos solos probare, nos amare, alios contemnere et deridere videamur. Etenim quum possimus ab Ennio sumptum aut a Graccho ponere exemplum, videtur esse arrogantia, illa relinquere et ad sua devenire. Praeterea exempla testimoniorum locum obtinent. Id enim, quod admonuerit et leviter fecerit praeceptio, exemplo sicut testimonio comprobatur. Non igitur ridiculus sit, si quis in lite aut in iudicio domesticis testimoniis pugnet, [et suo ipsius abutatur exemplo]? Ut enim testimonium, sic exemplum rei confirmandae caussa sumitur. Non ergo oportet hoc nisi a probatissimo sumi, ne, quod aliud confirmare debeat, egeat ipsum confirmationis. Etenim necesse est aut se omnibus anteponant et sua maxime probent, aut negent optima esse exempla, quae a probatissimis oratoribus aut poetis sumpta sint. Si se omnibus anteponant, intolerabili arrogantia sunt; si quos sibi praeponant et eorum exempla suis exemplis non putent praestare, non possunt dicere, quare sibi illos anteponant. II. Quid igitur ipsa auctoritas antiquorum? Non quum res probabiliores, tum hominum studia ad imitandum alacriora reddit? Immo erigit omnium cupiditates et acuit industriam, quum spes iniecta est, posse imitando Gracchi aut Crassi consequi facultatem. 3. Postremo hoc ipsum summum est artificium, res varias et dispares in tot poematis et orationibus sparsas et vage disiectas ita diligenter eligere, ut unum quodque genus exemplorum sub singulos artis locos subiicere possis. Hoc si industria solum fieri posset, tamen essemus laudandi, quum talem laborem non fugissemus; nunc sine summo artificio non potest fieri. Quis est enim, qui, nisi summe teneat artem, possit ea quae iubeat ars de tanta et tam diffusa scriptura notare et separare? Ceteri, quum legunt orationes bonas aut poemata, probant oratores et poetas, neque intelligunt, qua re commoti probent; quod scire non possunt, ubi sit, nec quid sit, nec quo modo factum sit id, quod eos maxime delectet. At is, qui et haec omnia intelligit et idonea maxime eligit et omnia, in arte [maxime] scribenda, redigit in singulas rationes praeceptionis, necesse est eius rei summus artifex sit. Hoc igitur ipsum maximum artificium est in arte sua posse et alienis exemplis uti.

4. Haec illi quum dicunt, magis nos auctoritate commovent, quam veritate disputationis. Illud enim veremur ne cui satis sit ad contrariam rationem probandam, quod ab ea parte steterint ii, qui et inventores huius artificii fuerunt, et vetustate iam satis omnibus probati sunt. Quodsi, illorum auctoritate remota, res omnes volent cum re comparare, intelligent, non omnia concedenda esse antiquitati. III. Primum igitur, quod ab eis de modestia dicitur, videamus, ne nimium pueriliter proferatur. Nam si tacere aut nihil scribere modestia est, cur quidquam scribunt aut loquuntur? Sin aliquid suum scribunt, cur, quo secius omnia sua scribant, impediuntur modestia? Quasi si quis ad Olympiacum quum venerit cursum et steterit, ut mittatur, impudentes illos dicat esse, qui currere coeperint, ipse intra carceres stet et narret aliis, quomodo Ladas aut Boius cum Sicyoniis cursitarint; sic isti, quum in artis curriculum descenderunt, illos, qui in eo quod est artificii elaborent, aiunt facere immodeste; ipsi aliquem antiquum oratorem aut poetam laudant aut scripturam, sic ut in stadium artis rhetoricae prodire non audeant. 5. Non ausim dicere, sed tamen vereor, ne, qua in re laudem modestiae venentur, in ea ipsa re sint impudentes. Quid enim tibi vis? aliquis inquiet. Artem tuam scribis; gignis nobis novas praeceptiones; eas ipse confirmare non potes; ab aliis exempla sumis. Vide, ne facias impudenter, qui tuo nomini velis ex aliorum laboribus libare laudem. Nam si eorum volumina prehenderint antiqui oratores et poetae, et suum quisque de libris sustulerit, nihil istis, quod suum velint, relinquetur. At exempla quoniam testimoniorum similia sunt, item convenit, ut testimonia, ab hominibus probatissimis sumi. Primum omnium exempla ponuntur hic non confirmandi neque testificandi caussa, sed demonstrandi. Non enim, quum dicimus esse exornationem, quae, verbi caussa, constet ex similiter desinentibus verbis, et ponimus hoc exemplum a Crasso, *quibus possumus et debemus*, testimonium collocamus, sed exemplum. Hoc igitur interest inter exemplum et testimonium: exemplo demonstratur id, quod dicimus, cuiusmodi sit; testimonio, esse illud ita, ut nos dicimus, confirmatur. 6. Praeterea oportet testimonium cum re convenire; aliter enim rem non potest confirmare. At id, quod illi faciunt, cum re non convenit. Quid ita? quia pollicentur artem se scribere, et exempla profe-

runt ab iis plerumque, qui artem nescierunt. Tum quis est, qui possit id, quod de arte scripserit, comprobare, nisi aliquid scribat ex arte? Contraque faciunt, quam polliceri videntur. Nam quum scribere artem instituunt, videntur dicere se excogitasse, quod alios docerent; quum vero scribunt, ostendunt nobis, quid alii excogitarint. IV. At hoc ipsum difficile est, inquiunt, eligere de multis. Quid dicitis difficile? utrum laboriosum, an artificiosum? Si laboriosum, non statim praeclarum. Sunt enim multa laboriosa, quae si faciatis, non continuo gloriemini; nisi forte etiam, si vestra manu fabulas aut orationes totas transscripsissetis, gloriosum putaretis. Sin autem istud artificiosum egregium dicitis, videte, ne insueti rerum maiorum videamini, si vos parva res sicuti magna delectat. Nam isto modo eligere rudis quidem nemo potest, sed sine summo artificio multi. 7. Quisquis enim audierit de arte paullo plus, in elocutione praesertim, omnia videre poterit, quae ex arte dicuntur; facere nemo poterit, nisi eruditus: ita ut, si de tragoediis Ennii velis sententias eligere aut de Pacuvianis periodos, quia plane rudis id facere nemo poterit, quum feceris, te litteratissimum putes, ineptus sis, propterea quod id facile faciat quivis mediocriter litteratus; item si, quum ex orationibus aut poematis elegeris exempla, quae certis signis artificii notata sunt, quia rudis id nemo facere possit, artificiosissime te fecisse putes, erres; propterea quod isto signo videmus te nonnihil huius rei scire: aliis signis, multa scire intelligemus. Quod si artificiosum est intelligere, quae sint ex arte scripta, multo est artificiosius, ipsum scribere ex arte. Qui enim scribit artificiose, ab aliis commode scripta facile intelligere poterit: qui eliget facile, non continuo ipse commode scribit. Et, si est maxime artificiosum; alio tempore utantur ea facultate, non tum, quum parere ipsi et gignere et proferre debent. Postremo, in eo vim artificii consumant, ut ipsi ab aliis potius eligendi, quam aliorum boni electores existimentur. Contra ea, quae ab iis dicuntur, qui dicunt alienis exemplis uti oportere, satis est dictum. Nunc, quae separatim dici possunt, consideremus.

V. Dicimus igitur, eos quum ideo, quod alienis utantur, peccare, tum magis etiam delinquere, quod a multis exempla sumant. Sed de eo, quod postea diximus, ante videamus. Si concederem, aliena oportere assumere exempla, vincerem unius oportere: primum, quod contra hoc nulla staret eorum ratio. Liceret enim eligerent et probarent quemlibet, qui sibi in omnes res suppeditaret exempla, vel poetam vel oratorem, cuius auctoritate niterentur. Deinde interest magni eius, qui discere vult, utrum unum omnia, an omnia neminem, sed aliud alium putet consequi posse. Si enim putabit posse omnia penes unum consistere, ipse quoque ad omnium nitetur facultatem; sin id desperabit, in paucis se exercebit; ipsis enim contentus erit; nec mirum, quum ipse praeceptor artis omnia penes unum reperire non potuerit. Allatis igitur exemplis a Catone, a Gracchis, a Laelio, a Scipione, Galba, Porcina, Crasso, Antonio ceterisque, item sumptis aliis a poetis, aliis ab historiarum scriptoribus, necesse erit eum, qui discet, ab omnibus putare omnia, ab uno pauca vix potuisse sumi. 8. Quare se unius alicuius esse similem satis habebit; omnia, quae omnes habuerint, solum habere se posse diffidet. Ergo inutile est ei qui discere vult non putare, unum posse omnia. Igitur nemo in hanc incideret opinionem, si ab uno exempla sumpsissent. Nunc hoc signi est, ipsos artis scriptores non putasse, unum potuisse in omnibus elocutionis partibus enitere, quoniam neque sua protulerunt, neque unius alicuius, aut denique duorum, sed ab omnibus oratoribus et poetis exempla sumpserunt. Deinde, si quis velit artem demonstrare nihil prodesse ad discendum, non male utatur hoc adiumento, quod unus omnes artis partes consequi nemo potuerit. Quod igitur iuvat eorum rationem, qui omnino improbant artem, id non ridiculum est ipsum scriptorem artis suo iudicio comprobare? Ergo ab uno sumenda fuisse docuimus exempla, si semper aliunde sumerentur. VI. 9. Nunc omnino aliunde sumenda non fuisse, [sic] intelligemus. Primum omnium, quod ab artis scriptore affertur exemplum, de eiusdem artificio debet esse; non ut, si quis purpuram aut aliud quippiam vendens dicat: Sume a me; sed huius exemplum aliunde rogabo tibique ostendam. Si merces ipsi qui venditant, aliunde exemplum quaeritent aut in areis acervos se dicant tritici habere, et eorum exemplum pugno non habeant, quod ostendant; si Triptolemus, quum hominibus semen largiretur, ipse ab aliis id hominibus mutuaretur; aut si Prometheus, quum mortalibus ignem dividere vellet, ipse a vicinis, cum testa ambulans, carbunculos corrogaret, non ridiculus videretur? Isti magistri, omnium dicendi praeceptores, non videntur sibi ridicule facere, quum id, quod aliis pollicentur, ab aliis quaerunt. Si qui se fontes maximos, penitus absconditos, aperuisse dicat, et haec sitiens quum maxime loquatur, neque habeat, qui sitim sedet, non rideatur? Isti quum non modo dominos se fontium, sed se ipsos fontes esse dicant, et omnium rigare debeant ingenia, non putant fore ridiculum, si, quum id polliceantur, arescant ipsi siccitate. Chares a Lysippo statuas facere non isto modo didicit, ut Lysippus caput ostenderet Myronis, brachia Praxitelae, pectus Polycleti, ventrem et crura * * *; sed omnia coram magistrum facientem videbat, ceterorum opera vel sua sponte poterat considerare. VII. 10. Isti credunt eos, qui haec velint discere, alia ratione doceri posse commodius. Praeterea ne possunt quidem ea quae sumuntur ab aliis exempla tam esse accommodata ad artem, quam propria, propterea quod in dicendo leviter unus quisque locus plerumque tangitur, ne ars appareat, in praecipiendo expresse conscripta ponere oportet exempla, ut in artis formam convenire possint, et post in dicendo, ne possit ars eminere et ab omnibus videri, facultate oratoris occultatur. Ergo etiam ut magis ars cognoscatur, suis exemplis melius est uti. Postremo haec quoque res nos duxit ad hanc rationem, quod nomina rerum Graeca, quae convertimus, ea remota sunt a consuetudine. Quae enim res apud nostros non erant, earum rerum nomina non poterant esse usitata. Ergo haec asperiora primo videantur necesse est, idque fiet rei, non nostra, difficultate. Reliquum scripturae consumetur in exemplis. Haec aliena si posuissemus, factum esset, ut, quod commodius esset in hoc libro, id nostrum non esset; quod asperius et inusitatum, id proprie nobis attribueretur. Ergo hanc quoque incommoditatem fugimus. His de caussis, quum artis inventionem Graecorum probassemus, exemplorum rationem secuti non sumus.

Nunc tempus postulat, ut ad elocutionis praecepta transeamus. Bipartita erit igitur nobis elocutio-

nis praeceptio. Primum dicemus, quibus in generibus semper omnis oratoria elocutio debeat esse: deinde ostendemus, quas res semper habere debeat. VIII. 11. Sunt igitur tria genera, quae genera nos figuras appellamus, in quibus omnis oratio non vitiosa consumitur, unam gravem, alteram mediocrem, tertiam attenuatam vocamus. Gravis est, quae constat ex verborum gravium levi et ornata constructione. Mediocris est, quae constat ex humiliore, neque tamen ex infima et pervulgatissima verborum dignitate. Attenuata est, quae demissa est usque ad usitatissimam puri consuetudinem sermonis.

In gravi figura consumetur oratio, si, quae cuiusque rei poterunt ornatissima verba reperiri, sive propria sive extranea, unam quamque in rem accommodabuntur; et, si graves sententiae, quae in amplificatione et commiseratione tractantur, eligentur; et, si exornationes sententiarum aut verborum, quae gravitatem habebunt, de quibus post dicemus, adhibebuntur. 12. In hoc genere figurae erit hoc exemplum: »Nam quis est vestrûm, iudices, qui satis idoneam possit in eum poenam excogitare, qui prodere hostibus patriam cogitarit? quod maleficium cum hoc scelere comparari, quod huic maleficio dignum supplicium potest inveniri? In iis, qui violassent ingenuam, matremfamilias constuprassent, pulsassent aliquem, aut postremo necassent, maxima supplicia maiores consumpserunt; huic truculentissimo ac nefario facinori singularem poenam reliquerunt. Atque in aliis maleficiis ad singulos aut ad paucos ex alieno peccato iniuria pervenit; huius sceleris qui sunt affines, uno consilio universis civibus atrocissimas calamitates machinantur. O feros animos! o crudeles cogitationes! o derelictos homines ab humanitate! qui id agere ausi sunt, aut cogitare potuerunt, quo pacto hostes, revulsis maiorum sepulcris, deiectis moenibus, ovantes irruerent in civitatem; quo modo deûm templis spoliatis, optimatibus trucidatis, aliis abreptis in servitutem, matribusfamilias et ingenuis sub hostilem libidinem subiectis, urbs acerbissimo concideret incendio conflagrata; qui se non putant id, quod voluerint, ad exitum perduxisse, nisi sanctissimae patriae miserandum scelerati viderint cinerem. Nequeo verbis consequi, iudices, indignitatem rei; sed negligentius id fero, quia vos mei non egetis. Vester enim vos animus amantissimus reipublicae facile edocet, ut eum, qui fortunas omnium voluerit prodere, praecipitem proturbetis ex ea civitate, quam iste spurcissimorum hostium dominatu nefario voluerit obruere.«

IX. 13. In mediocri figura versabitur oratio, si haec, ut ante dixi, aliquantulum demiserimus, neque tamen ad infimum descenderimus, sic: Quibuscum bellum gerimus, iudices, videtis; cum sociis, qui pro nobis pugnare et imperium nostrum nobiscum simul virtute et industria conservare soliti sunt. Hi quum se et opes suas et inopiam necessario norant, tum vero nihilo minus propter propinquitatem et omnium rerum societatem, quid in omnibus rebus populus Romanus posset, scire et existimare poterant. Hi quum deliberassent nobiscum bellum gerere, quaeso, quae res erat, qua freti bellum suscipere conarentur, quum multo maximam partem sociorum in officio manere intelligerent? quum sibi non multitudinem militum, non idoneos imperatores, non pecuniam publicam praesto esse viderent? non denique ullam rem, quae res pertineret ad bellum administrandum? Si cum finitimis de finibus bellum gererent, si totum certamen in uno proelio positum putarent, tamen omnibus rebus instructiores et apparatiores venirent; nedum illud imperium orbis terrae, cui imperio omnes gentes, reges, nationes partim vi, partim voluntate concesserunt, quum aut armis aut liberalitate a populo Romano superati essent, ad se transferre tantulis viribus conarentur. Quaeret aliquis: Quid? Fregellani non sua sponte conati sunt? Eo quidem minus isti facile conarentur, quod, illi quemadmodum discessissent, videbant. Nam rerum imperiti, qui unius cuiusque rei de rebus ante gestis exempla petere non possunt, ii per imprudentiam facillime deducuntur in fraudem; at ii, qui sciunt, quid aliis acciderit, facile ex aliorum eventu suis rationibus possunt providere. Nulla igitur re inducti, nulla spe freti arma sustulerunt? Quis hoc credat, tantam amentiam quemquam tenuisse, ut imperium populi Romani tentare auderet, nullis copiis fretus? Ergo aliquid fuisse necesse est. Quid aliud, nisi id, quod dico, potest esse?

14. In attenuato figurae genere, quod ad infimum et quotidianum sermonem demissum est, hoc erit exemplum: Nam ut forte hic in balneas venit, coepit, postquam perfusus est, defricari. X. Deinde, ubi visum est ire, ut in alveum descenderet, ecce ibi iste de transverso, Heus, inquit, adolescens, pueri tui modo me pulsaverunt; satisfacias oportet. Hic, qui id aetatis ab ignoto praeter consuetudinem appellatus esset, erubuit. Iste clarius eadem et alia dicere [coepit]. Hic vix tandem inquit: sine me considerare. Tum vero iste clamare voce ista, quae vel facile cuivis rubores elicere posset: Ita petulans es atque acer, ut ne ad solarium quidem, ut mihi videtur, sed pone scenam et in eiusmodi locis exercitatus sis. Conturbatus est adolescens; nec mirum, cui etiam nunc paedagogi lites ad auriculas versarentur, imperito eiusmodi conviciorum. Ubi enim iste vidisset scurram exhausto rubore, qui se putaret nihil habere, quod de existimatione perderet, ut omnia sine famae detrimento facere posset? 15. Igitur genera figurarum ex istis exemplis intelligi poterunt. Erit enim et attenuata verborum constructio quaedam, et item alia in gravitate, alia posita in mediocritate.

Est autem cavendum, ne, dum haec genera consectamur, in finitima et propinqua vitia veniamus. Nam gravis figura, quae laudanda est, propinqua est ei, quae fugienda est; quae recte videbitur appellari, si sufflata nominabitur. Nam ut corporis bonam habitudinem tumor imitatur saepe, ita gravis oratio saepe imperitis videtur ea, quae turget et inflata est, quum aut novis aut priscis verbis, aut duriter aliunde translatis aut gravioribus, quam res postulat, aliquid dicitur, hoc modo: Nam qui perduellionibus venditat patriam, non satis supplicii dederit, si praeceps in Neptunias depulsus erit lacunas. Poeniteat igitur istum, qui montes belli fabricatus est, campos sustulit pacis. In hoc genus plerique quum declinant et ab eo, quo profecti sunt, aberraverunt, specie gravitatis falluntur, nec perspicere possunt orationis tumorem. XI. 16. Qui in mediocre genus orationis profecti sunt, si pervenire eo non potuerunt, errantes perveniunt ad confinium eius generis, quod appellamus fluctuans et dissolutum, eo quod sine nervis et articulis fluctuat huc et illuc, nec potest confirmate neque viriliter sese expedire. Id est huiusmodi: Socii nostri quum belligerare nobiscum vellent, profe-

cto ratiocinati essent etiam atque etiam, quid possent facere, si quidem sua sponte facerent, et non haberent hic adiutores multos, malos homines et audaces. Solent enim diu cogitare omnes, qui magna negotia volunt agere. Non potest huiusmodi sermo tenere attentum auditorem. Diffluit enim totus, neque quidquam comprehendens perfectis verbis amplectitur. Qui non possunt in illa facetissima verborum attenuatione commode versari, veniunt ad aridum et exsangue genus orationis, quod non alienum est exile nominari, cuiusmodi est hoc: Nam istic ille ad balneas accessit; ad hunc postea dicit, hic tuus servus me pulsavit. Postea dicit hic illi, considerabo. Post ille convicium fecit et magis magisque praesentibus multis clamavit. Frivolus hic quidem iam et illiberalis est sermo. Non enim adeptus est id, quod habet attenuata figura, puris verbis et electis compositam orationem. Omne genus orationis, et grave et mediocre et attenuatum, dignitate afficiunt exornationes, de quibus post loquemur; quae si rarae disponentur, distinctam, sicuti coloribus; si crebrae collocabuntur, oblitam reddent orationem. Sed figuram in dicendo commutari oportet, ut gravem mediocris, mediocrem excipiat attenuata. Deinde identidem commutentur, ut facile satietas varietate vitetur.

XII. 17. Quoniam, quibus in generibus elocutio versari debeat, dictum est, videamus nunc, quas res debeat habere elocutio commoda et perfecta. Quae maxime ad modum oratoris accommodata est, tres res in se debet habere, elegantiam, compositionem, dignitatem. Elegantia est, quae facit, ut unum quodque pure et aperte dici videatur. Haec distribuitur in Latinitatem et explanationem. Latinitas est, quae sermonem purum conservat, ob omni vitio remotum. Vitia in sermone, quo minus is Latinus sit, duo possunt esse: soloecismus et barbarismus. Soloecismus est, quum in verbis pluribus consequens verbum superiori non accommodatur. Barbarismus est, quum verbum aliquod vitiose effertur. Haec qua ratione vitare possimus, in arte grammatica dilucide dicemus. Explanatio est, quae reddit apertam et dilucidam orationem. Ea comparatur duabus rebus, usitatis verbis et propriis. Usitata sunt ea, quae versantur in sermone et consuetudine quotidiana: propria, quae eius rei verba sunt aut esse possunt, qua de loquemur.

18. Compositio est verborum constructio aequabiliter perpolita. Ea conservabitur, si fugiemus crebras vocalium concursiones, quae vastam atque hiantem orationem reddunt, ut hoc est: Bacae aeneae amoenissimae impendebant. Et, si vitabimus eiusdem litterae nimiam assiduitatem; cui vitio versus hic erit exemplo: (nam hic nihil prohibet in vitiis, alienis exemplis uti:)

O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti,

et hic eiusdem poetae:

Quidquám quisquam cuiquám, quod conveniát, neget?

Et, si eiusdem verbi assiduitatem nimiam fugiemus; ea est huiusmodi: Nam cuius rationis ratio non exstet, ei rationi ratio non est fidem habere. Et, si non utemur continenter similiter cadentibus verbis, hoc modo:

Fléntes, plórantés, lacrimántes, óbtestántes:

et, si verborum traiectionem vitabimus, nisi quae erit concinna, qua de re posterius loquemur; quo in vitio est Lucilius assiduus, ut hoc est in priore libro:

Has res ad te scriptas, Luci, misimus, Aeli.

Item fugere oportet longam verborum continuationem, quae et auditoris aures et oratoris spiritum laedit. His vitiis in compositione vitatis, reliquum operis consumendum est in dignitate.

XIII. Dignitas est, quae reddit ornatam orationem, varietate distinguens. Haec in verborum et in sententiarum exornationem dividitur. Verborum exornatio est, quae ipsius sermonis insignita continetur perpolitione. Sententiarum exornatio est, quae non in verbis, sed in ipsis rebus quamdam habet dignitatem. * * *

19. Repetitio est, quum continenter ab uno atque eodem verbo in rebus similibus et diversis principia sumuntur, hoc modo: Vobis istud attribuendum est, vobis gratia est habenda, vobis ista res erit honori. Item: Scipio Numantiam sustulit, Scipio Karthaginem delevit, Scipio pacem peperit, Scipio civitatem servavit. Item: Tu in forum prodire, tu lucem conspicere, tu in horum conspectum venire conaris? audes verbum facere? audes quidquam ab istis petere? audes supplicium deprecari? Quid est, quod possis defendere? quid est, quod audeas postulare? quid est, quod tibi putes concedi oportere? Non iusiurandum reliquisti? non amicos prodidisti? non parenti manus intulisti? non denique in omni dedecore volutatus es? Haec exornatio quum multum venustatis habet, tum gravitatis et acrimoniae plurimum. Quare videtur esse adhibenda et ad ornandam et ad exaugendam orationem.

Conversio est, per quam non, ut ante, primum repetimus verbum, sed ad postremum continenter revertimur, hoc modo: Poenos populus Romanus iustitia vicit, armis vicit, liberalitate vicit. Item: Ex quo tempore concordia de civitate sublata est, libertas sublata est, fides sublata est, amicitia sublata est, respublica sublata est. Item: C. Laelius homo navus erat, ingeniosus erat, doctus erat, bonis viris et studiosis amicus erat: ergo in civitate primus erat. Item: Nam quum istos, ut absolvant te, rogas, ut peierent, rogas; ut existimationem negligant, rogas; ut leges populi Romani tuae libidini largiantur, rogas.

XIV. 20. Complexio est, quae utramque complectitur exornationem, et hanc, et quam ante exposuimus, ut et repetatur idem primum verbum saepius, et crebro ad idem postremum revertamur, hoc modo: Qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Karthaginienses. Qui sunt, qui crudele bellum in Italia gesserunt? Karthaginienses. Qui sunt, qui Italiam deformaverunt? Karthaginienses. Qui sunt, qui sibi postulant ignosci? Karthaginienses. Videte ergo, quam conveniat eos impetrare. Item: Quem senatus damnarit, quem populus Romanus damnarit, quem omnium existimatio damnarit, eum vos sententiis vestris absolvetis?

Traductio est, quae facit, uti, quum idem verbum crebrius ponatur, non modo non offendat animum, sed etiam concinniorem orationem reddat, hoc pacto: Qui nihil habet in vita iucundius vita, is cum virtute vitam non potest colere. Item: Eum tu hominem appellas, qui si fuisset homo, numquam tam crudeliter vitam hominis petiisset. At erat inimicus. Ergo inimicum sic ulcisci voluit, ut ipse sibi reperiretur inimicus? Item: Divitias sine divitum esse: tu virtutem praefer divitiis. Nam si voles divitias cum virtute comparare, vix satis idoneae tibi videbuntur divitiae, quae virtutis pedisequae sint. 21. Ex eodem genere exornationis est, quum idem verbum ponitur

modo in hac, modo in altera re, hoc modo: Cur eam rem tam studiose curas, quae multas tibi dabit curas? Item: Nam amari iucundum est, si curetur ne quid insit amari. Item: Veniam ad vos, si mihi senatus det veniam. In his quattuor generibus exornationum, quae adhuc propositae sunt, non inopia verborum fit, ut ad idem verbum redeatur saepius, sed inest festivitas quaedam, quae facilius auribus diiudicari, quam verbis demonstrari potest.

XV. Contentio est, quum ex contrariis verbis aut rebus oratio conficitur, hoc pacto: Habet assentatio iucunda principia, eadem exitus amarissimos affert. Item: Inimicis te placabilem, amicis inexorabilem praebes. Item: In otio tumultuaris; in tumultu es otiosus; in re frigidissima cales; in ferventissima friges. Tacito quum opus est, clamas; ubi loqui convenit, obmutescis. Ades? abesse vis; abes? reverti cupis. In pace bellum quaeritas; in bello pacem desideras? In concione de virtute loqueris; in proelio prae ignavia tubae sonitum perferre non potes. Hoc genere si distinguemus orationem, et graves et ornati poterimus esse.

22. Exclamatio est, quae conficit significationem doloris aut indignationis alicuius per hominis aut urbis aut loci aut rei cuiuspiam compellationem, hoc modo: Te nunc alloquor, Africane, cuius mortui quoque nomen splendori ac decori est civitati. Tui clarissimi nepotes suo sanguine aluerunt inimicorum crudelitatem. Item: O perfidiosae Fregellae, quam facile scelere vestro contabuistis! ut, cuius nitor urbis Italiam nuper illustravit, eius nunc vix fundamentorum reliquiae maneant. Item: Bonorum insidiatores latrocinio vitam innocentissimi cuiusque petistis; tantamne ex iniquitate iudiciorum vestris calumniis assumitis facultatem! Hac exclamatione si loco utemur, raro, et quum rei magnitudo postulare videbitur, ad quam volemus indignationem animum auditoris adducemus.

Interrogatio non omnis gravis est neque concinna, sed haec, quae, quum enumerata sunt ea, quae obsunt caussae adversariorum, confirmat superiorem orationem, hoc pacto: Quum igitur haec omnia faceres, diceres, administrares, utrum animos sociorum ab republica removebas et abalienabas, an non? et, utrum aliquem exornari oportuit, qui ista prohiberet ac fieri non sineret, an non?

XVI. 23. Ratiocinatio est, per quam ipsi a nobis rationem poscimus, quare quidque dicamus, et crebro nosmet a nobis petimus unius cuiusque propositionis explanationem. Ea est huiusmodi: Maiores nostri si quam unius peccati mulierem damnabant, simplici iudicio multorum maleficiorum convictam putabant. Quo pacto? quoniam, quam impudicam iudicarant, eam veneficii quoque damnatam existimabant. Quid ita? quia necesse est, eam, quae suum corpus addixerit turpissimae cupiditati, timere permultos. Quos istos? virum, parentes, ceteros, ad quos videt sui dedecoris infamiam pertinere. Quid postea? quos tanto opere timeat, eos necesse est ut, quoquo modo possit, veneficio petat. Cur? quia nulla potest honesta ratio retinere eam, quam magnitudo peccati facit timidam, intemperantia audacem, natura muliebris inconsideratam. Quid veneficii damnatam? [quid?] putabant impudicam quoque necessario. Quare? quia nulla facilius ad id maleficium caussa, quam turpis amor et intemperans libido commovere potuit; cuius mulieris animus esset corruptus, eius corpus castum esse non putaverunt. Quid in viris? idemne hoc observabant? minime. Quid ita? quia viros ad unum quodque maleficium singulae cupiditates impellunt: mulieres ad omnia maleficia cupiditas una ducit. Item: Bene maiores hoc comparaverunt, ut neminem regem, quem armis cepissent, vita privarent. Quid ita? quia, quam nobis facultatem fortuna dedisset, iniquum erat in eorum supplicio consumere, quos eadem fortuna paullo ante in amplissimo statu collocarat. Quid quod exercitum contra duxit? desino meminisse. Quid ita? quia viri fortis est, qui de victoria contendant, eos hostes putare; qui victi sunt, eos homines iudicare, ut possit bellum fortitudo minuere, pacem humanitas augere. At ille si vicisset, num idem fecisset? non profecto tam sapiens fuisset. Quid igitur ei parcis? quia talem stultitiam contemnere, non imitari consuevi. 24. Haec exornatio ad sermonem vehementer accommodata est et animum auditoris retinet attentum quum venustate sermonis tum rationum exspectatione.

XVII. Sententia est oratio sumpta de vita, quae aut quid sit, aut quid esse oporteat in vita, breviter ostendit, hoc pacto: Difficile est primum virtutes revereri, qui semper secunda fortuna sit usus. Item: Liber is est existimandus, qui nulli turpitudini servit. Item: Egens aeque est is, qui non satis habet, et is, cui satis nihil potest esse. Item: Optima vivendi ratio est eligenda; eam iucundam consuetudo reddet. Huiusmodi sententiae simplices non sunt improbandae, propterea quod habet brevis expositio, si rationis nullius indiget, magnam delectationem. Sed illud quoque probandum est genus sententiae, quod confirmatur subiectione rationis, hoc pacto: Omnes bene vivendi rationes in virtute sunt collocandae, propterea quod sola virtus in sua potestate est, omnia praeter eam subiecta sunt sub fortunae dominationem. Item: Qui fortunis alicuius inducti amicitiam eius secuti sunt, hi, simul ac fortuna dilapsa est, devolant omnes. Quum enim recessit ea res, quae fuit consuetudinis caussa, nihil superest, quare possint in amicitia teneri. Sunt item sententiae, quae dupliciter efferuntur, sine ratione et cum ratione. Hoc modo sine ratione: Errant, qui in prosperis rebus omnes impetus fortunae se putant fugisse. Sapienter cogitant, qui temporibus secundis casus adversos reformidant. Cum ratione, hoc pacto: Qui adolescentium peccatis ignosci putant oportere, falluntur, propterea quod aetas illa non est impedimento bonis studiis. At hi sapienter faciunt, qui adolescentes maxime castigant, ut, quibus virtutibus omnem vitam tueri possint, eas in aetate maturissima velint comparare. Sententias interponi raro convenit, ut rei actores, non vivendi praeceptores esse videamur. Quum ita interponentur, multum afferent ornamenti. Necesse est enim, eam comprobet tacitus auditor, quum ad caussam videat accommodari rem certam, ex vita et moribus sumptam.

XVIII. Contrarium idem fere est, quod contentio. Contrarium est, quod ex rebus diversis duabus alteram breviter et facile confirmat, hoc pacto: Nam, qui suis rationibus inimicus fuerit semper, eum quomodo alienis rebus amicum fore speres? Et item: Nam, quem in amicitia perfidiosum cognoveris, eum quare putes inimicitias cum fide habere posse? Et: Qui privatus intolerabili superbia fuerit, eum commodum et cognoscentem sui fore in potestate, qui speres? Et: Qui in sermonibus et conventu amicorum verum di-

xerit numquam, eum sibi in concionibus credis a mendacio temperaturum? Item: Quos ex collibus deiecimus, cum his in campo metuimus dimicare? Qui, quum plures erant, paucis nobis exaequari non poterant, hi, postquam pauciores sunt, metuimus ne sint superiores? 26. Hoc exornationis genus brevibus et continuatis verbis perfectum debet esse, et quum commodum est auditu, propter brevem et absolutam conclusionem, tum vero vehementer id, quod opus est oratori, comprobat contraria re, et ex eo, quod dubium non est, expedit illud, quod dubium est, ut aut dilui non possit, aut multo difficillime possit.

XIX. Membrum orationis appellatur res breviter absoluta sine totius sententiae demonstratione, quae denuo alio membro orationis excipitur, hoc modo: Et inimico proderas. Id est unum quod appellatur membrum; deinde hoc excipiatur oportet ab altero: Et amicum laedebas. Ex duobus membris haec exornatio potest constare; sed commodissima et absolutissima est, quae ex tribus constat, hoc pacto: Et inimico proderas, et amicum laedebas, et tibi ipsi non consulebas. Item: Nec reipublicae consuluisti, nec amicis profuisti, nec inimicis restitisti.

Articulus dicitur, quum singula verba intervallis distinguuntur caesa oratione, hoc modo: Acrimonia, voce, vultu adversarios perterruisti. Item: Inimicos invidia, iniuriis, potentia, perfidia sustulisti. Inter huius generis et illius superioris vehementiam hoc interest, quod illud tardius et rarius venit; hoc crebrius et celerius pervenit. Itaque in illo genere ex remotione brachii et contortione dexterae gladius ad corpus afferri, in hoc autem crebro et celeri corpus vulnere consauciari videtur.

27. Continuatio est densa et continens frequentatio verborum cum absolutione sententiarum. Ea utemur commodissime tripartito: in sententia, in contrario, in conclusione. In sententia, hoc pacto: Ei non multum potest obesse fortuna, qui sibi firmius in virtute, quam in casu, praesidium collocavit. In contrario, hoc modo: Nam si qui spei non multum collocarit in casu, quid est, quod ei magno opere casus obesse possit? In conclusione, hoc pacto: Quodsi in eos plurimum fortuna potest, qui suas rationes omnes in casum contulerunt, non sunt omnia committenda fortunae, ne magnam nimis in nos habeat dominationem. In his tribus generibus ad continuationis vim adeo frequentatio est necessaria, ut infirma facultas oratoris videatur, nisi sententiam et contrarium et conclusionem frequentibus efferat verbis. Sed alias quoque nonnumquam non alienum est, tametsi necesse non est, eloqui res aliquas per huiuscemodi continuationes.

XX. Compar appellatur, quod habet in se membra orationis, de quibus ante diximus, quae constent ex pari fere numero syllabarum. Hoc non dinumeratione nostra fiet: (nam id quidem puerile est,) sed tantum afferet usus et exercitatio facultatis, ut animi quodam sensu par membrum superiori referre possimus, hoc modo: In praelio mortem pater oppetebat, domi filius nuptias comparabat; haec omnia graves casus administrabant. Item: Alii fortuna felicitatem dedit, huic industria virtutem comparavit. 28. In hoc genere saepe fieri potest, ut non plane par sit numerus syllabarum, et tamen esse videatur, si una aut etiam altera syllaba est alterutrum brevius, aut si, quum in altero plures sunt, in altero longior aut longiores, plenior aut pleniores syllabae erunt, ut longitudo aut plenitudo harum multitudinem alterius assequatur et exaequet.

Similiter cadens exornatio appellatur, quum in eadem constructione verborum duo aut plura sunt verba, quae similiter iisdem casibus efferuntur, hoc modo: Hominem laudas egentem virtutis, abundantem felicitatis. Item: Cuius omnis in pecunia spes est, a sapientia est animus remotus. Diligentia comparat divitias, negligentia corrumpit animum: et tamen quum ita vivit, neminem prae se ducit hominem. Similiter desinens est, quum, tametsi casus non insunt in verbis, tamen similes exitus sunt, hoc pacto: Turpiter audes facere, nequiter studes dicere. Vivis invidiose, delinquis studiose, loqueris odiose. Item: Audacter territas, humiliter placas. Haec duo genera, quorum alterum in exitus, alterum in casus similitudine versatur, inter se vehementer conveniunt; et ea re, his qui bene utuntur, plerumque simul ea collocant in iisdem partibus orationis. Id hoc pacto facere oportet: Perditissima ratio est, amorem petere, pudorem fugere; diligere formam, negligere famam. Hic et ea verba, quae casus habent, ad casus similes et illa, quae non habent, ad similes exitus veniunt.

XXI. 29. Annominatio est, quum ad idem verbum et ad idem nomen acceditur commutatione unius litterae aut litterarum; aut ad res dissimiles similia verba accommodantur. Ea multis et variis rationibus conficitur. Attenuatione aut complexione eiusdem litterae, sic: Hic, qui se magnifice iactat atque ostentat, veniit a te ante, quam Romam venit. Ex contrario, sic: Hic, quos homines alea vicit, eos ferro statim vincit. Productione eiusdem litterae, hoc modo: Hunc avium dulcedo ducit ad avium. Brevitate eiusdem litterae, hoc modo: Hic tametsi videtur esse honoris cupidus, tamen non tantum curiam diligit, quantum Curiam. Addendis litteris, hoc pacto: Hic sibi posset temperare, nisi amori mallet obtemperare. Demendis litteris, sic: Si lenones vitasset tamquam leones, vitae se tradidisset. Transferendis litteris, sic: Videte, iudices, utrum homini navo, an vano credere malitis. Item: Nolo esse laudator, ne videar adulator. Commutandis, hoc modo: Deligere oportet, quem velis diligere. Hae sunt annominationes, quae in litterarum brevi commutatione aut productione aut tralatione aut aliquo huiusmodi genere versantur. XXII. 30. Sunt autem aliae, quae non habent tam propinquam in verbis similitudinem, et tamen dissimiles non sunt: quibus de generibus unum est huiusmodi: Qui veniam, qui sim, quare veniam, quem insimulem, cui prosim, quem postulem, brevi cognoscetis. Nam hic est in quibusdam verbis quaedam similitudo non tam affectanda, quam illae superiores, sed tamen adhibenda nonnumquam. Alterum genus huiusmodi: Demus operam, Quirites, ne omnino Patres Conscripti circumscripti putentur. Haec annominatio magis accedit ad similitudinem, quam superior, sed minus, quam illae superiores, propterea quod non solum additae, sed uno tempore demptae quoque litterae sunt. Tertium genus est, quod versatur in casuum commutatione aut unius aut plurium nominum. 31. Unius nominis, hoc modo: Alexander Macedo summo labore animum ad virtutem a pueritia confirmavit. Alexandri virtutes per orbem terrae cum laude et gloria sunt pervulgatae. Alexandrum omnes, ut maxime metuerunt, item plurimum dilexerunt. Alexandro si vita longior data esset, Oceanum manus Macedonum transvolasset. Varie hic unum nomen

in commutatione casuum volutatum est. Plura nomina casibus commutatis hoc modo facient annominationem: Ti. Gracchum rempublicam administrantem indigna prohibuit nex diutius in ea commorari. C. Graccho similiter occisio est oblata, quae virum reipublicae amantissimum subito de sinu civitatis eripuit. Saturninum, fide captum malorum, perfidiae scelus vita privavit. Tuus, o Druse, sanguis domesticos parietes et vultum parentis aspersit. Sulpicium, cui paullo ante omnia concedebant, eum brevi spatio non modo vivere, sed etiam sepeliri prohibuerunt. 32. Haec tria proxima genera exornationum, quorum unum in similiter cadentibus, alterum in similiter desinentibus verbis, tertium in annominationibus positum est, perraro sumenda sunt, quum in veritate dicemus; propterea quod non haec videntur reperiri posse sine elaboratione et consumptione operae. XXIII. Eiusmodi autem studia ad delectationem, quam ad veritatem, videntur accommodatiora. Quare fides et gravitas et severitas oratoria minuitur his exornationibus frequenter collocatis, et non modo tollitur auctoritas dicendi, sed offenditur quoque in eiusmodi oratione, propterea quod est in his lepos et festivitas, non dignitas neque pulchritudo. Quare, quae sunt ampla atque pulchra, diu placere possunt; quae lepida et concinna, cito satietate afficiunt aurium sensum fastidiosissimum. Quo modo igitur, si crebro his generibus utemur, puerili videbimur elocutione delectari; ita, si raro has interseremus exornationes et in caussa tota varie dispergemus, commode luminibus distinctis illustrabimus orationem.

33. Subiectio est, quum interrogamus adversarios aut quaerimus ipsi, quid ab illis, aut quid contra nos dici possit, deinde subiicimus id, quod oportet dici aut non oportet, aut nobis adiumento futurum sit, aut obfuturum illis e contrario, hoc modo: Quaero igitur, unde iste tam pecuniosus sit factus. Amplum patrimonium relictum est? at patris bona venierunt. Hereditas aliqua venit? non potest dici, sed etiam a necessariis omnibus exheredatus est. Praemium aliquod ex lite aut iudicio cepit? non modo id non fecit, sed etiam insuper ipse grandi sponsione victus est. Ergo si his rationibus locupletatus non est, sicut omnes videtis, aut isti domi nascitur aurum, aut, unde non est licitum, pecunias accepit. XXIV. Item: Saepe, iudices, animadverti, multos aliqua ex honesta re, quam ne inimici quidem criminari possint, sibi praesidium petere; quorum nihil potest adversarius facere. Nam utrum ad patris virtutem confugiet? at eum vos iurati capite damnastis. An ad suam revertetur antiquam vitam, alicubi honeste tractatam? at hic quidem ante oculos vestros quomodo vixerit, scitis omnes. An cognatos suos enumerabit, quibus vos conveniat commoveri? at hi quidem nulli sunt. Amicos proferet? at nemo est, qui sibi non turpe putet, istius amicum nominari. Item: Credo, inimicum, quem nocentem putabas, in iudicium adduxisti? non: nam indemnatum necasti. Leges, quae id facere prohibent, veritus es? at ne scriptas quidem iudicasti. Quum ipse te veteris amicitiae commonefaceret, commotus es? at nihilo minus, sed etiam studiosius occidisti. Quid? quum tibi pueri ad pedes volutarentur, misericordia motus es? at eorum patrem crudelissime sepultura quoque prohibuisti. 34. Multum inest acrimoniae et gravitatis in hac exornatione, propterea quod, quum quaesitum est, quid oporteat, subiicitur id non esse factum. Quare facillime fit, ut exaugeatur indignitas negotii. Ex eodem genere, ut ad nostram quoque personam referamus subiectionem, sic: Nam quid me facere convenit, quum a tanta Gallorum multitudine circumsederer? An dimicarem? at quum parva manu prodiremus, locum quoque inimicissimum habebamus. Sederem in castris? at neque subsidium, quod exspectarem, habebamus, neque erat, qui vitam produceremus. Castra relinquerem? at obsidebamur. Vitam militum negligerem? at ea videbar eos accepisse conditione, ut, quoad possem, incolumes patriae et parentibus conservarem. Hostium conditionem repudiarem? at salus antiquior est militum, quam impedimentorum. Huiusmodi consequuntur identidem subiectiones, ut ex omnibus ostendi videatur, nihil potius, quam quod factum sit, faciendum fuisse.

XXV. Gradatio est, in qua non ante ad consequens verbum descenditur, quam ad superius ascensum est, hoc modo: Nam quae reliqua spes manet libertatis, si illis et quod libet, licet, et quod licet, possunt, et quod possunt, audent, et quod audent, faciunt, et quod faciunt, vobis molestum non est? Item: Non sensi hoc, et non suasi; neque suasi, et non ipse statim facere coepi; neque facere coepi, et non perfeci; neque perfeci, et non probavi. Item: Africano industria virtutem, virtus gloriam, gloria aemulos comparavit. Item: Imperium Graeciae fuit penes Athenienses, Atheniensium potiti sunt Spartiatae, Spartiatas superavere Thebani, Thebanos Macedones vicerunt, qui ad imperium Graeciae brevi tempore adiunxerunt Asiam bello subactam. 35. Habet in se quemdam leporem superioris cuiusque crebra repetitio verbi, quae propria est huius exornationis.

Definitio est, quae rei alicuius proprias amplectitur potestates breviter et absolute, hoc modo: Maiestas reipublicae est, in qua continetur dignitas et amplitudo civitatis. Item: Iniuriae sunt, quae aut pulsatione corpus aut convicio aures aut aliqua turpitudine vitam cuiuspiam violant. Item: Non est ista diligentia, sed avaritia, ideo quod diligentia est accurata conservatio suorum, avaritia iniuriosa appetitio alienorum. Item: Non est ista fortitudo, sed temeritas, propterea quod fortitudo est contemptio laboris et periculi cum ratione utilitatis et compensatione commodorum: temeritas est cum inconsiderata laborum perpessione gladiatoria periculorum susceptio. Haec ideo commoda putatur exornatio, quod omnem rei cuiuspiam vim et potestatem ita dilucide proponit et breviter explicat, ut neque pluribus verbis oportuisse dici videatur, neque lucidius potuisse dici putetur.

XXVI. Transitio vocatur, quae quum ostendit breviter, quid dictum sit, proponit item brevi, quid sequatur, hoc modo: In patriam cuiusmodi fuerit, habetis: nunc in parentes qualis exstiterit, considerate. Item: Mea in istum beneficia cognoscitis; nunc, quomodo iste mihi gratiam retulerit, accipite. Proficit haec aliquantulum exornatio ad duas res; nam et quid dixerit commonet, et ad reliquum comparat auditorem.

36. Correctio est, quae tollit id quod dictum est et pro eo id quod magis idoneum videtur reponit, hoc pacto: Quod si iste suos hospites rogasset, immo innuisset modo, facile hoc perfici posset. Item: Nam postquam isti vicerunt atque adeo victi sunt: eam quomodo victoriam appellem, quae victoribus plus calamitatis, quam boni dederit? O virtutis comes in-

vidia, quae bonos insequeris plerumque atque adeo insectaris! Commovetur hoc genere animus auditoris. Res enim communi verbo elata, tantummodo dicta videtur; [ast ea,] post ipsius oratoris correctionem, magis idonea fit pronuntiatione. Non igitur satius esset, dicet aliquis, ab initio, praesertim quum scribas, ad optimum et electissimum verbum devenire? Est, quum non est satius, si commutatio verbi id erit demonstratura, eiusmodi rem esse, ut, quum eam communi verbo appellaris, levius dixisse videaris, quum ad electius verbum accedas, insigniorem rem facias. Quodsi continuo venisses ad id verbum, nec rei nec verbi gratia animadversa esset.

XXVII. 37. Occultatio * est, quum dicimus, nos praeterire aut non scire aut nolle dicere id, quod tunc maxime dicimus, hoc modo: Nam de pueritia quidem tua, quam tu omni intemperantiae addixisti, dicerem, si hoc tempus idoneum putarem; nunc consulto relinquo. Et illud praetereo, quod te tribuni rei militaris infrequentem tradiderunt; deinde quod iniuriarum satis fecisti L. Labeoni, nihil ad rem pertinere puto. Horum nihil dico: revertor ad illud, de quo iudicium est. Item: Non dico te ab sociis pecunias accepisse: non sum in eo occupatus, quod civitates, regna, domos omnium depeculatus es; furta, rapinas tuas omnes omitto. Haec utilis est exornatio, si aut rem, quam non pertineat aliis ostendere, occulte admonuisse prodest aut si longum est aut ignobile aut planum non potest fieri aut facile potest reprehendi; ut utilius sit occulte fecisse suspicionem, quam eiusmodi intendisse actionem, quae redarguatur.

Disiunctio est, quum eorum, de quibus dicimus, aut utrumque aut unum quodque certo concluditur verbo, sic: Populus Romanus Numantiam delevit, Karthaginem sustulit, Corinthum disiecit, Fregellas evertit. Nihil Numantinis vires corporis auxiliatae sunt; nihil Karthaginiensibus scientia rei militaris adiumento fuit; nihil Corinthiis erudita calliditas praesidii tulit; nihil Fregellanis morum et sermonis societas opitulata est. Item: Formae dignitas aut morbo deflorescit aut vetustate exstinguitur. Hic utrumque, et in superiore exemplo unam quamque rem certo verbo concludi videmus. 38. Coniunctio est, quum interpositione verbi et superiores orationis partes comprehenduntur et inferiores, hoc modo: Formae dignitas aut morbo deflorescit aut vetustate. Adiunctio est, quum verbum, quo res comprehenditur, non interponimus, sed aut primum aut postremum collocamus. Primum, hoc pacto: Deflorescit formae dignitas aut morbo aut vetustate. Postremum sic: Aut morbo aut vetustate formae dignitas deflorescit. Ad festivitatem disiunctio est apposita; quare rarius utemur ea, ne satietatem pariat: ad brevitatem coniunctio; quare saepius adhibenda est. Hae tres exornationes de simplici genere manant.

XXVIII. Conduplicatio est, cum ratione amplificationis aut commiserationis, eiusdem unius aut plurium verborum iteratio, hoc modo: Tumultus C. Gracchus, tumultus domesticos et intestinos comparat. Item: Commotus non es, quum tibi mater pedes amplexaretur, non es commotus? Item: Nunc etiam audes in horum conspectum venire, proditor patriae, proditor, inquam, patriae, venire audes in horum conspectum? Vehementer auditorem commovet eiusdem redintegratio verbi, et vulnus maius efficit in contrario caussae, quasi aliquod telum saepius perveniat in eamdem partem corporis. Interpretatio est, quae non iterans idem redintegrat verbum, sed id commutat, quod positum est, alio verbo, quod idem valeat, hoc modo: Rempublicam radicitus evertisti, civitatem funditus deiecisti. Item: Patrem nefarie verberasti, parenti manus scelerate intulisti. Necesse est eius qui audit animum commoveri, quum gravitas prioris dicti renovatur interpretatione verborum.

39. Commutatio est, quum duae sententiae inter se discrepantes ex traiectione ita efferuntur, ut a priore posterior, contraria priori, proficiscatur, hoc modo: Esse oportet, ut vivas, non vivere, ut edas. Item: Ea re poemata non facio, quia, cuiusmodi volo, non possum; cuiusmodi possum, nolo. Item: Quae de illo dicuntur, dici non possunt; quae dici possunt, non dicuntur. Item: Si poema loquens pictura est, pictura tacitum poema debet esse. Item: Quia stultus es, ea re taces; non tamen, quia taces, ea re stultus es. Non potest dici, quam commode fiat, quum contrariae sententiae tralatione verba quoque convertantur. Plura subiecimus exempla, ut, quoniam difficile est hoc genus exornationis inventu, dilucidum esset, ut, quum bene esset intellectum, facilius in dicendo inveniretur.

XXIX. Permissio est, quum ostendimus in dicendo, nos aliquam rem totam tradere et concedere alicuius voluntati, sic: Quoniam, omnibus rebus ereptis, solus superest animus et corpus, haec ipsa, quae mihi de multis sola relicta sunt, vobis et vestrae condono potestati. Vos me, vestro quo pacto vobis videbitur, utamini atque abutamini licebit impune: in me, quidquid libet, statuite; dicite, atque obtemperabo. Hoc genus tametsi alias quoque nonnumquam tractandum est, tamen ad misericordiam commovendam vehementissime est accommodatum.

40. Dubitatio est, quum quaerere videtur orator, utrum de duobus potius, aut quid de pluribus potissimum dicat, hoc modo: Obfuit eo tempore plurimum reipublicae consulum sive stultitiam sive malitiam dicere oportet sive utrumque. Item: Tu istud ausus es dicere, homo omnium mortalium? nam quo te digno moribus tuis appellem nomine? Expeditio est, quum, rationibus compluribus enumeratis, quibus aliqua res aut fieri aut non fieri potuerit, ceterae tolluntur, una relinquitur, quam nos intendimus, hoc modo: Necesse est, quum constet istum fundum nostrum fuisse, ostendas, te aut vacuum possedisse aut usu tuum fecisse aut emisse aut hereditate tibi venisse. Vacuum, quum ego adessem, possidere non potuisti; tuum etiam nunc usu fecisse non potes; emptio nulla profertur; hereditate tibi, me vivo, mea pecunia venire non potuit. Relinquitur ergo, ut me vi de meo fundo deieceris. 41. Haec exornatio plurimum iuvabit coniecturales argumentationes. Sed non erit, tamquam in plerisque, ut, quum velimus, ea possimus uti. Nam facere id non poterimus, nisi nobis ipsa negotii natura dabit facultatem.

XXX. Dissolutio est, quae, coniunctionibus verborum e medio sublatis, separatis partibus effertur, hoc modo: Gere morem parenti, pare cognatis, obsequere amicis, obtempera legibus. Item: Descende in integram defensionem, noli quidquam recusare, da servos in quaestionem, stude verum invenire. Hoc genus et acrimoniam habet in se et vehementissimum est et ad brevitatem accommodatum.

Praecisio est, quum dictis quibusdam reliquum, quod coeptum est dici, relinquitur inchoatum in audientium iudicio, sic: Mihi tecum praecertatio non

est, ideo quod populus Romanus me, — nolo dicere, ne cui forte arrogans videar, te autem saepe ignominia dignum putavit. Item: Tu ista nunc audes dicere, qui nuper alienae domui? — non ausim dicere, ne, quum te digna dixero, me indignum quidpiam dixisse videar. Hic atrocior tacita suspicio, quam diserta explanatio facta est.

Conclusio est, quae brevi argumentatione ex iis, quae ante dicta sunt aut facta, conficit id, quod necessario consequatur, hoc modo: Quod si Danais datum erat oraculum, non posse capi Troiam sine Philoctetae sagittis, hae autem nihil aliud fecerunt, nisi Alexandrum perculerunt, hunc exstinguere, id nimirum capi fuit Troiam.

XXXI. 42. Restant etiam decem exornationes verborum: quas idcirco non vage dispersimus, sed a superioribus separavimus, quod omnes in uno genere sunt positae. Nam earum omnium hoc proprium est, ut ab usitata verborum potestate recedatur atque in aliam rationem cum quadam venustate oratio conferatur. De quibus exornationibus nominatio est prima, quae nos admonet, ut, cuius rei nomen aut non sit aut satis idoneum non sit, eam nosmet idoneo verbo nominemus, aut imitationis aut significationis caussa. Imitationis, hoc modo, ut maiores rudere et vagire et mugire et murmurare et sibilare appellaverunt. Significandae rei caussa, sic: Postquam iste in rempublicam fecit impetum, fragor civitatis in primis est auditus. Hoc genere utendum raro est, ne novi verbi assiduitas odium pariat; sed si commode quis eo utatur et raro, non modo non offendet novitate, sed exornabit etiam orationem. Pronominatio est, quae sicuti cognomine quodam extraneo demonstrat id, quod suo nomine non potest appellari; ut si quis, quum loquatur de Gracchis, At non Africani nepotes, inquiat, istiusmodi fuerunt. Item: si quis, de adversario quum dicat: Videte nunc, inquiat, iudices, quemadmodum me Plagiosippus iste tractarit. Hoc pacto non inornate poterimus et in laudando, et in laedendo, aut corpore aut animo aut extraneis rebus dicere, sicubi sit cognomen, quod pro certo nomine collocemus. XXXII. 43. Denominatio est, quae ab rebus propinquis et finitimis trahit orationem, qua possit intelligi res, quae non suo vocabulo sit appellata. Id aut ab inventore conficitur, ut si quis, de Tarpeio loquens, eum Capitolinum nominet; aut ab invento, ut si quis pro Libero vinum, pro Cerere frugem appellet; aut instrumentum pro domino, ut si quis Macedonas appellarit, hoc modo: Non tam cito sarissae Graecia potitae sunt; aut idem Gallos significans dicat: Nec tam facile ex Italia materis Transalpina depulsa est; aut id, quod fit, ab eo, qui facit, ut si quis, quum bello velit ostendere aliquid quempiam fecisse, dicat: Mars istud te facere necessario coegit; aut si, quod facit, ab eo, quod fit, ut quum desidiosam artem dicemus, quia desidiosos facit; et frigus pigrum, quia pigros facit. Ab eo, quod continet, id, quod continetur, hoc modo denominabitur: Armis Italia non potest vinci, nec Graecia disciplinis. Nam hic pro Graecis et Italis, quae continent, notata sunt. Ab eo, quod continetur, id quod continet, ut si quis aurum aut argentum aut ebur nominet, quum divitias velit nominare. Harum omnium denominationum magis in praecipiendo divisio, quam in quaerendo difficilis inventio est, ideo quod plena consuetudo est non modo poetarum et oratorum, sed etiam quotidiani sermonis, huiusmodi denominationum.

Circuitio est oratio rem simplicem assumpta circumscribens elocutione, hoc pacto: Scipionis providentia Karthaginis opes fregit. Nam hic, nisi ornandi ratio quaedam esset habita, Scipio potuit et Karthago simpliciter appellari.

44. Transgressio est, quae verborum perturbat ordinem perversione aut traiectione. Perversione sic: Hoc vobis deos immortales arbitror dedisse pietate pro vestra. Traiectione, hoc modo: Instabilis in istum plurimum fortuna valuit. Item: Omnes invidiose eripuit tibi bene vivendi casus facultates. Huiusmodi traiectio, quae rem non reddit obscuram, multum proderit ad continuationes, de quibus ante dictum est; in quibus oportet verba sint ad poeticum quemdam exstructa numerum, ut perfecte et perpolitissime possint esse absolutae.

XXXIII. Superlatio est oratio superans veritatem, alicuius augendi minuendive caussa. Haec sumitur separatim aut cum comparatione. Separatim sic: Quod si concordiam retinebimus, imperii magnitudinem solis ortu atque occasu metiemur. Cum comparatione aut a similitudine aut a praestantia [superlatio sumitur]. A similitudine sic: Corpore niveum candorem, aspectu igneum ardorem assequebatur. A praestantia, hoc modo: Cuius ore sermo melle dulcior profluebat. Ex eodem genere hoc est: Tantus erat in armis splendor, ut solis fulgor obscurior videretur.

Intellectio est, quum res tota parva de parte cognoscitur, aut de toto pars [aut ab uno plura aut a pluribus unum]. De parte totum sic intelligitur: Non illae te nuptiales tibiae eius matrimonii commonebant? Nam hic omnis sanctimonia nuptiarum uno signo tibiarum intelligitur. De toto pars: ut si quis ei, qui vestitum aut ornatum sumptuosum ostentet, dicat: Ostentas mihi divitias et locupletes copias iactas. 45. Ab uno plura intelliguntur, hoc modo: Poeno fuit Hispanus auxilio, fuit immanis ille Transalpinus; in Italia quoque nonnemo sensit idem togatus. A pluribus unum sic intelligitur: Atrox calamitas pectora maerore pulsabat; itaque anhelans ex imis pulmonibus prae cura spiritus ducebatur. Nam in superioribus plures Hispani et Galli et togati, hic unum pectus et unus pulmo intelligitur; et erit illic diminutus numerus festivitatis, hic adauctus gravitatis gratia.

Abusio est, quae verbo simili et propinquo pro certo et proprio abutitur, hoc modo: Vires hominis breves sunt, aut: parva statura, aut: longum in homine consilium, aut: oratio magna, aut: uti pauco sermone. Nam hic facile est intellectu, finitima verba rerum dissimilium ratione abusionis esse traducta.

XXXIV. Tralatio est, quum verbum in quamdam rem transfertur ex alia re, quod propter similitudinem recte videbitur posse transferri. Ea utimur rei ante oculos ponendae caussa, sic: Hic Italiam tumultus expergefecit terrore subito. Brevitatis caussa, sic: Recens adventus exercitus subito civitatem exstinxit. Obscenitatis vitandae caussa, sic: Cuius mater quotidianis nuptiis delectatur. Augendi caussa, sic: Nullius maeror et calamitas istius explere inimicitias et nefariam crudelitatem saturare potuit. Minuendi caussa, sic: Magno se praedicat auxilio fuisse, quia paullulum in rebus difficillimis aspiravit. Ornandi caussa, sic: Aliquando reipublicae rationes, quae ma-

litia nocentium exaruerunt, virtute optimatium revirescent. Tralationem dicunt pudentem esse oportere, ut cum ratione in consimilem rem transeat, ne sine delectu temere et cupide videatur in dissimilem transcurrisse.

46. Permutatio est oratio aliud verbis, aliud sententia demonstrans. Ea dividitur in tres partes: similitudinem, argumentum, contrarium. Per similitudinem sumitur, quum tralationes, una aut plures, frequenter ponuntur a simplici ratione ductae, sic: Nam quum canes funguntur officiis luporum, cui praesidio pecua credemus? Per argumentum tractatur, quum a persona aut a loco aut a re aliqua similitudo augendi aut minuendi caussa ducitur: ut si quis Drusum Gracchi nitorem obsoletum dicat. Ex contrario ducitur sic: ut si quis, hominem prodigum et luxuriosum illudens, parcum et diligentem appellet. Et in hoc postremo, quod ex contrario sumitur, et in illo primo, quod a similitudine ducitur, per tralationem argumento poterimus uti. Per similitudinem sic: Quid ait hic rex atque Agamemno noster, sive, ut crudelitas est, potius Atreus? Ex contrario, ut si quem impium, qui patrem verberaverit, Aeneam vocemus; intemperantem et adulterum Hippolytum nominemus. Haec sunt fere, quae dicenda videbantur de verborum exornationibus. Nunc res ipsa monet, ut deinceps ad sententiarum exornationes transeamus.

XXXV. 47. Distributio est, quum in plures res aut personas negotia quaedam certa dispertiuntur, hoc modo: Qui vestrûm, iudices, nomen senatus diligit, hunc oderit necesse est; petulantissime enim semper iste oppugnavit senatum. Qui equestrem locum splendidissimum cupit esse in civitate, is oportet istum maximas poenas dedisse velit, ne iste sua turpitudine ordini honestissimo maculae atque dedecori sit. Qui parentes habetis, ostendite istius supplicio, vobis homines impios non placere. Quibus liberi sunt, statuite exemplum, quantae poenae sint in civitate hominibus istiusmodi comparatae. Item: Senatus est officium, consilio civitatem iuvare; magistratus officium est, opera et diligentia consequi voluntatem senatus; populi officium est, res optimas et homines idoneos maxime suis sententiis deligere et probare; accusatoris officium est, inferre crimina; defensoris, diluere et propulsare; testis est dicere, quae sciat aut audierit; quaesitoris est unum quemque horum in officio suo continere. Quare, L. Cassi, si testem, praeterquam quod sciat aut audierit, argumentari et coniectura prosequi patieris, ius accusatoris cum iure testimonii commiscebis, testis improbi cupiditatem confirmabis, reo duplicem defensionem parabis. Est haec exornatio copiosa. Comprehendit enim brevi multa et, suum cuique tribuens officium, separatim res dividit plures.

XXXVI. 48. Licentia est, quum apud eos, quos aut vereri aut metuere debemus, tamen aliquid pro iure nostro dicimus, quo eos aut quos ii diligunt aliquo in errato vere reprehendere posse videamur, hoc modo: Miramini, Quirites, quod ab omnibus vestrae rationes deserantur? quod caussam vestram nemo suscipiat? quod se nemo vestri defensorem profiteatur? Id tribuite vestrae culpae atque desinite mirari. Quid est enim, quare non omnes istam rem fugere ac vitare debeant? Recordamini, quos habueritis defensores; studia eorum vobis ante oculos proponite; deinde exitus omnium considerate. Tum vobis veniet in mentem, ut vere dicam, negligentia vestra sive ignavia potius illos omnes ante oculos vestros trucidatos esse, inimicos eorum vestris suffragiis in amplissimum locum pervenisse. Item: Nam quid fuit, iudices, quare in sententiis ferendis dubitaveritis aut istum hominem nefarium ampliaveritis? non apertissimae res erant crimini datae? non omnes hae testibus comprobatae? non contra tenuiter et nugatorie responsum? Hic vos veriti estis, si primo coetu condemnassetis, ne crudeles existimaremini? Dum eam vitastis vituperationem, quae longe a vobis erat abfutura, eam invenistis, ut timidi atque ignavi putaremini. Maximas et privatas et publicas calamitates accepistis; quum etiam maiores impendere videantur, sedetis et oscitamini. Luce noctem, nocte lucem exspectatis. Aliquid quotidie acerbi atque incommodi nuntiatur, et eum, cuius opera nobis haec accidunt, vos remoramini diutius et alitis; ad reipublicae perniciem retinetis, quoad potestis, in civitate. XXXVII. 49. Eiusmodi licentia si nimium videbitur acrimoniae habere, multis mitigationibus lenietur; nam continuo aliquid huiusmodi licebit inferre: Hic ego virtutem vestram quaero, sapientiam desidero, veterem consuetudinem requiro. Et quod erit commotum licentia, id mitigetur laude, ut altera res ab iracundia et molestia removeat, altera ab errato deterreat. Haec res, sicut in amicitia, ita in dicendo, si loco fit, maxime facit, ut et illi, qui audient, a culpa absint, et nos, qui dicimus, amici ipsorum et veritatis esse videamur. Est autem quoddam genus licentiae in dicendo, quod astutiore ratione comparatur, quum aut ita obiurgamus eos, qui audiunt, quomodo ipsi se cupiant obiurgari, aut id, quod scimus facile omnes audituros, dicimus nos timere, quomodo accipiant, sed tamen veritate commoveri, ut nihilo secius dicamus. Horum amborum generum exempla subiiciemus. Prioris huiusmodi: Nimium, Quirites, animis estis simplicibus et mansuetis; nimium creditis uni cuique: existimatis unum quemque eniti, ut perficiat, quae vobis pollicitus sit. Erratis et frustra falsa spe iam diu detinemini. Stultitia vestra id, quod erat in vestra potestate, ab aliis petere, quam ipsi sumere maluistis. Posterioris licentiae hoc erit exemplum: Mihi cum isto, iudices, fuit amicitia, sed ista amicitia, tametsi vereor quomodo accepturi sitis, tamen dicam, vos me privastis. Quid ita? quia, ut vobis essem probatus, eum, qui vos oppugnabat, inimicum, quam amicum habere malui. 50. Ergo haec exornatio, cui licentiae nomen est, sicuti demonstravimus, duplici ratione tractabitur; acrimonia, quae si nimium fuerit aspera, mitigabitur laude et assimulatione, de qua posterius diximus, quae non indiget mitigationis, propterea quod imitatur licentiam et sua sponte ad animum auditoris se accommodat.

XXXVIII. Deminutio est, quum aliquid inesse in nobis aut in iis, quos defendimus, aut natura aut fortuna aut industria dicemus egregium, quod, ne qua significetur arrogans ostentatio, deminuitur et attenuatur oratione, hoc modo: Nam hoc pro meo iure, iudices, dico, me labore et industria curasse, ut disciplinam militarem non in postremis tenerem. Hic si quis dixisset: ut optime tenerem, tametsi vere dixisset, tamen arrogans visus esset. Nunc et ad invidiam vitandam et ad laudem comparandam satis dictum est. Item: Utrum igitur avaritiae caussa an egestatis accessit ad maleficium? Avaritiae? at largissimus fuit in amicos; quod signum liberalitatis

est, quae contraria est avaritiae. Egestatis? at hunc quidem pater nolo nimium dicere non tenuissimum patrimonium reliquit. Hic quoque vitatum est, ne magnum aut maximum diceretur. Hoc igitur in nostris aut eorum, quos defendemus, egregiis commodis proferendis observabimus. Nam eiusmodi res et invidiam contrahunt in vita et odium in oratione, si inconsiderate tractes. Quare, quemadmodum ratione in vivendo fugitur invidia, sic in dicendo consilio vitatur odium.

XXXIX. 51. Descriptio nominatur, quae rerum consequentium continet perspicuam et dilucidam cum gravitate expositionem, hoc modo: Quodsi istum, iudices, vestris sententiis liberaveritis, statim, sicut e cavea leo missus aut aliqua taeterrima bellua soluta ex catenis, volitabit et vagabitur in foro, acuens dentes in cuiusque fortunas, in omnes amicos atque inimicos, notos atque ignotos incursans, aliorum famam depeculans, aliorum caput oppugnans, aliorum domum atque omnem familiam perfringens, rempublicam funditus labefactans. Quare, iudices, eiicite eum de civitate, liberate omnes formidine; vobis denique ipsis consulite. Nam si istum impunitum dimiseritis, in vosmet ipsos, mihi credite, feram et truculentam bestiam immiseritis. Item: Nam si de hoc, iudices, gravem sententiam tuleritis, uno iudicio simul multos iugulaveritis. Grandis natu parens, cuius spes senectutis omnis in huius adolescentia posita est, quare velit in vita manere, non habebit; filii parvi, privati patris auxilio, ludibrio et despectui paternis inimicis erunt oppositi; tota domus huius indigna concidet calamitate; at inimici statim sanguinolenta palma, crudelissima victoria potiti, insultabunt in horum miserias et superbi re simul et verbis invehentur. Item: Nam neminem vestrûm fugit, Quirites, capta urbe quae miseriae consequi soleant: arma qui contra tulerint, statim crudelissime trucidantur; ceteri, qui possunt per aetatem et vires laborem ferre, rapiuntur in servitutem; qui non possunt, vita privantur; uno denique atque eodem tempore domus hostili flagrat incendio, et quos natura aut voluntas necessitudine aut benevolentia coniunxit, distrahuntur; liberi partim e gremiis parentum diripiuntur, partim in sinu iugulantur, partim ante pedes constuprantur. Nemo, iudices, est, qui possit satis rem consequi verbis nec referre oratione magnitudinem calamitatis. Hoc genere exornationis vel indignatio vel misericordia potest commoveri, quum res consequentes comprehensae universae perspicua breviter exprimuntur oratione.

XL. 52. Divisio est, quae, rem semovens ab re, utramque absolvit ratione subiecta, hoc modo: Cur ego nunc tibi quidquam obiiciam? Si probus es, non meruisti; sin improbus, non commoveris. Item: Quid nunc ego de meis promeritis praedicem? Si meministis, obtundam; sin obliti estis, quum re nihil egerim, quid est, quod verbis proficere possim? Item: Duae res sunt, quae possunt homines ad turpe compendium commovere, inopia atque avaritia. Te avarum in fraterna divisione cognovimus; inopem atque egentem nunc videmus. Qui potes igitur ostendere, caussam maleficii non fuisse? Inter hanc divisionem et illam, quae de partibus orationis tertia est, de qua in libro primo diximus secundum narrationem, hoc interest: illa dividit per enumerationem aut per expositionem, quibus de rebus in tota oratione disputatio futura sit; haec se statim explicat et, brevi duabus aut pluribus partibus subiiciens rationes, exornat orationem.

XLI. Frequentatio est, quum res in tota caussa dispersae coguntur in unum, quo gravior aut acrior aut criminosior oratio sit, hoc pacto: A quo tandem abest iste vitio? quid est, iudices, cur velitis eum liberare? Suae pudicitiae proditor est, insidiator alienae; cupidus, intemperans, petulans, superbus; impius in parentes, ingratus in amicos, infestus cognatis, in superiores contumax, in aequos et pares fastidiosus, in inferiores crudelis, denique in omnes intolerabilis. 53. Eiusdem generis est illa frequentatio, quae plurimum coniecturalibus caussis opitulatur, quum suspiciones, quae separatim dictae minutae et infirmae erant, unum in locum coactae rem videntur perspicuam facere, non suspiciosam, hoc pacto: Nolite igitur, nolite, iudices, ea quae dixi separatim spectare; sed omnia colligite et conferte in unum. Si et commodum ad istum ex illius morte veniebat, et vita hominis est turpissima, animus avarissimus, fortunae familiares attenuatissimae, et res ista bono nemini praeter istum fuit, neque alius quisquam aeque commode, neque iste aliis commodioribus rationibus facere potuit, neque praeteritum est ab isto quidquam, quod opus fuerit ad maleficium, neque factum, quod opus non fuerit; et quum locus idoneus maxime quaesitus, tum occasio aggrediendi commoda, tempus adeundi opportunissimum, spatium conficiendi longissimum sumptum est, non sine maxima occultandi [et perficiendi] maleficii spe; et praeterea ante, quam occisus homo is est, iste visus est in eo loco, in quo est occisio facta, solus; paullo post in ipso maleficio vox illius, qui occidebatur, audita; deinde post occisionem istum multa nocte domum rediisse constat; postera die titubanter et inconstanter de occisione illius locutum; haec partim testimoniis, partim quaestionibus et argumentis omnia comprobantur, et rumore populi, quem, ex argumentis natum, necesse est esse verum: vestrum est, iudices, his in unum locum collatis, certam sumere scientiam, non suspicionem maleficii. Nam unum aliquid aut alterum potest in istum casu cecidisse suspiciose; ut omnia inter se a primo ad postremum conveniant [maleficia], necesse est casu non posse fieri. Vehemens haec est exornatio et in coniecturali constitutione caussae ferme semper necessaria, et in ceteris generibus caussarum et in omni oratione adhibenda nonnumquam.

XLII. 54. Expolitio est, quum in eodem loco manemus, et aliud atque aliud dicere videmur. Ea dupliciter fit, si aut eamdem plane dicemus rem aut de eadem re. Eamdem rem dicemus non eodem modo (nam id quidem obtundere auditorem est, non rem expolire), sed commutate. Commutabimus tripliciter, verbis, pronuntiando, tractando. Verbis commutabimus, quum, re semel dicta, iterum aut saepius aliis verbis, quae idem valeant, eadem res proferetur, hoc modo: Nullum tantum est periculum, quod sapiens pro salute patriae vitandum arbitretur. Quum agetur incolumitas perpetua civitatis, qui bonis erit rationibus praeditus, profecto nullum vitae discrimen sibi pro fortunis reipublicae fugiendum putabit, et erit in ea sententia semper, ut pro patria studiose quamvis in magnam descendat vitae dimicationem. Pronuntiando commutabimus, si tum in sermone tum in acrimonia tum in alio atque alio genere vocis atque gestus, eadem verbis commutando, pronuntiationem

quoque vehementius immutabimus. Hoc neque commodissime scribi potest neque parum est apertum; quare non eget exempli.

XLIII. 55. Tertium genus est commutationis, quod tractando conficitur, si sententiam traiiciemus aut ad sermocinationem aut ad exsuscitationem. Sermocinatio est, (de qua planius paullo post suo loco dicemus; nunc breviter, quod ad hanc rem satis sit, attingemus,) in qua constituetur alicuius personae oratio accommodata ad dignitatem, hoc modo, ut, quo facilius res cognosci possit, ne ab eadem sententia recedamus: Sapiens, qui omnia reipublicae caussa suscipienda pericula putabit, saepe ipse sic secum loquetur: Non mihi soli, sed etiam, atque adeo multo potius, natus sum patriae; vita, quae fato debetur, saluti patriae potissimum solvatur. Aluit haec me; tute atque honeste produxit usque ad hanc aetatem; muniit meas rationes bonis legibus, optimis moribus, honestissimis disciplinis. Quid est, quod a me satis ei persolvi possit, unde haec accepta sunt? Quare saepe ego in periculis reipublicae nullum ipse periculum fugi. Item mutatur res tractando, si traducitur ad exsuscitationem, quum et nos commoti dicere videamur; et auditoris animum commovemus, sic: Quis est tam tenui cogitatione praeditus, cuius animus tantis angustiis invidiae continetur, qui non hunc hominem studiosissime laudet et sapientissimum iudicet, qui pro salute patriae, pro incolumitate civitatis, pro reipublicae fortunis quamvis magnum atque atrox periculum studiose suscipiat et libenter subeat? Equidem hunc hominem magis cupio satis laudare, quam possum; idemque hoc certo scio vobis omnibus usu venire. 56. Eadem res igitur his tribus in dicendo commutabitur rebus, verbis, pronuntiando, tractando; sed tractando dupliciter, sermocinatione et exsuscitatione.

XLIV. Sed de eadem re quum dicemus, pluribus utemur commutationibus. Nam quum rem simpliciter pronuntiaverimus, rationem poterimus subiicere; deinde dupliciter vel sine rationibus vel cum rationibus pronuntiare; deinde afferre contrarium; (de quibus omnibus diximus in verborum exornationibus:) deinde simile et exemplum; (de quo suo loco plura dicemus:) deinde conclusionem; (de qua in secundo libro, quae opus fuerunt, diximus, demonstrantes argumentationem quemadmodum concludere oporteat.) [In hoc libro docuimus, cuiusmodi esset exornatio verbi, cui conclusioni nomen est.] Ergo huiusmodi vehementer ornata poterit esse expolitio, quae constabit ex frequentibus verborum exornationibus et sententiarum. Hoc modo igitur septem partibus tractabitur. Sed ab eiusdem sententiae non recedemus exemplo, ut scire possis, quam facile praeceptione rhetorica res simplex multiplici ratione tractetur: 57. Sapiens nullum pro republica periculum vitabit; ideo quod saepe fit, ut, quum pro republica perire noluerit, necessario cum republica pereat. Et quoniam sunt omnia commoda a patria accepta, nullum incommodum pro patria grave putandum est. Ergo qui fugiunt id periculum, quod pro republica subeundum est, stulte faciunt. Nam neque effugere incommoda possunt, et ingrati in civitatem reperiuntur. At, qui patriae pericula suo periculo expetunt, hi sapientes putandi sunt, quum et eum quem debent honorem reipublicae reddunt, et pro multis perire malunt, quam cum multis. Etenim vehementer est iniquum, vitam, quam a natura acceptam propter patriam conservaveris, naturae, quum cogat, reddere, patriae, quum roget, non dare; et quum possis cum summa virtute et honore pro patria interire, malle per dedecus et ignaviam vivere; et quum pro amicis et parentibus et ceteris necessariis adire periculum velis, pro republica, in qua et haec et illud sanctissimum nomen patriae continentur, nolle in discrimen venire. Itaque uti contemnendus est, qui in navigando se quam navim mavult incolumem, ita vituperandus est, qui in reipublicae discrimine suae plus, quam communi saluti, consulit. Navi enim fracta, multi incolumes evaserunt; ex naufragio patriae salvus nemo potest enatare. Quod mihi bene videtur Decius intellexisse, qui se devovisse dicitur et pro legionibus in hostes immisisse medios; unde amisit vitam, at non perdidit. Re enim vilissima certam et parva maximam redemit. Dedit vitam, accepit patriam; amisit animam, potitus est gloria, quae, cum summa laude prodita, vetustate quotidie magis enitescit. Quod si, pro republica decere accedere ad periculum, et ratione demonstratum est et exemplo comprobatum, ii sapientes sunt existimandi, qui nullum pro salute patriae periculum vitant. 58. In his igitur generibus expolitio versatur, de qua producti sumus ut plura diceremus, quod non modo, quum caussam dicimus, adiuvat et exornat orationem, sed multo maxime per eam exercemur ad elocutionis facultatem. Quare conveniet extra caussam in exercendo rationes adhibere expolitionis, in dicendo uti, quum exornabimus argumentationem, qua de re diximus in libro secundo.

XLV. Commoratio est, quum in loco firmissimo, quo tota caussa continetur, manetur diutius et eodem saepius reditur. Hac uti maxime convenit, et id est oratoris boni maxime proprium. Non enim datur auditori potestas animum de re firmissima demovendi. Huic exemplum satis idoneum subiici non potuit, propterea quod hic locus non est a tota caussa separatus, sicuti membrum aliquod, sed tamquam sanguis perfusus est per totum corpus orationis.

Contentio est, per quam contraria referuntur. Ea est in verborum exornationibus, ut ante docuimus, huiusmodi: Inimicis te placabilem, amicis inexorabilem praebes. In sententiarum, huiusmodi: Vos huius incommodis lugetis, iste reipublicae calamitate laetatur. Vos vestris fortunis diffiditis, iste solus suis eo magis confidit. Inter haec duo contentionum genera hoc interest: illud ex verbis celeriter relatis constat; hic sententiae contrariae ex comparatione referantur oportet.

59. Similitudo est oratio traducens ad rem quampiam aliquid ex re dispari simile. Ea sumitur aut ornandi caussa aut probandi aut apertius dicendi aut ante oculos ponendi. Et quomodo quattuor de caussis sumitur, ita quattuor modis dicitur: per contrarium, per negationem, per brevitatem, per collationem. Ad unam quamque sumendae caussam similitudinis accommodabimus singulos modos pronuntiandi. XLVI. Ornandi caussa sumitur per contrarium, sic: Non enim, quemadmodum in palaestra, qui taedas ardentes accipit, celerior est in cursu continuo, quam ille, qui tradit, ita melior imperator novus, qui accipit exercitum, quam ille, qui decedit; propterea quod defatigatus cursor integro facem, hic peritus imperator imperito exercitum tradit. Hoc sine simili satis plane et perspicue et probabiliter dici potuit, hoc modo: Minus bonos imperatores a melioribus ex-

ercitus accipere solere; sed ornandi caussa simile sumptum est, ut orationi dignitatem quandam compararet. Dictum est autem per contrarium. Nam tum similitudo sumitur per contrarium, quum ei rei, quam nos probamus, aliquam rem negamus esse similem, ut paullo ante, quum de cursoribus disserebamus. Per negationem dicetur, probandi caussa, hoc modo: Neque equus indomitus, quamvis natura bene compositus sit, idoneus potest esse ad eas utilitates, quae desiderantur ab equo, neque homo indoctus, quamvis sit ingeniosus, ad virtutem potest pervenire. Hoc probabilius factum est, quod magis est veri simile, non posse virtutem sine doctrina comparari; quoniam ne equus quidem indomitus idoneus possit esse. Ergo sumptum est probandi caussa. 60. Dictum est autem per negationem; id enim perspicuum est de primo similitudinis verbo. XLVII. Sumetur et apertius dicendi caussa similitudo per brevitatem, hoc modo: In amicitia gerenda, sicut in certamine currendi, non ita convenit exerceri, ut, quoad necesse sit, pervenire possis; sed, ut productus studio et viribus ultra facile procurras. Nam hoc simile est, ut apertius intelligatur, mala ratione facere, qui reprehendant eos, qui verbi caussa post mortem amici liberos eius custodiant, propterea quod in cursore tantum velocitatis esse oporteat, ut efferatur ultra finem: in amico tantum benevolentiae, ut ultra, quam amicus sentire possit, procurrat amicitiae studio. Dictum autem simile est per brevitatem. Non enim ita, ut in ceteris rebus, res ab re separata est, sed utraque res coniuncte et confuse comparata. Ante oculos ponendi negotii caussa sumetur similitudo, quum dicetur per collationem, sic: Uti citharoedus, quum prodierit optime vestitus, palla inaurata indutus, cum chlamyde purpurea, coloribus variis intexta, et cum corona aurea, magnis fulgentibus gemmis illuminata, citharam tenens exornatissimam, auro et ebore distinctam, ipse praeterea forma et specie sit et statura apposita ad dignitatem: si, quum magnam populo commoverit iis rebus exspectationem, repente silentio facto vocem emittat acerbissimam cum turpissimo corporis motu, quo melius ornatus et magis fuerit exspectatus, eo magis derisus et contemptus, eiicitur: item, si quis in excelso loco et in magnis ac locupletibus copiis collocatus fortunae muneribus et naturae commodis omnibus abundabit; si virtutis et artium, quae virtutis magistrae sunt, egebit; quo magis ceteris rebus copiosus erit et illustris et exspectatus, eo vehementius derisus et contemptus, ex omni conventu bonorum eiicietur. Hoc simile, exornatione utriusque rei, et alterius inertiae artificis, alterius stultitia simili ratione collata, sub aspectum omnium rem subiecit. Dictum autem est per collationem, propterea quod proposita similitudine paria sunt omnia relata.

XLVIII. 61. In similibus observare oportet diligenter, ut, quum rem afferamus similem, cuius rei caussa similitudinem attulerimus, verba quoque ad similitudinem habeamus accommodata. Id est huiusmodi: Ut hirundines aestivo tempore praesto sunt, frigore pulsae recedunt. — Ex eadem similitudine nunc per translationem verba sumimus: item falsi amici sereno vitae tempore praesto sunt; simul atque hiemem fortunae viderint, devolant omnes. Sed inventio similium facilis erit, si quis sibi omnes res, animatas et inanimatas, mutas et loquentes, feras et mansuetas, terrestres et caelestes et maritimas, artificio, casu, natura comparatas, usitatas atque inusitatas, frequenter ante oculos poterit ponere et ex his aliquam venari similitudinem, quae aut ornare aut docere aut apertiorem rem facere aut ponere ante oculos possit. Non enim res tota totae rei necesse est similis sit, sed ad ipsum, ad quod conferetur, similitudinem habeat oportet.

XLIX. 62. Exemplum est alicuius facti aut dicti [praeteriti] cum certi auctoris nomine propositio. Id sumitur iisdem de caussis, quibus similitudo. Rem ornatiorem facit, quum nullius rei nisi dignitatis caussa sumitur; apertiorem, quum id, quod sit obscurius, magis dilucidum reddit; probabiliorem, quum magis veri similem facit; ante oculos ponit, quum exprimit omnia perspicue, ut res prope dicam manu tentari possit. Unius cuiusque generis singula subiecissemus exempla, nisi, exemplum quod genus esset, in expolitione demonstrassemus, et caussas sumendi in similitudine aperuissemus. Quare noluimus, neque pauca, quominus intelligeretur, neque, re intellecta, plura conscribere.

Imago est formae cum forma cum quadam similitudine collatio. Haec sumitur aut laudis aut vituperationis caussa. Laudis caussa, sic: Ibat in praelium, corpore tauri validissimi, impetu leonis acerrimi similis. Vituperationis, ut in odium aut in invidiam aut in contemptionem adducat. Ut in odium, hoc modo: Iste quotidie per forum medium tamquam iubatus draco serpit, dentibus aduncis, aspectu rabido, venenato spiritu, circumspectans huc et illuc, si quem reperiat, cui aliquid mali faucibus afflare, quem ore attingere, dentibus insecare, lingua aspergere possit. Ut in invidiam adducat, hoc modo: Iste, qui divitias suas iactans, sicut Gallus e Phrygia aut ariolus quispiam, depressus et oneratus auro, clamat et deierat. Ut in contemptionem, sic: Iste, qui tamquam cochlea abscondens retentat sese tacitus, quo sit tutus, cum domo sua, ut comedatur, aufertur.

L. 63. Effictio est, quum exprimitur atque effingitur verbis corporis cuiuspiam forma, quod satis sit ad intelligendum, hoc modo: Hunc, iudices, dico rubrum, brevem, incurvum, canum, subcrispum, caesium, cui sane magna est in mento cicatrix: si quo modo potest vobis in memoriam redire. Habet haec exornatio quum utilitatem, si quem velis demonstrare; tum venustatem, si breviter et dilucide facta est. Notatio est, quum alicuius natura certis describitur signis, quae sicuti notae quaedam naturae sunt attributa. Ut si velis non divitem, sed ostentatorem pecuniae describere: Iste, inquies, iudices, qui, se dici divitem, putat esse praeclarum, primum nunc videte, quo vultu nos intueatur. Nonne vobis videtur dicere: Darem, si mihi molesti non essetis? Quum vero sinistra mentum sublevat, existimat se gemmae nitore et auri splendore aspectus omnium praestringere. Quum puerum respicit hunc unum, quem ego novi, (vos non arbitror novisse,) alio nomine appellat, deinde alio atque alio. Heus tu, inquit, veni, Sannio, ne quid isti barbari turbent; ut ignoti, qui audiunt, unum putent eligi de multis: ei dicit in aurem, aut ut domi lectuli sternantur, aut ab avunculo rogetur Aethiops, qui ad balneas veniat, aut asturconi locus ante ostium suum detur, aut aliquod fragile falsae choragium gloriae comparetur. Deinde exclamat, ut omnes audiant: Videto, ut diligenter numeretur, si potest, ante noctem. Puer, qui iam bene hominis naturam novit: Tu illo plures mittas oportet,

inquit, si hodie vis transnumerari. Age, inquit, duc tecum Libanum et Sosiam. Sane. Deinde casu veniunt hospites homini, qui istum splendide, dum peregrinatur, invitarant. Ex ea re homo hercle sane conturbatur; sed tamen a vitio naturae non recedit. Bene, inquit, facitis, quum venitis; sed rectius fecissetis, si ad me domum recta abiissetis. Id fecissemus, inquiunt illi, si domum novissemus. At istud quidem facile fuit undelibet invenire. Verum ite mecum. Sequuntur illi. Sermo interea huius consumitur omnis in ostentatione. Quaerit, in agris cuiusmodi frumenta sint; negat se, quia villae incensae sint, accedere posse, nec aedificare etiam nunc audere; tametsi in Tusculano quidem coepi insanire et in iisdem fundamentis aedificare. LI. 64. Dum haec loquitur, venit in aedes quasdam, in quibus sodalitium erat eodem die futurum; quo iste pro notitia domini aedium ingreditur cum hospitibus. Hic, inquit, habito. Perspicit argentum, quod erat expositum; visit triclinium stratum: probat. Accedit servulus: dicit homini clam, dominum iam venturum, si velit exire. Itane? inquit; eamus hospites; frater venit ex Salerno: ego illi obviam pergam; vos huc decuma venitote. Hospites discedunt. Iste se raptim domum suam coniicit; illi decuma, quo iusserat, veniunt: quaerunt hunc; reperiunt, domus cuia sit; in diversorium derisi conferunt sese. Vident hominem postera die; narrant, expostulant, accusant. Ait iste, eos similitudine loci deceptos angiporto toto deerrasse; se contra valetudinem suam ad noctem multam exspectasse. Sannioni puero negotium dederat, ut vasa, vestimenta, pueros corrogaret. Servulus non inurbanus satis strenue et concinne comparat; iste hospites domum deducit. Ait se aedes maximas cuidam amico ad nuptias commodasse. Nuntiat puer, argentum repeti (pertimuerat enim, qui commodarat). Apage te, inquit, aedes commodavi, familiam dedi: argentum quoque vult? Tametsi hospites habeo, tamen utatur licet, nos Samiis delectabimur. Quid ego, quae deinde efficiat, narrem? Eiusmodi est hominis natura, ut, quae singulis diebus efficiat gloria atque ostentatione, ea vix annuo sermone enarrare possim. 65. Huiusmodi notationes, quae describunt, quid consentaneum sit unius cuiusque naturae, vehementer habent magnam delectationem. Totam enim naturam cuiuspiam ponunt ante oculos, aut gloriosi, ut nos exempli caussa coeperamus, aut invidi aut timidi aut avari, ambitiosi, amatoris, luxuriosi, furis, quadruplatoris; denique cuiusvis studium protrahi potest in medium tali notatione.

LII. Sermocinatio est, quum alicui personae sermo attribuitur, et is exponitur cum ratione dignitatis, hoc pacto: Quum militibus urbs redundaret et omnes timore oppressi domi continerentur, venit iste cum sago, gladio succinctus, tenens iaculum; quinque adolescentes hominem simili ornatu subsequuntur. Irrumpit in aedes subito; deinde magna voce: Ubi est iste beatus, inquit, aedium dominus? quin mihi praesto fit? quid tacetis? Hic alii omnes stupidi timore obmutuerunt. Uxor illius infelicissimi cum maximo fletu ad istius pedes abiecit sese. Parce, inquit, et per ea, quae tibi dulcissima sunt in vita, miserere nostri; noli exstinguere exstinctos. Fer mansuete fortunam. Nos quoque fuimus beati; nosce te esse hominem. At ille: Quin illum mihi datis, ac vos auribus meis opplorare non desinitis? non abibit. Illi nuntiatur interea, venisse istum et clamore maximo mortem minari. Quod simul ut audivit: Heus, inquit, Gorgia, pediseque puerorum, absconde pueros; defende; fac, ut incolumes ad adolescentiam perducas. Vix haec dixerat, quum ecce iste praesto: Sedes, inquit, audax? non vox mea tibi vitam ademit? exple inimicitias meas, et iracundiam satura tuo sanguine. Ille cum magno spiritu: Verebar, inquit, ne plane victus essem. Nunc video: in iudicio mecum contendere non vis, ubi superari turpissimum, et superare pulcherrimum est; interficere me vis. Occidar equidem, sed victus non peribo. At iste: In extremo vitae tempore etiam sententiose loqueris? neque ei, quem vides dominari, vis supplicare? Tum mulier: Immo quidem ille rogat et supplicat; sed tu, quaeso, commovere; et tu, per deos, inquit, hunc examplexare. Dominus est; vicit hic te, vince tu nunc animum. Cur non desinis, inquit, uxor, loqui, quae me digna non sunt? tace et, quae curanda sunt, cura. Tu cessas, mihi vitam, tibi omnem bene vivendi spem mea morte eripere? Iste mulierem repulit ab se lamentantem; illi nescio quid incipienti dicere, quod dignum videlicet illius virtute esset, gladium in latere defixit. Puto in hoc exemplo datos esse uni cuique sermones ad dignitatem accommodatos; id quod oportet in hoc genere observare. Sunt item sermocinationes consequentes hoc genus: Nam quid putamus illos dicturos, si hoc iudicaveritis? nonne omnes hac utentur oratione? deinde subiicere sermonem.

LIII. 66. Conformatio est, quum aliqua, quae non adest, persona confingitur quasi adsit, aut quum res muta aut informis fit loquens et formata, et ei oratio attribuitur ad dignitatem accommodata, aut actio quaedam, hoc pacto: Quodsi nunc haec urbs invictissima vocem emittat, non hoc pacto loquatur? Ego illa plurimis tropaeis ornata, triumphis ditata certissimis, clarissimis locupletata victoriis, nunc vestris seditionibus, o cives, vexor? Quam dolis malitiosa Karthago, viribus probata Numantia, disciplinis erudita Corinthus labefactare non potuit, eam patiemini nunc ab homunculis deterrimis proteri atque conculcari? Item: Quod si nunc L. ille Brutus reviviscat et hic ante pedes vestros adsit, non hac utatur oratione? Ego reges eieci, vos tyrannos introducitis; ego libertatem, quae non erat, peperi, vos partam servare non vultis; ego capitis mei periculo patriam liberavi, vos liberi sine periculo esse non curatis? Haec conformatio, licet in plures res mutas atque inanimatas transferatur, proficit tamen plurimum in amplificationis partibus et commiseratione.

67. Significatio est, quae plus in suspicione relinquit, quam positum est in oratione. Ea fit per exsuperationem, ambiguum, consequentiam, abscissionem, similitudinem. Per exsuperationem, quum plus est dictum, quam patitur veritas, augendae suspicionis caussa, sic: Hic de tanto patrimonio tam cito testam, qua sibi petat ignem, non reliquit. Per ambiguum, quum verbum potest in duas pluresve sententias accipi, sed accipitur in eam partem, quam vult is, qui dixit; ut de eo si dicas, qui multas hereditates adierit: Prospice tu, qui plurimum cernis. LIV. Ambigua quemadmodum vitanda sunt, quae obscuram reddunt orationem, ita haec consequenda, quae conficiunt huiusmodi significationem. Ea reperientur facile, si noverimus et animum adverterimus verborum ancipites aut multiplices potestates. Per consequentiam significatio fit, quum res, quae sequantur

aliquam rem dicuntur, ex quibus tota res relinquitur in suspicione, ut si [illegible] dicas: Quiesce tu, cuius pater cubito se emungere solebat. Per abscissionem, si quum incipimus aliquid dicere, praecidimus, et ex eo, quod iam diximus, satis relinquitur suspicionis, sic: Qui ista forma et aetate nuper alienae domui — nolo plura dicere. Per similitudinem, quum, aliqua re simili allata, nihil amplius dicimus, sed ex ea significamus, quid sentiamus, hoc modo: Noli, Saturnine, nimium populi frequentia fretus esse. Inulti iacent Gracchi. Haec exornatio plurimum festivitatis habet interdum et dignitatis; sinit enim quiddam, tacito oratore, ipsum auditorem suspicari.

68. Brevitas est res ipsis tantummodo verbis necessariis expedita, hoc modo: Lemnum praeteriens cepit; inde Thasi praesidium reliquit; post urbem in Bithynia sustulit; inde appulsus * in Hellespontum, statim potitur Abydo. Item: Modo consul, quondam tribunus, deinde primus erat civitatis. Tum: Proficiscitur in Asiam, deinde exsul et hostis est dictus, post imperator, postremo factus est consul. Habet paucis comprehensa brevitas multarum rerum expeditionem. Quare adhibenda saepe est, quum aut res non egent longae orationis, aut tempus non sinit immorari.

LV. Demonstratio est, quum ita verbis res exprimitur, ut geri negotium et res ante oculos esse videatur. Id fieri poterit, si, quae ante et post et in ipsa re facta erunt, comprehendemus, aut a rebus consequentibus aut a circumstantibus non recedemus, hoc modo: Quod simul atque Gracchus prospexit, fluctuare populum, verentem, ne ipse auctoritate senatus commotus a sententia desisteret, iubet advocari concionem. Iste interea, scelere et malis cogitationibus redundans, evolat ex templo Iovis, et sudans, oculis ardentibus, erecto capillo, contorta toga, cum pluribus aliis ire celerius coepit. Illi praeco faciebat audientiam; hic, subsellium quoddam calce premens, dextra pedem defringit, et alios hoc idem iubet facere. Quum Gracchus deos inciperet precari, cursim isti impetum faciunt: et ex aliis alii partibus convolant, . . . atque e populo unus, fuge, inquit, Tiberi, fuge. Non vides? respice, inquam. Deinde vaga multitudo, subito timore perterrita, fugere coepit. At iste spumans ex ore scelus, anhelans ex intimo pectore crudelitatem, contorquet brachium; et dubitanti Graccho quid esset, neque tamen locum, in quo constiterat, relinquenti, percutit tempus. Ille nulla voce delabens, insita virtute concidit tacitus. Iste, viri fortissimi miserando sanguine aspersus, quasi facinus praeclarissimum fecisset, circumspectans, et hilare sceleratam gratulantibus manum porrigens, in templum Iovis contulit sese. 69. Haec exornatio plurimum prodest in amplificanda et commiseranda re huiusmodi enarrationibus. Statuit enim totam rem, et prope ponit ante oculos.

LVI. Omnes rationes honestandae elocutionis studiose collegimus, in quibus, Herenni, si te diligentius exercueris, et gravitatem et dignitatem et suavitatem habere in dicendo poteris, ut oratorie plane loquaris, ne nuda atque inornata inventio vulgari sermone efferatur. Nunc identidem nosmet ipsi nobis instemus: res enim communis agitur, ut frequenter et assidue consequamur artis rationem studio et exercitatione, quod alii cum molestia tribus de caussis maxime faciunt: aut si, quicum libenter exerceantur, non habent, aut si sibi diffidunt, aut si nesciunt, quam viam sequi debeant; quae a nobis absunt omnes difficultates. Nam et simul libenter exercemur propter amicitiam, cuius initium cognatio fecit, cetera philosophiae ratio confirmavit; et nobis non diffidimus, propterea quod et aliquantulum processimus, et alia sunt meliora, quae multo intentius petimus in vita, ut, etiam si non pervenerimus in dicendo, quo volumus, parva pars vitae perfectissimae desideretur; et viam, quam sequamur, habemus, propterea quod in his libris nihil praeteritum est rhetoricae praeceptionis. [Demonstratum est enim, quomodo res in omnibus generibus caussarum inveniri oporteat; dictum est, quo pacto eas disponere conveniat; traditum est, qua ratione esset pronuntiandum; praeceptum est, qua via meminisse possemus; demonstratum est, quibus modis perfecta elocutio compararetur. Quae si exsequimur, acute et cito reperiemus, distincte et ordinate disponemus, graviter et venuste pronuntiabimus, firme et perpetuo meminerimus, ornate et suaviter eloquemur. Ergo amplius in arte rhetorica nihil est. Haec omnia adipiscemur, si rationes praeceptionis diligentia consequemur exercitationis.]

5.

M. TULLII CICERONIS

RHETORICORUM

VEL DE

INVENTIONE RHETORICA

LIBRI DUO

QUI RELIQUI SUNT EX QUATTUOR.

NOTITIA LITTERARIA.

Hoc opus, in quo conficiendo auctorem librorum ad Herennium Cicero secutus videtur (cf. Schütz. Argum. librr. ad Her.) vel absolutum (cf. de Inv. II, 59.) edere non ante annum 665. U. C. potuit (cf. notit. litt. librr. ad Herenn.) Schützio autem adolescens intra annos 666. et 672. conscripsisse videtur.

LIBER PRIMUS.

ARG. Cicero primum de magno eloquentiae in omni vita ac republica usu et abusu, de origine eius et incrementis, via ac ratione sensim sensimque auctis disserit. Deinde de eloquentiae officio et fine, materia et partibus agit, quarum quinque facit, inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam, pronuntiationem. Ac deinceps, qualis inventio in omni caussarum constitutione tum coniecturali, tum definitiva, tum generali esse debeat, accurate explicat. Quo facto exordiorum, narrationum, partitionum, confirmationum, refutationum, conclusionum regulas ac praecepta ponit, eorumque quum virtutes tum vitia et usum demonstrat.

I. 1. Saepe et multum hoc mecum cogitavi, bonine an mali plus attulerit hominibus et civitatibus copia dicendi ac summum eloquentiae studium. Nam quum et nostrae reipublicae detrimenta considero, et maximarum civitatum veteres animo calamitates colligo, non minimam video per disertissimos homines invectam partem incommodorum; quum autem res ab nostra memoria propter vetustatem remotas ex litterarum monumentis repetere instituo, multas urbes constitutas, plurima bella restincta, firmissimas societates, sanctissimas amicitias intelligo quum animi ratione tum facilius eloquentia comparatas. Ac me quidem diu cogitantem ratio ipsa in hanc potissimum sententiam ducit, ut existimem, sapientiam sine eloquentia parum prodesse civitatibus, eloquentiam vero sine sapientia nimium obesse plerumque, prodesse numquam. Quare si quis, omissis rectissimis atque honestissimis studiis rationis et officii, consumit omnem operam in exercitatione dicendi, is inutilis sibi, perniciosus patriae civis alitur; qui vero ita sese armat eloquentia, ut non oppugnare commoda patriae, sed pro his propugnare possit, is mihi vir et suis et publicis rationibus utilissimus, atque amicissimus civis fore videtur.

2. Ac si volumus huius rei, quae vocatur eloquentia, sive artis sive studii sive exercitationis cuiusdam sive facultatis a natura profectae, considerare principium; reperiemus id ex honestissimis caussis natum atque ab optimis rationibus profectum. II. Nam fuit quoddam tempus, quum in agris homines passim bestiarum modo vagabantur et sibi victu fero vitam propagabant; nec ratione animi quidquam, sed pleraque viribus corporis administrabant; nondum divinae religionis, non humani officii ratio colebatur, nemo legitimas viderat nuptias; non certos quisquam aspexerat liberos; non, ius aequabile quid utilitatis haberet, acceperat. Ita propter errorem atque inscientiam caeca ac temeraria dominatrix animi cupiditas ad se explendam viribus corporis abutebatur, perniciosissimis satellitibus. Quo tempore quidam, magnus videlicet vir et sapiens, cognovit, quae materies et quanta ad maximas res opportunitas in animis inesset hominum, si quis eam posset elicere et praecipiendo meliorem reddere; qui dispersos homines in agris et in tectis silvestribus abditos ratione quadam compulit unum in locum et congregavit, et eos in unam quamque rem inducens utilem atque honestam,

primo propter insolentiam reclamantes, deinde propter rationem atque orationem studiosius audientes ex feris et immanibus mites reddidit et mansuetos. 3. Ac mihi quidem videtur hoc nec tacita nec inops dicendi sapientia perficere potuisse, ut homines a consuetudine subito converteret et ad diversas vitae rationes traduceret. Age vero, urbibus constitutis, ut fidem colere et iustitiam retinere discerent, et aliis parere sua voluntate consuescerent, ac non modo labores excipiendos communis commodi caussa, sed etiam vitam amittendam existimarent: qui tandem fieri potuit, nisi homines ea, quae ratione invenissent, eloquentia persuadere potuissent? Profecto nemo, nisi gravi et suavi commotus oratione, quum viribus plurimum posset, ad ius voluisset sine vi descendere, ut, inter quos posset excellere, cum iis se pateretur aequari, et sua voluntate a iucundissima consuetudine recederet, quae praesertim iam naturae vim obtineret propter vetustatem. Ac primo quidem sic et nata et progressa longius eloquentia videtur, et item postea maximis in rebus pacis et belli cum summis hominum utilitatibus esse versata. Postquam vero calliditas * quaedam, prava virtutis imitatrix, sine ratione officii, dicendi copiam consecuta est, tum ingenio freta malitia pervertere urbes et vitas hominum labefactare assuevit. III. Atque huius quoque exordium mali, quoniam principium boni diximus, explicemus.

4. Veri simillimum mihi videtur, quodam tempore neque in publicis rebus infantes et insipientes homines solitos esse versari, nec vero ad privatas caussas magnos ac disertos homines accedere; sed, quum a summis viris maximae res administrarentur, arbitror alios fuisse non incallidos homines, qui ad parvas controversias privatorum accederent. Quibus in controversiis quum saepe a mendacio contra verum homines stare consuescerent, dicendi assiduitas aluit audaciam, ut necessario superiores illi propter iniurias civium resistere audacibus, et opitulari suis quisque necessariis cogerentur. Itaque quum in dicendo saepe par, nonnumquam etiam superior visus esset is, qui, omisso studio sapientiae, nihil sibi praeter eloquentiam comparasset, fiebat, ut et multitudinis et suo iudicio dignus, qui rempublicam gereret, videretur. Hinc nimirum non iniuria, quum ad gubernacula reipublicae temerarii atque audaces homines accesserant, maxima et miserrima naufragia fiebant. Quibus rebus tantum odii atque invidiae suscepit eloquentia, ut homines ingeniosissimi, quasi ex aliqua turbida tempestate in portum, sic ex seditiosa et tumultuosa vita se in studium aliquod traderent quietum. Quare mihi videntur postea cetera studia recta atque honesta per otium concelebrata ab optimis enituisse; hoc vero a plerisque eorum desertum obsolevisse eo tempore, quo multo vehementius erat retinendum et studiosius adaugendum. 5. Nam quo indignius rem honestissimam et rectissimam violabat stultorum et improborum temeritas et audacia summo cum reipublicae detrimento, eo studiosius et illis resistendum fuit et reipublicae consulendum. IV. Quod nostrum illum non fugit Catonem, neque Laelium, neque horum (ut vere dicam) discipulum Africanum, neque Gracchos Africani nepotes: quibus in hominibus erat summa virtus et summa virtute amplificata auctoritas et, quae his rebus ornamento et reipublicae praesidio esset, eloquentia. Quare meo quidem animo nihilo minus eloquentiae studendum est, etsi ea quidam et privatim et publice perverse abutuntur; sed eo quidem vehementius, ne mali magno cum detrimento bonorum et communi omnium pernicie plurimum possint; quum praesertim hoc unum sit, quod ad omnes res et privatas et publicas maxime pertineat, hoc tuta, hoc honesta, hoc illustris, hoc eodem vita iucunda fiat. Nam hinc ad rempublicam plurima commoda veniunt, si moderatrix omnium rerum praesto est sapientia; hinc ad ipsos, qui eam adepti sunt, laus, honos, dignitas confluit; hinc amicis quoque eorum certissimum ac tutissimum praesidium comparatur. Ac mihi quidem videntur homines, quum multis rebus humiliores et infirmiores sint, hac re maxime bestiis praestare, quod loqui possunt. Quare praeclarum mihi quiddam videtur adeptus is, qui, qua re homines bestiis praestent, ea in re hominibus ipsis antecellat. Hoc si forte non natura modo neque exercitatione conficitur, verum etiam artificio quodam comparatur, non alienum est videre, quid dicant ii, qui quaedam eius rei praecepta nobis reliquerunt. Sed antequam de praeceptis oratoriis dicamus, videtur dicendum de genere ipsius artis, de officio, de fine, de materia, de partibus. Nam his rebus cognitis, facilius et expeditius unius cuiusque animus ipsam rationem ac viam artis considerare poterit.

V. 6. Civilis quaedam ratio est, quae multis et magnis ex rebus constat. Eius quaedam magna et ampla pars est artificiosa eloquentia, quam rhetoricam vocant. Nam neque cum iis sentimus, qui civilem scientiam eloquentia non putant indigere: et ab iis, qui eam putant omnem rhetoris vi et artificio contineri, magno opere dissentimus. Quare hanc oratoriam facultatem in eo genere ponemus, ut eam civilis scientiae partem esse dicamus. Officium autem eius facultatis videtur esse, dicere apposite ad persuasionem; finis, persuadere dictione. Inter officium autem et finem hoc interest, quod in officio, quid fieri, in fine, quid officio conveniat, consideratur. Ut medici officium dicimus esse, curare ad sanandum apposite, finem, sanare curatione; item oratoris quid officium, et quid finem esse dicamus, intelligemus, quum id, quod facere debet, officium esse dicemus, illud, cuius caussa facere debet, finem appellabimus.

7. Materiam artis eam dicimus, in qua omnis ars et ea facultas, quae conficitur ex arte, versatur. Ut si medicinae materiam dicamus morbos ac vulnera, quod in his omnis medicina versetur; item, quibus in rebus versatur ars et facultas oratoria, eas res materiam artis rhetoricae nominamus. Has autem res alii plures, alii pauciores existimaverunt. Nam Gorgias Leontinus, antiquissimus fere rhetor, omnibus de rebus oratorem optime posse dicere existimavit. Hic infinitam et immensam huic artificio materiam subiicere videtur. Aristoteles autem, qui huic arti plurima adiumenta atque ornamenta subministravit, tribus in generibus rerum versari rhetoris officium putavit, demonstrativo, deliberativo, iudiciali. Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem aut vituperationem; deliberativum, quod positum in disceptatione et consultatione civili habet in se sententiae dictionem; iudiciale, quod positum in iudicio habet in se accusationem et defensionem, aut petitionem et recusationem. Et, quemadmodum nostra quidem fert opinio, oratoris ars et facultas in hac materia tripartita versari existimanda est. VI. 8. Nam Hermagoras quidem nec quid dicat attendere, nec quid polliceatur intelligere videtur, qui oratoris materiam in caussam et in quaestionem

dividat. Caussam esse dicit rem, quae habeat in se controversiam in dicendo positam cum personarum certarum interpositione; quam nos quoque oratori dicimus esse attributam. Nam tres ei partes, quas ante diximus, supponimus, iudicialem, deliberativam, demonstrativam. Quaestionem autem eam appellat, quae habeat in se controversiam in dicendo positam sine certarum personarum interpositione, ad hunc modum: Ecquid sit bonum praeter honestatem? verine sint sensus? quae sit mundi forma? quae solis magnitudo? Quas quaestiones procul ab oratoris officio remotas facile omnes intelligere existimamus. Nam, quibus in rebus summa ingenia philosophorum plurimo cum labore consumpta intelligimus, eas, sicut aliquas parvas res, oratori attribuere, magna amentia videtur. Quod si magnam in his Hermagoras habuisset facultatem studio et disciplina comparatam, videretur fretus sua scientia falsum quiddam constituisse de oratoris officio et non quid ars, sed quid ipse posset, exposuisse. Nunc vero ea vis est in homine, ut ei multo rhetoricam citius quis ademerit, quam philosophiam concesserit. Neque eo dico, quod eius ars, quam edidit, mihi mendosissime scripta videatur; nam satis in ea videtur ex antiquis artibus ingeniose et diligenter electas res collocasse, et nonnihil ipse quoque novi protulisse; verum oratori minimum est de arte loqui, quod hic fecit; multo maximum ex arte dicere; quod eum minime potuisse, omnes videmus. VII. 9. Quare materia quidem nobis rhetoricae videtur ea, quam Aristoteli visam esse diximus; partes autem hae, quas plerique dixerunt, inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio. Inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similium, quae caussam probabilem reddant; dispositio est rerum inventarum in ordinem distributio; elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem accommodatio; memoria est firma animi rerum ac verborum ad inventionem perceptio; pronuntiatio est ex rerum et verborum dignitate vocis et corporis moderatio. Nunc his rebus breviter constitutis, eas rationes, quibus ostendere possimus genus et officium et finem huiusce artis, aliud in tempus differemus. Nam et multorum verborum indigent et non tanto opere ad artis descriptionem et praecepta tradenda pertinent. Eum autem, qui artem rhetoricam scribat, de duabus reliquis rebus, de materia artis ac partibus scribere oportere existimamus. Ac mihi quidem videtur coniuncte agendum de materia ac partibus. Quare inventio, quae princeps est omnium partium, potissimum in omni caussarum genere, qualis debeat esse, consideretur.

VIII. 10. Omnis res, quae habet in se positam in dictione ac disceptatione aliquam controversiam, aut facti aut nominis aut generis aut actionis continet quaestionem. Eam igitur quaestionem, ex qua caussa nascitur, constitutionem appellamus. Constitutio est prima conflictio caussarum ex depulsione intentionis profecta, hoc modo: Fecisti: Non feci, aut: Iure feci. Quum facti controversia est, quoniam coniecturis caussa firmatur, constitutio coniecturalis appellatur. Quum autem nominis, quia vis vocabuli definienda verbis est, constitutio definitiva nominatur. Quum vero, qualis sit res, quaeritur, quia et de vi et de genere negotii controversia est, constitutio generalis vocatur. At quum caussa ex eo pendet, quod aut non is agere videtur, quem oportet, aut non cum eo, quicum oportet, aut non apud quos, quo tempore, qua lege, quo crimine, qua poena oportet, tralativa dicitur constitutio, quia tralationis et commutationis actio indigere videtur. Atque harum aliquam in omne caussae genus incidere necesse est. Nam in quam rem non inciderit, in ea nihil esse poterit controversiae; quare eam ne caussam quidem convenit putari.

11. Ac facti quidem controversia in omnia tempora potest distribui. Nam quid factum sit, potest quaeri, hoc modo: Occideritne Aiacem Ulixes. Et quid fiat, hoc modo: Bonone animo sint erga populum Romanum Fregellani. Et quid futurum sit, hoc modo: Si Karthaginem reliquerimus incolumem, num quid sit incommodi ad rempublicam perventurum. Nominis est controversia, quum de facto convenit, et quaeritur, id quod factum est, quo nomine appelletur. Quo in genere necesse est ideo nominis esse controversiam, quod de re ipsa non conveniat, non quod de facto non constet, sed quod id, quod factum sit, aliud alii videatur esse, et idcirco alius alio nomine id appellet. Quare in eiusmodi generibus definienda res erit verbis et breviter describenda: ut, si quis sacrum ex privato surripuerit, utrum fur an sacrilegus sit iudicandus. Nam id quum quaeritur, necesse erit definire utrumque, quid sit fur, quid sacrilegus, et sua descriptione ostendere alio nomine illam rem, de qua agitur, appellari oportere, atque adversarii dicant*.

IX. 12. Generis est controversia, quum et, quid factum sit, convenit et, quo id factum nomine appellari oporteat, constat; et tamen, quantum et cuiusmodi et omnino quale sit, quaeritur, hoc modo: Iustum an iniustum; utile an inutile; et omnia, in quibus, quale sit id quod factum est, quaeritur, sine ulla nominis controversia. Huic generi Hermagoras partes quattuor supposuit, deliberativam, demonstrativam, iuridicialem, negotialem: quod eius, ut nos putamus, non mediocre peccatum reprehendendum videtur, verum brevi, ne aut, si taciti praeterierimus, sine caussa non secuti eum putemur; aut, si diutius in hoc constiterimus, moram atque impedimentum reliquis praeceptis intulisse videamur. Si deliberatio et demonstratio genera sunt caussarum, non possunt recte partes alicuius generis caussae putari. Eadem enim res alii genus esse, alii pars potest; eidem genus esse et pars non potest. Deliberatio autem et demonstratio genera sunt caussarum. Nam aut nullum caussae genus est aut iudiciale solum aut et iudiciale et demonstrativum et deliberativum. Nullum dicere caussae esse genus, quum caussas esse multas dicat et in eas praecepta det, amentia est; unum autem iudiciale solum esse qui potest, quum deliberatio et demonstratio neque ipsae similes inter se sint, et ab iudiciali genere plurimum dissideant, et suum quaeque finem habeat, quo referri debeat? Relinquitur ergo, ut omnia tria genera sint caussarum. Deliberatio igitur et demonstratio non possunt recte partes alicuius generis caussae putari. Male igitur eas generalis constitutionis partes esse dixit.

X. 13. Quod si generis caussae partes non possunt recte putari, multo minus recte partis caussae partes putabuntur. Pars autem caussae est constitutio omnis. Non enim caussa ad constitutionem, sed constitutio ad caussam accommodatur. Sed demonstratio et deliberatio generis caussae partes non possunt recte putari, quod ipsa sunt genera; multo igitur minus recte partis eius, quod hic dicit, partes putabuntur.

Deinde si constitutio et ipsa et pars eius quaelibet intentionis depulsio est, quae intentionis depulsio non est, ea nec constitutio nec pars constitutionis est. At si quae intentionis depulsio non est, ea nec constitutio nec pars constitutionis est, demonstratio et deliberatio neque constitutio, nec pars constitutionis est. Si igitur constitutio, et ipsa et pars eius, intentionis depulsio est, deliberatio et demonstratio neque constitutio, neque pars constitutionis est. Placet autem ipsi, constitutionem intentionis esse depulsionem; placeat igitur oportet demonstrationem et deliberationem non esse constitutionem, nec partem constitutionis. Atque hoc eodem urgebitur, sive constitutionem primam caussae accusatoris confirmationem dixerit, sive defensoris primam deprecationem. nam eum eadem omnia incommoda sequentur.

14. Deinde coniecturalis caussa non potest simul ex eadem parte, eodem in genere et coniecturalis esse et definitiva. Rursus nec definitiva caussa potest simul ex eadem parte, eodem in genere, et definitiva esse et tralativa. Et omnino nulla constitutio nec pars constitutionis potest simul et suam habere et alterius in se vim continere; ideo quod una quaeque ex se et ex sua natura simpliciter consideratur; altera assumpta, numerus constitutionum duplicatur, non vis constitutionis augetur. At deliberativa caussa simul ex eadem parte, eodem in genere et coniecturalem et generalem et definitivam et tralativam solet habere constitutionem, et unam aliquando et plures nonnumquam. Ergo ipsa neque constitutio est, nec pars constitutionis. Idem in demonstratione solet usu venire. Genera igitur, ut ante diximus, haec caussarum putanda sunt, non partes alicuius constitutionis. XI. Haec ergo constitutio, quam generalem nominamus, partes nobis videtur duas habere, iuridicialem et negotialem. Iuridicialis est, in qua aequi et iniqui natura, aut praemii aut poenae ratio quaeritur; negotialis, in qua, quid iuris ex civili more et aequitate sit, consideratur; cui diligentiae praeesse apud nos iurisconsulti existimantur. 15. Ac iuridicialis quidem ipsa in duas distribuitur partes, absolutam et assumptivam. Absoluta est, quae ipsa in se continet iuris et iniuriae quaestionem; assumptiva, quae ipsa ex se nihil firmi dat ad recusationem, foris autem aliquid defensionis assumit. Eius partes sunt quattuor, concessio, remotio criminis, relatio criminis, comparatio. Concessio est, quum reus non id quod factum est defendit, sed ut ignoscatur postulat. Haec in duas partes dividitur, purgationem et deprecationem. Purgatio est, quum factum conceditur, culpa removetur. Haec partes habet tres, imprudentiam, casum, necessitatem. Deprecatio est, quum et peccasse et consulto peccasse reus se confitetur et tamen, ut ignoscatur, postulat; quod genus perraro potest accidere. Remotio criminis est, quum id crimen, quod infertur, ab se et ab sua culpa vi et potestate in alium reus removere conatur. Id dupliciter fieri poterit, si aut caussa aut factum in alium transferetur. Caussa transfertur, quum aliena dicitur vi et potestate factum; factum autem, quum alius aut debuisse aut potuisse facere dicitur. Relatio criminis est, quum ideo iure factum dicitur, quod aliquis ante iniuria lacessierit. Comparatio est, quum aliud aliquod alicuius factum rectum aut utile contenditur, quod ut fieret, illud, quod arguitur, dicitur esse commissum.

16. In quarta constitutione, quam tralativam nominamus, eius constitutionis est controversia, quum aut quem aut quorum aut quomodo aut apud quos aut quo iure aut quo tempore agere oporteat, quaeritur, aut omnino aliquid de commutatione aut infirmatione actionis agitur. Huius constitutionis Hermagoras inventor esse existimatur, non quo non usi sint ea veteres oratores saepe multi, sed quia non animadverterunt artis scriptores eam superiores, nec retulerunt in numerum constitutionum. Post autem ab hoc inventam multi reprehenderunt: quos non tam imprudentia falli putamus, (res enim perspicua est,) quam invidia atque obtrectatione quadam impediri. XII. Et constitutiones quidem et earum partes exposuimus; exempla autem cuiusque generis tunc commodius expondituri videmur, quum in unum quodque eorum argumentorum copiam dabimus. Nam argumentandi ratio dilucidior erit, quum et ad genus et ad exemplum caussae statim poterit accommodari.

17. Constitutione caussae reperta statim placet considerare, utrum caussa sit simplex, an iuncta: et si iuncta erit, utrum sit ex pluribus quaestionibus iuncta, an ex aliqua comparatione. Simplex est, quae absolutam in se continet unam quaestionem, hoc modo: Corinthiis bellum indicamus, an non? Coniuncta ex pluribus quaestionibus, in qua plura quaeruntur, hoc pacto: Utrum Karthago diruatur, an Karthaginiensibus reddatur, an eo colonia deducatur. Ex comparatione, in qua per contentionem, utrum potius, aut quid potissimum sit, quaeritur, ad hunc modum: Utrum exercitus in Macedoniam contra Philippum mittatur, qui sociis sit auxilio, an teneatur in Italia, ut quam maximae contra Hannibalem copiae sint. Deinde considerandum est, in ratione an in scripto sit controversia. Nam scripti controversia est ea, quae ex scriptionis genere nascitur. XIII. Eius autem genera, quae sunt separata a constitutionibus, quinque sunt. Nam quum verba ipsa videntur cum sententia scriptoris dissidere, tum inter se duae leges aut plures discrepare, tum id, quod scriptum est, duas aut plures res significare; tum ex eo, quod scriptum est, aliud quoque, quod non scriptum est, inveniri; tum vis verbi, quasi in definitiva constitutione, in quo posita sit, quaeri. Quare primum genus de scripto et sententia; secundum ex contrariis legibus; tertium ambiguum; quartum ratiocinativum; quintum definitivum nominamus. 18. Ratio est autem, quum omnis quaestio non in scriptione, sed in aliqua argumentatione consistit.

Ac tum, considerato genere caussae et cognita constitutione, quum, simplexne an coniuncta sit, intellexeris et, scripti an rationis habeat controversiam, videris; deinceps erit videndum, quae quaestio, quae ratio, quae iudicatio, quod firmamentum caussae sit; quae omnia a constitutione proficiscantur oportet. Quaestio est ea, quae ex conflictione caussarum gignitur controversia, hoc modo: Non iure fecisti; iure feci. Caussarum autem haec est conflictio, in qua constitutio constat. Ex ea igitur nascitur controversia, quam quaestionem dicimus, hoc modo: Iurene fecerit? Ratio est ea, quae continet caussam, quae si sublata sit, nihil in caussa controversiae relinquetur, hoc modo, ut docendi caussa in facili et pervulgato exemplo consistamus: Orestes si accusetur matricidii, nisi hoc dicat: Iure feci; illa enim patrem meum occiderat: non habet defensionem. [Qua sublata, omnis quoque controversia sublata sit.] Ergo eius caussae ratio est, quod illa Agamemnonem occiderit.

iudicatio est, quae ex infirmatione et confirmatione rationis nascitur controversia. Nam sit ea nobis exposita ratio, quam paullo ante exposuimus: illa enim meum, inquit, patrem occiderat. At non, inquit adversarius, abs te filio matrem necari oportuit; potuit enim sine tuo scelere illius factum puniri. XIV. Ex hac deductione rationis illa summa nascitur controversia, quam iudicationem appellamus. Ea est huiusmodi: Rectumne fuerit, ab Oreste matrem occidi, quum illa Orestis patrem occidisset. 19. Firmamentum est firmissima argumentatio defensoris et appositissima ad iudicationem: ut si velit Orestes dicere, eiusmodi animum matris suae fuisse in patrem suum, in se ipsum ac sorores, in regnum, in famam generis et familiae, ut ab ea poenas liberi sui potissimum petere debuerint. Et in ceteris quidem constitutionibus ad hunc modum iudicationes reperiuntur; in coniecturali autem constitutione, quia ratio non est, (factum enim non conceditur,) non potest ex deductione rationis nasci iudicatio. Quare necesse est eamdem esse quaestionem et iudicationem, ut: factum est, non est factum; factumne sit? Quot autem in caussa constitutiones aut earum partes erunt, totidem necesse erit quaestiones, rationes, iudicationes, firmamenta reperiri.

His omnibus in caussa repertis, tum denique singulae partes totius caussae considerandae sunt. Nam non ut quidque dicendum primum, ita primum animadvertendum videtur; ideo quod illa, quae prima dicuntur, si vehementer velis congruere et cohaerere cum caussa, ex his ducas oportet, quae post dicenda sunt. Quare quum iudicatio, et ea quae ad iudicationem oportet argumenta inveniri, diligenter erunt artificio reperta, cura et cogitatione pertractata, tum denique ordinandae sunt ceterae partes orationis. Eae partes sex esse omnino nobis videntur: exordium, narratio, partitio, confirmatio, reprehensio, conclusio. Nunc quoniam exordium princeps omnium esse debet, nos quoque primum in rationem exordiendi praecepta dabimus.

XV. 20. Exordium est oratio animum auditoris idonee comparans ad reliquam dictionem; quod eveniet, si eum benevolum, attentum, docilem fecerit. Quare qui bene exordiri caussam volet, eum necesse est genus suae caussae diligenter ante cognoscere. Genera caussarum sunt quinque, honestum, admirabile, humile, anceps, obscurum. Honestum caussae genus est, cui statim sine oratione nostra auditoris favet animus; admirabile, a quo alienatus est animus eorum, qui audituri sunt; humile, quod negligitur ab auditore et non magno opere attendendum videtur; anceps, in quo aut iudicatio dubia est aut caussa et honestatis et turpitudinis particeps, ut et benevolentiam pariat et offensionem; obscurum, in quo aut tardi auditores sunt aut difficilioribus ad cognoscendum negotiis caussa implicata est. Quare quoniam tam diversa sunt genera caussarum, exordiri quoque dispari ratione in uno quoque genere necesse est. Igitur exordium in duas partes dividitur, in principium et insinuationem. Principium est oratio, perspicue et protinus efficiens auditorem benevolum aut docilem aut attentum. Insinuatio est oratio quadam dissimulatione et circuitione obscure subiens auditoris animum.

21. In admirabili genere caussae, si non omnino infesti auditores erunt, principio benevolentiam comparare licebit. Sin erunt vehementer abalienati, confugere necesse erit ad insinuationem. Nam ab iratis si perspicue pax et benevolentia petitur, non modo ea non invenitur, sed ira augetur atque inflammatur odio. In humili autem genere caussae contemptionis tollendae caussa necesse erit attentum efficere auditorem. Anceps genus caussae, si dubiam iudicationem habebit, ab ipsa iudicatione exordiendum est. Sin autem partem turpitudinis et partem honestatis habebit, benevolentiam captare oportebit, ut in genus honestum caussa translata videatur. Quum autem erit honestum caussae genus, vel praeteriri principium poterit vel, si commodum fuerit, aut a narratione incipiemus aut a lege aut ab aliqua firmissima ratione nostrae dictionis; sin uti principio placebit, benevolentiae partibus utendum est, ut id quod est augeatur. XVI. In obscuro caussae genere per principium dociles auditores efficere oportebit. Nunc, quoniam, quas res exordio conficere oporteat, dictum est; reliquum est, ut ostendatur, quibus quaeque res rationibus confici possit.

22. Benevolentia quattuor ex locis comparatur: ab nostra, ab adversariorum, ab iudicum persona, ab ipsa caussa. Ab nostra, si de nostris factis et officiis sine arrogantia dicemus; si crimina illata et aliquas minus honestas suspiciones iniectas diluemus; si, quae incommoda acciderint aut quae instent difficultates, proferemus; si prece et obsecratione humili ac supplici utemur. Ab adversariorum autem, si eos aut in odium aut in invidiam aut in contemptionem adducemus. In odium adducentur, si quod eorum spurce, superbe, crudeliter, malitiose factum proferetur; in invidiam, si vis eorum, potentia, divitiae, cognatio, pecuniae proferentur atque eorum usus arrogans et intolerabilis, ut his rebus magis videantur, quam caussae suae confidere; in contemptionem adducentur, si eorum inertia, negligentia, ignavia, desidiosum studium et luxuriosum otium proferetur. Ab auditorum persona benevolentia captabitur, si res ab his fortiter, sapienter, mansuete gestae proferentur, ut ne qua assentatio nimia significetur; et si, de his quam honesta existimatio, quantaque eorum iudicii et auctoritatis exspectatio sit, ostendetur; ab ipsis rebus, si nostram caussam laudando extollemus, adversariorum caussam per contemptionem deprimemus. 23. Attentos autem faciemus, si demonstrabimus ea, quae dicturi erimus, magna, nova, incredibilia esse, aut ad omnes aut ad eos, qui audient, aut ad aliquos illustres homines aut ad deos immortales aut ad summam rempublicam pertinere; et si pollicebimur, nos brevi nostram caussam demonstraturos, atque exponemus iudicationem aut iudicationes, si plures erunt. Dociles auditores faciemus, si aperte et breviter summam caussae exponemus, hoc est, in quo consistat controversia. Nam et quum docilem velis facere, simul attentum facias oportet. Nam is maxime docilis est, qui attentissime est paratus audire.

XVII. Nunc, insinuationes quemadmodum tractari conveniat, deinceps dicendum videtur. Insinuatione igitur utendum est, quum admirabile genus caussae est, hoc est, ut ante diximus, quum animus auditoris infestus est. Id autem tribus ex caussis fit maxime: si aut inest in ipsa caussa quaedam turpitudo aut ab iis, qui ante dixerunt, iam quiddam auditori persuasum videtur aut eo tempore locus dicendi datur, quum iam illi, quos audire oportet, defessi sunt audiendo. Nam ex hac quoque re non minus, quam ex primis duabus, in oratore nonnumquam animus

auditoris offenditur. 24. Si caussae turpitudo contrahit offensionem, aut pro eo homine, in quo offenditur, alium hominem, qui diligitur, interponi oportet; aut pro re, in qua offenditur, aliam rem, quae probatur; aut pro re hominem, aut pro homine rem, ut ab eo quod odit ad id quod diligit auditoris animus traducatur; et dissimulare id te defensurum, quod existimeris defensurus; deinde, quum iam mitior factus erit auditor, ingredi pedetentim in defensionem et dicere ea, quae indignentur adversarii, tibi quoque indigna videri: deinde, quum lenieris eum qui audiet, demonstrare, nihil eorum ad te pertinere, et negare te quidquam de adversariis esse dicturum, neque hoc, neque illud; ut neque aperte laedas eos, qui diliguntur, et tamen id obscure faciens, quoad possis, alienes ab eis auditorum voluntatem; et aliquorum iudicium simili de re aut auctoritatem proferre imitatione dignam; deinde eamdem aut consimilem aut maiorem aut minorem agi rem in praesenti demonstrare. 25. Sin oratio adversariorum fidem videbitur auditoribus fecisse, id quod ei, qui intelligit, quibus rebus fides fiat, facile erit cognitu; oportet aut de eo, quod adversarii sibi firmissimum putarint et maxime ii, qui audient, probarint, primum te dicturum polliceri, aut ab adversarii dicto exordiri, et ab eo potissimum, quod ille nuperrime dixerit; aut dubitatione uti, quid primum dicas, aut cui potissimum loco respondeas, cum admiratione. Nam auditor quum eum, quem adversarii perturbatum putat oratione, videt animo firmissimo contra dicere paratum, plerumque se potius temere assensisse, quam illum sine caussa confidere arbitratur. Sin auditoris studium defatigatio abalienavit a caussa, te brevius, quam paratus fueris, esse dicturum, commodum est polliceri; non imitaturum adversarium. Sin res dabit, non inutile est, ab aliqua re nova aut ridicula incipere aut, ex tempore quae nata sit; quod genus, strepitu, acclamatione; aut iam parata, quae vel apologum vel fabulam vel aliquam contineat irrisionem; aut, si rei dignitas adimet iocandi facultatem, aliquid triste, novum, horribile statim non incommodum est iniicere. Nam ut cibi satietas et fastidium aut subamara aliqua re relevatur aut dulci mitigatur; sic animus defessus audiendo aut admiratione integratur aut risu novatur.

XVIII. Ac separatim quidem quae de principio et insinuatione dicenda videbantur, haec fere sunt. Nunc quiddam breviter et communiter de utroque praecipiendum videtur. Exordium sententiarum et gravitatis plurimum debet habere et omnino omnia, quae pertinent ad dignitatem, in se continere, propterea quod id optime faciendum est, quod oratorem auditori maxime commendet: splendoris et festivitatis et concinnitudinis minimum, propterea quod ex his suspicio quaedam apparationis atque artificiosae diligentiae nascitur; quae maxime orationi fidem, oratori adimit auctoritatem. 26. Vitia vero haec sunt certissima exordiorum, quae summo opere vitare oportebit: vulgare, commune, commutabile, longum, separatum, tralatum, contra praecepta. Vulgare est, quod in plures caussas potest accommodari, ut convenire videatur; commune, quod nihilo minus in hanc, quam in contrariam partem caussae, potest convenire; commutabile, quod ab adversario potest, leviter mutatum, ex contraria parte dici; longum, quod pluribus verbis aut sententiis ultra quam satis est producitur; separatum, quod non ex ipsa caussa ductum est nec sicut aliquod membrum annexum orationi. Tralatum est, quod aliud conficit, quam caussae genus postulat: ut si qui docilem faciat auditorem, quum benevolentiam caussa desiderat; aut si principio utatur, quum insinuatione res postulet. Contra praecepta est, quod nihil eorum efficit, quorum caussa de exordiis praecepta traduntur; hoc est, quod eum, qui audit, neque benevolum neque attentum neque docilem efficit aut, quo profecto nihil peius est, ut contra sit, facit. Ac de exordio quidem satis dictum est.

XIX. 27. Narratio est rerum gestarum aut ut gestarum expositio. Narrationum tria sunt genera: unum genus est, in quo ipsa caussa et omnis ratio controversiae continetur; alterum, in quo degressio aliqua extra caussam aut criminationis aut similitudinis aut delectationis non alienae ab eo negotio, quo de agitur, aut amplificationis caussa interponitur; tertium genus est remotum a civilibus caussis, quod delectationis caussa non inutili cum exercitatione dicitur et scribitur. Eius partes sunt duae, quarum altera in negotiis, altera in personis maxime versatur. Ea, quae in negotiorum expositione posita est, tres habet partes, fabulam, historiam, argumentum. Fabula est, in qua nec verae nec veri similes res continentur, cuiusmodi est:

Angues ingentes alites, iuncti iugo

Historia est gesta res, ab aetatis nostrae memoria remota: quod genus, Appius indixit Karthaginiensibus bellum. Argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit. Huiusmodi apud Terentium:

Nam is postquam excessit ex ephebis, Sosia —

Illa autem narratio, quae versatur in personis, eiusmodi est, ut in ea simul cum rebus ipsis personarum sermones et animi perspici possint, hoc modo:

Venit ád me saepe clámans: Quid agis, Micio?
cur pérdis adolescéntem nobis? cúr amat?
cur pótat? cur tu his rébus sumptum súggeris?
Vestítu nimio indúlges, nimium inéptus es.
Nimium ípse durus 'st praéter aequumque ét bonum.

Hoc in genere narrationis multa inesse debet festivitas, confecta ex rerum varietate, animorum dissimilitudine, gravitate, lenitate, spe, metu, suspicione, desiderio, dissimulatione, errore, misericordia, fortunae commutatione, insperato incommodo, subita laetitia, iucundo exitu rerum. Verum haec ex iis, quae postea de elocutione praecipientur, ornamenta sumentur.

XX. 28. Nunc de narratione ea, quae caussae continet expositionem, dicendum videtur. Oportet igitur eam tres habere res: ut brevis, ut aperta, ut probabilis sit. Brevis erit, si, unde necesse est, inde initium sumetur et non ab ultimo repetetur, et si, cuius rei satis erit summam dixisse, eius partes non dicentur; (nam saepe satis est, quid factum sit, dicere; non ut enarres, quemadmodum sit factum:) et si non longius, quam quod scitu opus est, in narrando procedetur, et si nullam in rem aliam transibitur; et si ita dicetur, ut nonnumquam ex eo, quod dictum sit, id quod non sit dictum intelligatur; et si non modo id quod obest, verum etiam id quod nec obest nec adiuvat praeteribitur; et si semel unum quidque dicetur; et si non ab eo, in quo proxime desitum erit, deinceps incipietur. Ac multos imitatio brevitatis decipit, ut, quum se breves putent esse, longissimi sint; quum dent operam, ut res multas breviter dicant, non ut omnino paucas res dicant et non plures,

quam necesse sit. Nam plerisque breviter videtur dicere, qui ita dicit: Accessi ad aedes; puerum evocavi; respondit: quaesivi dominum; domi negavit esse. Hic, tametsi tot res brevius non potuit dicere, tamen, quia satis fuit dixisse, domi negavit esse, fit rerum multitudine longus. Quare hoc quoque in genere vitanda est brevitatis imitatio, et non minus rerum non necessariarum, quam verborum multitudine supersedendum est. 29. Aperta autem narratio poterit esse, si, ut quidque primum gestum erit, ita primum exponetur, et rerum ac temporum ordo servabitur, ut ita narrentur, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur. Hic considerandum erit, ne quid perturbate, ne quid contorte dicatur, ne quam in aliam rem transeatur, ne ab ultimo repetatur, ne ad extremum prodeatur, ne quid, quod ad rem pertineat, praetereatur; et omnino, quae praecepta de brevitate sunt, hoc quoque in genere sunt conservanda. Nam saepe res parum est intellecta longitudine magis, quam obscuritate narrationis. Ac verbis quoque dilucidis utendum est; quo de genere dicendum est in praeceptis elocutionis. XXI. Probabilis erit narratio, si in ea videbuntur inesse ea, quae solent apparere in veritate; si personarum dignitates servabuntur; si caussae factorum exstabunt; si fuisse facultates faciundi videbuntur; si tempus idoneum, si spatii satis, si locus opportunus ad eamdem rem, qua de re narrabitur, fuisse ostendetur; si res et ad eorum qui agent naturam et ad vulgi morem et ad eorum qui audient opinionem accommodabitur. Ac veri quidem similis ex his rationibus esse poterit. 30. Illud autem praeterea considerare oportebit, ne, aut quum obsit narratio aut quum nihil prosit, tamen interponatur; aut non loco aut non, quemadmodum caussa postulat, narretur. Obest tum, quum ipsius rei gestae expositio magnam excipit offensionem, quam argumentando et caussam agendo leniri oportebit. Quod quum acciderit, membratim oportebit partes rei gestae dispergere in caussam et ad unam quamque confestim rationem accommodare, ut vulneri praesto medicamentum sit et odium statim defensio mitiget. Nihil prodest narratio tum, quum aut, ab adversariis re exposita, nostra nihil interest, iterum aut alio modo narrare; aut quum ab iis qui audiunt ita tenetur negotium, ut nostra nihil intersit eos alio pacto docere. Quod quum acciderit, omnino narratione supersedendum est. Non loco dicitur, quum non in ea parte orationis collocatur, in qua res postulat; quo de genere agemus tum, quum de dispositione dicemus; nam hoc ad dispositionem pertinet. Non quemadmodum caussa postulat, narratur, quum aut id, quod adversario prodest, dilucide et ornate exponitur aut id, quod ipsum adiuvat, obscure dicitur et negligenter. Quare, ut hoc vitium vitetur, omnia torquenda sunt ad commodum suae caussae, contraria, quae praeteriri poterunt, praetereundo; quae illius erunt, leviter attingendo, sua diligenter et enodate narrando. Ac de narratione quidem satis dictum videtur; deinceps ad partitionem transeamus.

XXII. 31. Recte habita in caussa partitio illustrem et perspicuam totam efficit orationem. Partes eius sunt duae, quarum utraque magno opere ad aperiendam caussam et ad constituendam pertinet controversiam. Una pars est, quae quid cum adversariis conveniat et quid in controversia relinquatur, ostendit; ex qua certum quiddam destinatur auditori, in quo animum debeat habere occupatum. Altera est, in qua rerum earum, de quibus erimus dicturi, breviter expositio ponitur distributa; ex qua conficitur, ut certas animo res teneat auditor, quibus dictis intelligat fore peroratum. Nunc utroque genere partitionis quemadmodum conveniat uti, breviter dicendum videtur. Quae partitio quid conveniat aut quid non conveniat ostendit, haec debet illud quod convenit inclinare ad suae caussae commodum, hoc modo: Interfectam matrem esse a filio, convenit mihi cum adversariis. Item contra: Interfectum esse a Clytaemnestra Agamemnonem, convenit. Nam hic uterque et id posuit, quod conveniebat, et tamen suae caussae commodo consuluit. Deinde, quid controversiae sit, ponendum est in iudicationis expositione; quae quemadmodum inveniretur, ante dictum est. 32. Quae autem partitio rerum distributam continet expositionem, haec habere debet brevitatem, absolutionem, paucitatem. Brevitas est, quum, nisi necessarium, nullum assumitur verbum. Haec in hoc genere idcirco est utilis, quod rebus ipsis et partibus caussae, non verbis neque extraneis ornamentis animus auditoris tenendus est. Absolutio est, per quam omnia quae incidunt in caussam genera, de quibus dicendum est, amplectimur. In qua partitione videndum est, ne aut aliquod genus utile relinquatur aut sero extra partitionem, id quod vitiosissimum ac turpissimum est, inferatur. Paucitas in partitione servatur, si genera ipsa rerum ponuntur, neque permixte cum partibus implicantur. Nam genus est, quod plures partes amplectitur, ut animal. Pars est, quae subest generi, ut equus. Sed saepe eadem res alii genus, alii pars est. Nam homo animali pars est; Thebani aut Troiani genus. XXIII. Haec ideo diligentius inducitur descriptio, ut, aperte intellecta generali praescriptione, paucitas generum in partitione servari possit. Nam qui ita partitur: Ostendam, propter cupiditatem et audaciam et avaritiam adversariorum omnia incommoda ad rempublicam pervenisse; is non intellexit, in partitione, exposito genere, partem se generis admiscuisse. Nam genus est omnium nimirum libidinum cupiditas: eius autem generis sine dubio pars est avaritia.

33. Hoc igitur vitandum est, ne, cuius genus posueris, eius speciem* aliquam, sicut diversam ac dissimilem partem, ponas in eadem partitione. Quod si quod in genus plures incident partes, id quum in prima partitione caussae erit simpliciter expositum, distribuetur eo tempore commodissime, quum ad ipsum ventum erit explicandum in caussae dictione post partitionem. Atque illud quoque pertinet ad paucitatem, ne aut plura, quam satis est, demonstraturos nos dicamus, hoc modo: Ostendam adversarios, quod arguimus, et potuisse facere et voluisse et fecisse; nam fecisse satis est ostendere: aut, quum in caussa partitio nulla sit et quum simplex quiddam agatur, tamen utamur distributione; id quod perraro potest accidere. Ac sunt alia quoque praecepta partitionum, quae ad hunc usum oratorium non tanto opere pertineant, quae versantur in philosophia, ex quibus haec ipsa transtulimus, quae convenire videbantur, quorum nihil in ceteris artibus inveniebamus. Atque his de partitione praeceptis, in omni dictione meminisse oportebit, ut et prima quaeque pars, ut exposita est in partitione, sic ordine transigatur, et omnibus explicatis peroratum sit; hoc modo, ut ne quid posterius praeter conclusionem inferatur. Par-

titur apud Terentium breviter et commode senex in Andria, quae cognoscere libertum velit:

Eo pacto et gnati vitam et consilium meum
cognosces et quid facere in hac re te velim.

Itaque quemadmodum in partitione proposuit, ita narrat primum gnati vitam:

Nam is postquam excessit ex ephebis, Sosia, —
liberius vivendi fuit potestas.

deinde suum consilium:

Et nunc id operam do.

Deinde quid Sosiam velit facere, id quod postremum posuit in partitione, postremum dicit:

Nunc tuum est officium.

Quemadmodum igitur hic et ad primam quamque partem primum accessit, et omnibus absolutis finem dicendi fecit, sic nobis placet et ad singulas partes accedere et omnibus absolutis perorare. Nunc de confirmatione deinceps, ita ut ordo ipse postulat, praecipiendum videtur.

XXIV. 34. Confirmatio est, per quam argumentando nostrae caussae fidem et auctoritatem et firmamentum adiungit oratio. Huius partis certa sunt praecepta, quae in singula caussarum genera dividentur. Verumtamen non incommodum videtur, quamdam silvam atque materiam universam ante permixtam et confusam exponere omnium argumentationum, post autem tradere, quemadmodum unum quodque caussae genus, hinc omnibus argumentandi rationibus tractis, confirmare oporteat.

Omnis res argumentando confirmatur aut ex eo, quod personis, aut ex eo, quod negotiis est attributum. Ac personis has res attributas putamus, nomen, naturam, victum, fortunam, habitum, affectionem, studia, consilia, facta, casus, orationes. Nomen est, quod uni cuique personae attribuitur, quo suo quaeque proprio et certo vocabulo appellatur. Naturam ipsam definire difficile est; partes autem eius enumerare eas, quarum indigemus ad hanc praeceptionem, facilius est. 35. Eae autem partim divino, partim mortali in genere versantur. Mortalium autem pars in hominum, pars in bestiarum genere numeratur. Atque hominum genus et in sexu consideratur, virile an muliebre sit, et in natione, patria, cognatione, aetate. Natione, Graius an barbarus; patria, Atheniensis an Lacedaemonius; cognatione, quibus maioribus, quibus consanguineis; aetate, puer an adolescens, natu grandior an senex. Praeterea commoda et incommoda considerantur ab natura data animo aut corpori, hoc modo: valens an imbecillus; longus an brevis; formosus an deformis; velox an tardus sit; acutus an hebetior; memor an obliviosus; comis, officiosus, pudens, patiens an contra. Et omnino, quae a natura dantur animo et corpori, [considerabuntur] in natura. Nam quae industria comparantur, ad habitum pertinent, de quo posterius dicendum est. XXV. In victu considerare oportet, apud quos, et quo more, et cuius arbitratu sit educatus, quos habuerit artium liberalium magistros, quos vivendi praeceptores, quibus amicis utatur, quo in negotio, quaestu, artificio sit occupatus, quomodo rem familiarem administret, qua consuetudine domestica sit. In fortuna quaeritur, servus sit an liber, pecuniosus an tenuis, privatus an cum potestate, si cum potestate, iure an iniuria, felix, clarus an contra, quales liberos habeat. Ac si de non vivo quaeretur, etiam quali morte sit affectus erit considerandum. 36. Habitum autem appellamus animi aut corporis constantem et absolutam aliqua in re perfectionem; ut virtutis aut artis alicuius perceptionem aut quamvis scientiam et item corporis aliquam commoditatem non natura datam, sed studio industriaque partam. Affectio est animi aut corporis ex tempore aliqua de caussa commutatio, ut laetitia, cupiditas, metus, molestia, morbus, debilitas, et alia, quae genere in eodem reperiuntur. Studium est autem animi assidua et vehemens ad aliquam rem applicata magna cum voluntate occupatio, ut philosophiae, poeticae, geometriae, litterarum. Consilium est aliquid faciendi non faciendive * excogitata ratio. Facta autem et casus et orationes tribus ex temporibus considerabuntur; quid fecerit aut quid ipsi acciderit aut quid dixerit; aut quid faciat, quid ipsi accidat, quid dicat; aut quid facturus sit, quid ipsi casurum sit, qua sit usurus oratione. Ac personis quidem haec videntur esse attributa.

XXVI. 37. Negotiis autem quae sunt attributa, partim sunt continentia cum ipso negotio, partim in gestione negotii considerantur, partim adiuncta negotio sunt, partim gestum negotium consequuntur. Continentia cum ipso negotio sunt ea, quae semper affixa esse videntur ad rem, neque ab ea possunt separari. Ex his prima est brevis complexio totius negotii, quae summam continet facti, hoc modo: Parentis occisio, patriae proditio, deinde caussa eius summae, per quam et quam ob rem, et cuius rei caussa factum sit quaeritur; deinde ante gestam rem quae facta sint, continenter usque ad ipsum negotium; deinde, in ipso gerendo negotio quid actum sit; deinde, quid postea factum sit.

38. In gestione autem negotii, qui locus secundus erat de iis, quae negotiis attributa sunt, quaeritur locus, tempus, occasio, modus, facultates. Locus consideratur, in quo res gesta sit, ex opportunitate, quam videatur habuisse ad negotium administrandum. Ea autem opportunitas quaeritur ex magnitudine, intervallo, longinquitate, propinquitate, solitudine, celebritate, natura ipsius loci et vicinitate totius regionis; ex his etiam attributionibus: sacer an profanus, publicus an privatus, alienus an ipsius, de quo agitur, locus sit aut fuerit. 39. Tempus est autem id, quo nunc utimur, (nam ipsum quidem generaliter definire difficile est,) pars quaedam aeternitatis, cum alicuius annui, menstrui, diurni nocturnive spatii certa significatione. In hoc et quae praeterierint considerantur; et eorum ipsorum, quae propter vetustatem obsoleverint, ut incredibilia videantur et iam in fabularum numero reponantur; et quae, iam diu gesta et a memoria nostra remota, tamen faciant fidem vere tradita esse, quod eorum monumenta certa in litteris exstent; et quae nuper gesta sint, quae scire plerique possint; et item quae instent in praesentia et quae quum maxime fiant et quae consequantur. In quibus potest considerari, quid ocius et quid serius futurum sit. Et item communiter in tempore perspiciendo longinquitas eius est consideranda. Nam saepe oportet commetiri cum tempore negotium et videre, potueritne aut magnitudo negotii aut multitudo rerum in eo transigi tempore. Consideratur autem tempus et anni et mensis et diei et noctis et vigiliae et horae et in aliqua parte alicuius horum. XXVII. 40. Occasio est pars temporis, habens in se alicuius rei idoneam faciendi aut non faciendi opportunitatem. Quare cum tempore hoc differt: nam genere quidem utrumque idem esse intelligitur; verum in tempore

spatium quodam modo declaratur, quod in annis aut in anno aut in aliqua anni parte spectatur; in occasione ad spatium temporis faciendi quaedam opportunitas intelligitur adiuncta. Quare quum genere idem sit, fit aliud, quod parte quadam et specie, ut diximus, differat. Haec distribuitur in tria genera, publicum, commune, singulare. Publicum est, quod civitas universa aliqua de caussa frequentat, ut ludi, dies festus, bellum; commune, quod accidit omnibus eodem fere tempore, ut messis, vindemia, calor, frigus; singulare autem est, quod aliqua de caussa privatim alicui solet accidere, ut nuptiae, sacrificium, funus, convivium, somnus. 41. Modus autem est, in quo, quemadmodum et quo animo factum sit, quaeritur. Eius partes sunt prudentia et imprudentia. Prudentiae autem ratio quaeritur ex iis, quae clam, palam, vi, persuasione fecerit; imprudentia autem in purgationem confertur, cuius partes sunt inscientia, casus, necessitas, et in affectionem animi, hoc est molestiam, iracundiam, amorem et cetera, quae in simili genere versantur. Facultates sunt, aut quibus facilius fit aut sine quibus aliquid confici non potest.

XXVIII. Adiunctum negotio autem id intelligitur, quod maius et quod minus et quod aeque magnum et quod simile erit ei negotio, quo de agitur, et quod contrarium et quod disparatum, et genus et pars et eventus. Maius et minus et aeque magnum ex vi et ex numero et ex figura negotii, sicut ex statura corporis, consideratur. 42. Simile autem ex specie comparabili aut ex conferenda atque assimulanda natura iudicatur. Contrarium est, quod, positum in genere diverso, ab eodem, cui contrarium esse dicitur, plurimum distat, ut frigus calori, vitae mors. Disparatum autem est id, quod ab aliqua re per oppositionem negationis separatur, hoc modo: sapere et non sapere. Genus est, quod partes aliquas amplectitur, ut cupiditas. Pars est, quae subest generi, ut amor, avaritia. Eventus est alicuius exitus negotii, in quo quaeri solet, quid ex quaque re evenerit, eveniat, eventurum sit. Quare hoc in genere, ut commodius, quid eventurum sit, ante animo colligi possit, quid quaque ex re soleat evenire, considerandum est, hoc modo: Ex arrogantia odium, ex insolentia arrogantia.

43. Quarta autem pars est ex iis, quas negotiis dicebamus esse attributas, consecutio. In hac eae res quaeruntur, quae gestum negotium consequuntur: primum, quod factum est, quo id nomine appellari conveniat; deinde, eius facti qui sint principes et inventores, qui denique auctoritatis eius et inventionis comprobatores atque aemuli; deinde, ecquae ea de re aut eius rei sit lex, consuetudo, actio, iudicium, scientia, artificium; deinde natura eius evenire vulgo soleat, an insolenter et raro; postea homines id sua auctoritate comprobare, an offendere in iis consueverint; et cetera, quae factum aliquod similiter, confestim aut ex intervallo, solent consequi. Deinde postremo attendendum est, num quae res ex iis rebus, quae positae sunt in partibus honestatis aut utilitatis, consequantur; de quibus in deliberativo genere caussae distinctius erit dicendum. Ac negotiis quidem fere res eae, quas commemoravimus, sunt attributae.

XXIX. 44. Omnis autem argumentatio, quae ex iis locis, quos commemoravimus, sumetur, aut probabilis aut necessaria debebit esse. Etenim, ut breviter describamus, argumentatio videtur esse inventum ex aliquo genere, rem aliquam aut probabiliter ostendens aut necessarie demonstrans. Necessarie demonstrantur ea, quae aliter ac dicuntur nec fieri nec probari possunt, hoc modo: Si peperit, cum viro concubuit. Hoc genus argumentandi, quod in necessaria demonstratione versatur, maxime tractatur in dicendo aut per complexionem aut per enumerationem aut per simplicem conclusionem. 45. Complexio est, in qua, utrum concesseris, reprehenditur, ad hunc modum: Si improbus est, cur uteris? sin probus, cur accusas? Enumeratio est, in qua, pluribus rebus expositis et ceteris infirmatis, una reliqua necessario confirmatur, hoc pacto: Necesse est aut inimicitiarum caussa ab hoc esse occisum aut metus aut spei aut alicuius amici gratia aut, si horum nihil est, ab hoc non esse occisum; nam sine caussa maleficium susceptum esse non potest; sed neque inimicitiae fuerunt nec metus ullus nec spes ex morte illius alicuius commodi neque ad amicum huius aliquem mors illius pertinebat: relinquitur igitur, ut ab hoc non sit occisus. Simplex autem conclusio ex necessaria consecutione conficitur, hoc modo: Si vos me istud eo tempore fecisse dicitis, ego autem eo ipso tempore trans mare fui: relinquitur, ut id, quod dicitis, non modo non fecerim, sed ne potuerim quidem facere. Atque hoc diligenter oportebit videre, ne quo pacto genus hoc refelli possit, ut ne confirmatio modum in se argumentationis solum habeat et quamdam similitudinem necessariae conclusionis, verum ipsa argumentatio ex necessaria ratione consistat.

46. Probabile autem est id, quod fere solet fieri, aut quod in opinione positum est, aut quod habet in se ad haec quamdam similitudinem, sive id falsum est sive verum. In eo genere, quod fere solet fieri, probabile huiusmodi est: Si mater est, diligit filium: si avarus est, negligit iusiurandum. In eo autem, quod in opinione positum est, huiusmodi sunt probabilia: impiis apud inferos poenas esse paratas; eos, qui philosophiae dent operam, non arbitrari deos esse. XXX. Similitudo autem in contrariis et paribus et in iis rebus, quae sub eamdem cadunt rationem, maxime spectatur. In contrariis, hoc modo: Nam si iis, qui imprudentes laeserunt, ignosci convenit, iis, qui necessario profuerunt, haberi gratiam non oportet. 47. Ex pari, sic: Nam ut locus sine portu navibus esse non potest tutus, sic animus sine fide stabilis amicis non potest esse. In iis rebus, quae sub eamdem rationem cadunt, hoc modo probabile consideratur: Nam si Rhodiis turpe non est portorium locare, ne Hermacreonti quidem turpe est conducere. Haec tum vera sunt, hoc pacto: Quoniam cicatrix est, fuit vulnus; tum veri similia, hoc modo: Si multus erat in calceis pulvis, ex itinere eum venire oportebat.

Omne autem (ut certas quasdam in partes distribuamus) probabile, quod sumitur ad argumentationem, aut signum est aut credibile aut iudicatum aut comparabile. 48. Signum est, quod sub sensum aliquem cadit et quiddam significat, quod ex ipso profectum videtur, quod aut ante fuerit, aut in ipso negotio aut post sit consecutum, et tamen indiget testimonii et gravioris confirmationis; ut cruor, fuga, pallor, pulvis, et quae his sunt similia. Credibile est, quod sine ullo teste auditoris opinione firmatur, hoc modo: Nemo est, qui non liberos suos incolumes et beatos esse cupiat. Iudicatum est res assensione aut auctoritate aut iudicio alicuius aut aliquorum comprobata. Id tribus in generibus spectatur, religioso, communi, approbato. Religiosum est, quod iurati

legibus iudicarunt, commune est, quod omnes vulgo probarunt et secuti sunt huiusmodi: ut maioribus natu assurgatur, ut supplicum misereatur. Approbatum est, quod homines, quum dubium esset quale haberi oporteret, sua constituerunt auctoritate: velut Horatii factum a populo approbatum, quod occidit sororem, quum illa devictum Curiatium hostem doleret; vel ut Gracchi patris factum, quem populus Romanus ob id reum factum, quod insciente collega in censura nihil egisset, post censuram iterum consulem fecit. 49. Comparabile autem est, quod in rebus diversis similem aliquam rationem continet. Eius partes sunt tres: imago, collatio, exemplum. Imago est oratio demonstrans corporum aut naturarum similitudinem. Collatio est oratio rem cum re ex similitudine conferens. Exemplum est, quod rem auctoritate aut casu alicuius hominis aut negotii confirmat aut infirmat. Horum exempla et descriptiones in praeceptis elocutionis cognoscentur. Ac fons quidem confirmationis, ut facultas tulit, apertus est, nec minus dilucide, quam rei natura ferebat, demonstratus est. Quemadmodum autem quaeque constitutio et pars constitutionis et omnis controversia, sive in ratione sive in scripto versetur, tractari debeat, et quae in quamque argumentationes conveniant, singillatim in secundo libro de uno quoque genere dicemus. In praesenti tantummodo numeros et modos et partes argumentandi confuse et permixte dispersimus; post descripte et electe in genus quodque caussae, quid cuique conveniat, ex hac copia digeremus.

50. Atque inveniri quidem omnis ex his locis argumentatio poterit: inventam exornari, et certas in partes distingui et suavissimum est et summe necessarium et ab artis scriptoribus maxime neglectum. Quare et de ea praeceptione nobis in hoc loco dicendum visum est, ut ad inventionem argumenti absolutio quoque argumentandi adiungeretur. Et magna cum cura et diligentia locus hic omnis considerandus est, quod non solum rei magna utilitas est, sed praecipiendi quoque summa difficultas.

XXXI. 51. Omnis igitur argumentatio aut per inductionem tractanda est aut per ratiocinationem. Inductio est oratio, quae rebus non dubiis captat assensiones * eius, quicum instituta est; quibus assensionibus facit, ut illi dubia quaedam res, propter similitudinem earum rerum, quibus assensit, probetur; velut apud Socraticum Aeschinem demonstrat Socrates cum Xenophontis uxore et cum ipso Xenophonte Aspasiam locutam: Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor, si vicina tua melius habeat aurum, quam tu habes, utrum illius an tuum malis? Illius, inquit. Quid si vestem et ceterum ornatum muliebrem pretii maioris habeat, quam tu habes, tuumne an illius malis? Illius vero, respondit. Agesis, inquit, si virum illa meliorem habeat, quam tu habes, utrumne tuum virum malis, an illius? Hic mulier erubuit. 52. Aspasia autem cum ipso Xenophonte sermonem instituit. Quaeso, inquit, Xenophon, si vicinus tuus equum meliorem habeat, quam tuus est; tuumne equum malis, an illius? Illius, inquit. Quid si fundum meliorem habeat, quam tu habes, utrum tandem fundum habere malis? Illum, inquit, meliorem scilicet. Quid si uxorem meliorem habeat, quam tu habes, utram malis? Atque hic Xenophon quoque ipse tacuit. Post Aspasia: Quoniam uterque vestrum, inquit, id mihi solum non respondit, quod ego solum audire volueram, egomet dicam quid uterque cogitet. Nam et tu mulier optimum virum vis habere, et tu Xenophon uxorem habere lectissimam maxime vis. Quare, nisi hoc perfeceritis, ut neque vir melior, neque femina lectior in terris sit, profecto id semper, quod optimum putabitis esse, multo maxime requiretis, ut et tu maritus sis quam optimae, et haec quam optimo viro nupta sit. Hic quum rebus non dubiis esset assensum, factum est propter similitudinem, ut etiam illud, quod dubium videbatur, si quis separatim quaereret, id pro certo propter rationem rogandi concederetur. 53. Hoc modo sermonis plurimum Socrates usus est, propterea quod nihil ipse afferre ad persuadendum volebat, sed ex eo, quod sibi ille dederat, quicum disputabat, aliquid conficere malebat, quod ille ex eo, quod iam concessisset, necessario approbare deberet. XXXII. Hoc in genere praecipiendum nobis videtur, primum ut illud, quod inducemus per similitudinem, eiusmodi sit, ut sit necesse concedi. Nam ex quo postulabimus nobis illud, quod dubium sit, concedi, dubium esse id ipsum non oportebit. Deinde illud, cuius confirmandi caussa fiet inductio, videndum est, ut simile iis rebus sit, quas res, quasi non dubias, ante induxerimus: (nam aliquid ante concessum nobis esse nihil proderit, si ei dissimile erit id, cuius caussa illud concedi primum voluerimus;) deinde non intelligat, quo spectent illae primae inductiones, et ad quem sint exitum perventurae. 54. Nam qui videt, si ei rei, quam primo rogetur, recte assenserit, illam quoque rem, quae sibi displiceat, esse necessario concedendam, plerumque aut non respondendo, aut male respondendo longius rogationem procedere non sinit. Quare ratione rogationis imprudens ab eo, quod concessit, ad id, quod non vult concedere, deducendus est. Extremum autem aut taceatur oportet aut concedatur aut negetur. Si negabitur, aut ostendenda similitudo est earum rerum, quae ante concessae sunt, aut alia utendum inductione. Si concedetur, concludenda est argumentatio. Si tacebitur, aut elicienda responsio est aut, quoniam taciturnitas imitatur confessionem, pro eo, ac si concessum sit, concludere oportebit argumentationem. Ita fit hoc genus argumentandi tripartitum: prima pars ex similitudine constat una pluribusve; altera ex eo, quod concedi volumus, cuius caussa similitudines adhibitae sunt: tertia ex conclusione, quae aut confirmat concessionem aut, quid ex ea conficiatur, ostendit. XXXIII. 55. Sed quia non satis alicui videbitur dilucide demonstratum, nisi quid ex civili caussarum genere exempli subiecerimus, videtur eiusmodi quoque utendum exemplo, non quo praeceptio differat aut aliter hoc in sermone atque in dicendo sit utendum, sed ut eorum voluntati satisfiat, qui, quod aliquo in loco viderint, alio in loco, nisi monstratum, nequeunt cognoscere. Ergo in hac caussa, quae apud Graecos est pervagata, quod Epaminondas, Thebanorum imperator, ei, qui sibi ex lege praetor successerat, exercitum non tradidit et, quum paucos ipse dies contra legem exercitum tenuisset, Lacedaemonios funditus vicit, poterit accusator argumentatione uti per inductionem, quum scriptum legis contra sententiam defendat, ad hunc modum. Si, iudices, id quod Epaminondas ait legis scriptorem sensisse ascribat ad legem, et addat hanc exceptionem: EXTRA QUAM SI QUIS REIPUBLICAE CAUSSA EXERCITUM NON TRADIDERIT, patiemini? Non opinor. Quod si vosmetipsi, quod a vestra religione et sapientia remotis-

simum est, istius honoris caussa hanc eamdem exceptionem iniussu populi ad legem ascribi iubeatis, populus Thebanus id patieturne fieri? Profecto non patietur. Quod ergo ascribi ad legem nefas est, id sequi, quasi ascriptum sit, rectum vobis videatur? Novi vestram intelligentiam; non potest ita videri, iudices. Quod si litteris corrigi neque ab illo neque a vobis scriptoris voluntas potest, videte ne multo indignius sit, id re et iudicio vestro mutari, quod ne verbo quidem commutari potest. Ac de inductione quidem satis in praesentia dictum videtur.

XXXIV. 57. Nunc deinceps ratiocinationis vim et naturam consideremus. Ratiocinatio est oratio ex ipsa re probabile aliquid eliciens, quod expositum et per se cognitum sua se vi et ratione confirmet. Hoc de genere qui diligentius considerandum putaverunt, quum idem usu dicendi sequerentur, paullulum in praecipiendi ratione dissenserunt. Nam partim quinque eius partes esse dixerunt, partim non plus, quam in tres partes posse distribui putaverunt. Eorum controversiam non incommodum videtur cum utrorumque ratione exponere. Nam et brevis est et non eiusmodi, ut alteri prorsus nihil dicere putentur, et locus hic nobis in dicendo minime negligendus videtur.

58. Qui putant in quinque distribui partes oportere, aiunt primum convenire exponere summam argumentationis, ad hunc modum: melius accurantur, quae consilio geruntur, quam quae sine consilio administrantur. Hanc primam partem numerant; eam deinceps rationibus variis et quam copiosissimis verbis approbari putant oportere, hoc modo: Domus ea, quae ratione regitur, omnibus instructior est rebus et apparatior, quam ea, quae temere et nullo consilio administratur. Exercitus is, cui praepositus est sapiens et callidus imperator, omnibus partibus commodius regitur, quam is, qui stultitia et temeritate alicuius administratur. Eadem navigii ratio est: nam navis optime cursum conficit ea, quae scientissimo gubernatore utitur. 59. Quum propositio sit hoc pacto approbata et duae partes transierint ratiocinationis, tertia in parte aiunt, quod ostendere velis, id ex vi propositionis oportere assumere, hoc pacto: Nihil autem omnium rerum melius, quam omnis mundus, administratur. Huius assumptionis quarto in loco aliam porro inducunt approbationem, hoc modo: Nam et signorum ortus et obitus definitum quemdam ordinem servant, et annuae commutationes non modo quadam ex necessitudine semper eodem modo fiunt, verum ad utilitates quoque rerum omnium sunt accommodatae, et diurnae nocturnaeque vicissitudines nulla in re umquam mutatae quidquam nocuerunt. Quae signo sunt omnia non mediocri quodam consilio naturam mundi administrari. Quinto inducunt loco complexionem eam, quae aut id infert solum, quod ex omnibus partibus cogitur, hoc modo: Consilio igitur mundus administratur: aut unum in locum quum conduxerit breviter propositionem et assumptionem, adiungit, quid ex his conficiatur, ad hunc modum: Quod si melius geruntur ea, quae consilio, quam quae sine consilio administrantur; nihil autem omnium rerum melius administratur, quam omnis mundus; consilio igitur mundus administratur. Quinquepartitam igitur hoc pacto putant esse argumentationem. XXXV. 60. Qui autem tripartitam esse dicunt, ii non aliter putant tractari oportere argumentationem, sed partitionem horum reprehendunt. Negant enim neque a propositione neque ab assumptione approbationes earum separari oportere, neque propositionem absolutam neque assumptionem sibi perfectam videri, quae approbatione confirmata non sit. Quare quas illi duas partes numerent, propositionem et approbationem, sibi unam partem videri, propositionem; quae si approbata non sit, propositio non sit argumentationis. Item, quae ab illis assumptio et assumptionis approbatio dicatur, eamdem sibi assumptionem solam videri. Ita fit, ut eadem ratione argumentatio tractata aliis tripartita, aliis quinquepartita videatur. Quare evenit, ut res non tam ad usum dicendi pertineat, quam ad rationem praeceptionis. 61. Nobis autem commodior illa partitio videtur esse, quae in quinque partes distributa est, quam omnes ab Aristotele et Theophrasto profecti maxime secuti sunt. Nam quemadmodum illud superius genus argumentandi, quod per inductionem sumitur, maxime Socrates et Socratici tractaverunt, sic hoc, quod per ratiocinationem expolitur, summe est ab Aristotele atque a Peripateticis et Theophrasto frequentatum; deinde a rhetoribus iis, qui elegantissimi atque artificiosissimi putati sunt. Quare autem nobis illa magis partitio probetur, dicendum videtur, ne temere secuti putemur; et breviter dicendum, ne in huiusmodi rebus diutius, quam ratio praecipiendi postulet, commoremur.

XXXVI. 62. Si quadam in argumentatione satis est uti propositione, et non oportet adiungere approbationem propositioni; quadam autem in argumentatione infirma est propositio, nisi adiuncta sit approbatio, separatum quiddam est a propositione approbatio. Quod enim et adiungi et separari ab aliquo potest, id non potest idem esse, quod est id, ad quod adiungitur et a quo separatur; est autem quaedam argumentatio, in qua propositio non indiget approbatione; et quaedam, in qua nihil valet sine approbatione, ut ostendemus. Separata est igitur a propositione approbatio. Ostendetur autem id, quod polliciti sumus, hoc modo: Quae propositio in se quiddam continet perspicuum et quod constare inter omnes necesse est, hanc velle approbare et firmare nihil attinet. 63. Ea est huiusmodi: Si, quo die ista caedes Romae facta est, ego Athenis eo die fui, interesse in caede non potui. Hoc quia perspicue verum est, nihil attinet approbari. Quare assumi statim oportet, hoc modo: Fui autem Athenis eo die. Hoc si non constat, indiget approbationis; qua inducta, complexio consequetur. Est igitur quaedam propositio, quae non indiget approbatione. Nam esse quidem quamdam, quae indigeat, quid attinet ostendere, quod cuivis facile perspicuum est? Quod si ita est, ex hoc et ex eo, quod proposueramus, hoc conficitur, separatum esse quiddam a propositione approbationem. Si autem ita est, falsum est, non esse plus quam tripartitam argumentationem. 64. Simili modo liquet, alteram quoque approbationem separatam esse ab assumptione. Si quadam in argumentatione satis est uti assumptione et non oportet adiungere approbationem assumptioni, quadam autem in argumentatione infirma est assumptio, nisi adiuncta sit approbatio: separatum quiddam extra assumptionem est approbatio. Est autem argumentatio quaedam, in qua assumptio non indiget approbationis; quaedam autem, in qua nihil valet sine approbatione, ut ostendemus. Separata est igitur ab assumptione approbatio. Ostendemus autem, quod polliciti sumus, hoc modo: 65. Quae perspicuam omnibus veritatem continet assum-

ptio nihil indiget approbationis. Ea est huiusmodi: Si oportet velle sapere, dare operam philosophiae convenit. Haec propositio indiget approbationis; non enim perspicua est neque constat inter omnes, propterea quod multi nihil prodesse philosophiam, plerique etiam obesse arbitrantur. Assumptio perspicua est haec: Oportet autem velle sapere. Hoc quia ipsum ex se perspicitur et verum esse intelligitur, nihil attinet approbari. Quare statim concludenda est argumentatio. Est ergo assumptio quaedam, quae approbationis non indiget; nam quamdam indigere perspicuum est. Separata est igitur ab assumptione approbatio. Falsum ergo est, non esse plus quam tripertitam argumentationem. XXXVII. 66. Atque ex his illud iam perspicuum est, esse quamdam argumentationem, in qua neque propositio neque assumptio indigeat approbationis, huiusmodi, ut certum quiddam et breve exempli caussa ponamus. Si summo opere sapientia petenda est, summo opere stultitia vitanda est: summo autem opere sapientia petenda est: summo igitur opere stultitia vitanda est. Hic et assumptio et propositio perspicua est; quare neutra quoque indiget approbatione. Ex hisce omnibus illud perspicuum est, approbationem tum adiungi, tum non adiungi. Ex quo cognoscitur neque in propositione neque in assumptione contineri approbationem, sed utramque suo loco positam vim suam tamquam certam et propriam obtinere. Quod si ita est, commode partiti sunt illi, qui in quinque partes distribuerunt argumentationem.

67. Quinque sunt igitur partes eius argumentationis, quae per ratiocinationem tractatur: propositio, per quam locus is breviter exponitur, ex quo vis omnis oportet emanet ratiocinationis: propositionis approbatio, per quam id, quod breviter expositum est, rationibus affirmatum, probabilius et apertius fit; assumptio, per quam id, quod ex propositione ad ostendendum pertinet, assumitur; assumptionis approbatio, per quam id, quod assumptum est, rationibus firmatur; complexio, per quam id, quod conficitur ex omni argumentatione, breviter exponitur. Quae plurimas habet argumentatio partes, ea constat ex his quinque partibus; secunda est quadripartita; tertia tripartita; dein bipartita; quod in controversia est. De una quoque parte potest alicui videri posse consistere. XXXVIII. 68. Eorum igitur, quae constant, exempla ponemus, horum, quae dubia sunt, rationes afferemus. Quinquepartita argumentatio est huiusmodi: Omnes leges, iudices, ad commodum reipublicae referre oportet, et eas ex utilitate communi, non ex scriptione, quae in litteris est, interpretari. Ea enim virtute et sapientia maiores nostri fuerunt, ut in legibus scribendis nihil sibi aliud, nisi salutem atque utilitatem reipublicae proponerent. Neque enim ipsi, quod obesset, scribere volebant; et, si scripsissent, quum esset intellectum, repudiatum iri legem intelligebant. Nemo enim leges legum caussa salvas esse vult, sed reipublicae, quod ex legibus omnes rempublicam optime putant administrari. Quam ob rem igitur leges servari oportet, ad eam caussam scripta omnia interpretari convenit: hoc est, quoniam reipublicae servimus, ex reipublicae commodo atque utilitate leges interpretemur. Nam ut ex medicina nihil oportet putare proficisci, nisi quod ad corporis utilitatem spectet, quoniam eius caussa est instituta: sic a legibus nihil convenit arbitrari, nisi quod reipublicae conducat, proficisci, quoniam eius caussa sunt comparatae. 69. Ergo in hoc quoque iudicio desinite litteras legis perscrutari et legem, ut aequum est, ex utilitate reipublicae considerate. Quid enim magis utile Thebanis fuit, quam Lacedaemonios opprimi? cui rei magis Epaminondam, Thebanorum imperatorem, quam victoriae Thebanorum consulere decuit? Quid hunc tanta Thebanorum gloria, tam claro atque exornato tropaeo carius atque antiquius habere convenit? Scripto videlicet legis omisso, scriptoris sententiam considerare debebat. At hoc quidem satis consideratum est, nullam esse legem nisi reipublicae caussa scriptam. Summam igitur amentiam esse existimabat, quod scriptum esset reipublicae salutis caussa, id non ex reipublicae salute interpretari. Quod si leges omnes ad utilitatem reipublicae referri convenit, hic autem saluti reipublicae profuit, profecto non potest eodem facto et communibus fortunis consuluisse et legibus non obtemperasse. XXXIX. 70. Quattuor autem partibus constat argumentatio, quum aut proponimus aut assumimus sine approbatione. Id facere oportet, quum aut propositio ex se intelligitur, aut assumptio perspicua est et nullius approbationis indiget. Propositionis approbatione praeterita, quattuor ex partibus argumentatio tractatur ad hunc modum: Iudices, qui ex lege iurati iudicatis, legibus obtemperare debetis. Obtemperare autem legibus non potestis, nisi id, quod scriptum est in lege, sequamini. Quod enim certius legis scriptor testimonium voluntatis suae relinquere potuit, quam, quod ipse magna cum cura atque diligentia scripsit? Quod si litterae non exstarent, magno opere eas requireremus, ut ex iis scriptoris voluntas cognosceretur; nec tamen Epaminondae permitteremus, ne si extra iudicium quidem esset, ut is nobis sententiam legis interpretaretur; nedum nunc istum patiamur, quum praesto lex sit, non ex eo, quod apertissime scriptum est, sed ex eo, quod suae caussae convenit, scriptoris voluntatem interpretari. Quod si vos, iudices, legibus obtemperare debetis, et id facere non potestis, nisi id, quod scriptum est in lege, sequamini, quid caussae est, quin istum contra legem fecisse iudicetis? 71. Assumptionis autem approbatione praeterita, quadripartita sic fiet argumentatio: Qui saepenumero nos per fidem fefellerunt, eorum orationi fidem habere non debemus. Si quid enim perfidia illorum detrimenti acceperimus, nemo erit praeter nosmetipsos, quem iure accusare possimus. Ac primo quidem decipi incommodum est; iterum stultum; tertio turpe. Karthaginienses autem persaepe iam nos fefellerunt. Summa igitur amentia est in eorum fide spem habere, quorum perfidia toties deceptus sis. 72. Utraque approbatione praeterita, tripartita fit, hoc pacto: Aut metuamus Karthaginienses oportet, si incolumes eos reliquerimus; aut eorum urbem diruamus. Ac metuere quidem non oportet. Restat igitur, ut urbem diruamus.

XL. Sunt autem, qui putent, nonnumquam posse complexione supersederi, quum id perspicuum sit, quod conficiatur ex ratiocinatione; quod si fiat, bipartitam quoque fieri argumentationem, hoc modo: Si peperit, virgo non est: peperit autem. Hic satis esse dicunt proponere et assumere; quoniam perspicuum sit, quod conficiatur[, complexionis rem non indigere]. Nobis autem videtur et omnis ratiocinatio concludenda esse et illud vitium, quod illis displicet, magno opere vitandum, ne, quod perspicuum sit, id in complexionem inferamus. 73. Hoc autem fieri po-

terit, si complexionum genera intelligentur. Nam aut ita complectemur, ut in unum conducamus propositionem et assumptionem, hoc modo: Quod si leges omnes ad utilitatem reipublicae referri convenit, hic autem saluti reipublicae profuit; profecto non potest eodem facto et saluti communi consuluisse et legibus non obtemperasse: aut ita, ut ex contrario conficiatur sententia, hoc modo: Summa igitur amentia est, in eorum fide spem habere, quorum perfidia toties deceptus sis: aut ita, ut id solum, quod conficitur, inferatur, ad hunc modum: Urbem igitur diruamus: aut, ut id, quod eam rem, quae conficitur, sequatur, necesse est. Id est huiusmodi: Si peperit, cum viro concubuit: peperit autem. Conficitur hoc: Concubuit igitur cum viro. Hoc si nolis inferre, et inferas id quod sequitur: fecit igitur incestum; et concluseris argumentationem, et perspicuam fugeris complexionem. 74. Quare in longis argumentationibus ex conductionibus aut ex contrario complecti oportet; in brevibus id solum, quod conficitur, exponere; in iis, in quibus exitus perspicuus est, consecutione uti. Si qui autem ex una quoque parte putabunt constare argumentationem, poterunt dicere, saepe satis esse hoc modo argumentationem facere: Quoniam peperit, cum viro concubuit. Nam hoc nullius neque approbationis neque complexionis indigere. Sed nobis ambiguitate nominis videntur errare. Nam argumentatio nomine uno res duas significat, ideo, quod et inventum aliquam in rem probabile aut necessarium argumentatio vocatur et eius inventi artificiosa expolitio. 75. Quando igitur proferent aliquid huiusmodi: Quoniam peperit, cum viro concubuit: inventum proferent, non expolitionem; nos autem de expolitionis partibus loquimur. XLI. Nihil igitur ad hanc rem ratio illa pertinebit; atque hac distinctione alia quoque, quae videbuntur officere huic partitioni, propulsabimus, si qui aut assumptionem aliquando tolli posse putent aut propositionem. Quae si quid habet probabile aut necessarium, quoquo modo commoveat auditorem necesse est. Quod si solum spectaretur ac nihil, quo pacto tractaretur id quod esset excogitatum, referret, nequaquam tantum inter summos oratores et mediocres interesse existimaretur. 76. Variare autem orationem magno opere oportebit; nam omnibus in rebus similitudo est satietatis mater. Id fieri poterit, si non similiter semper ingrediamur in argumentationem. Nam primum omnium generibus ipsis distinguere convenit [orationem], hoc est, tum inductione uti, tum ratiocinatione.

Deinde in ipsa argumentatione non semper a propositione incipere, nec semper quinque partibus abuti, neque eadem ratione partitiones expolire; sed tum ab assumptione incipere licet, tum ab approbatione alterutra, tum [ab] utraque, tum hoc, tum illo genere complexionis uti. Id ut perspiciatur, aut scribamus aut in quolibet exemplo de iis, quae proposita sunt, hoc idem exerceamus, ut quam facile factu sit.

77. Ac de partibus quidem argumentationis satis nobis dictum videtur. Illud autem volumus intelligi, nos probe tenere, aliis quoque rationibus tractari argumentationes in philosophia multis et obscuris, de quibus certum est artificium constitutum. Verum illa nobis abhorrere ab usu oratorio videntur. Quae pertinere autem ad dicendum putamus, ea nos commodius, quam ceteros, attendisse non affirmamus; perquisitius et diligentius conscripsisse pollicemur. Nunc, ut instituimus proficisci, ordine ad reliqua pergemus.

XLII. 78. Reprehensio est, per quam argumentando adversariorum confirmatio diluitur aut infirmatur aut elevatur. Haec fonte inventionis eodem utetur, quo utitur confirmatio, propterea quod, quibus ex locis aliqua res confirmari potest, iisdem potest ex locis infirmari. Nihil enim considerandum est in his omnibus inventionibus, nisi id, quod personis aut negotiis attributum est. Quare inventionem et argumentationum expolitionem ex illis, quae ante praecepta sunt, hanc quoque in partem orationis transferri oportebit. Verumtamen, ut quaedam praeceptio detur huius quoque partis, exponemus modos reprehensionis; quos qui observabunt, facilius ea, quae contra dicentur, diluere aut infirmare poterunt.

79. Omnis argumentatio reprehenditur, si aut ex iis, quae sumpta sunt, non conceditur aliquod unum plurave; aut, his concessis, complexio confici ex his negatur; aut si genus ipsum argumentationis vitiosum ostenditur; aut si contra firmam argumentationem alia aeque firma aut firmior ponitur. Ex iis, quae sumuntur, aliquid non conceditur, quum aut id, quod credibile dicunt, negatur esse eiusmodi; aut, quod comparabile putant, dissimile ostenditur; aut iudicatum aliam in partem traducitur; aut omnino iudicium improbatur; aut, quod signum esse adversarii dixerunt, id eiusmodi negatur esse; aut si complexio aut una aut utraque ex parte reprehenditur; aut si enumeratio falsa ostenditur; aut si simplex conclusio falsi aliquid continere demonstratur. Nam omne, quod sumitur ad argumentandum, sive pro probabili sive pro necessario, necesse est sumatur ex his locis, ut ante ostendimus. XLIII. 80. Quod pro credibili sumptum erit, id infirmabitur, si aut perspicue falsum erit, hoc modo: Nemo est, qui non pecuniam, quam sapientiam malit. Aut ex contrario quoque credibile aliquid habebit, hoc modo: Quis est, qui non officii cupidior sit, quam pecuniae? aut erit omnino incredibile, ut si aliquis, quem constet esse avarum, dicat, alicuius mediocris officii caussa se maximam pecuniam neglexisse; aut si, quod in quibusdam rebus aut hominibus accidit, id omnibus dicatur usu venire, hoc pacto: Qui pauperes sunt, iis antiquior officio pecunia est. Qui locus desertus est, in eo caedem factam esse oportet; in loco celebri homo occidi qui potuit? Aut si id, quod raro fit, fieri omnino negetur; ut Curio pro Fulvio: Nemo potest uno aspectu neque praeteriens in amorem incidere. 81. Quod autem pro signo sumetur, id ex iisdem locis, quibus confirmatur, infirmabitur. Nam in signo, primum verum esse ostendi oportet; deinde eius esse rei signum proprium, qua de re agitur, ut cruorem caedis; deinde factum esse, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit; postremo scisse eum, de qua quaeritur, eius rei legem et consuetudinem. Nam eae res sunt signo attributae; quas diligentius aperiemus, quum separatim de ipsa coniecturali constitutione dicemus. Ergo horum unum quodque in reprehensione, aut non esse signo aut parum magno esse, aut a se potius, quam ab adversariis stare, aut omnino falso dici, aut in aliam quoque suspicionem duci posse demonstrabitur. XLIV. 82. Quum autem pro comparabili aliquid inducetur, quoniam id per similitudinem maxime tractatur, in reprehendendo conveniet, simile id negare esse, quod conferetur, ei, quicum conferetur. Id fieri poterit, si demonstrabi-

tur diversum esse genere, natura, vi, magnitudine, tempore, loco, persona, opinione; ac si quo in numero illud, quod per similitudinem afferetur, et quo in loco hoc genus, cuius causa afferetur, haberi conveniat, ostendetur. Deinde quid res cum re differat demonstrabitur, ex quo docebimus, aliud de eo, quod comparabitur, et de eo, quicum comparabitur, existimari oportere. Huius facultatis maxime indigemus, quum ea ipsa argumentatio, quae per inductionem tractatur, erit reprehendenda. Sin iudicatum aliquod inferetur, quoniam id ex his locis maxime firmatur: laude eorum, qui iudicarunt; similitudine eius rei, qua de agitur, ad eam rem, qua de iudicatum est; et commemorando, non modo non esse reprehensum iudicium, sed ab omnibus approbatum; et demonstrando, difficilius et maius fuisse id iudicatum, quod afferatur, quam id, quod instet: ex contrariis locis, si res aut vera aut veri similis permittat, infirmari oportebit. Atque erit observandum diligenter, ne nihil ad id, quo de agatur, pertineat id quod iudicatum sit; et videndum, ne ea res proferatur, in qua sit offensum, ut de ipso, qui iudicarit, iudicium fieri videatur. 83. Oportet autem animadvertere, ne quum aliter multa sint iudicata, solitarium aliquod aut rarum iudicatum afferatur. Nam his rebus auctoritas iudicati maxime potest infirmari. Atque ea quidem, quae quasi probabilia sumentur, ad hunc modum tentari oportebit. XLV. Quae vero sicuti necessaria inducentur, ea, si forte imitabuntur modo necessariam argumentationem, neque erunt eiusmodi, sic reprehendentur: primum complexio, quae, utrum concesseris, debet tollere, si vera est, numquam reprehendetur; sin falsa, duobus modis, aut conversione aut alterius partis infirmatione. Conversione, hoc modo:

Nam si veretur, quid eum accusem, qui est probus?
Sin ínverecundum ánimi ingenium póssidet,
quid eum áccusem, qui párvi id auditu aéstimet?

Hic, sive vereri dixeris, sive non vereri, concedendum hoc putat, ut neget esse accusandum. Quod conversione sic reprehendetur: Immo vero accusandus est. Nam si veretur, accuses; non enim parvi auditu aestimabit. Sin inverecundum animi ingenium possidet, tamen accuses; non enim probus est. 84. Alterius autem partis infirmatione hoc modo reprehendetur: Verum si veretur, accusatione tua correctus ab errato recedet. Enumeratio vitiosa intelligitur, si aut praeteritum quiddam dicemus, quod velimus concedere, aut infirmum aliquid annumeratum, quod aut contra dici possit, aut caussa non sit, quare non honeste possimus concedere. Praeteritur quiddam in eiusmodi enumerationibus: Quoniam habes istum equum, aut emeris oportet aut hereditate possideas aut munere acceperis aut domi tibi natus sit aut, si horum nihil est, surripueris necesse est; sed neque emisti neque hereditate venit neque donatus est neque domi natus est; necesse est ergo surripueris. 85. Hoc commode reprehendetur, si dici possit ex hostibus equus esse captus, cuius praedae sectio non venierit; quo illato, infirmetur enumeratio; quoniam id sit inductum, quod praeteritum sit in enumeratione. XLVI. Altero autem modo reprehendetur, si aut contra aliquid dicetur, hoc est, si exempli caussa, ut in eodem versemur, poterit ostendi hereditate venisse, aut si extremum illud non erit turpe concedere, ut si quis, quum dixerint adversarii: Aut insidias facere voluisti aut amico morem gessisti aut cupiditate elatus es: amico se morem gessisse fateatur. 86. Simplex autem conclusio reprehenditur, si id quod sequitur non videatur necessario cum eo quod antecessit cohaerere. Nam hoc quidem: Si spiritum ducit, vivit: Si dies est, lucet; eiusmodi est, ut cum priore necessario posterius cohaerere videatur. Hoc autem: Si mater est, diligit: Si aliquando peccavit, numquam corrigetur; sic conveniet reprehendi, ut demonstretur non necessario cum priore posterius cohaerere. Hoc genus et cetera necessaria et omnino omnis argumentatio et eius reprehensio maiorem quamdam vim continet et latius patet, quam hic exponitur; sed eius artificii cognitio huiusmodi est, ut non ad huius artis partem aliquam adiungi possit, sed ipsa separatim longi temporis et magnae atque arduae cogitationis indigeat. Quare illa nobis alio tempore atque ad aliud institutum, si facultas erit, explicabuntur; nunc his praeceptionibus rhetorum ad usum oratorium contentos nos esse oportebit. Quum igitur ex iis, quae sumuntur, aliquid non conceditur, sic infirmabitur. XLVII. 87. Quum autem his concessis complexio ex his non conficitur, haec erunt consideranda: num aliud conficiatur, aliud dicatur, hoc modo: Si, quum aliquis dicat se profectum esse ad exercitum, contra eum quis velit hac uti argumentatione: Si venisses ad exercitum, a tribunis militaribus visus esses; non es autem ab his visus; non es igitur profectus ad exercitum. Hic quum concesseris propositionem et assumptionem, complexio est infirmanda. Aliud enim, quam cogebatur, illatum est. 88. Ac nunc quidem, quo facilius res cognosceretur, perspicuo et grandi vitio praeditum posuimus exemplum; sed saepe obscurius positum vitium pro vero probatur, quum aut parum memineris, quid concesseris, aut ambiguum aliquid pro certo concesseris. Ambiguum si concesseris ex ea parte, quam ipse intellexeris, eam partem si adversarius ad aliam partem per complexionem velit accommodare, demonstrare oportebit, non ex eo, quod ipse concesseris, sed ex eo, quod ille sumpserit, confici complexionem, ad hunc modum: Si indigetis pecuniae, pecuniam non habetis; si pecuniam non habetis, pauperes estis: indigetis autem pecuniae; mercaturae enim, nisi ita esset, operam non daretis: pauperes igitur estis. Hoc sic reprehenditur: Quum dicebas: Si indigetis pecuniae, pecuniam non habetis; hoc intelligebam: Si propter inopiam in egestate estis, pecuniam non habetis; et idcirco concedebam: quum autem hoc sumebas: Indigetis autem pecuniae; illud accipiebam: Vultis autem pecuniae plus habere. Ex quibus concessionibus non conficitur hoc: Pauperes igitur estis: conficeretur autem, si tibi primo quoque hoc concessissem, qui pecuniam maiorem vellet habere, eum pecuniam non habere. XLVIII. 89. Saepe autem oblitum putant, quid concesseris, et idcirco id, quod non conficitur, quasi conficiatur, in conclusione infertur, hoc modo: Si ad illum hereditas veniebat, veri simile est, ab illo esse necatum. Deinde hoc approbant plurimis verbis. Post assumunt: Ad illum autem hereditas veniebat. Deinde infertur: Ille igitur occidit. Id quod ex iis, quae sumpserant, non conficitur. Quare observare diligenter oportet, et quid sumatur, et quid ex his conficiatur.

Ipsum autem genus argumentationis vitiosum his de caussis ostendetur, si aut in ipso vitium erit, aut si non ad id, quod instituit, accommodabitur. Atque in ipso vitium erit, si omnino totum falsum erit, si

commune, si vulgare, si leve, si remotum, si mala definitio, si controversum, si perspicuum, si non concessum, si turpe, si offensum, si contrarium, si inconstans, si adversum. 90. Falsum est, in quo perspicue mendacium est, hoc modo: Non potest esse sapiens, qui pecuniam negligit. Socrates autem pecuniam negligebat: non igitur sapiens erat. Commune est, quod nihilo magis ab adversariis, quam a nobis facit, hoc modo: Idcirco, iudices, quia veram caussam habebam, brevi peroravi. Vulgare est, quod in aliam quoque rem non probabilem, si nunc concessum sit, transferri possit, ut hoc: Si veram caussam non haberet, vobis se, iudices, non commisisset. Leve est, quod aut post tempus dicitur, hoc modo: Si in mentem venisset, non commisisset: aut si perspicue turpem rem levi tegere vult defensione, hoc modo:

Quum te éxpetebant ómnes, florentíssimo
regnó reliqui; núnc desertum ab ómnibus
summó periclo sóla ut restituám paro.

XLIX. 91. Remotum est, quod ultra, quam satis est, repetitur, hoc modo: Quod si non P. Scipio Corneliam filiam Ti. Graccho collocasset atque ex ea duos Gracchos procreasset, tantae seditiones natae non essent; quare hoc incommodum Scipioni ascribendum videtur. Huiusmodi est illa quoque conquestio:

Utinám ne in nemore Pélio secúribus
caesá cecidisset ábiegna ad terrám trabes!

Longius enim repetita est, quam res postulabat. Mala definitio est, quum aut communia describit, hoc modo: Seditiosus est is, qui malus atque inutilis est civis: (nam hoc non magis seditiosi, quam ambitiosi, quam calumniatoris, quam alicuius improbi hominis vim describit) aut falsum quiddam dicit, hoc pacto: Sapientia est pecuniae quaerendae intelligentia; aut aliquid non grave, nec magnum continens, sic: Stultitia est immensae gloriae cupiditas. Est haec quidem stultitia, sed ex parte quadam, non ex omni genere definita. Controversum est, in quo ad dubium demonstrandum dubia caussa affertur, hoc modo:

Eho tu, dii, quibus ést potestas mótus superûm atque ínferûm,
pácem inter sesé conciliant, cónferunt concórdiam.

92. Perspicuum est, de quo non est controversia: ut si qui, quum Orestem accuset, planum faciat, ab eo matrem esse occisam. Non concessum est, quum id, quod augetur, in controversia est, ut si qui, quum Ulixem accuset, in hoc maxime commoretur: indignum esse, ab homine ignavissimo virum fortissimum Aiacem necatum. Turpe est, quod aut eo loco, in quo dicitur, aut eo homine, qui dicit, aut eo tempore, quo dicitur, aut iis, qui audiunt, aut ea re, qua de agitur, indignum propter inhonestam rem videtur. Offensum est, quod eorum, qui audiunt, voluntatem laedit: ut si qui apud equites Romanos, cupidos iudicandi, Caepionis legem iudiciariam laudet. L. 93. Contrarium est, quod contra dicitur atque ii, qui audiunt, fecerunt: ut si qui apud Alexandrum Macedonem contra aliquem urbis expugnatorem diceret, nihil esse crudelius, quam urbes diruere, quum ipse Alexander Thebas diruisset. Inconstans est, quod ab eodem de eadem re diverse dicitur: ut si qui, quum dixerit, qui virtutem habeat, eum nullius rei ad bene vivendum indigere, neget postea sine bona valetudine posse bene vivi: aut, se amico adesse propter benevolentiam, sperare tamen aliquid commodi ad se perventurum. 94. Adversum est, quod ipsi caussae aliqua ex parte officit, ut si qui hostium vim et copias et felicitatem augeat, quum ad pugnandum milites adhortetur. Si non ad id, quod instituitur, accommodabitur aliqua pars argumentationis, horum aliquo in vitio reperietur: si plura pollicitus pauciora demonstrabit; aut si, quum totum debebit ostendere, de parte aliqua loquatur, hoc modo: Mulierum genus avarum est; nam Eriphyle auro viri vitam vendidit: aut si non id, quod accusabitur, defendet: ut si qui, quum ambitus accusabitur, manu se fortem esse defendet; ut Amphion apud Euripidem, item apud Pacuvium, qui, vituperata musica, sapientiam laudat; aut si res ex hominis vitio vituperabitur, ut si qui doctrinam ex alicuius docti vitio reprehendat; aut si qui, quum aliquem volet laudare, de felicitate eius, non de virtute dicat; aut si qui rem cum re ita comparabit, ut alteram se non putet laudare, nisi alteram vituperarit; aut si alteram ita laudet, ut alterius non faciat mentionem; 95. aut si, quum de certa re quaeretur, de communi instituetur oratio, ut si qui, quum aliqui deliberent, bellum gerant, an non, pacem laudet omnino, non illud bellum inutile esse demonstret: aut si ratio alicuius rei reddetur falsa, hoc modo: Pecunia bonum est, propterea quod ea maxime vitam beatam efficit; aut si infirma, ut Plautus,

Amícum castigáre ob meritam nóxiam,
immúne est facinus; vérum in aetate útile
et cónducibile; nám ego amicum hodié meum
concástigabo pró commerita nóxia;

aut eadem, hoc modo: Maximum malum est avaritia; multos enim magnis incommodis affecit pecuniae cupiditas; aut parum idonea, hoc modo: Maximum bonum est amicitia; plurimae enim delectationes sunt in amicitia. LI. 96. Quartus modus erat reprehensionis, per quem contra firmam argumentationem aeque firma aut firmior ponebatur. Hoc genus in deliberationibus maxime versabitur, quum aliquid, quod contra dicatur, aequum esse concedimus, sed id, quod nos defendimus, necessarium esse demonstramus; aut quum id, quod illi defendant, utile esse fateamur; quod nos dicamus, honestum esse demonstremus. Ac de reprehensione quidem haec existimavimus esse dicenda. [Deinceps nunc de conclusione ponemus.]

97. Hermagoras degressionem deinde, tum postremam conclusionem ponit. In hac autem degressione ille putat oportere quamdam inferri orationem, a caussa atque a iudicatione ipsa remotam, quae aut sui laudem aut adversarii vituperationem contineat aut in aliam caussam deducat, ex qua conficiat aliquid confirmationis aut reprehensionis, non argumentando, sed augendo per quamdam amplificationem. Hanc si qui partem putarit orationis, sequatur Hermagoram licebit. Nam et augendi et laudandi et vituperandi praecepta a nobis partim data sunt, partim suo loco dabuntur. Nobis autem non placet, hanc partem in numero reponi, quod de caussa degredi, nisi per locum communem, displicet; quo de genere posterius est dicendum. Laudes autem et vituperationes non separatim placet tractari, sed in ipsis argumentationibus esse implicatas. Nunc de conclusione dicemus.

LII. 98. Conclusio est exitus et determinatio totius orationis. Haec habet partes tres, enumerationem, indignationem, conquestionem. Enumeratio est, per quam res disperse et diffuse dictae unum in locum coguntur, et reminiscendi caussa unum sub aspectum subiiciuntur. Haec si semper eodem modo tractabitur, perspicue ab omnibus artificio quodam tractari

intelligetur; sin vario [fiet], et hanc suspicionem et satietatem vitare poterit. Quare tum oportebit ita facere, ut plerique faciunt propter facilitatem, singillatim unam quamque rem attingere, et ita omnes transire breviter argumentationes; tum autem id, quod difficilius est, dicere, quas partes exposueris in partitione, de quibus te pollicitus sis dicturum, et reducere in memoriam, quibus rationibus unam quamque partem confirmaris; tum ab iis, qui audiunt, quaerere, quid sit, quod sibi velle debeant demonstrari, hoc modo: Illud docuimus, illud planum fecimus. Ita simul et in memoriam redibit auditor, et putabit nihil esse praeterea, quod debeat desiderare. 99. Atque in his generibus, ut ante dictum est, tum tuas argumentationes transire separatim, tum id, quod artificiosius est, cum tuis contrarias coniungere; et quum tuam argumentationem dixeris, tum, contra eam quod afferebatur, quemadmodum dilueris, ostendere. Ita per brevem comparationem auditoris memoria et de confirmatione et de reprehensione redintegrabitur. Atque haec aliis actionis quoque modis variare oportebit. Nam quum ex tua persona enumerare possis, ut, quid et quo quidque loco dixeris, admoneas; tum vero personam aut rem aliquam inducere, et enumerationem ei totam attribuere; personam hoc modo: Nam si legis scriptor exsistat et quaerat a vobis, quid dubitetis, quid possitis dicere, quum vobis hoc et hoc sit demonstratum? Atque hic, item ut in nostra persona, licebit alias singillatim transire omnes argumentationes, alias ad partitiones singula genera referre, alias ab auditore, quid desideret, quaerere, alias haec facere per comparationem suarum et contrariarum argumentationum. 100. Res autem inducetur, si alicui rei huiusmodi, legi, loco, urbi, monumento attribuetur oratio per enumerationem, hoc modo: Quid si leges loqui possent? nonne haec apud vos quererentur? Quidnam amplius desideratis, iudices, quum vobis hoc et hoc planum factum sit? In hoc quoque genere omnibus eisdem modis uti licebit. Commune autem praeceptum hoc datur ad enumerationem, ut ex una quaque argumentatione, quoniam tota iterum dici non potest, id eligatur, quod erit gravissimum, et unum quidque quam brevissime transeatur, ut memoria, non oratio renovata videatur.

LIII. Indignatio est oratio,[1] per quam conficitur, ut in aliquem hominem magnum odium aut in rem gravis offensio concitetur. In hoc genere illud primum intelligi volumus, posse omnibus ex locis iis, quos in confirmationis praeceptis posuimus, tractari indignationem. Nam ex iis rebus, quae personis et quae negotiis attributae sunt, quaevis amplificationes et indignationes nasci possunt: sed tamen ea, quae separatim de indignatione praecipi possunt, consideremus. 101. Primus locus sumitur ab auctoritate, quum commemoramus, quantae curae res ea fuerit diis immortalibus aut eis, quorum auctoritas gravissima debeat esse. Qui locus sumetur ex sortibus, ex oraculis, vatibus, ostentis, prodigiis, responsis, similibus rebus, item ex maioribus nostris, regibus, civitatibus, gentibus, hominibus sapientissimis, senatu, populo, legum scriptoribus. Secundus locus est, per quem, illa res ad quos pertineat, cum amplificatione per indignationem ostenditur, an ad omnes aut ad maiorem partem, quod atrocissimum est; an ad superiores, quales sunt ii, quorum ex auctoritate indignatio sumitur, quod indignissimum est; an ad pares animo, fortuna, corpore, quod iniquissimum est; an ad inferiores, quod superbissimum est. Tertius locus est, per quem quaerimus, quidnam sit eventurum, si idem ceteri faciant, et simul ostendimus, huic si concessum sit, multos aemulos eiusdem audaciae futuros; ex quo, quid mali sit eventurum, demonstrabimus. 102. Quartus locus est, per quem demonstramus, multos alacres exspectare, quid statuatur, ut ex eo, quod uni concessum sit, sibi quoque tali de re quid liceat, intelligere possint. Quintus locus est, per quem ostendimus, ceteras res perperam constitutas, intellecta veritate, commutatas corrigi posse; hanc esse rem, quae si sit semel iudicata, neque alio commutari iudicio neque ulla potestate corrigi possit. Sextus locus est, per quem consulto et de industria factum esse demonstratur, et illud adiungitur, voluntario maleficio veniam dari non oportere, imprudentiae concedi nonnumquam convenire. Septimus locus est, per quem indignamur, quod taetrum, crudele, nefarium, tyrannicum factum esse dicamus, per vim, per manum opulentam; quae res ab legibus et ab aequabili iure remotissimae sint. LIV. 103. Octavus locus est, per quem demonstramus, non vulgare neque factitatum esse ne ab audacissimis quidem hominibus id maleficium, de quo agitur; atque id a feris quoque hominibus et a barbaris gentibus et immanibus bestiis remotum esse. Haec erunt, quae in parentes, liberos, coniuges, consanguineos, supplices crudeliter facta dicentur; et deinceps si qua proferantur in maiores natu, in hospites, in vicinos, in amicos, in eos, quibuscum vitam egeris, in eos, apud quos educatus sis, in eos, a quibus eruditus, in mortuos, in miseros et misericordia dignos, in homines claros, nobiles et honore usos, in eos, qui neque laedere alium nec se defendere potuerint, ut in pueros, senes, mulieres; quibus omnibus acriter excitata indignatio summum in eum, qui horum aliquem violarit, odium commovere poterit. 104. Nonus locus est, per quem cum aliis, quae constat esse peccata, hoc, quo de quaestio est, comparatur, et ita per contentionem, quanto atrocius et indignius sit illud, quo de agitur, ostenditur. Decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerendo acta sunt, quaeque post negotium consecuta sunt, cum unius cuiusque indignatione et criminatione colligimus et rem verbis quam maxime ante oculos eius, apud quem dicitur, ponimus, ut id, quod indignum est, perinde illi videatur indignum, ac si ipse interfuerit ac praesens viderit. Undecimus locus est, per quem ostendimus, ab eo factum, a quo minime oportuerit, et a quo, si alius faceret, prohiberi conveniret. Duodecimus locus est, per quem indignamur, quod nobis hoc primis acciderit neque alicui umquam usu venerit. 105. Tertius decimus locus est, si cum iniuria contumelia iuncta demonstratur, per quem locum in superbiam et arrogantiam odium concitatur. Quartus decimus locus est, per quem petimus ab iis, qui audiunt, ut ad suas res nostras iniurias referant; si ad pueros pertinebit, de liberis suis cogitent; si ad mulieres, de uxoribus; si ad senes, de patribus aut parentibus. Quintus decimus locus est, per quem dicimus, inimicis quoque et hostibus ea, quae nobis acciderint, indigna videri solere. Et indignatio quidem his fere de locis gravissime sumetur.

LV. 106. Conquestionis autem huiusmodi de rebus partes petere oportebit. Conquestio est oratio, auditorum misericordiam captans. In hac primum ani-

mum auditoris mitem et misericordem conficere oportet, quo facilius conquestione commoveri possit. Id locis communibus efficere oportebit, per quos fortunae vis in omnes et hominum infirmitas ostenditur; qua oratione habita graviter et sententiose, maxime demittitur animus hominum et ad misericordiam comparatur, quum in alieno malo suam infirmitatem considerabit. 107. Deinde primus locus est misericordiae, per quem, quibus in bonis fuerint, et nunc quibus in malis sint, ostenditur. Secundus, qui in tempora tribuitur, per quem, quibus in malis fuerint et sint et futuri sint, demonstratur. Tertius, per quem unum quodque deploratur incommodum, ut in morte filii pueritiae delectatio, amor, spes, solatium, educatio, et, si qua simili in genere quolibet de incommodo per conquestionem dici poterunt. Quartus, per quem res turpes et humiles et illiberales proferentur et indignae aetate, genere, fortuna, pristino honore, beneficiis; quas passi perpessurive sint. Quintus, per quem omnia ante oculos singillatim incommoda ponentur, ut videatur is qui audit videre et re quoque ipsa, quasi adsit, non verbis solum, ad misericordiam ducatur. 108. Sextus, per quem praeter spem in miseriis demonstratur esse et, quum aliquid exspectaret, non modo id non adeptus esse, sed in summas miserias incidisse. Septimus, per quem ad ipsos, qui audiunt, similem casum convertimus et petimus, ut de suis liberis aut parentibus aut aliquo, qui illis carus debeat esse, nos quum videant, recordentur. Octavus, per quem aliquid dicitur esse factum, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit, hoc modo: Non adfui, non vidi, non postremam eius vocem audivi, non extremum eius spiritum excepi. Item: Inimicorum in manibus mortuus est, hostili in terra turpiter iacuit insepultus, a feris diu vexatus communi quoque honore in morte caruit. 109. Nonus, per quem oratio ad mutas et expertes animi res refertur, ut si ad equum, domum, vestem sermonem alicuius accommodes, quibus animus eorum, qui audiunt et aliquem dilexerunt, vehementer commovetur. Decimus, per quem inopia, infirmitas, solitudo demonstratur. Undecimus, per quem aut liberorum aut parentum aut sui corporis sepeliendi aut alicuius eiusmodi rei commendatio fit. Duodecimus, per quem disiunctio deploratur ab aliquo, quum diducaris ab eo, quicum libentissime vixeris, ut a parente, filio, fratre, familiari. Tertius decimus, per quem cum indignatione conquerimur, quod ab iis, a quibus minime conveniat, male tractemur, propinquis, amicis, quibus benigne fecerimus, quos adiutores fore putaverimus, aut a quibus indignum sit, ut servis, libertis, clientibus, supplicibus. LVI. Quartus decimus, qui per obsecrationem sumitur; in quo orantur modo illi, qui audiunt, humili et supplici oratione, ut misereantur. Quintus decimus, per quem non nostras, sed eorum, qui cari nobis debent esse, fortunas conqueri nos demonstramus. Sextus decimus, per quem animum nostrum in alios misericordem esse ostendimus et tamen amplum et excelsum et patientem incommodorum esse et futurum esse, si quid acciderit, demonstramus. Nam saepe virtus et magnificentia, in quo gravitas et auctoritas est, plus proficit ad misericordiam commovendam, quam humilitas et obsecratio. Commotis autem animis, diutius in conquestione morari non oportebit. Quemadmodum enim dixit rhetor Apollonius, lacrima nihil citius arescit. Sed quoniam et satis videmur de omnibus partibus orationis dixisse, et huius voluminis magnitudo longius processit, quae sequuntur deinceps, in secundo libro dicemus.

6.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Quod libro primo de reprehensione et confirmatione passim dixerat, hoc libro certos reprehendendi et confirmandi locos in singula caussarum genera tradere suscipit c. 3. Itaque docet quomodo confirmationes reprehensionesque tractandae sint in iudiciali genere et constitutione coniecturali, qui loci quum ab actore tum ab reo sint adhibendi: item in constitutione definitiva et tralativa; in generali porro, cui negotialis et iuridicialis tamquam formae sunt subiectae; in scripti controversiis; in genere deliberativo, quod quum ab honesto, tum ab utili argumenta ducit; denique in demonstrativo.

I. 1. Crotoniatae quondam, quum florerent omnibus copiis et in Italia cum primis beati numerarentur, templum Iunonis, quod religiosissime colebant, egregiis picturis locupletare voluerunt. Itaque Heracleotem Zeuxin, qui tum longe ceteris excellere pictoribus existimabatur, magno pretio conductum adhibuerunt. Is et ceteras complures tabulas pinxit, quarum nonnulla pars usque ad nostram memoriam propter fani religionem remansit; et, ut excellentem muliebris formae pulchritudinem muta in sese imago contineret, Helenae se pingere simulacrum velle dixit; quod Crotoniatae, qui eum muliebri in corpore pingendo plurimum aliis praestare saepe accepissent, libenter audierunt. Putaverunt enim, si, quo in genere plurimum posset, in eo magno opere elaborasset, egregium sibi opus illo in fano relicturum. Neque tum eos illa opinio fefellit. 2. Nam Zeuxis illico quaesivit ab eis, quasnam virgines formosas haberent. Illi autem statim hominem deduxerunt in palaestram atque ei pueros ostenderunt multos, magna praeditos dignitate. Etenim quodam tempore Crotoniatae multum omnibus corporum viribus et dignitatibus antesteterunt atque honestissimas ex gymnico certamine victorias domum cum maxima laude retulerunt. Quum puerorum igitur formas et corpora magno hic opere miraretur: Horum, inquiunt illi, sorores sunt apud nos virgines. Quare, qua sint illae dignitate, potes ex his suspicari. Praebete igitur mihi, quaeso, inquit, ex istis virginibus formosissimas, dum pingo id, quod pollicitus sum vobis, ut mutum in simulacrum ex animali exemplo veritas transferatur. 3. Tum Crotoniatae publico de consilio virgines unum in locum conduxerunt et pictori, quas vellet, eligendi potestatem dederunt. Ille autem quinque delegit; quarum nomina multi poetae memoriae prodiderunt, quod eius essent iudicio probatae, qui verissimum pulchritudinis habere iudicium debuisset. Neque enim putavit, omnia, quae quaereret ad venustatem, uno se in corpore reperire posse, ideo quod nihil simplici in genere omni ex parte perfectum natura expolivit. Itaque, tamquam ceteris non sit habitura quod largiatur, si uni cuncta concesserit, aliud alii commodi, aliquo adiuncto incommodo, muneratur.

II. 4. Quod quoniam nobis quoque voluntatis accidit, ut artem dicendi perscriberemus, non unum aliquod proposuimus exemplum, cuius omnes partes, quocumque essent in genere, exprimendae nobis ne-

cessisse videretur, sed omnibus unum in locum coactis scriptoribus, quod quisque commodissime praecipere videbatur, excerpsimus et ex variis ingeniis excellentissima quaeque libavimus. Ex iis enim, qui nomine et memoria digni sunt, nec nihil optime nec omnia praeclarissime quisquam dicere nobis videbatur. Quapropter stultitia visa est, aut a bene inventis alicuius recedere, si quo in vitio eius offenderemur, aut ad vitia quoque eius accedere, cuius aliquo bene praecepto duceremur. 5. Quod si in ceteris quoque studiis a multis eligere homines commodissimum quodque, quam sese uni alicui certo vellent addicere, minus in arrogantia offenderent, non tanto opere in vitiis perseverarent, aliquanto levius ex inscientia laborarent. Ac si par in nobis huius artis atque in illo picturae scientia fuisset, fortasse magis hoc suo in genere opus nostrum, quam ille in sua pictura nobilis eniteret. Ex maiore enim copia nobis, quam illi fuit exemplorum eligendi potestas. Ille una ex urbe et ex eo numero virginum, quae tum erant, eligere potuit: nobis omnium, quicumque fuerunt, ab ultimo principio huius praeceptionis usque ad hoc tempus, expositis copiis, quodcumque placeret, eligendi potestas fuit.

6. Ac veteres quidem scriptores artis usque a principe illo atque inventore Tisia repetitos unum in locum conduxit Aristoteles et nominatim cuiusque praecepta magna conquisita cura perspicue conscripsit atque enodata diligenter exposuit; at tantum inventoribus ipsis suavitate et brevitate dicendi praestitit, ut nemo illorum praecepta ex ipsorum libris cognoscat, sed omnes, qui quod illi praecipiant velint intelligere, ad hunc quasi ad quemdam multo commodiorem explicatorem revertantur. 7. Atque hic quidem ipse et sese ipsum nobis et eos, qui ante se fuerant, in medio posuit, ut et ceteros et se ipsum per se cognosceremus; ab hoc autem qui profecti sunt, quamquam in maximis philosophiae partibus operae plurimum consumpserunt, sicut et ipse cuius instituta sequebantur fecerat, tamen permulta nobis praecepta dicendi reliquerunt. Atque alii quoque alio ex fonte praeceptores dicendi emanaverunt, qui item permultum ad dicendum, si quid ars proficit, opitulati sunt. Nam fuit tempore eodem, quo Aristoteles, magnus et nobilis rhetor Isocrates; cuius ipsius quam constet esse artem, non invenimus. 8. Discipulorum autem atque eorum, qui protinus ab hac sunt disciplina profecti, multa de arte praecepta reperimus. III. Ex his duabus diversis sicuti familiis, quarum altera quum versaretur in philosophia, nonnullam rhetoricae quoque artis sibi curam assumebat, altera vero omnis in dicendi erat studio et praeceptione occupata, unum quoddam est conflatum genus a posterioribus, qui ab utrisque ea, quae commode dici videbantur, in suas artes contulerunt; quos ipsos simul atque illos superiores nos nobis omnes, quoad facultas tulit, proposuimus et ex nostro quoque nonnihil in commune contulimus. 9. Quod si ea, quae in his libris exponuntur, tanto opere eligenda fuerunt, quanto studio electa sunt, profecto neque nos, neque alios industriae nostrae poenitebit. Sin autem temere aliquid alicuius praeterisse aut non satis eleganter secuti videbimur, docti ab aliquo facile et libenter sententiam commutabimus. Non enim parum cognosse, sed in parum cognito stulte et diu perseverasse turpe est, propterea quod alterum communi hominum infirmitati, alterum singulari unius cuiusque vitio est attributum. 10. Quare nos quidem sine ulla affirmatione simul quaerentes dubitanter unumquodque dicemus, ne, dum parvulum hoc consequimur, ut satis haec commode perscripsisse videamur, illud amittamus, quod maximum est, ut ne cui rei temere atque arroganter assenserimus. Verum hoc quidem nos et in hoc tempore et in omni vita studiose, quoad facultas feret, consequemur. Nunc autem, ne longius oratio progressa videatur, de reliquis, quae praecipienda videntur esse, dicemus.

11. Igitur primus liber, exposito genere huius artis et officio et fine et materia et partibus, genera controversiarum et inventiones et constitutiones et iudicationes continebat, deinde partes orationis et in eas omnes omnia praecepta. Quare quum in eo ceteris de rebus distinctius dictum sit, disperse autem de confirmatione et de reprehensione, nunc certos confirmandi et reprehendendi in singula caussarum genera locos tradendos arbitramur. Et quia, quo pacto tractari conveniret argumentationes, in libro primo non indiligenter expositum est, hic tantum ipsa inventa unam quamque in rem exponentur simpliciter sine ulla exornatione, ut ex hoc inventa ipsa, ex superiore autem expolitio inventorum petatur. Quare haec, quae nunc praecipientur, ad confirmationis et reprehensionis partes referre oportebit.

IV. 12. Omnis et demonstrativa et deliberativa et iudicialis caussa necesse est in aliquo eorum, quae ante exposita sunt, constitutionis genere, uno pluribusve, versetur. Hoc quamquam ita est, tamen quum communiter quaedam de omnibus praecipi possint, separatim quoque aliae sunt cuiusque generis et diversae praeceptiones. Aliud enim laus aut vituperatio, aliud sententiae dictio, aliud accusatio aut recusatio conficere debet. In iudiciis, quid aequum sit, quaeritur, in demonstrationibus, quid honestum, in deliberationibus, ut nos arbitramur, quid honestum sit et quid utile. Nam ceteri utilitatis modo finem in suadendo et in dissuadendo exponi oportere arbitrati sunt. 13. Quorum igitur generum fines et exitus diversi sunt, eorum praecepta eadem esse non possunt. Neque nunc hoc dicimus, non easdem incidere constitutiones; verumtamen oratio quaedam ex ipso fine et ex genere caussae nascitur, quae pertineat ad vitae alicuius demonstrationem aut ad sententiae dictionem. Quare nunc in exponendis controversiis, in iudiciali genere caussarum et praeceptorum versabimur. Ex quo pleraque in cetera quoque caussarum genera, simili implicata controversia, nulla cum difficultate transferentur; post autem separatim de reliquis dicemus.

14. Nunc ab coniecturali constitutione proficiscemur; cuius exemplum sit hoc expositum: In itinere quidam proficiscentem ad mercatum quemdam et secum aliquantum nummorum ferentem est consecutus. Cum hoc, ut fere fit, in via sermonem contulit; ex quo factum est, ut illud iter familiarius facere vellent. Quare, quum in eamdem tabernam devertissent, simul caenare et in eodem loco somnum capere voluerunt. Caenati discubuerunt ibidem. Caupo autem (nam ita dicitur post inventum, quum in alio maleficio deprehensus esset) quum illum alterum, videlicet qui nummos haberet, animum advertisset, noctu postquam illos arctius iam, ut fit, ex lassitudine dormire sensit, accessit et alterius eorum, qui sine nummis erat, gladium propter appositum e vagina eduxit et illum alterum occidit, nummos abstulit,

gladium cruentatum in vaginam recondidit, ipse sese in lectum suum recepit. 15. Ille autem, cuius gladio occisio erat facta, multo ante lucem surrexit, comitem illum suum inclamavit semel et saepius. Illum somno impeditum non respondere existimavit; ipse gladium et cetera, quae secum attulerat, sustulit, solus profectus est. Caupo non multo post conclamat, hominem esse occisum, et cum quibusdam deversoribus illum, qui ante exierat, consequitur. In itinere hominem comprehendit, gladium eius e vagina educit, reperit cruentum; homo in urbem ab illis deducitur ac reus fit. In hac [caussa] intentio est criminis: Occidisti. Depulsio: Non occidi. Ex quibus constitutio est quaestio eadem in coniecturali, quae iudicatio: Occideritne.

V. 16. Nunc exponemus locos, quorum pars aliqua in omnem coniecturalem incidit controversiam. Hoc autem et in horum locorum expositione et in ceterorum oportebit attendere, non omnes in omnem caussam convenire. Ut enim omne nomen ex aliquibus, non ex omnibus litteris scribitur, sic omnem in caussam non omnis argumentorum copia, sed eorum necessario pars aliqua conveniet. Omnis igitur ex caussa, ex persona, ex facto ipso coniectura capienda est.

17. Caussa distribuitur in impulsionem et in ratiocinationem. Impulsio est, quae sine cogitatione per quamdam affectionem animi facere aliquid hortatur, ut amor, iracundia, aegritudo, vinolentia et omnino omnia, in quibus animus ita videtur affectus fuisse, ut rem perspicere cum consilio et cura non potuerit et id, quod fecit, impetu quodam animi potius, quam cogitatione fecerit. 18. Ratiocinatio est autem diligens et considerata faciendi aliquid aut non faciendi excogitatio. Ea dicitur interfuisse tum, quum aliquid certa de caussa vitasse aut secutus esse animus videtur, ut si amicitiae quid caussa factum dicetur, si inimici ulciscendi, si metus, si gloriae, si pecuniae, si denique, ut omnia generatim amplectamur, alicuius retinendi, augendi, adipiscendive commodi aut contra reiiciendi, deminuendi, devitandive incommodi caussa. Nam horum in genus alterutrum illa quoque incident, in quibus aut incommodum aliquod maioris vitandi incommodi caussa aut maioris adipiscendi commodi suscipitur aut commodum aliquod maioris adipiscendi commodi aut maioris vitandi incommodi praeteritur.

19. Hic locus sicut aliquod fundamentum est huius constitutionis. Nam nihil factum esse cuiquam probatur, nisi aliquid, quare factum sit, ostenditur. Ergo accusator, quum impulsione aliquid factum esse dicet, illum impetum et quamdam commotionem animi affectionemque verbis et sententiis amplificare debebit et ostendere, quanta vis amoris sit, quanta animi perturbatio ex iracundia fiat aut ex aliqua caussa earum, qua impulsum aliquem id fecisse dicet. Hic et exemplorum commemoratione, qui simili impulsu aliquid commiserint et similitudinum collatione et ipsius animi affectionis explicatione curandum est, ut non mirum videatur, si quod ad facinus tali perturbatione commotus animus accesserit. VI. 20. Quum autem non impulsione, verum ratiocinatione aliquem commisisse quid dicet, quid commodi sit secutus, aut quid incommodi fugerit, demonstrabit, et id augebit, quam maxime poterit, ut, quoad eius fieri possit, idonea quam maxime caussa ad peccandum hortata videatur. Si gloriae caussa, quantam gloriam consecuturam existimarit; item si dominationis, si pecuniae, si amicitiae, si inimicitiarum, et omnino quidquid erit, quod caussae fuisse dicet, id summe augere debebit. 21. Et hoc eum magno opere considerare oportebit, non quid in veritate modo, verum etiam vehementius, quid in opinione eius, quem arguet, fuerit. Nihil enim refert, non fuisse aut non esse aliquid commodi aut incommodi, si ostendi potest, ei visum esse, qui arguatur. Nam opinio dupliciter fallit homines; quum aut res alius modi est, ac putatur, aut non is eventus est, quem arbitrati sunt. Res alius modi est tum, quum aut id, quod bonum est, malum putant; aut contra, quod malum est, bonum; aut, quod nec malum est nec bonum, malum aut bonum; aut, quod malum aut bonum est, nec malum nec bonum. 22. Hoc intellecto, si qui negabit ullam esse pecuniam, fratris aut amici vita aut denique officio antiquiorem aut suaviorem, non hoc erit accusatori negandum. Nam in eum culpa et summum odium transferetur, qui id, quod tam vere et pie dicetur, negabit. Verum illud dicendum erit, illi non esse ita visum; quod sumi oportet ex iis, quae ad personam pertinent, de quo post dicendum est. VII. 23. Eventus autem tum fallit, quum aliter accidit, atque ii, qui arguuntur, arbitrati esse dicuntur: ut si qui dicatur alium occidisse, ac voluerit, quod aut similitudine aut suspicione aut demonstratione falsa deceptus sit; aut eum necasse, cuius testamento non sit heres, quod eius testamento se heredem arbitratus sit. Non enim ex eventu cogitationem spectari oportere, sed qua cogitatione et spe ad maleficium profectus sit, considerari; et quo animo quid quisque faciat, non quo casu utatur, ad rem pertinere. 24. In hoc autem loco caput illud erit accusatori, si demonstrare poterit, alii nemini caussam fuisse faciendi; secundarium, si tantam aut tam idoneam nemini. Sin fuisse aliis quoque caussa faciendi videbitur, aut potestas defuisse aliis demonstranda est aut facultas, aut voluntas. Potestas, si aut nescisse aut non adfuisse aut conficere aliquid non potuisse dicetur. Facultas, si ratio, adiutores, adiumenta cetera, quae ad rem pertinebunt, defuisse alicui demonstrabuntur. Voluntas, si animus a talibus factis vacuus et integer esse dicetur. Postremo, quas ad defensionem rationes reo dabimus, iis accusator ad alios ex culpa eximendos abutetur. Verum id brevi faciendum est et in unum multa sunt conducenda, ut ne alterius defendendi caussa hunc accusare, sed huius accusandi caussa defendere alterum videatur. VIII. 25. Atque accusatori quidem haec fere sunt in caussa faciendi consideranda. Defensor autem ex contrario primum impulsionem aut nullam fuisse dicet, aut, si fuisse concedet, extenuabit et parvulam quamdam fuisse demonstrabit aut non ex ea solere huiusmodi facta nasci docebit. Quo erit in loco demonstrandum, quae vis et natura eius sit affectionis, qua impulsus aliquid reus commisisse dicetur; in quo et exempla et similitudines erunt proferendae et ipsa diligenter natura eius affectionis quam lenissime quietissimam ad partem explicanda, ut et res ipsa a facto crudeli et turbulento ad quoddam mitius et tranquillius traducatur et oratio tamen ad animum eius, qui audiet, et ad animi quemdam intimum sensum accommodetur. 26. Ratiocinationis autem suspiciones infirmabit, si aut commodum nullum fuisse aut parvum aut aliis magis fuisse aut nihilo sibi magis, quam aliis aut in-

commodum sibi maius, quam commodum ducet ut nequaquam fuerit illius commodi, quod expetitum dicatur, magnitudo aut cum eo incommodo, quod acciderit, aut cum illo periculo, quod subeatur, comparanda; qui omnes loci similiter in incommodi quoque vitatione tractabuntur. 27. Sin accusator dixerit reum id esse secutum, quod ei visum sit commodum, aut id fugisse, quod putarit esse incommodum, quamquam in falsa fuerit opinione, demonstrandum erit defensori, neminem tanta esse stultitia, qui tali in re possit veritatem ignorare. Quod si id concedatur, illud non concessum iri, ne dubitasse quidem hunc, quid eius iuris esset, sed id, quod falsum fuerit, sine ulla dubitatione [pro falso, quod verum,] pro vero probasse. Quod si dubitaverit, summae fuisse amentiae, dubia spe impulsum certum in periculum se committere. 28. Quemadmodum autem accusator, quum ab aliis culpam demovebit, defensoris locis utetur: sic iis locis, qui accusatori dati sunt, utetur reus, quum in alios ab se crimen volet transferre.

IX. Ex persona autem coniectura capietur, si eae res, quae personis attributae sunt, diligenter considerabuntur, quas omnes in primo libro exposuimus. Nam et de nomine nonnumquam aliquid suspicionis nascitur. Nomen autem quum dicimus, cognomen quoque intelligatur oportet. De hominis enim certo et proprio vocabulo agitur; ut si dicamus, idcirco aliquem Caldum vocari, quod temerario et repentino consilio sit; aut si, ea re hominibus Graecis imperitis verba dedisse, quod Clodius aut Caecilius aut Mucius vocaretur. 29. Et de natura licet aliquantulum ducere suspicionis. Omnia enim haec, vir an mulier, huius an illius civitatis sit; quibus sit maioribus, quibus consanguineis, qua aetate, quo animo, quo corpore, quae naturae sunt attributa, ad aliquam coniecturam faciendam pertinebunt. Et ex victu multae trahuntur suspiciones, quum, quemadmodum, et apud quos, et a quibus educatus et eruditus sit, quaeritur, et quibuscum vivat, qua ratione vitae, quo more domestico vivat. 30. Et ex fortuna saepe argumentatio nascitur, quum servus an liber, pecuniosus an pauper, nobilis an ignobilis, felix an infelix, privatus an in potestate sit aut fuerit aut futurus sit, consideratur; aut denique aliquid eorum quaeritur, quae fortunae esse attributa intelliguntur. Habitus autem quoniam in aliqua perfecta et constanti animi aut corporis absolutione consistit, quo in genere est virtus, scientia et quae contraria sunt; res ipsa, caussa posita, docebit, ecquid hic quoque locus suspicionis ostendat. Nam affectionis quidem ratio perspicuam solet prae se gerere coniecturam, ut amor, iracundia, molestia, propterea quod et ipsorum vis intelligitur et, quae res harum aliquam rem consequantur, faciles cognitu sunt. 31. Studium autem quoniam est assidua et vehemens aliquam ad rem applicata magna cum voluntate occupatio, facile ex eo ducetur argumentatio, quam res ipsa desiderabit in caussa. Item ex consilio sumetur aliquid suspicionis; nam consilium est aliquid faciendi non faciendive excogitata ratio. Iam facta et casus et orationes, quae sunt omnia (ut in confirmationis praeceptis dictum est) in tria tempora distributa, facile erit videre, ecquid afferant ad confirmandam coniecturam suspicionis.

X. 32. Ac personis quidem res eae sunt attributae, ex quibus omnibus unum in locum coactis accusatoris erit improbatione hominis uti. Nam caussa facti parum firmitudinis habebit, nisi animus eius, qui insimulatur, in eam suspicionem adducetur, ut a tali culpa non videatur abhorruisse. Ut enim animum alicuius improbare nihil attinet, quum caussa, quare peccaverit, non intercessit, sic caussam peccati intercedere leve est, si animus nulli minus honestae rationi affinis ostenditur. Quare vitam eius, quem arguit, ex ante factis accusator improbare debebit et ostendere, si quo in pari ante peccato convictus sit. Si id non poterit, si quam in similem ante suspicionem venerit, ac maxime, si fieri poterit, simili aliquo in genere eiusdem modi caussa aliqua commotum peccasse aut in aeque magna re aut in maiore aut in minore: ut si, quem pecunia dicat inductum fecisse, possit demonstrare aliqua in re eius aliquod factum avarum. 33. Item in omni caussa naturam aut victum aut studium aut fortunam aut aliquid eorum, quae personis attributa sunt, ad eam caussam, qua commotum peccasse dicet, adiungere atque ex dispari quoque genere culparum, si ex pari sumendi facultas non erit, improbare animum adversarii oportebit: ut si avaritia inductum arguas fecisse, et avarum eum, quem accuses, demonstrare non possis, aliis affinem esse vitiis doceas, et [ex] ea re non esse mirandum, qui in illa re turpis aut cupidus aut petulans fuerit, hac quoque in re eum deliquisse. Quantum enim de honestate et auctoritate eius, qui arguitur, detractum est, tantumdem de facultate totius est defensionis deminutum. 34. Si nulli affinis poterit vitio reus ante admisso demonstrari, locus inducetur ille, per quem hortandi iudices erunt, ut veterem famam hominis nihil ad rem putent pertinere. Nam eum ante celasse, nunc manifesto teneri; quare non oportere hanc rem ex superiore vita spectari, sed superiorem vitam ex hac re improbari, et, aut potestatem ante peccandi non fuisse, aut caussam: aut, si haec dici non poterunt, dicendum erit illud extremum, non esse mirum, si nunc primum deliquerit. Nam necesse esse, eum, qui velit peccare, aliquando primum delinquere. Sin vita ante acta ignorabitur, hoc loco praeterito et, cur praetereatur, demonstrato, argumentis accusationem statim confirmare oportebit.

XI. 35. Defensor autem primum, si poterit, debebit vitam eius, qui insimulabitur, quam honestissimam demonstrare. Id faciet, si ostendet aliqua eius nota et communia officia; quod genus, in parentes, cognatos, amicos, affines, necessarios; etiam quae magis rara et eximia sunt, si ab eo cum magno aliquo labore aut periculo aut utraque re, quum necesse non esset, officii caussa, aut in rempublicam aut in parentes aut in aliquos eorum, qui modo expositi sunt, facta esse dicet; deinde si nihil deliquisse, nulla cupiditate impeditum ab officio recessisse. Quod eo confirmatius erit, si, quum potestas impune aliquid faciendi minus honeste fuisse dicetur, voluntas ei faciendi demonstrabitur abfuisse. 36. Hoc autem ipsum genus erit eo firmius, si eo ipso in genere, quo arguetur, integer antea fuisse demonstrabitur: ut si, quum avaritiae caussa fecisse arguatur, minime omni in vita pecuniae cupidus fuisse doceatur. Hic illa magna cum gravitate inducetur indignatio, iuncta conquestioni, per quam miserum facinus esse et indignum, quum animus omni in vita fuerit a vitiis remotissimus, eam caussam putare, quae homines audaces in fraudem rapere soleat, castissimum quoque hominem ad peccandum potuisse impellere; aut iniquum esse et optimo cuique per-

niciosissimum, non vitam honeste actam tali in tempore quam plurimum prodesse, sed subita ex criminatione, quae confingi quamvis facile possit, non ex ante acta vita, quae neque ad tempus fingi neque ullo modo mutari possit, facere iudicium. 37. Sin autem in ante acta vita aliquae turpitudines erunt: aut falso venisse in eam existimationem dicetur ex aliquorum invidia aut obtrectatione aut falsa opinione, aut imprudentiae, necessitudini aut persuasioni adolescentiae aut alicui non malitiosae animi affectioni attribuentur aut dissimili in genere vitiorum, ut animus non omnino integer, sed a tali culpa remotus esse videatur. Ac si nullo modo vitae turpitudo aut infamia leniri poterit oratione, negare oportebit de vita eius et moribus quaeri, sed de eo crimine, quo de arguatur; quare, ante factis omissis, illud quod instet agi oportere.

XII. 38. Ex facto autem ipso suspiciones ducentur, si totius administratio negotii ex omnibus partibus pertentabitur; atque eae suspiciones partim ex negotio separatim, partim communiter ex personis atque ex negotio proficiscentur. Ex negotio duci poterunt, si eas res, quae negotiis attributae sunt, diligenter considerabimus. Ex iis igitur in hanc constitutionem convenire videntur genera earum omnia, partes generum pleraeque. 39. Videre igitur primum oportebit, quae sint continentia cum ipso negotio, hoc est, quae ab re separari non possint. Quo in loco satis erit diligenter considerasse, quid sit ante rem factum, ex quo spes perficiendi nata et faciendi facultas quaesita videatur; quid in ipsa re gerenda, quid postea consecutum sit. Deinde ipsius est negotii gestio pertractanda. Nam hoc genus earum rerum, quae negotio sunt attributae, secundo in loco nobis est expositum. 40. Hoc ergo in genere spectabitur locus, tempus, occasio, facultas; quorum unius cuiusque vis diligenter in confirmationis praeceptis explicata est. Quare, ne aut hic non admonuisse aut ne eadem iterum dixisse videamur, breviter iniiciemus, quid quaque in parte considerari oporteat. In loco igitur opportunitas, in tempore longinquitas, in occasione commoditas ad faciendum idonea, in facultate copia et potestas earum rerum, propter quas aliquid facilius fit, aut quibus sine omnino confici non potest, consideranda est. 41. Deinde videndum est, quid adiunctum sit negotio, hoc est, quid maius, quid minus, quid aeque magnum sit, quid simile; ex quibus coniectura quaedam ducitur, si, quemadmodum res maiores, minores, aeque magnae similesque agi soleant, diligenter considerabitur. Quo in genere eventus quoque videndus erit, hoc est, quid ex una quaque re soleat evenire, magno opere considerandum est; ut metus, laetitia, titubatio. 42. Quarta autem pars erat ex iis, quas negotiis dicebamus esse attributas, consecutio. In ea quaeruntur ea, quae gestum negotium confestim aut ex intervallo consequuntur. In qua videbimus, ecquae consuetudo sit, ecquae lex, ecquae actio, ecquod eius rei artificium aut usus aut exercitatio, hominum aut approbatio aut offensio; ex quibus nonnumquam elicitur aliquid suspicionis.

XIII. Sunt autem aliquae suspiciones, quae communiter et ex negotiorum et ex personarum attributionibus sumuntur. Nam et ex fortuna et ex natura et ex victu, studio, factis, casu, orationibus, consilio et ex habitu animi aut corporis pleraque pertinent ad easdem res, quae rem credibilem aut incredibilem facere possunt et cum facti suspicione iunguntur. 43. Maxime enim quaeri oportet in hac constitutione, primum potueritne aliquid fieri; deinde, ecquo ab alio potuerit; deinde facultas, de qua ante diximus; deinde, utrum id facinus sit, quod poenitere fuerit necesse; item, quod spem celandi non haberet; deinde necessitudo; in qua, num necesse fuerit id aut fieri aut ita fieri, quaeritur. Quorum pars ad consilium pertinet, quod personis attributum est, ut in ea caussa, quam exposuimus. Ante rem erit, quod in itinere se tam familiariter applicaverit, quod sermonis caussam quaesierit, quod simul deverterit, caenarit. In re nox, somnus. Post rem, quod solus exierit, quod illum tam familiarem comitem tam aequo animo reliquerit, quod cruentum gladium habuerit. 44. Horum pars ad consilium pertinet. Quaeritur enim, utrum videatur diligenter ratio faciendi esse habita et excogitata, an ita temere, ut non veri simile sit, quemquam tam temere ad maleficium accessisse. In quo quaeritur, num quo alio modo commodius potuerit fieri vel a fortuna administrari. Nam saepe, si pecuniae, si adiumenta, si adiutores desint, facultas fuisse faciendi non videtur. Hoc modo si diligenter attendamus, apta inter se esse intelligimus haec, quae negotiis, et illa, quae personis sunt attributa.

Hic neque facile est neque necessarium distinguere, ut in superioribus partibus, quo pacto quidque accusatorem et quomodo defensorem tractare oporteat. Non necessarium, propterea quod, caussa posita, quid in quamque conveniat, res ipsa docebit eos, qui non omnia hic se inventuros putabunt, sed [ad ea, quae praecepta sunt, comparationis modo] quamdam in commune mediocrem intelligentiam conferent: 45. non facile autem, quod et infinitum est tot de rebus utramque in partem singillatim de una quaque explicare et alias aliter haec in utramque partem caussae solent convenire. XIV. Quare considerare haec, quae exposuimus, oportebit. Facilius autem ad inventionem animus incedet, si gesti negotii et suam et adversarii narrationem saepe et diligenter pertractabit et, quod quaeque pars suspicionis habebit, eliciens considerabit, quare, quo consilio, qua spe perficiendi quidque factum sit; cur hoc modo potius, quam illo; cur ab hoc potius, quam ab illo; cur nullo adiutore, aut cur hoc; cur nemo sit conscius aut cur sit aut cur hic sit; cur hoc ante factum sit; cur hoc ante factum non sit; cur hoc in ipso negotio; cur hoc post negotium; aut quid factum de industria aut quid rem ipsam consecutum sit; constetne oratio aut cum re aut ipsa secum; hoc huiusne rei sit signum an illius, an et huius et illius, et utrius potius; quid factum sit, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit. 46. Quum animus hac intentione omnes totius negotii partes considerabit, tum illi ipsi in medium conservati loci procedent, de quibus ante dictum est; et tum ex singulis tum ex coniunctis argumenta certa nascentur; quorum argumentorum pars probabili, pars necessario in genere versabitur. Accedunt autem ad coniecturam saepe quaestiones, testimonia, rumores; quae contra omnia uterque simili via praeceptorum torquere ad suae caussae commodum debebit. Nam et ex quaestione suspiciones et ex testimonio et ex rumore aliquo pari ratione ut ex caussa et ex persona et ex facto duci oportebit.

47. Quare nobis et ii videntur errare, qui hoc genus suspicionum artificii non putant indigere, et ii,

qui aliter hoc de genere [illegible] praecipiendum putant. Quare et in iisdem ex locis conficiendum argumentum est. Nam et eius, qui in quaestione aliquid dixerit, et eius, qui in testimonio, et ipsius rumoris caussa et veritas ex iisdem attributionibus reperietur. Omni autem in caussa pars argumentorum est adiuncta ei caussae solum, quae dicetur, et ab ipsa ita ducta, ut ab ea separatim in omnes eiusdem generis caussas transferri non satis commode possit; pars autem est pervagatior et aut in omnes eiusdem generis aut in plerasque caussas accommodata. XV. 48. Haec ergo argumenta, quae transferri in multas caussas possunt, loci communes nominantur. Nam locus communis aut certae rei quandam continet amplificationem; ut si quis hoc velit ostendere, eum, qui parentem necarit, maximo supplicio esse dignum: quo loco, nisi perorata et probata caussa, non est utendum; aut dubiae, quae ex contrario quoque habeat probabiles rationes argumentandi; ut, suspicionibus credi oportere, et contra, suspicionibus credi non oportere. Ac pars locorum communium per indignationem aut per conquestionem inducitur, de quibus ante dictum est; pars per aliquam probabilem utraque ex parte rationem. 49. Distinguitur autem oratio atque illustratur maxime, raro inducendis locis communibus, et aliquo loco, iam certioribus illis argumentis confirmatis. Nam et tum conceditur commune quiddam dicere, quum diligenter aliquis proprius caussae locus tractatus est, et auditoris animus aut renovatur ad ea, quae restant, aut omnibus iam dictis exsuscitatur. Omnia enim ornamenta elocutionis, in quibus et suavitatis et gravitatis plurimum consistit, et omnia, quae in inventione verborum et sententiarum aliquid habent dignitatis, in communes locos conferuntur. 50. Quare non, ut caussarum, sic oratorum quoque multorum communes loci sunt. Nam nisi ab iis, qui multa in exercitatione magnam sibi verborum et sententiarum copiam comparaverint, tractari non poterunt ornate et graviter, quemadmodum natura ipsorum desiderat. Atque hoc sit nobis dictum communiter de omni genere locorum communium. XVI. Nunc exponemus, in coniecturalem constitutionem qui loci communes incidere soleant: suspicionibus credi oportere et non oportere; rumoribus credi oportere et non oportere; testibus credi oportere et non oportere; quaestionibus credi oportere et non oportere; vitam ante actam spectari oportere et non oportere; eiusdem esse, qui in illa re peccarit, et hoc quoque admisisse, et non esse eiusdem; maxime spectari caussam oportere et non oportere. Atque hi quidem et si qui eiusmodi ex proprio argumento communes loci nascentur, in contrarias partes deducentur. 51. Certus autem locus est accusatoris, per quem auget facti atrocitatem, et alter, per quem negat malorum misereri oportere: defensoris, per quem calumnia accusatorum cum indignatione ostenditur et per quem cum conquestione misericordia captatur. Hi et ceteri loci omnes communes ex iisdem praeceptis sumuntur, quibus ceterae argumentationes; sed illae tenuius et acutius et subtilius tractantur; hi autem gravius et ornatius et quum verbis tum etiam sententiis excellentibus. In illis enim finis est, ut id quod dicitur verum esse videatur; in his, tametsi hoc quoque videri oportet, tamen finis est amplitudo. Nunc ad aliam constitutionem transeamus.

XVII. 52. Quum est nominis controversia, quia vis vocabuli definienda verbis est, constitutio definitiva dicitur. Eius generis exemplum huiusmodi potest esse: C. Flaminius is, qui consul rempublicam male gessit bello Punico secundo, quum tribunus plebis esset, invito senatu et omnino contra voluntatem omnium optimatum per seditionem ad populum legem agrariam ferebat. Hunc pater suus concilium plebis habentem de templo deduxit; arcessitur maiestatis. Intentio est: Maiestatem minuisti, quod tribunum plebis de templo deduxisti. Depulsio est: Non minui maiestatem. Quaestio est: Maiestatem minuerit? Ratio: In filium enim, quam habebam potestatem, ea sum usus. Rationis infirmatio: at enim, qui patria potestate, hoc est privata quadam, tribuniciam potestatem, hoc est, populi potestatem, infirmat, minuit is maiestatem. Iudicatio est: minuatne is maiestatem, qui in tribuniciam potestatem patria potestate utatur? Ad hanc iudicationem argumentationes omnes afferri oportebit.

53. Ac ne quis forte arbitretur nos non intelligere aliam quoque incidere constitutionem in hanc caussam, eam nos partem solam sumimus, in quam praecepta nobis danda sunt. Omnibus autem partibus hoc in libro explicatis, quivis omni in caussa, si diligenter attendet, omnes videbit constitutiones et earum partes et controversias, si quae forte in eas incident. Nam de omnibus perscribemus. Primus ergo accusatoris locus est eius nominis, cuius de vi quaeritur, brevis et aperta et ex hominum opinione definitio, hoc modo: Maiestatem minuere est de dignitate aut amplitudine aut potestate populi aut eorum, quibus populus potestatem dedit, aliquid derogare. Hoc si breviter expositum, pluribus verbis est et rationibus confirmandum et, ita esse, ut descripseris, ostendendum. Postea ad id, quod definieris, factum eius, qui accusabitur, adiungere oportebit et ex eo, quod ostenderis esse, verbi caussa maiestatem minuere, docere adversarium maiestatem minuisse et hunc locum totum communi loco confirmare, per quem ipsius facti atrocitas aut indignitas aut omnino culpa cum indignatione augeatur. Post erit infirmanda adversariorum descriptio. 54. Ea autem infirmabitur, si falsa demonstrabitur. Hoc ex opinione hominum sumetur, quum, quemadmodum et quibus in rebus homines in consuetudine scribendi aut sermocinandi eo verbo uti soleant, considerabitur. Item infirmabitur, si turpis aut inutilis esse ostendetur eius descriptionis approbatio, et si, quae incommoda consecutura sint eo concesso, ostendetur; id autem ex honestatis et utilitatis partibus sumetur, de quibus in deliberationis praeceptis exponemus. Et si cum definitione nostra adversariorum definitionem conferemus et nostram veram, honestam, utilem esse demonstrabimus, illorum contra. 55. Quaeremus autem res aut maiore aut minore aut pari in negotio similes, ex quibus affirmetur nostra descriptio. XVIII. Iam si res plures erunt definiendae: ut si quaeratur: Fur sit an sacrilegus, qui vasa ex privato sacra surripuerit; erit utendum pluribus definitionibus; deinde simili ratione caussa tractanda. Locus autem communis in eius malitiam, qui non modo rerum, verum etiam verborum potestatem sibi arrogare conetur, ut et faciat quod velit, et id quod fecerit quo velit nomine appellet. Deinde defensoris primus locus est item nominis brevis et aperta et ex opinione hominum descriptio, hoc modo: Maiestatem minuere est aliquid de republica, quum potestatem

non habeas, administrare. Deinde huius confirmatio similibus et exemplis et rationibus. Postea sui facti ab illa definitione separatio. Deinde locus communis, per quem facti utilitas aut honestas adaugetur. 56. Deinde sequitur adversariorum definitionis reprehensio, quae iisdem ex locis omnibus, quos accusatori praescripsimus, conficitur; et cetera post eadem praeter communem locum inducentur. Locus autem communis erit defensoris is, per quem indignabitur accusatorem sui periculi caussa non res solum convertere, verum etiam verba commutare conari. Nam illi quidem communes loci, qui aut calumniae accusatorum demonstrandae aut misericordiae captandae aut facti indignandi aut a misericordia deterrendi caussa sumuntur, ex periculi magnitudine, non ex caussae genere ducuntur. Quare non in omnem caussam, sed in omne caussae genus incidunt. Eorum mentionem in coniecturali constitutione fecimus. Inductione autem, quum caussa postulabit, utemur.

XIX. 57. Quum autem actio tralationis aut commutationis indigere videtur, quod non aut is agit, quem oportet, aut cum eo, quicum oportet, aut apud quos, qua lege, qua poena, quo crimine, quo tempore oportet, constitutio tralativa appellatur. Eius nobis exempla permulta opus sunt, si singula tralationum genera quaeramus; sed quia ratio praeceptorum similis est, exemplorum multitudine supersedendum est. Atque in nostra quidem consuetudine multis de caussis fit, ut rarius incidant tralationes. Nam et praetoriis exceptionibus multae excluduntur actiones et ita ius civile habemus constitutum, ut caussa cadat is, qui non quemadmodum oportet egerit. 58. Quare in iure plerumque versantur. Ibi enim et exceptiones postulantur et quodammodo agendi potestas datur et omnis conceptio privatorum iudiciorum constituitur. In ipsis autem iudiciis rarius incidunt et tamen, si quando incidunt, eiusmodi sunt, ut per se minus habeant firmitudinis, confirmentur autem assumpta alia aliqua constitutione: ut in quodam iudicio, quum venefici cuiusdam nomen esset delatum et, quia parricidii caussa subscripta esset, extra ordinem esset acceptum, quum in accusatione alia quaedam crimina testibus et argumentis confirmarentur, parricidii autem solum mentio facta esset; defensor in hoc ipso multum oportet et diu consistat: quum de nece parentis nihil demonstratum sit, indignum facinus esse, ea poena afficere eum, qua parricidae afficiuntur; id autem, si damnetur, fieri necesse esse, quoniam et id caussae subscriptum et ex ea re nomen extra ordinem sit acceptum. 59. Ea igitur poena si affici reum non oporteat, damnari quoque non oportere, quoniam ea poena damnationem necessario consequatur. Hic defensor poenae commutationem ex tralativo genere inducendo totam infirmabit accusationem. Verum tamen ceteris quoque criminibus defendendis coniecturali constitutione tralationem confirmabit. XX. Exemplum autem tralationis in caussa positum nobis sit huiusmodi: Quum ad vim faciendam quidam armati venissent, armati contra praesto fuerunt, et cuidam equiti Romano quidam ex armatis resistenti gladio manum praecidit. Agit is, cui manus praecisa est, iniuriarum: postulat is, quicum agitur, a praetore exceptionem, Extra quam in reum capitis praeiudicium fiat. 60. Hic is, qui agit, iudicium purum postulat; ille, quicum agitur, exceptionem addi ait oportere. Quaestio est: Excipiendum sit, an non. Ratio: Non enim oportet recuperatorio iudicio eius maleficii, de quo inter sicarios quaeritur, praeiudicium fieri. Infirmatio rationis: Eiusmodi sunt iniuriae, ut de iis indignum sit non primo quoque tempore iudicari. Iudicatio: Atrocitas iniuriarum satisne caussae sit, quare, dum de ea iudicatur, de aliquo maiore maleficio, de quo iudicium comparatum sit, praeiudicetur. Atque exemplum quidem hoc est. In omni autem caussa ab utroque quaeri oportebit, a quo et per quos et quo modo et quo tempore aut agi aut iudicari aut quid statui de ea re conveniat. 61. Id ex partibus iuris, de quibus post dicendum est, sumi oportebit et ratiocinari, quid in similibus rebus fieri soleat, et videre, utrum malitia aliud agatur, aliud simuletur, an stultitia, an necessitudine, quod alio modo agi non possit, an occasione agendi sic sit iudicium aut actio constituta, an recte, sine ulla re eiusmodi res agatur. Locus autem communis contra eum, qui tralationem inducet: fugere iudicium ac poenam, quia caussae diffidat. A tralatione autem: omnium fore perturbationem, si non ita res agantur et in iudicium veniant, quo pacto oporteat; hoc est, si aut cum eo agatur, quicum non oporteat, aut alia poena, alio crimine, alio tempore; atque hanc rationem ad perturbationem iudiciorum omnium pertinere. Tres igitur eae constitutiones, quae partes non habent, ad hunc modum tractabuntur. Nunc generalem constitutionem et partes eius consideremus.

XXI. 62. Quum, et facto et facti nomine concesso neque ulla actionis illata controversia, vis et natura et genus negotii ipsius quaeritur, constitutionem generalem appellamus. Huius primas esse partes duas nobis videri diximus, negotialem et iuridicialem. Negotialis est, quae in ipso negotio iuris civilis habet implicatam controversiam. Ea est huiusmodi: Quidam pupillum heredem fecit; pupillus autem ante mortuus est, quam in suam tutelam veniret. De hereditate ea, quae pupillo venit, inter eos, qui patris pupilli heredes secundi sunt, et inter agnatos pupilli controversia est. Possessio heredum secundorum est. Intentio est agnatorum: Nostra pecunia est, de qua is, cuius agnati sumus, testatus non est. Depulsio est: Immo nostra, qui heredes secundi testamento patris sumus. Quaestio est: Utrorum sit? Ratio est: Pater enim et sibi et filio testamentum scripsit, dum is pupillus esset. Quare, quae filii fuerunt, testamento patris nostra fiant necesse est. Infirmatio est rationis: Immo pater sibi scripsit et secundum heredem non filio, sed sibi iussit esse. Quare, praeterquam quod ipsius fuit, testamento illius vestrum esse non potest. Iudicatio: Possitne quisquam de filii pupilli re testari; an heredes secundi ipsius patrisfamilias, non filii quoque eius pupilli heredes sint? 63. Atque hoc non alienum est, quod ad multa pertineat, ne aut nusquam aut usquequaque dicatur, hic admonere. Sunt caussae, quae plures habent rationes in simplici constitutione; quod fit, quum id, quod factum est aut quod defenditur, pluribus de caussis rectum aut probabile videri potest, ut in hac ipsa caussa. Supponatur enim ab heredibus haec ratio: Unius enim pecuniae plures dissimilibus de caussis heredes esse non possunt, nec umquam factum est, ut eiusdem pecuniae alius testamento, alius lege heres esset: 64. infirmatio haec erit: Non est una pecunia, propterea quod altera iam erat pupilli adventitia; cuius heres non, illo tempore, testamento quisquam scriptus erat, si

quid pupillo accidisset, et de altera, patris etiam nunc mortui voluntas plurimum valebat, quae iam mortuo pupillo suis heredibus concedebat. Iudicatio est: Utrius pecunia fuerit? Ac, si hac erunt usi in firmatione: Posse plures esse unius pecuniae heredes dissimilibus de caussis, de eo ipso iudicatio nascitur: Possintne eiusdem pecuniae plures dissimilibus generibus esse heredes.

XXII. Ergo una in constitutione intellectum est, quomodo et rationes et rationum infirmationes et propterea iudicationes plures fiant. 65. Nunc huius generis praecepta videamus. Utrisque aut etiam omnibus, si plures ambigent, ius ex quibus rebus constet, considerandum est. Initium ergo eius ab natura ductum videtur; quaedam autem ex utilitatis ratione aut perspicua nobis aut obscura in consuetudinem venisse; post autem approbata quaedam a consuetudine aut a vero utilia visa legibus esse firmata; ac naturae quidem ius esse, quod nobis non opinio, sed quaedam innata vis afferat, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem. 66. Religionem eam, quae in metu et caerimonia Deorum sit, appellant; pietatem, quae erga patriam aut parentes aut alios sanguine coniunctos officium conservare moneat; gratiam, quae in memoria et remuneratione officiorum et honoris et amicitiarum observantiam teneat; vindicationem, per quam vim et contumeliam defendendo aut ulciscendo propulsamus a nobis et a nostris, qui nobis esse cari debent, et per quam peccata punimus; observantiam, per quam aetate aut sapientia aut honore aut aliqua dignitate antecedentes veremur et colimus; veritatem, per quam damus operam, ne quid aliter, quam confirmaverimus, fiat aut factum aut futurum sit. 67. Ac naturae quidem iura minus ipsa quaeruntur ad hanc controversiam, quod neque in hoc civili iure versantur et a vulgari intelligentia remotiora sunt; ad similitudinem vero aliquam aut ad rem amplificandam saepe sunt inferenda. Consuetudinis autem ius esse putatur id, quod voluntate omnium sine lege vetustas comprobarit. In ea autem quaedam sunt iura ipsa iam certa propter vetustatem. Quo in genere et alia sunt multa et eorum multo maxima pars, quae praetores edicere consuerunt. Quaedam autem genera iuris iam certa consuetudine facta sunt; quod genus, pactum, par, iudicatum. 68. Pactum est, quod inter aliquos convenit, quod iam ita iustum putatur, ut iure praestare dicatur. Par, quod in omnes aequabile est. Iudicatum, de quo iam ante sententia alicuius aut aliquorum constitutum est. Iam iura legitima ex legibus cognosci oportebit. His ergo ex partibus iuris, quidquid aut ex ipsa re aut ex simili aut ex maiore minoreve nasci videbitur, attendere atque elicere pertentando unam quamque iuris partem oportebit. Locorum autem communium quoniam (ut ante dictum est) duo sunt genera, quorum alterum dubiae rei, alterum certae continet amplificationem, quid ipsa caussa det, et quid augeri per communem locum possit et oporteat, considerabitur. Nam certi, qui in omnes incidant, loci praescribi non possunt; in plerisque fortasse ab auctoritate iurisconsultorum et contra auctoritatem dici oportebit. Attendendum est autem et in hac et in omnibus, num quos locos communes praeter eos, quos nos exposuimus, ipsa res ostendat. Nunc iuridiciale genus et partes eius consideremus.

XXIII. 69. Iuridicialis est, in qua aequi et iniqui natura et praemii aut poenae ratio quaeritur. Huius partes sunt duae, quarum alteram absolutam, assumptivam alteram nominamus. Absoluta est, quae ipsa in se, non ut negotialis implicite et abscondite, sed patentius et expeditius recti et non recti quaestionem continet. Ea est huiusmodi: Quum Thebani Lacedaemonios bello superavissent, et fere mos esset Graiis, quum inter se bellum gessissent, ut ii, qui vicissent, tropaeum aliquod in finibus statuerent victoriae modo in praesentia declarandae caussa, non ut in perpetuum belli memoria maneret, aeneum statuerunt tropaeum. Accusantur apud Amphictyonas, id est apud commune Graeciae concilium. 70. Intentio est: Non oportuit. Depulsio est: Oportuit. Quaestio est: Oportueritne? Ratio est: Eam enim ex bello gloriam virtute peperimus, ut eius aeterna insignia posteris nostris relinquere vellemus. Infirmatio est: Attamen aeternum inimicitiarum monumentum Graios de Graiis statuere non oportet. Iudicatio est: Quum summae virtutis concelebrandae caussa Graii de Graiis aeternum inimicitiarum monumentum statuerunt, rectene an contra fecerint. Hanc ideo rationem subiecimus, ut hoc caussae genus ipsum, de quo agimus, cognosceretur. Nam si eam supposuissemus, qua fortasse usi sunt: Non enim iuste neque pie bellum gessistis; in relationem criminis delaberemur, de qua post loquemur. Utrumque autem caussae genus in hanc caussam incidere perspicuum est. In hanc argumentationes ex iisdem locis sumendae sunt atque in caussam negotialem, qua de ante dictum est. 71. Locos autem communes et ex caussa ipsa, si quid inerit indignationis aut conquestionis, et ex iuris utilitate et natura multos et graves sumere licebit et oportebit, si caussae dignitas videbitur postulare.

XXIV. Nunc assumptivam partem iuridicialis consideremus. Assumptiva igitur tum dicitur, quum ipsum ex se factum probari non potest, aliquo autem foris adiuncto argumento defenditur. Eius partes sunt quattuor: comparatio, relatio criminis, remotio criminis, concessio. 72. Comparatio est, quum aliquod factum, quod per se ipsum non sit probandum, ex eo, cuius id caussa factum est, defenditur. Ea est huiusmodi: Quidam imperator, quum ab hostibus circumsideretur neque effugere ullo modo posset, depactus est cum eis, ut arma et impedimenta relinqueret, milites educeret; itaque fecit; armis et impedimentis amissis, praeter spem milites conservavit. Accusatur maiestatis. Incurrit huc definitio: sed nos hunc locum, de quo agimus, consideremus. 73. Intentio est: Non oportuit arma et impedimenta relinquere. Depulsio est: Oportuit. Quaestio est: Oportueritne? Ratio est: Milites enim omnes periissent. Infirmatio est aut coniecturalis: Non periissent: aut altera coniecturalis: Non ideo fecisti. Ex quibus sunt iudicationes: Periissentne? et: Ideone fecerit? aut haec comparativa, cuius nunc indigemus: At enim satius fuit amittere milites, quam arma et impedimenta concedere hostibus. Ex qua iudicatio nascitur: Quum omnes perituri milites essent, nisi ad hanc pactionem venissent, utrum satius fuerit amittere milites, an ad hanc conditionem venire? 74. Hoc caussae genus ex his locis tractare oportebit et adhibere ceterarum quoque constitutionum rationem atque praecepta; ac maxime coniecturis faciendis infirmare illud, quod cum eo, quod crimini dabitur, ii, qui accusabuntur, comparabunt. Id fiet, si aut id, quod

dicent defensores futurum fuisse, nisi id factum esset, quo de facto iudicium est, futurum fuisse negabitur; aut si alia ratione et aliam ob caussam, ac dicet se reus fecisse, demonstrabitur esse factum. Eius rei confirmatio et item contraria de parte infirmatio ex coniecturali constitutione sumetur. Sin autem certo nomine maleficii vocabitur in iudicium, sicut in hac caussa, (nam maiestatis arcessitur,) definitione et definitionis praeceptis uti oportebit. XXV. Atque hoc quidem plerumque in genere accidit, ut et coniectura et definitione utendum sit. Sin aliud quoque aliquod genus incidet, eius generis praecepta licebit huc pari ratione transferre. Nam accusatori maxime est in hoc elaborandum, ut id ipsum factum, propter quod sibi reus concedi putat oportere, quam plurimis infirmet rationibus. Quod facile est, si quam plurimis constitutionibus aggreditur id improbare. 75. Ipsa autem comparatio, separata a ceteris generibus controversiarum, sic ex sua vi considerabitur, si illud, quod comparabitur, aut non honestum aut non utile aut non necessarium fuisse aut non tanto opere utile aut non tanto opere honestum aut non tanto opere necessarium demonstrabitur. Deinde oportet accusatorem illud, quod ipse arguat, ab eo, quod defensor comparat, separare. Id autem faciet, si demonstrabit non ita fieri solere neque oportere neque esse rationem, quare hoc propter hoc fiat, ut propter salutem militum ea, quae salutis caussa comparata sunt, hostibus tradantur. Postea comparare oportebit cum beneficio maleficium et omnino id, quod arguitur, cum eo, quod factum ab defensore laudatur aut faciendum fuisse demonstratur, contendere et, hoc extenuando, maleficii magnitudinem simul adaugere. Id fieri poterit, si demonstrabitur honestius, utilius, magis necessarium fuisse id, quod vitarit reus, quam illud, quod fecerit. 76. Honesti autem et utilis et necessarii vis et natura in deliberationis praeceptis cognoscetur. Deinde oportebit ipsam illam comparativam iudicationem exponere tamquam caussam deliberativam et de ea ex deliberationis praeceptis deinceps dicere. Sit enim haec iudicatio, quam ante exposuimus: Quum omnes perituri milites essent, nisi ad hanc pactionem venissent, utrum satius fuerit perire milites, an ad hanc pactionem venire. Hoc ex locis deliberationis, quasi aliquam in consultationem res veniat, tractari oportebit. XXVI. Defensor autem, quibus in locis ab accusatore aliae constitutiones erunt inductae, in iis ipse quoque ex iisdem constitutionibus defensionem comparabit; ceteros autem omnes locos, qui ad ipsam comparationem pertinebunt, ex contrario tractabit. 77. Loci communes inerunt, accusatoris in eum, qui quum de facto turpi aliquo aut inutili aut utroque fateatur, quaerat tamen aliquam defensionem, et facti inutilitatem aut turpitudinem cum indignatione proferre; defensoris, nullum factum inutile neque turpe, neque item utile neque honestum putari oportere, nisi, quo animo, quo tempore, qua de caussa factum sit, intelligatur; qui locus ita communis est, ut bene tractatus in hac caussa magno ad persuadendum momento futurus sit; et alter locus, per quem magna cum amplificatione beneficii magnitudo ex utilitate aut honestate aut facti necessitudine demonstratur; 78. et tertius, per quem res expressa verbis ante oculos eorum, qui audiunt, ponitur, ut ipsi se quoque idem facturos fuisse arbitrentur, si sibi illa res atque ea faciendi caussa per idem tempus accidisset.

Relatio criminis est, quum reus, id quod arguitur confessus, alterius se inductum peccato iure fecisse demonstrat. Ea est huiusmodi: Horatius occisis tribus Curiatiis et duobus amissis fratribus domum se victor recepit. Is animadvertit sororem suam de fratrum morte non laborantem, sponsi autem nomen appellantem identidem Curiatii cum gemitu et lamentatione: indigne passus, virginem occidit: accusatur. 79. Intentio est: Iniuria sororem occidisti. Depulsio est: Iure occidi. Quaestio est: Iurene occiderit. Ratio est: illa enim hostium mortem lugebat, fratrum negligebat; me et populum Romanum vicisse moleste ferebat. Infirmatio est: Tamen a fratre indemnatam necari non oportuit. Ex qua iudicatio fit: Quum Horatia fratrum mortem negligeret, hostium lugeret, fratris et populi Romani victoria non gauderet, oportueritne eam a fratre indemnatam necari? XXVII. Hoc in genere caussae primum, si quid ex ceteris dabitur constitutionibus, sumi oportebit, sicuti in comparatione praeceptum est; postea, si qua facultas erit, per aliquam constitutionem illum, in quem crimen transferetur, defendere; 80. deinde, levius esse, quod in alterum peccatum reus transferat, quam quod ipse susceperit; postea tralationis partibus uti et ostendere, a quo et per quos et quo modo et quo tempore aut agi aut iudicari aut statui de ea re convenerit; ac simul ostendere non oportuisse ante supplicium, quam iudicium, interponere. Tum leges quoque et iudicia demonstranda sunt, per quae potuerit id peccatum, quod sponte sua reus punitus sit, moribus et iudicio vindicari. Deinde negare debebit audiri oportere id, quod in eum criminis conferatur, de quo is ipse, qui conferat, iudicium fieri noluerit; et id, quod iudicatum non sit, pro infecto haberi oportere: 81. postea impudentiam demonstrare eorum, qui eum nunc apud iudices accusent, quem sine iudicibus ipsi condemnarint, et de eo iudicium faciant, de quo iam ipsi supplicium sumpserint. Postea perturbationem iudicii futuram [dicemus], et iudices longius, quam potestatem habeant, progressuros, si simul et de reo et de eo, quem reus arguat, iudicarint; deinde, hoc si constitutum sit, ut peccata homines peccatis et iniurias iniuriis ulciscantur, quantum incommodorum consequatur; ac si idem facere ipse, qui nunc accuset, voluisset, ne hoc quidem ipso quidquam opus fuisse iudicio; si vero ceteri quoque idem faciant, omnino iudicium nullum futurum. 82. Postea demonstrabitur, ne si iudicio quidem illa damnata esset, in quam id crimen ab reo conferatur, potuisse hunc ipsum de illa supplicium sumere; quare esse indignum, eum, qui ne de damnata quidem poenas sumere potuisset, de ea supplicium sumpsisse, quae ne adducta quidem sit in iudicium. Deinde postulabit, ut legem, qua lege fecerit, proferat. Deinde, quemadmodum in comparatione praecipiebamus, ut illud, quod comparabatur, extenuaretur ab accusatore quam maxime, sic in hoc genere oportebit illius culpam, in quem crimen transferetur, cum huius maleficio, qui se iure fecisse dicat, comparare. Postea demonstrandum est, non esse illud eiusmodi, ut ob id hoc fieri conveniret. Extrema est, ut in comparatione, assumptio iudicationis et de ea per amplificationem ex deliberationis praeceptis dictio. XXVIII. 83. Defensor autem, quae per alias constitutiones inducentur, ex iis locis, qui traditi sunt, infirmabit; ipsam autem relationem comprobabit, primum augendo eius, in quem refert crimen, culpam et audaciam, et quam maxime per indignationem, si

[illegible] comparatione [illegible] ponendo. Postea licebit demonstrando [illegible] si ille permansisset [illegible] illus- [illegible] Deinde oportebit eos locos qui ita erunt ab accusatore tractati, ut refelli et contrariam in partem converti possint, quo in genere sunt tres extremi, contrariis rationibus infirmare. Si illa autem [illegible] per quam perturbationem fore omnium iudiciorum demonstrarit, si de indemnato supplicii sumendi potestas data sit, levabitur, primum si eiusmodi demonstrabitur iniuria, ut non modo viro bono, verum omnino homini libero videatur non fuisse toleranda: deinde ita perspicua, ut ne ab ipso quidem, qui fecisset, in dubium vocaretur; deinde eiusmodi, ut in eam is maxime debuerit animadvertere, qui animadverterit; ut non tam rectum, non tam fuerit honestum, in iudicium illam rem pervenire, quam eo modo atque ab eo vindicari, quo modo et a quo sit vindicata; postea sic rem fuisse apertam, ut iudicium de ea re fieri nihil attinuerit. 85. Atque hic demonstrandum est rationibus et similibus rebus, permultas ita atroces et perspicuas res esse, ut de his non modo non necesse sit, sed ne utile quidem, quam mox iudicium fiat, exspectare. Locus communis accusatoris in eum, qui, quum id quod arguitur negare non possit, tamen aliquid sibi spei comparet ex iudiciorum perturbatione. Atque hic utilitatis iudiciorum demonstratio et de eo conquestio, qui supplicium dederit indemnatus; in eius autem, qui sumpserit, audaciam et crudelitatem indignatio. 86. Ab defensore, in eius, quem ultus sit, audaciam conquestio: rem non ex nomine ipsius negotii, sed ex consilio eius, qui fecerit, et caussa et tempore considerari oportere; quid mali futurum sit aut ex iniuria aut ex scelere alicuius, nisi tanta et tam perspicua audacia ab eo, ad cuius famam aut ad parentes aut ad liberos pertinuerit aut ad aliquam rem, quam caram esse omnibus aut necesse est aut oportet esse, fuerit vindicata.

XXIX. Remotio criminis est, quum eius intentio facti, quod ab adversario infertur, in alium aut in aliud demovetur. Id fit bipartito: nam tum caussa tum res ipsa removetur. 87. Caussae remotionis hoc nobis exemplo sit: Rhodii quosdam legarunt Athenas. Legatis quaestores sumptum, quem oportebat dari, non dederunt. Legati profecti non sunt. Accusantur. Intentio est: Proficisci oportuit. Depulsio est: Non oportuit. Quaestio est: Oportueritne. Ratio est: Sumptus enim, qui de publico dari solet, is ab quaestore non est datus. Infirmatio est: Vos tamen id, quod publice vobis datum erat negotii, conficere oportebat. Iudicatio est: Quum iis, qui legati erant, sumptus, qui de publico debebatur, non daretur, oportueritne eos conficere nihilo minus legationem. Hoc in genere primum, sicut in ceteris, si quid aut ex coniecturali aut ex alia constitutione sumi possit, videre * oportebit. Deinde pleraque et ex comparatione et ex relatione criminis in hanc quoque caussam convenire poterunt. 88. Accusator autem illum, cuius culpa id factum reus dicet, primum defendet, si poterit; sin minus poterit, negabit ad hoc iudicium illius, sed huius, quem ipse accuset, culpam pertinere. Postea dicet suo quemque officio consulere oportere; nec, si ille peccasset, hunc oportuisse peccare: deinde si ille deliquerit, separatim illum, sicut hunc, accusari oportere et non cum huius defensione coniungi illius accusationem. Defensor autem quum cetera, si quae ex aliis incident constitutionibus pertractarit, de ipsa remotione sic argumentabitur. 89. Primum, cuius acciderit culpa, demonstrabit; deinde, quum id alienum culpa sit [illegible] ostendet se aut non potuisse aut non debuisse id facere, quod accusator dicat oportuisse; quod non potuerit, ex utilitatis partibus, in quibus est necessitudinis vis implicata; quod non debuerit, ex honestate considerabitur. De utroque distinctius in deliberativo genere dicetur. Deinde omnia facta esse ab reo, quae in ipsius fuerint potestate; quod minus, quam convenerit, factum sit, culpa id alterius accidisse. 90. Deinde in alterius culpa exponenda demonstrandum est, quantum voluntatis et studii fuerit in ipso; et id signis confirmandum huiusmodi: ex cetera diligentia, ex ante factis aut dictis; atque hoc ipsi utile fuisse facere, inutile autem non facere, et cum cetera vita magis hoc fuisse consentaneum, quam quod propter alterius culpam non fecerit. XXX. Sin autem non in hominem certum, sed in rem aliquam caussa demovebitur, ut in hac eadem re, si quaestor mortuus esset et idcirco legatis pecunia data non esset, accusatione alterius et culpae depulsione dempta ceteris similiter uti locis oportebit et ex concessionis partibus, quae convenient, assumere; de quibus post nobis dicendum erit. 91. Loci autem communes iidem utrisque fere, qui superioribus assumptivis, incident; hi tamen certissime: accusatoris, facti indignatio; defensoris, quum in alio culpa sit, in ipso non sit, supplicio se affici non oportere.

Ipsius autem rei fit remotio, quum id, quod datur crimini, negat neque ad se neque ad officium suum reus pertinuisse; nec, si quid in eo sit delictum, sibi attribui oportere. Id caussae genus est huiusmodi: In eo foedere, quod factum est quondam cum Samnitibus, quidam adolescens nobilis porcam sustinuit iussu imperatoris. Foedere autem ab senatu improbato et imperatore Samnitibus dedito, quidam in senatu eum quoque dicit, qui porcam tenuerit, dedi oportere. 92. Intentio est: Dedi oportet. Depulsio est: Non oportet. Quaestio est: Oporteatne? Ratio est: Non enim meum fuit officium nec mea potestas, quum et id aetatis et privatus essem et esset summa cum auctoritate et potestate imperator, qui videret, ut satis honestum foedus feriretur. Infirmatio est: At enim quoniam tu particeps factus es in turpissimo foedere summae religionis, dedi te convenit. Iudicatio est: Quum is, qui potestatis nihil habuerit, iussu imperatoris in foedere et in tanta religione interfuerit, dedendus sit hostibus, necne? Hoc genus caussae cum superiore hoc differt, quod in illo concedit se reus oportuisse facere id, quod fieri dicat accusator oportuisse, sed alicui rei aut homini caussam attribuit, quae voluntati suae fuerit impedimento, sine concessionis partibus; nam earum maior quaedam vis est; quod paullo post intelligetur. 93. In hoc autem non accusare alterum nec culpam in alium transferre debet, sed demonstrare eam rem nihil ad se neque ad potestatem neque ad officium suum pertinuisse aut pertinere. Atque in hoc genere hoc accidit novi, quod accusator quoque saepe ex remotione criminationem conficit. Ut si qui eum accuset, qui, quum praetor esset, in expeditionem ad arma populum vocarit, quum consules adessent. Nam ut in superiore exemplo reus ab suo officio et a sua potestate factum demovebat, sic in hoc ab eius officio ac potestate, qui accusatur, ipse accusator factum remo-

vendo hac ipsa ratione confirmat accusationem. 94. In hac ab utroque ex omnibus honestatis et utilitatis partibus, exemplis, signis, ratiocinando, quid cuiusque officii, iuris, potestatis sit, quaeri oportebit et, fueritne ei, quo de agitur, id iuris, officii, potestatis attributum, necne. Locos autem communes ex ipsa re, si quid indignationis ac conquestionis habebit, sumi oportebit.

XXXI. Concessio est, per quam non factum ipsum probatur ab reo, sed ut ignoscatur, id petitur: cuius partes sunt duae, purgatio et deprecatio. Purgatio est, per quam eius, qui accusatur, non factum ipsum, sed voluntas defenditur. Ea habet partes tres, imprudentiam, casum, necessitudinem. 95. Imprudentia est, quum scisse aliquid is, qui arguitur, negatur; ut apud quosdam lex erat: Ne quis Dianae vitulum immolaret. Nautae quidam, quum adversa tempestate in alto iactarentur, voverunt, si eo portu, quem conspiciebant, potiti essent, ei deo, qui ibi esset, se vitulum immolaturos. Casu erat in eo portu fanum Dianae eius, cui vitulum immolari non licebat. Imprudentes legis, quum exissent, vitulum immolaverunt. Accusantur. Intentio est: Vitulum immolastis ei deo, cui non licebat. Depulsio est in concessione posita. Ratio est: Nescivi non licere. Infirmatio est: Tamen, quoniam fecisti quod non licebat, ex lege supplicio dignus es. Iudicatio est: Quum id fecerit, quod non oportuerit, et id non oportere nescierit, sitne supplicio dignus? 96. Casus autem inferetur in concessionem, quum demonstrabitur aliqua fortunae vis voluntati obstitisse, ut in hac: Quum Lacedaemoniis lex esset, ut, hostias nisi ad sacrificium quoddam redemptor praebuisset, capitale esset: hostias is, qui redemerat, quum sacrificii dies instaret, in urbem ex agro coepit agere. Tum subito magnis commotis tempestatibus fluvius Eurotas is, qui propter Lacedaemonem fluit, ita magnus et vehemens factus est, ut eo traduci victimae nullo modo possent. 97. Redemptor suae voluntatis ostendendae caussa hostias constituit omnes in litore, ut, qui trans flumen essent, videre possent. Quum omnes studio eius subitam fluminis magnitudinem scirent fuisse impedimento, tamen quidam capitis arcessierunt. Intentio est: Hostiae, quas debuisti ad sacrificium, praesto non fuerunt. Depulsio est concessio. Ratio: Flumen enim subito accrevit et ea re traduci non potuerunt. Infirmatio est: Tamen, quoniam, quod lex iubet, factum non est, supplicio dignus es. Iudicatio est: Quum in ea re contra legem redemptor fecerit, qua in re studio eius subita fluminis obstiterit magnitudo, supplicione dignus sit? XXXII. 98. Necessitudo autem infertur, quum vi quadam reus id, quod fecerit, fecisse defenditur, hoc modo: Lex est apud Rhodios, ut, si qua rostrata in portu navis deprehensa sit, publicetur. Quum magna in alto tempestas esset, vis ventorum invitis nautis Rhodiorum in portum navim coëgit. Quaestor navim populi vocat. Navis dominus negat oportere publicari. Intentio est: Rostrata navis in portu deprehensa est. Depulsio: concessio. Ratio: Vi et necessario sumus in portum coacti. Infirmatio est: Navim ex lege tamen populi esse oportet. Iudicatio est: Quum rostratam navim in portu deprehensam lex publicarit quumque haec navis invitis nautis vi tempestatis in portum coniecta sit; oporteatne eam publicari? 99. Horum trium generum idcirco unum in locum contulimus exempla, quod similis in ea praeceptio argumentorum traditur. Nam in his omnibus primum, si quid res ipsa dabit facultatis, coniecturam induci ab accusatore oportebit, ut id, quod voluntate factum negabitur, consulto factum suspicione aliqua demonstretur; deinde inducere definitionem necessitudinis aut casus aut imprudentiae et exempla ad eam definitionem adiungere, in quibus imprudentia fuisse videatur aut casus aut necessitudo, et ab his id, quod reus inferat, separare, id est ostendere dissimile, quod levius, facilius, non ignorabile, non fortuitum, non necessarium fuerit; postea demonstrare potuisse vitari; et hac ratione provideri potuisse, si hoc aut illud fecisset, aut ni sic fecisset, praecaveri; et definitionibus ostendere, non hanc imprudentiam aut casum aut necessitudinem, sed inertiam, negligentiam, fatuitatem nominari oportere. 100. Ac si qua necessitudo turpitudinem videbitur habere, oportebit per locorum communium implicationem redarguentem demonstrare quidvis perpeti, mori denique satius fuisse, quam eiusmodi necessitudini obtemperare. Atque tum ex iis locis, de quibus in negotiali parte dictum est, iuris et aequitatis naturam oportebit quaerere et quasi in absoluta iuridiciali per se hoc ipsum ab rebus omnibus separatim considerare. Atque hoc in loco, si facultas erit, exemplis eorum hominum uti oportebit, quibus in simili excusatione non sit ignotum; et contentione, magis illis ignoscendum fuisse; et deliberationis partibus, turpe aut inutile esse concedi eam rem, quae ab adversario commissa sit; permagnum esse et magno futurum detrimento, si ea res ab iis, qui potestatem habent vindicandi, neglecta sit. XXXIII. 101. Defensor autem conversis omnibus his partibus poterit uti. Maxime autem in voluntate defendenda commorabitur et in ea re adaugenda, quae voluntati fuerit impedimento; et se plus, quam fecerit, facere non potuisse; et in omnibus rebus voluntatem spectari oportere; et se convinci non posse, quod non absit a culpa; et suo nomine communem hominum infirmitatem posse damnari. Deinde nihil indignius esse, quam eum, qui culpa careat, supplicio non carere. Loci autem communes accusatoris, unus in confessionem, et alter, quanta potestas peccandi relinquatur, si semel institutum sit, ut non de facto, sed de facti caussa quaeratur: 102. defensoris conquestio calamitatis eius, quae non culpa, sed vi maiore quadam acciderit, et de fortunae potestate et hominum infirmitate, et uti suum animum, non eventum considerent. In quibus omnibus conquestionem suarum aerumnarum et crudelitatis adversariorum indignationem inesse oportebit. Ac neminem mirari conveniet, si aut in his aut in aliis exemplis scripti quoque controversiam adiunctam videbit. Quo de genere post erit nobis separatim dicendum, propterea quod quaedam genera caussarum simpliciter et ex sua vi considerantur; quaedam autem sibi aliud quoque aliquod controversiae genus assumunt. 103. Quare omnibus cognitis, non erit difficile in unam quamque caussam transferre, quod ex eo quoque genere conveniet: ut in his exemplis concessionis inest omnibus scripti controversia ea, quae ex scripto et sententia nominatur; sed quia de concessione loquebamur, in eam praecepta dedimus. Alio autem loco de scripto et sententia dicemus. Nunc in alteram concessionis partem [considerationem] intendemus.

XXXIV. 104. Deprecatio est, in qua non defensio facti, sed ignoscendi postulatio continetur. Hoc genus

vix in iudicio probari potest, ideo quod concesso peccato difficile est ab eo, qui peccatorum vindex esse debet, ut ignoscat, impetrare. Quare parte eius generis, quum caussam non in eo constitueris, uti licebit. Ut si pro aliquo claro aut forti viro, cuius in rempublicam multa sunt beneficia, dixeris, possis, quum videaris non uti deprecatione, uti tamen ad hunc modum: Quod si, iudices, hic pro suis beneficiis, pro suo studio, quod in vos semper habuit, tali suo tempore, multorum suorum recte factorum caussa, uni delicto ut ignosceretis, postularet, tam dignum vestra mansuetudine quam virtute huius esset, iudices, a vobis hanc rem, hoc postulante, impetrari. Deinde augere beneficia licebit et iudices per locum communem ad ignoscendi voluntatem deducere. 105. Quare hoc genus, quamquam in iudiciis non versatur, nisi quadam ex parte, tamen quia et pars haec ipsa inducenda nonnumquam est et in senatu aut in consilio saepe omni in genere tractanda, in id quoque praecepta ponemus. Nam in senatu et in consilio de Syphace diu deliberatum est; et de Q. Numitorio Pullo apud L. Opimium et eius consilium diu dictum est. Et magis in hoc quidem ignoscendi, quam cognoscendi postulatio valuit. Nam semper animo bono se in populum Romanum fuisse non tam facile probabat, quum coniecturali constitutione uteretur, quam ut propter posterius beneficium sibi ignosceretur, quum deprecationis partes adiungeret. XXXV. 106. Oportebit igitur eum, qui sibi ut ignoscatur postulabit, commemorare, si qua sua poterit, beneficia et, si poterit, ostendere ea maiora esse, quam haec, quae deliquerit, ut plus ab eo boni quam mali profectum esse videatur: deinde maiorum suorum beneficia, si qua exstabunt, proferre; deinde ostendere non odio neque crudelitate fecisse, quod fecerit, sed aut stultitia aut impulsu alicuius aut aliqua honesta aut probabili caussa; postea polliceri et confirmare se, et hoc peccato doctum et beneficio eorum, qui sibi ignoverint, confirmatum, omni tempore a tali ratione abfuturum; deinde spem ostendere aliquo se in loco magno iis, qui sibi concesserint, usui futurum: 107. postea, si facultas erit, se aut consanguineum aut iam a maioribus in primis amicum esse demonstrabit; et amplitudinem suae voluntatis et nobilitatem generis eorum, qui se salvum velint, et dignitatem ostendere et cetera [ea], quae personis ad honestatem et amplitudinem sunt attributa, cum conquestione, sine arrogantia, in se esse [demonstrabit], ut honore potius aliquo, quam ullo supplicio dignus esse videatur; deinde ceteros proferre, quibus maiora delicta concessa sint. Ac multum proficiet, si se misericordem in potestate et propensum ad ignoscendum fuisse ostendet. Atque ipsum illud peccatum erit extenuandum, ut quam minimum obfuisse videatur; et aut turpe aut inutile demonstrandum tali de homine supplicium sumere. XXXVI. 108. Deinde locis communibus misericordiam captare oportebit ex iis praeceptis, quae in primo libro sunt exposita. Adversarius autem malefacta augebit: nihil imprudenter, sed omnia ex crudelitate et malitia facta dicet; ipsum immisericordem, superbum fuisse; et, si poterit, ostendet semper inimicum fuisse et amicum fieri nullo modo posse. Si beneficia proferet, aut aliqua de caussa facta, non propter benevolentiam demonstrabit; aut postea odium esse acre susceptum; aut illa omnia maleficiis esse deleta; aut leviora beneficia, quam maleficia; aut, quum beneficiis honos habitus sit, pro maleficio poenam sumi oportere. 109. Deinde turpe esse aut inutile ignosci. Deinde de quo ut potestas esset saepe optarint, in eum potestate non uti summam esse stultitiam; et cogitare oportere, quem animum in eum vel quale odium habuerint. Locus autem communis erit indignatio maleficii et alter, eorum misereri oportere, qui propter fortunam, non propter malitiam in miseriis sint. Quoniam igitur in generali constitutione tamdiu propter eius partium multitudinem commoramur, ne forte varietate et dissimilitudine rerum diductus alicuius animus in quemdam errorem deferatur, quid etiam nobis ex eo genere restet, et quare restet, admonendum videtur.

Iuridicialem caussam esse dicebamus, in qua aequi et iniqui natura, et praemii aut poenae ratio quaereretur. Eas caussas, in quibus de aequo et iniquo quaeritur, exposuimus. XXXVII. 110. Restat nunc, ut de praemio et de poena explicemus. Sunt enim multae caussae, quae ex praemii alicuius petitione constant. Nam et apud iudices de praemio saepe accusatorum quaeritur, et a senatu aut a consilio aliquod praemium saepe petitur. Ac neminem conveniet arbitrari, nos, quum aliquod exemplum ponamus, quod in senatu agatur, ab iudiciali genere exemplorum recedere. Quidquid enim de homine probando aut improbando dicitur, quum ad eam dictionem sententiarum quoque ratio accommodetur, id non, si per sententiae dictionem agitur, deliberativum est; sed quia de homine statuitur, iudiciale est habendum. Omnino autem qui diligenter omnium caussarum vim et naturam cognoverit, tum genere tum etiam forma eas intelliget dissidere. Ceteris autem partibus aptas inter se omnes et aliam in aliam implicatam videbit. 111. Nunc de praemiis consideremus. L. Licinius Crassus consul quosdam in citeriore Gallia, nullo illustri neque certo duce neque eo nomine neque numero praeditos, ut digni essent, qui hostes populi Romani esse dicerentur, qui tunc excursionibus et latrociniis infestam provinciam redderent, consectatus est et confecit; Romam redit; triumphum ab senatu postulat. Hic et in deprecatione nihil [ad nos] attinet rationibus et infirmationibus rationum supponendis ad iudicationem pervenire; propterea quod, nisi alia quoque incidet constitutio aut pars constitutionis, simplex erit iudicatio et in quaestione ipsa continebitur. In deprecatione, huiusmodi: Oporteatne poena affici? in hac, huiusmodi: Oporteatne dari praemium? XXXVIII. 112. Nunc ad praemii quaestionem appositos locos exponemus. Ratio igitur praemii quattuor est in partes distributa: in beneficia, in hominem, in praemii genus, in facultates. Beneficia ex sua vi, ex tempore, ex animo eius, qui fecit, ex casu considerantur. Ex sua vi quaerentur hoc modo: magna an parva, facilia an difficilia, singularia sint an vulgaria, vera an falsa quadam exornatione honestentur; ex tempore autem, si tum, quum indigeremus: quum ceteri non possent aut nollent opitulari; si tum, quum spes deseruisset; ex animo, si non sui commodi caussa, sed eo consilio fecit omnia, ut hoc conficere posset; ex casu, si non fortuna, sed industria factum videbitur aut si industriae fortuna obstitisse. 113. In hominem autem, quibus rationibus vixerit, quid sumptus in eam rem aut laboris insumpserit; ecquid aliquando tale fecerit; num alieni laboris aut Deorum bonitatis praemium sibi postulet; num aliquando ipse talem ob caussam praemio aliquem affici

negarit oportere; aut num iam satis pro eo, quod fecerit, honos habitus sit; aut num necesse fuerit ei facere id, quod fecerit; aut num eiusmodi sit factum, ut, nisi fecisset, supplicio dignus esset, non, quia fecerit, praemio; aut num ante tempus praemium petat, et spem incertam certo venditet pretio: aut num, quod supplicium aliquod vitet, eo praemium postulet, uti de se praeiudicium factum esse videatur. XXXIX. In praemii autem genere, quid et quantum et quamobrem postuletur et quo et quanto quaeque res praemio digna sit, considerabitur; deinde, apud maiores quibus hominibus et quibus de caussis talis honos sit habitus, quaeretur; deinde, ne is honos nimium pervagetur. 114. Atque hic eius, qui contra aliquem praemium postulantem dicet, locus erit communis: praemia virtutis et officii sancta et casta esse oportere, neque ea aut cum improbis communicari aut in mediocribus hominibus pervulgari; et alter: minus homines virtutis cupidos fore, virtutis praemio pervulgato; quae enim rara et ardua sint, ea experiendo pulchra et iucunda hominibus videri; et tertius: si exsistant, qui apud maiores nostros ob egregiam virtutem tali honore dignati sunt, nonne de sua gloria, quum pari praemio tales homines affici videant, delibari putent? et eorum enumeratio et cum eis, quos contra dicat, comparatio. Eius autem, qui praemium petet, facti sui amplificatio et eorum, qui praemio affecti sunt, cum suis factis contentio. 115. Deinde ceteros a virtutis studio repulsum iri, si ipse praemio non sit affectus. Facultates autem considerantur, quum aliquod pecuniarum praemium postulatur; in quo, utrum copiane sit agri, vectigalium, pecuniae, an penuria, consideratur. Loci communes: facultates augere, non minuere oportere, et: impudentem esse, qui pro beneficio non gratiam, verum mercedem postulet; contra autem, de pecunia ratiocinari sordidum esse, quum de gratia referenda deliberetur; et, se non pretium pro facto, sed honorem ita uti factitatum sit pro beneficio postulare.

XL. Ac de constitutionibus quidem satis dictum est: nunc de iis controversiis, quae in scripto versantur, dicendum videtur. 116. In scripto versatur controversia, quum ex scriptionis ratione aliquid dubii nascitur. Id fit ex ambiguo, ex scripto et sententia, ex contrariis legibus, ex ratiocinatione, ex definitione. Ex ambiguo autem nascitur controversia, quum, quid senserit scriptor, obscurum est, quod scriptum duas pluresve res significat, ad hunc modum: Paterfamilias, quum filium heredem faceret, vasorum argenteorum centum pondo uxori suae sic legavit: HERES MEUS UXORI MEAE VASORUM ARGENTEORUM PONDO CENTUM, QUAE VOLET, DATO. Post mortem eius vasa magnifica et pretiose caelata petit a filio mater. Ille se, quae ipse vellet, debere dicit. Primum, si fieri poterit, demonstrandum est, non esse ambigue scriptum, propterea quod omnes in consuetudine sermonis sic uti soleant eo verbo uno pluribusve in eam sententiam, in quam is, qui dicet, accipiendum esse demonstrabit. 117. Deinde ex superiore et ex inferiore scriptura docendum id, quod quaeratur, fieri perspicuum. Quare si ipsa separatim ex se verba considerentur, omnia, aut pleraque ambigua visum iri; quae autem ex omni considerata scriptura perspicua fiant, haec ambigua non oportere existimari. Deinde, qua in sententia scriptor fuerit, ex ceteris eius scriptis et ex factis, dictis, animo atque vita eius sumi oportebit et eam ipsam scripturam, in qua inerit illud ambiguum, de quo quaeretur, totam omnibus ex partibus pertentare, si quid aut ad id appositum sit, quod nos interpretemur, aut ei, quod adversarius intelligat, adversetur. Nam facile, quid veri simile sit eum voluisse, qui scripsit, ex omni scriptura et ex persona scriptoris atque iis rebus, quae personis attributae sunt, considerabitur. 118. Deinde erit demonstrandum, si quid ex re ipsa dabitur facultatis, id, quod adversarius intelligat, multo minus commode fieri posse, quam id, quod nos accipimus, quod illius rei neque administratio neque exitus ullus exstet; nos quod dicamus, facile et commode transigi posse: ut in hac lege (nihil enim prohibet fictam exempli loco ponere, quo facilius res intelligatur): MERETRIX CORONAM AUREAM NE HABETO; SI HABUERIT, PUBLICA ESTO, contra eum, qui meretricem publicari dicat ex lege oportere, possit dici neque administrationem esse ullam publicae meretricis neque exitum legis in meretrice publicanda, at in auro publicando et administrationem et exitum facilem esse et incommodi nihil inesse. XLI. 119. Ac diligenter illud quoque attendere oportebit, num, illo probato, quod adversarius intelligat, res utilior aut honestior aut magis necessaria a scriptore neglecta videatur. Id fiet, si id, quod nos demonstrabimus, honestum aut utile aut necessarium demonstrabimus; et si id, quod ab adversariis dicetur, minime eiusmodi dicemus esse. Deinde, si in lege erit ex ambiguo controversia, dare operam oportebit, ut de eo, quod adversarius intelligat, alia in lege cautum esse doceatur. 120. Permultum autem proficiet illud demonstrare, quemadmodum scripsisset, si id, quod adversarius accipiat, fieri aut intelligi voluisset: ut in hac caussa, in qua de vasis argenteis quaeritur, possit mulier dicere, nihil attinuisse ascribi, quae volet, si heredis voluntati permitteret. Eo enim non ascripto, nihil inesse dubitationis, quin heres, quae ipse vellet, daret. Amentiam igitur fuisse, quum heredi vellet cavere, id ascribere, quo non ascripto nihilominus heredi caveretur. 121. Quare hoc genere magno opere talibus in caussis uti oportebit: si hoc modo scripsisset, isto verbo usus non esset, non isto loco verbum istud collocasset. Nam ex his sententia scriptoris maxime perspicitur. Deinde quo tempore scriptum sit, quaerendum est, ut, quid eum voluisse in eiusmodi tempore veri simile sit, intelligatur. Post ex deliberationis partibus, quid utilius, et quid honestius et illi ad scribendum et his ad comprobandum sit, demonstrandum; et ex his, si quid amplificationis dabitur, communibus utrimque locis uti oportebit.

XLII. Ex scripto et sententia controversia consistit, quum alter verbis ipsis, quae scripta sunt, utitur, alter ad id, quod scriptorem sensisse dicet, omnem adiungit dictionem. 122. Scriptoris autem sententia ab eo, qui sententia se defendet, tum semper ad idem spectare et idem velle demonstrabitur; tum aut ex facto aut ex eventu aliquo ad tempus id, quod instituit, accommodabitur. Semper ad idem spectare, hoc modo: Paterfamilias quum liberorum haberet nihil, uxorem autem haberet, in testamento ita scripsit: SI MIHI FILIUS GENITUR, UNUS PLURESVE, IS MIHI HERES ESTO. Deinde quae assolent. Postea, SI FILIUS ANTE MORITUR, QUAM IN TUTELAM SUAM VENERIT, TUM MIHI, dicebat, SECUNDUS HERES ESTO. Filius natus non est: ambigunt agnati cum eo, qui est heres, si filius ante, quam in suam tute-

tum venerit, mortuus sit. 123. In hoc genere non potest hoc dici, ad tempus et ad eventum aliquem sententiam scriptoris oportere accommodari, propterea quod ea sola esse demonstratur, qua fretus ille, qui contra scriptum dicit, suam esse hereditatem defendit. Alterum autem genus est eorum, qui sententiam inducunt, in quo non simplex voluntas scriptoris ostenditur, quae in omne tempus et in omne factum idem valeat, sed ex quodam facto aut eventu ad tempus interpretanda dicitur. Ea partibus iuridicialis assumptivae maxime sustinetur. Nam tum inducitur comparatio, ut in eo, qui, quum lex aperiri portas noctu vetaret, aperuit quodam in bello et auxilia quaedam in oppidum recepit, ne ab hostibus opprimerentur, si foris essent, quod prope muros hostes castra haberent; 124. tum relatio criminis, ut in eo milite, qui, quum communis lex omnium hominem occidere vetaret, tribunum [militum] suum, qui vim sibi afferre conaretur, occidit; tum remotio criminis, ut in eo, qui, quum lex, quibus diebus in legationem proficisceretur, praestituerat, quia sumptum quaestor non dedit, profectus non est; tum concessio per purgationem et per imprudentiam, ut in vituli immolatione, et per vim, ut in navi rostrata, et per casum, ut in Eurotae magnitudine. Quare aut ita sententia inducetur, ut unum quiddam voluisse scriptor demonstretur; aut sic, ut in eiusmodi re et tempore hoc voluisse doceatur.

XLIII. 125. Ergo is, qui scriptum defendet, his locis plerumque omnibus, maiore autem parte semper poterit uti: Primum scriptoris collaudatione, et loco communi, nihil eos, qui iudicent, nisi id, quod scriptum sit, spectare oportere; et hoc eo magis, si legitimum scriptum proferetur, id est aut lex ipsa, aut ex lege aliquid. Postea, quod vehementissimum est, facti aut intentionis adversariorum cum ipso scripto contentione, quid scriptum sit, quid factum, quid iuratus iudex; quem locum multis modis variare oportebit. Tum ipsum secum admirantem, quidnam contra dici possit, tum ad iudicis officium revertentem et ab eo quaerentem, quid praeterea audire aut exspectare debeat; tum ipsum adversarium, quasi intentantis loco, producendo, hoc est interrogando, utrum scriptum neget esse eo modo, an ab se contra factum esse aut contra contendi neget; utrum negare ausus sit, se dicere desiturum. 126. Si neutrum neget, et contra tamen dicat: nihil esse, quod hominem impudentiorem quisquam se visurum arbitretur. In hoc ita commorari conveniet, quasi nihil praeterea dicendum sit et quasi contra dici nihil possit, saepe id, quod scriptum est, recitando, saepe cum scripto factum adversarii confligendo atque interdum acriter ad iudicem ipsum revertendo. Quo in loco iudici demonstrandum est, quid iuratus sit, quid sequi debeat: duabus de caussis iudicem dubitare oportere, si aut scriptum sit obscure, aut neget aliquid adversarius. XLIV. 127. Quum et scriptum aperte sit et adversarius omnia confiteatur, tum iudicem legi parere, non interpretari legem oportere. Hoc loco confirmato, tum diluere ea, quae contra dici poterunt, oportebit. Contra autem dicetur, si aut prorsus aliud sensisse scriptor et scripsisse aliud demonstrabitur, ut in illa de testamento, quam posuimus, controversia, aut caussa assumptiva inferetur, quamobrem scripto non potuerit aut non oportuerit obtemperari. 128. Si aliud sensisse scriptor, aliud scripsisse dicetur, is, qui scripto utetur, haec dicet: non oportere de eius voluntate nos argumentari, qui, ne id facere possemus, indicium nobis suae reliquerit voluntatis; multa incommoda consequi, si instituatur, ut a scripto recedatur. Nam et eos, qui aliquid scribant, non existimaturos, id, quod scripserint, ratum futurum; et eos, qui iudicent, certum, quod sequantur, nihil habituros, si semel a scripto recedere consueverint. Quod si voluntas scriptoris conservanda sit, se, non adversarios, a voluntate eius stare. Nam multo propius accedere ad scriptoris voluntatem eum, qui ex ipsius eam litteris interpretetur, quam illum, qui sententiam scriptoris non ex ipsius scripto spectet, quod ille suae voluntatis quasi imaginem reliquerit, sed domesticis suspicionibus perscrutetur. 129. Sin caussam afferet is, qui a sententia stabit, primum erit contra dicendum: quam absurdum, non negare contra legem fecisse, sed, quare fecerit, caussam aliquam invenire; deinde, conversa esse omnia; ante solitos esse accusatores iudicibus persuadere, affinem esse alicuius culpae eum, qui accusaretur; caussam proferre, quae eum ad peccandum impulisset; nunc ipsum reum caussam afferre, quare deliquerit. 130. Deinde hanc inducere partitionem, cuius in singulas partes multae convenient argumentationes: primum, nulla in lege ullam caussam contra scriptum accipi convenire; deinde, si in ceteris legibus conveniat, hanc esse eiusmodi legem, ut in ea non oporteat; postremo, si in hac quoque lege oporteat, hanc quidem caussam accipi minime oportere. XLV. Prima pars his fere locis confirmabitur: scriptori neque ingenium neque operam neque ullam facultatem defuisse, quo minus posset aperte perscribere id, quod cogitaret; non fuisse ei grave nec difficile, eam caussam excipere, quam adversarii proferant, si quidquam excipiendum putasset; consuesse eos, qui leges scribant, exceptionibus uti. 131. Deinde oportet recitare leges cum exceptionibus scriptas et maxime videre, si qua in ea ipsa lege, qua de agitur, sit exceptio aliquo in capite, aut apud eumdem legis scriptorem, quo magis probetur eum fuisse excepturum, si quid excipiendum putaret; et ostendere, caussam accipere nihil aliud esse, nisi legem tollere; ideo quod, quum semel caussa consideretur, nihil attineat eam ex lege considerare, quippe quae in lege scripta non sit. Quod si sit institutum, omnibus caussam dari et potestatem peccandi, quum intellexerint, vos ex ingenio eius, qui contra legem fecerit, non ex lege, in quam iurati sitis, rem iudicare; deinde et ipsis iudicibus iudicandi, et ceteris civibus vivendi rationes perturbatum iri, si semel a legibus recessum sit; 132. nam et iudices neque, quid sequantur, habituros, si ab eo, quod scriptum sit, recedant; neque, quo pacto aliis probare possint, quod contra legem iudicarint; et ceteros cives, quid agant, ignoraturos, si ex suo quisque consilio et ex ea ratione, quae in mentem aut in libidinem venerit, non ex communi praescripto civitatis unam quamque rem administrarit; postea quaerere ab iudicibus ipsis, quare in alienis detineantur negotiis: cur reipublicae munere impediantur, quo secius suis rebus et commodis servire possint; cur in certa verba iurent; cur certo tempore conveniant, certo discedant, nihil quisquam afferat caussae, quo minus frequenter operam reipublicae det, nisi quae caussa in lege excepta sit; an se legibus obstrictos in tantis molestiis esse aequum censeant, adversarios nostros leges negligere concedant; 133. deinde item quaere-

re ab iudicibus, si eius rei [caussa], propter quam se reus contra legem fecisse dicat, exceptionem ipse in lege ascribat, passurine sint; postea hoc, quod faciat, indignius et impudentius esse, quam si ascribat; age porro, quid si ipsi velint iudices ascribere, passurusne sit populus? atque hoc esse indignius, quam rem verbo et litteris mutare non possint, eam re ipsa et iudicio maxime commutare; 134. deinde indignum esse de lege aliquid derogari, aut legem abrogari aut aliqua ex parte commutari, quum populo cognoscendi et probandi aut improbandi potestas nulla fiat; hoc ipsis iudicibus invidiosissimum futurum; non hunc locum esse neque hoc tempus legum corrigendarum; apud populum hoc et per populum agi convenire; quod si nunc id agant, velle se scire, qui lator sit, qui sint accepturi; se captiones * videre et dissuadere velle; quod si haec quum summe inutilia, tum multo turpissima sint, legem, cuicuimodi sit, in praesentia conservari ab iudicibus, post, si displiceat, a populo corrigi convenire; deinde, si scriptum non exstaret, magno opere quaereremus neque isti, ne si extra periculum quidem esset, crederemus. Nunc quum scriptum sit, amentiam esse eius, qui peccarit, potius quam legis ipsius verba cognoscere. His et huiusmodi rationibus ostenditur, caussam extra scriptum accipi non oportere. XLVI. 135. Secunda pars est, in qua est ostendendum, si in ceteris legibus oporteat, in hac non oportere. Hoc demonstrabitur, si lex aut ad res maximas, utilissimas, honestissimas, religiosissimas videbitur pertinere; aut inutile aut turpe aut nefas esse tali in re non diligentissime legi obtemperare; aut ita lex diligenter perscripta demonstrabitur, ita cautum una quaque de re, ita quod oportuerit exceptum, ut minime conveniat quidquam in tam diligenti scriptura praeteritum arbitrari. Tertius est locus ei, qui pro scripto dicet, maxime necessarius, per quem ostendat oportet, si conveniat caussam contra scriptum accipi, eam tamen minime oportere, quae ab adversariis afferatur. 136. Qui locus idcirco est huic necessarius, quod semper is, qui contra scriptum dicet, aequitatis aliquid afferat oportet. Nam summa impudentia sit, eum, qui contra, quam quod scriptum sit, aliquid probare velit, non aequitatis praesidio id facere conari. Si quid igitur ex hac ipsa [quippiam] accusator deroget, omnibus partibus iustius et probabilius accusare videatur. Nam superior oratio hoc omnis faciebat, uti iudices, etiamsi nollent, necesse esset; haec autem, etiamsi necesse non esset, ut vellent contra iudicare. 137. Id autem fiet, si, quibus ex locis culpa demonstrabitur esse in eo, qui comparatione aut remotione aut relatione criminis aut concessionis partibus se defendit, (de quibus ante, ut potuimus, diligenter perscripsimus;) de iis locis, quae res postulabit, ad caussam adversariorum improbandam transferemus; aut caussae et rationes afferentur, quare et quo consilio ita sit in lege aut in testamento scriptum; ut sententia quoque et voluntate scriptoris, non ipsa solum scripturae caussa confirmatum esse videatur; aut aliis quoque constitutionibus factum coarguetur.

XLVII. 138. Contra scriptum autem qui dicet, primum eum inducet locum, per quem aequitas caussae demonstretur; aut ostendet, quo animo, quo consilio, qua de caussa fecerit; et, quamcumque caussam assumet, assumptionis partibus se defendet, de quibus ante dictum est. Atque hoc in loco quum diutius commoratus sui facti rationem et aequitatem caussae exornaverit, tum ex his locis fere contra adversarios dicet oportere caussas accipi. Demonstrabit, nullam esse legem, quae aliquam rem inutilem aut iniquam fieri velit; omnia supplicia, quae ab legibus proficiscantur, culpae ac malitiae vindicandae caussa constituta esse; 139. scriptorem ipsum, si exsistat, factum hoc probaturum et idem ipsum, si ei talis res accidisset, facturum fuisse; et ea re legis scriptorem certo ex ordine iudices, certa aetate praeditos, constituisse, ut essent, non qui scriptum suum recitarent, quod quivis puer facere posset, sed qui cogitationem assequi possent et voluntatem interpretari; deinde illum scriptorem, si scripta sua stultis hominibus et barbaris iudicibus committeret, omnia summa diligentia perscripturum fuisse; nunc vero, quod intelligeret, quales viri iudicaturi essent, idcirco eum, quae perspicua videret esse, non ascripsisse; neque enim vos scripti sui recitatores, sed voluntatis interpretes fore putavit; 140. postea quaerere ab adversariis, quid si hoc fecissem? quid si hoc accidisset? eorum aliquid, in quibus aut caussa sit honestissima aut necessitudo certissima, tumne accusaretis? Atqui hoc lex nusquam excepit; non ergo omnia scriptis, sed quaedam, quae perspicua sint, tacitis exceptionibus caveri; deinde nullam rem neque legibus neque scriptura ulla, denique ne in sermone quidem quotidiano atque imperiis domesticis recte posse administrari, si unus quisque velit verba spectare et non ad voluntatem eius, qui ea verba habuerit, accedere: XLVIII. 141. deinde ex utilitatis et honestatis partibus ostendere, quam inutile aut quam turpe sit id, quod adversarii dicant fieri oportuisse aut oportere; et id, quod nos fecerimus aut postulemus, quam utile aut quam honestum sit; deinde leges nobis caras esse non propter litteras, quae tenues et obscurae notae sint voluntatis, sed propter earum rerum, quibus de scriptum est, utilitatem et eorum, qui scripserint, sapientiam et diligentiam; postea, quid sit lex, describere, ut ea videatur in sententiis, non in verbis consistere; et iudex is videatur legi obtemperare, qui sententiam eius, non qui scripturam sequatur; deinde, quam indignum sit, eodem affici supplicio eum, qui propter aliquod scelus et audaciam contra legem fecerit, et eum, qui honesta aut necessaria de caussa non ab sententia, sed ab litteris legis recesserit; atque his et huiusmodi rationibus, et accipi caussam et in hac lege accipi et eam caussam, quam ipse afferat, oportere accipi demonstrabit. 142. Et quemadmodum ei dicebamus, qui a scripto diceret, hoc fore utilissimum, si quid de aequitate ea, quae cum adversario staret, derogasset; sic huic, qui contra scriptum dicet, plurimum proderit, ex ipsa scriptura aliquid ad suam caussam convertere aut ambigue aliquid scriptum ostendere; deinde ex illo ambiguo eam partem, quae sibi prosit, defendere aut verbi definitionem inducere et illius verbi vim, quo urgeri videatur, ad suae caussae commodum traducere aut ex scripto non scriptum aliquod inducere per ratiocinationem de qua post dicemus. 143. Quacumque autem in re, quamvis leviter probabili, scripto ipso se defenderit, etiam quum aequitate caussa abundabit, necessario multum proficiet, ideo quod, si id, quo nititur adversariorum caussa, subduxerit, omnem eius illam vim et acrimoniam lenierit ac diluerit. Loci autem communes ceteris ex assumptionis partibus in utramque partem convenient. Praeterea eius, qui a scripto dicet, leges ex se, non ex

eius, qui contra commiserit, utilitate spectari oportere et legibus integram habere nihil oportere. Contra scriptum: leges in consilio scriptoris et utilitate communi, non in verbis consistere; quam indignum sit, aequitatem litteris urgeri, quae voluntate eius, qui scripserit, defendatur.

XLIX. 144. Ex contrariis autem legibus controversia nascitur, quum inter se duae videntur leges aut plures discrepare, hoc modo. Lex: QUI TYRANNUM OCCIDERIT, OLYMPIONICARUM PRAEMIA CAPITO ET QUAM VOLET SIBI REM A MAGISTRATU DEPOSCITO ET MAGISTRATUS EI CONCEDITO. Et altera lex: TYRANNO OCCISO QUINQUE EIUS PROXIMOS COGNATIONE MAGISTRATUS NECATO. Alexandrum, qui apud Pheraeos in Thessalia tyrannidem occuparat, uxor sua, cui Thebe nomen fuit, noctu, quum simul cubaret, occidit. Haec filium suum, quem ex tyranno habebat, sibi in praemii loco deposcit. Sunt, qui ex lege puerum occidi dicant oportere. Res in iudicio est. In hoc genere utramque in partem iidem loci atque eadem praecepta convenient, ideo quod uterque suam legem confirmare, contrariam infirmare debebit. 145. Primum igitur leges oportet contendere, considerando, utra lex ad maiores, hoc est ad utiliores, ad honestiores ac magis necessarias res pertineat; ex quo conficitur, ut, si leges duae aut si plures aut, quotquot erunt, conservari non possint, quia discrepent inter se, ea maxime conservanda putetur, quae ad maximas res pertinere videatur; deinde utra lex posterius lata sit; nam postrema quaeque gravissima est; deinde utra lex iubeat aliquid, utra permittat; nam id, quod imperatur, necessarium, illud, quod permittitur, voluntarium est; deinde in utra lege, si non obtemperatum sit, poena afficiatur, aut in utra maior poena statuatur; 146. nam maxime conservanda est ea, quae diligentissime sancta est; deinde utra lex iubeat, utra vetet; nam saepe ea, quae vetat, quasi exceptione quadam corrigere videtur illam, quae iubet; deinde utra lex de genere omni, utra de parte quadam, utra communiter in plures, utra in aliquam certam rem scripta videatur; nam quae in partem aliquam et quae in certam quamdam rem scripta est, propius ad caussam accedere videtur et ad iudicium magis pertinere; deinde, ex lege utrum statim fieri necesse sit; utrum habeat aliquam moram et sustentationem; nam id, quod statim faciendum sit, perfici prius oportet; 147. deinde operam dare, ut sua lex ipso scripto videatur niti, contraria autem aut per ambiguum aut per ratiocinationem aut per definitionem induci, quo sanctius et firmius id videatur esse, quod apertius scriptum sit; deinde suae legis ad scriptum ipsam sententiam quoque adiungere, contrariam legem item ad aliam sententiam traducere, ut, si fieri poterit, ne discrepare quidem videantur inter se; postremo facere, si caussa facultatem dabit, ut nostra ratione utraque lex conservari videatur, adversariorum ratione altera sit necessario negligenda. Locos autem communes et, quos ipsa caussa det, videre oportebit et ex utilitatis et honestatis amplissimis partibus sumere, demonstrantem per amplificationem, ad utram potius legem accedere oporteat.

L. 148. Ex ratiocinatione nascitur controversia, quum ex eo, quod uspiam est, ad id, quod nusquam scriptum est, pervenitur, hoc pacto: Lex: SI FURIOSUS ESCIT, AGNATUM GENTILIUMQUE IN EO PECUNIAQUE EIUS POTESTAS ESTO. Et lex: PATERFAMILIAS UTI SUPER FAMILIA PECUNIAQUE SUA LEGASSIT, ITA IUS ESTO. Et lex: SI PATERFAMILIAS INTESTATO MORITUR, FAMILIA PECUNIAQUE EIUS AGNATUM GENTILIUMQUE ESTO. 149. Quidam iudicatus est parentem occidisse. Ei statim, quod effugiendi potestas non fuit, ligneae soleae in pedes inductae sunt; os autem obvolutum est folliculo et praeligatum; deinde est in carcerem deductus, ut ibi esset tantisper, dum culeus, in quem coniectus in profluentem deferretur, compararetur. Interea quidam eius familiares in carcerem tabulas afferunt et testes adducunt; heredes, quos ipsis libet, scribunt. Tabulae obsignantur. De illo post supplicium sumitur. Inter eos, qui heredes in tabulis scripti sunt, et inter agnatos de hereditate controversia est. Hic certa lex, quae testamenti faciendi iis, qui in eo loco sint, adimat potestatem, nulla profertur. Ex ceteris legibus, et quae hunc ipsum supplicio huiusmodi afficiunt, et quae ad testamenti faciendi potestatem pertinent, per ratiocinationem veniendum est ad eiusmodi rationem, ut quaeratur, habueritne testamenti faciendi potestatem. 150. Locos autem communes hoc in genere argumentandi hos et huiusmodi quosdam esse arbitramur: primum eius scripti, quod proferas, laudationem et confirmationem; deinde eius rei, qua de quaeratur, cum eo, de quo constat, collationem eiusmodi, ut id, de quo quaeritur, rei, de qua constet, simile esse videatur; postea admirationem percontatione, qui fieri possit, ut, qui hoc aequum esse concedat, illud neget, quod aut aequius aut eodem sit in genere; deinde idcirco hac de re nihil esse scriptum, quod, quum de illa esset scriptum, de hac is, qui scribebat, neminem dubitaturum arbitratus sit; 151. postea multis in legibus multa praeterita esse, quae idcirco praeterita nemo arbitretur, quod ex ceteris, de quibus scriptum sit, intelligi possint; deinde aequitas rei demonstranda est, ut in iuridiciali absoluta. Contra autem qui dicet, similitudinem infirmare debebit: quod faciet, si demonstrabit, illud, quod conferatur, ab eo, cui conferatur, diversum esse genere, natura, vi, magnitudine, tempore, loco, persona, opinione; si, quo in numero illud, quod per similitudinem affertur, et quo in loco illud, cuius caussa affertur, haberi conveniat, ostendetur; deinde, quid res cum re differat, demonstrabitur, ut non idem videatur de utraque existimari oportere. 152. Ac, si ipse quoque poterit ratiocinationibus uti, iisdem rationibus, quibus ante dictum est, utetur; si non poterit, negabit oportere quidquam, nisi quod scriptum sit, considerare; [periclitari omnia iura, si similitudines accipiantur; nihil esse paene, quod non alteri simile esse videatur,] multas de similibus rebus, in unam quamque rem tantum singulas esse leges; omnia posse inter se vel similia vel dissimilia demonstrari. Loci communes: a ratiocinatione, oportere coniectura ex eo, quod scriptum sit, ad id, quod non scriptum sit, pervenire; et neminem posse omnes res per scripturam amplecti, sed eum commodissime scribere, qui curet, ut quaedam ex quibusdam intelligantur: 153. contra ratiocinationem huiuscemodi: coniecturam divinationem esse et stulti scriptoris esse non posse omnibus de rebus cavere, quibus velit.

LI. Definitio est, quum in scripto verbum aliquod est positum, cuius de vi quaeritur, hoc modo: Lex: QUI IN ADVERSA TEMPESTATE NAVIM RELIQUERINT, OMNIA AMITTUNTO; EORUM NAVIS ET ONERA SUNTO, QUI IN NAVI REMANSERINT. Duo quidam, quum iam in alto navigarent, et quum eorum alterius navis, alterius onus esset, naufragum quemdam natantem et manus ad se

tendentem animadverterunt; misericordia commoti navim ad eum applicaverunt, hominem ad se sustulerunt. 154. Postea aliquanto ipsos quoque tempestas vehementius iactare coepit, usque adeo, ut dominus navis, quum idem gubernator esset, in scapham confugeret et inde funiculo, qui a puppi religatus scapham annexam trahebat, navim, quoad posset, moderaretur; ille autem, cuius merces erant, in gladium ibidem incumberet. Hic ille naufragus ad gubernaculum accessit et navi, quoad potuit, est opitulatus. Sedatis autem fluctibus et tempestate iam commutata, navis in portum pervehitur. Ille autem, qui in gladium incubuerat, leviter saucius facile est ex vulnere recreatus. Navim cum onere horum trium suam quisque esse dicit. Hic omnes scripto ad caussam accedunt, et ex nominis vi nascitur controversia. Nam et relinquere navim et remanere in navi, denique navis ipsa quid sit, definitionibus quaeretur. Iisdem autem ex locis omnibus, quibus definitiva constitutio, tractabitur.

155. Nunc, expositis iis argumentationibus, quae in iudiciale caussarum genus accommodantur, deinceps in deliberativum genus et demonstrativum argumentandi locos et praecepta dabimus, non quo non in aliqua constitutione omnis semper caussa versetur, sed quia proprii tamen harum caussarum quidam loci sunt, non a constitutione separati, sed ad fines horum generum accommodati. 156. Nam placet in iudiciali genere finem esse aequitatem, hoc est partem quamdam honestatis: in deliberativo autem Aristoteli placet utilitatem, nobis et honestatem et utilitatem; in demonstrativo honestatem. Quare in hoc quoque genere caussae quaedam argumentationes communiter ac similiter tractabuntur; quaedam separatius ad finem, quo referri omnem orationem oportet, adiungentur. Atque unius cuiusque constitutionis exemplum supponere non gravaremur, nisi illud videremus, quemadmodum res obscurae dicendo fierent apertiores, sic res apertas obscuriores fieri oratione. Nunc ad deliberationis praecepta pergamus.

LII. 157. Rerum expetendarum tria genera sunt; par autem numerus vitandarum ex contraria parte. Nam est quiddam, quod sua vi nos alliciat ad sese, non emolumento captans aliquo, sed trahens sua dignitate; quod genus virtus, scientia, veritas est. Aliud autem non propter suam vim et naturam, sed propter fructum atque utilitatem petendum; quod genus pecunia est. Est porro quiddam ex horum partibus iunctum, quod et sua vi et dignitate nos inductos ducit et prae se quamdam gerit utilitatem, quo magis expetatur, ut amicitia, bona existimatio. Atque ex his horum contraria facile, tacentibus nobis, intelligentur. 158. Sed ut expeditius ratio tradatur, ea, quae posuimus, brevi nominabuntur. Nam in primo genere quae sunt, honesta appellabuntur; quae autem in secundo, utilia. Haec autem tertia, quia partem honestatis * * continent et quia maior est vis honestatis, iuncta esse omnino ex duplici genere intelligentur; sed in meliorem partem vocabuli conferantur et honesta nominentur. Ex his illud conficitur, ut appetendarum rerum partes sint honestas et utilitas, vitandarum turpitudo et inutilitas. His igitur duabus rebus duae res grandes sunt attributae, necessitudo et affectio; quarum altera ex vi, altera ex re et personis consideratur. De utraque post apertius perscribemus; nunc honestatis rationes primum explicemus.

LIII. 159. Quod aut totum aut aliqua ex parte propter se petitur, honestum nominabimus. Quare quum eius duae partes sint, quarum altera simplex, altera iuncta sit, simplicem prius consideremus. Est igitur in eo genere omnes res una vi atque uno nomine amplexa virtus. Nam virtus est animi habitus naturae modo atque rationi consentaneus. Quamobrem omnibus eius partibus cognitis tota vis erit simplicis honestatis considerata. Habet igitur partes quattuor: prudentiam, iustitiam, fortitudinem, temperantiam. 160. Prudentia est rerum bonarum et malarum, neutrarumque scientia. Partes eius: memoria, intelligentia, providentia. Memoria est, pei quam animus repetit illa, quae fuerunt. Intelligentia est, per quam ea perspicit, quae sunt. Providentia est, per quam futurum aliquid videtur, ante quam factum sit. Iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata, suam cuique tribuens dignitatem. Eius initium est ab natura profectum; deinde quaedam in consuetudinem ex utilitatis ratione venerunt; postea res et ab natura profectas et ab consuetudine probatas legum metus et religio sanxit. 161. Natura ius est, quod non opinio genuit, sed quaedam innata vis inse[r]uit*, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem. Religio est, quae superioris cuiusdam naturae (quam divinam vocant) curam caerimoniamque affert; pietas, per quam sanguine coniunctis patriaeque benevolis officium et diligens tribuitur cultus; gratia, in qua amicitiarum et officiorum alterius memoria et remunerandi voluntas continetur; vindicatio, per quam vis et iniuria et omnino omne, quod obfuturum est, defendendo aut ulciscendo propulsatur; observantia, per quam homines aliqua dignitate antecedentes cultu quodam et honore dignantur; 162. veritas, per quam immutata ea, quae sunt aut ante fuerunt aut futura sunt, dicuntur.

LIV. Consuetudine ius est, quod aut leviter a natura tractum aluit et maius fecit usus, ut religionem; aut si quid eorum, quae ante diximus, ab natura profectum, maius factum propter consuetudinem videmus. aut quod in morem vetustas vulgi approbatione perduxit; quod genus pactum, par, iudicatum. Pactum est, quod inter aliquos convenit; par, quod in omnes aequabile est; iudicatum, de quo alicuius aut aliquorum iam sententiis constitutum est. Lege ius est, quod in eo scripto, quod populo expositum est, ut observet, continetur. 163. Fortitudo est considerata periculorum susceptio et laborum perpessio. Eius partes: magnificentia, fidentia, patientia, perseverantia. Magnificentia est rerum magnarum et excelsarum cum animi ampla quadam et splendida propositione agitatio atque administratio; fidentia est, per quam magnis et honestis in rebus multum ipse animus in se fiduciae certa cum spe collocavit; patientia est honestatis aut utilitatis caussa rerum arduarum ac difficilium voluntaria ac diurna perpessio; 164. perseverantia est in ratione bene considerata stabilis et perpetua permansio. Temperantia est rationis in libidinem atque in alios non rectos impetus animi firma et moderata dominatio. Eius partes sunt continentia, clementia, modestia. Continentia est, per quam cupiditas consilii gubernatione regitur; clementia, per quam animi temere in odium alicuius concitati invectiones comitate retinentur. modestia, per quam pudor honesti curam et stabilem comparat auctoritatem. Atque haec omnia propter se solum, ut nihil adiungatur emolumenti, petenda sunt. Quod ut demonstretur, neque ad hoc nostrum institutum pertinet et a brevitate praecipiendi remotum est.

165. Propter se autem vitanda sunt non ea modo, quae his contraria sunt, ut fortitudini ignavia et iustitiae iniustitia, verum etiam illa, quae propinqua videntur et finitima esse, absunt autem longissime; quod genus fidentiae contrarium est diffidentia et ea re vitium est; audacia non contrarium, sed appositum est ac propinquum et tamen vitium est. Sic uni cuique virtuti finitimum vitium reperietur; aut certo iam nomine appellatum; ut audacia, quae fidentiae, pertinacia, quae perseverantiae finitima est, superstitio, quae religioni propinqua est; aut sine ullo certo nomine. Quae omnia item uti contraria rerum bonarum, in rebus vitandis reponemus. Ac de eo quidem genere honestatis, quod omni ex parte propter se petitur, satis dictum est.

LV. 166. Nunc de eo, in quo utilitas quoque adiungitur, quod tamen honestum vocamus, dicendum videtur. Sunt igitur multa, quae nos quum dignitate, tum fructu quoque suo ducunt; quo in genere est gloria, dignitas, amplitudo, amicitia. Gloria est frequens de aliquo fama cum laude; dignitas, alicuius honesta et cultu et honore et verecundia digna auctoritas; amplitudo, potentiae aut maiestatis aut aliquarum copiarum magna abundantia; amicitia, voluntas erga aliquem rerum bonarum illius ipsius caussa, quem diligit, cum eius pari voluntate. 167. Hic, quia de civilibus caussis loquimur, fructus ad amicitiam adiungimus, ut eorum quoque caussa petenda videatur; ne forte qui nos de omni amicitia dicere existimans reprehendere incipiat. Quamquam sunt, qui propter utilitatem modo petendam putant amicitiam; sunt qui propter se solum; sunt qui propter se et utilitatem. Quorum quid verissime constituatur, alius locus erit considerandi. * Nunc hoc sic ad usum oratorium relinquatur, utramque propter rem amicitiam esse expetendam. 168. Amicitiarum autem ratio, quoniam partim sunt religionibus iunctae, partim non sunt, et quia partim veteres sunt partim novae, partim ab illorum, partim ab nostro beneficio profectae, partim utiliores, partim minus utiles ex caussarum dignitatibus, ex temporum opportunitatibus, ex officiis, ex religionibus, ex vetustatibus habebitur. LVI. Utilitas autem aut in corpore posita est aut in extrariis rebus; quarum tamen rerum multo maxima pars ad corporis commodum revertitur, ut in republica quaedam sunt, quae (ut sic dicam) ad corpus pertinent civitatis, ut agri, portus, pecunia, classis, nautae, milites, socii, quibus rebus incolumitatem ac libertatem retinent civitates; alia vero, quae iam quiddam magis amplum et minus necessarium conficiunt, ut urbis egregia exornatio atque amplitudo, ut quaedam excellens pecuniae magnitudo, amicitiarum ac societatum multitudo. 169. Quibus rebus non illud solum conficitur, ut salvae et incolumes, verum etiam, ut amplae atque potentes sint civitates. Quare utilitatis duae partes videntur esse, incolumitas et potentia. Incolumitas est salutis tuta atque integra conservatio; potentia est ad sua conservanda et alterius obtinenda idonearum rerum facultas. Atque in iis omnibus, quae ante dicta sunt, quid [difficulter] fieri et quid facile fieri possit, oportet considerare. Facile fieri id dicimus, quod sine magno aut sine ullo labore, sumptu, molestia quam brevissimo tempore confici potest; posse autem fieri, quod, quamquam laboris, sumptus, molestiae, longinquitatis indiget atque aut omnes aut plurimas aut maximas caussas habet difficultatis, tamen, his susceptis difficultatibus, compleri atque ad exitum perduci potest.

LVII. 170. Quoniam ergo de honestate et de utilitate diximus, nunc restat ut de iis rebus, quas his attributas esse dicebamus, necessitudine et affectione, perscribamus. Puto igitur esse hanc necessitudinem, cui nulla vi resisti potest, quae neque mutari neque leniri potest. Atque ut apertius hoc sit, exemplis licet vim rei, qualis et quanta sit, cognoscamus. Uri posse flammam ligneam rem necesse est. Mortale aliquo tempore interire necesse est; atque ita necesse, ut vis postulat ea, quam modo describebamus, necessitudinis, [cui nulla vi resisti potest, quae neque mutari neque leniri potest.] Huiusmodi [necessitudines] quum in dicendi rationes incident, recte necessitudines appellabuntur; sin aliquae res accident difficiles in illa superiori, possitne fieri, quaestione considerabimus. 171. Atque etiam hoc mihi videor videre, esse quasdam cum adiunctione necessitudines, quasdam simplices et absolutas. Nam aliter dicere solemus, necesse est Casilinenses se dedere Annibali: aliter autem, necesse est Casilinum venire in Annibalis potestatem. Illic, in superiore, adiunctio est haec: nisi si malunt fame perire; si enim id malunt, non est necesse; hoc inferius non item, propterea quod, sive velint Casilinenses se dedere, sive famem perpeti atque ita perire, necesse est Casilinum venire in Annibalis potestatem. Quid igitur haec perficere potest necessitudinis distributio? Prope dicam plurimum, quum [is] locus necessitudinis videbitur incurrere. Nam quum simplex erit necessitudo, nihil erit quod multa dicamus, quum eam nulla ratione lenire possimus; 172. quum autem ita necesse erit, si aliquid effugere aut adipisci velimus, tum adiunctio illa quid habeat utilitatis aut quid honestatis, erit considerandum. Nam si velis attendere, (ita tamen, ut id quaeras, quod conveniat ad usum civitatis,) reperias nullam esse rem, quam facere necesse sit, nisi propter aliquam caussam, quam adiunctionem nominamus; praeter haec autem esse multas res necessitudinis, ad quas similis adiunctio non accedit; quod genus, ut homines mortales intereant necesse est, sine adiunctione: ut cibo utantur, non necesse est, nisi cum illa exceptione: extra quam, si nolint fame perire. 173. Ergo, ut dixi, illud, quod adiungitur, semper, cuiusmodi sit, erit considerandum. Nam omni tempore id pertinebit aut ad honestatem, ut hoc modo exponenda necessitudo sit: Necesse est, si honeste volumus vivere, aut ad incolumitatem, hoc modo: Necesse est, si incolumes volumus esse, aut ad commoditatem, hoc modo: Necesse est, si sine incommodo volumus vivere. LVIII. Ac summa quidem necessitudo videtur esse honestatis: huic proxima incolumitatis; tertia ac levissima commoditatis; quae cum his numquam poterit duabus contendere. 174. Hasce autem inter se saepe necesse est comparari, ut, quamquam praestet honestas incolumitati, tamen, utri potissimum consulendum sit, deliberetur. Cuius rei certum quoddam praescriptum videtur in perpetuum dari posse. Nam qua in re fieri poterit, ut, quum incolumitati consuluerimus, quod sit in praesentia de honestate delibatum, virtute aliquando et industria recuperetur, incolumitatis ratio videbitur habenda; quum autem id non poterit, honestatis. Ita in huiusmodi quoque re, quum incolumitati videbimur consulere, vere poterimus dicere, nos honestatis rationem habere, quoniam sine incolumitate eam nullo tempore possumus adipisci. Qua in re vel concedere alteri vel ad conditionem alterius descendere vel in praesentia quiescere atque aliud tem-

pus exspectare oportebit. 175. In commoditatis vero ratione modo illud attendatur, dignane caussa videatur ea, quae ad utilitatem pertinebit, quare aut de magnificentia aut de honestate quiddam derogetur. Atque in hoc loco mihi caput illud videtur esse, ut quaeramus, quid sit illud, quod si adipisci aut effugere velimus, aliqua res nobis sit necessaria, hoc est, quae sit adiunctio, ut proinde, uti quaeque res erit, laboremus et gravissimam quamque caussam vehementissime necessariam iudicemus.

176. Affectio est quaedam ex tempore, aut ex negotiorum eventu aut administratione, aut hominum studio commutatio rerum, ut non tales, quales ante habitae sint aut plerumque haberi soleant, habendae videantur esse; ut, ad hostes transire turpe videtur esse; at non illo animo, quo Ulixes transiit; et pecuniam in mare deiicere inutile; at non eo consilio, quo Aristippus deiecit. Sunt igitur res quaedam ex tempore et ex consilio, non ex sua natura considerandae; quibus in omnibus, quid tempora petant, aut quid personis dignum sit, considerandum est et non, quid, sed quo quidque animo, quicum, quo tempore, quamdiu fiat, attendendum est. His ex partibus ad sententiam dicendam locos sumi oportere arbitramur. LIX. 177. Laudes autem et vituperationes ex iis locis sumentur, qui loci personis sunt attributi, de quibus ante dictum est. Sin distributius tractare qui volet, partiatur in animum et corpus et extrarias res licebit. Animi est virtus, cuius de partibus paullo ante dictum est; corporis, valetudo, dignitas, vires, velocitas; extrariae, honos, pecunia, affinitas, genus, amici, patria, potentia et cetera, quae simili esse in genere intelligentur. Atque in his id, quod in omnia valet, valere oportebit: contraria quoque, quae et qualia sint, intelligentur. 178. Videre autem in laudando et in vituperando oportebit, non tam quae in corpore aut in extrariis rebus habuerit is, de quo agetur, quam quo pacto his rebus usus sit. Nam fortunam quidem et laudare stultitia et vituperare superbia est; animi autem et laus honesta et vituperatio vehemens est. Nunc quoniam omne in caussae genus argumentandi ratio tradita est, de inventione, prima ac maxima parte rhetoricae, satis dictum videtur. Quare, quoniam et una pars ad exitum hoc ac superiore libro perducta est, et hic liber non parum continet litterarum, quae restant, in reliquis dicemus.

7.

M. TULLII CICERONIS

AD

Q. FRATREM DIALOGI TRES

DE ORATORE.

NOTITIA LITTERARIA.

Hoc opus M. Tullius Cicero anno a. Ch. 55. vel p. U. c. 699. Cn. Pompeio Magno II., M. Licinio Crasso II. Coss. scripsit Q. fratris rogatu, ut quam de arte rhetorica sententiam iuvenis dicere festinasset, ea iam perfectiorem vir aetate provectior ederet. Sermo autem primus a. U. 662. a Crasso, qui per ludorum Latinorum opportunitatem in Tusculanum secesserat, cum M. Antonio et Q. M. Scaevola primo die praesentibus adolescentibus C. Cotta et P. Sulpicio habitus fingitur. Altero die continuatis eadem de re sermonibus intererant etiam Q. Catulus et C. Iulius Caesar.

ARG. In his libris Cicero de eloquentia ita praecipit, ut, quod alios docet, ipse velit plane assecutus videri. Explicat autem suas de dicendi arte sententias sub Lucii Licinii Crassi et Marci Antonii personis, quod ad hos homines eloquentiae principatum omnes superiore saeculo detulerant. Ac primo quidem in libro Crassus et Antonius de universa oratoris perfecti vi disputant, quorum alter ad Ciceronis mentem de ea re disserit, ita, ut oratorem omnium disciplinarum et artium gnarum esse velit; alter vero Antonius de Quinti fratris sententia eloquentiam ab elegantia doctrinae segregat, et in quodam ingenii et exercitationis genere ponit. vid. c. 2. Primus disputat Crassus, deinde eius argumentis quae responderi possunt, affert Antonius. In secundo libro praeter ceteros Antonius de inventione praecipit et de collocatione rerum locorumque, qua inprimis valuisse credebatur v. Cic. de Clar. Orat. c. 37. quum contra non elegantissimo sermone uteretur, diligenter dicendi laude destitutus. Ad inventionem rerum autem quoniam pertinet etiam de iocis et facetiis locus, et Caesar vero omnium facetissimus et lepidissimus esse putabatur, vid. c. 54. ad hunc de his disputandi partes deferuntur l. c. usque ad c. 71.

In libro tertio Cicero Crassum, huius et Antonii morte in exordio deplorata, rursus inducit iam de ornamentis orationis et de omni elocutione praecipientem, qua ceteris omnibus palmam praeripere existimabatur. Cic. de claris Or. c. 38. s. Tum Latine, plane, ornate, in quo explicando inprimis multus est, et apte dicendum esse docet. Ornatum autem exsistere ostendit quum e

verborum delectu, tum e tropis, figuris et numero. Additur nonnulla etiam de actione. Cap. 11 seq. redditur ad laudes eloquentiae, cui adiungendam esse putat philosophiam eamque Academicam et Peripateticam.

DIALOGUS VEL LIBER PRIMUS.

I. 1. Cogitanti mihi saepenumero et memoria vetera repetenti perbeati fuisse, Quinte frater, illi videri solent, qui in optima republica, quum et honoribus et rerum gestarum gloria florerent, eum vitae cursum tenere potuerunt, ut vel in negotio sine periculo, vel in otio cum dignitate esse possent. Ac fuit quidem, quum mihi quoque initium requiescendi atque animum ad utriusque nostrum praeclara studia referendi fore iustum et prope ab omnibus concessum arbitrarer, si infinitus forensium rerum labor et ambitionis occupatio decursu honorum etiam aetatis flexu constitisset. 2. Quam spem cogitationum et consiliorum meorum quum graves communium temporum, tum varii nostri casus fefellerunt. Nam, qui locus quietis et tranquillitatis plenissimus fore videbatur, in eo maximae moles molestiarum et turbulentissimae tempestates exstiterunt. Neque vero nobis cupientibus atque exoptantibus fructus otii datus est ad eas artes, quibus a pueris dediti fuimus, celebrandas inter nosque recolendas. 3. Nam prima aetate incidimus in ipsam perturbationem disciplinae veteris et consulatu devenimus in medium rerum omnium certamen atque discrimen; et hoc tempus omne post consulatum obiecimus iis fluctibus, qui per nos a communi peste depulsi in nosmetipsos redundarunt. Sed tamen in eis vel asperitatibus rerum vel angustiis temporis obsequar studiis nostris et, quantum mihi vel fraus inimicorum vel caussae amicorum vel respublica tribuet otii, ad scribendum potissimum conferam. 4. Tibi vero, frater, neque hortanti deero neque roganti; nam neque auctoritate quisquam apud me plus valere te potest neque voluntate. II. Ac mihi repetenda est veteris cuiusdam memoriae non sane satis explicata recordatio, sed, ut arbitror, apta ad id, quod requiris, ut cognoscas, quae viri omnium eloquentissimi clarissimique senserint de omni ratione dicendi. 5. Vis enim, ut mihi saepe dixisti, quoniam quae pueris aut adolescentulis nobis ex commentariolis nostris inchoata ac rudia exciderunt, vix hac aetate digna et hoc usu, quem ex caussis, quas diximus, tot tantisque consecuti sumus, aliquid iisdem de rebus politius a nobis perfectiusque proferri: solesque nonnumquam hac de re a me in disputationibus nostris dissentire, quod ego prudentissimorum hominum artibus eloquentiam contineri statuam, tu autem illam ab elegantia doctrinae segregandam putes et in quodam ingenii atque exercitationis genere ponendam.

6. Ac mihi quidem saepenumero in summos homines ac summis ingeniis praeditos intuenti quaerendum esse visum est, quid esset, cur plures in omnibus rebus, quam in dicendo admirabiles exstitissent. Nam, quocumque te animo et cogitatione converteris, permultos excellentes in quoque genere videbis non mediocrium artium, sed prope maximarum. 7. Quis est enim, qui, si clarorum hominum scientiam rerum gestarum vel utilitate vel magnitudine metiri velit, non anteponat oratori imperatorem? Quis autem dubitet, quin belli duces praestantissimos ex hac una civitate paene innumerabiles, in dicendo autem excellentes vix paucos proferre possimus? 8. Iam vero consilio ac sapientia qui regere ac gubernare rempublicam possent, multi nostra plures patrum memoria atque etiam maiorum exstiterunt, quum boni perdiu nulli, vix autem singulis aetatibus singuli tolerabiles oratores invenirentur. Ac, ne qui forte cum aliis studiis, quae reconditis in artibus atque in quadam varietate litterarum versentur, magis hanc dicendi rationem, quam cum imperatoris laude aut cum boni senatoris prudentia comparandam putet, convertat animum ad ea ipsa artium genera circumspiciatque, qui in iis floruerunt, quam multi sint. Sic facillime, quanta oratorum sit semperque fuerit paucitas, iudicabit. III. 9. Neque enim te fugit omnium laudatarum artium procreatricem quamdam et quasi parentem eam, quam φιλοσοφίαν Graeci vocant, ab hominibus doctissimis iudicari; in qua difficile est enumerare, quot viri, quanta scientia quantaque in suis studiis varietate et copia fuerint, qui non una aliqua in re separatim elaborarint, sed omnia, quaecumque possent, vel scientiae pervestigatione vel disserendi ratione comprehenderint. 10. Quis ignorat, ii, qui mathematici vocantur, quanta in obscuritate rerum et quam recondita in arte et multiplici subtilique versentur? Quo tamen in genere ita multi perfecti homines exstiterunt, ut nemo fere studuisse ei scientiae vehementius videatur, quin, quod voluerit, consecutus sit. Quis musicis, quis huic studio litterarum, quod profitentur ii, qui grammatici vocantur, penitus se dedidit, quin omnem illarum artium paene infinitam vim et materiam scientia et cogitatione comprehenderit? 11. Vere mihi hoc videor esse dicturus, ex omnibus iis, qui in harum artium studiis liberalissimis sint doctrinisque versati, minimam copiam poetarum egregiorum exstitisse. Atque in hoc ipso numero, in quo perraro exoritur aliquis excellens, si diligenter et ex nostrorum et ex Graecorum copia comparare voles, multo tamen pauciores oratores, quam poetae boni reperientur. 12. Quod hoc etiam mirabilius debet videri, quia ceterarum artium studia fere reconditis atque abditis e fontibus hauriuntur, dicendi autem omnis ratio in medio posita communi quodam in usu atque in hominum more et sermone versatur; ut in ceteris id maxime excellat, quod longissime sit ab imperitorum intelligentia sensuque disiunctum, in dicendo autem vitium vel maximum sit a vulgari genere orationis atque a consuetudine communis sensus abhorrere. IV. 13. Ac ne illud quidem vere dici potest, aut plures ceteris artibus inservire, aut maiore delectatione aut spe uberiore aut praemiis ad perdiscendum amplioribus commoveri. Atque, ut omittam Graeciam, quae semper eloquentiae princeps esse voluit, atque illas omnium doctrinarum inventrices Athenas, in quibus summa dicendi vis et inventa est et perfecta, in hac ipsa civitate profecto nulla umquam vehementius, quam eloquentiae studia viguerunt. 14. Nam posteaquam, imperio omnium gentium constituto, diuturnitas pacis otium confirmavit, nemo fere laudis cupidus adolescens non sibi ad dicendum studio omni enitendum putavit. Ac primo quidem totius rationis ignari, qui neque exercitationis ullam viam, neque aliquod praeceptum artis esse arbitrarentur, tantum, quantum ingenio et cogitatione poterant, consequebantur. Post autem, auditis oratoribus Graecis cognitisque eorum litteris adhibitisque doctoribus, incredibili quodam nostri homines dicendi studio flagraverunt. 15. Excitabat eos ma-

gnitudo, varietas multitudoque in omni genere caussarum, ut ad eam doctrinam, quam suo quisque studio assecutus esset, adiungeretur usus frequens, qui omnium magistrorum praecepta superaret. Erant autem huic studio maxima, quae nunc quoque sunt, exposita praemia, vel ad gratiam, vel ad opes, vel ad dignitatem. Ingenia vero (ut multis rebus possumus iudicare) nostrorum hominum multum ceteris hominibus omnium gentium praestiterunt. 16. Quibus de caussis quis non iure miretur, ex omni memoria aetatum, temporum, civitatum tam exiguum oratorum numerum inveniri?

Sed nimirum maius est hoc quiddam, quam homines opinantur, et pluribus ex artibus studiisque collectum. V. Quid enim? quis aliud in maxima discentium multitudine, summa magistrorum copia, praestantissimis hominum ingeniis, infinita caussarum varietate, amplissimis eloquentiae propositis praemiis, esse caussae putet, nisi rei quamdam incredibilem magnitudinem ac difficultatem? 17. Est enim et scientia comprehendenda rerum plurimarum, sine qua verborum volubilitas inanis atque irridenda est; et ipsa oratio conformanda non solum electione, sed etiam constructione verborum; et omnes animorum motus, quos hominum generi rerum natura tribuit, penitus pernoscendi; quod omnis vis ratioque dicendi in eorum, qui audiunt, mentibus aut sedandis aut excitandis expromenda est. Accedat eodem oportet lepos quidam facetiaeque et eruditio libero digna celeritasque et brevitas et respondendi et lacessendi, subtili venustate atque urbanitate coniuncta. 18. Tenenda praeterea est omnis antiquitas exemplorumque vis; neque legum ac iuris civilis scientia negligenda est. Nam quid ego de actione ipsa plura dicam? quae motu corporis, quae gestu, quae vultu, quae vocis conformatione ac varietate moderanda est; quae sola per se ipsa quanta sit, histrionum levis ars et scena declarat; in qua quum omnes in oris et vocis et motus moderatione elaborent, quis ignorat, quam pauci sint fuerintque, quos animo aequo spectare possimus? Quid dicam de thesauro rerum omnium, memoria? Quae nisi custos inventis cogitatisque rebus et verbis adhibeatur, intelligimus omnia, etiamsi praeclarissima fuerint in oratore, peritura. 19. Quamobrem mirari desinamus, quae caussa sit eloquentium paucitatis, quum ex iis rebus universis eloquentia constet, quibus in singulis elaborare permagnum est, hortemurque potius liberos nostros ceterosque, quorum gloria nobis et dignitas cara est, ut animo rei magnitudinem complectantur neque iis aut praeceptis aut magistris aut exercitationibus, quibus utuntur omnes, sed aliis quibusdam se id, quod expetunt, consequi posse confidant. VI. 20. Ac mea quidem sententia nemo poterit esse omni laude cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus. Etenim ex rerum cognitione efflorescat et redundet oportet oratio; quae, nisi subest res ab oratore percepta et cognita, inanem quamdam habet elocutionem et paene puerilem. 21. Neque vero ego hoc tantum oneris imponam nostris praesertim oratoribus in hac tanta occupatione urbis ac vitae, nihil ut iis putem licere nescire; quamquam vis oratoris professioque ipsa bene dicendi hoc suscipere ac polliceri videtur, ut omni de re, quaecumque sit proposita, ornate ab eo copioseque dicatur. 22. Sed quia non dubito, quin hoc plerisque immensum infinitumque videatur, et quod Graecos homines non solum ingenio et doctrina, sed etiam otio studioque abundantes partitionem quamdam artium fecisse video neque in universo genere singulos elaborasse, sed seposuisse a ceteris dictionibus eam partem dicendi, quae in forensibus disceptationibus iudiciorum ac deliberationum versaretur, et id unum genus oratori reliquisse: non complectar in his libris amplius, quam quod huic generi, re quaesita et multum disputata, summorum hominum prope consensu est tributum; 23. repetamque non ab incunabulis nostrae veteris puerilisque doctrinae quemdam ordinem praeceptorum, sed ea, quae quondam accepi in nostrorum hominum eloquentissimorum et omni dignitate principum disputatione esse versata; non quod illa contemnam, quae Graeci dicendi artifices et doctores reliquerunt; sed, quum illa pateant in promtuque sint omnibus, neque ea interpretatione mea aut ornatius explicari aut planius exprimi possint, dabis hanc veniam, mi frater, ut opinor, ut eorum, quibus summa dicendi laus a nostris hominibus concessa est, auctoritatem Graecis anteponam.

VII. 24. Quum igitur vehementius inveheretur in caussam principum consul Philippus, Drusique tribunatus pro senatus auctoritate susceptus infringi iam debilitarique videretur, dici mihi memini ludorum Romanorum diebus, L. Crassum quasi colligendi sui caussa se in Tusculanum contulisse; venisse eodem, socer eius qui fuerat, Quintus Mucius dicebatur, et M. Antonius, homo et consiliorum in republica socius et summa cum Crasso familiaritate coniunctus. 25. Exierant autem cum ipso Crasso adolescentes duo, Drusi maxime familiares, et in quibus magnam tum spem maiores natu dignitatis suae collocarant, C. Cotta, qui tum tribunatum plebis petebat, et P. Sulpicius, qui deinceps eum magistratum petiturus putabatur. 26. Hi primo die de temporibus deque universa republica, quam ob caussam venerant, multum inter se usque ad extremum tempus diei collocuti sunt. Quo quidem in sermone multa divinitus a tribus illis consularibus Cotta deplorata et commemorata narrabat, ut nihil incidisset postea civitati mali, quod non impendere illi tanto ante vidissent; 27. eo autem omni sermone confecto, tantam in Crasso humanitatem fuisse, ut, quum lauti accubuissent, tolleretur omnis illa superioris tristitia sermonis eaque esset in homine iucunditas et tantus in iocando lepos, ut dies inter eos curiae fuisse videretur, convivium Tusculani. 28. Postero autem die, quum illi maiores natu satis quiessent, et in ambulationem ventum esset, dicebat tum Scaevolam, duobus spatiis tribusve factis, dixisse: Cur non imitamur, Crasse, Socratem illum, qui est in Phaedro Platonis? Nam me haec tua platanus admonuit, quae non minus ad opacandum hunc locum patulis est diffusa ramis, quam illa, cuius umbram secutus est Socrates, quae mihi videtur non tam ipsa aquula, quae describitur, quam Platonis oratione crevisse, et quod ille durissimis pedibus fecit, ut se abiiceret in herba, atque ita illa, quae philosophi divinitus ferunt esse dicta, loqueretur, id meis pedibus certe concedi est aequius. 29. Tum Crassum Immo vero commodius etiam; pulvinosque poposcisse, et omnes in iis sedibus, quae erant sub platano, consedisse dicebat.

VIII. Ibi, ut ex pristino sermone relaxarentur animi omnium, solebat Cotta narrare, Crassum sermonem quemdam de studio dicendi intulisse. 30. Qui

[illegible] [illegible] videri, quod tantam iam essent facultatem adepti, ut [illegible] [illegible] quam, inquit, praestabilius videtur, quam posse dicendo tenere hominum coetus, mentes allicere, voluntates impellere, quo velit, unde autem velit, deducere. Haec una res in omni libero populo, maximeque in pacatis tranquillisque civitatibus, praecipue semper floruit semperque dominata est. 31. Quid est enim aut tam admirabile, quam ex infinita multitudine homi- [illegible] sit datum, vel solus vel cum paucis facere possit? aut tam iucundum cognitu atque auditu, quam sapientibus sententiis gravibusque verbis ornata oratio [illegible] [illegible] unius oratione converti? 32. Quid tam porro regium, [illegible] plicibus, excitare afflictos, dare salutem, liberare periculis, retinere homines in civitate? Quid autem tam necessarium, quam tenere semper arma, quibus vel tectus ipse esse possis vel provocare improbos vel te ulcisci lacessitus? Age vero, ne semper forum, subsellia, rostra curiamque meditere, quid esse potest in otio aut iucundius aut magis proprium humanitatis, quam sermo facetus ac nulla in re rudis? Hoc enim uno praestamus vel maxime feris, quod colloquimur inter nos et quod exprimere dicendo sensa possumus. 33. Quamobrem quis hoc non iure miretur, summeque in eo elaborandum esse arbitretur, ut, quo uno homines maxime bestiis praestent, in hoc hominibus ipsis antecellat? Ut vero iam ad illa summa veniamus, quae vis alia potuit aut dispersos homines unum in locum congregare, aut a fera agrestique vita ad hunc humanum cultum civilemque deducere aut iam constitutis civitatibus leges, iudicia, iura describere? 34. Ac, ne plura, quae sunt paene innumerabilia, consecter, comprehendam brevi: sic enim statuo, perfecti oratoris moderatione et sapientia non solum ipsius dignitatem, sed et privatorum plurimorum et universae reipublicae salutem maxime contineri. Quamobrem pergite, ut facitis, adolescentes, atque in id studium, in quo estis, incumbite, ut et vobis honori et amicis utilitati et reipublicae emolumento esse possitis. IX. 35. Tum Scaevola comiter, ut solebat, Cetera, inquit, assentior Crasso, ne aut de C. Laelii, soceri mei, aut de huius generi aut arte aut gloria detraham; sed illa duo, Crasse, vereor, ut tibi possim concedere: unum, quod ab oratoribus civitates et initio constitutas et saepe conservatas esse dixisti, alterum, quod, remoto foro, concione, iudiciis, senatu, statuisti, oratorem in omni genere sermonis et humanitatis esse perfectum. 36. Quis enim tibi hoc concesserit, aut initio genus hominum, in montibus ac silvis dissipatum, non prudentium consiliis compulsum potius, quam disertorum oratione delenitum se oppidis moenibusque sepsisse? aut vero reliquas utilitates aut in constituendis aut in conservandis civitatibus non a sapientibus et fortibus viris, sed a disertis et ornate dicentibus esse constitutas? 37. An vero tibi Romulus ille aut pastores et convenas congregasse aut Sabinorum connubia coniunxisse aut finitimorum vim repressisse eloquentia videtur, non consilio et sapientia singulari? Quid? in Numa Pompilio, quid? in Ser. Tullo, quid? in ceteris regi- [illegible] [illegible] [illegible] nem mente, non lingua, perfectam L. Bruti [illegible] [illegible] [illegible] nostrae civitatis exemplis uti et aliarum, plura proferre possim detrimenta publicis rebus, quam adiumenta per homines eloquentissimos importata; sed, ut reliqua praetermittam, omnium mihi videor, exceptis, Crasse, vobis duobus, eloquentissimos audisse Ti. et C. Sempronios, quorum pater, homo prudens et gravis, haudquaquam eloquens, et saepe alias et maxime censor saluti reipublicae fuit. Atque is non accurata quadam orationis copia, sed nutu atque verbo libertinos in urbanas tribus transtulit; quod nisi fecisset, rempublicam, quam nunc vix tenemus, iam diu nullam haberemus. At vero eius filii diserti et omnibus vel naturae vel doctrinae praesidiis ad dicendum parati, quum civitatem vel paterno consilio vel avitis armis florentissimam accepissent, ista praeclara gubernatrice, ut ais, civitatum, eloquentia, rempublicam dissipaverunt. X. 39. Quid? leges veteres mosque maiorum; quid? auspicia, quibus et ego et tu, Crasse, cum magna reipublicae salute praesumus; quid? religiones et caerimoniae; quid? haec iura civilia, quae iam pridem in nostra familia sine ulla eloquentiae laude versantur, num aut inventa sunt aut cognita aut omnino ab oratorum genere tractata? 40. Equidem et Ser. Galbam memoria teneo, divinum hominem in dicendo, et M. Aemilium Porcinam et C. ipsum Carbonem, quem tu adolescentulus perculisti, ignarum legum, haesitantem in maiorum institutis, rudem in iure civili; et haec aetas nostra, praeter te, Crasse, qui tuo magis studio, quam proprio munere aliquo disertorum, ius a nobis civile didicisti, quod interdum pudeat, iuris ignara est.

41. Quod vero in extrema oratione quasi tuo iure sumpsisti, oratorem in omnis sermonis disputatione copiosissime posse versari, id, nisi hic in tuo regno essemus, non tulissem multisque praeessem, qui aut interdicto tecum contenderent aut te ex iure manum consertum vocarent, quod in alienas possessiones tam temere irruisses. 42. Agerent enim tecum lege primum Pythagorei omnes atque Democritici ceterique sua in iure physici vindicarent, ornati homines in dicendo et graves, quibuscum tibi iusto sacramento contendere non liceret. Urgerent praeterea philosophorum greges iam ab illo fonte et capite Socrate, nihil te de bonis rebus in vita, nihil de malis, nihil de animi permotionibus, nihil de hominum moribus, nihil de ratione vitae didicisse, nihil omnino quaesisse, nihil scire convincerent; et quum universi in te impetum fecissent, tum singulae familiae litem tibi intenderent. 43. Instaret Academia, quae, quidquid dixisses, id teipsum negare cogeret. Stoici vero nostri disputationum suarum atque interrogationum laqueis te irretitum tenerent. Peripatetici autem etiam haec ipsa, quae propria oratorum putas esse adiumenta atque ornamenta dicendi, ab se peti vincerent oportere; ac non solum meliora, sed etiam multo plura Aristotelem Theophrastumque de his rebus, quam omnes dicendi magistros scripsisse ostenderent. 44. Missos facio mathematicos, grammaticos, musicos, quorum artibus vestra ista dicendi vis ne minima quidem societate coniungitur. Quamobrem ista tanta tamque multa profitenda, Crasse, non censeo.

Satis id est magnum, quod potes praestare, ut in iudiciis ea caussa, quamcumque tu dicis, melior et probabilior esse videatur; ut in concionibus et sententiis dicendis ad persuadendum tua plurimum valeat oratio; denique ut prudentibus diserte, stultis etiam vere videare dicere. Hoc amplius si quid poteris, non id mihi videbitur orator, sed Crassus sua quadam propria, non communi oratorum facultate posse.

XI. 45. Tum ille, Non sum, inquit, nescius, Scaevola, ista inter Graecos dici et disceptari solere. Audivi enim summos homines, quum quaestor ex Macedonia venissem Athenas, florente Academia, ut temporibus illis ferebatur, quod eam Charmadas et Clitomachus et Aeschines obtinebant. Erat etiam Metrodorus, qui cum illis una ipsum illum Carneadem diligentius audierat, hominem omnium in dicendo, ut ferebant, acerrimum et copiosissimum. Vigebat auditor Panaetii illius tui Mnesarchus et Peripatetici Critolai Diodorus; 46. multi erant praeterea clari in philosophia et nobiles, a quibus omnibus una paene voce repelli oratorem a gubernaculis civitatum, excludi ab omni doctrina rerumque maiorum scientia, ac tantum in iudicia et conciunculas tamquam in aliquod pistrinum detrudi et compingi videbam. 47. Sed ego neque illis assentiebar neque harum disputationum inventori et principi longe omnium in dicendo gravissimo et eloquentissimo, Platoni, cuius tum Athenis diligentius legi cum Charmada Gorgiam; quo in libro in hoc maxime admirabar Platonem, quod mihi in oratoribus irridendis ipse esse orator summus videbatur. Verbi enim controversia iam diu torquet Graeculos homines, contentionis cupidiores, quam veritatis. 48. Nam si quis hunc statuit esse oratorem, qui tantummodo in iure et in iudiciis possit aut apud populum aut in senatu copiose loqui, tamen huic ipsi multa tribuat et concedat necesse est. Neque enim sine multa pertractatione omnium rerumpublicarum neque sine legum, moris, iuris scientia neque natura hominum incognita ac moribus in his ipsis rebus satis callide versari et perite potest. Qui autem haec cognoverit, sine quibus ne illa quidem minima in caussis quisquam recte tueri potest, quid huic abesse poterit de maximarum rerum scientia? Sin oratoris nihil vis esse, nisi composite, ornate, copiose eloqui, quaero, id ipsum qui possit assequi sine ea scientia, quam ei non conceditis? Dicendi enim virtus, nisi ei, qui dicit, ea, de quibus dicit, percepta sint, exstare non potest. 49. Quamobrem, si ornate locutus est, sicut fertur et mihi videtur, physicus ille Democritus, materies illa fuit physici, de qua dixit, ornatus vero ipse verborum oratoris putandus est. Et, si Plato de rebus a civilibus controversiis remotissimis divinitus est locutus, quod ego concedo; si item Aristoteles, si Theophrastus, si Carneades in rebus iis, de quibus disputaverunt, eloquentes et in dicendo suaves atque ornati fuerunt; sint hae res, de quibus disputant, in aliis quibusdam studiis; oratio quidem ipsa propria est huius unius rationis, de qua loquimur et quaerimus. 50. Etenim videmus iisdem de rebus ieiune quosdam et exiliter, ut eum, quem acutissimum ferunt, Chrysippum, disputavisse neque ob eam rem philosophiae non satisfecisse, quod non habuerit hanc dicendi ex arte aliena facultatem. XII. Quid ergo interest? aut qui discernes eorum, quos nominavi, ubertatem in dicendo et copiam ab eorum exilitate, qui hac dicendi varietate et elegantia non utuntur? Unum erit profecto, quod ii, qui bene dicunt, afferant proprium, compositam orationem et ornatam et artificio quodam et expolitione distinctam. Haec autem oratio, si res non subest ab oratore percepta et cognita, aut nulla sit necesse est aut omnium irrisione ludatur. 51. Quid est enim tam furiosum, quam verborum vel optimorum atque ornatissimorum sonitus inanis, nulla subiecta sententia nec scientia? Quidquid erit igitur quacumque ex arte, quocumque de genere, id orator, si tamquam clientis caussam didicerit, dicet melius et ornatius, quam ipse ille eius rei inventor atque artifex. 52. Nam si quis erit, qui hoc dicat, esse quasdam oratorum proprias sententias atque caussas et certarum rerum forensibus cancellis circumscriptam scientiam, fatebor equidem in his magis assidue versari hanc nostram dictionem; sed tamen in his ipsis rebus permulta sunt, quae isti magistri, qui rhetorici vocantur, nec tradunt nec tenent. 53. Quis enim nescit maximam vim exsistere oratoris in hominum mentibus vel ad iram aut ad odium aut ad dolorem incitandis vel ab hisce iisdem permotionibus ad lenitatem misericordiamque revocandis? Quare, nisi qui naturam hominum vimque omnem humanitatis caussasque eas, quibus mentes aut incitantur aut reflectuntur, penitus perspexerit, dicendo quod volet perficere non poterit. 54. Atqui totus hic locus philosophorum putatur proprius: neque orator me auctore umquam repugnabit: sed, quum illis cognitionem rerum concesserit, quod in ea solum illi voluerint elaborare, tractationem orationis, quae sine illa scientia nulla est, sibi assumet; hoc enim est proprium oratoris, quod saepe iam dixi, oratio gravis et ornata et hominum sensibus ac mentibus accommodata. XIII. 55. Quibus de rebus Aristotelem et Theophrastum scripsisse fateor. Sed vide, ne hoc, Scaevola, totum sit a me. Nam ego, quae sunt oratori cum illis communia, non mutuor ab illis: isti quae de his rebus disputant, oratorum esse concedunt. Itaque ceteros libros artis suae nomine, hos rhetoricos et inscribunt et appellant. 56. Etenim quum illi in dicendo inciderint loci, quod persaepe evenit, ut de diis immortalibus, de pietate, de concordia, de amicitia, de communi civium, de hominum, de gentium iure, de aequitate, de temperantia, de magnitudine animi, de omni virtutis genere sit dicendum, clamabunt, credo, omnia gymnasia atque omnes philosophorum scholae, sua esse haec omnia propria; nihil omnino ad oratorem pertinere. 57. Quibus ego, ut de his rebus omnibus in angulis, consumendi otii caussa, disserant, quum concessero, illud tamen oratori tribuam et dabo, ut eadem, de quibus illi tenui quodam exsanguique sermone disputant, hic cum omni gravitate et iucunditate explicet. Haec ego cum ipsis philosophis tum Athenis disserebam. Cogebat enim me M. Marcellus hic noster, qui nunc aedilis curulis est et profecto, nisi ludos nunc faceret, huic nostro sermoni interesset: ac iam tum erat adolescentulus his studiis mirifice deditus. 58. Iam vero de legibus instituendis, de bello, de pace, de sociis, de vectigalibus, de iure civili generatim in ordines aetatesque descripto dicant vel Graeci, si volunt, Lycurgum aut Solonem (quamquam illos quidem censemus in numero eloquentium reponendos) scisse melius, quam Hyperidem aut Demosthenem, perfectos iam homines in dicendo et perpolitos; vel nostri decemviros, qui XII tabulas perscripserunt, quos necesse est fuisse prudentes, anteponant in hoc genere et Ser. Galbae

et socero tuo C. Laelio, quos constat dicendi gloria praestitisse. 59. Nec enim negabo esse quasdam artes proprias eorum, qui in his cognoscendis atque tractandis studium suum omne posuerunt; sed oratorem plenum atque perfectum esse eum, qui de omnibus rebus possit varie copioseque dicere. XIV. Etenim saepe in iis caussis, quas omnes proprias esse oratorum confitentur, est aliquid, quod non ex usu forensi, quem solum oratoribus conceditis, sed ex obscuriore aliqua scientia sit promendum et assumendum. 60. Quaero enim, num possit aut contra imperatorem aut pro imperatore dici sine rei militaris usu aut saepe etiam sine regionum terrestrium aut maritimarum scientia? num apud populum de legibus iubendis aut vetandis, num in senatu de omni reipublicae genere dici sine summa rerum civilium cognitione et prudentia; num admoveri possit oratio ad sensus animorum atque motus vel inflammandos vel etiam exstinguendos, (quod unum in oratore dominatur,) sine diligentissima pervestigatione earum omnium rationum, quae de naturis humani generis ac moribus a philosophis explicantur. 61. Atque haud scio, an minus hoc vobis sim probaturus; equidem non dubitabo, quod sentio, dicere: physica ista ipsa et mathematica et quae paullo ante ceterarum artium propria posuisti, scientiae sunt eorum, qui illa profitentur; illustrare autem oratione si quis istas ipsas artes velit, ad oratoris ei confugiendum est facultatem. 62. Neque enim, si Philonem illum architectum, qui Atheniensibus armamentarium fecit, constat perdiserte populo rationem operis sui reddidisse, existimandum est, architecti potius artificio disertum, quam oratoris, fuisse. Nec, si huic M. Antonio pro Hermodoro fuisset de navalium opere dicendum, non, quum ab illo caussam didicisset, ipse ornate de alieno artificio copioseque dixisset. Neque vero Asclepiades is, quo nos medico amicoque usi sumus, tum, quum eloquentia vincebat ceteros medicos, in eo ipso, quod ornate dicebat, medicinae facultate utebatur, non eloquentiae. 63. Atque illud est probabilius, neque tamen verum, quod Socrates dicere solebat, omnes in eo, quod scirent, satis esse eloquentes; illud verius, neque quemquam in eo disertum esse posse, quod nesciat, neque, si optime sciat, ignarusque sit facundiae ac poliendae orationis, diserte id ipsum posse, quod * sciat, dicere. XV. 64. Quam ob rem, si quis universam et propriam oratoris vim definire complectique vult, is orator erit, mea sententia, hoc tam gravi dignus nomine, qui, quaecumque res inciderit, quae sit dictione explicanda, prudenter et composite et ornate et memoriter dicat, cum quadam etiam actionis dignitate. 65. Sin cuipiam nimis infinitum videtur, quod ita posui, *quacumque de re*, licet hinc, quantum cuique videbitur, circumcidat atque amputet, tamen illud tenebo, si, quae ceteris in artibus aut studiis sita sunt, orator ignoret, tantumque ea teneat, quae sint in disceptationibus atque in usu forensi, tamen his de rebus ipsis si sit ei dicendum, quum cognoverit ab iis, qui tenent, quae sint in quaque re, multo oratorem melius, quam ipsos illos, quorum eae sunt artes, esse dicturum. 66. Ita si de re militari dicendum huic erit Sulpicio, quaeret a C. Mario affini nostro et, quum acceperit, ita pronuntiabit, ut ipsi C. Mario paene hic melius, quam ipse, illa scire videatur; sin de iure civili, tecum communicabit, teque hominem prudentissimum et peritissimum in iis ipsis rebus, quas abs te didicerit, dicendi arte superabit. 67. Sin quae res inciderit, in qua de natura, de vitiis hominum, de cupiditatibus, de modo, de continentia, de dolore, de morte dicendum sit, forsitan, si ei sit visum, (etsi haec quidem nosse debet orator,) cum Sex. Pompeio, erudito homine in philosophia, communicarit, hoc profecto efficiet, ut, quamcumque rem a quoque cognorit, de ea multo dicat ornatius, quam ille ipse, unde cognorit. 68. Sed si me audierit, quoniam philosophia in tres partes est tributa, in naturae obscuritatem, in disserendi subtilitatem, in vitam atque mores, duo illa relinquamus atque largiamur inertiae nostrae; tertium vero, quod semper oratoris fuit, nisi tenebimus, nihil oratori, in quo magnus esse possit, relinquemus. 69. Quare hic locus de vita et moribus totus est oratori perdiscendus; cetera si non didicerit, tamen poterit, si quando opus erit, ornare dicendo, si modo erunt ad eum delata et ei tradita. XVI. Etenim si constat inter doctos, hominem ignarum philosophiae, Aratum, ornatissimis atque optimis versibus de caelo stellisque dixisse; si de rebus rusticis hominem ab agro remotissimum, Nicandrum Colophonium, poetica quadam facultate, non rustica, scripsisse praeclare: quid est, cur non orator de rebus iis eloquentissime dicat, quas ad certam caussam tempusque cognorit? 70. Est enim finitimus oratori poeta, numeris astrictior paullo, verborum autem licentia liberior, multis vero ornandi generibus socius ac paene par; in hoc quidem certe prope idem, nullis ut terminis circumscribat aut definiat ius suum, quo minus ei liceat eadem illa facultate et copia vagari, qua velit. 71. Nam illud quare, Scaevola, negasti te fuisse laturum, nisi in meo regno esses, quod in omni genere sermonis, in omni parte humanitatis dixerim oratorem perfectum esse debere? Numquam mehercule hoc dicerem, si eum, quem fingo, meipsum esse arbitrarer. 72. Sed, ut solebat C. Lucilius saepe dicere, homo tibi subiratus, mihi propter eam ipsam caussam minus, quam volebat, familiaris, sed tamen et doctus et perurbanus: sic sentio neminem esse in oratorum numero habendum, qui non sit omnibus iis artibus, quae sunt libero dignae, perpolitus; quibus ipsis si in dicendo non utimur, tamen apparet atque exstat, utrum simus earum rudes, an didicerimus. 73. Ut, qui pila ludunt, non utuntur in ipsa lusione artificio proprio palaestrae, sed indicat ipse motus, didicerintne palaestram, an nesciant; et qui aliquid fingunt, etsi tum pictura nihil utuntur, tamen, utrum sciant pingere an nesciant, non obscurum est: sic in orationibus hisce ipsis iudiciorum, concionum, senatus, etiamsi proprie ceterae non adhibeantur artes, tamen facile declaratur, utrum is, qui dicat, tantummodo in hoc declamatorio sit opere iactatus, an ad dicendum omnibus ingenuis artibus instructus accesserit.

XVII. 74. Tum ridens Scaevola: Non luctabor, inquit, tecum, Crasse, amplius. Id enim ipsum, quod contra me locutus es, artificio quodam es consecutus, ut et mihi, quae ego vellem, non esse oratoris concederes et ea ipsa nescio quomodo rursus detorqueres atque oratori propria traderes. 75. Haec, quum ego praetor Rhodum venissem et cum summo illo doctore istius disciplinae Apollonio ea, quae a Panaetio acceperam, contulissem, irrisit ille quidem, ut solebat, philosophiam atque contempsit, multaque non tam graviter dixit, quam facete. Tua autem fuit oratio eiusmodi, non ut ullam artem doctrinamve contemneres, sed ut omnes comites ac ministras oratoris esse

diceres. 76. Quas ego, si quis sit unus complexus omnes idemque si ad eas facultatem istam ornatissimae orationis adiunxerit, non possum dicere eum non egregium quemdam hominem atque admirandum fore; sed is, si qui esset, aut si etiam umquam fuisset, aut vero si esse posset, tu esses unus profecto, qui et meo iudicio, et omnium, vix ullam ceteris oratoribus (pace horum dixerim) laudem reliquisti. 77. Verum si tibi ipsi nihil deest, quod in forensibus rebus civilibusque versetur, quin scias, neque eam tamen scientiam, quam adiungis oratori, complexus es, videamus, ne plus ei tribuas, quam res et veritas ipsa concedat.

78. Hic Crassus, Memento, inquit, me non de mea, sed de oratoris facultate dixisse. Quid enim nos aut didicimus aut scire potuimus? qui ante ad agendum, quam ad cognoscendum venimus; quos in foro, quos in ambitione, quos in republica, quos in amicorum negotiis res ipsa ante confecit, quam possemus aliquid de rebus tantis suspicari. 79. Quod si tibi tantum in nobis videtur esse, quibus etiamsi ingenium, ut tu putas, non maxime defuit, doctrina certe et otium et hercule etiam studium illud discendi acerrimum defuit: quid censes, si ad alicuius ingenium vel maius illa, quae ego non attigi, accesserint, qualem illum et quantum oratorem futurum?

XVIII. 80. Tum Antonius, Probas mihi, inquit, ista, Crasse, quae dicis; nec dubito, quin multo locupletior in dicendo futurus sit, si quis omnium rerum atque artium rationem naturamque comprehenderit. 81. Sed primum id difficile est factu, praesertim in hac nostra vita nostrisque occupationibus: deinde illud etiam verendum est, ne abstrahamur ab hac exercitatione et consuetudine dicendi populari et forensi. Aliud enim mihi quoddam genus orationis esse videtur eorum hominum, de quibus paullo ante dixisti, quamvis illi ornate et graviter aut de natura rerum aut de humanis rebus loquantur. Nitidum quoddam genus est verborum et laetum, sed palaestrae magis et olei, quam huius civilis turbae ac fori. 82. Namque egomet, qui sero ac leviter Graecas litteras attigissem, tamen, quum pro consule in Ciliciam proficiscens Athenas venissem, complures tum ibi dies sum propter navigandi difficultatem commoratus: sed, quum quotidie mecum haberem homines doctissimos, eos fere ipsos, qui abs te modo sunt nominati, quumque hoc nescio quomodo apud eos increbruisset, me in caussis maioribus sicuti te solere versari, pro se quisque ut poterat de officio et ratione oratoris disputabat. 83. Horum alii, sicut iste ipse Mnesarchus, hos, quos nos oratores vocaremus, nihil esse dicebat, nisi quosdam operarios lingua celeri et exercitata; oratorem autem, nisi qui sapiens esset, esse neminem; atque ipsam eloquentiam, quod ex bene dicendi scientia constaret, unam quamdam esse virtutem, et, qui unam virtutem haberet, omnes habere, easque esse inter se aequales et pares; ita, qui esset eloquens, eum virtutes omnes habere atque esse sapientem. Sed haec erat spinosa quaedam et exilis oratio, longeque a nostris sensibus abhorrebat. 84. Charmadas vero multo uberius iisdem de rebus loquebatur; non quo aperiret sententiam suam; hic enim mos erat patrius Academiae adversari semper omnibus in disputando; sed quum maxime tamen hoc significabat eos, qui rhetores nominarentur et qui dicendi praecepta traderent, nihil plane tenere neque posse quemquam facultatem assequi dicendi, nisi qui philosophorum inventa didicisset. XIX. 85. Disputabant contra diserti homines Athenienses et in republica caussisque versati, in quis erat etiam is, qui nuper Romae fuit, Menedemus, hospes meus; qui quum diceret esse quamdam prudentiam, quae versaretur in perspiciendis rationibus constituendarum et regendarum rerum publicarum, excitabatur* homo promptus ab homine abundanti doctrina et quadam incredibili varietate rerum et copia. Omnes enim partes illius ipsius prudentiae petendas esse a philosophia dicebat, neque ea, quae statuerentur in republica de Diis immortalibus, de disciplina iuventutis, de iustitia, de patientia, de temperantia, de modo rerum omnium, ceteraque, sine quibus civitates aut esse, aut bene moratae esse non possent, usquam in eorum inveniri libellis. 86. Quod si tantam vim rerum maximarum arte sua rhetorici illi doctores complecterentur, quaerebat, cur de prooemiis et de epilogis et de huiusmodi nugis (sic enim appellabat) referti essent eorum libri: de civitatibus instituendis, de scribendis legibus, de aequitate, de iustitia, de fide, de frangendis cupiditatibus, de conformandis hominum moribus littera in eorum libris nulla inveniretur. 87. Ipsa vero praecepta sic illudere solebat, ut ostenderet non modo eos illius expertes esse prudentiae, quam sibi asciscerent, sed ne hanc quidem ipsam dicendi rationem ac viam nosse. Caput enim arbitrabatur esse oratoris, ut et ipsis, apud quos ageret, talis, qualem se ipse optaret, videretur; id fieri vitae dignitate, de qua nihil rhetorici isti doctores in praeceptis suis reliquissent: et uti eorum, qui audirent, sic afficerentur animi, ut eos affici vellet orator; quod item fieri nullo modo posse, nisi cognosceret is, qui diceret, quot modis hominum mentes et quibus rebus et quo genere orationis in quamque partem moverentur: haec autem esse penitus in media philosophia retrusa atque abdita; quae isti rhetores ne primoribus quidem labris attigissent. 88. Ea Menedemus exemplis magis, quam argumentis conabatur refellere. Memoriter enim multa ex orationibus Demostheni praeclare scripta pronuntians dicebat illum in animis vel iudicum vel populi in omnem partem dicendo permovendis non fuisse ignarum, quibus ea rebus consequeretur, quae negaret ille sine philosophia quemquam scire posse. XX. 89. Huic ille respondebat non se negare Demosthenem summam prudentiam summamque vim habuisse dicendi; sed sive ille hoc ingenio potuisset sive, id quod constaret, Platonis studiosus audiendi fuisset, non quid ille potuisset, sed quid isti docerent, esse quaerendum. 90. Saepe etiam in eam partem ferebatur oratione, ut omnino disputaret nullam artem esse dicendi; idque quum argumentis docuerat, quod ita nati essemus, ut et blandiri et suppliciter insinuare iis, a quibus esset petendum, et adversarios minaciter terrere possemus et rem gestam exponere et id, quod intenderemus, confirmare et id, quod contra diceretur, refellere et ad extremum deprecari aliquid et conqueri, quibus in rebus omnis oratorum versaretur facultas, et quod consuetudo exercitatioque et intelligendi prudentiam acueret et eloquendi celeritatem incitaret; tum etiam exemplorum copia nitebatur. 91. Nam primum quasi dedita opera neminem scriptorem artis ne mediocriter quidem disertum fuisse dicebat, quum repeteret usque a Corace nescio quo et Tisia, quos artis illius inventores et principes fuisse constaret; eloquentissimos autem

homines qui ista nec didicissent nec omnino scire curassent, innumerabiles quosdam nominabat: in quibus etiam sive ille irridens sive quod ita putaret atque ita audisset, me qui illa non didicissem et tamen ut ipse dicebat possem aliquid in dicendo proferebat. Quorum illi alterum facile assentiebar nihil me didicisse; in altero autem me illudi ab eo aut etiam ipsum errare arbitrabar. 92. Artem vero negabat esse ullam, nisi quae cognitis penitusque perspectis et in unum exitum spectantibus et numquam fallentibus rebus contineretur. Haec autem omnia, quae tractarentur ab oratoribus, dubia esse et incerta, quum et dicerentur ab iis, qui ea omnia non plane tenerent, et audirentur ab iis, quibus non scientia esset tradenda, sed exigui temporis aut falsa aut certe obscura opinio. 93. Quid multa? sic mihi tum persuadere videbatur, neque artificium ullum esse dicendi, neque quemquam posse, nisi qui illa, quae a doctissimis hominibus in philosophia dicerentur, cognosset, aut callide aut copiose dicere. In quibus dicere Charmadas solebat ingenium tuum, Crasse, vehementer admirans, me sibi perfacilem in audiendo, te perpugnacem in disputando esse visum. XXI. 94. Itaque ego hac eadem opinione adductus scripsi etiam illud quodam in libello, qui me imprudente et invito excidit et pervenit in manus hominum, disertos me cognosse nonnullos, eloquentem adhuc neminem; quod eum statuebam disertum, qui posset satis acute atque dilucide apud mediocres homines ex communi quadam opinione hominum dicere, eloquentem vero, qui mirabilius et magnificentius augere posset atque ornare, quae vellet, omnesque omnium rerum, quae ad dicendum pertinerent, fontes animo ac memoria contineret. Id si est difficile nobis, qui ante, quam ad discendum ingressi sumus, obruimur ambitione et foro; sit tamen in re positum atque natura. 95. Ego enim, quantum auguror coniectura quantaque ingenia in nostris hominibus esse video, non despero, fore aliquem aliquando, qui et studio acriore, quam nos sumus atque fuimus, et otio ac facultate discendi maiore ac maturiore et labore atque industria superiore, quum se ad audiendum, legendum, scribendumque dediderit, exsistat talis orator, qualem quaerimus, qui iure non solum disertus, sed etiam eloquens dici possit; qui tamen, mea sententia, aut hic est iam Crassus aut, si quis pari fuerit ingenio pluraque quam hic et audierit et lectitarit et scripserit, paullum huic aliquid poterit addere.

96. Hoc loco Sulpicius, insperanti mihi, inquit, et Cottae, sed valde optanti utrique nostrum cecidit, ut in istum sermonem, Crasse, delaberemini. Nobis enim huc venientibus iucundum satis fore videbatur, si, quum vos de rebus aliis loqueremini, tamen nos aliquid ex sermone vestro memoria dignum excipere possemus; ut vero penitus in eam ipsam totius huius vel studii, vel artificii, vel facultatis disputationem paene intimam veniretis, vix optandum nobis videbatur. 97. Ego enim, qui ab ineunte aetate incensus essem studio utriusque vestrum, Crassi vero etiam amore, quum ab eo nusquam discederem, verbum ex eo numquam elicere potui de via ac ratione dicendi, quum et per memetipsum egissem et per Drusum saepe tentassem; quo in genere tu, Antoni, vere loquar) numquam mihi percontanti aut quaerenti aliquid defuisti et persaepe me, quae soleres in dicendo observare, docuisti. 98. Nunc quoniam uterque vestrum patefecit earum rerum ipsarum aditum, quas quaerimus, et quoniam princeps Crassus eius sermonis ordiendi fuit, date nobis hanc veniam, ut ea, quae sentitis de omni genere dicendi, subtiliter persequamini. Quod quidem si erit a vobis impetratum, magna habebo, Crasse, huic palaestrae et Tusculano tuo gratiam et longe Academiae illi ac Lycio tuum hoc suburbanum gymnasium anteponam. XXII. 99. Tum ille, Immo vero, inquit, Sulpici, rogemus Antonium, qui et potest facere, quod requiris, et consuevit, ut te audio dicere. Nam me quidem fateor semper a genere hoc toto sermonis refugisse et tibi cupienti atque instanti saepissime negasse, ut tute paullo ante dixisti. Quod ego non superbia neque inhumanitate faciebam neque quo tuo studio rectissimo atque optimo non obsequi vellem, praesertim quum te unum ex omnibus ad discendum maxime natum aptumque cognossem, sed mehercule istius disputationis insolentia atque earum rerum, quae quasi in arte traduntur, inscitia. 100. Tum Cotta: Quoniam id, quod difficillimum nobis videbatur, ut omnino de his rebus, Crasse, loquerere, assecuti sumus, de reliquo iam nostra culpa fuerit, si te, nisi omnia, quae percontati erimus, explicaris, dimiserimus. 101. De iis, credo, rebus, inquit Crassus, ut in cretionibus scribi solet: QUIBUS SCIAM POTEROQUE. Tum ille: Nam quod tu non poteris aut nescies, quis nostrum tam impudens est, qui se scire aut posse postulet?

Iam vero, ista conditione, dum mihi liceat negare posse quod non potero, et fateri nescire quod nesciam, licet, inquit Crassus, vestro arbitratu percontemini. 102. Atqui, inquit Sulpicius, hoc [primum] ex te, de quo modo Antonius exposuit, quid sentias, quaerimus: existimesne artem aliquam esse dicendi? Quid? mihi nunc vos, inquit Crassus, tamquam alicui Graeculo otioso et loquaci et fortasse docto atque erudito quaestiunculam, de qua meo arbitratu loquar, ponitis? Quando enim me ista curasse aut cogitasse arbitramini, et non semper irrisisse potius eorum hominum impudentiam, qui quum in schola assedissent, magna hominum frequentia dicere iuberent, si quis quid quaereret? 103. Quod primum ferunt Leontinum fecisse Gorgiam: qui permagnum quiddam suscipere ac profiteri videbatur, quum se ad omnia, de quibus quisque audire vellet, esse paratum denuntiaret. Postea vero vulgo hoc facere coeperunt hodieque faciunt, ut nulla sit res neque tanta neque tam improvisa neque tam nova, de qua se non omnia, quae dici possunt, profiteantur esse dicturos. 104. Quod si te, Cotta, arbitrarer aut te, Sulpici, de iis rebus audire velle, adduxissem huc Graecum aliquem, qui vos istiusmodi disputationibus delectaret: quod ne nunc quidem difficile factu est. Est enim apud M. Pisonem, adolescentem iam huic studio deditum, summo hominem ingenio nostrique cupidissimum, Peripateticus Staseas, homo nobis sane familiaris et, ut inter homines peritos constare video, in illo suo genere omnium princeps. XXIII. 105. Quem tu mihi, inquit Mucius, Staseam, quem Peripateticum narras? Gerendus est tibi mos adolescentibus, Crasse, qui non Graeci alicuius quotidianam loquacitatem sine usu neque ex scholis cantilenam requirunt, sed ex homine omnium sapientissimo atque eloquentissimo atque ex eo, qui non in libellis, sed in maximis caussis et in hoc domicilio imperii et gloriae sit consilio linguaque princeps, cuius vestigia persequi cupiunt, eius sententiam sciscitantur. 106. Equidem et

quum in dicendo semper putavi deum, tum vero tibi numquam eloquentiae maiorem tribui laudem, quam humanitatis; qua nunc te uti vel maxime decet neque defugere eam disputationem, ad quam te duo excellentis ingenii adolescentes cupiunt accedere.

107. Ego vero, inquit, istis obsequi studeo neque gravabor breviter meo more, quid quaque de re sentiam, dicere. Ac primum illud (quoniam auctoritatem tuam negligere, Scaevola, fas mihi esse non puto) respondeo mihi dicendi aut nullam artem aut pertenuem videri, sed omnem esse contentionem inter homines doctos in verbi controversia positam. 108. Nam si ars ita definitur, ut paullo ante exposuit Antonius, ex rebus penitus perspectis planeque cognitis atque ab opinionis arbitrio seiunctis scientiaque comprehensis, non mihi videtur ars oratoris esse ulla. Sunt enim varia et ad vulgarem popularemque sensum accommodata omnia genera huius forensis nostrae dictionis. 109. Sin autem ea, quae observata sunt in usu ac ratione dicendi, haec ab hominibus callidis ac peritis animadversa ac notata, verbis designata, generibus illustrata, partibus distributa sunt (id quod fieri potuisse video): non intelligo, quamobrem non, si minus illa subtili definitione, at hac vulgari opinione ars esse videatur. Sed sive est ars sive artis quaedam similitudo, non est ea quidem negligenda; verum intelligendum est alia quaedam ad consequendam eloquentiam esse maiora. XXIV. 110. Tum Antonius vehementer se assentire Crasso dixit, quod neque ita amplecteretur artem, ut ii solerent, qui omnem vim dicendi in arte ponerent, neque rursum eam totam, sicut plerique philosophi facerent, repudiaret. Sed existimo, inquit, gratum te his, Crasse, facturum, si ista exposueris, quae putas ad dicendum plus, quam ipsam artem posse prodesse.

111. Dicam equidem, quoniam institui, petamque a vobis, inquit, ne has meas ineptias efferatis; quamquam moderabor ipse, ne ut quidam magister atque artifex, sed quasi unus e togatorum numero atque ex forensi usu homo mediocris neque omnino rudis, videar non ipse aliquid a me prompsisse, sed fortuito in sermonem vestrum incidisse. 112. Equidem, quum peterem magistratum, solebam in prensando dimittere a me Scaevolam, quum ita ei dicerem me velle esse ineptum: (id erat petere blandius, quod nisi inepte fieret, bene non posset fieri;) hunc autem esse unum hominem ex omnibus, quo praesente ego ineptus esse minime vellem; quem quidem nunc mearum ineptiarum testem et spectatorem fortuna constituit. Nam quid est ineptius, quam de dicendo dicere, quum ipsum *dicere* numquam sit non ineptum, nisi quum est necessarium? 113. Perge vero, Crasse, inquit Mucius. Istam enim culpam, quam vereris, ego praestabo.

XXV. Sic igitur, inquit Crassus, sentio, naturam primum atque ingenium ad dicendum vim afferre maximam; neque vero istis, de quibus paullo ante dixit Antonius, scriptoribus artis rationem dicendi et viam, sed naturam defuisse. Nam et animi atque ingenii celeres quidam motus esse debent, qui et ad excogitandum acuti, et ad explicandum ornandumque sint uberes et ad memoriam firmi atque diuturni. 114. Et si quis est, qui haec putet arte accipi posse, (quod falsum est; praeclare enim se res habeat, si haec accendi aut commoveri arte possint; inseri quidem et donari ab arte non possunt; omnia sunt enim illa dona naturae:) quid de illis dicet, quae certe cum ipso homine nascuntur, linguae solutio, vocis sonus, latera, vires, conformatio quaedam et figura totius oris et corporis? 115. Neque haec ita dico, ut ars aliquid limare non possit; (neque enim ignoro, et quae bona sint, fieri meliora posse doctrina, et quae non optima, aliquo modo acui tamen et corrigi posse:) sed sunt quidam aut ita lingua haesitantes aut ita voce absoni aut ita vultu motuque corporis vasti atque agrestes, ut, etiamsi ingeniis atque arte valeant, tamen in oratorum numerum venire non possint. Sunt autem quidam ita in iisdem rebus habiles, ita naturae muneribus ornati, ut non nati, sed ab aliquo deo ficti esse videantur. 116. Magnum quoddam est onus atque munus suscipere atque profiteri, se esse omnibus silentibus unum maximis de rebus magno in conventu hominum audiendum. Adest enim fere nemo, quin acutius atque acrius vitia in dicente, quam recta videat. Ita quidquid est, in quo offenditur, id etiam illa, quae laudanda sunt, obruit. 117. Neque haec in eam sententiam disputo, ut homines adolescentes, si quid naturale forte non habeant, omnino a dicendi studio deterream. Quis enim non videt C. Caelio, aequali meo, magno honori fuisse homini novo, illam ipsam, quamcumque assequi potuerit, in dicendo mediocritatem? Quis vestrum aequalem, Q. Varium, vastum hominem atque foedum non intelligit illa ipsa facultate, quamcumque habet, magnam esse in civitate gratiam consecutum? XXVI. 118. Sed quia de oratore quaerimus, fingendus est nobis oratione nostra detractis omnibus vitiis orator atque omni laude cumulatus. Neque enim, si multitudo litium, si varietas caussarum, si haec turba et barbaria forensis dat locum vel vitiosissimis oratoribus, idcirco nos hoc, quod quaerimus, omittemus. Itaque in iis artibus, in quibus non utilitas quaeritur necessaria, sed animi libera quaedam oblectatio, quam diligenter et quam prope fastidiose iudicamus! Nullae enim lites neque controversiae sunt, quae cogant homines sicut in foro non bonos oratores, item in theatro actores malos perpeti. 119. Est igitur oratori diligenter providendum, non uti illis satisfaciat, quibus necesse est, sed ut iis admirabilis esse videatur, quibus libere liceat iudicare. Ac si quaeritis, plane quid sentiam enuntiabo apud homines familiarissimos, quod adhuc semper tacui et tacendum putavi. Mihi etiam, qui optime dicunt, quique id facillime atque ornatissime facere possunt, tamen, nisi timide ad dicendum accedunt et in exordienda oratione perturbantur, paene impudentes videntur; tametsi id accidere non potest. 120. Ut enim quisque optime dicit, ita maxime dicendi difficultatem, variosque eventus orationis exspectationemque hominum pertimescit. Qui vero nihil potest dignum re, dignum nomine oratoris, dignum hominum auribus efficere atque edere, is mihi, etiamsi commovetur in dicendo, tamen impudens videtur. Non enim pudendo, sed non faciendo id, quod non decet, impudentiae nomen effugere debemus. 121. Quem vero non pudet (id quod in plerisque video), hunc ego non reprehensione solum, sed etiam poena dignum puto. Equidem et in vobis animadvertere soleo et in me ipso saepissime experior, ut exalbescam in principiis dicendi et tota mente atque artubus omnibus contremiscam. Adolescentulus vero sic initio accusationis exanimatus sum, ut hoc summum beneficium Q. Maximo debuerim, quod continuo consilium dimiserit, simulac me fractum ac debilitatum metu viderit.

122. Hic omnes assensu significare inter sese et colloqui coeperunt. Fuit enim mirificus quidam in Crasso pudor, qui tamen non modo non obesset eius orationi, sed etiam probitatis commendatione prodesset. XXVII. Tum Antonius, Saepe, ut dicis, inquit, animadverti, Crasse, et te et ceteros summos oratores, quamquam tibi par mea sententia nemo umquam fuit, in dicendi exordio permoveri. 123. Cuius quidem rei quum caussam quaererem, quidnam esset, cur, ut in quoque oratore plurimum esset, ita maxime is pertimesceret, has caussas inveniebam duas: unam, quod intelligerent ii, quos usus ac natura docuisset, nonnumquam summis oratoribus non satis ex sententia eventum dicendi procedere; ita non iniuria, quotiescumque dicerent, id, quod aliquando posset accidere, ne tum accideret, timere. 124. Altera est haec, de qua queri saepe soleo; ceterarum homines artium spectati et probati, si quando aliquid minus bene fecerunt, quam solent, aut noluisse aut valetudine impediti non potuisse consequi id, quod scirent, putantur. 125. Noluit, inquiunt, hodie agere Roscius; aut, crudior fuit: oratoris peccatum si quod est animadversum, stultitiae peccatum videtur. Stultitia autem excusationem non habet; quia nemo videtur, aut quia crudus fuerit aut quod ita maluerit, stultus fuisse. Quo etiam gravius iudicium in dicendo subimus. Quoties enim dicimus, toties de nobis iudicatur; et, qui semel in gestu peccavit, non continuo existimatur nescire gestum; cuius autem in dicendo aliquid reprehensum est, aut aeterna in eo aut certe diuturna valet opinio tarditatis. XXVIII. 126. Illud vero, quod a te dictum est, esse permulta, quae orator nisi a natura haberet, non multum a magistro adiuvaretur, valde tibi assentior, inque eo vel maxime probavi summum illum doctorem, Alabandensem Apollonium, qui, quum mercede doceret, tamen non patiebatur eos, quos iudicabat non posse oratores evadere, operam apud sese perdere dimittebatque et, ad quam quemque artem putabat esse aptum, ad eam impellere atque hortari solebat. 127. Satis est enim in ceteris artificiis percipiendis tantummodo similem esse hominis et id, quod tradatur vel etiam inculcetur, si qui forte sit tardior, posse percipere animo et memoria custodire. Non quaeritur mobilitas linguae, non celeritas verborum, non denique ea, quae nobis non possumus fingere, facies, vultus, sonus. 128. In oratore autem acumen dialecticorum, sententiae philosophorum, verba prope poetarum, memoria iurisconsultorum, vox tragoedorum, gestus paene summorum actorum est requirendus. Quamobrem nihil in hominum genere rarius perfecto oratore inveniri potest. Quae enim singularum rerum artifices singula si mediocriter adepti sunt, probantur, ea, nisi omnia summa sunt in oratore, probari non possunt.

129. Tum Crassus, Atqui vide, inquit, in artificio perquam tenui et levi quanto plus adhibeatur diligentiae, quam in hac re, quam constat esse maximam. Saepe enim soleo audire Roscium, quum ita dicat, se adhuc reperire discipulum, quem quidem probaret, potuisse neminem; non quo non essent quidam probabiles, sed quia, si aliquid modo esset vitii, id ferre ipse non posset. Nihil est enim tam insigne nec tam ad diuturnitatem memoriae stabile, quam id, in quo aliquid offenderis. 130. Itaque ut ad hanc similitudinem huius histrionis oratoriam laudem dirigamus, videtisne, quam nihil ab eo nisi perfecte, nihil nisi cum summa venustate fiat? nihil nisi ita, ut deceat et uti omnes moveat atque delectet? Itaque hoc iamdiu est consecutus, ut, in quo quisque artificio excelleret, is in suo genere Roscius diceretur. Hanc ego absolutionem perfectionemque in oratore desiderans a qua ipse longe absum, facio impudenter; mihi enim volo ignosci, ceteris ipse non ignosco. Nam qui non potest, qui vitiose facit, quem denique non decet, hunc (ut Apollonius iubebat) ad id, quod facere possit, detrudendum puto.

XXIX. 131. Num tu igitur, inquit Sulpicius, me aut hunc Cottam ius civile aut rem militarem iubes discere? Nam quis ad ista summa atque in omni genere perfecta potest pervenire? Tum ille, Ego vero, inquit, quod in vobis egregiam quamdam ac praeclaram indolem ad dicendum esse cognovi, idcirco haec exposui omnia; nec magis ad eos deterrendos, qui non possent, quam ad vos, qui possetis, exacuendos accommodavi orationem meam; et quamquam in utroque vestrum summum esse ingenium studiumque perspexi, tamen haec, quae sunt in specie posita, de quibus plura fortasse dixi, quam solent Graeci dicere, in te, Sulpici, divina sunt. 132. Ego enim neminem nec motu corporis neque ipso habitu atque forma aptiorem nec voce pleniorem aut suaviorem mihi videor audisse; quae quibus a natura minora data sunt, tamen illud assequi possunt, ut iis, quae habent, modice et scienter utantur et, ut ne dedeceat. Id enim est maxime vitandum et de hoc uno minime est facile praecipere non mihi modo, qui, sicut unus paterfamilias, his de rebus loquor, sed etiam ipsi illi Roscio; quem saepe audio dicere, caput esse artis decere; quod tamen unum id esse, quod tradi arte non possit. 133. Sed, si placet, sermonem alio transferamus et nostro more aliquando, non rhetorico, loquamur.

Minime vero, inquit Cotta. Nunc enim te iam exoremus necesse est, quoniam retines nos in hoc studio, nec ad aliam dimittis artem, ut nobis explices, quidquid est istud, quod tu in dicendo potes; neque enim sumus nimis avidi; ista tua mediocri eloquentia contenti sumus, idque ex te quaerimus, (ut ne plus nos assequamur, quam quantuium tu in dicendo assecutus es,) quoniam, quae a natura expetenda sunt, ea dicis non nimis deesse nobis, quid praeterea esse assumendum putes? XXX. 134. Tum Crassus arridens, Quid censes, inquit, Cotta, nisi studium et ardorem quemdam amoris? sine quo quum in vita nihil quidquam egregium, tum certe hoc, quod tu expetis, nemo umquam assequetur. Neque vero vos ad eam rem video esse cohortandos; quos, quum mihi quoque sitis molesti, nimis etiam flagrare intelligo cupiditate. 135. Sed profecto studia nihil prosunt perveniendi aliquo, nisi illud, quod eo, quo intendas, ferat deducatque, cognoris. Quare, quoniam mihi levius quoddam onus imponitis, neque ex me de oratoris arte, sed de hac mea, quantulacumque est, facultate quaeritis, exponam vobis quamdam non aut perreconditam aut valde difficilem aut magnificam aut gravem rationem consuetudinis meae, qua quondam solitus sum uti, quum mihi in isto studio versari adolescenti licebat. 136. Tum Sulpicius, O diem, Cotta, nobis, inquit, optatum! Quod enim neque precibus umquam nec insidiando nec speculando assequi potui, ut, quid Crassus ageret meditandi aut dicendi caussa, non modo videre mihi, sed ex eius scriptore et lectore Diphilo suspicari liceret, id spero nos esse

adeptos omniaque iam ex ipso, quae diu cupimus, cognituros.

XXXI. 137. Tum Crassus: Atqui arbitror, Sulpici, quum audieris, non tam te haec admiraturum, quae dixero, quam existimaturum tum, quum ea audire cupiebas, caussam, cur cuperes, non fuisse. Nihil enim dicam reconditum, nihil exspectatione vestra dignum, nihil aut inauditum vobis aut cuiquam novum. Nam principio, id quod est homine ingenuo liberaliterque educato dignum, non negabo me ista omnium communia et contrita praecepta didicisse: 138. primum, oratoris officium esse dicere ad persuadendum accommodate; deinde, esse omnem orationem aut de infinitae rei quaestione sine designatione personarum et temporum, aut de re certis in personis ac temporibus locata. 139. In utraque autem re quidquid in controversiam veniat, in eo quaeri solere aut factumne sit aut, si est factum, quale sit aut etiam quo nomine vocetur aut, quod nonnulli addunt, rectene factum esse videatur. 140. Exsistere autem controversias etiam ex scripti interpretatione, in quo aut ambigue quid sit scriptum aut contrarie aut ita, ut a sententia scriptum dissideat: his autem omnibus partibus subiecta quaedam esse argumenta propria. 141. Sed caussarum, quae sint a communi quaestione seiunctae, partim in iudiciis versari, partim in deliberationibus; esse etiam genus tertium, quod in laudandis aut vituperandis hominibus poneretur; certosque esse locos, quibus in iudiciis uteremur, in quibus aequitas quaereretur; alios in deliberationibus, qui omnes ad utilitatem dirigerentur eorum, quibus consilium daremus; alios item in laudationibus, in quibus ad personarum dignitatem omnia referrentur. 142. Quumque esset omnis oratoris vis ac facultas in quinque partes distributa, ut deberet reperire primum, quid diceret; deinde inventa non solum ordine, sed etiam momento quodam atque iudicio dispensare atque componere; tum ea denique vestire atque ornare oratione; post memoria sepire; ad extremum agere cum dignitate ac venustate: 143. etiam illa cognoram et acceperam, antequam de re diceremus, initio conciliandos eorum esse animos, qui audirent; deinde rem demonstrandam; postea controversiam constituendam; tum id, quod nos intenderemus, confirmandum; post, quae contra dicerentur, refellenda; extrema autem oratione ea, quae pro nobis essent, amplificanda et augenda, quaeque essent pro adversariis, infirmanda atque frangenda. XXXII. 144. Audieram etiam quae de orationis ipsius ornamentis traderentur; in qua praecipitur primum, ut pure et Latine loquamur; deinde ut plane et dilucide; tum ut ornate; post ad rerum dignitatem apte et quasi decore; singularumque rerum praecepta cognoram. 145. Quin etiam, quae maxime propria essent naturae, tamen his ipsis artem adhiberi videram. Nam de actione et de memoria quaedam brevia, sed magna cum exercitatione praecepta gustaram. In his enim fere rebus omnis istorum artificum doctrina versatur, quam ego si nihil dicam adiuvare, mentiar. Habet enim quaedam quasi ad commonendum oratorem, quo quidque referat et quo intuens ab eo, quodcumque sibi proposuerit, minus aberret. 146. Verum ego hanc vim intelligo esse in praeceptis omnibus, non ut ea secuti oratores eloquentiae laudem sint adepti, sed, quae sua sponte homines eloquentes facerent, ea quosdam observasse atque id egisse; sic esse non eloquentiam ex artificio, sed artificium ex eloquentia natum; quod tamen, ut ante dixi, non eiicio; est enim, etiamsi minus necessarium ad bene dicendum, tamen ad cognoscendum non illiberale. 147. Et exercitatio quaedam suscipienda vobis est; quamquam vos quidem iampridem estis in cursu: sed iis, qui ingrediuntur in stadium, quique ea, quae agenda sunt in foro, tamquam in acie, possunt etiam nunc exercitatione quasi ludicra praediscere ac meditari. 148. Hanc ipsam, inquit Sulpicius, nosse volumus; attamen ista, quae abs te breviter de arte decursa sunt, audire cupimus, quamquam sunt nobis quoque non inaudita. Verum illa mox; nunc de ipsa exercitatione quid sentias, quaerimus.

XXXIII. 149. Equidem probo ista, Crassus inquit, quae vos facere soletis, ut, caussa aliqua posita consimili caussarum earum, quae in forum deferuntur, dicatis quam maxime ad veritatem accommodate; sed plerique in hoc vocem modo, (neque eam scienter,) et vires exercent suas et linguae celeritatem incitant verborumque frequentia delectantur. In quo fallit eos, quod audierunt, dicendo homines, ut dicant, efficere solere. 150. Vere enim etiam illud dicitur, PERVERSE DICERE HOMINES PERVERSE DICENDO FACILLIME CONSEQUI. Quamobrem in istis ipsis exercitationibus, etsi utile est, etiam subito saepe dicere, tamen illud utilius, sumpto spatio ad cogitandum, paratius atque accuratius dicere. Caput autem est, quod (ut vere dicam) minime facimus: (est enim magni laboris, quem plerique fugimus:) quam plurimum scribere. STILUS OPTIMUS ET PRAESTANTISSIMUS DICENDI EFFECTOR AC MAGISTER: neque iniuria. Nam si subitam et fortuitam orationem commentatio et cogitatio facile vincit, hanc ipsam profecto assidua ac diligens scriptura superabit. 151. Omnes enim, sive artis sunt loci sive ingenii cuiusdam atque prudentiae, qui modo insunt in ea re, de qua scribimus, anquirentibus nobis omnique acie ingenii contemplantibus ostendunt se et occurrunt; omnesque sententiae verbaque omnia, quae sunt cuiusque generis maxime illustria, sub acumen stili subeant et succedant necesse est; tum ipsa collocatio conformatioque verborum perficitur in scribendo, non poetico, sed quodam oratorio numero et modo. 152. Haec sunt, quae clamores et admirationes in bonis oratoribus efficiunt; neque ea quisquam, nisi diu multumque scriptitarit, etiamsi vehementissime se in his subitis dictionibus exercuerit, consequetur; et qui a scribendi consuetudine ad dicendum venit, hanc affert facultatem, ut, etiam subito si dicat, tamen illa, quae dicantur, similia scriptorum esse videantur; atque etiam, si quando in dicendo scriptum attulerit aliquid, quum ab eo discesserit, reliqua similis oratio consequetur. 153. Ut concitato navigio, quum remiges inhibuerunt, retinet tamen ipsa navis motum et cursum suum, intermisso impetu pulsuque remorum: sic in oratione perpetua, quum scripta deficiunt, parem tamen obtinet oratio reliqua cursum scriptorum similitudine et vi concitata. XXXIV. 154. In quotidianis autem commentationibus equidem mihi adolescentulus proponere solebam illam exercitationem maxime, qua C. Carbonem, nostrum illum inimicum, solitum esse uti sciebam, ut aut versibus propositis quam maxime gravibus aut oratione aliqua lecta ad eum finem, quem memoria possem comprehendere, eam rem ipsam, quam legissem, verbis aliis quam maxime possem lectis, pronuntiarem. Sed post animadverti hoc esse in hoc vitii, quod ea verba, quae maxime cuiusque rei propria quaeque essent

ornatissima atque optima, occupasset aut Ennius, si ad eius versus me exercerem, aut Gracchus, si eius orationem mihi forte proposuissem, ita, si isdem verbis uterer, nihil prodesse, si aliis, etiam obesse, quum minus idoneis uti consuescerem. 155. Postea mihi placuit, eoque sum usus adolescens, ut summorum oratorum Graecas orationes explicarem. Quibus lectis hoc assequebar, ut, quum ea, quae legeram Graece, Latine redderem, non solum optimis verbis uterer et tamen usitatis, sed etiam exprimerem quaedam verba imitando, quae nova nostris essent, dummodo essent idonea. 156. Iam vocis et spiritus et totius corporis et ipsius linguae motus et exercitationes non tam artis indigent, quam laboris; quibus in rebus habenda est ratio diligenter, quos imitemur, quorum similes velimus esse. Intuendi nobis sunt non solum oratores, sed etiam actores, ne mala consuetudine ad aliquam deformitatem pravitatemque veniamus. 157. Exercenda est etiam memoria ediscendis ad verbum quam plurimis et nostris scriptis et alienis. Atque in ea exercitatione non sane mihi displicet adhibere, si consueris, etiam istam locorum simulacrorumque rationem, quae in arte traditur. Educenda deinde dictio est ex hac domestica exercitatione et umbratili medium in agmen, in pulverem, in clamorem, in castra atque in aciem forensem; subeundus usus omnium et periclitandae vires ingenii; et illa commentatio inclusa in veritatis lucem proferenda est. 158. Legendi etiam poetae, cognoscenda historia, omnium bonarum artium scriptores ac doctores legendi et pervolutandi et exercitationis caussa laudandi, interpretandi, corrigendi, vituperandi, refellendi; disputandumque de omni re in contrarias partes et, quidquid erit in quaque re, quod probabile videri possit, eliciendum atque dicendum. 159. Perdiscendum ius civile, cognoscendae leges, percipienda omnis antiquitas, senatoria consuetudo, disciplina reipublicae, iura sociorum, foedera, pactiones, caussa imperii cognoscenda est; libandus etiam ex omni genere urbanitatis facetiarum quidam lepos, quo tamquam sale perspergatur omnis oratio. Effudi vobis omnia, quae sentiebam, quae fortasse, quemcumque patremfamilias arripuissetis ex aliquo circulo, eadem vobis percontantibus respondisset.

XXXV. 160. Haec quum Crassus dixisset, silentium est consecutum. Sed quamquam satis iis, qui aderant, ad id, quod erat propositum, dictum videbatur, tamen sentiebant celerius esse multo, quam ipsi vellent, ab eo peroratum. Tum Scaevola, Quid est, Cotta? inquit, quid tacetis? nihilne vobis in mentem venit, quod praeterea a Crasso requiratis? 161. Immo id mehercule, inquit, ipsum attendo. Tantus enim cursus verborum fuit, et sic evolavit oratio, ut eius vim atque incitationem aspexerim, vestigia ingressumque vix viderim et tamquam in aliquam locupletem ac refertam domum venerim, non explicata veste neque proposito argento neque tabulis et signis propalam collocatis, sed his omnibus multis magnificisque rebus constructis ac reconditis: sic modo in oratione Crassi divitias atque ornamenta eius ingenii per quaedam involucra atque integumenta perspexi; sed ea quum contemplari cuperem, vix aspiciendi potestas fuit. Ita neque hoc possum dicere, me omnino ignorare, quid possideat, neque plane nosse ac vidisse. 162. Quin tu igitur facis idem, inquit Scaevola, quod faceres, si in aliquam domum plenam ornamentorum villamve venisses: si ea seposita, ut dicis, essent, tu valde spectandi cupidus esses, non dubitares rogare dominum, ut proferri iuberet, praesertim si esset familiaris. Similiter nunc petes a Crasso, ut illam copiam ornamentorum suorum, quam constructam uno in loco quasi per transennam praetereuntes strictim aspeximus, in lucem proferat et suo quidque in loco collocet. 163. Ego vero, inquit Cotta, a te peto, Scaevola: (me enim et hunc Sulpicium impedit pudor, ab homine omnium gravissimo, qui genus huiusmodi disputationis semper contempserit, haec, quae isti forsitan puerorum elementa videantur, exquirere:) sed tu hoc nobis da, Scaevola, et perfice, ut Crassus haec, quae coarctavit et peranguste refersit in oratione sua, dilatet nobis atque explicet. 164. Ego mehercule, inquit Mucius, antea vestra magis hoc caussa volebam, quam mea. Neque enim tanto opere hanc a Crasso disputationem desiderabam, quanto opere eius in caussis oratione delector; nunc vero, Crasse, mea quoque etiam caussa rogo, ut, quoniam tantum habemus otii, quantum iamdiu nobis non contigit, ne graveris exaedificare id opus, quod instituisti. Formam enim totius negotii opinione maiorem melioremque video; quam vehementer probo

XXXVI. 165. Enimvero, inquit Crassus, mirari satis non queo etiam te haec, Scaevola, desiderare, quae neque ego teneo, uti ii, qui docent; neque sunt eius generis, ut, si optime tenerem, digna essent ista sapientia ac tuis auribus. Ain tu? inquit ille. Si de istis communibus et pervagatis vix huic aetati audiendum putas, etiamne illa negligere possumus, quae tu oratori cognoscenda esse dixisti, de naturis hominum, de moribus, de rationibus iis, quibus hominum mentes et incitarentur et reprimerentur, de historia, de antiquitate de administratione reipublicae, denique de nostro ipso iure civili? Hanc enim ego omnem scientiam et copiam rerum in tua prudentia sciebam inesse; in oratoris vero instrumento tam lautam supellectilem numquam videram.

166. Potes igitur, inquit Crassus, (ut alia omittam innumerabilia et immensa, et ad ipsum tuum ius civile veniam,) oratores putare eos, quos multas horas exspectavit, quum in campum properaret, et ridens et stomachans Scaevola, quum Hypsaeus maxima voce, plurimis verbis a M. Crasso praetore contenderet, ut ei, quem defendebat, caussa cadere liceret, Cn. autem Octavius, homo consularis, non minus longa oratione recusaret, ne adversarius caussa caderet ac ne is, pro quo ipse diceret, turpi tutelae iudicio atque omni molestia, stultitia adversarii, liberaretur? 167. Ego vero istos, inquit, (memini enim mihi narrare Mucium,) non modo oratoris nomine, sed ne foro quidem dignos putarim. Atqui non defuit illis patronis, inquit Crassus, eloquentia neque dicendi ratio aut copia, sed iuris civilis prudentia: quod alter plus, lege agendo, petebat, quam quantum lex in XII tabulis permiserat; quod quum impetrasset, caussa caderet: alter iniquum putabat plus secum agi, quam quod erat in actione; neque intelligebat, si ita esset actum, litem adversarium perditurum.

XXXVII. 168. Quid? his paucis diebus nonne, nobis in tribunali Q. Pompeii, praetoris urbani familiaris nostri, sedentibus, homo ex numero disertorum postulabat, ut illi, unde peteretur, vetus atque usitata exceptio daretur, CUIUS PECUNIAE DIES FUISSET? quod petitoris caussa comparatum esse non intelligebat: ut si ille infitiator probasset iudici ante petitam esse pecuniam, quam esset coepta deberi, petitor rursus quum peteret, ne

exceptione excluderetur, QUOD EA RES IN IUDICIUM ANTEA VENISSET. 169. Quid ergo hoc fieri turpius aut dici potest, quam eum, qui hanc personam susceperit, ut amicorum controversias caussasque tueatur, laborantibus succurrat, aegris medeatur, afflictos excitet, hunc in minimis tenuissimisque rebus ita labi, ut aliis miserandus, aliis irridendus esse videatur? 170. Equidem propinquum nostrum, P. Crassum, illum Divitem, quum multis aliis rebus elegantem hominem et ornatum, tum praecipue in hoc efferendum et laudandum puto, quod quum P. Scaevolae frater esset solitus ei persaepe dicere neque illum in iure civili satis [illi arti] facere posse, nisi dicendi copiam assumpsisset; (quod quidem hic, qui mecum cos. fuit, filius eius, est consecutus:) neque se ante caussas amicorum tractare atque agere coepisse, quam ius civile didicisset. 171. Quid vero ille M. Cato? nonne et eloquentia tanta fuit, quantam illa tempora atque illa aetas in hac civitate ferre maximam potuit, et iuris civilis omnium peritissimus? Verecundius hac de re iamdudum loquor, quod adest vir in dicendo summus, quem ego unum oratorem maxime admiror; sed tamen idem hoc semper ius civile contempsit. 172. Verum, quoniam sententiae atque opinionis meae voluistis esse participes, nihil occultabo et, quoad potero, vobis exponam, quid de quaque re sentiam.

XXXVIII. Antonii incredibilis quaedam et prope singularis et divina vis ingenii videtur, etiamsi hac scientia iuris nudata sit, posse se facile ceteris armis prudentiae tueri atque defendere. Quamobrem hic nobis sit exceptus; ceteros vero non dubitabo primum inertiae condemnare sententia mea, post etiam impudentiae. 173. Nam volitare in foro, haerere in iure ac praetorum tribunalibus, iudicia privata magnarum rerum obire, in quibus saepe non de facto, sed de aequitate ac iure certetur, iactare se in caussis centumviralibus, in quibus usucapionum, tutelarum, gentilitatum, agnationum, alluvionum, circumluvionum, nexorum, mancipiorum, parietum, luminum, stillicidiorum, testamentorum ruptorum aut ratorum ceterarumque rerum innumerabilium iura versentur, quum omnino, quid suum, quid alienum, quare denique civis aut peregrinus, servus aut liber quispiam sit, ignoret, insignis est impudentiae. 174. Illa vero deridenda arrogantia est, in minoribus navigiis rudem esse se confiteri, quinqueremes aut etiam maiores gubernare didicisse. Tu mihi quum in circulo decipiare adversarii stipulatiuncula et quum obsignes tabellas clientis tui, quibus in tabellis id sit scriptum, quo ille capiatur, ego tibi ullam caussam maiorem committendam putem? Citius hercule is, qui duorum scalmorum naviculam in portu everterit, in Euxino ponto Argonautarum navem gubernarit. 175. Quid? si ne parvae quidem caussae sunt, sed saepe maximae, quibus certatur de iure civili, quod tandem os est illius patroni, qui ad eas caussas sine ulla scientia iuris audet accedere? Quae potuit igitur esse caussa maior, quam illius militis? de cuius morte quum domum falsus ab exercitu nuntius venisset et pater eius re credita testamentum mutasset et, quem ei visum esset, fecisset heredem essetque ipse mortuus: res delata est ad centumviros, quum miles domum revenisset egissetque lege in hereditatem paternam [testamento exheres filius]. Nempe in ea caussa quaesitum est de iure civili, possetne paternorum bonorum exheres esse filius, quem pater testamento neque heredem neque exheredem scripsisset nominatim? XXXIX. 176. Quid? qua de re inter Marcellos et Claudios patricios centumviri iudicarunt, quum Marcelli ab liberti filio stirpe, Claudii patricii eiusdem hominis hereditatem gente ad se rediisse dicerent, nonne in ea caussa fuit oratoribus de toto stirpis ac gentilitatis iure dicendum? 177. Quid? quod item in centumvirali iudicio certatum esse accepimus, qui Romam in exsilium venisset, cui Romae exsulare ius esset, si se ad aliquem quasi patronum applicavisset intestatoque esset mortuus, nonne in ea caussa ius applicationis, obscurum sane et ignotum, patefactum in iudicio atque illustratum est a patrono? 178. Quid? nuper, quum ego C. Sergii Oratae contra hunc nostrum Antonium iudicio privato caussam defenderem, nonne omnis nostra in iure versata defensio est? Quum enim M. Marius Gratidianus aedes Oratae vendidisset neque servire quamdam earum aedium partem in mancipii lege dixisset, defendebamus, quidquid fuisset incommodi in mancipio, id si venditor scisset neque declarasset, praestare debere. 179. Quo quidem in genere familiaris noster M. Bucculeius, homo neque meo iudicio stultus et suo valde sapiens et a iuris studio non abhorrens, simili [in re] quodam modo nuper erravit. Nam quum aedes L. Fufio venderet, in mancipio lumina, uti tum essent, ita recepit. Fufius simulatque aedificari coeptum est in quadam parte urbis, quae modo ex illis aedibus conspici posset, egit statim cum Bucculeio, quod, cuicumque particulae caeli officeretur, quamvis esset procul, mutari lumina putabat. 180. Quid vero? clarissima M' Curii caussa M.que Coponii nuper apud centumviros quo concursu hominum, qua exspectatione defensa est? quum Q. Scaevola, aequalis et collega meus, homo omnium et disciplina iuris civilis eruditissimus et ingenio prudentiaque acutissimus et oratione maxime limatus atque subtilis atque, ut ego soleo dicere, iuris peritorum eloquentissimus, eloquentium iuris peritissimus, ex scripto testamentorum iura defenderet negaretque, nisi postumus et natus et, antequam in suam tutelam veniret, mortuus esset, heredem eum esse posse, qui esset secundum postumum et natum et mortuum heres institutus; ego autem defenderem; hac eum mente fuisse, qui testamentum fecisset, ut, si filius non esset, qui in suam tutelam veniret, M' Curius esset heres. Num destitit uterque nostrum in ea caussa, in auctoritatibus, in exemplis, in testamentorum formulis, hoc est in medio iure civili versari? XL. 181. Omitto iam plura exempla caussarum amplissimarum, quae sunt innumerabilia: capitis nostri, saepe potest accidere, ut caussae versentur in iure. Etenim sic C. Mancinum, nobilissimum atque optimum virum ac consularem, quum eum propter invidiam Numantini foederis pater patratus ex S. C. Numantinis dedidisset eumque illi non recepissent posteaque Mancinus domum revenisset neque in senatum introire dubitasset, P. Rutilius, M. filius, tribunus plebis, iussit educi, quod eum civem negaret esse; quia memoria sic esset proditum, quem pater suus aut populus vendidisset, aut pater patratus dedidisset, ei nullum esse postliminium: 182. quam possumus reperire ex omnibus rebus civilibus caussam contentionemque maiorem, quam de ordine de civitate de libertate de capite hominis consularis; praesertim quum haec non in crimine aliquo, quod ille posset infitiari, sed in civili iure consisteret? Similique in genere, infe-

more ordine: si quis apud nos servisset ex populo foederato seseque liberasset, ac postea domum revenisset, quaesitum est apud maiores nostros, num is ad suos postliminio redisset et amisisset hanc civitatem. 183. Quid? de libertate, quo iudicium gravius esse nullum potest, nonne ex iure civili potest esse contentio, quum quaeritur, is, qui domini voluntate census sit, continuone, an ubi lustrum conditum, liber sit? Quid, quod usu memoria patrum venit, ut paterfamilias, qui ex Hispania Romam venisset, quum uxorem praegnantem in provincia reliquisset Romaeque alteram duxisset neque nuntium priori remisisset, mortuusque esset intestato et ex utraque filius natus esset: mediocrisne res in controversiam adducta est? quum quaereretur de duobus civium capitibus et de puero, qui ex posteriore natus erat, et de eius matre; quae, si iudicaretur, certis quibusdam verbis, non novis nuptiis, fieri cum superiore divortium, in concubinae locum duceretur. 184. Haec igitur et horum similia iura suae civitatis ignorantem, erectum et celsum, alacri et prompto ore ac vultu, huc atque illuc intuentem, vagari magna cum caterva toto foro, praesidium clientibus atque opem amicis et prope cunctis civibus lucem ingenii et consilii sui porrigentem atque tendentem, nonne in primis flagitiosum putandum est?

XLI. 185. Et quoniam de impudentia dixi, castigemus etiam segnitiem hominum atque inertiam. Nam si esset ista cognitio iuris magna ac difficilis, tamen utilitatis magnitudo deberet homines ad suscipiendum discendi laborem impellere. Sed, o Dii immortales, non dicerem hoc, audiente Scaevola, nisi ipse dicere soleret, nullius artis faciliorem sibi cognitionem videri. 186. Quod quidem certis de caussis a plerisque aliter existimatur; primum, quia veteres illi, qui huic scientiae praefuerunt, obtinendae atque augendae potentiae suae caussa pervulgari artem suam noluerunt; deinde, posteaquam est editum, expositis a Cn. Flavio primum actionibus, nulli fuerunt, qui illa artificiose digesta generatim componerent. Nihil est enim, quod ad artem redigi possit, nisi ille prius, qui illa tenet, quorum artem instituere vult, habeat illam scientiam, ut ex iis rebus, quarum ars nondum sit, artem efficere possit. 187. Hoc video, dum breviter voluerim dicere, dictum a me esse paullo obscurius: sed experiar et dicam, si potero, planius. XLII. Omnia fere, quae sunt conclusa nunc artibus, dispersa et dissipata quondam fuerunt; ut in musicis numeri et voces et modi; in geometria lineamenta, formae, intervalla, magnitudines; in astrologia caeli conversio, ortus, obitus motusque siderum; in grammaticis poetarum pertractatio, historiarum cognitio, verborum interpretatio, pronuntiandi quidam sonus; in hac denique ipsa ratione dicendi excogitare, ornare, disponere, meminisse, agere ignota quondam omnibus et diffusa late videbantur. 188. Adhibita est igitur ars quaedam extrinsecus ex alio genere quodam, quod sibi totum philosophi assumunt, quae rem dissolutam divulsamque conglutinaret et ratione quadam constringeret. Sit ergo in iure civili finis hic, legitimae atque usitatae in rebus caussisque civium aequabilitatis conservatio. 189. Tum sunt notanda genera et ad certum numerum paucitatemque revocanda. Genus autem est id, quod sui similes communione quadam, specie autem differentes, duas aut plures complectitur partes. Partes autem sunt, quae generibus iis, ex quibus emanant, subiiciuntur; omniaque, quae sunt vel generum vel partium nomina, definitionibus, quam vim habeant, est exprimendum. Est enim definitio earum rerum, quae sunt eius rei propriae, quam definire volumus, brevis et circumscripta quaedam explicatio. 190. Hisce ego rebus exempla adiungerem, nisi, apud quos haec haberetur oratio, cernerem. Nunc complectar, quod proposui, brevi. Si enim aut mihi facere licuerit, quod iamdiu cogito, aut alius quispiam aut me impedito occuparit aut mortuo effecerit, ut primum omne ius civile in genera digerat, quae perpauca sunt, deinde eorum generum quasi quaedam membra dispertiat, tum propriam cuiusque vim definitione declaret, perfectam artem iuris civilis habebitis, magis magnam atque uberem, quam difficilem atque obscuram. 191. Atque interea tamen, dum haec, quae dispersa sunt, coguntur, vel passim licet carpentem et colligentem undique repleri iusta iuris civilis scientia. XLIII. Nonne videtis, equitem Romanum, hominem acutissimo omnium ingenio, sed minime ceteris artibus eruditum, C. Aculeonem, qui mecum vivit semperque vixit, ita tenere ius civile, ut ei, quum ab hoc discesseritis, nemo de iis, qui peritissimi sunt, anteponatur? 192. Omnia sunt enim posita ante oculos, collocata in usu quotidiano, in congressione hominum atque in foro; neque ita multis litteris aut voluminibus magnis continentur. Eadem enim sunt elata primum a pluribus; deinde paucis verbis commutatis etiam ab iisdem scriptoribus scripta sunt saepius. 193. Accedit vero, quo facilius percipi cognoscique ius civile possit, (quod minime plerique arbitrantur,) mira quaedam in cognoscendo suavitas et delectatio. Nam, sive quem haec aliena* studia delectant, plurima est [et] in omni iure civili et in pontificum libris et in XII tabulis antiquitatis effigies, quod et verborum prisca vetustas cognoscitur et actionum genera quaedam maiorum consuetudinem vitamque declarant: sive quis civilem scientiam contemplatur, quam Scaevola non putat oratoris esse propriam, sed cuiusdam ex alio genere prudentiae, totam hanc, descriptis omnibus civitatis utilitatibus ac partibus, XII tabulis contineri videbit: sive quem ista praepotens et gloriosa philosophia delectat, (dicam audacius,) hosce habebit fontes omnium disputationum suarum, qui iure civili et legibus continentur. 194. Ex his enim et dignitatem maxime expetendam videmus, quum verus, iustus atque honestus labor honoribus, praemiis, splendore decoratur; vitia autem hominum atque fraudes damnis, ignominiis, vinculis, verberibus, exsiliis, morte mulctantur; et docemur non infinitis concertationumque plenis disputationibus, sed auctoritate nutuque legum domitas habere libidines, coercere omnes cupiditates, nostra tueri, ab alienis mentes, oculos, manus abstinere. XLIV. 195. Fremant omnes licet, (dicam quod sentio:) bibliothecas mehercule omnium philosophorum unus mihi videtur XII tabularum libellus, si quis legum fontes et capita viderit, et auctoritatis pondere et utilitatis ubertate superare. 196. Ac si nos, id quod maxime debet, nostra patria delectat; cuius rei tanta est vis ac tanta natura, ut Ithacam illam, in asperrimis saxulis, tamquam nidulum, affixam, sapientissimus vir immortalitati anteponeret: quo amore tandem inflammati esse debemus in eiusmodi patriam, quae una in omnibus terris domus est virtutis, imperii, dignitatis? cuius primum nobis mens, mos, disciplina nota

esse debet, vel quia est patria parens omnium nostrum, vel quia tanta sapientia fuisse in iure constituendo putanda est, quanta fuit in his tantis opibus imperii comparandis. 197. Percipietis etiam illam ex cognitione iuris laetitiam et voluptatem, quod, quantum praestiterint nostri maiores prudentia ceteris gentibus, tum facillime intelligetis, si cum illorum Lycurgo et Dracone et Solone nostras leges conferre volueritis. Incredibile est enim, quam sit omne ius civile praeter hoc nostrum inconditum ac paene ridiculum; de quo multa soleo in sermonibus quotidianis dicere, quum hominum nostrorum prudentiam ceteris omnibus et maxime Graecis antepono. His ego de caussis dixeram, Scaevola, iis, qui perfecti oratores esse vellent, iuris civilis cognitionem esse necessariam.

XLV. 198. Iam vero ipsa per sese quantum afferat iis, qui ei praesunt, honoris, gratiae, dignitatis, quis ignorat? Itaque, ut apud Graecos infimi homines mercedula adducti ministros se praebent in iudiciis oratoribus, ii, qui apud illos *πραγματικοί* vocantur: sic in nostra civitate contra amplissimus quisque et clarissimus vir, ut ille, qui propter hanc iuris civilis scientiam sic appellatus a summo poeta est:

Egregie cordatus homo, catus Aeliu' Sextus,

multique praeterea, qui, quum ingenio sibi auctore dignitatem peperissent, perfecerunt, ut in respondendo de iure auctoritate plus etiam, quam ipso ingenio valerent. 199. Senectuti vero celebrandae et ornandae quod honestius potest esse perfugium, quam iuris interpretatio? Equidem mihi hoc subsidium iam inde ab adolescentia comparavi, non solum ad caussarum usum forensium, sed etiam ad decus atque ornamentum senectutis, ut, quum me vires (quod fere iam tempus adventat) deficere coepissent, ista ab solitudine domum meam vindicarem. Quid est enim praeclarius, quam honoribus et reipublicae muneribus perfunctum senem posse suo iure dicere idem, quod apud Ennium dicat ille Pythius Apollo, se esse eum, unde sibi, si non populi et reges, at omnes sui cives consilium expetant,

Suárum rerum incérti: quos ego ópe mea ex
incértis certos cómpotesque cónsili
dimítto, ut ne res temere tractent túrbidas.

200. Est enim sine dubio domus iurisconsulti totius oraculum civitatis. Testis est huiusce Q. Mucii ianua et vestibulum, quod in eius infirmissima valetudine affectaque iam aetate maxima quotidie frequentia civium ac summorum hominum splendore celebratur.

XLVI. 201. Iam vero illa non longam orationem desiderant, quamobrem existimem publica quoque iura, quae sunt propria civitatis atque imperii, tum monumenta rerum gestarum et vetustatis exempla oratori nota esse debere. Nam ut in rerum privatarum caussis atque iudiciis depromenda saepe oratio est ex iure civili et idcirco, ut ante diximus, oratori iuris civilis scientia necessaria est, sic in caussis publicis iudiciorum, concionum, senatus omnis haec et antiquitatis memoria et publici iuris auctoritas et regendae reipublicae ratio ac scientia tamquam alia materies iis oratoribus, qui versantur in republica, subiecta esse debent. 202. Non enim caussidicum nescio quem neque proclamatorem aut rabulam hoc sermone nostro conquirimus, sed eum virum, qui primum sit eius artis antistes, cuius quum ipsa natura magnam homini facultatem daret, tamen esse deus putatur, ut et ipsum, quod erat hominis proprium, non partum per nos, sed divinitus ad nos delatum videretur; deinde, qui possit, non tam caduceo quam nomine oratoris ornatus, incolumis vel inter hostium tela versari; tum, qui scelus fraudemque nocentis possit dicendo subiicere odio civium supplicioque constringere; idemque ingenii praesidio innocentiam iudiciorum poena liberare; idemque languentem labentemque populum aut ad decus excitare aut ab errore deducere aut inflammare in improbos aut incitatum in bonos mitigare; qui denique, quemcumque in animis hominum motum res et caussa postulet, eum dicendo vel excitare possit vel sedare. 203. Hanc vim si quis existimat aut ab iis, qui de dicendi ratione scripserunt, expositam esse, aut a me posse exponi tam brevi, vehementer errat, neque solum inscientiam meam, sed ne rerum quidem magnitudinem perspicit. Equidem vobis, quoniam ita voluistis, fontes, unde hauriretis, atque itinera ipsa ita putavi esse demonstranda, non ut ipse dux essem, (quod et infinitum est et non necessarium,) sed ut commonstrarem tantum viam et, ut fieri solet, digitum ad fontes intenderem. XLVII. 204. Mihi vero, inquit Mucius, satis superque abs te videtur istorum studiis, si modo sunt studiosi, esse factum. Nam, ut Socratem illum solitum aiunt dicere, perfectum sibi opus esse, si quis satis esset concitatus cohortatione sua ad studium cognoscendae percipiendaeque virtutis; (quibus enim id persuasum esset, ut nihil mallent esse se, quam bonos viros, iis reliquam facilem esse doctrinam;) sic ego intelligo, si in haec, quae patefecit oratione sua Crassus, intrare volueritis, facillime vos ad ea, quae cupitis, perventuros ab hoc aditu ianuaque patefacta. 205. Nobis vero, inquit Sulpicius, ista sunt pergrata perque iucunda; sed pauca etiam requirimus in primisque ea, quae valde breviter a te, Crasse, de ipsa arte percursa sunt, quum illa te et non contemnere et didicisse confiterere. Ea si paullo latius dixeris, expleris omnem exspectationem diuturni desiderii nostri. Nam nunc, quibus studendum rebus esset, accepimus, quod ipsum est tamen magnum; sed vias earum rerum rationemque cupimus cognoscere. 206. Quid si, inquit Crassus, quoniam ego, quo facilius vos apud me tenerem, vestrae potius obsecutus sum voluntati, quam aut consuetudini aut naturae meae, petimus ab Antonio, ut ea, quae continet neque adhuc protulit, ex quibus unum libellum sibi excidisse iamdudum questus est, explicet nobis, et illa dicendi mysteria enuntiet? Ut videtur, inquit Sulpicius; nam Antonio dicente, etiam quid tu sentias, intelligemus. 207. Peto igitur, inquit Crassus, a te, quoniam id nobis, Antoni, hominibus id aetatis, oneris ab horum adolescentium studiis imponitur, ut exponas, quid iis de rebus, quas a te quaeri vides, sentias. XLVIII. Deprehensum equidem me, inquit Antonius, plane video atque sentio, non solum quod ea requiruntur a me, quorum sum ignarus atque insolens, sed quia, quod in caussis valde fugere soleo, ne tibi, Crasse, succedam, id me nunc isti vitare non sinunt. 208. Verum hoc ingrediar ad ea, quae vultis, audacius, quod idem mihi spero usu esse venturum in hac disputatione, quod in dicendo solet, ut nulla exspectetur ornata oratio. Neque enim sum de arte dicturus, quam numquam didici, sed de mea consuetudine; ipsaque illa, quae in commenta-

rium meum retuli, sunt eiusmodi, non aliqua mihi doctrina tradita, sed in rerum usu caussisque tractata: quae si vobis, hominibus eruditissimis, non probabuntur, vestram iniquitatem accusatote, qui ex me ea quaesieritis, quae ego nescirem: meam facilitatem laudatote, quum vobis, non meo iudicio, sed vestro studio inductus, non gravate respondero. 209. Tum Crassus, Perge modo, inquit, Antoni. Nullum est enim periculum, ne quid tu eloquare, nisi ita prudenter, ut neminem nostrum poeniteat ad hunc te sermonem impulisse.

Ego vero, inquit, pergam et id faciam, quod in principio fieri in omnibus disputationibus oportere censeo: ut, quid illud sit, de quo disputetur, explanetur, ne vagari et errare cogatur oratio, si ii, qui inter se dissenserint, non idem [esse] illud, quo de agitur, intelligant. 210. Nam, si forte quaereretur, quae esset ars imperatoris, constituendum putarem principio, quis esset imperator; qui quum esset constitutus administrator quidam belli gerendi, tum adiungeremus de exercitu, de castris, de agminibus, de signorum collationibus, de oppidorum oppugnationibus, de commeatu, de insidiis faciendis atque vitandis, de reliquis rebus, quae essent propriae belli administrandi; quarum qui essent animo et scientia compotes, eos esse imperatores dicerem;utererque exemplis Africanorum et Maximorum, Epaminondam atque Hannibalem atque eius generis homines nominarem. 211. Sin autem quaereremus, quis esset is, qui ad rempublicam moderandam usum et scientiam et studium suum contulisset, definirem hoc modo: qui, quibus rebus utilitas reipublicae pararetur augereturque, teneret iisque uteretur, hunc reipublicae rectorem et consilii publici auctorem esse habendum: praedicaremque P. Lentulum principem illum et Ti. Gracchum patrem et Q. Metellum et P. Africanum et C. Laelium et innumerabiles alios quum ex nostra civitate tum ex ceteris. 212. Sin autem quaereretur, quisnam iurisconsultus vere nominaretur, eum dicerem, qui legum et consuetudinis eius, qua privati in civitate uterentur, et ad respondendum et ad agendum et ad cavendum peritus esset: et ex eo genere Sex. Aelium, M' Manilium, P. Mucium nominarem. XLIX. Atque, ut iam ad leviora artium studia veniam, si musicus, si grammaticus, si poeta quaeratur, possim similiter explicare, quid eorum quisque profiteatur et quo non amplius ab quoque sit postulandum. Philosophi denique ipsius, qui de sua vi ac sapientia unus omnia paene profitetur, est tamen quaedam descriptio, ut is, qui studeat omnium rerum divinarum atque humanarum vim naturam caussasque nosse et omnem bene vivendi rationem tenere et persequi, nomine hoc appelletur. 213. Oratorem autem, quoniam de eo quaerimus, equidem non facio eumdem, quem Crassus; qui mihi visus est omnem omnium rerum atque artium scientiam comprehendere uno oratoris officio ac nomine; atque eum puto esse, qui et verbis ad audiendum iucundis et sententiis ad probandum accommodatis uti possit in caussis forensibus atque communibus: hunc ego appello oratorem, eumque esse praeterea instructum voce et actione et lepore quodam volo. 214. Crassus vero mihi noster visus est oratoris facultatem non illius artis terminis, sed ingenii sui finibus immensis paene describere. Nam et civitatum regendarum oratori gubernacula sententia sua tradidit; in quo per mihi mirum visum est, Scaevola, te hoc illi concedere: quum saepissime tibi senatus breviter impoliteque dicenti maximis sit de rebus assensus. M. vero Scaurus, quem non longe ruri apud se esse audio, vir regendae reipublicae scientissimus, si audierit hanc auctoritatem gravitatis et consilii sui vindicari a te, Crasse, quod eam oratoris propriam esse dicas, iam credo huc veniat et hanc loquacitatem nostram vultu ipso aspectuque conterreat; qui quamquam est in dicendo minime contemnendus, prudentia tamen rerum magnarum magis, quam dicendi arte, nititur. 215. Neque vero, si quis utrumque potest, aut ille consilii publici auctor ac senator bonus ob eam ipsam caussam orator est; aut hic disertus atque eloquens, si est idem in procuratione civitatis egregius, aliquam scientiam dicendi copia est consecutus. Multum inter se distant istae facultates longeque sunt diversae atque seiunctae, neque eadem ratione ac via M. Cato, P. Africanus, Q. Metellus, C. Laelius, qui omnes eloquentes fuerunt, orationem suam et reipublicae dignitatem exornabant. L. Neque enim est interdictum aut a rerum natura aut a lege aliqua atque more, ut singulis hominibus ne amplius, quam singulas artes nosse liceat. 216. Quare non, etsi eloquentissimus Athenis Pericles idemque in ea civitate plurimos annos princeps consilii publici fuit, idcirco eiusdem hominis atque artis utraque facultas existimanda est; nec, si P. Crassus idem fuit eloquens et iuris peritus, ob eam caussam inest in facultate dicendi iuris civilis scientia. 217. Nam si quisque, ut in aliqua arte et facultate excellens, aliam quoque artem sibi assumpserit, is perficiet, ut, quod praeterea sciet, id eius, in quo excellet, pars quaedam esse videatur; licet ista ratione dicamus pila bene et duodecim scriptis ludere proprium esse iuris civilis, quoniam utrumque eorum P. Mucius optime fecerit; eademque ratione dicantur et, quos φυσικούς Graeci nominant, iidem poetae, quoniam Empedocles physicus egregium poema fecerit. At hoc ne philosophi quidem ipsi, qui omnia sicut propria sua esse atque a se possideri volunt, dicere audent, geometriam aut musicam philosophi esse, quia Platonem omnes in illis artibus praestantissimum fuisse fateantur. 218. Ac si iam placet omnes artes oratori subiungere, tolerabilius est sic potius dicere, ut, quoniam dicendi facultas non debeat esse ieiuna atque nuda, sed aspersa atque distincta multarum rerum iucunda quadam varietate, sit boni oratoris multa auribus accepisse, multa vidisse, multa animo et cogitatione, multa etiam legendo percurrisse: neque ea ut sua possedisse, sed ut aliena libasse. Fateor enim callidum quemdam hunc et nulla in re tironem ac rudem nec peregrinum atque hospitem in agendo esse debere.

LI. 219. Neque vero istis tragoediis tuis, quibus uti philosophi maxime solent, Crasse, perturbor, quod ita dixisti, neminem posse eorum mentes, qui audirent, aut inflammare dicendo aut inflammatas restinguere, quum eo maxime vis oratoris magnitudoque cernatur, nisi qui rerum omnium naturam, mores hominum atque rationes penitus perspexerit, in quo philosophia sit oratori necessario percipienda; quo in studio hominum quoque ingeniosissimorum otiosissimorumque totas aetates videmus esse contritas. Quorum ego copiam magnitudinemque cognitionis atque artis non modo non contemno, sed etiam vehementer admiror. Nobis tamen, qui in hoc populo foroque versamur, satis est ea de moribus hominum et scire et dicere, quae non abhorrent ab hominum moribus.

220. Quis enim umquam orator magnus et gravis, quum iratum adversario iudicem facere vellet, haesitavit ob eam caussam, quod nesciret, quid esset iracundia, fervorne mentis an cupiditas puniendi doloris? Quis, quum ceteros animorum motus aut iudicibus aut populo dicendo miscere atque agitare vellet, ea dixit, quae a philosophis dici solent? qui partim omnino motus negant in animis ullos esse debere, quique eos in iudicum mentibus concitent, scelus eos nefarium facere; partim, qui tolerabiliores volunt esse et ad veritatem vitae propius accedere, permediocres ac potius leves motus debere esse dicunt. 221. Orator autem omnia haec, quae putantur in communi vitae consuetudine mala ac molesta et fugienda, multo maiora et acerbiora verbis facit; itemque ea, quae vulgo expetenda atque optabilia videntur, dicendo amplificat atque ornat, neque vult ita sapiens inter stultos videri, uti, qui audiant, aut illum ineptum et* Graeculum putent, aut, etiamsi valde probent ingenium oratoris, sapientiam admirentur, se esse stultos moleste ferant; 222. sed ita peragrat per animos hominum, ita sensus mentesque pertractat, ut non desideret philosophorum descriptiones, neque exquirat oratione, summum illud bonum in animone sit an in corpore, virtute an voluptate definiatur; an haec inter se iungi copularique possint; an vero, ut quibusdam visum est, nihil certum scire, nihil plane cognosci et percipi possit. Quarum rerum fateor magnam multiplicemque esse disciplinam, et multas, copiosas, variasque rationes; 223. sed aliud quiddam, longe aliud, Crasse, quaerimus. Acuto homine nobis opus est et natura usuque callido, qui sagaciter pervestiget, quid sui cives iique homines, quibus aliquid dicendo persuadere velit, cogitent, sentiant, opinentur, exspectent. LII. Teneat oportet venas cuiusque generis, aetatis, ordinis, et eorum, apud quos aliquid aget aut erit acturus, mentes sensusque degustet; 224. philosophorum autem libros reservet sibi ad huiuscemodi Tusculani requiem atque otium, ne, si quando ei dicendum erit de iustitia et fide, mutuetur a Platone; qui, quum haec exprimenda verbis arbitraretur, novam quamdam finxit in libris civitatem; usque eo illa, quae dicenda de iustitia putabat, a vitae consuetudine et a civitatum moribus abhorrebant. 225. Quod si ea probarentur in populis atque in civitatibus, quis tibi, Crasse, concessisset, clarissimo viro et amplissimo principi civitatis, ut illa diceres in maxima concione tuorum civium, quae dixisti? ERIPITE NOS EX MISERIIS, ERIPITE NOS EX FAUCIBUS EORUM, QUORUM CRUDELITAS NOSTRO SANGUINE NON POTEST EXPLERI; NOLITE SINERE NOS CUIQUAM SERVIRE, NISI VOBIS UNIVERSIS, QUIBUS ET POSSUMUS ET DEBEMUS. Omitto *miserias*, in quibus, ut illi aiunt, vir fortis esse non potest; omitto *fauces*, ex quibus te eripi vis, ne iudicio iniquo exsorbeatur sanguis tuus, quod sapienti negant accidere posse: *servire* vero non modo te, sed universum senatum, cuius tum caussam agebas, ausus es dicere? 226. Potestne virtus, Crasse, servire istis auctoribus, quorum tu praecepta oratoris facultate complecteris? quae et semper et sola libera est, quaeque, etiamsi corpora capta sint armis aut constricta vinculis, tamen suum ius atque omnium rerum impunitam libertatem tenere debeat. Quae vero addidisti, non modo senatum servire *posse* populo, sed etiam *debere*, quis hoc philosophus tam mollis, tam languidus, tam enervatus, tam omnia ad voluptatem corporis doloremque referens, probare posset: senatum servire populo, cui populus ipse moderandi et regendi sui potestatem quasi quasdam habenas tradidisset? LIII. 227. Itaque haec quum a te divinitus ego dicta arbitrarer, P. Rutilius Rufus, homo doctus et philosophiae deditus, non modo parum commode, sed etiam turpiter et flagitiose dicta esse dicebat. Idemque Servium Galbam, quem hominem probe commeminisse se aiebat, pergraviter reprehendere solebat, quod is L. Scribonio quaestionem in eum ferente populi misericordiam concitasset, quum M. Cato, Galbae gravis atque acer inimicus, aspere apud populum Romanum et vehementer esset locutus, quam orationem in Originibus suis exposuit ipse. 228. Reprehendebat igitur Galbam Rutilius, quod is C. Sulpicii Galli, propinqui sui, Q. pupillum filium ipse paene in humeros suos extulisset, qui patris clarissimi recordatione et memoria fletum populo moveret et duos filios suos parvos tutelae populi commendasset ac se, tamquam in procinctu testamentum faceret sine libra atque tabulis, populum Romanum tutorem instituere dixisset illorum orbitati. Itaque quum et invidia et odio populi tum Galba premeretur, his quoque eum tragoediis liberatum ferebat, quod item apud Catonem scriptum esse video, nisi pueris et lacrimis usus esset, poenas eum daturum fuisse. Haec Rutilius valde vituperabat, et huic humilitati dicebat vel exsilium fuisse vel mortem anteponendam. 229. Neque vero hoc solum dixit, sed ipse et sensit et fecit. Nam quum esset ille vir exemplum, ut scitis, innocentiae, quumque illo nemo neque integrior esset in civitate neque sanctior, non modo supplex iudicibus esse noluit, sed ne ornatius quidem aut liberius caussam dici suam, quam simplex ratio veritatis ferebat. Paullum huic Cottae tribuit partium, disertissimo adolescenti, sororis suae filio. Dixit item caussam illam quadam ex parte Q. Mucius, more suo, nullo apparatu, pure et dilucide. 230. Quod si tu tunc, Crasse, dixisses, qui subsidium oratori ex illis disputationibus, quibus philosophi utuntur, ad dicendi copiam, petendum esse paullo ante dicebas; et si tibi pro P. Rutilio non philosophorum more, sed tuo licuisset dicere, quamvis scelerati illi fuissent, sicuti fuerunt, pestiferi cives supplicioque digni, tamen omnem eorum importunitatem ex intimis mentibus evellisset vis orationis tuae: nunc talis vir amissus est, dum caussa ita dicitur, ut si in illa commentitia Platonis civitate res ageretur. Nemo ingemuit, nemo inclamavit patronorum, nihil cuiquam doluit, nemo est questus, nemo rempublicam imploravit, nemo supplicavit. Quid multa? pedem nemo in illo iudicio supplosit, credo, ne Stoicis renuntiaretur. LIV. 231. Imitatus est homo Romanus et consularis veterem illum Socratem, qui, quum omnium sapientissimus esset sanctissimeque vixisset, ita in iudicio capitis pro se ipse dixit, ut non supplex aut reus, sed magister aut dominus videretur esse iudicum. Quin etiam, quum ei scriptam orationem disertissimus orator Lysias attulisset, quam, si ei videretur, edisceret, ut ea pro se in iudicio uteretur, non invitus legit et commode scriptam esse dixit; sed, inquit, ut, si mihi calceos Sicyonios attulisses, non uterer, quamvis essent habiles et apti ad pedem, quia non essent viriles; sic illam orationem disertam sibi et oratoriam videri, fortem et virilem non videri. Ergo ille quoque damnatus est; neque solum primis sententiis, quibus tantum statuebant iudices, damnarent, an absolverent, sed etiam illis, quas iterum legibus ferre debebant. 232. Erat enim

Atheniensi reo damnato, si fraus capitalis non esset, quasi poenae aestimatio; et sententia quum iudicibus daretur, interrogabatur reus, quam quasi aestimationem commeruisse se maxime confiteretur. quod quum interrogatus Socrates esset, respondit sese meruisse, ut amplissimis honoribus et praemiis decoraretur et ut ei victus quotidianus in Prytaneo publice praeberetur, qui honos apud Graecos maximus habetur. 233. Cuius responso sic iudices exarserunt, ut capitis hominem innocentissimum condemnarent. Qui quidem si absolutus esset, (quod mehercule, etiamsi nihil ad nos pertinet, tamen propter eius ingenii magnitudinem vellem:) quonam modo istos philosophos ferre possemus, qui nunc, quum ille damnatus est, nullam aliam ob culpam, nisi propter dicendi inscientiam, tamen a se oportere dicunt peti praecepta dicendi? Quibuscum ego non pugno, utrum sit melius aut verius: tantum dico et aliud illud esse atque hoc, et hoc sine illo summum esse posse.

LV. 234. Nam quod ius civile, Crasse, tam vehementer amplexus es, video, quid egeris; tum, quum dicebas, videbam. Primum Scaevolae te dedisti, quem omnes amare meritissimo pro eius eximia suavitate debemus; cuius artem quum indotatam esse et incomptam videres, verborum eam dote locupletasti et ornasti. Deinde quod in ea tu plus operae laborisque consumpseras, quum eius studii tibi et hortator et magister esset domi, veritus es, nisi istam artem oratione exaggerasses, ne operam perdidisses. Sed ego ne cum ista quidem arte pugno. 235. Sit sane tanta, quantam tu illam esse vis. Etenim sine controversia et magna est et late patet, et ad multos pertinet, et summo in honore semper fuit, et clarissimi cives ei studio etiam hodie praesunt; sed vide, Crasse, ne, dum novo et alieno ornatu velis ornare iuris civilis scientiam, suo quoque eam concesso et tradito spolies atque denudes. 236. Nam, si ita diceres, qui iurisconsultus esset, esse eum oratorem, itemque qui esset orator, iuris eumdem esse consultum: praeclaras duas artes constitueres atque inter se pares et eiusdem socias dignitatis. Nunc vero iurisconsultum sine hac eloquentia, de qua quaerimus, fateris esse posse fuisseque plurimos; oratorem negas, nisi illam scientiam assumpserit, esse posse. Ita est tibi iurisconsultus ipse per se nihil, nisi leguleius quidam cautus et acutus, praeco actionum, cantor formularum, auceps syllabarum; sed quia saepe utitur orator subsidio iuris in caussis, idcirco istam iuris scientiam eloquentiae tamquam ancillulam pedisequamque adiunxisti.

LVI. 237. Quod vero impudentiam admiratus es eorum patronorum, qui aut, quum parva nescirent, magna profiterentur, aut ea, quae maxima essent in iure civili, tractare auderent in caussis, quum ea nescirent numquamque didicissent, utriusque rei facilis est et prompta defensio. Nam neque illud est mirandum, qui, quibus verbis coemptio fiat, nesciat, eumdem eius mulieris, quae coemptionem fecerit, caussam posse defendere; nec, si parvi navigii et magni eadem est in gubernando scientia, idcirco qui, quibus verbis herctum cieri oporteat, nesciat, idem herciscundae familiae caussam agere non possit. 238. Nam, quod maximas centumvirales caussas in iure positas protulisti; quae tandem earum caussa fuit, quae ab homine eloquenti, iuris imperito, non ornatissime potuerit dici? quibus quidem in caussis omnibus, sicut in ipsa M'. Curii, quae abs te nuper est dicta, et in C. Hostilii Mancini controversia atque in eo puero, qui ex altera natus erat uxore, non remisso nuntio superiori, fuit inter peritissimos homines summa de iure dissensio. 239. Quaero igitur, quid adiuverit oratorem in his caussis iuris scientia, quum hic iurisconsultus superior fuerit discessurus, qui esset non suo artificio, sed alieno, hoc est non iuris scientia, sed eloquentia sustentatus. Equidem hoc saepe audivi, quum aedilitatem P. Crassus peteret, eumque maior natu et iam consularis Ser. Galba assectaretur, quod Crassi filiam C. filio suo despondisset, accessisse ad Crassum consulendi caussa quemdam rusticanum, qui quum Crassum seduxisset atque ad eum retulisset responsumque ab eo verum magis, quam ad suam rem accommodatum abstulisset: ut eum tristem Galba vidit, nomine appellavit quaesivitque, qua de re ad Crassum retulisset. Ex quo ut audivit commotumque ut vidit hominem, Suspenso, inquit, animo et occupato Crassum tibi respondisse video: 240. deinde ipsum Crassum manu prehendit et, Heus tu, inquit, quid tibi in mentem venit ita respondere? Tum ille fidenter homo peritissimus confirmare ita se rem habere, ut respondisset, nec dubium esse posse. Galba autem alludens varie et copiose multas similitudines afferre multaque pro aequitate contra ius dicere; atque illum, quum disserendo par esse non posset (quamquam fuit Crassus in numero disertorum, sed par Galbae nullo modo), ad auctores confugisse et id, quod ipse diceret, et in P. Mucii fratris sui libris et in Sex. Aelii commentariis scriptum protulisse ac tamen concessisse, Galbae disputationem sibi probabilem et prope veram videri.

LVII. 241. Attamen, quae caussae sunt eiusmodi, ut de earum iure dubium esse non possit, omnino in iudicium vocari non solent. Num quis eo testamento, quod paterfamilias ante fecit, quam ei filius natus esset, hereditatem petit? Nemo; quia constat, agnascendo rumpi testamentum. Ergo in hoc genere iuris iudicia nulla sunt. Licet igitur impune oratori omnem hanc partem iuris in controversiis ignorare, quae pars sine dubio multo maxima est: 242. in eo autem iure, quod ambigitur inter peritissimos, non est difficile oratori eius partis, quamcumque defendat, auctorem aliquem invenire; a quo quum amentatas hastas acceperit, ipse eas oratoris lacertis viribusque torquebit. Nisi vero (bona venia huius optimi viri dixerim, [Scaevolae,]) tu libellis aut praeceptis soceri tui caussam M'. Curii defendisti. Non arripuisti patrocinium aequitatis et defensionem testamentorum ac voluntatis mortuorum. 243. Ac mea quidem sententia, (frequens enim te audivi atque affui,) multo maiorem partem sententiarum sale tuo et lepore et politissimis facetiis pellexisti, quum et illud nimium acumen illuderes et admirarere ingenium Scaevolae, qui excogitasset nasci prius oportere, quam emori; quumque multa colligeres et ex legibus et ex senatusconsultis et ex vita ac sermone communi non modo acute, sed etiam ridicule ac facete, ubi si verba, non rem sequeremur, confici nil posset. Itaque hilaritatis plenum iudicium ac laetitiae fuit; in quo quid tibi iuris civilis exercitatio profuerit, non intelligo; dicendi vis egregia, summa festivitate et venustate coniuncta profuit. 244. Ipse ille Mucius paterni iuris defensor et quasi patrimonii propugnator sui, quid in illa caussa, quum contra te diceret, attulit, quod de iure civili depromptum videretur? quam legem reci-

tavit? quid patefecit dicendo, quod fuisset imperitis occultius? Nempe eius omnis oratio versata est in eo, ut scriptum plurimum valere oportere defenderet. At in hoc genere pueri apud magistros exercentur omnes, quum in eiusmodi caussis alias scriptum, alias aequitatem defendere docentur. 245. Et credo in illa militis caussa, si tu aut heredem aut militem defendisses, ad Hostilianas te actiones, non ad tuam vim et oratoriam facultatem contulisses. Tu vero, vel si testamentum defenderes, sic ageres, ut omne omnium testamentorum ius in eo iudicio positum videretur, vel si caussam ageres militis, patrem eius, ut soles, dicendo a mortuis excitasses; statuisses ante oculos; complexus esset filium flensque eum centumviris commendasset; lapides mehercule omnes flere ac lamentari coegisses, ut totum illud »UTI LINGUA NUNCUPASSIT« non in XII tabulis, quas tu omnibus bibliothecis anteponis, sed in magistri carmine scriptum videretur.

LVIII. 246. Nam quod inertiam accusas adolescentium, qui istam artem primum facillimam non ediscant; quae quam sit facilis, illi viderint, qui eius artis arrogantia, quasi difficillima sit, ita subnixi ambulant, deinde etiam tu ipse videris, qui eam artem facilem esse dicis, quam concedis adhuc artem omnino non esse, sed aliquando, si quis aliam artem didicerit, ut hanc artem efficere possit, tum esse illam artem futuram; deinde, quod sit plena delectationis; in qua tibi remittunt omnes istam voluptatem, et ea se carere patiuntur; nec quisquam est eorum, qui, si iam sit ediscendum sibi aliquid, non Teucrum Pacuvii malit, quam Manilianas venalium vendendorum leges ediscere; 247. tum autem quod amore patriae censes nos nostrorum maiorum inventa nosse debere; non vides veteres leges aut ipsa sua vetustate consenuisse aut novis legibus esse sublatas? Quod vero viros bonos iure civili fieri putas, quia legibus et praemia proposita sint virtutibus et supplicia vitiis; equidem putabam, virtutem hominibus (si modo tradi ratione possit) instituendo et persuadendo, non minis et vi ac metu tradi. Nam ipsum quidem illud etiam sine cognitione iuris, quam sit bellum, cavere malum, scire possumus. 248. De me autem ipso, cui uni tu concedis, ut sine ulla iuris scientia, tamen caussis satisfacere possim, tibi hoc, Crasse, respondeo neque me umquam ius civile didicisse neque tamen in iis caussis, quas in iure possem defendere, umquam istam scientiam desiderasse. Aliud est enim esse artificem cuiusdam generis atque artis, aliud in communi vita et vulgari hominum consuetudine nec hebetem nec rudem. 249. Cui nostrum non licet fundos nostros obire aut res rusticas vel fructus caussa vel delectationis invisere? tamen nemo tam sine oculis, tam sine mente vivit, ut, quid sit sementis ac messis, quid arborum putatio ac vitium, quo tempore anni, aut quo modo ea fiant, omnino nesciat. Num igitur, si cui fundus inspiciendus aut si mandandum aliquid procuratori de agricultura aut imperandum villico sit, Magonis Karthaginiensis sunt libri perdiscendi, an hac communi intelligentia contenti esse possumus? Cur ergo non iidem in iure civili, praesertim quum in caussis et in negotiis et in foro conteramur, satis instructi esse possumus ad hoc dumtaxat, ne in nostra patria peregrini atque advenae esse videamur? 250. Ac si iam sit caussa aliqua ad nos delata obscurior, difficile, credo, sit, cum hoc Scaevola communicare; quamquam ipsi omnia, quorum negotium est, consulta ad nos et exquisita deferunt. An vero, si de re ipsa, si de finibus, quum in rem praesentem non venimus, si de tabulis et perscriptionibus controversia est, contortas res et saepe difficiles necessario perdiscimus: si leges nobis aut si hominum peritorum responsa cognoscenda sunt, veremur, ne ea, si ab adolescentia iuri civili minus studuerimus, non queamus cognoscere?

LIX. Nihilne igitur prodest oratori iuris civilis scientia? Non possum negare prodesse ullam scientiam, ei praesertim, cuius eloquentia copia rerum debeat esse ornata; sed multa et magna et difficilia sunt ea, quae sunt oratori necessaria, ut eius industriam in plura studia distrahere nolim. 251. Quis neget opus esse oratori in hoc oratorio motu statuque Roscii gestum et venustatem? Tamen nemo suaserit studiosis dicendi adolescentibus, in gestu discendo histrionum more elaborare. Quid est oratori tam necessarium, quam vox? Tamen, me auctore, nemo dicendi studiosus Graecorum more et tragoedorum voci serviet, qui et annos complures sedentes declamitant et quotidie, antequam pronuntient, vocem cubantes sensim excitant eamdemque, quum egerunt, sedentes ab acutissimo sono usque ad gravissimum sonum recipiunt et quasi quodam modo colligunt. Hoc nos si facere velimus, ante condemnentur ii, quorum caussas receperimus, quam toties, quoties perscribitur, paeanem aut nomium * citarimus. 252. Quod si in gestu, qui multum oratorem adiuvat, et in voce, quae una maxime eloquentiam vel commendat vel sustinet, elaborare nobis non licet ac tantum in utroque assequi possumus, quantum in hac acie quotidiani muneris spatii nobis datur: quanto minus est ad iuris civilis perdiscendi occupationem descendendum? quod et summatim percipi sine doctrina potest, et hanc habet ab illis rebus dissimilitudinem, quod vox et gestus subito sumi et aliunde arripi non potest, iuris utilitas ad quamque caussam quamvis repente vel a peritis vel de libris depromi potest. 253. Itaque illi disertissimi homines ministros habent in caussis iuris peritos, quum ipsi sint peritissimi, qui, ut abs te paullo ante dictum est, πραγματικοί vocantur. In quo nostri omnino melius multo, quod clarissimorum hominum auctoritate leges et iura tecta esse voluerunt. Sed tamen non fugisset hoc Graecos homines, si ita necesse esse arbitrati essent oratorem ipsum erudire in iure civili, non ei pragmaticum adiutorem dare. LX. 254. Nam quod dicis senectutem a solitudine vindicari iuris civilis scientia, fortasse etiam pecuniae magnitudine. Sed nos, non quid nobis utile, verum quid oratori necessarium sit, quaerimus. Quamquam, quoniam multa ad oratoris similitudinem ab uno artifice sumimus, solet idem Roscius dicere se, quo plus sibi aetatis accederet, eo tardiores tibicinis modos et cantus remissiores esse facturum. Quod si ille astrictus certa quadam numerorum moderatione et pedum, tamen aliquid ad requiem senectutis excogitat, quanto facilius nos non laxare modos, sed totos mutare possumus? 255. Neque enim hoc te, Crasse, fallit, quam multa sunt et quam varia genera dicendi, [et] quod haud sciam, an tu primus ostenderis, qui iamdiu multo dicis remissius et lenius, quam solebas; neque minus haec tamen tua gravissimi sermonis lenitas, quam illa summa vis et contentio probatur; multique oratores fuerunt, ut illum Scipionem audimus et Laelium, qui omnia sermone conficerent paullo intentiore, num-

quam ut Ser. Galbae lateribus aut clamore contenderent. Quod si iam haec facere non poteris aut noles, vereris, ne tua domus, talis et viri et civis, si a litterosis hominibus non colatur, a ceteris deseratur? Equidem tantum absum ab ista sententia, ut non modo non arbitrer subsidium senectutis in eorum, qui consultum veniant, multitudine esse ponendum, sed tamquam portum aliquem exspectem istam, quam tu times, solitudinem. Subsidium enim bellissimum existimo esse senectuti otium.

256. Reliqua vero etiamsi adiuvant, historiam dico et prudentiam iuris publici et antiquitatis iter et exemplorum copiam, si quando opus erit, a viro optimo et istis rebus instructissimo, familiari meo, Longino mutuabor. Neque repugnabo, quo minus (id quod modo hortatus es) omnia legant, omnia audiant, in omni recto studio atque humanitate versentur; sed mehercule non ita multum spatii mihi habere videntur, si modo ea facere et persequi volent, quae a te, Crasse, praecepta sunt; qui mihi prope etiam nimis duras leges imponere visus es huic aetati, sed tamen ad id, quod cupiunt, adipiscendum prope necessarias. 257. Nam et subitae ad propositas caussas exercitationes, et accuratae et meditatae commentationes ac stilus ille tuus, quem tu vere dixisti perfectorem dicendi esse ac magistrum, multi sudoris est; et illa orationis suae cum scriptis alienis comparatio et de alieno scripto subita vel laudandi vel vituperandi vel comprobandi vel refellendi caussa disputatio non mediocris contentionis est vel ad memoriam vel ad imitandum. LXI. 258. Illud vero fuit horribile, quod mehercule vereor, ne maiorem vim ad deterrendum habuerit, quam ad cohortandum. Voluisti enim in suo genere unum quemque nostrum quasi quemdam esse Roscium; dixistique non tam ea, quae recta essent, probari, quam quae prava, fastidiis adhaerescere; quod ego non tam fastidiose in nobis, quam in histrionibus, spectari puto. 259. Itaque nos raucos saepe attentissime audiri video; tenet enim res ipsa atque caussa: at Aesopum, si paullum irrauserit, explodi. A quibus enim nihil praeter voluptatem aurium quaeritur, in iis offenditur, simul atque imminuitur aliquid de voluptate. In eloquente autem multa sunt, quae teneant, quae si omnia summa non sunt, (et pleraque tamen magna sunt,) necesse est ea ipsa, quae sunt, mirabilia videri.

260. Ergo, ut ad primum illud revertar, sit orator nobis is, qui, ut Crassus descripsit, accommodate ad persuadendum possit dicere. Is autem concludatur in ea, quae sunt in usu civitatum vulgari ac forensi, remotisque ceteris studiis, quamvis ea sint ampla atque praeclara, in hoc uno opere, ut ita dicam, noctes et dies urgeatur; imiteturque illum, cui sine dubio summa vis dicendi conceditur, Atheniensem Demosthenem, in quo tantum studium fuisse tantusque labor dicitur, ut primum impedimenta naturae diligentia industriaque superaret; quumque ita balbus esset, ut eius ipsius artis, cui studeret, primam litteram non posset dicere, perfecit meditando, ut nemo planius eo locutus putaretur; 261. deinde quum spiritus eius esset angustior, tantum continenda anima in dicendo est assecutus, ut una continuatione verborum (id quod eius scripta declarant) binae ei contentiones vocis et remissiones continerentur; qui etiam (ut memoriae proditum est) coniectis in os calculis, summa voce versus multos uno spiritu pronuntiare consuescebat; neque is consistens in loco, sed inambulans atque ascensu ingrediens arduo. 262. Hisce ego cohortationibus, Crasse, ad studium et ad laborem incitandos iuvenes vehementer assentior; cetera, quae collegisti ex variis et diversis studiis et artibus, tametsi ipse es omnia consecutus, tamen ab oratoris proprio officio atque munere seiuncta esse arbitror.

LXII. Haec quum Antonius dixisset, sane dubitare visus est Sulpicius et Cotta, utrius oratio propius ad veritatem videretur accedere. 263. Tum Crassus: Operarium nobis quemdam, Antoni, oratorem facis, atque haud scio, an aliter sentias et utare tua illa mirifica ad refellendum consuetudine, qua tibi nemo umquam praestitit; cuius quidem ipsius facultatis exercitatio oratorum propria est, sed iam in philosophorum consuetudine versatur maximeque eorum, qui de omni re proposita in utramque partem solent copiosissime dicere. 264. Verum ego non solum arbitrabar, his praesertim audientibus, a me informari oportere, qualis esse posset is, qui habitaret in subselliis neque quidquam amplius afferret, quam quod caussarum necessitas postularet; sed maius quiddam videbam, quum censebam oratorem, praesertim in nostra republica, nullius ornamenti expertem esse oportere. Tu autem, quoniam exiguis quibusdam finibus totum oratoris munus circumdedisti, hoc facilius nobis expones ea, quae abs te de officiis praeceptisque oratoris quaesita sunt; sed opinor secundum hunc diem. Satis enim multa a nobis hodie dicta sunt. 265. Nunc et Scaevola, quoniam in Tusculanum ire constituit, paullum requiescet, dum se calor frangat; et nos ipsi, quoniam id temporis est, valetudini demus operam. Placuit sic omnibus. Tum Scaevola, Sane, inquit, vellem non constituissem, in Tusculanum me hodie venturum esse, Laelio. Libenter audirem Antonium. Et, quum exsurgeret, simul arridens, Neque enim, inquit, tam mihi molestus fuit, quod ius nostrum civile pervellit, quam iucundus, quod se id nescire confessus est.

8.

LIBER SECUNDUS.

I. 1. Magna nobis pueris, Quinte frater, si memoria tenes, opinio fuit, L. Crassum non plus attigisse doctrinae, quam quantum prima illa puerili institutione potuisset; M. autem Antonium omnino omnis eruditionis expertem atque ignarum fuisse; erantque multi, qui, quamquam non ita sese rem habere arbitrarentur, tamen, quo facilius nos incensos studio dicendi a doctrina deterrerent, libenter id, quod dixi, de illis oratoribus praedicarent, ut, si homines non eruditi summam essent prudentiam atque incredibilem eloquentiam consecuti, inanis omnis noster esse labor et stultum in nobis erudiendis patris nostri, optimi ac prudentissimi viri, studium videretur. 2. Quos tum, ut pueri, refutare domesticis testibus, patre, et C. Aculeone, propinquo nostro, et L. Cicerone patruo, solebamus, quod de Crasso pater, et Aculeo, (quocum erat nostra matertera,) quem Crassus dilexit ex omnibus plurimum, et patruus, qui cum Antonio in Ciliciam profectus una decesserat, multa nobis de eius studio doctrinaque saepe narravit; quumque nos cum consobrinis nostris, Aculeonis filiis,

et ea disceremus, quae Crasso placerent, et ab his doctoribus, quibus ille uteretur, erudiremur, etiam illud saepe intelleximus (quod, quum essemus eiusmodi, vel pueri sentire poteramus) illum et Graece sic loqui, nullam ut nosse aliam linguam videretur, et doctoribus nostris ea ponere in percontando, eaque ipsum omni in sermone tractare, ut nihil esse ei novum, nihil inauditum videretur. 3. De Antonio vero, quamquam saepe ex humanissimo homine, patruo nostro, acceperamus, quemadmodum ille vel Athenis vel Rhodi se doctissimorum hominum sermonibus dedisset; tamen ipse adolescentulus, quantum illius ineuntis aetatis meae patiebatur pudor, multa ex eo saepe quaesivi. Non erit profecto tibi, quod scribo, hoc novum, (nam iam tum ex me audiebas,) mihi illum ex multis variisque sermonibus nullius rei, quae quidem esset in his artibus, de quibus aliquid existimare possem, rudem aut ignarum esse visum. 4. Sed fuit hoc in utroque eorum, ut Crassus non tam existimari vellet non didicisse, quam illa despicere et nostrorum hominum in omni genere prudentiam Graecis anteferre; Antonius autem probabiliorem hoc populo orationem fore censebat suam, si omnino didicisse numquam putaretur; atque ita se uterque graviorem fore, si alter contemnere, alter ne nosse quidem Graecos videretur.

5. Quorum consilium quale fuerit, nihil sane ad hoc tempus. Illud autem est huius institutae scriptionis ac temporis, neminem eloquentia, non modo sine dicendi doctrina, sed ne sine omni quidem sapientia florere umquam et praestare potuisse. II. Etenim ceterae fere artes se ipsae per se tuentur singulae; bene dicere autem, quod est scienter et perite et ornate dicere, non habet definitam aliquam regionem, cuius terminis septa teneatur. Omnia, quaecumque in hominum disceptationem cadere possunt, bene sunt ei dicenda, qui hoc se posse profitetur, aut eloquentiae nomen relinquendum est. 6. Quare equidem et in nostra civitate et in ipsa Graecia, quae semper haec summa duxit, multos et ingeniis et magna laude dicendi sine summa rerum omnium scientia fuisse fateor: talem vero exsistere eloquentiam, qualis fuerit in Crasso et Antonio, non cognitis rebus omnibus, quae ad tantam prudentiam pertinerent tantamque dicendi copiam, quanta in illis fu[er]it, non potuisse confirmo. 7. Quo etiam feci libentius, ut eum sermonem, quem illi quondam inter se de his rebus habuissent, mandarem litteris; vel ut illa opinio, quae semper fuisset, tolleretur, alterum non doctissimum, alterum plane indoctum fuisse; vel ut ea, quae existimarem a summis oratoribus de eloquentia divinitus esse dicta, custodirem litteris, si ullo modo assequi complectique potuissem; vel mehercule etiam, ut laudem eorum iam prope senescentem, quantum ego possem, ab oblivione hominum atque a silentio vindicarem. 8. Nam si ex scriptis cognosci ipsi suis potuissent, minus hoc fortasse mihi esse putassem laborandum; sed quum alter non multum, (quod quidem exstaret,) et id ipsum adolescens, alter nihil admodum scripti reliquisset: deberi hoc a me tantis hominum ingeniis putavi, ut, quum etiam nunc vivam illorum memoriam teneremus, hanc immortalem redderem, si possem. 9. Quod hoc etiam spe aggredior maiore ad probandum, quia non de Ser. Galbae aut C. Carbonis eloquentia scribo aliquid, in quo liceat mihi fingere, si quid velim, nullius memoria iam refellente; sed edo haec iis cognoscenda, qui eos ipsos, de quibus loquor, saepe audierunt; ut duos summos viros iis, qui neutrum illorum viderint, eorum, quibus ambo illi oratores cogniti sint, vivorum et praesentium memoria teste commendemus. III. 10. Nec vero te, carissime frater atque optime, rhetoricis nunc quibusdam libris, quos tu agrestes putas, insequor ut erudiam: quid enim tua potest oratione aut subtilius aut ornatius esse? Sed quamquam, sive iudicio, ut soles dicere, sive, ut ille pater eloquentiae de se Isocrates scripsit ipse, pudore a dicendo et timiditate ingenua quadam refugisti, sive, ut ipse iocari soles, unum putasti satis esse non modo in una familia rhetorem, sed paene in tota civitate: non tamen arbitror tibi hos libros in eo fore genere, quod merito propter eorum, qui de dicendi ratione disputarunt, ieiunitatem bonarum artium possit illudi. 11. Nihil enim mihi quidem videtur in Crassi et Antonii sermone esse praeteritum, quod quisquam summis ingeniis, acerrimis studiis, optima doctrina, maximo usu cognosci ac percipi potuisse arbitraretur; quod tu facillime poteris iudicare, qui prudentiam rationemque dicendi per te ipsum, usum autem per nos percipere voluisti. Sed, quo citius hoc, quod suscepimus, non mediocre munus conficere possimus, omissa nostra adhortatione ad eorum, quos proposuimus, sermonem disputationemque veniamus.

12. Postero igitur die, quam illa erant acta, hora fere secunda, quum etiam tum in lecto Crassus esset et apud eum Sulpicius sederet, Antonius autem inambularet cum Cotta in porticu, repente eo Q. Catulus senex cum C. Iulio fratre venit. Quod ubi audivit, commotus Crassus surrexit omnesque admirati maiorem aliquam esse caussam eorum adventus suspicati sunt. 13. Qui quum inter se, ut ipsorum usus ferebat, amicissime consalutassent: Quid vos tandem? Crassus, num quidnam, inquit, novi? Nihil sane, inquit Catulus: etenim vides esse ludos; sed (vel tu nos ineptos licet, [inquit,] vel molestos putes) quum ad me in Tusculanum, inquit, heri vesperi venisset Caesar de Tusculano suo, dixit mihi a se Scaevolam hinc euntem esse conventum, ex quo mira quaedam se audisse dicebat; te, quem ego, toties omni ratione tentans, ad disputandum elicere non potuissem, permulta de eloquentia cum Antonio disseruisse et tamquam in schola prope ad Graecorum consuetudinem disputasse. 14. Ita me frater exoravit, ne ipsum quidem a studio audiendi nimis abhorrentem, sed mehercule verentem, ne molesti vobis interveniremus, ut huc secum venirem. Scaevolam enim ita dicere aiebat, bonam partem sermonis in hunc diem esse dilatam. Hoc si tu cupidius factum existimas, Caesari attribues; si familiarius, utrique nostrum. Nos quidem, nisi forte molesti intervenimus, venisse delectat. IV. 15. Tum Crassus: Equidem, quaecumque caussa vos huc attulisset, laetarer, quum apud me viderem homines mihi carissimos et amicissimos; sed tamen, vere dicam, quaevis mallem fuisset, quam ista, quam dicis. Ego enim (ut, quemadmodum sentio, loquar) numquam mihi minus, quam hesterno die, placui, magis adeo id facilitate, quam alia ulla culpa mea contigit: qui, dum obsequor adolescentibus, me senem esse oblitus sum fecique id, quod ne adolescens quidem feceram, ut iis de rebus, quae doctrina aliqua continerentur, disputarem. Sed hoc tamen cecidit mihi peropportune, quod, transactis iam meis partibus, ad Antonium audiendum venistis. 16. Tum Caesar, Equidem, inquit, Crasse, ita sum cupidus te

in illa longiore ac perpetua disputatione audiendi: ut si id mihi minus contingat, vel hoc sim quotidiano tuo sermone contentus. Itaque experiar equidem illud, ut ne Sulpicius, familiaris meus, aut Cotta plus quam ego apud te valere videantur, et te exorabo profecto, ut mihi quoque et Catulo tuae suavitatis aliquid impertias. Sin tibi id minus libebit, non te urgebo neque committam, ut, dum vereare, tu ne sis ineptus, me esse iudices. 17. Tum ille, Ego mehercule, inquit, Caesar, ex omnibus Latinis verbis huius verbi vim vel maximam semper putavi. Quem enim nos *ineptum* vocamus, is mihi videtur ab hoc nomen habere ductum, quod *non* sit *aptus*, idque in sermonis nostri consuetudine perlate patet. Nam qui aut, tempus quid postulet, non videt, aut plura loquitur, aut se ostentat, aut eorum, quibuscum est, vel dignitatis vel commodi rationem non habet, aut denique in aliquo genere aut inconcinnus aut multus est, is ineptus dicitur. 18. Hoc vitio cumulata est eruditissima illa Graecorum natio. Itaque quod vim huius mali Graeci non vident, ne nomen quidem ei vitio imposuerunt. Ut enim quaeras omnia, quomodo Graeci ineptum appellent, non reperies. Omnium autem ineptiarum, quae sunt innumerabiles, haud scio an nulla sit maior, quam, ut illi solent, quocumque in loco, quoscumque inter homines visum est, de rebus aut difficillimis aut non necessariis argutissime disputare. Hoc nos ab istis adolescentibus facere inviti et recusantes heri coacti sumus. V. 19. Tum Catulus, Ne Graeci quidem, inquit, Crasse, qui in civitatibus suis clari et magni fuerunt, sicuti tu es nosque omnes in nostra republica volumus esse, horum Graecorum, qui se inculcant auribus nostris, similes fuerunt; nec tamen in otio sermones huiusmodi disputationesque fugiebant. 20. Ac si tibi videntur, qui temporis, qui loci, qui hominum rationem non habent, inepti, sicut debent videri; num tandem aut locus hic non idoneus videtur, in quo porticus haec ipsa, ubi nunc ambulamus, et palaestra et tot locis sessiones gymnasiorum et Graecarum disputationum memoriam quodammodo commovent? aut importunum tempus in tanto otio, quod et raro datur et nunc peroptato nobis datum est? aut homines ab hoc genere disputationis alieni, qui omnes ii sumus, ut sine his studiis vitam nullam esse ducamus? 21. Omnia ista, inquit Crassus. ego alio modo interpretor, qui primum palaestram et sedes et porticus etiam ipsos, Catule, Graecos exercitationis et delectationis caussa, non disputationis, invenisse arbitror. Nam et saeculis multis ante gymnasia inventa sunt, quam in his philosophi garrire coeperunt, et hoc ipso tempore, quum omnia gymnasia philosophi teneant, tamen eorum auditores discum audire, quam philosophum malunt; qui simul ut increpuit, in media oratione de maximis rebus et gravissimis disputantem philosophum omnes unctionis caussa relinquunt. Ita levissimam delectationem gravissimae, ut ipsi ferunt, utilitati anteponunt. 22. Otium autem quod dicis esse, assentior; verum otii fructus est non contentio animi, sed relaxatio. VI. Saepe ex socero meo audivi, quum is diceret, socerum suum Laelium semper fere cum Scipione solitum rusticari, eosque incredibiliter repuerascere esse solitos, quum rus ex urbe tamquam e vinculis evolavissent. Non audeo dicere de talibus viris, sed tamen ita solet narrare Scaevola, conchas eos et umbilicos ad Caietam et ad Laurentum legere consuesse et ad omnem animi remissionem ludumque descendere. 23. Sic enim res sese habet, ut quemadmodum volucres videmus procreationis atque utilitatis suae caussa effingere et constituere nidos, easdem autem, quum aliquid effecerint, levandi laboris sui caussa, passim ac libere solutas opere volitare: sic nostri animi forensibus negotiis atque urbano opere defessi gestiant ac volitare cupiant vacui cura atque labore. 24. Itaque illud, quod ego in caussa Curiana Scaevolae dixi, non dixi secus, ac sentiebam. Nam si, inquam, Scaevola, nullum erit testamentum recte factum, nisi quod tu scripseris, omnes ad te cives cum tabulis veniemus, omnium testamenta tu scribes unus Quid igitur? inquam: quando ages negotium publicum? quando amicorum? quando tuum? quando denique nihil ages? Tum illud addidi: mihi enim liber esse non videtur, qui non aliquando nihil agit. In qua permaneo, Catule, sententia meque, quum huc veni, hoc ipsum nihil agere et plane cessare delectat. 25. Nam, quod addidisti tertium, vos eos esse, qui vitam insuavem sine his studiis putaretis, id me non modo non hortatur ad disputandum, sed etiam deterret. Nam ut C. Lucilius, homo doctus et perurbanus, dicere solebat ea, quae scriberet, neque ab indoctissimis se neque a doctissimis legi velle; quod alteri nihil intelligerent, alteri plus fortasse, quam ipse; quo etiam scripsit, *Persium non curo legere:* (hic enim fuit, ut noramus, omnium fere nostrorum hominum doctissimus:) *Laelium Decimum volo,* (quem cognovimus virum bonum et non illitteratum, sed nihil ad Persium:) sic ego, si iam mihi disputandum sit de his nostris studiis, nolim equidem apud rusticos, sed multo minus apud vos. Malo enim non intelligi orationem meam, quam reprehendi. VII. 26. Tum Caesar, Equidem, inquit, Catule, iam mihi videor navasse operam, quod huc venerim. Nam haec ipsa recusatio disputationis disputatio quaedam fuit mihi quidem periucunda. Sed cur impedimus Antonium, cuius audio esse partes, ut de tota eloquentia disserat, quemque iamdudum Cotta et Sulpicius exspectant? 27. Ego vero, inquit Crassus, neque Antonium verbum facere patiar, et ipse obmutescam, nisi prius a vobis impetraro—. Quidnam? inquit Catulus. Ut hic sitis hodie. Tum, quum ille dubitaret, quod ad fratrem promiserat, Ego, inquit Iulius, pro utroque respondeo: sic faciemus; atque ista quidem conditione, vel ut verbum nullum faceres, me teneres. 28. Hic Catulus arrisit; et simul, Praecisa, inquit, mihi quidem dubitatio est, quoniam neque domi imperaram, et hic, apud quem eram futurus, sine mea sententia tam facile promisit.

Tum omnes oculos in Antonium coniecerunt: et ille, Audite vero, audite, inquit. Hominem enim audietis de schola atque a magistro et Graecis litteris eruditum. Et eo quidem loquar confidentius, quod Catulus auditor accessit; cui non solum nos Latini sermonis, sed etiam Graeci ipsi solent suae linguae subtilitatem elegantiamque concedere. 29. Sed tamen, quoniam hoc totum, quidquid est, sive artificium sive studium dicendi, nisi accessit os, nullum potest esse; docebo vos, discipuli, quod ipse non didici, quid de omni genere dicendi sentiam. 30. Hic posteaquam arriserunt, Res mihi videtur esse, inquit, facultate praeclara, arte mediocris. Ars enim earum rerum est, quae sciuntur: oratoris autem omnis actio opinionibus, non scientia, continetur. Nam et apud eos dicimus, qui nesciunt, et ea dicimus, quae nescimus ipsi. Itaque et illi alias aliud iisdem de rebus et sentiunt

et iudicant, et nos contrarias saepe caussas dicimus, non modo ut Crassus contra me dicat aliquando aut ego contra Crassum, quum alterutri necesse sit falsum dicere; sed etiam ut uterque nostrum eadem de re alias aliud defendat, quum plus uno verum esse non possit. Ut igitur in eiusmodi re, quae mendacio nixa sit, quae ad scientiam non saepe perveniat, quae opiniones hominum et saepe errores aucupetur, ita dicam, si caussam putatis esse, cur audiatis.

VIII. 31. Nos vero et valde quidem, Catulus inquit, putamus atque eo magis, quod nulla mihi ostentatione videris esse usurus. Exorsus es enim non gloriose, magis, ut tu putas, a veritate, quam a nescio qua dignitate. 32. Ut igitur de ipso genere sum confessus, inquit Antonius, artem esse non maximam; sic illud affirmo, praecepta posse quaedam dari peracuta ad pertractandos animos hominum et ad excipiendas eorum voluntates. Huius rei scientiam si quis volet magnam quamdam artem esse dicere, non repugnabo. Etenim quum plerique temere ac nulla ratione caussas in foro dicant, nonnulli autem propter exercitationem aut propter consuetudinem aliquam callidius id faciant, non est dubium, quin, si quis animadverterit, quid sit, quare alii melius, quam alii dicant, id possit notare. Ergo id qui toto in genere fecerit, is si non plane artem, at quasi artem quamdam invenerit. 33. Atque utinam, ut mihi illa videre videor in foro atque in caussis, ita nunc, quemadmodum ea reperirentur, possem vobis exponere!

Sed de me videro; nunc hoc propono, quod mihi persuasi, quamvis ars non sit, tamen nihil esse perfecto oratore praeclarius. Nam, ut usum dicendi omittam, qui in omni pacata et libera civitate dominatur, tanta oblectatio est in ipsa facultate dicendi, ut nihil hominum aut auribus aut mentibus iucundius percipi possit. 34. Qui enim cantus moderata orationis pronuntiatione dulcior inveniri potest? quod carmen artificiosa verborum conclusione aptius? qui actor imitanda, quam orator suscipienda veritate iucundior? Quid autem subtilius, quam acutae crebraeque sententiae? quid admirabilius, quam res splendore illustrata verborum? quid plenius, quam omni rerum genere cumulata oratio? Neque [enim] ulla non propria oratoris est res, quae quidem ornate dici graviterque debeat. IX. 35. Huius est in dando consilio de maximis rebus cum dignitate explicata sententia; eiusdem et languentis populi incitatio et effrenati moderatio. Eadem facultate et fraus hominum ad perniciem et integritas ad salutem vocatur. Quis cohortari ad virtutem ardentius, quis a vitiis acrius revocare, quis vituperare improbos asperius, quis laudare bonos ornatius, quis cupiditatem vehementius frangere accusando potest? quis maerorem levare mitius consolando? 36. Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia, nisi oratoris, immortalitati commendatur? Nam si qua est ars alia, quae verborum aut faciendorum aut deligendorum scientiam profiteatur; aut si quisquam dicitur, nisi orator, formare orationem eamque variare et distinguere quasi quibusdam verborum sententiarumque insignibus; aut si via ulla, nisi ab hac una arte, traditur aut argumentorum aut sententiarum aut denique descriptionis atque ordinis: fateamur aut hoc, quod haec ars profiteatur, alienum esse aut cum aliqua alia arte esse commune. 37. Et si in hac una est ea ratio atque doctrina, non, si qui aliarum artium bene locuti sunt, eo minus id est huius unius proprium; sed ut orator de iis rebus, quae ceterarum artium sunt, si modo eas cognovit, (ut heri Crassus dicebat,) optime potest dicere; sic ceterarum artium homines ornatius illa sua dicunt, si quid ab hac arte didicerunt. 38. Neque enim si de rusticis rebus agricola quispiam aut etiam id, quod multi, medicus de morbis aut de pingendo pictor aliquis diserte dixerit aut scripserit, idcirco illius artis putanda est eloquentia; in qua quia vis magna est in hominum ingeniis, eo multi etiam sine doctrina aliquid omnium generum atque artium consequuntur; sed, quid cuiusque sit proprium, etsi ex eo iudicari potest, quum videris, quid quaeque doceant, tamen hoc certius nihil esse potest, quam quod omnes artes aliae sine eloquentia suum munus praestare possunt, orator sine ea nomen suum obtinere non potest; ut ceteri, si diserti sint, aliquid ab hoc habeant, hic nisi domesticis se instruxerit copiis, aliunde dicendi copiam petere non possit.

X. 39. Tum Catulus, Etsi, inquit, Antoni, minime impediendus est interpellatione iste cursus orationis tuae, patiere tamen mihique ignosces. *Nón enim possum, quín exclamem,* ut ait ille in Trinummo: ita mihi vim oratoris tum exprimere subtiliter visus es, tum laudare copiosissime; quod quidem eloquentem vel optime facere oportet, ut eloquentiam laudet; debet enim ad eam laudandam ipsam illam adhibere, quam laudat. Sed perge porro; tibi enim assentior, vestrum esse hoc totum diserte dicere, idque si quis in alia arte faciat, eum assumpto aliunde uti bono, non proprio nec suo. 40. Et Crassus, Nox te, inquit, nobis, Antoni, expolivit hominemque reddidit. Nam hesterno sermone unius cuiusdam *operis*, ut ait Caecilius, *rémigem aliquem aut báiulum,* nobis oratorem descripseras, inopem quemdam humanitatis atque inurbanum. Tum Antonius, Heri enim, inquit, hoc mihi proposueram, ut, si te refellissem, hos a te discipulos abducerem; nunc, Catulo audiente et Caesare, videor debere non tam pugnare tecum, quam, quid ipse sentiam, dicere.

41. Sequitur igitur, quoniam nobis est hic, de quo loquimur, in foro atque in oculis civium constituendus, ut videamus, quid ei negotii demus cuique eum muneri velimus esse praepositum. Nam Crassus heri, quum vos, Catule et Caesar, non adessetis, posuit breviter in artis distributione idem, quod Graeci plerique posuerunt; neque sane quid ipse sentiret, sed quid ab illis diceretur, ostendit: duo prima genera quaestionum esse, in quibus eloquentia versaretur, unum infinitum, alterum certum. 42. Infinitum mihi videbatur id dicere, in quo aliquid generatim quaereretur, hoc modo: Expetendane esset eloquentia? expetendine honores? certum autem, in quo quid in personis et in constituta re et definita quaereretur, cuiusmodi sunt, quae in foro atque in civium caussis disceptationibusque versantur. 43. Ea mihi videntur aut in lite oranda aut in consilio dando esse posita. Nam illud tertium, quod et a Crasso tractum est et, ut audio, ille ipse Aristoteles, qui haec maxime illustravit, adiunxit, etiamsi opus est, tamen minus est necessarium. Quidnam? inquit Catulus, an laudationes? Id enim video poni genus tertium. XI. 44. Ita, inquit Antonius, et in eo quidem genere scio et me et omnes, qui affuerunt, delectatos esse vehementer, quum a te est Popilia, mater vestra, laudata, cui primum mulieri hunc honorem in nostra civitate tri-

latum puto. Sed non omnia, quaecumque loquimur, mihi videntur ad artem et ad praecepta esse revocanda. 45. Ex his enim fontibus, unde omnia ornamenta dicendi sumuntur, licebit etiam laudationem ornare, neque illa elementa desiderare; quae ut nemo tradat, quis est, qui nesciat, quae sint in homine laudanda? Positis enim iis rebus, quas Crassus in illius orationis suae, quam contra collegam censor habuit, principio dixit: *Quae natura aut fortuna darentur hominibus, in iis rebus se vinci posse animo aequo pati; quae ipsi sibi homines parare possent, in iis rebus se pati non posse vinci:* qui laudabit quempiam, intelliget exponenda sibi esse fortunae bona. 46. Ea sunt generis, pecuniae, propinquorum, amicorum, opum, valetudinis, formae, virium, ingenii ceterarumque rerum, quae sunt aut corporis aut extraneae; si habuerit, bene his usum; si non habuerit, sapienter caruisse; si amiserit, moderate tulisse. Deinde, quid sapienter is, quem laudet, quid liberaliter, quid fortiter, quid iuste, quid magnifice, quid pie, quid grate, quid humaniter, quid denique cum aliqua virtute aut fecerit aut tulerit. Haec et quae sint eius generis, facile videbit, qui volet laudare quempiam: et qui vituperare, contraria. 47. Cur igitur dubitas, inquit Catulus, facere hoc tertium genus, quoniam est in ratione rerum? Non enim, si est facilius, eo de numero quoque est excerpendum. Quia nolo, inquit, omnia, quae cadunt aliquando in oratorem, quamvis exigua sint, ea sic tractare, quasi nihil possit dici sine praeceptis suis. 48. Nam et testimonium saepe dicendum est, ac nonnumquam etiam accuratius, ut mihi necesse fuit in Sex. Titium, seditiosum civem et turbulentum; explicavi in eo testimonio dicendo omnia consilia consulatus mei, quibus illi tribuno plebis pro republica restitissem, quaeque ab eo contra rempublicam facta arbitrarer, exposui. Diu retentus sum, multa audivi, multa respondi. Num igitur placet, quum de eloquentia praecipias, aliquid etiam de testimoniis dicendis, quasi in arte, tradere? XII. 49. Nihil sane, inquit Catulus, necesse est. Quid si (quod saepe summis viris accidit) mandata sint exponenda, aut in senatu ab imperatore, aut ad imperatorem aut ad regem aut ad populum aliquem a senatu? Num quia genere orationis in huiusmodi caussis accuratiore est utendum, idcirco pars etiam haec caussarum numeranda videtur aut propriis praeceptis instruenda? Minime vero, inquit Catulus. Non enim deerit homini diserto in eiusmodi rebus facultas, ex ceteris rebus et caussis comparata. 50. Ergo item, inquit, illa, quae saepe diserte agenda sunt et quae ego paullo ante (quum eloquentiam laudarem) dixi oratoris esse, neque habent suum locum ullum in divisione partium neque certum praeceptorum genus, et agenda sunt non minus diserte, quam quae in lite dicuntur, obiurgatio, cohortatio, consolatio; quorum nihil est, quod non summa dicendi ornamenta desideret: sed ex artificio res istae praecepta non quaerunt. Plane, inquit Catulus, assentior.

51. Age vero, inquit Antonius, qualis oratoris et quanti hominis in dicendo putas esse, historiam scribere? Si, ut Graeci scripserunt, summi, inquit Catulus; si ut nostri, nihil opus est oratore; satis est, non esse mendacem. Atqui, ne nostros contemnas, inquit Antonius, Graeci quoque ipsi sic initio scriptitarunt, ut noster Cato, ut Pictor, ut Piso. 52. Erat enim historia nihil aliud, nisi annalium confectio; cuius rei memoriaeque publicae retinendae caussa ab initio rerum Romanarum usque ad P. Mucium pontificem maximum res omnes singulorum annorum mandabat litteris pontifex maximus referebatque * in album et proponebat tabulam domi, potestas ut esset populo cognoscendi; ii, qui etiam nunc annales maximi nominantur. 53. Hanc similitudinem scribendi multi secuti sunt, qui sine ullis ornamentis monumenta solum temporum, hominum, locorum, gestarumque rerum reliquerunt. Itaque qualis apud Graecos Pherecydes, Hellanicus, Acusilas fuit aliique permulti, talis noster Cato et Pictor et Piso, qui neque tenent, quibus rebus ornetur oratio, (modo enim huc ista sunt importata) et, dum intelligatur, quid dicant, unam dicendi laudem putant esse brevitatem. 54. Paullulum se erexit et addidit historiae maiorem sonum vocis vir optimus, Crassi familiaris, Antipater. Ceteri non exornatores rerum, sed tantummodo narratores fuerunt. XIII. Est, inquit Catulus, ut dicis. Sed iste ipse Caelius neque distinxit historiam varietate locorum * neque verborum collocatione et tractu orationis leni et aequabili perpolivit illud opus; sed ut homo neque doctus neque maxime aptus ad dicendum, sicut potuit, dolavit; vicit tamen, ut dicis, superiores. 55. Minime mirum, inquit Antonius, si ista res adhuc nostra lingua illustrata non est. Nemo enim studet eloquentiae nostrorum hominum, nisi ut in caussis atque in foro eluceat: apud Graecos autem eloquentissimi homines, remoti a caussis forensibus, quum ad ceteras res illustres, tum ad scribendam historiam maxime se applicaverunt. Namque et Herodotum illum, qui princeps genus hoc ornavit, in caussis nihil omnino versatum esse accepimus. Atqui tanta est eloquentia, ut me quidem, quantum ego Graece scripta intelligere possum, magno opere delectet; 56. et post illum Thucydides omnes dicendi artificio, mea sententia, facile vicit; qui ita creber est rerum frequentia, ut verborum prope numerum sententiarum numero consequatur; ita porro verbis aptus et pressus, ut nescias, utrum res oratione, an verba sententiis illustrentur. Atqui ne hunc quidem, quamquam est in republica versatus, ex numero accepimus eorum, qui caussas dictitarunt; et hos libros tum scripsisse dicitur, quum a republica remotus atque, id quod optimo cuique Athenis accidere solitum est, in exsilium pulsus esset. 57. Hunc consecutus est Syracusius Philistus, qui, quum Dionysii tyranni familiarissimus esset, otium suum consumpsit in historia scribenda, maximeque Thucydidem est, sicut mihi videtur, imitatus. Postea vero, quasi ex clarissima rhetoris officina, duo praestantes ingenio, Theopompus et Ephorus, ab Isocrate magistro impulsi, se ad historiam contulerunt; caussas omnino numquam attigerunt. XIV. 58. Denique etiam a philosophia profectus princeps Xenophon, Socraticus ille, post ab Aristotele Callisthenes, comes Alexandri, scripsit historiam, et hic quidem rhetorico paene more; ille autem superior leniore quodam sono est usus, et qui illum impetum oratoris non habeat, vehemens fortasse minus, sed aliquanto tamen est, ut mihi quidem videtur, dulcior. Minimus natu horum omnium Timaeus, quantum autem iudicare possum, longe eruditissimus et rerum copia et sententiarum varietate abundantissimus et ipsa compositione verborum non impolitus, magnam eloquentiam ad scribendum attulit, sed nullum usum forensem.

59. Haec quum ille dixisset, Quid est, inquit, Catule, Caesar? Ubi sunt, qui Antonium Graece negant

scire? Quot historicos nominavit! quam scienter, quam proprie de uno quoque dixit! Id mehercule, inquit Catulus, admirans, illud iam mirari desino, quod multo magis ante mirabar, hunc, quum haec nesciret, in dicendo posse tantum. Atqui, Catule, inquit Antonius, non ego utilitatem aliquam ad dicendum aucupans, horum libros et nonnullos alios, sed delectationis caussa, quum est otium, legere soleo. 60. Quid ergo? est, fatebor, aliquid tamen; ut, quum in sole ambulem, etiamsi aliam ob caussam ambulem, fieri natura tamen, ut colorer; sic, quum istos libros ad Misenum (nam Romae vix licet) studiosius legerim, sentio orationem meam illorum tactu quasi colorari. Sed ne latius hoc vobis patere videatur, haec dumtaxat in Graecis intelligo, quae ipsi, qui scripserunt, voluerunt a vulgo intelligi: 61. in philosophos vestros si quando incidi, deceptus indicibus librorum, qui sunt fere inscripti de rebus notis et illustribus, de virtute, de iustitia, de honestate, de voluptate, verbum prorsus nullum intelligo; ita sunt angustis et concisis disputationibus illigati. Poetas omnino, quasi alia quadam lingua locutos, non conor attingere. Cum his me (ut dixi) oblecto, qui res gestas aut qui orationes scripserunt suas aut qui ita loquuntur, ut videantur voluisse nobis, qui non sumus eruditissimi, esse familiares. XV. 62. Sed illuc redeo: Videtisne, quantum munus sit oratoris historia? Haud scio, an flumine orationis et varietate maximum; neque tamen eam reperio usquam separatim instructam rhetorum praeceptis; sita sunt enim ante oculos. Nam quis nescit primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? deinde ne quid veri non audeat? ne qua suspicio gratiae sit in scribendo? ne qua simultatis? 63. Haec scilicet fundamenta nota sunt omnibus. Ipsa autem exaedificatio posita est in rebus et verbis. Rerum ratio ordinem temporum desiderat, regionum descriptionem; vult etiam, quoniam in rebus magnis memoriaque dignis consilia primum, deinde acta, postea eventus exspectantur, et de consiliis significari quid scriptor probet, et in rebus gestis declarari, non solum quid actum aut dictum sit, sed etiam quomodo; et quum de eventu dicatur, ut caussae explicentur omnes vel casus vel sapientiae vel temeritatis, hominumque ipsorum non solum res gestae, sed etiam, qui fama ac nomine excellant, [de] cuiusque vita atque natura. 64. Verborum autem ratio et genus orationis fusum atque tractum et cum lenitate quadam aequabili profluens sine hac iudiciali asperitate et sine sententiarum forensium aculeis persequendum est. Harum tot tantarumque rerum videtisne ulla esse praecepta, quae in artibus rhetorum reperiantur?

In eodem silentio multa alia oratorum officia iacuerunt, cohortationes, consolationes, praecepta, admonita; quae tractanda sunt omnia disertissime, sed locum suum in illis artibus, quae traditae sunt, habent nullum. 65. Atque in hoc genere illa quoque est infinita silva, quod oratori plerique (ut etiam Crassus ostendit) duo genera ad dicendum dederunt: unum de certa definitaque caussa, quales sunt, quae in litibus, quae in deliberationibus versantur; addat, si quis volet, etiam laudationes: alterum, quod appellant omnes fere scriptores, explicat nemo, infinitam generis sine tempore et sine persona quaestionem. Hoc quid et quantum sit, quum dicunt, intelligere mihi non videntur. 66. Si enim est oratoris, quaecumque res infinite posita sit, de ea posse dicere, dicendum erit ei, quanta sit solis magnitudo, quae forma terrae; de mathematicis, de musicis rebus non poterit quin dicat, hoc onere suscepto, recusare. Denique ei, qui profitetur esse suum, non solum de eis controversiis, quae temporibus et personis notatae sunt, hoc est de omnibus forensibus, sed etiam de generum infinitis quaestionibus dicere, nullum potest esse genus orationis, quod sit exceptum. XVI. 67. Sed si illam quoque partem quaestionum oratori volumus adiungere vagam et liberam et late patentem, ut de rebus bonis aut malis, expetendis aut fugiendis, honestis aut turpibus, utilibus aut inutilibus, de virtute, de iustitia, de continentia, de prudentia, de magnitudine animi, de liberalitate, de pietate, de amicitia, de fide, de officio, de ceteris virtutibus contrariisque vitiis dicendum oratori putemus; itemque de republica, de imperio, de re militari, de disciplina civitatis, de hominum moribus: assumamus eam quoque partem, sed ita, ut sit circumscripta modicis regionibus. 68. Equidem omnia, quae pertinent ad usum civium, morem hominum, quae versantur in consuetudine vitae, in ratione reipublicae, in hac societate civili, in sensu hominum communi, in natura, in moribus, comprehendenda esse oratori puto; si minus, ut separatim de his rebus philosophorum more respondeat; at certe, ut in caussa prudenter possit intexere: hisce autem ipsis de rebus ut ita loquatur, ut ii, qui iura, qui leges, qui civitates constituerunt, locuti sunt, simpliciter et splendide, sine ulla serie disputationum et sine ieiuna concertatione verborum. 69. Hoc loco, ne qua sit admiratio, si tot tantarumque rerum nulla a me praecepta ponentur, sic statuo: Ut in ceteris artibus, quum tradita sint cuiusque artis difficillima, reliqua, quia aut faciliora aut similia sint, tradi non necesse esse; ut in pictura, qui hominis speciem pingere perdidicerit, posse eum cuiusvis vel formae vel aetatis, etiamsi non didicerit, pingere neque esse periculum, qui leonem aut taurum pingat egregie, ne idem in multis aliis quadrupedibus facere non possit: (neque est omnino ars ulla, in qua omnia, quae illa arte effici possunt, a doctore tradantur; sed qui primarum et certarum rerum genera ipsa didicerunt, reliqua non incommode persequuntur:) 70. similiter arbitror in hac sive ratione sive exercitatione dicendi, qui illam vim adeptus sit, ut eorum mentes, qui aut de republica aut de ipsius rebus aut de iis, contra quos, aut pro quibus dicat, cum aliqua statuendi potestate audiant, ad suum arbitrium movere possit, hunc de toto illo genere reliquarum orationum non plus quaesiturum esse, quid dicat, quam Polycletum illum, quum Herculem fingebat, quemadmodum pellem aut hydram fingeret, etiamsi haec numquam separatim facere didicisset.

XVII. 71. Tum Catulus: Praeclare mihi videris, Antoni, posuisse ante oculos, quid discere oporteret eum, qui orator esset futurus, quid etiam, si non didicisset, ex eo, quod didicisset, assumere. Deduxisti enim totum hominem in duo solum genera caussarum, cetera innumerabilia exercitationi et similitudini reliquisti. Sed videto, ne in istis duobus generibus hydra tibi sit et pellis. Hercules autem et alia opera maiora ne in illis rebus, quas praetermittis, relinquantur. Non enim mihi minus operis videtur, de universis generibus rerum, quam de singulorum caussis, ac multo etiam maius de natura deorum, quam de hominum litibus dicere. 72. Non est ita, inquit Antonius. Dicam enim tibi, Catule, non tam do-

ctus, quam id quod est maius experti. Omnium ceterarum rerum oratio, mihi crede, ludus est homini non hebeti neque inexercitato neque communium litterarum et politioris humanitatis experti: in caussarum contentionibus magnum est quoddam opus atque haud sciam an de humanis operibus longe maximum: in quibus vis oratoris plerumque ab imperitis exitu et victoria iudicatur; ubi adest armatus adversarius, qui sit et feriendus et repellendus; ubi saepe is, qui rei dominus futurus est, alienus atque iratus, aut etiam amicus adversario et inimicus tibi est; quum aut docendus is est aut dedocendus aut reprimendus aut incitandus aut omni ratione ad tempus, ad caussam oratione moderandus: in quo saepe benevolentia ad odium, odium autem ad benevolentiam deducendum est; aut tamquam machinatione aliqua tum ad severitatem tum ad remissionem animi tum ad tristitiam tum ad laetitiam contorquendus: omnium sententiarum gravitate, omnium verborum ponderibus est utendum; 73. accedat oportet actio varia, vehemens, plena animi, plena spiritus, plena doloris, plena veritatis. In his operibus si quis illam artem comprehenderit, ut, tamquam Phidias, Minervae signum efficere possit, non sane, quemadmodum, ut clypeo idem artifex, minora illa opera facere discat, laborabit.

XVIII. 74. Tum Catulus: Quo ista maiora ac mirabiliora fecisti, eo me maior exspectatio tenet, quibusnam rationibus quibusve praeceptis ea tanta vis comparetur; non quo mea quidem iam intersit, (neque enim aetas id mea desiderat et aliud quoddam genus dicendi nos secuti sumus, qui numquam sententias de manibus iudicum vi quadam orationis extorsimus ac potius placatis eorum animis tantum, quantum ipsi patiebantur, accepimus,) sed tamen ista tua nullum ad usum meum, tantum cognoscendi studio adductus requiro. 75. Nec mihi opus est Graeco aliquo doctore, qui mihi pervulgata praecepta decantet, quum ipse numquam forum, numquam ullum iudicium aspexerit; ut Peripateticus ille dicitur Phormio, quum Hannibal Karthagine expulsus Ephesum ad Antiochum venisset exsul, proque eo, quod eius nomen erat magna apud omnes gloria, invitatus esset ab hospitibus suis, ut eum, quem dixi, si vellet, audiret; quumque se non nolle dixisset: locutus esse dicitur homo copiosus aliquot horas de imperatoris officio et de omni re militari. Tum, quum ceteri, qui illum audierant, vehementer essent delectati, quaerebant ab Hannibale, quidnam ipse de illo philosopho iudicaret. Poenus non optime Graece, sed tamen libere respondisse fertur, multos se deliros senes saepe vidisse; sed qui magis, quam Phormio deliraret, vidisse neminem. 76. Neque mehercule iniuria. Quid enim aut arrogantius aut loquacius fieri potuit, quam Hannibali, qui tot annos de imperio cum populo Romano omnium gentium victore certasset, Graecum hominem, qui numquam hostem, numquam castra vidisset, numquam denique minimam partem ullius publici muneris attigisset, praecepta de re militari dare? Hoc mihi facere omnes isti, qui de arte dicendi praecipiunt, videntur; quod enim ipsi experti non sunt, id docent ceteros. Sed hoc minus fortasse errant, quod non te, ut Hannibalem, sed pueros aut adolescentulos docere conantur.

XIX. 77. Erras, Catule, inquit Antonius. Nam egomet in multos iam Phormiones incidi. Quis enim est istorum Graecorum, qui quemquam nostrum quidquam intelligere arbitretur? Ac mihi quidem non ita molesti sunt; facile omnes perpetior et perfero. Nam aut aliquid afferunt, quod mihi non displiceat, aut efficiunt, ut me non didicisse minus poeniteat. Dimitto autem eos non tam contumeliose, quam philosophum illum Hannibal, et eo fortasse plus habeo etiam negotii. Sed tamen est eorum doctrina, quantum ego iudicare possum, perridicula. 78. Dividunt enim totam rem in duas partes, in caussae controversiam et in quaestionis. Caussam appellant rem positam in disceptatione rerum et controversia; quaestionem autem rem positam in infinita dubitatione. De caussa praecepta dant; de altera parte dicendi mirum silentium est. 79. Deinde quinque faciunt quasi membra eloquentiae, invenire quid dicas, inventa disponere, deinde ornare verbis, post memoriae mandare, tum ad extremum agere ac pronuntiare; rem sane non reconditam. Quis enim hoc non sua sponte viderit, neminem posse dicere, nisi et quid diceret et quibus verbis et quo ordine diceret, haberet, et ea meminisset? Atque haec ego non reprehendo: sed ante oculos posita esse dico, ut eas item quattuor, quinque, sexve partes, vel etiam septem (quoniam aliter ab aliis digeruntur), in quas est ab his omnis oratio distributa. 80. Iubent enim exordiri ita, ut eum, qui audiat, benevolum nobis faciamus et docilem et attentum; deinde rem narrare ita, ut veri similis narratio sit, ut aperta, ut brevis; post autem dividere caussam aut proponere; nostra confirmare argumentis ac rationibus; deinde contraria refutare. Tum autem alii conclusionem orationis et quasi perorationem collocant: alii iubent, antequam peroretur, ornandi aut augendi caussa digredi; deinde concludere ac perorare. 81. Ne haec quidem reprehendo; sunt enim concinne distributa; sed tamen, id quod necesse fuit hominibus expertibus veritatis, non perite. Quae enim praecepta principiorum et narrationum esse voluerunt, ea in totis orationibus sunt conservanda. 82. Nam ego mihi benevolum iudicem facilius facere possum in cursu orationis, quam quum omnia sunt inaudita; docilem autem, non quum polliceor me demonstraturum, sed tum, quum doceo et explano; attentum vero crebro tota actione excitandis mentibus iudicum, non prima denuntiatione, efficere possumus. 83. Iam vero narrationem quod iubent veri similem esse et apertam et brevem, recte nos admonent; quod haec narrationis magis putant esse propria, quam totius orationis, valde mihi videntur errare: omninoque in hoc omnis est error, quod existimant artificium esse hoc quoddam non dissimile ceterorum, cuiusmodi de ipso iure civili hesterno die Crassus componi posse dicebat: ut genera rerum primum exponerentur, in quo vitium est, si genus ullum praetermittatur; deinde singulorum generum partes, in quo et deesse aliquam partem et superare mendosum est; tum verborum omnium definitiones, in quibus neque abesse quidquam decet neque redundare. XX. 84. Sed hoc si in iure civili, si etiam in parvis aut mediocribus rebus doctiores assequi possunt; non idem sentio tanta hac in re tamque immensa posse fieri. Sin autem qui arbitrantur, deducendi sunt ad eos, qui haec docent, omnia iam explicata et perpolita assequentur; sunt enim innumerabiles de his rebus libri, neque abditi neque obscuri. Sed videant, quid velint: ad ludendumne an ad pugnandum arma sint sumpturi. Aliud enim pugna et acies, aliud ludus campusque noster desiderat. Attamen ars ipsa ludicra armorum et gladiatori et militi prodest aliquid; sed animus acer et

praesens et acutus idem atque versutus invictos viros efficit, non difficilius arte coniuncta.

85. Quare ego tibi oratorem sic iam instituam, si potero, ut, quid efficere possit, ante perspiciam. Sit enim mihi tinctus litteris; audierit aliquid, legerit, ista praecepta acceperit: tentabo, quid deceat, quid voce, quid viribus, quid spiritu, quid lingua efficere possit. Si intelligam posse ad summos pervenire, non solum hortabor, ut elaboret, sed etiam, si vir quoque mihi bonus videbitur, obsecrabo. Tantum ego in excellente oratore et eodem bono viro pono esse ornamenti universae civitati. Sin videbitur, quum omnia summa fecerit, tamen ad mediocres oratores esse venturus, permittam ipsi, quid velit; molestus magno opere non ero. Sin plane abhorrebit et erit absurdus, ut se contineat aut ad aliud studium transferat, admonebo. 86. Nam neque is, qui optime potest, deserendus ullo modo est a cohortatione nostra, neque is, qui aliquid potest, deterrendus: quod alterum divinitatis mihi cuiusdam videtur; alterum, vel non facere quod non optime possis, vel facere quod non pessime facias, humanitatis; tertium vero illud, clamare contra quam deceat et quam possit, hominis est, ut tu, Catule, de quodam declamatore dixisti, stultitiae suae quam plurimos testes domestico praeconio colligentis. 87. De hoc igitur, qui erit talis, ut cohortandus adiuvandusque sit, ita loquamur, ut ei tradamus ea dumtaxat, quae nos usus docuit, ut nobis ducibus veniat eo, quo sine duce ipsi pervenimus, quoniam meliora docere non possumus.

XXI. 88. Atque, ut a familiari nostro exordiar, hunc ego, Catule, Sulpicium primum in caussa parvula adolescentulum audivi, voce et forma et motu corporis et reliquis rebus aptis ad hoc munus, de quo quaerimus, oratione autem celeri et concitata, (quod erat ingenii,) et verbis effervescentibus et paullo nimium redundantibus, (quod erat aetatis). Non sum aspernatus; volo enim se efferat in adolescente fecunditas. Nam facilius sicut in vitibus revocantur ea, quae sese nimium profuderunt, quam, si nihil valet materies, nova sarmenta cultura excitantur: ita volo esse in adolescente, unde aliquid amputem. Non enim potest in eo sucus esse diuturnus, quod nimis celeriter est maturitatem assecutum. 89. Vidi statim indolem neque demisi tempus et eum sum cohortatus, ut forum sibi ludum putaret esse ad dicendum, magistrum autem, quem vellet, eligeret; me quidem si audiret, L. Crassum. Quod iste arripuit et ita sese facturum confirmavit atque etiam addidit, gratiae scilicet caussa, me quoque sibi magistrum futurum. Vix annus intercesserat ab hoc sermone cohortationis meae, quum iste accusavit C. Norbanum, defendente me. Non est credibile, quid interesse mihi sit visum inter eum, qui tum erat, et qui anno ante fuerat. Omnino in illud genus eum Crassi magnificum atque praeclarum natura ipsa ducebat, sed ea non satis proficere potuisset, nisi eodem studio atque imitatione intendisset atque ita dicere consuesset, ut tota mente Crassum atque omni animo intueretur. XXII. 90. Ergo hoc sit primum in praeceptis meis, ut demonstremus, quem imitetur, atque ita, ut, quae maxime excellant in eo, quem imitabitur, ea diligentissime persequatur. Tum accedat exercitatio, qua illum, quem ante delegerit, imitando effingat atque ita exprimat, non ut multos imitatores saepe cognovi, qui aut ea, quae facilia sunt, aut etiam illa, quae insignia ac paene vitiosa, consectantur imitando. 91. Nihil est facilius, quam amictum imitari alicuius aut statum aut motum. Si vero etiam vitiosi aliquid est, id sumere et in eo vitiosum esse, non magnum est, ut ille, qui nunc etiam, amissa voce, furit in republica, Fufius nervos in dicendo C. Fimbriae, quos tamen habuit ille, non assequitur, oris pravitatem et verborum latitudinem imitatur. Sed tamen ille nec deligere scivit, cuius potissimum similis esset, et in eo ipso, quem delegerat, imitari etiam vitia voluit. 92. Qui autem ita faciet, ut oportet, primum vigilet necesse est in deligendo; deinde, quem probavit, in eo quae maxime excellent, ea diligentissime persequatur.

Quid enim caussae censetis esse, cur aetates extulerint singulae singula prope genera dicendi? Quod non tam facile in nostris oratoribus possumus iudicare, quia scripta, ex quibus iudicium fieri posset, non multa sane reliquerunt, quam in Graecis, ex quorum scriptis, cuiusque aetatis quae dicendi ratio voluntasque fuerit, intelligi potest. 93. Antiquissimi fere sunt, quorum quidem scripta constent, Pericles atque Alcibiades et eadem aetate Thucydides, subtiles, acuti, breves, sententiis magis, quam verbis abundantes. Non potuisset accidere, ut unum esset omnium genus, nisi aliquem sibi proponerent ad imitandum. Consecuti sunt hos Critias, Theramenes, Lysias. Multa Lysiae scripta sunt; nonnulla Critiae; de Theramene audimus. Omnes etiam tum retinebant illum Pericli sucum; sed erant paullo uberiore filo. 94. Ecce tibi exortus est Isocrates, magister istorum omnium, cuius e ludo tamquam ex equo Troiano meri principes exierunt; sed eorum partim in pompa, partim in acie illustres esse voluerunt. XXIII. Atqui et illi, Theopompi, Ephori, Philisti, Naucratae multique alii naturis differunt; voluntate autem similes sunt et inter sese et magistri; et ii, qui se ad caussas contulerunt, ut Demosthenes, Hyperides, Lycurgus, Aeschines, Dinarchus aliique complures, etsi inter se pares non fuerunt, tamen sunt omnes in eodem veritatis imitandae genere versati; quorum quamdiu mansit imitatio, tamdiu genus illud dicendi studiumque vixit: posteaquam, exstinctis his, omnis eorum memoria sensim obscurata est et evanuit, alia quaedam dicendi molliora ac remissiora genera viguerunt. 95. Inde Demochares, quem aiunt sororis filium fuisse Demostheni; tum Phalereus ille Demetrius, omnium istorum mea sententia politissimus, aliique eorum similes exstiterunt. Quae si volemus usque ad hoc tempus persequi, intelligemus, ut hodie Alabandensem illum Meneclem et eius fratrem Hieroclem, quos ego audivi, tota imitetur Asia, sic semper fuisse aliquem, cuius se similem plerique esse vellent.

96. Hanc igitur similitudinem qui imitatione assequi volet, quum exercitationibus crebris atque magnis tum scribendo maxime persequatur. Quod si hic noster Sulpicius faceret, multo eius oratio esset pressior; in qua nunc interdum, ut in herbis rustici solent dicere, in summa ubertate inest luxuries quaedam, quae stilo depascenda est. 97. Hic Sulpicius, Me quidem, inquit, recte mones, idque mihi gratum est: sed ne te quidem, Antoni, multum scriptitasse arbitror. Tum ille, Quasi vero, inquit, non ea praecipiam aliis, quae mihi ipsi desint: sed tamen ne tabulas quidem conficere existimor. Verum et in hoc, ex re familiari mea, et in illo, ex eo, quod dico, quantulum id cumque est, quid faciam, iudicari potest. 98. Atque esse tamen multos videmus, qui neminem imi-

tentur et suapte natura, quod velint, sine cuiusquam similitudine consequantur: quod et in vobis animadverti recte potest, Caesar et Cotta; quorum alter inusitatum nostris quidem oratoribus leporem quendam et salem, alter acutissimum et subtilissimum dicendi genus est consecutus; neque vero vester aequalis Curio, patre mea sententia vel eloquentissimo temporibus illis, quemquam mihi magno opere videtur imitari; qui tamen verborum gravitate et elegantia et copia suam quandam expressit quasi formam figuramque dicendi; quod ego maxime potui iudicare in ea caussa, quam ille contra me apud centumviros pro fratribus Cossis dixit; in qua nihil illi defuit, quod non modo copiosus, sed etiam sapiens orator habere deberet.

XXIV. 99. Verum, ut aliquando ad caussas deducamus illum, quem instituimus, et eas quidem, in quibus plusculum negotii est, iudiciorum atque litium, (riserit aliquis fortasse hoc praeceptum; est enim non tam acutum, quam necessarium, magisque monitoris non fatui, quam eruditi magistri:) hoc ei primum praecipiemus, quascumque caussas erit acturus, ut eas diligenter penitusque cognoscat. 100. Hoc in ludo non praecipitur. Faciles enim caussae ad pueros deferuntur. Lex peregrinum vetat in murum ascendere; ascendit; hostes repulit: accusatur. Nihil est negotii, huiusmodi caussam cognoscere. Recte igitur nihil de caussa discenda praecipiunt. Haec est enim in ludo caussarum fere formula. At vero in foro tabulae, testimonia, pacta, conventa, stipulationes, cognationes, affinitates, decreta, responsa, vita denique eorum, qui in caussa versantur, tota cognoscenda est; quarum rerum negligentia plerasque caussas et maxime privatas (sunt enim multo saepe obscuriores) videmus amitti. 101. Ita nonnulli, dum operam suam multam existimari volunt, ut toto foro volitare et a caussa ad caussam ire videantur, caussas dicunt incognitas. In quo est illa quidem magna offensio vel negligentiae, susceptis rebus, vel perfidiae, receptis; sed etiam illa maior opinione, quod nemo potest de ea re, quam non novit, non turpissime dicere. Ita dum inertiae vituperationem, quae maior est, contemnunt, assequuntur etiam illam, quam magis ipsi fugiunt, tarditatis. 102. Equidem soleo dare operam, ut de sua quisque re me ipse doceat, et, ut ne quis alius assit, quo liberius loquatur, et agere adversarii caussam, ut ille agat suam, et, quidquid de sua re cogitarit, in medium proferat. Itaque quum ille discessit, tres personas unus sustineo summa animi aequitate, meam, adversarii, iudicis. Qui locus est talis, ut plus habeat adiumenti, quam incommodi, hunc iudico esse dicendum; ubi plus mali, quam boni reperio, id totum ab[iu]dico atque eiicio. 103. Ita assequor, ut alio tempore cogitem, quid dicam, et alio dicam; quae duo plerique ingenio freti simul faciunt. Sed certe iidem illi melius aliquanto dicerent, si aliud sumendum sibi tempus ad cogitandum, aliud ad dicendum putarent.

Quum rem penitus caussamque cognovi, statim occurrit animo, quae sit caussa ambigendi. 104. Nihil est enim, quod inter homines ambigatur, sive ex crimine caussa constat, ut facinoris, sive ex controversia, ut hereditatis, sive ex deliberatione, ut belli, [sive ex persona, ut laudis,] sive ex disputatione, ut de ratione vivendi; in quo non, aut quid factum sit aut fiat futurumve sit, quaeratur, aut quale sit aut quid vocetur. XXV. 105. Ac nostrae fere caussae, quae quidem sunt criminum, plerumque infitiatione defenduntur. Nam et de pecuniis repetundis, quae maximae sunt, neganda fere sunt omnia, et de ambitu raro illud datur, ut possis liberalitatem ac benignitatem ab ambitu atque largitione seiungere. De sicariis, de veneficiis, de peculatu infitiari necesse est. Id est igitur genus primum caussarum in iudiciis ex controversia facti in deliberationibus plerumque ex futuri, raro ex instantis, aut facti. 106. Saepe autem res non, sit necne, sed qualis sit, quaeritur; ut quum L. Opimii caussam defendebat apud populum, audiente me, C. Carbo consul, nihil de C. Gracchi nece negabat, sed id iure, pro salute patriae factum esse dicebat; ut eidem Carboni tribuno plebis, alia tum mente rempublicam capessenti, P. Africanus de Ti. Graccho interroganti responderat, iure caesum videri. Iure autem omnia defenduntur, quae sunt eius generis, ut aut oportuerit aut licuerit aut necesse fuerit, aut imprudentia aut casu facta esse videantur. 107. Iam quid vocetur, quaeritur, quum, quo verbo quid appellandum sit, contenditur; ut mihi ipsi cum hoc Sulpicio fuit in Norbani caussa summa contentio. Pleraque enim de iis, quae ab isto obiiciebantur, quum confiterer, tamen ab illo maiestatem minutam negabam; ex quo verbo lege Appuleia tota illa caussa pendebat. 108. Atque in hoc genere caussarum nonnulli praecipiunt, ut verbum illud, quod caussam facit, lucide breviterque uterque definiat. Quod mihi quidem perquam puerile videri solet. Alia est enim, quum inter doctos homines de iis ipsis rebus, quae versantur in artibus, disputatur, verborum definitio, ut quum quaeritur, quid sit ars, quid sit lex, quid sit civitas. In quibus hoc praecipit ratio atque doctrina, ut vis eius rei, quam definias, sic exprimatur, ut neque absit quidquam, neque supersit. 109. Quod quidem in illa caussa neque Sulpicius fecit neque ego facere conatus sum. Nam, quantum uterque nostrum potuit, omni copia dicendi dilatavit, quid esset maiestatem minuere. Etenim definitio primum, reprehenso verbo uno aut addito aut dempto, saepe extorquetur e manibus; deinde genere ipso doctrinam redolet exercitationemque paene puerilem; tum in sensum et in mentem iudicis intrare non potest. Ante enim praeterlabitur, quam percepta est.

XXVI. 110. Sed in eo genere, in quo, quale sit quid, ambigitur, exsistit etiam ex scripti interpretatione saepe contentio, in quo nulla potest esse nisi ex ambiguo controversia. Nam illud ipsum, quod scriptum a sententia discrepat, genus quoddam habet ambigui; quod tum explicatur, quum ea verba, quae desunt, suggesta sunt; quibus additis, defenditur, sententiam scripti perspicuam fuisse; ex contrariisque scriptis si quid ambigitur, non novum genus nascitur, sed superioris generis caussa duplicatur. Idque aut numquam diiudicari poterit, aut ita diiudicabitur, ut referendis praeteritis verbis id scriptum, quodcumque defendimus, suppleatur. Ita fit, ut unum genus in iis caussis, quae propter scriptum ambiguntur, relinquatur, si est scriptum aliquid ambigue. 111. Ambiguorum autem quum plura genera sunt, (quae mihi videntur ii melius nosse, qui dialectici appellantur, hi autem nostri ignorare, qui non minus nosse debeant:) tum illud est frequentissimum in omni consuetudine vel sermonis vel scripti, quum idcirco aliquid ambigitur, quod aut verbum aut verba sint praetermissa. 112. Iterum autem peccant, quum

genus hoc caussarum, quod in scripti interpretatione versatur, ab illis caussis, in quibus, qualis quaeque res sit, disceptatur, seiungunt. Nusquam enim tam quaeritur, quale sit genus ipsum rei, quam in scripto, quod totum a facti controversia separatum est. 113. Ita tria sunt omnino genera, quae in disceptationem et controversiam cadere possint: quid fiat, factum futurumve sit; aut quale sit; aut quomodo nominetur. Nam illud quidem, quod quidam Graeci adiungunt, rectumne factum sit, totum in eo est: quod quale sit, quaerimus. XXVII. Sed iam ad institutum revertar meum.

114. Quum igitur, accepto caussae genere et cognito, rem tractare coepi, nihil prius constituo, quam, quid sit illud, quo mihi referenda sit omnis illa oratio, quae sit propria quaestionis et iudicii; deinde illa duo diligentissime considero, quorum alterum commendationem habet nostram aut eorum, quos defendimus, alterum est accommodatum ad eorum animos, apud quos dicimus, ad id, quod volumus, commovendos. 115. Ita ratio omnis dicendi tribus ad persuadendum rebus est nixa: ut probemus vera esse, quae defendimus; ut conciliemus nobis eos, qui audiunt; ut animos eorum, ad quemcumque caussa postulabit motum, vocemus. 116. Ad probandum autem duplex est oratori subiecta materies: una rerum earum, quae non excogitantur ab oratore, sed in re positae ratione tractantur: ut tabulae, testimonia, pacta, conventa, quaestiones, leges, senatusconsulta, res iudicatae, decreta, responsa et reliqua, si quae sunt, quae non pariuntur ab oratore, sed ad oratorem a caussa atque a re deferuntur; altera, quae tota in disputatione et in argumentatione oratoris collocata est. 117. Ita in superiore genere de tractandis argumentis, in hoc autem etiam de inveniendis cogitandum est. Atque isti quidem, qui docent, quum caussas in plura genera secuerunt, singulis generibus argumentorum copiam suggerunt. Quod etiamsi ad instituendos adolescentulos magis aptum est, ut, simulac posita sit caussa, habeant, quo se referant, unde statim expedita possint argumenta depromere; tamen et tardi ingenii est rivulos consectari, fontes rerum non videre, et iam aetatis est ususque nostri a capite, quod velimus, arcessere et, unde omnia manent, videre.

118. Et primum genus illud earum rerum, quae ad oratorem deferuntur, meditatum nobis in perpetuum ad omnem usum similium rerum esse debebit. Nam pro tabulis et contra tabulas, pro testibus et contra testes, pro quaestionibus et contra quaestiones et item de ceteris rebus eiusdem generis vel separatim dicere solemus de genere universo vel definite de singulis temporibus, hominibus, caussis; quos quidem locos (vobis hoc, Cotta et Sulpici, dico) multa commentatione atque meditatione paratos atque expeditos habere debetis. 119. Longum est enim nunc me explicare, qua ratione aut confirmare aut infirmare testes, tabulas, quaestiones oporteat. Haec sunt omnia ingenii vel mediocris, exercitationis autem maximae: artem quidem et praecepta duntaxat hactenus requirunt, ut certis dicendi luminibus ornentur. 120. Itemque illa, quae sunt alterius generis, quae tota ab oratore pariuntur, excogitationem non habent difficilem, explicationem magis illustrem perpolitamque desiderant. Itaque quum haec duo nobis quaerenda sint in caussis, primum quid, deinde quomodo dicamus; alterum, quod totum arte tinctum videtur, tametsi artem requirit, tamen prudentiae est paene mediocris, quid dicendum sit, videre; alterum est, in quo oratoris vis illa divina virtusque cernitur, ea, quae dicenda sunt, ornate, copiose varieque dicere. XXVIII. 121. Quare illam partem superiorem, quoniam semel ita vobis placuit, non recusabo quo minus perpoliam atque conficiam: (quantum consequar, vos iudicabitis:) quibus ex locis ad eas tres res, quae ad fidem faciendam solae valent, ducatur oratio, ut et concilientur animi et doceantur et moveantur; haec sunt enim tria. Ea vero quemadmodum illustrentur, praesto est, qui omnes docere possit, qui hoc primus in nostros mores induxit, qui maxime auxit, qui solus effecit. 122. Namque ego, Catule, (dicam enim non reverens assentandi suspicionem,) neminem esse oratorem paullo illustriorem arbitror, neque Graecum neque Latinum, quem aetas nostra tulerit, quem non et saepe et diligenter audierim. Itaque, si quid est in me, (quod iam sperare videor, quoniam quidem vos, his ingeniis homines, tantum operae mihi ad audiendum datis,) ex eo est, quod nihil quisquam umquam me audiente egit orator, quod non in memoria mea penitus insederit. Itaque ego is, qui sum, quantuscumque sum ad iudicandum, omnibus auditis oratoribus, sine ulla dubitatione sic statuo et iudico, neminem omnium tot et tanta, quanta sint in Crasso, habuisse ornamenta dicendi. 123. Quamobrem si vos quoque hoc idem existimatis, non erit, ut opinor, iniqua partitio, si, quum ego hunc oratorem, quem nunc fingo, ut institui, crearo, aluero, confirmaro, tradam eum Crasso et vestiendum et ornandum.

124. Tum Crassus, Tu vero, inquit, Antoni, perge, ut instituisti. Neque enim est boni neque liberalis parentis, quem procrearit et eduxerit, eum non et vestire et ornare; praesertim quum te locupletem esse negare non possis. Quod enim ornamentum, quae vis, qui animus, quae dignitas illi oratori defuit, qui in caussa peroranda non dubitavit excitare reum consularem et eius diloricare tunicam et iudicibus cicatrices adversas senis imperatoris ostendere? qui idem, hoc accusante Sulpicio, quum hominem seditiosum furiosumque defenderet, non dubitavit seditiones ipsas ornare ac demonstrare gravissimis verbis multos saepe impetus populi non iniustos esse, quos praestare nemo posset? multas etiam e republica seditiones saepe esse factas, ut quum reges essent exacti, ut quum tribunicia potestas esset constituta? illam Norbani seditionem ex luctu civium et ex Caepionis odio, qui exercitum amiserat, neque reprimi potuisse et iure esse conflatam? 125. Potuit hic locus tam anceps, tam inauditus, tam lubricus, tam novus sine quadam incredibili vi ac facultate dicendi tractari? Quid ego de Cn. Manlii, quid de Q. Regis commiseratione dicam? quid de aliis innumerabilibus? in quibus non hoc maxime enituit, quod tibi omnes dant, acumen quoddam singulare, sed haec ipsa, quae nunc ad me delegare vis, ea semper in te eximia et praestantia fuerunt. XXIX. 126. Tum Catulus, Ego vero, inquit, in vobis hoc maxime admirari soleo, quod, quum inter vos in dicendo dissimillimi sitis, ita tamen uterque vestrum dicat, ut ei nihil neque a natura denegatum neque a doctrina non delatum esse videatur. Quare, Crasse, neque tu tua suavitate nos privabis, ut, si quid ab Antonio aut praetermissum aut relictum sit, non explices; neque te, Antoni, si quid non dixeris, existimabimus non

potuisse potius quam a Crasso dici maluisse. 127. Hic Crassus, Quin tu, inquit, Antoni, omittis ista, quae proposuisti, quae nemo horum desiderat, quibus ex locis ea, quae dicenda sunt in caussis, reperiuntur. Quae quamquam abs te novo quodam modo praeclareque dicuntur, sunt tamen et re faciliora et praeceptis pervagata: illa deprome nobis unde afferas, quae saepissime tractas semperque divinitus.

128. Depromam equidem, inquit Antonius, et quo facilius id a te exigam, quod peto, nihil tibi a me postulanti recusabo. Meae totius orationis et istius ipsius [in dicendo] facultatis, quam modo Crassus in caelum verbis extulit, tres sunt rationes, ut ante dixi: una conciliandorum hominum, altera docendorum, tertia concitandorum. 129. Harum trium partium prima lenitatem orationis, secunda acumen, tertia vim desiderat. Nam hoc necesse est, ut is, qui nobis caussam adiudicaturus sit, aut inclinatione voluntatis propendeat in nos aut defensionis argumentis adducatur aut animi permotione cogatur. Sed quoniam illa pars, in qua rerum ipsarum explicatio ac defensio posita est, videtur omnem huius generis quasi doctrinam continere, de ea primum loquemur et pauca dicemus. Pauca enim sunt, quae usu iam tractata et animo quasi notata habere videamur. XXX. 130. Ac tibi sapienter monenti, L. Crasse, libenter assentiemur, ut singularum caussarum defensiones, quas solent magistri pueris tradere, relinquamus, aperiamus autem ea capita, unde omnis ad omnem et caussam et orationem disputatio ducitur. Neque enim, quoties verbum aliquod est scribendum nobis, toties eius verbi litterae sunt cogitatione conquirendae; nec quoties caussa dicenda est, toties ad eius caussae seposita argumenta revolvi nos oportet, sed habere certos locos, qui, ut litterae ad verbum scribendum, sic illi ad caussam explicandam statim occurrant. 131. Sed hi loci ei demum oratori prodesse possunt, qui est versatus in rebus vel usu, quem aetas denique affert, vel auditione et cogitatione, quae studio et diligentia praecurrit aetatem. Nam si tu mihi quamvis eruditum hominem adduxeris, quamvis acrem et acutum in cogitando, quamvis ad pronuntiandum expeditum, si erit idem in consuetudine civitatis, in exemplis, in institutis, in moribus ac voluntatibus civium suorum hospes, non multum ei loci proderunt illi, ex quibus argumenta promuntur. Subacto mihi ingenio opus est, ut agro non semel arato, sed novato et iterato, quo meliores foetus possit et grandiores edere. Subactio autem est usus, auditio, lectio, litterae.

132. Ac primum naturam caussae videat, quae numquam latet, factumne sit, quaeratur, an, quale sit, an, quod nomen habeat; quo perspecto, statim occurrit naturali quadam prudentia, non his subductionibus, quas isti docent, quid faciat caussam, id est, quo sublato controversia stare non possit; deinde, quid veniat in iudicium, quod isti sic iubent quaerere: Interfecit Opimius Gracchum. Quid facit caussam? quod reipublicae caussa, quum ex senatusconsulto ad arma vocasset. Hoc tolle, caussa non erit. At id ipsum negat contra leges licuisse Decius. Veniet igitur in iudicium, licueritne ex senatusconsulto, servandae reipublicae caussa. Perspicua sunt haec quidem, et in vulgari prudentia sita; sed illa quaerenda: quae ab accusatore et defensore argumenta ad id, quod in iudicium venit, spectantia debeant afferri. XXXI. 133. Atque hic illud videndum est, in quo summus est error istorum magistrorum, ad quos liberos nostros mittimus, non quo hoc quidem ad dicendum magno opere pertineat, sed tamen ut videatis, quam sit genus hoc eorum, qui sibi eruditi videntur, hebes atque impolitum; constituunt enim in partiendis orationum modis duo genera caussarum. Unum appellant, in quo sine personis atque temporibus, de universo genere quaeratur; alterum, quod personis certis et temporibus definiatur; ignari omnes controversias ad universi generis vim et naturam referri. 134. Nam in ea ipsa caussa, de qua ante dixi, nihil pertinet ad oratoris locos Opimii persona, nihil Decii. De ipso enim universo genere infinita quaestio est, num poena videatur esse afficiendus, qui civem ex senatusconsulto patriae conservandae caussa interemerit, quum id per leges non liceret. Nulla denique est caussa, in qua id, quod in iudicium venit, ex reorum personis, non generum ipsorum universa disputatione quaeratur. 135. Quin etiam in iis ipsis, ubi de facto ambigitur, ceperitne contra leges pecunias P. Decius, argumenta et criminum et defensionis revocentur oportet ad genus et ad naturam universam: quod sumptuosus, de luxurie; quod alieni appetens, de avaritia; quod seditiosus, de turbulentis et malis civibus; quod a multis arguitur, de genere testium; contraque, quae pro reo dicentur, omnia necessario a tempore atque homine ad communes rerum et generum summas revolventur. 136. Atque haec forsitan homini non omnia, quae sunt in natura rerum, celeriter animo comprehendenti permulta videantur, quae veniant in iudicium tum, quum de facto quaeratur; sed tamen criminum est multitudo, non defensionum aut locorum, infinita.

XXXII. 137. Quae vero, quum de facto non ambigitur, quaeruntur, qualia sint, ea si ex reis numeres, et innumerabilia sunt et obscura; si ex rebus, valde et modica et illustria. Nam si Mancini caussam in uno Mancino ponimus, quotiescumque is, quem pater patratus dediderit, receptus non erit, toties caussa nova nascetur. Sin illa controversia caussam facit, videaturne ei, quem pater patratus dediderit, si is non sit receptus, postliminium esse, nihil ad artem dicendi nec ad argumenta defensionis Mancini nomen pertinet. 138. Ac, si quid affert praeterea hominis aut dignitas aut indignitas, extra quaestionem est, et ea tamen ipsa oratio ad universi generis disputationem referatur necesse est. Haec ego non eo consilio disputo, ut homines eruditos redarguam; quamquam reprehendendi sunt, qui in genere definiendo istas caussas describunt in personis et in temporibus positas esse. 139. Nam etsi incurrunt tempora et personae, tamen intelligendum est, non ex iis, sed ex genere quaestionis pendere caussas. Sed hoc nihil ad me; nullum enim nobis certamen cum istis esse debet. Tantum satis est intelligi, ne hoc quidem eos consecutos, quod in tanto otio etiam sine hac forensi exercitatione efficere potuerunt, ut genera rerum discernerent eaque paullo subtilius explicarent. Verum hoc, ut dixi, nihil ad me. Illud ad me ac multo etiam magis ad vos, Cotta noster et Sulpici: 140. quomodo nunc se istorum artes habent, pertimescenda est multitudo caussarum; est enim infinita, si in personis ponitur; quot homines, tot caussae; sin ad generum universas quaestiones referuntur, ita modicae et paucae sunt, ut eas omnes diligentes et memores et sobrii oratores percursas animo et, prope dicam, decantatas habere debeant; nisi forte existi-

matis, a M'. Curio caussam didicisse L. Crassum, et ea re multa attulisse, quamobrem, postumo non nato, Curium tamen heredem Coponii esse oporteret. 141. Nihil ad copiam argumentorum, neque ad caussae vim ac naturam nomen Coponii aut Curii pertinuit; in genere erat universo rei negotiique, non in tempore ac nominibus, omnis quaestio: Quum scriptum ita sit, SI MIHI FILIUS GENITUR, ISQUE PRIUS MORITUR, et cetera, TUM UT MIHI ILLE SIT HERES: si natus filius non sit, videaturne is, qui filio mortuo institutus heres sit, heres esse: Perpetui iuris et universi generis quaestio non hominum nomina, sed rationem dicendi et argumentorum fontes desiderat. XXXIII. 142. In quo etiam isti nos iurisconsulti impediunt, a discendoque deterrent. Video enim in Catonis et Bruti libris nominatim fere referri, quid alicui de iure viro aut mulieri responderint; credo, ut putaremus, in hominibus, non in re consultationis aut dubitationis caussam aliquam fuisse: ut, quod homines essent innumerabiles, debilitati a iure cognoscendo voluntatem discendi simul cum spe perdiscendi abiiceremus.

Sed haec Crassus aliquando nobis expediet et exponet descripta generatim. Est enim, ne forte nescias, heri nobis ille hoc, Catule, pollicitus, se ius civile, quod nunc diffusum et dissipatum esset, in certa genera coacturum et ad artem facilem redacturum. 143. Et quidem, inquit Catulus, haudquaquam id est difficile Crasso, qui et, quod disci potuit de iure, didicit et, quod iis, qui eum docuerunt, defuit, ipse afferet; ut, quae sint in iure, vel apte describere vel ornate illustrare possit. Ergo ista, inquit Antonius, tum a Crasso discemus, quum se de turba et a subselliis in otium, ut cogitat, soliumque contulerit. 144. Iam id quidem saepe, inquit Catulus, ex eo audivi, quum diceret sibi certum esse a iudiciis caussisque discedere; sed, ut ipsi soleo dicere, non licebit. Neque enim ipse auxilium suum saepe a viris bonis frustra implorari patietur neque id aequo animo feret civitas; quae si voce L. Crassi carebit, ornamento quodam sese spoliatam putabit. Nam hercle, inquit Antonius, si haec vere a Catulo dicta sunt, tibi mecum in eodem est pistrino, Crasse, vivendum; et istam oscitantem [et dormitantem] sapientiam Scaevolarum et ceterorum beatorum otio concedamus. 145. Arrisit hic Crassus leniter et, Pertexe modo, inquit, Antoni, quod exorsus es. Me tamen ista oscitans sapientia, simulatque ad eam confugero, in libertatem vindicabit.

XXXIV. Huius quidem loci, quem modo sum exorsus, hic est finis, inquit Antonius; quoniam intelligitur, non in hominum innumerabilibus personis neque in infinita temporum varietate, sed in generum caussis atque naturis omnia sita esse, quae in dubium vocarentur; genera autem esse definita, non solum numero, sed etiam paucitate; ut eam materiem orationis, quae cuiusque esset generis, studiosi qui essent dicendi, omnibus locis descriptam, instructam ornatamque comprehenderent, rebus dico et sententiis. 146. Eae vi sua verba parient, quae semper satis ornata mihi quidem videri solent, si eiusmodi sunt, ut ea res ipsa peperisse videatur. Ac, si verum quaeritis, quod mihi quidem videatur: (nihil enim aliud affirmare possum, nisi sententiam et opinionem meam:) hoc instrumentum caussarum et generum universorum in forum deferre debemus, neque, ut quaeque res delata ad nos erit, tum denique scrutari locos, ex quibus argumenta eruamus: quae quidem omnibus, qui ea mediocriter modo considerarint, studio adhibito et usu, pertractata esse possunt; sed tamen animus referendus est ad ea capita et ad illos, quos saepe iam appellavi, locos, ex quibus omnia ad omnem orationem inventa ducuntur. 147. Atque hoc totum est sive artis sive animadversionis sive consuetudinis nosse regiones, intra quas venere et pervestiges, quod quaeras. Ubi eum locum omnem cogitatione sepseris, si modo usum rerum percallueris, nihil te effugiet, atque omne, quod erit in re, occurret atque incidet. XXXV. Et sic, quum ad inveniendum in dicendo tria sint: acumen, deinde ratio, quam licet, si volumus, appellemus artem, tertium diligentia; non possum equidem non ingenio primas concedere; sed tamen ipsum ingenium diligentia etiam ex tarditate incitat: 148. diligentia, inquam, quae quum omnibus in rebus, tum in caussis defendendis plurimum valet. Haec praecipue colenda est nobis; haec semper adhibenda; haec, nihil est, quod non assequatur. Caussa ut penitus, quod initio dixi, nota sit, diligentia est; ut adversarium attente audiamus, atque ut eius non solum sententias, sed etiam verba omnia excipiamus, vultus denique perspiciamus omnes, qui sensus animi plerumque indicant, diligentia est: 149. [id tamen dissimulanter facere, ne sibi ille aliquid proficere videatur, prudentia est;] deinde ut in iis locis, quos proponam paullo post, pervolvatur animus, ut se penitus insinuet in caussam, ut sit cura et cogitatione intentus, diligentia est: ut his rebus adhibeat, tamquam lumen aliquod, memoriam, ut vocem, ut vires, diligentia est. 150. Inter ingenium quidem et diligentiam perpaullulum loci reliquum est arti. Ars demonstrat tantum, ubi quaeras, atque ubi sit illud, quod studeas invenire; reliqua sunt in cura, attentione animi, cogitatione, vigilantia, assiduitate, labore; complectar uno verbo, quo saepe iam usi sumus, diligentia; qua una virtute omnes virtutes reliquae continentur. 151. Nam orationis quidem copia videmus ut abundent philosophi, qui, ut opinor (sed tu haec, Catule, melius) nulla dant praecepta dicendi, nec idcirco minus, quaecumque res proposita est, suscipiunt, de qua copiose et abundanter loquantur.

XXXVI. 152. Tum Catulus, Est, inquit, ut dicis, Antoni, ut plerique philosophi nulla tradant praecepta dicendi, et habeant paratum tamen, quid de quaque re dicant. Sed Aristoteles, is, quem maxime ego admiror, proposuit quosdam locos, ex quibus omnis argumenti via, non modo ad philosophorum disputationem, sed etiam ad hanc, qua in caussis utimur, inveniretur; a quo quidem homine iamdudum, Antoni, non aberrat oratio tua, sive tu similitudine illius divini ingenii in eadem incurris vestigia, sive etiam illa ipsa legisti atque didicisti, quod quidem magis veri simile videtur. Plus enim te operae Graecis dedisse rebus video, quam putaramus. 153. Tum ille, Verum, inquit, ex me audies, Catule. Semper ego existimavi, iucundiorem et probabiliorem huic populo oratorem fore, qui primum quam minimam artificii alicuius, deinde nullam Graecarum rerum significationem daret. Atque idem ego existimavi, pecudis esse, non hominis, quum tantas res Graeci susciperent, profiterentur, agerent seseque et videndi res obscurissimas et bene vivendi et copiose dicendi rationem daturos hominibus pollicerentur, non admovere aurem et, si palam audire eos non auderes

[illegible] apud [illegible] sub-auscultando tamen excipere voces eorum et procul quid narrarent attendere. Itaque feci, Catule, et istorum omnium summatim caussas et genera ipsa gustavi. XXXVII. 154. Valde hercule, inquit Catulus, timide tamquam ad aliquem libidinis scopulum sic tuam mentem ad philosophiam appulisti, quam haec civitas aspernata numquam est. Nam et referta quondam Italia Pythagoreorum fuit tum, quum erat in hac gente magna illa Graecia; ex quo etiam quidam Numam Pompilium, regem nostrum fuisse Pythagoreum ferunt, qui annis permultis ante fuit, quam ipse Pythagoras: quo etiam maior vir habendus est, quum illam sapientiam constituendae civitatis duobus prope saeculis ante cognovit, quam eam Graeci natam esse senserunt; et certe non tulit ullos haec civitas aut gloria clariores aut auctoritate graviores aut humanitate politiores P. Africano, C. Laelio, L. Furio, qui secum eruditissimos homines ex Graecia palam semper habuerunt. 155. Atque ego hoc ex istis saepe audivi, quum dicerent, pergratum Athenienses et sibi fecisse et multis principibus civitatis, quod, quum ad senatum legatos de suis maximis rebus mitterent, tres illius aetatis nobilissimos philosophos misissent, Carneadem et Critolaum et Diogenem. Itaque eos, dum Romae essent, et a se et ab aliis frequenter auditos; quos tu quum haberes auctores, Antoni, miror, cur philosophiae, sicut Zethus ille Pacuvianus, prope bellum indixeris. 156. Minime, inquit Antonius: ac sic decrevi philosophari potius, ut Neoptolemus apud Ennium,

— — *paucis: nam omnino haud placet.*

Sed tamen haec est mea sententia, quam videbar exposuisse. Ego ista studia non improbo, moderata modo sint: opinionem istorum studiorum et suspicionem artificii apud eos, qui res iudicent, oratori adversariam esse arbitror. Imminuit enim et oratoris auctoritatem et orationis fidem. XXXVIII. 157. Sed, ut eo revocetur, unde huc declinavit oratio, ex tribus istis clarissimis philosophis, quos Romam venisse dixisti, videsne Diogenem fuisse, qui diceret, artem se tradere bene disserendi et vera ac falsa diiudicandi, quam verbo Graeco διαλεκτικήν appellaret? In hac arte, si modo est haec ars, nullum est praeceptum, quo modo verum inveniatur, sed tantum est, quo modo iudicetur. 158. Nam [et] omne, quod eloquimur sic, ut id aut esse dicamus aut non esse, et si simpliciter dictum sit, suscipiunt Dialectici, ut iudicent, verumne sit an falsum; et si coniuncte sit elatum et adiuncta sint alia, iudicent, rectene adiuncta sint et verane summa sit unius cuiusque rationis et ad extremum ipsi se compungunt suis acuminibus et multa quaerendo reperiunt non modo ea, quae iam non possint ipsi dissolvere, sed etiam, quibus ante exorsa et potius detexta prope retexantur. 159. Hic nos igitur Stoicus iste nihil adiuvat, quoniam, quemadmodum inveniam quid dicam, non docet; atque idem etiam impedit, quod et multa reperit, quae negat ullo modo posse dissolvi, et genus sermonis affert non liquidum, non fusum ac profluens, sed exile, aridum, concisum ac minutum. Quod si qui probabit, ita probabit, ut oratori tamen aptum non esse fateatur. Haec enim nostra oratio multitudinis est auribus accommodanda ad oblectandos animos, ad impellendos, ad ea probanda, quae non aurificis statera, sed quadam populari trutina examinantur. 160. Quare istam artem totam dimittamus, quae in excogitandis argumentis muta nimium est, in iudicandis nimium loquax. Critolaum istum, quem simul cum Diogene venisse commemoras, puto plus huic studio nostro prodesse potuisse. Erat enim ab isto Aristotele, a cuius inventis tibi ego videor non longe aberrare. Atque inter hunc Aristotelem, cuius et illum legi librum, in quo exposuit dicendi artes omnium superiorum, et illos, in quibus ipse sua quaedam de eadem arte dixit, et hos germanos huius artis magistros hoc mihi visum est interesse, quod ille eadem acie mentis, qua rerum omnium vim naturamque viderat, haec quoque aspexit, quae ad dicendi artem, quam ille despiciebat, pertinebant: illi autem, qui hoc solum colendum ducebant, habitarunt in hac una ratione tractanda, non eadem prudentia, qua ille, sed usu, in hoc uno genere, studioque maiore. 161. Carneadi vero vis incredibilis illa dicendi et varietas perquam esset optanda nobis; qui nullam umquam in illis suis disputationibus rem defendit, quam non probarit; nullam oppugnavit, quam non everterit. Sed hoc maius est quiddam, quam ab iis, qui haec tradunt et docent, postulandum sit.

XXXIX. 162. Ego autem, si quem nunc plane rudem institui ad dicendum velim, his potius tradam assiduis uno opere eamdem incudem diem noctemque tundentibus, qui omnes tenuissimas particulas atque omnia minima mansa, ut nutrices infantibus pueris, in os inserant. Sin sit is, qui et doctrina mihi liberaliter institutus et aliquo iam imbutus usu et satis acri ingenio esse videatur, illuc eum rapiam, ubi non seclusa aliqua aquula teneatur, sed unde universum flumen erumpat; qui illi sedes et tamquam domicilia omnium argumentorum commonstret et ea breviter illustret verbisque definiat. 163. Quid enim est, in quo haereat, qui viderit omne, quod sumatur in oratione aut ad probandum aut ad refellendum, aut ex sua sumi vi atque natura aut assumi foris? Ex sua vi, quum aut, res quae sit tota, quaeratur, aut pars eius, aut vocabulum quod habeat, aut quippiam, rem illam quod attingat: extrinsecus autem, quum ea, quae sunt foris neque inhaerent in rei natura, colliguntur. 164. Si res tota quaeritur, definitione universa vis explicanda est, sic: Si maiestas est amplitudo ac dignitas civitatis, is eam minuit, qui exercitum hostibus populi Romani tradidit, non qui eum, qui id fecisset, populi Romani potestati tradidit. 165. Sin pars; partitione, hoc modo: aut senatui parendum de salute reipublicae fuit aut aliud consilium instituendum aut sua sponte faciendum; aliud consilium, superbum; suum, arrogans; utendum igitur fuit consilio senatus. Si ex vocabulo, ut Carbo: si consul est, qui consulit patriae, quid aliud fecit Opimius? 166. Sin ab eo, quod rem attingit, plures sunt argumentorum sedes ac loci. Nam et coniuncta quaeremus et genera et partes generibus subiectas et similitudines et dissimilitudines et contraria et consequentia et consentanea et quasi praecurrentia et repugnantia, et caussas rerum vestigabimus, et ea, quae ex caussis orta sint; et maiora, paria, minora quaeremus. XL. 167. Ex coniunctis sic argumenta ducuntur: si pietati summa tribuenda laus est, debetis moveri, quum Q. Metellum tam pie lugere videatis. Ex genere autem: si magistratus in populi Romani potestate esse debent, quid Norbanum accusas, cuius tribunatus voluntati paruit civitatis? 168. Ex parte autem ea, quae est subiecta generi: si omnes, qui reipublicae consulunt, cari nobis esse debent,

certe in primis imperatores, quorum consiliis, virtute, periculis retinemus et nostram salutem et imperii dignitatem. Ex similitudine autem: si ferae partus suos diligunt, qua nos in liberos nostros indulgentia esse debemus? 169. At ex dissimilitudine: si barbarorum est in diem vivere, nostra consilia sempiternum tempus spectare debent. Atque utroque in genere et similitudinis et dissimilitudinis, exempla sunt ex aliorum factis aut dictis aut eventis, et fictae narrationes saepe ponendae. Iam ex contrario: si Gracchus nefarie, praeclare Opimius. 170. Ex consequentibus: si et ferro interfectus ille et tu inimicus eius cum gladio cruento comprehensus es in illo ipso loco et nemo praeter te ibi visus est et caussa nemini et tu semper audax, quid est, quod de facinore dubitare possimus? Ex consentaneis et praecurrentibus et repugnantibus, ut olim Crassus adolescens: non si Opimium defendisti, Carbo, idcirco te isti bonum civem putabunt. Simulasse te et aliud quid quaesisse perspicuum est, quod Ti. Gracchi mortem saepe in concionibus deplorasti, quod P. Africani necis socius fuisti, quod eam legem in tribunatu tulisti, quod semper a bonis dissedisti. 171. Ex caussis autem rerum sic: avaritiam si tollere vultis, mater eius est tollenda, luxuries. Ex iis autem, quae sunt orta de caussis: si aerarii copiis et ad belli adiumenta et ad ornamenta pacis utimur, vectigalibus serviamus. 172. Maiora autem et minora et paria comparabimus sic. Ex maiore: si bona existimatio divitiis praestat et pecunia tanto opere expetitur, quanto gloria magis est expetenda? Ex minore:

hic párvae consuetúdinis
caussa húius mortem fért tam familiáriter:
quid si ípse amasset? quíd mihi hic faciét patri?

Ex pari sic: Est eiusdem et eripere contra rempublicam et largiri pecunias. 173. Foris autem assumuntur ea, quae non sua vi, sed extranea sublevantur, ut haec: Hoc verum est; dixit enim Q. Lutatius. Hoc falsum est; habita enim quaestio est. Hoc sequi necesse est; recito enim tabulas. De quo genere toto paullo ante dixi. Haec, ut brevissime dici potuerunt, ita a me dicta sunt. XLI. 174. Ut enim si aurum cui, quod esset multifariam defossum, commonstrare vellem, satis esse deberet, si signa et notas ostenderem locorum, quibus cognitis ille sibi ipse foderet et id, quod vellet, parvulo labore, nullo errore, inveniret: sic has ego argumentorum no[ta]vi notas, quae illa [mihi] quaerenti demonstrant ubi sint; reliqua cura et cogitatione eruuntur. 175. Quod autem argumentorum genus cuique caussarum generi maxime conveniat, non est artis exquisitae praescribere, sed est mediocris ingenii iudicare. Neque enim nunc id agimus, ut artem aliquam dicendi explicemus, sed ut doctissimis hominibus usus nostri quasi quaedam monita tradamus. His igitur locis in mente et cogitatione defixis et in omni re ad dicendum posita excitatis, nihil erit, quod oratorem effugere possit, non modo in forensibus disceptationibus, sed omnino in ullo genere dicendi. 176. Si vero assequetur, ut talis videatur, qualem se videri velit, et animos eorum ita afficiat, apud quos aget, ut eos, quocumque velit, vel trahere vel rapere possit, nihil profecto praeterea ad dicendum requiret. Iam illud videmus nequaquam satis esse, reperire quid dicas, nisi id inventum tractare possis. 177. Tractatio autem varia esse debet, ne aut cognoscat artem, qui audit, aut defatigetur similitudinis satietate. Proponi oportet, quid afferas, et quare ita sit ostendere; et ex iisdem illis locis interdum concludere, relinquere alias, alioque transire, saepe non proponere ac ratione ipsa afferenda, quid proponendum fuerit, declarare; si cui quid simile dicas, prius ut simile confirmes; deinde quod agitur, adiungas; puncta argumentorum plerumque ut occulas, ne quis ea numerare possit, ut re distinguantur, verbis confusa esse videantur.

XLII. 178. Haec ut et properans, et apud doctos, et semidoctus ipse percurro, ut aliquando ad illa maiora veniamus. Nihil est enim in dicendo, Catule, maius, quam ut faveat oratori is, qui audiet, utque ipse sic moveatur, ut impetu quodam animi et perturbatione magis, quam iudicio aut consilio regatur. Plura enim multo homines iudicant odio aut amore aut cupiditate aut iracundia aut dolore aut laetitia aut spe aut timore aut errore aut aliqua permotione mentis, quam veritate aut praescripto aut iuris norma aliqua aut iudicii formula aut legibus. 179. Quare, nisi quid vobis aliud placet, ad illa pergamus.

Paullum, inquit Catulus, etiam nunc deesse videtur iis rebus, Antoni, quas exposuisti, quod sit tibi ante explicandum, quam illuc proficiscare, quo te dicis intendere. Quidnam? inquit. Qui ordo tibi placeat, inquit Catulus, et quae dispositio argumentorum, in qua tu mihi semper deus videri soles. 180. Vide quam sim in isto genere, inquit, Catule, deus. Non mehercule mihi, nisi admonito, venisset in mentem; ut possis existimare, me in ea, in quibus nonnumquam aliquid efficere videor, usu solere in dicendo vel casu potius incurrere. Ac res quidem ista, quam ego, quia non noram, sic tamquam ignotum hominem praeteribam, tantum potest in dicendo, ut ad vincendum nulla plus possit; 181. sed tamen mihi videris ante tempus a me rationem ordinis et disponendarum rerum requisisse. Nam si ego omnem vim oratoris in argumentis et in re ipsa per se comprobanda posuissem, tempus esset iam de ordine argumentorum et de collocatione aliquid dicere; sed quum tria sint a me proposita, de uno dictum; quum de duobus reliquis dixero, tum erit denique de disponenda tota oratione quaerendum.

XLIII. 182. Valet igitur multum ad vincendum, probari mores et instituta et facta et vitam eorum, qui agent caussas, et eorum, pro quibus, et item improbari adversariorum, animosque eorum, apud quos agetur, conciliari quam maxime ad benevolentiam quum erga oratorem tum erga illum, pro quo dicet orator. Conciliantur autem animi dignitate hominis, rebus gestis, existimatione vitae; quae facilius ornari possunt, si modo sunt, quam fingi, si nulla sunt. Sed haec adiuvant in oratore, lenitas vocis, vultus, pudoris significatio, verborum comitas; si quid persequare acrius, ut invitus et coactus facere videare. Facilitatis, liberalitatis, mansuetudinis, pietatis, grati animi, non appetentis, non avidi signa proferri perutile est; eaque omnia, quae proborum, demissorum, non acrium, non pertinacium, non litigiosorum, non acerborum sunt, valde benevolentiam conciliant abalienantque ab iis, in quibus haec non sunt. Itaque eadem sunt in adversarios ex contrario conferenda. 183. Sed genus hoc totum orationis in iis caussis excellit, in quibus minus potest inflammari animus iudicis acri et vehementi quadam incitatione. Non enim semper fortis oratio quaeritur, sed saepe placida, summissa, lenis, quae maxime commendat reos. Reos autem appello non eos modo, qui arguuntur,

sed omnes, quorum de re disceptatur. Sic enim olim loquebantur. 184. Horum igitur exprimere mores oratione iustos, integros, religiosos, timidos, perferentes iniuriarum, mirum quiddam valet; et hoc vel in principiis vel in re narranda vel in peroranda tantum habet vim, si est suaviter et cum sensu tractatum, ut saepe plus, quam caussa valeat. Tantum autem efficitur sensu quodam ac ratione dicendi, ut quasi mores oratoris effingat oratio. Genere enim quodam sententiarum et [genere] verborum, adhibita etiam actione leni facilitatemque significanti, efficitur, ut probi, ut bene morati, ut boni viri esse videantur. XLIV. 185. Huic autem est illa dispar adiuncta ratio orationis, quae alio quodam genere mentes iudicum permovet impellitque, ut aut oderint aut diligant aut invideant aut salvum velint aut metuant aut sperent aut cupiant aut abhorreant aut laetentur aut maereant aut misereantur aut punire velint aut ad eos motus adducantur, si qui finitimi sunt et propinqui his ac talibus animi permotionibus. 186. Atque illud optandum est oratori, ut aliquam permotionem animorum sua sponte ipsi afferant ad caussam iudices ad id, quod utilitas oratoris feret, accommodatam. Facilius est enim currentem, ut aiunt, incitare, quam commovere languentem. Sin id aut non erit aut erit obscurius, sicut medico diligenti, priusquam conetur aegro adhibere medicinam, non solum morbus eius, cui mederi volet, sed etiam consuetudo valentis et natura corporis cognoscenda est: sic equidem quum aggredior ancipitem caussam et gravem ad animos iudicum pertractandos, omni mente in ea cogitatione curaque versor, ut odorer, quam sagacissime possim, quid sentiant, quid existiment, quid exspectent, quid velint, quo deduci oratione facillime posse videantur. 187. Si se dant et, ut ante dixi, sua sponte, quo impellimus, inclinant atque propendent, accipio, quod datur, et ad id, unde aliquis flatus ostenditur, vela do. Sin est integer quietusque iudex, plus est operis. Sunt enim omnia dicendo excitanda, nihil adiuvante natura. Sed tantam vim habet illa, quae recte a bono poeta dicta est flexanima atque omnium regina rerum oratio, ut non modo inclinantem excipere aut stantem inclinare, sed etiam adversantem et repugnantem ut imperator bonus ac fortis capere possit. XLV. 188. Haec sunt illa, quae me ludens Crassus modo flagitabat, quum a me divinitus tractari solere diceret et in caussa M'. Aquilii Caiique Norbani nonnullisque aliis quasi praeclare acta laudaret; quae mehercule ego, Crasse, quum a te tractantur in caussis, horrere soleo. Tanta vis animi, tantus impetus, tantus dolor oculis, vultu, gestu, digito denique isto tuo significari solet; tantum est flumen gravissimorum optimorumque verborum, tam integrae sententiae, tam verae, tam novae, tam sine pigmentis fucoque puerili, ut mihi non solum tu incendere iudicem, sed ipse ardere videaris.

189. Neque fieri potest, ut doleat is, qui audit, ut oderit, ut invideat, ut pertimescat aliquid, ut ad fletum misericordiamque deducatur, nisi omnes ii motus, quos orator adhibere volet iudici, in ipso oratore impressi esse atque inusti videbuntur. Quod si fictus aliquis dolor suscipiendus esset et si in eiusmodi genere orationis nihil esset, nisi falsum atque imitatione simulatum, maior ars aliqua forsitan esset requirenda. Nunc ego, quid tibi, Crasse, quid ceteris accidat, nescio: de me autem caussa nulla est, cur apud homines prudentissimos atque amicissimos mentiar. Non mehercule umquam apud iudices aut dolorem aut misericordiam aut invidiam aut odium excitare dicendo volui, quin ipse in commovendis iudicibus iis ipsis sensibus, ad quos illos adducere vellem, permoverer. 190. Neque enim facile est perficere, ut irascatur, cui tu velis, iudex, si tu ipse id lente ferre videare; neque ut oderit eum, quem tu velis, nisi teipsum flagrantem odio ante viderit; neque ad misericordiam adducetur, nisi tu ei signa doloris tui verbis, sententiis, voce, vultu, collacrimatione denique ostenderis. Ut enim nulla materies tam facilis ad exardescendum est, quae, nisi admoto igni, ignem concipere possit: sic nulla mens est tam ad comprehendendam vim oratoris parata, quae possit incendi, nisi inflammatus ipse ad eam et ardens accesseris. XLVI. 191. Ac, ne hoc forte magnum ac mirabile esse videatur, hominem toties irasci, toties dolere, toties omni motu animi concitari, praesertim in rebus alienis, magna vis est earum sententiarum atque eorum locorum, quos agas tractesque dicendo, nihil ut opus sit simulatione et fallaciis. Ipsa enim natura orationis eius, quae suscipitur ad aliorum animos permovendos, oratorem ipsum magis etiam, quam quemquam eorum, qui audiunt, permovet. 192. Et ne hoc in caussis, in iudiciis, in amicorum periculis, in concursu hominum, in civitate, in foro accidere miremur, quum agitur non solum ingenii nostri existimatio, (nam id esset levius; quamquam, quum professus sis, te id posse facere, quod pauci, ne id quidem negligendum est:) sed alia sunt maiora multo, fides, officium, diligentia, quibus rebus adducti, etiam quum alienissimos defendimus, tamen eos alienos, si ipsi viri boni volumus haberi, existimare non possumus. 193. Sed, ut dixi, ne hoc in nobis mirum esse videatur, quid potest esse tam fictum, quam versus, quam scena, quam fabulae? Tamen in hoc genere saepe ipse vidi, quum ex persona mihi ardere oculi hominis histrionis viderentur spondalia dicentis,

»*Segregare abs te aúsus aut sine illo Salamina ingredi?*
»*neque paternum aspectum es veritus?*«

Numquam illum *aspectum* dicebat, quin mihi Telamo iratus furere luctu filii videretur. At idem inflexa ad miserabilem sonum voce,

»*Quem, aetate exacta índigem*
»*liberûm, lacerásti, orbasti, exstinxsti; neque fratris necis,*
»*neque gnati eius párvi, qui tibi in tutelam est tráditus,*« —

flens ac lugens dicere videbatur. Quae si ille histrio, quotidie quum ageret, tamen recte agere sine dolore non poterat; quid? Pacuvium putatis in scribendo leni animo ac remisso fuisse? Fieri nullo modo potuit. 194. Saepe enim audivi, poetam bonum neminem (id quod a Democrito et Platone in scriptis relictum esse dicunt) sine inflammatione animorum existere posse, et sine quodam afflatu quasi furoris. XLVII. Quare nolite existimare meipsum, qui non heroum veteres casus fictosque luctus velim imitari atque adumbrare dicendo, neque actor sim alienae personae, sed auctor meae, quum mihi M'. Aquillius in civitate retinendus esset, quae in illa caussa peroranda fecerim, sine magno dolore fecisse. 195. Quem enim ego consulem fuisse, imperatorem ornatum a senatu, ovantem in Capitolium ascendisse meminissem, hunc quum afflictum, debilitatum, maerentem,

in summum discrimen adductum viderem, non prius sum conatus misericordiam aliis commovere, quam misericordia sum ipse captus. Sensi equidem, tum magno opere moveri iudices, quum excitavi maestum ac sordidatum senem et quum ista feci, quae tu, Crasse, laudas, non arte, de qua quid loquar nescio, sed motu magno animi ac dolore, ut discinderem tunicam, ut cicatrices ostenderem. 196. Quum C. Marius maerorem orationis meae praesens ac sedens multum lacrimis suis adiuvaret, quumque ego illum crebro appellans, collegam ei suum commendarem atque ipsum advocatum ad communem imperatorum fortunam defendendam invocarem, non fuit haec sine meis lacrimis, non sine dolore magno miseratio omniumque deorum et hominum et civium et sociorum imploratio. Quibus omnibus verbis, quae a me tum sunt habita, si dolor abfuisset meus, non modo non miserabilis, sed etiam irridenda fuisset oratio mea. Quamobrem hoc vos doceo, Sulpici, bonus ego videlicet atque eruditus magister, ut in dicendo irasci, ut dolere, ut flere possitis. 197. Quamquam te quidem quid hoc doceam, qui in accusando sodali [et quaestori meo] tantum incendium non oratione solum, sed multo etiam magis vi et dolore et ardore animi concitaras, ut ego ad id restinguendum vix conarer accedere? Habueras enim tum omnia in caussa superiora: vim, fugam, lapidationem, crudelitatem tribunitiam in Caepionis gravi miserabilique casu in iudicium vocabas; deinde principem et senatus et civitatis, M. Aemilium, lapide percussum esse constabat; vi pulsum ex templo L. Cottam et T. Didium, quum intercedere vellent rogationi, nemo poterat negare. XLVIII. 198. Accedebat, ut haec tu adolescens pro republica queri summa cum dignitate existimarere; ego, homo censorius, vix satis honeste viderer seditiosum civem et in hominis consularis calamitate crudelem posse defendere. Erant optimi cives iudices, bonorum virorum plenum forum, vix ut mihi tenuis quaedam venia daretur excusationis, quod tamen eum defenderem, qui mihi quaestor fuisset. Hic ego quid dicam me artem aliquam adhibuisse? Quid fecerim, narrabo. Si placuerit, vos meam defensionem in aliquo artis loco reponetis. 199. Omnium seditionum genera, vitia, pericula collegi eamque orationem ex omni reipublicae nostrae temporum varietate repetivi conclusique ita, ut dicerem, etsi omnes molestae semper seditiones fuissent, iustas tamen fuisse nonnullas et prope necessarias. Tum illa, quae modo Crassus commemorabat, egi; neque reges ex hac civitate exigi neque tribunos plebis creari neque plebiscitis toties consularem potestatem minui, neque provocationem, patronam illam civitatis ac vindicem libertatis, populo Romano dari sine nobilium dissensione potuisse; ac, si illae seditiones saluti huic civitati fuissent, non continuo, si quis motus populi factus esset, id C. Norbano in nefario crimine atque in fraude capitali esse ponendum. Quod si umquam populo Romano concessum esset, ut iure concitatus videretur, id quod docebam saepe esse concessum, nullam illa caussam iustiorem fuisse. Tum omnem orationem traduxi et converti in increpandam Caepionis fugam, in deplorandum interitum exercitus. Sic et eorum dolorem, qui lugebant suos, oratione refricabam et animos equitum Romanorum, apud quos tum iudices caussa agebatur, ad Q. Caepionis odium, a quo erant ipsi propter iudicia abalienati, renovabam atque revocabam. XLIX. 200. Quod ubi sensi me in possessione iudicii ac defensionis meae constitisse, quod et populi benevolentiam mihi conciliaram, cuius ius etiam cum seditionis coniunctione defenderam, et iudicum animos totos vel calamitate civitatis vel luctu ac desiderio propinquorum vel odio proprio in Caepionem ad caussam nostram converteram, tunc admiscere huic generi orationis vehementi atque atroci genus illud alterum, de quo ante disputavi, lenitatis et mansuetudinis coepi: me pro meo sodali, qui mihi in liberûm loco more maiorum esse deberet, et pro mea omni fama prope fortunisque decernere, nihil mihi ad existimationem turpius, nihil ad dolorem acerbius accidere posse, quam si is, qui saepe alienissimis a me, sed meis tamen civibus, saluti existimarer fuisse, sodali meo auxilium ferre non potuissem. 201. Petebam a iudicibus, ut illud aetati meae, ut honoribus, ut rebus gestis, si iusto, si pio dolore me esse affectum viderent, concederent; praesertim si in aliis caussis intellexissent, omnia me semper pro amicorum periculis, nihil umquam pro meipso deprecatum. Sic in illa omni defensione atque caussa, quod esse in arte positum videbatur, ut de lege Appuleia dicerem, ut, quid esset minuere maiestatem, explicarem, perquam breviter perstrinxi atque attigi. His duabus partibus orationis, quarum altera concitationem habet, altera commendationem, quae minime praeceptis artium sunt perpolitae, omnis est a me illa caussa tractata, ut et acerrimus in Caepionis invidia renovanda et in meis moribus erga meos necessarios declarandis mansuetissimus viderer. Ita magis affectis animis iudicum, quam doctis, tua, Sulpici, est a nobis tum accusatio victa. L. 202. Hic Sulpicius, Vere hercule, inquit, Antoni, ista commemoras. Nam ego nihil umquam vidi, quod tam e manibus elaberetur, quam mihi tum est elapsa illa caussa. Quum enim (quemadmodum dixisti) tibi ego non iudicium, sed incendium tradidissem: quod tuum principium, Dii immortales, fuit! qui timor! quae dubitatio! quanta haesitatio tractusque verborum! Ut illud initio, quod tibi unum ad ignoscendum homines dabant, tenuisti: te pro homine pernecessario, quaestore tuo, dicere! quam tibi primum munisti ad te audiendum viam? 203. Ecce autem, quum te nihil aliud profecisse arbitrarer, nisi ut homines tibi, civem improbum defendenti, ignoscendum propter necessitudinem arbitrarentur, serpere occulte coepisti, nihildum aliis suspicantibus, me vero iam pertimescente, ut illam non Norbani seditionem, sed populi Romani iracundiam, neque eam iniustam, sed meritam ac debitam fuisse defenderes. Deinde qui locus abs te praetermissus est in Caepionem? Ut tu illa omnia odio, invidia, misericordia miscuisti! Neque haec solum in defensione, sed etiam in Scauro ceterisque meis testibus, quorum testimonia non refellendo, sed ad eumdem impetum populi confugiendo refutasti. 204. Quae quum abs te modo commemorarentur, equidem nulla praecepta desiderabam. [Istam enim ipsam demonstrationem defensionum tuarum, abs te ipso commemoratam,] doctrinam esse non mediocrem puto. Atqui, si ita placet, inquit Antonius, trademus etiam, quae nos sequi in dicendo quaeque maxime spectare solemus. Docuit enim iam nos longa vita ususque rerum maximarum, ut, quibus rebus animi hominum moverentur, teneremus.

LI. 205. Equidem primum considerare soleo, postuletne caussa. Nam neque parvis in rebus adhibendae sunt hae dicendi faces, neque ita animatis homi-

nibus, ut nihil ad eorum mentes oratione flectendas proferre possimus, ne aut irrisione aut odio digni putemur, si aut tragoedias agamus in nugis aut convellere adoriamur ea, quae non possint commoveri. 206. Nam quoniam haec fere maxime sunt in iudicum animis aut, quicumque illi erunt, apud quos agemus, oratione molienda, amor, odium, iracundia, invidia, misericordia, spes, laetitia, timor, molestia: sentimus amorem conciliari, si id videare, quod sit utile ipsis, apud quos agas, defendere; si aut pro bonis viris, aut certe pro iis, qui illis boni atque utiles sint, laborare. Namque haec res amorem magis conciliat, illa virtutis defensio caritatem; plusque proficit, si proponitur spes utilitatis futurae, quam praeteriti beneficii commemoratio. 207. Enitendum est, ut ostendas, in ea re, quam defendas, aut dignitatem inesse aut utilitatem, eumque, cui concilies hunc amorem, significes nihil ad utilitatem suam retulisse ac nihil omnino fecisse caussa sua. Invidetur enim commodis hominum ipsorum; studiis autem eorum ceteris commodandi favetur. 208. Videndumque hoc loco est, ne, quos ob benefacta diligi volemus, eorum laudem atque gloriam, cui maxime invideri solet, nimis efferre videamur. Atque iisdem his ex locis et odium in alios struere discemus et a nobis ac nostris demovere; eademque haec genera tractanda sunt in iracundia vel excitanda vel sedanda. Nam si, quod ipsis, qui audiunt, perniciosum aut inutile sit, id factum augeas, odium creatur; sin, quod aut in bonos viros, aut in eos, in quos quisque minime debuerit, aut in rempublicam, tum excitatur, si non tam acerbum odium, tamen aut invidiae aut odii non dissimilis offensio. 209. Item timor incutitur aut ex ipsorum periculis aut ex communibus. Interior est ille proprius: sed hic quoque communis ad eamdem similitudinem est perducendus. LII. Par atque una ratio est spei, laetitiae, molestiae; sed haud sciam, an acerrimus longe sit omnium motus invidiae, nec minus virium opus sit in ea comprimenda, quam in excitanda. Invident autem homines maxime paribus aut inferioribus, quum se relictos sentiunt, illos autem dolent evolasse; sed etiam superioribus invidetur saepe vehementer et eo magis, si intolerantius se iactant et aequabilitatem iuris praestantia dignitatis aut fortunae suae transeunt. Quae si inflammanda sunt, maxime dicendum est, non esse virtute parta; deinde etiam vitiis atque peccatis; tum, si erunt honestiora atque graviora, tamen non esse tanti ulla merita, quanta insolentia hominis, quantumque fastidium. 210. Ad sedandum autem, magno illa labore, magnis periculis esse parta nec ad suum commodum, sed ad aliorum esse collata, seseque, si quam gloriam peperisse videatur, etsi ea non sit iniqua merces periculi, tamen ea non delectari totamque abiicere atque deponere; omninoque perficiendum est, (quoniam plerique sunt invidi maximeque hoc est commune vitium et pervagatum; invidetur autem praestanti florentique fortunae:) ut haec opinio minuatur et illa excellens opinione fortuna cum laboribus et miseriis permixta esse videatur. 211. Iam misericordia movetur, si is, qui audit, adduci potest, ut illa, quae de altero deplorentur, ad suas res revocet, quas aut tulerit acerbas aut timeat, aut intuens alium crebro ad seipsum revertatur. Ita quum singuli casus humanarum miseriarum graviter accipiuntur, si dicuntur dolenter, tum afflicta et prostrata virtus maxime luctuosa est; et, ut illa altera pars orationis, quae probitatis commendatione boni viri debet speciem tueri, lenis, ut saepe iam dixi, atque summissa, sic haec, quae suscipitur ab oratore ad commutandos animos atque omni ratione flectendos, intenta ac vehemens esse debet. LIII. 212. Sed est quaedam in his duobus generibus, quorum alterum lene, alterum vehemens esse volumus, difficilis ad distinguendum similitudo. Nam ex illa lenitate, qua conciliamur iis, qui audiunt, ad hanc vim acerrimam, qua eosdem excitamus, influat oportet aliquid, et ex hac vi nonnumquam animi aliquid inflandum * est illi lenitati, neque est ulla temperatior oratio, quam illa, in qua asperitas contentionis oratoris ipsius humanitate conditur, remissio autem lenitatis quadam gravitate et contentione firmatur. 213. In utroque autem genere dicendi, et illo, in quo vis atque contentio quaeritur, et hoc, quod ad vitam et mores accommodatur, et principia tarda sunt et exitus tamen spissi et producti esse debent. Nam neque assiliendum statim est ad illud genus orationis; abest enim totum a caussa, et homines prius ipsum illud, quod proprium sui iudicii est, audire desiderant; nec, quum in eam rationem ingressus sis, celeriter discedendum est. 214. Non enim, sicut argumentum, simul atque positum est, arripitur alterumque et tertium poscitur, ita misericordiam aut invidiam aut iracundiam, simul atque intuleris, possis commovere. Argumentum ratio ipsa confirmat, cui * simul atque emissum * est, adhaerescit; illud autem genus orationis non cognitionem iudicis, sed magis perturbationem requirit, quam consequi, nisi multa et varia et copiosa oratione et simili contentione actionis, nemo potest. 215. Quare qui aut breviter aut summisse dicunt, docere iudicem possunt, commovere non possunt; in quo sunt omnia. Iam illud perspicuum est, omnium rerum in contrarias partes facultatem ex iisdem suppeditari locis. Sed argumento resistendum est aut iis, quae comprobandi eius caussa sumuntur, reprehendendis, aut demonstrando id, quod concludere illi velint, non effici ex propositis nec esse consequens; aut, si ita non refellas, afferendum est in contrariam partem, quod sit aut gravius aut aeque grave. 216. Illa autem, quae aut conciliationis caussa leniter, aut permotionis vehementer aguntur, contrariis commotionibus efferenda sunt, ut odio benevolentia, misericordia invidia tollatur.

LIV. Suavis autem est et vehementer saepe utilis iocus et facetiae; quae, etiamsi alia omnia tradi arte possunt, naturae sunt propria certe, neque ullam artem desiderant. In quibus tu longe aliis mea sententia, Caesar, excellis; quo magis mihi etiam testis esse potes aut nullam esse artem salis aut, si qua est, eam nos tu potissimum docebis. 217. Ego vero, inquit Caesar, omni de re facetius puto posse ab homine non inurbano, quam de ipsis facetiis disputari. Itaque quum quosdam Graecos inscriptos libros esse vidissem de ridiculis, nonnullam in spem veneram, posse me aliquid ex istis discere. Inveni autem ridicula et salsa multa Graecorum; nam et Siculi in eo genere et Rhodii et Byzantii et praeter ceteros Attici excellunt; sed qui eius rei rationem quamdam conati sunt artemque tradere, sic insulsi exstiterunt, ut nihil aliud eorum, nisi ipsa insulsitas rideatur. 218. Quare mihi quidem nullo videtur modo doctrina ista res posse tradi. Etenim quum duo genera sint facetiarum, alterum aequabiliter in omni sermone fusum, alterum peracutum et breve, illa a veteribus

superior cavillatio, haec altera dicacitas nominata est. Leve nomen habet utraque res! quippe leve enim est totum hoc risum movere. 219. Verumtamen, ut dicis, Antoni, multum in caussis persaepe lepore et facetiis profici vidi. Sed quum in illo genere perpetuae festivitatis ars non desideretur: (natura enim fingit homines et creat imitatores et narratores facetos et vultu adiuvante et voce et ipso genere sermonis:) tum vero in hoc altero dicacitatis quid habet ars loci, quum ante illud facete dictum emissum haerere debeat, quam cogitari potuisse videatur? 220. Quid enim hic meus frater ab arte adiuvari potuit, quum a Philippo interrogatus, quid latraret, *Furem se videre* respondit? Quid in omni oratione Crassus vel apud centumviros contra Scaevolam vel contra accusatorem Brutum, quum pro Cn. Plancio diceret? Nam, id quod tu mihi tribuis, Antoni, Crasso est omnium sententia concedendum. Non enim fere quisquam reperietur praeter hunc in utroque genere leporis excellens et illo, quod in perpetuitate sermonis, et hoc, quod in celeritate atque dicto est. 221. Nam haec perpetua contra Scaevolam Curiana defensio tota redundavit hilaritate quadam et ioco; dicta illa brevia non habuit. Parcebat enim adversarii dignitati; in quo ipse servabat suam; quod est hominibus facetis et dicacibus difficillimum, habere hominum rationem et temporum et ea, quae occurrunt, quum salsissime dici possint, tenere. Itaque nonnulli ridiculi homines hoc ipsum non insulse interpretantur. 222. Dicere enim aiunt Ennium, *flammam a sapiente facilius ore in ardente opprimi, quam bona dicta teneat:* haec scilicet bona dicta, quae salsa sint; nam ea dicta appellantur proprio iam nomine. LV. Sed ut in Scaevola continuit ea Crassus atque illo altero genere, in quo nulli aculei contumeliarum inerant, caussam illam disputationemque lusit, sic in Bruto, quem oderat, et quem dignum contumelia iudicabat, utroque genere pugnavit. 223. Quam multa de balneis, quas nuper ille vendiderat, quam multa de amisso patrimonio dixit! atque illa brevia; quum ille diceret, *se sine caussa sudare: Minime mirum,* inquit, *modo enim existi de balneis.* Innumerabilia huiuscemodi fuerunt, sed non minus iucunda illa perpetua. Quum enim Brutus duos lectores excitasset et alteri de colonia Narbonensi Crassi orationem legendam dedisset, alteri de lege Servilia, et quum contraria inter sese de republica capita contulisset, noster hic facetissime tres patris Bruti de iure civili libellos tribus legendos dedit. 224. Ex libro primo, FORTE EVENIT, UT IN PRIVERNATI ESSEMUS. *Brute, testificatur pater, se tibi Privernatem fundum reliquisse.* Deinde ex libro secundo, IN ALBANO ERAMUS EGO ET MARCUS FILIUS. *Sapiens videlicet homo cum primis nostrae civitatis norat hunc gurgitem; metuebat, ne, quum is nihil haberet, nihil esse ei relictum putaretur.* Tum ex libro tertio, in quo finem scribendi fecit (tot enim, ut audivi Scaevolam dicere, sunt veri Bruti libri), IN TIBURTI FORTE ASSEDIMUS EGO ET MARCUS FILIUS. *Ubi sunt ii fundi, Brute, quos tibi pater publicis commentariis consignatos reliquit? Quod nisi puberem te,* inquit, *iam haberet, quartum librum composuisset et se etiam in balneis lotum cum filio scriptum reliquisset.* 225. Quis est igitur, qui non fateatur, hoc lepore atque his facetiis non minus refutatum esse Brutum, quam illis tragoediis, quas egit idem, quum casu in eadem caussa [funere] efferretur anus Iunia? Pro Dii immortales, quae fuit illa, quanta vis! quam inexspectata! quam repentina! quum, coniectis oculis, gestu omni imminenti, summa gravitate et celeritate verborum, *Brute, quid sedes? quid illam anum patri nuntiare vis tuo? quid illis omnibus, quorum imagines duci vides [? quid] maioribus tuis? quid L. Bruto, qui hunc populum dominatu regio liberavit? quid te facere? cui rei, cui gloriae, cui virtuti studere? patrimonione augendo?* 226. *at id non est nobilitatis. Sed fac esse, nihil superest; libidines totum dissipaverunt. An iuri civili? est paternum. Sed dicet, te, quum aedes venderes, ne in rutis quidem et caesis solium tibi paternum recepisse. An rei militari? qui numquam castra videris! An eloquentiae? quae nulla est in te; et, quidquid est vocis ac linguae, omne in istum turpissimum calumniae quaestum contulisti! Tu lucem aspicere audes? tu hos intueri? tu in foro, tu in Urbe, tu in civium esse conspectu? tu illam mortuam, tu imagines ipsas non perhorrescis? quibus non modo imitandis, sed ne collocandis quidem tibi ullum locum reliquisti.* LVI. 227. Sed haec tragica atque divina: faceta autem et urbana innumerabilia ex una contentione meministis. Nec enim contentio maior umquam fuit nec apud populum gravior oratio, quam huius contra collegam in censura nuper, neque lepore et festivitate conditior.

Quare tibi, Antoni, utrumque assentior, et multum facetias in dicendo prodesse saepe, et eas arte nullo modo posse tradi. Illud quidem admiror te nobis in eo genere tribuisse tantum, et non huius rei quoque palmam ut ceterarum Crasso detulisse. 228. Tum Antonius, Ego vero ita fecissem, inquit, nisi interdum in hoc Crasso paullum inviderem. Nam esse quamvis facetum atque salsum, non nimis est per se ipsum invidendum; sed, quum omnium sit venustissimus et urbanissimus, omnium gravissimum et severissimum et esse et videri, quod isti contigit uni, id mihi vix ferendum videbatur. 229. Hic quum arrisisset ipse Crassus, Attamen, inquit Antonius, quum artem esse facetiarum, Iuli, negares, aperuisti quiddam, quod praecipiendum videretur. Haberi enim dixisti rationem oportere hominum, rei, temporis, ne quid iocus de gravitate decerperet; quod quidem in primis a Crasso observari solet. Sed hoc praeceptum praetermittendarum est facetiarum, quum his nihil opus sit. Nos autem quomodo utamur, quum opus sit, quaerimus, ut in adversarium et maxime, si eius stultitia poterit agitari, in testem stultum, cupidum, levem, si facile homines audituri videbuntur. 230. Omnino probabiliora sunt, quae lacessiti dicimus, quam quae priores. Nam et ingenii celeritas maior est, quae apparet in respondendo, et humanitatis est responsio. Videmur enim quieturi fuisse, nisi essemus lacessiti, ut in ista ipsa concione nihil fere dictum est ab hoc, quod quidem facetius dictum videretur, quod non provocatus responderit. Erat autem tanta gravitas in Domitio, tanta auctoritas, ut, quod esset ab eo obiectum, lepore magis elevandum, quam contentione frangendum videretur.

LVII. 231. Tum Sulpicius, Quid igitur? inquit, patiemur Caesarem, qui quamquam Crasso facetias concedit, tamen multo in eo studio magis ipse elaborat, non explicare nobis totum genus hoc iocandi, quale sit et unde ducatur; praesertim quum tantam vim et utilitatem salis et urbanitatis esse fateatur? Quid si, inquit Iulius, assentior Antonio dicenti, nullam esse artem salis? 232. Hic quum Sulpicius reticuisset, Quasi vero, inquit Crassus, horum ipsorum, de quibus Antonius iamdiu loquitur, ars ulla sit.

Observatio quaedam est, ut ipse dixi, earum rerum, quae in dicendo valent: quae si eloquentes facere posset, quis esset non eloquens? Quis enim haec non vel facile, vel certe aliquo modo posset ediscere? Sed ego in his praeceptis hanc vim et hanc utilitatem esse arbitror, non ut ad reperiendum, quid dicamus, arte ducamur, sed ut ea, quae natura, quae studio, quae exercitatione consequimur, aut recta esse confidamus aut prava intelligamus, quum, quo referenda sint, didicerimus. 233. Quare, Caesar, ego quoque a te hoc peto, ut, si tibi videtur, disputes de hoc toto iocandi genere quid sentias, ne qua forte dicendi pars, quoniam ita voluistis, in hoc tali coetu atque in tam accurato sermone praeterita esse videatur. Ego vero, inquit ille, quoniam collectam a conviva, Crasse, exigis, non committam, ut, si defugerim, tibi caussam aliquam dem recusandi. Quamquam soleo saepe mirari eorum impudentiam, qui agunt in scena gestum, spectante Roscio. Quis enim sese commovere potest, cuius ille vitia non videat? Sic ego nunc, Crasso audiente, primum loquar de facetiis et docebo sus (ut aiunt) oratorem eum, quem quum Catulus nuper audisset, *foenum alios* aiebat *esse oportere.* 234. Tum ille, Iocabatur, inquit, Catulus, praesertim quum ita dicat ipse, ut ambrosia alendus esse videatur. Verum te, Caesar, audiamus, ut ad Antonii reliqua redeamus. Et Antonius, Perpauca quidem mihi restant, inquit; sed tamen, defessus iam labore atque itinere disputationis, requiescam in Caesaris sermone, quasi in aliquo peropportuno deversorio. LVIII. Atqui, inquit Iulius, non nimis liberale hospitium meum dices. Nam te in viam, simulac perpaullulum gustaris, extrudam et eiiciam.

235. Ac, ne diutius vos demorer, de omni isto genere quid sentiam, perbreviter exponam. De risu quinque sunt, quae quaerantur: unum, quid sit; alterum, unde sit; tertium, sitne oratoris, velle risum movere; quartum, quatenus; quintum, quae sint genera ridiculi. Atque illud primum, quid sit ipse risus, quo pacto concitetur, ubi sit, quomodo exsistat atque ita repente erumpat, ut eum cupientes tenere nequeamus, et quomodo simul latera, os, venas, vultum, oculos occupet, viderit Democritus. Neque enim ad hunc sermonem hoc pertinet, et, si pertineret, nescire me tamen id non puderet, quod ne ipsi quidem illi scirent, qui pollicerentur. 236. Locus autem et regio quasi ridiculi (nam id proxime quaeritur) turpitudine et deformitate quadam continetur. Haec enim ridentur vel sola vel maxime, quae notant et designant turpitudinem aliquam non turpiter. Est autem, ut ad illud tertium veniam, est plane oratoris movere risum; vel quod ipsa hilaritas benevolentiam conciliat ei, per quem excitata est: vel quod admirantur omnes acumen, uno saepe in verbo positum, maxime respondentis, nonnumquam etiam lacessentis; vel quod frangit adversarium, quod impedit, quod elevat, quod deterret, quod refutat: vel quod ipsum oratorem politum esse hominem significat, quod eruditum, quod urbanum, maximeque quod tristitiam ac severitatem mitigat et relaxat, odiosasque res saepe, quas argumentis dilui non facile est, ioco risuque dissolvit. 237. Quatenus autem sint ridicula tractanda oratori, perquam diligenter videndum est, id quod in quarto loco quaerendi posueramus. Nam nec insignis improbitas et scelere iuncta nec rursus miseria insignis agitata ridetur. Facinorosos maiore quadam vi quam ridiculi vulnerari volunt: miseros illudi nolunt, nisi si se forte iactant. Parcendum est autem maxime caritati hominum, ne temere in eos dicas, qui diliguntur. LIX. 238. Haec igitur adhibenda est primum in iocando moderatio. Itaque ea facillime luduntur, quae neque odio magno neque misericordia maxima digna sunt. Quamobrem materies omnis ridiculorum est in istis vitiis, quae sunt in vita hominum neque carorum neque calamitosorum neque eorum, qui ob facinus ad supplicium rapiendi videntur; eaque belle agitata ridentur. 239. Est etiam deformitatis et corporis vitiorum satis bella materies ad iocandum: sed quaerimus idem, quod in ceteris rebus maxime quaerendum est, quatenus. In quo non modo illud praecipitur, ne quid insulse; sed etiam, si quid perridicule possis, vitandum est oratori utrumque, ne aut scurrilis iocus sit aut mimicus. Quae cuiusmodi sint, facilius iam intelligemus, quum ad ipsa ridiculorum genera venerimus.

Duo sunt enim genera facetiarum, quorum alterum re tractatur, alterum dicto. 240. Re, si quando quid tamquam aliqua fabella narratur, ut olim tu, Crasse, in Memmium, *comedisse eum lacertum Largii*, quum esset cum eo Tarracinae de amicula rixatus: salsa, attamen a te ipso ficta tota narratio. Addidisti clausulam, tota Tarracina tum omnibus in parietibus inscriptas fuisse litteras, LLL, MM. Quum quaereres, id quid esset, senem tibi quemdam oppidanum dixisse, *Lacerat lacertum Largii mordax Memmius.* 241. Perspicitis, hoc genus quam sit facetum, quam elegans, quam oratorium, sive habeas vere, quod narrare possis, quod tamen est mendaciunculis aspergendum, sive fingas. Est autem haec huius generis virtus, ut ita facta demonstres, ut mores eius, de quo narres, ut sermo, ut vultus omnes exprimantur, ut iis, qui audiunt, tum geri illa fierique videantur. 242. In re est item ridiculum, quod ex quadam depravata imitatione sumi solet, ut idem Crassus, *per tuam nobilitatem, per vestram familiam!* Quid aliud fuit, in quo concio rideret, nisi illa vultus et vocis imitatio? *Per tuas statuas!* vero quum dixit et extento brachio paullulum etiam de gestu addidit, vehementius risimus. Ex hoc genere est illa Rosciana imitatio senis: *Tibi ego, Antipho, has sero,* inquit. *Senium est, quum audio.* Atque ita est totum hoc ipso genere ridiculum; ut cautissime tractandum sit. Mimorum est enim ethologorum, si nimia est imitatio, sicut obscenitas. Orator surripiat oportet imitationem, ut is, qui audiat, cogitet plura, quam videat; praestet idem ingenuitatem et ruborem suum, verborum turpitudine et rerum obscenitate vitanda. LX. 243. Ergo haec duo genera sunt eius ridiculi, quod in re positum est; quae sunt propria perpetuarum facetiarum, in quibus describuntur hominum mores et ita effinguntur, ut aut, re narrata aliqua, quales sint intelligantur, aut, imitatione brevi iniecta, in aliquo insigni ad irridendum vitio reperiantur. 244. In dicto autem ridiculum est id, quod verbi aut sententiae quodam acumine movetur. Sed ut in illo superiore genere vel narrationis vel imitationis vitanda est mimorum ethologorum similitudo, sic in hoc scurrilis oratori dicacitas magno opere fugienda est. Qui igitur distinguemus a Crasso, a Catulo, a ceteris familiarem vestrum Granium aut Vargulam, amicum meum? Non mehercule in mentem mihi quidem venit: sunt enim dicaces; Granio quidem nemo dicacior. Hoc, opinor, primum, ne, quotiescumque potuerit dictum dici,

necesse habeamus dicere. 245. Pusillus testis processit. *Licet,* inquit, *rogare?* Philippus. Tum quaesitor properans, *Modo breviter.* Hic ille, *Non accusabis: perpusillum rogabo.* Ridicule. Sed sedebat iudex L. Aurifex, brevior ipse, quam testis: omnis est risus in iudicem conversus; visum est totum scurrile ridiculum. Ergo haec, quae cadere possunt, in quos nolis, quamvis sint bella, sunt tamen ipso genere scurrilia. 246. Ut iste, qui se vult dicacem et mehercule est, Appius, sed nonnumquam in hoc vitium [scurrile] delabitur. *Caenabo,* inquit, *apud te,* huic lusco familiari meo, C. Sextio: *uni enim locum esse video.* Est hoc scurrile, et quod sine caussa lacessivit et tamen id dixit, quod in omnes luscos conveniret. Ea quia meditata putantur esse, minus ridentur. Illud egregium Sextii et ex tempore: *Manus lava,* inquit, *et caena.* 247. Temporis igitur ratio et ipsius dicacitatis moderatio et temperantia et raritas dictorum distinguet oratorem a scurra: et, quod nos cum caussa dicimus, non ut ridiculi videamur, sed ut proficiamus aliquid, illi totum diem et sine caussa. Quid enim est Vargula assecutus, quum eum candidatus A. Sempronius cum M. suo fratre complexus esset: *Puer abige muscas?* Risum quaesivit, qui est mea sententia vel tenuissimus ingenii fructus. Tempus igitur dicendi prudentia et gravitate moderabimur; quarum utinam artem aliquam haberemus! Sed domina natura est.

LXI. 248. Nunc exponamus genera ipsa summatim, quae risum maxime moveant. Haec igitur sit prima partitio, quod facete dicatur, id alias in re habere, alias in verbo facetias; maxime autem homines delectari, si quando risus coniuncte re verboque moveatur. Sed hoc mementote, quoscumque locos attingam, unde ridicula ducantur, ex iisdem locis fere etiam graves sententias posse duci. Tantum interest, quod gravitas honestis in rebus severe, iocus in turpiculis et quasi deformibus ponitur, velut iisdem verbis et laudare frugi servum possumus et, si est nequam, iocari. Ridiculum est illud Neronianum vetus in furace servo: *Solum esse, cui domi nihil sit nec obsignatum nec occlusum:* quod idem in bono servo dici solet; sed hoc iisdem etiam verbis. 249. Ex iisdem autem locis omnia nascuntur. Nam quod Sp. Carvilio graviter claudicanti ex vulnere ob rempublicam accepto et ob eam caussam verecundanti in publicum prodire mater dixit, *Quin prodis, mi Spuri? quotiescumque gradum facies, toties tibi tuarum virtutum veniat in mentem;* praeclarum et grave est: quod Calvino Glaucia claudicanti: *Ubi est vetus illud: num claudicat? at hic clodicat;* hoc ridiculum est et utrumque ex eo, quod in claudicatione animadverti potuit, est ductum. *Quid hoc Naevio ignavius?* severe Scipio; at in male olentem, *Video me a te circumveniri,* subridicule Philippus. At utrumque genus continet verbi ad litteram immutati similitudo. 250. Ex ambiguo dicta vel argutissima putantur; sed non semper in ioco, saepe etiam in gravitate versantur. Africano illo maiori, coronam sibi in convivio ad caput accommodanti, quum ea saepius rumperetur, P. Licinius Varus, *Noli mirari,* inquit, *si non convenit; caput enim magnum est:* laudabile et honestum. At ex eodem genere est: *Calvus satis est,* quod dicit parum. Ne multa: nullum genus est ioci, quo non ex eodem severa et gravia sumantur. 251. Atque hoc etiam animadvertendum est, non esse omnia ridicula faceta. Quid enim potest esse tam ridiculum, quam Sannio est? Sed ore, vultu, imitandis moribus, voce, denique ipso corpore ridetur. Salsum hunc possum dicere atque ita, non ut eiusmodi oratorem esse velim, sed ut mimum. LXII. Quare primum genus hoc, quod risum vel maxime movet, non est nostrum: morosum, superstitiosum, suspiciosum, gloriosum, stultum: naturae ridentur ipsae: quas personas agitare solemus, non sustinere. 252. Alterum genus est imitatione admodum ridiculum, sed nobis tantum licet furtim, si quando et cursim; aliter enim minime est liberale; tertium, oris depravatio, non digna nobis; quartum, obscuritas, non solum non foro digna, sed vix convivio liberorum. Detractis igitur tot rebus ex hoc oratorio loco, facetiae reliquae sunt, quae aut in re, ut ante divisi, positae videntur esse aut in verbo. Nam quod, quibuscumque verbis dixeris, facetum tamen est, re continetur; quod mutatis verbis salem amittit, in verbis habet leporem omnem.

253. Ambigua sunt in primis acuta atque in verbo posita, non in re; sed non saepe magnum risum movent; magis ut belle et litterate dicta laudantur; ut in illum Titium, quem, quum studiose pila luderet et idem signa sacra noctu frangere putaretur gregalesque, quum in campum non venisset, requirerent, excusavit Vespa Terentius, quod eum *brachium fregisse* diceret; ut illud Africani, quod est apud Lucilium:

Quid? Decius, Nuculam an confixum vis facere? inquit.

254. Ut tuus amicus, Crasse, Granius, *non esse sextantis.* Et, si quaeritis, is, qui appellatur dicax, hoc genere maxime excellet; sed risus movent alia maiores. Ambiguum per se ipsum probatur id quidem, ut ante dixi; vel maxime ingeniosi enim videtur, vim verbi in aliud, atque ceteri accipiant, posse ducere; sed admirationem magis, quam risum movet, nisi si quando incidit in aliud genus ridiculi.

LXIII. 255. Quae genera percurram equidem. Sed scitis esse notissimum ridiculi genus, quum aliud exspectamus, aliud dicitur. Hic nobismet ipsis noster error risum movet. Quod si admixtum est etiam ambiguum, fit salsius; ut apud Novium * videtur esse misericors ille, qui iudicatum duci videns percontatur ita: *Quánti addictus? mille nummum.* Si addidisset tantummodo: *Ducas licet;* esset illud genus ridiculi praeter exspectationem; sed quia addidit, *Níhil addo, ducás licet:* addito ambiguo, altero genere ridiculi, fuit, ut mihi quidem videtur, salsissimus. Hoc tum est venustissimum, quum in altercatione arripitur ab adversario verbum et ex eo, ut a Catulo in Philippum, in eum ipsum aliquid, qui lacessivit, infligitur. 256. Sed quum plura sint ambigui genera, de quibus est doctrina quaedam subtilior, attendere et aucupari verba oportebit; in quo, ut ea, quae sint frigidiora, vitemus, (etenim cavendum est, ne arcessitum dictum putetur,) permulta tamen acute dicemus. Alterum genus est, quod habet parvam verbi immutationem, quod in littera positum Graeci vocant *παρονομασίαν*, ut *Nobiliorem, mobiliorem* Cato: aut, ut idem, quum cuidam dixisset, *Eamus deambulatum:* et ille: *quid opus fuit de? Immo vero,* inquit, *quid opus fuit te?* aut eiusdem responsio illa: *Si tu et adversus et aversus impudicus es.* 257. Etiam interpretatio nominis habet acumen, quum ad ridiculum convertas, quamobrem ita quis vocetur; ut ego nuper, Nummium divisorem, ut Neoptolemum ad Troiam, sic illum in campo Martio nomen invenisse. LXIV. Atque haec omnia verbo continentur. Saepe

etiam versus facete interponitur, vel ut est vel paululum immutatus, aut aliqua pars versus, ut Statius Scauro stomachanti; ex quo sunt nonnulli, qui tuam legem de civitate natam, Crasse, dicant:

St, tacete, quid hoc clamoris? quibus nec mater,
nec pater,
tanta confidentia? auferte istanc enim superbiam.

Nam in Caelio sane etiam ad caussam utile fuit tuum illud, Antoni, quum ille a se pecuniam profectam diceret testis et haberet filium delicatiorem, abeunte iam illo,

Sentin' senem esse tactum triquetra manu?

258. In hoc genus coniciuntur proverbia, ut illud Scipionis, quum Asellus omnes provincias stipendia merentem se peragrasse gloriaretur: *Agas asellum,* et cetera. Quare ea quoque, quoniam mutatis verbis non possunt retinere eamdem venustatem, non in re, sed in verbis posita ducantur. 259. Est etiam in verbo positum non insulsum genus, ex eo, quum ad verbum, non ad sententiam rem accipere videare; ex quo uno genere totus est Tutor, mimus vetus, oppido ridiculus. Sed abeo a mimis; tantum genus huius ridiculi insigni aliqua et nota re notari volo. Est autem ex hoc genere illud, quod tu, Crasse, nuper ei, qui te rogasset, num tibi molestus esset futurus, si ad te bene ante lucem venisset: *Tu vero,* inquisti, *molestus non eris. Iubebis igitur te,* inquit, *suscitari?* et tu: *Certe negaram te molestum futurum.* 260. Ex eodem hoc vetus illud est, quod aiunt Maluginensem illum M. Scipionem, quum ex centuria sua renuntiaret Acidinum consulem praecoque dixisset: *Dic de L. Manlio: Virum bonum,* inquit, *egregiumque civem esse arbitror.* Ridicule etiam illud L. Porcius Nasica censori Catoni; quum ille: *Ex tui animi sententia tu uxorem habes? Non hercule,* inquit, *ex mei animi sententia.* Haec aut frigida sunt aut tum salsa, quum aliud est exspectatum. Natura enim nos (ut ante dixi) noster delectat error: ex quo, quum quasi decepti sumus exspectatione, ridemus. LXV. 261. In verbis etiam illa sunt, quae aut ex immutata oratione ducuntur aut ex unius verbi tralatione aut ex inversione verborum. Ex immutatione, ut olim Rusca quum legem ferret annalem, dissuasor M. Servilius, *Dic mihi,* inquit, *M. Pinari, num, si contra te dixero, mihi male dicturus es, ut ceteris fecisti? Ut sementem feceris, ita metes,* inquit. 262. Ex tralatione autem, ut, quum Scipio ille maior Corinthiis statuam pollicentibus eo loco, ubi aliorum essent imperatorum, *turmales* dixit *displicere.* Invertuntur autem verba, ut Crassus apud M. Perpernam iudicem pro Aculeone quum diceret, aderat contra Aculeonem Gratidiano L. Aelius Lamia, deformis, ut nostis; qui quum interpellaret odiose, *Audiamus,* inquit, *pulchellum puerum,* Crassus. Quum esset arrisum, *non potui mihi,* inquit Lamia, *formam ipse fingere; ingenium potui.* Tum hic, *Audiamus,* inquit, *disertum.* Multo etiam arrisum est vehementius. Sunt etiam illa venusta, ut in gravibus sententiis, sic in facetiis. Dixi enim dudum, rationem aliam esse ioci, aliam severitatis; gravium autem et iocorum unam esse materiam. 263. Ornant igitur in primis orationem verba relata contrarie; quod idem genus saepe est etiam facetum; ut, Servius ille Galba quum iudices L. Scribonio tribuno plebis ferret familiares suos et dixisset Libo, *Quando tandem, Galba, de triclinio tuo exibis? Quum tu,* inquit, *de cubiculo alieno.* A quo genere ne illud quidem plurimum distat, quod Glaucia Metello, *Villam in Tiburte habes, cortem in Palatio.*

LXVI. 264. Ac verborum quidem genera, quae essent faceta, dixisse me puto; rerum plura sunt eaque magis, ut dixi ante, ridentur; in quibus est narratio, res sane difficilis. Exprimenda enim sunt et ponenda ante oculos ea, quae videantur esse veri similia, quod est proprium narrationis, et quae sint, quod ridiculi proprium est, subturpia; cuius exemplum, ut brevissimum, sit sane illud, quod ante posui, Crassi de Memmio. Et ad hoc genus ascribamus etiam narrationes apologorum. 265. Trahitur etiam aliquid ex historia, ut, quum Sex. Titius se Cassandram esse diceret, *Multos,* inquit Antonius, *possum tuos Aiaces Oileos nominare.* Est etiam ex similitudine, quae aut collationem habet aut tamquam imaginem. Collationem: ut ille Gallus olim testis in Pisonem, quum innumerabilem Magio praefecto pecuniam dixisset datam, idque Scaurus tenuitate Magii redargueret: *Erras,* inquit, *Scaure; ego enim Magium non conservasse dico, sed, tamquam nudus nuces legeret, in ventre abstulisse:* ut ille M. Cicero senex, huius viri optimi, nostri familiaris, pater, *nostros homines similes esse Syrorum venalium: ut quisque optime Graece sciret, ita esse nequissimum.* 266. Valde autem ridentur etiam imagines, quae fere in deformitatem aut in aliquod vitium corporis ducuntur cum similitudine turpioris: ut meum illud in Helvium Manciam: *Iam ostendam, cuiusmodi sis:* quum ille, *Ostende, quaeso;* demonstravi digito pictum Gallum in Mariano scuto Cimbrico sub Novis distortum, eiecta lingua, buccis fluentibus: risus est commotus; nihil tam Manciae simile visum est: ut quum Tito Pinario, mentum in dicendo intorquenti, *tum ut diceret, si quid vellet, si nucem fregisset.* 267. Etiam illa, quae minuendi aut augendi caussa ad incredibilem admirationem efferuntur: velut tu, Crasse, in concione, *ita sibi ipsum magnum videri Memmium, ut in forum descendens caput ad fornicem Fabii demitteret.* Ex quo genere etiam illud est, quod Scipio apud Numantiam, quum stomacharetur cum C. Metello, dixisse dicitur: *Si quintum pareret mater eius, asinum fuisse parituram.* 268. Arguta etiam significatio est, quum parva re et saepe verbo res obscura et latens illustratur: ut, quum C. Fabricio P. Cornelius, homo, ut existimabatur, avarus et furax, sed egregie fortis et bonus imperator, gratias ageret, quod se homo inimicus consulem fecisset, bello praesertim magno et gravi: *Nihil est, quod mihi gratias agas,* inquit, *si malui compilari, quam venire:* ut Asello Africanus obiicienti lustrum illud infelix, *Noli,* inquit, *mirari; is enim, qui te ex aerariis exemit, lustrum condidit et taurum immolavit.* Tanta suspicio est, ut religione civitatem obstrinxisse videatur Mummius, quod Asellum ignominia levarit.

LXVII. 269. Urbana etiam dissimulatio est, quum alia dicuntur, ac sentias, non illo genere, de quo ante dixi, quum contraria dicas, ut Lamiae Crassus, sed quum toto genere orationis severe ludas, quum aliter sentias ac loquare; ut noster Scaevola Septumuleio illi Anagnino, cui pro C. Gracchi capite erat aurum repensum, roganti, ut se in Asiam praefectum duceret, *Quid tibi vis,* inquit, *insane? Tanta malorum est multitudo civium, ut tibi ego hoc confirmem, si Romae manseris, te paucis annis ad maximas pecunias esse venturum.* 270. In hoc genere Fannius in annalibus suis Africanum hunc Aemilianum dicit fuisse et eum Graeco verbo appellat εἴρωνα; sed, uti ferunt, qui melius haec norunt, Socratem opinor in hac ironia

dissimulantiaque longe lepore et humanitate omnibus praestitisse. Genus est perelegans et cum gravitate salsum quumque oratoriis dictionibus tum urbanis sermonibus accommodatum. 271. Et hercule omnia haec, quae a me de facetiis disputantur, non maiora forensium actionum, quam omnium sermonum condimenta sunt. Nam quod apud Catonem est, qui multa retulit, ex quibus a me exempli caussa multa ponuntur, per mihi scitum videtur, C. Publicium solitum dicere, *P. Mummium cuivis tempori hominem esse.* Sic profecto res se habet, nullum ut sit vitae tempus, in quo non deceat leporem humanitatemque versari. 272. Sed redeo ad cetera. Est huic finitimum dissimulationi, quum honesto verbo vitiosa res appellatur; ut quum Africanus censor tribu movebat eum centurionem, qui in Paulli pugna non affuerat, quum ille se custodiae caussa diceret in castris remansisse quaereretque, cur ab eo notaretur; *Non amo,* inquit, *nimium diligentes.* 273. Acutum etiam illud est, quum ex alterius oratione aliud excipias, atque ille vult; ut Salinatori Maximus, quum, Tarento amisso, arcem tamen Livius retinuisset multaque ex ea praelia praeclara fecisset, quum aliquot post annos Maximus id oppidum recepisset rogaretque eum Salinator, ut meminisset, opera sua se Tarentum recepisse; *Quidni,* inquit, *meminerim? Numquam enim recepissem, nisi tu perdidisses.* 274. Sunt etiam illa subabsurda, sed eo ipso nomine saepe ridicula, non solum mimis perapposita, sed etiam quodammodo nobis:

Homó fatuus,
postquám rem habere coépit, est emórtuus.

et:

Quíd est tibi ista múlier? Uxor. Símilis medius fidius. —

et:

— Quámdiu ad aquas fúit, numquam est emórtuus.

LXVIII. Genus hoc levius et, ut dixi, mimicum; sed habet nonnumquam aliquid etiam apud nos loci, ut vel non stultus quasi stulte cum sale dicat aliquid: ut tibi, Antoni, Mancia, quum audisset te censorem a M. Duronio de ambitu postulatum, *Aliquando,* inquit, *tibi tuum negotium agere licebit.* 275. Valde haec ridentur et hercule omnia, quae a prudentibus quasi per dissimulationem [non intelligendi] subabsurde salseque dicuntur. Ex quo genere est etiam, non videri intelligere quod intelligas, ut Pontidius: *Qualem existimas, qui in adulterio deprehenditur? Tardum!* ut ego, qui in delectu Metello, quum excusationem oculorum a me non acciperet, et dixisset: *Tu igitur nihil vides?* 276. *Ego vero,* inquam, *a porta Esquilina video villam tuam:* ut illud Nasicae, qui quum ad poetam Ennium venisset eique ab ostio quaerenti Ennium ancilla dixisset domi non esse, Nasica sensit illam domini iussu dixisse et illum intus esse. Paucis post diebus quum ad Nasicam venisset Ennius et eum a ianua quaereret, exclamat Nasica se domi non esse. Tum Ennius, *Quid? ego non cognosco,* inquit, *vocem tuam?* Hic Nasica: *Homo es impudens. Ego quum te quaererem, ancillae tuae credidi te domi non esse, tu mihi non credis ipsi?*

277. Est bellum illud quoque, ex quo is, qui dixit, irridetur in eo ipso genere, quo dixit; ut, quum Q. Opimius consularis, qui adolescentulus male audisset, festivo homini Egilio, qui videretur mollior, nec esset, dixisset: *Quid tu Egilia mea? quando ad me venis cum tua colu et lana? Non pol,* inquit, *audeo: nam me ad famosas vetuit mater accedere.*

LXIX. 278. Salsa sunt etiam, quae habent suspicionem ridiculi absconditam, quo in genere est illud Siculi, cui quum familiaris quidam quereretur, quod diceret, uxorem suam suspendisse se de ficu, *Amabo te,* inquit, *da mihi ex ista arbore, quos seram surculos.* In eodem genere est, quod Catulus dixit cuidam oratori malo: qui quum in epilogo misericordiam se movisse putaret, postquam assedit, rogavit hunc, videreturne misericordiam movisse: *Ac magnam quidem,* inquit; *neminem enim puto esse tam durum, cui non oratio tua miseranda visa sit.* 279. Me quidem hercule etiam valde illa movent stomachosa et quasi submorosa ridicula, quum non a moroso dicuntur; tum enim non sal, sed natura ridetur. In quo, ut mihi videtur, persalsum illud est apud Novium *,

Quid plorás, pater?
Mirúm, ni cantem. Cóndemnatus sum.

Huic generi quasi contrarium est ridiculi genus patientis ac lenti, ut, quum Cato percussus esset ab eo, qui arcam ferebat, quum ille diceret, *Cave;* rogavit, *numquid aliud ferret praeter arcam?* 280. Est etiam stultitiae salsa reprehensio, ut ille Siculus, cui praetor Scipio patronum caussae dabat hospitem suum, hominem nobilem, sed admodum stultum, *Quaeso,* inquit, *praetor, adversario meo da istum patronum, deinde mihi neminem dederis.* Movent illa etiam, quae coniectura explanantur longe aliter, atque sunt, sed acute atque concinne: ut, quum Scaurus accusaret Rutilium ambitus, quum ipse consul esset factus, ille repulsam tulisset, et in eius tabulis ostenderet litteras, A. F. P. R. idque diceret esse, ACTUM FIDE P. RUTILII; Rutilius autem, *ante factum, post relatum;* C. Canius, eques Romanus, quum Rufo adesset, exclamat, neutrum illis litteris declarari. *Quid ergo?* inquit Scaurus; *Aemilius fecit, plectitur Rutilius.*

LXX. 281. Ridentur etiam discrepantia. *Quid huic abest, nisi res et virtus?* Bella etiam est familiaris reprehensio quasi errantis: ut quum obiurgavit Albium Granius, quod, quum eius tabulis quiddam Albucio probatum videretur, et valde absoluto Scaevola gauderet neque intelligeret contra suas tabulas esse iudicatum. 282. Huic similis est etiam admonitio in consilio dando familiaris, ut, quum patrono malo, quum vocem in dicendo obtudisset, suadebat Granius, ut mulsum frigidum biberet, simulac domum redisset: *Perdam,* inquit, *vocem, si id fecero: Melius est,* inquit, *quam reum.* 283. Bellum etiam est, quum, quid cuique sit consentaneum, dicitur; ut, quum Scaurus nonnullam haberet invidiam ex eo, quod Phrygionis Pompeii, locupletis hominis, bona sine testamento possederat, sederetque advocatus reo Bestiae, quum funus quoddam duceretur, accusator C. Memmius, *Vide,* inquit, *Scaure, mortuus rapitur, si potes esse possessor.* 284. Sed ex his omnibus nihil magis ridetur, quam quod est praeter exspectationem; cuius innumerabilia sunt exempla, vel Appii maioris illius, qui in senatu, quum ageretur de agris publicis et de lege Thoria, et premeretur Lucilius ab iis, qui a pecore eius depasci agros publicos dicerent, *Non est,* inquit, *Lucilii pecus illud: erratis:* (defendere Lucilium videbatur) *ego liberum puto esse, qua lubet, pascitur.* 285. Placet etiam mihi illud Scipionis illius, qui Ti. Gracchum perculit: quum ei M. Flaccus multis probris obiectis P. Mucium iudicem tulisset, *Eiero,* inquit: *iniquus est.* Quum esset admurmuratum, *Ah,* inquit, *P. C. non ego mihi illum iniquum eiero, verum omnibus.* Ab hoc vero Crasso nihil

facetius, quum laesisset testis Silus Pisonem, quod se in eum audisse dixisset: *Potest fieri*, inquit, *Sile, ut is, unde te audisse dicis, iratus dixerit.* Annuit Silus. *Potest etiam, ut tu non recte intellexeris.* Id quoque toto capite annuit, ut se Crasso daret. *Potest etiam fieri*, inquit, *ut omnino, quod te audisse dicis, numquam audieris.* Hoc ita praeter exspectationem accidit, ut testem omnium risus obrueret. Huius generis est plenus Novius: et iocus est familiaris: *Sapiens si algebis, tremes*: et alia permulta. LXXI. 286. Saepe etiam facete concedas adversario id ipsum, quod tibi ille detrahit: ut C. Laelius, quum ei quidam malo genere natus diceret, indignum esse suis maioribus, *At hercule*, inquit, *tu tuis dignus*. Saepe etiam sententiose ridicula dicuntur, ut M. Cincius, quo die legem de donis et muneribus tulit, quum C. Cento prodiisset, et satis contumeliose, *Quid fers, Cinciole?* quaesisset: *Ut emas*, inquit, *Cai, si uti velis.* 287. Saepe etiam salse, quae fieri non possunt, optantur: ut M. Lepidus, quum, ceteris in campo exercentibus, in herba ipse recubuisset, *Vellem hoc esset*, inquit, *laborare.* Salsum est etiam, quaerentibus et quasi percontantibus lente respondere, quod nolint; ut censor Lepidus, quum M. Antistio Pyrgensi equum ademisset amicique quum vociferarentur et quaererent, quid ille patri suo responderet, cur ademptum sibi equum diceret, quum optimus colonus, parcissimus, modestissimus, frugalissimus esset, *Me istorum*, inquit, *nihil credere.* 288. Colliguntur a Graecis alia nonnulla, exsecrationes, admirationes, minationes. Sed haec ipsa nimis mihi videor multa in genera descripsisse. Nam illa, quae verbi ratione et vi continentur, certa fere ac definita sunt; quae plerumque, ut ante dixi, laudari magis, quam rideri solent. 289. Haec autem, quae sunt in re et in ipsa sententia, partibus sunt innumerabilia, generibus pauca. Exspectationibus enim decipiendis et naturis aliorum irridendis, ipsorum ridicule indicandis et similitudine turpioris et dissimulatione et subabsurda dicendo et stulta reprehendendo risus moventur. Itaque imbuendus est is, qui iocose volet dicere, quasi natura quadam apta ad haec genera et moribus, ut ad cuiusque modi genus ridiculi vultus etiam accommodetur; qui quidem quo severior est et tristior, ut in te, Crasse, hoc illa, quae dicuntur, salsiora videri solent.

290. Sed iam tu, Antoni, qui hoc deversorio sermonis mei libenter acquieturum te esse dixisti, tamquam in Pomptinum deverteris, neque amoenum neque salubrem locum, censeo ut satis diu te putes requiesse et iter reliquum conficere pergas. Ego vero, atque hilare quidem a te acceptus, inquit, et quum doctior per te, tum etiam audacior factus sum ad iocandum. Non enim vereor, ne quis me in isto genere leviorem iam putet, quoniam quidem tu Fabricios mihi auctores et Africanos, Maximos, Catones, Lepidos protulisti. 291. Sed habetis ea, quae voluistis ex me audire, de quibus quidem accuratius dicendum et cogitandum fuit. Nam cetera faciliora sunt atque ex iis, quae iam dicta sunt, reliqua nascuntur omnia. LXXII. Ego enim quum ad caussam sum aggressus atque omnia cogitando, quoad facere potui, persecutus, quum et argumenta caussae et eos locos, quibus animi iudicum conciliantur, et illos, quibus permoventur, vidi atque cognovi; tum constituo, quid habeat quaeque caussa boni, quid mali. Nulla enim fere res potest in dicendi disceptationem aut controversiam vocari, quae non habeat utrumque; sed, quantum habeat, id refert. 292. Mea autem ratio in dicendo haec esse solet, ut boni quod habeat, id amplectar, exornem, exaggerem, ibi commorer, ibi habitem, ibi haeream: a malo autem vitioque caussae ita recedam, non ut id me defugere appareat, sed ut totum bono illo ornando et augendo dissimulatum obruatur. Et, si caussa est in argumentis, firmissima quaeque maxime tueor, sive plura sunt sive aliquod unum; sin autem in conciliatione aut in permotione caussa est, ad eam me potissimum partem, quae maxime commovere animos hominum potest, confero. 293. Summa denique huius generis haec est, ut si in refellendo adversario firmior esse oratio, quam in confirmandis nostris rebus potest, omnia in illum conferam tela; sin nostra facilius probari, quam illa redargui possunt, abducere animos a contraria defensione, et ad nostram conor traducere. 294. Duo denique illa, quae facillima videntur, quoniam, quae difficiliora sunt, non possum, mihi pro meo iure sumo: unum, ut molesto aut difficili argumento aut loco nonnumquam omnino nihil respondeam: quod forsitan aliquis iure irriserit. Quis enim est, qui id facere non possit? Sed tamen ego de mea nunc, non de aliorum facultate disputo confiteorque me, si quae premat res vehementius, ita cedere solere, ut non modo non abiecto, sed ne reiecto quidem scuto fugere videar, sed adhibere quamdam in dicendo speciem atque pompam et pugnae similem fugam; consistere vero in meo praesidio sic, ut non fugiendi hostis, sed capiendi loci caussa cessisse videar. 295. Alterum est illud, quod ego oratori maxime cavendum et providendum puto quodque me sollicitare summe solet: non tam ut prosim caussis, elaborare soleo, quam ut ne quid obsim: non quin enitendum sit in utroque: sed tamen multo est turpius oratori nocuisse videri caussae, quam non profuisse. LXXIII. Sed quid hoc loco vos inter vos, Catule? An haec, ut sunt contemnenda, contemnitis? Minime, inquit ille: sed Caesar de isto ipso quiddam velle dicere videbatur. Me vero lubente, inquit Antonius, dixerit sive refellendi caussa sive quaerendi. 296. Tum Iulius, Ego mehercule, inquit, Antoni, semper is fui, qui de te oratore sic praedicarem, unum te in dicendo mihi videri tectissimum, propriumque hoc esse laudis tuae, nihil a te umquam esse dictum, quod obesset ei, pro quo diceres. Idque memoria teneo, quum mihi sermo cum hoc ipso Crasso multis audientibus esset de te institutus, Crassusque plurimis verbis eloquentiam laudaret tuam, dixisse me, cum ceteris tuis laudibus hanc esse vel maximam, quod non solum, quod opus esset, diceres, sed etiam, quod non opus esset, non diceres; 297. tum illum mihi respondere memini: cetera in te summe esse laudanda; illud vero improbi esse hominis et perfidiosi, dicere quod alienum esset et noceret ei, pro quo quisque diceret. Quare non sibi eum disertum, qui id non faceret, videri, sed improbum, qui faceret. Nunc, si tibi videtur, Antoni, demonstres velim, quare tu hoc ita magnum putes, nihil in caussa mali facere, ut nihil tibi in oratore maius esse videatur. LXXIV. 298. Dicam equidem, Caesar, inquit, quid intelligam; sed et tu et vos omnes hoc, inquit, mementote, non me de perfecti oratoris divinitate quadam loqui, sed de exercitationis et consuetudinis meae mediocritate. Crassi quidem responsum excellentis cuiusdam est ingenii ac singularis; cui quiddam portenti simile esse visum est, posse aliquem inveniri oratorem, qui aliquid

mali faceret dicendo obessetque ei, quem defenderet: 299. facit enim de se coniecturam; cuius tanta vis ingenii est, ut neminem nisi consulto putet, quod contra se ipsum sit, dicere; sed ego non de praestanti quadam et eximia, sed prope de vulgari et communi prudentia disputo. Ut apud Graecos fertur incredibili quadam magnitudine consilii atque ingenii Atheniensis ille fuisse Themistocles; ad quem quidam doctus homo atque in primis eruditus accessisse dicitur eique artem memoriae, quae tum primum proferebatur, pollicitus esse se traditurum; quum ille quaesisset, quidnam illa ars efficere posset, dixisse illum doctorem, ut omnia meminisset; et ei Themistoclem respondisse, gratius sibi illum esse facturum, si se oblivisci, quae vellet, quam si meminisse docuisset. 300. Videsne, quae vis in homine acerrimi ingenii, quam potens et quanta mens fuerit? qui ita responderit, ut intelligere possemus, nihil ex illius animo, quod semel esset infusum, umquam effluere potuisse; quum quidem ei fuerit optabilius oblivisci posse potius, quod meminisse nollet, quam quod semel audisset vidissetve, meminisse. Sed neque propter hoc Themistocli responsum memoriae nobis opera danda non est, neque illa mea cautio et timiditas in caussis propter praestantem prudentiam Crassi negligenda est. Uterque enim istorum non mihi attulit aliquam, sed suam significavit facultatem. 301. Etenim permulta sunt in caussis in omni parte orationis circumspicienda, ne quid offendas, ne quo irruas. Saepe aliquis testis aut non laedit aut minus laedit, nisi lacessatur; orat reus, urgent advocati, ut invehamur, ut male dicamus, denique ut interrogemus. Non moveor, non obtempero, non satisfacio, neque tamen ullam assequor laudem. Homines enim imperiti facilius, quod stulte dixeris, reprehendere, quam, quod sapienter tacueris, laudare possunt. 302. Hic quantum fit mali, si iratum, si non stultum, si non levem testem laeseris! Habet enim et voluntatem nocendi in iracundia et vim in ingenio et pondus in vita; nec, si hoc Crassus non committit, ideo non multi et saepe committunt. Quo quidem mihi turpius videri nihil solet, quam quum ex oratoris dicto aliquo aut responso aut rogatu sermo ille sequitur, *Occidit ille. Adversariumne? Immo vero, aiunt, se et eum, quem defendit.* LXXV. 303. Hoc Crassus non putat nisi perfidia accidere posse; ego autem saepissime video in caussis aliquid mali facere homines minime malos. Quid? illud, quod supra dixi, solere me cedere et, ut planius dicam, fugere ea, quae valde caussam meam premerent, quum id non faciunt alii versanturque in hostium castris ac sua praesidia dimittunt, mediocriterne caussis nocent, quum aut adversariorum adiumenta confirmant aut ea, quae sanare nequeunt, exulcerant? 304. Quid, quum personarum, quas defendunt, rationem non habent? si, quae sunt in his invidiosa, non mitigant extenuando, sed laudando et efferendo invidiosiora faciunt, quantum in eo tandem mali! Quid? si in homines caros iudicibusque iucundos sine ulla praemunitione orationis acerbius et contumeliosius invehare: nonne abs te iudices abalienes? 305. Quid? si, quae vitia aut incommoda sunt in aliquo iudice uno aut pluribus, ea tu adversariis exprobrando non intelligas te in iudices invehi, mediocre peccatum est? Quid? si, quum pro altero dicas, litem tuam facias aut laesus efferare iracundia, caussam relinquas, nihilne noceas? In quo, non quo libenter male audiam, sed quia ego caussam non libenter relinquo, nimium patiens et lentus existimor; ut, quum te ipsum, Sulpici, obiurgabam, quod ministratorem peteres, non adversarium. Ex quo etiam illud assequor, ut, si quis mihi maledicat, petulans aut plane insanus esse videatur. 306. In ipsis autem argumentis si quid posueris aut aperte falsum aut ei, quod dixeris dicturusve sis, contrarium aut genere ipso remotum ab usu iudiciorum ac foro, nihilne noceas? Quid multa? omnis cura mea solet in hoc versari semper, (dicam enim saepius,) si possim, ut boni aliquid efficiam dicendo; sin id minus, ut certe ne quid mali.

LXXVI. 307. Itaque nunc illuc redeo, Catule, in quo tu me paullo ante laudabas, ad ordinem collocationemque rerum ac locorum. Cuius ratio est duplex: altera, quam affert natura caussarum; altera, quae oratorum iudicio et prudentia comparatur. Nam ut aliquid ante rem dicamus, deinde, ut rem exponamus, post, ut eam probemus nostris praesidiis confirmandis, contrariis refutandis, deinde ut concludamus atque ita peroremus, hoc dicendi genus natura ipsa praescribit. 308. Ut vero statuamus, ea, quae probandi, docendi, persuadendi caussa dicenda sunt, quemadmodum componamus: id est vel maxime proprium oratoris prudentiae. Multa enim occurrunt argumenta: multa, quae in dicendo profutura videantur. Sed eorum partim ita levia sunt, ut contemnenda sint; partim, etiam si quid habent adiumenti, sunt nonnumquam eiusmodi, ut insit in iis aliquid vitii neque tanti sit illud, quod prodesse videatur, ut cum aliquo malo coniungatur. 309. Quae autem utilia sunt atque firma, si ea tamen, ut saepe fit, valde multa sunt, ea, quae ex iis aut levissima sunt aut aliis gravioribus consimilia, secerni arbitror oportere atque ex oratione removeri. Equidem quum colligo argumenta caussarum, non tam ea numerare soleo, quam expendere. LXXVII. 310. Et quoniam, quod saepe iam dixi, tribus rebus omnes ad nostram sententiam perducimus, aut docendo aut conciliando aut permovendo, una ex omnibus his rebus res prae nobis est ferenda, ut nihil aliud nisi docere velle videamur; reliquae duae, sicuti sanguis in corporibus, sic illae in perpetuis orationibus fusae esse debebunt. Nam et principia et ceterae partes orationis, de quibus paullo post pauca dicemus, habere hanc vim magno opere debent, ut ad eorum mentes, apud quos agetur, movendas permanare possint. 311. Sed his partibus orationis, quae, etsi nihil docent argumentando, persuadendo tamen et commovendo proficiunt plurimum, quamquam maxime proprius est locus et in exordiendo et in perorando, digredi tamen ab eo, quod proposueris atque agas, permovendorum animorum caussa saepe utile est. 312. Itaque vel narratione exposita, saepe datur ad commovendos animos degrediendi locus, vel argumentis nostris confirmatis vel contrariis refutatis vel utroque loco vel omnibus, si habet eam caussa dignitatem atque copiam, recte id fieri potest; eaeque caussae sunt ad augendum et ad ornandum gravissimae atque plenissimae, quae plurimos exitus dant ad eiusmodi degressionem, ut eis locis uti liceat, quibus animorum impetus eorum, qui audiunt, aut impellantur aut reflectantur. 313. Atque etiam in illo reprehendo eos, qui, quae minime firma sunt, ea prima collocant. In quo illos quoque errare arbitror, qui, si quando (id quod mihi numquam placuit plures adhibent patronos, ut in quoque eorum minimum putant esse, ita eum primum volunt dicere. Res enim

hoc postulat, ut eorum exspectationi, qui audiunt, quam celerrime occurratur; cui si initio satisfactum non sit, multo plus sit in reliqua caussa laborandum. Male enim se res habet, quae non statim, ut dici coepta est, melior fieri videtur. 314. Ergo ut in oratore optimus quisque, sic et in oratione firmissimum quodque sit primum; dum illud tamen in utroque teneatur, ut ea, quae excellant, serventur etiam ad perorandum, si quae erunt mediocria (nam vitiosis nusquam esse oportet locum) in mediam turbam atque in gregem coniiciantur. 315. Hisce omnibus rebus consideratis, tum denique id, quod primum est dicendum, postremum soleo cogitare, quo utar exordio. Nam si quando id primum invenire volui, nullum mihi occurrit, nisi aut exile aut nugatorium aut vulgare atque commune.

LXXVIII. Principia autem dicendi semper quum accurata et acuta et instructa sententiis, apta verbis, tum vero caussarum propria esse debent. Prima est enim quasi cognitio et commendatio orationis in principio, quae continuo eum, qui audit, permulcere atque allicere debet. 316. In quo admirari soleo, non equidem istos, qui nullam huic rei operam dederunt, sed hominem in primis disertum atque eruditum, Philippum, qui ita solet ad dicendum surgere, ut, quod primum verbum habiturus sit, nesciat; et ait idem, quum brachium concalefecerit, tum se solere pugnare; neque attendit, eos ipsos, unde hoc simile ducat, illas primas hastas ita iactare leniter, ut et venustati vel maxime serviant et reliquis viribus suis consulant. 317. Nec est dubium, quin exordium dicendi vehemens et pugnax non saepe esse debeat; sed si in ipso illo gladiatorio vitae certamine, quo ferro decernitur, tamen ante congressum multa fiunt, quae non ad vulnus, sed ad speciem valere videantur: quanto hoc magis in oratione est spectandum, in qua non vis potius, sed delectatio postulatur! Nihil est denique in natura rerum omnium, quod se universum profundat et quod totum repente evolet; sic omnia, quae fiunt quaeque aguntur acerrime, lenioribus principiis natura ipsa praetexuit. 318. Haec autem in dicendo non extrinsecus alicunde quaerenda, sed ex ipsis visceribus caussae sumenda sunt. Idcirco tota caussa pertentata atque perspecta, locis omnibus inventis atque instructis, considerandum est, quo principio sit utendum. Sic et facile reperietur. 319. Sumetur enim ex iis rebus, quae erunt uberrimae vel in argumentis vel in partibus, ad quas dixi digredi saepe oportere. Ita et momenti aliquid afferent, quum erunt paene ex intima defensione depromptae, et apparebit eas non modo non esse communes, nec in alias caussas posse transferri, sed penitus ex ea caussa, quae tum agatur, defluxisse.

LXXIX. 320. Omne autem principium aut rei totius, quae agetur, significationem habere debebit aut aditum ad caussam et communitionem aut quoddam ornamentum et dignitatem. Sed oportet, ut aedibus ac templis vestibula et aditus, sic caussis principia proportione rerum praeponere. Itaque in parvis atque infrequentibus caussis ab ipsa re est exordiri saepe commodius. 321. Sed quum erit utendum principio, quod plerumque erit, aut ex reo aut ex adversario aut ex re aut ex eis, apud quos agetur, sententias duci licebit. Ex reo, (reos appello, quorum res est,) quae significent virum bonum, quae liberalem, quae calamitosum, quae misericordia dignum, quae valeant contra falsam criminationem: ex adversario iisdem ex locis fere contraria. 322. Ex re, si crudelis, si nefanda, si praeter opinionem, si immerito, si misera, si ingrata, si indigna, si nova, si quae restitui sanarique non possit; ex iis autem, apud quos agetur, ut benevolos beneque existimantes efficiamus: quod agendo efficitur melius, quam rogando. Est id quidem in totam orationem confundendum, nec minime in extremam; sed tamen multa principia ex eo genere gignuntur. 323. Nam et attentum monent Graeci ut principio faciamus iudicem, et docilem; quae sunt utilia, sed non principii magis propria, quam reliquarum partium; faciliora etiam in principiis, quod et attenti tum maxime sunt, quum omnia exspectant, et dociles magis initiis esse possunt. Illustriora enim sunt, quae in principiis, quam quae in mediis caussis dicuntur aut arguendo aut refellendo. 324. Maxima autem copia principiorum ad iudicem aut alliciendum aut incitandum ex iis locis trahetur, qui ad motus animorum conficiendos inerunt in caussa; quos tamen totos in principio explicari non oportebit, sed tantum impelli primo iudicem leviter, ut iam inclinato reliqua incumbat oratio. LXXX. 325. Connexum autem ita sit principium consequenti orationi, ut non tamquam citharoedi prooemium affictum aliquod, sed cohaerens cum omni corpore membrum esse videatur. Nam nonnulli, quum illud meditati ediderunt, sic ad reliqua transeunt, ut audientiam sibi fieri nolle videantur. Atque eiusmodi illa prolusio debet esse, non ut Samnitium, qui vibrant hastas ante pugnam, quibus in pugnando nihil utuntur: sed ut ipsis sententiis, quibus proluserint, vel pugnare possint.

326. Narrare vero rem quod breviter iubent; si brevitas appellanda est, quum verbum nullum redundat, brevis est L. Crassi oratio; sin tum est brevitas, quum tantum verborum est, quantum necesse est, aliquando id opus est; sed saepe obest vel maxime in narrando, non solum quod obscuritatem affert, sed etiam quod eam virtutem, quae narrationis est maxima, ut iucunda et ad persuadendum accommodata sit, tollit. Ut illa,

Nam is postquam excessit ex ephebis:

quam longa est narratio! 327. mores adolescentis ipsius et servilis percontatio, mors Chrysidis, vultus et forma et lamentatio sororis, reliqua pervarie iucundeque narrantur. Quod si hanc brevitatem quaesisset,

Effertur, imus: ad sepulcrum venimus;
in ignem imposita est,

fere decem versiculis totum conficere potuisset; quamquam hoc ipsum, *Effertur, imus*, concisum est, ita, ut non brevitati servitum sit, sed magis venustati. 328. Quod si nihil fuisset, nisi: *In ignem imposita est*; tamen res tota cognosci facile potuisset. Sed et festivitatem habet narratio distincta personis et interpuncta sermonibus; et est probabilius, quod gestum esse dicas, quum, quemadmodum actum sit, exponas, et multo apertius ad intelligendum est, si consistitur aliquando ac non ista brevitate percurritur. 329. Apertam enim narrationem tam esse oportet, quam cetera: sed hoc magis in hac elaborandum est, quod et difficilius est non esse obscurum in re narranda, quam aut in principio aut in argumento aut in purgando aut in perorando; et maiore etiam periculo haec pars orationis obscura est, quam ceterae, vel quia, si quo alio in loco est dictum quid obscurius, tantum id perit, quod ita dictum est: narratio obscura totam

occaecat orationem; vel quod alia possis, semel si obscurius dixeris, dicere alio loco planius: narrationis unus est in caussa locus. Erit autem perspicua narratio, si verbis usitatis, si ordine temporum conservato, si non interrupte narrabitur. LXXXI. 330. Sed quando utendum sit aut non sit narratione, id est consilii. Neque enim, si nota res est nec dubium, quid gestum sit, narrare oportet, nec si adversarius narravit, nisi si refellemus. Ac, si quando erit narrandum, nec illa, quae suspicionem et crimen efficient contraque nos erunt, acriter persequamur et, quidquid poterit, detrahamus; ne illud, quod Crassus, si quando fiat, perfidia, non stultitia fieri putat, ut caussae noceamus, accidat. Nam ad summam totius caussae pertinet, caute an contra demonstrata res sit, quod omnis orationis reliquae fons est narratio.

331. Sequitur, ut caussa ponatur, in quo videndum est, quid in controversiam veniat. Tum suggerenda sunt firmamenta caussae coniuncte et infirmandis contrariis et tuis confirmandis. Namque una in caussis ratio quaedam est eius orationis, quae ad probandam argumentationem valet. Ea autem et confirmationem et reprehensionem quaerit; sed quia neque reprehendi, quae contra dicuntur, possunt, nisi tua confirmes, neque haec confirmari, nisi illa reprehendas, idcirco haec et natura et utilitate et tractatione coniuncta sunt. 332. Omnia autem concludenda plerumque rebus augendis vel inflammando iudice vel mitigando; omniaque quum superioribus orationis locis, tum maxime extremo ad mentes iudicum quam maxime permovendas et ad utilitatem nostram vocandas conferenda sunt.

333. Neque sane iam caussa videtur esse, cur secernamus ea praecepta, quae de suasionibus tradenda sunt aut laudationibus. Sunt enim pleraque communia; sed tamen suadere aliquid aut dissuadere gravissimae mihi videtur esse personae. Nam et sapientis est consilium explicare suum de maximis rebus, et honesti et diserti, ut mente providere, auctoritate probare, oratione persuadere possit.

LXXXII. Atque haec in senatu minore apparatu agenda sunt; sapiens enim est consilium, multisque aliis dicendi relinquendus locus; vitanda etiam ingenii ostentationis suspicio. 334. Concio capit omnem vim orationis et gravitatem varietatemque desiderat. Ergo in suadendo nihil est optabilius, quam dignitas. Nam qui utilitatem putat, non, quid maxime velit suasor, sed quid interdum magis sequatur, videt. Nemo est enim, praesertim in tam clara civitate, quin putet expetendam maxime dignitatem; sed vincit utilitas plerumque, quum subest ille timor, ea neglecta ne dignitatem quidem posse retineri. 335. Controversia autem inter hominum sententias aut in illo est, utrum sit utilius; aut etiam, quum id convenit, certatur, utrum honestati potius, an utilitati consulendum sit. Quae quia pugnare saepe inter se videntur, qui utilitatem defendit, enumerabit commoda pacis, opum, potentiae, pecuniae, vectigalium, praesidii militum, ceterarum rerum, quarum fructum utilitate metimur, itemque incommoda contrariorum. Qui ad dignitatem impellit, maiorum exempla, quae erunt vel cum periculo gloriosa, colliget, posteritatis immortalem memoriam augebit; utilitatem ex laude nasci defendet semperque eam cum dignitate esse coniunctam. 336. Sed quid fieri possit aut non possit, quidque etiam sit necesse aut non sit, in utraque re maxime est quaerendum. Inciditur enim omnis iam deliberatio, si intelligitur non posse fieri aut si necessitas affertur; et qui id docuit non videntibus aliis, is plurimum vidit. 337. Ad consilium autem de republica dandum caput est nosse rempublicam; ad dicendum vero probabiliter nosse mores civitatis; qui quia crebro mutantur, genus quoque orationis est saepe mutandum. Et quamquam una fere vis est eloquentiae, tamen quia summa dignitas est populi, gravissima caussa reipublicae, maximi motus multitudinis, genus quoque dicendi grandius quoddam et illustrius esse adhibendum videtur; maximaque pars orationis admovenda est ad animorum motus nonnumquam aut cohortatione aut commemoratione aliqua, aut in spem aut in metum, aut ad cupiditatem aut ad gloriam concitandos, saepe etiam a temeritate, iracundia, spe, iniuria, invidia, crudelitate revocandos. LXXXIII. 338. Fit autem, ut, quia maxima quasi oratori scena videatur concionis, natura ipsa ad ornatius dicendi genus excitetur. Habet enim multitudo vim quamdam talem, ut, quemadmodum tibicen sine tibiis canere, sic orator sine multitudine audiente eloquens esse non possit. 339. Et quum sint populares multi variique lapsus, vitanda est acclamatio adversa populi; quae aut orationis peccato aliquo excitatur, si aspere, si arroganter, si turpiter, si sordide, si quoquo animi vitio dictum esse aliquid videatur; aut hominum offensione vel invidia, quae aut iusta est, aut ex criminatione atque fama; aut res si displicet; aut si est in aliquo motu suae cupiditatis aut metus multitudo. His[que] quattuor caussis totidem medicinae opponuntur: tum obiurgatio, si est auctoritas; tum admonitio, quasi lenior obiurgatio; tum promissio, si audierint, probaturos; tum deprecatio; quod est infimum, sed nonnumquam utile. 340. Nullo autem loco plus facetiae prosunt et celeritas et breve aliquod dictum, nec sine dignitate et cum lepore. Nihil enim tam facile, quam multitudo, a tristitia et saepe ab acerbitate commode et breviter et acute et hilare dicto deducitur.

LXXXIV. Exposui fere, ut potui, vobis in utroque genere caussarum quae sequi solerem, quae fugere, quae spectare, quaque omnino in caussis ratione versari. 341. Nec illud tertium laudationum genus est difficile, quod ego initio quasi a praeceptis nostris secreveram; sed et quia multa sunt orationum genera et graviora et maioris copiae, de quibus nemo fere praeciperet, et quod nos laudationibus non ita multum uti soleremus, totum hunc segregabam locum. Ipsi enim Graeci magis legendi et delectationis aut hominis alicuius ornandi quam utilitatis huius forensis caussa laudationes scriptitaverunt; quorum sunt libri, quibus Themistocles, Aristides, Agesilaus, Epaminondas, Philippus, Alexander aliique laudantur. nostrae laudationes, quibus in foro utimur, aut testimonii brevitatem habent nudam atque inornatam, aut scribuntur ad funebrem concionem, quae ad orationis laudem minime accommodata est. Sed tamen, quoniam est utendum aliquando, nonnumquam etiam scribendum, velut P. Tuberoni Africanum avunculum laudanti scripsit C. Laelius, vel ut nosmetipsi ornandi caussa Graecorum more, si quos velimus, laudare possimus; sit a nobis quoque tractatus is locus. 342. Perspicuum est igitur, alia esse in homine optanda, alia laudanda. Genus, forma, vires, opes, divitiae ceteraque, quae fortuna dat aut extrinsecus aut corpori, non habent in se veram laudem, quae deberi virtuti uni putatur; sed tamen, quod ipsa

virtus in earum rerum usu ac moderatione maxime cernitur. Tractanda etiam in laudationibus haec sunt naturae et fortunae bona, in quibus est summa laus non extulisse se in potestate, non fuisse insolentem in pecunia, non se praetulisse aliis propter abundantiam fortunae; ut opes et copiae non superbiae videantur ac libidini, sed bonitati ac moderationi facultatem et materiam dedisse. 343. Virtus autem, quae est per se ipsa laudabilis, et sine qua nihil laudari potest, tamen habet plures partes, quarum alia est alia ad laudationem aptior. Sunt enim aliae virtutes, quae videntur in moribus hominum et quadam comitate ac beneficentia positae; aliae, quae in ingenii aliqua facultate aut animi magnitudine ac robore. Nam clementia, iustitia, benignitas, fides, fortitudo in periculis communibus iucunda est auditu in laudationibus: 344. omnes enim hae virtutes non tam ipsis, qui eas habent, quam generi hominum fructuosae putantur. Sapientia et magnitudo animi, qua omnes res humanae tenues et pro nihilo putantur; et in excogitando vis quaedam ingenii et ipsa eloquentia admirationis habet non minus, iucunditatis minus: ipsos enim magis videtur, quos laudamus, quam illos, apud quos laudamus, ornare ac tueri. Sed tamen in laudando iungenda sunt etiam haec genera virtutum. Ferunt enim aures hominum, quum illa, quae iucunda et grata, tum etiam illa, quae mirabilia sunt in virtute, laudari.

LXXXV. 345. Et quoniam singularum virtutum sunt certa quaedam officia ac munera et sua cuique virtuti laus propria debetur, erit explicandum in laude iustitiae, quid cum fide, quid cum aequabilitate, quid cum eiusmodi aliquo officio is, qui laudabitur, fecerit. Itemque in ceteris res gestae ad cuiusque virtutis genus et vim et nomen accommodabuntur. 346. Gratissima autem laus eorum factorum habetur, quae suscepta videntur a viris fortibus sine emolumento ac praemio; quae vero etiam cum labore et periculo ipsorum, haec habent uberrimam copiam ad laudandum, quod et dici ornatissime possunt et audiri facillime. Ea enim denique virtus esse videtur praestantis viri,quae est fructuosa aliis, ipsi autem laboriosa aut periculosa aut certe gratuita. Magna etiam illa laus et admirabilis videri solet, tulisse casus sapienter adversos, non fractum esse fortuna, retinuisse in rebus asperis dignitatem. 347. Neque tamen illa non ornant, habiti honores, decreta virtutis praemia, res gestae, iudiciis hominum comprobatae; in quibus etiam felicitatem ipsam deorum immortalium iudicio tribui, laudationis est. Sumendae autem res erunt aut magnitudine praestabiles aut novitate primae aut genere ipso singulares. Neque enim parvae neque usitatae neque vulgares admiratione aut omnino laude dignae videri solent. 348. Est etiam cum ceteris praestantibus viris comparatio in laudatione praeclara. De quo genere libitum est mihi paullo plura, quam ostenderam, dicere, non tam propter usum forensem, qui est a me in omni hoc sermone tractatus, quam ut hoc videretis, si laudationes essent in oratoris officio, quod nemo negat, oratori virtutum omnium cognitionem, sine qua laudatio effici non possit, esse necessariam. 349. Iam vituperandi praecepta contrariis ex vitiis sumenda esse perspicuum est. Simul est illud ante oculos, nec bonum virum proprie et copiose laudari sine virtutum nec improbum notari ac vituperari sine vitiorum cognitione satis insignite atque aspere posse. Atque his locis et laudandi et vituperandi saepe nobis est utendum in omni genere caussarum.

350. Habetis de inveniendis rebus disponendisque quid sentiam. Adiungam etiam de memoria, ut labore Crassum levem neque ei quidquam aliud, de quo disserat, relinquam, nisi ea, quibus haec exornentur. LXXXVI. Perge vero, inquit Crassus. Libenter enim te cognitum iam artificem aliquandoque evolutum illis integumentis dissimulationis tuae nudatumque perspicio; et quod mihi nihil aut quod non multum relinquis, percommode facis estque mihi gratum. 351. Iam istuc quantum tibi ego reliquerim, inquit Antonius, erit in tua potestate. Si enim vere agere volueris, omnia tibi relinquo; sin dissimulare, tu quemadmodum his satisfacias, videris. Sed, ut ad rem redeam, non sum tanto ego, inquit, ingenio, quanto Themistocles fuit, ut oblivionis artem, quam memoriae malim; gratiamque habeo Simonidi illi Ceo, quem primum ferunt artem memoriae protulisse. 352. Dicunt enim, quum caenaret Crannone in Thessalia Simonides apud Scopam, fortunatum hominem et nobilem, cecinissetque id carmen, quod in eum scripsisset, in quo multa ornandi caussa, poetarum more, in Castorem scripta et Pollucem fuissent, nimis illum sordide Simonidi dixisse se dimidium eius rei, quod pactus esset, pro illo carmine daturum; reliquum a suis Tyndaridis, quos aeque laudasset, peteret, si ei videretur. 353. Paullo post esse ferunt nuntiatum Simonidi, ut prodiret: iuvenes stare ad ianuam duos quosdam, qui eum magno opere evocarent; surrexisse illum, prodisse, vidisse neminem. Hoc interim spatio conclave illud, ubi epularetur Scopas, concidisse; ea ruina ipsum oppressum cum suis interiisse. Quos quum humare vellent sui, neque possent obtritos internoscere ullo modo, Simonides dicitur ex eo, quod meminisset, quo eorum loco quisque cubuisset, demonstrator unius cuiusque sepeliendi fuisse. Hac tum re admonitus invenisse fertur, ordinem esse maxime, qui memoriae lumen afferret. 354. Itaque iis, qui hanc partem ingenii exercerent, locos esse capiendos et ea, quae memoria tenere vellent, effingenda animo atque in his locis collocanda; sic fore ut ordinem rerum locorum ordo conservaret, res autem ipsas rerum effigies notaret, atque ut locis pro cera, simulacris pro litteris uteremur. LXXXVII. 355. Qui sit autem oratori memoriae fructus, quanta utilitas, quanta vis, quid me attinet dicere? Tenere, quae didiceris in accipienda caussa, quae ipse cogitaris? omnes fixas esse in animo sententias? omnem descriptum verborum apparatum? ita audire vel eum, unde discas, vel eum, cui respondendum sit, ut illi non infundere in aures tuas orationem, sed in animo videantur inscribere? Itaque soli, qui memoria vigent, sciunt, quid et quatenus et quomodo dicturi sint, quid responderint, quid supersit; iidemque multa ex aliis caussis aliquando a se acta, multa ab aliis audita meminerunt. 356. Quare confiteor equidem, huius boni naturam esse principem, sicut earum rerum, de quibus ante locutus sum, omnium; sed haec ars tota dicendi, sive artis imago quaedam est et similitudo, habet hanc vim, non ut totum aliquid, cuius in ingeniis nostris pars nulla sit, pariat et procreet, verum ut ea, quae sunt orta iam in nobis et procreata, educet atque confirmet. 357. Verumtamen neque tam acri memoria fere quisquam est, ut, non dispositis notatisque rebus, ordinem verborum aut sententiarum complectatur; neque vero tam hebeti, ut nihil hac consuetudine et exercitatione adiuvetur. Vidit enim hoc prudenter sive Simonides, sive alius quis invenit, ea maxime animis affigi nostris,

quae essent a sensu tradita atque impressa; acerrimum autem ex omnibus nostris sensibus esse sensum videndi; quare facillime animo teneri posse ea, quae perciperentur auribus aut cogitatione, si etiam oculorum commendatione animis traderentur; ut res caecas et ab aspectus iudicio remotas conformatio quaedam et imago et figura ita notaret, ut ea, quae cogitando complecti non possemus, intuendo quasi teneremus. 358. His autem formis atque corporibus, sicut omnibus, quae sub aspectum veniunt, admonetur memoria nostra atque excitatur; sed locis opus est: etenim corpus intelligi sine loco non potest. Quare ne in re nota et pervulgata multus et insolens sim, locis est utendum multis, illustribus, explicatis, modicis intervallis; imaginibus autem agentibus, acribus, insignitis, quae occurrere celeriterque percutere animum possint. Quam facultatem et exercitatio dabit, ex qua consuetudo gignitur, et similium verborum conversa et immutata casibus aut traducta ex parte ad genus notatio et unius verbi imagine totius sententiae informatio, pictoris cuiusdam summi ratione et modo, formarum varietate locos distinguentis.

LXXXVIII. 359. Sed verborum memoria, quae minus est nobis necessaria, maiore imaginum varietate distinguitur. Multa enim sunt verba, quae quasi articuli connectunt membra orationis, quae formari similitudine nulla possunt; eorum fingendae nobis sunt imagines, quibus semper utamur. Rerum memoria propria est oratoris; eam singulis personis bene positis notare possumus, ut sententias imaginibus, ordinem locis comprehendamus. 360. Neque verum est, quod ab inertibus dicitur, opprimi memoriam imaginum pondere et obscurari etiam id, quod per se natura tenere potuisset. Vidi enim ego summos homines et divina prope memoria, Athenis Charmadam, in Asia, quem vivere hodie aiunt, Scepsium Metrodorum, quorum uterque, tamquam litteris in cera, sic se aiebat imaginibus in iis locis, quos haberet, quae meminisse vellet, perscribere. Quare hac exercitatione non eruenda memoria est, si est nulla naturalis; sed certe, si latet, evocanda est.

361. Habetis sermonem bene longum hominis, utinam non imprudentis! illud quidem certe, non nimis verecundi; qui quidem quum te, Catule, tum etiam L. Crasso audiente, de dicendi ratione tam multa dixerim; nam istorum aetas minus me fortasse movere debuit. Sed mihi ignoscetis profecto, si modo, quae caussa me ad hanc insolitam mihi loquacitatem impulerit, acceperitis. LXXXIX. 362. Nos vero, inquit Catulus, (etenim pro me hoc et pro meo fratre respondeo,) non modo tibi ignoscimus, sed te diligimus magnamque tibi habemus gratiam; et quum humanitatem et facilitatem agnoscimus tuam tum admiramur istam scientiam et copiam. Equidem etiam hoc me assecutum puto, quod magno sum levatus errore et illa admiratione liberatus, quod multis cum aliis semper admirari solebam, unde esset illa tanta tua in caussis divinitas. Nec enim te ista attigisse arbitrabar, quae diligentissime cognosse et undique collegisse usuque doctum partim correxisse video, partim comprobasse. 363. Neque eo minus eloquentiam tuam et multo magis virtutem et diligentiam admiror et simul gaudeo iudicium animi mei comprobari, quod semper statui, neminem sapientiae laudem et eloquentiae sine summo studio et labore et doctrina consequi posse. Sed tamen quidnam est id, quod dixisti fore, ut tibi ignosceremus, si cognossemus, quae te caussa in sermonem impulisset? Quae est enim alia caussa, nisi quod nobis et horum adolescentium studio, qui te attentissime audierunt, morem gerere voluisti? 364. Tum ille, Adimere, inquit, omnem recusationem Crasso volui, quem ego paullo sciebam vel pudentius vel invitius (nolo enim dicere de tam suavi homine fastidiosius) ad hoc genus sermonis accedere. Quid enim poterit dicere? Consularem se esse hominem et censorium? eadem nostra caussa est. An aetatem afferet? quadriennio minor est. An se nescire? quae ego sero, quae cursim arripui, quae subsicivis operis, ut aiunt, iste a puero, summo studio, summis doctoribus. Nihil dicam de ingenio, cui par nemo fuit. Etenim me dicentem qui audierit, nemo umquam tam sui despiciens fuit, quin speraret aut melius aut eodem modo se posse dicere: Crasso dicente nemo tam arrogans, qui similiter se umquam dicturum esse confideret. Quamobrem, ne frustra hi tales viri venerint, te aliquando, Crasse, audiamus.

XC. 365. Tum ille, Ut ita ista esse concedam, inquit, Antoni, quae sunt longe secus, quid mihi tu tandem hodie aut cuipiam homini, quod dici possit, reliquisti? Dicam enim vere, amicissimi homines, quod sentio: saepe ego doctos homines, quid dico saepe? immo nonnumquam; saepe enim qui potui, qui puer in forum venerim neque inde umquam diutius, quam quaestor, abfuerim? sed tamen audivi, ut heri dicebam, et Athenis quum essem, doctissimos viros et in Asia istum ipsum Scepsium Metrodorum, quum de his ipsis rebus disputaret. Neque vero mihi quisquam copiosius umquam visus est neque subtilius in hoc genere dicendi, quam iste hodie esse versatus. Quod si esset aliter, et aliquid intelligerem ab Antonio praetermissum, non essem tam inurbanus ac paene inhumanus, uti eo gravarer, quod vos cupere sentirem. 366. Tum Sulpicius, An ergo, inquit, oblitus es, Crasse, Antonium ita partitum esse tecum, ut ipse instrumentum oratoris exponeret, tibi eius distinctionem atque ornatum relinqueret? Hic ille, Primum, quis Antonio permisit, inquit, ut et partes faceret et, utram vellet, prior ipse sumeret? deinde, si ego recte intellexi, quum valde libenter audirem, mihi coniuncte est visus de utraque re dicere. Ille vero, inquit Cotta, ornamenta orationis non attigit neque eam laudem, ex qua eloquentia nomen ipsum invenit. Verba igitur, inquit Crassus, mihi reliquit Antonius, rem ipse sumpsit. 367. Tum Caesar, Si, quod difficilius est, id tibi reliquit, est nobis, inquit, caussa, cur te audire cupiamus; sin, quod facilius, tibi caussa non est, cur recuses. Et Catulus, Quid, quod dixisti, inquit, Crasse, si hic hodie apud te maneremus, te morem nobis esse gesturum, nihilne ad fidem tuam putas pertinere? Tum Cotta ridens, Possem tibi, inquit, Crasse, concedere; sed vide, ne quid Catulus attulerit religionis: opus hoc censorium est. Id autem committere, vide quam sit homini turpe censorio. Agite vero, inquit, ut vultis. Sed nunc quidem, quoniam id temporis est, surgendum censeo et requiescendum; post meridiem, si ita vobis est commodum, loquemur aliquid, nisi forte in crastinum differre mavultis. Omnes se vel statim vel, si ipse post meridiem mallet, quamprimum tamen audire velle dixerunt.

LIBER TERTIUS.

I. 1. Instituenti mihi, Quinte frater, eum sermonem referre et mandare huic tertio libro, quem post Antonii disputationem Crassus habuisset, acerba sane recordatio veterem animi curam molestiamque renovavit. Nam illud immortalitate dignum ingenium, illa humanitas, illa virtus L. Crassi morte exstincta subita est vix diebus decem post eum diem, qui hoc et superiore libro continetur. 2. Ut enim Romam rediit extremo scenicorum ludorum die, vehementer commotus ea oratione, quae ferebatur habita esse in concione a Philippo, quem dixisse constabat videndum sibi aliud esse consilium; illo senatu se rempublicam gerere non posse: mane Idibus Septembribus et ille et senatus frequens vocatu Drusi in curiam venit. Ibi quum Drusus multa de Philippo questus esset, retulit ad senatum de illo ipso, quod consul in eum ordinem tam graviter in concione esset invectus. 3. Hic, ut saepe inter homines sapientissimos constare vidi, quamquam hoc Crasso, quum aliquid accuratius dixisset, semper fere contigisset, ut numquam dixisse melius putaretur, tamen omnium consensu sic esse tum iudicatum, ceteros a Crasso semper omnes, illo autem die etiam ipsum a se superatum. Deploravit enim casum atque orbitatem senatus, cuius ordinis a consule, qui quasi parens bonus aut tutor fidelis esse deberet, tamquam ab aliquo nefario praedone diriperetur patrimonium dignitatis; neque vero esse mirandum, si, quum suis consiliis rempublicam profligasset, consilium senatus a republica repudiaret. 4. Hic quum homini et vehementi et diserto et in primis forti ad resistendum, Philippo, quasi quasdam verborum faces admovisset, non tulit ille et graviter exarsit pignoribusque ablatis Crassum instituit coercere. Quo quidem ipso in loco multa a Crasso divinitus dicta efferebantur, quum sibi illum consulem esse negaret, cui senator ipse non esset. AN TU, QUUM OMNEM AUCTORITATEM UNIVERSI ORDINIS PRO PIGNORE PUTARIS EAMQUE IN CONSPECTU POPULI ROM. CONCIDERIS, ME HIS EXISTIMAS PIGNORIBUS POSSE TERRERI? NON TIBI ILLA SUNT CAEDENDA, SI CRASSUM VIS COERCERE: HAEC TIBI EST INCIDENDA LINGUA; QUA VEL EVULSA, SPIRITU IPSO LIBIDINEM TUAM LIBERTAS MEA REFUTABIT. II. 5. Permulta tum vehementissima contentione animi, ingenii, virium ab eo dicta esse constabat sententiamque eam, quam senatus frequens secutus est ornatissimis et gravissimis verbis, *Ut populo Romano satisfieret, numquam senatus neque consilium reipublicae neque fidem defuisse,* ab eo dictam et eumdem, id quod in auctoritatibus praescriptis exstat, scribendo adfuisse. 6. Illa tamquam cycnea fuit divini hominis vox et oratio, quam quasi exspectantes post eius interitum veniebamus in curiam, ut vestigium illud ipsum, in quo ille postremum institisset, contueremur. Namque tum latus ei dicenti condoluisse sudoremque multum consecutum esse audiebamus; ex quo quum cohorruisset, cum febri domum rediit dieque septimo lateris dolore consumptus est. 7. O fallacem hominum spem fragilemque fortunam et inanes nostras contentiones! quae in medio spatio saepe franguntur et corruunt aut ante in ipso cursu obruuntur, quam portum conspicere potuerunt. Nam, quamdiu Crassi fuit ambitionis labore vita districta, tamdiu privatis magis officiis et ingenii laude floruit quam fructu amplitudinis aut reipublicae dignitate. Qui autem ei annus primus ab honorum perfunctione aditum omnium concessu ad summam auctoritatem dabat, is eius omnem spem atque omnia vitae consilia morte pervertit. 8. Fuit hoc luctuosum suis, acerbum patriae, grave bonis omnibus; sed ii tamen rempublicam casus secuti sunt, ut mihi non erepta L. Crasso a diis immortalibus vita, sed donata mors videatur. Non vidit flagrantem bello Italiam, non ardentem invidia senatum, non sceleris nefarii principes civitatis reos, non luctum filiae, non exsilium generi, non acerbissimam C. Marii fugam, non illam post reditum eius caedem omnium crudelissimam, non denique in omni genere deformatam eam civitatem, in qua ipse florentissima multum omnibus gloria praestitisset.

III. 9. Et quoniam attigi cogitatione vim varietatemque fortunae, non vagabitur oratio mea longius atque eis fere ipsis definietur viris, qui hoc sermone, quem referre coepimus, continentur. Quis enim non iure beatam L. Crassi mortem illam, quae est a multis saepe defleta, dixerit, quum horum ipsorum sit, qui tum cum illo postremum fere collocuti sunt, eventum recordatus? Tenemus enim memoria, Q. Catulum, virum omni laude praestantem, quum sibi non incolumem fortunam, sed exsilium et fugam deprecaretur, esse coactum, ut vita se ipse privaret. 10. Iam M. Antonii in his ipsis rostris, in quibus ille rempublicam constantissime consul defenderat, quaeque censor imperatoriis manubiis ornarat, positum caput illud fuit, a quo erant multorum civium capita servata. Neque vero longe ab eo C. Iulii caput, hospitis Etrusci scelere proditum, cum L. Iulii fratris capite iacuit, ut ille, qui haec non vidit, et vixisse cum republica pariter et cum illa simul exstinctus esse videatur. Neque enim propinquum suum, maximi animi virum, P. Crassum, suapte interfectum manu neque collegae sui, pontificis maximi, sanguine simulacrum Vestae respersum vidit; cui maerori, qua mente ille in patriam fuit, etiam C. Carbonis, inimicissimi hominis, eodem illo die mors nefaria fuisset. 11. Non vidit eorum ipsorum, qui tum adolescentes Crasso se dicarant, horribiles miserosque casus. Ex quibus C. Cotta, quem ille florentem reliquerat, paucis diebus post mortem Crassi depulsus, per invidiam tribunatu, non multis ab eo tempore mensibus eiectus est e civitate. Sulpicius autem, qui in eadem invidiae flamma fuisset, quibuscum privatus coniunctissime vixerat, hos in tribunatu spoliare instituit omni dignitate; cui quidem ad summam gloriam eloquentiae florescenti ferro erepta vita est et poena temeritatis non sine magno reipublicae malo constituta. 12. Ego vero te, Crasse, quum vitae flore tum mortis opportunitate, divino consilio et ortum et exstinctum esse arbitror. Nam tibi aut pro virtute animi constantiaque tua civilis ferri subeunda fuit crudelitas aut, si qua te fortuna ab atrocitate mortis vindicasset, eadem esse te funerum patriae spectatorem coegisset; neque solum tibi improborum dominatus, sed etiam propter admixtam civium caedem bonorum victoria maerori fuisset. IV. 13. Mihi quidem, Quinte frater, et eorum casus, de quibus ante dixi, et ea, quae nosmetipsi ob amorem in rempublicam incredibilem et singularem pertulimus ac sensimus, cogitanti sententia saepe tua vera ac sapiens videri solet, qui propter tot, tantos tamque praecipites casus clarissimorum hominum atque optimorum virorum me

semper ab omni contentione ac dimicatione revocasti. 14. Sed quoniam haec iam neque in integro nobis esse possunt et summi labores nostri magna compensati gloria mitigantur; pergamus ad ea solatia, quae non modo sedatis molestiis iucunda, sed etiam haerentibus salutaria nobis esse possunt; sermonemque L. Crassi reliquum ac paene postremum memoriae prodamus, atque ei, etsi nequaquam parem illius ingenio, at pro nostro tamen studio meritam gratiam debitamque referamus. 15. Neque enim quisquam nostrum, quum libros Platonis mirabiliter scriptos legit, in quibus omnibus fere Socrates exprimitur, non, quamquam illa scripta sunt divinitus, tamen maius quiddam de illo, de quo scripta sunt, suspicatur. Quod item nos postulamus non a te quidem, qui nobis omnia summa tribuis, sed a ceteris, qui haec in manus sument, maius ut quiddam de L. Crasso, quam quantum a nobis exprimetur, suspicentur. 16. Nos enim, qui ipsi sermoni non interfuissemus et quibus C. Cotta tantummodo locos ac sententias huius disputationis tradidisset, quo in genere orationis utrumque oratorem cognoveramus, id ipsum sumus in eorum sermone adumbrare conati. Quod si quis erit, qui ductus opinione vulgi aut Antonium ieiuniorem aut Crassum pleniorem fuisse putet, quam quomodo a nobis uterque inductus est, is erit ex iis, qui aut illos non audierint aut iudicare non possint. Nam fuit uterque, ut exposui antea, quum studio atque ingenio et doctrina praestans omnibus, tum in suo genere perfectus, ut neque in Antonio deesset hic ornatus orationis neque in Crasso redundaret.

V. 17. Ut igitur ante meridiem discesserunt paullulumque requierunt, in primis hoc a se Cotta animadversum esse dicebat, omne illud tempus meridianum Crassum in acerrima atque attentissima cogitatione posuisse seseque, qui vultum eius, quum ei dicendum esset, obtutumque oculorum in cogitando probe nosset atque in maximis caussis saepe vidisset, tum dedita opera, quiescentibus aliis, in eam exedram venisse, in qua Crassus lectulo posito recubuisset, quumque eum in cogitatione defixum esse sensisset, statim recessisse atque in eo silentio duas horas fere esse consumptas. Deinde quum omnes, inclinato iam in pomeridianum tempus die, venissent ad Crassum, Quid est, Crasse, inquit Iulius, imusne sessum? etsi admonitum venimus te, non flagitatum. 18. Tum Crassus: An me tam impudentem esse existimatis, ut vobis hoc praesertim munus putem diutius posse debere? Quinam igitur, inquit ille, locus? an in media silva placet? est enim is maxime et opacus et frigidus. Sane, inquit Crassus; etenim est in eo loco sedes huic nostro non inopportuna sermoni. Quum placuisset idem ceteris, in silvam venitur et ibi magna cum audiendi exspectatione considitur.

19. Tum Crassus, Quum auctoritas atque amicitia vestra tum Antonii facilitas eripuit, inquit, mihi in optima mea caussa libertatem recusandi. Quamquam in partienda disputatione nostra, quum sibi de iis, quae dici ab oratore oporteret, sumeret, mihi autem relinqueret, ut explicarem, quemadmodum illa ornari oporteret, ea divisit, quae seiuncta esse non possunt. Nam quum omnis ex re atque verbis constet oratio, neque verba sedem habere possunt, si rem subtraxeris, neque res lumen, si verba semoveris. 20. Ac mihi quidem veteres illi maius quiddam animo complexi, multo plus etiam vidisse videntur, quam quantum nostrorum ingeniorum acies intueri potest: qui omnia haec, quae supra et subter, unum esse et una vi atque una consensione naturae constricta esse dixerunt. Nullum est enim genus rerum, quod aut avulsum a ceteris per seipsum constare aut, quo cetera si careant, vim suam atque aeternitatem conservare possint. VI. 21. Sed si haec maior esse ratio videtur, quam ut hominum possit sensu aut cogitatione comprehendi, est etiam illa Platonis vera et tibi, Catule, certe non inaudita vox, omnem doctrinam harum ingenuarum et humanarum artium uno quodam societatis vinculo contineri. Ubi enim perspecta vis est rationis eius, qua caussae rerum atque exitus cognoscuntur, mirus quidam omnium quasi consensus doctrinarum concentusque reperitur. 22. Sed si hoc quoque videtur esse altius, quam ut id nos humi strati suspicere possimus, illud certe tamen, quod amplexi sumus, quod profitemur, quod suscepimus, nosse et tenere debemus. Una est enim, quod et ego hesterna die dixi et aliquot locis antemeridiano sermone significavit Antonius, eloquentia, quascumque in oras disputationis regionesve delata est. 23. Nam sive de caeli natura loquitur sive de terrae sive de divina vi sive de humana sive ex inferiore loco sive ex aequo sive ex superiore, sive ut impellat homines sive ut doceat sive ut deterreat sive ut concitet sive ut reflectat sive ut incendat sive ut leniat, sive ad paucos sive ad multos sive inter alienos sive cum suis sive secum, rivis est deducta oratio, non fontibus; et, quocumque ingreditur, eodem est instructu ornatuque comitata. 24. Sed quoniam oppressi iam sumus opinionibus non modo vulgi, verum etiam hominum leviter eruditorum, qui, quae complecti tota nequeunt, haec facilius divulsa et quasi discerpta contrectant, et qui tamquam ab animo corpus, sic a sententiis verba seiungunt, quorum sine interitu fieri neutrum potest; non suscipiam oratione mea plus, quam mihi imponitur. Tantum significabo brevi neque verborum ornatum inveniri posse non partis expressisque sententiis neque esse ullam sententiam illustrem sine luce verborum. 25. Sed priusquam illa conor attingere, quibus orationem ornari atque illuminari putem, proponam breviter, quid sentiam de universo genere dicendi.

VII. Natura nulla est, ut mihi videtur, quae non habeat in suo genere res complures dissimiles inter se, quae tamen consimili laude dignentur. Nam et auribus multa percipimus, quae, etsi nos vocibus delectant, tamen ita sunt varia saepe, ut id, quod proximum audias, iucundissimum esse videatur; et oculis colliguntur paene innumerabiles voluptates, quae nos ita capiunt, ut unum sensum dissimili genere delectent; et reliquos sensus voluptates oblectant dispares, ut sit difficile iudicium excellentis suavitatis. 26. At hoc idem, quod est in naturis rerum, transferri potest etiam ad artes. Una fingendi ars est, in qua praestantes fuerunt Myro, Polycletus, Lysippus; qui omnes inter se dissimiles fuerunt, sed ita tamen, ut neminem sui velis esse dissimilem. Una est ars ratioque picturae, dissimillimique tamen inter se Zeuxis, Aglaophon, Apelles; neque eorum quisquam est, cui quidquam in arte sua deesse videatur. Et, si hoc in his quasi mutis artibus est mirandum et tamen verum, quanto mirabilius in oratione atque in lingua? quae, quum in iisdem sententiis verbisque versetur, summas habet dissimilitudines; non sic ut alii vituperandi sint, sed ut ii, quos constet esse laudandos, in dispari tamen genere laudentur. 27. Atque id pri-

nium in poetis cerni licet, quibus est proxima cognatio cum oratoribus: quam sunt inter sese Ennius, Pacuvius Acciusque dissimiles, quam apud Graecos Aeschylus, Sophocles, Euripides, quamquam omnibus par paene laus in dissimili scribendi genere tribuatur. 28. Aspicite nunc eos homines atque intuemini, quorum de facultate quaerimus, quid intersit inter oratorum studia atque naturas. Suavitatem Isocrates, subtilitatem Lysias, acumen Hyperides, sonitum Aeschines, vim Demosthenes habuit. Quis eorum non egregius? tamen quis cuiusquam nisi sui similis? Gravitatem Africanus, lenitatem Laelius, asperitatem Galba, profluens quiddam habuit Carbo et canorum. Quis horum non princeps temporibus illis fuit? et suo tamen quisque in genere princeps. VIII. 29. Sed quid ego vetera conquiram, quum mihi liceat uti praesentibus exemplis atque vivis? Quid iucundius auribus nostris umquam accidit huius oratione Catuli? quae est pura sic, ut Latine loqui paene solus videatur, sic autem gravis, ut in singulari dignitate omnis tamen adsit humanitas ac lepos. Quid multa? istum audiens equidem sic iudicare soleo, quidquid aut addideris aut mutaveris aut detraxeris, vitiosius et deterius futurum. 30. Quid? noster hic Caesar nonne novam quamdam rationem attulit orationis, et dicendi genus induxit prope singulare? Quis umquam res praeter hunc tragicas paene comice, tristes remisse, severas hilare, forenses scenica prope venustate tractavit atque ita, ut neque iocus magnitudine rerum excluderetur nec gravitas facetiis minueretur? 31. Ecce praesentes duo prope aequales Sulpicius et Cotta. Quid tam inter se dissimile? quid tam in suo genere praestans? Limatus alter et subtilis, rem explicans propriis aptisque verbis: haeret in caussa semper et, quid iudici probandum sit, quum acutissime vidit, omissis ceteris argumentis, in eo mentem orationemque defigit. Sulpicius autem fortissimo quodam animi impetu, plenissima ac maxima voce, summa contentione corporis et dignitate motus, verborum quoque ea gravitate et copia est, ut unus ad dicendum instructissimus a natura esse videatur. IX. 32. Ad nosmetipsos iam revertor, quoniam sic fuimus semper comparati, ut hominum sermonibus quasi in aliquod contentionis iudicium vocaremur: quid tam dissimile, quam ego in dicendo et Antonius? quum ille is sit orator, ut nihil eo possit esse praestantius; ego autem, quamquam memet mei poenitet, cum hoc maxime tamen in comparatione coniungar. Videtisne, genus hoc quod sit Antonii? forte, vehemens, commotum in agendo, praemunitum et ex omni parte caussae septum, acre, acutum, enucleatum, in una quaque re commorans, honeste cedens, acriter insequens, terrens, supplicans, summa orationis varietate, nulla nostrarum aurium satietate. 33. Nos autem, quicumque in dicendo sumus, quoniam esse aliquo in numero vobis videmur, certe tamen ab huius multum genere distamus; quod quale sit, non est meum dicere, propterea quod minime sibi quisque notus est et difficillime de se quisque sentit; sed tamen dissimilitudo intelligi potest et ex motus mei mediocritate et ex eo, quod, quibus vestigiis primum institi, in iis fere soleo perorare, et quod aliquanto me maior in verbis [quam in sententiis] eligendis labor et cura torquet, verentem, ne, si paullo obsoletior fuerit oratio, non digna exspectatione et silentio fuisse videatur. 34. Quod si in nobis, qui adsumus, tantae dissimilitudines, tam certae res cuiusque propriae et in ea varietate fere melius a deteriore facultate magis quam genere distinguitur, atque omne laudatur, quod in suo genere perfectum est: quid censetis, si omnes, qui ubique sunt aut fuerunt oratores, amplecti voluerimus? nonne fore, ut, quot oratores, totidem paene reperiantur genera dicendi? Ex qua mea disputatione forsitan occurrat illud, si paene innumerabiles sint quasi formae figuraeque dicendi, specie dispares, genere laudabiles, non posse ea, quae inter se discrepant, iisdem praeceptis atque in una institutione formari. 35. Quod non est ita, diligentissimeque hoc est eis, qui instituunt aliquos atque erudiunt, videndum, quo sua quemque natura maxime ferre videatur. Etenim videmus, ex eodem quasi ludo summorum in suo cuiusque genere artificum et magistrorum exisse discipulos, dissimiles inter se, attamen laudandos, quum ad cuiusque naturam institutio doctoris accommodaretur. 36. Cuius est vel maxime insigne illud exemplum, ut ceteras artes omittamus, quod dicebat Isocrates, doctor singularis, se calcaribus in Ephoro, contra autem in Theopompo frenis uti solere: alterum enim exsultantem verborum audacia reprimebat, alterum cunctantem et quasi verecundantem incitabat. Neque eos similes effecit inter se, sed tantum alteri affinxit, de altero limavit, ut id conformaret in utroque, quod utriusque natura pateretur. X. 37. Haec eo mihi praedicenda fuerunt, ut, si non omnia, quae praeponerentur a me, ad omnium vestrum studium et ad genus id, quod quisque vestrum in dicendo probaret, adhaerescerent, id a me genus exprimi sentiretis, quod maxime mihi ipsi probaretur.

Ergo haec et agenda sunt ab oratore, quae explicavit Antonius, et dicenda quodam modo. Quinam igitur dicendi est modus melior, (nam de actione post videro,) quam ut Latine, ut plane, ut ornate, ut ad id, quodcumque agetur, apte congruenterque dicamus? 38. Atque eorum quidem, quae duo prima dixi, rationem non arbitror exspectari a me puri dilucidique sermonis. Neque enim conamur docere eum dicere, qui loqui nesciat; nec sperare, qui Latine non possit, hunc ornate esse dicturum; neque vero, qui non dicat, quod intelligamus, hunc posse, quod admiremur, dicere. Linquamus igitur haec, quae cognitionem habent facilem, usum necessarium; nam alterum traditur litteris doctrinaque puerili; alterum adhibetur ob eam caussam, ut intelligatur, quid quisque dicat; quod videmus ita esse necessarium, ut tamen eo minus nihil esse possit. 39. Sed omnis loquendi elegantia, quamquam expolitur scientia litterarum, tamen augetur legendis oratoribus et poetis. Sunt enim illi veteres, qui ornare nondum poterant ea, quae dicebant, omnes prope praeclare locuti; quorum sermone assuefacti qui erunt, ne cupientes quidem poterunt loqui nisi Latine. Neque tamen erit utendum verbis iis, quibus iam consuetudo nostra non utitur, nisi quando ornandi caussa parce, quod ostendam; sed usitatis ita poterit uti, lectissimis ut utatur, is, qui in veteribus erit scriptis studiose et multum volutatus. XI. 40. Atque, ut Latine loquamur, non solum videndum est, ut et verba efferamus ea, quae nemo iure reprehendat; et ea sic et casibus et temporibus et genere et numero conseramus*, ut ne quid perturbatum ac discrepans aut praeposterum sit; sed etiam lingua et spiritus et vocis sonus est ipse moderandus. 41. Nolo exprimi litteras putidius, nolo obscurari negligentius; nolo verba exiliter ex-

animata exire, nolo inflata et quasi anhelata gravius. Nam de voce nondum ea dico, quae sunt actionis, sed hoc, quod mihi cum sermone quasi coniunctum videtur. Sunt enim certa vitia, quae nemo est quin effugere cupiat: mollis vox, ut muliebris, aut quasi extra modum absona atque absurda. Est autem vitium, quod nonnulli de industria consectantur. 42. Rustica vox et agrestis quosdam delectat, quo magis antiquitatem, si ita sonet, eorum sermo retinere videatur; ut tuus, Catule, sodalis, L. Cotta, gaudere mihi videtur gravitate linguae sonoque vocis agresti et illud, quod loquitur, priscum visum iri putat, si plane fuerit rusticanum. Me autem tuus sonus et suavitas ista delectat: omitto verborum, quamquam est caput; verum id affert ratio, docent litterae, confirmat consuetudo et legendi et loquendi: sed hanc dico suavitatem, quae exit ex ore: quae quidem, ut apud Graecos Atticorum, sic in Latino sermone huius est urbis maxime propria. 43. Athenis iam diu doctrina ipsorum Atheniensium interiit; domicilium tantum in illa urbe remanet studiorum, quibus vacant cives, peregrini fruuntur, capti quodammodo nomine urbis et auctoritate: tamen eruditissimos homines Asiaticos quivis Atheniensis indoctus non verbis, sed sono vocis, nec tam bene, quam suaviter loquendo facile superabit. Nostri minus student litteris, quam Latini. Tamen ex istis, quos nostis, urbanis, in quibus minimum est litterarum, nemo est, quin litteratissimum togatorum omnium, Q. Valerium Soranum, lenitate vocis atque ipso oris pressu et sono facile vincat. XII. 44. Quare quum sit quaedam certa vox Romani generis urbisque propria, in qua nihil offendi, nihil displicere, nihil animadverti possit, nihil sonare aut olere peregrinum, hanc sequamur neque solum rusticam asperitatem, sed etiam peregrinam insolentiam fugere discamus. 45. Equidem quum audio socrum meam Laeliam: (facilius enim mulieres incorruptam antiquitatem conservant, quod multorum sermonis expertes ea tenent semper, quae prima didicerunt;) sed eam sic audio, ut Plautum mihi aut Naevium videar audire. Sono ipso vocis ita recto et simplici est, ut nihil ostentationis aut imitationis afferre videatur; ex quo sic locutum esse eius patrem iudico, sic maiores; non aspere, ut ille, quem dixi, non vaste, non rustice, non hiulce, sed presse et aequabiliter et leniter. 46. Quare Cotta noster, cuius tu illa lata, Sulpici, nonnumquam imitaris, ut Iota litteram tollas, et E plenissimum dicas, non mihi oratores antiquos, sed messores videtur imitari. Hic quum arrisisset ipse Sulpicius, Sic agam vobiscum, inquit Crassus, ut, quoniam me loqui voluistis, aliquid de vestris vitiis audiatis. Utinam quidem! inquit ille: id enim ipsum volumus, idque si feceris, multa, ut arbitror, hic hodie vitia ponemus. 47. At enim non sine meo periculo, Crassus inquit, possum, Sulpici, te reprehendere, quoniam Antonius mihi te simillimum dixit sibi videri. Tu vero, inquit ille, quoniam monuit idem, ut ea, quae in quoque maxima essent, imitaremur; ex quo vereor, ne nihil sim tui nisi supplosionem pedis imitatus et pauca quaedam verba et aliquem, si forte, motum. Ergo ista, inquit Crassus, quae habes a me, non reprehendo, ne meipsum — irrideam; sunt autem mea multo et plura et maiora, quam dicis. — Quae autem sunt aut tua plane aut imitatione ex aliquo expressa, de iis te, si qui me forte locus admonuerit, commonebo. XIII. 48 Praetereamus igitur praecepta Latine loquendi, quae puerilis doctrina tradit et subtilior cognitio ac ratio litterarum alit aut consuetudo sermonis quotidiani ac domestici libri confirmant et lectio veterum oratorum et poetarum. Neque vero in illo altero diutius commoremur, ut disputemus, quibus rebus assequi possimus, ut ea, quae dicamus, intelligantur. 49. Latine scilicet dicendo, verbis usitatis ac proprie demonstrantibus ea, quae significari ac declarari volemus, sine ambiguo verbo aut sermone, non nimis longa continuatione verborum, non valde productis iis, quae similitudinis caussa ex aliis rebus transferuntur, non discerptis sententiis, non praeposteris temporibus, non confusis personis, non conturbato ordine. Quid multa? tam facilis est tota res, ut mihi permirum saepe videatur, quum difficilius intelligatur, quid patronus velit dicere, quam si ipse ille, qui patronum adhibet, de re sua diceret. 50. Isti enim, qui ad nos caussas deferunt, ita nos plerumque ipsi docent, ut non desideres planius dici. Easdem res autem simulac Fufius aut vester aequalis Pomponius agere coepit, non aeque, quid dicant, nisi admodum attendi, intelligo; ita confusa est oratio, ita perturbata, nihil ut sit primum, nihil ut secundum, tantaque insolentia ac turba verborum, ut oratio, quae lumen adhibere rebus debet, ea obscuritatem et tenebras afferat atque ut quodammodo ipsi sibi in dicendo obstrepere videantur. 51. Verum, si placet, quoniam haec satis spero, vobis quidem certe maioribus, molesta et putida videri, ad reliqua aliquanto odiosiora pergamus. XIV. Atqui vides, inquit Antonius, quam alias res agamus, quam te inviti audiamus, qui adduci possimus, (de me enim coniicio,) relictis ut rebus omnibus te sectemur, te audiamus; ita de horridis rebus nitida, de ieiunis plena, de pervulgatis nova quaedam est oratio tua.

52. Faciles enim, inquit, Antoni, partes eae fuerunt duae, quas modo percurri vel potius paene praeterii, Latine loquendi planeque dicendi; reliquae sunt magnae, implicatae, variae, graves, quibus omnis admiratio ingenii, omnis laus eloquentiae continetur. Nemo enim umquam est oratorem, quod Latine loqueretur, admiratus. Si est aliter, irrident; neque eum oratorem tantummodo, sed hominem non putant. Nemo extulit eum verbis, qui ita dixisset, ut, qui adessent, intelligerent quid diceret, sed contempsit eum, qui minus id facere potuisset. 53. In quo igitur homines exhorrescunt? quem stupefacti dicentem intuentur? in quo exclamant? quem deum, ut ita dicam, inter homines putant? Qui distincte, qui explicate, qui abundanter, qui illuminate et rebus et verbis dicunt et in ipsa oratione quasi quemdam numerum versumque conficiunt: id est, quod dico, ornate. Qui idem ita moderantur, ut rerum, ut personarum dignitates ferunt, ii sunt in eo genere laudandi laudis, quod ego aptum et congruens nomino. 54. Qui ita dicerent, eos negavit adhuc se vidisse Antonius et iis hoc nomen dixit eloquentiae solis esse tribuendum. Quare istos omnes, me auctore, deridete atque contemnite, qui se horum, qui nunc ita appellantur, rhetorum praeceptis omnem oratorum vim complexos esse arbitrantur, neque adhuc, quam personam teneant aut quid profiteantur, intelligere potuerunt. Verum enim oratori, quae sunt in hominum vita, quandoquidem in ea versatur orator atque ea est ei subiecta materies, omnia quaesita, audita, lecta, disputata, tractata, agitata esse debent. 55. Est enim

eloquentia una quaedam de summis virtutibus (quamquam sunt omnes virtutes aequales et pares, sed tamen est species alia magis alia formosa et illustris, sicut haec vis, quae scientiam complexa rerum sensa mentis et consilia sic verbis explicat, ut eos, qui audiant, quocumque incubuerit, possit impellere; quae quo maior est vis, hoc est magis probitate iungenda summaque prudentia:) quarum virtutum expertibus si dicendi copiam tradiderimus, non eos quidem oratores effecerimus, sed furentibus quaedam arma dederimus. XV. 56. Hanc, inquam, cogitandi pronuntiandique rationem vimque dicendi veteres Graeci sapientiam nominabant. Hinc illi Lycurgi, hinc Pittaci, hinc Solones atque ab hac similitudine Coruncanii nostri, Fabricii, Catones, Scipiones fuerunt, non tam fortasse docti, sed impetu mentis simili et voluntate. Eadem autem alii prudentia, sed consilio ad vitae studia dispari quietem atque otium secuti, ut Pythagoras, Democritus, Anaxagoras, a regendis civitatibus totos se ad cognitionem rerum transtulerunt; quae vita propter tranquillitatem et propter ipsius scientiae suavitatem, qua nihil est hominibus iucundius, plures, quam utile fuit rebus publicis, delectavit. 57. Itaque, ut ei studio se excellentissimis ingeniis homines dediderunt, ex ea summa facultate vacui ac liberi temporis multo plura, quam erat necesse, doctissimi homines otio nimio et ingeniis uberrimis affluentes curanda sibi esse ac quaerenda et investiganda duxerunt. Nam vetus quidem illa doctrina eadem videtur et recte faciendi et bene dicendi magistra; neque disiuncti doctores, sed iidem erant vivendi praeceptores atque dicendi, ut ille apud Homerum Phoenix, qui se a Peleo patre Achilli iuveni comitem esse datum dicit ad bellum, ut illum efficeret *oratorem verborum actoremque rerum.* 58. Sed ut homines labore assiduo et quotidiano assueti, quum tempestatis caussa opere prohibentur, ad pilam se aut ad talos aut ad tesseras conferunt, aut etiam novum sibi ipsi aliquem excogitant in otio ludum, sic illi a negotiis publicis, tamquam ab opere aut temporibus exclusi aut voluntate sua feriati totos se alii ad poetas, alii ad geometras, alii ad musicos contulerunt, alii etiam, ut dialectici, novum sibi ipsi studium ludumque pepererunt atque in iis artibus, quae repertae sunt, ut puerorum mentes ad humanitatem fingerentur atque virtutem, omne tempus atque aetates suas consumpserunt. XVI. 59. Sed quod erant quidam, iique multi, qui aut in republica propter ancipitem, quae non potest esse seiuncta, faciendi dicendique sapientiam florerent, ut Themistocles, ut Pericles, ut Theramenes, aut qui minus ipsi in republica versarentur, sed huius tamen eiusdem sapientiae doctores essent, ut Gorgias, Thrasymachus, Isocrates: inventi sunt, qui, quum ipsi doctrina et ingeniis abundarent, a re autem civili et a negotiis animi quodam iudicio abhorrerent, hanc dicendi exercitationem exagitarent atque contemnerent: quorum princeps Socrates, is, qui omnium eruditorum testimonio totiusque iudicio Graeciae quum prudentia et acumine et venustate et subtilitate, tum vero eloquentia, varietate, copia, quam se cumque in partem dedisset, omnium fuit facile princeps. 60. Is iis, qui haec, quae nos nunc quaerimus, tractarent, agerent, docerent, quum nomine appellarentur uno, quod omnis rerum optimarum cognitio atque in iis exercitatio philosophia nominaretur, hoc commune nomen eripuit sapienterque sentiendi et ornate dicendi scientiam, re cohaerentes, disputationibus suis separavit; cuius ingenium variosque sermones immortalitati scriptis suis Plato tradidit, quum ipse litteram Socrates nullam reliquisset. 61. Hinc discidium illud exstitit quasi linguae atque cordis, absurdum sane et inutile et reprehendendum, ut alii nos sapere, alii dicere docerent. Nam, quum essent plures orti fere a Socrate, quod ex illius variis et diversis et in omnem partem diffusis disputationibus alius aliud apprehenderat, proseminatae sunt quasi familiae dissentientes inter se et multum disiunctae et dispares, quum tamen omnes se philosophi Socraticos et dici vellent et esse arbitrarentur. XVII. 62. Ac primo ab ipso Platone Aristoteles et Xenocrates; quorum alter Peripateticorum, alter Academiae nomen obtinuit, deinde ab Antisthene, qui patientiam et duritiam in Socratico sermone maxime adamarat, Cynici primum, deinde Stoici, tum ab Aristippo, quem illae magis voluptariae disputationes delectarant, Cyrenaica philosophia manavit, quam ille et eius posteri simpliciter defenderunt, ii, qui nunc voluptate omnia metiuntur, dum verecundius id agunt, nec dignitati satisfaciunt, quam non aspernantur, nec voluptatem tuentur, quam amplexari volunt. Fuerunt etiam alia genera philosophorum, qui se omnes fere Socraticos esse dicebant, Eretricorum, Herilliorum, Megaricorum, Pyrrhoneorum; sed ea horum vi et disputationibus sunt iamdiu fracta et exstincta. 63. Ex illis autem, quae remanent, ea philosophia, quae suscepit patrocinium voluptatis, etsi cui vera videatur, procul abest tamen ab eo viro, quem quaerimus et quem auctorem publici consilii et regendae civitatis ducem et sententiae atque eloquentiae principem in senatu, in populo, in caussis publicis esse volumus. Nec ulla tamen ei philosophiae fiet iniuria a nobis. Non enim repelletur inde, quo aggredi cupiet; sed in hortulis quiescet suis, ubi vult, ubi etiam recubans molliter et delicate nos avocat a rostris, a iudiciis, a curia, fortasse sapienter, hac praesertim republica. 64. Verum ego non quaero nunc, quae sit philosophia verissima, sed quae oratori coniuncta maxime. Quare istos sine ulla contumelia dimittamus: sunt enim et boni viri et, quoniam sibi ita videntur, beati; tantumque eos admoneamus, ut illud, etiam si est verissimum, tacitum tamen tamquam mysterium teneant, quod negant versari in republica esse sapientis. Nam si hoc nobis atque optimo cuique persuaserint, non poterunt ipsi esse, id quod maxime cupiunt, otiosi. XVIII. 65. Stoicos autem, quos minime improbo, dimitto tamen nec eos iratos vereor, quoniam omnino irasci nesciunt; atque hanc iis habeo gratiam, quod soli ex omnibus eloquentiam virtutem ac sapientiam esse dixerunt. Sed utrumque est in his, quod ab hoc, quem instruimus, oratore valde abhorreat; vel, quod omnes, qui sapientes non sint, servos, latrones, hostes, insanos esse dicunt, neque tamen quemquam esse sapientem. Valde autem est absurdum, ei concionem aut senatum aut ullum coetum hominum committere, cui nemo illorum, qui adsint, sanus, nemo civis, nemo liber esse videatur. 66. Accedit quod orationis etiam genus habent fortasse subtile et certe acutum; sed, ut in oratore, exile, inusitatum, abhorrens ab auribus vulgi, obscurum, inane, ieiunum, attamen eiusmodi, quo uti ad vulgus nullo modo possit. Alia enim et bona et mala videntur Stoicis, et ceteris civibus vel potius gentibus; alia vis honoris, ignominiae, praemii, supplicii; vere an secus, nihil ad hoc tem-

pus; sed ea si sequamur, nullam umquam rem dicendo expedire possimus. 67. Reliqui sunt Peripatetici et Academici; quamquam Academicorum nomen est unum, sententiae duae. Nam Speusippus, Platonis sororis filius, et Xenocrates, qui Platonem audierat et, qui Xenocratem, Polemo, et Crantor nihil ab Aristotele, qui una audierat Platonem, magno opere dissensit; copia fortasse et varietate dicendi pares non fuerunt. Arcesilas primum, qui Polemonem audierat, ex variis Platonis libris sermonibusque Socraticis hoc maxime arripuit, nihil esse certi, quod aut sensibus aut animo percipi possit; quem ferunt eximio quodam usum lepore dicendi aspernatum esse omne animi sensusque iudicium primumque instituisse, (quamquam id fuit Socraticum maxime,) non, quid ipse sentiret, ostendere; sed contra id, quod quisque se sentire dixisset, disputare. 68. Hinc haec recentior Academia emanavit, in qua exstitit divina quadam celeritate ingenii dicendique copia Carneades; cuius ego etsi multos auditores cognovi Athenis, tamen auctores certissimos laudare possum et socerum meum Scaevolam, qui eum Romae audivit adolescens, et Q. Metellum L. F. familiarem meum, clarissimum virum, qui illum a se adolescente Athenis iam affectum senectute multos dies auditum esse dicebat. XIX. 69. Haec autem, ut ex Apennino fluminum, sic ex communi sapientium iugo sunt doctrinarum facta divortia, ut philosophi, tamquam in superum mare Ionium defluerent, Graecum quoddam et portuosum; oratores autem in inferum hoc Tuscum et barbarum, scopulosum atque infestum, laberentur, in quo etiam ipse Ulixes errasset. 70. Quare, si hac eloquentia atque hoc oratore contenti sumus, qui sciat, aut negare oportere, quod arguare, aut, si id non possis, tum ostendere, quod is fecerit, qui insimuletur, aut recte factum aut alterius culpa aut iniuria aut ex lege aut non contra legem aut imprudentia aut necessario aut non eo nomine usurpandum, quo arguatur, aut non ita agi, ut debuerit ac licuerit; et, si satis esse putatis ea, quae isti scriptores artis docent, discere, quae multo tamen ornatius, quam ab illis dicuntur, et uberius explicavit Antonius; sed, si his contenti estis atque iis etiam, quae dici voluistis a me, ex ingenti quodam oratorem immensoque campo in exiguum sane gyrum compellitis. 71. Sin veterem illum Periclem aut hunc etiam, qui familiarior nobis propter scriptorum multitudinem est, Demosthenem sequi vultis, et si illam praeclaram et eximiam speciem oratoris perfecti et pulchritudinem adamastis, aut vobis haec Carneadia aut illa Aristotelia vis comprehendenda est. 72. Namque, ut ante dixi, veteres illi usque ad Socratem omnem omnium rerum, quae ad mores hominum, quae ad vitam, quae ad virtutem, quae ad rempublicam pertinebant, cognitionem et scientiam cum dicendi ratione iungebant; postea dissociati (ut exposui) a Socrate diserti a doctis, et deinceps a Socraticis item omnibus, philosophi eloquentiam despexerunt, oratores sapientiam; neque quidquam ex alterius parte tetigerunt, nisi quod illi ab his, aut ab illis hi mutuarentur; ex quo promiscue haurirent, si manere in pristina communione voluissent. 73. Sed, ut pontifices veteres propter sacrificiorum multitudinem tres viros epulones esse voluerunt, quum essent ipsi a Numa, ut etiam illud ludorum epulare sacrificium facerent, instituti; sic Socratici a se caussarum actores et a communi philosophiae nomine separaverunt, quum veteres dicendi et intelligendi mirificam societatem esse voluissent.

XX. 74. Quae quum ita sint, paullulum equidem de me deprecabor et petam a vobis, ut ea, quae dicam, non de memetipso, sed de oratore dicere putetis. Ego enim sum is, qui, quum summo studio patris in pueritia doctus essem et in forum ingenii tantum, quantum [ipse] sentio, non tantum, quantum ipse forsitan vobis videar, detulissem, non possim dicere, me haec, quae nunc complector, perinde, ut dicam discenda esse, didicisse; quippe qui omnium maturrime ad publicas caussas accesserim annosque natus unum et viginti nobilissimum hominem et eloquentissimum in iudicium vocarim; cui disciplina fuerit forum, magister usus et leges et instituta populi Romani mosque maiorum. 75. Paullum sitiens istarum artium, de quibus loquor, gustavi, quaestor in Asia quum essem, aequalem fere meum ex Academia rhetorem nactus, Metrodorum illum, de cuius memoria commemoravit Antonius; et inde decedens Athenis, ubi ego diutius essem moratus, nisi Atheniensibus, quod mysteria non referrent, ad quae biduo serius veneram, succensuissem. Quare hoc, quod complector tantam scientiam vimque doctrinae, non modo non pro me, sed contra me est potius, (non enim, quid ego, sed quid orator possit, disputo:) atque hos omnes, qui artes rhetoricas exponunt, perridiculos. Scribunt enim de litium genere et de principiis et de narrationibus. 76. Illa vis autem eloquentiae tanta est, ut omnium rerum, virtutum, officiorum omnisque naturae, quae mores hominum, quae animos, quae vitam continet, originem, vim mutationesque teneat, eadem mores, leges, iura describat, rempublicam regat, omniaque, ad quamcumque rem pertineant, ornate copioseque dicat. 77. In quo genere nos quidem versamur tantum, quantum possumus, quantum ingenio, quantum mediocri doctrina, quantum usu valemus; neque tamen istis, qui in una philosophia quasi tabernaculum vitae suae collocarunt, multum sane in disputatione concedimus. XXI. 78. Quid enim meus familiaris C. Velleius afferre potest, quamobrem voluptas sit summum bonum, quod ego non copiosius possim vel tutari, si velim, vel refellere ex illis locis, quos exposuit Antonius, hac dicendi exercitatione, in qua Velleius est rudis, unus quisque nostrum versatus? Quid est, quod aut Sex. Pompeius aut duo Balbi aut meus amicus, qui cum Panaetio vixit, M. Vigellius, de virtute hominum, Stoici, possint dicere, qua in disputatione ego his debeam aut vestrum quisquam concedere? 79. Non est enim philosophia similis artium reliquarum. Nam quid faciet in geometria, qui non didicerit? quid in musicis? Aut taceat oportebit aut ne sanus quidem iudicetur. Haec vero, quae sunt in philosophia, ingeniis eruuntur, ad id, quod in quoque veri simile est, eliciendum acutis atque acribus, eaque exercitata oratione poliuntur. Hic noster vulgaris orator, si minus erit doctus, attamen in dicendo exercitatus, hac ipsa exercitatione communi istos quidem [nostros] verberabit neque se ab iis contemni ac despici sinet. 80. Sin aliquis exstiterit aliquando, qui Aristotelio more de omnibus rebus in utramque sententiam possit dicere et in omni caussa duas contrarias orationes, praeceptis illius cognitis, explicare aut hoc Arcesilae modo et Carneadis contra omne, quod propositum sit, disserat; quique ad eam rationem adiungat hunc [rhetoricum] usum [moremque] exer-

citationemque dicendi, is erit verus, is perfectus, is solus orator. Nam neque ille forensis aliter nisi satis vehemens et gravis nec sine varietate doctrinae satis politus et sapiens esse orator potest. 81. Quare Coracem istum vestrum patiamur nos quidem pullos suos excludere in nido, qui evolent clamatores odiosi ac molesti, Pamphilumque nescio quem sinamus in infulis tantam rem tamquam pueriles delicias aliquas depingere: nosque ipsi hac tam exigua disputatione hesterni et hodierni diei totum oratoris munus explicemus, dummodo illa res tanta sit, ut omnibus philosophorum libris, quos nemo oratorum istorum umquam attigit, comprehensa esse videatur.

XXII. 82. Tum Catulus, Haudquaquam hercle, inquit, Crasse, mirandum est, esse in te tantam dicendi vel vim vel suavitatem vel copiam; quem quidem antea natura rebar ita dicere, ut mihi non solum orator summus, sed etiam sapientissimus homo viderere: nunc intelligo, illa te semper etiam potiora duxisse, quae ad sapientiam spectarent, atque ex his hanc sapientiae copiam fluxisse. Sed tamen, quum omnes gradus aetatis recordor tuae, quumque vitam tuam ac studia considero, neque quo tempore ista didiceris video, nec magno opere te istis studiis, hominibus, libris intelligo deditum. Neque tamen possum statuere, utrum magis mirer, te illa, quae mihi persuades maxima esse adiumenta, potuisse in tantis tuis occupationibus perdiscere; an, si non potueris, posse isto modo dicere. 83. Hic Crassus, Hoc tibi, inquit, Catule, primum persuadeas velim, me non multo secus facere, quum de oratore disputem, ac facerem, si esset mihi de histrione dicendum. Negarem enim, posse eum satisfacere in gestu, nisi palaestram, nisi saltare didicisset; neque, ea quum dicerem, me esse histrionem necesse esset, sed fortasse non stultum alieni artificii existimatorem. 84. Similiter nunc de oratore vestro impulsu loquor, summo scilicet. Semper enim, quacumque de arte aut facultate quaeritur, de absoluta et perfecta quaeri solet. Quare si iam me vultis esse oratorem, si etiam sat bonum, si bonum denique, non repugnabo. Quid enim nunc sim ineptus? ita me existimari scio. Quod si ita est, summus tamen certe non sum. Neque enim apud homines res est ulla difficilior, neque maior, neque quae plura adiumenta doctrinae desideret. 85. Attamen quoniam de oratore nobis disputandum est, de summo oratore dicam necesse est. Vis enim et natura rei, nisi perfecta ante oculos ponitur, qualis et quanta sit, intelligi non potest. Me autem, Catule, fateor neque hodie in istis libris et cum istis hominibus vivere, nec vero, id quod tu recte commeministi, ullum umquam habuisse sepositum tempus ad discendum, ac tantum tribuisse doctrinae temporis, quantum mihi puerilis aetas, forenses feriae concesserint. XXIII. 86. Ac, si quaeris, Catule, de doctrina ista quid ego sentiam, non tantum ingenioso homini et ei, qui forum, qui curiam, qui caussas, qui rempublicam spectet, opus esse arbitror temporis, quantum sibi ii sumpserunt, quos discentes vita defecit. Omnes enim artes aliter ab iis tractantur, qui eas ad usum transferunt; aliter ab iis, qui ipsarum artium tractatu delectati, nihil in vita sunt aliud acturi. Magister hic Samnitium summa iam senectute est, et quotidie commentatur. Nihil enim curat aliud. At Q. Velocius puer addidicerat. Sed quod erat aptus ad illud totumque cognorat, fuit, ut est apud Lucilium,

— — *quamvis bonus ipse*
Samnis in ludo ac rudibus cuivis satis asper:

sed plus operae foro tribuebat amicisque et rei familiari. Valerius quotidie cantabat; erat enim scenicus: quid faceret aliud? 87. At Numerius Furius, noster familiaris, quum est commodum, cantat. Est enim paterfamilias, est eques Romanus: puer didicit, quod discendum fuit. Eadem ratio est harum artium maximarum. Dies et noctes virum summa virtute et prudentia videbamus, philosopho quum operam daret, Q. Tuberonem. At eius avunculum vix intelligeres id agere, quum ageret tamen, Africanum. Ista discuntur facile, si et tantum sumas, quantum opus sit, et habeas, qui docere fideliter possit, et scias etiam ipse discere. 88. Sed si tota vita nihil velis aliud agere, ipsa tractatio et quaestio quotidie ex se gignat aliquid, quod cum desidiosa delectatione vestiges. Ita fit, ut agitatio rerum sit infinita, cognitio facilis, si usus doctrinam confirmet, mediocris opera tribuatur, memoria studiumque permaneat. Libet autem semper discere; ut si velim ego talis optime ludere aut pilae studio tenear, etiam fortasse, si assequi non possim: at alii, quia praeclare faciunt, vehementius, quam caussa postulat, delectantur, ut Titius pila, Brulla talis. 89. Quare nihil est, quod quisquam magnitudinem artium ex eo, quod senes discunt, pertimescat. Namque aut senes ad eas accesserunt aut usque ad senectutem in studiis detinentur aut sunt tardissimi. Res quidem se mea sententia sic habet, ut, nisi quod quisque cito potuerit, numquam omnino possit perdiscere. XXIV. 90. Iam iam, inquit Catulus, intelligo, Crasse, quid dicas; et hercule assentior. Satis video tibi, homini ad perdiscendum acerrimo, ad ea cognoscenda, quae dicis, fuisse temporis. Pergisne, inquit Crassus, me, quae dicam, de me, non de re putare dicere? Sed iam, si placet, ad instituta redeamus. Mihi vero, Catulus inquit, placet.

91. Tum Crassus, Quorsum igitur haec spectat, inquit, tam longa et tam alte repetita oratio? Hae duae partes, quae mihi supersunt, illustrandae orationis ac totius eloquentiae cumulandae, quarum altera dici postulat ornate, altera apte, hanc habent vim, ut sit quam maxime iucunda, quam maxime in sensus eorum, qui audiunt, influat et quam plurimis sit rebus instructa. 92. Instrumentum autem hoc forense, litigiosum, acre, tractum ex vulgi opinionibus, exiguum saneque mendicum est. Illud rursus ipsum, quod tradunt isti, qui profitentur se dicendi magistros, non multum est maius, quam illud vulgare ac forense. Apparatu nobis opus est et rebus exquisitis undique collectis, arcessitis, comportatis, ut tibi, Caesar, faciendum est ad annum; ut ego in aedilitate laboravi, quod quotidianis et vernaculis rebus satisfacere me posse huic populo non putabam. 93. Verborum eligendorum et collocandorum et concludendorum facilis est vel ratio vel sine ratione ipsa exercitatio. Rerum est silva magna, quam quum Graeci iam non tenerent, ob eamque caussam iuventus nostra dedisceret paene discendo, etiam Latini, si diis placet, hoc biennio magistri dicendi exstiterunt; quos ego censor edicto meo sustuleram, non quo, ut nescio quos dicere aiebant, acui ingenia adolescentium nollem, sed contra ingenia obtundi nolui, corroborari impudentiam. 94. Nam apud Graecos, cuicuimodi essent, videbam tamen esse praeter hanc exercitationem linguae doctrinam aliquam et humanitatem dignam scientia; hos vero novos magistros nihil intelligebam

posse docere, nisi ut auderent; quod etiam cum bonis rebus coniunctum, per se ipsum est magno opere fugiendum. Hoc quum unum traderetur, et quum impudentiae ludus esset, putavi esse censoris, ne longius id serperet, providere. 95. Quamquam non haec ita statuo atque decerno, ut desperem, Latine ea, de quibus disputavimus, tradi ac perpoliri; patitur enim et lingua nostra et natura rerum veterem illam excellentemque prudentiam Graecorum ad nostrum usum moremque transferri; sed hominibus opus est eruditis, qui adhuc in hoc quidem genere nostri nulli fuerunt; sin quando exstiterint, etiam Graecis erunt anteponendi.

XXV. 96. Ornatur igitur oratio genere primum et quasi colore quodam et succo suo. Nam ut gravis, ut suavis, ut erudita sit, ut liberalis, ut admirabilis, ut polita, ut sensus, ut dolores habeat, quantum opus sit, non est singulorum articulorum; in toto spectantur haec corpore. Ut porro conspersa sit quasi verborum sententiarumque floribus; id non debet esse fusum aequabiliter per omnem orationem, sed ita distinctum, ut sint, quasi in ornatu, disposita quaedam insignia et lumina. 97. Genus igitur dicendi est eligendum, quod maxime teneat eos, qui audiant, et quod non solum delectet, sed etiam sine satietate delectet: non enim a me iam exspectari puto, ut moneam, ut caveatis, ne exilis, ne inculta sit vestra oratio, ne vulgaris, ne obsoleta; aliud quiddam maius et ingenia me hortantur vestra et aetates. 98. Difficile enim dictu est, quaenam caussa sit, cur ea, quae maxime sensus nostros impellunt voluptate et specie prima acerrime commovent, ab iis celerrime fastidio quodam et satietate abalienemur. Quanto colorum pulchritudine et varietate floridiora sunt in picturis novis pleraque, quam in veteribus! quae tamen, etiamsi primo aspectu nos ceperunt, diutius non delectant; quum iidem nos in antiquis tabulis illo ipso horrido obsoletoque teneamur. Quanto molliores sunt et delicatiores in cantu flexiones et falsae voculae, quam certae et severae! quibus tamen non modo austeri, sed, si saepius fiunt, multitudo ipsa reclamat. 99. Licet hoc videre in reliquis sensibus, unguentis minus diu nos delectari, summa et acerrima suavitate conditis, quam his moderatis, et magis laudari, quod ceram, quam quod crocum olere videatur; in ipso tactu esse modum et mollitudinis et levitatis. Quin etiam gustatus, qui est sensus ex omnibus maxime voluptarius, quique dulcitudine praeter ceteros sensus commovetur, quam cito id, quod valde dulce est, aspernatur ac respuit! Quis potione uti aut cibo dulci diutius potest? quum utroque in genere ea, quae leviter sensum voluptate moveant, facillime fugiant satietatem. 100. Sic omnibus in rebus voluptatibus maximis fastidium finitimum est; quo hoc minus in oratione miremur; in qua vel ex poetis [vel oratoribus] possumus iudicare concinnam, distinctam, ornatam, festivam, sine intermissione, sine reprehensione, sine varietate, quamvis claris sit coloribus picta [vel poesis vel oratio], non posse in delectatione esse diuturna. Atque eo citius in oratoris aut in poetae cincinnis ac fuco offenditur, quod sensus in nimia voluptate natura, non mente satiantur; in scriptis et in dictis non aurium solum, sed animi iudicio etiam magis, infucata vitia noscuntur. XXVI. 101. Quare, *bene*, et *praeclare*, quamvis nobis saepe dicatur; *belle*, et *festive*, nimium saepe nolo. Quamquam illa ipsa exclamatio: *Non potest melius*, sit velim crebra; sed habeat tamen illa in dicendo admiratio ac summa laus umbram aliquam et recessum, quo magis id, quod erit illuminatum, exstare atque eminere videatur. 102. Numquam agit hunc versum Roscius eo gestu, quo potest,

Nám sapiens virtúti honorem praémium, haud praedám petit:

sed abiicit prorsus, ut in proximos

Ecquid video? férro septus póssidet sedés sacras,

incidat, aspiciat, admiretur, stupescat. Quid ille alter:

Quíd petam praésidî?

quam leniter, quam remisse, quam non actuose! instat enim

O páter, o patria, o Príami domus!

in quo tanta commoveri actio non posset, si esset consumpta superiore motu et exhausta. Neque id actores prius viderunt, quam ipsi poetae, quam denique illi etiam, qui fecerunt modos, a quibus utrisque summittitur aliquid, deinde augetur, extenuatur, inflatur, variatur, distinguitur. 103. Ita sit nobis igitur ornatus et suavis orator, (nec tamen potest aliter esse,) ut suavitatem habeat austeram et solidam, non dulcem atque decoctam. Nam ipsa ad ornandum praecepta, quae dantur, eiusmodi sunt, ut ea, quamvis vitiosissimus orator, explicare possit. Quare, ut ante dixi, primum silva rerum ac sententiarum comparanda est, qua de parte dixit Antonius. Haec formanda filo ipso et genere orationis, illuminanda verbis, varianda sententiis.

104. Summa autem laus eloquentiae est, amplificare rem ornando, quod valet non solum ad augendum aliquid et tollendum altius dicendo, sed etiam ad extenuandum atque abiiciendum. XXVII. Id desideratur omnibus iis in locis, quos ad fidem orationis faciendam adhiberi dixit Antonius, vel quum explanamus aliquid vel quum conciliamus animos vel quum concitamus. 105. Sed in hoc, quod postremum dixi, amplificatio potest plurimum, eaque una laus oratoris est propria maxime. Etiam maior est illa exercitatio, quam extremo sermone instruxit Antonius (primo reiiciebat) laudandi et vituperandi. Nihil est enim ad exaggerandam et amplificandam orationem accommodatius, quam utrumque, horum cumulatissime facere posse. 106. Consequentur etiam illi loci, qui, quamquam proprii caussarum et inhaerentes in earum nervis esse debent, tamen, quia de universa re tractari solent, communes a veteribus nominati sunt; quorum partim habent vitiorum et peccatorum acrem quamdam cum amplificatione incusationem aut querelam, contra quam dici nihil solet nec potest, ut in depeculatorem, in proditorem, in parricidam, quibus uti, confirmatis criminibus, oportet; aliter enim ieiuni sunt atque inanes; 107. alii autem habent deprecationem aut miserationem; alii vero ancipites disputationes, in quibus de universo genere in utramque partem disseri copiose licet. Quae exercitatio nunc propria duarum philosophiarum, de quibus ante dixi, putatur; apud antiquos erat eorum, a quibus omnis de rebus forensibus dicendi ratio et copia petebatur. De virtute enim, de officio, de aequo et bono, de dignitate, utilitate, honore, ignominia, praemio, poena, similibusque de rebus in utramque partem dicendi animos et vim et artem habere debemus. 108. Sed quoniam de nostra possessione depulsi in parvo et eo litigioso praediolo relicti sumus et aliorum patroni nostra tenere tuerique non potuimus: ab iis, quod

indignissimum est, qui in nostrum patrimonium irruperunt, quod opus est, nobis mutuemur.

XXVIII. 109. Dicunt igitur nunc quidem illi, qui ex particula parva urbis ac loci nomen habent, et Peripatetici philosophi aut Academici nominantur, olim autem propter eximiam rerum maximarum scientiam a Graecis politici philosophi appellati, universarum rerum publicarum nomine vocabantur, omnem civilem orationem in horum alterutro genere versari, aut definita controversia certis temporibus ac reis, hoc modo: Placeatne a Karthaginiensibus captivos nostros, redditis suis, recuperari? aut infinite de universo genere quaerentis: Quid omnino de captivo statuendum ac sentiendum sit? Atque horum superius illud genus caussam aut controversiam appellant, eamque tribus, lite aut deliberatione aut laudatione, definiunt: haec autem altera quaestio infinita et quasi proposita consultatio nominatur. 110. Atque hactenus loquuntur [illi. Quamquam rhetores] etiam hac in instituendo divisione utuntur, sed ita, non ut iure aut iudicio, vi denique recuperare amissam possessionem, sed ut ex iure civili surculo defringendo usurpare videantur. Nam illud alterum genus, quod est temporibus, locis, reis definitum, obtinent, atque id ipsum lacinia. Nunc enim apud Philonem, quem in Academia maxime vigere audio, etiam harum iam caussarum cognitio exercitatioque celebratur. Alterum vero tantummodo in prima arte tradenda nominant et oratoris esse dicunt; sed neque vim neque naturam eius nec partes nec genera proponunt, ut praeteriri omnino fuerit satius, quam attentatum deseri. Nunc enim inopia reticere intelliguntur, tum iudicio viderentur.

XXIX. 111. Omnis igitur res eamdem habet naturam ambigendi, de qua quaeri et disceptari potest, sive in infinitis consultationibus disceptatur, sive in iis caussis, quae in civitate et in forensi disceptatione versantur; neque est ulla, quae non aut ad cognoscendi aut ad agendi vim rationemque referatur. 112. Nam aut ipsa cognitio rei scientiaque perquiritur, ut, virtus suamne propter dignitatem, an propter fructus aliquos expetatur? aut agendi consilium exquiritur, ut, sitne sapienti capessenda respublica? 113. Cognitionis autem tres modi, coniectura, definitio et, ut ita dicam, consecutio. Nam, quid in re sit, coniectura quaeritur, ut illud: Sitne in humano genere sapientia? Quam autem vim quaeque res habeat, definitio explicat: ut, si quaeratur, quid sit sapientia? Consecutio autem tractatur, quum, quid quamque rem sequatur, anquiritur*: ut illud, sitne aliquando mentiri boni viri? 114. Redeunt rursus ad coniecturam, eamque in quattuor genera dispertiunt. Nam aut, quid sit, quaeritur, hoc modo: naturane sit ius inter homines, an opinionibus? aut, quae sit origo cuiusque rei: ut, quod sit initium legum aut rerum publicarum? aut caussa et ratio: ut, si quaeratur, cur doctissimi homines de maximis rebus dissentiant? aut de immutatione: ut, si disputetur, num interire virtus in homine aut num in vitium possit converti? 115. Definitionis autem sunt disceptationes aut, quum quaeritur, quid in communi mente quasi impressum sit: ut, si disseratur, idne sit ius, quod maximae parti sit utile; aut, quum, quid cuiusque sit proprium, exquiritur: ut, ornate dicere propriumne sit oratoris, an id etiam aliquis praeterea possit? aut, quum res distribuitur in partes: ut, si quaeratur, quot sint genera rerum expetendarum, ut, sintne tria, corporis, animi, externarumque rerum: aut, quum, quae forma et quasi naturalis nota cuiusque sit, describitur: ut, si quaeratur avari species, seditiosi, gloriosi. 116. Consecutionis autem duo prima quaestionum genera ponuntur. Nam aut simplex est disceptatio: ut, si disseratur, expetendane sit gloria? aut ex comparatione: laus an divitiae magis expetendae sint? Simplicium autem sunt tres modi: de expetendis fugiendisve rebus: ut, expetendine honores sint? num fugienda paupertas? de aequo aut iniquo: ut, aequumne sit ulcisci iniurias etiam propinquorum? de honesto aut turpi: ut hoc, sitne honestum gloriae caussa mortem obire? 117. Comparationis autem duo sunt modi: unus, quum, idemne sit an aliquid intersit, quaeritur; ut, metuere et vereri, ut rex et tyrannus, ut assentator et amicus; alter, quum, quid praestet aliud alii, quaeritur: ut illud, optimine cuiusque sapientes, an populari laude ducantur? Atque eae quidem disceptationes, quae ad cognitionem referuntur, sic fere a doctissimis hominibus describuntur. XXX. 118. Quae vero referuntur ad agendum, aut in officii disceptatione versantur, quo in genere, quid rectum faciendumque sit, quaeritur, cui loco omnis virtutum et vitiorum est silva subiecta, aut in animorum aliqua permotione aut gignenda aut sedanda tollendave tractantur. Huic generi subiectae sunt cohortationes, obiurgationes, consolationes, miserationes, omnisque ad omnem animi motum et impulsio et, si ita res feret, mitigatio. 119. Explicatis igitur his generibus ac modis disceptationum omnium, nihil sane ad rem pertinet, si qua in re discrepuit ab Antonii divisione nostra partitio. Eadem enim sunt membra in utriusque disputatione, sed paullo secus a me atque ab illo partita ac distributa. Nunc ad reliqua progrediar meque ad meum munus pensumque revocabo. Nam ex illis locis, quos exposuit Antonius, omnia sunt ad quaeque genera quaestionum argumenta sumenda; sed aliis generibus alii loci magis erunt apti; de quo, non tam quia longum est, quam quia perspicuum, dici nihil est necesse.

120. Ornatissimae sunt igitur orationes eae, quae latissime vagantur et a privata ac singulari controversia se ad universi generis vim explicandam conferunt et convertunt, ut ii, qui audiant, natura et genere et universa re cognita, de singulis reis et criminibus et litibus statuere possint. 121. Hanc ad consuetudinem exercitationis vos, adolescentes, est cohortatus Antonius, atque a minutis angustisque concertationibus ad omnem vim varietatemque vos disserendi traducendos putavit. Quare non est paucorum libellorum hoc munus, ut ii, qui scripserunt de dicendi ratione, arbitrati sunt, neque Tusculani atque huius ambulationis antemeridianae aut nostrae pomeridianae sessionis. Non enim solum acuenda nobis neque producenda lingua est, sed onerandum complendumque pectus maximarum rerum et plurimarum suavitate, copia, varietate. XXXI. 122. Nostra est enim (si modo nos oratores, si in civium disceptationibus, si in periculis, si in deliberationibus publicis adhibendi auctores et principes sumus), nostra est, inquam, omnis ista prudentiae doctrinaeque possessio, in quam homines, quasi caducam atque vacuam, abundantes otio, nobis occupatis, involaverunt atque etiam aut irridentes oratorem, ut ille in Gorgia Socrates, cavillantur aut aliquid de oratoris arte paucis praecipiunt libellis eosque rhetoricos inscribunt, quasi non illa sint propria rhetorum, quae

ab iisdem de iustitia, de officio, de civitatibus instituendis et regendis, de omni vivendi, denique etiam de naturae ratione dicuntur. 123. Quae quoniam iam aliunde non possumus, sumenda sunt nobis ab iis ipsis, a quibus expilati sumus; dummodo illa ad hanc civilem scientiam, quo pertinent, et quam intuentur, transferamus; neque, ut ante dixi, omnem teramus in his discendis rebus aetatem, sed quum fontes viderimus, quos nisi qui celeriter cognorit, numquam cognoscet omnino, tum, quotiescumque opus erit, ex iis tantum, quantum res petet, hauriemus. 124. Nam neque tam est acris acies in naturis hominum et ingeniis, ut res tantas quisquam, nisi monstratas, possit videre; neque tanta tamen in rebus obscuritas, ut eas non penitus acri vir ingenio cernat, si modo aspexerit. In hoc igitur tanto tam immensoque campo quum liceat oratori vagari libere atque, ubicumque constiterit, consistere in suo, facile suppeditat omnis apparatus ornatusque dicendi. 125. Rerum enim copia verborum copiam gignit; et, si est honestas in rebus ipsis, de quibus dicitur, exsistit ex re naturalis quidam splendor in verbis. Sit modo is, qui dicet aut scribet, institutus liberaliter educatione doctrinaque puerili, et flagret studio et a natura adiuvetur et in universorum generum infinitis disceptationibus exercitatus ornatissimos scriptores oratoresque ad cognoscendum imitandumque cognorit, nae ille haud sane, quemadmodum verba struat et illuminet, a magistris istis requiret. Ita facile in rerum abundantia ad orationis ornamenta sine duce, natura ipsa, si modo est exercitata, labetur.

XXXII. 126. Hic Catulus, Dii immortales, inquit, quantam rerum varietatem, quantam vim, quantam copiam, Crasse, complexus es, quantisque ex angustiis oratorem educere ausus es et in maiorum suorum regno collocare! Namque illos veteres doctores auctoresque dicendi nullum genus disputationis a se alienum putasse accepimus, semperque esse in omni orationis ratione versatos. 127. Ex quibus Eleus Hippias, quum Olympiam venisset, maxima illa quinquennali celebritate ludorum gloriatus est, cuncta paene audiente Graecia, nihil esse ulla in arte rerum omnium, quod ipse nesciret; nec solum has artes, quibus liberales doctrinae atque ingenuae continerentur, geometriam, musicam, litterarum cognitionem et poetarum, atque illa, quae de naturis rerum, quae de hominum moribus, quae de rebuspublicis dicerentur; sed annulum, quem haberet, pallium, quo amictus, soccos, quibus indutus esset, se sua manu confecisse. 128. Scilicet nimis hic quidem est progressus, sed ex eo ipso est coniectura facilis, quantum sibi illi ipsi oratores de praeclarissimis artibus appetierint, qui ne sordidiores quidem repudiarint. Quid de Prodico Ceo? quid de Thrasymacho Chalcedonio, de Protagora Abderita loquar? quorum unus quisque plurimum temporibus illis etiam de natura rerum et disseruit et scripsit. 129. Ipse ille Leontinus Gorgias, quo patrono, ut Plato voluit, philosopho succubuit orator, qui aut non est victus umquam a Socrate, neque sermo ille Platonis verus est; aut, si est victus, eloquentior videlicet fuit et disertior Socrates et, ut tu appellas, copiosior et melior orator. Sed hic in illo ipso Platonis libro de omni re, quaecumque in disceptationem quaestionemque vocaretur, se copiosissime dicturum esse profitetur; isque princeps ex omnibus ausus est in conventu poscere, qua de re quisque vellet audire; cui tantus honos habitus est a Graecia, soli ut ex omnibus Delphis non inaurata statua, sed aurea statueretur. 130. Atque ii, quos nominavi, multique praeterea summi dicendi auctores uno tempore fuerunt; ex quibus intelligi potest, ita se rem habere, ut tu, Crasse, dicis, oratorisque nomen apud antiquos in Graecia maiore quadam vel copia vel gloria floruisse. 131. Quo quidem magis dubito, tibine plus laudis, an Graecis vituperationis esse tribuendum statuam; quum tu in alia lingua ac moribus natus occupatissima in civitate vel privatorum negotiis paene omnibus vel orbis terrae procuratione ac summi imperii gubernatione districtus, tantam vim rerum cognitionemque comprehenderis eamque omnem cum eius, qui consilio et oratione in civitate valeat, scientia atque exercitatione sociaris: illi nati in litteris ardentesque his studiis, otio vero diffluentes, non modo nihil acquisierint, sed ne relictum quidem et traditum et suum conservaverint.

XXXIII. 132. Tum Crassus, Non in hac, inquit, una, Catule, re, sed in aliis etiam compluribus distributione partium ac separatione magnitudines sunt artium diminutae. An tu existimas, quum esset Hippocrates ille Cous, fuisse tum alios medicos, qui morbis, alios, qui vulneribus, alios, qui oculis mederentur? Num geometriam Euclide aut Archimede, num musicam Damone aut Aristoxeno, num ipsas litteras Aristophane aut Callimacho tractante, tam discerptas fuisse, ut nemo genus universum complecteretur atque ut alius aliam sibi partem, in qua elaboraret, seponeret? 133. Equidem saepe hoc audivi de patre et de socero meo, nostros quoque homines, qui excellere sapientiae gloria vellent, omnia, quae quidem tum haec civitas nosset, solitos esse complecti. Meminerant illi Sex. Aelium; M'. vero Manilium nos etiam vidimus transverso ambulantem foro; quod erat insigne, eum, qui id faceret, facere civibus omnibus consilii sui copiam; ad quos olim et ita ambulantes et in solio sedentes domi sic adibatur, non solum ut de iure civili ad eos, verum etiam de filia collocanda, de fundo emendo, de agro colendo, de omni denique aut officio aut negotio referretur. 134. Haec fuit P. Crassi illius veteris, haec Ti. Coruncanii, haec proavi generi mei, Scipionis, prudentissimi hominis, sapientia, qui omnes pontifices maximi fuerunt, ut ad eos de omnibus divinis atque humanis rebus referretur; iidemque et in senatu et apud populum et in caussis amicorum et domi et militiae consilium suum fidemque praestabant. 135. Quid enim M. Catoni praeter hanc politissimam doctrinam transmarinam atque adventitiam defuit? num, quia ius civile didicerat, caussas non dicebat? aut quia poterat dicere, iuris scientiam negligebat? Utroque in genere et elaboravit et praestitit. Num propter hanc ex privatorum negotiis collectam gratiam tardior in republica capessenda fuit? Nemo ad populum fortior, nemo melior senator; idem facile optimus imperator; denique nihil in hac civitate temporibus illis sciri discive potuit, quod ille non quum investigarit et scierit tum etiam conscripserit. 136. Nunc contra plerique ad honores adipiscendos et ad rempublicam gerendam nudi veniunt atque inermes, nulla cognitione rerum, nulla scientia ornati. Sin aliquis excellit unus e multis, effert se, si unum aliquid affert, aut bellicam virtutem aut usum aliquem militarem (quae sane nunc quidem obsoleverunt) aut iuris scientiam, (ne eius quidem universi; nam pontificium, quod est coniunctum, nemo discit) aut eloquentiam, quam in clamore et in

verborum cursu positam putant, omnium vero bonarum artium, denique virtutum ipsarum societatem cognationemque non norunt. XXXIV. 137. Sed ut ad Graecos referam orationem, quibus carere in hoc quidem sermonis genere non possumus (nam, ut virtutis a nostris, sic doctrinae sunt ab illis exempla repetenda), septem fuisse dicuntur uno tempore, qui sapientes et haberentur et vocarentur. Hi omnes, praeter Milesium Thalen, civitatibus suis praefuerunt. Quis doctior iisdem illis temporibus aut cuius eloquentia litteris instructior fuisse traditur, quam Pisistrati? qui primus Homeri libros, confusos antea, sic disposuisse dicitur, ut nunc habemus. Non fuit ille quidem civibus suis utilis, sed ita eloquentia floruit, ut litteris doctrinaque praestaret. 138. Quid Pericles? de cuius dicendi vi sic accepimus, ut, quum contra voluntatem Atheniensium loqueretur pro salute patriae, severius tamen id ipsum, quod ille contra populares homines diceret, populare omnibus et iucundum videretur: cuius in labris veteres comici, etiam quum illi male dicerent (quod tum Athenis fieri licebat), leporem habitasse dixerunt tantamque in eo vim fuisse, ut in eorum mentibus, qui audissent, quasi aculeos quosdam relinqueret. At hunc non declamator aliquis ad clepsydram latrare docuerat, sed, ut accepimus, Clazomenius ille Anaxagoras, vir summus in maximarum rerum scientia. Itaque hic, doctrina, consilio, eloquentia excellens, quadraginta annos praefuit Athenis et urbanis eodem tempore et bellicis rebus. 139. Quid Critias? quid Alcibiades? civitatibus suis quidem non boni, sed certe docti atque eloquentes, nonne Socraticis erant disputationibus eruditi? Quis Dionem Syracusium doctrinis omnibus expolivit? non Plato? Atque eum idem ille non linguae solum, verum etiam animi ac virtutis magister ad liberandam patriam impulit, instruxit, armavit. Aliisne igitur artibus hunc Dionem instituit Plato, aliis Isocrates clarissimum virum Timotheum, Cononis, praestantissimi imperatoris, filium, summum ipsum imperatorem hominemque doctissimum? aut aliis Pythagoreus ille Lysis Thebanum Epaminondam, haud scio an summum virum unum omnis Graeciae? aut Xenophon Agesilaum? aut Philolaus Archytam Tarentinum? aut ipse Pythagoras totam illam veterem Italiae Graeciam, quae quondam magna vocitata est? XXXV. 140. Equidem non arbitror. Sic enim video, unam quamdam omnium rerum, quae essent homine erudito dignae atque eo, qui in republica vellet excellere, fuisse doctrinam; quam qui accepissent, si iidem ingenio ad pronuntiandum valuissent et se ad dicendum quoque non repugnante natura dedissent, eloquentia praestitisse. 141. Itaque ipse Aristoteles, quum florere Isocratem nobilitate discipulorum videret, quod ipse suas disputationes a caussis forensibus et civilibus ad inanem sermonis elegantiam transtulisset, mutavit repente totam formam prope disciplinae suae versumque quemdam Philoctetae paullo secus dixit. Ille enim *turpe* sibi ait *esse tacere, quum barbaros,* hic autem, *quum Isocratem pateretur dicere.* Itaque ornavit et illustravit doctrinam illam omnem, rerumque cognitionem cum orationis exercitatione coniunxit. Neque vero hoc fugit sapientissimum regem Philippum, qui hunc Alexandro filio doctorem accierit, a quo eodem ille et agendi acciperet praecepta et eloquendi. 142. Nunc, si qui volet, eum philosophum, qui copiam nobis rerum orationisque tradat, per me appellet oratorem licet; sive hunc oratorem, quem ego dico sapientiam iunctam habere eloquentiae, philosophum appellare malet, non impediam; dummodo hoc constet, neque infantiam eius, qui rem norit, sed eam explicare dicendo non queat, neque inscientiam illius, cui res non suppetat, verba non desint, esse laudandam: quorum si alterum sit optandum, malim equidem indisertam prudentiam, quam stultitiam loquacem. 143. Sin quaerimus, quid unum excellat ex omnibus, docto oratori palma danda est. Quem si patiuntur eumdem esse philosophum, sublata controversia est: sin eos diiungent, hoc erunt inferiores, quod in oratore perfecto inest illorum omnis scientia, in philosophorum autem cognitione non continuo inest eloquentia; quae quamvis contemnatur ab eis, necesse est tamen aliquem cumulum illorum artibus afferre videatur. Haec quum Crassus dixisset, parumper et ipse conticuit et ceteris silentium fuit.

XXXVI. 144. Tum Cotta, Equidem, inquit, Crasse, non possum queri, quod mihi videare aliud quiddam, et non id, quod susceperis, disputasse; plus enim aliquanto attulisti, quam tibi erat tributum a nobis ac denuntiatum; sed certe et hae partes fuerunt tuae, de illustranda oratione ut diceres, et eras ipse iam ingressus atque in quattuor partes omnem orationis laudem descripseras: cumque de duabus primis nobis quidem satis, sed, ut ipse dicebas, celeriter exigueque dixisses, duas tibi reliquas feceras, quemadmodum primum ornate, deinde etiam apte diceremus. 145. Quo quum ingressus esses, repente te quasi quidam aestus ingenii tui procul a terra abripuit atque in altum a conspectu paene omnium abstraxit. Omnem enim rerum scientiam complexus, non tu quidem eam nobis tradidisti; neque enim fuit tam exigui temporis: sed, apud hos quid profeceris, nescio, me quidem in Academiam totum compulisti. In qua velim sit illud, quod saepe posuisti, ut non necesse sit consumere aetatem, atque ut possit is illa omnia cernere, qui tantummodo aspexerit: sed etiamsi est aliquanto spissius, aut si ego sum tardior, profecto numquam conquiescam, neque defatigabor ante, quam illorum ancipites vias rationesque et pro omnibus et contra omnia disputandi percepero.

146. Tum Caesar, Unum, inquit, me ex tuo sermone maxime, Crasse, commovit, quod eum negasti, qui non cito quid didicisset, umquam omnino posse perdiscere; ut mihi non sit difficile periclitari et aut statim percipere ista, quae tu verbis ad caelum extulisti, aut, si non potuerim, tempus non perdere, quum tamen his nostris possim esse contentus. 147. Hic Sulpicius, Ego vero, inquit, Crasse, neque Aristotelem istum neque Carneadem nec philosophorum quemquam desidero: vel me, licet existimes, desperare, ista posse perdiscere, vel, id quod facio, contemnere. Mihi rerum forensium et communium vulgaris haec cognitio satis magna est ad eam, quam specto, eloquentiam; ex qua ipsa tamen permulta nescio; quae tum denique, quum caussa aliqua, quae a me dicenda est, desiderat, quaero. Quamobrem, nisi forte es iam defessus, et si tibi non graves sumus, refer ad illa te, quae ad ipsius orationis laudem splendoremque pertinent; quae ego ex te audire volui, non ut desperarem me eloquentiam consequi posse, sed ut aliquid addiscerem.

XXXVII. 148. Tum Crassus, Pervulgatas res requiris, inquit, et tibi non incognitas, Sulpici. Quis enim de isto genere non docuit, non instituit, non et-

iam scriptum reliquit? Sed geram morem et ea dumtaxat, quae mihi nota sunt, breviter exponam tibi; censebo tamen ad eos, qui auctores et inventores sunt harum sane minutarum rerum, revertendum. 149. Omnis igitur oratio conficitur ex verbis; quorum primum nobis ratio simpliciter videnda est, deinde coniuncte. Nam est quidam ornatus orationis, qui ex singulis verbis est; alius, qui ex continuatis coniunctisque constat. Ergo utemur verbis aut iis, quae propria sunt et certa quasi vocabula rerum, paene una nata cum rebus ipsis; aut iis, quae transferuntur et quasi alieno in loco collocantur; aut iis, quae novamus et facimus ipsi. 150. In propriis igitur est verbis illa laus oratoris, ut abiecta atque obsoleta fugiat, lectis atque illustribus utatur, in quibus plenum quiddam et sonans inesse videatur. Sed in hoc verborum genere propriorum delectus est quidam habendus atque is aurium quodam iudicio ponderandus; in quo consuetudo etiam bene loquendi valet plurimum. 151. Itaque hoc, quod vulgo de oratoribus ab imperitis dici solet: *Bonis is verbis,* aut: *aliquis non bonis utitur,* non arte aliqua perpenditur, sed quodam quasi naturali sensu iudicatur: in quo non magna laus est, vitare vitium, (quamquam id est magnum,) verum hoc quasi solum quoddam atque fundamentum est, verborum usus et copia bonorum. 152. Sed quid ipse aedificet orator et in quo adiungat artem, id esse nobis quaerendum atque explicandum videtur.

XXXVIII. Tria sunt igitur in verbo simplici, quae orator afferat ad illustrandam atque exornandam orationem: aut inusitatum verbum aut novatum aut tralatum. 153. Inusitata sunt prisca fere ac vetustate ab usu quotidiani sermonis iamdiu intermissa, quae sunt poetarum licentiae liberiora, quam nostrae; sed tamen raro habet etiam in oratione poeticum aliquod verbum dignitatem. Neque enim illud fugerim dicere, ut Caelius: *Qua tempestate Poenus in Italiam venit,* nec *prolem,* aut *subolem* aut *effari* aut *nuncupari* aut, ut tu soles, Catule, *non rebar* aut *opinabar;* et alia multa, quibus loco positis, grandior atque antiquior oratio saepe videri solet. 154. Novantur autem verba, quae ab eo, qui dicit, ipso gignuntur ac fiunt, vel coniungendis verbis, ut haec:

Túm pavor sapiéntiam omnem mi éxanimato expéctorat.

Num nón vis huius me vérsutiloquas málitias —:

videtis enim et *versutiloquas* et *expectorat* ex coniunctione facta esse verba, non nata; vel saepe sine coniunctione verba novantur, ut, *ille senius,* ut, *dii genitales,* ut *bacarum ubertate incurviscere.* 155. Tertius ille modus transferendi verbi late patet, quem necessitas genuit, inopia coacta et angustiis, post autem delectatio iucunditasque celebravit. Nam ut vestis frigoris depellendi caussa reperta primo, post adhiberi coepta est ad ornatum etiam corporis et dignitatem, sic verbi tralatio instituta est inopiae caussa, frequentata delectationis. Nam *gemmare vites, luxuriem esse in herbis, laetas segetes* etiam rustici dicunt. Quod enim declarari vix verbo proprio potest, id tralato quum est dictum, illustrat id, quod intelligi volumus, eius rei, quam alieno verbo posuimus, similitudo. 156. Ergo hae tralationes quasi mutuationes sunt, quum, quod non habeas, aliunde sumas. Illae paullo audaciores, quae non inopiam indicant, sed orationi splendoris aliquid arcessunt; quarum ego quid vobis aut inveniendi rationem aut genera ponam?

XXXIX. 157. Similitudinis est ad verbum unum contracta brevitas, quod verbum in alieno loco tamquam in suo positum, si agnoscitur, delectat; si simile nihil habet, repudiatur. Sed ea transferri oportet, quae aut clariorem faciunt rem, ut illa omnia:

Inhorrescit mare,
ténebrae conduplicántur, noctisque ét nimbûm occaecát nigror,
flámma inter nubés coruscat, caélum tonitru cóntremit,
grándo, mixta imbrí largifluo súbita praecipitáns cadit;
úndique omnes vénti erumpunt, saévi exsistunt túrbines:
férvit aestu pélagus:

omnia fere, quo essent clariora, tralatis per similitudinem verbis dicta sunt; 158. aut quo significetur magis res tota sive facti alicuius sive consilii, ut ille, qui occultantem consulto, ne id, quod ageretur, intelligi posset, duobus tralatis verbis similitudine ipsa indicat,

Quándoquidem is se círcumvestit dictis, sepit sédulo.

Nonnumquam etiam brevitas tralatione conficitur, ut illud, *Si telum manu fugit.* Imprudentia teli emissi brevius propriis verbis exponi non potuit, quam est uno significata tralato. 159. Atque hoc in genere persaepe mihi admirandum videtur, quid sit, quod omnes tralatis et alienis magis delectentur verbis, quam propriis et suis. XL. Nam si res suum nomen et vocabulum proprium non habet, ut *pes* in navi, ut *nexum,* quod per libram agitur, ut in uxore *divortium,* necessitas cogit, quod non habeas, aliunde sumere: sed in suorum verborum maxima copia tamen homines aliena multo magis, si sunt ratione tralata, delectant. 160. Id accidere credo, vel quod ingenii specimen est quoddam, transilire ante pedes posita et alia longe repetita sumere; vel quod is, qui audit, alio ducitur cogitatione neque tamen aberrat; quae maxima est delectatio; vel quod singulis verbis res ac totum simile conficitur; vel quod omnis tralatio, quae quidem sumpta ratione est, ad sensus ipsos admovetur, maxime oculorum, qui est sensus acerrimus. 161. Nam et *odor urbanitatis* et *mollitudo humanitatis* et *murmur maris* et *dulcedo orationis* sunt ducta a ceteris sensibus; illa vero oculorum multo acriora, quae ponunt paene in conspectu animi, quae cernere et videre non possumus. Nihil est enim in rerum natura, cuius nos non in aliis rebus possimus uti vocabulo et nomine. Unde enim simile duci potest, (potest autem ex omnibus,) indidem verbum unum, quod similitudinem continet, tralatum lumen affert orationi. 162. Quo in genere primum fugienda est dissimilitudo: *Caeli ingentes fornices:* quamvis sphaeram in scenam, ut dicitur, attulerit Ennius, tamen in sphaera fornicis similitudo non potest inesse.

— — *Vive, Ulixes, dum licet*
oculis postremum lumen radiatum rape!

non dixit *cape,* non *pete,* (haberet enim moram sperantis diutius esse victurum, sed *rape* hoc verbum est ad id aptatum, quod ante dixerat, *dum licet.* XLI. 163. Deinde videndum est, ne longe simile sit ductum. *Syrtim patrimonii, scopulum* libentius dixerim; *Charybdim bonorum, voraginem* potius. Facilius enim ad ea, quae visa, quam ad illa, quae audita sunt, mentis oculi feruntur. Et quoniam haec vel summa laus est in verbis transferendis, ut sensum feriat id, quod tralatum sit, fugienda est omnis turpitudo earum rerum, ad quas eorum animos, qui au-

dent [illegible] similitudo. 164. Nolo morte dici Africani castratam esse rempublicam, nolo *stercus curiae* dici Glauciam; quamvis sit simile, tamen est in utroque deformis cogitatio similitudinis. Nolo esse aut maius, quam res postulet, *Tempestas comissationis*, aut minus, *Comissatio tempestatis*. Nolo esse verbum angustius id, quod tralatum sit, quam fuisset illud proprium ac suum:

— — *quidnam est, obsecro?*
Quid te adiri abnutas? —

melius esset, *vetas, prohibes, absterres;* quoniam ille dixerat:

— *ilico istic!*
Ne cóntagió mea bonís umbrave óbsit.

165. Atque etiam, si vereare, ne paullo durior tralatio esse videatur, molliencla est praeposito saepe verbo; ut si olim, M. Catone mortuo, *pupillum* senatum quis relictum diceret, paullo durius; sin, *ut ita dicam, pupillum*, aliquanto mitius. Etenim verecunda debet esse tralatio, ut deducta in alienum locum, non irruisse, atque ut precario, non vi, venisse videatur. 166. Modus autem nullus est florentior in singulis verbis, nec qui plus luminis afferat orationi. Nam illud, quod ex hoc genere profluit, non est in uno verbo tralato, sed ex pluribus continuatis connectitur, ut aliud dicatur, aliud intelligendum sit:

— — *Neque mé patiar*
íterum ad unum scópulum et telum clássem Achivom offéndere.

Atque illud,

Erras, erras; nam éxsultantem te ét praefidentém tibi
répriment validae légum habenae, atque ímperii insístent iugo.

167. Sumpta re simili, verba eius rei propria deinceps in rem aliam, ut dixi, transferuntur. XLII. Est hoc magnum ornamentum orationis, in quo obscuritas fugienda est; etenim ex hoc genere fiunt ea, quae dicuntur aenigmata. Non est autem in verbo modus hic, sed in oratione, id est in continuatione verborum. Ne illa quidem traductio atque immutatio in verbo quamdam fabricationem habet, sed in oratione:

Africa terribili tremit horrida terra tumultu.

Pro *Afris* est sumpta *Africa;* neque factum verbum est, ut: *Mare saxifragis undis;* neque tralatum, ut: *Mollitur mare;* sed ornandi caussa proprium proprio commutatum. *Desine Roma tuos hostes;* et: *Testes sunt campi magni.* Gravis est modus in ornatu orationis et saepe sumendus; ex quo genere haec sunt, *Martem belli esse communem, Cererem* pro frugibus, *Liberum* appellare pro vino, *Neptunum* pro mari, *curiam* pro senatu, *campum* pro comitiis, *togam* pro pace, *arma* ac *tela* pro bello; 168. quo item in genere et virtutes et vitia pro ipsis, in quibus illa sunt, appellantur: *Luxuries* quam in domum irrupit, et: Quo *avaritia* penetravit; aut *Fides* valuit, *Iustitia* confecit. Videtis profecto genus hoc totum, quum inflexo commutatoque verbo res eadem enuntiatur ornatius; cui sunt finitima illa minus ornata, sed tamen non ignoranda, quum intelligi volumus aliquid, aut ex parte totum, ut pro aedificiis quum *parietes* aut *tecta* dicimus; aut ex toto partem, ut quum unam turmam *equitatum populi Romani* dicimus; aut ex uno plures,

At Romanus homo, tamen etsi res bene gesta est,
corde suo trepidat.

aut quum ex pluribus intelligitur unum,

Nos sumu' Romani, qui fu[v]imus ante Rudini,

aut quocumque modo, non ut dictum est, in eo genere intelligitur, sed ut sensum est. XLIII. 169. Abutimur saepe etiam verbo non tam eleganter, quam in transferendo; sed etiamsi licentius, tamen interdum non impudenter, ut quum *grandem orationem* pro magna, *minutum animum* pro parvo dicimus. Verum illa videtisne esse non verbi, sed orationis, quae ex pluribus, ut exposui, tralationibus connexa sunt? Haec autem, quae aut immutata esse dixi aut aliter intelligenda, ac dicerentur, sunt tralata quodam modo. 170. Ita fit, ut omnis singulorum verborum virtus atque laus tribus exsistat ex rebus: si aut vetustum verbum sit, quod tamen consuetudo ferre possit; aut factum vel coniunctione vel novitate, in quo item est auribus consuetudinique parcendum, aut tralatum, quod maxime tamquam stellis quibusdam notat et illuminat orationem.

171. Sequitur continuatio verborum, quae duas res maxime, collocationem primum, deinde modum quemdam formamque desiderat. Collocationis est componere et struere verba sic, ut neve asper eorum concursus neve hiulcus sit, sed quodammodo coagmentatus et levis. In quo lepide in soceri mei persona lusit is, qui elegantissime id facere potuit, Lucilius,

Quam lepide lexeis compostae! ut tesserulae omnes
arte pavimento atque emblemate vermiculato.

Quae quum dixisset in Albucium illudens, ne a me quidem abstinuit,

Crassum habeo generum, ne rhetoricotero' tu sis.

Quid ergo? iste Crassus, quoniam eius abuteris nomine, quid efficit? idem illud scilicet, ut ille vult et ego vellem, melius aliquanto, quam Albucius. Verum in me quidem lusit ille, ut solet. 172. Sed est tamen haec collocatio conservanda verborum, de qua loquor; quae iunctam orationem efficit, quae cohaerentem, quae lenem, quae aequabiliter fluentem. Id assequemini, si verba extrema cum consequentibus primis ita iungetis, ut neve aspere concurrant neve vastius diducantur. XLIV. 173. Hanc diligentiam subsequitur modus etiam et forma verborum, quod iam vereor, ne huic Catulo videatur esse puerile. Versus enim veteres illi in hac soluta oratione propemodum, hoc est numeros quosdam nobis esse adhibendos putaverunt. Interspirationis enim, non defatigationis nostrae neque librariorum notis, sed verborum et sententiarum modo interpunctas clausulas in orationibus esse voluerunt; idque princeps Isocrates instituisse fertur, ut inconditam antiquorum dicendi consuetudinem, delectationis atque aurium caussa, quemadmodum scribit discipulus eius Naucrates, numeris astringeret. 174. Namque haec duo musici, qui erant quondam iidem poetae, machinati ad voluptatem sunt versum atque cantum, ut et verborum numero et vocum modo delectatione vincerent aurium satietatem. Haec igitur duo, vocis dico moderationem et verborum conclusionem, quoad orationis severitas pati possit, a poetica ad eloquentiam traducenda duxerunt. 175. In quo illud est vel maximum, quod, versus in oratione si efficitur coniunctione verborum, vitium est; et tamen eam coniunctionem, sicuti versum, numerose cadere et quadrare et perfici volumus. Neque est ex multis res una, quae magis oratorem ab imperito dicendi ignaroque distinguat, quam quod ille rudis incondite fundit, quantum potest, et id, quod dicit, spiritu, non arte, determinat, orator autem sic illigat sententiam verbis, ut eam numero quodam complectatur et astricto et soluto. 176. Nam quum vinxit

modis et forma, relaxat et liberat immutatione ordinis, ut verba neque alligata sint quasi certa aliqua lege versus neque ita soluta, ut vagentur. XLV. Quonam igitur modo tantum munus insistemus, ut arbitremur nos hanc vim numerose dicendi consequi posse? Non est res tam difficilis, quam necessaria. Nihil est enim tam tenerum, neque tam flexibile, neque quod tam facile sequatur, quocumque ducas, quam oratio. 177. Ex hac versus, ex eadem dispares numeri conficiuntur; ex hac haec etiam soluta variis modis multorumque generum oratio. Non enim sunt alia sermonis, alia contentionis verba; neque ex alio genere ad usum quotidianum, alio ad scenam pompamque sumuntur; sed ea nos quum iacentia sustulimus e medio, sicut mollissimam ceram ad nostrum arbitrium formamus et fingimus. Itaque tum graves sumus, tum subtiles, tum medium quiddam tenemus; sic institutam nostram sententiam sequitur orationis genus, idque ad omnem [rationem et] aurium voluptatem et animorum motum mutatur et vertitur. 178. Sed ut in plerisque rebus incredibiliter hoc natura est ipsa fabricata; sic in oratione, ut ea, quae maximam utilitatem in se continerent, eadem haberent plurimum vel dignitatis vel saepe etiam venustatis. Incolumitatis ac salutis omnium caussa videmus hunc statum esse huius totius mundi atque naturae, rotundum ut caelum, terraque ut media sit, eaque sua vi nutuque teneatur; sol ut circumferatur, ut accedat ad brumale signum et inde sensim ascendat in diversam partem; ut luna accessu et recessu suo solis lumen accipiat; ut eadem spatia quinque stellae dispari motu cursuque conficiant. 179. Haec tantam habent vim, paullum ut immutata cohaerere non possint, tantam pulchritudinem, ut nulla species ne excogitari quidem possit ornatior. Referte nunc animum ad hominum vel etiam ceterarum animantium formam et figuram. Nullam partem corporis sine aliqua necessitate affictam totamque formam quasi perfectam reperietis arte, non casu. XLVI. Quid in arboribus, in quibus non truncus, non rami, non folia sunt denique, nisi ad suam retinendam conservandamque naturam? nusquam tamen est ulla pars, nisi venusta. 180. Linquamus naturam artesque videamus. Quid tam in navigio necessarium, quam latera, quam cavernae, quam prora, quam puppis, quam antemnae, quam vela, quam mali? quae tamen hanc habent in specie venustatem, ut non solum salutis, sed etiam voluptatis caussa inventa esse videantur. Columnae et templa et porticus sustinent; tamen habent non plus utilitatis, quam dignitatis. Capitolii fastigium illud et ceterarum aedium non venustas, sed necessitas ipsa fabricata est. Nam quum esset habita ratio, quemadmodum ex utraque tecti parte aqua delaberetur, utilitatem templi fastigii dignitas consecuta est; ut, etiamsi in caelo Capitolium statueretur, ubi imber esse non posset, nullam sine fastigio dignitatem habiturum esse videatur. 181. Hoc in omnibus item partibus orationis evenit, ut utilitatem ac prope necessitatem suavitas quaedam et lepos consequatur. Clausulas enim atque interpuncta verborum animae interclusio atque angustiae spiritus attulerunt. Id inventum ita est suave, ut, si cui sit infinitus spiritus datus, tamen eum perpetuare verba nolimus. Id enim auribus nostris gratum est inventum, quod hominum lateribus non tolerabile solum, sed etiam facile esse posset. XLVII. 182. Longissima est igitur complexio verborum, quae volvi uno spiritu potest. Sed hic naturae modus est, artis alius. Nam quum sint numeri plures, iambum et trochaeum frequentem segregat ab oratione Aristoteles, Catule, vester, qui natura tamen incurrunt ipsi in orationem sermonemque nostrum; sed sunt insignes percussiones eorum numerorum et minuti pedes. Quare primum ad heroum nos dactyli et anapaesti et spondei pedem invitat: in quo impune progredi licet duo dumtaxat pedes aut paullo plus, ne plane in versum aut similitudinem versuum incidamus. Aliae sunt geminae, quibus — hi tres heroi pedes in principia continuandorum verborum satis decore cadunt. — 183. Probatur autem ab eodem illo maxime paeon, qui est duplex: nam aut a longa oritur, quam tres breves consequuntur, ut haec verba, *desinite, incipite, comprimite;* aut a brevibus deinceps tribus, extrema producta atque longa, sicut illa sunt, *domuerant, sonipedes.* Atque illi philosopho ordiri placet a superiore paeone, posteriore finire. Est autem paeon hic posterior non syllabarum numero, sed aurium mensura, quod est acrius iudicium et certius, par fere cretico, qui est ex longa et brevi et longa: ut

Quid petam praesidi, aut exsequar? quóve nunc?

A quo numero exorsus est Ennius: *Si, Quirites, minas illius.* Hunc ille clausulis aptiorem putat, quas vult longa plerumque syllaba terminari.

XLVIII. 184. Neque vero haec tam acrem curam diligentiamque desiderant, quam est illa poetarum; quos necessitas cogit et ipsi numeri ac modi, sic verba versu includere, ut nihil sit ne spiritu quidem minimo brevius aut longius, quam necesse est. Liberior est oratio, et plane, ut dicitur, sic, et est vere soluta, non ut fugiat tamen aut erret, sed ut sine vinculis sibi ipsa moderetur. Namque ego illud assentior Theophrasto, qui putat orationem, quae quidem sit polita atque facta quodammodo, non astricte, sed remissius numerosam esse oportere. 185. Etenim, sicut ille suspicatur, ex istis modis, quibus hic usitatus versus efficitur, post anapaestus, procerior quidam numerus, effloruit; inde ille licentior et divitior fluxit dithyrambus; cuius membra et pedes, ut ait idem, sunt in omni locupleti oratione diffusa. Et, si numerosum est id in omnibus sonis atque vocibus, quod habet quasdam impressiones, et quod metiri possumus intervallis aequalibus; recte genus hoc numerorum, dummodo ne continuum sit, in orationis laude ponetur. Nam si rudis et impolita putanda est illa sine intervallis loquacitas perennis et profluens, quid est aliud caussae, cur repudietur, nisi quod hominum auribus vocem natura modulatur ipsa? Quod fieri, nisi inest numerus in voce, non potest. 186. Numerus autem in continuatione nullus est; distinctio et aequalium et saepe variorum intervallorum percussio numerum conficit; quem in cadentibus guttis, quod intervallis distinguuntur, notare possumus, in amni praecipitante non possumus. Quod si continuatio verborum haec soluta multo est aptior atque iucundior, si est articulis membrisque distincta, quam si continuata ac producta; membra illa modificata esse debebunt, quae si in extremo breviora sunt, infringitur ille quasi verborum ambitus: sic enim has orationis conversiones Graeci nominant. Quare aut paria esse debent posteriora superioribus, extrema primis, aut, quod etiam est melius et iucundius, longiora. XLIX. 187. Atque haec quidem ab iis philosophis, quos tu maxime diligis, Catule, dicta sunt; quod eo saepius testificor, ut auctoribus lau-

dandis ineptiorum crimen effugiam. Quorum tandem? inquit Catulus, aut quid disputatione ista afferri potest elegantius aut omnino dici subtilius? 188. At enim vereor, inquit Crassus, ne haec aut difficiliora istis ad persequendum esse videantur aut, quia non traduntur in vulgari ista disciplina, nos ea maiora ac difficiliora videri velle videamur. Tum Catulus, Erras, inquit, Crasse, si aut me aut horum quemquam putas a te haec opera quotidiana et pervagata exspectare. Ista, quae dicis, dici volumus; neque tam dici, quam isto dici modo; neque tibi hoc pro me solum, sed pro his omnibus sine ulla dubitatione respondeo. 189. Ego vero, inquit Antonius, inveni tandem, quem negaram in eo, quem scripsi, libello me invenisse eloquentem. Sed eo te ne laudandi quidem caussa interpellavi, ne quid de hoc tam exiguo sermonis tui tempore verbo uno meo diminueretur. 190. Hanc igitur, Crassus inquit, ad legem quum exercitatione, tum stilo, qui et alia et hoc maxime ornat ac limat, formanda nobis oratio est. Neque tamen hoc tanti laboris est, quanti videtur: nec sunt haec rhythmicorum ac musicorum acerrima norma dirigenda: efficiendum est illud modo nobis, ne fluat oratio, ne vagetur, ne insistat interius, ne excurrat longius; ut membris distinguatur, ut conversiones habeat absolutas. Neque semper utendum est perpetuitate et quasi conversione verborum, sed saepe carpenda membris minutioribus oratio est, quae tamen ipsa membra sunt numeris vincienda. 191. Neque vos paeon aut herous ille conturbet. Ipsi occurrent orationi; ipsi, inquam, se offerent et respondebunt non vocati. Consuetudo modo illa sit scribendi atque dicendi, ut sententiae verbis finiantur eorumque verborum iunctio nascatur a proceris numeris ac liberis, maxime heroo aut paeone posteriore aut cretico, sed varie distincteque considat. Notatur enim maxime similitudo in conquiescendo. Et, si primi et postremi illi pedes sunt hac ratione servati, medii possunt latere, modo ne circuitus ipse verborum sit aut brevior, quam aures exspectent, aut longior, quam vires atque anima patiatur. L. 192. Clausulas autem diligentius etiam servandas esse arbitror, quam superiora, quod in his maxime perfectio atque absolutio iudicatur. Nam versus aeque prima et media et extrema pars attenditur; qui debilitatur, in quacumque est parte titubatum: in oratione autem pauci prima cernunt, postrema plerique: quae, quoniam apparent et intelliguntur, varianda sunt, ne aut animorum iudiciis repudientur aut aurium satietate. 193. Duo enim aut tres sunt fere extremi servandi et notandi pedes, si modo non breviora et praecisa erunt superiora; quos aut choreos aut heroos aut alternos esse oportebit aut in paeone illo posteriore, quem Aristoteles probat, aut ei pari cretico. Horum vicissitudines efficient, ut neque ii satientur, qui audient, fastidio similitudinis, nec nos id, quod faciemus, opera dedita facere videamur. 194. Quod si Antipater ille Sidonius, quem tu probe, Catule, meministi, solitus est versus hexametros aliosque variis modis atque numeris fundere ex tempore, tantumque hominis ingeniosi ac memoris valuit exercitatio, ut, quum se mente ac voluntate coniecisset in versum, verba sequerentur; quanto id facilius in oratione, exercitatione et consuetudine adhibita, consequemur!

195. Illud autem ne quis admiretur, quonam modo haec vulgus imperitorum in audiendo notet; quum in omni genere tum in hoc ipso magna quaedam est vis incredibilisque naturae. Omnes enim tacito quodam sensu sine ulla arte aut ratione, quae sint in artibus ac rationibus recta ac prava, diiudicant; idque quum faciunt in picturis et in signis et in aliis operibus, ad quorum intelligentiam a natura minus habent instrumenti, tum multo ostendunt magis in verborum, numerorum vocumque iudicio: quod ea sunt in communibus infixa sensibus nec earum rerum quemquam funditus natura voluit esse expertem. 196. Itaque non solum verbis arte positis moventur omnes, verum etiam numeris ac vocibus. Quotus enim quisque est, qui teneat artem numerorum ac modorum? At in his si paullum modo offensum est, ut aut contractione brevius fieret aut productione longius, theatra tota reclamant. Quid, hoc non idem fit in vocibus, ut a multitudine et populo non modo catervae atque concentus, sed etiam ipsi sibi singuli discrepantes eiiciantur? LI. 197. Mirabile est, quum plurimum in faciendo intersit inter doctum et rudem, quam non multum differat in iudicando. Ars enim quum a natura profecta sit, nisi natura moveat ac delectet, nihil sane egisse videatur. Nihil est autem tam cognatum mentibus nostris, quam numeri atque voces; quibus et excitamur et incendimur et lenimur et languescimus et ad hilaritatem et ad tristitiam saepe deducimur: quorum illa summa vis carminibus est aptior et cantibus, non neglecta, ut mihi videtur, a Numa, rege doctissimo, maioribusque nostris, ut epularum sollemnium fides ac tibiae, Saliorumque versus indicant; maxime autem a Graecia vetere celebrata. [Quibus utinam similibusque de rebus disputari, quam de puerilibus his verborum tralationibus maluissetis!] 198. Verum ut in versu vulgus, si est peccatum, videt, sic, si quid in nostra oratione claudicat, sentit. Sed poetae non ignoscit, nobis concedit; tacite tamen omnes non esse illud, quod diximus, aptum perfectumque cernunt. Itaque illi veteres, sicut hodie etiam nonnullos videmus, quum circuitum et quasi orbem verborum conficere non possent, (nam id quidem nuper vel posse vel audere coepimus,) terna aut bina aut nonnulli singula etiam verba dicebant: qui in illa infantia naturale illud, quod aures hominum flagitabant, tenebant tamen, ut et illa essent paria, quae dicerent, et aequalibus interspirationibus uterentur.

LII. 199. Exposui fere, ut potui, quae maxime ad ornatum orationis pertinere arbitrabar. Dixi enim de singulorum laude verborum, dixi de coniunctione eorum, dixi de numero atque forma. Sed si habitum orationis etiam et quasi colorem aliquem requiritis, est et plana quaedam, sed tamen teres; et tenuis, non sine nervis ac viribus; et ea, quae particeps utriusque generis quadam mediocritate laudatur. His tribus figuris insidere quidam venustatis, non fuco illitus, sed sanguine diffusus debet color. 200. Tum denique nobis hic orator ita conformandus est et verbis et sententiis, ut, quemadmodum qui utuntur armis aut palaestra, non solum sibi vitandi aut feriendi rationem esse habendam putant, sed etiam, ut cum venustate moveantur; sic verbis quidem ad aptam compositionem et decentiam, sententiis vero ad gravitatem orationis utatur [ut ii, qui in armorum tractatione versantur]. 201. Formantur autem et verba et sententiae paene innumerabiliter, quod satis scio notum esse vobis; sed inter conformationem verborum et sententiarum hoc interest,

quod verborum tollitur, si verba mutaris; sententiarum permanet, quibuscumque verbis uti velis. Quod quidem vos etsi facitis, tamen admonendos puto, ne quid esse aliud oratoris putetis, quod quidem sit egregium atque mirabile, nisi in singulis verbis illa tria tenere; ut tralatis utamur frequenter, interdumque factis, raro autem etiam pervetustis. In perpetua autem oratione, quum et coniunctionis lenitatem et numerorum, quam dixi, rationem tenuerimus, tum est quasi luminibus distinguenda et frequentanda omnis oratio sententiarum atque verborum.

LIII. 202. Nam et commoratio una in re permultum movet, et illustris explanatio rerumque, quasi gerantur, sub aspectum paene subiectio; quae et in exponenda re plurimum valet et ad illustrandum id, quod exponitur, et ad amplificandum; ut iis, qui audient, illud, quod augebimus, quantum efficere oratio poterit, tantum esse videatur; et huic contraria saepe percursio est, et plus ad intelligendum, quam dixeris, significatio et distincte concisa brevitas et extenuatio et huic adiuncta illusio, a praeceptis Caesaris non abhorrens; 203. et ab re digressio; in qua quum fuerit delectatio, tum reditus ad rem aptus et concinnus esse debebit; propositioque, quid sis dicturus, et ab eo, quod est dictum, seiunctio, et reditus ad propositum, et iteratio, et rationis apta conclusio; tum augendi minuendive caussa veritatis superlatio atque traiectio; et rogatio atque huic finitima quasi percontatio expositioque sententiae suae; tum illa, quae maxime quasi irrepit in hominum mentes, alia dicentis ac significantis dissimulatio; quae est periucunda, quum in oratione non contentione, sed sermone tractatur; 204. deinde dubitatio, tum distributio, tum correctio, vel ante vel postquam dixeris, vel quum aliquid a te ipse reiicias; praemunitio est etiam ad id, quod aggrediare, et traiectio in alium; communicatio, quae est quasi cum iis ipsis, apud quos dicas, deliberatio; morum ac vitae imitatio vel in personis vel sine illis, magnum quoddam ornamentum orationis et aptum ad animos conciliandos vel maxime, saepe autem etiam ad commovendos; 205. personarum ficta inductio, vel gravissimum lumen augendi; descriptio, erroris inductio, ad hilaritatem impulsio, ante occupatio; tum duo illa, quae maxime movent, similitudo et exemplum, digestio, interpellatio, contentio, reticentia, commendatio; vox quaedam libera atque etiam effrenatio augendi caussa; iracundia, obiurgatio, promissio, deprecatio, obsecratio, declinatio brevis a proposito, non ut superior illa digressio, purgatio, conciliatio, laesio, optatio, atque exsecratio. His fere luminibus illustrant orationem sententiae. LIV. 206. Orationis autem ipsius tamquam armorum est vel ad usum comminatio et quasi petitio vel ad venustatem apta * tractatio. Nam et geminatio verborum habet interdum vim, leporem alias; et paullum immutatum verbum atque deflexum, et eiusdem verbi crebra tum a primo repetitio, tum in extremum conversio, et in eadem verba impetus et concursio et adiunctio et progressio, et eiusdem verbi crebrius positi quaedam distinctio, et revocatio verbi, et illa, quae similiter desinunt aut quae cadunt similiter, aut quae paribus paria referuntur aut quae sunt inter se similia. 207. Est etiam gradatio quaedam et conversio et verborum concinna transgressio et contrarium et dissolutum et declinatio et reprehensio et exclamatio et imminutio et quod in multis casibus ponitur, et quod de singulis rebus propositis ductum, refertur ad singula, et ad propositum subiecta ratio et item in distributis supposita ratio et permissio et rursum alia dubitatio et improvisum quiddam et dinumeratio et alia correctio et dissipatio, et quod continuatum et interruptum, et imago et sibi ipsi responsio et immutatio et disiunctio et ordo et relatio et digressio et circumscriptio. 208. Haec enim sunt fere, atque horum similia, vel plura etiam esse possunt, quae sententiis orationem verborumque conformationibus illuminent.

LV. Quae quidem te, Crasse, video, inquit Cotta, quod nota esse nobis putes, sine definitionibus et sine exemplis effudisse. Ego vero, inquit Crassus, ne illa quidem, quae supra dixi, nova nobis esse arbitrabar, sed voluntati vestrum omnium parui. 209. His autem de rebus sol me ille admonuit, ut brevior essem, qui ipse iam praecipitans me quoque haec praecipitem paene evolvere coegit. Sed tamen huius generis demonstratio est et doctrina ipsa vulgaris; usus autem gravissimus et in hoc toto dicendi studio difficillimus. 210. Quamobrem, quoniam de ornatu omni orationis sunt omnes, si non patefacti, at certe commonstrati loci; nunc, quid aptum sit, hoc est quid maxime deceat in oratione, videamus. Quamquam id quidem perspicuum est, non omni caussae nec auditori neque personae neque tempori congruere orationis unum genus. 211. Nam et caussae capitis alium quemdam verborum sonum requirunt, alium rerum privatarum atque parvarum; et aliud dicendi genus deliberationes, aliud laudationes, aliud iudicia, aliud sermones, aliud consolatio, aliud obiurgatio, aliud disputatio, aliud historia desiderat. Refert etiam, qui audiant, senatus an populus an iudices; frequentes an pauci an singuli et quales: ipsique oratores qua sint aetate, honore, auctoritate, debet videri; tempus pacis an belli, festinationis an otii. 212. Itaque hoc loco nihil sane est, quod praecipi posse videatur, nisi ut figuram orationis plenioris et tenuioris et item illius mediocris ad id, quod agemus, accommodatam deligamus. Ornamentis iisdem uti fere licebit contentius alias, alias summissius; omnique in re posse, quod deceat, facere artis et naturae est; scire, quid quandoque deceat, prudentiae.

LVI. 213. Sed haec ipsa omnia perinde sunt, ut aguntur. Actio, inquam, in dicendo una dominatur. Sine hac summus orator esse in numero nullo potest, mediocris hac instructus summos saepe superare. Huic primas dedisse Demosthenes dicitur, quum rogaretur, quid in dicendo esset primum; huic secundas, huic tertias. Quo mihi melius etiam illud ab Aeschine dictum videri solet; qui, quum propter ignominiam iudicii cessisset Athenis et se Rhodum contulisset, rogatus a Rhodiis, legisse fertur orationem illam egregiam, quam in Ctesiphontem contra Demosthenem dixerat, qua perlecta, petitum est ab eo postridie, ut legeret illam etiam, quae erat contra a Demosthene pro Ctesiphonte edita, quam quum suavissima et maxima voce legisset, admirantibus omnibus, Quanto, inquit, magis admiraremini, si audissetis ipsum! Ex quo satis significavit, quantum esset in actione, qui orationem eamdem aliam esse putaret, actore mutato. 214. Quid fuit in Graccho, quem tu, Catule, melius meministi, quod me puero tanto opere ferretur? *Quo me miser conferam? quo vertam? In Capitoliumne? at fratris sanguine redundat. An domum? matremne ut miseram lamentantem*

videam et abiectam? Quae sic ab illo acta esse constabat oculis, voce, gestu, inimici ut lacrimas tenere non possent. Haec eo dico pluribus, quod genus hoc totum oratores, qui sunt veritatis ipsius actores, reliquerunt: imitatores autem veritatis, histriones, occupaverunt. LVII. 215. Ac sine dubio in omni re vincit imitationem veritas; sed ea si satis in actione efficeret ipsa per sese, arte profecto non egeremus. Verum quia animi permotio, quae maxime aut declaranda aut imitanda est actione, perturbata saepe ita est, ut obscuretur ac paene obruatur, discutienda sunt ea, quae obscurant, et ea, quae sunt eminentia et prompta, sumenda. 216. Omnis enim motus animi suum quemdam a natura habet vultum et sonum et gestum; totumque corpus hominis et eius omnis vultus omnesque voces, ut nervi in fidibus, ita sonant, ut a motu animi quoque sunt pulsae. Nam voces ut chordae sunt intentae, quae ad quemque tactum respondeant, acuta, gravis, cita, tarda, magna, parva; quas tamen inter omnes est suo quaeque in genere mediocris. Atque etiam illa sunt ab his delapsa plura genera, lene, asperum; contractum, diffusum; continenti spiritu, intermisso, fractum, scissum; flexo sono extenuatum, inflatum. 217. Nullum est enim horum generum, quod non arte ac moderatione tractetur. Hi sunt actori, ut pictori, expositi ad variandum colores. LVIII. Aliud enim vocis genus iracundia sibi sumat: acutum, incitatum, crebro incidens.

Impius hortatúr me frater, út meos malis miser
manderem natos: — —

et ea, quae tu dudum, Antoni, protulisti:

Segregare abs te ausus:

et:

Ecquis hoc animadvértit? vincite.

et Atreus fere totus. Aliud miseratio ac maeror, flexibile, plenum, interruptum flebili voce:

Quo núnc me vertam? quód iter incipiam íngredi?
Domúm paternamne? ánne ad Peliae filias?

et illa:

O páter, o pátria, o Príami dómus!

et quae sequuntur:

Haec ómnia vidi inflámmari,
Priamó vi vitam evitari.

218. Aliud metus, demissum et haesitans et abiectum:

Múlti' modis sum círcumventus, mórbo, exsilio, atque inopia:
túm pavor sapiéntiam omnem mi éxanimato expéctorat;
alter terribilém minitatur vitae cruciatum ét necem,
quaé nemo est tam fírmo ingenio et tánta confidentia,
Quín refugiat tímido sanguen átque exalbescát metu.

219. Aliud vis: contentum, vehemens, imminens quadam incitatione gravitatis:

*Iterúm Thyestes mécum altercatum * ádvenit,*
iterúm iam aggreditur me ét quietum exsúscitat.
Maiór mihi moles, máius miscendúm' st malum,
qui illius acerbum cór contundam et cómprimam.

Aliud voluptas: effusum, lene, tenerum, hilaratum ac remissum:

Séd mihi quum tetulit coronam ob cóllocandas núptias,
tíbi ferebat, quúm simulabat sése eam alteri dare,
tum ád te ludibúnda docte et délicate détulit.

Aliud molestia: sine commiseratione grave quoddam et uno pressu ac sono obductum:

Qua tempestate Paris Helenam innuptis iunxit núptiis,
ego tum gravida, expletis iam fere ad pariendum mensibus,
per idem tempus Polydorum Hecuba partu postremó parit.

LIX. 220. Omnes autem hos motus subsequi debet gestus, non hic verba exprimens scenicus, sed universam rem et sententiam, non demonstratione, sed significatione declarans, laterum inflexione hac forti ac virili, non ab scena et histrionibus, sed ab armis aut etiam a palaestra; manus autem minus arguta, digitis subsequens verba, non exprimens; brachium procerius proiectum, quasi quoddam telum orationis; supplosio pedis in contentionibus aut incipiendis aut finiendis. Sed in ore sunt omnia. 221. In eo autem ipso dominatus est omnis oculorum; quo melius nostri illi senes, qui personatum ne Roscium quidem magno opere laudabant. Animi est enim omnis actio et imago animi vultus, indices oculi. Nam haec est una pars corporis, quae, quot animi motus sunt, tot significationes et commutationes possit efficere. Neque vero est quisquam, qui eadem conivens efficiat. Theophrastus quidem, Tauriscum quemdam, dixit, actorem aversum solitum esse dicere, qui in agendo contuens aliquid pronuntiaret. 222. Quare oculorum est magna moderatio. Nam oris non est nimium mutanda species, ne aut ad ineptias aut ad pravitatem aliquam deferamur. Oculi sunt, quorum tum intentione, tum remissione, tum coniectu, tum hilaritate, motus animorum significemus apte cum genere ipso orationis. Est enim actio quasi sermo corporis, quo magis menti congruens esse debet. Oculos autem natura nobis, ut equo et leoni setas, caudam, aures, ad motus animorum declarandos dedit. 223. Quare in hac nostra actione secundum vocem vultus valet; is autem oculis gubernatur. Atque in iis omnibus, quae sunt actionis, inest quaedam vis a natura data. Quare etiam hac imperiti, hac vulgus, hac denique barbari maxime commoventur. Verba enim neminem movent, nisi eum, qui eiusdem linguae societate coniunctus est; sententiaeque saepe acutae non acutorum hominum sensus praetervolant: actio, quae prae se motum animi fert, omnes movet; iisdem enim omnium animi motibus concitantur et eos iisdem notis et in aliis agnoscunt et in se ipsi indicant.

LX. 224. Ad actionis autem usum atque laudem maximam sine dubio partem vox obtinet; quae primum est optanda nobis; deinde, quaecumque erit, ea tuenda. De quo illud iam nihil ad hoc praecipiendi genus, quemadmodum voci serviatur: equidem magno opere censeo serviendum; sed illud videtur ab huius nostri sermonis officio non abhorrere, quod, ut dixi paullo ante, plurimis in rebus quod maxime est utile, id nescio quo pacto etiam decet maxime. Nam ad vocem obtinendam nihil est utilius, quam crebra mutatio; nihil perniciosius, quam effusa sine intermissione contentio. 225. Quid? ad aures nostras et actionis suavitatem, quid est vicissitudine et varietate et commutatione aptius? Itaque idem Gracchus, quod potes audire, Catule, ex Licinio cliente tuo, litterato homine, quem servum sibi ille habuit ad manum, cum eburneola solitus est habere fistula, qui staret occulte post ipsum, quum concionaretur, peritum hominem, qui inflaret celeriter eum sonum, quo illum aut remissum excitaret, aut a contentione

revocaret. Audivi mehercule, inquit Catulus, et saepe sum admiratus hominis quum diligentiam, tum etiam doctrinam et scientiam. 226. Ego vero, inquit Crassus, ac doleo quidem illos viros in eam fraudem in republica esse delapsos; quamquam ea tela texitur et ea incitatur in civitate ratio vivendi ac posteritati ostenditur, ut eorum civium, quos nostri patres non tulerunt, iam similes habere cupiamus. Mitte, obsecro, inquit, Crasse, Iulius, sermonem istum et te ad Gracchi fistulam refer: cuius ego nondum plane rationem intelligo. LXI. 227. In omni voce, inquit Crassus, est quiddam medium, sed suum cuique voci. Hinc gradatim ascendere vocem utile et suave est [. Nam a principio clamare, agreste quiddam est,] et idem illud ad firmandam est vocem salutare. Deinde est quiddam contentionis extremum, quod tamen interius est, quam acutissimus clamor, quo te fistula progredi non sinet, et iam ab ipsa * contentione revocabit. Est item contra quiddam in remissione gravissimum, quoque tamquam sonorum gradibus descenditur. Haec varietas et hic per omnes sonos vocis cursus et se tuebitur et actioni afferet suavitatem. Sed fistulatorem domi relinquetis, sensum huius consuetudinis vobiscum ad forum deferetis.

228. Edidi, quae potui, non ut volui, sed ut me temporis angustiae coegerunt. Scitum est enim caussam conferre in tempus, quum afferre plura, si cupias, non queas. Tu vero, inquit Catulus, collegisti omnia, quantum ego possum iudicare, ita divinitus, ut non a Graecis didicisse, sed eos ipsos haec docere posse videare. Me quidem istius sermonis participem factum esse gaudeo; ac vellem, [ut] meus gener, sodalis tuus, Hortensius, affuisset; quem quidem ego confido omnibus istis laudibus, quas tu oratione complexus es, excellentem fore. 229. Et Crassus, Fore dicis? inquit: ego vero esse iam iudico et tum iudicavi, quum, me consule, in senatu caussam defendit Africae, nuperque etiam magis, quum pro Bithyniae rege dixit. Quamobrem recte vides, Catule. Nihil enim isti adolescenti neque a natura neque a doctrina deesse sentio. 230. Quo magis est tibi, Cotta, et tibi, Sulpici, vigilandum ac laborandum. Non enim ille mediocris orator vestrae quasi succrescit aetati; sed et ingenio peracri et studio flagranti et doctrina eximia et memoria singulari. Cui quamquam faveo, tamen illum aetati suae praestare cupio; vobis vero illum tanto minorem praecurrere vix honestum est. Sed iam surgamus, inquit, nosque curemus et aliquando ab hac contentione disputationis animos nostros curaque laxemus.

10.

M. TULLII CICERONIS

DE

CLARIS ORATORIBUS LIBER,

QUI DICITUR

BRUTUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Hunc librum Cicero scripsit a. V. 708. C. Iulio Caesare III. M. Aemilio Lepido Coss. sermonem autem in Tusculano a cum Bruto et Attico fingit esse habitum paullo post mortem Hortensii a. V. 704. L. Paullo C. Marcello Coss.

ARG. Perfecti oratoris imagine libris III de Oratore informata Cicero hoc libro perlustrans aetatum oratores omnium quaerit, quis omne punctum ferre mereatur. Primo mortem Antonii (a. V. 704. defuncti) deplorat sermonisque ineundi occasionem explicat. Deinde oratores Graecos c. 7 - 13., et maximam partem obscuros antiquioris aevi Romanos c. 14., tum paullo notiores M. Catonem Censorium, et praeter alios maxime Laelium, Africanum et Galbam c. 15 — 24., postea M. Aemilium Lepidum Porcinam aliosque aequales c. 25., porro P. Crassum cum Fanniis et M. Scaevola augure c. 26., Tib. Gracchum et C. Carbonem c. 27. sq., M. Scaurum, Q. Tuberonem aliosque Stoicos, C. Gracchum c. 29. sqq., M. Brutum, Q. Metellum Numidicum, M. Aurel. Scaurum, M. Marcellum, L. Cottam c. 34. sq., summos oratores L. Licinium Crassum et M. Antonium cum Q. Scaevola et Serv. Sulpicio c. 36. sqq., deinceps Domitium, M. Herennium c. 44. sq., e sociis et Latinis quosdam c. 46., e Romanis L. Philippum, Crasso et Antonio proximum, illiusque aequales, denique auditos a se ipso C. Cottam et P. Sulpicium, exponens quanti faciat populi

de oratoribus tuditanis c. 49 sqq., P. Scipionem, C. Curionem de institutionis domesticae ... sermonisque ... valente disputans (c. 57 sqq.), Hortensium, M. Crassum, M. Messalam aliis recenset, et a Bruto de vivis aliis Caesare et M. Marcello sermonem ... (c. 71); hunc ipse laudat, illius autem laudes Attico relinquit. Sub finem etiam primus P. Crassum memorat et C. Licinium Calvum, propter cujus exilitatem de Attico dicendi genere instituit verba facere (c. 81 sqq.). In hoc excurrens in Hortensii laudes de suis ipsius studiis et laboribus forensibus exponit (c. 88), epilogo autem Brutum hortatur, ut etiam turbulentis temporibus eloquentiae laudem tueatur.

I. 1. Quum e Cilicia decedens Rhodum venissem et eo mihi de Q. Hortensii morte esset allatum, opinione omnium maiorem animo cepi dolorem. Nam et amico amisso quum consuetudine iucunda tum multorum officiorum coniunctione me privatum videbam et interitu talis auguris dignitatem nostri collegii deminutam dolebam; qua in cogitatione et cooptatum me ab eo in collegium recordabar, in quo iuratus iudicium dignitatis meae fecerat, et inauguratum ab eodem; ex quo augurum institutis in parentis eum loco colere debebam. 2. Augebat etiam molestiam, quod magna sapientium civium bonorumque penuria vir egregius coniunctissimusque mecum consiliorum omnium societate, alienissimo reipublicae tempore exstinctus et auctoritatis et prudentiae suae triste nobis desiderium reliquerat; dolebamque, quod non, ut plerique putabant, adversarium aut obtrectatorem laudum mearum, sed socium potius et consortem gloriosi laboris amiseram. 3. Etenim, si in leviorum artium studio memoriae proditum est, poetas nobiles poetarum aequalium morte doluisse; quo tandem animo eius interitum ferre debui, cum quo certare erat gloriosius, quam omnino adversarium non habere? quum praesertim non modo numquam sit aut illius a me cursus impeditus aut ab illo meus; sed contra semper alter ab altero adiutus et communicando et monendo et favendo. 4. Sed, quoniam perpetua quadam felicitate usus ille cessit e vita, suo magis quam suorum civium tempore, et tum occidit, quum lugere facilius rempublicam posset, si viveret, quam iuvare, vixitque tamdiu, quam licuit in civitate bene beateque vivere: nostro incommodo detrimentoque, si est ita necesse, doleamus; illius vero mortis opportunitatem benevolentia potius, quam misericordia prosequamur, ut, quotiescumque de clarissimo et beatissimo viro cogitemus, illum potius, quam nosmetipsos diligere videamur. 5. Nam, si id dolemus, quod eo iam frui nobis non licet, nostrum est id malum; quod modice feramus, ne id non ad amicitiam, sed ad domesticam utilitatem referre videamur: sin, tamquam illi ipsi acerbitatis aliquid acciderit, angimur, summam eius felicitatem non satis grato animo interpretamur.

II. 6. Etenim si viveret Q. Hortensius, cetera fortasse desideraret una cum reliquis bonis et fortibus civibus; hunc aut praeter ceteros aut cum paucis sustineret dolorem, quum forum populi Romani, quod fuisset quasi theatrum illius ingenii, voce erudita et Romanis Graecisque auribus digna spoliatum atque orbatum videret. 7. Equidem angor animo, non consilii, non ingenii, non auctoritatis armis egere rempublicam, quae didiceram tractare, quibusque me assuefeceram, quaeque erant propria quum praestantis in republica viri, tum bene moratae et bene constitutae civitatis. Quod si fuit in republica tempus ullum, quum extorquere arma posset e manibus iratorum civium boni civis auctoritas et oratio, tum profecto fuit, quum patrocinium pacis exclusum est aut errore hominum aut timore. 8. Ita nobismet ipsis accidit, ut, quamquam essent multo magis alia lugenda, tamen hoc doleremus, quod, quo tempore aetas nostra perfuncta rebus amplissimis tamquam in portum confugere deberet non inertiae neque desidiae, sed otii moderati atque honesti, quumque ipsa oratio iam nostra canesceret haberetque suam quandam maturitatem et quasi senectutem, tum arma sunt ea sumpta, quibus illi ipsi, qui didicerant eis uti gloriose, quemadmodum salutariter uterentur, non reperiebant. 9. Itaque ii mihi videntur fortunate beateque vixisse, quum in ceteris civitatibus, tum maxime in nostra, quibus quum auctoritate rerumque gestarum gloria, tum etiam sapientiae laude perfrui licuit. Quorum memoria et recordatio in maximis nostris gravissimisque curis iucunda sane fuit, quum in eam nuper ex sermone quodam incidissemus.

III. 10. Nam quum inambularem in xysto et essem otiosus domi, M. ad me Brutus, ut consueverat, cum T. Pomponio venerat, homines quum inter se coniuncti, tum mihi ita cari itaque iucundi, ut eorum aspectu omnis, quae me angebat de republica, cura consederit. Quos postquam salutavi, Quid vos, inquam, Brute et Attice, nunc? quid tandem novi? Nihil sane, inquit Brutus, quod quidem aut tu audire velis aut ego pro certo dicere audeam. 11. Tum Atticus, Eo, inquit, ad te animo venimus, ut de republica esset silentium et aliquid audiremus potius ex te, quam te afficeremus ulla molestia. Vos vero, inquam, Attice, et praesentem me cura levatis, et absenti magna solatia dedistis. Nam vestris primum litteris recreatus me ad pristina studia revocavi. Tum ille, Legi, inquit, perlubenter epistolam, quam ad te Brutus misit ex Asia, qua mihi visus est et monere te prudenter, et consolari amicissime. 12. Recte, inquam, est visus. Nam me istis scito litteris ex diuturna perturbatione totius valetudinis tamquam ad aspiciendam lucem esse revocatum. Atque ut post Cannensem illam calamitatem primum Marcelli ad Nolam praelio populus se Romanus erexit posteaque prosperae res deinceps multae consecutae sunt; sic post rerum nostrarum et communium gravissimos casus nihil ante epistolam Bruti mihi accidit, quod vellem, aut quod aliqua ex parte sollicitudines allevaret meas. 13. Tum Brutus: Volui id quidem efficere certe, et capio magnum fructum, si quidem, quod volui, tanta in re consecutus sum. Sed scire cupio, quae te Attici litterae delectaverint. Istae vero, inquam, Brute, non modo delectationem mihi, sed etiam, ut spero, salutem attulerunt. Salutem? inquit ille. Quodnam tandem genus istud tam praeclarum litterarum fuit? An mihi potuit, inquam, esse aut gratior ulla salutatio aut ad hoc tempus aptior, quam illius libri, quo me hic affatus quasi iacentem excitavit? 14. Tum ille, Nempe eum dicis, inquit, quo iste omnem rerum memoriam breviter et, ut mihi quidem visum est, perdiligenter complexus est? Istum ipsum, inquam, Brute, dico librum mihi saluti fuisse. IV. Tum Atticus: Optatissimum mihi quidem est quod dicis: sed quid tandem habuit liber iste, quod tibi aut novum aut tanto usui posset esse? 15. Ille vero et nova, inquam, mihi quidem multa et eam utilitatem, quam requirebam, ut explicatis ordinibus temporum uno in conspectu omnia viderem;

quae quum studiose tractare coepissem, ipsa mihi tractatio litterarum salutaris fuit admonuitque, Pomponi, ut a te ipso sumerem aliquid ad me reficiendum teque remunerandum, si non pari, at grato tamen munere: quamquam illud Hesiodium laudatur a doctis, quod eadem mensura reddere iubet, qua acceperis, aut etiam cumulatiore, si possis. 16. Ego autem voluntatem tibi profecto emetiar; sed rem ipsam nondum posse videor; idque ut ignoscas, a te peto. Nec enim ex novis, ut agricolae solent, fructibus est, unde tibi reddam quod accepi; sic omnis fetus repressus exustusque flos siti veteris ubertatis exaruit, nec ex conditis, qui iacent in tenebris et ad quos omnis nobis aditus, qui paene solis patuit, obstructus est. Seremus igitur aliquid tamquam in inculto et derelicto solo; quod ita diligenter colemus, ut impendiis etiam augere possimus largitatem tui muneris; modo idem noster animus efficere possit, quod ager, qui, quum multos annos quievit, uberiores efferre fruges solet. 17. Tum ille: Ego vero et exspectabo ea, quae polliceris, nec exigam, nisi tuo commodo, et erunt mihi pergrata, si solveris. Mihi quoque, inquit Brutus, exspectanda sunt ea, quae Attico polliceris, etsi fortasse ego a te huius voluntarius procurator petam, quod ipse, cui debes, se incommodo exacturum negat. V. 18. At vero, inquam, tibi ego, Brute, non solvam, nisi prius a te cavero, amplius eo nomine neminem, cuius petitio sit, petiturum. Non mehercule, inquit, tibi repromittere istuc quidem ausim. Nam hunc, qui negat, video flagitatorem, non illum quidem tibi molestum, sed assiduum tamen et acrem fore. Tum Pomponius, Ego vero, inquit, Brutum nihil mentiri puto. Videor enim iam te ausurus esse appellare, quoniam longo intervallo modo primum animadverti paullo te hilariorem. 19. Itaque, quoniam hic, quod mihi deberetur, se exacturum professus est, quod huic debes, ego a te peto. Quidnam id? inquam. Ut scribas, inquit, aliquid. Iampridem enim conticuerunt tuae litterae. Nam ut illos de republica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus; eisque nosmetipsi ad veterum annalium memoriam comprehendendam impulsi atque incensi sumus. Sed illa, quum poteris: atque ut possis, rogo. 20. Nunc vero, inquit, si es animo vacuo, expone nobis quod quaerimus. Quidnam est id? inquam. Quod mihi nuper in Tusculano inchoasti de oratoribus, quando esse coepissent, qui etiam et quales fuissent. Quem ego sermonem quum ad Brutum tuum vel nostrum potius detulissem, magno opere hic audire se velle dixit. Itaque hunc elegimus diem, quum te sciremus esse vacuum. Quare, si tibi est commodum, ede illa, quae coeperas, et Bruto et mihi. 21. Ego vero, inquam, si potuero, faciam vobis satis. Poteris, inquit: relaxa modo paullum animum, aut sane, si potes, libera.

Nempe igitur hinc tum, Pomponi, ductus est sermo, quod erat a me mentio facta, caussam Deiotari, fidelissimi atque optimi regis, ornatissime et copiosissime a Bruto me audisse defensam. VI. Scio, inquit, ab isto initio tractum esse sermonem, teque Bruti dolentem vicem, quasi deflevisse iudiciorum vastitatem et fori. Feci, inquam, istuc quidem, et saepe facio. 22. Nam mihi, Brute, in te intuenti crebro in mentem venit vereri, ecquodnam curriculum aliquando sit habitura tua et natura admirabilis et exquisita doctrina et singularis industria. Quum enim in maximis caussis versatus esses et, quum tibi aetas nostra iam cederet fascesque summitteret, subito in civitate quum alia ceciderunt tum etiam ea ipsa, de qua disputare ordimur, eloquentia obmutuit. 23. Tum ille, Ceterarum rerum caussa, inquit, istuc et doleo et dolendum puto; dicendi autem me non tam fructus et gloria, quam studium ipsum exercitatioque delectat: quod mihi nulla res eripiet, te praesertim tam studioso. Etenim dicere bene nemo potest, nisi qui prudenter intelligit. Quare qui eloquentiae verae dat operam, dat prudentiae, qua ne maximis quidem in bellis aequo animo carere quisquam potest. 24. Praeclare, inquam, Brute, dicis, eoque magis ista dicendi laude delector, quod cetera, quae sunt quondam habita in civitate pulcherrima, nemo est tam humilis, qui se non aut posse adipisci aut adeptum putet: eloquentem neminem video factum esse victoria. Sed quo facilius sermo explicetur, sedentes, si videtur, agamus. Quum idem placuisset illis, tum in pratulo propter Platonis statuam consedimus.

25. Hic ego: Laudare igitur eloquentiam et, quanta vis sit eius, expromere, quantamque iis, qui sint eam consecuti, dignitatem afferat, neque propositum nobis est hoc loco neque necessarium. Hoc vero sine ulla dubitatione confirmaverim, sive illa arte pariatur aliqua sive exercitatione quadam sive natura, rem unam esse omnium difficillimam. Quibus enim ex quinque rebus constare dicitur, earum una quaeque est ars ipsa magna per sese. Quarum quinque artium concursus maximarum quantam vim quantamque difficultatem habeant, existimari potest. VII. 26. Testis est Graecia, quae, quum eloquentiae studio sit incensa iamdiuque excellat in ea praestetque ceteris, tamen omnes artes vetustiores habet et multo ante non inventas solum, sed etiam perfectas, quam haec est a Graecis elaborata dicendi vis atque copia. In quam quum intueor, maxime mihi occurrunt, Attice, et quasi lucent Athenae tuae, qua in urbe primum se orator extulit, primumque etiam monumentis et litteris oratio est coepta mandari. 27. Tamen ante Periclem, cuius scripta quaedam feruntur, et Thucydidem, qui non nascentibus Athenis, sed iam adultis fuerunt, littera nulla est, quae quidem ornatum aliquem habeat et oratoris esse videatur. Quamquam opinio est, et eum, qui multis annis ante hos fuerit, Pisistratum et paullo seniorem etiam Solonem posteaque Clisthenem multum, ut temporibus illis, valuisse dicendo. 28. Post hanc aetatem aliquot annis, ut ex Atticis monumentis potest perspici, Themistocles fuit; quem constat quum prudentia tum etiam eloquentia praestitisse; post Pericles, qui quum floreret omni genere virtutis, hac tamen fuit laude clarissimus. Cleonem etiam temporibus illis, turbulentum illum quidem civem, sed tamen eloquentem, constat fuisse. 29. Huic aetati suppares Alcibiades, Critias, Theramenes; quibus temporibus quod dicendi genus viguerit, ex Thucydidi scriptis, qui ipse tum fuit, intelligi maxime potest. Grandes erant verbis, crebri sententiis, compressione rerum breves et ob eam ipsam caussam interdum subobscuri. VIII. 30. Sed ut intellectum est, quantam vim haberet accurata et facta quodammodo oratio, tum etiam magistri dicendi multi subito exstiterunt. Tum Leontinus Gorgias, Thrasymachus Calchedonius, Protagoras Abderites, Prodicus Ceus, Hippias Eleus in honore magno fuit; aliique multi temporibus eisdem docere se profitebantur, arrogantibus sane verbis, quemadmodum caussa inferior (ita enim loquebantur) dicendo

fieri superior posset. 31. His opposuit sese Socrates, qui subtilitate quadam disputandi refellere eorum instituta solebat. Huius ex uberrimis sermonibus exstiterunt doctissimi viri; primumque tum philosophia non illa de natura, quae fuerat antiquior, sed haec, in qua de bonis rebus et malis deque hominum vita et moribus disputatur, inventa dicitur. Quod quoniam genus ab hoc, quod proposuimus, abhorret, philosophos aliud in tempus reiciamus: ad oratores, a quibus digressi sumus, revertamur. 32. Exstitit igitur iam senibus illis, quos paullo ante diximus, Isocrates, cuius domus cunctae Graeciae quasi ludus quidam patuit atque officina dicendi; magnus orator et perfectus magister, quamquam forensi luce caruit intraque parietes aluit eam gloriam, quam nemo meo quidem iudicio postea est consecutus. Is et ipse scripsit multa praeclare et docuit alios; et quum cetera melius, quam superiores, tum primus intellexit etiam in soluta oratione, dum versum effugeres, modum tamen et numerum quemdam oportere servari. 33. Ante hunc enim verborum quasi structura et quaedam ad numerum conclusio nulla erat; aut, si quando erat, non apparebat, eam dedita opera esse quaesitam: quae forsitan laus sit; verumtamen natura magis tum, casuque nonnumquam, quam aut ratione aliqua aut observatione fiebat. 34. Ipsa enim natura circumscriptione quadam verborum comprehendit concluditque sententiam; quae quum aptis constricta verbis est, cadit etiam plerumque numerose. Nam et aures ipsae, quid plenum, quid inane sit, iudicant, et spiritu quasi necessitate aliqua verborum comprehensio terminatur: in quo non modo defici, sed etiam laborare turpe est. IX. 35. Tum fuit Lysias, ipse quidem in caussis forensibus non versatus, sed egregie subtilis scriptor atque elegans, quem iam prope audeas oratorem perfectum dicere. Nam plane quidem perfectum et cui nihil admodum desit, Demosthenem facile dixeris. Nihil acute inveniri potuit in eis caussis, quas scripsit, nihil (ut ita dicam) subdole, nihil versute, quod ille non viderit; nihil subtiliter dici, nihil presse, nihil enucleate, quo fieri possit aliquid limatius; nihil contra grande, nihil incitatum, nihil ornatum vel verborum gravitate vel sententiarum, quo quidquam esset elatius. 36. Huic Hyperides proximus fuit et Lycurgus et Dinarchus et is, cuius nulla exstant scripta, Demades aliique plures. Haec enim aetas effudit hanc copiam; et, ut opinio mea fert, sucus ille et sanguis incorruptus usque ad hanc aetatem oratorum fuit, in qua naturalis inesset, non fucatus nitor. 37. Phalereus enim successit eis senibus adolescens, eruditissimus ille quidem horum omnium, sed non tam armis institutus, quam palaestra. Itaque delectabat magis Athenienses, quam inflammabat. Processerat enim in solem et pulverem, non ut e militari tabernaculo, sed ut e Theophrasti, doctissimi hominis, umbraculis. 38. Hic primus inflexit orationem et eam mollem teneramque reddidit, et suavis, sicut fuit, videri maluit, quam gravis: sed suavitate ea, qua perfunderet animos, non qua perfringeret: tantum ut memoriam concinnitatis suae, non, quemadmodum de Pericle scripsit Eupolis, cum delectatione aculeos etiam relinqueret in animis eorum, a quibus esset auditus.

X. 39. Videsne igitur, in ea ipsa urbe, in qua et nata et alta sit eloquentia, quam ea sero prodierit in lucem? Siquidem ante Solonis aetatem et Pisistrati de nullo ut diserto memoriae proditum est. At hi quidem, ut populi Romani aetas est, senes; ut Atheniensium saecula numerantur, adolescentes debent videri. Nam etsi Servio Tullio regnante viguerunt, tamen multo diutius Athenae iam erant, quam est Roma ad hodiernum diem: nec tamen dubito, quin habuerit vim magnam semper oratio. 40. Neque enim iam Troicis temporibus tantum laudis in dicendo Ulixi tribuisset Homerus et Nestori, quorum alterum vim habere voluit, alterum suavitatem, nisi iam tum esset honos eloquentiae; neque ipse poeta hic tam idem ornatus in dicendo ac plane orator fuisset. Cuius etsi incerta sunt tempora, tamen annis multis fuit ante Romulum: siquidem non infra superiorem Lycurgum fuit, a quo est disciplina Lacedaemoniorum astricta legibus. 41. Sed studium eius generis maiorque vis agnoscitur in Pisistrato. Denique hunc proximo saeculo Themisthocles insecutus est, ut apud nos, perantiquus, ut apud Athenienses, non ita sane vetus. Fuit enim regnante iam Graecia, nostra autem civitate non ita pridem dominatu regio liberata. Nam bellum Volscorum illud gravissimum, cui Coriolanus exsul interfuit, eodem fere tempore, quo Persarum bellum, fuit, similisque fortuna clarorum virorum; 42. siquidem uterque, quum civis egregius fuisset, populi ingrati pulsus iniuria, se ad hostes contulit conatumque iracundiae suae morte sedavit. Nam etsi aliter est apud te, Attice, de Coriolano, concede tamen, ut huic generi mortis potius assentiar. XI. At ille ridens, Tuo vero, inquit, arbitratu; quoniam quidem concessum est rhetoribus ementiri in historiis, ut aliquid dicere possint argutius. Ut enim tu nunc de Coriolano, sic Clitarchus, sic Stratocles de Themistocle finxit. 43. Nam, quem Thucydides, qui et Atheniensis erat et summo loco natus summusque vir et paullo aetate posterior, tantum mortuum scripsit et in Attica clam humatum, addidit fuisse suspicionem veneno sibi conscivisse mortem: hunc isti aiunt, quum taurum immolavisset, excepisse sanguinem patera, et eo poto mortuum concidisse. Hanc enim mortem rhetorice et tragice ornare potuerunt; illa mors vulgaris nullam praebebat materiem ad ornatum. Quare, quoniam tibi ita quadrat, omnia fuisse in Themistocle paria et Coriolano, pateram quoque a me sumas licet: praebebo etiam hostiam, ut Coriolanus sit plane alter Themistocles. 44. Sit sane, inquam, ut lubet, de isto; et ego cautius posthac historiam attingam, te audiente; quem rerum Romanarum auctorem laudare possum religiosissimum. Sed tum fere Pericles, Xanthippi filius, de quo ante dixi, primus adhibuit doctrinam; quae quamquam tum nulla erat dicendi, tamen ab Anaxagora physico eruditus exercitationem mentis a reconditis abstrusisque rebus ad caussas forenses popularesque facile traduxerat. Huius suavitate maxime hilaratae sunt Athenae: huius ubertatem et copiam admiratae, eiusdem vim dicendi terroremque timuerunt. XII. 45. Haec igitur aetas prima Athenis oratorem prope perfectum tulit. Nec enim in constituentibus rempublicam nec in bella gerentibus nec in impeditis ac regum dominatione devinctis nasci cupiditas dicendi solet. Pacis est comes otiique socia et iam bene constitutae civitatis quasi alumna quaedam eloquentia. 46. Itaque ait Aristoteles, quum sublatis in Sicilia tyrannis res privatae longo intervallo iudiciis repeterentur, tum primum, quod esset acuta illa gens et controversa natura, artem et praecepta Siculos Coracem et Tisiam conscripsisse: nam

antea neminem solitum via nec arte, sed accurate tamen et de scripto plerosque dicere; scriptasque fuisse et paratas a Protagora rerum illustrium disputationes, quae nunc communes appellantur loci: 47. quod idem fecisse Gorgiam, quum singularum rerum laudes vituperationesque conscripsisset; quod iudicaret hoc oratoris esse maxime proprium, rem augere posse laudando, vituperandoque rursus affligere: huic Antiphontem Rhamnusium similia quaedam habuisse conscripta; quo neminem umquam melius ullam oravisse capitis caussam, quum se ipse defenderet, se audiente, locuples auctor scripsit Thucydides: 48. nam Lysiam primo profiteri solitum artem esse dicendi; deinde, quod Theodorus esset in arte subtilior, in orationibus autem ieiunior, orationes eum scribere aliis coepisse, artem removisse: similiter Isocratem primo artem dicendi esse negavisse, scribere autem aliis solitum orationes, quibus in iudiciis uterentur: sed, quum ex eo, quia quasi committeret contra legem, quo quis iudicio circumveniretur, saepe ipse in iudicium vocaretur, orationes aliis destitisse scribere totumque se ad artes componendas transtulisse. XIII. 49. Et Graeciae quidem oratorum partus atque fontes vides, ad nostrorum annalium rationem veteres, ad ipsorum sane recentes. Nam antequam delectata est Atheniensium civitas hac laude dicendi, multa iam memorabilia et in domesticis et in bellicis rebus effecerat. Hoc autem studium non erat commune Graeciae, sed proprium Athenarum. 50. Quis enim aut Argivum oratorem aut Corinthium aut Thebanum scit fuisse temporibus illis? nisi quid de Epaminonda, docto homine, suspicari libet. Lacedaemonium vero usque ad hoc tempus audivi fuisse neminem. Menelaum ipsum, dulcem illum quidem tradit Homerus, sed pauca dicentem. Brevitas autem laus est interdum in aliqua parte dicendi, in universa eloquentia laudem non habet. 51. At vero extra Graeciam magna dicendi studia fuerunt, maximique huic laudi habiti honores illustre oratorum nomen reddiderunt. Nam ut semel e Piraeeo eloquentia evecta est, omnes peragravit insulas atque ita peregrinata tota Asia est, ut se externis oblineret moribus, omnemque illam salubritatem Atticae dictionis et quasi sanitatem perderet ac loqui paene dedisceret. Hinc Asiatici oratores non contemnendi quidem nec celeritate nec copia, sed parum pressi et nimis redundantes; Rhodii saniores et Atticorum similiores. 52. Sed de Graecis hactenus; etenim haec ipsa forsitan fuerint non necessaria.

Tum Brutus, Ista vero, inquit, quam necessaria fuerint, non facile dixerim: iucunda certe mihi fuerunt, neque solum non longa, sed etiam breviora, quam vellem. Optime, inquam; sed veniamus ad nostros, de quibus difficile est plus intelligere, quam quantum ex monumentis suspicari licet. XIV. 53. Quis enim putet aut celeritatem ingenii L. Bruto illi nobilitatis vestrae principi defuisse? qui de matre suavianda ex oraculo Apollinis tam acute arguteque coniecerit; qui summam prudentiam simulatione stultitiae texerit; qui potentissimum regem, clarissimi regis filium, expulerit, civitatemque perpetuo dominatu liberatam magistratibus annuis, legibus iudiciisque devinxerit; qui collegae suo imperium abrogaverit, ut e civitate regalis nominis memoriam tolleret: quod certe effici non potuisset, nisi esset oratione persuasum. 54. Videmus item paucis annis post reges exactos, quum plebes prope ripam Anienis ad tertium milliarium consedisset, eumque montem, qui Sacer appellatus est, occupavisset, M. Valerium dictatorem dicendo sedavisse discordias, eique ob eam rem honores amplissimos habitos et eum primum ob eam ipsam caussam Maximum esse appellatum. Ne L. Valerium quidem Potitum arbitror non aliquid potuisse dicendo, qui post decemviralem invidiam plebem in patres incitatam legibus et concionibus suis mitigaverit. 55. Possumus Appium Claudium suspicari disertum, quia senatum iamiam inclinatum a Pyrrhi pace revocaverit: possumus C. Fabricium, quia sit ad Pyrrhum de captivis recuperandis missus orator: Ti. Coruncanium, quod ex pontificum commentariis longe plurimum ingenio valuisse videatur: M' Curium, quod is tribunus plebis, interrege Appio Caeco, diserto homine, comitia contra leges habente, quum de plebe consulem non accipiebat, patres ante auctores fieri coegerit; quod fuit permagnum, nondum lege Maenia lata. 56. Licet aliquid etiam de M. Popillii ingenio suspicari, qui quum consul esset eodemque tempore sacrificium publicum cum laena faceret, quod erat flamen Carmentalis, plebi contra patres concitatione et seditione nuntiata, ut erat laena amictus, ita venit in concionem seditionemque quum auctoritate tum oratione sedavit. Sed eos oratores habitos esse aut omnino tum ullum eloquentiae praemium fuisse, nihil sane mihi legisse videor: tantummodo coniectura ducor ad suspicandum. 57. Dicitur etiam C. Flaminius, is qui tribunus plebis legem de agro Gallico et Piceno viritim dividendo tulerit, qui consul apud Thrasimenum sit interfectus, ad populum valuisse dicendo. Q. etiam Maximus Verrucosus orator habitus est temporibus illis, et Q. Metellus is, qui bello Punico secundo cum L. Veturio Philone consul fuit. XV. Quem vero exstet et de quo sit memoriae proditum eloquentem fuisse et ita esse habitum, primus est M. Cornelius Cethegus, cuius eloquentiae est auctor, et idoneus quidem mea sententia, Q. Ennius; praesertim quum et ipse eum audiverit, et scribat de mortuo; ex quo nulla suspicio est, amicitiae caussa esse mentitum. 58. Est igitur sic apud illum in nono, ut opinor, annali:

Additur orator Corneliu' suaviloquenti
ore Cethegus Marcu' Tuditano collega,
Marci filius — —

Et oratorem appellat et suaviloquentiam tribuit: quae nunc quidem non tam est in plerisque; latrant enim iam quidam oratores, non loquuntur. Sed est ea laus eloquentiae certe maxima,

— — *is dictus ollis popularibus olim,*
qui tum vivebant homines atque aevum agitabant,
flos delibatus populi:

probe vero; 59. ut enim hominis decus ingenium, sic ingenii ipsius lumen est eloquentia, qua virum excellentem praeclare tum illi homines florem populi esse dixerunt; — — *Suadaeque medulla.* *Πειθώ* quam vocant Graeci, cuius effector est orator, hanc Suadam appellavit Ennius; eius autem Cethegum medullam fuisse vult, ut, quam deam in Pericli labris scripsit Eupolis sessitavisse, huius hic medullam nostrum oratorem fuisse dixerit. 60. At hic Cethegus consul cum P. Tuditano fuit bello Punico secundo: quaestorque his consulibus M. Cato, modo plane annis CXL ante me consulem, et id ipsum nisi unius esset Ennii testimonio cognitum, hunc vetustas, ut alios fortasse multos, oblivione obruisset. Illius autem aetatis qui sermo fuerit, ex Naevianis scriptis

intelligi potest. His enim consulibus, ut in veteribus commentariis scriptum est, Naevius est mortuus: quamquam Varro noster, diligentissimus investigator antiquitatis, putat in hoc erratum vitamque Naevii producit longius. Nam Plautus P. Claudio, L. Porcio, viginti annis post illos, quos ante dixi, consulibus mortuus est, Catone censore.

61. Hunc igitur Cethegum consecutus est aetate Cato, qui annis IX post eum fuit consul. Eum nos ut perveterem habemus, qui L. Marcio, M' Manilio consulibus mortuus est, annis LXXXIII ipsis ante me consulem. XVI. Nec vero habeo quemquam antiquiorem, cuius quidem scripta proferenda putem, nisi quem Appii Caeci oratio haec ipsa de Pyrrho et nonnullae mortuorum laudationes forte delectant. 62. Et hercules hae quidem exstant: ipsae enim familiae sua quasi ornamenta ac monumenta servabant et ad usum, si quis eiusdem generis occidisset, et ad memoriam laudum domesticarum et ad illustrandam nobilitatem suam. Quamquam his laudationibus historia rerum nostrarum est facta mendosior. Multa enim scripta sunt in eis, quae facta non sunt, falsi triumphi, plures consulatus, genera etiam falsa et ad plebem transitiones, quum homines humiliores in alienum eiusdem nominis infunderentur genus: ut, si ego me a M' Tullio esse dicerem, qui patricius cum Servio Sulpicio consul anno X. post exactos reges fuit. 63. Catonis autem orationes non minus multae fere sunt, quam Attici Lysiae, cuius arbitror plurimas esse; est enim Atticus, quoniam certe Athenis est et natus et mortuus et functus omni civium munere; quamquam Timaeus eum, quasi Licinia et Mucia lege, repetit Syracusas. Et quodam modo est nonnulla in his etiam inter ipsos similitudo: acuti sunt, elegantes, faceti, breves; sed ille Graecus ab omni laude felicior. 64. Habet enim certos sui studiosos, qui non tam habitus corporis opimos, quam gracilitates consectentur; quos, valetudo modo bona sit, tenuitas ipsa delectat. Quamquam in Lysia saepe sunt etiam lacerti, sic ut fieri nihil possit valentius: verum est certe genere toto strigosior, sed habet tamen suos laudatores, qui hac ipsa eius subtilitate admodum gaudeant. XVII. 65. Catonem vero quis nostrorum oratorum, qui quidem nunc sunt, legit? aut quis novit omnino? At quem virum, Dii boni! mitto civem aut senatorem aut imperatorem; oratorem enim hoc loco quaerimus; quis illo gravior in laudando? acerbior in vituperando? in sententiis argutior? in docendo edisserendoque subtilior? Refertae sunt orationes amplius centum quinquaginta, quas quidem adhuc invenerim et legerim, et verbis et rebus illustribus. Licet ex his eligant ea, quae notatione et laude digna sint; omnes oratoriae virtutes in eis reperientur. 66. Iam vero Origines eius quem florem aut quod lumen eloquentiae non habent? Amatores huic desunt, sicuti multis iam ante saeculis et Philisto Syracusio et ipsi Thucydidi. Nam ut horum concisis sententiis, interdum etiam non satis apertis quum brevitate, tum nimio acumine, officit Theopompus elatione atque altitudine orationis suae, quod idem Lysiae Demosthenes; sic Catonis luminibus obstruxit haec posteriorum quasi exaggerata altius oratio. 67. Sed et in nostris inscitia est, quod ii ipsi, qui in Graecis antiquitate delectantur eaque subtilitate, quam Atticam appellant, hanc in Catone ne noverunt quidem. Hyperidae volunt esse et Lysiae. Laudo. Sed cur nolunt Catonis? Attico genere dicendi se gaudere dicunt. Sapienter id quidem. 68. Atque utinam imitarentur, nec ossa solum, sed etiam sanguinem! Gratum est tamen, quod volunt. Cur igitur Lysias et Hyperides amatur, quum penitus ignoretur Cato? Antiquior est huius sermo et quaedam horridiora verba: ita enim tum loquebantur. Id muta, quod tum ille non potuit, et adde numeros et aptior sit oratio, ipsa verba compone et quasi coagmenta, quod ne Graeci quidem veteres factitaverunt: iam neminem antepones Catoni. 69. Ornari orationem Graeci putant, si verborum immutationibus utantur, quos appellant τρόπους, et sententiarum orationisque formis, quae vocant σχήματα: non veri simile est, quam sit in utroque genere et creber et distinctus Cato. XVIII. Nec vero ignoro, nondum esse satis politum hunc oratorem, et quaerendum esse aliquid perfectius: quippe quum ita sit ad nostrorum temporum rationem vetus, ut nullius scriptum exstet dignum quidem lectione, quod sit antiquius. Sed maiore honore in omnibus artibus, quam in hac una dicendi, versatur antiquitas. 70. Quis enim eorum, qui haec minora animadvertunt, non intelligit, Canachi signa rigidiora esse, quam ut imitentur veritatem? Calamidis dura illa quidem, sed tamen molliora, quam Canachi: nondum Myronis satis ad veritatem adducta; iam tamen, quae non dubites pulchra dicere: pulchriora etiam Polycleti et iam plane perfecta, ut mihi quidem videri solent. Similis in pictura ratio est: in qua Zeuxin et Polygnotum et Timantem et eorum, qui non sunt usi plus quam quattuor coloribus, formas et lineamenta laudamus: at in Echione, Nicomacho, Protogene, Apelle iam perfecta sunt omnia. Et nescio an reliquis in rebus omnibus idem eveniat: nihil est enim simul et inventum et perfectum; 71. nec dubitari debet, quin fuerint ante Homerum poetae, quod ex eis carminibus intelligi potest, quae apud illum et in Phaeacum et in procorum epulis canuntur. Quid, nostri veteres versus ubi sunt?

— — *quos olim Fauni vatesque canebant,*
quum neque Musarum scopulos quisquam superarat,
nec dicti studiosus erat —
ante hunc:

ait ipse de se, nec mentitur in gloriando: sic enim sese res habet. Nam et Odyssea Latina est sic, tamquam opus aliquod Daedali, et Livianae fabulae non satis dignae, quae iterum legantur. 72. Atque hic Livius, qui primus fabulam, C. Claudio Caeci filio et M. Tuditano consulibus, docuit anno ipso, antequam natus est Ennius, post Romam conditam autem quartodecimo et quingentesimo, ut hic ait, quem nos sequimur; est enim inter scriptores de numero annorum controversia. Accius autem a Q. Maximo quintum consule captum Tarenti scripsit Livium annis XXX post, quam eum fabulam docuisse et Atticus scribit et nos in antiquis commentariis invenimus. 73. docuisse autem fabulam annis post XI, C. Cornelio, Q. Minucio consulibus, ludis Iuventatis, quos Salinator Senensi praelio voverat. In quo tantus error Accii fuit, ut his consulibus XL annos natus Ennius fuerit: cui quum aequalis fuerit Livius, minor fuit aliquanto is, qui primus fabulam dedit, quam ii, qui multas docuerant ante hos consules, et Plautus et Naevius. XIX. 74. Haec si minus apta videntur huic sermoni, Brute, Attico assigna, qui me inflammavit studio illustrium hominum aetates et tempora persequendi. Ego vero, inquit Brutus, et delector ista

quasi notatione temporum et ad id, quod instituisti oratorum genera distinguere aetatibus, istam diligentiam esse accommodatam puto. 75. Recte, inquam, Brute, intelligis: atque utinam exstarent illa carmina, quae multis saeculis ante suam aetatem in epulis esse cantitata a singulis convivis de clarorum virorum laudibus, in Originibus scriptum reliquit Cato! Tamen illius, quem in vatibus et Faunis numerat Ennius, bellum Punicum, quasi Myronis opus, delectat. 76. Sit Ennius sane, ut est certe, perfectior: qui si illum, ut simulat, contemneret, non omnia bella persequens, primum illud Punicum, acerrimum bellum reliquisset. Sed ipse dicit, cur id faciat, — — *scripsere*, inquit, *alii rem versibus*, — — et luculente quidem scripserunt, etiamsi minus, quam tu, polite. Nec vero tibi aliter videri debet; qui a Naevio vel sumpsisti multa, si fateris, vel, si negas, surripuisti.

77. Cum hoc Catone grandiores natu fuerunt C. Flaminius, C. Varro, Q. Maximus, Q. Metellus, P. Lentulus, P. Crassus, qui cum superiore Africano consul fuit. Ipsum Scipionem accepimus non infantem fuisse. Filius quidem eius, is, qui hunc minorem Scipionem a Paullo adoptavit, si corpore valuisset, in primis habitus esset disertus: indicant quum oratiunculae tum historia quaedam Graeca, scripta dulcissime. XX. 78. Numeroque eodem fuit Sex. Aelius, iuris quidem civilis omnium peritissimus, sed etiam ad dicendum paratus: de minoribus autem, C. Sulpicius Gallus, qui maxime omnium nobilium Graecis litteris studuit; isque et oratorum in numero est habitus et fuit reliquis rebus ornatus atque elegans. Iam enim erat unctior quaedam splendidiorque consuetudo loquendi. Nam, hoc praetore ludos Apollini faciente, quum Thyesten fabulam docuisset, Q. Marcio, Cn. Servilio consulibus, mortem obiit Ennius. 79. Erat iisdem temporibus Ti. Gracchus P. F., qui bis consul et censor fuit, cuius est oratio Graeca apud Rhodios: quem civem quum gravem tum etiam eloquentem constat fuisse. P. etiam Scipionem Nasicam, qui est Corculum appellatus, qui item bis consul et censor fuit, habitum eloquentem aiunt, illius, qui sacra acceperit, filium: dicunt etiam L. Lentulum, qui cum C. Figulo consul fuit; Q. Nobiliorem M. F., iam patrio instituto deditum studio litterarum, qui etiam Q. Ennium, qui cum patre eius in Aetolia militaverat, civitate donavit, quum triumvir coloniam deduxisset; et T. Annium Luscum, huius Q. Fulvii collegam, non indisertum dicunt fuisse. 80. Atque etiam L. Paullus, Africani pater, personam principis civis facile dicendo tuebatur; et vero etiam tum Catone vivo, qui annos quinque et octoginta natus excessit e vita, quum quidem eo ipso anno contra Ser. Galbam ad populum summa contentione dixisset: quam etiam orationem scriptam reliquit.

XXI. 81. Sed vivo Catone minores natu multi uno tempore oratores floruerunt. Nam et A. Albinus, is qui Graece scripsit historiam, qui consul cum L. Lucullo fuit, et litteratus et disertus fuit, et tenuit cum hoc locum quemdam etiam Ser. Fulvius et una Ser. Fabius Pictor et iuris et litterarum et antiquitatis bene peritus; Quintusque Fabius Labeo fuit ornatus iisdem fere laudibus. Nam Q. Metellus, is cuius quattuor filii consulares fuerunt, in primis est habitus eloquens, qui pro L. Cotta dixit, accusante Africano, cuius et aliae sunt orationes et contra Ti. Gracchum exposita est in C. Fannii annalibus. 82. Tum ipse L. Cotta veterator habitus, sed C. Laelius et P. Africanus in primis eloquentes, quorum exstant orationes, ex quibus existimari de ingeniis oratorum potest. Sed inter hos aetate paullum his antecedens sine controversia Ser. Galba eloquentia praestitit; et nimirum is princeps ex Latinis illa oratorum propria et quasi legitima opera tractavit, ut egrederetur a proposito ornandi caussa, ut delectaret animos, ut permoveret, ut augeret rem, ut miserationibus, ut communibus locis uteretur. Sed nescio quomodo huius, quem constat eloquentia praestitisse, exiliores orationes sunt et redolentes magis antiquitatem, quam aut Laelii aut Scipionis aut etiam ipsius Catonis; itaque evanuerunt*, vix iam ut appareant.

83. De ipsius Laelii et Scipionis ingenio quamquam ea iam est opinio, ut plurimum tribuatur ambobus; dicendi tamen laus est in Laelio illustrior. At oratio Laelii de collegiis non melior, quam de multis quam voles, Scipionis: non quo illa Laelii quidquam sit dulcius aut quo de religione dici possit augustius, sed multo tamen vetustior et horridior ille, quam Scipio; et, quum sint in dicendo variae voluntates, delectari mihi magis antiquitate videtur et lubenter verbis etiam uti paullo magis priscis Laelius. 84. Sed est mos hominum, ut nolint eumdem pluribus rebus excellere. Nam ut ex bellica laude aspirare ad Africanum nemo potest, in qua ipsa egregium Viriathi bello reperimus fuisse Laelium: sic ingenii, litterarum, eloquentiae, sapientiae denique, etsi utrique primas, priores tamen libenter deferunt Laelio. Nec mihi ceterorum iudicio solum videtur, sed etiam ipsorum inter ipsos concessu ita tributum fuisse. 85. Erat omnino tum mos, ut in reliquis rebus melior, sic in hoc ipso humanior, ut faciles essent in suum cuique tribuendo. XXII. Memoria teneo, Smyrnae me ex P. Rutilio Rufo audisse, quum diceret, adolescentulo se accidisse, ut ex senatusconsulto P. Scipio et D. Brutus, ut opinor, consules de re atroci magnaque quaererent. Nam quum in silva Sila facta caedes esset notique homines interfecti, insimulareturque familia, partim etiam liberi, societatis eius, quae picarias de P. Cornelio, L. Mummio censoribus redemisset, decrevisse senatum, ut de ea re cognoscerent et statuerent consules. 86. Caussam pro publicanis accurate, ut semper solitus esset, eleganterque dixisse Laelium. Quum consules, re audita, *amplius* de consilii sententia pronuntiavissent; paucis interpositis diebus iterum Laelium multo diligentius meliusque dixisse, iterumque eodem modo a consulibus rem esse prolatam. Tum Laelium, quum eum socii domum reduxissent egissentque gratias et, ne defatigaretur, oravissent, locutum esse ita: se, quae fecisset, honoris eorum caussa studiose accurateque fecisse; sed se arbitrari, caussam illam a Ser. Galba, quod is in dicendo gravior acriorque esset, gravius et vehementius posse defendi; itaque auctoritate C. Laelii publicanos caussam detulisse ad Galbam. 87. Illum autem, quod ei viro succedendum esset, verecunde et dubitanter recepisse; unum quasi comperendinatus medium diem fuisse, quem totum Galbam in consideranda caussa componendaque posuisse; et, quum cognitionis dies esset et ipse Rutilius rogatu sociorum domum ad Galbam mane venisset, ut eum admoneret et ad dicendi tempus adduceret, usque illum, quoad ei nuntiatum esset, consules descendisse, omnibus exclusis, commentatum in quadam testudine cum servis litteratis fuisse, quorum

alii aliud dictare eodem tempore solitus esset: interim quum esset ei nuntiatum tempus esse, exisse in aedes eo colore et iis oculis, ut egisse caussam, non commentatum putares. 88. Addebat etiam, idque ad rem pertinere putabat, scriptores illos male mulcatos exisse cum Galba: ex quo significabat, illum non in agendo solum, sed etiam in meditando vehementem atque incensum fuisse. Quid multa? magna exspectatione, plurimis audientibus, coram ipso Laelio sic illam caussam tanta vi tantaque gravitate dixisse Galbam, ut nulla fere pars orationis silentio praeteriretur. Itaque multis querelis multaque miseratione adhibita, socios, omnibus approbantibus, illa die quaestione liberatos esse. XXIII. 89. Ex hac Rutiliana narratione suspicari licet, quum duae summae sint in oratore laudes, una subtiliter disputandi ad docendum, altera graviter agendi, ad animos audientium permovendos, multoque plus proficiat is, qui inflammet iudicem, quam ille, qui doceat, elegantiam in Laelio, vim in Galba fuisse. Quae quidem vis tum maxime cognita est, quum, Lusitanis a Ser. Galba praetore contra interpositam, ut existimabatur, fidem interfectis, L. Libone tribuno plebis populum incitante et rogationem in Galbam privilegii similem ferente, summa senectute, ut ante dixi, M. Cato legem suadens in Galbam multa dixit: quam orationem in Origines suas retulit, paucis antequam mortuus est, [an] diebus, an mensibus. 90. Tum igitur nihil recusans Galba pro sese et populi Romani fidem implorans, quum suos pueros tum C. Galli etiam filium flens commendabat, cuius orbitas et fletus mire miserabilis fuit propter recentem memoriam clarissimi patris: isque se tum eripuit flamma, propter pueros misericordia populi commota, sicut idem scriptum reliquit Cato. Atque etiam ipsum Libonem non infantem video fuisse, ut ex orationibus eius intelligi potest. 91. Quum haec dixissem et paullum interquievissem, Quid igitur, inquit, est caussae, Brutus, si tanta virtus in oratore Galba fuit, cur ea nulla in orationibus eius appareat? quod mirari non possum in eis, qui nihil omnino scripti reliquerunt. XXIV. Nec enim est eadem, inquam, Brute, caussa non scribendi et non tam bene scribendi, quam dixerint. Nam videmus alios oratores inertia nihil scripsisse, ne domesticus etiam labor accederet ad forensem; (pleraeque enim scribuntur orationes habitae iam, non ut habeantur:) 92. alios non laborare, ut meliores fiant; nulla enim res tantum ad dicendum proficit, quantum scriptio: memoriam autem in posterum ingenii sui non desiderant, quum se putant satis magnam adeptos esse dicendi gloriam, eamque etiam maiorem visum iri, si in existimantium arbitrium sua scripta non venerint: alios, quod melius putent dicere se posse, quam scribere; quod peringeniosis hominibus neque satis doctis plerumque contigit, ut ipsi Galbae; 93. quem fortasse vis non ingenii solum, sed etiam animi, et naturalis quidam dolor dicentem incendebat efficiebatque, ut et incitata et gravis et vehemens esset oratio: dein quum otiosus stilum prehenderat, motusque omnis animi tamquam ventus hominem defecerat, flaccescebat oratio: quod iis, qui limatius dicendi consectantur genus, accidere non solet, propterea quod prudentia numquam deficit oratorem, qua ille utens eodem modo possit et dicere et scribere. Ardor animi non semper adest, isque quum consedit, omnis illa vis et quasi flamma oratoris exstinguitur. 94. Hanc igitur ob caussam videtur Laelii mens spirare etiam in scriptis, Galbae autem vis occidisse.

XXV. Fuerunt etiam in oratorum numero mediocrium L. et Sp. Mummii fratres, quorum exstant amborum orationes: simplex quidem L. et antiquus, Sp. autem nihilo ille quidem ornatior, sed tamen astrictior; fuit enim doctus ex disciplina Stoicorum. Multae sunt Sp. Albini orationes. Sunt etiam L. et C. Aureliorum Orestarum, quos aliquo video in numero oratorum fuisse. 95. P. etiam Popillius quum civis egregius tum non indisertus fuit; C. vero, filius eius, disertus; Caiusque Tuditanus quum omni vita atque victu excultus atque expolitus, tum eius elegans est habitum orationis genus. Eodemque in genere est habitus is, qui iniuria accepta fregit Ti. Gracchum patientia, civis in rebus optimis constantissimus, M. Octavius. At vero M. Aemilius Lepidus, qui est Porcina dictus, iisdem temporibus fere, quibus Galba, sed paullo minor natu, et summus orator est habitus, et fuit, ut apparet ex orationibus, scriptor sane bonus. 96. Hoc in oratore Latino primum mihi videtur et levitas apparuisse illa Graecorum et verborum comprehensio, etiam artifex, ut ita dicam, stilus. Hunc studiose duo adolescentes ingeniosissimi et prope aequales, C. Carbo et Ti. Gracchus, audire soliti sunt; de quibus iam dicendi locus erit, quum de senioribus pauca dixero. Q. enim Pompeius non contemptus orator temporibus illis fuit, qui summos honores homo per se cognitus sine ulla commendatione maiorum est adeptus. 97. Tum L. Cassius multum potuit, non eloquentia, sed dicendo tamen; homo, non liberalitate, ut alii, sed ipsa tristitia et severitate popularis: cuius quidem legi tabellariae M. Antius Briso, tribunus plebis, diu restitit, M. Lepido consule adiuvante; eaque res P. Africano vituperationi fuit, quod eius auctoritate de sententia deductus Briso putabatur. Tum duo Caepiones multum clientes consilio et lingua, plus auctoritate tamen et gratia sublevabant. Sexti Pompeii sunt scripta nec nimis extenuata, quamquam veterum est similis, et plena prudentiae. XXVI. 98. P. Crassum valde probatum oratorem iisdem fere temporibus accepimus, qui et ingenio valuit et studio et habuit quasdam etiam domesticas disciplinas. Nam et cum summo illo oratore, Ser. Galba, cuius C. filio filiam suam collocaverat, affinitate sese devinxerat et, quum esset P. Mucii filius, fratremque haberet P. Scaevolam, domi ius civile cognoverat. In eo industriam constat summam fuisse maximamque gratiam, quum et consuleretur plurimum et diceret. 99. Horum aetatibus adiuncti duo C. Fannii C. et M. filii fuerunt: quorum Caii filius, qui consul cum Domitio fuit, unam orationem de sociis et nomine Latino contra Gracchum reliquit, sane et bonam et nobilem. Tum Atticus: Quid ergo? estne ista Fannii? Nam varia opinio pueris nobis erat. Alii a C. Persio, litterato homine, scriptam esse aiebant, illo, quem significat valde doctum esse Lucilius: alii multos nobiles, quod quisque potuisset, in illam orationem contulisse. 100. Tum ego, Audivi equidem ista, inquam, de maioribus natu, sed numquam sum adductus, ut crederem; eamque suspicionem propter hanc caussam credo fuisse, quod Fannius in mediocribus oratoribus habitus esset. oratio autem vel optima esset illo quidem tempore orationum omnium. Sed nec eiusmodi est, ut a pluribus confusa videatur; unus enim sonus est totius orationis et idem stilus: nec de Persio reticuisset

Gracchus, quum ei Fannius de Menelao Maratheno et de ceteris obiecisset: praesertim quum Fannius numquam sit habitus elinguis. Nam et caussas defensitavit et tribunatus eius, arbitrio et auctoritate P. Africani gestus, non obscurus fuit. 101. Alter autem C. Fannius, M. filius, C. Laelii gener, et moribus et ipso genere dicendi durior. Is soceri instituto, — quem, quia cooptatus in augurum collegium non erat, non admodum diligebat, praesertim quum ille Q. Scaevolam sibi minorem natu generum praetulisset: cui tamen Laelius se excusans, non genero minori dixit se illud, sed maiori filiae detulisse: — is tamen instituto Laelii Panaetium audiverat. Eius omnis in dicendo facultas ex historia ipsius non ineleganter scripta perspici potest; quae neque nimis est infans neque perfecte diserta. 102. Mucius autem augur, quod pro se opus erat, ipse dicebat, ut de pecuniis repetundis contra T. Albucium. Is oratorum in numero non fuit; iuris civilis intelligentia atque omni prudentiae genere praestitit. L. Caelius Antipater scriptor, quemadmodum videtis, fuit, ut temporibus illis, luculentus, iuris valde peritus, multorum etiam, ut L. Crassi, magister.

XXVII. 103. Utinam in Ti. Graccho Caioque Carbone talis mens ad rempublicam bene gerendam fuisset, quale ingenium ad bene dicendum fuit! profecto nemo his viris gloria praestitisset. Sed eorum alter propter turbulentissimum tribunatum, ad quem ex invidia foederis Numantini bonis iratus accesserat, ab ipsa republica est interfectus; alter propter perpetuam in populari ratione levitatem morte voluntaria se a severitate iudicum vindicavit. Sed fuit uterque summus orator: atque hoc memoria patrum teste dicimus. 104. Nam et Carbonis et Gracchi habemus orationes, nondum satis splendidas verbis, sed acutas prudentiaeque plenissimas. Fuit Gracchus diligentia Corneliae matris a puero doctus et Graecis litteris eruditus. Nam semper habuit exquisitos e Graecia magistros, in eis iam adolescens Diophanem Mitylenaeum, Graeciae temporibus illis disertissimum: sed ei breve tempus ingenii augendi et declarandi fuit. 105. Carbo, quod vita suppeditavit, est in multis iudiciis caussisque cognitus. Hunc qui audierant prudentes homines, in quibus familiaris noster L. Gellius, qui se illi contubernalem in consulatu fuisse narrabat, canorum oratorem et volubilem et satis acrem atque eumdem et vehementem et valde dulcem et perfacetum fuisse dicebat: addebat, industrium etiam et diligentem et in exercitationibus commentationibusque multum operae solitum esse ponere. 106. Hic optimus illis temporibus est patronus habitus, eoque forum tenente plura fieri iudicia coeperunt. Nam et quaestiones perpetuae hoc adolescente constitutae sunt, quae antea nullae fuerunt; L. enim Piso tribunus plebis legem primus de pecuniis repetundis Censorino et Manilio consulibus tulit; ipse etiam Piso et caussas egit, et multarum legum aut auctor aut dissuasor fuit: isque et orationes reliquit, quae iam evanuerunt, et annales sane exiliter scriptos; — et iudicia populi, quibus aderat Carbo, iam magis patronum desiderabant, tabella data; quam legem L. Cassius Lepido et Mancino consulibus tulit.

XXVIII. 107. Vester etiam D. Brutus, M. filius, ut ex familiari eius L. Accio poeta sum audire solitus, et dicere non inculte solebat et erat quum litteris Latinis tum etiam Graecis, ut temporibus illis, eruditus. Quae tribuebat idem Accius etiam Q. Maximo, L. Paulli nepoti: et vero ante Maximum illum Scipionem, quo duce privato Ti. Gracchus occisus esset, quum omnibus in rebus vehementem tum acrem aiebat in dicendo fuisse. 108. Tum etiam P. Lentulus ille princeps, ad rempublicam dumtaxat quod opus esset, satis habuisse eloquentiae dicitur; iisdemque temporibus L. Furius Philus perbene Latine loqui putabatur litteratiusque, quam ceteri; P. Scaevola valde prudenter et acute, paullo etiam copiosius; nec multo minus prudenter M'. Manilius. Appii Claudii volubilis, sed paullo fervidior erat oratio. In aliquo numero etiam M. Fulvius Flaccus et C. Cato, Africani sororis filius, mediocres oratores; etsi Flacci scripta sunt; sed ut studiosi litterarum. Flacci autem aemulus P. Decius fuit, non infans ille quidem, sed ut vita, sic oratione etiam turbulentus. 109. M. Drusus C. F., qui in tribunatu C. Gracchum collegam, iterum tribunum, fregit, vir et oratione gravis et auctoritate; eique proxime adiunctus C. Drusus frater fuit. Tuus etiam gentilis, Brute, M. Pennus, facile agitavit in tribunatu C. Gracchum, paullum aetate antecedens. Fuit enim M. Lepido et L. Oreste consulibus quaestor Gracchus, tribunus Pennus, illius M. filius, qui cum Q. Aelio consul fuit: sed is omnia summa sperans aedilicius est mortuus. Nam de T. Flaminino, quem ipse vidi, nihil accepi, nisi Latine diligenter locutum.

XXIX. 110. His adiuncti sunt C. Curio, M. Scaurus, P. Rutilius, C. Gracchus. De Scauro et Rutilio breviter licet dicere, quorum neuter summi oratoris habuit laudem et uterque in multis caussis versatus erat. In quibusdam laudandis viris, etiamsi maximi ingenii non essent, probabilis tamen industria; quamquam his quidem non omnino ingenium, sed oratorium ingenium defuit. Neque enim refert videre, quid dicendum sit, nisi id queas solute et suaviter dicere. Ne id quidem satis est, nisi id, quod dicitur, sit voce, vultu motuque conditius. 111. Quid dicam opus esse doctrina? sine qua etiamsi quid bene dicitur, adiuvante natura, tamen id, quia fortuito fit, semper paratum esse non potest. In Scauri oratione, sapientis hominis et recti, gravitas summa et naturalis quaedam inerat auctoritas, non ut caussam, sed ut testimonium dicere putares, quum pro reo diceret. 112. Hoc dicendi genus ad patrocinia mediocriter aptum videbatur; ad senatoriam vero sententiam, cuius erat ille princeps, vel maxime; significabat enim non prudentiam solum, sed, quod maxime rem continebat, fidem. Habebat hoc a natura ipsa, quod a doctrina non facile posset. Quamquam huius quoque ipsius rei, quemadmodum scis, praecepta sunt. Huius et orationes sunt, et tres ad L. Fufidium libri, scripti de vita ipsius acta, sane utiles; quos nemo legit: at Cyri vitam et disciplinam legunt, praeclaram illam quidem, sed neque tam rebus nostris aptam, nec tamen Scauri laudibus anteponendam.

XXX. 113. Ipse etiam Fufidius in aliquo patronorum numero fuit. Rutilius autem in quodam tristi et severo genere dicendi versatus est; et uterque natura vehemens et acer. Itaque quum una consulatum petivissent, non ille solum, qui repulsam tulerat, accusavit ambitus designatum competitorem, sed Scaurus etiam absolutus Rutilium in iudicium vocavit; multaque opera, multaque industria Rutilius fuit, quae erat propterea gratior, quod idem magnum munus de iure respondendi sustinebat. 114. Sunt eius orationes ieiunae: multa praeclara de iure, do-

etus vir et Graecis litteris eruditus, Panaetii auditor, prope perfectus in Stoicis; quorum peracutum et artis plenum orationis genus scis tamen esse exile, nec satis populari assensioni accommodatum. Itaque illa, quae propria est huius disciplinae, philosophorum de se ipsorum opinio, firma in hoc viro et stabilis inventa est. 115. Qui quum innocentissimus in iudicium vocatus esset, (quo iudicio convulsam penitus scimus esse rempublicam), quum essent eo tempore eloquentissimi viri L. Crassus et M. Antonius consulares, eorum adhibere neutrum voluit. Dixit ipse pro sese, et pauca C. Cotta, quod sororis erat filius, et is quidem tamen ut orator, quamquam erat admodum adolescens. Sed Q. Mucius enucleate ille quidem et polite, ut solebat, nequaquam autem ea vi atque copia, quam genus illud iudicii et magnitudo caussae postulabat. 116. Habemus igitur in Stoicis oratoribus Rutilium, Scaurum in antiquis: utrumque tamen laudemus, quoniam per illos ne haec quidem in civitate genera hac oratoria laude caruerunt. Volo enim, ut in scena, sic etiam in foro, non eos modo laudari, qui celeri motu et difficili utantur, sed eos etiam, quos statarios appellant, quorum sit illa simplex in agendo veritas, non molesta.

XXXI. 117. Et quoniam Stoicorum est facta mentio, Q. Aelius Tubero fuit illo tempore, L. Paulli nepos, nullo in oratorum numero, sed vita severus et congruens cum ea disciplina, quam colebat; paullo etiam durior; qui quidem in triumviratu iudicaverit contra P. Africani, avunculi sui, testimonium, vacationem augures, quo minus iudiciis operam darent, non habere: sed ut vita, sic oratione durus, incultus, horridus. Itaque honoribus maiorum respondere non potuit. Fuit autem constans civis et fortis et in primis Graccho molestus, quod indicat Gracchi in eum oratio. Sunt etiam in Gracchum Tuberonis. Is fuit mediocris in dicendo, doctissimus in disputando. 118. Tum Brutus: Quam hoc idem in nostris contingere intelligo, quod in Graecis! ut omnes fere Stoici prudentissimi in disserendo sint et id arte faciant sintque architecti paene verborum, iidem traducti a disputando ad dicendum, inopes reperiantur. Unum excipio Catonem, in quo perfectissimo Stoico summam eloquentiam non desiderem, quam exiguam in Fannio, ne in Rutilio quidem magnam, in Tuberone nullam video fuisse. 119. Et ego, Non, inquam, Brute, sine caussa, propterea quod istorum in dialecticis omnis cura consumitur, vagum illud orationis et fusum et multiplex non adhibetur genus. Tuus autem avunculus, quemadmodum scis, habet a Stoicis id, quod ab illis petendum fuit; sed dicere didicit a dicendi magistris eorumque more se exercuit. Quod si omnia a philosophis essent petenda; Peripateticorum institutis commodius fingeretur oratio. 120. Quo magis tuum, Brute, iudicium probo, qui eorum (id est ex vetere Academia) philosophorum sectam secutus es, quorum in doctrina atque praeceptis disserendi ratio coniungitur cum suavitate dicendi et copia: quamquam ea ipsa Peripateticorum Academicorumque consuetudo in ratione dicendi talis est, ut nec perficere oratorem possit ipsa per sese nec sine ea orator esse perfectus. Nam, ut Stoicorum astrictior est oratio aliquantoque contractior, quam aures populi requirunt, sic illorum liberior et latior, quam patitur consuetudo iudiciorum et fori. 121. Quis enim uberior in dicendo Platone? Iovem aiunt philosophi, si Graece loquatur, sic loqui. Quis Aristotele nervosior, Theophrasto dulcior? Lectitavisse Platonem studiose, audivisse etiam Demosthenes dicitur: idque apparet ex genere et granditate verborum. Dicit etiam in quadam epistola hoc ipse de sese. Sed et huius oratio in philosophiam tralata pugnacior, ut ita dicam, videtur et illorum in iudicia pacatior.

XXXII. 122. Nunc reliquorum oratorum aetates si placet, et gradus persequamur. Nobis vero, inquit Atticus, et vehementer quidem, ut pro Bruto etiam respondeam. Curio fuit igitur eiusdem aetatis fere, sane illustris orator, cuius de ingenio ex orationibus eius existimari potest. Sunt enim et aliae et pro Ser. Fulvio de incestu nobilis oratio. Nobis quidem pueris haec omnium optima putabatur, quae vix iam comparet in hac turba novorum voluminum. 123. Praeclare, inquit Brutus, teneo, qui istam turbam voluminum effecerit. Et ego, inquam, intelligo, Brute, quem dicas; certe enim et boni aliquid attulimus iuventuti, magnificentius, quam fuerat, genus dicendi et ornatius; et nocuimus fortasse, quod veteres orationes post nostras, non a me quidem (meis enim illas antepono) sed a plerisque legi sunt desitae. Numera, inquit, me in plerisque: quamquam video mihi multa legenda iam te auctore, quae antea contemnebam. 124. Atqui haec, inquam, de incestu laudata oratio puerilis est locis multis: de amore, de tormentis, de rumore, loci sane inanes; verumtamen, nondum tritis nostrorum hominum auribus nec erudita civitate, tolerabiles. Scripsit etiam alia nonnulla et multa dixit et illustria, et in numero patronorum fuit, ut eum mirer, quum et vita suppeditavisset, et splendor ei non defuisset, consulem non fuisse. XXXIII. 125. Sed ecce in manibus vir, et praestantissimo ingenio et flagranti studio et doctus a puero, C. Gracchus. Noli enim putare, quemquam, Brute, pleniorem et uberiorem ad dicendum fuisse. Et ille, Sic prorsus, inquit, existimo atque istum de superioribus paene solum lego. Immo plane, inquam, Brute, legas censeo. Damnum enim illius immaturo interitu res Romanae Latinaeque litterae fecerunt. 126. Utinam non tam fratri pietatem, quam patriae praestare voluisset! quam ille facile tali ingenio, diutius si vixisset, vel paternam esset vel avitam gloriam consequutus! Eloquentia quidem nescio an habuisset parem neminem. Grandis est verbis, sapiens sententiis, genere toto gravis: manus extrema non accessit operibus eius: praeclare inchoata multa, perfecta non plane. Legendus, inquam, est hic orator, Brute, si quisquam alius, iuventuti. Non enim solum acuere, sed etiam alere ingenium potest.

127. Huic successit aetati C. Galba, Servii illius eloquentissimi viri filius, P. Crassi eloquentis et iurisperiti gener. Laudabant hunc patres nostri, favebant etiam propter patris memoriam; sed cecidit in cursu. Nam rogatione Mamilia, Iugurthinae coniurationis invidia, quum pro sese ipse dixisset, oppressus est. Exstat eius peroratio, qui epilogus dicitur: qui tanto in honore pueris nobis erat, ut eum etiam ediscere-mus. Hic, qui in collegio sacerdotum esset, primus post Romam conditam iudicio publico est condemnatus. XXXIV. 128. P. Scipio, qui est in consulatu mortuus, non multum ille quidem nec saepe dicebat, sed et Latine loquendo cuivis erat par et omnes sale facetiisque superabat. Eius collega L. Bestia bonis initiis orsus tribunatus, (nam P. Popillium vi C. Gracchi expulsum sua rogatione restituit,) vir et acer et non indisertus, tristes exitus habuit consulatus.

Nam invidiosa lege Mamilia quaestio C. Galbam sacerdotem et quattuor consulares, L. Bestiam, C. Catonem, Sp. Albinum civemque praestantissimum L. Opimium, Gracchi interfectorem, a populo absolutum, quum is contra populi studium stetisset, Gracchani iudices sustulerunt. 129. Huius dissimilis in tribunatu reliquaque omni vita civis improbus, C. Licinius Nerva non indisertus fuit. C. Fimbria temporibus iisdem fere, sed longius aetate provectus, habitus est sane, ut ita dicam, truculentus, asper, maledicus, genere toto paullo fervidior atque commotior, diligentia tamen et virtute animi atque vita bonus auctor in senatu. Idem tolerabilis patronus nec rudis in iure civili et quum virtute, tum etiam ipso orationis genere liber: cuius orationes pueri legebamus, quas iam reperire vix possumus. 130. Atque etiam ingenio et sermone eleganti, valetudine incommoda, C. Sextius Calvinus fuit; qui etsi, quum remiserant dolores pedum, non deerat in caussis, tamen id non saepe faciebat. Itaque consilio eius, quum volebant, homines utebantur, patrocinio, quum licebat. Iisdem temporibus M. Brutus, in quo magnum fuit, Brute, dedecus generi vestro, qui, quum tanto nomine esset patremque optimum virum habuisset et iuris peritissimum, accusationem factitaverit, ut Athenis Lycurgus. Is magistratus non petivit, sed fuit accusator vehemens et molestus, ut facile cerneres naturale quoddam stirpis bonum degeneravisse vitio depravatae voluntatis. 131. Atque eodem tempore accusator de plebe L. Caesulenus fuit, quem ego audivi iam senem, quum ab L. Sabellio mulctam lege Aquillia damni iniuria petivisset. Non fecissem hominis paene infimi mentionem, nisi iudicarem, qui suspiciosius aut criminosius diceret, audivisse me neminem. XXXV. Doctus etiam Graecis T. Albucius, vel potius paene Graecus. Loquor, ut opinor: sed licet ex orationibus iudicare. Fuit autem Athenis adolescens, perfectus Epicureus evaserat, minime aptum ad dicendum genus.

132. Iam Q. Catulus, non antiquo illo more, sed hoc nostro, nisi quid fieri potest perfectius, eruditus. Multae litterae, summa non vitae solum atque naturae, sed orationis etiam comitas, incorrupta quaedam Latini sermonis integritas; quae perspici quum ex orationibus eius potest, tum facillime ex eo libro, quem de consulatu et de rebus gestis suis conscriptum molli et Xenophonteo genere sermonis misit ad A. Furium poetam, familiarem suum: qui liber nihilo notior est, quam illi tres, de quibus ante dixi, Scauri libri. 133. Tum Brutus: Mihi quidem nec iste notus est, nec illi; sed haec mea culpa est: numquam enim in manus inciderunt; nunc autem et a te sumam et conquiram ista posthac curiosius. Fuit igitur in Catulo sermo Latinus; quae laus dicendi non mediocris ab oratoribus plerisque neglecta est. Nam de sono vocis et suavitate appellandarum litterarum, quoniam filium cognovisti, noli exspectare, quid dicam. Quamquam filius quidem non fuit in oratorum numero, sed non deerat ei tamen in sententia dicenda quum prudentia, tum elegans quoddam et eruditum orationis genus. 134. Nec habitus est tamen pater ipse Catulus princeps in numero patronorum; sed erat talis, ut, quum quosdam audires, qui tum erant praestantes, videretur esse inferior: quum autem ipsum audires sine comparatione, non modo contentus esses, sed melius non quaereres. 135. Q. Metellus Numidicus et eius collega M. Silanus dicebant de republica, quod esset illis viris et consulari dignitati satis. M. Aurelius Scaurus non saepe dicebat, sed polite; Latine vero in primis est eleganter locutus. Quae laus eadem in A. Albino bene loquendi fuit. Nam flamen Albinus etiam in numero est habitus disertorum. Q. etiam Caepio, vir acer et fortis, cui fortuna belli crimini, invidia populi calamitati fuit. XXXVI. 136. Tum etiam C. et L. Memmii fuerunt oratores mediocres, accusatores acres atque acerbi. Itaque in iudicium capitis multos vocaverunt, pro reis non saepe dixerunt. Sp. Thorius satis valuit in populari genere dicendi, is, qui agrum publicum vitiosa et inutili lege vectigali levavit. M. Marcellus Aeserniui pater, non ille quidem in patronis, sed et in promptis tamen et non inexercitatis ad dicendum fuit, ut filius eius, P. Lentulus. 137. L. etiam Cotta, praetorius, in mediocrium oratorum numero, dicendi non ita multum laude processerat, sed de industria quum verbis, tum etiam ipso sono quasi subrustico prosequebatur atque imitabatur antiquitatem.

Atque ego et in hoc ipso Cotta et in aliis pluribus intelligo me non ita disertos homines et retulisse in oratorum numerum et relaturum. Est enim propositum colligere eos, qui hoc munere in civitate functi sint, ut tenerent oratorum locum; quorum quidem quae fuerit ascensio, et quam in omnibus rebus difficilis optimi perfectio atque absolutio, ex eo, quod dicam, existimari potest. 138. Quam multi enim iam oratores commemorati sunt et quam diu in eorum enumeratione versamur, quum tamen spisse atque vix, ut dudum ad Demosthenem et Hyperidem, sic nunc ad Antonium Crassumque pervenimus! Nam ego sic existimo, hos oratores fuisse maximos et in his primum cum Graecorum gloria Latine dicendi copiam aequatam.

XXXVII. 139. Omnia veniebant Antonio in mentem; eaque suo quaeque loco, ubi plurimum proficere et valere possent, ut ab imperatore equites, pedites, levis armatura, sic ab illo in maxime opportunis orationis partibus collocabantur. Erat memoria summa, nulla meditationis suspicio. Imparatus semper aggredi ad dicendum videbatur: sed ita erat paratus, ut iudices, illo dicente, nonnumquam viderentur non satis parati ad cavendum fuisse. 140. Verba ipsa, non illa quidem elegantissimo sermone: itaque diligenter loquendi laude caruit. Neque tamen est admodum inquinate locutus: sed illa, quae propria laus oratoris est in verbis: (nam ipsum Latine loqui est illud quidem, ut paullo ante dixi, in magna laude ponendum, sed non tam sua sponte, quam quod est a plerisque neglectum. Non enim tam praeclarum est scire Latine, quam turpe nescire: neque tam id mihi oratoris boni, quam civis Romani proprium videtur:) sed tamen Antonius in verbis et eligendis, neque id ipsum tam leporis caussa, quam ponderis, et collocandis et comprehensione devinciendis nihil non ad rationem et tamquam ad artem dirigebat; verum multo magis hoc idem in sententiarum ornamentis et conformationibus. 141. Quo genere quia praestat omnibus Demosthenes, idcirco a doctis oratorum est princeps iudicatus. *Σχήματα* enim quae vocant Graeci, ea maxime ornant orationem; eaque non tam in verbis pingendis habent pondus, quam in illuminandis sententiis. XXXVIII. Sed quum haec magna in Antonio, tum actio singularis: quae si partienda est in gestum atque vocem, gestus erat non

verba exprimens, sed cum sententiis congruens: manus, umeri, latera, supplosio pedis, status, incessus omnisque motus cum verbis sententiisque consentiens; vox permanens, verum subrauca natura. Sed hoc vitium huic uni in bonum convertebat. 142. Habebat enim flebile quiddam in questionibus aptumque quum ad fidem faciendam, tum ad misericordiam commovendam: ut verum videretur in hoc illud, quod Demosthenem ferunt ei, qui quaesivisset, quid primum esset in dicendo, actionem; quid secundum, idem et idem tertium respondisse. Nulla res magis penetrat in animos eosque fingit, format, flectit talesque oratores videri facit, quales ipsi se videri volunt.

143. Huic alii parem esse dicebant, alii anteponebant L. Crassum. Illud quidem certe omnes ita iudicabant, neminem esse, qui horum alterutro patrono cuiusquam ingenium requireret. Equidem, quamquam Antonio tantum tribuo, quantum supra dixi, tamen Crasso nihil statuo fieri potuisse perfectius. Erat summa gravitas; erat cum gravitate iunctus facetiarum et urbanitatis oratorius, non scurrilis lepos; Latine loquendi accurata et sine molestia diligens elegantia; in disserendo mira explicatio; quum de iure civili, quum de aequo et bono disputaretur, argumentorum et similitudinum copia.

XXXIX. 144. Nam ut Antonius coniectura movenda aut sedanda suspicione aut excitanda incredibilem vim habebat: sic in interpretando, in definiendo, in explicanda aequitate nihil erat Crasso copiosius: idque quum saepe alias, tum apud centumviros in M' Curii caussa cognitum est. 145. Ita enim multa tum contra scriptum pro aequo et bono dixit, ut hominem acutissimum Q. Scaevolam et in iure, in quo illa caussa vertebatur, paratissimum obrueret argumentorum exemplorumque copia: atque ita tum ab his patronis aequalibus et iam consularibus caussa illa dicta est, quum uterque ex contraria parte ius civile defenderet, ut eloquentium iurisperitissimus Crassus, iurisperitorum eloquentissimus Scaevola putaretur: qui quidem quum peracutus esset ad excogitandum, quid in iure aut in aequo verum aut esset aut non esset, tum verbis erat ad rem cum summa brevitate mirabiliter aptus. 146. Quare sit nobis orator in hoc interpretandi explanandique et disserendi genere mirabilis, sic ut simile nihil viderim; in augendo, in ornando, in refellendo magis existimator metuendus, quam admirandus orator. XL. 147. Verum ad Crassum revertamur. Tum Brutus, Etsi satis, inquit, mihi videbar habere cognitum Scaevolam ex iis rebus, quas audiebam saepe ex C. Rutilio, quo utebar propter familiaritatem Scaevolae nostri, tamen ista mihi eius dicendi tanta laus nota non erat. Itaque cepi voluptatem, tam ornatum virum tamque excellens ingenium fuisse in nostra republica. 148. Hic ego, Noli, inquam, Brute, existimare, his duobus quidquam fuisse in nostra civitate praestantius. Nam ut paullo ante dixi, consultorum alterum disertissimum, disertorum alterum consultissimum fuisse; sic in reliquis rebus ita dissimiles erant inter sese, statuere ut tamen non posses, utrius te malles similiorem. Crassus erat elegantium parcissimus, Scaevola parcorum elegantissimus. Crassus in summa comitate habebat etiam severitatis satis, Scaevolae multa in severitate non deerat tamen comitas. 149. Licet omnia hoc modo: sed vereor, ne fingi videantur haec, ut dicantur a me quodam modo: res tamen sic se habet. Quum omnis virtus sit, ut vestra, Brute, vetus Academia dixit, mediocritas, uterque horum medium quiddam volebat sequi: sed ita cadebat, ut alter ex alterius laude partem, uterque autem suam totam haberet. 150. Tum Brutus, Quum ex tua oratione mihi videor, inquit, bene Crassum et Scaevolam cognovisse, tum de te et de Ser. Sulpicio cogitans esse quandam vobis cum illis similitudinem iudico. Quonam, inquam, istuc modo? Quia mihi et tu videris, inquit, tantum iuris civilis scire voluisse, quantum satis esset oratori; et Servius eloquentiae tantum assumpsisse, ut ius civile facile possit tueri; aetatesque vestrae, ut illorum, nihil aut non fere multum differunt. XLI. 151. Et ego, De me, inquam, dicere nihil est necesse; de Servio autem et tu probe dicis et ego dicam, quod sentiam. Non enim facile quem dixerim plus studii, quam illum et ad dicendum et ad omnes bonarum rerum disciplinas adhibuisse. Nam et in iisdem exercitationibus ineunte aetate fuimus, et postea una Rhodum ille etiam profectus est, quo melior esset et doctior; et, inde ut rediit, videtur mihi in secunda arte primus esse maluisse, quam in prima secundus. Atque haud scio, an par principibus esse potuisset: sed fortasse maluit, id quod est adeptus, longe omnium, non eiusdem modo aetatis, sed eorum etiam, qui fuissent, in iure civili esse princeps. 152. Hic Brutus, Ain' tu? inquit. Etiamne Q. Scaevolae Servium nostrum anteponis? Sic enim, inquam, Brute, existimo, iuris civilis magnum usum et apud Scaevolam et apud multos fuisse; artem in hoc uno: quod numquam effecisset ipsius iuris scientia, nisi eam praeterea didicisset artem, quae doceret rem universam tribuere in partes, latentem explicare definiendo, obscuram explanare interpretando, ambigua primum videre, deinde distinguere, postremo habere regulam, qua vera et falsa iudicarentur et quae, quibus positis essent quaeque non essent consequentia. XLII. 153. Hic enim attulit hanc artem omnium artium maximam quasi lucem ad ea, quae confuse ab aliis aut respondebantur aut agebantur. Dialecticam mihi videris dicere, inquit. Recte, inquam, intelligis: sed adiunxit etiam et litterarum scientiam et loquendi elegantiam, quae ex scriptis eius, quorum similia nulla sunt, facillime perspici potest. 154. Quumque discendi caussa duobus peritissimis operam dedisset, L. Lucilio Balbo, C. Aquillio Gallo; Galli, hominis acuti et exercitati, promptam et paratam in agendo et in respondendo celeritatem subtilitate diligentiaque superavit: Balbi, docti et eruditi hominis, in utraque re consideratam tarditatem vicit, expediendis conficiendisque rebus; sic et habet, quod uterque eorum habuit, et explevit, quod utrique defuit. 155. Itaque, ut Crassus mihi videtur sapientius fecisse, quam Scaevola (hic enim caussas studiose recipiebat, in quibus a Crasso superabatur; ille se consuli nolebat, ne qua in re inferior esset, quam Scaevola:) sic Servius sapientissime. Quum enim duae civiles artes ac forenses plurimum et laudis haberent et gratiae; perfecit, ut altera praestaret omnibus, ex altera tantum assumeret, quantum esset et ad tuendum ius civile et ad obtinendam consularem dignitatem satis. 156. Tum Brutus, Ita prorsus, inquit, et antea putabam. Audivi enim nuper eum studiose et frequenter Sami, quum ex eo ius nostrum pontificium, qua ex parte cum iure civili coniunctum esset, vellem cognoscere, et nunc meum iudicium multo magis confirmo testimonio et

iudicio tuo; simul illud gaudeo, quod et aequalitas vestra et pares honorum gradus et artium studiorumque quasi finitima vicinitas tantum abest ab obtrectatione invidiaque, quae solet lacerare plerosque, uti ea non modo non exulcerare vestram gratiam, sed etiam conciliare videatur. Quali enim te erga illum perspicio, tali illum in te voluntate iudicioque cognovi. 157. Itaque doleo et illius consilio et tua voce populum Romanum carere tam diu: quod quum per se dolendum est, tum multo magis consideranti, ad quos ista non tralata sint, sed nescio quo pacto devenerint. Hic Atticus, Dixeram, inquit, a principio, de republica ut sileremus: itaque faciamus. Nam si isto modo volumus singulas res desiderare, non modo querendi, sed ne lugendi quidem finem reperiemus.

XLIII. 158. Pergamus ergo, inquam, ad reliqua et institutum ordinem persequamur. Paratus igitur veniebat Crassus, exspectabatur, audiebatur; a principio statim, quod erat apud eum semper accuratum, exspectatione dignus videbatur; non multa iactatio corporis, non inclinatio vocis, nulla inambulatio, non crebra supplosio pedis; vehemens et interdum irata et plena iusti doloris oratio, multae et cum gravitate facetiae; quodque difficile est, idem et perornatus et perbrevis. 159. Iam in altercando invenit parem neminem: versatus est in omni fere genere caussarum; mature in locum principum oratorum venit. Accusavit C. Carbonem, eloquentissimum hominem, admodum adolescens; summam ingenii non laudem modo, sed etiam admirationem est consecutus. 160. Defendit postea Liciniam virginem, quum annos xxvii natus esset. In ea ipsa caussa fuit eloquentissimus orationisque eius scriptas quasdam partes reliquit. Voluit adolescens in colonia Narbonensi caussae popularis aliquid attingere eamque coloniam, ut fecit, ipse deducere. Exstat in eam legem senior, ut ita dicam, quam illa aetas ferebat, oratio. Multae deinde caussae; sed ita tacitus tribunatus, ut, nisi in eo magistratu caenavisset apud praeconem Granium, idque bis nobis narravisset Lucilius, tribunum plebis nesciremus fuisse. 161. Ita prorsus, inquit Brutus; sed ne de Scaevolae quidem tribunatu quidquam audivisse videor, et eum collegam Crassi credo fuisse. Omnibus quidem aliis, inquam, in magistratibus; sed tribunus anno post fuit eoque in rostris sedente suasit Serviliam legem Crassus. Nam censuram sine Scaevola gessit; eum enim magistratum nemo umquam Scaevolarum petivit. Sed haec Crassi quum edita oratio est, quam te saepe legisse certo scio, quattuor et triginta tum habebat annos totidemque annis mihi aetate praestabat. His enim consulibus eam legem suasit, quibus nati sumus, quum ipse esset Q. Caepione consule natus et C. Laelio, triennio ipso minor, quam Antonius. Quod idcirco posui, ut, dicendi Latine prima maturitas in qua aetate exstitisset, posset notari et intelligeretur iam ad summum paene esse perductam, ut eo nihil ferme quisquam addere posset, nisi qui a philosophia, a iure civili, ab historia fuisset instructior. XLIV. 162. Erit, inquit Brutus, an * iam est iste, quem exspectas? Nescio, inquam. Sed est etiam L. Crassi in consulatu pro Q. Caepione defensione iuncta non brevis, ut laudatio, ut oratio autem brevis, postrema censoris oratio, qua anno duodequinquagesimo usus est. In his omnibus inest quidam sine ullo fuco veritatis color. Quin etiam comprehensio et ambitus ille verborum (si sic *περίοδον* appellari placet) erat apud illum contractus et brevis, et in membra quaedam, quae *κῶλα* Graeci vocant, dispertiebat orationem lubentius. 163. Hoc loco Brutus, Quandoquidem tu istos oratores, inquit, tanto opere laudas; vellem aliquid Antonio, praeter illum de ratione dicendi sane exilem libellum, plura Crasso libuisset scribere: quum enim omnibus memoriam sui, tum etiam disciplinam dicendi nobis reliquissent. Nam Scaevolae dicendi elegantiam satis ex iis orationibus, quas reliquit, habemus cognitam. 164. Et ego, Mihi quidem a pueritia quasi magistra fuit, inquam, illa in legem Caepionis oratio: in qua et auctoritas ornatur senatus, quo pro ordine illa dicuntur et invidia concitatur in iudicum et in accusatorum factionem, contra quorum potentiam populariter tum dicendum fuit. Multa in illa oratione graviter, multa leniter, multa aspere, multa facete dicta sunt; plura etiam dicta, quam scripta, quod ex quibusdam capitibus expositis, nec explicatis intelligi potest. Ipsa illa censoria contra Cn. Domitium collegam non est oratio, sed quasi capita rerum et orationis commentarium paullo plenius. Nulla est enim altercatio clamoribus umquam habita maioribus. 165. Et vero fuit in hoc etiam popularis dictio excellens: Antonii genus dicendi multo aptius iudiciis, quam concionibus.

XLV. Hoc loco ipsum Domitium non relinquo. Nam etsi non fuit in oratorum numero, tamen pono, satis in eo fuisse orationis atque ingenii, quo et magistratus personam et consularem dignitatem tueretur: quod idem de C. Caelio dixerim, industriam in eo summam fuisse summasque virtutes, eloquentiae tantum, quod esset in rebus privatis amicis eius, in republica ipsius dignitati satis. 166. Eodem tempore M. Herennius in mediocribus oratoribus Latine et diligenter loquentibus numeratus est: qui tamen summa nobilitate hominem, cognatione, sodalitate, collegio, summa etiam eloquentia, L. Philippum, in consulatus petitione superavit. Eodem tempore C. Claudius, etsi propter summam nobilitatem et singularem potentiam magnus erat, tamen etiam eloquentiae quamdam mediocritatem afferebat. 167. Eiusdem fere temporis fuit eques Romanus C. Titius, qui meo iudicio eo pervenisse videtur, quo potuit fere Latinus orator sine Graecis litteris et sine multo usu pervenire. Huius orationes tantum argutiarum, tantum exemplorum, tantum urbanitatis habent, ut paene Attico stilo scriptae esse videantur. Easdem argutias in tragoedias, satis ille quidem acute, sed parum tragice transtulit. Quem studebat imitari L. Afranius poeta, homo perargutus, in fabulis quidem etiam, ut scitis, disertus. 168. Fuit etiam Q. Rubrius Varro, qui a senatu hostis cum C. Mario iudicatus est, acer et vehemens accusator. In eo genere sane probabilis, doctus autem Graecis litteris, propinquus noster, factus ad dicendum, M. Gratidius, M. Antonii perfamiliaris, cuius praefectus quum esset in Cilicia, est interfectus; qui accusavit C. Fimbriam, M. Marii Gratidiani pater.

XLVI. 169. Atque etiam apud socios et Latinos oratores habiti sunt Q. Vettius Vettianus, e Marsis, quem ipse cognovi, prudens vir et in dicendo brevis; Q. et D. Valerii Sorani, vicini et familiares mei, non tam in dicendo admirabiles, quam docti et Graecis litteris et Latinis; C. Rusticellius Bononiensis, is quidem et exercitatus et natura volubilis. Omnium autem eloquentissimus extra hanc urbem T. Betucius Barrus Asculanus, cuius sunt aliquot orationes Asculi habi-

tae: illa Romae contra Caepionem nobilis sane, cui orationi Caepionis ore respondit Aelius, qui scriptitavit orationes multis, orator ipse numquam fuit. 170. Apud maiores autem nostros video disertissimum habitum ex Latio L. Papirium Fregellanum, Ti. Gracchi P. F. fere aetate: eius etiam oratio est pro Fregellanis coloniisque Latinis habita in senatu. Tum Brutus, Quid tu igitur, inquit, tribuis istis externis quasi oratoribus? Quid censes, inquam, nisi idem quod urbanis? praeter unum, quod non est eorum urbanitate quadam quasi colorata oratio. 171. Et Brutus, Qui est, inquit, iste tandem urbanitatis color? Nescio, inquam. Tantum esse quendam scio. Id tu, Brute, iam intelliges, quum in Galliam veneris. Audies tu quidem etiam verba quaedam non trita Romae, sed haec mutari dediscique possunt; illud est maius, quod in vocibus nostrorum oratorum recinit quiddam et resonat urbanius. Nec hoc in oratoribus modo apparet, sed etiam in ceteris. 172. Ego memini T. Tincam Placentinum, hominem facetissimum, cum familiari nostro Q. Granio praecone dicacitate certare. Eon', inquit Brutus, de quo multa Lucilius? Isto ipso: sed Tincam non minus multa ridicule dicentem Granius obruebat nescio quo sapore vernaculo; ut ego iam non mirer, illud Theophrasto accidisse, quod dicitur, quum percontaretur ex anicula quadam, quanti aliquid venderet, et respondisset illa atque addidisset, *Hospes, non pote minoris:* tulisse eum moleste, se non effugere hospitis speciem, quum aetatem ageret Athenis optimeque loqueretur. Omnino sic, ut opinor, in nostris est quidam urbanorum, sicut illic Atticorum sonus. Sed domum redeamus, id est ad nostros revertamur.

XLVII. 173. Duobus igitur summis, Crasso et Antonio, L. Philippus proximus accedebat, sed longo intervallo tamen proximus. Itaque eum, etsi nemo intercedebat, qui se illi anteferret, neque secundum tamen neque tertium dixerim. Nec enim in quadrigis eum secundum numeraverim aut tertium, qui vix e carceribus exierit, quum palmam iam primus acceperit; nec in oratoribus, qui tantum absit a primo, vix ut in eodem curriculo esse videatur. Sed tamen erant ea in Philippo, quae qui sine comparatione illorum spectaret, satis magna diceret: summa libertas in oratione, multae facetiae; satis creber in reperiendis, solutus in explicandis sententiis: erat etiam in primis, ut temporibus illis, Graecis doctrinis institutus, in altercando cum aliquo aculeo et male dicto facetus. 174. Horum aetati prope coniunctus L. Gellius non tam vendibilis orator, quam ut nescires, quid ei deesset. Nec enim erat indoctus nec tardus ad excogitandum nec Romanarum rerum immemor et verbis solutus satis; sed in magnos oratores inciderat eius aetas: multam tamen operam amicis et utilem praebuit; atque ita diu vixit, ut multarum aetatum oratoribus implicaretur, multum etiam in caussis versaretur. 175. Iisdem fere temporibus D. Brutus is, qui consul cum Mamerco fuit, homo et Graecis doctus litteris et Latinis. Dicebat etiam L. Scipio non imperite, Cn.que Pompeius Sex. F. aliquem numerum obtinebat. Nam Sex. frater eius praestantissimum ingenium contulerat ad summam iuris civilis et ad perfectam geometriae et rerum Stoicarum scientiam. Item in iure et ante hos M. Brutus et paullo post eum C. Bellienus, homo per se magnus, prope simili ratione summus evaserat; qui consul factus esset, nisi in Marianos consulatus et in eas petitionis angustias incidisset. 176. Cn. autem Octavii eloquentia, quae fuerat ante consulatum ignorata, in consulatu multis concionibus est vehementer probata. Sed ab eis qui tantum in dicentium numero, non in oratorum fuerunt, iam ad oratores revertamur. Censeo, inquit Atticus. Eloquentes enim videbare, non sedulos velle conquirere.

XLVIII. 177. Festivitate igitur et facetiis, inquam, C. Iulius L. F. et superioribus et aequalibus suis omnibus praestitit, oratorque fuit minime ille quidem vehemens, sed nemo umquam urbanitate, nemo lepore, nemo suavitate conditior. Sunt eius aliquot orationes, ex quibus, sicut ex eiusdem tragoediis, lenitas eius sine nervis perspici potest. 178. Eius aequalis P. Cethegus, cui de republica satis suppeditabat oratio: totam enim tenebat eam penitusque cognorat. Itaque in senatu consularium auctoritatem assequebatur, sed in caussis publicis nihil, in privatis satis veterator videbatur. Erat in privatis caussis Q. Lucretius Vispillo et acutus et iurisperitus: nam Ophella aptior concionibus quam iudiciis: prudens etiam T. Annius Velina et in eius generis caussis orator sane tolerabilis. In eodem genere caussarum multum erat T. Iuventius, nimis ille quidem lentus in dicendo et paene frigidus, sed et callidus et in capiendo adversario versutus et praeterea nec indoctus et magna cum iuris civilis intelligentia. 179. Cuius auditor P. Orbius, meus fere aequalis, in dicendo non nimis exercitatus, in iure autem civili non inferior, quam magister fuit. Nam T. Aufidius, qui vixit ad summam senectutem, volebat esse similis horum, eratque et bonus vir et innocens, sed dicebat parum. Nec sane plus frater eius M. Virgilius, qui tribunus plebis L. Sullae imperatori diem dixit. Eius collega P. Magius, in dicendo paullo tamen copiosior. 180. Sed omnium oratorum sive rabularum, qui et plane indocti et inurbani aut rustici etiam fuerunt, quos quidem ego cognoverim, solutissimum in dicendo et acutissimum iudico nostri ordinis Q. Sertorium, equestris C. Gargonium. Fuit etiam facilis et expeditus ad dicendum et vitae splendore multo et ingenio sane probabili T. Iunius L. F. tribunicius, quo accusante P. Sextius, praetor designatus, damnatus est ambitus. Is processisset honoribus longius, nisi semper infirma atque etiam aegra valetudine fuisset.

XLIX. 181. Atque ego praeclare intelligo me in eorum commemoratione versari, qui nec habiti sint oratores neque fuerint, praeteririque a me aliquot ex veteribus commemoratione aut laude dignos: sed hoc quidem ignoratione. Quid enim est superioris aetatis, quod scribi possit de iis, de quibus nulla monumenta loquuntur nec aliorum nec ipsorum? de iis autem, quos ipsi vidimus, neminem fere praetermittimus eorum, quos aliquando dicentes vidimus. 182. Volo enim sciri in tanta et tam vetere republica, maximis praemiis eloquentiae propositis, omnes cupisse dicere, non plurimos ausos esse, potuisse paucos. Ego tamen ita de uno quoque dicam, ut intelligi possit, quem existimem clamatorem, quem oratorem fuisse. Iisdem fere temporibus aetate inferiores paullo, quam Iulius, sed aequales propemodum fuerunt C. Cotta, P. Sulpicius, Q. Varius, Cn. Pomponius, C. Curio, L. Fufius, M. Drusus, P. Antistius, nec ulla aetate uberior oratorum fetus fuit. 183. Ex his Cotta et Sulpicius quum meo iudicio, tum omnium facile primas tulerunt. Hic Atticus, Quomodo istuc dicis, inquit, quum tuo iudicio, tum omnium? Semperne in ora-

tore probando aut improbando vulgi iudicium cum intelligentium iudicio congruit? an alii probantur a multitudine, alii autem ab iis, qui intelligunt? Recte requiris, inquam, Attice; sed audies ex me fortasse, quod non omnes probent. 184. An tu, inquit, id laboras, si huic modo Bruto probaturus es? Plane, inquam, Attice, disputationem hanc de oratore probando aut improbando multo malim tibi et Bruto placere; eloquentiam autem meam populo probari velim. Etenim necesse est, qui ita dicat, ut a multitudine probetur, eumdem doctis probari. Nam, quid in dicendo rectum sit aut pravum, ego iudicabo, si modo is sum, qui id possim aut sciam iudicare: qualis vero sit orator, ex eo, quod is dicendo efficiet, poterit intelligi. 185. Tria sunt enim, ut quidem ego sentio, quae sint efficienda dicendo: ut doceatur is, apud quem dicetur, ut delectetur, ut moveatur vehementius. Quibus virtutibus oratoris horum quidque efficiatur aut quibus vitiis orator aut non assequatur haec aut etiam in his labatur et cadat, artifex aliquis iudicabit. Efficiatur autem ab oratore necne, ut ii, qui audiunt, ita afficiantur, ut orator velit, vulgi assensu et populari approbatione iudicari solet. Itaque numquam de bono oratore aut non bono doctis hominibus cum populo dissensio fuit. L. 186. An censes, dum illi viguerunt, quos ante dixi, non eosdem gradus oratorum vulgi iudicio et doctorum fuisse? De populo si quem ita rogavisses: quis est in hac civitate eloquentissimus? in Antonio et Crasso aut dubitaret aut hunc alius, illum alius diceret. Nemone Philippum, tam suavem oratorem, tam gravem, tam facetum, his anteferret. quem nosmetipsi, qui haec arte aliqua volumus expendere, proximum illis fuisse diximus? Nemo profecto. Id enim ipsum est summi oratoris, summum oratorem populo videri. 187. Quare tibicen Antigenidas dixerit discipulo sane frigenti ad populum: *Mihi cane et Musis:* ego huic Bruto dicenti, ut solet, apud multitudinem: *Mihi cane et populo.* mi Brute, dixerim, ut, qui audient, quid efficiatur; ego etiam, cur id efficiatur, intelligam. Credit iis, quae dicuntur, qui audit oratorem, vera putat, assentitur, probat; fidem facit oratio. 188. Tu artifex, quid quaeris amplius? delectatur audiens multitudo et ducitur oratione, et quasi voluptate quadam perfunditur. Quid habes quod disputes? gaudet, dolet, ridet, plorat, favet, odit, contemnit, invidet, ad misericordiam inducitur, ad pudendum, ad pigendum; irascitur, miratur, sperat, timet: haec perinde accidunt, ut eorum, qui adsunt, mentes verbis et sententiis et actione tractantur. Quid est, quod exspectetur docti alicuius sententia? Quod enim probat multitudo, hoc idem doctis probandum est. Denique hoc specimen est popularis iudicii, in quo numquam fuit populo cum doctis intelligentibusque dissensio. 189. Quum multi essent oratores in vario genere dicendi, quis umquam ex his excellere iudicatus est vulgi iudicio, qui non idem a doctis probaretur? Quando autem dubium fuisset apud patres nostros, eligendi cui patroni daretur optio, quin aut Antonium optaret aut Crassum? Aderant multi alii: tamen, utrum de his potius, dubitasset aliquis, quin alterum, nemo. Quid adolescentibus nobis, quum esset Cotta et Hortensius, num quis, cui quidem eligendi potestas esset, quemquam his anteponebat? LI. 190. Tum Brutus, Quid tu, inquit, quaeris alios? de te ipso nonne, quid optarent rei, quid ipse Hortensius iudicaret, videbamus? qui, quum partiretur tecum caussas, (saepe enim interfui,) perorandi locum, ubi plurimum pollet oratio, semper tibi relinquebat. Faciebat ille quidem, inquam: et mihi benevolentia, credo, ductus tribuebat omnia. Sed ego, quae de me populi sit opinio, nescio: de reliquis hoc affirmo, qui vulgi opinione disertissimi habiti sint, eosdem intelligentium quoque iudicio fuisse probatissimos. 191. Nec enim posset idem Demosthenes dicere, quod dixisse Antimachum, clarum poetam, ferunt, qui quum convocatis auditoribus legeret eis magnum illud, quod novistis, volumen suum, et eum legentem omnes praeter Platonem reliquissent, *Legam,* inquit, *nihilo minus: Plato enim mihi unus instar est omnium.* Et recte. Poema enim reconditum paucorum approbationem, oratio popularis assensum vulgi debet movere. At si eumdem hunc Platonem unum auditorem haberet Demosthenes, quum esset relictus a ceteris, verbum facere non posset. 192. Quid? tu, Brute, posses, si te, ut Curionem quondam, concio reliquisset? Ego vero, inquit ille, ut me tibi indicem, in eis etiam caussis, in quibus omnis res nobis cum iudicibus est, non cum populo, tamen, si a corona relictus sim, non queam dicere. Ita se, inquam, res habet: ut, si tibiae inflatae non referant sonum, abiiciendas eas sibi tibicen putet, sic oratori populi aures tamquam tibiae sunt; eae si inflatum non recipiunt, aut si auditor omnino tamquam equus non facit, agitandi finis faciendus est. LII. 193. Hoc tamen interest, quod vulgus interdum non probandum oratorem probat; sed probat sine comparatione: quum a mediocri aut etiam a malo delectatur, eo est contentus, esse melius non sentit; illud, quod est, qualecumque est, probat. Tenet enim aures vel mediocris orator, sit modo aliquid in eo: nec res ulla plus apud animos hominum, quam ordo et ornatus orationis valet. 194. Quare quis ex populo, quum Q. Scaevolam pro M. Coponio dicentem audiret in ea caussa, de qua ante dixi, quidquam politius aut elegantius aut omnino melius aut exspectaret, aut posse fieri putaret? 195. Quum is hoc probare vellet, M' Curium, quum ita heres institutus esset, si pupillus ante mortuus esset, quam in suam tutelam venisset, pupillo non nato heredem esse non posse; quid ille non dixit de testamentorum iure? de antiquis formulis? quid? quemadmodum scribi oportuisset, si etiam filio non nato heres institueretur? 196. quam captiosum esset populo, quod scriptum esset, negligi et opinione quaeri voluntates et interpretatione disertorum scripta simplicium hominum pervertere? 197. Quam ille multa de auctoritate patris sui, qui semper ius illud esse defenderat? quam omnino multa de conservando iure civili? quae quidem omnia quum perite et scienter, tum ita breviter et presse et satis ornate et pereleganter diceret; quis esset in populo, qui aut exspectaret aut fieri posse quidquam melius putaret? LIII. At vero, ut contra Crassus ab adolescente delicato, qui in littore ambulans scalmum repperisset ob eamque rem aedificare navem concupivisset, exorsus est, similiter Scaevolam ex uno scalmo captionis centumvirale iudicium hereditatis effecisse, hoc in illo initio consecutus, multis eiusdem generis sententiis delectavit animosque omnium, qui aderant, in hilaritatem a severitate traduxit; quod est unum ex tribus, quae dixi ab oratore effici debere. Deinde hoc voluisse eum, qui testamentum fecisset, hoc sensisse; quoquo modo filius non esset, qui in suam tutelam veniret, sive non natus sive ante mortuus, Curius heres

ut esset, ita scribere plerosque et id valere et valuisse semper. Haec et multa eiusmodi dicens fidem faciebat; quod est ex tribus oratoris officiis alterum. 198. Deinde aequum bonum, testamentorum sententias voluntatesque tutatus est; quanta esset in verbis captio, quum in ceteris rebus, tum in testamentis, si negligerentur voluntates; quantam sibi potentiam Scaevola assumeret, si nemo auderet testamentum facere postea, nisi de illius sententia. Haec quum graviter, tum ab exemplis copiose, tum varie, tum etiam ridicule et facete explicans, eam admirationem assensionemque commovit, dixisse ut contra nemo videretur. Hoc erat oratoris officium partitione tertium, genere maximum. Hic ille de populo iudex, qui separatim alterum admiratus esset, idem, audito altero, iudicium suum contemneret: at vero intelligens et doctus, audiens Scaevolam, sentiret esse quoddam uberius dicendi genus et ornatius. Ab utroque autem, caussa perorata, si quaereretur, uter praestaret orator, numquam profecto sapientis iudicium a iudicio vulgi discreparet. LIV. 199. Qui praestat igitur intelligens imperito? Magna re et difficili: si quidem magnum est scire, quibus rebus efficiatur amittaturve dicendo illud quidquid est, quod aut effici dicendo oportet aut amitti non oportet. Praestat etiam illo doctus auditor indocto, quod saepe, quum oratores duo aut plures populi iudicio probantur, quod dicendi genus optimum sit, intelligit. Nam illud, quod populo non probatur, ne intelligenti quidem oratori probari potest. Ut enim ex nervorum sono in fidibus, quam scienter ei pulsi sint, intelligi solet, sic ex animorum motu cernitur, quid tractandis his perficiat orator. 200. Itaque intelligens dicendi existimator, non assidens et attente audiens, sed uno aspectu et praeteriens de oratore saepe iudicat. Videt oscitantem iudicem, loquentem cum altero, nonnumquam etiam circulantem, mittentem ad horas, quaesitorem, ut dimittat, rogantem: intelligit, oratorem in ea caussa non adesse, qui possit animis iudicum admovere orationem, tamquam fidibus manum. Idem si praeteriens aspexerit erectos intuentes iudices, ut aut doceri de re, idque etiam vultu probare videantur: aut, ut avem cantu aliquo, sic illos viderit oratione quasi suspensos teneri, aut, id quod maxime opus est, misericordia, odio, motu animi aliquo perturbatos esse vehementius: ea si praeteriens (ut dixi) aspexerit, si nihil audiverit, tamen oratorem versari in illo iudicio et opus oratorium fieri aut perfectum iam esse profecto intelliget.

LV. 201. Quum haec disseruissem, uterque assensus est; et ego tamquam de integro ordiens, Quando igitur, inquam, a Cotta et Sulpicio haec omnis fluxit oratio, quum hos maxime iudicio illorum hominum et illius aetatis dixissem probatos, revertar ad eos ipsos: tum reliquos, ut institui, deinceps persequar. Quoniam ergo oratorum bonorum (hos enim quaerimus) duo genera sunt, unum attenuate presseque, alterum sublate ampleque dicentium: etsi id melius est, quod splendidius et magnificentius, tamen in bonis omnia, quae summa sunt, iure laudantur. 202. Sed cavenda est presso illi oratori inopia et ieiunitas, amplo autem inflatum et corruptum orationis genus. Inveniebat igitur acute Cotta, dicebat pure ac solute; et ut ad infirmitatem laterum perscienter contentionem omnem remiserat, sic ad virium imbecillitatem dicendi accommodabat genus. Nihil erat in eius oratione nisi sincerum, nihil nisi siccum atque sanum: illudque maximum, quod quum contentione orationis flectere animos iudicum vix posset nec omnino eo genere diceret, tractando tamen impellebat, ut idem facerent a se commoti, quod a Sulpicio concitati. 203. Fuit enim Sulpicius vel maxime omnium, quos quidem ego audiverim, grandis et, ut ita dicam, tragicus orator. Vox quum magna, tum suavis et splendida: gestus et motus corporis ita venustus, ut tamen ad forum, non ad scenam institutus videretur: incitata et volubilis, nec ea redundans tamen nec circumfluens oratio. Crassum hic volebat imitari: Cotta malebat Antonium: sed ab hoc vis aberat Antonii, Crassi ab illo lepos. 204. O magnam, inquit, artem! Brutus; siquidem istis, quum summi essent oratores, duae res maximae, altera alteri defuit. LVI. Atque in his oratoribus illud animadvertendum est, posse esse summos, qui inter se sint dissimiles. Nihil enim tam dissimile, quam Cotta Sulpicio, et uterque aequalibus suis plurimum praestitit. Quare hoc doctoris intelligentis est, videre, quo ferat natura sua quemque: et ea duce utentem sic instituere, ut Isocratem in acerrimo ingenio Theopompi et lenissimo Ephori dixisse traditum est, alteri se calcaria adhibere, alteri frenos. 205. Sulpicii orationes quae feruntur, eas post mortem eius scripsisse P. Canutius putatur, aequalis meus, homo extra nostrum ordinem meo iudicio disertissimus. Ipsius Sulpicii nulla oratio est: saepeque ex eo audivi, quum se scribere neque consuesse neque posse diceret. Cottae pro se lege Varia quae inscribitur, eam L. Aelius scripsit Cottae rogatu. Fuit is omnino vir egregius et eques Romanus cum primis honestus idemque eruditissimus et Graecis litteris et Latinis: antiquitatisque nostrae et in inventis rebus et in actis, scriptorumque veterum litterate peritus. Quam scientiam Varro noster acceptam ab illo auctamque per sese, vir ingenio praestans omnique doctrina, pluribus et illustrioribus litteris explicavit. 206. Sed idem Aelius Stoicus esse voluit, orator autem nec studuit umquam, nec fuit: scribebat tamen orationes, quas alii dicerent; ut Q. Metello F., ut Q. Caepioni, ut Q. Pompeio Rufo: quamquam is etiam ipse scripsit eas, quibus pro se est usus, sed non sine Aelio. 207. His enim scriptis etiam ipse interfui, quum essem apud Aelium adolescens eumque audire perstudiose solerem. Cottam autem miror, summum ipsum oratorem minimeque ineptum, Aelianas leves oratiunculas voluisse existimari suas. LVII. His duobus eiusdem aetatis adnumerabatur nemo tertius: sed mihi placebat Pomponius maxime, vel dicam, minime displicebat. Locus erat omnino in maximis caussis praeter eos, de quibus supra dixi, nemini: propterea quod Antonius, qui maxime expetebatur, facilis in caussis recipiendis erat; fastidiosior Crassus, sed tamen recipiebat. Horum qui neutrum habebat, confugiebat ad Philippum fere aut ad Caesarem; [secundum Philippum et Caesarem] Cotta et Sulpicius expetebantur. Ita ab his sex patronis caussae illustres agebantur; neque tam multa, quam nostra aetate, iudicia fiebant; neque hoc, quod nunc fit, ut caussae singulae defenderentur a pluribus; quo nihil est vitiosius. 208. Respondemus iis, quos non audivimus: in quo primum saepe aliter est dictum, aliter ad nos relatum: deinde magni interest coram videre me, quemadmodum adversarius de quaque re asseveret, maxime autem, quemadmodum quaeque res audiatur. Sed nihil vitiosius, quam, quum unum corpus debeat esse de-

fensionis, nasci de integro caussam, quum sit ab altero perorata. 209. Omnium enim caussarum unum est naturale principium, una peroratio: reliquae partes, quasi membra, suo quaeque loco locata, suam et vim et dignitatem tenent. Quum autem difficile sit, in longa oratione non aliquando aliquid ita dicere, ut sibi ipse non conveniat, quanto difficilius cavere, ne quid dicas, quod non conveniat eius orationi, qui ante te dixerit? Sed quia et labor multo maior est, totam caussam, quam partem dicere, et quia plures ineuntur gratiae, si uno tempore dicas pro pluribus, idcirco hanc consuetudinem lubenter ascivimus.

LVIII. 210. Erant tamen, quibus videretur illius aetatis tertius Curio, quia splendidioribus fortasse verbis utebatur: et quia Latine non pessime loquebatur, usu, credo, aliquo domestico. Nam litterarum admodum nihil sciebat. Sed magni interest, quos quisque audiat quotidie domi, quibuscum loquatur a puero, quemadmodum patres, paedagogi, matres etiam loquantur. 211. Legimus epistolas Corneliae, matris Gracchorum: apparet, filios non tam in gremio educatos, quam in sermone matris. Auditus est nobis Laeliae C. F. saepe sermo. Ergo illam patris elegantia tinctam vidimus et filias eius Mucias ambas, quarum sermo mihi fuit notus, et neptes Licinias, quas nos quidem ambas, hanc vero Scipionis etiam tu, Brute, credo, aliquando audisti loquentem. Ego vero ac lubenter quidem, inquit Brutus; et eo lubentius, quod L. Crassi erat filia. 212. Quid Crassum, inquam, illum censes, istius Liciniae filium, Crassi testamento qui fuit adoptatus? Summo iste quidem dicitur ingenio fuisse, inquit; et vero hic Scipio, collega meus, mihi sane bene et loqui videtur et dicere. Recte, inquam, iudicas, Brute. Etenim istius genus est ex ipsius sapientiae stirpe generatum. Nam et de duobus avis iam diximus, Scipione et Crasso; et de tribus proavis, Q. Metello, cuius quattuor filii, P. Scipione, qui ex dominatu Ti. Gracchi privatus in libertatem rempublicam vindicavit, Q. Scaevola augure, qui peritissimus iuris idemque percomis est habitus. 213. Iam duorum abavorum quam est illustre nomen, P. Scipionis, qui bis consul fuit, qui est Corculum dictus, alterius omnium sapientissimi, C. Laelii! O generosam, inquit, stirpem et tamquam in unam arborem plura genera, sic in istam domum multorum insitam atque illigatam sapientiam! LIX. Similiter igitur suspicor, (ut conferamus parva magnis,) Curionis, etsi pupillus relictus est, patrio fuisse instituto puro sermone assuefactam domum: et eo magis hoc iudico, quod neminem ex iis quidem, qui aliquo in numero fuerunt, cognovi in omni genere honestarum artium tam indoctum, tam rudem. 214. Nullum ille poetam noverat, nullum legerat oratorem, nullam memoriam antiquitatis collegerat: non publicum ius, non privatum et civile cognoverat: quamquam id quidem fuit etiam in aliis et magnis quidem oratoribus, quos parum his instructos artibus vidimus, ut Sulpicium, ut Antonium. Sed ii tamen unum illud habebant dicendi opus elaboratum; idquequum constaret ex quinque notissimis partibus, nemo in aliqua parte earum omnino nihil poterat. In quacumque enim una plane clauderet, orator esse non posset. 215. Sed tamen alius in alia excellebat magis: reperiebat, quid dici opus esset, et quomodo praeparari et quo loco locari: memoriaque ea comprehendebat Antonius: excellebat autem actione: erantque ei quaedam ex his paria cum Crasso, quaedam etiam superiora: at Crassi magis enitebat oratio. Nec vero Sulpicio neque Cottae dicere possumus neque cuiquam bono oratori rem ullam ex illis quinque partibus plane atque omnino defuisse. 216. Itaque in Curione hoc verissime iudicari potest, nulla re una magis oratorem commendari, quam verborum splendore et copia. Nam quum tardus in cogitando, tum in instruendo dissipatus fuit. LX. Reliqua duo sunt, agere et meminisse. In utroque cachinnos irridentium commovebat. Motus erat is, quem et C. Iulius in perpetuum notavit, quum ex eo in utramque partem toto corpore vacillante quaesivit, *quis loqueretur e lintre:* et Cn. Sicinius, homo impurus, sed admodum ridiculus, neque aliud in eo oratoris simile quidquam. 217. Is quum tribunus plebis Curionem et Octavium consules produxisset Curioque multa dixisset, sedente Cn. Octavio collega, qui devinctus erat fasciis et multis medicamentis propter dolorem artuum delibutus, Numquam, inquit, Octavi, collegae tuo gratiam referes: qui nisi se suo more iactavisset, hodie te istic muscae comedissent. Memoria autem ita fuit nulla, ut aliquoties, tria quum proposuisset, aut quartum adderet aut tertium quaereret; qui in iudicio privato vel maximo, quum ego pro Titinnia Cottae peroravissem, ille contra me pro Ser. Naevio diceret, subito totam caussam oblitus est, idque veneficiis et cantionibus Titinniae factum esse dicebat. 218. Magna haec immemoris ingenii signa: sed nihil turpius, quam quod etiam in scriptis obliviscebatur, quid paullo ante posuisset; ut in eo libro, ubi se exeuntem e senatu et cum Pansa nostro et cum Curione filio colloquentem facit, [quum senatum Caesar consul habuisset,] omnisque ille sermo ductus e percontatione filii, quid in senatu esset actum: in quo multis verbis quum inveheretur in Caesarem Curio disputatioque esset inter eos, ut est consuetudo dialogorum, quum sermo esset institutus senatu misso, quem senatum Caesar consul habuisset, reprehendit eas res, quas idem Caesar anno post et deinceps reliquis annis administravisset in Gallia.

LXI. 219. Tum Brutus admirans, Tantamne fuisse oblivionem, inquit, in scripto praesertim, ut ne legens quidem umquam senserit, quantum flagitii commisisset? Quid autem, inquam, Brute, stultius, quam, si ea vituperare volebat, quae vituperavit, non eo tempore instituere sermonem, quum illarum rerum iam tempora praeteriissent? Sed ita totus errat, ut in eodem sermone dicat, in senatum se Caesare consule non accedere, sed id dicat ipso consule exiens e senatu. Iam qui hac parte animi, quae custos est ceterarum ingenii partium, tam debilis esset, ut ne in scripto quidem meminisset, quid paullo ante posuisset, huic minime mirum est ex tempore dicenti solitam effluere mentem. 220. Itaque quum ei nec officium deesset et flagraret studio dicendi, perpaucae ad eum caussae deferebantur. Orator autem, vivis eius aequalibus, proximus optimis numerabatur propter verborum bonitatem, ut ante dixi, et expeditam ac profluentem quodammodo celeritatem. Itaque eius orationes aspiciendas tamen censeo. Sunt illae quidem languidiores, verumtamen possunt augere et quasi alere id bonum, quod in illo mediocriter fuisse concedimus; quod habet tantam vim, ut solum, sine aliis, in Curione speciem oratoris alicuius effecerit. Sed ad instituta redeamus.

LXII. 221. In eodem igitur numero eiusdem aetatis C. Carbo fuit illius eloquentissimi viri filius, non satis acutus orator, sed tamen orator numeratus est. Erat in verbis gravitas et facile dicebat et auctoritatem naturalem quamdam habebat oratio. Acutior Q. Varius rebus inveniendis nec minus verbis expeditus; fortis vero actor et vehemens et verbis nec inops nec abiectus et quem plane oratorem dicere auderes, Cn. Pomponius lateribus pugnans, incitans animos, acer, acerbus, criminosus. 222. Multum ab his aberat L. Fufius, tamen ex accusatione M' Aquilii diligentiae fructum ceperat. Nam M. Drusum, tuum magnum avunculum, gravem oratorem, ita dumtaxat quum de republica diceret; L. autem Lucullum etiam acutum, patremque tuum, Brute, iuris quoque et publici et privati sane peritum; M. Lucullum, M. Octavium Cn. F., qui tantum auctoritate dicendoque valuit, ut legem Semproniam frumentariam populi frequentis suffragiis abrogaverit, Cn. Octavium M. F., M. Catonem patrem, Q. etiam Catulum filium abducamus ex acie, id est a iudiciis, et in praesidiis reipublicae, cui facile satisfacere possint, collocemus. 223. Eodem Q. Caepionem referrem, nisi nimis equestri ordini deditus a senatu dissedisset. Cn. Carbonem, M. Marium et ex eodem genere complures minime dignos elegantis conventus auribus aptissimos cognovi turbulentis concionibus. Quo in genere (ut in his perturbem aetatum ordinem) nuper L. Quinctius fuit; aptior etiam Palicanus auribus imperitorum. 224. Et, quoniam huius generis facta mentio est, seditiosorum omnium post Gracchos L. Appuleius Saturninus eloquentissimus visus est, magis specie tamen et motu atque ipso amictu capiebat homines, quam aut dicendi copia aut mediocritate prudentiae. Longe autem post natos homines improbissimus C. Servilius Glaucia, sed peracutus et callidus cum primisque ridiculus. Is ex summis et fortunae et vitae sordibus in praetura consul factus esset, si rationem eius haberi licere iudicatum esset. Nam et plebem tenebat et equestrem ordinem beneficio legis devinxerat. Is praetor eodem die, quo Saturninus tribunus plebis, Mario et Flacco consulibus, publice est interfectus; homo simillimus Atheniensis Hyperboli, cuius improbitatem veteres Atticorum comoediae notaverunt. 225. Quos Sex. Titius consecutus, homo loquax sane et satis acutus, sed tam solutus et mollis in gestu, ut saltatio quaedam nasceretur, cui saltationi Titius nomen esset. Ita cavendum est, ne quid in agendo dicendove facias, cuius imitatio rideatur. LXIII. Sed ad paullo superiorem aetatem revecti sumus: nunc ad eam, de qua aliquantum sumus locuti, revertamur.

226. Coniunctus igitur Sulpicii aetati P. Antistius fuit, rabula sane probabilis, qui multos quum tacuisset annos neque contemni solum, sed irrideri etiam solitus esset, in tribunatu primum, contra C. Iulii illam consulatus petitionem extraordinariam, veram caussam agens est probatus: et eo magis, quod eamdem caussam quum ageret eius collega ille ipse Sulpicius, hic plura et acutiora dicebat. Itaque post tribunatum primo multae ad eum caussae, deinde omnes, maximae quaecumque erant, deferebantur. 227. Rem videbat acute, componebat diligenter, memoria valebat; verbis non ille quidem ornatis utebatur, sed tamen non abiectis; expedita autem erat et perfacile currens oratio. Et erat eius quidem tamquam habitus non inurbanus; actio paullum quum vitio vocis, tum etiam ineptiis claudicabat. His temporibus floruit iis, quibus inter profectionem reditumque L. Sullae sine iure fuit et sine ulla dignitate respublica. Hoc autem etiam magis probabatur, quod erat ab oratoribus quaedam in foro solitudo. Sulpicius occiderat, Cotta aberat et Curio; vivebat e reliquis patronis eius aetatis nemo praeter Carbonem et Pomponium, quorum utrumque facile superabat.

LXIV. 228. Inferioris autem aetatis erat proximus L. Sisenna, doctus vir et studiis optimis deditus, bene Latine loquens, gnarus reipublicae, non sine facetiis; sed neque laboris multi, nec satis versatus in caussis; interiectusque inter duas aetates Hortensii et Sulpicii, nec maiorem consequi poterat et minori necesse erat cedere. Huius omnis facultas ex historia ipsius perspici potest; quae quum facile omnes vincat superiores, tum indicat tamen, quantum absit a summo, quamque genus hoc scriptionis nondum sit satis Latinis litteris illustratum. Nam Q. Hortensii admodum adolescentis ingenium, ut Phidiae signum, simul aspectum et probatum est. 229. Is, L. Crasso Q. Scaevola consulibus, primum in foro dixit, et apud hos ipsos quidem consules, et quum eorum, qui affuerunt, tum ipsorum consulum, qui omnes intelligentia anteibant, iudicio discessit probatus. Undeviginti annos natus erat eo tempore. Est autem L. Paullo, C. Marcello consulibus mortuus; ex quo videmus, eum in patronorum numero annos quattuor et quadraginta fuisse. Hoc de oratore paullo post plura dicemus; hoc autem loco voluimus in disparem oratorum aetatem includere: quamquam id quidem omnibus usuvenire necesse fuit, quibus paullo longior vita contigit, ut et cum multo maioribus natu, quam essent ipsi, et cum aliquanto minoribus compararentur. Ut Accius iisdem aedilibus ait se et Pacuvium docuisse fabulam, quum ille octoginta, ipse triginta annos natus esset: 230. sic Hortensius non cum suis aequalibus solum, sed et mea cum aetate et cum tua, Brute, et cum aliquanto superiore coniungitur: siquidem et Crasso vivo dicere solebat et magis iam etiam vigebat cum Antonio et cum Philippo iam sene pro Cn. Pompeii bonis dicente. In illa caussa adolescens quum esset, princeps fuit et in eorum, quos in Sulpicii aetate posui, numerum facile pervenerat: et suos inter aequales M. Pisonem, M. Crassum, Cn. Lentulum, P. Lentulum Suram longe praestitit: et me adolescentem nactus octo annis minorem, quam erat ipse, multos annos in stadio eiusdem laudis exercuit: et tecum simul, sicut ego pro multis, sic ille pro Appio Claudio dixit, paullo ante mortem.

LXV. 231. Vides igitur, ut ad te oratorem, Brute, pervenerimus, tam multis inter nostrum tuumque initium dicendi interpositis oratoribus? ex quibus, quoniam in hoc sermone nostro statui neminem eorum, qui viverent, nominare, ne vos curiosius eliceretis * ex me, quid de quoque iudicarem, eos, qui iam sunt mortui, nominabo. Tum Brutus, Non est, inquit, ista caussa, quam dicis, quamobrem de iis, qui vivunt, nihil velis dicere. Quaenam igitur, inquam, est? Vereri te, inquit, arbitror, ne per nos hic sermo tuus emanet et ii tibi succenseant, quos praeterieris. Quid? vos, inquam, tacere non poteritis? Nos quidem, inquit, facillime; sed tamen te arbitror malle ipsum tacere, quam taciturnitatem nostram experiri. 232. Tum ego, Vere, inquam, tibi, Brute, dicam. Non me existimavi in hoc sermone usque ad hanc aetatem esse venturum: sed ita traxit ordo aetatum orationem, ut

iam ad minores etiam pervenerim. Interpone igitur, inquit, si quos videtur; deinde redeamus ad te et ad Hortensium. Immo vero, inquam, ad Hortensium; de me alii dicent, si qui volent. Minime vero, inquit; nam etsi me facile omni tuo sermone tenuisti, tamen is mihi longior videtur, quod propero audire de te. Nec vero tam de virtutibus dicendi tuis, quae quum omnibus, tum certe mihi notissimae sunt, quam [quod] gradus tuos et quasi processus dicendi studeo cognoscere. 233. Geretur, inquam, tibi mos, quoniam me non ingenii praedicatorem esse vis, sed laboris mei. Verum interponam, ut placet, alios, et a M. Crasso, qui fuit aequalis Hortensii, exordiar.

LXVI. Is igitur mediocriter a doctrina instructus, angustius etiam a natura, labore et industria et quod adhibebat ad obtinendas caussas curam etiam et gratiam, in principibus patronis aliquot annos fuit. In huius oratione sermo Latinus erat, verba non abiecta, res compositae diligenter; nullus flos tamen neque lumen ullum; animi magna, vocis parva contentio, omnia fere ut similiter atque uno modo dicerentur. Nam huius aequalis et inimicus, C. Fimbria, non ita diu iactare se potuit; qui omnia magna voce dicens, verborum sane bonorum cursu quodam incitato, ita furebat tamen, ut mirarere tam alias res agere populum, ut esset insano inter disertos locus. 234. Cn. autem Lentulus multo maiorem opinionem dicendi actione faciebat, quam quanta in eo facultas erat: qui quum esset nec peracutus, quamquam et ex facie et ex vultu videbatur, nec abundans verbis, etsi fallebat in eo ipso, sic intervallis, exclamationibus, voce suavi et canora, admirando irridebat, calebat in agendo, ut ea, quae deerant, non desiderarentur. Ita, tamquam Curio copia nonnulla verborum, nullo alio bono, tenuit oratorum locum: 235. sic Cn. Lentulus ceterarum virtutum dicendi mediocritatem actione occultavit, in qua excellens fuit. Neque multo secus P. Lentulus, cuius et excogitandi et loquendi tarditatem tegebat formae dignitas, corporis motus plenus et artis et venustatis, vocis et suavitas et magnitudo, sic in hoc nihil praeter actionem fuit, cetera etiam minora, quam in superiore. LXVII. 236. M. Piso quidquid habuit, habuit ex disciplina, maximeque ex omnibus, qui ante fuerunt, Graecis doctrinis eruditus fuit. Habuit a natura genus quoddam acuminis, quod etiam arte limaverat, quod erat in reprehendendis verbis versutum et sollers, sed saepe stomachosum, nonnumquam frigidum, interdum etiam facetum. Is laborem, quasi cursum forensem, diutius non tulit, quod et corpore erat infirmo, et hominum ineptias ac stultitias, quae devorandae nobis sunt, non ferebat iracundiusque respuebat sive morose, ut putabatur, sive ingenuo liberoque fastidio. Is quum satis floruisset adolescens, minor haberi est coeptus postea. Deinde ex virginum iudicio magnam laudem est adeptus, et ex eo tempore quasi revocatus in cursum tenuit locum tam diu, quam ferre potuit laborem: postea, quantum detraxit ex studio, tantum amisit ex gloria. 237. P. Murena mediocri ingenio, sed magno studio rerum veterum, litterarum et studiosus et non imperitus, multae industriae et magni laboris fuit. C. Censorinus Graecis litteris satis doctus, quod proposuerat, explicans expedite, non invenustus actor, sed iners et inimicus fori. L. Turius parvo ingenio, sed multo labore, quoquo modo poterat, saepe dicebat. Itaque ei paucae centuriae ad consulatum defuerunt 238. C. Macer auctoritate semper eguit, sed fuit patronus propemodum diligentissimus. Huius si vita, si mores, si vultus denique non omnem commendationem ingenii everteret, maius nomen in patronis fuisset. Non erat abundans, non inops tamen; non valde nitens, non plane horrida oratio: vox, gestus et omnis actio sine lepore: at in inveniendis componendisque rebus mira accuratio, ut non facile in ullo diligentiorem maioremque cognoverim, sed eam, ut citius veteratoriam, quam oratoriam diceres. Hic etsi etiam in publicis caussis probabatur, tamen in privatis illustriorem obtinebat locum.

LXVIII. 239. C. deinde Piso statarius et sermonis plenus orator, minime ille quidem tardus in excogitando, verumtamen vultu et simulatione multo etiam acutior, quam erat, videbatur. Nam eius aequalem M' Glabrionem, bene institutum avi Scaevolae diligentia, socors ipsius natura negligensque tardaverat. Etiam L. Torquatus, elegans in dicendo, in existimando admodum prudens, toto genere perurbanus. Meus autem aequalis Cn. Pompeius, vir ad omnia summa natus, maiorem dicendi gloriam habuisset, nisi eum maioris gloriae cupiditas ad bellicas laudes abstraxisset. Erat oratione satis amplus, rem prudenter videbat; actio vero eius habebat et in voce magnum splendorem et in motu summam dignitatem. 240. Noster item aequalis D. Silanus, vitricus tuus, studii ille quidem habuit non multum, sed acuminis et orationis satis. Q. Pompeius A. F., qui Bithynicus dictus est, biennio quam nos fortasse maior, summo studio dicendi multaque doctrina, incredibili labore atque industria; quod scire possum: fuit enim mecum et cum M. Pisone quum amicitia, tum studiis exercitationibusque coniunctus. Huius actio non satis commendabat orationem; in hac enim satis erat copiae, in illa autem leporis parum. 241. Erat eius aequalis P. Autronius, voce peracuta atque magna, nec alia re ulla probabilis, et L. Octavius Reatinus, qui, quum multas iam caussas diceret, adolescens est mortuus. Is tamen ad dicendum veniebat magis audacter, quam parate. Et C. Staienus, qui se ipse adoptaverat et de Staieno Aelium fecerat, fervido quodam et petulanti et furioso genere dicendi; quod quia multis gratum erat et probabatur, ascendisset ad honores, nisi in facinore manifesto deprehensus poenas legibus et iudicio dedisset. LXIX. 242. Eodem tempore C. et L. Caepasii fratres fuerunt, qui multa opera, ignoti homines et repentini, quaestores celeriter facti sunt, oppidano quodam et incondito genere dicendi. Addamus huc etiam, ne quem vocalem praeteriisse videamur, C. Cosconium Calidianum, qui, nullo acumine, eam tamen verborum copiam, si quam habebat, praebebat populo cum multa concursatione magnoque clamore. Quod idem faciebat Q. Arrius, qui fuit M. Crassi quasi secundarum. Is omnibus exemplo debet esse, quantum in hac urbe polleat multorum obedire tempori multorumque vel honori vel periculo servire. 243. His enim rebus, infimo loco natus et honores et pecuniam et gratiam consecutus, etiam in patronorum, sine doctrina, sine ingenio, aliquem numerum pervenerat. Sed ut pugiles inexercitati, etiamsi pugnos et plagas Olympiorum cupidi ferre non possunt, sic ille, quum, omni iam fortuna prospere functus, labores etiam magnos excepisset, illius iudicialis anni severitatem, quasi solem, non tulit.

244. Tum Atticus, Tu quidem de faece, inquit, hauris, idque iamdudum, sed tacebam: hoc vero non

putabam te usque ad Staienos et Autronios esse venturum. Non puto, inquam, existimare te ambitione me labi, quippe de mortuis; sed ordinem sequens in memoriam notam et aequalem necessario incurro. Volo autem hoc perspici, omnibus conquisitis, qui in multitudine dicere ausi sint, memoria quidem dignos perpaucos, verum, qui omnino nomen habuerint, non ita multos fuisse. Sed ad sermonem institutum revertamur. LXX. 245. T. Torquatus T. F., et doctus vir ex Rhodia disciplina Molonis et a natura ad dicendum satis solutus atque expeditus, (cui si vita suppeditavisset, sublato ambitu, consul factus esset, plus facultatis habuit ad dicendum quam voluntatis. Itaque studio huic non satisfecit; officio vero nec in suorum necessariorum caussis nec in sententia senatoria defuit. 246. Etiam M. Pontidius, municeps noster, multas privatas caussas actitavit, celeriter sane verba volvens nec hebes in caussis, vel dicam plus etiam quam non hebes, sed effervescens in dicendo stomacho saepe iracundiaque vehementius, ut non cum adversario solum, sed etiam, quod mirabile esset, cum iudice ipso, cuius delinitor esse debet orator, iurgio saepe contenderet. M. Messalla minor natu, quam nos, nullo modo inops, sed non nimis ornatus genere verborum; prudens, acutus, minime incautus, patronus in caussis cognoscendis componendisque diligens, magni laboris, multae operae multarumque caussarum. 247. Duo etiam Metelli, Celer et Nepos, nihil in caussis versati nec sine ingenio, nec indocti, hoc erant populare dicendi genus assecuti. Cn. autem Lentulus Marcellinus nec umquam indisertus et in consulatu pereloquens visus est, non tardus sententiis, non inops verbis, voce canora, facetus satis. C. Memmius L. F. perfectus litteris, sed Graecis, fastidiosus sane Latinarum, argutus orator verbisque dulcis, sed fugiens non modo dicendi, verum etiam cogitandi laborem, tantum sibi de facultate detraxit, quantum imminuit industriae.

LXXI. 248. Hoc loco Brutus, Quam vellem, inquit, de his etiam oratoribus, qui hodie sunt, tibi dicere luberet! Et, si de aliis minus, de duobus tamen, quos a te scio laudari solere, Caesare et Marcello, audirem non minus lubenter, quam audivi de iis, qui fuerunt. Cur tandem? inquam; an exspectas, quid ego iudicem de istis, qui tibi sunt aeque noti ac mihi? Mihi mehercule, inquit, Marcellus satis est notus; Caesar autem parum. Illum enim saepe audivi: hic, quum ego iudicare iam aliquid possem, abfuit. 249. Quid igitur de illo iudicas, quem saepe audivisti? Quid censes, inquit, nisi id, quod habiturus es similem tui? Nae ego, inquam, si ita est, velim eum tibi placere quam maxime. Atqui et ita est, inquit, et vehementer placet; nec vero sine caussa. Nam et didicit et, omissis ceteris studiis, unum id egit seseque quotidianis commentationibus acerrime exercuit. 250. Itaque et lectis utitur verbis et frequentibus, et splendore vocis et dignitate motus fit speciosum et illustre, quod dicitur; omniaque sic suppetunt, ut ei nullam deesse virtutem oratoris putem; maximeque laudandus est, qui hoc tempore ipso, quum liceat, in hoc communi nostro et quasi fatali malo consoletur se quum conscientia optimae mentis, tum etiam usurpatione et renovatione doctrinae. Vidi enim Mitylenis nuper virum atque, ut dixi, vidi plane virum. Itaque quum eum antea tui similem in dicendo viderim, tum vero nunc a doctissimo viro tibique, ut intellexi, amicissimo Cratippo instructum omni copia multo videbam similiorem. 251. Hic ego, Etsi, inquam, de optimi viri nobisque amicissimi laudibus lubenter audio, tamen incurro in memoriam communium miseriarum, quarum oblivionem quaerens hunc ipsum sermonem produxi longius. Sed de Caesare cupio audire, quid tandem Atticus iudicet. LXXII. Et ille, Praeclare, inquit, tibi constas, ut de iis, qui nunc sunt, nihil velis ipse dicere; et hercule si sic ageres, ut de iis egisti, qui iam mortui sunt, neminem ut praetermitteres, ne tu in multos Autronios et Staienos incurreres. Quare sive hanc turbam effugere voluisti sive veritus es, ne quis se aut praeteritum aut non satis laudatum queri posset, de Caesare tamen potuisti dicere, praesertim quum et tuum de illius ingenio notissimum iudicium esset, nec illius de tuo obscurum. 252. Sed tamen, Brute, inquit Atticus, de Caesare et ipse ita iudico et de hoc huius generis acerrimo existimatore saepissime audio, illum omnium fere oratorum Latine loqui elegantissime; nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Laeliorum et Muciorum familiis audiebamus, sed, quamquam id quoque credo fuisse, tamen, ut esset perfecta illa bene loquendi laus, multis litteris et iis quidem reconditis et exquisitis summoque studio et diligentia est consecutus: 253. qui etiam in maximis occupationibus quum ad te ipsum, inquit, in me intuens, de ratione Latine loquendi accuratissime scripserit primoque in libro dixerit, verborum delectum originem esse eloquentiae; tribueritque, mi Brute, huic nostro, qui me de illo maluit, quam se dicere, laudem singularem; nam scripsit his verbis, quum hunc nomine esset affatus: *ac, si, ut cogitata praeclare eloqui possent, nonnulli studio et usu elaboraverunt, cuius te paene principem copiae atque inventorem, bene de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus:* hunc facilem et quotidianum novisse sermonem, nunc pro relicto est habendum. LXXIII. 254. Tum Brutus, Amice, hercule, inquit, et magnifice te laudatum puto, quem non solum principem atque inventorem copiae dixerit, quae erat magna laus, sed etiam bene meritum de populi Romani nomine et dignitate. Quo enim uno vincebamur a victa Graecia, id aut ereptum illis est, aut certe nobis cum illis communicatum. 255. Hanc autem, inquit, gloriam testimoniumque Caesaris, tuae quidem supplicationi non, sed triumphis multorum antepono. Et recte quidem, inquam, Brute: modo sit hoc Caesaris iudicii, non benevolentiae testimonium. Plus enim certe attulit huic populo dignitatis, quisquis est ille, si modo est aliquis, qui non illustravit modo, sed etiam genuit in hac urbe dicendi copiam, quam illi, qui Ligurum castella expugnaverunt: ex quibus multi sunt, ut scitis, triumphi. 256. Verum quidem si audire volumus, omissis illis divinis consiliis, quibus saepe constituta est imperatorum sapientia salus civitatis aut belli aut domi: multo magis orator praestat minutis imperatoribus. At prodest plus imperator. Quis negat? sed tamen (non metuo, ne mihi acclametis; est autem quod sentias dicendi liber locus:) malim mihi L. Crassi unam pro M' Curio dictionem, quam castellanos triumphos duos. At plus interfuit reipublicae, castellum capi Ligurum, quam bene defendi caussam M'Curii. Credo. 257. Sed Atheniensium quoque plus interfuit firma tecta in domiciliis habere, quam Minervae signum ex ebore pulcherrimum; tamen ego me Phidiam esse mallem, quam

vel optimum fabrum tignarium. Quare non, quantum quisque prosit, sed quanti quisque sit, ponderandum est; praesertim quum pauci pingere egregie possint aut fingere; operarii autem aut baiuli deesse non possint. LXXIV. 258. Sed perge, Pomponi, de Caesare et redde quae restant.

Solum quidem, inquit ille, et quasi fundamentum oratoris vides, locutionem emendatam et Latinam; cuius penes quos laus adhuc fuit, non fuit rationis aut scientiae, sed quasi bonae consuetudinis. Mitto C. Laelium, P. Scipionem: aetatis illius ista fuit laus, tamquam innocentiae, sic Latine loquendi: nec omnium tamen; nam illorum aequales, Caecilium et Pacuvium, male locutos videmus. Sed omnes tum fere, qui nec extra urbem hanc vixerant nec eos aliqua barbaries domestica infuscaverat, recte loquebantur. Sed hanc certe rem deteriorem vetustas fecit et Romae et in Graecia. Confluxerunt enim et Athenas et in hanc urbem multi inquinate loquentes ex diversis locis. Quo magis expurgandus est sermo et adhibenda tamquam obrussa ratio, quae mutari non potest, nec utendum pravissima consuetudinis regula. 259. T. Flamininum, qui cum Q. Metello consul fuit, pueri vidimus. Existimabatur bene Latine, sed litteras nesciebat. Catulus erat ille quidem minime indoctus, ut a te paullo est ante dictum: sed tamen suavitas vocis et lenis appellatio litterarum bene loquendi famam confecerat. Cotta, qui se valde dilatandis litteris a similitudine Graecae locutionis abstraxerat sonabatque contrarium Catulo, subagreste quiddam planeque subrusticum, alia quidem quasi inculta et silvestri via ad eamdem laudem pervenerat. Sisenna autem quasi emendator sermonis usitati quum esse vellet, ne a C. Rusio quidem accusatore deterreri potuit, quo minus inusitatis verbis uteretur. 260. Quidnam istuc est? inquit Brutus: aut quis est iste C. Rusius? Et ille, Fuit accusator, inquit, vetus, quo accusante C. Rutilium Sisenna defendens dixit, quaedam eius *sputatilica* esse crimina. LXXV. Tum C. Rusius, *Circumvenior,* inquit, *iudices, nisi subvenitis. Sisenna, quid dicas, nescio: metuo insidias. Sputatilica, quid est hoc? sputa quid sit scio, tilica nescio.* Maximi risus: sed ille tamen familiaris meus recte loqui putabat esse inusitate loqui. 261. Caesar autem rationem adhibens consuetudinem vitiosam et corruptam pura et incorrupta consuetudine emendat. Itaque quum ad hanc elegantiam verborum Latinorum, quae, etiamsi orator non sis, et sis ingenuus civis Romanus, tamen necessaria est, adiungit illa oratoria ornamenta dicendi: tum videtur tamquam tabulas bene pictas collocare in bono lumine. Hanc quum habeat praecipuam laudem in communibus, non video cui debeat cedere. Splendidam quamdam, minimeque veteratoriam rationem dicendi tenet, voce, motu, forma etiam magnifica et generosa quodammodo. 262. Tum Brutus: Orationes quidem eius mihi vehementer probantur, complures autem legi. Atque etiam commentarios quosdam scripsit rerum suarum: valde quidem, inquam, probandos; nudi enim sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracta. Sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam: ineptis gratum fortasse fecit, qui volent illa calamistris inurere: sanos quidem homines a scribendo deterruit. Nihil enim est in historia pura et illustri brevitate dulcius. Sed ad eos, si placet, qui vita excesserunt, revertamur.

LXXVI. 263. C. Sicinius igitur, Q. Pompeii illius, qui censor fuit, ex filia nepos, quaestorius mortuus est, probabilis orator, iam vero etiam probatus, ex hac inopi ad ornandum, sed ad inveniendum expedita Hermagorae disciplina. Ea dat rationes certas et praecepta dicendi; quae si minorem habent apparatum, (sunt enim exilia,) tamen habent ordinem et quasdam errare in dicendo non patientes vias. Has ille tenens et paratus ad caussas veniens, verborum non egens, ipsa illa comparatione disciplinaque dicendi iam in patronorum numerum pervenerat. 264. Erat etiam vir doctus in primis C. Visellius Varro, consobrinus meus, qui fuit cum Sicinio aetate coniunctus. Is quum post curulem aedilitatem iudex quaestionis esset, est mortuus: in quo fateor vulgi iudicium a iudicio meo dissensisse. Nam populo non erat satis vendibilis: praeceps quaedam et quum idcirco obscura, quia peracuta, tum rapida et celeritate caecata oratio; sed neque verbis aptiorem cito alium dixerim, neque sententiis crebriorem. Praeterea perfectus in litteris iurisque civilis iam a patre Aculeone traditam tenuit disciplinam. 265. Reliqui sunt, qui mortui sunt, L. Torquatus, quem tu non tam cito rhetorem dixisses, (etsi non deerat oratio,) quam, ut Graeci dicunt, *πολιτικόν*. Erant in eo plurimae litterae, nec eae vulgares, sed interiores quaedam et reconditae; divina memoria, summa verborum et gravitas et elegantia. Atque haec omnia vitae decorabat dignitas et integritas. Me quidem admodum delectabat etiam Triarii et in illa aetate plena litteratae senectutis oratio. Quanta severitas in vultu! quantum pondus in verbis! quam nihil non consideratum exibat ex ore! 266. Tum Brutus, Torquati et Triarii mentione commotus, (utrumque enim eorum admodum dilexerat,) Nae ego, inquit, (ut omittam cetera, quae sunt innumerabilia,) de istis duobus quum cogito, doleo, nihil tuam perpetuam auctoritatem de pace valuisse! Nam nec istos excellentes viros nec multos alios praestantes cives respublica perdidisset. Sileamus, inquam, Brute, de istis, ne augeamus dolorem. Nam et praeteritorum recordatio est acerba et acerbior exspectatio reliquorum. Itaque omittamus lugere et tantum, quid quisque dicendo potuerit, (quoniam id quaerimus,) praedicemus.

LXXVII. 267. Sunt etiam ex iis, qui eodem bello occiderunt, M. Bibulus, qui et scriptitavit accurate, quum praesertim non esset orator, et egit multa constanter: Appius Claudius, socer tuus, collega et familiaris meus; hic iam et satis studiosus et valde quum doctus, tum etiam exercitatus orator et quum auguralis, tum omnis publici iuris antiquitatisque nostrae bene peritus fuit. L. Domitius nulla ille quidem arte, sed Latine tamen et multa cum libertate dicebat. 268. Duo praeterea Lentuli consulares, quorum Publius ille, nostrarum iniuriarum ultor, auctor salutis, quidquid habuit, quantumcumque fuit, illud totum habuit e disciplina; instrumenta naturae deerant; sed tantus animi splendor et tanta magnitudo, ut sibi omnia, quae clarorum virorum essent, non dubitaret asciscere, eaque omni dignitate obtineret. L. autem Lentulus satis erat fortis orator, si modo orator; sed cogitandi non ferebat laborem; vox canora, verba non horrida sane, ut plena esset animi et terroris oratio; quaereres in iudiciis fortasse melius: in republica quod erat, esse iudicares satis. 269. Ne T. quidem Postumius contemnendus in dicendo: de republica vero non minus vehemens orator, quam

bellator fuit, efficientius et acer nimis, sed bene rei publicae legum atque instituti cognitor erat.

Hic Atticus: Putarem te, inquit, ambitiosum esse, si, ut dixisti, ii, quos iamdiu colligis, viverent. Omnes enim commemoras, qui ausi aliquando sunt stantes loqui, ut mihi imprudens M. Servilium praeteriisse videare. LXXVIII. 270. Non, inquam, ego istuc ignoro, Pomponi, multos fuisse, qui verbum numquam in publico fecissent, quum melius aliquanto possent, quam isti oratores, quos colligo, dicere: sed his commemorandis etiam illud assequor, ut intelligatis primum ex omni numero, quam non multi ausi sint dicere, deinde ex iis ipsis, quam pauci fuerint laude digni. 271. Itaque ne hos quidem equites Romanos, amicos nostros, qui nuper mortui sunt, C. Cominium Spoletinum, quo accusante defendi C. Cornelium; in quo et compositum dicendi genus et acre et expeditum fuit: T. Accium Pisaurensem, cuius accusationi respondi pro A. Cluentio; qui et accurate dicebat et satis copiose, eratque praeterea doctus Hermagorae praeceptis; quibus etsi ornamenta non satis opima dicendi, tamen, ut hastae velitibus amentatae, sic apta quaedam et parata singulis caussarum generibus argumenta traduntur: studio autem neminem, nec industria maiore cognovi. 272. Quamquam ne ingenio quidem qui praestiterit facile dixerim C. Pisoni, genero meo. Nullum tempus illi umquam vacabat aut a forensi dictione aut a commentatione domestica aut a scribendo aut a cogitando. Itaque tantos processus efficiebat, ut evolare, non excurrere videretur; eratque verborum et delectus elegans et apta et quasi rotunda constructio; quumque argumenta excogitabantur ab eo multa et firma ad probandum, tum concinnae acutaeque sententiae; gestusque natura ita venustus, ut ars etiam, quae non erat, et e disciplina motus quidam videretur accedere. Vereor, ne amore videar plura, quam fuerint in illo, dicere: quod non ita est; alia enim de illo maiora dici possunt. Nam nec continentia nec pietate nec ullo genere virtutis quemquam eiusdem aetatis cum illo conferendum puto. LXXIX. 273. Nec vero M. Caelium praetereundum arbitror, quaecumque eius in exitu vel fortuna vel mens fuit; qui, quamdiu auctoritati meae paruit, talis tribunus plebis fuit, ut nemo contra civium perditorum popularem turbulentamque dementiam a senatu et a bonorum caussa steterit constantius; quam eius actionem multum tamen et splendida et grandis et eadem in primis faceta et perurbana commendabat oratio. Graves eius conciones aliquot fuerunt, acres accusationes tres eaeque omnes ex reipublicae contentione susceptae; defensiones, etsi illa erant in eo meliora, quae dixi, non contemnendae tamen saneque tolerabiles. Hic quum summa voluntate bonorum aedilis curulis factus esset, nescio quomodo discessu meo discessit a sese ceciditque, posteaquam eos imitari coepit, quos ipse perverterat. 274. Sed de M. Calidio dicamus aliquid, qui non fuit orator unus e multis, potius inter multos prope singularis fuit; ita reconditas exquisitasque sententias mollis et pellucens vestiebat oratio. Nihil tam tenerum, quam illius comprehensio verborum, nihil tam flexibile, nihil, quod magis ipsius arbitrio fingeretur, ut nullius oratoris aeque in potestate fuerit: quae primum ita pura erat, ut nihil liquidius, ita libere fluebat, ut nusquam adhaeresceret; nullum, nisi loco positum et tamquam in *vermiculato emblemate*, ut ait Lucilius, structum verbum videres. Nec vero ullum aut durum aut insolens aut humile aut longius ductum ac non proprium verbum rerum, sed pleraque translata, sic tamen, ut ea non irruisse in alienum locum, sed immigrasse in suum diceres; nec vero haec soluta nec diffluentia, sed astricta numeris, non aperte nec eodem modo semper, sed varie dissimulanterque conclusa. 275. Erant autem et verborum et sententiarum illa lumina, quae vocant Graeci σχήματα, quibus tamquam insignibus in ornatu distinguebatur omnis oratio. Qua de re agitur autem, illud quod multis locis in iurisconsultorum includeret formulis, id ubi esset, videbat. LXXX. Accedebat ordo rerum plenus artis, actio liberalis totumque dicendi placidum et sanum genus. 276. Quod si est optimum suaviter dicere, nihil est, quod melius hoc quaerendum putes. Sed quum a nobis paullo ante dictum sit tria videri esse, quae orator efficere deberet, ut doceret, ut delectaret, ut moveret, duo summe tenuit, ut et rem illustraret disserendo et animos eorum, qui audirent, devinciret voluptate. Aberat tertia illa laus, qua permoveret atque incitaret animos, quam plurimum pollere diximus; nec erat ulla vis atque contentio: sive consilio, quod eos, quorum altior oratio actioque esset ardentior, furere et bacchari arbitraretur, sive quod natura non esset ita factus, sive quod non consuesset, sive quod non posset. Hoc unum illi, si nihil utilitatis habebat, abfuit; si opus erat, defuit. 277. Quin etiam memini, quum in accusatione sua Q. Gallio crimini dedisset, sibi eum venenum paravisse idque a se esse deprehensum seseque chirographa, testificationes, indicia, quaestiones, manifestam rem, deferre diceret deque eo crimine accurate et exquisite disputavisset, me in respondendo, quum essem argumentatus, quantum res ferebat, hoc ipsum etiam posuisse pro argumento, quod ille, quum pestem capitis sui, quum indicia mortis se comperisse manifesto et manu tenere diceret, tam solute egisset, tam leniter, tam oscitanter. 278. *Tu istuc, M. Calidi, nisi fingeres, sic ageres? praesertim quum ista eloquentia alienorum hominum pericula defendere acerrime soleas, tuum negligeres? Ubi dolor? ubi ardor animi, qui etiam ex infantium ingeniis elicere voces et querelas solet? Nulla perturbatio animi, nulla corporis: frons non percussa, non femur; pedis — quod minimum est nulla supplosio. Itaque tantum abfuit, ut inflammares nostros animos, somnum isto loco vix tenebamus.* Sic nos summi oratoris vel sanitate vel vitio pro argumento ad diluendum crimen usi sumus. 279. Tum Brutus, Atque dubitamus, inquit, utrum ista sanitas fuerit, an vitium? Quis enim non fateatur, quum ex omnibus oratoris laudibus longe ista sit maxima, inflammare animos audientium et, quocumque res postulet modo, flectere, qui hac virtute caruerit, id ei, quod maximum fuerit, defuisse? LXXXI. Sit sane ita, inquam: sed redeamus ad eum, qui iam unus restat, Hortensium, tum de nobismetipsis, quoniam id etiam, Brute, postulas, pauca dicemus; quamquam facienda mentio est, ut quidem mihi videtur, duorum adolescentium, qui si diutius vixissent, magnam essent eloquentiae laudem consecuti.

280. C. Curionem te, inquit Brutus, et C. Licinium Calvum arbitror dicere. Recte, inquam, arbitraris: quorum quidem alter ita facile soluteque verbis volvebat satis interdum acutas, crebras quidem certe sententias, ut nihil posset ornatius esse, nihil expeditius. Atque hic a magistris parum institutus,

naturam habuit admirabilem ad dicendum. Industriam non sum expertus: studium certe fuit. Qui si me audire voluisset, ut coeperat, honores, quam opes, consequi maluisset. Quidnam est, inquit, istuc? et quemadmodum distinguis? 281. Hoc modo, inquam. Quum honos sit praemium virtutis, iudicio studioque civium delatum ad aliquem, qui eum sententiis, qui suffragiis adeptus est, is mihi et honestus et honoratus videtur. Qui autem occasione aliqua, etiam invitis suis civibus, nactus est imperium, ut ille cupiebat, hunc nomen honoris adeptum, non honorem puto. Quae si ille audire voluisset, maxima cum gratia et gloria ad summam amplitudinem pervenisset, ascendens gradibus magistratuum, ut pater eius fecerat, ut reliqui clariores viri. Quae quidem etiam cum P. Crasso M. F., quum initio aetatis ad amicitiam se meam contulisset, saepe egisse me arbitror, quum eum vehementer hortarer, ut eam laudis viam rectissimam esse duceret, quam maiores eius ei tritam reliquissent. 282. Erat enim quum institutus optime, tum etiam perfecte planeque eruditus, ineratque et ingenium satis acre et orationis non inelegans copia; praetereaque sine arrogantia gravis esse videbatur et sine segnitia verecundus. Sed hunc quoque absorbuit aestus quidam insolitae adolescentibus gloriae; qui quia navarat miles operam imperatori, imperatorem se statim esse cupiebat; cui muneri mos maiorum aetatem certam, sortem incertam reliquit. Ita gravissimo suo casu, dum Cyri et Alexandri similis esse voluit, qui suum cursum transcurrerant, et L. Crassi et multorum Crassorum inventus est dissimillimus. LXXXII. 283. Sed ad Calvum (is enim nobis erat propositus) revertamur: qui orator quum fuisset * litteris eruditior, quam Curio, tum etiam accuratius quoddam dicendi et exquisitius afferebat genus: quod quamquam scienter eleganterque tractabat, nimium tamen inquirens in se atque ipse sese observans metuensque ne vitiosum colligeret, etiam verum sanguinem deperdebat. Itaque eius oratio nimia religione attenuata doctis et attente audientibus erat illustris: a multitudine autem et a foro, cui nata eloquentia est, devorabatur.

284. Tum Brutus, Atticum se, inquit, Calvus noster dici oratorem volebat: inde erat ista exilitas, quam ille de industria consequebatur. Dicebat, inquam, ita: sed et ipse errabat et alios etiam errare cogebat. Nam si quis eos, qui nec inepte dicunt nec odiose nec putide, Attice putat dicere, is recte, nisi Atticum, probat neminem. Insulsitatem enim et insolentiam tamquam insaniam quamdam orationis odit: sanitatem autem et integritatem quasi religionem et verecundiam oratoris probat. Haec omnium debet oratorum eadem esse sententia. 285. Sin autem ieiunitatem et siccitatem et inopiam, dummodo sit polita, dum urbana, dum elegans, in Attico genere ponit, hoc recte dumtaxat: sed quia sunt in Atticis alia meliora, videat, ne ignoret et gradus et dissimilitudines et vim et varietatem Atticorum. Atticos, inquit, volo imitari. Quos? Nec enim est unum genus. Nam quid est tam dissimile, quam Demosthenes et Lysias? quam idem et Hyperides? quam omnium horum Aeschines? Quem igitur imitaris? Si aliquem, ceteri ergo Attice non dicebant: si omnes, qui potes, quum sint ipsi dissimillimi inter se? In quo etiam illud quaero, Phalereus ille Demetrius Atticene dixerit. Mihi quidem ex illius orationibus redolere ipsae Athenae videntur. At est floridior, ut ita dicam, quam Hyperides, quam Lysias. Natura quaedam aut voluntas ita dicendi fuit.

LXXXIII. 286. Et quidem duo fuerunt per idem tempus dissimiles inter se, sed Attici tamen: quorum Charisius multarum orationum, quas scribebat aliis, quum cupere videretur imitari Lysiam; Demochares autem, qui fuit Demostheni sororis filius, et orationes scripsit aliquot et earum rerum historiam, quae erant Athenis ipsius aetate gestae, non tam historico, quam oratorio genere perscripsit. At Charisii vult Hegesias esse similis, isque se ita putat Atticum, ut veros illos prae se paene agrestes putet. 287. At quid est tam fractum, tam minutum, tam in ipsa, quam tamen consequitur, concinnitate puerile? Atticorum similes esse volumus. Optime. Suntne igitur hi Attici oratores? Quis negare potest? Hos imitamur. Quo modo, qui sunt et inter se dissimiles et aliorum? Thucydidem, inquit, imitamur. Optime, si historiam scribere, non si caussas dicere cogitatis. Thucydides enim rerum gestarum pronuntiator sincerus et grandis etiam fuit: hoc forense, concertatorium, iudiciale non tractavit genus. Orationes autem, quas interposuit, (multae enim sunt,) eas ego laudare soleo; imitari neque possim, si velim, nec velim fortasse, si possim. Ut, si quis Falerno vino delectetur, sed eo nec ita novo, ut proximis consulibus natum velit, nec rursus ita vetere, ut Opimium aut Anicium consulem quaerat: (atqui hae notae sunt optimae; credo: sed nimia vetustas nec habet eam, quam quaerimus, suavitatem, nec est iam sane tolerabilis. 288. Num igitur, qui hoc sentiat, si is potare velit, de dolio sibi hauriendum putet? Minime; sed quamdam sequatur aetatem): sic ego istis censuerim et novam istam quasi de musto ac lacu fervidam orationem fugiendam nec illam praeclaram Thucydidis nimis veterem tamquam Anicianam notam persequendam. Ipse enim Thucydides si posterius fuisset, multo maturior fuisset et mitior. Demosthenem igitur imitemur. LXXXIV. O Dii boni! quid, quaeso, nos aliud agimus aut quid aliud optamus? At non assequimur. — Isti enim videlicet Attici nostri, quod volunt, assequuntur. 289. Ne illud quidem intelligunt, non modo ita memoriae proditum esse, sed ita necesse fuisse, quum Demosthenes dicturus esset, ut concursus, audiendi caussa, ex tota Graecia fierent. At quum isti Attici dicunt, non modo a corona, quod est ipsum miserabile, sed etiam ab advocatis relinquuntur. Quare si anguste et exiliter dicere est Atticorum, sint sane Attici; sed in comitium veniant, ad stantem iudicem dicant. Subsellia grandiorem et pleniorem vocem desiderant. 290. Volo hoc oratori contingat, ut, quum auditum sit eum esse dicturum, locus in subselliis occupetur, compleatur tribunal, gratiosi scribae sint in dando et cedendo loco, corona multiplex, iudex erectus; quum surgit is, qui dicturus sit, significetur a corona silentium, deinde crebrae assensiones, multae admirationes; risus, quum velit; quum velit, fletus: ut, qui haec procul videat, etiamsi quid agatur nesciat, at placere tamen, et in scena esse Roscium intelligat. Haec cui contingant, eum scito Attice dicere, ut de Pericle audimus, ut de Hyperide, ut de Aeschine, de ipso quidem Demosthene maxime. 291. Sin autem acutum, prudens, et idem sincerum, et solidum, et exsiccatum genus orationis probant nec illo graviore ornatu oratorio utuntur et hoc proprium esse Atticorum volunt; recte laudant. Est enim in arte

tanta tamque varia etiam huic minutae subtilitati locus. Ita fiet, ut non omnes, qui Attice, idem bene, sed ut omnes, qui bene, idem etiam Attice dicant. Sed redeamus rursus ad Hortensium.

LXXXV. 292. Sane quidem, inquit Brutus; quamquam ista mihi tua fuit periucunda a proposita oratione degressio. Tum Atticus, Aliquoties sum, inquit, conatus, sed interpellare nolui. Nunc, quoniam ad perorandum spectare videtur sermo tuus, dicam, opinor, quod sentio. Tu vero, inquam, Tite. Tum ille, Ego, inquit, ironiam illam, quam in Socrate dicunt fuisse, qua ille in Platonis et Xenophontis et Aeschinis libris utitur, facetam et elegantem puto. Est enim et minime inepti hominis et eiusdem etiam faceti, quum de sapientia disceptatur, hanc sibi ipsum detrahere, eis tribuere illudentem, qui eam sibi arrogant: ut apud Platonem Socrates in caelum effert laudibus Protagoram, Hippiam, Prodicum, Gorgiam, ceteros, se autem omnium rerum inscium fingit et rudem. Decet hoc nescio quomodo illum: nec Epicuro, qui id reprehendit, assentior. Sed in historia, qua tu es usus in omni sermone, quum, qualis quisque orator fuisset, exponeres, vide, quaeso, inquit, ne tam reprehendenda sit ironia, quam in testimonio. Quorsus, inquam, istuc? non enim intelligo. 293. Quia primum, inquit, ita laudavisti quosdam oratores, ut imperitos posses in errorem inducere. Equidem in quibusdam risum vix tenebam, quum Attico Lysiae Catonem nostrum comparabas, magnum mehercule hominem vel potius summum et singularem virum; nemo dicet secus: sed oratorem? sed etiam Lysiae similem? Quo nihil potest esse pictius. Bella ironia, si iocaremur: sin asseveramus, vide, ne religio nobis tam adhibenda sit, quam si testimonium diceremus. 294. Ego enim Catonem tuum ut civem, ut senatorem, ut imperatorem, ut virum denique quum prudentia et diligentia, tum omni virtute excellentem, probo: orationes autem eius, ut illis temporibus, valde laudo; significant enim quamdam formam ingenii, sed admodum impolitam et plane rudem. Origines vero quum omnibus oratoris laudibus refertas diceres et Catonem cum Philisto et Thucydide comparares, Brutone te id censebas, an mihi probaturum? Quos enim ne e Graecis quidem quisquam imitari potest, his tu comparas hominem Tusculanum, nondum suspicantem, quale esset copiose et ornate dicere. LXXXVI. 295. Galbam laudas. Si ut illius aetatis principem, assentior; sic enim accepimus: sin ut oratorem, cedo, quaeso, orationes, (sunt enim,) et dic, hunc, quem tu plus quam te amas, Brutum, velle te illo modo dicere. Probas Lepidi orationes. Paullum hic tibi assentior; modo ita laudes, ut antiquas: quod item de Africano, de Laelio, cuius tu oratione negas fieri quidquam posse dulcius, addis etiam nescio quid augustius. Nomine nos capis summi viri vitaeque elegantissimae verissimis laudibus. Remove haec: nae ista dulcis oratio ita sit abiecta, ut eam aspicere nemo velit. 296. Carbonem in summis oratoribus habitum scio; sed quum in ceteris rebus, tum in dicendo semper, quo nihil est melius, id laudari, qualecumque est, solet. Dico idem de Gracchis: etsi de iis ea sunt a te dicta, quibus ego assentior. Omitto ceteros; venio ad eos, in quibus iam perfectam putas esse eloquentiam, quos ego audivi sine controversia magnos oratores, Crassum et Antonium. De horum laudibus tibi prorsus assentior; sed tamen non isto modo, ut Polycleti Doryphorum sibi Lysippus aiebat, sic tu suasionem legis Serviliae tibi magistram fuisse. Haec germana ironia est. Cur ita sentiam, non dicam, ne me tibi assentari putes. 297. Omitto igitur, quae de his ipsis, quae de Cotta, quae de Sulpicio, quae modo de Caelio dixeris. Hi enim fuerunt certe oratores: quanti autem et quales, tu videris. Nam illud minus curo, quod congessisti operarios omnes, ut mihi videantur mori voluisse nonnulli, ut a te in oratorum numerum referrentur. LXXXVII. Haec quum ille dixisset, Longi sermonis initium pepulisti, inquam, Attice, remque commovisti nova disputatione dignam, quam in aliud tempus differamus. 298. Volvendi enim sunt libri quum aliorum, tum in primis Catonis. Intelliges, nihil illius lineamentis, nisi eorum pigmentorum, quae inventa nondum erant, florem et colorem defuisse. Nam de Crassi oratione sic existimo, ipsum fortasse melius potuisse scribere; alium, arbitror, neminem. Nec in hoc ironiam dixeris esse, quod eam orationem mihi magistram fuisse dixerim. Nam etsi tu melius existimare videris de ea, si quam nunc habemus, facultate; tamen, adolescentes quid in Latinis potius imitaremur, non habebamus. 299. Quod autem plures a nobis nominati sunt, eo pertinuit, ut paullo ante dixi, quod intelligi volui, in eo, cuius omnes cupidissimi essent, quam pauci digni nomine evaderent. Quare εἴρωνα me, ne si Africanus quidem fuit, ut ait in historia sua C. Fannius, existimari velim. Ut voles, inquit Atticus. Ego enim non alienum a te putabam, quod et in Africano fuisset et in Socrate. 300. Tum Brutus, De isto postea: sed tu, inquit, me intuens orationes nobis veteres explicabis? Vero, inquam, Brute; sed in Cumano aut in Tusculano aliquando, si modo licebit; quoniam utroque in loco vicini sumus. LXXXVIII. Sed iam ad id, unde digressi sumus, revertamur.

301. Hortensius igitur quum admodum adolescens orsus esset in foro dicere, celeriter ad maiores caussas adhiberi coeptus est; quamquam inciderat in Cottae et Sulpicii aetatem, qui annis decem maiores, excellente tum Crasso et Antonio, deinde Philippo, post Iulio, cum iis ipsis dicendi gloria comparabatur. Primum memoria tanta, quantam in nullo cognovisse me arbitror, ut, quae secum commentatus esset, ea sine scripto verbis eisdem redderet, quibus cogitavisset. Hoc adiumento ille tanto sic utebatur, ut sua et commentata et scripta et, nullo referente, omnia adversariorum dicta meminisset. 302. Ardebat autem cupiditate sic, ut in nullo umquam flagrantius studium viderim. Nullum enim patiebatur esse diem, quin aut in foro diceret aut meditaretur extra forum. Saepissime autem eodem die utrumque faciebat. Attuleratque minime vulgare genus dicendi: duas quidem res, quas nemo alius: partitiones, quibus de rebus dicturus esset, et collectiones; memor, et quae essent dicta contra, quaeque ipse dixisset. 303. Erat in verborum splendore elegans, compositione aptus, facultate copiosus; eaque erat quum summo ingenio, tum exercitationibus maximis consecutus. Rem complectebatur memoriter, dividebat acute, nec praetermittebat fere quidquam, quod esset in caussa aut ad confirmandum aut ad refellendum. Vox canora et suavis: motus et gestus etiam plus artis habebat, quam erat oratori satis. Hoc igitur florescente, Crassus est mortuus, Cotta pulsus, iudicia intermissa bello, nos in forum

venimus. LXXXIX. 304. Erat Hortensius in bello, primo anno miles, altero tribunus militum; Sulpicius legatus aberat, etiam M. Antonius; exercebatur una lege iudicium Varia, ceteris propter bellum intermissis: qui frequentes aderant, quamquam pro se ipsi dicebant oratores, non illi quidem principes, L. Memmius et Q. Pompeius, sed oratores tamen, teste diserto uterque Philippo, cuius in testimonio contentio et vim accusatoris habebat et copiam.

305. Reliqui, qui tum principes numerabantur, in magistratibus erant, quotidieque fere a nobis in concionibus audiebantur. Erat enim tribunus plebis tum C. Curio, quamquam is quidem silebat, ut erat semel a concione universa relictus; Q. Metellus Celer, non ille quidem orator, sed tamen non infans: diserti autem Q. Varius, C. Carbo, Cn. Pomponius; et hi quidem habitabant in rostris. C. etiam Iulius, aedilis curulis, quotidie fere accuratas conciones habebat. Sed me cupidissimum audiendi primus dolor percussit, Cotta quum est expulsus. Reliquos frequenter audiens acerrimo studio tenebar quotidieque et scribens et legens et commentans oratoriis tantum exercitationibus contentus non eram. Iam consequente anno Q. Varius sua lege damnatus excesserat. 306. Ego autem iuris civilis studio multum operae dabam Q. Scaevolae Q. F., qui quamquam nemini se ad docendum dabat, tamen consulentibus respondendo studiosos audiendi docebat. Atque huic anno proximus Sulla consule et Pompeio fuit. Tum P. Sulpicii in tribunatu quotidie concionantis totum genus dicendi penitus cognovimus. Eodemque tempore, quum princeps academiae Philo cum Atheniensium optimatibus Mithridatico bello domo profugisset Romamque venisset, totum ei me tradidi, admirabili quodam ad philosophiam studio concitatus, in quo hoc etiam commorabar attentius, quod, etsi rerum ipsarum varietas et magnitudo summa me delectatione retinebat, tamen sublata iam esse in perpetuum ratio iudiciorum videbatur. 307. Occiderat Sulpicius illo anno, tresque proximo trium aetatum oratores erant crudelissime interfecti, Q. Catulus, M. Antonius, C. Iulius. Eodem anno etiam Moloni Rhodio Romae dedimus operam, et actori summo caussarum et magistro. XC. Haec etsi videntur esse a proposita ratione diversa, tamen idcirco a me proferuntur, ut nostrum cursum perspicere, quoniam voluisti, Brute, possis (nam Attico haec nota sunt) et videre, quemadmodum simus in spatio Q. Hortensium ipsius vestigiis persecuti. 308. Triennium fere fuit Urbs sine armis, sed oratorum aut interitu aut discessu aut fuga; (nam aberant etiam adolescentes M. Crassus et Lentuli duo;) primas in caussis agebat Hortensius; magis magisque quotidie probabatur Antistius; Piso saepe dicebat; minus saepe Pomponius, raro Carbo; semel aut iterum Philippus. At vero ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar. 309. Eram cum Stoico Diodoto; qui quum habitavisset apud me mecumque vixisset, nuper est domi meae mortuus. A quo quum in aliis rebus, tum studiosissime in dialectica exercebar; quae quasi contracta et astricta eloquentia putanda est; sine qua etiam tu, Brute, iudicavisti te illam iustam eloquentiam, quam dialecticam dilatatam esse putant, consequi non posse. Huic ego doctori et eius artibus variis atque multis ita eram tamen deditus, ut ab exercitationibus oratoriis nullus dies vacuus esset. 310. Commentabar declamitans (sic enim nunc loquuntur) saepe cum M. Pisone et cum Q. Pompeio aut cum aliquo quotidie; idque faciebam multum etiam Latine, sed Graece saepius, vel quod Graeca oratio plura ornamenta suppeditans consuetudinem similiter Latine dicendi afferebat, vel quod a Graecis summis doctoribus, nisi Graece dicerem, neque corrigi possem neque doceri. 311. Tumultus interim pro recuperanda republica et crudelis interitus oratorum trium, Scaevolae, Carbonis, Antistii: reditus Cottae, Curionis, Crassi, Lentulorum, Pompeii; leges et iudicia constituta; recuperata respublica; ex numero autem oratorum Pomponius, Censorinus, Murena sublati. Tum primum nos ad caussas et privatas et publicas adire coepimus, non ut in foro disceremus, quod plerique fecerunt, sed ut, quantum nos efficere potuissemus, docti in forum veniremus. 312. Eodem tempore Moloni dedimus operam; dictatore enim Sulla, legatus ad senatum de Rhodiorum praemiis venerat. Itaque prima caussa publica pro Sex. Roscio dicta tantum commendationis habuit, ut non ulla esset, quae non digna nostro patrocinio videretur. Deinceps inde multae, quas nos diligenter elaboratas et tamquam elucubratas afferebamus.

XCI. 313. Nunc, quoniam totum me non naevo aliquo aut crepundiis, sed corpore omni videris velle cognoscere, complectar nonnulla etiam, quae fortasse videantur minus necessaria. Erat eo tempore in nobis summa gracilitas et infirmitas corporis, procerum et tenue collum; qui habitus et quae figura non procul abesse putatur a vitae periculo, si accedit labor et laterum magna contentio. Eoque magis hoc eos, quibus eram carus, commovebat, quod omnia sine remissione, sine varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebam. 314. Itaque quum me et amici et medici hortarentur, ut caussas agere desisterem, quodvis potius periculum mihi adeundum, quam a sperata dicendi gloria discedendum putavi. Sed quum censerem remissione et moderatione vocis et commutato genere dicendi me et periculum vitare posse et temperatius dicere, ut consuetudinem dicendi mutarem, ea caussa mihi in Asiam proficiscendi fuit. Itaque quum essem biennium versatus in caussis et iam in foro celebratum meum nomen esset, Roma sum profectus. 315. Quum venissem Athenas, sex menses cum Antiocho, veteris Academiae nobilissimo et prudentissimo philosopho, fui studiumque philosophiae numquam intermissum a primaque adolescentia cultum et semper auctum hoc rursus summo auctore et doctore renovavi. Eodem tamen tempore Athenis apud Demetrium Syrum, veterem et non ignobilem dicendi magistrum, studiose exerceri solebam. Post a me Asia tota peragrata est cum summis quidem oratoribus, quibuscum exercebar ipsis lubentibus; quorum erat princeps Menippus Stratonicensis, meo iudicio tota Asia illis temporibus disertissimus; et, si nihil habere molestiarum nec ineptiarum Atticorum est, hic orator in illis numerari recte potest. 316. Assiduissime autem mecum fuit Dionysius Magnes; erat etiam Aeschylus Cnidius, Adramytenus Xenocles. Hi tum in Asia rhetorum principes numerabantur. Quibus non contentus Rhodum veni meque ad eumdem, quem Romae audiveram, Molonem applicavi, quum actorem in veris caussis scriptoremque praestantem, tum in notandis animadvertendisque vitiis et instituendo docendoque prudentissimum. Is dedit operam (si modo id consequi potuit,) ut nimis

redundantes nos et superfluentes iuvenili quadam dicendi impunitate et licentia reprimeret et quasi extra ripas diffluentes coerceret. Ita recepi me biennio post non modo exercitatior, sed prope mutatus. Nam et contentio nimia vocis resederat * et quasi defervorat oratio, lateribusque vires et corpori mediocris habitus accesserat.

XCII. 317. Duo tum excellebant oratores, qui me imitandi cupiditate incitarent, Cotta et Hortensius: quorum alter remissus et lenis et propriis verbis comprehendens solute et facile sententiam, alter ornatus, acer et non talis, qualem tu eum, Brute, iam deflorescentem cognovisti, sed actionis et verborum genere commotior. Itaque cum Hortensio mihi magis arbitrabar rem esse, quod et dicendi ardore eram propior et aetate coniunctior. Etenim videram in iisdem caussis, ut pro M. Canuleio, pro Cn. Dolabella consulari, quum Cotta princeps adhibitus esset, priores tamen agere partes Hortensium. Acrem enim oratorem, incensum et agentem et canorum concursus hominum forique strepitus desiderat. 318. Unum igitur annum, quum redissemus ex Asia, caussas nobiles egimus, quum quaesturam nos, consulatum Cotta, aedilitatem peteret Hortensius. Interim me quaestorem Siciliensis excepit annus; Cotta ex consulatu est profectus in Galliam: princeps et erat et habebatur Hortensius. Quum autem anno post e Sicilia me recepissem, iam videbatur illud in me, quidquid esset, esse perfectum et habere maturitatem quamdam suam. Nimis multa videor de me, ipse praesertim; sed omni huic sermoni propositum est, non ut ingenium et eloquentiam meam perspicias, unde longe absum, sed ut laborem et industriam. 319. Quum igitur essem in plurimis caussis et in principibus patronis quinquennium fere versatus, tum in patrocinio Siciliensi maxime in certamen veni designatus aedilis cum designato consule Hortensio. XCIII. Sed quoniam omnis hic sermo noster non solum enumerationem oratoriam, verum etiam praecepta quaedam desiderat: quid tamquam notandum et animadvertendum sit in Hortensio, breviter licet dicere. 320. Nam is post consulatum (credo quod videret ex consularibus neminem esse secum comparandum, negligeret autem eos, qui consules non fuissent,) summum illud suum studium remisit, quo a puero fuerat incensus, atque in omnium rerum abundantia voluit beatius, ut ipse putabat, remissius certe vivere. Primus et secundus annus et tertius tantum quasi de picturae veteris colore detraxerat, quantum non quivis unus ex populo, sed existimator doctus et intelligens posset cognoscere. Longius autem procedens ut in ceteris eloquentiae partibus, tum maxime in celeritate et continuatione verborum adhaerescens, sui dissimilior videbatur fieri quotidie. 321. Nos autem non desistebamus, quum omni genere exercitationis, tum maxime in stilo, nostrum illud, quod erat, augere, quantumcumque erat. Atque, ut multa omittam, in hoc spatio et in his * post aedilitatem annis, et praetor primus et incredibili populi voluntate sum factus. Nam quum propter assiduitatem in caussis et industriam, tum propter exquisitius et minime vulgare orationis genus animos hominum ad me dicendi novitate converteram. 322. Nihil de me dicam: dicam de ceteris, quorum nemo erat, qui videretur exquisitius, quam vulgus hominum studuisse litteris, quibus fons perfectae eloquentiae continetur; nemo, qui philosophiam complexus esset, matrem omnium bene factorum beneque dictorum; nemo, qui ius civile didicisset, rem ad privatas caussas et ad oratoris prudentiam maxime necessariam; nemo, qui memoriam rerum Romanarum teneret, ex qua, si quando opus esset, ab inferis locupletissimos testes excitaret; nemo, qui breviter arguteque incluso adversario laxaret iudicum animos atque a severitate paullisper ad hilaritatem risumque traduceret; nemo, qui dilatare posset atque a propria ac definita disputatione hominis ac temporis ad communem quaestionem universi generis orationem traduceret; nemo, qui delectandi gratia digredi parumper a caussa, nemo, qui ad iracundiam magno opere iudicem, nemo, qui ad fletum posset adducere; nemo, qui animum eius, quod unum est oratoris maxime proprium, quocumque res postularet, impelleret. XCIV. 323. Itaque, quum iam paene evanuisset Hortensius, et ego anno meo, sexto autem post illum consulem, consul factus essem, revocare se ad industriam coepit, ne, quum pares honore essemus, aliqua re superiores videremur. Sic duodecim post meum consulatum annos in maximis caussis, quum ego mihi illum, sibi me ille anteferret, coniunctissime versati sumus; consulatusque meus, qui illum primo leviter perstrinxerat, idem nos rerum mearum gestarum, quas ille admirabatur, laude coniunxerat. 324. Maxime vero perspecta est utriusque nostrum exercitatio paullo ante, quam perterritum armis hoc studium, Brute, nostrum conticuit subito et obmutuit; quum lege Pompeia ternis horis ad dicendum datis, ad caussas simillimas inter se, vel potius easdem, novi veniebamus quotidie. Quibus quidem caussis tu etiam, Brute, praesto fuisti compluresque et nobiscum et solus egisti, ut, qui non satis diu vixerit, Hortensius, tamen hunc cursum confecerit. Annis ante decem caussas agere coepit, quam tu es natus; idem quarto et sexagesimo anno, perpaucis ante mortem diebus, una tecum socerum tuum defendit Appium. Dicendi autem genus quod fuerit in utroque, orationes utriusque etiam posteris nostris indicabunt.

XCV. 325. Sed si quaerimus, cur adolescens magis floruerit dicendo, quam senior Hortensius; caussas reperiemus verissimas duas. Primum, quod genus erat orationis Asiaticum, adolescentiae magis concessum, quam senectuti. Genera autem Asiaticae dictionis duo sunt: unum sententiosum et argutum, sententiis non tam gravibus et severis, quam concinnis et venustis; qualis in historia Timaeus, in dicendo autem pueris nobis Hierocles Alabandeus, magis etiam Menecles, frater eius, fuit; quorum utriusque orationes sunt in primis, ut Asiatico in genere, laudabiles. Aliud autem genus est non tam sententiis frequentatum, quam verbis volucre atque incitatum, quali est nunc Asia tota, nec flumine solum orationis, sed etiam exornato et faceto genere verborum; in quo fuit Aeschylus Cnidius et meus aequalis Milesius Aeschines. In his erat admirabilis orationis cursus, ornata sententiarum concinnitas non erat. 326. Haec autem, ut dixi, genera dicendi aptiora sunt adolescentibus; in senibus gravitatem non habent. Itaque Hortensius utroque genere florens, clamores faciebat adolescens. Habebat enim et Meneclium illud studium crebrarum venustarumque sententiarum; in quibus, ut in illo Graeco, sic in hoc erant quaedam magis venustae dulcesque sententiae, quam aut necessariae aut interdum utiles; et erat oratio quum incitata et vibrans, tum etiam accurata et polita. Non probaban-

tur haec senibus. Saepe videbam quum irridentem, tum etiam irascentem et stomachantem Philippum: sed mirabantur adolescentes, multitudo movebatur. 327. Erat excellens iudicio vulgi, et facile primas tenebat adolescens. Etsi enim genus illud dicendi auctoritatis habebat parum, tamen aptum esse aetati videbatur; et certe, quod et ingenii quaedam forma lucebat et exercitatione perfecta erat verborumque astricta comprehensio, summam hominum admirationem excitabat. Sed, quum iam honores et illa senior auctoritas gravius quiddam requireret, remanebat idem nec decebat idem; quodque exercitationem studiumque dimiserat, quod in eo fuerat acerrimum, concinnitas illa crebritasque sententiarum pristina manebat, sed ea vestitu illo orationis, quo consueverat, ornata non erat. Hoc tibi ille, Brute, minus fortasse placuit, quam placuisset, si illum flagrantem studio et florentem facultate audire potuisses.

XCVI. 328. Tum Brutus, Ego vero, inquit, et ista, quae dicis, video qualia sint, et Hortensium magnum oratorem semper putavi maximeque probavi pro Messala dicentem, quum tu abfuisti. Sic ferunt, inquam, idque declarat totidem, quot dixit, ut aiunt, scripta verbis oratio. Ergo ille a Crasso consule et Scaevola usque ad Paullum et Marcellum consules floruit; nos in eodem cursu fuimus a Sulla dictatore ad eosdem fere consules. Sic Q. Hortensii vox exstincta fato suo est, nostra publico. 329. Melius, quaeso, ominare, inquit Brutus. Sit sane, ut vis, inquam, et id non tam mea caussa, quam tua; sed fortunatus illius exitus, qui ea non vidit quum fierent, quae providit futura! Saepe enim inter nos impendentes casus deflevimus, quum belli civilis caussas in privatorum cupiditatibus inclusas, pacis spem a publico consilio esse exclusam videremus. Sed illum videtur felicitas ipsius, qua semper est usus, ab eis miseriis, quae consecutae sunt, morte vindicavisse.

330. Nos autem, Brute, quoniam post Hortensii, clarissimi oratoris, mortem orbae eloquentiae quasi tutores relicti sumus, domi teneamus eam, septam liberali custodia; et hos ignotos atque impudentes procos repudiemus, tueamurque, ut adultam virginem, caste, et ab amatorum impetu, quantum possumus, prohibeamus. Equidem, etsi doleo, me in vitam paullo serius, tamquam in viam, ingressum, priusquam confectum iter sit, in hanc reipublicae noctem incidisse: tamen ea consolatione sustentor, quam tu mihi, Brute, adhibuisti tuis suavissimis litteris, quibus me forti animo esse oportere censebas, quod ea gessissem, quae de me etiam me tacente ipsa loquerentur, mortuoque viverent; 331. quae, si recte esset, salute reipublicae, sin secus, interitu ipso testimonium meorum de republica consiliorum darent. XCVII. Sed in te intuens, Brute, doleo; cuius in adolescentiam per medias laudes quasi quadrigis vehentem transversa incurrit misera fortuna reipublicae. Hic me dolor tangit, haec me cura sollicitat, et hunc mecum, socium eiusdem et amoris et iudicii. Tibi favemus, te tua frui virtute cupimus; tibi optamus eam rempublicam, in qua duorum generum amplissimorum renovare memoriam atque augere possis. Tuum enim forum, tuum erat illud curriculum; tu illuc veneras unus, qui non linguam modo acuisses exercitatione dicendi, sed et ipsam eloquentiam locupletavisses graviorum artium instrumento et iisdem artibus decus omne virtutis cum summa eloquentiae laude iunxisses. 332. Ex te duplex nos afficit sollicitudo, quod et ipse republica careas et illa te. Tu tamen, etsi cursum ingenii tui, Brute, premit haec importuna clades civitatis, contine te in tuis peremnibus studiis et effice id, quod iam propemodum vel plane potius effeceras, ut te eripias ex ea, quam ego congessi in hunc sermonem, turba patronorum. Nec enim decet te, ornatum uberrimis artibus, quas quum domo haurire non posses, arcessivisti ex urbe ea, quae domus est semper habita doctrinae, numerari in vulgo patronorum. Nam quid te exercuit Pammenes, vir longe eloquentissimus Graeciae? quid illa vetus Academia atque eius heres Aristus, hospes et familiaris meus, siquidem similes maioris partis oratorum futuri sumus? 333. Nonne cernimus, vix singulis aetatibus binos oratores laudabiles constitisse? Galba fuit inter tot aequales unus excellens, cui, quemadmodum accepimus, et Cato cedebat senior et qui temporibus illis aetate inferiores fuerunt; Lepidus postea, deinde Carbo: nam Gracchi in concionibus multo faciliore et liberiore genere dicendi, quorum tamen ipsorum ad aetatem laus eloquentiae perfecta nondum fuit; Antonius, Crassus, post Cotta, Sulpicius, Hortensius, nihil dico amplius: tantum dico, si mihi accidisset, ut numerarer in multis, * * * si operosa est concursatio magis opportunorum, * * *

Finis deest

II.

M. TULLII CICERONIS

AD

MARCUM BRUTUM ORATOR.

NOTITIA LITTERARIA.

Hunc librum Cicero scripsit anno a. Ch. 46. vel p. U. c. 708. C. Iul. Caesare III. M. Aemilio Lepido Coss. rogatus a M. Bruto, cuius arbitrio suam de oratore sententiam in brevi epilogo (c. 71.) submittit.

ARG. Cicero hoc libro id agit, ut, qui ad perfecte dicendi laudem adspiret, huic ob oculos ponat imaginem perfecti oratoris nonnisi mente conceptam. Itaque primo eum plane perfectum esse docet, qui tria illa dicendi genera ita teneat, ut parva summisse, modica temperate, magna graviter dicere possit, (vid. c. 29.) posito autem fundamento eloquentiae philosophiae studio, c. 3. 4. illud dicendi genus maxime sectetur, quod suis probetur auditoribus, ut Demosthenes Atticum, probatissimum omnium, ut quod sit in facultate omnia apte dicendi positum, c. 5—9. Deinde vero tria oratori videnda ostendit, quid, quo loco et quomodo dicat, quorum primum in inventione, alterum in dispositione, tertium in elocutione versetur, c. 10—18. ac summam eloquentiae vim in elocutione positam docet, quae tum quidem perfecta sit, quum sit ad docendum, delectandum, flectendum accommodata, h. e. quum orator tribus illis generibus commode utatur, cuiusmodi elocutio quibus quasi signis agnoscatur et iudicetur, fuse persequitur c. 19—38. Porro quae sit ipsa forma orationis vel character explicat, et de verborum sententiarumque luminibus c. 39. 40., denique de collocatione verborum c. 44. sqq. agit. Ea autem cernitur, vel quum extrema cum primis apte cohaerent et enuntiantur suavissimis vocibus, vel quum forma ipsa concinnitasque verborum conficit orbem suum, vel tertio quum periodi apte numeroseque cadunt. Itaque ad extremum agitur de numero, cuius origo c. 52. caussa c. 53. natura c. 53. sqq. et usus c. 61. sqq. declarantur.

I. 1. Utrum difficilius aut maius esset, negare tibi saepius idem roganti, an efficere id, quod rogares, diu multumque, Brute, dubitavi. Nam et negare ei, quem unice diligerem cuique me carissimum esse sentirem, praesertim et iusta petenti et praeclara cupienti, durum admodum mihi videbatur; et suscipere tantam rem, quantam non modo facultate consequi difficile esset, sed etiam cogitatione complecti, vix arbitrabar esse eius, qui vereretur reprehensionem doctorum atque prudentium. 2. Quid enim est maius, quam, quum tanta sit inter oratores bonos dissimilitudo, iudicare, quae sit optima species et quasi figura dicendi? Quod quoniam me saepius rogas, aggrediar, non tam perficiendi spe, quam experiundi voluntate. Malo enim, quum studio tuo sim obsecutus, desiderari a te prudentiam meam, quam, si id non fecerim, benevolentiam. 3. Quaeris igitur, idque iam saepius, quod eloquentiae genus probem maxime et quale mihi videatur illud, cui nihil addi possit, quod ego summum et perfectissimum iudicem. In quo vereor, ne, si id, quod vis, effecero eumque oratorem, quem quaeris, expressero, tardem studia multorum, qui desperatione debilitati experiri nolint, quod se assequi posse diffidant. 4. Sed par est omnes omnia experiri, qui res magnas et magno opere expetendas concupiverunt. Quod si quem aut natura sua aut illa praestantis ingenii vis forte deficiet aut minus instructus erit magnarum artium disciplinis, teneat tamen eum cursum, quem poterit. Prima enim sequentem honestum est in secundis tertiisque consistere. Nam in poetis non Homero soli locus est (ut de Graecis loquar) aut Archilocho aut Sophocli aut Pindaro, sed horum vel secundis vel etiam infra secundos. 5. Nec vero Aristotelem in philosophia deterruit a scribendo amplitudo Platonis, nec ipse Aristoteles admirabili quadam scientia et copia ceterorum studia restinxit. II. Nec solum ab optimis studiis excellentes viri deterriti non sunt, sed ne opifices quidem se artibus suis removerunt, qui aut Ialysi, quem Rhodi vidimus, non potuerunt aut Coae Veneris pulchritudinem imitari. Nec simulacro Iovis Olympii aut Doryphori statua deterriti reliqui minus experti sunt, quid efficere aut quo progredi possent; quorum tanta multitudo fuit, tanta in suo cuiusque genere laus, ut, quum summa miraremur, inferiora tamen probaremus. 6. In oratoribus vero, Graecis quidem, admirabile est, quantum inter omnes unus excellat. Attamen, quum esset Demosthenes,

multi oratores magni et clari fuerunt et antea fuerant nec postea defecerunt. Quare non est, cur eorum, qui se studio eloquentiae dediderunt, spes infringatur aut languescat industria. Nam neque illud ipsum, quod est optimum, desperandum est, et in praestantibus rebus magna sunt ea, quae sunt optimis proxima. 7. Atque ego in summo oratore fingendo talem informabo, qualis fortasse nemo fuit. Non enim quaero, quis fuerit, sed quid sit illud, quo nihil possit esse praestantius, quod in perpetuitate dicendi non saepe atque haud scio an numquam, in aliqua autem parte eluceat aliquando, idem apud alios densius, apud alios fortasse rarius. 8. Sed ego sic statuo, nihil esse in ullo genere tam pulchrum, quo non pulchrius id sit, unde illud ut ex ore aliquo quasi imago exprimatur, quod neque oculis neque auribus neque ullo sensu percipi potest, cogitatione tantum et mente complectimur. Itaque et Phidiae simulacris, quibus nihil in illo genere perfectius videmus, et iis picturis, quas nominavi, cogitare tamen possumus pulchriora. 9. Nec vero ille artifex, quum faceret Iovis formam aut Minervae, contemplabatur aliquem, e quo similitudinem duceret, sed ipsius in mente insidebat species pulchritudinis eximia quaedam, quam intuens in eaque defixus ad illius similitudinem artem et manum dirigebat. III. Ut igitur in formis et figuris est aliquid perfectum et excellens, cuius ad cogitatam speciem imitando referuntur ea, quae sub oculos ipsa cadunt; sic perfectae eloquentiae speciem animo videmus, effigiem auribus quaerimus. 10. Has rerum formas appellat ideas ille non intelligendi solum, sed etiam dicendi gravissimus auctor et magister, Plato, easque gigni negat et ait semper esse ac ratione et intelligentia contineri; cetera nasci, occidere, fluere, labi nec diutius esse uno et eodem statu. Quidquid est igitur, de quo ratione et via disputetur, id est ad ultimam sui generis formam speciemque redigendum.

11. Ac video hanc primam ingressionem meam non ex oratoris disputationibus ductam, sed e media philosophia repetitam et eam quidem quum antiquam, tum subobscuram aut reprehensionis aliquid aut certe admirationis habituram. Nam aut mirabuntur, quid haec pertineant ad ea, quae quaerimus; quibus satisfaciet res ipsa cognita, ut non sine caussa alte repetita videantur; aut reprehendent, quod inusitatas vias indagemus, tritas relinquamus. 12. Ego autem et me saepe nova videri dicere intelligo, quum pervetera dicam, sed inaudita plerisque; et fateor, me oratorem, si modo sim aut etiam quicumque sim, non ex rhetorum officinis, sed ex Academiae spatiis exstitisse: illa enim sunt curricula multiplicium variorumque sermonum, in quibus Platonis primum impressa sunt vestigia. Sed et huius et aliorum philosophorum disputationibus et exagitatus maxime orator est et adiutus. Omnis enim ubertas et quasi silva dicendi ducta ab illis est, nec satis tamen instructa ad forenses caussas; quas, ut illi ipsi dicere solebant, agrestioribus Musis reliquerunt. 13. Sic eloquentia haec forensis spreta a philosophis et repudiata multis quidem illa adiumentis magnisque caruit, sed tamen ornata verbis atque sententiis iactationem habuit in populo nec paucorum iudicium reprehensionemque pertimuit. Ita et doctis eloquentia popularis et disertis elegans doctrina defuit. IV. 14. Positum sit igitur in primis, quod post magis intelligetur, sine philosophia non posse effici, quem quaerimus, eloquentem; non ut in ea tamen omnia sint, sed ut sic adiuvet, ut palaestra histrionem. Parva enim magnis saepe rectissime conferuntur. Nam nec latius neque copiosius de magnis variisque rebus sine philosophia potest quisquam dicere; 15. siquidem etiam in Phaedro Platonis hoc Periclem praestitisse ceteris dicit oratoribus Socrates, quod is Anaxagorae physici fuerit auditor; a quo, censet eum, quum alia praeclara quaedam et magnifica didicisset, uberem et fecundum fuisse gnarumque — quod est eloquentiae maximum, — quibus orationis modis quaeque animorum partes pellerentur: quod idem de Demosthene existimari potest, cuius ex epistolis intelligi licet, quam frequens fuerit Platonis auditor. 16. Nec vero sine philosophorum disciplina genus et speciem cuiusque rei cernere neque eam definiendo explicare nec tribuere in partes possumus, nec iudicare, quae vera, quae falsa sint, neque cernere consequentia, repugnantia videre, ambigua distinguere. Quid dicam de natura rerum, cuius cognitio magnam orationis suppeditat copiam, de vita, de officiis, de virtute, de moribus, sine multa earum ipsarum rerum disciplina aut dici aut intelligi potest? V. 17. Ad has tot tantasque res adhibenda sunt ornamenta innumerabilia, quae sola tum quidem tradebantur ab iis, qui dicendi numerabantur magistri. Quo fit, ut veram illam et absolutam eloquentiam nemo consequatur, quod alia intelligendi, alia dicendi disciplina est et ab aliis rerum, ab aliis verborum doctrina quaeritur. 18. Itaque M. Antonius, cui vel primas eloquentiae patrum nostrorum tribuebat aetas, vir natura peracutus et prudens, in eo libro, quem unum reliquit, disertos ait se vidisse multos, eloquentem omnino neminem. Insidebat videlicet in eius mente species eloquentiae, quam cernebat animo, reapse non videbat. Vir autem acerrimo ingenio (sic enim fuit) multa et in se et in aliis desiderans neminem plane, qui recte appellari eloquens posset, videbat. 19. Quod si ille nec se nec L. Crassum eloquentem putavit, habuit profecto comprehensam animo quamdam formam eloquentiae, cui quoniam nihil deerat, eos, quibus aliquid aut plura deerant, in eam formam non poterat includere. Investigemus hunc igitur, Brute, si possumus, quem numquam vidit Antonius, aut qui omnino nullus umquam fuit: quem si imitari atque exprimere non possumus, quod idem ille vix Deo concessum esse dicebat; at qualis esse debeat, poterimus fortasse dicere.

20. Tria sunt omnino genera dicendi, quibus in singulis quidam floruerunt, peraeque autem (id quod volumus) perpauci in omnibus. Nam et grandiloqui, ut ita dicam, fuerunt cum ampla et sententiarum gravitate et maiestate verborum, vehementes, varii, copiosi, graves, ad permovendos et convertendos animos instructi et parati; (quod ipsum alii aspera, tristi, horrida oratione, neque perfecta, neque conclusa, alii levi et structa et terminata:) et contra tenues, acuti, omnia docentes et dilucidiora, non ampliora facientes, subtili quadam et pressa oratione limati; VI. in eodemque genere alii callidi, sed impoliti et consulto rudium similes et imperitorum, alii in eadem ieiunitate concinniores, id est faceti, florentes etiam et leviter ornati. 21. Est autem quidam interiectus inter hos medius et quasi temperatus nec acumine posteriorum nec fulmine utens superiorum, vicinus amborum, in neutro excellens, utriusque particeps, vel utriusque, si verum quaeri-

unus, potius expers. Isque uno tenore, ut aiunt, in dicendo fluit, nihil afferens praeter facilitatem et aequalitatem, aut addit aliquos ut in corona toros, omnemque orationem ornamentis modicis verborum sententiarumque distinguit. 22. Horum singulorum generum quicumque vim singuli[s] consecuti sunt, magnum in oratoribus nomen habuerunt. Sed quaerendum est, satisne id, quod volumus, effecerint. VII. Videmus enim fuisse quosdam, qui iidem ornate ac graviter, iidem versute et subtiliter dicerent. Atque utinam in Latinis talis oratoris simulacrum reperire possemus! esset egregium non quaerere externa, domesticis esse contentos. 23. Sed ego idem, qui in illo sermone nostro, qui est expositus in Bruto, multum tribuerim Latinis, vel ut hortarer alios vel quod amarem meos, recordor longe omnibus unum anteferre Demosthenem, qui vim accommodarit ad eam, quam sentiam, eloquentiam, non ad eam, quam in aliquo ipse cognoverim. Hoc nec gravior exstitit quisquam nec callidior nec temperatior. Itaque nobis monendi sunt ii, quorum sermo imperitus increbruit, qui aut dici se desiderant Atticos aut ipsi Attice volunt dicere, ut mirentur hunc maxime, quo ne Athenas quidem ipsas magis credo fuisse Atticas; quid enim sit Atticum, discant eloquentiamque ipsius viribus, non imbecillitate sua metiantur. 24. Nunc enim tantum quisque laudat, quantum se posse sperat imitari. Sed tamen eos studio optimo, iudicio minus firmo praeditos docere, quae sit propria laus Atticorum, non alienum puto.

VIII. Semper oratorum eloquentiae moderatrix fuit auditorum prudentia. Omnes enim, qui probari volunt, voluntatem eorum, qui audiunt, intuentur ad eamque et ad eorum arbitrium et nutum totos se fingunt et accommodant. 25. Itaque Caria et Phrygia et Mysia, quod minime politae minimeque elegantes sunt, asciverunt aptum suis auribus opimum quoddam et tamquam adipatae dictionis genus, quod eorum vicini, non ita lato interiecto mari, Rhodii numquam probaverunt, Graeci multo minus, Athenienses vero funditus repudiaverunt; quorum semper fuit prudens sincerumque iudicium, nihil ut possent, nisi incorruptum audire et elegans. Eorum religioni quum serviret orator, nullum verbum insolens, nullum odiosum ponere audebat. 26. Itaque hic, quem praestitisse diximus ceteris, in illa pro Ctesiphonte oratione longe optima summissus a primo, deinde, dum de legibus disputat, pressus, post sensim incendens iudices, ut vidit ardentes, in reliquis exsultavit audacius. Ac tamen in hoc ipso diligenter examinante verborum omnium pondera reprehendit Aeschines quaedam et exagitat illudensque dira, odiosa, intolerabilia esse dicit. Quin etiam quaerit ab ipso, quum quidem eum belluam appellet, utrum illa verba, an portenta sint: ut Aeschini ne Demosthenes quidem videatur Attice dicere. 27. Facile est enim, verbum aliquod ardens, ut ita dicam, notare idque restinctis iam animorum incendiis irridere. Itaque se purgans iocatur Demosthenes: negat in eo positas esse fortunas Graeciae, hoc an illo verbo usus sit, huc an illuc manum porrexerit. Quonam igitur modo audiretur Mysus aut Phryx Athenis, quum etiam Demosthenes exagitetur ut putidus? Quum vero inclinata ululantique voce more Asiatico canere coepisset, quis eum ferret? aut quis potius non iuberet auferri? IX. Ad Atticorum igitur aures teretes et religiosas qui se accommodant, ii sunt existimandi Attice dicere. 28. Quorum genera plura sunt. Hi unum modo quale sit suspicantur; putant enim, qui horride inculteque dicat, modo id eleganter enucleateque faciat, eum solum Attice dicere: errant, quod solum, quod Attice non falluntur. 29. Istorum enim iudicio si solum illud est Atticum, ne Pericles quidem dixit Attice, cui primae sine controversia deferebantur; qui si tenui genere uteretur, numquam ab Aristophane poeta fulgere, tonare, permiscere Graeciam dictus esset. Dicat igitur Attice venustissimus ille scriptor ac politissimus Lysias. — Quis enim id possit negare? — dum intelligamus, hoc esse Atticum in Lysia, non quod tenuis sit atque inornatus, sed quod nihil habeat insolens aut ineptum. Ornate vero et graviter et copiose dicere aut Atticorum sit, aut ne sit Aeschines neve Demosthenes Atticus. 30. Ecce autem aliqui se Thucydidios esse profitentur, novum quoddam imperitorum et inauditum genus. Nam qui Lysiam sequuntur, caussidicum quemdam sequuntur, non illum quidem amplum atque grandem, subtilem et elegantem tamen et qui in forensibus caussis possit praeclare consistere. Thucydides autem res gestas et bella narrat et praelia, graviter sane et probe, sed nihil ab eo transferri potest ad forensem usum et publicum. Ipsae illae conciones ita multas habent obscuras abditasque sententias, vix ut intelligantur; quod est in oratione civili vitium vel maximum. 31. Quae est autem in hominibus tanta perversitas, ut inventis frugibus glande vescantur? An victus hominum Atheniensium beneficio excoli potuit, oratio non potuit? Quis porro umquam Graecorum rhetorum a Thucydide quidquam duxit? At laudatus est ab omnibus. Fateor: sed ita ut rerum explicator prudens, severus, gravis; non ut in iudiciis versaret caussas, sed ut in historiis bella narraret: itaque numquam est numeratus orator. 32. Nec vero, si historiam non scripsisset, nomen eius exstaret, quum praesertim fuisset honoratus et nobilis. Huius tamen nemo neque verborum neque sententiarum gravitatem imitatur; sed, quum mutila quaedam et hiantia locuti sunt, quae vel sine magistro facere potuerunt, germanos se putant esse Thucydidas. Nactus sum etiam, qui Xenophontis similem esse se cuperet; cuius sermo est ille quidem melle dulcior, sed a forensi strepitu remotissimus.

33. Referamus nos igitur ad eum, quem volumus, inchoandum et eadem eloquentia informandum, quam in nullo cognovit Antonius. X. Magnum opus omnino et arduum, Brute, conamur; sed nihil difficile amanti puto. Amo autem et semper amavi ingenium, studia, mores tuos. Incendor porro quotidie magis, non desiderio solum, quo quidem conficior, congressus nostros, consuetudinem victus, doctissimos sermones requirens tuos, sed etiam incredibili fama virtutum admirabilium, quae specie dispares prudentia coniunguntur. 34. Quid enim tam distans, quam a severitate comitas? Quis tamen umquam te aut sanctior est habitus aut dulcior? Quid tam difficile, quam in plurimorum controversiis diiudicandis ab omnibus diligi? consequeris tamen, ut eos ipsos, quos contra statuas, aequos placatosque dimittas. Itaque efficis, ut, quum gratiae caussa nihil facias, omnia tamen sint grata, quae facis. Ergo ex omnibus terris una Gallia communi non ardet incendio: in qua frueris ipse te, quum in Italiae luce cognosceris versarisque in optimorum civium vel flore vel ro-

bore. Iam quantum illud est, quod in maximis occupationibus numquam intermittis studia doctrinae! semper aut ipse scribis aliquid aut me vocas ad scribendum! 35. Itaque hoc sum aggressus statim Catone absoluto; quem ipsum numquam attigissem, tempora timens inimica virtuti, nisi tibi hortanti et illius memoriam mihi caram excitanti non parere nefas esse duxissem. Sed testificor me a te rogatum et recusantem haec scribere esse ausum. Volo enim mihi tecum commune esse crimen, ut, si sustinere tantam quaestionem non potuero, iniusti oneris impositi tua culpa sit, mea recepti; in quo tamen iudicii nostri errorem laus tibi dati muneris compensabit.

XI. 36. Sed in omni re difficillimum est formam (quae *χαρακτὴρ* Graece dicitur) exponere optimi, quod aliud aliis videtur optimum. Ennio delector, ait quispiam, quod non discedit a communi more verborum; Pacuvio, inquit alius; omnes apud hunc ornati elaboratique sunt versus, multa apud alterum negligentius. Fac alium Accio; varia enim sunt iudicia, ut in Graecis, nec facilis explicatio, quae forma maxime excellat. In picturis alios horrida, inculta, abdita et opaca, contra alios nitida, laeta, collustrata delectant. Quid est, quo praescriptum aliquod aut formulam exprimas, quum in suo quodque genere praestet et genera plura sint? Hac ego religione non sum ab hoc conatu repulsus, existimavique in omnibus rebus esse aliquid optimum, etiamsi lateret, idque ab eo posse, qui eius rei gnarus esset, iudicari. 37. Sed quoniam plura sunt orationum genera, eaque diversa, neque in unam formam cadunt omnia: laudationum, scriptionum et historiarum et talium suasionum, qualem Isocrates fecit Panegyricum multique alii, qui sunt nominati sophistae, reliquarumque rerum formam, quae absunt ab forensi contentione eiusque totius generis, quod Graece *ἐπιδεικτικόν* nominatur, quod quasi ad inspiciendum delectationis caussa comparatum est, non complectar hoc tempore; non quo negligenda sit; est enim illa quasi nutrix eius oratoris, quem informare volumus et de quo molimur aliquid exquisitius dicere. XII. Ab hac et verborum copia alitur et eorum constructio et numerus liberiore quadam fruitur licentia. 38. Datur etiam venia concinnitati sententiarum, et arguti certique et circumscripti verborum ambitus conceduntur, de industriaque non ex insidiis, sed aperte ac palam elaboratur, ut verba verbis quasi demensa et paria respondeant, ut crebro conferantur pugnantia comparenturque contraria et ut pariter extrema terminentur eumdemque referant in cadendo sonum; quae in veritate caussarum et rarius multo facimus et certe occultius. In Panathenaico autem Isocrates ea studiose se * consectatum fatetur. Non enim ad iudiciorum certamen, sed ad voluptatem aurium scripserat. 39. Haec tractasse Thrasymachum Calchedonium primum et Leontinum ferunt Gorgiam, Theodorum inde Byzantium multosque alios, quos *λογοδαιδάλους* appellat in Phaedro Socrates: quorum satis arguta multa, sed ut modo primumque nascentia, minuta et versiculorum similia quaedam nimiumque depicta. Quo magis sunt Herodotus Thucydidesque mirabiles; quorum aetas quum in eorum tempora, quos nominavi, incidisset, longissime tamen ipsi a talibus deliciis vel potius ineptiis abfuerunt. Alter enim sine ullis salebris quasi sedatus amnis fluit, alter incitatior fertur et de bellicis rebus canit etiam quodammodo bellicum; primisque ab his, ut ait Theophrastus, historia commota est, ut auderet uberius, quam superiores, et ornatius dicere.

XIII. 40. Horum aetati successit Isocrates, qui praeter ceteros eiusdem generis laudatur semper a nobis, nonnumquam, Brute, leniter et erudite repugnante te. Sed cedes mihi fortasse, si, quid in eo laudem, cognoveris. Nam quum concisus ei Thrasymachus minutis numeris videretur et Gorgias, qui tamen primi traduntur arte quadam verba vinxisse, Theodorus autem praefractior nec satis, ut ita dicam, rotundus, primus instituit dilatare verbis et mollioribus numeris explere sententias. In quo quum doceret eos, qui partim in dicendo, partim in scribendo principes exstiterunt, domus eius officina habita eloquentiae est. 41. Itaque ut ego, quum a nostro Catone laudabar, vel reprehendi me a ceteris facile patiebar, sic Isocrates videtur testimonio Platonis aliorum iudicia debere contemnere. Est enim, ut scis, quasi in extrema pagina Phaedri his ipsis verbis loquens Socrates: *Adolescens etiam nunc, o Phaedre, Isocrates est; sed quid de illo augurer, lubet dicere. Quid tandem? inquit ille. Maiore mihi ingenio videtur esse, quam ut cum orationibus Lysiae comparetur. Praeterea ad virtutem maior indoles, ut minime mirum futurum sit, si, quum aetate processerit, aut in hoc orationum genere, cui nunc studet, tantum, quantum pueris, reliquis praestet omnibus, qui umquam orationes attigerunt; aut, si contentus his non fuerit. divino aliquo animi motu maiora concupiscat. Inest enim natura philosophia in huius viri mente quaedam.* Haec de adolescente Socrates auguratur. 42. At ea de seniore scribit Plato, et scribit aequalis, et quidem exagitator omnium rhetorum: hunc miratur unum. Me autem, qui Isocratem non diligunt, una cum Socrate et cum Platone errare patiantur. Dulce igitur orationis genus et solutum et effluens, sententiis argutum, verbis sonans, est in illo epidictico genere, quod diximus proprium sophistarum, pompae quam pugnae aptius, gymnasiis et palaestrae dicatum, spretum et pulsum foro. Sed quod educata huius nutrimentis eloquentia, ipsa se postea colorat et roborat, non alienum fuit de oratoris quasi incunabulis dicere. Verum haec ludorum atque pompae; nos autem iam in aciem dimicationemque descendamus.

XIV. 43. Quoniam tria videnda sunt oratori, quid dicat et quo quidque loco et quomodo: dicendum omnino est, quid sit optimum in singulis, sed aliquanto secus atque in tradenda arte dici solet. Nulla praecepta ponemus, (neque enim id suscepimus,) sed excellentis eloquentiae speciem et formam adumbrabimus; nec, quibus rebus ea paretur, exponemus, sed qualis nobis esse videatur. 44. Ac duo breviter prima; sunt enim non tam insignia ad maximam laudem, quam necessaria et tamen cum multis paene communia. Nam et invenire et iudicare, quid dicas, magna illa quidem sunt et tamquam animi instar in corpore, sed propria magis prudentiae. quam eloquentiae: qua tamen in caussa est vacua prudentia? Noverit igitur hic quidem orator, quem summum esse volumus, argumentorum et rationum locos. 45. Nam quoniam, quidquid est, quod in controversia aut in contentione versetur, in eo aut sitne aut quid sit aut quale sit quaeritur; sitne, signis; quid sit, definitionibus; quale sit, recti pravique partibus; quibus ut uti possit orator, non ille

vulgaris, sed hic excellens, a propriis personis et temporibus semper, si potest, avocat controversiam. Latius enim de genere, quam de parte disceptare licet, ut, quod in universo sit probatum, id in parte sit probari necesse. 46. Haec igitur quaestio a propriis personis et temporibus ad universi generis orationem traducta, appellatur θέσις. In hac Aristoteles adolescentes, non ad philosophorum morem tenuiter disserendi, sed ad copiam rhetorum, in utramque partem, ut ornatius et uberius dici posset, exercuit: idemque locos (sic enim appellat) quasi argumentorum notas tradidit, unde omnis in utramque partem traheretur oratio. XV. 47. Facile igitur hic noster, (non enim declamatorem aliquem de ludo, aut rabulam de foro, sed doctissimum et perfectissimum quaerimus,) quoniam loci certi traduntur, percurret omnes, utetur aptis, generatim dicet; ex quo emanant etiam, qui communes appellantur loci. Nec vero utetur imprudenter hac copia, sed omnia expendet et seliget. Non enim semper, nec in omnibus caussis ex iisdem eadem argumentorum momenta sunt. 48. Iudicium igitur adhibebit nec inveniet solum quid dicat, sed etiam expendet. Nihil enim est feracius ingeniis, iis praesertim, quae disciplinis exculta sunt. Sed ut segetes fecundae et uberes non solum fruges, verum herbas etiam effundunt inimicissimas frugibus, sic interdum ex illis locis aut levia quaedam aut caussis aliena aut non utilia gignuntur, quorum ab oratoris iudicio delectus magnus adhibebitur. 49. Alioqui quonam modo ille in bonis haerebit et habitabit suis? aut molliet dura aut occultabit, quae dilui non poterunt, atque omnino opprimet, si licebit, aut abducet animos aut aliud afferet, quod oppositum probabilius sit, quam illud, quod obstabit. 50. Iam vero ea, quae invenerit, qua diligentia collocabit? quoniam id secundum erat de tribus. Vestibula nimirum honesta aditusque ad caussam faciet illustres; quumque animos prima aggressione occupaverit, infirmabit excludetque contraria; de firmissimis alia prima ponet, alia postrema, inculcabitque leviora. Atque in primis duabus dicendi partibus qualis esset, summatim breviterque descripsimus. XVI. Sed, ut ante dictum est, in his partibus, etsi graves atque magnae sunt, minus et artis est et laboris. 51. Quum autem, quid et quo loco dicat, invenerit, illud est longe maximum, videre, quonam modo. Scitum est enim, quod Carneades noster dicere solebat, Clitomachum eadem dicere, Charmadam autem eodem etiam modo dicere. Quod si in philosophia tantum interest, quemadmodum dicas, ubi res spectatur, non verba penduntur: quid tandem in caussis existimandum est, quibus totis moderatur oratio? 52. Quod quidem ego, Brute, ex tuis litteris sentiebam, non te id scitari, qualem ego in inveniendo et in collocando summum esse oratorem vellem, sed id mihi quaerere videbare, quod genus ipsius orationis optimum iudicarem: rem difficilem, Dii immortales! atque omnium difficillimam. Nam quum est oratio mollis et tenera et ita flexibilis, ut sequatur, quocumque torqueas, tum et naturae variae et voluntates multum inter se distantia effecerunt genera dicendi. 53. Flumen aliis verborum volubilitasque cordi est, qui ponunt in orationis celeritate eloquentiam. Distincta alios et interpuncta intervalla, morae respirationesque delectant. Quid potest esse tam diversum? tamen est in utroque aliquid excellens. Elaborant alii in lenitate et aequabilitate et puro quasi quodam et candido genere dicendi. Ecce aliqui duritatem et severitatem quamdam verbis et orationis quasi maestitiam sequuntur; quodque paullo ante diximus, ut alii graves, alii tenues, alii temperati vellent videri, quot orationum genera esse diximus, totidem oratorum reperiuntur.

XVII. 54. Et, quoniam coepi iam cumulatius hoc munus augere, quam a te postulatum est, (tibi enim tantum de orationis genere quaerenti respondi etiam breviter de inveniendo et collocando,) ne nunc quidem solum de orationis modo dicam, sed etiam de actionis: ita praetermissa pars nulla erit; quandoquidem de memoria nihil est hoc loco dicendum, quae communis est multarum artium. 55. Quo modo autem dicatur, id est in duobus, in agendo et in eloquendo. Est enim actio quasi corporis quaedam eloquentia, quum constet e voce atque motu. Vocis mutationes totidem sunt, quot animorum, qui maxime voce commoventur. Itaque ille perfectus, quem iamdudum nostra indicat oratio, utcumque se affectum videri et animum audientis moveri volet, ita certum vocis admovebit sonum; de quo plura dicerem, si hoc praecipiendi tempus esset aut si tu hoc quaereres. Dicerem etiam de gestu, cum quo iunctus est vultus, quibus omnibus dici vix potest quantum intersit quemadmodum utatur orator. 56. Nam et infantes actionis dignitate eloquentiae saepe fructum tulerunt, et diserti deformitate agendi multi infantes putati sunt, ut iam non sine caussa Demosthenes tribuerit et primas et secundas et tertias actioni. Si enim eloquentia nulla sine hac, haec autem sine eloquentia tanta est, certe plurimum in dicendo potest. Volet igitur ille, qui eloquentiae principatum petet, et contenta voce atrociter dicere, et summissa leniter, et inclinata videri gravis, et inflexa miserabilis. 57. Mira est enim quaedam natura vocis, cuius quidem, e tribus omnino sonis, inflexo, acuto, gravi, tanta sit et tam suavis varietas perfecta in cantibus. XVIII. Est autem etiam in dicendo quidam cantus obscurior, non hic e Phrygia et Caria rhetorum epilogus paene canticum, sed ille, quem significat Demosthenes et Aeschines, quum alter alteri obiicit vocis flexiones. [Dicit] plura etiam Demosthenes, illumque saepe dicit voce dulci et clara fuisse. 58. In quo illud etiam notandum mihi videtur ad studium persequendae suavitatis in vocibus. Ipsa enim natura, quasi modularetur hominum orationem, in omni verbo posuit acutam vocem, nec una plus nec a postrema syllaba citra tertiam; quo magis naturam ducem ad aurium voluptatem sequatur industria. 59. Ac vocis quidem bonitas optanda est: non est enim in nobis, sed tractatio atque usus in nobis. Ergo ille princeps variabit et mutabit: omnes sonorum, tum intendens, tum remittens, persequetur gradus: idemque motu sic utetur, nihil ut supersit in gestu. Status erectus et celsus; rarus incessus, nec ita longus; excursio moderata eaque rara; nulla mollitia cervicum, nullae argutiae digitorum, non ad numerum articulus cadens; trunco magis toto se ipse moderans et virili laterum flexione, brachii proiectione in contentionibus, contractione in remissis. 60. Vultus vero, qui secundum vocem plurimum potest, quantam affert tum dignitatem, tum venustatem! in quo quum effeceris, ne quid ineptum aut vultuosum sit, tum oculorum est quaedam magna moderatio. Nam ut imago est animi vultus, sic indices oculi; quorum et hilaritatis et vicissim tristitiae modum res ipsae, de quibus agetur, temperabunt.

XIX. 61. Sed iam illius perfecti oratoris et summae eloquentiae species exprimenda est; quem hoc uno excellere, id est oratione, cetera in eo latere, indicat nomen ipsum. Non enim inventor aut compositor aut actor haec complexus est omnia, sed et Graece ab eloquendo ῥήτωρ et Latine eloquens dictus est. Ceterarum enim rerum, quae sunt in oratore, partem aliquam sibi quisque vindicat; dicendi autem, id est eloquendi, maxima vis soli huic conceditur. 62. Quamquam enim et philosophi quidam ornate locuti sunt, (siquidem et Theophrastus divinitate loquendi nomen invenit et Aristoteles Isocratem ipsum lacessivit et Xenophontis voce Musas quasi locutas ferunt, et longe omnium, quicumque scripserunt aut locuti sunt, exstitit et suavitate et gravitate princeps Plato;) tamen horum oratio neque nervos neque aculeos oratorios ac forenses habet. 63. Loquuntur cum doctis, quorum sedare animos malunt, quam incitare: sic de rebus placatis ac minime turbulentis docendi caussa, non capiendi loquuntur, ut in eo ipso, quod delectationem aliquam dicendo aucupentur, plus nonnullis, quam necesse sit, facere videantur. Ergo ab hoc genere non difficile est hanc eloquentiam, de qua nunc agitur, secernere. 64. Mollis est enim oratio philosophorum et umbratilis, nec sententiis nec verbis instructa popularibus nec vincta numeris, sed soluta liberius; nihil iratum habet, nihil invidum, nihil atrox, nihil miserabile, nihil astutum; casta, verecunda, virgo incorrupta quodammodo. Itaque sermo potius, quam oratio, dicitur. Quamquam enim omnis locutio oratio est, tamen unius oratoris locutio hoc proprio signata nomine est. 65. Sophistarum, de quibus supra dixi, magis distinguenda similitudo videtur, qui omnes eosdem volunt flores, quos adhibet orator in caussis, persequi. Sed hoc differunt, quod, quum sit his propositum non perturbare animos, sed placare potius, nec tam persuadere, quam delectare; et apertius id faciunt, quam nos, et crebrius, concinnas magis sententias exquirunt, quam probabiles, a re saepe discedunt, intexunt fabulas, verba altius transferunt eaque ita disponunt, ut pictores varietatem colorum, paria paribus referunt, adversa contrariis, saepissimeque similiter extrema definiunt.

XX. 66. Huic generi historia finitima est, in qua et narratur ornate et regio saepe aut pugna describitur; interponuntur etiam conciones et hortationes: sed in his tracta quaedam et fluens expetitur, non haec contorta et acris oratio. Ab his non multo secus, quam a poetis, haec eloquentia, quam quaerimus, sevocanda est. Nam etiam poetae quaestionem attulerunt, quidnam esset illud, quo ipsi differrent ab oratoribus. Numero maxime videbantur antea et versu: nunc apud oratores iam ipse numerus increbruit. 67. Quidquid est enim, quod sub aurium mensuram aliquam cadit, etiamsi abest a versu, (nam id quidem orationis est vitium,) numerus vocatur, qui Graece ῥυθμός dicitur. Itaque video visum esse nonnullis, Platonis et Democriti locutionem, etsi absit a versu, tamen, quod incitatius feratur et clarissimis verborum luminibus utatur, potius poema putandum, quam comicorum poetarum; apud quos, nisi quod versiculi sunt, nihil est aliud quotidiani dissimile sermonis. Nec tamen id est poetae maximum, etsi est eo laudabilior, quod virtutes oratoris persequitur, quum versu sit astrictior. 68. Ego autem etiamsi quorumdam grandis et ornata vox est poetarum, tamen in ea quum licentiam statuo maiorem esse, quam in nobis, faciendorum iungendorumque verborum, tum etiam nonnullorum voluptati vocibus magis, quam rebus inserviunt. Nec vero, si quid est unum inter eos simile, (id autem est iudicium electioque verborum,) propterea ceterarum rerum dissimilitudo intelligi non potest; sed id nec dubium est et, si quid habet quaestionis, hoc tamen ipsum ad id, quod propositum est, non est necessarium. Seiunctus igitur orator a philosophorum eloquentia, a sophistarum, ab historicorum, a poetarum, explicandus est nobis, qualis futurus sit.

XXI. 69. Erit igitur eloquens (hunc enim, auctore Antonio, quaerimus) is, qui in foro caussisque civilibus ita dicet, ut probet, ut delectet, ut flectat. Probare necessitatis est, delectare suavitatis, flectere victoriae. Nam id unum ex omnibus ad obtinendas caussas potest plurimum. Sed quot officia oratoris, tot sunt genera dicendi: subtile in probando, modicum in delectando, vehemens in flectendo; in quo uno vis omnis oratoris est. 70. Magni igitur iudicii, summae etiam facultatis esse debebit moderator ille et quasi temperator huius tripartitae varietatis. Nam et iudicabit, quid cuique opus sit, et poterit, quocumque modo postulabit caussa, dicere. Sed est eloquentiae, sicut reliquarum rerum, fundamentum sapientia. Ut enim in vita, sic in oratione nihil est difficilius, quam quid deceat videre: πρέπον appellant hoc Graeci; nos dicamus sane decorum. De quo praeclare et multa praecipiuntur et res est cognitione dignissima. Huius ignoratione non modo in vita, sed saepissime et in poematis et in oratione peccatur. 71. Est autem, quid deceat, oratori videndum non in sententiis solum, sed etiam in verbis. Non enim omnis fortuna, non omnis honos, non omnis auctoritas, non omnis aetas, nec vero locus aut tempus aut auditor omnis eodem aut verborum genere tractandus est aut sententiarum, semperque in omni parte orationis, ut vitae, quid deceat, est considerandum: quod et in re, de qua agitur, positum est, et in personis et eorum, qui dicunt, et eorum, qui audiunt. 72. Itaque hunc locum longe et late patentem philosophi solent in officiis tractare, (non quum de recto ipso disputant, nam id quidem unum est;) grammatici in poetis, eloquentes in omni et genere et parte caussarum. Quam enim indecorum est, de stillicidiis quum apud unum iudicem dicas, amplissimis verbis et locis uti communibus, de maiestate populi Romani summisse et subtiliter! XXII. Hic genere toto, at persona alii peccant aut sua aut iudicum aut etiam adversariorum, nec re solum, sed saepe verbo; etsi sine re nulla vis verbi est, tamen eadem res saepe aut probatur aut reiicitur alio atque alio elata verbo. 73. In omnibusque rebus videndum est, quatenus: etsi enim suus cuique modus est, tamen magis offendit nimium, quam parum. In quo Apelles pictores quoque eos peccare dicebat, qui non sentirent, quid esset satis. Magnus est locus hic, Brute, quod te non fugit, et magnum volumen aliud desiderat; sed ad id, quod agitur, illud satis. Quum hoc decere, (quod semper usurpamus in omnibus dictis et factis, minimis et maximis,) quum hoc, inquam, decere dicamus, illud non decere, et id usquequaque, quantum sit, appareat, in alioque ponatur aliudque totum sit utrum decere, an oportere dicas: 74. oportere enim perfectionem declarat officii, quo et semper utendum est et omnibus decere quasi aptum esse consentaneumque tempori et personae; quod quum in factis

saepissime, tum in dictis valet, in vultu denique et gestu et incessu, contraque item dedecere: quod si poeta fugit ut maximum vitium, qui peccat etiam, quum probam orationem affingit improbo, stultove sapientis; si denique pictor ille vidit, quum immolanda Iphigenia tristis Calchas esset, maestior Ulixes, maereret Menelaus, obvolvendum caput Agamemnonis esse, quoniam summum illum luctum penicillo non posset imitari; si denique histrio, quid deceat, quaerit: quid faciendum oratori putemus?) sed quum hoc tantum sit; quid in caussis earumque quasi membris faciat, orator viderit. Illud quidem perspicuum est, non modo partes orationis, sed etiam caussas totas, alias alia forma dicendi esse tractandas.

XXIII. 75. Sequitur, ut cuiusque generis nota quaeratur et formula. Magnum opus et arduum, ut saepe iam diximus; sed ingredientibus considerandum fuit, quid ageremus, nunc quidem iam, quocumque feremur, danda nimirum vela sunt. Ac primum informandus est ille nobis, quem solum quidem vocant Atticum. 76. Summissus est et humilis, consuetudinem imitans, ab indisertis re plus, quam opinione differens. Itaque eum qui audiunt, quamvis ipsi infantes sint, tamen illo modo confidunt se posse dicere. Nam orationis subtilitas imitabilis illa quidem videtur esse existimanti, sed nihil est experienti minus. Etsi enim non plurimi sanguinis est, habeat tamen sucum aliquem oportet, ut, etiamsi illis maximis viribus careat, sit, ut ita dicam, integra valetudine. 77. Primum igitur eum tamquam e vinculis numerorum eximamus. Sunt enim quidam, ut scis, oratori numeri, de quibus mox agemus, observandi ratione quadam, sed alio in genere orationis, in hoc omnino relinquendi. Solutum quiddam sit, nec vagum tamen, ut ingredi libere, non ut licenter videatur errare. Verba etiam verbis quasi coagmentare negligat. Habet enim ille tamquam hiatus concursu vocalium molle quiddam, et quod indicet non ingratam negligentiam de re hominis magis quam de verbis laborantis. 78. Sed erit videndum de reliquis, quum haec duo ei liberiora fuerint, circuitus conglutinatioque verborum. Illa enim ipsa contracta et minuta non negligenter tractanda sunt, sed quaedam etiam negligentia est diligens. Nam ut mulieres esse dicuntur nonnullae inornatae, quas id ipsum deceat, sic haec subtilis oratio etiam incompta delectat. Fit enim quiddam in utroque, quo sit venustius, sed non ut appareat. Tum removebitur omnis insignis ornatus quasi margaritarum; ne calamistri quidem adhibebuntur. 79. Fucati vero medicamenta candoris et ruboris omnia repellentur; elegantia modo et munditia remanebit. Sermo purus erit et Latinus; dilucide planeque dicetur; quid deceat, circumspicietur. XXIV. Unum aderit, (quod quartum numerat Theophrastus in orationis laudibus,) ornatum illud, suave et affluens: acutae crebraeque sententiae ponentur et nescio unde ex abdito erutae, atque in hoc oratore dominabuntur. 80. Verecundus erit usus oratoriae quasi supellectilis. Supellex est enim quodammodo nostra, quae est in ornamentis, alia rerum, alia verborum. Ornatus autem verborum duplex: unus simplicium, alter collocatorum. Simplex probatur in propriis usitatisque verbis, quod aut optime sonat aut rem maxime explanat; in alienis aut tralatum aut sumptum aliunde, ut mutuo, aut factum ab ipso aut novum aut priscum et inusitatum. Sed etiam inusitata ac prisca sunt in propriis, nisi quod raro utimur. 81. Collocata autem verba habent ornatum, si aliquid concinnitatis efficiunt, quod verbis mutatis non maneat manente sententia. Nam sententiarum ornamenta, quae permanent, etiamsi verba mutaveris, sunt illa quidem permulta, sed quae emineant, pauciora. Ergo ille tenuis orator, modo sit elegans, nec in faciendis verbis erit audax et in transferendis verecundus et parcus in priscis, reliquisque ornamentis et verborum et sententiarum demissior: tralatione fortasse crebrior, qua frequentissime sermo omnis utitur non modo urbanorum, sed etiam rusticorum: si quidem est eorum *gemmare vites, sitire agros, laetas esse segetes, luxuriosa frumenta.* 82. Nihil horum parum audacter, sed aut simile est illi, unde transferas, aut, si res suum nullum habet nomen, docendi caussa sumptum, non ludendi videtur. Hoc ornamento liberius paullo quam ceteris utetur hic summissus, nec tam licenter tamen, quam si genere dicendi uteretur amplissimo. XXV. Itaque illud indecorum, (quod quale sit, ex decoro debet intelligi) hic quoque apparet, quum verbum aliquod altius transfertur, idque in oratione humili ponitur, quod idem in alta deceret. 83. Illam autem concinnitatem, quae verborum collocationem illuminat iis luminibus, quae Graeci quasi aliquos gestus orationis σχήματα appellant, (quod idem verbum ab his etiam in sententiarum ornamenta transfertur,) adhibet quidem hic subtilis, quem, nisi quod solum, ceteroquin recte quidam vocant Atticum, sed paullo parcius. Nam sicut in epularum apparatu a magnificentia recedens non se parcum solum, sed etiam elegantem videri volet; eliget, quibus utatur. 84. Sunt enim pleraque apta huius ipsius oratoris, de quo loquor, parsimoniae. Nam illa, de quibus ante dixi, huic acuto fugienda sunt, paria paribus relata et similiter conclusa eodemque pacto cadentia et imitatione litterae quasi quaesitae venustates, ne elaborata concinnitas et quoddam aucupium delectationis manifesto deprehensum appareat. 85. Itemque si quae verborum iterationes contentionem aliquam et clamorem requirent, erunt ab hac summissione orationis alienae; ceteris promiscue poterit uti, continuationem verborum modo relaxet, et dividat utaturque verbis quam usitatissimis, tralationibus quam mollissimis; etiam illa sententiarum lumina assumet, quae non erunt vehementer illustria. Non faciet rempublicam loquentem nec ab inferis mortuos excitabit nec acervatim multa frequentans una complexione devinciet. Valentiorum haec laterum sunt nec ab hoc, quem informamus, aut exspectanda aut postulanda. Erit enim ut voce, sic etiam oratione suppressior. 86. Sed pleraque ex illis convenient etiam huic tenuitati, quamquam iisdem ornamentis utetur horridius; talem enim inducimus. Accedet actio non tragica nec scenae, sed modica iactatione corporis, vultu tamen multa conficiens; non hoc, quo dicuntur os ducere, sed illo, quo significant ingenue, quo sensu quidque pronuntient.

XXVI. 87. Huic generi orationis aspergentur etiam sales, qui in dicendo nimium quantum valent; quorum duo genera sunt, unum facetiarum, alterum dicacitatis. Utetur utroque; sed altero in narrando aliquid venuste, altero in iaciendo mittendoque ridiculo, cuius genera plura sunt; sed nunc aliud agimus. 88. Illud admonemus tamen, ridiculo sic usurum oratorem, ut nec nimis frequenti, ne scurrile sit; nec subobsceno, ne mimicum; nec petulanti, ne improbum: nec in calamitatem, ne inhumanum: nec in

facinus, ne odii locum risus occupet; neque aut sua persona aut iudicum aut tempore alienum. Haec enim ad illud indecorum referuntur. 89. Vitabit etiam quaesita nec ex tempore ficta, sed domo allata, quae plerumque sunt frigida. Parcet et amicitiis et dignitatibus; vitabit insanabiles contumelias, tantummodo adversarios figet, nec eos tamen semper nec omnes nec omni modo. Quibus exceptis sic utetur sale et facetiis, ut ego ex istis novis Atticis talem cognoverim neminem, quum id certe sit quam maxime Atticum. 90. Hanc ego iudico formam summissi oratoris, sed magni tamen et germani Attici; quoniam, quidquid est salsum aut salubre in oratione, id proprium Atticorum est, e quibus tamen non omnes faceti. Lysias satis et Hyperides, Demades praeter ceteros fertur, Demosthenes minus habetur; quo quidem mihi nihil videtur urbanius, sed non tam dicax fuit, quam facetus. Est autem illud acrioris ingenii, hoc maioris artis.

91. Uberius est aliud aliquantoque robustius, quam hoc humile, de quo dictum est, summissius autem, quam illud, de quo iam dicetur, amplissimum. Hoc in genere nervorum vel minimum, suavitatis autem est vel plurimum. Est enim plenius, quam hoc enucleatum: quam autem illud ornatum copiosumque summissius. XXVII. Huic omnia dicendi ornamenta conveniunt plurimumque est in hac orationis forma suavitatis. 92. In qua multi floruerunt apud Graecos, sed Phalereus Demetrius meo iudicio praestitit ceteris; cuius oratio quum sedate placideque labitur, tum illustrant eam, quasi stellae quaedam, tralata verba atque immutata. Tralata ea dico, ut saepe iam, quae per similitudinem ab alia re aut suavitatis aut inopiae caussa transferuntur. Mutata, in quibus pro verbo proprio subiicitur aliud, quod idem significet, sumptum ex re aliqua consequenti. 93. Quod quamquam transferendo fit, tamen alio modo tratulit, quum dixit Ennius, *arce et urbe orba*: alio modo, si pro patria arcem dixisset; et *horridam Africam terribili tremere tumultu* quum dicit, pro Afris immutat Africam. Hanc hypallagen rhetores, quia quasi summutantur verba pro verbis, metonymiam grammatici vocant, quod nomina transferuntur. 94. Aristoteles autem tralationi haec ipsa subiungit et abusionem, quam *κατάχρησιν* vocant, ut, quum minutum dicimus animum pro parvo, et abutimur verbis propinquis, si opus est, vel quod delectat vel quod decet. Iam quum fluxerunt plures continuae tralationes, alia plane fit oratio. Itaque genus hoc Graeci appellant *ἀλληγορίαν*, nomine recte, genere melius ille, qui ista omnia tralationes vocat. Haec frequentat Phalereus maxime suntque dulcissima, et quamquam tralatio est apud eum multa, tamen immutationes nusquam crebriores. 95. In idem genus orationis (loquor enim de illa modica et temperata) verborum cadunt lumina omnia, multa etiam sententiarum; latae eruditaeque disputationes ab eodem explicantur et loci communes sine contentione dicuntur. Quid multa? e philosophorum scholis tales fere evadunt; et, nisi coram erit comparatus ille fortior, per se hic, quem dico, probabitur. 96. Est enim quoddam etiam insigne et florens orationis, pictum et expolitum genus, in quo omnes verborum, omnes sententiarum illigantur lepores. Hoc totum e sophistarum fontibus defluxit in forum; sed spretum a subtilibus, repulsum a gravibus, in ea, de qua loquor, mediocritate consedit.

XXVIII. 97. Tertius est ille amplus, copiosus, gravis, ornatus, in quo profecto vis maxima est. Hic est enim, cuius ornatum dicendi et copiam admiratae gentes eloquentiam in civitatibus plurimum valere passae sunt: sed hanc eloquentiam, quae cursu magno sonituque ferretur, quam suspicerent omnes, quam admirarentur, quam se assequi posse diffiderent. Huius eloquentiae est tractare animos, huius omni modo permovere: haec modo perfringit, modo irrepit in sensus; inserit novas opiniones, evellit insitas. 98. Sed multum interest inter hoc dicendi genus et superiora. Qui in illo subtili et acuto elaboravit, ut callide arguteque diceret nec quidquam altius cogitaret, hoc uno perfecto magnus orator est, si non maximus; minimeque in lubrico versabitur et, si semel constiterit, numquam cadet. Medius ille autem, quem modicum et temperatum voco, si modo suum illud satis instruxerit, non extimescet ancipites dicendi incertosque casus; etiam, si quando minus succedet, ut saepe fit, magnum tamen periculum non adibit; alte enim cadere non potest. 99. At vero hic noster, quem principem ponimus, gravis, acer, ardens, si ad hoc unum est natus aut in hoc solo se exercuit aut huic generi studet uni nec suam copiam cum illis duobus generibus temperavit, maxime est contemnendus. Ille enim summissus, quod acute et veteratorie dicit, sapiens iam, medius suavis, hic autem copiosissimus, si nihil est aliud, vix satis sanus videri solet. Qui enim nihil potest tranquille, nihil leniter, nihil partite, definite, distincte, facete dicere, praesertim quum caussae partim totae sint eo modo, partim aliqua ex parte tractandae; si is non praeparatis auribus inflammare rem coepit, furere apud sanos et quasi inter sobrios bacchari vinolentus videtur.

100. Tenemus igitur, Brute, quem quaerimus, sed animo. Nam manu si prehendissem, ne ipse quidem sua tanta eloquentia mihi persuasisset, ut se dimitterem. XXIX. Sed inventus profecto est ille eloquens, quem numquam vidit Antonius. Quis est igitur is? Complectar brevi, disseram pluribus. Is est enim eloquens, qui et humilia subtiliter et magna graviter et mediocria temperate potest dicere. 101. Nemo is, inquies, umquam fuit. Ne fuerit. Ego enim, quid desiderem, non, quid viderim, disputo, redeoque ad illam Platonis, de qua dixeram, rei formam et speciem, quam etsi non cernimus, tamen animo tenere possumus. Non enim eloquentem quaero neque quidquam mortale et caducum, sed illud ipsum, cuius qui sit compos, sit eloquens; quod nihil est aliud, nisi eloquentia ipsa, quam nullis, nisi mentis oculis videre possumus. Is erit igitur eloquens, (ut idem illud iteremus,) qui poterit parva summisse, modica temperate, magna graviter dicere. 102. Tota mihi caussa pro Caecina de verbis interdicti fuit: res involutas definiendo explicavimus, ius civile laudavimus, verba ambigua distinximus. Fuit ornandus in Manilia lege Pompeius: temperata oratione ornandi copiam persecuti sumus. Ius omne retinendae maiestatis Rabirii caussa continebatur: ergo in omni genere amplificationis exarsimus. 103. At haec interdum temperanda et varianda sunt. Quod igitur in Accusationis quinque libris non reperitur genus? quod in Aviti? quod in Cornelii? quod in plurimis nostris defensionibus? quae exempla selegissem, nisi vel nota esse arbitrarer vel posse eligere, qui quaererent. Nulla est enim ullo in genere laus oratoris, cuius in nostris orationibus non sit aliqua, si non perfectio,

at conatus tamen atque adumbratio. Non assequimur, at quid deceat videmus. 104. Nec enim nunc de nobis, sed de re dicimus: in quo tantum abest, ut nostra miremur, ut usque eo difficiles ac morosi simus, ut nobis non satisfaciat ipse Demosthenes: qui quamquam unus eminet inter omnes in omni genere dicendi, tamen non semper implet aures meas; ita sunt avidae et capaces et semper aliquid immensum infinitumque desiderant. XXX. 105. Sed tamen, quoniam et hunc tu oratorem cum eius studiosissimo Pammene, quum esses Athenis, totum diligentissime cognovisti, neque eum dimittis e manibus, et tamen nostra etiam lectitas, vides profecto illum multa perficere, nos multa conari; illum posse, nos velle, quocumque modo caussa postulet, dicere. Sed ille magnus; nam et successit ipse magnis et maximos oratores habuit aequales. Nos magnum fecissemus, si quidem potuissemus, quo contendimus, pervenire in ea urbe, in qua, ut ait Antonius, auditus eloquens nemo erat. 106. Atqui si Antonio Crassus eloquens visus non est aut sibi ipse, numquam Cotta visus esset, numquam Sulpicius, numquam Hortensius. Nihil enim ample Cotta, nihil leniter Sulpicius, non multa graviter Hortensius. Superiores magis ad omne genus apti, Crassum dico et Antonium. Ieiunas igitur huius multiplicis et aequabiliter in omnia genera fusae orationis aures civitatis accepimus, easque nos primi, quicumque eramus et quantulumcumque dicebamus, ad huius generis dicendi audiendi incredibilia studia convertimus. 107. Quantis illa clamoribus adolescentuli diximus de supplicio parricidarum! quae nequaquam satis deferbuisse post aliquanto sentire coepimus. *Quid enim tam commune, quam spiritus vivis, terra mortuis, mare fluctuantibus, littus eiectis? Ita vivunt, dum possunt, ut ducere animam de caelo non queant: ita moriuntur, ut eorum ossa terram non tangant; ita iactantur fluctibus, ut numquam alluantur**; *ita postremo eiiciuntur, ut ne ad saxa quidem mortui conquiescant*, et quae sequuntur. Sunt enim omnia sicut adolescentis, non tam re et maturitate, quam spe et exspectatione laudati. 108. Ab hac indole iam illa matura: *Uxor generi, noverca filii, filiae pellex.* Nec vero hic unus erat ardor in nobis, ut hoc modo omnia diceremus. Ipsa enim illa pro Roscio iuvenilis redundantia multa habet attenuata, quaedam etiam paullo hilariora: ut pro Avito, pro Cornelio compluresque aliae. Nemo enim orator tam multa ne in Graeco quidem otio scripsit, quam multa sunt nostra, eaque hanc ipsam habent, quam probo, varietatem. XXXI. 109. An ego Homero, Ennio, reliquis poetis et maxime tragicis concederem, ut ne omnibus locis eadem contentione uterentur crebroque mutarent, nonnumquam etiam ad quotidianum genus sermonis accederent: ipse numquam ab illa acerrima contentione discederem? Sed quid poetas divino ingenio profero? Histriones eos vidimus, quibus nihil posset in suo genere esse praestantius, qui non solum in dissimillimis personis satisfaciebant, quum tamen in suis versarentur, sed et comoedum in tragoediis et tragoedum in comoediis admodum placere vidimus: 110. ego non elaborem? Quum dico me, te, Brute, dico. Nam in me quidem iampridem effectum est, quod futurum fuit. Tu autem eodem modo omnes caussas ages? aut aliquod caussarum genus repudiabis? aut in iisdem caussis perpetuum et eumdem spiritum sine ulla commutatione obtinebis? Demosthenes quidem, cuius nuper inter imagines tuas ac tuorum, (quod eum, credo, amores, quum ad te in Tusculanum venissem,) imaginem ex aere vidi, nihil Lysiae subtilitate cedit, nihil argutiis et acumine Hyperidi, nihil levitate Aeschini et splendore verborum. 111. Multae sunt eius totae orationes subtiles, ut contra Leptinem: multae totae graves, ut quaedam Philippicae; multae variae, ut contra Aeschinem falsae legationis, ut contra eumdem pro caussa Ctesiphontis. Iam illud medium, quoties vult, arripit et a gravissimo discedens eo potissimum delabitur. Clamores tamen tum movet et tum in dicendo plurimum efficit, quum gravitatis locis utitur. 112. Sed ab hoc parumper abeamus; quandoquidem de genere, non de homine quaerimus: rei potius, id est eloquentiae vim et naturam explicemus. Illud tamen, quod iam ante diximus, meminerimus, nil nos praecipiendi caussa esse dicturos atque ita potius acturos, ut existimatores videamur loqui, non magistri. In quo tamen longius progredimur, quod videmus, non te haec solum esse lecturum, qui ea multo, quam nos, qui quasi docere videamur, habeas notiora; sed hunc librum, etiamsi minus nostra commendatione, tuo tamen nomine divulgari necesse est.

XXXII. 113. Esse igitur perfecte eloquentis puto, non eam solum facultatem habere, quae sit eius propria, fuse lateque dicendi, sed etiam vicinam eius atque finitimam, dialecticorum scientiam assumere. Quamquam aliud videtur oratio esse, aliud disputatio; nec idem loqui esse, quod dicere; attamen utrumque in disserendo est. Disputandi ratio et loquendi dialecticorum sit; oratorum autem dicendi et ornandi. Zeno quidem ille, a quo disciplina Stoicorum est, manu demonstrare solebat, quid inter has artes interesset. Nam quum compresserat digitos pugnumque fecerat, dialecticam aiebat eiusmodi esse; quum autem diduxerat et manum dilataverat, palmae illius similem eloquentiam esse dicebat. 114. Atque etiam ante hunc Aristoteles principio artis rhetoricae dicit illam artem quasi ex altera parte respondere dialecticae, ut hoc videlicet differant inter se, quod haec ratio dicendi latior sit, illa loquendi contractior. Volo igitur huic summo omnem, quae ad dicendum trahi possit, loquendi rationem esse notam; quae quidem res, quod te his artibus eruditum minime fallit, duplicem habet docendi viam. Nam et ipse Aristoteles tradidit praecepta plurima disserendi et postea, qui dialectici dicuntur, spinosiora multa pepererunt. 115. Ergo eum censeo, qui eloquentiae laude ducatur, non esse earum rerum omnino rudem, sed vel illa antiqua vel hac Chrysippi disciplina institutum. Noverit primum vim, naturam, genera verborum et simplicium et copulatorum; deinde quot modis quidque dicatur; qua ratione verum falsumne sit iudicetur; quid efficiatur e quoque, quid cui consequens sit quidque contrarium; quumque ambigue multa dicantur, quomodo quidque eorum dividi explanarique oporteat. Haec tenenda sunt oratori; (saepe enim occurrunt;) sed quia sua sponte squalidiora sunt, adhibendus erit in his explicandis quidam orationis nitor. XXXIII. 116. Et quoniam in omnibus, quae ratione docentur et via, primum constituendum est, quid quidque sit; (nisi enim inter eos, qui disceptant, convenit, quid sit illud, de quo ambigitur, nec recte disseri nec umquam ad exitum perveniri potest:) explicanda est saepe verbis mens nostra de quaque re, atque involutae rei notitia definiendo aperienda est,

siquidem definitio est oratio, quae, quid sit id, de quo agitur, ostendit quam brevissime. Tum, ut scis, explicato genere cuiusque rei, videndum est, quae sint eius generis sive formae sive partes, ut in eas tribuatur omnis oratio. 117. Erit igitur haec facultas in eo, quem volumus esse eloquentem, ut definire rem possit, neque id faciat tam presse et anguste, quam in illis eruditissimis disputationibus fieri solet, sed quum explanatius, tum etiam uberius et ad commune iudicium popularemque intelligentiam accommodatius. Idemque etiam, quum res postulabit, genus universum in species certas, ut nulla neque praetermittatur neque redundet, partietur ac dividet. Quando autem id faciat aut quomodo, nihil ad hoc tempus, quoniam, ut supra dixi, iudicem me esse, non doctorem volo. 118. Nec vero dialecticis modo sit instructus, sed habeat omnes philosophiae notos ac tractatos locos. Nihil enim de religione, nihil de morte, nihil de pietate, nihil de caritate patriae, nihil de bonis rebus aut malis, nihil de virtutibus aut vitiis, nihil de officio, nihil de dolore, nihil de voluptate, nihil de perturbationibus animi et erroribus, quae saepe cadunt in caussas, sed ieiunius aguntur, nihil, inquam, sine ea scientia, quam dixi, graviter, ample, copiose dici et explicari potest.

XXXIV. 119. De materia loquor orationis etiam nunc, non ipso de genere dicendi; volo enim prius habeat orator rem, de qua dicat, dignam auribus eruditis, quam cogitet, quibus verbis quidque dicat aut quomodo. Quem etiam, quo grandior sit et quodammodo excelsior, ut de Pericle dixi supra, ne physicorum quidem esse ignarum volo. Omnia profecto, quum se a caelestibus rebus referet ad humanas, excelsius magnificentiusque et dicet et sentiet. 120. Quumque illa divina cognoverit, nolo ignoret ne haec quidem humana. Ius civile teneat, quo egent caussae forenses quotidie. Quid est enim turpius, quam legitimarum et civilium controversiarum patrocinia suscipere, quum sis legum et civilis iuris ignarus? Cognoscat etiam rerum gestarum et memoriae veteris ordinem, maxime scilicet nostrae civitatis, sed et imperiosorum populorum et regum illustrium; quem laborem nobis Attici nostri levavit labor, qui conservatis notatisque temporibus, nihil quum illustre praetermitteret, annorum septingentorum memoriam uno libro colligavit. Nescire autem, quid antea quam natus sis acciderit, id est semper esse puerum. Quid enim est aetas hominis, nisi memoria rerum veterum cum superioribus contexitur? Commemoratio autem antiquitatis exemplorumque prolatio summa cum delectatione et auctoritatem orationi affert et fidem.

121. Sic igitur instructus veniet ad caussas: quarum habebit genera primum ipsa cognita. Erit enim ei perspectum, nihil ambigi posse, in quo non aut res controversiam faciat aut verba: res aut de vero aut de recto aut de nomine: verba aut de ambiguo aut de contrario. Nam si quando aliud in sententia videtur esse, aliud in verbis, genus est quoddam ambigui, quod ex praeterito verbo fieri solet, in quo, quod est ambiguorum proprium, res duas significari videmus. XXXV. 122. Quum tam pauca sint genera caussarum, etiam argumentorum praecepta pauca sunt. Traditi sunt, e quibus ea ducantur, duplices loci: uni e rebus ipsis, alteri assumpti. Tractatio igitur rerum efficit admirabiliorem orationem. Nam ipsae quidem res in perfacili cognitione versantur. Quid enim iam sequitur, quod quidem artis sit, nisi ordiri orationem, in quo aut concilietur auditor aut erigatur aut paret se ad discendum; rem breviter exponere et probabiliter et aperte, ut, quid agatur, intelligi possit; sua confirmare; adversaria evertere; eaque efficere non perturbate, sed singulis argumentationibus ita concludendis, ut efficiatur quod sit consequens iis, quae sumentur ad quamque rem confirmandam; post omnia perorationem inflammantem restinguentemve concludere? Has partes quemadmodum tractet singulas, difficile dictu est hoc loco. Nec enim semper tractantur uno modo. 123. Quoniam autem non, quem doceam, quaero, sed quem probem: probabo primum eum, qui, quid deceat, videbit. Haec enim sapientia maxime adhibenda eloquenti est, ut sit temporum personarumque moderator. Nam nec semper nec apud omnes nec contra omnes nec pro omnibus nec omnibus eodem modo dicendum arbitror. XXXVI. Is erit ergo eloquens, qui ad id, quodcumque decebit, poterit accommodare orationem. Quod quum statuerit, tum, ut quidque erit dicendum, ita dicet, nec satura ieiune nec grandia minute nec item contra, sed erit rebus ipsis par et aequalis oratio. 124. Principia verecunda, non elatis intenta verbis, sed acuta sententiis vel ad offensionem adversarii vel ad commendationem sui. Narrationes credibiles, nec historico, sed prope quotidiano sermone explicatae dilucide. Dein si tenuis caussa est, tum etiam argumentandi tenue filum et in docendo et in refellendo, idque ita tenebitur, ut, quanta ad rem, tanta ad orationem fiat accessio. 125. Quum vero caussa ea inciderit, in qua vis eloquentiae possit expromi, tum se latius fundet orator, tum reget et flectet animos et sic afficiet, ut volet, id est, ut caussae natura et ratio temporis postulabit. Sed erit duplex omnis eius ornatus ille admirabilis, propter quem ascendit in tantum honorem eloquentia. Nam quum omnis pars orationis esse debet laudabilis, sic ut verbum nullum, nisi aut grave aut elegans excidat, tum sunt maxime luminosae, et quasi actuosae partes duae; quarum alteram in universi generis quaestione pono, quam, ut supra dixi, Graeci appellant *θέσιν*; alteram in augendis amplificandisque rebus, quae ab eisdem *αὔξησις* est nominata. 126. Quae etsi aequabiliter toto corpore orationis fusa esse debet, tamen in communibus locis maxime excellet; qui communes appellati, quod videntur multarum iidem esse caussarum, sed proprii singularum esse debebunt. At vero illa pars orationis, quae est de genere universo, totas caussas saepe continet. Quidquid est enim illud, in quo quasi certamen est controversiae, quod Graece *κρινόμενον* dicitur, id ita dici placet, ut traducatur ad perpetuam quaestionem atque ut de universo genere dicatur; nisi quum de vero ambigetur, quod quaeri coniectura solet. 127. Dicetur autem non Peripateticorum more, (est enim illorum exercitatio elegans iam inde ab Aristotele constituta,) sed aliquanto nervosius et ita de re communia dicentur, ut et pro reis multa leniter dicantur et in adversarios aspere. Augendis vero rebus et contra abiiciendis nihil est, quod non perficere possit oratio; quod et inter media argumenta etiam faciendum est, quotiescumque dabitur vel amplificandi vel minuendi locus, et paene infinite in perorando.

XXXVII. 128. Duo sunt, quae bene tractata ab oratore admirabilem eloquentiam faciant; quorum alterum est, quod Graeci *ἠθικόν* vocant, ad naturas et ad mores et ad omnem vitae consuetudinem accom-

moderatum, alterum, quod idem παθητικὸν nominant, quo perturbantur animi et concitantur: in quo uno regnat oratio. Illud superius, come, iucundum, ad benevolentiam conciliandam paratum: hoc vehemens, incensum, incitatum, quo caussae eripiuntur; quod quum rapide fertur, sustineri nullo pacto potest. 129. Quo genere nos mediocres aut multo etiam minus; sed magno semper usi impetu, saepe adversarios de statu omni deiecimus. Nobis pro familiari reo summus orator non respondit Hortensius. A nobis homo audacissimus Catilina in senatu accusatus obmutuit. Nobis privata in caussa magna et gravi quum coepisset Curio pater respondere, subito assedit, quum sibi venenis ereptam memoriam diceret. 130. Quid ego de miserationibus loquar? quibus eo sum usus pluribus, quod, etiamsi plures dicebamus, perorationem mihi tamen omnes relinquebant; in quo ut viderer excellere, non ingenio, sed dolore assequebar. Quae qualiacumque in me sunt: (me enim ipsum poenitet, quanta sint:) sed apparent in orationibus, etsi carent libri spiritu illo, propter quem maiora eadem illa quum aguntur, quam quum leguntur, videri solent. XXXVIII. 131. Nec vero miseratione solum mens iudicum permovenda est; (qua nos ita dolenter uti solemus, ut puerum infantem in manibus perorantes tenuerimus, ut alia in caussa, excitato reo nobili, sublato etiam filio parvo, plangore et lamentatione compleremus forum:) sed est faciendum etiam, ut irascatur iudex, mitigetur, invideat, faveat, contemnat, admiretur, oderit, diligat, cupiat, satietate afficiatur, speret, metuat, laetetur, doleat; qua in varietate duriorum accusatio suppeditabit exempla, mitiorum defensiones meae. 132. Nullo enim modo animus audientis aut incitari aut leniri potest, qui modus a me non tentatus sit: dicerem perfectum, si ita iudicarem; nec in veritate crimen arrogantiae extimescerem; sed, ut supra dixi, nulla me ingenii, sed magna vis animi inflammat, ut me ipse non teneam; nec umquam is, qui audiret, incenderetur, nisi ardens ad eum perveniret oratio. Uterer exemplis domesticis, nisi ea legisses; uterer alienis vel Latinis, si ulla reperirem, vel Graecis, si deceret. Sed Crassi perpauca sunt, nec ea iudiciorum: nihil Antonii, nihil Cottae, nihil Sulpicii; dicebat melius, quam scripsit, Hortensius. 133. Verum haec vis, quam quaerimus, quanta sit, suspicemur, quoniam exemplum non habemus, aut si exempla sequimur, a Demosthene sumamus et quidem perpetuae dictionis ex eo loco, unde in Ctesiphontis iudicio de suis factis, consiliis, meritis in rempublicam aggressus est dicere. Ea profecto oratio in eam formam, quae est insita in mentibus nostris, includi sic potest, ut maior eloquentia non requiratur.

XXXIX. 134. Sed iam forma ipsa restat et χαρακτὴρ ille qui dicitur; qui qualis esse debeat, ex iis ipsis, quae supra dicta sunt, intelligi potest. Nam et singulorum verborum et collocatorum lumina attigimus, quibus sic abundabit, ut verbum ex ore nullum nisi aut elegans aut grave exeat, ex omnique genere frequentissimae tralationes erunt, quod eae propter similitudinem transferunt animos et referunt ac movent huc et illuc; qui motus cogitationis celeriter agitatus per se ipse delectat. Et reliqua, ex collocatione verborum quae sumuntur quasi lumina, magnum afferunt ornatum orationi; sunt enim similia illis, quae in amplo ornatu scenae aut fori appellantur insignia, non quod sola ornent, sed quod excellunt. 135. Eadem ratio est horum, quae sunt orationis lumina et quodammodo insignia: quum aut duplicantur iteranturque verba, aut breviter commutata ponuntur, aut ab eodem verbo ducitur saepius oratio, aut in idem coniicitur aut in utrumque, aut adiungitur idem iteratum aut idem ad extremum refertur, aut continenter unum verbum non in eadem sententia ponitur; aut quum similiter vel cadunt verba vel desinunt; aut quum multis contrariis relata contraria; aut quum gradatim sursum versum reditur. aut quum demptis coniunctionibus dissolute plura dicuntur; aut quum aliquid praetereuntes, cur id faciamus, ostendimus; aut quum corrigimus nosmet ipsos, quasi reprehendentes; aut si est aliqua exclamatio vel admirationis vel conquestionis; aut quum eiusdem nominis casus saepius commutantur. 136. Sed sententiarum ornamenta maiora sunt; quibus quia frequentissime Demosthenes utitur, sunt qui putent idcirco eius eloquentiam maxime esse laudabilem. Et vero nullus fere ab eo locus sine quadam conformatione sententiae dicitur; nec quidquam est aliud dicere, nisi omnes aut certe plerasque aliqua specie illuminare sententias; quas quum tu optime, Brute, teneas, quid attinet nominibus uti aut exemplis? tantum notetur locus. XL. 137. Sic igitur dicet ille, quem expetimus, ut verset saepe multis modis eadem, et una in re haereat in eademque commoretur sententia; saepe etiam ut extenuet aliquid, saepe ut irrideat; ut declinet a proposito deflectatque sententiam; ut proponat, quid dicturus sit; ut, quum transegerit iam aliquid, definiat; ut se ipse revocet: ut, quod dixit, iteret; ut argumentum ratione concludat; ut interrogando urgeat; ut rursus quasi ad interrogata sibi ipse respondeat; ut contra ac dicat accipi et sentiri velit; ut addubitet, quid potius aut quomodo dicat; ut dividat in partes; ut aliquid relinquat ac negligat; ut ante praemuniat; ut in eo ipso, in quo reprehendatur, culpam in adversarium conferat; 138. ut saepe cum iis, qui audiunt, nonnumquam etiam cum adversario quasi deliberet; ut hominum sermones moresque describat; ut muta quaedam loquentia inducat; ut ab eo, quod agitur, avertat animos; ut saepe in hilaritatem risumve convertat; ut ante occupet, quod videat opponi; ut comparet similitudines; ut utatur exemplis; ut aliud alii tribuens dispertiat; ut interpellatorem coerceat; ut aliquid reticere se dicat; ut denuntiet, quid caveant; ut liberius quid audeat; ut irascatur etiam, ut obiurget aliquando; ut deprecetur; ut supplicet: ut medeatur; ut a proposito declinet aliquantulum; ut optet; ut exsecretur; ut fiat iis, apud quos dicet, familiaris. 139. Atque alias etiam dicendi quasi virtutes sequetur; brevitatem, si res petet; saepe etiam rem dicendo subiiciet oculis; saepe supra feret, quam fieri possit; significatio saepe erit maior, quam oratio; saepe hilaritas, saepe vitae naturarumque imitatio. XLI. Hoc in genere (nam quasi silvam vides) omnis eluceat oportet eloquentiae magnitudo.

140. Sed haec, nisi collocata et quasi structa et nexa verbis, ad eam laudem, quam volumus, aspirare non possunt. De quo quum mihi deinceps viderem esse dicendum, etsi movebant me iam illa, quae supra dixeram, tamen iis, quae sequuntur, perturbabar magis. Occurrebat enim, posse reperiri non invidos solum, quibus referta sunt omnia, sed fautores etiam mearum laudum, qui non censerent eius viri esse, de cuius meritis tanta senatus iudicia fecisset, compro-

bante populo Romano, quanta de nullo, de artificio dicendi litteris tam multa mandare. Quibus si nihil aliud responderem, nisi, me M. Bruto negare roganti noluisse, iusta esset excusatio, quum et amicissimo et praestantissimo viro et recta et honesta petenti satisfacere voluissem. 141. Sed si profiterer (quod utinam possem!) me studiosis dicendi praecepta et quasi vias, quae ad eloquentiam ferrent, traditurum; quis tandem id iustus rerum aestimator reprehenderet? Nam quis umquam dubitavit, quin in republica nostra primas eloquentia tenuerit semper, urbanis pacatisque rebus, secundas iuris scientia? quum in altera gratiae, gloriae, praesidii plurimum esset; in altera praescriptionum cautionumque praeceptio, quae quidem ipsa auxilium ab eloquentia saepe peteret, ea vero repugnante vix suas regiones finesque defenderet. 142. Cur igitur ius civile docere semper pulchrum fuit hominumque clarissimorum discipulis floruerunt domus: ad dicendum si quis acuat aut adiuvet in eo iuventutem, vituperetur? Nam si vitiosum est dicere ornate, pellatur omnino e civitate eloquentia. Sin ea non modo eos ornat, penes quos est, sed etiam universam rempublicam, cur aut discere turpe est, quod scire honestum est; aut, quod nosse pulcherrimum est, id non gloriosum est docere?

XLII. 143. At alterum factitatum est, alterum novum. Fateor: sed utriusque rei caussa est. Alteros enim respondentes audire sat erat, ut ii, qui docerent, nullum sibi ad eam rem tempus ipsi seponerent, sed eodem tempore et discentibus satisfacerent et consulentibus. Alteri, quum domesticum tempus in cognoscendis componendisque caussis, forense in agendis, reliquum in se ipsis reficiendis omne consumerent: quem habebant instituendi aut docendi locum? Atque haud scio, an plerique nostrorum oratorum ingenio plus valuerint, quam doctrina. Itaque illi dicere melius, quam praecipere, nos contra fortasse possumus. 144. At dignitatem docere non habet. Certe, si quasi in ludo; sed si monendo, si cohortando, si percontando, si communicando, si interdum etiam una legendo, audiendo, nescio cur, quum docendo etiam aliquid aliquando si possis meliores facere, cur nolis? An, quibus verbis sacrorum alienatio fiat, docere honestum est, ut est; quibus ipsa sacra retineri defendique possint, non honestum est? 145. At ius profitentur etiam, qui nesciunt; eloquentia autem illi ipsi, qui consecuti sunt, tamen se valere dissimulant, propterea quod prudentia hominibus grata est, lingua suspecta. Num igitur aut latere eloquentia potest, aut id, quod dissimulat, effugit, aut est periculum, ne quis putet, in magna arte et gloriosa turpe esse docere alios id, quod ipsi fuerit honestissimum discere? 146. Ac fortasse ceteri tectiores; ego semper me didicisse prae me tuli. Qui enim possem, quum et abfuissem adolescens et horum studiorum caussa mare transissem, et doctissimis hominibus referta domus esset, et aliquae fortasse inessent in sermone nostro doctrinarum notae quumque vulgo scripta nostra legerentur, dissimulare me didicisse? Quid erat, cur probarem, nisi quod parum fortasse profeceram? XLIII. Quod quum ita sit, tamen ea, quae supra dicta sunt, plus in disputando, quam ea, de quibus dicendum est, dignitatis habuerunt. 147. De verbis enim componendis et de syllabis propemodum dinumerandis et dimetiendis loquemur; quae etiamsi sunt, sicuti mihi videntur, necessaria, tamen fiunt magnificentius, quam docentur. Est id omnino verum, sed proprie in hoc dicitur. Nam omnium magnarum artium, sicut arborum, altitudo nos delectat, radices stirpesque non item; sed esse illa sine his non potest. Me autem sive pervagatissimus ille versus, qui vetat,

Artém pudere próloqui, quam fáctites,

dissimulare non sinit, quin delecter, sive tuum studium hoc a me volumen expressit: tamen eis, quos aliquid reprehensuros suspicabar, respondendum fuit. 148. Quod si ea, quae dixi, non ita essent, quis tamen se tam durum agrestemque praeberet, qui hanc mihi non daret veniam, ut, quum meae forenses artes et actiones publicae concidissent, non me aut desidiae, quod facere non possum, aut maestitiae, cui resisto, potius quam litteris dederem? quae quidem me antea in iudicia atque in curiam deducebant, nunc oblectant domi. Nec vero talibus modo rebus, quales hic liber continet, sed multo etiam gravioribus et maioribus; quae si erunt perfectae, profecto forensibus nostris rebus etiam domesticae litterae respondebunt. Sed ad institutam disputationem revertamur.

XLIV. 149. Collocabuntur igitur verba, ut aut inter se quam aptissime cohaereant extrema cum primis eaque sint quam suavissimis vocibus; aut ut forma ipsa concinnitasque verborum conficiat orbem suum; aut ut comprehensio numerose et apte cadat. Atque illud primum videamus, quale sit; quod vel maxime desiderat diligentiam; est enim quasi structura quaedam; nec id tamen fiet operose; nam esset quum infinitus, tum puerilis labor; quod apud Lucilium scite exagitat in Albucio Scaevola:

Quam lepide lexeis compostae, ut tesserulae omnes
arte pavimento atque emblemate vermiculato.

150. Nolo tam minuta haec constructio appareat; sed tamen stilus exercitatus efficiet facile hanc viam componendi. Nam ut in legendo oculus, sic animus in dicendo prospiciet, quid sequatur, ne extremorum verborum cum insequentibus primis concursus aut hiulcas voces efficiat aut asperas. Quamvis enim suaves gravesve sententiae, tamen, si inconditis verbis offeruntur, offendunt aures; quarum est iudicium superbissimum. Quod quidem Latina lingua sic observat, nemo ut tam rusticus sit, qui vocales nolit coniungere. 151. In quo quidam etiam Theopompum reprehendunt, quod eas litteras tanto opere fugerit, etsi idem magister eius Isocrates. At non Thucydides: ne ille quidem, haud paullo maior scriptor, Plato nec solum in his sermonibus, qui *διάλογοι* dicuntur, ubi etiam de industria id faciendum fuit, sed in populari oratione, qua mos est Athenis laudari in concione eos, qui sint in praeliis interfecti; quae sic probata est, ut eam quotannis, ut scis, illo die recitari necesse sit. In ea est crebra ista vocum concursio, quam magna ex parte ut vitiosam fugit Demosthenes. XLV. 152. Sed Graeci viderint: nobis, ne si cupiamus quidem, distrahere voces conceditur. Indicant orationes illae ipsae horridulae Catonis, indicant omnes poetae praeter eos, qui, ut versum facerent, saepe hiabant: ut Naevius,

Vos, qui accolitis Histrum fluvium atque Algidum.

Et ibidem,

Quam numquam vobis Graii atque barbari.

At Ennius semel,

Scipio invicte. —

Et quidem nos

Hoc motu radiantis Etesiae in vada ponti —

Hoc idem nostri saepius non tulissent, quod Graeci laudare etiam solent. 153. Sed quid ego vocales? si-

ne vocalibus saepe brevitatis caussa contrahebant ut, ita dicerent *multi' modis, vas' argenteis, palm' et crinibus, tecti' fractis.* Quid vero licentius, quam quod hominum etiam nomina contrahebant, quo essent aptiora? nam ut *duellum* bellum et *duis* bis, sic *Duellium* eum, qui Poenos classe devicit, *Bellium* nominaverunt, quum superiores appellati essent semper *Duellii*. Quin etiam verba saepe contrahuntur, non usus caussa, sed aurium. Quomodo enim vester *Axilla Ala* factus est, nisi fuga litterae vastioris? quam litteram etiam e *maxillis* et *taxillis* et *vexillo* et *paxillo* consuetudo elegans Latini sermonis evellit. 154. Libenter etiam copulando verba iungebant, ut *sodes* pro *si audes, sis* pro *si vis.* Iam in uno *capsis* tria verba sunt. *Ain'* pro *aisne, nequire* pro *non quire, malle* pro *magis velle, nolle* pro *non velle, dein* etiam saepe et *exin* pro *deinde* et *exinde* dicimus. Quid? illud non olet unde sit, quod dicitur *cum illis, cum* autem *nobis* non dicitur, sed *nobiscum?* quia si ita diceretur, obscenius concurrerent litterae, ut etiam modo, nisi *autem* interposuissem, concurrissent. Ex eo est *mecum* et *tecum,* non *cum me* et *cum te,* ut esset simile illis *vobiscum,* ac *nobiscum.* XLVI. 155. Atque etiam a quibusdam sero iam emendatur antiquitas, qui haec reprehendunt. Nam pro *deûm atque hominum fidem,* — *deorum* aiunt. Ita credo, hoc illi nesciebant: an dabat hanc licentiam consuetudo? Itaque idem poeta, qui inusitatius contraxerat:

— — patris mei, meum factúm, pudet,

pro *meorum factorum:* et *Texitur: exitium examen rapit,* pro *exitiorum,* — non dicit *liberum,* ut plerique loquimur, quum *cupidos liberum,* aut *in liberum loco* dicimus, sed, ut isti volunt:

Néque tuum umquam in grémium extollas líberorum ex té genus!

et idem:

Námque Aésculapi líberorum —

At ille alter in Chryse non solum:

Cives, antiqui amici maiorum meum, —

quod erat usitatum, sed durius etiam:

— consilium, augurium, atque extum interpretes, —

idemque pergit:

Postquám prodigiûm horriferûm, portentúm pavor:

quae non sane sunt in omnibus neutris usitata. Nec enim dixerim tam libenter *armum iudicium:* etsi est apud eumdem:

Nihilne ad te de iudicio armum áccidit?

quam contrariam: 156. (ut censoriae tabulae loquuntur) *fabrum,* et *procum,* audeo dicere, non *fabrorum* et *procorum.* Planeque *duorum virorum iudicium* aut *triumvirorum capitalium* aut *decemvirorum stlitibus iudicandis* dico numquam. Atqui dixit Accius:

Vídeo sepulcra duo duorum corporum.

Idemque,

— Múlier una duúm virum. Quid verum sit, intelligo; sed alias ita loquor, ut concessum est, ut hoc vel *pro deum* dico vel *pro deorum,* alias, ut necesse est, quum *trium virum,* non *virorum,* quum *sestertium nummum,* non *nummorum:* quod in his consuetudo varia non est. XLVII. 157. Quid, quod sic loqui, *nosse, iudicasse* vetant, *novisse* iubent et *iudicavisse?* quasi vero nesciamus in hoc genere et plenum verbum recte dici et imminutum usitate. Itaque utrumque Terentius,

Eho, tu cognatum tuum non noras? — —

Post idem

— Stilphonem, inquam, noveras?

Siet plenum est, *sit* imminutum; licet utare utroque. Ergo ibidem:

Quam cara sintque post carendo intellegunt

quamque áttinendi mágni dominatus sient.

Nec vero reprehenderim:

— — Scripsere alii rem — et *scripserunt* esse verius sentio; sed consuetudini auribus indulgenti libenter obsequor. *Idem campus habet,* inquit Ennius et *In templis isdem* probavit. At *eisdem* erat verius, nec tamen *eisdem,* ut opimius. Male sonabat *iisdem;* impetratum est a consuetudine, ut peccare suavitatis caussa liceret. Et *pomeridianas quadrigas* quam *postmeridianas* libentius dixerim et *mehercule* quam *mehercules.* *Non scire* quidem barbarum iam videtur; *nescire* dulcius. Ipsum *meridiem,* cur non *medidiem?* credo, quod erat insuavius. 158. Una praepositio est ABS eaque nunc tantum in accepti tabulis manet, ne his quidem omnium: in reliquo sermone mutata est. Nam *amovit* dicimus et *abegit* et *abstulit,* ut iam nescias, ane verum sit an *ab* *, an *abs.* Quid, si etiam *abfugit* turpe visum est et *abfer* noluerunt, *aufer* maluerunt? quae praepositio praeter haec duo verba nullo alio in verbo reperitur. *Noti* erant et *navi* et *nari,* quibus quum IN praeponi oporteret, dulcius visum est *ignoti, ignavi, ignari* dicere, quam ut veritas postulabat. *Ex usu* dicunt et *e republica,* quod in altero vocalis excipiebat, in altero esset asperitas, nisi litteram sustulisses: ut, *exegit, edixit, refecit, retulit, reddidit.* Adiuncti verbi primam litteram praepositio communicavit *, ut *suffugit, summutavit, sustulit.* XLVIII. 159. Quid in verbis iunctis? quam scite *insipientem,* non *insapientem; iniquum,* non *inaequum: tricipitem* non *tricapitem; concisum,* non *concaesum!* Ex quo quidam *pertisum* etiam volunt, quod eadem consuetudo non probavit. Quid vero hoc elegantius, quod non fit natura, sed quodam instituto? *inclitus* dicimus brevi prima littera, *insanus* producta, *inhumanus* brevi, *infelix* longa. Et, ne multis, quibus in verbis eae primae litterae sunt, quae in *sapiente* atque *felice,* producte dicitur *in* *; in ceteris omnibus breviter. Itemque *composuit, consuevit, concrepuit, confecit:* consule veritatem, reprehendet: refer ad aures, probabunt. Quaere, cur? ita se dicent iuvari. Voluptati autem aurium morigerari debet oratio. 160. Quin ego ipse, quum scirem ita maiores locutos esse, ut nusquam, nisi in vocali, aspiratione uterentur, loquebar sic, ut *pulcros, Cetegos, triumpos, Karthaginem* dicerem; aliquando, idque sero, convicio aurium quum extorta mihi veritas esset, usum loquendi populo concessi, scientiam mihi reservavi. *Orcivios* tamen et *Matones, Otones, Caepiones, sepulcra, coronas, lacrymas* dicimus, quia per aurium iudicium semper licet. *Burrum* semper Ennius, numquam *Pyrrhum; vi patefecerúnt Bruges,* non *Phryges,* ipsius antiqui declarant libri: nec enim Graecam litteram adhibebant, nunc autem etiam duas; et quum *Phrygum* et [quum] *Phrygibus* dicendum esset, absurdum erat aut tantum barbaris casibus Graecam litteram adhibere aut recto casu solum Graece loqui, tamen et *Phryges* et *Pyrrhum* aurium caussa dicimus. 161. Quin etiam, quod iam subrusticum videtur, olim autem politius, eorum verborum, quorum eaedem erant postremae duae litterae, quae sunt in *optumus,* postremam litteram detrahebant, nisi vocalis insequebatur. Ita non erat ea offensio in versibus, quam nunc fugiunt poetae novi. Ita enim loquebantur *: *Qui est omnibu' princeps,* non, *omnibus princeps,* et: *Vita illa dignu' locoque,* non, *dignus.* Quod si indocta consue-

tudo tam est artifex suavitatis, quid ab ipsa tandem arte et doctrina postulari putamus? 162. Haec dixi brevius, quam si hac de re una disputarem: (est enim hic locus late patens de natura usuque verborum:) longius autem, quam instituta ratio postulabat. XLIX. Sed quia rerum verborumque iudicium prudentiae est, vocum autem et numerorum aures sunt iudices, et quod illa ad intelligentiam referuntur, haec ad voluptatem: in illis ratio invenit, in his sensus artem. Aut enim negligenda nobis fuit voluptas eorum, quibus probari volebamus, aut ars eius conciliandae reperienda. 163. Duae sunt igitur res, quae permulceant aures, *sonus* et *numerus*. De numero mox, nunc de sono quaerimus. Verba, ut supra diximus, legenda sunt potissimum bene sonantia, sed ea non, ut poetae, exquisita ad sonum, sed sumpta de medio. *Qua pónto ab Helles* superat modum. At *Auratos aries Colchorum*, splendidis nominibus illuminatus est versus, sed proximus inquinatus insuavissima littera finitus: *Frugifera ét ferta arva Asiaé tenet.* 164. Quare bonitate potius nostrorum verborum utamur, quam splendore Graecorum, nisi forte sic loqui poenitet: *Quá tempestaté Paris Helenam* — et quae sequuntur. Immo vero ista sequamur asperitatemque fugiamus: *Hábeo istam ego pertérricrepam* — Itemque*: *Vérsutiloquas málitias.*

Nec solum componentur verba ratione, sed etiam finientur, quoniam id iudicium esse alterum aurium diximus. Sed finiuntur aut compositione ipsa aut quasi sua sponte et* quodam genere verborum, in quibus ipsis concinnitas inest; quae sive casus habent in exitu similes sive paribus paria redduntur sive opponuntur contraria, suapte natura numerosa sunt, etiamsi nihil est factum de industria. 165. In huius concinnitatis consectatione Gorgiam fuisse principem accepimus; quo de genere illa nostra sunt in Miloniana: *Est enim, iudices, haec non scripta, sed nata lex, quam non didicimus, accepimus, legimus, verum ex natura ipsa arripuimus, hausimus, expressimus; ad quam non docti, sed facti, non instituti, sed imbuti sumus.* Haec enim talia sunt, ut, quia referuntur ad ea, ad quae debent referri, intelligamus non quaesitum esse numerum, sed secutum. 166. Quod fit item in referendis contrariis, ut illa sunt, quibus non modo numerosa oratio, sed etiam versus efficitur:

Eám, quam nihil accúsas, damnas.

(*Condemnas* diceret, qui versum effugere vellet:)

Béne quam meritam esse aútumas,
dícis male meréri.

Id, quód scis, prodest níhil: id, quod nescís, obest.

Versum efficit ipsa relatio contrariorum. Id esset in oratione numerosum: *Quod scis, nihil prodest: quod nescis, multum obest.* L. Semper haec, quae Graeci ἀντίθετα nominant, quum contrariis opponuntur contraria, numerum oratorium necessitate ipsa efficiunt, etiam* sine industria. 167. Hoc genere antiqui iam ante Isocratem delectabantur et maxime Gorgias, cuius in oratione plerumque efficit numerum ipsa concinnitas. Nos etiam in hoc genere frequentes, ut illa sunt in quarto accusationis: *Confert hanc pacem cum illo bello, huius praetoris adventum cum illius imperatoris victoria, huius cohortem impuram cum illius exercitu invicto, huius libidines cum illius continentia: ab illo, qui cepit, conditas, ab hoc, qui constitutas accepit, captas dicetis Syracusas.* Ergo et hi numeri sint cogniti.

168. Genus illud tertium explicetur, quale sit, numerosae et aptae orationis. Quod qui non sentiunt, quas aures habeant aut quid in iis hominis simile sit, nescio. Meae quidem et perfecto completoque verborum ambitu gaudent, et curta sentiunt, nec amant redundantia. Quid dico meas? conciones saepe exclamare vidi, quum apte verba cecidissent. Id enim exspectant aures, ut verbis colligentur sententiae. Non erat hoc apud antiquos. Et quidem nihil aliud fere non erat; nam et verba eligebant et sententias graves et suaves reperiebant, sed eas aut vinciebant aut explebant parum. 169. Hoc me ipsum delectat, inquiunt. Quid si antiquissima illa pictura paucorum colorum magis, quam haec iam perfecta delectet? illa nobis sit, credo, repetenda, haec scilicet repudianda! Nominibus veterum gloriantur. Habet autem, ut in aetatibus auctoritatem senectus, sic in exemplis antiquitas: quae quidem apud me ipsum valet plurimum. Nec ego id, quod deest antiquitati, flagito potius, quam laudo, quod est; praesertim quum ea maiora iudicem, quae sunt, quam illa, quae desunt. Plus est enim in verbis et in sententiis boni, quibus illi excellunt, quam in conclusione sententiarum, quam non habent. LI. Post inventa conclusio est, qua credo usuros veteres illos fuisse, si iam nota atque usurpata res esset; qua inventa, omnes usos magnos oratores videmus. 170. Sed habet nomen invidiam, quum in oratione iudiciali et forensi numerus, Graece ῥυθμός, inesse dicitur. Nimis enim insidiarum ad capiendas aures adhiberi videtur, si etiam in dicendo numeri ab oratore quaeruntur. Hoc freti isti et ipsi infracta et amputata loquuntur et eos vituperant, qui apta et finita pronuntiant. Si inanibus verbis levibusque sententiis, iure; sin probae res, lecta verba, quid est, cur claudere aut insistere orationem malint, quam cum sententia pariter excurrere? Hic enim invidiosus numerus nihil affert aliud, nisi ut sit apte verbis comprehensa sententia: quod fit etiam ab antiquis, sed plerumque casu, saepe natura; et quae valde laudantur apud illos, ea fere, quia sunt conclusa, laudantur. 171. Et apud Graecos quidem iam anni prope quadringenti sunt, quum hoc probatur; nos nuper agnovimus. Ergo Ennio licuit, vetera contemnenti, dicere:

Versibu', quos olim Fauni vatesque canebant;

mihi de antiquis eodem modo non licebit? praesertim quum dicturus non sim, *Ante hunc*, — ut ille, nec quae sequuntur, *Nos ausi reserare* —. Legi enim audivique nonnullos, quorum propemodum absolute concluderetur oratio. Quod qui non possunt, non est eis satis non contemni, laudari etiam volunt. Ego autem illos ipsos laudo, idque merito, quorum se isti imitatores esse dicunt, etsi in eis aliquid desidero; hos vero minime, qui nihil illorum nisi vitium sequuntur, quum a bonis absint longissime. 172. Quod si aures tam inhumanas tamque agrestes habent, ne doctissimorum quidem virorum eos movebit auctoritas. Omitto Isocratem discipulosque eius Ephorum et Naucratem, quamquam orationis faciendae et ornandae auctores locupletissimi, summi ipsi oratores, esse debebant. Sed quis omnium doctior, quis acutior, quis in rebus vel inveniendis vel iudicandis acrior Aristotele fuit? quis porro Isocrati est adversatus infensius? Is igitur versum in oratione vetat esse, numerum iubet. Eius auditor Theodectes, in primis (ut Aristoteles saepe significat) politus scriptor atque artifex, hoc idem et sentit et praecipit. Theophrastus vero iisdem de rebus etiam

accuratius. Quis ergo istos ferat, qui hos auctores non probent? nisi omnino haec esse ab his praecepta nesciant. 173. Quod si ita est, nec vero aliter existimo, quid ipsi suis sensibus non moventur, nihilne iis inane videtur? nihil inconditum, nihil curtum, nihil claudicans, nihil redundans? in versu quidem theatra tota exclamant, si fuit una syllaba brevior aut longior. Nec vero multitudo pedes novit nec ullos numeros tenet, nec illud, quod offendit, aut cur aut in quo offendat intelligit: et tamen omnium longitudinum et brevitatum in sonis, sicut acutarum graviumque vocum, iudicium ipsa natura in auribus nostris collocavit. LII. 174. Visne igitur, Brute, totum hunc locum accuratius etiam explicemus, quam illi ipsi, qui et haec et illa nobis tradiderunt, an his contenti esse, quae ab illis dicta sunt, possumus? Sed quid quaero, velisne: quum litteris tuis, eruditissime scriptis, te id vel maxime velle perspexerim? Primum ergo origo, deinde caussa, post natura, tum ad extremum usus ipse explicetur orationis aptae atque numerosae.

Nam qui Isocratem maxime mirantur, hoc in eius summis laudibus ferunt, quod verbis solutis numeros primus adiunxerit. Quum enim videret, oratores cum severitate audiri, poetas autem cum voluptate, tum dicitur numeros secutus, quibus etiam in oratione uteremur, quum iucunditatis caussa, tum ut varietas occurreret satietati. 175. Quod ab iis vere quadam ex parte, non totum dicitur. Nam neminem in eo genere scientius versatum Isocrate confitendum est, sed princeps inveniendi fuit Thrasymachus, cuius omnia nimis etiam exstant scripta numerose. Nam, ut paullo ante dixi, paria paribus adiuncta et similiter definita itemque contrariis relata contraria, quae sua sponte, etiamsi id non agas, cadunt plerumque numerose, Gorgias primus invenit, sed iis est usus intemperantius. Id autem est genus, ut ante dictum est, ex tribus partibus collocationis alterum. 176. Horum uterque Isocratem aetate praecurrit, ut eos ille moderatione, non inventione vicerit. Est enim, ut in transferendis faciendisque verbis tranquillior, sic in ipsis numeris sedatior. Gorgias autem avidior est generis eius et iis festivitatibus (sic enim ipse censet) insolentius abutitur, quas Isocrates, quum tamen audivisset in Thessalia adolescens senem iam Gorgiam, moderatius etiam temperavit. Quin etiam se ipse tantum, quantum aetate procedebat, (prope enim centum confecit annos,) relaxarat a nimia necessitate numerorum; quod declarat in eo libro, quem ad Philippum Macedonem scripsit, quum iam admodum esset senex: in quo dicit sese minus iam servire numeris, quam solitus esset. Ita non modo superiores, sed etiam se ipse correxerat.

LIII. 177. Quoniam igitur habemus aptae orationis eos principes auctoresque, quos diximus, et origo inventa est, caussa quaeratur. Quae sic aperta est, ut mirer veteres non esse commotos, praesertim quum, ut fit, fortuito saepe aliquid concluse apteque dicerent. Quod quum animos hominum auresque pepulisset, ut intelligi posset, id, quod casus effudisset, cecidisse iucunde, notandum certe genus atque ipsi sibi imitandi fuerunt. Aures enim vel animus aurium nuntio naturalem quamdam in se continet vocum omnium mensionem. Itaque et longiora et breviora iudicat et perfecta ac moderata semper exspectat; 178. mutila sentit quaedam et quasi decurtata, quibus, tamquam debito fraudetur, offenditur, productiora alia et quasi immoderatius excurrentia, quae magis etiam aspernantur aures: quod quum in plerisque, tum in hoc genere nimium quod est, offendit vehementius, quam id, quod videtur parum. Ut igitur poetica et versus inventus est terminatione aurium, observatione prudentium, sic in oratione animadversum est, multo illud quidem serius, sed, eadem admonente natura, esse quosdam certos cursus conclusionesque verborum.

179. Quoniam igitur caussam quoque ostendimus, naturam nunc (id enim erat tertium), si placet, explicemus: quae disputatio non huius instituti sermonis est, sed artis intimae. Quaeri enim potest, qui sit orationis numerus et ubi sit positus et natus ex quo, et is unusne sit an duo, an plures, quaque ratione componatur et ad quam rem et quando et quo loco et quemadmodum adhibitus aliquid voluptatis afferat. 180. Sed ut in plerisque rebus, sic in hac duplex est considerandi via, quarum altera est longior, brevior altera, eadem etiam planior. LIV. Est autem longioris prima illa quaestio, sitne omnino ulla numerosa oratio. Quibusdam enim non videtur, quia nihil insit in ea certi, ut in versibus, et quod ipsi, qui affirment, esse eos numeros, rationem, cur sint, non queant reddere: deinde, si sit numerus in oratione, qualis sit aut quales, et e poeticisne numeris, an ex alio genere quodam, et, si e poeticis, quis eorum sit aut qui, (namque aliis unus modo, aliis plures, aliis omnes iidem videntur:) 181. deinde, quicumque sunt sive unus sive plures, communesne sint omni generi orationis, (quoniam aliud genus est narrandi, aliud persuadendi, aliud docendi:) an dispares numeri cuique orationis generi accommodentur. Si communes, qui sint; si dispares, quid intersit, et cur non aeque in oratione, atque in versu, numerus appareat: deinde, quod dicitur in oratione numerosum, id utrum numero solum efficiatur, an etiam vel compositione quadam vel genere verborum; an sit suum cuiusque, ut numerus intervallis, compositio vocibus, genus ipsum verborum quasi quaedam forma et lumen orationis appareat, sitque omnium fons compositio ex eaque et numerus efficiatur et ea, quae dicuntur orationis quasi formae et lumina, quae, ut dixi, Graeci vocant σχήματα. 182. At non est unum, nec idem, quod voce iucundum est, et quod moderatione absolutum et quod illuminatum genere verborum, quamquam id quidem finitimum est numero, quia per se plerumque perfectum est; compositio autem ab utroque differt, quae tota servit gravitati vocum aut suavitati. Haec igitur fere sunt, in quibus rei natura quaerenda sit.

LV. 183. Esse ergo in oratione numerum quemdam, non est difficile cognoscere. Iudicat enim sensus; in quo iniquum est, quod accidit, non cognoscere, si, cur id accidat, reperire nequeamus. Neque enim ipse versus ratione est cognitus, sed natura atque sensu, quem dimensa ratio docuit, quid acciderit. Ita notatio naturae et animadversio peperit artem. Sed in versibus res est apertior: quamquam etiam a modis quibusdam, cantu remoto, soluta esse videatur oratio, maximeque id in optimo quoque eorum poetarum, qui λυρικοί a Graecis nominantur, quos quum cantu spoliaveris, nuda paene remanet oratio. 184. Quorum similia sunt quaedam etiam apud nostros, velut illa in Thyeste:

Quemnam te esse dicam? qui tarda in senectute — et quae sequuntur: quae, nisi quum tibicen accessit,

orationi sunt solutae simillima. Ac comicorum senarii propter similitudinem sermonis sic saepe sunt abiecti, ut nonnumquam vix in eis numerus et versus intelligi possit. Quo est ad inveniendum difficilior in oratione numerus, quam in versibus. 185. Omnino duo sunt, quae condiant orationem, verborum numerorumque iucunditas. In verbis inest quasi materia quaedam, in numero autem expolitio. Sed ut ceteris in rebus necessitatis inventa antiquiora sunt, quam voluptatis: ita in hac re accidit, ut multis saeculis ante oratio nuda ac rudis ad solos animorum sensus exprimendos fuerit reperta, quam ratio numerorum — caussa delectationis aurium — excogitata. 186. Itaque et Herodotus et eadem superiorque aetas numero caruit, nisi quando temere ac fortuito et scriptores perveteres de numero nihil omnino, de oratione praecepta multa nobis reliquerunt. Nam quod et facilius est et magis necessarium, id semper ante cognoscitur. LVI. Itaque tralata aut facta aut iuncta verba facile sunt cognita, quia sumebantur e consuetudine quotidianoque sermone. Numerus autem non domo depromebatur neque habebat aliquam necessitudinem aut cognationem cum oratione. Itaque serius aliquanto notatus et cognitus quasi quamdam palaestram et extrema lineamenta orationi attulit. 187. Quod si et angusta quaedam atque concisa, et alia est collatata et diffusa oratio, necesse est id non litterarum accidere natura, sed intervallorum longorum et brevium varietate; quibus implicata atque permixta oratio quoniam tum stabilis est, tum volubilis, necesse est eiusmodi naturam numeris contineri. Nam circuitus ille, quem saepe iam diximus, incitatior numero ipso fertur et labitur, quoad perveniat ad finem et insistat. Perspicuum est igitur numeris strictam orationem esse debere, carere versibus.

188. Sed hi numeri poeticine sint an ex alio genere quodam, deinceps est videndum. Nullus est igitur numerus extra poeticos, propterea quod definita sunt genera numerorum. Nam omnis talis est, ut unus sit e tribus. Pes enim, qui adhibetur ad numeros, partitur in tria, ut necesse sit, partem pedis aut aequalem alteri parti aut altero tanto aut sesqui esse maiorem. Ita fit aequalis dactylus, duplex iambus, sesquiplex paean; qui pedes in orationem non cadere qui possunt? quibus ordine locatis, quod efficitur, numerosum sit necesse est. 189. Sed quaeritur, quo numero aut quibus potissimum sit utendum. Incidere vero omnes in orationem, etiam ex hoc intelligi potest, quod versus saepe in oratione per imprudentiam dicimus; (quod vehementer est vitiosum; sed non attendimus, neque exaudimus nosmet ipsos;) senarios vero et Hipponacteos effugere vix possumus; magnam enim partem ex iambis nostra constat oratio. Sed tamen eos versus facile agnoscit auditor; sunt enim usitatissimi. Inculcamus autem per imprudentiam saepe etiam minus usitatos, sed tamen versus; vitiosum genus et longa animi provisione fugiendum. 190. Elegit ex multis Isocrati libris triginta fortasse versus Hieronymus, Peripateticus in primis nobilis, plerosque senarios, sed etiam anapaestos; quo quid potest esse turpius? etsi in eligendo fecit malitiose: prima enim syllaba dempta in primo verbo sententiae postremum ad verbum primam rursus syllabam adiunxit insequentis. Ita factus est anapaestus is, qui Aristophaneus nominatur; quod ne accidat, observari nec potest nec necesse est. Sed tamen hic corrector in eo ipso loco, quo reprehendit, ut a me animadversum est studiose inquirente in eum, immittit imprudens ipse senarium. Sit igitur hoc cognitum, in solutis etiam verbis inesse numeros, eosdemque esse oratorios, qui sint poetici.

LVII. 191. Sequitur ergo, ut, qui maxime cadant in orationem aptam numeri, videndum sit. Sunt enim qui iambicum putent, quod sit orationi simillimus; qua de caussa fieri, ut is potissimum propter similitudinem veritatis adhibeatur in fabulis; quod ille dactylicus numerus hexametrorum magniloquentiae sit accommodatior. Ephorus autem, levis ipse orator, sed profectus ex optima disciplina, paeana sequitur aut dactylum, fugit autem spondeum et trochaeum. Quod enim paean habeat tres breves, dactylus autem duas, brevitate et celeritate syllabarum labi putat verba proclivius, contraque accidere in spondeo et trochaeo; quod alter longis constaret, alter e brevibus fieret, alteram nimis incitatam, alteram nimis tardam orationem, neutram temperatam. 192. Sed et illi priores errant et Ephorus in culpa est. Nam et qui paeana praetereunt, non vident mollissimum a sese numerum eumdemque amplissimum praeteriri. Quod longe Aristoteli videtur secus, qui iudicat heroum numerum grandiorem, quam desideret soluta oratio, iambum autem nimis e vulgari esse sermone. Ita neque humilem et abiectam orationem nec nimis altam et exaggeratam probat, plenam tamen eam vult esse gravitatis, ut eos, qui audient, ad maiorem admirationem possit traducere. 193. Trochaeum autem, qui est eodem spatio, quo choreus, κόρδακα appellat, quia contractio et brevitas dignitatem non habeat. Ita paeana probat eoque ait uti omnes, sed ipsos non sentire, quum utantur; esse autem tertium ac medium inter illos, sed ita factos eos pedes esse, ut in eis singulis modus insit aut sesquiplex aut duplex aut par. Itaque illi, de quibus ante dixi, tantummodo commoditatis habuerunt rationem, nullam dignitatis. 194. Iambus enim et dactylus in versum cadunt maxime. Itaque ut versum fugimus in oratione, sic hi sunt evitandi continuati pedes. Aliud enim quiddam est oratio, nec quidquam inimicius, quam illa versibus. Paean autem minime est aptus ad versum; quo libentius eum recepit oratio. Ephorus vero ne spondeum quidem, quem fugit, intelligit esse aequalem dactylo, quem probat. Syllabis enim metiendos pedes, non intervallis existimat; quod idem facit in trochaeo, qui temporibus et intervallis est par iambo, sed eo vitiosus in oratione, si ponatur extremus, quod verba melius in syllabas longiores cadunt. Atque haec, quae sunt apud Aristotelem, eadem a Theophrasto Theodecteque de paeane dicuntur. 195. Ego autem sentio omnes in oratione esse quasi permixtos et confusos pedes. Nec enim effugere possemus animadversionem, si semper eisdem uteremur; quia neque numerosa esse, ut poema, neque extra numerum, ut sermo vulgi, esse debet oratio. Alterum nimis est vinctum, ut de industria factum appareat, alterum nimis dissolutum, ut pervagatum ac vulgare videatur; ut ab altero non delectere, alterum oderis. 196. Sit igitur, ut supra dixi, permixta et temperata numeris nec dissoluta nec tota numerosa, paeane maxime, quoniam optimus auctor ita censet, sed reliquis etiam numeris, quos ille praeterit, temperata.

LVIII. Quos autem numeros, cum quibus tamquam purpuram misceri oporteat, nunc dicendum est, atque etiam quibus orationis generibus sint qui-

que accommodatissimi. Iambus enim frequentissimus est in iis, quae demisso atque humili sermone dicuntur; 197. paean autem in amplioribus, in utroque dactylus. Ita in varia et perpetua oratione hi sunt inter se miscendi et temperandi. Sic minime animadvertetur delectationis aucupium et quadrandae orationis industria; quae latebit eo magis, si et verborum et sententiarum ponderibus utemur. Nam qui audiunt, haec duo animadvertunt et iucunda sibi censent, verba dico et sententias, eaque dum animis attentis admirantes excipiunt, fugit eos et praetervolat numerus; qui tamen si abesset, illa ipsa minus delectarent. 198. Nec vero nimius is cursus est numerorum, orationis dico (nam est longe aliter in versibus,) nihil ut fiat extra modum; nam id quidem esset poema; sed omnis nec claudicans nec quasi fluctuans et aequaliter constanterque ingrediens numerosa habetur oratio. Atque id in dicendo numerosum putatur, non quod totum constat e numeris, sed quod ad numeros proxime accedit; quo etiam difficilius est oratione uti, quam versibus; quod illis certa quaedam et definita lex est, quam sequi sit necesse; in dicendo autem nihil est propositum, nisi ut ne immoderata aut angusta aut dissoluta aut fluens sit oratio. Itaque non sunt in ea tamquam tibicinii percussionum modi, sed universa comprehensio et species orationis clausa et terminata est; quod voluptate aurium iudicatur.

LIX. 199. Solet autem quaeri, totone in ambitu verborum numeri tenendi sint, an in primis partibus atque in extremis. Plerique enim censent cadere tantum numerose oportere terminarique sententiam. Est autem, ut id maxime deceat, non id solum; ponendus est enim ille ambitus, non abiiciendus. Quare quum aures extremum semper exspectent in eoque acquiescant, id vacare numero non oportet, sed ad hunc exitum tamen a principio ferri debet verborum illa comprehensio et tota a capite ita fluere, ut ad extremum veniens ipsa consistat. 200. Id autem bona disciplina exercitatis, qui et multa scripserint et, quaecumque etiam sine scripto dicerent, similia scriptorum effecerint, non erit difficillimum. Ante enim circumscribitur mente sententia confestimque verba concurrunt, quae mens eadem, qua nihil est celerius, statim dimittit, ut suo quodque loco respondeat; quorum descriptus ordo alias alia terminatione concluditur; atque omnia illa et prima et media verba spectare debent ad ultimum. 201. Interdum enim cursus est in oratione incitatior, interdum moderata ingressio, ut iam a principio videndum sit, quemadmodum velis venire ad extremum. Nec in numeris magis, quam in reliquis ornamentis orationis, eadem quum faciamus, quae poetae, effugimus tamen in oratione poematis similitudinem. Est enim in utroque et materia et tractatio: materia in verbis, tractatio in collocatione verborum. LX. Ternae autem sunt utriusque partes: verborum, tralatum, novum, priscum; (nam de propriis nihil hoc loco dicimus:) 202. collocationis autem eae, quas diximus, compositio, concinnitas, numerus. Sed in utroque frequentiores sunt et liberiores poetae; nam et transferunt verba quum crebrius, tum etiam audacius, et priscis libentius utuntur et liberius novis. Quod idem fit in numeris, in quibus quasi necessitati parere coguntur. Sed tamen haec nec nimis esse diversa neque ullo modo coniuncta intelligi licet. Ita fit, ut non item in oratione, ut in versu, numerus exstet, idque, quod numerosum in oratione dicitur, non semper numero fiat, sed nonnumquam aut concinnitate aut constructione verborum. 203. Ita, si numerus orationis quaeritur qui sit, omnis est, sed alius alio melior atque aptior: si locus, in omni parte verborum: si, unde ortus sit, ex aurium voluptate; si componendorum ratio, dicetur alio loco, quia pertinet ad usum, quae pars quarta et extrema nobis in dividendo fuit. si, ad quam rem adhibeatur, ad delectationem: si, quando, semper; si, quo loco, in tota continuatione verborum; si, quae res efficiat voluptatem, eadem, quae in versibus, quorum modum notat ars, sed aures ipsae tacito eum sensu sine arte definiunt.

LXI. 204. Satis multa de natura: sequitur usus, de quo est accuratius disputandum. In quo quaesitum est, in totone circuitu illo orationis, quem Graeci περίοδον, nos tum ambitum, tum circuitum, tum comprehensionem aut continuationem aut circumscriptionem dicimus, an in principiis solum, an in extremis, an in utraque parte numerus tenendus sit; deinde, quum aliud videatur esse numerus, aliud numerosum, quid intersit. 205. Tum autem, in omnibusne numeris aequaliter particulas deceat incidere, an facere alias breviores, alias longiores, idque quando aut cur, quibusque partibus; pluribusne an singulis, imparibus an aequalibus: et quando aut istis aut illis sit utendum: quaeque inter se aptissime collocentur et quomodo? an omnino nulla sit in eo genere distinctio; quodque ad rem maxime pertinet, qua ratione numerosa fiat oratio? 206. Explicandum etiam est, unde orta sit forma verborum: dicendumque, quantos circuitus facere deceat, deque eorum particulis et tamquam incisionibus disserendum est quaerendumque, utrum una species et longitudo sit earum anne plures, et, si plures, quo loco aut quando quoque genere uti oporteat. Postremo totius generis utilitas explicanda est, quae quidem patet latius: non ad unam enim rem aliquam, sed ad plures accommodatur. 207. Ac licet non ad singulas res respondentem de universo genere sic dicere, ut etiam singulis satis responsum esse videatur. Remotis igitur reliquis generibus unum selegimus hoc, quod in caussis foroque versatur, de quo diceremus.

Ergo in aliis, id est in historia et in eo, quod appellamus ἐπιδεικτικόν, placet omnia dici Isocrateo Theopompeoque more illa circumscriptione ambituque, ut tamquam in orbe inclusa currat oratio, quoad insistat in singulis perfectis absolutisque sententiis. 208. Itaque posteaquam est nata haec vel circumscriptio vel comprehensio vel continuatio vel ambitus, si ita licet dicere, nemo, qui aliquo esset in numero, scripsit orationem generis eius, quod esset ad delectationem comparatum remotumque a iudiciis forensique certamine, quin redigeret omnes fere in quadrum numerumque sententias. Nam quum is est auditor, qui non vereatur, ne compositae orationis insidiis sua fides attentetur, gratiam quoque habet oratori, voluptati aurium servienti. LXII. 209. Genus autem hoc orationis neque totum assumendum est ad caussas forenses neque omnino repudiandum; si enim semper utare, quum satietatem affert tum, quale sit, etiam ab imperitis agnoscitur. Detrahit praeterea actionis dolorem, aufert humanum sensum actoris, tollit funditus veritatem et fidem. Sed, quoniam adhibenda nonnumquam est, primum videndum est, quo loco, deinde quam diu retinenda sit, tum quot modis commutanda. 210. Adhibenda est

igitur numerosa oratio, si aut laudandum est aliquid ornatius, ut nos in accusationis secundo de Siciliae laude diximus, ut in senatu de consulatu meo, aut exponenda narratio, quae plus dignitatis desiderat, quam doloris, ut in quarto accusationis de Hennensi Cerere, de Segestana Diana, de Syracusarum situ diximus. Saepe etiam in amplificanda re concessu omnium funditur numerose et volubiliter oratio. Id nos fortasse non perfecimus, conati quidem saepissime sumus: quod plurimis locis perorationes nostrae voluisse nos atque animo contendisse declarant. Id autem tum valet, quum is, qui audit, ab oratore iam obsessus est ac tenetur. Non enim id agit, ut insidietur et observet, sed iam favet processumque vult, dicendique vim admirans non anquirit, quid reprehendat. 211. Haec autem forma retinenda non diu est, nec dico in peroratione, quam ipsam includit, sed in orationis reliquis partibus. Nam quum sis iis locis usus, quibus ostendi licere, transferenda tota dictio est ad illa, quae nescio cur, quum Graeci *κόμματα* et *κῶλα* nominent, nos non recte incisa et membra dicamus. Neque enim esse possunt rebus ignotis nota nomina: sed quum verba aut suavitatis aut inopiae caussa transferre soleamus, in omnibus hoc fit artibus, ut, quum id appellandum sit, quod propter rerum ignorationem ipsarum nullum habuerit ante nomen, necessitas cogat aut novum facere verbum aut a simili mutuari.

LXIII. 212. Quo autem pacto deceat incise membratimve dici, iam videbimus; nunc, quot modis mutentur comprehensiones conclusionesque, dicendum est. Fluit omnino numerus a primo tum incitatius brevitate pedum, tum proceritate tardius. Cursum contentiones magis requirunt, expositiones rerum tarditatem. Insistit autem ambitus modis pluribus, e quibus unum est secuta Asia maxime, qui dichoreus vocatur, quum duo extremi chorei sunt, id est e singulis longis et brevibus. Explanandum est enim, quod ab aliis iidem pedes aliis nominantur vocabulis. 213. Dichoreus non est ille quidem sua sponte vitiosus in clausulis, sed in orationis numero nihil est tam vitiosum, quam si semper est idem. Cadit autem per se ipse ille praeclare, quo etiam satietas formidanda est magis. Me stante C. Carbo C. F. tribunus plebis in concione dixit his verbis: *O Marce Druse, patrem appello.* Haec quidem duo binis pedibus incisim. Dein membratim: *Tu dicere solebas, sacrum esse rempublicam.* 214. Haec item membra ternis. Post ambitus: *Quicumque eam violavissent, ab omnibus esse ei poenas persolutas:* dichoreus. Nihil enim ad rem, extrema illa longa sit, an brevis. Deinde: *Patris dictum sapiens temeritas filii comprobavit.* Hoc dichoreo tantus clamor concionis excitatus est, ut admirabile esset. Quaero, nonne id numerus effecerit? Verborum ordinem immuta, fac sic: *Comprobavit filii temeritas*, iam nihil erit, etsi *temeritas* ex tribus brevibus et longa est, quem Aristoteles ut optimum probat, a quo dissentio. — 215. At eadem verba, eadem sententia. — Animo istuc satis est, auribus non satis. Sed id crebrius fieri non oportet. Primum enim numerus agnoscitur, deinde satiat, postea cognita facilitate contemnitur.

LXIV. Sed sunt clausulae plures, quae numerose et iucunde cadant. Nam et creticus, qui est e longa et brevi et longa, et eius aequalis paean, qui spatio par est, syllaba longior, quam commodissime putatur in solutam orationem illigari, quum sit duplex. Nam aut e longa est et tribus brevibus, qui numerus in primo viget, iacet in extremo, aut e totidem brevibus et longa, in quem optime cadere censent veteres; ego non plane reiicio, sed alios antepono. 216. Ne spondeus quidem funditus est repudiandus. Etsi, quod est e longis duabus, hebetior videtur et tardior, habet tamen stabilem quemdam et non expertem dignitatis gradum, in incisionibus vero multo magis et in membris; paucitatem enim pedum gravitatis suae tarditate compensat. Sed hos quum in clausulis pedes nomino, non loquor de uno pede extremo: adiungo (quod minimum sit) proximum superiorem, saepe etiam tertium. 217. Ne iambus quidem, qui est e brevi et longa, aut par choreo, qui habet tres breves, trochaeus, sed spatio par, non syllabis, aut etiam dactylus, qui est e longa et duabus brevibus, si est proximus a postremo, parum volubiliter pervenit ad extremum, si est extremus choreus aut spondeus. Numquam enim interest, uter sit eorum in pede extremo. Sed iidem hi tres pedes male concludunt, si quis eorum in extremo locatus est, nisi quum pro cretico postremus est dactylus. Nihil enim interest, dactylus sit extremus, an creticus, quia postrema syllaba, brevis an longa sit, ne in versu quidem refert. 218. Quare etiam paeana qui dixit aptiorem, in quo esset longa postrema, vidit parum, quoniam nihil ad rem est, postrema an longa sit. Iam paean, quod plures habeat syllabas, quam tres, numerus a quibusdam, non pes habetur. Est quidem, ut inter omnes constat antiquos, Aristotelem, Theophrastum, Theodectem, Ephorum, unus aptissimus orationi vel orienti vel mediae; putant illi etiam cadenti, quo loco mihi videtur aptior creticus. Dochmius autem, e quinque syllabis, brevi, duabus longis, brevi, longa, ut est hoc: *Amicos tenes*, quovis loco aptus est, dum semel ponatur: iteratus aut continuatus, numerum apertum et nimis insignem facit. LXV. 219. His igitur tot commutationibus tamque variis si utemur: nec deprehendetur manifesto, quid a nobis de industria fiat, et occurretur satietati. Et quia non numero solum numerosa oratio, sed et compositione fit et genere (quod ante dictum est) concinnitatis, compositione potest intelligi, quum ita structa verba sunt, ut numerus non quaesitus, sed ipse secutus esse videatur, ut apud Crassum: *Nam ubi lubido dominatur, innocentiae leve praesidium est.* Ordo enim verborum efficit numerum sine ulla aperta oratoris industria. Itaque si quae veteres illi (Herodotum dico et Thucydidem, totamque eam aetatem) apte numeroseque dixerunt; ea non numero quaesito, sed verborum collocatione ceciderunt. 220. Formae vero quaedam sunt orationis, in quibus ea concinnitas est, ut sequatur numerus necessario. Nam quum aut par pari refertur aut contrarium contrario opponitur aut, quae similiter cadunt verba, verbis comparantur, quidquid ita concluditur, plerumque fit ut numerose cadat. Quo de genere cum exemplis supra diximus, ut haec quoque copia facultatem afferat, non semper eodem modo desinendi. Nec tamen haec ita sunt arcta et astricta, ut ea, quum velimus, laxare nequeamus. Multum interest, utrum numerosa sit, id est similis numerorum, an plane e numeris constet oratio. Alterum si fit, intolerabile vitium est; alterum nisi fit, dissipata et inculta et fluens est oratio.

LXVI. 221. Sed quoniam non modo non frequenter, verum etiam raro in veris caussis aut forensibus circumscripte numeroseque dicendum est, sequi vi-

[illegible] cedendum, ne brevitas defraudasse aures videatur neve longitudo obtudisse. Sed habeo mediocritatis rationem; nec enim loquor de versu et est liberior aliquanto oratio. 222. E quattuor igitur quasi hexametrorum instar versuum quod sit, constat fere plena comprehensio. His igitur singulis versibus quasi nodi apparent continuationis, quos in ambitu coniungimus. Sin membratim volumus dicere, insistimus, idque quum opus est, ab isto cursu invidioso facile nos et saepe disiungimus. Sed nihil tam debet esse numerosum, quam hoc, quod minime apparet et valet plurimum. Ex hoc genere illud est Crassi: *Missos faciant patronos; ipsi prodeant.* Nisi intervallo dixisset — — *ipsi prodeant,* — — sensisset profecto se fudisse senarium; omnino melius caderet, *prodeant ipsi.* 223. Sed de genere nunc disputo. *Cur clandestinis consiliis nos oppugnant? cur de perfugis nostris copias comparant contra nos?* Prima sunt illa duo, quae *κόμματα* Graeci vocant, nos incisa dicimus; deinde tertium *κῶλον* illi, nos membrum; sequitur non longa — ex duobus enim versibus, id est membris, perfecta comprehensio est et in spondeos cadit. et Crassus quidem sic plerumque dicebat, idque ipse genus dicendi maxime probo. LXVII. Sed quae incisim aut membratim efferuntur, ea vel aptissime cadere debent, ut est apud me: *Domus tibi deerat? at habebas. Pecunia superabat? at egebas.* 224. Haec incise dicta sunt quattuor. At membratim, quae sequuntur, duo: *Incurristi amens in columnas: in alienos insanus insanisti.* Deinde omnia, tamquam crepidine quadam, comprehensione longiore sustinentur: *Depressam, caecam, iacentem domum pluris, quam te, et quam fortunas tuas aestimasti,* dichoreo finitur. At dispondeo proximum illud. Nam in iis, quibus ut pugiunculis uti oportet, brevitas facit ipsa liberiores pedes. Saepe enim singulis utendum est, plerumque binis, et utrisque addi pedis pars potest; non fere ternis amplius. 225. Incisim autem et membratim tractata oratio in veris caussis plurimum valet, maximeque iis locis, quum aut arguas aut refellas: ut nostra in Corneliana secunda: *O callidos homines, o rem excogitatam, o ingenia metuenda!* Membratim adhuc, deinde caesim, *diximus,* rursus membratim: *Testes dare volumus.* Extrema sequitur comprehensio, sed ex duobus membris, qua non potest esse brevior: *Quem, quaeso, nostrum fefellit, ita vos esse facturos?* 226. Nec ullum genus est dicendi aut melius aut fortius, quam binis aut ternis ferire verbis, nonnumquam singulis, paullo alias pluribus, inter quae variis clausulis interponit se raro numerosa comprehensio; quam perverse fugiens Hegesias, dum ille quoque imitari Lysiam vult, alterum paene Demosthenem, saltat incidens particulas. Et is quidem non minus sententiis peccat, quam verbis, ut non quaerat, quem appellet ineptum, qui illum cognoverit. Sed ego illa Crassi et nostra posui, ut, qui vellet, auribus ipsis, quid numerosum etiam in minimis particulis orationis esset, iudicaret. Et quoniam plura de numerosa oratione diximus, quam [illegible]

LXVIII. 227. Nihil enim est aliud, Brute, 'quod [illegible] torie dicere, nisi optimis sententiis verbisque lectis- [illegible] oratori ferat, nisi apte exposita atque absolute, nec verborum lumen apparet, nisi diligenter collocatorum, et horum utrumque numerus illustrat; numerus autem (saepe enim hoc testandum est) non modo non poetice iunctus, verum etiam fugiens illum eique omnium dissimillimus; non quin iidem sint numeri non modo oratorum et poetarum, verum omnino loquentium, denique etiam sonantium omnium, quae metiri auribus possumus, sed ordo pedum facit, ut id, quod pronunciatur, aut orationis aut poematis simile videatur. 228. Hanc igitur, sive compositionem sive perfectionem sive numerum vocari placet, adhibere necesse est, si ornate velis dicere, non solum, (quod ait Aristoteles et Theophrastus,) ne infinite feratur ut flumen oratio, quae non aut spiritu pronuntiantis aut interductu librarii, sed numero coacta debet insistere, verum etiam, quod multo maiorem habent apta vim, quam soluta. Ut enim athletas nec multo secus gladiatores videmus nihil nec vitando facere caute nec petendo vehementer, in quo non motus hic habeat palaestram quamdam, ut, quidquid in his rebus fiat utiliter ad pugnam, idem ad aspectum etiam sit venustum: sic oratio nec plagam gravem facit, nisi petitio fuit apta, nec satis recte declinat impetum, nisi etiam in cedendo, quid deceat, intelligit. 229. Itaque, qualis eorum motus, quos *ἀπαλαίστρους* Graeci vocant, talis horum mihi videtur oratio, qui non claudunt numeris sententias, tantumque abest, ut, quod ii, qui hoc aut magistrorum inopia aut ingenii tarditate aut laboris fuga non sunt assecuti, solent dicere, enervetur oratio compositione verborum, ut aliter in ea nec impetus ullus nec vis esse possit. LXIX. Sed magnam exercitationem res flagitat, ne quid eorum, qui genus hoc secuti non tenuerunt, simile faciamus, ne aut verba traiiciamus aperte, quo melius aut cadat aut volvatur oratio; 230. quod se L. Caelius Antipater, in prooemio belli Punici, nisi necessario, facturum negat. O virum simplicem, qui nos nihil celet; sapientem, qui serviendum necessitati putet. Sed hic omnino rudis. Nobis autem in scribendo atque in dicendo necessitatis excusatio non probatur: nihil est enim necesse, et, si quid esset, id necesse tamen non erat confiteri. Et hic quidem, qui hanc a Laelio, ad quem scripsit, cui se purgat, veniam petit, et utitur ea traiectione verborum et nihilo tamen aptius explet concluditque sententias. Apud alios autem, et Asiaticos maxime numero servientes, inculcata reperias inania quaedam verba quasi complementa numerorum. Sunt etiam, qui illo vitio, quod ab Hegesia maxime fluxit, infringendis concidendisque numeris, in quoddam genus abiectum incidant, Siculorum simillimum. 231. Tertium est, in quo fuerunt fratres illi, Asiaticorum rhetorum principes Hierocles et Menecles, minime mea sententia contemnendi. Etsi enim a forma veritatis et ab Atticorum regula absunt, tamen hoc vitium compensant vel facultate vel copia. Sed apud eos varietas non erat, quod omnia fere concludebantur uno modo. Quae vitia qui fugerit, ut neque verbum ita traiiciat, ut id de industria factum intelligatur, neque inferciens verba quasi rimas expleat, nec

minutos numeros sequens concidat delumbetque sententias, nec sine ulla commutatione in eodem semper versetur genere numerorum, is omnia fere vitia vitaverit. Nam de laudibus multa diximus, quibus sunt alia perspicua vitia contraria. LXX. 232. Quantum autem sit apta dicere, experiri licet, si aut compositi oratoris bene structam collocationem dissolvas permutatione verborum; (corrumpatur enim tota res, ut et haec nostra in Corneliana et deinceps omnia: *Neque me divitiae movent, quibus omnes Africanos et Laelios multi venalitii mercatoresque superarunt;* immuta paullulum, ut sit, *multi superarunt mercatores venalitiique,* perierit tota res; et quae sequuntur: *Neque vestis aut caelatum aurum et argentum, quo nostros veteres Marcellos Maximosque multi eunuchi e Syria Aegyptoque vicerunt;* verba permuta sic, ut sit, *vicerunt eunuchi e Syria Aegyptoque;* adde tertium: *Neque vero ornamenta ista villarum, quibus L. Paullum et L. Mummium, qui rebus his urbem Italiamque omnem referserunt, ab aliquo video perfacile Deliaco aut Syro potuisse superari;* fac ita, *potuisse superari ab aliquo Syro aut Deliaco:* 233. videsne, ut ordine verborum paullum commutato, eisdem verbis, stante sententia, ad nihilum omnia recidant, quum sint ex aptis dissoluta?) aut si alicuius inconditi arripias dissipatam aliquam sententiam eamque, ordine verborum paullum commutato, in quadrum redigas, efficiatur aptum illud, quod fuerit antea diffluens ac solutum. Age, sume de Gracchi apud censores illud: *Abesse non potest, quin eiusdem hominis sit, probos improbare, qui improbos probet;* quanto aptius, si ita dixisset: *Quin eiusdem hominis sit, qui improbos probet, probos improbare!* 234. Hoc modo dicere nemo umquam noluit, nemoque potuit, quin dixerit. Qui autem aliter dixerunt, hoc assequi non potuerunt. Ita facti sunt repente Attici; quasi vero Trallianus fuerit Demosthenes! cuius non tam vibrarent fulmina illa, nisi numeris contorta ferrentur. LXXI. Sed si quos magis delectant soluta, sequantur ea sane, modo sic, ut si quis Phidiae clypeum dissolverit, collocationis universam speciem sustulerit, non singulorum operum venustatem; ut in Thucydide orbem modo orationis desidero, ornamenta comparent. 235. Isti autem quum dissolvunt orationem, in qua nec res nec verbum ullum est, nisi abiectum, non clypeum, sed, ut in proverbio est (etsi humilius dictum est, tamen consimile est) scopas, ut ita dicam, mihi videntur dissolvere. Atque, ut plane genus hoc, quod ego laudo, contempsisse videantur, aut scribant aliquid vel Isocrateo more vel quo Aeschines aut Demosthenes utitur, tum illos existimabo non desperatione reformidavisse genus hoc, sed iudicio refugisse; aut reperiant, ipsa eadem conditione qui uti velit, ut aut dicat aut scribat, utra voles lingua, eo genere, quo illi volunt. Facilius est enim apta dissolvere, quam dissipata connectere. 236. Res autem se sic habet, ut brevissime dicam quod sentio: composite et apte sine sententiis dicere insania est, sententiose autem sine verborum et ordine et modo infantia, sed eiusmodi tamen infantia, ut, ea qui utantur, non stulti homines haberi possint, etiam plerumque prudentes; quo qui est contentus, utatur. Eloquens vero, qui non approbationes solum, sed admirationes, clamores, plausus, si liceat, movere debet, omnibus oportet ita rebus excellat, ut ei turpe sit, quidquam aut spectari aut audiri libentius.

237. Habes meum de oratore, Brute, iudicium; quod aut sequere, si probaveris; aut tuo stabis, si aliud quoddam est tuum. In quo neque pugnabo tecum neque hoc meum, de quo tanto opere hoc libro asseveravi, umquam affirmabo esse verius, quam tuum. Potest enim non solum aliud mihi ac tibi, sed mihimet ipsi aliud alias videri. Nec in hac modo re, quae ad vulgi assensum spectat et ad aurium voluptatem, quae duo sunt ad iudicandum levissima, sed ne in maximis quidem rebus quidquam adhuc inveni firmius, quod tenerem, aut quo iudicium meum dirigerem, quam id, quodcumque mihi quam simillimum veri videretur, quum ipsum illud verum in occulto lateret. 238. Tu autem velim, si tibi ea, quae disputata sunt, minus probabuntur, ut aut maius opus institutum putes, quam effici potuerit, aut, dum tibi roganti voluerim obsequi, verecundia negandi scribendi me impudentiam suscepisse.

12.

M. TULLII CICERONIS

AD

C. TREBATIUM

TOPICA.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero Trebatii voluntati obsecutus ad modum Aristotelis, qui octo Topicorum libros (Tom. 8 ed. Tauchnit) scripserat, eamdem disciplinam in compendium fere redactam exposuit Dict. C. Iulio Caesare V. M. Antonio Coss. (a. U. 710.)

ARG. Post praefationem (c. 1.) Cicero locos docet esse duplicis generis, internos in ipsa re positos, et externos i. e. extrinsecus assumendos (2—4.); deinde copiosius exponit, internos vel tota e re ducendos esse ope definitionis (5. sq.) partitionis (8.) etymologiae (9.) vel e singulis rebus controversiae obnoxiis, ex coniugatione (10.) similitudine (11.) differentia et con-

trariis (12), adiunctis (13), antecedentibus, consequentibus, repugnantibus (14), caussis (15. sq.), effectis (17), comparatione maiorum, minorum, parium (18), externos testimonia alios ad alias quaestiones prudenter esse adhibendos (19.). Quaestionum duo esse genera, infinitum et finitum; infinitum consultationis esse et actionis; cognitionis (20) esse coniecturam, sitne aliquid, unde id sit ortum, quae sit caussa effectum, possitne mutari; definitionem notionis, proprietatis, divisionis, partitionis, descriptionis; distinctionem iuris et iniuriae, hic autem tum simpliciter, vel de expetendo fugiendoque, vel de aequo et iniquo, vel de honesto et turpi, tum comparate, vel de eodem et alio, de maiore et minore esse quaerendum; actionis quaestiones (21.) vel ad officium vel ad animi motum sive concitandum sive sedandum esse referendas. De aptorum ad has quaestiones locorum delectu exponit c. 22. sq. finitum habere tria genera, caussarum iudicialium, deliberationum, laudationum, ad has accedere legitimas disceptationes, oriundas e scripto, quod vel ambiguum sit, vel cum voluntate vel cum scriptis contrariis discrepet. (24 — 26.)

I. 1. Maiores nos res scribere ingressos, C. Trebati, et iis libris, quos brevi tempore satis multos edidimus, digniores e cursu ipso revocavit voluntas tua. Quum enim mecum in Tusculano esses et in bibliotheca separatim uterque nostrum ad suum studium libellos, quos vellet, evolveret, incidisti in Aristotelis Topica quaedam, quae sunt ab illo pluribus libris explicata. Qua inscriptione commotus continuo a me eorum librorum sententiam requisisti; 2. quumque tibi exposuissem disciplinam inveniendorum argumentorum, ut sine ullo errore ad eam rationem via perveniremus ab Aristotele inventa, illis libris contineri, verecunde tu quidem, ut omnia, sed tamen, facile ut cernerem te ardere studio, mecum, ut tibi illam traderem, egisti. Quum autem ego te, non tam vitandi laboris mei caussa, quam quod id tua interesse arbitrarer, vel ut eos per te ipse legeres vel ut totam rationem a doctissimo quodam rhetore acciperes, hortatus essem, utrumque, ut ex te audiebam, es expertus. Sed a libris te obscuritas reiecit. 3. Rhetor autem ille magnus haec, ut opinor, Aristotelica se ignorare respondit. Quod quidem minime sum admiratus, eum philosophum rhetori non esse cognitum, qui ab ipsis philosophis praeter admodum paucos ignoraretur. Quibus eo minus ignoscendum est, quod non modo rebus iis, quae ab illo dictae et inventae sunt, allici debuerunt, sed dicendi quoque incredibili quadam quum copia, tum etiam suavitate. 4. Non potui igitur tibi saepius hoc roganti et tamen verenti, ne mihi gravis esses, (facile enim id cernebam,) debere diutius, ne ipsi iuris interpreti fieri videretur iniuria. Etenim quum tu mihi meisque multa saepe scripsisses, veritus sum, ne, si ego gravarer, aut ingratum id aut superbum videretur. Sed, dum fuimus una, tu optimus es testis, quam fuerim occupatus; 5. ut autem a te discessi, in Graeciam proficiscens, quum opera mea nec respublica nec amici uterentur nec honeste inter arma versari possem, ne si tuto id quidem mihi liceret, ut veni Veliam tuaque et tuos vidi, admonitus huius aeris alieni nolui deesse ne tacitae quidem flagitationi tuae. Itaque haec, quum mecum libros non haberem, memoria repetita in ipsa navigatione conscripsi tibique ex itinere misi, ut mea diligentia mandatorum tuorum te quoque, etsi admonitore non eges, ad memoriam nostrarum rerum excitarem. Sed iam tempus est ad id, quod instituimus, accedere.

II. 6. Quum omnis ratio diligens disserendi duas habeat partes, unam inveniendi, alteram iudicandi, utriusque princeps, ut mihi quidem videtur, Aristoteles fuit. Stoici autem in altera elaboraverunt: iudicandi enim vias diligenter persecuti sunt ea scientia, quam διαλεκτικήν appellant; inveniendi vero artem, quae τοπική dicitur, quaeque ad usum potior erat et ordine naturae certe prior, totam reliquerunt. 7. Nos autem, quoniam in utraque summa utilitas est et utramque, si erit otium, persequi cogitamus, ab ea, quae prior est, ordiemur. Ut igitur earum rerum, quae absconditae sunt, demonstrato et notato loco, facilis inventio est; sic, quum pervestigare argumentum aliquod volumus, locos nosse debemus: sic enim appellatae ab Aristotele sunt eae quasi sedes, e quibus argumenta promuntur. 8. Itaque licet definire, locum esse argumenti sedem; argumentum autem orationem, quae rei dubiae faciat fidem. Sed ex iis locis, in quibus argumenta inclusa sunt, alii in eo ipso, de quo agitur, haerent, alii assumuntur extrinsecus. In ipso, tum ex toto, tum ex partibus eius, tum ex nota, tum ex his rebus, quae quodammodo affectae sunt ad id, de quo quaeritur. Extrinsecus autem ea ducuntur, quae absunt longeque disiuncta sunt. 9. Sed ad id totum, de quo disseritur, tum definitio adhibetur, quae quasi involutum evolvit id, de quo quaeritur; eius argumenti talis est formula: Ius civile est aequitas constituta iis, qui eiusdem civitatis sunt, ad res suas obtinendas; eius autem aequitatis utilis est cognitio: utilis est ergo iuris civilis scientia: 10. tum partium enumeratio, quae tractatur hoc modo: Si neque censu nec vindicta nec testamento liber factus est, non est liber; neque est ulla earum rerum: non est igitur liber; tum notatio, quum ex vi verbi argumentum aliquod elicitur, hoc modo: Quum lex assiduo vindicem assiduum esse iubeat, locupletem iubet locupleti; locuples enim est assiduus, ut ait Aelius, appellatus ab asse dando. III. Ducuntur etiam argumenta ex iis rebus, quae quodammodo affectae sunt ad id, de quo quaeritur. 11. Sed hoc genus in plures partes distributum est. Nam alia coniugata appellamus, alia ex genere, alia ex forma, alia ex similitudine, alia ex differentia, alia ex contrario, alia ex adiunctis, alia ex antecedentibus, alia ex consequentibus, alia ex repugnantibus, alia ex caussis, alia ex effectis, alia ex comparatione maiorum aut parium aut minorum. 12. Coniugata dicuntur, quae sunt ex verbis generis eiusdem. Eiusdem autem generis verba sunt, quae orta ab uno varie commutantur, ut sapiens, sapienter, sapientia. Haec verborum coniugatio συζυγία dicitur, ex qua huiusmodi est argumentum: Si compascuus ager est, ius est compascere. 13. A genere sic ducitur: Quoniam argentum omne mulieri legatum est, non potest ea pecunia, quae numerata domi relicta est, non esse legata; forma enim a genere, quoad suum nomen retinet, numquam seiungitur, numerata autem pecunia nomen argenti retinet: legata igitur videtur. 14. A forma generis, quam interdum, quo planius accipiatur, partem licet nominare, hoc modo: Si ita Fabiae pecunia legata est a viro, si ei viro uxor materfamilias esset, si ea in manum non convenerat, nihil debetur. Genus [enim] est uxor; eius duae formae: una matrumfamilias earum, quae in manum convenerunt: altera earum, quae tantummodo uxores habentur. Qua in parte quum fuerit Fabia, legatum ei non videtur. 15. A similitudine hoc modo: Si aedes eae corruerunt vitiumve fecerunt, quarum usus fructus

legatus est, heres restituere non debet nec reficere, non magis, quam servum restituere, si is, cuius ususfructus legatus est, deperisset. 16. A differentia: Non, si uxori vir legavit argentum omne, quod suum esset, idcirco, quae in nominibus fuerunt, legata sunt. Multum enim differt, in arcane positum sit argentum, an in tabulis debeatur. 17. Ex contrario autem sic: Non debet ea mulier, cui vir bonorum suorum usumfructum legavit, cellis vinariis et oleariis plenis relictis, putare id ad se pertinere. Usus enim, non abusus, legatus est. Ea sunt inter se contraria. IV. 18. Ab adiunctis: Si ea mulier testamentum fecit, quae se capite numquam deminuit, non videtur ex edicto praetoris secundum eas tabulas possessio dari. Adiungitur enim, ut secundum servorum, secundum exsulum, secundum puerulorum tabulas possessio videatur ex edicto dari. 19. Ab antecedentibus autem et consequentibus et repugnantibus hoc modo. Ab antecedentibus: Si viri culpa factum est divortium, etsi mulier nuntium remisit, tamen pro liberis manere nihil oportet. 20. A consequentibus: Si mulier, quum fuisset nupta cum eo, quicum connubium non esset, nuntium remisit; quoniam, qui nati sunt, patrem non sequuntur, pro liberis manere nihil oportet. 21. A repugnantibus: Si paterfamilias uxori ancillarum usumfructum legavit a filio neque a secundo herede legavit, mortuo filio mulier usumfructum non amittit. Quod enim semel testamento alicui datum est, id ab eo invito, cui datum est, auferri non potest. Repugnat enim recte accipere et invitum reddere. 22. Ab efficientibus caussis hoc modo: Omnibus est ius parietem directum ad parietem communem adiungere vel solidum vel fornicatum. At si quis in pariete communi demoliendo damni infecti promiserit, non debebit praestare, quod fornix vitii fecerit: non enim eius vitio, qui demolitus est, damnum factum est, sed eius operis vitio, quod ita aedificatum est, ut suspendi non posset. 23. Ab effectis rebus hoc modo: Quum mulier viro in manum convenit, omnia, quae mulieris fuerunt, viri fiunt dotis nomine. Ex comparatione autem omnia valent, quae sunt huiusmodi: Quod in re maiore valet, valeat in minore, ut, si in urbe fines non reguntur, nec aqua in urbe arceatur. Item contra: Quod in minore valet, valeat in maiore. Licet idem exemplum convertere. Item: Quod in re pari valet, valeat in hac, quae par est; ut: Quoniam usus auctoritas fundi biennium est, sit etiam aedium. At in lege aedes non appellantur et sunt ceterarum rerum omnium, quarum annuus est usus. Valeat aequitas, quae paribus in caussis paria iura desiderat. 24. Quae autem extrinsecus assumuntur, ea maxime ex auctoritate ducuntur. Itaque Graeci tales argumentationes *ἀτέχνους* vocant, id est artis expertes, ut si ita respondeas: Quoniam P. Scaevola id solum esse ambitus aedium dixerit, quo parietis communis tegendi caussa tectum proiiceretur, ex quo in tectum eius, aedes qui protexisset, aqua deflueret, id tibi ius videri.

25. His igitur locis, qui sunt expositi, ad omne argumentum reperiendum tamquam elementis quibusdam significatio et demonstratio datur. Utrum igitur hactenus satis est? Tibi quidem tam acuto et tam occupato puto. V. Sed, quoniam avidum hominem ad has discendi epulas recepi, sic accipiam, ut reliquiarum sit potius aliquid, quam te hinc patiar non satiatum discedere. 26. Quando ergo unus quisque eorum locorum, quos exposui, sua quaedam membra habet, ea quam subtilissime persequamur, et primum de ipsa definitione dicatur. Definitio est oratio, quae id, quod definitur, explicat, quid sit. Definitionum autem duo sunt genera prima: unum earum rerum, quae sunt; alterum earum, quae intelliguntur. 27. Esse ea dico, quae cerni tangive possunt, ut fundum, aedes, parietem, stillicidium, mancipium, pecudem, supellectilem, penus, cetera; quo ex genere quaedam interdum nobis definienda sunt. Non esse rursus ea dico, quae tangi demonstrarive non possunt, cerni tamen animo atque intelligi possunt, ut si usucapionem, si tutelam, si gentem, si agnationem definias, quarum rerum nullum subest quasi corpus; est tamen quaedam conformatio insignita et impressa in intelligentia, quam notionem voco. Ea saepe in argumentando definitione explicanda est. 28. Atque etiam definitiones aliae sunt partitionum, aliae divisionum: partitionum, quum res ea, quae proposita est, quasi in membra discerpitur; ut si quis ius civile dicat id esse, quod in legibus, senatusconsultis, rebus iudicatis, iurisperitorum auctoritate, edictis magistratuum, more, aequitate consistat. Divisionum autem definitio formas omnes complectitur, quae sub eo genere sunt, quod definitur, hoc modo: abalienatio est eius rei, quae mancipi est, aut traditio alteri nexu aut in iure cessio, inter quos ea iure civili fieri possunt. VI. Sunt etiam alia genera definitionum: sed ad huius libri institutum illa nihil pertinent; tantum est dicendum, qui sit definitionis modus. 29. Sic igitur veteres praecipiunt: quum sumpseris ea, quae sunt ei rei, quam definire velis, cum aliis communia, usque eo persequi, dum proprium efficiatur, quod nullam in aliam rem transferri possit, ut hoc: *Hereditas est pecunia.* Commune adhuc; multa enim genera sunt pecuniae. Adde quod sequitur: *quae morte alicuius ad quempiam pervenit.* Nondum est definitio; multis enim modis sine hereditate teneri mortuorum pecuniae possunt. Unum adde verbum, *iure;* iam a communitate res disiuncta videbitur, ut sit explicata definitio sic: *Hereditas est pecunia, quae morte alicuius ad quempiam pervenit iure.* Nondum est satis; adde, *nec ea aut legata testamento, aut possessione retenta;* confectum est. Itemque, ut illud: *Gentiles sunt inter se, qui eodem nomine sunt.* Non est satis. *Qui ab ingenuis oriundi sunt.* Ne id quidem satis est. *Quorum maiorum nemo servitutem servivit.* Abest etiam nunc. *Qui capite non sunt deminuti.* Hoc fortasse satis est. Nihil enim video Scaevolam, pontificem, ad hanc definitionem addidisse. Atque haec ratio valet in utroque genere definitionum, sive id quod est, sive id quod intelligitur, definiendum est. 30. Partitionum autem et divisionum genus quale esset, ostendimus, sed quid inter se differant, planius dicendum est. In partitione quasi membra sunt, ut corporis caput, humeri, manus, latera, crura, pedes et cetera; VII. in divisione formae sunt, quas Graeci *εἴδη* vocant; nostri, si qui haec forte tractant, species appellant, non pessime id quidem, sed inutiliter ad mutandos casus in dicendo. Nolim enim, ne si Latine quidem dici possit, *specierum* et *speciebus* dicere; et saepe his casibus utendum est; at *formis* et *formarum* velim. Quum autem utroque verbo idem significetur, commoditatem in dicendo non arbitror negligendam. 31. Genus et formam definiunt hoc modo: Genus est notio ad plures differentias pertinens. Forma est notio, cuius differentia ad caput

generis et quasi fontem referri potest. Notionem appello quam Graeci tum ἔννοιαν, tum πρόληψιν. Ea est insita et praecepta cuiusque cognitio enodationis indigens. Formae sunt igitur eae, in quas genus sine ullius praetermissione dividitur; ut si quis ius in legem, morem, aequitatem dividat. Formas qui putat idem esse, quod partes, confundit artem et, similitudine quadam conturbatus, non satis acute, quae sunt secernenda, distinguit. 32. Saepe etiam definiunt et oratores et poetae per tralationem verbi ex similitudine cum quadam suavitate. Sed ego a vestris exemplis nisi necessario non recedam. Solebat igitur Aquillius collega et familiaris meus, quum de littoribus ageretur, quae omnia publica esse vultis, quaerentibus iis, ad quos id pertinebat, quid esset littus, ita definire, qua fluctus alluderet; hoc est, quasi qui adolescentiam florem aetatis, senectutem occasum vitae velit definire; tralatione enim utens discedebat a verbis propriis rerum ac suis. VIII. Quod ad definitiones attinet, hactenus; reliqua videamus.

33. Partitione sic utendum est, nullam ut partem relinquas; ut, si partiri velis tutelas, inscienter facias, si ullam praetermittas. At si stipulationum aut iudiciorum formulas partiare, non est vitiosum in re infinita praetermittere aliquid. Quod idem in divisione vitiosum est. Formarum enim certus est numerus, quae cuique generi subiiciantur; partium distributio saepe est infinitior, tamquam rivorum a fonte deductio. 34. Itaque in oratoriis artibus, quaestionis genere proposito, quot eius formae sint, subiungitur absolute. At quum de ornamentis verborum sententiarumque praecipitur, quae vocantur σχήματα, non fit idem. Res enim est infinitior; ut ex hoc quoque intelligatur, quid velimus inter partitionem et divisionem interesse. Quamquam enim vocabula prope idem valere videbantur, tamen, quia res differebant, nomina rerum distare voluerunt.

35. Multa etiam ex notatione sumuntur. Ea est autem, quum ex vi nominis argumentum elicitur; quam Graeci ἐτυμολογίαν vocant, id est — verbum ex verbo — veriloquium: nos autem novitatem verbi non satis apti fugientes, genus hoc notationem appellamus, quia sunt verba rerum notae. Itaque hoc idem Aristoteles σύμβολον appellat, quod Latine est nota. Sed quum intelligitur, quid significetur, minus laborandum est de nomine. 36. Multa igitur in disputando notatione eliciuntur ex verbo; ut quum quaeritur, *postliminium* quid sit; (non dico, quae sint postliminii; nam id caderet in divisionem, quae talis est: postliminio redeunt haec, homo, navis, mulus clitellarius, equus, equa, quae frena recipere solet;) sed quum ipsius postliminii vis quaeritur et verbum ipsum notatur. In quo Servius noster (ut opinor) nihil putat esse notandum, nisi *post;* et *liminium* illud productionem esse verbi vult, ut in *finitimo, legitimo, aeditimo* non plus esse *timum*, quam in *meditullio tullium:* 37. Scaevola autem P. F. iunctum esse putat verbum, ut sit in eo et *post* et *limen;* ut, quae a nobis alienata sunt, quum ad hostem pervenerint, ex suo tamquam limine exierint, dein quum redierint post ad idem limen, postliminio rediisse videantur. Quo genere etiam Mancini caussa defendi potest, postliminio rediisse; deditum non esse, quoniam non sit receptus; nam neque deditionem, neque donationem sine acceptione intelligi posse.

IX. 38. Sequitur is locus, qui constat ex iis rebus, quae quodammodo affectae sunt ad id, de quo ambigitur, quem modo dixi in plures partes distributum. Cuius primus est locus ex coniugatione, quam Graeci συζυγίαν vocant, finitimus notationi, de qua modo dictum est; ut si aquam pluviam eam modo intelligeremus, quam imbri collectam videremus, veniret Mucius, qui quia coniugata verba essent pluvia et pluendo, diceret omnem aquam oportere arceri, quae pluendo crevisset. 39. Quum autem a genere ducitur argumentum, non erit necesse id usque a capite arcessere. Saepe etiam citra licet, dummodo supra sit, quod sumitur, quam id, ad quod sumitur; ut, aqua pluvia ultimo genere ea est, quae de caelo veniens crescit imbri; sed propiore loco, in quo quasi ius arcendi continetur, genus est aqua pluvia nocens; eius generis formae, loci vitio, et manu nocens; quarum altera iubetur ab arbitro coerceri: altera non iubetur. 40. Commode etiam tractatur haec argumentatio, quae ex genere sumitur, quum ex toto partes persequare hoc modo: Si dolus malus est, quum aliud agitur, aliud simulatur, enumerare licet, quibus id modis fiat; deinde in eorum aliquem id, quod arguas dolo malo factum, includere; quod genus argumenti in primis firmum videri solet.

X. 41. Similitudo sequitur; quae late patet, sed oratoribus et philosophis magis, quam vobis. Etsi enim omnes loci sunt omnium disputationum ad argumenta suppeditanda, tamen aliis disputationibus abundantius occurrunt, aliis angustius. Itaque genera tibi nota sint; ubi autem iis utare, quaestiones ipsae te admonebunt. 42. Sunt enim similitudines, quae ex pluribus collationibus perveniunt quo volunt, hoc modo: Si tutor fidem praestare debet, si socius, si, cui mandaris, si, qui fiduciam acceperit, debet etiam procurator. Haec ex pluribus perveniens quo vult, appellatur inductio, quae Graece ἐπαγωγή nominatur, qua plurimum est usus in sermonibus Socrates. 43. Alterum similitudinis genus collatione sumitur, quum una res uni, par pari comparatur, hoc modo: Quemadmodum, si in urbe de finibus controversia est, quia fines magis agrorum videntur esse, quam urbis, finibus regundis adigere arbitrum non possis, sic, si aqua pluvia in urbe nocet, quoniam res tota magis agrorum est, aquae pluviae arcendae adigere non possis arbitrum. 44. Ex eodem similitudinis loco etiam exempla sumuntur, ut Crassus in caussa Curiana exemplis plurimis usus est, agens de eo, qui testamento sic heredem instituisset, ut, si filius natus esset in decem mensibus isque mortuus prius, quam in suam tutelam venisset, secundus heres hereditatem obtineret. Quae commemoratio exemplorum valuit, eaque vos in respondendo uti multum soletis. 45. Ficta etiam exempla similitudinis habent vim; sed ea oratoria magis sunt, quam vestra; quamquam uti etiam vos soletis, sed hoc modo: Finge mancipio aliquem dedisse id, quod mancipio dari non potest. Num idcirco id eius factum est, qui accepit? aut num is, qui mancipio dedit, ob eam rem se ulla re obligavit? In hoc genere oratoribus et philosophis concessum est, ut muta etiam loquantur, ut mortui ab inferis excitentur, ut aliquid, quod fieri nullo modo possit, augendae rei gratia dicatur aut minuendae, quae hyperbole dicitur, et multa mirabilia alia. Sed latior est campus illorum. Eisdem tamen ex locis, ut ante dixi, et in maximis et in minimis quaestionibus argumenta ducuntur.

XI. 46. Sequitur similitudinem differentia rei, maxime contraria superiori; sed est eiusdem dissi-

mile et simile invenire. Eius generis haec sunt: Non, quemadmodum, quod mulieri debeas, recte ipsi mulieri sine tutore auctore solvas, ita, quod aut pupillae aut pupillo debeas, recte possis eodem modo solvere. 47. Deinceps locus est, qui a contrario dicitur. Contrariorum autem genera sunt plura, unum eorum, quae in eodem genere plurimum differunt, ut sapientia et stultitia. Eodem autem genere dicuntur, quibus propositis occurrunt tamquam e regione quaedam contraria, ut celeritati tarditas, non debilitas. Ex quibus contrariis argumenta talia exsistunt: Si stultitiam fugimus, sapientiam sequamur, et bonitatem, si malitiam. Haec, quae ex eodem genere contraria sunt, appellantur adversa. 48. Sunt enim alia contraria, quae privantia licet appellemus Latine, Graeci appellant στερητικά. Praeposito enim IN privatur verbum ea vi, quam haberet, si IN praepositum non fuisset, ut *dignitas, indignitas, humanitas, inhumanitas,* et cetera generis eiusdem, quorum tractatio est eadem, quae superiorum, quae adversa dixi. 49. Nam alia quoque sunt contrariorum genera, velut ea, quae cum aliquo conferuntur, ut duplum, simplum, multa, pauca, longum, breve, maius, minus. Sunt etiam illa valde contraria, quae appellantur negantia. Ea ἀποφατικά Graeci, contraria aientibus: ut, si hoc est, illud non est. Quid enim opus exemplo est? Tantum intelligatur, in argumento quaerendo contrariis omnibus contraria non convenire.

50. Ab adiunctis autem posui equidem exemplum paullo ante, multa [scilicet] adiungi, quae suscipienda essent, si statuissemus ex edicto praetoris secundum eas tabulas possessionem dari, quas is instituisset, cui testamenti factio nulla esset. Sed locus hic magis ad coniecturales caussas, quae versantur in iudiciis, valet; quum quaeritur, quid aut sit aut evenerit aut futurum sit aut quid omnino fieri possit. XII. 51. Ac loci quidem ipsius forma talis est. Admonet autem hic locus, ut quaeratur, quid ante rem, quid cum re, quid post rem evenerit. Nihil hoc ad nos; ad Ciceronem, inquiebat Gallus noster, si quis ad eum tale quid retulerat, ut de facto quaereretur. Tu tamen patiere, nullum a me artis institutae locum praeteriri; ne, si nihil, nisi quod ad te pertineat, scribendum putaris, nimium te amare videare. Est igitur magna ex parte locus hic oratorius non modo non iurisconsultorum, sed ne philosophorum quidem. 52. Ante rem enim quaeruntur, quae talia sunt, apparatus, colloquia, locus, constitutum, convivium; cum re autem: pedum crepitus, strepitus hominum, corporum umbrae et si quid eiusmodi. At post rem: rubor, pallor, titubatio, et si qua alia signa conturbationis et conscientiae, praeterea restinctus ignis, gladius cruentus, cetera, quae suspicionem facti possunt movere.

53. Deinceps est locus dialecticorum proprius ex consequentibus et antecedentibus et repugnantibus, qui etiam ab adiunctis longe diversus est. Nam adiuncta, de quibus paullo ante dictum est, non semper eveniunt; consequentia autem semper. Ea enim dico consequentia, quae rem necessario consequuntur: itemque et antecedentia et repugnantia. Quidquid enim antecedit quamque rem, id cohaeret cum re necessario; et quidquid repugnat, id eiusmodi est, ut cohaerere numquam possit. XIII. Quum tripartito igitur distribuatur locus hic, in consecutionem, antecessionem, repugnantiam, reperiendi argumenti simplex locus est, tractandi triplex. Nam quid interest, quum hoc sumpseris, pecuniam numeratam mulieri deberi, cui sit argentum omne legatum, utrum hoc modo concludas argumentum? Si pecunia signata argentum est, legata est mulieri. Est autem pecunia signata argentum. Legata igitur. An illo modo? Si numerata pecunia, non est legata; non est numerata pecunia argentum. Est autem numerata pecunia argentum. Legata igitur est. An illo modo? Non et legatum argentum est, et non est legata numerata pecunia. Legatum autem argentum est. Legata igitur numerata pecunia est. 54. Appellant autem dialectici eam conclusionem argumenti, in qua, quum primum assumpseris, consequitur id, quod annexum est, primum conclusionis modum; quum id, quod annexum est, negaris, ut id quoque, cui fuerit annexum, negandum sit, secundus appellatur concludendi modus; quum autem aliqua coniuncta negaris et ex iis unum aut plura sumpseris, ut, quod relinquitur, tollendum sit, is tertius appellatur conclusionis modus. 55. Ex hoc illa rhetorum sunt ex contrariis conclusa, quae ipsi ἐνθυμήματα appellant; non quin omnis sententia proprio nomine ἐνθύμημα dicatur: sed, ut Homerus propter excellentiam commune poetarum nomen efficit apud Graecos suum, sic, quum omnis sententia ἐνθύμημα dicatur, quia videtur ea, quae ex contrariis conficitur, acutissima, sola proprie nomen commune possidet. Eius generis haec sunt:

Hunc metuere, alterum in metu non pónere!
Eám, quam nihil accúsas, damnas; béne quam meritam esse aútumas,
dícis male meréri.
Id, quód scis, prodest níhil; id, quod nescis, obest.

XIV. 56. Hoc disserendi genus attingit omnino vestras quoque in respondendo disputationes: sed philosophorum magis; quibus est cum oratoribus illa ex repugnantibus sententiis communis conclusio, quae a dialecticis tertius modus, a rhetoribus ἐνθύμημα nuncupatur. Reliqui dialecticorum modi plures sunt, qui ex disiunctionibus constant: aut hoc, aut illud; hoc autem; non igitur illud. Itemque: aut hoc, aut illud; non autem hoc; illud igitur. Quae conclusiones idcirco ratae sunt, quod in disiunctione plus uno verum esse non potest. 57. Atque ex iis conclusionibus, quas supra scripsi, prior quartus, posterior quintus a dialecticis modus appellatur. Deinde addunt coniunctionum negantiam, sic: Non et hoc et illud; hoc autem; non igitur illud. Hic modus est sextus. Septimus autem: Non et hoc et illud; non autem hoc; illud igitur. Ex iis modis conclusiones innumerabiles nascuntur, in quo est fere tota dialectica. Sed ne eae quidem, quas exposui, ad hanc institutionem sunt necessariae.

58. Proximus est locus rerum efficientium, quae caussae appellantur; deinde rerum effectarum ab efficientibus caussis. Harum exempla, ut reliquorum locorum, paullo ante posui, et quidem ex iure civili; sed haec patent latius. XV. Caussarum igitur genera duo sunt: unum, quod vi sua id, quod sub eam vim subiectum est, certo efficit, ut, ignis accendit; alterum, quod naturam efficiendi non habet, sed sine quo effici non possit, ut, si quis aes caussam statuae velit dicere, quod sine eo non potest effici. 59. Huius generis caussarum, sine quo non efficitur, alia sunt quieta, nihil agentia, stolida quodammodo, ut locus, tempus, materia, ferramenta, cetera generis eiusdem, alia autem praecursionem quamdam adhibent ad efficiendum et quaedam afferunt per se adiuvantia, etsi

non necessaria, ut amori congressio caussam attulerat, amor flagitio. Ex hoc genere caussarum ex aeternitate pendentium fatum a Stoicis nectitur. Atque ut earum caussarum, sine quibus effici non potest, genera divisi, sic etiam efficientium dividi possunt. Sunt enim aliae caussae, quae plane efficiant, nulla re adiuvante, aliae, quae adiuvari velint, ut sapientia efficit sapientes sola per se; beatos efficiat necne sola per se, quaestio est. 60. Quare quum in disputationem inciderit caussa efficiens aliquid necessario, sine dubitatione licebit, quod efficitur ab ea caussa, concludere. XVI. Quum autem erit talis caussa, ut in ea non sit efficiendi necessitas, necessaria conclusio non sequitur. Atque illud quidem genus caussarum, quod habet vim efficiendi necessariam, errorem afferre non fere solet; hoc autem, sine quo non efficitur, saepe conturbat. Non enim, si sine parentibus filii esse non possunt, propterea caussa fuit in parentibus gignendi necessaria. 61. Hoc igitur, sine quo non fit, ab eo, a quo certo fit, diligenter est separandum. Illud enim est tamquam,

Utinam ne in nemore Pelio — securibus
caesa cecidisset abiegna ad terram trabes!

Nisi enim cecidisset abiegna ad terram trabes, Argo illa facta non esset, nec tamen fuit in his trabibus efficiendi vis necessaria. At quum in Aiacis navim *crispisulcans igneum fulmen* iniectum est, inflammatur navis necessario. 62. Atque etiam est caussarum dissimilitudo, quod aliae sunt, ut sine ulla appetitione animi, sine voluntate, sine opinione suum quasi opus efficiant, velut, ut omne intereat, quod ortum est; aliae autem aut voluntate efficiuntur aut perturbatione animi aut habitu aut natura aut arte aut casu: voluntate, ut tu, quum hunc libellum legis; perturbatione, ut si quis eventum horum temporum timeat; habitu, ut qui facile et cito irascatur; natura, ut vitium in dies crescat; arte, ut bene pingat; casu, ut prospere naviget. Nihil horum sine caussa, nec quidquam omnino; sed huiusmodi caussae non necessariae. 63. Omnium autem caussarum in aliis inest constantia, in aliis non inest. In natura et in arte constantia est, in ceteris nulla. XVII. Sed tamen earum caussarum, quae non sunt constantes, aliae sunt perspicuae, aliae latent. Perspicuae sunt, quae appetitionem animi iudiciumque tangunt; latent, quae subiectae sunt fortunae. Quum enim nihil sine caussa fiat; hoc ipsum est fortunae eventus, obscura caussa, quae latenter efficitur. Etiam ea, quae fiunt, partim sunt ignorata, partim voluntaria: ignorata, quae necessitate effecta sunt; voluntaria, quae consilio. 64. Quae autem fortuna, vel ignorata vel voluntaria. Nam iacere telum, voluntatis est; ferire, quem nolueris, fortunae. Ex quo aries ille subiicitur in vestris actionibus, si telum manu fugit magis, quam iecit. Cadunt etiam in ignorationem atque in imprudentiam perturbationes animi; quae, quamquam sunt voluntariae, (obiurgatione enim et admonitione deiiciuntur,) tamen habent tantos motus, ut ea, quae voluntaria sunt, aut necessaria interdum aut certe ignorata videantur. 65. Toto igitur loco caussarum explicato, ex earum differentia in magnis quidem caussis vel oratorum vel philosophorum magna argumentorum suppetit copia; in vestris autem, si non uberior, at fortasse subtilior. Privata enim iudicia maximarum quidem rerum in iurisconsultorum mihi videntur esse prudentia. Nam et adsunt multum et adhibentur in consilia, et patronis diligentibus ad eorum prudentiam confugientibus hastas ministrant. 66. In omnibus igitur iis iudiciis, in quibus EX FIDE BONA est additum, ubi vero etiam, UT INTER BONOS BENE AGIER, in primisque in arbitrio rei uxoriae, in quo est, QUOD AEQUIUS MELIUS, parati esse debent. Illi enim dolum malum, illi fidem bonam, illi aequum, bonum, illi, quid socium socio, quid eum, qui negotia aliena curasset, ei, cuius ea negotia fuissent; quid eum, qui mandasset, eumve, cui mandatum esset, alterum alteri praestare oporteret; quid virum uxori, quid uxorem viro, tradiderunt. Licebit igitur, diligenter cognitis argumentorum locis, non modo oratoribus et philosophis, sed iuris etiam peritis copiose de consultationibus suis disputare. XVIII. 67. Coniunctus huic caussarum loco locus ille est, qui efficitur ex caussis. Ut enim caussa effectum indicat, sic quod effectum est, quae fuerit caussa, demonstrat. Hic locus suppeditare solet oratoribus et poetis, saepe etiam philosophis, sed iis, qui ornate et copiose eloqui possunt, mirabilem copiam dicendi, quum denuntiant, quid ex quaque re sit futurum. Caussarum enim cognitio cognitionem eventorum facit.

68. Reliquus est comparationis locus, cuius genus et exemplum supra positum est, ut celerorum nunc explicanda tractatio est. Comparantur igitur ea, quae aut maiora aut minora aut paria dicuntur; in quibus spectantur haec, numerus, species, vis, quaedam etiam ad res aliquas affectio. 69. Numero sic comparabuntur, plura bona ut paucioribus bonis anteponantur, pauciora mala malis pluribus, diuturniora bona brevioribus, longe et late pervagata angustis; ex quibus plura bona propagentur, quaeque plures imitentur et faciant. Specie autem comparantur, ut anteponantur, quae propter se expetenda sunt, iis, quae propter aliud; et ut innata atque insita assumptis et adventitiis, integra contaminatis, iucunda minus iucundis, honesta ipsis etiam utilibus, proclivia laboriosis, necesssaria non necessariis, sua alienis, rara vulgaribus, desiderabilia iis, quibus facile carere possis, perfecta inchoatis, tota partibus, ratione utentia rationis expertibus, voluntaria necessariis, animata inanimatis, naturalia non naturalibus, artificiosa non artificiosis. 70. Vis autem in comparatione sic cernitur: efficiens caussa gravior, quam non efficiens; quae se ipsis contenta sunt, meliora, quam quae egent aliis; quae in nostra, quam quae in aliorum potestate sunt; stabilia incertis; quae eripi non possunt, iis, quae possunt. Affectio autem ad res aliquas est huiusmodi: principum commoda maiora, quam reliquorum; itemque, quae iucundiora, quae pluribus probata, quae ab optimo quoque laudata. Atque, ut haec in comparatione meliora, sic deteriora, quae iis sunt contraria. 71. Parium autem comparatio nec elationem habet nec summissionem; est enim aequalis. Multa autem sunt, quae aequalitate ipsa comparantur; quae ita fere concluduntur: Si consilio iuvare cives et auxilio aequa in laude ponendum est, pari gloria debent esse ii qui consulunt, et ii qui defendunt. Atqui primum est, quod sequitur. Igitur perfecta est omnis argumentorum inveniendorum praeceptio, ut, quum profectus sis a definitione, a partitione, a notatione, a coniugatis, a genere, a forma, a similitudine, a differentia, a contrariis, ab adiunctis, a consequentibus, ab antecedentibus, a repugnantibus, a caussis, ab effectis, a comparatione maiorum, minorum, parium, nulla praeterea sedes argumenti quaerenda sit.

XIX. 72. Sed quoniam ita a principio divisimus, ut alios locos diceremus in eo ipso, de quo ambigitur, haerere, de quibus satis est dictum, alios assumi extrinsecus, de iis pauca dicamus, etsi ea nihil omnino ad vestras disputationes pertinent; sed tamen totam rem perficiamus, quandoquidem coepimus. Neque enim tu is es, quem nihil nisi ius civile delectet, et quoniam ad te haec ita scribuntur, ut etiam in aliorum manus sint ventura, detur opera, ut quamplurimum iis, quos recta studia delectant, prodesse possimus. 73. Haec ergo argumentatio, quae dicitur artis expers, in testimonio posita est. Testimonium autem nunc dicimus omne, quod ab aliqua re externa sumitur ad faciendam fidem. Persona autem non qualiscumque est testimonii pondus habet: ad faciendam enim fidem auctoritas quaeritur: sed auctoritatem aut natura aut tempus affert. Naturae auctoritas in virtute inest maxime: in tempore autem multa sunt, quae afferant auctoritatem, ingenium, opes, aetas, fortuna, ars, usus, necessitas, concursio etiam nonnumquam rerum fortuitarum. Nam et ingeniosos et opulentos et aetatis spatio probatos dignos, quibus credatur, putant; non recte fortasse, sed vulgi opinio mutari vix potest, ad eamque omnia dirigunt et qui iudicant et qui existimant. Qui enim iis rebus, quas dixi, excellunt, ipsa virtute videntur excellere. 74. Sed reliquis quoque rebus, quas modo enumeravi, quamquam in iis nulla species virtutis est, tamen interdum confirmatur fides, si aut ars quaedam adhibetur (magna est enim vis ad persuadendum scientiae) aut usus; plerumque enim creditur iis, qui experti sunt. XX. Facit etiam necessitas fidem, quae tum a corporibus, tum ab animis nascitur. Nam et verberibus, tormentis, igni fatigati quae dicunt, ea videtur veritas ipsa dicere, et quae a perturbationibus animi sunt, dolore, cupiditate, iracundia, metu, quia necessitatis vim habent, afferunt auctoritatem et fidem. 75. Cuius generis etiam illa sunt, ex quibus nonnumquam verum invenitur, pueritia, somnus, imprudentia, vinolentia, insania. Nam et pueri saepe iudicaverunt aliquid, quo id pertineret, ignari, et per somnum, vinum, insaniam multa saepe patefacta sunt. Multi etiam in res odiosas imprudentes inciderunt, ut Staieno nuper accidit, qui ea locutus est, bonis viris subauscultantibus pariete interposito, quibus patefactis in iudiciumque prolatis rei capitalis iure damnatus est. Huic simile quiddam de Lacedaemonio Pausania accepimus. 76. Concursio autem fortuitorum talis est, ut, si interventum est casu, quum aut ageretur aliquid, quod proferendum non esset, aut diceretur. In hoc genere etiam illa est in Palamedem coniecta suspicionum proditionis multitudo; quod genus refutare interdum veritas vix potest. Huius etiam generis est fama vulgi, quoddam multitudinis testimonium. Quae autem virtute fidem faciunt, ea bipartita sunt; ex quibus alterum natura valet, alterum industria. Deorum enim virtus natura excellit, hominum autem industria. 77. Divina haec fere sunt testimonia: primum orationis; (oracula enim ex eo ipso appellata sunt, quod inest in his deorum oratio;) deinde rerum, in quibus insunt quasi quaedam opera divina: primum ipse mundus eiusque omnis ordo et ornatus; deinceps aërei volatus avium atque cantus; deinde eiusdem aëris sonitus et ardores multarumque rerum in terra portenta, atque etiam per exta inventa praesensio. A dormientibus quoque multa significata visis; quibus ex locis sumi interdum solent ad fidem faciendam testimonia deorum. 78. In homine virtutis opinio valet plurimum. Opinio est autem non modo eos virtutem habere, qui habeant, sed eos etiam, qui habere videantur. Itaque, quos ingenio, quos studio, quos doctrina praeditos vident, quorumque vitam constantem et probatam, ut Catonis, Laelii, Scipionis aliorumque plurium, rentur eos esse, quales se ipsi velint. Nec solum eos censent tales esse, qui in honoribus populi reque publica versantur, sed et oratores et philosophos et poetas et historicos; ex quorum et dictis et scriptis saepe auctoritas petitur ad faciendam fidem.

XXI. 79. Expositis omnibus argumentandi locis, illud primum intelligendum est, nec ullam esse disputationem, in quam non aliquis locus incurrat, nec fere omnes locos incidere in omnem quaestionem, et quibusdam quaestionibus alios esse aptiores locos. Quaestionum duo sunt genera, alterum infinitum, alterum definitum. Definitum est, quod ὑπόϑεσιν Graeci, nos caussam; infinitum, quod ϑέσιν illi appellant, nos propositum possumus nominare. 80. Caussa certis personis, locis, temporibus, actionibus, negotiis cernitur aut in omnibus aut in plerisque eorum, propositum autem in aliquo eorum aut in pluribus, nec tamen in maximis. Itaque propositum pars caussae est. Sed omnis quaestio eorum aliqua de re est, quibus caussae continentur, aut una aut pluribus aut nonnumquam omnibus. 81. Quaestionum autem, quacumque de re sit, duo sunt genera: unum cognitionis, alterum actionis. 82. Cognitionis sunt hae, quarum finis est scientia, ut si quaeratur, a naturane ius profectum sit, an ab aliqua quasi conditione hominum et pactione. Actionis autem huiusmodi exempla sunt: Sitne sapientis ad rempublicam accedere. Cognitionis quaestiones tripartitae sunt: aut sitne, aut quid sit aut quale sit, quaeritur. Horum primum coniectura, secundum definitione, tertium iuris et iniuriae distinctione explicatur. Coniecturae ratio in quattuor partes distributa est, quarum una est, quum quaeritur, sitne aliquid; altera, unde ortum sit; tertia, quae id caussa effecerit; quarta, in qua de mutatione rei quaeritur. Sit, necne sit: ecquidnam honestum sit; ecquid aequum re vera; an haec tantum in opinione sint. Unde autem sit ortum: ut quum quaeritur, natura an doctrina possit effici virtus. Caussa autem efficiens sic: ut quum quaeritur, quibus rebus eloquentia efficiatur. De commutatione sic: Possitne eloquentia commutatione aliqua converti in infantiam. XXII. 83. Quum autem, quid sit, quaeritur; notio explicanda est et proprietas et divisio et partitio. Haec enim sunt definitioni attributa; additur etiam descriptio, quam Graeci χαρακτῆρα vocant. Notio sic quaeritur: Sitne id aequum, quod ei, qui plus potest, utile est. Proprietas sic: In hominemne solum cadat, an etiam in belluas aegritudo. Divisio et eodem pacto partitio sic: Triane genera bonorum sint. Descriptio: Qualis sit avarus, qualis assentator, ceteraque eiusdem generis, in quibus natura et vita describitur. 84. Quum autem quaeritur, quale quid sit, aut simpliciter quaeritur aut comparate: simpliciter, expetendane sit gloria; comparate, praeponendane sit divitiis gloria. Simplicium tria genera sunt: de expetendo fugiendoque, de aequo et iniquo, de honesto et turpi; comparationum autem duo, unum de eodem et alio, alterum de maiore et minore. De expetendo et fugiendo huiusmodi: Si expetendae divitiae, si fugienda paupertas. De aequo et iniquo: Aequumne

sit ulcisci, a quocumque iniuriam acceperis. De honesto et turpi: Honestumne sit pro patria mori? 85. Ex altero autem genere, quod erat bipartitum, unum est de eodem et alio: ut si quaeratur, quid intersit inter amicum et assentatorem, regem et tyrannum; alterum de maiore et minore, ut si quaeratur, eloquentiane pluris sit an iuris civilis scientia. De cognitionis quaestionibus hactenus. 86. Actionis reliquae sunt, quarum duo sunt genera: unum ad officium, alterum ad motum animi vel gignendum vel sedandum planeve tollendum. Ad officium sic: ut, quum quaeritur, suscipiendine sint liberi. Ad movendos animos, quum fiunt cohortationes ad defendendam rempublicam, ad laudem, ad gloriam; quo ex genere sunt querelae, incitationes miserationesque flebiles, rursusque oratio quum iracundiam restinguens, tum metum eripiens, tum exsultantem laetitiam comprimens, tum aegritudinem abstergens. Haec quum in propositis quaestionibus genera sint, eadem in caussas transferuntur.

XXIII. 87. Loci autem qui ad quasque quaestiones accommodati sint, deinceps est videndum. Omnes quidem illi, quos supra diximus, ad plerasque sunt, sed alii ad alias, ut dixi, aptiores. Ad coniecturam igitur maxime apta, quae ex caussis, quae ex effectis, quae ex coniunctis sumi possunt. Ad definitionem autem pertinet ratio et scientia definiendi. Atque huic generi finitimum est illud, quod appellari de eodem et altero diximus; quod genus forma quaedam definitionis est. Si enim quaeratur, idemne sit pertinacia et perseverantia, definitionibus iudicandum est. 88. Loci autem convenient in eius generis quaestionem consequentes, antecedentes, repugnantes, adiunctis etiam duobus iis, qui sumuntur ex caussis et effectis. Nam si hanc rem illa sequitur, hanc autem non sequitur; aut si huic rei illa antecedit, huic non antecedit; aut si huic rei repugnat, illi non repugnat; aut, si huius rei haec, illius alia caussa est; aut si ex alio hoc, ex alio illud effectum est: ex quovis horum id, de quo quaeritur, idemne, an aliud sit inveniri potest. 89. Ad tertium genus quaestionis, in quo, quale sit, quaeritur, in comparationem ea cadunt, quae paullo ante in comparationis loco enumerata sunt. In illud autem genus, in quo de expetendo fugiendoque quaeritur, adhibentur ea, quae sunt aut animi aut corporis, aut externa vel commoda vel incommoda. Itemque quum de honesto turpique quaeritur, ad animi bona vel mala omnis dirigenda oratio est. 90. Quum autem de aequo et iniquo disseritur, aequitatis loci colligentur. Hi cernuntur bipartito, et natura et instituto. Natura partes habet duas, tuitionem sui et ulciscendi ius. Institutio autem aequitatis tripartita est; una pars legitima est, altera conveniens, tertia moris vetustate confirmata. Atque etiam rursus aequitas tripartita dicitur esse; una ad superos deos, altera ad manes, tertia ad homines pertinere. Prima pietas, secunda sanctitas, tertia iustitia aut aequitas nominatur. XXIV. De proposito satis multa, deinceps de caussa pauciora dicenda sunt. Pleraque enim sunt ei cum proposito communia.

91. Tria sunt igitur genera caussarum; iudicii, deliberationis, laudationis. Quarum fines ipsi declarant, quibus utendum locis sit. Nam iudicii finis est ius; ex quo etiam nomen. Iuris autem partes tum expositae, tum aequitatis. Deliberandi finis utilitas, cuius hae partes, quae modo expositae, rerum expetendarum. Laudationis finis honestas; de qua item est ante dictum. 92. Sed definitae quaestiones a suis quaeque locis quasi propriis instituuntur, in accusationem defensionemque partitae. In quibus exsistunt haec genera, ut accusator personam arguat facti, defensor aliquid opponat de tribus: aut non esse factum aut, si sit factum, aliud eius facti nomen esse aut iure esse factum. Itaque aut infitialis aut coniecturalis prima appelletur; definitiva altera; tertia, quamvis molestum nomen hoc sit, iuridicialis vocetur. XXV. Harum caussarum propria argumenta, ex iis sumpta locis, quos exposuimus, in praeceptis oratoriis explicata sunt. 93. Refutatio autem accusationis, in qua est depulsio criminis, quae Graece στάσις dicitur, Latine appelletur status: in quo primum insistit quasi ad repugnandum congressa defensio. Atque etiam in deliberationibus et laudationibus iidem exsistunt status. Nam et negantur saepe ea futura, quae ab aliquo in sententia dicta sunt fore, si aut omnino fieri non possunt aut sine summa difficultate non possunt. In qua argumentatione status coniecturalis exsistit. 94. At, quum aliquid de utilitate, honestate, aequitate disseritur, deque iis rebus, quae his sunt contrariae, incurrunt status aut iuris aut nominis; quod idem contingit in laudationibus. Nam aut negari potest id factum esse, quod laudetur, aut non eo nomine afficiendum, quo laudator affecerit, aut omnino non esse laudabile, quod non recte, non iure factum sit. Quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Caesar contra Catonem meum. 95. Sed quae ex statu contentio efficitur, eam Graeci κρινόμενον vocant. Mihi placet id, quoniam quidem ad te scribo, qua de re agitur, vocari. Quibus autem hoc, qua de re agitur, continetur, ea continentia vocentur quasi firmamenta defensionis, quibus sublatis defensio nulla sit. Sed, quoniam lege firmius in controvorsiis disceptandis esse nihil debet, danda est opera, ut legem adiutricem et testem adhibeamus. In qua re alii quasi status exsistunt novi, sed appellentur legitimae disceptationes. 96. Tum enim defendetur non id legem dicere, quod adversarius velit, sed aliud. Id autem contingit, quum scriptum ambiguum est, ut duae differentes sententiae accipi possint. Tum opponitur scripto voluntas scriptoris, ut quaeratur, verbane plus [an] sententia valere debeant. Tum legi lex contraria affertur. Ita sunt tria genera, quae controversiam in omni scripto facere possunt, ambiguum, discrepantia scripti et voluntatis, et scripta contraria. XXVI. Iam hoc perspicuum est non magis in legibus, quam in testamentis, in stipulationibus, in reliquis rebus, quae ex scripto aguntur, posse controversias easdem exsistere. Horum tractationes in aliis libris explicantur. 97. Nec solum perpetuae actiones, sed etiam partes orationis iisdem locis adiuvantur, partim propriis, partim communibus; ut in principiis, quibus, ut benevoli, ut dociles, ut attenti sint, qui audiant, efficiendum est propriis locis; itemque narrationes ut ad suos fines spectent, id est ut planae sint, ut breves, ut evidentes, ut credibiles, ut moratae, ut cum dignitate. Quae quamquam in tota oratione esse debent, magis tamen sunt propria narranti. 98. Quae autem consequitur narrationem fides, ea persuadendo quoniam efficitur, qui ad persuadendum loci maxime valeant, dictum est in iis, in quibus de omni ratione dicendi. Peroratio autem et alia quaedam habet et maxime amplificationem, cuius effectus is debet esse, ut aut perturbentur animi aut tranquillentur, et, si ita iam affe-

cti ante sint, ut augeat eorum motus aut sedet oratio. 99. Huic generi, in quo et misericordia et iracundia et odium et invidia et ceterae animi affectiones perturbantur, praecepta suppeditantur aliis in libris, quos poteris mecum legere, quum voles. Ad id autem, quod te velle senseram, cumulate satisfactum esse debet voluntati tuae. 100. Nam, ne praeterirem aliquid, quod ad argumentum in omni ratione reperiendum pertineret, plura quam a te desiderata erant, sum complexus fecique, quod saepe liberales venditores solent, ut, quum aedes fundumve vendiderint rutis caesis receptis, concedant tamen aliquid emptori, quod ornandi caussa apte et loco positum esse videatur; sic tibi nos ad id, quod quasi mancipio dare debuimus, ornamenta quaedam voluimus non debita accedere.

13.

M. TULLII CICERONIS

DE

PARTITIONE ORATORIA

DIALOGUS.

NOTITIA LITTERARIA.

M. Tullius Cicero Marco filio roganti, ut, de quibus ante Graece exposuisset, Partitiones Oratorias natas illas quidem e philosophiae Academicae studiis (cf. cap. 40.) etiam Latinis litteris illustraret, hunc sermonem, quo filium secum colloquentem inducit, conscripsit C. Jul. Caes. III. M. Aemilio Lepido Coss. (anno V. 708.)

ARG. Cicero hoc libro omnem dicendi doctrinam in tres partes distribuit, in oratoris vim, orationem et quaestionem. Ad vim requirit inventionem, collocationem, elocutionem et memoriam cum pronuntiatione, a c. 3—7. Orationis partes facit exordium, narrationem, confirmationem et conclusionem, a c. 8—17. De quaestionibus quum infinitis tum finitis, ac de generibus caussarum et constitutionibus agit a c. 18. usque ad finem.

I. 1. Cicero filius: Studeo, mi pater, Latine ex te audire ea, quae mihi tu de ratione dicendi Graece tradidisti; si modo tibi est otium, et si vis. Cicero pater: An est, mi Cicero, quod ego malim, quam te quam doctissimum esse? Otium autem primum est summum, quoniam aliquando Roma exeundi potestas data est; deinde ista tua studia vel maximis occupationibus meis anteferrem libenter. 2. C. F. Visne igitur, ut tu me Graece soles ordine interrogare, sic ego te vicissim eisdem de rebus Latine interrogem? C. P. Sane, si placet. Sic enim et ego te meminisse intelligam, quae accepisti, et tu ordine audies, quae requires. 3. C. F. Quot in partes distribuenda est omnis doctrina dicendi? C. P. In tres. C. F. Cedo quas? C. P. Primum in ipsam vim oratoris, deinde in orationem, tum in quaestionem. C. F. In quo est ipsa vis? C. P. In rebus et verbis. Sed et res et verba invenienda sunt et collocanda. Proprie autem in rebus invenire, in verbis eloqui dicitur. Collocare autem, etsi est commune, tamen ad inveniendum refertur. Vox, motus, vultus atque omnis actio eloquendi comes est, earumque rerum omnium custos memoria. 4. C. F. Quid? orationis quot sunt partes? C. P. Quattuor. Earum duae valent ad rem docendam, narratio et confirmatio; ad impellendos animos duae, principium et peroratio. C. F. Quid? Quaestio quasnam habet partes? C. P. Infinitam, quam consultationem appello, et definitam, quam caussam nomino. II. 5. C. F. Quoniam igitur invenire primum est oratoris, quid quaeret? C. P. Ut inveniat, quemadmodum fidem faciat eis, quibus volet persuadere, et quemadmodum motum eorum animis afferat. C. F. Quibus rebus fides fit? C. P. Argumentis, quae ducuntur ex locis aut in re ipsa insitis aut assumptis. C. F. Quos vocas locos? C. P. Eos, in quibus latent argumenta. C. F. Quid est argumentum? C. P. Probabile inventum ad faciendam fidem. 6. C. F. Quomodo igitur duo genera ista dividis? C. P. Quae sine arte putantur, ea remota appello, ut testimonia. C. F. Quid insita? C. P. Quae inhaerent in ipsa re. C. F. Testimoniorum quae sunt genera? C. P. Divinum et humanum: divinum, ut oracula, ut auspicia, ut vaticinationes, ut responsa sacerdotum, haruspicum, coniectorum; humanum, quod spectatur ex auctoritate et ex voluntate et ex oratione aut libera aut expressa, in quo insunt scripta, pacta, promissa, iurata, quaesita. 7. C. F. Quae sunt quae dicis insita? C. P. Quae infixa sunt rebus ipsis, ut definitio, ut contrarium, ut ea, quae sunt ipsi contrariove eius aut similia aut dissimilia aut consentanea aut dissentanea, ut ea, quae sunt quasi coniuncta, aut ea, quae sunt quasi pugnantia inter se; ut earum rerum, de quibus agitur, caussae; aut caussarum eventus, id est, quae sunt effecta de caussis; ut distributiones, ut genera partium generumve partes; ut primordia rerum et quasi praecurrentia, in quibus inest aliquid argu-

menti, ut rerum contentione quid maius, quid par, quid minus sit, in quibus aut naturae rerum aut facultates comparantur. III. 8. C. F. Omnibusne igitur ex istis locis argumenta sumemus? C. P. Immo vero scrutabimur et quaeremus ex omnibus; sed adhibebimus iudicium, ut levia semper reiciamus, nonnumquam etiam communia praetermittamus et non necessaria. C. F. Quoniam de fide respondisti, volo audire de motu. C. P. Loco tu quidem quaeris, sed planius quod vis explicabitur, quum ad orationis ipsius quaestionumque rationem venero.

9. C. F. Quid sequitur igitur? C. P. Quum inveneris, collocare; cuius in infinita quaestione ordo est idem fere, quem exposui, locorum; in definita autem adhibenda sunt illa etiam, quae ad motus animorum pertinent. C. F. Quomodo igitur ista explicas? C. P. Habeo communia praecepta fidem faciendi et commovendi. Quoniam fides est firma opinio, motus autem animi incitatio aut ad voluptatem aut ad molestiam aut ad metum aut ad cupiditatem: (tot enim sunt motus genera, partes plures generum singulorum:) omnem collocationem ad finem accommodo quaestionis. Nam est in proposito finis fides; in caussa et fides et motus. Quare quum de caussa dixero, in qua est propositum, de utroque dixero. 10. C. F. Quid habes igitur de caussa dicere? C. P. Auditorum eam genere distingui. Nam aut auscultator est modo qui audit, aut disceptator, id est rei sententiaeque moderator; ita ut aut delectetur aut statuat aliquid. Statuit autem aut de praeteritis, ut iudex, aut de futuris, ut senatus. Sic tria sunt genera, iudicii, deliberationis, exornationis; quae, quia in laudationes maxime confertur, proprium habet iam ex eo nomen. IV. 11. C. F. Quas res sibi proponet in istis tribus generibus orator? C. P. Delectationem in exornatione, in iudicio aut saevitiam aut clementiam iudicis, in suasione autem aut spem aut reformidationem deliberantis. C. F. Cur igitur exponis hoc loco genera caussarum? C. P. Ut rationem collocandi ad finem cuiusque accommodem. 12. C. F. Quonam tandem modo? C. P. Quia, quibus in orationibus delectatio finis est, varii sunt ordines collocandi. Nam aut temporum servantur gradus aut generum distributiones; aut a minoribus ad maiora ascendimus, aut a maioribus ad minora delabimur; aut haec inaequali varietate distinguimus, quum parva magnis, simplicia coniunctis, obscura dilucidis, laeta tristibus, incredibilia probabilibus inteximus, quae in exornationem cadunt omnia. 13. C. F. Quid? in deliberatione quid spectas? C. P. Principia vel non longa vel saepe nulla. Sunt enim ad audiendum qui deliberant sua caussa parati. Nec multum sane saepe narrandum est. Est enim narratio aut praeteritarum rerum aut praesentium; suasio autem futurarum. Quare ad fidem et ad motum adhibenda est omnis oratio. 14. C. F. Quid? in iudiciis quae est collocatio? C. P. Non eadem accusatoris et rei, quod accusator rerum ordinem prosequitur et singula argumenta quasi hasta in manu collocata vehementer proponit, concludit acriter, confirmat tabulis, decretis, testimoniis, accuratiusque in singulis commoratur, perorationisque praeceptis, quae ad incitandos animos valent, et in reliqua oratione paullulum degrediens de cursu dicendi, utitur et vehementius in perorando. Est enim propositum, ut iratum efficiat iudicem. V. 15. C. F. Quid faciendum est contra reo? C. P. Omnia longe secus. Sumenda principia ad benevolentiam conciliandam. Narrationes aut amputandae, quae laedunt, aut relinquendae, si totae sunt molestae; firmamenta ad fidem posita aut per se diluenda aut obscuranda aut digressionibus obruenda; perorationes autem ad misericordiam conferendae. C. F. Semperne igitur ordinem collocandi, quem volumus, tenere possumus? C. P. Non sane; nam auditorum aures moderantur oratori prudenti et provido et, quod respuunt, immutandum est.

16. C. F. Expone deinceps, quae ipsius orationis verborumque praecepta sint. C. P. Unum igitur genus est eloquendi sua sponte fusum: alterum versum atque mutatum. Prima vis est in simplicibus verbis, in coniunctis secunda. Simplicia invenienda sunt, coniuncta collocanda [sunt]. Et simplicia verba partim nativa sunt, partim reperta: nativa ea, quae significata sunt sensu; reperta, quae ex his facta sunt et novata aut similitudine aut imitatione aut inflexione aut adiunctione verborum. 17. Atque etiam est haec distinctio in verbis: altera natura, tractatione altera: natura, ut sint alia sonantiora, grandiora, leviora et quodammodo nitidiora: alia contra; tractatione autem, quum aut propria sumuntur rerum vocabula aut addita ad nomen aut nova aut prisca aut ab oratore modificata et inflexa quodammodo; qualia sunt ea, quae transferuntur aut immutantur, aut ea, quibus tamquam abutimur, aut ea, quae obscuramus, quae incredibiliter tollimus, quaeque mirabilius, quam sermonis consuetudo patitur, ornamus. VI. 18. C. F. Habeo de simplicibus verbis, nunc de coniunctione quaero. C. P. Numeri quidam sunt in coniunctione servandi consecutioque verborum. Numeros aures ipsae metiuntur, ne aut non compleas verbis, quod proposueris, aut redundes. Consecutio autem, ne generibus, numeris, temporibus, personis, casibus perturbetur oratio. Nam ut in simplicibus verbis, quod non est Latinum, sic in coniunctis, quod non est consequens, vituperandum est. 19. Communia autem simplicium coniunctorumque sunt haec quinque quasi lumina, dilucidum, breve, probabile, illustre, suave. Dilucidum fit usitatis verbis, propriis, dispositis, aut circumscriptione conclusa aut intermissione aut concisione verborum; obscurum autem aut longitudine, aut contractione orationis aut ambiguitate aut inflexione atque immutatione verborum. Brevitas autem conficitur simplicibus verbis, semel una quaque re dicenda, nulli rei nisi, ut dilucide dicas, serviendo. Probabile autem genus est orationis, si non nimis est comptum atque expolitum, si est auctoritas et pondus in verbis, si sententiae vel graves vel aptae opinionibus hominum et moribus. 20. Illustris est autem oratio, si et verba gravitate delecta ponuntur et tralata et superlata et ad nomen adiuncta et duplicata et idem significantia atque ab ipsa actione atque imitatione rerum non abhorrentia. Est enim haec pars orationis, quae rem constituat paene ante oculos; is enim maxime sensus attingitur, sed ceteri tamen et maxime mens ipsa moveri potest. Sed quae dicta sunt de oratione dilucida, cadunt in hanc illustrem omnia. Est enim plus aliquanto illustre, quam illud dilucidum. Altero fit, ut intelligamus, altero vero, ut videre videamur. 21. Suave autem genus erit dicendi, primum elegantia et iucunditate verborum sonantium et levium; deinde coniunctione, quae

neque asperos habeat concursus, neque disiunctos atque hiantes, et sit circumscripta non longo anfractu, sed ad spiritum vocis apto, habeatque similitudinem aequalitatemque verborum; tum ex contrariis sumpta verbis, crebra crebris, paria paribus respondeant, relataque ad idem verbum et geminata ac duplicata vel etiam saepius iterata ponantur, constructioque verborum tum coniunctionibus copuletur, tum dissolutionibus relaxetur. 22. Fit etiam suavis oratio, quum aliquid aut invisum aut inauditum aut novum dicas. Delectat enim quidquid est admirabile maximeque movet ea, quae motum aliquem animi miscet, oratio, quaeque significat oratoris ipsius amabiles mores, qui exprimuntur aut significando iudicio ipsius ex animo humano ac liberali aut inflexione sermonis, quum aut augendi alterius aut minuendi sui caussa alia dici ab oratore, alia existimari videntur, idque comitate fieri magis, quam vanitate. Sed multa sunt suavitatis praecepta, quae orationem aut magis obscuram aut minus probabilem faciunt. Itaque etiam hoc loco nobis est ipsis, quid caussa postulet, iudicandum. VII. 23. C. F. Reliquum est igitur, ut dicas de conversa oratione atque mutata. C. P. Est itaque id genus totum situm in commutatione verborum, quae simplicibus in verbis ita tractatur, ut aut ex verbo dilatetur aut in verbum contrahatur oratio: ex verbo, quum aut proprium aut idem significans aut factum verbum in plura verba diducitur; ex oratione, quum aut definitio ad unum verbum revocatur aut assumpta verba removentur aut in circuitus diriguntur aut in coniunctione fit unum verbum ex duobus. 24. In coniunctis autem verbis triplex adhiberi potest commutatio non verborum, sed ordinis tantummodo, ut, quum semel dictum sit directe, sicut natura ipsa tulerit, invertatur ordo et idem quasi sursum versum retroque dicatur, deinde idem intercise atque permixte. Eloquendi autem exercitatio maxime in hoc toto convertendi genere versatur.

25. C. F. Actio igitur sequitur, ut opinor. C. P. Est ita: quae quidem oratori et cum rerum et cum verborum momentis commutanda maxime est. Facit enim et dilucidam orationem et illustrem et probabilem et suavem non verbis, sed varietate vocum, motu corporis, vultu, quae plurimum valebunt, si cum orationis genere consentient eiusque vim ac varietatem subsequentur. 26. C. F. Num quidnam de oratore ipso restat? C. P. Nihil sane praeter memoriam, quae est gemina litteraturae quodammodo et in dissimili genere persimilis. Nam ut illa constat ex notis litterarum et ex eo, in quo imprimuntur illae notae, sic confectio memoriae, tamquam cera, locis utitur et in his imagines, ut litteras, collocat.

VIII. 27. C. F. Quoniam igitur vis oratoris omnis exposita est, quid habes de orationis praeceptis dicere? C. P. Quattuor esse eius partes, quarum prima et postrema ad motum animi valet. Is enim initiis est et perorationibus concitandus. Secunda, narratio, et tertia, confirmatio, fidem facit orationi. Sed amplificatio quamquam habet proprium locum, saepe etiam primum, postremum quidem fere semper, tamen reliquo in cursu orationis adhibenda est, maximeque, quum aliquid aut confirmatum est aut reprehensum. Itaque ad fidem quoque vel plurimum valet; est enim amplificatio vehemens quaedam argumentatio, ut illa docendi caussa sit, haec commovendi. 28. C. F. Perge igitur ordine quattuor istas mihi partes explicare. C. P. Faciam et a principiis primum ordiar. Quae quidem ducuntur aut ex personis aut ex rebus ipsis. Sumuntur autem trium rerum gratia: ut amice, ut intelligenter, ut attente audiamur. Quorum primus locus est in personis nostris, disceptatorum, adversariorum; e quibus initia benevolentiae conciliandae comparantur aut meritis nostris aut dignitate aut aliquo genere virtutis et maxime liberalitatis, officii, iustitiae, fidei; contrariisque rebus in adversarios conferendis, et cum iis, qui disceptant, aliqua coniunctionis aut caussa aut spe significanda; et, si in nos aliquod odium offensiove collocata sit, tollenda ea minuendave aut diluendo aut extenuando aut compensando aut deprecando. 29. Intelligenter autem ut audiamur et attente, a rebus ipsis ordiendum est. Sed facillime auditor discit et, quid agatur, intelligit, si complectare a principio genus naturamque caussae, si definias, si dividas, si neque prudentiam eius impedias confusione partium, nec memoriam multitudine; quaeque mox de narratione dilucida dicentur, eadem etiam huc poterunt recte referri. 30. Ut attente autem audiamur, trium rerum aliqua consequemur; nam aut magna quaedam proponemus aut necessaria aut coniuncta cum ipsis, apud quos res agetur. Sit autem hoc etiam in praeceptis, ut, si quando tempus ipsum aut res aut locus aut interventus alicuius aut interpellatio aut ab adversario dictum aliquod et maxime in perorando dederit occasionem nobis aliquam, ut dicamus aliquid ad tempus apte, ne derelinquamus; et, quae suo loco de amplificatione dicemus, multa ex his poterunt ad principiorum praecepta transferri.

IX. 31. C. F. Quid? in narratione quae tandem conservanda sunt? C. P. Quoniam narratio est rerum explicatio et quaedam quasi sedes ac fundamentum constituendae fidei, ea sunt in ea servanda maxime, quae etiam in reliquis fere dicendi partibus; quae partim sunt necessaria, partim assumpta ad ornandum. Nam ut dilucide probabiliterque narremus, necessarium est; sed assumimus etiam suavitatem. 32. Ergo ad dilucide narrandum eadem illa superiora explicandi et illustrandi praecepta repetemus, in quibus sit brevitas ea, quae saepissime in narratione laudatur, de qua supra dictum est. Probabilis autem erit, si personis, si temporibus, si locis ea, quae narrabuntur, consentient; si cuiusque facti et eventi caussa ponetur, si testata dici videbuntur, si cum hominum opinione, auctoritate, si cum lege, cum more, cum religione coniuncta; si probitas narrantis significabitur, si antiquitas, si memoria, si orationis veritas et vitae fides. Suavis autem narratio est, quae habet admirationes, exspectationes, exitus inopinatos, interpositos motus animorum, colloquia personarum, dolores, iracundias, metus, laetitias, cupiditates. Sed iam ad reliqua pergamus.

33. C. F. Nempe ea sequuntur, quae ad faciendam fidem pertinent. C. P. Ita est: quae quidem in confirmationem et in reprehensionem dividuntur. Nam in confirmando nostra probare volumus, in reprehendendo redarguere contraria. Quoniam igitur omne, quod in controversiam venit, id aut sit necne sit, aut quid sit aut quale sit quaeritur, in primo coniectura valet, in altero definitio, in tertio ratio. 34. C. F. Teneo istam distributionem. Nunc coniecturae locos quaero. X. C. P. In veri similibus et in propriis rerum notis posita est tota. Sed appellemus docendi gratia veri simile, quod plerumque ita fiat, ut, adole-

scentiam proclivorem esse ad libidinem; propriae autem notae argumentum, quod numquam aliter fit certumque declarat, ut fumus ignem. Veri similia reperiuntur ex partibus et quasi membris narrationis. Ea sunt in personis, in locis, in temporibus, in factis, in eventis, in rerum ipsarum negotiorumque naturis. 35. In personis naturae primum spectantur, valetudinis, figurae, virium, aetatis, marium, feminarum; atque haec quidem in corpore; animi autem aut quemadmodum affecti sint virtutibus, vitiis, artibus, inertiis, aut quemadmodum commoti cupiditate, metu, voluptate, molestia. Atque haec quidem in natura spectantur; in fortuna genus, amicitiae, liberi, propinqui, affines, opes, honores, potestates, divitiae, libertas et ea, quae sunt his contraria. 36. In locis autem et illa naturalia, maritimi an remoti a mari, plani an montuosi, leves an asperi, salubres an pestilentes, opaci an aprici, et illa fortuita, culti an inculti, celebres an deserti, coaedificati an vasti, obscuri an rerum gestarum vestigiis nobilitati, consecrati an profani. XI. 37. In temporibus autem praesentia et praeterita et futura cernuntur; in his ipsis vetusta, recentia, instantia, paullo post aut aliquando futura. Insunt etiam in temporibus illa, quae temporis quasi naturam notant, ut hiems, ver, aestas, auctumnus: aut anni tempora, ut mensis, ut dies, ut nox, hora, tempestas, quae sunt naturalia; fortuita autem sacrificia, festi dies, nuptiae. 38. Iam facta et eventus aut consilii sunt aut imprudentiae, quae est aut in casu aut in quadam animi permotione; casu, quum aliter cecidit, ac putatum sit; permotione, quum aut oblivio aut error aut metus aut aliqua cupiditatis caussa permovit. Est etiam in imprudentia necessitas ponenda. Rerum autem bonarum et malarum tria sunt genera; nam aut in animis aut in corporibus aut extra esse possunt. Huius igitur materiae ad argumentum subiectae perlustrandae animo partes erunt omnes et ad id, quod agetur, ex singulis coniectura capienda. 39. Est enim genus argumentorum aliud, quod ex facti vestigiis sumitur, ut telum, cruor, clamor, eiulatus, titubatio, permutatio coloris, oratio inconstans, tremor, et eorum aliquid, quod sensu percipi possit; etiam si praeparatum aliquid, si communicatum cum aliquo, si postea visum, auditum, indicatum. 40. Veri similia autem partim singula movent suo pondere, partim, etiamsi videntur esse exigua per se, multum tamen, quum sunt coacervata, proficiunt. Atque in his veri similibus insunt nonnumquam etiam certae rerum et propriae notae. Maximam autem facit fidem ad similitudinem veri primum exemplum, deinde introducta rei similitudo; fabula etiam nonnumquam, etsi est incredibilis, tamen homines commovet.

XII. 41. C. F. Quid? definitionis quae ratio est et quae via? C. P. Non dubium est id quidem, quin definitio genere declaretur et proprietate quadam aut etiam communium frequentia, ex quibus, proprium quid sit, eluceat. Sed quoniam de propriis oritur plerumque magna dissensio, definiendum est saepe ex contrariis, saepe etiam ex dissimilibus, saepe ex paribus. Quamobrem descriptiones quoque sunt in hoc genere saepe aptae et enumeratio consequentium, in primisque commovet explicatio vocabuli ac nominis.

42. C. F. Sunt exposita iam fere ea, quae de facto, quaeque de facti appellatione quaeruntur. Nempe igitur ea restant, quae, quum et factum constat et nomen, qualia sint, vocatur in dubium. C. P. Est ita, ut dicis. C. F. Quae sunt igitur in eo genere partes? C. P. Aut iure factum depellendi aut ulciscendi doloris gratia aut pietatis aut pudicitiae aut religionis aut patriae nomine aut denique necessitate, inscientia, casu. 43. Nam quae motu animi et perturbatione facta sine ratione sunt, ea defensionem contra crimen in legitimis iudiciis non habent, in liberis disceptationibus habere possunt. Hoc in genere, in quo quale sit quaeritur, ex controversia, iure et rectene actum sit, quaeri solet; quorum disputatio ex locorum descriptione sumenda est. 44. C. F. Agesis ergo, quoniam in confirmationem et reprehensionem diviseras orationis fidem, et dictum de altero est, expone nunc de reprehendendo. C. P. Aut totum est negandum, quod in argumentatione adversarius sumpserit, si fictum aut falsum esse possis docere; aut redarguenda ea, quae pro veri similibus sumpta sunt: primum dubia sumpta esse pro certis; deinde etiam in perspicue falsis eadem posse dici; tum ex iis, quae sumpserit, non effici, quod velit. Accidere autem oportet singula: sic universa frangentur. Commemoranda sunt etiam exempla, quibus simili in disputatione creditum non sit; conquerenda conditio communis periculi, si ingeniis hominum criminosorum sit exposita vita innocentium.

XIII. 45. C. F. Quoniam, unde inveniuntur quae ad fidem pertinent, habeo, quemadmodum in dicendo singula tractentur, exspecto. C. P. Argumentationem quaerere videris, quae est argumenti explicatio; quae sumpta ex iis locis, qui sunt expositi, conficienda et distinguenda dilucide est. C. F. Plane istuc ipsum desidero. 46. C. P. Est ergo, ut supra dictum est, explicatio argumenti argumentatio, sed ea conficitur, quum sumpseris aut non dubia aut probabilia, ex quibus id efficias, quod aut dubium aut minus probabile per se videtur. Argumentandi autem duo sunt genera, quorum alterum ad fidem directo spectat, alterum se inflectit ad motum. Dirigitur, quum proposuit aliquid, quod probaret, sumpsitque ea, quibus niteretur, atque his confirmatis ad propositum se retulit atque conclusit. Illa autem altera argumentatio quasi retro et contra, prius sumit, quae vult, eaque confirmat; deinde id, quod proponendum fuit, permotis animis iacit ad extremum. 47. Est etiam illa varietas in argumentando et non iniucunda distinctio, ut, quum interrogamus nosmet ipsos aut percontamur aut imperamus aut optamus, quae sunt cum aliis compluribus sententiarum ornamenta. Vitare autem similitudinem poterimus, non semper a proposito ordientes; et si non omnia disputando confirmabimus breviterque interdum, quae erunt satis aperta, ponemus; quodque ex his efficietur, si id apertum sit, non habebimus necesse semper concludere.

XIV. 48. C. F. Quid? illa, quae sine arte appellantur, quae iamdudum assumpta dixisti, ecquonam modo, ecquonam loco artis indigent? C. P. Illa vero indigent, nec eo dicuntur sine arte, quod ita sunt, sed quod ea non parit oratoris ars, sed foris ad se delata tamen arte tractat, et maxime in testibus. 49. Nam et de toto genere testium, quam id sit infirmum, saepe dicendum est, et argumenta rerum esse propria, testimonia voluntatum; utendumque est exemplis, quibus testibus creditum non sit; et de singulis testibus, si natura vani, si leves, si cum ignominia, si spe, si metu, si iracundia, si misericordia impulsi, si prae-

mio, si gratia adducti; comparandique superiore cum auctoritate testium, quibus tamen creditum non sit. 50. Saepe etiam quaestionibus resistendum est, quod et dolorem fugientes multi in tormentis ementiti persaepe sunt morique maluerunt falsum fatendo, quam infitiando dolere. Multi etiam suam vitam neglexerunt, ut eos, qui his cariores, quam ipsi sibi essent, liberarent; alii autem aut natura corporis aut consuetudine dolendi aut metu supplicii ac mortis vim tormentorum pertulerunt; alii ementiti sunt in eos, quos oderant. Atque haec exemplis firmanda sunt. 51. Neque est obscurum, quin (quoniam in utramque partem sunt exempla, et item ad coniecturam faciendam loci) in contrariis contraria sint sumenda. Atque etiam incurrit alia quaedam in testibus et in quaestionibus ratio. Saepe enim ea, quae dicta sunt, si aut ambigue aut inconstanter aut incredibiliter dicta sunt aut etiam aliter ab alio dicta, subtiliter reprehenduntur.

XV. 52. C. F. Extrema tibi restat pars orationis, quae posita in perorando est, de qua sane velim audire. C. P. Facilior est explicatio perorationis. Nam est divisa in duas partes, amplificationem et enumerationem. Augendi autem et hic est proprius locus in perorando, et in cursu ipso orationis declinationes ad amplificandum dantur, confirmata re aliqua aut reprehensa. 53. Est igitur amplificatio gravior quaedam affirmatio, quae motu animorum conciliet in dicendo fidem. Ea et verborum genere conficitur et rerum. Verba ponenda sunt, quae vim habeant illustrandi nec ab usu sint abhorrentia, gravia, plena, sonantia, iuncta, facta, cognominata, non vulgata, superlata, in primisque tralata, nec in singulis verbis, sed in continentibus soluta, quae dicuntur sine coniunctione, ut plura videantur. 54. Augent etiam relata verba, iterata, duplicata et ea, quae ascendunt gradatim ab humilioribus verbis ad superiora, omninoque semper quasi naturalis et non explanata oratio, sed gravibus referta verbis, ad augendum accommodatior. Haec igitur in verbis, quibus actio vocis, vultus et gestus congruens et apta ad animos permovendos accommodanda est. Sed et in verbis et in actione caussa erit tenenda et pro re agendum. Nam haec, quia videntur perabsurda, quum graviora sunt, quam caussa fert, diligenter, quid quemque deceat, iudicandum est. XVI. 55. Rerum amplificatio sumitur eisdem ex locis omnibus, quibus illa, quae dicta sunt ad fidem, maximeque definitiones valent conglobatae et consequentium frequentatio et centrariarum et dissimilium et inter se pugnantium rerum conflictio, et caussae et ea, quae sunt de caussis orta, maximeque similitudines et exempla; fictae etiam personae, muta denique loquantur, omninoque ea sunt adhibenda, si caussa patitur, quae magna habentur, quorum est duplex genus. 56. Alia enim magna natura videntur, alia usu: natura, ut caelestia, ut divina, ut ea, quorum obscurae caussae, ut, in terris mundoque admirabilia quae sunt, ex quibus similibusque, si attendas, ad augendum permulta suppetunt; usu, quae videntur hominibus aut prodesse aut obesse vehementius, quorum sunt genera ad amplificandum tria. Nam aut caritate moventur homines, ut deorum, ut patriae, ut parentum; aut amore, ut fratrum, ut coniugum, ut liberorum, ut familiarium; aut honestate, ut virtutum, maximeque earum, quae ad communionem hominum et liberalitatem valent. Ex iis et cohortationes sumuntur ad ea retinenda, et in eos, a quibus ea violata sunt, odia incitantur et miseratio nascitur. XVII. 57. Proprius locus est augendi, in his rebus aut amissis aut amittendi periculo. Nihil est enim tam miserabile, quam ex beato miser. Et hoc totum quidem moveat, si bona ex fortuna quis cadat, et, a quorum caritate divellatur, quae amittat aut amiserit, in quibus malis sit futurusve sit, exprimatur breviter. Cito enim arescit lacrima, praesertim in alienis malis. Nec quidquam in amplificatione nimis enucleandum est; minuta est enim omnis diligentia. Hic autem locus grandia requirit. 58. Illud iam est iudicii, quo quaque in caussa genere utamur augendi. In illis enim caussis, quae ad delectationem exornantur, ii loci tractandi sunt, qui movere possunt exspectationem, admirationem, voluptatem; in cohortationibus autem bonorum ac malorum enumerationes et exempla valent plurimum. In iudiciis accusatori fere, quae ad iracundiam, reo plerumque, quae ad misericordiam pertinent. Nonnumquam tamen accusator misericordiam movere debet et defensor iracundiam. 59. Enumeratio reliqua est nonnumquam laudatori, suasori non saepe, accusatori saepius quam reo necessaria. Huius tempora duo sunt, si aut memoriae diffidas eorum, apud quos agas, vel intervallo temporis vel longitudine orationis et breviter expositis vim est habitura caussa maiorem. 60. Et reo rarius utendum est, quod ponenda sunt contraria, quorum dissolutio in brevitate lucebit, aculei pungent. Sed erit in enumeratione vitandum, ne ostentatio memoriae suscepta videatur esse puerilis. Id effugiet, qui non omnia minima repetet, sed brevi singula attingens pondera rerum ipsa comprehendet.

XVIII. 61. C. F. Quoniam et de ipso oratore et de oratione dixisti, expone eum mihi nunc, quem ex tribus extremum proposuisti, quaestionis locum. C. P. Duo sunt, ut initio dixi, quaestionum genera, quorum alterum finitum temporibus et personis caussam appello, alterum infinitum nullis neque personis neque temporibus notatum propositum voco. Sed est propositum quasi latior pars caussae quaedam et controversiae. Inest enim infinitum in definito et ad illud tamen referuntur omnia. 62. Quamobrem prius de proposito dicamus, cuius genera sunt duo, cognitionis alterum; eius scientia est finis, ut: verine sint sensus: alterum actionis; quod refertur ad efficiendum quid, ut si quaeratur, quibus officiis amicitia colenda sit. Rursus superioris genera sunt tria: sit necne, quid sit, quale sit. Sit necne, ut: ius in natura sit, an in more; quid autem sit, sic: sitne ius id, quod maiori parti sit utile; quale autem sit, sic: iuste vivere sit necne utile. 63. Actionis autem duo sunt genera: unum, ad persequendum aliquid aut declinandum; ut, quibus rebus adipisci gloriam possis aut quomodo invidia vitetur; alterum, quod ad aliquod commodum usumque refertur, ut, quemadmodum sit respublica administranda aut quemadmodum in paupertate vivendum. 64. Rursus autem ex cognitionis consultatione, ubi, sit necne sit aut fuerit futurumve sit, quaeritur, unum genus est quaestionis, possitne aliquid effici, ut, quum quaeritur, ecquisnam perfecte sapiens esse possit; alterum, quemadmodum quidque fiat, ut quonam pacto virtus pariatur, naturane an ratione an usu? Cuius generis sunt omnes, in quibus, ut in obscuris naturalibusque quaestionibus, caussae rationesque rerum explicantur. XIX. 65. Illius autem generis, in quo, quid sit id, de quo agitur, quaeritur, duo sunt genera: quorum in altero disputandum est, aliud an idem sit,

ut pertinacia et perseverantia; in altero autem descriptio generis alicuius et quasi imago exprimenda est, ut qualis sit avarus, aut quid sit superbia. 66. Tertio autem in genere, in quo, quale sit, quaeritur, aut de honestate aut de utilitate aut de aequitate dicendum est. De honestate sic, ut: honestumne sit pro amico periculum aut invidiam subire. De utilitate autem sic, ut: sitne utile, in republica administranda versari. De aequitate vero sic, ut: sitne aequum amicos cognatis anteferre. Atque in hoc eodem genere in quo quale sit quaeritur, exoritur aliud quoddam disputandi genus. Non enim simpliciter solum quaeritur, quid honestum sit, quid utile, quid aequum, sed ex comparatione etiam, quid honestius, quid utilius, quid aequius, atque etiam, quid honestissimum, quid utilissimum, quid aequissimum; cuius generis illa sunt, quae praestantissima sit dignitas vitae. Atque ea quidem, quae dixi, cognitionis sunt omnia. 67. Restant actionis: cuius alterum est praecipiendi genus, quod ad rationem officii pertinet, ut, quemadmodum colendi sint parentes; alterum autem ad sedandos animos et oratione sanandos, ut in consolandis maeroribus, ut in iracundia comprimenda aut in timore tollendo aut in cupiditate minuenda. Cui quidem generi contrarium est disputandi genus ad eosdem illos animi motus, quod in amplificanda oratione saepe faciendum est, vel gignendos vel concitandos. Atque haec fere est partitio consultationum. XX. 68. C. F. Cognovi: sed quae ratio sit in his inveniendi et disponendi, requiro. C. P. Quid? tu aliamne censes et non eamdem, quae est exposita, ut ex eisdem locis ad fidem et ad inveniendum ducantur omnia? Collocandi autem quae est exposita in aliis ratio, eadem huc transferetur.

Cognita igitur omni distributione propositarum consultationum, caussarum genera restant [admodum]. 69. Et earum quidem forma duplex est: quarum altera delectationem sectatur aurium; alterius, ut obtineat, probet et efficiat quod agit, omnis est suscepta contentio. Itaque illud superius exornatio dicitur; quod quum latum genus esse potest saneque varium, unum ex eo delegimus, quod ad laudandos claros viros suscipimus et ad improbos vituperandos. Genus enim nullum est orationis, quod aut uberius ad dicendum aut utilius civitatibus esse possit, aut in quo magis orator in cognitione virtutum vitiorumque versetur. Reliquum autem genus caussarum aut in provisione posteri temporis, aut in praeteriti disceptatione versatur; quorum alterum deliberationis est, alterum iudicii. 70. Ex qua partitione tria genera caussarum exstiterunt: unum, quod a meliori parte, laudationis est appellatum, deliberationis alterum, tertium iudiciorum. Quamobrem de primo primum, si placet, disputemus. C. F. Mihi vero placet.

XXI. C. P. Ac laudandi vituperandique rationes, quae non ad bene dicendum solum, sed etiam ad honeste vivendum valent, exponam breviter, atque a principiis exordiar et laudandi et vituperandi. 71. Omnia enim sunt profecto laudanda, quae coniuncta cum virtute sunt, et quae cum vitiis, vituperanda. Quamobrem finis alterius est honestas, alterius turpitudo. Conficitur autem genus hoc dictionis narrandis exponendisque factis sine ullis argumentationibus, ad animi motus leniter tractandos magis, quam ad fidem faciendam aut confirmandam accommodate. Non enim dubia firmantur, sed ea, quae certa aut pro certis posita sunt augentur. Quamobrem ex iis, quae ante dicta sunt et narrandi et augendi praecepta repetentur. 72. Et quoniam in his caussis omnis ratio fere ad voluptatem auditoris et ad delectationem refertur, utendum erit iis in oratione singulorum verborum insignibus, quae habent plurimum suavitatis; id est, ut factis verbis aut vetustis aut tralatis frequenter utamur, et in ipsa constructione verborum, ut paria paribus et similia similibus saepe referantur, ut contraria, ut geminata, ut circumscripta numerose, non ad similitudinem versuum, sed ad explendum aurium sensum, apto quodam quasi verborum modo. 73. Adhibendaque frequentius etiam illa ornamenta rerum sunt, sive quae admirabilia et nec opinata, sive significata monstris, prodigiis, oraculis, sive quae videbuntur ei, de quo agemus, accidisse divina atque fatalia. Omnis enim exspectatio eius, qui audit, et admiratio et improvisi exitus habent aliquam in audiendo voluptatem. XXII. 74. Sed quoniam tribus in generibus bona malave versantur, externis, corporis et animi, prima sunt externa, quae ducuntur a genere: quo breviter modiceque laudato aut, si erit infame, praetermisso, si humile, vel praeterito vel ad augendam eius, quem laudes, gloriam tracto, deinceps, si res patietur, de fortunis erit et facultatibus dicendum: postea de corporis bonis; in quibus quidem, quae virtutem maxime significat, facillime forma laudatur. 75. Deinde est ad facta veniendum, quorum collocatio triplex est: aut enim temporum servandus est ordo, aut in primis recentissimum quodque dicendum, aut multa et varia facta in propria virtutum genera sunt digerenda. Sed hic locus virtutum atque vitiorum, latissime patens, ex multis et variis disputationibus nunc in quamdam angustam et brevem concludetur. 76. Est igitur vis virtutis duplex: aut enim scientia cernitur virtus aut actione. Nam, quae prudentia, quae calliditas, quaeque gravissimo nomine sapientia appellatur, haec scientia pollet una. Quae vero moderandis cupiditatibus regendisque animi motibus laudatur, eius est munus in agendo; cui temperantiae nomen est. Atque illa prudentia in suis rebus domestica, in publicis civilis appellari solet. 77. Temperantia autem in suas itidem res et in communes distributa est duobusque modis in rebus commodis discernitur, et ea, quae absunt, non expetendo, et ab iis, quae in potestate sunt, abstinendo. In rebus autem incommodis est itidem duplex: Nam quae venientibus malis obstat, fortitudo, quae, quod iam adest, tolerat et perfert, patientia nominatur. Quae autem haec uno genere complectitur, magnitudo animi dicitur; cuius est liberalitas in usu pecuniae, simulque altitudo animi in capiendis incommodis et maxime iniuriis; et omne, quod est eius generis, grave, sedatum, [non turbulentum.] 78. In communione autem quae posita pars est, iustitia dicitur, eaque erga deos religio, erga parentes pietas, [vulgo autem bonitas,] creditis in rebus fides, in moderatione animadvertendi lenitas, amicitia in benevolentia nominatur. XXIII. Atque hae quidem virtutes cernuntur in agendo. Sunt autem aliae quasi ministrae comitesque sapientiae; quarum altera, quae sint in disputando vera atque falsa, quibusque positis quid sequatur, distinguit et iudicat; quae virtus omnis in ratione scientiaque disputandi sita est: altera autem oratoria. 79. Nihil enim est aliud eloquentia, nisi copiose loquens

sapientia, quae ex eodem hausta genere, quo illa, quae in disputando est, uberior est atque latior et ad motus animorum vulgique sensus accommodatior. Custos vero virtutum omnium dedecus fugiens laudemque maxime consequens verecundia est. Atque hi sunt fere quasi quidam habitus animi sic affecti et constituti, ut sint singuli inter se proprio virtutis genere distincti; a quibus ut quaeque res gesta est, ita sit honesta necesse est, summeque laudabilis. 80. Sunt autem alii quidam perfecti animi habitus ad virtutem quasi praeculti et praeparati rectis studiis et artibus; ut, in suis rebus studia litterarum, ut numerorum ac sonorum, ut mensurae, ut siderum, ut equorum, ut venandi, ut armorum; in communibus, propensiora studia in aliquo genere virtutis praecipue colendo aut divinis rebus deserviendo aut parentibus, amicis, hospitibus praecipue atque insigniter diligendis. Atque haec quidem virtutum. 81. Vitiorum autem sunt genera contraria. Cernenda autem sunt diligenter, ne fallant ea nos vitia, quae virtutem videntur imitari. Nam et prudentiam malitia, et temperantiam immanitas in voluptatibus aspernandis, et magnitudinem animi superbia in animis extollendis et despicientia in contemnendis honoribus, et liberalitatem effusio, et fortitudinem audacia imitatur, et patientiam duritia immanis, et iustitiam acerbitas, et religionem superstitio, et lenitatem mollitia animi, et verecundiam timiditas, et illam disputandi prudentiam concertatio captatioque verborum, et hanc oratoriam vim inanis quaedam profluentia loquendi. Studiis autem bonis similia videntur ea, quae sunt in eodem genere nimia. 82. Quamobrem omnis vis laudandi vituperandique ex his sumetur virtutum vitiorumque partibus; sed in toto quasi contextu orationis haec erunt illustranda maxime, quemadmodum quisque generatus, quemadmodum educatus, quemadmodum institutus moratusque fuerit; et, si quid cui magnum aut incredibile acciderit, maximeque si id divinitus accidisse potuerit videri; tum quod quisque senserit, dixerit, gesserit, ad ea, quae proposita sunt, virtutum genera accommodabuntur, ex illisque iisdem inveniendi locis caussae rerum et eventus et consequentia requirentur. Neque vero mors eorum, quorum vita laudabitur, silentio praeteriri debebit, si modo quid erit animadvertendum, aut in ipso genere mortis aut in iis rebus, quae post mortem erunt consecutae.

XXIV. 83. C. F. Accepi ista didicique breviter, non solum quemadmodum laudarem alterum, sed etiam quemadmodum eniterer, ut possem ipse iure laudari. Videamus igitur deinceps, in sententia dicenda quam viam et quae praecepta teneamus. C. P. Est igitur in deliberando finis utilitas, ad quem omnia ita referuntur in consilio dando sententiaque dicenda, ut illa prima sint suasori aut dissuasori videnda, quid aut possit fieri aut non possit, et quid aut necesse sit aut non necesse. Nam et, si quid effici non potest, deliberatio tollitur, quamvis utile sit; et, si quid necesse est, (necesse autem id est, sine quo salvi liberive esse non possumus,) id est reliquis et honestatibus in civili ratione et commodis anteponendum. 84. Quum autem quaeritur, quid fieri possit, videndum etiam est, quam facile possit. Nam quae perdifficilia sunt, perinde habenda saepe sunt, ac si effici non possint. Et quum de necessitate attendemus, etsi aliquid non necessarium videbitur, videndum tamen erit, quam sit magnum. Quod enim permagnum est, pro necessario saepe habetur. 85. Itaque quum constet hoc genus caussarum ex suasione et dissuasione, suasori proponitur simplex ratio: si et utile est et fieri potest, fiat. Dissuasori duplex: una, si non utile est, ne fiat; altera, si fieri non potest, ne suscipiatur. Sic suasori utrumque docendum est, dissuasori alterum infirmare sat est. 86. Quare quoniam in his versatur omne consilium duobus, de utilitate ante dicamus, quae in discernendis bonis malisque versatur. Bonorum autem partim necessaria sunt, ut vita, pudicitia, libertas, ut liberi; coniuges, germani, parentes: partim non necessaria; quorum alia sunt per se expetenda, ut ea, quae sita sunt in officiis atque virtutibus: alia, quod aliquid commodi efficiunt, ut opes et copiae. 87. [Eorum autem, quae propter se expetuntur, partim honestate ipsa, partim commoditate aliqua expetuntur:] honestate ea, quae proficiscuntur ab iis virtutibus, de quibus paullo ante est dictum, quae sunt laudabilia ipsa per se; commoditate autem aliqua, quae sunt in corporis aut in fortunae bonis expetenda: quorum alia sunt quasi cum honestate coniuncta, ut honos, ut gloria; alia diversa, ut vires, forma, valetudo, nobilitas, divitiae, clientelae. XXV. 88. Est etiam quaedam quasi materies subiecta honestati, quae maxime spectatur in amicitiis. Amicitiae autem caritate et amore cernuntur. Nam quum deorum, tum parentum patriaeque cultus eorumque hominum, qui aut sapientia aut opibus excellunt, ad caritatem referri solet. Coniuges autem et liberi et fratres et alii, quos usus familiaritasque coniunxit, quamquam etiam caritate ipsa, tamen amore maxime continentur. In his igitur rebus quum bona sint, facile est intellectu, quae sint contraria. 89. Quod si semper optima tenere possemus, haud sane, quoniam quidem ea perspicua sunt, consilio multum egeremus. Sed quia temporibus, quae vim habent maximam, persaepe evenit, ut utilitas cum honestate certet, earumque rerum contentio plerumque deliberationes efficit, ne aut opportuna propter dignitatem aut honesta propter utilitatem relinquantur, ad hanc difficultatem explicandam praecepta referamus. 90. Et quoniam non ad veritatem solum, sed etiam ad opiniones eorum, qui audiunt, accommodanda est oratio, hoc primum intelligamus, hominum duo esse genera, alterum indoctum et agreste, quod anteferat semper utilitatem honestati, alterum humanum atque expolitum, quod rebus omnibus dignitatem anteponat. Itaque huic generi laus, honos, gloria, fides, iustitia omnisque virtus, illi autem alteri quaestus, emolumentum fructusque proponitur. Atque etiam voluptas, quae maxime est inimica virtuti bonique naturam fallaciter imitando adulterat, quam immanissimus quisque acerrime sequitur, neque solum honestis rebus, sed etiam necessariis anteponit, in suadendo, quum ei generi hominum consilium des, saepe sane laudanda est. XXVI. 91. Et illud videndum, quanto magis homines mala fugiant, quam sequantur bona. Nam neque honesta tam expetunt, quam devitant turpia. Quis enim honorem, quis gloriam, quis laudem, quis ullum decus tam umquam expetat, quam ignominiam, infamiam, contumeliam, dedecus fugiat? quarum rerum dolor gravis est testis. Genus hominum, ad honestatem natum, malo cultu pravisque opinionibus corruptum. Quare in cohortando atque suadendo propositum quidem nobis erit illud, ut doceamus, qua via* bona consequi malaque vitare possi-

mus. 92. sed apud homines bene institutos plurimum de laude et de honestate dicemus, maximeque ea virtutum genera tractabimus, quae in communi hominum utilitate tuenda augendaque versantur. Sin apud indoctos imperitosque dicemus, fructus, emolumenta, voluptates vitationesque dolorum proferantur; addantur etiam contumeliae atque ignominiae. Nemo est enim tam agrestis, quem non, si ipsa minus honestas, contumelia tamen et dedecus magno opere moveat. Quare, quod ad utilitatem spectat, ex iis, quae dicta sunt, reperietur; 93. quid autem possit effici necne possit, in quo etiam. quam facile possit quamque expediat, quaeri solet, maxime ex caussis iis, quae quamque rem efficiant, est videndum. Caussarum autem genera sunt plura. Nam sunt aliae, quae ipsae conficiunt; aliae, quae vim aliquam ad conficiendum afferunt. Itaque illae superiores conficientes vocentur; hae reliquae ponantur in eo genere, ut sine his confici non possit. 94. Conficiens autem caussa alia est absoluta et perfecta per se, alia aliquid adiuvans et efficiendi socia quaedam; cuius generis vis varia est et saepe aut maior aut minor, ut etiam illa, quae maximam vim habet, sola saepe caussa dicatur. Sunt autem aliae caussae, quae aut propter principium aut propter exitum conficientes vocantur. Quum autem quaeritur, quid sit optimum factu, aut utilitas aut spes efficiendi ad assentiendum impellit animos. XXVII. 95. Et quoniam de utilitate iam diximus, de efficiendi ratione dicamus. Quo toto genere, quibuscum et contra quos, quo tempore aut quo loco aut quibus facultatibus armorum, pecuniae, sociorum earumve rerum, quae ad quamque rem efficiendam pertinent, possimus uti, requirendum est. Neque solum ea sunt, quae nobis suppetant, sed etiam illa, quae adversentur, videnda. Et, si ex contentione procliviora erunt nostra, non solum effici posse, quae suademus, erit persuadendum, sed curandum etiam, ut illa facilia, proclivia, iucunda videantur. Dissuadentibus autem aut utilitas labefactanda est aut efficiendi difficultates efferendae, neque aliis ex praeceptis, sed iisdem ex suasionis locis. 96. Uterque vero ad augendum habeat exemplorum aut recentium, quo notiora sint, aut veterum, quo plus auctoritatis habeant, copiam; maximeque sit in hoc genere meditatus, ut possit vel utilia ac necessaria saepe honestis vel haec illis anteferre. Ad commovendos autem animos maxime proficient, si incitandi erunt, eiusmodi sententiae; quae aut ad explendas cupiditates aut ad odium satiandum aut ad ulciscendas iniurias pertinebunt. Sin autem reprimendi, de incerto statu fortunae dubiisque eventis rerum futurarum et retinendis suis fortunis, si erunt secundae; sin autem adversae, de periculo commonendi. Atque hi quidem sunt perorationis loci. 97. Principia autem in sententiis dicendis brevia esse debent. Non enim supplex ut ad iudicem venit orator, sed hortator atque auctor. Quare proponere, qua mente dicat, quid velit, quibus de rebus dicturus sit, debet hortarique ad se breviter dicentem audiendum. Tota autem oratio simplex et gravis et sententiis debet ornatior esse, quam verbis.

XXVIII. 98. C. F. Cognovi iam laudationis et suasionis locos: nunc, quae iudiciis accommodata sint, exspecto; idque nobis genus restare unum puto. C. P. Recte intelligis. Atque eius quidem generis finis est aequitas; quae non simpliciter spectatur, sed ex comparatione nonnumquam, ut, quum de verissimo accusatore disceptatur aut quum hereditatis sine lege aut sine testamento petitur possessio. In quibus caussis quid aequius aequissimumve sit, quaeritur; quas ad caussas facultas petitur argumentationum ex iis, de quibus mox dicetur, aequitatis locis. 99. Atque etiam ante iudicium de constituendo ipso iudicio solet esse contentio, quum aut, sitne actio illi, qui agit, aut iamne sit, aut num iam esse desierit, aut illane lege, hisne verbis sit actio, quaeritur. Quae etiamsi ante, quam res in iudicium venit, aut concertata aut diiudicata aut confecta non sunt, tamen in ipsis iudiciis permagnum saepe habent pondus, quum ita dicitur: Plus petisti; sero petisti; non fuit tua petitio; non a me, non hac lege, non his verbis, non hoc iudicio. 100. Quarum caussarum genus est positum in iure civili, quod est in privatarum ac publicarum rerum lege aut more positum; cuius scientia neglecta ab oratoribus plerisque nobis ad dicendum necessaria videtur. Quare de constituendis actionibus, accipiendis subeundisque iudiciis, de excipienda iniquitate actionis, de comparanda aequitate, quod ea fere generis eius sunt, ut, quamquam in ipsum iudicium saepe delabantur, tamen ante iudicium tractanda videantur, paullulum ea separo a iudiciis, tempore magis agendi, quam dissimilitudine generis. Nam omnia, quae de iure civili aut de aequo et bono disceptantur, cadunt in eam formam, in qua, quale quid sit, ambigitur, de qua dicturi sumus, quae in aequitate et iure maxime consistit. XXIX. 101. In omnibus igitur caussis tres sunt gradus, ex quibus unus aliquis capiendus est, si plures non queas, ad resistendum. Nam aut ita consistendum est, ut id, quod obiicitur, factum neges; aut illud, quod factum fateare, neges eam vim habere atque id esse, quod adversarius criminetur; aut, si neque de facto neque de facti appellatione ambigi potest, id, quod arguere, neges tale esse, quale ille dicat, et rectum esse, quod feceris, concedendumve defendas. 102. Ita primus ille status et quasi conflictio cum adversario coniectura quadam, secundus autem definitione atque descriptione aut informatione verbi, tertius aequi et veri et recti et humani ad ignoscendum disputatione tractandus est. Et quoniam semper is, qui defendit, non solum resistat oportet aliquo statu aut infitiando aut definiendo aut aequitate opponenda, sed etiam rationem subiiciat recusationis suae: primus ille status rationem habet iniqui criminis, ipsam negationem infitiationemque facti; secundus, quod non sit in re, quod ab adversario ponatur in verbo; tertius, quod id recte factum esse defendat, quod sine ulla nominis controversia factum fatetur. 103. Deinde uni cuique rationi opponendum est ab accusatore id, quod si non esset in accusatione, caussa omnino esse non posset. Itaque ea, quae sic referuntur, continentia caussarum vocentur; quamquam non ea magis, quae contra rationem defensionis afferuntur, quam ipsae defensionis rationes continent caussas. Sed distinguendi gratia rationem appellamus eam, quae affertur ab reo ad recusandum depellendi criminis caussa, quae nisi esset, quod defenderet, non haberet; firmamentum autem, quod contra ad labefactandam rationem refertur, sine quo accusatio stare non potest. XXX. 104. Ex rationis autem et ex firmamenti conflictione et quasi concursu quaestio exoritur quaedam, quam disceptationem voco; in qua, quid veniat in iudicium et de quo disceptetur,

quaeri solet. Nam prima adversariorum contentio diffusam habet quaestionem, ut in coniectura: Ceperitne pecunias Decius; in definitione: Minueritne maiestatem Norbanus; in aequitate: Iurene occiderit Opimius Gracchum. Haec, quae primam contentionem habent ex arguendo et resistendo, lata, ut dixi, et fusa sunt. Rationum et firmamentorum contentio adducit in angustum disceptationem. Ea in coniectura nulla est. Nemo enim eius, quod negat factum, rationem aut potest aut debet aut solet reddere. Itaque in his caussis eadem et prima quaestio et disceptatio est extrema. 105. In illis autem, ubi ita dicitur: Non minuit maiestatem, quod egit de Caepione turbulentius; populi enim Romani dolor iustus vim illam excitavit, non tribuni actio: maiestas autem, quoniam est magnitudo quaedam populi Romani in eius potestate ac iure retinendo, aucta est potius, quam deminuta; et ubi ita refertur: Maiestas est in imperii atque in nominis populi Romani dignitate, quam minuit is, qui per vim multitudinis rem ad seditionem vocavit; exsistit illa disceptatio: Minueritne maiestatem, qui voluntate populi Romani rem gratam et aequam per vim egerit. 106. In his autem caussis, ubi aliquid recte factum aut concedendum esse [factum] defenditur, quum est facti subiecta ratio, sicut ab Opimio: Iure feci, salutis omnium et conservandae reipublicae caussa; relatumque est ab Decio: Ne sceleratissimum quidem civem sine iudicio iure ullo necare potuisti; oritur illa disceptatio: Potueritne recte salutis reipublicae caussa civem eversorem civitatis indemnatum necare? Ita disceptationes eae, quae in his controversiis oriuntur, quae sunt certis personis et temporibus notatae, fiunt rursus infinitae, detractisque temporibus et personis rursum ad consultationis formam rationemque revocantur. XXXI. 107. Sed in gravissimis firmamentis etiam illa ponenda sunt, si qua ex scripto legis aut testamenti aut verborum ipsius iudicii aut alicuius stipulationis aut cautionis opponuntur defensioni contraria. Ac ne hoc quidem genus in eas caussas incurrit, quae coniectura continentur. Quod enim factum negatur, id argui non potest scripto. Ne in definitionem quidem venit genere scripti ipsius. Nam etiamsi verbum aliquod de scripto definiendum est, quam vim habeat, ut, quum ex testamentis, quid sit penus, aut quum ex lege praedii quaeritur, quae sint ruta caesa, non scripti genus, sed verbi interpretatio controversiam parit. 108. Quum autem aut plura significantur scripto propter verbi aut verborum ambiguitatem, ut liceat ei, qui contra dicat, eo trahere significationem scripti, quo expediat aut velit: aut, si ambigue scriptum non sit, vel a verbis voluntatem et sententiam scriptoris abducere vel alio se eadem de re contrarie scripto defendere, tum disceptatio ex scripti contentione exsistit, ut in ambiguis disceptetur, quid maxime significetur; in scripti sententiaeque contentione, utrum potius sequatur iudex; in contrariis scriptis, utrum magis sit comprobandum.

109. Disceptatio autem quum est constituta, propositum esse debet oratori, quo omnes argumentationes repetitae ex inveniendi locis coniiciantur. Quod quamquam satis est ei, qui videt, quid in quoque loco lateat, quique illos locos tamquam thesauros aliquos argumentorum notatos habet, tamen ea, quae sunt certarum caussarum propria, tangemus. XXXII. 110. In coniectura igitur, quum est in infitiando reus, accusatori haec duo prima sunt; (sed accusatorem pro omni actore et petitore appello; possunt enim etiam sine accusatione in caussis haec eadem controversiarum genera versari;) sed haec duo sunt ei prima, caussa et eventus. Caussam appello rationem efficiendi, eventum id, quod est effectum. Atque ipsa quidem partitio caussarum paullo ante in suasionis locis distributa est. 111. Quae enim in consilio capiendo futuri temporis praecipiebantur, quamobrem aut utilitatem viderentur habitura aut efficiendi facultatem, eadem, qui de facto argumentabitur, colligere debebit, quamobrem et utilia illi, quem arguet, fuisse et ab eo effici potuisse demonstret. Utilitatis coniectura movetur, si illud, quod arguitur, aut spe bonorum aut malorum metu fecisse dicitur; quod eo * fit acrius, quo illa in utroque genere maiora ponuntur. 112. Spectantur etiam ad caussam facti motus animorum, si ira recens, si odium vetus, si ulciscendi studium, si iniuriae dolor, si honoris, si gloriae, si imperii, si pecuniae cupiditas, si periculi timor, si aes alienum, si angustiae rei familiaris, si audax, si levis, si crudelis, si impotens, si incautus, si insipiens, si amans, si commota mente, si vinolentus, si cum spe efficiendi, si cum opinione celandi, aut, si patefactum esset, depellendi criminis vel perrumpendi periculi vel in longinquum tempus differendi; aut si iudicii poena levior, quam facti praemium; aut si facinoris voluptas maior, quam damnationis dolor. 113. His fere rebus facti suspicio confirmatur, quum et voluntatis in reo caussae reperiuntur et facultas. In voluntate autem utilitas ex adeptione alicuius commodi vitationeque alicuius incommodi quaeritur, ut aut spes aut metus impulisse videatur aut aliquis repentinus animi motus, qui etiam citius in fraudem, quam ratio utilitatis, impellit. Quamobrem sint haec dicta de caussis. 114. C. F. Teneo, et quaero, qui sint illi eventus, quos ex caussis effici dixisti. XXXIII. C. P. Consequentia quaedam signa praeteriti et quasi impressa facti vestigia; quae quidem vel maxime suspicionem movent et quasi tacita sunt criminum testimonia, atque hoc quidem graviora, quod caussae communiter videntur insimulare et arguere omnes posse, quorum modo interfuerit aliquid, haec proprie attingunt eos ipsos, qui arguuntur, ut telum, ut vestigium, ut cruor, ut deprehensum aliquid, quod ablatum ereptumve videatur, ut responsum inconstanter, ut haesitatum, ut titubatum, ut cum aliquo visus, ex quo suspicio oriatur, ut eo ipso in loco visus, in quo facinus, ut pallor, ut tremor, ut scriptum aut obsignatum aut depositum quippiam. Haec enim et talia sunt, quae aut in re ipsa aut etiam ante, quam factum est, aut postea suspiciosum crimen efficiant. 115. Quae si non erunt, tamen caussis ipsis et efficiendi facultatibus niti oportebit, adiuncta illa disputatione communi, non fuisse illum tam amentem, ut indicia facti aut effugere aut occultare non posset, ut ita apertus esset, ut locum crimini relinqueret. Communis ille contra locus, audaciam temeritati, non prudentiae esse coniunctam. 116. Sequitur autem ille locus ad augendum, non esse exspectandum, dum fateatur; argumentis peccata convinci; et hic etiam exempla ponentur. XXXIV. 117. Atque haec quidem de argumentis. Sin autem erit etiam testium facultas, primum genus erit ipsum laudandum dicendumque, ne argumentis teneretur reus, ipsum sua cautione effecisse, testes effugere non potuisse; deinde singuli laudentur: (quae autem essent laudabilia, dictum est;) deinde etiam argumento firmo; quia tamen

saepe falsum est, posse recte non credi; viro bono et firmo sine vitio iudicis non posse non credi. Atque etiam, si obscuri testes erunt aut tenues, dicendum erit, non esse ex fortuna fidem ponderandam, aut eos esse cuiusque locupletissimos testes, qui id, de quo agatur, facillime scire possint. Sin quaestiones habitae aut postulatio, ut habeantur, caussam adiuvabunt, confirmandum genus primum quaestionum erit, dicendum de vi doloris, de opinione maiorum, qui eam rem totam, nisi probassent, certe repudiassent; 118. de institutis Atheniensium, Rhodiorum, doctissimorum hominum, apud quos etiam (id quod acerbissimum est) liberi civesque torquentur, de nostrorum etiam prudentissimorum hominum institutis, qui quum de servis in dominos quaeri noluissent, de incestu tamen et coniuratione, quae facta me consule est, quaerendum putaverunt. Irridenda etiam disputatio est, qua solent uti ad infirmandas quaestiones, et meditata puerilisque dicenda. Tum facienda fides, diligenter esse et sine cupiditate quaesitum, dictaque quaestionis argumentis et coniectura ponderanda. Atque haec accusationis fere membra sunt.

XXXV. 119. Defensionis autem primum infirmatio caussarum; aut non fuisse aut non tantas aut non sibi soli aut commodius potuisse idem consequi; aut non iis se esse moribus, non ea vita; aut nullos animi motus aut non tam impotentes fuisse. Facultatum autem infirmatione utetur, si aut vires aut animum aut copias aut opes abfuisse demonstrabit; aut alienum tempus aut locum non idoneum aut multos arbitros, quorum crederet nemini; aut non se tam ineptum, ut id susciperet, quod occultare non posset, neque tam amentem, ut poenas ac iudicia contemneret. 120. Consequentia autem diluet exponendo non esse illa certa indicia facti, quae etiam nullo admisso consequi possent, consistetque in singulis, et ea aut eorum, quae ipse facta esse dicit, propria esse defendet potius, quam criminis, aut, si sibi cum accusatore communia essent, pro periculo potius, quam contra salutem valere debere; testiumque et quaestionum genus universum et quod poterit in singulis ex reprehensionis locis, de quibus ante dictum est, refellet. 121. Harum caussarum principia suspiciosa ad acerbitatem ab accusatore ponentur, denunciabiturque insidiarum commune periculum excitabunturque animi, ut attendant. Ab reo autem querela conflati criminis collectarumque suspicionum et accusatoris insidiae et item commune periculum proferetur, animique ad misericordiam allicientur et modice benevolentia iudicum colligetur. Narratio autem accusatoris erit quasi membratim gesti negotii suspiciosa explicatio, sparsis omnibus argumentis, obscuratis defensionibus. Defensori aut praeteritis aut obscuratis suspicionum argumentis, rerum ipsarum eventus erunt casusque narrandi. 122. In confirmandis autem nostris argumentationibus infirmandisque contrariis saepe erunt accusatori motus animorum incitandi, reo mitigandi. Atque haec quidem utrique maxime in peroratione facienda; alteri frequentatione argumentorum et coacervatione universa; alteri, si plane caussam redarguendo explicarit, enumeratione, ut quidque diluerit, et miseratione ad extremum.

XXXVI. 123. C. F. Scire mihi iam videor, quemadmodum coniectura tractanda sit. Nunc de definitione audiamus. C. P. Communia dantur in isto genere accusatori defensorique praecepta. Uter enim definiendo describendoque verbo magis ad sensum iudicis opinionemque penetrarit et uter ad communem verbi vim et ad eam praeceptionem quam inchoatam habebunt in animis ii, qui audient, magis et propius accesserit, is vincat necesse est. 124. Non enim argumentando tractatur hoc genus, sed tamquam explicando excutiendoque verbo, ut si in reo pecunia absoluto rursusque revocato praevaricationem accusator esse definiat omnem iudicii corruptelam ab reo, defensor autem non omnem, sed tantummodo accusatoris corruptelam ab reo, sit ergo haec contentio prima verborum, in qua, etiamsi propius accedat ad consuetudinem mentemque sermonis defensoris definitio, tamen accusator sententia legis nititur; 125. negat enim probari oportere eos, qui leges scripserint, ratum habere iudicium, si totum corruptum sit; si unus accusator corruptus sit, rescindere; nititur aequitate: ut illa quasi scribenda lex sic esset, quaeque tamen complecteretur in iudiciis corruptis, ea verbo uno praevaricationis comprehendisse dicitur; 126. defensor autem testabitur consuetudinem sermonis, verbique vim ex contrario reperiet quasi ex vero accusatore, cui contrarium est nomen praevaricatoris; ex consequentibus, quod ea littera de accusatore soleat dari iudici; ex nomine ipso, quod significat eum, qui in contrariis caussis quasi varie esse positus videatur. Sed huic tamen ipsi confugiendum est ad aequitatis locos, ad rerum iudicatarum auctoritatem, ad finem aliquem periculi: communeque sit hoc praeceptum, ut, quum uterque definierit, quam maxime potuerit ad communem sensum vimque verbi, tum similibus exemplisque eorum, qui ita locuti sunt, suam definitionem sententiamque confirmet. 127. Atque accusatori in hoc genere caussarum locus ille communis, minime esse concedendum, ut is, qui de re confiteatur, verbi se interpretatione defendat; defensor autem et ea, quam proposui, aequitate nitatur et, ea quum secum faciat, non re, sed depravatione verbi se urgeri queratur. Quo in genere percensere poterit plerosque inveniendi locos; nam et similibus utetur et contrariis et consequentibus, quamquam uterque, tamen reus, nisi plane erit absurda caussa, frequentius. 128. Amplificandi autem caussa, quae, aut quum degredientur a caussa, dici solent, aut quum perorabunt, haec vel ad odium vel ad misericordiam vel omnino ad animos iudicum movendos ex iis, quae sunt ante posita, sumentur, si modo rerum magnitudo hominumve aut invidia aut dignitas postulabit.

XXXVII. 129. C. F. Habeo ista; nunc ea, quae, quum, quale sit quippiam, disceptatur, quaeri ex utraque parte deceat, velim audire. C. P. Confitentur in isto genere, qui arguuntur, se id fecisse ipsum, in quo reprehenduntur; sed quoniam iure se fecisse dicunt, iuris est omnis ratio nobis explicanda. Quod dividitur in duas partes primas, naturam atque legem: et utriusque generis vis in divinum et humanum ius est distributa; quorum aequitatis est unum, alterum religionis. 130. Aequitatis autem vis est duplex: cuius altera directo et veri et iusti et, ut dicitur, aequi et boni ratione defenditur; altera ad vicissitudinem referendae gratiae pertinet; quod in beneficio gratia, in iniuria punitio nominatur. Atque haec communia sunt naturae atque legis: sed propria legis et ea, quae scripta sunt, et ea, quae sine litteris aut gentium iure aut maiorum more retinentur. Scriptorum autem privatum aliud est, publicum aliud:

publicum lex, senatusconsultum, foedus; privatum tabulae, pactum, conventum, stipulatio. Quae autem scripta non sunt, ea aut consuetudine aut conventis hominum et quasi consensu obtinentur. Atque etiam hoc in primis, ut nostros mores legesque tueamur, quodammodo naturali iure praescriptum est. 131. Et quoniam breviter aperti sunt fontes quasi quidam aequitatis, meditata nobis ad hoc caussarum genus esse debebunt ea, quae dicenda erunt in orationibus de natura, de legibus, de more maiorum, de propulsanda iniuria, de ulciscenda, de omni parte iuris. Si imprudenter aut necessitate aut casu quippiam fecerit, quod non concederetur iis, qui sua sponte et voluntate fecissent, ad eius facti deprecationem ignoscendi petenda venia est, quae sumetur ex plerisque locis aequitatis. Expositum est, ut potui brevissime, de omni controversiarum genere: nisi praeterea tu quid requiris.

XXXVIII. 132. C. F. Illud equidem, quod iam unum restare video, quale sit, quum disceptatio versatur in scriptis. C. P. Recte intelligis; eo enim exposito munus promissi omne confecero. Sunt igitur ambigui duobus adversariis praecepta communia. Uterque enim hanc significationem, qua utetur ipse, dignam scriptoris prudentia esse defendet; uterque id, quod adversarius ex ambigue scripto intelligendum esse dicet, aut absurdum aut inutile aut iniquum aut turpe esse defendet aut etiam discrepare cum ceteris scriptis vel aliorum vel maxime, si poterit, eiusdem; quamque defendet ipse, eam rem et sententiam quemvis prudentem et iustum hominem, si integrum daretur, scripturum fuisse, sed planius; 133. eamque sententiam, quam significari posse dicet, nihil habere aut captionis aut vitii; contrariam autem si probarit, fore, ut multa vitia, stulta, iniqua, contraria consequantur. Quum autem aliud scriptor sensisse videtur [et] aliud scripsisse, qui scripto nitetur, eum, re exposita, recitatione uti oportebit, deinde instare adversario, iterare, renovare, interrogare, num aut scriptum neget aut contra factum infitietur. 134. Post iudicem ad vim scripti vocet. Hac confirmatione usus amplificet rem lege laudanda audaciamque confutet eius, qui, quum palam contra fecerit idque fateatur, adsit tamen factumque defendat. Deinde infirmet defensionem, quum adversarius aliud voluisse, aliud sensisse scriptorem, aliud scripsisse dicat, non esse ferendum, a quoquam potius latoris sensum, quam a lege explicari. Cur ita scripserit, si ita non senserit? Cur, quum ea, quae plane scripta sint, neglexerit, quae nusquam scripta sint, proferat? Cur prudentissimos in scribendo viros summae stultitiae putet esse damnandos? Quid impedierit scriptorem, quo minus exciperet illud, quod adversarius, tamquam si exceptum esset, ita dicit se secutum? 135. Utetur exemplis iis, quibus idem scriptor, aut, si id non poterit, quibus alii, quod excipiendum putarint, exceperint. Quaerenda etiam ratio est, si qua poterit inveniri, quare non sit exceptum: aut iniqua lex aut inutilis futura dicetur, aut alia caussa obtemperandi, alia abrogandi; dissentire adversarii vocem atque legis. Deinde amplificandi caussa de conservandis legibus, de periculo rerum publicarum atque privatarum quum aliis locis, tum in perorando maxime graviter erit vehementerque dicendum.

XXXIX. 136. Ille autem, qui se sententia legis voluntateque defendet, in consilio atque in mente scriptoris, non in verbis ac litteris vim legis positam esse defendet, quodque nihil exceperit in lege, laudabit, ne diverticula peccatis darentur, atque ut ex facto cuiusque iudex legis mentem interpretaretur. Deinde erit utendum exemplis, in quibus omnis aequitas perturbetur, si verbis legum ac non sententiis pareatur. 137. Deinde genus eiusmodi calliditatis et calumniae retrahetur in odium iudicis cum quadam invidiosa querela. Et si incidet imprudentiae caussa, quae non ad delictum, sed ad casum necessitatemve pertineat, quod genus paullo ante attigimus, erit iisdem aequitatis sententiis contra acerbitatem verborum deprecandum. Sin scripta inter se dissentient, tanta series artis est, et sic inter se sunt pleraque conexa et apta, ut, quae paullo ante praecepta dedimus ambigui, quaeque proxime sententiae et scripti, eadem ad hoc genus caussae tertium transferantur. 138. Nam quibus locis in ambiguo defendimus eam significationem, quae nos adiuvat, eisdem in contrariis legibus nostra lex defendenda est. Deinde est efficiendum, ut alterius scripti sententiam, alterius verba defendamus. Ita, quae modo de scripto sententiaque praecepta sunt, eadem huc omnia transferemus.

XL. 139. Expositae sunt tibi omnes oratoriae partitiones, quae quidem e media illa nostra Academia effloruerunt, neque sine ea aut inveniri aut intelligi aut tractari possunt. Nam et partiri ipsum et definire et ambigui partitiones dividere et argumentorum locos nosse et argumentationem ipsam concludere et videre, quae sumenda in argumentando sint, quidque ex iis, quae sumpta sunt, efficiatur, et vera a falsis, verisimilia ab incredibilibus diiudicare et distinguere, et aut male sumpta aut male conclusa reprehendere, et eadem vel anguste disserere, ut dialectici qui appellantur, vel, ut oratorem decet, late exprimere, illius exercitationis et subtiliter disputandi, et copiose dicendi artis est. 140. De bonis vero rebus et malis, aequis, iniquis, utilibus, inutilibus, honestis, turpibus, quam potest habere orator, sine illis maximarum rerum artibus, facultatem aut copiam? Quare haec tibi sint, mi Cicero, quae exposui, quasi indicia fontium illorum; ad quos si nobis eisdem ducibus aliisve perveneris, tum et haec ipsa melius et multo maiora alia cognosces. C. F. Ego vero ac magno quidem studio, mi pater; multisque ex tuis praeclarissimis muneribus nullum maius exspecto.

14.

M. TULLII CICERONIS

DE

OPTIMO GENERE ORATORUM

LIBER.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero conversis a se e Graeco in Latinum sermonem Aeschinis in Ctesiphontem et Demosthenis pro Ctesiphonte orationibus in senectute aut certe non ante annum U. C. 702. quo Milonis caussam egit (cf § 10.) praemisit hoc prooemium. Quod quo consilio fecerit, quum ipse deinceps dicit, tum Quintilianus XII. 10.

ARG. Hac scriptione Cicero propositum habuit eorum reprehensiones diluere, qui, quo ipse uteretur dicendi genere, id nimis redundans et Asiaticum atque vitiosum esse dicerent. Ostendit igitur plerosque nescire, quid sit Attice dicere, optimum autem esse genus dicendi Atticum, ut quod tenuia firmiter, mediocria mediocriter, summa graviter tractet.

I. 1. Oratorum genera esse dicuntur, tamquam poetarum. Id secus est; nam alterum est multiplex. Poematis enim tragici, comici, epici, melici etiam ac dithyrambici, [quod minus * est tractatum a Latinis,] suum cuiusque est diversum a reliquis. Itaque et in tragoedia comicum vitiosum est et in comoedia turpe tragicum; et in ceteris suus est cuique sonus et quaedam intelligentibus nota vox. 2. Oratorum autem si quis ita numerat plura genera, ut alios grandes aut graves aut copiosos, alios tenues aut subtiles aut breves, alios eis interiectos et tamquam medios putet; de hominibus dicit aliquid, de re parum. In re enim, quod optimum sit, quaeritur; in homine dicitur, quod est. Itaque licet dicere et Ennium summum epicum poetam, si cui ita videtur, et Pacuvium tragicum et Caecilium fortasse comicum. 3. Oratorem genere non divido; perfectum enim quaero. Unum est autem genus perfecti, a quo qui absunt, non genere differunt, ut ab Attio Terentius, sed in eodem non sunt pares. Optimus est enim orator, qui dicendo animos audientium et docet et delectat et permovet. Docere debitum est, delectare honorarium, permovere necessarium. 4. Haec ut alius melius, quam alius, concedendum est; verum id fit non genere, sed gradu. Optimum quidem unum est, et proximum, quod ei simillimum: ex quo perspicuum est, quod optimo dissimillimum sit, id esse deterrimum. II. Nam quoniam eloquentia constat ex verbis et sententiis, perficiendum est, ut pure et emendate loquentes, quod est Latine, verborum praeterea et propriorum et tralatorum elegantiam persequamur: in propriis, ut aptissima eligamus; in tralatis, ut similitudinem secuti verecunde utamur alienis. 5. Sententiarum autem totidem genera sunt, quot diximus esse laudum. Sunt enim docendi acutae, delectandi quasi argutae, commovendi graves. Sed et verborum est structura quaedam, duas res efficiens, numerum et levitatem; et sententiae suam compositionem habent, et ad probandam rem accommodatum ordinem. Sed earum omnium rerum, ut aedificiorum, memoria est quasi fundamentum, lumen actio. 6. Ea igitur omnia in quo summa, erit perfectissimus orator; in quo media, mediocris: in quo minima, deterrimus; et appellabuntur omnes oratores, ut pictores appellantur etiam mali, nec generibus inter sese, sed facultatibus different. Itaque nemo est orator, qui se Demostheni similem esse nolit; at Menander Homeri noluit; genus enim erat aliud. Id non est in oratoribus; aut si est, ut alius gravitatem sequens subtilitatem fugiat, contra alius acutiorem se quam ornatiorem velit, etiamsi est in genere tolerabili, certe non est in optimo; siquidem, quod omnes laudes habet, id est optimum.

III. 7. Haec dixi brevius equidem, quam res petebat; sed ad id, quod agimus, non fuit dicendum pluribus; unum enim quum sit genus, id quale sit, quaerimus. Est autem tale, quale floruit Athenis; ex quo Atticorum oratorum ipsa vis ignota est, nota gloria. Nam alterum multi viderunt, vitiosi nihil apud eos, alterum pauci, laudabilia esse multa. Est enim vitiosum in sententia, si quid absurdum aut alienum aut non acutum aut subinsulsum est; in verbis, si inquinatum, si abiectum, si non aptum, si durum, si longe petitum. 8. Haec vitaverunt fere omnes, qui aut Attici numerantur aut dicunt Attice. Sed quatenus valuerunt, sani dumtaxat et sicci habeantur, sed ita, ut palaestrice spatiari in xysto iis liceat, non ab Olympiis coronam petant. Qui, quum careant omni vitio, non sunt contenti quasi bona

valetudine, sed vires, lacertos, sanguinem quaerunt, quamdam etiam suavitatem coloris, eos imitemur, si possumus; sin minus, illos potius, qui incorrupta sanitate sunt, (quod est proprium Atticorum,) quam eos, quorum vitiosa abundantia est, quales Asia multos tulit. 9. Quod quum faciemus, (si modo id ipsum assequemur; est enim permagnum,) imitemur, si poterimus, Lysiam et eius quidem tenuitatem potissimum; est enim multis locis grandior, sed quia et privatas ille plerasque et eas ipsas aliis et parvarum rerum caussulas scripsit, videtur esse ieiunior, quum se ipse consulto ad minutarum genera caussarum limaverit. IV. Quod qui ita faciet, ut, si cupiat uberior esse, non possit, habeatur sane orator, sed de minoribus; magno autem oratori etiam illo modo saepe dicendum est in tali genere caussarum. 10. Ita fit, ut Demosthenes certe possit summisse dicere, elate Lysias fortasse non possit. Sed si eodem modo putant, exercitu in foro et in omnibus templis, quae circum forum sunt, collocato, dici pro Milone decuisse, ut si de re privata ad unum iudicem diceremus, vim eloquentiae sua facultate, non rei natura metiuntur. 11. Quare quoniam nonnullorum sermo iam increbruit, partim seipsos Attice dicere, partim neminem nostrum dicere, alteros negligamus; satis enim his res ipsa respondet, quum aut non adhibeantur ad caussas aut adhibiti derideantur; nam si arridere[n]tur, esset id ipsum Atticorum. Sed qui dici a nobis Attico more nolunt, ipsi autem se non oratores esse profitentur, si teretes aures habent intelligensque iudicium, tamquam ad picturam probandam adhibentur etiam inscii faciendi cum aliqua sollertia iudicandi; 12. sin autem intelligentiam ponunt in audiendi fastidio, neque eos quidquam excelsum magnificumque delectat, dicant, se subtile quiddam et politum velle, grave ornatumque contemnere; id vero desinant dicere, qui subtiliter dicant, eos solos Attice dicere, id est quasi sicce et integre; at ample et ornate et copiose cum eadem integritate, Atticorum est. Quid? dubium est, utrum orationem nostram tolerabilem tantum, an etiam admirabilem esse cupiamus? Non enim iam quaerimus, quid sit Attice, sed quid sit optime dicere. 13. Ex quo intelligitur, quoniam Graecorum oratorum praestantissimi sunt ii, qui fuerunt Athenis, eorum autem princeps facile Demosthenes, hunc si quis imitetur, eum et Attice dicturum et optime, ut, quoniam Attici nobis propositi sunt ad imitandum, bene dicere id sit Attice dicere.

V. Sed quum in eo magnus error esset, quale esset id dicendi genus, putavi mihi suscipiendum laborem, utilem studiosis, mihi quidem ipsi non necessarium. 14. Converti enim ex Atticis duorum eloquentissimorum nobilissimas orationes inter se contrarias, Aeschini Demosthenique; nec converti ut interpres, sed ut orator sententiis iisdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis; in quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omnium verborum vimque servavi. Non enim ea me adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam appendere. 15. Hic labor meus hoc assequetur, ut nostri homines, quid ab illis exigant, qui se Atticos volunt, et ad quam eos quasi formulam dicendi revocent, intelligant. Sed exoritur Thucydides. Eius enim quidam eloquentiam admirantur. Id quidem recte; sed nihil ad eum oratorem, quem quaerimus. Aliud est enim explicare res gestas narrando, aliud argumentando criminari crimenve dissolvere; aliud narratione tenere auditorem, aliud concitare. 16. At loquitur pulchre. Num melius, quam Plato? Necesse tamen est oratori, quem quaerimus, controversias explicare forenses dicendi genere apto ad docendum, ad delectandum, ad permovendum. VI. Quare si quis erit, qui Thucydidio genere caussas in foro dicturum se esse profiteatur, is abhorrebit etiam a suspicione eius, quod versatur in re civili et forensi. Qui Thucydidem laudabit, suae nostram ascribat sententiam. 17. Quin ipsum Isocratem, quem divinus auctor Plato, suum fere aequalem, admirabiliter in Phaedro laudari fecit ab Socrate, quemque omnes docti summum oratorem esse dixerunt, tamen hunc in numero non repono. Non enim in acie versatur et ferro, sed quasi rudibus eius eludit oratio. A me autem (ut cum maximis minima conferam) gladiatorum par nobilissimum inducitur, Aeschines, tamquam Aeserninus, ut ait Lucilius,

non spurcus homo, sed doctus et acer,
cum Pacideiano hic componitur, optimu' longe
post homines natos.

Nihil enim illo oratore arbitror cogitari posse divinius. 18. Huic labori nostro duo genera reprehensorum opponuntur. Unum hoc: Verum melius Graeci; a quo quaeratur, ecquid possint ipsi melius Latine? alterum: Quid istas potius legam, quam Graecas? Iidem Andriam et Synephebos, nec minus Terentium et Caecilium, quam Menandrum legunt; nec Andromacham aut Antiopam aut Epigonos Latinos recipiant? Sed tamen Ennium et Pacuvium et Attium potius, quam Euripidem et Sophoclem legunt. Quod igitur est eorum in orationibus e Graeco conversis fastidium, nullum quum sit in versibus?

VII. 19. Sed aggrediamur iam, quod suscepimus, si prius exposuerimus, quae caussa in iudicium deducta sit. Quum esset lex Athenis, NE QUIS POPULI SCITUM FACERET, UT QUISQUAM CORONA DONARETUR IN MAGISTRATU PRIUS, QUAM RATIONES RETULISSET; et altera lex, EOS, QUI A POPULO DONARENTUR, IN CONCIONE DONARI DEBERE; QUI A [SENATU,] IN SENATU, Demosthenes curator muris reficiendis fuit eosque refecit pecunia sua; de hoc igitur Ctesiphon scitum fecit, nullis ab illo rationibus relatis, ut corona aurea donaretur eaque donatio fieret in theatro, populo convocato, qui locus non est concionis legitimae, atque ita praedicaretur, EUM DONARI VIRTUTIS ERGO BENEVOLENTIAEQUE, QUAM ERGA POPULUM ATHENIENSEM HABERET. 20. Hunc igitur Ctesiphontem in iudicium adduxit Aeschines, quod contra leges scripsisset, ut et rationibus non relatis corona donaretur et ut in theatro, et quod de virtute eius et benevolentia falsa scripsisset, quoniam Demosthenes nec vir bonus esset nec bene meritus de civitate. Caussa ipsa abhorret illa quidem a formula consuetudinis nostrae, sed est magna. Habet enim et legum interpretationem satis acutam in utramque partem, et meritorum in rempublicam contentionem sane gravem. 21. Itaque caussa fuit Aeschini, quum ipse a Demosthene esset capitis accusatus, quod legationem ementitus esset, ut ulciscendi inimici caussa nomine Ctesiphontis iudicium fieret de factis famaque Demosthenis. Non enim tam multa dixit de

rationibus non relatis, quam de eo, quod civis improbus ut optimus laudatus esset. 22. Hanc multam Aeschines a Ctesiphonte petivit quadriennio ante Philippi Macedonis mortem; sed iudicium factum est aliquot annis post, Alexandro iam Asiam tenente: ad quod iudicium concursus dicitur e tota Graecia factus esse. Quid enim tam aut visendum aut audiendum fuit, quam summorum oratorum in gravissima caussa accurata et inimicitiis incensa contentio?

23. Quorum ego orationes si, ut spero, ita expressero, virtutibus utens illorum omnibus, id est sententiis et earum figuris et rerum ordine, verba persequens eatenus, ut ea non abhorreant a more nostro, (quae si e Graecis omnia conversa non erunt, tamen, ut generis eiusdem sint, elaboravimus;) erit regula, ad quam eorum dirigantur orationes, qui Attice volent dicere. Sed de nobis satis. Aliquando enim Aeschinem ipsum Latine dicentem audiamus.

MARCI TULLII CICERONIS

O R A T I O N E S.

15.

M. TULLII CICERONIS

PRO

P. QUINTIO

ORATIO.

ARG. C. Quintius (s. Quinctius) homo de plebe urbana in Gallia amplam habebat rem rusticam et pecuariam, et Sex. Naevium praeconem earum, quae in Gallia comparabantur, rerum socium, quum repente mortuus P. Quintium fratrem heredem reliquit testamento institutum. Ita dissoluta societate et lite de communi dividundo orta alter alterum vadatur. P. Quintius re dilata profectus in Galliam a Sex. Naevio vadimonii deserti fit reus L. Scipione C. Norbano Coss. Naevius P. Burrieni praetoris decreto bona occupata triginta dies possederat, eorumdemque auctionem iam certam in diem constituerat, quum Sex. Alphenus, Quintii se procuratorem professus, L. Bruto trib. pl. adiuvante efficit, ut Quintius in ius vocetur. Venit Id. Septemb. ad P. Dolabellam praet. urb. M. Decula Cn. Dolabella Coss. Tandem iudicium constituitur, cui qui praeest C. Aquillius Gallus in consilium adhibet M. Marcellum, P. Quintilium et L. Lucullum. Coram his ea caussa acta est M. Tullio Decula Cn. Dolabella Coss. (673. p. U. c.) Ceterum non prorsus integra est haec oratio: at unum modo idque perbreve fragmentum exstat.

I. 1. Quae res in civitate duae plurimum possunt, hae contra nos ambae faciunt in hoc tempore, summa gratia et eloquentia: quarum alteram, C. Aquilli, vereor, alteram metuo. Eloquentia Q. Hortensii ne me in dicendo impediat, nonnihil commoveor: gratia Sex. Naevii ne P. Quintio noceat, id vero non mediocriter pertimesco. 2. Neque hoc tanto opere querendum videretur, haec summa in illis esse, si in nobis essent saltem mediocria. Verum ita se res habet, ut ego, qui neque usu satis et ingenio parum possum, cum patrono disertissimo comparer: P. Quintius, cui tenues opes, nullae facultates, exiguae amicorum copiae sunt, cum adversario gratiosissimo contendat. 3. Illud quoque nobis accedit incommodum, quod M. Iunius, qui hanc caussam, Aquilli, aliquoties apud te egit, homo et in aliis caussis exercitatus et in hac multum et saepe versatus hoc tempore abest, nova legatione impeditus: et ad me ventum est, qui, ut summa haberem cetera, temporis quidem certe vix satis habui, ut rem tantam tot controversiis implicatam possem cognoscere. 4. Ita, quod mihi consuevit in ceteris caussis esse adiumento, id quoque in hac caussa deficit. Nam, quo minus ingenio possum, subsidio mihi diligentiam comparavi: quae quanta sit, nisi tempus et spatium datum sit, intelligi non potest. Quae quo plura sunt, C. Aquilli, eo te et hos, qui tibi in consilio adsunt, meliori mente nostra verba audire oportebit: ut multis incommodis veritas debilitata tandem aequitate talium virorum recreetur. 5. Quod si tu iudex nullo praesidio fuisse videbere contra vim et gratiam solitudini atque inopiae; si apud hoc consilium ex opibus, non ex veritate caussa pendetur, profecto nihil est iam sanctum atque sincerum in civitate: nihil, quod humilitatem cuiusquam gravitas et virtus iudicis consoletur. Certe aut apud te et eos, qui tibi adsunt, veritas valebit aut ex hoc loco repulsa vi et gratia locum, ubi consistat, reperire non poterit. II. Non eo dico, C. Aquilli, quo mihi veniat in dubium tua fides et constantia, aut quo non in his, quos tibi advocasti, viris electissimis civitatis, spem summam habere P. Quintius debeat. 6. Quid ergo est? Primum magnitudo periculi summo timore hominem afficit, quod uno iudicio de fortunis omnibus decernit; idque dum cogitat, non minus saepe ei venit in mentem potestatis, quam aequitatis tuae; propterea quod omnes, quorum in alterius manu vita posita est, saepius illud cogitant, quid possit is, cuius in ditione ac potestate sunt, quam quid debeat facere. 7. Deinde habet adversarium P. Quintius verbo Sex. Naevium, re vera huiusce aetatis homines disertissimos, fortissimos, ornatissimos nostrae civitatis: qui communi studio, summis opibus Sex. Naevium defendunt: si id est defendere, cupiditati alterius obtemperare, quo is facilius, quem velit, iniquo iudicio opprimere possit. 8. Nam quid hoc iniquius aut indignius, C. Aquilli, dici aut commemorari potest, quam me, qui caput alterius, famam fortunasque defendam, priore loco caussam dicere? quum praesertim Q. Hortensius, qui hoc iudicio partes accusatoris obtinet, contra me sit dicturus; cui summam copiam facultatemque dicendi natura largita est. Ita fit, ut ego, qui tela depellere et vulneribus mederi debeam, tum id facere cogar, quum etiam telum adversarius nullum iecerit: illis autem id tempus impugnandi detur, quum et vitandi illorum impetus potestas adempta nobis erit, et, si qua in re, id quod parati sunt facere, falsum crimen quasi venenatum aliquod telum iecerint, medicinae faciendae locus non erit. 9. Id accidit praetoris iniquitate et iniuria: primum quod contra omnium consuetudinem iudicium prius de probro quam de re maluit fieri: deinde quod ita constituit id ipsum iudicium, ut reus, antequam verbum accusatoris audisset, caus-

sam dicere cogeretur, quod eorum gratia et potentia factum est: qui, quasi sua res aut honos agitur, ita diligenter Sex. Naevii studio et cupiditati morem gerunt, et in eiusmodi rebus opes suas experiuntur, in quibus, quo plus propter virtutem nobilitatemque possunt, eo minus, quantum possint, debent ostendere. 10. Quum tot tantisque difficultatibus affectus atque afflictus in tuam, C. Aquilli, fidem, veritatem, misericordiam P. Quintius confugerit, quum adhuc ei propter vim adversariorum non ius par, non agendi potestas eadem, non magistratus aequus reperiri potuerit: quum ei summam per iniuriam omnia inimica atque infesta fuerint: te, C. Aquilli, vosque, qui in consilio adestis, orat atque obsecrat, ut multis iniuriis iactatam atque agitatam aequitatem in hoc tandem loco consistere et confirmari patiamini. III. 11. Id quo facilius facere possitis, dabo operam, ut a principio, res quemadmodum gesta et contracta sit, cognoscatis.

C. Quintius fuit P. Quintii huius frater; sane ceterarum rerum paterfamilias et prudens et attentus, una in re paullo minus consideratus, qui societatem cum Sex. Naevio fecerit, viro bono, verumtamen non ita instituto, ut iura societatis et officia certi patrisfamilias nosse posset: non quo ei deesset ingenium: nam neque parum facetus scurra Sex. Naevius, neque inhumanus praeco est umquam existimatus. Quid ergo est? Quum ei natura nihil melius, quam vocem dedisset, pater nihil praeter libertatem reliquisset, vocem in quaestum contulit; libertate usus est, quo impunius dicax esset. 12. Quare quod socium tibi eum velles adiungere, nihil erat, nisi ut in tua pecunia condisceret, qui pecuniae fructus esset. Tamen inductus consuetudine ac familiaritate Quintius fecit, ut dixi, societatem earum rerum, quae in Gallia comparabantur. Erat ei pecuaria res ampla et rustica sane bene culta et fructuosa. Tollitur ab atriis Liciniis atque a praeconum consessu in Galliam Naevius, et trans Alpes usque transfertur. Fit magna mutatio loci, non ingenii. Nam, qui ab adolescentulo quaestum sibi instituisset sine impendio, posteaquam nescio quid impendit et in commune contulit, mediocri quaestu contentus esse non poterat. 13. Nec mirum, si is, qui vocem venalem habuerat, ea, quae voce quaesierat, magno sibi quaestui fore putabat. Itaque hercule haud mediocriter de communi quidquid poterat ad se in privatam domum sevocabat. Qua in re ita diligens erat, quasi ii, qui magna fide societatem gererent, arbitrium pro socio condemnari solerent. Verum his de rebus non necesse habeo dicere ea, quae me P. Quintius cupit commemorare: tametsi caussa postulat, tamen, quia postulat, non flagitat, praeteribo. IV. 14. Quum annos iam complures societas esset, et quum saepe suspectus Quintio Naevius fuisset, neque ita commode posset rationem reddere earum rerum, quas libidine, non ratione gesserat; moritur in Gallia Quintius, quum adesset Naevius, et moritur repentino: heredem testamento reliquit hunc P. Quintium: ut, ad quem summus maeror morte sua veniebat, ad eumdem summus honos quoque perveniret. 15. Quo mortuo, nec ita multo post, in Galliam proficiscitur Quintius. Ibi cum isto Naevio familiariter vivit. Annum fere una sunt, quum et de societate inter se multa communicarent, et de tota illa ratione atque re Gallicana: neque interea verbum ullum interposuit Naevius aut societatem sibi quippiam debere aut privatim Quintium debuisse. Quum aeris alieni aliquantulum esset relictum, quibus nominibus pecuniam Romae curari oporteret: auctionem in Gallia P. hic Quintius Narbone se facturum esse proscribit earum rerum, quae ipsius erant privatae. 16. Ibi tum vir optimus Sex. Naevius hominem multis verbis deterret, ne auctionetur: eum non ita commode posse eo tempore, quae proscripsisset, vendere: Romae sibi nummorum facultatem esse, quam, si saperet, communem existimaret pro fraterna illa necessitudine et pro ipsius affinitate. Nam P. Quintii consobrinam habet in matrimonio Naevius et ex ea liberos. Quia, quod virum bonum facere oportebat, id loquebatur Naevius: credidit Quintius eum, qui orationem bonorum imitaretur, facta quoque imitaturum. Auctionem velle facere desistit: Romam proficiscitur: decedit ex Gallia Romam simul Naevius. 17. Quum pecuniam C. Quintius P. Scapulae debuisset; per te, Aquilli, decidit P. Quintius, quod liberis eius dissolveret. Hoc eo per te agebatur, quod propter aerariam rationem non satis erat in tabulis inspexisse, quantum deberetur, nisi ad Castoris quaesisset, quantum solveretur. Decidis statuisque tu propter necessitudinem, quae tibi cum Scapulis est, quid iis ad denarium solveretur. V. 18. Haec omnia Quintius agebat auctore et consuasore Naevio. Nec mirum, si eius utebatur consilio, cuius auxilium sibi paratum putabat. Non modo enim pollicitus erat in Gallia: sed Romae quotidie, simul atque sibi hic annuisset, numeraturum se dicebat. Quintius porro istum posse facere videbat; debere intelligebat: mentiri, quia caussa, cur mentiretur, non erat, non putabat: quasi domi nummos haberet, ita constituit Scapulis se daturum. Naevium certiorem facit: rogat, ut curet, quod dixisset. 19. Tum iste vir optimus, (vereor, ne se derideri putet, quod iterum iam dico, optimus,) qui hunc in summas angustias adductum putaret, ut eum suis conditionibus in ipso articulo temporis astringeret, assem sese negat daturum, nisi prius de rebus rationibusque societatis omnibus decidisset et scisset, sibi cum Quintio controversiae nihil futurum. Posterius, inquit, ista videbimus, Quintius: nunc hoc velim cures, si tibi videtur, quod dixisti. Negat se alia ratione facturum, quod promisisset: non plus sua referre, quam si, quum auctionem venderet, domini iussu quippiam promisisset. 20. Destitutione illa perculsus Quintius a Scapulis paucos dies aufert: in Galliam mittit, ut ea, quae proscripserat, venirent: deteriore tempore absens auctionatur: Scapulis difficiliore conditione dissolvit. Tunc appellat ultro Naevium, ut, quoniam suspicaretur, aliqua de re fore controversiam, videret, ut quam primum et quam minima cum molestia tota res transigeretur. 21. Dat iste amicum M. Trebellium: nos communem necessarium, qui istius domi erat educatus et quo utebatur iste plurimum, propinquum nostrum, Sex. Alphenum. Res convenire nullo modo poterat, propterea quod hic mediocrem iacturam facere cupiebat, iste mediocri praeda contentus non erat. 22. Itaque ex eo tempore res esse in vadimonium coepit. Quum vadimonia saepe dilata essent et quum aliquantum temporis in ea re esset consumptum neque quidquam profectum esset, venit ad vadimonium Naevius. VI. Obsecro te, C. Aquilli, vosque, qui adestis in consilio, ut diligenter attendatis, ut singulare genus fraudis et novam rationem insidiarum cognoscere

possitis. 23. Ait, se auctionatum esse in Gallia: quod sibi videretur, se vendidisse: curasse, ne quid sibi societas deberet: se iam neque vadari amplius neque vadimonium promittere. Si quid agere secum velit Quintius, non recusare. Hic, quum rem Gallicanam cuperet revisere, hominem in praesentia non vadatur. Ita sine vadimonio disceditur. Deinde Romae dies xxx fere Quintius commoratur. Cum ceteris, quae habebat, vadimonia differt, ut expeditus in Galliam proficisci posset. Proficiscitur. 24. Roma egreditur ante diem iv Kalend. Februarias Scipione et Norbano Coss. Quaeso, ut eum diem memoriae mandetis. L. Albius, Sex. filius, Quirina vir bonus et cum primis honestus una profectus est. Quum venissent ad Vada Volaterrana quae nominantur, vident perfamiliarem Naevii, qui ex Gallia pueros venales isti adducebat, L. Publicium, qui, ut Romam venit, narrat Naevio, quo in loco viderit Quintium. Quod nisi ex Publicio narratum Naevio esset, non tam cito res in contentionem venisset. 25. Tum Naevius pueros circum amicos dimittit: ipse suos necessarios ab atriis Liciniis et a faucibus macelli corrogat, ut ad tabulam Sextiam sibi adsint hora secunda postridie. Veniunt frequentes. Testificatur iste, P. QUINTIUM NON STITISSE ET SE STITISSE: tabulae maximae signis hominum nobilium consignantur: disceditur. Postulat a Burrieno praetore Naevius, ut ex edicto bona possidere liceat. Iussit bona proscribi eius, quicum familiaritas fuerat, societas erat, affinitas, liberis istius vivis, divelli nullo modo poterat. 26. Qua ex re intelligi facile potuit nullum esse officium tam sanctum atque sollemne, quod non avaritia comminuere atque violare soleat. Etenim si veritate amicitia, fide societas, pietate propinquitas colitur: necesse est iste, qui amicum, socium, affinem, fama ac fortunis spoliare conatus est, vanum se et perfidiosum et impium esse fateatur. 27. Libellos Sex. Alphenus, procurator P. Quintii, familiaris et propinquus Sex. Naevii, deiicit: servulum unum, quem iste prehenderat, abducit: denuntiat sese procuratorem esse: istum aequum esse famae fortunisque P. Quintii consulere et adventum eius exspectare. Quod si facere nolit atque imbiberit eiusmodi rationibus illum ad suas conditiones perducere, sese nihil precari: et, si quid agere velit, iudicio defendere. 28. Haec dum Romae geruntur, Quintius interea contra ius, consuetudinem, edicta praetorum de saltu agroque communi a servis communibus vi detruditur. VII. Existima, C. Aquilli, modo et ratione omnia Romae Naevium fecisse, si hoc, quod per litteras istius in Gallia gestum est, recte atque ordine factum videtur. Expulsus atque eiectus e praedio Quintius, accepta insigni iniuria, confugit ad C. Flaccum imperatorem, qui tum erat in provincia: quem, ut ipsius dignitas poscit, honoris gratia nomino. Is eam rem quam vehementer vindicandam putarit, ex decretis eius poteritis cognoscere. 29. Alphenus interea Romae cum isto gladiatore vetulo quotidie pugnabat. Utebatur populo sane suo, propterea, quod iste caput petere non desinebat. Iste postulabat, ut procurator iudicatum solvi satisdaret. Negat Alphenus aequum esse procuratorem satisdare, quod reus satisdare non deberet, si ipse adesset. Appellantur tribuni: a quibus quum esset certum auxilium petitum, ita tamen disceditur, ut Idibus Septembribus P. Quintium sisti Sex. Alphenus promitteret. VIII. 30. Venit Romam Quintius: vadimonium sistit. Iste, homo acerrimus, bonorum possessor, expulsor, ereptor, annum et sex menses nihil petit: quiescit: conditionibus hunc, quoad potest, producit: a Cn. Dolabella denique praetore postulat, ut sibi Quintius iudicatum solvi satisdet, ex formula: QUOD AB EO PETAT, QUONIAM EIUS EX EDICTO PRAETORIS BONA DIES XXX POSSESSA SINT. Non recusabat Quintius, quin ita satisdare iuberet, si bona possessa essent ex edicto. Decernit: quam aequum, nihil dico: unum hoc dico, novum: et hoc ipsum tacuisse mallem, quoniam utrumque quivis intelligere potuisset. Iubet P. Quintium sponsionem cum Sex. Naevio facere: SI BONA SUA EX EDICTO P. BURRIENI PRAETORIS DIES XXX POSSESSA ESSENT. Recusabant, qui aderant tum Quintio: demonstrabant, de re iudicium fieri oportere, ut aut uterque inter se aut neuter satisdaret: non necesse esse famam alterius in iudicium venire. 31. Clamabat porro ipse Quintius, sese idcirco nolle satisdare, ne videretur iudicasse, bona sua ex edicto possessa esse. Sponsionem porro si istiusmodi faceret: se (id quod nunc evenit) de capite suo priore loco caussam esse dicturum. Dolabella (quemadmodum solent homines nobiles: seu recte seu perperam facere coeperunt, ita in utroque excellunt, ut nemo nostro loco natus assequi possit) iniuriam facere fortissime perseverat: aut satisdare aut sponsionem iubet facere; et interea recusantes nostros advocatos acerrime submoveri. IX. 32. Conturbatus sane discedit Quintius: neque mirum, cui haec optio tam misera tamque iniqua daretur, ut aut ipse se capitis damnaret, si satisdedisset, aut caussam capitis, si sponsionem fecisset, priore loco diceret. Quum in altera re caussae nihil esset, quin secus iudicaret ipse de se; quod iudicium gravissimum est: in altera spes esset ad talem tamen virum, iudicem, veniendi, unde eo plus opis auferret, quo minus attulisset gratiae, sponsionem facere maluit: fecit. Te iudicem, C. Aquilli, sumpsit: ex sponso egit. In hoc summa iudicii caussaque tota consistit.

33. Iudicium esse, C. Aquilli, non de re pecuniaria, sed de fama fortunisque P. Quintii vides. Quum maiores ita constituerint, ut, qui pro capite diceret, is posteriore loco diceret: nos, inaudita criminatione accusatorum, priore loco caussam dicere intelligis. Eos porro, qui defendere consuerunt, vides accusare: et ea ingenia converti ad perniciem, quae antea versabantur in salute atque auxilio ferendo. Illud etiam restiterat, quod hesterno die fecerunt, ut te in ius adducerent, ut nobis tempus, quam diu diceremus, praestitueres: quam rem facile a praetore impetrassent, nisi tu, quod esset tuum ius et officium partesque, docuisses. 34. Neque nobis adhuc praeter te quisquam fuit, ubi nostrum ius contra illos obtineremus: neque illis umquam satis fuit illud obtinere, quod probari omnibus posset. Ita sine iniuria potentiam levem atque inopem esse arbitrantur. X. Verum quoniam tibi instat Hortensius, ut eas in consilium: a me postulat, ne dicendo tempus absumam: queritur, priore patrono caussam defendente, numquam perorari potuisse: non patiar, istam manere suspicionem, nos rem iudicari nolle: nec illud mihi arrogabo, me posse caussam commodius demonstrare, quam antea demonstrata sit: neque tamen tam multa verba faciam: propterea quod et ab illo, qui ante dixit, informata iam caussa est et a me, qui neque excogitare neque pronuntiare multa possum.

brevitas postulatur, quae mihimet ipsi amicissima est. 35. Faciam, quod te saepe animadverti facere, Hortensi: totam caussae meae dictionem certas in partes dividam. Tu id semper facis, quia semper potes. Ego in hac caussa faciam, propterea quod in hac videor posse facere. Quod tibi natura dat ut semper possis, id mihi caussa concedit, ut hodie possim. Certos mihi fines terminosque constituam, extra quos egredi non possim, si maxime velim: ut et mihi sit propositum, de quo dicam, et Hortensius habeat exposita, ad quae respondeat, et tu, C. Aquilli, iam ante animo prospicere possis, quibus de rebus auditurus sis. 36. Negamus, te bona P. Quintii, Sex. Naevi, possedisse ex edicto praetoris. In eo sponsio facta est. Ostendam primum, caussam non fuisse, cur a praetore postulares, ut bona P. Quintii possideres: deinde ex edicto te possidere non potuisse: postremo, non possedisse. Quaeso, C. Aquilli, vosque, qui estis in consilio, ut, quid pollicitus sim, diligenter memoriae mandetis. Etenim rem facilius totam accipietis, si haec memineritis; et me facile vestra existimatione revocabitis, si extra hos cancellos egredi conabor, quos mihi ipse circumdedi. Nego fuisse caussam, cur postularet: nego ex edicto possidere potuisse: nego possedisse. Haec tria quum docuero, perorabo.

XI. 37. Non fuit caussa, cur postulares. Qui hoc intelligi potest? Quia Sex. Naevio neque ex societatis ratione, neque privatim quidquam debuit Quintius. Quis huic rei testis est? Idem, qui acerrimus adversarius. In hac re te, te, inquam, testem, Naevi, citabo. Annum et eo diutius post mortem C. Quintii fuit in Gallia tecum simul Quintius. Doce, te petiisse ab eo istam, nescio quam, innumerabilem pecuniam: doce, aliquando mentionem fecisse: dixisse deberi: debuisse concedam. 38. Moritur C. Quintius: qui tibi, ut ais, certis nominibus grandem pecuniam debuit. Heres eius P. Quintius in Galliam ad te ipsum venit in agrum communem: eo denique, ubi non modo res erat, sed ratio quoque omnis et omnes litterae. Quis tam dissolutus in re familiari fuisset, quis tam negligens, quis tam tui, Sexte, dissimilis, qui, quum res ab eo, quicum contraxisset, recessisset et ad heredem pervenisset, non heredem, quum primum vidisset, certiorem faceret? appellaret? rationem afferret? si quid in controversiam veniret, aut intra parietes aut summo iure experiretur? Itane? quod viri optimi faciunt, ii qui suos propinquos ac necessarios caros et honestos esse atque haberi volunt; id Sex. Naevius non faceret, qui usque eo fervet ferturque avaritia, ut de suis commodis aliquam partem nolit amittere, ne quam partem huic propinquo suo ullius ornamenti relinquat? 39. Et is pecuniam, si qua deberetur, non peteret, qui, quia, quod debitum numquam est, id datum non est, non pecuniam modo, verum etiam hominis propinqui sanguinem vitamque eripere conatur? Huic tu molestus esse videlicet noluisti, quem nunc respirare libere non sinis? Quem nunc interficere nefarie cupis, eum tum pudenter appellare nolebas? Ita credo: hominem propinquum, tui observantem, virum bonum, pudentem, maiorem natu, nolebas aut non audebas appellare; saepe, ut fit, quum ipse te confirmasses, quum statuisses de pecunia mentionem facere, quum paratus meditatusque venisses; homo timidus, virginali verecundia, subito ipse te retinebas; excidebat repente oratio; quum cuperes appellare, non audebas, ne invitus audiret. Id erat profecto. XII. 40. Credamus hoc, Sex. Naevium, cuius caput oppugnet, eius auribus pepercisse. Si debuisset, Sexte, petisses statim: si non statim, paullo quidem post: si non paullo, at aliquanto: sex quidem illis mensibus profecto: anno vertente sine controversia. Anno et sex mensibus vero, quum tibi quotidie potestas hominis fuisset admonendi, verbum nullum facis: biennio iam confecto fere, appellas. Quis tam perditus ac profusus nepos, non adesa iam, sed abundanti etiam pecunia, sic dissolutus fuisset, ut fuit Sex. Naevius? Quum hominem nomino, satis mihi videor dicere. 41. Debuit tibi C. Quintius. Numquam petisti; mortuus est ille: res ad heredem venit. Quum eum quotidie videres, post biennium denique appellas. Dubitabitur, utrum sit probabilius, Sex. Naevium statim, si quid deberetur, petiturum fuisse, an ne appellaturum quidem biennio? Appellandi tempus non erat? At tecum plus annum vixit. In Gallia agi non potuit? At et in provincia ius dicebatur et Romae iudicia fiebant. Restat, ut aut summa negligentia tibi obstiterit aut unica liberalitas. Si negligentiam dices, mirabimur: si bonitatem, ridebimus. Neque praeterea, quid possis dicere, invenio. Satis est argumenti, nihil esse debitum Naevio, quod tamdiu nihil petivit.

XIII. 42. Quid si hoc ipsum, quod nunc facit, ostendo testimonio esse, nihil deberi? Quid enim nunc agit Sex. Naevius? Qua de re controversia est? Quod est hoc iudicium, in quo iam biennium versamur? Quid negotii geritur, in quo ille tot et tales viros defatigat? Pecuniam petit. Nunc denique? Verumtamen petat. Audiamus. 43. De rationibus et controversiis societatis vult diiudicari. Sero. Verum aliquando tamen: concedamus. Non, inquit, id ago, C. Aquilli, neque in eo nunc laboro. Pecunia mea tot annos utitur P. Quintius. Utatur sane. Non peto. Quid igitur pugnas? An, quod saepe multis in locis dixisti, ne in civitate sit? ne locum suum, quem adhuc honestissime defendit, obtineat? ne numeretur inter vivos? decernat de vita et ornamentis suis omnibus? apud iudicem caussam priore loco dicat: et, eam quum orarit, tum denique vocem accusatoris audiat? Quid? hoc quo pertinet? ut ocius ad tuum pervenias? At, si id velles, iampridem actum esse poterat. 44. Ut honestiore iudicio conflictere? At sine summo scelere P. Quintium, propinquum tuum, iugulare non potes. Ut facilius iudicium sit? At neque C. Aquillius de capite alterius libenter iudicat et Q. Hortensius contra caput non didicit dicere. Quid a nobis autem, C. Aquilli, refertur? Pecuniam petit. Negamus deberi. Iudicium fiat statim: non recusamus. Numquid praeterea? Si veretur, ut res, iudicio facto, parata sit: iudicatum solvi satis accipiat. Quibus a me verbis satis accipiet, iisdem ipse, quod peto, satisdet. Actum iam potest esse, C. Aquilli: iam tu potes discedere liberatus molestia, prope dicam, non minore, quam Quintius. 45. Quid agimus, Hortensi? quid de hac conditione dicimus? Possumus aliquando depositis armis sine periculo fortunarum de re pecuniaria disceptare? possumus ita rem nostram persequi, ut hominis propinqui caput incolume esse patiamur? possumus petitoris personam capere, accusatoris deponere? Immo, inquit, abs te satis accipiam: ego autem tibi non satisdabo. XIV. Quis tandem nobis ista iura tam aequa describit? quis hoc statuit, quod aequum sit in Quintium,

id iniquum esse in Naevium? Quintii bona, inquit, ex edicto praetoris possessa sunt. Ergo, id ut confitear, postulas; ut, quod numquam factum esse iudicio defendimus, id proinde quasi factum sit nostro iudicio confirmemus. 46. Inveniri ratio, C. Aquilli, non potest, ut ad suum quisque quam primum sine cuiusquam dedecore, infamia pernicieque perveniat? Profecto, si quid deberetur, peteret: non omnia iudicia fieri mallet, quam unum illud, unde haec omnia nascuntur. Qui inter tot annos ne appellarit quidem Quintium, quum potestas esset agendi quotidie: qui, quo tempore primum male agere coepit, in vadimoniis differendis tempus omne consumpserit: qui postea [quam] vadimonium quoque missum fecerit, hunc per insidias vi de agro communi deiecerit: qui, quum de re agendi nullo recusante potestas fuisset, sponsionem de probro facere maluerit: qui, quum revocetur ad id iudicium, unde haec nata sunt omnia, conditionem aequissimam repudiet: fateatur se non pecuniam, sed vitam et sanguinem petere; is non hoc palam dicit: mihi si quid deberetur, peterem, atque adeo iampridem abstulissem: 47. nihil hoc tanto negotio, nihil tam invidioso iudicio, nihil tam copiosa advocatione uterer, si petendum esset: extorquendum est invito atque ingratiis: quod non debet, eripiendum atque exprimendum est: de fortunis omnibus P. Quintius deturbandus est: potentes, diserti, nobiles omnes advocandi sunt: adhibenda vis est veritati: minae iactentur: pericula intendantur: formidines opponantur, ut iis rebus aliquando victus et perterritus ipse cedat? Quae mehercule omnia, quum, qui contra pugnent, video et quum illum consessum considero, adesse atque impendere videntur neque vitari ullo modo posse. Quum autem ad te, C. Aquilli, oculos animumque retuli; quo maiore conatu studioque aguntur, eo leviora infirmioraque existimo. Nihil igitur debuit, ut tu ipse praedicas.

48. Quid si debuisset? Continuone caussa fuisset, cur a praetore postulares, ut bona possideres? Non opinor id quidem neque ius esse, neque cuiquam expedire. Quid igitur demonstrat? Vadimonium sibi ait esse desertum. XV. Antequam doceo id factum non esse, libet mihi, C. Aquilli, ex officii ratione atque ex omnium consuetudine rem ipsam et factum simul Sex. Naevii considerare. Ad vadimonium non venerat, ut ais, is, quicum tibi affinitas, societas, omnes denique caussae et necessitudines veteres intercedebant. Illicone ad praetorem ire convenit? continuone verum fuit postulare, ut ex edicto bona possidere liceret? ad haec extrema et inimicissima iura tam cupide decurrebas, ut tibi nihil in posterum, quod gravius atque crudelius facere posses, reservares? 49. Nam quid homini potest turpius, quid viro miserius aut acerbius usu venire? quod tantum evenire dedecus, quae tanta calamitas inveniri potest? Pecuniam si cuipiam fortuna ademit, aut si alicuius eripuit iniuria: tamen, dum existimatio est integra, facile consolatur honestas egestatem. At non nemo aut ignominia affectus aut iudicio turpi convictus bonis quidem suis utitur; alterius opes, id quod miserrimum est, non exspectat: hoc tamen in miseriis adiumento et solatio sublevatur. Cuius vero bona venierunt; cuius non modo illae amplissimae fortunae, sed etiam victus vestitusque necessarius sub praecone cum dedecore subiectus est: is non modo ex numero vivorum exturbatur, sed, si fieri potest, infra etiam mortuos amandatur. Etenim mors honesta saepe vitam quoque turpem exornat: vita turpis ne morti quidem honestae locum relinquit. 50. Ergo hercule, cuius bona ex edicto possidentur, huius omnis fama et existimatio cum bonis simul possidetur: de quo libelli in celeberrimis locis proponuntur, huic ne perire quidem tacite obscureque conceditur: cui magistri fiunt et domini constituuntur, qui, qua lege et qua conditione pereat, pronuntient: de quo homine praeconis vox praedicat et pretium conficit; huic acerbissimum vivo videntique funus ducitur: si funus id habendum sit, quo non amici conveniunt ad exsequias cohonestandas, sed bonorum emptores, ut carnifices, ad reliquias vitae lacerandas et distrahendas. XVI. 51. Itaque maiores nostri raro id accidere voluerunt; praetores, ut considerate fieret, comparaverunt; viri boni, quum palam fraudantur, quum experiundi potestas non est, timide tamen et pedetentim istuc descendunt, vi ac necessitate coacti, inviti, multis vadimoniis desertis saepe illusi ac destituti. Considerant enim, quid et quantum sit, alterius bona proscribere. Iugulare civem ne iure quidem quisquam bonus vult: mavult enim commemorare, se, quum posset perdere, pepercisse, quam, quum parcere potuerit, perdidisse. Haec in homines alienissimos, denique inimicissimos viri boni faciunt et hominum existimationis et communis humanitatis caussa: ut, quum ipsi nihil alteri scientes incommodarint, nihil ipsis iure incommodi cadere possit. Ad vadimonium non venit. Quis? Propinquus. Si res ista gravissima sua sponte videretur, tamen eius atrocitas necessitudinis nomine levaretur. 52. Ad vadimonium non venit. Quis? Socius. Etiam gravius aliquid ei deberes concedere, quicum te aut voluntas congregasset aut fortuna coniunxisset. Ad vadimonium non venit. Quis? Is, qui tibi praesto semper fuit. Ergo in eum, qui semel hoc commisit, ut tibi praesto non esset, omnia tela coniecisti, quae parata sunt in eos, qui permulta male agendi caussa fraudandique fecerunt? 53. Si dupondius tuus ageretur, Sex. Naevi, si in parvula re captionis aliquid vererere, non statim ad C. Aquillium aut ad eorum aliquem, qui consuluntur, concurrisses? Quum ius amicitiae, societatis, affinitatis ageretur: quum officii rationem atque existimationis duci conveniret: eo tempore tu non modo non ad C. Aquillium aut L. Lucullum, sed ne ipsum quidem ad te retulisti; ne haec quidem tecum locutus es? Horae duae fuerunt; Quintius ad vadimonium non venit. Quid ago? Si mehercule haec tecum duo verba fecisses: Quid ago? respirasset cupiditas atque avaritia paullulum: aliquid loci rationi et consilio dedisses: tu te collegisses: non in eam turpitudinem venisses, ut hoc tibi esset apud tales viros confitendum, qua tibi vadimonium non sit obitum, eadem te hora consilium cepisse, hominis propinqui fortunas funditus evertere. XVII. 54. Ego pro te nunc hos consulo, post tempus et in aliena re, quoniam tu in tua re, quum tempus erat, consulere oblitus es. Quaero abs te, C. Aquilli, L. Lucili, P. Quintili, M. Marcelle: vadimonium mihi non obiit quidam socius et affinis meus, quicum mihi necessitudo vetus, controversia de re pecuniaria recens intercedit. Postulone a praetore, ut eius bona mihi possidere liceat? an, quum Romae domus eius, uxor, liberi sint, domum potius denuntiem? Quid est, quod hac tandem de re vobis possit videri? Profecto si recte vestram

bonitatem atque prudentiam cognovi, non multum me fallit, si consulamini, quid sitis responsuri: primum, exspectare: deinde, si latitare ac diutius ludificare videatur, amicos convenire: quaerere, quis procurator sit: domum denuntiare. Dici vix potest, quam multa sint, quae respondeatis ante fieri oportere, quam ad hanc rationem extremam necessariam devenire. 55. Quid ad haec Naevius? Ridet scilicet nostram amentiam, qui in vita sua rationem summi officii desideremus et instituta bonorum virorum requiramus. Quid mihi, inquit, cum ista summa sanctimonia ac diligentia? Viderint, inquit, ista officia viri boni: de me autem ita considerent: non, quid habeam, sed quibus rebus invenerim, quaerant: et quemadmodum natus et quo pacto educatus sim, memini. Vetus est: *De scurra multo facilius divitem, quam patremfamilias fieri posse.* 56. Haec ille, si verbis non audet, re quidem vera palam loquitur. Etenim si vult virorum bonorum instituto vivere, multa oportet discat atque dediscat: quorum illi aetati utrumque difficile est. XVIII. Non dubitavi, inquit, quum vadimonium desertum esset, bona proscribere. Improbe: verum, quoniam tu id tibi arrogas et concedi postulas, concedamus. Quid? si numquam deseruit? si ista caussa abs te tota per summam fraudem et malitiam ficta est? si vadimonium omnino tibi cum P. Quintio nullum fuit? quo te nomine appellemus? Improbum? At etiam si desertum vadimonium esset, tamen in ista postulatione et proscriptione bonorum improbissimus reperiebare. Num malitiosum? non negas. Fraudulentum? iam id quidem arrogas tibi et praeclarum putas. Audacem? cupidum? perfidiosum? Vulgaria et obsoleta sunt; res autem nova atque inaudita. 57. Quid ergo est? Vereor mehercule, ne aut gravioribus utar verbis, quam natura fert, aut levioribus, quam caussa postulat. Ais esse vadimonium desertum. Quaesivit a te statim, ut Romam rediit, Quintius, quo die vadimonium istuc factum esse diceres. Respondisti statim: Nonis Febr. Discedens in memoriam rediit Quintius, quo die Roma in Galliam profectus sit: ad ephemeridem revertitur: invenitur dies profectionis, [prid. Kal. Feb.] Nonis Feb. si Romae fuit, caussae nihil dicimus, quin tibi vadimonium promiserit. 58. Quid? hoc inveniri qui potest? Profectus est una L. Albius, homo cum primis honestus. Dicet testimonium. Prosecuti sunt familiares et Albium et Quintium. Dicent hi quoque testimonium. Litterae P. Quintii, testes tot, quibus omnibus caussa iustissima est, cur scire potuerint, nulla, cur mentiantur, cum astipulatore tuo comparabuntur? 59. Et in hac eiusmodi caussa P. Quintius laborabit? et diutius in tanto metu miser periculoque versabitur? et vehementius eum gratia adversarii perterrebit, quam fides iudicis consolabitur? Vixit enim semper inculte atque horride; natura tristi ac recondita fuit: non ad solarium, non in campo, non in conviviis versatus est: id egit, ut amicos observantia, rem parsimonia retineret. Antiquam officii rationem dilexit, cuius splendor omnis his moribus obsolevit. At, si in caussa pari discedere inferior videretur, tamen esset non mediocriter conquerendum: nunc in caussa superiore ne ut par quidem sit postulat; inferiorem esse se patitur, dumtaxat usque eo, ne cum bonis fama fortunisque omnibus Sex. Naevii cupiditati crudelitatique dedatur.

XIX. 60. Docui, quod primum pollicitus sum, C. Aquillii, caussam omnino, cur postularet, non fuisse; quod neque pecunia debebatur, et si maxime deberetur, commissum nihil esset, quare ad istam rationem perveniretur. Attende nunc, ex edicto praetoris bona P. Quintii possideri nullo modo potuisse. Recita edictum: QUI FRAUDATIONIS CAUSSA LATITARIT. Non est is Quintius: nisi si latitant, qui ad negotium suum, relicto procuratore, proficiscuntur. CUI HERES NON EXSTABIT. Ne is quidem. QUI EXSILII CAUSSA SOLUM VERTERIT. Quo tempore existimas oportuisse, Naevi, absentem Quintium defendi aut quomodo? Tum, quum postulabas, ut bona possideres? Nemo adfuit. Neque enim quisquam divinare poterat, te postulaturum: neque quemquam attinebat id recusare, quod praetor, non fieri, sed ex edicto suo fieri iubebat. 61. Qui locus igitur absentis defendendi procuratori primus datus est? Quum proscribebas? Ergo adfuit, non passus est: libellos deiecit Sex. Alphenus. Qui primus erat officii gradus, servatus est a procuratore summa cum diligentia. Videamus, quae deinde sint consecuta. Hominem P. Quintii deprehendis in publico: conaris abducere. Non patitur Alphenus: vi tibi adimit: curat, ut domum reducatur ad Quintium. Hic quoque summe constat procuratoris diligentis officium. Debere tibi dicis Quintium: procurator negat. Vadari vis: promittit. In ius vocas: sequitur. Iudicium postulas: non recusat. Quid aliud sit absentem defendi, ego non intelligo. 62. At quis erat procurator? Credo aliquem eiectum hominem, egentem, litigiosum, improbum, qui posset scurrae divitis quotidianum convicium sustinere. Nihil minus. Eques Romanus locuples, sui negotii bene gerens: denique is, quem, quoties Naevius in Galliam profectus est, procuratorem Romae reliquit. XX. Et audes, Sex. Naevi, negare absentem defensum esse Quintium, quum eum defenderit idem, qui te solebat? et, quum is iudicium acceperit pro Quintio, cui tu et rem et famam tuam commendare proficiscens et concredere solebas, conaris hoc dicere, neminem exstitisse, qui Quintium iudicio defenderet? 63. Postulabam, inquit, ut satisdaretur. Iniuria postulabas. Ita iubebare*: recusabat Alphenus. Ita: verum praetor decernebat: tribuni igitur appellabantur. Hic te, inquit, teneo. Non est istud iudicium pati, neque iudicio defendere, quum auxilium a tribunis petas. Hoc ego, quum attendo, qua prudentia sit Hortensius, dicturum esse eum non arbitror. Quum autem antea dixisse audio et caussam ipsam considero, quid aliud dicere possit, non reperio. Fatetur enim, libellos Alphenum deiecisse, vadimonium promisisse, iudicium quin acciperet in ea ipsa verba, quae Naevius edebat, non recusasse; *** ita tamen more et instituto per eum magistratum, qui auxilii caussa constitutus est. 64. Aut haec facta non sint necesse est, aut C. Aquillius, talis vir, iuratus hoc ius in civitate constituat: cuius procurator non recusarit omnia iudicia, quae quisque in verba postularit; cuius procurator a praetore tribunos appellare ausus sit: eum non defendi, eius bona recte possideri posse, ei misero, absenti, ignaro, omnia fortunarum suarum, omnia vitae ornamenta per summum dedecus et ignominiam deripi convenire. 65. Quod si probari nemini potest: illud certe probari omnibus necesse est, defensum esse iudicio absentem Quintium. Quod quum ita est, ex edicto bona possessa non sunt. At enim tribuni

plebis ne audierunt quidem. Fateor, si ita est, procuratorem decreto praetoris oportuisse parere. Quid? si M. Brutus intercessurum se dixit palam, nisi quid inter ipsum Alphenum et Naevium conveniret? videturne intercessisse appellatio tribunorum non morae, sed auxilii caussa? XXI. 66. Quid deinde fit? Alphenus, ut omnes intelligere possent, iudicio defendi Quintium, ne qua subesse posset aliena aut ipsius officio aut huius existimatione suspicio, viros bonos complures advocat, testatur isto audiente se pro communi necessitudine id primum petere, ne quid atrocius in P. Quintium absentem sine caussa facere conetur: sin autem inimicissime atque infestissime contendere perseveret, se paratum esse omni recta atque honesta ratione defendere, quod petat, non deberi: se iudicium id, quod edat, accipere. 67. Eius rei conditionisque tabellas obsignaverunt viri boni complures. Res in dubium venire non potest. Fit, rebus omnibus integris neque proscriptis neque possessis bonis, ut Alphenus promittat Naevio sisti Quintium. Venit ad vadimonium Quintius. Iacet res in controversiis, isto calumniante, biennium, usque dum inveniretur, qua ratione res ab usitata consuetudine recederet et in hoc singulare iudicium caussa omnis concluderetur. 68. Quod officium, C. Aquilli, commemorari procuratoris potest, quod ab Alpheno praeteritum esse videatur? Quid affertur, quare P. Quintius absens negetur esse defensus? An vero id, quod Hortensium, quia nuper iniecit et quia Naevius semper id clamitat, dicturum arbitror, non fuisse Naevio parem certationem cum Alpheno illo tempore, illis dominantibus? Quod si velim confiteri: illud, opinor, concedent, non procuratorem P. Quintii neminem fuisse, sed gratiosum fuisse. Mihi autem ad vincendum satis est fuisse procuratorem, quicum experiri posset. Qualis is fuerit, si modo absentem defendebat per ius et per magistratum, nihil ad rem arbitror pertinere. 69. Erat enim, inquit, illarum partium. Quidni? qui apud te esset educatus: quem tu a puero sic instituisses, ut nobili ne gladiatori quidem cederet: sicut tu semper summe concupisti, idem volebat Alphenus: ea re tibi cum eo par contentio non erat. Bruti, inquit, erat familiaris; itaque is intercedebat. Tu contra Burrieni, qui iniuriam decernebat: omnium denique illorum, qui tum et poterant per vim et scelus plurimum, et, quod poterant, id audebant. An omnes tu istos vincere volebas, qui nunc, tu ut vincas, tanto opere laborant? Aude id dicere; non palam, sed his ipsis, quos advocasti. 70. Tametsi nolo eam rem commemorando renovare, cuius omnino rei memoriam omnem tolli funditus ac deleri arbitror oportere. XXII. Unum illud dico: si propter partium studium potens erat Alphenus; potentissimus Naevius: si fretus gratia postulabat aliquid iniquius Alphenus; multo iniquiora Naevius impetrabat. Neque enim inter studium vestrum quidquam, ut opinor, interfuit. Ingenio, vetustate, artificio tu facile vicisti. Ut alia omittam, hoc satis est. Alphenus cum iis et propter eos periit, quos diligebat: tu, postquam, qui tibi erant amici, non poterant vincere; ut amici tibi essent, qui vincebant, effecisti. 71. Quod si tum par tibi ius cum Alpheno fuisse non putas, quia tamen aliquem contra te advocare poterat: quia magistratus aliquis reperiebatur, apud quem Alpheni caussa consisteret: quid hoc tempore Quintio statuendum est? cui neque magistratus adhuc aequus inventus est, neque iudicium redditum est usitatum: non conditio, non sponsio, non denique ulla umquam intercessit postulatio, mitto aequa, verum ante hoc tempus ne fando quidem audita. De re pecuniaria cupio contendere: non licet. At ea controversia est. Nihil ad me attinet; caussam capitis dicas, oportet. Accusa, ubi ita necesse est. Non, inquit, nisi tu ante novo modo priore loco dixeris. Dicendum necessario est: praestituendae horae ad arbitrium nostrum: iudex ipse arcebitur. 72. Quid tum? Tu aliquem patronum invenies, hominem antiqui officii, qui splendorem nostrum et gratiam negligat? Pro me pugnabit L. Philippus, eloquentia, gravitate, honore florentissimus civitatis: dicet Hortensius, excellens ingenio, nobilitate, existimatione: aderunt autem homines nobilissimi ac potentissimi, quorum frequentiam et consessum non modo P. Quintius, qui de capite decernit, sed quivis, qui extra periculum sit, perhorrescat. 73. Haec est iniqua certatio, non illa, qua tu contra Alphenum velitabaris: huic ne ubi consisteret quidem contra te, locum reliquisti. Quare aut doceas oportet, Alphenum negasse se procuratorem esse, non deiecisse libellos, iudicium accipere noluisse: aut, quum haec ita facta sint, ex edicto te bona P. Quintii non possedisse concedas.

XXIII. Etenim si ex edicto possedisti; quaero, cur bona non venierint: cur ceteri sponsores et creditores non convenerint. Nemone fuit, cui deberet Quintius? Fuerunt, et complures fuerunt: propterea quod C. frater aliquantum aeris alieni reliquerat. Quid ergo est? Homines erant ab hoc omnes alienissimi: et iis debebatur: neque tamen quisquam inventus est tam insignite improbus, qui violare P. Quintii existimationem absentis auderet. 74. Unus fuit, affinis, socius, necessarius, Sex. Naevius: qui, quum ipse ultro deberet, quasi eximio praemio sceleris exposito, cupidissime contenderet, ut per se afflictum atque eversum propinquum suum non modo honeste partis bonis, verum etiam communi luce privaret. Ubi erant ceteri creditores? denique hoc tempore ubi sunt? quis est, qui fraudationis caussa latuisse dicat? quis, qui absentem defensum neget esse Quintium? Nemo invenitur. 75. At contra omnes, quibuscum ratio huic aut est aut fuit, adsunt, defendunt; fides huius, multis locis cognita, ne perfidia Sex. Naevii derogetur, laborant. In huiusmodi sponsionem testes dare oportebat ex eo numero, qui haec dicerent: vadimonium mihi deseruit: me fraudavit: a me nominis eius, quod infitiatus esset, diem petivit: ego experiri non potui; latitavit, procuratorem nullum reliquit. Horum nihil dicitur. Parantur testes, qui haec dicant. Verum, opinor, viderimus, quum dixerint. Unum tamen hoc cogitent, ita se graves esse, ut, si veritatem volent retinere, gravitatem possint obtinere: si eam negligent, ita leves sint, ut omnes intelligant, non ad obtinendum mendacium, sed ad verum probandum auctoritatem adiuvare. XXIV. 76. Ego haec duo quaero: primum, qua ratione Naevius susceptum negotium non transegerit: hoc est, cur bona, quae ex edicto possidebat, non vendiderit: deinde, cur ex tot creditoribus aliis ad istam rationem nemo accesserit: ut necessario confiteare neque eorum tam temerarium quemquam fuisse neque te ipsum id, quod turpissime suscepisses, perseverare et transigere potuisse. Quid si tu ipse, Sex. Naevi, statuisti, bona P. Quin-

tu ex edicto possessa non esse? Opinor tuum testimonium, quod in aliena re leve esset, id in tua, quoniam contra te est, gravissimum debet esse. Emisti bona Sex. Alpheni, L. Sulla dictatore vendente. Socium tibi in huius bonis edidisti Quintium. Plura non dico. Cum eo tu voluntariam societatem coibas, qui te in hereditaria societate fraudarat; et eum iudicio tuo comprobabas, quem spoliatum fama fortunisque omnibus arbitrabare?

77. Diffidebam mehercule, C. Aquilli, satis animo certo et confirmato me posse in hac caussa consistere. Sic cogitabam: quum contra dicturus esset Hortensius, et quum esset attente auditurus Philippus, fore, uti permultis in rebus timore prolaberer. Dicebam huic Q. Roscio, cuius soror est cum P. Quintio, quum a me peteret et summe contenderet, ut suum propinquum defenderem, mihi perdifficile esse contra tales oratores non modo tantam caussam perorare, sed omnino verbum facere conari. Quum cupidius instaret; homini pro amicitia familiarius dixi mihi videri ore durissimo esse, qui praesente eo gestum agere conaretur: qui vero cum ipso contenderent, eos, etiamsi quid antea recti aut venusti habere visi sint*, id amittere: ne quid mihi eiusmodi accideret, quum contra talem artificem dicturus essem, me vereri. XXV. 78. Tum mihi Roscius et alia multa confirmandi mei caussa dixit: et mehercule, si nihil diceret, tacito ipso officio et studio, quod habebat erga propinquum suum, quemvis commoveret. Etenim, quum artifex eiusmodi sit, ut solus dignus videatur esse, qui in scena spectetur: tum vir eiusmodi est, ut solus dignus videatur, qui eo non accedat. Verumtamen, quid? si, inquit, habes eiusmodi caussam, ut hoc tibi planum sit faciendum, neminem esse, qui possit biduo, aut summum triduo, septingenta millia passuum ambulare: tamenne vereris, ut possis haec contra Hortensium contendere? Minime, inquam. 79. Sed quid id ad rem? Nimirum, inquit, in eo caussa consistit. Quomodo? Docet me eiusmodi rem et factum simul Sex. Naevii, quod, si solum proferretur, satis esse deberet. Quod abs te, C. Aquilli, et a vobis, qui adestis in consilio, quaeso, ut diligenter attendatis. Profecto intelligetis, illinc ab initio cupiditatem pugnasse et audaciam: hinc veritatem et pudorem, quoad potuerit, restitisse. Bona postulas, ut ex edicto possidere liceat. Quo die? Te ipsum, Naevi, volo audire: volo, inauditum facinus ipsius, qui id commisit, voce convinci. Dic, Naevi, diem. Ante V. Kalend. intercalares. Bene agis. Quam longe est hinc in saltum vestrum Gallicanum? Naevi, te rogo. DCC millia passuum. Optime. De saltu deiicitur Quintius. Quo die? possumus hoc quoque ex te audire? Quid taces? dic, inquam, diem. Pudet dicere. Intelligo: verum et sero et nequidquam pudet. Deiicitur de saltu, C. Aquilli, pridie Kalend. intercalares. Biduo post aut ut statim de iure aliquis cucurrerit, non toto triduo DCC millia passuum conficiuntur. 80. O rem incredibilem! o cupiditatem inconsideratam! o nuntium volucrem! Administri et satellites Sex. Naevii Roma trans Alpes in Secusianos biduo veniunt. O hominem fortunatum, qui eiusmodi nuntios seu potius Pegasos habeat. XXVI. Hic ego, si Crassi omnes cum Antoniis exsistant, si tu, L. Philippe, qui inter illos florebas, hanc caussam voles cum Hortensio dicere, tamen superior sim necesse est. Non enim, quemadmodum putatis, omnia sunt in eloquentia. Est quaedam tamen ita perspicua veritas, ut eam infirmare nulla res possit. 81. An antequam postulasti ut bona possideres, misisti qui curarent, ut dominus de suo fundo a sua familia vi deiiceretur? Utrumlibet elige. Alterum incredibile est: alterum nefarium: et ante hoc tempus utrumque inauditum. Septingenta millia passuum vis esse decursa biduo? Dic, Naevi. Ante igitur misisti. Malo. Si enim illud diceres, improbe mentiri viderere: quum hoc confiteris, id te admisisse concedis, quod ne mendacio quidem tegere possis. Hoc consilium Aquillio et talibus viris tam cupidum, tam audax, tam temerarium probabitur? 82. Quid haec amentia, quid haec festinatio, quid haec immaturitas tanta significat? non vim? non scelus? non latrocinium? non denique omnia potius, quam ius, quam officium, quam pudorem? Mittis iniussu praetoris. Quo consilio? Iussurum sciebas? quid? quum iussisset, tum mittere nonne poteras? Postulaturus eras. Quando? post dies XXX. Nempe si te nihil impediret: si voluntas eadem maneret: si valeres: denique si viveres. Praetor iussisset, opinor, si vellet, si valeret, si ius diceret, si nemo recusaret, quin ex ipsius decreto et satisdaret et iudicium accipere vellet. 83. Nam, per Deos immortales, si Alphenus, procurator P. Quintii, tibi tum satisdare et iudicium accipere vellet, denique omnia, quae postulares, facere voluisset, quid ageres? Revocares eum, quem in Galliam miseras? At hic quidem iam de fundo expulsus, iam a suis Diis penatibus praeceps eiectus, iam (quod indignissimum est) suorum servorum manibus, nuntio atque imperio tuo, violatus esset. Corrigeres haec scilicet tu postea. De cuiusquam vita dicere audes, qui hoc concedas necesse est, ita te caecum cupiditate et avaritia fuisse, ut, quum postea quid futurum esset ignorares, accidere autem multa possent, spem maleficii praesentis in incerto reliqui temporis eventu collocares? Atque haec perinde loquor, quasi ipso illo tempore, quum te praetor iussisset ex edicto possidere, si in possessionem misisses, debueris aut potueris P. Quintium de possessione deturbare.

XXVII. 84. Omnia sunt, C. Aquilli, eiusmodi, quivis ut perspicere possit, in hac caussa improbitatem et gratiam cum inopia et veritate contendere.*** Praetor te quemadmodum possidere iussit? Opinor, ex edicto. Sponsio quae in verba facta est? SI EX EDICTO PRAETORIS BONA P. QUINTII POSSESSA NON SINT. Redeamus ad edictum. Id quemadmodum iubet possidere? Num quid est caussae, C. Aquilli, quin, si longe aliter possedit, quam praetor edixit, iste ex edicto non possederit, ego sponsione vicerim? Nihil opinor. Cognoscamus edictum. QUI EX EDICTO MEO IN POSSESSIONEM VENERINT. De te loquitur, Naevi, quemadmodum tu putas. Ais enim te ex edicto venisse: tibi, quid facias, definit: te instituit, tibi praecepta dat. EOS ITA VIDETUR IN POSSESSIONE ESSE OPORTERE. Quomodo. QUOD IBIDEM RECTE CUSTODIRE POTERUNT, ID IBIDEM CUSTODIANT. QUOD NON POTERUNT, ID AUFERRE ET ABDUCERE LICEBIT. Quid tum? DOMINUM, inquit, INVITUM DETRUDERE NON PLACET. Eum ipsum, qui fraudandi caussa latitet: eum ipsum, quem iudicio nemo defendat: eum ipsum, qui cum omnibus creditoribus suis male agat, invitum de praedio detrudi vetat. 85. Proficiscenti tibi in possessionem praetor ipse, Sex. Naevi, palam dicit: [ita possideto,

ut tecum simul possideat Quintius:] ita possideto, ut Quintio vis ne afferatur. Quid? Tu id quemadmodum observas? Mitto illud dicere, eum, qui non latitarit, cui Romae domus, uxor, liberi, procurator esset: eum, qui tibi vadimonium non deseruisset: haec omnia mitto. Illud dico, dominum expulsum esse de praedio; domino a familia sua manus allatas esse ante suos Lares familiares: hoc dico.

* * * * * * *

Adn. Ad extr. cap. XXVII. ubi, quid sit latitare, Cicero potuisse videtur dicere, hoc fragmentum referri solet, quod Ulpianus (lib. 59. ad Edict.) memoriae prodidit hoc modo: Latitare est, inquit, non ut Cicero definit,

Turpis occultatio sui.

(L. 7. §. 4. D. Quibus ex caussis in possessionem eatur — 42, 4. —).

XXVIII. **Naevium ne appellasse quidem Quintium, quum simul esset, experiri posset quotidie: deinde quod omnia iudicia difficillima cum summa sua invidia maximoque periculo P. Quintii fieri mallet, quam illud pecuniarium iudicium, quod uno die transigi posset: ex quo uno haec omnia nata et profecta esse concedit. Quo in loco conditionem tuli, si vellet pecuniam petere, P. Quintium iudicatum solvi satisdaturum, dum ipse, si quid peteret, pari conditione uteretur.

86. Ostendi, quam multa ante fieri convenerit, quam hominis propinqui bona possideri postularentur: praesertim quum Romae domus eius, uxor, liberi essent et procurator aeque utriusque necessarius. Docui, quum desertum esse dicat vadimonium, omnino vadimonium nullum fuisse: quo die hunc sibi promisisse dicat, eo die ne Romae quidem eum fuisse, id testibus me pollicitus sum planum facturum, qui et scire deberent et caussam, cur mentirentur, non haberent. Ex edicto autem non potuisse bona possideri, demonstravi: quod neque fraudandi caussa latitasse neque exsilii caussa solum vertisse diceretur. 87. Reliquum est, ut eum nemo iudicio defenderit. Quod contra copiosissime defensum esse contendi, non ab homine alieno, neque ab aliquo calumniatore atque improbo, sed ab equite Romano, propinquo et necessario suo, quem ipse Sex. Naevius procuratorem relinquere antea consuesset: neque eum, si tribunos appellarit, idcirco minus iudicium pati paratum fuisse: neque potentia procuratoris Naevio ius ereptum: contra istum potentia sua tum tantummodo superiorem fuisse, nunc nobis vix respirandi potestatem dare. XXIX. 88. Quaesivi, quae caussa fuisset, cur bona non venissent, quum ex edicto possiderentur. Deinde illud quoque requisivi, qua ratione ex tot creditoribus nemo neque tum idem fecerit, neque nunc contra dicat, omnesque pro P. Quintio pugnent: praesertim quum in tali iudicio testimonia creditorum existimentur ad rem maxime pertinere. Postea sum usus adversarii testimonio, qui sibi eum nuper edidit socium, quem, quo modo nunc intendit, ne in vivorum quidem numero tum demonstrat fuisse. Tum illam incredibilem celeritatem seu potius audaciam protuli: confirmavi necesse esse aut biduo DCC millia passuum esse decursa aut Sex. Naevium diebus compluribus ante in possessionem misisse, quam postularet, uti et liceret bona possidere. 89. Postea recitavi edictum, quod aperte dominum de praedio detrudi vetaret: in quo constitit, Naevium ex edicto non possedisse, quum confiteretur ex praedio vi detrusum esse Quintium. Omnino autem bona possessa non esse constitui: quod bonorum possessio spectetur non in aliqua parte, sed in universis, quae teneri ac possideri possint. Dixi Romae domum fuisse, quo iste ne aspirarit quidem: servos complures, ex quibus iste possederit neminem, ne attigerit quidem: unum fuisse, quem attingere conatus sit: prohibitum fuisse: quievisse. 90. In ipsa Gallia cognostis in praedia privata Quintii Sex. Naevium non venisse. Denique ex hoc ipso saltu, quem, per vim expulso socio, possedit, servos privatos Quintii non omnes eiectos esse. Ex quo et ex ceteris dictis, factis cogitatisque Sex. Naevii quivis potest intelligere, istum nihil aliud egisse neque nunc agere, nisi uti per vim, per iniuriam, per iniquitatem iudicii totum agrum, qui communis est, suum facere possit.

XXX. 91. Nunc, caussa perorata, res ipsa et periculi magnitudo, C. Aquilli, cogere videtur, ut te atque eos, qui tibi in consilio sunt, obsecret obtesteturque P. Quintius per senectutem ac solitudinem suam nihil aliud, nisi ut vestrae naturae bonitatique obsequamini: ut, quum veritas cum hoc faciat, plus huius inopia possit ad misericordiam, quam illius opes ad crudelitatem. 92. Quo die ad te iudicem venimus, eodem die illorum minas, quas ante horrebamus, negligere coepimus. Si caussa cum caussa contenderet; nos nostram perfacile cuivis probaturos statuebamus. Quod vitae ratio cum ratione vitae decerneret, idcirco nobis etiam magis te iudice opus esse arbitrati sumus. Ea res enim nunc in discrimine versatur, utrum possitne se contra luxuriem ac licentiam rusticana illa atque inculta parsimonia defendere: an deformata atque ornamentis omnibus spoliata, nuda cupiditati petulantiaeque addicatur. 93. **Non comparat se tecum gratia P. Quintius, Sex. Naevi: non opibus, non facultate contendit. Omnes tuas artes, quibus tu magnus es, tibi concedit. Fatetur se non belle dicere, non ad voluntatem loqui posse: non ab afflicta amicitia transfugere atque ad florentem aliam devolare: non profusis sumptibus vivere: non ornare magnifice splendideque convivium: non habere domum clausam pudori et sanctimoniae, patentem atque adeo expositam cupiditati et voluptatibus: contra sibi ait officium, fidem, diligentiam, vitam omnino semper horridam atque aridam cordi fuisse. Ista superiora esse ac plurimum posse his moribus sentit. 94. Quid ergo est? non usque eo tamen, ut in capite fortunisque hominum honestissimorum dominentur ii, qui relicta bonorum virorum disciplina et quaestum et sumptum Gallonii sequi maluerunt, atque etiam, quod in illo non fuit, cum audacia perfidiaque vixerunt. Si licet vivere eum, quem Sex. Naevius non vult: si est homini honesto locus in civitate invito Naevio: si fas est respirare P. Quintium contra nutum ditionemque Naevii: si, quae pudore ornamenta sibi peperit, ea potest contra petulantiam te defendente obtinere: spes est, et hunc miserum atque infelicem aliquando tandem posse consistere. Sin et poterit Naevius id, quod libet, et ei libebit, quod non licet: quid agendum est? qui Deus appellandus est? cuius hominis fides imploranda est? qui denique questus, qui maeror dignus inveniri in calamitate tanta potest?

XXXI. 95. Miserum est exturbari fortunis omnibus; miserius est, iniuria. Acerbum est ab aliquo circumveniri: acerbius, a propinquo. Calamitosum est bonis everti: calamitosius, cum dedecore. Funestum est a forti atque honesto viro iugulari; funestius, ab eo, cuius vox in praeconio quaestu pro-

stitit. Indignum est a pari vinci aut superiore: indignius, ab inferiore atque humiliore. Luctuosum est tradi alteri cum bonis: luctuosius, inimico. Horribile est caussam capitis dicere: horribilius, priore loco dicere. 96. Omnia circumspexit Quintius, omnia periclitatus est, C. Aquilli: non praetorem modo, a quo ius impetraret, invenire potuit atque adeo ne unde arbitratu quidem suo postularet, sed ne amicos quidem Sex. Naevii, quorum saepe et diu ad pedes iacuit stratus, obsecrans per Deos immortales, ut aut secum iure contenderent, aut iniuriam sine ignominia sibi imponerent. 97. Denique ipsius inimici vultum superbissimum subiit: ipsius Sex. Naevii lacrimans manum prehendit, in propinquorum bonis proscribendis exercitatam: obsecravit per fratris sui mortui cinerem, per nomen propinquitatis, per ipsius coniugem et liberos, quibus propior P. Quintio nemo est, ut aliquando misericordiam caperet, aliquam, si non propinquitatis, at aetatis suae, si non hominis, at humanitatis rationem haberet: ut secum aliquid, integra sua fama, qualibet, dummodo tolerabili, conditione transigeret. 98. Ab ipso repudiatus, ab amicis eius non sublevatus, ab omni magistratu agitatus atque perterritus, quem praeter te appellet, habet neminem: tibi se, tibi suas omnes opes fortunasque commendat: tibi committit existimationem ac spem reliquae vitae. Multis vexatus contumeliis, plurimis iactatus iniuriis, non turpis ad te, sed miser confugit: e fundo ornatissimo deiectus, ignominiis omnibus appetitus, quum illum in suis paternis bonis dominari videret, ipse filiae nubili dotem conficere non posset, nihil alienum tamen vita superiore commisit. 99. Itaque te hoc obsecrat, C. Aquilli, ut, quam existimationem, quam honestatem in iudicium tuum prope acta iam aetate decursaque attulit, eam liceat ei secum ex hoc loco efferre: ne is, de cuius officio nemo umquam dubitavit, sexagesimo denique anno dedecore, macula turpissimaque ignominia notetur: ne ornamentis eius omnibus Sex. Naevius pro spoliis abutatur: ne per te ferat, quo minus, quae existimatio P. Quintium usque ad senectutem perduxit, eadem usque ad rogum prosequatur.

16.

M. TULLII CICERONIS

PRO

SEX. ROSCIO AMERINO

ORATIO.

ARG. Quum pater Sex. Roscii, pro quo haec habetur oratio, noctu rediens a caena occisus esset, Erucius filium parricidii apud M. Fannium praetorem eumdemque quaesitorem inter sicarios L. Sulla II. Q. Metello coss. (674. U. c.) accusavit, impellente Chrysogono Sullae liberto. Impellebat autem maxime per T. Roscios Magnum et Capitonem, veteres interfecti Roscii inimicos. In hos Cicero, refutato Erucio, caedis suspicionem confert. Tum vero potentiam impugnat Chrysogoni, qui Sex. Roscii tamquam proscripti bona, eaque minimo empta pretio, possideat et cum Rosciis illis communicaverit. — Caussa haec, quae in foro acta est, prima fuit Ciceronis publica.

I. 1. Credo ego vos, iudices, mirari, quid sit, quod, quum tot summi oratores hominesque nobilissimi sedeant, ego potissimum surrexerim, qui neque aetate neque ingenio neque auctoritate sim cum iis, qui sedeant, comparandus. Omnes enim hi, quos videtis adesse in hac caussa, iniuriam novo scelere conflatam putant oportere defendi; defendere ipsi propter iniquitatem temporum non audent. Ita fit, ut adsint, propterea quod officium sequuntur; taceant autem idcirco, quia periculum metuunt. 2. Quid ergo? Audacissimus ego ex omnibus? Minime. At tanto officiosior, quam ceteri? Ne istius quidem laudis ita sum cupidus, ut aliis eam praereptam velim. Quae me igitur res praeter ceteros impulit, ut caussam Sex. Roscii reciperem? Quia, si quis istorum dixisset, quos videtis adesse, in quibus summa auctoritas est atque amplitudo; si verbum de republica fecisset, id quod in hac caussa fieri necesse est: multo plura dixisse, quam dixisset, putaretur: 3. ego etiamsi omnia quae dicenda sunt libere dixero, nequaquam tamen similiter oratio mea exire atque in vulgus emanare poterit. Deinde, quod ceterorum neque dictum obscurum potest esse propter nobilitatem et amplitudinem, neque temere dicto concedi, propter aetatem et prudentiam: ego si quid liberius dixero, vel occultum esse propterea, quod nondum ad rempublicam accessi, vel ignosci adolescentiae meae poterit: tametsi non modo ignoscendi ratio, verum etiam cognoscendi consuetudo iam de civitate sublata est. 4. Accedit illa quoque caussa, quod a ceteris forsitan ita petitum sit, ut dicerent, ut utrumvis salvo officio se facere posse arbitrarentur: a me autem ii contenderunt, qui apud me et amicitia et

beneficiis et dignitate plurimum possunt, quorum ego neque benevolentiam erga me ignorare, nec auctoritatem aspernari, nec voluntatem negligere debeam. II. 5. His de caussis ego huic caussae patronus exstiti, non electus unus, qui maximo ingenio, sed relictus ex omnibus, qui minimo periculo possem dicere: neque uti satis firmo praesidio defensus Sex. Roscius, verum uti ne omnino desertus esset. Forsitan quaeratis, qui iste terror sit et quae tanta formido, quae tot ac tales viros impediat, quo minus pro capite et fortunis alterius, quemadmodum consuerunt, caussam velint dicere. Quod adhuc vos ignorare non mirum est, propterea quod consulto ab accusatoribus eius rei, quae conflavit hoc iudicium, mentio facta non est. 6. Quae res ea est? Bona patris huiusce Sex. Roscii, quae sunt sexagies: quae de viro fortissimo et clarissimo, L. Sulla, quem honoris caussa nomino, duobus millibus nummum sese dicit emisse adolescens, vel potentissimus hoc tempore nostrae civitatis, L. Cornelius Chrysogonus. Is a vobis, iudices, hoc postulat, ut, quoniam in alienam pecuniam tam plenam atque praeclaram nullo iure invaserit, quoniamque ei pecuniae vita Sex. Roscii obstare atque officere videatur, deleatis ex animo suo suspicionem omnem metumque tollatis: sese hoc incolumi non arbitratur huius innocentis patrimonium tam amplum et copiosum posse obtinere; damnato et eiecto sperat se posse, quod adeptus est per scelus, id per luxuriam effundere atque consumere. Hunc sibi ex animo scrupulum, qui se dies noctesque stimulet ac pungat, ut evellatis, postulat, ut ad hanc suam praedam tam nefariam adiutores vos profiteamini. 7. Si vobis aequa et honesta postulatio videtur, iudices; ego contra brevem postulationem affero, et (quomodo mihi persuadeo) aliquanto aequiorem. III. Primum a Chrysogono peto, ut pecunia fortunisque nostris contentus sit, sanguinem et vitam ne petat: deinde a vobis, iudices, ut audacium sceleri resistatis, innocentium calamitatem levetis et in caussa Sex. Roscii periculum, quod in omnes intenditur, propulsetis. 8. Quod si aut caussa criminis aut facti suspicio aut quaelibet denique vel minima res reperietur, quamobrem videantur illi nonnihil tamen in deferendo nomine secuti, postremo si praeter eam praedam, quam dixi, quidquam aliud caussae inveneritis; non recusamus, quin illorum libidini Sex. Roscii vita dedatur. Sin aliud agitur nihil, nisi ut iis ne quid desit, quibus satis nihil est; si hoc solum hoc tempore pugnatur, ut ad illam opimam praeclaramque praedam damnatio Sex. Roscii velut cumulus accedat: nonne quum multa indigna, tum vel hoc indignissimum est, vos idoneos habitos, per quorum sententias iusque iurandum id assequantur, quod antea ipsi scelere et ferro assequi consuerunt? qui ex civitate in senatum propter dignitatem, ex senatu in hoc consilium delecti estis propter severitatem, ab his hoc postulare homines sicarios atque gladiatores, non modo ut supplicia vitent, quae a vobis pro maleficiis suis metuere atque horrere debent, verum etiam ut spoliis Sexti Roscii hoc iudicio ornati auctique discedant? IV. 9. His de rebus tantis tamque atrocibus neque satis me commode dicere, neque satis graviter conqueri, neque satis libere vociferari posse intelligo. Nam commoditati ingenium, gravitati aetas, libertati tempora sunt impedimento. Huc accedit summus timor, quem mihi natura pudorque meus attribuit, et vestra dignitas et vis adversariorum et Sex. Roscii pericula. 10. Quapropter vos oro atque obsecro, iudices, ut attente bonaque cum venia verba mea audiatis. Fide sapientiaque vestra fretus plus oneris sustuli, quam ferre me posse intelligo. Hoc onus si vos aliqua ex parte allevabitis, feram, ut potero, studio et industria, iudices: sin a vobis (id quod non spero) deserar, tamen animo non deficiam et id, quod suscepi, quoad potero, perferam. Quod si perferre non potero, opprimi me onere officii malo, quam id, quod mihi cum fide semel impositum est, aut propter perfidiam abiicere aut propter infirmitatem animi deponere. 11. Te quoque magno opere, M. Fanni, quaeso, ut, qualem te iam antea populo Romano praebuisti, quum huic idem quaestioni iudex praeesses, talem te et nobis et populo Romano hoc tempore impertias. V. Quanta multitudo hominum convenerit ad hoc iudicium, vides: quae sit omnium mortalium exspectatio, quae cupiditas, ut acria ac severa iudicia fiant, intelligis. Longo intervallo iudicium inter sicarios hoc primum committitur, quum interea caedes indignissimae maximaeque factae sint. Omnes hanc quaestionem te praetore de manifestis maleficiis quotidianoque sanguine haud remissius sperant futuram. 12. Qua vociferatione in ceteris iudiciis accusatores uti consueverunt, ea nos hoc tempore utimur, qui caussam dicimus. Petimus abs te, M. Fanni, a vobisque, iudices, ut quam acerrime maleficia vindicetis, ut quam fortissime hominibus audacissimis resistatis, ut hoc cogitetis, nisi in hac caussa, qui vester animus sit, ostenderitis, eo prorumpere hominum cupiditatem et scelus et audaciam, ut non modo clam, verum etiam hic in foro ante tribunal tuum, M. Fanni, ante pedes vestros, iudices, inter ipsa subsellia caedes futurae sint. 13. Etenim quid aliud hoc iudicio tentatur, nisi ut id fieri liceat? Accusant ii, qui in fortunas huius invaserunt: caussam dicit is, cui praeter calamitatem nihil reliquerunt: accusant ii, quibus occidi patrem Sex. Roscii bono fuit: caussam dicit is, cui non modo luctum mors patris attulit, verum etiam egestatem: accusant ii, qui hunc ipsum iugulare summe cupierunt: caussam dicit is, qui etiam ad hoc ipsum iudicium cum praesidio venit, ne hic ibidem ante oculos vestros trucidetur: denique accusant ii, quos populus poscit: caussam dicit is, qui unus relictus ex illorum nefaria caede restat. 14. Atque ut facilius intelligere possitis, iudices, ea, quae facta sunt, indigniora esse, quam haec sunt, quae dicimus: ab initio res quemadmodum gesta sit, vobis exponemus: quo facilius et huius hominis innocentissimi miserias et illorum audaciam cognoscere possitis et reipublicae calamitatem.

VI. 15. Sex. Roscius, pater huiusce, municeps Amerinus fuit, quum genere et nobilitate et pecunia non modo sui municipii, verum etiam eius vicinitatis facile primus, tum gratia atque hospitiis florens hominum nobilissimorum. Nam cum Metellis, Serviliis, Scipionibus erat ei non modo hospitium, verum etiam domesticus usus et consuetudo: quas (ut aequum est) familias honestatis amplitudinisque gratia nomino. Itaque ex suis omnibus commodis hoc solum filio reliquit: nam patrimonium domestici praedones vi ereptum possident, fama et vita innocentis ab hospitibus amicisque paternis defenditur. 16. Hic quum omni tempore nobilitatis fautor fuisset, tum hoc tumultu proximo, quum omnium nobilium digni-

tas et salus in discrimen veniret, praeter ceteros in ea vicinitate eam partem caussamque opera, studio, auctoritate defendit. Etenim rectum putabat pro eorum honestate se pugnare, propter quos ipse honestissimus inter suos numerabatur. Posteaquam victoria constituta est ab armisque recessimus, quum proscriberentur homines atque ex omni regione caperentur ii, qui adversarii fuisse putabantur: erat ille Romae frequens atque in foro et in ore omnium quotidie versabatur, magis ut exsultare victoria nobilitatis videretur, quam timere, ne quid ex ea calamitatis sibi accideret. 17. Erant ei veteres inimicitiae cum duobus Rosciis Amerinis, quorum alterum sedere in accusatorum subselliis video, alterum tria huiusce praedia possidere audio: quas inimicitias si tam cavere potuisset, quam metuere solebat, viveret. Neque enim, iudices, iniuria metuebat. Nam duo isti sunt T. Roscii, quorum alteri Capitoni cognomen est, iste, qui adest, Magnus vocatur, homines eiusmodi: alter plurimarum palmarum vetus ac nobilis gladiator habetur: hic autem nuper se ad eum lanistam contulit: qui quum ante hanc pugnam tiro esset scientia, facile ipsum magistrum scelere audaciaque superavit. VII. 18. Nam quum hic Sex. Roscius esset Ameriae, T. autem iste Roscius Romae: quum hic filius assiduus in praediis esset quumque se voluntate patris rei familiari vitaeque rusticae dedisset; iste autem frequens Romae esset: occiditur ad balneas Palatinas rediens a caena Sex. Roscius. Spero ex hoc ipso non esse obscurum, ad quem suspicio maleficii pertineat: verum id, quod adhuc est suspiciosum, nisi perspicuum res ipsa fecerit, hunc affinem culpae iudicatote. 19. Occiso Sex. Roscio primus Ameriam nuntiat Mallius Glaucia quidam, homo tenuis, libertinus, cliens et familiaris istius T. Roscii: et nuntiat domum non filii, sed T. Capitonis inimici: et quum post horam primam noctis occisus esset, primo diluculo nuntius hic Ameriam venit: decem horis nocturnis sex et quinquaginta millia passuum cisiis pervolavit, non modo ut exoptatum inimico nuntium primus afferret, sed etiam cruorem inimici quam recentissimum telumque paullo ante e corpore extractum ostenderet. 20. Quatriduo, quo haec gesta sunt, res ad Chrysogonum in castra L. Sullae Volaterras defertur: magnitudo pecuniae demonstratur: bonitas praediorum, (nam fundos decem et tres reliquit, qui Tiberim fere omnes tangunt,) huius inopia et solitudo commemoratur. Demonstrant, quum pater huiusce Sex. Roscius, homo tam splendidus et gratiosus, nullo negotio sit occisus, perfacile hunc hominem incautum et rusticum et Romae ignotum de medio tolli posse. Ad eam rem operam suam pollicentur. Ne diutius vos teneam, iudices, societas coitur. VIII. 21. Quum iam proscriptionis mentio nulla fieret, et quum etiam qui antea metuerant redirent ac iam defunctos sese periculis arbitrarentur: nomen refertur in tabulas Sexti Roscii, hominis studiosissimi nobilitatis: manceps fit Chrysogonus. Tria praedia vel nobilissima Capitoni propria traduntur, quae hodie possidet: in reliquas omnes fortunas iste T. Roscius nomine Chrysogoni, quemadmodum ipse dicit, impetum facit. Haec bona sexagies H-S emuntur duobus millibus nummum. Haec omnia, iudices, imprudente L. Sulla facta esse certo scio. 22. Neque enim mirum, quum eodem tempore et ea quae praeterita sunt et ea quae videntur instare praeparet: quum et pacis constituendae rationem et belli gerendi potestatem solus habeat: quum omnes in unum spectent, unus omnia gubernet: quum tot tantisque negotiis distentus sit, ut respirare libere non possit: si aliquid non animadvertat: quum praesertim tam multi occupationem eius observent tempusque aucupentur, ut, simulatque ille despexerit, aliquid huiuscemodi moliantur. Huc accedit, quod, quamvis ille felix sit, sicut est, tamen in tanta felicitate nemo potest esse, in magna familia qui neminem neque servum neque libertum improbum habeat. 23. Interea iste T. Roscius, vir optimus, procurator Chrysogoni, Ameriam venit: in praedia huius invadit: hunc miserum, luctu perditum, qui nondum etiam omnia paterno funeri iusta solvisset, nudum eiicit domo atque focis patriis Diisque penatibus praecipitem, iudices, exturbat: ipse amplissimae pecuniae fit dominus. Qui in sua re fuisset egentissimus, erat, ut fit, insolens in aliena. Multa palam domum suam auferebat: plura clam de medio removebat: non pauca suis adiutoribus large effuseque donabat: reliqua constituta auctione vendebat. IX. 24. Quod Amerinis usque eo visum est indignum, ut urbe tota fletus gemitusque fieret. Etenim multa simul ante oculos versabantur: mors hominis florentissimi Sex. Roscii crudelissima; filii autem eius egestas indignissima, cui de tanto patrimonio praedo iste nefarius ne iter quidem ad sepulcrum patrium reliquisset: bonorum emptio flagitiosa, flagitiosa possessio, furta, rapinae, donationes. Nemo erat, qui non ardere omnia mallet, quam videre in Sex. Roscii viri optimi atque honestissimi bonis iactantem se ac dominantem T. Roscium. 25. Itaque decurionum decretum statim fit, ut decem-primi proficiscantur ad L. Sullam doceantque eum, qui vir Sex. Roscius fuerit: conquerantur de istorum scelere et iniuriis: orent, ut et illius mortui famam et filii innocentis fortunas conservatas velit. Atque ipsum decretum, quaeso, cognoscite. DECRETUM DECURIONUM. Legati in castra veniunt. Intelligitur, iudices, id quod iam ante dixi, imprudente L. Sulla scelera haec et flagitia fieri. Nam statim Chrysogonus et ipse ad eos accedit et homines nobiles allegat iis, qui peterent, ne ad Sullam adirent, et omnia Chrysogonum, quae vellent, esse facturum pollicerentur. 26. Usque adeo autem ille pertimuerat, ut mori mallet, quam de his rebus Sullam doceri. Homines antiqui, qui ex sua natura ceteros fingerent, quum ille confirmaret sese nomen Sex. Roscii de tabulis exempturum, praedia vacua filio traditurum: quumque id ita futurum T. Roscius Capito, qui in X legatis erat, appromitteret, crediderunt: Ameriam re inorata reverterunt. Ac primo rem differre quotidie ac procrastinare isti coeperunt: deinde aliquanto lentius: nihil agere, atque deludere: postremo (id quod facile intellectum est insidias vitae huiusce Sex. Roscii parare, neque sese arbitrari posse diutius alienam pecuniam domino incolumi obtinere. X. 27. Quod is simul atque sensit, de amicorum cognatorumque sententia Romam confugit et sese ad Caeciliam, Nepotis filiam, quam honoris caussa nomino, contulit, qua pater usus erat plurimum: in qua muliere, iudices, etiam nunc, id quod omnes semper existimaverunt, quasi exempli caussa vestigia antiqui officii remanent. Ea Sex. Roscium inopem, eiectum domo atque expulsum ex suis bonis, fugientem latronum tela et minas recepit domum hospitioque oppresso iam desperatoque ab omnibus opitulata est. Eius virtute, fide, diligentia

factum est, ut hic potius vivus in reos, quam occisus in proscriptos referretur. 28. Nam postquam isti intellexerunt summa diligentia vitam Sex. Roscii custodiri neque sibi ullam caedis faciundae potestatem dari, consilium ceperunt plenum sceleris et audaciae, ut nomen huius de parricidio deferrent, ut ad eam rem aliquem accusatorem veterem compararent, qui de ea re posset dicere aliquid, in qua re nulla subesset suspicio; denique ut, quoniam crimine non poterant, tempore ipso pugnarent. Ita loqui homines: QUOD IUDICIA TAM DIU FACTA NON ESSENT, CONDEMNARI EUM OPORTERE, QUI PRIMUS IN IUDICIUM ADDUCTUS ESSET: huic autem patronos propter Chrysogoni gratiam defuturos: de bonorum venditione et de ista societate verbum esse facturum neminem: ipso nomine parricidii et atrocitate criminis fore, ut hic nullo negotio tolleretur, quum ab nullo defensus esset. 29. Hoc consilio atque adeo hac amentia impulsi, quem ipsi, quum cuperent, non potuerunt occidere, eum iugulandum vobis tradiderunt.

XI. Quid primum querar? aut unde potissimum, iudices, ordiar? aut quod aut a quibus auxilium petam? Deorumne immortalium? populine Romani? vestramne, qui summam potestatem habetis, hoc tempore fidem implorem? 30. Pater occisus nefarie, domus obsessa, ab inimicis bona adempta, possessa, direpta, filii vita infesta, saepe ferro atque insidiis appetita. Quid ab his tot maleficiis sceleris abesse videtur? Tamen haec aliis nefariis cumulant atque adaugent; crimen incredibile confingunt; testes in hunc et accusatores huiusce pecunia comparant; hanc conditionem misero ferunt, ut optet, utrum malit cervices Roscio dare, an insutus in culeum per summum dedecus vitam amittere. Patronos huic defuturos putaverunt: desunt. Qui libere dicat, qui cum fide defendat, id quod in hac caussa est satis, [quoniam quidem suscepi,] non deest profecto, iudices. 31. Et forsitan in suscipienda caussa temere impulsus adolescentia fecerim: quoniam quidem semel suscepi, licet hercules undique omnes in me terrores periculaque impendeant omnia, succurram atque subibo. Certum est deliberatumque, quae ad caussam pertinere arbitror, omnia non modo dicere, verum etiam libenter, audacter libereque dicere. Nulla res tanta exsistet, iudices, ut possit vim mihi maiorem adhibere metus, quam fides. 32. Etenim quis tam dissoluto animo est, qui haec quum videat tacere ac negligere possit? Patrem meum, quum proscriptus non esset, iugulastis: occisum in proscriptorum numerum retulistis: me domo mea per vim expulistis: patrimonium meum possidetis. Quid vultis amplius? Etiamne ad subsellia cum ferro atque telis venistis, ut hic aut iuguletis aut condemnetis Sex. Roscium? XII. 33. Hominem longe audacissimum nuper habuimus in civitate C. Fimbriam et, quod inter omnes constat, nisi inter eos, qui ipsi quoque insaniunt, insanissimum. Is quum curasset in funere C. Marii, ut Q. Scaevola vulneraretur, vir sanctissimus atque ornatissimus nostrae civitatis: (de cuius laude neque hic locus est ut multa dicantur, neque plura tamen dici possunt, quam populus Romanus memoria retinet:) diem Scaevolae dixit, posteaquam comperit eum posse vivere. Quum ab eo quaereretur, quid tandem accusaturus esset eum, quem pro dignitate ne laudare quidem quisquam satis commode posset: aiunt hominem, ut erat furiosus, respondisse, quod non totum telum corpore recepisset. Quo populus Romanus nihil vidit indignius, nisi eiusdem viri mortem, quae tantum potuit, ut omnes cives suos perdiderit et afflixerit: quos quia servare per compositionem volebat, ipse ab iis interemptus est. 34. Estne hoc illi dicto atque facto Fimbriano simillimum? Accusatis Sex. Roscium. Quid ita? quia de manibus vestris effugit: quia se occidi passus non est. Illud quia in Scaevola factum est, magis indignum videtur: hoc, quia fit a Chrysogono, num est ferendum? Nam per Deos immortales, quid est in hac caussa, quod defensionis indigeat? qui locus ingenium patroni requirit aut oratoris eloquentiam magno opere desiderat? Totam caussam, iudices, explicemus atque ante oculos expositam consideremus: ita facillime, quae res totum iudicium contineat et quibus de rebus nos dicere oporteat et quid vos sequi conveniat, intelligetis. XIII. 35. Tres sunt res, quantum ego existimare possum, quae obstent hoc tempore Sex. Roscio: crimen adversariorum et audacia et potentia. Criminis confictionem accusator Erucius suscepit: audaciae partes Roscii sibi poposcerunt: Chrysogonus autem, is qui plurimum potest, potentia pugnat. 36. De hisce omnibus rebus me dicere oportere intelligo. Quid igitur est? Non eodem modo de omnibus: ideo quod prima illa res ad meum officium pertinet; duas autem reliquas vobis populus Romanus imposuit. Ego crimen oportet diluam: vos et audaciae resistere et hominum eiusmodi perniciosam atque intolerandam potentiam primo quoque tempore exstinguere atque opprimere debetis.

37. Occidisse patrem Sex. Roscius arguitur. Scelestum, Dii immortales, ac nefarium facinus, atque eiusmodi, quo uno maleficio scelera omnia complexa esse videantur. Etenim si, id quod praeclare a sapientibus dicitur, vultu saepe laeditur pietas: quod supplicium satis acre reperietur in eum, qui mortem obtulerit parenti, pro quo mori ipsum, si res postularet, iura divina atque humana cogebant? In hoc tanto, tam atroci, tam singulari maleficio, quod ita raro exstitit, ut, si quando auditum sit, portenti ac prodigii simile numeretur: quibus tandem te, C. Eruci, argumentis accusatorem censes uti oportere? 38. Nonne et audaciam eius, qui in crimen vocetur, singularem ostendere, et mores feros immanemque naturam, et vitam vitiis flagitiisque omnibus deditam, et denique omnia ad perniciem profligata atque perdita? Quorum tu nihil in Sex. Roscium, ne obiiciendi quidem caussa, contulisti.

XIV. 39. Patrem occidit Sex. Roscius. Qui homo? Adolescentulus corruptus et ab hominibus nequam inductus? annis maior quadraginta. Vetus videlicet sicarius, homo audax et saepe in caede versatus? at hoc ab accusatore ne dici quidem audistis. Luxuries igitur hominem nimirum et aeris alieni magnitudo et indomitae animi cupiditates ad hoc scelus impulerunt? De luxuria purgavit Erucius, quum dixit hunc ne in convivio quidem ullo fere interfuisse. Nihil autem umquam debuit. Cupiditates porro quae possunt esse in eo, qui (ut ipse accusator obiecit) ruri semper habitarit et in agro colendo vixerit? quae vita maxime disiuncta a cupiditate, et cum officio coniuncta. 40. Quae res igitur tantum istum furorem Sex. Roscio obiecit? Patri, inquit, non placebat. Patri non placebat? quam ob caussam? Necesse est enim eam quoque iustam et magnam et perspicuam fuisse. Nam ut illud incredibile est mortem oblatam esse patri a filio sine pluri-

mis et maximis caussis. Si hoc veri simile non est, odio fuisse parenti filium sine caussis multis et magnis et necessariis. 41. Rursus igitur eodem revertamur et quaeramus, quae tanta vitia fuerint in unico filio, quare is patri displiceret. At perspicuum est nullum fuisse. Pater igitur amens, qui odisset eum sine caussa, quem procrearat. At is quidem fuit omnium constantissimus. Ergo illud iam perspicuum profecto est, si neque amens pater neque perditus filius fuerit, neque odii caussam patri neque sceleris filio fuisse. XV. 42. Nescio, inquit, quae caussa odii fuerit: fuisse odium intelligo: quia antea, quum duos filios haberet, illum alterum qui mortuus est secum omni tempore volebat esse, hunc in praedia rustica relegarat. Quod Erucio accidebat in mala nugatoriaque accusatione, idem mihi usu venit in caussa optima. Ille, quomodo crimen commentitium confirmaret, non inveniebat: ego, res tam leves qua ratione infirmem ac diluam, reperire non possum. 43. Quid ais, Eruci? Tot praedia tam pulchra, tam fructuosa Sex. Roscius filio suo relegationis ac supplicii gratia colenda ac tuenda tradiderat? Quid hoc? Patresfamilias, qui liberos habent, praesertim homines illius ordinis ex municipiis rusticanis, nonne optatissimum sibi putant esse, filios suos rei familiari maxime servire et in praediis colendis operae plurimum studiique consumere? 44. An amandarat hunc sic, ut esset in agro ac tantummodo aleretur ad villam? ut commodis omnibus careret? Quid? si constat hunc non modo colendis praediis praefuisse, sed certis fundis patre vivo frui solitum esse? tamenne haec attenta vita et rusticana relegatio atque amandatio appellabitur? Vides, Eruci, quantum distet argumentatio tua ab re ipsa atque a veritate. Quod consuetudine patres faciunt, id quasi novum reprehendis: quod benevolentia fit, id odio factum criminaris: quod honoris caussa pater filio suo concessit, id eum supplicii caussa fecisse dicis. 45. Neque haec tu non intelligis; sed usque eo, quid arguas, non habes, ut non modo tibi contra nos dicendum putes, verum etiam contra rerum naturam, contraque consuetudinem hominum contraque opiniones omnium. XVI. At enim, quum duos filios haberet, alterum a se non dimittebat, alterum ruri esse patiebatur. Quaeso, Eruci, ut hoc in bonam partem accipias: non enim exprobrandi caussa, sed commonendi gratia dicam. 46. Si tibi fortuna non dedit, ut patre certo nascerere, ex quo intelligere posses, qui animus patrius in liberos esset: at natura certe dedit, ut humanitatis non parum haberes: eo accessit studium doctrinae, ut ne a litteris quidem alienus esses. Ecquid tandem tibi videtur, ut ad fabulas veniamus, senex ille Caecilianus minoris facere Eutychum filium rusticum, quam illum alterum, Chaerestratum? (nam, ut opinor, hoc nomine est;) alterum in urbe secum honoris caussa habere? alterum rus supplicii caussa relegasse? 47. Quid ad istas ineptias abis? inquies. Quasi vero mihi difficile sit, quamvis multos nominatim proferre (ne longius abeam) vel tribules vel vicinos meos, qui suos liberos, quos plurimi faciunt, agricolas assiduos esse cupiunt. Verum homines notos sumere odiosum est, quum et illud incertum sit, velintne hi sese nominari: et nemo vobis magis notus futurus sit, quam est hic Eutychus: et certe ad rem nihil intersit, utrum hunc ego comicum adolescentem, an aliquem ex agro Veiente nominem. Etenim haec conficta arbitror a poetis esse, ut effictos nostros mores in alienis personis expressamque imaginem nostrae vitae quotidianae videremus. 48. Age nunc refer animum, sis, ad veritatem et considera, non modo in Umbria atque in ea vicinitate, sed in his veteribus municipiis quae studia a patribusfamilias maxime laudentur: iam profecto te intelliges inopia criminum summam laudem Sex. Roscio vitio et culpae dedisse. XVII. At non modo hoc patrum voluntate liberi faciunt: sed permultos et ego novi et, nisi me fallit animus, unus quisque vestrum, qui et ipsi incensi sunt studio, quod ad agrum colendum attinet, vitamque hanc rusticam, quam tu probro et crimini putas esse oportere, et honestissimam et suavissimam esse arbitrantur. 49. Quid censes hunc ipsum Sex. Roscium, quo studio et qua intelligentia esse in rusticis rebus? Ut ex his propinquis eius, hominibus honestissimis, audio, non tu in isto artificio accusatorio callidior es, quam hic in suo. Verum, ut opinor, quoniam ita Chrysogono videtur, qui huic nullum praedium reliquit, et artificium obliviscatur et studium deponat licebit. Quod tametsi miserum et indignum est; feret tamen aequo animo, iudices, si per vos vitam et famam potest obtinere: hoc vero est, quod ferri non potest, si et in hanc calamitatem venit propter praediorum bonitatem et multitudinem, et, quod ea studiose coluit, id erit ei maxime fraudi: ut parum miseriae sit, quod aliis coluit, non sibi, nisi etiam, quod omnino coluit, crimini fuerit. XVIII. 50. Nae tu, Eruci, accusator esses ridiculus, si illis temporibus natus esses, quum ab aratro arcessebantur, qui consules fierent. Etenim, qui praeesse agro colendo flagitium putes, profecto illum Attilium, quem sua manu spargentem semen, qui missi erant, convenerunt, hominem turpissimum atque inhonestissimum iudicares. At hercule maiores nostri longe aliter et de illo et de ceteris talibus viris existimabant. Itaque ex minima tenuissimaque republica maximam et florentissimam nobis reliquerunt. Suos enim agros studiose colebant: non alienos cupide appetebant: quibus rebus et agris et urbibus et nationibus rempublicam atque hoc imperium et populi Romani nomen auxerunt. 51. Neque ego haec eo profero, quo conferenda sint cum hisce, de quibus nunc quaerimus: sed ut illud intelligatur, quum apud maiores nostros summi viri clarissimique homines, qui omni tempore ad gubernacula reipublicae sedere debebant, tamen in agris quoque colendis aliquantum operae temporisque consumpserint; ignosci oportere ei homini, qui se fateatur esse rusticum, quum ruri assiduus semper vixerit: quum praesertim nihil esset, quod aut patri gratius aut sibi iucundius aut re vera honestius facere posset. 52. Odium igitur acerrimum patris in filium ex hoc, opinor, ostenditur, Eruci, quod hunc ruri esse patiebatur. Numquid est aliud? Immo vero, inquit, est; nam istum exheredare in animo habebat. Audio: nunc dicis aliquid, quod ad rem pertineat. Nam illa, opinor, tu quoque concedis levia esse atque inepta. Convivia cum patre non inibat: quippe qui ne in oppidum quidem nisi perraro veniret. Domum suam istum non fere quisquam vocabat: nec mirum, qui neque in Urbe viveret neque revocaturus esset. XIX. Verum haec quoque tu intelligis esse nugatoria. Illud, quod coepimus, videamus: quo certius argumentum odii reperiri nullo modo potest. 53. Exheredare pater filium cogitabat. Mitto quaerere, qua de caussa: quaero, qui scias: tametsi te dicere atque enumerare

caussas omnes oportebat; et id erat certi accusatoris officium, qui tanti sceleris argueret, explicare omnia vitia atque peccata filii, quibus incensus parens potuerit animum inducere, ut naturam ipsam vinceret, ut amorem illum penitus insitum eiiceret ex animo, ut denique patrem esse sese oblivisceretur: quae sine magnis huiusce peccatis accidere potuisse non arbitror. 54. Verum concedo tibi, ut ea praetereas, quae, quum taces, nulla esse concedis. Illum quidem voluisse exheredare, certe tu planum facere debes. Quid ergo affers, quare id factum putemus? Vere nihil potes dicere. Finge aliquid saltem commode, ut ne plane videaris id facere, quod aperte facis, huius miseri fortunis et horum virorum talium dignitati illudere. Exheredare filium voluit. Quam ob caussam? Nescio. Exheredavitne? Non. Quis prohibuit? Cogitabat. Cogitabat? cui dixit? Nemini. Quid est aliud iudicio ac legibus ac maiestate vestra abuti ad quaestum atque ad libidinem, nisi hoc modo accusare atque id obiicere, quod planum facere non modo non possis, verum ne coneris quidem? 55. Nemo nostrum est, Eruci, quin sciat tibi inimicitias cum Sex. Roscio nullas esse. Vident omnes, qua de caussa huic inimicus venias. Sciunt huiusce pecunia te adductum esse. Quid ergo est? ita tamen quaestus te cupidum esse oportebat, ut horum existimationem et legem Remmiam putares aliquid valere oportere. XX. Accusatores multos esse in civitate utile est, ut metu contineatur audacia: verumtamen hoc ita est utile, ut ne plane illudamur ab accusatoribus. Innocens est quispiam: verumtamen, quamquam abest a culpa, suspicione tamen non caret. Tametsi miserum est, tamen ei, qui hunc accuset, possim aliquo modo ignoscere. Quum enim aliquid habeat, quod possit criminose ac suspiciose dicere, aperte ludificari et calumniari sciens non videatur. 56. Quare facile omnes patimur esse quam plurimos accusatores: quod innocens, si accusatus sit, absolvi potest; nocens, nisi accusatus fuerit, condemnari non potest. Utilius est autem absolvi innocentem, quam nocentem caussam non dicere. Anseribus cibaria publice locantur et canes aluntur in Capitolio, ut significent, si fures venerint. At fures internoscere non possunt. Significant tamen, si qui noctu in Capitolium venerint: et quia id est suspiciosum, tametsi bestiae sunt, tamen in eam partem potius peccant, quae est cautior. Quod si luce quoque canes latrent, quum Deos salutatum aliqui venerint: opinor, iis crura suffringantur, quod acres sint etiam tum, quum suspicio nulla sit. 57. Simillima est accusatorum ratio. Alii vestrum anseres sint, qui tantummodo clamant, nocere non possunt: alii canes, qui et latrare et mordere possunt. Cibaria vobis praeberi videmus: vos autem maxime debetis in eos impetum facere, qui merentur. Hoc populo gratissimum est. Deinde, si voletis, etiam tum, quum verisimile erit aliquem commisisse, in suspicione latratote: id quoque concedi potest. Sin autem sic agetis, ut arguatis aliquem patrem occidisse, neque dicere possitis, aut quare aut quomodo, ac tantummodo sine suspicione latrabitis: crura quidem vobis nemo suffringet; sed si ego hos bene novi, litteram illam, cui vos usque eo inimici estis, ut etiam Kal. omnes oderitis, ita vehementer ad caput affigent, ut postea neminem alium nisi fortunas vestras accusare possitis. XXI. 58. Quid mihi ad defendendum dedisti, bone accusator? quid hisce autem ad suspicandum? Ne exheredaretur, veritus est. Audio. Sed qua de caussa vereri debuerit, nemo dicit. Habebat pater in animo. Planum fac. Nihil est: non, quicum deliberarit, quem certiorem fecerit, unde istud vobis suspicari in mentem venerit. Quum hoc modo accusas, Eruci, nonne hoc palam dicis? ego quid acceperim scio, quid dicam nescio: unum illud spectavi, quod Chrysogonus aiebat, neminem isti patronum futurum: de bonorum emptione deque ea societate, neminem esse, qui verbum facere hoc tempore auderet. Haec te opinio falsa in istam fraudem impulit. Non mehercule verbum fecisses, si tibi quemquam responsurum putasses. 59. Operae pretium erat, si animadvertistis, iudices, negligentiam eius in accusando considerare. Credo, quum vidisset, qui homines in hisce subselliis sederent, quaesisse, num ille aut ille defensurus esset: de me ne suspicatum quidem, quod antea caussam publicam nullam dixerim. Posteaquam invenit neminem eorum, qui possunt et solent, ita negligens esse coepit, ut, quum in mentem veniret ei, resideret; deinde spatiaretur; nonnumquam etiam puerum vocaret: credo, cui caenam imperaret: prorsus ut vestro consessu et hoc conventu pro summa solitudine abuteretur. XXII. 60. Peroravit aliquando: assedit: surrexi ego. Respirare visus est, quod non alius potius diceret. Coepi dicere. Usque eo animadverti, iudices, eum iocari atque alias res agere, ante quam Chrysogonum nominavi: quem simul atque attigi, statim homo se erexit. Mirari visus est. Intellexi, quid eum pupugisset. Iterum ac tertio nominavi. Postea homines cursare ultro et citro non destiterunt: credo, qui Chrysogono nuntiarent, esse aliquem in civitate, qui contra voluntatem eius dicere auderet; aliter caussam agi, atque ille existimaret; aperiri bonorum emptionem; vexari pessime societatem; gratiam potentiamque eius negligi; iudices diligenter attendere; populo rem indignam videri. 61. Quae quoniam te fefellerunt, Eruci, quoniamque vides versa esse omnia; caussam pro Sex. Roscio, si non commode, at libere dici; quem dedi putabas, defendi intelligis; quos traditurus sperabas, vides iudicare: restitue nobis aliquando veterem tuam illam calliditatem atque prudentiam: confitere huc ea spe venisse, quod putares hic latrocinium, non iudicium futurum. De parricidio caussa dicitur: ratio ab accusatore reddita non est, quam ob caussam patrem filius occiderit. 62. Quod in minimis noxiis et in his levioribus peccatis, quae magis crebra et iam prope quotidiana sunt, maxime et primum quaeritur, quae caussa maleficii fuerit, id Erucius in parricidio quaeri non putat oportere: in quo scelere, iudices, etiam quum multae caussae convenisse unum in locum atque inter se congruere videntur, tamen non temere creditur neque levi coniectura res penditur neque testis incertus auditur neque accusatoris ingenio res iudicatur. Quum multa antea commissa maleficia, tum vita hominis perditissima, tum singularis audacia ostendatur necesse est: neque audacia solum, sed summus furor atque amentia. Haec quum sint omnia, tamen exstent oportet expressa sceleris vestigia, ubi, qua ratione, per quos, quo tempore maleficium sit admissum. Quae nisi multa et manifesta sunt, profecto res tam scelesta, tam atrox, tam nefaria credi non potest. 63. Magna est enim vis humanitatis: multum valet communio sanguinis: reclamitat istiusmodi suspicionibus ipsa natura: portentum atque monstrum

certissimum est, esse aliquem humana specie et figura, qui tantum immanitate bestias vicerit, ut, propter quos hanc suavissimam lucem aspexerit, eos indignissime luce privarit, quum etiam feras inter sese partus atque educatio et natura ipsa conciliet. XXIII. 64. Non ita multis ante annis aiunt T. Cloelium quemdam Tarracinensem, hominem non obscurum, quum caenatus cubitum in idem conclave cum duobus adolescentibus filiis isset, inventum esse mane iugulatum: quum neque servus quisquam reperiretur neque liber, ad quem ea suspicio pertineret, id aetatis autem duo filii propter cubantes ne sensisse quidem se dicerent: nomina filiorum de parricidio delata sunt. Quid postea? Erat sane suspiciosum. Neutrum sensisse? Ausum autem esse quemquam, se in id conclave committere, eo potissimum tempore, quum ibidem essent duo adolescentes filii, qui et sentire et defendere facile possent? 65. Erat porro nemo, in quem ea suspicio conveniret. Tamen quum planum iudicibus esset factum, aperto ostio dormientes eos repertos esse; iudicio absoluti adolescentes et suspicione omni liberati sunt. Nemo enim putabat, quemquam esse, qui, quum omnia divina atque humana iura scelere nefario polluisset, somnum statim capere potuisset, propterea quod, qui tantum facinus commiserunt, non modo sine cura quiescere, sed ne spirare quidem sine metu possint.

XXIV. 66. Videtisne, quos nobis poetae tradiderunt patris ulciscendi caussa supplicium de matre sumpsisse, quum praesertim Deorum immortalium iussis atque oraculis id fecisse dicantur, tamen ut eos agitent furiae neque consistere usquam patiantur; quod ne pii quidem sine scelere esse potuerunt? Sic se res habet, iudices. Magnam vim, magnam necessitatem, magnam possidet religionem paternus maternusque sanguis: ex quo si qua macula concepta est, non modo elui non potest, verum usque eo permanat ad animum, ut summus furor atque amentia consequatur. 67. Nolite enim putare, quemadmodum in fabulis saepenumero videtis, eos, qui aliquid impie scelerateque commiserint, agitari et perterreri Furiarum taedis ardentibus. Sua quemque fraus et suus terror maxime vexat: suum quemque scelus agitat amentiaque afficit: suae malae cogitationes conscientiaeque animi terrent. Hae sunt impiis assiduae domesticaeque Furiae, quae dies noctesque parentum poenas a consceleratissimis filiis repetant. 68. Haec magnitudo maleficii facit, ut, nisi paene manifestum parricidium proferatur, credibile non sit, nisi turpis adolescentia, nisi omnibus flagitiis vita inquinata, nisi sumptus effusi cum probro atque dedecore, nisi prorupta audacia, nisi tanta temeritas, ut non procul abhorreat ab insania. Accedat huc oportet odium parentis, animadversionis paternae metus, amici improbi, servi conscii, tempus idoneum, locus opportune captus ad eam rem: paene dicam, respersas manus sanguine paterno iudices videant oportet, si tantum facinus, tam immane, tam acerbum credituri sunt. 69. Quare hoc quo minus est credibile, nisi ostenditur: eo magis est, si convincitur, vindicandum. XXV. Itaque quum multis ex rebus intelligi potest, maiores nostros non modo armis plus, quam ceteras nationes, verum etiam consilio sapientiaque potuisse: tum ex hac re vel maxime, quod in impios singulare supplicium invenerunt. Qua in re quantum prudentia praestiterint iis, qui apud ceteros sapientissimi fuisse dicuntur, considerate. 70. Prudentissima civitas Atheniensium, dum ea rerum potita est, fuisse traditur. Eius porro civitatis sapientissimum Solonem dicunt fuisse, eum qui leges, quibus hodie quoque utuntur, scripserit. Is quum interrogaretur, cur nullum supplicium constituisset in eum, qui parentem necasset, respondit, se id neminem facturum putasse. Sapienter fecisse dicitur, quum de eo nihil sanxerit, quod antea commissum non erat, ne non tam prohibere, quam admonere videretur. Quanto maiores nostri sapientius? qui quum intelligerent nihil esse tam sanctum, quod non aliquando violaret audacia, supplicium in parricidas singulare excogitaverunt: ut, quos natura ipsa retinere in officio non potuisset, ii magnitudine poenae maleficio summoverentur. Insui voluerunt in culeum vivos atque in flumen deiici. XXVI. 71. O singularem sapientiam, iudices! Nonne videntur hunc hominem ex rerum natura sustulisse et eripuisse, cui repente caelum, solem, aquam terramque ademerint; ut, qui eum necasset, unde ipse natus esset, careret iis rebus omnibus, ex quibus omnia nata esse dicuntur? Noluerunt feris corpus obiicere, ne bestiis quoque, quae tantum scelus attigissent, immanioribus uteremur: non sic nudos in flumen deiicere, ne, quum delati essent in mare, ipsum polluerent, quo cetera, quae violata sunt, expiari putantur. Denique nihil tam vile neque tam vulgare est, cuius partem ullam reliquerint. 72. Etenim quid tam est commune, quam spiritus vivis, terra mortuis, mare fluctuantibus, littus eiectis? Ita vivunt, dum possunt, ut ducere animam de caelo non queant: ita moriuntur, ut eorum ossa terra non tangat: ita iactantur fluctibus, ut numquam alluantur: ita postremo eiiciuntur, ut ne ad saxa quidem mortui conquiescant. Tanti maleficii crimen, cui maleficio tam insigne supplicium est constitutum, probare te, Eruci, censes posse talibus viris, si ne caussam quidem maleficii protuleris? Si hunc apud bonorum emptores ipsos accusares eique iudicio Chrysogonus praeesset, tamen diligentius paratiusque venisses. 73. Utrum, quid agatur, non vides? an apud quos agatur? Agitur de parricidio: quod sine multis caussis suscipi non potest. Apud homines autem prudentissimos agitur, qui intelligunt neminem ne minimum quidem maleficium sine caussa admittere.

XXVII. Esto: caussam proferre non potes. Tametsi statim vicisse debeo, tamen de meo iure decedam et tibi, quod in alia caussa non concederem, in hac concedam, fretus huius innocentia. Non quaero abs te, quare patrem Sex. Roscius occiderit: quaero, quomodo occiderit. Ita quaero abs te, C. Eruci, quomodo; et sic tecum agam, ut in eo loco vel respondendi vel interpellandi tibi potestatem faciam, vel etiam, si quid voles, interrogandi. 74. Quomodo occidit? Ipse percussit an aliis occidendum dedit? Si ipsum arguis, Romae non fuit: si per alios fecisse dicis, quaero, servosne an liberos? Quos homines? indidemne Ameria an hosce ex urbe sicarios? Si Ameria: qui sunt hi? cur non nominantur? Si Roma: unde eos noverat Roscius, qui Romam multis annis non venit neque umquam plus triduo fuit? Ubi eos convenit? quicum locutus est? quomodo persuasit? Pretium dedit? cui dedit? per quem dedit? unde aut quantum dedit? nonne his vestigiis ad caput maleficii perveniri solet? Et simul tibi in mentem veniat facito, quemadmodum vitam huiusce depinxeris: hunc hominem ferum atque agrestem fuisse:

numquam cum homine quoquam collocutum esse: numquam in oppido constitisse. 75. Qua in re praetereo illud, quod mihi maximo argumento ad huius innocentiam poterat esse, in rusticis moribus, in victu arido, in hac horrida incultaque vita istiusmodi maleficia gigni non solere. Ut non omnem frugem neque arborem in omni agro reperire possis, sic non omne facinus in omni vita nascitur. In urbe luxuries creatur: ex luxuria exsistat avaritia necesse est; ex avaritia erumpat audacia: inde omnia scelera ac maleficia gignuntur. Vita autem haec rustica, quam tu agrestem vocas, parsimoniae, diligentiae, iustitiae magistra est. XXVIII. 76. Verum haec missa facio. Illud quaero: is homo, qui, ut tute dicis, numquam inter homines fuerit, per quos homines hoc tantum facinus tam occultum, absens praesertim, conficere potuerit. Multa sunt falsa, iudices, quae tamen argui suspiciose possunt: in his rebus si suspicio reperta erit, culpam inesse concedam. Romae Sex. Roscius occiditur, quum in agro Amerino esset filius. Litteras, credo, misit alicui sicario: qui Romae noverat neminem. Arcessivit aliquem: at quando? Nuntium misit: quem? aut ad quem? Pretio, gratia, spe, promissis induxit aliquem? Nihil horum ne confingi quidem potest: et tamen caussa de parricidio dicitur. Reliquum est, ut per servos id admiserit. 77. O Dii immortales! rem miseram et calamitosam. Quod in tali crimine innocenti saluti solet esse, ut servos in quaestionem polliceatur, id Sex. Roscio facere non licet. Vos, qui hunc accusatis, omnes eius servos habetis. Unus puer, victus quotidiani administer, ex tanta familia Sex. Roscio relictus non est. Te nunc appello, P. Scipio, te, Metelle: vobis advocatis, vobis agentibus, aliquoties duos servos paternos in quaestionem ab adversariis Sex. Roscius postulavit. Meministine te, T. Rosci, recusare? Quid? ii servi ubi sunt? Chrysogonum, iudices, sectantur: apud eum sunt in honore et in pretio. Etiam nunc, ut ex his quaeratur, ego postulo, hic orat atque obsecrat. 78. Quid facitis? cur recusatis? Dubitate etiam nunc, iudices, si potestis, a quo sit Sex. Roscius occisus: ab eone, qui propter illius mortem in egestate et insidiis versatur, cui ne quaerendi quidem de morte patris potestas permittitur: an ab iis, qui quaestionem fugitant, bona possident, in caede atque ex caede vivunt. Omnia, iudices, in hac caussa sunt misera atque indigna: tamen hoc nihil neque acerbius, neque iniquius proferri potest. Mortis paternae de servis paternis quaestionem habere filio non licet. Ne tamdiu quidem dominus erit in suos, dum ex iis de patris morte quaeratur. Veniam, neque ita multo post, ad hunc locum. Nam hoc totum ad Roscios pertinet, de quorum audacia tum me dicturum pollicitus sum, quum Erucii crimina diluissem. XXIX. 79. Nunc, Eruci, ad te venio. Conveniat mihi tecum necesse est, si ad hunc maleficium istud pertinet, aut ipsum sua manu fecisse, id quod negas: aut per aliquos liberos aut servos. Liberosne? quos neque ut convenire potuerit neque qua ratione inducere neque ubi neque per quos neque qua spe, aut quo pretio, potes ostendere. Ego contra ostendo, non modo nihil eorum fecisse Sex. Roscium, sed ne potuisse quidem facere; quod neque Romae multis annis fuerit neque de praediis umquam temere discesserit. Restare tibi videbatur servorum nomen, quo quasi in portum reiectus a ceteris suspicionibus confugere posses: ubi scopulum offendis eiusmodi, ut non modo ab hoc crimen resilire videas, verum omnem suspicionem in vosmetipsos recidere intelligas. 80. Quid est ergo, quo tandem accusator inopia argumentorum confugerit? Eiusmodi tempus erat, inquit, ut homines vulgo impune occiderentur: quare tu hoc propter multitudinem sicariorum nullo negotio facere potuisti. Interim mihi videris, Eruci, una mercede duas res assequi velle: nos iudicio perfundere: accusare autem eos ipsos, a quibus mercedem accepisti. Quid ais? vulgo occidebantur. Per quos? et a quibus? Non cogitas, te a sectoribus huc adductum esse? Quid postea? Nescimus, per ista tempora eosdem fere sectores fuisse collorum et bonorum? 81. Ii denique, qui tum armati dies noctesque concursabant, qui Romae erant assidui, qui omni tempore in praeda et in sanguine versabantur, Sex. Roscio temporis illius acerbitatem iniquitatemque obiicient? et illam sicariorum multitudinem, in qua ipsi duces ac principes erant, huic crimini putabunt fore? qui non modo Romae non fuit, sed omnino, quid Romae ageretur, nesciret, propterea quod ruri assiduus, quemadmodum tute confiteris, fuit. 82. Vereor, ne aut molestus sim vobis, iudices, aut ne ingeniis vestris videar diffidere, si de tam perspicuis rebus diutius disseram. Erucii criminatio tota, ut arbitror, dissoluta est: nisi forte exspectatis, ut illa diluam, quae de peculatu ac de eiusmodi rebus commentitiis inaudita nobis ante hoc tempus ac nova obiecit: quae mihi iste visus est ex alia oratione declamare, quam in alium reum commentaretur: ita neque ad crimen parricidii neque ad eum, qui caussam dicit, pertinebant. De quibus quoniam verbo arguit, verbo satis est negare. Si quid est, quod ad testes reservet: ibi nos quoque, ut in ipsa caussa, paratiores reperiet, quam putabat. XXX. 83. Venio nunc eo, quo me non cupiditas ducit, sed fides. Nam si mihi liberet accusare, accusarem alios potius, ex quibus possem crescere: quod certum est non facere, dum utrumvis licebit. Is enim mihi videtur amplissimus, qui sua virtute in altiorem locum pervenit, non qui ascendit per alterius incommodum et calamitatem. Desinamus aliquando ea scrutari, quae sunt inania: quaeramus, ubi maleficium et est et inveniri potest. Iam intelliges, Eruci, certum crimen quam multis suspicionibus coarguatur. Tametsi neque omnia dicam et leviter unum quodque tangam. Neque enim id facerem, nisi necesse esset, et id erit signi me invitum facere, quod non prosequar longius, quam salus huius et mea fides postulabit. 84. Caussam tu nullam reperiebas in Sex. Roscio: at ego in T. Roscio reperio. Tecum enim mihi res est, T. Rosci, quoniam istic sedes ac te palam adversarium esse profiteris; de Capitone post viderimus, si, quemadmodum paratum esse audio, testis prodierit: tum alias quoque suas palmas cognoscet, de quibus me ne audisse quidem suspicatur. L. Cassius ille, quem populus Romanus verissimum et sapientissimum iudicem putabat, identidem in caussis quaerere solebat, cui bono fuisset. Sic vita hominum est, ut ad maleficium nemo conetur sine spe atque emolumento accedere. 85. Hunc quaesitorem ac iudicem fugiebant atque horrebant ii, quibus periculum creabatur: ideo quod, tametsi veritatis erat amicus, tamen natura non tam propensus ad misericordiam, quam implicatus ad severitatem videbatur. Ego, quamquam praeest huic quae-

stiom vir et contra audaciam fortissimus et ab innocentia clementissimus, tamen facile me paterer vel illo ipso acerrimo iudice quaerente vel apud Cassianos iudices, quorum etiam nunc ii, quibus caussa dicenda est, nomen ipsum reformidant, pro Sex. Roscio dicere. XXXI. 86. In hac enim caussa quum viderent illos amplissimam pecuniam possidere, hunc in summa mendicitate esse, illud quidem non quaererent, cui bono fuisset, sed eo perspicuum crimen et suspicionem potius ad praedam adiungerent, quam ad egestatem. Quid si accedit eodem, ut tenuis antea fueris? quid si, ut avarus? quid si, ut audax? quid si, ut illius, qui occisus est, inimicissimus? Num quaerenda caussa, quae te ad tantum facinus adduxerit? Quid ergo horum negari potest? Tenuitas hominis eiusmodi est, ut dissimulari non queat atque eo magis eluceat, quo magis occultatur. 87. Avaritiam praefers, qui societatem coieris de municipis cognatique fortunis cum alienissimo. Quam sis audax (ut alia obliviscar) hinc omnes intelligere potuerunt, quod ex tota societate, hoc est ex tot sicariis, solus tu inventus es, qui cum accusatoribus sederes atque os tuum non modo ostenderes, sed etiam offerres. Inimicitias tibi fuisse cum Sex. Roscio et magnas rei familiaris controversias concedas necesse est. 88. Restat, iudices, ut hoc dubitemus, uter potius Sex. Roscium occiderit: is, ad quem morte eius divitiae venerint, an is, ad quem mendicitas: is, qui antea tenuis fuerit, an is, qui postea factus sit egentissimus: is, qui ardens avaritia feratur infestus in suos, an is, qui semper ita vixerit, ut quaestum nosset nullum, fructum autem eum solum, quem labore peperisset: is, qui omnium sectorum audacissimus sit, an is, qui propter fori iudiciorumque insolentiam non modo subsellia, verum etiam urbem ipsam reformidet: postremo, iudices, id quod ad rem mea sententia maxime pertinet, utrum inimicus potius an filius. XXXII. 89. Haec tu, Eruci, tot et tanta si nactus esses in reo, quamdiu diceres? quo te modo iactares? Tempus, hercule, te citius, quam oratio deficeret. Etenim in singulis rebus eiusmodi materies est, ut dies singulos possis consumere. Neque ego non possum: non enim mihi tantum derogo, tametsi nihil arrogo, ut te copiosius quam me putem posse dicere. Verum ego forsitan propter multitudinem patronorum in grege adnumerer. Te pugna Cannensis accusatorem sat bonum fecit. Multos caesos non ad Thrasimenum lacum, sed ad Servilium vidimus. 90. Quis ibi non est *vúlneratus férro Phrygio?* Non necesse est omnes commemorare Curtios, Marios, denique Mamercos, quos iam aetas a praeliis avocabat: postremo Priamum ipsum senem Antistium, quem non modo aetas, sed etiam leges pugnare prohibebant. Iam, quos nemo propter ignobilitatem nominat, sexcenti sunt, qui inter sicarios et de veneficiis accusabant: qui omnes (quod ad me attinet) vellem viverent. Nihil enim mali est canes ibi quam plurimos esse, ubi permulti observandi multaque servanda sunt. 91. Verum, ut fit, multa saepe imprudentibus imperatoribus vis belli ac turba molitur. Dum is in aliis rebus erat occupatus, qui summam rerum administrabat, erant interea, qui suis vulneribus mederentur: qui, tamquam si offusa reipublicae sempiterna nox esset, ita ruebant in tenebris omniaque miscebant: a quibus miror, ne quod iudiciorum esset vestigium, non subsellia quoque esse combusta. Nam et accusatores et iudices sustulerunt. Hoc commodi est, quod ita vixerunt, ut testes omnes, si cuperent, interficere non possent. Nam, dum hominum genus erit, qui accuset eos, non deerit: dum civitas erit, iudicia fient. Verum, ut coepi dicere, et Erucius, haec si haberet in caussa, quae commemoravi, posset ea quamvis diu dicere, et ego, iudices, possum. Sed in animo est, quemadmodum ante dixi, leviter transire ac tantummodo perstringere unam quamque rem, ut omnes intelligant, me non studio accusare, sed officio defendere. XXXIII. 92. Video igitur caussas esse permultas, quae istum impellerent. Videamus nunc, ecqua facultas suscipiendi maleficii fuerit. Ubi occisus est Sex. Roscius? Romae. Quid? Tu, Rosci, ubi tunc eras? Romae. Verum quid ad rem? et alii multi. Quasi nunc id agatur, quis ex tanta multitudine occiderit, ac non hoc quaeratur, eum, qui Romae sit occisus, utrum veri similius sit ab eo esse occisum, qui assiduus eo tempore Romae fuerit: an ab eo, qui multis annis Romam omnino non accesserit. 93. Age, nunc celeras facultates quoque consideremus. Erat tum multitudo sicariorum, id quod commemoravit Erucius, et homines impune occidebantur. Quid? ea multitudo quae erat? Opinor, aut eorum, qui in bonis erant occupati, aut eorum, qui ab iis conducebantur, ut aliquem occiderent. Si eos putas, qui alienum appetebant, tu es in eo numero, qui nostra pecunia dives es; sin eos, quos, qui leviore nomine appellant, percussores vocant, quaere, in cuius fide sint et clientela: mihi crede, aliquem de societate tua reperies; et, quidquid tu contra dixeris, id cum defensione nostra contendito: ita facillime caussa Sex. Roscii cum tua conferetur. 94. Dices: Quid postea, si Romae assiduus fui? Respondebo: At ego omnino non fui. Fateor me sectorem esse; verum et alii multi. At ego, ut tute arguis, agricola et rusticus. Non continuo, si me in gregem sicariorum contuli, sum sicarius. At ego profecto, qui ne novi quidem quemquam sicarium, longe absum ab eiusmodi crimine. Permulta sunt, quae dici possunt, quare intelligatur summam tibi facultatem fuisse maleficii suscipiendi: quae non modo idcirco praetereo, quod te ipsum non libenter accuso; verum eo magis etiam, quod, si de illis caedibus velim commemorare, quae tum factae sunt ista eadem ratione, qua Sex. Roscius occisus est, vereor, ne ad plures oratio mea pertinere videatur.

XXXIV. 95. Videamus nunc strictim, sicut cetera, quae post mortem Sex. Roscii abs te, T. Rosci, facta sunt: quae ita aperta et manifesta sunt, ut mediusfidius, iudices, invitus ea dicam. Vereor enim, cuicuimodi es, T. Rosci, ne ita hunc videar voluisse servare, ut tibi omnino non pepercerim. Quum hoc vereor et cupio tibi aliqua ex parte, quod salva fide possim, parcere, rursus immuto voluntatem meam. Venit enim mihi in mentem oris tui. Tene, quum ceteri socii tui fugerent ac se occultarent, ut hoc iudicium non de illorum praeda, sed de huius maleficio fieri videretur, potissimum tibi partes istas depoposcisse, ut in iudicio versarere et sederes cum accusatore? Qua in re nihil aliud assequeris, nisi ut ab omnibus mortalibus audacia tua cognoscatur et impudentia. 96. Occiso Sex. Roscio, qui primus Ameriam nuntiat? Mallius Glaucia, quem iam antea nominavi, tuus cliens et familiaris. Quid attinuit eum potissimum nuntiare, quod, si nullum iam ante consilium de morte ac de bonis eius inieras nullamque

societatem neque sceleris neque praemii cum homine ullo coieras, ad te minime omnium pertinebat? Sua sponte Mallius nuntiat. Quid, quaeso, eius intererat? An, quum Ameriam non huiusce rei caussa venisset, casu accidit, ut id, quod Romae audierat, primus nuntiaret? Cuius rei caussa venerat Ameriam? Non possum, inquit, divinare. Eo rem iam adducam, ut nihil divinatione opus sit. Qua ratione Roscio Capitoni primum nuntiavit? Quum Ameriae Sex. Roscii domus, uxor liberique essent, quum tot propinqui cognatique optime convenientes; qua ratione factum est, ut iste tuus cliens, sceleris tui nuntius, T. Roscio Capitoni potissimum nuntiaret? 97. Occisus est a caena rediens: nondum lucebat, quum Ameriae scitum est. Quid hic incredibilis cursus: quid haec tanta celeritas festinatioque significat? Non quaero, quis percusserit. Nihil est, Glaucia, quod metuas. Non excutio te, si quid forte ferri habuisti, non scrutor: nihil ad me arbitror pertinere. Quoniam, cuius consilio occisus sit, invenio; cuius manu sit percussus, non laboro. Unum hoc sumo, quod mihi apertum tuum scelus resque manifesta dat. Ubi aut unde audivit Glaucia? Qui tam cito scivit? Fac audisse statim. Quae res eum nocte una tantum itineris contendere coegit? quae necessitas eum tanta premebat, ut, si sua sponte iter Ameriam faceret, id temporis Roma profisceretur, nullam partem noctis requiesceret? XXXV. Etiamne in tam perspicuis rebus argumentatio quaerenda aut coniectura capienda sit? 98. Nonne vobis haec, quae audistis, cernere oculis videmini, iudices? non illum miserum, ignarum casus sui, redeuntem a caena videtis? non positas insidias? non impetum repentinum? Non versatur ante oculos vobis in caede Glaucia? non adest iste T. Roscius? non suis manibus in curru collocat Automedontem illum, sui sceleris acerbissimi nefariaeque victoriae nuntium? non orat, ut eam noctem pervigilet? ut honoris sui caussa laboret? ut Capitoni quam primum nuntiet? 99. Quid erat, quod Capitonem primum scire voluerit? Nescio: nisi hoc video, Capitonem in his bonis esse socium. De tribus et decem fundis tres nobilissimos fundos eum video possidere. 100. Audio praeterea, non hanc suspicionem nunc primum in Capitonem conferri. Multas esse infames palmas: hanc primam esse tamen lemniscatam, quae Roma deferatur: nullum modum esse hominis occidendi, quo ille non aliquot occiderit: multos ferro, multos veneno. Habeo etiam dicere, quem contra morem maiorum, minorem annis LX, de ponte in Tiberim deiecerit. Quae, si prodierit, atque adeo quum prodierit, (scio enim proditurum esse,) audiet. 101. Veniat modo: explicet suum volumen illud, quod ei planum facere possum Erucium conscripsisse: quod aiunt illum Sex. Roscio intentasse et minitatum esse, se omnia illa pro testimonio esse dicturum. O praeclarum testem, iudices! o gravitatem dignam exspectatione! o vitam honestam atque eiusmodi, ut libentibus animis ad eius testimonium vestrum iusiurandum accommodetis! Profecto non tam perspicue istorum maleficia videremus, nisi ipsos caecos redderet cupiditas et avaritia et audacia. XXXVI. 102. Alter ex ipsa caede volucrem nuntium Ameriam ad socium atque ad magistrum suum misit, ut, si dissimulare omnes cuperent se scire, ad quem maleficium pertineret, tamen ipse apertum suum scelus ante omnium oculos poneret. Alter (si Diis immortalibus placet) testimonium etiam in Sex. Roscium dicturus est. Quasi vero id nunc agatur, utrum, is quod dixerit, credendum, an, quod fecerit, vindicandum sit. Itaque more maiorum comparatum est, ut in minimis rebus homines amplissimi testimonium de sua re non dicerent. 103. Africanus, qui suo cognomine declarat tertiam partem orbis terrarum se subegisse, tamen, si sua res ageretur, testimonium non diceret. Nam illud in talem virum non audeo dicere: si diceret, non crederetur. Videte nunc, quam versa et mutata in peiorem partem sint omnia. Quum de bonis et de caede agatur, testimonium dicturus est is, qui et sector est et sicarius, hoc est qui et illorum ipsorum bonorum, de quibus agitur, emptor atque possessor est, et eum hominem occidendum curavit, de cuius morte quaeritur. 104. Quid tu, vir optime? ecquid habes, quod dicas? Mihi ausculta: vide, ne tibi desis. Tua quoque res permagna agitur. Multa scelerate, multa audaciter, multa improbe fecisti: unum stultissime, profecto tua sponte, non de Erucii sententia: nihil opus fuit, te istic sedere. Neque enim accusatore muto neque teste quisquam utitur eo, qui de accusatoris subsellio surgit. Huc accedit, quod paullo tamen occultior atque tectior vestra ista cupiditas esset. Nunc quid est, quod quisquam ex vobis audire desideret, quum, quae facitis, eiusmodi sint, ut ea dedita opera a nobis contra vosmetipsos facere videamini? 105. Age nunc, illa videamus, iudices, quae statim consecuta sunt. Ad Volaterras in castra L. Sullae mors Sex. Roscii quatriduo, quo is occisus est, Chrysogono nuntiatur. XXXVII. Quaeritur etiam nunc, quis eum nuntium miserit? Nonne perspicuum est, eumdem, qui Ameriam? Curat Chrysogonus, ut eius bona veneant statim; qui non norat hominem aut rem. At qui ei venit in mentem, praedia concupiscere hominis ignoti, quem omnino numquam viderat? Soletis, quum aliquid huiuscemodi auditis, iudices, continuo dicere: necesse est aliquem dixisse municipem aut vicinum: ii plerumque indicant: per eos plerique produntur. Hic nihil est, quod suspicionem hanc putetis. 106. Non enim ego ita disputabo: veri simile est, Roscios istam rem ad Chrysogonum detulisse; erat enim eis cum Chrysogono iam antea amicitia; nam quum multos veteres a maioribus Roscii patronos hospitesque haberent, omnes eos colere atque observare destiterunt ac se in Chrysogoni fidem et clientelam contulerunt. 107. Haec possum omnia vere dicere: sed in hac caussa coniectura nihil opus est. Ipsos certo scio non negare, ad haec bona Chrysogonum accessisse impulsu suo. Si eum, qui indicii partem acceperit, oculis cernetis: poteritisne dubitare, iudices, qui indicarit? Qui sunt igitur in istis bonis, quibus partem Chrysogonus dederit? duo Roscii. Num quisquam praeterea? nemo est, iudices. Num ergo dubium est, quin ii obtulerint hanc praedam Chrysogono, qui ab eo partem praedae tulerunt? 108. Age nunc, ex ipsius Chrysogoni iudicio Rosciorum factum consideremus. Si nihil in ista pugna Roscii, quod operae pretium esset, fecerant, quam ob caussam a Chrysogono tantis praemiis donabantur? Si nihil aliud fecerunt, nisi rem detulerunt, nonne satis fuit his gratias agi? denique, ut perliberaliter ageretur, honoris aliquid haberi? Cur tria praedia tantae pecuniae statim Capitoni dantur? Cur, quae reliqua sunt, iste Roscius omnia cum Chrysogono communiter possidet? Nonne perspicuum est, iudices, has manubias Rosciis Chrysogonum re cognita concessisse? XXXVIII. 109. Venit in decem-primis le-

gatus in castra Capito. Totam vitam, naturam moresque hominis ex ipsa legatione cognoscite. Nisi intellexeritis, iudices, nullum esse officium, nullum ius tam sanctum atque integrum, quod non eius scelus atque perfidia violarit et imminuerit, virum optimum esse eum iudicatote. 110. Impedimento est, quo minus de his rebus Sulla doceatur: ceterorum legatorum consilia et voluntatem Chrysogono enuntiat: monet, ut provideat, ne palam res agatur: ostendit, si sublata sit venditio bonorum, illum pecuniam grandem amissurum, sese capitis periculum aditurum: illum acuere, hos qui simul erant missi, fallere: illum identidem monere, ut caveret, hisce insidiose spem falsam ostendere: cum illo contra hos inire consilia, horum consilia illi enuntiare: cum illo partem suam depacisci, hisce aliqua fretus hora semper omnes aditus ad Sullam intercludere. Postremo isto hortatore, auctore, intercessore ad Sullam legati non adierunt: istius fide ac potius perfidia decepti, id quod ex ipsis cognoscere poteritis, si accusator voluerit testimonium eis denuntiare, pro re certa spem falsam domum retulerunt. 111. In privatis rebus si qui rem mandatam non modo malitiosius gessisset sui quaestus aut commodi caussa, verum etiam negligentius, eum maiores summum admisisse dedecus existimabant. Itaque mandati constitutum est iudicium non minus turpe quam furti, credo propterea, quod, quibus in rebus ipsi interesse non possumus, in his operae nostrae vicaria fides amicorum supponitur: quam qui laedit, oppugnat omnium commune praesidium et, quantum in ipso est, disturbat vitae societatem. Non enim possumus omnia per nos agere: alius in alia est re magis utilis. Idcirco amicitiae comparantur, ut commune commodum mutuis officiis gubernetur. 112. Quid recipis mandatum, si aut neglecturus aut ad tuum commodum conversurus es? cur mihi te offers, ac meis commodis, officio simulato, officis et obstas? Recede de medio: per alium transigam. Suscipis onus officii, quod te putas sustinere posse: quod minime videtur grave iis, qui minime ipsi leves sunt. XXXIX. Ergo idcirco turpis haec culpa est, quod duas res sanctissimas violat, amicitiam et fidem. Nam neque mandat quisquam fere nisi amico: neque credit nisi ei, quem fidelem putat. Perditissimi est igitur hominis simul et amicitiam dissolvere et fallere eum, qui laesus non esset, nisi credidisset. 113. Itane est? in minimis rebus, qui mandatum neglexerit, turpissimo iudicio condemnetur necesse est: in re tanta, quum is, cui fama mortui, fortunae vivi commendatae sunt atque concreditae, ignominia mortuum, egestate vivum affecerit: is inter honestos homines atque adeo inter vivos numerabitur? In minimis privatisque rebus etiam negligentia in crimen (mandati) iudiciique infamiam revocatur, propterea quod, si ratione fiat, illum negligere oporteat, qui mandarit, non illum, qui mandatum receperit: in re tanta, quae publice gesta atque commissa sit, qui non negligentia privatum aliquod commodum laeserit, sed perfidia legationis ipsius caerimoniam polluerit maculaque affecerit: qua is tandem poena afficietur? aut quo iudicio damnabitur? 114. Si hanc ei rem privatim Sex. Roscius mandavisset, ut cum Chrysogono transigeret atque decideret inque eam rem fidem suam, si quid opus esse putaret, interponeret: ille, qui sese facturum recepisset, nonne si ex eo negotio tantulum in rem suam convertisset, damnatus per arbitrum et rem restitueret et honestatem omnem amitteret? 115. Num non hanc ei rem Sex. Roscius mandavit, sed id quod multo gravius est, ipse Sex. Roscius cum fama, vita bonisque omnibus a decurionibus publice Roscio mandatus est: et ex eo T. Roscius non paullum nescio quid in rem suam convertit, sed hunc funditus evertit bonis: ipse tria praedia sibi depactus est: voluntatem decurionum ac municipum omnium tantidem, quanti fidem suam fecit.

XL. 116. Videte iam porro cetera, iudices, ut intelligatis fingi maleficium nullum posse, quo iste sese non contaminarit. In rebus minoribus socium fallere turpissimum est, aequeque turpe, atque illud, de quo ante dixi. Neque iniuria: propterea quod auxilium sibi se putat adiunxisse, qui cum altero rem communicavit. Ad cuius igitur fidem confugiet, quum per eius fidem laeditur, cui se commiserit? Atqui ea sunt animadvertenda peccata maxime, quae difficillime praecaventur. Tecti esse ad alienos possumus: intima multa apertiora videant, necesse est: socium vero cavere qui possumus? quem etiam si metuimus, ius officii laedimus. Recte igitur maiores eum, qui socium fefellisset, in virorum bonorum numero non putarunt haberi oportere. 117. At vero T. Roscius non unum rei pecuniariae socium fefellit, (quod, tametsi grave est, tamen aliquo modo posse ferri videtur,) verum novem homines honestissimos eiusdem muneris, legationis, officii mandatorumque socios induxit, decepit, destituit, adversariis tradidit, omni fraude et perfidia fefellit. Qui de eius scelere suspicari nihil potuerunt, socium officii metuere non debuerunt: eius malitiam non viderunt, orationi vanae crediderunt. Itaque nunc illi homines honestissimi propter istius insidias parum putantur cauti providique fuisse: iste, qui initio proditor fuit, deinde perfuga, qui primo sociorum consilia adversariis enuntiavit, deinde societatem cum ipsis adversariis coiit, terret etiam nos ac minatur, tribus praediis hoc est praemiis sceleris ornatus. In eiusmodi vita, iudices, in his tot tantisque flagitiis hoc quoque maleficium, de quo iudicium est, reperietis. 118. Etenim quaerere ita debetis: ubi multa avare, multa audaciter, multa improbe, multa perfidiose facta videtis, ibi scelus quoque latere inter illa tot flagitia putatote. Tametsi hoc quidem minime latet, quod ita promptum et propositum est, ut non ex illis maleficiis, quae in illo constat esse, hoc intelligatur; verum ex hoc etiam, si quod illorum forte dubitabitur, convincatur. Quid tandem, quaeso, iudices? Num aut ille lanista omnino iam a gladiatore recessisse videtur, aut iste discipulus magistro tantulum de arte concedere? Par est avaritia, similis improbitas, eadem impudentia, gemina audacia. XLI. 119. Etenim, quoniam fidem magistri cognostis, cognoscite nunc discipuli aequitatem. Dixi iam antea, saepenumero postulatos esse ab istis duos servos in quaestionem. Tu semper, T. Rosci, recusasti. Quaero abs te, iine qui postulabant indigni erant, qui impetrarent? an iste non commovebat, pro quo postulabant? an res ipsa tibi iniqua videbatur? Postulabant homines nobilissimi atque integerrimi nostrae civitatis, quos iam antea nominavi; qui ita vixerunt talesque a populo Romano putantur, ut, quidquid dicerent, nemo esset, qui non aequum putaret. Postulabant autem pro homine miserrimo atque infelicissimo, qui vel ipse sese in cruciatum dari cuperet,

dum de patris morte quaereretur. 120. Res porro abs te eiusmodi postulabatur, ut nihil interesset, utrum eam rem recusares, an de maleficio confiterere. Quae quum ita sint, quaero abs te, quam ob caussam recusaris. Quum occiditur Sex. Roscius, ibidem fuerunt. Servos ipsos, quod ad me attinet, neque arguo neque purgo: quod a vobis hoc pugnari video, ne in quaestionem dentur, suspiciosum est: quod vero apud vos ipsos in honore tanto sunt, profecto necesse est sciant aliquid, quod si dixerint, perniciosum vobis futurum sit. In dominos quaeri de servis iniquum est. Anne quaeritur? Sex. enim Roscius reus est. Neque enim, quum de hoc quaeritur, vos dominos esse dicitis. Cum Chrysogono sunt. Ita credo: litteris eorum et urbanitate Chrysogonus ducitur, ut inter suos omnium deliciarum atque omnium artium puerulos ex tot elegantissimis familiis lectos velit hos versari, homines paene operarios, ex Amerina disciplina patrisfamiliae rusticani. 121. Non est ita profecto, iudices: non est veri simile, ut Chrysogonus horum litteras adamarit aut humanitatem: non, ut rei familiaris negotio diligentiam cognorit eorum et fidem. Est quiddam, quod occultatur. Quod quo studiosius ab ipsis opprimitur et absconditur, eo magis eminet et apparet. XLII. 122. Quid igitur? Chrysogonus sui maleficii occultandi caussa quaestionem de his haberi non vult? Minime, iudices. Non in omnes arbitror omnia convenire. Ego in Chrysogono, quod ad me attinet, nihil eiusmodi suspicor: neque hoc mihi nunc primum in mentem venit dicere. Meministis me ita distribuisse initio caussam, in crimen, cuius tota argumentatio permissa Erucio est, et in audaciam, cuius partes Rosciis impositae sunt. Quidquid maleficii, sceleris, caedis erit, proprium id Rosciorum esse debebit. Nimiam gratiam potentiamque Chrysogoni dicimus et nobis obstare et perferri nullo modo posse, et a vobis, quoniam potestas data est, non modo infirmari, verum etiam vindicari oportere. 123. Ego sic existimo: qui quaeri velit ex iis, quos constat, quum caedes facta sit, affuisse, eum cupere verum invenire: qui recuset, eum profecto, tametsi verbo non audeat, tamen re ipsa de maleficio suo confiteri. Dixi initio, iudices, nolle me plura de istorum scelere dicere, quam caussa postularet ac necessitas ipsa cogeret. Nam et multae res afferri possunt et una quaeque earum multis cum argumentis dici potest. Verum ego, quod invitus ac necessario facio, neque diu neque diligenter facere possum. Quae praeteriri nullo modo poterant, ea leviter, iudices, attigi: quae posita sunt in suspicionibus, de quibus si coepero dicere, pluribus verbis sit disserendum, ea vestris ingeniis coniecturaeque committo.

XLIII. 124. Venio nunc ad illud nomen aureum Chrysogoni, sub quo nomine tota societas statuitur: de quo, iudices, neque quomodo dicam neque quomodo taceam reperire possum. Si enim taceo, vel maximam partem relinquo: sin autem dico, vereor, ne non ille solus, (id quod ad me nihil attinet,) sed alii quoque plures laesos se esse putent. Tametsi ita se res habet, ut mihi in communem caussam sectorum dicendum nihil magno opere videatur. Haec enim caussa nova profecto et singularis est. 125. Bonorum Sex. Roscii emptor est Chrysogonus. Primum hoc videamus: eius hominis bona qua ratione venierunt aut quomodo venire potuerunt? Atque hoc non ita quaeram, iudices, ut id dicam esse indignum, hominis innocentis bona venisse. Si enim haec audientur ac libere dicentur: non fuit tantus homo Sex. Roscius in civitate, ut de eo potissimum conqueramur. Verum hoc ego quaero: qui potuerunt ista ipsa lege, quae de proscriptione est, sive Valeria est sive Cornelia; non enim novi nec scio; verum ista ipsa lege bona Sex. Roscii venire qui potuerunt? 126. Scriptum enim ita dicunt esse: UT EORUM BONA VENEANT, QUI PROSCRIPTI SUNT: quo in numero Sex. Roscius non est: AUT EORUM, QUI IN ADVERSARIORUM PRAESIDIIS OCCISI SUNT. Dum praesidia ulla fuerunt, in Sullae praesidiis fuit. Posteaquam ab armis recesserunt, in summo otio rediens a caena Romae occisus est. Si lege: bona quoque lege venisse fateor; sin autem constat, contra omnes non modo veteres leges, verum etiam novas occisum esse: bona quo iure aut quo modo aut qua lege venierint, quaero. XLIV. 127. In quem hoc dicam, quaeris, Eruci? Non in eum, quem vis et putas. Nam Sullam et oratio mea ab initio et ipsius eximia virtus omni tempore purgavit. Ego haec omnia Chrysogonum fecisse dico, ut ementiretur, ut malum civem Roscium fuisse fingeret, ut eum apud adversarios occisum esse diceret, ut hisce de rebus a legatis Amerinorum doceri L. Sullam passus non sit. Denique etiam illud suspicor, omnino haec bona non venisse: id quod postea, si per vos, iudices, licitum erit, aperietur. 128. Opinor enim esse in lege, quam ad diem proscriptiones venditionesque fiant: nimirum ad KALENDAS IUNIAS. Aliquot post menses et homo occisus est et bona venisse dicuntur. Profecto aut haec bona in tabulas publicas nulla redierunt nosque ab isto nebulone facetius eludimur, quam putamus: aut, si redierunt, tabulae publicae corruptae aliqua ratione sunt. Nam lege quidem bona venire non potuisse constat. Intelligo, me ante tempus, iudices, haec scrutari et propemodum errare, qui, quum capiti Sex. Roscii mederi debeam, reduviam curem. Non enim laborat de pecunia: non ullius rationem sui commodi ducit: facile egestatem suam se laturum putat, si hac indigna suspicione et ficto crimine liberatus sit. 129. Verum quaeso a vobis, iudices, ut haec pauca quae restant ita audiatis, ut partim me dicere pro me ipso putetis, partim pro Sex. Roscio. Quae enim mihi ipsi indigna et intolerabilia videntur quaeque ad omnes, nisi providemus, arbitror pertinere; ea pro me ipso ex animi mei sensu ac dolore pronuntio. Quae ad huius vitae casum caussamque pertineant et quid hic pro se dici velit et qua conditione contentus sit, iam in extrema oratione nostra, iudices, audietis. XLV. 130. Ego haec a Chrysogono, mea sponte, remoto Sex. Roscio, quaero: primum, quare civis optimi bona venierint: deinde, quare hominis eius, qui neque proscriptus, neque apud adversarios occisus est, bona venierint, quum in eos solos lex scripta sit: deinde, quare aliquanto post eam diem venierint, quae dies in lege praefinita est: deinde cur tantulo venierint. Quae omnia si, quemadmodum solent liberti nequam et improbi facere, in patronum suum voluerit conferre, nihil egerit. Nemo est enim, qui nesciat, propter magnitudinem rerum multa multos, partim imprudente L. Sulla, commisisse. 131. Placet igitur in his rebus aliquid imprudentia praeteriri? non placet, iudices, sed necesse est. Etenim si Iuppiter optimus maximus, cuius nutu et arbitrio caelum, terra mariaque reguntur, saepe ventis vehementio-

ribus aut immoderatis tempestatibus aut nimio calore aut intolerabili frigore hominibus nocuit, urbes delevit, fruges perdidit, quorum nihil pernicii caussa divino consilio, sed vi ipsa et magnitudine rerum factum putamus: at contra commoda quibus utimur lucemque qua fruimur spiritumque, quem ducimus, ab eo nobis dari atque impertiri videmus: quid miramur L. Sullam, quum solus rempublicam regeret orbemque terrarum gubernaret imperiique maiestatem, quam armis receperat, legibus confirmaret, aliqua animadvertere non potuisse? nisi hoc mirum est, quod vis divina assequi non possit, si id mens humana adepta non sit. 132. Verum, ut haec missa faciam, quae iam facta sunt: ex iis, quae nunc maxime fiunt, nonne quivis potest intelligere omnium architectum et machinatorem unum esse Chrysogonum, qui Sex. Roscii nomen deferendum curavit? hoc iudicium, cuius honoris caussa accusare se dixit Erucius?

Desunt non pauca.

** in vico Pallacine ** [maxime metu ut Sullam scilicet] ** se ** in Veientanam ** manu praedia praediis ** hic ego audire istos cupio ** XLVI. aptam et ratione dispositam se habere existimant, qui in Salentinis aut in Bruttiis habent, unde vix ter in anno audire nuntium possunt.

133. Alter tibi descendit de palatio et aedibus suis: habet animi [relaxandi] caussa rus amoenum et suburbanum, plura praeterea praedia, neque tamen ullum nisi praeclarum et propinquum: domus referta vasis Corinthiis et Deliacis, in quibus est authepsa illa, quam tanto pretio nuper mercatus est, ut, qui praetereuntes pretium enumerari audiebant, fundum venire arbitrarentur. Quid praeterea caelati argenti? quid stragulae vestis? quid pictarum tabularum? quid signorum? quid marmoris apud illum putatis esse? Tantum scilicet, quantum e multis splendidisque familiis in turba et rapinis coacervari una in domo potuit. Familiam vero quantam et quam variis cum artificiis habeat, quid ego dicam? 134. Mitto hasce artes vulgares, coquos, pistores, lecticarios; animi et aurium caussa tot homines habet, ut quotidiano cantu vocum et nervorum et tibiarum nocturnisque conviviis tota vicinitas personet. In hac vita, iudices, quos sumptus quotidianos, quas effusiones fieri putatis? Quae vero convivia? honesta, credo, in eiusmodi domo: si domus haec habenda est potius, quam officina nequitiae et diversorium flagitiorum omnium. 135. Ipse vero quemadmodum composito et delibuto capillo passim per forum volitet cum magna caterva togatorum, videtis, iudices. Etiam videtis, ut omnes despiciat, ut hominem prae se neminem putet, ut se solum beatum, solum potentem putet. Quae vero efficiat et quae conetur, si velim commemorare, vereor, iudices, ne quis imperitior existimet me caussam nobilitatis victoriamque voluisse laedere: tametsi meo iure possum, si quid in hac parte mihi non placeat, vituperare. Non enim vereor, ne quis alienum me animum habuisse a caussa nobilitatis existimet. XLVII. 136. Sciunt ii, qui me norunt, me pro illa tenui infirmaque parte, posteaquam id quod maxime volui fieri non potuit ut componeretur, id maxime defendisse, ut ii vincerent, qui vicerunt. Quis enim erat, qui non videret, humilitatem cum dignitate de amplitudine contendere? quo in certamine perditi civis erat, non se ad eos iungere, quibus incolumibus et domi dignitas et foris auctoritas retineretur. Quae perfecta esse et suum cuique honorem et gradum redditum gaudeo, iudices, vehementerque laetor: eaque omnia Deorum voluntate, studio populi Romani, consilio et imperio et felicitate L. Sullae gesta esse intellego. 137. Quod animadversum est in eos, qui contra omni ratione pugnarunt, non debeo reprehendere; quod viris fortibus, quorum opera eximia in rebus gerendis exstitit, honos habitus est, laudo. Quae ut fierent, idcirco pugnatum esse arbitror, meque in eo studio partium fuisse confiteor. Sin autem id actum est et idcirco arma sumpta sunt, ut homines postremi pecuniis alienis locupletarentur et in fortunas unius cuiusque impetum facerent, et id non modo re prohibere non licet, sed ne verbis quidem vituperare: tum vero in isto bello non recreatus neque restitutus, sed subactus oppressusque populus Romanus est. 138. Verum longe aliter est. Nihil horum est, iudices. Non modo non laedetur caussa nobilitatis, si istis hominibus resistetis, verum etiam ornabitur. XLVIII. Etenim qui haec vituperare volunt, Chrysogonum tantum posse queruntur: qui laudare volunt, concessum ei non esse commemorant. Ac iam nihil est, quod quisquam aut tam stultus aut tam improbus sit, qui dicat: VELLEM QUIDEM LICERET: HOC DIXISSEM: Dicas licet. HOC FECISSEM: Facias licet: nemo prohibet. HOC DECREVISSEM: Decerne, modo recte: omnes approbabunt. HOC IUDICASSEM: laudabunt omnes, si recte et ordine iudicaris. 139. Dum necesse erat resque ipsa cogebat, unus omnia poterat: qui posteaquam magistratus creavit legesque constituit, sua cuique procuratio auctoritasque est restituta. Quam si retinere volunt ii, qui recuperarunt, in perpetuum poterunt obtinere. Sin has caedes et rapinas et hos tantos tamque profusos sumptus aut facient aut approbabunt, nolo in eos gravius quidquam ne ominis quidem caussa dicere: unum hoc dico: nostri isti nobiles, nisi vigilantes et boni et fortes et misericordes erunt, iis hominibus, in quibus haec erunt, ornamenta sua concedant necesse est. 140. Quapropter desinant aliquando dicere male aliquem locutum esse, si quis vere ac libere locutus sit; desinant suam caussam cum Chrysogono communicare; desinant, si ille laesus sit, de se aliquid detractum arbitrari: videant, ne turpe miserumque sit, eos, qui equestrem splendorem pati non potuerunt, servi nequissimi dominationem ferre posse. Quae quidem dominatio, iudices, in aliis rebus antea versabatur. Nunc vero quam viam munitet, quod iter affectet, videtis: ad fidem, ad iusiurandum, ad iudicia vestra, ad id quod solum prope in civitate sincerum sanctumque restat. 141. Hicne etiam sese putat aliquid posse Chrysogonus? hic etiam potens esse vult? O rem miseram atque acerbam! Neque mehercules hoc indigne fero, quod verear, ne quid possit: verum quod ausus est, quod speravit sese apud tales viros aliquid ad perniciem posse innocentis, id ipsum queror. XLIX. Idcircone experrecta nobilitas armis atque ferro rempublicam recuperavit, ut ad libidinem suam liberti servulique nobilium bona, fortunas vestras nostrasque vexare possent? 142. Si id actum est, fateor me errasse, qui hoc maluerim: fateor insanisse, qui cum illis senserim; tametsi inermis, iudices, sensi. Sin autem victoria nobilium ornamento atque emolumento reipublicae populoque Romano debet esse: tum vero optimo et no-

bilissimo cuique meam orationem gratissimam esse oportet. Quod si quis est, qui et se et caussam laedi putet, quum Chrysogonus vituperetur: is caussam ignorat, se ipsum prope non novit. Caussa enim splendidior fiet, si nequissimo cuique resistetur. Ille improbissimus Chrysogoni fautor, qui sibi cum illo rationem communicatam putat, laeditur, quum ab hoc splendore caussae separatur.

143. Verum haec omnis oratio (ut iam ante dixi) mea est: qua me uti respublica et dolor meus et istorum iniuria coegit. Sed Roscius horum nil indignum putat: neminem accusat: nihil de suo patrimonio queritur. Putat homo imperitus morum, agricola et rusticus, ista omnia, quae vos per Sullam gesta esse dicitis, more, lege, iure gentium facta: culpa liberatus et crimine nefario solutus cupit a vobis discedere. 144. Si hac indigna suspicione careat, animo aequo se carere suis omnibus commodis dicit. Rogat oratque te, Chrysogone, si nihil de patris fortunis amplissimis in suam rem convertit: si nulla in re te fraudavit; si tibi optima fide sua omnia concessit, adnumeravit, appendit; si vestitum, quo ipse tectus erat, annulumque de digito suum tibi tradidit; si ex omnibus rebus se ipsum nudum neque praeterea quidquam excepit: ut sibi per te liceat innocenti amicorum opibus vitam in egestate degere. L. 145. Praedia mea tu possides; ego aliena misericordia vivo: concedo, et quod animus aequus est et quia necesse est. Mea domus tibi patet, mihi clausa est: fero. Familia mea maxima uteris, ego servum habeo nullum: patior et ferendum puto. Quid vis amplius? quid insequeris? quid oppugnas? qua in re tuam voluntatem laedi a me putas? ubi tuis commodis officio? quid tibi obsto? Si spoliorum caussa vis hominem occidere, spoliasti: quid quaeris amplius? Si inimicitiarum: quae sunt tibi inimicitiae cum eo, cuius ante praedia possedisti, quam ipsum cognosti? Sin metuis: ab eone aliquid metuis, quem vides ipsum ab sese tam atrocem iniuriam propulsare non posse? Sin, quod bona quae Roscii fuerunt tua facta sunt, idcirco hunc illius filium studes perdere: nonne ostendis, id te vereri, quod praeter ceteros tu metuere non debeas, ne quando liberis proscriptorum bona patria reddantur? 146. Facis iniuriam, Chrysogone, si maiorem spem emptionis tuae in huius exitio ponis, quam in his rebus, quas L. Sulla gessit. Quod si tibi caussa nulla est, cur hunc miserum tanta calamitate affici velis: si tibi omnia sua praeter animam tradidit, nec sibi quidquam paternum ne monumenti quidem caussa reservavit: per Deos immortales, quae ista tanta crudelitas est? quae tam fera immanisque natura? Quis umquam praedo fuit tam nefarius, quis pirata tam barbarus, ut, quum integram praedam sine sanguine habere posset, cruenta spolia detrahere mallet? 147. Scis hunc nihil habere, nihil audere, nihil posse, nihil umquam contra rem tuam cogitasse: et tamen oppugnas eum, quem neque metuere potes neque odisse debes nec quidquam habere iam reliqui vides, quod ei detrahere possis: nisi hoc indignum putas, quod vestitum sedere in iudicio vides, quem tu e patrimonio tamquam e naufragio nudum expulisti. Quasi vero nescias hunc et ali et vestiri a Caecilia Balearici filia, Nepotis sorore, spectatissima femina: quae quum patrem clarissimum, amplissimos patruos, ornatissimum fratrem haberet, tamen, quum esset mulier, virtute perfecit, ut, quanto honore ipsa ex illorum dignitate afficeretur, non minora illis ornamenta ex sua laude redderet. LI. 148. An quod diligenter defenditur, id tibi indignum facinus videtur? Mihi crede, si pro patris eius hospitiis et gratia vellent omnes huius hospites adesse et auderent libere defendere, satis copiose defenderetur. Sin autem pro magnitudine iniuriae proque eo, quod summa respublica in huius periculo tentatur, haec omnes vindicarent: consistere mehercule vobis isto in loco non liceret. Nunc ita defenditur, non sane ut moleste ferre adversarii debeant, neque ut se potentia superari putent. 149. Quae domi gerenda sunt, ea per Caeciliam transiguntur: fori iudiciique rationem Messala, ut videtis, iudices, suscepit: qui si iam satis aetatis atque roboris haberet, ipse pro Sex. Roscio diceret. Quoniam ad dicendum impedimento est aetas et pudor, qui ornat aetatem; caussam mihi tradidit, quem sua caussa cupere ac debere intelligebat: ipse assiduitate, consilio, auctoritate, diligentia perfecit, ut Sex. Roscii vita, erepta de manibus sectorum, sententiis iudicum permitteretur. Nimirum, iudices, pro hac nobilitate pars maxima civitatis in armis fuit: haec acta res est, uti nobiles restituerentur in civitatem, qui hoc facerent, quod facere Messalam videtis: qui caput innocentis defenderent; qui iniuriae resisterent; qui, quantum possent, in salute alterius, quam in exitio, mallent ostendere. Quod si omnes, qui eodem loco nati sunt, facerent: et respublica ex illis et ipsi ex invidia minus laborarent.

LII. 150. Verum si a Chrysogono, iudices, non impetramus, ut pecunia nostra contentus sit, vitam ne petat: si ille adduci non potest, ut, quum ademerit nobis omnia, quae nostra erant propria, ne lucem quoque hanc, quae communis est, eripere cupiat: si non satis habet avaritiam suam pecunia explere, nisi etiam crudelitate sanguinis perlitus sit: unum perfugium, iudices, una spes reliqua est Sex. Roscio, eadem, quae reipublicae, vestra pristina bonitas et misericordia: quae si manet, salvi etiam nunc esse possumus. Sin ea crudelitas, quae hoc tempore in republica versata est, vestros quoque animos (id quod fieri profecto non potest) duriores acerbioresque reddidit; actum est, iudices: inter feras satius est aetatem degere, quam in hac tanta immanitate versari. 151. Ad eamne rem vos reservati estis? ad eamne rem delecti, ut eos condemnaretis, quos sectores ac sicarii iugulare non potuissent? Solent hoc boni imperatores facere, quum praelium committunt, ut in eo loco, quo fugam hostium fore arbitrentur, milites collocent, in quos, si qui ex acie fugerint, de improviso incidant. Nimirum similiter arbitrantur isti bonorum emptores, vos hic, tales viros, sedere, qui excipiatis eos, qui de suis manibus effugerint. Dii prohibeant, iudices, ut hoc, quod maiores consilium publicum vocari voluerunt, praesidium sectorum existimetur. 152. An vero, iudices, vos non intelligitis, nihil aliud agi, nisi ut proscriptorum liberi quavis ratione tollantur, et eius rei initium in vestro iureiurando atque in Sex. Roscii periculo quaeri? Dubium est, ad quem maleficium pertineat, quum videatis ex altera parte sectorem, inimicum, sicarium eumdemque accusatorem hoc tempore, ex altera parte egentem, probatum suis filium, in quo non modo culpa nulla, sed ne suspicio quidem potuit consistere? Numquid hic aliud videtis obstare Roscio, nisi quod patris bona venierunt?

LIII. 153. Quod si id vos suscipitis et ad eamdem rem operam vestram profitemini, si idcirco sedetis, ut ad vos adducantur eorum liberi, quorum bona venierunt: cavete, per Deos immortales, iudices, ne nova et multo crudelior per vos proscriptio instaurata esse videatur. Illam priorem, quae facta est in eos, qui arma capere potuerunt, tamen senatus suscipere noluit, ne quid acrius, quam more maiorum comparatum est, publico consilio factum videretur: hanc vero, quae ad eorum liberos atque infantium puerorum incunabula pertinet, nisi hoc iudicio a vobis reiicitis et aspernamini, videte, per Deos immortales, quem in locum rempublicam perventuram putetis.

154. Homines sapientes et ista auctoritate et potestate praeditos, qua vos estis, ex quibus rebus maxime respublica laborat, iis maxime mederi convenit. Vestrum nemo est, quin intelligat, populum Romanum, qui quondam in hostes lenissimus existimabatur, hoc tempore domestica crudelitate laborare. Hanc tollite ex civitate, iudices, hanc pati nolite diutius in hac republica versari: quae non modo id habet in se mali, quod tot cives atrocissime sustulit, verum etiam hominibus lenissimis ademit misericordiam consuetudine incommodorum. Nam quum omnibus horis aliquid atrociter fieri videmus aut audimus: etiam qui natura mitissimi sumus, assiduitate molestiarum sensum omnem humanitatis ex animis amittimus.

17.

M. TULLII CICERONIS

PRO

Q. ROSCIO COMOEDO

ORATIO.

ARG. C. Fannius Chaerea cum Q. Roscio servum suum Panurgum communem fecerat et hac lege ei tradiderat, ut illum arte histrionica erudiret, deinde quaestus communis esset. Aliquanto post Q. Flavius quidam Panurgum occidit. Flavium Roscius iudicio persequi quum vellet, cognitorem in eam rem Fannium dedit. Lite contestata, iudicio damni iniuria a Flavio dati constituto, decidit cum Flavio Roscius, ut ipse aiebat, pro sua parte; ut Fannius, pro tota societate; fundum accepit, non pecuniam. Aliquot annis post Fannius *Roscium adegit arbitrum*, qui, quantum aequius melius, Roscium petitori Fannio dare iuberet. Arbiter fuit idem, qui in hac caussa iudex est, C. Calpurnius Piso. Is de re sententiam non tulit, sed Roscium rogavit, ut Fannio pro labore, quod cognitor fuisset, quod vadimonia obisset, H-S CCIƆƆ (decem millia) daret, ita tamen, ut Fannius restipularetur, si quid exegisset a Flavio, partem eius dimidiam se Roscio daturum. Spopondit ita se facturum Fannius. Deinde Flavio litem intendit. Iudex fuit C. Cluvius. Eius sententia Flavius H-S CCCIƆƆƆ (centena millia) Panurgi nomine Fannio dissolvit. Cuius pecuniae pars dimidia quum ex restipulatione Roscio deberetur: tamen tantum abest, ut ei quidquam Fannius dederit, ut eum etiam in iudicium vocaverit, tamquam sua parte in vetere illa decisione fraudatus. Aestimabat enim fundum, quem a Flavio Roscius acceperat, H-S CCCIƆƆƆ: inde petebat H-S IƆƆƆ (quinquaginta millia): quasi Roscius pro societate, non pro se tantum decidisset. In quo omnis caussa versatur. Acta est Cn. Octavio M. Scribonio Curione Coss. (678. p. U. c.). Praeterea magna orationis pars intercidit et fragmentorum superest numerus perexiguus.

Initium deest.

malitiam naturae, crederetur, I. 1. is scilicet vir optimus et singulari fide praeditus, qui in suo iudicio tabulis suis testibus uti conatur. Solent fere dicere, qui per tabulas homines * * * citi pecuniam expensam tulerunt: Egone talem virum corrumpere potui, ut mea caussa falsum in codicem referret? Exspecto, quam mox Chaerea hac oratione utatur: Egone hanc manum plenam perfidiae et hos digitos meos impellere potui, ut falsum perscriberent nomen? Quod si ille suas proferet tabulas: proferet suas quoque Roscius. Erit in illius tabulis hoc nomen: at in huius non erit. 2. Cur potius illius, quam huius, credetur? Scripsisset ille, si non iussu huius expensum tulisset? non scripsisset hic, quod sibi expensum ferri iussisset? Nam, quemadmodum turpe est scribere, quod non debeatur: sic improbum est non referre, quod debeas. Aeque enim tabulae condemnantur eius, qui verum non retulit, et eius, qui falsum perscripsit. Sed ego, copia et facultate caussae confisus, vide quo progrediar. Si tabulas C. Fannius accepti et expensi profert suas, in suam rem, suo arbitratu scriptas, quo minus secundum illum iudicetis, non recuso. 3. Quis hoc frater fratri, quis parens filio tribuit, ut, quodcumque retulisset, id ratum haberet? Ratum habebit Roscius. Profer. Quod tibi fuerit persuasum, huic erit persuasum: quod tibi fuerit probatum, huic erit probatum. Paullo ante M. Perpernae, P. Saturii tabulas poscebamus: nunc tuas, C. Fanni Chaerea, solius flagitamus et, quo minus secundum eas lis detur, non recusamus. 4. Quid ita non profers? Non conficit tabulas? Immo diligentissime. Non refert parva nomina in codices? Immo omnes summas. Leve et tenue hoc nomen? H-S ccciɔɔɔ sunt. Quomodo tibi tanta pecunia extraordinaria iacet? quomodo H-S ccciɔɔɔ in codice accepti et expensi non sunt? Pro dii immortales: essene

quemquam tanta audacia praeditum, qui, quod nomen referre in tabulas timeat, id petere audeat? quod in codicem iniuratus referre noluit, id iurare in litem non dubitet? quod sibi probare non possit, id persuadere alteri conetur? II. 5. Nimium cito ait me indignari de tabulis: non habere se hoc nomen in codice accepti et expensi relatum confitetur: sed in adversariis patere contendit. Usque eone te diligis et magnifice circumspicis, ut pecuniam non ex tuis tabulis, sed ex adversariis petas? Suum codicem testis loco recitare arrogantiae est. Suarum perscriptionum et liturarum adversaria proferre non amentia est? 6. Quod si eamdem vim, diligentiam auctoritatemque habent adversaria, quam tabulae, quid attinet codicem instituere? conscribere? ordinem conservare? memoriae tradere litterarum vetustatem? Sed si, quod adversariis nihil credimus, idcirco codicem scribere instituimus: quod etiam apud omnes leve et infirmum est, id apud iudicem grave et sanctum esse ducetur? 7. Quid est, quod negligenter scribamus adversaria? quid est, quod diligenter conficiamus tabulas? qua de caussa? Quia haec sunt menstrua, illae sunt aeternae: haec delentur statim, illae servantur sancte: haec parvi temporis memoriam, illae perpetuae existimationis fidem et religionem amplectuntur: haec sunt deiecta, illae in ordinem confectae. Itaque adversaria in iudicium protulit nemo: codicem protulit, tabulas recitavit. III. 8. Tu, C. Piso, tali fide, virtute, gravitate, auctoritate ornatus ex adversariis pecuniam petere non auderes. Ego, quae clara sunt consuetudine, diutius dicere non debeo: illud vero, quod ad rem vehementer pertinet, quaero: quam pridem hoc nomen, Fanni, in adversaria retulisti? Erubescit: quid respondeat, nescit: quid fingat extemplo, non habet. Sunt duo menses iam, dices. Tamen in codicem acceptum et expensum referri debuit. Amplius sunt sex menses. Cur tamdiu iacet hoc nomen in adversariis? Quid si tandem amplius triennium est? quomodo, quum omnes, qui tabulas conficiant, menstruas paene rationes in tabulas transferant, tu hoc nomen triennium amplius in adversariis iacere pateris? 9. Utrum cetera nomina in codicem accepti et expensi digesta habes, an non? Si non: quomodo tabulas conficis? si etiam: quamobrem, quum cetera nomina in ordinem referebas, hoc nomen triennio amplius, quod erat in primis magnum, in adversariis relinquebas? Nolebas sciri, debere tibi Roscium. Cur scribebas? Rogatus eras, ne referres. Cur in adversariis scriptum habebas?

Sed haec quamquam firma esse video, tamen ipse mihi satisfacere non possum, nisi a C. Fannio ipso testimonium sumo, hanc pecuniam ei non deberi. Magnum est, quod conor: difficile est, quod polliceor. Nisi eumdem et adversarium et testem habuerit Roscius, nolo vincat. IV. 10. Pecunia tibi debebatur certa, quae nunc petitur per iudicem: in qua legitimae partis sponsio facta est. Hic tu si amplius H-S. nummo petisti, quam tibi debitum est, caussam perdidisti: propterea quod aliud est iudicium, aliud arbitrium. Iudicium est pecuniae certae: arbitrium incertae. Ad iudicium hoc modo venimus, ut totam litem aut obtineamus aut amittamus: ad arbitrium hoc animo adimus, ut neque nihil neque tantum, quantum postulavimus, consequamur. 11. Eius rei ipsa verba formulae testimonio sunt. Quid est in iudicio? directum, asperum, simplex: SI PARET H-S ɪↄↄↄ DARI OPORTERE. Hic, nisi planum facit, H-S ɪↄↄↄ ad libellam sibi deberi, caussam perdit. Quid est in arbitrio? mite, moderatum: QUANTUM AEQUIUS MELIUS, ID DARI. Ille tamen confitetur plus se petere, quam debeatur: sed satis superque habere dicit, quod sibi ab arbitro tribuatur. 12. Itaque alter caussae confidit: alter diffidit. Quae quum ita sint: quaero abs te, quid ita de hac pecunia, de his ipsis H-S ɪↄↄↄ, de tuarum tabularum fide compromissum feceris, arbitrum sumpseris, quantum aequius et melius sit, dari repromittive, si pareret? Quis in hanc rem fuit arbiter? Utinam is quidem Romae esset! Romae est. Utinam adesset in iudicio! Adest. Utinam sederet in consilio C. Pisonis! Ipse C. Piso est. Eumdemne tu arbitrum et iudicem sumebas? eidem et infinitam largitionem remittebas et eumdem in angustissimam formulam sponsionis concludebas? Quis umquam ad arbitrum, quantum petiit, tantum abstulit? Nemo. Quantum enim aequius esset sibi dari, petiit. De quo nomine ad arbitrum adisti, de eo ad iudicem venisti. 13. Ceteri quum ad iudicem caussam labefactari animadvertunt, ad arbitrum confugiunt: hic ab arbitro ad iudicem venire est ausus. Qui quum de hac pecunia, de tabularum fide arbitrum sumpsit, iudicavit, sibi pecuniam non deberi. Iam duae partes caussae sunt confectae: adnumerasse sese negat: expensum tulisse non dicit, quum tabulas non recitat. Reliquum est, ut stipulatum se esse dicat. Praeterea enim, quemadmodum certam pecuniam petere possit, non reperio. V. Stipulatus es? ubi? quo die? quo tempore? quo praesente? quis spopondisse me dicit? Nemo. 14. Hic ego si finem faciam dicendi, satis fidei et diligentiae meae, satis caussae et controversiae, satis formulae et sponsioni, satis etiam iudici fecisse videar, cur secundum Roscium iudicari debeat. Pecunia petita est certa, quum tertia parte sponsio facta est. Haec pecunia necesse est aut data, aut expensa lata, aut stipulata sit. Datam non esse Fannius confitetur: expensam latam non esse, codices Fannii confirmant: stipulatam non esse taciturnitas testium concedit. 15. Quid ergo est? Quod et reus is est, cui et pecunia levissima et existimatio sanctissima fuit semper: et iudex est is, quem nos non minus bene de nobis existimare, quam secundum nos iudicare velimus: et advocatio ea est, quam propter eximium splendorem ut iudicem unum vereri debeamus: perinde ac si in hanc formulam omnia iudicia legitima, omnia arbitria honoraria, omnia officia domestica conclusa et comprehensa sint, perinde dicemus. Illa superior fuit oratio necessaria, haec erit voluntaria: illa ad iudicem, haec ad C. Pisonem: illa pro reo, haec pro Roscio, illa victoriae, haec bonae existimationis caussa comparata.

VI. 16. Pecuniam petis, Fanni, a Roscio. Quam? Dic audacter et aperte. Utrum, quae tibi ex societate debeatur? an, quae ex liberalitate huius promissa sit et ostentata? Quorum alterum est gravius et odiosius: alterum levius et facilius. Quae ex societate debeatur? Quid ais? Hoc iam neque leviter ferendum est, neque negligenter defendendum. Si qua enim sunt privata iudicia summae existimationis et paene dicam capitis, tria haec sunt, fiduciae, tutelae, societatis. Aeque enim perfidiosum et nefarium est fidem frangere, quae continet vitam, et pupillum fraudare, qui in tutelam pervenit, et socium fallere, qui se in negotio coniunxit. 17. Quae quum ita sint, qui sit, qui socium fraudarit et fefellerit, consideremus. Dabit enim nobis iam tacite vita acta in alterutram par-

tem firmum et grave testimonium. Q. Roscius? Quid ais? Nonne, ut ignis in aquam coniectus continuo restinguitur et refrigeratur, sic refervens falsum crimen in purissimam et castissimam vitam collatum statim concidit et exstinguitur? Roscius socium fraudavit? Potest hoc homini huic haerere peccatum? qui medius fidius (audacter dico) plus fidei, quam artis, plus veritatis, quam disciplinae possidet in se: quem populus Romanus meliorem virum, quam histrionem esse arbitratur: qui ita dignissimus est scena propter artificium, ut dignissimus sit curia propter abstinentiam. 18. Sed quid ego ineptus de Roscio apud Pisonem dico? Ignotum hominem scilicet pluribus verbis commendo. Estne quisquam omnium mortalium, de quo melius existimes tu? Estne quisquam, qui tibi purior, pudentior, humanior, officiosior, liberaliorque videatur? Quid tu, Saturi, qui contra hunc venis? existimas aliter? Nonne, quotiescumque in caussa in nomen huius incidisti, toties hunc et virum bonum esse dixisti et honoris caussa appellasti? quod nemo nisi aut honestissimo aut amicissimo facere consuevit. 19. Qua in re mihi ridicule es visus esse inconstans, qui eumdem et laederes et laudares, et virum optimum et hominem improbissimum esse diceres. Eumdem tu et honoris caussa appellabas et virum primarium esse dicebas, et socium fraudasse arguebas. Sed, ut opinor, laudem veritati tribuebas, crimen gratiae concedebas: de hoc ut existimabas praedicabas: Chaereae arbitratu caussam agebas.

VII. Fraudavit Roscius. Est hoc quidem auribus animisque hominum absurdum. Quid si tandem aliquem divitem timidum, dementem, inertem nactus esset, qui experiri non posset? tamen incredibile esset. 20. Verumtamen, quem fraudarit, videamus. C. Fannium Chaeream Roscius fraudavit. Oro atque obsecro vos, qui nostis, vitam inter se utriusque conferte: qui non nostis, faciem utriusque considerate. Nonne ipsum caput et supercilia illa penitus abrasa olere malitiam et clamitare calliditatem videntur? Nonne ab imis unguibus usque ad verticem summum (si quam coniecturam affert hominibus tacita corporis figura) ex fraude, fallaciis, mendaciis constare totus videtur? qui idcirco capite et superciliis semper est rasis, ne ullum pilum viri boni habere dicatur: cuius personam praeclare Roscius in scena tractare consuevit; neque tamen pro beneficio ei par gratia refertur. Nam Ballionem illum improbissimum et periurissimum lenonem quum agit, agit Chaeream. Persona illa lutulenta, impura, invisa in huius moribus, natura vitaque est expressa. Qui quamobrem Roscium similem sui in fraude et malitia existimarit, nihil videtur, nisi forte, quod praeclare hunc imitari se in persona lenonis animadvertit. 21. Quamobrem etiam atque etiam considera, C. Piso, quis quem fraudasse dicatur. Roscius Fannium? Quid est hoc? probus improbum, pudens impudentem, periurum castus, callidum imperitus, liberalis avidum. Incredibile est; quemadmodum, si Fannius Roscium fraudasse diceretur, utrumque ex utriusque persona veri simile videretur, et Fannium per malitiam fecisse et Roscium per imprudentiam deceptum esse: sic, quum Roscius Fannium fraudasse arguatur, utrumque incredibile est, et Roscium quidquam per avaritiam appetisse et Fannium quidquam per se bonitate amisisse.

VIII. 22. Principia sunt huiusmodi. Spectemus reliqua. H-S ıↄↄↄ Q. Roscius fraudavit Fannium. Qua de caussa? Subridet Saturius veterator, ut sibi videtur. Ait propter ipsa H-S ıↄↄↄ. Video: sed tamen cur ipsa H-S ıↄↄↄ tam vehementer concupierit, quaero. Nam tibi, M. Perpenna, C. Piso, certe tanti non fuissent, ut socium fraudaretis. Roscio cur tanti fuerint, caussam requiro. Egebat? Immo locuples erat. Debebat? Immo in suis nummis versabatur. Avarus erat? Immo etiam, antequam locuples, semper liberalissimus munificentissimusque fuit. 23. Pro deum hominumque fidem! qui H-S ccciↃↃↃ ccciↃↃↃ ccciↃↃↃ quaestus facere noluit (nam certe H-S ccciↃↃↃ ccciↃↃↃ ccciↃↃↃ ccciↃↃↃ ccciↃↃↃ mereri et potuit et debuit, si potest Dionysia H-S ccciↃↃↃ ccciↃↃↃ mereri), is per summam fraudem et malitiam et perfidiam H-S ıↄↄↄ appetiit? Et illa fuit pecunia immanis, haec parvula: illa honesta, haec sordida: illa iucunda, haec acerba: illa propria, haec in caussa et in iudicio collocata. Decem his annis proximis H-S sexagies honestissime consequi potuit: noluit. Laborem quaestus recepit, quaestum laboris reiecit. Populo Romano adhuc servire non destitit: sibi servire iampridem destitit. 24. Hoc tu umquam, Fanni, faceres? et si hos quaestus recipere posses, non eodem tempore et gestum et animam ageres? Dic nunc te ab Roscio H-S ıↄↄↄ circumscriptum esse, qui tantas et tam infinitas pecunias non propter inertiam laboris, sed propter magnificentiam liberalitatis repudiarit. Quid ego nunc illa dicam, quae vobis in mentem venire certo scio? Fraudabat te in societate Roscius. Sunt iura, sunt formulae de omnibus rebus constitutae, ne quis aut in genere iniuriae aut ratione actionis errare possit. Expressae sunt enim ex unius cuiusque damno, dolore, incommodo, calamitate, iniuria publicae a praetore formulae, ad quas privata lis accommodatur.

IX. 25. Quae quum ita sint, cur non arbitrum pro socio adegeris Q. Roscium, quaero. Formulam non noras? Notissima erat. Iudicio gravi experiri nolebas? Quid ita? Propter familiaritatem veterem? cur ergo laedis? Propter integritatem hominis? cur igitur insimulas? Propter magnitudinem criminis? Itane vero? quem per arbitrum circumvenire non posses, cuius de ea re proprium erat iudicium, hunc per iudicem condemnabis, cuius de ea re nullum est arbitrium? Quin tu hoc crimen aut obiice, ubi licet agere: aut iacere noli, ubi non oportet. Tametsi iam hoc tuo testimonio crimen sublatum est. Nam, quo tu tempore illa formula uti noluisti, nihil hunc in societatem fraudis fecisse ostendisti. Fecit pactionem. Num tabulas habet, an non? Si non habet, quemadmodum pactio est? si habet, cur non nominas? 26. Dic nunc Roscium abs te petisse, ut familiarem suum sumeres arbitrum. Non petiit. Dic pactionem fecisse, ut absolveretur. Non pepigit. Quaere, quare sit absolutus? Quod erat summa innocentia et integritate. Quid enim factum est? venisti domum ultro Roscii: satisfecisti: quod temere commisisses, in iudicium ut denuntiaret, rogasti, ut ignosceret; te affuturum negasti: debere tibi ex societate nihil, clamitasti. Iudici hic denuntiavit: absolutus est. Tamen fraudis ac furti mentionem facere audes? Perstat in impudentia. Pactionem enim, inquit, mecum fecerat. Idcirco videlicet, ne condemnaretur. Quid erat caussae, cur metueret, ne condemnaretur? Res erat manifesta: furtum erat apertum.

27. Cuius rei furtum factum erat? Exorditur magna cum exspectatione veteris histrionis exponere societatem. X. Panurgus, inquit, fuit Fannii: is fuit ei cum Roscio communis. Hic primum questus est

non leviter Saturius, communem factum esse gratis cum Roscio, qui pretio proprius fuisset Fannii. Largitus est scilicet homo liberalis et dissolutus et bonitate affluens Fannius Roscio? Sic puto. 28. Quoniam ille hic constitit paullisper, mihi quoque necesse est paullum commorari. Panurgum tu, Saturi, proprium Fannii dicis fuisse. At ego totum Roscii fuisse contendo. Quid erat enim Fannii? corpus. Quid Roscii? disciplina. Facies non erat, ars erat pretiosa. Ex qua parte erat Fannii, non erat H-S ıↄↄↄ: ex qua parte erat Roscii, amplius erat H-S cccıↄↄↄ. Nemo enim illum ex trunco corporis spectabat, sed ex artificio comico aestimabat. Nam illa membra merere per se non amplius poterant duodecim aeris: disciplina, quae erat ab hoc tradita, locabat se non minus H-S cccıↄↄↄ. 29. O societatem captiosam et indignam! ubi alter H-S ıↄↄↄ, alter cccıↄↄↄ quod sit, in societatem affert: nisi idcirco moleste pateris, quod H-S ıↄↄↄ tu ex arca proferebas, H-S cccıↄↄↄ ex disciplina et artificio Roscius promebat. Quam enim rem et exspectationem, quod studium et quem favorem secum in scenam attulit Panurgus? Quod Roscii fuit discipulus. Qui diligebant hunc, illi favebant: qui admirabantur hunc, illum probabant: qui denique huius nomen audierant, illum eruditum et perfectum existimabant. Sic est vulgus: ex veritate pauca, ex opinione multa aestimat. 30. Quid sciret ille, perpauci animadvertebant. Ubi didicisset, omnes quaerebant. Nihil ab hoc pravum et perversum produci posse arbitrabantur. Si veniret ab Statilio: tametsi artificio Roscium superaret, aspicere nemo posset. Nemo enim, sicut ex improbo patre probum filium nasci, sic ex pessimo histrione bonum comoedum fieri posse existimaret. Quia veniebat a Roscio, plus etiam scire, quam sciebat, videbatur. XI. Quod item nuper in Erote comoedo usu venit: qui posteaquam e scena non modo sibilis, sed etiam convicio explodebatur, sicut in aram confugit in huius domum, disciplinam, patrocinium, nomen. Itaque perbrevi tempore, qui ne in novissimis quidem erat histrionibus, ad primos pervenit comoedos. 31. Quae res extulit eum? Una commendatio huius: qui tamen Panurgum illum, non solum ut Roscii discipulus fuisse diceretur, domum recepit, sed etiam summo cum labore, stomacho miseriaque erudiit. Nam, quo quisque est sollertior et ingeniosior, hoc docet iracundius et laboriosius. Quod enim ipse celeriter arripuit, id quum tarde percipi videt, discruciatur. Paullo longius oratio mea provecta est hac de caussa, ut conditionem societatis diligenter cognosceretis. 32. Quae deinde sunt consecuta? Panurgum, inquit, hunc, servum communem, Q. Flavius Tarquiniensis quidam interfecit. In hanc rem, inquit, me cognitorem dedisti. Lite contestata, iudicio damni iniuria constituto, tu sine me cum Flavio decidisti. Utrum pro dimidia parte, an pro tota societate? Planius dicam, utrum pro me, an pro me et pro te? Pro me? potui exemplo multorum; licitum est: iure fecerunt multi: nihil in ea re tibi iniuriae feci: pete tu tuum, exige et aufer, quod debetur: suam quisque partem iuris possideat et persequatur. At enim tu tuum negotium gessisti bene. Gere et tu tuum bene. Magno tu tuam dimidiam partem decidisti. Magno et tu tuam partem decide. H-S cccıↄↄↄ tu abstulisti. Si fit hoc vero, H-S cccıↄↄↄ tu quoque aufer. XII. 33. Sed hanc decisionem Roscii oratione et opinione augere licet; re et veritate mediocrem et tenuem esse invenietis. Accepit enim agrum temporibus iis, quum iacerent pretia praediorum: qui ager neque villam habuit neque ex ulla parte fuit cultus; qui nunc multo pluris est, quam tunc fuit. Neque id est mirum. Tum enim propter reipublicae calamitates omnium possessiones erant incertae: nunc deum immortalium benignitate omnium fortunae sunt certae: tum erat ager incultus sine tecto; nunc est cultissimus cum optima villa. 34. Verumtamen, quoniam natura tam malevolus es, numquam ista te molestia et cura liberabo. Praeclare suum negotium gessit Roscius; fundum fructuosissimum abstulit: quid ad te? tuam partem dimidiam, quemadmodum vis, decide. Vertit hic rationem et id, quod probare non potest, fingere conatur. De tota re, inquit, decidisti.

Ergo huc universa caussa deducitur, utrum Roscius cum Flavio de sua parte, an de tota societate fecerit pactionem. 35. Nam ego Roscium, si quid communi nomine tetigit, confiteor praestare debere societati. Societatis, non suas lites redemit, quum fundum a Flavio accepit. Quid ita satis non dedit, AMPLIUS A SE NEMINEM PETITURUM? Qui de sua parte decidit, reliquis integram relinquit actionem: qui pro sociis transigit, satisdat neminem eorum postea petiturum. Quid ita Flavio sibi cavere non venit in mentem? Nesciebat videlicet Panurgum fuisse in societate? Sciebat. Nesciebat Fannium Roscio esse socium? Praeclare. Nam iste cum eo litem contestatam habebat. 36. Cur igitur decidit et non restipulatur neminem amplius petiturum? cur de fundo decidit et iudicio non absolvitur? cur tam imperite facit, ut nec Roscium stipulatione alliget neque a Fannio iudicio se absolvat? 37. Est hoc primum et ex conditione iuris et ex consuetudine cautionis gravissimum et firmissimum argumentum: quod ego pluribus verbis amplecterer, si non alia certiora et clariora testimonia in caussa haberem. XIII. Et, ne forte me hoc frustra pollicitum esse praedices, te, te, inquam, Fanni, ab tuis subselliis contra te testem suscitabo. Criminatio tua quae est? Roscium cum Flavio pro societate decidisse. Quo tempore? Abhinc annis IV. Defensio mea quae est? Roscium pro sua parte cum Flavio transegisse. Repromittis tu abhinc triennium Roscio. Quid? recita istam restipulationem clarius Attende, quaeso, Piso. Fannium invitum et huc atque illuc tergiversantem testimonium contra se dicere cogo. Quid enim restipulatio clamat? QUOD A FLAVIO ABSTULERO, PARTEM DIMIDIAM INDE ROSCIO ME SOLUTURUM SPONDEO. Tua vox est, Fanni. 38. Quid tu auferre potes a Flavio, si Flavius nihil debet? Quid hic porro nunc restipulatur, quod iampridem ipse exegit? quid vero Flavius tibi daturus est, qui Roscio omne, quod debuit, dissolvit? Cur in re tam veteri, in negotio tam confecto, in societate dissoluta nova haec restipulatio interponitur? Quis est huius restipulationis scriptor? testis? arbiter? quis? Tu, Piso. Tu enim Q. Roscium pro opera, pro labore, quod cognitor fuisset, quod vadimonia obisset, rogasti, ut Fannio daret H-S cccıↄↄↄ, hac conditione, ut, si quid ille exegisset a Flavio, partem eius dimidiam Roscio dissolveret. Satisne ista restipulatio dicere tibi videtur aperte, Roscium pro se decidisse? 39. At enim forsitan hoc tibi veniat in mentem, repromisisse Fannium Roscio, si quid a Flavio exegisset, eius partem dimidiam: sed omnino exegisse nihil. Quid? tu non exitum exactionis, sed initium repromissionis spectare debes? neque, si ille persequi noluit, non, quod

in se fuit, iudicavit Roscium suas non societatis lites redemisse. Quid? si tandem planum facio post decisionem veterem Roscii, post repromissionem recentem hanc Fannii H-S ccciↃↃↃ Fannium a Q. Flavio Panurgi nomine abstulisse: tamen diutius illudere viri optimi existimationi Q. Roscii audebit?

XIV. 40. Paullo ante quaerebam, id quod vehementer ad rem pertinebat, qua de caussa Flavius, quum de tota lite faceret pactionem, neque satis acciperet a Roscio neque iudicio absolveretur a Fannio. Nunc vero (id quod mirum et incredibile est) requiro, quamobrem, quum de tota re decidisset cum Roscio, H-S ccciↃↃↃ separatim Fannio dissolvit? Hoc loco, Saturi, quid pares respondere, scire cupio. Utrum omnino Fannium a Flavio H-S ccciↃↃↃ non abstulisse? an alio nomine et alia de caussa abstulisse? 41. Si alia de caussa: quae ratio tibi cum eo intercesserat? nulla. Addictus erat tibi? non. Frustra tempus contero. Omnino, inquit, H-S ccciↃↃↃ a Flavio non abstulit, neque Panurgi nomine neque cuiusquam. Si planum facio post hanc recentem stipulationem Roscii H-S ccciↃↃↃ a Flavio te abstulisse: numquid caussae est, quin ab iudicio abeas turpissime victus? 42. Quo teste igitur hoc planum faciam? Venerat, ut opinor, haec res in iudicium. Certe. Quis erat petitor? Fannius. Quis reus? Flavius. Quis iudex? Cluvius. Ex his unus mihi testis est producendus, qui pecuniam datam dicat. Quis est ex his gravissimus? Sine controversia qui omnium iudicio comprobatus est [iudex]. Quem igitur ex his tribus a me testem spectabis? Petitorem? Fannius est: contra se numquam testimonium dicet. Reum? Flavius est. Is iampridem est mortuus. Si viveret, verba eius audiretis. Iudicem? Cluvius est. Quid is dicit? H-S ccciↃↃↃ Panurgi nomen Flavium Fannio dissolvisse: quem tu si ex censu spectas, eques Romanus est: si ex vita, homo clarissimus est: si ex te, iudicem sumpsisti: si ex veritate, id, quod scire potuit et debuit, dixit. 43. Nega, nega nunc, equiti Romano, homini honesto, iudici tuo credi oportere. Circumspicit, aestuat: negat nos Cluvii testimonium recitaturos. Recitabimus. Erras: inani et tenui spe te consolaris. Recita testimonium T. Manilii et C. Luscii Ocreae, duorum senatorum, hominum ornatissimorum, qui ex Cluvio audierunt. (TESTIMONIUM T. MANILII ET C. LUSCII OCREAE.) Utrum dicis? Luscio et Manilio, an et Cluvio non esse credendum? Planius atque apertius dicam. XV. Utrum Luscius et Manilius nihil de H-S ccciↃↃↃ ex Cluvio audierunt? an Cluvius falsum Luscio et Manilio dixit? Hoc ego loco soluto et quieto sum animo et, quorsum recidat responsum tuum, non magno opere laboro. Firmissimis enim et sanctissimis testimoniis virorum optimorum caussa Roscii communita est. 44. Si iam tibi deliberatum est, quibus abroges fidem iurisiurandi, responde. Manilio et Luscio negas esse credendum? Dic, aude. Est tuae contumaciae, arrogantiae vitaeque universae vox. Quid exspectas, quam mox ego Luscium et Manilium dicam ordine esse senatores, aetate grandes natu, natura sanctos et religiosos, copiis rei familiaris locupletes et pecuniosos? Non faciam: nihil mihi detraham, quum illis exactae aetatis severissime fructum, quem meruerunt, retribuam. Magis mea adolescentia indiget illorum bona existimatione, quam illorum severissima senectus desiderat meam laudem. 45. Tibi vero, Piso, diu deliberandum et concoquendum est, utrum potius Chaereae iniurato in sua lite, an Manilio et Luscio iuratis in alieno iudicio credas? Reliquum est, ut Cluvium falsum dixisse Luscio et Manilio contendat. Quod si facit, qua impudentia est! eumne testem improbabit, quem iudicem probarit? ei negabit credi oportere, cui ipse crediderit? eius testis ad iudicem fidem infirmabit, cuius propter fidem et religionem iudicis testes compararat? quem ego si ferrem iudicem, refugere non deberet: quum testem producam, reprehendere audebit? XVI. 46. Dixit enim, inquit, iniuratus Luscio et Manilio. Si diceret iuratus, crederes? At quid interest inter periurum et mendacem? Qui mentiri solet, peierare consuevit. Quem ego, ut mentiatur, inducere possum: ut peieret, exorare facile potero. Nam qui semel a veritate deflexit, hic non maiore religione ad periurium, quam ad mendacium perduci consuevit. Quis enim deprecatione deorum, non conscientiae fide commovetur? Propterea quae poena ab diis immortalibus periuro, haec eadem mendaci constituta est. Non enim ex pactione verborum, quibus iusiurandum comprehenditur, sed ex perfidia et malitia, per quam insidiae tenduntur alicui, dii immortales hominibus irasci et succensere consuerunt. At ego hoc ex contrario contendo. 47. Levior esset auctoritas Cluvii, si diceret iuratus, quam nunc est, quum dicit iniuratus. Tum enim forsitan improbis nimis cupidus videretur, qui, qua de re iudex fuisset, testis esset? Nunc omnibus inimicis necesse est castissimus et constantissimus esse videatur, qui id, quod scit, familiaribus suis dicit. 48. Dic nunc, si potes, si res, si caussa patitur, Cluvium esse mentitum. Mentitus est Cluvius? Ipsa mihi veritas manum iniecit et paullisper consistere et commorari cogit. Unde hoc totum ductum et conflatum mendacium est? Roscius est videlicet homo callidus et versutus. Hoc initio cogitare coepit: quoniam Fannius a me petit H-S ıↃↃↃ, petam a C. Cluvio, equite Romano, ornatissimo homine, ut mea caussa mentiatur: dicat, decisionem factam esse, quae facta non est; H-S ccciↃↃↃ a Flavio data esse Fannio, quae data non sunt. Est hoc principium improbi animi, miseri ingenii, nullius consilii. 49. Quid deinde? Posteaquam se praeclare confirmavit, venit ad Cluvium. Quem hominem? levem? Immo gravissimum. Mobilem? immo constantissimum. Familiarem? immo alienissimum. Hunc posteaquam salutavit, rogare coepit blande et concinne scilicet: mentire mea caussa viris optimis tuis familiaribus praesentibus; dic Flavium cum Fannio de Panurgo decidisse, qui nihil transegit; dic H-S ccciↃↃↃ dedisse, qui assem nullum dedit. Quid ille [respondit]? Ego vero cupide et libenter mentiar tua caussa; et, si quando me vis peierare, ut paullulum tu compendii facias, paratum fore scito: non fuit caussa, cur tantum laborem caperes et ad me venires: per nuntium hoc, quod erat tam leve, transigere potuisti. XVII. 50. Pro deum hominumque fidem! hoc aut Roscius umquam a Cluvio petisset, si H-S millies in iudicium haberet? aut Cluvius Roscio petenti concessisset, si universae praedae particeps esset? Vix medius fidius tu, Fanni, a Ballione aut aliquo eius simili hoc expostulare auderes et impetrare posses, quod quum est veritate falsum, tum ratione quoque est incredibile. Obliviscor enim, Roscium et Cluvium viros esse primarios: improbos temporis caussa esse fingo. 51. Falsum subornavit testem Roscius Cluvium. Cur tam sero? cur, quum altera pensio solvenda esset, non tum, quum

prima? Nam iam antea H-S ıↃↃↃ dissolverat. Deinde, si iam persuasum erat Cluvio, ut mentiretur: cur potius H-S CCCıↃↃↃ, quam CCCıↃↃↃ CCCıↃↃↃ CCCıↃↃↃ data dixit Fannio a Flavio, quum ex restipulatione pars eius dimidia Roscii esset? Iam intelligis, C. Piso, sibi soli, societati nihil Roscium petisse. Hoc quum sentit Saturius esse apertum, resistere et repugnare contra veritatem non audet: aliud fraudis et insidiarum eodem vestigio diverticulum reperit.

52. Petisse, inquit, suam partem Roscium a Flavio confiteor: vacuam et integram reliquisse Fannii concedo: sed, quod sibi exegit, id commune societatis factum esse contendo. Quo nihil captiosius neque indignius potest dici. Quaero enim, potueritne Roscius ex societate suam partem petere, necne? Si non potuit: quemadmodum abstulit? si potuit: quemadmodum non sibi exegit? Nam quod sibi petitur, certe alteri non exigitur. 53. An ita est? si, quod universae societatis fuisset, petisset; quod tum redactum esset, aequaliter omnes partirentur: nunc, quum petierit, quod suae partis esset; non, quod abstulit, soli sibi exegit? XVIII. Quid interest inter eum, qui per se litigat et qui cognitor est datus? Qui per se litem contestatur, sibi soli petit: alteri nemo potest, nisi qui cognitor est factus. Itane vero? Cognitor si fuisset tuus, quod vicisset iudicio, ferres tuum. Suo nomine petiit: quod abstulit, sibi, non tibi exegit. 54. Quod si quisquam petere potest alteri, qui cognitor non est factus: quaero, quid ita, quum Panurgus esset interfectus et lis contestata cum Flavio damni iniuria esset, tu in eam litem cognitor Roscii sis factus: quum praesertim ex tua oratione, quodcumque tibi peteres, huic peteres: quodcumque tibi exigeres, id in societatem recideret. Quod si ad Roscium nihil perveniret, quod tu a Flavio abstulisses, nisi te in suam litem dedisset cognitorem; ad te pervenire nihil debet, quod Roscius pro sua parte exegit: quoniam tuus cognitor non est factus. 55. Quid enim huic rei respondere poteris, Fanni, quum de sua parte Roscius transegit cum Flavio, actionem tibi tuam reliquit, an non? Si non reliquit, quemadmodum H-S CCCıↃↃↃ ab eo postea exegisti? si reliquit, quid ab hoc petis, quod per te persequi et petere debes? Simillima enim et maxime gemina societas hereditatis est. Quemadmodum socius in societate habet partem: sic heres in hereditate habet partem. Ut heres sibi soli, non coheredibus petit: sic socius sibi soli, non sociis petit: et quemadmodum uterque pro sua parte petit, sic pro sua parte dissolvit: heres ex sua parte, qua hereditatem adiit: socius ex ea, qua societatem coiit. 56. Quemadmodum suam partem Roscius suo nomine condonare potuit Flavio, ut eam tu non peteres: sic, quum exegit suam partem et tibi integram petitionem reliquit, tecum partiri non debet; nisi forte tu perverso more quod huius est ab alio extorquere non potes, huic eripere potes. Perstat in sententia Saturius: quodcumque sibi petat socius, id societatis fieri. Quod si ita est: qua (malum) stultitia fuit Roscius, qui ex iurisperitorum consilio et auctoritate restipularetur a Fannio diligenter, ut, quod is exegisset a Flavio, dimidiam partem sibi dissolveret: siquidem sine cautione et repromissione nihilominus id Fannius societati, hoc est Roscio, debebat?

Desiderantur non pauca.

COROLLARIUM

fragmenta orationis pro Roscio Comoedo codice Vaticano prodita continens:

1. Hoc sibi quisque proponat, quo minus fucatis capiatur officiis.
2. Rara res est amicitia.
3. Quid enim tam simplex apertumque est? Atqui non tam in alto latet aurum argentumque.
4. Hasce ori (*vulgo* ore) adverso inuri cicatrices ac notas virtutis accipitis, ne accipiat fama, quod (*vulgo*: quod fama accipiat) vultus perhorrescit, quem numquam incursione hostium commovere —
5. (Pot)erat mecum autem ubique inveniri sine ullo labore, sine ulla investigatione.

18.

M. TULLII CICERONIS IN Q. CAECILIUM DE ACCUSATORE IN C. VERREM CONSTITUENDO ORATIO QUAE DIVINATIO DICITUR.

ARG. ASCONII. Cn. Pompeio primum et M. Crasso Coss. C. Verres perfunctus quaestura, legatione et praetura urbana, vivo patre C. Verre et praetextato filio ac filia nupta uxorem habens, quum successisset in Sicilia C. Sacerdoti praetori, eamque non sibi succedente Arrio per triennium tenuisset, atque in ea fuisset libidinose, avare crudeliterque versatus, succedente tandem in eadem provincia L. Metello, repetundarum reus ab Siculis postulatus est: qui omnes praeter Syracusanos et Mamertinos M. Tullium, illo tempore florentem defensionibus amicorum, ad accusandum descendere compulerunt, iam pridem illis necessitudine copulatum, quod quaestor in Sicilia fuisset praetore Sex. Peducaeo, et quod, quum decederet, in illa oratione, quam Lilybaei habuit, multa iis benigne promisisset. Accessit his non ignobilis futura de Verre victoria, quia a Metellis, Scipionibus et multis aliis nobilibus viris et praecipue ab Hortensio ipso defenderetur, facile et principe in senatu propter nobilitatem, et in foro ob eloquentiam rege caussarum, et eodem consule designato cum Q. Metello fratre Metellorum, alterius praetoris Siculi, alterius praetoris urbani. His ita constitutis exstitit Q. Caecilius Niger, domo Siculus, et quaestor Verris, et eiusdem, ut ipse dicebat, inimicus, qui se potius accusatorem contenderet constitui oportere, has afferens caussas: unam, quod ab eo laesus et ob hoc iure illi sit inimicus, quare praevaricator esse non possit, alteram, quod, quum quaestor ei tum fuerit, etiam ipse in [quaestione] crimina noverit Verris; tertiam, quod Siculus pro Siculis agat. Huiuscemodi propositionibus Cicero designatus aedilis his sex capitibus respondet (M. Licinio Crasso Cn. Pompeio Magno Coss. s. 684. p. U. c.). Accusatorem eum esse oportere: Qui invitus cogitur religione officii, rogatus ab omnibus Siculis: Qui pro republica agat: Quem volunt, qui accusant: Quem metuit, qui accusatur: Qui idoneus est facundia et innocentia: Qui hoc facit imitatione maiorum. Divisio principalis una de se ipso, altera de contentione sui et Caecilii. Divinatio dicitur haec oratio, quia non de facto quaeritur et coniectura, sed de futuro, quae est divinatio, uter debeat accusare. Alii ideo putant divinationem dici, quod iniurati iudices in hac caussa sedeant, ut, quod velint, praesentire de utroque possint. Alii, quod res agatur sine testibus et sine tabulis, et his remotis argumenta sola sequantur iudices et quasi divinent. Agitur autem caussa senatoriis iudiciis in invidia apud populum constitutis corruptione multorum, vexatis provinciis omnibus, ac sociis populi Romani fessis toto orbe terrarum *libidine et iniquitate Romanorum magistratuum*, accusatoribus praevaricatione infamibus, flagitante plebe iudicia equestris ordinis, quae ferme ante annos X victor Sulla sustulerat, cognoscente de pecuniis repetundis M. Glabrione praetore, et amplissimis quibusque senatorii ordinis iudicantibus, summa exspectatione cunctorum. Genus caussae, honestum. Status, qualitas negotialis comparativa de constituendo accusatore, qui potissimum de duobus, aut qui solus accuset. Dicit enim Caecilius, aut a se accusandum esse Verrem, aut a se quoque.

I. 1. Si quis vestrum, iudices, aut eorum qui adsunt, forte miratur, me, qui tot annos in caussis iudiciisque publicis ita sim versatus, ut defenderim multos, laeserim neminem, subito nunc mutata voluntate ad accusandum descendere: is, si mei consilii caussam rationemque cognoverit, una et id, quod facio, probabit, et in hac caussa profecto neminem praeponendum esse mihi actorem putabit. 2. Quum quaestor in Sicilia fuissem, iudices, itaque ex ea provincia decessissem, ut Siculis omnibus iucundam diuturnamque memoriam quaesturae nominisque mei relinquerem: factum est, uti quum summum in veteribus patronis multis, tum nonnullum etiam in me praesidium suis fortunis constitutum esse arbitrarentur. Qui nunc populati atque vexati, cuncti ad me publice saepe venerunt, ut suarum fortunarum omnium caussam defensionemque susciperem. Me saepe esse pollicitum, saepe ostendisse dicebant, si quod tempus accidisset, quo tempore aliquid a me requirerent, commodis eorum me non defuturum. 3. Venisse tempus aiebant, non iam ut commoda sua, sed ut vitam salutemque totius provinciae defenderem: sese iam ne deos quidem in suis urbibus, ad quos confugerent, habere, quod eorum simulacra sanctissima C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: quas res luxuries in flagitiis, crudelitas in suppliciis, avaritia in

rapinis, superbia in contumeliis efficere potuisset, eas omnes sese hoc uno praetore per triennium pertulisse: rogare et orare, ne illos supplices aspernarer, quos, me incolumi, nemini supplices esse oporteret. II. 4. Tuli graviter et acerbe, iudices, in eum me locum adduci, ut aut eos homines spes falleret, qui opem a me atque auxilium petissent, aut ego, qui me ad defendendos homines ab ineunte adolescentia dedissem, tempore atque officio coactus ad accusandum traducerer. Dicebam, habere eos actorem Q. Caecilium, qui praesertim quaestor in eadem provincia post me quaestorem fuisset. Quo ego adiumento sperabam hanc a me molestiam posse demoveri, id mihi erat adversarium maxime. Nam illi multo mihi hoc facilius remisissent, si istum non nossent, aut si iste apud eos quaestor non fuisset. 5. Adductus sum, iudices, officio, fide, misericordia, multorum bonorum exemplo, veteri consuetudine institutoque maiorum, ut onus hoc laboris atque officii non ex meo, sed ex meorum necessariorum tempore, mihi suscipiendum putarem. Quo in negotio tamen illa me res, iudices, consolatur, quod haec, quae videtur esse accusatio mea, non potius accusatio, quam defensio est existimanda. Defendo enim multos mortales, multas civitates, provinciam Siciliam totam. Quamobrem, si mihi unus est accusandus, propemodum manere in instituto meo videor, et non omnino a defendendis hominibus sublevandisque discedere. 6. Quodsi hanc caussam tam idoneam, tam illustrem, tam gravem non haberem; si aut hoc a me Siculi non petissent, aut mihi cum Siculis caussa tantae necessitudinis non intercederet, et hoc, quod facio, me reipublicae caussa facere profiterer, ut homo singulari cupiditate, audacia, scelere praeditus, cuius furta atque flagitia non in Sicilia solum, sed in Achaia, Asia, Cilicia, Pamphylia, Romae denique ante oculos omnium maxima turpissimaque nossemus, me agente in iudicium vocaretur: quis tandem esset, qui meum consilium aut factum posset reprehendere? III. 7. Quid est, pro deum hominumque fidem, in quo ego reipublicae plus hoc tempore prodesse possim? Quid est, quod aut populo Romano gratius esse debeat, aut sociis exterisque nationibus optatius esse possit, aut saluti fortunisque omnium magis accommodatum sit? Populatae, vexatae, funditus eversae provinciae: socii stipendiariique populi Romani afflicti, miseri iam non salutis spem, sed exitii solatium quaerunt. 8. Qui iudicia manere apud ordinem senatorium volunt, queruntur accusatores se idoneos non habere. Qui accusare possunt, iudiciorum severitatem desiderant. Populus Romanus interea, tametsi multis incommodis difficultatibusque affectus est, tamen nihil aeque in republica atque illam veterem iudiciorum vim gravitatemque requirit. Iudiciorum desiderio tribunicia potestas efflagitata est: iudiciorum levitate ordo quoque alius ad res iudicandas postulatur: iudicum culpa atque dedecore etiam censorium nomen, quod asperius antea populo videri solebat, id nunc poscitur, id iam populare atque plausibile factum est. 9. In hac libidine hominum nocentissimorum, in populi Romani quotidiana querimonia, iudiciorum infamia, totius ordinis offensione, quum hoc unum his tot incommodis remedium esse arbitrarer, ut homines idonei atque integri caussam reipublicae legumque susciperent: fateor me salutis omnium caussa ad eam partem accessisse reipublicae sublevandae, quae maxime laboraret. 10. Nunc, quoniam quibus rebus adductus ad caussam accesserim demonstravi, dicendum necessario est de contentione nostra, ut in constituendo accusatore, quid sequi possitis, habeatis.

Ego sic intelligo, iudices: quum de pecuniis repetundis nomen cuiuspiam deferatur, si certamen inter aliquos sit, cui potissimum delatio detur, haec duo in primis spectari oportere: quem maxime velint actorem esse ii, quibus factae esse dicantur iniuriae, et quem minime velit is, qui eas iniurias fecisse arguatur. IV. 11. In hac caussa, iudices, tametsi utrumque esse arbitror perspicuum, tamen de utroque dicam, et de eo prius, quod apud vos plurimum debet valere, hoc est de voluntate eorum, quibus iniuriae factae sunt; quorum caussa iudicium de pecuniis repetundis est constitutum. Siciliam provinciam C. Verres per triennium depopulatus esse, Siculorum civitates vastasse, domos exinanisse, fana spoliasse dicitur. Adsunt, queruntur Siculi universi: ad meam fidem, quam habent spectatam iam et diu cognitam, confugiunt: auxilium sibi per me a vobis atque a populi Romani legibus petunt: me defensorem calamitatum suarum, me ultorem iniuriarum, me cognitorem iuris sui, me actorem caussae totius esse voluerunt. 12. Utrum, Q. Caecili, hoc dices, me non Siculorum rogatu ad caussam accedere, an optimorum fidelissimorumque sociorum voluntatem apud hos gravem esse non oportere? Si id audebis dicere, quod C. Verres, cui te inimicum esse simulas, maxime existimari vult, Siculos hoc a me non petisse: primum caussam inimici tui sublevabis, de quo non praeiudicium, sed plane iudicium iam factum putatur, quod ita percrebruit, Siculos omnes actorem suae caussae contra illius iniurias quaesisse. 13. Hoc si tu, inimicus eius, factum negabis, quod ipse, cui maxime haec res obstat, negare non audet: videto, ne nimium familiariter inimicitias exercere videare. Deinde sunt testes, viri clarissimi nostrae civitatis, quos omnes a me nominari non est necesse: eos, qui adsunt, appellabo: quos, si mentirer, testes esse impudentiae meae minime vellem. Scit is, qui est in consilio, C. Marcellus: scit is, quem adesse video, Cn. Lentulus Marcellinus: quorum fide atque praesidio Siculi maxime nituntur, quod omnino Marcellorum nomini tota illa provincia adiuncta est. 14. Hi sciunt, hoc non modo a me petitum esse, sed ita saepe et ita vehementer esse petitum, ut aut caussa mihi suscipienda fuerit aut officium necessitudinis repudiandum. Sed quid ego his testibus utor, quasi res dubia aut obscura sit? Adsunt homines ex tota provincia nobilissimi, qui praesentes vos orant atque obsecrant, iudices, ut in actore caussae suae deligendo vestrum iudicium ab suo iudicio ne discrepet. Omnium civitatum totius Siciliae legationes adsunt praeter duas civitates: quarum duarum, si adessent, duo crimina vel maxima minuerentur, quae cum his civitatibus C. Verri communicata sunt. 15. At enim cur a me potissimum hoc praesidium petiverunt? Si esset dubium, petissent a me praesidium necne, dicerem, cur petissent. Nunc vero, quum id ita perspicuum sit, ut oculis iudicare possitis: nescio cur hoc mihi detrimento esse debeat, si id mihi obiiciatur, me potissimum esse delectum. 16. Verum id mihi non sumo, iudices, et hoc non modo in oratione mea non pono, sed ne in opinione quidem cuiusquam relinquo, me omnibus patronis esse praepositum. Non ita est: sed unius cuiusque temporis, valetudinis, facultatis ad agendum ducta ratio est. Mea fuit semper haec in hac

re voluntas et sententia, quemvis ut hoc mallem de iis, qui essent idonei, suscipere, quam me: me ut mallem, quam neminem. V. 17. Reliquum est iam, ut illud quaeramus, quum hoc constet, Siculos a me petisse, ecquid hanc rem apud vos animosque vestros valere oporteat: ecquid auctoritatis apud vos in suo iure repetundo socii populi Romani, supplices vestri, habere debeant. De quo quid ego plura commemorem? Quasi vero dubium sit, quin tota lex de pecuniis repetundis sociorum caussa constituta sit. 18. Nam civibus quum sunt ereptae pecuniae, civili fere actione et privato iure repetuntur. Haec lex socialis est: hoc ius nationum exterarum est: hanc habent arcem, minus aliquanto nunc quidem munitam, quam antea; verumtamen, si qua reliqua spes est, quae sociorum animos consolari possit, ea tota in hac lege posita est: cuius legis non modo a populo Romano, sed etiam ab ultimis nationibus iampridem severi custodes requiruntur. 19. Quis igitur est, qui neget oportere eorum arbitratu lege agi, quorum caussa lex sit constituta? Sicilia tota, si una voce loqueretur, hoc diceret: quod auri, quod argenti, quod ornamentorum in meis urbibus, sedibus, delubris fuit; quod in una quaque re beneficio senatus populique Romani iuris habui, id mihi tu, C. Verres, eripuisti atque abstulisti; quo nomine abs te sestertium millies ex lege repeto. Si universa, ut dixi, provincia loqui posset, hac voce uteretur: quoniam id non poterat, harum rerum actorem, quem idoneum esse arbitrata est, ipsa delegit. 20. In huiusmodi re quisquam tam impudens reperietur, qui ad alienam caussam invitis iis, quorum negotium est, accedere aut aspirare audeat? VI. Si tibi, Q. Caecili, hoc Siculi dicerent: te non novimus; nescimus, qui sis; numquam te antea vidimus; sine nos per eum nostras fortunas defendere, cuius fides est nobis cognita: nonne id dicerent, quod cuivis probare deberent? Nunc hoc dicunt, utrumque se nosse, alterum se cupere defensorem esse fortunarum suarum, alterum plane nolle. 21. Cur nolint, etiamsi tacent, satis dicunt. Verum non tacent. Tamen his invitissimis te offeres? tamen in aliena caussa loquere? tamen eos defendes, qui se ab omnibus desertos potius, quam abs te defensos esse malunt? tamen his operam tuam pollicebere, qui te neque velle sua caussa, nec, si cupias, posse arbitrantur? Cur eorum spem exiguam reliquarum fortunarum, quam habent in legis et iudicii severitate positam, vi extorquere conaris? cur te interponis, invitissimis his, quibus maxime lex consultum esse vult? cur, de quibus in provincia non optime es meritus, eos nunc plane fortunis omnibus conaris evertere? cur his non modo persequendi iuris sui, sed etiam deplorandae calamitatis adimis potestatem? 22. Num, te actore, quem eorum affuturum putas, quos intelligis, non ut per te alium, sed ut per aliquem te ipsum ulciscantur, laborare?

VII. At enim solum id est, ut me Siculi maxime velint: alterum illud, credo, obscurum est, a quo Verres minime se accusari velit. Ecquis umquam tam palam de honore, tam vehementer de salute sua contendit, quam ille atque illius amici, ut ne haec mihi delatio detur? Sunt multa, quae Verres in me esse arbitratur, quae scit in te, Q. Caecili, non esse: quae cuiusmodi in utroque nostrum sint, paullo post commemorabo. 23. Nunc tantum id dicam, quod tacitus tu mihi assentiare: nullam rem in me esse, quam ille contemnat: nullam in te, quam pertimescat. Itaque magnus ille defensor et amicus eius tibi suffragatur, me oppugnat: aperte ab iudicibus petit, ut tu mihi anteponare: et ait hoc se honeste sine ulla invidia ac sine ulla offensione contendere. Non enim, inquit, illud peto, quod soleo, quum vehementius contendi, impetrare; reus ut absolvatur, non peto: sed ut ab hoc potius, quam ab illo accusetur, id peto. Da mihi hoc: concede, quod facile est, quod honestum, quod non invidiosum: quod quum dederis, sine ullo tuo periculo, sine infamia illud dederis, ut is absolvatur, cuius ego caussa laboro. 24. Et ait idem, ut aliquis metus adiunctus sit ad gratiam: certos esse in consilio, quibus ostendi tabellas velit. Id esse perfacile: non enim singulos ferre sententias, sed universos constituere: ceratam uni cuique tabellam dari cera legitima, non illa infami ac nefaria. Atque is non tam propter Verrem laborat, quam quod eum minime res tota delectat. Videt enim, si a pueris nobilibus, quos adhuc elusit; si a quadruplatoribus, quos non sine caussa contempsit semper ac pro nihilo putavit, accusandi voluntas ad viros fortes spectatosque homines tralata sit, se in iudiciis diutius dominari non posse. VIII. 25. Huic ego homini iam ante denuntio, si a me caussam hanc vos agi volueritis, rationem illi defendendi totam esse mutandam; et ita tamen mutandam, ut meliore et honestiore conditione sit, quam qua ipse esse vult; ut imitetur homines eos, quos ipse vidit amplissimos, L. Crassum et M. Antonium, qui nihil se arbitrabantur ad iudicia caussasque amicorum praeter fidem et ingenium afferre oportere. Nihil erit, quod me agente arbitretur iudicium sine magno multorum periculo posse corrumpi. 26. Ego in hoc iudicio mihi Siculorum caussam receptam, populi Romani susceptam esse arbitror: ut mihi non unus homo improbus opprimendus sit, id quod Siculi petiverunt, sed omnino omnis improbitas, id quod populus Romanus iamdiu flagitat, exstinguenda atque delenda sit. In quo ego quid eniti aut quid efficere possim, malo in aliorum spe relinquere, quam in oratione mea ponere.

27. Tu vero, Caecili, quid potes? Quo tempore aut qua in re non modo specimen ceteris aliquod dedisti, sed tute tui periculum fecisti? In mentem tibi non venit, quid negotii sit caussam publicam sustinere? vitam alterius totam explicare? atque eam non modo in animis iudicum, sed etiam in oculis conspectuque omnium exponere? sociorum salutem, commoda provinciarum, vim legum, gravitatem iudiciorum defendere? IX. Cognosce ex me, quoniam hoc primum tempus discendi nactus es, quam multa esse oporteat in eo, qui alterum accuset: ex quibus si unum aliquod in te cognoveris, ego iam tibi ipse istuc, quod expetis, mea voluntate concedam. Primum integritatem atque innocentiam singularem. Nihil est enim, quod minus ferendum sit, quam rationem ab altero vitae reposcere eum, qui non possit suae reddere. 28. Hic ego de te plura non dicam: unum illud credo omnes animadvertere, te adhuc ab nullis nisi ab Siculis potuisse cognosci: Siculos hoc dicere, quum eidem sint irati, cui tu te inimicum esse dicis, sese tamen, te actore, ad iudicium non affuturos. Quare negent, ex me non audies: hos patere id suspicari, quod necesse est. Illi quidem, ut est hominum genus nimis acutum et suspiciosum, non te ex Sicilia litteras in Verrem deportare velle arbitrantur, sed, quum iisdem litteris illius praetura et tua quaestura consignata sit, asportare te velle ex Sicilia

litteras suspicantur. 29. Deinde accusatorem firmum verumque esse oportet. Eum ego si te putem cupere esse, facile intelligo esse non posse. Nec ea dico, quae, si dicam, tamen infirmare non possis: te, antequam de Sicilia decesseris, in gratiam redisse cum Verre: Potamonem, scribam et familiarem tuum, retentum esse a Verre in provincia, quum tu decederes: M. Caecilium, fratrem tuum, lectissimum atque ornatissimum adolescentem, non modo non adesse neque tecum tuas iniurias persequi: sed esse cum Verre: cum illo familiarissime atque amicissime vivere. Sunt haec et alia in te falsi accusatoris signa permulta: quibus ego nunc non utor: hoc dico, te, si maxime cupias, tamen verum accusatorem esse non posse. 30. Video enim permulta esse crimina, quorum tibi societas cum Verre eiusmodi est, ut ea in accusando attingere non audeas. X. Queritur Sicilia tota, C. Verrem ab aratoribus, quum frumentum sibi in cellam imperavisset et quum esset tritici modius H-S II, pro frumento in modios singulos duodenos sestertios exegisse. Magnum crimen, ingens pecunia, furtum impudens, iniuria non ferenda. Ego hoc uno crimine illum condemnem necesse est: tu, Caecili, quid facies? 31. Utrum hoc tantum crimen praetermittes, an obiicies? Si obiicies, idne alteri crimini dabis, quod eodem tempore, in eadem provincia tu ipse fecisti? Audebis ita accusare alterum, ut, quo minus tute condemnere, recusare non possis? Sin praetermittes: qualis erit ista tua accusatio, quae domestici periculi metu certissimi et maximi criminis non modo suspicionem, verum etiam mentionem ipsam pertimescat? 32. Emptum est ex S. C. frumentum ab Siculis praetore Verre: pro quo frumento pecunia omnis soluta non est. Grave est hoc crimen in Verrem: grave me agente: te accusante nullum. Eras enim tu quaestor: pecuniam publicam tu tractabas: ex qua, etiamsi cuperet praetor, tamen ne qua deductio fieret, magna ex parte tua potestas erat. Huius quoque igitur criminis te accusante mentio nulla fiet. Silebitur toto iudicio de maximis et notissimis illius furtis et iniuriis. Mihi crede, Caecili, non potest in accusando socios vere defendere is, qui cum reo criminum societate coniunctus est. 33. Mancipes a civitatibus pro frumento pecuniam exegerunt. Quid? Hoc Verre praetore factum est solum? non: sed etiam quaestore Caecilio. Quid igitur? daturus es huic crimini, quod et potuisti prohibere ne fieret, et debuisti? an totum id relinques? Ergo id omnino Verres in iudicio suo non audiet, quod quum faciebat, quemadmodum defensurus esset, non reperiebat. XI. Atque ego haec, quae in medio posita sunt, commemoro. Sunt alia magis occulta furta: quae ille, ut istius, credo, animos atque impetus retardaret, cum quaestore suo benignissime communicavit. 34. Haec tu scis ad me esse delata: quae si velim proferre, facile omnes intelligent, vobis inter vos non modo voluntatem fuisse coniunctam, sed ne praedam quidem adhuc esse divisam. Quapropter si tibi indicium postulas dari, quod tecum una fecerit, concedo, si id lege permittitur. Sin autem de accusatione dicimus; concedas oportet iis, qui nullo suo peccato impediuntur, quo minus alterius peccata demonstrare possint. 35. Ac vide, quantum interfuturum sit inter meam atque tuam accusationem. Ego etiam, quae tu sine Verre commisisti Verri crimini daturus sum, quod te non prohibuerit, quum summam ipse haberet potestatem: tu contra ne quae ille quidem fecit obiicies, ne qua ex parte coniunctus cum eo reperiare.

Quid illa, Caecili? contemnendane tibi videntur esse, sine quibus caussa sustineri, praesertim tanta, nullo modo potest? aliqua facultas agendi? aliqua dicendi consuetudo? aliqua in foro, iudiciis, legibus aut ratio aut exercitatio? 36. Intelligo, quam scopuloso difficilique in loco verser. Nam quum omnis arrogantia odiosa est, tum illa ingenii atque eloquentiae multo molestissima. Quamobrem nihil dico de meo ingenio: neque est, quod possim dicere: neque, si esset, dicerem. Aut enim id mihi satis est, quod est de me opinionis, quidquid est: aut, si id parum est, ego maius id commemorando facere non possum. XII. 37. De te, Caecili, iam mehercule hoc extra hanc contentionem certamenque nostrum familiariter tecum loquar. Tu ipse quemadmodum existimes, vide etiam atque etiam: et tu te collige: et qui sis et quid facere possis, considera. Putasne, te posse de maximis acerbissimisque rebus, quum caussam sociorum fortunasque provinciae, ius populi Romani, gravitatem iudicii legumque susceperis, tot res, tam graves, tam varias voce, memoria, consilio, ingenio sustinere? 38. Putasne te posse, quae C. Verres in quaestura, quae in legatione, quae in praetura, quae Romae, quae in Italia, quae in Achaia, Asia Pamphyliaque patrarit, ea, quemadmodum locis temporibusque divisa sint, sic criminibus et oratione distinguere? Putasne posse, id quod in eiusmodi reo maxime necessarium est, facere, ut, quae ille libidinose, quae nefarie, quae crudeliter fecerit, ea aeque acerba et indigna videantur esse iis, qui audient, atque illis visa sunt, qui senserunt? 39. Magna sunt ea, quae dico, mihi crede: noli haec contemnere. Dicenda, demonstranda, explicanda sunt omnia: caussa non solum exponenda, sed etiam graviter copioseque agenda est. Perficiendum est, si quid agere aut perficere vis, ut homines te non solum audiant, verum etiam libenter studioseque audiant. In quo si te multum natura adiuvaret; si optimis a pueritia disciplinis atque artibus studuisses et in his elaborasses; si litteras Graecas Athenis, non Lilybaei, Latinas Romae, non in Sicilia didicisses: tamen esset magnum, tantam caussam, tam exspectatam et diligentia consequi et memoria complecti et oratione exponere et voce et viribus sustinere. 40. Fortasse dices: Quid? ergo haec in te sunt omnia? Utinam quidem essent! Verumtamen ut esse possent, magno studio mihi a pueritia est elaboratum. Quod si ego haec propter magnitudinem rerum ac difficultatem assequi non potui, qui in omni vita nihil aliud egi: quam longe tu te ab his rebus abesse arbitrare, quas non modo antea numquam cogitasti, sed ne nunc quidem, quum in eas ingrederis, quae et quantae sint, suspicari potes? XIII. 41. Ego, qui, sicut omnes sciunt, in foro iudiciisque ita verser, ut eiusdem aetatis aut nemo aut pauci plures caussas defenderint; et qui omne tempus, quod mihi ab amicorum negotiis datur, in his studiis laboribusque consumam, quo paratior ad usum forensem promptiorque esse possim: tamen ita deos mihi velim propitios, ut, quum illius temporis mihi venit in mentem, quo die, citato reo, mihi dicendum sit, non solum commoveor animo, sed etiam toto corpore perhorresco. 42. Iam nunc mente et cogitatione prospicio, quae tum studia hominum, qui concursus futuri sint: quantam exspectationem magnitudo iudicii sit allatura: quantam auditorum mul-

titudinem C. Verris infamia concitatura, quantam denique audientiam orationi meae improbitas illius factura. Quae quum cogito, iam nunc timeo, quidnam pro offensione hominum, qui illi inimici infensique sunt, et exspectatione omnium et magnitudine rerum dignum eloqui possim. 43. Tu horum nihil metuis, nihil cogitas, nihil laboras? et si quid ex vetere aliqua oratione, IOVEM EGO OPTIMUM MAXIMUM aut, VELLEM, SI FIERI POTUISSET, IUDICES aut aliquid eiusmodi ediscere potueris, praeclare te paratum in iudicium venturum arbitraris?

44. Ac si tibi nemo responsurus esset, tamen ipsam caussam, ut ego arbitror, demonstrare non posses. Nunc ne illud quidem cogitas, tibi cum homine disertissimo et ad dicendum paratissimo futurum esse certamen; quicum modo disserendum, modo omni ratione pugnandum certandumque sit? Cuius ego ingenium ita laudo, ut non pertimescam, ita probo, ut me ab eo delectari facilius, quam decipi putem posse. XIV. Numquam ille me opprimet consilio: numquam ullo artificio pervertet: numquam ingenio me suo labefactare atque infirmare conabitur. Novi omnes hominis petitiones rationesque dicendi: saepe in iisdem, saepe in contrariis caussis versati sumus. Ita contra me ille dicet, quamvis sit ingeniosus, ut nonnullum etiam de suo ingenio iudicium fieri arbitretur. 45. Te vero, Caecili, quemadmodum sit elusurus, quam omni ratione iactaturus, videre iam videor: quoties ille tibi potestatem optionemque facturus sit, ut eligas utrum velis; factum esse, necne; verum esse, an falsum: utrum dixeris, id contra te futurum. Qui tibi aestus, qui error, quae tenebrae, dii immortales! erunt, homini minime malo? Quid? quum accusationis tuae membra dividere coeperit et in digitis suis singulas partes caussae constituere? Quid? quum unum quodque transigere, expedire, absolvere? Ipse profecto metuere incipies, ne innocenti periculum facesseris. 46. Quid? quum commiserari, conqueri et ex illius invidia deonerare aliquid et in te traiicere coeperit? commemorare quaestoris cum praetore necessitudinem constitutam? morem maiorum? sortis religionem? Poterisne eius orationis subire invidiam? Vide modo: etiam atque etiam considera. Mihi enim videtur periculum fore, ne ille non modo verbis te obruat, sed gestu ipso ac motu corporis praestringat aciem ingenii tui, teque ab institutis tuis cogitationibusque abducat. 47. Atque huiusce rei iudicium iam continuo video futurum. Si enim mihi hodie respondere ad haec quae dico potueris: si ab isto libro, quem tibi magister ludi nescio qui ex alienis orationibus compositum dedit, verbo uno discesseris: posse te et illi quoque iudicio non deesse et caussae atque officio tuo satisfacere arbitrabor: sin mecum in hac prolusione nihil fueris: quem te in ipsa pugna cum acerrimo adversario fore putemus?

XV. Esto: ipse nihil est, nihil potest: at venit paratus cum subscriptoribus exercitatis et disertis. Est tamen hoc aliquid: tametsi non est satis. Omnibus enim rebus is, qui princeps in agendo est, ornatissimus et paratissimus esse debet. Verumtamen L. Appuleium esse video proximum subscriptorem, hominem non aetate, sed usu forensi atque exercitatione tironem. 48. Deinde, ut opinor, habet Allienum, hunc tamen ab subselliis: qui quid in dicendo posset, numquam satis attendi: in clamando quidem video eum esse bene robustum atque exercitatum. In hoc spes tuae sunt omnes; hic, si tu eris actor constitutus, totum iudicium sustinebit. At ne is quidem tantum contendet in dicendo, quantum potest: sed consulet laudi et existimationi tuae: et ex eo, quod ipse potest in dicendo, aliquantum remittet, ut tu tamen aliquid esse videare. Ut in actoribus Graecis fieri videmus, saepe illum, qui est secundarum aut tertiarum partium, quum possit aliquanto clarius dicere, quam ipse primarum, multum summittere, ut ille princeps quam maxime excellat: sic faciet Allienus: tibi serviet, tibi lenocinabitur: minus aliquanto contendet, quam potest. 49. Iam hoc considerate, cuiusmodi accusatores in tanto iudicio simus habituri, quum et ipse Allienus ex ea facultate, si quam habet, aliquantum detracturus sit, et Caecilius tum denique se aliquid futurum putet, si Allienus minus vehemens fuerit et sibi primas in dicendo partes concesserit. Quartum quem sit habiturus, non video, nisi quem forte ex illo grege moratorum, qui subscriptionem sibi postularunt, cuicumque vos delationem dedissetis. 50. Ex quibus alienissimis hominibus ita paratus venis, ut tibi hospes aliquis sit recipiendus. Quibus ego non sum tantum honorem habiturus, ut ad ea, quae dixerint, certo loco aut singulatim uni cuique respondeam: sic breviter, quoniam non consulto, sed casu in eorum mentionem incidi, quasi praeteriens satisfaciam universis. XVI. Tantane vobis inopia videor esse amicorum, ut mihi non ex his, quos mecum adduxerim, sed de populo subscriptor addatur? vobis autem tanta inopia reorum est, ut mihi caussam praeripere conemini potius, quam aliquos a columna Maenia vestri ordinis reos reperiatis? Custodem, inquit, Tullio me apponite. 51. Quid? Mihi quam multis custodibus opus erit, si te semel ad meas capsas admisero? qui non solum ne quid enunties, sed etiam ne quid auferas custodiendus sis. Sed de isto custode toto sic vobis brevissime respondebo: non esse hos tales viros commissuros, ut ad caussam tantam a me susceptam, mihi creditam quisquam subscriptor me invito aspirare possit. Etenim fides mea custodem repudiat, diligentia speculatorem reformidat.

52. Verum ut ad te, Caecili, redeam, quam multa te deficiant, vides: quam multa sint in te, quae reus nocens in accusatore suo cupiat esse, profecto iam intelligis. Quid ad haec dici potest? non enim quaero, quid tu dicturus sis: video, mihi non te, sed hunc librum esse responsurum, quem monitor tuus hic tenet: qui, si te recte monere volet, suadebit tibi, ut hinc discedas neque mihi verbum ullum respondeas. Quid enim dices? an id quod dictitas, iniuriam tibi fecisse Verrem? Arbitror. Neque enim esset veri simile, quum omnibus Siculis faceret iniurias, te illi unum eximium, cui consuleret, fuisse. 53. Sed ceteri Siculi ultorem suarum iniuriarum invenerunt: tu, dum tuas iniurias per te, id quod non potes, persequi conaris, id agis, ut ceterorum quoque iniuriae sint impunitae atque inultae: et hoc te praeterit, non id solum spectari solere, qui debeat, sed etiam illud, qui possit ulcisci: in quo utrumque sit, eum superiorem esse; in quo alterum, in eo non, quid is velit, sed quid facere possit, quaeri solere. 54. Quod si ei potissimum censes permitti oportere accusandi potestatem, cui maximam C. Verres iniuriam fecerit: utrum tandem censes hoc iudices gravius ferre oportere, te ab illo esse laesum, an provinciam Siciliam esse vexatam ac perditam? Opinor, concedis, multo hoc et esse gravius et ab omnibus ferri gravius opor-

tere. Concede igitur, ut tibi anteponatur in accusando provincia. Nam provincia accusat, quum is agit caussam, quem sibi illa defensorem sui iuris, ultorem iniuriarum, actorem caussae totius adoptavit.

XVII. 55. At eam tibi C. Verres fecit iniuriam, quae ceterorum quoque animos posset alieno incommodo commovere. Minime. Nam id quoque ad rem pertinere arbitror, qualis iniuria dicatur, quae caussa inimicitiarum proferatur. Cognoscite ex me. Nam iste eam profecto, nisi plane nihil sapit, numquam proferet. Agonis est quaedam Lilybaetana liberta Veneris Erycinae, quae mulier ante hunc quaestorem copiosa plane et locuples fuit. Ab hac praefectus Antonii quidam symphoniacos servos abducebat per iniuriam, quibus se in classe uti velle dicebat. Tum illa, ut mos in Sicilia est omnium Venereorum et eorum, qui a Venere se liberaverunt, ut praefecto illi religionem Veneris nomenque obiiceret, dixit et se et omnia sua Veneris esse. 56. Ubi hoc quaestori Caecilio, viro optimo et homini aequissimo, nuntiatum est; vocari ad se Agonidem iubet: iudicium dat statim, si pareret, eam se et sua Veneris esse dixisse. Iudicant recuperatores id, quod necesse erat: neque enim erat cuiquam dubium, quin illa dixisset. Iste in possessionem bonorum mulieris mittit: ipsam Veneri in servitutem adiudicat: deinde bona vendit: pecuniam redigit. Ita, dum pauca mancipia Veneris nomine Agonis ac religione retinere vult, fortunas omnes libertatemque suam istius iniuria perdidit. Lilybaeum Verres venit postea: rem cognoscit: factum improbat: cogit quaestorem suum pecuniam, quam ex Agonidis bonis redegisset, eam mulieri omnem adnumerare et reddere. 57. Est adhuc, id quod vos omnes admirari video, non Verres, sed Q. Mucius. Quid enim facere potuit elegantius ad hominum existimationem? aequius ad levandam mulieris calamitatem? vehementius ad quaestoris libidinem coercendam? Summe haec omnia mihi videntur esse laudanda. Sed repente e vestigio ex homine tamquam aliquo Circaeo poculo factus est Verres: redit ad se atque ad mores suos. Nam ex illa pecunia magnam partem ad se vertit: mulieri reddidit, quantulum visum est.

XVIII. 58. Hic tu, si laesum te a Verre esse dices, patiar et concedam: si iniuriam tibi factam quereris, defendam et negabo. Deinde de iniuria, quae tibi facta sit, neminem nostrum graviorem vindicem esse oportet, quam te ipsum, cui facta dicitur. Si tu cum illo postea in gratiam redisti; si domi illius aliquoties fuisti; si ille apud te postea caenavit: utrum te perfidiosum an praevaricatorem existimari mavis? Video esse necesse alterutrum: sed ego tecum in eo non pugnabo, quo minus, utrum velis, eligas. 59. Quid, si ne iniuriae quidem, quae tibi ab illo facta sit, caussa remanet? quid habes, quod possis dicere, quamobrem non modo mihi, sed cuiquam anteponare? Nisi forte illud, quod dicturum te esse audio, quaestorem illius fuisse. Quae caussa gravis esset, si certares mecum, uter nostrum illi amicior esse deberet: in contentione suscipiendarum inimicitiarum ridiculum est putare, caussam necessitudinis ad inferendum periculum iustam videri oportere. 60. Etenim, si plurimas a tuo praetore iniurias accepisses; tamen eas ferendo maiorem laudem, quam ulciscendo mererere: quum vero nullum illius in vita rectius factum sit, quam id, quod tu iniuriam appellas; hi statuent, hanc caussam, quam ne in alio quidem probarent, in te iustam ad necessitudinem violandam videri? qui si summam iniuriam ab illo accepisti, tamen, quoniam quaestor eius fuisti, non potes eum sine ulla vituperatione accusare: si vero nulla tibi facta est iniuria, sine scelere eum accusare non potes. Quare quum incertum sit de iniuria, quemquam esse horum putas, qui non malit te sine vituperatione, quam cum scelere discedere?

XIX. 61. Ac vide, quid differat inter meam opinionem ac tuam. Tu, quum omnibus rebus inferior sis, hac una in re te mihi anteferri putas oportere, quod quaestor illius fueris: ego, si superior ceteris rebus esses, hanc unam ob caussam te accusatorem repudiari putarem oportere. Sic enim a maioribus nostris accepimus, praetorem quaestori suo parentis loco esse oportere: nullam neque iustiorem neque graviorem caussam necessitudinis posse reperiri, quam coniunctionem sortis, quam provinciae, quam officii, quam publicam muneris societatem. 62. Quamobrem si iure eum posses accusare, tamen, quum is tibi parentis numero fuisset, id pie facere non posses: quum vero neque iniuriam acceperis et praetori tuo periculum crees: fatearis necesse est, te illi iniustum impiumque bellum inferre conari. Etenim ista quaestura ad eam rem valet, ut elaborandum tibi in ratione reddenda sit, quamobrem eum, quaestor cui fueris, accuses: non, ut ob eam ipsam caussam postulandum sit, ut tibi potissimum accusatio detur. Neque fere umquam venit in contentionem de accusando, qui quaestor fuisset, quin repudiaretur. 63. Itaque neque L. Philoni in C. Servilium nominis deferendi potestas est data, neque M. Aurelio Scauro in L. Flaccum neque Cn. Pompeio in T. Albucium, quorum nemo propter indignitatem repudiatus est; sed ne libido violandae necessitudinis auctoritate iudicum comprobaretur. Atque ille Cn. Pompeius ita cum C. Iulio contendit, ut tu mecum. Quaestor enim Albucii fuerat, ut tu Verris. Iulius hoc secum auctoritatis ad accusandum afferebat, quod, ut hoc tempore nos ab Siculis, sic tum ille ab Sardis rogatus ad caussam accesserat. Semper haec caussa plurimum valuit: semper haec ratio accusandi fuit honestissima, pro sociis, pro salute provinciae, pro exterarum nationum commodis inimicitias suscipere, ad periculum accedere, operam, studium, laborem interponere.

XX. 64. Etenim si probabilis est eorum caussa, qui iniurias suas persequi volunt; qua in re dolori suo, non reipublicae commodis serviunt: quanto illa caussa honestior, quae non solum probabilis videri, sed etiam grata esse debet, nulla privatim accepta iniuria, sociorum atque amicorum populi Romani dolore atque iniuriis commoveri? Nuper quum in P. Gabinium vir fortissimus et innocentissimus L. Piso delationem nominis postularet et contra Q. Caecilius peteret, isque se veteres inimicitias iam diu susceptas persequi diceret: quum auctoritas et dignitas Pisonis valebat plurimum, tum illa erat caussa iustissima, quod eum sibi Achaei patronum adoptarant. 65. Etenim quum lex ipsa de pecuniis repetundis sociorum atque amicorum populi Romani patrona sit, iniquum est, non eum legis iudiciique actorem idoneum maxime putari, quem actorem caussae suae socii defensoremque fortunarum suarum potissimum esse voluerunt. An, quod ad commemorandum est honestius, id ad probandum non multo videri debet aequius? Utra igitur est splendidior, utra illustrior commemoratio? accusavi eum, cui quaestor fueram, quicum me sors consuetudoque maiorum, quicum

me deorum hominumque iudicium coniunxerat? an accusavi rogatu sociorum atque amicorum? delectus sum ab universa provincia, qui eius iura fortunasque defenderem? Dubitare quisquam potest, quin honestius sit eorum caussa, apud quos quaestor fueris, quam eum, cuius quaestor fueris, accusare? 66. Clarissimi viri nostrae civitatis temporibus optimis hoc sibi amplissimum pulcherrimumque ducebant, ab hospitibus clientibusque suis, ab exteris nationibus, quae in amicitiam populi Romani ditionemque essent, iniurias propulsare eorumque fortunas defendere. M. Catonem illum Sapientem, clarissimum virum et prudentissimum, cum multis graves inimicitias gessisse accepimus propter Hispanorum, apud quos consul fuerat, iniurias. 67. Nuper Cn. Domitium scimus M. Silano diem dixisse propter unius hominis Egritomari paterni amici atque hospitis iniurias.

XXI. Neque enim magis animos hominum nocentium res umquam ulla commovit, quam haec maiorum consuetudo longo intervallo repetita ac relata: sociorum querimoniae delatae ad hominem non inertissimum, susceptae ab eo, qui videbatur eorum fortunas fide diligentiaque sua posse defendere. 68. Hoc timent homines: hoc laborant: hoc institui atque adeo institutum referri ac renovari moleste ferunt. Putant fore, uti, si paullatim haec consuetudo serpere ac prodire coeperit, per homines honestissimos virosque fortissimos, non imperitos adolescentulos aut illiusmodi quadruplatores leges iudiciaque administrentur. 69. Cuius consuetudinis atque instituti patres maioresque nostros non poenitebat tum, quum P. Lentulus, is qui princeps senatus fuit, accusabat M'. Aquillium subscriptore C. Rutilio Rufo: aut quum P. Africanus, homo virtute, fortuna, gloria, rebus gestis amplissimus, posteaquam bis consul et censor fuerat, L. Cottam in iudicium vocabat. Iure tum florebat populi Romani nomen: iure auctoritas huius imperii civitatisque maiestas gravis habebatur. Nemo mirabatur in Africano illo, quod in me nunc, homine parvis opibus ac facultatibus praedito, simulant sese mirari, quum moleste ferant. 70. Quid sibi iste vult? accusatoremne se existimari, qui antea defendere consueverat: nunc praesertim, ea iam aetate, quum aedilitatem petat? Ego vero aetatis non modo meae, sed multo etiam superioris et honoris amplissimi puto esse et accusare improbos et miseros calamitososque defendere. Et profecto aut hoc remedium est aegrotae ac prope desperatae reipublicae iudiciisque corruptis ac contaminatis paucorum vitio ac turpitudine, homines ad legum defensionem iudiciorumque auctoritatem quam honestissimos et integerrimos diligentissimosque accedere: aut, si ne hoc quidem prodesse poterit, profecto nulla umquam medicina his tot incommodis reperietur. 71. Nulla salus reipublicae maior est, quam eos, qui alterum accusant, non minus de laude, de honore, de fama sua, quam illos, qui accusantur, de capite ac fortunis suis pertimescere. Itaque semper ii diligentissime laboriosissimeque accusarunt, qui se ipsos in discrimen existimationis venire arbitrati sunt.

XXII. Quamobrem hoc statuere, iudices, debetis, Q. Caecilium, de quo nulla umquam opinio fuerit nullaque in hoc ipso iudicio exspectatio futura sit, qui neque, ut ante collectam famam conservet, neque uti reliqui temporis spem confirmet, laborat, non nimis hanc caussam severe, non nimis accurate, non nimis diligenter acturum. Habet enim nihil, quod in offensione deperdat: ut turpissime flagitiosissimeque discedat, nihil de suis veteribus ornamentis requiret. 72. A nobis multos obsides habet populus Romanus, quos ut incolumes conservare, tueri, confirmare ac recuperare possimus, omni ratione erit dimicandum. Habet honorem, quem petimus: habet spem, quam propositam nobis habemus: habet existimationem multo sudore, labore vigiliisque collectam: ut, si in hac caussa nostrum officium ac diligentiam probaverimus, haec, quae dixi, retinere per populum Romanum incolumia ac salva possimus: si tantulum offensum titubatumque sit, ut ea, quae singulatim ac diu collecta sunt, uno tempore universa perdamus. 73. Quapropter, iudices, vestrum est deligere, quem existimetis facillime posse magnitudinem caussae ac iudicii sustinere fide, diligentia, consilio, auctoritate. Vos si mihi Q. Caecilium anteposueritis, ego me dignitate superatum non arbitrabor: populus Romanus ne tam honestam, tam severam diligentemque accusationem neque vobis placuisse neque ordini vestro placere arbitretur, providete.

19.

PROOEMIUM

VEL

PRINCIPIUM PRIMAE ACTIONIS

IN C. VERREM.

ARG. ASCONII. Victo Caecilio et accusatione ad se delata, Cicero, quum inquisitionis tempus in Siciliam postulasset dies CX, et cum filio patrui sui Tullii totam provinciam colligendis litteris in Verrem et denuntiandis testimoniis peragrasset diebus L, quia pedestre iter ex Sicilia et propter fugitivos et propter Verris insidias devitabat, a Vibone transiit. Tum repente adveniens, quum videret id agi, ut a M'. Glabrione praetore et ab iis iudicibus, qui tunc erant, ad alium annum aliumque

praetorem res tota transiret, eriperetur que sibi reus patrocinio Hortensii ac Metelli, qui tunc consules (ann. 685. p. U. c.) futuri erant: (per hos enim Verres eludendi iudicii fiduciam sumpserat:) hoc commentus est rationis, ut orationem longam praetermitteret, neque in criminibus declamatione cumulandis tempus absumeret, sed tantummodo citaret testes ad unum quodque crimen expositum, et eos Hortensio interrogandos daret. Qua arte ita est fatigatus Hortensius, ut nihil, contra quod diceret, inveniret, ipse etiam Verres, desperato patrocinio, sua sponte discederet in exsilium.

Hoc igitur laborat in oratione hac tota Tullius ut ostendat, non dolo nec astutia, se[d] necessitate facere id, quod facit, et magis adversariorum fraudibus occurrat, quam ut ipse sit captiosus. Vult enim, ut diximus, omne hoc tempus, quod est ante Kalend. Ianuar., dispensare in totius caussae actionem, ne ad alium praetorem aliosque iudices novis consulibus veniendum sit. Toto igitur hoc libro exhortatio iudicum continetur ad vere iudicandum; minae in adversarios diriguntur omnia tentantes ad corrumpendum iudicium, et expositiones Ciceronis consilii sui iudicibus exhibentur, quasi inter eos tractentur communiter; ubi brevitas quoque obiiciendorum criminum mira arte conficitur.

Status, quantum ad crimina caussae repetundarum pertinet, coniectura multiplex inest omnibus libris; quantum ad specialem intentionem libri huius refertur, qualitas negotialis extra scriptum in particula iuris est constituta; inducitur enim postulatio de agendi novo genere, si quidem petit permitti sibi, non uti oratione perpetua, sed breviter crimina proponere et ad singula testes dare.

Sunt autem capita orationis haec: an talis reus, cuius damnatio prosit rei publicae; an talia eius consilia ad corrumpendum iudicium; an talia et tam manifesta crimina ad patrocinium desperandum; an huiusmodi ab eo et ab eius suffragatoribus et dicta et facta ad eludendam accusationem, ut novo genere sit agendum Tullio. Quarum rerum quasi per narrationem facit demonstrationem. Expositio consilii sui, ut cum iudicibus deliberatio, videtur inducta; in qua ostenditur, certandum cum Hortensii astutia, non utendo horis omnibus ad dicendum; ad tollendam, si fieri possit, comperendinationem, per testes crimina comprobando. Facit hoc Cicero, ut haec res non solum compendio ac brevitate moram temporis tollat, sed etiam circa artificium dicendi breviter etiam in hac parte vim oratoris ostendat.

I. 1. Quod erat optandum maxime, iudices, et quod unum ad invidiam vestri ordinis infamiamque iudiciorum sedandam maxime pertinebat, id non humano consilio, sed prope divinitus datum atque oblatum vobis summo reipublicae tempore videtur. Inveteravit enim iam opinio perniciosa reipublicae nobisque periculosa, quae non modo Romae, sed et apud exteras nationes omnium sermone percrebruit, his iudiciis, quae nunc sint, pecuniosum hominem, quamvis sit nocens, neminem posse damnari. 2. Nunc in ipso discrimine ordinis iudiciorumque vestrorum quum sint parati, qui concionibus et legibus hanc invidiam senatus inflammare conentur, reus in iudicium adductus est C. Verres, homo vita atque factis omnium iam opinione damnatus, pecuniae magnitudine, sua spe ac praedicatione absolutus. Huic ego caussae, iudices, cum summa voluntate et exspectatione populi Romani actor accessi, non ut augerem invidiam ordinis, sed ut infamiae communi succurrerem. Adduxi enim hominem, in quo reconciliare existimationem iudiciorum amissam, redire in gratiam cum populo Romano, satisfacere exteris nationibus possetis; depeculatorem aerarii, vexatorem Asiae atque Pamphyliae, praedonem iuris urbani, labem atque perniciem provinciae Siciliae. 3. De quo si vos severe religioseque iudicaveritis, auctoritas ea, quae in vobis remanere debet, haerebit: sin istius ingentes divitiae iudiciorum religionem veritatemque perfregerint, ego hoc tamen assequar, ut iudicium potius reipublicae, quam aut reus iudicibus aut accusator reo defuisse videatur. II. Equidem, ut de me confitear, iudices, quum multae mihi a C. Verre insidiae terra marique factae sint, quas partim mea diligentia devitarim, partim amicorum studio officioque repulerim: numquam tamen neque tantum periculum mihi adire visus sum neque tanto opere pertimui, ut nunc in ipso iudicio: 4. neque tantum me exspectatio accusationis meae concursusque tantae multitudinis, quibus ego rebus vehementissime perturbor, commovet, quantum istius insidiae nefariae, quas uno tempore mihi, vobis, M'. Glabrioni praetori, sociis, exteris nationibus, ordini, nomini denique senatorio facere conatur: qui ita dictitat, iis esse metuendum, qui, quod ipsis solis satis esset, surripuissent: se tantum rapuisse, ut id multis satis esse possit: nihil esse tam sanctum, quod non violari, nihil tam munitum, quod non expugnari pecunia possit. 5. Quod si, quam audax est ad conandum, tam esset obscurus in agendo, fortasse aliqua in re nos aliquando fefellisset. Verum hoc adhuc percommode cadit, quod cum incredibili eius audacia singularis stultitia coniuncta est. Nam ut apertus in corripiendis pecuniis fuit, sic in spe corrumpendi iudicii perspicua sua consilia conatusque omnibus fecit. Semel, ait, se in vita pertimuisse, tum, quum primum reus a me factus sit: quod quum e provincia recens esset invidiaque et infamia non recenti, sed vetere ac diuturna flagraret, tum ad iudicium corrumpendum tempus alienum offenderet. 6. Itaque quum ego diem in Sicilia inquirendi perexiguam postulavissem, invenit iste, qui sibi in Achaiam biduo breviorem diem postularet: non ut is idem conficeret diligentia et industria sua, quod ego meo labore et vigiliis consecutus sum. Etenim ille Achaicus inquisitor ne Brundisium quidem pervenit; ego Siciliam totam quinquaginta diebus sic obii, ut omnium populorum privatorumque litteras iniuriasque cognoscerem: ut perspicuum cuivis esse posset, hominem ab isto quaesitum esse, non qui reum suum adduceret, sed qui meum tempus obsideret. III. 7. Nunc homo audacissimus atque amentissimus hoc cogitat. Intelligit me ita paratum atque instructum in iudicium venire, ut non modo in auribus vestris, sed in oculis omnium sua furta atque flagitia defixurus sim. Videt senatores multos esse testes audaciae suae: videt multos equites Romanos, frequentes praeterea cives atque socios, quibus ipse insignes iniurias fecerit. Videt etiam tot tam graves ab amicissimis civitatibus legationes cum publicis auctoritatibus ac testimoniis convenisse. 8. Quae quum ita sint, usque eo de omnibus bonis male existimat, usque eo senatoria iudicia perdita profligataque esse arbitratur, ut hoc palam dictitet, non sine caussa se cupidum pecuniae fuisse, quoniam tantum in pecunia praesidium experiatur esse: sese (id quod difficillimum fuerit tempus ipsum emisse iudicii sui, quo cetera facilius emere posset: ut, quoniam criminum vim subterfugere nullo modo poterat, procellam temporis devitaret. 9. Quod si non modo in caussa, verum in aliquo honesto praesidio aut in alicuius eloquentia aut gratia spem aliquam collocasset: profecto non haec omnia colligeret atque aucuparetur: non usque eo despiceret contemneretque ordinem senatorium, ut arbitratu eius deligeretur ex senatu, qui reus fieret: qui, dum hic, quae opus essent, compararet, caussam interea ante eum diceret.

10. Quibus ego rebus quid iste speret et quo animum intendat facile perspicio. Quamobrem vero se confidat aliquid perficere posse hoc praetore et hoc consilio intelligere non possum. Unum illud intelligo, quod populus Rom. in reiectione iudicum iudicavit, ea spe istum fuisse praeditum, ut omnem rationem salutis in pecunia poneret: hoc erepto praesidio, ut nullam sibi rem adiumento fore arbitraretur.

IV. Etenim quod est ingenium tantum, quae tanta facultas dicendi et copia, quae istius vitam, tot vitiis flagitiisque convictam, iam pridem omnium voluntate iudicioque damnatam, aliqua ex parte possit defendere? 11. cuius ut adolescentiae maculas ignominiasque praeteream; quaestura, primus gradus honoris, quid aliud habet in se, nisi Cn. Carbonem spoliatum a quaestore suo pecunia publica? nudatum et proditum consulem? desertum exercitum? relictam provinciam? sortis necessitudinem religionemque violatam? cuius legatio exitium fuit Asiae totius et Pamphyliae: quibus in provinciis multas domos, plurimas urbes, omnia fana depeculatus est, quum in Cn. Dolabellam scelus suum illud pristinum renovavit et instauravit quaestorium: quum eum, cui legatus et pro quaestore fuisset, et in invidiam suis maleficiis adduxit et in ipsis periculis non solum deseruit, sed etiam oppugnavit ac prodidit: 12. cuius praetura urbana aedium sacrarum fuit publicorumque operum depopulatio, simul in iure dicundo bonorum possessionumque contra omnium instituta addictio et condonatio. Iam vero omnium vitiorum suorum plurima et maxima constituit monumenta et indicia in provincia Sicilia; quam iste per triennium ita vexavit ac perdidit, ut ea restitui in antiquum statum nullo modo possit, vix autem per multos annos innocentesque praetores aliqua ex parte recreari aliquando posse videatur. 13. Hoc praetore Siculi neque suas leges neque nostra senatusconsulta neque communia iura tenuerunt. Tantum quisque habet in Sicilia, quantum hominis avarissimi et libidinosissimi aut imprudentiam subterfugit aut satietati superfuit. V. Nulla res per triennium, nisi ad nutum istius, iudicata est: nulla res tam patria cuiusquam atque avita fuit, quae non ab eo, imperio istius, abiudicaretur. Innumerabiles pecuniae ex aratorum bonis novo nefarioque instituto coactae: socii fidelissimi in hostium numero existimati: cives Romani servilem in modum cruciati et necati: homines nocentissimi propter pecunias iudicio liberati: honestissimi atque integerrimi, absentes rei facti, indicta caussa damnati et eiecti: portus munitissimi, maximae tutissimaeque urbes piratis praedonibusque patefactae: nautae milites que Siculorum, socii nostri atque amici, fame necati: classes optimae atque opportunissimae cum magna ignominia populi Romani amissae et perditae. 14. Idem iste praetor monumenta antiquissima partim regum locupletissimorum, quae illi ornamento urbibus esse voluerunt, partim etiam nostrorum imperatorum, quae victores civitatibus Siculis aut dederunt aut reddiderunt, spoliavit nudavitque omnia. Neque hoc solum in statuis ornamentisque publicis fecit, sed etiam delubra omnia, sanctissimis religionibus consecrata, depeculatus est: deum denique nullum Siculis, qui ei paullo magis affabre atque antiquo artificio factus videretur, reliquit. In stupris vero et flagitiis nefarias eius libidines commemorare, pudore deterreor: simul illorum calamitatem commemorando augere nolo, quibus liberos coniugesque suas integras ab istius petulantia conservare non licitum est. 15. At enim haec ita commissa sunt ab isto, ut non cognita sint ab omnibus. Hominem esse arbitror neminem, qui nomen istius audierit, quin facta quoque eius nefaria commemorare possit: ut mihi magis timendum sit, ne multa crimina praetermittere, quam ne qua in istum fingere existimer. Neque enim mihi videtur haec multitudo, quae ad audiendum convenit, cognoscere ex me caussam voluisse, sed ea quae scit, mecum recognoscere.

VI. Quae quum ita sint, iste homo amens ac perditus alia mecum ratione pugnat. Non id agit, ut alicuius eloquentiam mihi opponat: non gratia, non auctoritate cuiusquam, non potentia nititur. Simulat his se rebus confidere: sed video, quid agat: (neque enim agit occultissime:) proponit inania mihi nobilitatis, hoc est, hominum arrogantium nomina: qui non tam me impediunt, quod nobiles sunt, quam adiuvant, quod noti sunt. Simulat se eorum praesidio confidere, quum interea aliud quiddam iam diu machinetur. 16. Quam spem nunc habeat in manibus et quid moliatur, breviter iam, iudices, exponam. Sed prius, ut ab initio res ab eo constituta sit, quaeso, cognoscite. Ut primum e provincia rediit, redemptio est huius iudicii facta grandi pecunia. Ea mansit in conditione atque pacto usque ad eum finem, dum iudices reiecti sunt. Posteaquam reiectio iudicum facta est; quod et in sortitione istius spem fortuna populi Romani, et in reiiciendis iudicibus mea diligentia istorum impudentiam vicerat; renuntiata est tota conductio. 17. Praeclare se res habebat. Libelli nominum vestrorum consiliique huius in manibus erant omnium. Nulla nota, nullus color, nullae sordes videbantur his sententiis allini posse: quum iste repente ex alacri atque laeto sic erat humilis atque demissus, ut non modo populo Romano, sed etiam sibi ipse condemnatus videretur. Ecce autem repente, his diebus paucis, comitiis consularibus factis, eadem illa vetera consilia pecunia maiore repetuntur, eaedemque vestrae famae fortunisque omnium insidiae per eosdem homines comparantur. Quae res primo, iudices, pertenui nobis argumento indicioque patefacta est: post aperto suspicionis introitu ad omnia intima istorum consilia sine ullo errore pervenimus.

VII. 18. Nam ut Hortensius consul designatus domum reducebatur e campo cum maxima frequentia ac multitudine: fit obviam casu ei multitudini C. Curio; quem ego hominem, honoris potius quam contumeliae caussa, nominatum volo. Etenim ea dicam, quae ille, si commemorari noluisset, non tanto in conventu tam aperte palamque dixisset: quae tamen a me pedetentim cauteque dicentur, ut et amicitiae nostrae, et dignitatis illius habita ratio esse intelligatur. 19. Videt ad ipsum fornicem Fabianum in turba Verrem: appellat hominem et ei voce maxima gratulatur victoriam: ipsi Hortensio, qui consul erat factus, propinquis necessariisque eius, qui tum aderant, verbum nullum facit: cum hoc consistit, hunc amplexatur, hunc iubet sine cura esse. *Renuntio*, inquit, *tibi, te hodiernis comitiis esse absolutum.* Quod quum tam multi homines honestissimi audissent, statim ad me defertur: immo vero, ut quisque me viderat, narrabat. Aliis illud indignum, aliis ridiculum videbatur: ridiculum iis, qui istius caussam in testium fide, in criminum ratione, in iudicum potestate, non in comitiis consularibus positam arbitrabantur: indignum iis, qui altius perspiciebant et hanc gratulationem ad

iudicium corrumpendum spectare arbitrabantur. 20. Etenim sic ratiocinabantur, sic honestissimi homines inter se et mecum loquebantur: aperte iam ac perspicue nulla esse iudicia. Qui reus pridie iam ipse se condemnatum putabat, is, posteaquam defensor eius consul est factus, absolvitur. Quid igitur? quod tota Sicilia, quod omnes Siculi, omnes negotiatores, omnes publicae privataeque litterae Romae sunt, nihilne id valebit? nihil, invito consule designato. Quid iudices? non crimina, non testes, non existimationem populi Romani sequentur? non. Omnia in unius potestate ac moderatione vertentur. VIII. Vere loquar, iudices: vehementer me haec res commovebat. Optimus enim quisque ita loquebatur: Iste quidem tibi eripietur: sed nos non tenebimus iudicia diutius. Etenim quis poterit, Verre absoluto, de transferendis iudiciis recusare? 21. Erat omnibus molestum: neque eos tam istius hominis perditi subita laetitia, quam hominis amplissimi nova gratulatio commovebat. Cupiebam dissimulare me id moleste ferre: cupiebam animi dolorem vultu tegere et taciturnitate celare. Ecce autem illis ipsis diebus, quum praetores designati sortirentur et M. Metello obtigisset, ut is de pecuniis repetundis quaereret; nuntiatur mihi, tantam isti gratulationem esse factam, ut is quoque domum mitteret, qui uxori suae nuntiarent. 22. Sane ne haec quidem res mihi placebat: neque tamen, quid tanto opere in hac sorte metuendum mihi esset, intelligebam. Unum illud ex hominibus certis, ex quibus omnia comperi, reperiebam: fiscos complures cum pecunia Siciliensi a quodam senatore ad equitem Romanum esse tralatos: ex his quasi X fiscos ad senatorem illum relictos esse, comitiorum meorum nomine: divisores omnium tribuum noctu ad istum vocatos. 23. Ex quibus quidam, qui se omnia mea caussa debere arbitrabatur, eadem illa nocte ad me venit: demonstrat, qua iste oratione usus esset: commemorasse istum, quam liberaliter eos tractasset etiam antea, quum ipse praeturam petisset, et proximis consularibus praetoriisque comitiis: deinde continuo esse pollicitum, quantam vellent pecuniam, si me aedilitate deiecissent. Hic alios negasse audere, alios respondisse, non putare id perfici posse: inventum tamen esse fortem amicum, ex eadem familia Q. Verrem, Romilia, ex optima divisorum disciplina, patris istius discipulum atque amicum, qui, H-S quingentis millibus depositis, id se perfecturum polliceretur: et fuisse tamen nonnullos, qui se una facturos esse dicerent. Quae quum ita essent, sane benevolo animo me, ut magno opere caverem, praemonebat.

IX. 24. Sollicitabar rebus maximis uno atque eo perexiguo tempore. Urgebant comitia: et in his ipsis oppugnabar grandi pecunia. Instabat iudicium: ei quoque negotio fisci Sicilienses minabantur. Agere, quae ad iudicium pertinebant, libere comitiorum metu deterrebar: petitioni toto animo servire propter iudicium non licebat. Minari denique divisoribus ratio non erat, propterea quod eos intelligere videbam, me hoc iudicio districtum atque obligatum futurum. 25. Atque hoc ipso tempore Siculis denuntiatum esse audio, primum ab Hortensio, domum ad illum ut venirent: Siculos sane in eo liberos fuisse, qui quamobrem arcesserentur quum intelligerent, non venisse. Interea comitia nostra, quorum iste se, ut ceterorum hoc anno comitiorum, dominum esse arbitrabatur, haberi coepta sunt. Cursare iste homo potens cum filio blando et gratioso circum tribus: paternos amicos, hoc est divisores, appellare omnes et convenire. Quod quum esset intellectum et animadversum: fecit animo libentissimo populus Romanus, ut, cuius divitiae me de fide deducere non potuissent, ne eiusdem pecuniae de honore deiicerent. 26. Posteaquam illa petitionis magna cura liberatus sum, animo coepi multo magis vacuo ac soluto nihil aliud, nisi de iudicio agere et cogitare. Reperio, iudices, haec ab istis consilia inita et constituta, ut, quacumque opus esset ratione, res ita duceretur, ut apud M. Metellum praetorem caussa diceretur. In eo esse haec commoda: primum M. Metellum, amicissimum: deinde Hortensium consulem non solum, sed etiam Q. Metellum; qui quam isti sit amicus, attendite. Dedit enim praerogativam suae voluntatis eiusmodi, ut isti pro praerogativis eam reddidisse videatur. 27. An me taciturum tantis de rebus existimavistis? et, in tanto reipublicae existimationisque meae periculo, cuiquam consulturum potius, quam officio et dignitati meae? Arcessit alter consul designatus Siculos: veniunt nonnulli, propterea quod L. Metellus esset praetor in Sicilia. Cum iis ita loquitur: se consulem esse: fratrem suum alterum Siciliam provinciam obtinere, alterum esse quaesiturum de pecuniis repetundis: Verri ne noceri possit, multis rationibus esse provisum. X. 28. Quid est, quaeso, Metelle, iudicium corrumpere, si hoc non est? testes, praesertim Siculos, timidos homines et afflictos, non solum auctoritate deterrere, sed etiam consulari metu et duorum praetorum potestate? Quid faceres pro homine innocente et propinquo, quum propter hominem perditissimum atque alienissimum de officio ac dignitate decedis, et committis, ut, quod ille dictitat, alicui, qui te ignorat, verum esse videatur? 29. Nam hoc Verrem dicere aiebant, te non fato, ut ceteros ex vestra familia, sed opera sua, consulem factum. Duo igitur consules et quaesitor erunt ex illius voluntate. Non solum effugiemus, inquit, hominem in quaerendo nimium diligentem, nimium servientem populi existimationi, M'. Glabrionem: accedet nobis etiam illud. Iudex est M. Caesonius, collega nostri accusatoris, homo in rebus iudicandis spectatus et cognitus: quem minime expediat esse in eo consilio, quod conemur aliqua ratione corrumpere: propterea quod iam antea, quum iudex in Iuniano consilio fuisset, turpissimum illud facinus non solum graviter tulit, sed etiam in medium protulit. Hunc iudicem ex Kal. Ianuar. non habebimus. 30. Q. Manlium et Q. Cornificium, duos severissimos atque integerrimos iudices, quod tribuni plebis tum erunt, iudices non habebimus. P. Sulpicius, iudex tristis et integer, magistratum ineat necesse est Nonis Decembr. M. Crepereius, ex acerrima illa equestri familia et disciplina; L. Cassius, ex familia tum ad ceteras res, tum ad iudicandum severissima; Cn. Tremellius, homo summa religione et diligentia: tres hi homines veteres tribuni militares sunt designati: ex Kal. Ianuar. non iudicabunt. Subsortiemur etiam in M. Metelli locum, quoniam is huic ipsi quaestioni praefuturus est. Ita secundum Kalendas Ianuar., et praetore et prope toto consilio commutato, magnas accusatoris minas magnamque iudicii exspectationem ad nostrum arbitrium libidinemque eludemus. 31. Nonae sunt hodie Sextiles: hora nona convenire coepistis. Hunc diem iam ne numerant quidem. Decem dies sunt ante ludos votivos quos Cn. Pompeius facturus est: hi ludi dies quindecim auferent: deinde continuo Romani conse-

quentur. Ita prope XL diebus interpositis, tum denique se ad ea, quae a nobis dicta erunt, responsuros esse arbitrantur: deinde se ducturos et dicendo et excusando facile ad ludos Victoriae. Cum his plebeios esse coniunctos, secundum quos aut nulli aut pauci dies ad agendum futuri sunt. Ita defessa ac refrigerata accusatione, rem integram ad M. Metellum praetorem esse venturam. Quem ego hominem, si eius fidei diffisus essem, iudicem non retinuissem. 32. Nunc tamen eo animo sum, ut eo iudice, quam praetore, hanc rem transigi malim, et iurato suam, quam iniurato aliorum tabellas committere.

XI. Nunc ego, iudices, iam vos consulo, quid mihi faciendum putetis. Id enim consilii mihi profecto taciti dabitis, quod egomet mihi necessario capiendum intelligo. Si utar ad dicendum meo legitimo tempore; mei laboris, industriae diligentiaeque capiam fructum: et ex accusatione perficiam, ut nemo umquam post hominum memoriam paratior, vigilantior, compositior ad iudicium venisse videatur. Sed in hac laude industriae meae, reus ne elabatur, summum periculum est. Quid est igitur, quod fieri possit? non obscurum, opinor, neque absconditum. 33. Fructum istum laudis, qui ex perpetua oratione percipi potuit, in alia tempora reservemus: nunc hominem tabulis, testibus, privatis publicisque litteris auctoritatibusque accusemus. Res omnis mihi tecum erit, Hortensi. Dicam aperte. Si te mecum dicendo ac diluendis criminibus in hac caussa contendere putarem; ego quoque in accusando atque in explicandis criminibus operam consumerem. Nunc, quoniam pugnare contra me instituisti, non tam ex tua natura, quam ex istius tempore et caussa, malitiose; necesse est istiusmodi rationi aliquo consilio obsistere. 34. Tua ratio est, ut secundum binos ludos mihi respondere incipias: mea, ut ante primos ludos comperendinem. Ita fiet, ut tua ista ratio existimetur astuta: meum hoc consilium, necessarium. XII. Verum illud, quod institueram dicere, mihi rem tecum esse, huiusmodi est. Ego quum hanc caussam Siculorum rogatu recepissem, idque mihi amplum et praeclarum existimassem, eos velle meae fidei diligentiaeque periculum facere, qui innocentiae abstinentiaeque fecissent: tum, suscepto negotio, maius mihi quiddam proposui, in quo meam in rempublicam voluntatem populus Romanus perspicere posset. 35. Nam illud mihi nequaquam dignum industria conatuque meo videbatur, istum a me in iudicium iam omnium iudicio condemnatum vocari, nisi ista tua intolerabilis potentia et ea cupiditas, qua per hosce annos in quibusdam iudiciis usus es, etiam in istius hominis desperati caussa interponeretur. Nunc vero, quoniam haec te omnis dominatio regnumque iudiciorum tanto opere delectat, et sunt homines, quos libidinis infamiaeque suae neque pudeat neque taedeat; qui quasi de industria in odium offensionemque populi Romani irruere videantur: hoc me profiteor suscepisse, magnum fortasse onus et mihi periculosum, verumtamen dignum, in quo omnes nervos aetatis industriaeque meae contenderem. 36. Quoniam totus ordo paucorum improbitate et audacia premitur et urgetur infamia iudiciorum: profiteor huic generi hominum me inimicum, accusatorem odiosum, assiduum, acerbum adversarium. Hoc mihi sumo, hoc mihi deposco, quod agam in magistratu, quod agam ex eo loco, ex quo me populus Romanus ex Kal. Ianuar. secum agere de republica ac de hominibus improbis voluit: hoc munus aedilitatis meae populo Romano amplissimum pulcherrimumque polliceor. Moneo, praedico, ante denuntio: qui aut deponere aut recipere aut accipere aut polliceri aut sequestres aut interpretes corrumpendi iudicii solent esse, quique ad hanc rem aut potentiam aut impudentiam suam professi sunt, abstineant in hoc iudicio manus animosque ab hoc scelere nefario. XIII. 37. Erit tum consul Hortensius cum summo imperio et potestate; ego autem aedilis, hoc est, paullo amplius quam privatus: tamen haec huiusmodi res est, quam me acturum esse polliceor, ita populo Romano grata atque iucunda, ut ipse consul in hac caussa prae me minus etiam, si fieri possit, quam privatus esse videatur. Omnia non modo commemorabuntur, sed etiam expositis certis rebus agentur, quae inter decem annos, posteaquam iudicia ad senatum tralata sunt, in rebus iudicandis nefarie flagitioseque facta sunt. 38. Cognoscet ex me populus Romanus, quid sit, quamobrem, quum equester ordo iudicaret, annos prope quinquaginta continuos nullo iudice equite Romano iudicante, ne tenuissima quidem suspicio acceptae pecuniae ob rem iudicandam constituta sit: quid sit, quod iudiciis ad senatorium ordinem tralatis sublataque populi Romani in unum quemque nostrum potestate Q. Calidius damnatus dixerit, minoris H-S tricies praetorium hominem honeste non posse damnari: quid sit, quod P. Septimio senatore damnato, Q. Hortensio praetore, de pecuniis repetundis lis aestimata sit eo nomine, quod ille ob rem iudicandam pecuniam accepisset: 39. quod in C. Herennio, quod in C. Popillio, senatoribus, qui ambo peculatus damnati sunt, quod in M. Attilio, qui de maiestate damnatus est, hoc planum factum est, eos pecuniam ob rem iudicandam accepisse; quod inventi sunt senatores, qui C. Verre praetore urbano sortiente exirent in eum reum, quem incognita caussa condemnarent: quod inventus est senator, qui quum iudex esset, in eodem iudicio et ab reo pecuniam acciperet, quam iudicibus divideret, et ab accusatore, ut reum damnaret. 40. Iam vero quomodo illam labem, ignominiam calamitatemque totius ordinis conquerar? hoc factum esse in hac civitate, quum senatorius ordo iudicaret, ut discoloribus signis iuratorum hominum sententiae notarentur? Haec omnia me diligenter severeque acturum esse polliceor. XIV. Quo me tandem animo fore putetis, si quid in hoc ipso iudicio intellexero simili aliqua ratione esse violatum atque commissum? quum praesertim planum facere multis testibus possim, C. Verrem in Sicilia, multis audientibus, saepe dixisse, *se habere hominem potentem, cuius fiducia provinciam spoliaret: neque sibi soli pecuniam quaerere, sed ita triennium illud praeturae Siciliensis distributum habere, ut secum praeclare agi diceret, si unius anni quaestum in rem suam converteret: alterum patronis et defensoribus suis traderet: tertium illum uberrimum quaestuosissimumque annum totum iudicibus reservaret.* 41. Ex quo mihi venit in mentem illud dicere, quod apud M'. Glabrionem nuper, quum in reiiciendis iudicibus commemorassem, intellexi, vehementer populum Romanum commoveri: me arbitrari, fore, uti nationes exterae legatos ad populum Romanum mitterent, ut lex de pecuniis repetundis iudiciumque tolleretur: si enim iudicia nulla sint, tantum unum quemque ablaturum putant, quantum sibi ac liberis suis satis esse arbitrentur: nunc, quod eiusmodi iudicia sint, tantum unum quemque

auferre, quantum sibi, patronis, advocatis, praetori, iudicibus satis futurum sit: hoc profecto infinitum esse: se avarissimi hominis cupiditati satisfacere posse, nocentissimae victoriae non posse. 42. O commemoranda iudicia praeclaramque existimationem nostri ordinis! quum socii populi Romani iudicia de pecuniis repetundis fieri nolunt, quae a maioribus nostris sociorum caussa comparata sunt. An iste umquam de se bonam spem habuisset, nisi de vobis malam opinionem animo imbibisset? Quo maiore etiam, si fieri potest, apud vos odio esse debet, quam est apud populum Romanum, quum in avaritia, scelere, periurio vos sui similes esse arbitretur.

XV. 43. Cui loco, per deos immortales, iudices, consulite ac providete. Moneo praedicoque id, quod intelligo, tempus opportunissimum vobis hoc divinitus datum esse, ut odio, invidia, infamia, turpitudine totum ordinem liberetis. Nulla in iudiciis severitas, nulla religio, nulla denique iam existimantur esse iudicia. Itaque a populo Romano contemnimur, despicimur: gravi diuturnaque iam flagramus infamia. 44. Neque enim ullam aliam ob caussam populus Romanus tribuniciam potestatem tanto studio requisivit: quam quum poscebat, verbo illam poscere videbatur, re vera iudicia poscebat. Neque hoc Q. Catulum, hominem sapientissimum atque amplissimum, fugit, qui Cn. Pompeio, viro fortissimo et clarissimo, de tribunicia potestate referente, quum esset sententiam rogatus, hoc initio est summa cum auctoritate usus: *Patres conscriptos iudicia male et flagitiose tueri: quod si in rebus iudicandis populi Romani existimationi satisfacere voluissent, non tanto opere homines fuisse tribuniciam potestatem desideraturos.* 45. Ipse denique Cn. Pompeius, quum primum concionem ad urbem consul designatus habuit; ubi (id quod maxime exspectari videbatur) ostendit, se tribuniciam potestatem restituturum, factus est in eo strepitus et grata concionis admurmuratio. Idem in eadem concione quum dixisset: *populatas vexatasque esse provincias: iudicia autem turpia et flagitiosa fieri: ei rei se providere ac consulere velle:* tum vero non strepitu, sed maximo clamore suam populus Romanus significavit voluntatem. XVI. 46. Nunc autem homines in speculis sunt: observant, quemadmodum sese unus quisque vestrum gerat in retinenda religione conservandisque legibus. Vident adhuc post legem tribuniciam unum senatorem vel tenuissimum esse damnatum. Quod tametsi non reprehendunt, tamen magno opere quod laudent non habent. Nulla est enim laus, ibi esse integrum, ubi nemo est, qui aut possit aut conetur corrumpere. 47. Hoc est iudicium, in quo vos de reo, populus Romanus de vobis iudicabit. In hoc homine statuetur, possitne, senatoribus iudicantibus, homo nocentissimus pecuniosissimusque damnari. Deinde est huiusmodi reus, in quo homine nihil sit praeter summa peccata maximamque pecuniam; ut, si liberatus sit, nulla alia suspicio, nisi ea quae turpissima est residere possit. Non gratia, non cognatione, non aliis recte factis, non denique aliquo mediocri vitio, tot tantaque eius vitia sublevata esse existimabuntur. 48. Postremo ego caussam sic agam, iudices: eiusmodi res, ita notas, ita testatas, ita magnas, ita manifestas proferam, ut nemo a vobis, ut istum absolvatis, per gratiam conetur contendere. Habeo autem certam viam atque rationem, qua omnes illorum conatus investigare et consequi possim. Ita res a me agetur, ut in eorum consiliis omnibus non modo aures hominum, sed etiam oculi populi Romani interesse videantur: 49. vos aliquot iam per annos conceptam huic ordini turpitudinem atque infamiam delere ac tollere potestis. Constat inter omnes, post haec constituta iudicia, quibus nunc utimur, nullum hoc splendore atque hac dignitate consilium fuisse. Hic si quid erit offensum, omnes homines non iam ex eodem ordine alios magis idoneos, quod fieri non potest, sed alium omnino ordinem ad res iudicandas quaerendum arbitrabuntur. XVII. 50. Quapropter primum ab diis immortalibus, quod sperare mihi videor, hoc idem, iudices, peto, ut in hoc iudicio nemo improbus praeter eum qui iampridem inventus est reperiatur: deinde, si plures improbi fuerint, hoc vobis, hoc populo Romano, iudices, confirmo, vitam mehercule mihi prius, quam vim perseverantiamque ad illorum improbitatem persequendam defuturam. 51. Verum quod ego laboribus, periculis inimicitiisque meis tum, quum admissum erit, dedecus severe me persecuturum esse polliceor, id ne accidat, tu tua sapientia, auctoritate, diligentia, M'. Glabrio, potes providere. Suscipe caussam iudiciorum: suscipe caussam severitatis, integritatis, fidei, religionis: suscipe caussam senatus, ut is hoc iudicio probatus cum populo Romano et in laude et in gratia esse possit. Cogita, qui sis, quo loco sis, quid dare populo Romano, quid reddere maioribus tuis debeas: fac tibi paternae legis Aciliae veniat in mentem, qua lege populus Romanus de pecuniis repetundis optimis iudiciis severissimisque iudicibus usus est. 52. Circumstant te summae auctoritates, quae te oblivisci laudis domesticae non sinant: quae te dies noctesque commoneant fortissimum tibi patrem, sapientissimum avum, gravissimum socerum fuisse. Quare si Glabrionis patris vim et acrimoniam ceperis ad resistendum hominibus audacissimis: si avi Scaevolae prudentiam ad prospiciendas insidias, quae tuae atque horum famae comparantur: si soceri Scauri constantiam, ut ne quis te de vera et certa possit sententia demovere: intelliget populus Romanus, integerrimo atque honestissimo praetore delectoque consilio, nocenti reo magnitudinem pecuniae plus habuisse momenti ad suspicionem criminis, quam ad rationem salutis.

XVIII. 53. Mihi certum est, non committere, ut in hac caussa praetor nobis consiliumque mutetur. Non patiar rem in id tempus duci, ut Siculi, quos adhuc servi designatorum consulum non moverunt, quum eos novo exemplo universos arcesserent, eos tum lictores consulum vocent: ut homines miseri, antea socii atque amici populi Romani, nunc servi ac supplices, non modo ius suum fortunasque omnes eorum imperio amittant, verum etiam deplorandi iuris sui potestatem non habeant. 54. Non sinam profecto, caussa a me perorata, quadraginta diebus interpositis, tum nobis denique respondeant, quum accusatio nostra in oblivionem diuturnitate * adducta sit: non committam, ut tum res iudicetur, quum haec frequentia totius Italiae Roma discesserit; quae convenit uno tempore undique comitiorum, ludorum censendique caussa. Huius iudicii et laudis fructum et offensionis periculum vestrum, laborem sollicitudinemque nostram; scientiam, quid agatur, memoriamque, quid a quoque dictum sit, omnium puto esse oportere. 55. Faciam hoc non novum, sed ab iis, qui nunc principes nostrae civitatis sunt, ante factum, ut testibus utar statim: illud a me novum, iudices, cognoscetis,

quod ita testes constituam, ut crimen totum explicem: ubi id interrogando, argumentis atque oratione firmavero, tum testes ad crimen accommodem: ut nihil inter illam usitatam accusationem atque hanc novam intersit, nisi quod in illa tunc, quum omnia dicta sunt, testes dantur; hic in singulas res dabuntur: ut illis quoque eadem interrogandi facultas argumentandi dicendique sit. Si quis erit, qui perpetuam orationem accusationemque desideret, altera actione audiet: nunc id, quod facimus (ea ratione facimus, ut malitiae illorum consilio nostro occurramus) necessario fieri intelligat. 56. Haec primae actionis erit accusatio. Dicimus C. Verrem, quum multa libidinose, multa crudeliter in cives Romanos atque in socios, multa in deos hominesque nefarie fecerit, tum praeterea quadringenties sestertium ex Sicilia contra leges abstulisse. Hoc testibus, hoc tabulis privatis, publicisque auctoritatibus, ita vobis planum faciemus, ut hoc statuatis, etiamsi spatium ad dicendum nostro commodo vacuosque dies habuissemus, tamen oratione longa nihil opus fuisse.

20.

ACTIONIS SECUNDAE

IN C. VERREM

LIBER PRIMUS

DE

PRAETURA URBANA.

ARG. ASCONII. Deinceps haec omnia non dicta, sed scripta sunt contra eum: quod ita factum est. — Fingit Cicero, adesse in iudicio Verrem comperendinatum, et respondere citatum, et defendi. In ceteris enim orationibus defensor futurus, accusationis officium his libris, qui Verrinarum nomine nuncupantur, compensare decrevit, et, quoniam accusare multos indecorum Tullio videbatur, in una caussa vim huius artis et eloquentiae demonstrare. Nam et bene intelligentes omnem virtutem oratoriam, quaecumque in criminationibus constituta est, hic expressam vident: et contra, ex hoc defensionum vim in ceteris orationibus, et nervos eius ex hac virtute cognoscunt, quae in opprimendo exprimitur reo. Igitur rerum scena sic facta est, ut dicit Tullius, non autem acta res est. ADEST, inquit, Verres, respondet, defenditur. Ergo quum prima actione accusatus sit ac defensus Verres, nunc, velut defensus iterum, (sic enim mos erat,) in altera actione accusatur ad ultimum rursus oratione perpetua. Crimina repetundarum et alia pleraque ex ante acta vita saepe firmantur: sumitur etiam hinc saepe defensio. Omnis enim confirmatio ab attributis personae et negotio sumi solet. Ergo attributa personae maxime in ante acta vita quaeri solent: negotium in ipso crimine. Libros igitur pro qualitate criminum Tullius dividens, anteactis unum dedit, hunc scilicet solum: crimini ipsi repetundarum quattuor: unum de iure dicendo: alterum de re frumentaria: tertium de signis: quartum de suppliciis. Ad hanc enim similitudinem poeta Virgilius Minoem, indicem apud inferos, tamquam praetor rerum capitalium *quaesitorem* appellat (*Aen. VI*, 432.): dat ibi sortitionem, ubi *urnam* nominat: dat electionem iudicum, quum dicit, *consiliumque vocat*: dat cognitionem facinorum, quum dicit, *vitasque et crimina discit*. Ergo hic liber, qui de ante acta vita est, statum necesse est coniecturalem habeat. Capita autem, quae ipse Tullius fecit, dividendo totam hanc accusationem, sunt haec: primum in quaesturam: deinde in legationem et vicequaesturam: tertio in praeturam urbanam: quarto in praeturam Siciliensem. Nam quum omnes eius actus quaesturae nomine, legationis, praeturae urbanae Siciliensisque, quadripartita librorum divisione cognoscantur, ante acta eius omnia hoc libro comprehensa sunt ad eorum fidem quae post dicentur. Prooemia sane huius libri constituta sunt in simulatione, quasi verae accusationis in Verrem audentem adesse, atque defensum, in exhortatione iudicum ad recte iudicandum; tum in minis contra adversarios: et in exhibenda ratione officii sui, cur ita maluerit accusare, ut prima actione tantum testibus uteretur. Quae omnia eiusmodi sunt, ut non tam nova dicere, quam dicta libri superioris instaurare videatur. Post haec omnia, ipsius Ciceronis per honores Verris cum criminibus iunctos divisio per ordinem temporum currit.

I. 1. Neminem vestrum ignorare arbitror, iudices, hunc per hosce dies sermonem vulgi atque hanc opinionem populi Romani fuisse, C. Verrem altera actione responsurum non esse neque ad iudicium affuturum. Quae fama non idcirco solum emanarat, quod iste certe statuerat ac deliberaverat non adesse: verum etiam, quod nemo quemquam tam audacem, tam amentem, tam impudentem fore arbitrabatur, qui tam nefariis criminibus, tam multis testibus evictus ora iudicum aspicere aut os suum populo Romano ostendere auderet. 2. Est idem Verres, qui fuit semper, ut ad audendum proiectus, sic paratus ad audiendum. Praesto est: respondet: defenditur. Ne hoc quidem sibi reliqui facit, ut in rebus turpissimis, quum manifesto teneatur, si reticeat et absit, tamen impudentiae suae pudentem exitum quaesisse videatur. Patior, iudices, et non moleste fero, me laboris mei, vos virtutis vestrae fructum esse laturos. Nam si iste id fecisset, quod primo statuerat, ut non adesset: minus aliquanto, quam mihi opus esset, cognosceretur, quid ego in hac accusatione comparanda constituendaque elaborassem: vestra vero laus tenuis plane atque obscura, iudices, esset. 3. Neque enim

hoc a vobis populus Romanus exspectat, neque eo potest esse contentus, si condemnatus sit is, qui adesse noluerit, et si fortes fueritis in eo, quem nemo sit ausus defendere. Immo vero adsit, respondeat: summis opibus, summo studio potentissimorum hominum defendatur: certet mea diligentia cum illorum omnium cupiditate, vestra integritas cum istius pecunia, testium constantia cum illius patronorum minis atque potentia. Tum demum illa victa videbuntur, quum in contentionem certamenque venerint. 4. Absens si iste esset damnatus, non tam ipse sibi consuluisse, quam invidisse vestrae laudi videretur. II. Neque enim salus ulla reipublicae maior hoc tempore reperiri potest, quam populum Romanum intelligere, diligenter reiectis ab accusatore iudicibus, socios, leges, rempublicam senatorio consilio maxime posse defendi: neque tanta fortunis omnium pernicies potest accidere*, quam opinione populi Romani rationem veritatis, integritatis, fidei, religionis, ab hoc ordine abiudicari. 5. Itaque mihi videor, iudices, magnam, et maxime aegram et prope depositam reipublicae partem suscepisse: neque in eo magis meae, quam vestrae laudi existimationique servisse. Accessi enim ad invidiam iudiciorum levandam vituperationemque tollendam: ut, quum haec res pro voluntate populi Romani esset iudicata, aliqua ex parte mea diligentia constituta auctoritas iudiciorum videretur: postremo, ut esset hoc iudicatum, ut finis aliquando iudiciariae controversiae constitueretur. 6. Etenim sine dubio, iudices, in hac caussa ea res in discrimen adducitur. Reus est enim nocentissimus: qui si condemnatur, desinent homines dicere, his iudiciis pecuniam plurimum posse: sin absolvitur, desinemus nos de iudiciis transferendis recusare. Tametsi de absolutione istius neque ipse iam sperat nec populus Romanus metuit: de impudentia singulari, quod adest, quod respondet, sunt qui mirentur: mihi pro cetera eius audacia atque amentia ne hoc quidem mirandum videtur. Multa enim et in deos et in homines impie nefarieque commisit: quorum scelerum poenis agitatur et a mente consilioque deducitur.

III. 7. Agunt eum praecipitem poenae civium Romanorum, quos partim securi percussit, partim in vinculis necavit, partim implorantes iura libertatis et civitatis in crucem sustulit. Rapiunt eum ad supplicium dii patrii: quod iste unus inventus est, qui e complexu parentum abreptos filios ad necem duceret et parentes pretium pro sepultura liberum posceret. Religiones vero caerimoniaeque omnium sacrorum fanorumque violatae simulacraque deorum, quae non modo ex suis templis ablata sunt, sed etiam iacent in tenebris, ab isto retrusa atque abdita, consistere eius animum sine furore atque amentia non sinunt. 8. Neque iste mihi videtur se ad damnationem offerre solum, neque hoc avaritiae supplicio communi, qui se tot sceleribus obstrinxerit, contentus esse: singularem quamdam poenam istius immanis atque importuna natura desiderat. Non id solum quaeritur, ut, isto damnato, bona restituantur iis, quibus erepta sunt: sed et religiones deorum immortalium expiandae et civium Romanorum cruciatus multorumque innocentium sanguis istius supplicio luendus est. 9. Non enim furem, sed ereptorem: non adulterum, sed expugnatorem pudicitiae: non sacrilegum, sed hostem sacrorum religionumque: non sicarium, sed crudelissimum carnificem civium sociorumque in vestrum iudicium adduximus: ut ego hunc unum eiusmodi reum post hominum memoriam fuisse arbitrer, cui damnari expediret.

IV. Nam quis hoc non intelligit, istum, absolutum diis hominibusque invitis, tamen ex manibus populi Romani eripi nullo modo posse? Quis hoc non perspicit, praeclare nobiscum actum iri, si populus Romanus istius unius supplicio contentus fuerit ac non sic statuerit, non istum maius in sese scelus concepisse, quum fana spoliarit, quum tot homines innocentes necarit, quum cives Romanos morte, cruciatu, cruce affecerit; quum praedonum duces accepta pecunia dimiserit; quam eos, si qui istum tot, tantis, tam nefariis sceleribus coopertum iurati sententia sua liberarint? 10. Non est, non est in hoc homine cuiquam peccandi locus, iudices: non is est reus, non id tempus, non id consilium, (metuo ne quid arrogantius apud tales viros videar dicere,) ne actor quidem est is, cui reus tam nocens, tam perditus, tam victus aut occulte surripi aut impune eripi possit. His ego iudicibus non probabo C. Verrem contra leges pecunias cepisse? Sustinebunt tales viri se tot senatoribus, tot equitibus Romanis, tot civitatibus, tot hominibus honestissimis ex tam illustri provincia, tot populorum privatorumque litteris non credidisse? tantae populi Romani voluntati restitisse? 11. Sustineant. Reperiemus, si istum vivum ad aliud iudicium perducere poterimus, quibus probemus, istum in quaestura pecuniam publicam Cn. Carboni consuli datam avertisse: quibus persuadeamus, istum alieno nomine a quaestoribus urbanis, quod priore actione didicistis, pecuniam abstulisse. Erunt, qui et in eo quoque audaciam eius reprehendant, quod aliquot nominibus de capite, quantum commodum fuerit, frumenti decumani detraxerit. Erunt etiam fortasse, iudices, qui illum eius peculatum vel acerrime vindicandum putent, quod iste M. Marcelli et P. Africani monumenta, quae nomine — illorum, re vera — populi Romani et erant et habebantur, ex fanis religiosissimis, et ex urbibus sociorum atque amicorum non dubitaverit auferre. V. 12. Emerserit ex peculatus etiam iudicio: meditetur de ducibus hostium, quos accepta pecunia liberavit: videat, quid de illis respondeat, quos in eorum locum subditos domi suae reservavit: quaerat non solum, quemadmodum nostro crimini, verum etiam quo pacto suae confessioni possit mederi: meminerit, se priore actione, clamore populi Romani infesto atque inimico excitatum, confessum esse, duces a se praedonum securi non esse percussos: se iam tum esse veritum, ne sibi crimini daretur eos ab se pecunia liberatos. Fateatur id, quod negari non potest, se privatum hominem praedonum duces vivos atque incolumes domi suae, posteaquam Romam redierit, usquedum per me licuerit, tenuisse. Hoc, in illo maiestatis iudicio si licuisse sibi ostenderit, ego oportuisse concedam. Ex hoc quoque evaserit: proficiscar eo, quo me iampridem vocat populus Romanus. 13. De iure enim libertatis et civitatis suum putat esse iudicium, et recte putat. Confringat iste sane vi sua consilia senatoria, quaestiones omnium perrumpat, evolet ex vestra severitate; mihi credite, arctioribus apud populum Romanum laqueis tenebitur. Credet iis equitibus Romanis populus Romanus, qui ad vos antea producti testes, ipsis inspectantibus, ab isto civem Romanum, qui cognitores homines honestos daret, sublatum esse in crucem dixerunt. 14. Credent omnes v et xxx tribus homini gravissimo atque ornatissimo M. Annio, qui se praesente civem

Romanum securi percussum esse dixit. Audietur a populo Romano vir primarius, eques Romanus, L. Flavius, qui suum familiarem Herennium, negotiatorem ex Africa, quum eum Syracusis amplius centum cives Romani cognoscerent lacrimantesque defenderent, pro testimonio dixit, securi esse percussum. Probabit fidem et auctoritatem et religionem suam L. Suetius, homo omnibus ornamentis praeditus, qui iuratus apud vos dixit, multos cives Romanos in lautumiis istius imperio crudelissime per vim morte esse multatos. Hanc ego caussam quum agam beneficio populi Romani de loco superiore, non vereor, ne aut istum vis ulla ex populi Romani suffragiis eripere aut a me ullum munus aedilitatis amplius aut gratius populo Romano esse possit.

VI. 15. Quapropter omnes in hoc iudicio conentur omnia: nihil est iam, quod in hac caussa peccare quisquam, iudices, nisi vestro periculo possit. Mea quidem ratio quum in praeteritis rebus est cognita, tum in reliquis explorata atque provisa est. Ego meum studium in rempublicam iam illo tempore ostendi, quum longo intervallo veterem consuetudinem retuli et rogatu sociorum atque amicorum populi Romani, meorum autem necessariorum, nomen hominis audacissimi detuli. Quod meum factum lectissimi viri atque ornatissimi (quo in numero e vobis complures fuere,) ita probarunt, ut ei, qui istius quaestor fuisset et ab isto laesus inimicitias iustas persequeretur, non modo deferendi nominis, sed ne subscribendi quidem, quum id postularet, facerent potestatem. 16. In Siciliam sum inquirendi caussa profectus: quo in negotio industriam meam celeritas reditionis, diligentiam multitudo litterarum et testium declaravit: pudorem vero ac religionem, quod, quum venissem senator ad socios populi Romani, qui in ea provincia quaestor fuissem, ad hospites meos ac necessarios caussae communis defensor deverti potius, quam ad eos, qui a me auxilium petivissent. Nemini meus adventus labori aut sumptui neque publice neque privatim fuit. Vim in inquirendo tantam habui, quantam mihi lex dabat, non quantam habere poteram illorum studio, quos iste vexarat. 17. Romam ut ex Sicilia redii, quum iste atque istius amici, homines lauti et urbani, sermones huiuscemodi dissipassent, quo animos testium retardarent, me magna pecunia a vera accusatione esse deductum; tametsi probabatur nemini, quod et ex Sicilia testes erant ii, qui quaestorem me in provincia cognoverant, et hinc homines maxime illustres, qui, ut ipsi noti sunt, sic nostrum unum quemque optime norunt: tamen usque eo timui, ne quis de mea fide atque integritate dubitaret, donec ad reiiciendos iudices venimus.

VII. Sciebam in reiiciendis iudicibus nonnullos memoria nostra pactionis suspicionem non vitasse, quum ipsa in accusatione eorum industria ac diligentia probaretur. 18. Ita reieci iudices, ut hoc constet, post hunc statum reipublicae, quo nunc utimur, simili splendore et dignitate consilium nullum fuisse. Quam iste laudem communem ait sibi esse mecum: qui, quum P. Galbam iudicem reiecisset, M. Lucretium retinuit; et, quum eius patronus ex eo quaereret, cur suos familiarissimos, Sex. Peducaeum, Q. Considium, Q. Iunium reiici passus esset, respondit, quod eos in iudicando nimium sui iuris sententiaeque cognosceret. 19. Itaque iudicibus reiectis sperabam, iam onus meum vobiscum esse commune. Putabam non solum notis, sed etiam ignotis probatam meam fidem esse et diligentiam. Quod me non fefellit. Nam comitiis meis, quum iste infinita largitione contra me uteretur, populus Romanus iudicavit istius pecuniam, quae apud me contra fidem meam nihil potuisset, apud se contra honorem meum nihil posse debere. Quo quidem die primum iudices citati in hunc reum consedistis, quis tam iniquus huic ordini fuit, quis tam novarum rerum, iudiciorum iudicumque cupidus, qui non conspectu consessuque vestro commoveretur? 20. Quum in eo vestra mihi dignitas fructum diligentiae referret, id sum assecutus, ut una hora, qua coepi dicere, reo audaci, pecunioso, profuso, perdito spem iudicii corrumpendi praeciderem; ut primo die testium tanto numero citato populus Romanus iudicaret ipso absoluto rempublicam stare non posse: ut alter dies amicis istius ac defensoribus non modo spem victoriae, sed etiam voluntatem defensionis auferret; ut tertius dies sic hominem prosterneret, ut morbo simulato non, quid responderet, sed, quemadmodum non responderet, deliberaret. Deinde reliquis diebus, his criminibus, his testibus et urbanis et provincialibus sic obrutus atque oppressus est, ut his ludorum diebus interpositis, nemo istum comperendinatum, sed condemnatum iudicaret.

VIII. 21. Quapropter ego, quod ad me attinet, iudices, vici: non enim spolia C. Verris, sed existimationem populi Romani concupivi. Meum fuit cum caussa accedere ad accusandum. Quae caussa fuit iustior, quam a tam illustri provincia defensorem constitui et deligi? — reipublicae consulere. Quid iam reipublicae honestius, quam in tanta invidia iudiciorum adducere hominem, cuius damnatione totus ordo cum populo Romano et in laude et in gratia possit esse? — ostendere ac persuadere, hominem nocentem adductum esse: quis est in populo Romano, qui hoc non ex priore actione abstulerit, omnium ante damnatorum scelera, furta, flagitia, si unum in locum conferantur, vix cum huius parva parte aequari conferrique posse? 22. Vos, quod ad vestram famam, existimationem salutemque communem pertinet, iudices, prospicite atque consulite. Splendor vester facit, ut peccare sine summo reipublicae detrimento ac periculo non possitis. Non enim potest sperare populus Romanus, esse alios in senatu, qui recte possint iudicare, vos si non potueritis. Necesse est, quum de toto ordine desperarit, aliud genus hominum atque aliam rationem iudiciorum requirat. Hoc si vobis ideo levius videtur, quod putatis onus esse grave et incommodum, iudicare: intelligere debetis, primum interesse, utrum id onus vosmet ipsi reieceritis, an, quod probare populo Romano fidem vestram et religionem non potueritis, eo vobis iudicandi potestas erepta sit. Deinde etiam illud cogitate, quanto periculo venturi simus ad eos iudices, quos propter odium vestri populus Romanus de vobis voluerit iudicare. 23. Verum vobis dicam id, quod intellexi, iudices. Homines scitote esse quosdam, quos tantum odium nostri ordinis teneat, ut hoc palam iam dictitent, se istum, quem sciant esse hominem improbissimum, hoc uno nomine absolvi velle, ut ab senatu iudicia per ignominiam turpitudinemque auferantur. Haec me, iudices, pluribus verbis vobiscum agere coegit non timor meus de vestra fide, sed spes illorum nova, quae quum Verrem a porta subito ad iudicium retraxisset, nonnulli suspicati sunt non sine caussa illius consilium tam repente esse mutatum.

IX. 24. Nunc, ne novo querimoniae genere uti

possit Hortensius, et ea dicere, opprimi reum, de quo nihil dicat accusator; nihil esse tam periculosum fortunis innocentium, quam tacere adversarios; et ne aliter, quam ego velim, meum laudet ingenium, quum dicat, me, si multa dixissem, sublevaturum fuisse eum, quem contra dicerem; quia non dixerim, perdidisse: morem illi geram, utar oratione perpetua; non quoniam hoc sit necesse; verum ut experiar, utrum ille ferat molestius, me tunc tacuisse, an nunc dicere. 25. Hic tu fortasse eris diligens, ne quam ego horam de meis legitimis horis remittam. Nisi omni tempore, quod mihi lege concessum est, abusus ero, querere, deum atque hominum fidem implorabis: circumveniri C. Verrem, quod accusator nolit tamdiu, quamdiu liceat, dicere. Quod mihi lex mea caussa det, eo mihi non uti non licebit? Nam accusandi mihi tempus mea caussa datum est, ut possem oratione mea crimina caussamque explicare. Hoc si non utor, non tibi iniuriam facio, sed de meo iure aliquid et commodo detraho. Caussam enim, inquit, cognosci oportet. Ea re quidem, quod aliter condemnari reus, quamvis sit nocens, non potest. Id igitur tu moleste tulisti, a me aliquid factum esse, quo minus iste condemnari posset? Nam caussa cognita multi possunt absolvi: incognita quidem condemnari nemo potest. 26. Adimo enim comperendinatum. Quod habet lex in se molestissimum, bis ut caussa dicatur, id aut mea caussa potius est constitutum, quam tua, aut nihilo tua potius, quam mea. Nam si bis dicere est commodum, certe utriusque commune est. Si eum, qui posterius dixit, opus est redargui: accusatoris caussa, ut bis ageretur, constitutum est. Verum, ut opinor, Glaucia primus tulit, ut comperendinaretur reus; antea vel iudicari primo poterat, vel amplius pronuntiari. Utram igitur putas legem molliorem? opinor illam veterem, qua vel cito absolvi, vel tarde condemnari licebat. Ego tibi illam Aciliam legem restituo, qua lege multi semel accusati semel dicta caussa, semel auditis testibus condemnati sunt, nequaquam tam manifestis neque tantis criminibus, quantis tu convinceris. Puta te non hac tam atroci, sed illa lege mitissima caussam dicere. Accusabo: respondebis. Testibus editis, ita mittam in consilium, ut, etiamsi lex ampliandi faciat potestatem, tamen isti turpe sibi existiment, non primo iudicare. X. 27. Verum, si caussam cognosci opus est, parumne cognita est? Dissimulamus, Hortensi, quod saepe experti in dicendo sumus. Quis nos magno opere attendit umquam, in hoc quidem genere caussarum, ubi aliquid ereptum aut ablatum a quopiam dicitur? nonne aut in tabulis, aut in testibus omnis exspectatio iudicum est? Dixi prima actione me planum esse facturum, C. Verrem H-S quadringenties contra legem abstulisse. Quid? hoc planius egissem, si ita narrassem? Dio quidam fuit Halesinus, qui, quum eius filio, praetore Sacerdote, hereditas a propinquo permagna venisset, nihil habuit neque negotii neque controversiae. Verres, simulac tetigit provinciam, statim Messana litteras dedit, Dionem evocavit, calumniatores ex sinu suo apposuit, qui illam hereditatem Veneri Erycinae commissam esse dicerent. Hac de re ostendit seipsum cogniturum. 28. Possum deinceps totam rem explicare: deinde ad extremum id, quod accidit, dicere: Dionem H-S decies centena millia numerasse, ut caussam certissimam obtineret: praeterea greges equarum eius istum abigendos curasse: argenti vestisque stragulae quod fuerit, curasse auferendum. Haec neque quum ego dicerem, neque quum tu negares, magni momenti nostra esset oratio. Quo tempore igitur aures iudex erigeret animumque attenderet? Quum Dio ipse prodiret, quum ceteri, qui tum in Sicilia negotiis Dionis interfuissent; quum per eos ipsos dies, per quos caussam Dio diceret, repeiretur pecunias sumpsisse mutuas; nomina sua exegisse, praedia vendidisse: quum tabulae virorum bonorum proferrentur; quum, qui pecuniam Dioni dederunt, dicerent se iam tum audisse, eos nummos sumi, ut Verri darentur: quum amici, hospites, patroni Dionis, homines honestissimi, haec eadem se audisse dicerent: 29. opinor, quum haec fierent, tum vos audiretis, sicut audistis; tum caussa agi videretur. Sic a me sunt acta omnia priore actione, ut in criminibus omnibus nullum esset, in quo quisquam vestrum perpetuam accusationem requireret. Nego esse quidquam a testibus dictum, quod aut vestrum cuipiam esset obscurum aut cuiusquam oratoris eloquentiam quaereret. XI. Etenim sic me ipsum egisse memoria tenetis, ut in testibus interrogandis omnia crimina proponerem et explicarem, ut, quum rem totam in medio proposuissem, tum denique testem interrogarem. Itaque non modo vos, quibus est iudicandum, nostra crimina tenetis, sed etiam populus Romanus totam accusationem caussamque cognovit. Tametsi ita de meo facto loquor, quasi ego illud mea voluntate potius, quam vestra iniuria adductus fecerim. 30. Interposuistis accusatorem, qui, quum ego mihi c et x dies solos in Siciliam postulassem, c et viii sibi in Achaiam postularet. Menses mihi tres quum eripuissetis ad agendum maxime appositos, reliquum omne tempus huius anni me vobis remissurum putastis: ut, quum horis nostris nos essemus usi, tu, binis ludis interpositis, quadragesimo post die responderes; deinde ita tempus duceretur, ut a M'. Glabrione praetore et a magna parte horum iudicum ad praetorem alium iudicesque alios veniremus. 31. Haec si ego non vidissem; si me non omnes noti ignotique monuissent, id agi, id cogitari, in eo elaborari, ut res in illud tempus reiiceretur, credo, si meis horis in accusando uti voluissem, vererer, ne mihi crimina non suppeterent; ne oratio deesset; ne vox viresque deficerent; ne, quem nemo prima actione defendere ausus esset, eum ego bis accusare non possem. Ego meum consilium tum iudicibus, tum populo Romano probavi; nemo est, qui alia ratione istorum iniuriae atque impudentiae potuisse obsisti arbitretur. Etenim qua stultitia fuissem, si, quam diem, qui istum eripiendum redemerunt, in cautione viderunt, quum ita caverent, si post Kalendas Ian. in consilium iretur, in eam diem ego, quum potuissem vitare, incidissem? 32. Nunc mihi temporis eius, quod mihi ad dicendum datur, quoniam in animo est caussam omnem exponere, habenda ratio est diligenter. XII. Itaque primum illum actum istius vitae turpissimum et flagitiosissimum praetermittam. Nihil a me de pueritiae suae flagitiis peccatisque audiet, nihil ex illa impura adolescentia sua: quae qualis fuerit, aut meministis aut ex eo, quem sui simillimum produxit, recognoscere potestis. Omnia praeteribo, quae mihi turpia dictu videbuntur: neque solum, quid istum audire, verum etiam, quid me deceat dicere, considerabo. Vos, quaeso, date hoc et concedite pudori meo, ut aliquam partem de istius impudentia reticere possim. 33. Omne illud tempus, quod fuit, antequam iste ad

magistratus remque publicam accessit, habeat per me solutum ac liberum. Sileatur de nocturnis eius bacchationibus ac vigiliis: lenonum, aleatorum, perductorum nulla mentio fiat: damna, dedecora, quae res patris eius, aetas ipsius pertulit, praetereantur: lucretur indicia veteris infamiae; patiatur eius vita reliqua me hanc tantam iacturam criminum facere. 34. Quaestor Cn. Papirio consuli fuisti abhinc annos quattuordecim: ex ea die ad hanc diem quae fecisti, in iudicium voco. Hora nulla vacua a furto, scelere, crudelitate, flagitio reperietur. Hi sunt anni consumpti in quaestura, et legatione Asiatica, et praetura urbana et praetura Siciliensi. Quare haec eadem erit quadripartita distributio totius accusationis meae.

XIII. Quaestor ex senatusconsulto provinciam sortitus es. Obtigit tibi consularis, ut cum consule Cn. Carbone esses eamque provinciam obtineres. Erat tum dissensio civium, de qua nihil sum dicturus, quid sentire debueris: unum hoc dico, in eiusmodi tempore ac sorte statuere te debuisse, utrum malles sentire atque defendere. Carbo graviter ferebat, sibi quaestorem obtigisse hominem singulari luxuria atque inertia. Verumtamen ornabat eum beneficiis omnibus. Ne diutius teneam, pecunia attributa, numerata est. Profectus est quaestor in provinciam. Venit exspectatus in Galliam ad exercitum consularem cum pecunia. Simulac primum ei occasio visa est, (cognoscite hominis principium magistratuum gerendorum et reipublicae administrandae,) aversa pecunia publica quaestor consulem, exercitum, sortem provinciamque deseruit. 35. Video quid egerim: erigit se: sperat, sibi auram posse aliquam afflari in hoc crimine voluntatis assensionisque eorum, quibus Cn. Carbonis mortui nomen odio sit: quibus illam relictionem proditionemque consulis sui gratam sperat fore. Quasi vero id cupiditate defendendae nobilitatis aut studio partium fecerit, ac non apertissime consulem, exercitum provinciamque compilarit et propter impudentissimum furtum aufugerit. Est enim obscurum, et eiusmodi factum eius, ut possit aliquis suspicari, C. Verrem, quod ferre novos homines non potuerit, ad nobilitatem, hoc est ad suos transisse, nihil fecisse propter pecuniam. 36. Videamus, rationes quemadmodum retulerit. Iam ipse ostendet, quamobrem Cn. Carbonem reliquerit: iam se ipse indicabit. XIV. Primum brevitatem cognoscite. ACCEPI, inquit, VICIES DUCENTA TRIGINTA QUINQUE MILLIA QUADRINGENTOS X ET VII NUMMOS. DEDI STIPENDIO, FRUMENTO, LEGATIS, PRO QUAESTORE, COHORTI PRAETORIAE, H-S MILLE SEXCENTA TRIGINTA QUINQUE MILLIA QUADRINGENTOS XVII NUMMOS. RELIQUI ARIMINI H-S SEXCENTA MILLIA. Hoc est rationes referre? hoc modo aut ego aut tu, Hortensi, aut quisquam hominum retulit? Quid hoc est? quae impudentia? quae audacia? quod exemplum ex tot hominum rationibus relatis huiusmodi est? Illa tamen H-S sexcenta millia, quae ne falso quidem potuit, quibus data essent, describere, quae se Arimini scribit reliquisse, quae ipsa H-S sexcenta millia reliqua facta sunt, neque Carbo attigit, neque Sulla vidit, neque in aerarium relata sunt. Oppidum sibi elegit Ariminum, quod tum, quum iste rationes referebat, oppressum direptumque erat. Non suspicabatur id, quod nunc sentiet, satis multos ex illa calamitate Ariminensium testes nobis in hanc rem reliquos esse. Recita denuo. 37. P. LENTULO, L. TRIARIO QUAESTORIBUS URBANIS, RES RATIONUM RELATARUM. Recita. EX S. C. Ut hoc pacto rationem referre liceret, eo Sullanus repente factus est, non ut honos et dignitas nobilitati restitueretur. Quod si illinc inanis profugisses, tamen ista tua fuga nefaria, proditio consulis tui conscelerata iudicaretur. Malus civis, improbus consul, seditiosus homo Cn. Carbo fuit. Fuerit aliis: tibi quando esse coepit? Posteaquam tibi pecuniam, rem frumentariam, rationes omnes suas exercitumque commisit. Nam si tibi antea displicuisset: idem fecisses, quod anno post M. Piso. Quaestor quum L. Scipioni consuli obtigisset, non attigit pecuniam, non ad exercitum profectus est; quod de republica sensit, ita sensit, ut nec fidem suam, nec morem maiorum nec necessitudinem sortis laederet. XV. 38. Etenim si haec perturbare omnia et permiscere volumus, totam vitam periculosam, insidiosam infestamque reddemus; si nullam religionem sors habebit, nullam sanctitatem coniunctio secundae dubiaeque fortunae, nullam auctoritatem mores atque instituta maiorum. Omnium est communis inimicus, qui fuit hostis suorum. Nemo umquam sapiens proditori credendum putavit. Ipse Sulla, cui adventus istius gratissimus esse debuit, ab se hominem atque ab exercitu suo removit: Beneventi esse iussit apud eos, quos suis partibus amicissimos esse intelligebat: ubi iste summae rei caussaeque nocere nihil posset. Ei postea praemia tamen liberaliter tribuit: bona quaedam proscriptorum in agro Beneventano diripienda concessit: habuit honorem ut proditori, non ut amico fidem. 39. Nunc, quamvis sint homines, qui mortuum Cn. Carbonem oderint: tamen hi debent, non, quid illi accidere voluerint, sed quid ipsis in tali re metuendum sit, cogitare. Commune est hoc malum, communis metus, commune periculum. Nullae sunt occultiores insidiae, quam eae, quae latent in simulatione officii aut in aliquo necessitudinis nomine. Nam eum, qui palam est adversarius, facile cavendo vitare possis: hoc vero occultum, intestinum ac domesticum malum non modo non exsistit, verum etiam opprimit, antequam prospicere atque explorare potueris. 40. Itane vero? Tu, quum quaestor ad exercitum missus sis, custos non solum pecuniae, sed etiam consulis: particeps omnium rerum consiliorumque fueris: habitus sis in liberum loco, sicut mos maiorum ferebat: repente relinquas? deseras? ad adversarios transeas? O scelus! o portentum in ultimas terras exportandum! Non enim potest ea natura, quae tantum facinus commiserit, hoc uno scelere esse contenta. Necesse est semper aliquid eiusmodi moliatur: necesse est in simili audacia perfidiaque versetur. 41. Itaque idem iste, quem Cn. Dolabella postea, C. Malleolo occiso, pro quaestore habuit, (haud scio, an maior etiam haec necessitudo fuerit, quam illa Carbonis, ac plus iudicium voluntatis valere, quam sortis debeat,) idem in Cn. Dolabellam, qui in Cn. Carbonem, fuit. Nam quae in ipsum valebant crimina, contulit in illum, caussamque illius omnem ad inimicos accusatoresque detulit: ipse in eum, cui legatus, cui pro quaestore fuerat, inimicissimum atque improbissimum testimonium dixit. Ille miser quum esset, Cn. Dolabella tum proditione istius nefaria, tum improbo et falso eiusdem testimonio, tum multo etiam ex maxima parte istius furtorum ac flagitiorum invidia conflagravit. XVI. 42. Quid hoc homine faciatis? aut ad quam spem tam perfidiosum, tam importunum animal re-

servetis? qui in Cn. Carbone sortem, in Cn. Dolabella voluntatem neglexerit ac violarit, eosque ambos non solum deseruerit, sed etiam prodiderit atque oppugnarit. Nolite, quaeso, iudices, brevitate orationis meae potius, quam rerum ipsarum magnitudine crimina ponderare. Mihi enim properandum necessario est, ut omnia vobis, quae mihi constituta sunt, possim exponere. 43. Quamobrem, quaestura istius demonstrata, primique magistratus et furto et scelere perspecto reliqua attendite. In quibus illud tempus Sullanarum proscriptionum ac rapinarum praetermittam; neque ego istum sibi ex communi calamitate defensionem ullam sinam sumere. Suis eum certis propriisque criminibus accusabo. Quamobrem hoc omni tempore Sullano ex accusatione circumscripto legationem eius praeclaram cognoscite.

XVII. 44. Posteaquam Cn. Dolabellae provincia Cilicia constituta est: o dii immortales! quanta iste cupiditate, quibus allegationibus illam sibi legationem expugnavit! id quod Cn. Dolabellae principium maximae calamitatis fuit. Nam ut iste profectus est, quacumque iter fecit, eiusmodi fuit, non ut legatus populi Romani, sed ut quaedam calamitas pervadere videretur. In Achaia (praetermittam minora omnia, quorum simile forsitan alius quoque aliquid aliquando fecerit: nihil dicam, nisi singulare, nisi quod, si in alium reum diceretur, incredibile videretur,) magistratum Sicyonium nummos poposcit. Ne sit hoc crimen in Verrem: fecerunt alii. Quum ille non daret, animadvertit. Improbum, sed non inauditum. 45. Genus animadversionis videte: quaeretis, ex quo genere hominum istum iudicetis. Ignem ex lignis viridibus atque humidis in loco angusto fieri iussit. Ibi hominem ingenuum, domi nobilem, populi Romani socium atque amicum, fumo excruciatum, semivivum reliquit. Iam quae iste signa, quas tabulas pictas ex Achaia sustulerit, non dicam hoc loco. Est alius mihi locus ad hanc istius cupiditatem demonstrandam servatus. Athenis audistis ex aede Minervae grande auri pondus ablatum. Dictum hoc est in Cn. Dolabellae iudicio. Dictum? etiam aestimatum. Huius consilii non modo participem C. Verrem, sed principem fuisse reperietis. 46. Delum venit. Ibi ex fano Apollinis religiosissimo noctu clam sustulit signa pulcherrima atque antiquissima, eaque in onerariam navem suam coniicienda curavit. Postridie quum fanum spoliatum viderent ii, qui Delum incolebant, graviter ferebant. Est enim tanta apud eos eius fani religio atque antiquitas, ut in eo loco ipsum Apollinem natum esse arbitrentur. Verbum tamen facere non audebant, ne forte ea res ad Dolabellam ipsum pertineret. XVIII. Tum subito tempestates coortae sunt maximae, iudices, ut non modo proficisci, quum cuperet, Dolabella non posset, sed vix in oppido consisteret; ita magni fluctus eiiciebantur. Hic navis illa praedonis istius, onusta signis religiosis, expulsa atque eiecta fluctu frangitur. In littore signa illa Apollinis reperiuntur: iussu Dolabellae reponuntur: tempestas sedatur: Dolabella Delo proficiscitur. 47. Non dubito, quin, tametsi nullus in te sensus humanitatis, nulla ratio umquam fuit religionis, nunc tamen in metu periculoque tuo, tuorum tibi scelerum veniat in mentem. Potestne tibi ulla spes salutis commoda ostendi, quum recordaris, in deos immortales quam impius, quam sceleratus, quam nefarius fueris? Apollinemne tu Delium spoliare ausus es? Illine tu templo, tam antiquo, tam sancto, tam religioso manus impias ac sacrilegas afferre conatus es? Si in pueritia non his artibus et disciplinis institutus eras, ut ea, quae litteris mandata sunt, disceres atque cognosceres: ne postea quidem, quum in ea ipsa loca venisti, potuisti accipere id, quod est proditum memoriae ac litteris? 48. Latonam ex longo errore et fuga, gravidam et iam ad pariendum temporibus exactis, confugisse Delum atque ibi Apollinem Dianamque peperisse: qua ex opinione hominum illa insula eorum deorum sacra putatur: tantaque eius auctoritas religionis et est et semper fuit, ut ne Persae quidem, quum bellum toti Graeciae, diis hominibusque indixissent et mille numero navium classem ad Delum appulissent, quidquam conarentur aut violare aut attingere. Hoc tu fanum depopulari, homo improbissime atque amentissime, audebas? Fuit ulla cupiditas tanta, quae tantam exstingueret religionem? Et, si tum haec non cogitabas, ne nunc quidem recordaris, nullum esse tantum malum, quod non tibi pro sceleribus tuis iamdiu debeatur? XIX. 49. In Asiam vero postquam venit, quid ego adventus istius prandia, caenas, equos, muneraque commemorem? Nihil cum Verre de quotidianis criminibus acturus sum. Chio per vim signa pulcherrima dico abstulisse: item Erythris et Halicarnasso. Tenedo (praetereo pecuniam, quam eripuit) Tenem ipsum, qui apud Tenedios sanctissimus deus habetur, qui urbem illam dicitur condidisse, cuius ex nomine Tenedus nominatur: hunc ipsum, inquam, Tenem, pulcherrime factum, quem quondam in comitio vidistis, abstulit magno cum gemitu civitatis. 50. Illa vero expugnatio fani antiquissimi et nobilissimi Iunonis Samiae, quam luctuosa Samiis fuit? quam acerba toti Asiae? quam clara apud omnes? quam nemini vestrum inaudita? De qua expugnatione quum legati ad C. Neronem in Asiam Samo venissent; responsum tulerunt, eiusmodi querimonias, quae ad legatum populi Romani pertinerent, non ad praetorem, sed Romam deferri oportere. Quas iste tabulas illinc, quae signa sustulit! quae cognovi egomet apud istum in aedibus nuper, quum obsignandi gratia venissem. 51. Quae signa nunc, Verres, ubi sunt? illa quaero, quae apud te nuper ad omnes columnas, omnibus etiam intercolumniis, in silva denique disposita sub divo vidimus. Cur ea, quamdiu alium praetorem cum iis iudicibus, quos in horum locum subsortiturus eras, de te in consilium iturum putasti, tamdiu domi fuerunt? posteaquam nostris testibus nos, quam horis tuis, uti malle vidisti; nullum signum domi reliquisti, praeter duo, quae in mediis aedibus sunt: quae ipsa Samo sublata sunt? Non putasti me tuis familiarissimis in hanc rem testimonia denuntiaturum, qui tuae domi saepe fuissent; ex quibus quaererem, signa scirentne fuisse, quae non essent?

XX. 52. Quid tum hos de te iudicaturos arbitratus es, quum viderent, te iam non contra accusatorem tuum, sed contra quaestorem sectoremque pugnare? Qua de re Charidemum Chium testimonium priore actione dicere audistis: sese, quum esset trierarchus, et Verrem ex Asia decedentem prosequeretur, iussu Dolabellae fuisse una cum isto Sami; seseque tum scire spoliatum esse fanum Iunonis et oppidum Samum: posteaque se caussam apud Chios, cives suos, Samiis accusantibus, publice dixisse: eoque se esse absolutum, quod planum fecisset, ea, quae legati Samiorum dicerent, ad Verrem, non ad se pertinere. 53. Aspendum, vetus oppidum et nobile in

Pamphylia, scitis esse plenissimum signorum optimorum. Non dicam illinc hoc signum ablatum esse et illud: hoc dico, nullum te Aspendi signum, Verres, reliquisse: omnia ex fanis, ex locis publicis, palam, spectantibus omnibus, plaustris evecta asportataque esse. Atque etiam illum Aspendium citharistam, de quo saepe audistis id, quod est Graecis hominibus in proverbio, quem omnia intus canere dicebant, sustulit et in intimis suis aedibus posuit: ut etiam illum ipsum suo artificio superasse videatur. 54. Pergae fanum antiquissimum et sanctissimum Dianae scimus esse. Id quoque a te nudatum ac spoliatum esse, ex ipsa Diana, quod habebat auri, detractum atque ablatum esse dico. Quae, malum, est ista tanta audacia atque amentia? Quas enim sociorum atque amicorum urbes adisti legationis iure et nomine; si in eas vi cum exercitu imperioque invasisses, tamen, opinor, quae signa atque ornamenta ex his urbibus sustulisses, haec non in tuam domum, neque in suburbana amicorum, sed Romam in publicum deportasses. XXI. 55. Quid ego de M. Marcello loquar, qui Syracusas urbem ornatissimam cepit? quid de L. Scipione, qui bellum in Asia gessit, Antiochumque regem potentissimum vicit? quid de Flaminino, qui regem Philippum et Macedoniam subegit? quid de L. Paullo, qui regem Persen vi ac virtute superavit? quid de L. Mummio, qui urbem pulcherrimam atque ornatissimam Corinthum plenissimam rerum omnium sustulit, urbesque Achaiae Boeotiaeque multas sub imperium populi Romani ditionemque subiunxit? quorum domus, quum honore et virtute florerent, signis et tabulis pictis erant vacuae. At vero urbem totam, templa deorum omnesque Italiae partes illorum donis ac monumentis exornatas videmus. 56. Vereor, ne haec forte cuiquam nimis antiqua et iam obsoleta videantur. Ita enim tum aequabiliter omnes erant huiusmodi, ut haec laus eximiae virtutis et innocentiae non solum hominum, verum etiam temporum illorum esse videatur. P. Servilius, vir clarissimus maximis rebus gestis, adest de te sententiam laturus: Olympum vi, copiis, consilio, virtute cepit, urbem antiquam et omnibus rebus auctam et ornatam. Recens exemplum fortissimi viri profero. Nam postea Servilius imperator populi Romani Olympum urbem hostium cepit, quam tu in iisdem locis legatus quaestorius oppida pacata sociorum atque amicorum diripienda ac vexanda curasti. 57. Tu, quae ex fanis religiosissimis per scelus et latrocinium abstulisti, ea nos videre nisi in tuis amicorumque tuorum tectis non possumus: P. Servilius, quae signa atque ornamenta ex urbe hostium, vi et virtute capta, belli lege atque imperatorio iure sustulit, ea populo Romano apportavit, per triumphum vexit, in tabulas publicas ad aerarium perscribenda curavit. Cognoscite ex litteris publicis hominis amplissimi diligentiam. Recita. RATIONES RELATAE P. SERVILII. Non solum numerum signorum sed etiam unius cuiusque magnitudinem, figuram, statum litteris definiri vides. Certe maior est virtutis victoriaeque iucunditas, quam ista voluptas, quae percipitur ex libidine et cupiditate. Multo diligentius habere dico Servilium praedam populi Romani, quam te tua furta notata atque perscripta. XXII. 58. Dices tua quoque signa et tabulas pictas ornamento Urbi foroque populi Romani fuisse. Memini: vidi simul cum populo Romano forum comitiumque adornatum, ad speciem magnifico ornatu, ad sensum cogitationemque acerbo et lugubri. Vidi collucere omnia furtis tuis, praeda provinciarum, spoliis sociorum atque amicorum. Quo quidem tempore, iudices, iste spem maximam reliquorum quoque peccatorum nactus est. Vidit enim eos, qui iudiciorum dominos se dici volebant, harum cupiditatum esse servos. 59. Socii vero nationesque exterae spem omnium tum primum abiecere rerum ac fortunarum suarum: propterea, quod casu legati ex Asia atque Achaia plurimi Romae tunc fuerunt, qui deorum simulacra ex suis fanis sublata in foro venerabantur. Itemque cetera signa et ornamenta quum cognoscerent, alia alio in loco lacrimantes intuebantur. Quorum omnium hunc sermonem tum esse audiebamus: *Nihil esse, quod quisquam dubitaret de exitio sociorum atque amicorum: quum quidem viderent in foro populi Romani, quo in loco antea, qui sociis iniurias fecerant, accusari et condemnari solebant, ibi esse palam posita ea, quae ab sociis per scelus ablata ereptaque essent.* 60. Hic ego non arbitror illum negaturum, signa sese plurima, tabulas pictas innumerabiles habere: sed, ut opinor, solet haec, quae rapuit et furatus est, nonnumquam dicere, se emisse: quoniam quidem in Achaiam, Asiam, Pamphyliam sumptu publico et legationis nomine mercator signorum tabularumque pictarum missus est. XXIII. Habeo et istius, et patris eius accepti tabulas omnes, quas diligentissime legi atque digessi, patris, quoad vixit, tuas, quoad ais te confecisse. Nam in isto, iudices, hoc novum reperietis. Audimus aliquem tabulas numquam confecisse: quae est opinio hominum de M. Antonio falsa: nam fecit diligentissime: verum sit hoc genus aliquod minime probandum. Audimus alium non ab initio fecisse, sed ex tempore aliquo confecisse: est aliqua etiam huiusce rei ratio. Hoc vero novum et ridiculum est, quod hic nobis respondit, quum ab eo tabulas postularemus, usque ad M. Terentium et C. Cassium consules confecisse, postea destitisse. 61. Alio loco, hoc cuiusmodi sit, considerabimus. Nunc nihil ad me attinet: horum enim temporum, in quibus nunc versor, habeo tabulas et tuas et patris. Plurima signa pulcherrima, plurimas tabulas optimas deportasse te, negare non potes: atque utinam neges! Unum ostende in tabulis aut tuis aut patris tui emptum esse: vicisti. Ne haec quidem duo signa pulcherrima, quae nunc ad impluvium tuum stant, quae multos annos ad valvas Iunonis Samiae steterunt, habes quomodo emeris; haec, inquam, duo, quae in aedibus tuis sola iam sunt, quae sectorem exspectant, relicta ac destituta a ceteris signis. XXIV. 62. At, credo, in hisce solis rebus indomitas cupiditates atque effrenatas habebat: ceterae libidines eius ratione aliqua aut modo continebantur. Quam multis istum ingenuis, quam multis matribus familias, in illa tetra atque impura legatione, vim attulisse existimatis? Ecquo in oppido pedem posuit, ubi non plura stuprorum flagitiorumque suorum, quam adventus sui vestigia reliquerit? Sed ego omnia, quae negari poterunt, praetermittam: etiam haec, quae certissima sunt et clarissima, relinquam: unum aliquod de nefariis istius factis eligam: quo facilius ad Siciliam possim aliquando, quae mihi hoc oneris negotiique imposuit, pervenire. 63. Oppidum est in Hellesponto Lampsacum, iudices, in primis Asiae provinciae clarum et nobile: homines autem ipsi Lampsaceni tum summe in omnes cives Romanos officiosi, tum praeterea maxime sedati et quieti, prope praeter ceteros ad summum Graecorum

otium potius, quam ad ullam vim aut tumultum accommodati. Accidit, quum iste a Cn. Dolabella efflagitasset, ut se ad regem Nicomedem, regemque Sadalam mitteret, quumque iter hoc sibi magis ad quaestum suum, quam ad reipublicae tempus accommodatum depoposcisset: ut illo itinere veniret Lampsacum, cum magna calamitate et prope pernicie civitatis. Deducitur iste ad Ianitorem quemdam hospitem, comitesque eius item apud ceteros hospites collocantur. Ut mos erat istius atque ut eum suae libidines flagitiose facere admonebant, statim negotium dat illis suis comitibus, nequissimis turpissimisque hominibus, uti videant et investigent, ecqua virgo sit aut mulier digna, quamobrem ipse Lampsaci diutius commoretur. XXV. 64. Erat comes eius Rubrius quidam, homo factus ad istius libidines, qui miro artificio, quocumque venerat, haec investigare omnia solebat. Is ad eum rem istam defert: Philodamum esse quemdam, genere, honore, copiis, existimatione facile principem Lampsacenorum: eius esse filiam, quae cum patre habitaret, propterea quod virum non haberet, mulierem eximia pulchritudine; sed eam summa integritate pudicitiaque existimari. Homo, ut haec audivit, sic exarsit ad id, quod non modo ipse numquam viderat, sed ne audierat quidem ab eo, qui ipse vidisset, ut statim ad Philodamum migrare se diceret velle. Hospes Ianitor, qui nihil suspicaretur, veritus, ne quid in ipso se offenderetur, hominem summa vi retinere coepit. Iste, qui hospitis relinquendi caussam reperire non posset, alia sibi ratione viam munire ad stuprum coepit: Rubrium, delicias suas, in omnibus eiusmodi rebus adiutorem suum et conscium, parum laute deversari dicit: ad Philodamum deduci iubet. 65. Quod ubi est Philodamo nuntiatum, tametsi erat ignarus, quantum sibi ac liberis suis iam tum mali constitueretur, tamen ad istum venit; ostendit, munus illud suum non esse: se, quum suae partes essent hospitum recipiendorum, tum ipsos tamen praetores et consules, non legatorum asseclas, recipere solere. Iste, qui una cupiditate raperetur, totum illius postulatum caussamque neglexit: per vim ad eum, qui recipere non debebat, Rubrium deduci imperavit. XXVI. Hic Philodamus, posteaquam ius suum obtinere non potuit, ut humanitatem consuetudinemque suam retineret, laborabat. Homo, qui semper hospitalissimus amicissimusque nostrorum hominum existimatus esset, noluit videri ipsum illum Rubrium invitus domum suam recepisse: magnifice et ornate, ut erat in primis inter suos copiosus, convivium comparat: rogat Rubrium, ut, quos ei commodum sit, invitet: locum sibi soli, si videatur, relinquat: etiam filium suum, lectissimum adolescentem, foras ad propinquum suum quemdam mittit ad caenam. 66. Rubrius istius comites invitat: eos omnes Verres certiores facit, quid opus esset. Mature veniunt: discumbitur. Fit sermo inter eos et invitatio, ut Graeco more biberetur. Hortatur hospes: poscunt maioribus poculis: celebratur omnium sermone laetitiaque convivium. Posteaquam satis calere res Rubrio visa est: Quaeso, inquit, Philodame, cur ad nos filiam tuam non intro vocari iubes? Homo, qui et summa gravitate, et iam id aetatis et parens esset, obstupuit hominis improbi dicto. Instare Rubrius. Tum ille, ut aliquid responderet, negavit moris esse Graecorum, ut in convivio virorum accumberent mulieres. Hic tum alius ex alia parte: enimvero ferendum hoc non est: vocetur mulier; et simul servis suis Rubrius, ut ianuam clauderent, et ipsi ad fores assisterent, imperat. 67. Quod ubi ille intellexit, id agi atque id parari, ut filiae suae vis afferretur: servos suos ad se vocat: his imperat, ut se ipsum negligant, filiam defendant, excurrat aliquis, qui hoc tantum domestici mali filio suo nuntiet. Clamor interea fit tota domo, pugna inter servos Rubrii atque hospitis. Iactatur domi suae vir primus, et homo honestissimus: pro se quisque manus affert: aqua denique ferventi a Rubrio ipso Philodamus perfunditur. Haec ubi filio nuntiata sunt: statim exanimatus ad aedes contendit, ut et vitae patris et pudicitiae sororis succurreret. Omnes eodem animo Lampsaceni, simul ut hoc audiverunt, quod eos tum Philodami dignitas, tum iniuriae magnitudo movebat, ad aedes noctu convenerunt. Hic lictor istius Cornelius, qui cum eius servis erat a Rubrio quasi in praesidio ad auferendam mulierem collocatus, occiditur, servi nonnulli vulnerantur: ipse Rubrius in turba sauciatur. Iste, qui sua cupiditate tantos tumultus concitatos videret, cupere aliqua evolare, si posset. XXVII. 68. Postridie mane homines in concionem veniunt: quaerunt, quid optimum factu sit: pro se quisque, ut in quoque erat auctoritatis plurimum, ad populum loquebatur: inventus est nemo, cuius non haec et sententia esset et oratio: *Non esse metuendum, si istius nefarium scelus Lampsaceni ulti vi manuque essent, ne senatus populusque Romanus in eam civitatem animadvertendum putaret. Quod si hoc iure legati populi Romani in socios nationesque exteras uterentur, ut pudicitiam liberorum servare ab eorum libidine tutam non liceret; quidvis esse perpeti satius, quam in tanta vi atque acerbitate versari.* 69. Haec quum omnes sentirent, et quum in eam rationem pro suo quisque sensu ac dolore loqueretur; omnes ad eam domum, in qua iste deversabatur, profecti sunt: caedere ianuam saxis, instare ferro, ligna et sarmenta circumdare ignemque subiicere coeperunt. Tum cives Romani, qui Lampsaci negotiabantur, concurrunt: orant Lampsacenos, ut gravius apud eos nomen legationis, quam iniuria legati putaretur: sese intelligere hominem illum esse impurum ac nefarium: sed, quoniam nec perfecisset, quod conatus esset neque futurus esset Lampsaci postea, levius eorum peccatum fore, si homini scelerato pepercissent, quam si legato non pepercissent. 70. Sic iste multo sceleratior et nequior, quam ille Hadrianus, aliquanto etiam felicior fuit. Ille, quod eius avaritiam cives Romani ferre non potuerant, Uticae domi suae vivus exustus est: idque ita illi merito accidisse existimatum est, ut laetarentur omnes neque ulla animadversio constitueretur: hic sociorum ambustus incendio, tamen ex illa flamma periculoque evolavit; neque adhuc caussam ullam excogitare potuit, quamobrem commiserit, aut quid evenerit, ut in tantum periculum veniret. Non enim potest dicere: quum seditionem sedare vellem, quum frumentum imperarem, quum stipendium cogerem, quum aliquid denique reipublicae caussa gererem: quod acrius imperavi, quod animadverti, quod minatus sum. Quae si diceret: tamen ignosci non oporteret, si, nimis atrociter imperando sociis, in tantum adductus periculum videretur. XXVIII. 71. Nunc quum ipse caussam illius tumultus neque veram dicere neque falsam confingere audeat: homo autem ordinis sui frugalissimus, qui tum accensus C. Neroni fuit, P. Tettius, haec eadem se Lampsaci cognosse dixerit: vi-

omnibus rebus ornatissimus C. Varro, qui tum in Asia tribunus militum fuit, haec eadem ipsa se ex Philodamo audisse dicat: potestis dubitare, quin istum fortuna non tam ex illo periculo eripere voluerit, quam ad vestrum iudicium reservare? Nisi vero illud dicet, quod et in testimonio Tettii, priore actione interpellavit Hortensius: (quo tempore quidem signi satis dedit, si quid esset, quod posset dicere, se tacere non posse; ut, quamdiu in ceteris rebus tacu[er]it, scire omnes possemus, nihil habuisse quod diceret: hoc tum dixit, Philodamum et eius filium a C. Nerone esse damnatos. 72. De quo ne multa disseram, tantum dico, secutum id esse Neronem et eius consilium, quod Cornelium lictorem occisum esse constaret: putasse non oportere esse cuiquam ne in ulciscenda quidem iniuria hominis occidendi potestatem. In quo video, Neronis iudicio non te absolutum esse improbitatis, sed illos damnatos esse caedis. Verum ista damnatio tamen cuiusmodi fuit? Audite, quaeso, iudices, et aliquando miseremini sociorum, et ostendite aliquid his in vestra fide praesidii esse oportere. XXIX. Quod toti Asiae iure occisus videbatur istius ille verbo lictor, re vera minister improbissimae cupiditatis: pertimuit iste, ne Philodamus Neronis iudicio liberaretur. Rogat et orat Dolabellam, ut de sua provincia decedat: ad Neronem proficiscatur: se demonstrat incolumem esse non posse, si Philodamo vivere atque aliquando Romam venire licuisset. 73. Commotus est Dolabella: fecit id, quod multi reprehenderunt, ut exercitum, provinciam, bellum relinqueret et in Asiam hominis nequissimi caussa in alienam provinciam proficisceretur. Posteaquam ad Neronem venit: contendit ab eo, ut Philodami caussam cognosceret. Venerat ipse, qui esset in consilio, et primus sententiam diceret; adduxerat etiam praefectos et tribunos militares suos, quos Nero omnes in consilium vocavit. Erat in consilio etiam aequissimus iudex ipse Verres: erant nonnulli togati creditores Graecorum, quibus ad exigendas pecunias improbissimi cuiusque legati plurimum prodest gratia. 74. Ille miser defensorem reperire neminem poterat. Quis enim esset aut togatus, qui Dolabellae gratia, aut Graecus, qui eiusdem vi et imperio non moveretur? Accusator autem opponitur civis Romanus de creditoribus Lampsacenorum: qui, si dixisset, quod iste iussisset, per eiusdem istius lictores a populo pecuniam posset exigere. Quum haec omnia tanta contentione, tantis copiis agerentur: quum illum miserum multi accusarent, nemo defenderet; quumque Dolabella cum suis praefectis pugnaret in consilio, Verres fortunas agi suas diceret, idem testimonium diceret, idem esset in consilio, idem accusatorem parasset: haec quum omnia fierent, et quum hominem constaret occisum: tamen tanta vis istius iniuriae, tanta in isto improbitas putabatur, ut de Philodamo amplius pronuntiaretur. XXX. 75. Quid ego nunc in altera actione Cn. Dolabellae spiritus, quid huius lacrimas et concursationes proferam? quid C. Neronis, viri optimi atque innocentissimi, nonnullis in rebus animum nimis timidum atque demissum? qui in illa re quid facere potuerit, non habebat, nisi forte, id quod omnes tum desiderabant, ut ageret eam rem sine Verre et sine Dolabella: quidquid esset sine his actum, omnes probarent: tum vero quod pronuntiatum est, non per Neronem iudicatum, sed per Dolabellam ereptum existimabatur. Condemnatur enim perpaucis sententiis Philodamus et eius filius. Adest, instat, urget Dolabella, ut quamprimum securi feriantur, quo quam minime multi ex illis de istius nefario scelere audire possent. 76. Constituitur in foro Laodiceae spectaculum acerbum et miserum et grave toti Asiae provinciae; grandis natu parens adductus ad supplicium; ex altera parte filius: ille, quod pudicitiam liberorum; hic, quod vitam patris famamque sororis defenderat. Flebat uterque non de suo supplicio, sed pater de filii morte, de patris filius. Quid lacrimarum ipsum Neronem putatis profudisse? quem fletum totius Asiae fuisse? quem luctum et gemitum Lampsacenorum? securi esse percussos homines innocentes, nobiles, socios populi Romani atque amicos, propter hominis flagitiosissimi singularem nequitiam atque improbissimam cupiditatem? 77. Iam iam, Dolabella, neque tui neque tuorum liberum, quos tu miseros in egestate atque in solitudine reliquisti, misereri potest. Verresne tibi tanti fuit, ut eius libidinem hominum innocentium sanguine lui velles? Idcircone exercitum atque hostem relinquebas, ut tua vi et crudelitate istius hominis improbissimi pericula sublevares? Quod enim eum tibi quaestoris in loco constitueras, idcirco tibi amicum in perpetuum fore putasti? Nesciebas, ab eo Cn. Carbonem consulem, cuius re vera quaestor fuit, non modo relictum, sed etiam spoliatum auxiliis, pecunia nefarie oppugnatum et proditum? Expertus igitur es istius perfidiam tum, quum se ad inimicos tuos contulit: quum in te homo ipse nocens acerrimum testimonium dixit: quum rationes ad aerarium, nisi damnato te, referre noluit. XXXI. 78. Tantaene tuae, Verres, libidines erunt, ut eas capere ac sustinere non provinciae populi Romani, non nationes exterae possint? Tune quod videris, quod audieris, quod concupieris, quod cogitaris, nisi id ad nutum tuum praesto fuerit, nisi libidini tuae cupiditatique paruerit, immittentur homines? expugnabuntur domus? civitates non modo pacatae, verum etiam sociorum atque amicorum, ad vim atque ad arma confugient, ut ab se atque ab liberis suis legati populi Romani scelus ac libidinem propulsare possint? Nam quaero abs te, circumsessusne sis Lampsaci: coeperitne domum, in qua deversabare, illa multitudo incendere: voluerintne legatum populi Romani comburere vivum Lampsaceni? Negare non potes. Habeo enim testimonium tuum, quod apud Neronem dixisti: habeo, quas ad eumdem litteras misisti. 79. Recita hunc ipsum locum de testimonio. TESTIMONIUM C. VERRIS IN ARTEMIDORUM. [Recita ex Verris litteris ad Neronem.] EX LITTERIS C. VERRIS AD C. NERONEM. NON MULTO POST IN DOMUM. Bellumne populo Romano Lampsaceni facere conabantur? deficere ab imperio ac nomine nostro volebant? Video enim et ex iis, quae legi et audivi, intelligo: in qua civitate non modo legatus populi Romani circumsessus, non modo igni, ferro, manu, copiis oppugnatus, sed aliqua ex parte violatus sit; nisi publice satisfactum sit, ei civitati bellum indici atque inferri solere. 80. Quae fuit igitur caussa, cur cuncta civitas Lampsacenorum de concione, quemadmodum tute scribis, domum tuam concurrerit? Tu enim neque in litteris, quas Neroni mittis, neque in testimonio caussam tanti tumultus ostendis ullam: obsessum te dicis, ignem allatum, sarmenta circumdata, lictorem tuum occisum esse dicis, prodeundi tibi in publicum potestatem factam negas: caussam huius tanti terroris occultas. Nam si quam Rubrius iniuriam suo nomine ac non impulsu tuo et tua cupi-

litate fecisset; de tui comitis iniuria questum ad te potius, quam te oppugnatum venirent. Quum igitur, quae caussa illius tumultus fuerit, testes a nobis producti dixerint, ipse celarit: nonne caussam hanc, quam nos proposuimus, tum illorum testimonia, tum istius taciturnitas perpetua confirmat? XXXII. 81. Huic homini parcetis igitur, iudices, cuius tanta peccata sunt, ut ii, quibus iniurias fecerit, neque legitimum tempus exspectare ad ulciscendum neque vim tantam doloris in posterum differre potuerint? Circumsessus es. A quibus? A Lampsacenis: barbaris hominibus, credo, aut iis, qui populi Romani nomen contemnerent? Immo vero ab hominibus et natura et consuetudine et disciplina lenissimis; porro autem populi Romani conditione sociis, fortuna servis, voluntate supplicibus: ut perspicuum sit omnibus, nisi tanta acerbitas iniuriae, tanta vis sceleris fuisset, ut Lampsaceni moriendum sibi potius, quam perpetiendum putarent; numquam illos in eum locum progressuros fuisse, ut vehementius odio libidinis tuae, quam metu legationis moverentur. 82. Nolite, per deos immortales, cogere socios atque exteras nationes hoc uti perfugio: quo, nisi vos vindicatis, utentur necessario. Lampsacenos in istum numquam ulla res mitigasset, nisi eum poenas Romae daturum credidissent. Etsi talem acceperant iniuriam, quam nulla lege satis digne persequi possent: tamen incommoda sua nostris committere legibus et iudiciis, quam dolori suo permittere maluerunt. Tu mihi, quum circumsessus a tam illustri civitate sis propter tuum scelus atque flagitium; quum coegeris homines miseros et calamitosos, quasi desperatis nostris legibus et iudiciis, ad vim, ad manus, ad arma confugere; quum te in oppidis et civitatibus amicorum non legatum populi Romani, sed tyrannum libidinosum crudelemque praebueris; quum apud exteras nationes imperii nominisque nostri famam tuis probris flagitiisque violaris; quum te ex ferro amicorum populi Romani eripueris atque e flamma sociorum evolaris: hic tibi perfugium speras futurum? Erras. Ut huc incideres, non ut hic conquiesceres, illi te vivum exire passi sunt. XXXIII. 83. Et ais iudicium esse factum, te iniuria circumsessum esse Lampsaci, quod Philodamus cum filio condemnatus sit. Quid? si doceo, si planum facio teste homine nequam, verum ad hanc rem tamen idoneo, te ipso, inquam, teste doceo, te huius circumsessionis tuae caussam et culpam in alios transtulisse? neque in eos, quos tu insimularas, esse animadversum? Iam nihil te iudicium Neronis adiuvat. Recita, quas ad Neronem litteras misit. EPISTOLA C. VERRIS AD NERONEM. THEMISTAGORAS ET THESSALUS. Themistagoram et Thessalum scribis populum concitasse. Quem populum? qui te circumsedit, qui te vivum comburere conatus est. Ubi hos persequeris? ubi accusas? ubi defendis ius nomenque legati? 84. In Philodami iudicio dices id actum? Cedo mihi ipsius Verris testimonium. Videamus, quid idem iste iuratus dixerit. Recita. AB ACCUSATORE ROGATUS RESPONDIT, IN HOC IUDICIO NON PERSEQUI: SIBI IN ANIMO ESSE, ALIO TEMPORE PERSEQUI. Quid igitur te iuvat Neronis iudicium? quid Philodami damnatio? Legatus quum esses circumsessus, quumque, quemadmodum tute ad Neronem scripsisti, populo Romano communique caussae legatorum facta esset iniuria insignis, non es persecutus: dicis tibi in animo esse alio tempore persequi. Quod fuit id tempus? quando es persecutus? Cur imminuisti ius legationis? cur caussam populi Romani deseruisti ac prodidisti? cur iniurias tuas, coniunctas cum publicis, reliquisti? Non te ad senatum caussam deferre, non de tam atrocibus iniuriis conqueri, non eos homines, qui populum concitarant, consulum litteris evocandos curare oportuit? 85. Nuper, M. Aurelio Scauro postulante, quod is Ephesi se quaestorem vi prohibitum esse dicebat, quo minus e fano Dianae servum suum, qui in illud asylum confugisset, abduceret, Pericles Ephesius, homo nobilissimus, Romam evocatus est, quod auctor iniuriae illius fuisse arguebatur: tu, si te legatum ita Lampsaci tractatum esse senatum docuisses, ut tui comites vulnerarentur, lictor occideretur, ipse circumsessus paene incenderere; eius autem rei duces et auctores principes fuisse, quos scribis, Themistagoram et Thessalum: quis non commoveretur? quis non ex iniuria, quae tibi esset facta, sibi provideret? quis non in ea re caussam tuam, periculum commune agi arbitraretur? Etenim nomen legati eiusmodi esse debet, quod non modo inter sociorum iura, sed etiam inter hostium tela incolume versetur.

XXXIV. 86. Magnum hoc Lampsacenum crimen est libidinis atque improbissimae cupiditatis: accipite nunc avaritiae propemodum in suo genere non levius. Milesios navem poposcit, quae eum praesidii caussa Myndum prosequeretur. Illi statim myoparonem egregium de sua classe ornatum atque armatum dederunt. Hoc praesidio Myndum profectus est. Nam, quid Milesiis lanae publicae abstulerit, item de sumptu in adventum, de contumeliis et iniuriis in magistratum Milesium, tametsi dici tum vere tum graviter et vehementer potest, tamen dicere praetermittam, eaque omnia testibus integra reservabo: illud, quod neque taceri ullo modo neque dici pro dignitate potest, cognoscite. 87. Milites remigesque Miletum Myndo pedibus reverti iubet: ipse myoparonem pulcherrimum, de decem Milesiorum navibus electum, L. Magio et L. Fannio, qui Myndi habitabant, vendidit. Hi sunt homines, quos nuper senatus in hostium numero habendos censuit: hoc illi navigio ad omnes populi Romani hostes, usque ab Dianio, quod in Hispania est, ad Sinopen, quae in Ponto est, navigaverunt. O dii immortales! incredibilem avaritiam singularemque audaciam! Navem tu de classe populi Romani, quam tibi Milesia civitas, ut te prosequeretur, dedisset, ausus es vendere? Si te magnitudo maleficii, si te hominum existimatio non movebat: ne illud quidem cogitabas, huius improbissimi furti sive adeo nefariae praedae tam illustrem ac tam nobilem civitatem testem futuram? 88. An, quia tum Cn. Dolabella in eum, qui ei myoparoni praefuerat, Milesiisque rem gestam renuntiarat, animadvertere tuo rogatu conatus est, renuntiationemque eius, quae erat in publicas litteras relata illorum legibus, tolli iusserat: idcirco te ex hoc crimine elapsurum esse arbitrabare? XXXV. Multum te ista fefellit opinio et quidem multis in locis. Semper enim existimasti, et maxime in Sicilia, satis cautum tibi ad defensionem fore, si aut referri aliquid in litteras publicas vetuisses, aut quod relatum esset tolli coegisses. Hoc quam nihil sit, tametsi ex multis Siciliae civitatibus priore actione didicisti, tamen etiam in hac ipsa civitate cognosce. Sunt illi quidem dicto audientes, quamdiu adsunt ii, qui imperant. Simul-ac discesserunt, non solum illud perscribunt, quod tum prohibiti sunt, sed etiam caussam ascribunt,

cur non tum in litteras relatum sit. 89. Manent istae litterae Mileti, manent, et, dum erit illa civitas, manebunt. Decem enim naves iussu L. Murenae populus Milesius ex pecunia vectigali populi Romani fecerat, sicut pro sua quaeque parte Asiae ceterae civitates. Quamobrem unam ex decem, non praedonum repentino adventu, sed legati latrocinio; non vi tempestatis, sed hac horribili tempestate sociorum amissam, in litteras publicas retulerunt. 90. Sunt Romae legati Milesii, homines nobilissimi ac principes civitatis: qui, tametsi mensem Februarium et consulum designatorum nomen exspectant, tamen hoc tantum facinus non modo negare interrogati, sed ne producti quidem reticere poterunt: dicent, inquam, et religione adducti et domesticarum legum metu, quid illo myoparone factum sit. Ostendent C. Verrem in ea classe, quae contra piratas aedificata sit, piratam ipsum consceleratum fuisse.

XXXVI. C. Malleolo, quaestore Cn. Dolabellae, occiso, duas sibi hereditates venisse arbitratus est, unam quaestoriae procurationis; nam a Dolabella statim pro quaestore iussus est esse: alteram tutelae; nam, quum pupilli Malleoli tutor esset, in bona eius impetum fecit. 91. Nam Malleolus in provinciam sic copiose profectus erat, ut domi prorsus nihil relinqueret; praeterea pecunias occuparat apud populos et syngraphas fecerat: argenti optimi caelati grande pondus secum tulerat: (nam ille quoque sodalis istius erat in hoc morbo et cupiditate:) grande pondus argenti, familiam magnam, multos artifices, multos formosos homines reliquerat. Iste, quod argenti placuit, invasit: quae mancipia voluit, abduxit: vina ceteraque, quae in Asia facillime comparantur, quae ille reliquerat, asportavit: reliqua vendidit, pecuniam exegit. 92. Quum eum ad H-S vicies quinquies redegisse constaret: ut Romam rediit, nullam litteram pupillo, nullam matri eius, nullam tutoribus reddidit: servos artifices pupilli quum haberet domi, circum pedes autem homines formosos et litteratos; suos esse dicebat, se emisse. Quum saepius mater et avia pueri postularent, uti, si non redderet pecuniam nec rationem daret, diceret saltem, quantum pecuniae Malleoli deportasset: a multis efflagitatus aliquando dixit H-S decies: deinde in codicis extrema cera nomen infimum in flagitiosa litura fecit: expensa Chrysogono servo H-S sexcenta millia accepta pupillo Malleolo retulit. Quomodo ex decies H-S sexcenta sint facta: quomodo DC eodem modo quadrarint, ut illa de Cn. Carbonis pecunia, reliqua H-S sexcenta facta sint: quomodo Chrysogono expensa lata sint: cur id nomen infimum in lituraque sit, vos existimabitis. 93. Tamen H-S sexcenta millia quum accepta retulisset, H-S quinquaginta millia soluta non sunt. Homines, posteaquam reus factus est, alii redditi, alii etiam nunc retinentur: peculia omnium vicariique retinentur.

XXXVII. Haec est istius praeclara tutela. En, cui tuos liberos committas: en memoria mortui sodalis: en metus vivorum existimationis. Quum tibi se tota Asia spoliandam ac vexandam tradidisset: quum tibi exposita esset omnis ad praedandum Pamphylia: contentus his tam opimis rebus non fuisti: manus a tutela, manus a pupillo, manus a sodalis filio abstinere non potuisti? Iam te non Siculi, non aratores, (ut dictitas,) circumveniunt: non hi, qui decretis edictisque tuis in te concitati infestique sunt: Malleolus a me productus est et mater eius atque avia: quae miserae flentes eversum a te puerum patriis bonis esse dixerunt. 94. Quid exspectas? An dum ab inferis ille Malleolus exsistat atque abs te officia tutelae, sodalitatis familiaritatisque flagitet? Ipsum putato adesse. Homo avarissime et spurcissime, redde bona sodalis filio: si non quae abstulisti, at quae confessus es! Cur cogis sodalis filium hanc primam in foro vocem cum dolore et querimonia emittere? cur sodalis uxorem, sodalis socrum, domum denique totam sodalis mortui contra te testimonium dicere? cur pudentissimas lectissimasque feminas in tantum virorum conventum insolitas invitasque prodire cogis? Recita omnium testimonia. TESTIMONIUM MATRIS ET AVIAE.

XXXVIII. 95. Pro quaestore vero quomodo iste commune Milyadum vexarit, quomodo Lyciam, Pamphyliam, Pisidiam Phrygiamque totam frumento imperando, aestimando, hac sua, quam tum primum excogitavit, Siciliensi aestimatione afflixerit, non est necesse demonstrare verbis. Hoc scitote: his nominibus, (quae res per eum gestae sunt, quum iste civitatibus frumentum, coria, cilicia, saccos imperaret, neque ea sumeret, pro his rebus pecuniam exigeret,) his nominibus solis, Cn. Dolabellae H-S ad tricies litem esse aestimatam. Quae omnia, etiamsi voluntate Dolabellae fiebant, per istum tamen omnia gerebantur. 96. Consistam in uno nomine: multa enim sunt ex eodem genere. Recita. DE LITIBUS AESTIMATIS CN. DOLABELLAE PR. PECUNIAE REDACTAE QUOD A COMMUNI MILYADUM. Te haec coegisse, te aestimasse, tibi pecuniam numeratam esse dico: eademque vi et iniuria, quum pecunias maximas cogeres, per omnes partes provinciae te, tamquam aliquam calamitosam tempestatem pestemque pervasisse demonstro. 97. Itaque M. Scaurus, qui Cn. Dolabellam accusavit, istum in sua potestate ac ditione tenuit. Homo adolescens quum istius in inquirendo multa furta ac flagitia cognosceret, fecit perite et callide: volumen eius rerum gestarum maximum isti ostendit: ab homine, quae voluit, in Dolabellam abstulit: istum testem produxit: dixit iste, quae velle accusatorem putavit. Quo ex genere mihi testium, qui cum isto furati sunt, si uti voluissem, magna copia fuisset: qui ut se periculo litium, coniunctione criminum liberarent, quo ego vellem, descensuros pollicebantur. 98. Eorum ego voluntatem omnium repudiavi. Non modo proditori, sed ne perfugae quidem locus in meis castris cuiquam fuit. Forsitan meliores illi accusatores habendi sunt, qui haec omnia fecerunt. Ita est: sed ego defensorem in mea persona, non accusatorem, maxime laudari volo. Rationes ad aerarium, antequam Dolabella condemnatus est, non audet referre: impetrat a senatu, ut dies sibi prorogaretur, quod tabulas suas ab accusatoribus Dolabellae obsignatas diceret: proinde quasi exscribendi potestatem non haberet. Solus est hic, qui numquam rationes ad aerarium referat. XXXIX. Audistis quaestoriam rationem tribus versiculis relatam: legationis non, nisi condemnato et eiecto eo, qui posset reprehendere: nunc denique praeturae, quam ex senatus consulto statim referre debuit, usque ad hoc tempus non retulit. 99. Quaestore[s] se in senatu exspectare dixit: proinde quasi non, ut quaestor sine praetore, posset rationem referre (ut tu, Hortensi, ut omnes) eodem modo sine quaestore praetor. Dixit, idem Dolabellam impetrasse. Omen magis patribus conscriptis, quam caussa placuit: probaverunt. Verum quae-

stores quoque iampridem venerunt. Cur non retulisti? Illarum rationum ex ea faece legationis, quaestoriaeque tuae procurationis, illa sunt nomina, quae Dolabellae necessario sunt aestimata. EX LITIBUS AESTIMATIS DOLABELLAE PR. ET PRO PR. PECUNIAE REDACTAE. 100. Quod minus Dolabella Verri acceptum retulit, quam Verres illi expensum tulerit, H-S quingenta triginta quinque millia; et quod plus fecit Dolabella Verrem accepisse, quam iste in suis tabulis habuit, H-S ducenta triginta duo millia; et quod plus frumenti fecit accepisse istum, H-S decies et octingenta mila: quod tu, homo callidissimus, aliud in tabulis habebas. Hinc illae extraordinariae pecuniae, quas nullo duce, tamen aliqua ex particula investigamus, redundarunt: hinc ratio cum Q. et Cn. Postumis Curtiis, multis nominibus; quorum in tabulis iste habet nullum: hinc H-S quaterdecies P. Tadio numeratum Athenis, testibus planum faciam: hinc empta apertissime praetura; nisi forte id etiam dubium est, quomodo iste praetor factus sit. 101. Homo scilicet aut industria aut opera probata aut frugalitatis existimatione praeclara aut denique, id quod levissimum est, assiduitate; qui ante quaesturam cum meretricibus lenonibusque vixisset, quaesturam ita gessisset, quemadmodum cognovistis, Romae post quaesturam illam nefariam vix triduum constitisset, absens non in oblivione iacuisset, sed in assidua commemoratione omnibus omnium flagitiorum fuisset: is repente, ut Romam venit, gratis praetor factus est? Alia porro pecunia, ne accusaretur, data. Cui sit data, nihil ad me, nihil ad rem pertinere arbitror: datam quidem esse tum inter omnes recenti negotio facile constabat. 102. Homo stultissime et amentissime, tabulas quum conficeres et quum extraordinariae pecuniae crimen subterfugere velles: satis te elapsurum omni suspicione arbitrabare, si, quibus pecuniam credebas, iis expensum non ferres, neque in tuas tabulas ullum nomen referres, quum tot tibi nominibus acceptum Curtii referrent? Quid proderat tibi te expensum illis non tulisse? An tuis solis tabulis te caussam dicturum existimasti?

XL. 103. Verum ad illam iam veniamus praeclaram praeturam criminaque ea, quae notiora sunt his, qui adsunt, quam nobis, qui meditati ad dicendum paratique venimus; in quibus non dubito, quin offensionem negligentiae vitare atque effugere non possim. Multi enim ita dicent: *de illo nihil dixit, in quo ego interfui: illam iniuriam non attigit, quae mihi, aut quae amico meo facta est, quibus ego in rebus interfui.* His omnibus, qui istius iniurias norunt, hoc est, populo Romano universo, me vehementer excusatum volo, non negligentia mea fore, ut multa praeteream, sed quod alia testibus integra reservari velim, multa autem propter rationem brevitatis ac temporis praetermittenda existimem. Fatebor etiam illud invitus, me prorsus, quum iste punctum temporis nullum vacuum peccato praeterire passus sit, omnia, quae ab isto commissa sunt, non potuisse cognoscere. Quapropter ita me de praeturae criminibus auditote, ut ex utroque genere, et iuris dicundi, et sartorum tectorum exigendorum, ea postuletis, quae maxime digna sint eo reo, cui parvum aut mediocre obiici nihil oporteat. 104. Nam ut praetor factus est, qui auspicato a Chelidone surrexisset, sortem nactus est urbanae provinciae, magis ex sua et Chelidonis, quam ex populi Romani voluntate. Qui principio, qualis in edicto constituendo fuerit, cognoscite. XLI. P. Annius Asellus mortuus est C. Sacerdote praetore. Is quum haberet unicam filiam neque census esset; quod natura hortabatur, lex nulla prohibebat, fecit, ut filiam bonis suis heredem institueret. Heres erat filia. Faciebant omnia cum pupilla: legis aequitas, voluntas patris, edicta praetorum, consuetudo iuris eius, quod erat tum, quum Asellus est mortuus. 105. Iste praetor designatus (utrum admonitus, an tentatus, an, qua est iste sagacitate in his rebus sine duce ullo, sine indice, pervenerit ad hanc improbitatem, nescio: vos tantum hominis audaciam amentiamque cognoscite) appellat heredem L. Annium, qui erat institutus secundum filiam; non enim mihi persuadetur, istum ab illo prius appellatum; dicit, se posse ei condonare edicto hereditatem; docet hominem, quid possit fieri. Illi bona res, huic vendibilis videbatur. Iste, tametsi singulari est audacia, tamen ad pupillae matrem summittebat. Malebat pecuniam accipere, ne quid novi ediceret, quam ut hoc edictum tam improbum et inhumanum interponeret. 106. Tutores pecuniam praetori si pupillae nomine dedissent, grandem praesertim, quemadmodum in rationem inducerent, quemadmodum sine periculo suo dare possent, non videbant: simul et istum fore tam improbum non arbitrabantur. Saepe appellati pernegaverunt. Iste ad arbitrium eius, cui condonarat hereditatem ereptam liberis, quam aequum edictum scripserit, quaeso, cognoscite. QUUM INTELLIGAM, LEGEM VOCONIAM. Quis umquam crederet Verrem mulierum adversarium futurum? an ideo aliquid contra mulieres fecit, ne totum edictum ad Chelidonis arbitrium scriptum videretur? Cupiditati hominum ait se obviam ire. Quis potius, non modo his temporibus, sed etiam apud maiores nostros, quis tam remotus fuit a cupiditate? Dic, quaeso, cetera: delectat enim me hominis gravitas, scientia iuris, auctoritas. QUI AB A. POSTUMIO, Q. FULVIO CENSORIBUS, POSTVE EA FECIT, FECERIT. 107. Fecit, fecerit? Quis umquam edixit isto modo? quis umquam eius rei fraudem aut periculum proposuit edicto, quae neque post edictum neque ante edictum provideri potuit? XLII. Iure, legibus, auctoritate omnium, qui consulebantur, testamentum P. Annius fecerat, non improbum, non inofficiosum, non inhumanum. Quod si ita fecisset, tamen post illius mortem nihil de testamento illius novi iuris constitui oporteret. Voconia lex te videlicet delectabat? Imitatus esses ipsum illum Q. Voconium, qui lege sua hereditatem ademit nulli neque virgini neque mulieri: sanxit in posterum, qui post eos censores census esset, ne quis heredem virginem neve mulierem faceret. 108. In lege Voconia non est: FECIT, FECERIT: neque in ulla praeteritum tempus reprehenditur, nisi eius rei, quae sua sponte scelerata ac nefaria est, ut, etiamsi lex non esset, magno opere vitanda fuerit. Atque in his ipsis rebus multa videmus ita sancta esse legibus, ut ante facta in iudicium non vocentur. Cornelia testamentaria, nummaria, ceterae complures, in quibus non ius aliquod novum populo constituitur, sed sancitur, ut, quod semper malum facinus fuerit, eius quaestio ad populum pertineat, ex certo tempore. 109. De iure vero civili si quis novi quid instituerit, is omnia, quae ante acta sunt, rata esse patietur. Cedo mihi leges Atinias, Furias, Fusias, ipsam, ut dixi, Voconiam, omnes praeterea de iure civili; hoc reperies in omnibus statui ius, quo post eam legem populus utatur. Qui plurimum tribuunt edicto, prae-

toris edictum legem annuam dicunt esse. Tu edicto plus complecteris, quam lege. Si finem edicto praetoris adferunt Kalendae Ianuariae, cur non initium quoque edicti nascitur a Kalendis Ianuariis? An in eum annum progredi nemo poterit edicto, quo praetor alius futurus est: in illum, quo alius praetor fuit, regredietur? 110. Ac si hoc iuris, non unius hominis caussa edixisses, cautius composuisses. XLIII. Scribis: SI QUIS HEREDEM FECIT, FECERIT. Quid si plus legarit, quam ad heredem heredesve perveniat, quod per legem Voconiam ei, qui census non sit, licet? cur hoc, quum in eodem genere sit, non caves? Quia non generis, sed hominis caussam verbis amplecteris; ut facile appareat te pretio esse commotum. Atque hoc si in posterum edixisses, minus esset nefarium: tamen esset improbum: sed tum vituperari posset, in dubium venire non posset: nemo enim committeret. Nunc est eiusmodi edictum, ut quivis intelligat non populo esse scriptum, sed P. Annii secundis heredibus. 111. Itaque quum a te caput illud tam multis verbis mercenario prooemioque esset ornatum: ecquis est inventus postea praetor, qui illud idem ediceret? Non modo nemo edixit; sed ne metuit quidem quisquam, ne quis ediceret. Nam post te praetorem multi testamenta eodem modo fecerunt: in his nuper Annaea. Ea de multorum propinquorum sententia pecuniosa mulier, quod censa non erat, testamento fecit heredem filiam. Itaque hoc magnum iudicium hominum de istius singulari improbitate, quod C. Verres sua sponte instituisset, id neminem metuisse, ne quis reperiretur, qui istius institutum sequi vellet. Solus enim tu inventus es, cui non satis fuerit corrigere voluntates vivorum, nisi etiam rescinderes mortuorum. 112. Tu ipse ex Siciliensi edicto hoc sustulisti. Voluisti, ex improviso si quae res natae essent, ex urbano edicto decernere. Quam postea tu tibi defensionem relinquebas, in ea maxime offendisti, quum tuam auctoritatem tute ipse edicto provinciali repudiabas. XLIV. Atque ego non dubito, quin, ut mihi, cui filia maxime cordi est, sic uni cuique vestrum, qui simili sensu atque indulgentia filiarum commovemini, res haec acerba videatur atque indigna. Quid enim natura nobis iucundius, quid carius esse voluit? quid est dignius, in quo omnis nostra diligentia indulgentiaque consumatur? 113. Homo importunissime, cur tantam iniuriam P. Annio mortuo fecisti? cur hunc dolorem cineri eius atque ossibus inussisti, ut liberis eius bona patria, voluntate patris, iure, legibus tradita, eriperes, et, cui tibi esset commodum, condonares? Quibuscum vivi bona nostra partimur, iis praetor adimere, nobis mortuis, bona fortunasque poterit? NEC PETITIONEM, inquit, NEC POSSESSIONEM DABO. Eripies igitur pupillae togam praetextam? detrahes ornamenta non solum fortunae, sed etiam ingenuitatis? Miramur, ad arma contra istum hominem Lampsacenos isse? Miramur istum de provincia decedentem clam Syracusis profugisse? Nos si alienam vicem pro nostra iniuria doleremus, vestigium istius in foro non esset relictum. 114. Pater dat filiae: prohibes. Leges sinunt: tamen te interponis. De suis bonis ita dat, ut ab iure non abeat. Quid habes, quod reprehendas? Nihil, opinor. At ego concedo: prohibe, si potes; si habes qui te audiat; si potest tibi dicto audiens esse quisquam. Eripias tu voluntatem mortuis, bona vivis, ius omnibus? Hoc populus Romanus non manu vindicasset, nisi te huic tempori atque huic iudicio reservasset? Posteaquam ius praetorium constitutum est, semper hoc iure usi sumus: si tabulae testamenti non proferrentur, tum, uti quemque potissimum heredem esse oporteret, si is intestato mortuus esset, ita secundum eum possessio daretur. Quare hoc sit aequissimum, facile est dicere: sed in re tam usitata satis est ostendere, omnes antea ius ita dixisse et hoc vetus edictum tralatitiumque esse.

XLV. 115. Cognoscite aliud hominis in re vetere edictum novum: et simul, dum est unde ius civile discatur, adolescentes ei in disciplinam tradite. Mirum est hominis ingenium, mira prudentia. Minucius quidam mortuus est ante istum praetorem. Eius testamentum erat nullum. Lege hereditas ad gentem Minuciam veniebat. Si habuisset iste edictum, quod ante istum et postea omnes habuerunt, possessio Minuciae genti esset data: si quis testamento se heredem esse arbitraretur, quod tum non exstaret, lege ageret in hereditatem; aut, pro praede litis vindiciarum quum satis accepisset, sponsionem faceret: ita de hereditate certaret. Hoc, opinor, iure et maiores nostri, et nos semper usi sumus. Videte, ut hoc iste correxerit. 116. Componit edictum iis verbis, ut quivis intelligere possit, unius hominis caussa conscriptum esse. Tantum quod hominem non nominat, caussam quidem totam perscribit: ius, consuetudinem, aequitatem, edicta omnium negligit. EX EDICTO URBANO. SI DE HEREDITATE AMBIGITUR, SI POSSESSOR SPONSIONEM NON FACIET. Quid id ad praetorem, uter possessor sit? nonne id quaeri oportet, utrum possessorem esse oporteat? Ergo quia possessor est, non moves possessione; si possessor non esset, non dares. Nusquam enim scribis, neque tu aliud quidquam edicto complecteris, nisi eam caussam, pro qua pecuniam acceperas. 117. Iam hoc ridiculum est: SI DE HEREDITATE AMBIGITUR, ET TABULAE TESTAMENTI OBSIGNATAE NON MINUS MULTIS SIGNIS, QUAM E LEGE OPORTET, AD ME PROFERENTUR: SECUNDUM TABULAS TESTAMENTI POTISSIMUM HEREDITATEM DABO. Hoc tralatitium est: sequi illud oportet: SI TABULAE TESTAMENTI NON PROFERENTUR. Quid ait? se ei daturum, qui se dicat heredem esse. Quid ergo interest, proferantur necne? si protulerit, uno signo ut sit minus, quam ex lege oportet, non des possessionem: si omnino tabulas non proferet, dabis. Quid nunc dicam? Neminem umquam hoc postea alium edixisse? Valde sit mirum neminem fuisse, qui istius se similem dici vellet. Ipse in Siciliensi edicto hoc non habet; exegerat enim iam mercedem: item ut illo edicto, de quo ante dixi, in Sicilia de hereditatum possessionibus dandis edixit idem, quod omnes Romae praeter istum. EX EDICTO SICILIENSI. SI DE HEREDITATE AMBIGITUR.

XLVI. 118. At, per deos immortales, quid est, quod de hoc dici possit? Iterum enim iam quaero abs te, sicut modo in illo capite Anniano de mulierum hereditatibus, nunc in hoc de hereditatum possessionibus: cur ea capita in edictum provinciale transferre nolueris? Utrum digniores homines existimasti eos, qui habitabant in provincia, quam nos, qui aequo iure uteremur? an aliud Romae aequum est, aliud in Sicilia? Non enim hoc potest hoc loco dici, multa esse in provinciis aliter edicenda: non de hereditatum quidem possessionibus, non de mulierum hereditatibus. Nam utroque genere video non modo ceteros, sed te ipsum totidem verbis edixisse, quot verbis edici Romae solet. Quae Romae magna cum

infamia, pretio accepto, edixeras, ea sola te, ne gratis in provincia male audires, ex edicto Siciliensi sustulisse video. 119. Et, quum edictum totum eorum arbitratu, quamdiu fuit designatus, componeret, qui ab isto ius ad utilitatem suam nundinarentur: tum vero in magistratu contra illud ipsum edictum suum sine ulla religione decernebat. Itaque L. Piso multos codices implevit earum rerum, in quibus ita intercessit, quod iste aliter, atque ut edixerat, decrevisset. Quod vos oblitos esse non arbitror, quae multitudo, qui ordo ad Pisonis sellam isto praetore solitus sit convenire, quem iste collegam nisi habuisset, lapidibus coopertus esset in foro. Sed eo leviores istius iniuriae videbantur, quod erat in aequitate prudentiaque Pisonis paratissimum perfugium, quo sine labore, sine molestia, sine impensa, etiam sine patrono homines uterentur. 120. Nam, quaeso, redite in memoriam, iudices, quae libido istius in iure dicundo fuerit, quae varietas decretorum, quae nundinatio, quam inanes domus eorum omnium, qui de iure civili consuli solent, quam plena atque referta Chelidonis: a qua muliere quum erat ad eum ventum et in aurem eius insusurratum, alias revocabat eos, inter quos iam decreverat decretumque mutabat, alias inter alios contrarium sine ulla religione decernebat, ac proximis paullo ante decreverat. 121. Hinc illi homines erant, qui etiam ridiculi inveniebantur ex dolore. Quorum alii, ut audistis, negabant mirandum esse, *ius* tam nequam esse *verrinum:* alii etiam frigidiores erant; sed, quia stomachabantur, ridiculi videbantur esse, quum Sacerdotem exsecrabantur, qui *verrem* tam nequam reliquisset. Quae ego non commemorarem (neque enim perfacete dicta, neque porro hac severitate digna sunt) nisi vos illud vellem recordari, istius nequitiam et iniquitatem tum in ore vulgi atque in communibus proverbiis esse versatam.

XLVII. 122. In plebem vero Romanam utrum superbiam prius memorem, an crudelitatem? Sine dubio crudelitas gravior est atque atrocior. Oblitosne igitur hos putatis esse, quemadmodum sit iste solitus virgis plebem Romanam concidere? Quam rem etiam tribunus plebis in concione egit, quum eum, quem iste virgis ceciderat, in prospectum populi Romani produxit. Cuius rei cognoscendae faciam vobis suo tempore potestatem. 123. Superbia vero qua fuerit, quis ignorat? quemadmodum is tenuissimum quemque contempserit, despexerit, liberum esse numquam duxerit? P. Trebonius viros bonos et honestos complures fecit heredes: in his fecit suum libertum. Is A. Trebonium fratrem habuerat proscriptum. Ei quum cautum vellet, scripsit, ut heredes iurarent, se curaturos, ut ex sua cuiusque parte ne minus dimidium ad A. Trebonium fratrem illum proscriptum perveniret. Libertus iurat: ceteri heredes adeunt ad Verrem: docent, non oportere se iurare, facturos esse, quod contra legem Corneliam esset, quae proscriptum iuvari vetaret. Impetrant, ut ne iurent: dat his possessionem. Id ego non reprehendo. Etenim erat iniquum, homini proscripto, egenti, de fraternis bonis quidquam dari. At ille libertus, nisi ex testamento patroni iurasset, scelus se facturum arbitrabatur. 124. Itaque ei Verres possessionem hereditatis negat se daturum, ne posset patronum suum proscriptum iuvare: simul ut esset poena, quod alterius patroni testamento obtemperasset. Das possessionem ei, qui non iuravit. Concedo: praetorium est. Adimis tu ei, qui iuravit. Quo exemplo? Proscriptum iuvat. Lex est: poena est. Quid ad eum, qui ius dicit? Utrum reprehendis, quod patronum iuvabat eum, qui tum in miseriis erat; an, quod alterius patroni mortui voluntatem conservabat, a quo summum beneficium acceperat? Utrum horum reprehendis? Et hoc tum de sella vir optimus dixit: *Equiti Romano, tam locupleti, libertinus sit homo heres?* O modestum ordinem, quod illinc vivus surrexit! 125. Possum sexcenta decreta proferre, in quibus, ut ego pecuniam non dicam intercessisse, ipsa decretorum novitas iniquitasque declarat. Verum, ut ex uno de ceteris coniecturam facere possitis: id quod priore actione cognostis, audite. C. Sulpicius Olympus fuit. XLVIII. Is mortuus est C. Sacerdote praetore, nescio an ante, quam Verres praeturam petere coeperit. Fecit heredem M. Octavium Ligurem. Ligur hereditatem adiit: possedit Sacerdote praetore sine ulla controversia. Posteaquam Verres magistratum iniit, ex edicto istius, quod edictum Sacerdos non habuerat, Sulpicii patroni filia sextam partem hereditatis ab Ligure petere coepit. Ligur non aderat. L. frater eius caussam agebat: aderant amici, propinqui. Dicebat iste, nisi cum muliere decideretur, in possessionem se ire iussurum. L. Gellius caussam Liguris defendebat: docebat edictum eius non oportere ad eas hereditates valere, quae ante eum praetorem venissent: si hoc tum fuisset edictum, fortasse Ligurem hereditatem aditurum non fuisse. Aequa postulatio, summa hominum auctoritas pretio superabatur. 126. Venit Romam Ligur: non dubitabat, quin, si ipse Verrem convenisset, aequitate caussae et auctoritate sua commovere hominem posset. Domum ad eum venit: rem demonstrat: quam pridem sibi hereditas venisset, docet. Quod facile in caussa aequissima homini ingenioso fuit: multa, quae quemvis movere possent, dixit. Ad extremum petere coepit, ne usque eo suam auctoritatem despiceret gratiamque contemneret, ut se tanta iniuria afficeret. Homo Ligurem accusare coepit, qui in re adventitia atque hereditaria tam diligens, tam attentus esset: debere eum aiebat suam quoque rationem ducere; multa sibi opus esse, multa canibus suis, quos circa se haberet. Non possum illa planius commemorare, quam ipsum Ligurem pro testimonio dicere audistis. 127. Quid enim, Verres? utrum ne his quidem testibus credetur? an haec ad rem non pertinent? non M. Octavio? non L. Liguri? Quis nobis credet? cui nos? Quid est, Verres, quod planum fieri testibus possit, si hoc non fit? An id, quod dicunt, leve est? Nihil levius, quam praetorem Urbis hoc iuris in suo magistratu constituere, omnibus iis, quibus hereditas venerit, coheredem praetorem esse oportere. An vero dubitamus, quo ore iste ceteros homines inferiore loco, auctoritate, ordine, quo ore homines rusticanos ex municipiis, quo denique ore, quos numquam liberos putavit, libertinos homines solitus sit appellare, qui ob ius dicundum M. Octavium Ligurem, hominem ornatissimum loco, ordine, nomine, virtute, ingenio, copiis, poscere pecuniam non dubitarit?

XLIX. 128. In sartis tectis vero quemadmodum sese gesserit, quid ego dicam? Dixerunt qui senserunt: sunt alii, qui dicant: notae res ac manifestae prolatae sunt et proferentur. Dixit C. Fannius, eques Romanus, frater germanus Q. Titinii, iudicis tui, tibi se pecuniam dedisse. RECITA TESTIMONIUM C. FANNII. Nolite C. Fannio dicenti credere: noli, inquam, tu, Q. Titini, C. Fannio, fratri tuo, credere. Dicit enim rem incredibilem: C. Verrem insimulat

avaritiae et audaciae, quae vitia videntur in quemvis potius, quam in istum convenire. Dixit Q. Tadius, homo familiarissimus patris istius, non alienus a matris eius genere et nomine: tabulas protulit, quibus pecuniam se dedisse ostendit. RECITA NOMINA Q. TADII. RECITA TESTIMONIUM Q. TADII. Ne tabulis quidem Q. Tadii nec testimonio credetur? Quid igitur in iudiciis sequemur? Quid est aliud, omnibus omnia peccata et maleficia concedere, nisi hoc, hominum honestissimorum testimoniis et virorum bonorum tabulis non credere? 129. Nam quid ego de quotidiano sermone querimoniaque populi Romani loquar? de istius impudentissimo furto, seu potius novo ac singulari latrocinio? Ausum esse in aede Castoris, celeberrimo clarissimoque monumento, quod templum in oculis quotidianoque aspectu populi Romani est positum, quo saepenumero senatus convocatur, quo maximarum rerum frequentissimae quotidie advocationes fiunt: in eo loco, in sermone hominum, audaciae suae monumentum aeternum relinquere? L. 130. Aedem Castoris, iudices, P. Iunius habuit tuendam L. Sulla, Q. Metello consulibus. Is mortuus est: reliquit pupillum parvum filium. Quum L. Octavius, C. Aurelius consules aedes sacras locavissent neque potuissent omnia sarta tecta exigere, neque ii praetores, quibus erat negotium datum, C. Sacerdos et M. Caesius: factum est senatusconsultum, quibus de sartis tectis cognitum et iudicatum non esset, uti C. Verres, P. Caelius, praetores cognoscerent et iudicarent. Qua potestate iste permissa, ut ex C. Fannio et ex Q. Tadio cognovistis, quum esset omnibus in rebus apertissime impudentissimeque praedatus: verumtamen hoc voluit clarissimum relinquere indicium latrociniorum suorum; de quo non audire aliquando, sed videre quotidie possemus. 131. Quaesivit, quis aedem Castoris sartam tectam deberet tradere. Iunium ipsum mortuum esse sciebat: scire volebat, ad quem illa res pertineret. Audit pupillum esse filium. Homo, qui semper ita palam dictitasset, pupillos et pupillas certissimam praedam esse praetoribus, optatum negotium sibi in sinum delatum esse dicebat. Monumentum illa amplitudine, illo opere, quamvis sartum tectum integrumque esset, tamen aliquid se inventurum, in quo moliri praedarique posset, arbitrabatur. 132. L. Rabonio aedem Castoris tradi oportebat. Is casu pupilli Iunii tutor erat testamento patris. Cum eo sine ullo intertrimento convenerat iam, quemadmodum traderetur. Iste ad se Rabonium vocat: quaerit, ecquid sit, quod a pupillo traditum non sit, quod exigi debeat. Quum ille, id quod erat, diceret, facilem pupillo traditionem esse: signa et dona comparere omnia: ipsum templum omni opere esse integrum: indignum isti videri coepit, ex tanta aede tantoque opere se non opimum praeda, praesertim a pupillo, discedere. LI. 133. Venit ipse in aedem Castoris: considerat templum: videt undique tectum pulcherrime laqueatum, praeterea cetera nova atque integra. Versat se: quaerit, quid agat. Dicit ei quidam ex illis canibus, quos iste Liguri dixerat esse circa se multos: tu, Verres, hic quod moliare, nihil habes: nisi forte vis ad perpendiculum columnas exigere. Homo omnium rerum imperitus quaerit, quid sit ad perpendiculum. Dicunt ei, fere nullam esse columnam, quae ad perpendiculum esse possit. Nam mehercule, inquit, sic agamus: columnae ad perpendiculum exigantur. 134. Rabonius, qui legem nosset, qua in lege numerus tantum columnarum traditur, perpendiculi mentio fit nulla, et qui non putaret sibi expedire ita accipere, ne eodem modo tradendum esset, negat id sibi deberi: negat oportere exigi. Iste Rabonium quiescere iubet, et simul ei nonnullam spem societatis ostendit. Hominem modestum et minime pertinacem facile coercet: columnas ita se exacturum esse confirmat. 135. Nova res atque improvisa pupilli calamitas nuntiatur statim C. Mustio, vitrico pupilli, qui nuper est mortuus, M. Iunio, patruo, P. Potitio tutori, homini frugalissimo. Hi rem ad virum primarium, summo officio ac virtute praeditum, M. Marcellum, qui erat pupilli tutor, deferunt. Venit ad Verrem M. Marcellus: petit ab eo pro sua fide ac diligentia pluribus verbis, ne per summam iniuriam pupillum Iunium fortunis patriis conetur evertere. Iste, qui iam spe atque opinione praedam illam devorasset, neque ulla aequitate orationis neque auctoritate M. Marcelli commotus est. Itaque, quemadmodum ostendisset, se id exacturum esse respondit. 136. Quum sibi omnes ad istum allegationes difficiles, omnes aditus arduos ac potius interclusos viderent, apud quem non ius, non aequitas, non misericordia, non propinqui oratio, non amici voluntas, non cuiusquam auctoritas pro pretio, non gratia valeret: statuunt, id sibi optimum esse factu, quod cuivis venisset in mentem, petere auxilium a Chelidone, quae isto praetore non modo in iure civili, privatorumque omnium controversiis, populo Romano praefuit, verum etiam in his sartis tectisque dominata est.

LII. 137. Venit ad Chelidonem C. Mustius, eques Romanus, publicanus, homo cum primis honestus: venit M. Iunius, patruus pueri, frugalissimus homo et castissimus: venit homo summo honore, pudore et summo officio spectatissimus ordinis sui, P. Potitius tutor. O multis acerbam, o miseram atque indignam praeturam tuam! Ut mittam cetera, quo tandem pudore tales viros, quo dolore meretricis domum venisse arbitramini? qui numquam ulla conditione istam turpitudinem subissent, nisi officii necessitudinisque ratio coegisset. Veniunt, ut dico, ad Chelidonem. Domus erat plena: nova iura, nova decreta, nova iudicia petebantur. *Mihi det possessionem: mihi ne adimat: in me iudicium ne det: mihi bona addicat.* Alii nummos numerabant: alii tabulas obsignabant. Domus erat non meretricio conventu, sed praetoria turba referta. 138. Simulac potestas primum data est, adeunt hi, quos dixi. Loquitur Mustius: rem demonstrat: petit auxilium: pecuniam pollicetur. Respondit illa, ut meretrix, non inhumane: libenter, ait, se esse facturam et se cum isto diligenter sermocinaturam: reverti iubet. Tum discedunt. Postridie revertuntur. Negat illa posse hominem exorari: permagnam eum dicere ex illa re pecuniam confici posse. LIII. Vereor, ne quis forte de populo, qui priori actione non affuit, haec, quia propter insignem turpitudinem sunt incredibilia, fingi a me arbitretur. Ea vos antea, iudices, cognovistis. 139. Dixit iuratus P. Potitius, tutor pupilli Iunii: dixit M. Iunius tutor et patruus: Mustius dixisset, si viveret: sed pro Mustio, recenti re de Mustio auditum dixit L. Domitius: qui quum sciret, me ex Mustio vivo audisse, quod eo sum usus plurimum, (etenim iudicium, quod prope omnium fortunarum suarum C. Mustius habuit, me uno defendente vicit,) quum hoc, ut dico, sciret L. Domitius, me scire ad eum res omnes Mustium solitum esse deferre, tamen de Chelidone reticuit, quoad

potuit: alio responsionem suam derivavit. Tantus in adolescente clarissimo ac principe iuventutis pudor fuit, ut aliquamdiu, quum a me premeretur, omnia potius responderet, quam Chelidonem nominaret. Primo necessarios istius ad eum allegatos esse dicebat: deinde aliquando coactus Chelidonem nominavit. 140. Non te pudet, Verres, eius mulieris arbitratu gessisse praeturam, quam L. Domitius ab se nominari, vix sibi honestum esse arbitrabatur?

LIV. Reiecti a Chelidone capiunt consilium necessarium, ut suscipiant ipsi negotium. Cum Rabonio tutore, quod erat vix H-S quadraginta millium, transigunt H-S ducentis millibus. Refert ad istum rem Rabonius: ut sibi videatur, satis grandem pecuniam et satis impudentem esse. Iste, qui aliquanto plus cogitasset, male accipit verbis Rabonium: negat eum sibi illa decisione satisfacere posse. Ne multa, locaturum se esse confirmat. 141. Tutores hoc nesciunt: quod actum erat cum Rabonio, putant id esse certissimum: nullam maiorem pupillo metuunt calamitatem. Iste vero non procrastinat: locare incipit, non proscripta neque edicta die, alienissimo tempore, ludis ipsis Romanis, foro ornato. Itaque renuntiat Rabonius illam decisionem tutoribus. Accurrunt tamen ad tempus tutores: digitum tollit Iunius patruus: isti color immutatus est: vultus, oratio, mens denique excidit. Quid ageret, coepit cogitare. Si opus pupillo redimeretur, si res abiret ab eo mancipe, quem ipse apposuisset, sibi nullam praedam esse. Itaque excogitat. Quid? nihil ingeniose: nihil, quod quisquam possit dicere, improbe; verum callide: nihil ab isto tectum, nihil veteratorium exspectaveritis: omnia aperta, omnia perspicua reperientur, impudentia, amentia, audacia. 142. Si pupillo opus redimitur, mihi praeda de manibus eripitur. Quod est igitur remedium? quod? ne liceat pupillo redimere. Ubi illa consuetudo in bonis, praedibus praediisque vendendis, omnium consulum, censorum, praetorum, quaestorum denique, ut optima conditione sit is, cuia res sit, cuium periculum? Excludit eum solum, cui prope dicam soli potestatem factam esse oportebat. Quid enim quisquam ad meam pecuniam, me invito, aspirat? quid accedit? Locatur opus id, quod ex mea pecunia reficiatur: ego me refecturum esse dico: probatio futura est tua, qui locas: praedibus et praediis populo cautum est: et, si non putas cautum, scilicet tu praetor in mea bona, quos voles, immittes? me ad meas fortunas defendendas accedere non sines? LV. 143. Operae pretium est ipsam legem cognoscere. Dicetis, eumdem conscripsisse, qui illud edictum de hereditate: LEX OPERE FACIUNDO QUAE PUPILLI IUNII. Dic, dic, quaeso, clarius. C. VERRES PR. URBIS ADDIDIT. Corriguntur leges censoriae. Quid enim? Video in multis veteribus legibus: CN. DOMITIUS L. METELLUS, L. CASSIUS CN. SERVILIUS CENSORES ADDIDERUNT. Vult aliquid eiusmodi C. Verres. Dic. Quid addidit? QUI DE L. MARCIO M. PERPERNA CENSORIBUS REDEMERIT, SOCIUM NE ADMITTITO: NEVE PARTEM DATO NEVE REDIMITO. Quid ita? Ne vitiosum opus fieret? at erat probatio tua. Ne parum locuples esset? at erat, et esset amplius, si velles populo cautum praedibus et praediis. 144. Hic te si res ipsa, si indignitas iniuriae tuae non commovebat; si pupilli calamitas, propinquorum lacrimae, D. Bruti, cuius praedia subierant periculum, M. Marcelli tutoris auctoritas apud te ponderis nihil habebat: ne illud quidem animadvertebas, eiusmodi fore hoc peccatum tuum, quod tu neque negare posses (in tabulas enim retulisti) nec cum defensione aliqua confiteri? Addicitur id opus H-S IↃLX millibus; quum tutores H-S LXXX millibus id opus ad illius hominis iniquissimi arbitrium se affecturos esse clamarent. 145. Etenim quid erat operis? Id, quod vos vidistis. Omnes illae columnae, quas dealbatas videtis, machina apposita, nulla impensa deiectae, eisdemque lapidibus repositae sunt. Hoc tu H-S IↃLX millibus locavisti. Atqui in illis columnis dico esse, quae a tuo redemptore commotae non sint: dico esse, ex qua tantum tectorium vetus delitum sit et novum inductum. Quod si tanta pecunia columnas dealbari putassem, certe numquam aedilitatem petivissem. LVI. 146. At, ut videatur tamen res agi et non eripi pupillo: SI QUID OPERIS CAUSSA RESCIDERIS, REFICITO. Quid erat, quod rescinderet, quum suo quemque loco lapidem reponeret? QUI REDEMERIT, SATISDET DAMNI INFECTI EI, QUI A VETERE REDEMPTORE ACCEPERIT. Deridet, qui sibi ipsum iubet satisdare Rabonium. PECUNIA PRAESENS SOLVATUR. Quibus de bonis? Eius, qui, quod tu H-S IↃLX millibus locasti, H-S LXXX millibus effecturum se esse clamavit. Quibus de bonis? Pupilli, cuius aetatem et solitudinem, etiamsi tutores non essent, defendere praetor debuit. Tutoribus defendentibus, non modo patrias eius fortunas, sed etiam bona tutorum ademisti. HOC OPUS BONUM SUO CUIQUE FACITO. 147. Lapis aliqui caedendus et apportandus fuit machina sua: nam illo non saxum, non materies advecta est: tantum operis in ista locatione fuit, quantum paucae operae fabrorum mercedis tulerunt, et manus pretium machinae. Utrum existimatis minus operis esse, unam columnam efficere ab integro novam nullo lapide redivivo, an quattuor illas reponere? Nemo dubitat, quin multo maius sit novam facere. Ostendam in aedibus privatis longa difficilique vectura columnas singulas ad impluvium H-S quadragenis millibus non minus magnas locatas. 148. Sed ineptum est de tam perspicua istius impudentia pluribus verbis disputare, praesertim quum iste aperte tota lege omnium sermonem atque existimationem contempserit, qui etiam ad extremum ascripserit: REDIVIVA SIBI HABETO: quasi quidquam redivivi ex opere illo tolleretur ac non totum opus ex redivivis constitueretur. At enim si pupillo redimi non licebat, non necesse erat rem ad ipsum pervenire: poterat aliquis ad id negotium de populo accedere. Omnes exclusi sunt non minus aperte, quam pupillus. Diem praestituit operi faciundo Kalendas Decembres: locat circiter Idus Septembres; angustiis temporis excluduntur omnes. LVII. 149. Quid ergo? Rabonius istam diem quomodo assequitur? Nemo Rabonio molestus est neque Kalendis Decembribus neque Nonis neque Idibus. Denique aliquanto in provinciam iste proficiscitur prius, quam opus effectum est. Posteaquam reus factus est, primo negabat se opus in acceptum referre posse. Quum instaret Rabonius, in me caussam conferebat, quod eum codicem obsignassem. Petit a me Rabonius et amicos allegat: facile impetrat. Iste, quid ageret, nesciebat. Si in acceptum non retulisset, putabat se aliquid defensionis habiturum. Rabonium porro intelligebat rem totam esse patefacturum. Tametsi, qui poterat esse apertius, quam nunc est, ut uno minus teste haberet Rabonio? Opus in acceptum retulit quadriennio post, quam diem operi dixerat. 150. Hac conditione,

si quis de populo redemptor accessisset, non esset usus: quum iste ceteros redemptores exclusisset, tum in eius arbitrium ac potestatem venire nolebant, qui sibi ereptam praedam arbitraretur. Nunc ne argumentemur, quo ista pecunia pervenerit, facit ipse indicium. Primum quum vehementius cum eo D. Brutus contenderet, qui de sua pecunia H-S DLX millia numeravit; quod iam iste ferre non poterat, opere addicto, praedibus acceptis, de H-S IↃLX millibus, remisit D. Bruto H-S CX millia. Hoc si aliena res esset, certe facere non potuisset. Deinde nummi numerati sunt Cornificio: quem scribam suum fuisse negare non potest. Postremo ipsius Rabonii tabulae praedam illam istius fuisse clamant. RECITA NOMINA RABONII. LVIII. 151. Hic etiam priore actione Q. Hortensius pupillum Iunium venisse praetextatum in vestrum conspectum et stetisse cum patruo testimonium dicente questus est: et me populariter agere atque invidiam commovere, quod puerum producerem, clamitavit. Quid erat, Hortensi, tandem in illo puero populare? quid invidiosum? Gracchi, credo, aut Saturnini aut alicuius hominis eiusmodi produxeram filium, ut nomine ipso et memoria patris animos imperitae multitudinis concitarem? P. Iunii erat, hominis de plebe Romana, filius: quem pater moriens quum tutoribus et propinquis, tum legibus, tum aequitati magistratuum, tum iudiciis vestris commendandum putavit. 152. Hic istius scelerata locatione nefarioque latrocinio bonis patriis fortunisque omnibus spoliatus venit in iudicium: si nihil aliud, saltem, ut eum, cuius opera ipse multos annos est in sordibus, paullo tamen obsoletius vestitum videret. Itaque tibi, Hortensi, non illius aetas, sed caussa: non vestitus, sed fortuna, popularis videbatur: neque te tam commovebat, quod ille cum toga praetexta, quam quod sine bulla venerat. Vestitus enim neminem commovebat is, quem illi mos et ius ingenuitatis dabat. Quod ornamentum pueritiae pater dederat, indicium atque insigne fortunae, hoc ab isto praedone ereptum esse graviter et acerbe homines ferebant. 153. Neque erant hae lacrimae populares magis, quam nostrae, quam tuae, Q. Hortensi, quam horum, qui sententiam laturi sunt: ideo, quod communis est caussa, commune periculum: communi praesidio talis improbitas, tamquam aliquod incendium, restinguenda est. Habemus enim liberos parvos: incertum est, quam longa nostrum cuiusque vita futura sit: consulere vivi ac prospicere debemus, ut illorum solitudo et pueritia quam firmissimo praesidio munita sit. Quis est enim, qui tueri possit liberum nostrorum pueritiam contra improbitatem magistratuum? Mater, credo. Scilicet magno praesidio fuit Anniae pupillae mater, femina primaria: minus, illa deos hominesque implorante, iste infanti pupillae fortunas patrias ademit. Tutoresne defenderent? perfacile vero apud istiusmodi praetorem, a quo M. Marcelli tutoris in caussa pupilli Iunii et oratio et voluntas et auctoritas repudiata est.

LIX. 154. Quaerimus etiam, quid iste in ultima Phrygia, quid in extremis Pamphyliae partibus fecerit? qualis in bello praedonum praedo ipse fuerit, qui in foro populi Romani pirata nefarius reperiatur? Dubitamus, quid iste in hostium praeda molitus sit, qui manubias sibi tantas ex L. Metelli manubiis fecerit? qui maiore pecunia quattuor columnas dealbandas, quam ille omnes aedificandas locaverit? Exspectemus, quid dicant ex Sicilia testes? Quis umquam templum illud aspexit, quin avaritiae tuae, quin iniuriae, quin audaciae testis esset? Quis a signo Vertumni in circum maximum venit, quin is uno quoque gradu de avaritia tua commoneretur? quam tu viam thensarum atque pompae eiusmodi exegisti, ut tu ipse illa ire non audeas. Te putet quisquam, quum ab Italia freto disiunctus esses, sociis temperasse? qui aedem Castoris testem furtorum tuorum esse volueris: quam populus Romanus quotidie, iudices etiam tum, quum de te sententiam ferrent, viderent?

LX. 155. Atque etiam iudicium in praetura publicum exercuit: non enim praetereundum est ne id quidem. Petita mulcta est apud istum praetorem a Q. Opimio: qui adductus est in iudicium, verbo, quod, quum esset tribunus plebis, intercessisset contra legem Corneliam: re, quod in tribunatu dixisset contra alicuius hominis nobilis voluntatem. De quo iudicio si velim dicere omnia, multi appellandi laedendique sunt: id quod mihi non est necesse. Tantum dicam paucos homines, ut levissime dicam arrogantes hoc adiutore Q. Opimium per ludum et iocum fortunis omnibus evertisse.

156. Is mihi etiam queritur, quod a nobis IX solis diebus prima actio sui iudicii transacta sit: quum apud ipsum tribus horis Q. Opimius, senator populi Romani, bona, fortunas, ornamenta omnia amiserit? cuius propter indignitatem iudicii saepissime est actum in senatu, ut genus hoc totum mulctarum ac iudiciorum eiusmodi tolleretur. Iam vero in bonis Q. Opimii vendendis, quas iste praedas, quam aperte, quam improbe fecerit, longum est dicere. Hoc dico: nisi vobis id hominum honestissimorum tabulis planum fecero, fingi a me hoc totum temporis caussa putatote.

157. Iam qui ex calamitate senatoris populi Romani, quum praetor iudicio eius praefuisset, spolia domum suam referre, et manubias detrahere conatus sit; is ullam ab sese calamitatem poterit deprecari? LXI. Nam de subsortitione illa Iuniana iudicum nihil dico. Quid enim? contra tabulas, quas tu protulisti, audeam dicere? Difficile est. Non enim me tua solum et iudicum auctoritas, sed etiam annulus aureus scribae tui deterret. Non dicam id, quod probare difficile est: hoc dicam, quod ostendam multos ex te viros primarios audisse, quum diceres, ignosci tibi oportere, quod falsum codicem protuleris. Nam, qua invidia C. Iunius conflagrarat, ea, nisi providisses, tibi ipsi tum pereundum fuisse.

158. Hoc modo iste sibi et saluti suae prospicere didicit, referendo in tabulas et privatas et publicas, quod gestum non esset: tollendo, quod esset, et semper aliquid demendo, mutando, interpolando. Eo enim usque progreditur, ut ne defensionem quidem maleficiorum suorum sine aliis maleficiis reperire possit. Eiusdem modi sortitionem homo amentissimus suorum quoque iudicum fore putavit per sodalem suum, Q. Curtium, iudicem quaestionis: cui nisi ego vi populi et hominum clamore atque convicio restitissem: ex hac decuria nostra, cuius mihi copiam quam largissime factam oportebat, erepta esset facultas eorum, quos quum iste annuerat, in suum consilium sine caussa subsortiebatur. * * *

Multa desunt.

21.

ACCUSATIONIS IN C. VERREM

LIBER SECUNDUS

DE

IURISDICTIONE SICILIENSI.

ARG. ASCONII. Haec sine dubio ad accusationem propositi criminis spectat oratio. Nam in superiore anteactae res sunt expositae: quae quia magis adiuvant accusationem, quam ipsae sint principales, in unum librum coactae sunt iudicio Ciceronis cursim enumerantis, quae Verres quaestor, quae pro quaestore, quae legatus, quae denique praetor urbanus admiserit. Ubi ventum est ad caussam ipsam et Siciliensia crimina, quattuor libros edidit: unum de iurisdictione, alterum de frumento, tertium de signis, quartum de suppliciis. In qua distributione non ordo temporis, sed facinorum genera et momenta servata sunt. Incipit autem a laude Siciliae, et egreditur ad crimen Dionis, deinde Sosippi et Epicratis. Sed de iure Siculorum everso frustra quidam Ciceronem reprehendunt, quod non inde coeperit: quum superiora crimina non egeant eiusmodi tractatu, qui ad sequentia pertinet, et oratoris consilio a magnis iisdemque clarioribus sumendum esset exordium. Itaque post hoc duo criminum genera persequitur ad extremum. Primum de Heraclio; de expressis honoribus ab invitis; de Epicrate Bidino, deque rebus capitalibus, ubi de Sopatro, de Sthenio: quae omnia sunt de iure dicundo. Alterum de senatoribus, de sacerdotibus, de censoribus pretio a Verre factis; de collatione in statuas; de publicanorum cum Verre convenientia in furtis; de tabulis Carpinatii pecunias Verris extraordinarias continentibus. Genus caussae in omnibus Verrinarum libris admirabile. Status principaliter coniectura.

I. 1. Multa mihi necessario, iudices, praetermittenda sunt, ut possim aliquo modo aliquando de iis rebus, quae meae fidei commissae sunt, dicere. Recepi enim caussam Siciliae. Ea me ad hoc negotium provincia attraxit. Ego tamen, hoc onere suscepto, et recepta caussa Siciliensi, amplexus animo sum aliquanto amplius. Suscepi enim caussam totius ordinis; suscepi caussam populi Romani: quod putabam tum denique recte iudicari posse, si non modo reus improbus adduceretur, sed etiam diligens et firmus accusator ad iudicium veniret. 2. Quo mihi maturius ad Siciliae caussam veniendum est, relictis ceteris eius furtis ac flagitiis, ut et viribus quam integerrimis agere, et ad dicendum temporis satis habere possim. Atque adeo, antequam de incommodis Siciliae dicam, pauca mihi videntur esse de provinciae dignitate, vetustate, utilitate dicenda. Nam quum omnium sociorum provinciarumque rationem diligenter habere debetis, tum praecipue Siciliae, iudices, plurimis iustissimisque de caussis: primum, quod omnium nationum exterarum princeps Sicilia se ad amicitiam fidemque populi Romani applicuit: prima omnium, id quod ornamentum imperii est, provincia est appellata: prima docuit maiores nostros, quam praeclarum esset, exteris gentibus imperare: sola fuit ea fide benevolentiaque erga populum Romanum, ut civitates eius insulae, quae semel in amicitiam nostram venissent, numquam postea deficerent, pleraeque autem, et maxime illustres in amicitia perpetuo manerent. 3. Itaque maioribus nostris in Africam ex hac provincia gradus imperii factus est. Neque enim tam facile opes Karthaginis tantae concidissent, nisi illud et rei frumentariae subsidium et receptaculum classibus nostris pateret. II. Quare P. Africanus, Karthagine deleta, Siculorum urbes signis monumentisque pulcherrimis exornavit: ut, quos victoria populi Romani maxime laetari arbitrabatur, apud eos monumenta victoriae plurima collocaret. 4. Denique ille ipse M. Marcellus, cuius in Sicilia virtutem hostes, misericordiam victi, fidemque ceteri Siculi perspexerunt, non solum sociis in eo bello consuluit, verum etiam superatis hostibus temperavit. Urbem pulcherrimam, Syracusas, quae quum manu munitissima esset, tum loci natura terra ac mari claudebatur, quum vi consilioque cepisset, non solum incolumem passus est esse, sed ita reliquit ornatam, ut esset idem monumentum victoriae, mansuetudinis, continentiae: quum homines viderent, et quid expugnasset, et quibus pepercisset, et quae reliquisset. Tantum ille honorem Siciliae habendum putavit, ut ne hostium quidem urbem ex sociorum insula tollendam arbitraretur. 5. Itaque ad omnes res Sicilia provincia semper usi sumus, ut, quidquid ex sese posset efferre, id non apud eos nasci, sed domi nostrae conditum putaremus. Quando illa frumentum, quod deberet, non ad diem dedit? quando id, quod opus esse putaret, non ultro pollicita est? quando id, quod imperaretur, recusavit? Itaque ille M. Cato Sapiens, cellam penariam reipublicae nostrae, nutricem plebis Romanae, Siciliam nominabat. Nos vero experti sumus, Italico maximo difficillimoque bello, Siciliam nobis non pro penaria cella, sed pro aerario illo maiorum vetere ac referto fuisse. Nam sine ullo sumptu nostro, coriis, tunicis, frumentoque suppeditato, maximos exercitus nostros vestivit, aluit, armavit. III. 6. Quid illa, quae forsitan ne sentimus quidem, iudices, quanta sunt? quod multis locupletioribus civibus utimur, quod habent propinquam, fidelem, fru-

ctuosamque provinciam, quo facile excurrant, ubi libenter negotium gerant: quos illa partim mercibus suppeditandis cum quaestu compendioque dimittit, partim retinet, ut arare, ut pascere, ut negotiari libeat, ut denique sedes ac domicilium collocare. Quod commodum non mediocre populi Romani est, tantum civium Romanorum numerum, tam prope ab domo tam bonis fructuosisque rebus detineri. 7. Et quoniam quasi quaedam praedia populi Romani sunt vectigalia nostra atque provinciae: quemadmodum propinquis vos vestris praediis maxime delectamini; sic populo Romano iucunda suburbanitas est huiusce provinciae. Iam vero hominum ipsorum, iudices, ea patientia, virtus, frugalitasque est, ut proxime ad nostram disciplinam illam veterem, non ad hanc, quae nunc increbruit, videantur accedere. Nihil ceterorum simile Graecorum: nulla desidia, nulla luxuria; contra summus labor in publicis privatisque rebus, summa parsimonia, summa diligentia. Sic porro nostros homines diligunt, ut his solis neque publicanus, neque negotiator odio sit. 8. Magistratuum autem nostrorum iniurias ita multorum tulerunt, ut numquam ante hoc tempus ad aram legum praesidiumque vestrum publico consilio confugerint: tametsi et illum annum pertulerant, qui sic eos afflixerat, ut salvi esse non possent, nisi C. Marcellus quasi aliquo fato venisset, ut bis ex eadem familia salus Siciliae constitueretur, et postea M. Antonii infinitum illud imperium senserant. Sic a maioribus suis acceperant, tanta populi Romani in Siculos esse beneficia, ut etiam iniurias nostrorum hominum perferendas putarent. 9. In neminem civitates ante hunc testimonium publice dixerunt. Hunc denique ipsum pertulissent, si humano modo, si usitato more, si denique uno aliquo in genere peccasset. Sed quum perferre non possent luxuriem, crudelitatem, avaritiam, superbiam; quum omnia sua commoda, iura, beneficia senatus populique Romani unius scelere ac libidine perdidissent: hoc statuerunt, aut istius iniurias per vos ulcisci et persequi, aut, si vobis indigni essent visi, quibus opem auxiliumque ferretis, urbes ac sedes suas relinquere; quandoquidem agros iam ante, istius iniuriis exagitati, reliquissent. IV. 10. Hoc consilio a L. Metello legationes universae petiverunt, ut quam primum isti succederet: hoc animo toties apud patronos de suis miseriis deplorarunt: hoc commoti dolore, postulata consulibus, quae non postulata, sed in istum crimina viderentur esse, ediderunt. Fecerunt etiam, ut me, cuius fidem continentiamque cognoverant, prope de vitae meae statu dolore ac lacrimis suis deducerent, ut ego istum accusarem; a quo mea longissime ratio voluntasque abhorrebat: (quamquam in hac caussa multo plures partes mihi defensionis, quam accusationis, suscepisse videor:) 11. postremo homines ex tota provincia nobilissimi primique publice privatimque venerunt: gravissima atque amplissima quaeque civitas vehementissime suas iniurias persecuta est.

At quemadmodum, iudices, venerunt? Videor enim mihi liberius apud vos iam pro Siculis loqui debere, quam forsitan ipsi velint: saluti enim eorum potius consulam, quam voluntati. Ecquem existimatis umquam ulla in provincia reum absentem contra inquisitionem accusatoris tantis opibus, tanta cupiditate esse defensum? Quaestores utriusque provinciae, qui isto praetore fuerant, cum fascibus mihi praesto fuerunt. 12. Hi porro, qui successerunt, vehementer istius cupidi, liberaliter ex istius cibariis tractati, non minus acres contra me fuerunt. Videte, quid potuerit, qui quattuor in una provincia quaestores studiosissimos defensores propugnatoresque habuerit: praetorem vero cohortemque totam sic studiosam, ut facile appareret, non tam illis Siciliam, quam inanem offenderant, quam Verrem ipsum, qui plenus decesserat, provinciam fuisse. Minari Siculis, si decressent legationem, quae contra istum diceret: minari, si qui essent profecti: aliis, si laudarent, benignissime promittere: gravissimos privatarum rerum testes, quibus nos praesentibus denuntiavimus, eos vi custodiisque retinere. V. 13. Quae quum omnia facta sint, tamen unam solam scitote esse civitatem Mamertinam, quae publice legatos, qui istum laudarent, miserit. Eius autem legationis principem, civitatis nobilissimum, C. Heium, iuratum dicere audistis: isti navem onerariam maximam Messanae esse, publice coactis operis, aedificatam: idemque Mamertinorum legatus, istius laudator, non solum istum bona sua, verum etiam sacra deosque penates, a maioribus traditos, ex aedibus suis eripuisse dixit. Praeclara laudatio, quum duabus in rebus legatorum una opera consumitur, in laudando atque repetendo. Atque ea ipsa civitas qua ratione isti amica sit, dicetur certo loco. Reperietis enim, quae caussae benevolentiae sint Mamertinis erga istum, eas ipsas caussas satis iustas esse damnationis. Alia civitas nulla, iudices, publico consilio laudat. 14. Vis illa summi imperii tantum potuit apud perpaucos homines, non civitates, ut aut levissimi quidam ex miserrimis desertissimisque oppidis invenirentur, qui iniussu populi ac senatus proficiscerentur, aut ii, qui contra istum legati decreti erant, et testimonium publicum ac mandata acceperant, vi ac metu retinerentur. Quod ego in paucis tamen usu venisse non moleste fero, quo reliquae tot et tantae et tam graves civitates, tota denique Sicilia plus auctoritatis apud vos haberet, quum videretis, nulla vi retineri, nullo periculo prohiberi potuisse, quo minus experirentur, ecquid apud vos querimoniae valerent antiquissimorum fidelissimorumque sociorum. 15. Nam, quod fortasse non nemo vestrum audierit, istum a Syracusanis publice laudari: id, tametsi priore actione ex Heraclii Syracusani testimonio, cuiusmodi esset, cognovistis; tamen vobis alio loco, ut se tota res habeat, quod ad eam civitatem attinet, demonstrabitur. Intelligetis enim, nullis hominibus quemquam tanto odio, quanto istum Syracusanis, et esse et fuisse.

VI. At enim istum soli Siculi persequuntur: cives Romani, qui in Sicilia negotiantur, defendunt, diligunt, salvum esse cupiunt. Primum, si ita esset, tamen vos in hac quaestione de pecuniis repetundis, quae sociorum caussa constituta est lege iudicioque sociali, sociorum querimonias audire oporteret. 16. Sed intelligere potuistis priore actione, cives Romanos honestissimos ex Sicilia plurimos maximis de rebus, et quas ipsi accepissent iniurias, et quas scirent aliis esse factas, pro testimonio dicere. Ego hoc, quod intelligo, iudices, sic confirmo: videor mihi gratum fecisse Siculis, quod eorum iniurias meo labore, inimicitiis, periculo sim persecutus: non minus hoc gratum me nostris civibus intelligo fecisse: qui hoc existimant, iuris, libertatis, rerum fortunarumque suarum salutem in istius damnatione consistere. 17. Quapropter de istius praetura Siciliensi non recuso, quin ita me audiatis, ut, si cuiquam generi homi-

num, sive Siculorum sive nostrorum civium, si cuiquam ordini sive aratorum sive pecuariorum sive mercatorum probatus sit: si non horum omnium communis hostis praedoque fuerit; si cuiquam denique ulla in re umquam temperaverit: ut vos quoque ei temperetis.

Qui simul atque ei sorte provincia Sicilia obvenit, statim Romae et ad Urbem, antequam proficisceretur, quaerere ipse secum et agitare cum suis coepit, quibusnam rebus in ea provincia maximam uno anno pecuniam facere posset. Nolebat in agendo discere (tametsi non provinciae rudis erat et tiro,) sed in Siciliam paratus ad praedam meditatusque venire cupiebat. 18. O praeclare coniectum a vulgo in illam provinciam omen communis famae atque sermonis! quum ex nomine istius, quid in provincia facturus esset, perridicule homines augurabantur. Etenim quis dubitare posset, quum istius in quaestura fugam et furtum recognosceret; quum in legatione oppidorum fanorumque spoliationes cogitaret; quum videret in foro latrocinia praeturae: qualis iste in quarto actu improbitatis futurus esset. VII. Atque ut intelligatis, eum Romae quaesisse non modo genera furandi, sed etiam nomina, certissimum accipite argumentum, quo facilius de singulari eius impudentia existimare possitis. 19. Quo die Siciliam tetigit, (videte, satisne paratus ex illo omine urbano ad everrendam provinciam venerit,) statim Messana litteras Halesam mittit: quas ego istum in Italia scripsisse arbitror. Nam simul atque e navi egressus est, dedit operam, ut Halesinus ad se Dio continuo veniret: se de hereditate velle cognoscere, quae eius filio a propinquo homine, Apollodoro Laphirone, venisset. 20. Ea erat, iudices, pergrandis pecunia. Hic est Dio, iudices, nunc beneficio Q. Metelli civis Romanus factus: de quo, multis viris primariis testibus multorumque tabulis, vobis priore actione satisfactum est, H-S undecies numeratum esse, ut eam caussam, in qua ne tenuissima quidem dubitatio posset esse, isto cognoscente obtineret; praeterea greges nobilissimarum equarum abactos: argenti vestisque stragulae domi quod fuerit, esse direptum: ita H-S undecies Q. Dionem, quod hereditas ei venisset, nullam aliam ob caussam, perdidisse. 21. Quid? Haec hereditas quo praetore Dionis filio venerat? Eodem, quo Anniae, P. Annii senatoris filiae; eodem, quo M. Liguri senatori, C. Sacerdote praetore. Quid? tum nemo molestus Dioni fuerat? Non plus quam Liguri, Sacerdote praetore. Quid? ad Verrem quis detulit? Nemo: nisi forte existimatis ei quadruplatores ad fretum praesto fuisse. VIII. Ad Urbem quum esset, audivit, Dioni cuidam Siculo permagnam venisse hereditatem: heredem statuas iussum esse in foro ponere: nisi posuisset, Veneri Erycinae esse mulctatum. Tametsi positae essent ex testamento, putabat tamen, quoniam Veneris nomen esset, caussam pecuniae se reperturum. 22. Itaque apponit qui petat Veneri Erycinae illam hereditatem. Non enim quaestor petit (ut est consuetudo) is, qui Erycinum montem obtinebat: petit Naevius Turpio quidam, istius excursor et emissarius, homo omnium ex illo conventu quadruplatorum deterrimus, C. Sacerdote praetore condemnatus iniuriarum. Etenim erat eiusmodi caussa, ut ipse praetor, quum quaereret calumniatorem, paullo tamen consideratiorem reperire non posset. Hic hominem Veneri absolvit: sibi condemnat. Maluit videlicet homines peccare, quam deos: se potius a Dione, quod non licebat, quam Venerem, quod non debebatur, auferre. 23. Quid ego hic nunc Sex. Pompeii Chlori testimonium recitem, qui caussam Dionis egit? qui omnibus rebus interfuit? hominis honestissimi, tametsi civis Romanus virtutis caussa iamdiu est, tamen omnium Siculorum primi ac nobilissimi: quid ipsius Q. Caecilii Dionis, hominis probatissimi ac pudentissimi? quid L. Vetecilii Liguris, T. Manlii, L. Caleni? quorum omnium testimoniis de hac Dionis pecunia confirmatum est. Dixit hoc idem M. Lucullus, se de his Dionis incommodis pro hospitio, quod sibi cum eo esset, iam ante cognosse. 24. Quid? Lucullus, qui tum in Macedonia fuit, melius haec cognovit, quam tu, Hortensi, qui Romae fuisti? ad quem Dio confugit? qui de Dionis iniuriis gravissime per litteras cum Verre questus es? Nova tibi haec sunt et inopinata? nunc primum hoc aures tuae crimen accipiunt? Nihil ex Dione, nihil ex socru tua, femina primaria, Servilia, vetere Dionis hospita, audisti? Nonne multa mei testes, quae tu scis, nesciunt? nonne te mihi testem in hoc crimine eripuit non istius innocentia, sed legis exceptio? TESTIMONIA M. LUCULLI, CHLORI, DIONIS. IX. Satisne vobis magnam pecuniam Venerius homo, qui e Chelidonis sinu in provinciam profectus esset, Veneris nomine quaesisse videtur? 25. Accipite aliam in minore pecunia non minus impudentem calumniam. Sosippus et Epicrates fratres sunt Agyrinenses. Horum pater abhinc duo et XX annos est mortuus: in cuius testamento quodam loco, si commissum quid esset, mulcta erat Veneri: ipso XX anno, quum tot interea praetores, tot quaestores, tot calumniatores in provincia fuissent, hereditas ab his Veneris nomine petita est. Caussam Verres cognoscit: pecuniam per Volcatium accipit, fere ad H-S CCCC millia, ab duobus fratribus. Multorum testimonia audistis antea. Vicerunt Agyrinenses fratres ita, ut egentes inanesque discederent.

X. 26. At enim ad Verrem pecunia ista non pervenit. Quae est ista defensio? utrum asseveratur in hoc, an tentatur? mihi enim nova res est. Verres calumniatores apponebat: Verres adesse iubebat: Verres cognoscebat: Verres iudicabat: pecuniae maximae dabantur: qui dabant, caussas obtinebant; tu mihi ita defendas: non est ista Verri numerata pecunia? Adiuvo te: mei quoque testes idem dicunt: Volcatio dicunt sese dedisse. Quae vis erat in Volcatio tanta, ut H-S CCCC millia a duobus hominibus auferret? et quis Volcatio, si sua sponte venisset, unam libellam dedisset? Veniat nunc: experiatur: tecto recipiet nemo. At ego amplius dico, H-S quadringenties accepisse te arguo contra leges: nego tibi ipsi ullum nummum esse numeratum: sed quum ob tua decreta, ob imperata, ob edicta pecuniae dabantur, non erat quaerendum, cuius manu numerarentur, sed cuius iniuria cogerentur. 27. Comites illi tui delecti, manus erant tuae: praefecti, scribae, medici, accensi, haruspices, praecones erant manus tuae. Ut quisque te maxime necessitudine aliqua attingebat, ita maxime manus tua putabatur: cohors tota illa tua, quae plus mali Siciliae dedit, quam si centum cohortes fugitivorum fuissent, tua manus sine controversia fuit. Quidquid ab horum quopiam captum est, id non modo tibi datum, sed tua manu numeratum iudicari necesse est. Nam, si hanc defensionem probabitis, *Non accepit ipse;* licet, omnia de pecuniis repetundis iudicia tollatis. Nemo umquam reus tam nocens adducetur, qui ista defensione non

possit uti. Etenim quum Verres utatur, quis erit umquam posthac reus tam perditus, qui non ad Q. Mucii innocentiam referatur, si cum isto conferatur? Neque nunc tam mihi isti Verrem defendere videntur, quam in Verre defensionis tentare rationem. 28. Qua de re, iudices, vobis magno opere providendum est. Pertinet hoc ad summam rempublicam et ad existimationem ordinis nostri salutemque sociorum. Si enim innocentes existimari volumus, non solum nos abstinentes, sed etiam nostros comites praestare debemus. XI. Primum omnium opera danda est, ut eos nobiscum ducamus, qui nostrae famae capitique consulant: deinde, si in hominibus eligendis nos spes amicitiae fefellerit, ut vindicemus, missos faciamus, semper ita vivamus, ut rationem reddendam nobis arbitremur. Africani est hoc, hominis liberalissimi: (verumtamen ea liberalitas est probanda, quae sine periculo existimationis est, ut in illo fuit.) 29. Quum ab eo quidam vetus assectator ex numero amicorum non impetraret, uti se praefectum in Africam duceret, et id ferret moleste: *Noli,* inquit, *mirari, si tu a me hoc non impetras: ego iam pridem ab eo, cui meam existimationem caram fore arbitror, peto, ut mecum praefectus proficiscatur, et adhuc impetrare non possum.* Etenim re vera multo magis est petendum ab hominibus, si salvi et honesti esse volumus, ut eant nobiscum in provinciam, quam hoc illis in beneficii loco deferendum. Sed tu, quum et tuos amicos in provinciam quasi in praedam invitabas, et cum his ac per eos praedabare, et eos in concione annulis aureis donabas, non statuebas, tibi non solum de te, sed etiam de illorum factis rationem esse reddendam?

30. Quum hos sibi quaestus constituisset magnos atque uberes ex his caussis, quas ipse instituerat cum consilio, hoc est cum sua cohorte, cognoscere: tum infinitum genus invenerat ad innumerabilem pecuniam corripiendam. XII. Dubium nemini est, quin omnes omnium pecuniae positae sint in eorum potestate, qui iudicia dant, et eorum, qui iudicant: quin nemo nostrum possit aedes suas, nemo fundum, nemo bona patria obtinere, si, quum haec a quopiam vestrum petita sint, praetor improbus, cui nemo intercedere possit, det, quem velit iudicem, iudex nequam et levis, quod praetor iusserit, iudicet. 31. Quid vero? si illud quoque accedet, ut in ea verba praetor iudicium det, ut vel L. Octavius Balbus iudex, homo et iuris et officii peritissimus, non possit aliter iudicare: si iudicium sit eiusmodi: L. OCTAVIUS IUDEX ESTO: SI PARET, FUNDUM CAPENATEM, QUO DE AGITUR, EX IURE QUIRITIUM P. SERVILII ESSE, NEQUE IS FUNDUS Q. CATULO RESTITUETUR: non necesse erit L. Octavio iudici cogere P. Servilium, Q. Catulo fundum restituere aut condemnare eum, quem non oporteat? Eiusdem modi totum ius praetorium, eiusdem modi omnis res iudiciaria fuit in Sicilia per triennium, Verre praetore. Decreta eiusmodi: SI NON ACCIPIT, QUOD TE DEBERE DICIS, ACCUSES; SI PETIT, DUCAS. C. Fuficium duci iussit petitorem, L. Suetium, L. Racilium. Iudicia huiusmodi: QUI CIVES ROMANI ERANT, SI SICULI ESSENT, QUUM SICULOS EORUM LEGIBUS DARI OPORTERET. QUI SICULI SI CIVES ROMANI ESSENT, **** 32. Verum, ut totum genus complectamini iudiciorum: prius iura Siculorum, deinde istius instituta cognoscite. XIII. Siculi hoc iure sunt, ut, quod civis cum cive agat, domi certet suis legibus: quod Siculus cum Siculo non eiusdem civitatis, ut de eo praetor iudices ex P. Rupilii decreto, quod is de decem legatorum sententia statuit, quam legem illi Rupiliam vocant, sortiatur. Quod privatus a populo petit aut populus a privato: senatus ex aliqua civitate, qui iudicet, datur, quum alternae civitates reiectae sunt. Quod civis Romanus a Siculo petit, Siculus iudex datur: quod Siculus a cive Romano, civis Romanus datur: ceterarum rerum selecti iudices civium Romanorum ex conventu proponi solent. Inter aratores et decumanos lege frumentaria, quam Hieronicam appellant, iudicia fiunt. 33. Haec omnia isto praetore non modo perturbata, sed plane et Siculis et civibus Romanis erepta sunt: primum suae leges: quod civis cum cive ageret, aut eum iudicem, quem commodum erat, praeconem, haruspicem, medicum suum dabat; aut, si legibus erat iudicium constitutum, et ad civem suum iudicem venerant, libere civi iudicare non licebat. Edictum enim hominis cognoscite, quo edicto omnia iudicia redegerat in suam potestatem: SI QUI PERPERAM IUDICASSET, SE COGNITURUM; QUUM COGNOSSET, ANIMADVERSURUM. Idque quum faciebat, nemo dubitabat, quin, quum iudex alium de suo iudicio putaret iudicaturum, seque in eo capitis periculum aditurum, voluntatem spectaret eius, quem statim de capite suo putaret iudicaturum. 34. Selecti e conventu aut propositi ex negotiatoribus iudices nulli. Haec copia, quam dico, iudicum, cohors, non Q. Scaevolae, qui tamen de cohorte sua dare non solebat, sed C. Verris. Cuiusmodi cohortem putatis hoc principe fuisse? sicuti videtis edictum: SI QUID PERPERAM IUDICARIT SENATUS. Eum quoque ostendam, si quando sit datus, coactu istius, quod non senserit, iudicasse. Ex lege Rupilia sortitio nulla, nisi quum nihil intereral istius. Lege Hieronica iudicia plurimarum controversiarum sublata uno nomine omnia: de conventu ac negotiatoribus nulli iudices. Quantam potestatem habuerit, videtis: quas res gesserit, cognoscite.

XIV. 35. Heraclius est Hieronis filius, Syracusanus, homo in primis domi suae nobilis et ante hunc praetorem vel pecuniosissimus Syracusanorum: nunc nulla alia calamitate, nisi istius avaritia atque iniuria, pauperrimus. Huic hereditas facile ad H-S tricies venit testamento propinqui sui, Heraclii: plena domus caelati argenti optimi multaeque stragulae vestis pretiosissimorumque mancipiorum: quibus in rebus istius cupiditates et insanias quis ignorat? Erat in sermone res, magnam Heraclio pecuniam relictam: non solum Heraclium divitem, sed etiam ornatum supellectile, argento, veste, mancipiis futurum. 36. Audit haec etiam Verres: et primo, illo suo leviore artificio Heraclium aggredi conatur, ut eum roget inspicienda, quae non reddat. Deinde a quibusdam Syracusanis admonetur, (hi autem quidam erant affines istius, quorum iste uxores numquam alienas existimavit, Cleomenes et Aeschrio: qui quantum apud istum, et quam turpi de caussa potuerint, ex reliquis criminibus intelligetis:) hi, ut dico, hominem admonent, rem esse praeclaram, domum * refertam omnibus rebus; ipsum autem Heraclium hominem esse maiorem natu, non promptissimum, et eum, praeter Marcellos, patronum, quem iure suo adire aut appellare posset, habere neminem; esse in eo testamento, quo ille heres esset scriptus, ut statuas in palaestra deberet ponere: faciemus, ut palaestritae negent ex testamento esse positas: petant hereditatem,

quod eam palaestrae commissam esse dicant. 37. Placuit ratio Verri. Nam hoc animo providebat, quum tanta hereditas in controversiam venisset iudicioque peteretur, fieri non posse, ut sine praeda ipse discederet. Approbat consilium: auctor est, ut quam primum agere incipiant, hominemque id aetatis minime litigiosum quam tumultuosissime adoriantur. Scribitur Heraclio dica. XV. Primo mirantur omnes improbitatem calumniae: deinde qui istum nossent, partim suspicabantur, partim plane videbant adiectum esse oculum hereditati. Interea dies advenit, quo die sese ex instituto ac lege Rupilia dicas sortiturum Syracusis iste edixerat: paratus ad hanc dicam sortiendam venerat. Tum eum docet Heraclius, non posse eo die sortiri, quod lex Rupilia vetaret diebus xxx sortiri dicam, quibus scripta esset. Dies xxx nondum fuerant. Sperabat Heraclius, si illum diem effugisset, ante alteram sortitionem Q. Arrium, quem provincia tum maxime exspectabat, successurum. 38. Iste omnibus dicis diem distulit: et eam diem constituit, ut hanc Heraclii dicam sortiri post dies xxx ex lege posset. Posteaquam ea dies venit, iste incipit simulare se velle sortiri. Heraclius cum advocatis adit et postulat, ut sibi cum palaestritis, hoc est cum populo Syracusano, aequo iure disceptare liceat. Adversarii postulant, ut in eam rem iudices dentur ex his civitatibus, quae in id forum convenirent. Electi, qui Verri viderentur: Heraclius contra, ut iudices e lege Rupilia dentur, ut ab institutis superiorum, ab auctoritate senatus, ab iure omnium Siculorum ne recedatur. XVI. 39. Quid ego istius in iure dicundo libidinem commonstrem? quis vestrum non ex urbana iurisdictione cognovit? quis umquam, isto praetore Chelidone invita lege agere potuit? Non istum, ut non neminem, provincia corrupit: idem fuit, qui Romae. Quum id, quod omnes intelligebant, diceret Heraclius, ius esse certum Siculis, inter se quo iure certarent, legem esse Rupiliam, quam P. Rupilius consul de decem legatorum sententia dedisset: hoc omnes semper in Sicilia consules praetoresque servasse; negavit se iudices lege Rupilia sortiturum: quinque iudices, quos commodum ipsi fuit, dedit. 40. Quid hoc homine facias? quod supplicium dignum libidini eius invenias? Praescriptum tibi quum esset, homo deterrime et impudentissime, quemadmodum iudices inter Siculos dares: quum imperatoris populi Romani auctoritas, legatorum decem, summorum hominum, dignitas, senatus consultum intercederet, cuius consulto P. Rupilius de x legatorum sententia leges in Sicilia constituerat: quum omnes ante te praetorem Rupilias leges et in ceteris rebus et in iudiciis maxime servassent; tu ausus es pro nihilo prae tua praeda tot res sanctissimas ducere? tibi nulla lex fuit? nulla religio? nullus existimationis pudor? nullus iudicii metus? nullius apud te gravis auctoritas? nullum exemplum, quod sequi velles? 41. Verum, ut institui dicere, quinque iudicibus nulla lege, nullo instituto, nulla reiectione, nulla sorte, ex libidine istius datis, non qui caussam cognoscerent, sed qui, quod imperatum esset, iudicarent; eo die nihil actum est, adesse iubentur postridie. XVII. Heraclius interea, quum omnes insidias a praetore fortunis suis fieri videret, capit consilium de amicorum et propinquorum sententia, non adesse ad iudicium. Itaque illa nocte Syracusis profugit. Iste postero die mane, quum multo maturius quam umquam antea surrexisset, iudices citari iubet. Ubi comperit Heraclium non adesse, cogere incipit eos, ut absentem Heraclium condemnarent. Illi eum commonefaciunt, ut, si ei videatur, utatur instituto suo, nec cogat ante horam decimam de absente secundum praesentem iudicare: impetrant. 42. Interea sane perturbatus et ipse et eius amici et consiliarii, moleste ferre coeperunt, Heraclium profugisse: putabant absentis damnationem, praesertim tantae pecuniae, multo invidiosiorem fore, quam si praesens damnatus esset. Eo accedebat, quod iudices e lege Rupilia dati non erant: multo etiam rem turpiorem fore et iniquiorem visum iri intelligebant. Itaque hoc dum corrigere vult, apertior eius cupiditas improbitasque facta est. Nam illis quinque iudicibus uti sese negat. Iubet, id quod initio lege Rupilia fieri oportuerat, citari Heraclium et eos, qui dicam scripserant: ait se iudices ex lege velle sortiri. Quod ab eo pridie, quum multis lacrimis oraret atque obsecraret Heraclius, impetrare non potuerat: id ei postera die venit in mentem, e lege Rupilia sortiri dicas oportere. Educit ex urna tres: iis, ut absentem Heraclium condemnent, imperat: itaque condemnant. 43. Quae, malum, ista fuit amentia? ecquando te rationem factorum tuorum redditurum putasti? ecquando his de rebus tales viros audituros existimasti? Petatur hereditas ea, quae nulla debetur, in praedam praetoris? interponatur nomen civitatis? imponatur honestae civitati turpissima persona calumniae? Neque hoc solum: sed ita res agatur, ut ne simulatio quidem aequitatis ulla adhibeatur? Nam, per deos immortales, quid interest, utrum praetor imperet, vique cogat aliquem de suis bonis omnibus decedere; an huiusmodi iudicium det, quo iudicio indicta caussa fortunis omnibus everti necesse sit? XVIII. 44. Profecto enim negare non potes, te ex lege Rupilia sortiri iudices debuisse, quum praesertim Heraclius id postularet. Sin illud dices, te Heraclii voluntate ab lege recessisse: ipse te impedies; ipse tu tua defensione implicabere. Quare enim primum ille adesse noluit, quum ex eo numero iudices haberet, quos postularat? Deinde tu cur post illius fugam iudices alios sortitus es, si eos, qui erant antea dati, utriusque dederas voluntate? Deinde ceteras dicas omnes illo foro M. Postumius quaestor sortitus est: hanc solam tu illo conventu reperiere sortitus? 45. Ergo, inquiet aliquis, donavit populo Syracusano illam hereditatem? Primum, si id confiteri velim, tamen istum condemnetis necesse est: neque enim permissum est, ut impune nobis liceat, quod alicui eripuerimus, id alteri tradere. Verum ex ista reperietis hereditate ita istum praedatum, ut perpauca occulte fecerit: populum quidem Syracusanum in maximam invidiam sua infamia, alieno praemio pervenisse: paucos Syracusanos, eos, qui se nunc publice laudationis caussa venisse dicunt, et tunc participes praedae fuisse et nunc non ad istius laudationem, sed ad communem litium aestimationem venisse. Posteaquam damnatus est absens, non solum illius hereditatis, de qua ambigebatur, quae erat H-S tricies, sed omnium bonorum paternorum ipsius Heraclii, quae non minor erat pecunia, palaestrae Syracusanorum, hoc est Syracusanis, possessio traditur. 46. Quae est ista praetura? Eripis hereditatem, quae venerat a propinquo, venerat testamento, venerat legibus; quae bona is, qui testamentum fecit, huic Heraclio, ante aliquanto, quam est mortuus, omnia utenda ac possidenda tradiderat; cuius hereditatis, quum ille aliquanto ante

te praetorem esset mortuus, controversia fuerat nulla, mentionem fecerat nemo. XIX. Verum esto, eripe hereditatem propinquis, da palaestritis, praedare in bonis alienis, nomine civitatis, everte leges, testamenta, voluntates mortuorum, iura vivorum. Num etiam patriis Heraclium bonis exturbare oportuit? Qui simulac profugit, quam impudenter, quam palam, quam acerbe, dii immortales, illa bona direpta sunt! quam illa res calamitosa Heraclio, quaestuosa Verri, turpis Syracusanis, miseranda omnibus videbatur! Nam illud quidem statim curatur, ut, quidquid caelati argenti fuit in illis bonis, ad istum deferatur, quidquid Corinthiorum vasorum, stragulae vestis, haec nemo dubitabat quin non modo ex illa domo capta et oppressa, verum ex tota provincia ad istum comportari necesse esset. Mancipia, quae voluit, abduxit; alia divisit: auctio facta est, in qua cohors istius invicta dominata est. 47. Verum illud est praeclarum: Syracusani, qui praefuerant his Heraclii bonis, verbo, redigendis, re, dispertiendis, reddebant eorum negotiorum rationem in senatu; dicebant scyphorum paria complura, hydrias argenteas, pretiosam vestem stragulam, multa mancipia pretiosa, Verri data esse: dicebant, quantum cuique eius iussu nummorum esset datum. Gemebant Syracusani: sed tamen patiebantur. Repente recitatur, uno nomine H-S CCL millia iussu praetoris data. Fit maximus clamor omnium, non modo optimi cuiusque, neque eorum, quibus indignum semper visum erat, bona privati, populi nomine, per summam iniuriam erepta: verum etiam ipsi illi auctores iniuriae, et ex aliqua particula socii praedae ac rapinarum, clamare coeperunt, sibi ut haberet hereditatem. Tantus in curia clamor factus est, ut populus concurreret.

XX. 48. Res ab omni conventu cognita, celeriter domum nuntiatur. Homo inimicus his, qui recitassent, hostis omnibus, qui acclamassent, exarsit iracundia ac stomacho. Verumtamen fuit tum sui dissimilis. Nostis os hominis, nostis audaciam: tamen tum rumore populi et clamore et furto manifesto grandis pecuniae perturbatus est. Ubi se collegit, vocat ad se Syracusanos: quia non posset negare ab illis pecuniam datam; non quaesivit procul alicunde (neque enim probaret) sed proximum, paene alterum filium, quem illam pecuniam diceret abstulisse: ostendit se reddere coacturum. Qui posteaquam id audivit, habuit et dignitatis et aetatis et nobilitatis suae rationem: verba apud senatum fecit: docuit ad se nihil pertinere: de isto, id quod omnes videbant neque ille quidem obscure, locutus est. Itaque illi Syracusani statuam postea statuerunt: et is, ubi primum potuit, istum reliquit de provinciaque decessit. 49. Et tamen aiunt eum queri solere nonnumquam, se miserum, quod non suis, sed suorum peccatis criminibusque prematur. Triennium provinciam obtinuisti: gener lectus adolescens unum annum tecum fuit: sodales, viri fortes, legati tui primo anno te reliquerunt: unus legatus P. Tadius, qui erat reliquus, non ita multum tecum fuit: qui si semper una fuisset, tamen summa cura quum tuae, tum multo etiam magis suae famae pepercisset. Quid est, quod tu alios accuses? quid est, quamobrem putes te tuam culpam non modo derivare in aliquem, sed communicare cum altero posse? 50. Numerantur illa H-S ducenta quinquaginta Syracusanis. Ea quemadmodum ad istum postea per pseudothyrum revertantur, tabulis vobis testibusque, iudices, planum faciam.

XXI. Ex hac iniquitate istius et improbitate iudices, quod praeda ex illis bonis ad senatores Syracusanos invito populo senatuque Syracusano venerat, illa scelera per Theomnastum et Aeschrionem et Dionysodorum et Cleomenem invitissima civitate illa facta sunt: primum ut urbs tota spoliaretur, qua de re alius mihi locus ad dicendum est constitutus: ut omnia signa iste per eos homines, quos nominavi, omne ebur ex aedibus sacris, omnes undique tabulas pictas, deorum denique simulacra, quae vellet, auferret: deinde ut in curia Syracusis, quem locum illi βουλευτήριον vocant, honestissimo loco et apud illos clarissimo, ubi illius ipsius M. Marcelli, (qui eum Syracusanis locum, quem eripere belli ac victoriae lege posset, conservavit ac reddidit,) statua ex aere facta est; ibi inauratam isti, et alteram filio statuam ponerent; ut, dum istius hominis memoria maneret, senatus Syracusanus sine lacrimis et gemitu in curia esse non posset. 51. Per eosdem istius iniuriarum, furtorum uxorumque socios istius imperio Syracusis Marcellea tolluntur maximo gemitu luctuque civitatis: quem illi diem festum quum recentibus beneficiis C. Marcelli debitum reddebant, tum generi, nomini, familiae Marcellorum maxima voluntate tribuebant. Mithridates in Asia, quum eam provinciam totam occupasset, Mucia non sustulit. Hostis, et hostis in ceteris rebus nimis ferus et immanis, tamen honorem hominis deorum religione consecratum violare noluit: tu Syracusanos unum diem festum Marcellis impertire noluisti, per quos illi adepti sunt, ut ceteros dies festos agitare possent. 52. At vero praeclarum diem reposuisti, Verrea ut agerent, et ut ad eum diem quae sacris epulisque opus essent, in complures annos locarentur. Iam in tanta istius impudentia remittendum aliquid videtur, ne omnia contendamus, ne omnia cum dolore agere videamur. Nam me dies, vox, latera deficiant, si hoc nunc vociferari velim, quam miserum indignumque sit, istius nomine apud eos diem festum esse, qui sese istius opera funditus exstinctos esse arbitrentur. O Verrea praeclara! quo accessisti, quaeso, quo non attuleris tecum istum diem! Etenim quam tu domum, quam urbem adiisti, quod fanum denique, quod non eversum atque extersum reliqueris? Quare appellentur sane ista Verrea, quae non ex nomine, sed ex moribus * naturaque tua constituta esse videantur.

XXII. 53. Quam facile serpat iniuria et peccandi consuetudo, quam non facile reprimatur, videte, iudices. Bidis oppidum est, tenue sane, non longe a Syracusis. Huius longe primus civitatis est Epicrates quidam. Huius hereditas H-S quingentorum millium venerat a muliere quadam propinqua, atque ita propinqua, ut ea etiamsi intestata esset mortua, Epicratem Bidinorum legibus heredem esse oporteret. Recens Syracusana erat illa res, quam ante demonstravi, de Heraclio Syracusano, qui bona non perdidisset, nisi ei venisset hereditas. Huic quoque Epicrati venerat, ut dixi, hereditas. 54. Cogitare coeperunt eius inimici, nihilo minus eodem praetore hunc everti bonis posse, quo Heraclius esset eversus. Rem occulte instituunt: ad Verrem per eius interpretes deferunt. Ita caussa componitur, ut item palaestritae Bidenses peterent ab Epicrate hereditatem, quemadmodum palaestritae Syracusani ab Heraclio petissent. Numquam vos praetorem tam palaestricum vidistis: verum ita palaestritas defendebat, ut ab illis ipse unctior discederet: qui statim, quum praesen-

sisset, iubet cuidam amicorum suorum numerari H-S LXXX. 55. Res occultari satis non posse. Per quemdam eorum, qui interfuerant, fit Epicrates certior. Primum negligere et contemnere coepit, quod caussa prorsus, quod dubitari posset, nihil habebat. Deinde, quum de Heraclio cogitaret, et istius libidinem nosset, commodissimum putavit esse, de provincia clam abire: itaque fecit: profectus est Rhegium.

XXIII. Quod ubi auditum est, aestuare illi, qui dederant pecuniam: putare nihil agi posse, absente Epicrate. Nam Heraclius tum affuerat, quum primum dati sunt iudices: de hoc, qui, antequam in ius aditum esset, antequam denique mentio controversiae facta esset ulla, discessisset, putabant nihil agi posse. Homines Rhegium proficiscuntur: Epicratem conveniunt: demonstrant id, quod ille sciebat, se H-S LXXX dedisse: rogant eum, ut id, quod ab ipsis abisset pecuniae, curet: ab sese caveat, quemadmodum velit, de illa hereditate cum Epicrate neminem esse acturum. 56. Epicrates homines multis verbis a se male acceptos dimittit: redeunt illi Rhegio Syracusas: queri cum multis, ita ut fit, incipiunt, sese H-S LXXX nummum frustra dedisse. Res percrebruit: in ore atque sermone omnium coepit esse. Verres refert illam suam Syracusanam: ait se velle de illis H-S LXXX cognoscere: advocat multos. Dicunt Bidini Volcatio se dedisse: illud non addunt, iussu istius. Volcatium vocat: pecuniam referri imperat. Volcatius animo aequissimo nummos affert, qui nihil amitteret: reddit inspectantibus multis: Bidini nummos auferunt. 57. Dicet aliquis: Quid ergo in hoc Verrem reprehendis, qui non modo ipse fur non est, sed ne alium quidem passus est esse? Attendite: iam intelligetis hanc pecuniam, qua via modo visa est exire ab isto, eadem semita revertisse. Quid enim? debuit praetor, cum consilio re cognita, quum comperisset, suum comitem, iuris, decreti, iudicii corrumpendi caussa, qua in re ipsius praetoris caput existimatioque ageretur, pecuniam accepisse, Bidinos autem contra praetoris famam ac fortunas dedisse: non et in eum, qui accepisset, animadvertisse, et in eos, qui dedissent? Tu, qui institueras in eos animadvertere, qui perperam iudicassent, quod saepe per imprudentiam fit: hos pateris impune discedere, qui [ob tuum decretum,] ob tuum iudicium pecuniam aut dandam aut accipiendam putarant? XXIV. 58. Volcatius idem apud te postea fuit, eques Romanus, tanta accepta ignominia. Nam quid est turpius ingenuo, quid minus libero dignum, quam in conventu maximo cogi a magistratu furtum reddere? Qui, si eo animo esset, quo non modo eques Romanus, sed quivis liber debet esse, aspicere te postea non potuisset; inimicus, hostis esset, tanta contumelia accepta, nisi tecum tum collusisset et tuae potius existimationi servisset, quam suae. Qui quam tibi amicus non modo tum fuerit, quamdiu tecum in provincia fuit, verum etiam nunc sit, quum iam a ceteris amicis relictus es, et tu intelligis et nos existimare possumus. An hoc solum argumentum est, nihil isto imprudente factum, quod Volcatius ei non succensuit? quod iste nec in Volcatium nec in Bidinos animadvertit? 59. Est magnum argumentum: verum illud maximum, quod illis ipsis Bidinis, quibus iratus esse debuit, a quibus comperit, quod iure agere cum Epicrate nihil possent, etiamsi adesset, idcirco suum decretum pecunia esse tentatum: his, inquam, ipsis non modo illam hereditatem, quae Epicrati venerat; sed, ut in Heraclio Syracusano, item in hoc, paullo etiam atrocius, quod Epicrates appellatus omnino non erat: bona patria fortunasque eius Bidinis tradidit; ostendit enim novo modo, si quis quid ab absente peteret, se auditurum. Adeunt Bidini, petunt hereditatem: procuratores postulant, ut se ad leges suas reiiciat aut ex lege Rupilia dicam scribi iubeat. Adversarii non audebant contra dicere: exitus nullus reperiebatur. Insimulant hominem fraudandi caussa discessisse: postulant, ut bona possidere liceat. 60. Debebat Epicrates nullum nummum nemini. Amici, si quis quid peteret, iudicium se passuros, iudicatum solvi satisdaturos esse dicebant. XXV. Quum omnia consilia frigerent; admonitu istius insimulare coeperunt, Epicratem litteras publicas corrupisse: a qua suspicione ille aberat plurimum: actionem eius rei postulant. Amici recusare, ne quod novum iudicium, ne qua ipsius cognitio, illo absente, de existimatione eius constitueretur: et simul idem illud postulare non desistebant, ut se ad leges suas reiiceret. 61. Iste, amplam occasionem calumniae nactus, ubi videt esse aliquid, quod amici absente Epicrate nollent defendere: asseverat se eius rei in primis actionem esse daturum. Quum omnes perspicerent, ad istum non modo illos nummos, qui per simulationem ab isto exierant, revertisse; sed multo etiam plures eum postea nummos abstulisse: amici Epicratem defendere destiterunt: iste Epicratis bona Bidinos omnia possidere et sibi habere iussit. Ad illa H-S IↃ millia hereditaria accessit ipsius antiqua H-S quindecies pecunia. Utrum res ab initio ita ducta est? an ad extremum ita perducta est? an ita parva est pecunia? an is homo Verres, ut haec, quae dixi, gratis facta esse videantur?

62. Hic nunc de miseria Siculorum, iudices, audite. Et Heraclius ille Syracusanus et hic Bidinus Epicrates expulsi bonis omnibus, Romam venerunt: sordidati, maxima barba et capillo, Romae biennium prope fuerunt. Quum L. Metellus in provinciam profectus est, tum isti bene commendati cum Metello una proficiscuntur. Metellus simulac venit Syracusas, utrumque rescidit, et de Epicrate et de Heraclio. In utriusque bonis nihil erat, quod restitui posset, nisi quod moveri loco non poterat. XXVI. 63. Fecerat haec egregie primo adventu Metellus, ut omnes istius iniurias, quas modo posset, rescinderet et irritas faceret. Heraclium restitui iusserat: non restituebatur. Quisquis erat eductus senator Syracusanus ab Heraclio, duci iubebat. Itaque permulti ducti sunt. Epicrates quidem continuo restitutus est. Alia iudicia Lilybaei, alia Agrigenti, alia Panormi restituta sunt. Census, qui isto praetore sunt habiti, non servaturum se Metellus ostenderat: decumas, quas iste contra legem Hieronicam vendiderat, sese venditurum Hieronica lege, edixerat. Omnia erant Metelli eiusmodi, ut non tam suam praeturam gerere, quam istius praeturam retexere videretur. Simul atque ego in Siciliam veni, mutatus est. 64. Venerat ad eum illo biduo Letilius quidam, homo non alienus a litteris itaque eo iste tabellario semper usus est. Is epistolas complures attulerat: in his unam domo, quae totum immutarat hominem. Repente coepit dicere, se omnia Verris caussa velle: sibi cum eo amicitiam cognationemque esse. Mirabantur omnes, hoc ei tum denique in mentem venisse, posteaquam tam multis eum factis decretisque iugulasset. Erant qui putarent, Letilium legatum a Verre venisse, qui gra-

tiam, amicitiam cognationemque commemoraret. Ex illo tempore a civitatibus laudationes petere, testes non solum deterrere verbis, sed etiam vi retinere coepit. Quod ego nisi meo adventu illius conatus aliquantulum repressissem, et apud Siculos non Metelli, sed Glabrionis litteris ac lege pugnassem: tam multos huc evocare non potuissem. XXVII. 65. Verum, quod institui dicere, miserias cognoscite sociorum. Heraclius ille et Epicrates longe mihi obviam cum suis omnibus processerunt. Venienti Syracusas egerunt gratias flentes: Romam decedere mecum cupiverunt. Quod erant mihi oppida complura etiam reliqua, quae adire vellem, constitui cum hominibus, quo die mihi Messanae praesto essent. Eo mihi nuntium miserunt, se a praetore retineri. Quibus ego testimonium denuntiavi, quorum nomina edidi Metello, cupidissimi veniendi, maximis iniuriis affecti, adhuc non venerunt. Hoc iure sunt socii, ut iis ne deplorare quidem de suis incommodis liceat.

66. Iam Heraclii Centuripini, optimi nobilissimique adolescentis, testimonium audistis: a quo H-S c millia per calumniam malitiamque petita sunt. Iste poenis compromissisque interpositis, H-S ccc extorquenda curavit: quodque iudicium secundum Heraclium de compromisso factum erat, quod civis Centuripinus inter duos cives iudicasset, id irritum iussit esse: eumque iudicem falso iudicasse iudicavit: in senatu ne esset, locis commodisque publicis uti vetuit. Si quis eum pulsasset, edixit, sese iudicium iniuriarum non daturum: quidquid ab eo peteretur, iudicem de sua cohorte daturum, ipsi autem nullius actionem rei sese daturum. 67. Quae istius auctoritas tantum valuit, ut neque illum pulsaret quisquam, quum praetor in provincia sua verbo permitteret, re hortaretur; neque quisquam ab eo quidquam peteret, quum iste calumniae licentiam sua auctoritate dedisset. Ignominia autem illa gravis tamdiu in illo homine fuit, quamdiu iste in provincia. Hoc iniecto metu iudicibus, novo more, nullo exemplo, ecquam rem putatis esse in Sicilia, nisi ad nutum istius, iudicatam? Utrum id solum videtur esse actum, quod est tamen actum, ut haec Heraclio pecunia eriperetur? an etiam illud, in quo praeda erat maxima, ut, nomine iudiciorum, omnium bona atque fortunae in istius unius essent potestate?

XXVIII. 68. Iam vero in rerum capitalium quaestionibus quid ego unam quamque rem colligam et caussam? Ex multis similibus ea sumam, quae maxime improbitate excellere videbuntur. Sopater quidam fuit Halicyensis, homo domi suae cum primis locuples atque honestus. Is ab inimicis suis apud C. Sacerdotem praetorem rei capitalis quum accusatus esset, facile eo iudicio est liberatus. Huic eidem Sopatro iidem inimici ad C. Verrem, quum is Sacerdoti successisset, eiusdem rei nomen detulerunt. Res Sopatro facilis videbatur, et quod erat innocens, et quod Sacerdotis iudicium improbare istum ausurum non arbitrabatur. Citatur reus: caussa agitur Syracusis: crimina tractantur ab accusatore ea, quae erant antea non solum defensione, verum etiam iudicio dissoluta. 69. Caussam Sopatri defendebat Q. Minucius, eques Romanus in primis splendidus atque honestus, vobisque, iudices, non ignotus. Nihil erat in caussa, quod metuendum aut omnino quod dubitandum videretur. Interea istius libertus et accensus idem Timarchides, qui est, id quod ex plurimis testibus priore actione didicistis, rerum huiusmodi omnium transactor et administer, ad Sopatrum venit: monet hominem, ne nimis iudicio Sacerdotis et caussae confidat: accusatores inimicosque eius habere in animo pecuniam praetori dare: praetorem tamen ob salutem malle accipere, et simul malle, si fieri possit, rem iudicatam non rescindere. Sopater quum hoc illi improvisum atque inopinatum accidisset, commotus est sane, neque in praesentia, Timarchidi quid responderet, habuit, nisi se consideraturum, quid sibi de ea re esset faciendum: et simul ostendit, se in summa difficultate esse nummaria. Post ad amicos retulit; qui quum ei fuissent auctores redimendae salutis, ad Timarchidem venit. Expositis suis difficultatibus, hominem ad H-S LXXX perducit: eamque ei pecuniam numerat. XXIX. 70. Posteaquam ad caussam dicendam ventum est: tum vero sine metu, sine cura omnes erant, qui Sopatrum defendebant. Crimen nullum erat: res iudicata: Verres nummos acceperat. Quis posset dubitare, quidnam esset futurum? Res illo die non peroratur: dimittitur iudicium. Iterum ad Sopatrum Timarchides venit: ait accusatores eius multo maiorem pecuniam praetori polliceri, quam quantam hic dedisset: proinde, si saperet, videret, quid sibi esset faciendum. Homo, quamquam erat et Siculus, et reus, hoc est, et iure iniquo et tempore adverso, ferre tamen atque audire diutius Timarchidem non potuit: facite, inquit, quod vobis libet; daturus non sum amplius. Idemque hoc amicis eius et defensoribus videbatur: atque eo etiam magis, quod iste, quoquo modo se in ea quaestione praebebat, tamen in consilio habebat homines honestos e conventu Syracusano, qui Sacerdoti quoque in consilio fuerant tum, quum est idem hic Sopater absolutus. Hoc rationis habebant, facere eos nullo modo posse, ut eodem crimine, iisdem testibus, Sopatrum condemnarent iidem homines, qui antea absolvissent. 71. Itaque hac una spe ad iudicium venitur. Quo posteaquam ventum est, quum in consilium frequentes convenissent iidem, qui solebant, et hac una spe tota defensio Sopatri niteretur, consilii frequentia et dignitate, et quod erant, ut dixi, iidem, qui antea Sopatrum eodem illo crimine liberarant: cognoscite hominis apertam, ac non modo non ratione, sed ne dissimulatione quidem tectam improbitatem et audaciam. M. Petilium, equitem Romanum, quem habebat in consilio, iubet operam dare, quod rei privatae iudex esset. Petilius recusabat, quod suos amicos, quos sibi in consilio esse vellet, ipse Verres retineret. Iste homo liberalis negat se quemquam retinere eorum, qui Petilio vellent adesse. Itaque discedunt omnes. Nam ceteri quoque impetrant, ne retineantur, qui se velle dicebant alterutri eorum, qui tum illud iudicium habebant, adesse. Itaque iste solus cum sua cohorte nequissima relinquitur. 72. Non dubitabat Minucius, qui Sopatrum defendebat, quin iste, quoniam consilium dimisisset, illo die rem illam quaesiturus non esset: quum repente iubetur dicere. Respondet: Ad quos? Ad me, inquit, si tibi idoneus videor, qui de homine Siculo ac Graeculo iudicem. Idoneus es, inquit; sed pervellem adessent ii, qui affuerant antea caussamque cognorant. Dic, inquit: illi adesse non possunt. Nam hercule, inquit Q. Minucius, me quoque Petilius, ut sibi in consilio adessem, rogavit. Et simul a subselliis abire coepit. 73. Iste iratus hominem verbis vehementioribus prosequitur, atque ei gravius etiam minari coepit, quod in se tantum crimen invi-

diamque conflaret. XXX. Minucius, qui Syracusis sic negotiaretur, ut sui iuris dignitatisque meminisset, et qui sciret, ita se in provincia rem augere oportere, ut ne quid de libertate deperderet; homini quae visa sunt, et quae tempus illud tulit et caussa, respondit: caussam sese dimisso atque ablegato consilio defensurum negavit. Itaque a subselliis discessit: idemque hoc praeter Siculos ceteri Sopatri amici advocatique fecerunt. 74. Iste, quamquam est incredibili importunitate et audacia, tamen subito solus destitutus pertimuit et conturbatus est. Quid ageret, quo se verteret, nesciebat. Si dimisisset eo tempore quaestionem, post illis adhibitis in consilium, quos ablegarat, absolutum iri Sopatrum videbat: sin autem hominem miserum atque innocentem condemnasset, quum ipse praetor sine consilio, reus autem sine patrono atque advocatis fuisset, iudiciumque C. Sacerdotis rescidisset: invidiam se sustinere non posse tantam arbitrabatur. Itaque aestuabat dubitatione: versabat se in utramque partem non solum mente, verum etiam corpore: ut omnes qui aderant intelligere possent, in animo eius metum cupiditatemque pugnare. Erat hominum conventus maximus, summum silentium, summa exspectatio, quonam esset eius cupiditas eruptura: crebro dimittebat se accensus ad aurem Timarchides. 75. Tum iste aliquando, Age, dic, inquit. Reus implorare hominum atque deum fidem, ut cum consilio cognosceret. Tum repente iste testes citari iubet: dicit unus et alter breviter: nihil interrogatur: praeco DIXISSE pronuntiat. Iste, quasi metueret, ne Petilius privato illo iudicio transacto aut dilato cum ceteris in consilium reverteretur, ita properans de sella exsiluit: hominem innocentem, a C. Sacerdote absolutum, indicta caussa de sententia scribae, medici haruspicisque condemnat.

XXXI. 76. Retinete, retinete hominem in civitate, iudices: parcite et conservate, ut sit, qui vobiscum res iudicet, qui in senatu sine ulla cupiditate de bello et pace sententiam ferat. Tametsi minus id quidem nobis, minus populo Romano laborandum est, qualis istius in senatu sententia futura sit. Quae enim eius auctoritas erit? quando iste sententiam dicere audebit aut poterit? quando autem homo tantae luxuriae atque desidiae nisi Februario mense aspirabit in curiam? Verum veniat sane; decernat bellum Cretensibus; liberet Byzantios; regem appellet Ptolemaeum; quae vult Hortensius, omnia dicat et sentiat: minus haec ad nos, minus ad vitae nostrae discrimen, minus ad fortunarum nostrarum periculum pertinent.

77. Illud, illud est capitale, illud formidolosum, illud optimo cuique metuendum, quod iste, ex hoc iudicio si aliqua vi se eripuerit, in iudicibus sit necesse est, sententiam de capite civis Romani ferat, sit in eius exercitu signifer, qui imperium iudiciorum tenere vult. Hoc populus Romanus recusat, hoc ferre non potest: clamat permittitque vobis, ut, si istis hominibus delectemini, si ex hoc genere splendorem ordini atque ornamentum curiae constituere velitis, habeatis sane istum vobiscum senatorem: istum etiam de vobis iudicem, si vultis, habeatis: de se homines, si qui extra istum ordinem sunt, quibus ne reiiciundi quidem amplius, quam trium iudicum, praeclarae leges Corneliae faciunt potestatem, hunc hominem tam crudelem, tam sceleratum, tam nefarium, nolunt iudicare. XXXII. 78. Etenim si illud est flagitiosum, (quod mihi omnium rerum turpissimum maximeque nefarium videtur,) ob rem iudicandam pecuniam accipere, pretio habere addictam fidem et religionem: quanto illud flagitiosius, improbius, indignius, eum, a quo pecuniam ob absolvendum acceperis, condemnare: ut ne praedonum quidem praetor in fide retinenda consuetudinem conservet? Scelus est accipere ab reo: quanto magis ab accusatore? quanto etiam sceleratius ab utroque? Fidem quum proposuisses venalem in provincia, valuit apud te plus is, qui pecuniam maiorem dedit. Concedo: forsitan aliquis aliquando eiusmodi quippiam fecerit. Quum vero fidem ac religionem tuam iam alteri addictam pecunia accepta habueris, post eamdem adversario tradideris maiore pecunia: utrumque falles? et trades cui voles? et ei, quem fefelleris, ne pecuniam quidem reddes? 79. Quem mihi tu Bulbum, quem Staienum? quod umquam huiusmodi monstrum aut prodigium audivimus aut vidimus, qui cum reo transigat, post cum accusatore decidat? honestos homines, qui caussam norint, ableget a consilioque dimittat? ipse solus reum absolutum, a quo pecuniam acceperit, condemnet pecuniamque non reddat? Hunc hominem iudicum numero habebimus? hic alteram decuriam senatoriam iudex obtinebit? hic de capite libero iudicabit? huic iudicialis tabella committetur? quam iste non modo cera, verum etiam sanguine, si visum erit, notabit. XXXIII. 80. Quid enim horum se negat fecisse? illud videlicet unum, quod necesse est, pecuniam accepisse. Quidni iste neget? At eques Romanus, qui Sopatrum defendit, qui omnibus eius consiliis rebusque interfuit, Q. Minucius iuratus dicit pecuniam datam: iuratus dicit Timarchidem dixisse, maiorem ab accusatoribus pecuniam dari. Dicent hoc Siculi omnes: dicent omnes Halicyenses: dicet etiam praetextatus Sopatri filius, qui ab isto homine crudelissimo patre innocentissimo pecuniaque patria privatus est. 81. Verum, si de pecunia testibus planum facere non possem; illud negare posses aut nunc negabis, te consilio tuo dimisso viris primariis, qui in consilio C. Sacerdoti fuerant tibique esse solebant, remotis de re iudicata iudicavisse? teque eum, quem C. Sacerdos adhibito consilio, caussa cognita absolvisset, eumdem remoto consilio, caussa incognita condemnasse? quum haec confessus eris, quae in foro palam Syracusis in ore atque in oculis provinciae gesta sunt; negato sane, si voles, pecuniam accepisse: reperies, credo, aliquem, qui, quum haec quae palam gesta sunt videat, quaerat, quid tu occulte egeris, aut qui dubitet, utrum malit meis testibus, an tuis defensoribus credere.

82. Dixi iam antea, iudices, me non omnia istius, quae in hoc genere essent, enumeraturum: sed electurum ea, quae maxime excellerent. XXXIV. Accipite nunc aliud eius facinus nobile et multis locis saepe commemoratum, et eiusmodi, ut in uno omnia maleficia inesse videantur. Attendite diligenter: invenietis enim, id facinus natum a cupiditate, auctum per stuprum, crudelitate perfectum atque conclusum. 83. Sthenius est, is qui nobis assidet, Thermitanus, antea multis propter summam virtutem summamque nobilitatem, nunc propter suam calamitatem atque istius insignem iniuriam, omnibus notus. Huius hospitio Verres quum esset usus, et quum apud eum, non modo Thermis saepenumero fuisset, sed etiam habitasset; domo eius omnia abstulit, quae paullo magis animum cuiuspiam aut oculos possent commovere. Etenim Sthenius ab adolescentia paullo studiosius haec compararat, supellectilem ex aere elegan-

torem et Deliacam et Corinthiam, tabulas pictas, etiam argenti bene facti, prout Thermitani hominis facultates ferebant, satis: quae, quum esset in Asia adolescens, studiose, ut dixi, comparabat, non tam suae delectationis caussa, quam ad invitationes adventusque nostrorum hominum, amicorum suorum atque hospitum. 84. Quae posteaquam iste omnia abstulit, alia rogando, alia poscendo, alia sumendo, ferebat Sthenius, ut poterat. tangebatur tamen animi dolore necessario, quod domum eius exornatam atque instructam fere iam iste reddiderat nudam atque inanem: verumtamen dolorem suum nemini impertiebat: praetoris iniurias tacite, hospitis placide ferendas arbitrabatur. 85. Interea iste cupiditate illa sua nota atque apud omnes pervagata, quum signa quaedam pulcherrima atque antiquissima Thermis in publico posita vidisset, adamavit: a Sthenio petere coepit, ut ad ea tollenda operam suam profiteretur seque adiuvaret. Sthenius vero non solum negavit, sed etiam ostendit, id fieri nullo modo posse, ut signa antiquissima, monumenta P. Africani, ex oppido Thermitanorum, incolumi illa civitate imperioque populi Romani, tollerentur. XXXV. 86. Etenim ut simul P. Africani quoque humanitatem et aequitatem cognoscatis, oppidum Himeram Karthaginienses quondam ceperant, quod fuerat in primis Siciliae clarum et ornatum. Scipio, qui hoc dignum populo Romano arbitrabatur, bello confecto socios sua per nostram victoriam recuperare, Siculis omnibus, Karthagine capta, quae potuit, restituenda curavit. Himera deleta, quos cives belli calamitas reliquos fecerat, ii sese Thermis collocarant in eiusdem agri finibus, neque longe ab oppido antiquo. Hi se patrum fortunam ac dignitatem recuperare arbitrabantur, quum illa maiorum ornamenta in eorum oppido collocabantur. 87. Erant signa ex aere complura: in his mira pulchritudine ipsa Himera, in muliebrem figuram habitumque formata, ex oppidi nomine et fluminis. Erat etiam Stesichori poetae statua senilis incurva, cum libro, summo, ut putant, artificio facta; qui fuit Himerae, sed et est et fuit tota Graecia summo propter ingenium honore et nomine. Haec iste ad insaniam concupiverat. Etiam, quod paene praeterii, capella quaedam est, ea quidem mire, ut etiam nos, qui rudes harum rerum sumus, intelligere possimus, scite facta et venuste. Haec et alia Scipio non negligenter abiecerat, ut homo intelligens Verres auferre posset; sed Thermitanis restituerat: non quo ipse hortos aut suburbanum aut locum omnino, ubi ea poneret, nullum haberet; sed si domum abstulisset, non diu Scipionis appellarentur, sed eorum, ad quoscumque illius morte venissent: nunc his locis posita sunt, ut mihi semper Scipionis fore videantur itaque dicantur. XXXVI. 88. Haec quum iste posceret, ageretur que ea res in senatu, Sthenius vehementissime restitit; multaque, ut in primis Siculorum in dicendo copiosus est, commemoravit: urbem relinquere Thermitanos esse honestius, quam pati, tolli ex urbe monumenta maiorum, spolia hostium, beneficia clarissimi viri, indicia societatis populi Romani atque amicitiae. Commoti animi sunt omnium: repertus est nemo, quin mori diceret satius esse. Itaque hoc adhuc oppidum Verres invenit prope solum in orbe terrarum, unde nihil eiusmodi rerum de publico per vim, nihil occulte, nihil imperio, nihil gratia, nihil pretio posset auferre. Verumtamen hasce eius cupiditates exponam alio loco: nunc ad Sthenium revertar. 89. Itaque iste vehementer Sthenio infensus hospitium ei renuntiat: domo eius emigrat atque adeo exit: nam iam ante migrarat. Eum autem inimicissimi Sthenii domum suam statim invitant, ut animum eius in Sthenium inflammarent, ementiendo aliquid et criminando. Hi autem erant inimici Agathinus, homo nobilis, et Dorotheus, qui habebat in matrimonio Callidamam, Agathini eius filiam, de qua iste audierat. Itaque ad generum Agathini migrare maluit. Una nox intercesserat, quum iste Dorotheum sic diligebat, ut diceres, omnia inter eos esse communia, Agathinum ita observabat, ut aliquem affinem ac propinquum: contemnere etiam signum illud Himerae iam videbatur, quod eum multo magis figura et lineamenta hospitae delectabant. XXXVII. 90. Itaque hortari homines coepit, ut aliquid Sthenio periculi crearent criminisque confingerent. Dicebant se illi nihil habere quod dicerent. Tum iste his aperte ostendit et confirmavit, eos in Sthenium, quidquid vellent, simul atque ad se detulissent, probaturos. Ita illi non procrastinant: Sthenium statim educunt: aiunt ab eo litteras publicas esse corruptas. Sthenius postulat, ut quum secum sui cives agant de litteris publicis corruptis, eiusque rei legibus Thermitanorum actio sit; quum senatus populusque Romanus Thermitanis, quod semper in amicitia fideque mansissent, urbem, agros, legesque suas reddidisset; Publiusque Rupilius postea leges ita Siculis ex senatusconsulto de decem legatorum sententia dedisset, ut cives inter sese legibus suis agerent; idemque hoc haberet Verres ipse in edicto: ut de his omnibus caussis se ad leges reiiceret. 91. Iste, homo omnium aequissimus atque a cupiditate remotissimus, se cogniturum esse confirmat: paratum ad caussam dicendam venire hora nona iubet. Non erat obscurum, quid homo improbus ac nefarius cogitaret. Neque enim ipse satis occultarat: nec mulier tacere potuerat. Intellectum est, id istum agere, ut, quum Sthenium sine ullo argumento ac sine teste damnasset, tum homo nefarius de homine nobili atque id aetatis suoque hospite, virgis supplicium crudelissime sumeret. Quod quum esset perspicuum, de amicorum hospitumque suorum sententia Thermis Sthenius Romam profugit: hiemi sese fluctibusque committere maluit, quam non istam communem Siculorum tempestatem calamitatemque vitare. XXXVIII. 92. Iste homo certus et diligens ad horam nonam praesto est. Sthenium citari iubet. Quem posteaquam videt non adesse, dolore ardere atque iracundia furere coepit: Venerios in domum Sthenii mittere: equites circum agros eius villasque dimittere. Itaque dum exspectat, quidnam sibi certi afferatur, ante horam tertiam noctis de foro non discedit. Postridie mane descendit: Agathinum ad sese vocat: iubet, eum de litteris publicis in absentem Sthenium dicere. Erat eiusmodi caussa, ut ille ne sine adversario quidem apud inimicum iudicem reperire posset quid diceret. 93. Itaque tantum verbo posuit, Sacerdote praetore Sthenium litteras publicas corrupisse. Vix ille hoc dixerat, quum iste pronuntiat, STHENIUM LITTERAS PUBLICAS CORRUPISSE VIDERI: et haec praeterea addidit homo Venerius, novo modo, nullo exemplo, OB EAM REM H-S QUINGENTIES VENERI ERYCINAE DE STHENII BONIS EXACTURUM: bonaque eius statim coepit vendere: et vendidisset, si tantulum morae fuisset, quo minus ei pecunia illa numeraretur. 94. Ea posteaquam numerata est, contentus hac iniqui-

tate non fuit: palam de sella ac tribunali pronuntiat: SI QUIS ABSENTEM STHENIUM REI CAPITALIS REUM FACERE VELLET, SESE EIUS NOMEN RECEPTURUM: et simul, ut ad caussam accederet nomenque deferret, Agathinum, novum affinem atque hospitem, coepit hortari. Tum ille clare omnibus audientibus: sese id non esse facturum neque se usque eo Sthenio esse inimicum, ut eum rei capitalis affinem esse diceret. Hic tum repente Pacilius quidam, homo egens et levis, accedit: ait, si liceret, nomen absentis deferre se velle. Iste vero, et licere et fieri solere et se recepturum. Itaque defertur. Edicit statim, ut Kalendis Decembr. adsit Sthenius Syracusis. 95. Hic, qui Romam pervenisset satisque feliciter anni iam adverso tempore navigasset omniaque habuisset aequiora et placabiliora, quam animum praetoris atque hospitis, rem ad amicos suos detulit: quae, ut erat acerba atque indigna, sic videbatur omnibus.

XXXIX. Itaque in senatu continuo Cn. Lentulus et L. Gellius consules faciunt mentionem, placere statui, si patribus conscriptis videretur, NE ABSENTES HOMINES IN PROVINCIIS REI FIERENT RERUM CAPITALIUM: caussam Sthenii totam, et istius crudelitatem et iniquitatem senatum docent. Aderat in senatu Verres, pater istius, et flens unum quemque senatorem rogabat, ut filio suo parceret; neque tamen multum proficiebat: erat enim summa voluntas senatus. Itaque sententiae dicebantur, QUUM STHENIUS ABSENS REUS FACTUS ESSET, DE ABSENTE IUDICIUM NULLUM FIERI PLACERE, ET, SI QUOD ESSET FACTUM, ID RATUM ESSE NON PLACERE. 96. Eo die transigi nihil potuit, quod et id temporis erat, et ille, pater istius, invenerat homines, qui dicendo tempus consumerent. Postea senex Verres defensores atque hospites omnes Sthenii convenit: rogat eos atque orat, ne oppugnent filium suum: de Sthenio ne laborent: confirmat his, curaturum se esse, ne quid ei per filium suum noceatur: se homines certos eius rei caussa in Siciliam et terra et mari esse missurum. Et erat spatium dierum fere triginta ante Kalendas Decembr.: quo die iste, ut Syracusis Sthenius adesset, edixerat. 97. Commoventur amici Sthenii, sperant fore, ut patris litteris nuntiisque filius ab illo furore revocetur. In senatu postea caussa non agitur. Veniunt ad istum domestici nuntii litterasque a patre afferunt ante Kalendas Decembr., quum isti etiam tum de Sthenio in integro tota res esset: eodemque ei tempore de eadem re litterae complures a multis eius amicis ac necessariis afferuntur. XL. Hic iste, qui prae cupiditate neque officii sui neque periculi neque pietatis neque humanitatis rationem habuisset umquam, neque in eo, quod monebatur, auctoritatem patris, nec in eo, quod rogabatur, voluntatem anteponendam putavit libidini suae: mane Kalendis Decembr. ut edixerat, Sthenium citari iubet. 98. Si abs te istam rem parens tuus alicuius amici rogatu, benignitate aut ambitione adductus petisset; gravissima tamen apud te voluntas patris esse debuisset: quum vero abs te tui capitis caussa peteret hominesque certos domo misisset, hique eo tempore ad te venissent, quum tibi in integro tota res esset, ne tum quidem te potuit, si non pietatis, at salutis tuae ratio ad officium sanitatemque reducere? Citat reum: non respondet. Citat accusatorem: (attendite, quaeso, iudices: videte, quanto opere istius amentiae fortuna ipsa adversata sit, et simul videte, quis Sthenii caussam casus adiuverit:) citatus accusator, M. Pacilius, nescio quo casu, non respondit, non affuit. 99. Si praesens Sthenius reus esset factus: si manifesto in maleficio teneretur; tamen, quum accusator non adesset, Sthenium condemnari non oporteret. Etenim, si posset reus absente accusatore condemnari, non ego a Vibone Veliam parvulo navigio inter fugitivorum ac praedonum ac tua tela venissem, quo tempore omnis illa mea festinatio fuit cum periculo capitis ob eam caussam, ne tu ex reis eximerere, si ego ad diem non affuissem. Quod igitur tibi erat in tuo iudicio optatissimum, (me, quum citatus essem, non adesse,) cur Sthenio non putasti prodesse oportere, quum eius accusator non affuisset? Itaque fecit, ut exitus principio simillimus reperiretur: quem absentem reum fecerat, eum absente accusatore condemnat.

XLI. 100. Nuntiabatur illi primis illis temporibus id, quod pater quoque ad eum pluribus verbis scripserat, agitatam rem esse in senatu: etiam in concione tribunum plebis de caussa Sthenii M. Palicanum esse questum: postremo me ipsum apud collegium hoc tribunorum plebis, quum eorum omnium edicto non liceret quemquam Romae esse, qui rei capitalis condemnatus esset, egisse caussam Sthenii; et quum rem ita exposuissem, quemadmodum nunc apud vos, docuissemque hanc damnationem duci non oportere: X tribunos plebis hoc statuisse, idque de omnium sententia pronuntiatum esse: NON VIDERI STHENIUM IMPEDIRI EDICTO, QUO MINUS EI LICERET ROMAE ESSE. 101. Quum haec ad istum afferrentur, timuit aliquando, et commotus est. Vertit stilum in tabulis suis: quo facto caussam omnem evertit suam. Nihil enim sibi reliqui fecit, quod defendi aliqua ratione posset. Nam si ita defenderet: recipi nomen absentis licet; hoc fieri in provincia nulla lex vetat: mala et improba defensione, verum aliqua tamen uti videretur. Postremo illo desperatissimo perfugio uti posset, se imprudentem fecisse, existimasse id licere: quamquam haec perditissima defensio est, tamen aliquid dici videretur. Tollit ex tabulis id, quod erat, et facit coram delatum esse.

XLII. 102. Hic videte, in quot se laqueos induerit, quorum ex nullo se umquam expediret. Primum ipse in Sicilia saepe palam de loco superiore dixerat, et in sermone multis demonstrarat, licere nomen recipere absentis: se exemplo fecisse, quod fecisset. Haec eum dictitasse, priore actione et Sex. Pompeius Chlorus dixit, de cuius virtute antea commemoravi, et Cn. Pompeius Theodorus, homo et Cn. Pompeii, clarissimi viri, iudicio plurimis maximisque in rebus probatissimus, et omnium existimatione ornatissimus, et Posides Macros Soluntinus, homo summa nobilitate, existimatione, virtute: et hac actione quam voletis multi dicent, et qui ex isto ipso audierunt, viri primarii nostri ordinis, et alii, qui interfuerunt, quum absentis nomen reciperetur. Deinde Romae, quum res esset acta in senatu, omnes istius amici, in his etiam pater eius hoc defendebat licere fieri: saepe esse factum: istum, quod fecisset, aliorum exemplo institutoque fecisse. 103. Dicit praeterea testimonium tota Sicilia: quae, in communibus postulatis civitatum omnium, consulibus edidit, rogare atque orare patres conscriptos, ut statuerent, ne absentium nomina reciperentur. Qua de re Cn. Lentulum, patronum Siciliae, clarissimum adolescentem, dicere audistis, Siculos, quum se caussam, quae pro his sibi in senatu agenda esset, docerent, de Sthenii calamitate questos esse, propterque hanc iniuriam, quae

Sthenio facta esset, eos statuisse, ut, quod dico, postularetur. 104. Quae quum ita essent, tantane amentia praeditus atque audacia fuisti, ut in re tam clara, tam testata, tam abs te ipso promulgata, tabulas publicas corrumpere auderes? At quemadmodum corrupisti? nonne ita, ut omnibus nobis tacentibus ipsae te tuae tabulae condemnare possent? Cedo quaeso codicem, circumfer, ostende. Videtisne totum hoc nomen, coram ubi facit delatum, esse in litura? Quid fuit istic antea scriptum? quod mendum ista litura correxit? quid a nobis, iudices, exspectatis argumenta huius criminis? Nihil dicimus: tabulae sunt in medio, quae se corruptas atque interlitas esse clamant. 105. Ex istis etiam tu rebus effugere te posse confidis, quum te nos non opinione dubia, sed tuis vestigiis persequamur, quae tu in tabulis publicis expressa ac recentia reliquisti? Is mihi etiam Sthenium litteras publicas corrupisse, caussa incognita, iudicavit, qui defendere non potuerit, se non ex ipsius Sthenii nomine litteras publicas corrupisse? XLIII. 106. Videte porro aliam dementiam: videte, ut, dum expedire sese vult, induat. Cognitorem ascribit Sthenio. — Quem? cognatum aliquem, aut propinquum? non. Thermitanum aliquem, honestum hominem ac nobilem? ne id quidem. At Siculum, in quo aliquis splendor dignitasque esset? minime. Quid igitur? civem Romanum. Cui hoc probari potest? Quum esset Sthenius civitatis suae nobilissimus, amplissima cognatione, plurimis amicitiis; quum praeterea tota Sicilia multum auctoritate et gratia posset: invenire neminem Siculum potuit, qui pro se cognitor fieret? Hoc probabis? an ipse civem Romanum maluit? cedo, cui Siculo, quum is reus fieret, civis Romanus cognitor factus umquam sit. Omnium praetorum litteras, qui ante fuerunt, profer, explica. Si unum inveneris; ego hoc tibi, quemadmodum in tabulis scriptum habes, ita gestum esse concedam. 107. At, credo, Sthenius hoc sibi amplum putavit, eligere e civium Romanorum numero, ex amicorum atque hospitum suorum copia, quem cognitorem daret. Quem delegit? quis in tabulis scriptus est? C. Claudius, C. F. Palatina. Non quaero, quis hic sit Claudius, quam splendidus, quam honestus, quam idoneus, propter cuius auctoritatem et dignitatem Sthenius ab omnium Siculorum consuetudine discederet, et civem Romanum cognitorem daret. Nihil horum quaero. Fortasse enim Sthenius non splendorem hominis, sed familiaritatem secutus est. Quid si omnium mortalium Sthenio nemo inimicior, quam hic C. Claudius quum semper, tum in his ipsis rebus et temporibus fuit? si de litteris corruptis contra venit? si contra omni ratione pugnavit? Utrum potius pro Sthenio inimicum cognitorem esse factum, an te in Sthenii periculo inimici eius nomine abusum esse credemus? XLIV. 108. Ac, ne quis forte dubitet, cuiusmodi totum sit negotium: tametsi iamdudum omnibus istius improbitatem perspicuam esse confido, tamen paullulum etiam attendite. Videtis illum subcrispo capillo, nigrum, qui eo vultu nos intuetur, ut sibi ipsi peracutus esse videatur? qui tabulas tenet? qui scribit? qui monet? qui proximus est? Is est C. Claudius, qui in Sicilia sequester istius, interpres, confector negotiorum, prope collega Timarchidi numerabatur: nunc obtinet eum locum, ut vix Apronio illi de familiaritate concedere videatur, et qui se non Timarchidi, sed ipsius Verris collegam et socium esse dicebat. 109. Dubitate etiam, si potestis, quin eum iste potissimum ex omni numero delegerit, cui hanc falsi cognitoris improbam personam imponeret, quem et huic inimicissimum et sibi amicissimum esse arbitraretur? Hic vos dubitabitis, iudices, tantam istius audaciam, tantam crudelitatem, tantam iniuriam vindicare! Dubitabitis exemplum iudicum illorum sequi, qui, damnato Cn. Dolabella, damnationem Philodami Opuntii resciderunt, quod is non absens reus factus esset, quae res iniquissima et acerbissima est, sed quum ei legatio iam Romam a suis civibus esset data? Quod illi iudices multo in leviore caussa statuerunt, aequitatem secuti: vos id statuere in gravissima caussa, praesertim aliorum auctoritate iam confirmatum dubitabitis?

XLV. 110. At quem hominem, C. Verres, tanta, tam insigni iniuria affecisti? cuius absentis nomen recepisti? quem absentem, non modo sine crimine et sine teste, verum etiam sine accusatore damnasti? Quem hominem? dii immortales! non dicam amicum tuum, quod apud homines carissimum est: non hospitem, quod sanctissimum est: nihil enim minus libenter de Sthenio commemoro: nihil aliud in eo, quod reprehendi possit, invenio, nisi quod homo frugalissimus atque integerrimus te, hominem plenum stupri, flagitii, sceleris, domum suam invitavit; nisi quod, qui C. Marii, Cn. Pompeii, C. Marcelli, L. Sisennae, tui defensoris, ceterorum virorum fortissimorum hospes fuisset atque esset; ad eum numerum clarissimorum hominum tuum quoque nomen ascripsit. 111. Quare de hospitio violato et de isto tuo nefario scelere nihil queror: hoc dico, non iis, qui Sthenium norunt, hoc est, nemini eorum, qui in Sicilia fuerunt: nemo enim ignorat, quo hic in civitate sua splendore, qua apud omnes Siculos dignitate atque existimatione sit: sed, ut illi quoque, qui in ea provincia non fuerunt, intelligere possint, in quo homine tu statueris exemplum eiusmodi, quod quum propter iniquitatem rei, tum etiam propter hominis dignitatem, acerbum omnibus atque intolerandum videretur. XLVI. 112. Estne Sthenius is, qui omnes honores domi suae facillime quum adeptus esset, amplissime ac magnificentissime gessit? qui oppidum non maximum, maximis ex pecunia sua locis communibus monumentisque decoravit? cuius de meritis in rempublicam Thermitanorum Siculosque universos fuit aenea tabula fixa Thermis in curia, in qua publice erat de huius beneficiis scriptum et incisum; quae tabula tum imperio tuo revulsa, nunc a me tamen deportata est, ut omnes huius honores inter suos et amplitudinem possent cognoscere. 113. Estne hic, qui apud Cn. Pompeium, clarissimum virum, quum accusatus esset, quod propter C. Marii familiaritatem et hospitium, contra rempublicam sensisse eum inimici et accusatores eius dicerent, quumque magis invidioso crimine, quam vero arcesseretur: ita a Cn. Pompeio absolutus est, ut in eo ipso iudicio Pompeius hunc hospitio suo dignissimum statueret? ita porro laudatus defensusque ab omnibus Siculis, ut idem Pompeius non ab homine solum, sed etiam a provincia tota se huius absolutione inire gratiam arbitraretur? postremo, estne hic, qui et animum in rempublicam habuit eiusmodi, et tantum auctoritate apud suos cives potuit, ut perficeret in Sicilia solus, te praetore, quod non modo Siculus nemo, sed ne Sicilia quidem tota potuisset, ut ex oppido Thermis nullum signum, nullum ornamentum, nihil ex sacro, nihil de publico attingeres; quum praesertim et es-

sent multa praeclara, et tu omnia concupisses? 114. Denique nunc vide, quid inter te, cuius nomine apud Siculos dies festi agitantur et praeclara illa Verrea celebrantur, cui statuae Romae stant inauratae, a communi Siciliae, quemadmodum inscriptum videmus, datae: vide, inquam, quid inter te et hunc Siculum, qui abs te est patrono Siciliae condemnatus, intersit. Hunc civitates ex Sicilia permultae testimonio suo legationibusque ob eam rem missis publice laudant: te omnium Siculorum patronum una Mamertina civitas, socia furtorum ac flagitiorum tuorum, publice laudat: ita tamen, novo more, ut legati laedant, legatio laudet: ceterae quidem civitates publice litteris, legationibus, testimoniis accusant, queruntur, arguunt: si tu absolutus sis, funditus eversas se esse arbitrantur. XLVII. 115. Hoc de homine ac de huius bonis, etiam in Erycino monte monumentum tuorum flagitiorum crudelitatisque posuisti; in quo Sthenii Thermitani nomen ascriptum est. Vidi argenteum Cupidinem cum lampade. Quid tandem habuit argumenti aut rationis res, quamobrem in eo potissimum Sthenianum praemium poneretur? Utrum hoc signum cupiditatis tuae, an tropaeum necessitudinis atque hospitii, an amoris indicium esse voluisti? Faciunt hoc homines, quos in summa nequitia non solum libido et voluptas, verum etiam ipsius nequitiae fama delectat, ut multis in locis notas ac vestigia scelerum suorum relinqui velint. 116 Ardebat amore illius hospitae, propter quam hospitii iura violarat. Hoc non solum sciri tum, verum etiam commemorari semper volebat. Itaque ex illa ipsa re, quam accusante Agathino gesserat, Veneri potissimum deberi praemium statuit, quae illam totam accusationem iudiciumque conflarat. Putarem te gratum in deos, si hoc donum Veneri non de Sthenii bonis dedisses, sed de tuis: quod facere debuisti, praesertim quum tibi illo ipso anno a Chelidone venisset hereditas. 117. Hic ego, si hanc caussam non omnium Siculorum rogatu recepissem: si hoc a me muneris non universa provincia poposcisset: si me animus atque amor in rempublicam existimatioque offensa nostri ordinis ac iudiciorum non hoc facere coegisset, atque haec una caussa fuisset, quod amicum atque hospitem meum Sthenium, quem in quaestura mea singulariter dilexissem, de quo optime existimassem, quem in provincia existimationis meae studiosissimum cupidissimumque cognossem, tam crudeliter, scelerate nefarieque tractasses: tamen digna caussa videretur, cur inimicitias hominis improbissimi susciperem ut hospitis salutem fortunasque defenderem. 118. Fecerunt hoc multi apud maiores nostros: fecit etiam nuper homo clarissimus, Cn. Domitius, qui M. Silanum, consularem virum, accusavit propter Egritomari Transalpini hospitis iniurias. Putarem me idoneum, qui exemplum sequerer humanitatis atque officii, proponeremque spem meis hospitibus ac necessariis, quo tutiorem vitam sese meo praesidio victuros esse arbitrarentur. Quum vero in communibus iniuriis totius provinciae Sthenii quoque caussa contineatur, multique uno tempore a me hospites atque amici publice privatimque defendantur: profecto vereri non debeo, ne quis hoc, quod facio, non existimet me summi officii ratione impulsum coactumque suscepisse. XLVIII. Atque, ut aliquando de rebus ab isto cognitis iudicatisque et de iudiciis datis dicere desistamus, et, quoniam facta istius in his generibus infinita sunt, nos modum aliquem et finem orationi nostrae criminibusque faciamus: pauca ex aliis generibus sumemus.

119. Audistis ob ius dicundum, Q. Varium dicere, procuratores suos isti centum et triginta millia nummum dedisse: meministis Q. Varii testimonium remque hanc totam C. Sacerdotis, hominis ornatissimi, testimonio comprobari: scitis, Cn. Sertium, M. Modium, equites Romanos, sexcentos praeterea cives Romanos multosque Siculos dixisse, se isti pecuniam ob ius dicundum dedisse. De quo crimine quid ego disputem, quum id totum positum sit in testibus? quid porro argumenter, qua de re dubitare nemo possit? An hoc dubitabit quisquam omnium, quin is venalem in Sicilia iurisdictionem habuerit, qui Romae totum edictum atque omnia decreta vendiderit? et quin is ab Siculis ob decreta interponenda pecuniam acceperit, qui M. Octavium Ligurem ob ius dicundum poposcerit? 120. Quod enim iste praeterea genus pecuniae cogendae praeteriit? quod non ab omnibus aliis praeteritum excogitavit? Ecqua res apud civitates Siculas expetitur, in qua aut honos aliquis sit aut potestas aut procuratio, quin eam rem tu ad tuum quaestum nundinationemque hominum traduxeris? XLIX. Dicta sunt priore actione et privatim et publice testimonia: legati Centuripini, Halesini, Catinenses Panormitanique dixerunt, multarum praeterea civitatum, iam vero privatim plurimi: quorum ex testimoniis cognoscere potuistis, tota Sicilia per triennium neminem ulla in civitate senatorem factum esse gratis: neminem, ut leges eorum sunt, suffragiis: neminem, nisi istius imperio aut litteris: atque in his omnibus senatoribus cooptandis non modo suffragia nulla fuisse, sed ne genera quidem spectata esse, ex quibus in eum ordinem cooptari liceret, neque census neque aetatis; neque cetera Siculorum iura valuisse. 121. Quicumque senator voluerit fieri, quamvis puer, quamvis indignus, quamvis ex eo loco, ex quo non liceret; si is pretio apud istum fieret idoneus, ut vinceret, factum esse semper: non modo Siculorum nihil in hac re valuisse leges, sed ne ab senatu quidem populoque Romano datas. Quas enim leges sociis amicisque dat is, qui habet imperium a populo Romano, auctoritatem legum dandarum a senatu: hae debent et populi Romani et senatus existimari. 122. Halesini pro multis et magnis suis maiorumque suorum in rempublicam nostram meritis atque beneficiis suo iure nuper L. Licinio, Q. Mucio consulibus, quum haberent inter se controversias de senatu cooptando, leges ab senatu nostro petiverunt. Decrevit senatus honorifico senatusconsulto, ut his C. Claudius, Appii filius, Pulcher, praetor de senatu cooptando leges conscriberet. C. Claudius, adhibitis omnibus Marcellis, qui tum erant, de eorum sententia leges Halesinis dedit: in quibus multa sanxit de aetate hominum, ne qui minor triginta annis natu; de quaestu, quem qui fecisset, ne legeretur; de censu, de ceteris rebus. Quae omnia ante istum praetorem et nostrorum magistratuum auctoritate et Halesinorum summa voluntate valuerunt. Ab isto et praeco, qui voluit, istum ordinem pretio mercatus est, et pueri annorum senum septenumque denum, senatorium nomen nundinati sunt: et, quod Halesini, antiquissimi et fidelissimi socii atque amici, Romae impetrarant, ut apud se ne suffragiis quidem fieri liceret, id pretio, ut fieri posset, effecit. L. 123. Agrigentini de senatu cooptando Scipionis leges antiquas habent, in quibus et eadem

illa sancta sunt, et hoc amplius: quum Agrigentinorum duo genera sint, unum veterum, alterum colonorum, quos T. Manlius praetor ex senatus consulto de oppidis Siculorum deduxit Agrigentum: cautum est in Scipionis legibus, ne plures essent in senatu ex colonorum numero, quam ex vetere Agrigentinorum. Iste, qui omnia iura pretio exaequasset omniumque rerum delectum atque discrimen pecunia sustulisset, non modo illa, quae erant aetatis, ordinis quaestusque, permiscuit, sed etiam in his duobus generibus civium novorum veterumque delectum ordinemque turbavit. 124. Nam, quum esset ex veterum numero quidam senator demortuus, et quum ex utroque genere par numerus reliquus esset: veterem cooptari necesse erat legibus, ut is amplior numerus esset. Quae quum ita se res haberet, tamen ad istum emptum venerunt illum locum senatorium non solum veteres, sed etiam novi. Fit, ut pretio novus vincat litterasque a praetore auferat. Agrigentini ad istum legatos mittunt, qui eum leges doceant consuetudinemque omnium annorum demonstrent: ut iste intelligeret, ei se illum locum vendidisse, cui ne commercium quidem esse oporteret. Quorum oratione iste, quum pretium iam accepisset, ne tantulum quidem commotus est. 125. Idem fecit Heracleae: nam eo quoque colonos P. Rupilius deduxit legesque similes de cooptando senatu et de numero veterum ac novorum dedit. Ibi non solum iste, ut apud ceteros, pecuniam accepit, sed etiam genera veterum ac novorum numerumque permiscuit. LI. Nolite exspectare, dum omnes obeam oratione mea civitates: hoc uno complector omnia, neminem isto praetore senatorem fieri potuisse, nisi qui isti pecuniam dedisset.

126. Hoc idem transfero in magistratus, curationes, sacerdotia: quibus in rebus non solum hominum iura, sed etiam deorum religiones immortalium omnes repudiavit. Syracusis lex est de religione, quae in annos singulos Iovis sacerdotem sortito capi iubeat: quod apud illos amplissimum sacerdotium putatur. 127. Quum suffragiis tres ex tribus generibus creati sunt, res revocatur ad sortem. Perfecerat iste imperio, ut pro suffragio Theomnastus familiaris suus in tribus illis renuntiaretur. In sorte, cui imperare non poterat, exspectabant homines, quidnam acturus esset. Homo, id quod erat facillimum, primo vetat sortiri: iubet extra sortem Theomnastum renuntiari. Negant id Syracusani per religiones sacrorum ullo modo fieri posse: fas denique negant esse. Iubet iste sibi legem recitari. Recitatur: in qua scriptum erat, UT, QUOT ESSENT RENUNTIATI, TOT IN HYDRIAM SORTES CONIICERENTUR: CUIUM NOMEN EXISSET, UT IS HABERET ID SACERDOTIUM. Iste, homo ingeniosus et peracutus, Optime, inquit: nempe scriptum ita est, quot renuntiati erunt. Quot ergo (inquit) sunt renuntiati? Respondent: tres. Numquid igitur oportet, nisi tres sortes coniici, unam educi? Nihil. Coniici iubet tres, in quibus omnibus scriptum esset nomen Theomnasti. Fit clamor maximus, quum id universis indignum atque nefarium videretur. Ita Iovis illud sacerdotium amplissimum per hanc rationem Theomnasto datur. LII. 128. Cephaledi mensis est certus, quo mense sacerdotem maximum creari oporteat. Erat eius honoris cupidus Artemo quidam, Climachias cognomine, homo sane locuples et domi nobilis: sed is fieri nullo modo poterat, si Herodotus quidam adesset: ei locus ille atque honos in illum annum ita deberi putabatur, ut ne Climachias quidem contra diceret. Res ad istum defertur et istius more deciditur. Toreumata sane nota ac pretiosa auferuntur. Herodotus Romae erat: satis putabat se ad comitia tempore venturum, si pridie venisset. Iste, ne aut alio mense, ac fas erat, comitia haberentur, aut Herodoto praesenti honos adimeretur, (id quod iste non laborabat, Climachias minime volebat,) excogitat, (dixi iamdudum: non est homo acutior quisquam, nec fuit,) excogitat, inquam, quemadmodum mense illo legitimo comitia haberentur, nec tamen Herodotus adesse posset. 129. Est consuetudo Siculorum ceterorumque Graecorum, quod suos dies mensesque congruere volunt cum solis lunaeque ratione, ut nonnumquam, si quid discrepet, eximant unum aliquem diem, aut summum biduum ex mense; quos illi *ἐξαιρεσίμους* dies nominant: item nonnumquam uno die longiorem mensem faciunt aut biduo. Quae iste quum cognovisset, novus astrologus, qui non tam caeli rationem, quam caelati argenti duceret, eximi iubet non diem ex mense, sed ex anno unum dimidiatumque mensem; hoc modo, ut, quo die verbi caussa esse oporteret Idus Ianuarias, eo die Kalendas Martias proscriberet. Itaque fit, omnibus recusantibus et plorantibus. Dies is erat legitimus comitiis habendis. Eo modo sacerdos Climachias renuntiatus est. 130. Herodotus quum Roma revertitur, diebus, ut ipse putabat, quindecim ante comitia, offendit eum mensem, qui consequitur mensem comitialem, comitiis iam abhinc triginta diebus habitis. Tunc Cephaloeditani decreverunt intercalarium XLV dies longum, ut reliqui menses in suam rationem reverterentur. Hoc si Romae fieri posset, certe aliqua ratione expugnasset iste, ut dies XLV inter binos ludos tollerentur, per quos solos iudicium fieri posset. LIII. 131. Iam vero censores, quemadmodum in Sicilia isto praetore creati sint, operae pretium est cognoscere. Ille enim est magistratus apud Siculos, qui diligentissime mandatur a populo propter hanc caussam, quod omnes Siculi ex censu quotannis tributa conferunt: in censu habendo potestas omnis aestimationis habendae summaeque faciundae censori permittitur. Itaque eum populus, cui maxime fidem suarum rerum habeat, maxima cura deligit, et propter magnitudinem potestatis hic magistratus a populo summa ambitione contenditur. 132. In ea re iste nihil obscure facere voluit, non in sortitione fallere, neque dies de fastis eximere. Nihil sane vafre nec malitiose facere conatus est: sed, ut studia cupiditatesque honorum atque ambitiones ex omnibus civitatibus tolleret, quae res evertendae reipublicae solent esse, ostendit sese in omnibus civitatibus censores esse facturum. 133. Tanto mercatu praetoris indicto, concurritur undique ad istum Syracusas. Flagrabat domus tota praetoria studio hominum et cupiditate: nec mirum, omnibus comitiis tot civitatum unam in domum revocatis, tantaque ambitione provinciae totius in uno cubiculo inclusa. Exquisitis palam pretiis et licitationibus factis, describebat censores binos in singulas civitates Timarchides. Is suo labore suisque accessionibus huius negotii atque operis molestia consequebatur, ut ad istum sine ulla sollicitudine summa pecuniae referretur. Iam hic Timarchides quantam pecuniam fecerit, plane adhuc cognoscere non potuistis: verumtamen priore actione, quam varie, quam improbe praedatus esset, multorum ex testimoniis cognovistis.

LIV. 134. Sed, ne miremini, qua ratione hic tantum apud istum libertus potuerit, exponam vobis breviter, quid hominis sit, ut et istius nequitiam, qui illum secum habuerit, eo praesertim numero ac loco, et calamitatem provinciae cognoscatis. In mulierum corruptelis et in omni eiusmodi luxuria atque nequitia mirandum in modum reperiebam hunc Timarchidem ad istius flagitiosas libidines singularemque nequitiam natum atque aptum fuisse: investigare, adire, appellare, corrumpere, quidvis facere in eiusmodi rebus, quamvis callide, quamvis audacter, quamvis impudenter; eumdem mira quaedam excogitasse genera furandi: nam ipsum Verrem tantum avaritia semper hiante atque imminenti fuisse, ingenio et cogitatione nulla: ut, quidquid sua sponte faciebat, item ut vos Romae cognovistis, eripere potius, quam fallere videretur. 135. Haec vero huius erat ars et malitia miranda, quod acutissime tota provincia, quid cuique accidisset, quid cuique opus esset, indagare et odorari solebat: omnium adversarios, omnium inimicos diligenter cognoscere, colloqui, attentare; ex utraque parte caussas, voluntates perspicere, facultates et copias: quibus opus esset, metum afferre: quibus expediret, spem ostendere: accusatorum et quadruplatorum quidquid erat, habebat in potestate: quod cuique negotii conflare volebat, nullo labore faciebat: istius omnia decreta, imperia, litteras peritissime et callidissime venditabat. 136. Ac non solum erat administer istius cupiditatum; verum etiam ipse sui meminerat aeque. Non solum nummos, si qui isti exciderant, tollere solebat, ex quibus pecuniam maximam fecit; sed etiam voluptatum flagitiorumque istius ipse reliquias colligebat. Itaque in Sicilia non Athenionem, qui nullum oppidum cepit, sed Timarchidem fugitivum omnibus oppidis per triennium scitote regnasse: in Timarchidi potestate sociorum populi Romani antiquissimorum atque amicissimorum liberos, matresfamilias, bona fortunasque omnes fuisse. Is igitur, ut dico, Timarchides in omnes civitates accepto pretio censores dimisit. Comitia isto praetore censorum ne simulandi quidem caussa fuerunt.

LV. 137. Iam hoc impudentissime: palam (licebat enim videlicet legibus) singulis censoribus denarii trecenti ad statuam praetoris imperati sunt. Censores CXXX facti sunt. Pecuniam illam ob censuram contra leges clam dederunt; haec denarium XXXIX millia palam salvis legibus contulerunt in statuam. Primum quo tantam pecuniam? deinde quamobrem censores ad statuam tibi conferebant? Ordo aliqui censorum est? collegium? genus aliquod hominum? Nam aut publice civitates istos honores habent, aut generatim homines, ut aratores, ut mercatores, ut navicularii. Censores quidem qui magis, quam aediles? Ob beneficium? Ergo hoc fatebere, abs te haec petita esse: (nam empta non audebis dicere:) te eos magistratus hominibus beneficii, non reipublicae caussa permisisse? Hoc autem quum tute fateare, quisquam dubitabit, quin tu istam apud populos provinciae totius invidiam atque offensionem non ambitionis neque beneficiorum collocandorum, sed pecuniae conciliandae caussa susceperis? 138. Itaque illi censores fecerunt idem, quod in nostra republica solent ii, qui per largitionem magistratus adepti sunt: dederunt operam, ut ita potestatem gererent, ut illam lacunam rei familiaris explerent. Sic census habitus est te praetore, ut eo censu nullius civitatis respublica posset administrari. Nam locupletissimi cuiusque census extenuarant, tenuissimi auxerant. Itaque in tributis imperandis tantum oneris plebi imponebatur, ut, etiamsi homines tacerent, res ipsa illum censum repudiaret: id quod intelligi facillime re ipsa potest. LVI. Nam L. Metellus, qui posteaquam ego inquirendi caussa in Siciliam veni, repente Letilii adventu istius non modo amicus, verum etiam cognatus factus est; is, quod videbat istius censum stare nullo modo posse, eum censum observari iussit, qui viro fortissimo atque innocentissimo Sex. Peducaeo praetore habitus esset. Erant enim tum censores legibus facti, delecti a suis civitatibus; quibus, si quid commisissent, poenae legibus erant constitutae. 139. Te autem praetore, quis censor aut legem metueret, qua non tenebatur, quoniam creatus lege non erat, aut animadversionem tuam, quum id, quod abs te emerat, vendidisset? Teneat iam sane meos testes Metellus: cogat alios laudare, sicut in multis conatus est: modo haec faciat, quae facit. Quis enim umquam tanta a quoquam contumelia, quis tanta ignominia affectus est? Quinto quoque anno Sicilia tota censetur. Erat censa praetore Peducaeo: quintus annus quum te praetore incidisset, censa denuo est. Postero anno L. Metellus mentionem tui census fieri vetat: censores dicit de integro sibi creari placere: interea Peducaeanum censum observari iubet. Hoc si tuus inimicus tibi fecisset, tamen, etsi animo aequo provincia tulisset, inimici iudicium grave videretur. Fecit amicus recens et cognatus voluntarius. Aliter enim, si provinciam retinere, si salvus ipse in provincia vellet esse, facere non potuit. LVII. 140. Exspectas etiam, quid hi iudicent? Si tibi magistratum abrogasset, minore ignominia te affecisset, quam quum ea, quae in magistratu gessisti, sustulit atque irrita iussit esse. Neque in hac re sola fuit eiusmodi, sed, antequam ego in Siciliam veni, in maximis rebus ac plurimis. Nam et Heraclio Syracusanos tuos illos palaestritas bona restituere iussit, et Epicrati Bidinos, et pupillo Drepanitano A. Claudium: et, nisi mature Letilius in Siciliam venisset cum litteris, minus XXX diebus Metellus totam triennii praeturam tuam rescidisset.

141. Et, quoniam de ea pecunia, quam tibi ad statuam censores contulerunt, dixi: non mihi praetermittendum videtur ne illud quidem genus pecuniae conciliatae, quam tu a civitatibus statuarum nomine coegisti. Video enim eius pecuniae summam esse pergrandem, ad H-S tricies: tantum conficitur ex testimoniis ac litteris civitatum. Et iste hoc concedit nec potest aliter dicere: quare cuiusmodi putamus esse illa, quae negat, quum haec tam improba sint, quae fatetur? Quid enim vis constitui? consumptam esse omnem istam pecuniam in statuis? Fac ita esse: tamen hoc ferendum nullo modo est, tantam ab sociis pecuniam auferri, ut omnibus in angiportis praedonis improbissimi statuae ponantur, qua vix tuto transiri posse videatur. LVIII. 142. Verum ubi tandem aut in quibus statuis ista tanta pecunia consumpta est? Consumetur, inquies. Scilicet exspectemus legitimum illud quinquennium. Si hoc intervallo non consumpserit; tum denique nomen eius de repetundis pecuniis statuarum nomine deferemus. Reus est maximis plurimisque criminibus in iudicium vocatus. H-S tricies ex hoc uno genere captum videmus. Si condemnatus eris; non, opinor, id ages, ut ista pecunia quinquennio consumatur in statuis:

sin absolutus eris, quis erit tam amens, qui te ex tot tantisque criminibus elapsum post quinquennium statuarum nomine arcessat? Ita si neque adhuc consumpta est ista pecunia, et est perspicuum, non consumptum iri: licet iam intelligamus, inventam esse rationem, quare et isto H-S tricies uno genere conciliorit et ceperit, et ceteri, si hoc a vobis erit comprobatum, quam volent magnas hoc nomine pecunias capere possint: ut iam videamur non a pecuniis capiundis homines absterrere, sed, quum genera quaedam pecuniarum capiundarum comprobarimus, honesta nomina turpissimis rebus imponere. 143. Etenim, si C. Verres H-S cxx millia populum, verbi gratia Centuripinum, poposcisset, eamque ab his pecuniam abstulisset: non, opinor, esset dubium, quin eum, si tum id planum fieret, condemnari necesse esset. Quid, si eumdem populum H-S ccc millia poposcit, eaque coegit atque abstulit? num idcirco absolvetur, quod ascriptum est, eam pecuniam datam statuarum nomine? Non, opinor: nisi forte id agimus, non ut magistratibus nostris moram accipiundi, sed ut sociis caussam dandi afferre videamur. Quod si quem statuae magno opere delectant, ét si quis earum honore et gloria ducitur: is haec tamen constituat necesse est: primum, averti pecuniam domum non placere; deinde, ipsarum statuarum modum quemdam esse oportere; deinde illud, certe ab invitis exigi non oportere. LIX. 144. Ac de avertenda pecunia, quaero abs te, utrum ipsae civitates solitae sint statuas tibi faciundas locare ei, cui possent optima conditione locare, an aliquem curatorem praeficere, qui statuis faciundis praeesset, an tibi, an cui tu imperasses, adnumerare pecuniam. Nam si per eos statuae fiebant, a quibus tibi iste honos habebatur; audio: sin Timarchidi pecunia numerabatur, desine, quaeso, simulare, te, quum in manifestissimo furto teneare, gloriae studiosum ac monumentorum fuisse.

Quid vero? modum statuarum haberi nullum placet? Atqui habeatur necesse est. 145. Etenim sic considerate. Syracusana civitas (ut eam potissimum nominem) dedit ipsi statuam: est honos; et patri: bella haec pietatis et quaestuosa simulatio; et filio: ferri hoc potest; hunc enim puerum non oderant. Verum quoties et quot nominibus a Syracusanis statuas auferes? Ut in foro statuerent, abstulisti; ut in curia, coegisti; ut pecuniam conferrent in eas statuas, quae Romae ponerentur, imperasti: ut iidem darent homines aratorum nomine: dederunt; ut iidem pro parte in commune Siciliae conferrent: etiam id contulerunt. Una civitas quum tot nominibus pecuniam contulerit, idemque hoc civitates ceterae fecerint: non res ipsa vos admonet, ut putetis modum aliquem huic cupiditati constitui oportere? Quod si hoc voluntate sua nulla civitas fecit: si omnes imperio, metu, vi, malo adductae, tibi pecuniam statuarum nomine contulerunt: per deos immortales, num cui dubium esse poterit, quin, etiamsi statuerit accipere ad statuas licere, idem tamen statuat eripere certe non licere? 146. Primum igitur in hanc rem testem totam Siciliam citabo: quae mihi una voce statuarum nomine magnam pecuniam per vim coactam esse demonstrat. Nam legationes omnium civitatum in postulatis communibus, quae fere omnia ex tuis iniuriis nata sunt, etiam hoc ediderunt, UT STATUAS NE CUI, NISI QUUM IS DE PROVINCIA DECESSISSET, POLLICERENTUR. LX. Tot praetores in Sicilia fuerunt; toties apud maiores nostros Siculi senatum adierunt, toties hac memoria: tamen huiusce novi postulati genus atque principium tua praetura attulit. 147. Quid enim tam novum, non solum re, sed genere ipso postulandi? Nam cetera, quae sunt in iisdem postulatis de iniuriis tuis, sunt nova, sed tamen non novo modo postulantur. Rogant et orant Siculi patres conscriptos, ut nostri magistratus posthac decumas lege Hieronica vendant: tu primus contra vendideras: audio; ne, in cellam quod imperatur, aestiment: hoc quoque propter tuos ternos denarios nunc primum postulatur: sed genus ipsum postulandi non est novum; ne absentis nomen recipiatur: ex Sthenii calamitate et tua natum est iniuria. Cetera non colligam. Sunt omnia Siculorum postulata eiusmodi, ut crimina collecta in unum te reum esse videantur; quae tamen omnia novas iniurias habent, sed postulationum formulas usitatas. 148. Hoc postulatum de statuis ridiculum esse videatur ei, qui rem sententiamque non perspiciat. Postulant enim, non, uti ne cogantur statuere. Quid igitur? ut ipsis ne liceat. Quid est hoc? Petis a me, quod in tua potestate est, ut id tibi facere ne liceat? pete potius, ne quis te invitum polliceri aut facere cogat. Nihil egero, inquit: negabunt enim omnes se coegisse: si me salvum esse vis, mihi impone istam vim, ut omnino mihi ne liceat polliceri. Ex tua praetura primum haec est nata postulatio: qua quum utuntur, hoc significant atque adeo aperte ostendunt, sese ad statuas tuas pecuniam, metu ac malo coactos, invitissimos contulisse. 149. Quid? si hoc non dicant, tibi non necesse sit ipsi id confiteri? Vide et perspice, qua defensione sis usurus. Nam intelliges, hoc tibi de statuis confitendum esse. LXI. Mihi enim renuntiatur, ita constitui a tuis patronis, hominibus ingeniosis, caussam tuam, et ita eos abs te institui et doceri: ut quisque ex provincia Sicilia gravior homo atque honestior testimonium vehementius dixerit, sicuti Siculi multi primarii viri multa dixerunt, te statim hoc istis tuis defensoribus dicere: *inimicus est propterea, quod arator est.* Itaque uno genere, opinor, circumscribere habetis in animo genus hoc aratorum, quod eos infenso animo atque inimico venisse dicatis, quia fuerit in decumis iste vehementior. Ergo aratores inimici omnes, omnes adversarii sunt: nemo eorum est, quin perisse te cupiat. Omnino praeclare te habes, quum is ordo atque id genus hominum, quod optimum atque honestissimum est, a quo uno et summa reipublicae et illa provincia maxime continetur, tibi est inimicissimum. 150. Verum esto: alio loco de aratorum animo et iniuriis videro. Nunc, quod mihi abs te datur, id accipio, eos tibi esse inimicissimos. Nempe ita dicis propter decumas. — Concedo; non quaero, iure an iniuria sint inimici. Quid ergo illae sibi statuae equestres inauratae volunt, quae populi Romani oculos animosque maxime offendunt, propter aedem Vulcani? Nam inscriptum esse video, quamdam ex his statuam aratores dedisse. Si honoris caussa statuam dederunt, inimici non sunt. Credamus testibus. Tum enim honori tuo, nunc iam religioni suae consulunt. Sin autem metu coacti dederunt, confiteare necesse est, te in provincia pecuniam statuarum nomine per vim ac metum coegisse. Utrum tibi commodum est, elige. LXII. 151. Equidem libenter hoc iam crimen de statuis relinquam, ut mihi tu illud concedas, quod tibi honestissimum est, aratores tibi ad statuam honoris tui caussa, voluntate

sua, contulisse. Da mihi hoc. Iam tibi maximam partem defensionis praecideris. Non enim poteris, aratores tibi iratos esse atque inimicos, dicere. O caussam singularem! o defensionem miseram ac perditam! nolle hoc accipere reum ab accusatore, et eum reum, qui praetor in Sicilia fuerit, aratores ei statuam sua voluntate statuisse; aratores de eo bene existimare, amicos esse, salvum esse cupere! Metuit, ne hoc vos existimetis; obruitur enim aratorum testimoniis. 152. Utar eo, quod datur. Certe hoc ita vobis iudicandum est, eos, qui isti inimicissimi sunt, ut ipse existimari vult, ad istius honores atque monumenta pecuniam non voluntate sua contulisse. Atque ut hoc totum facillime intelligi possit, quem voles eorum testium, quos produxero, qui ex Sicilia testes sint, sive togatum, sive Siculum rogato, et eum, qui tibi inimicissimus esse videbitur, qui se spoliatum abs te dicet; ecquid suo nomine in tuam statuam contulerit. Neminem reperies, qui neget: etenim omnes dederunt. 153. Quemquam igitur putas dubitaturum, quin is, quem tibi inimicissimum esse oporteat, qui abs te gravissimas iniurias acceperit, pecuniam statuae nomine dederit, vi atque imperio adductus, non officio ac voluntate? Et huius ego pecuniae, iudices, quae permagna est, impudentissimeque coacta ab invitis, non habui rationem, neque habere potui, quantum ab aratoribus, quantum ab negotiatoribus, qui Syracusis, qui Agrigenti, qui Panormi, qui Lilybaei negotiantur, esset coactum. quoniam intelligitis, ipsius quoque confessione ab invitissimis coactam esse.

LXIII. 154. Venio nunc ad civitates Siciliae: de quibus facillime iudicium fieri voluntatis potest. An etiam Siculi inviti contulerunt? Non est probabile. Etenim sic C. Verrem praeturam in Sicilia gessisse constat, ut, quum utrisque satisfacere non posset, et Siculis et togatis, officii potius in socios, quam ambitionis in cives rationem duxerit. Itaque eum non solum PATRONUM istius insulae, sed etiam SOTERA inscriptum vidi Syracusis. Hoc quantum est? ita magnum, ut Latino uno verbo exprimi non possit. Is est nimirum SOTER, qui salutem dedit. Huius nomine etiam dies festi agitantur, pulchra illa Verrea, non quasi Marcellea, sed pro Marcelleis, quae illi istius iussu sustulerunt. Huius fornix in foro Syracusis est, in quo nudus filius stat: ipse autem ex equo nudatam ab se provinciam prospicit. Huius statuae locis omnibus: quae hoc demonstrare videntur, propemodum non minus multas statuas istum posuisse Syracusis, quam abstulisse. Huic etiam Romae videmus in basi statuarum maximis litteris incisum: A COMMUNI SICILIAE DATAS. 155. Quamobrem? Qui hoc probari potest cuiquam, tantos honores habitos esse ab invitis? LXIV. Hic tibi etiam multo magis, quam ante in aratoribus, videndum et considerandum est, quid velis. Magna res est. Utrum tibi Siculos publice privatimque amicos, an inimicos existimari vis? Si inimicos, quid te futurum est? quo confugies? ubi nitere? Modo aratorum honestissimorum hominum ac locupletissimorum et Siculorum et civium Romanorum maximum numerum abs te abalienasti: nunc de Siculis civitatibus quid ages? Dices tibi Siculos esse amicos? qui poteris? qui, quod nullo in homine antea fecerant, ut in eum publice testimonium dicerent, quum praesertim ex ea provincia condemnati sint complures, qui ibi praetores fuerunt, duo soli absoluti; hi nunc veniunt cum litteris, veniunt cum mandatis, veniunt cum testimoniis publicis: qui, si te publice laudarent, tamen id more potius suo, quam merito tuo, facere viderentur: hi quum de tuis factis publice conqueruntur, nonne hoc indicant, tantas esse iniurias, ut multo maluerint de suo more decedere, quam de tuis moribus non dicere? 156. Confitendum est igitur tibi necessario, Siculos inimicos esse, qui quidem et in te gravissima postulata consulibus ediderint, et me, ut hanc caussam salutisque suae defensionem susciperem, obsecrarint; qui quum a praetore prohiberentur, a quattuor quaestoribus impedirentur, omnium minas atque omnia pericula prae salute sua levia duxerint; qui priore actione ita testimonia graviter vehementerque dixerint, ut Artemonem Centuripinum legatum et publice testem Q. Hortensius accusatorem, non testem esse diceret. Etenim ille quum propter virtutem et fidem cum Androne, homine honestissimo et certissimo, tum etiam propter eloquentiam legatus a suis civibus electus est, ut posset multas istius et varias iniurias quam apertissime vobis planissimeque explicare.

LXV. Dixerunt Halesini, Catinenses, Tyndaritani, Hennenses, Herbitenses, Agyrinenses, Netinenses, Segestani. Enumerare omnes non est necesse. Scitis, quam multi et quam multa priore actione dixerint: nunc et illi et reliqui dicent. 157. Omnes denique hoc in hac caussa intelligent, hoc animo esse Siculos, ut, si in istum animadversum non sit, sibi relinquendas domos ac sedes suas, et ex Sicilia decedendum atque adeo fugiendum esse arbitrentur. Hos homines tu persuadebis ad honores atque amplitudinem tuam pecunias maximas voluntate sua contulisse? Credo, qui te in tua civitate incolumem esse nollent, hi monumenta tuae formae ac nominis in suis civitatibus esse cupiebant. Res declarabit, ut cupierint. Iamdudum enim mihi nimium tenuiter Siculorum erga te voluntatis argumenta colligere videor, utrum statuas voluerint tibi statuere, an coacti sint. 158. De quo homine auditum est umquam, quod tibi accidit, ut eius in provincia statuae, in locis publicis positae, partim etiam in aedibus sacris, per vim et per universam multitudinem deiicerentur? Tot homines in Asia nocentes, tot in Africa, tot in Hispania, Gallia, Sardinia, tot in ipsa Sicilia fuerunt: ecquo de homine hoc umquam audivistis? Novum est, iudices: in Siculis quidem et in omnibus Graecis monstri simile. Non crederem hoc de statuis, nisi iacentes revulsasque vidissem: propterea quod apud omnes Graecos hic mos est, ut honorem hominibus habitum in monumentis huiusmodi nonnulla religione deorum consecrari arbitrentur. 159. Itaque Rhodii, qui prope soli bellum illud superius cum Mithridate rege gesserunt, omnesque eius copias acerrimumque impetum moenibus, littoribus classibusque suis exceperunt: tamen, quum ei regi inimici praeter ceteros essent, statuam eius, quae erat apud ipsos in celeberrimo urbis loco, ne tum quidem in ipsis urbis periculis attigerunt. Forsitan vix convenire videretur, quem ipsum hominem cuperent evertere, eius effigiem simulacrumque servare: sed tamen videbam, apud eos quum essem, et religionem esse quamdam in his rebus, a maioribus traditam, et hoc disputari: cum statua se eius habuisse temporis rationem, quo posita esset; cum homine vero, quo gereret bellum atque hostis esset. LXVI. Videtis igitur, consuetudinem religionemque Graecorum, quae monumenta

hostium in bello ipso soleat defendere, eam summa in pace praetoris populi Romani statuis praesidio non fuisse. 160. Tauromenitani, quorum est civitas foederata, homines quietissimi, qui maxime ab iniuriis nostrorum magistratuum remoti consuerant esse, praesidio foederis, hi tamen istius evertere statuam non dubitaverunt. Qua abiecta, basin tamen in foro manere voluerunt, quod gravius in istum fore putabant, si scirent homines, statuam eius a Tauromenitanis esse deiectam, quam si nullam umquam positam arbitrarentur. Tyndaritani deiecerunt in foro: et eadem de caussa equum inanem reliquerunt. Leontinis, misera in civitate atque inani, tamen istius in gymnasio statua deiecta est. Nam quid ego de Syracusis loquar, quod non est proprium Syracusanorum, sed et illorum commune, et conventus illius ac prope totius provinciae? Quanta illic multitudo, quanta vis hominum convenisse dicebatur tum, quum statuae sunt illius deiectae atque eversae? At quo loco? celeberrimo ac religiosissimo: ante ipsum Serapim, in primo aditu vestibuloque templi. Quod nisi Metellus hoc tam graviter egisset atque illam rem imperio edictoque prohibuisset: vestigium statuarum istius in tota Sicilia nullum esset relictum.

161. Atque ego hoc non vereor, ne quid horum non modo impulsu, verum omnino adventu meo factum esse videatur. Omnia ista ante facta sunt, non modo, quam ego Siciliam, verum etiam quam iste Italiam attigit. Dum ego in Sicilia sum, nulla statua deiecta est. Posteaquam illinc decessi, quae sunt gesta, cognoscite. LXVII. Centuripinorum senatus decrevit populusque iussit, ut, quae statuae C. Verris ipsius, et patris et filii, essent, eas quaestores demoliendas locarent, dumque ea demolitio fieret, senatores ne XXX minus adessent. Videte gravitatem civitatis et dignitatem. Neque eas in urbe sua statuas esse voluerunt, quas inviti per vim atque imperium dedissent; neque eius hominis, in quem ipsi cum gravissimo testimonio publice, quod numquam antea, Romam mandata legatosque misissent: et id gravius esse putaverunt, si publico consilio, quam si per vim multitudinis factum videretur. 162. Quum hoc consilio statuas Centuripini publice sustulissent, audit Metellus: graviter fert: evocat ad se Centuripinorum magistratus et decem-primos: nisi restituissent statuas, vehementer minatur. Illi ad senatum renuntiant. Statuae, quae istius caussae nihil prodessent, reponuntur: decreta Centuripinorum, quae de statuis erant facta, non tolluntur. Hic ego aliud alii concedo: Metello, homini sapienti, prorsus non possum ignoscere, si quid stulte facit. Quid? ille hoc putabat Verri criminosum fore, si eius statuae essent deiectae, quod saepe vento aut aliquo casu fieri solet? Non erat in hoc neque crimen ullum, neque reprehensio. Ex quo igitur crimen atque accusatio nascitur? ex hominum iudicio et voluntate.

LXVIII. 163. Ego, si Metellus statuas reponere Centuripinos non coegisset, haec dicerem: Videte, iudices, quantum et quam acerbum dolorem sociorum atque amicorum animis inusserint istius iniuriae; quum Centuripinorum amicissima et fidelissima civitas, quae tantis officiis cum populo Romano coniuncta est, ut non solum rempublicam nostram, sed etiam in quovis homine privato nomen ipsum Romanum semper dilexerit, ea publico consilio atque auctoritate iudicarit, C. Verris statuas esse in urbe sua non oportere. Recitarem decreta Centuripinorum. Laudarem illam civitatem, id quod verissime possem. Commemorarem, decem millia civium Centuripinorum, fortissimorum fidelissimorumque sociorum, eos omnes statuisse MONUMENTUM ISTIUS IN SUA CIVITATE NULLUM ESSE OPORTERE. 164. Haec tum dicerem, si statuas Metellus non reposuisset. Velim quaerere nunc ex ipso Metello, quidnam sua vi et auctoritate mihi ex hac oratione praeciderit. Eadem opinor omnia convenire. Neque enim, si maxime statuae deiectae essent, eas ego vobis possem iacentes ostendere. Hoc uno uterer: civitatem tam gravem statuas iudicasse C. Verris demoliendas. Hoc mihi Metellus non eripuit: hoc etiam addidit, ut quererer, si mihi videretur, tam iniquo iure sociis atque amicis imperari, ut iis ne in suis quidem beneficiis libero iudicio uti liceret: ut vos rogarem, ut coniecturam faceretis, qualem in his rebus in me L. Metellum fuisse putaretis, in quibus rebus obesse mihi posset, quum in hac re tam aperta cupiditate fuerit, in qua nihil obfuit. Sed ego Metello non irascor, neque ei suam purgationem eripio, qua ille apud omnes utitur, ut nihil malitiose neque consulto fecisse videatur.

LXIX. 165. Iam igitur est ita perspicuum, ut negare non possis, nullam tibi statuam voluntate cuiusquam datam, nullam pecuniam statuarum nomine, nisi vi expressam et coactam. Quo quidem in crimine non illud solum intelligi volo, te ad statuas H-S tricies coegisse: sed multo etiam illud magis, quod simul demonstratum est, quantum odium in te aratorum, quantum omnium Siculorum sit et fuerit. In quo quae vestra defensio futura sit, coniectura assequi non queo. 166. Oderunt Siculi: togatorum enim caussa multa feci. At hi quidem acerrimi inimicissimique sunt. Inimicos habeo cives Romanos, quod sociorum commoda ac iura defendi. At socii in hostium numero se abs te habitos queruntur. Aratores inimici sunt propter decumas. Quid? qui agros immunes liberosque arant, cur oderunt? Cur Halesini? cur Centuripini? cur Segestani? cur Halicyenses? Quod genus hominum, quem numerum, quem ordinem proferre possis, qui te non oderit, sive civium Romanorum, sive Siculorum? Ut etiamsi caussam, cur te oderint, non possim dicere, tamen illud dicendum putem: *quem omnes mortales oderint, eum quoque vobis odio esse oportere.* 167. An hoc dicere audebis: utrum de te aratores, utrum denique Siculi universi bene existiment aut quo modo existiment, ad rem id non pertinere? Neque tu hoc dicere audebis, neque, si cupias, licebit. Eripiunt enim tibi istam orationem contemnendorum Siculorum atque aratorum statuae illae equestres, quas tu paullo ante, quam ad Urbem venires, poni inscribique iussisti, ut omnium inimicorum animos accusatorumque tardares. 168. Quis enim tibi molestus esset aut quis appellare auderet, quum videret statuas ab negotiatoribus, ab aratoribus, a communi Siciliae? Quod est aliud in illa provincia genus hominum? nullum. Ergo ab universa provincia, generatimque a singulis eius partibus non solum diligitur, sed etiam ornatur. Quis hunc attingere audeat? Potes igitur dicere, nihil tibi obesse oportere aratorum, negotiatorum Siculorumque omnium testimonia, quum eorum nominibus in statuarum inscriptione oppositis omnem te speraris invidiam atque infamiam tuam posse exstinguere? an, quorum auctoritate tu statuas cohonestare tuas

conatus es, eorum ego dignitate accusationem meam comprobare non potero?

169. Nisi forte, quod apud publicanos gratiosus fuisti, in ea re spes te aliqua consolatur. Quae gratia ne quid tibi prodesse posset, ego mea diligentia perfeci: ut etiam obesse deberet, tu tua sapientia curasti. Etenim rem totam, iudices, breviter cognoscite. LXX. In scriptura Siciliae pro magistro est quidam L. Carpinatius, qui et sui quaestus caussa, et fortasse quod sociorum interesse arbitrabatur, bene penitus in istius familiaritatem sese dedit. Is quum praetorem circum omnia fora sectaretur, neque ab eo umquam discederet: in eam iam venerat familiaritatem consuetudinemque in vendendis istius decretis et iudiciis transigendisque negotiis, ut prope alter Timarchides numeraretur. 170. Hoc erat etiam capitalior, quod idem pecunias iis, qui ab isto aliquid mercabantur, foenori dabat. Ea autem foeneratio erat huiusmodi, iudices, ut etiam hic quaestus huic cederet. Nam, quas pecunias ferebat his expensas, quibuscum contrahebat, aut scribae istius, aut Timarchidi, aut etiam ipsi isti referebat acceptas. Idem praeterea pecunias istius extraordinarias grandes suo nomine foenerabatur. 171. Hic primo Carpinatius, antequam in istius tantam familiaritatem pervenisset, aliquoties ad socios litteras de istius iniuriis miserat. Canuleius vero, qui in portu Syracusis operas dabat, furta quoque istius permulta nominatim ad socios perscripserat, ea quae sine portorio Syracusis erant exportata: portum autem et scripturam eadem societas habebat. Ita factum est, ut essent permulta, quae ex societatis litteris dicere in istum et proferre possemus. 172. Verum accidit, ut Carpinatius, qui iam cum isto summa consuetudine, praeterea re ac ratione coniunctus esset, crebras postea litteras ad socios de istius summis officiis in rem communem beneficiisque mitteret. Etenim quum iste omnia, quaecumque Carpinatius postulabat, facere ac decernere solebat; tum etiam ille plura scribebat ad socios; ut, si posset, quae antea scripserat, ea plane exstingueret. Ad extremum vero, quum iste iam decedebat, eiusmodi litteras ad eos misit, ut huic frequentes obviam prodirent gratiasque agerent, facturos se, si quid imperasset, studiose pollicerentur. Itaque socii fecerunt, vetere instituto publicanorum: non quo istum ullo honore dignum arbitrarentur, sed, quod sua interesse putabant, se memores gratosque existimari, gratias isti egerunt: Carpinatium saepe ad se de eius officiis litteras misisse dixerunt. LXXI. 173. Iste quum respondisset ea se libenter fecisse, operasque Carpinatii magno opere laudasset: dat amico suo cuidam negotium, qui tum magister erat eius societatis, ut diligenter caveret atque prospiceret, ne quid esset in litteris sociorum, quod contra caput suum atque existimationem valere posset. Itaque ille, multitudine sociorum remota, decumanos convocat: rem defert. Statuunt illi atque decernunt, ut eae litterae, quibus existimatio C. Verris laederetur, removerentur, operaque daretur, ne ea res C. Verri fraudi esse posset. 174. Si ostendo, hoc decrevisse decumanos, si planum facio, hoc decreto remotas esse litteras: quid exspectatis amplius? Possumne rem magis iudicatam afferre, magis reum condemnatum in iudicium adducere? At quorum iudicio condemnatum? nempe eorum, quos ii, qui severiora iudicia desiderant, arbitrantur res iudicare oportere, publicanorum iudicio; quos videlicet nunc populus iudices poscit, de quibus, ut eos iudices habeamus, legem ab homine non nostri generis, non ex equestri loco profecto, sed nobilissimo, promulgatam videmus. 175. Decumani, hoc est, principes et quasi senatores publicanorum, removendas de medio litteras censuerunt. Habeo ex iis, qui affuerunt, quos producam, quibus hoc committam, homines honestissimos ac locupletissimos, istos ipsos principes equestris ordinis; quorum splendore vel maxime istius, qui legem promulgavit, oratio et caussa nititur. Venient in medium; dicent, quid statuerint. Profecto, si recte homines novi, non mentientur. Litteras enim communes de medio removere potuerunt: fidem suam et religionem removere non possunt. Ergo equites Romani, qui te suo iudicio condemnarunt, horum iudicio condemnari noluerunt. Vos nunc, utrum illorum iudicium an voluntatem sequi malitis, considerate.

LXXII. 176. Ac vide, quid te amicorum tuorum studium, quid tuum consilium, quid sociorum voluntas adiuvet. Dicam paullo promptius. Neque enim iam vereor, ne quis hoc me magis accusatorie, quam libere dixisse arbitretur. Si istas litteras non decreto decumanorum magistri removissent; tantum possem in te dicere, quantum in litteris invenissem: nunc, decreto isto facto litterisque remotis, tantum mihi licet dicere, quantum possum; tantum iudici suspicari, quantum velit. Dico, te maximum pondus auri, argenti, eboris, purpurae, plurimam vestem Melitensem, plurimam stragulam, multam Deliacam supellectilem, plurima vasa Corinthia, magnum numerum frumenti, vim mellis maximam, Syracusis exportasse: his pro rebus quod portorium non esset datum, litteras ad socios misisse L. Canuleium, qui in portu operas daret.

177. Satisne magnum hoc crimen videtur? Nullum, opinor, maius. Quid defendet Hortensius? Postulabit, ut litteras Canuleii proferam? Crimen eiusmodi, nisi litteris confirmetur, inane esse dicet? Clamabo litteras remotas esse de medio: decreto sociorum erepta mihi esse istius indicia ac monumenta furtorum. Aut hoc contendat numquam esse factum, aut omnia tela excipiat necesse est. Negas esse factum? Placet mihi ista defensio; descendo: aequa enim conditio, aequum certamen proponitur. Producam testes, et producam plures eodem tempore: quoniam tum, quum actum est, una fuerunt, nunc quoque una sint: quum interrogabuntur, obligentur non solum iurisiurandi atque existimationis periculo, sed etiam communi inter se conscientia. 178. Si planum fit, hoc ita, quemadmodum dico, esse factum: num poteris dicere, Hortensi, nihil in istis fuisse litteris, quod Verrem laederet? Non modo id non dices, sed ne illud quidem tibi dicere licebit, tantum, quantum ego dicam, non fuisse. Ergo hoc vestro consilio et gratia perfecistis, ut, quemadmodum paullo ante dixi, et mihi summa facultas ad accusandum daretur, et iudicibus libera potestas ad credendum.

LXXIII. 179. Quod quum ita sit, nihil fingam tamen. Meminero, me non sumpsisse, quem accusarem, sed recepisse, quos defenderem; vos ex me caussam non a me prolatam, sed ad me delatam, audire oportere; me Siculis satis esse facturum, si, quae cognovi in Sicilia, quae accepi ab ipsis, diligenter exposuero; populo Romano, si nullius vim, nullius potentiam pertimuero; vobis, si facultatem vere atque honeste iudicandi fide et diligentia mea fecero; mihimet, si ne minimum quidem de eo curriculo vi-

tae, quod mihi semper propositum fuit, decessero. 180. Quapropter nihil est, quod metuas, ne quid in te contingam: etiam quod latere, habes. Multa enim, quae scio abs te esse commissa, quod aut nimium turpia aut parum credibilia sunt, praetermittam: tantum agam de hoc toto nomine societatis. Ut iam scire possitis, quaeram, decretumne sit. Quum id invenero: quaeram, remotaene sint litterae? Quum id quoque constabit, vos iam, me tacito, intelligetis: si illi, qui hoc istius caussa decreverunt, equites Romani, nunc iidem in eum iudices essent, istum sine dubio condemnarent, de quo litteras eas, quae istius furta indicarent, et ad se missas et suo decreto remotas scirent esse. — Quem igitur ab iis equitibus Romanis, qui istius caussa cupiunt omnia, qui ab eo benignissime tractati sunt, condemnari necesse esset: is a vobis, iudices, ulla vi aut ratione absolvi potest?

181. Ac, ne forte ea, quae remota de medio atque erepta nobis sunt, omnia ita condita fuisse atque ita abdite latuisse videantur, ut haec diligentia, quam ego a me exspectari maxime puto, nihil horum investigare, nihil assequi potuerit: quae consilio aliquo aut ratione inveniri potuerunt, inventa sunt, iudices. Manifestis in rebus hominem iam teneri videbitis. Nam quod in publicanorum caussis vel plurimum aetatis meae versor vehementerque illum ordinem observo, satis commode mihi videor eorum consuetudinem usu tractandoque cognosse.

LXXIV. 182. Itaque ut hoc comperi, remotas esse litteras societatis; habui rationem eorum annorum, per quos iste in Sicilia fuisset: deinde quaesivi, quod erat inventu facillimum, qui per eosdem annos magistri istius societatis fuissent. Sciebam enim, hanc magistrorum, qui tabulas haberent, consuetudinem esse, ut, quum tabulas novo magistro traderent, exempla litterarum ipsi habere non nollent. Itaque ad L. Vibium, equitem Romanum, virum primarium, quem reperiebam magistrum fuisse eo ipso anno, qui mihi maxime quaerendus erat, primum veni. Sane homini praeter opinionem improviso incidi. Scrutatus sum, quae potui, et quaesivi omnia: inveni duos solos libellos, ab L. Canuleio missos sociis ex portu Syracusis: in quibus erat ratio scripta mensium complurium, rerum exportatarum istius nomine sine portorio. Itaque obsignavi statim. 183. Erant haec ex eo genere, quod ego maxime genus ex sociorum litteris reperire cupiebam; verum tantum inveni, iudices, quod apud vos quasi exempli caussa proferre possem. Sed tamen, quidquid erit in his libellis, quantulumcumque videbitur esse, hoc quidem certe manifestum erit: de ceteris ex hoc coniecturam facere debebitis. Recita mihi, quaeso, hunc primum libellum: deinde illum alterum. LIBELLI CANULEIANI. Non quaero, unde CCCC amphoras mellis habueris, unde tantum Melitensium, unde quinquaginta tricliniorum lectos, unde tot candelabra: non, inquam, iam quaero, unde haec habueris: sed quo tantum tibi opus fuerit, id quaero. Mitto de melle: sed tantumne Melitensium? quasi etiam amicorum uxores: tantum lectorum? quasi etiam omnium istorum villas ornaturus esses.

LXXV. 184. Quum haec paucorum mensium ratio in his libellis sit, facite, ut vobis triennii totius veniat in mentem. Sic contendo: ex his parvis libellis apud unum magistrum societatis repertis, vos iam coniectura assequi posse, cuiusmodi praedo iste in illa provincia fuerit, quam multas cupiditates, quam varias, quam infinitas habuerit: quantam pecuniam non solum numeratam, verum etiam huiusmodi in rebus positam, confecerit: quae vobis alio loco planius explicabuntur. 185. Nunc hoc attendite. His exportationibus, quae recitatae sunt, scribit H-S LX socios perdidisse ex vicesima portorii Syracusis. Pauculis igitur mensibus, ut hi pusilli et contempti libelli indicant, furta praetoris, quae essent H-S duodecies, ex uno oppido solo exportata sunt. Cogitate nunc, quum illa sit haec insula, quae undique exitus maritimos habeat: quid ex ceteris locis exportatum putetis: quid Agrigento, quid Lilybaeo, quid Panormo, quid Thermis, quid Halesa, quid Catina, quid ex ceteris oppidis, quid vero Messana, quem iste sibi locum maxime tutum arbitrabatur, ubi animo semper soluto liberoque erat, quod sibi iste Mamertinos delegerat, ad quos omnia, quae aut diligentius servanda aut occultius exportanda erant, deportaret. His inventis libellis, ceteri remoti et diligentius sunt reconditi: nos tamen, ut omnes intelligant, hoc nos sine cupiditate agere, his ipsis libellis contenti sumus.

LXXVI. 186. Nunc ad sociorum tabulas accepti et expensi, quas removere honeste nullo modo potuerunt, et ad amicum tuum Carpinatium revertemur. Inspiciebamus Syracusis a Carpinatio confectas tabulas societatis, quae significabant, multis nominibus eos homines versuram a Carpinatio fecisse, qui pecunias Verri dedissent. Quod erit vobis luce clarius, iudices, quum eos ipsos produxero, qui dederunt. Intelligetis enim, illa tempora, per quae, quum essent in periculo, pretio sese redemerunt, cum societatis tabulis non solum consulibus, verum etiam mensibus, convenire.

187. Quum haec maxime cognosceremus et iam in manibus tabulas haberemus, repente aspicimus lituras eiusmodi, quasi quaedam vulnera tabellarum recentia. Statim suspicione offensi, ad ea ipsa nomina oculos animumque tratulimus. Erant acceptae pecuniae C. VERRUTIO C. F.; sic tamen, ut usque ad alterum R litterae constarent integrae, reliquae omnes essent in litura. Alterum, tertium, quartum, permulta erant eiusdem modi nomina. Quum manifesta res, tum flagitiosa tabularum atque insignis turpitudo teneretur: quaerere incepimus de Carpinatio, quisnam is esset Verrutius, quicum tantae pecuniae rationem haberet. Haerere homo, versari, rubere. Quod lege excipiuntur tabulae publicanorum, quo minus Romam deportentur: ut res quam maxime clara ac testata esse posset, in ius ad Metellum Carpinatium voco, tabulasque societatis in forum defero. Fit maximus concursus hominum, et, quod erat Carpinatii nota cum isto praetore societas ac foeneratio, summe exspectabant omnes, quidnam in tabulis teneretur.

LXXVII. 188. Rem ad Metellum defero. me tabulas perspexisse sociorum; in his tabulis magnam rationem C. Verrutii permultis nominibus esse; meque hoc perspicere ex consulum mensiumque ratione, hunc Verrutium neque ante adventum C. Verris, neque post decessionem quidquam cum Carpinatio rationis habuisse. Postulo, mihi respondeat, qui sit iste Verrutius: mercator, an negotiator, an arator, an pecuarius: in Sicilia sit, an iam decesserit. Clamare omnes ex conventu, neminem umquam in Sicilia fuisse Verrutium. Ego instare, ut mihi responderet, quis esset, ubi esset, unde esset: cur servus societa-

tis, qui tabulas conficeret, semper in Verrutii nomine certo ex loco mendosus esset.

189. Atque haec postulabam, non quo illum cogi putarem oportere, ut ea mihi responderet invitus: sed ut omnibus istius furta, illius flagitium, utriusque audacia perspicua esse posset. Itaque illum in iure metu conscientiaque peccati mutum atque exanimatum ac vix vivum relinquo: tabulas in foro, summa hominum frequentia, exscribo: adhibentur in exscribendo de conventu viri primarii: litterae lituraeque omnes assimulatae, expressae, de tabulis in libros transferuntur.

190. Haec omnia summa cura et diligentia recognita et collata, et ab hominibus honestissimis obsignata sunt. Si Carpinatius tum mihi respondere noluit: responde mihi nunc tu, Verres, quem esse hunc tuum paene gentilem Verrutium putes. Fieri non potest, ut, quem video te praetore in Sicilia fuisse, et quem ex ipsa ratione intelligo locupletem fuisse, eum tu in tua provincia non cognoveris. Atque adeo, ne hoc aut longius aut obscurius esse possit, procedite in medium, explicate descriptionem imaginemque tabularum: ut omnes mortales istius avaritiae non iam vestigia, sed ipsa cubilia videre possint.

LXXVIII. 191. Videtis Verrutium? videtis primas litteras integras? videtis extremam partem nominis, caudam illam Verris, tamquam in luto, demersam esse in litura? Sic habent se tabulae, iudices, ut videtis. Quid exspectatis? quid quaeritis amplius? Tu ipse, Verres, quid sedes? quid moraris? Nam aut exhibeas nobis Verrutium, necesse est, aut te esse Verrutium fateare. Laudabantur oratores veteres, Crassi illi et Antonii, quod crimina diluere dilucide, quod copiose reorum caussas defendere solerent. Nimirum illi non ingenio solum his patronis, sed fortuna etiam praestiterunt. Nemo enim tunc ita peccabat, ut defensioni locum non relinqueret: nemo ita vivebat, ut nulla eius vitae pars summae turpitudinis esset expers: nemo ita in manifesto peccatu tenebatur, ut, quum impudens fuisset in facto, tum impudentior videretur, si negaret.

192. Nunc vero quid faciat Hortensius? Avaritiaene crimina frugalitatis laudibus deprecetur? At hominem flagitiosissimum, libidinosissimum nequissimumque defendit. An ab hac eius infamia, nequitia, vestros animos in aliam partem fortitudinis commemoratione traducat? At homo inertior, ignavior, magis vir inter mulieres, impura inter viros muliercula proferri non potest. At mores commodi. Quis contumacior? quis inhumanior? quis superbior? At haec sine cuiusquam malo. Quis acerbior? quis insidiosior? quis crudelior umquam fuit? In hoc homine atque in eiusmodi caussa quid facerent omnes Crassi et Antonii? Tantum, opinor, Hortensi: ad hanc caussam non accederent, ne in alterius impudentia sui pudoris existimationem amitterent. Liberi enim ad caussas solutique veniebant, neque committebant, ut, si impudentes in defendendo esse noluissent, ingrati in deserendo existimarentur.

22.

ACCUSATIONIS

IN C. VERREM

LIBER TERTIUS

DE

FRUMENTO.

ARG. Hic liber Verris furta in omni frumenti genere continet. Frumenti autem, quod praetor Siculis ab aratoribus exigere poterat et debebat, erat primo *decumanum*, quod aratores pro agris suis cuique attributis dabant; alterum secundum legem Rupiliam certo pretio *emptum*. Id erat vel *decumanum alterum*, cui pretium erat a senatu Rom. constitutum in modios singulos H-S. terni; vel *imperatum*, cui H-S quaterni constituti erant. Constituebatur autem a senatu in annos singulos e lege Terentia et Cassia frumentaria, quanta pecuniae summa in utrumque *empti* genus ex aerario impenderetur. Tertium erat *aestimatum*, sive *in cellam*, quod ex S. C. et legibus praetori in cellam ad usus suos imperabatur. Dabat senatus quaestori praetoris certam ex aerario pecuniam, unde ab aratoribus emeret, et quidem modiûm tritici H-S IIII. hordei autem H-S II. Illam pecuniam aratoribus adnumerabat, et deinde frumentum vehebatur, quorsum volebat. Licebat autem praetori tantam pecuniam, quantam aequum erat, ab aratoribus pro frumento et vectura pacisci. Iam primum a c. 6 ad 70. fraudes et furta Verris in decumano, a c. 70. ad 81. in empto, et deinde in aestimato ostendit.

I. 1. Omnes, qui alterum, iudices, nullis impulsi inimicitiis, nulla privatim laesi iniuria, nullo praemio adducti, in iudicium reipublicae caussa vocant, providere debent, non solum quid oneris in praesentia tollant, sed etiam, quantum in omnem vitam negotii suscipere conentur. Legem enim sibi ipsi dicunt innocentiae, continentiae virtutumque omnium, qui ab altero rationem vitae reposcunt: atque eo magis, si id, ut ante dixi, faciunt nulla re commoti alia, nisi

utilitate communi. 2. Nam qui sibi hoc sumpsit, ut corrigat mores aliorum ac peccata reprehendat, quis huic ignoscat, si qua in re ipse ab religione officii declinarit? Quapropter hoc etiam magis ab omnibus eiusmodi civis laudandus ac diligendus est, qui non solum ab republica civem improbum removet, verum etiam se ipsum eiusmodi fore profitetur ac praestat, ut sibi non modo communi voluntate virtutis atque officii, sed etiam vi quadam magis necessaria recte sit honesteque vivendum. 3. Itaque hoc, iudices, ex homine clarissimo atque eloquentissimo, L. Crasso, saepe auditum est, quum se nullius rei tam poenitere diceret, quam quod C. Carbonem umquam in iudicium vocavisset. Minus enim liberas omnium rerum voluntates habebat, et vitam suam pluribus, quam vellet, observari oculis arbitrabatur. Atque ille his praesidiis ingenii fortunaeque munitus, tamen hac cura continebatur, quam sibi, nondum confirmato consilio, sed ineunte aetate, susceperat. Quo minus etiam perspicitur eorum virtus et integritas, qui ad hanc rem adolescentuli, quam qui iam firmata aetate descendunt. Illi enim, antequam potuerunt existimare, quanto liberior vita sit eorum, qui neminem accusarint, gloriae caussa atque ostentationis accusant: nos, qui iam, et quid facere, et quantulum iudicare possemus, ostendimus, nisi facile cupiditates nostras teneremus, numquam ipsimet nobis praecideremus istam licentiam libertatemque vivendi. II. 4. Atque hoc ego plus oneris habeo, quam qui ceteros accusarunt (si onus est id appellandum, quod cum laetitia feras ac voluptate), veruntamen hoc ego amplius suscepi, quam ceteri; quod ita postulatur ab omnibus, ut ab iis se abstineant maxime vitiis, in quibus alterum reprehenderint. Furem aliquem aut rapacem accusaris? vitanda tibi semper erit omnis avaritiae suspicio. Maleficum quempiam adduxeris aut crudelem? cavendum erit semper, ne qua in re asperior aut inhumanior fuisse videare. Corruptorem, adulterum? providendum diligenter, ne quod in vita vestigium libidinis appareat. Omnia postremo, quae vindicaris in altero, tibi ipsi vehementer fugienda sunt. Etenim non modo accusator, sed ne obiurgator quidem ferendus est is, qui, quod in altero vitium reprehendit, in eo ipse deprehenditur. Ego in uno homine omnia vitia, quae possunt in homine perdito nefarioque esse, reprehendo: nullum esse dico indicium libidinis, sceleris, audaciae, quod non in istius unius vita perspicere possitis. 5. Ego in isto reo legem hanc, iudices, mihi statuo: vivendum ita esse, ut isti non modo factis dictisque omnibus, sed etiam oris oculorumque illa contumacia ac superbia, quam videtis, dissimillimus esse ac semper fuisse videar. Patior, non moleste fero, iudices, eam vitam, quae mihi sua sponte antea iucunda fuerit, nunc iam mea lege et conditione necessariam quoque futuram. III. 6. Et in hoc homine saepe a me quaeris, Hortensi, quibus inimicitiis aut qua iniuria adductus ad accusandum descenderim. Mitto iam rationem officii mei necessitudinisque Siculorum: de ipsis tibi inimicitiis respondeo. An tu maiores ullas inimicitias putas esse, quam contrarias hominum sententias ac dissimilitudines studiorum et voluntatum? Fidem sanctissimam in vita qui putat, potest ei non inimicus esse, qui quaestor consulem suum consiliis commissis, pecunia tradita, rebus omnibus creditis, spoliare, relinquere, prodere, oppugnare ausus sit? Pudorem et pudicitiam qui colit, potest animo aequo istius quotidiana adulteria, meretriciam disciplinam, domesticum lenocinium videre? Qui religiones deorum immortalium retinere vult, ei, qui fana spoliarit omnia, qui ex thensarum orbitis praedari sit ausus, inimicus non esse qui potest? Qui iure aequo omnes putet esse oportere, is tibi non infestissimus sit, quum cogitet varietatem libidinemque decretorum tuorum? qui sociorum iniuriis, provinciarumque incommodis doleat, is in te non expilatione Asiae, vexatione Pamphyliae, squalore et lacrimis Siciliae concitetur? Qui civium Romanorum iura ac libertatem sanctam apud omnes haberi velit, is non tibi plus etiam, quam inimicus esse debeat, quum tua verbera, quum secures, quum cruces ad civium Romanorum supplicia fixas recordetur? 7. An, si qua in re contra rem meam decrevisset aliquid iniuria, iure me ei inimicum esse arbitrarere: quum omnia contra omnium bonorum rem, caussam, rationem, utilitatem, voluntatemque fecerit, quaeris, cur ei sim inimicus, cui populus Romanus infestus sit? qui praesertim plus etiam, quam pars virilis postulat, pro voluntate populi Romani oneris ac muneris suscipere debeam? IV. Quid? illa, quae leviora videntur esse, non cuiusvis animum possunt movere? quod ad tuam ipsius amicitiam ceterorumque hominum magnorum atque nobilium faciliorem aditum istius habet nequitia et audacia, quam cuiusquam nostrum virtus et integritas? Odistis hominum novorum industriam: despicitis eorum frugalitatem: pudorem contemnitis; ingenium vero et virtutem depressam exstinctamque cupitis. 8. Verrem amatis. Ita credo: si non virtute, non industria, non innocentia, non pudore, non pudicitia; at sermone, at litteris, at humanitate eius delectamini. Nihil horum est: contraque sunt omnia quum summo dedecore ac turpitudine, tum singulari stultitia atque inhumanitate oblita. Huic homini si cuius domus patet, utrum ea patere, an hiare ac poscere aliquid videtur? Hunc vestri ianitores, hunc cubicularii diligunt: hunc liberti vestri, hunc servi ancillaeque amant: hic quum venit, extra ordinem vocatur: hic solus introducitur; ceteri, saepe frugalissimi homines, excluduntur. Ex quo intelligi potest, eos vobis esse carissimos, qui ita vixerint, ut sine vestro praesidio salvi esse non possint. 9. Quid? hoc cuiquam ferendum putas esse, nos ita vivere in pecunia tenui, ut prorsus nihil acquirere velimus; ut dignitatem nostram, populique Romani beneficia, non copiis, sed virtute tueamur: istum, rebus omnibus undique ereptis, impune eludentem circumfluere atque abundare? huius argento dominia vestra, huius signis et tabulis forum comitiumque ornari? praesertim quum vos vestro Marte his rebus omnibus abundetis? Verrem esse, qui vestras villas suis manubiis ornet? Verrem esse, qui cum L. Mummio certet, ut plures hic sociorum urbes, quam ille hostium, spoliasse videatur? plures hic solus villas ornamentis fanorum, quam ille fana spoliis hostium ornasse? et is erit ob eam rem vobis carior, ut ceteri libentius suo periculo vestris cupiditatibus serviant?

V. 10. Verum haec et dicentur alio loco et dicta sunt: nunc proficiscemur ad reliqua, si pauca ante fuerimus a vobis, iudices, deprecati. Superiore omni oratione perattentos vestros animos habuimus: id fuit nobis gratum admodum. Sed multo erit gratius, si reliqua voletis attendere: propterea quod in his omnibus, quae antea dicta sunt, erat quaedam ex ipsa varietate ac novitate rerum ac criminum delectatio.

Nunc tractare caussam instituimus frumentariam, quae magnitudine iniuriae fere criminibus ceteris antecellit, iucunditatis in agendo et varietatis minus habebit. Vestra autem auctoritate et prudentia dignissimum est, iudices, in audiendi diligentia non minus religioni tribuere, quam voluptati. 11. In hac caussa frumentaria cognoscenda haec vobis proponite, iudices, vos de rebus fortunisque Siculorum omnium, de civium Romanorum, qui arant in Sicilia, bonis, de vectigalibus a maioribus traditis, de vita victuque populi Romani cognituros. Quae si magna atque adeo maxima vobis videntur; quam varie et quam copiose dicantur, exspectare nolite. Neminem vestrum praeterit, iudices, omnem utilitatem opportunitatemque provinciae Siciliae, quae ad commoda populi Romani adiuncta sit, consistere in re frumentaria maxime. Nam ceteris rebus adiuvamur ex illa provincia; hac vero alimur ac sustinemur. 12. Ea caussa tripartita, iudices, erit in accusatione: primum enim de decumano, deinde de empto dicemus frumento, postremo de aestimato.

VI. Inter Siciliam ceterasque provincias, iudices, in agrorum vectigalium ratione hoc interest, quod ceteris aut impositum vectigal est certum, quod stipendiarium dicitur, ut Hispanis et plerisque Poenorum, quasi victoriae praemium ac poena belli; aut censoria locatio constituta est, ut Asiae, lege Sempronia. Siciliae civitates sic in amicitiam fidemque recepimus, ut eodem iure essent, quo fuissent: eadem conditione populo Romano parerent, qua suis antea paruissent. 13. Perpaucae Siciliae civitates sunt bello a maioribus nostris subactae: quarum ager quum esset publicus populi Romani factus, tamen illis est redditus; is ager a censoribus locari solet. Foederatae civitates duae sunt, quarum decumae venire non soleant, Mamertina et Tauromenitana. Quinque praeterea sine foedere immunes civitates ac liberae, Centuripina, Halesina, Segestana, Halicyensis, Panormitana: praeterea omnis ager Siciliae civitatum decumanus est: itemque, ante imperium populi Romani, ipsorum Siculorum voluntate et institutis fuit. 14. Videte nunc maiorum sapientiam, qui, quum Siciliam, tam opportunum subsidium belli atque pacis, ad rempublicam adiunxissent, tanta cura Siculos tueri ac retinere voluerunt, ut non modo eorum agris vectigal novum nullum imponerent, sed ne legem quidem venditionis decumarum, neve vendundi aut tempus aut locum commutarent: ut certo tempore anni, ut ibidem, in Sicilia, denique ut lege Hieronica venderent: voluerunt eos in suis rebus ipsos interesse, eorumque animos non modo lege nova, sed ne nomine quidem legis novo commoveri. 15. Ita decumas lege Hieronica semper vendundas censuerunt, ut iis iucundior esset muneris illius functio, si eius regis, qui Siculis carissimus fuit, non solum instituta, commutato imperio, verum etiam nomen maneret. Hoc iure ante Verrem praetorem Siculi semper usi sunt: hic primus instituta omnium, consuetudinem a maioribus traditam, conditionem amicitiae, ius societatis, convellere et commutare ausus est.

VII. 16. Qua in re primum illud reprehendo et accuso, cur in re tam vetere, tam usitata, quidquam novi feceris. Ingenio aliquid assecutus es? Tot homines sapientissimos et clarissimos, qui illam provinciam ante te tenuerunt, prudentia consilioque vicisti? Est tuum, est ingenii diligentiaeque tuae. Do hoc tibi et concedo. Scio, te Romae, quum praetor esses, edicto tuo possessiones hereditatum a liberis ad alienos, a primis heredibus ad secundos, a legibus ad libidinem tuam tratulisse. Scio, te edicta superiorum omnium correxisse, et possessiones hereditatum non secundum eos, qui proferrent, sed secundum eos, qui dicerent testamentum factum, dedisse: easque res novas abs te prolatas et inventas magno tibi quaestui fuisse scio: eumdemque te memini censorias quoque leges in sartis tectis exigendis tollere et commutare: ne is redimeret, cuia res esset: ne pupillo tutores propinquique consulerent, quo minus fortunis omnibus everteretur: exiguam diem praefinire operi, qua ceteros ab negotio excluderes, ipse in tuo redemptore nullam certam diem observares. 17. Quamobrem novam legem te in decumis statuisse non miror, hominem in edictis praetoriis, in censoriis legibus tam prudentem, tam exercitatum: non, inquam, miror, te aliquid excogitasse: sed, quod tua sponte iniussu populi sine senatus auctoritate iura provinciae Siciliae mutaris, id reprehendo, id accuso. 18. L. Octavio et C. Cottae consulibus senatus permisit, ut vini et olei decumas et frugum minutarum, quas ante te quaestores in Sicilia vendere consuessent, Romae venderent, legemque his rebus, quam ipsis videretur, edicerent. Quum locatio fieret, publicani postularunt, quasdam res ut ad legem adderent neque tamen a censoriis ceteris legibus recederent. Contra dixit is, qui casu tum Romae fuit tuus hospes, Verres, hospes, inquam, et familiaris tuus, Sthenius hic Thermitanus. Consules caussam cognoverunt. Quum viros primarios atque amplissimos civitatis multos in consilium advocassent, de consilii sententia pronuntiarunt, se lege Hieronica vendituros. VIII. 19. Itane vero? prudentissimi viri, summa auctoritate praediti, quibus senatus legum dicendarum in locandis vectigalibus omnem potestatem permiserat populusque Romanus iusserat, Siculo uno recusante, cum amplificatione vectigalium, nomen Hieronicae legis mutare noluerunt: tu, homo minimi consilii, nullius auctoritatis, iniussu populi ac senatus tota Sicilia recusante, cum maximo detrimento atque adeo exitio vectigalium totam Hieronicam legem sustulisti? 20. At quam legem corrigit, iudices, atque adeo totam tollit! Acutissime ac diligentissime scriptam: quae omnibus custodiis subiectum aratorem decumano tradit, ut neque in segetibus neque in areis neque in horreis, neque in amovendo neque in asportando frumento grano uno posset arator sine maxima poena fraudare decumanum. Scripta lex ita diligenter est, ut eum scripsisse appareat, qui alia vectigalia non haberet; ita acute, ut Siculum; ita severe, ut tyrannum: qua lege Siculis tamen arare expediret. Nam ita diligenter constituta sunt iura decumano, ut tamen ab invito aratore plus decuma non posset auferri.

21. Quum haec essent ita constituta, Verres tot annis atque adeo saeculis inventus est, qui haec non commutaret, sed everteret, eaque, quae iamdiu ad salutem sociorum utilitatemque reipublicae composita comparataque essent, ad suos improbissimos quaestus converteret: qui primum certos instituerit nomine decumanos, re vera ministros ac satellites cupiditatum suarum; per quos ostendam sic provinciam per triennium vexatam atque vastatam, iudices, ut eam multis annis multorum innocentia sapientiaque recreare nequeamus. IX. 22. Eorum omnium, qui decumani vocabantur, princeps erat Q. ille Apronius, quem videtis: de cuius improbitate singulari

gravissimarum legationum querimonias audistis. Aspicite, iudices, vultum hominis et aspectum et ex ea contumacia, quam hic in perditis rebus retinet, illos eius spiritus Sicilienses quos fuisse putetis, cogitate ac recordamini. Hic est Apronius, quem in provincia tota Verres, quum undique nequissimos homines conquisisset, et quum ipse secum sui similes duxisset non parum multos, nequitia, luxuria, audacia sui simillimum iudicavit. Itaque istos inter se perbrevi tempore, non res, non ratio, non commendatio aliqua, sed studiorum turpitudo similitudoque coniunxit. 23. Verris mores improbos impurosque nostis. Fingite vobis, si potestis, aliquem, qui in omnibus isti rebus par ad omnium flagitiorum nefarias libidines esse possit: is erit Apronius ille; qui, ut ipse non solum vita, sed etiam corpore atque ore significat, immensa aliqua vorago est ac gurges vitiorum turpitudinumque omnium. Hunc in omnibus stupris, hunc in fanorum expilationibus, hunc in impuris conviviis principem adhibebat: tantamque habebat morum similitudo coniunctionem atque concordiam, ut Apronius, qui aliis inhumanus ac barbarus, isti uni commodus ac disertus videretur: ut, quem omnes odissent neque videre vellent, sine eo iste esse non posset: ut, quum alii ne conviviis quidem iisdem, quibus Apronius, hic iisdem etiam poculis uteretur: postremo, ut odor Apronii teterrimus oris et corporis, quem (ut aiunt) ne bestiae quidem ferre possent, uni isti suavis et iucundus videretur. Ille erat in tribunali proximus, in cubiculo solus, in convivio dominus, ac tum maxime, quum, accubante praetextato praetoris filio, in convivio saltare nudus coeperat. X. 24. Hunc, uti dicere institui, principem Verres ad fortunas aratorum vexandas diripiendasque esse voluit: huius audaciae, nequitiae, crudelitati fidelissimos socios optimosque cives scitote hoc praetore traditos, iudices, atque addictos fuisse, novis institutis et edictis, tota Hieronica lege (quemadmodum antea dixi) reiecta et repudiata.

25. Primum edictum audite, iudices, praeclarum: *quantum decumanus edidisset aratorem sibi decumae dare oportere, ut tantum arator decumano dare cogeretur.* Quomodo? quantum poposcerit Apronius, dato. Quid est hoc? utrum praetoris institutum in socios, an in hostes victos insani edictum atque imperium tyranni? Ego tantumdem, quantum ille poposcerit? poscet omne, quantum exaravero. Quid omne? immo plus etiam, inquit, si volet. Quid tum? Quid censes? Aut dabis, aut contra edictum fecisse damnabere. Per deos immortales! quid est hoc? veri simile enim non est. 26. Sic mihi persuadeo, iudices: tametsi omnia in istum hominem convenire putetis, tamen hoc vobis falsum videri. Ego enim, quum hoc tota Sicilia diceret, tamen affirmare non auderem, si haec edicta non ex ipsius tabulis totidem verbis recitare possem: sicuti faciam. Da, quaeso, scribae: recitet ex codice. Recita edictum de professione. EDICTUM DE PROFESSIONE. Negat me recitare totum: nam id significare nutu videtur. Quid praetereo? an illud, ubi caves tamen Siculis et miseros respicis aratores? Edicis enim, te in decumanum, si plus abstulerit, quam debitum sit, in octuplum iudicium daturum esse. Nihil mihi placet praetermitti. Recita hoc quoque, quod postulat; totum recita. EDICTUM DE IUDICIO IN OCTUPLUM. Iudicio ut arator decumanum persequatur? Miserum atque iniquum ex agro homines traduci in forum, ab aratro ad subsellia, ab usu rerum rusticarum ad insolitam litem atque iudicium. XI. 27. Quum omnibus in aliis vectigalibus Asiae, Macedoniae, Hispaniae, Galliae, Africae, Sardiniae, ipsius Italiae, quae vectigalia sunt, quum in his, inquam, rebus omnibus publicanus petitor ac pignerator, non ereptor neque possessor soleat esse: tu de optimo, de iustissimo, de honestissimo genere hominum, hoc est, de aratoribus, ea iura constituebas, quae omnibus aliis essent contraria. Utrum est aequius, decumanum petere, an aratorem repetere? iudicium, integra re, an perdita, fieri? eum, qui manu quaesiverit, an eum, qui digito licitus sit, possidere? Quid? qui in singulis iugis arant, qui ab opere ipsi non recedunt, quo in numero magnus ante te praetorem numerus, magna multitudo Siculorum fuit, quid facient? quum dederint Apronio, quod poposcerit, relinquent arationes? relinquent Larem familiarem suum? venient Syracusas, ut, te praetore videlicet, aequo iure, Apronium, delicias ac vitam tuam, iudicio recuperatorio persequantur? 28. Verum esto: reperietur aliquis fortis et experiens arator, qui, quum tantum dederit decumano, quantum ille deberi dixerit, iudicio repetat et poenam octupli persequatur. Exspecto vim edicti, severitatem praetoris: faveo aratori, cupio octupli damnari Apronium. Quid tandem postulat arator? Nihil, nisi ex edicto iudicium in octuplum. Quid Apronius? Non recusat. Quid praetor? Iubet recuperatores reiicere. Decurias scribamus. Quas decurias? De cohorte mea reiicies, inquit. Quid? ista cohors quorum hominum est? Volusii haruspicis et Cornelii medici et horum canum, quos tribunal meum vides lambere. Nam de conventu nullum umquam iudicem nec recuperatorem dedit. Iniquos decumanis esse aiebat omnes, qui ullam agri glebam possiderent. Veniendum erat ad eos contra Apronium, qui nondum etiam Aproniani convivii crapulam exhalassent. XII. O praeclarum et commemorandum iudicium! o severum edictum! o tutum perfugium aratorum!

29. Atque, ut intelligatis, cuiusmodi ista iudicia in octuplum, cuiusmodi istius de cohorte recuperatores existimati sint: sic attendite. Ecquem putatis decumanum, hac licentia permissa, ut tantum ab aratore, quantum poposcisset, auferret, plus, quam deberetur, poposcisse? Considerate cum vestris animis vosmetipsi, ecquem putetis, praesertim quum id non solum avaritia, sed etiam imprudentia accipere potuerit. Multos necesse est. At ego omnes dico plus, ac multo plus, quam decumas, abstulisse. Cedo mihi unum ex triennio praeturae tuae, qui octupli damnatus sit. Damnatus? Immo vero, in quem iudicium ex edicto tuo postulatum sit. Nemo erat videlicet aratorum, qui iniuriam sibi factam queri posset: nemo decumanorum, qui grano amplius sibi, quam deberetur, deberi professus esset. Immo vero contra rapiebat et asportabat quantum a quoque volebat Apronius: omnibus autem locis aratores spoliati ac vexati querebantur: neque tamen ullum iudicium reperietur. 30. Quid est hoc? Tot viri fortes, honesti, gratiosi, tot Siculi, tot equites Romani ab uno homine nequissimo ac turpissimo laesi, poenam octupli sine ulla dubitatione commissam, non persequebantur? Quae caussa, quae ratio est? Una illa, iudices, quam videtis: quod ultro etiam illusos se et irrisos ab iudicio discessuros videbant. Etenim quod esset iudicium, quum e Verris turpissimo flagitiosissimoque comitatu tres recuperatorum nomine asse-

dissent, asseclae istius, non a patre ei traditi, sed a meretricula commendati? 31. Ageret videlicet caussam arator: nihil sibi frumenti ab Apronio relictum, bona sua etiam direpta: se pulsatum verberatumque diceret. Conferrent viri boni capita: de comissatione loquerentur inter se, ac de mulierculis, si quas a praetore abeuntes possent deprehendere. Res agi videretur. Surrexisset Apronius, nova dignitas publicani, non ut decumanus, squaloris plenus ac pulveris: sed unguentis oblitus, vino vigiliisque languidus. Omnia primo motu ac spiritu suo, vini, unguenti, corporis odore complesset. Dixisset haec, quae vulgo dicere solebat, non se decumas emisse, sed bona fortunasque aratorum; non se decumanum esse Apronium, sed Verrem alterum, dominum illorum ac tyrannum. Quae quum dixisset, illi viri optimi de cohorte istius recuperatores, non de absolvendo Apronio deliberarent, sed quaererent, ecquo modo petitorem ipsum Apronio condemnare possent.

XIII. 32. Hanc tu licentiam diripiendorum aratorum quum decumanis, hoc est Apronio, permisisses, ut, quantum vellet, posceret, quantum poposcisset, auferret: hoc tibi defensionis ad iudicium tuum comparabas, habuisse te edictum, recuperatores daturum in octuplum? Si mehercule ex omni copia conventus Syracusani, splendidissimorum honestissimorumque hominum, faceres potestatem aratori, non modo reiiciundi, sed etiam sumendi recuperatores; tamen hoc novum genus iniuriae ferre nemo posset, te, quum tuos omnes fructus publicano tradidisses et rem de manibus amisisses, tum bona tua repetere ac persequi lite atque iudicio. 33. Quum vero verbo iudicium sit in edicto, re quidem vera tuorum comitum, hominum nequissimorum, collusio cum decumanis, sociis tuis adque adeo procuratoribus: tamen audes illius iudicii mentionem facere; praesertim quum id non modo oratione mea, sed etiam re ipsa refellatur, quod in tantis incommodis aratorum iniuriisque decumanorum nullum ex isto praeclaro edicto non modo factum, sed ne postulatum quidem iudicium invenitur? 34. Erit tamen in aratores lenior, quam videtur. Nam, qui in decumanos octupli iudicium se daturum edixit, idem habuit in edicto, se in aratorem in quadruplum daturum. Quis hunc audet dicere aratoribus infestum aut inimicum fuisse? quanto lenior est, quam in publicanum? Edixit, ut, quod decumanus edidisset sibi dari oportere, id ab aratore magistratus Siculus exigeret. Quid reliqui est iudicii, quod in aratorem dari possit? Non malum est, inquit, esse istam formidinem: ut, quum exactum sit ab aratore, tamen ne se commoveat, reliquus metus iudicii sit. Si iudicio a me vis exigere, removo Siculum magistratum: si hanc vim adhibes, quid opus est iudicio? Quis porro erit, quin malit decumanis tuis dare, quod poposcerint, quam ab asseclis tuis quadruplo condemnari?

XIV. 35. Illa vero praeclara est clausula edicti, quod omnium controversiarum, quae essent inter aratorem et decumanum, si uter velit, edicit, se recuperatores daturum. Primum, quae potest esse controversia, quum is, qui petere debet, aufert? et quum is non, quantum debetur, sed quantum commodum est, aufert; ille autem, unde ablatum est, iudicio suum recuperare nullo modo potest. Deinde in hoc homo luteus etiam callidus ac veterator esse vult, quod ita scribit, SI UTER VOLET, RECUPERATORES DABO. Quam lepide se furari putat! Utrique facit potestatem; sed utrum ita scripserit, si uter volet, an, si decumanus volet, nihil interest. Arator enim tuos istos recuperatores numquam volet.

36. Quid? Illa cuiusmodi sunt, quae ex tempore, ab Apronio admonitus, edixit? Q. Septitio, honestissimo homine equiteque Romano, resistente Apronio et affirmante, se plus decuma non daturum, exoritur peculiare edictum repentinum, ne quis frumentum de area tolleret ante, quam cum decumano pactus esset. Ferebat hanc quoque iniquitatem Septitius, et imbri frumentum corrumpi in area patiebatur: quum illud edictum repente uberrimum et quaestuosissimum nascitur, ut ante Kalendas Sext. omnes decumas ad aquam deportatas haberent. 37. Hoc edicto non Siculi (nam eos quidem iam superioribus edictis satis perdiderat atque afflixerat,) sed isti ipsi equites Romani, qui suum ius retinere se contra Apronium posse erant arbitrati, splendidi homines, et aliis praetoribus gratiosi, vincti Apronio traditi sunt. Attendite enim, cuiusmodi edicta sint: NE TOLLAT, inquit, EX AREA, NISI ERIT PACTUS. Satis haec magna vis est ad inique paciscendum: malo enim plus dare, quam non mature ex area tollere. At ista vis Septitium et nonnullos Septitii similes non coercet, qui ita dicunt: Non tollam potius, quam paciscar. His hoc opponitur: deportatum habeas ante Kalend. Sext. Deportabo igitur. Nisi pactus eris, non commovebis. Sic deportandi dies praestituta tollere cogebat ex area, prohibitio tollendi, nisi pactus esset, vim adhibebat pactioni, non voluntatem.

XV. 38. Iam vero illud non solum contra legem Hieronicam, nec solum contra consuetudinem superiorum, sed etiam contra omnia iura Siculorum, quae habent a senatu populoque Romano, ne quis extra suum forum vadimonium promittere cogatur. Statuit iste, ut arator decumano, quo vellet decumanus, vadimonium promitteret; ut hic quoque Apronio, quum ex Leontino usque Lilybaeum aliquem vadaretur, ex miseris aratoribus calumniandi quaestus accederet. Quamquam illa fuit ad calumniam singulari consilio reperta ratio, quod edixerat, ut aratores iugera sationum suarum profiterentur. Quae res quum ad pactiones iniquissimas magnam vim habuit, sicut ostendam, neque ad ullam utilitatem reipublicae pertinuit, tum vero ad calumnias, in quas omnes inciderent, quos vellet Apronius. 39. Ut enim quisque contra voluntatem eius dixerat, ita in eum iudicium de professione iugerum postulabatur; cuius iudicii metu magnus a multis frumenti numerus ablatus magnaeque pecuniae coactae sunt: non quo iugerum numerum vere profiteri esset difficile, aut amplius etiam profiteri, (quid enim in eo periculi esse posset?) sed caussa erat iudicii postulandi, quod ex edicto professus non esset. Iudicium autem quod fuerit isto praetore, si, quae cohors et qui comitatus fuerit, meministis, scire debetis. Quid igitur est, quod ex hac iniquitate novorum edictorum intelligi velim, iudices? Iniuriamne factam sociis? At videtis. Auctoritatem superiorum repudiatam? Non audebit negare.

XVI. 40. Tantum Apronium isto praetore potuisse? Confiteatur necesse est. Sed vos fortasse, quod vos lex commonet, id in hoc loco quaeretis, num quas ex hisce rebus pecunias ceperit? Docebo cepisse maximas omnesque eas iniquitates, de quibus antea dixi, sui quaestus caussa constituisse convincam, si prius illud propugnaculum, quo contra omnes meos impetus usurum se putat, ex defensione eius deiecero.

Magno, inquit, decumas vendidi. Quid ais? An tu decumas, homo audacissime atque amentissime, vendidisti? Tu partes eas, quas te senatus populusque Romanus voluit, an fructus integros atque adeo bona fortunasque aratorum omnes vendidisti? Si palam praeco iussu tuo praedicasset, non decumas frumenti, sed dimidias venire partes, et ita emptores accessissent, ut ad dimidias partes emendas: si pluris vendidisses tu dimidias, quam ceteri decumas, cuinam mirum videretur? Quid vero, si praeco decumas pronuntiavit, re vera, hoc est, lege, edicto, conditione plus etiam, quam dimidiae venierunt? tamen hoc tibi praeclarum putabis, te pluris, quod non licebat, quam ceteros, quod oportebat, vendidisse?—Pluris vendidisti decumas, quam ceteri. 41. Quibus rebus id assecutus es? Innocentia? Aspice aedem Castoris: deinde, si audes, fac mentionem innocentiae. Diligentia? Codicis lituras tui contemplare in Sthenii Thermitani nomine: deinde aude te dicere diligentem. Ingenio? qui testes interrogari priore actione nolueris et iis tacitum os tuum praebere malueris, quantumvis et te et patronos tuos ingeniosos esse dicito. Qua re igitur id, quod ais, assecutus es? Magna est enim laus, si superiores consilio vicisti, posterioribus exemplum atque auctoritatem reliquisti. Tibi fortasse idoneus fuit nemo, quem imitarere. At te videlicet, inventorem rerum optimarum ac principem, imitabuntur omnes. 42. Quis aratorum, te praetore, decumam dedit? quis duas? quis non maximo se affectum beneficio putavit, quum tribus decumis pro una defungeretur, praeter paucos, qui propter societatem furtorum tuorum nihil omnino dederunt? Vide, inter importunitatem tuam senatusque bonitatem quid intersit. Senatus, quum temporibus reipublicae cogitur, ut decernat, ut alterae decumae exigantur, ita decernit, ut pecunia pro his decumis solvatur aratoribus: ut, quod plus sumitur, quam debetur, id emi, non auferri putetur. Tu, quum tot decumas non senatusconsulto, sed novis edictis tuis nefariisque institutis exigeres et eriperes, magnum te fecisse arbitrabere, si pluris vendideris, quam L. Hortensius, pater istius Q. Hortensii, quam Cn. Pompeius, quam C. Marcellus: qui ab aequitate, ab lege, ab institutis non recesserunt? 43. An tibi unius anni aut biennii ratio habenda fuit: salus provinciae, commoda rei frumentariae, ratio reipublicae in posteritatem fuit negligenda? quum ita rem constitutam accepisses, ut et populo Romano satis frumenti ex Sicilia suppeditaretur et aratoribus tamen arare atque agros colere expediret: quid effecisti? quid assecutus es? Ut populo Romano, te praetore, nescio quid ad decumas accederet, deserendas arationes relinquendasque curasti. Successit tibi L. Metellus. Tu innocentior, quam Metellus? tu laudis et honoris cupidior? tibi enim consulatus quaerebatur, Metello paternus honor et avitus negligebatur. Multo minoris vendidit non modo, quam tu, sed etiam quam qui ante te vendiderunt. XVII. Quaero, si ipse excogitare non poterat, quemadmodum quam plurimo venderet: ne tua quidem recentia proximi praetoris vestigia persequi poterat, ut tuis praeclaris, abs te principe inventis et excogitatis edictis atque institutis uteretur? 44. Ille vero tum se Metellum minime fore putasset, si te ulla in re imitatus esset: qui ab urbe Roma, quod nemo umquam post hominum memoriam fecit, quum sibi in provinciam proficiscendum putaret, litteras ad Siciliae civitates misit, per quas hortatur et rogat, ut arent, ut serant in beneficio populi Romani. Hoc petit aliquanto ante adventum suum, et simul ostendit, se lege Hieronica venditurum, hoc est, in omni ratione decumarum nihil isti simile facturum. Atque haec non cupiditate aliqua scribit inductus, ut in alienam provinciam mittat litteras ante tempus, sed consilio, ne, si tempus sationis praeteriisset, granum ex provincia Sicilia nullum haberemus. 45. Cognoscite Metelli litteras. Recita epistolam L. Metelli. LITTERAE L. METELLI. XVIII. Hae litterae, iudices, L. Metelli, quas audistis, hoc, quantum est ex Sicilia frumenti hornotini, exaraverunt: glebam commosset in agro decumano Siciliae nemo, si Metellus hanc epistolam non misisset. Quid? Metello divinitus hoc venit in mentem, an ab Siculis, qui Romam frequentissimi convenerant, negotiatoribusque Siciliae doctus est? Quorum, quanti conventus ad Marcellos, antiquissimos Siciliae patronos, quanti ad Cn. Pompeium, consulem designatum, ceterosque illius provinciae necessarios fieri soliti sint, quis ignorat? Quod quidem iudicium nullo umquam de homine factum est, ut absens accusaretur ab iis palam, quorum in bona liberosque summum imperium potestatemque haberet. Tanta vis erat iniuriarum, ut homines quidvis perpeti, quam non de istius pravitate et iniuriis deplorare et conqueri mallent. 46. Quas litteras quum ad omnes civitates prope suppliciter misisset Metellus, tamen antiquum modum sationis nulla ex parte assequi potuit: diffugerant enim permulti, id quod ostendam: non solum arationes, sed etiam sedes suas patrias, istius iniuriis exagitati, reliquerant.

Non mehercule criminis augendi caussa dicam, iudices: sed, quem ipse accepi oculis animoque sensum, hunc vere apud vos, et, ut potero, planissime exponam. 47. Nam, quum quadriennio post in Siciliam venissem, sic mihi affecta visa est, ut hae terrae solent, in quibus bellum acerbum diuturnumque versatum est. Quos ego campos antea collesque nitidissimos viridissimosque vidissem, hos ita vastatos nunc ac desertos videbam, ut ager ipse cultorem desiderare ac lugere dominum videretur. Herbitensis ager, Hennensis, Murgentinus, Assorinus, Imacharensis, Agyrinensis, ita relictus erat ex maxima parte, ut non solum iugerum, sed etiam dominorum multitudinem quaereremus; Aetnensis vero ager, qui solebat esse cultissimus, et, quod caput est rei frumentariae, campus Leontinus, cuius antea species haec erat, ut, quum obsitum vidisses, annonae caritatem non vererere, sic erat deformis atque horridus, ut in uberrima Siciliae parte Siciliam quaereremus. Labefactarat enim vehementer aratores iam superior annus, proximus vero funditus everterat. XIX. 48. Tu mihi etiam audes mentionem facere decumarum? tu in tanta improbitate, tu in tanta acerbitate, in tot et tantis iniuriis, quum in arationibus et in earum rerum iure provincia Sicilia consistat, eversis funditus aratoribus, relictis agris, quum in provincia tam locuplete ac referta non modo rem, sed ne spem quidem ullam reliquam cuiquam feceris, aliquid te populare putabis habere, quum dices, te pluris, quam ceteros, decumas vendidisse? Quasi vero aut populus Romanus hoc voluerit, aut senatus hoc tibi mandaverit, ut, quum omnes aratorum fortunas decumarum nomine eriperes, in posterum fructu illo commodoque rei frumentariae populum Romanum privares; deinde, si quam partem tuae praedae ad summam decuma-

rum addidisses, bene de republica, bene de populo Romano meritus viderere.

Atque perinde loquor, quasi in eo sit iniquitas eius reprehendenda, quod propter gloriae cupiditatem, ut aliquos summa decumarum vinceret, acerbiorem legem, duriora edicta interposuerit, omnium superiorum auctoritatem repudiarit. 49. Magno tu decumas vendidisti. Quid, si doceo, te non minus domum tuam avertisse, quam Romam misisse decumarum nomine? quid habet populare oratio tua, quum ex provincia populi Romani aequam partem tu tibi sumpseris, atque populo Romano miseris? quid, si duabus partibus doceo te amplius frumenti abstulisse, quam populo Romano misisse: tamenne putamus patronum tuum in hoc crimine cerviculam iactaturum, et populo se ac coronae daturum? Haec vos antea, iudices, audistis: verum fortasse ita audistis, ut auctorem rumorem haberetis, sermonemque omnium. Cognoscite nunc innumerabilem pecuniam frumentario nomine ereptam: ut simul illam quoque eius vocem improbam agnoscatis, qui se uno quaestu decumarum omnia sua pericula redempturum esse dicebat. XX. 50. Audimus hoc iamdiu, iudices: nego quemquam esse vestrum, quin saepe audierit, socios istius fuisse decumanos. Nihil aliud arbitror in istum falso esse dictum ab iis, qui male de isto existimarint, nisi hoc. Nam socii putandi sunt, quos inter res communicata est. Ego rem totam fortunasque aratorum omnes istius fuisse dico: Apronium Veneriosque servos, quod isto praetore fuit novum genus publicanorum, ceterosque decumanos procuratores istius quaestus et administros rapinarum fuisse dico. 51. Quo modo hoc doces? Quo modo ex locatione illa columnarum docui istum esse praedatum? Opinor, ex eo maxime, quod iniquam legem novamque dixisset. Quis enim umquam conatus est iura omnia et consuetudinem omnium commutare cum vituperatione sine quaestu? Pergam atque insequar longius. Iniqua lege vendebas, quo pluris venderes. Cur, iam addictis et venditis decumis, quum iam ad summam decumarum nihil, ad tuum quaestum multum posset accedere, subito atque ex tempore nova nascebantur edicta? Nam ut vadimonium decumano, quocumque is vellet, promitteretur, ut ex area, nisi pactus esset, arator ne tolleret, ut ante Kalend. Sext. decumas deportatas haberet: haec omnia, iam venditis decumis, anno tertio te edixisse dico; quae si reipublicae caussa faceres, in vendundo essent pronuntiata: quia tua caussa faciebas, quod erat imprudentia praetermissum, id quaestu ac tempore admonitus reprehendisti. 52. Illud vero cui probari potest, te sine tuo quaestu, ac maximo quaestu, tantam tuam infamiam, tantum capitis tui fortunarumque periculum neglexisse, ut, quum totius Siciliae quotidie gemitus querimoniasque audires; quum, ut ipse dixisti, reum te fore putares; quum huiusce iudicii discrimen ab opinione tua non abhorreret: paterere tamen aratores indignissimis iniuriis vexari ac diripi? Profecto, quamquam es singulari crudelitate et audacia, tamen abs te totam alienari provinciam, tot homines honestissimos ac locupletissimos tibi inimicissimos fieri nolles, nisi hanc rationem et cogitationem salutis tuae pecuniae cupiditas ac praesens illa praeda superaret. 53. Etenim, quoniam summam et numerum iniuriarum, iudices, vobis non possum exponere; singillatim autem de unius cuiusque incommodo dicere infinitum est: genera ipsa iniuriarum, quaeso, cognoscite.

XXI. Nympho est Centuripinus, homo navus et industrius, experientissimus ac diligentissimus arator. Is quum arationes magnas conductas haberet, (quod homines etiam locupletes, sicut ille est, in Sicilia facere consueverunt,) easque magna impensa magnoque instrumento tueretur: tanta ab isto iniquitate oppressus est, ut non modo arationes relinqueret, sed etiam ex Sicilia profugeret Romamque una cum multis ab isto eiectis veniret. Fecit, ut decumanus Nymphonem negaret ex edicto illo praeclaro, quod nullam ad aliam rem, nisi ad huiusmodi quaestus pertinebat, numerum iugerum professum esse. 54. Nympho quum se vellet aequo iudicio defendere, iste viros optimos recuperatores dat, eumdem illum medicum Cornelium (is est Artemidorus Pergaeus, qui in sua patria dux isti quondam et magister ad despoliandum Dianae templum fuit.) et haruspicem Volusium et Valerium praeconem. Nympho, antequam plane constitit, condemnatur. Quanti, fortasse quaeritis. Nulla erat edicti poena certa. Frumenti eius omnis, quod in areis esset. Sic Apronius decumanus, non decumam debitam, non frumentum remotum atque celatum, sed tritici septem millia medimnum ex Nymphonis arationibus edicti poena, non redemptionis aliquo iure tollit. XXII. 55. Xenonis Menaeni, nobilissimi hominis, uxoris fundus erat colono locatus. Colonus, quod decumanorum iniurias ferre non poterat, ex agro profugerat. Verres in Xenonem iudicium dabat illud suum damnatorium de iugerum professione. Xeno ad se pertinere negabat: fundum elocatum esse dicebat. Dabat iste iudicium, SI PARERET, iugera eius fundi esse plura, quam colonus esset professus, tum uti Xeno damnaretur. Dicebat ille, non modo non arasse se, id quod satis erat, sed nec dominum eius esse fundi nec locatorem: uxoris esse: eam ipsam suum negotium gerere: ipsam locavisse. Defendebat Xenonem homo summo splendore et summa auctoritate praeditus, M. Cossutius. Iste nihilominus iudicium [H-S LXXX] dabat. Ille, tametsi recuperatores de cohorte latronum sibi parari videbat, tamen iudicium accepturum se esse dicebat. Tum iste magna voce Veneriis imperat, ut Xeno audiret, *Dum res iudicetur, hominem ut asservent, quum iudicatum sit, ad se adducant.* Et illud simul dixit se non putare, illum, si propter divitias poenas damnationis contemneret, etiam virgas contemnere. Hac ille vi et hoc metu adductus, tantum decumanis, quantum iste imperavit, exsolvit. XXIII. 56. Polemarchus est Murgentinus, vir bonus atque honestus. Is, quum pro iugeribus quinquaginta medimna IↃCC decumae imperarentur, quod recusabat, domum ad istum [in ius] eductus est: et, quum iste etiam cubaret, in cubiculum introductus est, quod, nisi mulieri et decumano, patebat alii nemini. Ibi, quum pugnis et calcibus conscissus esset, qui DCC medimnis decidere noluisset, mille promisit. Eubulides est Grosphus, Centuripinus, homo quum virtute et nobilitate domi suae, tum etiam pecunia princeps. Huic homini, iudices, honestissimae civitatis honestissimo non modo frumenti scitote, sed etiam vitae et sanguinis tantum relictum esse, quantum Apronii libido tulit. Nam vi, malo, plagis adductus est, ut frumenti daret, non quantum haberet, sed quantum cogeretur. 57. Sostratus et Numenius et Nymphodorus, eiusdem civitatis, quum ex agris, tres fratres consortes, pro-

fugissent, quod iis plus frumenti imperabatur, quam quantum exararant: hominibus coactis, in eorum arationes Apronius venit, omne instrumentum diripuit, familiam abduxit, pecus abegit. Postea quum ad eum Nymphodorus venisset Aetnam et oraret, ut sibi sua restituerentur: hominem corripi ac suspendi iussit in oleastro quodam, quae est arbor, iudices, in foro. Tamdiu pependit in arbore socius amicusque populi Romani in sociorum urbe ac foro, colonus aratorque vester, quamdiu voluntas Apronii tulit.

58. Genera iamdudum innumerabilium iniuriarum, iudices, singulis nominibus profero: infinitam multitudinem iniuriarum praetermitto. Vos ante oculos animosque vestros tota Sicilia decumanorum hos impetus, aratorum direptiones, huius importunitatem, Apronii regnum proponite. Contempsit Siculos: non duxit homines: nec ipsos ad persequendum vehementes fore et vos eorum iniurias leviter laturos existimavit. XXIV. 59. Esto: falsam de illis habuit opinionem, malam de vobis; verumtamen quum de Siculis male mereretur, cives Romanos coluit, his indulsit, eorum voluntati et gratiae deditus fuit. Iste cives Romanos? At nullis inimicior aut infestior fuit. Mitto vincla, mitto carcerem, mitto verbera, mitto secures, crucem denique illam praetermitto, quam civibus Romanis testem humanitatis in eos ac benevolentiae suae voluit esse: mitto, inquam, haec omnia, atque in aliud dicendi tempus reiicio: de decumis, de civium Romanorum conditione in arationibus disputo: qui quemadmodum essent accepti, iudices, audistis ex ipsis. Bona sibi erepta esse dixere. 60. Verum haec, quoniam eiusmodi caussa fuit, ferenda sunt: nihil valuisse aequitatem, nihil consuetudinem: damna denique, iudices, nulla tanta sunt, quae non viri fortes, magno ac libero animo affecti, ferenda arbitrentur. Quid, si equitibus Romanis non obscuris neque ignotis, sed honestis et illustribus, manus ab Apronio, isto praetore, sine ulla dubitatione afferebantur? quid exspectatis? quid a me amplius dicendum putatis? An id agendum, ut eo celerius de isto transigamus, quo maturius ad Apronium possimus, id quod ego illi iam in Sicilia pollicitus sum, pervenire? qui C. Matrinium, iudices, summa virtute hominem, summa industria, summa gratia, Leontinis in publico biduum tenuit. Atque ab Apronio, iudices, homine in dedecore nato, ad turpitudinem educato, ad Verris flagitia libidinesque accommodato, equitem Romanum scitote biduum cibo tectoque prohibitum: biduum Leontinis in foro custodiis Apronii retentum atque servatum, neque ante dimissum, quam ad conditiones eius depactus est. XXV. 61. Nam quid ego de Q. Lollio, iudices, dicam, equite Romano spectato atque honesto? Clara res est, quam dicturus sum, tota Sicilia celeberrima atque notissima: qui quum araret in Aetnensi, quumque is ager Apronio cum ceteris agris esset traditus; equestri vetere illa et auctoritate et gratia fretus affirmavit se decumanis plus quam deberet, non daturum. Refertur eius sermo ad Apronium. Enimvero iste ridere ac mirari, Lollium nihil de Matrinio, nihil de ceteris rebus audisse. Mittit ad hominem Venerios: (hoc quoque attendite, apparitores a praetore assignatos habuisse decumanum; si hoc mediocre argumentum videri potest, istum decumanorum nomine ad suos quaestus esse abusum:) adducitur a Veneriis atque adeo attrahitur Lollius commode, quum Apronius e palaestra redisset, et in triclinio, quod in foro Aetnae straverat, decubuisset. 62. Statuitur Lollius in illo tempestivo gladiatorum convivio. Non mehercule, quae loquor, crederem, iudices, tametsi vulgo audieram, nisi mecum ipse senex, quum mihi atque huic voluntati accusationis meae lacrimans gratias ageret, summa cum auctoritate esset locutus. Statuitur, ut dico, eques Romanus, prope annos XC natus, in Apronii convivio, quum interea Apronius caput atque os suum unguento perfricaret. Quid est, Lolli? inquit. Tu, nisi malo coactus, recte facere nescis? Homo quid ageret; taceret, responderet; quid faceret denique, illa auctoritate et aetate praeditus, nesciebat. Apronius interea caenam ac pocula poscebat. Servi autem eius, qui et moribus iisdem essent, quibus dominus, et eodem genere ac loco nati, praeter oculos Lollii haec omnia ferebant. Ridere convivae; cachinnari ipse Apronius: nisi forte existimatis eum in vino ac luxu non risisse, qui nunc in periculo atque exitio suo risum tenere non possit. Ne multa, iudices: his contumeliis scitote Q. Lollium coactum ad Apronii leges conditionesque venisse. 63. Lollius, aetate et morbo impeditus, ad testimonium dicendum venire non potuit. Quid opus est Lollio? Nemo hoc nescit; nemo tuorum amicorum, nemo abs te productus, nemo abs te interrogatus, nunc se primum hoc dicet audire. M. Lollius, eius filius, adolescens lectissimus, praesto est: huius verba audietis. Nam Q. Lollius eius filius, qui Calidium accusavit, adolescens et bonus et fortis et in primis disertus, quum his iniuriis contumeliisque commotus in Siciliam esset profectus, in itinere occisus est: cuius mortis caussam fugitivi sustinent; re quidem vera nemo in Sicilia dubitat, quin eo sit occisus, quod habere clausa non potuerit sua consilia de Verre. Iste porro non dubitabat, quin is, qui alium antea studio adductus accusasset, sibi advenienti praesto esset futurus, quum esset parentis iniuriis et domestico dolore commotus.

XXVI. 64. Iamne intelligitis, iudices, quae pestis, quae immanitas in vestra antiquissima, fidelissima proximaque provincia versata sit? Iam videtis, quam ob caussam Sicilia, tot hominum furta antea, rapinas, iniquitates ignominiasque perpessa, non potuerit hoc novum ac singulare atque incredibile genus iniuriarum contumeliarumque perferre? Iam omnes intelligunt, cur universa provincia defensorem suae salutis eum quaesiverit*, cuius iste fidei, diligentiae, perseverantiae nulla ratione eripi possit. Tot iudiciis interfuistis: tot homines nocentes et improbos accusatos et vestra et superiorum memoria scitis esse: ecquem vidistis, ecquem audistis in tantis furtis, in tam apertis, in tanta audacia, tanta impudentia esse versatum? 65. Apronius stipatores Venerios secum habebat: ducebat eos circum civitates: publice sibi convivia parari, sterni triclinia et in foro sterni iubebat: eo vocari homines honestissimos, non solum Siculos, sed etiam equites Romanos: ut, quicum vivere nemo umquam, nisi turpis impurusque voluisset, ad eius convivium spectatissimi atque honestissimi viri tenerentur. Haec tu, omnium mortalium profligatissime ac perditissime, quum scires, quum audires quotidie, quum videres; si sine tuo quaestu maximo fierent, cum tanto periculo tuo fieri paterere atque concederes? tantum apud te quaestus Apronii, tantum eius sermo inquinatissimus et blanditiae flagitiosae valuerunt, ut numquam animum tuum cura tuarum fortunarum cogitatioque tangeret? 66. Cerni-

tis, iudices, quod et quantum incendium decumanorum impetu non solum per agros, sed etiam per reliquas fortunas aratorum neque solum per bona, sed etiam per iura libertatis et civitatis, isto praetore pervaserit. Videtis pendere alios ex arbore; pulsari autem alios et verberari: porro alios in publico custodiri: destitui alios in convivio; condemnari alios a medico et praecone praetoris: bona tamen interea nihilominus eorum omnium ex agris auferri ac diripi. Quid est hoc? populi Romani imperium? populi Romani leges? iudicia? socii fideles? provincia suburbana? Nonne omnia potius eiusmodi sunt, quae, si Athenio vicisset, in Sicilia non fecisset? non, inquam, iudices, esset ullam partem istius nequitiae fugitivorum insolentia consecuta.

XXVII. Privatim hoc modo; quid? publice civitates quemadmodum tractatae sunt? Audistis permulta, iudices, testimonia civitatum, et reliquarum audietis. 67. Ac primum de Agyrinensi populo, fideli et illustri, breviter cognoscite. Agyrinensis est in primis honesta civitas Siciliae, hominum ante hunc praetorem locupletium summorumque aratorum. Eius agri decumas quum emisset idem Apronius, Agyrium venit. Qui quum eo cum apparitoribus, id est, cum vi ac minis venisset, poscere pecuniam grandem coepit, ut accepto lucro discederet; nolle se negotii quidquam habere dicebat, sed accepta pecunia quam primum aliam civitatem occupare. Sunt omnes Siculi non contemnendi, si per nostros magistratus liceat: sed homines et satis fortes et satis plane frugi ac sobrii; et in primis haec civitas, de qua loquor, iudices. 68. Itaque homini in primis improbissimo respondent Agyrinenses, sese decumas ei, quemadmodum deberent, daturos: lucrum, quum ille magno praesertim emisset, non addituros. Apronius certiorem facit istum, cuia res erat, quid rei esset.

XXVIII. Statim, tamquam coniuratio aliqua Agyrii contra rempublicam facta, aut legatus praetoris pulsatus esset, ita Agyrio magistratus et quinqueprimi accitu istius evocantur. Veniunt Syracusas: praesto est Apronius: ait, eos ipsos, qui venissent, contra edictum praetoris fecisse. Quaerebant, quid? Respondebat se ad recuperatores esse dicturum. Iste, aequissimus homo, formidinem illam suam miseris Agyrinensibus iniiciebat: recuperatores se de cohorte sua daturum minabatur. Agyrinenses, viri fortissimi, iudicium se passuros esse dicebant. 69. Ingerebat iste Artemidorum Cornelium medicum, Valerium praeconem, Tlepolemum pictorem et eiusmodi recuperatores, quorum civis Romanus nemo erat, sed Graeci sacrilegi, iampridem improbi, repente Cornelii. Videbant Agyrinenses, quidquid ad eos recuperatores Apronius attulisset, illum perfacile probaturum. Condemnari cum istius invidia infamiaque malebant, quam ad eius conditiones pactionesque accedere. Quaerebant, quae in verba recuperatores daret. Respondebat, SI PARERET, ADVERSUS EDICTUM FECISSE, quae se in iudicio dicturum esse dicebat. Iniquissimis verbis, improbissimis recuperatoribus, conflictari malebant, quam quidquam cum isto sua voluntate decidere. Summittebat iste Timarchidem, qui moneret eos, si saperent, ut transigerent. Pernegabant. Quid ergo? In singulos H-S quinquagenis millibus damnari mavultis? Malle dicebant. Tum iste clare, omnibus audientibus, QUI DAMNATUS ERIT, inquit, VIRGIS AD NECEM CAEDETUR. Hic illi flentes rogare atque orare coeperunt, ut suas sibi segetes fructusque omnes arationesque vacuas Apronio tradere liceret, ut ipsi sine ignominia molestiaque discederent. 70. Hac lege, iudices, decumas vendidit Verres. Dicat licet Hortensius, si volet, magno Verrem vendidisse. XXIX. Haec conditio fuit isto praetore aratorum, ut secum praeclare agi arbitrarentur, si vacuos agros Apronio tradere liceret. Multas enim cruces propositas effugere cupiebant. Quantum Apronius edidisset deberi, tantum ex edicto dandum erat. Etiamne, si plus edidisset, quam quantum natum esset? Etiam. Quomodo? Magistratus ex istius edicto exigere debebant. At arator repetere poterat: verum Artemidoro recuperatore. Quid, si minus arator dedisset, quam poposcisset Apronius? Iudicium in aratorem in quadruplum. Ex quo iudicum numero? Ex cohorte praetoris praeclara hominum honestissimorum. Quid amplius? Minus te iugerum professum esse dico: recuperatores reiice, quod adversum edictum feceris. Ex quo numero? Ex eadem cohorte. Quid erit extremum? Si damnatus eris, (nam dubitatio damnationis, illis recuperatoribus, quae poterat esse?) virgis te ad necem caedi necesse erit. His legibus, his conditionibus, erit quisquam tam stultus, qui decumas venisse arbitretur? qui aratori novem partes reliquas factas esse existimet? qui non intelligat, istum sibi quaestui praedaeque habuisse bona, possessiones, fortunas aratorum? Virgarum metu Agyrinenses, quod imperatum esset, facturos se esse dixerunt. XXX. 71. Accipite nunc, quid imperarit: et dissimulate, si potestis, vos intelligere, ipsum praetorem, id quod tota Sicilia perspexit, redemptorem decumarum atque adeo aratorum dominum ac regem fuisse. Imperat Agyrinensibus, ut decumas ipsi publice accipiant: Apronio lucrum dent. Si magno emerat, quoniam tu es, qui pretium diligentissime exquisisti, qui, ut ais, magno vendidisti: quare putabas emptori lucrum addi oportere? Esto; putabas. Quamobrem imperabas, ut adderent? Quid est aliud, capere et conciliare pecunias, in quo te lex tenet, si hoc non est vi atque imperio cogere invitos lucrum dare alteri, hoc est, pecuniam dare? 72. Age, quid tum? Si Apronio, deliciis praetoris, lucelli aliquid iussi sunt dare, putate Apronio datum, si Apronianum lucellum ac non praetoria praeda vobis videbitur. Imperas, ut decumas accipiant, Apronio dent lucri tritici medimnum XXXIII. Quid hoc est? Una civitas ex uno agro plebei Romanae prope menstrua cibaria praetoris imperio donare Apronio cogitur. Tu magno decumas vendidisti, quum tantum lucri decumano sit datum? Profecto, si pretium exquisisses diligenter, tum, quum vendebas, X medimna potius addidissent, quam H-S ꟾↃ postea. Magna praeda videtur: audite reliqua et diligenter attendite, quo minus miremini, Siculos re necessaria coactos auxilium a patronis, a consulibus, ab senatu, ab legibus, ab iudiciis petivisse. 73. Ut probaret Apronius hoc triticum, quod ei dabatur, imperat Agyrinensibus Verres, ut in medimna singula dentur Apronio sestertii III. XXXI. Quid est hoc? tanto numero frumenti, lucri nomine, imperato et expresso, nummi praeterea exiguntur, ut probetur frumentum? an poterat non modo Apronius, sed quivis, exercitui si metiendum esset, improbare Siculum frumentum, quod isti ex area, si vellet, admetiri licebat? Frumenti tantus numerus imperio tuo datur et cogitur. Non est satis. Nummi praeterea imperantur. Dantur. Parum est. Pro decumis hordei alia pecunia cogi-

tur: iubes H-S xxx lucri dari. Ita ab una civitate, vi, minis, imperio iniuriaque praetoris eripiuntur tritici medimnûm xxxiii, et praeterea H-S lx. At haec obscura sunt? aut, si omnes homines velint, obscura esse possunt? quae tu palam egisti, in conventu imperasti, omnibus inspectantibus coegisti; qua de re Agyrinenses magistratus et quinque-primi, quos tu tui quaestus caussa evocasti, acta et imperia tua domum ad senatum suum renuntiaverunt: quorum renuntiatio, legibus illorum, litteris publicis mandata est; quorum legati, homines nobilissimi, Romae sunt, qui hoc idem pro testimonio dixerunt. 74. Cognoscite Agyrinensium publicas litteras, deinde testimonium publicum civitatis. Recita litteras publicas. LITTERAE PUBLICAE. Recita testimonium publicum. TESTIMONIUM PUBLICUM. Animadvertistis in hoc testimonio, iudices, Apollodorum, cui Pyragro cognomen est, principem suae civitatis, lacrimantem testari ac dicere, numquam post populi Romani nomen ab Siculis auditum et cognitum, Agyrinenses contra quemquam infimum civem Romanum dixisse aut fecisse quippiam; qui nunc contra praetorem populi Romani magnis iniuriis et magno dolore publice testimonium dicere cogerentur. Uni, mehercule, huic civitati, Verres, obsistere tua defensio non potest: tanta auctoritas est in eorum hominum fidelitate, tantus dolor in iniuria, tanta religio in testimonio. Verum non una te tantum, sed universae, similibus afflictae incommodis, legationibus ac testimoniis publicis persequuntur.

XXXII. 75. Etenim deinceps videamus, Herbitensis civitas honesta et antea copiosa quemadmodum spoliata ab isto ac vexata sit. At quorum hominum? summorum aratorum, remotissimorum a foro, iudiciis, controversiis, quibus parcere et consulere, homo impurissime, et quod genus hominum studiosissime conservare debuisti. Primo anno venierunt eius agri decumae tritici modiûm xviii. Atidius, item istius minister in decumis, quum emisset, et praefecti nomine quum venisset Herbitam cum Veneriis, locusque ei publice, quo deverteretur, datus esset: coguntur Herbitenses ei lucri dare tritici modiûm xxxvii millia, quum decumae venissent tritici modiûm xviii. Atque hoc tantum lucri coguntur dare publice, quum iam privatim aratores ex agris spoliati atque exagitati decumanorum iniuriis profugissent. 76. Anno secundo quum emisset Apronius decumas tritici modiûm xxvdcc, et ipse Herbitam cum illa sua praedonum copia manuque venisset: populus publice coactus est ei conferre lucri tritici modiûm xxi, et accessionem H-S cıↄ cıↄ. De accessione dubito, an Apronio ipsi data sit, merces operae pretiumque impudentiae. De tritici quidem numero tanto, quis potest dubitare, quin ad istum praedonem frumentarium, sicut Agyrinense frumentum, pervenerit? Anno vero tertio in hoc agro consuetudine usus est regia. XXXIII. Solere aiunt barbaros reges Persarum ac Syrorum plures uxores habere: his autem uxoribus civitates attribuere, hoc modo: Haec civitas mulieri redimiculum praebeat, haec in collum, haec in crines: ita populos habent universos non solum conscios libidinis suae, verum etiam administros. 77. Eamdem istius, qui se regem Siculorum esse ducebat, licentiam libidinemque fuisse cognoscite. Aeschrionis Syracusani uxor est Pippa, cuius nomen istius nequitia tota Sicilia pervulgatum est; de qua muliere versus plurimi supra tribunal et supra praetoris caput scribebantur. Hic Aeschrio, Pippae vir adumbratus, in Herbitensibus decumis novus instituitur publicanus. Herbitenses quum viderent ei ad Aeschrionem pretium recidisset, se ad arbitrium libidinosissimae mulieris spoliatum iri: liciti sunt usque eo, quoad se efficere posse arbitrabantur. Supra adiecit Aeschrio: neque enim metuebat, ne, praetore Verre, decumana mulier damno affici posset. Addicitur medimnûm viiic millibus dimidio fere pluris, quam superiore anno. Aratores funditus evertebantur: et eo magis, quod iam superioribus annis exhausti erant ac paene perditi. Intellexit iste, ita magno venisse, ut amplius ab Herbitensibus exprimi non posset. Demit de capite medimnûm ↀc. Iubet in tabulas pro medimnis viiic referri viic. 78. Hordei decumas eiusdem agri Docimus emerat. XXXIV. Hic est Docimus, ad quem iste deduxerat Tertiam, Isidori mimi filiam, vi abductam ab Rhodio tibicine. Huius Tertiae plus etiam, quam Pippae, plus quam ceterarum, ac prope dicam tantum apud istum in Siciliensi praetura auctoritas valuit, quantum in urbana Chelidonis. Veniunt Herbitam duo praetoris aemuli, non molesti, muliercularum taeterrimarum improbissimi cognitores, incipiunt postulare, poscere, minari: non poterant tamen, quum cuperent, Apronium imitari. Siculi Siculos non tam pertimescebant. Quum omni ratione tamen illi calumniarentur; promittunt Herbitenses vadimonium Syracusas. Eo posteaquam ventum est, coguntur Aeschrioni, id est, Pippae, tantum dare, quantum erat de capite demptum, tritici modiûm cıↄ cıↄ cıↄ dc. Mulierculae publicanae noluit ex decumis nimium lucri dare, ne forte ab nocturno suo quaestu animum ad vectigalia redimenda transferret. 79. Transactum putabant Herbitenses, quum iste, quid de hordeo, inquit, et de Docimo, amiculo meo? quid cogitatis? Atque hoc agebat in cubiculo, iudices, atque in lectulo suo. Negabant illi quidquam sibi esse mandatum. Non audio: numerate H-S xii. Quid facerent miseri? aut quid recusarent? praesertim quum in lectulo decumanae mulieris vestigia viderent recentia, quibus illum inflammari ad perseverandum intelligebant? Ita civitas una sociorum atque amicorum duabus taeterrimis mulierculis Verre praetore vectigalis fuit. Atque ego nunc eum frumenti numerum et eas publice pecunias decumanis ab Herbitensibus datas esse dico: quo illi frumento et quibus pecuniis tamen ab decumanorum iniuriis cives suos non redemerunt. Perditis enim iam et direptis aratorum bonis haec decumanis merces dabatur, ut aliquando ex eorum agris atque ex urbibus abirent. 80. Itaque quum Philinus Herbitensis, homo disertus et prudens et domi nobilis, de calamitate aratorum et de fuga et de reliquorum paucitate publice diceret: animadvertistis, iudices, gemitum populi Romani, cuius frequentia huic caussae numquam defuit. Qua de paucitate aratorum alio loco dicam.

XXXV. Nunc illud, quod paene praeterii, non omnino relinquendum videtur. Nam, per deos immortales! quod de capite iste dempsit, quo tandem modo vobis non modo ferendum, verum etiam audiendum videtur? 81. Unus adhuc fuit post Romam conditam, (dii immortales faxint, ne sit alter!) cui respublica totam se traderet, temporibus coacta et malis domesticis, L. Sulla. Hic tantum potuit, ut nemo illo invito nec bona nec patriam nec vitam retinere posset: tantum animi habuit ad audaciam, ut dicere in concione non dubitaret, bona civium Roma-

norum quum venderet, se praedam suam vendere. Eius omnes res gestas non solum obtinemus, verum etiam propter maiorum incommodorum et calamitatum metum, publica auctoritate defendimus. Unum hoc aliquot senatus consultis reprehensum decretumque est, ut, quibus ille de capite dempsisset, hi pecunias in aerarium referrent. Statuit senatus hoc, ne illi quidem esse licitum, cui concesserat omnia, a populo factarum quaesitarumque rerum summas imminuere. 82. Illum viris fortissimis iudicarunt patres conscripti remittere de summa non potuisse: te mulieri taeterrimae recte remisisse senatores iudicabunt? Ille, de quo legem populus Romanus iusserat, ut ipsius voluntas ei posset esse pro lege, tamen in hoc uno genere veterum religione legum reprehenditur: tu, qui omnibus legibus implicatus tenebare, libidinem tibi tuam pro lege esse voluisti? In illo reprehenditur, quod ex ea pecunia remiserit, quam ipse quaesierat: tibi concedetur, qui de capite vectigalium populi Romani remisisti? XXXVI. 83. Atque in hoc genere audaciae multo etiam impudentius in decumis Segestensium versatus est: quas quum addixisset eidem illi Docimo, hoc est, Tertiae tritici modium quinque et accessionem ascripsisset H-S MD, coegit Segestenses a Docimo tantidem publice accipere: id quod ex Segestensium publico testimonio cognoscite. Recita testimonium publicum. TESTIMONIUM PUBLICUM. Audistis, quanti decumas acceperit a Docimo civitas, tritici modiûm quinque millibus et accessionem. Cognoscite nunc, quanti se vendidisse retulerit. LEX DECUMIS VENDUNDIS C. VERRE PR. Hoc nomine videtis tritici modiûm CIↃCIↃCIↃ de capite esse dempta, quae quum de populi Romani victu, de vectigalium nervis, de sanguine detraxisset aerarii, Tertiae mimae condonavit. Utrum impudentius ab sociis abstulit? an turpius meretrici dedit? an improbius populo Romano ademit? an audacius tabulas publicas commutavit? Ex horum severitate te ulla vis eripiet aut ulla largitio? Sed si eripuerit; non intelligis, haec, quae iamdudum loquor, ad aliam quaestionem atque ad peculatus iudicium pertinere? 84. Itaque hoc mihi reservabo genus totum integrum: ad illam, quam institui, caussam frumenti ac decumarum revertar.

Qui quum agros maximos ac feracissimos, per se ipsum, hoc est, per Apronium, Verrem alterum, depopularetur: ad minores civitates habebat alios, quos tamquam canes immitteret, nequam homines et improbos: quibus aut frumentum aut pecuniam publice cogebat dari. XXXVII. A. Valentius est in Sicilia, interpres: quo iste interprete non ad linguam Graecam, sed ad furta et flagitia uti solebat. Fit interpres hic, homo levis atque egens, repente decumanus. Emit agri Liparensis miseri atque ieiuni decumas tritici medimnis IↃC. Liparenses vocantur: ipsi accipere decumas et numerare Valentio coguntur lucri H-S XXX millia. Per deos immortales! utrum tibi sumes ad defensionem? tantone minoris te decumas vendidisse, ut ad medimna IↃC, XXX millia lucri statim sua voluntate civitas adderet, hoc est tritici medimnûm II millia? an, quum magno decumas vendidisses, te expressisse ab invitis Liparensibus hanc pecuniam? 85. Sed quid ego ex te quaero, quid defensurus sis, potius, quam cognoscam ex ipsa civitate, quid gestum sit? Recita testimonium publicum Liparensium; deinde, quemadmodum Valentio nummi sint dati. TESTIMONIUM PUBLICUM, QUOMODO SOLUTUM SIT, EX LITTERIS PUBLICIS. Etiamne haec tam parva civitas, tam procul a manibus tuis atque a conspectu remota, seiuncta a Sicilia, in insula inculta tenuique posita, cumulata aliis tuis maioribus iniuriis, in hoc quoque frumentario genere, praedae tibi et quaestui fuit? Quam tu totam insulam cuidam tuorum sodalium, sicut aliquod munusculum, condonaras: ab hac etiam haec frumentaria lucra, tamquam a mediterraneis, exigebantur? Itaque qui tot annis agellos suos ante te praetorem redimere a piratis solebant, iidem seipsos a te pretio imposito redemerunt.

XXXVIII. 86. Quid vero? a Tissensibus, perparva et tenui civitate, sed aratoribus laboriosissimis frugalissimisque hominibus, nonne plus lucri nomine eripitur, quam quantum frumenti omnino exararant? ad quos tu decumanum Diognotum Venerium misisti, novum genus publicani. Cur hoc auctore non Romae quoque servi publici ad vectigalia accedunt? Anno secundo Tissenses H-S XXI lucri dare coguntur inviti: tertio anno XII modiûm tritici lucri Diognoto Venerio dare soacti sunt. Hic Diognotus, qui ex publicis vectigalibus tanta lucra facit, vicarium nullum habet, nihil omnino peculii. Vos etiam nunc dubitate, si potestis, utrum tantum numerum tritici Venerius apparitor istius sibi acceperit, an huic exegerit. 87. Atque haec ex publico Tissensium testimonio cognoscite. TESTIMONIUM PUBLICUM TISSENSIUM. Obscure, iudices, praetor ipse decumanus est, quum eius apparitores frumentum a civitatibus exigant, pecunias imperent, aliquanto plus ipsi lucri auferant, quam quantum populo Romano decumarum nomine daturi sunt? Haec aequitas in tuo imperio fuit, haec praetoris dignitas, ut servos Venerios Siculorum dominos esse velles. Hic delectus, hoc discrimen, te praetore, fuit, ut aratores in servorum numero essent, servi in publicanorum. XXXIX. 88. Quid? Amestratini miseri, impositis ita magnis decumis, ut ipsis reliqui nihil fieret, nonne tamen numerare pecunias coacti sunt? Addicuntur decumae M. Caesio, quum adessent legati Amestratini. Statim cogitur Heraclius legatus numerare H-S XXII. Quid hoc est? quae est ista praeda? quae vis? quae direptio sociorum? Si erat Heraclio ab senatu mandatum, ut emeret: emisset; si non erat: qui poterat sua sponte pecuniam numerare? Caesio renuntiat se dedisse. 89. Cognoscite renuntiationem ex litteris publicis. Recita ex litteris publicis. LITTERAE PUBLICAE. Quo senatus consulto erat hoc legato permissum? Nullo. Cur fecit? Coactus est. Quis hoc dicit? Tota civitas. Recita testimonium publicum. TESTIMONIUM PUBLICUM. Ab hac eadem civitate anno secundo simili ratione extortam esse pecuniam et Sex. Vennonio datam, ex eodem testimonio cognovistis. At Amestratinos, homines tenues, quum eorum decumas medimnis DCCC vendidisses Banobali Venerio, (cognoscite nomina publicanorum,) cogis eos plus lucri addere, quam quanti venierant, quum magno venissent. Dant Banobali medimna DCCCI, H-S MD. Profecto numquam iste tam amens fuisset, ut ex agro populi Romani plus frumenti servo Venerio, quam populo Romano tribui pateretur, nisi omnis ea praeda servi nomine ad istum ipsum perveniret. 90. Petrini, quum eorum decumae magno addictae essent, tamen invitissimi P. Naevio Turpioni, improbissimo homini, qui iniuriarum Sacerdote praetore damnatus est, H-S LII dare coacti sunt. Itane dissolute decumas vendidisti, ut, quum medi-

nummûm esset H-S xv, decumae autem medimnûm iii venissent, hoc est H-S xxxv, lucri decumano H-S lx darentur? At permagno decumas eius agri vendidisti. Videlicet gloriatur, non Turpioni lucrum datum esse, sed Petrinis pecuniam ereptam.

XL. 91. Quid? Halicyenses, quorum incolae decumas dant, ipsi agros immunes habent, nonne huic eidem Turpioni, quum decumae C med. venissent, H-S xvi dare coacti sunt? Si id, quod maxime vis, posses probare, haec ad decumanos lucra venisse, nihil te attigisse: tamen hae pecuniae, per vim atque iniuriam tuam captae et conciliatae, tibi fraudi et damnationi esse deberent: quum vero hoc nemini persuadere possis, te tam amentem fuisse, ut Apronium et Turpionem, servos homines, tuo liberorumque tuorum periculo divites fieri velles: dubitaturum quemquam existimas, quin illis emissariis haec tibi omnis pecunia quaesita sit? 92. Segestam item ad immunem civitatem Venerius Symmachus decumanus immittitur. Is ab isto litteras affert, ut sibi contra omnia senatus consulta, contra omnia iura contraque legem Rupiliam extra forum vadimonium promittant aratores. Audite litteras, quas ad Segestanos miserit. LITTERAE C. VERRIS. Hic Venerius quemadmodum aratores eluserit, ex una pactione hominis honesti gratiosique cognoscite: in eodem enim genere sunt cetera. 93. Diocles est Panormitanus, Phimes cognomine, homo illustris ac nobilis. Arabat is agrum conductum in Segestano: (nam commercium in eo agro nemini est:) conductum habebat H-S sex millibus. Pro decuma, quum pulsatus a Venerio esset, decidit H-S xvi millibus et medimnis ꟾↃCLIII. Id ex tabulis ipsius cognoscite. NOMEN DIOCLIS PANORMITANI. Huic eidem Symmacho C. Annaeus Brocchus, senator, homo eo splendore, ea virtute, qua omnes existimatis, nummos praeter frumentum coactus est dare. Venerione servo, te praetore, talis vir, senator populi Romani, quaestui fuit? XLI. Hunc ordinem si dignitate antecellere non existimabas, ne hoc quidem sciebas, iudicare? 94. Antea quum equester ordo iudicaret, improbi et rapaces magistratus in provinciis inserviebant publicanis: ornabant eos, quicumque in operis erant: quemcumque equitem Romanum in provincia viderant, beneficiis ac liberalitate prosequebantur: neque tantum illa res nocentibus proderat, quantum obfuit multis, quum aliquid contra utilitatem eius ordinis voluntatemque fecissent. Retinebatur hoc tum nescio quomodo quasi communi consilio ab illis diligenter, ut, qui unum equitem Romanum contumelia dignum putasset, ab universo ordine malo dignus iudicaretur: 95. tu sic ordinem senatorium despexisti, sic ad iniurias libidinesque tuas omnia coaequasti, sic habuisti statutum cum animo ac deliberatum, omnes, qui habitarent in Sicilia, aut qui Siciliam te praetore attigissent, iudices reiicere, ut illud non cogitares, tamen ad eiusdem ordinis homines te iudices esse venturum? in quibus, si ex ipsorum domestico incommodo nullus dolor insideret, tamen esset illa cogitatio, in alterius iniuria sese despectos, dignitatemque ordinis contemptam et abiectam. Quod mehercule, iudices, mihi non mediocriter ferendum videtur. Habet enim quemdam aculeum contumelia, quem pati pudentes ac viri boni difficillime possunt. 96. Spoliasti Siculos: solent enim esse in iniuriis suis muti. Vexasti negotiatores: inviti enim Romam raroque decedunt. Equites Romanos ad Apronii iniurias dedisti: quid enim iam nocere possunt, quibus non licet iudicare? quid, quum senatorem summis iniuriis afficis? quid aliud dicis, nisi hoc? cedo mihi etiam istum senatorem: ut hoc amplissimum nomen senatorium non modo ad invidiam imperitorum, sed etiam ad contumeliam improborum natum esse videatur. 97. Neque hoc in uno fecit Annaeo, sed in omnibus senatoribus: ut ordinis nomen non tantum ad honorem, quantum ad ignominiam valeret. In C. Cassio, viro clarissimo et fortissimo, quum is eo ipso tempore, primo istius anno consul esset, tanta improbitate usus est, ut, quum eius uxor, femina primaria, paternas haberet arationes in Leontino, frumentum omne decumanos auferre iusserit. Hunc tu in hac caussa testem, Verres, habebis: quoniam, iudicem ne haberes, providisti. 98. Vos autem, iudices, putare debetis, esse quiddam nobis inter nos commune atque coniunctum. Multa sunt imposita huic ordini munera, multi labores, multa pericula non solum legum ac iudiciorum, sed etiam rumorum ac temporum. Sic est hic ordo quasi propositus atque editus in altum, ut ab omnibus ventis invidiae circumflari posse videatur. In hac tam misera atque iniqua conditione vitae ne hoc quidem retinebimus, iudices, ut magistratibus nostris in obtinendo iure nostro ne contemptissimi ac despectissimi esse videamur? XLII. 99. Thermitani miserunt, qui decumas emerent agri sui. Magni sua putabant interesse, publice potius quamvis magno emi, quam in aliquem istius emissarium incidere. Appositus erat Venuleius quidam, qui emeret. Is liceri non destitit. Illi, quoad videbatur ferri aliquo modo posse, contenderunt: postremo liceri destiterunt: addicitur Venuleio tritici medimnûm viii millibus. Legatus Possidorus renuntiat. Quum omnibus hoc intolerandum videretur, tamen Venuleio dantur, ne accedat, tritici mod. vii et praeterea H-S ꟾↃ ꟾↃ. Ex quo facile apparet, quae merces decumani, quae praetoris praeda esse videatur. Cedo Thermitanorum mihi litteras et testimonium. TABULAE THERMITANORUM ET TESTIMONIUM. 100. Imacharenses, iam omni frumento ablato, iam omnibus iniuriis tuis exinanitos, tributum facere miseros ac perditos coegisti: ut Apronio darent H-S xx millia. Recita decretum de tributis et publicum testimonium. SENATUS CONSULTUM DE TRIBUTO CONFERENDO. TESTIMONIUM IMACHARENSIUM. Hennenses, quum decumae venissent agri Hennensis medimnûm viiicc, Apronio coacti sunt dare tritici modium xviii, et H-S iii millia. Quaeso, attendite, quantus numerus frumenti cogatur ex omni agro decumano. Nam per omnes civitates, quae decumas debent, percurrit oratio mea: et in hoc genere nunc, iudices, versor, in quo non singillatim aratores eversi bonis omnibus sint, sed quae publice decumanis lucra data sunt, ut aliquando ex eorum agris atque urbibus expleti atque saturati cum hoc cumulo quaestus decederent. XLIII. 101. Calactinis quamobrem imperasti anno tertio, ut decumas agri sui, quas Calactae dare consueverant, Amestrati M. Caesio decumano darent? quod neque ante te praetorem illi fecerant neque tu ipse hoc ita statueras antea per biennium. Theomnastus Syracusanus in agrum Mutycensem cur abs te immissus est? qui aratores ita vexavit, ut illi in alteras decumas, id quod in aliis quoque civitatibus ostendam, triticum emere necessario propter inopiam cogerentur. 102. Iam vero ex Hyblensium pactionibus intelligetis, quae factae sunt cum decumano Cn. Sergio, sexies tantum, quam

quantum satum sit, ablatum esse ab aratoribus. Recita sationes et pactiones ex litteris publicis. Recita. PACTIONES HYBLENSIUM CUM CN. SERGIO EX LITTERIS PUBLICIS. Cognoscite item professiones sationum, et pactiones Menaenorum cum Venerio servo. Recita ex litteris publicis. PROFESSIONES SATIONUM ET PACTIONES MENAENORUM CUM VENERIO SERVO EX LITTERIS PUBLICIS. Patiemini, iudices, ab sociis, ab aratoribus populi Romani, ab iis, qui vobis laborant, vobis serviunt, qui ita plebem Romanam ab sese ali volunt, ut sibi ac liberis suis tantum supersit, quo ipsi ali possint; ab his, per summam iniuriam, per acerbissimas contumelias, plus aliquanto ablatum esse, quam natum sit? 103. Sentio, iudices, moderandum mihi esse iam orationi meae fugiendamque vestram satietatem. Non versabor in uno genere diutius et ita cetera de oratione mea tollam, ut tamen in caussa relinquam. Audietis Agrigentinorum, fortissimorum virorum diligentissimorumque, querimonias: cognoscetis, iudices, Entellinorum, hominum summi laboris summaeque industriae, dolorem et iniurias: Heracliensium, Gelensium, Soluntinorum incommoda proferentur: Catinensium, locupletissimorum hominum amicissimorumque, agros vexatos ab Apronio cognoscetis: Tyndaritanam, nobilissimam civitatem, Cephaleditanam, Haluntinam, Apolloniensem, Enguinam, Capitinam, perditas esse hac iniquitate decumarum intelligetis: Inensibus, Murgentinis, Assorinis, Elorinis, Ietinis, nihil omnino relictum: Citarinos, Acherinos, parvarum civitatum homines, omnino abiectos esse ac perditos: omnes denique agros decumanos per triennium populo Romano ex parte decuma C. Verri ex omni reliquo vectigales fuisse: et plerisque aratoribus nihil omnino superfuisse; si cui quid aut relictum aut remissum sit, id fuisse tantum, quantum ex eo, quo istius avaritia contenta fuit, redundarit.

XLIV. 104. Duarum mihi civitatum reliquos feci agros, iudices, fere optimos ac nobilissimos, Aetnensem et Leontinum. Horum ego agrorum missos faciam quaestus triennii: unum annum eligam, quo facilius id, quod institui, explicare possim. Sumam annum tertium, quod et recentissimus est et ab isto ita administratus, ut, quum se certe decessurum videret, non laboraret, si aratorem in Sicilia nullum omnino esset relicturus. Agri Aetnensis et Leontini decumas agemus. Attendite, iudices, diligenter. Agri sunt feraces: annus tertius: decumanus Apronius. 105. De Aetnensibus perpauca dicam. Dixerunt enim ipsi priore actione publice. Memoria tenetis, Artemidorum Aetnensem, legationis eius principem, publice dicere, Apronium venisse Aetnam cum Veneriis: vocasse ad se magistratum: imperasse, ut in foro sibi medio lecti sternerentur: quotidie solitum esse non modo in publico, sed etiam de publico convivari; quum in eis conviviis symphonia caneret, maximisque poculis ministraretur, retinere solitum esse aratores: atque ab iis non modo per iniuriam, sed etiam per contumeliam tantum exprimi frumenti, quantum Apronius imperasset. 106. Audistis haec, iudices, quae nunc ego omnia praetereo et relinquo. Nihil de luxuria Apronii loquor, nihil de insolentia, nihil de singulari nequitia ac turpitudine: tantum de quaestu ac lucro dicam unius agri et unius anni, quo facilius vos coniecturam de triennio et de tota Sicilia facere possitis. Sed mihi Aetnensium brevis est ratio: ipsi enim venerunt, ipsi publicas litteras deportarunt: docuerunt vos, quid lucelli fecerit homo non malus, familiaris praetoris, Apronius. Id, quaeso, ex ipsorum testimonio cognoscite. Recita testimonium Aetnensium. TESTIMONIUM AETNENSIUM. XLV. Quid ais? Dic, dic, quaeso, clarius, ut populus Romanus de suis vectigalibus, de suis aratoribus, de suis sociis atque amicis audiat. L MEDIMNUM, H-S L. Per deos immortales! unus ager uno anno CCC millia modiûm tritici et praeterea H-S L lucri dat Apronio! Tantone minoris decumae venierunt, quam fuerunt; an, quum satis magno venissent, hic tantus tamen frumenti pecuniaeque numerus ab aratoribus per vim ablatus est? Utrum enim horum dixeris, in eo culpa et crimen haerebit. 107. Nam illud quidem non dices, quod utinam dicas, ad Apronium non pervenisse tantum. Ita te non modo publicis tenebo, sed etiam privatis aratorum pactionibus ac litteris: ut intelligas non te diligentiorem in faciendis furtis fuisse, quam me in deprehendendis. Hoc tu feres? hoc quisquam defendet? hoc hi, si aliter de te statuere voluerint, sustinebunt? Uno adventu, ex uno agro, Q. Apronium, praeter eam, quam dixi, pecuniam numeratam, CCC millia modiûm tritici lucri nomine sustulisse? 108. Quid? hoc Aetnenses soli dicunt? Immo etiam Centuripini, qui agri Aetnensis multo maximam partem possident: quorum legatis, hominibus nobilissimis, Androni et Arthemoni, senatus ea mandata dedit, quae publice ad civitatem ipsorum pertinebant; de iis iniuriis, quas cives Centuripini non in suis, sed in aliorum finibus acceperunt, senatus et populus Centuripinus legatos noluit mittere: ipsi aratores Centuripini, qui numerus est in Sicilia maximus hominum honestissimorum et locupletissimorum, tres legatos, cives suos, delegerunt, ut eorum testimonio non unius agri, sed prope totius Siciliae calamitates cognosceretis. Arant enim tota Sicilia fere Centuripini: et hoc in te graviores certioresque testes sunt, quod ceterae civitates suis solum incommodis commoventur: Centuripini, quod in omnium fere finibus possessiones habent, etiam ceterarum civitatum damna ac detrimenta senserunt.

XLVI. 109. Verum, ut dixi, ratio certa est Aetnensium, et publicis et privatis litteris consignata. Meae diligentiae pensum magis in Leontino agro est exigendum propter hanc caussam, quod ipsi Leontini publice non sane me multum adiuverunt. Neque enim eos isto praetore hae decumanorum iniuriae laeserunt; potius etiam, iudices, adiuverunt. Mirum fortasse hoc vobis aut incredibile videatur, in tantis aratorum incommodis Leontinos, qui principes rei frumentariae fuerint, expertes incommodorum atque iniuriarum fuisse. Hoc caussae est, iudices, quod in agro Leontino praeter unam Mnasistrati familiam glebam Leontinorum possidet nemo. Itaque Mnasistrati, hominis honestissimi atque optimi viri testimonium, iudices, audistis: ceteros Leontinos, quibus non modo Apronius in agris, sed ne tempestas quidem ulla nocere potuit, exspectare nolite. Etenim non modo incommodi nihil ceperunt: sed etiam in Apronianis illis rapinis in quaestu sunt compendioque versati. 110. Quapropter, quoniam me Leontina civitas atque legatio propter eam quam dixi caussam defecit: mihimet ineunda ratio et via reperiunda est, qua ad Apronii quaestum, sive adeo, qua ad istius ingentem immanemque praedam possim pervenire. Agri Leontini decumae anno tertio venierunt tritici

medimnûm XXXVI; hoc est, tritici modiûm CCXVI. Magno, iudices, magno: neque enim hoc possum negare. Itaque necesse est aut damnum aut certe non magnum lucrum fecisse decumanos. Hoc enim solet usu venire iis, qui magno redemerunt. 111. Quid, si ostendo, in hac una emptione lucri fieri tritici modiûm C? quid, si CC? quid, si CCC? quid, si CCCC millia? Dubitabitis etiam, cui ista tanta praeda quaesita sit? Iniquum me esse quispiam dicet, qui ex lucri magnitudine coniecturam capiam furti atque praedae. Quid? si doceo, iudices, eos, qui CCCC modiûm lucri faciunt, damnum facturos fuisse, si tua iniquitas, si tui ex cohorte recuperatores non intercederent: num quis poterit in tanto lucro tantaque iniquitate dubitare, quin propter improbitatem tam magnos quaestus feceris? propter magnitudinem quaestus improbus esse volueris? XLVII. 112. Quomodo igitur hoc assequar, iudices, ut sciam, quantum lucri factum sit? Non ex Apronii tabulis; quas ego quum conquirerem, non inveni: et quum in ius ipsum eduxi, expressi, ut conficere se tabulas negaret. Si mentiebatur: quamobrem removebat, si hae tabulae nihil tibi erant obfuturae? si omnino nullas confecerat litteras: ne id quidem satis significabat, illum non suum negotium gessisse? Ea est enim ratio decumarum, ut sine plurimis litteris confici non possit. Singula enim nomina aratorum, et cum singulis pactiones decumanorum litteris persequi et conficere necesse est. Iugera professi sunt omnes aratores imperio atque instituto tuo: non opinor quemquam minus esse professum, quam, quantum arasset, quum tot cruces, tot supplicia, tot ex cohorte recuperatores proponerentur. In iugero Leontini agri medimnum fere tritici seritur, perpetua atque aequabili satione. Ager efficit cum octavo, bene ut agatur; verum, ut omnes dii adiuvent, cum decumo; quod si quando accidit, tum fit, ut tantum decumae sit, quantum severis, hoc est, ut, quot iugera sint sata, totidem medimna decumae debeantur. 113. Hoc quum ita esset: primum illud dico, pluribus millibus medimnûm venisse decumas agri Leontini, quam quot millia iugerûm sata essent in agro Leontino. Quodsi fieri non poterat, ut plus quam decem medimna ex iugero exararent: medimnum autem ex iugero decumano dari oportebat, quum ager, id quod perraro evenit, cum decumo extulisset: quae erat ratio decumani, si quidem decumae, ac non bona venibant aratorum, ut pluribus aliquanto medimnis decumas emerent, quam iugera erant sata? In Leontino iugerum subscriptio ac professio non est plus XXX millium. XLVIII. Decumae XXXVI medimnûm venierunt. Erravit, aut potius insanivit Apronius? immo tum insanisset, si aratoribus id, quod deberent, licitum esset, et non, quod Apronius imperasset, necesse fuisset dare. 114. Si ostendam, minus tribus medimnis in iugerum neminem dedisse decumae: concedes, opinor, ut cum decumo fructus arationis perceptus sit, neminem minus tribus decumis dedisse. Atque hoc in beneficii loco petitum est ab Apronio, ut in iugera singula ternis medimnis decidere liceret. Nam quum a multis quaterna, etiam quina exigerentur: multis autem non modo granum nullum, sed ne paleae quidem ex omni fructu atque ex annuo labore relinquerentur: tum aratores Centuripini, qui numerus in agro Leontino maximus est, unum in locum convenerunt: hominem suae civitatis in primis honestum ac nobilem, Andronem Centuripinum, legarunt ad Apronium eumdem, quem hoc tempore ad hoc iudicium legatum et testem Centuripina civitas misit, ut is apud eum caussam aratorum ageret, ab eoque peteret, ut ab aratoribus Centuripinis ne amplius in iugera singula, quam terna medimna exigeret. 115. Hoc vix ab Apronio in summo beneficio pro iis, qui etiam tum incolumes erant, impetratum est. Id quum impetrabatur, hoc videlicet impetrabatur, ut pro singulis decumis ternas decumas dare liceret. Quod si tua res non ageretur, a te potius postularent, ne amplius, quam singulas, quam ab Apronio, ut ne plus, quam ternas decumas darent. Nunc, ut hoc tempore ea, quae regie seu potius tyrannice statuit in aratores Apronius, praetermittam, neque eos appellem, a quibus omne frumentum eripuit, et quibus nihil non modo de fructu, sed ne de bonis quidem suis reliqui fecit: ex hisce ternis medimnis (quod beneficii gratiaeque caussa concessit) quid fiat, cognoscite.

XLIX. 116. Professio est agri Leontini ad iugerûm XXX. Haec sunt ad tritici medimnûm XC, id est, tritici modiûm DXL. Deductis tritici modiûm CCXVI, quanti decumae venierunt, reliqua sunt tritici CCCXXIV. Adde totius summae IↃXL millium modiûm tres quinquagesimas, fit tritici modiûm XXXII millia CCCC. (Ab omnibus enim ternae praeterea quinquagesimae exigebantur.) Sunt haec iam ad CCCLX millia, CCCC mod. tritici. At ego CCCC millia lucri facta esse dixeram: non enim duco in hac ratione eos, quibus ternis medimnis non est licitum decidere. Verum, ut hac ipsa ratione summam mei promissi compleam, ad singula medimna multi H-S II, multi H-S singulos semis accessionis cogebantur dare: qui minimum, singulos nummos. Hoc minimum ut sequamur, quoniam XC medimnûm millia duximus, accedant eo, novo pessimoque exemplo, H-S XC millia. 117. Hic mihi etiam dicere audebit, magno se decumas vendidisse, quum ex eodem agro dimidio plus ipse abstulerit, quam populo Romano miserit? CCXVI modium millibus decumas agri Leontini vendidisti. Si ex lege, magno; si, ut lex esset libido tua, parvo: si, ut, quae dimidiae essent, decumae vocarentur, parvo vendidisti. Multo enim pluris fructus annui Siciliae venire potuerunt, si id te senatus aut populus Romanus facere voluisset. Etenim saepe decumae tanti venierunt, quum lege Hieronica venirent, quanti nunc lege Verrea venierunt. Cedo mihi C. Norbani decumas venditas. C. NORBANI DECUMAE VENDITAE AGRI LEONTINI. Atqui tum neque iudicium de modo iugerûm dabatur; neque erat Artemidorus Cornelius recuperator; neque ab aratore magistratus Siculus tantum exigebat, quantum decumanus ediderat; nec beneficium petebatur ab decumano, ut in iugera singula ternis medimnis decidere liceret; nec nummorum accessionem cogebatur arator dare, nec ternas quinquagesimas frumenti addere: et tamen populo Romano magnus frumenti numerus mittebatur.

L. 118. Quid vero istae sibi quinquagesimae, quid porro nummorum accessiones volunt? Quo id iure, atque adeo quo id [potius] more fecisti? Nummos dabat arator. Quomodo? aut unde? Qui, si largissimus esse vellet, cumulatiore mensura uteretur, ut antea solebant facere in decumis, quum aequa lege et conditione venibant: is nummum dabat. Unde? de frumento? quasi habuisset te praetore quod venderet. De vivo igitur erat aliquid resecandum, ut esset, unde Apronio ad illos fructus arationum hoc corollarium nummorum adderetur. Iam id porro

utrum libentes, an inviti dabant? Libentes? amabant, credo, Apronium. Inviti? qua re, nisi vi et malo, cogebantur? Iam iste, homo amentissimus, in vendundis decumis nummorum faciebat accessiones ad singulas decumas: neque multum; bina aut terna millia nummûm addebat. Fiunt per triennium H-S fortasse ɪↄ millia. Hoc neque exemplo cuiusquam neque ullo iure fecit; neque eam pecuniam retulit; neque hoc parvum crimen quemadmodum defensurus sit, homo quisquam umquam excogitabit.

119. Quod quum ita sit, audes dicere te magno decumas vendidisse, quum sit perspicuum, te bona fortunasque aratorum non populi Romani, sed tui quaestus caussa vendidisse? Ut, si quis villicus ex eo fundo, qui sestertia dena meritasset excisis arboribus ac venditis, demptis tegulis, instrumento, pecore abalienato, domino XX millia nummûm pro X miserit, sibi alia praeterea centum confecerit: primo dominus, ignarus incommodi sui, gaudeat villicoque delectetur, quod tanto sibi plus mercedis ex fundo refectum sit; deinde, quum audierit, eas res, quibus fundi fructus et cultura continetur, amotas et venditas, summo supplicio villicum afficiat, et secum male actum putet: item populus Romanus quum audit pluris decumas vendidisse C. Verrem, quam innocentissimum hominem, cui iste successit, C. Sacerdotem, putat se bonum in arationibus fructibusque suis habuisse custodem ac villicum; quum senserit istum omne instrumentum aratorum, omnia subsidia vectigalium vendidisse, omnem spem posteritatis avaritia sua sustulisse, arationes et agros vectigales vastasse atque exinanisse, ipsum maximos quaestus praedasque fecisse: intelliget secum actum esse pessime, istum autem summo supplicio dignum existimabit. LI. 120. Unde ergo hoc intelligi potest? Ex hoc maxime, quod ager decumanus provinciae Siciliae propter istius avaritiam desertus est. Neque id solum accidit, uti minus multis iugis ararent, si qui in agris remanserunt, sed etiam, ut permulti locupletes homines, magni et navi aratores, agros latos ac fertiles desererent totasque arationes derelinquerent. Id adeo sciri facillime potest ex litteris publicis civitatum, propterea quod lege Hieronica numerus aratorum quotannis apud magistratus publice subscribitur. Recita tandem, quot acceperit aratores agri Leontini Verres. »LXXXIV.« quot anno tertio profiteantur. »XXXII.« Duo et quinquaginta aratores ita video deiectos, ut his ne vicarii quidem successerint. Quot aratores, adveniente te, fuerunt agri Mutycensis? videamus ex litteris publicis. »CLXXXVII.« Quid? anno tertio? »LXXXVI.« CI aratores unus ager istius iniuria desiderat; atque adeo nostra respublica, quoniam illa populi Romani vectigalia sunt, hunc tot patrumfamilias numerum desiderat et reposcit. Ager Herbitensis primo anno habuit aratores CCLII, tertio CXX: hinc CXXXII patresfamilias extorres profugerunt. Agyrinensis ager, quorum hominum! quam honestorum! quam locupletium! CCL aratores habuit primo anno praeturae tuae. Quid? tertio anno? LXXX, quemadmodum legatos Agyrinenses recitare ex litteris publicis audistis. LII. 121. Pro dii immortales! si ex provincia tota centum septuaginta eiecisses, possesne severis iudicibus salvus esse? Unus ager Agyrinensis CLXX aratoribus inanior quum sit, vos coniecturam totius provinciae non facietis? Atque hoc peraeque in omni agro decumano reperietis: quibus aliquid tamen reliqui fuerit ex magno patrimonio, eos in agris minore instrumento, minus multis iugis remansisse, quod metuebant, si recessissent, ne reliquas fortunas omnes amitterent: quibus autem iste nihil reliqui, quod perderent, fecerat, eos plane non solum ex agris, verum ex civitatibus suis profugisse. Illi ipsi, qui remanserant, vix decuma pars aratorum, relicturi agros omnes erant, nisi ad eos Metellus Roma litteras misisset, se decumas lege Hieronica venditurum; et nisi ab iis hoc petivisset, ut sererent quam plurimum: quod illi semper sua caussa fecerant, quum eos nemo rogaret, quamdiu intelligebant, sese sibi et populo Romano, non Verri et Apronio serere, impendere, laborare.

122. Iam vero, iudices, si Siculorum fortunas negligitis: si, quemadmodum socii populi Romani a magistratibus nostris tractentur, non laboratis: at vos communem populi Romani caussam suscipite atque defendite. Eiectos aratores esse dico, agros vectigales vexatos atque exinanitos a Verre, populatam vexatamque provinciam. Haec omnia doceo litteris civitatum, ostendo testimoniis et publicis honestissimarum civitatum et privatis primariorum virorum. LIII. Quid vultis amplius? Num exspectatis, dum L. Metellus is, qui multos in istum testes imperio et potestate deterruit, idem absens de istius scelere, improbitate, audacia testimonium dicat? Non opinor. At is optime, qui successit isti, potuit cognoscere. Ita est: verum amicitia impeditur. At debet vos certiores facere, quo pacto se habeat provincia. 123. Debet: verumtamen non cogitur. Num quis in Verrem L. Metelli testimonium requirit? Nemo. Num quis postulat? Non opinor. Quid, si testimonio L. Metelli ac litteris haec omnia vera esse doceo? quid dicetis? utrum Metellum falsum scribere? an amicum laedendi esse cupidum? an praetorem, quemadmodum provincia affecta sit, nescire? Recita litteras L. Metelli, quas ad Cn. Pompeium et M. Crassum consules, quas ad M. Mummium praetorem, quas ad quaestores urbis misit. EPISTOLA L. METELLI. DECUMAS FRUMENTI LEGE HIERONICA VENDIDI. Quum scribit se lege Hieronica vendidisse, quid scribit? ita se vendidisse, ut omnes praeter Verrem. Quum scribit se lege Hieronica vendidisse, quid scribit? se per istum erepta Siculis maiorum nostrorum beneficia, ius ipsorum, conditionem societatis, amicitiae, foederum reddidisse. Dicit, quanti cuiusque agri decumas vendiderit: deinde quid scribit? 124. Recita de epistola reliqua. SUMMA VI DATA EST A ME OPERA, UT QUAM PLURIMO DECUMAS VENDEREM. Cur igitur, Metelle, non ita magno vendidisti? quia desertas arationes, inanes agros, provinciam miseram perditamque offendisti. Quid? id ipsum, quod satum est, qua ratione quisquam, qui sereret, inventus est? Recita. LITTERAE. Litteras ait se misisse et praesentem confirmasse, suam interposuisse auctoritatem: tantummodo aratoribus Metellus obsides non dedit, se non ulla in re Verri similem futurum. At quid est tandem, in quo se laborasse dicit? Recita. UT ARATORES, QUI RELIQUI ERANT, QUAM PLURIMUM SERERENT. Qui reliqui? quid hoc est, reliqui? quo ex bello? qua ex vastitate? Quaenam in Sicilia tanta clades, aut quod bellum tam diuturnum, tam calamitosum te praetore versatum est, ut is, qui tibi successerit, reliquos aratores collegisse et recreasse videatur? LIV. 125. Quum bellis Karthaginiensibus Sicilia vexata est, et post, nostra patrumque memoria, quum bis in ea provincia magnae fugitivorum copiae versatae sunt, tamen ara-

torum interitu facta nulla est. Tum, semente prohibita aut messe amissa, fructus annuus interibat; tamen incolumis numerus manebat dominorum atque aratorum. Tum, qui, M. Laevino aut P. Rupilio aut M'. Aquillio praetoribus, in eam provinciam successerant, aratores reliquos non colligebant. Tantone plus Verres cum Apronio provinciae Siciliae calamitatis importavit, quam aut Hasdrubal cum Poenorum exercitu, aut Athenio cum fugitivorum maximis copiis, ut temporibus illis, simul atque hostis superatus esset, ager araretur omnis, neque aratori praetor per litteras supplicaret, neque eum praesens oraret, ut quam plurimum sereret; nunc autem ne post abitum quidem huius importunissimae pestis quisquam reperiretur, qui sua voluntate araret? pauci essent reliqui, qui L. Metelli auctoritate in agros atque ad suum larem familiarem redirent? 126. His te litteris, homo audacissime atque amentissime, iugulatum esse non sentis? non vides, quum is, qui tibi successit, aratores reliquos appellet, hoc eum diserte scribere, reliquos hos esse, non ex bello, neque ex aliqua huiusmodi calamitate, sed ex tuo scelere, importunitate, avaritia, crudelitate? Recita cetera. TAMEN PRO EO, UT TEMPORIS DIFFICULTAS ARATORUMQUE PENURIA TULIT. Aratorum, inquit, penuria. Si ego accusator toties de re eadem dicerem, vererer, ne animos vestros offenderem, iudices; clamat Metellus: NISI LITTERAS MISISSEM; non est satis: NISI PRAESENS CONFIRMASSEM; ne id quidem satis est: RELIQUOS, inquit, ARATORES: reliquos? prope lugubri verbo calamitatem provinciae Siciliae significat; addit: ARATORUM PENURIA. LV. 127. Exspectate etiam, iudices, exspectate, si potestis, auctoritatem accusationis meae. Dico aratores istius avaritia eiectos: scribit Metellus reliquos ab se esse confirmatos. Dico agros relictos arationesque desertas esse: scribit Metellus aratorum esse penuriam. Hoc quum scribit, illud ostendit, deiectos, fortunis omnibus expulsos esse populi Romani socios atque amicos. Quibus si qua calamitas propter istum, salvis vectigalibus nostris, accidisset, animadvertere in eum vos oportebat; praesertim quum ea lege iudicaretis, quae sociorum caussa esset constituta: quum vero, perditis profligatisque sociis, vectigalia populi Romani sint deminuta, res frumentaria, commeatus, copiae, salus Urbis atque exercituum nostrorum in posteritatem istius avaritia interierit: saltem populi Romani commoda respicite, si sociis fidelissimis prospicere non laboratis. 128. Atque, ut intelligatis, ab isto prae lucro praedaque praesenti nec vectigalium nec posteritatis habitam esse rationem, cognoscite, quid ad extremum scribat Metellus. IN RELIQUUM TEMPUS VECTIGALIBUS PROSPEXI. In reliquum tempus ait se vectigalibus prospexisse. Non scriberet se vectigalibus prospexisse, nisi hoc vellet ostendere, te vectigalia perdidisse. Quid enim erat, quod vectigalibus prospiceret Metellus in decumis et in tota re frumentaria, si iste non vectigalia populi Romani suo quaestu pervertisset? Atque ipse Metellus, qui vectigalibus prospicit, qui reliquos aratores colligit, quid assequitur, nisi hoc, ut arent, si quid possunt, quibus aratrum saltem aliquod satelles istius Apronius reliquum fecit; qui tamen in agris spe atque exspectatione Metelli remanserunt? Quid ceteri Siculi? quid ille maximus numerus aratorum, qui non modo ex agris eiecti sunt, sed etiam ex civitatibus suis, ex provincia denique, bonis fortunisque omnibus ereptis, profugerunt? Qua ratione ii revocabuntur? Quot praetorum innocentia sapientiaque opus est, ut illa aratorum multitudo aliquando in suis agris ac sedibus collocetur? LVI. 129. Ac, ne miremini tantam multitudinem profugisse, quantam ex litteris publicis aratorumque professionibus cognovistis: scitote, tantam acerbitatem istius, tantum scelus in aratores fuisse, (incredibile dictu est, iudices; sed et factum et tota Sicilia pervagatum:) ut homines propter iniurias licentiamque decumanorum mortem sibi ipsi consciverint. Centuripinum Dioclem, hominem locupletem, suspendisse se constat, quo die sit ei nuntiatum Apronium decumas redemisse. Dyrrachinum, primum civitatis, eadem ratione mortem oppetisse, dixit apud vos homo nobilissimus, Archonidas Elorinus, quum audisset, tantum decumanum professum esse ex edicto istius sibi deberi, quantum ille bonis suis omnibus efficere non posset.

Haec tu, tametsi omnium hominum dissolutissimus crudelissimusque semper fuisti, tamen numquam perpeterere, quod illi gemitus luctusque provinciae ad tui capitis periculum pertinebant: non, inquam, perpeterere, ut homines iniuriae tuae remedium morte ac suspendio quaererent, nisi ea res ad quaestum et ad praedam tuam pertineret. 130. Quid? illud perpeterere? Attendite, iudices; omnibus enim nervis mihi contendendum est atque in hoc laborandum, ut omnes intelligant, quam improbam, quam manifestam, quam confessam rem pecunia redimere conetur. Grave crimen est hoc et vehemens et post hominum memoriam iudiciaque de pecuniis repetundis constituta gravissimum, praetorem populi Romani socios habuisse decumanos. LVII. Non hoc nunc primum audit privatus de inimico, reus ab accusatore: iam antea in sella sedens praetor, quum provinciam Siciliam obtineret, quum ab omnibus non solum (id quod commune est,) propter imperium, sed etiam (id quod istius praecipuum est,) propter crudelitatem metueretur, millies audivit, quum eius animum ad persequendum non negligentia tardaret, sed conscientia sceleris avaritiaeque suae refrenaret. Loquebantur enim decumani palam, et praeter ceteros is, qui apud istum plurimum poterat maximosque agros populabatur, Apronius, perparvum ex illis magnis lucris ad sese pervenire; praetorem esse socium. 131. Hoc quum palam decumani tota provincia loquerentur tuumque nomen in re tam turpi nefariaque interponerent: nihilne tibi venit in mentem existimationi tuae consulere? nihil denique capiti ac fortunis tuis providere? quum tui nominis terror in auribus animisque aratorum versaretur; quum decumani aratoribus ad pactiones faciendas non suam vim, sed tuum scelus ac nomen opponerent. Ecquod iudicium Romae tam dissolutum, tam perditum, tam nummarium fore putasti, quo ex iudicio te ulla Salus servare posset? cum planum fieret, decumis contra instituta, leges consuetudinemque omnium venditis, in aratorum bonis fortunisque diripiendis decumanos dictitasse, tuas esse partes, tuam rem, tuam praedam, idque te tacuisse, et, quum dissimulare non posses, potuisse tamen perpeti et perferre, quod magnitudo lucri obscuraret periculi magnitudinem, plusque aliquanto apud te pecuniae cupiditas, quam iudicii metus posset? 132. Esto: cetera negare non potes: ne illud quidem tibi reliquum fecisti, ut hoc posses dicere, nihil eorum te audisse, nihil ad tuas aures de infamia tua pervenisse. Querebantur cum luctu et gemitu;

aratores: tu id nesciebas? Fremebat tota provincia: nemo id tibi renuntiabat? Romae querimoniae de tuis iniuriis conventusque habebantur: ignorabas haec? ignorabas haec omnia? Quid? quum palam Syracusis, te audiente, maximo conventu L. Rubrius Q. Apronium sponsione lacessivit, NI APRONIUS DICTITARET TE SIBI IN DECUMIS ESSE SOCIUM: haec te vox non perculit? non perturbavit? non, ut capiti et fortunis tuis prospiceres, excitavit? Tacuisti: sedasti etiam lites illorum et, sponsio illa ne fieret, laborasti.

LVIII. Pro, dii immortales! hoc innocens homo perpeti potuisset? aut quamvis nocens, qui modo iudicia Romae fore putaret, non aliqua simulatione existimationi se hominum venditasset? 133. Quid est hoc? sponsio fit de capite ac fortunis tuis: tu sedes et quiescis? non persequeris? non perseveras? non perquiris, cui dixerit Apronius? quis audierit? unde hoc natum, quemadmodum prolatum sit? Si quis tibi ad aurem accessisset et dixisset, Apronium dictitare, te sibi esse socium: commoveri te oportuit, vocare Apronium, nec illum ante tibi satisfacere, quam tu omnium existimationi satisfecisses. Quum vero in foro celeberrimo tanta frequentia hoc, verbo et simulatione Apronio, re vera tibi obiectum esset; tu umquam tantam plagam tacitus accipere potuisses, nisi hoc ita statuisses, in re tam manifesta quidquid dixisses, te deterius esse facturum? 134. Quaestores, legatos, praefectos suos, tribunos, multi missos fecerunt et de provincia decedere iusserunt, quod illorum culpa se minus commode audire arbitrarentur, aut quod peccare illos aliqua in re iudicarent: tu Apronium, hominem vix liberum, contaminatum, perditum, flagitiosum, qui non modo animum integrum, sed ne animam quidem puram conservare potuisset, eum in tanto tuo dedecore profecto ne verbo quidem graviore appellasses: neque apud te tam sancta religio societatis fuisset, ut tui capitis periculum negligeres, nisi rem tam notam esse omnibus et tam manifestam videres. 135. Cum eodem Apronio postea P. Scandilius, eques Romanus, quem vos omnes nostis, eamdem sponsionem de societate fecit, quam Rubrius facere voluerat. Institit, oppressit, non remisit: facta est sponsio H-S v millium. Coepit Scandilius recuperatores aut iudicem postulare.

LIX. Satisne vobis praetori improbo circumdati cancelli videntur in sua provincia, immo vero in sella ac tribunali, ut aut de suo capite iudicium fieri patiatur praesens ac sedens, aut confiteatur se omnibus iudiciis convinci necesse esse? Sponsio est, NI TE APRONIUS SOCIUM IN DECUMIS ESSE DICAT: provincia tua est: ades: abs te iudicium postulatur. Quid facis? quid decernis? Recuperatores dicis te daturum. Bene agis: tametsi qui tantis erunt cervicibus recuperatores, qui audeant in provincia, quum praetor adsit, non solum contra voluntatem eius, sed etiam contra fortunas iudicare? 136. Verum esto: manifesta res est: nemo est, quin audisse se liquido diceret, locupletissimus quisque certissimus ac testis esset: nemo erat Sicilia tota, qui nesciret decumas esse praetoris; nemo, qui non audisset ita Apronium dictitasse: praeterea conventus honestus Syracusis, multi equites Romani, viri primarii, ex qua copia recuperatores reiici oporteret, qui aliter iudicare nullo modo possent. Instat Scandilius poscere recuperatores. Tum iste homo innocens, qui illam suspicionem levare atque ab se removere cuperet, recuperatores dicit se de cohorte sua daturum. LX. 137. Pro deum hominumque fidem! quem ego accuso? in quo meam industriam ac diligentiam spectari volo? quid est, quod ego dicendo aut cogitando efficere aut assequi debeam? Teneo, teneo, inquam, in mediis vectigalibus populi Romani, in ipsis fructibus provinciae Siciliae, furem, manifesto avertentem rem frumentariam omnem, pecuniam maximam: teneo, inquam, ita, ut negare non possit. Nam quid hic dicet? Sponsio facta est cum cognitore tuo Apronio de fortunis tuis omnibus, ni socium te sibi in decumis esse dictitaret. Exspectant omnes, quantae tibi ea res curae sit, quemadmodum hominum existimationi te atque innocentiam tuam probari velis. Hic tu medicum et haruspicem et praeconem tuum recuperatores dabis, aut etiam illum ipsum, quem tu in cohorte tua Cassianum iudicem habebas, si qua res maior esset, Papirium Potamonem, hominem severum ex vetere illa equestri disciplina? Scandilius postulare de conventu recuperatores. Tum iste negat se de existimatione sua cuiquam, nisi suis, commissurum. Negotiatores sibi putant esse turpe, id forum sibi iniquum eiurare, ubi negotientur. Praetor provinciam suam sibi totam iniquam eiurat. 138. O impudentiam singularem! Hic postulat se Romae absolvi, qui in sua provincia iudicarit, se absolvi nullo modo posse? qui plus existimet apud lectissimos senatores pecuniam, quam apud tres negotiatores metum valere? Scandilius vero negat sese apud Artemidorum recuperatorem verbum esse facturum: et tamen auget atque onerat te bonis conditionibus, si tu uti velis: si ex provincia Sicilia tota statuas alium idoneum iudicem aut recuperatorem nullum posse reperiri, postulat a te, ut Romam reiicias. 139. Hic enimvero tu exclamas, hominem improbum, qui postulet, ibi de tua existimatione iudicium fieri, ubi te invidiosum esse intelligat. Negas te Romam reiecturum; negas de conventu recuperatores daturum: cohortem tuam proponis. Scandilius rem se totam relicturum dicit et suo tempore esse rediturum. Quid? tu ibi tum quid facis? Scandilium cogis. Quid? sponsionem acceptam facere? Impudenter tollis exspectatum existimationis tuae iudicium. Non facis. 140. Quid ergo? Apronio permittis, ut, quos velit, de cohorte sumat recuperatores? Indignum, uni potius ex iniquis sumendi, quam utrisque ex aequis reiiciendi fieri potestatem. Neutrum facis eorum. Quid ergo? Estne aliquid, quod improbius fieri possit? Est: cogit enim Scandilium quinque illa millia nummûm dare atque adnumerare Apronio. Quid potuit elegantius facere praetor cupidus existimationis bonae: qui ab sese omnem suspicionem propulsare, qui se eripere ex infamia cuperet? LXI. Adductus erat in sermonem, invidiam, vituperationem: dictitarat homo improbus atque impurus, Apronius, socium esse praetorem: venerat res in iudicium atque discrimen: potestas erat isti, homini integro atque innocenti, data, ut, in Apronium quum animadvertisset, sese gravissima levaret infamia. Quid excogitat poenae? quid animadversionis in Apronium? Cogit Scandilium Apronio ob singularem improbitatem atque audaciam praedicationemque nefariae societatis H-S v mercedis ac praemii dare. 141. Quid interfuit, homo audacissime, utrum hoc decerneres, an, id quod Apronius dictitabat, tute de te profiterere ac dictitares? Quem hominem, si qui pudor in te, atque adeo si qui metus fuisset, sine supplicio dimittere non debuisti: hunc abs te sine praemio discedere noluisti. Omnia simul

intelligere potuistis, iudices, ex uno crimine Scandiliano primum, hoc non esse Romae natum de societate decumarum, non ab accusatore fictum; non (ut solemus interdum in defensionibus dicere crimen domesticum ac vernaculum, non ex tempore periculi tui constitutum; sed vetus, agitatum iam et te praetore iactatum, et non ab inimicis Romae compositum, sed Romam de provincia deportatum. 142. Simul intelligi potest illud istius in Apronium studium, Apronii de isto non modo confessio, verum etiam commemoratio. Eodem accedit, quod hoc quoque intelligere potestis, istum statuisse, in provincia sua existimationis suae iudicium, extra cohortem suam, committendum fuisse nemini.

LXII. Ecquis est iudex, cui non ab initio decumani criminis persuasum sit, istum in aratorum bona fortunasque impetum fecisse? Quis hoc non ex eo statim iudicavit, quod ostendi, istum decumas nova lege atque adeo nulla lege contra omnium consuetudinem atque instituta vendidisse? 143. Verum, ut istos ego iudices tam severos, tam diligentes, tam religiosos non habeam: ecquis est, ex iniuriarum magnitudine, improbitate decretorum, iudiciorum iniquitate, qui hoc non iamdudum statuerit et iudicarit? Etiam sane sit aliquis dissolutior in iudicando, legum, officii, reipublicae sociorum atque amicorum negligentior: quid? is possitne de istius improbitate dubitare, quum tanta lucra facta, tam iniquas pactiones, vi et metu expressas cognoverit; quum tanta praemia civitates vi atque imperio, virgarum ac mortis metu non modo Apronio atque eius similibus, verum etiam Veneriis servis dare coactas? 144. Quod si quis sociorum incommodis minus movetur; si quem aratorum fugae, calamitates, exsilia, suspendia denique non permovent: non possum dubitare, quin is tamen, quum vastatam Siciliam, relictos agros, ex civitatum litteris et epistola L. Metelli cognoverit, statuat, fieri non posse, ut de isto non severissime iudicetur. Erit etiam aliquis, qui haec omnia dissimulare ac negligere possit! Attuli sponsiones ipso praesente factas de decumarum societate ab ipso prohibitas iudicari. Quid est, quod possit quisquam manifestius hoc desiderare? Non dubito, quin vobis satisfecerim, iudices. Verumtamen progrediar longius: non mehercule quo vobis magis hoc persuadeatur, quam iam persuasum esse confido: sed ut ille aliquando impudentiae suae finem faciat, aliquando desinat, ea se putare posse emere, quae ipse semper habuit venalia, fidem, iusiurandum, veritatem, officium, religionem; desinant amici eius ea dictitare, quae detrimento, maculae, invidiae, infamiae nobis omnibus esse possint. 145. At qui amici? O miserum atque invidiosum offensumque paucorum culpa atque indignitate ordinem senatorium! Albam Aemilium sedentem in faucibus macelli loqui palam, vicisse Verrem, emptos habere iudices, alium H-S cccc millibus, alium H-S IↃ, quem minimo, ccc. Atque ei quum responsum esset, fieri non posse: multos testes esse dicturos, me praeterea caussae non defuturum: *licet hercle*, inquit, *omnes omnia dicant in illum: nisi ita res manifesta erit allata, ut responderi nihil possit, vicimus.* 146. Bene ais, Alba: ad tuam veniam conditionem. Nihil putas valere in iudiciis coniecturam, nihil suspicionem, nihil ante actae vitae existimationem, nihil bonorum virorum testimonia, nihil civitatum auctoritates ac litteras: res manifestas quaeris. Non quaero iudices Cassianos; veterem iudiciorum severitatem non requiro; vestram in hoc fidem, dignitatem, religionem in iudicando non imploro. Albam habebo iudicem, eum hominem, qui se scurram improbissimum existimari vult; qui a scurris potius semper gladiator, quam scurra appellatus sit. Afferam rem eiusmodi in decumis, ut Alba fateatur, istum in re frumentaria et in bonis aratorum aperte palamque esse praedatum. LXIII. 147. Decumas agri Leontini magno dicit se vendidisse. Ostendi iam illud initio, non existimandum magno vendidisse eum, qui verbo decumas vendiderit, re et conditione et lege et edicto et licentia decumanorum decumas aratoribus nullas reliquas fecerit. Etiam illud ostendi, vendidisse alios magno decumas agri Leontini ceterorumque agrorum, et lege Hieronica vendidisse: et pluris etiam, quam te vendidisse; nec aratorem quemquam esse questum. Nec enim fuit, quod quisquam queri posset, quum lege aequissime scripta venirent; neque illud umquam aratoris interfuit, quanti decumae venirent. Non enim ita est, ut, si magno venierint, plus arator debeat; si parvo, minus: ut frumenta nata sunt, ita decumae veneunt. Aratoris autem interest, ita se frumenta habere, ut decumae quam plurimo venire possint. Dum arator ne plus decumam det, expedit ei decumam esse quam maximi. 148. Verum hoc, ut opinor, esse vis caput defensionis tuae, magno te decumas vendidisse, atque aliorum quidem agrorum proportione magno decumas vendidisse, agri vero Leontini, qui plurimum efficit, tritici modiûm ccxii millibus. Si doceo, pluris aliquanto potuisse te vendere neque his voluisse addicere, qui contra Apronium licerentur, et Apronio multo minoris, quam aliis potueris, tradidisse: si hoc doceo, poteritne te ipse Alba, tuus antiquissimus non solum amicus, verum etiam amator, absolvere?

LXIV. Dico, equitem Romanum, hominem in primis honestum, Q. Minucium, cum sui similibus, ad decumas agri Leontini tritici modiûm non CIↃ, non CIↃCIↃ, non CIↃCIↃCIↃ, sed ad unas unius agri decumas tritici modiûm xxx millia voluisse addere: et ei potestatem emendi non esse factam, ne res abiret ab Apronio. 149. Negare hoc, nisi forte negare omnia constituisti, nullo modo potes. Palam res gesta est, maximo conventu, Syracusis: testis est tota provincia, propterea quod undique ad emendas decumas solent eo convenire. Quod sive fateris sive convinceris, quot et quam manifestis in rebus teneare, non vides? Primum tuam rem illam et praedam fuisse. Nam, ni ita esset, cur tu Apronium malebas, quem omnes procuratores in decumis tuum negotium agere loquebantur, quam Minucium, decumas agri Leontini sumere? Deinde immensum atque infinitum lucrum esse factum. Nam si xxx [millibus modiûm tritici] tu commotus non esses: certe hoc idem lucri Minucius Apronio libenter dedisset, si ille accipere voluisset. 150. Quantam igitur illi spem praedae propositam arbitrabamur fuisse, qui tantum praesens lucrum, nulla opera insumpta, contempserit atque despexerit? Deinde ipse Minucius numquam tanti habere voluisset, si decumas tu lege Hieronica venderes: sed quod tuis novis edictis et iniquissimis institutis plus aliquanto se, quam decumas, ablaturum videbat, idcirco longius progressus est. At Apronio semper plus etiam multo abs te permissum est, quam quod edixeras. Quantum igitur quaestum putamus factum esse per eum, cui quidvis licitum sit: quum tantum lucri voluerit addere is, cui, si decumas emisset,

idem non liceret? 151. Postremo illa quidem certe tibi praecisa defensio est, in qua tu semper omnia tua furta atque flagitia latere posse arbitratus es, magno te decumas vendidisse, plebi Romanae consuluisse, annonae prospexisse. Non potest hoc dicere is, qui negare non potest, se unius agri decumas XXX millibus modiûm minoris, quam potuerit, vendidisse; ut etiam, si tibi hoc concedam, Minucio ideo te non tradidisse, quod iam addixisses Apronio: aiunt enim te ita dictitare, quod ego exspecto cupioque te ita illud defendere: verum ut ita sit, tamen non potes hoc quasi praeclarum aliquid praedicare, magno te decumas vendidisse, quum fuisse fateare, qui multo pluris voluerit emere.

LXV. 152. Tenetur igitur iam, iudices, et manifesto tenetur avaritia, cupiditas hominis, scelus, improbitas, audacia. Quid si haec, quae dico, ipsius amici defensoresque iudicarunt? quid vultis amplius? Adventu L. Metelli praetoris, quum omnes eius comites iste sibi suo illo παγχρήστῳ medicamento amicos reddidisset: aditum est ad Metellum: eductus est Apronius: eduxit vir primarius C. Gallus, senator: postulavit a L. Metello, ut ex edicto suo iudicium daret in Apronium, QUOD PER VIM AUT METUM ABSTULISSET: quam formulam Octavianam et Romae Metellus habuerat et habebat in provincia. Non impetrat: quum hoc diceret Metellus, praeiudicium a se de capite C. Verris per hoc iudicium nolle fieri. Tota Metelli cohors, hominum non ingratorum, aderat Apronio. C. Gallus, homo nostri ordinis, a suo familiarissimo L. Metello iudicium ex edicto non potest impetrare. 153. Non reprehendo Metellum: pepercit homini amico, et quemadmodum ipsum dicere audivi, necessario. Non reprehendo, inquam, Metellum: sed hoc miror, quomodo, de quo homine praeiudicium noluerit fieri per recuperatores, de hoc ipse non modo praeiudicarit, verum gravissime ac vehementissime iudicarit. Primum enim, si Apronium absolutum iri putaret: nihil erat, quod ullum praeiudicium vereretur. Deinde, si, condemnato Apronio, coniunctam cum eo Verris caussam omnes erant existimaturi: Metellus quidem certe iam hoc iudicabat, eorum rem caussamque esse coniunctam: qui statuerit Apronio condemnato de isto praeiudicium futurum. Et simul una res utrique rei est argumento: et aratores vi et metu coactos Apronio multo plus, quam debuerint, dedisse, et Apronium istius rem suo nomine egisse, quum L. Metellus statuerit non posse Apronium condemnari, quin simul de istius scelere atque improbitate iudicaretur.

LXVI. 154. Venio nunc ad epistolam Timarchidi, liberti istius et accensi: de qua quum dixero, totum hoc crimen decumanum peroraro. Haec epistola est, iudices, quam nos Syracusis in aedibus Apronii, quum litteras conquireremus, invenimus. Missa est, ut ipsa significat, ex itinere, quum Verres iam de provincia decessisset, Timarchidi manu scripta. Recita epistolam Timarchidi. TIMARCHIDES VERRIS ACCENSUS APRONIO SALUTEM DICIT. Iam hoc quidem non reprehendo, quod ascribit, *Accensus*. Cur enim sibi hoc scribae soli sumant? L. PAPIRIUS SCRIBAE! Volo ego hoc esse commune accensorum, lictorum, viatorum. FAC DILIGENTIAM ADHIBEAS, QUOD AD PRAETORIS EXISTIMATIONEM ATTINET. Commendat Apronio Verrem et hortatur, ut inimicis eius resistat. Bono praesidio munitur existimatio tua, si quidem in Apronii constituitur diligentia atque auctoritate. HABES VIRTUTEM ATQUE ELOQUENTIAM. 155. Quam copiose laudatur Apronius a Timarchide! quam magnifice! Cui ego non illum putem placere oportere, qui tanto opere Timarchidi probatus sit? HABES, SUMPTUM UNDE FACIAS. Necesse est, quod redundarit de vestro frumentario quaestu, ad illum potissimum, per quem agebatis, defluxisse. SCRIBAS, APPARITORES RECENTES ARRIPE. CUM L. VOLTEIO, QUI PLURIMUM POTEST, CAEDE, CONCIDE. Videte, quam valde malitiae suae confidat Timarchides, qui etiam Apronio improbitatis praecepta det. Iam hoc, CAEDE, CONCIDE; nonne verba domo patroni depromere videtur, ad omne genus nequitiae accommodata? VOLO, MI FRATER, FRATERCULO TUO CREDAS. — Consorti quidem in lucris atque furtis gemino et simillimo nequitia, improbitate, audacia. LXVII. IN COHORTE CARUS HABEBERE. Quid est hoc, IN COHORTE? quo pertinet? Apronium doces? quid? in vestram cohortem te monitore, an sua sponte pervenerat? QUOD CUIQUE OPUS EST, OPPONE. Qua impudentia putatis eum in dominatione fuisse, qui in fuga tam improbus sit? Ait omnia pecunia effici posse: dare, profundere oportere, si velis vincere. Non hoc mihi tam molestum est, Apronio suadere Timarchidem, quam quod hoc idem patrono suo praecipit: TE POSTULANTE OMNES VINCERE SOLENT. 156. Verre quidem praetore, non Sacerdote, non Peducaeo, non hoc ipso Metello. SCIS METELLUM SAPIENTEM ESSE. Hoc vero ferri iam non potest, irrideri viri optimi, L. Metelli, ingenium et contemni ac despici a fugitivo Timarchide. SI VOLTEIUM HABEBIS, OMNIA LUDIBUNDUS CONFICIES. Hic vehementer errat Timarchides, qui aut Volteium pecunia corrumpi putet posse, aut Metellum unius arbitratu gerere praeturam. Sed errat coniectura domestica. Quia multos et per se et per alios, multa ludibundos libidinose apud Verrem effecisse vidit, ad omnes eosdem patere aditus arbitratur. Facilius vos efficiebatis ludibundi, quae volebatis a Verre, quod multa eius ludorum genera noratis. INCULCATUM EST METELLO ET VOLTEIO, TE ARATORES EVERTISSE. Quis istuc Apronio attribuebat, quum aratorem aliquem everterat? aut Timarchidi, quum ob iudicandum aut decernendum aut imperandum aliquid aut remittendum pecuniam acceperat? aut Sextio lictori, quum aliquem innocentem securi percusserat? Nemo. Omnes ei tunc attribuebant, quem nunc condemnari volunt. 157. OBTUDERUNT EIUS AURES, TE SOCIUM PRAETORIS FUISSE. Videsne, hoc quam clarum sit ac fuerit, quum etiam Timarchides hoc metuat? Concedisne, non hoc crimen nos in te confingere, sed iampridem ad crimen aliquam defensionem libertum quaerere? Libertus et accensus tuus, et tibi ac liberis tuis omnibus in rebus coniunctus ac proximus, ad Apronium scribit, vulgo esse ab omnibus ita demonstratum Metello, tibi Apronium in decumis socium fuisse. FAC SCIAT IMPROBITATEM ARATORUM. IPSI SUDABUNT, SI DII VOLENT. Quod istuc, per deos immortales! aut qua de caussa excitatum esse dicamus in aratores tam infestum odium atque tantum? Quantam iniuriam fecerunt Verri aratores, ut eos etiam libertus et accensus eius tam irato animo ac litteris insequatur? LXVIII. Neque ego huius fugitivi, iudices, epistolam vobis recitassem, nisi ut ex ea totius familiae praecepta et instituta et disciplinam cognosceretis. Videtis, ut moneat Apronium, quibus rebus ac muneribus se insinuet in familiaritatem Metelli? Volte-

tuum corrumpat? scribas accensumque pretio deleniat? Ea praecipit, quae vidit, ea monet alienum hominem quae domi didicit ipse. Verum in hoc errat uno, quod easdem existimat vias ad omnium familiaritates esse munitas. 158. Quamquam merito sum iratus Metello, tamen haec, quae vera sunt, dicam. Apronius ipsum Metellum non pretio, ut Verrem, non convivio, non muliere, non sermone impuro atque improbo posset corrumpere; quibus rebus non sensim atque moderate ad istius amicitiam arrepserat, sed brevi tempore totum hominem, totamque eius praeturam possederat. Cohortem autem Metelli, quam vocat, quid erat, quod corrumperet, ex qua recuperatores in aratorem nulli dabantur? 159. Nam quod scribit, Metelli filium puerum esse, vehementer errat: non enim ad omnes praetorum filios iidem aditus sunt. O Timarchide, Metelli est filius in provincia, non puer, sed adolescens bonus ac pudens, dignus illo loco ac nomine. Vester iste puer praetextatus in provincia quemadmodum fuisset, non dicerem, si pueri esse illam culpam, ac non patris existimarem. Tune, quum te ac tuam vitam nosses, in Siciliam tecum grandem praetextatum filium ducebas? ut, etiamsi natura puerum a paternis vitiis atque a generis similitudine abduceret, consuetudo tamen eum et disciplina degenerare non sineret? 160. Fac enim fuisse in isto C. Laelii, M. Catonis materiem atque indolem: quid ex eo boni sperari atque effici potest, qui in patris luxurie sic vixerit, ut nullum umquam pudicum neque sobrium convivium viderit? qui in epulis quotidianis adulta aetate per triennium inter impudicas mulieres et intemperantes viros versatus sit? nihil umquam a patre audierit, quo pudentior aut melior esset? nihil umquam patrem facere viderit, quod quum imitatus esset, non, id quod turpissimum est, patris similis putaretur?

LXIX. 161. Quibus in rebus non solum filio, Verres, sed etiam reipublicae fecisti iniuriam. Susceperas enim liberos non solum tibi, sed etiam patriae: qui non modo tibi voluptati, sed etiam qui aliquando usui reipublicae esse possent. Eos instituere atque erudire ad maiorum instituta atque civitatis disciplinam, non ad tua flagitia neque ad tuas turpitudines debuisti. Esset ex inerti atque impuro et improbo parente navus et pudens et probus filius: haberet aliquid abs te respublica muneris. Nunc pro te Verrem substituisti alterum civitati: nisi forte hoc deteriorem, si fieri potest, quod tu eiusmodi evasisti, non in hominis luxuriosi, sed tantum in furis ac divisoris disciplina educatus. 162. Quid isto festivius fore arbitramur, qui est tuus natura filius, consuetudine discipulus, voluntate similis? Quem ego, iudices, quamvis bonum fortemque facile paterer evadere. Non enim me inimicitiae commovent, si quae mihi cum isto futurae sunt. Nam si in omnibus rebus innocens fuero meique similis; quid mihi istius inimicitiae nocebunt? sin aliqua in re Verris similis fuero, non magis mihi deerit inimicus, quam Verri defuit. Etenim, iudices, eiusmodi respublica debet esse et erit, severitate iudiciorum constituta, ut inimicus neque deesse nocenti possit neque obesse innocenti. Quapropter nulla res est, quamobrem ego istum nolim ex paternis probris ac vitiis emergere. Id quod tametsi isti difficile est, tamen haud scio an fieri possit: praesertim si (ut nunc fit) custodes amicorum eum sectabuntur: quoniam pater tam negligens ac dissolutus est. 163. Verum huc longius, quam voluntas fuit, ab epistola Timarchidi degressa est oratio mea. Qua recitata, conclusurum me esse crimen decumanum dixeram: ex quo intellexistis innumerabilem frumenti numerum per triennium aversum a republica esse, ereptumque aratoribus.

LXX. Sequitur, ut de frumento empto vos, iudices, doceam, maximo atque impudentissimo furto: de quo dum certa et pauca et magna dicam breviter, attendite. Frumentum in Sicilia emere debuit Verres ex senatus consulto et ex lege Terentia et Cassia frumentaria. Emendi duo genera fuerunt: unum alterarum decumarum: alterum, quod praeterea civitatibus aequaliter esset distributum. Illius decumani tantum, quantum ex primis decumis fuisset; huius imperati tritici modiûm ɔccc millia: pretium autem constitutum decumano in modios singulos H-S terni: imperato H-S III S. Ita in frumentum imperatum H-S duodetricies in annos singulos Verri decernebatur, quod aratoribus solveret, in alteras decumas ferme ad nonagies. Sic per triennium ad hanc frumenti emptionem Siciliensem prope centies et tricies erogatum est. 164. Hanc pecuniam tantam, datam tibi ex aerario inopi atque exhausto: datam ad frumentum, hoc est, ad necessitatem salutis et vitae: datam, ut Siculis, ut aratoribus, quibus tanta onera respublica imponeret, solveretur: abs te sic laceratam esse dico, ut possim illud probare, si velim, omnem te hanc pecuniam domum tuam avertisse. Etenim sic hanc rem totam administrasti, ut hoc, quod dico, probari aequissimo iudici possit. Sed ego habebo rationem auctoritatis meae: meminero, quo animo, quo consilio ad caussam publicam accesserim. Non agam tecum accusatorie: nihil fingam: nihil cuiquam probari velim, me dicente, quod non ante mihimetipsi probatum sit. 165. In hac pecunia publica, iudices, haec insunt tria genera furtorum. Primum, quum posita esset pecunia apud eas societates, unde erat attributa, binis centesimis foeneratus est: deinde permultis civitatibus pro frumento nihil solvit omnino: postremo, si cui civitati solvit, tantum detraxit, quantum commodum fuit; nulli, quod debitum est, reddidit.

LXXI. Ac primum hoc ex te quaero, tu, cui publicani ex Carpinatii litteris gratias egerunt: pecunia publica ex aerario erogata, ex vectigalibus populi Romani ad emendum frumentum attributa, fueritne tibi quaestui? pensitaritne tibi binas centesimas? Credo te negaturum: turpis enim est et periculosa confessio. 166. Mihi autem hoc perarduum est demonstrare. Quibus enim testibus? Publicanis? tractati honorifice sunt: tacebunt. Litteris eorum? decreto decumanorum remotae sunt. Quo me igitur vertam? rem tam improbam, crimen tantae audaciae tantaeque impudentiae propter inopiam testium ac litterarum praetermittam? Non faciam, iudices: utar teste. — Quo? L. * Vettio Chilone, homine equestris ordinis honestissimo atque ornatissimo: qui isti ita et amicus et necessarius est, ut, etiamsi vir bonus non esset, tamen, quod contra istum diceret, grave videretur; ita vir bonus est, ut, etiamsi inimicissimus isti esset, tamen eius testimonio credi oporteret. 167. Admiratur et exspectat, quidnam Vettius dicturus sit. Nihil dicet ex tempore, nihil ex sua voluntate, nihil, quum utrumvis licuisse videatur. Misit litteras in Siciliam ad Carpinatium, quum esset magister scripturae et eius societatis publicanorum; quas ego Syracusis apud Carpinatium in litterarum allata-

rum libris, Romae in litterarum missarum apud magistrum L. Tullium, familiarem tuum, inveni: quibus ex litteris impudentiam foenerationis, quaeso, cognoscite. LITTERAE MISSAE L. VETTII, P. SERVILII, C. ANTISTII, MAGISTRORUM. Praesto se tibi ait futurum Vettius et observaturum, quemadmodum rationes ad aerarium referas: ut, si hanc ex foenore pecuniam populo non retuleris, reddas societati. 168. Possumus hoc teste, possumus P. Servilii et C. Antistii, magistrorum, litteris, primorum hominum atque honestissimorum, possumus auctoritate societatis, cuius litteris utimur, quod dicimus, obtinere? an aliqua firmiora aut graviora quaerenda sunt? LXXII. Vettius, tuus familiarissimus, Vettius, tuus affinis, cuius sororem habes in matrimonio, tuae frater uxoris Vettius, frater tui quaestoris, testatur impudentissimum tuum furtum certissimumque peculatum: (nam quo alio nomine pecuniae publicae foeneratio est appellanda?) RECITA RELIQUA. Scribam tuum dicit, Verres, huius perscriptorem foenerationis fuisse: ei quoque magistri minantur in litteris: etenim casu scribae tum duo magistri fuerunt cum Vettio. Binas centesimas ab se ablatas ferendum non putant: et recte non putant. Quis enim hoc fecit umquam? quis denique conatus est facere, aut posse fieri cogitavit, ut, quum senatus publicanos usura saepe iuvisset, magistratus a publicanis pecuniam pro usuris auderet auferre? Certe huic homini spes nulla salutis esset, si publicani, hoc est, si equites Romani iudicarent. 169. Minor esse nunc, iudices, vobis disceptantibus debet: et tanto minor, quanto est honestius, alienis iniuriis, quam re sua commoveri. Quid ad haec respondere cogitas? Utrum factum negabis? an tibi hoc licitum esse defendes? Negare qui potes? an ut tanta auctoritate litterarum, tot testibus publicanis convincare? Licuisse vero qui? Si mehercule te pecuniam tuam praetorem in provincia foeneratum docerem, tamen effugere non posses: sed publicam, sed ob frumentum decretam, sed a publicanis foenore accepto: hoc licuisse cuiquam probabis? quo non modo ceteri, sed tu ipse nihil audacius improbiusque fecisti. Non mehercule hoc, quod omnibus singulare videtur, de quo mihi deinceps dicendum est, possum, iudices, dicere audacius esse aut impudentius, quod permultis civitatibus pro frumento nihil solvit omnino. Maior haec praeda fortasse est: sed illa impudentia certe non minor. 170. Et quoniam de illa foeneratione satis dictum est, nunc de hac tota pecunia aversa, quaeso, cognoscite.

LXXIII. Siciliae civitates multae sunt, iudices, ornatae atque honestae: ex quibus in primis numeranda est civitas Halesina. Nullam enim reperietis aut officiis fideliorem, aut copiis locupletiorem aut auctoritate graviorem. Huic iste in annos singulos quum sexagena tritici millia modiûm imperavisset, pro tritico nummos abstulit, quanti erat in Sicilia triticum; quos de publico nummos acceperat, retinuit omnes. Obstupui, iudices, quum hoc mihi primum Halesae demonstravit in senatu Halesinorum homo summo ingenio, summa prudentia, summa auctoritate praeditus, Halesinus Aeneas: cui senatus dederat publice caussam, ut mihi fratrique meo gratias ageret, et simul, qui nos ea, quae ad iudicium pertinerent, doceret. 171. Demonstrat, hanc istius consuetudinem ac rationem fuisse: quum omnis frumenti copia decumarum nomine penes istum esset redacta, solitum esse istum pecuniam cogere a civitatibus, frumentum improbare, quantum frumenti esset Romam mittendum, tantum de suo quaestu ac de sua copia frumenti mittere. Posco rationes: inspicio litteras: video frumenti granum Halesinos, quibus sexagena millia modiûm imperata erant, nullum dedisse; pecuniam Volcatio, Timarchidi, scribae dedisse: reperio genus huiusmodi, iudices, praedae, ut praetor, qui frumentum emere debeat, non emat, sed vendat; pecunias, quas civitatibus distribuere debeat, eas omnes avertat atque auferat. Non mihi iam furtum, sed monstrum ac prodigium videbatur, civitatum frumentum improbare, suum probare; quum suum probasset, pretium ei frumento constituere; quod constituisset, id a civitatibus auferre; quod a populo Romano accepisset, tenere. LXXIV. 172. Tot videtis * esse in uno furto peccatorum gradus, ut, si singulis insistere velim, progredi iste non possit. Improbas frumentum Siculorum. Quid? ipse quod mittis? peculiarem habes aliquam Siciliam, quae tibi ex alio genere frumentum suppeditare possit? Quum senatus decernit, ut ematur in Sicilia frumentum, aut quum populus iubet, hoc, ut opinor, intelligit, ex Sicilia Siculum frumentum apportari oportere. Tu, quum civitatum Siciliae vulgo omne frumentum improbas, num ex Aegypto aut ex Syria frumentum Romam mittis? Improbas Halesinum, Cephaloeditanum, Thermitanum, Amestratinum, Tyndaritanum, Herbitense, multarum praeterea civitatum. Quid accidit tandem, ut horum populorum agri frumentum eiusmodi te praetore ferrent, quod numquam antea, ut neque tibi neque populo Romano posset probari, praesertim quum ex iisdem agris eiusdem anni frumentum ex decumis Romam mancipes advexissent? quid acciderat, ut ex eodem horreo decumanum probaretur, emptum non probaretur? Dubiumne est, quin ista omnis improbatio cogendae pecuniae caussa nata sit? 173. Esto: improbes Halesinum: habes ab alio populo, quod probes. Eme illud, quod placet; missos fac eos, quorum frumentum improbasti. Sed ab his, quos repudias, exigis tantum pecuniae, quantum ad eum numerum frumenti satis sit, quem civitati imperas. Dubium est, quid egeris? In medimna singula video ex litteris publicis tibi Halesinos H-S quinos denos dedisse. Ostendam ex tabulis locupletissimorum aratorum eodem tempore neminem in Sicilia pluris frumentum vendidisse. LXXV. Quae est ergo ista ratio aut quae potius amentia frumentum improbare id, quod ex eo loco sit, ex quo senatus et populus Romanus emi voluerit, ex eo acervo, ex quo partem tu idem decumarum nomine probaris; deinde a civitatibus pecunias ad emendum frumentum cogere, quum ex aerario acceperis? Utrum te lex Terentia Siculorum pecunia frumentum emere, an populi Romani pecunia frumentum a Siculis emere iussit? 174. Iam vero ab isto omnem illam ex aerario pecuniam, quam his oportuit civitatibus pro frumento dari, lucrifactam videtis. Accipis enim H-S quinos denos pro medimno: tanti enim est illo tempore medimnum. Retines H-S xvIII: tanti enim est frumentum Siciliense ex lege aestimatum. Quid interest, utrum hoc feceris, an frumentum non improbaris, sed frumento probato et accepto pecuniam publicam tenueris omnem, neque quidquam ulli dissolveris civitati, quum aestimatio legis eiusmodi sit, ut ceteris temporibus tolerabilis Siculis, te praetore etiam grata esse debuerit? Est enim modius lege H-S III S aestimatus: fuit autem, te praetore, ut tu in multis epi-

[illegible] ad amicos tuos gloriaris, H-S II. Sed fuerit H-S II S, quoniam tu tantum a civitatibus in modios singulos exegisti. Quum si solveres Siculis tantum quantum populus Romanus iusserat, aratoribus fieri gratissimum posset: tu non modo eos accipere, quod oportebat, noluisti, sed etiam dare, quod non debebant, coegisti. 175. Atque haec ita gesta esse, iudices, cognoscite et ex litteris publicis civitatum et ex testimoniis publicis: in quibus nihil fictum, nihil ad tempus accommodatum intelligetis. Omnia, quae dicimus, rationibus populorum non interpositis neque perturbatis neque repentinis, sed certis, institutis, ordine relata atque confecta sunt. Recita rationes Halesinorum. Cui pecuniam datam dicit? Dic, dic etiam clarius. VOLCATIO, TIMARCHIDI, MAEVIO. LXXVI. Quid est, Verres? Ne illam quidem tibi defensionem reliquam fecisti, mancipes in istis rebus esse versatos? mancipes frumentum improbasse? mancipes pretio cum civitatibus decidisse et eosdem abs te illarum civitatum nomine pecunias abstulisse, deinde ipsos sibi frumentum coemisse; nihil haec ad te pertinere? Mala mehercule ac misera defensio, praetorem hoc dicere, ego frumentum neque attigi neque aspexi; mancipibus potestatem probandi improbandique permisi; mancipes a civitatibus pecunias extorserunt; ego autem, quam pecuniam populis dare debui, mancipibus dedi. 176. Mala est haec quidem, ut dixi, defensio ac potius perdita maximorum peccatorum, huius autem et iniquitatis et inertiae confessio, non defensio criminis; sed tamen hac ipsa tibi, si uti cupias, non licet: vetat te Volcatius, tuae tuorumque deliciae, mentionem mancipis facere. Timarchides autem, columen familiae vestrae, premit fauces defensionis tuae; cui simul et Volcatio pecunia a civitate numerata est. Iam vero scriba tuus annulo aureo suo, quem ex his rebus invenit, ista te ratione uti non sinet. Quid igitur est reliquum, nisi uti fateare te Romam frumentum emptum Siculorum pecunia misisse, publicam pecuniam domum tuam convertisse? O consuetudo peccandi, quantam habes iucunditatem improbis et audacibus, quum poena abfuit et licentia consecuta est! 177. Iste in hoc genere peculatus non nunc primum invenitur: sed nunc demum tenetur. Vidimus huic ab aerario pecuniam numerari quaestori ad sumptum exercitus consularis: vidimus paucis post mensibus et exercitum et consulem spoliatum. Illa omnis pecunia latuit in illa caligine ac tenebris, quae totam rempublicam tum occupaverant. Iterum gessit hereditariam quaesturam cum Dolabella. Magnam pecuniam avertit; sed eius rationem cum damnatione Dolabellae permiscuit. Commissa est pecunia tanta praetori. Non reperietis hominem timide nec leviter haec improbissima lucra ligurrientem; devorare omnem pecuniam publicam non dubitavit. Ita serpit illud insitum natura malum, consuetudine peccandi libera, finem audaciae ut statuere ipse non possit. 178. Tenetur igitur aliquando, et in rebus quum maximis tum manifestis tenetur. Atque in eam fraudem mihi videtur divinitus incidisse, non solum ut eas poenas, quas proxime meruisset, solveret, sed ut illa etiam scelera eius in Carbonem et in Dolabellam vindicarentur. LXXVII. Etenim nova quoque alia res exstitit, iudices, in hoc crimine, quae tollat omnem dubitationem superioris illius decumani criminis. Nam, ut illud missum faciam, permultos aratores in alteras decumas, et in haec ɪɔccc millia modiûm, quod emptum populo Romano darent, non habuisse, sed a tuo procuratore, hoc est ab Apronio, emisse: ex quo intelligi potest, nihil te aratoribus reliqui fecisse: ut hoc praeteream, quod multorum est testimoniis expositum: potest illo quidquam esse certius, in tua potestate atque in tuis horreis omne frumentum Siciliae per triennium atque omnes fructus agri decumani fuisse? 179. Quum enim a civitatibus pro frumento pecuniam exigebas, unde erat frumentum, quod Romam mitteres, si tu id non omne clausum et compressum possidebas? Ita in eo frumento primus tibi ille quaestus erat ipsum frumentum, quod erat ereptum ab aratoribus: alter, quod id frumentum, improbissime per triennium partum, non semel, sed bis, neque uno, sed duobus pretiis unum et idem frumentum vendidisti: semel civitatibus, H-S XV in medimnum; iterum populo Romano, a quo H-S XVIII in medimna, pro eodem illo frumento abstulisti. 180. At enim frumentum Centuripinorum et Agrigentinorum et nonnullorum fortasse praeterea probasti et his populis pecuniam dissolvisti. Sint sane aliquae civitates in eo numero, quarum frumentum improbare nolueris. Quid tandem? his civitatibus omnisne pecunia, quae pro frumento debita est, dissoluta est? Unum mihi reperi non populum, sed aratorem: vide, quaere, circumspice, si quis forte est ex ea provincia, in qua tu triennium praefuisti, qui te nolit perisse: unum, inquam, da mihi ex illis aratoribus, qui tibi ad statuas pecuniam contulerunt, qui sibi dicat pro frumento omne esse, quod oportuerit, solutum. Confirmo, iudices, neminem esse dicturum.

LXXVIII. 181. Ex omni pecunia, quam aratoribus solvere debuisti, certis nominibus deductiones fieri solebant: primum pro spectatione et collybo: deinde pro nescio quo cerario. Haec omnia, iudices, non rerum certarum, sed furtorum improbissimorum sunt vocabula. Nam collybus esse qui potest, quum utantur omnes uno genere nummorum? Cerarium vero quid vocas? quomodo hoc nomen ad rationes magistratus, quomodo ad pecuniam publicam allatum est? Nam illud genus tertium deductionis erat eiusmodi, quasi non modo liceret, sed etiam oporteret, nec solum oporteret, sed plane necesse esset. Scribae nomine de tota pecunia binae quinquagesimae detrahebantur. Quis tibi hoc concessit? quae lex? quae senatus auctoritas? quae porro aequitas, ut tantam pecuniam scriba tuus auferret sive de aratorum bonis sive de populi Romani vectigalibus? 182. Nam si potest ista pecunia sine aratorum iniuria detrahi: populus Romanus habeat, tantis praesertim aerarii angustiis: sin autem et populus Romanus voluit et aequum est ita solvi aratoribus; tuus apparitor parva mercede populi conductus, de aratorum bonis praedabitur? et in hac caussa scribarum ordinem in me concitabit Hortensius, et eorum commoda a me labefactari atque oppugnari iura dicet? Quasi vero hoc scribis ullo exemplo aut ullo iure sit concessum. Quid ergo vetera repetam? aut quid eorum scribarum mentionem faciam, quos constat sanctissimos homines atque innocentissimos fuisse? Non me fugit, iudices, vetera exempla pro fictis fabulis iam audiri atque haberi. In his temporibus versabor miseris ac perditis. Nuper, Hortensi, quaestor fuisti. Quid tui scribae fecerint, tu potes dicere: ego de meis hoc dico, quum in eadem ista Sicilia pro frumento civitatibus pecuniam solverem et mecum duos frugalissimos homines scribas haberem, L. Mamilium et

L. Sergium: non modo istas duas quinquagesimas, sed omnino nummum nullum cuiquam esse deductum. LXXIX. Dicerem hoc mihi totum esse attribuendum, iudices, si illi umquam a me hoc postulassent, si omnino umquam cogitassent. 183. Quamobrem enim scriba deducat ac non potius mulio, qui advexit? tabellarius, cuius adventu certiores facti petiverunt? praeco, qui adire iussit? viator aut Venerius, qui fiscum sustulit? Quae pars operae aut opportunitatis in scriba est? cur ei non modo merces tanta detur, sed cur cum eo tantae pecuniae partitio fiat? Ordo est honestus. Quis negat? aut quid ea res ad hanc rem pertinet? Est vero honestus, quod eorum hominum fidei tabulae publicae periculaque magistratuum committuntur. Itaque ex his scribis, qui digni sunt illo ordine, patribus familias, viris bonis atque honestis, percontamini, quid sibi istae quinquagesimae velint. Iam omnes intelligetis, novam rem totam atque indignam videri. 184. Ad eos me scribas revoca, si placet: noli hos colligere, qui nummulis corrogatis de nepotum donis ac de scenicorum corollariis, quum decuriam emerunt, ex primo ordine explosorum in secundum ordinem civitatis se venisse dicunt. Eos scribas tecum disceptatores huius criminis habebo, qui istos scribas esse moleste ferunt. Tametsi quum in eo ordine videamus esse multos non idoneos, qui ordo industriae propositus est et dignitati: mirabimur turpes aliquos ibi esse, quo cuivis licet pretio pervenire? LXXX. Tu ex pecunia publica H-S tredecies scribam tuum permissu tuo quum abstulisse fateare, reliquam tibi ullam defensionem putas esse? Hoc ferre quemquam posse? hoc quemquam denique nunc tuorum advocatorum animo aequo audire arbitrare? Qua in civitate C. Catoni, clarissimo viro, consulari homini, H-S IV millibus lis aestimata sit, in eadem civitate apparitori tuo esse concessum, ut H-S uno nomine tredecies auferret? 185. Hinc ille est annulus aureus, quo tu istum in concione donasti: quae tua donatio singulari impudentia, nova Siculis omnibus, mihi vero etiam incredibilis videbatur. Saepe enim nostri imperatores superatis hostibus, optime republica gesta, scribas suos annulis aureis in concione donarunt: tu vero quibus rebus gestis, quo hoste superato, concionem donandi caussa advocare ausus es? Neque enim solum scribam tuum annulo, sed etiam virum fortissimum ac tui dissimillimum, Q. Rubrium, excellentem virtute, auctoritate, copiis, corona et phaleris et torque donasti, M. Cossutium, sanctissimum virum atque honestissimum, M. Castritium, summo splendore, ingenio, gratia praeditum. 186. Quid haec sibi horum trium civium Romanorum dona voluerunt? Siculos praeterea potentissimos nobilissimosque donasti; qui non, quemadmodum sperasti, tardiores fuerunt, sed ornatiores tuo iudicio ad testimonia dicunda venerunt. Quibus ex hostium spoliis, de qua victoria, qua ex praeda ac manubiis haec abs te donatio constituta est? An quod te praetore paucorum adventu myoparonum classis pulcherrima, Siciliae praesidium propugnaculumque provinciae, piratarum manibus incensa est? an quod ager Syracusanus praedonum incendiis te praetore vastatus est? an quod forum Syracusanum nauarchorum sanguine redundavit? an quod in portu Syracusano piraticus myoparo navigavit? Nihil possum reperire, quamobrem te in istam amentiam incidisse arbitrer: nisi forte id egisti, ut hominibus ne oblivisci quidem rerum tuarum male gestarum liceret. 187. Annulo est aureo scriba donatus, et ad eam donationem concio est advocata. Quod erat os tuum, quum videbas in concione eos homines, quorum ex bonis iste annulus aureus donabatur, qui ipsi annulos aureos posuerant liberisque suis detraxerant, ut esset, unde scriba tuus hoc tuum munus ac beneficium tueretur? Quae porro tua praefatio donationis fuit? Illa scilicet vetus atque imperatoria, QUANDOQUE TU QUID IN PRAELIO, IN BELLO, IN RE MILITARI: — cuius ne mentio quidem te praetore ulla facta est: an illa? QUANDOQUE TU NULLA UMQUAM MIHI IN CUPIDITATE AC TURPITUDINE DEFUISTI, OMNIBUSQUE IN IISDEM FLAGITIIS MECUM ET IN LEGATIONE, ET PRAETURA ET HIC IN SICILIA VERSATUS ES: OB EAS RES, QUONIAM TE RE LOCUPLETAVI, HOC ANNULO AUREO DONO. Vera haec fuisset oratio. Neque enim iste annulus aureus abs te datus istum virum fortem, sed hominem locupletem esse declarat. Ita eumdem annulum, ab alio datum, testem virtutis duceremus: abs te donatum, comitem pecuniae iudicamus.

LXXXI. 188. Dictum, iudices, est de decumano frumento; dictum de empto; extremum et reliquum est de aestimato: quod quum magnitudine pecuniae, tum iniuriae genere quemvis debet commovere: tum vero eo magis, quod ad hoc crimen non ingeniosa aliqua defensio, sed improbissima confessio comparatur. Nam quum ex senatusconsulto et ex legibus frumentum ei in cellam sumere liceret: idque frumentum senatus ita aestimasset, quaternis H-S tritici modium, binis, hordei: iste, numero ad summam tritici adiecto, tritici modios singulos cum aratoribus ternis denariis aestimavit. Non est in hoc crimen, Hortensi; ne forte ad hoc meditere, multos saepe viros bonos et fortes et innocentes cum aratoribus et cum civitatibus frumentum, in cellam quod sumi oporteret, aestimasse, et pecuniam pro frumento abstulisse. Scio, quid soleat fieri; scio, quid liceat. Nihil, quod antea fuerat in consuetudine bonorum, nunc in istius facto reprehenditur. 189. Hoc reprehendo, quod, quum in Sicilia H-S binis tritici modius esset, ut istius epistola ad te missa declarat, summum H-S ternis: id quod et testimoniis omnibus et tabulis aratorum planum factum antea est tum iste pro tritici modiis singulis ternos ab aratoribus denarios exegit. LXXXII. Hoc crimen est; ut intelligas, non ex aestimatione, neque ex ternis denariis pendere crimen, sed ex coniunctione annonae atque existimationis. Etenim haec aestimatio nata est, iudices, initio non ex praetorum aut consulum, sed ex aratorum atque civitatum commodo. Nemo enim fuit initio tam impudens, qui, quum frumentum deberetur, pecuniam posceret. Certe hoc ab aratore primum est profectum aut ab ea civitate, cui imperabatur: quum aut frumentum vendidisset, aut servare vellet, aut in eum locum, quo imperabatur, portare nollet, petivit in beneficii loco et gratiae, ut sibi pro frumento, quanti frumentum esset, dare liceret. Ex huiuscemodi principio atque ex liberalitate atque accommodatione magistratuum consuetudo aestimationis introducta est. 190. Secuti sunt avariores magistratus: qui tamen in avaritia sua non solum viam quaestus invenerunt, verum etiam exitum ac rationem defensionis. Instituerunt semper in ultima ac difficillima ad portandum loca frumentum imperare, ut vecturae difficultate, ad quam vellent, aestimationem pervenirent. In hoc genere facilior est ex-

istimatio, quam reprehensio, ideo quod eum, qui hoc facit, avarum possumus existimare, crimen in eo constituere non tam facile possumus: quod videtur concedendum magistratibus nostris esse, ut iis, quo loco velint, frumentum accipere liceat. Itaque hoc est, quod multi fortasse fecerunt, et ita multi, ut ii, quos innocentissimos meminimus aut audivimus, non fecerunt. LXXXIII. 191. Quaero nunc abs te, Hortensi, cum utris tandem istius factum collaturus es? cum iis, credo, qui benignitate adducti, per beneficium et gratiam civitatibus concesserunt, ut nummos pro frumento darent. Ita credo petiisse ab isto aratores, ut, quum H-S ternis tritici modium vendere non possent, pro singulis modiis ternos denarios dare liceret. An, quoniam hoc non audes dicere, illuc confugies, vecturae difficultate adductos, ternos denarios dare maluisse? Cuius vecturae? quo ex loco, in quem locum ne portarent? Philomelione Ephesum? Video, quid inter annonam interesse soleat: video, quot dierum via sit: video Philomeliensibus expedire, quanti Ephesi sit frumentum, tantum dare potius in Phrygia, quam Ephesum portare aut ad emendum frumentum Ephesum pecuniam et legatos mittere. 192. In Sicilia vero quid eiusmodi est? Henna mediterranea est maxime. Coge, ut ad aquam tibi, id quod summi iuris est, frumentum Hennenses metiantur: vel Phintiam vel Halesam vel Catinam, loca inter se maxime diversa, eodem die, quo iusseris, deportabunt. Tametsi ne vectura quidem opus est. Nam totus quaestus hic, iudices, aestimationis ex annonae natus est varietate. Hoc enim magistratus in provincia assequi potest, ut ibi accipiat, ubi est carissimum. Ideo valet ista ratio aestimationis in Asia: valet in Hispania: valet in his provinciis, in quibus unum pretium frumento esse non solet. In Sicilia vero quid cuiusquam intererat, quo loco daret? Neque enim portandum erat: et, quo quisque vehere iussus esset, ibi tantidem frumentum emeret, quanti domi vendidisset. 193. Quamobrem si vis, Hortensi, docere, aliquid ab isto simile in aestimatione, atque a ceteris, esse factum: doceas oportebit, aliquo in loco Siciliae, praetore Verre, ternis denariis tritici modium fuisse. LXXXIV. Vide, quam tibi defensionem patefecerim; quam iniquam in socios, quam remotam ab utilitate reipublicae, quam seiunctam a voluntate atque sententia legis. Tu, quum tibi ego frumentum in meis agris atque in mea civitate, denique in iis locis, in quibus versaris, rem geris, provinciam administras, paratus sim dare: angulum mihi aliquem eligas provinciae reconditum ac derelictum? iubeas ibi me metiri, quo portare non expediat? ubi emere non possim? 194. Improbum facinus, iudices, non ferendum, nemini lege concessum, sed fortasse adhuc in nullo etiam vindicatum. Tamen ego hoc, quod ferri nego posse, Verri, iudices, concedo et largior. Si ullo in loco eius provinciae frumentum tanti fuit, quanti iste aestimavit, hoc crimen in istum reum valere oportere non arbitror. Verum enimvero quum esset H-S binis aut etiam ternis, quibusvis in locis provinciae, duodenos sestertios exegisti. Si mihi tecum neque de annona neque de aestimatione tua potest esse controversia, quid sedes? quid exspectas? quid defendis? Utrum tibi pecuniae conciliatae videntur adversum leges, adversum rempublicam, cum maxima sociorum iniuria: an vero id ratione, ordine, e republica, sine cuiusquam iniuria factum esse defendes? 195. Quum tibi senatus ex aerario pecuniam prompsisset et singulos tibi denarios adnumerasset, quos tu pro singulis modiis aratoribus solveres: quid facere debuisti? Si, quod L. Piso ille Frugi, qui legem de pecuniis repetundis primus tulit, quum emisses, quanti esset, quod superaret pecuniae, retulisses: si, ut ambitiosi homines aut benigni, quum pluris senatus aestimasset, quam quanti esset annona, ex senatus aestimatione, non ex annonae ratione, solvisses: sin, ut plerique faciunt, in quo etiam erat aliquis quaestus, sed is honestus atque concessus; frumentum, quoniam vilius erat, ne emisses · sumpsisses id nummorum, quod tibi senatus, cellae nomine, concesserat.

LXXXV. Hoc vero quid est? quam habet rationem, non quaero aequitatis, sed ipsius improbitatis atque impudentiae? Neque enim est fere quidquam, quod homines palam facere audeant in magistratu, quamvis improbe, quin eius facti, si non bonam, at aliquam rationem afferre soleant. 196. Hoc quid est? Venit praetor: frumentum, inquit, me abs te emere oportet. Optime. Modium denario. Benigne ac liberaliter: nam ego tribus H-S non possum vendere. Mihi frumentum non opus est: nummos volo. Nam speraveram, inquit arator, me ad denarios perventurum: sed, si ita necesse est, quanti frumentum sit, considera. Video esse binis H-S. Quid ergo a me tibi nummorum dari potest, quum senatus tibi quaternos H-S dederit? Quid poscat, attendite; et vos, quaeso, simul, iudices, aequitatem praetoris attendite. 197. Quaternos H-S, quos mihi senatus decrevit et ex aerario dedit, ego habebo et in cistam transferam de fisco. Quid postea? quid? pro singulis modiis, quos tibi impero, tu mihi octonos H-S dato. Qua ratione? Quid quaeris rationem? Non tantam rationem res habet, quantam utilitatem atque praedam. Dic, dic, inquit ille, planius. Senatus te voluit mihi nummos dare, me tibi frumentum metiri. Tu eos nummos, quos mihi senatus dare voluit, ipse habes: a me, cui singulos denarios dari oportuit, binos aufers? et huic praedae ac direptioni, cellae nomen imponis? 198. Haec deerat iniuria et haec calamitas aratoribus te praetore, qua reliquis fortunis omnibus everterentur. Nam quid esse reliqui poterat ei, qui per hanc iniuriam non modo fructum omnem amitteret, sed etiam omne instrumentum vendere cogeretur? Quonam se verteret? Ex quo fructu nummos, quos tibi daret, inveniret? Decumarum nomine tantum erat ablatum, quantum voluntas tulerat Apronii: pro alteris decumis emptoque frumento aut nihil datum, aut tantum datum, quantum reliqui scriba fecerat, aut ultro etiam (id quod didicistis) ablatum. LXXXVI. Cogantur etiam nummi ab aratore? quomodo? quo iure? quo exemplo? Nam, quum fructus diripiebantur aratorum atque omni lacerabantur iniuria, videbatur id perdere arator, quod aratro ipse quaesisset, in quo elaborasset, quod agri segetesque extulissent. 199. Quibus iniuriis gravissimis tamen illud erat miserum solatium, quod id perdere videbatur, quod alio praetore, eodem ex agro reparare posset. Nummos vero ut det arator, quos non exarat, boves et aratrum ipsum et omne instrumentum vendat necesse est. Non enim debetis hoc cogitare: habet idem in nummis; habet idem in urbanis praediis. Nam quum aratori aliquid imponitur, non hominis, si quae sunt praeterea, facultates, sed arationis ipsius vis ac ratio consideranda est, quid ea sustinere, quid pati, quid efficere possit ac debeat. Quamquam illi quoque sunt

homines ab isto omni ratione exinaniti ac perditi, tamen hoc vobis est statuendum, quid aratorem ipsum arationis nomine muneris in republica fungi ac sustinere velitis. Imponitis decumas: patiuntur; alteras: temporibus vestris serviendum putant; dent emptum praeterea: dabunt, si voletis. 200. Haec quam sint gravia, et quid his rebus detractis possit ad dominos puri ac reliqui pervenire, credo vos ex vestris rebus rusticis coniectura assequi posse. Addite nunc eodem istius edicta, instituta, iniurias: addite Apronii Veneriorumque servorum in agro decumano regna ac rapinas. Quamquam haec omitto: de cella loquor. Placetne vobis, in cellam magistratibus vestris frumentum Siculos gratis dare? Quid hoc indignius? quid iniquius? Atqui hoc scitote aratoribus hoc praetore optandum ac petendum fuisse. LXXXVII. Sositheus est Entellinus, homo cum primis prudens et domi nobilis: cuius verba audietis; qui ad hoc iudicium legatus publice cum Arthemone et Menisco primariis viris missus est. Is quum in senatu Entellino multa mecum de istius iniuriis ageret, hoc dixit: si hoc de cella atque hac aestimatione concederetur, velle Siculos senatui polliceri frumentum in cellam gratis, ne posthac tantas pecunias magistratibus nostris decerneremus. 201. Perspicere vos certo scio, Siculis quanto opere hoc expediat, non ad aequitatem conditionis, sed ad minima malorum eligenda. Nam, qui mille modiûm Verri suae partis in cellam gratis dedisset, duo millia nummûm aut summum tria dedisset: idem nunc pro eodem numero frumenti H-S VIII millia dare coactus est. Hoc arator assequi per triennium certe fructu suo non potuit: vendiderit instrumentum, necesse est. Quod si hoc munus et hoc vectigal arator tolerare, hoc est Sicilia ferre ac pati potest: populo Romano ferat potius, quam nostris magistratibus. Magna pecunia, magnum praeclarumque vectigal, si modo salva provincia, si sine iniuria sociorum percipere possumus. Nihil detraho magistratibus: tantumdem detur in cellam, quantum semper datum est: quod praeterea Verres imperat, id, si facere non possunt, recusent; si possunt, populi Romani potius hoc sit vectigal, quam praeda praetoris. 202. Deinde cur in uno genere solo frumenti ista aestimatio constituatur? Si est aequa et ferenda: debet populo Romano Sicilia decumas: det pro singulis tritici modiis ternos denarios: sibi habeat frumentum. Data tibi pecunia est, Verres, una, qua frumentum tibi emeres in cellam, altera, qua frumentum emeres a civitatibus, quod Romam mitteres. Tibi datam pecuniam domi retines et praeterea pecuniam permagnam tuo nomine aufers. Fac idem in eo frumento, quod ad populum Romanum pertinet; exige eadem aestimatione pecuniam a civitatibus, et refer, quam accepisti: tum refertius erit aerarium populi Romani, quam umquam fuit. 203. At enim istam rem in publico frumento Sicilia non ferret: hanc rem in meo frumento tulit. Proinde quasi aut aequior sit ista aestimatio in tuo, quam in populi Romani commodo: aut ea res, quam ego dico, et ea, quam tu fecisti, inter se genere iniuriae, non magnitudine pecuniae differat. Verum istam ipsam cellam ferre nullo modo possunt; ut omnia remittantur, ut omnibus iniuriis et calamitatibus, quas te praetore tulerunt, in posterum liberentur: istam se cellam atque istam aestimationem negant ullo modo ferre posse.

LXXXVIII. 204. Multa Sophocles Agrigentinus apud Cn. Pompeium consulem nuper, homo disertissimus et omni doctrina et virtute ornatissimus, pro tota Sicilia de aratorum miseriis graviter ac copiose dixisse ac deplorasse dicitur. Ex quibus hoc iis, qui aderant, (nam magno conventu acta res est,) indignissimum videbatur: qua in re senatus optime ac benignissime cum aratoribus egisset, large liberaliterque aestimasset, in ea re praedari praetorem, bonis everti aratores; et id non modo fieri, sed ita fieri, quasi liceat concessumque sit.

205. Quid ad haec Hortensius? Falsum esse crimen? Hoc numquam dicet. Non magnam hac ratione pecuniam captam? Ne id quidem dicet. Non iniuriam factam Siculis atque aratoribus? qui poterit dicere? Quid igitur dicet? Fecisse alios. Quid est hoc? Utrum crimini defensio an comitatus exsilio quaeritur? Tu in hac republica atque in hac hominum libidine et (ut adhuc habuit se status iudiciorum) etiam licentia non ex iure, non ex aequitate, non ex lege, non ex eo, quod oportuerit, non ex eo, quod licuerit, sed ex eo, quod aliquis fecerit, id, quod reprehenditur, recte factum esse defendes? 206. Fecerunt alii alia quam multa. Cur in hoc uno crimine isto genere defensionis uteris? Sunt quaedam omnino in te singularia, quae in nullum alium hominem dici neque convenire possint: quaedam tibi cum multis communia. Ergo, ut omittam tuos peculatus, ut ob ius dicundum pecunias acceptas, ut eiusmodi cetera, quae forsitan alii quoque etiam fecerint: illud, in quo te gravissime accusavi, quod ob iudicandam rem pecuniam accepisses, eadem ista ratione defendes, fecisse alios? Ut ego assentiar orationi, defensionem tamen non probabo. Potius enim, te damnato, ceteris angustior locus improbitatis defendendae relinquatur, quam, te absoluto, alii, quod audacissime fecerunt, recte fecisse existimentur. LXXXIX. 207. Lugent omnes provinciae: queruntur omnes liberi populi: regna denique iam omnia de nostris cupiditatibus et iniuriis expostulant: locus intra oceanum iam nullus est, neque tam longinquus neque tam reconditus, quo non per haec tempora nostrorum hominum libido iniquitasque pervaserit. Sustinere iam populus Romanus omnium nationum non vim, non arma, non bellum, sed luctum, lacrimas, querimonias non potest. In eiusmodi re ac moribus, si is, qui erit adductus in iudicium, quum manifestis flagitiis tenebitur, alios eadem fecisse dicet: illi exempla non deerunt; reipublicae salus deerit, si improborum exemplis improbi iudicio ac periculo liberabuntur. 208. Placent vobis hominum mores? placet ita geri magistratus, ut geruntur? placet socios sic tractari, quod restat, ut per haec tempora tractatos videtis? Cur haec a me opera consumitur? quid sedetis? cur non in media oratione mea consurgitis atque disceditis? Vultis autem istorum audacias ac libidines aliqua ex parte resecare? desinite dubitare, utrum sit utilius, propter multos improbos uni parcere, an unius improbi supplicio multorum improbitatem coercere. 209. Tametsi quae ista sunt exempla multorum? Nam quum in tanta caussa, quum in crimine maximo dici a defensore coeptum est, factitatum esse aliquid: exspectant ii, qui audiunt, exempla ex vetere memoria et monumentis ac litteris, plena dignitatis, plena antiquitatis. XC. Haec enim plurimum solent et auctoritatis habere ad probandum, et iucunditatis ad audiendum. Africanos mihi et Catones et Laelios commemorabis? et eos idem fecisse dices? Quamvis res mihi non placeat: tamen contra hominum auctorita-

tem pugnare non potero. An, quum eos non poteris, proferes hos recentes, Q. Catulum patrem, C. Marium, Q. Scaevolam, M. Scaurum, Q. Metellum? qui omnes provincias habuerunt, et frumentum cellae nomine imperaverunt. Magna est hominum auctoritas et tanta, ut etiam delicti suspicionem tegere possit. 210. Non habes ne ex his quidem hominibus, qui nuper fuerunt, ullum auctorem istius aestimationis. Quo me igitur, aut ad quae exempla revocas? Ab illis hominibus, qui tum versati sunt in republica, quum et optimi mores erant et hominum existimatio gravis habebatur et iudicia severa fiebant, ad hanc hominum licentiam et libidinem me abducis? et in quos aliquid exempli populus Romanus statui putat oportere, ab iis tu defensionis exempla quaeris? Non fugio ne hos quidem mores, dummodo ex his ea, quae probat populus Romanus exempla, non ea, quae condemnat, sequamur. Non circumspiciam, non quaeram foris: habeo iudices tecum, principes civitatis, P. Servilium et Q. Catulum: qui tanta auctoritate sunt, tantis rebus gestis, ut in illo antiquissimorum clarissimorumque hominum, de quibus antea dixi, numero reponantur. 211. Exempla quaerimus, et ea non antiqua. Modo uterque horum exercitum habuit. Quaere, Hortensi, quoniam te recentia exempla delectant, quid fecerint. Itane vero? Q. Catulus frumento est usus, pecuniam non coegit. P. Servilius quinquennium exercitui quum praeesset et ista ratione innumerabilem pecuniam facere posset, non statuit sibi quidquam licere, quod non patrem suum, non avum Q. Metellum facere vidisset. C. Verres reperietur, qui, quod expediat, id licere dicat? quod nemo, nisi improbus, fecerit, id aliorum exemplo se fecisse defendat? At in Sicilia factitatum est. XCI. Quae est ista conditio Siciliae? Cur, quae optimo iure propter vetustatem, fidelitatem, propinquitatem esse debet, huic praecipua lex iniuriae definitur? 212. Sed in ista ipsa Sicilia, non quaeram exemplum foris: hoc ipso ex consilio utar exemplis. C. Marcelle, te appello. Siciliae provinciae, quum esses pro consule, praefuisti. Num quae in tuo imperio pecuniae cellae nomine coactae sunt? Neque ego hoc in tua laude pono: alia sunt tua facta atque consilia summa laude digna, quibus illam tu provinciam afflictam et perditam erexisti atque recreasti. Nam hoc de cella ne Lepidus quidem fecerat, cui tu successisti. Quae sunt tibi igitur exempla in Sicilia cellae, si hoc crimen non modo Marcelli facto, sed ne Lepidi quidem potes defendere? 213. An me ad M. Antonii aestimationem frumenti exactionemque pecuniae revocaturus es? Ita, inquit, ad M. Antonii. Hoc enim mihi significasse et annuisse visus est. Ex omnibusne igitur populi Romani praetoribus, consulibus, imperatoribus M. Antonium delegisti, et eius unum improbissimum factum, quod imitarere? Et hic utrum mihi difficile est dicere, an his existimare, ita se in illo infinito imperio M. Antonium gessisse, ut multo isti perniciosius sit dicere, se in re improbissima voluisse Antonium imitari, quam si possit, defendere, nihil in vita se M. Antonii simile fecisse. Homines in iudiciis ad crimen defendendum, non, quid fecerit quispiam, proferre solent, sed quid probarit. Antonium, quum multa contra sociorum salutem, multa contra utilitatem provinciarum et faceret et cogitaret, in mediis iniuriis eius et cupiditatibus mors oppressit. Tu mihi, quasi omnia eius facta atque consilia senatus, populus, iudices comprobarint, ita M. Antonii exemplo istius audaciam defendis? XCII. 214. At idem fecit Sacerdos. Hominem innocentem et summa prudentia praeditum nominas: sed tum idem fecisse erit existimandus, si eodem consilio fecerit. Nam genus aestimationis ipsum a me numquam est reprehensum: sed eius aequitas aratorum commodo et voluntate perpenditur. Non potest reprehendi ulla aestimatio, quae aratori non modo incommoda non est, sed etiam grata est. Sacerdos, ut in provinciam venit, frumentum in cellam imperavit. Quum esset ante novum tritici modius denariis quinque, petiverunt ab eo civitates, ut aestimaret. Remissior aliquanto eius fuit aestimatio, quam annona. Nam aestimavit denariis III. Vides, eamdem aestimationem propter temporis dissimilitudinem in illo laudis caussam habere, in te criminis, in illo beneficii, in te iniuriae? 215. Eodem tempore praetor Antonius III denariis aestimavit post messem summa in vilitate, quum aratores frumentum dare gratis malebant. Et aiebat se tantidem aestimasse, quanti Sacerdotem; neque mentiebatur: sed eadem ista aestimatione alter sublevarat aratores, alter everterat. Quod nisi omnis frumenti ratio ex temporibus esset et annona, non ex numero neque ex summa, consideranda: numquam tam grati hi sesquimodii, Q. Hortensi, fuissent, quos tu quum ad mensurae tam exiguam rationem populo Romano in capita descripsisses, gratissimum omnibus fecisti. Caritas enim annonae faciebat, ut istuc, quod re parvum videbatur, tempore magnum videretur. Idem istuc si in vilitate populo Romano largiri voluisses, derisum tuum beneficium esset atque contemptum. XCIII. 216. Noli igitur dicere, istum idem fecisse, quod Sacerdotem; quoniam non eodem tempore, neque simili fecit annona. Dicito potius, quoniam habes auctorem idoneum, quod Antonius uno adventu et vix menstruis cibariis fecerit, id istum per triennium fecisse; et istius innocentiam M. Antonii facto atque auctoritate defendito. Nam de Sex. quidem Peducaeo, fortissimo atque innocentissimo viro, quid dicetis? De quo quis umquam arator questus est? aut quis non ad hoc tempus innocentissimam omnium diligentissimamque praeturam illius hominis existimavit? Biennium provinciam obtinuit, quum alter annus in vilitate, alter in summa caritate fuerit. Num aut in vilitate nummum arator quisquam dedit, aut in caritate de aestimatione frumenti questus est? At uberiora cibaria facta sunt caritate. Credo: neque id est novum, neque reprehendendum. 217. Modo C. Sentium vidimus, hominem vetere illa ac singulari innocentia praeditum, propter caritatem frumenti, quae fuerat in Macedonia, permagnam ex cibariis pecuniam deportare. Quamobrem non ego invideo tuis commodis, si qua ad te lege venerunt: iniuriam queror, improbitatem coarguo: avaritiam in crimen et in iudicium voco.

Quod si suspiciones iniicere voletis, ad plures homines et ad plures provincias crimen hoc pertinere: non ego istam defensionem vestram pertimescam, sed me omnium provinciarum defensorem esse profitebor. Etenim hoc dico et magna voce dico: UBICUMQUE HOC FACTUM EST, IMPROBE FACTUM EST: QUICUMQUE HOC FECIT, SUPPLICIO DIGNUS EST. XCIV. 218. Nam, per deos immortales! videte, iudices, et prospicite animis, quid futurum sit. Multi magnas pecunias ab invitis civitatibus atque ab invitis aratoribus ista ratione, cellae nomine, coegerunt: (omnino ego neminem video, praeter istum,

sed do hoc vobis et concedo esse, multos:) in hoc homine rem adductam in iudicium videtis. Quid facere potestis? Utrum, quum iudices sitis de pecunia capta, conciliata, tantam pecuniam captam negligere; an, quum lex sociorum caussa rogata sit, sociorum querimonias non audire? 219. Verum hoc quoque vobis remitto: negligite praeterita, si vultis. Sed ne reliquas spes turbetis atque omnes provincias evertatis; id providete, ne avaritiae, quae antehac occultis itineribus atque angustis uti solebat, auctoritate vestra viam patefaciatis illustrem atque latam. Nam si hoc probatis et si licere pecunias isto nomine capi iudicatis, certe hoc, quod adhuc nemo, nisi improbissimus, fecit, posthac nemo, nisi stultissimus, non faciet. Improbi sunt, qui pecunias contra leges cogunt; stulti, qui, quod licere iudicatum est, praetermittunt. 220. Deinde, iudices, videte, quam infinitam sitis hominibus licentiam pecuniarum eripiendarum daturi. Si, ternos denarios qui coegit, erit absolutus: quaternos, quinos, denos denique aut vicenos coget alius. Quae erit reprehensio? in quo primum iniuriae gradu resistere incipiet severitas iudicis? Quotus erit iste denarius, qui non sit ferendus, et in quo primum aestimationis iniquitas atque improbitas reprehendatur? Non enim a vobis summa, sed genus aestimationis erit comprobatum: neque hoc potestis iudicare, ternis denariis aestimare licere, denis non licere. Ubi enim semel ab annonae ratione et ab aratorum voluntate res ad praetoris libidinem tralata est, non est iam in lege atque in officio, sed in voluntate hominum atque avaritia positus modus aestimandi. XCV. Quapropter si vos semel in iudicando finem aequitatis et legis transieritis: scitote, vos nullum ceteris in aestimando finem improbitatis et avaritiae reliquisse. 221. Videte igitur, quam multa simul a vobis postulentur. Absolvite eum, qui se fateatur maximas pecunias cum summa sociorum iniuria cepisse. Non est satis. Sunt alii quoque complures, idem qui fecerint. Absolvite etiam illos, si qui sunt, ut uno iudicio quam plurimos improbos liberetis. Ne id quidem satis est. Facite, ut ceteris posthac idem liceat. Licebit. At hoc parum est. Permittite, ut liceat, quanti quisque velit, tanti aestimet. Aestimabit. Videtis iam profecto, iudices, hac aestimatione a vobis comprobata neque modum posthac avaritiae cuiusquam neque poenam improbitatis futuram. 222. Quas ob res, quid agis, Hortensi? Consul es designatus: provinciam sortitus es: de aestimatione frumenti quum dices, sic te audiemus, quasi id, quod ab isto recte factum esse defendes, te facturum profiteare, et quasi, quod isti licitum esse dices, vehementer cupias tibi licere. Atqui, si id licebit, nihil est, quod putetis quemquam posthac commissurum, ut de pecuniis repetundis condemnari possit. Quantam enim quisque concupierit pecuniam, tantam licebit per cellae nomen aestimationis magnitudine consequatur.

XCVI. 223. At enim est quiddam, quod, etiamsi palam in defendendo non dicit Hortensius, tamen ita dicit, ut vos id suspicari et cogitare possitis: pertinere hoc ad commodum senatorium; pertinere ad utilitatem eorum, qui iudicent, qui in provinciis cum potestate aut cum legatione se futuros aliquando arbitrentur. Praeclaros vero existimas iudices nos habere, quos alienis peccatis concessuros putes, quo facilius ipsos peccare liceat. Ergo id volumus populum Romanum, id provincias, id socios nationesque exteras existimare, si senatores iudicent, hoc certe unum genus infinitae pecuniae per summam iniuriam cogendae nullo modo posse reprehendi? Quod si ita est, quid possumus contra illum praetorem dicere, qui quotidie templum tenet, qui rempublicam sistere negat posse, ni ad equestrem ordinem iudicia referantur? 224. Quod si ille hoc unum agitare coeperit, esse aliquod genus cogendae pecuniae, senatorum commune et iam prope concessum ordini, quo genere ab sociis maxima pecunia per summam iniuriam auferatur, neque id ullo modo senatoriis iudiciis reprehendi posse, idque, dum equester ordo iudicaret, numquam esse commissum: quis obsistet? quis erit tam cupidus vestrum, tam fautor ordinis, qui de transferendis iudiciis possit recusare?

XCVII. Atque utinam posset aliqua ratione hoc crimen, quamvis falsa, modo humana atque usitata defendere! Minore periculo vestro, minore periculo provinciarum omnium iudicaretis. Negaret hac aestimatione se usum? vos id credidisse homini, non factum comprobasse videremini. Nullo modo negare potest: urgetur a tota Sicilia: nemo est ex tanto numero aratorum, a quo pecunia cellae nomine non sit exacta. 225. Vellem etiam hoc posset dicere, nihil ad se istam rationem pertinere; per quaestores rem frumentariam esse administratam. Ne id quidem ei licet dicere, propterea quod ipsius litterae recitantur, ad civitates de ternis denariis missae. Quae est igitur defensio? Feci, quod arguis: coegi pecunias maximas cellae nomine: sed hoc mihi licuit; vobis, si prospicitis, licebit. Periculosum provinciis, genus iniuriae confirmari iudicio; perniciosum nostro ordini, populum Romanum existimare, non posse eos homines, qui ipsi legibus teneantur, leges in iudicando religiose defendere. Atque isto praetore, iudices, non solum aestimandi frumenti modus non fuit, sed ne imperandi quidem. Neque enim id, quod debebatur, sed quantum commodum fuit, imperavit. Summam faciam vobis ex publicis litteris et testimoniis civitatum frumenti in cellam imperati. Reperietis quinquies tanto, iudices, amplius istum, quam quantum ei in cellam sumere licitum sit, civitatibus imperasse. Quid ad hanc impudentiam addi potest, si et aestimavit tanti, ut homines ferre non possent, et tanto plus, quam erat ei concessum legibus, imperavit?

226. Quapropter, cognita tota re frumentaria, iudices, iam facillime perspicere potestis, amissam esse populo Romano Siciliam, fructuosissimam atque opportunissimam provinciam, nisi eam vos istius damnatione recuperatis. Quid est enim Sicilia, si ei agri cultionem sustuleris et si aratorum numerum ac nomen exstinxeris? Quid enim potest esse in calamitate residui, quod non ad miseros aratores isto praetore per summam iniuriam ignominiamque pervenerit? quibus, quum decumas dare deberent, vix ipsis decumae relictae sunt: quum pecunia deberetur, soluta non est; quum optima aestimatione senatus frumentum eos in cellam dare voluisset, etiam instrumenta agrorum vendere coacti sunt. XCVIII. 227. Dixi iam antea, iudices, ut has omnes iniurias tollatis, tamen ipsam rationem arandi spe magis et iucunditate quadam, quam fructu atque emolumento teneri. Etenim ad incertum casum et eventum certus quotannis labor et certus sumptus impenditur. Annona porro pretium, nisi in calamitate fructuum, non habet: si autem ubertas in percipiendis fructibus fuit, conse-

quitur vilitas in vendendis, ut aut male vendendum intellegas, si bene processit, aut male perceptos fructus, si recte liceat vendere. Totae autem res rusticae eiusmodi sunt, ut eas non ratio neque labor, sed res incertissimae, venti tempestatesque moderentur. Hinc quum unae decumae lege et conditione trahantur; alterae novis institutis propter annonae rationem imperentur; ematur praeterea frumentum quotannis publice; postremo etiam in cellam magistratibus et legatis imperetur: quid aut quantum praeterea est, quod aut liberum possit habere ille arator ac dominus in potestate suorum fructuum, aut in ipsis fructibus solutum? 228. Quod si haec feruntur omnia; si vobis potius ac reipublicae, quam sibi et suis commodis, opera, sumptu, labore deserviunt: etiamne haec nova debent edicta et imperia praetorum et Apronii dominationem et Veneriorum servorum furta rapinasque perferre? etiamne frumentum pro empto gratis dare? etiamne in cellam quum cupiant gratis dare, ultro pecuniam grandem addere? etiamne haec tot detrimenta atque damna cum maximis iniuriis contumeliisque perferre? Itaque haec, iudices, quae pati nullo modo potuerunt, non pertulerunt. Arationes tota Sicilia desertas atque a dominis relictas esse cognostis: neque quidquam aliud agitur hoc iudicio, nisi ut antiquissimi socii fidelissimique, Siculi, coloni populi Romani atque aratores, vestra severitate et diligentia, me duce atque auctore, in agros atque in aedes suas revertantur.

23.

ACCUSATIONIS IN C. VERREM LIBER QUARTUS DE SIGNIS.

ARG. Hoc libro Cicero quum alia Siciliae ornamenta, publica pariter ac privata, tum maxime deorum *signa*, a Verre per furtum abacta, et falsam esse coarguit defensionem Hortensii, coempta illa esse contendentis. Nam neque per leges licere magistratibus in provinciis mercari quidquam, et ea esse pretia, ut bona non possint non rapta iudicari.

I. 1. Venio nunc ad istius, quemadmodum ipse appellat, studium, ut amici eius, morbum et insaniam, ut Siculi, latrocinium: ego, quo nomine appellem, nescio. Rem vobis proponam: vos eam suo, non nominis pondere penditote. Genus ipsum prius cognoscite, iudices; deinde fortasse non magno opere quaeretis, quo nomine appellandum putetis. Nego in Sicilia tota, tam locupleti, tam vetere provincia, tot oppidis, tot familiis tam copiosis, ullum argenteum vas, ullum Corinthium aut Deliacum fuisse, ullam gemmam aut margaritam, quidquam ex auro aut ebore factum, signum ullum aeneum, marmoreum, eburneum: nego ullam picturam neque in tabula, neque in textili fuisse, quin conquisierit, inspexerit; quod placitum sit, abstulerit. 2. Magnum videor dicere: attendite etiam, quemadmodum dicam. Non enim verbi neque criminis augendi caussa complector omnia: quum dico, nihil istum eiusmodi rerum in tota provincia reliquisse, Latine me, scitote, non accusatorie loqui. Etiam planius: nihil in aedibus cuiusquam, ne in oppidis quidem; nihil in locis communibus, ne in fanis quidem; nihil apud Siculum, nihil apud civem Romanum; denique nihil istum, quod ad oculos animumque acciderit, neque privati neque publici neque profani neque sacri tota in Sicilia reliquisse.

3. Unde igitur potius incipiam, quam ab ea civitate, quae tibi una in amore atque in deliciis fuit? aut ex quo potius numero, quam ex ipsis laudatoribus tuis? Facilius enim perspicietur, qualis apud eos fueris, qui te oderunt, qui accusant, qui persequuntur, quum apud tuos Mamertinos inveniare improbissima ratione esse praedatus. II. C. Heius est Mamertinus (omnes hoc mihi, qui Messanam accesserunt, facile concedent) omnibus rebus in illa civitate ornatissimus. Huius domus est vel optima Messanae, notissima quidem certe, et nostris hominibus apertissima maximeque hospitalis. Ea domus ante adventum istius sic ornata fuit, ut urbi quoque esset ornamento. Nam ipsa Messana, quae situ moenibus portuque ornata sit, ab his rebus, quibus iste delectatur, sane vacua atque nuda est. 4. Erat apud Heium sacrarium magna cum dignitate in aedibus, a maioribus traditum, perantiquum; in quo signa pulcherrima quattuor summo artificio, summa nobilitate: quae non modo istum hominem ingeniosum atque intelligentem, verum etiam quemvis nostrum, quos iste idiotas appellat, delectare possent: unum Cupidinis marmoreum Praxiteli: — nimirum didici etiam, dum in istum inquiro, artificum nomina. Idem, opinor, artifex eiusdem modi Cupidinem fecit illum, qui est Thespiis, propter quem Thespiae vi-

suntur: nam alia visendi caussa nulla est. Itaque ille L. Mummius, quum Thespiadas, quae ad aedem Felicitatis sunt, ceteraque profana ex illo oppido signa tolleret, hunc marmoreum Cupidinem, quod erat consecratus, non attigit. — III. 5. Verum, ut ad illud sacrarium redeam, signum erat hoc, quod dico, Cupidinis e marmore: ex altera parte Hercules, egregie factus ex aere: is dicebatur esse Myronis, ut opinor: et certe. Item ante hos deos erant arulae, quae cuivis sacrarii religionem significare possent: erant aenea praeterea duo signa, non maxima, verum eximia venustate, virginali habitu atque vestitu, quae manibus sublatis sacra quaedam more Atheniensium virginum reposita in capitibus sustinebant: Canephorae ipsae vocabantur: sed earum artificem, quem? quemnam? recte admones, Polycletum esse dicebant. Messanam ut quisque nostrum venerat, haec visere solebat: omnibus haec ad visendum patebant quotidie: domus erat non domino magis ornamento, quam civitati. 6. C. Claudius, cuius aedilitatem magnificentissimam scimus fuisse, usus est hoc Cupidine tamdiu, dum forum diis immortalibus populoque Romano habuit ornatum: et, quum esset hospes Heiorum, Mamertini autem populi patronus, ut illis benignis usus est ad commodandum, sic ipse diligens fuit ad reportandum. Nuper homines nobiles eiusmodi, iudices: et quid dico nuper? immo vero modo ac plane paullo ante vidimus, qui forum ac basilicas non spoliis provinciarum, sed ornamentis amicorum; commodis hospitum, non furtis nocentium, ornarent: qui tamen signa atque ornamenta sua cuique reddebant, non ablata ex urbibus sociorum, quatridui caussa, per simulationem aedilitatis, domum deinde atque ad suas villas auferebant. 7. Haec omnia, quae dixi, signa, iudices, ab Heio de sacrario Verres abstulit: nullum, inquam, horum reliquit, neque aliud ullum tamen, praeter unum pervetus ligneum, Bonam Fortunam, ut opinor. Eam iste habere domi suae noluit. IV. Pro deum hominumque fidem! quid hoc est? quae est haec caussa? quae haec impudentia est? Quae dico signa, antequam abs te sublata sunt, Messanam cum imperio nemo venit, quin viderit. Tot praetores, tot consules in Sicilia, tum in pace, tum etiam in bello fuerunt; tot homines cuiusque modi; non loquor de integris, innocentibus, religiosis: tot cupidi, tot improbi, tot audaces: quorum nemo sibi tam vehemens, tam potens, tam nobilis visus est, qui ex illo sacrario quidquam poscere aut tollere aut attingere auderet. Verres, quod ubique erit pulcherrimum, auferet? nihil habere praeterea cuiquam licebit? tot domus locupletissimas domus istius una capiet? idcirco nemo superiorum attigit, ut iste tolleret? ideo C. Claudius Pulcher retulit, ut C. Verres posset auferre? At non requirebat ille Cupido lenonis domum ac meretriciam disciplinam: facile illo sacrario patrio continebatur: Heio se a maioribus relictum esse sciebat in hereditate sacrorum: non quaerebat meretricis heredem. 8. Sed quid ego tam vehementer invehor? verbo uno repellar. Emi, inquit. O dii immortales! praeclaram defensionem! Mercatorem cum imperio ac securibus in provinciam misimus, omnia qui signa, tabulas pictas, omne argentum, aurum, ebur, gemmas coemeret, nihil cuiquam relinqueret! Haec enim mihi ad omnia defensio patefieri videtur, emisse. Primum, si id quod vis tibi ego concedam, ut emeris, quoniam in toto hoc genere hac una defensione usurus es: quaero, cuiusmodi tu iudicia Romae putaris esse, si tibi hoc quemquam concessurum putasti, te in praetura atque imperio tot res, tam pretiosas, omnes denique res, quae alicuius pretii fuerint, tota ex provincia coemisse? V. 9. Videte maiorum diligentiam, qui nihildum etiam istiusmodi suspicabantur; verumtamen ea, quae parvis in rebus accidere poterant, providebant. Neminem, qui cum potestate aut legatione in provinciam esset profectus, tam amentem fore putaverunt, ut emeret argentum, (dabatur enim de publico) ut vestem (praebebatur enim legibus): mancipium putaverunt, quo et omnes utimur, et non praebetur a populo. Sanxerunt, NE QUIS EMERET MANCIPIUM, NISI IN DEMORTUI LOCUM. Si qui Romae esset demortuus? immo, si quis ibidem. Non enim te instruere domum tuam voluerunt in provincia, sed illum usum provinciae supplere. 10. Quae fuit caussa, cur tam diligenter nos in provinciis ab emptionibus removerent? Haec, iudices, quod putabant ereptionem esse, non emptionem, quum venditori suo arbitratu vendere non liceret. In provinciis intelligebant, si is, qui esset cum imperio ac potestate, quod apud quemque esset, emere vellet, idque ei liceret, fore, uti, quod quisque vellet, sive esset venale, sive non esset, quanti vellet, auferret. Dicet aliquis: Noli isto modo agere cum Verre: noli eius facta ad antiquae religionis rationem exquirere: concede, ut impune emerit, modo ut bona ratione emerit, nihil pro potestate, nihil ab invito, nihil per iniuriam. Sic agam. Si quid venale habuit Heius; si id, quanti aestimabat, tanti vendidit: desino quaerere, cur emeris. VI. 11. Quid igitur nobis faciundum est? Num argumentis utendum in re eiusmodi? Quaerendum est, credo, Heius iste num aes alienum habuerit, num auctionem fecerit: si fecit, num tanta difficultas eum rei nummariae tenuerit, tanta egestas, tanta vis presserit, ut sacrarium suum spoliaret, ut deos patrios venderet. At hominem video auctionem fecisse nullam; vendidisse praeter fructus suos nihil umquam; non modo in aere alieno nullo, sed in suis nummis multis esse ac semper fuisse; si haec contra, ac dico, essent omnia: tamen illum haec, quae tot annos in familia sacrarioque maiorum fuissent, venditurum non fuisse. Quid, si magnitudine pecuniae persuasum est ei? verisimile non est, ut ille homo tam locuples, tam honestus, religioni suae monumentisque maiorum pecuniam anteponeret. 12. Sunt ista: verumtamen abducuntur homines nonnumquam etiam ab institutis suis magnitudine pecuniae. Videamus, quanta ista pecunia fuerit, quae potuerit Heium, hominem maxime locupletem, minime avarum, ab humanitate, a pietate, a religione deducere. Ita iussisti, opinor, ipsum in tabulas referre: HAEC OMNIA SIGNA PRAXITELI, MYRONIS, POLYCLETI, H-S VI. MILL. ET IↃ VERRI VENDITA SUNT. Recita ex tabulis. TABULAE HEII. Iuvat me haec praeclara nomina artificum, quae isti ad caelum ferunt, Verris aestimatione sic concidisse. Cupidinem Praxitelis H-S CIↃDC. Profecto hinc natum est *Malo emere, quam rogare.* VII. 13. Dicet aliquis: Quid? tu ista permagno aestimas? Ego vero ad meam rationem usumque meum non aestimo: verumtamen a vobis ita arbitror spectari oportere, quanti haec eorum iudicio, qui studiosi sunt harum rerum, aestimentur; quanti venire soleant; quanti haec ipsa, si palam libereque venirent, venire possent; denique ipse Verres quanti aestimet. Numquam enim, si denariis quadringentis Cupidinem illum putasset, com-

misisset ut propter eum in sermonem hominum atque in tantam vituperationem veniret. 14. Quis vestrum igitur nescit quanti haec aestimentur? In auctione signum aeneum non magnum H-S XL millibus venire non vidimus? Quid, si velim nominare homines, qui aut non minoris aut etiam pluris emerint? nonne possum? Etenim qui modus est in his rebus cupiditatis, idem est aestimationis. Difficile est enim finem facere pretio, si non libidini feceris. Video igitur Heium neque voluntate neque difficultate aliqua temporis neque magnitudine pecuniae adductum esse, ut haec signa venderet: teque ista simulatione emptionis, vi, metu, imperio, fascibus, ab homine eo, quem una cum ceteris sociis non solum potestati tuae, sed etiam fidei populus Romanus commiserat, eripuisse atque abstulisse. 15. Quid mihi tam optandum, iudices, potest esse in hoc crimine, quam ut haec eadem dicat ipse Heius? Nihil profecto. Sed ne difficilia optemus. Heius est Mamertinus: Mamertina civitas istum publice communi consilio sola laudat: omnibus ipse ceteris Siculis odio est: ab his solis amatur: eius autem legationis, quae ad istum laudandum missa est, princeps est Heius: (etenim est primus civitatis:) ne forte, dum publicis mandatis serviat, de privatis iniuriis reticeat. 16. Haec quum scirem et cogitarem, commisi tamen, iudices, Heio. Produxi eum prima actione: neque id tamen ullo periculo feci. Quid enim poterat Heius respondere, si esset improbus, si sui dissimilis? Esse illa signa domi suae, non esse apud Verrem? Qui poterat quidquam eiusmodi dicere? Ut homo turpissimus esset impudentissimeque mentiretur, hoc diceret: illa se habuisse venalia, eaque se, quanti voluerit, vendidisse. Homo domi suae nobilissimus, qui vos de religione sua ac dignitate vere existimare maxime vellet, primo dixit se istum publice laudare, quod sibi ita mandatum esset: deinde neque se illa habuisse venalia neque ulla conditione, si, utrum vellet, liceret, adduci umquam potuisse, ut venderet illa, quae in sacrario fuissent a maioribus suis relicta et tradita. VIII. 17. Quid sedes, Verres? quid exspectas? quid te a Centuripina civitate, a Catinensi, ab Halesina, ab Tyndaritana, Hennensi, Agyrinensi ceterisque Siciliae civitatibus circumveniri atque opprimi dicis? Tua te altera patria, quemadmodum dicere solebas, Messana circumvenit: tua, inquam, Messana, tuorum adiutrix scelerum, libidinum testis, praedarum ac furtorum receptrix. Adest enim vir amplissimus eius civitatis, legatus, huiusce iudicii caussa domo missus, princeps laudationis tuae, qui te publice laudat: ita enim mandatum atque imperatum est. — Tametsi, rogatus de cybaea tenetis memoria quid responderit: aedificatam publicis operis, publice coactis, eique aedificandae publice Mamertinum senatorem praefuisse. — Idem ad vos privatim, iudices, confugit: utitur hac lege, qua iudicium est, communi arce sociorum. Tametsi lex est de pecuniis repetundis, ille se negat pecuniam repetere, quam ereptam non tanto opere desiderat: sacra se maiorum suorum repetere abs te dicit: deos penates te patrios reposcit. 18. Ecqui pudor est? ecquae religio, Verres? ecqui metus? Habitasti apud Heium Messanae: res illum divinas apud eos deos in suo sacrario prope quotidie facere vidisti. Non movetur pecunia: denique quae ornamenti caussa fuerunt, non requirit. Tibi habe Canephoros: deorum simulacra restitue. Quae quia dixit, quia tempore dato modeste apud vos socius amicusque populi Romani questus est, quia religioni suae non modo in diis patriis repetundis, sed etiam in ipso iureiurando ac testimonio, proximus fuit: hominem missum ab isto scitote esse Messanam de legatis unum, illum ipsum, qui navi istius aedificandae publice praefuit, qui a senatu peteret, ut Heius ignominia afficeretur.

IX. 19. Homo amentissime, quid putasti te impetraturum? Quanti is a civibus suis fieret, quanti auctoritas eius haberetur, ignorabas? Verum fac te impetravisse; fac aliquid gravius in Heium statuisse Mamertinos: quantam putas auctoritatem laudationis eorum futuram, si in eum, quem constet verum pro testimonio dixisse, poenam constituerint? Tametsi quae est ista laudatio, quum laudator interrogatus laedat necesse est? Quid? isti laudatores tui nonne testes mei sunt? Heius est laudator: laesit gravissime. Producam ceteros: reticebunt, quae poterunt, libenter: dicent, quae necesse erit, ingratis. Negent isti onerariam navem maximam aedificatam esse Messanae? negent, si possint. Negent ei navi faciundae senatorem Mamertinum publice praefuisse? utinam negent! Sunt etiam cetera, quae malo integra reservare, ut quam minimum sit illis temporis ad meditandum confirmandumque periurium. 20. Haec tibi laudatio procedat in numerum: hi te homines auctoritate sua sublevent, qui te neque debent adiuvare, si possint, neque possunt, si velint; quibus tu privatim iniurias plurimas contumeliasque imposuisti: quo in oppido multas familias in perpetuum infames tuis stupris flagitiisque fecisti. At publice commodasti. Non sine magno quidem reipublicae provinciaeque Siciliae detrimento. Tritici modiûm LX millia empta populo Romano dare debebant et solebant: abs te solo remissum est. Respublica detrimentum fecit, quod per te imperii ius una in civitate imminutum est: Siculi, quod hoc non de summa frumenti detractum est, sed tralatum in Centuripinos et Halesinos, immunes populos: et hoc plus impositum quam ferre possent. 21. Navem imperare debuisti ex foedere: remisisti in triennium. Militem nullum umquam poposcisti per tot annos: fecisti item, uti praedones solent: qui quum communes hostes sint omnium, tamen aliquos sibi instituunt amicos, quibus non modo parcant, verum etiam praeda quos augeant, et eos maxime, qui habent oppidum opportuno loco, quo saepe adeundum sit navibus, nonnumquam etiam necessario. X. Phaselis illa, quam cepit P. Servilius, non fuerat urbs ante Cilicum atque praedonum: Lycii illam, Graeci homines, incolebant. Sed quod erat eiusmodi loco, atque ita proiecta in altum, ut et exeuntes e Cilicia praedones saepe ad eam necessario devenirent, et, quum ex hisce se locis reciperent, eodem deferrentur; asciverunt illud sibi oppidum piratae, primo commercio, deinde etiam societate. 22. Mamertina civitas improba antea non erat; etiam erat inimica improborum: quae C. Catonis, illius, qui consul fuit, impedimenta retinuit. At cuius hominis? clarissimi potentissimique: qui tamen quum consul fuisset, condemnatus est. [Ita C. Cato, duorum hominum clarissimorum nepos, L. Paulli et M. Catonis et P. Africani sororis filius***] quo damnato, tum, quum severa iudicia fiebant, H-S XVIII millibus lis aestimata est! Huic Mamertini irati fuerunt; qui maiorem sumptum, quam quanti Catonis lis aestimata est, in Timarchidi prandium saepe fecerunt. 23. Verum haec civitas isti praedoni ac pi-

ratae Siciliensi Phaselis fuit. Huc omnia undique deportabantur; apud istos relinquebantur: quod celari opus erat, habebant sepositum ac reconditum: per istos, quae volebat, in navem clam imponenda, occulte exportanda curabat: navim denique maximam, quam onustam furtis in Italiam mitteret, apud istos faciendam aedificandamque curavit. Pro hisce rebus vacatio data est ab isto sumptus, laboris, militiae, rerum denique omnium. Per triennium soli non modo in Sicilia, verum, ut opinio mea fert, his quidem temporibus, in omni orbe terrarum vacui, expertes, soluti ac liberi fuerunt ab omni sumptu, molestia, munere. 24. Hinc illa Verrea nata sunt: hinc in convivium Sex. Cominium protrahi iussit, in quem scyphum de manu iacere conatus est: quem obtorta gula de convivio in vincula atque in tenebras abripi iussit. Hinc illa crux, in quam civem Romanum iste multis inspectantibus sustulit: quam non ausus est usquam defigere, nisi apud eos, quibuscum omnia scelera sua ac latrocinia communicasset. XI. Laudatum etiam vos quemquam venire audetis? Qua auctoritate? utrum, quam apud senatorium ordinem, an quam apud populum Romanum habere debetis? 25. Ecquae civitas est, non modo in provinciis nostris, verum in ultimis nationibus, aut tam potens aut tam libera aut etiam tam immanis ac barbara, rex denique ecquis est, qui senatorem populi Romani tecto ac domo non invitet? qui honos non homini solum habetur, sed primum populo Romano, cuius beneficio nos in hunc ordinem venimus, deinde ordinis auctoritati, quae nisi gravis erit apud socios et exteras nationes, ubi erit imperii nomen et dignitas? Mamertini me publice non invitarunt: me quum dico, leve est: senatorem populi Romani si non invitaverunt, honorem debitum detraxerunt non homini, sed ordini. Nam ipsi Tullio patebat domus locupletissima et amplissima Cn. Pompeii Basilisci: quo, etiamsi esset invitatus a vobis, tamen devertisset. Erat etiam Percenniorum, qui nunc item Pompeii sunt, domus honestissima: quo L. frater meus summa illorum voluntate devertit. Senator populi Romani, quod in vobis fuit, in vestro oppido iacuit et pernoctavit in publico. Nulla hoc civitas umquam alia commisit. Amicum enim nostrum in iudicium vocabas. Tu, quid ego privatim negotii geram, interpretabere imminuendo honore senatorio? 26. Verum haec tum queremur, si quid de vobis per eum ordinem agetur, qui ordo a vobis adhuc solis contemptus est. In populi Romani quidem conspectum quo ore vos commisistis? nec prius illam crucem, quae etiam nunc civis Romani sanguine redundat, quae fixa est ad portum urbemque vestram, revellistis neque in profundum abiecistis locumque illum omnem expiastis, quam Romam atque in horum conventum adiretis? In Mamertinorum solo foederato atque pacato monumentum istius crudelitatis constitutum est. Vestrane urbs electa est, ad quam quum adirent ex Italia, crucem civis Romani prius, quam quemquam amicum populi Romani viderent? quam vos Rheginis, quorum civitati invidetis, item incolis vestris, civibus Romanis, ostendere soletis, quo minus sibi arrogent minusque vos despiciant, quum videant ius civitatis illo supplicio esse mactatum. XII. 27. Verum haec emisse te dicis. Quid? illa Attalica tota Sicilia nominata ab eodem Heio peripetasmata emere oblitus es? Licuit eodem modo, ut signa. Quid enim actum est? An litteris pepercisti? Verum hominem amentem hoc fugit: minus clarum putavit fore, quod de armario, quam quod de sacrario esset ablatum. At quo modo abstulit? Non possum dicere planius, quam ipse apud vos dixit Heius. Quum quaesissem, numquid aliud de bonis eius pervenisset ad Verrem, respondit istum ad se misisse, ut sibi mitteret Agrigentum peripetasmata. Quaesivi, an misisset: respondit id, quod necesse erat, scilicet dicto audientem fuisse praetori; misisse. Rogavi, pervenissentne Agrigentum: dixit pervenisse. Quaesivi, quemadmodum revertissent: negavit adhuc revertisse. Risus populi atque admurmuratio omnium facta est. 28. Hic tibi in mentem non venit iubere, ut haec quoque referret H-S VI millibus IↃ se tibi vendidisse? Metuisti, ne aes alienum tibi cresceret, si H-S VI millibus IↃ tibi constarent ea, quae tu facile posses vendere H-S CC millibus? Fuit tanti, mihi crede: haberes quod defenderes: nemo quaereret, quanti illa res esset: si modo te posses docere emisse, facile cui velles tuam caussam et factum probares: nunc de peripetasmatis quemadmodum te expedias, non habes. 29. Quid? a Philarcho Centuripino, homine locuplete ac nobili, phaleras pulcherrime factas, quae regis Hieronis fuisse dicuntur, utrum tandem abstulisti, an emisti? In Sicilia quidem quum essem, sic a Centuripinis, sic a ceteris audiebam; (non enim parum res erat clara:) tam te has phaleras a Philarcho Centuripino abstulisse dicebant, quam alias item nobiles ab Aristo Panormitano, quam tertias a Cratippo Tyndaritano. Etenim si Philarchus vendidisset, non ei, posteaquam reus factus es, redditurum te promisisses. Quod quia vidisti plures scire, cogitasti, si ei reddidisses, te minus habiturum, rem nihilominus testatam futuram: non reddidisti. Dixit Philarchus pro testimonio, se, quod nosset tuum istum morbum, ut amici tui appellant, cupisse te celare de phaleris: quum abs te appellatus esset, negasse habere sese: apud alium quoque eas habuisse depositas, ne qua invenirentur: tuam tantam fuisse sagacitatem, ut eas per illum ipsum inspiceres, ubi erant depositae: tum se deprehensum negare non potuisse: ita ab se invito phaleras ablatas gratis.

XIII. 30. Iam, ut haec omnia reperire ac perscrutari solitus sit, iudices, est operae pretium, cognoscere. Cibyratae sunt fratres quidam, Tlepolemus et Hiero: quorum alterum fingere opinor e cera solitum esse, alterum esse pictorem. Hosce opinor Cibyrae, quum in suspicionem venissent suis civibus fanum expilasse Apollinis, veritos poenam iudicii ac legis, domo profugisse. Quod Verrem artificii sui cupidum cognoverant tum, quum iste, id quod ex testibus didicistis, Cibyram cum inanibus syngraphis venerat, domo perfugientes ad eum se exsules, quum iste esset in Asia, contulerunt. Habuit secum eos ab illo tempore, et in legationis praedis atque furtis multum illorum opera consilioque usus est. 31. Hi sunt illi, quibus in tabulis retulit sese Q. Tadius dedisse iussu istius Graecis pictoribus. Eos iam bene cognitos et re probatos secum in Siciliam duxit. Quo posteaquam venerunt, mirandum in modum, (canes venaticos diceres,) ita odorabantur omnia et pervestigabant, ut, ubi quidque esset, aliqua ratione invenirent. Aliud minitando, aliud pollicendo, aliud per servos, aliud per liberos, per amicum aliud, aliud per inimicum inveniebant. Quidquid illis placuerat, perdendum erat. Nihil aliud optabant, quorum poscebatur argentum, nisi ut Hieroni et Tlepolemo displiceret.

XIV. 32. Verum mehercule hoc, iudices, dicam. Memini Pamphilum Lilybaetanum, hospitem meum et amicum, nobilem hominem, mihi narrare, quum iste ab sese hydriam, Boethi manu factam, praeclaro opere et grandi pondere, per potestatem abstulisset, se sane tristem et conturbatum domum revertisse, quod vas eiusmodi, quod sibi a patre et a maioribus esset relictum, quo solitus esset uti ad festos dies, ad hospitum adventum, a se esset ablatum. Quum sederem, inquit, domi tristis, accurrit Venerius: iubet me scyphos sigillatos ad praetorem statim afferre. Permotus sum, inquit: binos habebam: iubeo promi utrosque, ne quid plus mali nasceretur, et mecum ad praetoris domum ferri. Eo quum veni, praetor quiescebat: fratres illi Cibyratae inambulabant. Qui, me ubi viderunt: ubi sunt, Pamphile, inquiunt, scyphi? Ostendo tristis: laudant: incipio queri me nihil habiturum, quod alicuius esset pretii, si etiam scyphi essent ablati. Tum illi, ubi me conturbatum vident: *quid vis nobis dare, ut isti abs te ne auferantur?* Ne multa, sestertios CC me, inquit, poposcerunt: dixi me daturum C. Vocat interea praetor: scyphos poscit. Tum illos coepisse praetori dicere, putasse se, id quod audissent, alicuius pretii scyphos esse Pamphili: luteum negotium esse: non dignum, quod in suo argento Verres haberet. Ait ille, idem sibi videri. Ita Pamphilus scyphos optimos aufert. 33. Et mehercule ego antea, tametsi hoc nescio quid, nugatorium sciebam esse, ista intelligere: tamen mirari solebam, istum in his ipsis rebus aliquem sensum habere, quem scirem nulla in re quidquam simile hominis habere. XV. Tum primum intellexi, ad eam rem istos fratres Cibyratas fuisse, ut iste in furando manibus suis, oculis illorum uteretur. At ita studiosus est huius praeclarae existimationis, ut putetur in hisce rebus intelligens esse, ut nuper (videte hominis amentiam) posteaquam est comperendinatus, quum iam pro damnato mortuoque esset, ludis Circensibus mane apud L. Sisennam, virum primarium, quum essent triclinia strata argentumque expositum in aedibus; quum, pro dignitate L. Sisennae, domus esset plena hominum honestissimorum, accessit ad argentum, contemplari unum quodque otiose et considerare coepit. Mirari stultitiam alii, quod in ipso iudicio eius ipsius cupiditatis, cuius insimularetur, suspicionem augeret; alii amentiam, cui comperendinato, quum tam multi testes dixissent, quidquam illorum veniret in mentem. Pueri autem Sisennae, credo, qui audivissent, quae in istum testimonia dicta essent, oculos de isto nusquam deiicere, neque ab argento digitum discedere. 34. Est boni iudicis, parvis ex rebus coniecturam facere unius cuiusque et cupiditatis et incontinentiae. Qui reus et reus lege, comperendinatus, re et opinione hominum paene damnatus, sibi * temperare non potuerit maximo conventu, quin L. Sisennae argentum tractaret et consideraret; hunc in provincia praetorem quisquam putabit a Siculorum argento cupiditatem aut manus abstinere potuisse?

XVI. 35. Verum, uti Lilybaeum, unde degressa est, oratio revertatur, Diocles est, Pamphili gener, illius, a quo hydria ablata est, Popillius cognomine. Ab hoc abaci vasa omnia, ut exposita fuerant, abstulit. Dicat licet se emisse: etenim hic propter magnitudinem furti sunt, ut opinor, litterae factae: iussit Timarchidem aestimare argentum. Quo modo? quo qui umquam tenuissime in donatione histrionum aestimavit. Tametsi iamdudum erro, qui tam multa de tuis emptionibus verba faciam et quaeram, utrum emeris, et quomodo et quanti emeris: quod verbo transigere possum. Ede mihi scriptum, quid argenti in provincia Sicilia pararis, unde quidque aut quanti emeris. 36. Quid fit? quamquam non debebam ego abs te has litteras poscere; me enim tabulas tuas habere et proferre oportebat. Verum negas te horum annorum aliquid confecisse. Compone hoc, quod postulo, de argento: de reliquo videro. *Nec scriptum habeo, nec possum edere.* Quid futurum igitur est? Quid existimas hosce iudices facere posse? Domus plena signorum pulcherrimorum iam [etiam] ante praeturam: multa ad villas tuas posita, apud amicos multa deposita, multa aliis data atque donata: tabulae nullum indicant emptum. Omne argentum ablatum ex Sicilia est: nihil cuiquam, quod suum dici vellet, relictum. Fingitur improba defensio, praetorem omne id argentum coemisse: tamen id ipsum tabulis demonstrari non potest. Si quas tabulas profers, in his, quae habes, quomodo habeas, scriptum non est. Horum autem temporum, quum te plurimas res emisse dicis, tabulas omnino nullas profers: nonne te et prolatis et non prolatis tabulis condemnari necesse est? XVII. 37. Tu a M. Caelio, equite Romano, lectissimo adolescente, quae voluisti, vasa argentea Lilybaei abstulisti: tu C. Cacurii, prompti hominis et experientis et in primis gratiosi, supellectilem omnem auferre non dubitasti: tu maximam et pulcherrimam mensam citream a Q. Lutatio Diodoro, qui Q. Catuli beneficio ab L. Sulla civis Romanus factus est, omnibus scientibus, Lilybaei abstulisti. Non tibi obiicio, quod hominem dignissimum tuis moribus, Apollonium, Niconis filium, Drepanitanum, qui nunc A. Clodius vocatur, omni argento optime facto spoliasti ac depeculatus es. Taceo. Non enim putat ille sibi iniuriam factam, propterea quod homini iam perdito et collum in laqueum inserenti subvenisti, quum pupillis Drepanitanis bona patria erepta cum illo partitus es. Gaudeo etiam, si quid ab illo abstulisti: et abs te nihil rectius factum esse dico. A Lisone vero Lilybaetano, primo homine, apud quem deversatus es, Apollinis signum ablatum certe non oportuit. At dices te emisse. Scio: H-S CIↃ. Ita opinor. Scio, inquam: proferam litteras: tamen id factum non oportuit. A pupillo Heio, cui Marcellus tutor est, a quo pecuniam grandem eripueras, scaphia cum emblematis Lilybaei utrum empta esse dicis, an confiteris erepta?

38. Sed quid ego istius in eiusmodi rebus mediocres iniurias colligo: quae tantummodo in furtis istius, et damnis eorum, a quibus auferebat, versatae esse videantur? Accipite, si vultis, iudices, rem eiusmodi, ut amentiam singularem, ut furorem, non iam cupiditatem eius perspicere possitis. XVIII. Melitensis Diodorus est, qui apud vos antea testimonium dixit. Is Lilybaei multos iam annos habitat, homo et domi nobilis, et apud eos, quo se contulit, propter virtutem splendidus et gratiosus. De hoc Verri dicitur, habere eum perbona toreumata; in his pocula duo quaedam, quae Thericlea nominantur, Mentoris manu summo artificio facta. Quod iste ubi audivit, sic cupiditate inflammatus est non solum inspiciundi, verum etiam auferendi, ut Diodorum ad se vocaret ac posceret. Ille, qui illa non invitus haberet, respondet Lilybaei se non habere, Melitae apud quemdam propinquum suum reliquisse. 39. Tum iste

continuo mittit homines certos Melitam: scribit ad quosdam Melitenses, ut ea vasa perquirant: rogat Diodorum, ut ad illum propinquum suum det litteras: nihil ei longius videbatur, quam dum illud videret argentum. Diodorus, homo frugi ac diligens, qui sua servare vellet, propinquo suo scribit, ut iis, qui a Verre venissent, responderet, illud argentum se paucis illis diebus misisse Lilybaeum. Ipse interea recedit: abesse ab domo paullisper maluit, quam praesens illud optime factum argentum amittere. Quod ubi audivit iste, usque eo est commotus, ut sine ulla dubitatione insanire omnibus ac furere videretur. Quia non potuerat argentum eripere, ipse a Diodoro erepta sibi vasa optime facta dicebat: minitari absenti Diodoro: vociferari palam: lacrimas interdum vix tenere. Eriphylam accepimus in fabulis ea cupiditate, ut, quum vidisset monile, ut opinor, ex auro et gemmis, pulchritudine eius incensa, salutem viri proderet. Similis istius cupiditas; hoc etiam acrior atque insanior, quod illa cupiebat id, quod viderat, huius libidines non solum oculis, sed etiam auribus excitabantur. XIX. 40. Conquiri Diodorum tota provincia iubet. Ille ex Sicilia iam castra moverat et vasa collegerat. Homo, ut aliquo modo illum in provinciam revocaret, hanc excogitavit rationem: si haec ratio potius, quam amentia nominanda est. Apponit de suis canibus quemdam, qui dicat, se Diodorum Melitensem rei capitalis reum velle facere. Primo mirum omnibus videri, Diodorum reum, hominem quietissimum, ab omni non modo facinoris, verum etiam minimi errati suspicione remotissimum: deinde esse perspicuum, fieri omnia illa propter argentum. Iste non dubitat iubere nomen deferri: et tum primum opinor istum absentis nomen recepisse. 41. Res clara Sicilia tota, propter caelati argenti cupiditatem reos fieri rerum capitalium: neque solum praesentes reos fieri, sed etiam absentes. Diodorus Romae sordidatus circum patronos atque hospites cursare: rem omnibus narrare. Litterae mittuntur isti a patre vehementes, ab amicis item, videret, quid ageret, de Diodoro quo progrederetur: rem claram esse et invidiosam: insanire hominem: periturum hoc uno crimine, nisi cavisset. Iste etiam tum patrem, si non in parentis, at in hominum numero putabat: ad iudicium nondum se satis instruxerat: primus annus erat provinciae; non ut in Sthenio, iam refertus pecunia. Itaque furor eius paullulum, non pudore, sed metu ac timore repressus est. Condemnare Diodorum non audet: absentem de reis eximit. Diodorus interea praetore isto prope triennium provincia domoque caruit. 42. Ceteri non solum Siculi, sed etiam cives Romani hoc statuerant: quoniam iste tantum cupiditate progrederetur, nihil esse, quod quisquam putaret, se, quod isti paullo magis placeret, conservare aut domi retinere posse. XX. Postea vero, quam intellexerunt, isti virum fortem, quem summe provincia exspectabat, Q. Arrium, non succedere: statuerunt se nihil tam clausum neque tam reconditum posse habere, quod non istius cupiditati apertissimum promptissimumque esset.

Tum iste ab equite Romano splendido et gratioso, Cn. Calidio, cuius filium sciebat senatorem populi Romani et iudicem esse, equuleos argenteos nobiles, qui Q. Maximi fuerant, aufert. 43. Imprudens huc incidi, iudices: emit enim, non abstulit: nollem dixisse: iactabit se, et in his equitabit equuleis. Emi: pecuniam solvi. Credo, etiam tabulae proferentur. Est tanti. Cedo tabulas. Dilue sane crimen hoc Calidianum, dum ego tabulas aspicere possim. Verumtamen quid erat, quod Calidius Romae quereretur, se, quum tot annos in Sicilia negotiaretur, abs te solo ita esse contemptum, ita despectum, ut etiam una cum ceteris Siculis dispoliaretur? Si emeras, quid erat, quod confirmabat se abs te argentum esse repetiturum, si tibi sua voluntate vendiderat? tu porro posses facere, ut Cn. Calidio non redderes? praesertim quum is L. Sisenna, defensore tuo, tam familiariter uteretur, et quum ceteris familiaribus Sisennae reddidisses? 44. Denique non opinor negaturum esse te, homini honesto, sed non gratiosiori, quam Cn. Calidius est, L. Curidio argentum per Potamonem, amicum tuum, reddidisse. Qui quidem ceterorum caussam apud te difficiliorem fecit. Nam quum te compluribus confirmasses redditurum, posteaquam Curidius pro testimonio dixit, te sibi reddidisse, finem reddendi fecisti: quod intellexisti, te, praeda de manibus amissa, testimonium tamen effugere non posse. Cn. Calidio, equiti Romano, per omnes alios praetores licuit argentum habere bene factum. Licuit posse domesticis copiis, quum magistratum aut aliquem superiorem invitasset, ornare et apparare convivium. Multi domi Cn. Calidii cum imperio ac potestate fuerunt: nemo inventus est tam amens, qui illud argentum tam praeclarum ac tam nobile eriperet: nemo tam audax, qui posceret: nemo tam impudens, qui postularet, ut venderet. 45. Superbum est enim, iudices, et non ferendum, dicere praetorem in provincia homini honesto, locupleti, splendido: VENDE MIHI VASA CAELATA. Hoc est enim dicere: non es dignus tu, qui habeas, quae tam bene facta sunt: meae dignitatis ista sunt. Tu dignior, Verres, quam Calidius? qui, ut non conferam vitam atque existimationem tuam cum illius: neque enim est conferenda: hoc ipsum conferam, quo tu te superiorem fingis: — quod H-S ccc millia divisoribus, ut praetor renuntiarere, dedisti; LXXX accusatori, ne tibi odiosus esset; ea re contemnis equestrem ordinem, ac despicis? ea re indignum tibi visum est, quidquam, quod tibi placeret, Calidium potius habere, quam te? XXI. 46. Iactat se iamdudum de Calidio: narrat omnibus, se emisse. Num etiam de L. Papinio, viro primario, locuplete honestoque, equite Romano, turibulum emisti? qui pro testimonio dixit, te, quum inspiciendum poposcisses, vulso emblemate remisisse: ut intelligatis, in homine intelligentiam esse, non avaritiam; artificii cupidum, non argenti fuisse. Nec solum in Papinio fuit hac abstinentia: tenuit hoc institutum in turibulis omnibus, quaecumque in Sicilia fuerunt. Incredibile est autem, quam multa et quam praeclara fuerint. Credo tum, quum Sicilia florebat opibus et copiis, magna artificia fuisse in ea insula. Nam domus erat ante istum praetorem nulla paullo locupletior, qua in domo haec non essent, etiamsi praeterea nihil esset argenti, patella grandis cum sigillis ac simulacris deorum, patera, qua mulieres ad res divinas uterentur, turibulum. Haec autem omnia antiquo opere et summo artificio facta, ut hoc liceret suspicari, fuisse aliquando apud Siculos peraeque pro portione cetera, sed quibus multa fortuna ademisset, tamen apud eos remansisse ea, quae religio retinuisset. 47. Dixi, iudices, multa fuisse fere apud Siculos omnes: ego idem confirmo, nunc ne unum quidem esse. Quid hoc est? quod monstrum, quod prodigium in provinciam misimus?

Nonne vobis id egisse videtur, ut non unius libidinem, non suos oculos, sed omnium cupidissimorum insanias, quum Romam revertisset, expleret? Qui simul atque in oppidum quodpiam venerat, immittebantur illi continuo Cibyratici canes, qui investigabant et perscrutabantur omnia. Si quod erat grande vas et maius opus inventum, laeti afferebant: si minus eiusmodi quippiam venari potuerant, illa quidem certe pro lepusculis capiebantur, patellae, paterae, turibula. Hic quos putatis fletus mulierum, quas lamentationes fieri solitas esse in hisce rebus? quae forsitan vobis parvae esse videantur: sed magnum et acerbum dolorem commovent, mulierculis praesertim, quum eripiuntur e manibus ea, quibus ad res divinas uti consuerunt, quae a suis acceperunt, quae in familia semper fuerunt.

XXII. 48. Hic nolite exspectare, dum ego haec crimina agam ostiatim, ab Aeschylo Tyndaritano istum pateram abstulisse, a Thrasone item Tyndaritano patellam, a Nymphodoro Agrigentino turibulum. Quum testes ex Sicilia dabo, quem volet, ille eligat, quem ego interrogem de patellis, pateris, turibulis: non modo oppidum nullum, sed ne domus quidem ulla paullo locupletior expers huius iniuriae reperietur. Qui quum in convivium venisset, si quidquam caelati aspexerat, manum abstinere, iudices, non poterat. Cn. Pompeius est Philo, qui fuit Tyndaritanus. Is caenam isti dabat apud villam in Tyndaritano. Fecit, quod Siculi non audebant: ille, civis Romanus quod erat, impunius id se facturum putavit. Apposuit patellam, in qua sigilla erant egregia. Iste continuo ut vidit, non dubitavit illud insigne penatium hospitaliumque deorum ex hospitali mensa tollere: sed tamen, quod antea de istius abstinentia dixeram, sigillis avulsis reliquum argentum sine ulla avaritia reddidit. 49. Quid? Eupolemo Calactino, homini nobili, Lucullorum hospiti ac perfamiliari, qui nunc apud exercitum cum L. Lucullo est, non idem fecit? Caenabat apud eum: argentum ille ceterum purum apposuerat, ne purus ipse relinqueretur: duo pocula non magna, verumtamen cum emblematis. Hic, tamquam festivum acroama, ne sine corollario de convivio discederet, ibidem, convivis inspectantibus, emblemata evellenda curavit. Neque ego nunc istius facta omnia enumerare conor: neque opus est, nec fieri ullo modo potest. Tantummodo unius cuiusque de varia improbitate generis indicia apud vos et exempla profero. Neque enim ita se gessit in his rebus, tamquam rationem aliquando esset redditurus: sed prorsus ita, quasi aut reus numquam esset futurus, aut, quo plura abstulisset, eo minore periculo in iudicium esset venturus: qui haec, quae dico, iam non occulte, non per amicos atque interpretes, sed palam de loco superiore ageret, pro imperio et potestate. XXIII. 50. Catinam quum venisset, oppidum locuples, honestum, copiosum, Dionysiarchum ad se proagorum, hoc est, summum magistratum, vocari iubet: ei palam imperat, ut omne argentum, quod apud quemque esset Catinae, conquirendum curaret et ad se transferendum. Philarchum Centuripinum, primum hominem genere, virtute, pecunia, non hoc idem iuratum dicere audistis, sibi istum negotium dedisse atque imperavisse, ut Centuripinis, in civitate totius Siciliae multo maxima et locupletissima, omne argentum conquireret et ad se comportari iuberet? Agyrio similiter istius imperio vasa Corinthia per Apollodorum, quem testem audistis, Syracusas deportata sunt. 51. Illa vero optima est, quod, quum ad Haluntium venisset praetor laboriosus et diligens, ipse in oppidum accedere noluit, quod erat difficili ascensu atque arduo, Archagathum Haluntinum, hominem non solum domi suae, sed tota Sicilia in primis nobilem, vocari iussit: ei negotium dedit, ut, quidquid Halunti esset argenti caelati, aut, si quid etiam Corinthiorum, id omne statim ad mare ex oppido deportaretur. Ascendit in oppidum Archagathus. Homo nobilis, qui a suis et amari et diligi vellet, ferebat graviter, illam sibi ab isto provinciam datam, nec, quid faceret, habebat. Pronuntiat, quid sibi imperatum esset: iubet omnes proferre, quae haberent. Metus erat summus. Ipse enim tyrannus non discedebat longius: Archagathum et argentum in lectica cubans ad mare infra oppidum exspectabat. 52. Quem concursum in oppido factum putatis? quem clamorem? quem porro fletum mulierum? qui viderent equum Troianum introductum, urbem captam esse dicerent. Efferri sine thecis vasa, extorqueri alia de manibus mulierum, effringi multorum fores, revelli claustra. Quid enim putatis? Scuta si quando conquiruntur a privatis in bello ac tumultu: tamen homines inviti dant, etsi ad salutem communem dari sentiunt: ne quem putetis sine maximo dolore argentum caelatum domo, quod alter eriperet, protulisse. Omnia deferuntur: Cibyratae fratres vocantur: pauca improbant: quae probarant, iis crustae aut emblemata detrahebantur. Sic Haluntini, excussis deliciis, cum argento puro domum reverterunt. XXIV. 53. Quod umquam, iudices, huiusmodi everriculum in illa provincia fuit? Avertere aliquid de publico quam obscurissime per magistratum solebant: etiam aliquid a privato nonnumquam occulte auferebant: et hi tamen condemnabantur. Et, si quaeritis, ut ipse de me detraham: illos ego accusatores puto fuisse, qui huiusmodi hominum furta odore aut aliquo leviter presso vestigio persequebantur. Nam nos quidem quid facimus in Verre, quem in luto volutatum totius corporis vestigiis invenimus? Permagnum est, in eum dicere aliquid, qui praeteriens, lectica paullisper deposita, non per praestigias, sed palam per potestatem, uno imperio, ostiatim totum oppidum compilarit? At tamen, ut posset dicere se emisse, Archagatho imperat, ut aliquid illis, quorum argentum fuerat, nummulorum, dicis caussa, daret. Invenit Archagathus paucos, qui vellent accipere: his dedit. Eos nummos tamen iste Archagatho non reddidit. Voluit Romae repetere Archagathus; Cn. Lentulus Marcellinus dissuasit, sicut ipsum dicere audistis. RECITA ARCHAGATHI ET LENTULI TESTIMONIUM. 54. Et, ne forte hominem existimetis hanc tantam vim emblematum sine caussa coacervare voluisse, videte, quanti vos, quanti existimationem populi Romani, quanti leges et iudicia, quanti testes Siculos negotiatoresque fecerit. Posteaquam tantam multitudinem collegerat emblematum, ut ne unum quidem cuiquam reliquisset: instituit officinam Syracusis in regia maximam. Palam artifices omnes, caelatores ac vascularios convocari iubet: et ipse suos complures habebat. Eo conducit magnam hominum multitudinem. Menses octo continuos opus his non defuit, quum vas nullum fieret, nisi aureum. Tum illa, ex patellis et turibulis quae evellerat, ita scite in aureis poculis illigabat, ita apte in scyphis aureis includebat, ut ea ad illam rem nata esse diceres: ipse tamen praetor, qui sua vigilantia pacem in Sicilia

dicit fuisse, in hac officina maiorem partem diei cum tunica pulla sedere solebat et pallio. XXV. 55. Haec ego, iudices, non auderem proferre, ni vererer, ne forte plura de isto ab aliis in sermone, quam a me in iudicio audisse vos diceretis. Quis enim est, qui de hac officina, qui de vasis aureis, qui de istius pallio, tunica pulla, non audierit? Quem voles de conventu Syracusano virum bonum nominato: producam: nemo erit, quin hoc se audisse aut vidisse dicat. 56. O tempora, o mores! nihil nimium vetus proferam. Sunt vestrum aliquammulti, qui L. Pisonem cognoverunt, huius L. Pisonis, qui praetor fuit, patrem. Ei, quum esset in Hispania praetor, qua in provincia occisus est, nescio quo pacto, dum armis exercetur, annulus aureus, quem habebat, fractus est et comminutus. Quum vellet sibi annulum facere, aurificem iussit vocari in forum ad sellam, Cordubae, et ei palam appendit aurum. Hominem in foro sellam iubet ponere et facere annulum, omnibus praesentibus. Nimium fortasse dicet aliquis hunc diligentem. Hactenus reprehendat, si quis volet: nihil amplius. Verum fuit ei concedendum. Filius enim L. Pisonis erat, eius, qui primus de pecuniis repetundis legem tulit. 57. Ridiculum est, nunc de Verre me dicere, quum de Pisone Frugi dixerim. Verumtamen, quantum intersit, videte. Iste quum aliquot abacorum faceret vasa aurea, non laboravit, quid non modo in Sicilia, verum etiam Romae in iudicio audiret. Ille in auri semuncia totam Hispaniam scire voluit, unde praetori annulus fieret. Nimirum, ut hic nomen suum comprobavit, sic ille cognomen.

XXVI. Nullo modo possum omnia istius facta aut memoria consequi aut oratione complecti. Genera ipsa cupio breviter attingere: ut hic modo me commonuit Pisonis annulus, quod totum effluxerat. Quam multis istum putatis hominibus honestis de digitis annulos aureos abstulisse? Numquam dubitavit, quotiescumque alicuius aut gemma aut annulo delectatus est. Incredibilem rem dicam, sed tam claram, ut ipsum negaturum non arbitrer. 58. Quum Valentio eius interpreti epistola Agrigento allata esset, casu signum iste animadvertit in cretula. Placuit ei. Quaesivit, unde esset epistola: respondit, Agrigento. Iste litteras, ad quos solebat, misit: ut is annulus ad se primo quoque tempore afferretur. Ita litteris istius, patrifamilias, L. Titio cuidam, civi Romano, annulus de digito detractus est. Illa vero eius cupiditas incredibilis est. Nam ut in singula conclavia, quae iste non modo Romae, sed in omnibus villis habet, tricenos lectos optime stratos cum ceteris ornamentis convivii quaereret, nimium multa comparare videretur. Nulla domus in Sicilia locuples fuit, ubi iste non textrinum instituerit. 59. Mulier est Segestana, perdives et nobilis, Lamia nomine: per triennium isti, plena domo telarum, stragulam vestem confecit, nihil nisi conchylio tinctum. Attalus, homo pecuniosus, Neti; Lyso Lilybaei; Critolaus Hennae; Syracusis Aeschrio, Cleomenes, Theomnastus; Helori Archonides, Megistus. Vox me citius defecerit, quam nomina. Ipse dabat purpuram tantum, amici operas. Credo. Iam enim non libet omnia criminari. Quasi hoc mihi non satis sit ad crimen, habuisse tam multum, quod daret; voluisse deportare tam multa: hoc denique, quod concedit, amicorum operis esse in huiuscemodi rebus usum. 60. Iam vero lectos aeratos et candelabra aenea, num cui, praeter istum, Syracusis per triennium facta esse existimatis? Emebat: credo. Sed tantum vos certiores, iudices, facio, quid iste in provincia praetor egerit, ne cui forte nimium negligens fuisse videatur neque se satis, quum potestatem habuerit, instruxisse et ornasse.

XXVII. Venio nunc, non iam ad furtum, non ad avaritiam, non ad cupiditatem, sed eiusmodi facinus, in quo omnia nefaria contineri mihi atque inesse videantur; in quo dii immortales violati, existimatio atque auctoritas nominis populi Romani imminuta, hospitium spoliatum ac proditum, abalienati scelere istius a nobis omnes reges amicissimi nationesque, quae in eorum regno ac ditione sunt. 61. Nam reges Syriae, regis Antiochi filios, pueros scitis Romae nuper fuisse: qui venerant non propter Syriae regnum; nam id sine controversia obtinebant, ut a patre et a maioribus acceperant: sed regnum Aegypti ad se et ad Selenen, matrem suam, pertinere arbitrabantur. Hi ipsi posteaquam, temporibus reipublicae exclusi, per senatum agere quae voluerant, non potuerunt, in Syriam, in regnum patrium profecti sunt. Eorum alter, qui Antiochus vocatur, iter per Siciliam facere voluit. 62. Itaque, isto praetore, venit Syracusas. Hic Verres hereditatem sibi venisse arbitratus est, quod in eius regnum ac manus venerat is, quem iste et audierat multa secum praeclara habere, et suspicabatur. Mittit homini munera satis large; haec ad usum domesticum: olei, vini, quod visum erat: etiam tritici, quod satis esset, de suis decumis. Deinde ipsum regem ad coenam vocavit: exornat ample magnificeque triclinium: exponit ea, quibus abundabat, plurima ac pulcherrima vasa argentea: (namque haec aurea nondum fecerat:) omnibus curat rebus instructum et paratum ut sit convivium. Quid multa? rex ita discessit, ut et istum copiose ornatum et se honorifice acceptum arbitraretur. Vocat ad coenam deinde ipse praetorem: exponit suas copias omnes, multum argentum, non pauca etiam pocula ex auro, quae, ut mos est regius et maxime in Syria, gemmis erant distincta clarissimis. Erat etiam vas vinarium ex una gemma pergrandi, trulla excavata, manubrio aureo: de qua, credo, satis idoneum, satis gravem testem, Q. Minucium dicere audistis. 63. Iste unum quodque vas in manus sumere, laudare, mirari. Rex gaudere, praetori populi Romani satis iucundum et gratum illud esse convivium. Posteaquam inde discessum est, cogitare iste nihil aliud (quod ipsa res declaravit) nisi, quemadmodum regem ex provincia spoliatum expilatumque dimitteret. Mittit rogatum vasa ea, quae pulcherrima apud illum viderat: ait se suis caelatoribus velle ostendere. Rex, qui istum non nosset, sine ulla suspicione libentissime dedit. Mittit etiam trullam gemmeam rogatum: velle se eam diligentius considerare. Ea quoque ei mittitur.

XXVIII. 64. Nunc reliquum, iudices, attendite, de quo et vos audistis, et populus Romanus non nunc primum audiet, et in exteris nationibus usque ad ultimas terras pervagatum est. Candelabrum e gemmis clarissimis opere mirabili perfectum, reges hi, quos dico, Romam quum attulissent, ut in Capitolio ponerent: quod nondum perfectum templum offenderant, neque ponere potuerunt, neque vulgo ostendere ac proferre voluerunt; ut et magnificentius videretur, quum suo tempore in cella Iovis Optimi Maximi poneretur, et clarius, quum pulchritudo eius recens ad oculos hominum atque integra perveniret: statuerunt id secum in Syriam reportare: ut, quum audissent simulacrum Iovis Optimi Maximi dedicatum, le-

gatos mitterent, qui cum ceteris rebus illud quoque eximium ac pulcherrimum donum in Capitolium afferent. Pervenit res ad istius aures, nescio quomodo. Nam rex celatum voluerat: non quo quidquam metueret aut suspicaretur, sed ut ne multi illud ante perciperent oculis, quam populus Romanus. Iste petit a rege et eum pluribus verbis rogat, ut id ad se mittat: cupere se dicit inspicere neque se aliis videndi potestatem esse facturum. 65. Antiochus, qui animo et puerili esset et regio, nihil de istius improbitate suspicatus est: imperat suis, ut id in praetorium involutum quam occultissime deferrent. Quo posteaquam attulerunt involucrisque reiectis constituerunt: iste clamare coepit, dignam rem esse regno Syriae, dignam regio munere, dignam Capitolio. Etenim erat eo splendore, qui ex clarissimis et pulcherrimis gemmis esse debebat: ea varietate operum, ut ars certare videretur cum copia: ea magnitudine, ut intelligi posset, non ad hominum apparatum, sed ad amplissimi templi ornamentum esse factum. Quod quum satis iam perspexisse videretur, tollere incipiunt, ut referrent. Iste ait se velle illud etiam atque etiam considerare: nequaquam se esse satiatum: iubet illos discedere et candelabrum relinquere. Sic illi tum inanes ad Antiochum revertuntur.

XXIX. 66. Rex primo nihil metuere, nihil suspicari. Dies unus, alter, plures: non referri. Tum mittit rex ad istum, si sibi videatur, ut reddat. Iubet iste posterius ad se reverti. Mirum illi videri. Mittit iterum: non redditur. Ipse hominem appellat: rogat, ut reddat. Os hominis insignemque impudentiam cognoscite. Quod sciret, quodque ex ipso rege audisset in Capitolio esse ponendum, quod Iovi Optimo Maximo, quod populo Romano servari videret, id sibi ut donaret, rogare et vehementer petere coepit. Quum ille se et religione Iovis Capitolini et hominum existimatione impediri diceret, quod multae nationes testes essent illius operis ac muneris: iste homini minari acerrime coepit. Ubi videt, eum nihilo magis minis, quam precibus permoveri: repente hominem de provincia iubet ante noctem decedere: ait, se comperisse, ex eius regno piratas in Siciliam esse venturos. 67. Rex maximo conventu Syracusis, in foro, ne quis forte me in crimine obscuro versari atque affingere aliquid suspicione hominum arbitretur, in foro, inquam, Syracusis flens ac deos hominesque contestans clamare coepit, candelabrum factum e gemmis, quod in Capitolium missurus esset, quod in templo clarissimo populo Romano monumentum suae societatis amicitiaeque esse voluisset, id sibi C. Verrem abstulisse: de ceteris operibus ex auro et gemmis, quae sua penes illum essent, se non laborare: hoc sibi eripi, miserum esse et indignum: id etsi antea iam mente et cogitatione sua fratrisque sui consecratum esset, tamen tum se, in illo conventu civium Romanorum dare, donare, dicare, consecrare Iovi Optimo Maximo testemque ipsum Iovem suae voluntatis ac religionis adhibere. XXX. Quae vox, quae latera, quae vires huius unius criminis querimoniam possunt sustinere? Rex Antiochus, qui Romae ante oculos omnium nostrum biennium fere comitatu regio atque ornatu fuisset: is quum amicus et socius populi Romani esset, amicissimo patre, avo, maioribus, antiquissimis et clarissimis regibus, opulentissimo et maximo regno, praeceps provincia populi Romani exturbatus est. 68. Quemadmodum hoc accepturas nationes exteras, quemadmodum huius tui facti famam in regna aliorum atque in ultimas terras perventuram putasti, quum audirent, a praetore populi Romani in provincia violatum regem, spoliatum hospitem, eiectum socium populi Romani atque amicum? Nomen vestrum populique Romani odio atque acerbitati scitote nationibus exteris, iudices, futurum, si istius haec tanta iniuria impunita discesserit. Sic omnes arbitrabuntur, praesertim quum haec omnino fama de nostrorum hominum avaritia et cupiditate percrebruerit, non istius solius hoc esse facinus, sed eorum etiam, qui approbarint. Multi reges, multae liberae civitates, multi privati opulenti ac potentes habent profecto in animo Capitolium sic ornare, ut templi dignitas imperiique nostri nomen desiderat: qui si intellexerint, interverso regali hoc dono, graviter vos tulisse: grata fore vobis populoque Romano sua studia ac dona arbitrabuntur. Sin hoc vos in rege tam nobili, in re tam eximia, in iniuria tam acerba neglexisse audierint: non erunt tam amentes, ut operam, curam, pecuniam impendant in eas res, quas vobis gratas fore non arbitrentur.

XXXI. 69. Hoc loco, Q. Catule, te appello. Loquor enim de tuo clarissimo pulcherrimoque monumento. Non iudicis solum severitatem in hoc crimine, sed prope inimici atque accusatoris vim suscipere debes. Tuus est enim honos in illo templo, senatus populique Romani beneficio: tui nominis aeterna memoria simul cum templo illo consecratur: tibi haec cura suscipienda, tibi haec opera sumenda est, ut Capitolium, quomodo magnificentius est restitutum, sic copiosius ornatum sit, quam fuit; ut illa flamma divinitus exstitisse videatur, non, quae deleret Iovis Optimi Maximi templum, sed quae praeclarius magnificentiusque deposceret. 70. Audisti, Q. Minucium Rufum dicere, domi suae deversatum esse Antiochum regem Syracusis: se illud scire ad istum esse delatum: se scire non redditum: audisti, et audies omni e conventu Syracusano, qui ita dicant: sese audientibus illud Iovi Optimo Maximo dicatum esse ab rege Antiocho et consecratum. Si iudex non esses, et haec ad te delata res esset: te potissimum hoc persequi, te petere, te agere oporteret. Quare non dubito, quo animo iudex huius criminis esse debeas, qui apud alium iudicem multo acrior, quam ego sum, actor accusatorque esse deberes. XXXII. 71. Vobis autem, iudices, quid hoc indignius, aut quid minus ferendum videri potest? Verresne habebit domi suae candelabrum Iovis Optimi Maximi, e gemmis auroque perfectum? Cuius fulgore collucere atque illustrari Iovis Optimi Maximi templum oportebat, id apud istum in eiusmodi conviviis constituetur, quae domesticis stupris flagitiisque flagrabunt? In istius lenonis turpissimi domo simul cum ceteris Chelidonis hereditariis ornamentis Capitolii ornamenta ponentur? Quid huic sacri umquam fore aut quid fuisse religiosi putatis, qui nunc tanto scelere se obstrictum esse non sentiat? qui in iudicium veniat, ubi ne precari quidem Iovem Optimum Maximum atque ab eo auxilium petere more omnium possit? a quo etiam dii immortales sua repetunt in eo iudicio, quod hominibus ad suas res repetundas est constitutum. Miramur, Athenis Minervam, Deli Apollinem, Iunonem Sami, Pergae Dianam, multos praeterea ab isto deos tota Asia Graeciaque violatos, qui a Capitolio manus abstinere non potuerit? Quod privati homines de suis pecuniis ornant ornaturique sunt, id C. Verres ab regibus ornari non est passus. 72. Itaque hoc nefario

scelere concepto, nihil postea tota in Sicilia neque sacri neque religiosi esse duxit: ita sese in ea provincia per triennium gessit, ut ab isto non solum hominibus, verum etiam diis immortalibus bellum indictum putaretur.

XXXIII. Segesta est oppidum pervetus in Sicilia, iudices, quod ab Aenea fugiente a Troia atque in haec loca veniente conditum esse demonstrant. Itaque Segestani non solum perpetua societate atque amicitia, verum etiam cognatione se cum populo Romano coniunctos esse arbitrantur. Hoc quondam oppidum, quum illa civitas cum Poenis suo nomine ac sua sponte bellaret, a Karthaginiensibus vi captum atque deletum est: omniaque, quae ornamento urbi esse possent, Karthaginem sunt ex illo loco deportata. Fuit apud Segestanos ex aere simulacrum Dianae, quum summa atque antiquissima praeditum religione, tum singulari opere artificioque perfectum. Hoc tralatum Karthaginem, locum tantum hominesque mutarat: religionem quidem pristinam conservabat. Nam propter eximiam pulchritudinem etiam hostibus digna, quam sanctissime colerent, videbatur. 73. Aliquot saeculis post P. Scipio bello Punico tertio Karthaginem cepit: qua in victoria (videte hominis virtutem et diligentiam, ut et domesticis praeclarissimae virtutis exemplis gaudeatis et eo maiore odio dignam istius incredibilem audaciam iudicetis:) convocatis Siculis omnibus, quod diutissime saepissimeque Siciliam vexatam a Karthaginiensibus cognorat, iubet omnia conquiri: pollicetur, sibi magnae curae fore, ut omnia civitatibus, quae cuiusque fuissent, restituerentur. Tum illa, quae quondam erant Himera sublata, de quibus antea dixi, Thermitanis sunt reddita: tum alia Gelensibus, alia Agrigentinis: in quibus etiam ille nobilis taurus, quem crudelissimus omnium tyrannorum Phalaris habuisse dicitur, quo vivos supplicii caussa demittere homines et subiicere flammam solebat: quem taurum Scipio quum redderet Agrigentinis, dixisse dicitur: aequum esse illos cogitare, utrum esset Siculis utilius, suisne servire, an populo Romano obtemperare; quum idem monumentum et domesticae crudelitatis et nostrae mansuetudinis haberent. XXXIV. 74. Illo tempore Segestanis maxima cum cura haec ipsa Diana, de qua dicimus, redditur: reportatur Segestam: in suis antiquis sedibus summa cum gratulatione civium et laetitia reponitur. Haec erat posita Segestae, sane excelsa in basi: in qua grandibus litteris P. AFRICANI nomen erat incisum eumque KARTHAGINE CAPTA RESTITUISSE perscriptum. Colebatur a civibus: ab omnibus advenis visebatur: quum quaestor essem, nihil mihi ab illis est demonstratum prius. Erat admodum amplum et excelsum signum cum stola: verumtamen inerat in illa magnitudine aetas atque habitus virginalis: sagittae pendebant ab humero: sinistra manu retinebat arcum: dextra ardentem facem praeferebat. 75. Hanc quum iste sacrorum omnium hostis religionumque praedo vidisset; quasi illa ipse face percussus esset, ita flagrare cupiditate atque amentia coepit. Imperat magistratibus, ut eam demoliantur et sibi dent: nihil sibi gratius ostendit futurum. Illi vero dicere, id sibi nefas esse, seque quum summa religione, tum summo metu legum et iudiciorum teneri. Iste tum petere ab illis, tum minari, tum spem, tum metum ostendere. Opponebant illi interdum nomen Africani; donum populi Romani illud esse dicebant; nihil se in eo potestatis habere, quod imperator clarissimus, urbe hostium capta, monumentum victoriae populi Romani esse voluisset. 76. Quum iste nihilo remissius atque etiam multo vehementius instaret quotidie: res agitur in senatu. Vehementer ab omnibus reclamatur. Itaque illo tempore ac primo istius adventu pernegatur. Postea, quidquid erat oneris in nautis remigibusque exigendis, in frumento imperando, Segestanis praeter ceteros imponebat aliquanto amplius, quam ferre possent. Praeterea magistratus eorum evocabat: optimum quemque et nobilissimum ad se arcessebat: circum omnia provinciae fora rapiebat: singillatim uni cuique calamitati fore se denuntiabat: universam se funditus illam eversurum esse civitatem minabatur. Itaque aliquando multis malis magnoque metu victi Segestani praetoris imperio parendum esse decreverunt: magno cum luctu et gemitu totius civitatis, multis cum lacrimis et lamentationibus virorum mulierumque omnium simulacrum Dianae tollendum locatur. XXXV. 77. Videte, quanta religio fuerit apud Segestanos: repertum esse, iudices, scitote, neminem, neque liberum, neque servum, neque civem neque peregrinum, qui illud signum auderet attingere. Barbaros quosdam Lilybaeo scitote adductos esse operarios: hi denique illud, ignari totius negotii ac religionis, mercede accepta, sustulerunt. Quod quum ex oppido exportaretur, quem conventum mulierum factum esse arbitramini? quem fletum maiorum natu? quorum nonnulli etiam illum diem memoria tenebant, quum illa eadem Diana Segestam, Karthagine revecta, victoriam populi Romani reditu suo nuntiasset. Quam dissimilis hic dies illi tempori videbatur! Tum imperator populi Romani, vir clarissimus, deos patrios reportabat Segestanis ex urbe hostium recuperatos: nunc ex urbe sociorum praetor eiusdem populi turpissimus atque impurissimus eosdem illos deos nefario scelere auferebat. Quid hoc tota Sicilia est clarius, quam omnes Segestanas matronas et virgines convenisse, quum Diana exportaretur ex oppido? unxisse unguentis? complesse coronis et floribus? ture odoribusque incensis usque ad agri fines prosecutas esse? 78. Hanc tu tantam religionem si tum in imperio propter cupiditatem atque audaciam non pertimescebas: ne nunc quidem in tanto tuo liberorumque tuorum periculo perhorrescis? Quem tibi aut hominem invitis diis immortalibus, aut vero deum, tantis eorum religionibus violatis auxilio futurum putas? Tibi illa Diana in pace atque in otio religionem nullam attulit? quae quum duas urbes, in quibus locata fuerat, captas incensasque vidisset, bis ex duorum bellorum flamma ferroque servata est; quae Karthaginiensium victoria loco mutato religionem tamen non amisit, P. Africani virtute religionem simul cum loco recuperavit. Quo quidem scelere suscepto, quum inanis esset basis, et in ea P. Africani nomen incisum: res indigna atque intoleranda videbatur omnibus, non solum religiones esse violatas, verum etiam P. Africani, viri fortissimi, rerum gestarum gloriam, memoriam virtutis, monumenta victoriae C. Verrem sustulisse. 79. Quod quum isti renuntiaretur de basi ac litteris, existimavit homines in oblivionem totius negotii esse venturos, si etiam basim, tamquam indicem sui sceleris, sustulisset. Itaque tollendam istius imperio locaverunt; quae vobis locatio ex publicis Segestanorum litteris priore actione recitata est. XXXVI. Te nunc, P. Scipio, te, inquam, lectissimum ornatissimumque ado-

lescentem appello: abs te officium tuum, debitum generi et nomini requiro et flagito. Cur pro isto, qui laudem honoremque familiae vestrae depeculatus est, pugnas? cur eum defensum esse vis? cur ego tuas partes suscipio? cur tuum munus sustineo? cur M. Tullius P. Africani monumenta requirit, P. Scipio eum, qui illa sustulit, defendit? Quum mos a maioribus traditus sit, ut monumenta maiorum ita suorum quisque defendat, ut ea ne ornari quidem nomine alieno sinat: tu isti aderis, qui non obstruxit aliqua ex parte monumentum P. Scipionis, sed funditus delevit ac sustulit? 80. Quisnam igitur, per deos immortales! tuebitur P. Scipionis memoriam mortui? quis monumenta atque indicia virtutis, si tu ea relinques ac deseres, neque solum spoliata illa patiere, sed etiam eorum spoliatorem vexatoremque defendes? Adsunt Segestani, clientes tui, socii populi Romani atque amici: certiorem te faciunt, P. Africanum, Karthagine deleta, simulacrum Dianae maioribus suis restituisse; idque apud Segestanos, eius imperatoris nomine positum ac dedicatum fuisse: hoc Verrem demoliendum et asportandum nomenque omnino P. Scipionis delendum tollendumque curasse. Orant te atque obsecrant, ut sibi religionem, generi tuo laudem gloriamque restituas, ut, quod ex urbe hostium per P. Africanum recuperarint, id per te ex praedonis domo conservare possint. XXXVII. Quid aut tu his respondere honeste potes aut illi facere, nisi ut te ac fidem tuam implorent? Adsunt et implorant. Potes domesticae laudis amplitudinem, Scipio, tueri; potes: omnia in te sunt, quae aut fortuna hominibus aut natura largitur. Non praecerpo fructum officii tui; non alienam mihi laudem appeto; non est pudoris mei, P. Scipione, florentissimo adolescente, vivo et incolumi, me propugnatorem monumentorum P. Scipionis defensoremque profiteri. 81. Quam ob rem si suscipis domesticae laudis patrocinium, me non solum silere de vestris monumentis oportebit, sed etiam laetari, P. Africani eiusmodi esse fortunas mortui, ut eius honos ab iis, qui ex eadem familia sint, defendatur neque ullum adventitium requiratur auxilium. Sin istius amicitia te impediet; si hoc, quod abs te postulo, minus ad officium tuum pertinere arbitrabere: succedam ego vicarius tuo muneri; suscipiam partes, quas alienas esse arbitrabar. Deinde ista praeclara nobilitas desinat queri, populum Romanum hominibus novis atque industriis libenter honores mandare semperque mandasse. Non est querendum, in ea civitate, quae propter virtutem omnibus nationibus imperat, virtutem plurimum posse. Sit apud alios imago P. Africani: ornentur alii mortui virtute ac nomine. Talis ille vir fuit, ita de populo Romano meritus est, ut non uni familiae, sed universae civitati commendatus esse debeat. Est aliqua mea pars virilis, quod eius civitatis sum, quam ille amplam, illustrem claramque reddidit; praecipue quod in his artibus pro mea parte versor, quarum ille princeps fuit, aequitate, industria, temperantia, defensione miserorum, odio improborum: quae cognatio studiorum et artium propemodum non minus est coniuncta, quam ista, qua vos delectamini, generis et nominis. XXXVIII. 82. Repeto abs te, Verres, monumentum P. Africani; caussam Siculorum, quam suscepi, relinquo; iudicium de pecuniis repetundis ne sit hoc tempore; Segestanorum iniuriae negligantur: basis P. Africani restituatur; nomen invicti imperatoris incidatur; signum pulcherrimum Karthagine captum reponatur. Haec abs te non Siculorum defensor, non tuus accusator, non Segestani postulant, sed is, qui laudem gloriamque P. Africani tuendam conservandamque suscepit. Non vereor, ne hoc officium meum P. Servilio iudici non probem; qui quum res maximas gesserit monumentaque rerum suarum quum maxime constituat atque in his elaboret, profecto volet haec non solum suis posteris, verum etiam omnibus viris fortibus et bonis civibus defendenda, non spolianda improbis tradere. Non vereor, ne tibi, Q. Catule, displiceat, cuius amplissimum in orbe terrarum clarissimumque monumentum est, quam plurimos esse custodes monumentorum, et putare omnes bonos alienae gloriae defensionem ad officium suum pertinere. 83. Equidem ceteris istius furtis atque flagitiis ita moveor, ut ea reprehendenda tantum putem: hic vero tanto dolore afficior, ut nihil mihi indignius, nihil minus ferendum videatur. Verres Africani monumentis domum suam plenam stupri, plenam flagitii, plenam dedecoris ornabit? Verres temperantissimi sanctissimique viri monumentum, Dianae simulacrum virginis, in ea domo collocabit, in qua semper meretricum lenonumque flagitia versantur?

XXXIX. 84. At hoc solum Africani monumentum violasti? Quid? a Tyndaritanis non eiusdem Scipionis beneficio positum simulacrum Mercurii pulcherrime factum sustulisti? At quemadmodum, dii immortales! quam audacter! quam libidinose! quam impudenter! Audistis nuper dicere legatos Tyndaritanos, homines honestissimos ac principes civitatis, Mercurium, qui sacris anniversariis apud eos ac summa religione coleretur, quem P. Africanus Karthagine capta Tyndaritanis non solum suae victoriae, sed etiam illorum fidei societatisque monumentum atque indicium dedisset, huius vi, scelere imperioque esse sublatum: qui, ut primum in illud oppidum venit, statim, tamquam ita fieri non solum oporteret, sed etiam necesse esset, tamquam hoc senatus mandasset, populusque Romanus iussisset, ita continuo, signum ut demolirentur et Messanam deportarent, imperavit. 85. Quod quum illis, qui aderant, indignum; qui audiebant, incredibile videretur: non est ab isto, primo illo adventu, perseveratum. Discedens mandat proagoro Sopatro, cuius verba audistis, ut demoliatur. Quum recusaret, vehementer minatur. Et statim ex illo oppido proficiscitur. Proagorus refert rem ad senatum: vehementer undique reclamatur. Ne multa: iterum iste aliquanto post ad illos venit; quaerit continuo de signo. Respondetur ei, senatum non permittere: poenam capitis constitutam, si iniussu senatus quisquam attigisset: simul religio commemoratur. Tum iste: Quam mihi religionem narras? quam poenam? quem senatum? vivum te non relinquam: moriere virgis, nisi signum traditur. Sopater iterum flens ad senatum defert; istius cupiditatem minasque demonstrat. Senatus Sopatro responsum nullum dat, sed commotus perturbatusque discedit. Ille, praetoris arcessitus nuntio, rem demonstrat; negat ullo modo fieri posse. XL. Atque haec (nihil enim praetermittendum de istius impudentia videtur) agebantur in conventu palam, de sella ac de loco superiore. 86. Erat hiems summa; tempestas, ut ipsum Sopatrum dicere audistis, perfrigida; imber maximus: quum iste imperat lictoribus, ut Sopatrum de porticu, in qua ipse sedebat, praecipitem in forum deiiciant nudumque con-

stituant. Vix erat hoc plane imperatum, quum illum spoliatum stipatumque lictoribus videres: omnes id fore putabant, ut miser atque innocens virgis caederetur: fefellit haec homines opinio. Virgis iste caederet sine caussa socium populi Romani atque amicum? Non usque eo improbus: non omnia sunt in eo uno vitia: numquam fuit crudelis. Leniter hominem clementerque accepit. Equestres sunt medio in foro Marcellorum statuae, sicuti fere ceteris in oppidis Siciliae: ex quibus iste C. Marcelli statuam delegit, cuius officia in illam civitatem totamque provinciam recentissima erant et maxima. In ea Sopatrum, hominem quum domi nobilem, tum summo magistratu praeditum, divaricari ac deligari iubet. 87. Quo cruciatu sit affectus, venire in mentem necesse est omnibus, quum esset vinctus nudus in aere, in imbri, in frigore. Neque tamen finis huic iniuriae crudelitatique fiebat, donec populus atque universa multitudo, atrocitate rei misericordiaque commota, senatum clamore coegit, ut ei simulacrum illud Mercurii polliceretur. Clamabant, fore, ut ipsi se dii immortales ulciscerentur: hominem interea perire innocentem non oportere. Tum frequens senatus ad istum venit: pollicetur signum. Ita Sopater de statua C. Marcelli, quum iam paene obriguisset, vix vivus aufertur. Non possum disposite istum accusare, si cupiam: opus est non solum ingenio, verum etiam artificio quodam singulari. XLI. 88. Unum hoc crimen videtur esse, et a me pro uno ponitur, de Mercurio Tyndaritano: plura sunt. Sed ea quo pacto distinguere ac separare possim, nescio. Est pecuniarum captarum, quod signum a sociis pecuniae magnae sustulit. Est peculatus, quod publicum populi Romani signum, de praeda hostium captum, positum imperatoris nostri nomine, non dubitavit auferre. Est maiestatis, quod imperii nostri gloriae rerumque gestarum monumenta evertere atque asportare ausus est. Est sceleris, quod religiones maximas violavit. Est crudelitatis, quod in hominem innocentem, in socium nostrum atque amicum, novum et singulare supplicii genus excogitavit. 89. Illud vero quid sit, iam non queo dicere: quo nomine appellem, nescio, quod in C. Marcelli statua. Quid est hoc? Patronusne quod erat? Quid tum? Quo id spectat? Utrum ea res ad opem, an ad calamitatem clientium atque hospitum valere debebat? an ut hoc ostenderes, contra vim tuam in patronis praesidii nihil esse? Quis hoc non intelligeret, in improbi praesentis imperio maiorem esse vim, quam in bonorum absentium patrocinio? An vero ex hoc illa tua singularis significatur insolentia, superbia, contumacia? detrahere videlicet aliquid te de amplitudine Marcellorum putasti. Itaque nunc Siculorum Marcelli non sunt patroni: Verres in eorum locum substitutus est. 90. Quam in te tantam virtutem esse aut dignitatem arbitratus es, ut conarere clientelam tam illustrem, tam splendidae provinciae, traducere ad te, auferre a certissimis antiquissimisque patronis? Tu ista stultitia, nequitia, inertia non modo totius Siciliae, sed unius tenuissimi Siculi clientelam tueri potes? Tibi Marcelli statua pro patibulo in clientes Marcellorum fuit? tu ex illius honore in eos ipsos, qui honorem illi habuerant, supplicia quaerebas? Quid postea? quid tandem tuis statuis fore arbitrabare? An vero id, quod accidit? Nam Tyndaritani statuam istius, quam sibi propter Marcellos altiore etiam basi poni iusserat, deturbarunt, simulac successum isti audierunt. XLII. Dedit nunc igitur tibi fortuna Siculorum C. Marcellum iudicem, ut, cuius ad statuam Siculi te praetore alligabantur, eius religioni te eumdem vinctum astrictumque dederemus. 91. Ac primo, iudices, hoc signum Mercurii dicebat iste Tyndaritanos M. Marcello huic Aesernino vendidisse, atque hoc sua caussa etiam Marcellum ipsum sperabat esse dicturum: quod mihi numquam verisimile visum est, adolescentem illo loco natum, patronum Siciliae, nomen suum isti ad tralationem criminis commodaturum. Verumtamen ita res mihi tota provisa atque praecauta est, ut, si maxime esset inventus, qui in se suscipere istius culpam crimenque cuperet: tamen is proficere nihil posset. Eos enim deduxi testes et eas litteras deportavi, ut de istius facto dubium esse nemini posset. 92. Publicae litterae sunt, deportatum esse Mercurium Messanam sumptu publico: dicunt, quanti: praefuisse huic negotio publice legatum Poleam. Quid? is ubi est? Praesto est: testis est. Proagori Sopatri iussu. Quis est hic? qui ad statuam astrictus est. Quid? is ubi est? Testis est: vidistis hominem et verba eius audistis. Demoliendum curavit Demetrius gymnasiarchus, quod is ei loco praeerat. Quid? hoc nos dicimus? Immo vero ipse praesens: Romae nuper istum ipsum esse pollicitum, sese id signum legatis esse redditurum, si eius rei testificatio tolleretur cautumque esset, eos testimonium non esse dicturos. Dixit hoc apud vos Zosippus et Ismenias, homines nobilissimi et principes Tyndaritanae civitatis.

XLIII. 93. Quid? Agrigenti nonne eiusdem P. Scipionis monumentum, signum Apollinis pulcherrimum, cuius in femine litterulis minutis argenteis nomen Myronis erat inscriptum, ex Aesculapii religiosissimo fano sustulisti? Quod iste, iudices, quum clam fecisset, quum ad suum scelus illud furtumque nefarium quosdam homines improbos duces atque adiutores adhibuisset, vehementer commota civitas est. Uno eodemque tempore Agrigentini beneficium Africani, religionem domesticam, ornamentum urbis, indicium victoriae, testimonium societatis requirebant. Itaque ab illis, qui principes in ea civitate erant, praecipitur et negotium datur quaestoribus et aedilibus, ut noctu vigilias agerent ad aedes sacras. Etenim iste Agrigenti (credo propter multitudinem illorum hominum atque virtutem, et quod cives Romani, viri fortes ac strenui et honesti, permulti in illo oppido coniunctissimo animo cum ipsis Agrigentinis vivunt ac negotiantur) non audebat palam tollere aut poscere, quae placebant. 94. Herculis templum est apud Agrigentinos non longe a foro, sane sanctum apud illos et religiosum. Ibi est ex aere simulacrum ipsius Herculis, quo non facile quidquam dixerim me vidisse pulchrius, (tametsi non tam multum in istis rebus intelligo, quam multa vidi,) usque eo, iudices, ut rictum eius ac mentum paullo sit attritius, quod in precibus et gratulationibus non solum id venerari, verum etiam osculari solent. Ad hoc templum, quum esset iste Agrigenti, duce Timarchide repente nocte intempesta servorum armatorum fit concursus atque impetus. Clamor a vigilibus fanique custodibus tollitur. Qui primo quum obsistere ac defendere conarentur, male mulcati clavis ac fustibus repelluntur: postea convulsis repagulis effractisque valvis demoliri signum ac vectibus labefactare conantur. Interea ex clamore fama tota urbe percrebruit, expugnari deos patrios non hostium adventu nec opinato neque re-

pentino praedonum impetu, sed ex domo atque cohorte praetoria manum fugitivorum instructam armatamque venisse. 95. Nemo Agrigenti neque aetate tam affecta, neque viribus tam infirmis fuit, qui non illa nocte eo nuntio excitatus surrexerit telumque, quod cuique fors offerebat, arripuerit. Itaque brevi tempore ad fanum ex urbe tota concurritur. Hora amplius iam in demoliendo signo permulti homines moliebantur: illud interea nulla lababat ex parte, quum alii vectibus subiectis conarentur commovere, alii deligatum omnibus membris rapere ad se funibus. Repente Agrigentini concurrunt: fit magna lapidatio: dant sese in fugam istius praeclari imperatoris nocturni milites. Duo tamen sigilla perparvula tollunt, ne omnino inanes ad istum praedonem religionum reverterentur. Numquam tam male est Siculis, quin aliquid facete et commode dicant: velut in hac re aiebant, in labores Herculis non minus hunc immanissimum Verrem, quam illum aprum Erymanthium referri oportere. XLIV. 96. Hanc virtutem Agrigentinorum imitati sunt Assorini postea, viri fortes et fideles, sed nequaquam ex tam ampla neque tam ex nobili civitate. Chrysas est amnis, qui per Assorinorum agros fluit: is apud illos habetur deus et religione maxima colitur. Fanum eius est in agro propter ipsam viam, qua Assoro itur Hennam. In eo Chrysae est simulacrum, praeclare factum e marmore. Id iste poscere Assorinos propter singularem eius fani religionem non ausus est: Tlepolemo dat Hieronique negotium. Illi noctu facta manu armataque veniunt: fores aedis effringunt: aeditui custodesque mature sentiunt: signum, quod erat notum vicinitati, buccina datur: homines ex agris concurrunt: eiicitur fugaturque Tlepolemus: neque quidquam ex fano Chrysae praeter unum perparvulum signum ex aere desideratum est. 97. Matris magnae fanum apud Enguinos est: (iam enim mihi non modo breviter de uno quoque dicendum, sed etiam praetereunda videntur esse permulta, ut ad maiora istius et illustriora in hoc genere furta et scelera veniamus.) In hoc fano loricas galeasque aeneas, caelatas opere Corinthio, hydriasque grandes, simili in genere atque eadem arte perfectas, idem ille P. Scipio, vir omnibus rebus praecellentissimus, posuerat et suum nomen inscripserat. Quid iam de isto plura dicam aut querar? Omnia illa, iudices, abstulit: nihil in religiosissimo fano praeter vestigia violatae religionis nomenque P. Scipionis reliquit: hostium spolia, monumenta imperatorum, decora atque ornamenta fanorum posthac his praeclaris nominibus amissis in instrumento atque in supellectile C. Verris numerabuntur. 98. Tu videlicet solus vasis Corinthiis delectaris: tu illius aeris temperationem, tu operum lineamenta sollertissime perspicis? haec Scipio ille non intelligebat, homo doctissimus atque humanissimus: tu sine ulla bona arte, sine humanitate, sine ingenio, sine litteris, intelligis et iudicas? Vide, ne ille non solum temperantia, sed etiam intelligentia te atque istos, qui se elegantes dici volunt, vicerit. Nam quia, quam pulchra essent, intelligebat, idcirco existimabat, ea non ad hominum luxuriem, sed ad ornatum fanorum atque oppidorum esse facta, ut posteris nostris monumenta religiosa esse videantur.

XLV. 99. Audite etiam singularem eius, iudices, cupiditatem, audaciam, amentiam, in his praesertim sacris polluendis, quae non modo manibus attingi, sed ne cogitatione quidem violari fas fuit. Sacrarium Cereris est apud Catinenses eadem religione qua Romae, qua in ceteris locis, qua prope in toto orbe terrarum. In eo sacrario intimo fuit signum Cereris perantiquum, quod viri, non modo cuiusmodi esset, sed ne esse quidem sciebant. Aditus enim in id sacrarium non est viris: sacra per mulieres ac virgines confici solent. Hoc signum noctu clam istius servi ex illo religiosissimo atque antiquissimo fano sustulerunt: postridie sacerdotes Cereris atque illius fani antistitae maiores natu, probatae ac nobiles mulieres, rem ad magistratus suos deferunt. Omnibus acerbum, indignum, luctuosum denique videbatur. 100. Tum iste permotus illa atrocitate negotii, ut ab se sceleris istius suspicio demoveretur, dat hospiti suo cuidam negotium, ut aliquem reperiret, quem illud fecisse insimularet; daretque operam, ut is eo crimine damnaretur, ne ipse esset in crimine. Res non procrastinatur: nam quum iste Catina profectus esset, servi cuiusdam nomen defertur. Is accusatur: ficti testes in eum dantur: rem cunctus senatus Catinensium legibus iudicat. Sacerdotes vocantur: ex his quaeritur secreto in curia, quid esset factum, quemadmodum arbitrarentur signum esse ablatum. Respondent illae, praetoris in eo loco servos esse visos. Res, quae esset iam antea non obscura, sacerdotum testimonio perspicua esse coepit. Itur in consilium: servus ille innocens omnibus sententiis absolvitur, quo facilius vos hunc omnibus sententiis condemnare possetis. 101. Quid enim postulas, Verres? quid speras? quid exspectas? quem tibi aut deorum, aut hominum, auxilio putas futurum? Eone tu servos ad spoliandum immittere ausus es, quo liberos adire ne orandi quidem caussa fas erat? hisne rebus manus afferre non dubitasti, a quibus etiam oculos cohibere te religionum iura cogebant? Tametsi ne oculis quidem captus in hanc fraudem tam sceleratam ac tam nefariam decidisti: nam id concupisti, quod numquam videras: id, inquam, adamasti, quod antea non aspexeras. Auribus tu tantam cupiditatem concepisti, ut eam non metus, non religio, non deorum vis, non hominum existimatio contineret. 102. At ex viro bono audieras, credo, et bono auctore. Qui id potest, qui ne ex viro quidem audire potueris? Audisti igitur ex muliere: quoniam id viri neque vidisse neque nosse poterant. Qualem porro illam feminam fuisse putatis, iudices? quam pudicam, quae cum Verre loqueretur? quam religiosam, quae sacrarii spoliandi ostenderet rationem? At minime mirum, quae sacra per summam castimoniam virorum ac mulierum fiant, eadem per istius stuprum ac flagitium esse violata. XLVI. Quid ergo? hoc solum auditione expetere coepit, quum id ipse non vidisset? Immo vero alia complura: ex quibus eligam spoliationem nobilissimi atque antiquissimi fani: de qua priore actione testes dicere audistis: nunc eadem illa, quaeso, audite, et diligenter, sicut adhuc fecistis, attendite. 103. Insula est Melita, iudices, satis lato ab Sicilia mari periculosoque disiuncta: in qua est eodem nomine oppidum, quo iste numquam accessit; quod tamen isti textrinum per triennium ad muliebrem vestem conficiendam fuit. Ab eo oppido non longe, in promontorio, fanum est Iunonis antiquum; quod tanta religione semper fuit, ut non modo illis Punicis bellis, quae in his fere locis navali copia gesta atque versata sunt, sed etiam in hac praedonum multitudine semper inviolatum sanctumque fuerit. Quin etiam hoc memoriae proditum est, classe quondam Masi-

nissae regis ad eum locum appulsa, praefectum regium dentes eburneos incredibili magnitudine e fano sustulisse et eos in Africam portasse, Masinissaeque donasse: regem quidem primo delectatum esse munere: post, ubi audisset, unde essent, statim certos homines in quinqueremi misisse, qui eos dentes reportarent. Itaque in his inscriptum litteris Punicis fuit: REGEM MASINISSAM IMPRUDENTEM ACCEPISSE: RE COGNITA, REPONENDOS RESTITUENDOSQUE CURASSE. Erat praeterea magna vis eboris, multa ornamenta, in quibus eburneae Victoriae, antiquo opere ac summa arte perfectae. 104. Haec iste omnia, ne multis morer, uno impetu atque uno nuntio per servos Venerios, quos eius rei caussa miserat, tollenda atque asportanda curavit. XLVII. Pro dii immortales! quem ego hominem accuso? quem legibus ac iudiciali iure persequor? de quo vos sententiam per tabellam feretis? Dicunt legati Melitenses publice, spoliatum templum esse Iunonis; nihil istum in religiosissimo fano reliquisse; quem in locum classes hostium saepe accesserint, ubi piratae fere quotannis hiemare soleant, quod neque praedo violaverit antea neque hostis attigerit: id ab uno isto sic spoliatum esse, ut nihil omnino sit relictum. Hic nunc aut iste reus aut ego accusator aut hoc iudicium appellabitur? criminibus enim coarguitur aut suspicionibus in iudicium vocatur? Dii ablati, fana vexata, nudatae urbes reperiuntur: earum autem rerum nullam sibi iste neque infitiandi rationem neque defendendi facultatem reliquit: omnibus in rebus coarguitur a me, convincitur a testibus, urgetur confessione sua, manifestis in maleficiis tenetur, — et manet etiam ac tacitus facta mecum sua recognoscit.

105. Nimium mihi diu videor in uno genere versari criminum. Sentio, iudices, occurrendum esse satietati aurium animorumque vestrorum. Quam ob rem multa praetermittam. Ad ea autem, quae dicturus sum, reficite vos, quaeso, iudices, per deos immortales! per eos ipsos, de quorum religione iamdiu dicimus, dum id eius facinus commemoro et profero, quo provincia tota commota est: de quo si paullo altius ordiri ac repetere memoriam religionis videbor, ignoscite. Rei magnitudo me breviter perstringere atrocitatem criminis non sinit. XLVIII. 106. Vetus est haec opinio, iudices, quae constat ex antiquissimis Graecorum litteris ac monumentis, insulam Siciliam totam esse Cereri et Liberae consecratam. Hoc quum ceterae gentes sic arbitrantur, tum ipsis Siculis ita persuasum est, ut animis eorum insitum atque innatum esse videatur. Nam et natas esse has in his locis deas et fruges in ea terra primum repertas arbitrantur: et raptam esse Liberam, quam eamdem Proserpinam vocant, ex Hennensium nemore: qui locus, quod in media est insula situs, umbilicus Siciliae nominatur: quam quum investigare et conquirere Ceres vellet, dicitur inflammasse taedas iis ignibus, qui ex Aetnae vertice erumpunt: quas sibi quum ipsa praeferret, orbem omnium peragrasse terrarum. 107. Henna autem, ubi ea, quae dico, gesta esse memorantur, est loco praecelso atque edito: quo in summo est aequata agri planities et aquae perennes; tota vero ab omni aditu circumcisa atque dirempta est. Quam circa lacus lucique sunt plurimi et laetissimi flores omni tempore anni: locus ut ipse raptum illum virginis, quem iam a pueris accepimus, declarare videatur. Etenim prope est spelunca quaedam, conversa ad aquilonem, infinita altitudine, qua Ditem patrem ferunt repente cum curru exstitisse, abreptamque ex eo loco virginem secum asportasse, et subito non longe a Syracusis penetrasse sub terras, lacumque in eo loco repente exstitisse: ubi usque ad hoc tempus Syracusani festos dies anniversarios agunt celeberrimo virorum mulierumque conventu. XLIX. Propter huius opinionis vetustatem, quod eorum in his locis vestigia ac prope incunabula reperiuntur deorum, mira quaedam tota Sicilia privatim ac publice religio est Cereris Hennensis. Etenim multa saepe prodigia vim eius numenque declarant: multis saepe in difficillimis rebus praesens auxilium eius oblatum est, ut haec insula ab ea non solum diligi, sed etiam incoli custodirique videatur. 108. Nec solum Siculi, verum etiam ceterae gentes nationesque Hennensem Cererem maxime colunt. Etenim, si Atheniensium sacra summa cupiditate expetuntur, ad quos Ceres in illo errore venisse dicitur frugesque attulisse: quantam esse religionem convenit eorum, apud quos eam natam esse et fruges invenisse constat? Itaque apud patres nostros atroci ac difficili reipublicae tempore, quum Ti. Graccho occiso magnorum periculorum metus ex ostentis portenderetur, P. Mucio L. Calpurnio consulibus, aditum est ad libros Sibyllinos: in quibus inventum est, CEREREM ANTIQUISSIMAM PLACARI OPORTERE. Tum ex amplissimo collegio decemvirali sacerdotes populi Romani, quum esset in Urbe nostra Cereris pulcherrimum et magnificentissimum templum, tamen usque Hennam profecti sunt. Tanta enim erat auctoritas et vetustas illius religionis, ut, quum illuc irent, non ad aedem Cereris, sed ad ipsam Cererem proficisci viderentur. 109. Non obtundam diutius. Etenim iamdudum vereor, ne oratio mea aliena ab iudiciorum ratione et quotidiana dicendi consuetudine esse videatur. Hoc dico, hanc ipsam Cererem, antiquissimam, religiosissimam, principem omnium sacrorum, quae apud omnes gentes nationesque fiunt, a C. Verre ex suis templis ac sedibus esse sublatam. Qui accessistis Hennam, vidistis simulacrum Cereris e marmore et in altero templo Liberae: sunt ea perampla atque praeclara, sed non ita antiqua. Ex aere fuit quoddam, modica amplitudine ac singulari opere, cum facibus, perantiquum, omnium illorum, quae sunt in eo fano, multo antiquissimum. Id sustulit; ac tamen eo contentus non fuit. 110. Ante aedem Cereris in aperto ac propatulo loco signa duo sunt, Cereris unum, alterum Triptolemi, et pulcherrima et perampla. His pulchritudo periculo, amplitudo saluti fuit, quod eorum demolitio atque asportatio perdifficilis videbatur. Insistebat in manu Cereris dextra simulacrum pulcherrime factum Victoriae: hoc iste e signo Cereris avellendum asportandumque curavit. L. Qui tandem istius animus est nunc in recognitione scelerum suorum, quum ego ipse in commemoratione eorum non solum animo commovear, verum etiam corpore perhorrescam? Venit enim mihi fani, loci, religionis illius in mentem: versantur ante oculos omnia: dies ille, quo ego Hennam quum venissem, praesto mihi sacerdotes Cereris cum infulis ac verbenis fuerunt concio conventusque civium, in quo ego quum loquerer, tanti fletus gemitusque fiebant, ut acerbissimus tota urbe luctus versari videretur. 111. Non illi decumarum imperia, non bonorum direptiones, non iniqua iudicia, non importunissimas istius libidines, non vim, non contumelias, quibus operti oppressique erant, conquerebantur: Cereris numen, sa-

crorum vetustatem, fani religionem istius sceleratissimi atque audacissimi supplicio expiari volebant, omnia se cetera pati ac negligere dicebant. Hic dolor erat tantus, ut Verres alter Orcus venisse Hennam, et non Proserpinam asportasse, sed ipsam abripuisse Cererem videretur. Etenim urbs illa non urbs videtur, sed fanum Cereris esse. habitare apud sese Cererem Hennenses arbitrantur: ut mihi non cives illius civitatis, sed omnes sacerdotes, omnes accolae atque antistites Cereris esse videantur. 112. Henna tu simulacrum Cereris tollere audebas? Henna tu de manu Cereris Victoriam deripere et deam deae detrahere conatus es? quorum nihil violare, nihil attingere ausi sunt, in quibus erant omnia, quae sceleri propiora sunt, quam religioni. Tenuerunt enim, P. Popillio P. Rupilio consulibus, illum locum servi, fugitivi, barbari, hostes. Sed neque tam servi illi dominorum, quam tu libidinum: neque tam fugitivi illi a dominis, quam tu ab iure et ab legibus; neque tam barbari lingua et natione illi, quam tu natura et moribus; neque tam illi hostes hominibus, quam tu diis immortalibus. Quae deprecatio est igitur ei reliqua, qui indignitate servos, temeritate fugitivos, scelere barbaros, crudelitate hostes vicerit? LI. 113. Audistis Theodorum et Numenium et Nicasionem legatos Hennenses publice dicere, sese a suis civibus haec habere mandata, ut ad Verrem adirent et eum simulacrum Cereris et Victoriae reposcerent: id si impetrassent, tum ut morem veterem Hennensium conservarent; publice in eum, tametsi vexasset Siciliam, tamen, quoniam haec a maioribus constituta accepissent, testimonium ne quod dicerent: sin autem ea non reddidisset, tum ut iudicio adessent, tum uti de eius iniuriis iudices docerent; sed maxime de religione quererentur. Quas illorum querimonias nolite, per deos immortales, aspernari; nolite contemnere ac negligere, iudices. Aguntur iniuriae sociorum: agitur vis legum: agitur existimatio veritasque iudiciorum. Quae sunt omnia permagna: verum illud maximum: tanta religione obstricta tota provincia est, tanta superstitio ex istius facto mentes omnium Siculorum occupavit, ut, quaecumque accidant publice privatimque incommoda, propter eam caussam scelere istius evenire videantur. 114. Audistis, Centuripinos, Agyrinenses, Catinenses, Herbitenses, Hennenses, complures alios publice dicere, quae solitudo esset in agris, quae vastitas, quae fuga aratorum, quam deserta, quam inculta, quam relicta omnia. Ea tametsi istius multis et variis iniuriis acciderunt: tamen haec una caussa in opinione Siculorum plurimum valet, quod, Cerere violata, omnes cultus fructusque Cereris in his locis interiisse arbitrantur. Medemini religioni sociorum, iudices: conservate vestram: neque enim haec externa vobis religio neque aliena. Quod si esset, si suscipere eam nolletis: tamen in eo, qui violasset, sancire vos velle oporteret. 115. Nunc vero in communi omnium gentium religione, inque his sacris, quae maiores nostri ab exteris nationibus ascita atque arcessita coluerunt, (quae sacra, ut erant re vera, sic appellari Graeca voluerunt,) negligentes ac dissoluti, si cupiamus esse, qui possumus?

LII. Unius etiam urbis omnium pulcherrimae atque ornatissimae, Syracusarum direptionem commemorabo et in medium proferam, iudices: ut aliquando totam huius generis orationem concludam atque definiam. Nemo fere vestrum est, quin, quemadmodum captae sint a M. Marcello Syracusae, saepe audierit, nonnumquam etiam in annalibus legerit. Conferte hanc pacem cum illo bello, huius praetoris adventum cum illius imperatoris victoria, huius cohortem impuram cum illius exercitu invicto, huius libidines cum illius continentia: ab illo, qui cepit, conditas: ab hoc, qui constitutas accepit, captas dicetis Syracusas. 116. Ac iam illa omitto, quae disperse a me multis locis dicentur ac dicta sunt: forum Syracusanorum, quod introitu Marcelli purum caede servatum est, id adventu Verris Siculorum innocentium sanguine redundasse; portum Syracusanorum, qui tum et nostris classibus et Karthaginiensium clausus fuisset, eum isto praetore Cilicum myoparoni praedonibusque patuisse. Mitto adhibitam vim ingenuis, matresfamilias violatas; quae tum urbe capta commissa non sunt neque odio hostili neque licentia militari neque more belli neque iure victoriae: mitto, inquam, haec omnia, quae ab isto per triennium perfecta sunt: ea, quae coniuncta cum illis rebus sunt, de quibus antea dixi, cognoscite. 117. Urbem Syracusas maximam esse Graecarum urbium pulcherrimamque omnium, saepe audistis. Est, iudices, ita, ut dicitur: nam et situ est quum munito, tum ex omni aditu vel terra vel mari praeclaro ad aspectum: et portus habet prope in aedificatione aspectuque urbis inclusos: qui quum diversos inter se aditus habeant, in exitu coniunguntur et confluunt. Eorum coniunctione pars oppidi, quae appellatur Insula, mari disiuncta angusto, ponte rursum adiungitur et continetur. LIII. 118. Ea tanta est urbs, ut ex quattuor urbibus maximis constare dicatur: quarum una est ea, quam dixi, Insula: quae duobus portubus cincta, in utriusque portus ostium aditumque proiecta est: in qua domus est, quae Hieronis regis fuit, qua praetores uti solent. In ea sunt aedes sacrae complures, sed duae, quae longe ceteris antecellant: Dianae una, et altera, quae fuit ante istius adventum ornatissima, Minervae. In hac insula extrema est fons aquae dulcis, cui nomen Arethusa est, incredibili magnitudine, plenissimus piscium; qui fluctu totus operiretur, nisi munitione ac mole lapidum disiunctus esset a mari. 119. Altera autem est urbs Syracusis, cui nomen Achradina est: in qua forum maximum, pulcherrimae porticus, ornatissimum prytaneum, amplissima est curia templumque egregium Iovis Olympii, ceteraeque urbis partes, una lata via perpetua multisque transversis divisae, privatis aedificiis continentur. Tertia est urbs, quae, quod in ea parte Fortunae fanum antiquum fuit, Tycha nominata est, in qua et gymnasium amplissimum est et complures aedes sacrae: coliturque ea pars et habitatur frequentissime. Quarta autem est urbs, quae quia postrema coaedificata est, Neapolis nominatur: quam ad summam theatrum est maximum: praeterea duo templa sunt egregia, Cereris unum, alterum Liberae, signumque Apollinis, qui Temenites vocatur, pulcherrimum et maximum, quod iste si portare potuisset, non dubitasset auferre.

LIV. 120. Nunc ad Marcellum revertar, ne haec a me sine caussa commemorata esse videantur. Qui quum tam praeclaram urbem vi copiisque cepisset, non putavit ad laudem populi Romani hoc pertinere, hanc pulchritudinem, ex qua praesertim nihil periculi ostenderetur, delere et exstinguere. Itaque aedificiis omnibus publicis et privatis, sacris et profanis sic pepercit, quasi ad ea defendenda cum exerci-

tu, non expugnanda venisset. In ornatu urbis habuit victoriae rationem, habuit humanitatis. Victoriae putabat esse, multa Romam deportare, quae ornamento urbi esse possent; humanitatis, non plane exspoliare urbem, praesertim quam conservare voluisset. 121. In hac partitione ornatus non plus victoria Marcelli populo Romano appetivit, quam humanitas Syracusanis reservavit. Romam quae asportata sunt, ad aedem Honoris atque Virtutis, itemque aliis in locis videmus. Nihil in aedibus, nihil in hortis posuit, nihil in suburbano: putavit, si Urbis ornamenta domum suam non contulisset, domum suam ornamento Urbi futuram. Syracusis autem permulta atque egregia reliquit: Deum vero nullum violavit, nullum attigit. Conferte Verrem: non ut hominem cum homine comparetis, ne qua tali viro mortuo fiat iniuria: sed ut pacem cum bello, leges cum vi, forum et iurisdictionem cum ferro et armis, adventum et comitatum cum exercitu et victoria conferatis.

LV. 122. Aedes Minervae est in Insula, de qua ante dixi: quam Marcellus non attigit, quam plenam atque ornatam reliquit: quae ab isto sic spoliata atque direpta est, non ut ab hoste aliquo, qui tamen in bello religionum et consuetudinis iura retineret, sed ut a barbaris praedonibus vexata esse videatur. Pugna erat equestris Agathocli regis in tabulis picta praeclare: his autem tabulis interiores templi parietes vestiebantur. Nihil erat ea pictura nobilius, nihil Syracusis, quod magis visendum putaretur. Has tabulas M. Marcellus, quum omnia, illa victoria sua, profana fecisset, tamen religione impeditus non attigit: iste, quum illa iam, propter diuturnam pacem fidelitatemque populi Syracusani sacra religiosaque accepisset, omnes eas tabulas abstulit: parietes, quorum ornatus tot saecula manserat, tot bella effugerat, nudos ac deformatos reliquit. 123. Et Marcellus, qui, si Syracusas cepisset, duo templa se Romae dedicaturum voverat, id, quod erat aedificaturus, his rebus ornare, quas ceperat, noluit: Verres, qui non Honori neque Virtuti, ut ille, sed Veneri et Cupidini vota deberet, is Minervae templum spoliare conatus est. Ille deos deorum spoliis ornare noluit: hic ornamenta Minervae virginis in meretriciam domum tratulit. Septem et viginti praeterea tabulas pulcherrime pictas ex eadem aede sustulit: in quibus erant imagines Siciliae regum ac tyrannorum, quae non solum pictorum artificio delectabant, sed etiam commemoratione hominum et cognitione formarum. Ac videte, quanto taetrior hic tyrannus Syracusanis fuerit, quam quisquam superiorum: quum illi tamen ornarint templa deorum immortalium, hic etiam deorum monumenta atque ornamenta sustulerit. LVI. 124. Iam vero quid ego de valvis illius templi commemorem? Vereor, ne haec, qui non viderunt, omnia me nimis augere atque ornare arbitrentur: quod tamen nemo suspicari debet, tam esse me cupidum, ut tot viros primarios velim, praesertim ex iudicum numero, qui Syracusis fuerint, qui haec viderint, esse temeritati et mendacio meo conscios. Confirmare hoc liquido, iudices, possum, valvas magnificentiores, ex auro atque ebore perfectiores nullas umquam ullo templo fuisse. Incredibile dictu est, quam multi Graeci de valvarum harum pulchritudine scriptum reliquerint. Nimium forsitan haec illi mirentur atque efferant. Esto; verumtamen honestius est reipublicae nostrae, iudices, ea, quae illis pulchra esse videantur, imperatorem nostrum in bello reliquisse, quam praetorem in pace abstulisse. Ex ebore diligentissime perfecta argumenta erant in valvis: ea detrahenda curavit omnia. Gorgonis os pulcherrimum, crinitum anguibus, revellit atque abstulit: et tamen indicavit, se non solum artificio, sed etiam pretio quaestuque duci. Nam bullas aureas omnes ex his valvis, quae erant et multae et graves, non dubitavit auferre: quarum iste non opere delectabatur, sed pondere. Itaque eiusmodi valvas reliquit, ut, quae olim ad ornandum templum erant maxime, nunc tantum ad claudendum factae esse videantur. 125. Etiamne gramineas hastas — vidi enim vos in hoc nomine, quum testes dicerent, commoveri, quod erant eiusmodi, ut semel vidisse satis esset: in quibus neque manu factum quidquam, neque pulchritudo erat ulla, sed tantum magnitudo incredibilis, de qua vel audire satis esset, nimium videre plus quam semel — etiamne id concupisti? LVII. Nam Sappho, quae sublata de prytaneo est, dat tibi iustam excusationem, prope ut concedendum atque ignoscendum esse videatur. 126. Silanionis opus tam perfectum, tam elegans, tam elaboratum, quisquam non modo privatus, sed populus potius haberet, quam homo elegantissimus atque eruditissimus Verres? nimirum contra dici nihil potest. Nostrum enim unus quisque, qui tam beati, quam iste est, non sumus, tam delicati esse non possumus, si quando aliquid istiusmodi videre volet, eat ad aedem Felicitatis, ad monumentum Catuli, in porticum Metelli; det operam, ut admittatur in alicuius istorum Tusculanum; spectet forum ornatum, si quid iste suorum aedilibus commodarit: Verres haec habeat domi? Verres ornamentis fanorum atque oppidorum habeat plenam domum, villas refertas? Etiamne huius operarii studia ac delicias, iudices, perferetis? qui ita natus est, ita educatus, ita factus et animo et corpore, ut multo appositior ad ferenda, quam ad auferenda signa esse videatur. 127. Atque haec Sappho sublata quantum desiderium sui reliquerit, dici vix potest. Nam quum ipsa fuit egregie facta, tum epigramma Graecum pernobile incisum habuit in basi, quod iste eruditus homo et Graeculus, qui haec subtiliter iudicat, qui solus intelligit, si unam litteram Graecam scisset, certe non sustulisset. Nunc enim, quod inscriptum est inani in basi, declarat, quid fuerit, et id ablatum indicat. Quid? signum Paeanis ex aede Aesculapii praeclare factum, sacrum ac religiosum, non sustulisti? quod omnes propter pulchritudinem visere, propter religionem colere solebant. 128. Quid? ex aede Liberi simulacrum Aristaei non tuo imperio palam ablatum est? Quid? ex aede Iovis religiosissimum simulacrum Iovis Imperatoris, quem Graeci *Οὔριον* nominant, pulcherrime factum, nonne abstulisti? Quid? ex aede Liberae parvum illud caput pulcherrimum, quod visere solebamus, num dubitasti tollere? Atque ille Paean sacrificiis anniversariis simul cum Aesculapio apud illos colebatur; Aristaeus, qui [ut Graeci ferunt, Liberi filius,] inventor olei esse dicitur, una cum Libero patre apud illos eodem erat in templo consecratus. LVIII. 129. Iovem autem imperatorem quanto honore in suo templo fuisse arbitramini? coniicere potestis, si recordari volueritis, quanta religione fuerit eadem specie atque forma signum illud, quod ex Macedonia captum in Capitolio posuerat Flamininus. Etenim tria ferebantur in orbe terrarum signa Iovis imperatoris uno in genere pulcherrime facta: unum illud Macedonicum, quod in Capitolio vidimus: alte-

rum, in Ponti ore et angustiis: tertium, quod Syracusis ante Verrem praetorem fuit. Illud Flamininus ita ex aede sua sustulit, ut in Capitolio, hoc est in terrestri domicilio Iovis poneret. 130. Quod autem est ad introitum Ponti id, quum tam multa ex illo mari bella emerserint, tam multa porro in Pontum invecta sint, usque ad hanc diem integrum inviolatumque servatum est. Hoc tertium, quod erat Syracusis, quod M. Marcellus, armatus et victor, viderat, quod religioni concesserat, quod cives atque incolae Syracusani colere, advenae non solum visere, verum etiam venerari solebant: id C. Verres ex templo Iovis sustulit. 131. Ut saepius ad M. Marcellum revertar, iudices, sic habetote: plures esse a Syracusanis istius adventu deos, quam victoria Marcelli homines desideratos. Etenim ille requisisse dicitur etiam Archimedem illum, summo ingenio hominem ac disciplina, eumque quum audisset interfectum, permoleste tulisse: iste omnia, quae requisivit, non ut conservaret, verum ut asportaret, requisivit. LIX. Iam illa, quia leviora videbuntur, ideo praeteribo: quod iste mensas Delphicas e marmore, crateras ex aere pulcherrimas, vim maximam vasorum Corinthiorum ex omnibus aedibus sacris Syracusis abstulit. 132. Itaque, iudices, hi, qui hospites ad ea, quae visenda sunt, ducere solent et unum quidque ostendere, quos illi mystagogos vocant, conversam iam habent demonstrationem suam. Nam, ut ante demonstrabant, quid ubique esset: ita nunc, quid undique ablatum sit, ostendunt.

Quid tum? mediocrine tandem dolore eos affectos esse arbitramini? Non ita est, iudices: primum, quod omnes religione moventur, et deos patrios, quos a maioribus acceperunt, colendos sibi diligenter et retinendos esse arbitrantur: deinde hic ornatus, haec opera atque artificia, signa, tabulae pictae Graecos homines nimio opere delectant. Itaque ex illorum querimoniis intelligere possumus, haec illis acerbissima videri, quae forsitan nobis levia et contemnenda esse videantur. Mihi credite, iudices, (tametsi vosmetipsos haec eadem audire certo scio,) quum multas acceperint per hosce annos socii atque exterae nationes calamitates et iniurias; nullas Graeci homines gravius tulerunt, nec ferunt, quam huiuscemodi spoliationes fanorum atque oppidorum. 133. Licet iste dicat emisse se, sicuti solet dicere: credite hoc mihi, iudices: nulla umquam civitas tota Asia et Graecia signum ullum, ullam tabulam pictam, ullum denique ornamentum urbis, sua voluntate cuiquam vendidit: nisi forte existimatis, posteaquam iudicia severa Romae fieri desierint, Graecos homines haec venditare coepisse, quae tum non modo non venditabant, quum iudicia fiebant, verum etiam coemebant: aut nisi arbitramini L. Crasso, Q. Scaevolae, C. Claudio potentissimis hominibus, quorum aedilitates ornatissimas vidimus, commercium istarum rerum cum Graecis hominibus non fuisse; his, qui post iudiciorum dissolutionem aediles facti sunt, fuisse.

LX. 134. Acerbiorem etiam scitote esse civitatibus falsam istam et simulatam emptionem, quam si quis clam surripiat, aut eripiat palam atque auferat. Nam turpitudinem summam esse arbitrantur, referri in tabulas, pretio adductam civitatem et pretio parvo ea, quae accepisset a maioribus, vendidisse atque abalienasse. Etenim mirandum in modum Graeci rebus istis, quas nos contemnimus, delectantur. Itaque maiores nostri facile patiebantur haec esse quam plurima apud socios, ut imperio nostro quam ornatissimi florentissimique essent: apud eos autem, quos vectigales aut stipendiarios fecerant, tamen haec relinquebant, ut illi, quibus ea iucunda sunt, quae nobis levia videntur, haberent haec oblectamenta et solatia servitutis. 135. Quid arbitramini Rheginos, qui iam cives Romani sunt, merere velle, ut ab eis marmorea Venus illa auferatur? quid Tarentinos, ut Europam in tauro sedentem amittant? ut Satyrum, qui apud illos in aede Vestae est? ut cetera? quid Thespienses, ut Cupidinis signum, propter quod unum visuntur Thespiae? quid Cnidios, ut Venerem marmoream? quid, ut pictam, Coos? quid Ephesios, ut Alexandrum? quid Cyzicenos, ut Aiacem aut Medeam? quid Rhodios, ut Ialysum? quid Athenienses, ut ex marmore Iacchum aut Paralum pictum, aut ex aere Myronis buculam? Longum est et non necessarium commemorare, quae apud quosque visenda sunt tota Asia et Graecia: verum illud est, quamobrem haec commemorem, quod existimare vos hoc volo, mirum quemdam dolorem accipere eos, ex quorum urbibus haec auferantur. LXI. 136. Atque, ut ceteros omittamus, de ipsis Syracusanis cognoscite: ad quos ego quum venissem, sic primo existimabam, ut Romae ex istius amicis acceperam, civitatem Syracusanam propter Heraclii hereditatem non minus esse isti amicam, quam Mamertinam propter praedarum ac furtorum omnium societatem: simul et verebar, ne mulierum nobilium et formosarum gratia, quarum iste arbitrio praeturam per triennium gesserat, virorumque, quibuscum illae nuptae erant, nimia in istum non modo lenitudine, sed etiam liberalitate oppugnarer, si quid ex litteris Syracusanorum conquirerem. 137. Itaque Syracusis cum civibus Romanis eram: eorum tabulas exquirebam, iniurias cognoscebam: quum diutius in negotio curaque fueram, ut requiescerem curamque animi remitterem, ad Carpinatii praeclaras tabulas revertebar; ubi cum equitibus Romanis ex illo conventu honestissimis illos Verrutios, de quibus ante dixi, explicabam: a Syracusanis prorsus nihil adiumenti neque publice neque privatim exspectabam: neque erat in animo postulare. Quum haec agerem, repente ad me venit Heraclius is, qui tum magistratum Syracusis habebat, homo nobilis, qui sacerdos Iovis fuisset, qui honos apud Syracusanos est amplissimus: agit mecum, et cum fratre meo, ut, si nobis videretur, adiremus ad eorum senatum: frequentes esse in curia: se iussu senatus a nobis petere, ut veniremus. 138. Primo nobis fuit dubium, quid ageremus: deinde cito venit in mentem, non esse vitandum nobis illum conventum et locum. LXII. Itaque in curiam venimus. Honorifice sane consurgitur: nos rogatu magistratus assedimus. Incipit is loqui, qui et auctoritate et aetate et, ut mihi visum est, usu rerum antecedebat, Diodorus Timarchidi: cuius omnis oratio hanc habuit primo sententiam: senatum populumque Syracusanum moleste graviterque ferre, quod ego, quum in ceteris Siciliae civitatibus senatum populumque docuissem, quid iis utilitatis, quid salutis afferrem, et quum ab omnibus mandata, legatos, litteras testimoniaque sumpsissem, in illa civitate nihil eiusmodi facerem. Respondi, neque Romae in conventu Siculorum, quum a me auxilium communi omnium legationum consilio petebatur, caussaque totius provinciae ad me deferebatur, legatos Syracusanorum affuisse, neque me postulare, ut quidquam contra C. Verrem decerneretur in ea curia, in qua in-

auratam C. Verris statuam viderem. 139. Quod posteaquam dixi, tantus est gemitus factus aspectu statuae et commemoratione, ut illud in curia positum monumentum scelerum, non beneficiorum videretur. Tum pro se quisque, quantum dicendo assequi poterat, docere me coepit ea, quae paullo ante commemoravi: spoliatam urbem, fana direpta: de Heraclii hereditate, quam palaestritis concessisset, multo maximam partem ipsum abstulisse: neque postulandum fuisse, ut ille palaestritas diligeret, qui etiam inventorem olei deum sustulisset: neque illam statuam esse ex pecunia publica neque publice datam: sed eos, qui hereditatis diripiendae participes fuissent, faciendam statuendamque curasse: eosdem Romae fuisse legatos, illius adiutores improbitatis, socios furtorum, conscios flagitiorum: eo minus mirari me oportere, si illi communi legatorum voluntati et saluti Siciliae defuissent. LXIII. 140. Ubi eorum dolorem ex istius iniuriis, non modo non minorem, sed prope maiorem, quam ceterorum Siculorum esse cognovi: tum ego meum animum in illos, tum mei consilii negotiique totius suscepti caussam rationemque proposui, tum eos hortatus sum, ut caussae communi salutique ne deessent: ut illam laudationem, quam se vi ac metu coactos, paucis illis diebus, decresse dicebant, tollerent. Itaque, iudices, Syracusani haec faciunt, istius clientes atque amici. Primum mihi litteras publicas, quas in aerario sanctiore conditas habebant, proferunt: in quibus ostendunt omnia, quae dixi ablata esse, perscripta, et plura etiam, quam ego potui dicere: perscripta autem hoc modo: QUOD EX AEDE MINERVAE HOC ET ILLUD ABESSET: QUOD EX AEDE IOVIS, QUOD EX AEDE LIBERI: ut quisque eis rebus tuendis conservandisque praefuerat, ita perscriptum erat, quum rationem e lege redderet, et quae acceperat, deberet tradere: petisse, ut sibi, quod hae res abessent, ignosceretur: itaque omnes liberatos discessisse, et esse ignotum omnibus: quas ego litteras obsignandas publico signo deportandasque curavi. 141. De laudatione autem ratio sic mihi reddita est. Primum quum a C. Verre litterae aliquanto ante adventum meum de laudatione venissent, nihil esse decretum: deinde, quum quidam ex illius amicis commonerent, oportere decerni, maximo esse clamore et convicio repudiatos: posteaquam meus adventus appropinquaret, imperasse eum, qui summam potestatem haberet, ut decernerent: decretum ita esse, ut multo plus illi laudatio mali, quam boni posset afferre. Id adeo, iudices, ut mihi ab illis demonstratum est, sic vos ex me cognoscite.

LXIV. 142. Mos est Syracusis, ut, si qua de re ad senatum referatur, dicat sententiam, qui velit. Nominatim nemo rogatur. Et tamen, ut quisque honore et aetate antecedit, ita primus solet sua sponte dicere: idque a ceteris ei conceditur. Sin aliquando tacent omnes, tunc sortito coguntur dicere. Quum hic mos esset, refertur ad senatum de laudatione Verris. In quo primum, ut aliquid esset morae, multi interpellant: de Sex. Peducaeo, qui de illa civitate totaque provincia optime meritus esset, sese antea, quum audissent, ei negotium facessitum, quumque eum publice, pro plurimis eius et maximis meritis laudare cuperent, a C. Verre prohibitos esse: iniquum esse, tametsi Peducaeus eorum laudatione iam non uteretur, tamen non id prius decernere, quod aliquando voluissent, quam quod tum cogerentur. 143. Conclamant omnes et approbant ita fieri oportere. Refertur de Peducaeo. Ut quisque aetate et honore antecedebat, ita sententiam dixit ex ordine. Id adeo ex ipso senatus consulto cognoscite: nam principum sententiae perscribi solent. Recita. QUOD VERBA FACTA SUNT DE SEX. PEDUCAEO. Dicit, qui primi suaserint. Decernitur. Refertur deinde de Verre. Dic, quaeso, quomodo? QUOD VERBA FACTA SUNT DE C. VERRE. Quid postea scriptum est? QUUM SURGERET NEMO NEQUE SENTENTIAM DICERET. Quid hoc est? SORS DUCITUR. Quamobrem? Nemo erat voluntarius laudator praeturae tuae, defensor periculorum, praesertim quum inire a praetore gratiam posset? nemo. Illi ipsi tui convivae, consiliarii, conscii, socii verbum facere non audebant. In qua curia statua tua stabat, et nuda filii, in ea nemo fuit, quem ne nudus quidem filius in nudata provincia commoveret? 144. Atque etiam hoc me docent, eiusmodi senatus consulto sese fecisse, laudationem ut omnes intelligere possent non laudationem, sed potius irrisionem esse illam, quae commonefaceret istius turpem calamitosamque praeturam. Etenim scriptum esse ita: QUOD iste VIRGIS NEMINEM CECIDISSET: a quo cognoscetis nobilissimos homines atque innocentissimos securi esse percussos: QUOD VIGILANTER PROVINCIAM ADMINISTRASSET: cuius omnes vigilias in stupris constat adulteriisque esse consumptas. Hoc autem scriptum etiam, quod proferre non auderet reus, accusator recitare non desineret: QUOD PRAEDONES PROCUL AB INSULA SICILIA PROHIBUISSET VERRES: quos etiam intra Syracusanam insulam recepisset. 145. Quae posteaquam ex illis cognovi, discessi cum fratre e curia, ut nobis absentibus, si quid vellent, decernerent. LXV. Decernunt statim: primum, UT CUM L. FRATRE HOSPITIUM PUBLICE FIERET, quod is eamdem voluntatem erga Syracusanos suscepisset, quam ego semper habuissem. Id non modo tum scripserunt, verum etiam in aere incisum nobis tradiderunt. Valde hercule te Syracusani tui, quos crebro commemorare soles, diligunt: qui cum accusatore tuo satis iustam caussam coniungendae necessitudinis putant, quod te accusaturus sit, et quod ad inquirendum in te venerit. Postea decernitur, ac non varie, sed prope cunctis sententiis: UT LAUDATIO, QUAE C. VERRI DECRETA ESSET, TOLLERETUR. 146. At vero, quum iam non solum discessio facta esset, sed etiam perscriptum atque in tabulas relatum, praetor appellatur. At quis appellat? magistratus aliqui? nemo. Senator? ne id quidem. Syracusanorum aliquis? minime. Quis igitur praetorem appellat? qui quaestor istius fuerat, Caesetius. O rem ridiculam! o desertum hominem! o desperatum ac relictum a magistratu Siculo! Ne senatus consultum Siculi homines facere possent, ne suum ius suis moribus, suis legibus obtinere possent, non amicus istius, non hospes, non denique aliquis Siculus, sed quaestor populi Romani praetorem appellat. Quis hoc vidit? quis audivit? praetor aequus et sapiens dimitti iubet senatum. Concurrit ad me maxima multitudo. Primum senatores clamare, eripi sibi ius, eripi libertatem: populus senatum laudare, gratias agere: cives Romani a me nusquam discedere. Quo quidem die nihil aegrius factum est multo labore meo, quam ut manus ab illo appellatore abstinerentur. 147. Quum ad praetorem in ius adissemus, excogitat sane acute, quid decernat. Nam ante, quam verbum facerem, de sella surrexit atque abiit. Itaque tum de foro, quum iam advesperasceret, discessimus. LXVI. Postridie mane

ab eo postulo, ut Syracusanis liceret senatus consultum, quod publice fecissent, mihi reddere. Ille enimvero negat: et ait indignum facinus esse, quod ego in senatu Graeco verba fecissem: quod quidem apud Graecos Graece locutus essem, id ferri nullo modo posse. Respondi homini, ut potui, ut volui, ut debui. Tum multa, tum etiam hoc me memini dicere, facile esse perspicuum, quantum inter hunc et illum Numidicum, verum ac germanum Metellum interesset. Illum noluisse sua laudatione iuvare L. Lucullum, sororis virum, quicum optime convenisset; hunc homini alienissimo a civitatibus laudationes per vim et metum comparare. 148. Quod ubi intellexi, multum apud illum recentes nuntios, multum tabulas non commendaticias, sed tributarias valuisse: admonitu ipsorum Syracusanorum impetum in eas tabulas facio, in quibus senatus consulta perscripta erant. Ecce autem nova turba atque rixa. Ne tamen istum omnino Syracusis sine amicis, sine hospitibus plane nudum esse ac desertum putetis: retinere coepit tabulas Theomnastus quidam, homo ridicule insanus, quem Syracusani Theoractum vocant: qui illic eiusmodi est, ut eum pueri sectentur: ut omnes, quum loqui coepit, irrideant. Huius tamen insania, quae ridicula est aliis, mihi tum molesta sane fuit. Nam quum spumas ageret in ore, arderent oculi, voce maxima vim me sibi afferre clamaret, copulati in ius pervenimus. 149. Hic ego postulare coepi, ut mihi tabulas obsignare ac deportare liceret. Ille contra dicere: negare esse illud senatus consultum, in quo praetor appellatus esset; negare id mihi tradi oportere. Ego legem recitare, omnium mihi tabularum et litterarum fieri potestatem oportere. Ille furiosus urgere, nihil ad se nostras leges pertinere. Praetor intelligens negare sibi placere, quod senatus consultum ratum esse non deberet, id me Romam deportare. Quid multa? Nisi vehementius homini minatus essem: nisi legum sanctionem poenamque recitassem: tabularum mihi potestas facta non esset. Ille autem insanus, qui pro isto contra me vehementissime declamasset, postquam non impetravit: credo, ut in gratiam mecum rediret, libellum mihi dat, in quo istius furta Syracusana perscripta erant. quae ego iam antea ab illis cognoram et acceperam.

LXVII. 150. Laudent te sane iam Mamertini, qui ex tanta provincia soli sunt, qui te salvum velint: ita tamen laudent, ut Heius, qui eius princeps legationis est, adsit: ita laudent, ut ad ea, quae rogati erunt, mihi parati sint respondere. Ac ne subito a me opprimantur, haec sum rogaturus: *Navem populo Romano debeantne?* fatebuntur. *Praebuerintne praetore C. Verre?* negabunt. *Aedificaverintne navem onerariam maximam publice, quam Verri dederunt?* negare non poterunt. *Frumentumne ab his sumpserit Verres, quod populo Romano mitteret, sicuti superiores?* negabunt. *Quid militum aut nautarum per triennium dederint?* nullum datum dicent. Fuisse Messanam omnium istius furtorum ac praedarum receptricem negare non poterunt. Permulta multis navibus illinc exportata: hanc navem denique maximam a Mamertinis datam, onustam cum isto profectam fatebuntur. 151. Quamobrem tibi habe sane istam laudationem Mamertinorum: Syracusanam quidem civitatem, ut abs te affecta est, ita in te esse animatam videmus: apud quos etiam Verrea illa flagitiosa sublata sunt. Etenim minime conveniebat ei deorum honores haberi, qui simulacra deorum sustulisset. Etiam mehercule illud in Syracusanis merito reprehenderetur, si, quum diem festum ludorum de fastis suis sustulissent celeberrimum et sanctissimum, quod eo ipso die Syracusae a Marcello captae esse dicuntur, iidem diem festum Verris nomine agerent: quum iste Syracusanis, quae ille calamitosus dies reliquerit, ademisset. At videte hominis impudentiam atque arrogantiam, iudices, qui non solum Verrea haec turpia ac ridicula ex Heraclii pecunia constituerit, verum etiam Marcellea tolli imperarit, ut ei sacra facerent quotannis, cuius opera omnium annorum sacra deosque patrios amiserant; eius autem familiae dies festos tollerent, per quam ceteros quoque festos dies recuperarant.

24.

ACCUSATIONIS
IN C. VERREM
LIBER QUINTUS
DE
SUPPLICIIS.

ARG. Haec oratio *de Suppliciis* inscribitur: sed de his ultima tantum neque praecipua pars agit. Tres partes habet. Prima est de bello fugitivorum e belli Spartacii reliquiis nato (a c. 2—16); altera de maritimo bello, quod contra praedones et piratas gerebatur, qui tum Siculum mare infestabant (a c. 17—52); et tertia demum de iniustis contra leges Rom. a civibus Romanis sumptis suppliciis.

I. 1. Nemini video dubium esse, iudices, quin apertissime C. Verres in Sicilia sacra profanaque

omnia et privatim et publice spoliarit versatusque sit sine ulla non modo religione, verum etiam dissimulatione in omni genere furandi atque praedandi. Sed quaedam mihi magnifica et praeclara eius defensio ostenditur; cui quemadmodum resistam, multo mihi ante, iudices, est providendum. Ita enim caussa constituitur, provinciam Siciliam virtute istius et vigilantia singulari, dubiis formidolosisque temporibus, a fugitivis atque a belli periculis tutam esse servatam. 2. Quid agam, iudices? quo accusationis meae rationem conferam? quo me vertam? ad omnes enim meos impetus quasi murus quidam boni nomen imperatoris opponitur. Novi locum: video, ubi se iactaturus sit Hortensius: belli pericula, tempora reipublicae, imperatorum penuriam commemorabit: tum deprecabitur a vobis, tum etiam pro suo iure contendet, ne patiamini talem imperatorem populo Romano Siculorum testimoniis eripi, neve obteri laudem imperatoriam criminibus avaritiae velitis. 3. Non possum dissimulare, iudices: timeo, ne C. Verres propter hanc virtutem eximiam in re militari omnia, quae fecit, impune fecerit. Venit enim mihi in mentem, in iudicio M'. Aquillii quantum auctoritatis, quantum momenti oratio M. Antonii habuisse existimata sit: qui, ut erat in dicendo non solum sapiens, sed etiam fortis, caussa prope perorata, ipse arripuit M'. Aquillium constituitque in conspectu omnium tunicamque eius a pectore abscidit, ut cicatrices populus Romanus iudicesque aspicerent adverso corpore exceptas: simul et de illo vulnere, quod ille in capite ab hostium duce acceperat, multa dixit, eoque adduxit eos, qui erant iudicaturi, vehementer ut vererentur, ne, quem virum fortuna ex hostium telis eripuisset, quum sibi ipse non pepercisset, hic non ad populi Romani laudem, sed ad iudicum crudelitatem videretur esse servatus. 4. Eadem nunc ab illis defensionis ratio viaque tentatur: idem quaeritur. Sit fur, sit sacrilegus, sit flagitiorum omnium vitiorumque princeps: at est bonus imperator, at felix et ad dubia reipublicae tempora reservandus. II. Non agam summo iure tecum: non dicam id, quod debeam forsitan obtinere: quum iudicium certa lege sit [constitutum], non quid in re militari fortiter feceris, sed, quemadmodum manus ab alienis pecuniis abstinueris, abs te doceri oportere: non, inquam, sic agam, sed ita quaeram, quemadmodum te velle intelligo, quae tua opera et quanta fuerit in bello.

5. Quid dices? an bello fugitivorum Siciliam virtute tua liberatam? Magna laus et honesta oratio: sed tamen quo bello? Nos enim post id bellum, quod M'. Aquillius confecit, sic accepimus, nullum in Sicilia fugitivorum bellum fuisse. At in Italia fuit. Fateor, et magnum quidem ac vehemens. Num igitur ex eo bello partem aliquam laudis appetere conaris? num tibi illius victoriae gloriam cum M. Crasso aut Cn. Pompeio communicandam putas? Non arbitror hoc etiam deesse tuae impudentiae, ut quidquam eiusmodi dicere audeas. Obstitisti videlicet, ne ex Italia transire in Siciliam fugitivorum copiae possent. Ubi? quando? qua ex parte? quum aut navibus aut ratibus conarentur accedere? Nos enim nihil umquam prorsus audivimus: et illud audivimus, M. Crassi, fortissimi viri, virtute consilioque factum, ne ratibus coniunctis freto fugitivi ad Messanam transire possent; a quo illi conatu non tanto opere prohibendi fuissent, si ulla in Sicilia praesidia ad illorum adventum opposita putarentur. — 6. At quum esset in Italia bellum tam prope a Sicilia, tamen in Sicilia non fuit. — Quid mirum? ne quum in Sicilia quidem fuit, eodem intervallo pars eius belli in Italiam ulla pervasit. III. Etenim propinquitas locorum ad utram partem hoc loco profertur? utrum aditum facilem hostibus, an contagionem imitandi belli periculosam fuisse? Aditus omnis hominibus sine ulla facultate navium non modo disiunctus, sed etiam clausus fuit: ut illis, quibus Siciliam propinquam fuisse dicis, facilius fuerit ad oceanum pervenire, quam ad Peloridem accedere. 7. Contagio autem ista servilis belli cur abs te potius, quam ab iis omnibus, qui ceteras provincias obtinuerunt, praedicatur? an quod in Sicilia iam ante bella fugitivorum fuerunt? At ea ipsa caussa est, cur ista provincia minimo in periculo sit et fuerit. Nam posteaquam illinc M'. Aquillius decessit, omnium instituta atque edicta praetorum fuerunt eiusmodi, ut ne quis cum telo servus esset. Vetus est quod dicam, et propter severitatem exempli nemini fortasse vestrum inauditum: L. Domitium praetorem in Sicilia, quum aper ingens ad eum allatus esset, admiratum requisisse, quis eum percussisset. Quum audisset pastorem cuiusdam fuisse, eum ad se vocari iussisse: illum cupide ad praetorem quasi ad laudem et ad praemium accurrisse: quaesisse Domitium, qui tantam bestiam percussisset: illum respondisse, venabulo. Statim deinde iussu praetoris in crucem esse sublatum. Durum hoc fortasse videatur: neque ego ullam in partem disputo. Tantum intelligo maluisse Domitium crudelem in animadvertendo, quam in praetermittendo dissolutum videri. IV. 8. Ergo his institutis provinciae, iam tum, quum bello fugitivorum tota Italia arderet, homo non acerrimus nec fortissimus, C. Norbanus, in summo otio fuit. Perfacile enim sese Sicilia tuebatur, ne quod in ipsa bellum posset exsistere. Etenim quum nihil tam coniunctum sit, quam negotiatores nostri cum Siculis usu, re, ratione, concordia; et quum ipsi Siculi res suas ita constitutas habeant, ut his pacem expediat esse, imperium autem populi Romani sic diligant, ut id imminui aut commutari minime velint; quumque haec ab servorum bello pericula et praetorum institutis et dominorum disciplina provisa sint: nullum est malum domesticum, quod ex ipsa provincia nasci possit. 9. Quid igitur? nulline motus in Sicilia, servorum Verre praetore nullaene consensiones factae esse dicuntur? Nihil sane, quod ad senatum populumque Romanum pervenerit; nihil, quod iste Romam publice scripserit: et tamen coeptum esse in Sicilia moveri aliquot locis servitium suspicor. Id adeo non tam ex re, quam ex istius factis decretisque cognosco. Ac videte, quam non inimico animo sim acturus. Ego ipse haec, quae ille quaerit, quae adhuc numquam audistis, commemorabo et proferam. 10. In Triocalino, quem locum fugitivi iam ante tenuerunt, Leonidae cuiusdam Siculi familia in suspicionem vocata est coniurationis. Res delata ad istum. Statim, ut par fuit, iussu eius homines, qui nominati erant, comprehensi sunt adductique Lilybaeum. Domino denuntiatum est: caussa dicta damnati sunt. V. Quid deinde? quid censetis? Furtum fortasse aut praedam exspectatis aliquam. Nolite usquequaque eadem quaerere. In metu belli — furandi qui locus potest esse? etiam si qua fuit in hac re occasio, praetermissa est. Tum potuit a Leonida nummorum aliquid auferre, quum denuntiavit, ut adesset. Fuit

nundinatio aliqua et isti non nova, ne caussam diceret etiam alter locus, ut absolverentur. Damnatis quidem servis quae praedandi potest esse ratio? produci ad supplicium necesse est. Testes enim sunt, qui in consilio fuerunt, testes publicae tabulae, testis splendidissima civitas Lilybaetana: testis honestissimus maximusque conventus civium Romanorum. Fieri nihil potest: producendi sunt. Itaque producuntur et ad palum alligantur. 11. Etiam nunc mihi exspectare videmini, iudices, quid deinde factum sit: quod iste nihil umquam fecit sine aliquo quaestu atque praeda. Quid in eiusmodi re fieri potuit? quod commodum est? Exspectate facinus, quam vultis improbum: vincam tamen exspectationem omnium. Homines sceleris coniurationisque damnati, ad supplicium traditi, ad palum alligati repente multis millibus hominum inspectantibus soluti sunt et Triocalino illi domino redditi. Quid hoc loco potes dicere, homo amentissime, nisi id, quod ego non quaero? quod denique in re tam nefaria, tametsi dubitari non potest, tamen, ne si dubitetur quidem, quaeri oporteat: quid aut quantum aut quomodo acceperis. Remitto tibi hoc totum atque ista te cura libero. Neque enim metuo, ne hoc cuiquam persuadeatur, ut, ad quod facinus nemo praeter te ulla pecunia adduci potuerit, id tu gratis suscipere conatus sis. Verum de ista furandi praedandique ratione nihil dico: de hac imperatoria iam tua laude disputo. VI. 12. Quid ais, bone custos defensorque provinciae? Tu, quos servos arma capere ac bellum facere in Sicilia voluisse cognoras et de consilii sententia iudicaras, hos ad supplicium iam more maiorum traditos et ad palum alligatos ex media morte eripere ac liberare ausus es? ut, quam damnatis servis crucem fixeras, hanc indemnatis civibus Romanis reservares. Perditae civitates desperatis omnibus rebus hos solent exitus exitiales habere, ut damnati in integrum restituantur, vincti solvantur, exsules reducantur, res iudicatae rescindantur. Quae quum accidunt, nemo est, quin intelligat, ruere illam rempublicam: haec ubi eveniunt, nemo est, qui ullam spem salutis reliquam esse arbitretur. 13. Atque haec sicubi facta sunt, facta sunt, ut homines populares aut nobiles supplicio aut exsilio levarentur: at non ab his ipsis, qui iudicassent: at non statim; at non eorum facinorum damnati, quae ad vitam et omnium fortunas pertinerent. Hoc vero novum et eiusmodi est, ut magis propter reum, quam propter rem ipsam credibile videatur; ut homines servos, ut ipse, qui iudicarat, ut statim e medio supplicio dimiserit, ut eius facinoris damnatos servos, quod ad omnium liberorum caput et sanguinem pertineret. 14. O praeclarum imperatorem, nec iam cum M'. Aquillio fortissimo viro, sed vero cum Paullis, Scipionibus, Mariis conferendum! Tantumne vidisse in metu periculoque provinciae? quum servitiorum animos in Sicilia suspensos propter bellum Italiae fugitivorum videret: ne quis se commovere auderet, quantum terroris iniecit! Comprehendi iussit: quis non pertimescat? Caussam dicere dominos: quid servis tam formidolosum? FECISSE VIDERI pronuntiavit. Exortam videtur flammam paucorum dolore ac morte restinxisse. Quid deinde sequitur? verbera atque ignes et illa extrema ad supplicium damnatorum, metum ceterorum: cruciatus et crux. Hisce omnibus suppliciis sunt liberati. Quis dubitet, quin servorum animos summa formidine oppresserit, quum viderent ea facilitate praetorem, ut ab eo sceleris coniurationisque damnatorum vita vel ipso carnifice internuntio redimeretur?

VII. 15. Quid? hoc in Apolloniensi Aristodamo? quid? in Leonte Megarensi non idem fecisti? Quid? iste motus servorum bellique subita suspicio utrum tibi tandem diligentiam custodiendae provinciae, an novam rationem improbissimi quaestus attulit? Halicyensis Eumenidae nobilis hominis et honesti et magnae pecuniae villicus quum impulsu tuo insimulatus esset, H-S LX a domino accepisti: quod nuper ipse iuratus docuit, quemadmodum gestum esset. Ab equite Romano C. Matrinio absente, quum is esset Romae, quod eius villicos pastoresque tibi in suspicionem venisse dixeras, H-S DC abstulisti. Dixit hoc L. Flavius, qui tibi eam pecuniam numeravit, procurator C. Matrinii: dixit ipse C. Matrinius: dicet vir clarissimus Cn. Lentulus censor, qui Matrinii honoris caussa recenti negotio ad te litteras misit mittendasque curavit. 16. Quid? de Apollonio, Diocli filio, Panormitano, cui Gemino cognomen est, praeteriri potest? ecquid hoc tota Sicilia clarius? ecquid indignius? ecquid manifestius proferri potest? quem iste, ut Panormum venit, ad se vocari et de tribunali citari iussit concursu magno frequentiaque conventus. Homines statim loqui: mirari, quod Apollonius homo pecuniosus tamdiu ab isto maneret integer: excogitavit: nescio quid attulit: profecto homo dives repente a Verre non sine caussa citatur. Exspectatio summa omnium, quidnam id esset: quum exanimatus subito ipse accurrit cum adolescente filio: nam pater grandis natu iam diu lecto tenebatur. 17. Nominat iste servum, quem magistrum pecoris esse diceret, eum dicit coniurasse et alias familias concitasse. Is omnino servus in familia non erat. Eum statim exhiberi iubet. Apollonius affirmare, servum se omnino illo nomine habere neminem. Iste hominem abripi a tribunali et in carcerem coniici iubet. Clamare ille, quum raperetur, nihil se miserum fecisse, nihil commisisse: pecuniam sibi esse in nominibus, numeratam in praesentia non habere. Haec quum maxime summa hominum frequentia testificaretur, ut quivis intelligere posset, eum, quod pecuniam non dedisset, idcirco illa tam acerba iniuria affici: quum maxime, ut dico, hoc de pecunia clamaret, in vincla coniectus est. VIII. 18. Videte constantiam praetoris, et eius praetoris, qui nunc reus non ita defendatur, ut mediocris praetor, sed ita laudetur, ut optimus imperator. Quum servorum bellum metueretur, quo supplicio dominos indemnatos afficiebat, hoc servos damnatos liberabat: Apollonium locupletissimum hominem, qui, si fugitivi bellum in Sicilia facerent, amplissimas fortunas amitteret, belli fugitivorum nomine, indicta caussa, in vincla coniecit: servos, quos ipse cum consilio, belli faciendi caussa consensisse iudicavit, eos sine consilii sententia, sua sponte, omni supplicio liberavit. 19. Quid? si ab Apollonio aliquid commissum est, quamobrem iure in eum animadverteretur: tamenne hanc rem sic agemus, ut crimini aut invidiae reo putemus esse oportere, si quo de homine severius iudicarit? Non agam tam acerbe: non utar ista accusatoria consuetudine, si quid est factum clementer, ut dissolute factum criminer: si quid vindicatum severe est, ut ex eo crudelitatis invidiam colligam. Non agam ista ratione; tua sequar iudicia: tuam defendam auctoritatem, quoad tu voles, simul ac tute coeperis tua iudicia rescindere: mihi succensere desinito: meo enim iure con-

tendam, eum, qui suo iudicio damnatus sit, iuratorum iudicum sententiis damnari oportere. 20. Non defendam Apollònii caussam amici atque hospitis mei, ne tuum iudicium videar rescindere: nihil de hominis frugalitate, virtute, diligentia dicam: praetermittam illud etiam, de quo antea dixi, fortunas eius ita constitutas fuisse, familia, pecore, villis, pecuniis creditis, ut nemini minus expediret, ullum in Sicilia tumultum aut bellum commoveri: non dicam ne illud quidem, si maxime in culpa fuerit Apollonius, tamen in hominem honestissimum civitatis honestissimae tam graviter animadverti caussa indicta non oportuisse. 21. Nullam invidiam in te, ne ex illis quidem rebus concitabo, quum esset talis vir in carcere, in tenebris, in squalore, in sordibus, tyrannicis interdictis tuis, patri exacta aetate, et adolescenti filio, adeundi ad illum miserum potestatem numquam esse factam. Etiam illud praeteribo, quotiescumque Panormum veneris illo anno et sex mensibus, (nam tamdiu fuit in carcere Apollonius,) toties ad te senatum Panormitanum adisse supplicem cum magistratibus sacerdotibusque publicis orantem atque obsecrantem, ut aliquando ille miser atque innocens calamitate illa liberaretur. Relinquo haec omnia: quae si velim persequi, facile ostendam tua crudelitate in alios omnes tibi aditus misericordiae iudicum iampridem esse praeclusos. IX. 22. Omnia igitur ista concedam et remittam. Praevideo enim, quid sit defensurus Hortensius. Fatebitur apud istum neque senectutem patris neque adolescentiam filii, neque lacrimas utriusque plus valuisse, quam utilitatem salutemque provinciae: dicet rempublicam administrari sine metu ac severitate non posse: quaeret, quamobrem fasces praetoribus praeferantur, cur secures datae, cur carcer aedificatus, cur tot supplicia sint in improbos more maiorum constituta? Quae quum omnia graviter severeque dixerit: quaeram, cur hunc eumdem Apollonium Verres idem repente, nulla nova re allata, nulla defensione, sine caussa de carcere emitti iusserit? tantumque in hoc crimine suspicionis esse affirmabo, ut iam ipsis iudicibus sine mea argumentatione coniecturam facere permittam, quod hoc genus praedandi, quam improbum, quam indignum quamque ad magnitudinem quaestus immensum infinitumque esse videatur. 23. Nam quae iste in Apollonio fecit, ea primum breviter cognoscite, quot et quanta sint; deinde haec expendite atque aestimate pecunia: reperietis, idcirco haec in uno homine pecunioso tot constituta, ut ceteris formidines similium incommodorum atque exempla periculorum proponerentur. Primum insimulatio est repentina capitalis atque invidiosi criminis: statuite, quanti hoc putetis et quam multos redemisse; deinde crimen sine accusatore, sententia sine consilio, damnatio sine defensione: aestimate harum rerum omnium pretia, et cogitate in his iniquitatibus unum haesisse Apollonium, ceteros profecto multos ex his incommodis pecunia se liberasse; postremo tenebrae, vincula, carcer, inclusum supplicium atque a conspectu parentum ac liberûm, denique a libero spiritu et communi luce seclusum: 24. haec vero, quae vel vita redimi recte possint, aestimare pecunia non queo. Haec omnia sero redemit Apollonius, iam maerore ac miseriis perditus; sed tamen ceteros docuit, ante istius avaritiae ac sceleri occurrere: nisi vero existimatis, hominem pecuniosissimum sine aliqua caussa quaestus electum ad tam incredibile crimen, aut sine eadem caussa repente e carcere emissum, aut hoc praedandi genus ab isto in illo uno adhibitum ac tentatum, et non per illum omnibus pecuniosis Siculis metum propositum et iniectum.

X. 25. Cupio mihi, iudices, ab illo subiici, quoniam de militari eius gloria dico, si quid forte praetereo. Nam mihi videor de omnibus iam rebus eius gestis dixisse, quae quidem ad belli fugitivorum pertinerent suspicionem: certe nihil sciens praetermisi. Habetis hominis consilia, diligentiam, vigilantiam, custodiam defensionemque provinciae. Summa illuc pertinet, ut sciatis, quoniam plura genera sunt imperatorum, ex quo genere iste sit, ne diutius in tanta penuria virorum fortium talem imperatorem ignorare possitis: non ad Q. Maximi sapientiam, neque ad illius superioris Africani in re gerunda celeritatem, neque ad huius, qui postea fuit, singulare consilium, neque ad Paulli rationem ac disciplinam, neque ad C. Marii vim atque virtutem, sed ad aliud genus imperatorem sane diligenter retinendum et conservandum, quaeso, cognoscite. 26. Itinerum primum laborem, qui vel maximus est in re militari, iudices, et in Sicilia maxime necessarius, accipite, quam facilem sibi iste et iucundum ratione consilioque reddiderit. Primum temporibus hibernis ad magnitudinem frigorum et ad tempestatum vim ac fluminum praeclarum sibi hoc remedium compararat. Urbem Syracusas elegerat; cuius hic situs atque haec natura esse loci caelique dicitur, ut nullus umquam dies tam magna turbulentaque tempestate fuerit, quin aliquo tempore eius diei solem homines viderint. Hic ita vivebat iste bonus imperator hibernis mensibus, ut eum non facile non modo extra tectum, sed ne extra lectum quidem quisquam videret: ita diei brevitas conviviis, noctis longitudo stupris et flagitiis conterebatur. 27. Quum autem ver esse coeperat, cuius initium iste non a Favonio, neque ab alio astro notabat: sed, quum rosam viderat, tunc incipere ver arbitrabatur; dabat se labori atque itineribus: in quibus usque eo se praebebat patientem atque impigrum, ut eum nemo umquam in equo sedentem viderit.

XI. Nam, ut mos fuit Bithyniae regibus, lectica octophoro ferebatur, in qua pulvinus erat perlucidus, Melitensis, rosa farctus: ipse autem coronam habebat unam in capite, alteram in collo, reticulumque ad nares sibi admovebat tenuissimo lino, minutis maculis, plenum rosae. Sic confecto itinere, quum ad aliquod oppidum venerat, eadem lectica usque in cubiculum deferebatur. Eo veniebant Siculorum magistratus, veniebant equites Romani; id quod ex multis iuratis audistis: controversiae secreto deferebantur: paullo post palam decreta auferebantur. Deinde, ubi paullisper in cubiculo, pretio, non aequitate iura descripserat: Veneri iam et Libero reliquum tempus deberi arbitrabatur. 28. Quo loco mihi non praetermittenda videtur praeclari imperatoris egregia ac singularis diligentia. Nam scitote esse oppidum in Sicilia nullum ex iis oppidis, in quibus consistere praetores et conventum agere solent, quo in oppido non isti ex aliqua familia non ignobili delecta ad libidinem mulier esset. Itaque nonnullae ex eo numero in convivium adhibebantur palam: si quae castiores erant, ad tempus veniebant, lucem conventumque vitabant. Erant autem convivia non illo silentio praetorum populi Rom. atque imperatorum neque eo pudore, qui in magistratuum conviviis versari solet, sed cum maximo clamore atque convicio: nonnumquam

etiam res ad manus atque ad pugnam veniebat. Iste enim praetor severus ac diligens, qui populi Romani legibus numquam paruisset, illis diligenter legibus, quae in poculis ponebantur, obtemperabat. Itaque erant exitus eiusmodi, ut alius inter manus e convivio tamquam e praelio auferretur: alius, tamquam occisus, relinqueretur; plerique fusi sine mente ac sine ullo sensu iacerent, quivis ut, quum aspexisset, non se praetoris convivium, sed ut Cannensem pugnam nequitiae videre arbitraretur. XII. 29. Quum vero aestas summa esse iam coeperat, quod tempus omnes Siciliae semper praetores in itineribus consumere consueverunt propterea, quod tum putant obeundam esse maxime provinciam, quum in areis frumenta sunt, quod et familiae congregantur, et magnitudo servitii perspicitur, et labor operis maxime offenditur, et frumenti copia commonet, tempus anni non impedit: tum, inquam, quum concursant ceteri praetores, iste novo quodam ex genere imperator pulcherrimo Syracusarum loco stativa sibi castra faciebat. 30. Nam in ipso aditu atque ore portus, ubi primum ex alto sinus ad urbem ab litore inflectitur, tabernacula carbaseis intenta velis collocabat. Huc ex illa domo praetoria, quae regis Hieronis fuit, sic emigrabat, ut per eos dies nemo istum extra illum locum videre posset. In eum autem ipsum locum aditus erat nemini, nisi qui aut socius aut minister libidinis esse posset. Huc omnes mulieres, quibuscum iste consueverat, conveniebant, quarum incredibile est quanta multitudo fuerit Syracusis: huc homines digni istius amicitia, digni vita illa conviviisque veniebant. Inter eiusmodi viros ac mulieres adulta aetate filius versabatur; ut eum, etiamsi natura a parentis similitudine abriperet, consuetudo tamen ac disciplina patris similem esse cogeret. 31. Huc Tertia illa perducta per dolum atque insidias ab Rhodio tibicine maximas in istius castris effecisse turbas dicitur, quum indigne pateretur uxor Cleomenis Syracusani, nobilis mulier, itemque Aeschrionis, honesto loco nata, in conventum suum mimi Isidori filiam venisse. Iste autem Hannibal, qui in suis castris virtute putaret oportere, non genere certari, sic hanc Tertiam dilexit, ut eam secum ex provincia deportaret. XIII. Ac per eos dies, quum iste cum pallio purpureo talarique tunica versaretur in conviviis muliebribus, non offendebantur homines; neque moleste ferebant abesse a foro magistratum, non ius dici, non iudicia fieri; locum illum littoris percrepare totum mulierum vocibus cantuque symphoniae, in foro silentium esse summum caussarum atque iuris, non ferebant homines moleste. Non enim ius abesse videbatur a foro neque iudicia, sed vis et crudelitas et bonorum acerba atque indigna direptio. 32. Hunc tu igitur imperatorem esse defendis, Hortensi? huius furta, rapinas, cupiditatem, crudelitatem, superbiam, scelus, audaciam rerum gestarum magnitudine atque imperatoriis laudibus tegere conaris? Hic scilicet est metuendum, ne ad exitum defensionis tuae vetus illa Antoniana dicendi ratio atque auctoritas proferatur: ne excitetur Verres, ne denudetur a pectore, ne cicatrices populus Romanus aspiciat, ex mulierum morsu vestigia libidinis atque nequitiae. 33. Dii faciant, ut rei militaris, ut belli mentionem facere audeas. Cognoscentur enim omnia istius aera illa vetera, ut, non solum in imperio, verum etiam in stipendiis qualis fuerit, intelligatis. Renovabitur prima illa militia, quum iste e foro abduci, non, ut ipse praedicat, perduci solebat. Aleatoris Placentini castra commemorabuntur, in quibus quum frequens fuisset, tamen aere dirutus est. Multa eius in stipendiis damna proferentur, quae ab isto aetatis fructu dissoluta et compensata sunt. 34. Iam vero, quum in eiusmodi patientia turpitudinis aliena, non sua satietate obduruisset: qui vir fuerit, quot praesidia, quam munita pudoris et pudicitiae, vi et audacia ceperit, quid me attinet dicere aut coniungere cum istius flagitio cuiusquam praeterea dedecus? Non faciam, iudices: omnia vetera praetermittam: duo sola recentia sine cuiusquam infamia ponam; ex quibus coniecturam facere de omnibus possitis: unum illud, quod ita fuit illustre notumque omnibus, ut nemo tam rusticanus homo L. Lucullo et M. Cotta consulibus Romam ex ullo municipio vadimonii caussa venerit, quin sciret, iura omnia praetoris urbani nutu atque arbitrio Chelidonis meretriculae gubernari: alterum, quod, quum paludatus exisset votaque pro imperio suo communique populi Romani nuncupasset, noctu stupri caussa lectica in Urbem introferri solitus est ad mulierem, nuptam uni, propositam omnibus, contra fas, contra auspicia, contra omnes divinas atque humanas religiones.

XIV. 35. O dii immortales! quid interest inter mentes hominum et cogitationes! Ita mihi meam voluntatem spemque reliquae vitae vestra populique Romani existimatio comprobet, ut ego, quos adhuc mihi magistratus populus Romanus mandavit, sic eos accepi, ut me omnium officiorum obstringi religione arbitrarer. Ita quaestor sum factus, ut mihi honorem illum tum non solum datum, sed etiam creditum ac commissum putarem. Sic obtinui quaesturam in provincia, ut omnium oculos in me unum coniectos arbitrarer; ut me quaesturamque meam quasi in aliquo terrarum orbis theatro versari existimarem: ut omnia semper, quae iucunda esse videntur, non modo his extraordinariis cupiditatibus, sed etiam ipsi naturae ac necessitati denegarem. 36. Nunc sum designatus aedilis: habeo rationem, quid a populo Romano acceperim: mihi ludos sanctissimos maxima cum caerimonia Cereri, Libero Liberaeque faciundos, mihi Floram matrem populo plebique Romanae ludorum celebritate placandam, mihi ludos antiquissimos, qui primi Romani sunt nominati, maxima cum dignitate ac religione Iovi, Iunoni Minervaeque esse faciundos, mihi sacrarum aedium procurationem, mihi totam Urbem tuendam esse commissam: ob earum rerum laborem et sollicitudinem fructus illos datos, antiquiorem in senatu sententiae dicendae locum, togam praetextam, sellam curulem, ius imaginis ad memoriam posteritatemque prodendae. 37. Ex his ego rebus omnibus, iudices, ita mihi deos omnes propitios esse velim, ut, etiamsi mihi iucundissimus est honos populi, tamen nequaquam tantum capio voluptatis, quantum sollicitudinis et laboris, ut haec ipsa aedilitas non, quia necesse fuerit, alicui candidato data, sed, quia sic oportuerit, recte collocata et iudicio populi in loco posita esse videatur. XV. 38. Tu, quum esses praetor renuntiatus, quoquo modo; — mitto enim et praetereo, quid tum sit actum; — sed quum esses renuntiatus, ut dixi, non ipsa praeconis voce excitatus es, qui te TOTIES SENIORUM IUNIORUMQUE CENTURIIS ILLO HONORE AFFICI pronuntiavit, ut hoc putares, aliquam reipublicae partem tibi creditam? annum tibi illum unum domo carendum esse meretricis? quum tibi sorte obtigisset, ut ius di-

ceres, quantum negotii, quid oneris haberes, numquam cogitasti? neque illud rationis habuisti, si forte expergefacere te posses, eam provinciam, quam tueri singulari sapientia atque integritate difficile esset, ad summam stultitiam nequitiamque venisse? Itaque non modo domo tua Chelidonem in praetura extrudere noluisti, sed in Chelidonis domum praeturam totam detulisti. 39. Secuta provincia est: in qua tibi numquam venit in mentem, non tibi idcirco fasces et secures et tantam imperii vim tantamque ornamentorum omnium dignitatem datam, ut earum rerum vi et auctoritate omnia repagula iuris, pudoris officiique perfringeres, ut omnium bona praedam tuam duceres, ut nullius res tuta, nullius domus clausa, nullius vita septa, nullius pudicitia munita contra tuam cupiditatem et audaciam posset esse: in qua tu te ita gessisti, ut, omnibus quum teneare rebus, ad bellum fugitivorum confugias. Ex quo iam intelligis, non modo nullam tibi defensionem, sed maximam vim criminum exortam: nisi forte Italici fugitivorum belli reliquias atque illud Tempsanum incommodum proferes; ad quod recens quum te peropportune fortuna attulisset, si quid in te virtutis atque industriae fuisset, idem, qui semper fueras, inventus es.

XVI. 40. Quum ad te Valentini venissent, et pro his homo disertus et nobilis, M. Marius, loqueretur, ut negotium susciperes, ut, quum penes te praetorium imperium ac nomen esset, ad illam parvam manum exstinguendam ducem te principemque praeberes: non modo id refugisti, sed eo ipso tempore, quum esses in littore, Tertia illa tua, quam tu tecum deportaras, erat in omnium conspectu: ipsis autem Valentinis ex tam illustri nobilique municipio tantis de rebus responsum nullum dedisti, quum esses cum tunica pulla et pallio. Quid hunc proficiscentem, quid in ipsa provincia fecisse existimatis, qui quum iam ex provincia, non ad triumphum, sed ad iudicium decederet, ne illam quidem infamiam fugerit, quam sine ulla voluptate capiebat? 41. O divina senatus frequentis in aede Bellonae admurmuratio! Memoria tenetis, iudices, quum advesperasceret et paullo ante esset de hoc Tempsano incommodo nuntiatum, quum inveniretur nemo, qui in illa loca cum imperio mitteretur, dixisse quemdam, Verrem esse non longe a Tempsa: quam valde universi admurmurarint, quam palam principes contradixerint. Et is tot criminibus testimoniisque convictus in eorum tabellis spem sibi aliquam ponit, quorum omnium palam, caussa incognita, voce damnatus est?

XVII. 42. Esto: nihil ex fugitivorum bello aut suspicione belli laudis adeptus est, quod neque bellum eiusmodi neque belli periculum fuit in Sicilia, neque ab isto provisum est, ne quod esset. At vero contra bellum praedonum classem habuit ornatam diligentiamque in eo singularem; itaque isto praetore praeclare defensa provincia est. Sic de bello praedonum, sic de classe Siciliensi, iudices, dicam, ut hoc iam ante confirmem, in hoc uno genere omnes inesse culpas istius maximas, avaritiae, maiestatis, dementiae, libidinis, crudelitatis. Haec dum breviter expono, quaeso, ut fecistis adhuc, diligenter attendite.

43. Rem navalem primum ita dico esse administratam, non uti provincia defenderetur, sed ut classis nomine pecunia quaereretur. Superiorum praetorum consuetudo quum haec fuisset, ut naves civitatibus certusque numerus nautarum militumque imperaretur, maximae et locupletissimae civitati Mamertinae nihil horum imperavisti: ob quam rem quid tibi Mamertini clam dederint pecuniae, post videbitur: ex ipsorum litteris et testibus quaeremus. 44. Navem vero Cybeam maximam, triremis instar pulcherrimam atque ornatissimam, palam aedificatam sumptu publico sciente Sicilia, per magistratumque Mamertinum tibi datam donatamque esse dico. Haec navis, onusta praeda Siciliensi, quum ipsa quoque esset ex praeda, simul quum iste decederet, appulsa Veliam est cum plurimis rebus et iis, quas ante Romam mittere cum ceteris furtis noluit, quod erant carissimae maximeque eum delectabant. Eam navem nuper egomet vidi Veliae multique alii viderunt, pulcherrimam atque ornatissimam, iudices: quae quidem omnibus, qui eam aspexerant, prospectare iam exsilium atque explorare fugam domini videbatur. XVIII. 45. Quid mihi hoc loco respondebis? nisi forte id, quod, tametsi probari nullo modo potest, tamen dici quidem in iudicio de pecuniis repetundis necesse est, de tua pecunia aedificatam esse eam navem. Aude hoc saltem dicere, quod necesse est. Noli metuere, Hortensi, ne quaeram, qui licuerit aedificare navem senatori. Antiquae sunt istae leges et mortuae, quemadmodum tu soles dicere, quae vetant. Fuit ista respublica quondam, fuit ista severitas in iudiciis, ut istam rem accusator in magnis criminibus obiiciendam putaret. Quid enim tibi nave opus fuit? qui si quo publice proficiscereris, et praesidii et vecturae caussa sumptu publico navigia praeberentur, privatim autem nec proficisci quoquam posses, nec arcessere res transmarinas ex iis locis, in quibus tibi habere, mercari nihil liceret. 46. Deinde cur quidquam contra leges parasti? Valeret hoc crimen in illa veteri severitate ac dignitate reipublicae. Nunc non modo te hoc crimine non arguo: sed ne illa quidem communi vituperatione reprehendo. Postremo tu tibi hoc numquam turpe, numquam criminosum, numquam invidiosum fore putasti, celeberrimo loco palam tibi aedificari onerariam navem in ea provincia, quam tu cum imperio obtinebas? Quid eos loqui, qui videbant: quid existimare eos, qui audiebant, arbitrabare? inanem te navem esse in Italiam deducturum? navicularium te, quum Romam venisses, esse facturum? Ne illud quidem quisquam poterat suspicari, te in Italia maritimum habere fundum et ad fructus deportandos onerariam navem comparare. Eiusmodi de te voluisti sermonem esse omnium, palam ut loquerentur, te illam navem parare, quae praedam ex Sicilia deportaret et ad ea furta, quae reliquisses, commearet? 47. Verum haec omnia, si doces, navem de tua pecunia aedificatam, remitto atque concedo. Sed hoc, homo amentissime, non intelligis priore actione ab istis ipsis Mamertinis tuis laudatoribus esse sublatum? Nam dixit Heius, princeps istius legationis, quae ad tuam laudationem missa est, navem tibi operis publicis Mamertinorum esse aedificatam eique faciendae senatorem Mamertinum publice praefuisse. Reliqua est materies. Hanc Rheginis, ut ipsi dicunt (tametsi tu negare non potes) publice, quod Mamertini materiem non habent, imperavisti. XIX. Si et ex quo fit navis, et qui faciunt, imperio tibi tuo, non pretio praesto fuerunt: ubi tandem istuc latet, quod tu de tua pecunia dicis impensum? 48. At Mamertini in tabulis nihil habent. Primum video potuisse fieri, ut ex aerario nihil darent: — etenim vel Capitolium, sicut apud maiores nostros factum

est, publice coactis fabris operisque imperatis, gratis exaedificari atque effici potuit — deinde perspicio (id quod et ostendam, quum istos produxero, ipsorum ex litteris, multas pecunias isti erogatas, in operum locationes falsas atque inanes esse perscriptas. Nam illud minime mirum est, Mamertinos, a quo summum beneficium acceperant, quem sibi amiciorem, quam populo Romano esse cognoverant, eius capiti litteris suis pepercisse. Sed si argumento est, Mamertinos pecunias tibi non dedisse, quia scriptum non habent: sit argumento tibi gratis constare navem, quia, quid emeris aut quid locaveris, scriptum proferre non potes.

49. At enim idcirco navem Mamertinis non imperasti, quod sunt foederati. Dii approbent. Habemus hominem in fetialium manibus educatum; unum praeter ceteros in publicis religionibus foederum sanctum et diligentem. Omnes, qui ante te praetores fuerunt, dedantur Mamertinis, quod iis navem contra pactionem foederis imperarint. Sed tamen tu, sancte homo ac religiose, cur Taurominitanis item foederatis navem imperasti? an hoc probabis, in aequa caussa populorum sine pretio varium ius et disparem conditionem fuisse? 50. Quid? si eiusmodi esse haec duo foedera duorum populorum, iudices, doceo, ut Taurominitanis nominatim cautum et exceptum sit foedere, NE NAVEM DARE DEBEANT: Mamertinis in ipso foedere sanctum atque perscriptum sit, UTI NAVEM DARE NECESSE SIT: istum autem contra foedus et Taurominitanis imperasse et Mamertinis remisisse; num cui dubium poterit esse, quin Verre praetore plus Mamertinis cybea, quam Taurominitanis foedus opitulatum sit? Recitentur foedera. MAMERTINORUM ET TAUROMINITANORUM CUM POPULO ROMANO FOEDERA. XX. Isto igitur tuo, quemadmodum ipse praedicas, beneficio, ut res indicat, pretio atque mercede, minuisti maiestatem reipublicae, minuisti auxilia populi Romani, minuisti copias, maiorum virtute ac sapientia comparatas: sustulisti ius imperii, conditionem sociorum, memoriam foederis. Qui ex foedere ipso navem vel usque ad oceanum, si imperassemus, sumptu periculoque suo armatam atque ornatam mittere debuerunt: hi, ne in freto ante sua tecta et domos navigarent, ne sua moenia portusque defenderent, pretio abs te ius foederis et imperii conditionem redemerunt. 51. Quid censetis in hoc foedere faciundo voluisse Mamertinos impendere laboris, operae, pecuniae, ne haec biremis ascriberetur, si id ullo modo possent a nostris maioribus impetrare? Nam, quum hoc munus imponebatur tam grave civitati, inerat, nescio quo modo, in illo foedere societatis quasi quaedam nota servitutis. Quod tum recentibus suis officiis, integra re, nullis populi Romani difficultatibus a maioribus nostris foedere assequi non potuerunt, id nunc nullo novo officio suo, tot annis post, iure imperii nostri quotannis usurpatum ac semper retentum, summa in difficultate navium a C. Verre pretio assecuti sunt.

52. At hoc solum sunt assecuti, ne navem darent? Ecquem nautam, ecquem militem, qui aut in classe aut in praesidio esset, te praetore per triennium Mamertini dederunt? XXI. Denique quum ex senatus consulto itemque ex lege Terentia et Cassia frumentum aequabiliter emi ab omnibus Siciliae civitatibus oporteret: id quoque munus leve atque commune Mamertinis remisisti. Dices frumentum Mamertinos non debere. Quomodo non debere? an, ut ne venderent? non enim erat hoc genus frumenti ex eo genere, quod exigeretur, sed ex eo, quod emeretur. Te igitur auctore et interprete, ne foro quidem et commeatu Mamertini populum Romanum iuvare debuerunt. 53. Quae tandem civitas fuit, quae deberet? Qui publicos agros arant, certum est, quid ex lege censoria dare debeant: cur iis quidquam praeterea ex alio genere imperavisti? Quid? decumani num quid praeter singulas decumas ex lege Hieronica debent? cur iis quoque statuisti, quantum ex hoc genere frumenti empti darent? Quid immunes? hi certe nihil debent: at his non modo imperasti, verum etiam, quo plus darent, quam poterant, haec sexagena millia modiûm, quae Mamertinis remiseras, addidisti. Neque hoc dico, ceteris non recte imperatum esse. Sed Mamertinis, qui erant in eadem caussa, quibus superiores omnes item ut ceteris imperarant, pecuniamque ex senatus consulto et ex lege dissolverant, his dico non recte remissum. Et, ut hoc beneficium, quemadmodum dicitur, trabali clavo figeret, cum consilio caussam Mamertinorum cognoscit et de consilii sententia Mamertinis se frumentum non imperare pronuntiat. 54. Audite decretum mercenarii praetoris ex ipsius commentario, et cognoscite, quanta in scribendo gravitas, quanta in constituendo iure sit auctoritas. Recita commentarium. DECRETUM EX COMMENTARIO. *Libenter* ait *se facere:* itaque perscribit. Quid, si hoc verbo non esses usus, *libenter?* nos videlicet invitum te quaestum facere putaremus? *Ac de consilii sententia.* Praeclarum recitari consilium, iudices, audistis. Utrum vobis consilium recitari tandem praetoris videbatur, quum audiebatis nomina, an praedonis improbissimi societas atque comitatus? 55. En foederum interpretes, societatis pactores, religionis auctores! Numquam in Sicilia frumentum publice est emptum, quin Mamertinis pro portione imperaretur, antequam hoc delectum praeclarumque consilium iste dedit, ut ab his nummos acciperet ac sui similis esset. Itaque tantum valuit istius decreti auctoritas, quantum debuit eius hominis, qui, a quibus frumentum emere debuisset, iis decretum vendidisset. Nam statim L. Metellus, ut isti successit, ex C. Sacerdotis et Sex. Peducaei instituto ac litteris frumentum Mamertinis imperavit. XXII. 56. Tum illi intellexerunt, se id, quod a malo auctore emissent, diutius obtinere non posse. Age porro, tu, qui te tam religiosum existimari voluisti interpretem foederum, cur Taurominitanis frumentum, cur Netinis imperasti? quarum civitatum utraque foederata est. Ac Netini quidem sibi non defuerunt. Nam simul ac pronuntiasti libenter te Mamertinis quiddam remittere, te adierunt et eamdem suam caussam foederis esse docuerunt. Tu aliter decernere eadem in caussa non potuisti. Pronuntias Netinos frumentum dare non oportere: et ab his tamen exigis. Cedo mihi eiusdem praetoris litteras et rerum decretarum et frumenti imperati [, et tritici empti. LITTERAE PRAETORIS RERUM DECRETARUM, FRUMENTI IMPERATI, ET FRUMENTI EMPTI]. Quid potius in hac tanta ac tam turpi inconstantia suspicari possumus, iudices, quam id, quod necesse est, aut isti a Netinis pecuniam, quum posceret, non datam, aut id esse actum, ut intelligerent Mamertini, bene se apud istum tam multa pretia ac munera collocasse, quum idem alii iuris ex eadem caussa non obtinerent?

57. Hic mihi etiam audebit mentionem facere

Mamertinae laudationis? in qua quam multa sint vulnera, quis est vestrum, iudices, quin intelligat? Primum, in iudiciis, qui decem laudatores dare non potest, honestius est ei nullum dare, quam illum quasi legitimum numerum consuetudinis non explere. Tot in Sicilia civitates sunt, quibus tu per triennium praefuisti: arguunt ceterae: paucae et parvae, metu repressae, silent: una laudat. Hoc quid est, nisi intelligere, quid habeat utilitatis vera laudatio; sed tamen ita provinciae praefuisse, ut hac utilitate necessario sit carendum? 58. Deinde, id quod alio loco ante dixi, quae est ista tandem laudatio, cuius laudationis legati principes et publice tibi navem aedificatam et privatim se ipsos abs te spoliatos expilatosque esse dixerunt? Postremo quid aliud isti faciunt, quum te soli ex Sicilia laudant, nisi testimonio nobis sunt, omnia te sibi esse largitum, quae tu de republica nostra detraxeris? Quae colonia est in Italia tam bono iure, quod tam immune municipium, quod per hosce annos tam commoda vacatione sit usum omnium rerum, quam Mamertina civitas per triennium? Soli, ex foedere quod debuerunt, non dederunt: soli isto praetore omnium rerum immunes fuerunt: soli in istius imperio ea conditione vitae fuerunt, ut populo Romano nihil darent, Verri nihil denegarent.

XXIII. 59. Verum, ut ad classem, quo ex loco sum degressus, revertar: accepisti a Mamertinis navem contra leges; remisisti contra foedera. Ita in una civitate bis improbus fuisti, quum et remisisti, quod non oportebat, et accepisti, quod non licebat. Exigere te oportuit navem, quae contra praedones, non quae cum praeda navigaret; quae defenderet, ne provincia spoliaretur, non quae spolia provinciae portaret. Mamertini tibi et urbem, quo furta undique deportares, et navem, qua exportares, praebuerunt. Illud tibi oppidum receptaculum praedae fuit, illi homines testes custodesque furtorum: illi tibi et locum furtis et furtorum vehiculum comparaverunt. Itaque ne tum quidem, quum classem avaritia ac nequitia tua perdidisti, navem Mamertinis imperare ausus es: quo tempore in tanta inopia navium tantaque calamitate provinciae, etiamsi precario essent rogandi, tamen ab his impetraretur. Reprimebat enim tibi et imperandi vim et rogandi conatum praeclara illa, non populo Romano reddita biremis, sed praetori donata cybaea: ea fuit merces imperii, auxilii, iuris, consuetudinis, foederis.

60. Habetis unius civitatis firmum auxilium amissum ac venditum pretio; cognoscite nunc novam praedandi rationem, ab hoc primum excogitatam. XXIV. Sumptum omnem in classem frumento, stipendio ceterisque rebus suo quaeque navarcho civitas semper dare solebat. Is neque, ut accusaretur a nautis, committere audebat, et civibus suis rationem referre debebat: in illo omni negotio non modo labore, sed etiam periculo suo versabatur. Erat hoc, ut dico, factitatum semper, nec solum in Sicilia, sed in omnibus provinciis: etiam in sociorum Latinorum stipendio ac sumptu, tum quum illorum auxiliis uti solebamus. Verres post imperium constitutum primus imperavit, ut ea pecunia omnis a civitatibus sibi adnumeraretur, ut is pecuniam tractaret, quem ipse praefecisset. 61. Cui potest esse dubium, quamobrem et omnium consuetudinem veterem primus immutaris, et tantam utilitatem per alios tractandae pecuniae neglexeris, et tantam difficultatem cum crimine, molestiam cum suspicione susceperis? Deinde alii quaestus instituuntur ex uno genere navali, videte quam multi: accipere a civitatibus pecunias, ne nautas darent: pretio certo missos facere nautas: missorum omne stipendium lucrari; reliquis, quod deberet, non dare. Haec omnia ex civitatum testimoniis cognoscite. Recita testimonia civitatum. TESTIMONIA CIVITATUM. XXV. 62. Hunccine hominem! hanccine impudentiam, iudices! hanccine audaciam! civitatibus pro numero militum pecuniarum summas describere; certum pretium sexcenos nummos nautarum missioni constituere; quos qui dederat, commeatum totius aestatis abstulerat: iste, quod et nautae nomine pro stipendio frumentoque acceperat, lucrabatur. Ita quaestus duplex unius missione fiebat. Atque haec homo amentissimus in tanto praedonum impetu tantoque periculo provinciae sic palam faciebat, ut et ipsi praedones scirent, et tota provincia testis esset.

63. Quum propter istius hanc tantam avaritiam, nomine classis esset in Sicilia, re quidem vera naves inanes, quae praedam praetori, non quae praedonibus metum afferrent: tamen, quum P. Caesetius et P. Tadius decem navibus suis semiplenis navigarent, navem quamdam piratarum praeda refertam non ceperunt, sed abduxerunt onere suo plane captam atque depressam. Erat ea navis plena iuventutis formosissimae, plena argenti facti atque signati, multa cum stragula veste. Haec una navis a classe nostra non capta est, sed inventa ad Megaridem; qui locus est non longe a Syracusis. Quod ubi isti nuntiatum est; tametsi in acta cum mulierculis iacebat ebrius, erexit se tamen et statim quaestori legatoque suo custodes misit complures, ut omnia sibi integra quam primum exhiberentur. 64. Appellitur navis Syracusas: exspectatur ab omnibus supplicium. Iste, quasi praeda sibi advecta, non praedonibus captis, si qui senes aut deformes erant, eos in hostium numero ducit: qui aliquid formae, aetatis artificiique habebant, abducit omnes, nonnullos scribis, filio cohortique distribuit: symphoniacos homines sex cuidam amico suo Romam muneri misit: nox illa tota exinaniunda navi consumitur. Archipiratam ipsum videt nemo, de quo supplicium sumi oportuit: hodieque omnes sic habent, (quid eius sit, vos coniectura quoque assequi debetis,) istum clam a piratis ob hunc archipiratam pecuniam accepisse. XXVI. 65. Coniectura est. Iudex esse bonus nemo potest, qui suspicione certa non movetur. Hominem nostis: consuetudinemque omnium tenetis, qui ducem praedonum aut hostium ceperit, quam libenter eum palam ante oculos omnium esse patiatur. Hominem in tanto conventu Syracusis vidi neminem, iudices, qui archipiratam captum vidisse se diceret, quum omnes, ut mos est, ut solet fieri, concurrerent, quaererent, videre cuperent. Quid accidit, cur tanto opere iste homo occultaretur, ut eum ne casu quidem quisquam aspicere posset? Homines maritimi Syracusis, qui saepe istius ducis nomen audissent, saepe timuissent, quum eius cruciatu atque supplicio pascere oculos animumque exsaturare vellent: potestas aspiciendi nemini facta est. 66. Unus plures praedonum duces vivos cepit P. Servilius, quam omnes antea. Ecquando igitur isto fructu quisquam caruit, ut videre piratam captum non liceret? At contra, quacumque iter fecit, hoc iucundissimum spectaculum omnibus victorum captorumque hostium praebebat. Itaque ei concursus undique fiebant, ut non modo ex his oppidis, qua

ducebantur, sed etiam ex finitimis visendi caussa convenirent. Ipse autem triumphus quamobrem omnium triumphorum gratissimus populo Romano fuit atque iucundissimus? Quia nihil est victoria dulcius, nullum est autem testimonium victoriae certius, quam, quos saepe metueris, eos te vinctos ad supplicium duci videre. 67. Hoc tu quamobrem non fecisti? quamobrem ita iste pirata celatus est, quasi eum aspicere nefas esset? quamobrem supplicium non sumpsisti? quam ob caussam hominem reservasti? ecquem audisti in Sicilia antea captum archipiratam, qui non securi percussus sit? unum cedo auctorem tui facti: unius profer exemplum. Vivum tu archipiratam servabas: quamobrem? per triumphum, credo, quem ante currum tuum duceres. Neque enim quidquam erat iam reliquum, nisi ut classe populi Romani pulcherrima amissa provinciaque lacerata triumphus navalis tibi decerneretur.

XXVII. 68. Age porro, custodiri ducem praedonum novo more, quam securi feriri omnium exemplo, magis placuit. Quae sunt istae custodiae? apud quos homines? quemadmodum est asservatus? Lautumias Syracusanas omnes audistis: plerique nostis. Opus est ingens, magnificum, regum ac tyrannorum: totum est ex saxo in mirandam altitudinem depresso et multorum operis penitus exciso: nihil tam clausum ad exitus, nihil tam septum undique, nihil tam tutum ad custodias nec fieri nec cogitari potest. In has lautumias, si qui publice custodiendi sunt, etiam ex ceteris oppidis Siciliae deduci imperantur. 69. Eo quod multos captivos cives Romanos coniecerat, et quod eodem ceteros piratas contrudi imperarat, intellexit, si hunc subdititium archipiratam in eamdem custodiam dedisset, fore, ut a multis in lautumiis verus ille dux quaereretur. Itaque hominem huic optimae tutissimaeque custodiae non audet committere: denique Syracusas totas timet: amandat hominem — quo? Lilybaeum fortasse. Video: tamen homines maritimos non plane reformidat. Minime, iudices. Panormum igitur? Audio: quamquam Syracusis, quoniam in Syracusano captus erat, maxime, si minus supplicio affici, at custodiri oportebat. Ne Panormum quidem. 70. Quo igitur? quo putatis? Ad homines a piratarum metu et suspicione alienissimos, a navigando rebusque maritimis remotissimos, ad Centuripinos, homines maxime mediterraneos, summos aratores: qui nomen numquam timuissent maritimi praedonis: unum te praetore horruissent Apronium, terrestrem archipiratam. Et, ut quivis facile perspiceret, id ab isto actum esse, ut ille suppositus facile et libenter se illum, qui non erat, esse simularet: imperat Centuripinis, ut is victu ceterisque rebus quam liberalissime commodissimeque adhiberetur. XXVIII. 71. Interea Syracusani, homines periti et humani, qui non modo ea, quae perspicua essent, videre, verum etiam occulta suspicari possent, habebant rationem omnes quotidie piratarum, qui securi ferirentur: quam multos esse oporteret, ex ipso navigio, quod erat captum, et ex remorum numero coniiciebant. Iste, quod omnes, qui artificii aliquid habuerant aut formae, removerat atque abduxerat, reliquos si, ut consuetudo est, universos ad palum alligasset, clamorem populi fore suspicabatur, quum tanto plures abducti essent, quam relicti. Propter hanc caussam, quum instituisset alios alio tempore producere: tamen in tanto conventu nemo erat, quin rationem numerumque haberet et reliquos non desideraret solum, sed etiam posceret et flagitaret. 27. Quum maximus numerus deesset, tum iste homo nefarius in eorum locum, quos domum suam de piratis abduxerat, substituere et supponere coepit cives Romanos, quos in carcerem antea conieccrat: quorum alios Sertorianos milites fuisse insimulabat et ex Hispania fugientes ad Siciliam appulsos esse dicebat: alios, qui a praedonibus erant capti, quum mercaturas facerent aut aliquam ob caussam navigarent, sua voluntate cum piratis fuisse arguebat. Itaque alii cives Romani, ne cognoscerentur, capitibus obvolutis e carcere ad palum atque ad necem rapiebantur: alii, quum a multis civibus Romanis recognoscerentur, ab omnibus defenderentur, securi feriebantur. Quorum ego de acerbissima morte crudelissimoque cruciatu dicam, quum eum locum tractare coepero: et ita dicam, ut, si me in ea querimonia, quam sum habiturus de istius crudelitate et de civium Romanorum indignissima morte, non modo vires, verum etiam vita deficiat, id mihi praeclarum et iucundum putem. 73. Haec igitur est gesta res, haec victoria praeclara: myoparone piratico capto, dux liberatus, symphoniaci Romam missi: formosi homines et adolescentes et artifices domum abducti: in eorum locum et ad eorum numerum cives Romani hostilem in modum cruciati et necati: omnis vestis ablata: omne aurum et argentum ablatum et aversum. XXIX. At quemadmodum ipse sese induit priore actione? Qui tot dies tacuisset, repente in M. Annii hominis splendidissimi testimonio, quum is civem Romanum dixisset, archipiratam negasset securi esse percussum, exsiluit; conscientia sceleris et furore ex maleficiis concepto excitatus dixit, se, quod sciret sibi crimini datum iri, pecuniam accepisse neque de vero archipirata sumpsisse supplicium, ideo securi non percussisse: domi esse apud sese archipiratas dixit duos. 74. O clementiam populi Romani seu potius patientiam miram ac singularem! Civem Romanum securi esse percussum, Annius, eques Romanus, dicit: taces. Archipiratam negat: fateris. Fit gemitus omnium et clamor: quum tamen a praesenti supplicio tuo se continuit populus Romanus et repressit, et salutis suae rationem iudicum severitati reservavit. Quid? sciebas tibi crimini datum iri? quamobrem sciebas? quamobrem etiam suspicabare? Inimicum habebas neminem. Si haberes, tamen non ita vixeras, ut metum iudicii propositum habere deberes. An te, id quod fieri solet, conscientia timidum suspiciosumque faciebat? Qui igitur, quum esses cum imperio, iam tum iudicium et crimen horrebas: reus quum tot testibus coarguare, potes de damnatione dubitare? 75. Verum, si crimen hoc metuebas, ne quis abs te suppositum esse diceret, qui pro archipirata securi feriretur: utrum tandem tibi ad defensionem firmius fore putasti, in iudicio, coactu atque efflagitatu meo, producere ad ignotos tanto post eum, quem archipiratam esse diceres, an recenti re Syracusis apud notos inspectante Sicilia paene tota securi ferire? Vide, quid intersit, utrum faciendum fuerit. In illo reprehensio nulla esse potuit: hic defensio nulla est. Itaque illud semper omnes fecerunt: hoc quis ante te, quis praeter te fecerit, quaero. Piratam vivum tenuisti. Quem ad finem? dum quum imperio fuisti. Quamobrem? quo exemplo? cur tamdiu? cur, inquam, civibus Romanis, quos piratae ceperant, securi statim percussis, ipsis piratis lucis usuram tam diuturnam dedisti? 67. Verum esto: sit tibi illud liberum omne tempus,

quod cum imperio fuisti. Etiamne privatus? etiamne reus? etiamne paene damnatus hostium duces privata in domo retinuisti? unum, alterum mensem, prope annum denique domi tuae piratae, a quo tempore capti sunt, quoad per me licitum est, fuerunt: hoc est, quoad per M'. Acilium Glabrionem licitum est, qui postulante me produci atque in carcerem condi imperavit. XXX. Quod est huiusce rei ius? quae consuetudo? quod exemplum? Hostem acerrimum atque infestissimum populi Romani, seu potius communem hostem gentium nationumque omnium quisquam omnium mortalium privatus intra moenia domi suae retinere poterit? 77. Quid, si pridie, quam a me tu coactus es confiteri, civibus Romanis securi percussis, praedonum ducem vivere, apud te habitare: si, inquam, pridie domo tua profugisset, si aliquam manum contra populum Romanum facere potuisset, quid diceres? Apud me habitavit: mecum fuit: ego illum ad iudicium meum, quo facilius crimen inimicorum diluere possem, vivum atque incolumem reservavi. Itane vero? tu tua pericula communi periculo defendes? tu supplicia, quae debentur hostibus victis, ad tuum, non ad populi Romani tempus conferes? populi Romani hostis privati hominis custodiis asservabitur? At etiam qui triumphant, eoque diutius vivos hostium duces reservant, ut his per triumphum ductis pulcherrimum spectaculum fructumque victoriae populus Romanus percipere possit, tamen quum de foro in Capitolium currum flectere incipiunt, illos duci in carcerem iubent: idemque dies et victoribus imperii et victis vitae finem facit. 78. Et nunc cuiquam credo esse dubium, quin tu id commissurus non fueris, praesertim quum statuisses, ut ais, tibi caussam esse dicendam, ut ille archipirata non potius securi feriretur, quam, quod erat ante oculos positum, tuo periculo viveret? Si enim esset mortuus, tu, qui crimen ais te metuisse, quaero, cui probares? quum constaret, istum Syracusis ab nullo visum esse archipiratam, ab omnibus desideratum; quum dubitaret nemo, quin abs te pecunia liberatus esset; quum vulgo loquerentur suppositum in eius locum, quem pro illo probare velles: quum tu te fassus esses id crimen tanto ante metuisse: si eum diceres esse mortuum, quis te audiret? nunc, quum vivum istum nescio quem producis, tamenne id credi voles? 79. Quid? si aufugisset, si vincla rupisset ita, ut Nico ille nobilissimus pirata fecit, quem P. Servilius, qua felicitate ceperat, eadem recuperavit: quid diceres? Verum hoc erat: si ille semel verus archipirata securi percussus esset, pecuniam illam non haberes; si hic falsus esset mortuus aut profugisset, non esset difficile alium in suppositi locum supponere. Plura dixi, quam volui, de illo archipirata: et tamen ea, quae certissima sunt huius criminis argumenta, praetermisi. Volo enim mihi totum esse crimen hoc integrum. Est certus locus, certa lex, certum tribunal, quo hoc reservetur.

XXXI. 80. Hac tanta praeda auctus, mancipiis, argento, veste locupletatus, nihilo diligentior ad classem ornandam, milites revocandos alendosque esse coepit; quum ea res non solum provinciae saluti, verum etiam ipsi praedae esse posset. Nam aestate summa, quo tempore ceteri praetores obire provinciam et concursare consueverunt, aut etiam in tanto praedonum metu et periculo ipsi navigare: eo tempore ad luxuriam libidinesque suas domo sua regia [quae regis Hieronis fuit, qua praetores uti solent,] contentus non fuit. Tabernacula, quemadmodum consueverat temporibus aestivis, quod antea iam demonstravi, carbaseis intenta velis, collocari iussit in littore: quod est littus in Insula Syracusis post Arethusae fontem propter ipsum introitum atque ostium portus amoeno sane et ab arbitris remoto loco. 81. Hic dies aestivos sexaginta praetor populi Romani, custos defensorque provinciae, sic vixit, ut muliebria quotidie convivia essent, vir accumberet nemo praeter ipsum et praetextatum filium: tametsi recte sine exceptione dixeram, virum, quum isti essent, neminem fuisse. Nonnumquam etiam libertus Timarchides adhibebatur: mulieres autem nuptae nobiles praeter unam mimi Isidori filiam, quam iste propter amorem ab Rhodio tibicine abduxerat, Pippa quaedam, uxor Aeschrionis Syracusani: de qua muliere plurimi versus, qui in istius cupiditatem facti sunt, tota Sicilia percelebrantur: 82. erat et Nice, facie eximia, ut praedicatur, uxor Cleomenis Syracusani. Hanc Cleomenes vir amabat: verumtamen huius libidini adversari nec poterat, nec audebat: et simul ab isto donis beneficiisque plurimis devinciebatur. Illo autem tempore iste, tametsi ea est hominis impudentia, quam nostis, ipse tamen, quum vir esset Syracusis, uxorem eius parum poterat animo soluto ac libero tot in acta dies secum habere. Itaque excogitat rem singularem. Naves, quibus legatus praefuerat, Cleomeni tradit: classi populi Romani Cleomenem Syracusanum praeesse iubet atque imperare. Hoc eo facit, ut ille non solum abesset a domo tum, quum navigaret, sed etiam libenter cum magno honore beneficioque abesset: ipse autem, remoto atque ablegato viro, non liberius, quam ante, (quis enim umquam istius libidini obstitit?) sed paullo solutiore tamen animo secum illam haberet, si non tamquam virum, at tamquam aemulum removisset. Accipit navem sociorum atque amicorum Cleomenes Syracusanus. XXXII. 83. Quid primum aut accusem aut querar, iudices? Siculone homini legati, quaestoris, praetoris denique potestatem, honorem, auctoritatem dari? Si te impediebat ista conviviorum mulierumque occupatio: ubi quaestores? ubi legati? ubi ternis denariis aestimatum frumentum? ubi muli? ubi tabernacula? ubi tot tantaque ornamenta magistratibus et legatis a senatu populoque Romano permissa et data? denique ubi praefecti, ubi tribuni tui? Si civis Romanus dignus isto negotio nemo fuit; quid civitates, quae in amicitia fideque populi Romani perpetuo manserant? Ubi Segestana? ubi Centuripina civitas? quae quum officiis, fide, vetustate, tum etiam cognatione populi Romani nomen attingunt. 84. O dii immortales! Quid? si harum ipsarum civitatum militibus, navibus, navarchis Syracusanus Cleomenes iussus est imperare? non omnis honos ab isto dignitatis, aequitatis officiique sublatus est? Ecquod in Sicilia bellum gessimus, quin Centuripinis sociis, Syracusanis hostibus uteremur? Atque haec ego ad memoriam vetustatis, non ad contumeliam civitatis referri volo. Itaque ille vir clarissimus summusque imperator M. Marcellus, cuius virtute captae, misericordia conservatae sunt Syracusae, habitare in ea parte urbis, quae insula est, Syracusanorum neminem voluit. Hodie, inquam, Syracusanum in ea parte habitare non licet. Est enim locus, quem vel pauci possint defendere. Committere igitur eum non fidelissimis hominibus noluit: simul quod ab illa parte urbis navibus aditus ex alto est. Quamobrem qui

nostros exercitus saepe excluserant, iis claustra loci committenda non existimavit. 85. Vide, quid intersit inter tuam libidinem maiorumque auctoritatem; inter amorem furoremque tuum et illorum consilium atque prudentiam. Illi aditum littoris Syracusanis ademerunt: tu maritimum imperium concessisti. Illi habitare in eo loco Syracusanum, qua naves accedere possent, noluerunt: tu classi et navibus Syracusanum praeesse voluisti. Quibus illi urbis suae partem ademerunt, iis tu nostri imperii partem dedisti: et, quorum sociorum opera Syracusani nobis dicto audientes sunt, eos Syracusanis dicto audientes esse iussisti.

XXXIII. 86. Egreditur Centuripina quadriremi Cleomenes e portu: sequitur Segestana navis, Tyndaritana, Herbitensis, Heracliensis, Apolloniensis, Haluntina, praeclara classis in speciem, sed inops et infirma propter dimissionem propugnatorum atque remigum. Tamdiu in imperio suo classem iste praetor diligens vidit, quamdiu convivium eius flagitiosissimum praetervecta est. Ipse autem, qui visus multis diebus non esset, tum se tamen in conspectum nautis paullisper dedit. Stetit soleatus praetor populi Romani cum pallio purpureo tunicaque talari, muliercula nixus in littore. Iam hoc ipso istum vestitu Siculi civesque Romani permulti saepe viderunt. 87. Posteaquam paullum provecta classis est, et Pachynum quinto die denique appulsa est, nautae, fame coacti, radices palmarum agrestium, quarum erat in illis locis, sicut in magna parte Siciliae, multitudo, colligebant, et his miseri perditique alebantur. Cleomenes autem, qui alterum se Verrem quum luxuria atque nequitia, tum etiam imperio putaret, similiter totos dies, in littore tabernaculo posito, perpotabat. XXXIV. Ecce autem repente, ebrio Cleomene, esurientibus ceteris, nuntiatur piratarum naves esse in portu Odysseae: nam ita is locus nominatur. Nostra autem classis erat in portu Pachyni. Cleomenes autem, quod erat terrestre praesidium non re, sed nomine, sperabat, iis militibus, quos ex eo loco deduxisset, explere se numerum nautarum et remigum posse. Reperta est eadem istius hominis avarissimi ratio in praesidiis, quae in classibus. Nam erant perpauci reliqui ceterique dimissi. 88. Princeps Cleomenes in quadriremi Centuripina malum erigi, vela fieri, praecidi anchoras imperavit: et simul, ut se ceteri sequerentur, signum dari iussit. Haec Centuripina navis erat incredibili celeritate velis. Nam scire isto praetore nemo poterat, quid quaeque navis remis facere posset; etsi in hac quadriremi, propter honorem et gratiam Cleomenis, minime multi remiges et milites deerant. Evolarat iam e conspectu fere fugiens quadriremis, quum etiam tunc ceterae naves suo in loco moliebantur. 89. Erat animus in reliquis. Quamquam erant pauci, quoquo modo sese res habebat, pugnare tamen se velle clamabant, et, quod reliquum vitae viriumque fames fecerat, id ferro potissimum reddere volebant. Quod si Cleomenes non tanto ante fugisset, aliqua tamen ad resistendum ratio fuisset. Erat enim sola illa navis constrata et ita magna, ut propugnaculo ceteris posset esse; quae, si in praedonum pugna versaretur, urbis instar habere inter illos piraticos myoparones videretur: sed tunc inopes relicti a duce praefectoque classis, eumdem necessario cursum tenere coeperunt. 90. Helorum versus, ut ipse Cleomenes, ita ceteri navigabant: neque hi tam praedonum fugiebant impetum, quam imperatorem sequebantur. Tum, ut quisque in fuga postremus, ita in periculo princeps erat: postremam enim quamque navem piratae primam adoriebantur. Ita prima Haluntinorum navis capitur, cui praeerat Haluntinus, homo nobilis, Philarchus, quem ab illis praedonibus Locrenses postea publice redemerunt: ex quo vos priore actione iurato rem omnem caussamque cognostis. Deinde Apolloniensis navis capitur, et eius praefectus Anthropinus occiditur. XXXV. 91. Haec dum aguntur, interea Cleomenes iam ad Helori littus pervenerat; iam sese in terram e navi eiecerat quadriremem que in salo fluctuantem reliquerat. Reliqui praefecti navium, quum in terram imperator exisset, quum ipsi neque repugnare, neque mari effugere ullo modo possent, appulsis ad Helorum navibus, Cleomenem persecuti sunt. Tunc praedonum dux Heracleo, repente praeter spem non sua virtute, sed istius avaritia nequitiaque victor, classem pulcherrimam populi Romani, in littus expulsam et eiectam, quum primum advesperasceret, inflammari incendique iussit. 92. O tempus miserum atque acerbum provinciae Siciliae! o casum illum multis innocentibus calamitosum funestumque! o istius nequitiam ac turpitudinem singularem! Una atque eadem nox erat, qua praetor amoris turpissimi flamma, ac classis populi Romani praedonum incendio conflagrabat. Affertur nocte intempesta gravis huiusce mali nuntius Syracusas: curritur ad praetorium, quo istum ex illo praeclaro convivio reduxerant paullo ante mulieres cum cantu atque symphonia. Cleomenes, quamquam nox erat, tamen in publico esse non audet: includit se domi: neque aderat uxor, quae consolari hominem in malis posset. 93. Huius autem praeclari imperatoris ita erat severa domi disciplina, ut in re tanta, in tam gravi nuntio nemo admitteretur, nemo esset, qui auderet aut dormientem excitare aut interpellare vigilantem. Iam vero re ab omnibus cognita concursabat urbe tota maxima multitudo. Non enim, sicut antea consuetudo erat, praedonum adventum significabat ignis e specula sublatus aut tumulo; sed flamma ex ipso incendio navium et calamitatem acceptam et periculum reliquum nuntiabat. XXXVI. Quum praetor quaereretur, et constaret, ei neminem nuntiasse: fit ad domum eius cum clamore concursus atque impetus. 94. Tum iste excitatus exit, audit rem omnem ex Timarchide: sagum sumit. Lucebat iam fere: procedit in medium, vini, somni, stupri plenus. Excipitur ab omnibus eiusmodi clamore, ut ei Lampsaceni periculi similitudo versaretur ante oculos. Hoc etiam maius videbatur, quod in odio simili multitudo hominum haec erat maxima. Tum istius acta commemorabantur: tum flagitiosa illa convivia: tum appellabantur a multitudine mulieres nominatim: tum quaerebatur ex ipso palam, tot dies continuos, per quos numquam visus esset, ubi fuisset, quid egisset? tum imperator ab isto praepositus Cleomenes flagitabatur: neque quidquam propius est factum, quam ut illud Uticense exemplum de Hadriano transferretur Syracusas, ut duo sepulcra duorum praetorum improborum duabus in provinciis constituerentur. Verum habita est a multitudine ratio temporis, habita tumultus, habita etiam dignitatis existimationisque communis, quod is est conventus Syracusis civium Romanorum, ut non modo illa provincia, verum etiam hac republica dignissimus existimetur. 95. Confirmant ipsi se, quum iste etiam tum semisomnis stuperet: arma ca-

piunt: totum forum atque insulam, quae est urbis magna pars, complent. Unam illam solam noctem praedones ad [H]elorum commorati, quum fumantes etiam nostras naves reliquissent, accedere incipiunt Syracusas. Qui videlicet saepe audissent, nihil esse pulchrius, quam Syracusarum moenia ac portus, statuerant, sese, si ea Verre praetore non vidissent, numquam esse visuros. XXXVII. 96. Ac primo ad illa aestiva praetoris accedunt, ipsam illam ad partem littoris, ubi iste per eos dies tabernaculis positis castra luxuriae collocarat. Quem posteaquam inanem locum offenderunt, et praetorem commovisse ex eo loco castra senserunt: statim sine ullo metu in portum ipsum penetrare coeperunt. Quum in portum dico, iudices, (explanandum est enim diligentius, eorum caussa, qui locum ignorant,) in urbem dico atque in urbis intimam partem venisse piratas. Non enim portu illud oppidum clauditur, sed urbe portus ipse cingitur et concluditur: non ut alluantur a mari moenia extrema, sed ipse influat in urbis sinum portus. 97. Hic, te praetore, Heracleo archipirata cum quattuor myoparonibus parvis ad arbitrium suum navigavit. Pro, dii immortales! piraticus myoparo, quum imperium populi Romani, nomen ac fasces essent Syracusis, usque ad forum et ad omnes urbis crepidines accessit; quo neque Karthaginiensium gloriosissimae classes, quum mari plurimum poterant, multis bellis saepe conatae, umquam aspirare potuerunt, neque populi Romani invicta ante te praetorem gloria illa navalis umquam tot Punicis Siciliensibusque bellis penetrare potuit; qui locus eiusmodi est, ut ante Syracusani in moenibus suis, in urbe, in foro hostem armatum ac victorem, quam in portu ullam hostium navem viderint. 98. Hic, te praetore, praedonum naviculae pervagatae sunt, quo Atheniensium classis sola post hominum memoriam CCC navibus vi ac multitudine invasit: quae in eo ipso portu, loci ipsius portusque natura, victa atque superata est. Hic primum opes illius civitatis comminutae depressaeque sunt: in hoc portu Atheniensium nobilitatis, imperii, gloriae naufragium factum existimatur.

XXXVIII. Eone pirata penetravit, quo simul atque adisset, non modo a latere, sed etiam a tergo magnam partem urbis relinqueret? Insulam totam praetervectus est, quae est urbs Syracusis suo nomine ac moenibus: quo in loco maiores (ut ante dixi) Syracusanum habitare vetuerunt; quod, qui illam partem urbis tenerent, in eorum potestatem portum futurum intelligebant. 99. At quemadmodum est pervagatus? radices palmarum agrestium, quas in nostris navibus invenerant, iactabant, ut omnes istius improbitatem et calamitatem Siciliae possent cognoscere. Siculosne milites? aratorumne liberos? quorum patres tantum labore suo frumenti exarabant, ut populo Romano totique Italiae suppeditare possent, eosne in insula Cereris natos, ubi primum fruges inventae esse dicuntur, eo cibo esse usos, a quo maiores eorum ceteros quoque, frugibus inventis, removerunt? Te praetore Siculi milites palmarum stirpibus, praedones Siculo frumento alebantur? 100. O spectaculum miserum atque acerbum! ludibrio esse urbis gloriam et populi Romani nomen! hominum conventu atque multitudine piratico myoparone in portu Syracusano de classe populi Romani triumphum agere piratam; quum praetoris nequissimi inertissimique oculos praedonum remi respergerent!

Posteaquam e portu piratae non metu aliquo affecti, sed satietate exierant; tum coeperunt quaerere homines caussam illius tantae calamitatis. Dicere omnes et palam disputare, minime esse mirandum, si, militibus remigibusque dimissis, reliquis egestate et fame perditis, praetore tot dies cum mulierculis perpotante, tanta ignominia et calamitas esset accepta. 101. Haec autem istius vituperatio atque infamia confirmabatur eorum sermone, qui a suis civitatibus illis navibus praepositi fuerant; qui ex illo numero reliqui Syracusas classe amissa refugerant. Dicebant, quos ex sua quisque nave missos sciret esse. Res erat clara: neque solum argumentis, sed etiam certis testibus istius audacia tenebatur.

XXXIX. Homo certior fit, agi nihil in foro et conventu tota die, nisi hoc quaeri a navarchis, quemadmodum classis sit amissa: illos respondere et docere unum quemque, missione remigum, fame reliquorum, Cleomenis timore et fuga. Quod posteaquam iste cognovit, hanc rationem habere coepit. Caussam sibi dicendam esse statuerat iam ante, quam hoc usu veniret, ita ut ipsum priore actione dicere audistis. Videbat, illis navarchis testibus, tantum hoc crimen sustinere se nullo modo posse. Consilium capit primo stultum, verumtamen clemens. Navarchos ad se vocari iubet. 102. Veniunt. Accusat eos, quod eiusmodi de se sermones habuerint: rogat, ut id facere desistant et in sua quisque navi dicat se tantum habuisse nautarum, quantum oportuerit, neque quemquam esse dimissum. Illi enimvero se ostendunt, quod vellet, esse facturos. Iste non procrastinat: advocat amicos statim: quaerit ex his singillatim, quot quisque nautas habuerit. Respondit unus quisque, ut erat praeceptum. Iste in tabulas refert: obsignat signis amicorum providens homo, ut contra hoc crimen, si quando opus esset, hac videlicet testificatione uteretur. 103. Derisum credo esse hominem amentem a suis consiliariis et admonitum, hasce ei tabulas nihil profuturas: etiam plus ex nimia praetoris diligentia suspicionis in eo crimine futurum. Iam iste erat hac stultitia multis in rebus usus, ut publice quoque, quae vellet, in civitatum litteris et tolli et referri iuberet: quae omnia nunc intelligit sibi nihil prodesse, posteaquam certis litteris, testibus auctoritatibusque convincitur. XL. Ubi hoc videt, illorum confessionem, testificationem suam, tabulas sibi nullo adiumento futuras: init consilium, non improbi praetoris, (nam id quidem esset ferendum,) sed importuni atque amentis tyranni. Statuit, si hoc crimen extenuare vellet, (nam omnino tolli posse non arbitrabatur,) navarchos omnes, testes sui sceleris, vita esse privandos. 104. Occurrebat illa ratio: quid Cleomene fiet? poterone animadvertere in eos, quos dicto audientes esse iussi? missum facere eum, cui potestatem imperiumque permisi? poterone eos afficere supplicio, qui Cleomenem secuti sunt: ignoscere Cleomeni, qui secum fugere et se consequi iussit? poterone in eos esse vehemens, qui naves non modo inanes habuerunt, sed etiam apertas: in eum dissolutus, qui solus habuerit constratam navem et minus exinanitam? Pereat Cleomenes una. Ubi fides? ubi exsecrationes? ubi dextrae complexusque? ubi illud contubernium muliebris militiae in illo delicatissimo littore? fieri nullo modo poterat, quin Cleomeni parceretur. 105. Cleomenem vocat. Dicit ei se statuisse animadvertere in omnes navarchos: ita sui periculi rationes ferre ac postulare. Tibi uni parcam et totius istius culpae crimen vituperationemque inconstantiae

potius suscipiam, quam aut in te sim crudelis, aut tot tam graves testes vivos incolumesque esse patiar. Agit gratias Cleomenes, approbat consilium dicit ita fieri oportere. Admonet tamen illud, quod istum fugerat, in Phalacrum Centuripinum navarchum non posse animadverti, propterea quod secum fuisset una in Centuripina quadriremi. Quid ergo? iste homo ex eiusmodi civitate, adolescens nobilissimus testis relinquetur? In praesentia, inquit Cleomenes, quoniam ita necesse est: sed post aliquid videbimus, ne iste nobis obstare possit. XLI. 106. Haec posteaquam acta et constituta sunt, procedit iste repente e praetorio, inflammatus scelere, furore, crudelitate. In forum venit: navarchos vocari iubet. Qui nihil metuerent, nihil suspicarentur, statim accurrunt. Iste hominibus miseris innocentibusque iniici catenas imperat. Implorare illi fidem praetoris, et, quare id faceret, rogare. Tunc iste hoc caussae dicit, quod classem praedonibus prodidissent. Fit clamor et admiratio populi, tantam esse in homine impudentiam atque audaciam, ut aliis caussam calamitatis attribueret, quae omnis propter avaritiam ipsius accidisset, aut, quum ipse praedonum socius putaretur, aliis proditionis crimen inferret: deinde hoc quintodecimo die crimen esse natum, postquam classis esset amissa. 107. Quum haec ita fierent, quaerebatur, ubi esset Cleomenes? non quo ipsum, cuicuimodi * est, quisquam supplicio propter illud incommodum dignum putaret: nam quid Cleomenes facere potuit? (non enim possum quemquam insimulare falso;) quid, inquam, magno opere Cleomenes facere potuit, istius avaritia navibus exinanitis? Atque eum vident sedere ad latus praetoris, et ad aurem familiariter, ut solitus erat, insusurrare. Tum vero omnibus indignissimum visum est homines honestissimos, electos ex suis civitatibus, in ferrum atque in vincula coniectos: Cleomenem propter flagitiorum ac turpitudinum societatem familiarissimum esse praetoris. 108. Apponitur his tamen accusator Naevius Turpio quidam, qui, C. Sacerdote praetore, iniuriarum damnatus est, homo bene appositus ad istius audaciam: quem iste in decumis, in rebus capitalibus, in omni calumnia praecursorem habere solebat et emissarium. XLII. Veniunt Syracusas parentes propinquique miserorum adolescentium, hoc repentino calamitatis suae commoti nuntio: vinctos aspiciunt catenis liberos suos, quum istius avaritiae poenam collo et cervicibus suis sustinerent. Adsunt, defendunt, proclamant; fidem tuam, quae nusquam erat nec umquam fuerat, implorant. Pater aderat Dexo Tyndaritanus homo nobilissimus, hospes tuus, cuius tu domi fueras, quem hospitem appellaras. Eum quum illa auctoritate et miseria videres praeditum, non te eius lacrimae, non senectus, non hospitii ius atque nomen a scelere aliquam ad partem humanitatis revocare potuit? 109. Sed quid ego hospitii iura in hac tam immani bellua commemoro? Qui Sthenium Thermitanum, hospitem suum, cuius domum per hospitium exhausit et exinanivit, absentem in reos retulerit; caussa indicta, capite damnarit: ab eo nunc hospitiorum iura atque officia quaeramus? Cum homine enim crudeli nobis res est, an cum fera atque immani bellua? Te patris lacrimae de innocentis filii periculo non movebant? Quum patrem domi reliquisses, filium tecum haberes; te neque praesens filius de liberorum caritate, neque absens pater de indulgentia patria commonebat? 110. Catenas habebat hospes tuus Aristeus, Dexonis filius. Quid ita? Prodiderat classem: quod ob praemium? Deseruerat. Quid Cleomenes? ignavus fuerat. At eum tu ob virtutem corona aurea donaras. Dimiserat nautas. Tu ab omnibus mercedem missionis acceperas. Alter parens ex altera parte erat Herbitensis Eubulida, homo domi suae clarus et nobilis qui quia Cleomenem in defendendo filio laeserat, nudus paene est destitutus. Quid erat autem, quod quisquam diceret aut defenderet? Cleomenem nominare non licet. At caussa cogit. Moriere, si appellaris: numquam enim iste est cuiquam mediocriter minatus. At remiges non erant. Praetorem tu accusas? Frange cervices. Si neque praetorem, neque praetoris aemulum appellare licebit, quum in his duobus tota caussa sit: quid futurum est? XLIII. 111. Dicit etiam caussam Heraclius Segestanus, homo domi suae summo loco natus. Audite, ut vestra humanitas postulat, iudices: audietis enim de magnis incommodis iniuriisque sociorum. Hunc scitote fuisse Heraclium in ea caussa; qui propter gravem morbum oculorum tum non navigarit et iussu eius, qui potestatem habuit, cum commeatu Syracusis remanserit. Is certe neque prodidit classem neque metu perterritus fugit neque exercitum deseruit. Etenim tunc esset hoc animadversum, quum classis Syracusis proficiscebatur. Is tamen in eadem caussa fuit, quasi esset in aliquo manifesto scelere deprehensus: in quem ne falsi quidem caussa conferri criminis potuit. 112. Fuit in illis navarchis Heracliensis quidam Furius, [nam habent illi nonnulla huiuscemodi Latina nomina,] homo, quamdiu vixit, non domi suae solum post mortem, tota Sicilia clarus et nobilis. In quo homine tantum animi fuit, non solum ut istum libere laederet; nam id quidem, quoniam moriendum videbat, sine periculo se facere intelligebat: verum, morte proposita, quum lacrimans in carcere mater noctes diesque assideret, defensionem caussae suae scripsit: quam nunc nemo est in Sicilia, quin habeat, quin legat, quin tui sceleris et crudelitatis ex illa oratione commonefiat. In qua docet, quot a civitate sua nautas acceperit: quot et quanti quemque dimiserit: quot secum habuerit: item de ceteris navibus dicit. Quae quum apud te diceret, virgis oculi verberabantur. Ille morte proposita, facile dolorem corporis patiebatur: clamabat, id quod scriptum reliquit: *facinus esse indignum, plus impudicissimae mulieris apud te de Cleomenis salute, quam de sua vita lacrimas matris valere.* 113. Deinde etiam illud video esse dictum, quod, si recte vos populus Romanus cognovit, non falso ille iam in ipsa morte de vobis praedicavit: *Non posse Verrem, testes interficiendo, crimina sua exstinguere: graviorem apud sapientes iudices se fore ab inferis testem, quam si vivus in iudicium produceretur: tum avaritiae solum, si viveret: nunc, quum ita esset necatus, sceleris, audaciae, crudelitatis testem fore.* Iam illa praeclara: *Non testium modo catervas, quum tua res ageretur, sed ab Diis manibus innocentium Poenas scelerumque Furias in tuum iudicium esse venturas: sese ideo leviorem casum suum fingere, quod iam ante aciem securium tuarum Sextiique, tui carnificis, vultum et manum vidisset, quum in conventu civium Romanorum iussu tuo securi cives Romani ferirentur.* 114. Ne multa, iudices; libertate, quam vos sociis dedistis, hac ille in acerbissimo supplicio miserrimae servitutis abusus est. XLIV. Condemnat omnes de consilii sententia: tamen neque iste in tanta re, tot hominum totque ci-

vium caussa, P. Vettium ad se arcessit, quaestorem suum, cuius consilio uteretur: neque P. Cervium, talem virum, legatum, qui, quia legatus isto praetore in Sicilia fuit, primus ab isto iudex reiectus est: sed de latronum, hoc est de comitum suorum sententia condemnat omnes. 115. Hic cuncti Siculi, fidelissimi atque antiquissimi socii, plurimis affecti beneficiis a maioribus nostris, graviter commoventur et de suis periculis fortunisque omnibus pertimescunt. Illam clementiam mansuetudinemque nostri imperii in tantam crudelitatem inhumanitatemque esse conversam? Condemnari tot homines uno tempore, nullo crimine? defensionem suorum furtorum praetorem improbum ex indignissima morte innocentium quaerere? Nihil addi iam videtur, iudices, ad hanc improbitatem, amentiam crudelitatemque posse: [et recte nihil videtur.] Nam si cum aliorum improbitate certet, longe omnes multumque superabit.

116. Sed secum ipse certat: id agit, ut semper superius suum facinus novo scelere vincat. Phalacrum Centuripinum dixeram exceptum esse a Cleomene, quod in eius quadriremi Cleomenes vectus esset: tamen quia pertimuerat adolescens, quod eamdem suam caussam videbat esse, quam illorum, qui innocentes peribant: accedit ad hominem Timarchides; a securi negat esse ei periculum: virgis ne caederetur, monet ut caveat. Ne multa, ipsum dicere adolescentem audistis, se ob hunc virgarum metum pecuniam Timarchidi numerasse. 117. Levia sunt haec in hoc reo crimina. Metum virgarum navarchus nobilissimae civitatis pretio redemit. Humanum est. Alius, ne condemnaretur, pecuniam dedit. Usitatum. Non vult populus Romanus obsoletis criminibus accusari Verrem: nova postulat, inaudita desiderat: non de praetore Siciliae, sed de nefario tyranno fieri iudicium arbitratur. XLV. Includuntur in carcerem condemnati: supplicium constituitur in illos: sumitur de miseris parentibus nauarchorum: prohibentur adire ad filios: prohibentur liberis suis cibum vestitumque ferre. 118. Patres hi, quos videtis, iacebant in limine, matresque miserae pernoctabant ad ostium carceris, ab extremo complexu liberûm exclusae: quae nihil aliud orabant, nisi ut filiorum extremum spiritum ore excipere sibi liceret. Aderat ianitor carceris, carnifex praetoris, mors terrorque sociorum et civium, lictor Sextius; cui ex omni gemitu doloreque certa merces comparabatur. Ut adeas, tantum dabis: ut cibum tibi intro ferre liceat, tantum. Nemo recusabat. Quid? ut uno ictu securis afferam mortem filio tuo, quid dabis? ne diu crucietur? ne saepius feriatur? ne cum sensu doloris aliquo aut cruciatu spiritus auferatur? Etiam ob hanc caussam pecunia lictori dabatur. 119. O magnum atque intolerandum dolorem! o gravem acerbamque fortunam! Non vitam liberûm, sed mortis celeritatem pretio redimere cogebantur parentes. Atque ipsi etiam adolescentes cum Sextio suo de eadem plaga et de uno illo ictu loquebantur, idque postremum parentes suos liberi orabant, ut levandi cruciatus sui gratia lictori pecunia daretur. Multi et graves dolores inventi parentibus et propinquis; multi: verumtamen mors sit extrema. Non erit. Estne aliquid ultra, quo progredi crudelitas possit? Reperietur. Nam illorum liberi quum erunt securi percussi ac necati, corpora feris obiicientur. Hoc si luctuosum est parentibus, redimat pretio sepeliendi potestatem. 120. Onasum Segestanum, hominem nobilem, dicere audistis, se ob sepulturam Heraclii nauarchi pecuniam Timarchidi numerasse. Hoc ne possis dicere: patres enim veniunt, amissis filiis, irati: vir primarius, homo nobilissimus, dicit; neque de filio dicit. Iam hoc, quis tum fuit Syracusis, quin audierit, quin sciat, has Timarchidi pactiones sepulturae cum vivis etiam illis esse factas? Non palam cum Timarchide loquebantur? non omnes omnium propinqui adhibebantur? non palam vivorum funera locabantur? Quibus rebus omnibus actis atque decisis, producuntur e carcere, deligantur. XLVI. 121. Quis tam fuit illo tempore durus et ferreus, quis tam inhumanus praeter unum te, quin illorum aetate, nobilitate, miseria commoveretur? Ecquis fuit, quin lacrimaretur? quin ita calamitatem putaret illorum, ut fortunam tamen non alienam, periculum autem commune arbitraretur? Feriuntur securi: laetaris tu in omnium gemitu et triumphas: testes avaritiae tuae gaudes esse sublatos. Errabas, Verres, et vehementer errabas, quum te maculas furtorum et flagitiorum tuorum sociorum innocentium sanguine eluere arbitrabare: praeceps amentia ferebare, qui te existimares avaritiae vulnera crudelitatis remediis posse sanare. Etenim quamquam illi sunt mortui sceleris tui testes, tamen eorum propinqui neque tibi neque illis desunt: tamen ex illo ipso numero nauarchorum aliqui vivunt et adsunt: quos, ut mihi videtur, ab illorum innocentium poena fortuna ad hanc caussam reservavit. 122. Adest Philarchus Haluntinus, qui, quia cum Cleomene non fugit, oppressus a praedonibus et captus est: cui calamitas saluti fuit: qui, nisi captus a piratis esset, in hunc praedonem sociorum incidisset. Dicet is pro testimonio de missione nautarum, de fame, de Cleomenis fuga. Adest Centuripinus Phalacrus, in amplissima civitate, amplissimo loco natus. Eadem dicit: nulla in re discrepat.

123. Per deos immortales! iudices, quo tandem animo sedetis? aut haec quemadmodum audistis? Utrum ego desipio et plus quam satis doleo in tanta calamitate miseriaque sociorum, an vos quoque hic acerbissimus innocentium cruciatus et maeror pari sensu doloris afficit? Ego enim quum Herbitensem, quum Heracliensem securi esse percussum dico, versatur mihi ante oculos indignitas calamitatis.

XLVII. Eorumne populorum cives, eorumne agrorum alumnos, ex quibus maxima vis frumenti quotannis plebi Romanae illorum operis ac laboribus quaeritur, qui a parentibus, spe nostri imperii nostraeque aequitatis, suscepti educatique sunt, ad C. Verris nefariam immanitatem et ad eius funestam securim esse servatos? 124. Quum mihi Tyndaritani illius venit in mentem, quum Segestani, tum iura simul civitatum atque officia considero. Quas urbes P. Africanus etiam ornandas esse spoliis hostium arbitratus est, eas C. Verres non solum illis ornamentis, sed etiam viris nobilissimis nefario scelere privavit. En quod Tyndaritani libenter praedicent: *Nos in septemdecim populis Siciliae numeramur: nos semper in omnibus Punicis Siciliensibusque bellis amicitiam fidemque populi Romani secuti sumus: a nobis omnia populo Romano semper et belli adiumenta et pacis ornamenta ministrata sunt.* Multum vero haec iis iura profuerunt in istius imperio ac potestate! 125. Vestros quondam nautas contra Karthaginem Scipio duxit, at nunc naves contra praedones paene inanes Cleomenes ducit. Vobiscum Africanus hostium spolia et praemia laudis communicavit: at nunc per me spoliati, nave a praedonibus abducta, ipsi in hostium

numero locoque ducimini. Quid vero? illa Segestanorum non solum litteris tradita neque commemorata verbis, sed multis officiis illorum usurpata et comprobata cognatio — quos tandem fructus huiusce necessitudinis in istius imperio tulit? Nempe hoc fuit iure, iudices, ut ex sinu patriae nobilissimus adolescens et e complexu matris ereptus innocens filius istius carnifici Sextio dederetur. Cui civitati maiores nostri maximos agros atque optimos concesserunt; quam immunem esse voluerunt: haec, apud te cognationis, fidelitatis, vetustatis, auctoritatis ne hoc quidem ius obtinuit, ut unius honestissimi atque innocentissimi civis mortem et sanguinem deprecaretur. XLVIII. 126. Quo confugient socii? quem implorabunt? qua spe denique, ut vivere velint, tenebuntur, si vos eos deseretis? Ad senatum venient, qui de Verre supplicium sumant? non est usitatum, non senatorium. Ad populum Romanum confugient? facilis est caussa populi. Legem enim se sociorum caussa iussisse et vos ei legi custodes ac vindices praeposuisse dicet. Hic locus est igitur unus, quo perfugiant: hic portus, haec arx, haec ara sociorum: quo quidem nunc non ita confugiunt, ut antea in suis repetendis rebus solebant. Non argentum, non aurum, non vestem, non mancipia repetunt: non ornamenta, quae ex urbibus fanisque erepta sunt. Metuunt homines imperiti, ne iam haec populus Romanus concedat et iam fieri velit. Patimur enim iam multos annos et silemus, quum videamus, ad paucos homines omnes omnium nationum pecunias pervenisse. Quod eo magis ferre aequo animo atque concedere videmur, quia nemo istorum dissimulat, nemo laborat, ut obscura sua cupiditas esse videatur. 127. In urbe nostra pulcherrima atque ornatissima quod signum, quae tabula picta est, quae non ab hostibus victis capta atque deportata sit? At istorum villae sociorum fidelissimorum et plurimis et pulcherrimis spoliis ornatae refertaeque sunt. Ubi pecunias exterarum nationum esse arbitramini, quibus nunc omnes egent, quum Athenas, Pergamum, Cyzicum, Miletum, Chium, Samum, totam denique Asiam, Achaiam, Graeciam, Siciliam iam in paucis villis inclusas esse videatis? Sed haec, ut dico, omnia iam socii vestri relinquunt et negligunt, iudices. Ne publice a populo Romano spoliarentur, officiis ac fide providerunt: paucorum cupiditati tum, quum obsistere non poterant, tamen sufficere aliquo modo poterant: nunc vero iam adempta est non modo resistendi, verum etiam suppeditandi facultas. Itaque res suas negligunt: pecunias, quo nomine iudicium hoc appellatur, non repetunt; relinquunt et negligunt. Hoc iam ornatu ad vos confugiunt. 128. Aspicite, aspicite, iudices, squalorem sordesque sociorum!

XLIX. Sthenius hic Thermitanus cum hoc capillo atque veste, domo sua tota expilata, mentionem tuorum furtorum non facit: sese ipsum abs te repetit, nihil amplius: totum enim tua libidine et scelere ex sua patria, in qua multis virtutibus et beneficiis floruit princeps, sustulisti. Dexo hic, quem videtis, non quae publice Tyndaride, non quae privatim sibi eripuisti, sed unicum miser abs te filium optimum atque innocentissimum flagitat. Non ex litibus aestimatis tuis pecuniam domum, sed ex tua calamitate cineri atque ossibus filii sui solatium vult aliquod reportare. Hic tam grandis natu Eubulida hoc tantum exacta aetate laboris itinerisque suscepit, non ut aliquid de suis bonis recuperaret, sed ut, quibus oculis cruentas cervices filii sui viderat, iisdem te condemnatum videret. 129. Si per L. Metellum licitum esset, iudices; matres illorum, uxores sororesque veniebant: quarum una, quum ego ad Heracliam noctu accederem, cum omnibus matronis eius civitatis et cum multis facibus mihi obviam venit, et ita, me suam salutem appellans, te suum carnificem nominans, filii nomen implorans, mihi ad pedes misera iacuit, quasi ego excitare filium eius ab inferis possem. Faciebant hoc idem ceteris in civitatibus grandes natu matres et item parvuli liberi miserorum: quorum utrorumque aetas laborem et industriam meam, fidem et misericordiam vestram requirebat. 130. Itaque ad me, iudices, praeter ceteras hanc querimoniam Sicilia detulit. Lacrimis ego ad hoc, non gloria inductus accessi: ne falsa damnatio, ne carcer, ne catenae, ne verbera, ne secures, ne cruciatus sociorum, ne sanguis innocentium, ne denique etiam exsanguia corpora mortuorum, ne maeror parentum ac propinquorum magistratibus nostris quaestui posset esse. Hunc ego si metum Siciliae, damnatione istius, per vestram fidem et severitatem deiecero, iudices: satis officio meo, satis illorum voluntati, qui a me hoc petiverunt, factum esse arbitrabor.

L. 131. Quapropter si quem forte inveneris, qui hoc navale crimen conetur defendere, is ita defendat: illa communia, quae ad caussam nihil pertinent, praetermittat; me culpam fortunae assignare, calamitatem crimini dare: me amissionem classis obiicere: quum multi viri fortes in communi incertoque periculo belli et terra et mari saepe offenderint. Nullam tibi obiicio fortunam: nihil est, quod ceterorum res minus commode gestas proferas: nihil est, quod multorum naufragia fortunae colligas. Ego naves inanes fuisse dico: remiges nautasque dimissos: reliquos stirpibus vixisse palmarum: praefuisse classi populi Romani Siculum, [perpetuo] sociis atque amicis Syracusanum: te illo ipso tempore superioribusque diebus omnibus in littore cum mulierculis perpotasse dico: harum rerum omnium auctores testesque produco. 132. Num tibi insultare in calamitate, num intercludere perfugium fortunae, num casus bellicos exprobrare aut obiicere videor? Tametsi solent hi fortunam sibi obiici nolle, qui se fortunae commiserunt, qui in eius periculis sunt ac varietate versati. Istius quidem calamitatis tuae fortuna particeps non fuit. Homines enim in praeliis, non in conviviis, belli fortunam tentare, periclitari solent. In illa autem calamitate non Martem fuisse communem, sed Venerem possumus dicere. Quod si fortunam obiici tibi non oportet, cur tu fortunae illorum innocentium veniam ac locum non dedisti? 133. Etiam illud praecidas licet, de his quod supplicium more maiorum sumpseris securique percusseris, idcirco a me in crimen et invidiam vocari. Non in supplicio crimen meum vertitur: non ego securi nego quemquam feriri debere: non ego metum ex re militari, non severitatem imperii, non poenam flagitii tolli dico oportere. Fateor non modo in socios, sed etiam in cives militesque nostros persaepe esse severe ac vehementer vindicatum. LI. Quare haec quoque praetermittas licet. Ego culpam non in nauarchis, sed in te fuisse demonstro: te pretio milites remigesque dimisisse arguo. Hoc nauarchi reliqui dicunt: hoc Netinorum foederata civitas publice dicit: hoc Herbitenses, hoc Amestratini, [hoc Ennenses,] hoc Agyrinenses, Tyndaritani publice dicunt: tuus denique testis, tuus imperator, tuus ae-

mulus, tuus hospes Cleomenes hoc dicit, sese in terram esse egressum, uti Pachyno e terrestri praesidio milites colligeret, quos in navibus collocaret: quod certe non fecisset, si suum numerum naves haberent. Ea est enim ratio instructarum ornatarumque navium, ut non modo plures, sed ne singuli quidem possint accedere. 134. Dico praeterea illos ipsos reliquos nautas fame atque inopia rerum omnium confectos fuisse ac perditos: dico aut omnes extra culpam fuisse aut, si uni attribuenda culpa sit, in eo maximam fuisse, qui optimam navem, plurimos nautas haberet, summum imperium obtineret: aut, si omnes in culpa fuerint, non oportuisse Cleomenem constitui spectatorem illorum mortis atque cruciatus. Dico etiam, in illo supplicio mercedem lacrimarum, mercedem vulneris atque plagae, mercedem funeris ac sepulturae constitui nefas fuisse. 135. Quapropter si mihi respondere voles, haec dicito: classem instructam atque ornatam fuisse, nullum propugnatorem abfuisse, nullum vacuum transtrum fuisse, remigi rem frumentariam esse suppeditatam, mentiri nauarchos, mentiri tot et tam graves civitates, mentiri etiam Siciliam totam: proditum esse te a Cleomene, qui se dixerit exisse in terram, ut Pachyno deduceret milites: animum illis, non copias defuisse: Cleomenem acerrime pugnantem ab his relictum esse atque desertum: nummum ob sepulturam datum nemini. Quae si dices, tenebere: sin alia dices, quae a me dicta sunt, non refutabis.

LII. 136. Hic tu etiam dicere audebis: *Est in iudicibus ille familiaris meus, est paternus amicus ille.* Non, ut quisque maxime est, quicum tibi aliquid sit, ita te in huiuscemodi crimine maxime eius pudet? Paternus amicus est. Ipse pater si iudicaret, per deos immortales, quid facere posses, quum tibi haec diceret: Tu in provincia populi Romani praetor, quum tibi maritimum bellum esset administrandum, Mamertinis, ex foedere quam deberent navem, per triennium remisisti: tibi apud eosdem privatim navis oneraria maxima publice est aedificata: tu a civitatibus pecunias classis nomine coegisti: tu pretio remiges dimisisti: tu, quum navis esset a quaestore et ab legato capta praedonum, archipiratam ab omnium oculis removisti: tu, qui cives Romani esse dicerentur, qui a multis cognoscerentur, securi ferire potuisti: tu tuam domum piratas abducere, in iudicium archipiratam domo producere ausus es: 137. tu in provincia tam splendida, apud socios fidelissimos, cives Romanos honestissimos, in metu periculoque provinciae, dies continuos complures in littore conviviisque iacuisti: te per eos dies nemo domi tuae convenire, nemo in foro videre potuit: tu sociorum atque amicorum ad ea convivia matresfamilias adhibuisti: tu inter eiusmodi mulieres praetextatum tuum filium, nepotem meum, collocavisti, ut aetati maxime lubricae atque incertae exempla nequitiae parentis vita praeberet: tu praetor in provincia cum tunica pallioque purpureo visus es: tu propter amorem libidinemque tuam imperium navium legato populi Romani ademisti, Syracusano tradidisti: tui milites in provincia Sicilia frugibus frumentoque caruere: tua luxuria atque avaritia classis populi Romani a praedonibus capta et incensa est: 138. post Syracusas conditas quem in portum numquam hostis accesserat, in eo, te praetore, primum piratae navigaverunt: neque haec tot tantaque dedecora dissimulatione tua neque oblivione hominum ac taciturnitate tegere voluisti, sed etiam navium praefectos sine ulla caussa de complexu parentum suorum, hospitum tuorum ad mortem cruciatumque rapuisti: neque in parentum luctu atque lacrimis te mei nominis commemoratio mitigavit; tibi hominum innocentium sanguis non modo voluptati, sed etiam quaestui fuit. LIII. Haec si tibi tuus parens diceret, posses ab eo veniam petere? posses, ut tibi ignosceret, postulare?

139. Satis est factum Siculis, satis officio ac necessitudini, iudices, satis promisso nostro ac muneri recepto. Reliqua est ea caussa, iudices, quae non iam recepta, sed innata, neque delata ad me, sed in animo sensuque meo penitus affixa atque insita est: quae non ad sociorum salutem, sed ad civium Romanorum, hoc est ad unius cuiusque nostrum, vitam et sanguinem pertinet. In qua nolite a me, quasi dubium sit aliquid, argumenta, iudices, exspectare. Omnia, quae dicam de supplicio civium Romanorum, sic erunt clara et illustria, ut ad ea probanda totam Siciliam testem adhibere possim. Furor enim quidam, sceleris et audaciae comes, istius effrenatum animum importunamque naturam tanta oppressit amentia, ut numquam dubitaret in conventu palam supplicia, quae in convictos maleficii servos constituta sunt, ea in cives Romanos expromere. 140. Virgis quam multos ceciderit, quid ego commemorem? Tantum brevissime dico, iudices: nullum fuit omnino isto praetore in hoc genere discrimen. Itaque iam consuetudine ad corpora civium Romanorum etiam sine istius nutu ferebatur manus ipsa lictoris.

LIV. Num potes hoc negare, Verres, in foro Lilybaei maximo conventu C. Servilium, civem Romanum e conventu Panormitano veterem negotiatorem, ad tribunal, ante pedes tuos, ad terram virgis et verberibus abiectum? Aude hoc primum negare, si potes: nemo Lilybaei fuit, quin viderit; nemo in Sicilia, quin audierit. Plagis confectum dico a lictoribus tuis civem Romanum ante oculos tuos concidisse. 141. At quam ob caussam? Dii immortales! tametsi iniuriam facio communi caussae et iuri civitatis: quasi enim ulla possit esse caussa, cur hoc cuiquam civi Romano iure accidat, ita quaero, quae in Servilio caussa fuerit. Ignoscite in hoc uno, iudices: in ceteris enim non magno opere caussas requiram. Locutus erat liberius de istius improbitate atque nequitia. Quod isti simulac renuntiatum est, hominem iubet Lilybaeum vadimonium Venerio servo promittere. Promittit. Lilybaeum venitur. Cogere eum coepit, quum ageret nemo, nemo postularet, sponsionem duorum millium nummûm facere cum lictore suo, NI FURTIS QUAESTUM FACERET. Recuperatores se de cohorte sua dicebat daturum. Servilius et recusare et deprecari, ne iniquis iudicibus, nullo adversario, iudicium capitis in se constitueretur. 142. Haec quum maxime loqueretur, sex lictores circumsistunt valentissimi et ad pulsandos verberandosque homines exercitatissimi: caedunt acerrime virgis: denique proximus lictor (de quo iam saepe dixi) Sextius converso bacillo oculos misero tundere vehementissime coepit. Itaque illi quum sanguis os oculosque complesset, concidit; quum illi nihilo minus iacenti latera tunderentur, ut aliquando spondere se diceret. Sic ille affectus, illinc tum pro mortuo sublatus brevi postea est mortuus. Iste autem homo Venerius et affluens omni lepore et venustate de bonis illius in aede Veneris argenteum Cupidinem posuit. Sic etiam fortunis hominum abutebatur ad

nocturna vota cupiditatum suarum. LV. 143. Nam quid ego de ceteris civium Romanorum suppliciis singillatim potius, quam generatim atque universe loquar? Carcer ille, qui est a crudelissimo tyranno Dionysio factus Syracusis, quae lautumiae vocantur, in istius imperio domicilium civium Romanorum fuit. Ut quisque istius animum aut oculos offenderat, in lautumias statim coniiciebatur. Indignum hoc video videri omnibus, iudices: et id iam priore actione, quum haec testes dicerent, intellexi. Retineri enim putatis oportere iura libertatis non modo hic, ubi tribuni plebis sunt, ubi ceteri magistratus, ubi plenum forum iudiciorum, ubi senatus auctoritas, ubi existimatio populi Romani et frequentia: sed, ubicumque terrarum et gentium violatum ius civium Romanorum sit, statuitis id pertinere ad communem caussam libertatis et dignitatis. 144. In externorum hominum maleficorum sceleratorumque, in praedonum hostiumque custodias tu tantum numerum civium Romanorum includere ausus es? numquamne tibi iudicii, numquam concionis, numquam huius tantae frequentiae, quae nunc animo te iniquissimo infestissimoque intuetur, venit in mentem? numquam tibi populi Romani absentis dignitas, numquam species ipsa huiuscemodi multitudinis in oculis animoque versata est? numquam te in horum conspectum rediturum, numquam in forum populi Romani venturum, numquam sub legum et iudiciorum potestatem casurum esse duxisti?

LVI. 145. At quae erat ista libido crudelitatis exercendae? quae tot scelerum suscipiendorum caussa? nulla, iudices, praeter praedandi novam singularemque rationem. Nam ut illi, quos a poetis accepimus sinus quosdam obsedisse maritimos, aut aliqua promontoria aut praerupta saxa tenuisse dicuntur, ut eos, qui essent appulsi navigiis, interficere possent: sic iste in omnia maria infestus ex omnibus Siciliae partibus imminebat. Quaecumque navis ex Asia, quae ex Syria, quae Tyro, quae Alexandria venerat, statim certis indicibus et custodibus tenebatur: vectores omnes in lautumias coniiciebantur: onera atque merces in praetoriam domum deferebantur. Versabatur in Sicilia longo intervallo alter, non Dionysius ille nec Phalaris, (tulit enim illa quondam insula multos et crudeles tyrannos,) sed novum quoddam monstrum, ex vetere illa immanitate, quae in iisdem locis versata esse dicitur. 146. Non enim Charybdim tam infestam neque Scyllam nautis, quam istum in eodem freto fuisse arbitror: hoc etiam iste infestior, quod multo se pluribus et immanioribus canibus succinxerat: Cyclops alter, multo importunior; hic enim totam insulam obtinebat: ille Aetnam solam et eam Siciliae partem tenuisse dicitur. At quae caussa tum subiiciebatur ab ipso, iudices, huius tam nefariae crudelitatis? Eadem, quae nunc in defensione commemorabitur. Quicumque accesserant ad Siciliam paullo pleniores, eos Sertorianos milites esse atque a Dianio fugere dicebat. Illi ad deprecandum periculum proferebant, alii purpuram Tyriam, tus alii atque odores vestemque linteam, gemmas alii et margaritas, vina nonnulli Graeca venalesque Asiaticos: ut intelligeretur ex mercibus, quibus ex locis navigarent. Non providerant eas ipsas sibi caussas esse periculi, quibus adiumentis se ad salutem uti arbitrabantur. Iste enim haec eos ex piratarum societate adeptos esse dicebat: ipsos in lautumias abduci imperabat: naves eorum atque onera diligenter asservanda curabat. LVII. 147. His institutis quum completus iam mercatorum carcer esset, tum illa fiebant, quae L. Suetium, equitem Romanum, lectissimum virum, dicere audistis, quae ceteros audietis. Cervices in carcere frangebantur indignissime civium Romanorum, ut iam illa vox et imploratio, CIVIS ROMANUS SUM, quae saepe multis in ultimis terris opem inter barbaros et salutem tulit, ea mortem illis acerbiorem et supplicium maturius ferret. Quid est, Verres? quid ad haec cogitas respondere? num mentiri me? num fingere aliquid? num augere crimen? num quid horum dicere istis defensoribus tuis audes? Cedo mihi, quaeso, ex ipsius sinu litteras Syracusanorum, quas iste ad arbitrium suum confectas esse arbitratur: cedo rationem carceris, quae diligentissime conficitur, quo quisque die datus in custodiam, quo mortuus, quo necatus sit. 148. LITTERAE SYRACUSANORUM. Videtis cives Romanos gregatim coniectos in lautumias: videtis indignissimo in loco coacervatam multitudinem vestrorum civium. Quaerite nunc vestigia, quibus exitus illorum ex illo loco compareant. Nulla sunt. Omnesne mortui? Si ita posset defendere, tamen fides huic defensioni non haberetur. Sed scriptum exstat in iisdem litteris, quod iste homo barbarus ac dissolutus neque attendere umquam, neque intelligere potuit. *ΕΔΙΚΑΙΩΘΗΣΑΝ*, inquit, ut Siculi loquuntur, hoc est, supplicio affecti ac necati sunt. LVIII. 149. Si qui rex, si qua civitas exterarum gentium, si qua natio fecisset aliquid in civem Romanum eiusmodi, nonne publice vindicaremus? non bello persequeremur? possemus hanc iniuriam ignominiamque nominis Romani inultam impunitamque dimittere? Quot bella maiores nostros et quanta suscepisse arbitramini, quod cives Romani iniuria affecti, quod navicularii retenti, quod mercatores spoliati dicerentur? At ego retentos non queror: spoliatos ferendum puto: navibus, mancipiis, mercibus ademptis in vincula mercatores esse coniectos et in vinculis cives Romanos necatos esse arguo. 150. Si haec apud Scythas dicerem, non hic in tanta multitudine civium Romanorum, non apud senatores lectissimos civitatis, non in foro populi Romani, de tot et tam acerbis suppliciis civium Romanorum: tamen animos etiam barbarorum hominum permoverem. Tanta enim huius imperii amplitudo, tanta nominis Romani dignitas est apud omnes nationes, ut ista in nostros homines crudelitas nemini concessa videatur. Num ego tibi ullam salutem, ullum perfugium putem, quum te implicatum severitate iudicum, circumretitum frequentia populi Romani esse videam? 151. Si mehercule (id quod fieri non posse intelligo) ex his laqueis te exueris ac te aliqua via ac ratione explicaris: in illas tibi maiores plagas incidendum est, in quibus te ab eodem me, superiore ex loco confici et concidi necesse est. Cui si etiam id, quod defendit, velim concedere: tamen ipsa illa falsa defensio non minus esse ei perniciosa, quam mea vera accusatio debeat.

Quid enim defendit? Ex Hispania fugientes se excepisse et supplicio affecisse dicit. Quis tibi id permisit? quo iure fecisti? quis idem fecit? qui tibi id facere licuit? 152. Forum plenum et basilicas istorum hominum videmus, et animo aequo videmus. Civilis enim dissensionis et sive amentiae seu fati seu calamitatis non est iste molestus exitus, in quo reliquos saltem cives incolumes licet conservare. Verres ille, vetus proditor consulis, tralator quae-

sturae, aversor pecuniae publicae, tantum sibi auctoritatis in republica suscepit, ut, quibus hominibus per senatum, per populum Romanum, per omnes magistratus in foro, in suffragiis, in hac urbe, in republica versari liceret, iis omnibus mortem acerbam crudelemque proponeret, si fortuna eos ad aliquam partem Siciliae detulisset. 153. Ad Cn. Pompeium, clarissimum virum et fortissimum, occiso Perperna, permulti ex illo Sertoriano numero militum confugerunt. Quem non ille summo cum studio salvum incolumemque servavit? cui civi supplici non illa dextera invicta et fidem porrexit et spem salutis ostendit? Itane vero? quibus fuit portus apud eum, quem contra arma tulerant: iis apud te, cuius nullum in republica umquam momentum fuit, mors et cruciatus erat constitutus? LIX. Vide, quam commodam defensionem excogitaris. Malo, malo mehercule id, quod tu defendis, his iudicibus populoque Romano, quam id, quod ego insimulo, probari: malo, inquam, te isti generi hominum, quam mercatoribus et naviculariis inimicum atque infestum putari. Meum enim crimen avaritiae te nimiae coarguit: tua defensio furoris cuiusdam et immanitatis et inauditae crudelitatis et paene novae proscriptionis. 154. Sed non licet me isto tanto bono, iudices, uti: non licet. Adsunt enim Puteoli toti: frequentissimi venerunt ad hoc iudicium mercatores, homines locupletes atque honesti, qui partim socios suos, partim libertos ab isto spoliatos, in vincula coniectos, [partim in vinculis necatos,] partim securi percussos esse dicunt. Hic vide, quam me sis usurus aequo. Quum ego P. Granium testem produxero, qui suos libertos abs te securi percussos esse dicat, qui abs te navem suam mercesque repetat; refellito, si poteris: meum testem deseram, tibi favebo: te, inquam, adiuvabo: ostendito illos cum Sertorio fuisse, a Dianio fugientes ad Siciliam esse delatos. Nihil est, quod te malim probare. Nullum enim facinus, quod maiore supplicio dignum sit, reperiri neque proferri potest. 155. Reducam iterum equitem Romanum, L. Flavium, si voles: quoniam priore actione, ut patroni tui dictitant, nova quadam sapientia, ut omnes intelligunt, conscientia tua atque auctoritate meorum testium, testem nullum interrogasti. Interrogetur Flavius, si voles, quinam fuerit T. Herennius, is, quem ille argentariam Lepti fecisse dicit: qui quum amplius centum cives Romanos haberet ex conventu Syracusano, qui eum non solum cognoscerent, sed etiam lacrimantes ac te implorantes defenderent: tamen inspectantibus omnibus Syracusanis securi percussus est. Hunc quoque testem meum refelli et illum Herennium Sertorianum fuisse abs te demonstrari et probari volo. LX. 156. Quid de illa multitudine dicemus eorum, qui capitibus involutis in piratarum captivorumque numero producebantur, ut securi ferirentur? Quae ista nova diligentia, quam ob caussam abs te excogitata? an te L. Flavii ceterorumque de L. Herennio vociferatio commovebat? an M. Annii, gravissimi atque honestissimi viri, summa auctoritas paullo te diligentiorem timidioremque fecerat? qui nuper pro testimonio non advenam nescio quem nec alienum, sed eum civem Romanum, qui omnibus in illo conventu notus, qui Syracusis natus esset, a te securi percussum esse dixit. 157. Post hanc illorum vociferationem, post hanc communem famam atque querimoniam, non mitior in supplicio, sed diligentior esse coepit. Capitibus involutis cives Romanos ad necem producere instituit: quos tamen idcirco necabat palam, quod homines in conventu (id quod antea diximus) nimium diligenter praedonum numerum requirebant. Haeccine plebi Romanae te praetore est constituta conditio? haec negotii gerendi spes? hoc capitis vitaeque discrimen? Parumne multa mercatoribus sunt necessario pericula subeunda fortunae, nisi etiam hae formidines ab nostris magistratibus atque in nostris provinciis impendebunt? Ad eamne rem fuit haec suburbana ac fidelis provincia Sicilia plena optimorum sociorum honestissimorumque civium, quae cives Romanos omnes suis ipsa sedibus libentissime semper accepit, ut, qui usque ex ultima Syria atque Aegypto navigarent, qui apud barbaros propter togae nomen in honore aliquo fuissent, qui ex praedonum insidiis, qui ex tempestatum periculis profugissent, in Sicilia securi ferirentur, quum se iam domum venisse arbitrarentur?

LXI. 158. Nam quid ego de P. Gavio, Cosano municipe, dicam, iudices? aut qua vi vocis, qua gravitate verborum, quo dolore animi dicam? tametsi dolor me non deficit: ut cetera mihi in dicendo digna re, digna dolore meo suppetant, magis elaborandum est: quod crimen eiusmodi est, ut, quum primum ad me delatum est, usurum me illo non putarem. Tametsi enim verissimum esse intelligebam, tamen credibile fore non arbitrabar. Coactus lacrimis omnium civium Romanorum, qui in Sicilia negotiantur, adductus Valentinorum, hominum honestissimorum omniumque Rheginorum multorumque equitum Romanorum, qui casu tum Messanae fuerunt, dedi tantum priore actione testium, res ut nemini dubia esse posset. 159. Quid nunc agam? Quum iam tot horas de uno genere ac de istius nefaria crudelitate dicam: quum prope omnem vim verborum eiusmodi, quae scelere istius digna sint, aliis in rebus consumpserim, neque hoc providerim, ut varietate criminum vos attentos tenerem: quemadmodum de tanta re dicam? Opinor, unus modus atque una ratio est. Rem in medio ponam: quae tantum habet ipsa gravitatis, ut neque mea, quae nulla est, neque cuiusquam ad inflammandos vestros animos eloquentia requiratur. 160. Gavius hic, quem dico, Cosanus, quum illo in numero ab isto in vincula coniectus esset, et nescio qua ratione clam e lautumiis profugisset Messanamque venisset: qui prope iam Italiam et moenia Rheginorum videret et ex illo metu mortis ac tenebris quasi luce libertatis et odore aliquo legum recreatus revixisset; loqui Messanae coepit et queri, se civem Romanum in vincula esse coniectum, sibi recta iter esse Romam: Verri se praesto advenienti futurum. LXII. Non intelligebat miser, nihil interesse, utrum haec Messanae, an apud ipsum in praetorio loqueretur. Nam, ut ante vos docui, hanc sibi iste urbem delegerat, quam haberet adiutricem scelerum, furtorum receptricem, flagitiorum omnium consciam. Itaque ad magistratum Mamertinum statim deducitur Gavius: eoque ipso die casu Messanam venit Verres. Res ad eum defertur: esse civem Romanum, qui se Syracusis in lautumiis fuisse quereretur; quem iam ingredientem navem et Verri nimis atrociter minitantem a se retractum esse et asservatum, ut ipse in eum statueret, quod videretur. 161. Agit hominibus gratias, et eorum erga se benevolentiam diligentiamque collaudat. Ipse inflammatus scelere et furore in forum venit. Ardebant oculi: toto ex ore crudelitas eminebat. Exspectabant omnes, quo tandem pro-

gressurus aut quidnam acturus esset: quum repente hominem proripi atque in foro medio nudari ac deligari et virgas expediri iubet. Clamabat ille miser se civem esse Romanum, municipem Cosanum: meruisse cum L. Pretio, splendidissimo equite Romano, qui Panormi negotiaretur, ex quo haec Verres scire posset. Tum iste se comperisse ait, eum speculandi caussa in Siciliam ab ducibus fugitivorum esse missum: cuius rei neque index neque vestigium aliquod neque suspicio cuiquam esset ulla: deinde iubet undique hominem vehementissime verberari. 162. Caedebatur virgis in medio foro Messanae civis Romanus, iudices: quum interea nullus gemitus, nulla vox alia illius miseri, inter dolorem crepitumque plagarum audiebatur, nisi haec: CIVIS ROMANUS SUM. Hac se commemoratione civitatis omnia verbera depulsurum cruciatumque a corpore deiecturum arbitrabatur. Is non modo hoc non perfecit, ut virgarum vim deprecaretur: sed, quum imploraret saepius, usurparetque nomen civitatis: crux, crux, inquam, infelici et aerumnoso, qui numquam istam pestem viderat, comparabatur. LXIII. 163. O nomen dulce libertatis! o ius eximium nostrae civitatis! o lex Porcia legesque Semproniae! o graviter desiderata et aliquando reddita plebi Romanae tribunicia potestas! Huccine tandem omnia reciderunt, ut civis Romanus in provincia populi Romani, in oppido foederatorum, ab eo, qui beneficio populi Romani fasces et secures haberet, deligatus in foro virgis caederetur? Quid? quum ignes candentesque laminae ceterique cruciatus admovebantur; si te illius acerba imploratio et vox miserabilis non inhibebat, ne civium quidem Romanorum, qui tum aderant, fletu et gemitu maximo commovebare? In crucem tu agere ausus es quemquam, qui se civem Romanum esse diceret? Nolui tam vehementer agere hoc prima actione, iudices: nolui. Vidistis enim, ut animi multitudinis in istum dolore et odio et communis periculi metu concitarentur. Statui egomet mihi tum modum orationi meae et C. Numitorio, equiti Romano, primario homini, testi meo: et Glabrionem, id quod sapientissime fecit, facere laetatus sum, ut repente consilio in medio testem dimitteret. Etenim verebatur, ne populus Romanus ab isto eas poenas vi repetisse videretur, quas veritus esset ne iste legibus et vestro iudicio non esset persoluturus. 164. Nunc, quoniam iam exploratum est omnibus, quo loco caussa tua sit et quid de te futurum sit, sic tecum agam. Gavium istum, quem repentinum speculatorem fuisse dicis, ostendam in lautumias Syracusis a te esse coniectum: neque id solum ex litteris ostendam Syracusanorum, ne possis dicere, me, quia sit aliquis in litteris Gavius, hoc fingere et eligere nomen, ut hunc illum esse possim dicere: sed secundum arbitrium tuum testes dabo, qui istum ipsum Syracusis abs te in lautumias coniectum esse dicant. Producam etiam Cosanos municipes illius ac necessarios, qui te nunc sero doceant, iudices non sero, illum P. Gavium, quem tu in crucem egisti, civem Romanum et municipem Cosanum, non speculatorem fugitivorum fuisse.

LXIV. 165. Quum haec omnia, quae polliceor, cumulate tuis proximis plana fecero: tum istuc ipsum tenebo, quod abs te mihi datur: eo contentum me esse dicam. Quid enim nuper tu ipse, quum populi Romani clamore atque impetu perturbatus exsiluisti, quid, inquam, locutus es? Illum, quod moram supplicio quaereret, ideo clamitasse, se esse civem Romanum, sed speculatorem fuisse. Iam mei testes veri sunt. Quid enim dicit aliud C. Numitorius? quid M. et P. Cottii, nobilissimi homines, ex agro Taurominitano? quid Q. Luceius, qui argentariam Rhegii maximam fecit? quid ceteri? Adhuc enim testes ex eo genere a me sunt dati, non qui novisse Gavium, sed se vidisse dicerent, quum is, qui se civem Romanum esse clamaret, in crucem ageretur. Hoc tu, Verres, idem dicis: hoc tu confiteris illum clamitasse, se civem esse Romanum: apud te nomen civitatis ne tantum quidem valuisse, ut dubitationem aliquam, ut crudelissimi taeterrimique supplicii aliquam parvam moram saltem posset afferre. 166. Hoc teneo, hic haereo, iudices, hoc sum contentus uno: omitto ac negligo cetera: sua confessione induatur ac iuguletur necesse est. Qui esset, ignorabas: speculatorem esse suspicabare: non quaero, qua suspicione; tua te accuso oratione: civem Romanum se esse dicebat. Si tu apud Persas aut in extrema India deprehensus, Verres, ad supplicium ducerere: quid aliud clamitares, nisi te civem esse Romanum? et, si tibi ignoto apud ignotos, apud barbaros, apud homines in extremis atque ultimis gentibus positos, nobile et illustre apud omnes nomen tuae civitatis profuisset: ille, quisquis erat, quem tu in crucem rapiebas, qui tibi esset ignotus, quum civem se Romanum esse diceret, apud te praetorem, si non effugium, ne moram quidem mortis mentione atque usurpatione civitatis assequi potuit? LXV. 167. Homines tenues, obscuro loco nati, navigant: adeunt ad ea loca, quae numquam antea viderunt, ubi neque noti esse iis, quo venerunt, neque semper cum cognitoribus esse possunt. Hac una tamen fiducia civitatis non modo apud nostros magistratus, qui et legum et existimationis periculo continentur, neque apud cives solum Romanos, qui et sermonis et iuris et multarum rerum societate iuncti sunt, fore se tutos arbitrantur: sed, quocumque venerint, hanc sibi rem praesidio sperant futuram. 168. Tolle hanc spem, tolle hoc praesidium civibus Romanis: constitue nihil esse opis in hac voce, CIVIS ROMANUS SUM: posse impune praetorem, aut alium quemlibet, supplicium, quod velit, in eum constituere, qui se civem Romanum esse dicat; quod eum quis ignoret: iam omnes provincias, iam omnia regna, iam omnes liberas civitates, iam omnem orbem terrarum, qui semper nostris hominibus maxime patuit, civibus Romanis ista defensione praecluseris. Quid, si L. Pretium, equitem Romanum, qui tum in Sicilia negotiabatur, nominabat? etiamne id magnum fuit, Panormum litteras mittere? asservasses hominem, custodiis Mamertinorum tuorum vinctum, clausum habuisses, dum Panormo Pretius veniret: cognosceret hominem: aliquid de summo supplicio remitteres: si ignoraret, tum si ita tibi videretur, hoc iuris in omnes constitueres, ut, qui neque tibi notus esset neque cognitorem locupletem daret, quamvis civis Romanus esset, in crucem tolleretur.

LXVI. 169. Sed quid ego plura de Gavio? quasi tu Gavio tum fueris infestus, ac non nomini, generi, iuri civium hostis. Non illi, inquam, homini, sed caussae communi libertatis inimicus fuisti. Quid enim attinuit, quum Mamertini more atque instituto suo crucem fixissent post urbem in via Pompeia, te iubere in ea parte figere, quae ad fretum spectaret, et hoc addere, quod negare nullo modo potes, quod omnibus audientibus dixisti palam, te idcirco illum

locum deligere, ut ille, qui se civem Romanum esse diceret, ex cruce Italiam cernere ac domum suam prospicere posset? Itaque illa crux sola, iudices, post conditam Messanam illo loco fixa est. Italiae conspectus ad eam rem ab isto delectus est, ut ille in dolore cruciatuque moriens perangusto fretu divisa servitutis ac libertatis iura cognosceret; Italia autem alumnum suum servitutis extremo summoque supplicio affixum videret. 170. Facinus est vincire civem Romanum: scelus, verberare: prope parricidium, necare: quid dicam in crucem tollere? verbo satis digno tam nefaria res appellari nullo modo potest. Non fuit his omnibus iste contentus. Spectet, inquit, patriam: in conspectu legum libertatisque moriatur. Non tu hoc loco Gavium, non unum hominem, nescio quem civem Romanum, sed communem libertatis et civitatis caussam in illum cruciatum et crucem egisti. Iam vero videte hominis audaciam. Nonne eum graviter tulisse arbitramini, quod illam civibus Romanis crucem non posset in foro, non in comitio, non in rostris defigere? Quod enim his locis in provincia sua celebritate simillimum, regione proximum potuit, elegit: monumentum sceleris audaciaeque suae voluit esse in conspectu Italiae, vestibulo Siciliae, praetervectione omnium, qui ultro citroque navigarent.

LXVII. 171. Si haec non ad cives Romanos, non ad aliquos amicos nostrae civitatis, non ad eos, qui populi Romani nomen audissent; denique, si non ad homines, verum ad bestias; aut etiam, ut longius progrediar, si in aliqua desertissima solitudine ad saxa et ad scopulos haec conqueri et deplorare vellem: tamen omnia muta atque inanima tanta et tam indigna rerum atrocitate commoverentur. Nunc vero quum loquar apud senatores populi Romani legum iudiciorumque et iuris auctores, timere non debeo, ne non unus iste civis Romanus illa cruce dignus, ceteri omnes simili periculo indignissimi iudicentur. 172. Paullo ante, iudices, lacrimas in morte misera atque indigna nauarchorum non tenebamus; et recte ac merito sociorum innocentium miseria commovebamur: quid nunc in nostro sanguine tandem facere debemus? nam civium Romanorum sanguis coniunctus existimandus est: quoniam id et salutis omnium ratio et veritas postulat. Omnes hoc loco cives Romani, et qui adsunt et qui ubicumque sunt, vestram severitatem desiderant, vestram fidem implorant, vestrum auxilium requirunt: omnia sua iura, commoda, auxilia, totam denique libertatem in vestris sententiis versari arbitrantur. 173. A me, tametsi satis habent, tamen, si res aliter acciderit, plus habebunt fortasse, quam postulant. Nam si qua vis istum de vestra severitate eripuerit, id quod neque metuo, iudices, neque ullo modo fieri posse video: sed si in hoc me ratio fefellerit; Siculi caussam suam perisse querentur et mecum pariter moleste ferent: populus quidem Romanus brevi, quoniam mihi potestatem apud se agendi dedit, ius suum me agente suis suffragiis ante Kal. Februarias recuperabit. Ac, si de mea gloria et amplitudine quaeritis, iudices: non est alienum meis rationibus, istum, mihi ex hoc iudicio ereptum, ad illud populi Romani iudicium reservari. Splendida est illa caussa; probabilis mihi et facilis; populo grata atque iucunda. Denique, si videor hic, id quod ego non quaesivi, de uno isto voluisse crescere: isto absoluto, quod sine multorum scelere fieri non potest, de multis mihi crescere licebit.

LXVIII. Sed mehercule, vestra reique publicae caussa, iudices, nolo in hoc delecto consilio tantum flagitium esse commissum: nolo eos iudices, quos ego probarim atque delegerim, sic in hac urbe notatos, isto absoluto, ambulare, ut non cera, sed coeno obliti esse videantur. 174. Quamobrem te quoque, Hortensi, si qui monendi locus est, ex hoc loco moneo: videas etiam atque etiam et consideres, quid agas, quo progrediare, quem hominem et qua ratione defendas. Neque de illo quidquam tibi praefinio, quo minus ingenio mecum atque omni dicendi facultate contendas: cetera, si qua putas te occultius extra iudicium, quae ad iudicium pertineant, facere posse: si quid artificio, consilio, potentia, gratia, copiis istius moliri cogitas: magno opere censeo desistas, et illa, quae tentata iam et coepta ab isto sunt, a me autem pervestigata et cognita, moneo ut exstinguas et longius progredi ne sinas: magno tuo periculo peccabitur in hoc iudicio; maiore, quam putas. 175. Quod enim te liberatum iam existimationis metu, defunctum honoribus, designatum consulem cogites: mihi crede, ornamenta ista et beneficia populi Romani non minore negotio retinentur, quam comparantur. Tulit haec civitas, quoad potuit, quoad necesse fuit, regiam istam vestram dominationem in iudiciis et in omni republica; tulit: sed quo die populo Romano tribuni plebis restituti sunt, omnia ista vobis (si forte nondum intelligitis) adempta atque erepta sunt. Omnium nunc oculi coniecti sunt hoc ipso tempore in unum quemque nostrum, qua fide ego accusem, qua religione hi iudicent, qua tu ratione defendas. 176. De omnibus nobis, si quis tantulum de recta regione deflexerit, non illa tacita existimatio, quam antea contemnere solebatis, sed vehemens ac liberum populi Romani iudicium consequetur. Nulla tibi, Quinte, cum isto cognatio est, nulla necessitudo. Quibus excusationibus antea nimium in aliquo iudicio studium tuum defendere solebas, earum habere in hoc homine nullam potes. Quae iste in provincia palam dictitabat, quum ea, quae faciebat, tua se fiducia facere dicebat, ea ne vera putentur, tibi maxime est providendum. LXIX. 177. Ego mei iam rationem officii confido esse omnibus iniquissimis meis persolutam: nam istum paucis horis primae actionis omnium mortalium sententiis condemnavi. Reliquum iudicium non iam de mea fide, quae perspecta est, neque de istius vita, quae damnata est: sed de iudicibus, et, vere ut dicam, de te futurum est. At quo tempore futurum est? (nam id maxime providendum est: etenim quum omnibus in rebus, tum in republica permagni momenti est ratio atque inclinatio temporum:) nempe eo, quum populus Romanus aliud genus hominum atque alium ordinem ad res iudicandas requirit: nempe ea lege de iudiciis iudicibusque novis promulgata, quam non is promulgavit, cuius nomine proscriptam videtis, sed hic reus: hic, inquam, sua spe atque opinione, quam de vobis habet, legem illam scribendam promulgandamque curavit. 178. Itaque quum primo agere coepimus, lex non erat promulgata: quum iste, vestra severitate permotus, multa signa dederat, quamobrem responsurus non videretur, mentio de lege nulla fiebat. Posteaquam iste recreari et confirmari visus est, lex statim promulgata est. Cui legi quum vestra dignitas vehementer adversetur, istius spes falsa et insignis impudentia maxime suffragatur. Hic si quid erit commissum a quoquam vestrum, quod reprehendatur: aut populus Romanus iudicabit de eo homine, quem iam antea

iudicis indignum putavit, aut ii, qui, propter offensionem iudiciorum, de veteribus iudicibus lege nova novi iudices erunt constituti. LXX. 179. Mihi porro, ut ego non dicam, quis omnium mortalium non intelligit, quam longe progredi sit necesse? Potero silere, Hortensi? potero dissimulare, quum tantum respublica vulnus acceperit, ut expilatae provinciae, vexati socii, dii immortales spoliati, cives Romani cruciati et necati impune me actore esse videantur? potero hoc ego onus tantum aut in hoc iudicio deponere aut tacitus sustinere? Non agitanda res erit? non in medium proferenda? non populi Romani fides imploranda? non omnes, qui tanto se scelere obstrinxerint, ut aut fidem suam corrumpi paterentur aut iudicium corrumperent, in discrimen aut iudicium vocandi? 180. Quaeret aliquis fortasse: tantumne igitur laborem, tantas inimicitias tot hominum suscepturus es? Non studio quidem hercule ullo neque voluntate: sed non idem mihi licet, quod iis, qui nobili genere nati sunt; quibus omnia populi Romani beneficia dormientibus deferuntur: longe alia mihi lege in hac civitate et conditione vivendum est. Venit enim mihi in mentem M. Catonis, hominis sapientissimi et vigilantissimi: qui quum se virtute, non genere, populo Romano commendari putaret, quum ipse sui generis initium ac nominis ab se gigni et propagari vellet, hominum potentissimorum suscepit inimicitias et maximis in laboribus usque ad summam senectutem summa cum gloria vixit. 181. Postea Q. Pompeius, humili atque obscuro loco natus, nonne plurimis inimicitiis maximisque suis periculis ac laboribus amplissimos honores est adeptus? Modo C. Fimbriam, C. Marium, C. Caelium vidimus non mediocribus inimicitiis ac laboribus contendere, ut ad istos honores pervenirent, ad quos vos per ludum et per negligentiam pervenistis. Haec eadem est nostrae rationis regio et via: horum nos hominum sectam atque instituta persequimur. LXXI. Videmus, quanta sit in invidia, quantoque in odio apud quosdam homines nobiles novorum hominum virtus et industria: si tantulum oculos deiecerimus, praesto esse insidias: si ullum locum aperuerimus suspicioni aut crimini, accipiendum esse statim vulnus; esse nobis semper vigilandum, semper laborandum videmus. 182. Inimicitiae sunt? subeantur: labores? suscipiantur. Etenim tacitae magis et occultae inimicitiae timendae sunt, quam indictae atque apertae. Hominum nobilium non fere quisquam nostrae industriae favet: nullis nostris officiis benevolentiam illorum allicere possumus: quasi natura et genere disiuncti sint, ita dissident a nobis animo et voluntate. Quare quid habent eorum inimicitiae periculi, quorum animos iam ante habueris inimicos et invidos, quam ullas inimicitias susceperis? 183. Quamobrem mihi, iudices, optatum est illud, in hoc reo finem accusandi facere, quum et populo Romano satisfactum, et receptum officium Siculis, necessariis meis, erit persolutum. Deliberatum est autem, si res opinionem meam, quam de vobis habeo, fefellerit, non modo eos persequi, ad quos maxime culpa corrupti iudicii, sed etiam illos, ad quos conscientiae contagio pertinebit. Proinde si qui sunt, qui in hoc reo aut potentes aut audaces aut artifices ad corrumpendum iudicium velint esse, ita sint parati, ut, disceptante populo Romano, mecum sibi rem videant futuram; et, si me in hoc reo, quem mihi inimicum Siculi dederunt, satis vehementem, satis perseverantem, satis vigilantem esse cognorunt, existiment in his hominibus, quorum ego inimicitias populi Romani salutis caussa suscepero, multo graviorem atque acriorem futurum.

LXXII. 184. Nunc te, Iuppiter Optime Maxime, cuius iste donum regale, dignum tuo pulcherrimo templo, dignum Capitolio atque ista arce omnium nationum, dignum regio munere, tibi factum ab regibus, tibi dicatum atque promissum, per nefarium scelus de regiis manibus extorsit; cuiusque sanctissimum et pulcherrimum simulacrum Syracusis sustulit: teque, Iuno regina, cuius duo fana duabus in insulis posita sociorum, Melitae et Sami, sanctissima et antiquissima, simili scelere idem iste omnibus donis ornamentisque nudavit: teque, Minerva, quam item iste duobus in clarissimis et religiosissimis templis expilavit, Athenis, quum auri grande pondus; Syracusis, quum omnia praeter tectum et parietes abstulit: 185. teque, Latona et Apollo et Diana, quorum iste Deli non fanum, sed, ut hominum opinio et religio fert, sedem antiquam divinumque domicilium nocturno latrocinio atque impetu compilavit: etiam te, Apollo, quem iste Chio sustulit: teque etiam atque etiam, Diana, quam Pergae spoliavit, cuius simulacrum sanctissimum Segestae, bis apud Segestanos consecratum, semel ipsorum religione, iterum P. Africani victoria, tollendum asportandumque curavit: teque, Mercuri, quem Verres in domo et in privata aliqua palaestra posuit, P. Africanus in urbe sociorum et in gymnasio Tyndaritanorum iuventutis illorum custodem ac praesidem voluit esse: 186. teque, Hercules, quem iste Agrigenti, nocte intempesta, servorum instructa et comparata manu, convellere ex suis sedibus atque auferre conatus est: teque, sanctissima mater Idaea, quam apud Enguinos augustissimo et religiosissimo templo sic spoliatam reliquit, ut nunc nomen modo Africani et vestigia violatae religionis maneant, monumenta victoriae fanique ornamenta non exstent: vosque, omnium rerum forensium, consiliorum maximorum, legum iudiciorumque arbitri et testes celeberrimo in loco populi Rom. locati, Castor et Pollux, quorum e templo quaestum iste sibi et praedam improbissimam comparavit: omnesque dii, qui vehiculis tensarum sollemnes coetus ludorum initis, quorum iter iste ad suum quaestum, non ad religionum dignitatem faciendum exigendumque curavit: 187. teque, Ceres et Libera, quarum sacra, sicut opiniones hominum ac religiones ferunt, longe maximis atque occultissimis caerimoniis continentur, a quibus initia vitae atque victus, morum, legum, mansuetudinis, humanitatis hominibus et civitatibus data ac dispertita esse dicuntur; quarum sacra populus Romanus a Graecis ascita et accepta tanta religione et publice et privatim tuetur, non ut ab aliis huc allata, sed ut ceteris hinc tradita esse videantur; quae ab isto uno sic polluta et violata sunt, ut simulacrum Cereris unum, quod a viro non modo tangi, sed ne aspici quidem fas fuit, e sacrario Catinae convellendum avertendumque curaverit, alterum autem Enna ex sua sede ac domo sustulerit; quod erat tale, ut homines, quum viderent, aut ipsam videre se Cererem, aut effigiem Cereris, non humana manu factam, sed caelo delapsam arbitrarentur: 188. vos etiam atque etiam imploro et appello, sanctissimae deae, quae illos Ennenses lacus lucosque colitis, cunctaeque Siciliae, quae mihi defendenda tradita est, praesidetis; a quibus, inventis frugibus et in or-

bem terrarum distributis, omnes gentes ac nationes vestri religione numinis continentur: ceteros item deos deasque omnes imploro atque obtestor, quorum templis et religionibus iste, nefario quodam furore et audacia instinctus, bellum sacrilegum semper impiumque habuit indictum: ut, si in hoc reo atque in hac caussa omnia mea consilia ad salutem sociorum, dignitatem populi Romani, fidem meam spectaverunt, si nullam ad rem, nisi ad officium et virtutem omnes meae curae, vigiliae cogitationesque elaboraverunt, quae mea mens in suscipienda caussa fuit, fides in agenda, eadem vestra, iudices, in iudicanda sit: 189. denique uti C. Verrem, si eius omnia sunt inaudita et singularia facinora sceleris, audaciae, perfidiae, libidinis, avaritiae, crudelitatis, dignus exitus eiusmodi vita atque factis, vestro iudicio consequatur: utque respublica meaque fides una hac accusatione mea contenta sit, mihique posthac bonos potius defendere liceat, quam improbos accusare necesse sit.

25.

M. TULLII CICERONIS

PRO

M. FONTEIO

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

M. (aut Manius, ut Ursino placet et Schützio) Fonteius praetor Galliam obtinere coeperat L. Octavio C. Aurelio Cotta coss. (a. U. 679.). Triennio exacto Romam revertitur. Quattuor fere annis post reditum repetundarum reus factus est a Gallis in primisque Indutiomaro Trevirorum duce. Accusator fuit M. Plaetorius, subscriptor M. Fabius. Magna pars orationis intercidit. Ad superstitem vero eius partem, praeter Aquilae et Quinctiliani parvula quaedam, accesserunt maiuscula illa fragmenta, a Niebuhrio e codice bibliothecae Vaticanae rescripto a. 1820. *et ex Angeli Maii C. Iulio Victore* 1. *p.* 43. *primum ab Orellio (a.* 1826.*) ceteris addita, a me non in capitum ordinem relata, sed in* §§ 10 *divisa, ita ut* § *olim* prima *nunc sit* undecima *etc.*

ARG. His orationis reliquiis tria tantum Fonteii crimina continentur: primum, quod Galliam aere alieno oppresserit, deinde quod quaestum ex imperata viarum munitione fecerit, denique quod portorium vini instituerit. Gallis vero non esse fidem habendam docet, hanc in rem, ut videtur, vita rei in fragmentis Vaticanis enarrata.

(Oratio ab initio mutila.)

FRAGMENTA.

A. Fragmenta e cod. Vatic. rescripto a Niebuhrio edita:

I. 1. *** *oportuisse*; an ita dissolvit, ut omnes alii dissolverint? Nam ita ego defendo M. Fonteium, iudices, itaque contendo, post legem Valeriam latam, *a M. Fonteio* quaestore usque ad Titum Crispinum quaestorem aliter neminem solvisse: hunc omnium superiorum, huius autem omnes, qui postea fuerint, auctoritatem dico secutos. Quid accusas? quid reprehendis?

2. Nam quod in tabulis dodrantariis et quadrantariis, quas ait ab Hirtuleio institutas, Fonteii officium desiderat, non possum existimare, utrum ipse erret, an vos in errorem ducere velit. Quaero enim abs te, M. Plaetori, possitne tibi ipsi probata esse nostra caussa, si, qua in re abs te M. Fonteius accusatur, auctorem habet eum, quem tu maxime laudas, Hirtuleium: qua in re autem laudas Hirtuleium, Fonteius idem fecisse reperitur. Reprehendis solutionis genus: eodem modo Hirtuleium dissolvisse publicae tabulae coarguunt. Laudas illum, quod dodrantarias tabulas instituerit: easdem Fonteius instituit, et eodem genere pecuniae. Nam ne forte sis nescius, et istas tabulas existimes *ad diversam veteris* aeris alieni rationem pertinere; ob unam caussam et in uno genere sunt institutae. Nam cum publicanis, qui Africam, qui Aquiliense *portorium conducta habebant* ***

3. *** *recito* *** Nemo, nemo inquam, iudices, reperietur, qui unum se in quaestura M. Fonteio nummum dedisse, aut illum ex ea pecunia, quae pro aerario solveretur, detraxisse dicat: nullius in tabulis ulla huius furti significatio, nullum in iis nominibus intertrimenti aut deminutionis vestigium reperietur. Atqui omnes ii, quos in hoc genere quaestionis accusatos et reprehensos videmus, premuntur testibus: difficile est enim, eum, qui magistratui pe-

cuniam dederit, non aut induci odio ut dicat, aut cogi *religione*: deinde si qua gratia testes deterrentur, tabulae quidem certe incorruptae atque integrae manent. Fac omnes amicissimos Fonteio fuisse: tantum hominum numerum ignotissimorum atque alienissimorum pepercisse huius capiti, consuluisse famae: res ipsa tamen ac ratio litterarum, confectioque tabularum, habet hanc vim, ut ex acceptis et datis, quidquid fingatur aut surripiatur aut non constet, appareat. Acceptas populo Romano pecunias omnes isti retulerunt: si protinus aliis aeque magnas aut solverunt aut dederunt, ut, quod acceptum populo Romano est, id expensum cuipiam sit, certe nihil potest esse detractum. Sin aliqui domum tulerunt, ex eorum arca, e ra * * *

4. Deorum hominumque fidem! testis non invenitur in ducentis et tricies sestertio. Quam multorum hominum? Sexcentorum amplius. Quibus in terris gestum negotium est? illo, illo inquam, loco, quem videtis. Extra ordinemne pecunia est data? immo vero nummus nullus sine litteris multis commotus est. Quae est igitur *ista* accusatio, quae *facilius* possit *Alpes*, quam paucos aerarii gradus ascendere: diligentius Rutenorum, quam populi Romani defendat aerarium: lubentius ignotis, quam notis utatur, alienigenis, quam domesticis testibus: planius se confirmare crimen lubidine barbarorum, quam nostrorum hominum litteris arbitretur? 5. Duorum magistratuum, quorum uterque in pecunia maxima tractanda procurandaque versatus est, triumviratus et quaesturae ratio sic redditur, iudices, ut in iis rebus, quae ante oculos gestae sunt, ad *multos* pertinuerunt, confectae publicis privatisque tabulis sunt, nulla significatio furti, nulla alicuius delicti suspicio referatur. 6. Hispaniensis legatio consecuta est, turbulentissimo reipublicae tempore, quum adventu L. Sullae in Italiam maximi exercitus civium dissiderent *de* iudiciis ac legibus: atque hoc reipublicae statu desperato qualis * * *

B. Fragmenta a C. Iulio Victore memoriae prodita:

7. Si nulla pecunia numerata est; cuius pecuniae quinquagesima est? . . . . quod eius caussa non sit eadem, quae Verris * * *

C. Fragmenta e ceteris scriptoribus iam superioribus cognita:

8. Frumenti maximus numerus e Gallia, peditatus amplissimae copiae e Gallia, equites numero plurimi e Gallia.

(*Aquila* c. 35. p. 178. ed. Ruhnk.)

9. Gallos posthac dilutius esse poturos, quod illi venenum esse arbitrabantur.

(*Ammian. Marcell.* XV. c. 12.)

10. [Plaetorii] matrem, dum vixisset, ludum: postquam mortua esset, magistros habuisse.

(*Quinctil.* VI, 3, 51.)

11. Hoc praetore oppressam esse aere alieno Galliam. A quibus versuras tantarum pecuniarum factas esse dicunt? A Gallis? Nihil minus. A quibus igitur? A civibus Romanis, qui negotiantur in Gallia. Cur eorum verba non audimus? cur eorum tabulae nullae proferuntur? Insector ultro atque insto accusatori, iudices: insector, inquam, et flagito testes. Plus ego in hac caussa laboris et operae consumo in poscendis testibus, quam ceteri defensores in refutandis. Audaciter hoc dico, iudices: non temere confirmo. Referta Gallia negotiatorum est, plena civium Romanorum. Nemo Gallorum sine cive Romano quidquam negotii gerit: nummus in Gallia nullus sine civium Romanorum tabulis commovetur. 12. Videte, quo descendam, iudices, quam longe videar ab consuetudine mea et cautione ac diligentia discedere. Unae tabulae proferantur, in quibus vestigium sit aliquod, quod significet, pecuniam Fonteio datam; unum ex toto negotiatorum, colonorum, publicanorum, aratorum, pecuariorum numero testem producant; vere accusatum esse concedam. Pro dii immortales! quae haec est caussa? quae defensio? Provinciae Galliae M. Fonteius praefuit, quae constat ex iis generibus hominum et civitatum, qui, ut vetera mittam, partim nostra memoria bella cum populo Romano acerba ac diuturna gesserunt: partim modo ab nostris imperatoribus subacti, modo bello domiti, modo triumphis ac monumentis notati, modo ab senatu agris urbibusque mulctati sunt: partim, qui cum ipso M. Fonteio ferrum ac manus contulerunt, multoque eius sudore ac labore sub populi Romani imperium ditionemque ceciderunt. 13. Est in eadem provincia Narbo Marcius, colonia nostrorum civium, specula populi Romani ac propugnaculum, istis ipsis nationibus oppositum et obiectum: est item urbs Massilia, de qua ante dixi, fortissimorum fidelissimorumque sociorum, qui Gallicorum bellorum pericula praetori Romano remis copiisque compensarunt: est praeterea numerus civium Romanorum atque hominum honestissimorum. II. Huic provinciae, quae ex hac gentium varietate constaret, M. Fonteius, ut dixi, praefuit: qui erant hostes, subegit: qui proximi fuerant, eos ex iis agris, quibus erant mulctati, decedere coegit: ceteris, qui idcirco magnis saepe erant bellis superati, ut semper populo Romano parerent, magnos equitatus ad ea bella, quae tum in toto orbe terrarum a populo Romano gerebantur, magnas pecunias ad eorum stipendium, maximum frumenti numerum ad Hispaniense bellum tolerandum imperavit. 14. Is, haec qui gessit, in iudicium vocatur: vos, qui in re non interfuistis, caussam una cum populo Romano cognoscitis. Dicunt contra, quibus invitissimis imperatum est: dicunt, qui ex agris ex Cn. Pompeii decreto decedere sunt coacti: dicunt, qui ex bello, caede et fuga nunc primum audent contra M. Fonteium inermem consistere. Quid coloni Narbonenses? quid volunt? quid existimant? Hunc per vos volunt; se per hunc incolumes existimant esse. Quid Massiliensium civitas? hunc praesentem iis affecit honoribus, quos habuit amplissimos: vos autem absens orat atque obsecrat, ut sua religio, laudatio, auctoritas, aliquid apud vestros animos momenti habuisse videatur. 15. Quid? civium Romanorum quae voluntas est? Nemo est ex tanto numero, quin hunc optime de provincia, de imperio, de sociis et civibus meritum esse arbitretur. III. Quoniam igitur videtis, qui oppugnatum M. Fonteium, cognostis, qui defensum velint: statuite nunc, quid vestra aequitas, quid populi Romani dignitas postulet: utrum colonis vestris, negotiatoribus vestris, amicissimis atque antiquissimis sociis, et credere et consulere malitis, an iis, quibus neque propter iracundiam fidem, neque propter infidelitatem honorem habere debetis. 16. Quid, si maiorem hominum etiam honestissimorum copiam affero, qui huius virtuti atque innocentiae testimonio possint esse? tamenne plus Gallorum consensio valebit, quam summae auctoritatis omnium? Quum Galliae Fonteius praeesset, scitis, iudices, ma-

ximos populi Romani exercitus in duabus Hispaniis, clarissimosque imperatores fuisse. Quam multi equites Romani, quam multi tribuni militum, quales et quot et quoties legati ad eos! Exercitus praeterea Cn. Pompeii maximus atque ornatissimus hiemavit in Gallia, M. Fonteio imperante. Satisne vobis multos satis idoneos testes et conscios videtur ipsa fortuna esse voluisse earum rerum, quae M. Fonteio praetore gererentur in Gallia? Quem ex tanto hominum numero testem in hac caussa producere potestis? quis est ex eo numero, qui vobis auctor placeat? eo nos iam laudatore et teste utemur. 17. Dubitabitis etiam diutius, iudices, quin illud, quod initio vobis proposui, verissimum sit, aliud per hoc iudicium nihil agi, nisi ut, M. Fonteio oppresso testimoniis eorum, quibus multa reipublicae caussa invitissimis imperata sunt, segniores posthac ad imperandum ceteri sint, quum videant eos oppugnari, quibus oppressis, populi Romani imperium incolume esse non possit?

IV. Obiectum est etiam, quaestum M. Fonteium ex viarum munitione fecisse: ut aut ne cogeret munire, aut id, quod munitum esset, ne improbaret. Si et coacti sunt munire omnes, et multorum opera improbata sunt: certe utrumque falsum est, et ob vacationem pretium datum, quum immunis nemo fuerit, et ob probationem, quum multa improbata sint. 18. Quid, si hoc crimen optimis nominibus delegare possumus, et ita, non ut culpam in alios transferamus, sed uti doceamus, eos isti munitioni praefuisse, qui facile officium suum et praestare et probare possunt? tamenne vos omnia in M. Fonteium, iratis testibus freti, conferetis? Quum maioribus reipublicae negotiis M. Fonteius impediretur, et quum ad rempublicam pertineret, viam Domitiam muniri, legatis suis, primariis viris, C. Annio Bellieno et C. Fonteio negotium dedit. Itaque praefuerunt: imperaverunt pro dignitate sua, quod visum est, et probaverunt. Quod vos, si nulla alia ex re, ex litteris quidem nostris, quas exscripsistis, et missis et allatis, certe scire potuistis. Quas si antea non legistis, nunc ex nobis, quid de iis rebus Fonteius ad legatos suos scripserit, quid ad eum illi rescripserint, cognoscite. L. M. AD C. ANNIUM LEG. AD C. FONTEIUM LEG. LITTERAE A C. ANNIO LEG. A C. FONTEIO LEG.

19. Satis opinor esse perspicuum, iudices, hanc rationem munitionis neque ad M. Fonteium pertinere, et ab iis esse tractatam, quos nemo possit reprehendere. V. Cognoscite nunc de crimine vinario, quod illi invidiosissimum et maximum esse voluerunt. Crimen a Plaetorio, iudices, ita constitutum est; Fonteio non in Gallia primum venisse in mentem, ut portorium vini institueret, sed hac in Italia proposita ratione, Roma profectum. Itaque Titurium Tolosae quaternos denarios in singulas vini amphoras portorii nomine exegisse, Croduni Porcium et Munium ternos victoriatos, et Vulchalone Servaeum binos victoriatos; atque in his locis ab his portorium esse exactum, si qui Cobiamacho, qui vicus inter Tolosam et Narbonem est, deverterentur, neque Tolosam ire vellent: Elesioduluscantum senos denarios ab his, qui ad hostem portarent, exegisse. 20. Video, iudices, esse crimen, et genere ipso magnum, (vectigal enim esse impositum fructibus nostris dicitur, et pecuniam permagnam ista ratione cogi potuisse confiteor,) et invidia: vel maxime enim inimici hanc rem sermonibus divulgare voluerunt: sed ego ita existimo, quo maius crimen sit id, quod ostendatur esse falsum, hoc maiorem ab eo iniuriam fieri, qui id confingat. Vult enim magnitudine rei sic occupare animos eorum, qui audiunt, ut difficilis aditus veritati relinquatur.

(De crimine vinario, de bello Vocontiorum, de dispositione hibernorum desiderantur omnia.)

VI. 21. At hoc Galli negant: — at ratio rerum et vis argumentorum coarguit. — Potest igitur testibus iudex non credere? — Cupidis, et iratis, et coniuratis et ab religione remotis non solum potest, sed etiam debet. Etenim si, quia Galli dicunt, idcirco M. Fonteius nocens existimandus est: quid mihi opus est sapiente iudice? quid aequo quaesitore? quid oratore non stulto? Dicunt enim Galli. Negare non possumus. Hic si ingeniosi et periti et aequi iudicis has partes esse existimatis, ut, quoniam quidem testes dicunt, sine ulla dubitatione credendum sit: Salus ipsa virorum fortium innocentiam tueri non potest; sin autem in rebus iudicandis non minimam partem ad unam quamque rem existimandam momentoque suo ponderandam sapientia iudicis tenet: nae multo vestrae maiores gravioresque partes sunt ad cogitandum, quam ad dicendum meae. 22. Mihi enim semper una quaque de re testis non solum semel, verum etiam breviter interrogandus, et saepe etiam non interrogandus; ne aut irato facultas ad dicendum data aut cupido auctoritas attributa esse videatur. Vos et saepius eamdem rem animis agitare et diutius uno de teste cogitare potestis: et, si quem nos interrogare noluimus, quae caussa nobis tacendi fuerit, existimare debetis. Quamobrem, si hoc iudici praescriptum lege aut officio putatis, testibus credere: nihil est, cur alius alio iudice melior aut sapientior existimetur. Unum est enim et simplex aurium iudicium, et promiscue et communiter stultis ac sapientibus ab natura datum. 23. Quid est igitur, ubi elucere possit prudentia? ubi discerni stultus auditor et credulus ab religioso et sapienti iudice? Nimirum illud, in quo ea, quae dicuntur a testibus, coniecturae et cogitationi traduntur, quanta auctoritate, quanta animi aequitate, quanto pudore, quanta fide, quanta religione, quanto studio existimationis bonae, quanta cura, quanto timore dicantur. VII. An vero vos id in testimoniis hominum barbarorum dubitabitis, quod persaepe, et nostra et patrum memoria, sapientissimi iudices de clarissimis nostrae civitatis viris dubitandum non putaverunt? qui Cn. et Q. Caepionibus, L. et Q. Metellis testibus in Q. Pompeium, hominem novum, non crediderunt: quorum virtuti, generi, rebus gestis fidem et auctoritatem in testimonio cupiditatis atque inimicitiarum suspicio derogavit. 24. Ecquem hominem vidimus, ecquem vere commemorare possumus parem consilio, gravitate, constantia, ceteris virtutibus, honoris, ingenii, rerum gestarum ornamentis M. Aemilio Scauro fuisse? tamen huius, cuius iniurati nutu prope terrarum orbis regebatur, iurati testimonio neque in C. Fimbriam, neque in C. Memmium creditum est. Noluerunt ii, qui iudicabant, hanc patere inimicitiis viam, quem quisque odisset, ut eum testimonio posset tollere. Quantus in L. Crasso pudor fuerit, quod ingenium, quanta auctoritas, quis ignorat? Tamen is, cuius etiam sermo testimonii auctoritatem habebat, testimonio ipso, quae in M. Marcellum inimico animo dixit, probare non potuit. 25. Fuit, fuit illis iudicibus divinum ac singulare, iudices, consilium, qui se non solum de reo,

sed etiam de accusatore, de teste iudicare arbitrabantur: quid fictum, quid fortuna ac tempore allatum, quid pretio corruptum, quid spe aut metu depravatum, quid a cupiditate aliqua aut inimicitiis profectum videretur. Quae si iudex non amplectetur omnia consilio, non animo ac mente circumspiciet: si, ut quidque ex illo loco dicetur, ex oraculo aliquo dici arbitrabitur: profecto satis erit, id quod dixi antea, non surdum iudicem huic muneri atque officio praeesse. Nihil erit, quamobrem ille, nescio quis, sapiens homo ac multarum rerum peritus ad res iudicandas requiratur. VIII. 26. An vero illi equites Romani, quos nos vidimus, qui nuper in republica iudiciisque maximis floruerunt, habuerunt tantum animi, tantum roboris, ut M. Scauro testi non crederent: vos Volcarum atque Allobrogum testimoniis non credere timetis? Si inimico testi credi non oportuit, inimicior Marcello Crassus, aut Fimbriae Scaurus ex civilibus studiis atque obtrectatione domestica, quam huic Galli? quorum, qui optima in caussa sunt, equites, frumentum, pecuniam semel atque iterum, ac saepius invitissimi, dare coacti sunt: ceteri, partim ex veteribus bellis agro mulctati, partim ab hoc ipso bello superati et oppressi. 27. Si, qui ob aliquod emolumentum suum cupidius aliquid dicere videntur, iis credi non convenit: credo maius emolumentum Caepionibus et Metellis propositum fuisse ex Q. Pompeii damnatione, quum studiorum suorum obtrectatorem sustulissent, quam cunctae Galliae ex M. Fonteii calamitate: in qua illa provincia prope suam immunitatem ac libertatem positam esse arbitratur.

An, si homines ipsos spectare convenit, (id quod in teste profecto valere plurimum debet,) non modo cum summis civitatis nostrae viris, sed cum infimo cive Romano quisquam amplissimus Galliae comparandus est? Scit Indutiomarus, quid sit testimonium dicere? movetur eo timore, quo nostrum unus quisque, quum in eum locum productus est? IX. 28. Recordamini, iudices, quanto opere laborare soleatis, non modo quid dicatis pro testimonio, sed etiam, quibus verbis utamini, ne quod minus moderate positum, ne quod ab aliqua cupiditate prolapsum verbum esse videatur: vultu denique laboratis, ne qua significari possit suspicio cupiditatis: ut et, quum proditis, existimatio sit quaedam tacita de vobis pudoris ac religionis, et, quum disceditis, ea diligenter conservata ac retenta videatur. 29. Credo, haec eadem Indutiomarum in testimonio timuisse aut cogitavisse: qui primum illud verbum consideratissimum nostrae consuetudinis, ARBITROR, quo nos etiam tunc utimur, quum ea dicimus iurati, quae comperta habemus, quae ipsi vidimus, ex toto testimonio suo sustulit atque omnia se scire dixit. Verebatur enim videlicet, ne quid apud vos populumque Romanum de existimatione sua deperderet, ne qua fama consequeretur eiusmodi, Indutiomarum, talem virum, tam cupide, tam temere dixisse. Non intelligebat, se in testimonio nihil praeter vocem et os et audaciam neque civibus suis, neque accusatoribus nostris praestare debere. 30. An vero istas nationes religione iurisiurandi ac metu deorum immortalium in testimoniis dicendis commoveri arbitramini, quae tantum a ceterarum gentium more ac natura dissentiunt? quod ceterae pro religionibus suis bella suscipiunt, istae contra omnium religiones: illae in bellis gerendis ab diis immortalibus pacem ac veniam petunt, istae cum ipsis diis immortalibus bella gesserunt. X. Hae sunt nationes, quae quondam tam longe ab suis sedibus Delphos usque ad Apollinem Pythium atque ad oraculum orbis terrae vexandum ac spoliandum profectae sunt. Ab iisdem gentibus sanctis et in testimonio religiosis obsessum Capitolium est atque ille Iuppiter, cuius nomine maiores nostri vinctam testimoniorum fidem esse voluerunt. 31. Postremo his quidquam sanctum ac religiosum videri potest, qui, etiamsi quando aliquo metu adducti deos placandos esse arbitrantur, humanis hostiis eorum aras ac templa funestant? ut ne religionem quidem colere possint, nisi eam ipsam prius scelere violarint. Quis enim ignorat, eos usque ad hanc diem retinere illam immanem ac barbaram consuetudinem hominum immolandorum? Quamobrem, quali fide, quali pietate existimatis esse eos, qui etiam deos immortales arbitrentur hominum scelere et sanguine facillime posse placari? Cum his vos testibus vestram religionem coniungetis? ab his quidquam sancte aut moderate dictum putabitis? 32. Hoc vestrae mentes tam castae, tam integrae sibi suscipient, ut, quum omnes legati nostri, qui illo triennio in Galliam venerunt, omnes equites Romani, qui in illa provincia fuerunt, omnes negotiatores eius provinciae, denique omnes, in Gallia qui sunt, socii populi Romani atque amici, M. Fonteium incolumem esse cupiant, iurati privatim et publice laudent, vos tamen cum Gallis iurare malitis? quid ut secuti esse videamini? Voluntatemne hominum? gravior igitur vobis erit hostium voluntas, quam civium? An dignitatem testium? potestis igitur ignotos notis, iniquos aequis, alienigenas domesticis, cupidos moderatis, mercenarios gratuitis, impios religiosis, inimicissimos huic imperio ac nomini bonis ac fidelibus et sociis et civibus anteferre?

XI. 33. An vero dubitatis, iudices, quin insitas inimicitias istae gentes omnes et habeant et gerant cum populi Romani nomine? Sic existimatis eos hic sagatos bracatosque versari, animo demisso atque humili, ut solent ii, qui affecti iniuriis ad opem iudicum supplices inferioresque confugiunt? Nihil vero minus. Hi contra vagantur laeti atque erecti passim toto foro cum quibusdam minis et barbaro atque immani terrore verborum: quod ego profecto non crederem, nisi aliquoties ex ipsis accusatoribus vobiscum simul, iudices, audissem: quum praeciperent, ut caveretis, ne, hoc absoluto, novum aliquod bellum Gallicum concitaretur. 34. Si M. Fonteium, iudices, in caussa deficerent omnia: si turpi adolescentia, vita infami, magistratibus, quos ante oculos vestros gessit, convictus virorum bonorum testimoniis; legationibus flagitiose obitis, invisus suis omnibus, in iudicium vocaretur: si in eo iudicio colonorum populi Romani Narbonensium, fidelissimorum sociorum Massiliensium, civium Romanorum omnium testimoniis tabulisque premeretur: tamen esset vobis magno opere providendum, ne, quos ita afflictos a vestris patribus maioribusque accepissetis, ut contemnendi essent, eos pertimuisse et eorum minis et terrore commoti esse videremini. 35. Nunc vero, quum laedat nemo bonus, laudent omnes vestri cives atque socii: oppugnent ii, qui saepissime hanc urbem et hoc imperium oppugnarunt: quumque inimici M. Fonteii vobis ac populo Romano minentur, amici ac propinqui supplicent vobis; dubitabitis, non modo vestris civibus, qui maxime gloria ac laude ducuntur, verum etiam exteris nationibus ac gentibus ostendere, vos in sententiis ferendis civi parcere, quam hosti

cedere maluisse? XII. 36. Magna mehercule caussa, iudices, absolutionis cum ceteris caussis haec est, ne qua insignis huic imperio macula atque ignominia suscipiatur, si hoc ita perlatum erit in Galliam, senatum equitesque populi Romani non testimoniis Gallorum, sed minis commotos, rem ad illorum libidinem iudicasse. Ita vero, si illi bellum facere conabuntur, excitandus nobis erit ab inferis C. Marius, qui Indutiomaro isti minaci atque arroganti par in belligerando esse possit: excitandus Cn. Domitius et Q. Maximus, qui nationem Allobrogum et reliquas suis iterum armis conficiat atque opprimat: aut, quoniam id quidem non potest, orandus erit nobis amicus meus, M. Plaetorius; ut suos novos clientes a bello faciendo deterreat, ut eorum iratos animos atque horribiles impetus deprecetur: aut, si non poterit, M. Fabium subscriptorem eius rogabimus, ut Allobrogum animos mitiget, quoniam apud illos Fabiorum nomen est amplissimum: ut velint isti aut quiescere, id quod victi ac subacti solent, aut, quum minantur, intelligere, se populo Romano non metum belli, sed spem triumphi ostendere.

37. Quod si in turpi reo patiendum non esset, ut quidquam isti se minis profecisse arbitrarentur: quid faciendum vobis in M. Fonteio arbitramini? de quo homine, iudices, (iam enim mihi videor hoc, prope caussa duabus actionibus perorata, debere dicere,) de quo vos homine ne ab inimicis quidem ullum fictum probrosum non modo crimen, sed ne maledictum quidem audistis. Ecquis umquam reus, praesertim in hac vitae ratione versatus, in honoribus petendis, in potestatibus, in imperiis gerendis, sic accusatus est, ut nullum probrum, nullum facinus, nulla turpitudo, quae a libidine, aut a petulantia, aut ab audacia nata esset, ab accusatore obiiceretur, si non vera, at tamen ficta cum aliqua ratione ac suspicione?

XIII. 38. M. Aemilium Scaurum, summum nostrae civitatis virum, scimus accusatum a M. Bruto. Exstant orationes, ex quibus intelligi potest, multa in illum ipsum Scaurum esse dicta; falso: quis negat? verumtamen ab inimico dicta et obiecta. Quam multa M'. Aquillius audivit in suo iudicio? quam multa L. Cotta? denique P. Rutilius: qui, etsi damnatus est, mihi videtur tamen inter viros optimos atque innocentissimos esse numerandus. Ille igitur ipse homo sanctissimus ac temperantissimus multa audivit in sua caussa, quae ad suspicionem stuprorum, ad libidinem pertinerent. 39. Exstat oratio hominis (ut opinio mea fert) nostrorum hominum longe ingeniosissimi atque eloquentissimi, C. Gracchi: qua in oratione permulta in L. Pisonem turpia ac flagitiosa dicuntur. At in quem virum? qui tanta virtute atque integritate fuit, ut etiam illis optimis temporibus, quum hominem invenire nequam neminem posses, solus tamen Frugi nominaretur. Quem quum in concionem Gracchus vocari iuberet, et viator quaereret, quem Pisonem? quod erant plures: *cogis me,* inquit, *dicere inimicum meum Frugi.* Is igitur vir, quem ne inimicus quidem satis in appellando significare poterat, nisi ante laudasset: qui uno cognomine declarabatur, non modo quis esset, sed etiam qualis esset: tamen in falsam atque iniquam probrorum insimulationem vocabatur. 40. M. Fonteius ita duabus actionibus accusatus est, ut obiectum nihil sit, quo significari vestigium libidinis, petulantiae, crudelitatis, audaciae possit. Non modo nullum facinus huius protulerunt, sed ne dictum quidem aliquod reprehenderunt. XIV. Quod si, aut quantam voluntatem habent ad hunc opprimendum, aut quantam ad maledicendum licentiam, tantum haberent aut ad ementiendum animi, aut ad fingendum ingenii: non meliore fortuna ad probra non audienda Fonteius, quam illi, de quibus antea commemoravi, fuisset. Frugi igitur hominem, iudices, frugi, inquam, et in omnibus vitae partibus moderatum ac temperantem, plenum pudoris, plenum officii, plenum religionis, videtis positum in vestra fide ac potestate: atque ita, ut commissus sit fidei, permissus potestati.

41. Videte igitur, utrum sit aequius, hominem honestissimum, virum fortissimum, civem optimum dedi inimicissimis atque immanissimis nationibus, an reddi amicis: praesertim quum tot res sint, quae vestris animis pro huius innocentis salute supplicent: primum generis antiquitas, quam Tusculo, ex clarissimo municipio, profectam, in monumentis rerum gestarum incisam ac notatam videmus: tum autem continuae praeturae, quae et ceteris ornamentis et existimatione innocentiae maxime floruerunt: deinde recens memoria parentis, cuius sanguine non solum Asculanorum manus, a qua interfectus est, sed totum illud sociale bellum macula sceleris imbutum est: postremo ipse, quum in omnibus vitae partibus honestus atque integer, tum in re militari cum summi consilii et maximi animi, tum vero usu quoque bellorum gerendorum in primis eorum hominum, qui nunc sunt, exercitatus. XV. 42. Quare si etiam monendi estis a me, iudices, quod non estis, videor hoc leviter pro mea auctoritate vobis praecipere posse, ut ex eo genere homines, quorum cognita virtus, industria, felicitas in re militari sit, diligenter vobis retinendos existimetis. Fuit enim maior talium virorum in hac republica copia: quae quum esset, tamen eorum non modo saluti, sed etiam honori consulebatur. Quid nunc vobis faciendum est, studiis militaribus apud iuventutem obsoletis: hominibus autem ac summis ducibus partim aetate, partim civitatis discordiis ac reipublicae calamitate consumptis: quum tot bella aut a nobis necessario suscipiantur, aut subito atque improvisa nascantur? nonne et hominem ipsum ad dubia reipublicae tempora reservandum, et ceteros studio laudis ac virtutis inflammandos putatis? 43. Recordamini, quos legatos nuper in bello L. Iulius, quos P. Rutilius, quos L. Cato, quos Cn. Pompeius habuerit. Scietis fuisse tum M. Cornutum, L. Cinnam, L. Sullam, praetorios homines, belli gerendi peritissimos: praeterea C. Marium, P. Didium, Q. Catulum, P. Crassum, non litteris homines ad rei militaris scientiam, sed rebus gestis ac victoriis eruditos. Age vero, nunc inserite oculos in curiam, introspicite penitus in omnes reipublicae partes: utrum videtis nihil posse accidere, ut tales viri desiderandi sint, an, si acciderit, eorum hominum copia populum Romanum abundare? Quae si diligenter attendetis, profecto, iudices, virum ad labores belli impigrum, ad pericula fortem, ad usum ac disciplinam peritum, ad consilia prudentem, ad casum fortunamque felicem domi vobis ac liberis vestris retinere, quam inimicissimis populi Romani nationibus et crudelissimis tradere et condemnare maletis.

XVI. 44. At infestis prope signis inferuntur Galli in Fonteium, et instant atque urgent summo cum studio, summa cum audacia. Nos vero, iudices, non et multis et firmis praesidiis, vobis adiutoribus, isti immani atque intolerandae barbariae resistemus? Pri-

mum obicitur contra istorum impetus Macedonia, fidelis et amica populo Romano provincia: quae quum se ac suas urbes non solum consilio, sed etiam manu Fonteii conservatam esse dicat, ut illa per hunc a Thracum adventu ac depopulatione defensa est, sic ab huius nunc capite Gallorum impetus terroresque depellit. 45. Constituitur ex altera parte ulterior Hispania, quae profecto non modo religione sua resistere istorum cupiditati potest, sed etiam sceleratorum hominum periuria testimoniis ac laudationibus suis refutare. Atque ex ipsa etiam Gallia fidelissima et gravissima auxilia sumuntur. Venit huic subsidio, misero atque innocenti, Massiliensium cuncta civitas, quae non solum ob eam caussam laborat, ut huic, a quo ipsa servata est, parem gratiam referre videatur: sed etiam, quod ea conditione atque eo fato se in his terris collocatam esse arbitratur, ne quid nostris hominibus illae gentes nocere possint. 46. Propugnat pariter pro salute M. Fonteii Narbonensis colonia, quae per hunc ipsa nuper obsidione hostium liberata, nunc eiusdem miseriis ac periculis commovetur. Denique, ut oportet bello Gallico, ut maiorum iura moresque praescribunt, nemo est civis Romanus, qui sibi ulla excusatione utendum putet. Omnes illius provinciae publicani, agricolae, pecuarii, ceteri negotiatores, uno animo M. Fonteium atque una voce defendunt. XVII. Quod si tantas auxiliorum nostrorum copias Indutiomarus ipse despexerit, dux Allobrogum ceterorumque Gallorum: num etiam de matris hunc complexu, lectissimae miserrimaeque feminae, vobis inspectantibus, avellet atque abstrahet? praesertim quum virgo Vestalis ex altera parte germanum fratrem complexa teneat, vestramque, iudices, ac populi Romani fidem imploret: quae pro vobis liberisque vestris tot annos in diis immortalibus placandis occupata est, ut ea nunc pro salute sua fratrisque sui animos vestros placare possit. 47. Cui miserae quod praesidium, quod solatium reliquum est, hoc amisso? Nam ceterae feminae gignere ipsae sibi praesidia, et habere domi fortunarum omnium socium participemque possunt: huic vero virgini, quid est praeter fratrem, quod aut iucundum aut carum esse possit? Nolite pati, iudices, aras deorum immortalium Vestaeque matris quotidianis virginis lamentationibus de vestro iudicio commoneri. Prospicite, ne ille ignis aeternus, nocturnis Fonteiae laboribus vigiliisque servatus, sacerdotis vestrae lacrimis exstinctus esse dicatur. 48. Tendit ad vos virgo Vestalis manus supplices, easdem, quas pro vobis diis immortalibus tendere consuevit: cavete, ne periculosum superbumque sit, eius vos obsecrationem sepudiare, cuius preces si dii aspernarentur, haec ralva esse non possent. Videtisne subito, iudices, virum fortissimum, M. Fonteium, parentis et sororis commemoratione lacrimas profudisse? Qui numquam in acie pertimuerit, qui se armatus saepe in hostium manum multitudinemque immiserit, quum in eiusmodi periculis eadem se solatia suis relinquere arbitraretur, quae suus pater sibi reliquisset: idem nunc conturbato animo pertimescit, ne non modo ornamento et adiumento non sit suis, sed etiam cum acerbissimo luctu dedecus aeternum miseris atque ignominiam relinquat. 49. O fortunam longe disparem, M. Fontei! si deligere potuisses, ut potius telis tibi Gallorum, quam periuriis intereundum esset. Tum enim vitae socia virtus, mortis comes gloria fuisset: nunc vero qui est dolor, victoriae te atque imperii poenas ad eorum arbitrium sufferre, qui aut victi armis sunt, aut invitissimi paruerunt! A quo periculo defendite, iudices, civem fortem atque innocentem: curate, ut nostris testibus plus, quam alienigenis credidisse videamini: plus saluti civium, quam hostium libidini consuluisse: graviorem duxisse eius obsecrationem, quae vestris sacris praesit, quam eorum audaciam, qui cum omnium sacris delubrisque bella gesserunt: postremo prospicite, iudices, id quod ad dignitatem populi Romani maxime pertinet, ut plus apud vos preces virginis Vestalis, quam minae Gallorum valuisse videantur.

26.

M. TULLII CICERONIS

PRO

A. CAECINA

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Haec oratio a Cicerone habita est Q. Hortensio Q. Caecilio Metello Cretico coss. (685. *p. U. c.*).

ARG. M. Fulcinius Tarquiniensis Caesenniae uxori moriens usumfructum bonorum suorum legavit, ut frueretur una cum filio herede instituto. Illa mortuo etiam filio ex bonis auctione venditis fundum emere constituit: idque negotium dat Sex. Aebutio, cui fundus, Caesenniae pecunia emptus, fuit addictus. Postea quum Caesennia A. Caecinam, cui nupserat, heredem reliquisset: Aebutius hunc fundum suum esse dixit, sua se sibi pecunia eum emisse, ex argentarii tabulis arguens. Adii-

ciebat praeterea, Caecinam, quod Volaterranis esset a Sulla civitas adempta, non posse heredem esse Caesenniae. Sed quum esset constitutum, qua die in rem praesentem venirent, ut Caecina *moribus, vi*, sed *civili, quotidiana*, de fundo deductus interdictum a praetore postularet; Aebutius Caecinam fundum ingredi conantem, armatis hominibus per vim aditu prohibuit. Caecina interdictum a praetore Dolabella impetravit *de vi armatis hominibus*, ut, unde deiectus esset, eo restitueretur. Aebutius *se (vim factam) restituisse*, h. e. non vi deiecisse contendit. In eo sponsio facta est, atque de ea ut cognoscerent, *recuperatores* a praetore dati. Omnino igitur Cicero propositum habet ostendere: primo, vere deiectum esse Caecinam, etiamsi aditu ipso prohibitus esset neque ipsum fundum ingressus, c. 9—14. quocirca negabat Aebutius eum esse deiectum; deinde vim Caecinae factam esse, c. 14. sqq. hoc loco eleganter de legibus e consilio potius quam verbo interpretandis disputans. Ad illam vero de Sullana lege obiectionem c. 33. sqq. respondet, e clausula quum illius tum omnium legum: *Si quid ius non esset rogari, eius ea lege nihilum rogatum*: multa esse, quae ius non sit rogari: huiusmodi etiam fuisse de civitate Volaterranis adimenda: deinde ita de civitate tulisse Sullam, ut *nexa*, h. e. emptiones per aes et libram, et hereditates non sustulerit.

I. 1. Si, quantum in agro locisque desertis audacia potest, tantum in foro atque in iudiciis impudentia valeret: non minus nunc in caussa cederet A. Caecina Sex. Aebutii impudentiae, quam tum in vi facienda cessit audaciae. Verum et illud considerati hominis esse putavit, qua de re iure decertari oporteret, armis non contendere: et hoc constantis, quicum vi et armis certare noluisset, eum iure iudicioque superare. 2. Ac mihi quidem quum audax praecipue fuisse videtur Aebutius in convocandis hominibus et armandis, tum impudens in iudicio; non solum quod in iudicium venire ausus est, (nam id quidem, tametsi improbe fit in aperta re, tamen malitia est iam usitatum,) sed quod non dubitavit id ipsum, quod arguitur, confiteri. Nisi forte hoc rationis habuit, quoniam, si facta vis esset moribus, superior in possessione retinenda non fuisset; quia contra ius moremque facta sit, A. Caecinam cum amicis metu perterritum profugisse: nunc quoque in iudicio, si caussa more institutoque omnium defendatur, nos inferiores in agendo non futuros: sin a consuetudine recedatur, se, quo impudentius egerit, hoc superiorem discessurum. Quasi vero aut idem possit in iudicio improbitas, quod in vi confidentia, aut nos non eo libentius tum audaciae cesserimus, quo nunc impudentiae facilius obsisteremus. 3. Itaque longe alia ratione, recuperatores, ad agendam caussam hac actione venio, atque initio veneram. Tum enim nostrae caussae spes erat posita in defensione mea, nunc in confessione adversarii: tum in nostris, nunc vero in illorum testibus: de quibus ego antea laborabam, ne, si improbi essent, falsi aliquid dicerent; si probi existimarentur, quod dixissent, probarent: nunc sum animo aequissimo. Si enim sunt viri boni, me adiuvant, quum id iurati dicunt, quod ego iniuratus insimulo. Sin autem minus idonei; me non laedunt: quum, iis sive creditur, creditur hoc ipsum, quod nos arguimus, sive fides non habetur, de adversarii testium fide derogatur. II. 4. Verumtamen quum illorum caussae actionem considero, non video, quid impudentius dici possit; quum autem vestram in iudicando dubitationem, vereor, ne id, quod videntur impudenter fecisse, astute et callide fecerint. Nam, si negassent vim hominibus armatis esse factam, facile honestissimis testibus in re perspicua tenerentur; sin confessi essent et id, quod nullo tempore iure fieri potest, tum ab se iure factum esse defenderent: sperarunt, id quod assecuti sunt, se iniecturos vobis caussam deliberandi et iudicandi iustam moram ac religionem. Simul illud, quod indignissimum est, futurum arbitrati sunt, ut in hac caussa non de improbitate Sex. Aebutii, sed de iure civili iudicium fieri videretur. 5. Qua in re, si mihi esset unius A. Caecinae caussa agenda, profiterer satis idoneum esse me defensorem, propterea quod fidem meam diligentiamque praestarem, quae quum sunt in actore caussae, nihil est, in re praesertim aperta ac simplici, quod excellens ingenium requiratur. Sed quum de eo iure mihi dicendum sit, quod pertineat ad omnes, quod constitutum sit a maioribus, conservatum usque ad hoc tempus; quo sublato non solum pars aliqua iuris deminuta, sed etiam vis ea, quae iuri maxime est adversaria, iudicio confirmata esse videatur: video summi ingenii caussam esse, non, uti demonstretur, quod ante oculos est, sed ne, si quis vobis error in tanta re sit obiectus, omnes potius me arbitrentur caussae, quam vos religioni vestrae defuisse. 6. Quamquam ego mihi sic persuadeo, recuperatores, non vos tam propter iuris obscuram dubiamque rationem bis iam de eadem caussa dubitasse, quam quod videtur ad summam illius existimationem hoc iudicium pertinere, moram ad condemnandum acquisisse, simul et illi spatium ad sese colligendum dedisse. Quod quoniam iam in consuetudinem venit, et id viri boni, vestri similes, in iudicando faciunt, reprehendendum fortasse minus, querendum vero magis etiam videtur: ideo quod omnia iudicia aut distrahendarum controversiarum, aut puniendorum maleficiorum caussa reperta sunt; quorum alterum levius est, propterea quod et minus laedit, et persaepe disceptatore domestico diiudicatur; alterum est vehementissimum, quod et ad graviores res pertinet, et non honorariam operam amici, sed severitatem iudicis ac vim requirit. 7. Quod est gravius, et cuius rei caussa maxime iudicia constituta sunt, id iam mala consuetudine dissolutum est. Nam ut quaeque res est turpissima, sic maxime et maturissime vindicanda est: at de eadem hac, quia existimationis periculum est, tardissime iudicatur. III. Qui igitur convenit, quae caussa fuerit ad constituendum iudicium, eamdem moram esse ad iudicandum? Si quis, quod spopondit, qua in re verbo se uno obligavit, id non facit, maturo iudicio, sine ulla religione iudicis condemnatur: qui per tutelam aut societatem aut rem mandatam aut fiduciae rationem fraudavit quempiam, in eo, quo delictum maius est, eo poena est tardior. Est enim turpe iudicium, et facto quidem turpe. 8. Videte igitur quam inique accidat, quia res indigna sit, ideo turpem existimationem sequi: quia turpis existimatio sequatur, ideo rem indignam non vindicari. At si quis mihi hoc iudex recuperatorve dicat: »*Potuisti enim leviore actione confligere: potuisti ad tuum ius faciliore et commodiore iudicio pervenire; quare aut muta actionem, aut noli mihi instare, ut iudicem;*« tamen is aut timidior videatur, quam fortem, aut cupidior, quam sapientem iudicem esse aequum est, si aut mihi praescribat, quemadmodum meum ius persequar, aut ipse id, quod ad se delatum sit, non audeat iudicare. Etenim si praetor is, qui iudicia dat, numquam petitori praestituit, qua actione illum uti velit: videte quam iniquum sit, constituta iam re, iudicem, quid agi potuerit, aut quid possit, non quid actum sit, quaerere. 9. Verumtamen nimiae vestrae

benignitati pareremus, si alia ratione ius nostrum recuperare possemus. Nunc vero quis est, qui aut vim armatis hominibus factam relinqui putet oportere, aut eius rei leniorem actionem nobis aliquam demonstrare possit? Ex quo genere peccati, ut illi clamitant, vel iniuriarum vel capitis iudicia constituta sunt, in eo potestis atrocitatem nostram reprehendere, quum videatis nihil aliud actum, nisi possessionem per interdictum esse repetitam? IV. Verum sive vos existimationis illius periculum, sive iuris dubitatio tardiores fecit adhuc ad iudicandum, alterius rei caussam vosmetipsi iam vobis, saepius prolato iudicio, sustulistis, alterius ego vobis hodierno die caussam profecto auferam, ne diutius de controversia nostra ac de communi iure dubitetis. 10. Et, si forte videbor altius initium rei demonstrandae petisse, quam me ratio iuris et ius, de quo iudicium est, et natura caussae coegerit, quaeso ut ignoscatis. Non enim minus laborat A. Caecina, ne summo iure egisse, quam ne certum ius non obtinuisse videatur.

M. Fulcinius fuit, recuperatores, e municipio Tarquiniensi, qui et domi suae cum primis honestus existimatus est, et Romae argentariam non ignobilem fecit. Is habuit in matrimonio Caesenniam, eodem e municipio, summo loco natam et probatissimam feminam, sicut et vivus multis ipse rebus ostendit, et in morte sua testamento declaravit. 11. Huic Caesenniae fundum in agro Tarquiniensi vendidit temporibus illis difficillimis solutionis. Quum uteretur dote uxoris numerata: quo mulieri esset res cautior, curavit, ut in eo fundo dos collocaretur. Aliquanto post iam argentaria dissoluta, Fulcinius huic fundo uxoris continentia quaedam praedia atque adiuncta mercatur. Moritur Fulcinius: (multa enim, quae sunt in re, quia remota sunt a caussa, praetermittam:) testamento facit heredem, quem habebat e Caesennia filium: usum et fructum omnium bonorum suorum Caesenniae legat, ut frueretur una cum filio. 12. Magnus honos viri iucundus mulieri fuisset, si diuturnum esse licuisset. Frueretur enim bonis cum eo, quem suis bonis heredem esse cupiebat, et ex quo maximum fructum ipsa capiebat. Sed hunc fructum mature fortuna ademit. Nam brevi tempore M. Fulcinius adolescens mortuus est: heredem P. Caesennium fecit: uxori grande pondus argenti matrique partem bonorum maiorem legavit. Itaque in partem mulieres vocatae sunt. V. 13. Quum esset haec auctio hereditaria constituta: Aebutius iste, qui iamdiu Caesenniae viduitate ac solitudine aleretur, ac se eius in familiaritatem insinuasset hac ratione, ut cum aliquo suo compendio negotia mulieris, si qua acciderent, controversiasque susciperet: versabatur eo quoque tempore in his rationibus auctionis et partitionis, atque etiam se ipse inferebat et intrudebat et in eam opinionem Caesenniam adducebat, ut mulier imperita nihil putaret agi callide posse, ubi non adesset Aebutius. 14. Quam personam iam ex quotidiana cognoscitis vita, recuperatores, mulierum assentatoris, cognitoris viduarum, defensoris nimium litigiosi, conciti ad rixam, inepti ac stulti inter viros, inter mulieres periti iuris et callidi: hanc personam imponite Aebutio: is enim Caesenniae fuit Aebutius. Ne forte quaeratis, num propinquus? nihil alienius. Amicus, aut a patre, aut a viro traditus? nihil minus. Quis igitur? ille, ille, quem supra deformavi: voluntarius amicus mulieris, non necessitudine aliqua, sed ficto officio simulataque sedulitate coniunctus; magis opportuna opera nonnumquam, quam aliquando fideli. 15. Quum esset, ut dicere institueram, constituta auctio Romae, suadebant amici cognatique Caesenniae, id quod ipsi quoque mulieri in mentem veniebat, quoniam potestas esset emendi fundum illum Fulcinianum, qui fundo eius antiquo continens esset, nullam esse rationem, amittere eiusmodi occasionem; quum praesertim pecunia ex partitione deberetur: nusquam posse eam melius collocari. Itaque hoc mulier facere constituit: mandat, ut fundum sibi emat. Cui tandem? cui putatis? An non in mentem venit omnibus illius hoc munus esse ad omnia mulieris negotia parati, sine quo nihil satis caute, nihil satis callide agi posset? Recte attenditis. VI. 16. Aebutio negotium datur. Adest ad tabulam: licetur Aebutius: deterrentur emptores multi, partim gratia Caesenniae, partim etiam pretio. Fundus addicitur Aebutio: pecuniam argentario promittit Aebutius: quo testimonio nunc vir optimus utitur, sibi emptum esse. Quasi vero aut nos ei negemus addictum, aut tum quisquam fuerit, qui dubitaret, quin emeretur Caesenniae; quum id plerique scirent, omnes fere audissent, hi coniectura assequi possent, quum pecunia Caesenniae ex illa hereditate deberetur, eam porro in praediis collocari maxime expediret, essent autem praedia, quae mulieri maxime convenirent, ea venirent, liceretur is, quem Caesenniae dare operam nemo miraretur, sibi emere nemo posset suspicari. 17. Hac emptione facta, pecunia solvitur a Caesennia: cuius rei putat iste rationem reddi non posse, quod ipse tabulas averterit: se autem habere argentarii tabulas, in quibus sibi expensa pecunia lata sit acceptaque relata: quasi id aliter fieri oportuerit. Quum omnia ita facta essent, quemadmodum nos defendimus, Caesennia fundum possedit locavitque: neque ita multo post A. Caecinae nupsit. Ut in pauca conferam, testamento facto mulier moritur. Facit heredem ex deunce et semuncia Caecinam, ex duabus sextulis M. Fulcinium, libertum superioris viri, Aebutio sextulam aspergit. Hanc sextulam illa mercedem isti esse voluit assiduitatis et molestiae, si quam susceperat. Iste autem hac sextula se ansam retinere omnium controversiarum putat. VII. 18. Iam principio ausus est dicere, non posse heredem esse Caesenniae Caecinam: quod is deteriore iure esset, quam ceteri cives, propter incommodum Volaterranorum calamitatemque civilem. Itaque homo timidus imperitusque, qui neque animi neque consilii satis haberet, non putavit esse tanti hereditatem, ut de civitate in dubium veniret: concessit, credo, Aebutio, quantum vellet, de Caesenniae bonis ut haberet: immo, ut viro forti ac sapienti dignum fuit, ita calumniam stultitiamque eius obtrivit ac contudit. 19. In possessione bonorum quum esset, et quum ipse sextulam suam nimium exaggeraret, nomine heredis arbitrum familiae herciscundae postulavit. Atque illis paucis diebus, posteaquam videt nihil se ab A. Caecina posse litium terrore abradere: homini Romae in foro denuntiat, fundum illum, de quo ante dixi, cuius istum emptorem demonstravi fuisse mandatu Caesenniae, suum esse, seque sibi emisse. Quid ais? tuus ille fundus est, quem sine ulla controversia quadriennium, hoc est, ex quo tempore fundus veniit, quoad vixit, possedit Caesennia? Usus enim, inquit, eius fundi et fructus, testamento viri, fuerat Caesenniae. 20. Quum hoc novae litis genus tam malitiose intenderet, placuit Caecinae de amicorum sententia con-

stituere, quo die in rem praesentem veniretur et de fundo Caecina moribus deduceretur. Colloquuntur. Dies ex utriusque commodo sumitur. Caecina cum amicis ad diem venit in castellum Axiam: ex quo loco fundus is, de quo agitur, non longe abest. Ibi certior fit a pluribus, homines permultos, liberos atque servos, coegisse et armasse Aebutium. Quum id partim mirarentur, partim non crederent: ecce ipse Aebutius in castellum venit. Denuntiat Caecinae, se armatos habere: abiturum eum non esse, si accessisset. Caecinae placuit et amicis, quoad videretur salvo capite fieri posse, experiri. 21. De castello descendunt, in fundum proficiscuntur. Videtur temere commissum, verum, ut opinor, hoc fuit caussae: tam temere istum re commissurum, quam verbis minitabatur, nemo putavit. VIII. Atque iste ad omnes introitus, qua adiri poterat non modo in eum fundum, de quo controversia erat, sed etiam in illum proximum, de quo nihil ambigebatur, armatos homines opponit. Itaque primo quum in antiquum fundum ingredi vellet, quod ea proxime accedi poterat, frequentes armati obstiterunt. 22. Quo loco depulsus Caecina, tamen, qua potuit, ad eum fundum profectus est, in quo ex conventu vim fieri oportebat: eius autem fundi extremam partem oleae directo ordine definiunt. Ad eas quum accederetur, iste cum omnibus copiis praesto fuit, servumque suum, nomine Antiochum, ad se vocavit, et clara voce imperavit, ut eum, qui illum olearum ordinem intrasset, occideret. Homo mea sententia prudentissimus Caecina, tamen in hac re plus mihi animi, quam consilii videtur habuisse. Nam quum et armatorum multitudinem videret, et eam vocem Aebutii, quam commemoravi, audisset: tamen accessit propius, et iam ingrediens intra finem eius loci, quem oleae terminabant, impetum armati Antiochi ceterorumque tela atque incursus refugit. Eodem tempore se in fugam conferunt una amici advocatique eius metu perterriti, quemadmodum illorum testem dicere audistis. 23. His rebus ita gestis, P. Dolabella praetor interdixit, ut est consuetudo, DE VI, HOMINIBUS ARMATIS, sine ulla exceptione, tantum, ut, unde deiecisset, restitueret. Restituisse se dixit. Sponsio facta est. Hac de sponsione vobis iudicandum est.

IX. Maxime fuit optandum Caecinae, recuperatores, ut controversiae nihil haberet, secundo loco, ut ne cum tam improbo homine, tertio, ut cum tam stulto haberet. Etenim non minus nos stultitia illius sublevat, quam laedit improbitas. Improbus fuit, quod homines coegit, armavit, coactis armatisque vim fecit. Laesit in eo Caecinam, sublevavit ibidem. Nam in eas ipsas res, quas improbissime fecit, testimonia sumpsit, et eis in caussa testimoniis utitur. 24. Itaque mihi certum est, recuperatores, antequam ad meam defensionem meosque testes venio, illius uti confessione et testimoniis. Quid confitetur? atque ita libenter confitetur, ut non solum fateri, sed etiam profiteri videatur, recuperatores? Convocavi homines: coegi: armavi: terrore mortis ac periculo capitis, ne accederes, obstiti: ferro, inquit, ferro, (et hoc dicit in iudicio,) te reieci atque perterrui. Quid? testes quid aiunt? P. Vetilius, propinquus Aebutii, se Aebutio cum armatis servis venisse advocatum. Quid praeterea? fuisse complures armatos. Quid aliud? minatum esse Aebutium Caecinae. Quid ego de hoc teste dicam, nisi hoc, recuperatores, ut ne idcirco minus ei credatis, quod homo minus idoneus habetur: sed ideo credatis, quod ex illa parte id dicit, quod illi caussae maxime est alienum? 25. A. Terentius, alter testis, non modo Aebutium, sed etiam se ipse facinoris arguit. In Aebutium hoc dicit, armatos homines fuisse; de se autem hoc praedicat, Antiocho, Aebutii servo, imperasse, ut in Caecinam advenientem cum ferro invaderet. Quid loquar amplius de hoc homine? In quem ego dicere, quum rogarer a Caecina, numquam volui, ne arguere illum rei capitalis viderer; de eo dubito nunc, quomodo aut loquar aut taceam, quum ipse hoc de se iuratus praedicet. 26. Deinde L. Caelius non solum Aebutium cum armatis dixit fuisse compluribus, verum etiam cum advocatis perpaucis eo venisse Caecinam. X. De hoc ego teste detraham; cui aeque ac meo testi ut credatis, postulo. P. Memmius secutus est, qui suum non parvum beneficium commemoravit in amicos Caecinae, quibus sese viam per fratris sui fundum dedisse dixit, qua effugere possent, quum essent metu omnes perterriti. Huic ego testi gratias agam, quod et in re misericordem se praebuit et in testimonio religiosum. 27. A. Attilius et eius filius L. Attilius, et armatos ibi fuisse et se suos armatos adduxisse dixerunt. Etiam hoc amplius: quum Aebutius Caecinae malum minaretur, ibi tum Caecinam postulasse, ut moribus deductio fieret. Hoc idem P. Rutilius dixit, et eo libentius dixit, ut aliquo in iudicio eius testimonio creditum putaretur. Duo praeterea testes nihil de vi, sed de re ipsa atque emptione fundi dixerunt: P. Caesennius, auctor fundi, non tam auctoritate gravi, quam corpore, et argentarius Sex. Clodius, cui nomen est Phormio, nec minus niger, nec minus confidens, quam ille Terentianus est Phormio, nihil de vi dixerunt, nihil praeterea, quod ad vestrum iudicium pertineret. 28. Decimo vero loco testis exspectatus et ad extremum reservatus dixit senator populi Romani, splendor ordinis, decus atque ornamentum iudiciorum, exemplar antiquae religionis, Fidiculanius Falcula: qui quum ita vehemens acerque venisset, ut non modo Caecinam periurio suo laederet, sed etiam mihi videretur irasci, ita eum placidum mollemque reddidi, ut non auderet, sicut meministis, iterum dicere, quot millia fundus suus abesset ab Urbe. Nam quum dixisset, minus abesse LIII, populus cum risu acclamavit, *ipsa esse*. Meminerant enim omnes, quantum in Albiano iudicio accepisset. 29. In eum quid dicam, nisi id, quod negare non possit? venisse in consilium publicae quaestionis, quum eius consilii iudex non esset: et in eo consilio, quum caussam non audisset et potestas esset ampliandi, dixisse SIBI LIQUERE: dum incognita re iudicare voluisset, maluisse condemnare, quam absolvere: quum, si uno minus damnarent, condemnari reus non posset, non ad cognoscendam caussam, sed ad explendam damnationem praesto fuisse. Utrum gravius aliquid in quempiam dici potest, quam ad hominem condemnandum, quem numquam vidisset neque audisset, adductum pretio esse? An certius quidquam obiici potest, quam quod is, cui obiicitur, ne nutu quidem infirmare conatur? 30. Verumtamen is testis, ut facile intelligeretis, eum non adfuisse animo, quum ab illis caussa ageretur, testesque dicerent, sed tantisper de aliquo reo cogitasse: quum omnes ante eum dixissent testes, armatos cum Aebutio fuisse complures; solus dixit non fuisse. Visus est mihi primo veterator intelligere praeclare, quid caussae optaret, et tantummodo errare, quod omnes testes infirmaret, qui ante eum

dixissent quum subito ecce idem, qui solet, suos solos servos armatos fuisse dixit. XI. Quid huic tu homini facias? nonne concedas interdum, ut excusatione summae stultitiae, summae improbitatis odium deprecetur? 31. Utrum, recuperatores, his testibus non credidistis, quum, quid liqueret, non habuistis? at controversia non erat, quin verum dicerent. An in coacta multitudine, in armis, in telis, in praesenti metu mortis perspicuoque periculo caedis dubium vobis fuit, inesse vis aliqua videretur, necne? Quibus igitur in rebus vis intelligi potest, si in his non intelligetur? An vero illa defensio vobis praeclara visa est: Non deieci, sed obstiti? Non enim te sum passus in fundum ingredi, sed armatos homines opposui, ut intelligeres, si in fundo pedem posuisses, statim tibi esse pereundum. Quid ais? is, qui armis perterritus, fugatus, pulsus est, non videtur esse deiectus? 32. Posterius de verbo videbimus: nunc rem ipsam ponamus, quam illi non negant: et eius rei ius actionemque quaeramus.

Est haec res posita, quae ab adversario non negatur: Caecinam, quum ad constitutam diem tempusque venisset, ut vis ac deductio moribus fieret, pulsum prohibitumque esse vi, coactis hominibus et armatis. Quum hoc constet, ego homo imperitus iuris, ignarus negotiorum ac litium, hanc puto me habere actionem, ut per interdictum meum ius teneam atque iniuriam tuam persequar. Fac in hoc errare me nec ullo modo posse per hoc interdictum id assequi, quod velim: te uti in hac re magistro volo. 33. Quaero, sitne aliqua huius rei actio, an nulla. Convocari homines propter possessionis controversiam non oportet, armari multitudinem iuris retinendi caussa non convenit, nec iuri quidquam tam inimicum, quam vis, nec aequitati quidquam tam infestum est, quam convocati homines et armati. XII. Quod quum ita sit, resque eiusmodi sit, ut in primis a magistratibus animadvertenda esse videatur, iterum quaero, sitne eius rei aliqua actio, an nulla. Nullam esse dices? audire cupio: qui in pace et otio, quum manum fecerit, copias pararit, multitudinem hominum coegerit, armarit, instruxerit, homines inermes, qui ad constitutum experiundi iuris gratia venissent, armis, viris, terrore periculoque mortis repulerit, fugarit, averterit, hoc dicat: 34. Feci equidem, quae dicis, omnia: et ea sunt et turbulenta et temeraria et periculosa. Quid ergo est? impune feci: nam, quid agas mecum ex iure civili ac praetorio, non habes. Itane vero, recuperatores? hoc vos audietis? et apud vos dici patiemini saepius? quum maiores nostri tanta diligentia prudentiaque fuerint, ut omnia omnium non modo tantarum rerum, sed etiam tenuissimarum iura statuerint persecutique sint; ut hoc genus unum vel maximum praetermitterent, ut, si qui me exire domo mea coegisset armis, haberem actionem: si qui introire prohibuisset, non haberem? Nondum de Caecinae caussa disputo, nondum de iure possessionis nostrae loquor: tantum de tua defensione, C. Piso, queror. 35. Quando ita dicis et ita constituis: si Caecina, quum in fundo esset, inde deiectus esset, tum per hoc interdictum eum restitui oportuisse; nunc vero deiectum nullo modo esse inde, ubi non fuerit; hoc interdicto nihil nos assecutos esse: quaero, si te hodie domum tuam redeuntem coacti homines et armati non modo limine tectoque aedium tuarum, sed primo aditu vestibuloque prohibuerint, quid acturus sis. Monet amicus meus te, L. Calpurnius, ut idem dicas, quod ipse antea dixit, iniuriarum. Quid ad caussam possessionis? quid ad restituendum eum, quem oportet restitui? quid denique ad ius civile aut ad actoris notionem atque animadversionem ages iniuriarum? Plus tibi ego largiar: non solum egeris, verum etiam condemnaris licet: numquid magis possidebis? actio enim iniuriarum non ius possessionis assequitur, sed dolorem imminutae libertatis iudicio poenaque mitigat. XIII. 36. Praetor interea, Piso, tanta de re tacebit? quemadmodum te restituat in aedes tuas, non habebit? Qui dies totos aut vim fieri vetat, aut restitui factam iubet, qui de fossis, de cloacis, de minimis aquarum itinerumque controversiis interdicit, is repente obmutescet? in atrocissima re quod faciat, non habebit? et, C. Pisone domo tectisque suis prohibito, prohibito, inquam, per homines coactos et armatos, praetor quemadmodum more et exemplo opitulari possit, non habebit? Quid enim dicet? aut quid tu, tam insigni accepta iniuria, postulabis? Unde vi prohibitus sis, nemo umquam interdixit: novum est, non dico inusitatum, verum omnino inauditum. Unde deiectus? Quid proficies, quum illi hoc respondebunt tibi, quod tu nunc mihi: armatos se tibi obstitisse, ne in aedes accederes: deiici porro nullo modo potuisse, qui non accesserit? 37. Deiicior ego, inquis, si quis meorum deiicitur. Omnino. Iam bene agis. A verbis enim recedis et aequitate uteris. Nam verba ipsa si sequi volumus, quomodo tu deiiceris, quum servus tuus deiicitur? Verum ita est, uti dicis. Te deiectum debeo intelligere, etiamsi tactus non fueris. Nonne? Age nunc, si ne tuorum quidem quisquam loco motus erit, atque omnes in aedibus asservati ac retenti; tu solus prohibitus et a tuis aedibus vi atque armis perterritus: utrum hanc actionem habebis, qua nos usi sumus, an aliam quampiam, an omnino nullam? Nullam esse actionem dicere in re tam insigni tamque atroci, neque prudentiae neque auctoritatis tuae est. Alia si qua forte est, quae nos fugerit, dic, quae sit: cupio discere. 38. Haec si est, qua nos usi sumus, te iudice vincamus necesse est. Non enim vereor, ne hoc dicas, in eadem caussa, eodem interdicto, te oportere restitui, Caecinam non oportere. Etenim cui perspicuum non sit, ad incertum revocari bona, fortunas, possessiones omnium, si ulla ex parte sententia huius interdicti deminuta aut infirmata sit? si auctoritate virorum talium vis armatorum hominum iudicio approbata videatur, in quo iudicio non de armis dubitatum, sed de verbis quaesitum esse dicatur? Isne apud vos obtinebit caussam suam, qui se ita defenderit: Eieci ego te armatis hominibus, non deieci? ut tantum facinus non in aequitate defensionis, sed in una littera latuisse videatur. 39. Huiusce rei vos statuetis nullam esse actionem, nullum experiundi ius constitutum, qui obstiterit armatis hominibus? qui multitudine coacta non introitu, sed omnino aditu quempiam prohibuerit? XIV. Quid ergo? hoc quam habet vim? ut distare aliquid aut ex aliqua parte differre videatur, utrum, pedem quum intulero atque in possessione vestigium fecero, tum expellar ac deiiciar: an eadem vi atque iisdem armis mihi ante occurratur, ne non modo intrare, verum aspicere aut aspirare possim? Qui hoc ab illo differt, ut ille cogatur restituere, qui ingressum expulerit: ille, qui ingredientem repulerit, non cogatur? 40. Videte, per deos immortales! quod ius nobis, quam conditionem vobismetipsis, quam denique civitati legem consti-

tuere velitis. Huiusce generis una est actio per hoc interdictum, quo nos usi sumus, constituta. Ea si nihil valet, aut si ad hanc rem non pertinet: quid negligentius aut quid stultius maioribus nostris dici potest, qui aut tantae rei praetermiserint actionem aut eam constituerint, quae nequaquam satis verbis caussam et rationem iuris amplecteretur? Periculosum est dissolvi hoc interdictum: est captiosum omnibus, rem ullam constitui eiusmodi, quae, quum armis gesta sit, rescindi iure non possit. Verumtamen est turpissimum illud, tantae stultitiae prudentissimos homines condemnari, ut vos iudicetis, huius rei atque actionis in mentem maioribus nostris non venisse.

41. Queramur, inquit, licet; tamen hoc interdicto Aebutius non tenetur. — Quid ita? — Quod vis Caecinae facta non est. — Dici in hac caussa potest, ubi arma fuerint, ubi coacta hominum multitudo, ubi instructi et certis locis cum ferro homines collocati, ubi minae, pericula terroresque mortis, ibi vim non fuisse? — Nemo, inquit, occisus est neque sauciatus. — Quid ais? quum de possessionis controversia et de privatorum hominum contentione iuris loquamur, tu vim negabis esse factam, si caedes et occisio facta non erit? Ego exercitus maximos saepe pulsos et fugatos esse dico terrore ipso impetuque hostium sine cuiusquam non modo morte, verum etiam vulnere.

XV. 42. Etenim, recuperatores, non ea sola vis est, quae ad corpus nostrum vitamque pervenit, sed etiam multo maior ea, quae, periculo mortis iniecto, formidine animum perterritum loco saepe et certo de statu demovet. Itaque saucii saepe homines, quum corpore debilitantur, animo tamen non cedunt neque eum relinquunt locum, quem statuerint defendere; at alii pelluntur integri: ut non dubium sit, quin maior adhibita vis ei sit, cuius animus sit perterritus, quam illi, cuius corpus vulneratum sit. 43. Quid? si vi pulsos dicimus exercitus esse eos, qui metu ac tenui saepe suspicione periculi fugerunt, et si non solum impulsu scutorum neque conflictu corporum neque ictu cominus neque coniectione telorum, sed saepe clamore ipso militum aut instructione aspectuque signorum magnas copias pulsas esse et vidimus et audivimus: quae vis in bello appellatur, ea in otio non appellabitur? et quod vehemens in re militari putatur, id leve in iure civili iudicabitur? et quod exercitus armatos movet, id advocationem togatorum non videbitur movisse? et vulnus corporis magis istam vim, quam terror animi declarabit? et sauciatio quaeretur, quum fugam factam esse constabit? 44. Tuus enim testis hoc dixit, metu perterritis nostris advocatis, locum se, qua effugerent, demonstrasse. Qui non modo ut fugerent, sed etiam ipsius fugae tutam viam quaesiverunt, his vis adhibita non videbitur? Quid igitur fugiebant? propter metum. Quid metuebant? vim videlicet. Potestis igitur principia negare, quum extrema conceditis? Fugisse perterritos confitemini: caussam fugae dicitis eamdem, quam omnes intelligimus, arma, multitudinem hominum, incursionem atque impetum armatorum: haec ubi conceduntur esse facta, ibi vis facta negabitur?

XVI. 45. At vero hoc quidem iam vetus est et maiorum exemplo multis in rebus usitatum: quum ad vim faciendam veniretur, si quos armatos quamvis procul conspexissent, ut statim testificati discederent, optime sponsionem facere possent, SI ADVERSUS EDICTUM PRAETORIS VIS FACTA ESSET. Itane vero? scire, esse armatos, satis est, ut vim factam probes: in manus eorum incidere, non est satis? Aspectus armatorum ad vim probandam valebit: incursus et impetus non valebit? qui abierit, facilius sibi vim factam probabit, quam qui effugerit? 46. At ego hoc dico: si, ut primo in castello Caecinae dixit Aebutius se homines coegisse et armasse, neque illum, si eo accessisset, abiturum, statim Caecina discessisset; dubitare vos non debuisse, quin Caecinae facta vis esset. Si vero, simulac procul conspexit armatos, recessisset, eo minus dubitaretis. Omnis enim vis est, quae periculo aut decedere nos alicunde cogit, aut prohibet accedere. Quod si aliter statuetis: videte, ne hoc vos statuatis, qui vivus discesserit, ei vim non esse factam, ne hoc omnibus in possessionum controversiis praescribatis, ut confligendum sibi et armis decertandum putent: ne, quemadmodum in bello poena ignavis ab imperatoribus constituitur, sic in iudiciis deterior caussa sit eorum, qui fugerint, quam qui ad extremum usque contenderint. 47. Quum de iure et legitimis hominum controversiis loquimur, et in his rebus vim nominamus, pertenuis vis intelligi debet. Vidi armatos, quamvis paucos: magna vis est. Decessi unius hominis telo perterritus: deiectus detrususque sum. Hoc si ita statuetis: non modo non erit, cur depugnare quisquam posthac possessionis caussa velit, sed ne illud quidem, cur repugnare. Sin autem vim sine caede, sine vulneratione, sine sanguine, nullam intelligetis: statuetis, homines possessionis cupidiores, quam vitae esse oportere. XVII. 48. Age vero, de vi te ipsum habebo iudicem, Aebuti. Responde, si tibi videtur. In fundum Caecina utrum tandem noluit, an non potuit accedere? Quum te obstitisse et repulisse dicis, certe hunc voluisse concedis. Potes igitur dicere, non ei vim fuisse impedimento, cui, quum cuperet eoque consilio venisset, per homines coactos non sit licitum accedere? Si enim id, quod maxime voluit, nullo modo potuit, vis profecto quaedam obstiterit necesse est, aut tu dic, quamobrem, quum vellet accedere, non accesserit. 49. Iam vim factam negare non potes: deiectus quemadmodum sit, qui non accesserit, id quaeritur. Demoveri enim et depelli de loco necesse est eum, qui deiiciatur. Id autem accidere ei qui potest, qui omnino in eo loco, unde se deiectum esse dicit, numquam fuit? Quid? si fuisset, et ex eo loco metu permotus fugisset, quum armatos vidisset: diceresne esse deiectum? Opinor. An tu, qui tam diligenter et tam callide verbis controversiam non aequitate diiudicas, et iura non utilitate communi, sed litteris exprimis: poterisne dicere, deiectum esse eum, qui tactus non erit? Quid? detrusum dices? nam eo verbo antea praetores in hoc interdicto uti solebant. Quid ais? potestne detrudi quisquam, qui non attingitur? Nonne, si verbum sequi volumus, hoc intelligamus necesse est, eum detrudi, cui manus afferantur? Necesse est, inquam, si ad verbum rem volumus adiungere, neminem statui detrusum, qui non adhibita vi, manu demotus et actus praeceps intelligatur. 50. Deiectus verbo qui potest esse quisquam, nisi in inferiorem locum de superiore motus? Potest pulsus, fugatus, eiectus denique: illud vero nullo modo potest, deiectus esse quisquam, non modo qui tactus non sit, sed ne aequo quidem et plano loco. Quid ergo? hoc interdictum putamus eorum esse caussa compositum, qui se praecipitatos ex locis superioribus dicerent? eos enim vere possumus dicere esse deiectos.

XVIII. An non quum voluntas et consilium et

sententia interdicti intelligatur, impudentiam summam aut stultitiam singularem putabimus, in verborum errore versari, rem et caussam et utilitatem communem non relinquere solum, sed etiam prodere? 51. An hoc dubium est, quin neque verborum tanta copia sit, non modo in nostra lingua, quae dicitur esse inops, sed ne in alia quidem ulla, res ut omnes suis certis ac propriis vocabulis nominentur? neque vero quidquam opus sit verbis, quum ea res, cuius caussa verba quaesita sint, intelligatur? Quae lex, quod senatus consultum, quod magistratus edictum, quod foedus aut pactio, quod (ut ad privatas res redeam) testamentum, quae iudicia aut stipulationes aut pacti et conventi formula non infirmari ac convelli potest, si ad verba rem deflectere velimus, consilium autem eorum, qui scripserunt, et rationem et auctoritatem relinquamus? 52. Sermo hercule et familiaris et quotidianus non cohaerebit, si verba inter nos aucupabimur. Denique imperium domesticum nullum erit, si servulis hoc nostris concesserimus, ut ad verba nobis obediant, non ad id, quod ex verbis intelligi possit, obtemperent. Exemplis nunc uti videlicet mihi necesse est harum rerum omnium! Non occurrit uni cuique vestrum aliud alii in omni genere exemplum, quod testimonio sit, non ex verbis aptum pendere ius, sed verba servire hominum consiliis et auctoritatibus? 53. Ornate et copiose L. Crassus, homo longe eloquentissimus, paullo ante, quam nos in forum venimus, iudicio centumvirali hanc sententiam defendit, et facile, quum contra eum prudentissimus homo, Q. Mucius, diceret, probavit omnibus M'. Curium, qui heres institutus esset ita, *mortuo postumo filio*, quum filius non modo non mortuus, sed ne natus quidem esset, heredem esse oportere. Quid? verbis satis hoc cautum erat? minime. Quae res igitur valuit? voluntas, quae si tacitis nobis intelligi posset, verbis omnino non uteremur: quia non potest, verba reperta sunt, non quae impedirent, sed quae indicarent voluntatem. XIX. 54. Lex usum auctoritatem fundi iubet esse biennium. At utimur eodem iure in aedibus, quae in lege non appellantur. — Si via sit immunita, iubet, qua velit, agere iumentum. Potest hoc ex verbis intelligi, licere, si via sit in Brutiis immunita, agere, si velit, iumentum per M. Scauri Tusculanum. — Actio est in auctorem praesentem his verbis: QUANDOQUE TE IN IURE CONSPICIO. Hac actione Appius ille Caecus uti non posset, si tam vere homines verba consectarentur, ut rem, cuius caussa verba sunt, non considerarent. — Testamento si recitatus heres esset pupillus Cornelius, isque iam annos XX haberet; vobis interpretibus amitteret hereditatem. 55. Veniunt in mentem mihi permulta: vobis plura, certo scio. Verum, ne nimium multa complectamur atque ab eo, quod propositum est, longius aberret oratio: hoc ipsum interdictum, de quo agitur, consideremus. Intelligetis enim in eo ipso, si in verbis ius constituamus, omnem utilitatem nos huius interdicti, dum versuti et callidi velimus esse, amissuros. UNDE TU, AUT FAMILIA, AUT PROCURATOR TUUS. Si me villicus tuus solus deiecisset: non familia deiecisset, ut opinor, sed aliquis de familia. Recte igitur diceres te restituisse? quippe. Quid enim facilius est, quam probari iis, qui Latine sciant, in uno servulo familiae nomen non valere? Si vero ne habeas quidem servum, praeter eum, qui me deiecerit, clames videlicet: si habeo familiam, a familia mea fateor te esse deiectum. Neque enim dubium est, quin, si ad rem iudicandam verbo ducimur, non re, familiam intelligamus, quae constet ex servis pluribus, quin unus homo familia non sit. Verbum certe hoc non modo postulat, sed etiam cogit. 56. At vero ratio iuris interdictique vis et praetorum voluntas et hominum prudentium consilium et auctoritas respuat hanc defensionem et pro nihilo putet. XX. Quid ergo? isti homines Latine non loquuntur? immo vero tantum loquuntur, quantum est satis ad intelligendam voluntatem: quum sibi hoc proposuerint, ut sive me tu deieceris sive tuorum quispiam sive servorum sive amicorum, ut servos non numero distinguant, sed appellent uno familiae nomine; 57. de liberis autem quisquis est, procuratoris nomine appelletur: non quo omnes sint aut appellentur procuratores, qui negotii nostri aliquid gerant; sed in hac re, cognita sententia interdicti, verba subtiliter exquiri omnia noluerunt. Non enim alia caussa est aequitatis in uno servo et in pluribus: non alia ratio iuris in hoc genere duntaxat, utrum me tuus procurator deiecerit is, qui legitime procurator dicitur omnium rerum eius, qui in Italia non sit absitve reipublicae caussa, quasi quidam paene dominus, hoc est, alieni iuris vicarius: an tuus colonus aut vicinus aut cliens aut libertus aut quivis, qui illam vim deiectionemque tuo rogatu aut tuo nomine fecerit. 58. Quare, si ad eum restituendum, qui vi deiectus est, eamdem vim habet aequitatis ratio: ea intellecta, certe nihil ad rem pertinet, quae verborum vis sit ac nominum. Tam restitues, si tuus me libertus deiecerit, nulli tuo praepositus negotio, quam si procurator deiecerit: non quo omnes sint procuratores, qui aliquid nostri negotii gerunt, sed quod in hac re quaeri nihil attinet. Tam restitues, si unus servulus, quam si familia fecerit universa: non quo idem sit servulus, quod familia; verum quia non, quibus verbis quidque dicatur, quaeritur, sed quae res agatur. Etiam si, — ut longius a verbo recedamus, ab aequitate ne tantulum quidem, — si tuus servus nullus fuerit, sed omnes alieni ac mercenarii: tamen et ipsi tuae familiae genere et nomine continebuntur. XXI. 59. Perge porro hoc idem interdictum sequi: HOMINIBUS COACTIS. Neminem coegeris: ipsi convenerint sua sponte. Certe cogit is, qui congregat homines et convocat. Coacti sunt ii, qui ab aliquo sunt unum in locum congregati. Si non modo convocati non sunt, sed ne convenerunt quidem: sed ii modo fuerunt, qui etiam antea, non, vis ut fieret, verum colendi aut pascendi caussa esse in agro consueverant: defendes, homines coactos non fuisse: et verbo quidem superabis, me ipso iudice; re autem ne consistes quidem ullo iudice. Vim enim multitudinis restitui voluerunt, non solum convocatae multitudinis: sed, quia plerumque, ubi multitudine opus est, homines cogi solent, ideo de coactis compositum interdictum est: quod, etiamsi verbo differre videbitur, re tamen erit unum, et omnibus in caussis idem valebit, in quibus perspicitur una atque eadem caussa aequitatis. 60. ARMATISVE. Quid dicemus? Armatos, si Latine loqui volumus, quos appellare vere possumus? opinor eos, qui scutis telisque parati ornatique sunt. Quid igitur? Si glebis aut saxis aut fustibus aliquem de fundo praecipitem egeris, iussusque sis, quem hominibus armatis deieceris, restituere: restituisse te dices? Verba si valent, si caussae non ratione, sed vocibus ponderantur: me auctore dicito: vinces profecto, non fuisse armatos

eos, qui saxa iacerent, quae de terra ipsi tollerent, non esse arma caespites neque glebas: non fuisse armatos eos, qui praetereuntes ramum defringerent arboris: arma esse suis nominibus, alia ad tegendum, alia ad nocendum: quae qui non habuerint, eos inermes fuisse vinces. 61. Verum siquidem erit armorum iudicium: tum ista dicito; iuris iudicium quum erit et aequitatis: cave in ista tam frigida, tam ieiuna calumnia delitescas; non enim reperies quemquam iudicem aut recuperatorem, qui, tamquam si arma militis inspiciunda sint, ita probet armatum, sed perinde valebit, quasi armatissimi fuerint, si reperientur ita parati fuisse, ut vim vitae aut corpori potuerint afferre. XXII. 62. Atque, ut magis intelligas, quam verba nihil valeant: si tu solus, aut quivis unus cum scuto, cum gladio impetum in me fecisset, atque ego ita deiectus essem, auderesne dicere, interdictum esse de armatis hominibus: hic autem hominem armatum unum fuisse? Non, opinor, tam impudens esses. Atqui vide, ne multo nunc sis impudentior. Nam tum quidem omnes mortales implorare posses, quod homines in tuo negotio Latine loqui obliviscerentur: quod inermes armati iudicarentur: quod, quum interdictum esset de pluribus, commissa res esset ab uno, unus homo plures esse homines iudicaretur. 63. Verum in his caussis non verba veniunt in iudicium, sed ea res, cuius caussa verba haec ad interdictum coniecta sunt. Vim, quae ad caput et ad vitam pertinet, restitui sine ulla exceptione voluerunt. Ea fit plerumque per homines coactos armatosque: quae si alio consilio, eodem periculo facta sit: eodem iure esse voluerunt. Non enim maior est iniuria, si tua familia, quam si tuus villicus: non si tui servi, quam si alieni ac mercenarii: non, si tuus procurator, quam si vicinus aut libertus tuus: non, si coactis hominibus, quam si voluntariis aut etiam assiduis ac domesticis: non, si armatis, quam si inermibus, qui vim haberent armatorum ad nocendum: non, si pluribus, quam si uno armato. Quibus enim rebus plerumque vis fit, eiusmodi hae res appellantur interdicto. Si per alias res eadem facta vis est: ea, tametsi verbis interdicti non concluditur, tamen sententia iuris atque auctoritate retinetur.

XXIII. 64. Venio nunc ad illud tuum: *Non deieci; non enim sivi accedere.* Puto te ipsum, Piso, perspicere, quanto ista sit angustior iniquiorque defensio, quam si illa uterere: *Non fuerunt armati, cum fustibus et cum saxis fuerunt.* Si mehercule mihi, non copioso homini ad dicendum, optio detur, utrum malim defendere, non esse deiectum eum, cui vi et armis ingredienti sit occursum: an armatos non fuisse eos, qui sine scutis ac sine ferro fuerint; omnino, ad probandum utramque rem videam infirmam nugatoriamque esse, ad dicendum autem, in altera videar mihi aliquid reperire posse, non fuisse armatos eos, qui neque ferri quidquam neque scutum ullum habuerint: hic vero haeream, si mihi defendendum sit, eum, qui pulsus fugatusque sit, non esse deiectum. 65. Atque illud in tota defensione tua mihi maxime mirum videbatur, te dicere, iurisconsultorum auctoritati obtemperari non oportere. Quod ego tametsi non nunc primum neque in hac caussa solum audio, tamen admodum mirabar, abs te quam ob rem diceretur. Nam ceteri tum ad istam hortationem decurrunt, quum se in caussa putant habere aequum et bonum, quod defendant. Si contra verbis et litteris, et (ut dici solet) summo iure contenditur: solent eiusmodi iniquitati boni et aequi nomen dignitatemque opponere. Tum illud, quod dicitur: SIVE, NIVE, irrident, tum aucupia verborum et litterarum tendiculas in invidiam vocant: tum vociferantur, ex aequo et bono, non ex callido versutoque iure rem iudicari oportere: scriptum sequi, calumniatoris esse; boni iudicis, voluntatem scriptoris auctoritatemque defendere. 66. In ista vero caussa, quum tu sis is, qui te verbo litteraque defendas; quum tuae sint hae partes: unde deiectus es? an inde, quo prohibitus es accedere? eiectus es, non deiectus; quum tua sit haec oratio: fateor, me homines coegisse, fateor, armasse: fateor, tibi mortem esse minitatum, fateor, hoc interdicto praetoris vindicari, si voluntas et aequitas valeat: sed ego invenio in interdicto verbum unum, ubi delitescam: non deieci te ex eo loco, quem in locum prohibui ne venires: — XXIV. in ista defensione accusas eos, qui consuluntur, quod aequitatis censeant rationem, non verbi, haberi oportere. 67. Et hoc loco Scaevolam, dixisti, caussam apud centumviros non tenuisse: quem ego antea commemoravi, quod idem faceret, quod tu nunc (tametsi ille in aliqua caussa faciebat, tu in nulla facis) tamen probasse nemini, quod defendit, quia verbis oppugnare aequitatem videbatur. Quum id miror, te hoc in hac re alieno tempore et contra, quam ista caussa postulasset, defendisse: tum illud vulgo in iudiciis et nonnumquam ab ingeniosis hominibus defendi, mihi mirum videri solet, nec iurisconsultis concedi nec ius civile in caussis semper valere oportere. 68. Nam qui hoc disputant, si id dicunt, non recte aliquid statuere eos, qui consulantur: non hoc debent dicere, iuri civili, sed hominibus stultis obtemperari non oportere. Sin illos recte respondere concedunt et aliter iudicari dicunt oportere: male iudicari oportere dicunt. Neque enim fieri potest, ut aliud iudicari de iure, aliud responderi oporteat, nec ut quisquam iuris numeretur peritus, qui id statuat esse ius, quod non oporteat iudicari. 69. — At est aliquando contra iudicatum. — Primum utrum recte, an perperam? Si recte: id fuit ius, quod iudicatum est; sin aliter: non dubium est, utrum iudices an iurisconsulti vituperandi sint. Deinde, si de iure vario quippiam iudicatum est; potius contra iurisconsultos statuunt, si aliter pronuntiatum est, ac Mucio placuit, quam ex eorum auctoritate, si, ut Manilius statuebat, sic est iudicatum. Etenim ipse Crassus non ita caussam apud centumviros egit, ut contra iurisconsultos diceret, sed ut hoc doceret, illud, quod Scaevola defendebat, non esse iuris, et in eam rem non solum rationes afferret, sed etiam Q. Mucio, socero suo, multisque peritissimis hominibus auctoribus uteretur. XXV. 70. Nam qui ius civile contemnendum putat, is vincula revellit non modo iudiciorum, sed etiam utilitatis vitaeque communis; qui autem interpretes iuris vituperat, si imperitos iuris esse dicit, de hominibus, non de iure civili detrahit: sin peritis non putat esse obtemperandum, non homines laedit, sed leges ac iura labefactat. Quod vobis venire in mentem profecto necesse est, nihil esse in civitate tam diligenter, quam ius civile, retinendum. Etenim, hoc sublato, nihil est, quare exploratum cuiquam possit esse, quid suum aut quid alienum sit; nihil est, quod aequabile inter omnes atque unum omnibus esse possit. 71. Itaque in ceteris controversiis atque iudiciis, quum quaeritur, aliquid factum necne sit, verum an falsum proferatur, et fictus testis subornari solet, et interponi falsae tabulae.

nonnumquam, honesto ac probabili nomine, bono viro iudici error obiici, improbo facultas dari, ut, quum sciens perperam iudicarit, testem tamen aut tabulas secutus esse videatur. In iure nihil est eiusmodi, recuperatores, non tabulae falsae, non testis improbus: denique nimia ista, quae dominatur in civitate, potentia in hoc solo genere quiescit: quid agat, quomodo aggrediatur iudicem, qua denique digitum proferat, non habet. 72. Illud enim potest dici iudici ab aliquo non tam verecundo homine, quam gratioso: Iudica hoc factum esse, aut numquam esse factum vel cogitatum; crede huic testi, has comproba tabulas — hoc non potest: Cui filius agnatus sit, eius testamentum non esse ruptum, iudica: quod mulier sine tutore auctore promiserit, deberi. Non est aditus ad huiusmodi res neque potentiae cuiusquam neque gratiae: denique, quo maius hoc sanctiusque videatur, ne pretio quidem corrumpi iudex in eiusmodi caussa potest. 73. Iste vester testis, qui ausus est dicere, FECISSE VIDERI eum, de quo, ne cuius rei argueretur quidem, scire potuisset, ipse numquam auderet iudicare, deberi viro dotem, quam mulier nullo auctore dixisset. O rem praeclaram, vobisque ob hoc retinendam, recuperatores! XXVI. Quod enim est ius civile? quod neque inflecti gratia, neque perfringi potentia, neque adulterari pecunia possit: quod si non modo oppressum, sed etiam desertum aut neglegentius asservatum erit, nihil est, quod quisquam sese habere certum, aut a patre accepturum, aut relicturum liberis arbitretur. 74. Quid enim refert, aedes aut fundum relictum a patre, aut aliqua ratione habere bene partum, si incertum sit, quae, quum omnia tua iure mancipii sint, ea possisne retinere? si parum sit communitum ius? si civili ac publica lege contra alicuius gratiam teneri non potest? Quid, inquam, prodest, fundum habere, si, quae decentissime descripta a maioribus iura finium, possessionum, aquarum itinerumque sunt, haec perturbari aliqua ratione commutarique possunt? Mihi credite, maior hereditas venit uni cuique vestrum in iisdem bonis a iure et a legibus, quam ab iis, a quibus illa ipsa bona relicta sunt. Nam ut perveniat ad me fundus, testamento alicuius fieri potest: ut retineam, quod meum factum sit, sine iure civili non potest. Fundus a patre relinqui potest: at usucapio fundi, hoc est, finis sollicitudinis ac periculi litium, non a patre relinquitur, sed a legibus. Aquae ductus, haustus, iter, actus, a patre: sed rata auctoritas harum rerum omnium a iure civili sumitur. 75. Quapropter non minus diligenter ea, quae a maioribus accepistis, publica patrimonia iuris, quam privatae rei vestrae retinere debetis: non solum, quod haec iure civili septa sunt, sed etiam, quod patrimonium unius incommodo dimittitur, ius amitti non potest sine magno incommodo civitatis.

XXVII. In hac ipsa caussa, recuperatores, si hoc nos non obtinebimus, vi, armatis hominibus deiectum esse eum, quem vi, armatis hominibus pulsum fugatumque esse constet: Caecina rem non amittet, quam ipsam animo forti, si tempus ita ferret, amitteret; in possessionem in praesentia non restituetur, 76. nihil amplius: populi Romani caussa, civitatis ius, bona, fortunae possessionesque in dubium incertumque revocabuntur; vestra auctoritate hoc constituetur, hoc praescribetur: quicum tu posthac de possessione contendes, eum, si ingressum modo deieceris, in praedium restituas oportebit, sin autem ingredienti, cum armata multitudine obvius fueris, et ita venientem repuleris, fugaris, averteris: non restitues. Tum statueritis vim in caede solum esse, non etiam in animo: nisi cruor appareat, vim non esse factam: iniuria dici eum deiectum esse, qui prohibitus sit; nisi ex eo loco, ubi vestigium impresserit, deiici neminem posse. 77. Iuris igitur retineri sententiam, et aequitatem plurimum valere oportere, [an] verbo ac littera ius omne torqueri: vos statuite, recuperatores, utrum utilius esse videatur. Hoc loco percommode accidit, quod non adest is, qui paullo ante affuit et adesse nobis frequenter in hac caussa solet vir ornatissimus, C. Aquillius: (nam ipso praesente de virtute eius et prudentia timidius dicerem, quod et ipse pudore quodam afficeretur ex sua laude, et me similis ratio pudoris a praesentis laude tardaret,) cuius auctoritati, dictum est, ab illa caussa, concedi nimium non oportere. Non vereor, de tali viro ne plus dicam, quam vos aut sentiatis, aut apud vos commemorari velitis. 78. Quapropter hoc dicam, numquam eius auctoritatem nimium valere, cuius prudentiam populus Romanus in cavendo, non in decipiendo perspexerit: qui iuris civilis rationem numquam ab aequitate seiunxerit: qui tot annos ingenium, laborem, fidem suam populo Romano promptam expositamque praebuerit: qui ita iustus est et bonus vir, ut natura, non disciplina consultus esse videatur: ita peritus ac prudens, ut ex iure civili, non scientia solum quaedam, verum etiam bonitas nata videatur: cuius tantum est ingenium, ita prompta fides, ut, quidquid inde haurias, purum liquidumque te haurire sentias. 79. Quare permagnam initis a nobis gratiam, quum eum auctorem nostrae defensionis esse dicitis. Illud autem miror, cur vos aliquid contra me sentire dicatis, quum eum auctorem vos pro me appelletis, nostrum nominetis. Verumtamen quid ait iste noster auctor: omnibus, quidquid verbis actum pronuntiatumque sit.

XXVIII. Conveni ego ex isto genere consultorum non neminem, ut opinor, istum ipsum, quo nos auctore rem istam agere, et defensionem caussae constituere vos dicitis. Qui quum istam disputationem mecum ingressus esset, non posse probari, quemquam esse deiectum, nisi ex eo loco, in quo fuisset: rem et sententiam interdicti mecum facere fatebatur: verbo me excludi dicebat: a verbo autem posse recedi non arbitrabatur. 80. Quum exemplis uterer multis, etiam illa materia aequitatis, a verbo et ab scripto plurimis saepe in rebus ius et aequi bonique rationem esse seiunctam, semperque id valuisse plurimum, quod in se auctoritatis habuisset aequitatisque plurimum: consolatus est me et ostendit, in hac ipsa caussa nihil esse, quod laborarem: nam verba ipsa sponsionis facere mecum, si vellem diligenter attendere. Quonam, inquam, modo? — Quia certe, inquit, deiectus est Caecina vi hominibus armatis aliquo ex loco; si non ex eo loco, quem in locum venire voluit, at ex eo certe, unde fugit. — Quid tum? Praetor, inquit, interdixit, ut, unde deiectus esset, eo restitueretur, hoc est, quicumque is locus esset, unde deiectus esset. Aebutius autem, qui fatetur aliquo ex loco deiectum esse Caecinam, is, quo modo se restituisse dixit, necesse est male fecerit sponsionem. — 81. Quid est, Piso? placet tibi pugnare verbis? placet caussam iuris et aequitatis, et, non nostrae possessionis, sed omnino possessionum omnium, constituere in verbo? Ego, quid mihi videretur, quid a maiori-

bus iactitatum, quid horum auctoritate, quibus iudicandum est, dignum esset, ostendi; id verum, id aequum, id utile omnibus esse; spectari, quo consilio et qua sententia, non, quibus quidque verbis esset actum: tu me ad verbum vocas: non ante venio, quam recusaro. Nego oportere, nego obtineri posse, nego ullam rem esse, quae aut comprehendi satis aut caveri aut excipi possit, si, aut praeterito aliquo verbo aut ambigue posito, sententia et re cognita, non id, quod intelligitur, sed id, quod dicitur, valebit.

XXIX. 82. Quoniam satis recusavi: venio iam quo vocas. Quaero abs te, simne deiectus, non de Fulciniano fundo: (neque enim praetor, si ex eo fundo essem deiectus, ita me restitui iussit:) sed eo, unde deiectus essem: sum ex proximo vicini fundo deiectus, qua adibam ad istum fundum, sum de via, sum certe alicunde, sive de privato, sive de publico. Eo restitui sum iussus. Restituisse te dixisti. Nego me ex decreto praetoris restitutum esse. Quid ad haec dicimus? Aut tuo, quemadmodum dicitur, gladio, aut nostro defensio tua conficiatur, necesse est. 83. Si ad interdicti sententiam confugis, et, de quo fundo actum sit tum, quum Aebutius restituere iubebatur, id quaerendum esse dicis, neque aequitatem rei verbi laqueo capi putas oportere, in meis castris praesidiisque versaris. Mea, mea est ista defensio, ego hoc vociferor, ego omnes homines deosque testor: quum maiores vim armatam nulla iuris defensione texerint, non vestigium eius, qui deiectus sit, sed factum illius, qui deiecerit, in iudicium venire; deiectum esse, qui fugatus sit, vim esse factam, cui periculum mortis sit iniectum. 84. Istum locum fugis et reformidas, et me ex hoc, ut ita dicam, campo aequitatis ad istas verborum angustias et ad omnes litterarum angulos revocas. In iis ipsis intercludere vis insidiis, quas mihi conaris opponere. Non deieci, sed eieci. Peracutum hoc tibi videtur, hic est mucro defensionis tuae. In eum ipsum caussa tua incurrat necesse est. Ego enim tibi refero: si non sum ex eo loco deiectus, quo prohibitus sum accedere, at ex eo sum deiectus, quo accessi, unde fugi. Si praetor non distinxit locum, quo me restitui iuberet et restitui iussit, non sum ex decreto restitutus. 85. Velim, recuperatores, hoc totum, si vobis versutius, quam mea consuetudo defendendi fert, videbitur, sic existimetis, primum alium, non me, excogitasse, deinde huius rationis non modo non inventorem, sed ne probatorem quidem esse me, idque me non ad meam defensionem attulisse, sed illorum defensioni retulisse; me posse pro meo iure dicere, neque in hac re, quam ego protuli, quaeri oportere, quibus verbis praetor interdixerit, sed de quo loco sit actum, quum interdixerit: neque in vi armatorum spectari oportere, in quo loco sit facta vis, verum sitne facta: te vero nullo modo posse defendere, in qua re tu velis, verba spectari oportere, in qua re nolis, non oportere. XXX. 86. Verumtamen, ecquid mihi respondetur ad illud, quod antea dixi, non solum re et sententia, sed verbis quoque hoc interdictum ita esse compositum, ut nihil commutandum videretur? Attendite diligenter, quaeso, recuperatores. Est enim vestri ingenii, non meam, sed maiorum prudentiam cognoscere. Non enim id sum dicturus, quod ego invenerim, sed quod illos non fugerit. Quum de vi interdicitur, duo genera caussarum esse intelligebant, ad quae interdictum pertineret: unum, si qui ex eo loco, ubi fuisset, se deiectum diceret; alterum, si qui ab eo loco, quo venisset, vi deiectus esset: et horum utrumque, neque praeterea quidquam potest accidere, recuperatores. 87. Id adeo, si placet, considerate. Si qui meam familiam de meo fundo deiecerit, ex eo me loco deiecerit; si qui mihi praesto fuerit cum armatis hominibus extra meum fundum, et me introire prohibuerit: non ex eo, sed ab eo loco me deiecerit. Ad haec duo genera rerum unum verbum, quod satis declararet utrasque res, invenerunt: ut, sive ex fundo, sive a fundo deiectus essem, uno atque eodem interdicto restituerer: UNDE TU. Hoc verbum, UNDE, utrumque declarat, et ex quo loco, et a quo loco. Unde deiectus est Cinna? ex Urbe. Unde deiecti**? ab Urbe. Unde deiecti Galli? a Capitolio. Unde, qui cum Graccho fuerunt? ex Capitolio. 88. Videtis igitur, hoc uno verbo significari res duas, et *ex quo*, et *a quo loco*. Quum autem eo restitui iubet, ita iubet: ut, si Galli a maioribus nostris postularent, ut eo restituerentur, unde deiecti essent, et aliqua vi hoc assequi possent: non, opinor, eos in cuniculum, qua aggressi erant, sed in Capitolium restitui oporteret. Hoc enim intelligitur: UNDE DEIECISTI, sive ex quo loco sive a quo loco: EO RESTITUAS. Hoc iam simplex est, in eum locum restituas; sive ex hoc loco deiecisti, restitue in hunc locum, sive ab hoc loco, restitue in eum locum, non ex quo, sed a quo deiectus est. Ut si qui ex alto, quum ad patriam accessisset, tempestate subito reiectus optaret, ut, quum esset a patria deiectus, eo restitueretur: hoc, opinor, optaret, ut, a quo loco depulsus esset, in eum se fortuna restitueret, non in salum, sed in ipsam urbem, quam petebat; sic, (quoniam verborum vim necessario similitudine rerum aucupamur,) qui postulat, ut, a quo loco deiectus est, hoc est, unde deiectus est, eo restituatur: hoc postulat, ut in eum ipsum locum restituatur. XXXI. 89. Quum verba nos eo ducunt, tum res ipsa hoc sentire atque intelligere cogit. Etenim, Piso, (redeo nunc ad illa principia defensionis meae,) si quis te ex aedibus tuis vi hominibus armatis deiecerit, quid ages? Opinor, hoc interdicto, quo nos usi sumus, persequere. Quid? si qui iam de foro redeuntem armatis hominibus domum tuam te introire prohibuerit, quid ages? Utere eodem interdicto. Quum igitur praetor interdixerit, unde deiectus es, ut eo restituaris: tu hoc idem, quod ego dico, et quod perspicuum est, interpretabere: quum illud verbum, UNDE, in utramque rem valeat, eoque tu restitui sis iussus, tam te in aedes restitui oportere, si e vestibulo, quam si ex interiore aedium parte deiectus sis.

90. Ut vero iam, recuperatores, nulla dubitatio sit, sive rem, sive verba spectare vultis, quin secundum nos iudicetis, exoritur hic iam, obrutis rebus omnibus et perditis, illa defensio, eum deiici posse, qui tum possideat; qui non possideat, nullo modo posse. Itaque, si ego sim a tuis aedibus deiectus, restitui non oportere: si ipse sis, oportere. Numera, quam multa in ista defensione falsa sint, Piso. Ac primum illud attende, te iam ex illa ratione esse depulsum, quod negabas quemquam deiici posse, nisi qui in eo loco fuerit; nunc, qui possideat, eum, etiamsi non fuerit in eo loco, deiici posse concedis: eum qui non possideat, negas deiici posse. 91. Cur ergo aut in illud quotidianum interdictum, UNDE ILLE ME VI DEIECIT, additur, QUUM EGO POSSIDEREM: si deiici nemo potest, qui non possidet; aut in hoc interdictum, DE HOMINIBUS ARMATIS, non additur, si oportet quaeri, possederit, necne? Negas deiici, nisi qui possideat. Ostendo, si sine armatis coactisve ho-

minibus deiectus quispiam sit: eum, qui fateatur se deiecisse, vincere sponsionem, si ostendat, eum non possedisse. Negas deici, nisi qui possideat. Ostendo ex hoc interdicto, DE ARMATIS HOMINIBUS, qui possit ostendere non possedisse eum, qui deiectus sit, condemnari tamen sponsionis necesse esse, si fateatur esse deiectum. XXXII. 92. Dupliciter homines deiciuntur, aut sine coactis armatisve hominibus aut per eiusmodi rationem atque vim. Ad duas dissimiles res duo deiuncta interdicta sunt. In illa vi quotidiana non satis est posse docere se deiectum, nisi ostendere possit, quum possideret, tum deiectum. Ne id quidem satis est, nisi docet, ita se possedisse, ut nec vi, nec clam, nec precario possederit. Itaque is, qui se restituisse dixit, magna voce saepe confiteri solet, se vi deiecisse; verum illud addit: Non possidebat; vel etiam, quum hoc ipsum concessit, vincit tamen sponsione, si planum facit, ab se illum aut vi, aut clam, aut precario possedisse. 93. Videtisne, quot defensionibus eum, qui sine armis ac multitudine vim fecerit, uti posse maiores voluerint? hunc vero, qui ab iure, officio, bonis moribus ad ferrum, ad arma, ad caedem confugerit, nudum in caussa destitutum videtis: ut, qui armatus de possessione contendisset, inermus plane de sponsione certaret. Ecquid igitur interest, Piso, inter haec interdicta? ecquid interest, utrum hoc sit additum, *quum A. Caecina possederit*, necne? Ecquid te ratio iuris, ecquid interdictorum dissimilitudo, ecquid auctoritas maiorum commovet? Si esset additum: de eo quaeri oporteret. Additum non est: tamen oportebit? 94. Atque ego in hoc Caecinam non defendo: possedit enim Caecina, recuperatores: et id, tametsi extra caussam est, percurram tamen brevi, ut non minus hominem ipsum, quam ius commune defensum velitis. Caesenniam possedisse propter usumfructum, non negas. Qui colonus habuit conductum de Caesennia fundum, quum idem ex eadem conductione fuerit in fundo, dubium est, quin, si Caesennia tum possidebat, quum erat colonus in fundo, post eius mortem heres eodem iure possederit? Deinde ipse Caecina, quum circuiret praedia, venit in istum fundum; rationes a colono accepit. Sunt in eam rem testimonia. 95. Postea cur, Aebuti, de isto potius fundo, quam de alio, si quem habes, Caecinae denuntiabas, si Caecina non possidebat? Ipse porro Caecina cur se moribus deduci volebat, idque tibi de amicorum, etiam de ipsius C. Aquillii sententia responderat?

XXXIII. At enim Sulla legem tulit. — Ut nihil de illo tempore, nihil de calamitate reipublicae querar, hoc tibi respondeo, ascripsisse eumdem Sullam in eamdem legem, SI QUID IUS NON ESSET ROGARIER, EIUS EA LEGE NIHILUM ROGATUM. Quid est, quod ius non sit, quod populus iubere aut vetare non possit? Ut ne longius abeam, declarat ista ascriptio, esse aliquid. Nam nisi esset, hoc in omnibus legibus non ascriberetur. 96. Sed quaero abs te, putesne, si populus iusserit, me tuum, aut item, te meum servum esse, id iussum ratum atque firmum futurum? Perspicis hoc nihil esse [,ut in ceteris, quae rogavit]. Primum illud concedis, non quidquid populus iusserit, ratum esse oportere. Deinde nihil rationis affers, quamobrem, si libertas adimi nullo modo possit, civitas possit. Nam et eodem modo de utraque re traditum nobis est, et, si semel civitas adimi potest, retineri libertas non potest. Qui enim potest iure Quiritium liber esse is, qui in numero Quiritium non est? 97. Atque ego hanc adolescentulus caussam, quum agerem contra hominem disertissimum nostrae civitatis, Cottam, probavi. Quum Arretinae mulieris libertatem defenderem, et Cotta decemviris religionem iniecisset, non posse sacramentum nostrum iustum iudicari, quod Arretinis adempta civitas esset, et ego vehementius contendissem, civitatem adimi non potuisse; decemviri prima actione non iudicaverunt: postea, re quaesita et deliberata, sacramentum nostrum iustum iudicaverunt. Atque hoc, et contra dicente Cotta et Sulla vivo, iudicatum est. Iam vero in ceteris, ut omnes, qui in eadem caussa sunt, et lege agant et suum ius persequantur, et omni iure civili, sine cuiusquam aut magistratus aut iudicis aut periti hominis aut imperiti dubitatione, utantur, quid ego commemorem? Dubium est nemini vestrum. 98. Certe quaeri hoc solere me non praeterit, (ut ex me ea, quae tibi in mentem non veniunt, audias,) quemadmodum, si civitas adimi non possit, in colonias Latinas saepe nostri cives profecti sint. Aut sua voluntate, aut legis multa profecti sunt, quam multam si sufferre voluissent, tamen manere in civitate potuissent. XXXIV. Quid? quem pater patratus dedidit, aut suus pater populusve vendidit, quo is iure amittit civitatem? Ut religione civitas solvatur, civis Romanus traditur: qui quum est acceptus, est eorum, quibus est deditus: si non accipiunt, ut Mancinum Numantini, retinet integram caussam et ius civitatis. Si pater vendidit eum, quem in suam potestatem susceperat, ex potestate dimittit. 99. Iam populus quum eum vendidit, qui miles factus non est, non adimit ei libertatem, sed iudicat, non esse eum liberum, qui, ut liber sit, adire periculum noluit: quum autem incensum vendit, hoc iudicat: quum ii, qui in servitute iusta fuerint, censu liberentur, eum, qui, quum liber esset, censeri noluerit, ipsum sibi libertatem abiudicavisse. Quod si maxime iisce rebus adimi libertas aut civitas potest: non intelligunt, qui haec commemorant, si per has rationes adimi maiores posse voluerunt, alio modo noluisse? 100. Nam, ut haec ex iure civili protulerunt, sic afferant velim, quibus lege aut Romana civitas aut libertas erepta sit. Nam quod ad exsilium attinet, perspicue intelligi potest, quale sit. Exsilium enim non supplicium est, sed perfugium portusque supplicii. Nam qui volunt poenam aliquam subterfugere aut calamitatem, eo solum vertunt; hoc est, sedem ac locum mutant. Itaque nulla in lege nostra reperietur, ut apud ceteras civitates, maleficium ullum exsilio esse mulctatum: sed quum homines vincula, neces ignominiasque vitant, quae sunt legibus constitutae, confugiunt quasi ad aram, in exsilium. Qui si in civitate legis vim subire vellent, non prius civitatem, quam vitam amitterent: quia nolunt, non adimitur his civitas, sed ab his relinquitur atque deponitur. Nam, quum ex nostro iure duarum civitatum nemo esse possit, tum amittitur haec civitas denique, quum is, qui profugit, receptus est in exsilium, hoc est, in aliam civitatem.

XXXV. 101. Non me praeterit, recuperatores, tametsi de hoc iure multa praetereo, tamen me longius prolapsum esse, quam oratio nostri iudicii postularit. Verum id feci, non quod vos in hac caussa hanc defensionem desiderare arbitrarer, sed ut omnes intelligerent, nec ademptam cuiquam civitatem esse nec adimi posse. Hoc quum eos scire volui, quibus Sulla voluit iniuriam facere, tum omnes ceteros novos veteresque cives. Neque enim ratio afferri potest, cur, si cuiquam novo civi potuerit adimi civitas, non

omnibus patriciis, omnibus antiquissimis civibus possit. 102. Nam ad hanc quidem caussam nihil hoc pertinuisse, primum ex eo intelligi potest, quod vos ea de re iudicare non debetis, deinde quod Sulla ipse ita tulit de civitate, ut non sustulerit horum nexa atque hereditates. Iubet enim eodem iure esse, quo fuerint Ariminenses; quos quis ignorat duodecim coloniarum fuisse, et a civibus Romanis hereditates capere potuisse? Quod si adimi civitas A. Caecinae lege potuisset, magis illam rationem tamen omnes boni quaereremus, quemadmodum spectatissimum pudentissimumque hominem, summo consilio, summa virtute, summa auctoritate domestica praeditum, levatum iniuria, civem retinere possemus, quam uti nunc, quum de iure civitatis nihil potuerit deperdere, quisquam exsistat, nisi tui, Sexte, similis et stultitia et impudentia, qui huic civitatem ademptam esse dicat. 103. Qui quoniam, recuperatores, suum ius non deseruit, neque quidquam illius audaciae petulantiaeque concessit, derelinquo iam communem caussam, populique Romani ius in vestra fide ac religione depono. XXXVI. Is homo ita se probatum vobis vestrique similibus semper voluit, ut non minus id in hac caussa laborarit, nec contenderit aliud, quam ne ius suum dissolute relinquere videretur, nec minus vereretur, ne contemnere Aebutium, quam ne ab eo contemptus esse existimaretur.

104. Quapropter si quid extra iudicium est, quod homini tribuendum sit: habetis hominem singulari pudore, virtute cognita, et spectata fide, amplissimis viris Etruriae totius, in utraque fortuna cognitum multis signis et virtutis et humanitatis. Si quid in contraria parte in homine offendendum sit: habetis eum, ut nihil dicam amplius, qui se homines coegisse fateatur. Sin, hominibus remotis, de caussa quaeritis: quum iudicium de vi sit: is, qui arguitur, vim se hominibus armatis fecisse fateatur: verbo se, non aequitate defendere conetur: id quoque ei verbum ipsum direptum esse videatis, auctoritatem sapientissimorum hominum facere nobiscum, in iudicium non venire, utrum Caecina possederit, necne, tamen doceri possedisse multo etiam minus quaeri, A. Caecinae fundus sit, necne, me tamen id ipsum docuisse, fundum esse Caecinae—: quum haec ita sint, statuite quid vos tempora reipublicae de armatis hominibus, quid illius confessio de vi, quid nostra decisio de aequitate, quid ratio interdicti de iure admoneant, ut iudicetis.

27.

M. TULLII CICERONIS

PRO

LEGE MANILIA

SEU

DE POMPEIO IMPERATORE DELIGENDO

AD POPULUM ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

M. (aut M'.) Aemilio Lepido, L. Volcatio Tullo coss. (688. p. U. c.) quum L. Lucullus, qui proconsulari imperio administrarat prope septem annos Mithridaticum bellum, a senatu revocatus Romam redisset, C. Manilius tribunus plebis legem tulit ad populum, ut Pompeio, qui tum bellum maritimum gerebat, soli totius belli administratio committeretur. Cicero autem tunc praetor creatus hanc orationem suasoriam ad populum habuit, contradicentibus Hortensio et Catulo. Horum alter non esse uni omnia committenda dixerat, alter vero in uno homine saepe esse periclitandam fortunam negaverat, maioribus eum reipublicae temporibus servandum esse existimans.

ARG. Cicero primo bellum ipso genere necessarium et ideo gerendum esse docet, ne populi Rom. gloria, salus sociorum, vectigalia reipublicae et civium bona amittantur §§ 1—19. deinde de instantis belli magnitudine et de Luculli virtutibus explicat § 26. tum Pompeium imperatorem deligendum esse demonstrat, ut in quo sint omnes virtutes imperatoriae, scientia rei militaris, temperantia, fides, facilitas, ingenium, humanitas, auctoritas et felicitas (§ 48.). Denique adversariorum obiectiones refutat.

I. 1. Quamquam mihi semper frequens conspectus vester multo iucundissimus, hic autem locus ad agendum amplissimus, ad dicendum ornatissimus est visus, Quirites, tamen hoc aditu laudis, qui semper optimo cuique maxime patuit, non mea me voluntas, sed meae vitae rationes, ab ineunte aetate susceptae, prohibuerunt. Nam quum antea per aetatem nondum huius auctoritatem loci attingere auderem, sta-

tuerenturque nihil huc, nisi perfectum ingenio, elaboratum industria, afferri oportere, omne meum tempus amicorum temporibus transmittendum putavi. 2. Ita neque hic locus vacuus unquam fuit ab iis, qui vestram caussam defenderent, et meus labor, in privatorum periculis caste integreque versatus, ex vestro iudicio fructum est amplissimum consecutus. Nam quum, propter dilationem comitiorum, ter praetor primus centuriis cunctis renuntiatus sum, facile intellexi, Quirites, et quid de me iudicaretis, et quid aliis praescriberetis. Nunc quum et auctoritatis in me tantum sit, quantum vos honoribus mandandis esse voluistis, et ad agendum facultatis tantum, quantum homini vigilanti ex forensi usu prope quotidiana dicendi exercitatio potuit afferre, certe et, si quid auctoritatis in me est, ea apud eos utar, qui eam mihi dederunt, et si quid etiam dicendo consequi possum, iis ostendam potissimum, qui ei quoque rei fructum suo iudicio tribuendum esse duxerunt. 3. Atque illud in primis mihi laetandum iure esse video, quod, in hac insolita mihi ex hoc loco ratione dicendi, caussa talis oblata est, in qua oratio deesse nemini possit. Dicendum est enim de Cn. Pompeii singulari eximiaque virtute. Huius autem orationis difficilius est exitum, quam principium invenire. Ita mihi non tam copia, quam modus in dicendo quaerendus est.

II. 4. Atque ut inde oratio mea proficiscatur, unde haec omnis caussa ducitur: bellum grave et periculosum vestris vectigalibus atque sociis a duobus potentissimis regibus infertur, Mithridate et Tigrane, quorum alter relictus, alter lacessitus, occasionem sibi ad occupandam Asiam oblatam esse arbitratur. Equitibus Romanis, honestissimis viris, afferuntur ex Asia quotidie litterae, quorum magnae res aguntur, in vestris vectigalibus exercendis occupatae; qui ad me, pro necessitudine, quae mihi est cum illo ordine, caussam reipublicae periculaque rerum suarum detulerunt: 5. Bithyniae, quae nunc vestra provincia est, vicos exustos esse complures; regnum Ariobarzanis, quod finitimum est vestris vectigalibus, totum esse in hostium potestate; Lucullum, magnis rebus gestis, ab eo bello discedere; huic qui successerit, non satis esse paratum ad tantum bellum administrandum: unum ab omnibus sociis et civibus ad id bellum imperatorem deposci atque expeti, eumdem hunc unum ab hostibus metui, praeterea neminem.

6. Caussa quae sit, videtis; nunc, quid agendum sit, considerate. Primum mihi videtur de genere belli, deinde de magnitudine, tum de imperatore deligendo esse dicendum. Genus est belli eiusmodi, quod maxime vestros animos excitare atque inflammare ad persequendi studium debeat, in quo agitur populi Romani gloria, quae vobis a maioribus quum magna in rebus omnibus, tum summa in re militari tradita est, agitur salus sociorum atque amicorum, pro qua multa maiores vestri magna et gravia bella gesserunt, aguntur certissima populi Romani vectigalia et maxima, quibus amissis et pacis ornamenta et subsidia belli requiretis, aguntur bona multorum civium, quibus est a vobis et ipsorum et reipublicae caussa consulendum. III. 7. Et quoniam semper appetentes gloriae praeter ceteras gentes atque avidi laudis fuistis, delenda vobis est illa macula, Mithridatico bello superiore suscepta, quae penitus iam insedit atque inveteravit in populi Romani nomine: quod is, qui uno die, tota Asia, tot in civitatibus, uno nuntio atque una litterarum significatione cives Romanos necandos trucidandosque denotavit, non modo adhuc poenam nullam suo dignam scelere suscepit, sed ab illo tempore annum iam tertium et vicesimum regnat, et ita regnat, ut se non Ponti neque Cappadociae latebris occultare velit, sed emergere ex patrio regno atque in vestris vectigalibus, hoc est, in Asiae luce versari. 8. Etenim adhuc ita vestri cum illo rege contenderunt imperatores, ut ab illo insignia victoriae, non victoriam reportarent. Triumphavit L. Sulla; triumphavit L. Murena de Mithridate, duo fortissimi viri et summi imperatores: sed ita triumpharunt, ut ille pulsus superatusque regnaret. Verumtamen illis imperatoribus laus est tribuenda, quod egerunt; venia danda, quod reliquerunt: propterea quod ab eo bello Sullam in Italiam respublica, Murenam Sulla revocavit. IV. 9. Mithridates autem omne reliquum tempus non ad oblivionem veteris belli, sed ad comparationem novi contulit; qui, posteaquam maximas aedificasset ornassetque classes exercitusque permagnos, quibuscumque ex gentibus potuisset, comparasset, et se Bosporanis, finitimis suis, bellum inferre simularet: usque in Hispaniam legatos ac litteras misit ad eos duces, quibuscum tum bellum gerebamus, ut, quum duobus in locis disiunctissimis maximeque diversis uno consilio a binis hostium copiis bellum terra marique gereretur, vos ancipiti contentione districti de imperio dimicaretis. 10. Sed tamen alterius partis periculum, Sertorianae atque Hispaniensis, quae multo plus firmamenti ac roboris habebat, Cn. Pompeii divino consilio ac singulari virtute depulsum est: in altera parte ita res a L. Lucullo, summo viro, est administrata, ut initia illa rerum gestarum magna atque praeclara non felicitati eius, sed virtuti, haec autem extrema, quae nuper acciderunt, non culpae, sed fortunae tribuenda esse videantur. Sed de Lucullo dicam alio loco, et ita dicam, Quirites, ut neque vera laus ei detracta actione nostra, neque falsa afficta esse videatur. 11. De vestri imperii dignitate atque gloria, quoniam is est exorsus orationis meae, videte, quem vobis animum suscipiendum putetis. V. Maiores vestri saepe, mercatoribus ac naviculariis iniuriosius tractatis, bella gesserunt: vos, tot civium Romanorum millibus uno nuntio atque uno tempore necatis, quo tandem animo esse debetis? Legati quod erant appellati superbius, Corinthum patres vestri, totius Graeciae lumen, exstinctum esse voluerunt: vos eum regem inultum esse patiemini, qui legatum populi Romani consularem vinculis ac verberibus atque omni supplicio excruciatum necavit? Illi libertatem civium Romanorum imminutam non tulerunt: vos vitam ereptam negligetis? Ius legationis verbo violatum illi persecuti sunt: vos legatum omni supplicio interfectum relinquetis? 12. Videte, ne, ut illis pulcherrimum fuit, tantam vobis imperii gloriam tradere, sic vobis turpissimum sit, illud, quod accepistis, tueri et conservare non posse. Quid? quod salus sociorum summum in periculum ac discrimen vocatur, quo tandem animo ferre debetis? Regno expulsus est Ariobarzanes rex, socius populi Romani atque amicus: imminent duo reges toti Asiae, non solum vobis inimicissimi, sed etiam vestris sociis atque amicis, civitates autem omnes, cuncta Asia atque Graecia vestrum auxilium exspectare propter periculi magnitudinem coguntur: imperatorem a vobis certum deposcere, quum praesertim vos alium miseritis, neque audent, neque id se facere summo sine periculo posse arbi-

trantur. 13. Vident et sentiunt hoc idem, quod vos, unum virum esse, in quo summa sint omnia, et eum prope esse, (quo etiam carent aegrius:) cuius adventu ipso atque nomine, tametsi ille ad maritimum bellum venerit, tamen impetus hostium repressos esse intelligunt ac retardatos. Hi vos, quoniam libere loqui non licet, tacite rogant, ut se quoque sicut ceterarum provinciarum socios, dignos existimetis, quorum salutem tali viro commendetis: atque hoc etiam magis, quod ceteros in provinciam eiusmodi homines cum imperio mittimus, ut, etiamsi ab hoste defendant, tamen ipsorum adventus in urbes sociorum non multum ab hostili expugnatione differant. Hunc audiebant antea, nunc praesentem vident tanta temperantia, tanta mansuetudine, tanta humanitate, ut ii beatissimi esse videantur, apud quos ille diutissime commoratur. VI. 14. Quare, si propter socios, nulla ipsi iniuria lacessiti, maiores vestri cum Antiocho, cum Philippo, cum Aetolis, cum Poenis bella gesserunt, quanto vos studio convenit, iniuriis provocatos, sociorum salutem una cum imperii vestri dignitate defendere, praesertim quum de maximis vestris vectigalibus agatur? Nam ceterarum provinciarum vectigalia, Quirites, tanta sunt, ut iis ad ipsas provincias tutandas vix contenti esse possimus, Asia vero tam opima est et fertilis, ut et ubertate agrorum et varietate fructuum et magnitudine pastionis, et multitudine earum rerum, quae exportentur, facile omnibus terris antecellat. Itaque haec vobis provincia, Quirites, si et belli utilitatem et pacis dignitatem sustinere vultis, non modo a calamitate, sed etiam a metu calamitatis est defendenda. 15. Nam ceteris in rebus, quum venit calamitas, tum detrimentum accipitur: at in vectigalibus non solum adventus mali, sed etiam metus ipse affert calamitatem. Nam quum hostium copiae non longe absunt, etiamsi irruptio facta nulla sit, tamen pecora relinquuntur, agricultura deseritur, mercatorum navigatio conquiescit. Ita neque ex portu neque ex decumis neque ex scriptura vectigal conservari potest. Quare saepe totius anni fructus uno rumore periculi atque uno belli terrore amittitur. 16. Quo tandem animo esse existimatis aut eos, qui vectigalia nobis pensitant, aut eos, qui exercent atque exigunt, quum duo reges cum maximis copiis prope adsint? quum una excursio equitatus perbrevi tempore totius anni vectigal auferre possit? quum publicani familias maximas, quas in saltibus habent, quas in agris, quas in portubus atque custodiis, magno periculo se habere arbitrentur? Putatisne vos illis rebus frui posse, nisi eos, qui vobis fructui sunt, conservaveritis non solum (ut antea dixi) calamitate, sed etiam calamitatis formidine liberatos? VII. 17. Ac ne illud quidem vobis negligendum est, quod mihi ego extremum proposueram, quum essem de belli genere dicturus, quod ad multorum bona civium Romanorum pertinet, quorum vobis pro vestra sapientia, Quirites, habenda est ratio diligenter. Nam et publicani, homines et honestissimi et ornatissimi, suas rationes et copias in illam provinciam contulerunt: quorum ipsorum per se res et fortunae curae vobis esse debent: etenim si vectigalia nervos esse reipublicae semper duximus, eum certe ordinem, qui exercet illa, firmamentum ceterorum ordinum recte esse dicemus: 18. deinde ceteris ex ordinibus homines gnavi et industrii partim ipsi in Asia negotiantur, quibus vos absentibus consulere debetis, partim suas et suorum in ea provincia pecunias magnas collocatas habent. Erit igitur humanitatis vestrae, magnum eorum civium numerum calamitate prohibere; sapientiae, videre multorum civium calamitatem a republica seiunctam esse non posse. Etenim illud primum parvi refert, vos publicanis amissa vectigalia postea victoria recuperare. Neque enim iisdem redimendi facultas erit propter calamitatem, neque aliis voluntas propter timorem. 19. Deinde, quod nos eadem Asia atque idem iste Mithridates initio belli Asiatici docuit, certe id quidem calamitate docti memoria retinere debemus. Nam tum, quum in Asia res magnas permulti amiserant, scimus Romae, solutione impedita, fidem concidisse. Non enim possunt una in civitate multi rem ac fortunas amittere, ut non plures secum in eamdem calamitatem trahant. A quo periculo prohibete rempublicam, et mihi credite id, quod ipsi videtis: haec fides atque haec ratio pecuniarum, quae Romae, quae in foro versatur, implicita est cum illis pecuniis Asiaticis et cohaeret. Ruere illa non possunt, ut haec non eodem labefactata motu concidant. Quare videte, num dubitandum vobis sit, omni studio ad id bellum incumbere, in quo gloria nominis vestri, salus sociorum, vectigalia maxima, fortunae plurimorum civium coniunctae cum republica defendantur.

VIII. 20. Quoniam de genere belli dixi, nunc de magnitudine pauca dicam. Potest enim hoc dici: belli genus esse ita necessarium, ut sit gerendum; non esse ita magnum, ut sit pertimescendum. In quo maxime laborandum est, ne forte ea vobis, quae diligentissime providenda sunt, contemnenda esse videantur. Atque, ut omnes intelligant, me L. Lucullo tantum impertire laudis, quantum forti viro et sapientissimo homini et magno imperatori debeatur: dico, eius adventu maximas Mithridatis copias omnibus rebus ornatas atque instructas fuisse urbemque Asiae clarissimam nobisque amicissimam Cyzicenorum obsessam esse ab ipso rege maxima multitudine et oppugnatam vehementissime, quam L. Lucullus virtute, assiduitate, consilio summis obsidionis periculis liberavit: 21. ab eodem imperatore classem magnam et ornatam, quae ducibus Sertorianis ad Italiam studio inflammato raperetur, superatam esse atque depressam: magnas hostium praeterea copias multis praeliis esse deletas, patefactumque nostris legionibus esse Pontum, qui ante populo Romano ex omni aditu clausus fuisset: Sinopen atque Amisum, quibus in oppidis erant domicilia regis omnibus rebus ornata atque referta, ceterasque urbes Ponti et Cappadociae permultas uno aditu atque adventu esse captas: regem, spoliatum regno patrio atque avito, ad alios se reges atque ad alias gentes supplicem contulisse: atque haec omnia, salvis populi Romani sociis atque integris vectigalibus, esse gesta. Satis opinor hoc esse laudis, atque ita, Quirites, ut hoc vos intelligatis, a nullo istorum, qui huic obtrectant legi atque caussae, L. Lucullum similiter ex hoc loco esse laudatum. IX. 22. Requiretur fortasse nunc, quemadmodum, quum haec ita sint, reliquum possit magnum esse bellum. Cognoscite, Quirites. Non enim hoc sine caussa quaeri videtur. Primum ex suo regno sic Mithridates profugit, ut ex eodem Ponto Medea illa quondam profugisse dicitur: quam praedicant in fuga fratris sui membra in iis locis, qua se parens persequeretur, dissipavisse, ut eorum collectio dispersa maerorque patrius celeritatem persequendi retardaret. Sic Mithridates fugiens, maximam vim

auri atque argenti pulcherrimarumque rerum omnium, quas et a maioribus acceperat, et ipse bello superiore ex tota Asia direptas in suum regnum congesserat, in Ponto omnem reliquit. Haec dum nostri colligunt omnia diligentius, rex ipse e manibus effugit. Ita illum in persequendi studio maeror, hos laetitia retardavit. 23. Hunc in illo timore et fuga Tigranes, rex Armenius, excepit, diffidentemque rebus suis confirmavit, et afflictum erexit, perditumque recreavit. Cuius in regnum posteaquam L. Lucullus cum exercitu venit, plures etiam gentes contra imperatorem nostrum concitatae sunt. Erat enim metus iniectus iis nationibus, quas numquam populus Romanus neque lacessendas bello, neque tentandas putavit. Erat etiam alia gravis atque vehemens opinio, quae animos gentium barbararum pervaserat, fani locupletissimi et religiosissimi diripiendi caussa in eas oras nostrum exercitum esse adductum. Ita nationes multae atque magnae novo quodam terrore ac metu concitabantur. Noster autem exercitus, etsi urbem ex Tigranis regno ceperat, et praeliis usus erat secundis, tamen nimia longinquitate locorum ac desiderio suorum commovebatur. 24. Hic iam plura non dicam. Fuit enim illud extremum, ut ex iis locis a militibus nostris reditus magis maturus, quam processio longior quaereretur. Mithridates autem et suam manum iam confirmarat, et eorum, qui se ex eius regno collegerant, et magnis adventitiis multorum regum et nationum copiis iuvabatur. Hoc iam fere sic fieri solere accepimus, ut regum afflictae fortunae facile multorum opes alliciant ad misericordiam, maximeque eorum, qui aut reges sunt, aut vivunt in regno, quod regale iis nomen magnum et sanctum esse videatur. 25. Itaque tantum victus efficere potuit, quantum incolumis numquam est ausus optare. Nam quum se in regnum recepisset suum, non fuit eo contentus, quod ei praeter spem acciderat, ut illam, posteaquam pulsus erat, terram umquam attingeret, sed in exercitum vestrum, clarum atque victorem, impetum fecit. Sinite hoc loco, Quirites, (sicut poetae solent, qui res Romanas scribunt,) praeterire me nostram calamitatem, quae tanta fuit, ut eam ad aures L. Luculli non ex praelio nuntius, sed ex sermone rumor afferret. 26. Hic in ipso illo malo gravissimaque belli offensione L. Lucullus, qui tamen aliqua ex parte iis incommodis mederi fortasse potuisset, vestro iussu coactus, quod imperii diuturnitati modum statuendum vetere exemplo putavistis, partem militum, qui iam stipendiis confectis erant, dimisit, partem Glabrioni tradidit. Multa praetereo consulto, sed ea vos coniectura perspicite, quantum illud bellum factum putetis, quod coniungant reges potentissimi, renovent agitatae nationes, suscipiant integrae gentes, novus imperator vester accipiat, vetere pulso exercitu! X. 27. Satis mihi multa verba fecisse videor, quare hoc bellum esset genere ipso necessarium, magnitudine periculosum: restat, ut de imperatore ad id bellum deligendo ac tantis rebus praeficiendo dicendum esse videatur.

Utinam, Quirites, virorum fortium atque innocentium copiam tantam haberetis, ut haec vobis deliberatio difficilis esset, quemnam potissimum tantis rebus ac tanto bello praeficiendum putaretis! Nunc vero quum sit unus Cn. Pompeius, qui non modo eorum hominum, qui nunc sunt, gloriam, sed etiam antiquitatis memoriam virtute superarit: quae res est, quae cuiusquam animum in hac caussa dubium facere possit? 28. Ego enim sic existimo, in summo imperatore quattuor has res inesse oportere, scientiam rei militaris, virtutem, auctoritatem, felicitatem. Quis igitur hoc homine scientior umquam aut fuit aut esse debuit? qui e ludo atque pueritiae disciplina, bello maximo, atque acerrimis hostibus, ad patris exercitum atque in militiae disciplinam profectus est; qui extrema pueritia miles in exercitu fuit summi imperatoris, ineunte adolescentia maximi ipse exercitus imperator; qui saepius cum hoste conflixit, quam quisquam cum inimico concertavit, plura bella gessit, quam ceteri legerunt, plures provincias confecit, quam alii concupiverunt; cuius adolescentia ad scientiam rei militaris non alienis praeceptis, sed suis imperiis, non offensionibus belli, sed victoriis, non stipendiis, sed triumphis est erudita. Quod denique genus belli esse potest, in quo illum non exercuerit fortuna reipublicae? Civile, Africanum, Transalpinum, Hispaniense, mixtum ex civitatibus atque ex bellicosissimis nationibus, servile, navale bellum, varia et diversa genera et bellorum et hostium, non solum gesta ab hoc uno, sed etiam confecta, nullam rem esse declarant in usu militari positam, quae huius viri scientiam fugere possit.

XI. 29. Iam vero virtuti Cn. Pompeii quae potest par oratio inveniri? Quid est, quod quisquam aut dignum illo, aut vobis novum aut cuiquam inauditum possit afferre? Neque enim illae sunt solae virtutes imperatoriae, quae vulgo existimantur, labor in negotio, fortitudo in periculis, industria in agendo, celeritas in conficiendo, consilium in providendo: quae tanta sunt in hoc uno, quanta in omnibus reliquis imperatoribus, quos aut vidimus aut audivimus, non fuerunt. 30. Testis est Italia, quam ille ipse victor, L. Sulla, huius virtute et subsidio confessus est liberatam. Testis est Sicilia, quam multis undique cinctam periculis, non terrore belli, sed celeritate consilii, explicavit. Testis est Africa, quae magnis oppressa hostium copiis, eorum ipsorum sanguine redundavit. Testis est Gallia, per quam legionibus nostris in Hispaniam iter Gallorum internecione patefactum est. Testis est Hispania, quae saepissime plurimos hostes ab hoc superatos prostratosque conspexit. Testis est iterum et saepius Italia, quae, quum servili bello taetro periculosoque premeretur, ab hoc auxilium absente expetivit: quod bellum exspectatione Pompeii attenuatum atque imminutum est, adventu sublatum ac sepultum. 31. Testes vero iam omnes orae atque omnes exterae gentes ac nationes, denique maria omnia, quum universa, tum in singulis omnes sinus atque portus. Quis enim toto mari locus per hos annos aut tam firmum habuit praesidium, ut tutus esset, aut tam fuit abditus, ut lateret? Quis navigavit, qui non se aut mortis aut servitutis periculo committeret, quum aut hieme, aut referto praedonum mari navigaret? Hoc tantum bellum, tam turpe, tam vetus, tam late divisum atque dispersum, quis umquam arbitraretur aut ab omnibus imperatoribus uno anno, aut omnibus annis ab uno imperatore confici posse? 32. Quam provinciam tenuistis a praedonibus liberam per hosce annos? quod vectigal vobis tutum fuit? quem socium defendistis? cui praesidio classibus vestris fuistis? quam multas existimatis insulas esse desertas? quam multas aut metu relictas aut a praedonibus captas urbes esse sociorum? XII. Sed quid ego longinqua commemoro? Fuit hoc quondam, fuit proprium populi Ro-

mani, longe a domo bellare et propugnaculis imperii sociorum fortunas, non sua tecta defendere. Sociis ego vestris mare clausum per hosce annos dicam fuisse, quum exercitus nostri a Brundisio numquam nisi summa hieme transmiserint? Qui ad vos ab exteris nationibus venirent, captos querar, quum legati populi Romani redempti sint? Mercatoribus tutum mare non fuisse dicam, quum duodecim secures in praedonum potestatem pervenerint? 33. Cnidum aut Colophonem aut Samum, nobilissimas urbes innumerabilesque alias captas esse commemorem, quum vestros portus, atque eos portus, quibus vitam et spiritum ducitis, in praedonum fuisse potestatem sciatis? An vero ignoratis, portum Caietae celeberrimum atque plenissimum navium, inspectante praetore, a praedonibus esse direptum? ex Miseno autem eius ipsius liberos, qui cum praedonibus antea ibi bellum gesserat, a praedonibus esse sublatos? Nam quid ego Ostiense incommodum atque illam labem atque ignominiam reipublicae querar, quum, prope inspectantibus vobis, classis ea, cui consul populi Romani praepositus esset, a praedonibus capta atque oppressa est? Pro dii immortales! tantamne unius hominis incredibilis ac divina virtus tam brevi tempore lucem afferre reipublicae potuit, ut vos, qui modo ante ostium Tiberinum classem hostium videbatis, nunc nullam intra Oceani ostium praedonum navem esse audiatis? 34. Atque haec qua celeritate gesta sint, quamquam videtis, tamen a me in dicendo praetereunda non sunt. Quis enim umquam aut obeundi negotii aut consequendi quaestus studio tam brevi tempore tot loca adire, tantos cursus conficere potuit, quam celeriter Cn. Pompeio duce belli impetus navigavit? qui nondum tempestivo ad navigandum mari Siciliam adiit, Africam exploravit, inde Sardiniam cum classe venit, atque haec tria frumentaria subsidia reipublicae firmissimis praesidiis classibusque munivit. 35. Inde quum se in Italiam recepisset, duabus Hispaniis et Gallia Cisalpina praesidiis ac navibus confirmata, missis item in oram Illyrici maris et in Achaiam omnemque Graeciam navibus, Italiae duo maria maximis classibus firmissimisque praesidiis adornavit, ipse autem, ut a Brundisio profectus est, undequinquagesimo die totam ad imperium populi Romani Ciliciam adiunxit: omnes, qui ubique praedones fuerunt, partim capti interfectique sunt, partim unius huius se imperio ac potestati dediderunt. Idem Cretensibus, quum ad eum usque in Pamphyliam legatos deprecatoresque misissent, spem deditionis non ademit obsidesque imperavit. Ita tantum bellum, tam diuturnum, tam longe lateque dispersum, quo bello omnes gentes ac nationes premebantur, Cn. Pompeius extrema hieme apparavit, ineunte vere suscepit, media aestate confecit. XIII. 36. Est haec divina atque incredibilis virtus imperatoris. Quid? ceterae, quas paullo ante commemorare coeperam, quantae atque quam multae sunt! Non enim solum bellandi virtus in summo atque perfecto imperatore quaerenda est: sed multae sunt artes eximiae, huius administrae comitesque virtutis. Ac primum quanta innocentia debent esse imperatores! quanta deinde omnibus in rebus temperantia! quanta fide! quanta facilitate! quanto ingenio! quanta humanitate! Quae breviter, qualia sint in Cn. Pompeio, consideremus: summa enim omnia sunt, Quirites: sed ea magis ex aliorum contentione, quam ipsa per sese cognosci atque intelligi possunt.

37. Quem enim imperatorem possumus aliquo in numero putare, cuius in exercitu veneant centuriatus atque venierint? Quid hunc hominem magnum aut amplum de republica cogitare, qui pecuniam, ex aerario depromptam ad bellum administrandum, aut propter cupiditatem provinciae magistratibus diviserit aut propter avaritiam Romae in quaestu reliquerit? Vestra admurmuratio facit, Quirites, ut agnoscere videamini, qui haec fecerint: ego autem neminem nomino: quare irasci mihi nemo poterit, nisi qui ante de se voluerit confiteri. Itaque, propter hanc avaritiam imperatorum, quantas calamitates, quocumque ventum sit, nostri exercitus ferant, quis ignorat? 38. Itinera, quae per hosce annos in Italia per agros atque oppida civium Romanorum nostri imperatores fecerunt, recordamini: tum facilius statuetis, quid apud exteras nationes fieri existimetis. Utrum plures arbitramini per hosce annos militum vestrorum armis hostium urbes, an hibernis sociorum civitates esse deletas? Neque enim potest exercitum is continere imperator, qui se ipsum non continet; neque severus esse in iudicando, qui alios in se severos esse iudices non vult. 39. Hic miramur, hunc hominem tantum excellere ceteris, cuius legiones sic in Asiam pervenerint, ut non modo manus tanti exercitus, sed ne vestigium quidem cuiquam pacato nocuisse dicatur? Iam vero, quemadmodum milites hibernent, quotidie sermones ac litterae perferuntur. Non modo, ut sumptum faciat in militem, nemini vis affertur, sed ne cupienti quidem cuiquam permittitur. Hiemis enim, non avaritiae perfugium maiores nostri in sociorum atque amicorum tectis esse voluerunt. XIV. 40. Age vero ceteris in rebus qualis sit temperantia, considerate. Unde illam tantam celeritatem et tam incredibilem cursum inventum putatis? Non enim illum eximia vis remigum, aut ars inaudita quaedam gubernandi, aut venti aliqui novi tam celeriter in ultimas terras pertulerunt, sed hae res, quae ceteros remorari solent, non retardarunt: non avaritia ab instituto cursu ad praedam aliquam devocavit, non libido ad voluptatem, non amoenitas ad delectationem, non nobilitas Urbis ad cognitionem, non denique labor ipse ad quietem: postremo signa et tabulas ceteraque ornamenta Graecorum oppidorum, quae ceteri tollenda esse arbitrantur, ea sibi ille ne visenda quidem existimavit. 41. Itaque omnes quidem nunc in his locis Cn. Pompeium sicut aliquem, non ex hac urbe missum, sed de caelo delapsum intuentur: nunc denique incipiunt credere, fuisse homines Romanos hac quondam continentia; quod iam nationibus exteris incredibile ac falso memoriae proditum videbatur. Nunc imperii vestri splendor illis gentibus lucet: nunc intelligunt non sine caussa maiores suos tum, quum ea temperantia magistratus habebamus, servire populo Romano, quam imperare aliis maluisse. Iam vero ita faciles aditus ad eum privatorum, ita liberae querimoniae de aliorum iniuriis esse dicuntur, ut is, qui dignitate principibus excellit, facilitate par infimis esse videatur. 42. Iam quantum consilio, quantum dicendi gravitate et copia valeat, in quo ipso inest quaedam dignitas imperatoria, vos, Quirites, hoc ipso ex loco saepe cognostis. Fidem vero eius inter socios quantam existimari putatis, quam hostes omnium gentium sanctissimam iudicarint? Humanitate iam tanta est, ut difficile dictu sit, utrum hostes magis virtutem eius pugnantes timuerint, an mansuetudinem victi dilexerint. Et quisquam dubitabit, quin

huic hoc tantum bellum transmittendum sit, qui ad omnia nostrae memoriae bella conficienda divino quodam consilio natus esse videatur?

XV. 43. Et quoniam auctoritas multum in bellis quoque administrandis atque imperio militari valet, certe nemini dubium est, quin ea re idem ille imperator plurimum possit. Vehementer autem pertinere ad bella administranda, quid hostes, quid socii de imperatoribus vestris existiment, quis ignorat, quum sciamus, homines in tantis rebus, ut aut contemnant aut metuant aut oderint aut ament, opinione non minus et fama, quam aliqua certa ratione commoveri? Quod igitur nomen umquam in orbe terrarum clarius fuit? cuius res gestae pares? de quo homine vos, id quod maxime facit auctoritatem, tanta et tam praeclara iudicia fecistis? 44. An vero ullam usquam esse oram tam desertam putatis, quo non illius diei fama pervaserit, quum universus populus Romanus, referto foro completisque omnibus templis, ex quibus hic locus conspici potest, unum sibi ad commune omnium gentium bellum Cn. Pompeium imperatorem depoposcit? Itaque, ut plura non dicam neque aliorum exemplis confirmem, quantum huius auctoritas valeat in bello, ab eodem Cn. Pompeio omnium rerum egregiarum exempla sumantur: qui quo die a vobis maritimo bello praepositus est imperator, tanta repente vilitas annonae ex summa inopia et caritate rei frumentariae consecuta est, unius hominis spe ac nomine, quantam vix ex summa ubertate agrorum diuturna pax efficere potuisset. 45. Iam, accepta in Ponto calamitate ex eo praelio, de quo vos paullo ante invitus admonui, quum socii pertimuissent, hostium opes animique crevissent, satis firmum praesidium provincia non haberet: amisissetis Asiam, Quirites, nisi id ipsum temporis divinitus Cn. Pompeium ad eas regiones fortuna populi Romani attulisset. Huius adventus et Mithridatem insolita inflammatum victoria continuit et Tigranem magnis copiis minitantem Asiae retardavit. Et quisquam dubitabit, quid virtute perfecturus sit, qui tantum auctoritate profecerit? aut quam facile imperio atque exercitu socios et vectigalia conservaturus sit, qui ipso nomine ac rumore defenderit? XVI. 46. Age vero, illa res quantam declarat eiusdem hominis apud hostes populi Romani auctoritatem, quod ex locis tam longinquis tamque diversis tam brevi tempore omnes uni huic se dediderunt? quod Cretensium legati, quum in eorum insula noster imperator exercitusque esset, ad Cn. Pompeium in ultimas prope terras venerunt, eique se omnes Cretensium civitates dedere velle dixerunt? Quid? idem iste Mithridates nonne ad eumdem Cn. Pompeium legatum usque in Hispaniam misit? eum, quem Pompeius legatum semper iudicavit, ii, quibus semper erat molestum, ad eum potissimum esse missum, speculatorem, quam legatum iudicari maluerunt. Potestis igitur iam constituere, Quirites, hanc auctoritatem, multis postea rebus gestis magnisque vestris iudiciis amplificatam, quantum apud illos reges, quantum apud exteras nationes valituram esse existimetis.

47. Reliquum est, ut de felicitate, quam praestare de se ipso nemo potest, meminisse et commemorare de altero possumus, sicut aequum est homini de potestate deorum, timide et pauca dicamus. Ego enim sic existimo: Maximo, Marcello, Scipioni, Mario, et ceteris magnis imperatoribus, non solum propter virtutem, sed etiam propter fortunam, saepius imperia mandata atque exercitus esse commissos. Fuit enim profecto quibusdam summis viris quaedam ad amplitudinem et gloriam et ad res magnas bene gerendas divinitus adiuncta fortuna: de huius autem hominis felicitate, quo de nunc agimus, hac utar moderatione dicendi, non ut in illius potestate fortunam positam esse dicam, sed ut praeterita meminisse, reliqua sperare videamur, ne aut invisa diis immortalibus oratio nostra aut ingrata esse videatur. 48. Itaque non sum praedicaturus, Quirites, quantas ille res domi militiaeque, terra marique, quantaque felicitate gesserit; ut eius semper voluntatibus non modo cives assenserint, socii obtemperarint, hostes obedierint, sed etiam venti tempestatesque obsecundarint. Hoc brevissime dicam, neminem umquam tam impudentem fuisse, qui a diis immortalibus tot et tantas res tacitus auderet optare, quot et quantas dii immortales ad Cn. Pompeium detulerunt. Quod ut illi proprium ac perpetuum sit, Quirites, quum communis salutis atque imperii, tum ipsius hominis caussa (sicuti facitis) velle et optare debetis.

49. Quare quum et bellum sit ita necessarium, ut negligi non possit, ita magnum, ut accuratissime sit administrandum, et quum ei imperatorem praeficere possitis, in quo sit eximia belli scientia, singularis virtus, clarissima auctoritas, egregia fortuna: dubitabitis, Quirites, quin hoc tantum boni, quod vobis ab diis immortalibus oblatum et datum est, in rempublicam conservandam atque amplificandam conferatis? XVII. 50. Quod si Romae Cn. Pompeius privatus esset hoc tempore, tamen ad tantum bellum is erat deligendus atque mittendus. Nunc, quum ad ceteras summas utilitates haec quoque opportunitas adiungatur, ut in iis ipsis locis adsit, ut habeat exercitum, ut ab iis, qui habent, accipere statim possit, quid exspectamus? aut cur non, ducibus diis immortalibus, eidem, cui cetera summa cum salute reipublicae commissa sunt, hoc quoque bellum regium committimus?

51. At enim vir clarissimus, amantissimus reipublicae, vestris beneficiis amplissimis affectus, Q. Catulus, itemque summis ornamentis honoris, fortunae, virtutis, ingenii praeditus, Q. Hortensius, ab hac ratione dissentiunt: quorum ego auctoritatem apud vos multis locis plurimum valuisse et valere oportere confiteor, sed in hac caussa, tametsi cognoscitis auctoritates contrarias virorum fortissimorum et clarissimorum, tamen, omissis auctoritatibus, ipsa re et ratione exquirere possumus veritatem: atque hoc facilius, quod ea omnia, quae adhuc a me dicta sunt, iidem isti vera esse concedunt, et necessarium bellum esse et magnum et in uno Cn. Pompeio summa esse omnia. 52. Quid igitur ait Hortensius? Si uni omnia tribuenda sint, unum dignissimum esse Pompeium, sed ad unum tamen omnia deferri non oportere. Obsolevit iam ista oratio, re multo magis quam verbis refutata. Nam tu idem, Q. Hortensi, multa, pro tua summa copia ac singulari facultate dicendi, et in senatu contra virum fortem A. Gabinium graviter ornateque dixisti, quum is de uno imperatore contra praedones constituendo legem promulgasset, et ex hoc ipso loco permulta item contra eam legem verba fecisti. 53. Quid? tum, per deos immortales, si plus apud populum Romanum auctoritas tua, quam ipsius populi Romani salus et vera caussa valuisset: hodie hanc gloriam atque hoc orbis terrae imperium teneremus? An tibi tum imperium esse hoc videbatur,

quum populi Romani legati, praetores quaestoresque capiebantur? quum ex omnibus provinciis commeatu et privato et publico prohibebamur? quum ita clausa nobis erant maria omnia, ut neque privatam rem transmarinam neque publicam iam obire possemus? XVIII. 54. Quae civitas antea umquam fuit, non dico Atheniensium, quae satis late quondam mare tenuisse dicitur, non Karthaginiensium, qui permultum classe maritimisque rebus valuerunt, non Rhodiorum, quorum usque ad nostram memoriam disciplina navalis et gloria remansit: quae civitas umquam antea tam tenuis, tam parva insula fuit, quae non portus suos et agros et aliquam partem regionis atque orae maritimae per se ipsa defenderet? At hercule aliquot annos continuos ante legem Gabiniam ille populus Romanus, cuius usque ad nostram memoriam nomen invictum in navalibus pugnis permanserat, magna ac multo maxima parte non modo utilitatis, sed dignitatis atque imperii caruit: 55. nos, quorum maiores Antiochum regem classe Persenque superarunt omnibusque navalibus pugnis Karthaginienses, homines in maritimis rebus exercitatissimos paratissimosque, vicerunt, ii nullo in loco iam praedonibus pares esse poteramus. Nos, qui antea non modo Italiam tutam habebamus, sed omnes socios in ultimis oris auctoritate nostri imperii salvos praestare poteramus, tum, quum insula Delos, tam procul a nobis in Aegeo mari posita, quo omnes undique cum mercibus atque oneribus commeabant, referta divitiis, parva, sine muro, nihil timebat, iidem non modo provinciis atque oris Italiae maritimis ac portubus nostris, sed etiam Appia iam via carebamus. Et his temporibus non pudebat magistratus populi Romani in hunc ipsum locum escendere, quum eum vobis maiores vestri exuviis nauticis et classium spoliis ornatum reliquissent. XIX. 56. Bono te animo tum, Q. Hortensi, populus Romanus et ceteros, qui erant in eadem sententia, dicere existimavit ea, quae sentiebatis; sed tamen in salute communi idem populus Romanus dolori suo maluit, quam auctoritati vestrae obtemperare. Itaque una lex, unus vir, unus annus non modo nos illa miseria ac turpitudine liberavit, sed etiam effecit, ut aliquando vere videremur omnibus gentibus ac nationibus terra marique imperare. 57. Quo mihi etiam indignius videtur, obtrectatum esse adhuc, Gabinio dicam, anne Pompeio, an utrique? (id quod est verius:) ne legaretur A. Gabinius Cn. Pompeio expetenti ac postulanti. Utrum ille, qui postulat ad tantum bellum legatum, quem velit, idoneus non est, qui impetret, quum ceteri ad expilandos socios diripiendasque provincias, quos voluerunt, legatos eduxerint: an ipse, cuius lege salus ac dignitas populo Romano atque omnibus gentibus constituta est, expers esse debet gloriae eius imperatoris atque eius exercitus, qui consilio ipsius atque periculo est constitutus? 58. An C. Falcidius, Q. Metellus, Q. Caelius Latiniensis, Cn. Lentulus, quos omnes honoris caussa nomino, quum tribuni plebis fuissent, anno proximo legati esse potuerunt, in hoc uno Gabinio sunt tam diligentes, qui in hoc bello, quod lege Gabinia geritur, in hoc imperatore atque exercitu, quem per vos ipse constituit, etiam praecipuo iure esse deberet? De quo legando spero consules ad senatum relaturos. Qui si dubitabunt aut gravabuntur, ego me profiteor relaturum, neque me impediet cuiusquam, Quirites, inimicum edictum, quo minus, fretus vobis, vestrum ius beneficiumque defendam neque praeter intercessionem quidquam audiam; de qua, ut arbitror, isti ipsi, qui minantur, etiam atque etiam, quid liceat, considerabunt. Mea quidem sententia, Quirites, unus A. Gabinius belli maritimi rerumque gestarum Cn. Pompeio socius ascribitur, propterea quod alter uni illud bellum suscipiendum vestris suffragiis detulit, alter delatum susceptumque confecit.

XX. 59. Reliquum est, ut de Q. Catuli auctoritate et sententia dicendum esse videatur. Qui quum ex vobis quaereret, si in uno Cn. Pompeio omnia poneretis, si quid eo factum esset, in quo spem essetis habituri, cepit magnum suae virtutis fructum ac dignitatis, quum omnes prope una voce, »in eo ipso vos spem habituros esse« dixistis. Etenim talis est vir, ut nulla res tanta sit ac tam difficilis, quam ille non et consilio regere et integritate tueri et virtute conficere possit. Sed in hoc ipso ab eo vehementissime dissentio, quod, quo minus certa est hominum ac minus diuturna vita, hoc magis respublica, dum per deos immortales licet, frui debet summi hominis vita atque virtute. — 60. »At enim ne quid novi fiat contra exempla atque instituta maiorum.« — Non dico hoc loco, maiores nostros semper in pace consuetudini, in bello utilitati paruisse, semper ad novos casus temporum novorum consiliorum rationes accommodasse: non dicam, duo bella maxima, Punicum et Hispaniense, ab uno imperatore esse confecta, duasque urbes potentissimas, quae huic imperio maxime minitabantur, Karthaginem atque Numantiam, ab eodem Scipione esse deletas: non commemorabo, nuper ita vobis patribusque vestris esse visum, ut in uno C. Mario spes imperii poneretur, ut idem cum Iugurtha, idem cum Cimbris, idem cum Theutonis bellum administraret: 61. in ipso Cn. Pompeio, in quo novi constitui nihil vult Q. Catulus, quam multa sint nova summa Q. Catuli voluntate constituta, recordamini. XXI. Quid enim tam novum, quam adolescentulum privatum exercitum difficili reipublicae tempore conficere? Confecit. Huic praeesse? Praefuit. Rem optime ductu suo gerere? Gessit. Quid tam praeter consuetudinem, quam homini peradolescenti, cuius aetas a senatorio gradu longe abesset, imperium atque exercitum dari? Siciliam permitti atque Africam bellumque in ea administrandum? Fuit in his provinciis singulari innocentia, gravitate, virtute: bellum in Africa maximum confecit, victorem exercitum deportavit. Quid vero tam inauditum, quam equitem Romanum triumphare? At eam quoque rem populus Romanus non modo vidit, sed etiam omni studio visendam et concelebrandam putavit. 62. Quid tam inusitatum, quam ut, quum duo consules clarissimi fortissimique essent, eques Romanus ad bellum maximum formidolosissimumque pro consule mitteretur? Missus est. Quo quidem tempore, quum esset nonnemo in senatu, qui diceret, *Non oportere mitti hominem privatum pro consule:* L. Philippus dixisse dicitur, *Non se illum sua sententia pro consule, sed pro consulibus mittere.* Tanta in eo reipublicae bene gerendae spes constituebatur, ut duorum consulum munus unius adolescentis virtuti committeretur. Quid tam singulare, quam ut ex senatusconsulto, legibus solutus, consul ante fieret, quam ullum alium magistratum per leges capere licuisset? quid tam incredibile, quam ut iterum eques Romanus ex senatusconsulto triumpharet? Quae in omnibus hominibus nova post hominum memoriam constituta

sunt, ea tam multa non sunt, quam haec, quae in hoc uno homine vidimus. 63. Atque haec tot exempla, tanta ac tam nova, profecta sunt in eundem hominem a Q. Catuli atque a ceterorum eiusdem dignitatis amplissimorum hominum auctoritate.

XXII. Quare videant, ne sit periniquum et non ferendum, illorum auctoritatem de Cn. Pompeii dignitate a vobis comprobatam semper esse, vestrum ab illis de eodem homine iudicium populique Romani auctoritatem improbari; praesertim quum iam suo iure populus Romanus in hoc homine suam auctoritatem vel contra omnes, qui dissentiunt, possit defendere: propterea quod, istis reclamantibus, vos unum illum ex omnibus delegistis, quem bello praedonum praeponeretis. 64. Hoc si vos temere fecistis et reipublicae parum consuluistis, recte isti studia vestra suis consiliis regere conantur; sin autem vos plus tum in republica vidistis, vos, his repugnantibus, per vosmetipsos dignitatem huic imperio, salutem orbi terrarum attulistis: aliquando isti principes et sibi et ceteris populi Romani universi auctoritati parendum esse fateantur. Atque in hoc bello Asiatico et regio non solum militaris illa virtus, quae est in Cn. Pompeio singularis, sed aliae quoque virtutes animi multae et magnae requiruntur. Difficile est in Asia, Cilicia, Syria, regnisque interiorum nationum ita versari vestrum imperatorem, ut nihil aliud, nisi de hoste ac de laude cogitet. Deinde etiamsi qui sunt pudore ac temperantia moderatiores, tamen eos esse tales propter multitudinem cupidorum hominum nemo arbitratur. 65. Difficile est dictu, Quirites, quanto in odio simus apud exteras nationes, propter eorum, quos ad eas per hos annos cum imperio misimus, iniurias ac libidines. Quod enim fanum putatis in illis terris nostris magistratibus religiosum, quam civitatem sanctam, quam domum satis clausam ac munitam fuisse? Urbes iam locupletes ac copiosae requiruntur, quibus caussa belli propter diripiendi cupiditatem inferatur. 66. Libenter haec coram cum Q. Catulo et Q. Hortensio disputarem, summis et clarissimis viris. Noverunt enim sociorum vulnera, vident eorum calamitates, querimonias audiunt. Pro sociis vos contra hostes exercitum mittere putatis, an hostium simulatione contra socios atque amicos? Quae civitas est in Asia, quae non modo imperatoris aut legati, sed unius tribuni militum animos ac spiritus capere possit? XXIII. Quare, etiamsi quem habetis, qui collatis signis exercitus regios superare posse videatur, tamen, nisi erit idem, qui se a pecuniis sociorum, qui ab eorum coniugibus ac liberis, qui ab ornamentis fanorum atque oppidorum, qui ab auro gazaque regia manus, oculos, animum cohibere possit, non erit idoneus, qui ad bellum Asiaticum regiumque mittatur. 67. Ecquam putatis civitatem pacatam fuisse, quae locuples sit? ecquam esse locupletem, quae istis pacata esse videatur? Ora maritima, Quirites, Cn. Pompeium non solum propter rei militaris gloriam, sed etiam propter animi continentiam requisivit. Videbat enim praetores locupletari quotannis pecunia publica praeter paucos; neque eos quidquam aliud assequi classium nomine, nisi ut, detrimentis accipiendis, maiore affici turpitudine videremur. Nunc, qua cupiditate homines in provincias, quibus iacturis, quibus conditionibus proficiscantur, ignorant videlicet isti, qui ad unum deferenda esse omnia non arbitrantur? Quasi vero Cn. Pompeium non quum suis virtutibus, tum etiam alienis vitiis magnum esse videamus. 68. Quare nolite dubitare, quin huic uni credatis omnia, qui inter annos tot unus inventus sit, quem socii in urbes suas cum exercitu venisse gaudeant. Quod si auctoritatibus hanc caussam, Quirites, confirmandam putatis: est vobis auctor vir bellorum omnium maximarumque rerum peritissimus, P. Servilius, cuius tantae res gestae terra marique exstiterunt, ut, quum de bello deliberetis, auctor vobis gravior esse nemo debeat; est C. Curio, summis vestris beneficiis, maximisque rebus gestis, summo ingenio et prudentia praeditus; est Cn. Lentulus, in quo omnes, pro amplissimis vestris honoribus, summum consilium, summam gravitatem esse cognovistis; est C. Cassius, integritate, virtute, constantia singulari. Quare videte, ut horum auctoritatibus illorum orationi, qui dissentiunt, respondere posse videamur.

XXIV. 69. Quae quum ita sint, C. Manili, primum istam tuam et legem et voluntatem et sententiam laudo vehementissimeque comprobo, deinde te hortor, ut auctore populo Romano maneas in sententia neve cuiusquam vim aut minas pertimescas. Primum in te satis esse animi perseverantiaeque arbitror; deinde, quum tantam multitudinem cum tanto studio adesse videamus, quantam nunc iterum in eodem homine praeficiendo videmus: quid est, quod aut de re, aut de perficiendi facultate dubitemus? Ego autem, quidquid in me est studii, consilii, laboris, ingenii, quidquid hoc beneficio populi Romani atque hac potestate praetoria, quidquid auctoritate, fide, constantia possum, id omne ad hanc rem conficiendam tibi et populo Romano polliceor ac defero: 70. testorque omnes deos, et eos maxime, qui huic loco temploque praesident, qui omnium mentes eorum, qui ad rempublicam adeunt, maxime perspiciunt, me hoc neque rogatu facere cuiusquam, neque quo Cn. Pompeii gratiam mihi per hanc caussam conciliari putem, neque quo mihi ex cuiusquam amplitudine aut praesidia periculis aut adiumenta honoribus quaeram; propterea quod pericula facile, ut hominem praestare oportet, innocentia tecti repellemus, honores autem neque ab uno neque ex hoc loco, sed eadem nostra illa laboriosissima ratione vitae, si vestra voluntas feret, consequemur. 71. Quamobrem, quidquid in hac caussa mihi susceptum est, Quirites, id ego omne me reipublicae caussa suscepisse confirmo, tantumque abest, ut aliquam bonam gratiam mihi quaesisse videar, ut multas me etiam simultates partim obscuras, partim apertas intelligam, mihi non necessarias, vobis non inutiles, suscepisse. Sed ego me, hoc honore praeditum, tantis vestris beneficiis affectum, statui, Quirites, vestram voluntatem et reipublicae dignitatem et salutem provinciarum atque sociorum meis omnibus commodis et rationibus praeferre oportere.

M. TULLII CICERONIS

PRO

A. CLUENTIO AVITO

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Caussa antiquo more a solo Cicerone (cf. c. 70.) acta est apud Q. Voconium Nasonem praetorem, qui de veneficiis quaerebat, Lepido et Tullo coss. (a. U. 688.).

ARG. Sassia, A. Cluentii mater, improba et libidinosa mulier, post binas nuptias, unas patris Cluentii, alteras A. Aurii Melini, generi sui, quem cum filia divortium facere coegerat, postremo nupsit ei, qui Melinum occiderat, Statio Albio Oppianico. Hic quum intelligeret, bona Cluentii, qui nondum testamentum fecisset, post eius mortem ad matrem esse ventura, incensus avaritia, veneno eum tollere decrevit. Iam damnato Scamandro, cuius in manibus venenum deprehensum fuerat, deinde C. Fabricio, qui Diogenem, servum Cleophanti, quo Cluentius medico utebatur, ad venenum dandum spe et praemio sollicitaverat, Cluentius Oppianicum de veneficio accusavit. Quo condemnato defensor Oppianici L. Quinctius tribunus pl. quotidianis concionibus rem in invidiam adduxit, pecuniam in iudicio versatam dictitans esse: quam populus Romanus non ab Oppianico, qui damnatus esset, datam esse credidit, sed a Cluentio. At Oppianicus dederat pecuniam, qua iudices corrumperentur, C. Aelio Staieno. Qui quum iudicibus pretium ante iudicium poscentibus negatum intercepisset; Oppianicus ab istis damnatus est. Eo postea crimine, et Staienus ipse, et cum eo Bulbus, Gutta, Popillius, aliique eiusdem affines culpae iudices condemnati sunt. Annis autem quinque post Oppianico exsule mortuo, quum Sassia filii consilio per M. Asellium quemdam marito suo venenum in pane datum diceret, de servis autem quaestione habita nihil esset repertum: rursus eadem, triennio post, adolescentem Oppianicum, cui filiam collocaverat, impulit, ut filium de veneficio accusaret. Is actore usus est L. Attio Pisaurensi: contra quem praetor Cicero Cluentium defendit.

I. 1. Animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes, quarum altera mihi niti et magno opere confidere videbatur invidia iam inveterata iudicii Iuniani, altera tantum modo consuetudinis caussa timide et diffidenter attingere rationem veneficii criminum: qua de re lege est haec quaestio constituta. Itaque mihi certum est, hanc eamdem distributionem invidiae et criminum sic in defensione servare, ut omnes intelligant, nihil me nec subterfugere voluisse reticendo, nec obscurare dicendo. 2. Sed quum considero, quomodo mihi in utraque re sit elaborandum, altera pars, ea quae propria est iudicii vestri et legitimae veneficii quaestionis, per mihi brevis et non magnae in dicendo contentionis fore videtur, altera autem, quae procul ab iudicio remota est, quae concionibus seditiose concitatis accommodatior est, quam tranquillis moderatisque iudiciis, perspicio, quantum in agendo difficultatis et quantum laboris sit habitura. 3. Sed in hac tanta difficultate illa me res tamen, iudices, consolatur, quod vos de criminibus sic audire consuestis, ut eorum omnium dissolutionem ab oratore quaeratis, ut non existimetis, plus vos ad salutem reo largiri oportere, quam quantum defensor purgandis criminibus consequi et dicendo probare potuerit: de invidia autem sic inter nos disceptare debetis, ut non, quid dicatur a nobis, sed quid oporteat dici, consideretis. Agitur enim in criminibus A. Cluentii proprium periculum, in invidia caussa communis. Quamobrem alteram partem caussae sic agemus, ut vos doceamus, alteram sic, ut oremus. In altera diligentia vestra nobis adiungenda est, in altera fides imploranda. Nemo est enim, qui invidiae sine vestro ac sine talium virorum subsidio possit resistere. 4. Equidem quod ad me attinet, quo me vertam, nescio. Negem fuisse illam infamiam iudicii corrupti? negem illam rem agitatam in concionibus, iactatam in iudiciis, commemoratam in senatu? Evellam ex animis hominum tantam opinionem, tam penitus insitam, tam vetustam? — Non est nostri ingenii: vestri auxilii est, iudices, huius innocentiae sic in hac calamitosa fama, quasi in aliqua perniciosissima flamma atque in communi incendio, subvenire. II. 5. Etenim sicut aliis in locis parum firmamenti et parum virium veritas habet, sic in hoc loco falsa invidia imbecilla esse debet. Dominetur in concionibus, iaceat in iudiciis: valeat in opinionibus ac sermonibus imperitorum, ab ingeniis prudentium repudietur: vehementes habeat repentinos impetus, spatio interposito et caussa cognita consenescat. Denique illa definitio iudiciorum aequorum, quae nobis a maioribus tradita est, retineatur, ut in iudiciis et sine invidia culpa plectatur, et sine culpa invidia ponatur. 6. Quamobrem a vobis, iudices, antequam de ipsa caussa dicere incipio, haec postulo: primum id, quod aequissimum est, ut ne quid huc praeiudicati afferatis. Etenim non modo auctoritatem, sed etiam nomen iudicum amittemus, nisi hic ex ipsis caussis iudicabimus, ac si ad caussas iudicia iam facta domo deferemus. Deinde si quam opinionem iam vestris mentibus comprehendi-

stis, si eam ratio convellet, si oratio labefactabit, si denique veritas extorquebit ne repugnetis, eamque animis vestris aut libentibus aut aequis remittatis. Tum autem, quum ego una quaque de re dicam et diluam, ne ipsi, quae contraria sunt, taciti cogitationi vestrae subiiciatis, sed ad extremum exspectetis, et me meum dicendi ordinem servare patiamini: quum peroraro, tum, si quid erit praeteritum, a me requiratis. III. 7. Ego me, iudices, ad eam caussam accedere, quae iam per annos octo continuos ex contraria parte audiatur, atque ipsa opinione hominum tacita prope convicta atque damnata sit, facile intelligo: sed, si qui mihi deus vestram ad me audiendum benevolentiam conciliarit, efficiam profecto, ut intelligatis, nihil esse homini tam timendum, quam invidiam: nihil innocenti, suscepta invidia, tam optandum, quam aequum iudicium, quod in hoc uno denique falsae infamiae finis aliquis atque exitus reperiatur. Quamobrem magna me spes tenet, si ea, quae sunt in caussa, explicare atque omnia dicendo consequi potuero, hunc locum consessumque vestrum, quem illi horribilem A. Cluentio ac formidolosum fore putaverunt, eum tandem eius fortunae miserae multumque iactatae portum ac perfugium futurum. 8. Tametsi permulta sunt, quae mihi, antequam de caussa dicam, de communibus invidiae periculis dicenda esse videantur, tamen, ne diutius oratione mea suspensa exspectatio vestra teneatur, aggrediar ad crimen cum illa deprecatione, iudices, qua mihi saepius utendum esse intelligo, sic ut me audiatis, quasi hoc tempore haec caussa primum dicatur, sicuti dicitur; non quasi saepe iam dicta et numquam probata sit. Hodierno enim die primum veteris istius criminis diluendi potestas est data: ante hoc tempus error in hac caussa atque invidia versata est. Quamobrem dum multorum annorum accusationi breviter dilucideque respondeo, quaeso, ut me, iudices, sicuti facere instituistis, benigne attenteque audiatis.

IV. 9. Corrupisse dicitur A. Cluentius iudicium pecunia, quo inimicum suum innocentem, Statium Albium, condemnaret. Ostendam, iudices, primum, quoniam caput illius atrocitatis atque invidiae fuit, innocentem pecunia circumventum, neminem umquam maioribus criminibus, gravioribus testibus esse in iudicium vocatum: deinde ea de eo praeiudicia esse facta ab ipsis iudicibus, a quibus condemnatus est, ut non modo ab iisdem, sed ne ab aliis quidem ullis, absolvi ullo modo posset. Quum haec docuero, tum illud ostendam, quod maxime requiri intelligo, iudicium illud pecunia esse tentatum non a Cluentio, sed contra Cluentium: faciamque, ut intelligatis, in tota illa caussa quid res ipsa tulerit, quid error affinxerit, quid invidia conflarit.

10. Primum igitur illud est, ex quo intelligi possit, debuisse Cluentium magno opere caussae confidere, quod certissimis criminibus et testibus fretus ad accusandum descenderit. Hoc loco faciendum mihi, iudices, est, ut vobis breviter illa, quibus Albius est condemnatus, crimina exponam. Abs te peto, Oppianice, ut me invitum de patris tui caussa dicere existimes, adductum fide atque officio defensionis. Etenim tibi si in praesentia satisfacere non potuero, tamen multae mihi ad satisfaciendum reliquo tempore facultates dabuntur: Cluentio nisi nunc satisfecero, postea mihi satisfaciendi potestas non erit. Simul et illud quis est qui dubitare debeat, contra damnatum et mortuum pro incolumi et vivo dicere: quum illi, in quem dicitur, damnatio omne ignominiae periculum iam abstulerit, mors vero etiam doloris? hic autem, pro quo dicimus, nihil possit offensionis accipere sine acerbissimo animi sensu ac molestia et sine summo dedecore vitae ac turpitudine. 11. Atque, ut intelligatis, Cluentium non accusatorio animo, non ostentatione aliqua aut gloria adductum, sed nefariis iniuriis, quotidianis insidiis, proposito ante oculos vitae periculo, nomen Oppianici detulisse, paullo longius exordium rei demonstrandae repetam: quod quaeso, iudices, ne moleste patiamini. Principiis enim cognitis multo facilius extrema intelligetis.

V. A. Cluentius Avitus fuit, pater huiusce, iudices, homo non solum municipii Larinatis, ex quo erat, sed etiam regionis illius et vicinitatis, virtute, existimatione, nobilitate facile princeps. Is quum esset mortuus Sulla et Pompeio consulibus, reliquit hunc, annos XV natum, grandem autem et nubilem filiam: quae brevi tempore post patris mortem nupsit A. Aurio Melino, consobrino suo, adolescenti in primis, ut tum habebatur, inter suos et honesto et nobili. 12. Quum essent hae nuptiae plenae dignitatis, plenae concordiae, repente est exorta mulieris importunae nefaria libido, non solum dedecore, verum etiam scelere coniuncta. Nam Sassia, mater huius Aviti, (mater enim a me, nominis caussa, tametsi in hunc hostili odio et crudelitate est, mater, inquam, appellabitur: neque umquam illa ita de suo scelere et immanitate audiet, ut naturae nomen amittat. Quo enim est ipsum nomen amantius indulgentiusque maternum, hoc illius matris, quae multos iam annos et nunc quum maxime filium interfectum cupit, singulare scelus maiore odio dignum esse ducetis.)—Ea igitur mater Aviti, Melini illius adolescentis, generi sui, contra, quam fas erat, amore capta, primo, neque id ipsum diu, quoquo modo poterat, in illa cupiditate continebatur; deinde ita flagrare coepit amentia, sic inflammata ferri libidine, ut eam non pudor, non pudicitia, non pietas, non macula familiae, non hominum fama, non filii dolor, non filiae maeror a cupiditate revocaret. 13. Animum adolescentis, nondum consilio ac ratione firmatum, pellexit iis omnibus rebus, quibus illa aetas capi ac deliniri potest. Filia, quae non solum illo communi dolore muliebri in eiusmodi viri iniuriis angeretur, sed nefarium matris pellicatum ferre non posset, de quo ne queri quidem sine scelere se posse arbitraretur, ceteros sui tanti mali ignaros esse cupiebat: in huius amantissimi sui fratris manibus et gremio maerore et lacrimis consenescebat. 14. Ecce autem subitum divortium; quod solatium malorum omnium fore videbatur. Discedit a Melino Cluentia ut in tantis iniuriis non invita, ut a viro, non libenter. Tum vero illa egregia ac praeclara mater palam exsultare laetitia ac triumphare gaudio coepit, victrix filiae, non libidinis. Itaque diutius suspicionibus obscuris laedi famam suam noluit: lectum illum genialem, quem biennio ante filiae suae nubenti straverat, in eadem domo sibi ornari et sterni, expulsa atque exturbata filia, iubet. Nubit genero socrus, nullis auspicibus, nullis auctoribus, funestis ominibus omnium [omnibus]. VI. 15. O mulieris scelus incredibile et, praeter hanc unam, in omni vita inauditum! o libidinem effrenatam et indomitam! o audaciam singularem! non timuisse, si minus vim deorum hominumque

famam, at illam ipsam noctem facesque illas nuptiales? non limen cubiculi? non cubile filiae? non parietes denique ipsos, superiorum testes nuptiarum? Perfregit ac prostravit omnia cupiditate ac furore: vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia. 16. Tulit hoc commune dedecus iam familiae, cognationis, nominis graviter filius: augebatur autem eius molestia quotidianis querimoniis et assiduo fletu sororis: statuit tamen nihil sibi in tantis iniuriis ac tanto scelere matris gravius faciendum, quam ut illa matre ne uteretur: ne, quam videre sine summo animi dolore non poterat, ea si matre uteretur, non solum videre, sed etiam probare suo iudicio putaretur.

17. Initium quod huic cum matre fuerit simultatis, audistis. Pertinuisse hoc ad caussam, tunc, quum reliqua cognoveritis, intelligetis. Nam illud me non praeterit, cuiuscumque modi mater sit, tamen in iudicio filii de turpitudine parentis dici vix oportere. Non essem ad ullam caussam idoneus, iudices, si hoc, quod in communibus hominum sensibus atque in ipsa natura positum atque infixum est, id ego, quum ad amici pericula depellenda adhiberer, non viderem. Facile intelligo, non modo reticere homines parentum iniurias, sed etiam animo aequo ferre oportere. Sed ego ea, quae ferri possunt, ferenda, quae taceri, tacenda esse arbitror. 18. Nihil in vita vidit calamitatis A. Cluentius, nullum periculum mortis adiit, nihil mali timuit, quod non totum a matre esset conflatum et perfectum. Quae hoc tempore sileret omnia, atque ea, si oblivione non posset, tamen taciturnitate sua tecta esse pateretur: sed ea vero sic agit, ut prorsus reticere nullo modo possit. Hoc enim ipsum iudicium, hoc periculum, illa accusatio, omnis testium copia, quae futura est, a matre initio est adornata, a matre hoc tempore instruitur atque omnibus eius opibus et copiis comparatur. Ipsa denique nuper Larino, huius opprimendi caussa, Romam advolavit: praesto est mulier audax, pecuniosa, crudelis: instituit accusatores, instruit testes: squalore huius et sordibus laetatur: exitium exoptat: sanguinem suum profundere omnem cupit, dummodo profusum huius ante videat. Haec nisi omnia perspexeritis in caussa, temere a nobis illam appellari putatote: sin autem erunt et aperta et nefaria, Cluentio ignoscere debebitis, quod haec a me dici patiatur: mihi ignoscere non deberetis, si tacerem. VII. 19. Nunc iam summatim exponam, quibus criminibus Oppianicus damnatus sit, ut et constantiam A. Cluentii et rationem accusationis perspicere possitis. Ac primum caussa accusandi quae fuerit, ostendam, ut id ipsum A. Cluentium vi et necessitate coactum fecisse videatis.

20. Quum manifesto venenum deprehendisset, quod vir matris Oppianicus ei paravisset, et res non coniectura, sed oculis ac manibus teneretur, neque in caussa ulla dubitatio posset esse: accusavit Oppianicum: quam constanter, et quam diligenter, postea dicam: nunc hoc scire vos volui, nullam huic aliam accusandi caussam fuisse, nisi uti propositum vitae periculum et quotidianas capitis insidias hac una ratione vitaret. Atque ut intelligatis, his accusatum esse criminibus Oppianicum, ut neque accusator timere neque reus sperare debuerit: pauca vobis illius iudicii crimina exponam; quibus cognitis, nemo vestrum mirabitur, illum, diffidentem rebus suis, ad Staienum atque ad pecuniam confugisse.

21. Larinas quaedam fuit Dinaea, socrus Oppianici, quae filios habuit M. et Numerium Aurios, et Cn. Magium et filiam Magiam, nuptam Oppianico. M. Aurius adolescentulus, bello Italico captus apud Asculum, in Q. Sergii senatoris, eius, qui inter sicarios damnatus est, manus incidit, et apud eum fuit in ergastulo. Numerius autem Aurius, frater eius, mortuus est, heredemque Cn. Magium fratrem reliquit. Postea Magia, uxor Oppianici, mortua est: postremo unus qui reliquus erat Dinaeae filius, Cn. Magius, est mortuus. Is heredem fecit illum adolescentem Oppianicum, sororis suae filium, eumque partiri cum Dinaea matre iussit. Interim venit index ad Dinaeam, neque obscurus neque incertus, qui nuntiaret ei, filium eius, M. Aurium, vivere et in agro Gallico esse in servitute. 22. Mulier, amissis liberis, quum unius filii recuperandi spes esset ostentata, omnes suos propinquos filiique sui necessarios convocavit, et ab iis flens petivit, ut negotium susciperent, adolescentem investigarent, sibi restituerent eum filium, quem tamen unum ex multis fortuna reliquum esse voluisset. Haec quum agere instituisset, oppressa morbo est. Itaque testamentum fecit eiusmodi, ut illi filio H-S ccccıↃↃↃↃ millia legaret, heredem institueret eumdem illum Oppianicum, nepotem suum: atque his diebus paucis est mortua. Propinqui tamen illi, quemadmodum viva Dinaea instituerant, ita, mortua illa, ad investigandum Aurium cum eodem illo indice in agrum Gallicum profecti sunt. VIII. 23. Interim Oppianicus, ut erat, sicuti multis ex rebus reperietis, singulari scelere et audacia, per quemdam Gallicanum, familiarem suum, primum illum indicem pecunia corrupit: deinde ipsum Aurium, non magna iactura facta, tollendum interficiendumque curavit. Illi autem, qui erant ad propinquum investigandum et recuperandum profecti, litteras Larinum ad Aurios, illius adolescentis propinquos suosque necessarios, mittunt; sibi difficilem esse investigandi rationem, quod intelligerent indicem ab Oppianico esse corruptum. Quas litteras A. Aurius, vir fortis et experiens et domi nobilis, M. illius Aurii propinquus, in foro palam, multis audientibus, quum adesset Oppianicus, recitat, et clarissima voce, se nomen Oppianici, si interfectum M. Aurium comperisset, delaturum esse testatur. 24. Interim brevi tempore illi, qui erant in agrum Gallicum profecti, Larinum revertuntur: interfectum esse M. Aurium renuntiant. Animi non solum propinquorum, sed etiam omnium Larinatium odio Oppianici et illius adolescentis misericordia commoventur. Itaque quum A. Aurius, is, qui antea denuntiarat, clamore hominem ac minis insequi coepisset, Larino profugit, et se in castra clarissimi viri, Q. Metelli, contulit. 25. Post illam fugam, et sceleris et conscientiae testem, numquam se iudiciis, numquam legibus, numquam inermem inimicis committere ausus est, sed per illam L. Sullae vim atque victoriam Larinum in summo timore omnium cum armatis advolavit; quattuorviros, quos municipes fecerant, sustulit; se a Sulla, et alios praeterea tres factos esse dixit: et ab eodem sibi esse imperatum, ut Aurium illum, qui sibi delationem nominis et capitis periculum ostentarat, et alterum Aurium et eius C. filium et Sex. Vibium, quo sequestre in illo indice corrumpendo dicebatur esse usus, proscribendos interficiendosque curaret. Itaque, illis crudelissime interfectis, non mediocri ab eo ceteri proscriptionis et mortis metu terrebantur. His

rebus in caussa undique patefactis, quis est, qui illum absolvi potuisse arbitraretur? IX. Atque haec parva sunt: cognoscite reliqua, ut non aliquando condemnatum esse Oppianicum, sed aliquamdiu incolumem fuisse miremini.

26. Primum videte hominis audaciam. Sassiam in matrimonium ducere, Aviti matrem, illam, cuius virum A. Aurium occiderat, concupivit. Utrum impudentior hic, qui postulet, an crudelior illa, si nubat, difficile dictu est. Sed tamen utriusque humanitatem constantiamque cognoscite. 27. Petit Oppianicus, ut sibi Sassia nubat, et id magno opere contendit. Illa autem non admiratur audaciam, non impudentiam aspernatur, non denique illam Oppianici domum, viri sui sanguine redundantem, reformidat: sed quod haberet tres ille filios, idcirco se ab his nuptiis abhorrere respondit. Oppianicus, qui pecuniam Sassiae concupivisset, domo sibi quaerendum remedium existimavit ad eam moram, quae nuptiis afferebatur. Nam, quum haberet ex Novia infantem filium, alter autem eius filius, Papia natus, Theani Appuli, quod abest a Larino XVIII millia passuum, apud matrem educaretur: arcessit subito sine caussa puerum Theano: quod facere, nisi ludis publicis aut festis diebus, antea non solebat. Mater nihil mali misera suspicans, mittit. Ille se Tarentum proficisci quum simulasset, eo ipso die puer, quum hora undecima in publico valens visus esset, ante noctem mortuus et postridie, antequam luceret, combustus est. 28. Atque hunc tantum maerorem matri prius hominum rumor, quam quisquam ex Oppianici familia renuntiavit. Illa quum uno tempore audisset, sibi non solum filium, sed etiam exsequiarum munus ereptum, Larinum confestim exanimata venit, et ibi de integro funus iam sepulto filio fecit. Dies nondum decem intercesserant, quum ille alter filius infans necatur. Itaque nubit Oppianico continuo Sassia, laetanti iam animo, et spe optima confirmato: nec mirum, quae se non nuptialibus donis, sed filiorum funeribus delinitam videret. Ita, quod ceteri propter liberos pecuniae cupidiores solent esse, ille propter pecuniam liberos amittere iucundius esse duxit. X. 29. Sentio, iudices, vos pro vestra humanitate, his tantis sceleribus breviter a me demonstratis, vehementer esse commotos. Quo tandem igitur animo fuisse illos arbitramini, quibus his de rebus non modo audiendum fuit, verum etiam iudicandum? Vos auditis de eo, in quem iudices non estis: de eo, quem non videtis: de eo, quem odisse iam non potestis: de eo, qui et naturae et legibus satisfecit: quem leges exsilio, natura morte mulctavit. Auditis non ab inimico: auditis sine testibus: auditis, quum ea, quae copiosissime dici possunt, breviter a me strictimque dicuntur. Illi audiebant de eo, de quo iurati sententias ferre debebant: de eo, cuius praesentis nefarium et consceleratum vultum intuebantur: de eo, quem oderant propter audaciam: de eo, quem omni supplicio dignum esse ducebant. Audiebant ab accusatoribus: audiebant verba multorum testium: audiebant, quum una quaque de re a P. Canutio, homine eloquentissimo, graviter et diu diceretur. 30. Et est quisquam, qui, quum haec cognoverit, suspicari possit, Oppianicum iudicio oppressum et circumventum esse innocentem? Acervatim iam reliqua, iudices, dicam, ut ad ea, quae propiora huius caussae et adiunctiora sunt, perveniam.

Vos, quaeso, memoria teneatis, non mihi hoc esse propositum, ut accusem Oppianicum mortuum: sed, quum hoc persuadere vobis velim, iudicium ab hoc non esse corruptum, hoc uti initio ac fundamento defensionis, Oppianicum hominem sceleratissimum et nocentissimum esse damnatum: qui uxori suae Cluentiae, quae amita huius Aviti fuit, quum ipse poculum dedisset, subito illa in media potione exclamavit, se maximo cum dolore mori; nec diutius vixit, quam locuta est: nam in ipso sermone hoc et vociferatione mortua est. Et ad hanc mortem tam repentinam vocemque morientis, omnia praeterea, quae solent esse indicia et vestigia veneni, in illius mortuae corpore fuerunt. Eodemque veneno C. Oppianicum, fratrem, necavit. XI. 31. Neque est hoc satis: tametsi in ipso fraterno parricidio nullum scelus praetermissum videtur, tamen, ut ad hoc nefarium facinus accederet, aditum sibi aliis sceleribus ante munivit. Nam quum esset gravida Auria, fratris uxor, et iam appropinquare partus putaretur, mulierem veneno interfecit, ut una illud, quod erat ex fratre conceptum, necaretur. Post fratrem aggressus est: qui sero, iam exhausto illo poculo mortis, quum et de suo et de uxoris interitu clamaret, testamentumque mutare cuperet, in ipsa significatione huius voluntatis est mortuus. Ita mulierem, ne partu eius ab hereditate fraterna excluderetur, necavit: fratris autem liberos prius vita privavit, quam illi hanc ab natura propriam lucem accipere potuerunt: ut omnes intelligerent, nihil ei clausum, nihil sanctum esse posse, cuius ab audacia fratris liberos ne materni quidem corporis custodiae tegere potuissent. 32. Memoria teneo, Milesiam quamdam mulierem, quum essem in Asia, quod, ab heredibus secundis accepta pecunia, partum sibi ipsa medicamentis abegisset, rei capitalis esse damnatum: nec iniuria; quae spem parentis, memoriam nominis, subsidium generis, heredem familiae, designatum reipublicae civem sustulisset. Quanto Oppianicus in eadem iniuria maiore supplicio dignus! siquidem illa, quum suo corpori vim attulisset, se ipsa cruciavit: hic autem idem illud effecit per alieni corporis mortem atque cruciatum. Ceteri non videntur in singulis hominibus multa parricidia suscipere posse, Oppianicus inventus est, qui in uno corpore plures necaret. XII. 33. Itaque, quum hanc eius consuetudinem audaciamque cognosset avunculus illius adolescentis, Oppianici, Cn. Magius, isque gravi morbo affectus esset, et heredem illum sororis suae filium faceret: amicis adhibitis, praesente matre sua, Dinaea, uxorem suam interrogavit, essetne praegnans. Quae quum se esse respondisset, ab ea petivit, ut, se mortuo, apud Dinaeam, quae tum ei mulieri socrus erat, quoad pareret, habitaret, diligentiamque adhiberet, ut id, quod conceperat, servaret, ut salvum parere posset. Itaque ei testamento legat grandem pecuniam a filio, si qui natus esset: ab secundo herede nihil legat. 34. Quid de Oppianico suspicatus sit, videtis: quid iudicarit, obscurum non est. Nam, quum eius filium faceret heredem, eum tutorem liberis non ascripsit. Quid Oppianicus fecerit, cognoscite; ut illum Magium intelligatis non longe animo prospexisse morientem. Quae pecunia mulieri legata erat a filio, si qui natus esset, eam praesentem Oppianicus non debitam mulieri solvit: si haec solutio legatorum, et non merces abortionis appellanda est. Quo illa pretio accepto multisque praeterea muneribus, quae tum ex tabulis Oppianici recitabantur, spem illam, quam in alvo commendatam

a viro continebat, victa avaritia, sceleri Oppianici vendidit. 35. Nihil posse iam ad hanc improbitatem addi videtur: attendite exitum. Quae mulier obtestatione viri decem illis mensibus ne domum quidem ullam, nisi socrus suae, nosse debuit, haec quinto mense post viri mortem ipsi Oppianico nupsit. Quae nuptiae non diuturnae fuerunt. Erant enim non matrimonii dignitate, sed sceleris societate coniunctae.

XIII. 36. Quid? illa caedes Asuvii Larinatis, adolescentis pecuniosi, quam clara tum, recenti re! quam omnium sermone celebrata! Fuit Avillius quidam Larinas perdita nequitia et summa egestate, arte quadam praeditus ad libidines adolescentulorum excitandas accommodata: qui ut se blanditiis et assentationibus in Asuvii consuetudinem penitus immersit, Oppianicus continuo sperare coepit, hoc se Avillio, tamquam aliqua machina admota, capere Asuvii adolescentiam et fortunas eius patrias expugnare posse. Ratio excogitata Larini est, res tralata Romam. Inire enim id consilium facilius in solitudine, perficere rem eiusmodi commodius in turba posse arbitrati sunt. Asuvius cum Avillio Romam est profectus. Hos vestigiis Oppianicus consecutus est. Iam ut Romae vixerint, quibus conviviis, quibus flagitiis, quantis et quam profusis sumptibus, non modo conscio, sed etiam conviva et adiutore Oppianico, longum est mihi dicere, praesertim ad alia properanti. Exitum huius assimulatae familiaritatis cognoscite. 37. Quum esset adolescens apud mulierculam quamdam atque ubi pernoctaret, ibi diem posterum commoraretur, Avillius, ut erat constitutum, simulat se aegrotare et testamentum facere velle. Oppianicus obsignatores ad eum, qui neque Asuvium neque Avillium nossent, adducit, et illum Asuvium appellat ipse. Testamento Asuvii nomine obsignato, disceditur. Avillius illico convalescit. Asuvius autem brevi illo tempore, quasi in hortulos iret, in arenarias quasdam extra portam Esquilinam perductus, occiditur. 38. Qui quum unum iam et alterum diem desideraretur, neque in iis locis, ubi ex consuetudine quaerebatur, inveniretur, et Oppianicus in foro Larinatium dictitaret, nuper se et suos amicos testamentum eius obsignasse, liberti Asuvii, et nonnulli amici, quod eo die, quo postremum Asuvius visus erat, Avillium cum eo fuisse et a multis visum esse constabat, in eum invadunt, et hominem ante pedes Q. Manlii, qui tum erat triumvir, constituunt: atque illic continuo, nullo teste, nullo indice, recentis maleficii conscientia perterritus, omnia, ut a me paullo ante dicta sunt, exponit, Asuviumque a sese, consilio Oppianici, interfectum fatetur. 39. Extrahitur domo latitans Oppianicus a Manlio: index Avillius ex altera parte coram tenetur. Hic quid iam reliqua quaeritis? Manlium plerique noratis: non ille honorem a pueritia, non studia virtutis, non ullum existimationis bonae fructum umquam cogitarat, sed ex petulanti atque improbo scurra in discordiis civitatis ad eam columnam, ad quam multorum saepe conviciis perductus erat, tum suffragiis populi pervenerat. Itaque rem cum Oppianico transigit: pecuniam ab eo accipit, caussam et susceptam et manifestam relinquit. Ac tum in Oppianici caussa crimen hoc Asuvianum quum testibus multis, tum vero indicio Avillii probabatur: in quo inter allegatos Oppianici nomen primum esse constabat, eius, quem vos miserum atque innocentem falso iudicio circumventum esse dicitis.

XIV. 40. Quid? aviam tuam, Oppianice, Dinaeam, cui tu es heres, pater tuus non manifesto necavit? ad quam quum adduxisset medicum illum suum, iam cognitum, et saepe victorem, per quem interfecerat plurimos, mulier exclamat, se ab eo nullo modo velle curari, quo curante suos omnes perdidisset. Tum repente Anconitanum quemdam, L. Clodium, pharmacopolam circumforaneum, qui casu tum Larinum venisset, aggreditur, et cum eo H-S duobus millibus, id quod ipsius tabulis tum est demonstratum, transigit. L. Clodius, qui properaret, cui fora multa restarent, simul atque introductus est, rem confecit: prima potione mulierem sustulit: neque postea Larini punctum est temporis commoratus. 41. Eadem hac Dinaea testamentum faciente, quum tabulas prehendisset Oppianicus, qui gener eius fuisset, digito legata delevit: et, quum id multis locis fecisset, post mortem eius ne lituris coargui posset, testamentum, in alias tabulas transscriptum, signis adulterinis obsignavit. Multa praetereo consulto: etenim vereor, ne haec ipsa nimium multa esse videantur. Vos tamen eum similem sui fuisse in ceteris quoque vitae partibus existimare debetis. Illum tabulas publicas Larini censorias corrupisse, decuriones universi iudicaverunt. Cum illo iam nemo rationem, nemo rem ullam contrahebat: nemo illum ex tam multis cognatis et affinibus tutorem umquam liberis suis scripsit: nemo illum aditu, nemo congressione, nemo sermone, nemo convivio dignum iudicabat: omnes aspernabantur, omnes abhorrebant, omnes ut aliquam immanem ac perniciosam bestiam pestemque fugiebant. 42. Hunc tamen hominem tam audacem, tam nefarium, tam nocentem numquam accusasset Avitus, iudices, si id praetermittere, salvo capite suo, potuisset. Erat huic inimicus Oppianicus: erat, sed tamen erat vitricus; crudelis et huic infesta mater: attamen mater. Postremo nihil tam remotum ab accusatione, quam Cluentius, et natura et voluntate et instituta ratione vitae. Sed quum esset haec illi proposita conditio, ut aut iuste pieque accusaret aut acerbe indigneque moreretur; accusare, quoquo modo posset, quam illo modo emori, maluit.

43. Atque, ut haec ita esse perspicere possitis, exponam vobis Oppianici facinus manifesto compertum atque deprehensum: ex quo simul utrumque, et huic accusare et illum condemnari necesse fuisse, intelligetis. XV. Martiales quidam Larini appellabantur, ministri publici Martis, atque ei deo veteribus institutis religionibusque Larinatium consecrati: quorum quum satis magnus numerus esset, quumque item, ut in Sicilia permulti Venerei sunt, sic illi Larini in Martis familia numerarentur: repente Oppianicus, eos omnes liberos esse civesque Romanos, coepit defendere. Graviter id decuriones Larinatium cunctique municipes tulerunt. Itaque ab Avito petiverunt, ut eam caussam susciperet publiceque defenderet. Avitus quum se ab omni eiusmodi negotio removisset, tamen pro loco, pro antiquitate generis sui, pro eo, quod se non suis solum commodis, sed etiam suorum municipum ceterorumque necessariorum natum esse arbitrabatur, tantae voluntati universorum Larinatium deesse noluit. 44. Suscepta caussa Romamque delata, magnae quotidie contentiones inter Avitum et Oppianicum ex utriusque studio defensionis excitabantur. Erat ipse immani acerbaque natura Oppianicus. Incendebat eius amentiam infesta atque inimica filio mater Aviti. Magni autem illi sua interesse arbitrabantur, hunc a caussa Martialium demovere.

Suberat etiam alia caussa maior, quae Oppianici, hominis avarissimi atque audacissimi, mentem maxime commovebat. 45. Nam Avitus usque ad illius iudicii tempus nullum testamentum umquam fecerat. Neque enim legare eiusmodi matri poterat in animum inducere, neque testamento nomen omnino praetermittere parentis. Id quum Oppianicus sciret, (neque enim erat obscurum,) intelligebat, Avito mortuo, bona eius omnia ad matrem esse ventura, quae ab sese postea, aucta pecunia, maiore praemio; orbata filio, minore periculo necaretur. Itaque his rebus incensus, qua ratione Avitum veneno tollere conatus sit, cognoscite. XVI. 46. C. et L. Fabricii fratres gemini fuerunt ex municipio Aletrinati, homines inter se quum forma tum moribus similes, municipum autem suorum dissimillimi: in quibus quantus splendor sit, quam prope aequabilis, quam fere omnium constans et moderata ratio vitae, nemo vestrum, ut mea fert opinio, ignorat. His Fabriciis semper est usus Oppianicus familiarissime. Iam hoc fere scitis omnes, quantam vim habeat ad coniungendas amicitias studiorum ac naturae similitudo. Quum illi ita viverent, ut nullum quaestum turpem esse arbitrarentur; quum omnis ab his fraus, omnes insidiae circumscriptionesque adolescentium nascerentur; quumque essent vitiis atque improbitate omnibus noti: studiose, ut dixi, ad eorum se familiaritatem multis iam ante annis Oppianicus applicarat. 47. Itaque tum sic statuit, per C. Fabricium (nam L. erat mortuus) insidias Avito comparare. Erat illo tempore infirma valetudine Avitus. Utebatur autem medico ignobili, sed spectato homine, Cleophanto: cuius servum Diogenem Fabricius ad venenum Avito dandum spe et pretio sollicitare coepit. Servus non incallidus et, ut ipsa res declaravit, frugi atque integer sermonem Fabricii non est aspernatus: rem ad dominum detulit: Cleophantus autem cum Avito est locutus. Avitus statim cum M. Bebrio senatore, familiarissimo suo, communicavit: qui qua fide, qua prudentia, qua diligentia fuerit, meminisse vos arbitror. Ei placuit, ut Diogenem Avitus emeret a Cleophanto, quo facilius aut comprehenderetur res eius indicio, aut falsa esse cognosceretur. Ne multa; Diogenes emitur: venenum diebus paucis, (multi viri boni quum ex occulto intervenissent,) pecuniaque obsignata, quae ad eam rem dabatur, in manibus Scamandri, liberti Fabriciorum, deprehenditur. XVII. 48. Pro dii immortales! Oppianicum quisquam, his rebus cognitis, circumventum esse dicet? Quis umquam audacior? quis nocentior? quis apertior in iudicium adductus est? Quod ingenium, quae facultas dicendi, quae a quoquam excogitata defensio huic uni crimini potuit obsistere? Simul et illud quis est qui dubitet, quin, hac re comperta manifestoque deprehensa, aut obeunda mors Cluentio aut suscipienda accusatio fuerit?

49. Satis esse arbitror demonstratum, iudices, his criminibus accusatum esse Oppianicum, ut honeste absolvi nullo modo potuerit. Cognoscite nunc ita reum citatum esse illum, ut, re semel atque iterum praeiudicata, condemnatus in iudicium venerit. Nam Cluentius, iudices, primum nomen eius detulit, cuius in manibus venenum deprehenderat. Is erat libertus Fabriciorum, Scamander. Integrum consilium, iudicii corrupti nulla suspicio: simplex in iudicium caussa, certa res, verum crimen allatum est. Hic tum Fabricius, is, de quo ante dixi, qui, liberto damnato, sibi illud impendere periculum videret, quod mihi cum Aletrinatibus vicinitatem, et cum plerisque eorum magnum usum esse sciebat, frequentes eos ad me domum adduxit. Qui quamquam de homine, sicut necesse erat, existimabant: tamen, quod erat ex eodem municipio, suae dignitatis esse arbitrabantur, eum, quibus rebus possent, defendere: idque a me ut facerem, et ut caussam Scamandri susciperem, petebant: in qua caussa patroni omne periculum continebatur. 50. Ego, qui neque illis talibus viris ac tam amantibus mei rem possem ullam negare, neque illud crimen tantum ac tam manifestum esse arbitrarer, sicut ne illi quidem ipsi, qui mihi tum illam caussam commendabant, arbitrabantur: pollicitus iis sum, me omnia, quae vellent, esse facturum.

XVIII. Res agi coepta est: citatus est Scamander reus. Accusabat P. Canutius, homo in primis ingeniosus et in dicendo exercitatus: accusabat autem ille quidem Scamandrum verbis tribus, VENENUM ESSE DEPREHENSUM: omnia tela totius accusationis in Oppianicum coniiciebantur: aperiebatur caussa insidiarum: Fabriciorum familiaritas commemorabatur: hominis vita et audacia proferebatur: denique omnis accusatio varie graviterque tractata, ad extremum manifesta veneni deprehensione conclusa est. 51. Hic ego tum ad respondendum surrexi: qua cura, Dii immortales! qua sollicitudine animi! quo timore! Semper equidem magno cum metu incipio dicere: quotiescumque dico, toties mihi videor in iudicium venire non ingenii solum, sed etiam virtutis atque officii: ne aut id profiteri videar, quod non possim implere; quod est impudentiae: aut id non efficere, quod possim; quod est aut perfidiae, aut negligentiae. Tum vero ita sum perturbatus, ut omnia timerem: si nihil dixissem, ne infantissimus; si multa in eiusmodi caussa dixissem, ne impudentissimus existimarer. XIX. Collegi me aliquando, et ita constitui, fortiter esse agendum; illi aetati, qua tum eram, solere laudi dari, etiamsi in minus firmis caussis hominum periculis non defuissem. Itaque feci: sic pugnavi, sic omni ratione contendi, sic ad omnia confugi, quantum ego assequi potui, remedia ac perfugia caussarum, ut hoc, quod timide dicam, consecutus sim, ne quis illi caussae patronum defuisse arbitraretur. 52. Sed ut quidquid ego apprehenderam, statim accusator extorquebat e manibus. Si quaesieram, quae inimicitiae Scamandro cum Avito: fatebatur, nullas fuisse, sed Oppianicum, cuius ille minister fuisset, huic inimicissimum fuisse atque esse dicebat. Sin autem illud egeram, nullum ad Scamandrum morte Aviti venturum emolumentum fuisse: concedebat, sed ad uxorem Oppianici, hominis in uxoribus necandis exercitati, omnia bona Aviti ventura esse dicebat. Quum illa defensione usus essem, quae in libertinorum caussis honestissima semper existimata est: Scamandrum patrono esse probatum fatebatur, sed quaerebat, cui probatus esset ipse patronus. 53. Quum ego pluribus verbis in eo commoratus essem, Scamandro factas insidias esse per Diogenem, constitutumque inter eos de alia re fuisse, ut medicamentum, non venenum Diogenes afferret, hoc cuivis usuvenire posse: quaerebat, cur in eiusmodi locum, tam abditum, cur solus, cur cum obsignata pecunia venisset. Denique hoc loco caussa testibus, honestissimis hominibus, premebatur. M. Baebius de suo consilio Diogenem emptum, se praesente Scamandrum cum veneno pecuniaque deprehensum esse dicebat. P. Quintilius Varus, homo summa religione et

summa auctoritate praeditus, de insidiis, quae fierent Avito, et de sollicitatione Diogenis, recenti re, secum Cleophantum locutum esse dicebat. 54. Atque in illo iudicio quum Scamandrum nos defendere videremur, verbo ille reus erat, re quidem vera et periculo et tota accusatione Oppianicus. Neque id obscure ferebat nec dissimulare ullo modo poterat: aderat frequens, advocabat, omni studio gratiaque pugnabat: postremo, id quod maximo malo illi caussae fuit, hoc ipso in loco, quasi reus ipse esset, sedebat. Oculi omnium iudicum non in Scamandrum, sed in Oppianicum coniiciebantur: timor eius, perturbatio, suspensus incertusque vultus, crebra coloris mutatio, quae erant antea suspiciosa, haec aperta ac manifesta faciebant. XX. 55. Quum in consilium iri oporteret, quaesivit ab reo C. Iunius, quaesitor ex lege illa Cornelia, quae tum erat, clam an palam de se sententiam ferri vellet. De Oppianici sententia responsum est, quod is Aviti familiarem Iunium esse dicebat, clam velle ferri. Itum est in consilium. Omnibus sententiis praeter unam, quam suam Staienus esse dicebat, Scamander prima actione condemnatus est. Quis tum erat omnium, qui, Scamandro condemnato, non iudicium de Oppianico factum esse arbitraretur? quid est illa damnatione iudicatum, nisi venenum id, quod Avito daretur, esse quaesitum? Quae porro tenuissima suspicio collata in Scamandrum est aut conferri potuit, ut is sua sponte necare voluisse Avitum putaretur?

56. Atque, hoc tum iudicio facto, et Oppianico, re et existimatione, iam, lege et pronuntiatione, nondum condemnato: tamen Avitus Oppianicum reum statim non fecit. Voluit cognoscere, utrum iudices in eos solos essent severi, quos venenum habuisse ipsos comperissent, an etiam consilia conscientiasque eiusmodi facinorum supplicio dignas iudicarent. Itaque C. Fabricium, quem propter familiaritatem Oppianici conscium illi facinori fuisse arbitrabatur, reum statim fecit; utique ei locus primus constitueretur, propter caussae coniunctionem impetravit. Hic tum Fabricius non modo ad me meos vicinos et amicos Aletrinates non adduxit, sed ipse iis neque defensoribus uti postea neque laudatoribus potuit. 57. Rem enim integram hominis non alieni, quamvis suspiciosam, defendere, humanitatis esse putabamus; iudicatam labefactare conari, impudentiae. Itaque tum ille inopia et necessitate coactus in caussa eiusmodi ad Cepasios fratres confugit, homines industrios atque eo animo, ut, quaecumque dicendi potestas esset data, in honore atque in beneficio ponerent. XXI. Iam hoc quoque prope iniquissime comparatum est, quod in morbis corporis, ut quisque est difficillimus, ita medicus nobilissimus atque optimus quaeritur: in periculis capitis, ut quaeque caussa difficillima est, ita deterrimus obscurissimusque patronus adhibetur. 58. Citatur reus, agitur caussa, paucis verbis accusat, ut de re iudicata, Canutius. Incipit longo et alte petito prooemio respondere maior Cepasius. Primo attente auditur eius oratio. Erigebat animum iam demissum et oppressum Oppianicus. Gaudebat ipse Fabricius. Non intelligebat animos iudicum non illius eloquentia, sed defensionis impudentia commoveri. Posteaquam de re coepit dicere, ad ea, quae erant in caussa, addebat etiam ipse nova quaedam vulnera. Hoc quamquam sedulo faciebat, tamen interdum non defendere, sed praevaricari accusationi videbatur. Itaque quum callidissime se dicere putaret, et quum illa verba gravissima ex intimo artificio deprompsisset: *Respicite, iudices, hominum fortunas, respicite dubios variosque casus, respicite C. Fabricii senectutem:* quum hoc, *Respicite,* ornandae orationis caussa saepe dixisset, respexit ipse: at C. Fabricius a subselliis, demisso capite, discesserat. 59. Hic iudices ridere: stomachari atque acerbe ferre patronus, caussam sibi eripi, et se cetera de illo loco, *Respicite iudices,* non posse dicere: nec quidquam propius est factum, quam ut illum persequeretur et collo obtorto ad subsellia reduceret, ut reliqua posset perorare. Ita tum Fabricius, primum suo iudicio, quod est gravissimum, deinde legis vi et sententiis iudicum est condemnatus.

XXII. Quid est, quod iam de Oppianici caussa plura dicamus? Apud eosdem iudices reus est factus, quum is duobus praeiudiciis iam damnatus esset: ab iisdem autem iudicibus, qui Fabriciorum damnatione de Oppianico iudicarant, locus ei primus est constitutus: accusatus est criminibus gravissimis, et iis, quae a me breviter dicta sunt, et praeterea multis, quae ego omnia nunc omitto: accusatus est apud eos, qui et Scamandrum, ministrum Oppianici, et Fabricium, conscium maleficii, condemnarant. 60. Utrum, per deos immortales! magis est mirandum, quod is condemnatus est, an quod omnino respondere ausus est? Quid enim illi iudices facere potuerunt? qui si innocentes Fabricios condemnassent, tamen in Oppianico sibi constare et superioribus consentire iudiciis debuerunt. An vero illi sua per se ipsi iudicia rescinderent, quum ceteri soleant in iudicando ne ab aliorum iudiciis discrepent, providere? et ii, qui Fabricii libertum, quia minister in maleficio fuerat; patronum, quia conscius, condemnassent; ipsum principem atque architectum sceleris absolverent? et qui ceteros, nullo praeiudicio facto, tamen ex ipsa caussa condemnassent, hunc, quem bis condemnatum iam acceperant, liberarent? 61. Tum vero illa iudicia senatoria, non falsa invidia, sed vera atque insigni turpitudine notata, atque operta dedecore et infamia, defensioni locum nullum reliquissent. Quid enim tandem illi iudices responderent, si quis ab iis quaereret? Condemnastis Scamandrum: quo crimine? nempe quod Avitum per servum medici veneno necare voluisset. Quid Aviti morte Scamander consequebatur? nihil, sed administer erat Oppianici. Condemnastis C. Fabricium: quid ita? quia, quum ipse familiarissime Oppianico usus, libertus autem eius in maleficio deprehensus esset, illum expertem eius consilii fuisse non probabatur. Si igitur ipsum Oppianicum, bis suis iudiciis condemnatum, absolvissent, quis tantam turpitudinem iudiciorum, quis tantam inconstantiam rerum iudicatarum, quis tantam libidinem iudicum ferre potuisset?

62. Quod si hoc videtis, quod iam hac omni oratione patefactum est, illo iudicio reum condemnari, praesertim ab iisdem iudicibus, qui duo praeiudicia fecissent, necesse fuisse: simul illud videatis necesse est, nullam accusatori caussam esse potuisse, cur iudicium vellet corrumpere. XXIII. Quaero enim abs te, T. Atti, relictis iam ceteris argumentis omnibus, num Fabricios quoque innocentes condemnatos existimes, num etiam illa iudicia pecunia corrupta esse dicas, quibus iudiciis alter a Staieno solo absolutus est, alter etiam ipse se condemnavit. Age, si nocentes: cuius maleficii? numquid praeter venenum quaesitum, quo Avitus necaretur, obiectum est? numquid aliud in illis iudiciis versatum est, praeter hasce in-

sidias Avito ab Oppianico per Fabricios factas? nihil, nihil, inquam, aliud, iudices, reperietis. Exstat memoria: sunt tabulae publicae: redargue me, si mentior: testium dicta recita: doce, in illorum iudiciis, quid praeter hoc venenum Oppianici non modo in criminis, sed in maledicti loco sit obiectum. 63. Multa dici possunt, quare ita necesse fuerit iudicari, sed ego occurram exspectationi vestrae, iudices. Nam, etsi a vobis sic audior, ut numquam benignius neque attentius quemquam auditum putem, tamen vocat me alio iamdudum tacita vestra exspectatio, quae mihi obloqui videtur. Quid ergo? negasne illud iudicium esse corruptum? Non nego, sed ab hoc corruptum non esse confirmo. A quo igitur est corruptum? Opinor, primum, si incertum fuisset, quisnam exitus illius iudicii futurus esset, verisimilius tamen esset, eum potius corrupisse, qui metuisset, ne ipse condemnaretur, quam illum, qui veritus esset, ne alter absolveretur: deinde, quum esset nemini dubium, quid iudicari necesse esset, eum certe potius, qui sibi aliqua ratione diffideret, quam eum, qui omni ratione confideret: postremo, certe potius illum, qui bis apud eos iudices offendisset, quam eum, qui bis caussam iis probavisset. 64. Unum quidem certe nemo erit tam iniquus Cluentio qui mihi non concedat: si constet corruptum illud esse iudicium, aut ab Avito aut ab Oppianico esse corruptum. Si doceo non ab Avito, vinco ab Oppianico: si ostendo ab Oppianico, purgo Avitum. Quare, etsi satis docui rationem nullam huic corrumpendi fuisse, (ex quo intelligitur, ab Oppianico esse corruptum,) tamen de illo ipso separatim cognoscite. XXIV. Atque ego illa non argumentabor, quae sunt gravia vehementer: eum corrupisse, qui in periculo fuerit; eum, qui metuerit; eum, qui spem salutis in alia ratione non habuerit; eum, qui semper singulari fuerit audacia. Multa sunt eiusmodi: verum quum habeam rem non dubiam, sed apertam atque manifestam, enumeratio singulorum argumentorum non est necessaria. 65. Dico C. Aelio Staieno iudici pecuniam grandem Statium Albium ad corrumpendum iudicium dedisse. Num quis negat? Te appello, Oppianice; te, T. Atti: quorum alter eloquentia damnationem illam, alter tacita pietate deplorat. Audete negare, ab Oppianico Staieno iudici pecuniam datam: negate, negate, inquam, in eo loco. Quid reticetis? At negare non potestis, quod repetistis, quod confessi estis, quod abstulistis. Quo tandem igitur ore mentionem corrupti iudicii facitis, quum ab ista parte iudici pecuniam ante iudicium datam, post iudicium ereptam esse fateamini? 66. Quonam igitur haec modo gesta sunt? Repetam paullo altius, iudices, et omnia, quae in diuturna obscuritate latuerunt, sic aperiam, ut ea cernere oculis videamini. Vos quaeso, ut adhuc me attente audistis, item, quae reliqua sunt, audiatis. Profecto nihil a me dicetur, quod non dignum hoc conventu et silentio, dignum vestris studiis atque auribus esse videatur.

Nam, ut primum Oppianicus ex eo, quod Scamander reus erat factus, quid sibi impenderet, coepit suspicari: statim se ad hominis egentis, audacis, in iudiciis corrumpendis exercitati, tum autem iudicis, Staieni familiaritatem applicavit. Ac primum Scamandro reo tantum donis datis muneribusque perfecerat, ut eo auctore uteretur cupidiore, quam fides iudicis postulabat. 67. Post autem, quum esset Scamander unius Staieni sententia absolutus, patronus autem Scamandri ne sua quidem sententia liberatus, acrioribus saluti suae remediis subveniendum putavit. Tum a Staieno, sicut ab homine ad excogitandum acutissimo, ad audendum impudentissimo, ad efficiendum acerrimo, (haec enim ille et aliqua ex parte habebat, et maiore ex parte se habere simulabat,) auxilium capiti et fortunis suis petere coepit. XXV. Iam hoc non ignoratis, iudices, ut etiam bestiae fame dominante plerumque ad eum locum, ubi pastae aliquando sint, revertantur. 68. Staienus ille biennio ante, quam caussam bonorum Safinii Atellae recepisset, sexcentis millibus nummûm se iudicium corrupturum esse dixerat: quae quum accepisset a pupillo, suppressit: iudicioque facto nec Safinio nec bonorum emptoribus reddidit. Quam quum pecuniam profudisset, et sibi nihil non modo ad cupiditates suas, sed ne ad necessitatem quidem reliquisset, statuit ad easdem sibi praedas ac suppressiones iudiciales revertendum. Itaque quum Oppianicum iam perditum et duobus iugulatum praeiudiciis videret, promissis eum suis excitavit abiectum et simul saluti desperare vetuit. Oppianicus orare hominem coepit, ut sibi rationem ostenderet iudicii corrumpendi. 69. Ille autem (quemadmodum ex ipso Oppianico postea est auditum) negavit, quemquam esse in civitate praeter se, qui id efficere posset. Sed primo gravari coepit, quod aedilitatem se petere cum hominibus nobilissimis, et invidiam atque offensionem timere dicebat. Post exoratus initio permagnam pecuniam poposcit: deinde ad id pervenit, quod confici potuit, et sestertiûm sexcenta quadraginta millia deferri ad se domum iussit. Quae pecunia simul atque ad eum delata est, homo impurissimus statim coepit in eiusmodi mente et cogitatione versari: nihil esse suis rationibus utilius, quam Oppianicum condemnari: illo absoluto, pecuniam illam aut iudicibus dispertiendam, aut ipsi esse reddendam: damnato, repetiturum esse neminem. 70. Itaque rem excogitat singularem. Atque haec, iudices, quae vere dicuntur a nobis, facilius credetis, si cum animis vestris longo intervallo recordari C. Staieni vitam et naturam volueritis. Nam perinde ut opinio est de cuiusque moribus, ita, quid ab eo factum et non factum sit, existimari potest. XXVI. Quum esset egens, sumptuosus, audax, callidus, perfidiosus, et quum domi suae, miserrimis in locis et inanissimis, tantum nummorum positum videret; ad omnem malitiam et fraudem versare mentem suam coepit: Demne iudicibus? mihi igitur ipsi praeter periculum et infamiam quid quaeretur? Nihil excogitem, quamobrem Oppianico damnari necesse sit? quid tandem? nihil enim est, quod fieri non possit. Si quis eum forte casus ex periculo eripuerit, nonne reddendum est? Praecipitantem igitur impellamus, inquit, et perditum prosternamus. 71. Capit hoc consilii, ut pecuniam quibusdam iudicibus levissimis polliceatur; deinde eam postea supprimat: ut, quoniam graves homines sua sponte severe iudicaturos putabat, hos, qui leviores erant, destitutione iratos Oppianico redderet. Itaque, ut erat semper praeposterus atque perversus, initium facit a Bulbo, et eum, quod iamdiu nihil quaesierat, tristem atque oscitantem leviter impellit. Quid tu? inquit; ecquid me adiuvas, Bulbe, ne gratis reipublicae serviamus? Ille vero, simul atque hoc audivit: Ne gratis: Quo voles, inquit, sequar: sed quid affers? Tum ei quadraginta millia, si esset absolutus Oppianicus, pollicetur, et eum, ut ceteros appellet, quibuscum loqui consuesset, rogat,

atque etiam ipse conditor totius negotii Guttam aspergit huic Bulbo. 72. Itaque minime amarus iis visus est, qui aliquid ex eius sermone speculae degustarant. Unus et alter dies intercesserat, quum res parum certa videbatur: sequester et confirmator pecuniae desiderabatur. Tum appellat hilari vultu hominem Bulbus, ut blandissime potest: Quid tu, inquit, Paete? (hoc enim sibi Staienus cognomen ex imaginibus Aeliorum delegerat, ne, si se Ligurem fecisset, nationis magis suae, quam generis uti cognomine videretur:) qua de re mecum locutus es, quaerunt a me, ubi sit pecunia. Hic ille planus improbissimus, quaestu iudiciario pastus, qui illi pecuniae, quam condiderat, spe iam atque animo incubaret, contrahit frontem: (recordamini faciem atque illos eius fictos simulatosque vultus!) queritur se ab Oppianico destitutum: et, qui esset totus ex fraude et mendacio factus, quique ea vitia, quae a natura habebat, etiam studio atque artificio quodam malitiae condivisset, pulchre asseverat sese ab Oppianico destitutum: atque hoc addit testimonii, sua illum sententia, quam palam omnes laturi essent, condemnatum iri.

XXVII. 73. Manarat sermo in consilio, pecuniae quamdam mentionem inter iudices esse versatam. Res neque tam fuerat occulta, quam erat occultanda, neque tam erat aperta, quam reipublicae caussa aperienda. In ea obscuritate ac dubitatione omnium Canutio, perito homini, qui quodam odore suspicionis Staienum corruptum esse sensisset, nequedum rem perfectam arbitraretur, placuit repente pronuntiare. Iudices dixerunt se id velle. Hic tum Oppianicus non magno opere pertimuit: rem a Staieno perfectam esse arbitrabatur. 74. In consilium erant ituri iudices XXXII. Sententiis XVI absolutio confici poterat. H-S quadragena in singulos iudices distributa eum numerum sententiarum conficere debebant, ut ad cumulum spe maiorum praemiorum ipsius Staieni sententia septimadecima accederet. Atque etiam casu tum, quod illud repente erat factum, Staienus ipse non aderat. Caussam nescio quam apud iudicem defendebat. Facile hoc Avitus patiebatur, facile Canutius, at non Oppianicus neque patronus eius L. Quintius: qui quum esset eo tempore tribunus plebis, convicium C. Iunio, iudici quaestionis, maximum fecit, UT NE SINE STAIENO IN CONSILIUM IRETUR: quumque id ei per viatores consulto negligentius agi videretur, ipse e publico iudicio ad privatum Staieni iudicium profectus est, et illud pro potestate dimitti iussit: Staienum ipse ad subsellia adduxit. 75. Consurgitur in consilium, quum sententias Oppianicus, quae tum erat potestas, palam ferri velle dixisset, ut Staienus scire posset, quid cuique deberetur. Varia iudicum genera: nummarii pauci, sed omnes irati. Ut, qui accipere in campo consuerunt, iis candidatis, quorum nummos suppressos esse putant, inimicissimi solent esse: sic eiusmodi iudices infesti tum reo venerant. Ceteri nocentissimum esse arbitrabantur, sed exspectabant sententias eorum, quos corruptos putabant, ut ex iis constituerent, a quo iudicium corruptum videretur. XXVIII. Ecce tibi eiusmodi sortitio, ut in primis Bulbo et Staieno et Guttae esset iudicandum. Summa omnium exspectatio, quidnam sententiae ferrent leves ac nummarii iudices. Atque illi omnes sine ulla dubitatione condemnant. 76. Hic tum iniectus est hominibus scrupulus et quaedam dubitatio, quidnam esset actum. Deinde homines sapientes et ex vetere illa disciplina iudiciorum, qui neque absolvere hominem nocentissimum possent, neque eum, de quo esset orta suspicio, pecunia oppugnatum, re illa incognita, primo condemnare vellent, non liquere dixerunt. Nonnulli autem severi homines hoc statuerunt, quo quisque animo quid faceret, spectari oportere, et, si alii pecunia accepta verum iudicabant, tamen nihilo minus se superioribus suis iudiciis constare putabant oportere: itaque damnarunt. Quinque omnino fuerunt, qui illum vestrum innocentem Oppianicum sive imprudentia sive misericordia sive aliqua suspicione sive ambitione adducti absolverunt.

77. Condemnato Oppianico, statim L. Quintius, homo maxime popularis, qui omnes rumorum et concionum ventos colligere consuesset, oblatam sibi facultatem putavit, ut ex invidia senatoria posset crescere, quod eius ordinis iudicia minus iam probari populo arbitrabatur. Habetur una atque altera concio vehemens et gravis: accepisse pecuniam iudices, ut innocentem reum condemnarent, tribunus plebis clamitabat: agi fortunas omnium dicebat: nulla esse iudicia: qui pecuniosum inimicum haberet, incolumem esse neminem posse. Homines totius ignari negotii, qui Oppianicum numquam vidissent, virum optimum et hominem pudentissimum pecunia oppressum arbitrarentur, incensi suspicione, rem in medium vocare coeperunt et caussam illam totam deposcere. 78. Atque illo ipso tempore in aedes T. Annii, hominis honestissimi, necessarii et amici mei, noctu Staienus, arcessitus ab Oppianico, venit. Iam cetera nota sunt omnibus: ut cum illo Oppianicus egerit de pecunia, ut ille se redditurum esse dixerit, ut eorum sermonem omnem audierint viri boni, qui tum consulto propter in occulto stetissent: ut res patefacta atque in forum prolata, et pecunia omnis a Staieno extorta atque erepta sit. XXIX. Huius Staieni persona, populo iam nota atque perspecta, ab nulla turpi suspicione abhorrebat: suppressam esse ab eo pecuniam, quam pro reo pronuntiasset, qui erant in concione, non intelligebant. Neque enim docebantur. Versatam esse in iudicio mentionem pecuniae sentiebant; innocentem reum condemnatum audiebant: Staieni sententia condemnatum videbant: non gratis id ab eo factum esse, quod hominem norant, iudicabant. Similis in Bulbo, in Gutta, in aliis nonnullis suspicio consistebat. 79. Itaque confiteor, (licet enim iam impune, hoc praesertim in loco, confiteri,) quod Oppianici non modo vita, sed etiam nomen ante illud tempus populo ignotum fuisset, indignissimum porro videretur, circumventum esse innocentem pecunia, hanc deinde suspicionem augeret Staieni improbitas et nonnullorum eius similium iudicum turpitudo, caussam autem ageret L. Quintius, homo quum summa potestate praeditus, tum ad inflammandos animos multitudinis accommodatus, summam illi iudicio invidiam infamiamque esse conflatam. Atque in hanc flammam recentem C. Iunium, qui illi quaestioni praefuerat, iniectum esse memini, et illum hominem aedilicium, iam praetorem opinionibus hominum constitutum, non disceptatione dicendi, sed clamore hominum de foro atque adeo de civitate esse sublatum.

80. Neque me poenitet hoc potius tempore, quam illo, caussam A. Cluentii defendere. Caussa enim manet eadem, quae mutari nullo modo potest, temporis iniquitas atque invidia recessit, ut, quod in tempore mali fuit, nihil obsit, quod in caussa boni fuit, prosit. Itaque nunc quemadmodum audiar, sen-

tio, non modo ab iis, quorum iudicium ac potestas est, sed etiam ab illis, quorum tantum est existimatio. At tum si dicerem, non audirer, non quod alia res esset, immo eadem, sed tempus aliud. XXX. Id adeo sic cognoscite. Quis tum auderet dicere, nocentem condemnatum esse Oppianicum? quis nunc id audet negare? Quis tum posset arguere, ab Oppianico iudicium tentatum esse pecunia? quis id hoc tempore infitiari potest? Cui tum liceret docere, Oppianicum reum factum esse tum denique, quum duobus proximis praeiudiciis condemnatus esset? quis est, qui id hoc tempore infirmare conetur? 81. Quare, invidia remota, quam dies mitigavit, oratio mea deprecata est, vestra fides atque aequitas a veritatis disceptatione reiecit: quid est praeterea, quod in caussa relinquatur?

Versatam esse in iudicio pecuniam, constat: ea, quaeritur, unde profecta sit, ab accusatore, an ab reo. Accusator dicit haec: Primum, gravissimis criminibus accusabam, ut nihil opus esset pecunia: deinde, condemnatum adducebam, ut ne eripi quidem pecunia posset: postremo, etiamsi absolutus esset, mearum tamen omnium fortunarum status incolumis maneret. Quid contra reus? Primum, ipsam multitudinem criminum et atrocitatem pertimescebam: deinde, Fabriciis propter conscientiam mei sceleris condemnatis, me esse condemnatum, sentiebam: postremo, in eum casum veneram, ut omnis mearum fortunarum status unius iudicii periculo contineretur.

82. Age, quoniam corrumpendi iudicii caussas ille multas et graves habuit, hic nullam: profectio ipsius pecuniae requiratur. Confecit tabulas diligentissime Cluentius. Haec autem res habet hoc certe, ut nihil possit neque additum neque detractum de re familiari latere. Anni sunt octo, quum ista caussa in ista meditatione versatur, quum omnia, quae ad eam rem pertinent, et ex huius, et ex aliorum tabulis, agitatis, tractatis, inquiritis: quum interea Cluentianae pecuniae vestigium nullum invenitis. Quid? Albiana pecunia vestigiisne nobis odoranda est, an ad ipsum cubile vobis ducibus venire possumus? Tenentur uno in loco H-S ꟾↃCXL: tenentur apud hominem audacissimum: tenentur apud iudicem. 83. Quid vultis amplius? At enim Staienus non fuit ab Oppianico, sed a Cluentio ad iudicium corrumpendum constitutus. Cur eum, quum in consilium iretur, Cluentius et Canutius abesse patiebantur? cur, quum in consilium mittebant, Staienum iudicem, cui pecuniam dederant, non requirebant? Oppianicus quaerebat: Quintius flagitabat: sine Staieno ne in consilium iretur, tribunicia potestate perfectum est. At condemnavit. Hanc enim damnationem dederat obsidem Bulbo et ceteris, ut destitutus ab Oppianico videretur. Quare si istinc caussa corrumpendi iudicii, istinc pecunia, istinc Staienus, istinc denique omnis fraus et audacia est: hinc pudor, honesta vita, et nulla suspicio pecuniae, nulla corrumpendi iudicii caussa: patimini, veritate patefacta atque omni errore sublato, eo transire illius turpitudinis infamiam, ubi cetera maleficia consistunt: ab eo invidiam discedere aliquando, ad quem numquam accessisse culpam videtis.

XXXI. 84. At enim pecuniam Staieno dedit Oppianicus non ad corrumpendum iudicium, sed ad conciliationem gratiae. Tene hoc, Atti, dicere, tali prudentia, etiam usu atque exercitatione praeditum? Sapientissimum esse dicunt eum, cui, quod opus sit, ipsi veniat in mentem: proxime accedere illum, qui alterius bene inventis obtemperet. In stultitia contra est. Minus enim stultus est is, cui nihil in mentem venit, quam ille, qui, quod stulte alteri venit in mentem, comprobat. Istam conciliationem gratiae Staienus tum recenti re, quum faucibus premeretur, excogitavit, sive, ut homines tum loquebantur, a P. Cethego admonitus, istam dedit conciliationis et gratiae fabulam. 85. Nam fuisse hunc tum hominum sermonem, recordari potestis: Cethegum, quod hominem odisset et quod eius improbitatem versari in republica nollet, et quod videret, eum, qui se ab reo pecuniam, quum iudex esset, clam atque extra ordinem accepisse confessus esset, salvum esse non posse, minus ei fidele consilium dedisse. In hoc si improbus Cethegus fuit, videtur mihi adversarium removere voluisse. Sin erat eiusmodi caussa, ut Staienus nummos se accepisse negare non posset: (nihil autem erat periculosius nec turpius, quam, ad quam rem accepisset, confiteri:) non est consilium Cethegi reprehendendum. 86. Verum alia caussa tum Staieni fuit, alia nunc, Atti, tua est. Ille, quum re premeretur, quodcumque diceret, honestius diceret, quam si, quod erat factum, fateretur: te vero illud idem, quod tum explosum et eiectum est, nunc retulisse demiror. Qui enim poterat tum in gratiam redire cum Oppianico Cluentius? qui cum matre habebat simultates, haerebat in tabulis publicis reus et accusator: condemnati erant Fabricii: nec elabi alio accusatore poterat Albius, nec sine ignominia calumniae relinquere accusationem Cluentius. XXXII. 87. An ut praevaricaretur? Iam id quoque ad corrumpendum iudicium pertinet. Sed quid opus erat ad eam rem iudice sequestre? et omnino, quamobrem tota ista res per Staienum potius, hominem ab utroque alienissimum, sordidissimum, turpissimum, quam per bonum aliquem virum ageretur et amicum necessariumque communem? Sed quid ego haec pluribus, quasi de re obscura disputo, quum ipsa pecunia, quae Staieno data est, numero ac summa sua, non modo quanta fuerit, sed etiam ad quam rem data fuerit, ostendat? Sexdecim dico iudices, ut Oppianicus absolveretur, corrumpendos fuisse: ad Staienum sexcenta et quadraginta millia nummûm esse delata. Si, ut tu dicis, gratiae conciliandae caussa, quadraginta istorum accessio millium quid valet? si, ut nos dicimus, ut quadragena millia nummûm sexdecim iudicibus darentur; non Archimedes melius potuit describere.

88. At enim iudicia facta permulta sunt, a Cluentio iudicium esse corruptum. Immo vero ante hoc tempus omnino ista ipsa res suo nomine in iudicium numquam est vocata. Ita multum agitata, ita diu iactata ista res est, ut hodierno die primum caussa illa defensa sit, hodierno die primum veritas vocem contra invidiam, his iudicibus freta, miserit. Verumtamen multa ista iudicia quae sunt? Ego enim me ad omnia confirmavi et sic paravi, ut docerem, quae facta postea iudicia de illo iudicio dicerentur, partim ruinae similiora aut tempestati, quam iudicio et disceptationi fuisse, partim nihil contra Avitum valere, partim etiam pro hoc esse, partim esse eiusmodi, ut neque appellata umquam iudicia sint, neque existimata. 89. Hic ego, magis ut consuetudinem servem, quam quod vos non vestra hoc sponte faciatis, petam a vobis, ut me, dum de his singulis disputo iudiciis, attente audiatis. XXXIII. Condemnatus est C. Iunius, qui ei quaestioni praefuerat; adde etiam illud, si pla-

cet: tum est condemnatus, quum esset iudex quaestionis. Non modo caussae, sed ne legi quidem quidquam per tribunum plebis laxamenti datum est. Quo tempore illum a quaestione ad nullum aliud reipublicae munus abduci licebat, eo tempore ad quaestionem ipse abreptus est. At quam quaestionem? Vultus enim vestri, iudices, me invitant, ut, quae reticenda putaram, libeat iam libere dicere. 90. Quid? illa tandem quaestio, aut disceptatio aut iudicium fuit? Putabo fuisse. Dicat, qui vult hodie de illo populo concitato, cui tum mos gestus est: qua de re Iunius caussam dixerit; quemcumque rogaveris, hoc respondebit, quod pecuniam acceperit, quod innocentem circumvenerit. Est haec opinio. At, si ita esset, hac lege accusatum esse oportuit, qua accusatur Avitus. At ipse ea lege quaerebat. Paucos dies exspectasset Quintius. At neque privatus accusare, nec, sedata iam invidia, volebat. Videtis igitur non in caussa, sed in tempore ac potestate spem omnem accusatoris fuisse. 91. Mulctam petivit. Qua lege? quod in legem non iurasset: quae res nemini umquam fraudi fuit: et quod C. Verres, praetor urbanus, homo sanctus et diligens, subsortitionem eius in eo codice non haberet, qui tum interlitus proferebatur. His de caussis C. Iunius condemnatus est, iudices, levissimis et infirmissimis; quas omnino in iudicium afferri non oportuit. Itaque oppressus est, non caussa, sed tempore. XXXIV. 92. Hoc vos Cluentio iudicium putatis obesse oportere? Quam ob caussam? Si ex lege subsortitus non erat Iunius, aut si in legem aliquando non iuraverat: idcirco illius damnatione aliquid de Cluentio iudicabatur? Non, inquit: sed ille idcirco his legibus condemnatus est, quod contra aliam legem commiserat. Qui hoc confitentur, possunt iidem illud iudicium fuisse defendere? Ergo idcirco, inquit, infestus tum praetor C. Iunio fuit, quod illud iudicium corruptum per eum putabatur. Num igitur hoc tempore caussa mutata est? num alia res, alia ratio illius iudicii, alia natura totius negotii nunc est ac tum fuit? Non opinor ex iis rebus, quae gestae sunt, rem ullam potuisse mutari. 93. Quid ergo est caussae, quod nunc nostra defensio audiatur tanto silentio, tunc Iunio defendendi sui potestas erepta sit? Quia tum in caussa nihil erat praeter invidiam, errorem, suspicionem, conciones quotidianas, seditione ac populariter concitatas. Accusabat tribunus plebis idem in concionibus, idem ad subsellia: ad iudicium non modo de concione, sed etiam cum ipsa concione veniebat. Gradus illi Aurelii tum novi quasi pro theatro illi iudicio aedificati videbantur: quos ubi accusator concitatis hominibus complerat, non modo dicendi ab reo, sed ne surgendi quidem potestas erat. 94. Nuper apud C. Orchivium, collegam meum, locus ab iudicibus Fausto Sullae de pecuniis residuis non est constitutus: non quo illi aut exlegem esse Sullam, aut caussam pecuniae publicae contemptam atque abiectam putarent; sed quod, accusante tribuno plebis, conditione aequa disceptari posse non putaverunt. Quid? conferam Sullamne cum Iunio? an hunc tribunum plebis cum Quintio? an vero tempus cum tempore? Sulla maximis opibus, cognatis, affinibus, necessariis, clientibus plurimis: haec autem apud Iunium parva, et infirma et ipsius labore quaesita atque collecta. Hic tribunus plebis modestus, pudens, non modo non seditiosus, sed etiam seditiosis adversarius: ille autem acerbus, criminosus, popularis homo ac turbulentus. Tempus hoc tranquillum ac pacatum: illud omnibus invidiae tempestatibus concitatum. Quae quum ita essent, in Fausto tamen illi iudices statuerunt, iniqua conditione reum caussam dicere, quum adversario eius ad ius accusationis summa vis potestatis accederet.

XXXV. 95. Quam quidem rationem vos, iudices, diligenter, pro vestra sapientia et humanitate, cogitare et penitus perspicere debetis, quid mali, quantum periculi uni cuique nostrum inferre possit vis tribunicia, conflata praesertim invidia et concionibus seditiose concitatis. Optimis hercule temporibus, tum, quum homines se non iactatione populari, sed dignitate atque innocentia tuebantur, tamen nec P. Popillius, nec Q. Metellus, clarissimi atque amplissimi viri, vim tribuniciam sustinere potuerunt: nedum his temporibus, his moribus, his magistratibus, sine vestra sapientia ac sine iudiciorum remediis, salvi esse possimus. 96. Non fuit igitur illud iudicium iudicii simile, iudices, non fuit; in quo non modus est habitus, non mos consuetudoque servata, non caussa defensa. Vis illa fuit et, ut saepe iam dixi, ruina quaedam atque tempestas, et quidvis potius, quam iudicium aut disceptatio aut quaestio. Quod si quis est, qui illud iudicium fuisse arbitretur et qui his rebus iudicatis standum putet, is tamen hanc caussam ab illa debet seiungere. Ab illo enim, sive quod in legem non iurasset, sive quod ex lege subsortitus iudicem non esset, mulcta petita esse dicitur. Cluentii autem ratio cum illis legibus, quibus a Iunio mulcta petita est, nulla potest ex parte esse coniuncta. 97. At enim etiam Bulbus est condemnatus. Adde, maiestatis: ut intelligas, hoc iudicium cum illo non esse coniunctum. At est hoc illi crimen obiectum. Fateor: sed etiam legionem esse ab eo sollicitatam in Illyrico, C. Cosconii litteris et multorum testimoniis planum factum est: quod crimen erat proprium illius quaestionis, et quae res lege maiestatis tenebatur. At hoc obfuit ei maxime. Iam ista divinatio est: qua si uti licet, vide, ne mea coniectura multo sit verior. Ego enim sic arbitror, Bulbum, quod homo nequam, turpis, improbus, multis flagitiis contaminatus in iudicium sit adductus, idcirco facilius esse damnatum. Tu mihi ex tota caussa Bulbi, quod tibi commodum est, eligis, ut id esse secutos iudices dicas.

XXXVI. 98. Quapropter hoc Bulbi iudicium non plus huic obesse caussae debet, quam illa, quae commemorata sunt ab accusatore, duo iudicia, P. Popillii et T. Guttae: qui caussam de ambitu dixerunt: qui accusati sunt ab iis, qui erant ipsi ambitus condemnati: quos ego non idcirco esse arbitror in integrum restitutos, quod planum fecerint, illos ob rem iudicandam pecuniam accepisse, sed quod iudicibus probaverint, quod in eodem genere, in quo ipsi offendissent, alios reprehendissent, se ad praemia legis venire oportere. Quapropter neminem dubitare existimo, quin illa damnatio ambitus nulla ex parte cum caussa Cluentii vestroque iudicio coniuncta esse possit. 99. Quid, quod Staienus est condemnatus? Non dico hoc tempore, iudices, id quod nescio an dici oporteat, illum maiestatis esse damnatum: non recito testimonia hominum honestissimorum, quae in Staienum sunt dicta ab iis, qui M. Aemilio, clarissimo viro, legati et praefecti et tribuni militares fuerunt: quorum testimoniis planum factum est, maxime eius opera, quum quaestor esset, in exercitu seditionem esse conflatam. Ne illa quidem testimonia recito, quae dicta sunt, de H-S ıɔc; quae ille quum accepis-

set nomine iudicii Safiniani, sicut in Oppianici iudicio postea, reticuit atque suppressit. 100. Omitto et haec et alia permulta, quae illo iudicio in Staienum dicta sunt: hoc dico, eamdem tum fuisse P. et L. Cominiis, equitibus Romanis, honestissimis hominibus et disertis, controversiam cum Staieno, quem accusabant, quae nunc mihi est cum Attio. Cominii dicebant idem, quod ego dico: Staienum ab Oppianico pecuniam accepisse, ut iudicium corrumperet: Staienus conciliandae gratiae caussa se accepisse dicebat. 101. Irridebatur haec illius reconciliatio, et persona viri boni suscepta, sicut in statuis inauratis, quas posuit ad Iuturnae: quibus subscripsit, REGES AB SE IN GRATIAM ESSE REDUCTOS. Exagitabantur omnes eius fraudes atque fallaciae: tota vita in eiusmodi ratione versata aperiebatur, egestas domestica, quaestus forensis in medium proferebatur: nummarius interpres pacis et concordiae non probabatur. Itaque tum Staienus, quum idem defenderet, quod Attius, condemnatus est. 102. Cominii quum hoc agerent, quod nos in tota caussa egimus, probaverunt. Quamobrem si Staieni damnatione, Oppianicum iudicium corrumpere voluisse, Oppianicum iudici ad emendas sententias dedisse pecuniam, iudicatum est: quum ita constitutum sit, uti in illa culpa aut Cluentius sit aut Oppianicus: Cluentii nummus nullus iudici datus ullo vestigio reperietur, Oppianici pecunia post iudicium factum a iudice ablata est: potest esse dubium, quin illa damnatio Staieni non modo non sit contra Cluentium, sed maxime nostram caussam defensionemque confirmet? XXXVII. 103. Ergo adhuc Iunii iudicium video esse eiusmodi, ut incursionem potius seditionis, vim multitudinis, impetum tribunicium, quam iudicium appellandum putem. Quod si quis illud iudicium appellet, tamen hoc confiteatur necesse est, nullo modo illam mulctam, quae a Iunio petita sit, cum Cluentii caussa posse coniungi. Illud igitur Iunianum per vim factum est, Bulbi et Popillii et Guttae contra Cluentium non est: Staieni etiam pro Cluentio est. Videamus, ecquod aliud iudicium, quod pro Cluentio sit, proferre possimus.

Dixitne tandem caussam C. Fidiculanius Falcula, qui Oppianicum condemnarat, quum praesertim, id quod fuit in illo iudicio invidiosissimum, paucos dies ex subsortitione sedisset? Dixit, et bis quidem dixit. In summam enim L. Quintius invidiam concionibus eum quotidianis, seditiosis et turbulentis adduxerat. Uno iudicio mulcta est ab eo petita, sicut ab Iunio, quod non suae decuriae munere, neque ex lege sedisset. Paullo sedatiore tempore est accusatus, quam Iunius, sed eadem fere lege et crimine. Quia nulla in iudicio seditio neque vis neque turba versata est, prima actione facillime est absolutus. Non numero hanc absolutionem. Nihilominus enim potest, ut illam mulctam non commiserit, accepisse tamen pecuniam * ob rem iudicandam: capta nusquam Staienus eadem lege dixit. Proprium crimen illud quaestionis eius non fuit. 104. Fidiculanius quid fecisse dicebatur? accepisse a Cluentio H-S cccc. Cuius erat ordinis? senatorii. Qua lege in eo genere a senatore ratio repeti solet de pecuniis repetundis, ea lege accusatus honestissime est absolutus. Acta est enim caussa more maiorum sine vi, sine metu, sine periculo: dicta, et exposita et demonstrata sunt omnia. At docti iudices sunt non modo potuisse honeste ab eo reum condemnari, qui non perpetuo sedisset, sed, si aliud is iudex nihil scisset, nisi, quae praeiudicia de eo facta esse constarent, audire praeterea nihil debuisse. XXXVIII. 105. Tum etiam illi quinque, qui, imperitorum hominum rumusculos aucupati, tum illum absolverunt, iam suam clementiam laudari magno opere nolebant, a quibus si qui quaereret, sedissentne iudices in C. Fabricium, sedisse se dicerent: si interrogarentur, num quo crimine is esset accusatus, praeterquam veneni eius, quod quaesitum Avito diceretur, negarent: si deinde essent rogati, quid iudicassent, condemnasse se dicerent: nemo enim absolvit. Eodem modo quaesitum si esset de Scamandro, certe idem respondissent: tametsi ille una sententia est absolutus, sed illam unam nemo tum istorum suam dici vellet. 106. Uter igitur facilius suae sententiae rationem redderet: isne, qui se et sibi et rei iudicatae constitisse dicit, an ille, qui se in principem maleficii lenem, in adiutores eius et conscios vehementissimum esse respondet? Quorum ego de sententia non debeo disputare: neque enim dubito, quin ii tales viri, suspicione aliqua perculsi repentina de statu suo declinarint. Quare eorum, qui absolverunt, misericordiam non reprehendo, eorum, qui in iudicando superiora iudicia secuti sunt sua sponte, non Staieni fraude, constantiam comprobo, eorum vero, qui sibi non liquere dixerunt, sapientiam laudo, qui absolvere eum, quem nocentissimum cognorant, et quem ipsi bis iam antea condemnarant, nullo modo poterant, condemnare, quum tanta consilii infamia et tam atrocis rei suspicio esset iniecta, paullo posterius patefacta re, maluerunt. 107. Ac ne ex facto solum sapientes illos iudicetis, sed etiam ex nominibus ipsis, quod hi fecerint, rectissime ac sapientissime factum probetis: quis P. Octavio Balbo ingenio prudentior, iure peritior, fide, religione, officio diligentior aut sanctior commemorari potest? non absolvit. Quis Q. Considio constantior? quis iudiciorum, atque eius dignitatis, quae in iudiciis publicis versari debet, peritior? quis virtute, consilio, auctoritate praestantior? ne is quidem absolvit. Longum est de singulorum virtute ita dicere: quae, quia cognita sunt ab omnibus, verborum ornamenta non quaerunt. Qualis vir M. Iuventius Pedo fuit ex vetere illa iudicum disciplina? qualis L. Caulius Mergus? M. Basilus? C. Caudinus? qui omnes in iudiciis publicis, iam tum florente republica, floruerunt. Ex eodem numero L. Cassius, Cn. Heius, pari et integritate et prudentia: quorum nullius sententia est Oppianicus absolutus. Atque ex his omnibus natu minimus, ingenio et diligentia et religione par iis, quos antea commemoravi, P. Saturius, in eadem sententia fuit. 108. O innocentiam Oppianici singularem! quo in reo, qui absolvit, ambitiosus; qui distulit, cautus; qui condemnavit, constans existimatur.

XXXIX. Haec tum agitante Quintio neque in concione neque in iudicio demonstrata sunt. Neque enim ipse dici patiebatur, nec per multitudinem concitatam consistere cuiquam in dicendo licebat. Itaque ipse, postquam Iunium pervertit, totam caussam reliquit. Paucis enim diebus illis et ipse privatus est factus, et hominum studia deferbuisse intelligebat. Quod si, per quos dies Iunium accusavit, Fidiculanium accusare voluisset: respondendi Fidiculanio potestas facta non esset. Ac primo quidem omnibus illis iudicibus, qui Oppianicum condemnarant, minabatur. 109. Iam insolentiam noratis hominis: noratis animos eius ac spiritus tribunicios. Quod erat

odium! dii immortales! quae superbia! quanta ignoratio sui! quam gravis atque intolerabilis arrogantia! qui illud etiam ipsum acerbe tulerit, (ex quo illa nata sunt omnia,) non sibi ac defensioni suae condonatum esse Oppianicum: proinde quasi non satis signi esse debuerit, ab omnibus eum fuisse desertum, qui se ad patronum illum contulisset. Erat enim Romae summa copia patronorum, hominum eloquentissimorum atque amplissimorum, quorum certe aliquis defendisset equitem Romanum, in municipio suo nobilem, si honeste putasset eiusmodi caussam posse defendi. XL. 110. Nam Quintius quidem, quam caussam umquam antea dixerat, quum annos ad quinquaginta natus esset? quis eum umquam non modo in patroni, sed in laudatoris aut advocati loco viderat? qui quod Rostra iamdiu vacua, locumque illum post adventum L. Sullae a tribunicia voce desertum oppresserat, multitudinemque iam desuefactam a concionibus ad veteris consuetudinis similitudinem revocaverat, idcirco cuidam hominum generi paullisper iucundior fuit. Atque idem quanto in odio postea suis illis ipsis fuit, per quos in altiorem locum ascenderat? Neque iniuria. 111. Facite enim, ut non solum mores eius et arrogantiam, sed etiam vultum atque amictum atque etiam illam usque ad talos demissam purpuram recordemini. Is, quasi non esset ullo modo ferendum, se ex iudicio discessisse victum, rem ab subselliis in Rostra detulit. Et iam querimur saepe hominibus novis non satis magnos in hac civitate esse fructus? Nego usquam umquam fuisse maiores, ubi, si quis ignobili loco natus ita vivat, ut nobilitatis dignitatem virtute tueri posse videatur, usque eo pervenit, quoad eum industria cum innocentia prosecuta est. 112. Si quis autem hoc uno nititur, quod sit ignobilis: procedit saepe longius, quam si idem ille esset cum iisdem suis vitiis nobilissimus. Ut Quintius (nihil enim dicam de ceteris) si fuisset homo nobilis, quis eum cum illa superbia atque intolerantia ferre potuisset? Quod eo loco fuit, ita tulerunt, ut, si quid haberet a natura boni, prodesse ei putarent oportere: superbiam autem atque arrogantiam eius deridendam magis arbitrarentur propter humilitatem hominis, quam pertimescendam. XLI. Sed, ut illuc revertar: quo tempore Fidiculanius est absolutus, tu, qui ea iudicia facta commemoras, quaero, quid tum esse existimas iudicatum? certe gratis iudicasse. 113. At condemnarat: at caussam totam non audierat: at in concionibus omnibus a L. Quinctio vehementer erat et saepe vexatus. Illa igitur omnia Quintiana iniqua, falsa, turbulenta, popularia, seditiosa iudicia fuerunt. Esto: potuit esse innocens Falcula. Iam ergo aliquis Oppianicum gratis condemnavit: iam non eos Iunius subsortitus est, qui pecunia accepta condemnarent: iam potuit aliquis ab initio non sedisse, et tamen Oppianicum gratis condemnasse. Verum, si innocens Falcula, quaeso, quis nocens? si hic gratis condemnavit, quis accepit? Nego rem esse ullam in quemquam illorum obiectam, quae Fidiculanio obiecta non sit, nego aliquid fuisse in Fidiculanii caussa, quod idem non esset in ceterorum. 114. Aut hoc iudicium reprehendas tu, cuius accusatio rebus iudicatis niti videbatur, necesse est, aut, si hoc verum esse concedis, Oppianicum gratis condemnatum esse fateare.

Quamquam satis magno argumento esse debet, quod ex tam multis iudicibus, absoluto Falcula, nemo reus factus est. Quid enim mihi damnatos ambitus colligitis, alia lege, certis criminibus, plurimis testibus? quum primum illi ipsi debuerint potius accusari de pecuniis repetundis, quam ambitus. Nam, si in ambitus iudiciis hoc his obfuit, quum alia lege caussam dicerent: certe, si propria lege huius peccati adducti essent, multo plus obfuisset. 115. Deinde, si tanta vis fuit istius criminis, ut, qua quisque lege ex illis iudicibus reus factus esset, tamen hac plaga periret: cur, in tanta multitudine accusatorum, tantis praemiis, ceteri rei facti non sunt? Hic profertur id, quod iudicium appellari non oportet, P. Septimio Scaevolae litem eo nomine esse aestimatam. Cuius rei quae consuetudo sit, quoniam apud homines peritissimos dico, pluribus verbis docere non debeo. Numquam enim ea diligentia, quae solet adhiberi in ceteris iudiciis, eadem, reo damnato, adhibita est. 116. In litibus aestimandis fere iudices, aut, quod sibi eum, quem semel condemnarunt, inimicum putant esse, si quae in eum lis capitis illata est, non admittunt: aut, quod se perfunctos iam esse arbitrantur, quum de reo iudicarunt, negligentius attendunt cetera. Itaque et maiestatis absoluti sunt permulti, quibus damnatis, de pecuniis repetundis, lites essent aestimatae, et hoc quotidie fieri videmus, ut, reo damnato de pecuniis repetundis, ad quos pervenisse pecunias in litibus aestimandis statutum sit, eos illi iudices absolvant: quod quum fit, non iudicia rescinduntur, sed hoc statuitur, aestimationem litium non esse iudicium. Scaevola condemnatus est aliis criminibus, frequentissimis Apuliae testibus. Omni contentione pugnatum est, ut lis haec capitis aestimaretur. Quae res si rei iudicatae pondus habuisset: ille postea vel iisdem vel aliis inimicis reus hac lege ipsa factus esset.

XLII. 117. Sequitur id, quod illi iudicium appellant, maiores autem nostri numquam neque iudicium nominarunt, neque proinde, ut rem iudicatam, observaverunt, animadversionem atque auctoritatem censoriam. Qua de re antequam dicere incipio, perpauca mihi de meo officio verba facienda sunt: ut a me quum huiusce periculi, tum ceterorum quoque officiorum et amicitiarum ratio conservata esse videatur. Nam mihi cum viris fortibus, qui censores proxime fuerunt, ambobus est amicitia; cum altero vero (sicuti plerique vestrum sciunt) magnus usus et summa utriusque officiis constituta necessitudo est. 118. Quare, quidquid de subscriptionibus eorum mihi dicendum erit, eo dicam animo, ut omnem orationem meam non de illorum facto, sed de ratione censoria habitam existimari velim: a Lentulo autem, familiari meo, qui a me pro eximia sua virtute summisque honoribus, quos a populo Romano adeptus est, honoris caussa nominatur, facile hoc, iudices, impetrabo, ut, quam ipse adhibere consuevit in amicorum periculis quum fidem et diligentiam, tum vim animi libertatemque dicendi, in hoc mihi concedat, ut tantum mihi sumam, quantum sine huius periculo praeterire non possum. A me tamen, ut aequum est, omnia caute pedetentimque dicentur, ut neque fides huius defensionis relicta, neque cuiusquam aut dignitas laesa aut amicitia violata esse videatur.

119. Video igitur, iudices, animadvertisse censores in iudices quosdam illius consilii Iuniani, quum istam ipsam caussam subscriberent. Hic primum illud commune proponam, numquam animadversionibus censoriis hanc civitatem ita contentam, ut rebus iudicatis, fuisse. Neque in re nota consumam

tempus exemplis. Ponam illud unum: C. Getam, quum a L. Metello et Cn. Domitio censoribus ex senatu eiectus esset, censorem ipsum postea esse factum: et cuius mores a censoribus erant reprehensi, hunc postea et populi Romani et eorum, qui in ipsum animadverterant, moribus praefuisse. Quod si illud iudicium putaretur; ut ceteri, turpi iudicio damnati, in perpetuum omni honore ac dignitate privantur, sic hominibus ignominia notatis neque ad honorem aditus neque in curiam reditus esset. 120. Nunc, si quem Cn. Lentuli aut L. Gellii libertus furti condemnarit, is omnibus ornamentis amissis numquam illam honestatis suae partem recuperabit: quos autem ipse L. Gellius et Cn. Lentulus, duo censores, clarissimi viri, sapientissimique homines, furti et captarum pecuniarum nomine, notaverunt, ii non modo in senatum redierunt, sed etiam illarum ipsarum rerum iudiciis absoluti sunt. XLIII. Neminem voluerunt maiores nostri non modo de existimatione cuiusquam, sed ne pecuniaria quidem de re minima esse iudicem, nisi qui inter adversarios convenisset. Quapropter in omnibus legibus, quibus exceptum est, de quibus caussis aut magistratum capere non liceat aut iudicem legi aut alterum accusare, haec ignominiae caussa praetermissa est. Timoris enim caussam, non vitae poenam in illa potestate esse voluerunt. 121. Itaque non solum, iudices, illud ostendam, quod iam videtis, populi Romani suffragiis saepenumero censorias subscriptiones esse deletas, verum etiam iudiciis eorum, qui iurati statuere maiore cum religione et diligentia debuerunt. Primum iudices, senatores equitesque Romani in compluribus iam reis, quos contra leges pecunias cepisse subscriptum est, suae potius religioni, quam censorum opinioni paruerunt. Deinde praetores urbani, qui iurati debent optimum quemque in selectos iudices referre, numquam sibi ad eam rem censoriam ignominiam impedimento esse oportere duxerunt. 122. Censores denique ipsi saepenumero superiorum censorum iudiciis (si ista iudicia appellari vultis) non steterunt. Atque etiam ipsi inter se censores sua iudicia tanti esse arbitrantur, ut alter alterius iudicium non modo reprehendat, sed etiam rescindat: ut alter de senatu moveri velit, alter retineat et ordine amplissimo dignum existimet: ut alter in aerarios referri aut tribu moveri iubeat, alter vetet. Quare qui vobis in mentem venit, haec appellare iudicia, quae a populo Romano rescindi, ab iuratis iudicibus repudiari, a magistratibus negligi, ab iis, qui eamdem potestatem adepti sunt, commutari, inter collegas discrepare videatis?

XLIV. 123. Quae quum ita sint, videamus, quid tandem censores de illo iudicio corrupto iudicasse dicantur. Ac primum illud statuamus, utrum, quia censores subscripserint, ita sit, an, quia ita fuerit, illi subscripserint. Si ideo, quia subscripserint, videte, quid agatis, ne in unum quemque nostrum censoribus in posterum potestatem regiam permittatis: ne subscriptio censoria non minus calamitatis civibus, quam illa acerbissima proscriptio possit afferre: ne censorium stilum, cuius mucronem multis remediis maiores nostri retuderunt, aeque posthac atque illum dictatorium gladium pertimescamus. 124. Sin autem, quod subscriptum est, quia verum est, idcirco grave debet esse: hoc quaeramus, verum sit, an falsum: removeantur auctoritates censoriae: tollatur id ex caussa, quod in caussa non est: doce, quam pecuniam Cluentius dederit, unde dederit, quemadmodum dederit: unum denique aliquod a Cluentio profectae pecuniae vestigium ostende. Vince deinde, virum bonum fuisse Oppianicum, hominem integrum, nihil de illo umquam secus esse existimatum, nihil denique praeiudicatum. Tum auctoritatem censorum amplexato: tum illorum iudicium cum re coniunctum esse defendito. 125. Dum vero eum fuisse Oppianicum constabit, qui tabulas publicas municipii manu sua corrupisse iudicatus sit: qui testamentum interleverit: qui, supposita persona, falsum testamentum obsignandum curarit: qui eum, cuius nomine id obsignatum est, interfecerit: qui avunculum filii sui in servitute ac vinculis necaverit: qui municipes suos proscribendos occidendosque curaverit: qui eius uxorem, quem occiderat, in matrimonium duxerit: qui pecuniam pro abortione dederit: qui socrum, qui uxores, qui uno tempore fratris uxorem, speratosque liberos, fratremque ipsum, qui denique suos liberos interfecerit: qui, quum venenum privigno suo quaereret, manifesto sit deprehensus: cuius ministris consciisque damnatis, ipse adductus in iudicium pecuniam iudici dederit ad sententias iudicum corrumpendas; dum haec, inquam, de Oppianico constabunt, nec ullo argumento Cluentianae pecuniae crimen tenebitur: quid est, quod te ista censoria sive voluntas sive opinio adiuvare aut hunc innocentem opprimere posse videatur? XLV. 126. Quid igitur censores secuti sunt? ne ipsi quidem, ut gravissime dicant, quidquam aliud dicent praeter sermonem atque famam. Nihil se testibus, nihil tabulis, nihil gravi aliquo argumento comperisse, nihil denique, caussa cognita, statuisse dicent. Quod si ita fecissent, tamen id non ita fixum esse deberet, ut convelli non liceret. Non utar exemplorum copia, quae summa est, non rem veterem, non hominem potentem aliquem aut gratiosum proferam. Nuper hominem tenuem, scribam aedilicium, D. Matrinium, quum defendissem apud M. Iunium, Q. Publicium praetores et M. Plaetorium, C. Flaminium aediles curules: persuasi, ut scribam iurati legerent eum, quem iidem isti censores aerarium reliquisse subscripserunt. Quum enim in homine nulla culpa reperiretur: quid ille meruisset, non quid de eo statutum esset, quaerendum esse duxerunt. 127. Nam haec quidem, quae de iudicio corrupto subscripserunt, quis est, qui ab illis satis cognita et diligenter iudicata arbitretur? In M'. Aquillium et in T. Guttam video esse subscriptum. Quid est hoc? duos esse corruptos solos pecunia? Quid ceteri? videlicet gratis condemnarunt. Non est igitur circumventus, non est oppressus pecunia, non, ut illae Quintianae conciones habebantur, omnes, qui Oppianicum condemnarunt, in culpa sunt ac suspicione ponendi. Duos solos video auctoritate censorum affines ei turpitudini iudicari. Aut illud afferant, aliquid sese, quod de iis duobus habuerint compertum, de ceteris non * comperisse. XLVI. 128. Nam illud quidem minime probandum est, ad notationes auctoritatemque censoriam exemplum illos a consuetudine militari transtulisse. Statuerunt enim ita maiores nostri, ut, si a multis esset flagitium rei militaris admissum, sortitione in quosdam animadverteretur: ut metus videlicet ad omnes, poena ad paucos perveniret. Quod idem facere censores in delectu dignitatis et in iudicio civium et in animadversione vitiorum qui convenit? Nam miles, qui locum non tenuit, qui hostium impetum vimque pertimuit, potest idem postea et miles esse melior et vir bonus et civis uti-

lis. Quare, ne in bello propter hostium metum delinqueret, amplior ei mortis et supplicii metus est a maioribus constitutus: ne autem nimium multi poenam capitis subirent, idcirco illa sortitio comparata est. 129. Hoc tu idem facies, censor, in senatu legendo? Si erunt plures, qui ob innocentem condemnandum pecuniam acceperint, tu non animadvertes in omnes, sed carpas, ut velis, et paucos ex multis ad ignominiam sortiere? Habebit igitur, te sciente et vidente, curia senatorem, populus Romanus iudicem, respublica civem sine ignominia quemquam, qui ad perniciem innocentis fidem suam et religionem pecunia commutarit? et, qui pretio adductus eripuerit patriam, fortunas, liberos civi innocenti, is censoriae severitatis nota non uretur? Tu es praefectus moribus, magister veteris disciplinae ac severitatis, si aut retines quemquam sciens in senatu, scelere tanto contaminatum, aut statuis, qui in eadem culpa sit, non eadem poena affici convenire? aut quam conditionem supplicii maiores in bello timiditati militis propositam esse voluerunt, eamdem tu in pace constitues improbitati senatoris? Quod si exemplum hoc ex re militari ad animadversionem censoriam transferendum fuit: sortitione id ipsum factum esse oportuit. Sin autem sortiri ad poenam atque hominum delictum fortunae iudicio committere minime censorium est; certe in multorum peccato carpi paucos ad ignominiam et turpitudinem non oportet. XLVII. 130. Verum omnes intelligimus, in istis subscriptionibus ventum quemdam popularem esse quaesitum. Iactata res erat in concione a tribuno seditioso: incognita caussa probatum illud erat multitudini: NEMINI LICITUM EST CONTRA DICERE: nemo denique, ut defenderet contrariam partem, laborabat. In invidiam porro magnam illa iudicia venerant. Etenim paucis postea mensibus alia vehemens erat in iudiciis ex notatione tabellarum invidia versata. Praetermitti a censoribus, et negligi macula iudiciorum posse non videbatur. Homines, quos ceteris vitiis atque omni dedecore infames videbant, eos hac quoque subscriptione notare voluerunt, et eo magis, quod illo ipso tempore, illis censoribus, erant iudicia cum equestri ordine communicata, ut viderentur per hominum idoneorum ignominiam sua auctoritate illa iudicia reprehendisse. 131. Quod si hanc apud eosdem ipsos censores mihi aut alii caussam agere licuisset, hominibus tali prudentia certe probavissem (res enim indicat) nihil ipsos habuisse cogniti, nihil comperti: ex tota ista subscriptione rumorem quemdam et plausum popularem esse quaesitum. Nam in P. Popillium, qui Oppianicum condemnarat, subscripsit L. Gellius, quod is pecuniam accepisset, quo innocentem condemnaret. Iam id ipsum quantae divinationis est scire, innocentem fuisse reum, quem fortasse numquam viderat, quum homines sapientissimi, iudices, ut nihil dicam de his, qui condemnarunt, caussa cognita, sibi dixerint non liquere?

132. Verum esto. Condemnat Popillium Gellius: iudicat, accepisse a Cluentio pecuniam. Negat hoc Lentulus. Nam Popillium, quod erat libertini filius, in senatum non legit: locum quidem senatorium ludis et cetera ornamenta relinquit, et eum omni ignominia liberat. Quod quum facit, iudicat, eius sententia gratis esse Oppianicum condemnatum. Et eumdem Popillium postea Lentulus in ambitus iudicio pro testimonio diligentissime laudat. Quare, si neque L. Gellii iudicio stetit Lentulus, neque Lentuli existimatione contentus fuit Gellius, et, si uterque censor censoris opinione standum non putavit: quid est, quamobrem quisquam nostrum censorias subscriptiones omnes fixas et in perpetuum ratas putet esse oportere?

XLVIII. 133. At in ipsum Avitum animadverterunt. Nullam quidem ob turpitudinem, nullum ob totius vitae, non dicam vitium, sed erratum. Neque enim hoc homine sanctior neque probior neque in omnibus officiis retinendis diligentior esse quisquam potest: neque illi aliter dicunt, sed eamdem illam famam iudicii corrupti secuti sunt: neque ipsi secus existimant, quam nos existimari volumus, de huius pudore, integritate, virtute; sed putarunt praetermitti accusatorem non potuisse, quum animadversum esset in iudices. Qua de re tota si unum factum ex omni antiquitate protulero, plura non dicam. 134. Non enim mihi exemplum summi et clarissimi viri, P. Africani, praetereundum videtur: qui quum esset censor, et in equitum censu C. Licinius Sacerdos prodiisset; clara voce, ut omnis concio audire posset, dixit se scire, illum verbis conceptis peierasse: si quis contra dicere vellet, usurum esse eum suo testimonio: deinde quum contra nemo diceret, iussit equum traducere. Itaque is, cuius arbitrio et populus Romanus et exterae gentes contentae esse consueverant, ipse sua scientia ad ignominiam alterius contentus non fuit. Quod si hoc Avito facere licuisset, facile, illis ipsis iudicibus, et falsae suspicioni et invidiae populariter excitatae restitisset.

135. Unum etiam est, quod me maxime conturbat, cui loco respondere posse vix videor, quod elogium recitasti de testamento Cn. Egnatii patris, hominis honestissimi videlicet et sapientissimi: idcirco se exheredasse filium, quod is ob Oppianici damnationem pecuniam accepisset. De cuius hominis levitate et inconstantia plura non dicam. Hoc testamentum ipsum, quod recitas, eiusmodi est, ut ille, quum eum filium exheredaret, quem oderat, ei filio coheredes homines alienissimos coniungeret, quem diligebat. Sed tu, Atti, consideres, censeo, diligenter, utrum censorum iudicium grave velis esse, an Egnatii. Si Egnatii, leve est, quod censores de ceteris subscripserunt; ipsum enim Cn. Egnatium, quem tu gravem esse vis, ex senatu eiecerunt: sin autem censorum, hunc Egnatium, quem pater censoria subscriptione exheredavit, censores in senatu, quum patrem eiicerent, retinuerunt.

XLIX. 136. At enim senatus universus iudicavit, illud corruptum esse iudicium. Quomodo? Suscepit caussam. An potuit rem delatam eiusmodi repudiare, quum tribunus plebis, populo concitato, rem paene ad manus revocasset: quum vir optimus, et homo innocentissimus, pecunia circumventus esse diceretur: quum invidia flagraret ordo senatorius? potuit nihil decerni? potuit illa concitatio multitudinis sine summo periculo reipublicae repudiari? At quid est decretum? quam iuste! quam sapienter! quam diligenter! SI QUI SUNT, QUORUM OPERA FACTUM SIT, UT IUDICIUM PUBLICUM CORRUMPERETUR. Utrum videtur senatus id factum iudicare, an, si factum sit, moleste graviterque ferre? Si ipse A. Cluentius sententiam de iudiciis rogaretur, aliam non diceret, atque ii dixerunt, quorum sententiis Cluentium condemnatum esse dicitis. 137. Sed quaero a vobis, num istam legem ex isto senatus consulto L. Lucullus consul, homo sapientissimus, tulerit: num anno post M.

Lucullus et C. Cassius, in quos tum consules designatos idem illud senatus decreverit? Non tulerunt: et quod tu Aviti pecunia factum esse arguis, neque id ulla vel tenuissima suspicione confirmas, factum est primo illorum aequitate et sapientia consulum, ut id, quod senatus decreverat ad illud invidiae praesens incendium restinguendum, id postea referendum ad populum non arbitrarentur. Ipse deinde populus Romanus, qui L. Quintii tribuni plebis fictis querimoniis antea concitatus, rem illam et rogationem flagitarat, idem C. Iunii filii, pueri parvuli, lacrimis commotus, maximo clamore et concursu totam illam quaestionem et legem repudiavit. 138. Ex quo intelligi potuit id, quod saepe dictum est: ut mare, quod sua natura tranquillum sit, ventorum vi agitari atque turbari; sic et populum Romanum sua sponte esse placatum: hominum seditiosorum vocibus, ut violentissimis tempestatibus, concitari.

L. Est etiam reliqua permagna auctoritas, quam ego turpiter paene praeterii: mea enim esse dicitur. Recitavit ex oratione, nescio qua, Attius, quam meam esse dicebat, cohortationem quamdam iudicum ad honeste iudicandum, et commemorationem tum aliorum iudiciorum, quae probata non essent, tum illius ipsius iudicii Iuniani: proinde quasi ego non ab initio huius defensionis dixerim, invidiosum illud fuisse iudicium: aut, quum de infamia iudiciorum disputarem, potuerim illud, quod tam populare esset, in illo tempore praeterire. 139. Ego vero, si quid eiusmodi dixi, neque cognitum commemoravi neque pro testimonio dixi: et illa oratio potius temporis mei, quam iudicii et auctoritatis fuit. Quum enim accusarem et mihi initio proposuissem, ut animos et populi Romani et iudicum commoverem, quumque omnes offensiones iudiciorum non ex mea opinione, sed ex hominum rumore proferrem: istam rem, quae tam populariter esset agitata, praeterire non potui. Sed errat vehementer, si quis in orationibus nostris, quas in iudiciis habuimus, auctoritates nostras consignatas se habere arbitratur. Omnes enim illae orationes caussarum ac temporum sunt, non hominum ipsorum aut patronorum. Nam, si caussae ipsae pro se loqui possent, nemo adhiberet oratorem. Nunc adhibemur, ut ea dicamus, non quae nostra auctoritate constituantur, sed quae ex re ipsa caussaque ducantur. 140. Hominem ingeniosum, M. Antonium, aiunt solitum esse dicere, *idcirco se nullam umquam orationem scripsisse, ut, si quid aliquando, quod non opus esset, ab se esset dictum, posset se negare dixisse*: proinde quasi, si quid a nobis dictum aut actum sit, id nisi litteris mandaverimus, hominum memoria non comprehendatur. LI. Ego vero in isto genere libentius quum multorum, tum hominis eloquentissimi et sapientissimi, L. Crassi auctoritatem sequor, qui quum Cn. Plancum defenderet, accusante M. Bruto, homine in dicendo vehementi et callido: quum Brutus, duobus recitatoribus constitutis, ex duabus eius orationibus capita alterna, inter se contraria, recitanda curasset: quod in dissuasione rogationis eius, quae contra coloniam Narbonensem ferebatur, quantum potest, de auctoritate senatus detrahit, in suasione legis Serviliae summis ornat senatum laudibus: et multa in equites Romanos quum ex ea oratione asperius dicta recitasset, quo animi illorum iudicum in Crassum incenderentur: aliquantum esse commotus dicitur. 141. Itaque in respondendo primum exposuit utriusque rationem temporis, ut oratio ex re et ex caussa habita videretur: deinde, ut intelligere posset Brutus, quem hominem, et non solum qua eloquentia, verum etiam quo lepore et quibus facetiis praeditum lacessisset, tres et ipse excitavit recitatores cum singulis libellis, quos M. Brutus, pater illius accusatoris, de iure civili reliquit. Eorum initia quum recitarentur, ea, quae vobis nota esse arbitror: FORTE EVENIT, UT RURI IN PRIVERNATI ESSEMUS, EGO ET BRUTUS FILIUS: fundum Privernatem flagitabat: IN ALBANO ERAMUS EGO ET BRUTUS FILIUS: Albanum poscebat: IN TIBURTE FORTE QUUM ASSEDISSEMUS, EGO ET BRUTUS FILIUS: Tiburtem fundum requirebat: Brutum autem, hominem sapientem, quod filii nequitiam videret, quae praedia ei relinqueret, testificari voluisse dicebat: quod si potuisset honeste scribere, se in balneis cum id aetatis filio fuisse, non praeterisset: eas se tamen ab eo balneas non ex libris patris, sed ex tabulis et ex censu quaerere. Crassus tum ita Brutum ultus est, ut illum recitationis suae poeniteret. Moleste enim fortasse tulerat, se in his orationibus reprehensum, quas de republica habuisset: in quibus forsitan magis requiratur constantia. 142. Ego autem illa recitata esse non moleste fero. Neque enim ab illo tempore, quod tum erat, neque ab ea caussa, quae tum agebatur, aliena fuerunt: neque mihi quidquam oneris suscepi, quum ista dixi, quo minus honeste hanc caussam et libere possem defendere. Quod si velim confiteri, me caussam A. Cluentii nunc cognosse, antea fuisse in illa opinione populari: quis tandem id possit reprehendere? praesertim, iudices, quum a vobis quoque ipsis hoc impetrari sit aequissimum, quod ego et ab initio petivi, et nunc peto, ut, si quam huc graviorem de illo iudicio opinionem attulistis, hanc, caussa perspecta atque omni veritate cognita, deponatis.

LII. 143. Nunc, quoniam ad omnia, quae abs te dicta sunt, T. Atti, de Oppianici damnatione respondi, confiteare necesse est, te opinionem multum fefellisse, quod existimaris, me caussam A. Cluentii non facto eius, sed lege defensurum. Nam hoc persaepe dixisti tibi sic renuntiari, me habere in animo caussam hanc praesidio legis defendere. Itane est? ab amicis videlicet imprudentes prodimur; et est nescio quis de his, quos amicos nobis arbitramur, qui nostra consilia ad adversarios deferat? Quisnam tibi hoc renuntiavit? quis tam improbus fuit? cui ego autem narravi? Nemo, ut opinor, in culpa est: sed nimirum tibi istuc lex ipsa renuntiavit. Sed num tibi ita defendisse videor, ut tota in caussa mentionem ullam fecerim legis? num secus hanc caussam defendissem, ac si lege Avitus teneretur? Certe, ut hominem confirmare oportet, nullus est locus a me purgandi istius invidiosi criminis praetermissus. 144. Quid ergo est? Quaeret fortasse quispiam, displiceatne mihi, legum praesidio a capite periculum propulsare? Mihi vero, iudices, non displicet, sed utor instituto meo. In hominis honesti prudentisque iudicio non solum meo consilio uti consuevi, sed multum etiam eius, quem defendo, et consilio et voluntati obtempero. Nam, ut haec ad me caussa delata est, qui leges eas, ad quas adhibemur, et in quibus versamur, nosse deberem: dixi Avito statim, capite eo, QUI COISSET, QUO QUIS CONDEMNARETUR, illum esse liberum: teneri autem nostrum ordinem. Atque ille me orare et obsecrare coepit, ut ne sese lege defenderem. Quum ego, quae mihi viderentur, dicerem, traduxit me ad suam sententiam. Affirmabat enim

lacrimans, non se cupidiorem esse civitatis retinendae, quam existimationis. 145. Morem homini gessi, et tamen idcirco feci, (neque enim id semper facere debemus,) quod videbam, per se ipsam caussam copiosissime sine lege posse defendi. Videbam, in hac defensione, qua iam sum usus, plus dignitatis, in illa, qua me hic uti noluit, minus laboris futurum. Quod si nihil aliud esset actum, nisi ut hanc caussam obtineremus, lege recitata, perorassem.

LIII. Neque me illa oratio commovet, quod ait Attius, indignum esse facinus, si senator iudicio quemquam circumvenerit, legibus eum teneri; si eques Romanus hoc idem fecerit, non teneri. 146. Ut tibi concedam, hoc indignum esse, (quod cuiusmodi sit, iam videro,) tu mihi concedas necesse est, multo esse indignius, in ea civitate, quae legibus contineatur, discedi a legibus. Hoc enim vinculum est huius dignitatis, qua fruimur in republica, hoc fundamentum libertatis, hic fons aequitatis. Mens et animus et consilium et sententia civitatis posita est in legibus. Ut corpora nostra sine mente, sic civitas sine lege suis partibus, ut nervis ac sanguine et membris, uti non potest. Legum ministri magistratus, legum interpretes iudices, legum denique idcirco omnes servi sumus, ut liberi esse possimus. 147. Quid est, Q. Naso, cur tu in isto loco sedeas? quae vis est, qua abs te hi iudices, tali dignitate praediti, coerceantur? Vos autem, iudices, quamobrem ex tam magna multitudine civium tam pauci de hominum fortunis sententiam fertis? quo iure Attius, quae voluit, dixit? Cur mihi tamdiu potestas dicendi datur? Quid sibi autem illi scribae, quid lictores, quid ceteri, quos apparere huic quaestioni video, volunt? Opinor haec omnia lege fieri, totumque hoc iudicium (ut antea dixi) quasi mente quadam regi legis et administrari. Quid ergo? haec quaestio sola ita gubernatur? Quid M. Plaetorii et C. Flaminii inter sicarios? quid C. Orchivii peculatus? quid mea de pecuniis repetundis? quid C. Aquillii, apud quem nunc de ambitu caussa dicitur? quid reliquae quaestiones? Circumspicite omnes reipublicae partes: omnia legum imperio et praescripto fieri videbitis. 148. Si quis apud me te, T. Atti, reum velit facere, clames, te lege pecuniarum repetundarum non teneri. Neque haec tua recusatio confessio sit captae pecuniae, sed laboris, sed periculi non legitimi declinatio. LIV. Nunc, quid agatur et quid abs te iuris constituatur, vide. Iubet lex ea, qua lege haec quaestio constituta est, iudicem quaestionis, hoc est Q. Voconium, cum iis iudicibus, qui ei obvenerint, (vos appellat, iudices,) quaerere de veneno. In quem quaerere? infinitum est. QUICUMQUE FECERIT, VENDIDERIT, EMERIT, HABUERIT, DEDERIT. Quid eadem lex statim adiungit? Recita. DEQUE EIUS CAPITE QUAERITO. Cuius? qui coierit? convenerit? non ita est. Quid ergo est? dic. QUI TRIBUNUS MILITUM LEGIONIBUS QUATTUOR PRIMIS, QUIVE QUAESTOR TRIBUNUS PLEBIS. Deinceps omnes magistratus nominavit. QUIVE IN SENATU SENTENTIAM DIXIT, DIXERIT. Quid tum? QUI EORUM COIIT, COIERIT, CONVENIT, CONVENERIT, QUO QUIS IUDICIO PUBLICO CONDEMNARETUR. Qui eorum. Quorum? videlicet, qui supra scripti sunt. Quid interest, utro modo scriptum sit? Etsi est apertum, tamen ipsa lex docet. Ubi enim omnes mortales alligat, ita loquitur: QUI VENENUM MALUM FECIT, FECERIT. Omnes viri, mulieres, liberi, servi in iudicium vocantur. Si item de coitione voluisset, adiunxisset, QUIVE COIERIT. Nunc ita est, DEQUE EIUS CAPITE QUAERITO, QUI MAGISTRATUM HABUERIT, QUIVE IN SENATU SENTENTIAM DIXERIT: QUI EORUM COIIT, COIERIT. 149. Num is est Cluentius? certe non est. Quis ergo est Cluentius? qui tamen defendi caussam suam lege noluit. Itaque abiicio legem: morem Cluentio gero: tibi tamen, Atti, pauca, quae ab huius caussa seiuncta sunt, respondebo. Est enim quiddam in hac caussa, quod Cluentius ad se, est aliquid, quod ego ad me putem pertinere. Hic sua putat interesse, se re ipsa et gesto negotio, non lege defendi: ego autem mea existimo interesse, me nulla in disputatione ab Attio videri esse superatum. Non enim mihi haec caussa sola dicenda est. Omnibus hic labor meus propositus est, quicumque hac facultate defensionis contenti esse possunt. Nolo, quemquam eorum, qui adsunt, existimare, me, quae de lege ab Attio dicta sunt, si reticuerim, comprobare. Quamobrem, Cluenti, de te tibi obsequor: neque ego legem recito, neque hoc loco pro te dico; sed ea, quae a me desiderari arbitror, non relinquam.

LV. 150. Iniquum tibi videtur, Atti, esse, non iisdem legibus omnes teneri. Primum (ut id iniquissimum esse confitear) eiusmodi est, ut commutatis eis opus sit legibus, non ut his, quae sunt, non pareamus. Deinde quis umquam hoc senator accusavit, ut, quum altiorem gradum dignitatis beneficio populi Romani esset consecutus, eo se putaret durioribus legum conditionibus uti non oportere? Quam multa sunt commoda, quibus caremus: quam multa molesta ac difficilia, quae subimus! atque haec omnia tantum honoris et amplitudinis commodis compensantur. Converte nunc ad equestrem ordinem atque in ceteros ordines easdem vitae conditiones: non perferent: putant enim, minus multos sibi laqueos legum et conditionum ac iudiciorum propositos esse oportere, qui summum locum civitatis aut non potuerint ascendere aut non petiverint. 151. Atque, ut omittam leges alias omnes, quibus nos tenemur, ceteri autem sunt ordines liberati: hanc ipsam legem, NE QUIS IUDICIO CIRCUMVENIRETUR, C. Gracchus tulit: eam legem pro plebe, non in plebem tulit. Postea L. Sulla, homo a populi caussa remotissimus, tamen, quum eius rei quaestionem hac ipsa lege constitueret, qua vos hoc tempore iudicatis, populum Romanum, quem ab hoc genere liberum acceperat, alligare novo quaestionis genere ausus non est. Quod si fieri posse existimasset, pro illo odio, quod habuit in equestrem ordinem, nihil fecisset libentius, quam omnem illam acerbitatem proscriptionis suae, qua est usus in veteres iudices, in hanc unam quaestionem contulisset. 152. Nec nunc quidquam agitur, (mihi credite, iudices, et prospicite id, quod providendum est,) nisi ut equester ordo in huiusce legis periculum includatur. Neque hoc agitur ab omnibus, sed a paucis. Nam ii senatores, qui se facile tuentur integritate et innocentia, quales (ut vere dicam) vos estis, et ceteri, qui sine cupiditate vixerunt, equites ordini senatorio dignitate proximos, concordia coniunctissimos esse cupiunt: sed ii, qui sese volunt posse omnia, neque praeterea quidquam esse aut in homine ullo aut in ordine, hoc uno metu se putant equites Romanos in potestatem suam redacturos, si constitutum est, ut de iis, qui rem iudicarent, huiusmodi iudicia fieri possint. Vident enim auctoritatem huius ordinis confirmari: vident iudicia comprobari: hoc metu proposito, evellere se aculeum severitatis

vestrae posse confidunt. 153. Quis enim de homine audeat paullo maioribus opibus praedito vere et fortiter iudicare, quum videat, sibi de eo, quod coierit aut consenserit, caussam esse dicendam? LVI. O viros fortes, equites Romanos, qui homini clarissimo ac potentissimo, M. Druso, tribuno plebis, restiterunt, quum ille nihil aliud ageret cum illa cuncta, quae tum erat, nobilitate, nisi uti, qui res iudicassent, huiuscemodi quaestionibus in iudicium vocarentur. Tunc C. Flavius Pusio, Cn. Titinnius, C. Maecenas, illa robora populi Romani, ceterique eiusdem ordinis, non fecerunt idem, quod nunc Cluentius, ut aliquid culpae suscipere se putarent recusando, sed apertissime repugnarunt, quum haec recusarent et palam fortissime atque honestissime dicerent, se potuisse iudicio populi Romani in amplissimum locum pervenire, si sua studia ad honores petendos conferre voluissent: sese vidisse, in ea vita qualis splendor inesset, quanta ornamenta, quae dignitas: quae se non contempsisse, sed ordine suo patrumque suorum contentos fuisse, et vitam illam tranquillam et quietam, remotam a procellis invidiarum et huiuscemodi iudiciorum anfractu sequi maluisse. 154. Aut sibi ad honores petendos aetatem integram restitui oportere, aut, quoniam id non posset, eam conditionem vitae, quam secuti petitionem reliquissent, manere: iniquum esse, eos, qui honorum ornamenta propter periculorum multitudinem praetermisissent, populi beneficiis esse privatos, iudiciorum novorum periculis non carere: senatorem hoc queri non posse, propterea quod ea conditione proposita petere coepisset, quodque permulta essent ornamenta, quibus eam mitigare molestiam posset, locus, auctoritas, domi splendor, apud exteras nationes nomen et gratia, toga praetexta, sella curulis, [insignia,] fasces, exercitus, imperia, provinciae: quibus in rebus quum summa recte factis maiores nostri praemia, tum plura peccatis pericula proposita esse voluerunt. Illi non hoc recusabant, ea ne lege accusarentur, qua nunc Avitus accusatur, quae tunc erat Sempronia, nunc est Cornelia; intelligebant enim, ea lege equestrem ordinem non teneri: sed ne nova lege alligarentur, laborabant. 155. Avitus ne hoc quidem umquam recusavit, quo minus vel ea lege rationem vitae suae redderet, qua non teneretur. Quae si vobis conditio placet, omnes id agamus, ut haec quam primum in omnes ordines quaestio perferatur.

LVII. Interea quidem, per deos immortales! quoniam omnia commoda nostra, iura, libertatem, salutem denique legibus obtinemus, a legibus non recedamus; simul et illud quam sit indignum, cogitemus, populum Romanum aliud nunc agere: vobis rempublicam et fortunas suas commisisse: ipsum sine cura esse: non metuere, ne lege ea, quam numquam ipse iusserit, et quaestione, qua se solutum liberumque esse arbitretur, per paucos iudices astringatur. 156. Agit enim sic caussam T. Accius, adolescens bonus et disertus, omnes cives legibus teneri omnibus: vos attenditis et auditis silentio, sicut facere debetis. A. Cluentius, eques Romanus, caussam dicit ea lege, qua lege senatores et ii, qui magistratum habuerunt, soli tenentur: mihi per eum recusare et in arce legis praesidia constituere defensionis meae non licet. Si obtinuerit caussam Cluentius, (sicuti vestra aequitate nixi confidimus,) omnes existimabunt, id quod erit, obtinuisse propter innocentiam, quoniam ita defensus sit, in lege autem, quam attingere noluerit, praesidii nihil fuisse. 157. Hic nunc est quiddam, quod ad me pertineat, de quo ante dixi, quod ego populo Romano praestare debeam, quoniam is meae vitae status est, ut omnis mihi cura atque opera posita sit in omnium periculis defendendis. Video, quanta et quam periculosa et quam infinita quaestio tentetur ab accusatoribus, quum eam legem, quae in nostrum ordinem scripta sit, in populum Romanum transferre conentur. Qua in lege est, QUI COIERIT: quod quam late pateat, videtis. CONVENERIT: aeque infinitum et incertum est. CONSENSERIT: hoc vero quum incertum et infinitum, tum obscurum et occultum est: FALSUMVE TESTIMONIUM DIXERIT. Quis de plebe Romana testimonium dixit umquam, cui non hoc periculum, T. Attio auctore, paratum esse videatis? Nam dicturum quidem certe, si hoc iudicium plebi Romanae propositum sit, neminem umquam esse confirmo. 158. Sed hoc polliceor omnibus, si cui forte hac lege negotium facesseturg, qui lege non teneatur, si is uti me defensore voluerit, me eius caussam legis praesidio defensurum, et vel his iudicibus, vel horum similibus, facile probaturum, et omni me defensione usurum esse legis; qua nunc ut utar, ab eo, cuius voluntati mihi obtemperandum est, non conceditur. LVIII. Non enim debeo dubitare, iudices, quin, si qua ad vos caussa eiusmodi delata sit eius, qui lege non teneatur, etiamsi is invidiosus aut multis offensus esse videatur, etiamsi eum oderitis, etiamsi inviti absoluturi sitis, tamen absolvatis et religioni potius vestrae, quam odio pareatis. 159. Est enim sapientis iudicis, cogitare, tantum sibi a populo Romano esse permissum, quantum commissum et creditum sit: et non solum sibi potestatem datam, verum etiam fidem habitam esse meminisse: posse, quem oderit, absolvere, quem non oderit, condemnare: et semper, non quid ipse velit, sed quid lex et religio cogat, cogitare; animadvertere, qua lege reus citetur, de quo reo cognoscat, quae res in quaestione versetur. Quum haec sunt videnda, tum vero illud est hominis magni, iudices, atque sapientis, quum illam iudicandi caussa tabellam sumpserit, non se reputare solum esse, neque sibi, quodcumque concupierit, licere; sed habere in consilio legem, religionem, aequitatem, fidem: libidinem autem, odium, invidiam, metum, cupiditatesque omnes amovere; maximique aestimare conscientiam mentis suae, quam ab diis immortalibus accepimus, quae a nobis divelli non potest: quae si optimorum consiliorum atque factorum testis in omni vita nobis erit, sine ullo metu et summa cum honestate vivemus. 160. Haec si T. Attius aut cognovisset aut cogitasset: profecto ne conatus quidem esset dicere, id quod multis verbis egit, iudicem, quod ei videatur, statuere, et non devinctum legibus esse oportere. Quibus de rebus mihi pro Cluentii voluntate nimium, pro reipublicae dignitate parum, pro vestra prudentia satis dixisse videor. Reliqua perpauca sunt, quae quia vestrae quaestionis erant, idcirco illi statuerunt fingenda esse sibi et proferenda, ne omnium turpissimi reperirentur, si in iudicium nihil praeter invidiam attulissent.

LIX. Atque ut existimetis, necessario me de his rebus, de quibus iam dixerim, pluribus egisse verbis, attendite reliqua. Profecto intelligetis, ea, quae paucis demonstrari potuerint, brevissime esse defensa.

161. Cn. Deci[di]o Samniti, ei, qui proscriptus est, iniuriam in calamitate eius ab huius familia fa-

ctam esse dixistis. Ab nullo ille liberalius, quam a Cluentio, tractatus est. Huius illum opes in rebus eius incommodissimis sublevarunt. Atque hoc quum ipse, tum omnes eius amici necessariique cognorunt. Ancharii et Paceni pastoribus huius villicos vim et manus attulisse. Quum quaedam in collibus (ut solet) controversia pastorum esset orta, Aviti villici rem domini et privatam possessionem defenderunt. Quum esset expostulatio facta, caussa illis demonstrata, sine iudicio controversiaque discessum est. 162. P. Aelii testamento propinquus exheredatus quum esset, heres hic alienior institutus est. P. Aelius Aviti merito fecit: neque hic in testamento faciendo interfuit: idque testamentum ab huius inimico Oppianico est obsignatum. Florio legatum ex testamento infitiatum esse. Non est ita. Sed quum H-S xxx scripta essent, pro H-S ccc, neque ei satis cautum videretur, voluit eum aliquid acceptum referre liberalitati suae. Primo deberi negavit: post sine controversia solvit. Caelii cuiusdam Samnitis uxorem post bellum ab hoc esse repetitam. Mulierem quum emisset de sectoribus: quo tempore eam primum liberam esse audivit, sine iudicio reddidit Caelio. 163. Ennium esse quemdam, cuius bona teneat Avitus. Est hic Ennius egens quidam, calumniator, mercenarius Oppianici, qui permultos annos quievit: deinde aliquando cum servis Aviti furti egit: nuper ab ipso Avito petere coepit. Hic illo privato iudicio, (mihi credite,) nobis iisdem fortasse patronis, calumniam non effugiet. Atque etiam, ut nobis renuntiatur, hominem, multorum hospitem, A. Binnium quemdam, cauponem de via Latina, subornatis, qui sibi a Cluentio servisque eius in taberna sua manus allatas esse dicat. Quo de homine nihil etiam nunc dicere nobis est necesse. Si invitaverit, id quod solet, sic hominem accipiemus, ut moleste ferat se de via decessisse. 164. Habetis, iudices, quae in totam vitam de moribus A. Cluentii, quem illi invidiosum reum volunt esse, annos octo meditati accusatores collegerunt. Quam levia genere ipso! quam falsa re! quam brevia responsu! LX. Cognoscite nunc id, quod ad vestrum iusiurandum pertinet, quod vestri iudicii est, quod vobis oneris imposuit ea lex, qua coacti huc convenistis, de criminibus veneni: ut omnes intelligant, quam paucis verbis haec caussa perorari potuerit, et quam multa a me dicta sint, quae ad huius voluntatem maxime, ad vestrum iudicium minime pertinerent.

165. Obiectum est, C. Vibium Cappadocem ab hoc A. Cluentio veneno esse sublatum. Opportune adest homo summa fide et omni virtute praeditus, L. Plaetorius, senator, qui illius Cappadocis hospes fuit et familiaris. Apud hunc ille Romae habitavit, apud hunc aegrotavit, huius domi est mortuus. At heres est Cluentius. Intestatum dico esse mortuum, possessionemque eius bonorum, ex praetoris edicto, huic, illius sororis filio, adolescenti pudentissimo et in primis honesto, equiti Romano datam, Numerio Cluentio, quem videtis.

166. Alterum veneficii crimen, Oppianico huic adolescenti, quum eius in nuptiis, more Larinatium, multitudo hominum pranderet, venenum Aviti consilio paratum: id quum daretur in mulso, Balbutium quemdam, eius familiarem, intercepisse, bibisse statimque esse mortuum. Hoc ego si sic agerem, tamquam mihi crimen esset diluendum, haec pluribus verbis dicerem, quae nunc paucis percurrit oratio mea. 167. Quid umquam Avitus in se admisit, ut hoc tantum ab eo facinus non abhorrere videatur? quid autem magno opere Oppianicum metuebat, quum ille verbum omnino in hac ipsa caussa nullum facere potuerit, huic autem accusatores, matre viva, deesse non possent? quod iam intelligetis. An ut de caussa eius periculi nihil decederet, ad caussam novum crimen accederet? Quod autem tempus veneni dandi illo die? in illa frequentia? per quem porro datum? unde sumptum? quae deinde interceptio poculi? cur non de integro autem datum? Multa sunt, quae dici possunt: sed non committam, ut videar non dicendo voluisse dicere. Res enim iam se ipsa defendit. 168. Nego, illum adolescentem, quem statim epoto poculo mortuum esse dixistis, omnino illo die esse mortuum. Magnum et impudens mendacium. Perspicite cetera. Dico, illum, quum ad illud prandium crudior venisset, et, ut aetas illa fert, sibi tamen non pepercisset, aliquot dies aegrotasse, et ita esse mortuum. Quis huic rei testis est? Idem, qui sui luctus, pater; pater, inquam, illius adolescentis: quem, propter animi dolorem, pertenuis suspicio potuisset ex illo loco testem in A. Cluentium constituere: is hunc suo testimonio sublevat. Quod recita. Tu autem, nisi molestum est, paullisper exsurge; perfer hunc dolorem commemorationis necessariae: in qua ego diutius non morabor, quoniam, quod fuit viri optimi, fecisti, uti ne cui innocenti maeror tuus calamitatem et falsum crimen afferret. TESTIMONIUM BALBUTII PATRIS.

LXI. 169. Unum etiam mihi reliquum eiusmodi crimen est, iudices, ex quo illud perspicere possitis, quod a me initio orationis meae dictum est: quidquid mali per hos annos A. Cluentius viderit, quidquid hoc tempore habeat sollicitudinis ac negotii, id omne a matre esse conflatum. Oppianicum veneno necatum esse, quod ei datum sit in pane per M. Asellium quemdam, familiarem illius, idque Aviti consilio factum esse, dicitis. In quo primum illud quaero, quae caussa Avito fuerit, cur interficere Oppianicum vellet. Inimicitias enim inter ipsos fuisse confiteor, sed homines inimicos suos morte affici volunt, vel quod metuunt, vel quod oderunt. 170. Quo tandem igitur Avitus metu adductus, tantum in se facinus suscipere conatus est? quid erat, quod iam Oppianicum, poena affectum pro maleficiis, eiectum e civitate, quisquam timeret? quid metuebat? ne oppugnaretur a perdito? an ne accusaretur a condemnato? an ne exsulis testimonio laederetur? Si autem, quod oderat Avitus, idcirco illum vita frui noluit: adeone erat stultus, ut illam, quam tum ille vivebat, vitam esse arbitraretur, damnati, exsulis, deserti ab omnibus? quem propter animi importunitatem nemo recipere tecto, nemo audire, nemo alloqui, nemo respicere vellet? Huius igitur vitae Avitus invidebat? 171. Hunc si acerbe et penitus oderat, non eum quam diutissime vivere velle debebat? huic mortem maturabat inimicus, quod illi unum in malis perfugium erat calamitatis? Qui, si quid animi ac virtutis habuisset, (ut multi saepe fortes viri in eiusmodi dolore,) mortem sibi ipse conscisset: huic quamobrem id vellet inimicus offerre, quod ipse sibi optare deberet? Nam nunc quidem quid tandem illi mali mors attulit? nisi forte ineptiis ac fabulis ducimur, ut existimemus, illum apud inferos impiorum supplicia perferre, ac plures illic offendisse inimicos, quam hic reliquisse: a socrus, ab uxorum, a fratris, a liberum poenis actum esse praecipitem in sceleratorum sedem atque regionem. Quae si falsa

sunt, id quod omnes intelligunt quid ei tandem aliud mors eripuit praeter sensum doloris? LXII. 172. Age vero, venenum per quem datum? per M. Asellium. Quid huic cum Avito? nihil atque adeo, quod ille Oppianico familiarissime est usus, potius etiam simultas. Eine igitur, quem sibi offensiorem, Oppianico familiarissimum sciebat esse, potissimum et suum scelus et illius periculum committebat? Cur deinde tu, qui pietate ad accusandum excitatus es, hunc Asellium esse inultum tamdiu sinis? cur non Aviti exemplo usus es, ut per illum, qui attulisset venenum, de hoc praeiudicaretur? 173. Iam vero illud quam non probabile, quam inusitatum, iudices, quam novum, in pane datum venenum! Faciliusne potuit, quam in poculo? latius potuit, abditum aliqua in parte panis, quam si totum colliquefactum in potione esset? celerius potuit comestum, quam epotum, in venas atque in omnes partes corporis permanare? facilius fallere in pane (si esset animadversum) quam in poculo, quum ita confusum esset, ut secerni nullo modo posset? At repentina morte periit. 174. Quod si esset ita factum, tamen ea res propter multorum eiusmodi mortem satis firmam veneni suspicionem non haberet. Si esset suspiciosum, tamen ad alios potius, quam ad Avitum pertineret. Verum in eo ipso homines impudentissime mentiuntur. Id ut intelligatis, et mortem eius, et, quemadmodum post mortem in Avitum sit crimen a matre quaesitum, cognoscite.

175. Quum vagus et exsul erraret, atque undique exclusus Oppianicus, in Falernum se ad C. Quintilium contulisset: ibi primum in morbum incidit, ac satis vehementer diuque aegrotavit. Quum esset una Sassia, et Statio Albio quodam colono, homine valente, qui simul esse solebat, familiarius uteretur, quam vir dissolutissimus, incolumi fortuna, pati posset, et ius illud matrimonii castum atque legitimum damnatione viri sublatum arbitraretur: Nicostratus quidam, fidelis Oppianici servulus, percuriosus et minime mendax, multa dicitur renuntiare domino solitus esse. Interea Oppianicus quum iam convalesceret, neque in Falerno improbitatem coloni diutius ferre posset, et huc ad Urbem profectus esset, (solebat enim extra portam aliquid habere conducti,) cecidisse ex equo dicitur, et homo infirma valetudine latus offendisse vehementer, et, posteaquam ad Urbem cum febri venerit, paucis diebus esse mortuus. Mortis ratio, iudices, eiusmodi est, ut aut nihil habeat suspicionis, aut, si quid habet, id intra parietes in domestico scelere versetur. LXIII. 176. Post mortem eius Sassia statim moliri nefaria mulier coepit insidias filio: quaestionem habere de viri morte constituit. Emit de A. Rupilio, quo erat usus Oppianicus medico, Stratonem quemdam, quasi ut idem faceret, quod Avitus in emendo Diogene fecerat. De hoc Stratone et de Ascla quodam servo suo quaesituram esse dixit. Praeterea servum illum Nicostratum, quem nimium loquacem fuisse ac nimium domino fidelem arbitrabatur, ab hoc adolescente Oppianico in quaestionem postulavit. Hic quum esset illo tempore puer, et illa quaestio de patris sui morte constitui diceretur: etsi illum servum et sibi benevolum esse et patri fuisse arbitrabatur; nihil tamen est ausus recusare. Advocantur amici et hospites Oppianici et ipsius mulieris multi, homines honesti atque omnibus rebus ornati. Tormentis omnibus vehementissimis quaeritur. Quum essent animi servorum et spe et metu tentati, ut aliquid in quaestione dicerent: tamen (ut arbitror) auctoritate advocatorum et vi tormentorum adducti, in veritate manserunt, neque se quidquam scire dixerunt. 177. Quaestio illo die de amicorum sententia dimissa est. Satis longo intervallo post iterum advocantur. Habetur de integro quaestio: nulla vis tormentorum acerrimorum praetermittitur: aversari advocati et iam vix ferre posse, furere crudelis atque importuna mulier, sibi nequaquam, ut sperasset, ea, quae cogitasset, procedere. Quum iam tortor atque essent tormenta ipsa defessa, neque tamen illa finem facere vellet: quidam ex advocatis, homo et honoribus populi ornatus et summa virtute praeditus, intelligere se dixit, non id agi, ut verum inveniretur, sed ut aliquid falsi dicere cogerentur. Hoc postquam ceteri comprobarunt, ex omnium sententia constitutum est, satis videri esse quaesitum. 178. Redditur Oppianico Nicostratus, Larinum ipsa proficiscitur cum suis, maerens, quod iam certe incolumem filium fore putabat, ad quem non modo verum crimen, sed ne ficta quidem suspicio perveniret, et cui non modo aperta inimicorum oppugnatio, sed ne occultae quidem matris insidiae nocere potuissent. Larinum postquam venit: quae a Stratone illo venenum antea viro suo datum, sibi persuasum esse simulasset, instructam ei continuo et ornatam Larini medicinae exercendae caussa tabernam dedit. LXIV. Unum, alterum, tertium annum Sassia quiescebat, ut velle atque optare aliquid calamitatis filio potius, quam id struere et moliri videretur. 179. Tum interim Hortensio, Metello consulibus, ut hunc Oppianicum, aliud agentem ac nihil eiusmodi cogitantem, ad hanc accusationem detraheret, invito despondit ei filiam suam, illam, quam ex genero susceperat, ut eum, nuptiis alligatum simul et testamenti spe devinctum, posset habere in potestate. Hoc ipso fere tempore Strato ille medicus domi furtum fecit et caedem eiusmodi. Quum esset in aedibus armarium, in quo sciret esse nummorum aliquantum et auri: noctu duos conservos dormientes occidit in piscinamque deiecit: ipse armarii fundum exsecuit, et H-S. ** et auri quinque pondo abstulit, uno ex servis puero non grandi conscio. 180. Furto postridie cognito, omnis suspicio in eos servos, qui non comparebant, commovebatur. Quum exsectio illa fundi in armario animadverteretur, quaerebant homines, quonam modo fieri potuisset. Quidam ex amicis Sassiae recordatus est, se nuper in auctione quadam vidisse in rebus minutis aduncam, ex omni parte dentatam et tortuosam venire serrulam, qua illud potuisse ita circumsecari videretur. Ne multa: perquiritur a coactoribus: invenitur ea serrula ad Stratonem pervenisse. Hoc initio suspicionis orto, et aperte insimulato Stratone, puer ille conscius pertimuit: rem omnem dominae indicavit, homines in piscina inventi sunt, Strato in vincula coniectus est, atque etiam in taberna eius nummi, nequaquam omnes, reperiuntur. 181. Constituitur quaestio de furto. Nam quid quisquam suspicari aliud potest? An hoc dicitis? armario expilato, pecunia ablata, non omni recuperata, occisis hominibus, institutam esse quaestionem de morte Oppianici? cui probatis? quid est, quod minus veri simile proferre potuistis? Deinde, ut omittam cetera, triennio post mortem Oppianici de eius morte quaerebatur. Atque etiam incensa odio pristino Nicostratum eumdem illum tum sine caussa in quaestionem postulavit. Oppianicus primo recusavit. Posteaquam illa, abducturam se filiam, mutaturam esse testamentum, mina-

retur; mulieri crudelissimae servum fidelissimum, non in quaestionem tulit, sed plane ad supplicium dedit. LXV. 182. Post triennium igitur agitata denique quaestio de viri morte habebatur: et de quibus servis habebatur? Nova, credo, res obiecta, novi quidam homines in suspicionem vocati sunt? De Stratone et de Nicostrato. Quid? Romae quaesitum de istis hominibus non erat? Itane tandem mulier iam non morbo, sed scelere furiosa? quum quaestionem habuisset Romae, quum de T. Annii, L. Rutilii, P. Saturii et ceterorum honestissimorum virorum sententia constitutum esset, satis quaesitum videri: eadem de re triennio post, iisdem de hominibus, nullo adhibito, non dicam viro (ne colonum forte abfuisse dicatis) sed bono viro, in filii caput quaestionem habere conata es. 183. An hoc dicitis? mihi enim venit in mentem, quid dici posset, tametsi ab hoc non esset dictum: quum haberetur de furto quaestio, Stratonem aliquid de veneno esse confessum. Hoc uno modo, iudices, saepe multorum improbitate depressa veritas emergit, et innocentiae defensio interclusa respirat, quod aut hi, qui ad fraudem callidi sunt, non tantum audent, quantum excogitant: aut illi, quorum eminet audacia atque proiecta est, a consiliis malitiae deseruntur. Quod si aut confidens astutia, aut callida esset audacia, vix ullo obsisti modo posset. Utrum furtum factum non est? at nihil clarius Larini fuit. An ad Stratonem suspicio non pertinuit? at is et ex serrula insimulatus, et a puero conscio est indicatus. An id actum non est in quaerendo? Quae fuit igitur alia caussa quaerendi? an, — id quod dicendum vobis est, et quod tum Sassia dictitavit, quum de furto quaereretur, — tum Strato iisdem in tormentis dixit de veneno. 184. En hoc illud est, quod ante dixi: mulier abundat audacia, consilio et ratione deficitur. Nam tabellae quaestionis plures proferuntur, quae recitatae vobisque editae sunt, illae ipsae, quas tum obsignatas esse dixit: in quibus tabellis de furto littera nulla invenitur. Non venit in mentem, primam orationem Stratonis conscribere de furto, post aliquid adiungere dictum de veneno, quod non percunctatione quaesitum, sed dolore expressum videretur. Quaestio de furto est, veneni iam suspicio superiore quaestione sublata; quod ipsum haec eadem mulier indicarat: quae ut Romae de amicorum sententia statuerat satis esse quaesitum, postea per triennium maxime ex omnibus servis Stratonem illum dilexerat, in honore habuerat, commodis omnibus affecerat. 185. Quum igitur de furto quaereretur, et eo furto, quod ille sine controversia fecerat: tum ille de eo, quod quaerebatur, verbum nullum fecit? De veneno statim dixit? de furto, si non eo loco, quo debuit, ne in extrema quidem aut media, aut in aliqua denique parte quaestionis verbum fecit ullum? LXVI. Iam videtis, illam nefariam mulierem, iudices, eadem manu, qua, si detur potestas, interficere filium cupiat, hanc fictam quaestionem conscripsisse. Atque istam ipsam quaestionem, dicite, quis obsignarit? Unum aliquem nominate. Neminem reperietis, nisi forte eiusmodi hominem, quem ego proferri malim, quam neminem nominari. 186. Quid ais, T. Atti? Tu periculum capitis, tu indicium sceleris, tu fortunas alterius litteris conscriptas in iudicium afferes, neque earum auctoritatem litterarum, neque obsignatorem neque testem ullum nominabis? et, quam tu pestem innocentissimo filio ex matris sinu deprompseris, hanc hi tales viri comprobabunt? Esto: in tabellis nihil est auctoritatis. Quid? ipsa quaestio iudicibus: quid? amicis hospitibusque Oppianici, quos adhibuerat antea: quid? huic tandem ipsi tempori cur non reservata est? Quid istis hominibus factum est, Stratone et Nicostrato? 187. Quaero abs te, Oppianice, servo tuo Nicostrato quid factum esse dicas: quem tu, quum hunc brevi tempore accusaturus esses, Romam deducere, dare potestatem indicandi, incolumem denique servare quaestioni, servare his iudicibus, servare huic tempori debuisti. Nam Stratonem quidem, iudices, in crucem esse actum exsecta scitote lingua: quod nemo est Larinatium qui nesciat. Timuit mulier amens non suam conscientiam, non odium municipum, non famam omnium: sed, quasi non omnes eius sceleris testes essent futuri, sic metuit, ne condemnaretur extrema servuli voce morientis.

188. Quod hoc portentum, dii immortales? quod tantum monstrum in ullis locis? quod tam infestum scelus et immane, aut unde natum esse dicamus? Iam enim videtis profecto, iudices, non sine necessariis me ac maximis caussis, principio orationis meae de matre dixisse. Nihil est enim mali, nihil sceleris, quod illa non ab initio filio voluerit, optaverit, cogitaverit, effecerit. Mitto illam primam libidinis iniuriam, mitto nefarias generi nuptias, mitto cupiditate matris expulsam ex matrimonio filiam; quae nondum ad huiusce vitae periculum, sed ad commune familiae dedecus pertinebant. Nihil de alteris Oppianici nuptiis queror: quarum illa quum obsides filios ab eo mortuos accepisset, tum denique in familiae luctum atque in privignorum funus nupsit. Praetereo, quod, A. Aurium Melinum, cuius illa quondam socrus, paullo ante uxor fuisset, quum Oppianici esse opera proscriptum occisumque cognosceret, eam sibi domum sedemque coniugii delegit, in qua quotidie superioris viri mortis indicia et spolia fortunarum videret. 189. Illud primum queror, de illo scelere, quod nunc denique patefactum est, Fabriciani veneni: quod iam tum recens suspiciosum ceteris, huic incredibile, nunc vero apertum iam omnibus ac manifestum videtur. Non est profecto de illo veneno celata mater: nihil est ab Oppianico sine consilio mulieris cogitatum: quod ni esset, certe postea, deprehensa re, non illa ut ab improbo viro discessisset, sed ut a crudelissimo hoste fugisset, domumque illam in perpetuum, scelere omni affluentem, reliquisset. 190. Non modo id non fecit, sed ab illo tempore nullum locum praetermisit, in quo non strueret insidias aliquas, ac dies omnes ac noctes tota mente mater de pernicie filii cogitaret. Quae primum ut istum confirmaret Oppianicum accusatorem filio suo, donis, muneribus, collocatione filiae, spe hereditatis obstrinxit. LXVII. Itaque apud ceteros, novis inter propinquos susceptis inimicitiis, saepe fieri divortia atque affinitatum discidia videmus: haec mulier satis firmum accusatorem filio suo fore neminem putavit, nisi qui in matrimonium sororem eius ante duxisset. Ceteri novis affinitatibus adducti veteres inimicitias saepe deponunt: illa sibi ad confirmandas inimicitias affinitatis coniunctionem pignori fore putavit. 191. Neque in eo solum diligens fuit, ut accusatorem filio suo compararet: sed etiam cogitavit, quibus eum rebus armaret. Hinc enim illae sollicitationes servorum et minis et promissis, hinc illae infinitae crudelissimaeque de morte Oppianici quaestiones: quibus finem aliquando non mulieris modus, sed amicorum auctoritas fecit. Ab eodem scelere illae triennio post

habitae Larini quaestiones, eiusdem amentiae falsae conscriptiones quaestionum, ex eodem furore etiam illa conscelerata exsectio linguae: totius denique huius ab illa est et inventa et adornata comparatio criminis. 192. Atque his rebus quum instructum accusatorem filio suo Romam misisset: ipsa paullisper conquirendorum et conducendorum testium caussa Larini est commorata: postea autem, quum appropinquare huius iudicium ei nuntiatum est, confestim huc advolavit, ne aut accusatoribus diligentia aut pecunia testibus deesset, aut ne forte mater hoc sibi optatissimum spectaculum huius sordium atque luctus et tanti squaloris amitteret. LXVIII. Iam vero quod iter Romam eius mulieris fuisse existimatis? (quod ego, propter vicinitatem Aquinatium et Venafranorum, ex multis audivi et comperi:) quos concursus in his oppidis? quantos et virorum et mulierum gemitus esse factos? mulierem quamdam Larino, atque illam usque a mari supero Romam proficisci, cum magno comitatu et pecunia, quo facilius circumvenire iudicio capitis atque opprimere filium possit. 193. Nemo erat illorum, paene dicam, quin expiandum illum locum esse arbitraretur, quacumque illa iter fecisset; nemo, quin terram ipsam violari, quae mater est omnium, vestigiis consceleratae matris putaret. Itaque nullo in oppido consistendi potestas ei fuit: nemo ex tot hospitibus inventus est, qui non contagionem aspectus fugeret. Nocti se potius ac solitudini, quam ulli aut urbi aut hospiti committebat. 194. Nunc vero quid agat, quid moliatur, quid denique quotidie cogitet, quem ignorare nostrum putat? Quos appellarit, quibus pecuniam promiserit, quorum fidem pretio labefactare conata sit, tenemus. Quin etiam nocturna sacrificia, quae putat occultiora esse, sceleratasque eius preces et nefaria vota cognovimus: quibus illa etiam deos immortales de suo scelere testatur, neque intelligit, pietate et religione et iustis precibus deorum mentes, non contaminata superstitione, neque ad scelus perficiendum caesis hostiis posse placari. Cuius ego furorem atque crudelitatem deos immortales a suis aris atque templis aspernatos esse confido.

LXIX. 195. Vos, iudices, quos huic A. Cluentio quosdam alios deos ad omne vitae tempus fortuna esse voluit, huius importunitatem matris a filii capite depellite. Multi saepe in iudicando peccata liberûm parentum misericordiae concesserunt: vos ne huius honestissime actam vitam matris crudelitati condonetis, rogamus, praesertim quum ex altera parte totum municipium videre possitis. Omnes scitote, iudices, (incredibile dictu est, sed a me verissime dicitur,) omnes Larinates, qui valuerunt, venisse Romam, ut hunc studio frequentiaque sua, quantum possent, in tanto eius periculo sublevarent. Pueris illud hoc tempore et mulieribus oppidum scitote esse traditum, idque in praesentia, communi Italiae pace, domesticis copiis esse tutum. Quos tamen ipsos aeque et eos, quos praesentes videtis, huius exspectatio iudicii dies noctesque sollicitat. 196. Non illi vos de unius municipis fortunis arbitrantur, sed de totius municipii statu, dignitate, commodisque omnibus sententias esse laturos. Summa est enim, iudices, hominis in communem municipii rem diligentia, in singulos municipes benignitas, in omnes homines iustitia et fides. Praeterea nobilitatem illam inter suos, locumque a maioribus traditum sic tuetur, ut maiorum gravitatem, constantiam, gratiam, liberalitatem assequatur. Itaque iis eum verbis publice laudant, ut non solum testimonium suum iudiciumque significent, verum etiam curam animi ac dolorem. Quae dum laudatio recitatur, vos quaeso, qui eam detulistis, assurgite. LAUDATIO CLUENTII, EX DECURIONUM LARINATIUM DECRETO. 197. Ex lacrimis horum, iudices, existimare potestis, omnes haec decuriones decrevisse lacrimantes. Age vero, vicinorum quantum studium, quam incredibilis benevolentia, quanta cura est! Non illi in libellis laudationum decreta miserunt, sed homines honestissimos, quos nossemus, omnes huc frequentes adesse et hunc praesentes laudare voluerunt. Adsunt Frentani, homines nobilissimi; Marrucini item pari dignitate: Theano Apulo atque Luceria equites Romanos, honestissimos homines, laudatores videtis: Boviano totoque ex Samnio quum laudationes honestissimae missae sunt, tum homines amplissimi nobilissimique venerunt. 198. Iam qui in agro Larinati praedia, qui negotia, qui res pecuarias habent, honesti homines et summo splendore praediti, difficile dictu est, quam sint solliciti, quam laborent. Non multi mihi ab uno sic diligi videntur, ut hic ab his universis. LXX. Quam non abesse ab huius iudicio L. Volusienum, summo splendore hominem ac virtute praeditum, vellem! quam vellem praesentem posse P. Helvidium Rufum, equitem Romanum, omnium ornatissimum, nominare! qui quum huius caussa dies noctesque vigilaret, et quum me hanc caussam doceret, in morbum gravem periculosumque incidit: in quo tamen non minus de capite huius, quam de sua vita laborat. Cn. Tudicii senatoris, viri optimi et honestissimi, par studium et testimonio et laudatione cognoscetis. Eadem spe, sed maiore verecundia, de te, P. Volumni, quoniam iudex es in A. Cluentium, dicimus. Et, ne longum sit, omnium vicinorum summam esse in hunc benevolentiam confirmamus. 199. Horum omnium studium, curam, diligentiam, meumque una laborem, qui totam hanc caussam vetere instituto solus peroravi, vestramque simul, iudices, aequitatem et mansuetudinem una mater oppugnat. At quae mater? Quam caecam crudelitate et scelere ferri videtis: cuius cupiditatem nulla umquam turpitudo retardavit, quae vitiis animi in deterrimas partes iura hominum convertit omnia: cuius ea stultitia est, ut eam nemo hominem; ea vis, ut nemo feminam; ea crudelitas, ut nemo matrem appellare possit. Atque etiam nomina necessitudinum, non solum naturae nomen et iura mutavit: uxor generi, noverca filii, filiae pellex: eo iam denique adducta est, ut sibi praeter formam nihil ad similitudinem hominis reservarit. 200. Quare, iudices, si scelus odistis, prohibete aditum matris a filii sanguine, date parenti hunc incredibilem dolorem ex salute, ex victoria liberûm: patimini, matrem, ne orbata filio laetetur, victam potius vestra aequitate discedere. Sin autem, id quod vestra natura postulat, pudorem, veritatem virtutemque diligitis: levate hunc aliquando supplicem vestrum, iudices, tot annos in falsa invidia periculisque versatum, qui nunc primum post illam flammam, aliorum facto et cupiditate excitatam, spe vestrae aequitatis erigere animum et paullum respirare a metu coepit: cui posita sunt in vobis omnia: quem servatum esse plurimi cupiunt, servare soli vos potestis. 201. Orat vos Avitus, iudices, et flens obsecrat, ne se invidiae, quae in iudiciis valere non debet; ne matri, cuius vota et preces a vestris mentibus repudiare debetis; ne Op-

pianico, homini nefario, condemnato iam et mortuo, condonetis. LXXI. Quod si qua calamitas hunc in hoc iudicio afflixerit innocentem: nae iste miser, iudices, si, id quod difficile factu est, in vita remanebit, saepe et multum queretur, deprehensum esse illud quondam Fabricianum venenum. Quod si tum indicatum non esset, non huic aerumnosissimo venenum illud fuisset, sed multorum medicamentum laborum: postremo etiam fortasse mater, exsequias illius funeris prosecuta, mortem se filii lugere simulasset. Nunc vero quid erit profectum, nisi ut huius ex mediis mortis insidiis vita ad luctum reservata, mors sepulcro patris privata esse videatur? 202. Satis diu fuit in miseriis, iudices: satis multos annos ex invidia laboravit. Nemo huic tam iniquus praeter parentem fuit, cuius animum non iam expletum esse putemus: vos, qui aequi estis omnibus, qui, ut quisque crudelissime oppugnatur, eum lenissime sublevatis, conservate A. Cluentium: restituite incolumem municipio: amicis, vicinis, hospitibus, quorum studia videtis, reddite: vobis in perpetuum liberisque vestris obstringite. Vestrum est hoc, iudices, vestrae dignitatis, vestrae clementiae: recte hoc repetitur a vobis, ut virum optimum atque innocentissimum plurimisque mortalibus carum atque iucundissimum his aliquando calamitatibus liberetis: ut omnes intelligant, in concionibus esse invidiae locum, in iudiciis veritati.

29—31.

M. TULLII CICERONIS

DE

LEGE AGRARIA

ORATIONES TRES

CONTRA

P. SERVILIUM RULLUM, TR. PL.

NOTITIA LITTERARIA.

Orationis Agr. 1., quam Cicero cos. (a. U. 691.) habuit, initium deest, ad quod pertinere videntur paucula fragmenta, quae hic nunc apposuisse expediit, uno omisso illo Gellii loco „Ex praeda etc.“ *cuius vestigia* §. 12. *comparent. Ceterum hae tres orationes omnes sunt consulares. (Vid. Arg.).*

ARG. P. Rullus trib. pl. quum tribunatum inisset ante Kal. Ian. legem tulit agrariam. Eius haec fere sententia fuit, *primo* ut decemviri, iique a XVII tribubus creati et lege curiata summaque potestate ornati, agros omnes, qui extra Italiam L. Sulla et Q. Pompeio coss. aut postea publici facti essent, venderent, exceptis tamen tum Africanis, de quibus foedere cautum esset, Hiempsali Mauritaniae regi a Cn. Pompeio traditis: tum in Italia agris, quos ex lege quinquies mille colonis dividi oportebat, Campano et Stellate; *deinde* ut iidem omnibus agris publicis vectigal imponerent, excepto Recentorico Siciliensi: *porro* ut, qui agri privati essent, eos publicare, qui publici, liberare possent: *denique* ut quidquid pecuniae ex praeda, manubiis, auro coronario superesset neque aut consumptum in monumento, aut in aerarium relatum esset, ab exercituum bellorumque ducibus praeter unum Pompeium omnibus acciperent, quo agros in Italia emerent, qui plebi Rom. dividerentur. Hanc legem Cicero inito consulatu, ipsis Kalendis Ianuariis (691. U. c.), in senatu praesente Rullo, *prima oratione* dissuasit. Sed quum Rullus, perspecta senatus voluntate, nondum abiiceret legis ferendae consilium: Cicero eodem die comitante senatu in concionem populi ascendit et *orationem secundam* habuit, qua gratiis primum pro more actis, sensim accessit ad ipsam legem oppugnandam, eamque populo, aerario, reipublicae universae perniciosam minimeque popularem esse successu prosperrimo ostendit. Rullus igitur consulem non coram adortus, absentem paullo post apud populum criminatus est, quo gratum faceret Sullanorum agrorum possessoribus, legem atque adeo commoda plebis oppugnasse. Quod quum Cicero audisset, advocata concione *orationem tertiam* habuit, qua Rulli criminationem diluit, et ostendit, se nemini nisi reipublicae, Rullum autem socero suo Valgio consultum cupere: Rullum vero Sullanos agros non modo nemini adimere, sed eorum possessionem confirmare. Ita confirmatis populi animis, quum L. Caecilius trib. plebis se legi intercessurum ostendisset, Rullus legis ferendae consilium abiecit.

29.

ORATIO PRIMA

DE

LEGE AGRARIA

CONTRA

P. SERVILIUM RULLUM, TR. PL.

IN SENATU HABITA.

FRAGMENTA.

1. Praedam, manubias, sectionem, castra denique Cn. Pompeii, sedente imperatore, x viri vendent. *(Gell. N. A. XIII, 24.)*

2. Imberba iuventute. *(Charis. 1, 74. ed. Putsch.)*

3. Veniet igitur sub praecone tota Propontis atque Hellespontus: addicetur communis ora Lyciorum atque Cilicum: Mysia et Phrygia item conditioni legique parebunt. *(Aquila c. 43. p. 187. ed. Ruhnk. Ruhnkenio fragmentum non Tullianum videtur, recte contradicente Orellio. Quamquam esse hoc orationis agr. I. nonnisi ex eo coniicitur, quia proximum est apud Aquilam loco orationis agrariae II, 31.)*

Desunt permulta.

I. 1. Quae res aperte petebatur, ea nunc occulte cuniculis oppugnatur. Dicent enim decemviri, id quod et dicitur a multis, et saepe dictum est; post eosdem consules, regis Alexandri testamento regnum illud populi Romani esse factum. Dabitis igitur Alexandriam clam petentibus iis, quibus apertissime pugnantibus restitistis? Haec, per deos immortales! utrum esse vobis consilia siccorum, an vinolentorum somnia, et utrum cogitata sapientum, an optata furiosorum videntur? 2. Videte nunc proximo capite, ut impurus helluo turbet rempublicam, ut a maioribus nostris possessiones relictas disperdat et dissipet: ut sit non minus in populi Romani patrimonio nepos, quam in suo. Proscribit in sua lege vectigalia, quae decemviri vendant, hoc est, proscribit auctionem publicorum bonorum. Agros emi vult, qui dividantur: quaerit pecuniam. Videlicet excogitabit aliquid atque afferet. Nam superioribus capitibus dignitas populi Romani violabatur: nomen imperii in commune odium orbis terrae vocabatur: urbes pacatae, agri sociorum, regum status decemviris donabantur: nunc praesens, certa, pecunia numerata, quaeritur. 3. Exspecto, quid tribunus plebis vigilans et acutus excogitet. Veneat, inquit, silva Scantia. Utrum tandem hanc silvam in relictis possessionibus, an in censorum pascuis invenisti? Si quid est, quod indagaris, inveneris, ex tenebris erueris, quamquam iniquum est, consume sane, quoniam commodum est, quoniam quidem tu attulisti: silvam vero tu Scantiam vendas, nobis consulibus atque hoc senatu? tu ullum vectigal attingas? tu populo Romano subsidia belli, tu ornamenta pacis eripias? Tum vero hoc me inertiorem consulem iudicabo, quam illos fortissimos viros, qui apud maiores nostros fuerunt: quod, quae vectigalia, illis consulibus, populo Romano parta sunt, ea me consule ne retineri quidem potuisse iudicabuntur. II. 4. Vendit Italiae possessiones ex ordine omnes. Sane est in eo diligens: nullam enim praetermittit. Persequitur in tabulis censoriis totam Siciliam: nullum aedificium, nullos agros relinquit. Audistis auctionem populi Romani proscriptam a tribuno plebis, constitutam in mensem Ianuarium: et, credo, non dubitatis, quin idcirco haec aerarii caussa non vendiderint ii, qui armis et virtute pepererunt, ut esset, quod nos largitionis caussa venderemus.

5. Videte nunc, quoad fecerit iter, apertius, quam antea. Nam superiore parte legis quemadmodum Pompeium oppugnarent, a me indicati sunt: nunc iam se ipsi indicabunt. Iubent venire agros Attalensium atque Olympenorum. Hos populo Romano Servilii, fortissimi viri, victoria adiunxit. Deinde agros in Macedonia regios, qui partim T. Flaminini, partim L. Paulli, qui Persen vicit, virtute parti sunt: deinde agrum optimum et fructuosissimum Corinthium, qui L. Mummii imperio ac felicitate ad vectigalia populi Romani adiunctus est: post autem agros in Hispania apud Karthaginem novam, duorum Scipionum eximia virtute possessos: tum vero ipsam veterem Karthaginem vendunt, quam P. Africanus nudatam tectis ac moenibus, sive ad notandam Karthaginiensium calamitatem sive ad testificandam nostram victoriam sive ad oblatam aliquam religionem, ad aeternam hominum memoriam consecravit. 6. His insignibus atque infulis imperii venditis, quibus ornatam vobis maiores vestri rempublicam tradiderunt, iubent eos agros venire, quos rex Mithridates in Paphlagonia, Ponto Cappadociaque possederit. Num obscure videntur prope hasta praeconis insectari Cn. Pompeii exercitum, qui venire iubeant eos ipsos agros, in quibus ille etiam nunc bellum gerat atque versetur?

III. 7. Hoc vero cuiusmodi est, quod eius auctionis, quam constituunt, locum sibi nullum definiunt? Nam decemviris, quibus in locis ipsis videatur, vendendi potestas lege permittitur. Censoribus vectiga-

lia locare, nisi in conspectu populi Romani non licet: his vendere vel in ultimis terris licebit? At hoc etiam nequissimi homines consumptis patrimoniis faciunt, ut in atriis auctionariis potius, quam in triviis aut in compitis auctionentur. Hic permittit sua lege decemviris, ut, in quibus commodum sit tenebris, ut, in qua velint solitudine, bona populi Romani possint divendere. 8. Iam illa omnibus in provinciis, regnis, liberis populis quam acerba, quam formidolosa, quam quaestuosa concursatio decemviralis futura sit, non videtis? Hereditatum obeundarum caussa, quibus vos legationes dedistis, qui et privati, et privatum ad negotium exierunt, non maximis opibus neque summa auctoritate praediti, tamen auditis profecto, quam graves eorum adventus sociis vestris esse soleant. 9. Quamobrem quid putatis impendere hac lege omnibus gentibus terroris et mali, quum mittantur in orbem terrarum decemviri summo cum imperio, summa cum avaritia infinitaque omnium rerum cupiditate? quorum quum adventus graves, quum fasces formidolosi, tum vero iudicium ac potestas erit non ferenda. Licebit enim, quod videbitur, publicum iudicare: quod iudicarint, vendere. Etiam illud, quod homines sancti non facient, ut pecuniam accipiant, ne vendant: tamen id iis ipsum per legem licebit. Hinc vos quas spoliationes, quas pactiones, quam denique in omnibus locis nundinationem iuris ac fortunarum fore putatis? 10. Etenim quod superiore parte legis praefinitum fuit, Sulla et Pompeio consulibus, id rursus liberum infinitumque fecerunt.

IV. Iubet eosdem decemviros omnibus agris publicis pergrande vectigal imponere, ut iidem possint et liberare agros, quos commodum sit, et, quos ipsis libeat, publicare. Quo in iudicio perspici non potest, utrum severitas acerbior, an benignitas quaestuosior sit futura.

Sunt tamen in tota lege exceptiones duae, non tam iniquae, quam suspiciosae. Excipit in vectigali imponendo agrum Recentoricum Siciliensem, in vendendis agris eos agros, de quibus cautum sit foedere. Hi sunt in Africa, qui ab Hiempsale possidentur. 11. Hic quaero, si Hiempsali satis est cautum foedere, et Recentoricus ager privatus est, quid attinuerit excipi? sin et foedus illud habet aliquam dubitationem, et ager Recentoricus dicitur nonnumquam esse publicus, quem putet existimaturum, duas caussas in orbe terrarum repertas, quibus gratis parceret? Num quisquam tandem abstrusus usquam nummus videtur, quem non architecti huiusce legis olfecerint? Provincias, civitates liberas, socios, amicos, reges denique exhauriunt: admovent manus vectigalibus populi Romani. Non est satis. 12. Audite, audite vos, qui amplissimo populi senatusque iudicio exercitus habuistis et bella gessistis: QUOD AD QUEMQUE PERVENIT AUT PERVENERIT, EX PRAEDA, EX MANUBIIS, EX AURO CORONARIO, QUOD NEQUE CONSUMPTUM IN MONUMENTO, NEQUE IN AERARIUM RELATUM SIT, ID AD DECEMVIROS REFERRI iubet. Hoc capite multa sperant: in omnes imperatores heredesque eorum quaestionem suo iudicio comparant; sed maximam pecuniam se a Fausto ablaturos arbitrantur. Quam caussam suscipere iurati iudices noluerunt, hanc isti decemviri suscepere. Idcirco a iudicibus fortasse praetermissam esse arbitrantur, quod sit ipsis reservata. 13. Deinde etiam in reliquum tempus diligentissime sancit, ut, quod quisque imperator habeat pecuniae, protinus ad decemviros deferat. Hic tamen excipit Pompeium: simillime, ut mihi videtur, atque in illa lege, qua peregrini Roma eiiciuntur, Glaucippus excipitur. Non enim hac exceptione unus afficitur beneficio, sed unus privatur iniuria. Sed cui manubias remittit, in huius vectigalia invadit. Iubet enim pecuniam, si qua post nos consules ex novis vectigalibus recipiatur, hac uti decemviros. Quasi vero non intelligamus, haec eos vectigalia, quae Cn. Pompeius adiunxerit, vendere cogitare.

V. 14. Videtis iam, patres conscripti, omnibus rebus et modis constructam et coacervatam pecuniam decemviralem. Minuetur huius pecuniae invidia: consumetur enim in agrorum emptionibus. Optime. Quis ergo emet agros istos? Iidem decemviri: tu Rulle (missos enim facio ceteros) emes quod voles: vendes quod voles: utrumque horum facies, quanti voles. Cavet enim vir optimus, ne emat ab invito. Quasi vero non intelligamus, ab invito emere, iniuriosum esse, ab non invito, quaestuosum. Quantum tibi agri vendet, ut alios omittam, socer tuus? et, si ego eius aequitatem animi probe novi, vendet non invitus. Facient idem ceteri libenter, ut possessionis invidiam pecunia commutent: accipiant, quod cupiant: dent, quod retinere vix possint. 15. Nunc prospicite omnium rerum infinitam atque intolerandam licentiam. Pecunia coacta est ad agros emendos: ii porro ab invitis non ementur. Si consenserint possessores non vendere, quid futurum est? Referetur pecunia? non licet. Exigetur? vetat. Verum esto: nihil est, quod non emi possit, si tantum des, quantum velit venditor. Spoliemus orbem terrarum, vendamus vectigalia, effundamus aerarium, ut, locupletatis aut invidiae aut pestilentiae possessoribus, agri tamen emantur.

16. Quid tum? quae erit in istos agros deductio? quae totius rei ratio atque descriptio? Deducentur, inquit, coloniae. Quo? quorum hominum? in quae loca? Quis enim non videt, in coloniis esse haec omnia consideranda? Tibi nos, Rulle, et istis tuis harum omnium rerum machinatoribus totam Italiam inermem tradituros existimasti, quam praesidiis confirmaretis, coloniis occuparetis, omnibus vinclis devinctam et constrictam teneretis? Ubi enim cavetur, ne in Ianiculo coloniam constituatis? ne urbem hanc urbe alia premere atque urgere possitis? Non faciemus, inquit. Primum nescio: deinde timeo: postremo non committam, ut vestro beneficio potius, quam nostro consilio salvi esse possimus. VI. 17. Quod vero totam Italiam vestris colonis complere voluistis, id cuiusmodi esset, neminemne nostrum intellecturum existimavistis? Scriptum est enim: QUAE IN MUNICIPIA, QUASQUE IN COLONIAS DECEMVIRI VELINT, DEDUCANT COLONOS QUOS VELINT, ET IIS AGROS ASSIGNENT, QUIBUS IN LOCIS VELINT: ut, quum totam Italiam militibus suis occuparint, vobis non modo dignitatis retinendae, sed ne libertatis quidem recuperandae spes relinquatur. Atque haec a me suspicionibus et coniectura coarguuntur? 18. Iam omnis omnium tolletur error: iam aperte ostendent, sibi nomen huius reipublicae, sedem Urbis atque imperii, denique hoc templum Iovis optimi maximi atque hanc arcem omnium gentium displicere. Capuam deduci colonos volunt: illam urbem huic urbi rursus opponere, illuc opes suas deferre et imperii nomen transferre cogitant. Qui locus, propter ubertatem agrorum abundantiamque rerum omnium, superbiam et crudelitatem genuisse dicitur, ibi nostri coloni, de-

lecti ad omne facinus, a decemviris collocabuntur. Et, credo, qua in urbe homines in veteri dignitate fortunaque nati copiam rerum moderate ferre non potuerunt, in ea isti vestri satellites modeste insolentiam suam continebunt. 19. Maiores nostri Capua magistratus, senatum, consilium commune, omnia denique insignia reipublicae sustulerunt, neque aliud quidquam, nisi inane nomen Capuae reliquerunt: non crudelitate, (quid enim illis fuit clementius, qui etiam externis hostibus victis sua saepissime reddiderunt?) sed consilio: quod videbant, si quod reipublicae vestigium illis moenibus contineretur, urbem ipsam imperio domicilium praebere posse. Vos haec, nisi evertere rempublicam cuperetis, ac vobis novam dominationem comparare, credo, quam perniciosa essent, non videretis? VII. 20. Quid enim cavendum est in coloniis deducendis? si luxuries, Hannibalem ipsum Capua corrupit: si superbia, nata inibi esse ex Campanorum fastidio videtur: si praesidium, non praeponitur huic urbi ista colonia, sed opponitur. At quemadmodum armatur? Dii immortales! Nam bello Punico, quidquid potuit Capua, potuit ipsa per sese: nunc omnes urbes, quae circum Capuam sunt, a colonis per eosdem decemviros occupabuntur. Hanc enim ob caussam permittit ipsa lex, IN OMNIA, QUAE VELINT, OPPIDA COLONOS UT DECEMVIRI DEDUCANT, QUOS VELINT. Atque his colonis agrum Campanum et Stellatem campum dividi iubet.

21. Non queror diminutionem vectigalium, non flagitium huius iacturae atque damni, praetermitto illa, quae nemo est quin gravissime et verissime conqueri possit: nos caput patrimonii publici, pulcherrimam populi Romani possessionem, subsidium annonae, horreum belli, sub signo claustrisque reipublicae positum vectigal servare non potuisse: eum denique nos agrum P. Rullo concessisse, qui ager ipse per sese et Sullanae dominationi et Gracchorum largitioni restitisset. Non dico, solum hoc in republica vectigal esse, quod, amissis aliis, remaneat; intermissis, non conquiescat; in pace niteat, in bello non obsolescat; militem sustentet, hostem non pertimescat. Praetermitto omnem hanc orationem et concioni reservo: de periculo salutis ac libertatis loquor. 22. Quid enim existimatis integrum vobis in republica fore aut in vestra libertate ac dignitate retinenda, quum Rullus atque ii, quos multo magis, quam Rullum, timetis, cum omni egentium atque improborum manu, cum omnibus copiis, cum omni argento et auro Capuam et urbes circa occuparint? His ego rebus, patres conscripti, resistam vehementer atque acriter, neque patiar, homines ea, me consule, expromere, quae contra rempublicam diu cogitarint.

23. Errastis, Rulle, vehementer et tu et nonnulli collegae tui, qui sperastis, vos contra consulem, veritate, non ostentatione popularem, posse in evertenda republica populares existimari. Lacesso vos; in concionem voco; populo Romano disceptatore uti volo. VIII. Etenim, ut circumspiciamus omnia, quae populo grata atque iucunda sunt, nihil tam populare, quam pacem, quam concordiam, quam otium reperiemus. Sollicitam mihi civitatem suspicione, suspensam metu, perturbatam vestris legibus et concionibus et seditionibus tradidistis: spem improbis ostendistis; timorem bonis iniecistis: fidem de foro, dignitatem de republica sustulistis. 24. Hoc motu atque hac perturbatione animorum atque rerum, quum populo Romano vox et auctoritas consulis repente in tantis tenebris illuxerit: quum ostenderit, nihil esse metuendum, nullum exercitum, nullam manum, nullas colonias, nullam venditionem vectigalium, nullum imperium novum, nullum regnum decemvirale, nullam alteram Romam, neque aliam sedem imperii nobis consulibus futuram, summamque tranquillitatem pacis atque otii: verendum, credo, nobis erit, ne vestra ista praeclara lex agraria magis popularis esse videatur. 25. Quum vero scelera consiliorum vestrorum fraudemque legis et insidias, quae ipsi populo Romano a popularibus tribunis plebis fiant, ostendero: pertimescam, credo, ne mihi non liceat contra vos in concione consistere, praesertim quum mihi deliberatum et constitutum sit, ita gerere consulatum, quo uno modo geri graviter et libere potest, ut neque provinciam, neque honorem, neque ornamentum aliquod aut commodum, neque rem ullam, quae a tribuno plebis impediri possit, appetiturus sim. 26. Dicit frequentissimo senatu consul Kalendis Ianuarii, sese, si status hic reipublicae maneat, neque aliquod negotium exstiterit, quod honeste subterfugere non possit, in provinciam non iturum. Sic me in hoc magistratu geram, patres conscripti, ut possim tribunum plebis reipublicae iratum coercere, mihi iratum, contemnere.

IX. Quamobrem, per deos immortales! colligite vos, tribuni plebis: deserite eos, a quibus, nisi prospicitis, brevi tempore deseremini: conspirate nobiscum: consentite cum bonis: communem rempublicam communi studio atque amore defendite. Multa sunt occulta reipublicae vulnera: multa nefariorum civium perniciosa consilia: nullum externum periculum est: non rex, non gens ulla, non natio pertimescenda est: inclusum malum, intestinum ac domesticum est. Huic pro se quisque nostrum mederi atque hoc omnes sanare velle debemus. 27. Erratis, si senatum probare ea, quae dicuntur a me, putatis, populum autem esse in alia voluntate. Omnes, qui se incolumes volunt, sequentur auctoritatem consulis, soluti a cupiditatibus, liberi a delictis, cauti in periculis, non timidi in contentionibus. Quod si quis vestrum spe ducitur, se posse turbulenta ratione honori velificari suo; primum me consule id sperare desistat: deinde habeat me ipsum sibi documento, quem equestri ortum loco consulem videt, quae vitae via facillime viros bonos ad honorem dignitatemque perducat. Quod si vos vestrum mihi studium, patres conscripti, ad communem dignitatem defendendam profitemini, perficiam profecto id, quod maxime respublica desiderat, ut huius ordinis auctoritas, quae apud maiores nostros fuit, eadem nunc longo intervallo reipublicae restituta esse videatur.

30.

ORATIO SECUNDA

DE

LEGE AGRARIA

CONTRA

P. SERVILIUM RULLUM, TR. PL.

AD POPULUM HABITA.

I. 1. Est hoc in more positum, Quirites, institutoque maiorum, ut ii, qui beneficio vestro imagines familiae suae consecuti sunt, eam primam habeant concionem, qua gratiam beneficii vestri cum suorum laude coniungant. Qua in oratione nonnulli aliquando digni maiorum loco reperiuntur: plerique autem hoc perficiunt, ut tantum maioribus eorum debitum esse videatur, unde etiam, quod posteris solveretur, redundaret. Mihi quidem apud vos de meis maioribus dicendi facultas non datur: non, quod non tales fuerint, quales nos illorum sanguine creatos disciplinisque institutos videtis; sed quod laude populari atque honoris vestri luce caruerunt. 2. De me autem ipso, vereor, ne arrogantis sit, apud vos dicere: ingrati, tacere. Nam et, quibus studiis hanc dignitatem consecutus sim, memetipsum commemorare, perquam grave est, et silere de tantis vestris beneficiis nullo modo possum. Quare adhibebitur a me certa ratio moderatioque dicendi, ut, quid a vobis acceperim, commemorem: quare dignus vestro summo honore singularique iudicio sim, ipse modice dicam, si necesse erit; vos eosdem existimaturos putem, qui iudicavistis. 3. Me perlongo intervallo prope memoriae temporumque nostrorum primum hominem novum consulem fecistis et eum locum, quem nobilitas praesidiis firmatum atque omni ratione obvallatum tenebat, me duce, rescidistis virtutique in posterum patere voluistis. Neque me tantummodo consulem, quod est ipsum per sese amplissimum, sed ita fecistis, quomodo pauci nobiles in hac civitate consules facti sunt, novus ante me nemo. II. Nam profecto si recordari volueritis de novis hominibus, reperietis eos, qui sine repulsa consules facti sint, diuturno labore atque aliqua occasione esse factos, quum multis annis post petissent, quam praetores fuissent, aliquanto serius, quam per aetatem ac per leges liceret; qui autem anno suo petissent, sine repulsa non esse factos: me esse unum ex omnibus novis hominibus, de quibus meminisse possimus*, qui consulatum petierim, quum primum licitum sit; consul factus sim, quum primum petierim: ut vester honos ad mei temporis diem petitus, non ad alienae petitionis occasionem interceptus, nec diuturnis precibus efflagitatus, sed dignitate impetratus esse videatur. 4. Est illud amplissimum, quod paullo ante commemoravi, Quirites, quod hoc honore ex novis hominibus primum me, multis post annis, affecistis, quod prima petitione, quod anno meo; sed tamen magnificentius atque ornatius esse illo nihil potest, quod meis comitiis non tabellam, vindicem tacitae libertatis, sed vocem vivam prae vobis indicem vestrarum erga me voluntatum ac studiorum tulistis. Itaque me non extrema tribus suffragiorum, sed primi illi vestri concursus, neque singulae voces praeconum, sed una voce universus populus Romanus consulem declaravit. 5. Hoc ego tam insigne, tam singulare vestrum beneficium, Quirites, quum ad animi mei fructum atque laetitiam duco esse permagnum, tum ad curam sollicitudinemque multo maius. Versantur enim, Quirites, in animo meo multae et graves cogitationes, quae mihi nullam partem neque diurnae neque nocturnae quietis impertiunt: primum tuendi consulatus, quae quum omnibus est difficilis et magna ratio, tum vero mihi praeter ceteros, cuius errato nulla venia, recte facto exigua laus et ab invitis expressa proponitur: non dubitanti fidele consilium, non laboranti certum subsidium nobilitatis ostenditur. III. 6. Quod si solus in discrimen aliquod adducerer, ferrem, Quirites, animo aequiore: sed mihi videntur certi homines, si qua in re me non modo consilio, verum etiam casu lapsum esse arbitrabuntur, vos universos, qui me antetuleritis nobilitati, vituperaturi. Mihi autem, Quirites, omnia potius perpetienda esse duco, quam non ita gerendum consulatum, ut in omnibus meis factis atque consiliis vestrum de me factum consiliumque laudetur. Accedit etiam ille mihi summus labor ac difficillima ratio consulatus gerendi, quod non eadem, qua superioribus consulibus, lege et conditione utendum esse decrevi; qui aditum huius loci conspectumque vestrum partim magno opere fugerunt, partim non vehementer secuti sunt. Ego autem non solum hoc in loco dicam, ubi est id dictu facillimum, sed in ipso senatu, in quo esse locus huic voci non videbatur, popularem me futurum esse consulem, prima mea illa oratione Kalendis Ianuariis dixi. 7. Neque enim ullo modo facere possum, ut, quum me intelligam non hominum potentium studio, non excellentibus gratiis paucorum, sed universi populi Romani iudicio consulem ita factum, ut nobilissimis hominibus longe praeponerer, non et in hoc magistratu et in

omni vita essem popularis. Sed mihi ad huiusce verba vim et interpretationem vehementer opus est vestra sapientia. Versatur enim magnus error propter insidiosas nonnullorum simulationes, qui, quum populi non solum commoda, verum etiam salutem oppugnant et impediunt, oratione assequi volunt, ut populares esse videantur. 8. Ego qualem Kalendis Ianuarii acceperim rempublicam, Quirites, intelligo; plenam sollicitudinis, plenam timoris: in qua nihil erat mali, nihil adversi, quod non boni metuerent, improbi exspectarent. Omnia turbulenta consilia contra hunc reipublicae statum et contra vestrum otium partim iniri, partim, nobis consulibus designatis, inita esse dicebantur. Sublata erat de foro fides non ictu aliquo novae calamitatis, sed suspicione ac perturbatione iudiciorum, infirmatione rerum iudicatarum: novae dominationes, extraordinaria non imperia, sed regna, quaeri putabantur. IV. 9. Quae quum ego non solum suspicarer, sed plane cernerem: (neque enim obscure gerebantur;) dixi in senatu, in hoc magistratu me popularem consulem futurum. Quid enim est tam populare, quam pax? qua non modo ii, quibus natura sensum dedit, sed etiam tecta atque agri mihi laetari videntur. Quid tam populare, quam libertas? quam non solum ab hominibus, verum etiam a bestiis expeti atque omnibus rebus anteponi videtis. Quid tam populare, quam otium? quod ita iucundum est, ut et vos, et maiores vestri et fortissimus quisque vir maximos labores suscipiendos putet, ut aliquando in otio possit esse, praesertim in imperio ac dignitate: qui idcirco etiam maioribus nostris praecipuam laudem gratiamque debemus, quod eorum labore est factum, ut impune in otio esse possemus. Quare qui possum non esse popularis, quum videam haec omnia, Quirites, pacem externam, libertatem propriam generis ac nominis vestri, otium domesticum, denique omnia, quae vobis cara atque ampla sunt, in fidem et quodam modo in patrocinium mei consulatus esse collata? 10. Neque enim, Quirites, illud vobis iucundum aut populare debet videri, largitio aliqua promulgata, quae verbis ostentari potest, re vera fieri, nisi exhausto aerario, nullo pacto potest. Neque vero illa popularia sunt existimanda, iudiciorum perturbationes, rerum iudicatarum infirmationes, restitutio damnatorum: qui civitatum afflictarum, perditis iam rebus, extremi exitiorum solent esse exitus. Neque si qui agros populo Romano pollicentur, sed si aliud quidem obscure moliuntur, aliud spe ac specie simulationis ostentant, populares existimandi sunt.

V. Nam vere dicam, Quirites, genus ipsum legis agrariae vituperare non possum. Venit enim mihi in mentem, duos clarissimos, ingeniosissimos, amantissimos plebis Romanae viros, Ti. et C. Gracchos, plebem in agris publicis constituisse, qui agri a privatis antea possidebantur. Non sum autem ego is consul, qui, ut plerique, nefas esse arbitrer Gracchos laudare: quorum consiliis, sapientia, legibus multas esse video reipublicae partes constitutas. 11. Itaque, ut initio mihi designato consuli nuntiabatur, legem agrariam tribunos plebis designatos conscribere, cupiebam, quid cogitarent, cognoscere. Etenim arbitrabar, quoniam eodem anno gerendi nobis essent magistratus, esse aliquam oportere inter nos reipublicae bene administrandae societatem. 12. Quum familiariter me in eorum sermonem insinuarem ac darem; celabar, excludebar: et, quum ostenderem, si lex utilis plebi Romanae mihi videretur, auctorem me atque adiutorem futurum: tamen aspernabantur hanc liberalitatem meam: negabant, me adduci posse, ut ullam largitionem probarem. Finem feci offerendi mei, ne forte mea sedulitas aut insidiosa aut impudens videretur. Interea non desistebant clam inter se convenire, privatos quosdam adhibere, ad suos coetus occultos noctem adiungere et solitudinem. Quibus in rebus quanto in metu fuerimus, ex vestra sollicitudine, in qua illis temporibus fuistis, facile assequi coniectura poteritis. 13. Ineunt tandem magistratus tribuni plebis: concio tandem exspectata P. Rulli, quod et princeps erat agrariae legis, et truculentius se gerebat, quam ceteri. Iam designatus, alio vultu, alio vocis sono, alio incessu esse meditabatur, vestitu obsoletiore, corpore inculto et horrido, capillatior, quam ante, barbaque maiore; ut oculis et aspectu denuntiare omnibus vim tribuniciam et minitari reipublicae videretur. Legem hominis concionemque exspectabam. Lex initio nulla proponitur: concionem in primis advocari iubet: summa cum exspectatione concurritur. Explicat orationem sane longam, et verbis valde bonis. Unum erat, quod mihi vitiosum videbatur, quod tanta ex frequentia inveniri nemo potuit, qui intelligere posset, quid diceret. Hoc ille utrum insidiarum caussa fecerit, an hoc genere eloquentiae delectetur, nescio. Tamen, si qui acutiores in concione steterant, de lege agraria nescio quid voluisse eum dicere suspicabantur. Aliquando tandem, me designato, lex in publicum proponitur. Concurrunt iussu meo plures uno tempore librarii: descriptam legem ad me afferunt. VI. 14. Omni hoc vobis ratione confirmare possum, Quirites, hoc animo me ad legendam legem cognoscendamque venisse, ut, si eam vobis accommodatam atque utilem esse intelligerem, auctor eius atque adiutor essem. Non enim natura neque discidio neque odio penitus insito bellum nescio quod habet susceptum consulatus cum tribunatu, quia persaepe seditiosis atque improbis tribunis plebis boni et fortes consules obstiterunt, et quia vis tribunicia nonnumquam libidini restitit consulari. Non potestatum dissimilitudo, sed animorum disiunctio dissensionem facit. 15. Itaque hoc animo legem sumpsi in manus, ut eam cuperem esse aptam vestris commodis et eiusmodi, quam consul, re, non oratione, popularis, et honeste et libenter posset defendere. Atque ego a primo capite legis usque ad extremum reperio, Quirites, nihil aliud cogitatum, nihil aliud susceptum, nihil aliud actum, nisi ut decem reges aerarii, vectigalium, provinciarum omnium, totius reipublicae, regnorum, liberorum populorum, orbis denique terrarum domini constituerentur legis agrariae simulatione atque nomine. Sic confirmo, Quirites, hac lege agraria, pulchra atque populari, dari vobis nihil, condonari certis hominibus omnia: ostentari populo Romano agros, eripi etiam libertatem: privatorum pecunias augeri, publicas exhauriri: denique, quod est indignissimum, per tribunum plebis, quem maiores praesidem libertatis custodemque esse voluerunt, reges in civitate constitui. 16. Quae quum exposuero, si falsa vobis videbuntur esse, sequar auctoritatem vestram, mutabo meam sententiam. Sin insidias fieri libertati vestrae simulatione largitionis intelligetis, nolitote dubitare, plurimo sudore et sanguine maiorum vestrorum partam vobisque traditam libertatem, nullo vestro labore, consule adiutore defendere.

VII. Primum caput est legis agrariae, quo, ut illi putant, tentamini leviter, quo animo libertatis vestrae diminutionem ferre possitis. Iubet enim TRIBUNUM PLEBIS, QUI EAM LEGEM TULERIT, CREARE DECEMVIROS PER TRIBUS SEPTEMDECIM, UT, QUEM NOVEM TRIBUS FECERINT, IS DECEMVIR SIT. 17. Hic quaero, quam ob caussam initium rerum ac legum suarum hinc duxerit, ut populus Romanus suffragio privaretur. Toties legibus agrariis curatores constituti sunt, triumviri, quinqueviri, decemviri: quaero a populari tribuno plebis, ecquando, nisi per XXXV tribus, creati sint. Etenim quum omnes potestates, imperia, curationes ab universo populo Romano proficisci convenit, tum eas profecto maxime, quae constituuntur ad populi fructum aliquem et commodum, in quo et universi deligant, quem populo Romano maxime consulturum putent, et unus quisque studio et suffragio suo viam sibi ad beneficium impetrandum munire possit. Hoc tribuno plebis potissimum venit in mentem, populum Romanum universum privare suffragiis, paucas tribus, non certa conditione iuris, sed sortis beneficio fortuitu, ad usurpandam libertatem vocare. 18. ITEM, inquit, EODEM MODO, capite altero, UT COMITIIS PONTIFICIS MAXIMI. Ne hoc quidem vidit, maiores nostros tam fuisse populares, ut, quod per populum creari fas non erat, propter religionem sacrorum, in eo tamen, propter amplitudinem sacerdotii, voluerint populo supplicari. Atque hoc idem de ceteris sacerdotiis Cn. Domitius, tribunus plebis, vir clarissimus, tulit: quod populus per religionem sacerdotia mandare non poterat, ut minor pars populi vocaretur: ab ea parte qui esset factus, is a collegio cooptaretur. 19. Videte, quid intersit inter Cn. Domitium, tribunum plebis, hominem nobilissimum, et P. Rullum, qui tentavit, ut opinor, patientiam vestram, quum se nobilem esse diceret. Domitius, quod per caerimonias populi fieri non poterat, ratione assecutus est, ut id, quoad posset, quoad fas esset, quoad liceret, populi ad partes daret: hic, quod populi proprium semper fuit, quod nemo imminuit, nemo immutavit, quin ii, qui populo agros essent assignaturi, ante acciperent a populo beneficium, quam darent, id totum eripere vobis atque e manibus extorquere conatus est. Ille, quod dari populo nullo modo poterat, tamen quodammodo dedit: hic, quod adimi nullo pacto poterat populo, tamen quadam ratione eripere conatur.

VIII. 20. Quaeret quispiam, in tanta iniuria tantaque impudentia quid spectarit. Non defuit consilium: fides erga plebem Romanam, aequitas in vos libertatemque vestram vehementer defuit. Iubet enim, comitia decemviris habere creandis eum, qui legem tulerit. Hoc dicam planius. Iubet Rullus, homo non cupidus neque appetens, habere comitia Rullum. Nondum reprehendo. Video fecisse alios. Illud, quod nemo fecit, de minore parte populi, quo pertineat, videte. Habebit comitia: volet eos renuntiare, quibus regia potestas hac lege quaeritur. Universo populo neque ipse committit, neque illi horum consiliorum auctores committi recte putant posse. 21. Sortietur tribus idem Rullus. Homo felix educet, quas volet, tribus. Quos novem tribus decemviros fecerint, ab eodem Rullo eductae, hos omnium rerum (ut iam ostendam) dominos habebimus. Atque ii, ut grati ac memores beneficii esse videantur, aliquid se novem tribuum notis hominibus debere confitebuntur: reliquis vero sex et XX tribubus, nihil erit, quod non putent posse suo iure denegare. Quos tandem igitur decemviros fieri vult? Se primum. Qui licet? Leges enim sunt veteres, neque eae consulares, si quid interesse hoc arbitramini, sed tribuniciae, vobis maioribusque vestris vehementer gratae atque iucundae. Licinia est lex atque altera Aebutia, quae non modo eum, qui tulerit de aliqua curatione ac potestate, sed etiam collegas eius, cognatos, affines excipit, ne eis ea potestas curatiove mandetur. 22. Etenim, si populo consulis, remove te a suspicione alicuius tui commodi: fac fidem, te nihil, nisi populi utilitatem et fructum quaerere: sine ad alios potestatem, ad te gratiam beneficii tui pervenire. Nam hoc quidem vix est liberi populi, vix vestrorum animorum ac magnificentiae. IX. Quis legem tulit? Rullus. Quis maiorem partem populi suffragiis prohibuit? Rullus. Quis comitiis praefuit? Rullus. Quis tribus, quas voluit, vocavit, nullo custode sortitus? Rullus. Quis decemviros, quos voluit, renuntiavit? Idem Rullus. Quem principem renuntiavit? Rullum. Vix mehercule servis hoc eum suis, non vobis, omnium gentium dominis, probaturum arbitrer. Optimae leges igitur hac lege sine ulla suspicione tollentur. Idem sibi sua lege curationem petet: idem, maiore parte populi suffragiis spoliata, comitia habebit, quae volet, atque in iis se ipsum renuntiabit, et, videlicet collegas suos, ascriptores legis agrariae non repudiabit, a quibus ei locus primus invidiae in indice et praescriptione legis concessus est: ceteri fructus omnium rerum, qui in spe legis huius positi sunt, communi cautione atque aequa sibi parte retinebuntur.

23. At videte hominis diligentiam, si aut Rullum cogitasse, aut si Rullo potuisse in mentem venire arbitramini. Viderunt ii, qui haec machinabantur, si vobis ex omni populo diligendi potestas esset data, quaecumque res esset, in qua fides, integritas, virtus, auctoritas quaereretur, vos eam sine dubitatione ad Cn. Pompeium principem delaturos. Etenim, quem unum ex cunctis delegissetis, ut eum omnibus omnium gentium bellis terra et mari praeponeretis: certe in decemviris faciendis, sive fides haberetur sive honos, et committi huic optime, et ornari hunc iustissime posse intelligebant. 24. Itaque excipitur hac lege, non adolescentia, non legitimum aliquod impedimentum, non potestas, non magistratus ullus, aliis negotiis ac legibus impeditus; reus denique, quo minus decemvir fieri possit, non excipitur. Cn. Pompeius excipitur, ne cum P. Rullo, taceo de ceteris, decemvir fieri possit. Praesentem enim profiteri iubet, quod nulla alia in lege umquam fuit, ne in his quidem magistratibus, quorum certus ordo est: ne, si accepta lex esset, illum sibi collegam ascriberetis, custodem ac vindicem cupiditatum. X. Hic, quoniam video vos hominis dignitate et contumelia legis esse commotos, renovabo illud, quod initio dixi, regnum comparari, libertatem vestram hac lege funditus tolli. 25. An vos aliter existimabatis, quum ad omnia vestra pauci homines cupiditatis oculos adiecissent? non eos in primis id acturos, ut ex omni custodia vestrae libertatis, ex omni potestate, curatione, patrocinio vestrorum commodorum Cn. Pompeius depelleretur? Viderunt et vident, si per imprudentiam vestram, negligentiam meam, legem incognitam acceperitis, fore, uti postea, cognitis insidiis, quum decemviros crearitis, tum vitiis omnibus et sceleribus legis Cn. Pompeii praesidium opponendum putetis. Et hoc parvum argumentum vobis erit, a certis ho-

minibus dominationem potestatemque omnium rerum quaeri, quum videatis, eum, quem custodem vestrae libertatis fore videant, expertem fieri dignitatis?

26. Cognoscite nunc, quae potestas decemviris et quanta detur. Primum lege curiata decemviros ornat. Iam hoc inauditum, et plane novum, uti curiata lege magistratus detur, qui nullis comitiis ante sit datus. Eam legem ab eo praetore, qui sit primus factus, ferri iubet. At quomodo? Ut ii decemviratum habeant, quos plebs designaverit. Oblitus est, nullos ab plebe designari. Et is orbem terrarum constringit novis legibus, qui, quod* in secundo capite scriptum est, non meminit in tertio? Atque hic perspicuum est, quid iuris a maioribus acceperitis, quid ab hoc tribuno plebis vobis relinquatur. XI. Maiores de omnibus magistratibus bis vos sententiam ferre voluerunt. Nam quum centuriata lex censoribus ferebatur, quum curiata ceteris patriciis magistratibus; tum iterum de eisdem iudicabatur, ut esset reprehendendi potestas, si populum beneficii sui poeniteret. 27. Nunc, quia prima illa comitia tenetis, centuriata et tributa, curiata tantum auspiciorum caussa remanserunt. Hic autem tribunus plebis, quia videbat potestatem neminem iniussu populi aut plebis posse habere, curiatis ea comitiis, quae vos non sinitis, confirmavit: tributa, quae vestra erant, sustulit. Ita, quum maiores binis comitiis voluerint vos de singulis magistratibus iudicare: hic homo popularis ne unam quidem populo comitiorum potestatem reliquit. 28. Sed videte hominis religionem et diligentiam. Vidit et perspexit, sine curiata lege decemviros habere potestatem non posse, quoniam per novem tribus essent constituti. Iubet ferre de his legem curiatam: praetori imperat. Quam id ipsum absurde, nihil ad me attinet. Iubet enim, QUI PRIMUS SIT PRAETOR FACTUS, EUM LEGEM CURIATAM FERRE: SIN IS FERRE NON POSSIT, QUI POSTREMUS SIT: ut aut lusisse in tantis rebus, aut profecto nescio quid spectasse videatur. Verum hoc, quod est aut ita perversum, ut ridiculum, aut ita malitiosum, ut obscurum sit, relinquamus: ad religionem hominis revertamur. Videt sine lege curiata nihil agi per decemviros posse. 29. Quid postea, si ea lata non erit? Attendite ingenium. TUM II DECEMVIRI, inquit, EODEM IURE SINT, QUO QUI OPTIMA LEGE. Si hoc fieri potest, ut in hac civitate, quae longe iure libertatis ceteris civitatibus antecellit, quisquam nullis comitiis imperium aut potestatem assequi possit: quid attinet, tertio capite legem curiatam ferre iubere, quum quarto permittas, ut sine lege curiata idem iuris habeant, quod haberent, si optima lege a populo essent creati? Reges constituuntur, non decemviri, Quirites, itaque ab his initiis fundamentisque nascuntur, ut non modo quum gerere coeperint, sed etiam quum constituentur, omne vestrum ius, potestas, libertasque tollatur. XII. 30. At videte, quam diligenter retineat ius tribuniciae potestatis. Consulibus legem curiatam ferentibus, a tribunis plebis saepe est intercessum. Neque tamen nos id querimur, esse hanc tribunorum plebis potestatem: tantum modo, si quis ea potestate temere est usus, existimamus. Hic tribunus plebis lege curiata, quam praetor ferat, adimit intercedendi potestatem. Atque hoc quum in eo reprehendendum est, quod per tribunum plebis tribunicia potestas minuitur, tum in eo deridendum, quod consuli, si legem curiatam non habet, attingere rem militarem non licet: huic, cui vetat intercedi, potestatem, etiamsi intercessum sit, tamen eamdem constituit, quam, si lata esset lex: ut non intelligam, quare aut hic vetet intercedere, aut quemquam intercessurum putet: quum intercessio stultitiam intercessoris significatura sit, non rem impeditura.

31. Sunt igitur decemviri, neque veris comitiis, hoc est populi suffragiis, neque illis ad speciem atque ad usurpationem vetustatis per XXX lictores, auspiciorum caussa, adumbratis constituti. Videte nunc, eos, qui a vobis nihil potestatis acceperint, quanto maioribus ornamentis afficiat, quam omnes nos affecti sumus, quibus vos amplissimas potestates dedistis. Iubet auspicii coloniarum deducendarum caussa decemviros habere pullarios. EODEM IURE, inquit, QUO HABUERUNT III VIRI LEGE SEMPRONIA. Audes etiam, Rulle, mentionem facere legis Semproniae? nec te ea lex ipsa commonet, III viros illos XXXV tribuum suffragio esse creatos? Et, quum tu a Ti. Gracchi aequitate ac pudore longissime remotus sis, id, quod dissimillima ratione factum sit, eodem iure putas esse oportere? XIII. 32. Dat praeterea potestatem, verbo praetoriam, re vera regiam: definit in quinquennium, facit sempiternam. Tantis enim confirmat opibus et copiis, ut invitis eripi nullo modo possit. Deinde ornat apparitoribus, scribis, librariis, praeconibus, architectis: praeterea mulis, tabernaculis, centuriis, supellectili: sumptum haurit ex aerario, suppeditat a sociis: finitores ex equestri loco ducentos in annos singulos stipatores corporis constituit, eosdem ministros et satellites potestatis. Formam adhuc habetis, Quirites, et speciem ipsam tyrannorum: insignia videtis potestatis, nondum ipsam potestatem. Dixerit enim fortasse quispiam: Quid me ista laedunt, scriba, lictor, praeco, pullarius? Omnia sunt haec huiusmodi, Quirites, ut ea qui habeat sine vestris suffragiis, aut rex non ferendus, aut privatus furiosus esse videatur.

33. Perspicite, quanta potestas permittatur: non privatorum insaniam, sed intolerantiam regum esse dicetis. Primum permittitur infinita potestas innumerabilis pecuniae conficiendae de vestris vectigalibus, non fruendis, sed alienandis: deinde orbis terrarum gentiumque omnium datur cognitio sine consilio, poena sine provocatione, animadversio sine auxilio. 34. Iudicare per quinquennium, vel de consulibus, vel de ipsis tribunis plebis poterunt. De illis interea nemo iudicabit. Magistratus his petere licebit: caussam dicere non licebit. Emere agros, a quibus volent, vel quos volent, quam volent magno, poterunt: colonias deducere novas, renovare veteres, totam Italiam suis coloniis ut complere liceat, permittitur: omnes provincias obeundi, liberos populos agris mulctandi, regnorum vel dandorum [vel adimendorum] summa potestas datur, quum velint: Romae esse, quum commodum sit: quacumque velint, summo cum imperio iudicioque omnium rerum vagari ut liceat, conceditur. Interea dissolvant iudicia publica: de consiliis abducant, quos velint: singuli de maximis rebus iudicent: quaestori permittant: finitorem mittant: ratum sit, quod finitor uni illi, a quo missus erit, renuntiaverit. XIV. 35. Verbum mihi deest, Quirites, quum ego hanc potestatem regiam appello, sed profecto maior est quaedam. Nullum enim regnum fuit umquam, quod non, si minus iure aliquo, at regionibus tamen certis, contineretur. Hoc vero infinitum est, quo et regna omnia, et vestrum imperium, quod latissime patet, et ea, quae partim

libera a vobis, partim etiam ignorata vobis sunt, permissu legis continentur.

Datur igitur eis primum, ut liceat ea vendere omnia, de quibus vendendis senatusconsulta facta sunt M. Tullio, Cn. Cornelio coss. aut postea. 36. Cur hoc tam est obscurum atque caecum? Quid? ista omnia, de quibus senatus censuit, nominatim in lege perscribi nonne potuerunt? Duae sunt huius obscuritatis caussae, Quirites: una pudoris, si quis pudor esse potest in tam insigni impudentia: altera sceleris. Nam neque ea, quae senatus nominatim vendenda censuit, audet appellare: sunt enim loca publica Urbis, sunt sacella, quae post restitutam tribuniciam potestatem nemo attigit, quae maiores in Urbe partim periculi perfugia esse voluerunt. Haec lege tribunicia decemviri vendent. Accedet eo mons Gaurus: accedent salicta ad Minturnas: adiungetur etiam illa via vendibilis Herculanea, multarum deliciarum et magnae pecuniae: permulta alia, quae senatus propter angustias aerarii vendenda censuit, consules propter invidiam non vendiderunt. 37. Verum haec fortasse propter pudorem in lege reticentur. Sed illud magis est cavendum et pertimescendum, quod audaciae decemvirali corrumpendarum tabularum publicarum fingendorumque senatusconsultorum, quae facta numquam sunt, quum ex eo numero, qui per eos annos consules fuerunt, multi mortui sint, magna potestas permittitur. Nisi forte nihil est aequum, vos de eorum audacia suspicari, quorum cupiditati nimium angustus orbis terrarum esse videatur.

XV. 38. Habetis unum venditionis genus, quod magnum videri vobis intelligo: sed attendite animos ad ea, quae consequuntur: hunc quasi gradum quemdam atque aditum ad cetera factum intelligetis. QUI AGRI, QUAE LOCA, QUAE AEDIFICIA. Quid est praeterea? multa in mancipiis, in pecore, auro, argento, ebore, veste, supellectili, ceteris rebus. Quid dicam? invidiosum putasset hoc fore, si omnia nominasset? non metuit invidiam. Quid ergo? longum putavit, et timuit, ne quid praeteriret: ascripsit, ALIUDVE QUID: qua brevitate rem nullam esse exceptam videtis. Quidquid ergo sit extra Italiam, quod publicum populi Romani factum sit, L. Sulla, Q. Pompeio consulibus, aut postea, id decemviros iubet vendere. 39. Hoc capite, Quirites, omnes gentes, nationes, provincias, regna, decemvirûm ditioni, iudicio, potestatique permissa et condonata esse dico. Primum enim hoc quaero, qui tandem locus usquam sit, quem non possint decemviri dicere publicum populi Romani esse factum. Nam, quum idem possit iudicare, qui dixerit: quid est, quod non liceat ei dicere, cui liceat eidem iudicare? Commodum erit Pergamum, Smyrnam, Tralles, Ephesum, Miletum, Cyzicum, totam denique Asiam, quae post L. Sullam, Q. Pompeium consules recuperata sit, populi Romani factam esse dicere. 40. Utrum oratio ad eius rei disputationem deerit, an, quum idem et disseret et iudicabit, impelli non poterit, ut falsum iudicet? an, si condemnare Asiam nolet, terrorem damnationis et minas non, quanti volet, aestimabit? Quid? (quod disputari contra nullo pacto potest, quoniam statutum a vobis est et iudicatum,) quam hereditatem iam crevimus, regnum Bithyniae? quod certe publicum est populi Romani factum: numquid caussae est, quin omnes agros, urbes, stativa, portus, totam denique Bithyniam decemviri vendituri sint? XVI. Quid Mitylenae: quae certe vestrae, Quirites, belli lege, ac victoriae iure, factae sunt; urbs et natura et situ et descriptione aedificiorum et pulchritudine in primis nobilis; agri iucundi et fertiles: nempe eodem capite inclusi continentur. 41. Quid Alexandria cunctaque Aegyptus? ut occulte latet! ut recondita est! ut furtim tota decemviris traditur! Quis enim vestrum hoc ignorat, dici illud regnum testamento regis Alexandri populi Romani esse factum? Hic ego consul populi Romani non modo nihil iudico, sed ne, quid sentiam, quidem profero. Magna enim mihi res non modo ad statuendum, sed etiam ad dicendum videtur esse. Video, qui testamentum factum esse confirmet: auctoritatem senatus exstare hereditatis aditae sentio, tum, quando, Alexandro mortuo, legatos Tyrum misimus, qui ab illo pecuniam depositam nostris recuperarent. 42. Haec L. Philippum saepe in senatu confirmasse memoria teneo; eum, qui regnum illud teneat hoc tempore, neque genere, neque animo regio esse, inter omnes fere video convenire. Dicitur contra, nullum esse testamentum: non oportere populum Romanum omnium regnorum appetentem videri: demigraturos in illa loca nostros homines, propter agrorum bonitatem et omnium rerum copiam. 43. Hac tanta de re P. Rullus cum ceteris decemviris, collegis suis, iudicabit? et verum iudicabit? Nam utrumque ita magnum est, ut nullo modo neque concedendum neque ferendum sit. Volet esse popularis: populo Romano adiudicabit. Ergo idem ex sua lege vendet Alexandriam, vendet Aegyptum: urbis copiosissimae pulcherrimorumque agrorum iudex, arbiter, dominus, rex denique opulentissimi regni reperietur. Non sumet sibi tantum, non appetet? iudicabit, Alexandriam regis esse, a populo Romano abiudicabit.

XVII. 44. Primum populi Romani hereditatem decemviri iudicent, quum vos volueritis de privatis hereditatibus centumviros iudicare? Deinde quis aget caussam populi Romani? Ubi res ista agetur? Qui sunt isti decemviri, quos perspiciamus regnum Alexandriae Ptolemaeo gratis adiudicaturos? Quod si Alexandria petebatur, cur non eosdem cursus hoc tempore, quos L. Cotta, L. Torquato consulibus, cucurrerunt? cur non aperte, ut antea? cur non item, ut quum directo et palam regionem illam petierunt? an Quirites ii, qui per cursum rectum regnum tenere non potuerunt, nunc taetris tenebris et caligine se Alexandriam perventuros arbitrati sunt? 45. Atque illud circumspicite vestris mentibus una, Quirites: legatos nostros, homines auctoritate tenui, qui rerum privatarum caussa legationes liberas obeunt, tamen exterae nationes ferre vix possunt. Grave est enim nomen imperii, atque id etiam in levi persona pertimescitur, propterea quod vestro, non suo nomine, quum hinc egressi sunt, abutuntur. Quid censetis, quum isti decemviri cum imperio, cum fascibus, cum illa delecta finitorum iuventute per orbem terrarum vagabuntur, quo tandem animo, quo metu, quo periculo miseras nationes futuras? 46. Est in imperio terror: patientur. Est in adventu sumptus: ferent. Imperabitur aliquid muneris: non recusabunt. Illud vero quantum est, Quirites, quum is decemvir, qui aliquam in urbem aut exspectatus, ut hospes, aut repente, ut dominus, venerit, illum ipsum locum, quo venerit, illam ipsam sedem hospitalem, in quam erit deductus, publicam populi Romani esse dicet? Quanta calamitas populi, si dixerit? quantus ipsi quaestus, si negarit? Atque iidem, qui haec appetunt, queri nonnumquam solent, omnes terras Cn. Pompeio at-

que omnia maria esse permissa. Simile vero est, multa committi, et condonari omnia? labori et negotio praeponi, an praedae et quaestui? mitti ad socios liberandos, an ad opprimendos? Denique, si quis est honos singularis, nihilne interest, utrum populus Romanus eum, cui velit, deferat, an is impudenter populo Romano per legis fraudem surripiatur?

XVIII. 47. Intellexistis, quot res et quantas decemviri, legis permissu, vendituri sint. Non est satis. Quum sese sociorum, quum exterarum nationum, quum regum sanguine implerint, incidant nervos populi Romani, adhibeant manus vectigalibus vestris, irrumpant in aerarium. Sequitur enim caput, quo capite ne permittit quidem, si forte desit pecunia, quae tanta ex superioribus recipi potest, ut deesse non debeat, sed plane, quasi ea res vobis saluti futura sit, ita cogit atque imperat, ut decemviri vestra vectigalia vendant nominatim. 48. Quam tu mihi ex ordine recita de legis scripto populi Romani auctionem: quam mehercule ego praeconi huic ipsi luctuosam et acerbam praedicationem futuram puto. Ut in suis rebus, ita in republica luxuriosus est nepos, qui prius silvas vendat, quam vineas. Italiam percensuisti: perge in Siciliam. AUCTIONIS PARS EA, QUAE AD SICILIAM PERTINET. Nihil est in hac provincia, quod aut in oppidis, aut in agris maiores vestri proprium vobis reliquerint, quin id venire iubeat. 49. Quod partum recenti victoria maiores vobis in sociorum urbibus ac finibus et vinculum pacis et monumentum belli reliquerunt, id vos ab illis acceptum hoc auctore vendetis? Hic mihi parumper mentes vestras, Quirites, commovere videor, dum patefacio vobis, quas isti penitus abstrusas insidias se posuisse arbitrentur contra Cn. Pompeii dignitatem. Et mihi, quaeso, ignoscite, si appello talem virum saepius. Vos mihi praetori biennio ante, Quirites, hoc eodem in loco personam hanc imposuistis, ut, quibuscumque rebus possem, illius absentis dignitatem vobiscum una tuerer. Feci adhuc, quae potui, neque familiaritate illius adductus, nec spe honoris atque amplissimae dignitatis: quam ego, etsi libente illo, tamen absente illo, per vos consecutus sum. 50. Quamobrem quum intelligam, hanc totam fere legem ad illius opes evertendas tamquam machinam comparari, et resistam consiliis hominum et perficiam profecto, quod ego video comparari, ut id vos universi non solum videre, verum etiam tenere possitis. XIX. Iubet venire, quae Attalensium, quae Phaselitum, quae Olympenorum fuerint, agrumque Agerensem et Oroandicum et Gedusanum. Haec P. Servilii imperio et victoria, clarissimi viri, vestra facta sunt. Adiungit agros Bithyniae regios, quibus nunc publicani fruuntur: deinde Attalicos agros in Cherroneso: in Macedonia, qui regis Philippi sive Persae fuerunt, qui item a censoribus locati sunt, et certissimum vectigal. 51. Ascribit idem auctioni Corinthios agros, opimos et fertiles, et Cyrenenses, qui Apionis fuerunt: et agros in Hispania propter Karthaginem novam, et in Africa ipsam veterem Karthaginem vendit. quam videlicet P. Africanus non propter religionem sedium illarum ac vetustatis, de consilii sententia, consecravit, sed ut ipse locus eorum, qui cum hac urbe de imperio certarunt, vestigia calamitatis ostenderet. Sed non fuit tam diligens, quam est Rullus: aut fortasse emptorem ei loco reperire non potuit. Verum inter hos agros regios, captos veteribus bellis virtute summorum imperatorum, adiungit regios agros Mithridatis, qui in Paphlagonia, qui in Ponto, qui in Cappadocia fuerunt, ut eos decemviri vendant. 52. Itane vero? non legibus datis, non auditis verbis imperatoris, nondum denique bello confecto, quum rex Mithridates, amisso exercitu, regno expulsus, tamen in ultimis terris aliquid etiam nunc moliatur, atque ab invicta Cn. Pompeii manu Maeotide et illis paludibus et itinerum angustiis atque altitudine montium defendatur: quum imperator in bello versetur: in locis autem illis etiam nunc belli nomen reliquum sit: eos agros, quorum adhuc penes Cn. Pompeium omne iudicium et potestas more maiorum debet esse, decemviri vendent? 53. Et, credo, P. Rullus (is enim sic se gerit, ut sibi iam decemvir designatus esse videatur,) ad eam auctionem potissimum proficiscetur! XX. Is videlicet antequam veniat in Pontum, litteras ad Cn. Pompeium mittet: quarum ego iam exemplum ab istis compositum esse arbitror: P. SERVILIUS RULLUS, TRIBUNUS PLEBIS, DECEMVIR, S. D. CN. POMPEIO, CN. F. Non credo ascripturum esse, MAGNO: non enim videtur id, quod imminuere lege conatur, concessurus verbo. TE VOLO CURARE, UT MIHI SINOPAE PRAESTO SIS, AUXILIUMQUE ADDUCAS, DUM EOS AGROS, QUOS TUO LABORE CEPISTI, EGO MEA LEGE VENDAM. An Pompeium non adhibebit? in eius provincia vendet manubias imperatoris? Ponite ante oculos vobis Rullum, in Ponto, inter vestra atque hostium castra hasta posita, cum suis formosis finitoribus auctionantem. 54. Neque in hoc solum inest contumelia, quae vehementer et insignis est et nova, ut ulla res parta bello, nondum legibus datis, etiam tum imperatore bellum administrante, non modo venierit, verum etiam locata sit. Plus spectant homines certe, quam contumeliam: sperant, si concessum sit inimicis Cn. Pompeii, cum imperio, cum iudicio omnium rerum, cum infinita potestate, cum innumerabili pecunia non solum aliis in locis vagari, verum etiam ad ipsius exercitum pervenire: aliquid illi insidiarum fieri, aliquid de eius exercitu, copiis, gloria detrahi posse. Putant, si quam spem in Cn. Pompeio exercitus habeat aut agrorum aut aliorum commodorum, hanc non habiturum, quum viderint, earum rerum omnium potestatem ad decemviros esse tralatam. 55. Patior non moleste, tam stultos esse, qui haec sperent, tam impudentes, qui conentur. Illud queror, tam me ab iis esse contemptum, ut haec portenta me consule potissimum cogitarent.

Atque in omnibus his agris aedificiisque vendendis permittitur decemviris, UT VENDANT, QUIBUSCUMQUE IN LOCIS VIDEATUR. O perturbatam rationem! o libidinem refrenandam! o consilia dissoluta atque perdita! XXI. Vectigalia locare nusquam licet, nisi in hac urbe, hoc ex loco, hac vestrum frequentia. Venire vestras res proprias, et in perpetuum a vobis alienari in Paphlagoniae tenebris atque in Cappadociae solitudine licebit? 56. L. Sulla quum bona indemnatorum civium funesta illa auctione sua venderet, et se praedam suam diceret vendere, tamen ex hoc loco vendidit, nec, quorum oculos offendebat, eorum ipsorum conspectum fugere ausus est. Decemviri vestra vectigalia non modo ne vobis quidem arbitris, sed ne praecone quidem publico teste vendent?

Sequitur, OMNES AGROS EXTRA ITALIAM infinito ex tempore, non, ut antea, ab Sulla et Pompeio consulibus. Cognitio decemvirûm, privatus sit, an publicus: sic, Quirites, agro pergrande vectigal imponi-

tur. 57. Hoc quantum iudicium, quam intolerandum, quam regium sit, quem praeterit? posse, quibuscumque locis velint, nulla disceptatione, nullo consilio, privata publicare, publica liberare? Excipitur hoc capite ager in Sicilia Recentoricus: quem ego excipi, et propter hominum necessitudinem, et propter aequitatem, Quirites, ipse vehementer gaudeo. Sed quid haec impudentia? Qui agrum Recentoricum possident, vetustate possessionis se, non iure, misericordia senatus, non agri conditione defendunt. Nam illum agrum publicum esse fatentur: se moveri possessionibus, amicissimis sedibus ac diis penatibus, negant oportere. At, si est privatus ager Recentoricus, quid eum excipis? sin autem publicus: quae est ista aequitas, ceteros, etiamsi privati sint, permittere ut publici iudicentur: hunc excipere nominatim, qui publicus esse fateatur? Ergo eorum ager excipitur, qui apud Rullum alia ratione valuerunt: ceteri agri omnes, qui ubique sunt, sine ullo delectu, sine populi Romani notione, sine iudicio senatus decemviris addicentur. XXII. 58. Atque etiam est alia, superiore capite, quo omnia veneunt, quaestuosa exceptio: quae teget eos agros, de quibus foedere cautum est. Audivit, hanc rem non a me, sed ab aliis agitari saepe in senatu, nonnumquam ex hoc loco, possidere agros in ora maritima regem Hiempsalem, quos P. Africanus populo Romano adiudicarit: et tamen postea per C. Cottam consulem cautum esse foedere. Hoc quia vos foedus non iusseritis, veretur Hiempsal, ut satis firmum sit et ratum. Quid? cuiusmodi est illud? tollitur vestrum iudicium: foedus totum excipitur: comprobatur. Quod minuit auctionem decemviralem, laudo: quod regi amico cavet, non reprehendo: quod non gratis fit, indico. 59. Volitat enim ante oculos istorum Iubae regis filius, adolescens non minus bene nummatus, quam bene capillatus.

Vix iam videtur locus esse, qui tantos acervos pecuniae capiat. Auget, addit, accumulat: AURUM, ARGENTUM EX PRAEDA, EX MANUBIIS, EX CORONARIO, AD QUOSCUMQUE PERVENIT, NEQUE RELATUM EST IN PUBLICUM, NEQUE IN MONUMENTO CONSUMPTUM, id profiteri apud decemviros et ad eos referre iubet. Hoc capite etiam quaestionem de clarissimis viris, qui populi Romani bella gesserunt, iudiciumque de pecuniis repetundis ad decemviros tralatum videtis. Horum erit [nullum] iudicium, quantae cuiusque manubiae fuerint, quid relatum, quid residuum sit. In posterum vero lex haec imperatoribus vestris constituitur, ut, quicumque de provincia decesserit, apud eosdem decemviros, quantum habeat praedae, manubiarum, auri coronarii, profiteatur. 60. Hic tamen vir optimus eum, quem amat, excipit, Cn. Pompeium. Unde iste amor tam improvisus ac tam repentinus? qui honore decemviratus excluditur prope nominatim: cuius iudicium, legumque datio, captorum agrorum ipsius virtute cognitio tollitur: cuius non in provinciam, sed in ipsa castra decemviri cum imperio, infinita pecunia, maxima potestate et iudicio rerum omnium mittuntur: cui ius imperatorium, quod semper omnibus imperatoribus est conservatum, soli eripitur; is excipitur unus, ne manubias referre debeat. Utrum tandem hoc capite honos haberi homini, an invidia quaeri videtur?

XXIII. 61. Remittit hoc Rullo Cn. Pompeius: beneficio isto legis, benignitate decemvirali nihil utitur. Nam si est aequum praedas ac manubias suas imperatores non in monumenta deorum immortalium, neque in Urbis ornamenta conferre, sed ad decemviros tamquam ad dominos reportare: nihil sibi appetit praecipue Pompeius, nihil: vult se in communi atque in eodem, quo ceteri, iure versari. Sin est iniquum, Quirites; si turpe, si intolerandum, hos decemviros portitores omnibus omnium pecuniis constitui, qui non modo reges atque exterarum nationum homines, sed etiam imperatores vestros excutiant: non mihi videntur honoris caussa excipere Pompeium, sed metuere, ne ille eamdem contumeliam, quam ceteri, ferre non possit: 62. Pompeius autem quum hoc animo sit, ut, quidquid vobis placeat, sibi ferendum putet: quod vos ferre non poteritis, id profecto perficiet, ne diutius inviti ferre cogamini. Verumtamen cavet, ut, SI QUA PECUNIA POST NOS CONSULES EX NOVIS VECTIGALIBUS RECIPIATUR, EA DECEMVIRI UTANTUR. Nova porro vectigalia videt ea fore, quae Pompeius adiunxerit. Ita remissis manubiis, vectigalibus eius virtute partis se frui putat oportere. Parta sit pecunia, Quirites, decemviris tanta, quanta sit in terris, nihil praetermissum, sed omnes urbes, agri, regna denique, postremo etiam vectigalia vestra venierint: accesserint in cumulum manubiae vestrorum imperatorum: quantae et quam immanes divitiae decemviris in tantis auctionibus, tot iudiciis, tam infinita potestate rerum omnium quaerantur, videtis.

XXIV. 63. Cognoscite nunc alios immensos atque intolerabiles quaestus, ut intelligatis, ad certorum hominum importunam avaritiam hoc populare legis agrariae nomen esse quaesitum. Hac pecunia iubet agros emi, quo deducamini. Non consuevi homines appellare asperius, Quirites, nisi lacessitus. Vellem fieri posset, ut a me sine contumelia nominarentur ii, qui se decemviros sperant futuros: iam videretis, quibus hominibus omnium rerum et vendendarum et emendarum potestatem permitteretis. 64. Sed, quod ego nondum statuo mihi esse dicendum, vos tamen id potestis cum animis vestris cogitare. Unum hoc certe videor mihi verissime posse dicere: tum, quum haberet haec respublica Luscinos, Calatinos, Acidinos, homines non solum honoribus populi rebusque gestis, verum etiam patientia paupertatis ornatos, et tum, quum erant Catones, Phili, Laelii, quorum sapientiam temperantiamque in publicis privatisque, forensibus domesticisque rebus perspexeratis: tamen huiuscemodi res commissa nemini est, ut idem iudicaret et venderet, et hoc faceret per quinquennium toto in orbe terrarum, idemque agros vectigales populi Romani abalienaret; et quum summam tantae pecuniae, nullo teste, sibi ipse ex sua voluntate fecisset; tum denique emeret, a quibus vellet, quod videretur. 65. Committite vos nunc, Quirites, his hominibus haec omnia, quos odorari hunc decemviratum suspicamini: reperietis partem esse eorum, quibus ad habendum, partem, quibus ad consumendum nihil satis esse videatur. XXV. Hic ego iam illud, quod expeditissimum sit, ne disputo quidem, Quirites, non esse hanc vobis a maioribus relictam consuetudinem, ut emantur agri a privatis, quo plebes publice deducatur: omnibus legibus agris publicis privatos esse deductos: huiuscemodi me aliquid ab hoc horrido ac truce tribuno plebis exspectasse: hanc vero emendi et vendendi quaestuosissimam ac turpissimam mercaturam alienam actione tribunicia, alienam dignitate populi Romani semper putavi. 66. Libet agros emi? Primum quaero, quos agros et quibus in locis?

nolo suspensam et incertam plebem Romanam obscura spe et caeca exspectatione pendere. Albanus ager est, Setinus, Privernas, Fundanus, Vescinus, Falernus, Linternus, Cumanus, Casinas. Audio. Ab alia porta, Capenas, Faliscus, Sabinus, Reatinus, Venafranus, Allifanus, Trebulanus. Habes tantam pecuniam, qua hosce omnes agros et ceteros horum similes non modo emere, verum etiam coacervare possis: cur eos non definis neque nominas, ut saltem deliberare plebs Romana possit, quid intersit sua, quid expediat, quantum tibi in emendis et in vendendis rebus committendum putet? Definio, inquit, Italiam. Satis certa regio. Etenim quantulum interest, utrum in Massici radices, an in Italiam aliove deducamini? 67. Age, non definis locum. Quid? naturam agri? Vero, inquit, QUI ARARI AUT COLI POSSIT. Qui possit arari, inquit, aut coli: non qui aratus aut cultus sit. Utrum haec lex est, an tabula Neratianae auctionis? in qua scriptum fuisse aiunt: IUGERA CC, IN QUIBUS OLIVETUM FIERI POTEST: IUGERA CCC, UBI INSTITUI VINEAE POSSUNT. Hoc tu emes ista innumerabili pecunia, quod arari aut coli possit? Quod solum tam exile et macrum est, quod aratro perstringi non possit? aut quod est tam asperum saxetum, in quo agricolarum cultus non elaboret? Idcirco, inquit, agros nominare non possum, quia tangam nullum ab invito. Hoc quoque multo est quaestuosius, quam si ab invito sumeret. Inibitur enim ratio quaestus de vestra pecunia: et tum denique ager emetur, quum idem expediet emptori et venditori.

XXVI. 68. Sed videte vim legis agrariae. Ne ii quidem, qui agros publicos possident, decedent de possessione, nisi erunt deducti optima conditione et pecunia maxima. Conversa ratio. Antea, quum erat a tribuno plebis mentio legis agrariae facta, continuo, qui agros publicos aut qui possessiones invidiosas tenebant, pertimescebant. Haec lex eos homines fortunis locupletat, invidia liberat. Quam multos enim, Quirites, existimatis esse, qui latitudinem possessionum tueri, qui invidiam Sullanorum agrorum ferre non possint? qui vendere cupiant, emptorem non reperiant? perdere iam denique illos agros ratione aliqua velint? Qui paullo ante diem noctemque tribunicium nomen horrebant, vestram vim metuebant, mentionem legis agrariae pertimescebant: ii nunc etiam ultro rogabuntur atque orabuntur, ut agros partim publicos, partim plenos invidiae, plenos periculi, quanti ipsi velint, decemviris tradant. Atque hoc carmen hic tribunus plebis non vobis, sed sibi intus canit. 69. Habet socerum, virum optimum, qui tantum agri in illis reipublicae tenebris occupavit, quantum concupivit. Huic subvenire vult succumbenti iam, oppresso, Sullanis oneribus gravi, sua lege, ut liceat illi invidiam deponere, pecuniam condere. Et vos non dubitatis, quin vectigalia vestra vendatis, plurimo maiorum vestrorum sanguine et sudore quaesita, ut Sullanos possessores divitiis augeatis, periculo liberetis? 70. Nam ad hanc emptionem decemviralem duo genera agrorum spectant, Quirites. Eorum unum propter invidiam domini fugiunt, alterum propter vastitatem. Sullanus ager, a certis hominibus latissime continuatus, tantam habet invidiam, ut veri ac fortis tribuni plebis stridorem unum perferre non possit. Hic ager omnis, quoquo pretio coemptus erit, tamen ingenti pecunia vobis inducetur. Alterum genus agrorum, propter sterilitatem incultum, propter pestilentiam vastum atque desertum, emetur ab iis, qui eos vident sibi esse, si non vendiderint, relinquendos. Et nimirum istud est, quod ab hoc tribuno plebis dictum est in senatu: urbanam plebem nimium in republica posse; *exhauriendam esse*: hoc enim verbo est usus, quasi de aliqua sentina, ac non de optimorum civium genere loqueretur. XXVII. 71. Vos vero, Quirites, si me audire vultis, retinete istam possessionem gratiae, libertatis, suffragiorum, dignitatis, Urbis, fori, ludorum, festorum dierum, ceterorum omnium commodorum: nisi forte mavultis, relictis his rebus atque hac luce reipublicae, in Sipontina siccitate aut in Salapinorum pestilentiae finibus, Rullo duce, collocari. At dicat, quos agros empturus sit: ostendat, et quid et quibus daturus sit. Ut vero, quum omnes urbes, agros, vectigalia, regna vendiderit, tum arenam aliquam aut paludes emat: id vos potestis, quaeso, concedere? Quamquam illud est egregium, quod hac lege ante omnia veneunt, ante pecuniae coguntur et coacervantur, quam gleba una ematur. Deinde emi iubet: ab invito vetat. 72. Quaero, si, qui velint vendere, non fuerint, quid pecuniae fiet? Referre in aerarium lex vetat: exigi prohibet. Igitur pecuniam omnem decemviri tenebunt: vobis ager non emetur. Vectigalibus abalienatis, sociis vexatis, regibus atque omnibus gentibus exinanitis, illi pecunias habebunt, vos agros non habebitis. Facile, inquit, adducentur pecuniae magnitudine, ut velint vendere. Ergo ea lex est, qua nostra vendamus, quanti possimus: aliena emamus, quanti possessores velint. 73. Atque in hos agros, qui hac lege empti sint, colonias ab iis decemviris deduci iubet?

Quid? omnisne eiusmodi locus est, ut nihil intersit reipublicae, colonia deducatur in eum locum, necne? An est locus, qui coloniam postulet aut plane recuset? Quo in genere, sicut in ceteris reipublicae partibus, est operae pretium diligentiam maiorum recordari: qui colonias sic idoneis in locis contra suspicionem periculi collocarunt, ut esse non oppida Italiae, sed propugnacula imperii viderentur. Hi deducent colonias in eos agros, quos emerint. 74. Etiamne si reipublicae non expediat? ET IN QUAE LOCA PRAETEREA VIDEBITUR. Quid igitur est caussae, quin coloniam in Ianiculum possint deducere et suum praesidium in capite atque cervicibus vestris collocare? Tu non definias, quot colonias, in quae loca, quo numero colonorum deduci velis? tu occupes locum, quem idoneum ad vim tuam iudicaris? compleas numero, confirmes praesidio, quo velis? populi Romani vectigalibus atque omnibus copiis ipsum populum Romanum coerceas, opprimas, redigas in istam decemviralem ditionem ac potestatem? XXVIII. 75. Ut vero totam Italiam suis praesidiis obsidere atque occupare cogitet, quaeso, Quirites, cognoscite. Permittit decemviris, ut in omnia municipia, in omnes colonias totius Italiae colonos deducant, quos velint: iisque colonis agrum dari iubet. Num obscure maiores opes, quam libertas vestra pati potest, et maiora praesidia quaeruntur? num obscure regnum constituitur? num obscure libertas vestra tollitur? Nam, quum iidem omnem pecuniam, maximam multitudinem, id est, totam Italiam, suis opibus obsidebunt, iidem vestram libertatem suis praesidiis et coloniis interclusam tenebunt: quae spes tandem, quae facultas recuperandae vestrae libertatis relinquetur?

76. At enim ager Campanus hac lege dividetur, orbis terrae pulcherrimus: et Capuam colonia deducetur, urbem amplissimam atque ornatissimam. Atqui quid ad haec possumus dicere? De commodo vestro

prius dicam, Quirites: deinde ad amplitudinem et dignitatem revertar: ut, si quis agri aut oppidi bonitate delectetur, ne quid exspectet: si quem rei dignitas commovet, ut huic simulatae largitioni resistat. Ac primum de oppido dicam, si quis est forte, quem Capua magis, quam Roma delectet. Quinque millia colonorum Capuam scribi iubet. Ad hunc numerum quingenos sibi singuli sument. 77. Quaeso, nolite vosmetipsos consolari: vere et diligenter considerate. Num vobis aut vestri similibus integris, quietis, otiosis hominibus in hoc numero locum fore putatis? Si est omnibus vobis aut maiori vestrum parti: quamquam me vester honos vigilare dies atque noctes et intentis oculis omnes reipublicae partes intueri iubet: tamen paullisper, si ita commodum vestrum feret, connivebo. Sed si quinque hominum millibus, ad vim, facinus caedemque delectis, locus atque urbs, quae bellum facere atque instruere possit, quaeritur: tamenne patiemini, vestro nomine contra vos firmari opes? armari praesidia? urbes, agros, copias comparari? 78. Nam agrum quidem Campanum, quem vobis ostentant, ipsi concupiverunt: deducent suos, quorum nomine ipsi teneant et fruantur: coement praeterea: ista dena iugera continuabunt. Nam, si dicent per legem id non licere: ne per Corneliam quidem licet. At videmus (ut longinqua mittamus) agrum Praenestinum a paucis possideri: neque istorum pecuniis quidquam aliud deesse video, nisi eiusmodi fundos, quorum subsidio familiarum magnitudines, et Cumanorum ac Puteolanorum praediorum sumptus sustentare possint. Quod si vestrum commodum spectat: veniat, et coram mecum de agri Campani divisione disputet. XXIX. 79. Quaesivi ex eo Kalendis Ian., quibus hominibus et quemadmodum illum agrum esset distributurus. Respondit, a Romulia tribu se initium esse facturum. Primum, quae est ista superbia et contumelia, ut populi pars amputetur, ordo tribuum negligatur? Ante rusticis detur ager, qui habent, quam urbanis, quibus ista agri spes et iucunditas ostenditur? Aut, si hoc ab se dictum negat, et satisfacere omnibus vobis cogitat, proferat: in iugera dena describat: a Suburana usque ad Arniensem nomina vestra proponat. Si non modo dena iugera dari vobis, sed ne constipari quidem tantum numerum hominum posse in agrum Campanum intelligetis: tamenne vexari rempublicam, contemni maiestatem populi Romani, deludi vosmetipsos diutius a tribuno plebis patiemini? 80. Quod si posset ager iste ad vos pervenire, nonne eum tamen in patrimonio vestro remanere malletis? Unumne fundum pulcherrimum populi Romani, caput vestrae pecuniae, pacis ornamentum, subsidium belli, fundamentum vectigalium, horreum legionum, solatium annonae, disperire patiemini? An obliti estis, Italico bello, amissis ceteris vectigalibus, quantos agri Campani fructibus exercitus alueritis? An ignoratis, cetera illa magnifica populi Romani vectigalia, perlevi saepe momento fortunae, inclinatione temporis pendere? Quid nos Asiae portus, quid Syriae rura, quid omnia transmarina vectigalia iuvabunt, tenuissima suspicione praedonum aut hostium iniecta? 81. At vero hoc agri Campani vectigal quum eiusmodi est, ut domi sit et omnibus praesidiis oppidorum tegatur, tum neque bellis infestum, nec fructibus varium, nec caelo ac loco calamitosum esse solet. Maiores nostri non solum id, quod de Campanis ceperant, non imminuerunt, verum etiam id, quod tenebant, quibus adimi iure non poterat, coemerunt. Qua de caussa nec duo Gracchi, qui de plebis Romanae commodis plurimum cogitaverunt, nec L. Sulla, qui omnia sine ulla religione, quibus voluit, est dilargitus, agrum Campanum attingere ausus est. Rullus exstitit, qui ex ea possessione rempublicam demoveret, ex qua nec Gracchorum benignitas eam, nec Sullae dominatio deiecisset. XXX. Quem agrum nunc praetereuntes vestrum esse dicitis, et quem per iter qui faciunt, externi homines, vestrum esse audiunt: is quum erit divisus, neque erit neque vester esse dicetur. 82. At qui homines possidebunt? Primo quidem acres, ad vim prompti, ad seditionem parati, qui, simulac decemviri concrepuerint, armati in cives et expediti ad caedem esse possint. Deinde ad paucos, opibus et copiis affluentes, totum agrum Campanum perferri videbitis. Vobis interea, qui illas a maioribus pulcherrimas vectigalium sedes armis captas accepistis, gleba nulla de paternis atque avitis possessionibus relinquetur: ac tantum intererit inter vestram et privatorum diligentiam: quod, quum a maioribus nostris P. Lentulus, qui princeps senatus, in ea loca missus esset, ut privatos agros, qui in publicum Campanum incurrebant, pecunia publica coemeret, dicitur renuntiasse, nulla se pecunia fundum cuiusdam emere potuisse: eumque, qui nollet vendere, ideo negasse se adduci posse, uti venderet, quod, quum plures fundos haberet, ex illo solo fundo numquam malum nuntium audisset. 83. Itane vero? privatum haec caussa commovit: populum Romanum, ne agrum Campanum privatis gratis, Rullo rogante, tradat, non commovebit? Atque idem populus Romanus de hoc vectigali potest dicere, quod ille de suo fundo dixisse dicitur. Asia multos annos vobis fructum Mithridatico bello non tulit: Hispaniarum vectigal temporibus Sertorianis nullum fuit: Siciliae civitatibus bello fugitivorum M'. Aquillius etiam mutuum frumentum dedit. At ex hoc vectigali numquam malus nuntius auditus est. Cetera vectigalia belli difficultatibus affliguntur: hoc vectigali etiam belli facultates sustentantur. 84. Deinde in hac assignatione agrorum ne illud quidem dici potest, quod in ceteris, agros desertos a plebe atque a cultura hominum liberorum esse non oportere. XXXI. Sic enim dico: si Campanus ager dividatur, exturbari et expelli plebem ex agris, non constitui et collocari. Totus enim ager Campanus colitur et possidetur a plebe, et a plebe optima et modestissima: quod genus hominum optime moratum, optimorum et aratorum et militum, ab hoc plebicola tribuno funditus eiicitur. Atque illi miseri, nati in illis agris et educati, glebis subigendis exercitati, quo se subito conferant, non habebunt: his robustis et valentibus et audacibus decemvirûm satellitibus agri Campani possessio tota tradetur: et, ut vos nunc de vestris maioribus praedicatis: hunc agrum nobis maiores nostri reliquerunt: sic vestri posteri de vobis praedicabunt: hunc agrum patres nostri, acceptum a patribus suis, perdiderunt. 85. Equidem existimo, si iam campus Martius dividatur, et uni cuique vestrum, ubi consistat, bini pedes assignentur, tamen promiscue toto, quam proprie parva frui parte maletis. Quare, etiamsi ad vos esset singulos aliquid ex hoc agro perventurum, qui vobis ostenditur, aliis comparatur: tamen honestius eum vos universi, quam singuli possideretis. Nunc vero, quum ad vos nihil pertineat, sed paretur aliis, eripiatur vobis: nonne acerrime, tamquam armato hosti, sic huic legi pro vestris agris resistetis? Adiungit Stellatem campum agro Campano, et in eo duodena descri-

lut in singulos homines iugera. Quasi vero paullum differat ager Campanus ac Stellatis.

86. Et multitudo, Quirites, quaeritur, qua illa omnia oppida compleantur. Nam dixi antea, lege permitti, ut, quae velint municipia, quas velint veteres colonias, colonis suis occupent. Calenum municipium complebunt: Theanum oppriment: Atellam, Cumas, Neapolin, Pompeios, Nuceriam suis praesidiis devincient: Puteolos vero, qui nunc in sua potestate sunt, suo iure libertateque utuntur, totos novo populo atque adventitiis copiis occupabunt. XXXII. Tunc illud Campanae vexillum coloniae, vehementer huic imperio timendum, Capuae a decemviris inferetur: tunc contra hanc Romam, communem patriam omnium nostrum, illa altera Roma quaeretur. 87. In id oppidum homines nefarie rempublicam nostram transferre conantur, quo in oppido maiores vestri nullam omnino rempublicam esse voluerunt: qui tres solum urbes in terris omnibus, Karthaginem, Corinthum, Capuam, statuerunt posse imperii gravitatem ac nomen sustinere. Deleta Karthago est, quod quum hominum copiis, tum ipsa natura ac loco, succincta portubus, armata muris, excurrere ex Africa, imminere iam fructuosissimis insulis populi Romani videbatur. Corinthi vestigium vix relictum est. Erat enim posita in angustiis atque in faucibus Graeciae sic, ut terra claustra locorum teneret, et duo maria, maxime navigationi diversa, paene coniungeret, quum pertenui discrimine separarentur. Haec, quae procul erant a conspectu imperii, non solum afflixerunt, sed etiam, ne quando recreata exsurgere atque erigere se possent, funditus, ut dixi, sustulerunt. 88. De Capua multum est et diu consultum: exstant litterae, Quirites, publicae: sunt senatusconsulta complura. Statuerunt homines sapientes, si agrum Campanis ademissent, magistratus, senatum, publicum ex illa urbe consilium sustulissent, imaginem reipublicae nullam reliquissent, nihil fore, quod Capuam timeremus. Itaque hoc perscriptum in monumentis veteribus reperietis: ut esset urbs, quae res eas, quibus ager Campanus coleretur, suppeditare posset, ut esset locus comportandis condendisque fructibus, ut aratores, cultu agrorum defessi, urbis domiciliis uterentur, idcirco illa aedificia non esse deleta. XXXIII. 89. Videte, quantum intervallum sit interiectum inter maiorum nostrorum consilia et inter istorum hominum dementiam. Illi Capuam, receptaculum aratorum, nundinas rusticorum, cellam atque horreum Campani agri esse voluerunt: hi, expulsis aratoribus, effusis ac dissipatis fructibus vestris, eamdem Capuam sedem novae reipublicae constituunt, molem contra veterem rempublicam comparant. Quod si maiores nostri existimassent, quemquam in tam illustri imperio et tam praeclara populi Romani disciplina M. Bruti aut P. Rulli similem futurum, (hos enim nos duos adhuc vidimus, qui hanc rempublicam Capuam totam transferre vellent,) profecto nomen illius urbis non reliquissent. 90. Verum arbitrabantur, Corintho et Karthagini, etiamsi senatum et magistratus sustulissent agrumque civibus ademissent, tamen non defore qui illa restituerent atque qui ante omnia commutarent, quam nos audire possemus: hic vero, in oculis senatus populique Romani, nihil posse exsistere, quod non ante exstingui atque opprimi posset, quam plane exortum ac natum esset. Neque vero ea res fefellit homines, divina mente et consilio praeditos. Nam post Q. Fulvium, Q. Fabium consules, quibus consulibus Capua devicta atque capta est, nihil est in ea urbe contra hanc rempublicam, non dico factum, sed nihil omnino est cogitatum. Multa postea bella gesta cum regibus, Philippo, Antiocho, Persa, Pseudophilippo, Aristonico, Mithridate et ceteris: multa praeterea bella gravia, Karthaginiense, Corinthium, Numantinum: multae in hac republica seditiones domesticae, quas praetermitto: bella cum sociis, Fregellanum, Marsicum: quibus omnibus domesticis externisque bellis Capua non modo non obfuit, sed opportunissimam se nobis praebuit et ad bellum instruendum, et ad exercitus ornandos et tectis ac sedibus suis recipiendos. 91. Homines non inerant in urbe, qui malis concionibus, turbulentis senatusconsultis, iniquis imperiis rempublicam miscerent et rerum novarum caussam aliquam quaererent. Neque enim concionandi potestas erat cuiquam nec consilii capiundi publici: non gloriae cupiditate efferebantur, propterea quod, ubi honos publice non est, ibi gloriae cupiditas esse non potest: non contentione, non ambitione discordes. Nihil enim supererat, de quo certarent: nihil, quod contra peterent: nihil, ubi dissiderent. Itaque illam Campanam arrogantiam atque intolerandam ferociam ratione et consilio maiores nostri ad inertissimum et desidiosissimum otium perduxerunt. Sic et crudelitatis infamiam effugerunt, quod urbem ex Italia pulcherrimam non sustulerunt, et multum in posterum providerunt, quod, nervis urbis omnibus exsectis, urbem ipsam solutam ac debilitatam reliquerunt. XXXIV. 92. Haec consilia maiorum M. Bruto, ut antea dixi, reprehendenda et P. Rullo visa sunt: neque te, P. Rulle, omina illa M. Bruti atque auspicia a simili furore deterrent. Nam et ipse, qui deduxit, et qui magistratum Capuae [ea lege creati,] ceperunt, et qui aliquam partem illius deductionis, honoris, muneris attigerunt, omnes acerbissimas impiorum poenas pertulerunt. Et quoniam Bruti atque illius temporis feci mentionem, commemorabo id, quod egomet vidi, quum venissem Capuam coloniam, deductam L. Considio et Sext. Saltio (quemadmodum ipsi loquebantur) praetoribus: ut intelligatis, quantam locus ipse afferat superbiam: quae paucis diebus, quibus illo colonia deducta fuit, perspici atque intelligi potuit. 93. Nam primum, id quod dixi, quum ceteris in coloniis duumviri appellentur, hi se praetores appellari volebant. Quibus primus annus hanc cupiditatem attulisset, nonne arbitramini paucis annis fuisse consulum nomen appetituros? Deinde anteibant lictores, non cum baculis, sed, ut hic praetoribus anteeunt, cum fascibus duobus. Erant hostiae maiores in foro constitutae, quae ab his praetoribus de tribunali, sicut a nobis consulibus, de consilii sententia probatae, ad praeconem et ad tibicinem immolabantur: deinde patres conscripti vocabantur. Iam vero vultum Considii videre, ferendum vix erat. Quem hominem, vegrandi macie torridum, Romae contemptum atque abiectum videbamus, hunc Capuae Campano supercilio ac regio spiritu quum videremus, Magios, Blossios mihi videbar illos videre ac Iubellios. 94. Iam vero qui metus erat tunicatorum illorum? et in Albana et Seplasia quae concursatio percontantium, quid praetor edixisset? ubi caenaret? quid enuntiasset? Nos autem, hinc Roma qui veneramus, iam non hospites, sed peregrini atque advenae nominabamur. XXXV. 95. Haec qui prospexerint, maiores nostros dico, Quirites, non eos in deorum immortalium numero venerandos a nobis et colendos putatis? Quid enim viderunt? hoc, quod nunc vos, quaeso,

perspicite atque cognoscite. Non ingenerantur hominibus mores tam a stirpe generis ac seminis, quam ex iis rebus, quae ab ipsa natura loci et a vitae consuetudine suppeditantur, quibus alimur et vivimus. Karthaginienses, fraudulenti et mendaces, non genere, sed natura loci, quod, propter portus suos, multis et variis mercatorum et advenarum sermonibus, ad studium fallendi studio quaestus vocabantur. Ligures, montani, duri atque agrestes. Docuit ager ipse, nihil ferendo, nisi multa cultura et magno labore quaesitum. Campani semper superbi bonitate agrorum, et fructuum magnitudine, urbis salubritate, descriptione, pulchritudine. Ex hac copia atque omnium rerum affluentia primum illa nata sunt: arrogantia, quae a maioribus nostris alterum Capua consulem postulavit: deinde ea luxuries, quae ipsum Hannibalem, armis etiam tum invictum, voluptate vicit. 96. Huc isti decemviri quum IↃ colonorum ex lege Rulli deduxerint, centum decuriones, decem augures, sex pontifices constituerint: quos illorum animos, quos impetus, quam ferociam fore putatis? Romam in montibus positam et convallibus, caenaculis sublatam atque suspensam, non optimis viis, angustissimis semitis, prae sua Capua, planissimo in loco explicata, ac prae illis semitis irridebunt atque contemnent; agros vero Vaticanum et Pupinium cum suis opimis atque uberibus campis conferendos scilicet putabunt. Oppidorum autem finitimorum illam copiam cum hac per risum ac per iocum contendent: Labicos, Fidenas, Collatiam, ipsum hercle Lanuvium, Ariciam, Tusculum cum Calibus, Theano, Neapoli, Puteolis, Cumis, Pompeiis, Nuceria comparabunt. 97. Quibus illi rebus elati et inflati, fortasse non continuo, sed certe, si paullum assumpserint venustatis ac roboris, non continebuntur: progredientur longius, efferentur. Singularis homo, privatus, nisi magna sapientia praeditus, vix facile sese regionibus officii, magnis in fortunis et copiis, continet: nedum isti ab Rullo et Rulli similibus conquisiti atque electi coloni, Capuae, in domicilio superbiae atque in sedibus luxuriae, collocati, non statim conquisituri sint aliquid sceleris et flagitii. Immo vero etiam hoc magis, quam illi veteres germanique Campani, quod in vetere fortuna illos natos et educatos nimiae tamen rerum omnium copiae depravabant: hi, ex summa egestate in eamdem rerum abundantiam traducti, non solum copia, verum etiam insolentia commovebuntur.

XXXVI. 98. Haec tu, P. Rulle, M. Bruti sceleris vestigia, quam monumenta maiorum sapientiae sequi maluisti: haec tu cum istis tuis actoribus excogitasti, ut vetera vectigalia venderetis, et exigeretis * nova: ut Urbi Capuam ad certamen dignitatis opponeretis: ut sub vestrum ius, iurisdictionem, potestatem urbes, nationes, provincias, liberos populos, reges, terrarum denique orbem subiungeretis: ut, quum omnem pecuniam ex aerario exhausissetis, ex vectigalibus redegissetis, ab omnibus regibus, gentibus, imperatoribus nostris coegissetis, tamen omnes vobis pecunias ad nutum vestrum penderent: ut iidem partim invidiosos agros a Sullanis possessoribus, partim desertos ac pestilentes a vestris necessariis, a vobismetipsis emptos, quanti velletis, populo Romano induceretis: ut omnia municipia coloniasque Italiae novis colonis occuparetis: ut quibuscumque in locis vobis videretur, ac quam multis videretur, colonias collocaretis: 99. ut omnem rempublicam vestris militibus, vestris urbibus, vestris praesidiis cingeretis atque oppressam teneretis: ut ipsum Cn. Pompeium, cuius praesidio saepissime populus Romanus contra acerrimos hostes et contra improbissimos cives victor exstitit, proscribere atque horum conspectu privare possetis: ut nihil auro et argento violari, nihil numero et suffragiis declarari, nihil vi ac manu perfringi posset, quod non vos oppressum atque ereptum teneretis: ut volitaretis interea per gentes, per regna omnia, cum imperio summo, cum iudicio infinito, cum omni pecunia: ut veniretis in castra Cn. Pompeii, atque ipsa castra, si commodum vobis esset, venderetis: ut interea magistratus reliquos, legibus omnibus soluti, sine metu iudiciorum, sine periculo petere possetis: ut nemo ad populum Romanum vos adducere, nemo producere, non senatus cogere, non consul coercere, non tribunus plebis retinere posset.

100. Haec ego vos concupiisse pro vestra stultitia atque intemperantia non miror: sperasse, me consule, assequi posse, demiror. Nam quum omnium consulum gravis in republica custodienda cura ac diligentia debet esse, tum eorum maxime, qui non in cunabulis, sed in campo sunt consules facti. Nulli populo Romano pro me maiores mei spoponderunt: mihi creditum est: a me petere, quod debeo, me ipsum appellare debetis. Quemadmodum, quum petebam, nulli me vobis auctores generis mei commendarunt: sic, si quid deliquero, nullae sunt imagines, quae me a vobis deprecentur. XXXVII. Quare, modo ut vita suppetat: quam ego si quivero ab istorum scelere insidiisque defendere: polliceor hoc vobis, Quirites, bona fide: rempublicam vigilanti homini, non timido; diligenti non ignavo commisistis. 101. Ego is consul, qui concionem metuam? qui tribunos plebis perhorrescam? qui saepe et sine caussa tumultuer? qui timeam, ne mihi in carcere habitandum sit, si tribunus plebis duci iussisset? Ego, nondum vestris armis armatus insignibusque amplissimis ornatus, imperio, auctoritate, non horrui in hunc locum progredi vobisque auctoribus improbitati hominis resistere: nec vereor, ne respublica, tantis munita praesidiis, ab istis vinci aut opprimi possit. Si antea timuissem, hac concione, hoc populo, certe non vererer. Quis enim umquam tam secunda concione legem agrariam suasit, quam ego dissuasi? si hoc dissuadere est, ac non disturbare ac pervertere. 102. Ex quo intelligi, Quirites, potest, nihil esse tam populare, quam id, quod ego vobis in hunc annum consul popularis affero, pacem, tranquillitatem, otium. Quae nobis designatis timebatis, ea ne accidere possent, consilio meo ac ratione provisa sunt. Non modo vos eritis in otio, qui semper esse volueritis, verum etiam istos, quibus otiosi negotium facessimus, otiosissimos reddam. Etenim illis honores, potestates, divitiae ex tumultu atque ex dissensionibus civium comparari solent: vos, quorum gratia in suffragiis consistit, libertas in legibus, honos in iudiciis et aequitate magistratuum *, res familiares in pace, omni ratione otium tenere debetis. 103. Nam, si ii, qui propter desidiam in otio vivunt, tamen in sua turpi inertia capiunt voluptatem: sub ipso otio, quo vos fortunam regitis, si hunc statum, quem habetis, esse meliorem non ignoratis, non ut quaesitum, sed vita partum otium tenueritis***. Quod ego et concordia, quam mihi constitui cum collega, invitissimis iis hominibus, quos in consulatu inimicos esse et animis, et corporis actibus, providi: omnibus prospexi

sane et revocavi. Idem tribunis plebis denuntiavi, ne quid turbulenti, me consule, conflarent. Summum et firmissimum est illud communibus fortunis praesidium, Quirites, ut, quales vos hodierno die maxima concione mihi pro salute vestra praebuistis, tales reliquis temporibus reipublicae * praebeatis. Pro certo polliceor hoc vobis atque confirmo me esse perfecturum, ut iam tandem illi, qui honori inviderunt meo, tamen vos universos in consule deligendo plurimum vidisse fateantur.

31.

ORATIO TERTIA

DE

LEGE AGRARIA

CONTRA

P. SERVILIUM RULLUM, TR. PL.

AD POPULUM HABITA.

I. 1. Commodius fecissent tribuni plebis, Quirites, si, quae apud vos de me detulerunt, ea coram potius, me praesente, dixissent. Nam et aequitatem vestrae disceptationis, et consuetudinem superiorum, et ius suae potestatis retinuissent. Sed quoniam adhuc praesens certamen contentionemque fugerunt: nunc, si videtur eis, in meam concionem prodeant, et, quo provocati a me venire noluerunt, revocati saltem revertantur. 2. Video quosdam, Quirites, strepitu significare nescio quid, et non eosdem vultus, quos proxima mea concione praebuerunt, in hanc concionem mihi retulisse. Quare a vobis, qui nihil de me credidistis, ut eam voluntatem, quam semper habuistis erga me, retineatis, peto: a vobis autem, quos leviter immutatos esse sentio, parvam exigui temporis usuram bonae de me opinionis postulo, ut eam, si, quae dixero, vobis probabo, perpetuo retineatis: sin aliter, hoc ipso in loco depositam atque abiectam relinquatis. 3. Completi sunt animi auresque vestrae, Quirites, me, gratificantem septem tyrannis ceterisque Sullanarum assignationum possessoribus, agrariae legi et commodis vestris obsistere. Hoc si qui crediderunt, illud prius crediderint necesse est, hac lege agraria, quae promulgata sit, adimi Sullanos agros vobisque dividi, aut denique minui privatorum possessiones, ut in eas vos deducamini. Si ostendo, non modo non adimi cuiquam glebam de Sullanis agris, sed etiam genus id agrorum certo capite legis impudentissime confirmari atque sanciri: si doceo, agris his, qui a Sulla sunt dati, sic diligenter Rullum sua lege consulere, ut facile appareat, eam legem non a vestrorum commodorum patrono, sed a Valgii genero esse conscriptam: num quid est caussae, Quirites, quin illa criminatione, qua in me absentem usus est, non solum meam, sed etiam vestram diligentiam prudentiamque despexerit?

II. 4. Caput est legis XI., de quo ego consulto, Quirites, neque apud vos ante feci mentionem, ne aut refricare obductam iam reipublicae cicatricem viderer, aut aliquid alienissimo tempore novae dissensionis commovere. Neque vero nunc ideo disputabo, quod hunc statum reipublicae non magno opere defendendum putem: praesertim, qui otii et concordiae patronum me in hunc annum reipublicae professus sim: sed ut doceam Rullum posthac in his saltem tacere rebus, in quibus de se et de suis factis taceri velit. 5. Omnium legum iniquissimam dissimillimamque legis esse arbitror eam, quam L. Flaccus interrex de Sulla tulit, UT OMNIA, QUAECUMQUE ILLE FECISSET, ESSENT RATA. Nam quum ceteris in civitatibus, tyrannis institutis, leges omnes exstinguantur atque tollantur, hic reipublicae tyrannum lege constituit. Est invidiosa lex, sicut dixi: verumtamen habet excusationem: non enim videtur hominis lex esse, sed temporis. 6. Quid, si est haec multo impudentior? Nam Valeria lege Corneliisque legibus eripitur, quum datur; coniungitur impudens gratificatio cum acerba iniuria: sed tamen habet in illis legibus spem nonnullam ille, cui ademptus est, aliquem scrupulum, cui datus est. Rulli cautio est haec, QUAE POST C. MARIUM, CN. PAPIRIUM CONSULES. Quam procul a suspicione fugit, quod eos consules, qui adversarii Sullae maxime fuerunt, potissimum nominavit? Si enim Sullam dictatorem nominasset: perspicuum fore et invidiosum arbitratus est. Sed quem vestrum tam tardo ingenio fore putavit, cui, post eos consules Sullam dictatorem fuisse, in mentem venire non posset? 7. Quid ergo ait Marianus tribunus plebis, qui nos Sullanos in invidiam rapit? QUAE POST MARIUM ET CARBONEM CONSULES, AGRI, AEDIFICIA, LACUS, STAGNA, LOCA, POSSESSIONES, (caelum et mare praetermisit, cetera complexus est,) PUBLICE DATA, ASSIGNATA, VENDITA, CONCESSA SUNT. A quo, Rulle? Post Marium et Carbonem consules quis assignavit? quis dedit? quis concessit praeter Sullam? EA OMNIA EO IURE SINT. Quo iure? labefactat videlicet nescio quid. Ni-

mium acer, nimium vehemens tribunus plebis Sullana rescindit. UT QUAE OPTIMO IURE PRIVATA SINT. Etiamne meliore, quam paterna et avita? Meliore. 8. At hoc Valeria lex non dicit: Corneliae leges non sanciunt: Sulla ipse non postulat. Si isti agri partem aliquam iuris, aliquam similitudinem propriae possessionis, aliquam spem diuturnitatis attingunt: nemo est tam impudens istorum, quin agi secum praeclare arbitretur. Tu vero, Rulle, quid quaeris? Quod habent, ut habeant? quis vetat? Ut privatum? at ita latum est, ut melior tui soceri fundus Hirpinus sit, sive ager Hirpinus, (totum enim possidet,) quam meus paternus avitusque fundus Arpinas. 9. Id enim caves. Optimo enim iure ea sunt profecto praedia, quae optima conditione sunt. Libera, meliore iure sunt, quam serva. Capite hoc omnia, quae serviebant, non servient. Soluta meliore in caussa sunt, quam obligata: eodem capite obligata omnia, si modo Sullana sunt, liberantur. Immunia commodiore conditione sunt, quam illa, quae pensitant: ego Tusculanis pro aqua Crabra vectigal pendam, quia mancipio fundum accepi: si a Sulla mihi datus esset, Rulli lege non penderem. III. 10. Video vos, Quirites, sicuti res ipsa cogit, commoveri vel legis vel orationis impudentia: legis, quae ius melius Sullanis praediis constituat, quam paternis: orationis, quae eiusmodi caussa insimulare quemquam audeat, rationes Sullae nimium vehementer defendere. At si illa solum sanciret, quae a Sulla essent data, tacerem: modo ipse se Sullanum esse confiteretur. Sed non modo illis cavet, verum etiam aliud quoddam genus donationis inducit: et is, qui a me Sullanas possessiones defendi criminatur, non eas solum sancit, verum ipse novas assignationes instituit, et repentinus Sulla nobis exoritur. 11. Nam attendite, quantas concessiones agrorum hic noster obiurgator uno verbo facere conetur: QUAE DATA, DONATA, CONCESSA, VENDITA. Patior: audio. Quid deinde? POSSESSA. Hoc tribunus plebis promulgare ausus est, ut, quod quisque post Marium et Carbonem consules possidet, id eo iure teneret, quo qui optimo privatum? etiamne si vi eiecit? etiamne si clam, si precario venit in possessionem? Ergo hac lege ius civile, caussae possessionum, praetorum interdicta tollentur. 12. Non mediocris res neque parvum sub hoc verbo furtum, Quirites, latet. Sunt enim multi agri lege Cornelia publicati, nec cuiquam assignati neque venditi, qui a paucis hominibus impudentissime possidentur. His cavet, hos defendit, hos privatos facit: hos, inquam, agros, quos Sulla nemini dedit, Rullus non vobis assignare vult, sed eis condonare, qui possident. Caussam quaero, cur ea, quae maiores vobis in Italia, Sicilia, duabus Hispaniis, Macedonia, Asia quaesiverunt, venire patiamini, quum ea, quae vestra sunt, condonari possessoribus eadem lege videatis. 13. Iam totam legem intelligetis, quum ad paucorum dominationem scripta sit, tum ad Sullanae assignationis rationes esse accommodatissimam. Nam socer huius vir multum bonus est: neque ego nunc de illius bonitate, sed de generi impudentia disputo. Ille enim, quod habet, retinere vult, neque se Sullanum esse dissimulat. IV. Hic, ut ipse habeat, quod non habet, quae dubia sunt, per vos sancire vult: et, quum plus appetat, quam ipse Sulla, quibus ego rebus resisto, Sullanas res defendere criminor. 14. Habet agros nonnullos, inquit, socer meus desertos atque longinquos: vendet eos mea lege, quanti volet. Habet incertos ac nullo iure possessos: confirmabuntur optimo iure. Habet publicos: reddam privatos. Denique eos fundos, quos in agro Casinati optimos et fructuosissimos continuavit, quum usque eo vicinos proscriberet, quoad oculis conformando * ex multis praediis unam fundi regionem formamque perfecerit, quos nunc cum aliquo metu tenet, sine ulla cura possidebit.

15. Et quoniam, qua de caussa et quorum caussa ille hoc promulgarit*, ostendi: doceat ipse, num ego quem possessorem defendam, quum agrariae legi resisto. Silvam Scantiam vendis. Populus Romanus possidet: defendo. Campanum agrum dividis. Vos estis in possessione: non cedo. Deinde Italiae, Siciliae ceterarumque provinciarum possessiones venales ac proscriptas hac lege video. Vestra sunt praedia, vestrae possessiones: resistam atque repugnabo, neque patiar, a quoquam populum Romanum de suis possessionibus me consule demoveri: praesertim quum vobis nihil quaeratur. 16. Hoc enim vos in errore versari diutius non oportet. Num quis vestrum ad vim, ad facinus, ad caedem accommodatus est? Nemo. Atqui ei generi hominum, mihi credite, Campanus ager et praeclara illa Capua servatur: exercitus contra vos, contra libertatem vestram, contra Cn. Pompeium constituitur: contra hanc urbem Capua: contra vos manus hominum audacissimorum: contra Cn. Pompeium decem duces comparantur. Veniant coram et, quoniam me in vestram concionem vobis flagitantibus convocaverunt, disserant.

32.

M. TULLII CICERONIS

PRO

C. RABIRIO

PERDUELLIONIS REO

AD

QUIRITES

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Haec oratio una de Ciceronis consularibus (anni 691. p. U. c.) non est integra. Eius autem finis completur duobus bibliothecae Vaticanae fragmentis a Niebuhrio (1820.) editis.

ARG. **T.** Attius Labienus tribunus pl. C. Rabirio perduellionis crimen Cicerone consule intendit, quod L. Appuleium Saturninum trib. pl. res novas molientem interfecisset C. Mario L. Valerio coss. (654. U. c.) Caussa acta est primo apud Iulium et Lucium Caesares, duumviros, ex antiquo more, sed sorte a praetore datos, non a populo more et instituto Romano creatos. Ab his condemnatus Rabirius provocat ad populum. Itaque caussa postea acta est in Campo Martio comitiis centuriatis. Cicero Rabirium defendit, sed in semihorae curriculum coactus a Labieno tribuno. Haud dubie igitur a populo condemnatus esset, nisi Metellus Celer, augur et praetor, quum a multitudine se non audiri, et Rabirium cupide condemnari videret, vexillum de Ianiculo detraxisset, ut iam nihil sciscere populo liceret. Comitiis ergo tunc solutis, Labienus actionem abiecit. Hoc modo Rabirius est liberatus.

I. 1. Etsi, Quirites, non est meae consuetudinis, initio dicendi rationem reddere, qua de caussa quemque defendam, propterea, quod cum omnibus civibus in eorum periculis semper satis iustam mihi caussam necessitudinis esse duxi: tamen in hac defensione capitis, famae fortunarumque omnium C. Rabirii proponenda ratio videtur esse officii mei, propterea quod, quae iustissima mihi caussa ad hunc defendendum esse visa est, eadem vobis ad absolvendum debet videri. 2. Nam me quum amicitiae vetustas, quum dignitas hominis, tum ratio humanitatis, tum meae vitae perpetua consuetudo ad C. Rabirium defendendum est adhortata: tum vero, ut id studiosissime facerem, salus reipublicae, consulare officium, consulatus denique ipse, mihi una vobiscum cum salute reipublicae commendatus, coegit. Non enim C. Rabirium culpa delicti, non invidia vitae, non denique veteres, iustae gravesque inimicitiae civium in discrimen capitis vocaverunt: sed ut illud summum auxilium maiestatis atque imperii, quod nobis a maioribus est traditum, de republica tolleretur, ut nihil posthac auctoritas senatus, nihil consulare imperium, nihil consensio bonorum contra pestem ac perniciem civitatis valeret, idcirco in his rebus evertendis unius hominis senectus, infirmitas solitudoque tentata est. 3. Quamobrem, si est boni consulis, quum cuncta auxilia reipublicae labefactari convellique videat, ferre opem patriae, succurrere saluti fortunisque communibus, implorare civium fidem, suam salutem posteriorem salute communi ducere, est etiam bonorum et fortium civium, quales vos omnibus reipublicae temporibus exstitistis, intercludere omnes seditionum vias, munire praesidia reipublicae, summum in consulibus imperium, summum in senatu consilium putare: ea qui secutus sit, laude potius et honore, quam poena et supplicio dignum iudicare. 4. Quamobrem labor in hoc defendendo praecipue meus est: studium vero conservandi hominis commune mihi vobiscum esse debebit. II. Sic enim existimare debetis, Quirites, post hominum memoriam rem nullam maiorem, magis periculosam, magis ab omnibus vobis providendam neque a tribuno plebis susceptam, neque a consule defensam, neque ad populum Romanum esse delatam. Agitur enim nihil aliud in hac caussa, Quirites, quam ut nullum sit posthac in republica publicum consilium, nulla bonorum consensio contra improborum furorem et audaciam, nullum extremis reipublicae temporibus perfugium et praesidium salutis. 5. Quae quum ita sint, primum, quod in tanta dimicatione capitis, famae fortunarumque omnium fieri necesse est, ab Iove Optimo Maximo ceterisque diis deabusque immortalibus, quorum ope et auxilio multo magis haec respublica, quam ratione hominum et consilio gubernatur, pacem ac veniam peto, precorque ab iis, ut hodiernum diem et ad huius salutem con-

servandam et ad rempublicam constituendam illuxisse patiantur. Deinde vos, Quirites, quorum potestas proxime ad deorum immortalium numen accedit, oro atque obsecro, quoniam uno tempore vita C. Rabirii, hominis miserrimi atque innocentissimi, et salus reipublicae vestris manibus suffragiisque permittitur, adhibeatis in hominis fortunis misericordiam, in reipublicae salute sapientiam, quam soletis.

6. Nunc, quoniam, T. Labiene, diligentiae meae temporis angustiis obstitisti, meque ex comparato et constituto spatio defensionis in semihorae curriculum coegisti, parebitur, et, quod iniquissimum est, accusatoris conditioni, et, quod miserrimum, inimici potestati. Quamquam in hac praescriptione semihorae patroni mihi partes reliquisti, consulis ademisti: propterea, quod ad defendendum propemodum satis erit hoc mihi temporis, ad conquerendum parum. 7. Nisi forte de locis religiosis ac de lucis, quos ab hoc violatos esse dixisti, pluribus verbis tibi respondendum putas: quo in crimine nihil est umquam abs te dictum, nisi a C. Macro obiectum esse crimen id C. Rabirio. In quo ego demiror, meminisse te, quid obiecerit C. Rabirio Macer inimicus, oblitum esse, quid aequi et iurati iudices iudicarint. III. 8. An de peculatu facto, an de tabulario incenso longa oratio est exprimenda? quo in crimine propinquus C. Rabirii iudicio clarissimo, C. Curtius, pro virtute sua est honestissime liberatus: ipse vero Rabirius non modo in iudicium horum criminum, sed ne in tenuissimam quidem suspicionem verbo est umquam vocatus. An de sororis filio diligentius respondendum est? quem ab hoc necatum esse dixisti, quum ad iudicii moram familiaris funeris excusatio quaereretur. Quid enim est tam veri simile, quam cariorem huic sororis maritum, quam sororis filium fuisse? atque ita cariorem, ut alter vita crudelissime privaretur, quum alteri ad prolationem iudicii biduum quaereretur? An de servis alienis contra legem Fabiam retentis, aut de civibus Romanis contra legem Porciam verberatis aut necatis plura dicenda sunt, quum tanto studio C. Rabirius totius Apuliae, singulari voluntate Campaniae vicinitatis ornetur? quumque ad eius propulsandum periculum non modo homines, sed prope regiones ipsae concurrerint, aliquanto etiam latius excitatae, quam ipsius vicinitatis nomen ac termini postulabant? Nam quid ego ad id longam orationem comparem, quod est in eadem mulctae irrogatione perscriptum, hunc nec suae nec alienae pudicitiae pepercisse? 9. Quin etiam suspicor, eo mihi semihoram a Labieno praestitutam esse, ut ne plura de pudicitia dicerem. Ergo ad haec crimina, quae patroni diligentiam desiderant, intelligis mihi semihoram istam nimium longam fuisse.

Illam alteram partem de nece Saturnini nimis exiguam atque angustam esse voluisti: quae non oratoris ingenium, sed consulis auxilium implorat et flagitat. 10. Nam de perduellionis iudicio, quod a me sublatum esse criminari soles, meum crimen est, non Rabirii. Quod utinam, Quirites, ego id aut primus aut solus ex hac republica sustulissem! utinam, quod ille crimen esse vult, proprium testimonium meae laudis esset! Quid enim optari potest, quod ego mallem, quam me in consulatu meo carnificem de foro, crucem de campo sustulisse? Sed ista laus primum est maiorum nostrorum, Quirites, qui, expulsis regibus, nullum in libero populo vestigium crudelitatis regiae retinuerunt: deinde multorum virorum fortium, qui vestram libertatem non acerbitate suppliciorum infestam, sed lenitate legum munitam esse voluerunt. IV. 11. Quamobrem uter nostrum tandem, Labiene, popularis est? tune, qui civibus Romanis in concione ipsa carnificem, qui vincla adhiberi putas oportere, qui in campo Martio, comitiis centuriatis, auspicato in loco, crucem ad civium supplicium defigi et constitui iubes: an ego, qui funestari concionem contagione carnificis veto? qui expiandum forum populi Romani ab illis nefarii sceleris vestigiis esse dico? qui castam concionem, sanctum campum, inviolatum corpus omnium civium Romanorum, integrum ius libertatis defendo servari oportere? 12. Popularis vero tribunus plebis, custos defensorque iuris et libertatis. Porcia lex virgas ab omnium civium Romanorum corpore amovit: hic misericors flagella retulit. Porcia lex libertatem civium lictori eripuit: Labienus, homo popularis, carnifici tradidit. C. Gracchus legem tulit, ne de capite civium Romanorum iniussu vestro iudicaretur: hic popularis a duumviris, iniussu vestro, non iudicari de cive Romano, sed indicta caussa civem Romanum capitis condemnari coegit. 13. Tu mihi etiam legis Porciae, tu C. Gracchi, tu horum libertatis, tu cuiusquam denique hominis popularis mentionem facis, qui non modo suppliciis inusitatis, sed etiam verborum inaudita crudelitate violare libertatem huius populi, tentare mansuetudinem, commutare disciplinam conatus es? Namque haec tua, quae te hominem clementem popularemque delectant, I LICTOR, COLLIGA MANUS, non modo huius libertatis mansuetudinisque non sunt, sed ne Romuli quidem aut Numae Pompilii: Tarquinii, superbissimi atque crudelissimi regis, ista sunt cruciatus carmina: quae tu, homo lenis ac popularis, libentissime commemoras. CAPUT OBNUBITO, ARBORI INFELICI SUSPENDITO... Quae verba, Quirites, iampridem in hac republica non solum tenebris vetustatis, verum etiam luce libertatis oppressa sunt.

V. 14. An vero, si actio ista popularis esset, et, si ullam partem aequitatis haberet aut iuris, C. Gracchus eam reliquisset? Scilicet tibi graviorem dolorem patrui tui mors attulit, quam C. Graccho fratris: et tibi acerbior eius patrui mors est, quem numquam vidisti, quam illi eius fratris, quicum concordissime vixerat: et similis viri tu ulcisceris patrui mortem, atque ille persequeretur fratris sui, si ista ratione agere voluisset: et par desiderium sui reliquit apud populum Romanum Labienus iste, patruus vester, quisquis fuit, ac Ti. Gracchus reliquerat? An pietas tua maior, quam Gracchi? an animus? an consilium? an opes? an auctoritas? an eloquentia? quae, si in illo minima fuissent, tamen prae tuis facultatibus maxima putarentur. 15. Quum vero his rebus omnibus C. Gracchus omnes vicerit, quantum intervallum tandem inter te atque illum interiectum putas? Sed moreretur prius acerbissima morte millies Gracchus, quam in eius concione carnifex consisteret: quem non modo foro, sed etiam caelo hoc ac spiritu censoriae leges, atque Urbis domicilio carere voluerunt. Hic se popularem dicere audet, me alienum a commodis vestris: quum iste omnes et suppliciorum et verborum acerbitates non ex memoria vestra ac patrum vestrorum, sed ex annalium monumentis atque ex regum commentariis conquisierit: ego omnibus meis opibus, omnibus consiliis, omnibus dictis atque factis repugnarim et restiterim crudelitati? Nisi forte hanc conditionem vobis esse vultis, quam servi, si libertatis spem propositam non haberent, ferre nullo modo possent. 16. Misera est ignominia iudiciorum publicorum, misera mulctatio bono-

rum, miserum exsilium: sed tamen in omni calamitate retinetur aliquod vestigium libertatis. Mors denique si proponitur, in libertate moriamur: carnifex vero et obductio capitis et nomen ipsum crucis absit non modo a corpore civium Romanorum, sed etiam a cogitatione, oculis, auribus. Harum enim omnium rerum non solum eventus atque perpessio, sed etiam conditio, exspectatio, mentio ipsa denique indigna cive Romano atque homine libero est. An vero servos nostros horum suppliciorum omnium metu dominorum benignitas una vindicta liberat: nos a verberibus, ab unco, a crucis denique terrore neque res gestae, neque acta aetas, neque vestri honores vindicabunt? 17. Quamobrem fateor, atque etiam, T. Labiene, profiteor et prae me fero, te ex illa crudeli, importuna, non tribunicia actione, sed regia, meo consilio, virtute, auctoritate esse depulsum. Qua tu in actione quamquam omnia exempla maiorum, omnes leges, omnem auctoritatem senatus, omnes religiones atque auspiciorum publica iura neglexisti: tamen a me haec, in hoc tam exiguo meo tempore, non audies. Liberum tempus nobis dabitur ad istam disceptationem.

VI. 18. Nunc de Saturnini crimine ac de clarissimi patrui tui morte dicemus. Arguis, occisum esse a C. Rabirio L. Saturninum: et id C. Rabirius multorum testimoniis, Q. Hortensio copiosissime defendente, antea falsum esse docuit. Ego autem, si mihi esset integrum, susciperem hoc crimen, agnoscerem, confiterer. Utinam hanc mihi facultatem caussa concederet, ut possem hoc praedicare, C. Rabirii manu L. Saturninum, hostem populi Romani, interfectum! — Nihil me clamor iste commovet, sed consolatur, quum indicat esse quosdam cives imperitos, sed non multos. Numquam, mihi credite, populus Romanus hic, qui silet, consulem me fecisset, si vestro clamore perturbatum iri arbitraretur. Quanto iam levior est acclamatio! Quin continetis vocem, indicem stultitiae vestrae, testem paucitatis. — 19. Libenter, inquam, confiterer, si vere possem, aut etiam, si mihi esset integrum, C. Rabirii manu L. Saturninum esse occisum: et id facinus pulcherrimum esse arbitrarer: sed, quoniam id facere non possum, confitebor id, quod ad laudem minus valebit, ad crimen non minus. Confiteor, interficiendi Saturnini caussa C. Rabirium arma cepisse. Quid est, Labiene? quam a me graviorem confessionem, aut quod in hunc maius crimen exspectas? Nisi vero interesse aliquid putas inter eum, qui hominem occidit, et eum, qui cum telo occidendi hominis caussa fuit. Si interfici Saturninum nefas fuit, arma sumpta esse contra Saturninum sine scelere non possunt: si arma iure sumpta concedis, interfectum iure concedas necesse est.

Pauca quaedam deesse videntur.

VII. 20. Fit senatus consultum, ut C. Marius, L. Valerius, consules, adhiberent tribunos plebis et praetores, quos eis videretur, operamque darent, ut imperium populi Romani maiestasque conservaretur. Adhibent omnes tribunos plebis praeter Saturninum, praetores praeter Glauciam: qui rempublicam salvam esse vellent, arma capere et se sequi iubent. Parent omnes. Ex aedibus sacris armamentariisque publicis arma populo Romano, C. Mario consule distribuente, dantur. Hic iam, ut omittam cetera, de te ipso, Labiene, quaero: quum Saturninus Capitolium teneret armatus, esset una C. Glaucia, C. Saufeius, etiam ille ex compedibus atque ergastulo Gracchus: addam (quoniam ita vis) eodem Q. Labienum, patruum tuum: in foro autem C. Marius et L. Valerius Flaccus consules, post cunctus senatus, atque ille senatus, quem etiam vos ipsi, qui hos patres conscriptos qui nunc sunt in invidiam vocatis, quo facilius de hoc senatu detrahere possitis, laudare consuevistis: quum equester ordo, at quorum equitum, dii immortales! patrum nostrorum atque eius aetatis, quae tum magnam partem reipublicae atque omnem dignitatem iudiciorum tenebat: quum omnes omnium ordinum homines, qui in salute reipublicae salutem suam repositam esse arbitrabantur, arma cepissent: quid tandem C. Rabirio faciendum fuit? 21. De te ipso, inquam, Labiene, quaero: quum ad arma consules ex senatus consulto vocavissent: quum armatus M. Aemilius, princeps senatus, in comitio constitisset: qui, quum ingredi vix posset, non ad insequendum sibi tarditatem pedum, sed ad fugiendum impedimento fore putabat: quum denique Q. Scaevola, confectus senectute, praepeditus morbo, mancus et membris omnibus captus ac debilis, hastili nixus, et animi vim et infirmitatem corporis ostenderet: quum L. Metellus, Ser. Galba, C. Serranus, P. Rutilius, C. Fimbria, Q. Catulus omnesque, qui tum erant, consulares pro salute communi arma cepissent: quum omnes praetores, cuncta nobilitas ac iuventus accurreret, Cn. et L. Domitii, L. Crassus, Q. Mucius, C. Claudius, M. Drusus: quum omnes Octavii, Metelli, Iulii, Cassii, Catones, Pompeii: quum L. Philippus, L. Scipio, quum M. Lepidus, quum D. Brutus, quum hic ipse P. Servilius, quo tu imperatore, Labiene, meruisti: quum hic Q. Catulus, admodum tum adolescens, quum hic C. Curio, quum denique omnes clarissimi viri cum consulibus essent: quid tandem C. Rabirium facere convenit? Utrum inclusum atque abditum latere in occulto, atque ignaviam suam tenebrarum ac parietum custodiis tegere, an in Capitolium pergere atque ibi se cum tuo patruo et ceteris, ad mortem propter vitae turpitudinem confugientibus, congregare? an cum Mario, Scauro, Catulo, Metello, Scaevola, cum bonis denique omnibus coire non modo salutis, verum etiam periculi societatem?

VIII. 22. Tu denique, Labiene, quid faceres tali in re ac tempore? quum ignaviae ratio te in fugam atque in latebras impelleret: improbitas et furor L. Saturnini in Capitolium arcesseret: consules ad patriae salutem ac libertatem vocarent: quam tandem auctoritatem, quam vocem, cuius sectam sequi, cuius imperio parere potissimum velles? Patruus, inquit, meus cum Saturnino fuit. Quid? pater quicum? quid? propinqui vestri, equites Romani? quid? omnis praefectura, regio, vicinitas vestra? quid? ager Picenus universus utrum tribunicium furorem, an consularem auctoritatem secutus est? 23. Equidem hoc affirmo, quod tu nunc de tuo patruo praedicas, neminem umquam adhuc de sese esse confessum: nemo est, inquam, inventus tam profligatus, tam perditus, tam ab omni non modo honestate, sed etiam simulatione honestatis relictus, qui se in Capitolio fuisse cum Saturnino fateretur. At fuit vester patruus. Fuerit: et fuerit nulla desperatione rerum suarum, nullis domesticis vulneribus coactus: induxerit eum L. Saturnini familiaritas, ut amicitiam patriae praeponeret: idcircone oportuit C. Rabirium desciscere a republica? non comparere in illa armata multitudine bonorum? Consulum voci atque imperio non obedire? 24. Atqui videmus, haec in rerum natura tria fuisse: ut aut cum Saturnino esset, aut cum bonis, aut lateret. Latere mortis erat instar turpissimae: cum Saturnino esse furoris et

sceleris: virtus, et honestas, et pudor cum consulibus esse cogebat. Hoc tu igitur in crimen vocas, quod cum iis fuerit C. Rabirius, quos amentissimus fuisset si oppugnasset; turpissimus, si reliquisset? IX. At C. Decianus, de quo tu saepe commemoras, quia, quum hominem omnibus insignem notis turpitudinis, P. Furium, accusaret summo studio bonorum omnium, queri est ausus in concione de morte Saturnini, condemnatus est: et Sex. Titius, quod habuit imaginem L. Saturnini domi suae, condemnatus est. Statuerunt equites Romani illo iudicio, improbum civem esse, et non retinendum in civitate, qui hominis, hostilem in modum seditiosi, imagine aut mortem eius honestaret, aut desideria imperitorum misericordia commoveret, aut suam significaret imitandae improbitatis voluntatem. 25. Itaque mihi mirum videtur, unde hanc tu, Labiene, imaginem, quam habes, inveneris. Nam Sex. Titio damnato, qui istam habere auderet, inventus est nemo. Quod tu si audisses, aut si per aetatem scire potuisses: numquam profecto istam imaginem, quae domi posita pestem atque exsilium Sex. Titio attulisset, in Rostra atque in concionem attulisses, nec tuas umquam rationes ad eos scopulos appulisses, ad quos Sex. Titii afflictam navem, et in quibus C. Deciani naufragium fortunarum videres. Sed in his rebus omnibus imprudentia laberis. Caussam enim suscepisti antiquiorem memoria tua. Quae caussa ante mortua est, quam tu natus esses: qua in caussa tute profecto fuisses, si per aetatem esse potuisses: eam caussam in iudicium vocas. 26. An non intelligis, primum quos homines et quales viros mortuos summi sceleris arguas? deinde quot ex iis, qui vivunt, eodem crimine in summum capitis periculum arcessas? Nam si C. Rabirius fraudem capitalem admisit, quod arma contra L. Saturninum tulit: huic quidem afferet aliquam deprecationem periculi aetas illa, qua tum fuit: Q. vero Catulum, patrem huius, in quo summa sapientia, eximia virtus, singularis humanitas fuit: M. Scaurum, illa gravitate, illo consilio, illa prudentia: duos Mucios, L. Crassum, M. Antonium, qui tum extra Urbem cum praesidio fuit; quorum in hac civitate longe maxima consilia atque ingenia fuerunt: ceteros pari dignitate praeditos, custodes gubernatoresque reipublicae, quemadmodum mortuos defendemus? 27. Quid de illis honestissimis viris atque optimis civibus, equitibus Romanis, dicemus, qui tum una cum senatu salutem reipublicae defenderunt? quid de tribunis aerariis ceterorumque ordinum omnium hominibus, qui tum arma pro communi libertate ceperunt? X. Sed quid ego de iis omnibus, qui consulari imperio paruerunt, loquor? de ipsorum consulum fama quid futurum est? L. Flaccum, hominem quum semper in republica, tum in magistratibus gerendis, in sacerdotio caerimoniisque, quibus praeerat, diligentissimum, nefarii sceleris ac parricidii mortuum condemnabimus? adiungemus ad hanc labem ignominiamque mortis etiam C. Marii nomen? C. Marium, quem vere patrem patriae, parentem, inquam, vestrae libertatis atque huiusce reipublicae possumus dicere, sceleris ac parricidii nefarii mortuum condemnabimus? 28. Etenim, si C. Rabirio, quod iit ad arma, crucem T. Labienus in campo Martio defigendam putavit: quod tandem excogitabitur in eum supplicium, qui vocavit? Ac, si fides Saturnino data est, quod abs te saepissime dicitur, non eam C. Rabirius, sed C. Marius dedit, idemque violavit, si in fide non stetit. Quae fides, Labiene, qui potuit sine senatusconsulto dari? Adeone hospes huiusce urbis, adeone ignarus es disciplinae consuetudinisque nostrae, ut haec nescias? ut peregrinari in aliena civitate, non in tua magistratum gerere videare? 29. Quid iam ista C. Mario, inquit, nocere possunt, quoniam sensu et vita caret? Itane vero? tantis in laboribus C. Marius periculisque vixisset, si nihil longius, quam vitae termini postulabant, spe atque animo de se et gloria sua cogitasset? At credo, quum innumerabiles hostium copias in Italia fudisset atque obsidione rempublicam liberasset, omnia sua secum una moritura arbitrabatur. Non est ita, Quirites: neque quisquam nostrum in reipublicae periculis cum laude ac virtute versatur, quin spe posteritatis fructuque ducatur. Itaque quum multis aliis de caussis virorum bonorum mentes divinae mihi atque aeternae videntur esse, tum maxime, quod optimi et sapientissimi cuiusque animus ita praesentit in posterum, ut nihil nisi sempiternum spectare videatur. 30. Quapropter equidem et C. Marii et ceterorum virorum sapientissimorum ac fortissimorum civium mentes, quae mihi videntur ex hominum vita ad deorum religionem et sanctimoniam demigrasse, testor, me pro illorum fama, gloria, memoria non secus, ac pro patriis fanis atque delubris propugnandum putare: ac, si pro illorum laude mihi arma capienda essent, non minus strenue caperem, quam illi pro communi salute ceperunt. Etenim, Quirites, exiguum nobis vitae curriculum natura circumscripsit, immensum gloriae. XI. Quare, si eos, qui iam de vita decesserunt, ornabimus, iustiorem nobis mortis conditionem relinquemus. Sed, si illos, Labiene, quos iam videre non possumus, negligis: ne his quidem, quos vides, consuli putas oportere? 31. Neminem esse dico ex iis omnibus, qui illo die Romae fuerint, quem tu diem in iudicium vocas, pubesque tum fuerit, quin arma ceperit, quin consules secutus sit. Omnes ii, quorum tu ex aetate coniecturam facere potes, quid tum fecerint, abs te rei capitis, C. Rabirii nomine, citantur. At occidit Saturninum Rabirius. Utinam fecisset! non supplicium deprecarer, sed praemium postularem. Etenim, si Scaevae, servo Q. Crotonis, qui occidit L. Saturninum, libertas data est: quod equiti Romano praemium dari par fuisset? et, si C. Marius, quod fistulas, quibus aqua suppeditabatur Iovis Optimi Maximi templis ac sedibus, praecidi imperarat, quod in clivo Capitolino improborum civium **

Desunt non pauca.

XII. 32. *** aret. Itaque non senatus in ea caussa cognoscenda, me agente, diligentior aut inclementior fuit, quam vos universi, quum orbis terrae distributionem atque illum ipsum agrum Campanum animis, manibus, vocibus re*pudiavistis*.

33. Idem ego, quod is, qui auctor huius iudicii *est*, clamo, praedico, denuntio: nullus est reliquus rex, nulla gens, nulla natio, quam pertimescatis: nullum adventitium, nullum extraneum malum est, qu*od insi*nuare in hanc *rempublicam pos*sit: si immorta*lem* hanc civitat*em esse* vultis, si aeter*num* imperium, si *gloriam* sempiternam *manere*, nobis a nostri*s cup*iditatibus, a tur*bulen*tis hominibus *atque no*varum rerum *cupidis*, *ab intestinis malis*, a domesticis *consiliis* est cavendum.

34. Hisce autem m*alis mag*num praesid*ium vo*bis maiores ve*stri re*liquerunt, vo*cem* illam consulis, qui *rempublicam* salvam esse *vult*. Huic voci fave*te*, *Quirites*, *neque* vestro iudicio *abstu*leritis mihi *rempublicam*, neque eripueri*tis reipublicae* spem liberta*tis*, *sp*em salutis, spem *digni*tatis.

35 *Quid facerem*, si T. Labienus *caedem civium fecisset*, ut L. Saturninus, si carcerem *refregisset*, si Capitolium *cum armatis occupavisset*? Facerem *id, quod* C. Marius *fecit: ad* senatum *referrem*, vos ad rempublicam *defendendam cohortarer*, armatus *ipse* vobiscum ar*mato* obsisterem. *Nunc*, quoniam armorum suspicio nulla est, tela non video, non vis, non caedes, non Capitolii atque arcis obsessio est, sed accusatio perniciosa, iudicium acerbum, res tota a tribuno plebis suscepta contra rempublicam: non vos ad arma voca*ndos mihi esse*, *sed* ad suffragia cohortandos contra oppugnationem vestrae maiestatis putavi.

Itaque nunc vos omnes oro atque obtestor hortorque. Non ita mos est, consulem quum es ***

XIII. 36. ** *timet*: qui hasce ore adverso pro republica cicatrices ac notas virtutis accepit, is ne quod accipiat famae vulnus pertimescit: quem numquam incursiones hostium loco movere potuerunt, is nunc impetum civium, cui necessario cedendum est, perhorrescit.

37. *Neque* a vobis iam bene *vivendi*, sed hones*te* moriendi facul*t*atem petit: neque tam *ut* domo sua frua*t*ur, quam ne patrio *s*epulcro privetur, laborat. Nihil al*iud* iam vos orat atque *ob*secrat, nisi uti *ne se* legitimo funer*e et* domestica mor*te* privetis; ut eum, *qui* pro patria nu*llum* umquam mor*tis pe*riculum fugit, *in* patria mori pati*amini*.

38. Dixi ad id tempus, q*uod* mihi a tribuno plebis prae*sti*tutum est: a vobi*s peto* quaesoque ut ha*nc* me*am* defensione*m* pro amici pericul*o fi*delem, pro reipublicae salu*te* consularem pu*tetis*.

33—36.

M. TULLII CICERONIS

IN

CATILINAM

ORATIONES QUATTUOR.

NOTITIA LITTERARIA.

Consularium Ciceronis orationum istae quattuor Catilinariae palmam merentur intelligentissimorum quorumque hominum iudicio. Si quid dubitationis de earum origine relinquitur, scrupulum omnem sustulit Iacobii censura editionis Benekianae (in Iahnii Annall. 1830.*).*

ARG. L. Sergius Catilina, genere patricius, Sullanis temporibus in caedibus proscriptorum et in rapinis versatus, postea obaeratus res novas moliri coepit et, adiunctis in societatem hominibus perditissimis, opprimendae reipublicae consilium iniit. Ex Africa, quam M. Lepido L. Volcatio Tullo coss. (688. U. c.) pro praetore obtinuerat, reversus a P. Clodio repetundarum reus factus est et, quamquam anno post absolutus est, tum tamen consulatus petitione prohibitus. Quare primum cum P. Autronio Paeto et P. Cornelio Sulla, qui coss. designati in a. DCLXXXIX. U. c. de ambitu damnati cesserant Torquato et Cottae, et cum Cn. Pisone conspiravit extremo anno DCLXXXVIII., consilio tamen et conatu interficiendorum consulum excidit. Iam quum anno DCXC., quo inter sicarios accusatus esse dicitur, iterum consulatum petiisset, Cicero autem et C. Antonius Hybrida facti essent consules (a. 691. U.), hunc Catilinae amicum ille per Fulviam a Q. Curio conscio de coniuratione certior factus, ne contra rempublicam sentiret, provinciae pactione adduxit, atque furori Catilinae crescenti omni modo obstitit. Ubi igitur iste rursus consulatum petere aggressus est, Cicero de coniuratione in senatu verba fecit (a. d. XIV. et XIII. Kal. Nov.) et comitiis consularibus a d. XII. Kal. Nov. in V. Kal. Nov. dilatis effecit, ut Catilina spem abiiceret. Ac quum XII. Kal. Nov. senatus decrevisset, darent operam coss., ne quid respublica detrimenti caperet: iste extrema experiri et bellum facere constituit. Primus arma contra rempublicam movit L. Manlius (s. Mallius) Faesulas missus. Ipse Catilina coniuratis in Laecae (s. Leccae) domo consilia noctu (VI. et VII. Id. Nov.) aperuit. Hinc senatus consulto Q. Martius Rex et Q. Metellus Creticus, qui erant ad Urbem cum exercitu, in Apuliam, praetores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum missi sunt, per totam autem Urbem vigiliae habitae. Postquam vero a. d. VII. Id. Nov. Cicero insidias effugerat Vargunteii et Cornelii per caussam matutinae salutationis caedem ipsi molientium, a. d. VI. Id. Nov. in templo Iovis senatum habuit. In quem quum Catilina venire ausus esset, *primam* in eum *orationem* dixit, eique suasit, ut Urbe exiret. Ipse vero senatores precatus, ne quid temere de se crederent, omnes autem sibi obstrepere conspicatus, minatur suum incendium patriae ruina se restincturum, domum se e curia proripit et cum aliquot amicis in castra Manliana proficiscitur, relictis in Urbe consciis, quibus caedium et incendiorum partes erant datae. Proximo die (a. d. V. Id. Nov.) Cicero *secundam orationem* habuit ad populum, qua invidiam a se averteret Catilinae sive lenius puniti sive crudelius eiecti. Catilina igitur et Manlius a. d. XII. Kal. Decembr. senatus consulto patriae hostes sunt iudicati. Interea legati Allobrogum a P. Cornelio Lentulo Sura praetore per P. Umbrenum, equitem Romanum, sollicitati litteris ad populi sui senatum acceptis, sed Ciceroni per Q. Fabium Sangam civitatis suae patronum re patefacta discedentes a. d. IV. aut III. Non. Decembr. tertia vigilia noctis iussu consulis a L. Valerio Flacco et C. Pomptino praetoribus in ponte Mulvio comprehensi sunt et prima luce ad Ciceronem deducti. Hic arcessitis coniurationis principibus et senatu in Concordiae aedem convocato rem omnem certis indiciis et litteris patefecit. Itaque novem coniurationis principibus in custodiam datis senatus Ciceroni testimonium conservatae reipublicae et novum supplicationis genus decrevit. Quo facto Cicero iterum in concionem progressus a. d. III. aut prid. Kal. Dec. *oratione tertia* et quae in senatu acta essent exposuit et ad concelebrandam supplicationem sibi a senatu decretam populum cohortatus est. Denique Nonis Decembribus quum senatu de puniendis coniuratis deliberante duae essent sententiae, altera D. Iunii Silani cos. designati supplicium suadentis, altera C. Iulii Caesaris coniuratos bonis publicatis per municipia custodiendos esse censentis: tandem sententia Silani severior Catonis auctoritate et *oratione* Ciceronis *quarta* commendata vicit. Itaque senatus consulto in hanc sententiam facto de quinque coniuratis in carcere supplicium est sumptum; Catilina autem cum plerisque sociis in praelio Pistoriensi Non. Ianuar. a. DCXCII. cecidit.

33.

M. TULLII CICERONIS

IN

L. CATILINAM

ORATIO PRIMA

HABITA IN SENATU.

I. 1. Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? Quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? Quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil Urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? Constrictam iam omnium horum conscientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis: quem nostrum ignorare arbitraris? 2. O tempora! o mores! senatus haec intelligit; consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit; fit publici consilii particeps; notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satisfacere reipublicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iampridem oportebat: in te conferri pestem istam, quam tu in nos omnes iamdiu machinaris. 3. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum reipublicae privatus interfecit: Catilinam vero orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? Nam illa nimis antiqua praetereo, quod C. Servilius Ahala Sp. Maelium novis rebus studentem manu sua occidit. Fuit, fuit ista quondam in hac republica virtus, ut viri fortes acrioribus suppliciis civem perniciosum, quam acerbissimum hostem coercerent. Habemus senatusconsultum in te, Catilina, vehemens et grave: non deest reipublicae consilium neque auctoritas huius ordinis: nos, nos, dico aperte, consules desumus. II. 4. Decrevit quondam senatus, ut L. Opimius consul videret, ne quid respublica detrimenti caperet. Nox nulla intercessit: interfectus est propter quasdam seditionum suspiciones C. Gracchus, clarissimo patre, avo, maioribus: occisus est cum liberis M. Fulvius consularis. Simili senatusconsulto C. Mario et L. Valerio consulibus permissa est respublica: num unum diem postea L. Saturninum tribunum plebis et C. Servilium praetorem mors ac R. P. poena remorata est? At vero nos vicesimum iam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis. Habemus enim huiusmodi senatusconsultum, verumtamen inclusum in tabulis, tamquam gladium in vagina reconditum: quo ex senatusconsulto confestim interfectum te esse, Catilina, convenit. Vivis: et vivis non ad deponendam, sed ad confirmandam audaciam. Cupio, patres conscripti, me esse clementem: cupio in tantis reipublicae periculis me non dissolutum videri, sed iam me ipse inertiae nequitiaeque condemno. 5. Castra sunt in Italia contra rempublicam in Etruriae faucibus collocata: crescit in dies singulos hostium numerus: eorum autem imperatorem castrorum ducemque hostium intra moenia atque adeo in senatu videmus, intestinam aliquam quotidie perniciem reipublicae molientem. Si te iam, Catilina, comprehendi, si interfici iussero, credo, erit verendum mihi, ne non hoc potius omnes boni serius a me, quam quisquam crudelius factum esse dicat. Verum ego hoc, quod iampridem factum esse oportuit, certa de caussa nondum adducor, ut faciam. Tum denique interficiam te, quum iam nemo tam improbus, tam perditus, tam tui similis inveniri poterit, qui id non iure factum esse fateatur. 6. Quamdiu quisquam erit, qui te defendere audeat, vives: et vives ita, ut nunc vivis, multis meis et firmis praesidiis obsessus, ne commovere te contra rempublicam possis: multorum te etiam oculi et aures non sentientem, sicut adhuc fecerunt, speculabuntur atque custodient.

III. Etenim quid est, Catilina, quod iam amplius exspectes, si neque nox tenebris obscurare coetus nefarios, nec privata domus parietibus continere vocem coniurationis tuae potest? si illustrantur, si erumpunt omnia? Muta iam istam mentem: mihi crede, obliviscere caedis atque incendiorum. Teneris undique: luce sunt clariora nobis tua consilia omnia, quae etiam mecum licet recognoscas. 7. Meministine, me ante diem XII. Kalendas Novembr. dicere in senatu, certo die fore in armis, qui dies futurus esset ante diem VI. Kal. Novembris, C. Manlium, audaciae satellitem atque administrum tuae? Num me fefellit, Catilina, non modo res tanta, tam atrox, tam incredibilis, verum, id quod multo magis est admirandum, dies? Dixi ego idem in senatu, caedem te optimatium contulisse in ante diem V. Kalendas Novembris, tum quum multi principes civitatis Roma non tam sui conservandi, quam tuorum consiliorum reprimendorum caussa profugerunt. Num infitiari potes te illo ipso die, meis praesidiis, mea diligentia circumclusum, commovere te contra rempublicam non potuisse, quum tu, discessu ceterorum, nostra tamen, qui remansissemus, cae-

de contentum te esse dicebas? 8. Quid? quum tute Praeneste Kalendis ipsis Novembribus occupaturum nocturno impetu esse confideres, sensistine illam coloniam meo iussu praesidiis, custodiis vigiliisque esse munitam? Nihil agis, nihil moliris, nihil cogitas, quod ego non modo non audiam, sed etiam non videam planeque sentiam. IV. Recognosce tandem mecum noctem illam superiorem: iam intelliges multo me vigilare acrius ad salutem, quam te ad perniciem reipublicae. Dico te priori nocte venisse inter falcarios (non agam obscure) in M. Laecae domum; convenisse eodem complures eiusdem amentiae scelerisque socios. Num negare audes? Quid taces? Convincam, si negas. Video enim esse hic in senatu quosdam, qui tecum una fuere. 9. O dii immortales! ubinam gentium sumus? quam rempublicam habemus? in qua urbe vivimus? Hic, hic sunt, in nostro numero, patres conscripti, in hoc orbis terrae sanctissimo gravissimoque consilio, qui de meo nostrumque omnium interitu, qui de huius urbis atque adeo orbis terrarum exitio cogitent. Hosce ego video consul et de republica sententiam rogo, et, quos ferro trucidari oportebat, eos nondum voce vulnero. Fuisti igitur apud Laecam illa nocte, Catilina: distribuisti partes Italiae: statuisti, quo quemque proficisci placeret: delegisti, quos Romae relinqueres, quos tecum educeres: descripsisti Urbis partes ad incendia: confirmasti, te ipsum iam esse exiturum: dixisti paullulum tibi esse etiam nunc morae, quod ego viverem. Reperti sunt duo equites Romani, qui te ista cura liberarent, et sese illa ipsa nocte paullo ante lucem me meo in lectulo interfecturos pollicerentur. 10. Haec ego omnia, vixdum etiam coetu vestro dimisso, comperi: domum meam maioribus praesidiis munivi atque firmavi: exclusi eos, quos tu mane ad me salutatum miseras, quum illi ipsi venissent, quos ego iam multis ac summis viris ad me id temporis venturos esse praedixeram.

V. Quae quum ita sint, Catilina, perge quo coepisti: egredere aliquando ex Urbe: patent portae: proficiscere: nimium diu te imperatorem illa tua Manliana castra desiderant: educ tecum etiam omnes tuos; si minus, quam plurimos: purga Urbem: magno me metu liberabis, dummodo inter me atque te murus intersit. Nobiscum versari iam diutius non potes: non feram, non patiar, non sinam. 11. Magna diis immortalibus habenda est gratia atque huic ipsi Iovi Statori, antiquissimo custodi huius urbis, quod hanc tam taetram, tam horribilem tamque infestam reipublicae pestem toties iam effugimus. Non est saepius in uno homine summa salus periclitanda reipublicae. Quamdiu mihi, consuli designato, Catilina, insidiatus es, non publico me praesidio, sed privata diligentia defendi. Quum proximis comitiis consularibus me consulem in campo et competitores tuos interficere voluisti, compressi tuos nefarios conatus amicorum praesidio et copiis, nullo tumultu publice concitato; denique, quotiescumque me petisti, per me tibi obstiti: quamquam videbam, perniciem meam cum magna calamitate reipublicae esse coniunctam. 12. Nunc iam aperte rempublicam universam petis: templa deorum immortalium, tecta Urbis, vitam omnium civium, Italiam denique totam ad exitium et vastitatem vocas.

Quare, quoniam id, quod primum atque huius imperii disciplinaeque maiorum proprium est, facere nondum audeo, faciam id, quod est ad severitatem lenius et ad communem salutem utilius. Nam si te interfici iussero, residebit in republica reliqua coniuratorum manus. Sin tu, quod te iamdudum hortor, exieris, exhaurietur ex Urbe tuorum comitum magna et perniciosa sentina reipublicae. 13. Quid est, Catilina? Num dubitas id, me imperante, facere, quod iam tua sponte faciebas? Exire ex Urbe consul hostem iubet. Interrogas me, num in exsilium? Non iubeo: sed, si me consulis, suadeo. VI. Quid est enim, Catilina, quod te iam in hac urbe delectare possit? in qua nemo est, extra istam coniurationem perditorum hominum, qui te non metuat; nemo, qui non oderit. Quae nota domesticae turpitudinis non inusta vitae tuae est? [Quod privatarum rerum dedecus non haeret infamiae?] Quae libido ab oculis, quod facinus a manibus umquam tuis, quod flagitium a toto corpore abfuit? Cui tu adolescentulo, quem corruptelarum illecebris irretisses, non aut ad audaciam ferrum, aut ad libidinem facem praetulisti? 14. Quid vero? Nuper, quum morte superioris uxoris novis nuptiis domum vacuefecisses, nonne etiam alio incredibili scelere hoc scelus cumulasti? Quod ego praetermitto et facile patior sileri, ne in hac civitate tanti facinoris immanitas aut exstitisse aut non vindicata esse videatur. Praetermitto ruinas fortunarum tuarum, quas omnes impendere tibi proximis Idibus senties: ad illa venio, quae non ad privatam ignominiam vitiorum tuorum, non ad domesticam tuam difficultatem ac turpitudinem, sed ad summam reipublicae atque ad omnium nostrum vitam salutemque pertinent. 15. Potestne tibi haec lux, Catilina, aut huius caeli spiritus esse iucundus, quum scias, horum esse neminem, qui nesciat, te pridie Kalendas Ian. Lepido et Tullo consulibus stetisse in comitio cum telo? manum, consulum et principum civitatis interficiendorum caussa, paravisse? sceleri ac furori tuo non mentem aliquam aut timorem tuum, sed fortunam P. R. obstitisse? Ac iam illa omitto: neque enim sunt aut obscura, aut non multa post commissa. Quoties tu me designatum, quoties consulem interficere conatus es? Quot ego tuas petitiones, ita coniectas, ut vitari non posse viderentur, parva quadam declinatione et, ut aiunt, corpore effugi. Nihil agis, nihil assequeris[, nihil moliris, quod mihi latere valeat in tempore]: neque tamen conari ac velle desistis. 16. Quoties iam tibi extorta est sica ista de manibus! quoties vero excidit casu aliquo et elapsa est! [tamen ea carere diutius non potes:] quae quidem quibus abs te initiata sacris ac devota sit, nescio, quod eam necesse putas esse consulis in corpore defigere. VII. Nunc vero, quae tua est ista vita! Sic enim iam tecum loquar, non ut odio permotus esse videar, quo debeo, sed ut misericordia, quae tibi nulla debetur. Venisti paullo ante in senatum. Quis te ex hac tanta frequentia, ex tot tuis amicis ac necessariis salutavit? Si hoc post hominum memoriam contigit nemini, vocis exspectas contumeliam, quum sis gravissimo iudicio taciturnitatis oppressus? Quid, quod adventu tuo ista subsellia vacuefacta sunt? quod omnes consulares, qui tibi persaepe ad caedem constituti fuerunt, simul atque assedisti, partem istam subselliorum nudam atque inanem reliquerunt? Quo tandem animo hoc tibi ferendum putas? 17. Servi mehercle mei si me isto pacto metuerent, ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem: tu tibi Urbem non arbitraris? et, si me meis civibus iniuria suspectum tam graviter atque offensum viderem, carere me aspectu civium, quam infestis oculis omnium conspici mallem: tu, quum conscientia scelerum tuorum agnoscas odium omnium iustum

et iam tibi diu debitum, dubitas, quorum mentes sensusque vulneras, eorum aspectum praesentiamque vitare? Si te parentes timerent atque odissent tui, neque eos ulla ratione placare posses, ut opinor, ab eorum oculis aliquo concederes: nunc te patria, quae communis est omnium nostrum parens, odit ac metuit, et iamdiu te nihil iudicat nisi de parricidio suo cogitare. Huius tu neque auctoritatem verebere, neque iudicium sequere, neque vim pertimesces? 18. Quae tecum, Catilina, sic agit, et quodammodo tacita loquitur: Nullum aliquot iam annis facinus exstitit, nisi per te: nullum flagitium sine te: tibi uni multorum civium neces, tibi vexatio direptioque sociorum impunita fuit ac libera: tu non solum ad negligendas leges ac quaestiones, verum etiam ad evertendas perfringendasque valuisti. Superiora illa, quamquam ferenda non fuerunt, tamen, ut potui, tuli: nunc vero me totam esse in metu propter te unum: quidquid increpuerit, Catilinam timeri: nullum videri contra me consilium iniri posse, quod a tuo scelere abhorreat, non est ferendum. Quamobrem discede atque hunc mihi timorem eripe: si est verus, ne opprimar; sin falsus, ut tandem aliquando timere desinam. VIII. 19. Haec si tecum, ut dixi, patria loquatur, nonne impetrare debeat, etiamsi vim adhibere non possit? Quid? quod tu te ipse in custodiam dedisti? quid? quod, vitandae suspicionis caussa, apud M'.* Lepidum te habitare velle dixisti? a quo non receptus, etiam ad me venire ausus es, atque, ut domi meae te asservarem, rogasti. Quum a me quoque id responsum tulisses, me nullo modo posse iisdem parietibus tuto esse tecum, qui magno in periculo essem, quod iisdem moenibus contineremur, ad Q. Metellum praetorem venisti. A quo repudiatus, ad sodalem tuum, virum optimum, M. Marcellum demigrasti: quem tu videlicet et ad custodiendum te diligentissimum, et ad suspicandum sagacissimum, et ad vindicandum fortissimum fore putasti. Sed quam longe videtur a carcere atque a vinculis abesse debere, qui se ipse iam dignum custodia iudicarit? 20. Quae quum ita sint, Catilina, dubitas, si emori aequo animo non potes, abire in aliquas terras, et vitam istam, multis suppliciis iustis debitisque ereptam, fugae solitudinique mandare?

Refer, inquis, ad senatum: id enim postulas et, si hic ordo placere sibi decreverit, te ire in exsilium, obtemperaturum te esse dicis. Non referam, id quod abhorret a meis moribus, et tamen faciam, ut intelligas, quid hi de te sentiant. Egredere ex Urbe, Catilina: libera rempublicam metu: in exsilium, si hanc vocem exspectas, proficiscere. Quid est, Catilina? ecquid attendis? ecquid animadvertis horum silentium? Patiuntur, tacent. Quid exspectas auctoritatem loquentium, quorum voluntatem tacitorum perspicis? 21. At si hoc idem huic adolescenti optimo, P. Sextio, si fortissimo viro, M. Marcello, dixissem: iam mihi consuli, hoc ipso in templo, iure optimo senatus vim et manus intulisset. De te autem, Catilina, quum quiescunt, probant: quum patiuntur, decernunt: quum tacent, clamant: neque hi solum, quorum tibi auctoritas est videlicet cara, vita vilissima, sed etiam illi equites Romani, honestissimi atque optimi viri, ceterique fortissimi cives, qui circumstant senatum, quorum tu et frequentiam videre et studia perspicere et voces paullo ante exaudire potuisti: quorum ego vix abs te iamdiu manus ac tela contineo: eosdem facile adducam, ut te haec, quae iampridem vastare studes, relinquentem usque ad portas prosequantur.

IX. 22. Quamquam quid loquor? Te ut ulla res frangat? tu ut umquam te corrigas? tu ut ullam fugam meditere? tu ut ullum exsilium cogites? Utinam tibi istam mentem dii immortales duint! tametsi video, si mea voce perterritus ire in exsilium animum induxeris, quanta tempestas invidiae nobis, si minus in praesens tempus, recenti memoria scelerum tuorum, at in posteritatem impendeat. Sed est mihi tanti, dummodo ista privata sit calamitas et a reipublicae periculis seiungatur. Sed tu ut vitiis tuis commoveare, ut legum poenas pertimescas, ut temporibus reipublicae cedas, non est postulandum. Neque enim is es, Catilina, ut te aut pudor umquam a turpitudine, aut metus a periculo, aut ratio a furore revocarit. 23. Quamobrem, ut saepe iam dixi, proficiscere: ac, si mihi inimico, ut praedicas, tuo conflare vis invidiam, recta perge in exsilium. Vix feram sermones hominum, si id feceris: vix molem istius invidiae, si in exsilium ieris iussu consulis, sustinebo. Sin autem servire meae laudi et gloriae mavis, egredere cum importuna sceleratorum manu: confer te ad Manlium: concita perditos cives: secerne te a bonis: infer patriae bellum; exsulta impio latrocinio, ut a me non eiectus ad alienos, sed invitatus ad tuos isse videaris. 24. Quamquam quid ego te invitem, a quo iam sciam esse praemissos, qui tibi ad forum Aurelium praestolarentur armati? cui* sciam pactam et constitutam esse cum Manlio diem? a quo etiam aquilam illam argenteam, quam tibi ac tuis omnibus perniciosam esse confido et funestam futuram, cui domi tuae sacrarium scelerum tuorum constitutum fuit, sciam esse praemissam? Tu ut illa diutius carere possis, quam venerari, ad caedem proficiscens, solebas? a cuius altaribus saepe istam impiam dexteram ad necem civium tratulisti? X. 25. Ibis tandem aliquando, quo te iampridem tua ista cupiditas effrenata ac furiosa rapiebat. Neque enim tibi haec res affert dolorem, sed quamdam incredibilem voluptatem. Ad hanc te amentiam natura peperit, voluntas exercuit, fortuna servavit. Numquam tu non modo otium, sed ne bellum quidem, nisi nefarium concupisti. Nactus es ex perditis atque ab omni non modo fortuna, verum etiam spe derelictis conflatam improborum manum. 26. Hic tu qua laetitia perfruere? quibus gaudiis exsultabis? quanta in voluptate bacchabere, quum in tanto numero tuorum neque audies virum bonum quemquam, neque videbis? Ad huius vitae studium meditati illi sunt, qui feruntur, labores tui: iacere humi non modo ad obsidendum stuprum, verum etiam ad facinus obeundum: vigilare non solum insidiantem somno maritorum, verum etiam bonis occisorum. Habes, ubi ostentes illam praeclaram tuam patientiam famis, frigoris, inopiae rerum omnium; quibus te brevi tempore confectum esse senties. 27. Tantum profeci tum, quum te a consulatu repuli, ut exsul potius tentare, quam consul vexare rempublicam posses: atque ut id, quod esset abs te scelerate susceptum, latrocinium potius, quam bellum nominaretur.

XI. Nunc, ut a me, patres conscripti, quamdam prope iustam patriae querimoniam detester ac deprecer: percipite, quaeso, diligenter, quae dicam, et ea penitus animis vestris mentibusque mandate. Etenim, si mecum patria, quae mihi vita mea multo est carior, si cuncta Italia, si omnis respublica sic loquatur: M. Tulli, quid agis? Tune eum, quem esse hostem comperisti, quem ducem belli futurum vides, quem exspectari imperatorem in castris hostium sen-

tis, auctorem sceleris, principem coniurationis, evocatorem servorum et civium perditorum, exire patiere, ut abs te non emissus ex Urbe, sed immissus in Urbem esse videatur? Nonne hunc in vincula duci, non ad mortem rapi, non summo supplicio mactari imperabis? 28. Quid tandem te impedit? Mosne maiorum? At persaepe etiam privati in hac republica perniciosos cives morte multarunt. An leges, quae de civium Romanorum supplicio rogatae sunt? At numquam in hac urbe ii, qui a republica defecerunt, civium iura tenuerunt. An invidiam posteritatis times? Praeclaram vero populo Romano refers gratiam, qui te, hominem per te cognitum, nulla commendatione maiorum, tam mature ad summum imperium per omnes honorum gradus extulit, si propter invidiam aut alicuius periculi metum salutem civium tuorum negligis. 29. Sed, si quis est invidiae metus: num est vehementius severitatis ac fortitudinis invidia, quam inertiae ac nequitiae pertimescenda? An, quum bello vastabitur Italia, vexabuntur urbes, tecta ardebunt, tum te non existimas invidiae incendio conflagraturum? XII. His ego sanctissimis reipublicae vocibus, et eorum hominum, qui idem sentiunt, mentibus pauca respondebo. Ego, si hoc optimum factu iudicarem, patres conscripti, Catilinam morte multari, unius usuram horae gladiatori isti ad vivendum non dedissem. Etenim, si summi viri et clarissimi cives Saturnini et Gracchorum et Flacci et superiorum complurium sanguine non modo se non contaminarunt, sed etiam honestarunt: certe mihi verendum non erat, ne quid, hoc parricida civium interfecto, invidiae mihi in posteritatem redundaret. Quod si ea mihi maxime impenderet, tamen hoc animo semper fui, ut invidiam, virtute partam, gloriam, non invidiam putarem. 30. Quamquam nonnulli sunt in hoc ordine, qui aut ea, quae imminent, non videant, aut ea, quae vident, dissimulent: qui spem Catilinae mollibus sententiis aluerunt, coniurationemque nascentem non credendo corroboraverunt: quorum auctoritatem secuti multi non solum improbi, verum etiam imperiti, si in hunc animadvertissem, crudeliter et regie factum esse dicerent. Nunc intelligo, si iste, quo intendit, in Manliana castra pervenerit, neminem tam stultum fore, qui non videat coniurationem esse factam, neminem tam improbum, qui non fateatur. Hoc autem uno interfecto, intelligo hanc reipublicae pestem paullisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse. Quod si se eiecerit secumque suos eduxerit et eodem ceteros undique collectos naufragos aggregaverit, exstinguetur atque delebitur non modo haec tam adulta reipublicae pestis, verum etiam stirps ac semen malorum omnium. XIII. 31. Etenim iamdiu, patres conscripti, in his periculis coniurationis insidiisque versamur: sed, nescio quo pacto, omnium scelerum ac veteris furoris et audaciae maturitas in nostri consulatus tempus erupit. Quod si ex tanto latrocinio iste unus tolletur; videbimur fortasse ad breve quoddam tempus cura et metu esse relevati: periculum autem residebit et erit inclusum penitus in venis atque in visceribus reipublicae. Ut saepe homines aegri morbo gravi, quum aestu febrique iactantur, si aquam gelidam biberint, primo relevari videntur, deinde multo gravius vehementiusque afflictantur: sic hic morbus, qui est in republica, relevatus istius poena, vehementius, vivis reliquis, ingravescet. 32. Quare, patres conscripti, secedant improbi, secernant se a bonis, unum in locum congregentur: muro denique, id quod saepe iam dixi, secernantur a nobis: desinant insidiari domi suae consuli, circumstare tribunal praetoris urbani, obsidere cum gladiis curiam, malleolos et faces ad inflammandam Urbem comparare: sit denique inscriptum in fronte unius cuiusque, quid de republica sentiat. Polliceor hoc vobis, patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem, tantam in equitibus Romanis virtutem, tantam in omnibus bonis consensionem, ut Catilinae profectione omnia patefacta, illustrata, oppressa, vindicata esse videatis.

33. Hisce ominibus, Catilina, cum summa reipublicae salute et cum tua peste ac pernicie, cumque eorum exitio, qui se tecum omni scelere parricidioque iunxerunt, proficiscere ad impium bellum ac nefarium. Tum tu, Iuppiter, qui iisdem, quibus haec urbs, auspiciis a Romulo es constitutus; quem Statorem huius urbis atque imperii vere nominamus: hunc et huius socios a tuis aris ceterisque templis, a tectis Urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium omnium arcebis, et omnes inimicos bonorum, hostes patriae, latrones Italiae, scelerum foedere inter se ac nefaria societate coniunctos, aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis.

34.

M. TULLII CICERONIS IN L. CATILINAM ORATIO SECUNDA AD QUIRITES.

I. 1. Tandem aliquando, Quirites, L. Catilinam, furentem audacia, scelus anhelantem, pestem patriae nefarie molientem, vobis atque huic Urbi ferrum flammamque minitantem, ex Urbe vel eiecimus, vel emisimus, vel ipsum egredientem verbis prosecuti sumus. Abiit, excessit, evasit, erupit: nulla iam perni-

cies a monstro illo atque prodigio moenibus ipsis intra moenia comparabitur. Atque hunc quidem unum huius belli domestici ducem sine controversia vicimus. Non enim iam inter latera nostra sica illa versabitur: non in campo, non in foro, non in curia, non denique intra domesticos parietes pertimescemus. Loco ille motus est, quum est ex Urbe depulsus. Palam iam cum hoste, nullo impediente, bellum iustum geremus. Sine dubio perdidimus hominem, magnificeque vicimus, quum illum ex occultis insidiis in apertum latrocinium coniecimus. 2. Quod vero non cruentum mucronem, ut voluit, extulit, quod vivis nobis egressus est, quod ei ferrum de manibus extorsimus, quod incolumes cives, quod stantem Urbem reliquit: quanto tandem illum maerore afflictum esse et profligatum putatis? Iacet ille nunc prostratus, Quirites, et se perculsum atque abiectum esse sentit, et retorquet oculos profecto saepe ad hanc urbem, quam ex suis faucibus ereptam esse luget: quae quidem laetari mihi videtur, quod tantam pestem evomuerit forasque proiecerit.

II. 3. At si quis est talis, quales esse omnes oportebat, qui in hoc ipso, in quo exsultat et triumphat oratio mea, me vehementer accuset, quod tam capitalem hostem non comprehenderim potius, quam emiserim: non est ista mea culpa, Quirites, sed temporum. Interemptum esse L. Catilinam et gravissimo supplicio affectum iampridem oportebat, idque a me et mos maiorum et huius imperii severitas et respublica postulabat. Sed quam multos fuisse putatis, qui, quae ego deferrem, non crederent? quam multos, qui propter stultitiam non putarent? quam multos, qui etiam defenderent? quam multos, qui propter improbitatem faverent? Ac si, sublato illo, depelli a vobis omne periculum iudicarem, iam pridem ego L. Catilinam non modo invidiae meae, verum etiam vitae periculo sustulissem. 4. Sed quum viderem, ne vobis quidem omnibus re etiam tum probata, si illum, ut erat meritus, morte mulctassem, fore, ut eius socios, invidia oppressus, persequi non possem, rem huc deduxi, ut tum palam pugnare possetis, quum hostem aperte videretis: quem quidem ego hostem, Quirites, quam vehementer foris esse timendum putem, licet hinc intelligatis, quod illud etiam moleste fero, quod ex Urbe parum comitatus exierit. Utinam ille omnes secum suas copias eduxisset! Tongilium mihi eduxit, quem amare in praetexta [calumnia] coeperat: Publicium et Munatium, quorum aes alienum, contractum in popina, nullum reipublicae motum afferre poterat: reliquit quos viros! quanto aere alieno! quam valentes! quam nobiles! III. 5. Itaque ego illum exercitum et Gallicanis legionibus et hoc delectu, quem in agro Piceno et Gallico Q. Metellus habuit, et his copiis, quae a nobis quotidie comparantur, magno opere contemno; collectum ex senibus desperatis, ex agresti luxuria, ex rusticis decoctoribus, ex iis, qui vadimonia deserere, quam illum exercitum, maluerunt: quibus ego non modo si aciem exercitus nostri, verum etiam si edictum praetoris ostendero, concident. Hos, quos video volitare in foro, quos stare ad curiam, quos etiam in senatum venire, qui nitent unguentis, qui fulgent purpura, mallem secum suos milites eduxisset: qui si hic permanent, mementote, non tam exercitum illum esse nobis, quam hos, qui exercitum deseruerunt, pertimescendos. Atque hoc etiam sunt timendi magis, quod, quid cogitent, me scire sentiunt, neque tamen permoventur. 6. Video, cui Apulia sit attributa, quis habeat Etruriam, quis agrum Picenum, quis Gallicum, quis sibi has urbanas insidias caedis atque incendiorum depoposcerit. Omnia superioris noctis consilia ad me delata esse sentiunt: patefeci in senatu hesterno die: Catilina ipse pertimuit, profugit: hi quid exspectant? Nae illi vehementer errant, si illam meam pristinam lenitatem perpetuam sperant futuram.

IV. Quod exspectavi, iam sum assecutus, ut vos omnes factam esse aperte coniurationem contra rempublicam videretis: nisi vero si quis est, qui Catilinae similes cum Catilina sentire non putet. Non est iam lenitati locus: severitatem res ipsa flagitat. Unum etiam nunc concedam: exeant, proficiscantur, ne patiantur desiderio sui Catilinam miserum tabescere. Demonstrabo iter: Aurelia via profectus est: si accelerare volent, ad vesperam consequentur. 7. O fortunatam rempublicam, si quidem hanc sentinam huius urbis eiecerit! Uno mehercule Catilina exhausto, relevata mihi et recreata respublica videtur. Quid enim mali aut sceleris fingi aut cogitari potest, quod non ille conceperit? Quis tota Italia veneficus, quis gladiator, quis latro, quis sicarius, quis parricida, quis testamentorum subiector, quis circumscriptor, quis ganeo, quis nepos, quis adulter, quae mulier infamis, quis corruptor iuventutis, quis corruptus, quis perditus inveniri potest, qui se cum Catilina non familiarissime vixisse fateatur? Quae caedes per hosce annos sine illo facta est? quod nefarium stuprum non per illum? 8. Iam vero quae tanta in ullo umquam homine iuventutis illecebra fuit, quanta in illo? qui alios ipse amabat turpissime, aliorum amori flagitiosissime serviebat: aliis fructum libidinum, aliis mortem parentum non modo impellendo, verum etiam adiuvando pollicebatur. Nunc vero quam subito, non solum ex Urbe, verum etiam ex agris ingentem numerum perditorum hominum collegerat! Nemo non modo Romae, sed nec ullo in angulo totius Italiae oppressus aere alieno fuit, quem non ad hoc incredibile sceleris foedus asciverit. V. 9. Atque ut eius diversa studia in dissimili ratione perspicere possitis: nemo est in ludo gladiatorio paullo ad facinus audacior, qui se non intimum Catilinae esse fateatur: nemo in scena levior et nequior, qui se non eiusdem prope sodalem fuisse commemoret. Atque idem tamen, stuprorum et scelerum exercitatione assuefactus, frigore et fame et siti ac vigiliis perferendis fortis ab istis praedicabatur, quum industriae subsidia atque instrumenta virtutis in libidine audaciaque consumeret. 10. Hunc vero si secuti erunt sui comites, si ex Urbe exierint desperatorum hominum flagitiosi greges: o nos beatos, o rempublicam fortunatam, o praeclaram laudem consulatus mei! Non enim iam sunt mediocres hominum libidines, non humanae ac tolerandae audaciae: nihil cogitant, nisi caedes, nisi incendia, nisi rapinas: patrimonia sua profuderunt: fortunas suas abligurrierunt: res eos iampridem, fides nuper deficere coepit: eadem tamen illa, quae erat in abundantia, libido permanet. Quod si in vino et alea comissationes solum et scorta quaererent, essent illi quidem desperandi, sed tamen essent ferendi. Hoc vero quis ferre possit, inertes homines fortissimis viris insidiari, stultissimos prudentissimis, ebriosos sobriis, dormientes vigilantibus? qui mihi accubantes in conviviis, complexi mulieres impudicas, vino languidi, conferti cibo, sertis redimiti, unguentis obliti, debilitati stupris, eructant sermonibus suis caedem bonorum atque Urbis incendia. 11. Quibus ego confido impendere fatum aliquod et

poenas, iamdiu improbitati, nequitiae, sceleri, libidini debitas, aut instare iam plane aut certe appropinquare. Quos si meus consulatus, quoniam sanare non potest, sustulerit, non breve nescio quod tempus, sed multa saecula propagarit reipublicae. Nulla est enim natio, quam pertimescamus; nullus rex, qui bellum populo Romano facere possit. Omnia sunt externa unius virtute terra marique pacata. Domesticum bellum manet: intus insidiae sunt: intus inclusum periculum est: intus est hostis: cum luxuria nobis, cum amentia, cum scelere certandum est. Huic ego me bello, Quirites, profiteor ducem: suscipio inimicitias hominum perditorum. Quae sanari poterunt, quacumque ratione sanabo: quae resecanda erunt, non patiar ad perniciem civitatis manere. Proinde aut exeant aut quiescant, aut, si et in Urbe et in eadem mente permanent, ea, quae merentur, exspectent.

VI. 12. At etiam sunt, Quirites, qui dicant, a me in exsilium eiectum esse Catilinam. Quod ego si verbo assequi possem, istos ipsos eiicerem, qui haec loquuntur. Homo videlicet timidus et permodestus vocem consulis ferre non potuit: simul atque ire in exsilium iussus est, paruit, ivit. Hesterno die quum domi meae paene interfectus essem, senatum in aedem Iovis Statoris vocavi: rem omnem ad patres conscriptos detuli. Quo quum Catilina venisset, quis eum senator appellavit? quis salutavit? quis denique ita aspexit, ut perditum civem, ac non potius, ut importunissimum hostem? Quin etiam principes eius ordinis partem illam subselliorum, ad quam ille accesserat, nudam atque inanem reliquerunt. 13. Hic ego vehemens ille consul, qui verbo cives in exsilium eiicio, quaesivi a Catilina, in nocturno conventu apud M. Laecam fuisset, necne. Quum ille, homo audacissimus, conscientia convictus, primo reticuisset, patefeci cetera: quid ea nocte egisset, ubi fuisset, quid in proximam constituisset, quemadmodum esset ei ratio totius belli descripta, edocui. Quum haesitaret, quum teneretur, quaesivi, quid dubitaret eo proficisci, quo iampridem pararat: quum arma, quum secures, quum fasces, quum tubas, quum signa militaria, quum aquilam illam argenteam, cui ille etiam sacrarium scelerum domi suae fecerat, scirem esse praemissam. 14. In exsilium eiiciebam, quem iam ingressum esse in bellum videbam? Etenim, credo, Manlius iste, centurio, qui in agro Faesulano castra posuit, bellum populo Romano suo nomine indixit: et illa castra nunc non Catilinam ducem exspectant: et ille, eiectus in exsilium, se Massiliam, ut aiunt, non in haec castra conferet.

VII. O conditionem miseram non modo administrandae, verum etiam conservandae reipublicae! Nunc, si L. Catilina, consiliis, laboribus, periculis meis circumclusus ac debilitatus, subito pertimuerit, sententiam mutaverit, deseruerit suos, consilium belli faciundi abiecerit, ex hoc cursu sceleris et belli iter ad fugam atque in exsilium converterit: non ille a me spoliatus armis audaciae, non obstupefactus ac perterritus mea diligentia, non de spe conatuque depulsus, sed indemnatus, innocens in exsilium eiectus a consule vi et minis esse dicetur; et erunt, qui illum, si hoc fecerit, non improbum, sed miserum, me non diligentissimum consulem, sed crudelissimum tyrannum existimari velint! 15. Est mihi tanti, Quirites, huius invidiae falsae atque iniquae tempestatem subire, dummodo a vobis huius horribilis belli ac nefarii periculum depellatur. Dicatur sane eiectus esse a me, dummodo eat in exsilium. Sed, mihi credite, non est iturus. Numquam ego a dis immortalibus optabo, Quirites, invidiae meae levandae caussa, ut L. Catilinam ducere exercitum hostium atque in armis volitare audiatis: sed triduo tamen audietis: multoque magis illud timeo, ne mihi sit invidiosum aliquando, quod illum emiserim potius, quam quod eiecerim. Sed quum sint homines, qui illum, quum profectus sit, eiectum esse dicant, iidem, si interfectus esset, quid dicerent? 16. Quamquam isti, qui Catilinam Massiliam ire dictitant, non tam hoc queruntur, quam verentur. Nemo est istorum tam misericors, qui illum non ad Manlium, quam ad Massilienses ire malit: ille autem, si mehercules hoc, quod agit, numquam ante cogitasset, tamen latrocinantem se interfici mallet, quam exsulem vivere. Nunc vero, quum ei nihil adhuc praeter ipsius voluntatem cogitationemque acciderit, nisi quod vivis nobis Roma profectus est, optemus potius, ut eat in exsilium, quam queramur.

VIII. 17. Sed cur tamdiu de uno hoste loquimur, et de eo hoste, qui iam fatetur se esse hostem, et quem, quia, quod semper volui, murus interest, non timeo; de his, qui dissimulant, qui Romae remanent, qui nobiscum sunt, nihil dicimus? Quos quidem ego, si ullo modo fieri possit, non tam ulcisci studeo, quam sanare, et ipsos placare reipublicae; neque, id quare fieri non possit, si me audire volunt, intelligo. Exponam enim vobis, Quirites, ex quibus generibus hominum istae copiae comparentur; deinde singulis medicinam consilii atque orationis meae, si quam potero, afferam. 18. Unum genus est eorum, qui, magno in aere alieno, maiores etiam possessiones habent, quarum amore adducti dissolvi nullo modo possunt. Horum hominum species est honestissima; sunt enim locupletes: voluntas vero et caussa impudentissima. Tu agris, tu aedificiis, tu argento, tu familia, tu rebus omnibus ornatus et copiosus sis, et dubites de possessione detrahere, acquirere ad fidem? Quid enim exspectas? Bellum? Quid? ergo in vastatione omnium tuas possessiones sacrosanctas futuras putas? An tabulas novas? Errant, qui istas a Catilina exspectant. Meo beneficio tabulae novae proferentur, verum auctionariae. Neque enim isti, qui possessiones habent, alia ratione ulla salvi esse possunt. Quod si maturius facere voluissent, neque (id quod stultissimum est) certare cum usuris fructibus praediorum: et locupletioribus his et melioribus civibus uteremur. Sed hosce homines minime puto pertimescendos, quod aut deduci de sententia possunt, aut, si permanebunt, magis mihi videntur vota facturi contra rempublicam, quam arma laturi. IX. 19. Alterum genus est eorum, qui, quamquam premuntur aere alieno, dominationem tamen exspectant: rerum potiri volunt: honores, quos quieta republica desperant, perturbata consequi se posse arbitrantur. Quibus hoc praecipiendum videtur, unum scilicet et idem, quod ceteris omnibus, ut desperent, se id, quod conantur, consequi posse. Primum omnium me ipsum vigilare, adesse, providere reipublicae. Deinde magnos animos esse in bonis viris, magnam concordiam, maximam multitudinem, magnas praeterea copias militum; deos denique immortales huic invicto populo, clarissimo imperio, pulcherrimae urbi contra tantam vim sceleris praesentes auxilium esse laturos. Quod si iam sint id, quod cum summo furore cupiunt, adepti: num illi in cinere Urbis et sanguine civium, quae mente conscelerata ac nefaria concupierunt, consules se ac dictatores, aut etiam reges sperant futuros? Non vident id se cupere,

quod si adepti sint, fugitivo alicui, aut gladiatori concedi sit necesse? 20. Tertium genus est aetate iam affectum, sed tamen exercitatione robustum: quo ex genere est ipse Manlius, cui nunc Catilina succedit. Hi sunt homines ex iis coloniis, quas [Faesulis] Sulla constituit: quas ego universas civium esse optimorum et fortissimorum virorum sentio. Sed tamen hi sunt coloni, qui se in insperatis repentinisque pecuniis sumptuosius insolentiusque iactarunt. Hi dum aedificant tamquam beati, dum praediis, lecticis, familiis magnis, conviviis apparatis delectantur, in tantum aes alienum inciderunt, ut, si salvi esse velint, Sulla sit his ab inferis excitandus: qui etiam nonnullos agrestes, homines tenues atque egentes, in eamdem illam spem rapinarum veterum impulerunt. Quos ego utrosque, Quirites, in eodem genere praedatorum direptorumque pono. Sed eos hoc moneo: desinant furere ac proscriptiones et dictaturas cogitare. Tantus enim illorum temporum dolor inustus est civitati, ut iam ista non modo homines, sed ne pecudes quidem mihi passurae esse videantur. X. 21. Quartum genus est sane varium et mixtum et turbulentum: qui iam pridem premuntur, qui numquam emergunt: qui partim inertia, partim male gerendo negotio, partim etiam sumptibus in vetere aere alieno vacillant: qui vadimoniis, iudiciis, proscriptionibus bonorum defatigati, permulti et ex Urbe et ex agris se in illa castra conferre dicuntur. Hosce ego non tam milites acres, quam infitiatores lentos esse arbitror. Qui homines primum, si stare non possunt, corruant: sed ita, ut non modo civitas, sed ne vicini quidem proximi sentiant. Nam illud non intelligo, quamobrem, si vivere honeste non possunt, perire turpiter velint; aut cur minore dolore perituros se cum multis, quam si soli pereant, arbitrentur. 22. Quintum genus est parricidarum, sicariorum, denique omnium facinorosorum: quos ego a Catilina non revoco. Nam neque divelli ab eo possunt, et pereant sane in latrocinio, quoniam sunt ita multi, ut eos carcer capere non possit. Postremum autem genus est, non solum numero, verum etiam genere ipso atque vita, quod proprium est Catilinae, de eius delectu, immo vero de complexu eius ac sinu, quos pexo capillo, nitidos, aut imberbes, aut bene barbatos videtis, manicatis ac talaribus tunicis, velis amictos, non togis: quorum omnis industria vitae et vigilandi labor in antelucanis coenis expromitur. 23. In his gregibus omnes aleatores, omnes adulteri, omnes impuri impudicique versantur. Hi pueri tam lepidi ac delicati non solum amare et amari neque psallere et saltare, sed etiam sicas vibrare et spargere venena didicerunt: qui nisi exeunt, nisi pereunt, etiamsi Catilina perierit, scitote hoc in republica seminarium Catilinarium futurum. Verumtamen quid sibi isti miseri volunt? Num suas secum mulierculas sunt in castra ducturi? Quemadmodum autem illis carere poterunt, his praesertim iam noctibus? Quo autem pacto illi Apenninum atque illas pruinas ac nives perferent? Nisi idcirco se facilius hiemem toleraturos putant, quod nudi in conviviis saltare didicerunt.

XI. 24. O bellum magno opere pertimescendum, quum hanc sit habiturus Catilina scortorum cohortem praetoriam! Instruite nunc, Quirites, contra has tam praeclaras Catilinae copias vestra praesidia vestrosque exercitus: et primum gladiatori illi confecto et saucio consules imperatoresque vestros opponite: deinde contra illam naufragorum eiectam ac debilitatam manum florem totius Italiae ac robur educite. Iam vero urbes coloniarum ac municipiorum respondebunt Catilinae tumulis silvestribus. Neque vero ceteras copias, ornamenta, praesidia vestra cum illius latronis inopia atque egestate conferre debeo. 25. Sed, si, omissis his rebus omnibus, quibus nos suppeditamus, eget ille, senatu, equitibus Romanis, populo, Urbe, aerario, vectigalibus, cuncta Italia, provinciis omnibus, exteris nationibus: si, his rebus omissis, ipsas caussas, quae inter se confligunt, contendere velimus: ex eo ipso, quam valde illi iaceant, intelligere possumus. Ex hac enim parte pudor pugnat, illinc petulantia: hinc pudicitia, illinc stuprum: hinc fides, illinc fraudatio: hinc pietas, illinc scelus: hinc constantia, illinc furor: hinc honestas, illinc turpitudo: hinc continentia, illinc libido: denique aequitas, temperantia, fortitudo, prudentia, virtutes omnes certant cum iniquitate, cum luxuria, cum ignavia, cum temeritate, cum vitiis omnibus: postremo copia cum egestate, bona ratio cum perdita, mens sana cum amentia, bona denique spes cum omnium rerum desperatione confligit. In huiusmodi certamine ac praelio nonne, etiamsi hominum studia deficiant, dii ipsi immortales cogent, ab his praeclarissimis virtutibus tot et tanta vitia superari? XII. 26. Quae quum ita sint, Quirites, vos, quemadmodum iam antea, vestra tecta custodiis vigiliisque defendite: mihi, ut Urbi sine vestro motu ac sine ullo tumultu satis esset praesidii, consultum ac provisum est. Coloni omnes municipesque vestri, certiores a me facti de hac nocturna excursione Catilinae, facile urbes suas finesque defendent: gladiatores, quam sibi ille maximam manum et certissimam fore putavit, quamquam meliore animo sunt, quam pars patriciorum, potestate tamen nostra continebuntur. Q. Metellus, quem ego, prospiciens hoc, in agrum Gallicanum Picenumque praemisi, aut opprimet hominem, aut omnes eius motus conatusque prohibebit. Reliquis autem de rebus constituendis, maturandis, agendis iam ad senatum referemus, quem vocari videtis.

27. Nunc illos, qui in Urbe remanserunt, atque adeo qui contra Urbis salutem omniumque vestrum in Urbe a Catilina relicti sunt, quamquam sunt hostes, tamen, quia nati sunt cives, monitos eos etiam atque etiam volo. Mea lenitas adhuc si cui solutior visa est, hoc exspectavit, ut id, quod latebat, erumperet: quod reliquum est, iam non possum oblivisci, meam hanc esse patriam, me horum esse consulem, mihi aut cum his vivendum aut pro his esse moriendum. Nullus est portae custos, nullus insidiator viae: si qui exire volunt, consulere sibi possunt; qui vero in Urbe se commoverit, cuius ego non modo factum, sed inceptum ullum conatumve contra patriam deprehendero, sentiet in hac urbe esse consules vigilantes, esse egregios magistratus, esse fortem senatum, esse arma, esse carcerem, quem vindicem nefariorum ac manifestorum scelerum maiores nostri esse voluerunt.

XIII. 28. Atque haec omnia sic agentur, Quirites, ut res maximae minimo motu, pericula summa nullo tumultu, bellum intestinum ac domesticum post hominum memoriam crudelissimum ac maximum, me uno togato duce et imperatore, sedetur: quod ego sic administrabo, Quirites, ut, si ullo modo fieri poterit, ne improbus quidem quisquam in hac urbe poenam sui sceleris sufferat. Sed si vis manifestae audaciae, si impendens patriae periculum me necessario de hac animi lenitate deduxerit, illud profecto perficiam, quod in tanto et tam insidioso bello vix optandum vi-

detur, ut neque bonus quisquam intereat, paucorumque poena vos iam omnes salvi esse possitis. 29. Quae quidem ego neque mea prudentia, neque humanis consiliis fretus polliceor vobis, Quirites, sed multis, et non dubiis deorum immortalium significationibus, quibus ego ducibus in hanc spem sententiamque sum ingressus: qui iam non procul, ut quondam solebant, ab externo hoste atque longinquo, sed hic praesentes suo numine atque auxilio sua templa atque Urbis tecta defendunt: quos vos, Quirites, precari, venerari atque implorare debetis, ut, quam urbem pulcherrimam, florentissimam potentissimamque esse voluerunt, hanc, omnibus hostium copiis terra marique superatis, a perditissimorum civium nefario scelere defendant.

35.

M. TULLII CICERONIS IN L. CATILINAM ORATIO TERTIA AD QUIRITES.

I. 1. Rempublicam, Quirites, vitamque omnium vestrum, bona, fortunas, coniuges liberosque vestros, atque hoc domicilium clarissimi imperii, fortunatissimam pulcherrimamque urbem hodierno die deorum immortalium summo erga vos amore, laboribus, consiliis, periculisque meis ex flamma atque ferro ac paene ex faucibus fati ereptam et vobis conservatam ac restitutam videtis. 2. Et, si non minus nobis iucundi atque illustres sunt ii dies, quibus conservamur, quam illi, quibus nascimur; quod salutis certa laetitia est, nascendi incerta conditio, et quod sine sensu nascimur, cum voluptate servamur: profecto, quoniam illum, qui hanc urbem condidit, ad deos immortales benevolentia famaque sustulimus, esse apud vos posterosque vestros in honore debebit is, qui eamdem hanc urbem conditam amplificatamque servavit. Nam toti Urbi, templis, delubris, tectis ac moenibus subiectos prope iam ignes circumdatosque restinximus, iidemque gladios in rempublicam destrictos retudimus mucronesque eorum a iugulis vestris deiecimus. 3. Quae quoniam in senatu illustrata, patefacta, comperta sunt per me, vobis iam exponam breviter, Quirites; ut, et quanta et quam manifesta et qua ratione investigata et comprehensa sint, vos, qui ignoratis, ex actis scire possitis.

Principio, ut Catilina paucis ante diebus erupit ex Urbe, quum sceleris sui socios, huiusce nefarii belli acerrimos duces, Romae reliquisset, semper vigilavi et providi, Quirites, quemadmodum in tantis et tam absconditis insidiis salvi esse possemus. II. Nam tum, quum ex Urbe Catilinam eiiciebam, (non enim iam vereor huius verbi invidiam, quum illa magis sit timenda, quod vivus exierit,) sed tum, quum illum exterminari volebam, aut reliquam coniuratorum manum simul exituram, aut eos, qui restitissent, infirmos sine illo ac debiles fore putabam. 4. Atque ego, ut vidi, quos maximo furore et scelere esse inflammatos sciebam, eos nobiscum esse et Romae remansisse: in eo omnes dies noctesque consumpsi, ut, quid agerent, quid molirentur, sentirem ac viderem, ut, quoniam auribus vestris propter incredibilem magnitudinem sceleris minorem fidem faceret oratio mea, rem ita comprehenderem, ut tum demum animis saluti vestrae provideretis, quum oculis maleficium ipsum videretis. Itaque ut comperi, legatos Allobrogum, belli Transalpini et tumultus Gallici excitandi caussa, a P. Lentulo esse sollicitatos, eosque in Galliam ad suos cives, eodemque itinere cum litteris mandatisque ad Catilinam esse missos, comitemque iis adiunctum T. Vulturcium, atque huic datas esse ad Catilinam litteras: facultatem mihi oblatam putavi, ut, quod erat difficillimum, quodque ego semper optabam a diis immortalibus, tota res non solum a me, sed etiam a senatu et a vobis manifesto deprehenderetur. 5. Itaque hesterno die L. Flaccum et C. Pomptinum, praetores fortissimos atque amantissimos reipublicae viros, ad me vocavi: rem omnem exposui: quid fieri placeret, ostendi. Illi autem, qui omnia de republica praeclara atque egregia sentirent, sine recusatione ac sine ulla mora negotium susceperunt, et, quum advesperasceret, occulte ad pontem Mulvium pervenerunt atque ibi in proximis villis ita bipartito fuerunt, ut Tiberis inter eos et pons interesset. Eodem autem et ipsi sine cuiusquam suspicione multos fortes viros eduxerunt, et ego ex praefectura Reatina complures delectos adolescentes, quorum opera in republica assidue utor, praesidio cum gladiis miseram. 6. Interim tertia fere vigilia exacta, quum iam pontem Mulvium magno comitatu legati Allobrogum ingredi inciperent unaque Vulturcius, fit in eos impetus: educuntur et ab illis gladii et a nostris. Res erat praetoribus nota solis, ignorabatur a ceteris. III. Tum, interventu Pomptini atque Flacci, pugna, quae erat commissa, sedatur. Litterae, quaecumque erant in eo comitatu, integris

signis, praetoribus traduntur: ipsi comprehensi ad me, quum iam dilucesceret, deducuntur. Atque horum omnium scelerum improbissimum machinatorem, Cimbrum Gabinium, statim ad me, nihildum suspicantem, vocavi. Deinde item arcessitur P. Statilius et post eum C. Cethegus. Tardissime autem Lentulus venit, credo quod litteris dandis praeter consuetudinem proxima nocte vigilarat. 7. Quum vero summis ac clarissimis huius civitatis viris, qui, audita re, frequentes ad me mane convenerant, litteras a me prius aperiri, quam ad senatum deferri, placeret, ne, si nihil esset inventum, temere a me tantus tumultus iniectus civitati videretur: negavi me esse facturum, ut de periculo publico non ad consilium publicum rem integram deferrem. Etenim, Quirites, si ea, quae erant ad me delata, reperta non essent, tamen ego non arbitrabar in tantis reipublicae periculis mihi esse nimiam diligentiam pertimescendam. Senatum frequentem celeriter, ut vidistis, coegi. 8. Atque interea statim, admonitu Allobrogum, C. Sulpicium, praetorem, fortem virum, misi, qui ex aedibus Cethegi, si quid telorum esset, efferret: ex quibus ille maximum sicarum numerum et gladiorum extulit. IV. Introduxi Vulturcium sine Gallis: fidem ei publicam iussu senatus dedi: hortatus sum, ut ea, quae sciret, sine metu indicaret. Tum ille, quum vix se ex magno timore recreasset, dixit a P. Lentulo se habere ad Catilinam mandata et litteras, ut servorum praesidio uteretur et ad Urbem quam primum cum exercitu accederet: id autem eo consilio, ut, quum Urbem omnibus ex partibus, quemadmodum descriptum distributumque erat, incendissent, caedemque infinitam civium fecissent, praesto esset ille, qui et fugientes exciperet, et se cum his urbanis ducibus coniungeret. 9. Introducti autem Galli iusiurandum sibi et litteras a Lentulo, Cethego, Statilio ad suam gentem datas esse dixerunt, atque ita sibi ab his et a L. Cassio esse praescriptum, ut equitatum in Italiam quam primum mitterent: pedestres sibi copias non defuturas: Lentulum autem sibi confirmasse ex fatis Sibyllinis haruspicumque responsis, se esse tertium illum Cornelium, ad quem regnum huius urbis atque imperium pervenire esset necesse: Cinnam ante se et Sullam fuisse: eumdemque dixisse, fatalem hunc esse annum ad interitum huius urbis atque imperii, qui esset decimus annus post virginum absolutionem, post Capitolii autem incensionem vicesimus. 10. Hanc autem Cethego cum ceteris controversiam fuisse dixerunt, quod Lentulo et aliis caedem Saturnalibus fieri atque Urbem incendi placeret, Cethego nimium id longum videri. V. Ac ne longum sit, Quirites, tabellas proferri iussimus, quae a quoque dicebantur datae. Primum ostendimus Cethego signum: cognovit. Nos linum incidimus: legimus. Erat scriptum ipsius manu Allobrogum senatui et populo, sese, quae eorum legatis confirmasset, esse facturum: orare, ut item illi facerent, quae sibi legati eorum recepissent. Tum Cethegus, qui paullo ante aliquid tamen de gladiis ac sicis, quae apud ipsum erant deprehensae, respondisset dixissetque, se semper bonorum ferramentorum studiosum fuisse, recitatis litteris debilitatus atque abiectus, conscientia convictus, repente conticuit. Introductus est Statilius: cognovit et signum et manum suam. Recitatae sunt tabellae in eamdem fere sententiam: confessus est. Tum ostendi tabellas Lentulo, et quaesivi, cognosceretne signum. Annuit. Est vero, inquam, signum notum, imago avi tui, clarissimi viri, qui amavit unice patriam et cives suos: quae quidem te a tanto scelere etiam muta revocare debuit. 11. Leguntur eadem ratione ad senatum Allobrogum populumque litterae: si quid de his rebus dicere vellet, feci potestatem. Atque ille primo quidem negavit: post autem aliquanto, toto iam indicio exposito atque edito, surrexit: quaesivit a Gallis, quid sibi esset cum iis: quamobrem domum suam venissent, itemque a Vulturcio. Qui quum illi breviter constanterque respondissent, per quem ad eum, quotiesque venissent, quaesissentque ab eo, nihilne secum esset de fatis Sibyllinis locutus: tum ille subito, scelere demens, quanta conscientiae vis esset, ostendit. Nam, quum id posset infitiari, repente praeter opinionem omnium confessus est: ita eum non modo ingenium illud et dicendi exercitatio, qua semper valuit, sed etiam, propter vim sceleris manifesti atque deprehensi, impudentia, qua superabat omnes, improbitasque defecit. 12. Vulturcius vero subito proferri litteras atque aperiri iussit, quas sibi a Lentulo ad Catilinam datas esse dicebat. Atque ibi vehementissime perturbatus Lentulus, tamen et signum suum et manum cognovit. Erant autem scriptae sine nomine, sed ita: *Qui sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. Cura, ut vir sis, et quem in locum sis progressus cogita, et vide, quid iam tibi sit necesse. Cura, ut omnium tibi auxilia adiungas, etiam infimorum.* Gabinius deinde introductus, quum primo impudenter respondere coepisset, ad extremum nihil ex iis, quae Galli insimulabant, negavit. 13. Ac mihi quidem, Quirites, quum illa certissima sunt visa argumenta atque indicia sceleris, tabellae, signa, manus, denique unius cuiusque confessio, tum multo illa certiora, color, oculi, vultus, taciturnitas. Sic enim obstupuerant, sic terram intuebantur, sic furtim nonnumquam inter se aspiciebant, ut non iam ab aliis indicari, sed indicare se ipsi viderentur.

VI. Indiciis expositis atque editis, Quirites, senatum consului, de summa republica quid fieri placeret. Dictae sunt a principibus acerrimae ac fortissimae sententiae, quas senatus sine ulla varietate est consecutus. Et quoniam nondum est perscriptum senatus consultum, ex memoria vobis, Quirites, quid senatus censuerit, exponam. 14. Primum mihi gratiae verbis amplissimis aguntur, quod virtute, consilio, providentia mea respublica periculis sit maximis liberata: deinde L. Flaccus et C. Pomptinus, praetores, quod eorum opera forti fidelique usus essem, merito ac iure laudantur: atque etiam viro forti, collegae meo, laus impertitur, quod eos, qui huius coniurationis participes fuissent, a suis et reipublicae consiliis removisset. Atque ita censuerunt, ut P. Lentulus, quum se praetura abdicasset, tum in custodiam traderetur: itemque uti C. Cethegus, L. Statilius, P. Gabinius, qui omnes praesentes erant, in custodiam traderentur: atque idem hoc decretum est in L. Cassium, qui sibi procurationem incendendae Urbis depoposcerat: in M. Caeparium, cui ad sollicitandos pastores Apuliam esse attributam, erat indicatum: in P. Furium, qui est ex his colonis, quos Faesulas L. Sulla deduxit: in Q. Manlium Chilonem, qui una cum hoc Furio semper erat in hac Allobrogum sollicitatione versatus: in P. Umbrenum, libertinum hominem, a quo primum Gallos ad Gabinium perductos esse constabat. Atque ea lenitate senatus usus est, Quirites, ut ex tanta coniuratione tantaque vi ac multitudine domesticorum hostium, novem hominum perditissimorum poena republica conservata, reliquorum mentes sanari posse

arbitraretur. 15. Atque etiam supplicatio diis immortalibus pro singulari eorum merito meo nomine decreta est, Quirites: quod mihi primum post hanc urbem conditam togato contigit: et his decreta verbis est, QUOD URBEM INCENDIIS, CAEDE CIVES, ITALIAM BELLO LIBERASSEM. Quae supplicatio si cum ceteris conferatur, Quirites, hoc intersit, quod ceterae bene gesta, haec una conservata republica constituta est. Atque illud, quod faciendum primum fuit, factum atque transactum est. Nam P. Lentulus, quamquam, patefactis indiciis et confessionibus suis, iudicio senatus non modo praetoris ius, verum etiam civis amiserat, tamen magistratu se abdicavit: ut, quae religio C. Mario, clarissimo viro, non fuerat, quo minus C. Glauciam, de quo nihil nominatim erat decretum, praetorem occideret, ea nos religione in privato P. Lentulo puniendo liberaremur.

VII. 16. Nunc, quoniam, Quirites, sceleratissimi periculosissimique belli nefarios duces captos iam et comprehensos tenetis, existimare debetis, omnes Catilinae copias, omnes spes atque opes, his depulsis Urbis periculis, concidisse. Quem quidem ego quum ex Urbe pellebam, hoc providebam animo, Quirites, remoto Catilina, non mihi esse P. Lentuli somnum, nec L. Cassii adipem, nec Cethegi furiosam temeritatem pertimescendam. Ille erat unus timendus ex his omnibus; sed tamdiu, dum moenibus Urbis continebatur. Omnia norat, omnium aditus tenebat: appellare, tentare, sollicitare poterat, audebat: erat ei consilium ad facinus aptum: consilio autem neque lingua neque manus deerat. Iam ad certas res conficiendas certos homines delectos ac descriptos habebat. Neque vero, quum aliquid mandaverat, confectum putabat: nihil erat, quod non ipse obiret, occurreret, vigilaret, laboraret: frigus, sitim, famem ferre poterat. 17. Hunc ego hominem tam acrem, tam paratum, tam audacem, tam callidum, tam in scelere vigilantem, tam in perditis rebus diligentem nisi ex domesticis insidiis in castrense latrocinium compulissem, (dicam id, quod sentio, Quirites,) non facile hanc tantam molem mali a cervicibus vestris depulissem. Non ille nobis Saturnalia constituisset, neque tanto ante exitii et fati diem reipublicae denuntiavisset, neque commisisset, ut signum, ut litterae suae, testes denique manifesti sceleris deprehenderentur. Quae nunc, illo absente, sic gesta sunt, ut nullum in privata domo furtum umquam sit tam palam inventum, quam haec tanta in republica coniuratio manifesto inventa atque deprehensa est. Quod si Catilina in Urbe ad hanc diem remansisset: quamquam, quoad fuit, omnibus eius consiliis occurri atque obstiti, tamen, ut levissime dicam, dimicandum nobis cum illo fuisset, neque nos umquam, dum ille in Urbe hostis fuisset, tantis periculis rempublicam tanta pace, tanto otio, tanto silentio liberassemus.

VIII. 18. Quamquam haec omnia, Quirites, ita sunt a me administrata, ut deorum immortalium nutu atque consilio et gesta et provisa esse videantur. Idque quum coniectura consequi possumus, quod vix videtur humani consilii tantarum rerum gubernatio esse potuisse: tum vero ita praesentes his temporibus opem et auxilium nobis tulerunt, ut eos paene oculis videre possemus. Nam, ut illa omittam, visas nocturno tempore ab occidente faces ardoremque caeli, ut fulminum iactus, ut terrae motus ceteraque, quae tam multa, nobis consulibus, facta sunt, ut haec, quae nunc fiunt, canere dii immortales viderentur: hoc certe, Quirites, quod sum dicturus, neque praetermittendum, neque relinquendum est. 19. Nam profecto memoria tenetis, Cotta et Torquato consulibus complures in Capitolio res de caelo esse percussas: quum et simulacra deorum immortalium depulsa sunt, et statuae veterum hominum deiectae, et legum aera liquefacta: tactus est etiam ille, qui hanc urbem condidit, Romulus; quem inauratum in Capitolio parvum atque lactentem, uberibus lupinis inhiantem fuisse meministis. Quo quidem tempore, quum haruspices ex tota Etruria convenissent, caedes atque incendia et legum interitum et bellum civile ac domesticum et totius Urbis atque imperii occasum appropinquare dixerunt, nisi dii immortales, omni ratione placati, suo numine prope fata ipsa flexissent. 20. Itaque illorum responsis tunc et ludi decem per dies facti sunt, neque res ulla, quae ad placandum deos pertineret, praetermissa est, iidemque iusserunt, simulacrum Iovis facere maius et in excelso collocare et contra, atque ante fuerat, ad orientem convertere: ac se sperare dixerunt, si illud signum, quod videtis, solis ortum et forum curiamque conspiceret, fore, ut ea consilia, quae clam essent inita contra salutem Urbis atque imperii, illustrarentur, ut a senatu populoque Romano perspici possent. Atque illud ita collocandum consules illi locaverunt. Sed tanta fuit operis tarditas, ut neque a superioribus consulibus, neque a nobis ante hodiernum diem collocaretur. IX. 21. Hic quis potest esse, Quirites, tam aversus a vero, tam praeceps, tam mente captus, qui neget, haec omnia, quae videmus, praecipueque hanc urbem deorum immortalium nutu ac potestate administrari? Etenim quum esset ita responsum, caedes, incendia interitumque reipublicae comparari, et ea a perditis civibus, quae tum propter magnitudinem scelerum nonnullis incredibilia videbantur: ea non modo cogitata a nefariis civibus, verum etiam suscepta esse sensistis. Illud vero nonne ita praesens est, ut nutu Iovis Optimi Maximi factum esse videatur, ut, quum hodierno die mane per forum meo iussu et coniurati et eorum indices in aedem Concordiae ducerentur, eo ipso tempore signum statueretur? quo collocato atque ad vos senatumque converso, omnia et senatus et vos, quae erant contra salutem omnium cogitata, illustrata et patefacta vidistis. 22. Quo etiam maiore sunt isti odio supplicioque digni, qui non solum vestris domiciliis atque tectis, sed etiam deorum templis atque delubris sunt funestos ac nefarios ignes inferre conati. Quibus ego si me restitisse dicam, nimium mihi sumam, et non sim ferendus. Ille, ille Iuppiter restitit: ille Capitolium, ille haec templa, ille hanc urbem, ille vos omnes salvos esse voluit. Diis ego immortalibus ducibus hanc mentem, Quirites, voluntatemque suscepi, atque ad haec tanta indicia perveni. Iam vero illa Allobrogum sollicitatio, sic a P. Lentulo ceterisque domesticis hostibus, tanta res, tam dementer credita et ignotis et barbaris, commissaeque litterae numquam essent profecto, nisi a diis immortalibus huic tantae audaciae consilium esset ereptum. Quid vero? ut homines Galli ex civitate male pacata, quae gens una restat, quae populo Romano bellum facere et posse et non nolle videatur, spem imperii et rerum amplissimarum ultro sibi a patriciis hominibus oblatam neglegerent, vestramque salutem suis opibus anteponerent: id non divinitus factum esse putatis? praesertim qui nos non pugnando, sed tacendo superare potuerunt?

X. 23. Quamobrem, Quirites, quoniam ad omnia pulvinaria supplicatio decreta est, celebratote illos

dies cum coniugibus ac liberis vestris. Nam multi saepe honores diis immortalibus iusti habiti sunt ac debiti, sed profecto iustiores numquam. Erepti enim estis ex crudelissimo ac miserrimo interitu, et erepti sine caede, sine sanguine, sine exercitu, sine dimicatione: togati, me uno togato duce et imperatore vicistis. 24. Etenim recordamini, Quirites, omnes civiles dissensiones, neque solum eas, quas audistis, sed et has, quas vosmetipsi meministis atque vidistis. L. Sulla P. Sulpicium oppressit: ex Urbe eiecit C. Marium, custodem huius urbis, multosque fortes viros partim eiecit ex civitate, partim interemit. Cn. Octavius consul armis ex Urbe collegam suum expulit: omnis hic locus acervis corporum et civium sanguine redundavit. Superavit postea Cinna cum Mario. Tum vero, clarissimis viris interfectis, lumina civitatis exstincta sunt. Ultus est huius victoriae crudelitatem postea Sulla: ne dici quidem opus est, quanta diminutione civium et quanta calamitate reipublicae. Dissensit M. Lepidus a clarissimo et fortissimo viro Q. Catulo: attulit non tam ipsius interitus reipublicae luctum, quam ceterorum. 25. Atque illae dissensiones erant huiusmodi, Quirites, quae non ad delendam, sed ad commutandam rempublicam pertinerent. Non illi nullam esse rempublicam, sed in ea, quae esset, se esse principes, neque hanc urbem conflagrare, sed se in hac urbe florere voluerunt. Atque illae tamen omnes dissensiones, quarum nulla exitium reipublicae quaesivit, eiusmodi fuerunt, ut non reconciliatione concordiae, sed internecione civium diiudicatae sint. In hoc autem uno post hominum memoriam maximo crudelissimoque bello, quale bellum nulla umquam barbaria cum sua gente gessit, quo in bello lex haec fuit a Lentulo, Catilina, Cassio, Cethego constituta, ut omnes, qui salva Urbe salvi esse possent, in hostium numero ducerentur, ita me gessi, Quirites, ut omnes salvi conservaremini: et, quum hostes vestri tantum civium superfuturum putassent, quantum infinitae caedi restitisset, tantum autem Urbis, quantum flamma obire non potuisset, et Urbem et cives integros incolumesque servavi.

XI. 26. Quibus pro tantis rebus, Quirites, nullum ego a vobis praemium virtutis, nullum insigne honoris, nullum monumentum laudis postulo, praeterquam huius diei memoriam sempiternam. In animis ego vestris omnes triumphos meos, omnia ornamenta honoris, monumenta gloriae, laudis insignia condi et collocari volo. Nihil me mutum potest delectare, nihil tacitum, nihil denique eiusmodi, quod etiam minus digni assequi possint. Memoria vestra, Quirites, nostrae res alentur, sermonibus crescent, litterarum monumentis inveterascent et corroborabuntur: eamdemque diem intelligo, quam spero aeternam fore, et ad salutem Urbis et ad memoriam consulatus mei propagatam: unoque tempore in hac republica duos cives exstitisse, quorum alter fines vestri imperii non terrae, sed caeli regionibus terminaret, alter eiusdem imperii domicilium sedemque servaret. XII. 27. Sed quoniam earum rerum, quas ego gessi, non eadem est fortuna atque conditio, quae illorum, qui externa bella gesserunt; quod mihi cum his vivendum est, quos vici ac subegi, isti hostes aut interfectos aut oppressos reliquerunt: vestrum est, Quirites, si ceteris sua facta prosunt, mihi mea ne quando obsint, providere. Mentes enim hominum audacissimorum sceleratae ac nefariae ne vobis nocere possent, ego providi: ne mihi noceant, vestrum est providere. Quamquam, Quirites, mihi quidem ipsi nihil iam ab istis noceri potest. Magnum enim est in bonis praesidium, quod mihi in perpetuum comparatum est: magna in republica dignitas, quae me semper tacita defendet: magna vis est conscientiae, quam qui negligent, quum me violare volent, se ipsi indicabunt. 28. Est etiam in nobis is animus, Quirites, ut non modo nullius audaciae cedamus, sed etiam omnes improbos ultro semper lacessamus. Quod si omnis impetus domesticorum hostium, depulsus a vobis, se in me unum converterit: vobis erit providendum, Quirites, qua conditione posthac eos esse velitis, qui se pro salute vestra obtulerint invidiae periculisque omnibus. Mihi quidem ipsi quid est, quod iam ad vitae fructum possit acquiri, praesertim quum neque in honore vestro, neque in gloria virtutis quidquam videam altius, quo quidem mihi libeat ascendere? 29. Illud perficiam profecto, Quirites, ut ea, quae gessi in consulatu, privatus tuear atque ornem: ut, si qua est invidia in conservanda republica suscepta, laedat invidos, mihi valeat ad gloriam. Denique ita me in republica tractabo, ut meminerim semper, quae gesserim, curemque, ut ea virtute, non casu gesta esse videantur. Vos, Quirites, quoniam iam nox est, veneramini illum Iovem, custodem huius urbis ac vestrum, atque in vestra tecta discedite et ea, quamquam iam periculum est depulsum, tamen aeque ac priori nocte custodiis vigiliisque defendite. Id ne vobis diutius faciendum sit, atque ut in perpetua pace esse possitis, providebo, Quirites.

36.

M. TULLII CICERONIS

IN

L. CATILINAM

ORATIO QUARTA

HABITA IN SENATU.

I. 1. Video, patres conscripti, in me omnium vestrum ora atque oculos esse conversos. Video, vos non solum de vestro ac reipublicae, verum etiam, si id depulsum sit, de meo periculo esse sollicitos. Est mihi iucunda in malis et grata in dolore vestra erga me voluntas: sed eam, per deos immortales! quaeso, depo-

mite atque, obliti salutis meae, de vobis ac de liberis vestris cogitate. Mihi quidem si haec conditio consulatus data est, ut omnes acerbitates, omnes dolores cruciatusque perferrem: feram non solum fortiter, sed etiam libenter, dummodo meis laboribus vobis populoque Romano dignitas salusque pariatur. 2. Ego sum ille consul, patres conscripti, cui non forum, in quo omnis aequitas continetur, non campus, consularibus auspiciis consecratus, non curia, summum auxilium omnium gentium, non domus, commune perfugium, non lectus, ad quietem datus, non denique haec sedes honoris, sella curulis, umquam vacua mortis periculo atque insidiis fuit. Ego multa tacui, multa pertuli, multa concessi, multa meo quodam dolore, in vestro timore, sanavi. Nunc, si hunc exitum consulatus mei dii immortales esse voluerunt, ut vos, patres conscripti, populumque Romanum ex caede miserrima, coniuges liberosque vestros virginesque Vestales ex acerbissima vexatione, templa atque delubra, hanc pulcherrimam patriam omnium nostrum ex foedissima flamma, totam Italiam ex bello et vastitate eriperem: quaecumque mihi uni proponetur fortuna, subeatur. Etenim, si P. Lentulus suum nomen, inductus a vatibus, fatale ad perniciem reipublicae fore putavit, cur ego non laeter, meum consulatum ad salutem reipublicae prope fatalem exstitisse? II. 3. Quare, patres conscripti, consulite vobis, prospicite patriae, conservate vos, coniuges, liberos fortunasque vestras, populi Romani nomen salutemque defendite: mihi parcere ac de me cogitare desinite. Nam primum debeo sperare, omnes deos, qui huic urbi praesident, pro eo mihi, ac mereor, relaturos gratiam esse. Deinde, si quid obtigerit, aequo animo paratoque moriar. Neque enim turpis mors forti viro potest accidere, neque immatura consulari, nec misera sapienti. Nec tamen ego sum ille ferreus, qui fratris carissimi atque amantissimi praesentis maerore non movear horumque omnium lacrimis, a quibus me circumsessum videtis: neque meam mentem non domum saepe revocat exanimata uxor, abiecta metu filia et parvulus filius, quem mihi videtur amplecti respublica tamquam obsidem consulatus mei, neque ille, qui, exspectans huius exitum diei, adstat in conspectu meo gener. Moveor his rebus omnibus, sed in eam partem, ut salvi sint vobiscum omnes, etiamsi vis aliqua me oppresserit, potius, quam et illi et nos una reipublicae peste pereamus. 4. Quare, patres conscripti, incumbite ad reipublicae salutem: circumspicite omnes procellas, quae impendent, nisi providetis. Non Ti. Gracchus, qui iterum tribunus plebis fieri voluit, non C. Gracchus, qui agrarios concitare conatus est, non L. Saturninus, qui C. Memmium occidit, in discrimen aliquod atque in vestrae severitatis iudicium adducitur: tenentur ii, qui ad Urbis incendium, ad vestram omnium caedem, ad Catilinam accipiendum Romae restiterunt: tenentur litterae, signa, manus, denique unius cuiusque confessio: sollicitantur Allobroges: servitia excitantur: Catilina arcessitur: id est initum consilium, ut, interfectis omnibus, nemo ne ad deplorandum quidem populi Romani nomen atque ad lamentandam tanti imperii calamitatem relinquatur. III. 5. Haec omnia indices detulerunt, rei confessi sunt, vos multis iam iudiciis iudicastis: primum, quod mihi gratias egistis singularibus verbis, et mea virtute atque diligentia perditorum hominum patefactam esse coniurationem decrevistis: deinde, quod P. Lentulum, ut se abdicaret praetura, coegistis: tum, quod eum et ceteros, de quibus iudicastis, in custodiam dandos censuistis: maximeque, quod meo nomine supplicationem decrevistis, qui honos togato habitus ante me est nemini: postremo hesterno die praemia legatis Allobrogum Titoque Vulturcio dedistis amplissima. Quae sunt omnia eiusmodi, ut ii, qui in custodiam nominatim dati sunt, sine ulla dubitatione a vobis damnati esse videantur.

6. Sed ego institui referre ad vos, patres conscripti, tamquam integrum, et de facto, quid iudicetis, et de poena, quid censeatis: illa praedicam, quae sunt consulis. Ego magnum in republica versari furorem et nova quaedam misceri et concitari mala iampridem videbam: sed hanc tantam, tam exitiosam haberi coniurationem a civibus, numquam putavi. Nunc, quidquid est, quocumque vestrae mentes inclinant atque sententiae, statuendum vobis ante noctem est. Quantum facinus ad vos delatum sit, videtis. Huic si paucos putatis affines esse, vehementer erratis. Latius opinione disseminatum est hoc malum: manavit non solum per Italiam, verum etiam transcendit Alpes et obscure serpens multas iam provincias occupavit. Id opprimi sustentando ac prolatando nullo pacto potest. Quacumque ratione placet, celeriter vobis vindicandum est. IV. 7. Video duas adhuc esse sententias: unam D. Silani, qui censet, eos, qui haec delere conati sunt, morte esse mulctandos: alteram C. Caesaris, qui mortis poenam removet, ceterorum suppliciorum omnes acerbitates amplectitur. Uterque et pro sua dignitate et pro rerum magnitudine in summa severitate versatur. Alter eos, qui nos omnes, qui populum Romanum vita privare conati sunt, qui delere imperium, qui populi Romani nomen exstinguere, punctum temporis frui vita et hoc communi spiritu non putat oportere, atque hoc genus poenae saepe in improbos cives in hac republica esse usurpatum recordatur. Alter intelligit, mortem a diis immortalibus non esse supplicii caussa constitutam, sed aut necessitatem naturae aut laborum ac miseriarum quietem esse. Itaque eam sapientes numquam inviti, fortes etiam saepe libenter oppetiverunt. Vincula vero, et ea sempiterna, certe ad singularem poenam nefarii sceleris inventa sunt. Municipiis dispertiri iubet. Habere videtur ista res iniquitatem, si imperare velis, difficultatem, si rogare. Decernatur tamen, si placet. 8. Ego enim suscipiam, et, ut spero, reperiam, qui id, quod salutis omnium caussa statueritis, non putent esse suae dignitatis recusare. Adiungit gravem poenam municipibus, si quis eorum vincula ruperit: horribiles custodias circumdat et digna scelere hominum perditorum sancit, ne quis eorum poenam, quos condemnat, aut per senatum aut per populum levare possit: eripit etiam spem, quae sola hominem in miseriis consolari solet: bona praeterea publicari iubet: vitam solam relinquit nefariis hominibus: quam si eripuisset, multos uno dolore dolores * animi atque corporis et omnes scelerum poenas ademisset. Itaque, ut aliqua in vita formido improbis esset posita, apud inferos eiusmodi quaedam illi antiqui supplicia impiis constituta esse voluerunt: quod videlicet intelligebant, his remotis, non esse mortem ipsam pertimescendam.

V. 9. Nunc, patres conscripti, ego mea, video, quid intersit. Si eritis secuti sententiam C. Caesaris; quoniam hanc is in republica viam, quae popularis habetur, secutus est: fortasse minus erunt, hoc auctore et cognitore huiusce sententiae, mihi populares impetus pertimescendi: sin illam alteram, nescio, an amplius mihi negotii contrahatur. Sed tamen meorum

periculorum rationes utilitas reipublicae vincat. Habemus enim a C. Caesare, sicut ipsius dignitas et maiorum eius amplitudo postulabat, sententiam, tamquam obsidem perpetuae in rempublicam voluntatis. Intellectum est, quid intersit inter levitatem concionatorum et animum vere popularem, saluti populi consulentem. 10. Video de istis, qui se populares haberi volunt, abesse non neminem, ne de capite videlicet civium Romanorum sententiam ferat. Is et nudiustertius in custodiam cives Romanos dedit, et supplicationem mihi decrevit, et indices hesterno die maximis praemiis affecit. Iam hoc nemini dubium est, qui reo custodiam, quaesitori gratulationem, indici praemium decrevit, quid de tota re et caussa iudicarit. At vero C. Caesar intelligit, legem Semproniam esse de civibus Romanis constitutam: qui autem reipublicae sit hostis, eum civem esse nullo modo posse: denique ipsum latorem legis Semproniae iussu populi poenas reipublicae dependisse. Idem ipsum Lentulum, largitorem et prodigum, non putat, quum de pernicie populi Romani et exitio huius urbis tam acerbe tamque crudeliter cogitarit, appellari posse popularem. Itaque homo mitissimus atque lenissimus non dubitat P. Lentulum aeternis tenebris vinculisque mandare, et sancit in posterum, ne quis huius supplicio levando se iactare et in pernicie populi Romani posthac popularis esse possit: adiungit etiam publicationem bonorum, ut omnes animi cruciatus et corporis etiam egestas ac mendicitas consequatur.

VI. 11. Quamobrem, sive hoc statueritis, dederitis mihi comitem ad concionem, populo carum atque iucundum; sive Silani sententiam sequi malueritis, facile me atque vos a crudelitatis vituperatione defendetis; atque obtinebo, eam multo leniorem fuisse. Quamquam, patres conscripti, quae potest esse in tanti sceleris immanitate punienda crudelitas? Ego enim de meo sensu iudico. Nam ita mihi salva republica vobiscum perfrui liceat, ut ego, quod in hac caussa vehementior sum, non atrocitate animi moveor, (quis enim est me mitior?) sed singulari quadam humanitate et misericordia. Videor enim mihi hanc urbem videre, lucem orbis terrarum atque arcem omnium gentium, subito uno incendio concidentem: cerno animo sepultam patriam, miseros atque insepultos acervos civium: versatur mihi ante oculos aspectus Cethegi et furor in vestra caede bacchantis. 12. Quum vero mihi proposui regnantem Lentulum, sicut ipse se ex fatis sperasse confessus est; purpuratum esse hunc Gabinium; cum exercitu venisse Catilinam: tum lamentationem matrumfamilias, tum fugam virginum atque puerorum, ac vexationem virginum Vestalium perhorresco: et, quia mihi vehementer haec videntur misera atque miseranda, idcirco in eos, qui ea perficere voluerunt, me severum vehementemque praebeo. Etenim quaero, si quis paterfamilias, liberis suis a servo interfectis, uxore occisa, incensa domo, supplicium de servis non quam acerbissimum sumpserit: utrum is clemens ac misericors, an inhumanissimus et crudelissimus esse videatur? Mihi vero importunus ac ferreus, qui non dolore ac cruciatu nocentis suum dolorem cruciatumque lenierit. Sic nos in his hominibus, qui nos, qui coniuges, qui liberos nostros trucidare voluerunt, qui singulas unius cuiusque nostrum domos et hoc universum reipublicae domicilium delere conati sunt, qui id egerunt, ut gentem Allobrogum in vestigiis huius urbis atque in cinere deflagrati imperii collocarent, si vehementissimi fuerimus, misericordes habebimur; sin remissiores esse voluerimus, summae nobis crudelitatis in patriae civiumque pernicie fama subeunda est. 13. Nisi vero cuipiam L. Caesar, vir fortissimus et amantissimus reipublicae, crudelior nudiustertius visus est, quum sororis suae, feminae lectissimae, virum, praesentem et audientem, vita privandum esse dixit, quum avum iussu consulis interfectum filiumque eius impuberem, legatum a patre missum, in carcere necatum esse dixit. Quorum quod simile factum? quod initum delendae reipublicae consilium? Largitionis voluntas tum in republica versata est et partium quaedam contentio. Atque illo tempore huius avus Lentuli, clarissimus vir, armatus Gracchum est persecutus: ille etiam grave tum vulnus accepit, ne quid de summa republica minueretur: hic ad evertenda fundamenta reipublicae Gallos arcessit, servitia concitat, Catilinam vocat, attribuit nos trucidandos Cethego, ceteros cives interficiendos Gabinio, Urbem inflammandam Cassio, totam Italiam vastandam diripiendamque Catilinae. Veremini, censeo, ne in hoc scelere tam immani ac nefando nimis aliquid severe statuisse videamini; quum multo magis sit verendum, ne remissione poenae crudeles in patriam, quam ne severitate animadversionis nimis vehementes in acerbissimos hostes fuisse videamur.

VII. 14. Sed ea, quae exaudio, patres conscripti, dissimulare non possum. Iaciuntur enim voces, quae perveniunt ad aures meas, eorum, qui vereri videntur, ut habeam satis praesidii ad ea, quae vos statueritis hodierno die, transigunda. Omnia et provisa et parata et constituta sunt, patres conscripti, quum mea summa cura atque diligentia, tum multo etiam maiore populi Romani ad summum imperium retinendum et ad communes fortunas conservandas voluntate. Omnes adsunt omnium ordinum homines, omnium denique aetatum: plenum est forum, plena templa circa forum, pleni omnes aditus huius loci ac templi. Caussa est enim post Urbem conditam haec inventa sola, in qua omnes sentirent unum atque idem, praeter eos, qui, quum sibi viderent esse pereundum, cum omnibus potius, quam soli perire voluerunt. 15. Hosce ego homines excipio et secerno libenter: neque enim in improborum civium, sed in acerbissimorum hostium numero habendos puto. Ceteri vero, dii immortales! qua frequentia, quo studio, qua virtute ad communem dignitatem salutemque consentiunt! Quid ego hic equites Romanos commemorem? qui vobis ita summam ordinis consiliique concedunt, ut vobiscum de amore reipublicae certent: quos, ex multorum annorum dissensione ad huius ordinis societatem concordiamque revocatos, hodiernus dies vobiscum atque haec caussa coniungit: quam coniunctionem si, in consulatu confirmatam meo, perpetuam in republica tenuerimus, confirmo vobis, nullum posthac malum civile ac domesticum ad ullam reipublicae partem esse venturum. Pari studio defendendae reipublicae convenisse video tribunos aerarios, fortissimos viros: scribas item universos; quos quum casu hic dies ad aerarium frequentasset, video ab exspectatione sortis ad communem salutem esse conversos. 16. Omnis ingenuorum adest multitudo, etiam tenuissimorum. Quis est enim, cui non haec templa, aspectus Urbis, possessio libertatis, lux denique haec ipsa et hoc commune patriae solum quum sit carum, tum vero dulce atque iucundum? VIII. Operae pretium est, patres conscripti, libertinorum hominum studia cognoscere; qui, virtute sua fortunam civitatis consecuti, hanc vero

suam patriam esse iudicant, quam quidam hic nati, et summo nati loco, non patriam suam, sed urbem hostium esse iudicaverunt. Sed quid ego huiusce ordinis homines commemorem, quos privatae fortunae, quos communis respublica, quos denique libertas ea, quae dulcissima est, ad salutem patriae defendendam excitavit? Servus est nemo, qui modo tolerabili conditione sit servitutis, qui non audaciam civium perhorrescat; qui non haec stare cupiat; qui non, quantum audet et quantum potest, tantum conferat ad communem salutem voluntatis. 17. Quare si quem vestrum forte commovet hoc, quod auditum est, lenonem quemdam Lentuli concursare circum tabernas, pretio sperare sollicitari posse animos egentium atque imperitorum: est id quidem coeptum atque tentatum: sed nulli sunt inventi tam aut fortuna miseri aut voluntate perditi, qui non ipsum illum sellae atque operis et quaestus quotidiani locum, qui non cubile ac lectulum suum, qui denique non cursum hunc otiosum vitae suae salvum esse velint. Multo vero maxima pars eorum, qui in tabernis sunt, immo vero (id enim potius est dicendum) genus hoc universum amantissimum est otii. Etenim omne eorum instrumentum, omnis opera ac quaestus frequentia civium sustentatur, alitur otio: quorum si quaestus occlusis tabernis minui solet, quid tandem incensis futurum est?

18. Quae quum ita sint, patres conscripti, vobis populi Romani praesidia non desunt: vos ne populo Romano deesse videamini, providete. IX. Habetis consulem, ex plurimis periculis et insidiis atque ex media morte non ad vitam suam, sed ad salutem vestram reservatum. omnes ordines ad conservandam rempublicam mente, voluntate, studio, virtute, voce consentiunt: obsessa facibus et telis impiae coniurationis, vobis supplex manus tendit patria communis: vobis se, vobis vitam omnium civium, vobis arcem et Capitolium, vobis aras Penatium, vobis illum ignem Vestae perpetuum ac sempiternum, vobis omnia templa deorum atque delubra, vobis muros atque Urbis tecta commendat. Praeterea de vestra vita, de coniugum vestrarum ac liberorum anima, de fortunis omnium, de sedibus, de focis vestris hodierno die vobis iudicandum est. 19. Habetis ducem, memorem vestri, oblitum sui: quae non semper facultas datur: habetis omnes ordines, omnes homines, universum populum Romanum, id quod in civili caussa hodierno die primum videmus, unum atque idem sentientem. Cogitate, quantis laboribus fundatum imperium, quanta virtute stabilitam libertatem, quanta deorum benignitate auctas exaggeratasque fortunas una nox paene delerit. Id ne umquam posthac non modo confici, sed ne cogitari quidem possit a civibus, hodierno die providendum est. Atque haec non, ut vos, qui mihi studio paene praecurritis, excitarem, locutus sum: sed ut mea vox, quae debet esse in republica princeps, officio functa consulari videretur.

X. 20. Nunc antequam, P. C., ad sententiam redeo, de me pauca dicam. Ego, quanta manus est coniuratorum, quam videtis esse permagnam, tantam me inimicorum multitudinem suscepisse video: sed eam esse iudico turpem et infirmam, contemptam et abiectam. Quod si aliquando, alicuius furore et scelere concitata, manus ista plus valuerit, quam vestra ac reipublicae dignitas: me tamen meorum factorum atque consiliorum numquam, patres conscripti, poenitebit. Etenim mors, quam illi mihi fortasse minitantur, omnibus est parata: vitae tantam laudem, quanta vos me vestris decretis honestastis, nemo est assecutus. Ceteris enim semper bene gestae, mihi uni conservatae reipublicae gratulationem decrevistis. 21. Sit Scipio clarus ille, cuius consilio atque virtute Hannibal in Africam redire atque ex Italia decedere coactus est: ornetur alter eximia laude Africanus, qui duas urbes huic imperio infestissimas, Karthaginem Numantiamque, delevit: habeatur vir egregius L. Paullus ille, cuius currum rex potentissimus quondam et nobilissimus Perses honestavit: sit in aeterna gloria Marius, qui bis Italiam obsidione et metu servitutis liberavit: anteponatur omnibus Pompeius, cuius res gestae atque virtutes iisdem, quibus solis cursus, regionibus ac terminis continentur: — erit profecto inter horum laudes aliquid loci nostrae gloriae, nisi forte maius est patefacere nobis provincias, quo exire possimus, quam curare, ut etiam illi, qui absunt, habeant, quo victores revertantur. 22. Quamquam est uno loco conditio melior externae victoriae, quam domesticae, quod hostes alienigenae aut oppressi serviunt, aut recepti beneficio se obligatos putant: qui autem ex numero civium, dementia aliqua depravati, hostes patriae semel esse coeperunt, eos, quum a pernicie reipublicae repuleris, nec vi coercere nec beneficio placare possis. Quare mihi cum perditis civibus aeternum bellum susceptum esse video: quod ego vestro bonorumque omnium auxilio, memoriaque tantorum periculorum, quae non modo in hoc populo, qui servatus est, sed etiam in omnium gentium sermonibus ac mentibus semper haerebit, a me atque a meis facile propulsari posse confido: neque ulla profecto tanta vis reperietur, quae coniunctionem vestram equitumque Romanorum et tantam conspirationem bonorum omnium perfringere et labefactare possit.

XI. 23. Quae quum ita sint, patres conscripti, pro imperio, pro exercitu, pro provincia, quam neglexi, pro triumpho ceterisque laudis insignibus, quae sunt a me propter Urbis vestraeque salutis custodiam repudiata, pro clientelis hospitiisque provincialibus, quae tamen urbanis opibus non minore labore tueor, quam comparo: pro his igitur omnibus rebus, pro meis in vos singularibus studiis proque hac, quam conspicitis, ad conservandam rempublicam diligentia nihil aliud a vobis, nisi huius temporis totiusque mei consulatus memoriam postulo: quae dum erit vestris mentibus infixa, firmissimo me muro septum esse arbitrabor. Quod si meam spem vis improborum fefellerit atque superaverit, commendo vobis parvum meum filium; cui profecto satis erit praesidii non solum ad salutem, verum etiam ad dignitatem, si eius, qui haec omnia suo solius periculo conservaverit, illum esse filium memineritis. 24. Quapropter de summa salute vestra populique Romani, patres conscripti, de vestris coniugibus ac liberis, de aris ac focis, de fanis ac templis, de totius Urbis tectis ac sedibus, de imperio, de libertate, de salute Italiae deque universa republica decernite diligenter, ut instituistis, ac fortiter. Habetis enim eum consulem, qui et parere vestris decretis non dubitet, et ea, quae statueritis, quoad vivet, defendere et per se ipsum praestare possit.

37.

M. TULLII CICERONIS

PRO

L. MURENA

ORATIO

NOTITIA LITTERARIA.

*Quum D. Iunius Silanus et L. Licinius Murena M. Tullio Cicerone consule (*691. *p. U. c.) comitia consularia habente in annum futurum consules essent designati: Sulpicius competitor repulsam aegre ferens Murenam de ambitu accusavit cum tribus subscriptoribus, M. Catone, Cn. Postumio et Servio Sulpicio adolescente. Defendit eum Cicero consul defensum iam a Q. Hortensio et M. Crasso, multo lepore in dicendo usus, mense Novembri post orat. Catilin. II. et, ne aut Catonem, cuius amicitiam colebat, aut Sulpicium, quem ob iuris scientiam magni faciebat, offendere velle videretur, huius caussa iurisconsultos, illius nomine Stoicos exagitans. Quo factum est, ut Cato Plutarcho referente sibi non posset temperare, quin exclamaret:* O quam ridiculum consulem habemus. *In hac autem oratione Ciceronis urbanitatem admirabilem esse iudicat Quinctil. Lib. XI,* 1. *Neque igitur mirum, si Murena absolutus est et consul factus.*

ARG. Cicero Murenam in exordio docet innocentem virum, eumque cos. design. a se consule defendendum esse maxime reipublicae caussa. Quod autem tripartita erat accusatio, primo Murenae vitam purgat Sulpicii et Catonis reprehensionibus; deinde, Sulpicio digniorem se consulatu futurum fuisse contendente, Murenam ceterarum rerum laude parem, rei bellicae autem gloria florentiorem esse demonstrat; denique eum, quo ambitus crimine liberaret, plurium animos rebus gerendis sibi conciliasse populique gratia potentiorem esse ostendit, quam ut ambitum experiretur.

I. 1. Quae deprecatus a diis immortalibus sum, iudices, more institutoque maiorum, illo die, quo auspicato comitiis centuriatis L. Murenam consulem renuntiavi: ut ea res mihi magistratuique meo, populo plebique Romanae bene atque feliciter eveniret: eadem precor ab iisdem diis immortalibus ob eiusdem hominis consulatum una cum salute obtinendum, et ut vestrae mentes atque sententiae cum populi Romani voluntatibus suffragiisque consentiant, eaque res vobis populoque Romano pacem, tranquillitatem, otium concordiamque afferat. Quod si illa sollemnis comitiorum precatio consularibus auspiciis consecrata tantam habet in se vim et religionem, quantam reipublicae dignitas postulat: idem ego sum precatus, ut eis quoque hominibus, quibus hic consulatus, me rogante, datus esset, ea res fauste, feliciter prospereque eveniret. 2. Quae quum ita sint, iudices, et quum omnis deorum immortalium potestas aut tralata sit ad vos, aut certe communicata vobiscum: idem consul eum vestrae fidei commendat, qui antea diis immortalibus commendavit; ut eiusdem hominis voce et declaratus consul et defensus beneficium populi Romani cum vestra atque omnium civium salute tueatur. Et quoniam in hoc officio studium meae defensionis ab accusatoribus, atque etiam ipsa susceptio caussae reprehensa est: antequam pro L. Murena dicere instituo, pro me ipso pauca dicam; non quo mihi potior, hoc quidem in tempore, sit officii mei, quam huiusce salutis defensio, sed ut, meo facto vobis probato, maiore auctoritate ab huius honore, fama fortunisque omnibus inimicorum impetus propulsare possim.

II. 3. Et primum M. Catoni, vitam ad certam rationis normam dirigenti et diligentissime perpendenti momenta officiorum omnium, de officio meo respondebo. Negat fuisse rectum Cato, me, et consulem et legis ambitus latorem, et tam severe gesto consulatu, caussam L. Murenae attingere. Cuius reprehensio me vehementer movet, non solum ut vobis, iudices, quibus maxime debeo, verum etiam ut ipsi Catoni, gravissimo atque integerrimo viro, rationem facti mei probem. A quo tandem, M. Cato, est aequius consulem defendi, quam a consule? Quis mihi in republica potest aut debet esse coniunctior, quam is, cui respublica a me uno traditur sustinenda, magnis meis laboribus et periculis sustentata? Quod si in iis rebus repetendis, quae mancipi sunt, is periculum iudicii praestare debet, qui se nexu obligavit, profecto etiam rectius in iudicio consulis designati is potissimum consul, qui consulem declaravit, auctor beneficii populi Romani defensorque periculi esse debebit. 4. Ac si, ut nonnullis in civitatibus fieri solet, patronus huic caussae publice constitueretur, is potissimo honore affecto defensor daretur, qui eodem honore praeditus non minus afferret ad dicendum auctoritatis, quam facultatis. Quod si portu solventibus ii, qui iam in portum ex alto invehuntur, praecipere summo studio solent et tempestatum rationem et praedonum et locorum; quod natura fert, ut eis faveamus, qui eadem pericula, quibus nos perfuncti sumus, ingrediantur: quo tandem me animo esse oportet, prope iam ex magna iactatione terram videntem, in hunc, cui video maximas reipublicae tempestates esse subeundas? Quare si est boni consulis, non solum videre, quid

agatur, verum etiam providere, quid futurum sit: ostendam alio loco, quantum salutis communis intersit, duos consules in republica Kalendis Ian. esse. 5. Quod si ita est, non tam me officium debuit ad hominis amici fortunas, quam respublica consulem ad communem salutem defendendam vocare. III. Nam quod legem de ambitu tuli, certe ita tuli, ut eam, quam mihimet ipsi iampridem tulerim de civium periculis defendendis, non abrogarem. Etenim si largitionem factam esse confiterer, idque recte factum esse defenderem, facerem improbe, etiamsi alius legem tulisset: quum vero nihil commissum contra legem esse defendam, quid est, quod meam defensionem latio legis impediat? 6. Negat esse eiusdem severitatis, Catilinam, exitium reipublicae intra moenia molientem, verbis et paene imperio Urbe expulisse, et nunc pro L. Murena dicere. Ego autem has partes lenitatis et misericordiae, quas me natura ipsa docuit, semper egi libenter: illam vero gravitatis severitatisque personam non appetivi, sed ab republica mihi impositam sustinui, sicut huius imperii dignitas, in summo periculo civium, postulabat. Quod si tum, quum respublica vim et severitatem desiderabat, vici naturam, et tam vehemens fui, quam cogebar, non quam volebam: nunc, quum omnes me caussae ad misericordiam atque ad humanitatem vocent, quanto tandem studio debeo naturae meae consuetudinique servire? Ac de officio defensionis meae ac de ratione accusationis tuae fortasse etiam alia in parte orationis dicendum nobis erit.

7. Sed me, iudices, non minus hominis sapientissimi atque ornatissimi, Ser. Sulpicii, conquestio, quam Catonis accusatio commovebat: qui gravissime et acerbissime ferre se dixit, me, familiaritatis necessitudinisque oblitum, caussam L. Murenae contra se defendere. Huic ego, iudices, satisfacere cupio, vosque adhibere arbitros. Nam quum grave est, vere accusari in amicitia, tum, etiamsi falso accuseris, non est negligendum. Ego, Ser. Sulpici, me in petitione tua tibi omnia studia atque officia pro nostra necessitudine et debuisse confiteor et praestitisse arbitror. Nihil tibi consulatum petenti a me defuit, quod esset aut ab amico aut a gratioso aut a consule postulandum. Abiit illud tempus: mutata ratio est. Sic existimo, sic mihi persuadeo, me tibi contra honorem L. Murenae, quantum tu a me postulare ausus sis, tantum debuisse: contra salutem nihil debere. 8. Neque enim, si tibi tum, quum peteres consulatum, affui, idcirco nunc, quum Murenam ipsum petas, adiutor eodem pacto esse debeo. Atque hoc non modo non laudari, sed ne concedi quidem potest, ut, amicis nostris accusantibus, non etiam alienissimos defendamus.

IV. Mihi autem cum Murena, iudices, et vetus et magna amicitia est, quae in capitis dimicatione a Ser. Sulpicio non idcirco obruetur, quod ab eodem in honoris contentione superata est. Quae si caussa non esset, tamen vel dignitas hominis vel honoris eius, quem adeptus est, amplitudo summam mihi superbiae crudelitatisque famam inussisset, si hominis, et suis et populi Romani ornamentis amplissimi, caussam tanti periculi repudiassem. Neque enim iam mihi licet, neque est integrum, ut meum laborem hominum periculis sublevandis non impertiam. Nam quum praemia mihi tanta pro hac industria sint data, quanta antea nemini: labores, per quos ea ceperis, quum adeptus sis, deponere, esset hominis et astuti et ingrati. Quod si licet desinere, si te auctore possum, si nulla inertiae, nulla superbiae turpitudo, nulla inhumanitatis culpa suscipitur: ego vero libenter desino. 9. Sin autem fuga laboris desidiam, repudiatio supplicum superbiam, amicorum neglectio improbitatem coarguit: nimirum haec caussa est eiusmodi, quam nec industrius nec misericors nec officiosus deserere possit. Atque huiusce rei coniecturam de tuo ipsius studio, Servi, facillime ceperis. Nam si tibi necesse putas, etiam adversariis amicorum tuorum, de iure consulentibus, respondere, et si turpe existimas, te advocato, illum ipsum, quem contra veneris, caussa cadere: noli tam esse iniustus, ut, quum tui fontes vel inimicis tuis pateant, nostros [rivulos] etiam amicis putes clausos esse oportere. 10. Etenim si me tua familiaritas ab hac caussa removisset, et si hoc idem Q. Hortensio, M. Crasso, clarissimis viris, si item ceteris, a quibus intelligo tuam gratiam magni aestimari, accidisset: in ea civitate consul designatus defensorem non haberet, in qua nemini umquam infimo maiores nostri patronum deesse voluerunt. Ego vero, iudices, ipse me existimarem nefarium, si amico, crudelem, si misero, superbum, si consuli defuissem. Quare, quod dandum est amicitiae, large dabitur a me, ut tecum agam, Servi, non secus, ac si meus esset frater, qui mihi est carissimus, isto in loco. Quod tribuendum est officio, fidei, religioni, id ita moderabor, ut meminerim, me contra amici studium pro amici periculo dicere.

V. 11. Intelligo, iudices, tres totius accusationis partes fuisse, et earum unam in reprehensione vitae, alteram in contentione dignitatis, tertiam in criminibus ambitus esse versatam. Atque harum trium partium prima illa, quae gravissima esse debebat, ita fuit infirma et levis, ut illos lex magis quaedam accusatoria, quam vera maledicendi facultas de vita L. Murenae dicere aliquid coegerit. Obiecta est enim Asia: quae ab hoc non ad voluptatem et luxuriam expetita est, sed in militari labore peragrata: qui si adolescens, patre suo imperatore, non meruisset; aut hostem, aut patris imperium timuisse, aut a parente repudiatus videretur. An, quum sedere in equis triumphantium praetextati potissimum filii soleant, huic donis militaribus patris triumphum decorare fugiendum fuit, ut rebus communiter gestis paene simul cum patre triumpharet? 12. Hic vero, iudices, et fuit in Asia, et viro fortissimo, parenti suo, magno adiumento in periculis, solatio in laboribus, gratulationi in victoria fuit. Et si habet Asia suspicionem luxuriae quamdam, non Asiam numquam vidisse, sed in Asia continenter vixisse laudandum est. Quamobrem non Asiae nomen obiiciendum Murenae fuit, ex qua laus familiae, memoria generi, honos et gloria nomini constituta est: sed aliquod aut in Asia susceptum aut ex Asia deportatum flagitium ac dedecus. Meruisse vero stipendia in eo bello, quod tum populus Romanus non modo maximum, sed etiam solum gerebat, virtutis; patre imperatore libentissime meruisse, pietatis; finem stipendiorum patris victoriam ac triumphum fuisse, felicitatis fuit. Maledicto quidem idcirco nihil in hisce rebus loci est, quod omnia laus occupavit.

VI. 13. Saltatorem appellat L. Murenam Cato. Maledictum est, si vere obiicitur, vehementis accusatoris: sin falso, maledici conviciatoris. Quare, quum ista sis auctoritate, non debes, M. Cato, arripere maledictum ex trivio aut ex scurrarum aliquo convivio, neque temere consulem populi Romani saltatorem vocare, sed circumspicere, quibus praeterea vitiis affectum esse necesse sit eum, cui vere istud obiici pos-

sit. Nemo enim fere saltat sobrius, nisi forte insanit, neque in solitudine, neque in convivio moderato atque honesto. Tempestivi convivii, amoeni loci, multarum deliciarum comes est extrema saltatio. Tu mihi arripis id, quod necesse est omnium vitiorum esse postremum: relinquis illa, quibus remotis hoc vitium omnino esse non potest. Nullum turpe convivium, non amor, non comissatio, non libido, non sumptus ostenditur: et, quum ea non reperiantur, quae voluptatis nomen habent, quaeque vitiosa sunt: in quo ipsam luxuriam reperire non potes, in eo te umbram luxuriae reperturum putas? 14. Nihil igitur in vitam L. Murenae dici potest? nihil, inquam, omnino, iudices. Sic a me consul designatus defenditur, ut eius nulla fraus, nulla avaritia, nulla perfidia, nulla crudelitas, nullum petulans dictum in vita proferatur. Bene habet: iacta sunt fundamenta defensionis. Nondum enim nostris laudibus, quibus utar postea, sed prope inimicorum confessione virum bonum atque integrum hominem defendimus. VII. Quo constituto, facilior est mihi aditus ad contentionem dignitatis: quae pars altera fuit accusationis.

15. Summam video esse in te, Ser. Sulpici, dignitatem generis, integritatis, industriae ceterorumque ornamentorum omnium, quibus fretum ad consulatus petitionem aggredi par est. Paria cognosco esse ista in L. Murena, atque ita paria, ut neque ipse dignitate vinci potuerit, neque te dignitate superarit. Contempsisti L. Murenae genus: extulisti tuum. Quo loco si tibi hoc sumis, nisi qui patricius sit, neminem bono esse genere natum: facis, ut rursus plebes in Aventinum sevocanda esse videatur. Sin autem sunt amplae et honestae familiae plebeiae: et proavus L. Murenae et avus praetores fuerunt, et pater, quum amplissime atque honestissime ex praetura triumphasset, hoc faciliorem huic gradum consulatus adipiscendi reliquit, quod is iam patri debitus a filio petebatur. 16. Tua vero nobilitas, Ser. Sulpici, tametsi summa est, tamen hominibus litteratis et historicis est notior, populo vero et suffragatoribus obscurior. Pater enim fuit equestri loco: avus nulla illustri laude celebratus. Itaque non ex sermone hominum recenti, sed ex annalium vetustate eruenda est memoria nobilitatis tuae. Quare ego te semper in nostrum numerum aggregare soleo, quod virtute industriaque perfecisti, ut, quum equitis Romani esses filius, summa tamen amplitudine dignus putarere: nec mihi umquam minus in Q. Pompeio, novo homine et fortissimo viro, virtutis esse visum est, quam in homine nobilissimo, M. Aemilio. Etenim eiusdem animi atque ingenii est, posteris suis, quod Pompeius fecit, amplitudinem nominis, quam non acceperit, tradere: et, ut Scaurus, memoriam prope intermortuam generis sui virtute renovare.

VIII. 17. Quamquam ego iam putabam, iudices, multis viris fortibus ne ignobilitas obiiceretur generis, meo labore esse perfectum; qui non modo Curiis, Catonibus, Pompeiis, antiquis illis, fortissimis viris, novis hominibus, sed his recentibus, Mariis et Didiis et Caeliis commemorandis iacebant. Quum ego vero tanto intervallo claustra ista nobilitatis refregissem, ut aditus ad consulatum posthac, sicut apud maiores nostros fuit, non magis nobilitati, quam virtuti pateret: non arbitrabar, quum ex familia vetere et illustri consul designatus ab equitis Romani filio, consule, defenderetur, de generis novitate accusatores esse dicturos. Etenim mihi ipsi accidit, ut cum duobus patriciis, altero improbissimo atque audacissimo, altero modestissimo atque optimo viro, peterem: superavi tamen dignitate Catilinam, gratia Galbam. Quod si id crimen homini novo esse deberet: profecto mihi neque inimici neque invidi defuissent. 18. Omittamus igitur de genere dicere, cuius est magna in utroque dignitas: videamus cetera.

Quaesturam una petiit, et sum ego factus prior. Non est respondendum ad omnia: neque enim quemquam vestrum fugit, quum multi pares dignitate fiant, unus autem primum solus possit obtinere, non eumdem esse ordinem dignitatis et renuntiationis, propterea, quod renuntiatio gradus habeat, dignitas autem sit persaepe eadem omnium. Sed quaestura utriusque propemodum pari momento sortis fuit. Habuit hic lege Titia provinciam tacitam et quietam: tu illam, cui, quum quaestores sortiuntur, etiam acclamari solet, Ostiensem, non tam gratiosam et illustrem, quam negotiosam et molestam. Consedit utriusque nomen in quaestura. Nullum enim vobis sors campum dedit, in quo excurrere virtus cognoscique posset. 19. Reliqui temporis spatium in contentionem vocatur. Ab utroque dissimillima ratione tractatum est. IX. Servius hic nobiscum hanc urbanam militiam respondendi, scribendi, cavendi, plenam sollicitudinis ac stomachi, secutus est: ius civile didicit: multum vigilavit, laboravit: praesto multis fuit: multorum stultitiam perpessus est, arrogantiam pertulit, difficultatem exsorbuit: vixit ad aliorum arbitrium, non ad suum. Magna laus et grata hominibus, unum hominem elaborare in ea scientia, quae sit multis profutura. 20. Quid Murena interea? Fortissimo et sapientissimo viro, summo imperatori, legatus L. Lucullo fuit: qua in legatione duxit exercitum: signa contulit: manum conseruit: magnas copias hostium fudit: urbes partim vi, partim obsidione cepit: Asiam istam refertam et eamdem delicatam sic obiit, ut in ea neque avaritiae neque luxuriae vestigium reliquerit: maximo in bello sic est versatus, ut hic multas res et magnas sine imperatore gesserit, nullam sine hoc imperator. Atque haec, quamquam praesente L. Lucullo loquar, tamen, ne ab ipso propter periculum nostrum concessam videamur habere licentiam fingendi, publicis litteris testata sunt omnia; quibus L. Lucullus tantum laudis impertiit*, quantum neque ambitiosus imperator neque invidus tribuere alteri in communicanda gloria debuit. 21. Summa in utroque est honestas, summa dignitas: quam ego, si mihi per Servium liceat, pari atque eadem in laude ponam. Sed non licet. Agitat rem militarem: insectatur totam hanc legationem: assiduitatis et operarum harum quotidianarum putat esse consulatum. Apud exercitum mihi fueris, inquit, tot annos? forum non attigeris? abfueris tamdiu? et, quum longo intervallo veneris, cum iis, qui in foro habitarunt, de dignitate contendas? Primum ista nostra assiduitas, Servi, nescis, quantum interdum afferat hominibus fastidii, quantum satietatis? Mihi quidem vehementer expediit, positam in oculis esse gratiam. Sed tamen ego mei satietatem magno meo labore superavi, et tu idem fortasse verumtamen utrique nostrum desiderium nihil obfuisset. 22. Sed ut, hoc omisso, ad studiorum atque artium contentionem revertamur: qui potest dubitari, quin ad consulatum adipiscendum multo plus afferat dignitatis rei militaris, quam iuris civilis gloria? Vigilas tu de nocte, ut tuis consultoribus respondeas: ille, ut eo, quo intendit, mature cum exercitu perveniat. Te gallorum, illum buccinarum cantus exsusci-

tat. Tu actionem instituis, ille aciem instruit. Tu caves, ne tui consultores, ille, ne urbes aut castra capiantur. Ille tenet et scit, ut hostium copiae, tu, ut aquae pluviae arceantur: ille exercitatus est in propagandis finibus, tu in regendis: ac nimirum (dicendum est enim, quod sentio,) rei militaris virtus praestat ceteris omnibus. X. Haec nomen populo Romano, haec huic urbi aeternam gloriam peperit: haec orbem terrarum parere huic imperio coegit: omnes urbanae res, omnia haec nostra praeclara studia, et haec forensis laus et industria, latent in tutela ac praesidio bellicae virtutis. Simul atque increpuit suspicio tumultus, artes illico nostrae conticescunt.

23. Et quoniam mihi videris istam scientiam iuris tamquam filiolam osculari tuam, non patiar te in tanto errore versari, ut istud nescio quid, quod tanto opere didicisti, praeclarum aliquid esse arbitrere. Aliis ego te virtutibus, continentiae, gravitatis, iustitiae, fidei, ceteris omnibus, consulatu et omni honore semper dignissimum iudicavi. Quod quidem ius civile didicisti, non dicam, operam perdidisti, sed illud dicam, nullam esse in illa disciplina munitam ad consulatum viam. Omnes enim artes, quae nobis populi Romani studia conciliant, et admirabilem dignitatem et pergratam utilitatem debent habere. XI. 24. Summa dignitas est in iis, qui militari laude antecellunt: omnia enim, quae sunt in imperio et in statu civitatis, ab iis defendi et firmari putantur; summa etiam utilitas: siquidem eorum consilio et periculo quum republica, tum etiam nostris rebus perfrui possumus. Gravis etiam illa est et plena dignitatis dicendi facultas, quae saepe valuit in consule deligendo, posse consilio atque oratione et senatus et populi et eorum, qui res iudicant, mentes permovere. Quaeritur consul, qui dicendo nonnumquam comprimat tribunicios furores, qui concitatum populum flectat, qui largitioni resistat. Non mirum, si ob hanc facultatem homines saepe etiam non nobiles consulatum consecuti sunt: praesertim quum haec eadem res plurimas gratias, firmissimas amicitias, maxima studia pariat: quorum in isto vestro artificio, Sulpici, nihil est. 25. Primum dignitas in tam tenui scientia quae potest esse? Res enim sunt parvae, prope in singulis litteris atque interpunctionibus verborum occupatae. Deinde, etiamsi quid apud maiores nostros fuit in isto studio admirationis, id, enuntiatis vestris mysteriis, totum est contemptum et abiectum. Posset agi lege, necne, pauci quondam sciebant: fastos enim vulgo non habebant. Erant in magna potentia, qui consulebantur: a quibus etiam dies, tamquam a Chaldaeis, petebantur. Inventus est scriba quidam Cn. Flavius, qui cornicum oculos confixerit, et singulis diebus ediscendos fastos populo proposuerit, et ab ipsis cautis iurisconsultis eorum sapientiam compilarit. Itaque irati illi, quod sunt veriti, ne, dierum ratione pervulgata et cognita, sine sua opera lege posset agi, notas quasdam composuerunt, ut omnibus in rebus ipsi interessent.

XII. 26. Quum hoc fieri bellissime posset: Fundus Sabinus meus est: immo meus: deinde iudicium; noluerunt. FUNDUS, inquit, QUI EST IN AGRO, QUI SABINUS VOCATUR. Satis verbose. Cedo, quid postea? EUM EGO EX IURE QUIRITIUM MEUM ESSE AIO. Quid tum? INDE IBI EGO TE EX IURE MANU CONSERTUM VOCO. Quid huic tam loquaciter litigioso responderet ille, unde petebatur, non habebat. Transit idem iureconsultus, tibicinis Latini modo: UNDE TU ME, inquit, EX IURE MANU CONSERTUM VOCASTI, INDE IBI EGO TE REVOCO. Praetor interea ne pulchrum se ac beatum putaret atque aliquid ipse sua sponte loqueretur, ei quoque carmen compositum est, quum ceteris rebus absurdum, tum vero in illo: SUIS UTRISQUE SUPERSTITIBUS, PRAESENTIBUS ISTAM VIAM DICO. INITE VIAM. Praesto aderat sapiens ille, qui inire viam doceret: REDITE VIAM. Eodem duce redibant. Haec iam tum apud illos barbatos ridicula, credo, videbantur: homines, quum recte atque in loco constitissent, iuberi abire, ut, unde abissent, eodem statim redirent. Iisdem ineptiis fucata sunt illa omnia, QUANDO TE IN IURE CONSPICIO, et haec, SED ANNE TU DICIS, QUA EX CAUSSA VINDICAVERIS? quae dum erant occulta, necessario ab eis, qui ea tenebant, petebantur: postea vero pervulgata atque in manibus iactata et excussa, inanissima prudentiae reperta sunt, fraudis autem et stultitiae plenissima. 27. Nam quum permulta praeclare legibus essent constituta, ea iureconsultorum ingeniis pleraque corrupta ac depravata sunt. Mulieres omnes propter infirmitatem consilii maiores in tutorum potestate esse voluerunt: hi invenerunt genera tutorum, quae potestate mulierum continerentur. Sacra interire illi noluerunt: horum ingenio senes ad coemptiones faciendas, interimendorum sacrorum caussa, reperti sunt. In omni denique iure civili aequitatem reliquerunt, verba ipsa tenuerunt: ut, quia in alicuius libris, exempli caussa, id nomen invenerant, putarunt, omnes mulieres, quae coemptionem facerent, Caias vocari. Iam illud mihi quidem mirum videri solet, tot homines, tam ingeniosos, per tot annos etiam nunc statuere non potuisse, utrum diem tertium an perendinum, iudicem an arbitrum, rem an litem dici oporteret. XIII. 28. Itaque (ut dixi) dignitas in ista scientia consularis numquam fuit; quae tota ex rebus fictis commentitiisque constaret: gratiae vero multo etiam minores. Quod enim omnibus patet, et aeque promptum est mihi et adversario meo, id esse gratum nullo pacto potest. Itaque non modo beneficii collocandi spem, sed etiam illud, quod aliquamdiu fuit, LICET CONSULERE, iam perdidistis. Sapiens existimari nemo potest in ea prudentia, quae neque extra Romam usquam, neque Romae, rebus prolatis, quidquam valet. Peritus ideo haberi nemo potest, quod in eo, quod sciunt omnes, nullo modo possunt inter se discrepare. Difficilis autem res ideo non putatur, quod et perpaucis et minime obscuris litteris continetur. Itaque, si mihi, homini vehementer occupato, stomachum moveritis, triduo me iurisconsultum esse profitebor. Etenim quae de scripto aguntur, scripta sunt omnia: neque tamen quidquam tam anguste scriptum est, quo ego non possim, QUA DE RE AGITUR, addere. Quae consuluntur autem, minimo periculo respondentur. Si id, quod oportet, responderis, idem videare respondisse, quod Servius: sin aliter, etiam controversum ius nosse et tractare videare. 29. Quapropter non solum illa gloria militaris vestris formulis atque actionibus anteponenda est, verum etiam dicendi consuetudo longe et multum isti vestrae exercitationi ad honorem antecellet. Itaque mihi videntur plerique initio multo hoc maluisse: post, quum id assequi non potuissent, istuc potissimum sunt delapsi. Ut aiunt in Graecis artificibus, eos auloedos esse, qui citharoedi fieri non potuerint: sic nonnullos videmus, qui oratores evadere non potuerunt, eos ad iuris studium devenire. Magnus dicendi labor, magna res, magna dignitas, summa autem gratia. Etenim a vobis salubritas quaedam: ab iis, qui dicunt, salus ipsa pe-

titur. Deinde vestra responsa atque decreta et evertuntur saepe dicundo, et sine defensione oratoris firma esse non possunt: in qua si satis profecissem, parcius de eius laude dicerem: nunc nihil de me dico, sed de iis, qui in dicendo magni sunt aut fuerunt.

XIV. 30. Duae sunt artes, quae possunt locare homines in amplissimo gradu dignitatis: una imperatoris, altera oratoris boni: ab hoc enim pacis ornamenta retinentur, ab illo belli pericula repelluntur. Ceterae tamen virtutes ipsae per se multum valent, iustitia, fides, pudor, temperantia: quibus te, Servi, excellere omnes intelligunt: sed nunc de studiis ad honorem dispositis, non de insita cuiusque virtute disputo. Omnia ista nobis studia de manibus excutiuntur, simul atque aliquis motus novus bellicum canere coepit. Etenim, ut ait ingeniosus poeta et auctor valde bonus, praeliis promulgatis

Pellitur e medio

non solum ista vestra verbosa simulatio prudentiae, sed etiam ipsa illa domina rerum

sapientia: vi geritur res;

Spernitur orator,

non solum odiosus in dicendo ac loquax, verum etiam

bonus: horridu' miles amatur:

vestrum vero studium totum iacet.

Non ex iure manu consertum, sed mage ferro, inquit,
Rem repetunt.

Quod si ita est, cedat, opinor, Sulpici, forum castris, otium militiae, stilus gladio, umbra soli: sit denique in civitate ea prima res, propter quam ipsa est civitas omnium princeps. 31. Verum haec Cato nimium nos nostris verbis magna facere demonstrat, et oblitos esse, bellum illud omne Mithridaticum cum mulierculis esse gestum. Quod ego longe secus existimo, iudices: deque eo pauca disseram. Neque enim caussa in hoc continetur.

Nam si omnia bella, quae cum Graecis gessimus, contemnenda sunt: derideatur de rege Pyrrho triumphus M'. Curii, de Philippo T. Flaminini, de Aetolis M. Fulvii, de rege Perse L. Paulli, de Pseudophilippo Q. Metelli, de Corinthiis L. Mummii. Sin haec bella gravissima victoriaeque eorum bellorum gravissimae fuerunt: cur Asiaticae nationes, atque ille a te hostis contemnitur? Atqui ex veterum rerum monumentis vel maximum bellum populum Romanum cum Antiocho gessisse video: cuius belli victor L. Scipio, parta cum Publio fratre gloria, quam laudem ille, Africa oppressa, cognomine ipso prae se ferebat, eamdem hic sibi ex Asiae nomine assumpsit. 32. Quo quidem in bello virtus enituit egregia M. Catonis, proavi tui: quo ille, quum esset, ut ego mihi statuo, talis, qualem te esse video, numquam cum Scipione esset profectus, si cum mulierculis bellandum esse arbitraretur. Neque vero cum P. Africano senatus egisset, ut legatus fratri proficisceretur: quum ipse paullo ante, Hannibale ex Italia expulso, ex Africa eiecto, Karthagine oppressa, maximis periculis rempublicam liberasset: nisi illud grave bellum et vehemens putaretur. XV. Atqui, si diligenter, quid Mithridates potuerit, et quid effecerit, et qui vir fuerit, consideraris, omnibus regibus, quibuscum populus Romanus bellum gessit, hunc regem nimirum antepones: quem L. Sulla, maximo et fortissimo exercitu, pugnax et acer et non rudis imperator, ut aliud nihil dicam, bello invectum totam in Asiam, cum pace dimisit: quem L. Murena, pater huiusce, vehementissime vigilantissimeque vexatum, repressum magna ex parte, non oppressum reliquit: qui rex, sibi aliquot annis sumptis ad confirmandas rationes et copias belli, tantum ipse opibus conatuque invaluit, ut se Oceanum cum Ponto, Sertorii copias cum suis coniuncturum putaret. 33. Ad quod bellum duobus consulibus ita missis, ut alter Mithridatem persequeretur, alter Bithyniam tueretur: alterius res et terra et mari calamitosae vehementer et opes regis et nomen auxerunt: L. Luculli vero res tantae exstiterunt, ut neque maius bellum commemorari possit, neque maiore consilio et virtute gestum. Nam, quum totius impetus belli ad Cyzicenorum moenia constitisset, eamque urbem sibi Mithridates Asiae ianuam fore putavisset, qua effracta et revulsa, tota pateret provincia: perfecta ab Lucullo haec sunt omnia, ut urbs fidelissimorum sociorum defenderetur et omnes copiae regis diuturnitate obsessionis consumerentur. Quid? illam pugnam navalem ad Tenedum, quum contento cursu, acerrimis ducibus, hostium classis Italiam spe atque animis inflata peteret, mediocri certamine et parva dimicatione commissam arbitraris? Mitto praelia: praetereo oppugnationes oppidorum: expulsus regno tandem aliquando, tantum tamen consilio atque auctoritate valuit, ut se, rege Armeniorum adiuncto, novis opibus copiisque renovarit. XVI. Ac, si mihi nunc de rebus gestis esset nostri exercitus imperatorisque dicendum, plurima et maxima praelia commemorare possem. Sed non id agimus. 34. Hoc dico: si bellum hoc, si hic hostis, si ille rex contemnendus fuisset; neque tanta cura senatus et populus Romanus suscipiendum putasset, neque tot annos gessisset, neque tanta gloria L. Luculli: neque vero eius belli conficiendi curam tanto studio populus Romanus ad Cn. Pompeium detulisset: cuius ex omnibus pugnis, quae sunt innumerabiles, vel acerrima mihi videtur illa quae cum rege commissa est, et summa contentione pugnata. Qua ex pugna quum se ille eripuisset, et Bosporum confugisset, quo exercitus adire non posset: etiam in extrema fortuna et fuga nomen tamen retinuit regium. Itaque ipse Pompeius, regno possesso, ex omnibus oris ac notis sedibus hoste pulso, tamen tantum in unius anima posuit, ut, quum omnia, quae ille tenuerat, adierat, sperarat, victoria possideret, tamen non ante, quam illum vita expulit, bellum confectum iudicarit. Hunc tu hostem, Cato, contemnis, quocum per tot annos tot praeliis tot imperatores bella gesserunt? cuius expulsi et eiecti vita tanti aestimata est, ut, morte eius nuntiata, tum denique bellum confectum arbitraremur? Hoc igitur in bello L. Murenam, legatum fortissimi animi, summi consilii, maximi laboris cognitum esse defendimus, et hanc eius operam non minus ad consulatum adipiscendum, quam hanc nostram forensem industriam, dignitatis habuisse.

XVII. 35. At enim in praeturae petitione prior renuntiatus est Servius. Pergitisne vos, tamquam ex syngrapha, agere cum populo, ut, quem locum semel honoris cuipiam dederit, eumdem reliquis honoribus debeat? Quod enim fretum, quem Euripum tot motus, tantas, tam varias habere putatis agitationes fluctuum, quantas perturbationes et quantos aestus habet ratio comitiorum? Dies intermissus unus aut nox interposita saepe perturbat omnia, et totam opinionem parva nonnumquam commutat aura rumoris. Saepe etiam sine ulla aperta caussa fit aliud, atque existimamus, ut nonnumquam ita factum esse etiam populus admiretur: quasi vero non ipse fecerit. 36. Nihil est incertius vulgo, nihil obscurius voluntate hominum, nihil fallacius ratione tota comitiorum. Quis L. Philippum

summo ingenio, opera, gratia, nobilitate, a M. Herennio superari posse arbitratus est? quis Q. Catulum, humanitate, sapientia, integritate antecellentem, a Cn. Mallio? quis M. Scaurum, hominem gravissimum, civem egregium, fortissimum senatorem, a Q. Maximo? Non modo horum nihil ita fore putatum est, sed ne quum esset factum quidem, quare ita factum esset, intelligi potuit. Nam ut tempestates saepe certo aliquo caeli signo commoventur, saepe improviso nulla ex certa ratione, obscura aliqua ex caussa concitantur: sic in hac comitiorum tempestate populari saepe intelligas, quo signo commota sit; saepe ita obscura est, ut casu excitata esse videatur. XVIII. 37. Sed tamen, si est reddenda ratio, duae res vehementer in praetura desideratae sunt, quae ambae in consulatu Murenae profuerunt: una, exspectatio muneris, quae et rumore nonnullo, et studiis sermonibusque competitorum creverat: altera, quod ii, quos in provincia ac legatione omnis et liberalitatis et virtutis suae testes habuerat, nondum decesserant. Horum utrumque ei fortuna ad consulatus petitionem reservavit. Nam et L. Luculli exercitus, qui ad triumphum convenerat, idem comitiis * L. Murenae praesto fuit: et munus amplissimum, quod petitio praeturae desiderabat, praetura restituit. 38. Num tibi haec parva videntur adiumenta et subsidia consulatus? voluntas militum? quae quum per se valet multitudine, quum apud suos gratia; tum vero in consule declarando multum etiam apud universum populum Romanum auctoritatis habet suffragatio militaris: imperatores enim comitiis consularibus, non verborum interpretes deliguntur. Quare gravis est illa oratio, *me saucium recreavit: me praeda donavit: hoc duce castra cepimus, signa contulimus: numquam iste plus militi laboris imposuit, quam sibi sumpsit ipse; quum fortis, tum etiam felix.* Hoc quanti putas esse ad famam hominum ac voluntatem? Etenim, si tanta illis comitiis religio est, ut adhuc semper omen valuerit praerogativum, quid mirum est in hoc felicitatis famam sermonemque valuisse?

XIX. Sed, si haec leviora ducis, quae sunt gravissima, et hanc urbanam suffragationem militari anteponis: noli ludorum huius elegantiam et scenae magnificentiam valde contemnere: quae huic admodum profuerunt. Nam quid ego dicam, populum ac vulgus imperitorum ludis magno opere delectari? Minus est mirandum. Quamquam huic caussae id satis est. Sunt enim populi ac multitudinis comitia. 39. Quare, si populo ludorum magnificentia voluptati est, non est mirandum, eam L. Murenae apud populum profuisse. Sed si nosmetipsi, qui et ab delectatione omni negotiis impedimur, et in ipsa occupatione delectationes alias multas habere possumus, ludis tamen oblectamur et ducimur; quid tu admirere de multitudine indocta? 40. L. Otho, vir fortis, meus necessarius, equestri ordini restituit non solum dignitatem, sed etiam voluptatem. Itaque lex haec, quae ad ludos pertinet, est omnium gratissima, quod honestissimo ordini cum splendore fructus quoque iucunditatis est restitutus. Quare delectant homines, mihi crede, ludi etiam illos, qui dissimulant, non solum eos, qui fatentur: quod ego in mea petitione sensi. Nam nos quoque habuimus scenam competitricem. Quod si ego, qui trinos ludos aedilis feceram, tamen Antonii ludis commovebar: tibi, qui casu nullos feceras, nihil huius istam ipsam, quam irrides, argenteam scenam adversatam putas? 41. Sed haec sane sint paria omnia: sit par forensis opera militari: sit par militari suffragatio urbana: sit idem, magnificentissimos et nullos umquam fecisse ludos. Quid? in ipsa praetura nihilne existimas inter tuam et istius sortem interfuisse?

XX. Huius sors ea fuit, quam omnes tui necessarii tibi optabamus, iuris dicundi: in qua gloriam conciliat magnitudo negotii, gratiam aequitatis largitio: qua in sorte sapiens praetor, qualis hic fuit, offensionem vitat aequabilitate decernendi, benevolentiam adiungit lenitate audiendi. Egregia et ad consulatum apta provincia, in qua laus aequitatis, integritatis, facilitatis ad extremum ludorum voluptate concluditur. 42. Quid tua sors? tristis, atrox: quaestio peculatus, ex altera parte lacrimarum et squaloris, ex altera plena catenarum atque indicum. Cogendi iudices inviti, retinendi contra voluntatem; scriba damnatus, ordo totus alienus; Sullana gratificatio reprehensa, multi viri fortes, et prope pars civitatis offensa est; lites severe aestimatae: cui placet, obliviscitur: cui dolet, meminit. Postremo tu in provinciam ire noluisti. Non possum id in te reprehendere, quod in me ipso et praetor et consul probavi. Sed tamen L. Murenae provincia multas bonas gratias cum optima existimatione attulit. Habuit proficiscens dilectum in Umbria: dedit ei facultatem respublica liberalitatis: qua usus, multas sibi tribus, quae municipiis Umbriae conficiuntur, adiunxit. Ipsa autem in Gallia, ut nostri homines desperatas iam pecunias exigerent, aequitate diligentiaque perfecit. Tu interea Romae scilicet amicis praesto fuisti. Fateor: sed tamen illud cogita, nonnullorum amicorum studia minui solere in eos, a quibus provincias contemni intelligant.

XXI. 43. Et quoniam ostendi, iudices, parem dignitatem ad consulatus petitionem, disparem fortunam provincialium negotiorum in Murena atque in Sulpicio fuisse: dicam iam apertius, in quo meus necessarius fuerit inferior Servius, et ea dicam, vobis audientibus, amisso iam tempore, quae ipsi soli, re integra, saepe dixi. Petere consulatum nescire te, Servi, persaepe tibi dixi: et in iis rebus ipsis, quas te magno et forti animo et agere et dicere videbam, tibi solitus sum dicere, magis te fortem senatorem mihi videri, quam sapientem candidatum. Primum accusandi terrores et minae, quibus tu quotidie uti solebas, sunt fortis viri; sed et populi opinionem a spe adipiscendi avertunt, et amicorum studia debilitant. Nescio quo pacto semper hoc fit; neque in uno aut altero animadversum est, sed iam in pluribus: simul atque candidatus accusationem meditari visus est, ut honorem desperasse videatur. 44. Quid ergo? acceptam iniuriam persequi non placet? immo vehementer placet: sed aliud tempus est petendi, aliud persequendi. Petitorem ego, praesertim consulatus, magna spe, magno animo, magnis copiis et in forum et in campum deduci volo: non placet mihi inquisitio candidati, praenuntia repulsae: non testium potius, quam suffragatorum comparatio: non minae magis, quam blanditiae: non declamatio potius, quam persalutatio: praesertim quum iam hoc novo more omnes fere domos omnium concursent, et ex vultu candidatorum coniecturam faciant, quantum quisque animi et facultatis habere videatur. 45. Videsne tu illum tristem? demissum? iacet, diffidit, abiecit hastas. Serpit hic rumor: *scis tu, illum accusationem cogitare? inquirere in competitores? testes quaerere? Alium faciam, quoniam sibi hic ipse desperat.* Eiusmodi candidatorum amici intimi debilitantur, studia deponunt, aut [testatam] rem abiiciunt, aut suam operam et gratiam iudi-

cio et accusationi reservant. XXII. Accedit eodem, ut etiam ipse candidatus totum animum atque omnem curam, operam diligentiamque suam in petitione non possit ponere. Adiungitur enim accusationis cogitatio, non parva res, sed nimirum omnium maxima. Magnum est enim, te comparare ea, quibus possis hominem e civitate, praesertim non inopem neque infirmum, exturbare: qui et per se, et per suos et vero etiam per alienos defendatur. Omnes enim ad pericula propulsanda concurrimus, et qui non aperte inimici sumus, etiam alienissimis in capitis periculis amicissimorum officia et studia praestamus. 46. Quare ego expertus et petendi et defendendi et accusandi molestiam sic intellexi: in petendo studium esse acerrimum, in defendendo officium, in accusando laborem. Itaque sic statuo, fieri nullo modo posse, ut idem accusationem et petitionem consulatus diligenter adornet atque instruat. Unum sustinere pauci possunt, utrumque nemo. Tu, quum te de curriculo petitionis deflexisses animumque ad accusandum tratulisses, existimasti te utrique negotio satisfacere posse? Vehementer errasti. Quis enim dies fuit, posteaquam in istam accusandi denuntiationem ingressus es, quem tu non totum in ista ratione consumpseris? XXIII. Legem ambitus flagitasti, quae tibi non deerat. Erat enim severissime scripta Calpurnia. Gestus est mos et voluntati et dignitati tuae. Sed tota illa lex accusationem tuam, si haberes nocentem reum, fortasse armasset: petitioni vero refragata est. 47. Poena gravior in plebem tua voce efflagitata est: commoti animi tenuiorum; exsilium in nostrum ordinem: concessit senatus postulationi tuae, sed non libenter duriorem fortunae communi conditionem te auctore constituit. Morbi excusationi poena addita est: voluntas offensa multorum, quibus aut contra valetudinis commodum laborandum est, aut incommodo morbi etiam ceteri vitae fructus relinquendi. Quid ergo? haec quis tulit? Is, qui auctoritati senatus, voluntati tuae paruit: denique is tulit, cui minime proderant. Illa, quae mea summa voluntate senatus frequens repudiavit, mediocriter adversata tibi esse existimas? Confusionem suffragiorum flagitasti, prorogationem legis Maniliae, aequationem gratiae, dignitatis, suffragiorum. Graviter homines honesti atque in suis civitatibus et municipiis gratiosi tulerunt, a tali viro esse pugnatum, ut omnes et dignitatis et gratiae gradus tollerentur. Idem editicios iudices esse voluisti, ut odia occulta civium, quae tacitis nunc discordiis continentur, in fortunas optimi cuiusque erumperent. 48. Haec omnia tibi accusandi viam muniebant, adipiscendi obsepiebant.

Atque ex omnibus illa plaga est iniecta petitioni tuae, non tacente me, maxima: de qua ab homine ingeniosissimo et copiosissimo, Hortensio, multa gravissime dicta sunt. Quo etiam mihi durior locus est dicendi datus, ut, quum ante me et ille dixisset, et vir summa dignitate et diligentia et facultate dicendi, M. Crassus, ego in extremo non partem aliquam agerem caussae, sed de tota re dicerem, quod mihi videretur. Itaque in iisdem rebus fere versor, et, quod possum, iudices, occurro vestrae satietati. XXIV. Sed tamen, Servi, quam te securim putas iniecisse petitioni tuae, quum tu populum Romanum in eum metum adduxisti, ut pertimesceret, ne consul Catilina fieret, dum tu accusationem comparares, deposita atque abiecta petitione? 49. Etenim te inquirere videbant, tristem ipsum, maestos amicos, observationes, testificationes, seductiones testium, secessionem subscriptorum animadvertebant: quibus rebus certe ipsi candidatorum vultus obscuriores videri solent: Catilinam interea alacrem atque laetum, stipatum choro iuventutis, vallatum indicibus atque sicariis, inflatum quum spe militum, tum collegae mei, quemadmodum dicebat ipse, promissis, circumfluentem colonorum Arretinorum et Faesulanorum exercitu: quam turbam dissimillimo ex genere distinguebant homines perculsi Sullani temporis calamitate. Vultus erat ipsius plenus furoris, oculi sceleris, sermo arrogantiae, sic ut ei iam exploratus et domi conditus consulatus videretur. Murenam contemnebat: Sulpicium accusatorem suum numerabat, non competitorem: ei vim denuntiabat: reipublicae minabatur. XXV. 50. Quibus rebus qui timor bonis omnibus iniectus sit, quantaque desperatio reipublicae, si ille factus esset, nolite a me commoneri velle: vosmetipsi vobiscum recordamini. Meministis enim, quum illius nefarii gladiatoris voces percrebruissent, quas habuisse in concione domestica dicebatur, quum miserorum fidelem defensorem negasset inveniri posse, nisi eum, qui ipse miser esset: integrorum et fortunatorum promissis saucios et miseros credere non oportere: quare, qui consumpta replere, erepta recuperare vellent, spectarent, quid ipse deberet, quid possideret, quid auderet: minime timidum et valde calamitosum esse oportere eum, qui esset futurus dux et signifer calamitosorum. — 51. tum igitur, his rebus auditis, meministis fieri senatusconsultum, referente me, ne postero die comitia haberentur, ut de his rebus in senatu agere possemus. Itaque postridie, frequenti senatu, Catilinam excitavi, atque eum de his rebus iussi, si quid vellet, quae ad me allatae essent, dicere. Atque ille, ut semper fuit apertissimus, non se purgavit, sed indicavit atque induit. Tum enim dixit, duo corpora esse reipublicae, unum debile, infirmo capite: alterum firmum, sine capite: huic, quum ita de se meritum esset, caput, se vivo, non defuturum. Congemuit senatus frequens, neque tamen satis severe, pro rei indignitate, decrevit. Nam partim ideo fortes in decernendo non erant, quia nihil timebant, partim, quia timebant: quum erupit e senatu, triumphans gaudio, quem omnino vivum illinc exire non oportuerat: praesertim quum idem ille in eodem ordine paucis diebus ante Catoni, fortissimo viro, iudicium minitanti ac denuntianti, respondisset, si quod esset in suas fortunas incendium excitatum, id se non aqua, sed ruina restincturum. XXVI. 52. His tum rebus commotus, et quod homines iam tum coniuratos cum gladiis in campum deduci a Catilina sciebam, descendi in campum cum firmissimo praesidio fortissimorum virorum, et cum illa lata insignique lorica, non quae me tegeret, (etenim sciebam Catilinam non latus aut ventrem, sed caput et collum solere petere,) verum ut omnes boni animadverterent, et, quum in metu et periculo consulem viderent, id quod est factum, ad opem praesidiumque meum concurrerent. Itaque quum te, Servi, remissiorem in petendo putarent, Catilinam et spe et cupiditate inflammatum viderent: omnes, qui illam ab republica pestem depellere cupiebant, ad Murenam se statim contulerunt. 53. Magna est autem comitiis consularibus repentina voluntatum inclinatio, praesertim quum incubuit ad virum bonum et multis aliis adiumentis petitionis ornatum. Qui quum honestissimo patre atque maioribus, modestissima adolescentia, clarissima legatione, praetura probata in iure, grata in munere, ornata in provincia,

petisset diligenter, et ita petisset, ut neque minanti cederet, neque umquam minaretur: huic mirandum est magno adiumento Catilinae subitam spem consulatus adipiscendi fuisse?

54. Nunc mihi tertius ille locus est relictus orationis de ambitus criminibus, perpurgatus ab iis, qui ante me dixerunt, a me, quoniam ita Murena voluit, retractandus: quo in loco Postumio, familiari meo, ornatissimo viro, de divisorum indiciis et de deprehensis pecuniis, adolescenti ingenioso et bono, Ser. Sulpicio, de equitum centuriis, M. Catoni, homini in omni virtute excellenti, de ipsius accusatione, de senatusconsulto, de republica respondebo. XXVII. 55. Sed pauca, quae meum animum repente moverunt, prius de L. Murenae fortuna conquerar. Nam quum saepe antea, iudices, et ex aliorum miseriis, et ex meis curis laboribusque quotidianis, fortunatos eos homines iudicarem, qui remoti a studiis ambitionis, otium ac tranquillitatem vitae secuti sunt, tum vero in his L. Murenae tantis tamque improvisis periculis ita sum animo affectus, ut non queam satis neque communem omnium nostrum conditionem, neque huius eventum fortunamque miserari: qui primum, dum ex honoribus continuis familiae maiorumque suorum unum adscendere gradum dignitatis conatus est, venit in periculum, ne et ea, quae relicta, et haec, quae ab ipso parta sunt, amittat, deinde, propter studium novae laudis, etiam in veteris fortunae discrimen adducitur. 56. Quae quum sint gravia, iudices, tum illud acerbissimum est, quod habet eos accusatores, non qui odio inimicitiarum ad accusandum, sed qui studio accusandi ad inimicitias descenderint. Nam, ut omittam Servium Sulpicium, quem intelligo non iniuria L. Murenae, sed honoris contentione permotum: accusat paternus amicus, Cn. Postumius, vetus, ut ait ipse, vicinus ac necessarius: qui necessitudinis caussas complures protulit, simultatis nullam commemorare potuit: accusat Ser. Sulpicius, sodalis filii, cuius ingenio paterni omnes necessarii munitiores esse debebant: accusat M. Cato, qui quamquam a Murena nulla re umquam alienus fuit, tamen ea conditione nobis erat in hac civitate natus, ut eius opes et ingenium praesidio multis etiam alienissimis, vix cuiquam inimico exitio esse deberent. 57. Respondebo igitur Postumio primum, qui nescio quo pacto mihi videtur praetorius candidatus in consularem, quasi desultorius in quadrigarum curriculum incurrere. Cuius competitores si nihil deliquerunt, dignitati eorum concessit, quum petere destitit. Sin autem eorum aliquis largitus est: expetendus amicus est, qui alienam potius iniuriam, quam suam persequatur.

(Ea omnia, quae et Postumio, et Ser. Sulpicio, adolescenti, responsa sunt, desiderantur.

XXVIII. 58. Venio nunc ad M. Catonem, quod est firmamentum ac robur totius accusationis: qui tamen ita gravis est accusator et vehemens, ut multo magis eius auctoritatem, quam criminationem pertimescam. In quo ego accusatore, iudices, primum illud deprecabor, ne quid L. Murenae dignitas illius, ne quid exspectatio tribunatus, ne quid totius vitae splendor et gravitas noceat: denique ne ea soli huic obsint bona M. Catonis, quae ille adeptus est, ut multis prodesset. Bis consul fuerat P. Africanus et duos terrores huius imperii, Karthaginem Numantiamque, deleverat, quum accusavit L. Cottam. Erat in eo summa eloquentia, summa fides, summa integritas, auctoritas tanta, quanta in ipso imperio populi Romani, quod illius opera tenebatur. Saepe hoc maiores natu dicere audivi, hanc accusatoris eximiam dignitatem plurimum L. Cottae profuisse. Noluerunt sapientissimi homines, qui tum rem illam iudicabant, ita quemquam cadere in iudicio, ut nimiis adversarii viribus abiectus videretur. 59. Quid? Ser. Galbam (nam traditum memoriae est) nonne proavo tuo, fortissimo atque florentissimo viro, M. Catoni, incumbenti ad eius perniciem, populus Romanus eripuit? Semper in hac civitate nimis magnis accusatorum opibus et populus universus, et sapientes ac multum in posterum prospicientes iudices restiterunt. Nolo accusator in iudicium potentiam afferat, non vim maiorem aliquam, non auctoritatem excellentem, non nimiam gratiam. Valeant haec omnia ad salutem innocentium, ad opem impotentium, ad auxilium calamitosorum, in periculo vero et in pernicie civium repudientur. 60. Nam si quis hoc forte dicet, Catonem descensurum ad accusandum non fuisse, nisi prius de caussa iudicasset, iniquam legem, iudices, et miseram conditionem instituet periculis hominum, si existimabit, iudicium accusatoris in reum pro aliquo praeiudicio valere oportere.

XXIX. Ego tuum consilium, Cato, propter singulare animi mei de tua virtute iudicium, vituperare non audeo: nonnulla in re forsitan conformare et leviter emendare possim. *Non multa peccas,* inquit ille fortissimo viro senior magister: *sed, si peccas, te regere possum.* At ego te verissime dixerim peccare nihil, neque ulla in re te esse huiusmodi, ut corrigendus potius, quam leviter inflectendus esse videare. Finxit enim te ipsa natura ad honestatem, gravitatem, temperantiam, magnitudinem animi, iustitiam, ad omnes denique virtutes magnum hominem et excelsum. Accessit istuc doctrina non moderata nec mitis, sed, ut mihi videtur, paullo asperior et durior, quam veritas aut natura patiatur. 61. Et quoniam non est nobis haec oratio habenda aut cum imperita multitudine, aut in aliquo conventu agrestium: audacius paullo de studiis humanitatis, quae et mihi et vobis nota et iucunda sunt, disputabo. In M. Catone, iudices, haec bona, quae videmus, divina et egregia, ipsius scitote esse propria: quae nonnumquam requirimus, ea sunt omnia non a natura, sed a magistro. Fuit enim quidam summo ingenio vir, Zeno, cuius inventorum aemuli Stoici nominantur. Huius sententiae sunt et praecepta eiusmodi: sapientem gratia numquam moveri, numquam cuiusquam delicto ignoscere: neminem misericordem esse, nisi stultum et levem: viri non esse, neque exorari neque placari: solos sapientes esse, si distortissimi sint, formosos; si mendicissimi, divites; si servitutem serviant, reges: nos autem, qui sapientes non sumus, fugitivos, exsules, hostes, insanos denique esse dicunt: omnia peccata esse paria: omne delictum scelus esse nefarium, nec minus delinquere eum, qui gallum gallinaceum, quum opus non fuerit, quam eum, qui patrem suffocaverit: sapientem nihil opinari, nullius rei poenitere, nulla in re falli, sententiam mutare numquam. XXX. 62. Haec homo ingeniosissimus, M. Cato, auctoribus eruditissimis inductus, arripuit: neque disputandi caussa, ut magna pars, sed ita vivendi. Petunt aliquid publicani? cave quidquam habeat momenti gratia. Supplices aliqui veniunt, miseri et calamitosi? sceleratus et nefarius fueris, si quidquam, misericordia adductus, feceris. Fatetur aliquis se peccasse, et eius delicti veniam petit? nefarium est facinus, ignoscere. At leve

delictum est: omnia peccata sunt paria. Dixisti: quippe iam fixum et statutum est. Non re ductus es, sed opinione: sapiens nihil opinatur. Errasti aliqua in re: maledici putat. Hac ex disciplina nobis illa sunt. Dixi in senatu, me nomen consularis candidati delaturum. Iratus dixisti. Numquam, inquit, sapiens irascitur. At temporis caussa. Improbi, inquit, hominis est, mendacio fallere: mutare sententiam, turpe est: exorari, scelus; misereri, flagitium. 63. Nostri autem illi, (fatebor enim, Cato, me quoque in adolescentia, diffisum ingenio meo, quaesisse adiumenta doctrinae,) nostri, inquam, illi a Platone et Aristotele, moderati homines et temperati, aiunt apud sapientem valere aliquando gratiam: viri boni esse misereri: distincta genera esse delictorum et dispares poenas: esse apud hominem constantem ignoscendi locum: ipsum sapientem saepe aliquid opinari, quod nesciat: irasci nonnumquam: exorari eumdem et placari: quod dixerit, interdum, si ita rectius sit, mutare: de sententia decedere aliquando: omnes virtutes mediocritate quadam esse moderatas. XXXI. 64. Hos ad magistros si qua te fortuna, Cato, cum ista natura detulisset: non tu quidem vir melior esses, nec fortior, nec temperantior, nec iustior, (neque enim esse potes,) sed paullo ad lenitatem propensior. Non accusares nullis adductus inimicitiis, nulla lacessitus iniuria, pudentissimum hominem, summa dignitate atque honestate praeditum: putares, quum in eiusdem anni custodia te atque L. Murenam fortuna posuisset, aliquo te cum hoc reipublicae vinculo esse coniunctum: quod atrociter in senatu dixisti, aut non dixisses aut seposuisses aut mitiorem in partem interpretarere. 65. Ac te ipsum (quantum ego opinione auguror) nunc et animi quodam impetu concitatum, et vi naturae atque ingenii elatum, et recentibus praeceptorum studiis flagrantem iam usus flectet, dies leniet, aetas mitigabit. Etenim isti ipsi mihi videntur vestri praeceptores et virtutis magistri fines officiorum paullo longius, quam natura vellet, protulisse; ut, quum ad ultimum animo contendissemus, ibi tamen, ubi oporteret, consisteremus. Nihil ignoveris. Immo aliquid, non omnia. Nihil gratiae caussa feceris. Immo resistito gratiae, quum officium et fides postulabit. Misericordia commotus ne sis. Etiam, in dissolvenda severitate, sed tamen est laus aliqua humanitatis. In sententia permaneto. Vero, nisi sententiam alia vicerit melior. 66. Huiuscemodi Scipio ille fuit, quem non poenitebat facere idem, quod tu: habere eruditissimum hominem Panaetium domi: cuius oratione et praeceptis, quamquam erant eadem ista, quae te delectant, tamen asperior non est factus, sed (ut accepi a senibus) lenissimus. Quis vero C. Laelio comior? quis iucundior, eodem ex studio isto? quis illo gravior, sapientior? Possum de L. Philo, de C. Gallo dicere haec eadem: sed te domum iam deducam tuam. Quemquamne existimas Catone, proavo tuo, commodiorem, communiorem, moderatiorem fuisse, ad omnem rationem humanitatis? de cuius praestanti virtute quum vere graviterque diceres, domesticum te habere dixisti exemplum ad imitandum. Est illud quidem exemplum tibi propositum domi: sed tamen naturae similitudo illius ad te magis, qui ab illo ortus es, quam ad unum quemque nostrum pervenire potuit: ad imitandum vero tam mihi propositum exemplar illud est, quam tibi. Sed, si illius comitatem et facilitatem tuae gravitati severitatique asperseris: non ista quidem erunt meliora, quae nunc sunt optima, sed certe condita iucundius.

XXXII. 67. Quare, ut ad id, quod institui, revertar, tolle mihi e caussa nomen Catonis: remove ac praetermitte auctoritatem, quae in iudiciis aut nihil valere, aut ad salutem debet valere: congredere mecum criminibus ipsis. Quid accusas, Cato? quid affers in iudicium? quid arguis? Ambitum accusas? non defendo. Me reprehendis, quod idem defendam, quod lege punierim. Punivi ambitum, non innocentiam. Ambitum vero ipsum vel tecum accusabo, si voles. Dixisti senatusconsultum, me referente, esse factum: si mercede corrupti obviam candidatis issent, si conducti sectarentur, si gladiatoribus vulgo locus tributim, et item prandia si vulgo essent data; contra legem Calpurniam factum videri. Ergo ita senatus iudicat, contra legem facta haec videri, si facta sint: decernit, quod nihil opus est, dum candidatis morem gerit. Nam factum sit, necne, vehementer quaeritur. Si factum sit, quin contra legem sit, dubitare nemo potest. 68. Est igitur ridiculum, quod est dubium, id relinquere incertum: quod nemini dubium potest esse, id iudicare. Atque id decernitur omnibus postulantibus candidatis: ut ex senatusconsulto, neque cuius intersit neque contra quem sit, intelligi possit. Quare doce, a L. Murena illa esse commissa: tum egomet tibi, contra legem commissa esse, concedam.

XXXIII. Multi obviam prodierunt de provincia decedenti, consulatum petenti. (Solet fieri. Eccui autem non proditur revertenti?) Quae fuit ista multitudo? Primum, si tibi istam rationem non possim reddere, quid habet admirationis, tali viro advenienti, candidato consulari, obviam prodisse multos? quod nisi esset factum, magis mirandum videretur. 69. Quid, si etiam illud addam, quod a consuetudine non abhorret, rogatos esse multos? num aut criminosum sit aut mirandum, qua in civitate rogati infimorum hominum filios prope de nocte ex ultima saepe Urbe deductum venire soleamus, in ea non esse gravatos homines, prodire hora tertia in campum Martium, praesertim talis viri nomine rogatos? Quid, si omnes societates venerunt, quarum ex numero multi hic sedent iudices? quid, si multi homines nostri ordinis honestissimi? quid, si illa officiosissima, quae neminem patitur non honeste in Urbem introire, tota natio candidatorum? Si denique ipse accusator noster Postumius obviam cum bene magna caterva sua venit, quid habet ista multitudo admirationis? Omitto clientes, vicinos, tribules, exercitum totum Luculli, qui ad triumphum per eos dies venerat: hoc dico, frequentiam in isto officio gratuitam, non modo dignitati ullius umquam, sed ne voluntati quidem defuisse. 70. At sectabantur multi. Doce, mercede: concedam esse crimen. Hoc quidem remoto, quid reprehendis? XXXIV. Quid opus est, inquit, sectatoribus? A me tu id quaeris, quid opus sit eo, quo semper usi sumus? Homines tenues unum habent in nostrum ordinem aut promerendi aut referendi beneficii locum, hanc in nostris petitionibus operam atque assectationem. Neque enim fieri potest, neque postulandum est a nobis aut ab equitibus Romanis, ut suos necessarios candidatos sectentur totos dies: a quibus si domus nostra celebratur, si interdum ad forum deducimur, si uno basilicae spatio honestamur, diligenter observari videmur et coli: tenuiorum et non occupatorum amicorum est ista assiduitas: quorum copia bonis et beneficis deesse non solet. 71. Noli igitur eripere hunc inferiori generi hominum fructum officii, Cato: sine eos, qui omnia a nobis sperant, habere ipsos quoque aliquid, quod nobis tribuere pos-

sint. Si nihil erit praeter ipsorum suffragium, tenue est. si, ut suffragentur, nihil valent gratia. Ipsi denique, ut solent loqui, non dicere pro nobis, non spondere, non vocare domum suam possunt: atque haec a nobis petunt omnia: neque ulla re alia, quae a nobis consequuntur, nisi opera sua, compensari putant posse. Itaque et legi Fabiae, quae est de numero sectatorum, et senatusconsulto, quod est L. Caesare consule factum, restiterunt. Nulla est enim poena, quae possit observantiam tenuiorum ab hoc vetere instituto officiorum excludere. 72. At spectacula sunt tributim data, et ad prandium vulgo vocati. Etsi hoc factum a Murena omnino, iudices, non est, ab eius amicis autem more et modo factum est; tamen admonitus re ipsa recordor, quantum hae quaestiones in senatu habitae punctorum nobis, Servi, detraxerint. Quod enim tempus fuit aut nostra aut patrum nostrorum memoria, quo haec sive ambitio est sive liberalitas non fuerit, ut locus et in circo et in foro daretur amicis et tribulibus? Haec homines tenuiores primum, nondum qui a suis tribulibus vetere instituto assequebantur * * *

(Deest nonnihil.)

XXXV. 73. Praefectum fabrum semel locum tribulibus suis dedisse: quid statuetur in viros primarios, qui in circo totas tabernas tribulium caussa compararunt? Haec omnia sectatorum, spectaculorum, prandiorum item crimina a multitudine in tuam nimiam diligentiam, Servi, coniecta sunt: in quibus tamen Murena ab senatus auctoritate defenditur. Quid enim? Senatus num obviam prodire crimen putat? Non; sed mercede: convince. Num sectari multos? Non; sed conductos: doce. Num locum ad spectandum dare? aut ad prandium invitare? Minime. Sed vulgo, passim. Quid est vulgo? universos. Non igitur, si L. Natta, summo loco adolescens, qui et quo animo iam sit, et qualis vir futurus sit, videmus, in equitum centuriis voluit esse et ad hoc officium necessitudinis et ad reliquum tempus gratiosus, id erit eius vitrico fraudi aut crimini: nec, si virgo Vestalis, huius propinqua et necessaria, locum suum gladiatorium concessit huic, non et illa pie fecit, et hic a culpa est remotus. Omnia haec sunt officia necessariorum, commoda tenuiorum, munia candidatorum.

74. At enim agit mecum austere et Stoice Cato. Negat verum esse, allici benevolentiam cibo: negat, iudicium hominum in magistratibus mandandis corrumpi voluptatibus oportere. Ergo ad coenam, petitionis caussa, si quis vocat, condemnetur. Quippe, inquit, tu mihi summum imperium, tu* summam auctoritatem, tu gubernacula reipublicae petas fovendis hominum sensibus et deliniendis animis et adhibendis voluptatibus? Utrum lenocinium, inquit, a grege delicatae iuventutis, an orbis terrarum imperium a populo Romano petebas? Horribilis oratio: sed eam usus, vita, mores, civitas ipsa respuit. Neque tamen Lacedaemonii, auctores istius vitae atque orationis, qui quotidianis epulis in robore accumbunt; neque vero Cretes, quorum nemo gustavit umquam cubans, melius, quam Romani homines, qui tempora voluptatis laborisque dispertiunt, respublicas suas retinuerunt: quorum alteri uno adventu nostri exercitus deleti sunt, alteri nostri imperii praesidio disciplinam suam legesque conservant. XXXVI. 75. Quare noli, Cato, maiorum instituta, quae res ipsa, quae diuturnitas imperii comprobat, nimium severa oratione reprehendere. Fuit eodem ex studio vir eruditus apud patres nostros, et honestus homo et nobilis, Q. Tubero. Is, quum epulum Q. Maximus Africani patrui sui nomine populo Romano daret, rogatus est a Maximo, ut triclinium sterneret, quum esset Tubero eiusdem Africani sororis filius. Atque ille, homo eruditissimus ac Stoicus, stravit pelliculis haedinis lectulos Punicanos et exposuit vasa Samia, quasi vero esset Diogenes Cynicus mortuus, et non divini hominis Africani mors honestaretur: quem quum supremo eius die Maximus laudaret, gratias egit diis immortalibus, quod ille vir in hac republica potissimum natus esset: necesse enim fuisse, ibi esse terrarum imperium, ubi ille esset. Huius in morte celebranda graviter tulit populus Romanus hanc perversam sapientiam Tuberonis. 76. Itaque homo integerrimus, civis optimus, quum esset L. Paulli nepos, P. Africani, ut dixi, sororis filius, his haedinis pelliculis praetura deiectus est. Odit populus Romanus privatam luxuriam, publicam magnificentiam diligit: non amat profusas epulas, sordes et inhumanitatem multo minus. Distinguit rationem officiorum ac temporum, vicissitudinem laboris ac voluptatis. Nam, quod ais, nulla re allici hominum mentes oportere ad magistratum mandandum, nisi dignitate: hoc tu ipse, in quo summa est dignitas, non servas. Cur enim quemquam, ut studeat tibi, ut te adiuvet, rogas? Rogas tu me, ut mihi praesis, ut committam ego me tibi. Quid tandem? Istuc me rogari oportet abs te, an te potius a me, ut pro mea salute laborem periculumque suscipias? 77. Quid? quod habes nomenclatorem, in eo quidem fallis et decipis. Nam si nomine appellari abs te cives tuos, honestum est: turpe est eos notiores esse servo tuo quam tibi. Sin etiam noris, tamen per monitorem appellandi sunt; cur ante petis, quam insusurravit? Quid? quod quum admoneris, tamen, quasi tute noris, ita salutas? Quid, posteaquam es designatus, multo salutas negligentius? Haec omnia ad rationem civitatis si dirigas, recta sunt: sin perpendere ad disciplinae praecepta velis, reperiantur pravissima. Quare nec plebi Romanae eripiendi fructus isti sunt ludorum, gladiatorum, conviviorum, quae omnia maiores nostri comparaverunt: nec candidatis ista benignitas adimenda est, quae liberalitatem magis significat, quam largitionem.

XXXVII. 78. At enim te ad accusandum respublica adduxit. Credo, Cato, te isto animo atque ea opinione venisse. Sed tu imprudentia laberis. Ego quod facio, iudices, quum amicitiae dignitatisque L. Murenae gratia facio, tum me pacis, otii, concordiae, libertatis, salutis, vitae denique omnium nostrum caussa facere clamo atque testor. Audite, audite consulem, iudices, nihil dicam arrogantius, tantum dicam, totos dies atque noctes de republica cogitantem! Non usque eo L. Catilina rempublicam despexit atque contempsit, ut ea copia, quam secum eduxit, se hanc civitatem oppressurum arbitraretur. Latius patet illius sceleris contagio, quam quisquam putat: ad plures pertinet. Intus, intus, inquam, est equus Troianus: a quo numquam, me consule, dormientes opprimemini. 79. Quaeris a me, quid ego Catilinam metuam. Nihil: et curavi, ne quis metueret: sed copias illius, quas hic video, dico esse metuendas: nec tam timendus est nunc exercitus L. Catilinae, quam isti, qui illum exercitum deseruisse dicuntur. Non enim deseruerunt: sed ab illo in speculis atque insidiis relicti, in capite atque in cervicibus nostris restiterunt. Hi et integrum consulem et bonum imperatorem, et natura et fortuna cum reipublicae salute coniunctum, deiici de Urbis

praesidio et de custodia civitatis vestris sententiis deturbari volunt. Quorum ego ferrum et audaciam reieci in campo, debilitavi in foro, compressi etiam domi meae saepe, iudices; his vos si alterum consulem tradideritis, plus multo erunt vestris sententiis, quam suis gladiis consecuti. Magni interest, iudices, id quod ego multis repugnantibus egi atque perfeci, esse Kalendis Ian. in republica duo consules. 80. Nolite arbitrari, mediocribus consiliis aut usitatis viis aut**. Non lex improba, non perniciosa largitio, non auditum aliquando aliquod malum reipublicae quaeritur. Inita sunt in hac civitate consilia, iudices, Urbis delendae, civium trucidandorum, nominis Romani exstinguendi. Atque haec cives, cives, inquam, (si eos hoc nomine appellari fas est,) de patria sua et cogitant et cogitaverunt. Horum ego quotidie consiliis occurro, audaciam debilito, sceleri resisto. Sed vos moneo, iudices: in exitu est iam meus consulatus: nolite mihi subtrahere vicarium meae diligentiae: nolite adimere eum, cui rempublicam cupio tradere incolumem, ab his tantis periculis defendendam.

XXXVIII. 81. Atque ad haec mala, iudices, quid accedat aliud, non videtis? Te, te appello, Cato: nonne prospicis tempestatem anni tui? Iam enim hesterna concione intonuit vox perniciosa designati tribuni, collegae tui: contra quem multum tua mens, multum omnes boni providerunt, qui te ad tribunatus petitionem vocaverunt. 82. Omnia, quae per hoc triennium agitata sunt, iam ab eo tempore, quo a L. Catilina et Cn. Pisone initum consilium senatus interficiendi scitis esse, in hos dies, in hos menses, in hoc tempus erumpunt. Qui locus est, iudices, quod tempus, qui dies, quae nox, quum ego non ex istorum insidiis ac mucronibus non solum meo, sed multo etiam magis divino consilio eripiar atque evolem? Neque isti me meo nomine interfici, sed vigilantem consulem de reipublicae praesidio demovere volunt: nec minus vellent, Cato, te quoque aliqua ratione, si possent, tollere: id quod, mihi crede, et agunt et moliuntur. Vident, quantum in te sit animi, quantum ingenii, quantum auctoritatis, quantum reipublicae praesidii: sed quum consulari auctoritate et auxilio spoliatam vim tribuniciam viderint, tum se facilius inermem et debilitatum te oppressuros arbitrantur. Nam ne sufficiatur consul, non timent. Vident, in tuorum potestate collegarum fore: sperant sibi Silanum, clarum virum, sine collega, te sine consule, rempublicam sine praesidio obiici posse. 83. His tantis in rebus tantisque in periculis est tuum, M. Cato, qui non mihi, non tibi, sed patriae natus esse videris, videre, quid agatur, retinere adiutorem, defensorem, socium in republica, consulem non cupidum, consulem (quod maxime tempus hoc postulat) fortuna constitutum ad amplexandum otium, scientia ad bellum gerendum, animo et usu ad quod velis negotium.

XXXIX. Quamquam huiusce rei potestas omnis in vobis sita est, iudices: totam rempublicam vos in hac caussa tenetis, vos gubernatis. Si L. Catilina cum suo consilio nefariorum hominum, quos secum eduxit, hac de re posset iudicare, condemnaret L. Murenam: si interficere posset, occideret. Petunt enim rationes illius, ut orbetur auxilio respublica: ut minuatur contra suum furorem imperatorum copia: ut maior facultas tribunis plebis detur, depulso adversario, seditionis ac discordiae concitandae. Idemne igitur delecti amplissimis ex ordinibus honestissimi atque sapientissimi viri iudicabunt, quod ille importunissimus gladiator, hostis reipublicae, iudicarit? 84. Mihi credite, iudices: in hac caussa non solum de L. Murenae, verum etiam de vestra salute sententiam feretis. In discrimen extremum venimus: nihil est iam, unde nos reficiamus, aut ubi lapsi resistamus. Non solum minuenda non sunt auxilia, quae habemus, sed etiam nova, si fieri possit, comparanda. Hostis est enim non apud Anienem, quod bello Punico gravissimum visum est, sed in Urbe, in foro: (dii immortales! sine gemitu hoc dici non potest:) non nemo etiam in illo sacrario reipublicae, in ipsa, inquam, curia non nemo hostis est. Dii faxint, ut meus collega, vir fortissimus, hoc Catilinae nefarium latrocinium armatus opprimat! Ego togatus, vobis bonisque omnibus adiutoribus, hoc, quod conceptum respublica periculum parturit, consilio discutiam et comprimam! 85. Sed quid tandem fiet, si haec, elapsa de manibus nostris, in eum annum, qui consequitur, redundarint? Unus erit consul, et is non in administrando bello, sed in sufficiendo collega occupatus. Hunc iam qui impedituri sint, **illa pestis immanis, importuna Catilinae perrumpet, qua poterit: et iam populo Romano minatur: in agros suburbanos repente advolabit: versabitur in castris furor, in curia timor, in foro coniuratio, in campo exercitus, in agris vastitas: omni autem in sede ac loco ferrum flammamque metuemus. Quae iamdiu comparantur, eadem ista omnia, si ornata suis praesidiis erit respublica, facile et magistratuum consiliis et privatorum diligentia comprimentur.

XL. 86. Quae quum ita sint, iudices, primum reipublicae caussa, qua nulla res cuiquam potior debet esse, vos, pro mea summa et vobis cognita in rempublicam diligentia, moneo, pro auctoritate consulari hortor, pro magnitudine periculi obtestor, ut otio, ut paci, ut saluti, ut vitae vestrae et ceterorum civium consulatis: deinde ego fide[m vestram, vel] defensoris et amici officio adductus, oro atque obsecro, iudices, ut ne hominis miseri et quum corporis morbo, tum animi dolore confecti, L. Murenae, recentem gratulationem nova lamentatione obruatis. Modo, maximo beneficio populi Romani ornatus, fortunatus videbatur, quod primus in familiam veterem, primus in municipium antiquissimum, consulatum attulisset; nunc idem squalore sordidus, confectus morbo, lacrimis ac maerore perditus, vester est supplex, iudices, vestram fidem obtestatur, misericordiam implorat, vestram potestatem ac vestras opes intuetur. 87. Nolite, per deos immortales! iudices, hac eum re, qua se honestiorem fore putavit, etiam ceteris ante partis honestatibus atque omni dignitate fortunaque privare. Atque ita vos si L. Murena, iudices, orat atque obsecrat; si iniuste neminem laesit; si nullius aures voluntatemve violavit; si nemini, ut levissime dicam, odio, nec domi, nec militiae, fuit: sit apud vos modestiae locus; sit demissis hominibus perfugium, sit auxilium pudori. Misericordiam spoliatio consulatus magnam habere debet, iudices: una enim eripiuntur cum consulatu omnia. Invidiam vero his temporibus habere consulatus ipse nullam potest: obiicitur enim concionibus seditiosorum, insidiis coniuratorum, telis Catilinae: ad omne denique periculum, atque ad omnem invidiam solus opponitur. 88. Quare quid invidendum Murenae aut cuiquam nostrum sit in hoc praeclaro consulatu, non video, iudices. Quae vero miseranda sunt, ea et mihi ante oculos versantur, et vos videre et perspicere potestis. XLI. Si (quod Iuppiter omen avertat) hunc vestris sententiis afflixeritis: quo se mi-

ser vertet? Domumne? ut eam imaginem clarissimi viri, parentis sui, quam paucis ante diebus laureatam in sua gratulatione conspexit, eamdem deformatam ignominia lugentemque videat? An ad matrem? quae misera, modo consulem osculata filium suum, nunc cruciatur et sollicita est, ne eumdem paullo post spoliatum omni dignitate conspiciat? 89. Sed quid ego matrem aut domum appello, quem nova poena legis et domo et parente et omnium suorum consuetudine conspectuque privat? Ibit igitur in exsilium miser? Quo? ad Orientisne partes, in quibus annos multos legatus fuit et exercitus duxit et res maximas gessit? At habet magnum dolorem, unde cum honore decesseris, eodem cum ignominia reverti. An se in contrariam partem terrarum abdet, ut Gallia Transalpina, quem nuper summo cum imperio libentissime viderit, eumdem lugentem, maerentem, exsulem videat? In ea porro provincia quo animo C. Murenam, fratrem suum, aspiciet? Qui huius dolor? qui illius maeror erit? quae utriusque lamentatio? quanta autem perturbatio fortunae atque sermonis, quod, quibus in locis paucis ante diebus factum esse consulem Murenam nuntii litterasque celebrassent, et unde hospites atque amici gratulatum Romam concurrerint, repente eo accedat ipse nuntius suae calamitatis? 90. Quae si acerba, si misera, si luctuosa sunt, si alienissima a mansuetudine et misericordia vestra, iudices, conservate populi Romani beneficium: reddite reipublicae consulem: date hoc ipsius pudori, date patri mortuo, date generi et familiae, date etiam Lanuvio, municipio honestissimo, quod in hac tota caussa frequens maestumque vidistis. Nolite a sacris patriis Iunonis Sospitae, cui omnes consules facere necesse est, domesticum et suum consulem potissimum avellere. Quem ego vobis, si quid habet aut momenti commendatio, aut auctoritatis confirmatio mea, consul consulem, iudices, ita commendo, ut cupidissimum otii, studiosissimum bonorum, acerrimum contra seditionem, fortissimum in bello, inimicissimum huic coniurationi, quae nunc rempublicam labefactat, futurum esse promittam et spondeam.

38.

M. TULLII CICERONIS

PRO

P. SULLA

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

P. Sulla, L. Sullae dictatoris propinquus, ex SCto de conquirendis Catilinae coniuratis facto, a L. Torquato filio de coniuratione accusatus est D. Iunio Silano et L. Murena coss. (692. U. c.) defendentibus autem Hortensio et Cicerone absolutus. Quo factum est, ut ipse postea (a. U. 300.) Gabinium de ambitu accusaret. Cf. Ep. ad Q. fratr. III, 3. Idem Sulla cum P. Autronio Paeto a. 687. cos. design. lege Calpurnia de ambitu accusatus est ab eodem Torquato et consulatu deiectus, sublectis L. Aurelio Cotta et L. Manlio Torquato patre coss. Idem in caussa Catilinaria ab Allobrogibus nominatus erat et a Cicerone in epistola ad Pompeium (cf. c. 24.). Praeterea Cicero cum optimatibus quibusdam caussae Sullanae favere existimabatur, et Torquato peregrinus etiam et rex esse insimulabatur. Hinc patrocinium quo plus invidiae, eo plus habebat difficultatis.

ARG. Cicero a principio, cur Sullam defendendum sibi existimaverit, explicat. Deinde criminationes diluit, quod Sulla sit ab Allobrogibus commemoratus, quod res aliter sit a Cicerone in tabulas publicas relata, fabulas de conductis gladiatoribus, de Hispania ulteriore per Sittium sollicitata, de Pompeiorum incolis ad coniurationem a Sulla compulsis, de L. Caecilii, Sullae fratris, consilio ambitus poenam nova lege minuendi, denique de Cic. ad Pompeium epistola.

Deinde Sullam a vita publica et privata collaudat et nota damnationis de ambitu semiambustum excusat. Servorum testimonia, quae Torquatus minatus erat, virorum clarissimorum auctoritatibus extenuat. Postremo deos obtestatur integro se animo defendisse Sullam eumque iudicibus commendat.

I. 1. Maxime vellem, iudices, ut P. Sulla et antea dignitatis suae splendorem obtinere, et post calamitatem acceptam modestiae fructum aliquem potuisset percipere: sed quoniam ita tulit casus infestus, ut amplissimo in honore quum communi ambitionis invidia tum singulari Autronii odio everteretur, et in his pristinae fortunae reliquiis miseris et afflictis tamen haberet quosdam, quorum animos ne supplicio quidem suo satiare posset: quamquam ex huius incommodis magnam animo molestiam capio, tamen in ceteris malis facile patior oblatum mihi tempus, in quo boni viri lenitatem meam misericordiamque, notam omnibus quondam, nunc quasi intermissam, agnoscerent, improbi ac perditi cives redomiti atque victi, praecipitante republica vehementem me fuisse atque fortem, conservata mitem ac misericordem, faterentur. 2. Et quoniam L. Torquatus, meus familiaris ac necessa-

rius, iudices, existimavit, si nostram in accusatione sua necessitatem familiaritatemque violasset, aliquid se de auctoritate meae defensionis posse detrahere: cum huius periculi propulsatione coniungam defensionem officii mei. Quo quidem genere non uterer orationis, iudices, hoc tempore, si mea solum interesset: multis enim mihi locis et data facultas est et saepe dabitur, de mea laude dicendi. Sed, ut ille, iudices, quantum de mea auctoritate deripuisset, tantum se de huius praesidiis deminuturum putavit: sic hoc ego sentio, si mei facti rationem vobis constantiamque huius officii ac defensionis probavero, caussam quoque me P. Sullae probaturum. 3. Ac primum abs te illud, L. Torquate, quaero, cur me a ceteris clarissimis viris ac principibus civitatis in hoc officio atque in defensionis iure secernas. Quid enim est, quamobrem abs te Q. Hortensii factum, clarissimi viri atque ornatissimi civis, non reprehendatur, reprehendatur meum? Nam si initum est consilium a P. Sulla inflammandae civitatis, huius exstinguendi imperii, delendae Urbis; mihi maiorem hae res dolorem, quam Q. Hortensio, mihi maius odium afferre debent? meum denique gravius esse iudicium, qui adiuvandus in his caussis, qui oppugnandus, qui defendendus, qui deserendus esse videatur? Ita, inquit. Tu enim investigasti, tu patefecisti coniurationem. II. 4. Quod quum dicit, non attendit, eum, qui patefecerit, hoc curasse, ut id omnes viderent, quod antea fuisset occultum. Quare ista coniuratio, si patefacta per me est, tam patet Hortensio, quam mihi. Quem quum videas hoc honore, auctoritate, virtute, consilio praeditum non dubitasse, quin innocentem P. Sullam defenderet: quaero, cur, qui aditus ad caussam Hortensio patuerit, mihi interclusus esse debuerit. Quaero illud etiam, si me, qui defendo, reprehendendum putas esse, quid tandem de his existimes summis viris et clarissimis civibus, quorum studio et dignitate celebrari hoc iudicium, ornari caussam, defendi huius innocentiam vides? Non enim una est ratio defensionis ea, quae posita est in oratione. Omnes, qui adsunt, qui laborant, qui salvum volunt, pro sua parte atque auctoritate defendunt. 5. An vero, in quibus subselliis haec ornamenta ac lumina reipublicae viderem, in his me apparere nollem, quorum ego opera illum in locum atque in hanc celsissimam sedem dignitatis atque honoris multis meis ac magnis laboribus et periculis, ascendissem? Atque, ut intelligas, Torquate, quem accuses, si te id offendit, quod ego, qui hoc genere quaestionis defenderim neminem, non desim P. Sullae: recordare de ceteris, quos adesse huic vides: intelliges, et de hoc et de ceteris iudicium meum et horum par atque unum fuisse. 6. Quis nostrum adfuit Vargunteio? Nemo: ne hic quidem Q. Hortensius, praesertim qui illum solus antea de ambitu defendisset. Non enim iam se ullo officio cum illo coniunctum arbitrabatur, quum ille, tanto scelere commisso, omnium officiorum societatem diremisset. Quis nostrum Ser. Sullam, quis P., quis M. Laecam, quis C. Cornelium defendendum putavit? quis his horum adfuit? Nemo. Quid ita? Quia ceteris in caussis etiam nocentes viri boni, si necessarii sunt, deserendos esse non putant: in hoc crimine non solum levitatis est culpa, verum etiam quaedam contagio sceleris, si defendas eum, quem obstrictum esse patriae parricidio suspicere. 7. Quid Autronio? nonne sodales, non collegae sui, non veteres amici, quorum ille copia quondam abundarat, non hi omnes, qui sunt in republica principes, defuerunt? immo etiam testimonio plerique laeserunt? Statuerant, tantum illud esse maleficium, quod non modo non occultari per se, sed etiam aperiri illustrarique deberet. III. Quamobrem quid est, quod mirere, si cum iisdem me in hac caussa vides adesse, cum quibus in ceteris intelligis abfuisse? Nisi vero me unum vis ferum, praeter ceteros me asperum, me inhumanum existimari, me singulari immanitate et crudelitate praeditum. 8. Hanc mihi tu si propter res meas gestas imponis in omni vita mea personam, Torquate, vehementer erras. Me natura misericordem, patria severum, crudelem nec patria nec natura esse voluit. Denique istam ipsam personam vehementem et acrem, quam mihi tum tempus et respublica imposuit, iam voluntas et natura ipsa detraxit. Illa enim ad breve tempus severitatem postulavit: haec in omni vita misericordiam lenitatemque desiderat. 9. Quare nihil est, quod ex tanto comitatu virorum amplissimorum me unum abstrahas. Simplex officium atque una est bonorum omnium caussa. Nihil erit, quod admirere posthac, si in ea parte, in qua hos animadverteris, me videbis. Nulla est enim in republica caussa mea propria. Tempus agendi fuit magis mihi proprium, quam ceteris: doloris vero, et timoris et periculi fuit illa caussa communis. Neque enim princeps tunc ad salutem esse potuissem, si esse alii comites noluissent. Quare necesse est, quod mihi consuli praecipuum fuit praeter alios, id iam privato cum ceteris esse commune. Neque ego hoc partiendae invidiae, sed communicandae laudis caussa loquor. Oneris mei partem nemini impertio, gloriae bonis omnibus. 10. In Autronium testimonium dixisti, inquit: Sullam defendis. Hoc totum eiusmodi est, iudices, ut, si ego sim inconstans ac levis, nec testimonio fidem tribui convenerit, nec defensioni auctoritatem. Sin est in me ratio reipublicae, religio privati officii, studium retinendae voluntatis bonorum: nihil minus accusator debet dicere, quam a me defendi Sullam, testimonio laesum esse Autronium. Videor enim non solum studium ad defendendas caussas, verum opinionis aliquid et auctoritatis afferre: qua et moderate ego utar, iudices, et omnino non uterer, si ille me non coegisset.

IV. 11. Duae coniurationes abs te, Torquate, constituuntur: una, quae Lepido et Volcatio consulibus, patre tuo consule designato, facta esse dicitur: altera, quae me consule. Harum in utraque Sullam dicis fuisse. Patris tui, fortissimi viri atque optimi consulis, scis me consiliis non interfuisse: scis me, quum mihi summus tecum usus esset, tamen illorum expertem temporum et sermonum fuisse: credo, quod nondum penitus in republica versabar, quod nondum ad propositum mihi finem honoris perveneram, quod mea me ambitio et forensis labor ab omni illa cogitatione abstrahebat. 12. Quis ergo intererat vestris consiliis? Omnes hi, quos vides huic adesse, et in primis Q. Hortensius: qui quum propter honorem ac dignitatem atque animum eximium in rempublicam, tum propter summam familiaritatem summumque amorem in patrem tuum quum communibus, tum praecipuis patris tui periculis commovebatur. Ergo istius coniurationis crimen defensum ab eo est, qui interfuit, qui cognovit, qui particeps et consilii vestri fuit et timoris. Cuius in hoc crimine propulsando quum esset copiosissima atque ornatissima oratio, tamen non minus inerat auctoritatis in ea, quam facultatis. Illius igitur coniurationis, quae facta contra vos, delata ad vos, a vobis

prolata esse dicitur, ego testis esse non potui. Non modo enim nihil comperi, sed vix ad aures meas istius suspicionis fama pervenit. 13. Qui vobiscum in consilio fuerunt, qui vobiscum illa cognorunt, quibus ipsis periculum tum conflari putabatur, qui Autronio non adfuerunt, qui in illum testimonia gravia dixerunt, hunc defendunt, huic adsunt, in huius periculo declarant, se non crimine coniurationis, ne adessent ceteris, sed hominum maleficio, deterritos esse. Mei consulatus autem tempus, et crimen maximae coniurationis a me defendetur. Atque inter nos partitio non est fortuito, iudices, nec temere facta: sed, quum videremus eorum criminum nos patronos adhiberi, quorum testes esse possemus, uterque nostrum id sibi suscipiendum putavit, de quo aliquid scire ipse atque existimare potuisset. V. 14. Et, quoniam de criminibus superioris coniurationis Hortensium diligenter audistis, de hac coniuratione, quae me consule facta est, hoc primum attendite.

Multa, quum essem consul, de summis reipublicae periculis audivi, multa quaesivi, multa cognovi. Nullus umquam de Sulla nuntius ad me, nullum indicium, nullae litterae pervenerunt, nulla suspicio. Multum haec vox fortasse deberet valere eius hominis, qui consul insidias reipublicae consilio investigasset, veritate aperuisset, magnitudine animi vindicasset, quum ipse nihil audisse de P. Sulla, nihil suspicatum esse diceret. Sed ego nondum utor hac voce ad hunc defendendum: ad purgandum me potius utor, ut mirari Torquatus desinat, me, qui Autronio abfuerim, Sullam defendere. 15. Quae enim Autronii fuit caussa? quae Sullae est? Ille ambitus iudicium tollere ac disturbare primum conflato voluit gladiatorum ac fugitivorum tumultu, deinde, id quod vidimus omnes, lapidatione atque concursu. Sulla, si sibi suus pudor ac dignitas non prodesset, nullum auxilium requisivit. Ille damnatus ita se gerebat, non solum consiliis et sermonibus, verum etiam aspectu atque vultu, ut inimicus esse amplissimis ordinibus, infestus bonis omnibus, hostis patriae videretur. Hic se ita fractum illa calamitate atque afflictum putavit, ut nihil sibi ex pristina dignitate superesse arbitraretur, nisi quod modestia retinuisset. 16. Hac vero in coniuratione quid tam coniunctum, quam ille cum Catilina, cum Lentulo? quae tanta societas ullis inter se rerum optimarum, quanta ei cum illis sceleris, libidinis, audaciae? quod flagitium Lentulus non cum Autronio concepit? quod sine eodem illo Catilina facinus admisit? quum interim Sulla cum eisdem illis non modo noctem solitudinemque non quaereret, sed ne mediocri quidem sermone et congressu coniungeretur. 17. Illum Allobroges, maximarum rerum verissimi indices, illum multorum litterae ac nuntii coarguerunt: Sullam interea nemo insimulavit, nemo nominavit. Postremo eiecto sive emisso iam ex Urbe Catilina, ille arma misit, cornua, tubas, falces, signa, ligones: ille relictus intus, exspectatus foris, Lentuli poena compressus, convertit se aliquando ad timorem, numquam ad sanitatem. Hic contra ita quievit, ut eo tempore omni Neapoli fuerit, ubi neque homines fuisse putantur huius affines suspicionis, et locus est ipse non tam ad inflammandos calamitosorum animos, quam ad consolandos accommodatus. VI. Propter hanc igitur tantam dissimilitudinem hominum atque caussarum dissimilem me in utroque praebui. 18. Veniebat enim ad me, et saepe veniebat Autronius multis cum lacrimis, supplex, ut se defenderem; et se meum condiscipulum in pueritia, familiarem in adolescentia, collegam in quaestura commemorabat fuisse: multa mea in se, nonnulla etiam sua in me proferebat officia. Quibus ego rebus, iudices, ita flectebar animo atque frangebar, ut etiam ex memoria, quas mihi ipsi fecerat insidias, deponerem: ut iam immissum esse ab eo C. Cornelium, qui me in sedibus meis, in conspectu uxoris meae ac liberorum meorum trucidaret, obliviscerer. Quae si de uno me cogitasset, qua mollitia sum animi ac lenitate, numquam mehercule illius lacrimis ac precibus restitissem. 19. Sed quum mihi patriae, quum vestrorum periculorum, quum huius urbis, quum illorum delubrorum atque templorum, quum puerorum infantium, quum matronarum ac virginum veniebat in mentem, et quum illae infestae ac funestae faces, universumque totius Urbis incendium, quum tela, quum caedes, quum civium cruor, quum cinis patriae versari ante oculos atque animum memoria refricare coeperat: tum denique ei resistebam, neque solum illi hosti ac parricidae, sed his etiam propinquis illius, Marcellis, patri et filio, quorum alter apud me parentis gravitatem, alter filii suavitatem obtinebat: neque me arbitrabar sine summo scelere posse, quod maleficium in aliis vindicassem, idem in illorum socio, quum scirem, defendere. 20. Atque idem ego neque P. Sullam supplicem ferre, neque eosdem Marcellos, pro huius periculis lacrimantes aspicere, neque huius M. Messallae, hominis necessarii, preces sustinere potui. Neque enim est caussa adversata naturae, nec homo, nec res misericordiae meae repugnavit. Nusquam nomen, nusquam vestigium fuerat: nullum crimen, nullum indicium, nulla suspicio. Suscepi caussam, Torquate, suscepi, et feci libenter, ut me, quem boni constantem semper, ut spero, existimassent, eumdem ne improbi quidem crudelem dicerent.

VII. 21. Hic ait se ille, iudices, regnum meum ferre non posse. Quod tandem, Torquate, regnum? consulatus, credo, mei: in quo ego imperavi nihil, sed contra patribus conscriptis et bonis omnibus parui: quo in magistratu non institutum est a me, iudices, regnum, sed repressum. An tum, in tanto imperio, tanta potestate, non dicis fuisse regem; nunc privatum, regnare dicis? quo tandem nomine? Quod, in quos testimonia dixisti, inquit, damnati sunt: quem defendis, sperat se absolutum iri. Hic tibi ego de testimoniis meis hoc respondeo: si falsum dixerim, te in eos dixisse; sin verum, non esse hoc regnare, quum verum iuratus dicas, probare. De huius spe tantum dico, nullas a me opes P. Sullam, nullam potentiam, nihil denique, praeter fidem defensionis, exspectare. 22. Nisi tu, inquit, caussam recepisses, numquam mihi restitisset, sed, indicta caussa, profugisset. Si iam hoc tibi concedam, Q. Hortensium, tanta gravitate hominem, si, hos tales viros non suo stare iudicio, sed meo: si hoc tibi dem, quod credi non potest, nisi ego huic adessem, hos adfuturos non fuisse: uter tandem rex est, isne, cui innocentes homines non resistunt, an is, qui calamitosos non deserit? At hic etiam, id quod tibi necesse minime fuit, facetus esse voluisti, quum Tarquinium et Numam, et me tertium peregrinum regem esse dixisti. Mitto iam de rege quaerere: illud quaero, peregrinum cur me esse dixeris. Nam, si ita sum, non tam est admirandum, regem esse me, quia, ut tu vis, etiam peregrini reges Romae fuerunt, quam consulem Romae fuisse peregrinum. 23. Hoc dico, inquit, te esse ex municipio. Fateor, et

addo etiam, ex eo municipio, unde iterum iam salus huic urbi imperioque missa est. Sed scire ex te pervelim, quamobrem, qui ex municipiis veniant, peregrini tibi esse videantur. Nemo enim istuc M. illi Catoni seni, quum plurimos haberet inimicos, nemo Ti. Coruncanio, nemo M'. Curio, nemo huic ipsi nostro C. Mario, quum ei multi inviderent, obiecit umquam. Equidem vehementer laetor, eum esse me, in quem tu, quum cuperes, nullam contumeliam iacere potueris, quae non ad maximam partem civium conveniret. VIII. Sed tamen te a me, pro magnis caussis nostrae necessitudinis, monendum esse etiam atque etiam puto. Non possunt omnes esse patricii. Si verum quaeris, ne curant quidem: nec se aequales tui propter istam caussam abs te anteiri putant. 24. Ac, si tibi nos peregrini videmur, quorum iam et nomen et honos inveteravit et huic urbi et hominum famae ac sermonibus: quam tibi illos competitores tuos peregrinos videri necesse erit, qui iam, ex tota Italia delecti, tecum de honore et de omni dignitate contendunt? Quorum cave tu quemquam peregrinum appelles, ne peregrinorum suffragiis obruare. Qui, si attulerint nervos et industriam, mihi crede, excutient tibi istam verborum iactationem, et te ex somno saepe excitabunt nec patientur se abs te, nisi virtute vincentur, honore superari. 25. Ac si, iudices, ceteris patriciis me et vos peregrinos videri oporteret, a Torquato tamen hoc vitium sileretur. Est enim ipse a materno genere municipalis, honestissimi ac nobilissimi generis, sed tamen Asculani. Aut igitur doceat, Picentes solos non esse peregrinos, aut gaudeat suo generi me meum ante non ponere. Quare neque me peregrinum posthac dixeris, ne gravius refutere: neque regem, ne derideare. Nisi forte regium tibi videtur, ita vivere, ut non modo homini nemini, sed ne cupiditati quidem ulli servias: contemnere omnes libidines: non auri, non argenti, non ceterarum rerum indigere: in senatu sentire libere: populi utilitati magis consulere, quam voluntati: nemini cedere, multis obsistere. Si hoc putas esse regium, me regem esse confiteor. Sin te potentia mea, si dominatio, si denique aliquod dictum arrogans aut superbum movet: quin tu id potius profers, quam verbi invidiam contumeliamque maledicti?

IX. 26. Ego, tantis a me beneficiis in republica positis, si nullum aliud mihi praemium a senatu populoque Romano, nisi honestum otium, postularem, quis non concederet? Sibi haberent honores, sibi imperia, sibi provincias, sibi triumphos, sibi alia praeclarae laudis insignia: mihi liceret eius urbis, quam conservassem, conspectu, tranquillo animo et quieto frui. Quid? si hoc non postulo: si ille labor meus pristinus, si sollicitudo, si officia, si operae, si vigiliae deserviunt amicis, praesto sunt omnibus; si neque amici in foro requirunt studium meum neque respublica in curia: si me non modo rerum gestarum vacatio, sed neque honoris, neque aetatis excusatio vindicat a labore; si voluntas mea, si industria, si domus, si animus, si aures patent omnibus; si mihi ne ad ea quidem, quae pro salute omnium gessi, recordanda et cogitanda quidquam relinquitur temporis: tamen hoc regnum appellabitur, cuius vicarius qui velit esse, inveniri nemo potest? Longe abest a me regni suspicio. 27. Si quaeris, qui sint Romae regnum occupare conati, ut ne replices annalium memoriam, ex domesticis imaginibus invenies. Res enim gestae, credo, meae me nimis extulerunt, ac mihi nescio quos spiritus attulerunt. Quibus de rebus tam claris, tam immortalibus, iudices, hoc possum dicere, me, qui e summis eripuerim periculis urbem hanc et vitam omnium civium, satis adeptum fore, si ex hoc tanto in omnes mortales beneficio nullum in me periculum redundarit. 28. Etenim, in qua civitate res tantas gesserim, memini; in qua urbe verser, intelligo. Plenum forum est eorum hominum, quos ego a vestris cervicibus depuli, iudices, a meis non removi. Nisi vero paucos fuisse arbitramini, qui conari aut sperare possent, se tantum imperium posse delere. Horum ego faces eripere de manibus et gladios extorquere potui, sicut feci: voluntates vero consceleratas ac nefarias nec sanare potui nec tollere. Quare non sum nescius, quanto periculo vivam in tanta multitudine improborum, quum mihi uni cum omnibus improbis aeternum videam bellum esse susceptum. X. 29. Quod si illis meis praesidiis forte invides, et si ea tibi regia videntur, quod omnes boni omnium generum atque ordinum suam salutem cum mea coniungunt: consolare te, quod omnium mentes improborum mihi uni maxime sunt infensae et adversae: qui me non solum idcirco oderunt, quod eorum conatus impios et furorem consceleratum repressi, sed eo etiam magis, quod nihil iam se simile, me vivo, conari posse arbitrantur. 30. At vero quid ego miror, si quid ab improbis de me improbe dicitur: quum L. Torquatus ipse, primum, his fundamentis adolescentiae iactis, ea spe proposita amplissimae dignitatis, deinde L. Torquati, fortissimi consulis, constantissimi senatoris, semper optimi civis, filius, interdum efferatur immoderatione verborum? qui, quum suppressa voce de scelere P. Lentuli, de audacia coniuratorum omnium dixisset, tantummodo ut vos, qui ea probatis, exaudire possetis: de supplicio P. Lentuli, de carcere, magna et queribunda voce dicebat. 31. In quo primum illud erat absurdum, quod, quum ea, quae leviter dixerat, vobis probare volebat, eos autem, qui circum iudicium stabant, audire nolebat, non intelligebat, ea, quae clare diceret, ita illos audituros, quibus se venditabat, ut vos quoque audiretis, qui id non probabatis: deinde alterum iam oratoris vitium, non videre, quid quaeque caussa postulet. Nihil est enim tam alienum ab eo, qui alterum coniurationis accuset, quam videri coniuratorum poenam mortemque lugere. Quod quum is tribunus plebis facit, qui unus videtur ex illis ad lugendos coniuratos relictus, non mirum est: difficile est enim tacere, quum doleas. Te, si quid eiusmodi facis, non modo talem adolescentem, sed in ea caussa, in qua te vindicem coniurationis velis esse, vehementer admiror. 32. Sed reprehendo tamen illud maxime, quod, isto ingenio et prudentia praeditus, caussam reipublicae non tenes, qui arbitrere, plebi Romanae res eas non probari, quas, me consule, omnes boni pro salute communi gesserunt. XI. Ecquem tu horum, qui adsunt, quibus te contra ipsorum voluntatem venditabas, aut tam sceleratum statuis fuisse, ut haec omnia perire voluerit, aut tam miserum, ut et se perire cuperet, et nihil haberet, quod salvum esse vellet? An vero clarissimum virum generis vestri ac nominis nemo reprehendit, qui filium suum vita privavit, ut in ceteros firmaret imperium; tu rempublicam reprehendis, quae domesticos hostes, ne ab iis ipsa necaretur, necavit? 33. Itaque attende iam, Torquate, quam ego defugiam auctoritatem consulatus mei. Maxima voce, ut omnes exaudire possint, dico, semperque dicam: adestote omnes animis, qui adestis corporibus, quorum ego frequentia magno opere laetor: erigite men-

tes auresque vestras et me de invidiosis rebus, ut ille putat, dicentem attendite! Ego consul, quum exercitus perditorum civium, clandestino scelere conflatus, crudelissimum et luctuosissimum exitium patriae comparasset, quum ad occasum interitumque reipublicae Catilina in castris, in his autem templis atque tectis dux Lentulus esset constitutus: meis consiliis, meis laboribus, mei capitis periculis, sine tumultu, sine delectu, sine armis, sine exercitu, quinque hominibus comprehensis atque confessis, incensione Urbem, internecione cives, vastitate Italiam, interitu rempublicam liberavi: ego vitam omnium civium, statum orbis terrae, urbem hanc denique, sedem omnium nostrum, arcem regum ac nationum exterarum, lumen gentium, domicilium imperii quinque hominum amentium ac perditorum poena redemi. 34. An me existimasti haec iniuratum in iudicio non esse dicturum, quae iuratus in maxima concione dixissem?

XII. Atque etiam illud addam, ne qui forte incipiat improbus subito te amare, Torquate, et aliquid sperare de te: atque, ut idem omnes exaudiant, clarissima voce dicam. Harum omnium rerum, quas ego in consulatu pro salute communi suscepi et gessi, L. ille Torquatus, quum esset meus contubernalis in consulatu atque etiam in praetura fuisset, auctor, adiutor, particeps exstitit, quum princeps, [quum auctor,] quum signifer esset iuventutis; parens eius, homo amantissimus patriae, maximi animi, summi consilii, singularis constantiae, quum esset aeger, tamen omnibus rebus illis interfuit: numquam est a me digressus: studio, consilio, auctoritate unus adiuvit plurimum, quum infirmitatem corporis animi virtute superaret. 35. Videsne, ut eripiam te ex improborum subita gratia et reconciliem bonis omnibus? qui te et diligunt, et retinent retinebuntque semper: nec, si a me forte desciveris, idcirco te a se et a republica et a tua dignitate deficere patientur. Sed iam redeo ad caussam: atque hoc vos, iudices, testor: mihi de memetipso tam multa dicendi necessitas quaedam imposita est ab illo. Nam, si Torquatus Sullam solum accusasset: ego quoque hoc tempore nihil aliud agerem, nisi eum, qui accusatus esset, defenderem: sed quum ille tota illa oratione in me esset invectus, et quum initio, ut dixi, defensionem meam auctoritate spoliare voluisset: etiamsi dolor meus respondere non cogeret, tamen ipsa caussa hanc a me orationem flagitasset.

XIII. 36. Allobrogibus nominatum Sullam esse dicis. Quis negat? Sed lege indicium, et vide, quemadmodum nominatus sit. L. Cassium dixerunt commemorasse, cum ceteris Autronium secum facere. Quaero, num Sullam dixerit Cassius? nusquam. Sese aiunt quaesisse de Cassio, quid Sulla sentiret. Videte diligentiam Gallorum: qui vitam hominum naturamque non nossent, ac tantum audissent, eos pari calamitate esse; quaesiverunt, essentne eadem voluntate? Quid tum? Cassius si respondisset, idem sentire et secum facere Sullam, tamen mihi non videretur in hunc id criminosum esse debere. Quid ita? quia, qui barbaros homines ad bellum impelleret, non debebat minuere illorum suspicionem et purgare eos, de quibus illi aliquid suspicarentur. 37. Non respondit tamen, una facere Sullam. Etenim esset absurdum, quum ceteros sua sponte nominasset, mentionem Sullae facere nullam, nisi admonitum et interrogatum: nisi forte veri simile est, P. Sullae nomen in memoria Cassio non fuisse. Si nobilitas hominis, si afflicta fortuna, si reliquiae pristinae dignitatis non tam illustres fuissent, tamen Autronii commemoratio memoriam Sullae retulisset. Etiam, ut arbitror, quum auctoritates principum coniurationis ad incitandos animos Allobrogum colligeret Cassius, et quum sciret, exteras nationes maxime nobilitate moveri, non prius Autronium, quam Sullam nominasset. 38. Iam vero illud probari minime potest, Gallos, Autronio nominato, putasse propter calamitatis similitudinem, sibi aliquid de Sulla esse quaerendum: Cassio, si hic esset in eodem scelere, ne quum appellasset quidem Autronium, huius in mentem venire potuisse. Sed tamen quid respondit de Sulla Cassius? Se nescire certum. Non purgat, inquit. Dixi antea: ne si argueret quidem tum denique, quum esset interrogatus, id mihi criminosum videretur. 39. Sed ego in indiciis et in quaestionibus non hoc quaerendum arbitror, num purgetur aliquis, sed num arguatur. Etenim quum negat se scire Cassius, utrum sublevat Sullam, an satis probat se nescire? Sublevat apud Gallos. Quid ita? ne indicent? Quid? si periculum esse putasset, ne illi umquam indicarent; de se ipso confessus esset? Nescivit. Credo, iudices, celatum esse Cassium de Sulla uno. Nam de ceteris certe sciebat, et ea domi eius pleraque conflata esse constabat. Qui negare noluit esse in eo numero Sullam, quo plus spei Gallis daret, dicere autem falsum non ausus est: nescire dixit. Atqui hoc perspicuum est, quum is, quis de omnibus scierit, de Sulla se scire negarit; eamdem vim esse negationis huius, quam si, extra coniurationem hunc esse, se scire dixisset. Nam, cuius scientiam de omnibus constat fuisse, eius ignoratio de aliquo purgatio debet videri. Sed iam non quaero, purgetne Cassius Sullam: illud mihi tantum satis est, contra Sullam nihil esse in indicio.

XIV. 40. Exclusus hac criminatione Torquatus, rursus in me irruit, me accusat. Ait, me aliter, ac dictum est, in tabulas publicas retulisse. O dii immortales! (vobis enim tribuam, quae vestra sunt: nec vero possum meo tantum ingenio dare, ut tot res, tantas, tam varias, tam repentinas, in illa turbulentissima tempestate reipublicae, mea sponte dispexerim:) vos profecto animum meum tum conservandae patriae cupiditate incendistis: vos me ab omnibus ceteris cogitationibus ad unam salutem reipublicae convertistis: vos denique in tantis tenebris erroris et inscientiae clarissimum lumen praetulistis menti meae. 41. Vidi ego hoc, iudices, nisi, recenti memoria senatus, auctoritatem huius indicii monumentis publicis testatus essem, fore, ut aliquando non Torquatus, neque Torquati quispiam similis, (nam id me multum fefellit,) sed ut aliquis patrimonio naufragus, inimicus otii, bonorum hostis, aliter indicata haec esse diceret, quo facilius, vento aliquo in optimum quemque excitato, posset in malis reipublicae portum suorum malorum aliquem invenire. Itaque introductis in senatum indicibus, constitui senatores, qui omnia indicum dicta, interrogata, responsa perscriberent. 42. At quos viros? non solum summa virtute et fide; cuius generis in senatu facultas maxima: sed etiam, quos sciebam memoria, scientia, consuetudine et celeritate scribendi facillime, quae dicerentur, persequi posse: C. Cosconium, qui tunc erat praetor: M. Messallam, qui tum praeturam petebat: P. Nigidium, App. Claudium. Credo esse neminem, qui his hominibus ad vere referendum aut fidem putet, aut ingenium defuisse.

XV. Quid deinde? quid feci? quum scirem, ita indicium in tabulas publicas relatum, ut illae tabulae

privata tamen custodia, more maiorum, continerentur: non occultavi, non continui domi, sed describi ab omnibus statim librariis, dividi passim et pervulgari atque edi populo Romano imperavi. Divisi toti Italiae, emisi in omnes provincias: eius indicii, e quo salus oblata esset omnibus, expertem esse neminem volui. 43. Itaque dico, locum in orbe terrarum esse nullum, quo in loco populi Romani nomen sit, quin eodem perscriptum hoc indicium pervenerit. In quo ego tam subito et exiguo et turbido tempore multa divinitus, ita ut dixi, non mea sponte, providi: primum, ne qui posset tantum aut de reipublicae aut de alicuius periculo meminisse, quantum vellet: deinde, ne cui liceret umquam reprehendere illud indicium, aut temere creditum criminari: postremo, ne quid iam a me, ne quid ex meis commentariis quaereretur, ne aut oblivio mea aut memoria videretur nimia, ne denique aut negligentia turpis, aut diligentia crudelis putaretur. 44. Sed tamen abs te, Torquate, quaero, quum indicatus tuus inimicus esset, et esset eius rei frequens senatus et recens memoria testis, tibi, meo familiari et contubernali, prius etiam edituri fuerint indicium scribae mei, si voluisses, quam in codicem retulissent: quum videres aliter fieri, cur tacuisti? passus es? non mecum, aut cum familiari meo questus es? aut, quoniam tam facile inveheris in amicos, iracundius ac vehementius expostulasti? Tu, quum tua vox numquam sit audita; quum, indicio lecto, descripto, divulgato, quieveris, tacueris: repente tantam rem enuntiare audeas? et in eum locum te deducas, ut ante, quam me commutati indicii coargueris, te summae negligentiae, tuo iudicio, convictum esse fateare?

XVI. 45. Mihi cuiusquam salus tanti fuisset, ut meam negligerem? per me ego veritatem patefactam contaminarem aliquo mendacio? quemquam denique ego iuvarem, a quo et crudeles insidias in rempublicam factas, et in me potissimum consulem constitutas putarem? Quod si iam essem oblitus severitatis et constantiae meae, tamne amens eram, ut, quum litterae posteritatis caussa repertae sint, quae subsidio oblivioni esse possent, ego recentem putarem memoriam cuncti senatus commentario meo posse superari? 46. Fero ego te, Torquate, iamdudum, fero, et nonnumquam animum, incitatum ad ulciscendam orationem tuam, revoco ipse et reflecto. Permitto aliquid iracundiae tuae, do adolescentiae, cedo amicitiae, tribuo parenti. Sed, nisi tibi aliquem modum tute constitueris, coges oblitum me nostrae amicitiae, habere rationem meae dignitatis. Nemo umquam me tenuissima suspicione perstrinxit, quem non perculerim ac perfregerim. Sed mihi hoc credas velim: non iis libentissime soleo respondere, quos mihi videor facillime posse superare. 47. Tu, quoniam minime ignoras consuetudinem dicendi meam, noli hac nova lenitate abuti mea: noli aculeos orationis meae, qui reconditi sunt, excussos arbitrari: noli id putare omnino a me esse amissum, si quid est tibi remissum atque concessum. Quum illae valent apud me excusationes iniuriae tuae, iratus animus tuus, aetas, amicitia nostra: tum nondum statuo te virium satis habere, ut ego tecum luctari et congredi debeam. Quod si esses usu atque aetate robustior: essem idem, qui soleo, quum sum lacessitus: nunc tecum sic agam, tulisse ut potius iniuriam, quam retulisse gratiam videar. XVII. 48. Neque vero, quid mihi irascare, intelligere possum. Si, quod eum defendo, quem tu accusas: cur tibi quoque ipse non succenseo, qui accuses eum, quem ego defendo? Inimicum, inquis, accuso meum. Et amicum ego defendo meum. Non debes tamen quemquam in coniurationis quaestione defendere. Immo nemo magis eum, de quo nihil est umquam suspicatus, quam is, qui de aliis multa cogitavit. Cur dixisti testimonium in alios? Quia coactus. Cur damnati sunt? Quia creditum est. Regnum est, dicere in quem velis, ac defendere quem velis. Immo servitus est, non dicere in quem velis, nec defendere quem velis. Ac, si considerare coeperis, utrum magis mihi hoc necesse fuerit facere, an istud tibi: intelliges, honestius te inimicitiarum modum statuere potuisse, quam me humanitatis. 49. At vero quum honos agebatur amplissimus familiae vestrae, hoc est consulatus parentis tui, sapientissimus vir familiarissimis suis non succensuit pater tuus, quum Sullam et defenderent et laudarent. Intelligebat, hanc nobis a maioribus esse traditam disciplinam, ut nullius amicitia ad propulsanda pericula impediremur. Et erat huic iudicio longe dissimilis illa contentio: tum, afflicto P. Sulla, consulatus vobis pariebatur, sicuti partus est: honoris erat certamen: ereptum repetere vos clamitabatis, ut, victi in campo, in foro vinceretis. Tum qui contra vos pro huius salute pugnabant, amicissimi vestri, quibus non irascebamini, consulatum vobis eripiebant, honori vestro repugnabant, et tamen id inviolata vestra amicitia, integro officio, veteri exemplo, atque instituto optimi cuiusque faciebant. XVIII. 50. Ego vero quibus ornamentis adversor tuis? aut cui dignitati vestrae repugno? Quid est, quod iam ab hoc expetas? Honor ad patrem, insignia honoris ad te delata sunt. Tu ornatus exuviis huius, venis ad eum lacerandum, quem interemisti: ego iacentem et spoliatum defendo et protego. Atque hic tu et reprehendis me, quia defendam, et irasceris. Ego autem non modo tibi non irascor, sed ne reprehendo quidem factum tuum. Te enim existimo tibi statuisse, quid faciendum putares, et satis idoneum officii iudicem posuisse. 51. At accusat C. Cornelii filius, idemque valere debet, ac si pater indicaret. O patrem Cornelium sapientem! qui, quod praemii solet esse in indicio, reliquerit: quod turpitudinis in confessione, id per accusationem filii susceperit. Sed quid est tandem, quod indicat per istum puerum Cornelius? Si est caussa mihi ignota, cum Hortensio communicata, respondeat Hortensius. Sin tu ais illum comitatum Autronii et Catilinae, quum in campo, consularibus comitiis, quae a me habita sunt, caedem facere voluerunt: Autronium tum in campo vidimus: et quid dixi, vidisse nos? Ego vidi. Vos enim tum, iudices, nihil laborabatis neque suspicabamini: ego, tectus praesidio firmo amicorum, Catilinae tum et Autronii copias et conatum repressi. 52. Num quis est igitur, qui tum dicat in campum aspirasse Sullam? Atqui si tum se cum Catilina societate sceleris coniunxerat, cur ab eo discedebat? cur cum Autronio non erat? cur in pari caussa non paria signa reperiuntur criminis? Sed quoniam Cornelius ipse etiam nunc de indicando dubitat, ut dicitis, informat adhuc adumbratum indicium filii: quid tandem de illa nocte dicit, quum inter falcarios ad M. Laecam, nocte ea, quae consecuta est posterum diem Nonarum Novemb. me consule, Catilinae denuntiatione convenit? quae nox omnium temporum coniurationis acerrima fuit atque acerbissima. Tum Catilinae dies exeundi, tum ceteris manendi conditio, tum descriptio totam per Urbem caedis atque incendiorum constituta est: tunc tuus pater, Corneli, id quod tandem aliquando confi-

tetur, illam sibi officiosam provinciam depoposcit, ut cum prima luce consulem salutatum veniret, intromissus meo more et iure amicitiae, me in meo lectulo trucidaret. XIX. 53. Hoc tempore, quum arderet acerrime coniuratio, quum Catilina egrederetur ad exercitum: Lentulus in Urbe relinqueretur: Cassius incendiis, Cethegus caedi praeponeretur: Autronio, ut occuparet Etruriam, praescriberetur: quum omnia ordinarentur, instituerentur, pararentur: ubi fuit Sulla, Corneli? Num Romae? immo longe abfuit. Num in iis regionibus, quo se Catilina inferebat? multo etiam longius. Num in agro Camerti, Piceno, Gallico; quas oras maxime quasi morbus quidam illius furoris pervaserat? nihil vero minus: fuit enim, ut iam ante dixi, Neapoli: fuit in ea parte Italiae, quae maxime ea suspicione caruit. 54. Quid ergo indicat, aut quid affert aut ipse Cornelius, aut vos, qui ab eo haec mandata defertis? Gladiatores emptos esse, Fausti simulatione, ad caedem ac tumultum. Ita prorsus: interpositi sunt gladiatores, quos testamento patris videmus deberi. Arrepta est familia: quae si esset praetermissa, posset alia familia Fausti munus praebere. Utinam quidem haec ipsa non modo iniquorum invidiae, sed et aequorum exspectationi satisfacere posset! Properatum vehementer, quum longe tempus muneris abesset. Quasi vero tempus dandi muneris non valde appropinquaret. Nec opinante Fausto, quum is neque sciret, neque vellet, familia est comparata. 55. At litterae sunt Fausti, per quas ille precibus a P. Sulla petit, ut emat gladiatores, et ut hos ipsos emat; neque solum ad Sullam missae, sed ad L. Caesarem, Q. Pompeium, C. Memmium: quorum de sententia tota res gesta est. At praefuit familiae Cornelius. Iam si in comparanda familia suspicio est nulla: quod praefuit, nihil ad rem pertinet. Sed tamen munere servili obtulit se ad ferramenta prospicienda. Praefuit vero numquam; eaque res per Bellum, Fausti libertum, omni tempore administrata est.

XX. 56. At enim Sittius est ab hoc in ulteriorem Hispaniam missus, ut eam provinciam perturbaret. Primum Sittius, iudices, L. Iulio, C. Figulo consulibus profectus est aliquanto ante furorem Catilinae et ante suspicionem huius coniurationis: deinde est profectus non tum primum, sed quum in iisdem locis aliquanto ante eadem de caussa aliquot annos fuisset. Ac profectus est non modo ob caussam, sed etiam necessariam caussam, magna ratione cum Mauritaniae rege contracta. Tum autem, illo profecto, Sulla procurante eius rem et gerente, plurimis et pulcherrimis P. Sittii praediis venditis, aes alienum eiusdem dissolutum est: ut, quae caussa ceteros ad facinus impulit, cupiditas retinendae possessionis, ea Sittio non fuerit, praediis deminutis. 57. Iam vero illud quam incredibile! quam absurdum! qui Romae caedem facere, qui hanc urbem inflammare vellet, eum familiarissimum suum dimittere ab se et amandare in ultimas terras! utrum quo facilius Romae ea, quae conabatur, efficeret, si in Hispania turbatum esset? At haec ipsa per se sine ulla coniunctione agebantur. An in tantis rebus, tam novis consiliis, tam periculosis, tam turbulentis hominem amantissimum sui, familiarissimum, coniunctissimum officiis, usu, consuetudine, dimittendum esse arbitraretur? Veri simile non est, ut, quem in secundis rebus, quem in otio secum semper habuisset, hunc in adversis et in eo tumultu, quem ipse comparabat, ab se dimitteret. 58. Ipse autem Sittius (non enim mihi deserenda est caussa amici veteris atque hospitis) is homo est, aut ea familia ac disciplina, ut hoc credi possit, eum bellum reipublicae facere voluisse? ut, cuius pater, quum ceteri deficerent finitimi ac vicini, singulari exstiterit in rempublicam nostram officio et fide, is sibi nefarium bellum contra patriam suscipiendum putaret? cuius aes alienum videmus, iudices, non libidine, sed negotii gerendi studio esse contractum: qui ita Romae debuit, ut in provinciis et in regnis maximae ei pecuniae deberentur: quas quum peteret, non commisit, ut sui procuratores quidquam oneris absente se sustinerent: venire omnes suas possessiones, et patrimonio se ornatissimo spoliari maluit, quam ullam moram cuiquam fieri creditorum suorum. 59. A quo quidem genere, iudices, ego numquam timui, quum in illa reipublicae tempestate versarer. Illud erat genus hominum horribile et pertimescendum, qui tanto amore suas possessiones amplexi tenebant, ut ab his membra divelli citius ac distrahi posse diceres. Sittius numquam sibi cognationem cum praediis esse existimavit suis. Itaque se non modo ex suspicione tanti sceleris, verum etiam ex omni hominum sermone, non armis, sed patrimonio suo vindicavit.

XXI. 60. Iam vero, quod subiicit, Pompeianos esse a Sulla impulsos, ut ad istam coniurationem et ad hoc nefarium facinus accederent: id cuiusmodi sit, intelligere non possum. An tibi Pompeiani coniurasse videntur? Quis hoc umquam dixit? aut quae fuit istius rei vel minima suspicio? Disiunxit, inquit, eos a colonis, ut hoc dissidio ac dissensione facta oppidum in sua potestate posset et Pompeianos habere. Primum omnis Pompeianorum colonorumque dissensio delata ad patronos est, quum iam inveterasset ac multos annos esset exagitata: deinde ita a patronis res cognita est, ut nulla in re a ceterorum sententiis Sulla dissenserit: postremo coloni ipsi sic intelligunt, non Pompeianos a Sulla magis, quam sese esse defensos. 61. Atque hoc, iudices, ex hac frequentia colonorum, honestissimorum hominum, intelligere potestis; qui adsunt, laborant: hunc patronum, defensorem, custodem illius coloniae, si in omni fortuna atque in omni honore incolumem habere non potuerunt, in hoc tamen casu, quo afflictus iacet, per vos tutari conservarique cupiunt. Adsunt pari studio Pompeiani, qui ab illis etiam in crimen vocantur: qui ita de ambulatione et de suffragiis suis cum colonis dissenserunt, ut idem de communi salute sentirent. 62. Ac ne haec quidem P. Sullae mihi videtur silentio praetereunda esse virtus, quod, quum ab hoc illa colonia deducta sit, et quum commoda colonorum a fortunis Pompeianorum reipublicae fortuna disiunxerit, ita carus utrisque est atque iucundus, ut non alteros demovisse, sed utrosque constituisse videatur.

XXII. At enim et gladiatores et omnis ista vis rogationis Caeciliae caussa comparabantur. Atque in hoc loco in L. Caecilium, pudentissimum atque ornatissimum virum, vehementer invectus est: cuius ego de virtute et constantia, iudices, tantum dico: talem hunc in ista rogatione, quam promulgavit non de tollenda, sed de levanda calamitate fratris sui, fuisse, ut consultum esse voluerit fratri, cum republica pugnare noluerit: promulgarit impulsus amore fraterno, destiterit fratris auctoritate deductus. 63. Atque in ea re per L. Caecilium Sulla accusatur, in qua re est uterque laudandus: primum Caecilius, *qui id promulgarit, in quo fratris casum levare posset, quem quia res iudicatas videbatur voluisse rescindere, ut desiste-

ret, Sulla recte reprehendit. Status enim reipublicae maxime iudicatis rebus continetur. Neque ego tantum fraterno amori dandum arbitror, ut quisquam de salute suorum consulat, communem relinquat. Nihil de iudicio ferebat: sed poenam ambitus auferebat, quae fuerat nuper superioribus legibus constituta. Itaque hac rogatione non iudicum sententiam, sed legis vitium corrigebat. Nemo iudicium reprehendit, quum de poena queritur, sed legem. Damnatio enim est iudicum, quae manebat: poena legis, quae levabatur. 64. Noli igitur animos eorum ordinum, qui praesunt iudiciis summa cum gravitate et dignitate, alienare a caussa. Nemo labefactare iudicium est conatus: nihil est eiusmodi promulgatum. Semper Caecilius in calamitate fratris sui iudicum potestatem perpetuandam, legis acerbitatem mitigandam putavit.

XXIII. Sed quid ego de hoc plura disputem? Dicerem fortasse, et facile et libenter dicerem. Si paullo etiam longius, quam finis quotidiani officii postulat, pietas et fraternus amor L. Caecilium propulisset; implorarem sensus vestros: unius cuiusque indulgentiam in suos testarer: peterem errato veniam L. Caecilii ex intimis vestris cogitationibus atque ex humanitate communi. 65. Lex dies fuit proposita paucos; ferri coepta numquam: deposita est in senatu: populum Romanum latuit. Quum in Capitolium nos senatum convocassemus, nihil est actum prius: et id mandato Sullae Q. Metellus praetor se loqui dixit, Sullam illam rogationem de se nolle ferri. Ex illo tempore L. Caecilius multa e republica egit: agrariae legi, quae tota a me reprehensa et abiecta est, intercessorem fore professus est: improbis largitionibus restitit: senatus auctoritatem numquam impedivit; ita se gessit in tribunatu, ut, onere deposito domestici officii, nihil postea nisi de reipublicae commodis cogitarit. 66. Atque in ipsa rogatione, ne per vim quid ageretur, quis tamen nostrum Sullam aut Caecilium verebatur? nonne omnis ille terror, omnis seditionis timor atque opinio ex Autronii improbitate pendebat? Eius voces, eius minae ferebantur: eius aspectus, concursatio, stipatio, greges hominum perditorum metum nobis seditionesque afferebant. Itaque P. Sulla, hoc importunissimo tum honoris tum etiam calamitatis socio atque comite, et secundas fortunas amittere coactus est, et in adversis sine ullo remedio atque allevamento permanere.

XXIV. 67. Hic tu epistolam meam saepe recitas, quam ego ad Cn. Pompeium de meis rebus gestis et de summa reipublicae misi: et ex ea crimen aliquod in P. Sullam quaeris: et, si furorem incredibilem, biennio ante conceptum, erupisse in meo consulatu scripsi, me hoc demonstrasse dicis, Sullam in illa fuisse superiore coniuratione. Scilicet is sum, qui existimem, Cn. Pisonem et Catilinam et Vargunteium et Autronium nihil scelerate, nihil audacter ipsos per sese sine P. Sulla facere potuisse. 68. De quo etiam si quis dubitasset antea; num, idquod tu arguis, cogitasset, interfecto patre tuo, consule, descendere Kalendis Ianuariis cum lictoribus? sustulisti hanc suspicionem, quum dixisti, hunc, ut Catilinam consulem efficeret, contra patrem tuum operas et manum comparasse. Quod si tibi ego confiteor, tu mihi concedas necesse est, hunc, quum Catilinae suffragaretur, nihil de suo consulatu, quem iudicio amiserat, per vim recuperando cogitavisse. Neque enim istorum facinorum tantorum, tam atrocium crimen, iudices, P. Sullae persona suscipit.

69. Iam enim faciam, criminibus omnibus fere dissolutis, contra atque in ceteris caussis fieri solet, ut nunc denique de vita hominis ac de moribus dicam. Etenim de principio studuit animus occurrere magnitudini criminis, satisfacere exspectationi hominum, de me aliquid ipso, qui accusatus eram, dicere: nunc iam revocandi estis eo, quo vos ipsa caussa, etiam tacente me, cogit animos mentesque convertere. XXV. Omnibus in rebus, iudices, quae graviores maioresque sunt, quid quisque voluerit, cogitarit, admiserit, non ex crimine, sed ex moribus eius, qui arguitur, est ponderandum. Neque enim potest quisquam nostrum subito fingi, neque cuiusquam repente vita mutari aut natura converti. 70. Circumspicite paullisper mentibus vestris, ut alia omittamus, hosce ipsos homines, qui huic affines sceleri fuerunt. Catilina contra rempublicam coniuravit. Cuius aures umquam hoc respuerunt conatum esse hominem, usque a pueritia non solum intemperantia et scelere, sed etiam consuetudine et studio in omni flagitio, stupro, caede grassatum? Quis eum contra patriam pugnantem periisse miratur, quem semper omnes ad civile latrocinium natum putaverunt? Quis Lentuli societates cum indicibus, quis insaniam libidinum, quis perversam atque impiam religionem recordatur, qui illum aut nefarie cogitasse aut stulte sperasse miretur? Quis de C. Cethego atque eius in Hispaniam profectione, ac de vulnere Q. Metelli Pii cogitat, cui non ad illius poenam carcer aedificatus esse videatur? Omitto ceteros, ne sit infinitum. 71. Tantum a vobis peto, ut taciti de omnibus, quos coniurasse cognitum est, cogitetis. Intelligetis unum quemque illorum prius a sua vita, quam nostra suspicione esse damnatum. Ipsum illum Autronium (quoniam eius nomen finitimum maxime est huius periculo et crimini) non sua haec vita convincit? Semper audax, petulans, libidinosus. Quem in stuprorum defensionibus non solum verbis uti improbissimis solitum esse scimus, verum etiam pugnis et calcibus: quem exturbare homines e possessionibus, caedem facere vicinorum, spoliare fana sociorum, vi conatum et armis disturbare iudicia, in bonis rebus omnes contemnere, in malis pugnare contra bonos, non reipublicae cedere, non fortunae ipsi succumbere. Huius si caussa non manifestissimis rebus teneretur, tamen eum mores ipsius ac vita convincerent.

XXVI. 72. Agedum, conferte nunc cum illis vitam P. Sullae, vobis populoque Romano notissimam, iudices, et eam ante oculos vestros proponite. Ecquod huius factum aut commissum, non dicam audacius, sed quod cuiquam paullo minus consideratum videretur? Factum quaero? verbum ecquod umquam ex ore huius excidit, unde quisquam posset offendi? At vero in illa gravi L. Sullae victoria turbulentaque quis P. Sulla mitior, quis misericordior inventus est? Quam multorum hic vitam est a L. Sulla deprecatus? quam multi sunt summi homines et ornatissimi, et nostri et equestris ordinis, quorum pro salute se hic Sullae obligavit? Quos ego nominarem: neque enim ipsi nolunt, et huic animo gratissimo adsunt: sed quia maius est beneficium, quam posse debet civis civi dare, ideo a vobis peto, ut, quod potuit, tempori tribuatis, quod fecit, ipsi. 73. Quid reliquam constantiam vitae commemorem? dignitatem? liberalitatem? moderationem in privatis rebus? splendorem in publicis? quae ita a fortuna deformata sunt, ut tamen a natura inchoata compareant. Quae domus? quae celebratio quotidiana? quae familiaris dignitas? quae studia amicorum?

quae ex quoque ordine multitudo? Haec diu multumque, et multo labore quaesita una eripuit hora. Accepit P. Sulla, iudices, vehemens vulnus et mortiferum, verumtamen eiusmodi, quod videretur eius vita et natura accipere potuisse. Honestatis et dignitatis habuisse nimis magnam iudicatus est cupiditatem: quam si nemo alius habuit in consulatu petendo, cupidior iudicatus est hic fuisse, quam ceteri: sin etiam in aliis nonnullis fuit iste consulatus amor, fortuna in hoc fuit fortasse gravior, quam in ceteris. 74. Postea vero quis P. Sullam, nisi maerentem, demissum afflictumque vidit? quis umquam est suspicatus, hunc magis odio, quam pudore hominum aspectum lucemque vitare? Qui quum multa haberet invitamenta Urbis et fori, propter summa studia amicorum, quae tamen ei sola in malis restiterunt: abfuit ab oculis vestris; et, quum lege retineretur, ipse se exsilio paene mulctavit. XXVII. In hoc vos pudore, iudices, et in hac vita tanto sceleri locum fuisse creditis? Aspicite ipsum: contuemini os: conferte crimen cum vita: vitam, ab initio ad hoc tempus explicatam, cum crimine recognoscite. 75. Mitto rempublicam, quae fuit semper Sullae carissima: hosne amicos, tales viros, tam cupidos sui, per quos res eius secundae quondam erant ornatae, nunc sublevantur adversae, crudelissime perire voluit, ut cum Lentulo et Catilina et Cethego foedissimam vitam ac miserrimam turpissima morte proposita degeret? Non cadit, non, inquam, cadit in hos mores, non in hunc pudorem, non in hanc vitam, non in hunc hominem ista suspicio. Nova quaedam illa immanitas exorta est; incredibilis fuit ac singularis furor: ex multis ab adolescentia collectis perditorum hominum vitiis repente tanta ista importunitas inauditi sceleris exarsit. 76. Nolite, iudices, arbitrari, hominum illum impetum et conatum fuisse. Neque enim ulla gens tam barbara aut tam immanis umquam fuit, in qua non modo tot, sed unus tam crudelis hostis patriae sit inventus. Belluae quaedam illae ex portentis immanes ac ferae, forma hominum indutae, exstiterunt. Perspicite etiam atque etiam, iudices. Nihil enim est, quod in hac caussa dici possit vehementius. Penitus introspicite Catilinae, Autronii, Cethegi, Lentuli ceterorumque mentes: quas vos in his libidines, quae flagitia, quas turpitudines, quantas audacias, quam incredibiles furores, quas notas scelerum, quae indicia parricidiorum, quantos acervos facinorum reperietis! Ex magnis et diuturnis et iam desperatis reipublicae morbis ista repente vis erupit, ut, ea confecta et eiecta, convalescere aliquando et sanari civitas posset. Neque enim est quisquam, qui arbitretur, illis inclusis in republica pestibus, diutius haec stare potuisse. Itaque eos non ad perficiendum scelus, sed ad luendas reipublicae poenas, Furiae quaedam incitaverunt. XXVIII. 77. In hunc igitur gregem vos nunc P. Sullam, iudices, ex his, qui cum hoc vivunt atque vixerunt, honestissimorum hominum gregibus reiicietis? ex hoc hominum numero, ex hac familiari dignitate in impiorum partem atque in parricidarum coetum ac numerum transferetis? Ubi erit igitur illud fortissimum praesidium pudoris? quo in loco nobis vita ante acta proderit? quod ad tempus existimationis partae fructus reservabitur, si in extremo discrimine ac dimicatione fortunae deseruerit? si non aderit? si nihil adiuvabit? 78. Quaestiones nobis servorum ac tormenta accusator minitatur: in quibus quamquam nihil periculi suspicamur; tamen illa tormenta gubernat dolor, moderatur natura cuiusque tum animi, tum corporis, regit quaesitor, flectit libido, corrumpit spes, infirmat metus, ut in tot rerum angustiis nihil veritati loci relinquatur. Vita P. Sullae torqueatur: ex ea quaeratur num quae occultetur libido, num quod lateat facinus, num quae crudelitas, num quae audacia. Nihil erroris erit in caussa nec obscuritatis, iudices, si a vobis vitae perpetuae vox, ea quae gravissima debet esse, audietur. 79. Nullum in hac caussa testem timemus: nihil quemquam scire, nihil vidisse, nihil audisse arbitramur. Sed tamen, si nihil vos P. Sullae fortuna movet, iudices, vestra moveat. Vestra enim, qui cum summa elegantia atque integritate vixistis, hoc maxime interest, non ex libidine aut simultate aut levitate testium caussas honestorum hominum ponderari, sed in magnis disquisitionibus repentinisque periculis vitam unius cuiusque esse testem. Quam vos, iudices, nolite armis suis spoliatam atque nudatam obiicere invidiae, dedere suspicioni. Munite communem arcem bonorum, obstruite perfugia improborum. Valeat ad poenam et ad salutem plurimum, quam solam videtis ipsam ex vi sua naturaque facillime perspici, subito flecti fingique non posse. XXIX. 80. Quid vero? haec auctoritas, (semper enim de ea dicendum est: quamquam a me timide modiceque dicetur,) quid, inquam, haec auctoritas nostra, qui a ceteris coniurationis caussis abstinuimus, P. Sullam defendimus: nihil hunc tandem iuvabit? Grave est hoc dictum fortasse, iudices, grave, si appetimus aliquid: si, quum ceteri de nobis silent, non etiam nosmet ipsi tacemus, grave. Sed, si laedimur, si accusamur, si in invidiam vocamur: profecto conceditis, iudices, ut nobis libertatem retinere liceat, si minus liceat dignitatem. 81. Accusati sunt uno nomine consulares: ut iam videatur honoris amplissimi nomen plus invidiae, quam dignitatis afferre. Adfuerunt, inquit, Catilinae illumque laudarunt. Nulla tum patebat, nulla erat cognita coniuratio: defendebant amicum, aderant supplici, vitae eius turpitudinem in summis eius periculis non insequebantur. Quin etiam parens tuus, Torquate, consul reo de pecuniis repetundis Catilinae fuit advocatus, improbo homini, at supplici, fortasse audaci, at aliquando amico. Cui quum adfuit post delatam ad eum primam illam coniurationem, indicavit se audisse aliquid, non credidisse. At idem non adfuit alio in iudicio, quum adessent ceteri. Si postea cognorat ipse aliquid, quod in consulatu ignorasset: ignoscendum est iis, qui postea nihil audierunt. Sin illa res prima valuit: num inveterata, quam recens, debuit esse gravior? Sed si tuus parens, etiam in illa suspicione periculi sui, tamen humanitate adductus advocationem hominis improbissimi sella curuli atque ornamentis et suis et consulatus honestavit: quid est, quamobrem consulares, qui Catilinae adfuerunt, reprehendantur? 82. At iidem iis, qui ante hunc caussam de coniuratione dixerunt, non adfuerunt. Tanto scelere astrictis hominibus statuerunt nihil a se adiumenti, nihil opis, nihil auxilii ferri oportere. Atque, ut de eorum constantia atque animo in rempublicam dicam, quorum tacita gravitas et fides de uno quoque loquitur, neque cuiusquam ornamenta orationis desiderat, potest quisquam dicere umquam meliores, fortiores, constantiores consulares fuisse, quam iis temporibus et periculis, quibus paene oppressa est respublica? Quis non de communi salute apertissime, quis non fortissime, quis non constantissime sensit? Neque ego praecipue de consularibus disputo. Nam haec et hominum ornatissimo-

rum, qui praetores fuerunt, et universi senatus communis est laus: ut constet, post hominum memoriam numquam in illo ordine plus virtutis, plus amoris in rempublicam, plus gravitatis fuisse. Sed quia sunt descripti consulares, de his tantum mihi dicendum putavi, quod satis esset, attestante memoria omnium, neminem esse ex illo honoris gradu, qui non omni studio, virtute, auctoritate incubuerit ad rempublicam conservandam. XXX. 83. Sed quid? Ego, qui Catilinam non laudavi, qui reo Catilinae consul non adfui, qui testimonium de coniuratione dixi in alios, adeone vobis alienus a sanitate, adeo oblitus constantiae meae, adeo immemor rerum a me gestarum esse videor, ut, quum consul bellum gesserim cum coniuratis, nunc eorum ducem servare cupiam, et in animum inducam, cuius nuper ferrum retuderim flammamque restinxerim, eiusdem nunc caussam vitamque defendere? Si medius fidius, iudices, non me ipsa respublica, meis laboribus et periculis conservata, ad gravitatem animi et constantiam sua dignitate revocaret, tamen hoc natura est insitum, ut, quem timueris, quicum de vita fortunisque contenderis, cuius ex insidiis evaseris, hunc semper oderis. Sed, quum agatur honos meus amplissimus, gloria rerum gestarum singularis, quum, quoties quisquam est in hoc scelere convictus, toties renovetur memoria per me inventae salutis: ego sim tam demens, ego committam, ut ea, quae pro salute omnium gessi, casu magis et felicitate a me, quam virtute et consilio gesta esse videantur? 84. Quid ergo? Hoc tibi sumis, dicet fortasse quispiam, ut, quia tu defenderis, innocens iudicetur? Ego vero, iudices, non modo mihi nihil assumo, in quo quispiam repugnet, sed etiam, si quid ab omnibus conceditur, id reddo ac remitto. Non in ea republica versor, non iis temporibus caput meum obtuli pro patria periculis omnibus, non aut ita sunt exstincti, quos vici, aut ita grati, quos servavi, ut ego mihi plus appetere coner, quam quantum omnes inimici invidique patiantur. 85. Grave esse videtur, eum, qui investigarit coniurationem, qui patefecerit, qui oppresserit, cui senatus singularibus verbis gratias egerit, cui uni togato supplicationem decreverit, dicere in iudicio: non defenderem, si coniurasset. Non dico id, quod grave est: dico illud, quod in his caussis coniurationis non auctoritati assumam, sed pudori meo: Ego ille coniurationis investigator atque ultor certe non defenderem Sullam, si coniurasse arbitrarer. Ego, iudices, de tantis omnium periculis quum quaererem omnia, multa audirem, non crederem omnia, caverem omnia: dico hoc, quod initio dixi, nullius indicio, nullius suspicione, nullius litteris de P. Sulla rem ullam ad me esse delatam. XXXI. 86. Quamobrem vos, dii patrii ac penates, qui huic urbi atque huic imperio praesidetis, qui hoc imperium, qui hanc libertatem populumque Romanum, qui haec tecta atque templa, me consule, vestro numine auxilioque servastis, testor, integro me animo ac libero P. Sullae caussam defendere: nullum a me sciente facinus occultari, nullum scelus susceptum contra salutem omnium defendi ac tegi. Nihil de hoc consul comperi, nihil suspicatus sum, nihil audivi. 87. Itaque idem ego ille, qui vehemens in alios, qui inexorabilis in ceteros esse visus sum, (persolvi patriae, quod debui: reliqua iam a me meae perpetuae consuetudini naturaeque debentur:) tam sum misericors, iudices, quam vos: tam mitis, quam qui lenissimus. In quo vehemens fui vobiscum, nihil feci, nisi coactus: reipublicae praecipitanti subveni: patriam demersam extuli: misericordia civium adducti tunc fuimus tam vehementes, quam necesse fuit: salus esset omnium amissa una nocte, nisi esset severitas illa suscepta. Sed ut ad sceleratorum poenam amore reipublicae sum adductus: sic ad salutem innocentium voluntate deducor.

88. Nihil video esse in hoc P. Sulla, iudices, odio dignum, misericordia digna multa. Neque enim nunc propulsandae calamitatis suae caussa supplex ad vos, iudices, confugit: sed ne qua generi ac nomini suo nota nefariae turpitudinis inuratur. Nam ipse quidem, si erit vestro iudicio liberatus, quae habet ornamenta, quae solatia reliquae vitae, quibus laetari et perfrui possit? Domus erit, credo, exornata: aperientur maiorum imagines: ipse ornatum ac vestitum recuperabit. Omnia, iudices, haec amissa sunt: omnia generis, nominis, honoris insignia atque ornamenta unius iudicii calamitate occiderunt. Sed, ne exstinctor patriae, ne proditor, ne hostis appelletur, ne hanc labem tanti sceleris in familia relinquat, id laborat, id metuit; ne denique hic miser coniurati et conscelerati et proditoris filius nominetur: huic puero, qui est ei vita sua multo carior, metuit, cui honoris integros fructus non sit traditurus, ne aeternam memoriam dedecoris relinquat. 89. Hic vos orat, iudices, parvus, ut se aliquando, si non integra fortuna, at afflicta, patri suo gratulari sinatis: huic misero notiora sunt iudiciorum itinera et fori, quam campi et disciplinarum. Non iam de vita P. Sullae, iudices, sed de sepultura contenditur. Vita erepta est superiore iudicio: nunc, ne corpus eiiciatur, laboramus. Quid enim est huic reliqui, quod eum in vita hac teneat? aut quid est, quamobrem haec cuiquam vita videatur? XXXII. Nuper is homo fuit in civitate P. Sulla, ut nemo ei se neque honore, neque gratia nec fortunis anteferret: nunc spoliatus omni dignitate, quae erepta sunt, non repetit: quod fortuna in malis reliqui fecit, ut cum parente, cum liberis, cum fratre, cum his necessariis lugere suam calamitatem liceat, id sibi ne eripiatis, iudices, vos obtestatur. 90. Te ipsum iam, Torquate, expletum esse huius miseriis par erat. Etsi nihil aliud Sullae nisi consulatum abstulissetis, tamen eo vos contentos esse oportebat. Honoris enim contentio vos ad caussam, non inimicitiae deduxerunt. Sed quum huic omnia cum honore detracta sint, quum in hac fortuna miserrima ac luctuosissima destitutus sit: quid est, quod expetas amplius? Lucisne hanc usuram eripere vis, plenam lacrimarum atque maeroris, in qua cum maximo cruciatu atque dolore retinetur? Libenter reddiderit, adempta ignominia foedissimi criminis. An vero inimicum ut expellas? cuius ex miseriis, si esses crudelissimus, videndo fructum caperes maiorem, quam audiendo. 91. O miserum et infelicem illum diem, quo consul omnibus centuriis P. Sulla renuntiatus est! o falsam spem! o volucrem fortunam! o caecam cupiditatem! o praeposteram gratulationem! Quam cito illa omnia ex laetitia et voluptate ad luctum et lacrimas reciderunt, ut, qui paullo ante consul designatus fuisset, retineret repente nullum vestigium pristinae dignitatis! Quid enim erat mali, quod huic, spoliato honore, fama, fortunis, deesse videretur? aut cui novae calamitati locus ullus relictus esset? Urget eadem fortuna, quae coepit: reperit novum maerorem: non patitur, hominem calamitosum uno modo afflictum uno in luctu perire. XXXIII. 92. Sed iam impedior egomet, iudices, dolore animi, ne de huius miseria plura dicam. Vestrae iam sunt partes, iudi-

ces: in vestra mansuetudine atque humanitate caussam totam repono. Vos, reiectione interposita, nihil suspicantibus nobis, repentini in nos iudices consedistis, ab accusatoribus delecti ad spem acerbitatis, a fortuna nobis ad praesidium innocentiae constituti. Ut ego, quid de me populus Romanus existimaret, quia severus in improbos fueram, laboravi, et, quae prima innocentis mihi defensio est oblata, suscepi: sic vos severitatem iudiciorum, quae per hos menses in homines audacissimos facta sunt, lenitate ac misericordia mitigate. 93. Hoc quum impetrare a vobis ipsa caussa debet: tum est vestri animi atque virtutis, declarare, non esse eos vos, ad quos potissimum, interposita reiectione, devenire convenerit. In quo ego, iudices, vos, quantum meus in vos amor postulat, tantum hortor, ut communi studio, quoniam in rebus coniuncti sumus, mansuetudine et misericordia vestra falsam a nobis crudelitatis famam repellamus.

39.

M. TULLII CICERONIS

PRO

A. LICINIO ARCHIA POETA

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

A. Licinius Archias quum Catulo et Mario coss. (a. U. 652.) Romam veniret, Cicero puer adhuc quadrimus eo tempore erat; postea poetae operam dedit. Orationem habuit a. U. 693. M. Pupio Pisone et M. Valerio Messalla coss.

ARGUMENTUM, UT VIDETUR, ASCONII
(a Maio e cod. Ambros. 1817. editum et suppletum).

A. Licinius Archias se studiis poeticis dedidit, et adprime, ut videbatur, excelluit in hoc genere litterarum. Amicitia igitur etiam viris illustribus familiariter copulatus est, ut ipse M. Tullius in orationis huius narratione *confirmat. Interim satis longo intervallo quum esset cum L. Lucullo in Siciliam profectus, et quum ex ea provincia cum eodem L. Lucullo regrederetur*, Heracleam venit, quae tunc erat civitas foederata, et ascriptus est in ordinem Heracleensium civis. Tunc Silanus et Carbo coss. legem tulerunt, ut omnes, qui essent ex foederatis populis, civitatem Romanam consequerentur: si modo illo tempore, quo lex lata esset, domicilium in Italia haberent, et intra diem sexagesimum professi apud praetorem fuissent. Quae quum Licinio Archiae ad obtinendum ius civitatis Romanae argumenta deessent, quoniam neque tabulis Heracleensium probare poterat ascriptum se in ordinem civium; quippe tabularium civitatis illius exarserat bello sociali, nec bona sua in censum detulerat: reus factus *est* lege Papia, quae lata fuerat ad eos coercendos, qui temere et illicite civitatem Romanam usurpassent. Fit ergo quasi coniecturalis, an ascriptus sit in ordinem Heracleensium, et an fecerit omnia, quae is facere debuerit, qui esset e numero foederatorum. Et deficitur quidem multis probationibus; testimonio tamen Heracleensium et vel maxime, quibus tota occupatur oratio, poeticae facultatis et doctrinae iucundissimae gratia nititur. Est etiam, omissa coniectura, disceptatio per ipsam qualitatem personae, *ut* civis Romanus debeat adoptari, etiamsi in praeteritum non sit associatus.

I. 1. Si quid est in me ingenii, iudices, quod sentio quam sit exiguum, aut si qua exercitatio dicendi, in qua me non infitior mediocriter esse versatum, aut si huiusce rei ratio aliqua, ab optimarum artium studiis ac disciplina profecta, a qua ego nullum confiteor aetatis meae tempus abhorruisse: earum rerum omnium vel in primis hic A. Licinius fructum a me repetere prope suo iure debet. Nam quoad longissime potest mens mea respicere spatium praeteriti temporis et pueritiae memoriam recordari ultimam, inde usque repetens hunc video mihi principem et ad suscipiendam et ad ingrediendam rationem horum studiorum exstitisse. Quod si haec vox, huius hortatu praeceptisque conformata, nonnullis aliquando saluti fuit: a quo id accepimus, quo ceteris opitulari et alios servare possemus, huic profecto ipsi, quantum est situm in nobis, et opem et salutem ferre debemus. 2. Ac ne quis a nobis hoc ita dici forte miretur, quod alia quaedam in hoc facultas sit ingenii, neque haec dicendi ratio aut disciplina: ne nos quidem huic uni studio penitus umquam dediti fuimus. Etenim omnes artes, quae ad humanitatem pertinent, habent quoddam commune vinculum, et quasi cognatione quadam inter se continentur. II. 3. Sed ne cui vestrum mirum esse videatur, me in quaestione legitima et in iudicio publico, quum res agatur apud praetorem populi Romani, lectissimum virum, et apud severissimos iudices, tanto conventu hominum ac frequentia, hoc uti genere dicendi, quod non modo a consuetudine iudiciorum, verum etiam a forensi sermone abhorreat: quaeso a vobis, ut in hac caussa mihi detis hanc veniam, accommodatam huic reo, vobis, quemadmodum spero, non molestam: ut me, pro summo poeta atque eruditissimo homine dicentem, hoc concursu hominum litteratissimorum, hac vestra humanitate, hoc denique praetore exercente iudicium, patiamini de studiis humanitatis ac litterarum paullo loqui liberius, et in

eiusmodi persona, quae, propter otium ac studium, minime in iudiciis periculisque tractata est, uti prope novo quodam et inusitato genere dicendi. 4. Quod si mihi a vobis tribui concedique sentiam, perficiam profecto, ut hunc A. Licinium non modo non segregandum, quum sit civis, a numero civium, verum etiam, si non esset, putetis asciscendum fuisse.

III. Nam ut primum ex pueris excessit Archias, atque ab iis artibus, quibus aetas puerilis ad humanitatem informari solet, se ad scribendi studium contulit: primum Antiochiae (nam ibi natus est, loco nobili, celebri quondam urbe et copiosa atque eruditissimis hominibus liberalissimisque studiis affluenti,) celeriter ei* antecellere omnibus ingenii gloria contigit. Post in ceteris Asiae partibus cunctaque Graecia sic eius adventus celebrabantur, ut famam ingenii exspectatio hominis, exspectationem ipsius adventus admiratioque superaret. 5. Erat Italia tunc plena Graecarum artium ac disciplinarum, studiaque haec et in Latio vehementius tum colebantur, quam nunc iisdem in oppidis, et hic Romae, propter tranquillitatem reipublicae, non negligebantur. Itaque hunc et Tarentini et Rhegini et Neapolitani civitate ceterisque praemiis donarunt: et omnes, qui aliquid de ingeniis poterant iudicare, cognitione atque hospitio dignum existimarunt. Hac tanta celebritate famae quum esset iam absentibus notus, Romam venit, Mario consule et Catulo. Nactus est primum consules eos, quorum alter res ad scribendum maximas, alter quum res gestas, tum etiam studium atque aures adhibere posset. Statim Luculli, quum praetextatus etiam tum Archias esset, eum domum suam receperunt. Sed [etiam] hoc non solum ingenii ac litterarum, verum etiam naturae atque virtutis, ut domus, quae huius adolescentiae prima fuerit, eadem esset familiarissima senectuti. 6. Erat temporibus illis iucundus Q. Metello illi Numidico et eius pio filio; audiebatur a M. Aemilio; vivebat cum Q. Catulo, et patre et filio; a L. Crasso colebatur: Lucullos vero et Drusum et Octavios et Catonem et totam Hortensiorum domum devinctam consuetudine quum teneret, afficiebatur summo honore, quod eum non solum colebant, qui aliquid percipere atque audire studebant, verum etiam, si qui forte simulabant. IV. Interim satis longo intervallo, quum esset cum L. Lucullo in Siciliam profectus, et quum ex ea provincia cum eodem Lucullo decederet, venit Heracleam. Quae quum esset civitas aequissimo iure ac foedere, ascribi se in eam civitatem voluit: idque, quum ipse per se dignus putaretur, tum auctoritate et gratia Luculli ab Heracleensibus impetravit. 7. Data est civitas Silvani lege et Carbonis, SI QUI FOEDERATIS CIVITATIBUS ASCRIPTI FUISSENT: SI TUM, QUUM LEX FEREBATUR, IN ITALIA DOMICILIUM HABUISSENT: et, SI SEXAGINTA DIEBUS APUD PRAETOREM ESSENT PROFESSI. Quum hic domicilium Romae multos iam annos haberet, professus est apud praetorem, Q. Metellum, familiarissimum suum. 8. Si nihil aliud, nisi de civitate ac lege, dicimus, nihil dico amplius: caussa dicta est. Quid enim horum infirmari, Grati, potest? Heracleaene esse tum ascriptum negabis? Adest vir summa auctoritate et religione et fide, L. Lucullus, qui se non opinari, sed scire; non audivisse, sed vidisse; non interfuisse, sed egisse dicit. Adsunt Heracleenses legati, nobilissimi homines: huius iudicii caussa cum mandatis et cum publico testimonio venerunt; qui hunc ascriptum Heracleensem dicunt. Hic tu tabulas desideras Heracleensium publicas; quas Italico bello, incenso tabulario, interisse scimus omnes. Est ridiculum ad ea, quae habemus, nihil dicere; quaerere, quae habere non possumus; et de hominum memoria tacere, litterarum memoriam flagitare; et, quum habeas amplissimi viri religionem, integerrimi municipii iusiurandum fidemque, ea, quae depravari nullo modo possunt, repudiare; tabulas, quas idem dicis solere corrumpi, desiderare. 9. At domicilium in Italia non habuit is, qui tot annis ante civitatem datam sedem omnium rerum ac fortunarum suarum Romae collocavit? An non est professus? Immo vero iis tabulis professus, quae solae ex illa professione collegioque praetorum obtinent publicarum tabularum auctoritatem. V. Nam quum Appii tabulae negligentius asservatae dicerentur, Gabinii, quamdiu incolumis fuit, levitas, post damnationem calamitas, omnem tabularum fidem resignasset: Metellus, homo sanctissimus modestissimusque omnium, tanta diligentia fuit, ut ad L. Lentulum praetorem et ad iudices venerit et unius nominis litura se commotum esse dixerit. His igitur tabulis nullam lituram in nomine A. Licinii videtis. 10. Quae quum ita sint, quid est, quod de eius civitate dubitetis, praesertim quum aliis quoque in civitatibus fuerit ascriptus? Etenim quum mediocribus multis et aut nulla, aut humili aliqua arte praeditis gratuito civitatem in Graecia homines impertiebantur, Rheginos credo aut Locrenses aut Neapolitanos aut Tarentinos, quod scenicis artificibus largiri solebant, id huic, summa ingenii praedito gloria, noluisse! Quid? quum ceteri, non modo post civitatem datam, sed etiam post legem Papiam, aliquo modo in eorum municipiorum tabulas irrepserint, hic, qui ne utitur quidem illis, in quibus est scriptus, quod semper se Heracleensem esse voluit, reiicietur? 11. Census nostros requiris scilicet. Est enim obscurum, proximis censoribus hunc cum clarissimo imperatore, L. Lucullo, apud exercitum fuisse: superioribus, cum eodem quaestore fuisse in Asia: primis, Iulio et Crasso, nullam populi partem esse censam. Sed, quoniam census non ius civitatis confirmat, ac tantummodo indicat, eum, qui sit census, ita se iam tum gessisse pro cive: iis temporibus, quae tu criminaris ne ipsius quidem iudicio eum in civium Romanorum iure esse versatum, et testamentum saepe fecit nostris legibus, et adiit hereditates civium Romanorum, et in beneficiis ad aerarium delatus est a L. Lucullo praetore et consule. VI. Quaere argumenta, si quae potes; numquam enim hic neque suo, neque amicorum iudicio revincetur.

12. Quaeres a nobis, Grati, cur tanto opere hoc homine delectemur. Quia suppeditat nobis, ubi et animus ex hoc forensi strepitu reficiatur et aures convicio defessae conquiescant. An tu existimas, aut suppetere nobis posse, quod quotidie dicamus, in tanta varietate rerum, nisi animos nostros doctrina excolamus, aut ferre animos tantam posse contentionem, nisi eos doctrina eadem relaxemus? Ego vero fateor, me his studiis esse deditum: ceteros pudeat, si qui ita se litteris abdiderunt, ut nihil possint ex his neque ad communem afferre fructum, neque in aspectum lucemque proferre. Me autem quid pudeat, qui tot annos ita vivo, iudices, ut ab nullius umquam me tempore aut commodo aut otium meum abstraxerit aut voluptas avocarit aut denique somnus retardarit? 13. Quare quis tandem me reprehendat, aut quis mihi iure succenseat, si, quantum ceteris ad suas res obeundas, quantum ad festos dies ludorum celebrandos,

quantum ad alias voluptates et ad ipsam requiem animi et corporis conceditur temporum, quantum alii tribuunt tempestivis conviviis, quantum denique aleae, quantum pilae, tantum mihi egomet ad haec studia recolenda sumpsero? Atque hoc adeo mihi concedendum est magis, quod ex his studiis haec quoque censetur oratio et facultas, quae quantacumque in me, numquam amicorum periculis defuit. Quae si cui levior videtur: illa quidem certe, quae summa sunt, ex quo fonte hauriam, sentio. 14. Nam nisi multorum praeceptis multisque litteris mihi ab adolescentia suasissem, nihil esse in vita magno opere expetendum, nisi laudem atque honestatem; in ea autem persequenda omnes cruciatus corporis, omnia pericula mortis atque exsilii parvi esse ducenda: numquam me pro salute vestra in tot ac tantas dimicationes atque in hos profligatorum hominum quotidianos impetus obiecissem. Sed pleni sunt omnes libri, plenae sapientium voces, plena exemplorum vetustas; quae iacerent in tenebris omnia, nisi litterarum lumen accederet. Quam multas nobis imagines non solum ad intuendum, verum etiam ad imitandum, fortissimorum virorum expressas, scriptores et Graeci et Latini reliquerunt! Quas ego mihi semper in administranda republica proponens, animum et mentem meam ipsa cogitatione hominum excellentium conformabam.

VII. 15. Quaeret quispiam: quid? illi ipsi summi viri, quorum virtutes litteris proditae sunt, istane doctrina, quam tu effers laudibus, eruditi fuerunt? Difficile est hoc de omnibus confirmare; sed tamen est certum, quid respondeam. Ego multos homines excellenti animo ac virtute fuisse, et sine doctrina naturae ipsius habitu prope divino per seipsos et moderatos et graves exstitisse fateor. Etiam illud adiungo, saepius ad laudem atque virtutem naturam sine doctrina, quam sine natura valuisse doctrinam. Atque idem ego contendo, quum ad naturam eximiam atque illustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae: tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere exsistere. 16. Ex hoc esse hunc numero, quem patres nostri viderunt, divinum hominem, Africanum; ex hoc C. Laelium, L. Furium, moderatissimos homines et continentissimos: ex hoc fortissimum virum et illis temporibus doctissimum, M. Catonem illum senem: qui profecto, si nihil ad percipiendam colendamque virtutem litteris adiuvarentur, numquam se ad earum studium contulissent. Quod si non hic tantus fructus ostenderetur, et si ex his studiis delectatio sola peteretur, tamen, ut opinor, hanc animi adversionem humanissimam ac liberalissimam iudicaretis. Nam ceterae neque temporum sunt, neque aetatum omnium neque locorum; haec studia adolescentiam agunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium ac solatium praebent; delectant domi, non impediunt foris, pernoctant nobiscum, peregrinantur, rusticantur.

17. Quod si ipsi haec neque attingere neque sensu nostro gustare possemus, tamen ea mirari deberemus, etiam quum in aliis videremus. VIII. Quis nostrum tam animo agresti ac duro fuit, ut Roscii morte nuper non commoveretur? qui quum esset senex mortuus, tamen propter excellentem artem ac venustatem videbatur omnino mori non debuisse. Ergo ille corporis motu tantum amorem sibi conciliarat a nobis omnibus: nos animorum incredibiles motus celeritatemque ingeniorum negligemus? 18. Quoties ego hunc Archiam vidi, iudices, (utar enim vestra benignitate, quoniam me in hoc novo genere dicendi tam diligenter attenditis,) quoties ego hunc vidi, quum litteram scripsisset nullam, magnum numerum optimorum versuum de his ipsis rebus, quae tum agerentur, dicere ex tempore! quoties revocatum eandem rem dicere, commutatis verbis atque sententiis! Quae vero accurate cogitateque scripsisset, ea sic vidi probari, ut ad veterum scriptorum laudem pervenirent. Hunc ego non diligam? non admirer? non omni ratione defendendum putem? Atqui sic a summis hominibus eruditissimisque accepimus, ceterarum rerum studia et doctrina et praeceptis et arte constare: poetam natura ipsa valere et mentis viribus excitari et quasi divino quodam spiritu inflari. Quare suo iure noster ille Ennius sanctos appellat poetas, quod quasi deorum aliquo dono atque munere commendati nobis esse videantur. 19. Sit igitur, iudices, sanctum apud vos, humanissimos homines, hoc poetae nomen, quod nulla umquam barbaria violavit. Saxa et solitudines voci respondent, bestiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt: nos, instituti rebus optimis, non poetarum voce moveamur? Homerum Colophonii civem esse dicunt suum, Chii suum vindicant, Salaminii repetunt, Smyrnaei vero suum esse confirmant: itaque etiam delubrum eius in oppido dedicaverunt: permulti alii praeterea pugnant inter se atque contendunt. IX. Ergo illi alienum, quia poeta fuit, post mortem etiam expetunt: nos hunc vivum, qui et voluntate et legibus noster est, repudiamus? praesertim quum omne olim studium atque omne ingenium contulerit Archias ad populi Romani gloriam laudemque celebrandam? Nam et Cimbricas res adolescens attigit, et ipsi illi C. Mario, qui durior ad haec studia videbatur, iucundus fuit. 20. Neque enim quisquam est tam aversus a Musis, qui non mandari versibus aeternum suorum laborum facile praeconium patiatur. Themistoclem illum, summum Athenis virum, dixisse aiunt, quum ex eo quaereretur, *quod acroama aut cuius vocem libentissime audiret: — eius, a quo sua virtus optime praedicaretur.* Itaque ille Marius item eximie L. Plotium dilexit, cuius ingenio putabat ea, quae gesserat, posse celebrari. 21. Mithridaticum vero bellum, magnum atque difficile et in multa varietate terra marique versatum, totum ab hoc expressum est: qui libri non modo L. Lucullum, fortissimum et clarissimum virum, verum etiam populi Romani nomen illustrant. Populus enim Romanus aperuit, Lucullo imperante, Pontum, et regiis quondam opibus et ipsa natura regionis vallatum: populi Romani exercitus, eodem duce, non maxima manu innumerabiles Armeniorum copias fudit: populi Romani laus est, urbem amicissimam Cyzicenorum eiusdem consilio ex omni impetu regio ac totius belli ore ac faucibus ereptam esse atque servatam: nostra semper feretur et praedicabitur, L. Lucullo dimicante, cum interfectis ducibus depressa hostium classis, et incredibilis apud Tenedum pugna illa navalis: nostra sunt tropaea, nostra monumenta, nostri triumphi. Quare, quorum ingeniis haec feruntur, ab iis populi Romani fama celebratur. 22. Carus fuit Africano superiori noster Ennius: itaque etiam in sepulcro Scipionum putatur is esse constitutus e marmore. At iis laudibus certe non solum ipsi, qui laudantur, sed etiam populi Romani nomen ornatur. In caelum huius proavus Cato tollitur: magnus honos populi Romani rebus adiungitur. Omnes denique illi Maximi, Marcelli, Fulvii non sine communi omnium nostrum laude decorantur. X. Er-

go illum, qui haec fecerat, Rudinum hominem, maiores nostri in civitatem receperunt: nos hunc Heracleensem, multis civitatibus expetitum, in hac autem legibus constitutum, de nostra civitate eiiciemus?

23. Nam si quis minorem gloriae fructum putat ex Graecis versibus percipi, quam ex Latinis, vehementer errat: propterea, quod Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, Latina suis finibus, exiguis sane, continentur. Quare si res eae, quas gessimus, orbis terrae regionibus definiuntur: cupere debemus, quo manuum nostrarum tela pervenerint, eodem gloriam famamque penetrare, quod quum ipsis populis, de quorum rebus scribitur, haec ampla sunt, tum iis certe, qui de vita gloriae caussa dimicant, hoc maximum et periculorum incitamentum est et laborum. 24. Quam multos scriptores rerum suarum magnus ille Alexander secum habuisse dicitur! Atque is tamen, quum in Sigeo ad Achillis tumulum astitisset, *O fortunate*, inquit, *adolescens*, *qui tuae virtutis Homerum praeconem inveneris!* Et vere. Nam, nisi Ilias illa exstitisset, idem tumulus, qui corpus eius contexerat, nomen etiam obruisset. Quid? noster hic Magnus, qui cum virtute fortunam adaequavit, nonne Theophanem Mitylenaeum, scriptorem rerum suarum, in concione militum civitate donavit? et nostri illi fortes viri, sed rustici ac milites, dulcedine quadam gloriae commoti, quasi participes eiusdem laudis, magno illud clamore approbaverunt? 25. Itaque, credo, si civis Romanus Archias legibus non esset, ut ab aliquo imperatore civitate donaretur, perficere non potuit. Sulla, quum Hispanos et Gallos donaret, credo, hunc petentem repudiasset; quem nos in concione vidimus, quum ei libellum malus poeta de populo subiecisset, quod epigramma in eum fecisset tantummodo alternis versibus longiusculis, statim ex iis rebus, quas tunc vendebat, iussit ei praemium tribui sub ea conditione, *ne quid post ea scriberet.* Qui sedulitatem mali poetae duxerit aliquo tamen praemio dignam, huius ingenium et virtutem in scribendo et copiam non expetisset? 26. Quid? a Q. Metello Pio, familiarissimo suo, qui civitate multos donavit, neque per se, neque per Lucullos impetravisset? qui praesertim usque eo de suis rebus scribi cuperet, ut etiam Cordubae natis poetis, pingue quiddam sonantibus atque peregrinum, tamen aures suas dederet. XI. Neque enim est hoc dissimulandum, quod obscurari non potest, sed prae nobis ferendum: trahimur omnes laudis studio, et optimus quisque maxime gloria ducitur. Ipsi illi philosophi etiam illis libellis, quos de contemnenda gloria scribunt, nomen suum inscribunt: in eo ipso, in quo praedicationem nobilitatemque despiciunt, praedicari de se ac nominari volunt. 27. Decimus quidem Brutus, summus ille vir et imperator, Accii, amicissimi sui, carminibus templorum ac monumentorum aditus exornavit suorum. Iam vero ille, qui cum Aetolis, Ennio comite, bellavit, Fulvius, non dubitavit Martis manubias Musis consecrare. Quare, in qua urbe imperatores prope armati poetarum nomen et Musarum delubra coluerunt, in ea non debent togati iudices a Musarum honore et a poetarum salute abhorrere.

28. Atque, ut id libentius faciatis, iam me vobis, iudices, indicabo, et de meo quodam amore gloriae, nimis acri fortasse, verumtamen honesto, vobis confitebor. Nam, quas res nos in consulatu nostro vobiscum simul pro salute huius urbis atque imperii et pro vita civium proque universa republica gessimus, attigit hic versibus atque inchoavit: quibus auditis, quod mihi magna res et iucunda visa est, hunc ad perficiendum hortatus sum. Nullam enim virtus aliam mercedem laborum periculorumque desiderat, praeter hanc laudis et gloriae; qua quidem detracta, iudices, quid est, quod in hoc tam exiguo vitae curriculo et tam brevi tantis nos in laboribus exerceamus? 29. Certe, si nihil animus praesentiret in posterum, et si, quibus regionibus vitae spatium circumscriptum est, eisdem omnes cogitationes terminaret suas, nec tantis se laboribus frangeret, neque tot curis vigiliisque angeretur, neque toties de vita ipsa dimicaret. Nunc insidet quaedam in optimo quoque virtus, quae noctes et dies animum gloriae stimulis concitat, atque admonet, non cum vitae tempore esse dimittendam commemorationem nominis nostri, sed cum omni posteritate adaequandam. XII. 30. An vero tam parvi animi videamur esse omnes, qui in republica atque in his vitae periculis laboribusque versamur, ut, quum usque ad extremum spatium nullum tranquillum atque otiosum spiritum duxerimus, nobiscum simul moritura omnia arbitremur? An, quum statuas et imagines, non animorum simulacra, sed corporum, studiose multi summi homines reliquerint, consiliorum relinquere ac virtutum nostrarum effigiem non multo malle debemus, summis ingeniis expressam et politam? Ego vero omnia, quae gerebam, iam tum in gerendo spargere me ac disseminare arbitrabar in orbis terrae memoriam sempiternam. Haec vero sive a meo sensu post mortem abfutura est, sive, ut sapientissimi homines putaverunt, ad aliquam mei partem pertinebit, nunc quidem certe cogitatione quadam speque delector.

31. Quare conservate, iudices, hominem pudore eo, quem amicorum videtis comprobari quum dignitate, tum etiam vetustate; ingenio autem tanto, quantum id convenit existimari, quod summorum hominum ingeniis expetitum esse videatis; caussa vero eiusmodi, quae beneficio legis, auctoritate municipii, testimonio Luculli, tabulis Metelli comprobetur. Quae quum ita sint: petimus a vobis, iudices, si qua non modo humana, verum etiam divina in tantis negotiis commendatio debet esse, ut eum, qui vos, qui vestros imperatores, qui populi Romani res gestas semper ornavit; qui etiam his recentibus nostris vestrisque domesticis periculis aeternum se testimonium laudum daturum esse profitetur; quique est eo numero, qui semper apud omnes sancti sunt habiti atque dicti, sic in vestram accipiatis fidem, ut humanitate vestra levatus potius, quam acerbitate violatus esse videatur. 32. Quae de caussa pro mea consuetudine breviter simpliciterque dixi, iudices, ea confido probata esse omnibus: quae non fori neque iudiciali consuetudine et de hominis ingenio et communiter de ipsius studio locutus sum, ea, iudices, a vobis spero esse in bonam partem accepta; ab eo, qui iudicium exercet, certo scio.

M. TULLII CICERONIS

PRO

L. FLACCO

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

L. Flaccus, qui Asiam triennium pro praetore obtinuerat, a D. Laelio de repetundis accusatus est Caesare et Bibulo coss (695. U. c.) Unus de tribus eius defensoribus fuit Cicero, quem consulem Flaccus praetor in vindicanda coniuratione iuverat Item etiam Hortensius patrocinium susceperat, cuius orationem Cicero memorat ad Att. II, 25. Ciceronis autem non tota superstes est oratio, sed tribus lacunosa locis, capp. 2. 8. *et* 32. *Ad primum locum quae referuntur fragmenta ab Angelo Maio e cod. bibl. Vatican. et Mediolan. inde ab a.* 1814. *edita, cum Peyronis supplementis obliqua scriptura notatis adiicere visum est*

ARG. Cicero in exordio, commemoratis Flacci in rempublicam meritis, mirari se ait, qui eius obtrectatoribus aurem praebere potuerit D. Laelius et accusationem suscipere. Laudata igitur Flacci quaestura, legatione, praetura, *primo* Graecorum testium fidem elevat, quamquam Graecorum ingenia collaudat; *deinde* Iudaeorum aurum sacrum undique collectum, quod intercepisse dicebatur, interdictum esse docet, ne exportaretur; *denique* querelis respondet civium Romanorum, 1) Deciani, cuius turpitudinem et crudelitatem exagitat c. 29. sqq. 2) Andronis Sextilii, qui sibi ereptam esse dicebat hereditatem coniugis, et 3) Falcidii, cui Flaccus L talenta eripuisse ferebatur. In peroratione ab iis cavendum esse commonstrat, qui illos persequantur, quorum opera in Catilina coercendo magni fuerit.

I. 1. **Q**uum in maximis periculis huius urbis atque imperii, gravissimo atque acerbissimo reipublicae casu, socio atque adiutore consiliorum periculorumque meorum L. Flacco, caedem a vobis, coniugibus, liberis vestris, vastitatem a templis, delubris, Urbe, Italia depellebam: sperabam, iudices, honoris potius L. Flacci me adiutorem futurum, quam miseriarum deprecatorem. Quod enim esset praemium dignitatis, quod populus Romanus, quum huius maioribus semper detulisset, huic denegaret: quum L. Flaccus veterem Valeriae gentis in liberanda patria laudem prope quingentesimo anno reipublicae retulisset? 2. Sed si forte aliquando aut beneficii huius obtrectator, aut virtutis hostis aut laudis invidus exstitisset: existimabam, L. Flacco multitudinis potius imperitae, nullo tamen cum periculo, quam sapientissimorum et lectissimorum virorum iudicium esse subeundum. Etenim, quibus auctoribus et defensoribus omnium tum salus esset non civium solum, verum etiam gentium defensa ac retenta, neminem umquam putavi per eos ipsos periculum huius fortunis atque insidias creaturum. Quod si esset aliquando futurum, ut aliquis de L. Flacci pernicie cogitaret: numquam tamen existimavi, iudices, D. Laelium, optimi viri filium, optima ipsum spe praeditum summae dignitatis, eam suscepturum accusationem, quae sceleratorum civium potius odio et furori, quam ipsius virtuti atque institutae adolescentiae conveniret. Etenim quum a clarissimis viris iustissimas inimicitias saepe cum bene meritis civibus depositas esse vidissem, non sum arbitratus, quemquam amicum reipublicae, posteaquam L. Flacci amor in patriam perspectus esset, novas huic inimicitias, nulla accepta iniuria, denuntiaturum. 3. Sed quoniam, iudices, multa nos et in nostris rebus et in republica fefellerunt, ferimus ea, quae sunt ferenda. Tantum a vobis petimus, ut omnia reipublicae subsidia, totum statum civitatis, omnem memoriam temporum praeteritorum, salutem praesentium, spem reliquorum in vestra potestate, in vestris sententiis, in hoc uno iudicio positam esse et defixam putetis. Si umquam respublica consilium, gravitatem, sapientiam, providentiam iudicum imploravit: hoc tempore, hoc, inquam, tempore implorat. II. Non estis de Lydorum aut Mysorum aut Phrygum, qui huc compulsi concitatique venerunt, sed de vestra republica iudicaturi, de civitatis statu, de communi salute, de spe bonorum omnium, si qua reliqua est etiam nunc, quae fortium civium mentes cogitationesque sustentet: omnia alia perfugia bonorum, praesidia innocentium, subsidia reipublicae, consilia, auxilia, iura ceciderunt. 4. Quem enim appellem? quem obtester? quem implorem? Senatumne? at is ipse auxilium petit a vobis, et confirmationem auctoritatis suae vestrae potestati permissam esse sentit. An equites Romanos? iudicabitis principes eius ordinis quinquaginta, quid cum omnibus senseritis. An populum Romanum? at is quidem omnem suam de nobis potestatem tradidit vobis. Quamobrem, nisi hoc loco, nisi apud vos, nisi per vos, iudices, non auctoritatem, quae amissa est,

sed salutem nostram, quae spe exigua extremaque pendet, tenuerimus: nihil est praeterea, quo confugere possimus: nisi forte, quae res hoc iudicio tentetur, quid agatur, cui caussae fundamenta iaciantur, iudices, non videtis. 5. Condemnatus est is, qui Catilinam, signa patriae inferentem, interemit: quid est caussae, cur non is, qui Catilinam ex Urbe repulit, pertimescat? Repetitur ad poenam, qui indicia communis exitii excepit: cur sibi confidat is, qui ea proferenda et patefacienda curavit? Socii consiliorum, ministri, comitesque vexantur: quid auctores, quid duces, quid principes sibi exspectent? Atque utinam inimici nostri ac bonorum omnium mecum potius contendant! utrum tum omnes boni duces nostri, an comites fuerint ad communem conservandam salutem **

* * *

* Strangulatos maluit dicere.

Quid sibi meus necessarius Caetra voluit?

Quid vero Decianus?

Utinam esset proprie mea! Senatus igitur magna ex parte....

Di, inquam, immortales! Lentulum....

** *Quid attinuit adhibere testimonium* externum, quum domestica vita naturaque constaret? Itaque non patiar, D. Laeli, te tibi hoc sumere atque hanc caeteris in posterum, nobis in praesens tempus legem conditionem*que statuere*, ut *defensiones nostras ad accusatorum arbitrium accommodemus, non veniamus ad illam contentionem, ad quam nos caussa ipsa deducit.*

Quum adolescentiam notaris, quum reliquum tempus aetatis turpitudinis maculis consperseris, quum privatarum rerum ruinas, quum domesticas labes, quum urbanam infamiam, quum Hispaniae, Galliae, Ciliciae, Cretae, quibus in provinciis non obscure versatus est, vitia et flagitia protuleris: tum denique, quid Tmolitae et Lorymeni de L. Flacco existiment, audiemus.

Quem vero tot tam gravesque provinciae salvum esse cupiant, quem plurimi cives tota ex Italia devincti necessitudine ac vetustate defendant, quem haec communis nostrum omnium patria propter recentem summi beneficii memoriam complexa teneat: hunc etiamsi tota Asia deposcit ad supplicium, defendam, resistam.

Quid? si neque tota, neque optima, neque incorrupta, neque sua sponte, nec iure, nec more, nec vere, nec religiose, nec integre; si impulsa, si sollicitata, si concitata, si coacta, si impia, si temere, si cupide, si inconstanter nomen suum misit in hoc iudicium per egentissimos testes; ipsa autem nihil queri vere de iniuriis potest: tamenne, iudices, haec ad breve tempus audita longinqui temporis cognitarum rerum fidem derogabunt?

Tenebo igitur hunc ordinem defensor, quem fugit inimicus; et accusatorem urgebo atque insequar et ultro crimen ab adversario flagitabo. Quid est, Laeli? Num quid ea d... d... ea... f... no..., vere ** dicis? qui [e]quidem non in umbra neque in illius aetatis disciplinis artibusque versatus est. Etenim puer cum patre consule ad bellum est profectus. Nimirum etiam hoc ipso nomine aliquid, *quia suspiciose dici poterat, criminabare.*

* *Fragmenta e codice Vaticano ab A. Maio edita.*

** *Fragmentum e codice Mediolanensi ab eodem Maio editum.*

* Sed si neque Asiae luxuries infirmissimum tempus aetatis ***

Ex hoc aetatis gradu se ad exercitum C. Flacci patrui contulit.

Tribunus militaris cum P. Servilio, gravissimo et sanctissimo cive, profectus.

Quorum amplissimis iudiciis ornatus, quaestor factus est.

M. Pisone, qui cognomen frugalitatis, nisi accepisset, ipse peperisset.

Idem novum bellum suscepit atque confecit.

Non Asiae testibus, sed accusatoribus contubernalibus traditus.

* * *

III. 6. Hunc igitur virum, Laeli, quibus tandem rebus oppugnas? Fuit, P. Servilio imperatore, in Cilicia tribunus militum. Ea res siletur. Fuit M. Pisoni quaestor in Hispania. Vox de quaestura nulla missa est. Bellum Cretense ex magna parte gessit, atque una cum summo imperatore sustinuit. Muta est huius temporis accusatio. Praeturae iurisdictio, res varia et multiplex ad suspiciones et simultates, non attingitur. Ea vero in summo et periculosissimo reipublicae tempore etiam ab inimicis laudatur. At a testibus laeditur. Antequam dico, a quibus, qua spe, qua vi, qua re concitatis, qua levitate, qua egestate, qua perfidia, qua audacia praeditis, dicam de genere universo et de conditione omnium nostrum. Per deos immortales! iudices, vos, quomodo is, qui anno ante Romae ius dixerat, anno post in Asia ius dixerit, a testibus quaeretis ignotis? ipsi coniectura nihil iudicabitis? In tam varia iurisdictione tam multa decreta, tot hominum gratiosorum laesae voluntates. Quae est umquam iacta non suspicio, quae tamen solet esse falsa, sed iracundiae vox aut doloris? 7. Et is est reus avaritiae, qui in uberrima re turpe compendium, in maledicentissima civitate, in suspiciosissimo negotio maledictum omne, non modo crimen effugit? Praetereo illa, quae praetereunda non sunt: nullum huius in privatis rebus factum avarum, nullam in re pecuniaria contentionem, nullam in re familiari sordem posse proferri. Quibus igitur testibus ego hosce possum refutare, nisi vobis? 8. Tmolites ille vicanus, homo non modo nobis, sed ne inter suos quidem notus, vos docebit, qualis sit L. Flaccus? quem vos modestissimum adolescentem, provinciae maximae sanctissimum virum, nostri exercitus fortissimum militem, diligentissimum ducem, temperatissimum legatum quaestoremque cognoverunt: quem vos praesentes constantissimum senatorem, iustissimum praetorem, atque amantissimum reipublicae civem iudicastis: IV. 9. de quibus vos aliis testes esse debetis, de iis ipsi alios testes audietis? At quos testes? primum dicam (id quod est commune,) Graecos: non quo nationi huic ego unus maxime fidem derogem; nam, si quis umquam de nostris hominibus a genere isto studio ac voluntate non abhorrens fuit, me et esse arbitror, et magis etiam tum, quum plus erat otii, fuisse: sed sunt in illo numero multi boni, docti, prudentes, qui ad hoc iudicium deducti non sunt; multi imprudentes, illiterati, leves, quos variis de caussis video concitatos. Verumtamen hoc dico de toto genere Graecorum: tribuo illis litteras, do multarum artium disciplinam, non adimo sermonis leporem, ingeniorum acumen, dicendi copiam; denique etiam, si qua sibi alia sumunt, non re-

* *Fragmenta e cod. Vaticano edita*

pugno testimoniorum religionem et fidem numquam ista natio coluit, totiusque huiusce rei quae sit vis, quae auctoritas, quod pondus, ignorant. 10. Unde illud est DA MIHI TESTIMONIUM MUTUUM? Num Gallorum, num Hispanorum putatur? Totum istud Graecorum est: ut etiam, qui Graece nesciunt, hoc quibus verbis a Graecis dici soleat, sciant. Itaque videte, quo vultu, qua confidentia dicant: tum intelligetis, qua religione dicant. Numquam nobis ad rogatum respondent, semper accusatori plus, quam ad rogatum. Numquam laborant, quemadmodum probent, quod dicunt: sed quemadmodum se explicent dicendo. Iratus Flacco dixit M. Lurco, quod, ut ipse aiebat, libertus erat eius turpi iudicio condemnatus. Nihil dixit, quod laederet eum, quum cuperet: impediebat enim religio. Tamen id, quod dixit, quanto cum pudore, quo tremore et pallore dixit? 11. Quam promptus homo P. Septimius? quam iratus de iudicio et de villico? Tamen haesitabat; tamen eius iracundiae religio nonnumquam repugnabat. Inimicus M. Caelius, quod, quum in re manifesta putasset nefas esse, publicanum iudicare contra publicanum, sublatus erat e numero recuperatorum. Tamen tenuit se, neque attulit in iudicium quidquam ad laedendum, nisi voluntatem.

V. Hi si Graeci fuissent, ac nisi nostri mores ac disciplina plus valerent, quam dolor ac simultas: omnes se spoliatos, vexatos, fortunis eversos esse dixissent. Graecus testis cum ea voluntate processit, ut laedat: non iurisiurandi, sed laedendi verba meditatur. Vinci, refelli, coargui putat esse turpissimum: ad id se parat: nihil aliud curat. Itaque non optimus quisque, nec gravissimus, sed impudentissimus loquacissimusque deligitur. 12. Vos autem in privatis minimarum rerum iudiciis testem diligenter expenditis: etiam si formam hominis, si nomen, si tribum nostis, mores tamen exquirendos putatis. Qui autem dicit testimonium ex nostris hominibus, ut se ipse sustentat! ut omnia verba moderatur! ut timet, ne quid cupide, ne quid iracunde, ne quid plus minusve, quam sit necesse, dicat! Num illos item putatis? quibus iusiurandum iocus est, testimonium ludus: existimatio vestra tenebrae: laus, merces, gratia, gratulatio proposita est omnis in impudenti mendacio. Sed non dilatabo orationem meam: etenim potest esse infinita, si mihi libeat totius gentis in testimoniis dicendis explicare vanitatem. Sed propius accedam: de his vestris testibus dicam. 13. Vehementem accusatorem nacti sumus, iudices, et inimicum in omni genere odiosum ac molestum: quem spero his rebus fore magno usui et amicis et reipublicae. Sed certe inflammatus incredibili cupiditate, hanc caussam accusationemque suscepit. Qui comitatus in inquirendo? comitatum dico? immo vero quantus exercitus? quae iactura? qui sumptus? quanta largitio? Quae quamquam utilia sunt caussae, timide tamen dico; quod vereor, ne Laelius ex his rebus, quas sibi suscepit gloriae caussa, putet aliquid, oratione mea, sermonis in sese aut invidiae esse quaesitum. VI. Itaque hanc partem totam relinquam: tantum a vobis petam, iudices, ut, si quid ipsi audistis communi fama atque sermone, de vi, de manu, de armis, de copiis, memineritis: quarum rerum invidia, lege hac recenti ac nova, certus est inquisitioni comitum numerus constitutus. 14. Sed ut hanc vim omittam, quanta illa sunt? quae quoniam accusatorio iure et more sunt facta, reprehendere non possumus, queri tamen cogimur: primum quod, distributis partibus, sermo est tota Asia dissipatus, Cn. Pompeium, quod L. Flacco est vehementer inimicus, contendisse a D. Laelio, paterno amico ac pernecessario, ut hunc hoc iudicio arcesseret: omnemque ei suam auctoritatem, gratiam, copias, opes ad hoc negotium conficiendum detulisse. Id hoc verisimilius Graecis hominibus videbatur, qui paullo ante in eadem provincia familiarem Laelium Flacco viderant. Pompeii autem auctoritas quum apud omnes tanta est, quanta esse debet, tum excellit in ista provincia, quam nuper et praedonum et regum bello liberavit. Adiunxit illa, ut eos, qui domo exire nolebant, testimonii denuntiatione terreret: qui domi stare non poterant, largo et liberali viatico commoveret. 15. Sic adolescens, ingenii plenus, locupletes metu, tenues praemio, stultos errore permovit: sic sunt expressa ista praeclara, quae recitantur, psephismata, non sententiis, neque auctoritatibus declarata, nec iureiurando constricta, sed porrigenda manu profundendoque clamore multitudinis concitatae.

VII. O morem praeclarum disciplinamque, quam a maioribus accepimus, si quidem teneremus! sed nescio quo pacto iam de manibus elabitur. Nullam enim illi nostri sapientissimi et sanctissimi viri vim concionis esse voluerunt: quae scisceret plebes, aut quae populus iuberet, summota concione, distributis partibus, tributim et centuriatim descriptis ordinibus, classibus, aetatibus, auditis auctoribus, re multos dies promulgata et cognita, iuberi vetarique voluerunt. 16. Graecorum autem totae respublicae sedentis concionis temeritate administrantur. Itaque, ut hanc Graeciam, quae iamdiu suis consiliis perculsa et afflicta est, omittam: illa vetus, quae quondam opibus, imperio, gloria floruit, hoc uno malo concidit, libertate immoderata ac licentia concionum. Quum in theatro imperiti homines, rerum omnium rudes ignarique, consederant: tum bella inutilia suscipiebant, tum seditiosos homines reipublicae praeficiebant, tum optime meritos cives e civitate eiiciebant. 17. Quod si haec Athenis tum, quum illae non solum in Graecia, sed prope cunctis gentibus enitebant, accidere sunt solita, quam moderationem putatis in Phrygia aut in Mysia concionum fuisse? Nostras conciones illarum nationum homines plerumque perturbant. Quid, quum soli sunt ipsi, tandem fieri putatis? Caesus est virgis Cymaeus ille Athenagoras, qui in fame frumentum exportare erat ausus. Data concio Laelio est. Processit ille, et Graecus apud Graecos non de culpa sua dixit, sed de poena questus est. Porrexerunt manus: psephisma natum est. Hoc testimonium est? Nuper epulati, paullo ante omni largitione saturati, Pergameni, quod Mithridates, qui multitudinem illam non auctoritate, sed sagina tenebat, se velle dixit, id sutores, id zonarii conclamarunt. Hoc testimonium est civitatis? Ego testes a Sicilia publice duxi. Verum erant ea testimonia non concitatae concionis, sed iurati senatus. 18. Quare iam non est mihi contentio cum teste: vobis videndum est, sintne haec testimonia putanda.

VIII. Adolescens bonus, honesto loco natus, disertus, cum maximo ornatissimoque comitatu venit in oppidum Graecorum: postulat concionem: locupletes homines et graves, ne sibi adversentur, testimonii denuntiatione deterret: egentes et leves spe legationis et viatico publico, privata etiam benignitate prolectat. Opifices et tabernarios, atque illam omnem faecem civitatum, quid est negotii concitare, in eum praesertim, qui nuper summo cum imperio fuerit, summo autem in amore esse, propter nomen ipsum imperii,

non potuerit? Mirandum vero est, homines eos, quibus odio sunt nostrae secures, nomen acerbitati, scriptura, decumae, portorium morti, libenter arripere facultatem laedendi, quaecumque detur. 19. Mementote igitur, quum audietis psephismata, non audire vos testimonia; audire temeritatem vulgi, audire vocem levissimi cuiusque, audire strepitum imperitorum, audire concionem concitatam levissimae nationis. Itaque perscrutamini penitus naturam rationemque criminum: iam nihil praeter spem, nihil praeter terrorem ac minas reperietis.

Deesse videntur nonnulla.

IX. 20. In aerario nihil habent civitates, nihil in vectigalibus. Duae rationes conficiendae pecuniae, aut versura, aut tributo. Nec tabulae creditoris proferuntur, nec tributi confectio ulla recitatur. Quam vero facile falsas rationes inferre et in tabulas, quodcumque commodum est, referre soleant, ex Cn. Pompeii litteris ad Hypsaeum, et Hypsaei ad Pompeium missis, quaeso, cognoscite. LITTERAE POMPEII ET HYPSAEI. Satisne vobis coarguere his auctoribus dissolutam Graecorum consuetudinem licentiamque impudentem videmur? Nisi forte, qui Cn. Pompeium, qui praesentem, qui nullo impellente fallebant, eos, urgente Laelio, in absentem et in L. Flaccum aut timidos fuisse aut religiosos putamus. 21. Sed fuerint incorruptae litterae domi: nunc vero quam habere auctoritatem aut quam fidem possunt? Triduo lex ad praetorem deferri, iudicum signis obsignari iubet. Tricesimo die vix deferuntur. Ne corrumpi tabulae facile possint, idcirco lex obsignatas in publico poni voluit. At obsignantur corruptae. Quid refert igitur, tanto post ad iudices deferantur, an omnino non deferantur?

X. Quid? si testium studium cum accusatore sociatum est: tamenne isti testes habebuntur? Ubi est igitur illa exspectatio, quae versari in iudiciis solet? Nam antea, quum dixerat accusator acriter et vehementer, quumque defensor suppliciter demisseque responderat, tertius ille erat exspectatus locus testium, qui aut sine ullo studio dicebant, aut cum dissimulatione aliqua cupiditatis. 22. Hoc vero quid est? Una sedent; ex accusatorum subselliis surgunt; non dissimulant; non verentur. De subselliis queror? una ex domo prodeunt: si verbo titubarint, quo revertantur, non habebunt. An quisquam esse testis potest, quem accusator sine cura interroget nec metuat, ne sibi aliquid, quod ipse nolit, respondeat? Ubi est igitur illa laus oratoris, quae vel in accusatore antea, vel in patrono spectari solebat? Bene testem interrogavit: callide accessit: reprehendit: quo voluit, adduxit: convicit et elinguem reddidit. 23. Quid tu istum roges, Laeli, qui, priusquam hoc, TE ROGO, dixeris, plura etiam effundet, quam tu ei domi ante praescripseris? Quid ego autem defensor rogem? Nam aut oratio testium refelli solet, aut vita laedi. Qua disputatione orationem refellam eius, qui dicit, DEDIMUS: nihil amplius? In hominem dicendum est igitur, quum oratio argumentationem non habet. Quid dicam in ignotum? Querendum est ergo et deplorandum, id quod iamdudum facio, de omni accusationis iniquitate: primum de communi genere testium: dicit enim natio minime in testimoniis dicendis religiosa. Propius accedo: nego esse ista testimonia, quae tu ipse psephismata appellas, [sed] et fremitum egentium, et motum quemdam temerarium Graeculae concionis. Intrabo etiam magis. Qui gessit, non adest: qui numerasse dicitur, non est deductus: privatae litterae nullae proferuntur: publicae retentae sunt in accusatorum potestate: summa est in testibus: hi vivunt cum inimicis, adsunt cum adversariis, habitant cum accusatoribus. 24. Utrum hic tandem disceptationem et cognitionem veritatis, an innocentiae labem aliquam aut ruinam fore putatis? Multa enim sunt eiusmodi, iudices, ut, etiamsi in homine ipso, de quo agitur, negligenda sint, tamen in conditione atque in exemplo pertimescenda videantur. XI. Si quem infimo loco natum, nullo splendore vitae, nulla commendatione famae, defenderem: tamen civem a civibus communis humanitatis iure ac misericordia deprecarer, ne ignotis testibus, ne incitatis, ne accusatoris consessoribus, convivis, contubernalibus, ne hominibus, levitate Graecis, crudelitate barbaris, civem ac supplicem vestrum dederetis: ne periculosam imitationem exempli reliquis in posterum proderetis. 25. Sed, quum L. Flacci res agatur, cuius ex familia qui primus consul factus est, primus in hac civitate consul fuit; cuius virtute regibus exterminatis, libertas in republica constituta est; quae usque ad hoc tempus honoribus, imperiis, rerum gestarum gloria, continuata permansit: quumque ab hac peremni contestataque virtute maiorum non modo non degenerarit L. Flaccus, sed, in qua maxime florere generis sui gloriam viderat, laudem patriae in libertatem vindicandae praetor adamarit: in hoc ego reo ne quod perniciosum exemplum prodatur, pertimescam, in quo, etiamsi quid errasset, omnes boni conivendum esse arbitrarentur? 26. Quod quidem ego non modo non postulo, sed contra, iudices, vos oro et obtestor, ut totam caussam quam maxime intentis oculis (ut aiunt) acerrime contemplemini. Nihil religione testatum, nihil veritate fundatum, nihil dolore expressum, contraque omnia corrupta libidine, iracundia, studio, pretio, periurio reperientur

XII. 27. Etenim iam universa istorum cognita cupiditate, accedam ad singulas querelas criminationesque Graecorum. Classis nomine pecuniam civitatibus imperatam queruntur: quod nos factum, iudices, confitemur. Sed si hoc crimen est, aut in eo est, quod non licuerit imperare, aut in eo, quod non opus fuerit navibus, aut in eo, quod nulla, hoc praetore, classis navigarit. Licuisse ut intelligas, cognosce, quid, me consule, senatus decreverit, quum quidem nihil a superioribus continuorum annorum decretis decesserit. SENATUSCONSULTUM. Proximum est ergo, ut, opus fuerit classe, necne, quaeramus. Utrum igitur hoc Graeci statuent aut ullae exterae nationes, an vestri praetores, vestri duces, vestri imperatores? Equidem existimo, in eiusmodi regione atque provincia, quae mari cincta, portibus distincta, insulis circumdata esset, non solum praesidii, sed etiam ornandi imperii caussa navigandum fuisse. 28. Haec enim ratio ac magnitudo animorum in maioribus nostris fuit, ut, quum in privatis rebus suisque sumptibus, minimo contenti, tenuissimo cultu viverent, in imperio atque in publica dignitate omnia ad gloriam splendoremque revocarent. Quaeritur enim in re domestica continentiae laus, in publica dignitatis. Quod si etiam praesidii caussa classem habuit, quis erit tam iniquus, qui reprehendat? Nulli erant praedones. Quid? nullos fore, quis praestare poterat? Minuis, inquit, gloriam Pompeii. 29. Immo tu auges molestiam. Ille enim classes praedonum, urbes, portus, receptacula sustulit, pacem maritimam summa virtute atque incredibili celeritate confecit: illud vero neque suscepit neque

suscipere debuit, ut, si qua uspiam navicula praedonum apparuisset, accusandus videretur. Itaque ipse in Asia quum omnia iam bella terra marique confecisset, classem tamen iisdem istis civitatibus imperavit. Quod si tum statuit opus esse, quum ipsius praesentis nomine tuta omnia et pacata esse poterant, quid, quum ille decessisset, Flacco existimatis statuendum et faciendum fuisse? XIII. 30 Quid? nos hic nonne ipso Pompeio auctore, Silano et Murena consulibus, decrevimus, ut classis in Italia navigaret? nonne eo ipso tempore, quum L. Flaccus in Asia remiges imperabat, nos hic in mare superum et inferum sestertium ter et quadragies erogabamus? Quid postero anno? Nonne M'. Curio et P. Sextilio quaestoribus pecunia in classem est erogata? Quid? hoc omni tempore equites in ora maritima non fuerunt? Illa est enim gloria divina Pompeii: primum praedones eos, qui tum, quum illi bellum maritimum gerendum datum est, toto mari dispersi vagabantur, redactos esse omnes in potestatem: deinde Syriam esse nostram, Ciliciam teneri, Cyprum per Ptolemaeum regem nihil audere: praeterea Cretam Metelli virtute esse nostram: nihil esse, unde proficiscantur; nihil, quo revertantur: omnes sinus, promontoria, littora, insulas, urbes maritimas claustris imperii nostri contineri. 31. Quod si, Flacco praetore, nemo in mari praedo fuisset, tamen huius diligentia reprehendenda non esset. Idcirco enim, quod hic classem habuisset, existimarem non fuisse. Quid? si L. Oppii, L. Agrii, C. Cestii, equitum Romanorum, huius etiam clarissimi viri, Cn. Domitii, qui in Asia tum legatus fuit, testimonio doceo, eo ipso tempore, quo tu ipse negas classem habendam fuisse, complures a praedonibus esse captos: tamen Flacci consilium in remigibus imperandis reprehendetur? Quid? si etiam occisus est a piratis Adramytenus homo nobilis, cuius est fere nobis omnibus nomen auditum, Atyanas pugil, Olympionices? hoc est apud Graecos (quoniam de eorum gravitate dicimus) prope maius et gloriosius, quam Romae triumphasse. At neminem cepisti. Quam multi orae maritimae clarissimi viri praefuerunt, qui, quum praedonem nullum cepissent, mare tamen tutum praestiterunt? Casus est enim in capiendo, locus, eventus, occasio: defendendi facilis est cautio, non solum latibulis occultorum locorum, sed etiam tempestatum moderatione et conversione. XIV. 32. Reliquum est, ut quaeratur, utrum ista classis cursu et remis an sumptu tantum et litteris navigarit. Num id igitur negari potest, cuius rei cuncta testis est Asia, bipartito classem distributam fuisse, ut una pars supra Ephesum, altera infra Ephesum navigaret? Hac classe M. Crassus, vir amplissimus, ab Aeno in Asiam, his navibus Flaccus ex Asia in Macedoniam navigavit. In quo igitur praetoris est diligentia requirenda? In numero navium, et in descriptione aequabili sumptus? Dimidium eius, quo Pompeius erat usus, imperavit. Num potuit parcius? Descripsit autem pecuniam ad Pompeii rationem: quae fuit accommodata L. Sullae descriptioni; qui quum omnes Asiae civitates pro portione in provincia descripsisset, illam rationem in imperando sumptu et Pompeius et Flaccus secutus est. Neque est adhuc tamen ea summa completa. Non refert vero. 33. Quid lucretur? Quum enim onus imperatae pecuniae suscipit: id, quod tu crimen esse vis, confitetur. Qui igitur probari potest, in ea pecunia non referenda crimen sibi ipsum facere, in qua crimen esset nullum, si referret? At enim negas fratrem meum, qui L. Flacco successerit, pecuniam ullam in remiges imperasse. Equidem Quinti fratris mei laude delector: sed aliis magis, gravioribus atque maioribus. Aliud quiddam statuit, aliud vidit. Existimavit, quocumque tempore auditum quid esset de praedonibus, quam vellet subito, se classem comparaturum. Denique hoc primus frater meus in Asia fecit, ut hoc sumptu remigum civitates levaret. Crimen autem tum videri solet, quum aliquis sumptus instituit eos, qui antea non erant instituti, non quum successor aliquid immutat de institutis priorum. Flaccus, quid alii postea facturi essent, scire non poterat: quid fecissent, videbat.

XV. 34. Sed quoniam de communi totius Asiae crimine dictum est, aggrediar iam ad singulas civitates: ex quibus sit sane nobis prima civitas Acmonensis. Citat praeco voce maxima legatos Acmonenses. Procedit unus Asclepiades. Prodeant. Etiamne praeconem mentiri coegisti? est enim, credo, is vir iste, ut civitatis nomen sua auctoritate sustineat; damnatus turpissimis iudiciis domi, notatus litteris publicis: cuius de probris, adulteriis ac stupris exstant Acmonensium litterae: quas ego non solum propter longitudinem, sed etiam propter turpissimam obscenitatem verborum, praetereundas puto. Dixit publice data drachmarum CCVI millia. Dixit tantum: nihil ostendit, nihil protulit: sed adiunxit id, quod certe, quoniam erat domesticum, docere debuit, se privatim drachmarum CCVI millia dedisse. Quantum sibi ablatum homo impudentissimus dicit, tantum numquam est ausus, ut haberet, optare. 35. Ab A. Sextilio dicit se dedisse et a suis fratribus. Potuit dare Sextilius. Nam fratres quidem consortes sunt mendicitatis. Audiamus igitur Sextilium: fratres denique ipsi prodeant: quam volent, impudenter mentiantur: et, quod numquam habuerint, dedisse se dicant: tamen aliquid fortasse coram producti dicent, in quo reprehendantur. Non deduxi, inquit, Sextilium. Cedo tabulas. Non deportavi. Fratres saltem exhibe. Non denuntiavi. Quod ergo unus Asclepiades, fortuna egens, vita turpis, existimatione damnatus, impudentia atque audacia fretus, sine tabulis, sine auctore iecerit, id nos quasi crimen aut testimonium pertimescamus? 36. Idem laudationem, quam nos ab Acmonensibus Flacco datam proferebamus, falsam esse dicebat. Cuius quidem laudationis iactura exoptanda nobis fuit. Nam, ut signum publicum inspexit praeclarus iste auctor suae civitatis, solere suos cives ceterosque Graecos, ex tempore quod opus sit, obsignare dixit. Tu vero tibi habeto istam laudationem. Nec enim Acmonensium testimonio Flacci vita et dignitas nititur. Das enim mihi, quod haec caussa maxime postulat, nullam gravitatem, nullam constantiam, nullum firmum in Graecis hominibus consilium, nullam denique esse testimonii fidem. Nisi vero hactenus ista formula testimonii atque orationis tuae describi ac distingui potest, ut Flacco absenti aliquid civitates tribuisse dicantur: Laelio praesenti, per se agenti, vi legis, iure accusationis, opibus praeterea suis terrenti ac minanti, nihil temporis caussa scripsisse aut obsignasse videantur. XVI. 37. Equidem in minimis rebus saepe res magnas vidi, iudices, deprehendi ac teneri, ut in hoc Asclepiade. Haec, quae est a nobis prolata laudatio, obsignata erat creta illa Asiatica; quae fere est omnibus nota nobis: qua utuntur omnes non modo in publicis, sed etiam in privatis litteris, quas quotidie videmus mitti a publicanis, saepe uni cuique nostrum. Neque enim testis ipse signo inspecto falsum nos pro-

ferre dixit, sed levitatem totius Asiae protulit, de qua nos et libenter et facile concedimus. Nostra igitur laudatio, quam ille temporis caussa nobis datam dicit, datam quidem confitetur, consignata creta est: in illo autem testimonio, quod accusatori dicitur datum, ceram esse vidimus. 38. Hic ego, iudices, si vos Acmonensium decretis, si ceterorum Phrygum litteris permoveri putarem, vociferarer, et, quantum maxime possem, contenderem: testarer publicanos, excitarem negotiatores, vestram etiam conscientiam implorarem: cera deprehensa, confiderem totius testimonii fictam audaciam manifesto comprehensam atque oppressam teneri. Nunc vero non insultabo vehementius, nec volitabo in hoc insolentius, neque in istum nugatorem, tamquam in aliquem testem, invehar, neque in toto Acmonensium testimonio, sive hic confictum est, ut apparet, sive missum domo est, ut dicitur, commovebor. Etenim, quibus ego istam laudationem remittam, quoniam sunt (ut Asclepiades dicit) leves, horum testimonium non pertimescam.

XVII. 39. Venio nunc ad Dorylensium testimonium: qui producti, tabulas se publicas ad speluncas perdidisse, dixerunt. O pastores, nescio quos, cupidos litterarum! siquidem nihil istis praeter litteras abstulerunt. Sed aliud esse caussae suspicamur, ne forte isti parum versuti esse videantur. Poena est, ut opinor, Dorylai gravior, quam apud alios, falsarum et corruptarum litterarum. Si veras protulissent, criminis nihil erat: si falsas, erat poena. Bellissimum putaverunt, dicere amissas. 40. Quiescant igitur, et me hoc in lucro ponere atque aliud agere patiantur. Non sinunt. Supplet enim ille nescio quis, et privatim dicit se dedisse. Hoc vero ferri nullo modo potest. Qui de tabulis publicis recitat iis, quae in accusatoris potestate fuerunt, non debet habere auctoritatem: sed tamen iudicium fieri videtur, quum tabulae illae ipsae, cuicuimodi sunt, proferuntur. Quum vero is, quem nemo vestrum vidit umquam; nemo, qui mortalis esset, audivit; tantum dicit, DEDI: dubitatis, iudices, quin ab hoc ignotissimo Phryge nobilissimum civem vindicetis? Atque huic eidem nuper tres equites Romani honesti et graves, quum in caussa liberali eum, qui asserebatur, cognatum suum esse diceret, non crediderunt. Qui hoc evenit, ut, qui locuples testis doloris et sanguinis sui non fuerit, idem sit gravis auctor iniuriae publicae? 41. Atque hic Dorylensis nuper quum efferretur magna frequentia, consessuque vestro: mortis illius invidiam in L. Flaccum Laelius conferebat. Facis iniuste, Laeli, si putas periculo nostro vivere tuos contubernales: praesertim quum tua negligentia factum arbitremur. Homini enim Phrygi, qui arborem numquam vidisset, fiscinam ficorum obiecisti: cuius mors te ex aliqua parte relevavit. Edacem enim hospitem amisisti. Flacco vero quid profuit, qui valuit tamdiu, dum huc prodiret: mortuus est, aculeo iam dimisso, ac dicto testimonio? At istud columen actionis tuae, Mithridates, posteaquam, biduum retentus testis a nobis, effudit, quae voluit, omnia, reprehensus, convictus fractusque discessit, ambulat cum lorica: metuit homo doctus et sapiens, ne L. Flaccus nunc se scelere alliget, quum iam testem illum effugere non possit: ut, qui ante dictum testimonium sibi temperarit, quum tamen aliquid assequi posset, is nunc id agat, ut ad falsum avaritiae testimonium verum maleficii crimen adiungat. Sed de hoc teste, totoque Mithridatico crimine, disseruit et subtiliter et copiose Q. Hortensius: nos, ut instituimus, ad reliqua pergamus.

XVIII. 42. Caput est omnium Graecorum concitandorum, qui cum accusatoribus sedet, Heraclides ille Temnites, homo ineptus et loquax, sed (ut sibi videtur) ita doctus, ut etiam magistrum illorum se esse dicat: et, qui ita sit ambitiosus, ut omnes vos, nosque quotidie persalutet. Temni usque ad illam aetatem in senatum venire non potuit: et, qui se artem dicendi traditurum etiam ceteris profiteatur, ipse omnibus turpissimis iudiciis convictus est. 43. Pari felicitate una legatus venit Nicomedes, qui neque in senatum ulla conditione pervenire potuit, et furti et pro socio damnatus est. Nam princeps legationis, Lysanias, adeptus est ordinem senatorium: sed quum rempublicam nimium amplecteretur, peculatus damnatus, et bona et senatorium nomen amisit. Hi tres etiam aerarii nostri tabulas falsas esse voluerunt. Nam servos novem se professi sunt habere, quum omnino sine comite venissent. Decreto scribendo primum video affuisse Lysaniam: cuius fratris bona, quod is populo non solvebat, praetore Flacco, publice venierunt. Praeterea Philippus est, Lysaniae gener, et Hermobius: cuius frater Poles item pecuniae publicae est condemnatus. XIX. Dicunt se Flacco, et iis, qui simul essent, drachmarum XV millia dedisse. 44. Cum civitate mihi res est acerrima, et conficientissima litterarum: in qua nummus commoveri nullus potest sine quinque praetoribus, tribus quaestoribus, quattuor mensariis, qui apud illos a populo creantur. Ex hoc tanto numero deductus est nemo: et quum illam pecuniam nominatim Flacco datam referant; maiorem etiam aliquam quum huic iidem darent, in aedem sacram reficiendam, se perscripsisse dicunt: quod minime convenit. Nam aut omnia occulte referenda fuerunt, aut aperte omnia. Quum perscribunt, Flacco nominatim, nihil timent, nihil verentur: quum operi publico referunt, iidem homines subito eumdem, quem contempserant, pertimescunt. Si praetor dedit, ut est scriptum: a quaestore numeravit: quaestor a mensa publica: mensa aut ex vectigali, aut ex tributo. Numquam erit istuc simile criminis, nisi mihi totam rationem omni et personarum genere, et litterarum explicaris. 45. Vel, quod est in eodem decreto scriptum, homines clarissimos civitatis, amplissimis usos honoribus hoc praetore circumventos: cur hi neque in iudicio adsunt, neque in decreto nominantur? non enim credo significari isto loco illum, qui se erigit, Heraclidem. Utrum enim in clarissimis est civibus is, quem iudicatum hic duxit Hermippus? qui hanc ipsam legationem, quam habet, non accepit a suis civibus, sed usque Tmolo petivit? cui nullus honos in sua civitate habitus est umquam; res autem ea, quae tenuissimis committebatur, huic uni in vita commissa sola est. Custos, T. Aufidio praetore, in frumento publico est positus. Pro quo quum a P. Varino praetore pecuniam accepisset: celavit suos cives, ultroque iis sumptum intulit. Quod posteaquam Temni, litteris a P. Varino missis, cognitum atque patefactum est, quumque eadem de re Cn. Lentulus, qui censor fuit, Temnitarum patronus, litteras misisset, Heraclidem istum Temni nemo postea vidit. 46. Atque, ut eius impudentiam perspicere possitis, caussam ipsam, quae levissimi hominis animum in Flaccum incitavit, quaeso, cognoscite. XX. Fundum Cymaeum Romae mercatus est de pupillo Meculonio. Quum verbis se locupletem faceret; haberet nihil praeter illam impuden-

tiam, quam videtis pecuniam sumpsit mutuam a Sex. Stola, iudice hoc nostro, primario viro, qui et rem agnoscit, neque hominem ignorat: qui tamen credidit P. Fulvii Veratii, lectissimi hominis, fide. Ei cum solveret, sumpsit a C. et M. Fufiis, equitibus Romanis, primariis viris. Hic hercule, cornici oculum, ut dicitur. Nam hunc Hermippum, hominem eruditum, civem suum, cui debebat esse notissimus, percussit. Eius enim fide sumpsit a Fufiis. Securus Hermippus Temnum proficiscitur, quum iste sese pecuniam, quam huius fide sumpserat, a discipulis suis diceret Fufiis persoluturum. Habebat enim rhetor iste adolescentes quosdam locupletes, quos dimidio redderet stultiores, quam acceperat, ubi nihil possent discere, nisi ignorantiam litterarum: 47. neminem quidem adeo infatuare potuit, ut ei nummum ullum crederet. Itaque, quum Roma clam esset profectus, multosque minutis mutuationibus fraudavisset, in Asiam venit, Hermippoque percontanti de nomine Fufiano respondet, se omnem pecuniam Fufiis persolvisse. Interim, neque ita longo intervallo, libertus a Fufiis cum litteris ad Hermippum venit: pecunia petitur ab Hermippo. Hermippus ab Heraclide petit: ipse tamen Fufiis satisfacit absentibus, et fidem suam liberat: hunc aestuantem et tergiversantem iudicio ille persequitur: a recuperatoribus caussa cognoscitur. 48. Nolite existimare, iudices, non unam et eamdem omnibus in locis esse fraudatorum et infitiatorum impudentiam: fecit eadem omnia, quae nostri debitores solent. Negavit sese omnino versuram ullam fecisse Romae: Fufiorum se affirmavit numquam omnino nomen audisse: Hermippum vero ipsum, pudentissimum atque optimum virum, veterem amicum atque hospitem meum, splendidissimum atque ornatissimum civitatis suae, probris omnibus maledictisque vexavit. Sed quum se homo volubilis quadam praecipiti celeritate dicendi in illa oratione iactaret, repente testimoniis Fufiorum nominibusque recitatis, homo audacissimus pertimuit, loquacissimus obmutuit. Itaque recuperatores contra istum rem minime dubiam prima actione iudicaverunt. Quum iudicatum non faceret, addictus Hermippo, et ab hoc ductus est. XXI. 49. Habetis et honestatem hominis et auctoritatem testimonii et caussam omnem simultatis. Atque is ab Hermippo missus, quum ei pauca mancipia vendidisset, Romam se contulit: deinde in Asiam rediit, quum iam frater meus Flacco successisset, ad quem adiit caussamque ita detulit: recuperatores, vi Flacci coactos et metu, falsum invitos iudicavisse. Frater meus pro sua aequitate prudentiaque decrevit, ut, si iudicatum negaret, in duplum iret: si metu coactos diceret, haberet eosdem recuperatores. Recusavit: et, quasi nihil esset actum, nihil iudicatum, ab Hermippo ibidem mancipia, quae ipse ei vendiderat, petere coepit. M. Gratidius, legatus, ad quem est aditum, actionem se daturum negavit: re iudicata stari ostendit placere. 50. Iterum iste, cui nullus esset usquam consistendi locus, Romam se retulit: persequitur Hermippus, qui numquam istius impudentiae cessit. Petit Heraclides a C. Plotio senatore, viro primario, qui legatus in Asia fuerat, mancipia quaedam, quae se, quum iudicatum esset, per vim vendidisse dicebat. Q. Naso, vir ornatissimus, qui praetor fuerat, iudex sumitur: qui quum sententiam secundum Plotium se dicturum ostenderet, et ab eo iudice abiit et, quod iudicium lege non erat, caussam totam reliquit. Satisne vobis, iudices, videor ad singulos testes accedere, neque, ut primo constitueram, tantummodo cum universo genere confligere? 51. Venio ad Lysaniam eiusdem civitatis peculiarem tuum, Deciane, testem: quem tu, quum ephebum Temni cognosses, quoniam te nudus delectaverat, semper nudum esse voluisti. Abduxisti Temno Apollonidem: pecuniam adolescentulo, grandi foenore, fiducia tamen accepta, occupavisti: hanc fiduciam commissam tibi dicis: tenes hodie ac possides. Eum tu testem spe recuperandi fundi paterni venire ad testimonium dicendum coegisti: qui quoniam testimonium nondum dixit, quidnam sit dicturus, exspecto. Novi genus hominum, novi consuetudinem, novi libidinem. Itaque, etsi teneo, quid sit dicere paratus, nihil tamen contra disputabo prius, quam dixerit. Totum enim convertet atque alia finget. Quamobrem et ille servet, quod paravit, et ego me ad id, quod attulerit, integrum conservabo.

XXII. 52. Venio nunc ad eam civitatem, in quam ego multa et magna studia et officia contuli, et quam meus frater in primis colit atque diligit: quae si civitas per viros bonos gravesque homines querelas ad vos detulisset, paullo commoverer magis. Nunc vero quid putem? Trallianos Maeandrio caussam commisisse, homini egenti, sordido, sine honore, sine existimatione, sine censu? Ubi erant illi Pythodori, Aetideni, Lepisones, ceteri homines apud nos noti, inter suos nobiles? ubi illa magnifica et gloriosa ostentatio civitatis? Nonne esset putidum, si hanc caussam agerent severe, non modo legatum, sed Trallianum omnino dici Maeandrium? huic illi legato, huic publico testi patronum suum iam inde a patre atque maioribus, L. Flaccum, mactandum civitatis testimonio tradidissent? 53. Non est ita, iudices, non est profecto. Vidi ego in quodam iudicio nuper Philodorum testem Trallianum, vidi Parrhasium, vidi Archidemum, quum quidem idem hic mihi Maeandrius quasi ministrator aderat, subiiciens, quid in suos cives civitatemque, si vellem, dicerem. Nihil enim illo homine levius, nihil egentius, nihil inquinatius. Quare si hunc habent auctorem Tralliani doloris sui, si hunc custodem litterarum, si hunc testem iniuriae, si hunc auctorem querelarum: remittant spiritus, comprimant animos suos, sedent arrogantiam, fateantur in Maeandrii persona esse expressam faciem civitatis. Sin istum semper illi ipsi domi proterendum esse et conculcandum putaverunt: desinant putare, auctoritatem esse in eo testimonio, cuius auctor inventus est nemo. XXIII. Sed exponam, quid in re sit, ut, quamobrem ista civitas neque severe Flaccum oppugnarit, neque benigne defenderit, scire possitis. 54. Erat ei Castriciano nomine irata: de quo toto respondit Hortensius: invita solverat Castricio pecuniam, iamdiu debitam. Hinc totum odium, hinc omnis offensio. Quo quum venisset Laelius ad iratos, et illud Castricianum vulnus dicendo refricuisset: siluerunt principes, neque in illa concione adfuerunt, neque istius decreti ac testimonii auctores esse voluerunt. Usque eo orba fuit ab optimatibus illa concio, ut princeps principum esset Maeandrius: cuius lingua, quasi flabello seditionis, illa tum est egentium concio ventilata. 55. Itaque civitatis pudentis, ut ego semper existimavi, et gravis, ut ipsi existimari volunt, iustum dolorem querelasque cognoscite. Quae pecunia fuerit apud se Flacci patris nomine collata a civitatibus, hanc a se esse ablatam queruntur. Alio loco quaeram, quid licuerit Flacco: nunc tantum a Trallianis requiro, quam pecuniam a se ablatam queruntur, suamne dicant, sibi a civitati-

bus collatam in usum suum. Cupio audire. Non, inquit, dicimus. Quid igitur? delatam ad nos, creditam nobis L. Flacci patris nomine, ad huius dies festos atque ludos. Quid tum? Hanc te, inquit, capere non licuit. 56. Iam id videro: sed primum illud tenebo: queritur gravis, locuples, ornata civitas, quod non retinet alienum: spoliatam se dicit, quod id non habet, quod eius non fuit. Quid hoc impudentius dici aut fingi potest? Delectum est oppidum, quo in oppido uno pecunia a tota Asia ad honores L. Flacci poneretur. Haec pecunia tota ab honoribus tralata est in quaestum et foenerationem: recuperata est multis post annis. XXIV. 57. Quae civitati facta est iniuria? At moleste fert civitas. Credo. Avulsum est enim praeter spem, quod erat spe devoratum lucrum. At queritur. Impudenter facit. Non enim omnia, quae dolemus, eadem iure queri possumus. At accusat verbis gravissimis. Non civitas, sed imperiti homines, a Maeandrio concitati. Quo loco etiam atque etiam facite, ut recordemini, quae sit temeritas multitudinis, quae levitas propria Graecorum, quid in concione seditiosa valeat oratio. Hic, in hac gravissima et moderatissima civitate, quum est forum plenum iudiciorum, plenum magistratuum, plenum optimorum virorum et civium, quum speculatur atque obsidet rostra vindex temeritatis et moderatrix officii, curia: tamen quantos fluctus excitari concionum videtis? Quid vos fieri censetis Trallibus? An id, quod Pergami? Nisi forte hae civitates existimari volunt, facilius una se epistola Mithridatis moveri impellique potuisse, ut amicitiam populi Romani, fidem suam, iura omnia officii humanitatisque violarent, quam ut filium testimonio laederent, cuius patrem armis pellendum a suis moenibus censuissent. 58. Quare nolite mihi ista nomina civitatum nobilium opponere. Quos enim hostes haec familia contempsit, numquam eosdem testes pertimescet. Vobis autem est confitendum, si consiliis principum vestrae civitates reguntur, non multitudinis temeritate, sed optimatum consilio bellum ab istis civitatibus cum populo Romano esse susceptum: sin ille tum motus est temeritate imperitorum excitatus, patimini, me delicta vulgi a publica caussa separare. XXV. 59. At enim istam pecuniam huic capere non licuit. Utrum vultis patri Flacco licuisse, necne? Si licuit, sicuti certe licuit, ad eius honores collatam, ex quibus ipse nihil capiebat, patris pecuniam recte abstulit filius: si non licuit, tamen illo mortuo, non modo filius, sed quivis heres rectissime potuit auferre. Ac tum quidem Tralliani, quum ipsi gravi foenore istam pecuniam multos annos occupavissent, a Flacco tamen omnia, quae voluerunt, impetraverunt: neque tam fuerunt impudentes, ut id, quod Laelius dixit, dicere auderent, hanc ab se pecuniam abstulisse Mithridatem. Quis enim erat, qui non sciret, in ornandis studiosiorem Mithridatem, quam in spoliandis Trallianis fuisse? 60. Quae quidem a me si, ut dicenda sunt, dicerentur, gravius agerem, iudices, quam adhuc egi, quantam Asiaticis testibus fidem habere vos conveniret: revocarem animos vestros ad Mithridatici belli memoriam, ad illam universorum civium Romanorum per tot urbes uno puncto temporis miseram crudelemque caedem: praetores nostros deditos, legatos in vincula coniectos, nominis prope Romani memoriam cum vestigio imperii, non modo ex aedibus Graecorum, verum etiam ex litteris esse deletam. Mithridatem deum, illum patrem, illum conservatorem Asiae, illum Evium, Nysium, Bacchum, Liberum nominabant. 61. Unum atque idem erat tempus, quum L. Flacco consuli portas tota Asia claudebat, Cappadocem autem illum non modo recipiebat suis urbibus, verum etiam ultro vocabat. Liceat haec nobis, si oblivisci non possumus, at tacere: liceat mihi potius de levitate Graecorum queri, quam de crudelitate. Auctoritatem isti habeant apud eos, quos esse omnino noluerunt? Nam, quoscumque potuerunt, togatos interemerunt: nomen civium Romanorum, quantum in ipsis fuit, sustulerunt. XXVI. In hac igitur urbe se iactent, quam oderunt? apud eos, quos inviti vident? in ea republica, ad quam opprimendam non animus eis, sed vires defuerunt? Aspiciant hunc florem legatorum laudatorumque Flacci, ex vera atque integra Graecia. Tum se ipsi expendant, tum cum his se comparent, tum, si audebunt, dignitati horum anteponant suam.

62. Adsunt Athenienses, unde humanitas, doctrina, religio, fruges, iura, leges ortae atque in omnes terras distributae putantur: de quorum urbis possessione, propter pulchritudinem, etiam inter deos certamen fuisse proditum est: quae vetustate ea est, ut ipsa ex sese suos cives genuisse dicatur et eorum eadem terra parens, altrix, patria dicatur: auctoritate autem tanta est, ut iam fractum prope ac debilitatum Graeciae nomen huius urbis laude nitatur. 63. Adsunt Lacedaemonii, cuius civitatis spectata ac nobilitata virtus, non solum natura corroborata, verum etiam disciplina putatur: qui soli toto orbe terrarum septingentos iam annos amplius unis moribus et numquam mutatis legibus vivunt. Adsunt ex Achaia cuncta multi legati, Boeotia, Thessalia: quibus locis nuper legatus L. Flaccus, imperatore Metello, praefuit. Neque vero te, Massilia, praetereo, quae L. Flaccum militem quaestoremque cognosti: cuius ego civitatis disciplinam atque gravitatem non solum Graeciae, sed haud scio an cunctis gentibus anteponendam dicam: quae tam procul a Graecorum omnium regionibus, disciplinis linguaque divisa, quum in ultimis terris cincta Gallorum gentibus, barbariae fluctibus alluatur, sic optimatum consilio gubernatur, ut omnes eius instituta laudare facilius possint, quam aemulari. 64. Hisce utitur laudatoribus Flaccus, his innocentiae testibus, Graecorum cupiditati ut Graecorum auxilio resistamus.

XXVII. Quamquam quis ignorat, qui modo umquam mediocriter res istas scire curavit, quin tria Graecorum genera sint vere? quorum uni sunt Athenienses, quae gens Ionum habebatur: Aeoles alteri, Dores tertii nominabantur. Atque haec cuncta Graecia, quae fama, quae gloria, quae doctrina, quae plurimis artibus, quae etiam imperio et bellica laude floruit, parvum quemdam locum, ut scitis, Europae tenet semperque tenuit. Asiae maritimam oram bello superatam cinxit urbibus, non ut munitam coloniis illam augeret, sed ut obsessam teneret. 65. Quamobrem quaeso a vobis, Asiatici testes, ut, quum vere recordari voletis, quantum auctoritatis in iudicium afferatis, vosmetipsi describatis Asiam: nec, quid alienigenae de vobis loqui soleant, sed quid vosmetipsi de genere vestro statuatis, memineritis. Namque, ut opinor, Asia vestra constat ex Phrygia, Mysia, Caria, Lydia. Utrum igitur nostrum est, an vestrum, hoc proverbium, Phrygem plagis fieri solere meliorem? Quid de tota Caria? Nonne hoc vestra voce vulgatum est, si quid cum periculo experiri velis, in Care id potissimum esse faciendum? Quid porro in Graeco sermone tam tritum atque celebratum est, quam, si quis despi-

catui ducitur, ut Mysorum ultimus esse dicatur? Nam quid ego dicam de Lydia? Quis umquam Graecus comoediam scripsit, in qua servus primarum partium non Lydus esset? Quamobrem quae vobis fit iniuria, si statuimus, vestro nobis iudicio standum esse de vobis? 66. Equidem mihi iam satis superque dixisse videor de Asiatico genere testium: sed tamen vestrum est, iudices, omnia, quae dici possunt in hominum levitatem, inconstantiam, cupiditatem, etiamsi a me minus dicuntur, vestris animis et cogitatione comprehendere.

XXVIII. Sequitur auri illa invidia Iudaici. Hoc nimirum est illud, quod non longe a gradibus Aureliis haec caussa dicitur. Ob hoc crimen hic locus abs te, Laeli, atque illa turba quaesita est. Scis, quanta sit manus, quanta concordia, quantum valeat in concionibus. Summissa voce agam, tantum ut iudices audiant. Neque enim desunt, qui istos in me atque in optimum quemque incitent: quos ego, quo id facilius faciant, non adiuvabo. 67. Quum aurum Iudaeorum nomine quotannis ex Italia et ex omnibus provinciis Hierosolyma * exportari soleret, Flaccus sanxit edicto, ne ex Asia exportari liceret. Quis est, iudices, qui hoc non vere laudare possit? Exportari aurum non oportere, quum saepe antea senatus, tum, me consule, gravissime iudicavit. Huic autem barbarae superstitioni resistere, severitatis, multitudinem Iudaeorum, flagrantem nonnumquam in concionibus, pro republica contemnere, gravitatis summae fuit. At Cn. Pompeius, captis Hierosolymis, victor ex illo fano nihil attigit. 68. In primis hoc, ut multa alia, sapienter, quod in tam suspiciosa ac maledica civitate locum sermoni obtrectatorum non reliquit. Non enim credo, religionem et Iudaeorum et hostium impedimento praestantissimo imperatori, sed pudorem fuisse. Ubi ergo crimen est? Quoniam quidem furtum nusquam reprehendis, edictum probas, iudicatum fateris, quaesitum et prolatum palam non negas, actum esse per viros primarios res ipsa declarat: Apameae manifesto comprehensum, ante pedes praetoris in foro expensum est auri pondo centum paullo minus per Sex. Caesium, equitem Romanum, castissimum hominem atque integerrimum: Laodiceae viginti pondo paullo amplius per hunc L. Peducaeum, iudicem nostrum, Adramyttii * per Cn. Domitium legatum. 69. Pergami non multum. Auri ratio constat: aurum in aerario est: furtum non reprehenditur: invidia quaeritur: a iudicibus oratio avertitur: vox in coronam turbamque effunditur. Sua cuique civitati religio, Laeli, est, nostra nobis. Stantibus Hierosolymis pacatisque Iudaeis, tamen istorum religio sacrorum a splendore huius imperii, gravitate nominis nostri, maiorum institutis abhorrebat: nunc vero hoc magis, quod illa gens, quid de imperio nostro sentiret, ostendit armis: quam cara diis immortalibus esset, docuit, quod est victa, quod elocata, quod servata.

XXIX. 70. Quamobrem, quoniam, quod crimen esse voluisti, id totum vides in laudem esse conversum, veniamus iam ad civium Romanorum querelas. Ex quibus sit sane prima Deciani. Quid tibi tandem, Deciane, iniuriae factum est? Negotiaris in libera civitate. Primum patere me esse curiosum. Quousque negotiabere? praesertim quum sis illo loco natus. Annos iam triginta in foro versaris; sed tamen in Pergameno. Longo intervallo, si quando tibi peregrinari commodum est, Romam venis: affers faciem novam, nomen vetus, purpuram Tyriam. In qua tibi invideo, quod unis vestimentis tamdiu lautus es. 71. Verum esto: negotiari libet: cur non Pergami? Smyrnae? Trallibus? ubi et multi cives Romani sunt et ius a nostro magistratu dicitur? Otium te delectat: lites, turba, praetor odio est: Graecorum libertate gaudes. Cur ergo unus tu Appollonidenses, amantissimos populi Romani fidelissimosque socios, miseriores habes, quam aut Mithridates, aut etiam pater tuus habu[er]it umquam? Cur his per te frui libertate sua, cur denique esse liberis non licet? Homines sunt tota ex Asia frugalissimi, sanctissimi, a Graecorum luxuria et levitate remotissimi, patresfamilias suo contenti, aratores, rusticani: agros habent et natura perbonos, et diligentia culturaque meliores. In hisce agris tu praedia habere voluisti. Omnino mallem, (et magis erat tuum, si te crassi agri delectabant,) hic alicubi in Crustumino aut in Capenati paravisses. 72. Verum esto; Catonis est dictum: pedibus compensari pecuniam. Longe omnino a Tiberi ad Caicum: quo in loco etiam Agamemnon cum exercitu errasset, nisi ducem Telephum invenisset. Sed concedo id quoque: placuit oppidum: regio delectavit: emisses. XXX. Amyntas est genere, honore, existimatione, pecunia princeps illius civitatis. Huius socrum, mulierem imbecilli consilii, satis locupletem, pellexit Decianus ad sese: et, quum illa, quid ageretur, nesciret, in possessione praediorum eius familiam suam collocavit: uxorem abduxit ab Amynta praegnantem, quae peperit apud Decianum filiam, hodieque apud Decianum est et uxor Amyntae et filia. 73. Numquid harum rerum a me fingitur, Deciane? Sciunt haec omnes nobiles, sciunt boni viri, sciunt denique nostri homines, sciunt mediocres negotiatores. Exsurge, Amynta: repete a Deciano, non pecuniam, non praedia, socrum denique sibi habeat: restituat uxorem, reddat misero patri filiam. Membra, quae debilitavit lapidibus, fustibus, ferro, manus, quos contudit, digitos, quos confregit, nervos, quos concidit, restituere non potest: filiam, filiam, inquam, aerumnoso patri, Deciane, redde. 74. Haec Flacco non probasse te miraris? Cui, quaeso, tandem probasti? Emptiones falsas, praediorum proscriptiones cum mulierculis aperta circumscriptione fecisti. Tutor his rebus Graecorum legibus ascribendus fuit. Polemocratem scripsisti, mercenarium et administrum consiliorum tuorum. Adductus est in iudicium Polemocrates de dolo malo et de fraude a Dione, huius ipsius tutelae nomine. Qui concursus ex oppidis finitimis undique? qui dolor animorum? quae querela? Condemnatus est Polemocrates sententiis omnibus: irritae venditiones, irritae proscriptiones. Num restituis? Defers ad Pergamenos, ut illi reciperent in suas litteras publicas praeclaras proscriptiones et emptiones tuas. Repudiant, reiiciunt: atque homines Pergameni, laudatores tui! Ita enim mihi gloriari visus es laudatione Pergamenorum, quasi honorem maiorum tuorum assecutus esses: et hoc te superiorem putabas esse, quam Laelium, quod te civitas Pergamena laudaret. Num honestior est civitas Pergamena, quam Smyrna? At ne ipsi quidem dicunt. XXXI. 75. Vellem tantum habere me otii, ut possem recitare psephisma Smyrnaeorum, quod fecerunt in Castricium mortuum: primum, ut in oppidum introferretur: quod aliis non conceditur; deinde, ut ferrent ephebi: postremo, ut imponeretur aurea corona mortuo. Haec P. Scipioni, clarissimo viro, quum esset Pergami mor-

tuus, facta non sunt. At Castricium quibus verbis, dii immortales! *decus patriae, ornamentum populi Romani, florem iuventutis* appellant. 76. Quare, Deciane, si cupidus es gloriae, alia ornamenta, censeo, quaeras. Pergameni te deriserunt. Quid? Tu ludi te non intelligebas, quum tibi haec recitabant: *clarissimum virum, praestantissima sapientia, singulari ingenio?* Mihi crede, ludebant. Quum vero coronam auream litteris imponebant: re vera non plus aurum tibi, quam monedulae committebant. Ne tum quidem hominum venustatem et facetias perspicere potuisti? Illi igitur, illi Pergameni proscriptiones, quas tu afferebas, repudiaverunt. P. Orbius, homo et prudens et innocens, contra te omnia decrevit. XXXII. In P. Globulum, meum necessarium, fuisti gratiosior. Utinam neque ipsum neque me poeniteret! Flaccum in curia decrevissent. 77. Veridicas adiungis caussas inimicitiarum, quod patri L. Flacci, aedili curuli, pater tuus, tribunus plebis, diem dixerit. At istud ne ipsi quidem patri Flacci valde molestum esse debuit: praesertim quum ille, cui dies dicta est, praetor postea factus sit et consul: ille, qui diem dixit, non potuerit privatus in civitate consistere. Sed, si iustas inimicitias putabas, cur, quum tribunus militum Flaccus esset, in eius legione miles fuisti, quum tibi per leges militares effugere liceret iniquitatem tribuni? Cur autem praetor te, inimicum paternum, in consilium vocavit? ** quae quidem quam sancte solita sint observari, scitis omnes. 78. Nunc accusamur ab iis, qui in consilio nobis fuerunt. Decrevit Flaccus. Num aliud, atque oportuit? In liberos. Num aliter censuit senatus? In absentem decrevit. Quum ibidem esses, quum prodire nolles. Non est hoc in absentem, sed in latentem reum. SENATUSCONSULTUM ET DECRETUM FLACCI. Quid? si non decrevisset, sed edixisset: quis posset vere reprehendere? Num etiam fratris mei litteras, plenissimas humanitatis et aequitatis, reprehensurus es, quas easdem mulieri a me datas, apud Pataranos requisivit? Recita litteras Q. Ciceronis. LITTERAE Q. CICERONIS. 79. Quid? haec Apollonidenses, occasione facta, ad Flaccum detulerunt: apud Orbium acta non sunt? ad Globulum delata non sunt? Ad senatum nostrum, me consule, nonne legati Apollonidenses omnia postulata de iniuriis unius Deciani detulerunt? At haec praedia etiam in censu dedicavisti. Mitto, quod aliena: mitto, quod possessa per vim: mitto, quod convicta ab Apollonidensibus; mitto, quod a Pergamenis repudiata: mitto etiam, quod a nostris magistratibus in integrum restituta: mitto, quod nullo iure, neque in re, neque in possessione tua. 80. Illud quaero, sintne ista praedia censui censendo? habeant ius civile? sint, necne sint mancipi? subsignari apud aerarium, aut apud censorem possint? In qua tribu denique ista praedia censuisti? Commisisti, si tempus aliquod gravius accidisset, ut ex iisdem praediis et Apollonide et Romae imperatum esset tributum. Verum esto: gloriosus fuisti: voluisti magnum agri modum censeri, et eius agri, qui dividi plebi Romanae non potest. Census es praeterea numeratae pecuniae centum triginta H-S millia. Eam opinor tibi numeratam non esse abs te. Sed haec omitto. Census es mancipia Amyntae. Neque huic ullam in eo fecisti iniuriam. Possidet enim ea mancipia Amyntas. Ac primo quidem pertimuit, quum te audisset servos suos esse censum. Retulit ad iurisconsultos. Constabat inter omnes, si aliena censendo Decianus sua facere posset, eum maxima habiturum esse*** XXXIII. 81. Habetis caussam inimicitiarum, qua caussa inflammatus Decianus ad Laelium detulerit hanc opimam accusationem. Nam ita questus est Laelius, quum de perfidia Deciani diceret: Qui mihi auctor fuit, qui caussam ad me detulit, quem ego sum secutus: is a Flacco corruptus est, is me deseruit ac prodidit. Siccine tu auctor tandem eum, cui tu in consilio fuisses, apud quem omnes gradus dignitatis tuae retinuisses, pudentissimum hominem, nobilissima familia natum, optime de republica meritum, in discrimen omnium fortunarum vocavisti? Scilicet defendam Decianum: qui tibi in suspicionem nullo suo delicto venit. 82. Non est, mihi crede, corruptus. Quid enim fuit, quod ab eo redimeretur? Ut duceret iudicium? cui sex horas omnino lex dedit. Quantum tandem ex his horis detraheret, si tibi morem gerere voluisset? Nimirum illud est, quod ipse suspicatur. Invidisti ingenio subscriptoris tui. Quod ornabat facile locum, quem prehenderat, et acute testes interrogabat, aut ** circumveniebat; fortasse fecisset, ut tu ex populi sermone exciperes*. Idcirco Decianum usque ad coronam applicuisti. Sed, ut hoc veri simile est, ita haud veri simile, Decianum a Flacco esse corruptum. 83. Ita scitote, iudices, esse cetera: vel quod ait Lucceius, L. Flaccum sibi dare cupisse, ut a fide se abduceret, sestertium vicies. Et eum tu accusas avaritiae, quem dicis sestertium vicies voluisse perdere? Nam quid emebat, quum te emebat? Ut ad se transires? Quam partem caussae tibi daremus? An ut enuntiares consilia Laelii? Qui testes ab eo prodirent? Quid? Nos non videbamus habitare una? Quis hoc nescit? Tabulas in Laelii potestate fuisse, num dubium est? An, ne vehementer, ne copiose accusares? Nunc facis suspicionem. Ita enim dixisti, ut nescio quid abs te impetratum esse videatur.

XXXIV. 84. At enim Androni Sextilio gravis iniuria facta est et non ferenda: quod, quum esset eius uxor Valeria intestato mortua, sic egit eam rem Flaccus, quasi ad ipsum hereditas pertineret. In quo quid reprehendas, scire cupio. Quod falsum intenderit? Qui doces? Ingenua, inquit, fuit. O peritum iuris hominem! Quid? Ab ingenuis mulieribus hereditates lege non veniunt? In manum, inquit, convenerat. Nunc audio. Sed quaero, usu an coemptione? Usu non potuit. Nihil enim potest de tutela legitima nisi omnium tutorum auctoritate deminui. Coemptione? Omnibus ergo auctoribus. In quibus certe Flaccum fuisse non dices. 85. Relinquitur illud, quod vociferari non destitit, non debuisse, quum praetor esset, suum negotium agere aut mentionem facere hereditatis. Maximas audio tibi, L. Luculle, qui de L. Flacco sententiam laturus es, pro tua eximia liberalitate maximisque beneficiis in tuos, venisse hereditates, quum Asiam provinciam consulari imperio obtineres. Si quis eas suas esse dixisset, concessisses? Tu, T. Vecti, si qua tibi in Africa venerit hereditas, usu amittes? an tuum, nulla avaritia, salva dignitate, retinebis? At istius hereditatis iam Globulo praetore Flacci nomine petita possessio est. Non igitur impressio, non occisio, non vis, non tempus, non imperium, non secures ad iniuriam faciendam Flacci animum impulerunt. 86. Itaque eodem etiam M. Lurco, vir optimus, meus familiaris, convertit aculeum testimonii sui. Negavit a privato pecuniam in provincia praetorem petere oportere. Cur tandem, M. Lurco, non oportet? Extorquere, accipere contra leges non oportet: petere non oportere nunquam ostendes, nisi docueris non licere. An legatio-

nes sumere liberas exigendi caussa, sicut et tu ipse nuper et multi viri boni saepe fecerunt, rectum est, quod ego non reprehendo, socios video queri: praetorem, si hereditatem in provincia non reliquerit, non solum reprehendendum, verum etiam condemnandum putas? XXXV. Doti, inquit, Valeria pecuniam omnem suam dixerat. Nihil istorum explicari potest, nisi ostenderis, illam in tutela Flacci non fuisse. Si fuit, quaecumque sine hoc auctore est dicta dos, nulla est. 87. Sed tamen Lurconem, quamquam pro sua dignitate moderatus est in testimonio dicendo religioni suae, tamen iratum Flacco esse vidistis. Neque enim occultavit caussam iracundiae suae, neque reticendam putavit. Questus est, libertum suum Flacco praetore esse damnatum. O conditiones miseras administrandarum civitatum et provinciarum; in quibus diligentia plena simultatum est, negligentia vituperationum: ubi severitas periculosa est, liberalitas ingrata: sermo insidiosus: assentatio perniciosa: frons omnium familiaris, multorum animus iratus: iracundiae occultae, blanditiae apertae: venientes praetores exspectant, praesentibus inserviunt, abeuntes deserunt! Sed omittamus querelas, ne nostrum consilium in praetermittendis provinciis laudare videamur. 88. Litteras misit de villico P. Septimii, hominis ornati. Qui villicus caedem fecerat: Septimium ardentem iracundia videre potuistis. In Lurconis libertum iudicium ex edicto dedit: hostis est Lurco. Quid igitur? Hominum gratiosorum splendidorumque libertis fuit Asia tradenda? An simultates nescio quas cum libertis vestris Flaccus exercet? an vobis in vestris vestrorumque caussis severitas odio est: eamdem laudatis, quum de nobis iudicatis? XXXVI. At iste Andro, spoliatus bonis, ut dicitis, ad dicendum testimonium non venit. 89. Quid, si veniat? Decisionis arbiter C. Caecilius fuit: quo splendore vir! qua fide! qua religione! obsignator C. Sextilius, Lurconis sororis filius, homo et pudens et constans et gravis. Si vis erat, si fraus, si metus, si circumscriptio: quis pactionem fieri, quis adesse istos coegit? Quid, si ista omnis pecunia huic adolescentulo, L. Flacco, reddita est? si petita? si redacta? si per hunc Antiochum, paternum huius adolescentis libertum, seni illi Flacco probatissimum? videmurne non solum avaritiae crimen effugere, sed etiam liberalitatis laudem assequi singularem? Communem enim hereditatem, quae aequaliter ad utrumque lege venisset, concessit adolescenti, propinquo suo: nihil ipse attigit de Valerianis bonis. Quod statuerat facere, adductus huius pudore, et non amplissimis patrimonii copiis, id non solum fecit, sed etiam prolixe cumulateque fecit. Ex quo intelligi debet, eum contra leges pecunias non cepisse, qui tam fuerit in hereditate concedenda liberalis. 90. At Falcidianum crimen est ingens. Talenta quinquaginta se Flacco dicit dedisse. Audiamus hominem. Non adest. Quomodo igitur dicit? Epistolam mater eius profert et alteram soror: scriptum ad se dicunt esse ab illo, tantam pecuniam Flacco datam. Ergo is, cui*, si aram tenens iuraret, crederet nemo, per epistolam, quod volet, iniuratus probabit? At qui vir! quam non amicus suis civibus! qui patrimonium satis lautum, quod hic nobiscum conficere potuit, Graecorum conviviis maluit dissipare. 91. Quid attinuit relinquere hanc urbem? libertate tam praeclara carere? adire periculum navigandi? quasi bona comesse Romae non liceret. Nunc denique materculae suae festivus filius, aniculae minime suspiciosae, purgat se per epistolam, ut eam pecuniam, quacum traiecerat, non consumpsisse, sed Flacco dedisse videatur. XXXVII. At fructus isti Trallianorum Globulo praetore venierant. Falcidius emerat H-S nongentis millibus. Si dat tantam pecuniam Flacco, nempe idcirco dat, ut rata sit emptio. Emit igitur aliquid, quod certe multo pluris esset: dat de lucro: nihil detrahit de vivo. Minus igitur lucri facit. 92. Cur Albanum venire iubet? cur matri praeterea blanditur? cur epistolis et sororis et matris imbecillitatem aucupatur? postremo cur non audimus ipsum? Retinetur, credo, in provincia: mater negat. Venisset, inquit, si esset denuntiatum. Tu certe coegisses, si ullum firmamentum in illo teste posuisses. Sed hominem ab negotio abducere noluisti. Magnum erat ei certamen propositum, magna cum Graecis contentio: qui tamen, ut opinor, iacent victi. Nam iste unus totam Asiam magnitudine poculorum bibendoque superavit. Sed tamen quis tibi, Laeli, de epistolis istis indicavit? Mulieres negant se scire. Quis is est igitur? Ille ipse tibi, se ad matrem et sororem scripsisse, narravit? An etiam scripsit oratu tuo? 93. At vero M. Aebutium, constantissimum et pudentissimum hominem, Falcidii affinem, nihil interrogas? nihil eius generum, pari fide praeditum, C. Manilium? qui profecto de tanta pecunia, si esset data, nihil audisse non posset. His tu igitur epistolis, Deciane, recitatis, his mulierculis productis, illo absente auctore laudato, tantum te crimen probaturum putasti? praesertim, quum ipse non deducendo Falcidium, iudicium feceris, plus falsam epistolam habituram ponderis, quam ipsius praesentis fictam vocem et simulatum dolorem?

94. Sed quid ego de epistolis Falcidii aut de Androne Sextilio aut de Deciani censu tamdiu disputo et expostulo? de salute omnium nostrum, de fortunis civitatis, de summa reipubl. taceo? quam vos universam in hoc iudicio vestris humeris, vestris, inquam, humeris, iudices, sustinetis. Videtis, in quo motu temporum, quanta in conversione rerum ac perturbatione versemur. XXXVIII. Quum alia multa certi homines, tum hoc vel maxime moliuntur, ut vestrae quoque mentes, vestra iudicia, vestrae sententiae optimo cuique infestissimae atque inimicissimae reperiantur. Gravia iudicia pro reipublicae dignitate multa de coniuratorum scelere fecistis. Non putant satis conversam rempublicam, nisi in eamdem impiorum poenam optime meritos cives detruserint. 95. Oppressus est C. Antonius. Esto: habuit quamdam ille infamiam suam: neque tamen ille ipse, pro meo iure dico, vobis iudicibus damnatus esset, cuius damnatione sepulcrum L. Catilinae, floribus ornatum, hominum audacissimorum ac domesticorum hostium conventu epulisque celebratum est: iusta Catilinae facta sunt. Nunc a Flacco Lentuli poenae per vos expetuntur. Quam potestis P. Lentulo, qui vos in complexu liberorum coniugumque vestrarum trucidatos incendio patriae sepelire conatus est, mactare victimam gratiorem, quam si L. Flacci sanguine illius nefarium in nos omnes odium saturaveritis? 96. Litemus igitur Lentulo, parentemus Cethego, revocemus eiectos: nimiae pietatis et summi amoris in patriam vicissim nos poenas, si ita placet, sufferamus. Nos iam ab indicibus nominamur: in nos crimina finguntur: nobis pericula comparantur. Quae si per alios agerent, si denique per populi nomen civium imperitorum multitudinem concitassent: aequiore animo ferre possemus. Illud vero ferri non potest, quod per senatores et per equites Romanos, qui haec omnia pro salute omnium

communi consilio, una mente ac virtute gesserunt, harum rerum auctores, duces, principes spoliari omnibus fortunis atque civitate expelli posse arbitrantur. Etenim populi Romani perspiciunt eam mentem et voluntatem: omnibus rebus, quibus potest, populus Romanus significat, quid sentiat: nulla varietas est inter homines opinionis, nulla voluntatis, nulla sermonis. 97. Quare, si quis illuc me vocat, venio: populum Romanum disceptatorem non modo non recuso, sed etiam deposco. Vis absit: ferrum ac lapides removeantur: operae facessant, servitia sileant: nemo erit tam iniustus, qui me audierit, sit modo liber et civis, quin potius de praemiis meis, quam de poena cogitandum putet. XXXIX. O dii immortales! quid hoc miserius? Nos, qui P. Lentulo ferrum et flammam de manibus extorsimus, imperitae multitudinis iudicio confidimus, lectissimorum civium et amplissimorum sententias pertimescimus. 98. M'. Aquillium patres nostri multis avaritiae criminibus testimoniisque convictum, quia cum fugitivis fortiter bellum gesserat, iudicio liberaverunt. Consul ego nuper defendi C. Pisonem: qui quia consul fortis constansque fuerat, incolumis est reipublicae conservatus. Defendi item consul L. Murenam, consulem designatum. Nemo illorum iudicum, clarissimis viris accusantibus, audiendum sibi de ambitu putavit, quum, bellum iam gerente Catilina, omnes me auctore duos consules Kalendis Ian. scirent esse oportere. Innocens et bonus vir et omnibus rebus ornatus bis hoc anno, me defendente, absolutus est A. Thermus. Quanta, reipublicae caussa, laetitia populi Romani, quanta gratulatio consecuta est? Semper graves et sapientes iudices in rebus iudicandis, quid utilitas civitatis, quid communis salus, quid reipublicae tempora poscerent, cogitaverunt. 99. Quum tabella vobis dabitur, iudices, non de Flacco dabitur solum: dabitur de ducibus auctoribusque conservandae civitatis: dabitur de omnibus bonis [civibus]: dabitur de vobismet ipsis: dabitur de liberis vestris, de vita, de patria, de salute communi. Non iudicatis in hac caussa de exteris nationibus, non de sociis: de vobis ac de vestra republica iudicatis. XL. 100. Quod si provinciarum vos ratio magis movet, quam vestra, ego vero non modo non recuso, sed etiam postulo, ut provinciarum auctoritate moveamini. Etenim opponemus Asiae provinciae primum magnam partem eiusdem provinciae, quae pro huius periculis legatos laudatoresque misit: deinde provinciam Galliam, provinciam Ciliciam, provinciam Hispaniam, provinciam Cretam: Graecis autem, Lydis et Phrygibus et Mysis obsistent Massilienses, Rhodii, Lacedaemonii, Athenienses, cuncta Achaia, Thessalia, Boeotia. Septimio et Caelio testibus P. Servilius et Q.* Metellus huius pudoris integritatisque testes repugnabunt. Asiaticae iurisdictioni urbana iurisdictio respondebit. Annui temporis criminationem omnis aetas L. Flacci et perpetua vita defendet. 101. Et, si prodesse L. Flacco, iudices, debet, quod se tribunum militum, quod quaestorem, quod legatum imperatoribus clarissimis, exercitibus ornatissimis, provinciis gravissimis dignum suis maioribus praestitit: prosit, quod hic, vobis videntibus, in periculis communibus omnium vestrum sua pericula cum meis coniunxit: prosint honestissimorum municipiorum coloniarumque laudationes: prosit etiam senatus populique Romani praeclara et vera laudatio. 102. O nox illa, quae paene aeternas huic urbi tenebras attulisti, quum Galli ad bellum, Catilina ad Urbem, coniurati ad ferrum et flammam vocabantur: quum ego te, Flacce, caelum noctemque contestans, flens flentem obtestabar: quum tuae fidei optimae et spectatissimae salutem Urbis et civium commendabam. Tu, tu, Flacce, praetor, communis exitii nuntios cepisti: tu inclusam in litteris reipublicae pestem deprehendisti: tu periculorum indicia, tu salutis auxilia ad me et ad senatum attulisti. Quae tibi tum gratiae sunt a me actae! quae ab senatu! quae a bonis omnibus! Quis tibi, quis C. Pomptinio, fortissimo viro, quemquam bonum putaret umquam, non salutem, verum honorem ullum denegaturum? O Nonae illae Decembres, quae me consule fuistis! quem ego diem vere natalem huius urbis, aut certe salutarem appellare possum. XLI. 103. O nox illa, quam iste est dies consecutus, fausta huic urbi! miserum me! metuo, ne funesta nobis! Qui tum animus L. Flacci? (nihil dicam enim de me.) Qui amor in patriam! quae virtus! quae gravitas exstitit! Sed quid ea commemoro, quae tum, quum agebantur, uno consensu omnium, una voce populi Romani, uno orbis terrae testimonio in caelum laudibus efferebantur? nunc vereor, ne non modo non prosint, verum etiam aliquid obsint. Etenim multo acriorem improborum interdum memoriam esse sentio, quam bonorum. Ego te, si quid gravius acciderit, ego te, inquam, Flacce, prodidero: mea dextera illa, mea fides, mea promissa, quum te, si rempublicam conservaremus, omnium bonorum praesidio, quoad viveres, non modo munitum, sed etiam ornatum fore pollicebar. Putavi, speravi, etiamsi honos noster vobis vilior fuisset, salutem certe caram futuram. 104. At L. Flaccum quidem, iudices, si (quod dii immortales omen avertant!) gravis iniuria afflixerit, numquam tamen prospexisse vestrae saluti, consuluisse vobis, liberis, coniugibus, fortunis vestris poenitebit. Semper ita sentiet, talem se animum et generis dignitati et pietati suae et patriae debuisse: vos ne poeniteat tali civi non pepercisse, per deos immortales! iudices, providete. Quotus enim quisque est, qui hanc in republica sectam sequatur? qui vobis, qui vestri similibus placere cupiat? qui optimi atque amplissimi cuiusque hominis atque ordinis auctoritatem magni putet? quum illam viam sibi videant expeditiorem ad honores et ad omnia, quae concupiverunt. XLII. Sed cetera sint eorum: sibi habeant potentiam, sibi honores, sibi ceterorum commodorum summas facultates: liceat iis, qui haec salva esse voluerunt, ipsis esse salvis. 105. Nolite, iudices, existimare, eos, quibus integrum est, qui nondum ad honores accesserunt, non exspectare huius exitum iudicii. Si L. Flacco tantus amor in bonos omnes, tantum in rempublicam studium calamitati fuerit: quem posthac tam amentem fore putatis, qui non illam viam vitae, quam ante praecipitem et lubricam esse ducebat, huic planae et stabili praeponendam esse arbitretur? Quod si talium civium vos, iudices, taedet, ostendite: mutabunt sententiam, qui potuerint: constituent, quid agant, quibus integrum est: nos, qui iam progressi sumus, hunc exitum nostrae temeritatis feremus. Sin hoc animo quam plurimos esse vultis, declarabitis hoc iudicio, quid sentiatis. 106. Huic, huic misero puero, vestro ac liberorum vestrorum supplici, iudices, hoc iudicio vivendi praecepta dabitis: cui si patrem conservatis: qualis ipse debeat esse civis, praescribetis: sin eripitis, ostendetis, bonae rationi et constanti et gravi nullum a vobis fructum esse propositum. Qui vos, quoniam est id aetatis, ut sensum iam percipere possit ex maerore patrio, auxilium nondum patri ferre

possit, orat, ne suum luctum patris lacrimis, patris maerorem suo fletu augeatis: qui etiam me intuetur, me vultu appellat, meam quodammodo flens fidem implorat, ac repetit eam, quam ego patri suo quondam pro salute patriae spoponderim, dignitatem. Misere-mini familiae, iudices, miseremini fortissimi patris, misereminí filii: nomen clarissimum et fortissimum vel generis vel vetustatis vel hominis caussa reipublicae reservate.

41.

M. TULLII CICERONIS

POST REDITUM, IN SENATU ORATIO

NOTITIA LITTERARIA.

Haec oratio speciosioribus, quam verioribus argumentis, a dictionis et ingenii insolentia quadam repetitis, a Marklando, Wolfio, aliis Ciceroni abiudicata, eidem vero codicum maxime auctoritate vindicari facile potuit. Sunt vero etiam alia, quae faciunt, ut Cicero, etiamsi passim sui dissimilis esse videatur, tamen huius haud ineptae gratiarum actionis auctor exstitisse existimetur.

ARG. Cicero postridie eius diei, quo ab exsilio Romam reversus erat, in senatu, exposita beneficii magnitudine, quum ceteris senatoribus, tum maxime Lentulo et Metello coss. (a. 697. V.) ac praeterea Pompeio, Miloni et P. Sextio nominatim gratias agit, exagitatis solis superioris anni consulibus, Pisone et Gabinio. Item collaudat septem praetores, qui de se restituendo consenserant, uno dissentiente octavo, Appio Claudio, fratre P. Clodii. Ad extremum, quo consilio Urbem reliquerit, exponit purgatque se timiditatis crimine.

I. 1. Si, patres conscripti, pro vestris immortalibus in me fratremque meum liberosque nostros meritis parum vobis cumulate gratias egero, quaeso obtestorque, ne meae naturae potius, quam magnitudini vestrorum beneficiorum id tribuendum putetis. Quae enim tanta potest exsistere ubertas ingenii, quae tanta dicendi copia, quod tam divinum atque incredibile genus orationis, quo quisquam possit vestra in nos universa promerita non dicam complecti ornando, sed percensere enumerando? qui mihi fratrem optatissimum, me fratri amantissimo; liberis nostris parentes, nobis liberos; qui dignitatem, qui ordinem, qui fortunas, qui amplissimam rempublicam, qui patriam, qua nihil potest esse iucundius, qui denique nobis nosmetipsos reddidistis. 2. Quod si parentes carissimos habere debemus, quod ab iis nobis vita, patrimonium, libertas, civitas tradita est; si deos immortales, quorum beneficio et haec tenuimus et ceteris rebus aucti sumus; si populum Romanum, cuius honoribus in amplissimo consilio et in altissimo gradu dignitatis atque in hac omnium terrarum arce collocati sumus; si hunc ipsum ordinem, a quo saepe magnificentissimis decretis sumus honestati: immensum quiddam et infinitum est, quod vobis debemus, qui vestro singulari studio atque consensu parentum beneficia, deorum immortalium munera, populi Romani honores, vestra de me multa iudicia nobis omnia uno tempore reddidistis: ut, quum multa vobis, magna populo Romano, innumerabilia parentibus, omnia diis immortalibus debeamus, haec antea singula per illos habuerimus, nunc universa per vos recuperaverimus.

II. 3. Itaque, patres conscripti, quod ne optandum quidem est homini, immortalitatem quamdam per vos adepti videmur. Quod enim tempus erit umquam, quo vestrorum in nos beneficiorum memoria ac fama moriatur? qui illo ipso tempore, quum vi, ferro, metu, minis obsessi teneremini, non multo post discessum meum, universi me revocavistis, referente L. Ninnio, fortissimo atque optimo viro; quem habuit ille pestifer annus et maxime fidelem, et minime timidum, si dimicare placuisset, defensorem salutis meae. Posteaquam vobis potestas decernendi non est permissa per eum tribunum plebis, qui, quum per se rempublicam lacerare non posset, sub alieno scelere delevit: numquam de me siluistis, numquam meam salutem non ab his consulibus, qui vendiderant, flagitavistis. 4. Itaque vestro studio atque auctoritate perfectum est, ut ille ipse annus, quem ego mihi, quam patriae, malueram esse fatalem, hos tribunos haberet, qui et promulgarent de salute mea, et ad vos saepenumero referrent. Nam consules modesti legumque metuentes impediebantur lege, non ea, quae de me, sed quae de ipsis lata erat, quum meus inimicus promulgavit, ut, si revixissent ii, qui haec paene delerunt, tum ego redirem: quo facto utrumque confessus est, et se illorum vitam desiderare, et magno in periculo rempublicam futuram, si aut hostes atque interfectores reipublicae revixissent, aut ego non revertissem. Itaque illo ipso tamen anno, quum ego cessissem, princeps autem civitatis non legum praesidio, sed parietum, vitam suam tueretur; respublica sine consulibus esset, neque solum parentibus perpetuis, verum etiam tutoribus annuis esset orbata: sententias dicere prohiberemini: caput meae proscriptionis recitaretur: numquam dubitastis meam salutem cum communi salute coniun-

gere. III. 5. Postea vero quam singulari et praestantissima virtute P. Lentuli consulis ex superioris caligine anni et tenebris lucem in republica Kal. Ian. dispicere coepistis: quum Q. Metelli, nobilissimi hominis atque optimi viri, summa dignitas, quum praetorum, tribunorum plebis paene omnium virtus et fides reipublicae subvenisset: quum virtute, gloria, rebus gestis Cn. Pompeius, omnium gentium, omnium saeculorum, omnis memoriae facile princeps, tuto se in senatum venire arbitraretur: tantus vester consensus de salute mea fuit, ut corpus abesset meum, dignitas iam in patriam revertisset. 6. Quo quidem mense, quid inter me et meos inimicos interesset, existimare potuistis. Ego meam salutem deserui, ne propter me civium vulneribus respublica cruentaretur: illi meum reditum non populi Romani suffragiis, sed flumine sanguinis intercludendum putaverunt. Itaque postea nihil vos civibus, nihil sociis, nihil regibus respondistis: nihil iudices sententiis, nihil populus suffragiis, nihil hic ordo auctoritate declaravit: mutum forum, elinguem curiam, tacitam et fractam civitatem videbatis. 7. Quo quidem tempore, quum is excessisset, qui caedi et flammae, vobis auctoribus, restiterat, cum ferro et facibus homines tota Urbe volitantes, magistratuum tecta impugnata, deorum templa inflammata, summi viri et clarissimi consulis fasces fractos, fortissimi atque optimi viri, tribuni plebis, sanctissimum corpus, non tactum ac violatum manu, sed vulneratum ferro confectumque vidistis. Qua strage nonnulli permoti magistratus, partim metu mortis, partim desperatione reipublicae, paullulum a mea caussa recesserunt: reliqui fuerunt, quos neque terror, neque vis, nec spes, nec metus, nec promissa, nec minae, nec tela, nec faces a vestra auctoritate, a populi Romani dignitate, a mea salute depellerent.

IV. 8. Princeps P. Lentulus, parens ac deus nostrae vitae, fortunae, memoriae, nominis, hoc specimen virtutis, hoc indicium animi, hoc lumen consulatus sui fore putavit, si me mihi, si meis, si vobis, si reipublicae reddidisset. Qui ut est designatus, numquam dubitavit sententiam de salute mea, se et republica dignam, dicere. Quum a tribuno plebis vetaretur, quum praeclarum caput recitaretur, NE QUIS AD VOS REFERRET, NE QUIS DECERNERET, NE DISPUTARET, NE LOQUERETUR, NE PEDIBUS IRET, NE SCRIBENDO ADESSET: totam illam, ut ante dixi, proscriptionem, non legem putavit, qua civis optime de republica meritus nominatim, sine iudicio una cum senatu reipublicae esset ereptus. Ut vero iniit magistratum: non dicam, quid prius, sed quid omnino egit aliud, nisi ut, me conservato, vestram in posterum dignitatem auctoritatemque sanciret? 9. Dii immortales, quantum mihi beneficium dedisse videmini, quod hoc anno P. Lentulus consul fuit! quo quanto maius dedissetis, si superiore anno fuisset! nec enim eguissem medicina consulari, nisi consulari vulnere concidissem. Audieram ex sapientissimo homine atque optimo civi et viro, Q. Catulo, non saepe unum consulem improbum, duos vero numquam post Romam conditam, excepto illo Cinnano tempore, fuisse. Quare meam caussam semper fore firmissimam dicere solebat, dum vel unus in republica consul esset. Quod vere dixerat, si illud de duobus consulibus, quod ante in republica non fuerat, peremne ac proprium manere potuisset. 10. Quod si Q. Metellus illo tempore consul fuisset inimicus: dubitatis, quo animo fuerit in me conservando futurus, quum in restituendo auctorem fuisse ascriptoremque videatis? Sed fuerunt duo consules, quorum mentes angustae, humiles, parvae, oppletae tenebris ac sordibus, nomen ipsum consulatus, splendorem illius honoris, magnitudinem tanti imperii nec intueri, nec sustinere, nec capere potuerunt: non consules, sed mercatores provinciarum ac venditores vestrae dignitatis. Quorum alter a me Catilinam, amatorem suum, multis audientibus, alter Cethegum consobrinum reposcebat: qui me duo sceleratissimi post hominum memoriam, non consules, sed latrones, non modo deseruerunt, in caussa praesertim publica et consulari, sed prodiderunt, oppugnarunt, omni auxilio, non solum suo, sed etiam vestro ceterorumque ordinum, spoliatum esse voluerunt: quorum alter tamen neque me, neque quemquam fefellit. V. 11. Quis enim ullam ullius boni spem haberet in eo, cuius primum tempus aetatis palam fuisset ad omnium libidines divulgatum? qui ne a sanctissima quidem parte corporis potuisset hominum impuram intemperantiam propulsare: qui quum suam rem non minus strenue, quam postea publicam confecisset, egestatem et luxuriam domestico lenocinio sustentavit: qui, nisi in aram tribunatus confugisset, neque vim praetoris, nec multitudinem creditorum nec bonorum proscriptionem effugere potuisset. Quo in magistratu nisi rogationem de piratico bello tulisset, profecto egestate et improbitate coactus piraticam ipse fecisset: ac minore quidem cum reipublicae detrimento, quam quod intra moenia nefarius hostis praedoque versatus est: quo inspectante ac sedente legem tribunus plebis tulit, ne auspiciis obtemperaretur: ne obnuntiare concilio aut comitiis, ne legi intercedere liceret: ut lex Aelia et Fufia ne valerent: quae nostri maiores certissima subsidia reipublicae contra tribunicios furores esse voluerunt. 12. Idemque postea, quum innumerabilis multitudo bonorum de Capitolio supplex ad eum sordidata venisset, quumque adolescentes nobilissimi cunctique equites Romani se ad lenonis impurissimi pedes abiecissent: quo vultu cincinnatus ganeo non solum civium lacrimas, verum etiam patriae preces repudiavit! Neque eo contentus fuit, sed etiam in concionem ascendit, eaque dixit, quae, si eius vir Catilina revixisset, dicere non esset ausus: se Nonarum Decembr. quae me consule fuissent, clivique Capitolini poenas ab equitibus Romanis esse repetiturum: neque solum id dixit, sed quos ei commodum fuit, compellavit: L. vero Lamiam, equitem Romanum, praestanti dignitate hominem et saluti meae pro familiaritate, reipublicae pro fortunis suis amicissimum, consul imperiosus exire Urbe iussit: et quum vos vestem mutandam censuissetis cunctique mutassetis, atque idem omnes boni iam ante fecissent: ille unguentis oblitus, cum toga praetexta, quam omnes praetores aedilesque tum abiecerant, irrisit squalorem vestrum et luctum gratissimae civitatis: fecitque, quod nemo umquam tyrannus, ut, quo minus occulte vestrum malum gemeretis, nihil diceret, ne aperte incommoda patriae lugeretis, ediceret. VI. 13. Quum vero in Circo Flaminio, non a tribuno plebis consul in concionem, sed a latrone archipirata productus esset: primum processit, qua auctoritate vir! vini, somni, stupri plenus, madenti coma, composito capillo, gravibus oculis, fluentibus buccis, pressa voce et temulenta: quod in cives indemnatos esset animadversum, id sibi dixit gravis auctor vehementissime displicere. Ubi nobis haec auctoritas tamdiu tanta latuit? cur in lustris et helluationibus huius calamistrati saltatoris tam eximia virtus

tamdiu cessavit? Nam ille alter Caesoninus Calventius ab adolescentia versatus est in foro, quum eum praeter simulatam versutamque tristitiam nulla res commendaret, non iuris studium, non dicendi, non rei militaris, non cognoscendorum hominum, non liberalitas. Quem praeteriens quum incultum, horridum maestumque vidisses; etiamsi agrestem et inhumanum existimares, tamen libidinosum et perditum non putares. 14. Cum hoc homine, an cum stipite Aethiope si in foro constitisses, nihil crederes interesse: sine sensu, sine sapore, elinguem, tardum, inhumanum negotium. Cappadocem modo abreptum de grege venalium diceres. Idem domi quam libidinosus! quam impurus! quam intemperans, non ianua receptis, sed pseudothyro intromissis voluptatibus! Quum vero etiam litteris studere incipit et helluo immanis cum Graeculis philosophari, tum est Epicureus, non penitus illi disciplinae, quaecumque est, deditus, sed captus uno verbo voluptatis. Habet autem magistros non ex istis ineptis, qui dies totos de officio ac de virtute disserunt, qui ad laborem, ad industriam, ad pericula pro patria subeunda adhortantur; sed eos, qui disputent, horam nullam vacuam voluptate esse debere; in omni parte corporis semper oportere aliquod gaudium delectationemque versari. 15. His utitur quasi praefectis libidinum suarum: hi voluptates omnes vestigant atque odorantur: hi sunt conditores instructoresque convivii: iidem expendunt atque aestimant voluptates, sententiamque dicunt et iudicant, quantum cuique libidini tribuendum esse videatur. Horum ille artibus eruditus ita contempsit hanc prudentissimam civitatem, ut omnes suas libidines, omnia flagitia latere posse arbitraretur, si modo vultum importunum in forum detulisset. VII. Is me, quamquam me quidem non, (cognoram enim, propter Pisonum affinitatem, quam longe hunc ab hoc genere cognatio materna Transalpini sanguinis abstulisset,) sed vos, populumque Romanum, non consilio, neque eloquentia, quod in multis saepe accidit, sed rugis supercilioque decepit. 16. L. Piso, tune ausus es isto oculo, non dicam isto animo, ista fronte, non vita, tanto supercilio, (non enim possum dicere, tantis rebus gestis,) cum A. Gabinio consociare consilia pestis meae? Non te illius unguentorum odor, non vini anhelitus, non frons, calamistri notata vestigiis, in eam cogitationem adducebat, ut, quum illius re similis fuisses, frontis tibi integumento ad occultanda tanta flagitia diutius uti non liceret? Cum hoc tu coire ausus es, ut consularem dignitatem, ut reipublicae statum, ut senatus auctoritatem, ut civis optime meriti fortunas provinciarum foedere addiceres? te consule, tuis edictis et imperiis, senatui populoque Romano non est licitum, non modo sententiis atque auctoritate sua, sed ne luctu quidem ac vestitu reipublicae subvenire. 17. Capuaene te putabas, in qua urbe domicilium quondam superbiae fuit, consulem esse, sicut eras eo tempore, an Romae, in qua civitate omnes ante vos consules senatui paruerunt? Tu es ausus, in Circo Flaminio productus, cum tuo illo pari dicere, Te semper misericordem fuisse? quo verbo senatum atque omnes bonos tum, quum a patria pestem depulissem, crudeles demonstrabas fuisse. Tu misericors me affinem tuum, quem tuis comitiis, praerogativae primum custodem praefeceras, quem Kalendis Ian. tertio loco sententiam rogaras, constrictum inimicis reipublicae tradidisti: tu meum generum, propinquum tuum, tu affinem tuam, filiam meam, superbissimis et crudelissimis verbis a genibus tuis repulisti: idemque tu, clementia ac misericordia singulari, quum ego una cum republica non tribunicio, sed consulari ictu concidissem, tanto scelere tantaque intemperantia fuisti, ut ne unam quidem horam interesse paterere inter meam pestem et tuam praedam; saltem dum conticesceret illa lamentatio et gemitus Urbis. 18. Nondum palam factum erat occidisse rempublicam, quum tibi arbitria funeris solvebantur. Uno eodemque tempore domus mea diripiebatur, ardebat, bona ad vicinum consulem de Palatio, de Tusculano ad item vicinum alterum consulem deferebantur: quum, iisdem operis suffragium ferentibus, eodem gladiatore latore, vacuo non modo a bonis, sed etiam a liberis, atque inani foro, ignaro populo Romano quid ageretur, senatu vero oppresso et afflicto, duobus impiis nefariisque consulibus aerarium, provinciae, legiones, imperia donabantur.

VIII. Horum consulum ruinas vos consules vestra virtute fulsistis, summa tribunorum plebis praetorumque fide et diligentia sublevati. 19. Quid ego de praestantissimo viro, T. Annio, dicam? aut quis de tali cive satis digne umquam loquetur? Qui quum videret, sceleratum civem, aut domesticum potius hostem, si legibus uti liceret, iudicio esse frangendum: sin ipsa iudicia vis impediret ac tolleret, audaciam virtute, furorem fortitudine, temeritatem consilio, manum manu, vim vi esse superandam: primo de vi postulavit. Posteaquam ab eodem iudicia sublata esse vidit; ne ille omnia vi posset efficere, curavit: qui docuit, neque tecta neque templa neque forum neque curiam sine summa virtute ac maximis opibus et copiis ab intestino latrocinio posse defendi: qui primus, post meum discessum metum bonis, spem audacibus, timorem huic ordini, servitutem depulit civitati. 20. Quam rationem pari virtute, animo, fide P. Sextius secutus, pro mea salute, pro vestra auctoritate, pro statu civitatis nullas sibi inimicitias, nullam vim, nullos impetus, nullum vitae discrimen vitandum umquam putavit: qui caussam senatus, exagitatam concionibus improborum, sic sua diligentia multitudini commendavit, ut nihil tam populare, quam vestrum nomen, nihil tam omnibus carum aliquando, quam vestra auctoritas videretur: qui me quum omnibus rebus, quibus tribunus plebis potuit, defendit, tum reliquis officiis, iuxta ac si meus frater esset, sustentavit: cuius ego clientibus, libertis, familia, copiis, litteris ita sum sustentatus, ut meae calamitatis non adiutor solum, verum etiam socius videretur. 21. Iam ceterorum officia studiaque vidistis: quam cupidus mei C. Cestilius, quam studiosus vestri, quam non varius fuerit in caussa. Quid M. Cispius? cui ego ipsi, parenti fratrique eius sentio quantum debeam: qui, quum a me voluntas eorum in privato iudicio esset offensa, publici mei beneficii memoria privatam offensionem oblitteraverunt. Iam T. Fadius, qui mihi quaestor fuit, M'. Curtius, cuius ego patri quaestor fui, studio, amore, animo huic necessitudini non defuerunt. Multa de me C. Messius, et amicitiae et reipublicae caussa, dixit: legem speciatim initio de salute mea promulgavit. 22. Q. Fabricius, si, quae de me agere conatus est, ea contra vim et ferrum perficere potuisset: mense Ianuario nostrum statum recuperassemus: quem ad salutem meam voluntas impulit, vis retardavit, auctoritas vestra revocavit. IX. Iam vero praetores quo animo in me fuerint, vos existimare potuistis, quum L. Caecilius privatim me suis omnibus copiis studuerit sustentare, publice promulgarit de

mea salute cum collegis paene omnibus, direptoribus autem meorum bonorum in ius adeundi potestatem non fecerit. M. autem Calidius statim designatus sententia sua, quam esset cara sibi mea salus, declaravit. 23. Omnia officia C. Septimii, Q. Valerii, P. Crassi, Sex. Quintilii, C. Cornuti summa et in me et in rempublicam constiterunt.

Quae quum libenter commemoro, tum non invitus nonnullorum in me nefarie commissa praetereo. Non est mei temporis iniurias meminisse, quas ego etiamsi ulcisci possem, tamen oblivisci mallem. Alio transferenda mea tota vita est, ut bene de me meritis referam gratiam, amicitias igne perspectas tuear, cum apertis hostibus bellum geram, timidis amicis ignoscam, proditoribus meis non indicem dolorem profectionis meae: defensores reditus dignitate consoler. 24. Quod si mihi nullum aliud esset officium in omni vita reliquum, nisi ut erga duces ipsos et principes atque auctores salutis meae satis gratus iudicarer: tamen exiguum reliquae vitae tempus non modo ad referendam, verum etiam ad commemorandam gratiam mihi relictum putarem. Quando enim ego huic homini ac liberis eius, quando omnes mei gratiam referent? Quae memoria, quae vis ingenii, quae magnitudo observantiae tot tantisque beneficiis respondere poterit? qui mihi primus afflicto et iacenti consularem fidem dexteramque porrexit: qui me a morte ad vitam, a desperatione ad spem, ab exitio ad salutem revocavit: qui tanto amore in me, studio in rempublicam fuit, ut excogitaret, quemadmodum calamitatem meam non modo levaret, sed etiam honestaret. Quid enim magnificentius, quid praeclarius mihi accidere potuit, quam quod, illo petente, vos decrevistis, ut cuncti ex omni Italia, qui rempublicam salvam vellent, ad me unum, hominem fractum et prope dissipatum, restituendum et defendendum venirent? ut, qua voce ter omnino post Romam conditam consul usus esset pro universa republica apud eos solum, qui eius vocem exaudire possent, eadem voce senatus omnibus agris atque oppidis cives totamque Italiam ad unius salutem defendendam excitaret? X. 25. Quid ego gloriosius meis posteris potui relinquere, quam, hoc senatum iudicasse, qui civis me non defendisset, eum rempublicam salvam noluisse? Itaque tantum vestra auctoritas, tantum eximia consulis dignitas valuit, ut dedecus et flagitium se committere putaret, si quis non veniret. Idemque consul, quum illa incredibilis multitudo Romam, et paene Italia ipsa venisset, vos frequentissimos in Capitolium convocavit. Quo tempore quantam vim naturae bonitas haberet et vera nobilitas, intelligere potuistis. Nam Q. Metellus, et inimicus et frater inimici, perspecta vestra voluntate, omnia privata odia deposuit: quem P. Servilius, vir quum clarissimus tum vero optimus mihique amicissimus, et auctoritatis et orationis suae divina quadam gravitate ad sui generis communisque sanguinis facta virtutesque revocavit, ut haberet in consilio et fratrem ab inferis, socium rerum mearum, et omnes Metellos, praestantissimos cives, paene ex Acheronte excitatos: in quibus Numidicum illum, cuius quondam de patria discessus molestus omnibus, ipsi ne luctuosus quidem est visus. 26. Itaque dimittitur non modo salutis defensor, qui ante hoc unum beneficium fuerat inimicus, verum etiam ascriptor dignitatis meae. Quo quidem die, quum cccxvii ex senatu essetis, magistratus autem hi omnes adessent, dissensit unus, is, qui sua lege coniuratos etiam ab inferis excitandos putarat. Atque illo die, quum* rempublicam meis consiliis conservatam gravissimis verbis et plurimis iudicassetis, idem consul curavit, ut eadem a principibus civitatis in concione postero die dicerentur: quum quidem ipse egit ornatissime caussam meam, perfecitque astante atque audiente Italia tota, ut nemo cuiusquam conducti aut perditi vocem acerbam atque inimicam bonis posset audire. XI. 27. Ad haec non modo adiumenta salutis, sed etiam ornamenta dignitatis meae reliqua vos iidem addidistis: decrevistis, ne quis ulla ratione rem impediret: qui id impedisset, graviter molesteque laturos: illum contra rempublicam salutemque bonorum concordiamque civium facturum: et ut ad vos de eo statim referretur: meque, etiam si diutius calumniarentur, redire iussistis. Quid? ut agerentur gratiae, qui e municipiis venissent? quid? ut ad illam diem, res quum redissent, rogarentur, ut pari studio convenirent? Quid denique illo die, quem P. Lentulus mihi fratrique meo, liberisque nostris natalem constituit, non modo ad nostram, verum etiam ad sempiterni memoriam temporis? quo die nos comitiis centuriatis, quae maxime maiores comitia iusta dici haberique voluerunt, arcessivit in patriam, ut eaedem centuriae, quae me consulem fecerant, consulatum meum comprobarent. 28. Quo die quis civis fuit, qui fas esse putaret, quacumque aut aetate aut valetudine esset, non se de salute mea sententiam ferre? Quando tantam frequentiam in campo, tantum splendorem Italiae totius ordinumque omnium, quando illa dignitate rogatores, diribitores, custodesque vidistis? Itaque P. Lentuli beneficio excellenti atque divino non reducti sumus in patriam, sicut nonnulli clarissimi cives, sed equis insignibus et curru aurato reportati.

29. Possum ego satis in Cn. Pompeium umquam gratus videri, qui non solum apud vos, qui omnes idem sentiebatis, sed etiam apud universum populum Romanum salutem reipublicae et conservatam per me, et coniunctam esse cum mea dixerit? qui caussam meam prudentibus commendarit, imperitos edocuerit eodemque tempore improbos auctoritate sua compresserit, bonos excitarit? qui populum Romanum pro me, tamquam pro fratre aut pro parente, non solum hortatus sit, verum etiam obsecrarit? qui ipse quum propter metum dimicationis et sanguinis domo se teneret, etiam a superioribus tribunis petierit, ut de salute mea et promulgarent et referrent? qui in colonia nuper constituta, quum ipse gereret magistratum, in qua nemo erat emptus intercessor, vim et crudelitatem privilegii auctoritate honestissimorum hominum et publicis litteris consignarit, princepsque, Italiae totius praesidium ad meam salutem implorandum putarit? qui, quum ipse mihi semper amicissimus fuisset, etiam ut suos necessarios mihi amicos redderet, elaborarit? XII. 30. Quibus autem officiis T. Annii beneficia remunerabor? cuius omnis actio, ratio, cogitatio, totus denique tribunatus nihil aliud fuit, nisi constans, perpetua, fortis, invicta defensio salutis meae? Quid de P. Sextio loquar? qui suam erga me benevolentiam et fidem non solum animi dolore, sed etiam corporis vulneribus ostendit?

Vobis vero, patres conscripti, singulis et egi et agam gratias. Universis egi ab initio, quantum potui: satis ornate agere nullo modo possum. Et quamquam sunt in me praecipua merita multorum, quae sileri nullo modo possunt, tamen huius temporis ac timoris mei non est, conari commemorare beneficia in me sin-

gulorum. Nam difficile est, non aliquem, nefas, quemquam praeterire. Ego vos universos, patres conscripti, deorum numero colere debeo. Sed, ut in ipsis dis immortalibus non semper eosdem, atque alias alios solemus et venerari et precari: sic in hominibus de me divinitus meritis omnis erit aetas mihi ad eorum erga me merita praedicanda atque recolenda. 31. Hodierno autem die nominatim a me magistratibus statui gratias esse agendas, et de privatis uni, qui pro salute mea municipia coloniasque adisset, populum Romanum supplex obsecrasset, sententiam dixisset eam, quam vos secuti, mihi dignitatem meam reddidistis. Vos me florentem semper ornastis: laborantem mutatione vestis et prope luctu vestro, quoad licuit, defendistis. Nostra memoria senatores ne in suis quidem periculis mutare vestem solebant: in meo periculo senatus veste mutata fuit, quoad licuit per eorum edicta, qui mea pericula non modo suo praesidio, sed etiam vestra deprecatione nudarunt.

32. Quibus ego rebus obiectis, quum mihi privato confligendum viderem cum eodem exercitu, quem consul non armis, sed vestra auctoritate superaram: multa mecum ipse reputavi. XIII. Dixerat in concione consul, se clivi Capitolini poenas ab equitibus Romanis repetiturum. Nominatim alii compellabantur, alii citabantur, alii relegabantur. Aditus templorum erant non solum praesidiis et manu, verum etiam demolitione sublati. Alter, consul ut me et rempublicam non modo desereret, sed etiam hostibus reipublicae proderet, pactionibus eos suorum praemiorum obligarat. Erat alius ad portas cum imperio in multos annos magnoque exercitu: quem ego inimicum mihi fuisse non dico; tacuisse, quum diceretur esse inimicus, scio. 33. Duae partes esse in republica quum putarentur: altera me deposcere propter inimicitias, altera timide defendere propter suspicionem caedis putabatur. Qui autem me deposcere videbantur, in hoc auxerunt dimicationis metum, quod numquam infitiando suspicionem hominum curamque minuerunt. Quare quum viderem senatum ducibus orbatum, me a magistratibus partim oppugnatum, partim proditum, partim derelictum; servos simulatione collegiorum nominatim esse conscriptos, copias omnes Catilinae paene iisdem ducibus ad spem caedis et incendiorum esse revocatas; equites Romanos proscriptionis, municipia vastitatis, omnes caedis metu esse permotos: potui, potui, patres conscripti, multis auctoribus fortissimis viris, me vi armisque defendere: nec mihi ipse ille animus idem meus, vobis non incognitus, defuit. Sed videbam, si vicissem praesentem adversarium, nimium multos mihi alios esse vincendos: si victus essem, multis bonis et pro me, et mecum, etiam post me esse pereundum: tribuniciique sanguinis ultores esse praesentes: meae mortis poenas iudicio et posteritati reservari. XIV. 34. Nolui, quum consul communem salutem sine ferro defendissem, meam privatus armis defendere, bonosque viros lugere malui meas fortunas, quam suis desperare: ac, si solus essem interfectus, mihi turpe, si cum multis, reipublicae funestum fore videbatur. Quod si mihi aeternam esse aerumnam propositam arbitrarer, morte me ipse potius, quam sempiterno dolore mulctassem. Sed quum viderem, me non diutius, quam ipsam rempublicam, ex hac urbe abfuturum: neque ego illa exterminata mihi remanendum amplius putavi, et illa, simul atque revocata est, me secum pariter reportavit. Mecum leges, mecum quaestiones, mecum iura magistratuum, mecum senatus auctoritas, mecum libertas, mecum etiam frugum ubertas, mecum deorum et hominum sanctitates omnes et religiones abfuerunt. Quae si semper abessent, magis vestras fortunas lugerem, quam desiderarem meas: sin aliquando revocarentur, intelligebam, mihi cum illis una esse redeundum. 35. Cuius mei sensus certissimus testis est hic idem, qui custos capitis fuit, Cn. Plancius, qui, omnibus provincialibus ornamentis commodisque depositis, totam suam quaesturam in me sustentando et conservando collocavit. Qui si mihi quaestor imperatori fuisset, in filii loco fuisset: nunc certe erit in parentis, quum fuerit quaestor non imperii, sed doloris mei.

36. Quapropter, patres conscripti, quoniam in rempublicam sum pariter cum republica restitutus, non modo in ea defendenda nihil imminuam de libertate mea pristina, sed etiam adaugebo. XV. Etenim, si eam tum defendebam, quum mihi aliquid illa debebat: quid nunc me facere oportet, quum ego illi plurimum debeo? Nam quid est, quod animum meum frangere aut debilitare possit, cuius ipsam calamitatem non modo nullius delicti, sed etiam divinorum in rempublicam beneficiorum testem esse videatis? Nam et importata est, quia defenderam civitatem; et mea voluntate suscepta est, ne a me defensa respublica per eumdem me extremum in discrimen vocaretur. 37. Pro me non, ut pro P. Popillio, nobilissimo homine, adolescentes filii, non propinquorum multitudo populum Romanum est deprecata: non, ut pro Q. Metello, summo et clarissimo viro, spectata iam adolescentia filius: non L. et C. Metelli, consulares, non eorum liberi, non Q. Metellus Nepos, qui tum consulatum petebat, non Luculli, Servilii, Scipiones, Metellarum filii, flentes ac sordidati populo Romano supplicaverunt: sed unus frater, qui in me pietate filius, consiliis parens, amore (ut erat) frater inventus est, squalore et lacrimis et quotidianis precibus desiderium mei nominis renovari et rerum gestarum memoriam usurpari coegit. Qui quum statuisset, nisi per vos me recuperasset, eamdem subire fortunam atque idem sibi domicilium et vitae et mortis deposceret, tamen numquam nec magnitudinem negotii, nec solitudinem suam nec vim inimicorum ac tela pertimuit. 38. Alter fuit propugnator mearum fortunarum et defensor assiduus, summa virtute et pietate, C. Piso, gener, qui minas inimicorum meorum, qui inimicitias affinis mei, propinqui sui, consulis, qui Pontum et Bithyniam quaestor pro mea salute neglexit. Nihil umquam senatus de P. Popillio decrevit, numquam in hoc ordine Q. Metelli mentio facta est. Tribuniciis sunt illi rogationibus, interfectis inimicis, denique nulla auctoritate senatus restituti; quum alter eorum senatui paruisset, alter vim caedemque fugisset. Nam C. quidem Marius, qui hac hominum memoria tertius ante me consularis tempestate civili expulsus est, non modo a senatu non est restitutus, sed reditu suo senatum cunctum paene delevit. Nulla de illis magistratuum consensio, nulla ad rempublicam defendendam populi Romani convocatio, nullus Italiae motus, nulla decreta municipiorum et coloniarum exstiterunt. 39. Quare, quum me vestra auctoritas arcessierit, populus Romanus revocarit, respublica implorarit, Italia cuncta paene suis humeris reportarit: non committam, patres conscripti, ut, quum ea mihi sint restituta, quae in potestate mea non fuerunt, ea non habeam, quae ipse praestare possim, praesertim quum illa amissa recuperarim, virtutem et fidem numquam amiserim.

42.

M. TULLII CICERONIS
AD QUIRITES
POST REDITUM ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Haec oratio a declamatore nescio quo Ciceroni supposita esse dicitur: 1) quod Ep. ad Att. IV, 1. non dicatur hanc in sententiam post reditum a se esse dicta oratio, ac solius Dionis Cassii testimonio nitatur, cui fortasse fucum fecerit haec iam tum Ciceroni subiecta declamatio, et 2) quod cap. 8. frugum se ubertate et vilitate in reditu gaudere dicat Cicero, qui biduo post reditum Attico de annonae caritate questus sit. Cf. Schützii Prolegomena. Haec autem argumentatio leviuscula est, quod silentium antiquitatis nullum est, a quo alterum argumentum ducitur, et alterum repugnantiae speciosum, promittente suis Tullio meliora tempora, ac praesentia mala referente ad Clodium.

ARG. Hac oratione Cicero ab exsilio revocatus huius beneficii magnitudinem illustrat. Ac primum quidem se nunc, quam antea, etiam feliciore conditione rerum et maiore amplitudine uti ostendit. Deinde multo etiam honorificentius se restitutum esse gloriatur, quam alios viros consulares, ut Popillium, Q. Metellum Numidicum et C. Marium.

I. 1. Quod precatus a Iove Optimo Maximo ceterisque diis immortalibus sum, Quirites, eo tempore, quum me fortunasque meas pro vestra incolumitate, otio concordiaque devovi, ut, si meas rationes umquam vestrae saluti anteposuissem, sempiternam poenam sustinerem, mea voluntate susceptam; sin et ea, quae ante gesseram, conservandae civitatis caussa gessissem, et illam miseram profectionem vestrae salutis gratia suscepissem, ut, quod odium scelerati homines et audaces in rempublicam et in omnes bonos conceptum iamdiu continerent, id in me uno potius, quam in optimo quoque et in universa republica deficeret; hoc si animo in vos liberosque vestros fuissem, ut aliquando vos patresque conscriptos, Italiamque universam memoria mei, misericordia desideriumque teneret: eius devotionis me esse convictum iudicio deorum immortalium, testimonio senatus, consensu Italiae, confessione inimicorum, beneficio divino immortalique vestro, maxime laetor, Quirites. 2. Etsi homini nihil est magis optandum, quam prospera, aequabilis perpetuaque, fortuna secundo vitae sine ulla offensione cursu, tamen, si mihi tranquilla et placata omnia fuissent, incredibili quadam et paene divina, qua nunc, vestro beneficio, fruor, laetitiae voluptate caruissem. Quid dulcius hominum generi a natura datum est, quam sui cuique liberi? Mihi vero et propter indulgentiam meam et propter excellens eorum ingenium vita sunt mea cariores. Tamen non tanta voluptate erant suscepti, quanta nunc sunt restituti. 3. Nihil cuiquam fuit umquam iucundius, quam mihi meus frater. Non tam id sentiebam, quum fruebar, quam tunc, quum carebam, et posteaquam vos me illi et mihi eum reddidistis. Res familiaris sua quemque delectat: reliquae meae fortunae recuperatae plus mihi nunc voluptatis afferunt, quam tunc incolumes afferebant. Amicitiae, consuetudines, vicinitates, clientelae, ludi denique et dies festi quid haberent voluptatis, carendo magis intellexi, quam fruendo. 4. Iam vero honos, dignitas, locus, ordo, beneficia vestra, quamquam mihi semper clarissima visa sunt, tamen ea nunc renovata illustriora videntur, quam si obscurata non essent. Ipsa autem patria, dii immortales! dici vix potest, quid caritatis, quid voluptatis habeat! Quae species Italiae! quae celebritas oppidorum! quae forma regionum! qui agri! quae fruges! quae pulchritudo Urbis! quae humanitas civium! quae reipublicae dignitas! quae vestra maiestas! Quibus ego omnibus antea rebus sic fruebar, ut nemo magis. Sed tamquam bona valetudo iucundior est eis, qui e gravi morbo recreati sunt, quam qui numquam aegro corpore fuerunt: sic ea omnia desiderata magis, quam assidue percepta, delectant. II. 5. Quorsum igitur haec disputo? Quorsum? Ut intelligere possitis, neminem umquam tanta eloquentia fuisse neque tam divino atque incredibili genere dicendi, qui vestrorum magnitudinem multitudinemque beneficiorum, quae in me fratremque meum et liberos nostros contulistis, non modo augere aut ornare oratione, sed enumerare aut consequi possit. A parentibus, id quod necesse erat, parvus sum procreatus: a vobis natus sum consularis. Illi mihi fratrem, incognitum, qualis futurus esset, dederunt: vos spectatum et incredibili pietate cognitum reddidistis. Rempublicam illis accepi temporibus eam, quae paene amissa est: a vobis eam recuperavi, quam aliquando omnes unius opera servatam iudicaverunt. Dii immortales mihi liberos dederunt: vos reddidistis. Multa praeterea a diis immortalibus optata consecuti sumus: nisi vestra voluntas fuisset, omnibus divinis muneribus careremus. Vestros denique honores, quos eramus gradatim singulos assecuti, nunc a vobis universos habemus: ut, quantum antea parentibus, quantum diis immortalibus, quantum vo-

bismetipsis, tantum hoc tempore universum cuncto populo Romano debeamus.

6. Nam quum in ipso beneficio vestro tanta magnitudo est, ut eam complecti oratione non possim, tum in studiis vestris tanta animorum declarata est voluntas, ut non solum calamitatem mihi detraxisse, sed etiam dignitatem auxisse videamini. III. Non enim pro meo reditu, ut pro P. Popillii, nobilissimi hominis, adolescentes filii et multi praeterea cognati atque affines deprecati sunt: non, ut pro Q. Metello, clarissimo viro, iam spectata aetate filius, non L. Diadematus, consularis summa auctoritate vir, non C. Metellus censorius, non eorum liberi, non Q. Metellus Nepos, qui tum consulatum petebat, non sororum filii, Luculli, Servilii, Scipiones: permulti enim tum Metelli aut Metellarum liberi pro Q. Metelli reditu vobis ac patribus vestris supplicaverunt. Quod si ipsius summa dignitas maximaeque res gestae non satis valent, tamen filii pietas, propinquorum preces, adolescentium squalor, maiorum natu lacrimae populum Romanum movere potuerunt. 7. Nam C. Marii, qui post illos veteres clarissimos consulares, vestra patrumque memoria, tertius ante me consularis, subiit indignissimam fortunam praestantissima sua gloria, dissimilis fuit ratio. Non enim ille deprecatione rediit, sed in discessu civium exercitu se armisque revocavit: at me nudum a propinquis, nulla cognatione munitum, nullo armorum ac tumultus metu, C. Pisonis, generi mei, divina quaedam et inaudita auctoritas atque virtus fratrisque miserrimi atque optimi quotidianae lacrimae sordesque lugubres a vobis deprecatae sunt. 8. Frater erat unus, qui suo squalore vestros oculos inflecteret; qui suo fletu desiderium mei memoriamque renovaret; qui statuerat, Quirites, si vos me sibi non reddidissetis, eamdem subire fortunam. Tanto in me amore exstitit, ut negaret fas esse, non modo domicilio, sed ne sepulcro quidem se a me esse seiunctum. Pro me praesente senatus hominumque praeterea viginti millia vestem mutaverunt: pro eodem me absente unius squalorem sordesque vidistis. Unus hic, qui domi, qui in foro posset esse mihi pietate filius, inventus est beneficio parens, amore idem, qui semper fuit, frater. Nam coniugis miserae squalor et luctus, atque optimae filiae maeror assiduus filiique parvi desiderium mei lacrimaeque pueriles aut itineribus necessariis aut magnam partem tectis ac tenebris continebantur. IV. Quare hoc maius est vestrum in nos promeritum, quod non multitudini propinquorum, sed nobismetipsis nos reddidistis.

9. Sed quemadmodum propinqui, quos ego parare non potui, mihi ad deprecandam calamitatem meam non affuerunt, sic (illud, quod mea virtus praestare debuit,) adiutores, auctores hortatoresque ad me restituendum ita multi fuerunt, ut longe superiores omnes hac dignitate copiaque superarem. Numquam de P. Popillio, clarissimo atque fortissimo viro; numquam de Q. Metello, nobilissimo et constantissimo cive; numquam de C. Mario, custode civitatis atque imperii vestri, in senatu mentio facta est. 10. Tribuniciis superiores illi rogationibus, nulla auctoritate senatus sunt restituti. Marius vero non modo non a senatu, sed etiam oppresso senatu est restitutus; nec rerum gestarum memoria in reditu C. Marii, sed exercitus atque arma valuerunt. At de me ut valeret, semper senatus flagitavit: ut aliquando perficeretur, quum primum licuit, frequentia atque auctoritate perfecit. Nullus in eorum reditu motus municipiorum et coloniarum factus est. At me in patriam ter suis decretis Italia cuncta revocavit. Illi, inimicis interfectis, magna civium caede facta, reducti sunt: ego iis, a quibus eiectus sum, provincias obtinentibus, inimico autem optimo viro et mitissimo, altero consule referente, reductus sum. quum is inimicus, qui ad meam perniciem vocem suam communibus hostibus praebuisset, spiritu dumtaxat viveret, re quidem infra omnes mortuos amandatus esset. V. 11. Numquam de P. Popillio L. Opimius, fortissimus consul, numquam de Q. Metello non modo C. Marius, qui erat inimicus, sed ne is quidem, qui secutus est, M. Antonius, homo eloquentissimus, cum A. Albino collega senatum aut populum est cohortatus: at pro me superiores consules semper, ut referrent, flagitati sunt: sed veriti sunt, ne gratiae caussa facere viderentur, quod alter mihi affinis erat, alterius caussam capitis receperam: qui provinciarum foedere irretiti, totum illum annum querelas senatus, luctum bonorum, Italiae gemitum pertulerunt. Kalendis vero Ian. posteaquam orba respublica consulis fidem, tamquam legitimi tutoris, imploravit, P. Lentulus consul, parens, deus salutis nostrae, vitae, fortunae, memoriae, nominis, simulac de solemni religione retulit, nihil humanarum rerum sibi prius, quam de me agendum iudicavit. 12. Atque eo die confecta res esset, nisi is tribunus plebis, quem ego maximis beneficiis quaestorem consul ornaveram, quum et cunctus ordo, et multi eum summi viri orarent, et Cn. Oppius socer, optimus vir, ad pedes eius flens iaceret, noctem sibi ad deliberandum postulasset: quae deliberatio non in reddenda, quemadmodum nonnulli arbitrabantur, sed, ut patefactum est, in augenda mercede consumpta est. Postea res acta est in senatu alia nulla; et quum variis rationibus impediretur, voluntate tamen perfecta senatus caussa ad vos mense Ian. deferebatur. 13. Hic tantum interfuit inter me et inimicos meos. Ego, quum homines in tribunali Aurelio palam conscribi centuriarique vidissem; quum intelligerem, veteres ad spem caedis Catilinae copias esse revocatas; quum viderem, ex ea parte homines, cuius partis nos vel principes numerabamur, partim quod mihi inviderent, partim quod sibi timerent, aut proditores esse aut desertores salutis meae; quum duo consules, empti pactione provinciarum, auctores se inimicis reipublicae tradidissent; quum egestatem, avaritiam, libidines suas viderent expleri non posse, nisi me constrictum domesticis hostibus dedidissent; quum senatus equitesque Romani flere pro me ac mutata veste vobis supplicare edictis atque imperiis vetarentur; quum omnium provinciarum pactiones, quum omnia cum omnibus foedera, reconciliationes gratiarum, sanguine meo sancirentur; quum omnes boni non recusarent, quin vel pro me vel mecum perirent: armis decertare pro mea salute nolui, quod potui, quoniam et vincere et vinci luctuosum reipublicae fore putavi. 14. At inimici mei, mense Ian. quum de me ageretur, corporibus civium trucidatis, flumine sanguinis meum reditum intercludendum putaverunt. VI. Itaque quum ego abfui, eam rempublicam habuistis, ut aeque me atque illam restituendam putaretis. Ego autem, in qua civitate nihil valeret senatus, omnis esset impunitas, nulla iudicia, vis et ferrum in foro versarentur; quum privati se parietum praesidio, non legum tuerentur, tribuni plebis, vobis inspectantibus, vulnerarentur, ad magistratuum domos cum ferro et facibus iretur, consulis fasces frangerentur, deorum immortalium templa incende-

rentur: rempublicam esse nullam putavi. Itaque neque, republica exterminata, mihi locum in hac urbe esse duxi, nec, si illa restitueretur, dubitavi, quin me secum ipsa reduceret. 15. An ego, quum mihi esset exploratissimum, P. Lentulum proximo anno consulem futurum, qui illis ipsis reipublicae periculosissimis temporibus aedilis curulis, me consule, omnium meorum consiliorum particeps periculorumque socius fuisset: dubitarem, quin is me, confectum consularibus vulneribus, consulari medicina ad salutem reduceret? Hoc duce et collega eius, clementissimo atque optimo viro, primo non adversante, post etiam adiuvante, reliqui magistratus paene omnes fuerunt defensores salutis meae. Ex quibus excellenti animo, virtute, auctoritate, praesidio, copiis, T. Annius et P. Sextius praestanti in me benevolentia et divino studio exstiterunt: eodemque P. Lentulo auctore, et pariter referente collega, frequentissimus senatus, uno dissentiente, nullo intercedente, dignitatem meam, quibus potuit, verbis amplissimis ornavit, salutem vobis, municipiis coloniisque omnibus commendavit. 16. Ita me, nudum a propinquis, nulla cognatione munitum, consules, praetores, tribuni plebis, senatus, Italia cuncta semper a vobis deprecata est: denique omnes, qui vestris maximis beneficiis honoribusque sunt ornati, producti ad vos ab eadem, non solum ad me conservandum vos cohortati sunt, sed etiam rerum mearum gestarum auctores, testes, laudatores fuerunt.

VII. Quorum princeps ad cohortandos vos et ad rogandos fuit Cn. Pompeius, vir omnium, qui sunt, fuerunt, erunt, virtute, sapientia ac gloria princeps: qui mihi unus uni privato amico eadem omnia dedit, quae universae reipublicae: salutem, otium, dignitatem. Cuius oratio fuit, quemadmodum accepi, tripartita. Primum vos docuit, meis consiliis rempublicam esse servatam, caussamque meam cum communi salute coniunxit, hortatusque est, ut auctoritatem senatus, statum civitatis, fortunas civis bene meriti defenderetis: tum in perorando posuit, vos rogari a senatu, rogari ab equitibus Romanis, rogari ab Italia cuncta: denique ipse ad extremum pro mea vos salute non rogavit solum, verum etiam obsecravit. 17. Huic ego homini, Quirites, tantum debeo, quantum hominem homini debere vix fas est. Huius consilia, P. Lentuli sententiam, senatus auctoritatem vos secuti, in eo me loco, in quo vestris beneficiis fueram, iisdem centuriis, quibus collocaratis, reposuistis. Eodem tempore audistis eodem ex loco summos viros, ornatissimos atque amplissimos homines, principes civitatis, omnes consulares, omnes praetorios eadem dicere, ut omnium testimonio per me unum rempublicam conservatam esse constaret. Itaque quum P. Servilius, gravissimus vir et ornatissimus civis, dixisset, opera mea rempublicam incolumem magistratibus deinceps traditam, dixerunt in eamdem sententiam ceteri. Sed audistis eo tempore clarissimi viri non solum auctoritatem, sed etiam testimonium, L. Gellii: qui, quia suam classem attentatam magno cum suo periculo paene sensit, dixit in concione vestra: *si ego consul, quum fui, non fuissem, rempublicam funditus interituram fuisse.*

VIII. 18. En ego tot testimoniis, Quirites, hac auctoritate senatus, tanta consensione Italiae, tanto studio bonorum omnium, agente P. Lentulo, consentientibus ceteris magistratibus, deprecante Cn. Pompeio, omnibus hominibus faventibus, diis denique immortalibus frugum ubertate, copia, vilitate reditum meum comprobantibus, mihi, meis, reipublicae restitutus, tantum vobis, quantum facere possum, Quirites, pollicebor: primum, qua sanctissimi homines pietate erga deos immortales esse solent, eadem me erga populum Romanum semper fore numenque vestrum aeque mihi grave et sanctum ac deorum immortalium in omni vita futurum: deinde, quoniam me in civitatem respublica ipsa reduxit, nullo me loco reipublicae defuturum. 19. Quod si quis existimat, me aut voluntate esse mutata aut debilitata virtute aut animo fracto, vehementer errat. Mihi, quod potuit vis et iniuria et sceleratorum hominum furor detrahere, eripuit, abstulit, dissipavit: quod viro forti adimi non potest, id manet et permanebit. Vidi ego fortissimum virum, municipem meum, C. Marium, — quoniam nobis, quasi aliqua fatali necessitate, non solum cum his, qui haec delere voluissent, sed etiam cum fortuna belligerandum fuit: eum tamen vidi, quum esset summa senectute, non modo non infracto animo propter magnitudinem calamitatis, sed confirmato atque renovato. 20. Quem egomet dicere audivi, tum se fuisse miserum, quum careret patria, quam obsidione liberavisset; quum sua bona possideri ab inimicis ac diripi audiret; quum adolescentem filium videret eiusdem socium calamitatis; quum in paludibus demersus, concursu ac misericordia Minturnensium corpus ac vitam suam conservasset; quum parva navicula traiectus in Africam, quibus regna ipse dederat, ad eos inops supplexque venisset: recuperata vero sua dignitate, se non commissurum, ut, quum ea, quae amiserat, sibi restituta essent, virtutem animi non haberet, quam numquam perdidisset. Sed hoc inter me atque illum interest, quod ille, qua re plurimum potuit, ea ipsa re inimicos suos ultus est, armis: ego, qua consuevi, utar: quoniam illi arti in bello ac seditione locus est, huic in pace atque otio. 21. Quamquam ille animo irato nihil nisi de inimicis ulciscendis agebat: ego de ipsis inimicis tantum, quantum mihi respublica permittet, cogitabo. IX. Denique, Quirites, quoniam me quattuor omnino genera hominum violarunt, unum eorum, qui odio reipublicae, quod eam ipsis invitis conservaram, mihi inimicissimi fuerunt: alterum, qui per simulationem amicitiae nefarie me prodiderunt: tertium, qui, quum propter inertiam suam eadem assequi non possent, inviderunt laudi et dignitati meae: quartum, qui, quum custodes reipublicae esse deberent, salutem meam, statum civitatis, dignitatem eius imperii, quod erat penes ipsos, vendiderunt: sic ulciscar genera singula, quemadmodum a quibusque sum provocatus: malos cives rempublicam bene gerendo, perfidos amicos nihil credendo atque omnia cavendo, invidos virtuti et gloriae serviendo, mercatores provinciarum revocando domum atque ab iis provinciarum rationem repetendo. 22. Quamquam mihi maiori curae est, quemadmodum vobis, qui de me estis optime meriti, gratiam referam, quam, quemadmodum inimicorum iniurias crudelitatemque persequar. Etenim ulciscendae iniuriae facilior ratio est, quam beneficii remunerandi, propterea quod superiorem esse contra improbos minus est negotii, quam bonis exaequari: tum etiam ne tam necessarium quidem est, male meritis, quam optime meritis referre, quod debeas. 23. Odium vel precibus mitigari potest, vel temporibus reipublicae communique utilitate deponi, vel difficultate ulciscendi teneri, vel vetustate sedari: bene meritos quin colas, nec exorari fas est nec id reipublicae repetere utcumque necesse

est, neque est excusatio difficultatis, neque aequum est tempore et die memoriam beneficii definire. Postremo qui in ulciscendo remissior fuit, mox aperte laudatur. at gravissime vituperatur, qui in tantis beneficiis, quanta vos in me contulistis, remunerandis est tardior, neque solum ingratus, quod ipsum grave est, verum etiam impius appelletur necesse est. Atque in officio persolvendo dissimilis est ratio, pecuniae debitae: propterea quod pecuniam, qui retinet, non dissolvit: qui reddidit, non habet: gratiam, et qui retulit, habet, et qui habet, dissolvit. X. 24. Quapropter memoriam vestri beneficii colam benevolentia sempiterna, non solum dum anima spirabo mea, sed etiam cum mortuo monumenta vestri in me beneficii permanebunt. In referenda autem gratia hoc vobis repromitto semperque praestabo, mihi neque in consiliis de republica capiendis diligentiam, neque in periculis a republica propulsandis animum, neque in sententia simpliciter referenda fidem, neque in hominum voluntatibus pro republica laedendis libertatem, nec in perferendo labore industriam, nec in vestris commodis augendis gratam animi benevolentiam defuturam. 25. Atque haec cura, Quirites, erit infixa animo meo sempiterna, ut quum vobis, qui apud me deorum immortalium vim et numen tenetis, tum posteris vestris cunctisque gentibus dignissimus ea civitate videar, quae suam dignitatem non posse tenere se, nisi me recuperasset, cunctis suffragiis iudicavit.

43.

M. TULLII CICERONIS

PRO DOMO SUA AD PONTIFICES

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Clodius Ciceronis exsulis domum in Palatio et aliquot villas inflammaverat. Cicero ab exsilio post XVI menses Nonis Sept. a. U. 697. *Romam reversus ante omnia hoc egit, ut sibi domus restitueretur, oratione, magna cum vi, ut ipse (ad Att. IV,* 2.*) scribit, habita ad pontifices. Haec oratio sitne Ciceronis necne, speciosius, quam evidentius dubitatur. Cf. Schütz. Prolegomena Cic. Tom. VIII. P. XXI.*

ARG. Cicero hac in oratione domum suam, quae Romae fuerat in regione decima, Clodio auctore contra fas et ius publicatam, eversam et aream eius Libertati (vel Licentiae — de Legg. II, 17. —) consecratam esse, omni modo conatur ostendere, postulans, ut ea sibi restituatur, eiusque area falsa dedicationis a Clodio factae religione solvatur. In peroratione Iovem aliosque deos obtestatus, admonet pontifices se non posse sine maxima reipublicae ignominia et suo dedecore ac dolore domo carere eamque ut refici iubeant, rogat.

I. 1. Quum multa divinitus, pontifices, a maioribus nostris inventa atque instituta sunt, tum nihil praeclarius, quam quod eosdem et religionibus deorum immortalium et summae reipublicae praeesse voluerunt, ut amplissimi et clarissimi cives, rempublicam, bene gerendo, pontifices religiones, sapienter interpretando, [rempublicam] conservarent. Quod si ullo tempore magna caussa in sacerdotum populi Romani iudicio ac potestate versata est, haec profecto tanta est, ut omnis reipublicae dignitas, omnium civium salus, vita, libertas, arae, foci, dii penates, bona, fortunae, domicilia, vestrae sapientiae, fidei, potestatique commissa creditaque esse videantur. 2. Vobis hodierno die constituendum est, utrum posthac amentes ac perditos magistratus improborum ac sceleratorum civium praesidio nudare, an etiam deorum immortalium religione armare malitis. Nam si illa labes ac flamma reipublicae suum illum pestiferum et funestum tribunatum, quem aequitate humana tueri non potest, divina religione defenderit, aliae caerimoniae nobis erunt, alii antistites deorum immortalium, alii interpretes religionum requirendi. Sin autem vestra auctoritate sapientiaque, pontifices, ea, quae furore improborum in republica, ab aliis oppressa, ab aliis deserta, ab aliis prodita, gesta sunt, rescinduntur: erit caussa, cur consilium maiorum in amplissimis viris ad sacerdotia deligendis, iure ac merito laudare possimus. 3. Sed, quoniam ille demens, si ea, quae ego per hos dies in senatu de republica sensi, vituperasset, aliquem se aditum ad aures vestras esse habiturum putavit, omittam ordinem dicendi meum: respondebo hominis furiosi non orationi, qua ille uti non potest, sed convicio, cuius exercitationem quum intolerabili petulantia, tum etiam diuturna impunitate munivit.

II. Ac primum illud a te, homine vesano ac furioso, requiro, quae te tanta poena tuorum scelerum flagitiorumque vexet, ut hos tales viros, qui non solum consiliis suis, sed etiam specie ipsa dignitatem reipublicae sustinent, quod ego in sententia dicenda salutem civium cum honore Cn. Pompeii coniunxerim, mihi esse iratos, et aliud de summa hoc tempore religione sensuros, ac me absente senserint, arbitrere. 4. Fuisti tu, inquit, apud pontifices superior: sed iam, quoniam te ad populum contulisti, sis inferior, necesse est. Itane vero? Quod in imperita multitudine est vitiosissimum, varietas et inconstantia, et crebra, tam-

quam tempestatum, sic sententiarum, commutatio, hoc tu ad hos transferas, quos ab inconstantia gravitas, a libidinosa sententia certum et definitum ius religionum, vetustas exemplorum, auctoritas litterarum monumentorumque deterret? Tune es ille, inquit, quo senatus carere non potuit? quem boni luxerunt? quem respublica desideravit? quo restituto, senatus auctoritatem restitutam putabamus? quam primum adveniens prodidisti? Nondum de mea sententia dico. Impudentiae primum respondebo tuae. III. 5. Hunc igitur, funesta reipublicae pestis, hunc tu civem ferro et armis et exercitus terrore et consulum scelere et audacissimorum hominum minis, servorum delectu, obsessione templorum, occupatione fori, oppressione curiae, domo et patria, ne cum improbis boni ferro dimicarent, cedere curasti, quem a senatu, quem a bonis omnibus, quem a cuncta Italia desideratum, arcessitum, revocatum conservandae reipublicae caussa confiteris? At enim in senatum venire, in Capitolium intrare turbulento illo die non debuisti. 6. Ego vero neque veni et domo me tenui, quamdiu turbulentum tempus fuit: quum servos tuos ad rapinam, ad bonorum caedem paratos, cum illa tua consceleratorum ac perditorum manu armatos etiam in Capitolium tecum venisse constabat. Quod quum mihi nuntiaretur, scio me domi mansisse et tibi et gladiatoribus tuis instaurandae caedis potestatem non fecisse. Posteaquam mihi nuntiatum est, populum Romanum in Capitolium propter metum atque inopiam rei frumentariae convenisse; ministros autem scelerum tuorum perterritos, partim amissis gladiis, partim ereptis, diffugisse: veni non solum sine ullis copiis ac manu, verum etiam cum paucis amicis. 7. An ego, quum P. Lentulus consul, optime de me ac de republica meritus, quum Q. Metellus, qui, quum meus inimicus esset, frater tuus, et dissensioni nostrae et precibus tuis salutem ac dignitatem meam praetulisset, me arcesserent in senatum; quum tanta multitudo civium, tam recenti officio suo, me ad referendam gratiam nominatim vocarent: non venirem, quum praesertim te iam illinc cum tua fugitivorum manu discessisse constaret? Hic tu me etiam, custodem defensoremque Capitolii templorumque omnium, hostem Capitolinum appellare ausus es, quod, quum in Capitolio senatum duo consules haberent, eo venirem? Utrumne est tempus aliquod, quo in senatum venisse turpe sit? an res illa talis erat, de qua agebatur, ut rem ipsam repudiare et eos, qui agebant, condemnare deberem? IV. 8. Primum dico senatoris esse boni, semper in senatum venire: nec cum his sentio, qui statuunt minus bonis temporibus in senatum ipsi non venire, non intelligentes, hanc suam nimiam perseverantiam vehementer iis, quorum animum offendere voluerunt, gratam et iucundam fuisse. At enim nonnulli propter timorem, quod se in senatu tuto non esse arbitrabantur, discesserunt. Non reprehendo; nec quaero, fueritne aliquid pertimescendum. Puto, suo quemque arbitratu timere oportere. Cur ego non timuerim, quaeris? quia te illinc abiisse constabat. Cur, quum viri boni nonnulli putarent, tuto se in senatu esse non posse, ego non idem senserim? Cur, quum ego me existimassem tuto omnino in civitate esse non posse, illi non item? An aliis licet et recte licet, in meo metu sibi nihil timere: mihi uni necesse erit et meam et aliorum vicem pertimescere?

9. An, quia non condemnavi sententia mea duo consules, sum reprehendendus? Eos igitur ego potissimum damnare debui, quorum lege perfectum est, ne ego indemnatus atque optime de republica meritus damnatorum poenam sustinerem? Quorum etiam delicta propter eorum egregiam in me conservando voluntatem non modo me, sed omnes bonos ferre oporteret, eorum optimum consilium ego potissimum, per eos in meam pristinam dignitatem restitutus, consilio repudiarem meo? 10. At quam sententiam dixi? Primum eam, quam populi sermo in animis nostris iam ante defixerat: deinde eam, quae erat superioribus diebus agitata in senatu: deinde eam, quam senatus frequens tum, quum mihi est assensus, secutus est: ut neque allata sit a me res inopinata ac recens, nec, si quod in sententia vitium est, magis sit eius, qui dixerit, quam omnium, qui probarint. — At enim liberum senatus iudicium propter metum non fuit. — Si timuisse eos facis, qui discesserunt, concede, non timuisse eos, qui remanserunt. Sin autem sine iis, qui tum abfuerunt, nihil decerni libere potuit: quum omnes adessent, coeptum est referri de inducendo senatusconsulto. Ab universo senatu reclamatum est. V. Sed quaero, in ipsa sententia, quoniam princeps ego sum eius atque auctor, quid reprehendatur. Utrum caussa capiendi novi consilii non fuit? an meae partes in ea caussa non praecipuae fuerunt? an alio potius confugiendum fuit? Quae res, quae caussa maior esse, quam fames, potuit? quam seditio? quam consilia tua tuorumque; qui, facultate oblata, ad imperitorum animos incitandos, renovaturum te tua illa funesta latrocinia ob annonae caussam putarunt? 11. Frumentum provinciae frumentariae partim non habebant, partim in alias terras, credo, propter varietatem venditorum miserant, partim, quo gratius esset, tum, quum in ipsa fame subvenissent, custodiis suis clausum continebant, ut subito novum mitterent. Res erat non in opinione dubia, sed in praesenti atque ante oculos proposito periculo: neque id coniectura prospiciebamus, sed iam experti videbamus. Nam, quum ingravesceret annona, ut iam plane inopia ac fames, non caritas timeretur, concursus est ad templum Concordiae factus, senatum illuc vocante Metello consule. Qui si verus fuit ex dolore hominum et fame, certe consules caussam suscipere, certe senatus aliquid consilii capere potuit. Sin in caussa fuit annona, seditionis quidem instimulator et concitator tu fuisti: nonne id agendum nobis omnibus fuit, ut materiem subtraheremus furori tuo? 12. Quid? si utrumque fuit, et ut fames stimularet homines, et tu in hoc ulcere tamquam unguis exsisteres: nonne fuit eo maior adhibenda medicina, quae et illud nativum et hoc delatum malum sanare posset? Erat igitur et praesens caritas et futura fames: non est satis: facta lapidatio est. Si ex dolore plebei, nullo incitante, magnum malum: si P. Clodii impulsu, usitatum hominis facinorosi scelus: si utrumque, ut et res esset ea, quae sua sponte multitudinis animos incitaret, et parati atque armati seditionis duces: videturne ipsa respublica et consulis auxilium implorasse et senatus fidem? Atqui utrumque fuisse perspicuum est, difficultatem annonae summamque inopiam rei frumentariae, ut homines non iam diuturnam caritatem, sed ut famem plane timerent: nemo negat. Hunc istum otii et pacis hostem caussam arrepturum fuisse ad incendia, caedem, rapinas, nolo, pontifices, suspicemini, nisi videritis. 13. Qui sunt homines a Q. Metello, fratre tuo, consule, in senatu palam nominati, a quibus ille se lapidibus appetitum, etiam percussum esse dixit? L. Sergium et M. Lollium nominavit. Quis est iste Lollius?

qui sine ferro ne nunc quidem tecum est; qui te tribuno plebis, nihil de me dicam, sed qui Cn. Pompeium interficiendum depoposcit. Quis est Sergius? armiger Catilinae, stipator tui corporis, signifer seditionis, concitator tabernariorum, damnatus iniuriarum, percussor, lapidator, fori depopulator, obsessor curiae. His atque huiusmodi ducibus, quum tu in annonae caritate in consules, in senatum, in bona fortunasque locupletium per caussam inopum atque imperitorum, repentinos impetus comparares: quum tibi salus esse in otio nulla posset, quum, desperatis ducibus, decuriatos ac descriptos haberes exercitus perditorum: nonne providendum senatui fuit, ne in hanc tantam materiem seditionis ista funesta fax adhaeresceret?

VI. 14. Fuit igitur caussa capiendi consilii novi. Videte nunc, fuerintne partes meae paene praecipuae. Quem tum Sergius ille tuus, quem Lollius, quem ceterae pestes in lapidatione illa nominabant? quem annonam praestare oportere dicebant? nonne me? Quid puerorum illa concursatio nocturna tum a te ipso instituta? Me frumentum flagitabant. Quasi vero ego aut rei frumentariae praefuissem, aut compressum aliquod frumentum tenerem, aut in isto genere omnino quidquam aut curatione aut potestate valuissem. Sed homo ad caedem imminens meum nomen operis ediderat, imperitis iniecerat. Quum de mea dignitate in templo Iovis Optimi Maximi senatus frequentissimus, uno isto dissentiente, decrevisset: subito, illo ipso die, carissimam annonam nec opinata vilitas consecuta est. 15. Erant, qui deos immortales (id quod ego sentio) numine suo reditum meum dicerent comprobasse. Nonnulli autem illam rem ad illam rationem coniecturamque revocabant, qui, quod in meo reditu spes otii et concordiae sita videbatur, in discessu autem quotidianus seditionis timor, iam paene belli depulso metu, commutatam annonam esse dicebant: quae quia rursus in meo reditu facta erat durior, a me, cuius adventu fore vilitatem boni viri dictitabant, annona flagitabatur. VII. Ego denique non solum ab operis tuis, impulsu tuo, nominabar, sed etiam, depulsis ac dissipatis tuis copiis, a populo Romano universo, qui tum in Capitolium convenerat, quum illo die minus valerem, nominatim in senatum vocabar. 16. Veni exspectatus. Multis sententiis iam dictis, rogatus sum sententiam. Dixi reipublicae saluberrimam, mihi necessariam. Petebatur a me frumenti copia, annonae vilitas: quasi possem aliquid in ea re gerenda. Non habebatur. Flagitabar bonorum expostulatione. Improborum convicia sustinere non poteram. Delegavi amico locupletiori, non quo illi, ita de me merito, onus illud imponerem (succubuissem enim potius ipse) sed quia videbam id, quod omnes: quod nos de Cn. Pompeio polliceremur, id illum fide, consilio, virtute, auctoritate, felicitate denique sua facillime perfecturum. 17. Itaque, sive hunc dii immortales fructum mei reditus populo Romano tribuunt, ut, quemadmodum discessu meo frugum inopia, fames, vastitas, caedes, incendia, rapinae, scelerum impunitas, fuga, formido, discordia fuisset, sic reditu meo ubertas agrorum, frugum copia, spes otii, tranquillitas animorum, iudicia, leges, concordia populi, senatus auctoritas mecum simul reducta videantur; sive egomet aliquid adventu meo, consilio, auctoritate, diligentia pro tanto beneficio populo Romano praestare debui: praesto, promitto, spondeo. Nihil dico amplius: hoc, quod satis est huic tempori, dico, rempublicam annonae nomine in id discrimen, quo vocabatur, non esse venturam.

VIII. 18. Num igitur in hoc officio, quod fuit praecipue meum, sententia mea reprehenditur? Rem maximam eripui e peste summi periculi, non solum eam, sed etiam vos a caede, incendiis, vastitate; nemo negat, quum ad caussam caritatis accederet iste speculator communium miseriarum, qui semper in reipublicae malis sceleris sui faces inflammarit.

Negat oportuisse quidquam uni extra ordinem decerni. Non iam tibi sic respondebo, ut ceteris: Cn. Pompeio plurima, periculosissima, maxima terra marique bella extra ordinem esse commissa; quarum rerum si quem poeniteat, eum victoriae populi Romani necesse est poenitere. Non ita tecum ago. 19. Cum his haec a me haberi oratio potest, qui ita disputant, se, si qua res ad unum deferenda sit, ad Cn. Pompeium delaturos potissimum: sed se extra ordinem nihil cuiquam dare: quum Pompeio datum sit, id se pro dignitate hominis ornare ac tueri solere. Horum ego sententiam ne laudem, impedior Cn. Pompeii triumphis, quibus ille, quum esset extra ordinem ad patriam defendendam vocatus, auxit nomen populi Romani imperiumque honestavit: constantiam probo, qua mihi quoque utendum fuit, quo ille auctore extra ordinem bellum cum Mithridate Tigraneque gessit. 20. Sed cum illis tamen possum aliquid disputare: tua vero quae tanta impudentia est, ut audeas dicere, extra ordinem dari nihil cuiquam oportere? Qui, quum lege nefaria Ptolemaeum, regem Cypri, fratrem regis Alexandrini, eodem iure regnantem, caussa incognita publicasses populumque Romanum scelere obligasses: quum in eius regnum, bona, fortunas latrocinium huius imperii immisisses, cuius cum patre, avo, maioribus societas nobis et amicitia fuisset: huius pecuniae deportandae et, si quis suum defenderet, bello gerendo M. Catonem praefecisti. 21. Dices, quem virum? Sanctissimum, prudentissimum, fortissimum, amicissimum reipublicae, virtute, consilio, ratione vitae, mirabili ad laudem, et prope singulari. Sed quid ad te, qui negas esse verum, quemquam ulli rei publicae extra ordinem praefici? IX. Atque in hoc solum inconstantiam redarguo tuam; qui in ipso Catone, quem tu non pro illius dignitate produxeras, sed pro tuo scelere subduxeras, quem tuis Sergiis, Lolliis, Titiis ceterisque caedis et incendiorum ducibus obieceras, quem carnificem civium, quem indemnatorum necis principem, quem crudelitatis auctorem fuisse dixeras: ad hunc honorem et imperium extra ordinem nominatim rogatione tua detulisti et tanta fuisti intemperantia, ut illius tui sceleris rationem occultare non posses. 22. Litteras in concione recitasti, quas tibi a C. Caesare missas diceres. CAESAR PULCHRO: quum etiam es argumentatus, amoris esse hoc signum, quum nominibus tantum uteretur, neque ascriberet, PRO CONSULE, aut TRIBUNO PLEBIS: deinde gratulari tibi, quod idem in posterum M. Catonem tribunatu tuo removisses, et quod idem in posterum de extraordinariis potestatibus libertatem ademisses: quas aut numquam tibi ille litteras misit, aut, si misit, in concione recitari noluit, aut, sive ille misit, sive tu finxisti, certe consilium tuum de Catonis honore illarum litterarum recitatione patefactum est. Sed omitto Catonem, cuius eximia virtus, dignitas et in eo negotio, quod gessit, fides et continentia tegere videntur improbitatem et legis et actionis tuae. 23. Quid? homini post homines natos turpissimo, sceleratissimo, contaminatissimo quis illam opimam fertilemque Syriam, quis bellum pacatissimis gentibus, quis pecuniam ad

emendos agros constitutam, ereptam vi ex Caesaris rebus actis, quis imperium infinitum dedit? Cui quidem quum Ciliciam dedisses, mutasti pactionem, et Ciliciam ad praetorem item extra ordinem tratulisti: Gabinio, pretio amplificato, Syriam nominatim dedisti. Quid? homini taeterrimo, crudelissimo, fallacissimo, omnium scelerum libidinumque maculis notatissimo, L. Pisoni, nonne nominatim populos liberos, multis senatusconsultis, etiam recenti lege generi ipsius liberatos, vinctos et constrictos tradidisti? Nonne, quum ab eo merces tui beneficii pretiumque provinciae meo sanguine tibi esset persolutum, tamen aerarium cum eo partitus es? 24. Itane vero? tu provincias consulares, quas C. Gracchus, qui unus maxime popularis fuit, non modo non abstulit ab senatu, sed etiam, ut necesse esset quotannis constitui per senatum, decreta lege sanxit, eas, lege Sempronia per senatum decretas, rescidisti; extra ordinem, sine sorte, nominatim dedisti, non consulibus, sed reipublicae pestibus: nos, quod nominatim rei maximae, paene iam desperatae, summum virum, saepe ad extrema reipublicae discrimina delectum, praefecimus, a te reprehendemur? X. Quid tandem? si, quae tum illis reipublicae tenebris caecisque nubibus et procellis, quum senatum a gubernaculis deiecisses, populum e navi exturbasses, ipse archipirata cum grege praedonum impurissimo plenissimis velis navigares, — si, quae tum promulgasti, constituisti, promisisti, vendidisti, perferre potuisses: qui locus in orbe terrarum vacuus extraordinariis fascibus atque imperio Clodiano fuisset? 25. Sed excitatus aliquando Cn. Pompeii, (dicam ipso audiente, quod sensi et sentio, quoquo animo me auditurus est,) excitatus, inquam, aliquando Cn. Pompeii nimium diu reconditus et penitus abstrusus animi dolor subvenit subito reipublicae, civitatemque fractam malis, mutam, debilitatam, abiectam metu, ad aliquam spem libertatis et pristinae dignitatis erexit. Hic vir extra ordinem rei frumentariae praeficiendus non fuit? Scilicet tu helluoni spurcissimo, praegustatori libidinum tuarum, homini egentissimo et facinorosissimo, Sex. Clodio, socio tui sanguinis, qui sua lingua etiam sororem tuam a te abalienavit, omne frumentum privatum et publicum, omnes provincias frumentarias, omnes mancipes, omnes horreorum claves lege tua tradidisti. Qua ex re primum caritas nata est, deinde inopia. Impendebat fames, incendia, caedes, direptio: imminebat tuus furor omnium fortunis et bonis. 26. Queritur etiam importuna pestis, ex ore impurissimo Sex. Clodii rem frumentariam esse ereptam, summisque in periculis eius viri auxilium implorasse rempublicam, a quo saepe se et servatam et amplificatam esse meminisset. Extra ordinem ferri nihil placet Clodio. Quid? de me quod tulisse te dicis, patricida, fratricida, sororicida, nonne extra ordinem tulisti? An de peste civis, quemadmodum omnes iam dii atque homines iudicaverunt, conservatoris reipublicae, quemadmodum autem tute ipse confiteris, non modo indemnati, sed ne accusati quidem, licuit tibi ferre, non legem, sed nefarium privilegium, lugente senatu, maerentibus bonis omnibus, totius Italiae precibus repudiatis, oppressa captaque republica: mihi, populo Romano implorante, senatu poscente, temporibus reipublicae flagitantibus, non licuit de salute populi Romani sententiam dicere? 27. Qua quidem in sententia si Cn. Pompeii dignitas aucta est, coniuncta cum utilitate communi, certe laudandus essem, si eius dignitati suffragatus viderer, qui meae saluti opem et auxilium tulisset. XI. Desinant, desinant homines iisdem machinis sperare me restitutum posse labefactari, quibus antea stantem perculerunt. Quod enim par amicitiae consularis fuit umquam in hac civitate coniunctius, quam fuimus inter nos, ego et Cn. Pompeius? Quis apud populum Romanum de illius dignitate illustrius, quis senatui saepius dixit? Qui tantus fuit labor, quae simultas, quae contentio, quam ego non pro illius dignitate susceperim? Qui ab illo in me honos, quae praedicatio de mea laude, quae remuneratio benevolentiae praetermissa est? 28. Hanc nostram coniunctionem, hanc conspirationem in republica bene gerenda, hanc iucundissimam vitae atque officiorum omnium societatem certi homines fictis sermonibus et falsis criminibus diremerunt: quum iidem illum, ut me metueret, me caveret, monerent, iidem apud me, mihi illum esse uni inimicissimum, dicerent: ut neque ego, ab illo quae mihi petenda essent, satis audaciter petere possem, neque ille, tot suspicionibus certorum hominum et scelere exulceratus, quae meum tempus postularet, satis prolixe mihi polliceretur. 29. Data merces est erroris mei magna, pontifices, ut me non solum pigeat stultitiae meae, sed etiam pudeat: qui, quum me non repentinum aliquod tempus meum, sed veteres multo ante suscepti et provisi labores cum viro fortissimo et clarissimo coniunxissent, sim passus a tali amicitia distrahi; neque intellexerim, quibus aut ut apertis inimicis obsisterem, aut ut insidiosis amicis non crederem. Proinde desinant aliquando me iisdem inflammare verbis: Quid sibi iste vult? nescit, quantum auctoritate valeat, quas res gesserit, qua dignitate sit restitutus! cur ornat eum, a quo desertus est? 30. Ego vero neque me tum desertum puto, sed paene deditum: nec, quae sint in illa reipublicae flamma gesta contra me, neque quomodo, neque per quos, patefaciundum mihi esse arbitror. Si utile reipublicae fuit, haurire me unum pro omnibus illam indignissimam calamitatem, etiam hoc utile sit, quorum id scelere conflatum sit, me occultare et tacere. Illud vero et hominis ingrati tacere. Itaque libentissime praedicabo, Cn. Pompeium studio et auctoritate aeque, ut unum quemque vestrum, opibus, contentione, precibus, periculis denique praecipue pro salute mea laborasse. XII. Hic tuis, P. Lentule, quum tu nihil aliud dies et noctes, nisi de salute mea cogitares, consiliis omnibus interfuit: hic tibi gravissimus auctor ad instituendam, fidelissimus socius ad comparandam, fortissimus adiutor ad rem perficiendam fuit: hic municipia coloniasque adiit: hic Italiae totius auxilium cupientis imploravit: hic in senatu princeps sententiae fuit: idemque quum dixisset, tum etiam pro salute mea populum Romanum obsecravit. 31. Quare istam orationem, qua es usus, omittas licet: post illam sententiam, quam dixeram de annona, pontificum animos esse mutatos: proinde, quasi isti aut de Cn. Pompeio aliter, atque ego existimo, sentiant, aut, quid mihi pro exspectatione populi Romani, pro Cn. Pompeii meritis erga me, pro ratione mei temporis faciendum fuerit, ignorent, aut etiam, si cuius forte pontificis animum, quod certo scio aliter esse, mea sententia offendit, alio modo sit constituturus aut de religione pontifex * aut de republica civis, quam eum aut caerimoniarum ius, aut civitatis salus coegerit.

32. Intelligo, pontifices, me plura extra caussam dixisse, quam aut opinio tulerit, aut voluntas mea: sed quum me purgatum vobis esse cuperem, tum

etiam vestra in me attente audiendo benignitas provexit orationem meam. Sed hoc compensabo brevitate eius orationis, quae pertinet ad ipsam cognitionem vestram: quae quum sit in ius religionis, et in ius reipublicae distributa, religionis partem, quae multo est verbosior, praetermittens, de iure reipublicae dicam. 33. Quid est enim aut tam arrogans, quam de religione, de rebus divinis, caerimoniis, sacris pontificum collegium docere conari; aut tam stultum, quam, si quis quid in vestris libris invenerit, id narrare vobis; aut tam curiosum, quam ea scire velle, de quibus maiores nostri vos solos et consuli et scire voluerunt? XIII. Nego potuisse iure publico, legibus iis, quibus haec civitas utitur, quemquam civem ulla eiusmodi calamitate affici, sine iudicio: hoc iuris in hac civitate, etiam tum, quum reges essent, dico fuisse: hoc nobis esse a maioribus traditum: hoc esse denique proprium liberae civitatis, ut nihil de capite civis aut de bonis sine iudicio senatus aut populi aut eorum, qui de quaque re constituti iudices sint, detrahi possit. 34. Videsne, me non radicitus evellere omnes actiones tuas? neque illud agere, quod apertum est, te omnino nihil gessisse iure, non fuisse tribunum plebis? hoc dico, esse patricium. Dico apud pontifices: augures adsunt: versor in medio iure publico. Quod est, pontifices, ius adoptionis? nempe ut is adoptet, qui neque procreare iam liberos possit, et, quum potuerit, sit expertus. Quae deinde caussa cuique sit adoptionis, quae ratio generum ac dignitatis, quae sacrorum, quaeri a pontificum collegio solet. Quid est horum in ista adoptione quaesitum? Adoptat annos viginti natus, etiam minor senatorem. Liberorumne caussa? At procreare potest. Habet uxorem: suscepit etiam liberos. Exheredabit igitur pater filium. Quid? sacra Clodiae gentis cur intereunt, quod in te est? quae omnis notio pontificum, quum adoptarere, esse debuit. 35. Nisi forte ex te ita quaesitum est, num perturbare rempublicam seditionibus velles, et ob eam caussam adoptari, non ut eius filius esses, sed ut tribunus plebis fieres et funditus everteres civitatem. Respondisti, credo, te ita velle. Pontificibus bona caussa visa est: approbaverunt. Non aetas eius, qui adoptabat, quaesita est, ut in Cn. Aufidio, M. Pupio: quorum uterque nostra memoria, summa senectute, alter Orestem, alter Pisonem adoptavit. Quas adoptiones, sicut alias innumerabiles, hereditates nominis, pecuniae, sacrorum secutae sunt. Tu neque Fonteius es, qui esse debebas: neque patris heres: neque, amissis sacris paternis, in haec adoptiva venisti. Ita perturbatis sacris, contaminatis gentibus, et quam deseruisti, et quam polluisti, iure Quiritium legitimo tutelarum et hereditatum relicto, factus es eius filius contra fas, cuius per aetatem pater esse potuisti. XIV. 36. Dico apud pontifices: nego istam adoptionem pontificio iure esse factam: primum, quod eae vestrae sint aetates, ut is, qui te adoptavit loco patris, vel filii tibi loco per aetatem esse potuerit, vel eo, quo fuit: deinde quod caussa quaeri solet adoptandi, ut et is adoptet, qui, quod natura iam assequi non potest, et legitimo et pontificio iure quaerat: et ita adoptet, ut ne quid aut de dignitate generum aut de sacrorum religione minuatur: illud in primis, ne qua calumnia, ne qua fraus, ne quis dolus adhibeatur: ut haec simulata adoptio filii quam maxime veritatem illam suscipiendorum liberorum imitata esse videatur. 37. Quae maior calumnia est, quam venire imberbem adolescentulum, bene valentem ac maritum: dicere, filium senatorem populi Romani sibi velle adoptare: id autem scire et videre omnes, non ut ille filius instituatur, sed ut e patriciis exeat et tribunus plebis fieri possit, idcirco adoptari? neque id obscure. Nam adoptatum emancipari statim, ne sit eius filius, qui adoptarit. Cur ergo adoptatur? probate genus adoptionis: iam omnium sacra interierint, quorum custodes vos esse debetis, iam patricius nemo relinquetur. Cur enim quisquam vellet, tribunum plebis se fieri non licere? angustiorem sibi esse petitionem consulatus? in sacerdotium quum possit venire, quia patricio non is sit locus, non venire? Ut cuique aliquid acciderit, quare commodius sit esse plebeium, simili ratione adoptabitur. 38. Ita populus Romanus brevi tempore neque regem sacrorum, neque flamines, nec salios habebit, nec ex parte dimidia reliquos sacerdotes, neque auctores centuriatorum et curiatorum comitiorum: auspiciaque populi Romani, si magistratus patricii creati non sint, intereant necesse est, quum interrex nullus sit, quod et ipsum patricium esse, et a patricio prodi necesse est. Dixi apud pontifices, istam adoptionem nullo decreto huius collegii probatam, contra omne pontificium ius factam, pro nihilo esse habendam: qua sublata, intelligis, totum tribunatum tuum concidisse. XV. 39. Venio ad augures. Quorum ego libros, si qui sunt reconditi, non scrutor: non sum in exquirendo iure augurum curiosus. Haec, quae una cum populo didici, quae saepe in concionibus responsa sunt, novi. Negant fas esse agi cum populo, quum de caelo servatum sit. Quo die de te lex curiata lata esse dicatur, audes negare de caelo esse servatum? Adest praesens vir singulari virtute, constantia, gravitate praeditus, M. Bibulus. Hunc consulem illo ipso die contendo servasse de caelo. Infirma sunt igitur, tua sententia, acta C. Caesaris, viri fortissimi? Minime. Neque enim mea iam quidquam interest, exceptis his telis, quae ex illius actionibus in meum corpus immissa sunt. 40. Sed haec de auspiciis, quae ego nunc perbreviter attingo, acta sunt a te. Tu, tuo praecipitante iam et debilitato tribunatu, auspiciorum patronus subito exstitisti: tu M. Bibulum in concionem, tu augures produxisti. Te interrogante augures responderunt, quum de caelo servatum sit, cum populo agi non posse. Tibi M. Bibulus quaerenti, se de caelo servasse, respondit: idemque in concione dixit, ab Appio, fratre tuo, productus, te omnino, quod contra auspicia adoptatus esses, tribunum plebis non fuisse Tua denique omnis actio posterioribus mensibus fuit: omnia, quae C. Caesar egisset, quod contra auspicia essent acta, per senatum rescindi oportere: quod si fieret, dicebas, te tuis humeris me custodem Urbis in Urbem relaturum. Videte hominis amentiam, ubi per suum tribunatum Caesaris actis illigatus teneretur. 41. Si et sacrorum iure pontifices, et auspiciorum religione augures totum evertunt tribunatum tuum, quid quaeris amplius? an etiam apertius aliquod ius populi atque legum? XVI. Hora fortasse sexta diei questus sum in iudicio, quum C. Antonium, collegam meum, defenderem, quaedam de republica, quae mihi visa sunt ad illius miseri caussam pertinere. Haec homines improbi ad quosdam viros fortes longe aliter, atque a me dicta erant, detulerunt. Hora nona illo ipso die tu es adoptatus. Si, quod in ceteris legibus trinum nundinum esse oportet, id in adoptione satis est, trium esse horarum: nihil reprehendo. Sin eadem observanda sunt: si decrevit senatus, M. Drusi legibus, quae contra legem Caeciliam et Didiam latae essent, populum non teneri: 42. iam intelligis, omni ge-

nere iuris, quod in sacris, quod in auspiciis, quod in legibus sit, te tribunum plebis non fuisse. Atque ego hoc totum non sine caussa relinquo. Video enim quosdam clarissimos viros, principes civitatis, aliquot locis iudicasse, te cum plebe iure agere potuisse: qui etiam de me ipso, quum tua rogatione funere elatam rempublicam esse dicerent, tamen id funus, etsi miserum atque acerbum fuisset, iure indictum esse dicebant. Quod de me civi ac de republica bene merito tulisses, funestum funus te indixisse reipublicae: quod salvis auspiciis tulisses, iure egisse dicebant. Quare licebit, ut opinor, nobis, eas actiones non infirmare, quibus illi actionibus constitutum tribunatum tuum comprobaverunt.

43. Fueris sane tribunus plebis tam iure ac lege, quam fuit hic ipse Rullus, vir omnibus rebus clarissimus atque amplissimus: quo iure, quo more, quo exemplo legem nominatim de capite civis indemnati tulisti? XVII. Vetant leges sacratae, vetant XII tabulae, leges privis * hominibus irrogari: id est enim privilegium. Nemo umquam tulit: nihil est crudelius, nihil perniciosius, nihil quod minus haec civitas ferre possit. Proscriptionis miserrimum nomen illud, et omnis acerbitas Sullani temporis, quid habet, quod maxime sit insigne ad memoriam crudelitatis? Opinor, poenam in cives Romanos nominatim sine iudicio constitutam. 44. Hanc vos igitur, pontifices, iudicio atque auctoritate vestra tribuno plebis potestatem dabitis, ut proscribere possit, quos velit? quaero enim, quid sit aliud proscribere. VELITIS, IUBEATIS, UT M. TULLIUS IN CIVITATE NE SIT, BONAQUE EIUS UT MEA SINT. Ita enim fecit, etsi aliis verbis tulit. Hoc plebeiscitum est? haec lex? haec rogatio est? hoc vos pati potestis? hoc ferre civitas, ut singuli cives singulis versiculis e civitate tollantur? Equidem iam perfunctus sum: nullam vim, nullum impetum metuo: explevi animos invidorum: placavi odia improborum: saturavi etiam perfidiam et scelus proditorum: denique de mea caussa, quae videbatur perditis civibus ad invidiam esse proposita, iam omnes urbes, omnes ordines, omnes dii atque homines iudicaverunt. 45. Vobismetipsis, pontifices, et vestris liberis ceterisque civibus pro vestra auctoritate et sapientia consulere debetis. Nam, quum tam moderata iudicia populi sint a maioribus constituta, primum, ut ne poena capitis cum pecunia coniungatur: deinde, ne, nisi prodicta die, quis accusetur: ut ter ante magistratus accuset, intermissa die, quam mulctam irroget aut iudicet: quarta sit accusatio trinum nundinum prodicta die, qua die iudicium sit futurum: quum multa etiam ad placandum atque ad misericordiam reis concessa sint: deinde exorabilis populus, facilis suffragatio pro salute: denique etiam si qua res illum diem aut auspiciis aut excusatione sustulit, tota caussa iudiciumque sublatum est: — XVIII. 46. haec quum ita sint in re, ubi crimen est, ubi accusator, ubi testes: quid indignius, quam, qui neque adesse sit iussus, neque citatus, neque accusatus, de eius capite, liberis, fortunis omnibus conductos, sicarios, egentes et perditos suffragium ferre, et eam legem putare? At, si hoc de me potuit, quem honos, quem dignitas, quem caussa, quem respublica tuebatur, cuius denique pecunia non expetebatur, cui nihil oberat praeter conversionem status et inclinationem communium temporum: quid tandem futurum est iis, .quorum vita remota ab honore populari et ab hac illustri gratia est, pecuniae autem tantae sunt, ut eas nimium multi, egentes, sumptuosi, nobiles concupiscant? 47. Date hanc tribuno plebis licentiam, et intuemini paullisper animis iuventutem, et eos maxime, qui imminere iam cupiditate videntur in tribuniciam potestatem: collegia, medius fidius, tribunorum plebis tota reperientur, hoc iure firmato, quae coeant de hominum locupletissimorum bonis, praeda praesertim populari et spe largitionis oblata.

At quid tulit legum scriptor peritus et callidus? VELITIS, IUBEATIS, UT M. TULLIO AQUA ET IGNI INTERDICATUR? Crudele, nefarium, ne in sceleratissimo quidem civi sine iudicio ferundum. Non tulit, ut interdicatur. Quid ergo? UT INTERDICTUM SIT. O coenum, o portentum, o scelus! Hanc tibi legem Clodius scripsit, spurciorem lingua sua? ut interdictum sit, cui non sit interdictum? Sexte noster, bona venia: dic, quoniam iam dialecticus es, et hoc quoque liguris: quod factum non est, ut sit factum, ferri ad populum aut verbis ullis sanciri aut suffragiis confirmari potest? 48. Hoc tu scriptore, hoc consiliario, hoc ministro, omnium non bipedum solum, sed etiam quadrupedum impurissimo, rempublicam perdidisti? neque tu eras tam excors, tamque demens, ut nescires, hunc Clodium esse, qui contra leges faceret: alios, qui leges scribere solerent: sed neque eorum, neque ceterorum, in quibus esset aliquid modestiae, cuiusquam tibi potestas fuit: neque tu legum scriptoribus iisdem potuisti uti, quibus ceteri, neque operum architectis: neque pontificem adhibere, quem velles: postremo ne in praedae quidem societate mancipem aut praedem, socium extra tuorum gladiatorum numerum, aut denique suffragii latorem in ista tua proscriptione quemquam, nisi furem aut sicarium, reperire potuisti.

XIX. 49. Itaque quum tu florens ac potens per medium [cohortis] popularis volitares: amici illi tui, te uno amico tecti et beati, qui se populo commiserant, ita repellebantur, ut etiam Palatinam tuam perderent. Qui in iudicium venerant, sive accusatores erant sive rei, te deprecante damnabantur. Denique etiam ille novitius Ligur, venalis ascriptor et subscriptor tuus, quum M. Papirii, sui fratris, esset testamento et iudicio improbatus, mortem eius se velle persequi dixit: nomen Sex. Propertii detulit. Accusare alienae damnationis scelerisque socios, propter calumniae metum, non est ausus. 50. De hac igitur lege dicimus, quae iure rogata videatur: cuius quam quisque partem tetigit, digito, voce, praeda, suffragio: quocumque venit, repudiatus convictusque discessit.

Quid, si iis verbis scripta est ista proscriptio, ut se ipsa dissolvat? est enim, QUOD M. TULLIUS FALSUM SENATUSCONSULTUM RETULERIT. Si igitur retulit falsum senatusconsultum, tum est rogatio: si non retulit, nulla est. Satisne tibi videtur a senatu iudicatum, me non modo non ementitum esse auctoritatem eius ordinis, sed etiam unum post Urbem conditam diligentissime senatui paruisse? Quot modis doceo, legem istam, quam vocas, non esse legem? Quid, si etiam pluribus de rebus uno sortitu retulisti? tamenne arbitraris, id, quod M. Drusus in legibus suis plerisque, bonus ille vir, M. Scaurus, et L. Crassus consularis non obtinuerint, id te posse, omnium facinorum et stuprorum omnium Decumis et Clodiis auctoribus, obtinere? 51. Tulisti de me, ne reciperer, non ut exirem: quem tu ipse non poteras dicere non licere esse Romae. XX. Quid enim diceres? Damnatum? certe non. Expulsum? qui licuit? Sed tamen ne id quidem est scriptum, ut exirem: poena est, qui receperit: quam omnes neglexerunt: eiectio nusquam est. Ve-

rum sit. Quid? operum publicorum exactio: quid? nominis inscriptio tibi num aliud videtur esse, ac meorum bonorum direptio? praeterquam, quod ne id quidem per legem Liciniam, ut ipse tibi curationem ferres, facere potuisti? Quid hoc ipsum, quod nunc apud pontifices agis, te meam domum consecrasse, te monumentum fecisse, in meis aedibus te signum dedicasse, eaque te ex una rogatiuncula fecisse: unum et idem videtur esse, atque id, quod de me ipso nominatim tulisti? 52. Tam hercule est unum, quam quod idem tu lege una tulisti, ut Cyprius rex, cuius maiores huic populo socii atque amici semper fuerunt, cum bonis omnibus sub praecone subiiceretur, et exsules Byzantium reducerentur. Eidem, inquit, utraque de re negotium dedi. Quid? si eidem negotium dedisses, ut in Asia cistophorum flagitaret, inde iret in Hispaniam; quum Roma decessisset, consulatum ei petere liceret; quum factus esset, provinciam Syriam obtineret: quoniam de uno homine scriberes, una res esset? 53. Quod si iam populus Romanus de ista re consultus esset, et non omnia per servos latronesque gessisses, nonne fieri poterat, ut populo de Cyprio rege placeret, de exsulibus Byzantiis displiceret? Quae est, quaeso, alia vis, quae sententia Caeciliae legis et Didiae, nisi haec, ne populo necesse sit in coniunctis rebus compluribus aut id, quod nolit, accipere, aut id, quod velit, repudiare?

Quid? si per vim tulisti: tamenne lex est? aut quidquam iure gestum videri potest, quod per vim gestum esse constet? An, si in ipsa latione tua, capta iam Urbe, lapides iacti, si manus collata non est: idcirco tu ad illam labem atque eluviem civitatis sine summa vi pervenire potuisti? XXI. 54. Quum in tribunali Aurelio conscribebas palam non modo liberos, sed etiam servos, ex omnibus vicis concitatos: vim tum videlicet non parabas? Quum edictis tuis tabernas claudi iubebas: non vim imperitae multitudinis, sed hominum honestorum modestiam prudentiamque quaerebas? Quum arma in aedem Castoris comportabas: nihil aliud, nisi uti ne quid per vim agi posset, machinabare? Quum vero gradus Castoris convellisti ac removisti: tum, ut modeste tibi agere liceret, homines audaces ab eius templi aditu atque ascensu repulisti? Quum eos, qui [in] conventu virorum bonorum verba de salute mea fecerant, adesse iussisti, eorumque advocationem manibus, ferro, lapidibus discussisti: tum profecto ostendisti, vim tibi maxime displicere. 55. Verum haec furiosa vis vesani tribuni plebis facile superari frangique potuit virorum bonorum vel virtute, vel multitudine. Quid? quum Gabinio Syria dabatur, Macedonia Pisoni, utrique infinitum imperium, ingens pecunia, ut tibi omnia permitterent, te adiuvarent, tibi manum, copias, tibi suos paratos centuriones, tibi pecunias, tibi familias compararent, te suis sceleratis concionibus sublevarent, senatus auctoritatem irriderent, equitibus Romanis mortem proscriptionemque minitarentur, me terrerent minis, mihi caedem et dimicationem denuntiarent, meam domum, refertam viris bonis, per amicos suos complerent, proscriptionis metu me frequentia nudarent virorum bonorum, me praesidio spoliarent, senatum pro me non modo pugnare, amplissimum ordinem, sed etiam plorare, et supplicare, mutata veste, prohiberent: ne tum quidem vis erat? XXII. 56. Quid igitur ego cessi, aut qui timor fuit? non dicam, in me: fac me timidum esse natura: quid illa tot virorum fortissimorum millia? quid nostri equites Romani? quid senatus? quid denique omnes boni? Si nulla erat vis, cur me flentes potius prosecuti sunt, quam aut increpantes retinuerunt aut irati reliquerunt? An hoc timebam, si mecum ageretur more institutoque maiorum, ut possem praesens sustinere? 57. Utrum si dies dicta esset, iudicium mihi fuit pertimescendum? an sine iudicio privilegium? Iudicium in caussa tam turpi? Scilicet is homo sum, qui, etiamsi caussa esset ignota, dicendo non possem explicare. An eam caussam probare non poteram, cuius tanta bonitas est, ut ea ipsa non modo se praesentem, sed etiam me absentem per se probarit? An senatus, an ordines, an ii, qui cuncta ex Italia ad me revocandum convolaverunt, segniores, me praesente, ad me retinendum et conservandum fuissent in ea caussa, quam ipse iam parricida talem dicat fuisse, ut me ab omnibus ad meam pristinam dignitatem expetitum atque revocatum queratur? 58. An vero in iudicio periculi nihil fuit: privilegium pertimui, ne, mihi praesenti si mulcta irrogaretur, nemo intercederet? Tam inops autem ego eram ab amicis, aut tam nuda respublica a magistratibus? Quid? si vocatae tribus essent, proscriptionem non dicam in me, ita de sua salute merito, sed omnino in ullo civi comprobavissent? An, si ego praesens fuissem, veteres illae copiae coniuratorum tuique perditi milites atque egentes et nova vis sceleratissimorum consulum corpori meo pepercissent? qui quum eorum omnium crudelitati scelerique cessissem, ne absens quidem luctu meo mentes illorum satiare potui.

XXIII. 59. Quid enim vos uxor mea misera violarat? quam vexavistis, raptavistis, omni crudelitate laceravistis. Quid mea filia? cuius fletus assiduus sordesque lugubres vobis erant iucundae; ceterorum omnium mentes oculosque flectebant. Quid parvus filius? quem, quamdiu abfui, nemo nisi lacrimantem confectumque vidit; quid fecerat, quod eum toties per insidias interficere voluistis? Quid frater meus? qui quum aliquanto post meum discessum ex provincia venisset, neque sibi vivendum, nisi me restituto, putaret, quum eius maeror, squalor incredibilis et inauditus, omnibus mortalibus miserabilis videretur, quoties ex vestro ferro ac manibus est elapsus? 60. Sed quid ego vestram crudelitatem expromo, quam in ipsum me ac meos adhibuistis: qui parietibus, qui tectis, qui columnis ac postibus meis horrificum quoddam et nefarium, omni imbutum odio bellum intulistis? Non enim te arbitror, quum post meum discessum omnium locupletium fortunas, omnium provinciarum fructus, tetrarcharum ac regum bona spe et avaritia devorasses, argenti et supellectilis meae cupiditate esse caecatum: non existimo, Campanum illum consulem cum saltatore collega, quum alteri totam Achaiam, Thessaliam, Boeotiam, Graeciam, Macedoniam omnemque barbariam, bona civium Romanorum condonasses: alteri Syriam, Babylonem, Persas, integerrimas pacatissimasque gentes, ad diripiendum tradidisses: illos tam cupidos liminum meorum et columnarum et valvarum fuisse. 61. Neque porro illa manus copiaeque Catilinae caementis ac testis tectorum meorum se famem suam expleturas putaverunt. Sed, ut hostium urbes, nec omnium hostium, verum eorum, quibuscum acerbum bellum intestinumque suscepimus, non praeda adducti, sed odio solemus excidere, quod, in quos propter eorum crudelitatem inflammatae mentes nostrae fuerunt, cum horum etiam tectis ac sedibus residere aliquod bellum semper videtur: **

XXIV. 62. Nihil erat latum de me: non adesse eram iussus: non citatus. Abfueram: eram etiam tuo iudicio civis incolumis, quum domus in Palatio, villa in Tusculano, altera ad alterum consulem, transferebatur, senatusconsulta volabant: columnae marmoreae ex aedibus meis inspectante populo Romano ad socrum consulis portabantur: in fundum autem vicini consulis non instrumentum aut ornamenta villae, sed etiam arbores transferebantur: quum ipsa villa non praedae cupiditate, (quid enim erat praedae?) sed odio et crudelitate funditus everteretur. Domus ardebat in Palatio non fortuito, sed oblato incendio: consules epulabantur et in coniuratorum gratulatione versabantur, quum alter se Catilinae delicias, alter Cethegi consobrinum fuisse diceret. 63. Hanc ego vim, pontifices, hoc scelus, hunc furorem, meo corpore opposito, ab omnium bonorum cervicibus depuli, omnemque impetum discordiarum, omnem diu collectam vim improborum, quae inveterata, compresso odio atque tacito, iam erumpebat, nacta tam audaces duces, excepi meo corpore. In me uno consulares faces, iactae manibus tribuniciis: in me omnia, quae ego quondam retuderam, coniurationis nefaria tela adhaeserunt. Quod si, ut multis fortissimis viris placuit, vi et armis contra vim decertare voluissem, aut vicissem cum magna internecione improborum, sed tamen civium, aut, interfectis bonis omnibus, quod illis optatissimum erat, una cum republica concidissem. 64. Videbam, vivo senatu populoque Romano, celerem mihi summa cum dignitate reditum: nec intelligebam, fieri diutius posse, ut mihi non liceret esse in ea republica, quam ipse servassem. Quod si non liceret, audieram et legeram, clarissimos nostrae civitatis viros se in medios hostes ad perspicuam mortem pro salute exercitus iniecisse: ego, pro salute reipublicae universae, dubitarem, hoc meliore conditione esse, quam Decii, quod illi ne auditores quidem suae gloriae, ego etiam spectator meae laudis esse potuissem? XXV. Itaque infractus furor tuus inanes faciebat impetus. Omnem enim vim omnium sceleratorum acerbitas mei casus exceperat. Non erat in tam immani iniuria tantisque ruinis novae crudelitati locus. 65. Cato fuerat proximus. Quid ageres, non erat, nisi ut, qui mihi dux in omnibus meis rebus fuerat, socius idem esset iniuriae? Quid? eiicere posses? Non. Quid ergo? extrudere ad Cypriam pecuniam. Praeda perierit: alia non deerit: hic modo amandatus sit. Sic M. Cato invisus quasi per beneficium Cyprum relegatur. Eiiciuntur duo, quos improbi videre non poterant, alter per honorem turpissimum, alter per honestissimam calamitatem. 66. Atque, ut sciatis, non hominibus istum, sed virtutibus hostem semper fuisse, me expulso, Catone amandato, in eum ipsum se convertit, quo auctore, quo adiutore, in concionibus ea, quae gerebat, omnia, quae gesserat, se et fecisse et facere dicebat. Cn. Pompeium, quem omnium iudicio longe principem esse civitatis videbat, diutius furori suo veniam daturum non arbitrabatur. Qui ex eius custodia per insidias regis amici filium, hostem, captivum, surripuisset, et ea iniuria virum fortissimum lacessisset, speravit iisdem se copiis cum illo posse confligere, quibuscum ego noluissem bonorum periculo dimicare, et primo quidem, adiutoribus consulibus: postea fregit foedus Gabinius: Piso tamen in fide mansit. 67. Quas iste tum caedes, quas lapidationes, quas fugas fecerit, quam facile ferro quotidianisque insidiis, quum iam a firmissimo robore copiarum suarum relictus esset, Cn. Pompeium foro curiaque privarit domumque coniecerit, vidistis. Ex quo iudicare potestis, quanta vis illa fuerit oriens et congregata, quum haec Cn. Pompeium terruerit iam distracta et exstincta.

XXVI. 68. Hoc vidit in sententia dicenda Kalendis Ianuariis vir prudentissimus, et quum reipublicae, tum mihi, tum etiam veritati amicissimus, L. Cotta, qui legem de meo reditu ferendam non censuit: qui me consuluisse reipublicae, cessisse tempestati, amiciorem vobis ceterisque civibus, quam mihi ac meis exstitisse, vi, armis, dissensione hominum ad caedem instituta novoque dominatu pulsum esse dixit: nihil de meo capite potuisse ferri: nihil esse scriptum aut posse valere: omnia contra leges moremque maiorum temere, turbulente, per vim, per furorem esse gesta. Quod si illa lex esset, nec referre ad senatum consules, nec sententiam dicere sibi licere: quorum utrumque quum fieret, non oportere, ut de me lex ferretur, decerni: ne illa, quae nulla esset, esse lex iudicaretur. Sententia verior, gravior, utilior, melior reipublicae nulla esse potuit. Hominis enim scelere et furore notato, similis a republica labes in posterum demovebatur. 69. Neque hoc Cn. Pompeius, qui ornatissimam de me sententiam dixit, vosque pontifices, qui me vestris sententiis auctoritatibusque defendistis, non vidistis, illam esse nullam, atque esse potius flammam temporis, interdictum sceleris, vocem furoris: sed prospexistis, ne qua popularis in vos aliquando invidia redundaret, si sine populi iudicio restituti videremur. Eodemque consilio, M. Bibuli, fortissimi viri, senatus sententiam secutus est, ut vos de mea domo statueretis: non quod dubitaret, quin ab isto nihil legibus, nihil religionibus, nihil iure esset actum, sed ne quis oriretur aliquando in tanta ubertate improborum, qui in meis aedibus aliquam religionem residere diceret. Nam legem quidem istam nullam esse, quotiescumque de me senatus sententiam dixit, toties iudicavit, quoniam quidem scripto illo istius sententiam dicere vetabatur. 70. Atque hanc rem par illud simile, Piso et Gabinius, vidit. Homines legum iudiciorumque metuentes, quum frequentissimus senatus eos, ut de me referrent, quotidie flagitaret, non se rem improbare dicebant, sed lege istius impediri. Erat hoc verum. Nam impediebantur, verum ea lege, quam idem iste de Macedonia Syriaque tulerat.

XXVII. Hanc tu, P. Lentule, neque privatus neque consul legem esse umquam putasti. Nam tribunis plebis referentibus, sententiam de me designatus consul saepe dixisti: ex Kalendis Ianuariis, quoad perfecta res est, de me retulisti, legem promulgasti, tulisti: quorum tibi, si esset illa lex, nihil liceret. At etiam Q. Metellus, collega tuus, vir clarissimus, quam legem esse homines alienissimi a P. Clodio iudicarent, Piso et Gabinius, eam nullam esse, frater P. Clodii, quum de me ad senatum tecum una retulit, iudicavit. 71. Sed isti, qui Clodii leges timuerunt, quemadmodum ceteras observarunt? Senatus quidem, cuius est gravissimum iudicium de iure legum, quotiescumque de me consultus est, toties eam nullam esse iudicavit. Quod idem tu, Lentule, vidisti in ea lege, quam de me tulisti. Nam non est ita latum, ut mihi Romam venire liceret, sed UT VENIREM. Non enim voluisti id, quod licebat, ferre, ut liceret: sed me ita esse in republica, magis ut arcessitus imperio populi Romani viderer, quam ad administrandam civitatem restitutus.

72. Hunc tu etiam, portentosa pestis, exsulem ap-

pellare ausus es, quum tantis sceleribus esses et factis notatus, ut omnem locum, quo adisses, exsilii simillimum redderes? Quid est enim exsul? Ipsum per se nomen calamitatis, non turpitudinis. Quando igitur est turpe? re vera, quando est poena peccati: opinione autem hominum etiam, si est poena damnati. Utrum igitur peccato meo exsulis nomen subeo, an re iudicata? Peccato? Iam neque tu id dicere audes, quem isti satellites tui felicem Catilinam nominant, neque quisquam eorum, qui solebant. Non modo iam nemo est tam imperitus, qui ea, quae gessi in consulatu, peccata esse dicat: sed nemo est tam inimicus patriae, qui non meis consiliis patriam conservatam esse fateatur. XXVIII. 73. Quod enim est in terris commune tantum tantulumve consilium, quod non de meis rebus gestis ea, quae mihi essent optatissima et pulcherrima, iudicarit? Summum est populi Romani populorumque et gentium omnium ac regum consilium senatus: decrevit, ut omnes, qui rempublicam salvam esse vellent, ad me unum defendendum venirent, ostenditque, nec stare potuisse rempublicam, si ego non fuissem, nec futuram esse ullam, si non rediissem. 74. Proximus est huic dignitati ordo equester. Omnes omnium publicorum societates de meo consulatu ac de meis rebus gestis amplissima atque ornatissima decreta fecerunt. Scribae, qui nobiscum in rationibus monumentisque publicis versantur, non obscurum de meis in rempublicam beneficiis suum iudicium decretumque esse voluerunt. Nullum est in hac urbe collegium, nulli pagani aut montani, (quoniam plebei quoque urbanae maiores nostri conventicula et quasi consilia quaedam esse voluerunt,) qui non amplissime, non modo de salute mea, sed etiam de dignitate decreverint. 75. Nam quid ego illa divina atque immortalia municipiorum et coloniarum et totius Italiae decreta commemorem, quibus tamquam gradibus mihi videor in caelum ascendisse, non solum in patriam revertisse? Ille vero dies qui fuit, quum te, P. Lentule, legem de me ferentem populus Romanus vidit, sensitque, quantus et quanta dignitate esses? Constat enim, nullis umquam comitiis campum Martium tanta celebritate, tanto splendore omnis generis hominum, aetatum, ordinum floruisse. Omitto civitatum, nationum, provinciarum, regum, orbis denique terrarum de meis in omnes mortales meritis unum iudicium unumque consensum: adventus meus atque introitus in Urbem qui fuit? utrum me patria sic accepit, ut lucem salutemque redditam sibi ac restitutam accipere debuit, an ut crudelem tyrannum, quod vos Catilinae gregales de me dicere solebatis? 76. Itaque ille unus dies, quo die me populus Romanus a porta in Capitolium, atque inde domum sua celebritate laetitiaque comitatum honestavit, tantae mihi iucunditati fuit, ut tua mihi conscelerata illa vis non modo non propulsanda, sed etiam emenda fuisse videatur. Quare illa calamitas (si ita est appellanda) excussit hoc genus totum maledicti, ne quisquam audeat iam reprehendere consulatum meum tot, tantis, tam ornatis iudiciis, testimoniis, auctoritatibus comprobatum. XXIX. Quod si in isto tuo maledicto probrum non modo mihi nullum obiectas, sed etiam laudem illustras meam, quid te aut fieri aut fingi dementius potest? Uno enim maledicto bis a me patriam servatam esse concedis: semel, quum id feci, quod omnes non negent immortalitati, si fieri potest, mandandum, tu supplicio puniendum putasti: iterum, quum tuum multorumque propter te inflammatum in bonos omnes impetum meo corpore excepi, ne eam civitatem, quam servassem inermis, armatus in discrimen adducerem.

77. Esto, non fuit in me poena ulla peccati: at fuit iudicii. Cuius? quis me umquam ulla lege interrogavit? quis postulavit? quis diem dixit? Potest igitur damnati poenam sustinere indemnatus? hoc tribunicium est? hoc populare? quamquam ubi tu te popularem, nisi quum pro populo fecisti, potes dicere? Scilicet quum hoc iuris a maioribus proditum sit, ut nemo civis Romanus aut libertatem aut civitatem possit amittere, nisi ipse auctor factus sit? quod tu ipse potuisti in tua caussa discere. Credo enim, quamquam in illa adoptione legitime factum est nihil, tamen te esse interrogatum, AUCTORNE ESSES, UT IN TE P. FONTEIUS VITAE NECISQUE POTESTATEM HABERET, UT IN FILIO. Quaero, si aut negasses aut tacuisses, si tamen id XXX curiae iussissent, num id iussum esset ratum? Certe non. Quid ita? quia ius a maioribus nostris, qui non ficte et fallaciter populares, sed vere et sapienter fuerunt, ita comparatum est, ut civis Romanus libertatem nemo posset invitus amittere. 78. Quin etiam, si decemviri sacramentum in libertatem iniustum iudicassent, tamen, quotiescumque vellet quis, in hoc genere solo rem iudicatam referre posse voluerunt. Civitatem vero nemo umquam ullo populi iussu amittet invitus. XXX. Qui cives Romani in colonias Latinas proficiscebantur, fieri non poterant Latini, qui non erant auctores facti nomenque dederant. Qui erant rerum capitalium condemnati, non prius hanc civitatem amittebant, quam erant in eam recepti, quo vertendi, hoc est mutandi, soli caussa venerant. Id autem ut esset faciundum, non ademptione civitatis, sed tecti, et aquae et ignis interdictione faciebant. 79. Populus Romanus, L. Sulla dictatore ferente, comitiis centuriatis, municipiis civitatem ademit: ademit iisdem agros. De agris ratum est: fuit enim populi potestas: de civitate ne tamdiu quidem valuit, quamdiu illa Sullani temporis arma valuerunt. An vero Volaterranis, quum etiam tum essent in armis, L. Sulla victor, republica recuperata, comitiis centuriatis civitatem eripere non potuit: hodieque Volaterrani, non modo cives, sed etiam optimi cives fruuntur nobiscum simul hac civitate? Consulari homini P. Clodius, eversa republica, civitatem adimere potuit, concilio advocato, conductis operis non solum egentium, sed etiam servorum, Sedulio principe, qui se illo die confirmat Romae non fuisse? 80. Quod si non fuit, quid te audacius, qui eius nomen incideris? quid desperatius, qui ne ementiendo quidem potueris auctorem adumbrare meliorem? Sin autem is primus scivit, quod facile potuit, propter inopiam tecti in foro pernoctans: cur non iuret se Gadibus fuisse, quum tu te fuisse Interamnae probaveris? Hoc tu igitur homo popularis iure munitam civitatem et libertatem nostram putas esse oportere, ut, si, tribuno plebis rogante, VELITIS IUBEATISNE, Sedulii centum se velle et iubere dixerint, possit unus quisque nostrum amittere? Tum igitur maiores nostri populares non fuerunt, qui de civitate et libertate ea iura sanxerunt, quae nec vis temporum, nec potentia magistratuum, nec res iudicata, nec denique universi populi Romani potestas, quae ceteris in rebus est maxima, labefactare possit. 81. At tu etiam, ereptor civitatis, legem de iniuriis publicis tulisti Anagnino nescio cui Menulae, per gratiam, qui tibi ob eam legem statuam in meis aedibus posuit; ut locus ipse, in tua tanta iniuria, legem et inscriptionem statuae refelleret: quae res

municipibus Anagninis [ornatissimis] multo maiori dolori fuit, quam quae idem gladiator scelera Anagniae fecerat. XXXI. Quid? si ne scriptum quidem umquam est in ista ipsa rogatione, quam se Sedulius negat scivisse: tu huius, ut acta tui praeclari tribunatus hominis dignitate cohonestes, auctoritatem amplecteris?

82. Sed, tametsi nihil de me tulisti, quo minus essem non modo in civium numero, sed etiam in eo loco, in quo me honores populi Romani collocaverunt: tamenne eum tua voce violabis, quem post nefarium scelus consulum superiorum tot vides iudiciis senatus, populi Romani, totius Italiae honestatum? quem ne tum quidem, quum aberam, negare poteras esse tua lege senatorem? Ubi enim tuleras, ut mihi aqua et igni interdiceretur? quod Gracchus de P. Popillio, Saturninus de Metello tulit, homines seditiosissimi de optimis ac fortissimis civibus, non, ut esset interdictum, quod ferri non poterat, tulerunt, sed ut interdiceretur. Ubi cavisti, ne meo me loco censor in senatum legeret? quod de omnibus, etiam quibus damnatis interdictum est, scriptum est in legibus. 83. Quaere hoc e Sex. Clodio, scriptore legum tuarum: iube adesse: latitat omnino: sed si requiri iusseris, invevient hominem apud sororem tuam, occultantem se capite demisso. Sed si patrem tuum, civem, medius fidius egregium dissimilemque vestri, nemo umquam sanus exsulem appellavit, qui, quum de eo tribunus plebis promulgasset, adesse propter iniquitatem illius Cinnani temporis noluit, eique imperium est abrogatum. Si in illo poena legitima turpitudinem non habuit propter vim temporum: in me, cui dies dicta non est, qui reus non fui, qui numquam sum a tribuno plebis citatus, damnati poena esse potuit, ea praesertim, quae ne in ipsa quidem rogatione praescripta est? XXXII. 84. At vide, quid intersit inter illum iniquissimum patris tui casum et hanc fortunam conditionemque nostram. Patrem tuum, civem optimum, clarissimi viri filium, qui si viveret, qua severitate fuit, tu profecto non viveres, L. Philippus censor avunculum suum praeteriit in recitando senatu. Nihil enim poterat dicere, quare rata non essent, quae erant acta in ea republica, in qua se illis ipsis temporibus censorem esse voluisset. Me L. Cotta, homo censorius, in senatu iuratus dixit, se, si censor tum esset, quum ego aberam, meo loco senatorem recitaturum fuisse. 85. Quis in meum locum iudicem subdidit? quis meorum amicorum testamentum discessu meo fecit, qui mihi non idem tribuerit, quod et, si adessem? quis me non modo civis, sed socius recipere contra tuam legem et iuvare dubitavit? Denique universus senatus multo ante, quam est lata lex de me, GRATIAS AGENDAS CENSUIT CIVITATIBUS IIS, QUAE M. TULLIUM: tantumne? immo etiam, CIVEM OPTIME DE REPUBLICA MERITUM RECEPISSENT. Et tu unus pestifer civis eum restitutum negas esse civem, quem eiectum universus senatus non modo civem, sed etiam egregium civem semper putavit? 86. At vero, ut annales populi Romani et monumenta vetustatis loquuntur, Caeso ille Quintius, et M. Furius Camillus, et M. Servilius Ahala, quum essent optime de republica meriti, tamen populi incitati vim iracundiamque subierunt: damnatique comitiis centuriatis quum in exsilium profugissent, rursus ab eodem populo placato sunt in suam pristinam dignitatem restituti. Quod si his damnatis non modo non imminuit calamitas clarissimi nominis gloriam, sed etiam honestavit: (nam, etsi optabilius est, cursum vitae conficere sine dolore et sine iniuria; tamen ad immortalitem gloriae plus affert, desideratum esse a suis civibus, quam omnino numquam esse violatum:) mihi, sine ullo iudicio populi profecto, tum amplissimis omnium iudiciis restituto, maledicti locum aut criminis obtinebit? 87. Fortis et constans in optima ratione civis P. Popillius semper fuit: tamen eius in omni vita nihil est iam ad laudem illustrius, quam calamitas ipsa. Quis enim iam meminisset, eum bene de republica meritum, nisi et ab improbis expulsus esset et per bonos restitutus? Q. Metelli praeclarum imperium in re militari fuit, egregia censura, omnis vita plena gravitatis: tamen huius viri laudem ad sempiternam memoriam temporis calamitas propagavit. XXXIII. Quod si et illis, qui expulsi sunt inique, sed tamen legibus reducti, inimicis interfectis, rogationibus tribuniciis, non auctoritate senatus, non comitiis centuriatis, non decretis Italiae, non desiderio civitatis, inimicorum iniuria probro non fuit: in me, qui profectus sum integer, abfui simul cum republica, redii cum maxima dignitate, te vivo, fratre tuo altero consule reducente, altero praetore petente, tuum scelus meum probrum putas esse oportere? 88. Ac si me populus Romanus incitatus iracundia aut invidia e civitate eiecisset, idemque postea, mea in rempublicam beneficia recordatus, se collegisset, temeritatem atque iniuriam suam restitutione mea reprehendisset: tamen profecto nemo tam esset amens, qui mihi populi tale iudicium non dignitati potius, quam dedecori putaret esse oportere. Nunc vero, quum me in iudicium populi nemo omnium vocarit: condemnari non potuerim, qui accusatus non sim: denique ne expulsus quidem ita sim, ut ne, si contenderem, superare non possem: contraque a populo Romano semper sim defensus, amplificatus, ornatus: quid est, quare quisquam mihi se ipsa populari ratione anteponat? 89. An tu populum Romanum esse illum putas, qui constat ex iis, qui mercede conducuntur? qui impelluntur, ut vim afferant magistratibus? ut obsideant senatum? optent Catilinae caedem, incendia, rapinas? Quem tu tamen populum, nisi tabernis clausis, frequentare non poteras: cui populo duces Lentidios, Lollios, Plaguleios, Sergios praefeceras. O speciem dignitatemque populi Romani, quam reges, quam nationes exterae, quam gentes ultimae pertimescant, multitudinem hominum ex servis, ex conductis, ex facinorosis, ex egentibus congregatam! 90. Illa fuit pulchritudo populi Romani, illa forma, quam in campo vidisti tum, quum etiam tibi contra senatus totiusque Italiae auctoritatem et studium dicendi potestas fuit. Ille, ille populus est dominus regum, victor atque imperator omnium gentium, quem illo clarissimo die, scelerate, vidisti tum, quum omnes principes civitatis, omnes ordinum atque aetatum omnium suffragium se, non de civis, sed de civitatis salute ferre censebant: quum denique homines in campum, non tabernis, sed municipiis clausis, venerunt. XXXIV. 91. Hoc ego populo, si tum consules aut fuissent in republica aut omnino non fuissent, nullo labore, tuo praecipiti furori atque impio sceleri restitissem. Sed publicam caussam contra vim armatam sine populi praesidio suscipere nolui: non quo mihi P. Scipionis, fortissimi viri, vis intima, privati hominis, displiceret: sed Scipionis factum statim P. Mucius consul, qui in gerenda republica putabatur fuisse segnior, gestam multis senatusconsultis non modo defendit, sed etiam ornavit: mihi aut, te interfecto, cum consulibus aut, te vivo, et te-

cum et cum illis, armis decertandum fuit. 92. Erant eo tempore multa etiam alia metuenda. Ad servos, medius fidius, res pervenisset. Tantum homines impios ex vetere illa coniuratione inustum nefarium mentibus bonorum odium retinebat.

Hic tu me etiam gloriari vetas: negas esse ferenda, quae soleam de me praedicare: et homo facetus inducis etiam sermonem urbanum ac venustum: me dicere solere, esse me Iovem; eumdemque dictitare, Minervam esse sororem meam. Non tam insolens sum, quod Iovem esse me dico, quam ineruditus, quod Minervam sororem Iovis esse existimo. Sed tamen ego mihi sororem virginem ascisco: tu sororem tuam virginem esse non sivisti. Sed vide, ne tu te debeas Iovem dicere, quod tu iure eamdem sororem et uxorem appellare possis. XXXV. 93. Et quoniam hoc reprehendis, quod solere me dicas de me ipso gloriosius praedicare: quis umquam audivit, quum ego de me, nisi coactus ac necessario, dicerem? Nam si, quum mihi furta, largitiones, libidines obiiciuntur, ego respondere soleo, meis consiliis, periculis, laboribus patriam esse conservatam, non tam sum existimandus de gestis rebus gloriari, quam de obiectis non confiteri. Sed si mihi ante haec durissima reipublicae tempora nihil umquam aliud obiectum est, nisi crudelitas illius temporis, quum a patria perniciem depuli: quid? me huic maledicto utrum non respondere, an demisse respondere decuit? 94. Ego vero etiam reipublicae semper interesse putavi, me illius pulcherrimi facti, quod ex auctoritate senatus, consensu bonorum omnium, pro salute patriae gessissem, splendorem verbis dignitatemque retinere: praesertim quum mihi uni in hac republica, audiente populo Romano, opera mea hanc urbem et hanc rempublicam esse salvam, iurato dicere fas fuisset. Exstinctum est iam illud maledictum crudelitatis, quod me, non ut crudelem tyrannum, sed ut mitissimum parentem, omnium civium studiis desideratum, repetitum, arcessitum vident. 95. Aliud exortum est. Obiicitur mihi meus ille discessus: cui ego crimini respondere sine mea maxima laude non possum. Quid enim, pontifices, debeo dicere? Peccati me conscientia profugisse? At id, quod mihi crimini dabatur, non modo peccatum non erat, sed erat res post natos homines pulcherrima. Iudicium populi pertimuisse? At id nec propositum ullum fuit, et, si fuisset, duplicata gloria discessissem. Bonorum mihi praesidium defuisse? falsum est. Me mortem timuisse? turpe est. XXXVI. Dicendum igitur est id, quod non dicerem, nisi coactus: (nihil enim umquam de me dixi sublatius, asciscendae laudis caussa potius, quam criminis depellendi:) dico igitur, et quam possum maxima voce dico: 96. Quum omnium perditorum et coniuratorum incitata vis, duce tribuno plebis, consulibus auctoribus, afflicto senatu, perterritis equitibus Romanis, suspensa ac sollicita tota civitate, non tam in me impetum faceret, quam per me in omnes bonos: me vidisse, si vicissem, tenues reipublicae reliquias, si victus essem, nullas futuras. Quod quum iudicassem, deflevi coniugis miserae discidium, liberorum carissimorum solitudinem, fratris absentis amantissimi atque optimi casum, subitas fundatissimae familiae ruinas: sed his omnibus rebus vitam anteposui meorum civium; remque publicam concidere unius discessu, quam omnium interitu occidere malui. Speravi, id quod accidit, me iacentem posse a vivis viris fortibus excitari: si una cum bonis interiissem, nullo modo posse recreari. 97. Accepi, pontifices, magnum atque incredibilem dolorem: non ego neque istam mihi ascisco sapientiam, quam nonnulli in me requirebant, qui me animo nimis fracto esse atque afflicto loquebantur. An ego poteram, quum a tot rerum tanta varietate divellerer, (quas idcirco praetereo, quod ne nunc quidem sine fletu commemorare possum,) infitiari, me esse hominem, et communem naturae sensum repudiare? Tum vero neque illud meum factum laudabile, nec beneficium ullum a me in rempublicam profectum dicerem, si quidem ea reipublicae caussa reliquissem, quibus aequo animo carerem: eamque animi duritiam, sicut corporis, quod, quum uritur, non sentit, stuporem potius, quam virtutem putarem. XXXVII. 98. Suscipere tantos animi dolores, atque ea, quae capta Urbe, accidunt victis, stante Urbe, unum perpeti, et iam se videre distrahi a complexu suorum, disturbari tecta, diripi fortunas, patriae denique caussa patriam ipsam amittere, spoliari populi Romani beneficiis amplissimis, praecipitari ex altissimo dignitatis gradu, videre praetextatos inimicos, nondum morte complorata, arbitria petentes funeris: haec omnia subire conservandorum civium caussa, atque ita, ut dolenter absis, non tam sapiens, quam ii, qui nihil curant, sed tam amans tuorum ac tui, quam communis humanitas postulat: ea laus praeclara atque divina. Nam, qui ea, quae numquam cara ac iucunda duxit, animo aequo reipublicae caussa deserit, nullam benevolentiam insignem in rempublicam declarat: qui autem ea relinquit, reipublicae caussa, a quibus cum summo dolore divellitur, ei patria cara est: cuius salutem caritati anteponit suorum. 99. Quare rempublicam, — disrumpatur licet ista furia, atque audiat haec ex me, quoniam lacessivit, — bis servavi, ut consul togatus armatos vicerim, privatus consulibus armatis cesserim. Utriusque temporis fructum tuli maximum: superioris, quod, ex senatus auctoritate, et senatum et omnes bonos meae salutis caussa mutata veste vidi: posterioris, quod et senatus et populus Romanus et omnes mortales et privatim et publice iudicarunt, sine meo reditu rempublicam salvam esse non posse.

100. Sed hic meus reditus, pontifices, vestro iudicio continetur. Nam, si vos me in meis aedibus collocatis, id quod in omni mea caussa semper studiis, consiliis, auctoritatibus sententiisque fecistis, video me plane ac sentio restitutum: sin mea domus non modo mihi non redditur, sed etiam monumentum praebet inimico doloris mei, sceleris sui, publicae calamitatis, quis erit, qui hunc reditum potius, quam poenam sempiternam putet? In conspectu praeterea totius Urbis domus est mea, pontifices: in qua si manet illud, non monumentum Urbis, sed sepulcrum, inimico nomine inscriptum; demigrandum potius aliquo est, quam habitandum in ea urbe, in qua tropaea et de me et de republica videam constituta.

XXXVIII. 101. An ego tantam aut animi duritiem habere, aut oculorum impudentiam possim, ut, cuius urbis servatorem me esse senatus omnium assensu toties iudicarit, in ea possim intueri domum meam eversam, non ab inimico meo, sed ab hoste communi, et ab eodem exstructam et positam in oculis civitatis, ne umquam conquiescere possit fletus bonorum? Sp. Maelii, regnum appetentis, domus est complanata. Ecquid aliud? aequum accidisse Maelio populus Romanus iudicavit nomine ipso Aequimaelii: stultitiae poena comprobata est. Sp. Cassii domus ob eamdem caussam eversa: atque in eodem loco aedes posita Tel-

luris. In Vacci pratis domus fuit M. Vacci, quae publicata est et eversa, ut illius facinus memoria et nomine loci notaretur. M. Manlius, quum ab ascensu Capitolii Gallorum impetum repulisset, non fuit contentus beneficii sui gloria: regnum appetisse est iudicatus: ergo eius domum eversam duobus lucis convestitam videtis. Quam igitur maiores nostri sceleratis ac nefariis civibus maximam poenam constitui posse arbitrati sunt; eamdem ego subibo ac sustinebo, ut apud posteros nostros non exstinctor coniurationis et sceleris, sed auctor et dux fuisse videar? 102. Hanc vero, pontifices, labem turpitudinis et constantiae poterit populi Romani dignitas sustinere, vivo senatu, vobis principibus publici consilii, ut domus M. Tullii Ciceronis cum domo Fulvii Flacci ad memoriam poenae publice constitutae coniuncta esse videatur? M. Flaccus, quia cum C. Graccho contra salutem reipublicae fecerat, et senatus sententia est interfectus, et eius domus eversa et publicata est: in qua porticum post aliquanto Q. Catulus de manubiis Cimbricis fecit. Ista autem fax ac furia patriae, quum Urbem Pisone et Gabinio ducibus cepisset, occupasset, teneret, uno eodemque tempore et clarissimi viri mortui monumenta delebat, et meam domum cum M. Flacci domo coniungebat: ut, qua poena senatus affecerat eversorem civitatis, eadem iste, oppresso senatu, afficeret eum, quem patres conscripti custodem patriae iudicassent. XXXIX. 103. Hanc vero in Palatio atque in pulcherrimo Urbis loco porticum esse patiemini, furoris tribunicii, sceleris consularis, crudelitatis coniuratorum, calamitatis reipublicae, doloris mei defixum indicium ad memoriam omnium gentium sempiternam? quam porticum pro amore, quem habetis in rempublicam et semper habuistis, non modo sententiis, sed, si opus esset, manibus vestris disturbare cuperetis. Nisi quem forte illius castissimi sacerdotis superstitiosa dedicatio deterret.

104. O rem, quam homines soluti ridere non desinant, tristiores autem sine maximo dolore audire non possint! Publiusne Clodius, qui ex pontificis maximi domo religionem eripuit, is in meam intulit? hunccine vos, qui estis antistites caerimoniarum et sacrorum, auctorem habetis et magistrum publicae religionis? O dii immortales! (vos enim haec audire cupio) P. Clodius vestra sacra curat? vestrum numen horret? res omnes humanas religione vestra contineri putat? Hic non illudit auctoritati horum omnium, qui adsunt, summorum virorum? non vestra, pontifices, gravitate abutitur? Ex isto ore religionis verbum excidere aut elabi potest? quam tu eodem ore, accusando senatum, quod severe de religione decerneret, impurissime taeterrimeque violasti. XL. 105. Aspicite, aspicite, pontifices, hominem religiosum, et, si vobis videtur, (quod est bonorum pontificum,) monete eum, modum quemdam esse religionis: nimium esse superstitiosum non oportere. Quid tibi necesse fuit anili superstitione, homo fanatice, sacrificium, quod alienae domi fieret, invisere? quae autem te tanta mentis imbecillitas tenuit, ut non putares, deos satis posse placari, nisi etiam muliebribus religionibus te implicuisses? quem umquam audisti maiorum tuorum, qui et sacra privata coluerunt, et publicis sacerdotiis praefuerunt, quum sacrificium Bonae deae fieret, interfuisse? Neminem, ne illum quidem, qui caecus est factus. Ex quo intelligitur, multa in vita falso homines opinari: quum ille, qui nihil viderat sciens, quod nefas esset, lumina amisit; istius, qui non solum aspectu, sed etiam incesto flagitio et stupro polluit caerimonias, poena omnis oculorum ad caecitatem mentis est conversa. Hoc auctore tam casto, tam religioso, tam sancto, tam pio, potestis, pontifices, non commoveri, quum suis dicat se manibus domum civis optimi evertisse, et eam iisdem manibus consecrasse?

106. Quae tua fuit consecratio? Tuleram, inquit, ut mihi liceret. Quid? non exceperas, ut, si quid ius non esset rogari, ne esset rogatum? Ius igitur statuetis esse, unius cuiusque vestrum sedes, aras, focos, deos penates subiectos esse libidini tribuniciae? in quem quisque per homines concitatos irruerit, quem impetu perculerit, huius domum non solum affligere, quod est praesentis insaniae, quasi tempestatis repentinae, sed etiam in posterum tempus religione sempiterna obligare? XLI. 107. Equidem sic accepi, pontifices, in religionibus suscipiendis caput esse interpretari, quae voluntas deorum immortalium esse videatur: nec est ulla erga deos pietas, nisi honesta de numine eorum ac mente opinio, quum expeti nihil ab iis, quod sit iniustum atque inhonestum, arbitrere. Hominem invenire ista labes tum, quum omnia tenebat, neminem potuit, cui meas aedes addiceret, cui traderet, cui donaret: ipse quum loci illius, quum aedium cupiditate flagraret, ob eamque caussam unam una iusta illa rogatione sua vir bonus dominum se in meis bonis esse voluisset: tamen illo ipso in furore suo non est ausus meam domum, cuius cupiditate inflammatus erat, possidere. Deos immortales existimatis, cuius labore et consilio sua ipsi templa tenuerunt, in eius domum afflictam et eversam per unius hominis sceleratissimi nefarium latrocinium immigrare voluisse? 108. Civis est nemo in tanto populo, extra contaminatam illam et cruentam P. Clodii manum, qui rem ullam de meis bonis attigerit, qui non pro suis opibus in illa tempestate defenderit. At, qui aliqua se contagione praedae, societatis, emptionis contaminaverunt, nullius neque privati neque publici iudicii poenam effugere potuerunt. Ex his igitur bonis, quorum nemo rem ullam attigit, qui non omnium iudicio sceleratissimus haberetur, dii immortales domum meam concupiverunt? Ista tua pulchra Libertas deos penates et familiares meos lares expulit, ut a te ipsa, tamquam in captivis sedibus, collocaretur? 109. Quid est sanctius, quid omni religione munitius, quam domus unius cuiusque civium? Hic arae sunt, hic foci, hic dii penates: hic sacra, religiones, caerimoniae continentur: hoc perfugium est ita sanctum omnibus, ut inde abripi neminem fas sit. XLII. Quo magis est furor istius ab auribus vestris repellendus, qui, quae maiores nostri religionibus tuta nobis et sancta esse voluerunt, ea iste non solum contra religionem labefactavit, sed etiam ipsius religionis nomine evertit.

110. At quae dea est? Bonam esse oportet, quandoquidem est abs te dedicata. Libertas, inquit, est. Eam tu igitur domi meae collocasti, quam ex Urbe tota sustulisti? Tu, quum collegas tuos, summa potestate praeditos, negares liberos esse: quum in templum Castoris aditus esset apertus nemini: quum hunc clarissimum virum, summo genere natum, summis populi beneficiis usum, pontificem et consularem, et singulari bonitate et modestia praeditum, (quem satis mirari, quibus oculis aspicere audeas, non queo,) audiente populo Romano a pedisequis conculcari iuberes: quum indemnatum exturbares, privilegiis tyrannicis irrogatis: quum principem orbis terrae virum inclusum domi contineres: quum forum armatis ca-

tervis perditorum hominum possideres: Libertatis simulacrum in ea domo collocabas, quae domus erat ipsa indicio tui crudelissimi dominatus et miserrimae populi Romani servitutis? 111. Eumne potissimum Libertas domo sua debuit pellere, qui nisi fuisset, in servorum potestatem civitas tota venisset? XLIII. At unde inventa est ista Libertas? quaesivi enim diligenter. Tanagraea quaedam meretrix fuisse dicitur. Eius non longe a Tanagris simulacrum e marmore in sepulcro positum fuit. Hoc quidam homo nobilis, non alienus ab hoc religioso Libertatis sacerdote, ad ornatum aedilitatis suae deportavit. Etenim cogitarat omnes superiores muneris splendore superare. Itaque omnia signa, tabulas, ornamentorum quod superfuit in fanis et communibus locis, tota e Graecia atque insulis omnibus, honoris populi Romani caussa, sane frugaliter domum suam deportavit. 112. Is posteaquam intellexit, posse se, interversa aedilitate, a L. Pisone consule praetorem renuntiari, si modo eadem prima littera competitorem habuisset aliquem: aedilitatem duobus in locis, partim in arca, partim in hortis suis, collocavit: signum de busto meretricis ablatum isti dedit, quod esset signum magis istorum, quam publicae libertatis. Hanc deam quisquam violare audeat, imaginem meretricis, ornamentum sepulcri, a fure sublatam, a sacrilego collocatam? haec me domo mea pellet? haec ultrix afflictae civitatis, reipublicae spoliis ornabitur? haec erit in eo monumento, quod positum est, ut esset indicium oppressi senatus ad memoriam sempiternam turpitudinis? 113. O Q. Catule, (patremne appellem, an filium? recentior memoria filii est, et cum rebus meis gestis coniunctior:) tantumne te fefellit, quum mihi summa et quotidie maiora praemia in republica fore putabas? negabas fas esse, duos consules esse in hac civitate inimicos reipublicae. Duo sunt inventi, qui senatum tribuno furenti constrictum traderent· qui pro me patres conscriptos deprecari et populo supplices esse edictis atque imperio vetarent: quibus inspectantibus domus mea disturbaretur, diriperetur: qui denique ambustas fortunarum mearum reliquias suas in domos comportari iuberent. 114. Venio nunc ad patrem. Tu, Q. Catule, M. Fulvii domum, quum is fratris tui socer fuisset, monumentum tuarum manubiarum esse voluisti, ut eius, qui perniciosa reipublicae consilia cepisset, omnis memoria funditus ex oculis hominum ac mentibus tolleretur. Hoc si quis tibi aedificanti illam porticum diceret, fore tempus, quum is tribunus plebis, qui auctoritatem senatus, iudicium bonorum omnium neglexisset, tuum monumentum, consulibus non modo inspectantibus, verum adiuvantibus, disturbaret, everteret, idque cum eius civis, qui rempublicam ex senatus auctoritate consul defendisset, domo coniungeret: nonne responderes, id, nisi eversa civitate, accidere non posse?

XLIV. 115. At videte hominis intolerabilem audaciam cum proiecta quadam et effrenata cupiditate. Monumentum iste numquam aut religionem ullam excogitavit: habitare laxe et magnifice voluit, duasque et magnas et nobiles domos coniungere. Eodem puncto temporis, quo meus discessus isti caussam caedis eripuit, a Q. Seio contendit, ut sibi domum venderet: quum ille id negaret, primo se luminibus eius esse obstructurum minabatur. Affirmabat Postumus, se vivo illam domum istius numquam futuram. Acutus adolescens ex ipsius sermone intellexit, quid fieri oporteret: hominem veneno apertissime sustulit: emit domum, licitatoribus defatigatis, prope dimidio carius, quam aestimabat. 116. Quorsum igitur haec oratio pertinet? Domus illa mea prope tota vacua est: vix pars aedium mearum decima ad Catuli porticum accessit. Caussa fuit ambulatio et monumentum et ista Tanagraea, oppressa libertate, Libertas. In Palatio, pulcherrimo prospectu, porticum cum conclavibus pavimentatam trecentum pedum concupierat, amplissimum peristylum; cetera eiusmodi, facile ut omnium domos et laxitate et dignitate superaret. Et homo religiosus, quum aedes meas idem emeret et venderet, tamen illis tantis tenebris non est ausus suum nomen emptioni illi ascribere. Posuit scilicet Scatonem illum, hominem sua virtute egentem, ut is, qui in Marsis, ubi natus est, tectum, quo imbris vitandi caussa succederet, nullum haberet, aedes in Palatio nobilissimas emisse se diceret. Inferiorem aedium partem assignavit non suae genti Fonteiae, sed Clodiae, quam reliquit: quem in numerum ex multis Clodiis nemo nomen dedit, nisi aut egestate aut scelere perditus. XLV. Hanc vos, pontifices, tam variam, tam novam in omni genere voluntatem, impudentiam, audaciam, cupiditatem comprobabitis?

117. Pontifex, inquit, adfuit. Non te pudet, quum apud pontifices res agatur, pontificem dicere, non collegium pontificum adfuisse: praesertim quum tribunus plebis vel denuntiare potueris, vel etiam cogere? Esto: collegium non adhibuisti. Quid? de collegio quis tandem adfuit? Posuerat enim auctoritatem in uno, quae est in his omnibus; sed tamen auget et aetas et honos dignitatem: opus erat etiam scientia; quam etsi omnes consecuti sunt, tamen certe peritiores vetustas facit. 118. Quis ergo adfuit? Frater, inquit, uxoris meae. Si auctoritatem quaerimus, etsi id est aetatis, ut nondum consecutus sit: tamen quanta est in adolescente auctoritas, ea, propter tantam coniunctionem affinitatis, minor est putanda. Sin autem scientia est quaesita: quis erat minus peritus, quam is, qui paucis illis diebus in collegium venerat? qui etiam tibi erat magis obstrictus beneficio recenti, quum se, fratrem uxoris tuae, fratri tuo germano antelatum videbat. Etsi in eo providisti, ne frater te accusare posset. Hanc tu igitur dedicationem appellas, ad quam non collegium, non honoribus populi Romani ornatum pontificem, non denique adolescentem quemquam, quum haberes in collegio familiarissimos, adhibere potuisti? Adfuit is, si modo adfuit, quem tu impulisti, soror rogavit, mater coegit. 119. Videte igitur, pontifices, quid statuatis in mea caussa de omnium fortunis. Verbone pontificis putatis, si is postem tenuerit et aliquid dixerit, domum unius cuiusque consecrari posse? At istae dedicationes, et templorum et delubrorum religiones, ad honorem deorum immortalium, sine ulla civium calamitate a maioribus nostris constitutae sunt. Est inventus tribunus plebis, qui consularibus copiis instructus, omni impetu furoris in eum civem irruerit, quem perculsum ipsa respublica suis manibus extolleret. XLVI. 120. Quid? si quis similis istius (neque enim iam deerunt, qui imitari velint) aliquem mei dissimilem, cui respublica non tantum debeat, per vim afflixerit, domum eius per pontificem dedicarit: id vos ista auctoritate constituetis ratum esse oportere? Dicetis, quem repererit pontificem? Quid? et tribunus plebis idem esse non potest pontifex? M. Drusus, ille clarissimus tribunus plebis, pontifex fuit. Ergo, si is Q. Caepionis, inimici sui, postem aedium tenuisset, et pauca verba fecisset, ae-

des Caepionis essent dedicatae? 121. Nihil loquor de pontificio iure, nihil de ipsius verbis dedicationis, nihil de religione, caerimoniis: non dissimulo me nescire ea, quae, etiamsi scirem, dissimularem, ne aliis molestus, vobis etiam curiosus viderer: etsi effluunt multa ex vestra disciplina, quae etiam ad nostras aures saepe permanant. Postem teneri in dedicatione oportere videor audisse templi. Ibi enim postis est, ubi templi aditus est et valvae. Ambulationis postes nemo umquam tenuit in dedicando: simulacrum autem aut aram si dedicasti, sine religione loco moveri potest. Sed iam hoc dicere tibi non licebit, quoniam pontificem postem tenuisse dixisti.

122. Quamquam quid ego de dedicatione loquor? aut quid de vestro iure et religione contra, quam proposueram, disputo? XLVII. Ego vero, si omnia sollemnibus verbis, veteribus et priscis institutis acta esse dicerem: tamen me reipublicae iure defenderem. An, quum tu eius civis discessu, cuius unius opera senatus atque omnes boni civitatem esse incolumem toties iudicassent, oppressam taeterrimo latrocinio cum duobus sceleratissimis consulibus rempublicam teneres: domum eius, qui patriam a se servatam perire suo nomine noluisset, per pontificem aliquem dedicasses: posset recreata respublica sustinere? 123. Date huic religioni aditum, pontifices: iam nullum fortunis communibus exitum reperietis. An, si postem tenuerit pontifex, et verba ad religionem deorum immortalium composita ad perniciem civium tratulerit, valebit ad iniuriam nomen sanctissimum religionis: si tribunus plebis verbis non minus priscis et paene sollemnibus bona civis cuiuspiam consecrarit, non valebit? Atqui C. Atinius patrum memoria bona Q. Metelli, qui eum ex senatu censor eiecerat, avi tui, Q. Metelle, et tui, P. Servili, et proavi tui, P. Scipio, consecravit, foculo posito in rostris adhibitoque tibicine. Quid tum? Num ille furor tribuni plebis, ductus ex nonnullis perveterum temporum exemplis, fraudi Metello fuit, summo illi et clarissimo viro? Certe non fuit. 124. Vidimus, hoc idem Cn. Lentulo censori tribunum plebis facere. Numquid igitur is bona Lentuli religionibus obligavit? Sed quid ego ceteros? Tu, tu, inquam, capite velato, concione advocata, foculo posito, bona tui Gabinii, cui regna omnia Syrorum, Arabum Persarumque donaras, consecrasti. Quod si tum nihil est actum: quid in meis bonis agi potuit? Sin est ratum: cur ille gurges, helluatus tecum simul reipublicae sanguinem, ad caelum tamen exstruit villam in Tusculano visceribus aerarii; mihi meas ruinas, quarum ego similem totam Urbem esse passus non sum, aspicere non licuit? XLVIII. 125. Omitto Gabinium: quid? exemplo tuo bona tua nonne L. Ninnius*, vir omnium fortissimus atque optimus, consecravit? quod si, quia ad te pertinet, ratum esse negas oportere: ea iura constituisti in praeclaro tribunatu tuo, quibus in te conversis, recusares, alios everteres? Sin ista consecratio legitima est: quid est, quod profanum in tuis bonis esse possit? An consecratio nullum habet ius, dedicatio est religiosa? Quid ergo illa tua tum obtestatio tibicinis? quid foculus? quid preces? quid prisca verba voluerunt? ementiri, fallere, abuti deorum immortalium numine ad hominum timorem [quid] voluisti? Nam si est illud ratum: mitto Gabinium: tua domus certe, et, quidquid habes aliud, est Cereri consecratum. Sin ille tibi ludus fuit, quid te impurius, qui religiones omnes pollueris aut ementiendo, aut stuprando? 126. Iam fateor, inquit, in Gabinio me nefarium fuisse. Quippe vides, poenam illam a te in alium institutam, in te ipsum esse conversam. Sed homo omnium scelerum flagitiorumque documentum, quod in Gabinio fateris, cuius impudicitiam pueritiae, libidines adolescentiae, dedecus et egestatem reliquae vitae, latrocinium consulatus vidimus, cui ne ista quidem ipsa calamitas iniuria potuit accidere: id in me infirmas? et gravius esse dicis, quod uno adolescente, quam quod concione tota teste, fecisti? 127. Dedicatio magnam, inquit, habet religionem.

XLIX. Nonne vobis Numa Pompilius videtur loqui? Discite orationem, pontifices, et vos flamines: etiam tu, rex, disce a gentili tuo: quamquam ille gentem istam reliquit: sed tamen disce ab homine religionibus dedito, iusto, tum omnium religionum perito. Quid? in dedicatione nonne, et quis dicit, et quid, et quomodo, quaeritur? An tu haec ita confundis et perturbas, ut, quicumque velit, quod velit, quomodo velit, possit dedicare? Quis eras tu, qui dedicabas? quo iure? qua lege? quo exemplo? qua potestate? ubi te isti rei populus Romanus praefecerat? Video enim esse legem veterem tribuniciam, quae vetet, iniussu plebis aedes, terram, aram consecrare. Neque tum hoc Q. Papirius, qui hanc legem rogavit, sensit, neque suspicatus est, fore periculum, ne domicilia aut possessiones indemnatorum civium consecrarentur. Neque enim id fieri fas erat, neque quisquam fecerat, neque erat caussa, cur prohibendo non tam deterrere videretur, quam admonere. 128. Sed quia consecrabantur aedes, non privatorum domicilia, sed quae sacrae nominantur: consecrabantur agri, non ita ut nostra praedia, si quis vellet, sed ut imperator agros de hostibus captos consecraret: statuebantur arae, quae religionem afferrent, [ipso] si loco essent consecratae: haec, nisi plebs iussisset, fieri vetuit. Quae si tu interpretaris de nostris aedibus atque agris scripta esse, non repugno: sed quaero, quae lex lata sit, ut tu aedes meas consecrares: ubi tibi haec potestas data sit: quo iure feceris. Neque ego nunc de religione, sed de bonis omnium nostrum, nec de pontificio, sed de iure publico disputo. L. Lex Papiria vetat, aedes iniussu plebis consecrari. Sit sane hoc de nostris aedibus, ac non de publicis templis. Unum ostende verbum consecrationis in ipsa tua lege: si illa lex est, ac non vox sceleris et crudelitatis tuae. 129. Quod si tibi tum in illo reipublicae naufragio omnia in mentem venire potuissent, aut si tuus scriptor in illo incendio civitatis non syngraphas cum Byzantiis exsulibus et cum legatis regiis faceret, sed vacuo animo tibi ista non scita, sed portenta conscriberet: esses omnia, si minus re, at verbis legitimis consecutus. Sed uno tempore cautiones fiebant pecuniarum, foedera feriebantur provinciarum, regum appellationes venales erant, servorum omnium vicatim celebrabatur tota Urbe descriptio, inimici in gratiam reconciliabantur, imperia ascribebantur nova iuventuti, Q. Seio venenum misero parabatur, de Cn. Pompeio, propugnatore et custode imperii, interficiendo consilia inibantur, senatus ne quid esset, ut lugerent boni semper, ut capta respublica consulum proditione, vi tribunicia teneretur. Haec quum tot tantaque agerentur: non mirum est, praesertim in furore animi et caecitate, multa illum et te fefellisse.

130. At videte, quanta vis sit huius Papiriae legis in re tali; non qualem tu affers, sceleris plenam et furoris. Q. Marcius censor signum Concordiae fecerat, idque in publico collocarat. Hoc signum C. Cassius

censor quum in curiam transtulisset, collegium vestrum consuluit, numquid esse caussae videretur, quin id signum curiamque Concordiae dedicaret. LI. Quaeso, pontifices, et hominem cum homine, et tempus cum tempore, et rem cum re comparate. Ille erat summa modestia et gravitate censor: hic tribunus plebis scelere et audacia singulari. Tempus illud erat tranquillum, et in libertate populi et gubernatione positum senatus: tuum porro tempus, libertate populi Romani oppressa, senatus auctoritate deleta. Res illa plena iustitiae, sapientiae, dignitatis. Censor enim, penes quem maiores nostri (id quod tu sustulisti) iudicium senatus de dignitate esse voluerunt, Concordiae signum volebat in curia, curiamque ei deae dedicare. 131. Praeclara voluntas atque omni laude digna. Praescribere enim se arbitrabatur, ut sine studiis dissensionis sententiae dicerentur, si sedem ipsam ac templum publici consilii religione Concordiae devinxisset. Tu, quum ferro, quum metu, quum edictis, quum privilegiis, quum praesentibus copiis perditorum, absentis exercitus terrore et minis, consulum societate et nefario foedere servitute oppressam civitatem teneres, Libertatis signum posuisti magis ad ludibrium impudentiae, quam ad simulationem religionis. Ille in curia, quae poterat, sine cuiusquam incommodo dedicabat: tu in civis optime de republica meriti cruore ac paene ossibus simulacrum non libertatis publicae, sed licentiae collocasti. 132. Atque ille tamen ad collegium retulit: tu ad quem retulisti? Si quid deliberares, si quid tibi aut piandum, aut instituendum fuisset religione domestica: tamen instituto ceterorum vetere ad pontificem detulisses. Novum delubrum quum in Urbis clarissimo loco, nefando quodam atque inaudito instituto, inchoares: referendum ad sacerdotes publicos non putasti? At, si collegium pontificum adhibendum non videbatur: nemone horum tibi idoneus visus est, qui aetate, honore, auctoritate antecellunt, ut cum eo dedicationem communicares? Quorum quidem tu non contempsisti, sed pertimuisti dignitatem. LII. An tu auderes quaerere ex P. Servilio, aut ex M. Lucullo: quorum ego consilio atque auctoritate rempublicam consul ex vestris manibus ac faucibus eripui: quibusnam verbis aut quo ritu, primum hoc dico, civis domum consecrares; deinde civis eius, cui princeps senatus, cui etiam ordines omnes, deinde Italia tota, post cunctae gentes testimonium huius Urbis atque imperii conservati dedissent? 133. Quid diceres, o nefanda et perniciosa labes civitatis? Ades, ades, Luculle, Servili, dum dedico domum Ciceronis, ut mihi praeeatis postemque teneatis. Es tu quidem quum audacia, tum impudentia singulari: sed tibi tamen oculi, vultus, verba cecidissent, quum te viri, qui sua dignitate personam populi Romani atque auctoritatem imperii sustinerent, verbis gravissimis perterruissent, neque sibi fas esse dixissent, furori interesse tuo, atque in patriae parricidio et scelere. 134. Quae quum videres, tum te ad tuum affinem, non delectum a te, sed relictum a ceteris contulisti. Quem ego tamen credo, si est ortus ab illis, quos memoriae proditum est ab ipso Hercule, perfuncto iam laboribus, sacra didicisse, in viri fortis aerumnis non ita crudelem fuisse, ut in vivi et iam spirantis caput bustum suis manibus imponeret: qui aut nihil dixit aut fecit omnino, poenamque hanc maternae temeritatis tulit, ut mutam in delicto personam nomenque praeberet: aut, si dixit aliquid verbis haesitantibus, postemque tremebunda manu tetigit, certe nihil rite, nihil caste, nihil more institutoque perfecit. Viderat ille Murenam, vitricum suum, consulem designatum, ad me consulem cum Allobrogibus communis exitii indicia afferre: audierat ex illo, se a me bis salutem accepisse, separatim semel, iterum cum universis. 135. Quare quis est, qui existimare possit, huic novo pontifici, primam hanc post sacerdotium initum religionem instituenti vocemque mittenti, non et linguam obmutuisse, et manum obtorpuisse, et mentem debilitatam metu concidisse: praesertim quum ex collegio tanto non regem, non flaminem, non pontificem videret, fierique particeps alieni sceleris invitus cogeretur, et gravissimas poenas affinitatis impurissimae sustineret?

LIII. 136. Sed, ut revertar ad ius publicum vindicandum, quod ipsi pontifices semper non solum ad suas caerimonias, sed etiam ad populi iussa accommodaverunt: habetis in commentariis vestris, C. Cassium censorem de signo Concordiae dedicando ad pontificum collegium retulisse, eique M. Aemilium, pontificem maximum, pro collegio respondisse, nisi eum populus Romanus nominatim praefecisset, atque eius iussu faceret, non videri ea recte posse dedicari. Quid? quum Licinia, virgo Vestalis, summo loco nata, sanctissimo sacerdotio praedita, T. Flaminino, Q. Metello consulibus, aram et aediculam et pulvinar sub saxo sacro dedicasset: non eam rem ex auctoritate senatus ad hoc collegium Sex. Iulius praetor retulit? quum P. Scaevola, pontifex maximus, pro collegio respondit, *quod in loco publico Licinia, Caii filia, iniussu populi dedicasset, sacrum non viderier.* Quam quidem rem quanta severitate, quantaque diligentia senatus sustulerit, ex ipso senatusconsulto facile cognoscetis. Recita senatusconsultum. SENATUSCONSULTUM. 137. Videtisne, praetori urbano negotium datum, ut curaret, ne id sacrum esset? et ut, si quae essent incisae aut inscriptae litterae, tollerentur? O tempora! o mores! Tum censorem, hominem sanctissimum, simulacrum Concordiae dedicare pontifices in templo inaugurato prohibuerunt: post autem senatus in loco augusto consecratam eam aram, tollendam ex auctoritate pontificum censuit, neque ullum est passus ex ea dedicatione litterarum exstare monumentum. Tu, procella patriae, turbo ac tempestas pacis atque otii, quod in naufragio, reipublicae tenebris offusis, demerso populo Romano, everso atque eiecto senatu, dirueris, aedificaris, religione omni violata, religionis tamen nomine contaminaris, in civis huiusce aedibus, et in Urbe, quam suis laboribus ac periculis conservasset, monumentum deletae reipublicae collocaris, ad equitum notam, ad dolorem bonorum omnium, sublatoque Q. Catuli nomine incideris: id sperasti rempublicam diutius, quam, quoad mecum simul expulsa careret his moenibus, esse laturam?

138. At si, pontifices, neque is, cui licuit, neque id, quod fas fuit, dedicavit: quid me attinet iam illud tertium, quod proposueram, docere, non his institutis ac verbis, quibus caerimoniae postulant, dedicasse? LIV. Dixi a principio, nihil me de scientia vestra, nihil de sacris, nihil de abscondito iure pontificum dicturum. Quae sunt adhuc a me de iure dedicandi disputata, non sunt quaesita ex occulto aliquo genere litterarum, sed sumpta de medio, ex rebus palam per magistratus actis ad collegiumque delatis, ex senatusconsulto, ex lege. Illa interiora iam vestra sunt, quid dici, quid praecipi, quid tangi, quid teneri ius fuerit. 139. Quae si omnia ex Coruncanii scientia, qui peritissimus pontifex fuisse dicitur, acta esse constarent, aut

si M. Horatius ille Pulvillus, qui, quum eius dedicationem multi propter invidiam fictis religionibus impedirent, restitit, et constantissima mente Capitolium dedicavit, huiusmodi alicui dedicationi praefuisset: tamen in scelere religio non valeret; nedum valeat id, quod imperitus adolescens, novus sacerdos, sororis precibus, matris minis adductus, ignarus, invitus, sine collegis, sine libris, sine auctore, sine fictore, furtim, mente ac lingua titubante fecisse dicatur: praesertim quum iste impurus atque impius hostis omnium religionum, qui contra fas inter viros saepe mulier et inter mulieres vir fuisset, ageret illam rem ita raptim et turbulente, ut neque mens neque vox neque lingua consisteret. LV. 140. Delatum tum est ad vos, pontifices, et post omnium sermone celebratum, quemadmodum iste praeposteris verbis, ominibus obscenis, identidem se ipse revocando, dubitans, timens, haesitans omnia aliter, ac vos in monumentis habetis, et pronuntiarit et fecerit. Quod quidem minime mirum est, in tanto scelere tantaque dementia ne audaciae quidem locum ad timorem comprimendum fuisse. Etenim, si nemo umquam praedo tam barbarus atque immanis fuit, qui, quum fana spoliasset, deinde aram aliquam in littore deserto, somniis stimulatus aut religione aliqua consecraret, non horreret animo, quum divinum numen, scelere violatum, placare precibus cogeretur: qua tandem istum perturbatione mentis omnium templorum atque tectorum totiusque Urbis praedonem fuisse censetis, quum pro detestatione tot scelerum unam aram nefarie consecraret? 141. Non poterat ullo modo (quamquam et insolentia dominatus extulerat animos, et erat incredibili armatus audacia) non in agendo ruere, ac saepe peccare, praesertim illo pontifice et magistro, qui cogeretur docere, antequam ipse didicisset. Magna vis est quum in deorum immortalium numine, tum vero in ipsa republica. Dii immortales suorum templorum custodem ac praesidem sceleratissime pulsum quum viderent, ex suis templis in eius aedes immigrare nolebant. Itaque istius vecordissimi mentem cura metuque terrebant. Res vero publica, quamquam erat exterminata mecum, tamen obversabatur ante oculos exstinctoris sui, et ab istius inflammato atque ignito furore iam tum me seque repetebat. Quare quid est mirum, si iste metus furore instinctus, scelere praeceps, neque institutas caerimonias persequi, neque verbum ullum sollemne potuit effari?

LVI. 142. Quae quum ita sint, pontifices, revocate iam animos vestros ab hac subtili nostra disputatione ad universam rempublicam, quam antea cum viris fortibus multis, in hac vero caussa solis vestris cervicibus sustinetis. Vobis universi senatus perpetua auctoritas, cui vosmetipsi praestantissimi semper in mea caussa praefuistis; vobis Italiae magnificentissimus ille motus, municipiorumque concursus; vobis campus, centuriarumque una vox omnium, quarum vos principes atque auctores fuistis; vobis omnes societates, omnes ordines, omnes, qui aut re aut spe denique sunt bona, omne suum * erga meam dignitatem studium et iudicium non modo commissum, verum etiam commendatum esse arbitrantur. 143. Denique ipsi dii immortales, qui hanc urbem atque hoc imperium tuentur, ut esset omnibus gentibus posteritatique perspicuum, divino me numine esse reipublicae redditum, idcirco mihi videntur fructum ipsum reditus et gratulationis meae ad suorum sacerdotum potestatem iudiciumque revocasse. Hic est enim reditus, pontifices, haec restitutio in domo, in sedibus, in aris, in focis, in diis penatibus recuperandis. Quorum si iste suis sceleratissimis manibus tecta sedesque convellit: ducibusque consulibus, tamquam Urbe capta, hanc unam domum, quasi acerrimi propugnatoris, sibi delendam putavit: tamen illi dii penates ac familiares mei per vos in meam domum mecum erunt restituti. LVII. 144. Quocirca te, Capitoline, quem propter beneficia populus Romanus Optimum, propter vim Maximum nominavit, teque, Iuno Regina, et te, custos Urbis, Minerva, quae semper adiutrix consiliorum meorum, testis laborum exstitisti, precor ac quaeso: vosque, qui maxime me repetistis atque revocastis, quorum de sedibus haec mihi proposita est contentio, patrii penates familiaresque, qui huic urbi et reipublicae praesidetis, vos obtestor, quorum ego a templis ac delubris pestiferam illam et nefariam flammam depuli: teque, Vesta mater, cuius castissimas sacerdotes ab hominum amentia, furore et scelere defendi, cuiusque ignem illum sempiternum non sum passus aut sanguine civium restingui, aut cum totius Urbis incendio commisceri: 145. ut, si in illo paene fato reipublicae obieci meum caput pro vestris caerimoniis atque templis perditissimorum civium furori atque ferro, et si iterum, quum ex mea contentione interitus bonorum omnium quaereretur, vos sum testatus, vobis me ac meos commendavi, meque ac meum caput ea conditione devovi, ut, si et eo ipso tempore et ante et in consulatu meo, commodis meis omnibus, emolumentis, praemiis praetermissis, cura, cogitatione, vigiliis omnibus nihil, nisi de salute meorum civium, laborassem, tum mihi republica aliquando restituta liceret frui: sin autem mea consilia patriae non profuissent, ut perpetuum dolorem, avulsus a meis, sustinerem: hanc ego devotionem capitis mei, quum ero in sedes meas restitutus, tum denique convictam esse et commissam putabo. 146. Nam nunc quidem, pontifices, non solum domo, de qua cognoscitis, sed tota Urbe careo, in quam videor esse restitutus. Urbis enim celeberrimae et maximae partes adversum illud non monumentum, sed vulnus patriae contuentur. Quem quum mihi conspectum morte magis vitandum fugiendumque esse videatis: nolite, quaeso, eum, cuius reditu restitutam rempublicam fore putastis, non solum dignitatis ornamentis, sed etiam Urbis partibus velle esse privatum. LVIII. Non me bonorum direptio, non tectorum excisio, non depopulatio praediorum, non praeda consulum ex meis fortunis crudelissime capta permovet: caduca semper et mobilia haec esse duxi, non virtutis atque ingenii, sed fortunae et temporum munera: quorum ego non tam facultatem umquam et copiam expetendam putavi, quam et in utendo rationem et in carendo patientiam. Etenim ad nostrum usum propemodum iam est definita moderatio rei familiaris: liberis autem nostris satis amplum patrimonium paterni nominis ac nostrae memoriae relinquemus: domo per scelus erepta, per latrocinium occupata, per religionis vim sceleratius etiam aedificata, quam eversa, carere sine maxima ignominia reipublicae, meo dedecore ac dolore non possum. Quapropter, si diis immortalibus, si senatui, si populo Romano, si cunctae Italiae, si provinciis, si exteris nationibus, si vobismetipsis, qui in mea salute principem semper locum auctoritatemque tenuistis, gratum et iucundum meum reditum intelligitis esse: quaeso obtestorque vos, pontifices, ut me, quem auctoritate, studio, sententiis restituistis, nunc, quoniam senatus ita vult, manibus quoque vestris in sedibus meis collocetis.

41.

M. TULLII CICERONIS

DE

HARUSPICUM RESPONSIS

IN P. CLODIUM

HABITA IN SENATU ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Varia prodigia anno U. 697. Cn. Cornelio Lentulo Marcellino L. Marcio Philippo coss. mense circiter Maio, ut Dio Cassius narrat L. 38., in monte Albano et in agro Latiniensi edita sunt, haruspicibus in ipso terrae expiandae negotio territis. Clodius igitur piaculum esse in Ciceronis domo monstrare aggressus est.

ARG. Octo responsa haruspicum de portentoso quodam, qui in agro Latiniensi auditus erat, strepitu subterraneo et clangore bellico, senatui, civitatis formidine liberandae caussa consulenti, data, a Clodio autem in Ciceronem maligne conversa, hic ordine deinceps proposita, nec de ceteris rebus suis, nec de sua domo, sed potius de domo Clodii et rebus accipienda esse, hac oratione propositum habet ostendere. Haruspicum igitur illa responsa erant huiuscemodi: 1) Ludos minus diligenter factos pollutosque; 2) loca sacra et religiosa profana haberi (cap. 5.); 3) oratores contra ius fasque interfectos (c. 16.); 4) fidem et iusiurandum neglectum (c. 17.); 5) sacrificia vetusta occultaque minus diligenter facta pollutaque (c. 17.); 6) monere deos immortales, ne per optimatium discordiam dissensionemque patribus principibusque caedes periculaque creentur auxilioque deminuti deficiantur, quare ad unum imperium provinciae redeant exercitusque pulsus deminutioque accedat (c. 19.); 7) ne deterioribus repulsisque honos augeatur (c. 26.), et 8) providendum esse, ne status reipublicae commutetur (c. 27. extr.).

I. 1. Hesterno die, patres conscripti, quum me et vestra dignitas et frequentia equitum Romanorum, quibus senatus dabatur, magno opere commosset: putavi mihi reprimendam esse P. Clodii impudicam impudentiam, quum is publicanorum caussam stultissimis interrogationibus impediret, et P. Tullioni Syro navaret operam, atque ei sese, cui totus venierat, etiam vobis inspectantibus venditaret. Itaque hominem furentem exsultantemque continui, simulac periculum iudicii intendi: duobus inceptis verbis omnem impetum gladiatoris ferociamque compressi. 2. Attamen ignarus ille, qui consules essent, exsanguis atque aestuans, se ex curia repente proripuit, cum quibusdam fractis iam atque inanibus minis, et cum illius Pisoniani temporis Gabinianique terroribus. Quem quum egredientem insequi coepissem: cepi equidem fructum maximum et ex consurrectione omnium vestrum et ex comitatu publicanorum. Sed vecors repente sine suo vultu, sine colore, sine voce constitit: deinde respexit; et simulac Cn. Lentulum consulem aspexit, concidit in curiae paene limine, recordatione, credo, Gabinii sui desiderioque Pisonis. Cuius ego de effrenato et praecipiti furore quid dicam? Haud potest gravioribus a me verbis vulnerari, quam est statim, in facto ipso, a gravissimo viro P. Servilio confectus ac trucidatus. Cuius si etiam vim et gravitatem illam singularem ac paene divinam assequi possem: tamen non dubito, quin ea tela, quae coniecerit inimicus, quam ea, quae collega patris emisit, leviora atque hebetiora esse videantur.

II. 3. Sed tamen mei facti rationem exponere illis volo, qui hesterno die dolore me elatum, et iracundia longius prope digressum arbitrabantur, quam sapientis hominis cogitata ratio postularet. Nihil feci iratus, nihil impotenti animo, nihil non diu consideratum ac multo ante meditatum. Ego enim, patres conscripti, inimicum me semper esse professus sum duobus, qui me, qui rempublicam, quum defendere deberent, servare possent; quumque ad consulare officium ipsis insignibus illius imperii, ad meam salutem non solum auctoritate, sed etiam precibus vestris vocarentur: primo reliquerunt, deinde prodiderunt, postremo oppugnaverunt, praemiisque nefariae pactionis funditus una cum republica oppressum exstinctumque voluerunt: quique suo ductu et imperio, cruento illo atque funesto, supplicia neque a sociorum moenibus prohibere, neque hostium urbibus inferre potuerunt: excisionem, inflammationem, eversionem, depopulationem, vastitatem eam sua cum praeda meis omnibus tectis atque agris intulerunt. 4. Cum his furiis et facibus, cum his, inquam, exitiosis prodigiis ac paene huius imperii pestibus bellum mihi inexpiabile dico esse susceptum: neque id tamen ipsum tantum, quantum meus ac meorum, sed tantum, quantum vester atque omnium bonorum dolor postulavit. III. In Clodium vero non est hodie meum maius odium, quam illo die fuit, quum illum ambustum religiosissimis ignibus cognovi muliebri ornatu ex incesto stupro atque ex domo pontificis maximi emissum. Tum, inquam, tum vidi ac multo ante prospexi, quanta tempestas excitaretur, quanta impenderet procella reipu-

blicae. Videbam, illud scelus tam importunum, audaciam tam immanem adolescentis furentis, nobilis, vulnerati non posse arceri otii finibus: erupturum illud malum aliquando, si impunitum fuisset, ad perniciem civitatis. 5. Non multum mihi sane post ad odium accessit. Nihil enim contra me fecit odio mei, sed odio severitatis, odio dignitatis, odio reipublicae. Non me magis violavit, quam senatum, quam equites Romanos, quam omnes bonos, quam Italiam cunctam. Non denique in me sceleratior fuit, quam in ipsos deos immortales. Etenim illos eo scelere violavit, quo nemo antea: in me fuit eodem animo, quo etiam eius familiaris Catilina, si vicisset, fuisset. Itaque eum numquam a me esse accusandum putavi, non plus, quam stipitem illum, qui, quorum hominum esset, nesciremus, nisi se Ligurem ipse esse diceret. Quid enim hunc persequar, pecudem ac belluam, pabulo inimicorum meorum et glande corruptum? qui si sensit, quo sese scelere devinxerit, non dubito, quin sit miserrimus: sin autem id non videt, periculum est, ne se stuporis excusatione defendat. 6. Accedit etiam, quod exspectatione omnium fortissimo et clarissimo viro, T. Annio, devota et constituta ista hostia esse videtur: cui me praeripere desponsam iam et destinatam laudem, quum ipse eius opera et dignitatem et salutem recuperarim, valde est iniquum. IV. Etenim, ut P. ille Scipio natus mihi videtur ad interitum exitiumque Karthaginis, qui illam a multis imperatoribus obsessam, oppugnatam, labefactatam, paene captam aliquando, quasi fatali eventu, solus evertit: sic T. Annius ad illam pestem comprimendam, exstinguendam, funditus delendam natus esse videtur, et quasi divino munere donatus reipublicae. Solus ille cognovit, quemadmodum armatum civem, qui lapidibus, qui ferro alios fugaret, alios domi contineret, qui Urbem totam, qui curiam, qui forum, qui templa omnia caede incendiisque terreret, non modo vincere, verum etiam vincire oporteret. 7. Huic ego, et tali, et ita de me, ac de patria merito viro, numquam mea voluntate praeripiam eum praesertim reum, cuius ille inimicitias non solum suscepit propter salutem meam, verum etiam appetivit. Sed si etiam nunc illaqueatus iam omnium legum periculis, irretitus odio bonorum omnium, exspectatione supplicii iam non diuturna implicatus, feretur tamen haesitans, et in me impetum impeditus facere conabitur: resistam et, aut concedente aut etiam adiuvante Milone, eius conatum refutabo: velut hesterno die, quum mihi stanti tacens minaretur, voce tantum attigi legum initium et iudicii. Consedit ille. Conticuit. Diem dixisset, ut fecerat: fecissem, ut ei statim tertius a praetore dies diceretur. Atque hoc sic moderetur et cogitet, si contentus sit iis sceleribus, quae commisit, esse iam consecratum Miloni: si quod in me telum intenderit, statim me esse arrepturum arma iudiciorum atque legum.

8. Atqui paullo ante, patres conscripti, concionem habuit, quae est ad me tota delata: cuius concionis primum universum argumentum sententiamque audite. Quum riseritis impudentiam hominis, tum a me de tota concione audietis. V. De religionibus, sacris et caerimoniis est concionatus, patres conscripti, P. Clodius: P. inquam Clodius sacra et religiones negligi, violari, pollui questus est. Non mirum, si hoc vobis ridiculum videtur. Etiam sua concio risit, hominem, quomodo ipse gloriari solet, ducentis confixum senatusconsultis, quae sunt omnia contra illum pro religionibus facta, hominemque eum, qui pulvinaribus Bonae deae stuprum intulerit, eaque sacra, quae viri oculis ne imprudentis quidem aspici fas est, non solum aspectu virili, sed flagitio stuproque violarit, in concione de religionibus neglectis conqueri. 9. Itaque nunc proxima concio eius exspectatur de pudicitia. Quid enim interest, utrum ab altaribus religiosissimis fugatus de sacris et religionibus conqueratur, an ex sororum cubiculo egressus pudorem pudicitiamque defendat? Responsum haruspicum hoc recens de fremitu in concione recitavit, in quo cum aliis multis scriptum etiam illud est (id quod audistis) *loca sacra et religiosa profana haberi*. In ea caussa esse dixit domum meam, a religiosissimo sacerdote, P. Clodio, consecratam. 10. Gaudeo mihi de toto hoc ostento, quod haud scio, an gravissimum multis his annis huic ordini nuntiatum sit, datam non modo iustam, sed etiam necessariam caussam esse dicendi. Reperietis enim ex hoc toto prodigio atque responso, nos de istius scelere ac furore ac de impendentibus periculis maximis prope iam voce Iovis Optimi Maximi praemoneri. 11. Sed primum expiabo religionem aedium mearum, si id facere vere ac sine cuiusquam dubitatione potero: sin scrupulus tenuissimus residere aliquis videbitur, non modo patienti, sed etiam libenti animo portentis deorum immortalium religionique parebo.

VI. Sed quae tandem est in hac urbe tanta domus, ab ista religionis suspicione tam vacua atque pura? Quamquam vestrae domus, patres conscripti, ceterorumque civium multo maxima ex parte sunt liberae religione, tamen una mea domus iudiciis omnibus liberata in hac urbe sola est. Te enim appello, Lentule, et te, Philippe. Ex hoc haruspicum responso decrevit senatus, ut de locis sacris religiosis ad hunc ordinem referretis. Potestisne referre de mea domo? quae (ut dixi) sola in hac urbe omni religione, omnibus iudiciis liberata est: quam primum inimicus ipse in illa tempestate ac nocte reipublicae, quum cetera scelera stilo illo impuro, Sex. Clodii ore tincto, conscripsisset, ne una quidem attigit littera religionis. Deinde eamdem domum populus Romanus, cuius est summa potestas omnium rerum, comitiis centuriatis omnium aetatum ordinumque suffragiis eodem iure esse iussit, quo fuisset. 12. Postea vos, patres conscripti, non quod dubia res esset, sed ut huic furiae, si diutius in hac urbe, quam delere cuperet, maneret, vox interdiceretur, decrevistis, ut de mearum aedium religione ad pontificum collegium referretur. Quae tanta religio est, qua non in nostris dubitationibus atque in maximis superstitionibus unius P. Servilii ac M. Luculli responso ac verbo liberemur? De sacris publicis, de ludis maximis, de deorum penatium Vestaeque matris caerimoniis, de illo ipso sacrificio, quod fit pro salute populi Romani, quod post Romam conditam huius unius casti tutoris religionum scelere violatum est, quod tres pontifices statuissent, id semper populo Romano, semper senatui, semper ipsis diis immortalibus satis sanctum, satis augustum, satis religiosum esse visum est. At vero meam domum P. Lentulus, consul et pontifex, P. Servilius, M. Lucullus, Q. Metellus, M'. Glabrio, M. Messalla, L. Lentulus, flamen Martialis, P. Galba, Q. Metellus Scipio, C. Fannius, M. Lepidus, L. Claudius, rex sacrorum, M. Scaurus, M. Crassus, C. Curio, Sex. Caesar, flamen Quirinalis, Q. Cornelius, P. Albinovanus, Q. Terentius, pontifices minores, caussa cognita, duobus locis dicta, maxima frequentia amplissimorum ac sapientissimorum civium astante, omni religione, una mente, omnes libe-

raverunt. VII. 13. Nego umquam post sacra constituta, quorum eadem est antiquitas, quae ipsius Urbis, ulla de re, ne de capite quidem virginum Vestalium, tam frequens collegium iudicasse: quamquam ad facinoris disquisitionem interest adesse quam plurimos. Ita est enim interpretatio illa pontificum, ut iidem potestatem habeant iudicum. Religionis explanatio vel ab uno pontifice perito recte fieri potest: quod idem in iudicio capitis durum atque iniquum est. Tamen sic reperietis, frequentiores pontifices de mea domo, quam umquam de caerimoniis virginum iudicasse. Postero die frequentissimus senatus, te consule designato, Lentule, sententiae principe, P. Lentulo et Q. Metello consulibus referentibus statuit, quum omnes pontifices, qui erant huius ordinis, adessent, quumque alii, qui honoribus populi Romani antecedebant, multa de collegii iudicio verba fecissent, omnesque iidem scribendo adessent, domum meam iudicio pontificum religione liberatam videri. 14. De hoc igitur loco sacro potissimum videntur haruspices dicere, qui locus solus ex privatis locis omnibus hoc praecipue iuris habet, ut ab ipsis, qui sacris praesunt, sacer non esse iudicatus sit? Verum referte: quod ex senatusconsulto facere debetis. Aut vobis cognitio dabitur, qui primi de hac domo sententiam dixistis, et eam religione omni liberastis: aut senatus ipse iudicabit, qui, uno illo solo antistite sacrorum dissentiente, frequentissimus antea iudicavit: aut, id quod certe fiet, ad pontifices reiicietur, quorum auctoritati, fidei, prudentiae maiores nostri sacra religionesque et privatas et publicas commendarunt. Quid ergo hi possunt aliud iudicare, ac iudicaverunt? Multae sunt domus in hac urbe, patres conscripti, atque haud scio, an paene cunctae iure optimo, sed tamen iure privato, iure hereditario, iure auctoritatis, iure mancipi, iure nexi. Nego esse ullam domum aliam aeque privato iure atque optima lege, publico vero omni praecipuo et humano et divino iure munitam: 15. quae primum aedificatur ex auctoritate senatus, pecunia publica, deinde contra vim nefariam huius gladiatoris tot senatusconsultis munita atque septa est. VIII. Primum negotium iisdem magistratibus est datum anno superiore, ut curarent, ut sine vi mihi aedificare liceret, quibus in maximis periculis universa respublica commendari solet: deinde, quum ille saxis et ignibus et ferro vastitatem meis sedibus intulisset, decrevit senatus, eos, qui id fecissent, lege de vi, quae est in eos, qui universam rempublicam oppugnassent, teneri. Vobis vero referentibus, o post hominum memoriam fortissimi atque optimi consules, decrevit idem senatus frequentissimus, qui meam domum violasset, contra rempublicam esse facturum. 16. Nego, ullo de opere publico, de monumento, de templo, tot senatus exstare consulta, quot de mea domo, quam senatus unam, post hanc urbem constitutam, ex aerario aedificandam, a pontificibus liberandam, a magistratibus defendendam, a iudicibus puniendam putaret. P. Valerio pro maximis in rempublicam beneficiis data domus est in Velia publice*: at mihi in Palatio restituta; illi locus: at mihi etiam parietes atque tectum: illi, quam ipse privato iure tueretur: mihi, quam publice magistratus omnes defenderent. Quae quidem ego si aut per me, aut ab aliis haberem: non praedicarem apud vos, ne nimis gloriari viderer. Sed, quum sint mihi data a vobis, quum ea attententur eius lingua, cuius antea manu eversa vos mihi et liberis meis, manibus vestris reddidistis: non ego de meis, sed de vestris factis loquor, nec vereor, ne haec mea vestrorum beneficiorum praedicatio, non grata potius, quam arrogans videatur. 17. Quamquam, si me tantis laboribus pro communi salute perfunctum, efferret aliquando ad gloriam in refutandis maledictis improborum hominum animi quidam dolor, quis non ignosceret? Vidi enim hesterno die quemdam murmurantem; quem aiebant negare, ferre me posse, quia, quum ab hoc eodem impurissimo parricida rogarer, cuius essem civitatis, respondi, me, probantibus et vobis et equitibus Romanis, eius esse, quae carere me non potuisset. Ille, ut opinor, ingemuit. Quid igitur responderem? (quaero ex eo ipso, qui ferre me non potest:) me civem esse Romanum? litterate respondissem. Tacuissem? desertum negotium. Potest quisquam vir, in rebus magnis cum invidia versatus, satis graviter contra inimici contumeliam sine sua laude respondere? At ipse non modo respondet, quidquid potest, quum est lacessitus: sed etiam gaudet, se ab amicis, quid respondeat, admoneri.

IX. 18. Sed, quoniam mea caussa expedita est, videamus nunc, quid haruspices dicant. Ego enim fateor, me et magnitudine ostenti et gravitate responsi et una atque constanti haruspicum voce vehementer esse commotum. Neque is sum, qui, si cui forte videor plus, quam ceteri, qui aeque, atque ego, sunt occupati, versari in studio litterarum, his delecter, aut utar omnino litteris, quae nostros animos deterrent atque avocant a religione. Ego vero primum habeo auctores ac magistros religionum colendarum maiores nostros: quorum mihi tanta fuisse sapientia videtur, ut satis superque prudentes sint, qui illorum prudentiam, non dicam assequi, sed, quanta fuerit, perspicere possint: qui statas sollemnesque caerimonias pontificatu, rerum bene gerendarum auctoritates augurio, fatorum veteres praedictiones Apollinis vatum libris, portentorum explanationes Etruscorum disciplina contineri putarunt: quae quidem tanta est, ut nostra memoria primum Italici belli funesta illa principia, post Sullani Cinnanique temporis extremum paene discrimen, tum hanc recentem Urbis inflammandae delendique imperii coniurationem non obscure nobis paullo ante praedixerint. 19. Deinde etiam cognovi, multa homines doctissimos sapientissimosque et dixisse et scripta de deorum immortalium numine reliquisse. Quae quamquam divinitus perscripta video, tamen eiusmodi sunt, ut ea maiores nostri docuisse illos, non ab illis didicisse videantur. Etenim quis est tam vecors, qui aut, quum suspexerit in caelum, deos esse non sentiat, et ea, quae tanta mente fiunt, ut vix quisquam arte ulla ordinem rerum ac necessitudinem persequi possit, casu fieri putet: aut, quum deos esse intellexerit, non intelligat, eorum numine hoc tantum imperium esse natum et auctum et retentum? Quam volumus licet, patres conscripti, ipsi nos amemus: tamen nec numero Hispanos, nec robore Gallos, nec calliditate Poenos, nec artibus Graecos, nec denique hoc ipso huius gentis ac terrae domestico nativoque sensu Italos ipsos ac Latinos, sed pietate ac religione, atque hac una sapientia, quod deorum immortalium numine omnia regi gubernarique perspeximus, omnes gentes nationesque superavimus.

X. 20. Quare, ne plura de re minime loquar dubia, adhibete animos, et mentes vestras, non solum aures ad haruspicum vocem admovete: QUOD IN AGRO LATINIENSI AUDITUS EST STREPITUS CUM FREMITU.

Mitto haruspices, mitto illam veterem ab ipsis diis immortalibus, ut hominum fama est, Etruriae datam disciplinam: nos nonne haruspices esse possumus? EXAUDITUS IN AGRO PROPINQUO ET SUBURBANO EST STREPITUS QUIDAM RECONDITUS, ET HORRIBILIS FREMITUS ARMORUM. Quis est ex gigantibus illis, quos poetae ferunt bellum diis immortalibus intulisse, tam impius, qui hoc tam novo tantoque motu non magnum aliquid deos populo Romano praemonstrare et praecinere fateatur? De ea re scriptum est, postulationes esse Iovi, Saturno, Neptuno, Telluri, diis caelestibus. 21. Audio, quibus diis violatis expiatio debeatur: sed, hominum quae ob delicta, quaero. LUDOS MINUS DILIGENTER FACTOS, POLLUTOSQUE. Quos ludos? Te appello, Lentule, (tui sacerdotii sunt tensae, curricula, praecentio, ludi, libationes, epulaeque ludorum publicorum,) vosque, pontifices, ad quos epulones Iovis Optimi Maximi, si quid est praetermissum aut commissum, afferunt: quorum de sententia illa eadem renovata atque instaurata celebrantur: qui sunt ludi minus diligenter facti? quanto aut quo scelere polluti? Respondebis et pro te et pro collegis tuis et pro pontificum collegio, nihil cuiusquam aut negligentia contemptum aut scelere esse pollutum: omnia sollemnia ac iusta ludorum, omnibus rebus observatis, summa cum caerimonia esse servata.

XI. 22. Quos igitur haruspices ludos minus diligenter factos pollutosque esse dicunt? Eos, quorum ipsi dii immortales atque illa Mater Idaea te, te, Cn. Lentule, cuius abavi manibus esset accepta, spectatorem esse voluit. Quod ni tu Megalesia illo die spectare voluisses, haud scio an vivere nobis atque his de rebus iam queri liceret. Vis enim innumerabilis incitata, ex omnibus vicis collecta, servorum ab hoc aedile religioso repente fornicibus ostiisque omnibus in scenam, signo dato, immissa irrupit. Tua tum, tua, Cn. Lentule, eadem virtus fuit, quae in privato quondam tuo proavo. Te, nomen, imperium, vocem, aspectum, impetum tuum stans senatus equitesque Romani et omnes boni sequebantur, quum ille servorum et ludiorum multitudini senatum populumque Romanum vinctum ipso consessu et constrictum spectaculis atque impeditum turba et angustiis tradidisset. 23. An, si ludius constitit, aut tibicen repente conticuit, aut puer ille patrimus et matrimus, si terram non tenuit, aut tensam, aut lorum amisit, aut si aedilis verbo aut simpulo aberravit, ludi sunt non rite facti, eaque errata expiantur, et mentes deorum immortalium ludorum instauratione placantur: si ludi ab laetitia ad metum traducti sunt, si non intermissi, sed perempti atque sublati sunt, si civitati universae scelere eius, qui ludos ad luctum conferre voluit, exstiterunt dies illi festi paene funesti; dubitabimus, quos ille fremitus nuntiet ludos esse pollutos? 24. Ac si volumus ea, quae de quoque deo nobis tradita sunt, recordari: hanc Matrem magnam, cuius ludi violati, polluti, paene ad caedem et ad funus civitatis conversi sunt, hanc, inquam, accepimus agros et nemora cum quodam strepitu fremituque peragrare. XII. Haec igitur vobis, haec populo Romano et scelerum indicia ostendit et periculorum signa patefecit. Nam quid ego de illis ludis loquar, quos in Palatio nostri maiores ante templum, in ipso Matris magnae conspectu, Megalensibus fieri celebrarique voluerunt? qui sunt more institutisque maxime casti, sollemnes, religiosi; quibus ludis primum ante populi consessum senatui locum P. Africanus iterum consul ille maior dedit: ut eos ludos haec lues impura pollueret: quo si qui liber aut spectandi aut etiam religionis caussa accesserat, manus afferebantur: quo matrona nulla adiit, propter vim consessumque servorum. Ita ludos eos, quorum religio tanta est, ut ex ultimis terris arcessita in hac urbe consederit; qui uni ludi ne verbo quidem appellantur Latino, ut vocabulo ipso et appetita religio externa, et Matris magnae nomine suscepta declaretur: hos ludos servi fecerunt, servi spectaverunt: tota denique, hoc aedile, servorum Megalesia fuerunt. 25. Pro dii immortales! qui magis nobiscum loqui possetis, si essetis versareminique nobiscum? ludos esse pollutos significatis ac plane dicitis. Quid magis deformatum, inquinatum, perversum, conturbatum dici potest, quam omne servitium, permissu magistratus, liberatum, in alteram scenam immissum, alteri praepositum, ut alter consessus potestati servorum obiiceretur, alter servorum totus esset? Si examen apum ludis in scenam venisset, haruspices acciendos ex Etruria putaremus: videmus universi repente examina tanta servorum immissa in populum Romanum septum atque inclusum, et non commovemur? Atque in apum fortasse examine nos ex Etruscorum scriptis haruspices, ut a servitio caveremus, monerent. 26. Quod igitur ex aliquo disiuncto diversoque monstro significatum caveremus, id quum ipsum sibi monstrum est, et quum in eo ipso periculum est, ex quo periculum portenditur, non pertimescemus? Istiusmodi Megalesia fecit pater tuus? istiusmodi patruus? Is mihi etiam generis sui mentionem facit, quum Athenionis aut Spartaci exemplo ludos facere maluerit, quam Caii aut Appii Claudiorum? Illi quum ludos facerent, servos de cavea exire iubebant: tu in alteram servos immisisti, ex altera liberos eiecisti. Itaque qui antea voce praeconis a liberis semovebantur, tuis ludis non voce, sed manu liberos a se segregabant. XIII. Ne hoc quidem tibi in mentem veniebat, Sibyllino sacerdoti, haec sacra maiores nostros ex vestris libris expetisse? si illi sunt vestri, quos tu impia mente conquiris, violatis oculis legis, contaminatis manibus attrectas. 27. Hac igitur vate suadente quondam, defessa Italia Punico bello atque ab Hannibale vexata, sacra ista maiores nostri ascita ex Phrygia Romae collocaverunt: quae vir is accepit, qui est optimus populi Romani iudicatus, P. Scipio: femina autem, quae matronarum castissima putabatur, Q. Claudia: cuius priscam illam severitatem sacrificii mirifice tua soror existimatur imitata. Nihil te igitur neque maiores tui, coniuncti cum his religionibus, neque sacerdotium ipsum, quo est haec tota religio constituta, neque curulis aedilitas, quae maxime hanc tueri religionem solet, permovit, quo minus castissimos ludos omni flagitio pollueres, dedecore maculares, scelere obligares? 28. Sed quid ego id admiror? qui, accepta pecunia, Pessinuntem ipsum, sedem domiciliumque Matris deorum, vastaris, et Brogitaro Gallograeco, impuro homini ac nefario, cuius legati, te tribuno, dividere in aede Castoris tuis operis nummos solebant, totum illum locum fanumque vendideris? sacerdotem ab ipsis aris pulvinaribusque detraxeris? omina illa, quae vetustas, quae Persae, quae Syri, quae reges omnes, qui Europam Asiamque tenuerunt, semper summa religione coluerunt, perverteris? quae denique nostri maiores tam sancta duxerunt, ut, quum refertam Urbem atque Italiam fanorum haberemus, tamen nostri imperatores maximis et periculosissimis bellis huic deae vota facerent, eaque in ipso Pessinunte ad illam ipsam prin-

cipem aram et in illo loco suoque persolverent. 29. Quod quum Deiotarus religione sua castissime tueretur, quem unum habemus in orbe terrarum fidelissimum huic imperio atque amantissimum nostri nominis, Brogitaro, ut ante dixi, addictum pecunia tradidisti. Atque hunc tamen Deiotarum, saepe a senatu regali nomine dignum existimatum, clarissimorum imperatorum testimoniis ornatum, tu etiam regem appellari cum Brogitaro iubes. Sed alter est rex iudicio senatus per nos, pecunia Brogitarus per te appellatus: alterum putabo regem, si habuerit, unde tibi solvat, quod ei per syngrapham credidisti. Nam quum multa regia sunt in Deiotaro, tum illa maxime, quod tibi nummum nullum dedit: quod eam partem legis tuae, quae congruebat cum iudicio senatus, ut ipse rex esset, non repudiavit: quod Pessinuntem, per scelus a te violatum et sacerdote sacrisque spoliatum, recuperavit, ut in pristina religione servaret: quod caerimonias, ab omni vetustate acceptas, a Brogitaro pollui non sinit, mavultque generum suum munere tuo, quam illud fanum antiquitate religionis carere. Sed, ut ad haec haruspicum responsa redeam, ex quibus est primum de ludis: quis est, qui id non totum in istius ludos praedictum et responsum esse fateatur?

XIV. 30. Sequitur de locis sacris, religiosis. O impudentiam miram! de mea domo dicere audes? Committe vel consulibus vel senatui vel collegio pontificum tuam. Ac mea quidem his tribus omnibus iudiciis, ut dixi antea, liberata est. At in iis aedibus, quas tu, Q. Seio, equite Romano, viro optimo, per te apertissime interfecto, tenes, sacellum dico fuisse et aras. Tabulis hoc censorum, memoria multorum firmabo ac docebo. 31. Agatur modo haec res, (quod ex eo senatus consulto, quod nuper est factum, referri ad vos necesse est,) habeo, quae de locis religiosis velim dicere. Quum de domo tua dixero, in qua tamen ita est inaedificatum sacellum, ut alius fecerit, tibi tantummodo sit demoliendum: tum videbo, num mihi necesse sit de aliis etiam aliquid dicere. Putant enim nonnulli ad me pertinere, armamentarium Telluris aperire. Nuper id patuisse dicunt, et ego recordor. Nunc sanctissimam partem ac sedem maximae religionis privato dicunt vestibulo contineri. Multa me movent; quod aedes Telluris est curationis meae: quod is, qui illud armamentarium sustulit, meam domum pontificum iudicio liberatam secundum fratrem suum iudicatam esse dicebat. Movet me etiam in hac caritate annonae, sterilitate agrorum, inopia frugum religio Telluris, et eo magis, quod eodem ostento Telluri postulatio deberi dicitur. 32. Vetera fortasse loquimur: quamquam hoc si minus civili iure perscriptum est, lege tamen naturae, communi iure gentium sancitum est, ut nihil mortales a diis immortalibus usu capere possint. XV. Verumtamen antiqua negligimus: etiamne ea negligemus, quae fiunt quum maxime: quae videmus? L. Pisonem, quis nescit, his ipsis temporibus maximum et sanctissimum Dianae sacellum in Caeliculo sustulisse? Adsunt vicini eius loci: multi sunt etiam in hoc ordine, qui sacrificia gentilitia, illo ipso in sacello, statuto loco, anniversarii factitarint. Et quaerimus, dii immortales quae loca desiderent, quid significent, de quo loquantur? A Sex. Serrano sanctissima sacella suffossa, inaedificata, oppressa, summa denique turpitudine esse foedata nescimus? 33. Tu meam domum religiosam facere potuisti? Ecqua mente? quam amiseras. Qua manu? qua disturbaras. Qua voce? qua incendi iusseras. Qua lege? quam ne in illa quidem impunitate tua scripseras. Quo pulvinari? quod stupraras. Quo simulacro? quod ereptum ex meretricis sepulcro in imperatoris monumento collocaris. Quid habet mea domus religiosi, nisi quod impuri et sacrilegi parietem tangit? Itaque, ne quis meorum imprudens introspicere possit tuam domum, ac te sacra illa tua facientem videre; tollam altius tectum: non ut ego te despiciam, sed ne tu aspicias urbem eam, quam delere voluisti.

XVI. 34. Sed iam haruspicum reliqua responsa videamus. ORATORES CONTRA IUS FASQUE INTERFECTOS. Quid est hoc? de Alexandrinis esse video sermonem: quem ego non refuto. Sic enim sentio, ius legatorum, quum hominum praesidio munitum sit, tum etiam divino iure esse vallatum. Sed quaero ab illo, qui omnes indices tribunus e carcere in forum effudit, cuius arbitrio sicae omnes nunc atque omnia venena tractantur, qui cum Hermarcho Chio syngraphas fecit: ecquid sciat, unum acerrimum adversarium Hermarchi, Theodosium, legatum ad senatum a civitate libera missum, sica percussum? quod non minus, quam de Alexandrinis, indignum diis immortalibus esse visum, certo scio. 35. Nec confero nunc in te unum omnia. Spes maior esset salutis, si praeter te nemo esset impurus: plures sunt: hoc et tu tibi confidis magis, et nos prope iure diffidimus. Quis Platorem ex Orestide, quae pars Macedoniae libera est, hominem in illis locis clarum ac nobilem, legatum Thessalonicam ad nostrum (ut se ipse appellavit) imperatorem venisse nescit? quem ille propter pecuniam, quam ab eo extorquere non poterat, in vincula coniecit, et medicum intromisit suum, qui legato, socio, amico, libero foedissime et crudelissime venas incideret. Secures suas cruentari scelere noluit: nomen quidem populi Romani tanto scelere contaminavit, ut id nulla re possit, nisi ipsius supplicio, expiari. Quales hunc carnifices putamus habere, qui etiam medicis suis non ad salutem, sed ad necem utatur?

XVII. 36. Sed recitemus, quid sequatur. FIDEM ET IUSIURANDUM NEGLECTUM. Hoc quid sit, per se ipsum non facile interpretor, sed ex eo, quod sequitur, suspicor de tuorum iudicum manifesto periurio dici, quibus olim erepti essent nummi, nisi a senatu praesidium postulassent. Quare autem de his dici suspicer, haec caussa est, quod sic statuo, et illud in hac civitate esse maxime illustre atque insigne periurium, et te ipsum tamen in periurii poenam ab iis, quibuscum coniurasti, non vocari.

37. Et video, in haruspicum responsis haec esse subiuncta, SACRIFICIA VETUSTA OCCULTAQUE MINUS DILIGENTER FACTA POLLUTAQUE. Haruspices haec loquuntur, an patrii penatesque dii? Multi enim sunt, credo, in quos huius maleficii suspicio cadat. quis praeter hunc unum? Obscure dicitur, quae sacra polluta sint? quid planius, quid gravius, quid religiosius dici potest? VETUSTA OCCULTAQUE. Nego ulla verba Lentulum, gravem oratorem ac disertum, saepius, quum te accusaret, usurpasse, quam haec, quae nunc ex Etruscis libris in te conversa atque interpretata dicuntur. Etenim quod sacrificium tam vetustum est, quam hoc, quod a regibus aequale huic urbi accepimus? Quod autem tam occultum, quam id, quod non solum curiosos oculos excludit, sed etiam errantes? quo non modo improbitas, sed ne imprudentia quidem possit intrare? quod quidem sacrificium nemo ante P. Clodium, omni memoria, violavit, nemo umquam adiit, nemo neglexit, nemo vir aspicere non horruit:

quod fit per virgines Vestales, fit pro populo Romano? fit in ea domo, quae est in imperio, fit incredibili caerimonia, fit ei deae, cuius ne nomen quidem viros scire fas est: quam iste idcirco Bonam dicit, quod in tanto sibi scelere ignoverit. XVIII. Non ignovit, mihi crede, non. Nisi forte tibi ignotum putas, quod te iudices emiserunt excussum et exhaustum, suo iudicio absolutum, omnium condemnatum, aut quod oculos, ut opinio illius religionis est, non perdidisti. 38. Quis enim ante te sacra illa vir sciens viderat, ut quisquam poenam, quae sequeretur illud scelus, scire posset? An tibi luminis obesset caecitas plus, quam libidinis? ne id quidem sentis, conniventes illos oculos abavi tui magis optandos fuisse, quam hos flagrantes sororis? Tibi vero, si diligenter attenderis, intelliges hominum poenas deesse adhuc, non deorum. Homines te in re foedissima defenderunt: homines turpissimum nocentissimumque laudarunt: homines prope confitentem [propter pecuniam] iudicio liberaverunt: hominibus iniuria tui stupri illata in ipsos dolori non fuit: homines tibi arma, alii in me, alii post in illum invictum civem dederunt: hominum beneficia prorsus concedo tibi; ac maiora non esse quaerenda. 39. A diis quidem immortalibus quae potest homini maior esse poena, furore atque dementia? nisi forte in tragoediis, quos vulnere ac dolore corporis cruciari vides et consumi, graviores deorum immortalium iras subire, quam illos, qui furentes inducuntur, putas. Non sunt illi eiulatus et gemitus Philoctetae tam miseri (quamquam sunt acerbi), quam illa exsultatio Athamantis, et quam somnium matricidarum. Tu, quum furiales in concionibus voces mittis, quum domos civium evertis, quum lapidibus optimos viros foro pellis, quum ardentes faces in vicinorum tecta iactas, quum aedes sacras inflammas, quum servos concitas, quum sacra ludosque conturbas, quum uxorem sororemque non discernis; quum, quod ineas cubile, non sentis; quum baccharis, quum furis: tum das eas poenas. quae solae sunt hominum sceleri a diis immortalibus constitutae. Nam corporis quidem nostri infirmitas multos subit casus per se: denique ipsum corpus tenuissima saepe de caussa conficitur: deorum tela in impiorum mentibus figuntur. Quare miserior es, quum in omnem fraudem raperis oculis, quam si omnino oculos non habueris.

XIX. 40. Sed, quoniam de iis omnibus, quae haruspices commissa esse dicunt, satis est dictum, videamus, quid iidem haruspices a diis iam immortalibus dicant moneri. Monent, NE PER OPTIMATIUM DISCORDIAM DISSENSIONEMQUE PATRIBUS PRINCIPIBUSQUE CAEDES PERICULAQUE CREENTUR, AUXILIOQUE DEMINUTI DEFICIANTUR, QUA RE AD UNUM IMPERIUM PROVINCIAE REDEANT, EXERCITUSQUE PULSUS, DEMINUTIOQUE ACCEDAT. Haruspicum verba sunt haec omnia: nihil addo de meo. Quis igitur hanc optimatium discordiam molitur? Idem iste: nec ulla vi ingenii aut consilii sui, sed quodam errore nostro: quem quidem ille, quod obscurus non erat, facile perspexit. Hoc enim etiam turpius afflictatur respublica, quod ne ab eo quidem vexatur, ut, tamquam fortis in pugna vir, acceptis a forti adversario vulneribus adversis et honestis, cadere videatur. 41. Ti. Gracchus convellit statum civitatis: qua gravitate vir! qua eloquentia! qua dignitate! nihil ut a patris avique Africani praestabili insignique virtute, praeterquam quod a senatu desciverat, deflexisset. Secutus est C. Gracchus; quo ingenio! quanta vi! quanta gravitate dicendi! ut dolerent boni omnes, non illa tanta ornamenta ad meliorem mentem voluntatemque esse conversa. Ipse L. Saturninus ita fuit effrenatus et paene demens, ut auctor esset egregius, et ad animos imperitorum excitandos inflammandosque perfectus. Nam quid ego de P. Sulpicio loquar? cuius tanta in dicendo gravitas, tanta iucunditas, tanta brevitas fuit, ut posset, vel ut prudentes errarent vel ut boni minus bene sentirent, perficere dicendo. Cum his conflictari, et pro salute patriae quotidie dimicare, erat omnino illis, qui tum rempublicam gubernabant, molestum, sed habebat ea molestia quamdam tamen dignitatem.

XX. 42. Hic vero, de quo ego ipse tam multa nunc dico, pro dii immortales! quid est? quid valet? quid affert, ut tanta civitas, si cadet, (quod dii omen obruant!) a viro tamen confecta videatur? qui post patris mortem primam illam aetatulam suam ad scurrarum locupletium libidines detulit: quorum intemperantia expleta, in domesticis est germanitatis stupris volutatus: deinde iam robustus, provinciae se ac rei militari dedit, atque ibi piratarum contumelias perpessus, etiam Cilicum libidines Barbarorumque satiavit: post, exercitu L. Luculli sollicitato per nefandum scelus, fugit illinc, Romaeque, recenti adventu suo, cum propinquis suis decidit, ne reos faceret: a Catilina pecuniam accepit, ut turpissime praevaricaretur. Inde cum Murena se in Galliam contulit: in qua provincia mortuorum testamenta conscripsit, pupillos necavit, nefarias cum multis scelerum pactiones societatesque conflavit. Unde ut rediit, quaestum illum maxime fecundum uberemque, campestrem, totum ad se ita redegit, ut homo popularis fraudaret improbissime populum, idemque vir clemens divisores omnium tribuum domi ipse suae crudelissima morte mactaret. 43. Exorta est illa reipublicae, sacris, religionibus, auctoritati vestrae, iudiciis publicis funesta quaestura: in qua idem iste deos hominesque, pudorem, pudicitiam, senatus auctoritatem, ius, fas, leges, iudicia violavit. Atque hic ei gradus, (o misera tempora stultasque nostras discordias!) P. Clodio gradus ad rempublicam hic primus est aditus ad popularem iactationem atque ascensus. Nam Ti. Graccho invidia Numantini foederis, cui feriendo, quaestor C. Mancini consulis quum esset, interfuerat, et in eo foedere improbando senatus severitas dolori et timori fuit: istaque res illum, fortem et clarum virum, a gravitate patrum desciscere coegit. C. autem Gracchum mors fraterna, pietas, dolor, magnitudo animi ad expetendas domestici sanguinis poenas excitavit. Saturninum, quod in annonae caritate quaestorem a sua frumentaria procuratione senatus amovit, eique rei M. Scaurum praefecit, scimus dolore factum esse popularem. Sulpicium, ab optima caussa profectum, Caioque Iulio, consulatum contra leges petenti, resistentem, longius, quam voluit, popularis aura provexit. XXI. 44. Fuit in his omnibus caussa, etsi non iusta, (nulla enim potest cuiquam male de republica merendi iusta esse caussa,) gravis tamen, et cum aliquo animi, et virili dolore coniuncta. P. Clodius a crocota, a mitra, a muliebribus soleis purpureisque fasciolis, a strophio, a psalterio, a flagitio, a stupro est factus repente popularis. Nisi eum mulieres exornatum ita deprehendissent: nisi ex eo loco, quo eum adire fas non erat, ancillarum beneficio emissus esset: populari homine populus Romanus, respublica cive tali careret. Hanc ob amentiam, in discordiis nostris, de quibus ipsis, his prodigiis recentibus, a diis immortalibus admonemur, ar-

reptus est unus ex patriciis, cui tribuno plebis fieri non liceret. 45. Quod anno ante frater Metellus, et concors etiam tum senatus, principe Cn. Pompeio sententiam dicente, excluserat, acerrimeque una voce ac mente restiterat: id post dissidium optimatium, de quo ipso nunc monemur, ita perturbatum itaque permutatum est, ut, quod frater consul, ne fieret, obstiterat, quod affinis et sodalis, vir clarissimus, qui illum reum non laudarat, excluserat: id is consul efficeret in discordiis principum, qui illi unus inimicissimus esse debuerat: et eo fecisse auctore se diceret, cuius auctoritatis neminem posset poenitere. Iniecta est fax foeda ac luctuosa reipublicae: petita est auctoritas vestra, gravitas amplissimorum ordinum, consensio bonorum omnium, totus denique civitatis status. Haec enim certe petebantur, quum in me, cognitorem harum omnium rerum, illa flamma illorum temporum coniiciebatur. Excepi, et pro patria solus exarsi: sic tamen, ut vos, iisdem ignibus circumsepti, me primum ictum pro vobis et fumantem videretis. XXII. 46. Non sedabantur discordiae, sed etiam crescebat in eos odium, a quibus nos defendi putabamur. Ecce, iisdem auctoribus, Pompeio principe, qui cupientem Italiam, populum Romanum desiderantem, flagitantes vos non auctoritate sua solum, sed etiam precibus ad meam salutem excitavit, restituti sumus. Sit discordiarum finis: aliquando a diuturnis dissensionibus conquiescamus. Non sinit eadem ista labes: eas habet conciones, ea miscet ac turbat, ut se modo his, modo vendat illis: nec tamen ita, ut se quisquam, si ab isto laudatus sit, laudatiorem putet; sed ut eos, quos non amant, ab eodem gaudeant vituperari. Atque ego hunc non miror. Quid enim faciat aliud? Illos homines sapientissimos gravissimosque miror: primum, quod quemquam clarum hominem atque optime de republica meritum impurissimi voce hominis violari facile patiuntur: deinde, quod existimant, perditi hominis profligatique maledictis posse, id quod minime conducit ipsis, cuiusquam gloriam dignitatemque violari: postremo, quod non sentiunt id, quod tamen mihi iam suspicari videntur, illius furentes ac volaticos impetus in se ipsos posse converti. 47. Atque ex hac nimia nonnullorum alienatione a quibusdam haerent ea tela in republica, quae quamdiu haerebant in uno me, graviter equidem, sed aliquanto levius ferebam. An iste, nisi primo se dedisset iis, quorum animos a vestra auctoritate seiunctos esse arbitrabatur, nisi eos in caelum suis laudibus praeclarus auctor extolleret, nisi exercitum C. Caesaris, (in quo fallebat, sed eum nemo redarguebat,) nisi eum, inquam, exercitum signis infestis in curiam se immissurum minitaretur: nisi Cn. Pompeio adiutore, M. Crasso auctore, quae faciebat, facere clamaret: nisi consules caussam coniunxisse secum, in quo uno non mentiebatur, confirmaret: tam crudelis mei, tam sceleratus reipublicae vexator esse potuisset? XXIII. 48. Idem, posteaquam respirare vos a metu caedis, emergere auctoritatem vestram e fluctibus illius servitutis, reviviscere memoriam ac desiderium mei vidit, vobis se coepit subito fallacissime venditare. Tum leges Iulias contra auspicia latas, et hic, et in concionibus dicere: in quibus legibus inerat curiata illa lex, quae totum eius tribunatum continebat: quam caecus amentia non videbat: producebat fortissimum virum, M. Bibulum: quaerebat ex eo, C. Caesare leges ferente, de caelo semperne servasset? semper se ille servasse dicebat. Augures interrogabat, quae ita lata essent, rectene lata essent? Illi vitio lata esse dicebant. Ferebant in oculis hominem quemdam boni viri et de me optime meriti, sed illius, ut ego arbitror, furoris ignari. Longius processit: in ipsum Cn. Pompeium, auctorem, ut praedicare est solitus, consiliorum suorum, invehi coepit. Inibat gratiam a nonnullis. 49. Tum vero elatus spe posse se, quoniam togatum domestici belli exstinctorem nefario scelere foedasset, illum etiam, illum externorum bellorum hostiumque victorem affligere: tum est illa in templo Castoris scelerata et paene deletrix huius imperii sica deprehensa: tum ille, cui nulla hostium diutius urbs umquam fuit clausa, qui omnes angustias, omnes altitudines, omnium obiecta tela semper vi et virtute perfregit, obsessus est ipse domi; meque nonnulla imperitorum vituperatione timiditatis meae consilio et facto suo liberavit. Nam si Cn. Pompeio, viro uni omnium fortissimo, quicumque nati sunt, miserum magis fuit, quam turpe, quamdiu ille tribunus plebis fuit, lucem non aspicere, carere publico, minas eius perferre, quum in concionibus diceret, velle se in Carinis aedificare alteram porticum, quae Palatio responderet: certe mihi exire domo mea, ad privatum dolorem fuit luctuosum, ad rationem reipublicae gloriosum. XXIV. 50. Videtis igitur hominem per seipsum iampridem afflictum ac iacentem perniciosis optimatium discordiis excitari: cuius initia furoris dissensionibus eorum, qui tum a vobis seiuncti videbantur, sustentata sunt. Reliqua iam praecipitantis tribunatus etiam post tribunatum obtrectatores eorum atque adversarii defenderunt: ne a republica reipublicae pestis removeretur, restiterunt: etiam, ne caussam diceret: etiam, ne privatus esset. Etiamne in sinu atque in deliciis quidam optimi viri viperam illam venenatam ac pestiferam habere potuerunt? quo tandem decepti munere? Volo, inquiunt, esse, qui in concione detrahat de Pompeio. Detrahat ille vituperando? Velim sic hoc vir summus atque optime de mea salute meritus accipiat, ut a me dicitur: dicam quidem certe, quod sentio. Mihi, medius fidius, tum de illius amplissima dignitate detrahere, quum illum maximis laudibus efferebat, videbatur. 51. Utrum tandem C. Marius splendidior, quum eum C. Glaucia laudabat, an quum eumdem iratus postea vituperabat? an ille demens et iampridem ad poenam exitiumque praeceps, foedior atque inquinatior in Cn. Pompeio accusando, quam in universo senatu vituperando fuit? quod quidem miror, quum alterum gratum sit iratis, alterum esse tam bonis civibus non acerbum. Sed, ne id viros optimos diutius delectet, legant hanc eius concionem, de qua loquor: in qua Pompeium ornat, an potius deformat? certe laudat, et unum esse in hac civitate dignum huius imperii gloria dicit, et significat, se illi esse amicissimum, et reconciliationem gratiae esse factam. 52. Quod ego quamquam, quid sit, nescio: tamen hoc statuo, hunc, si amicus esset Pompeio, laudaturum illum non fuisse. Quid enim, si ille inimicissimus esset, amplius ad eius laudem minuendam facere potuisset? Videant ii, qui illum Cn. Pompeio inimicum esse gaudebant, ob eamque caussam in tot tantisque sceleribus connivebant, et nonnumquam eius indomitos atque effrenatos furores plausu etiam suo prosequebantur, quam se cito inverterit. Nunc enim iam laudat illum: in eos invehitur, quibus se antea venditabat. Quid existimatis eum, si reditus ei gratiae patuerit, esse facturum, qui tam libenter in opinionem gratiae irrepat? XXV. 53. Quas ego alias optimatium discordias a diis immortalibus definiri

putem? nam hoc quidem verbo neque P. Clodius neque quisquam de gregalibus eius aut de consiliariis designatur. Habent Etrusci libri certa nomina, quae in id genus civium cadere possunt. DETERIORES, REPULSOS, quod iam audietis, hos appellant, quorum et mentes et res sunt perditae longeque a communi salute disiunctae. Quare, quum dii immortales monent de optimatium discordiis: de clarissimorum et optime meritorum civium dissensione praedicunt: quum principibus periculum caedemque portendunt, in tuto collocant Clodium, qui tantum abest a principibus, quantum a puris, quantum a religiosis. 54. Vobis, o clarissimi atque optimi cives, et vestrae saluti consulendum et prospiciendum vident. Caedes principum ostenditur: id, quod interitum optimatium sequi necesse est, adiungitur. Ne in unius imperium res recidat, admonemur. Ad quem metum si deorum monitis non duceremur, tamen ipsi nostro sensu coniecturaque raperemur. Neque enim ullus alius discordiarum solet esse exitus inter claros et potentes viros, nisi aut universus interitus, aut victoris dominatus, aut regnum. Dissensit cum Mario, clarissimo cive, consul nobilissimus et fortissimus, L. Sulla. Horum uterque ita cecidit victus, ut victor idem regnaverit. Cum Octavio collega Cinna dissedit. Utrique horum secunda fortuna regnum est largita, adversa mortem. Idem iterum Sulla superavit: tum sine dubio habuit regalem potestatem, quamquam rempublicam recuperavit. 55. Inest hoc tempore haud obscurum odium, atque id insitum penitus et inustum animis hominum amplissimorum: dissident principes: captatur occasio. Qui non tantum opibus valent, nescio quam fortunam tamen ac tempus exspectant. Qui sine controversia plus possunt, hi fortasse nonnumquam consilia ac sententias inimicorum suorum extimescunt. Tollatur haec e civitate discordia. Iam omnes isti, qui portenduntur metus, exstinguentur: iam ista serpens, quae tum hic delitescit, tum se emergit et fertur illuc, compressa atque illisa morietur. XXVI. Monent enim iidem, ne occultis consiliis respublica laedatur. Quae sunt occultiora, quam eius, qui in concione ausus est dicere, iustitium edici oportere, iurisdictionem intermitti, claudi aerarium, iudicia tolli? nisi forte existimatis, hanc tantam colluvionem illi, tantamque eversionem civitatis in mentem subito in Rostris nec cogitanti venire potuisse. Est quidem ille plenus vini, stupri, somni plenusque inconsideratissimae ac dementissimae temeritatis. Verumtamen nocturnis vigiliis, etiam coitione hominum, iustitium illud concoctum ac meditatum est. Mementote, patres conscripti, verbo illo nefario tentatas aures vestras, et perniciosam viam, audiendi consuetudine, esse munitam.

56. Sequitur illud, NE DETERIORIBUS REPULSISQUE HONOS AUGEATUR. Repulsos videamus: nam deteriores qui sint, post docebo. Sed tamen in eum cadere hoc verbum maxime, qui sit unus omnium mortalium sine ulla dubitatione deterrimus, concedendum est. Qui sunt igitur repulsi? Non, ut opinor, ii, qui aliquando honorem, vitio civitatis, non suo, non sunt assecuti. Nam id quidem multis saepe optimis civibus atque honestissimis viris accidit. Repulsi sunt ii, quos ad omnia progredientes, quos munera contra leges gladiatoria parantes, quos apertissime largientes non solum alieni, sed etiam sui, vicini, tribules, urbani, rustici repulerunt. Hi ne honore augeantur, monemur. Debet esse gratum, quod praedicunt: sed tamen huic malo populus Romanus ipse, nullo haruspicum admonitu, sua sponte prospexit. 57. Deteriores cavete; quorum quidem magna est natio: sed tamen eorum omnium hic dux est atque princeps. Etenim, si unum hominem deterrimum poeta praestanti aliquis ingenio fictis conquisitisque vitiis deformatum vellet inducere: nullum profecto dedecus reperire posset, quod in hoc non inesset, multaque in eo penitus defixa atque haerentia praeteriret. XXVII. Parentibus et diis immortalibus et patriae nos primum natura conciliat. Eodem enim tempore et suscipimur in lucem et hoc caelesti spiritu augemur et certam in sedem civitatis ac libertatis ascribimur. Iste parentum nomen, sacra, memoriam, gentem Fonteiano nomine obruit: deorum ignes, solia, mensas, abditos ac penetrales focos, occulta, et maribus non invisa solum, sed etiam inaudita sacra inexpiabili scelere pervertit, idemque earum templum inflammavit dearum, quarum ope etiam aliis incendiis subvenitur. 58. Quid de patria loquar? qui primum eum civem vi, ferro, periculis, Urbe, omnibus patriae praesidiis depulit, quem vos patriae conservatorem esse saepissime iudicaveratis: deinde everso senatus, ut ego semper dixi, comite, duce, ut ille dicebat, senatum ipsum, principem salutis mentisque publicae, vi, caede incendiisque pervertit: sustulit duas leges, Aeliam et Fufiam, maxime reipublicae salutares: censuram exstinxit: intercessionem removit: auspicia delevit: consules, sceleris sui socios, aerario, provinciis, exercitu armavit: reges, qui erant, vendidit; qui non erant, appellavit: Cn. Pompeium vi, ferro domum compulit: imperatorum monumenta evertit: inimicorum domos disturbavit: vestris monumentis nomen suum inscripsit. Infinita sunt scelera, quae ab illo in patriam sunt edita. Quid, quae in singulos cives, quos necavit? socios, quos diripuit? imperatores, quos prodidit? exercitus, quos tentavit? 59. Quid vero? ea quanta sunt, quae in ipsum se scelera, quae in suos edidit? Quis minus umquam pepercit hostium castris, quam ille omnibus corporis sui partibus? Quae navis umquam in flumine publico tam vulgata omnibus, quam istius aetas fuit? Quis umquam nepos tam libere est cum scortis, quam hic cum sororibus volutatus? Quam denique tam immanem Charybdim poetae fingendo exprimere potuerunt, quae tantos exhaurire gurgites posset, quantas iste Byzantiorum Brogitarorumque praedas exsorbuit? aut tam eminentibus canibus Scyllam, tamque ieiunis, quam, quibus istum videtis, Gelliis, Clodiis, Titiis, Rostra ipsa mandentem?

60. Quare, id quod extremum est in haruspicum responsis, PROVIDETE, NE REIPUBLICAE STATUS COMMUTETUR. Etenim vix haec, si undique fulciamus, iam labefacta, vix, inquam, innixa in omnium nostrum humeris cohaerebunt. XXVIII. Fuit quondam ita firma haec civitas et valens, ut negligentiam senatus, vel etiam iniurias civium ferre posset. Iam non potest. Aerarium nullum est: vectigalibus non fruuntur, qui redemerunt: auctoritas principum cecidit: consensus ordinum est divulsus: iudicia perierunt: suffragia descripta tenentur a paucis: bonorum animus, ad nutum nostri ordinis expeditus, iam non erit: civem, qui se pro patriae salute opponat invidiae, frustra posthac requiretis. 61. Quare hunc statum, qui nunc est, qualiscumque est, nulla alia re, nisi concordia, retinere possumus: nam, ut meliore simus loco, ne optandum quidem est, illo impunito: deteriore autem statu ut simus, unus est inferior gradus, aut interitus, aut servitutis. Quo ne trudamur, dii immor-

tales nos admonent, quoniam iampridem humana consilia ceciderunt. Atque ego hanc orationem, patres conscripti, tam tristem, tam gravem, non suscepissem; non quin hanc personam et has partes honoribus populi Romani, vestris plurimis ornamentis mihi tributis deberem et possem sustinere: sed tamen facile, tacentibus ceteris, reticuissem: sed haec oratio omnis fuit non auctoritatis meae, sed publicae religionis. Mea fuerunt verba fortasse plura: sententiae quidem omnes haruspicum: ad quos aut referri nuntiata ostenta non convenit, aut eorum responsis commoveri necesse est. 62. Quod si cetera magis pervulgata nos saepe et leviora moverunt: vox ipsa deorum immortalium non mentes omnium permovebit? Nolite enim id putare accidere posse, quod in fabulis saepe videtis fieri, ut deus aliquis, delapsus caelo, coetus hominum adeat, versetur in terris, cum hominibus colloquatur. Cogitate genus sonitus eius, quem Latinienses nuntiarunt: recordamini illud etiam, quod nondum est relatum, quod eodem fere tempore factus in agro Piceno Potentiae nuntiatur terrae motus horribilis, cum quibusdam multis metuendisque rebus. Haec eadem profecto, quae prospicimus, impendentia pertimescetis. 63. Etenim haec deorum immortalium vox, haec paene oratio iudicanda est, quum ipse mundus, quum aer atque terra * motu quodam novo contremiscunt et inusitato aliquid sono incredibilique praedicunt. In quo constituendae nobis quidem sunt procurationes et obsecratio, quemadmodum monemur. Sed faciles sunt preces apud eos, qui ultro nobis viam salutis ostendunt: nostrae nobis sunt inter nos irae discordiaeque placandae.

45.

M. TULLII CICERONIS

PRO

P. SESTIO

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Caussa acta est a V. c. 698. *Cn. Cornelio Lentulo et L. Marcio Philippo coss.* Sextius *secundum etymologiam, qua a* sexto *ducitur, bonosque et plerosque codd. praeter Erf. et Gembl. item secundum Graecos rerum Romanarum scriptores* Σεξστιος *aut* Σέξτιος *scribi consuevisse videtur. Apud Appianum tamen Sweighaeusero referente passim fuit etiam* Σέστιος. *Notior forma est* Σήστιος. *Utraque promiscue apud hunc aeque atque apud Ptolemaeum bonis in Mss. iisdem exstat. Ipse Cicero utraque forma videtur uti, inclinare autem ad* Σήστιον. *Cf. Epp. ad Att. VII,* 17, 2 *„Itaque nihil umquam legi scriptum* σηστιωδέστερον.*"*

ARG. P. Sestius tribunus plebis fuit, Lentulo Marcellino et Marcio Philippo coss. (698. U. c.). Qui optimatium et Ciceronis amantissimus, totum tribunatum suum et ad hunc restituendum et ad impediendas leges perniciosas contulit. Quae res non multum abfuit, quin ei summam perniciem afferret. Nam quum primo, senatus consulto de revocando Cicerone facto, Fabricius tribunus pl. IIX. Kal. Febr. rostra conscendisset, ut ad populum ea de re referret, operae Clodianae eum adortae de rostris deiicere tentarunt. Hinc orta utrimque pugna, magna caedes facta est. Deinde quum P. Sestius Q. Metello in aede Castoris legem quamdam ad populum ferenti obnuntiavisset, iterum vi a Clodianis orta, ipse paene est deletus. Harum rerum culpam quum in Sestium conferre Clodiani cuperent, eum proximo anno lege *Lutatia* reum de vi fecerunt. In quo periculo quum praeter alios Hortensius et Cicero subvenissent, eumque orationibus defendissent, absolutus est iudicum sententiis. Defensionis autem Ciceronianae haec est ratio, ut, qualis Sestius inde a pueritia, inprimisque in tribunatu fuerit, commemoret et, quaecumque vis in foro et in templo Castoris versata sit, eam a Clodianis ortam esse ostendat. Et quoniam accusator Sestii quaedam etiam in Ciceronem dixerat, eumque per ludibrium interrogaverat, quaenam esset illa optimatium natio: hic fuse et graviter, qui sint optimates et populares, docet, et simul ostendit, populum Romanum etiam nunc in comitiis, concionibus ludisque significare, magis sibi optimates quam populares placere.

I. 1. Si quis antea, iudices, mirabatur, quid esset, quod, pro tantis opibus reipublicae tantaque dignitate imperii, nequaquam satis multi cives forti et magno animo invenirentur, qui auderent se et salutem suam in discrimen offerre pro statu civitatis et pro communi libertate: ex hoc tempore miretur potius, si quem bonum et fortem civem viderit, quam si quem aut timidum, aut sibi potius, quam reipublicae consulentem. Nam, ut omittatis de unius cuiusque casu cogitando recordari, uno aspectu intueri potestis, eos, qui cum senatu, cum bonis omnibus rempublicam afflictam excitarint et latrocinio domestico liberarint, maestos, sordidatos, reos de capite, de fama, de civitate, de fortunis, de liberis dimicare: eos autem, qui omnia divina et humana violarint, vexarint, perturbarint, everterint, non solum alacres laetosque volitare, sed etiam fortissimis atque optimis civibus periculum moliri, de se nihil timere. 2. In quo quum multa sint indigna, tum nihil minus est ferendum, quam quod iam non per latrones suos, non per homines egestate et scelere perditos, sed per vos nobis, per optimos viros optimis civibus periculum inferre conantur et, quos lapidibus, quos ferro, quos facibus, quos vi, manu, copiis delere non potuerunt, hos vestra auctoritate, vestra religione, vestris sententiis se oppressuros arbitrantur. Ego autem, iudices, quia, qua voce mihi in agendis gratiis, commemorandoque eorum, qui de me optime sunt meriti, beneficia, esse utendum putabam,

ea nunc uti cogor in eorum periculis depellendis: iis potissimum vox haec serviat, quorum opera et mihi, et vobis, et populo Romano restituta est. II. 3. Et, quamquam a Q. Hortensio, clarissimo viro atque eloquentissimo, caussa est P. Sestii perorata, nihilque ab eo praetermissum est, quod aut pro republica conquerendum fuit, aut pro reo disputandum: tamen aggrediar ad dicendum, ne mea propugnatio ei potissimum defuisse videatur, per quem est perfectum, ne ceteris civibus deesset. Atque ego sic statuo, iudices, a me in hac caussa atque hoc extremo dicendi loco pietatis potius, quam defensionis; querelae, quam eloquentiae; doloris, quam ingenii partes esse susceptas. 4. Itaque, si aut acrius egero, aut liberius, quam qui ante me dixerunt: peto a vobis, ut tantum orationi meae concedatis, quantum et pio dolori et iustae iracundiae concedendum putetis. Neque enim officio coniunctior dolor ullius esse potest, quam hic meus, susceptus ex hominis, de me optime meriti, periculo: neque iracundia magis ulla laudanda, quam ea, quae me inflammat eorum scelere, qui cum omnibus salutis meae defensoribus bellum esse sibi gerendum iudicaverunt. 5. Sed, quoniam singulis criminibus ceteri responderunt, dicam ego de omni statu P. Sestii, de genere vitae, de natura, de moribus, de incredibili amore in bonos, de studio conservandae salutis communis atque otii: contendamque, si modo id consequi potero, ut in hac confusa atque universa defensione nihil a me, quod ad vestram quaestionem; nihil, quod ad reum; nihil, quod ad rempublicam pertineat, praetermissum esse videatur. Et quoniam in gravissimis temporibus civitatis atque in ruinis eversae atque afflictae reipublicae P. Sestii tribunatus est a fortuna ipsa collocatus: non aggrediar ad illa maxima atque amplissima prius, quam docuero, quibus initiis ac fundamentis hae tantae summis in rebus laudes excitatae sint.

III. 6. Parente P. Sestius natus est, iudices, homine, ut plerique meministis, et sapiente, et sancto, et severo: qui, quum tribunus plebis primus inter homines nobilissimos temporibus optimis factus esset, reliquis honoribus non tam uti voluit, quam dignus videri. Eo auctore duxit honestissimi et spectatissimi viri, C. Albini, filiam, ex qua hic est puer, et nupta iam filia. Duobus his gravissimae antiquitatis viris sic probatus fuit, ut utrique eorum et carus maxime et iucundus esset. Ademit Albino soceri nomen mors filiae, sed caritatem illius necessitudinis et benevolentiam non ademit. Hodie sic hunc diligit, ut vos facillime potestis ex hac vel assiduitate eius, vel sollicitudine et molestia, iudicare. 7. Duxit uxorem, patre vivo, optimi et calamitosissimi viri filiam, L. Scipionis. Clara in hoc P. Sestii pietas exstitit, et omnibus grata, quod et Massiliam statim profectus est, ut socerum videre consolarique posset, fluctibus reipublicae expulsum, in alienis terris iacentem, quem in maiorum suorum vestigiis stare oportebat; et ad eum filiam eius adduxit, ut ille insperato aspectu complexuque, si non omnem, at aliquam partem maeroris sui deponeret: et maximis officiis et illius aerumnam, quoad vixit, et filiae solitudinem sustentavit. Possum multa dicere de liberalitate, de domesticis officiis, de tribunatu militari, de provinciali in eo magistratu abstinentia: sed mihi ante oculos obversatur reipublicae dignitas, quae me ad sese rapit, haec minora relinquere hortatur.

8. Quaestor hic C. Antonii, collegae mei, iudices, fuit sorte, sed societate consiliorum meus. Impedior nonnullius officii, ut ego interpretor, religione, quo minus exponam, quam multa P. Sestius, quum esset cum collega meo, senserit, ad me detulerit, quanto ante providerit. Atque ego de Antonio nihil dico, praeter unum: numquam illum illo summo timore ac periculo civitatis, neque communem metum omnium, neque propriam nonnullorum de ipso suspicionem aut infitiando tollere, aut dissimulando sedare voluisse. In quo collega sustinendo atque moderando si meam in illum indulgentiam, coniunctam cum summa custodia reipublicae, laudare vere solebatis: par prope laus P. Sextii esse debet, qui suum ita consulem observavit, ut et illi quaestor bonus, et vobis omnibus optimus civis videretur. IV. 9. Idem, quum illa coniuratio ex latebris atque ex tenebris erupisset, palamque armata volitaret, venit cum exercitu Capuam: quam urbem, propter plurimas belli opportunitates, ab illa impia et scelerata manu attentari suspicabamur: et inde M. Aulanum, tribunum militum Antonii, Capua praecipitem eiecit, hominem perditum, et non obscure Pisauri, et in aliis agri Gallici partibus, in illa coniuratione versatum. Idemque C. Marcellum, quum is non Capuam solum venisset, verum etiam se quasi armorum studio in maximam familiam coniecisset, exterminandum ex illa urbe curavit. Qua de caussa et tum conventus ille Capuae, qui propter salutem illius urbis consulatu conservatam meo me unum patronum adoptavit, huic apud me P. Sextio maximas gratias egit, et hoc tempore iidem homines nomine commutato coloni decurionesque, fortissimi atque optimi viri, beneficium P. Sestii testimonio declarant periculumque decreto suo deprecantur. 10. Recita, quaeso, P. Sesti, quid decreverint Capuae decuriones, ut iam puerilis tua vox possit aliquid significare inimicis nostris, quidnam, quum se corroborarit, effectura esse videatur. DECRETUM DECURIONUM. Non recito decretum officio aliquo expressum vicinitatis, aut clientelae, aut hospitii publici, aut ambitionis aut commendationis gratia: sed recito memoriam perfuncti periculi, praedicationem amplissimi beneficii, vicem officii praesentis, testimonium praeteriti temporis. 11. Atque illis temporibus iisdem, quum iam Capuam metu Sestius liberasset, Urbem senatus atque omnes boni, deprehensis atque oppressis domesticis hostibus, me duce ex periculis maximis extraxissent: ego litteris eum Capua arcessivi cum illo exercitu, quem tum secum habebat. Quibus hic litteris lectis ad Urbem confestim incredibili celeritate advolavit. Atque, ut illius temporis atrocitatem recordari possitis, audite litteras, et vestram memoriam ad timoris praeteriti cogitationem excitate. LITTERAE CICERONIS CONSULIS. V. Hoc adventu P. Sestii, tribunorum plebis novorum, qui tum, extremis diebus consulatus mei, res eas, quas gesseram, vexare cupiebant, reliquique coniurationis impetus et conatus sunt retardati. 12. Ac, posteaquam est intellectum, M. Catone, tribuno plebis, fortissimo atque optimo cive, rempublicam defendente, per seipsum senatum populumque Romanum sine militum praesidio tueri facile maiestatem suam et dignitatem eorum, qui salutem communem periculo suo defendissent: Sestius cum illo suo exercitu summa celeritate est Antonium consecutus. Hic ego quid praedicem, quibus hic rebus consulem ad rem gerendam excitarit? quot stimulos admoverit homini, studioso fortassis victoriae, sed tamen nimium communem Martem bellique casum metuenti? Longum est ea dicere: sed hoc breve dicam. Si M. Petreii non excellens ani-

mus, et amor reipublicae, non praestans in republica virtus, non summa auctoritas apud milites, non mirificus usus in re militari exstitisset, neque adiutor ei P. Sestius ad excitandum Antonium, cohortandum, impellendum fuisset; datus illo in bello esset hiemi locus, neque umquam Catilina, quum e pruina Apennini atque e nivibus illis emersisset atque, aestatem integram nactus, Italiae calles et pastorum stabula praedari coepisset, sine multo sanguine ac sine totius Italiae vastitate miserrima concidisset.

13. Hunc igitur animum ad tribunatum attulit P. Sestius; ut quaesturam Macedoniae relinquam, et aliquando ad haec propiora veniam. Quamquam non est omittenda singularis illa integritas provincialis, cuius ego nuper in Macedonia vidi vestigia non pressa leviter ad exigui praedicationem temporis, sed fixa ad memoriam illius provinciae sempiternam. Verum haec ita praetereamus, ut tamen intuentes et respectantes relinquamus. VI. Ad tribunatum, quia ipse ad sese iam dudum vocat, et quodammodo absorbet orationem meam, contento studio cursuque veniamus. 14. De quo quidem tribunatu ita dictum est a Q. Hortensio, ut eius oratio non defensionem modo criminum videretur continere, sed etiam memoria digna esset, uti et reipublicae capessendae auctoritatem disciplinamque praescriberet. Sed tamen, quoniam tribunatus quidem totus P. Sestii nihil aliud, nisi meum nomen caussamque sustinuit, necessario mihi de iisdem rebus esse arbitror, si non subtilius disputandum, at certe, iudices, dolentius deplorandum. Qua in oratione si asperius in quosdam homines invehi vellem, quis non concederet, ut eos, quorum sceleris furore violatus essem, vocis libertate perstringerem? Sed agam moderate, et huius potius tempori serviam, quam dolori meo; si qui occulte a salute nostra dissentiunt, lateant: si qui fecerunt aliquid aliquando, atque iidem nunc tacent et quiescunt; nos quoque simus obliti. Si qui se offerunt, insectantur: quod ferri poterunt, perferemus; neque quemquam offendet oratio mea, nisi qui se ita obtulerit, ut in eum non invasisse, sed incurrisse videamur.

15. Sed necesse est, antequam de tribunatu P. Sestii dicere incipiam, me totum superioris anni reipublicae naufragium exponere: in quo colligendo ac reficienda salute communi omnia reperientur P. Sestii dicta, facta, consilia versata. VII. Fuerat ille annus in reipublicae magno motu et multorum timore tamquam intentus arcus in me unum, sicut vulgo ignari rerum loquebantur; re quidem vera in universam rempublicam, traductione ad plebem furibundi hominis ac perditi, mihi irati, sed multo acrius otii et communis salutis inimici. Hunc vir clarissimus, mihique, multis repugnantibus, amicissimus, Cn. Pompeius, omni cautione, foedere, exsecratione devinxerat, nihil in tribunatu contra me esse facturum. At ille nefarius, ex omnium scelerum colluvione natus, parum se foedus violaturum est arbitratus, nisi ipsum cautorem alieni periculi suis propriis periculis terruisset. 16. Hanc taetram immanemque belluam, vinctam auspiciis, alligatam more maiorum, constrictam legum sacratarum catenis, solvit subito lege curiata consul, vel, ut ego arbitror, exoratus, vel, ut non nemo putat, mihi iratus, ignarus quidem certe et imprudens impendentium tantorum scelerum ac malorum: qui tribunus plebis felix in evertenda republica fuit nullis suis nervis: qui enim in eiusmodi vita nervi esse potuerunt hominis, fraternis flagitiis, sororiis * stupris, omni inaudita libidine insani? 17. Sed fuit profecto quaedam illa reipublicae fortuna fatalis, ut ille caecus atque amens tribunus plebis nancisceretur, quid dicam consules? hoccine ut ego appellem nomine eversores huius imperii, proditores vestrae dignitatis, hostes bonorum omnium? qui ad delendum senatum, affligendum equestrem ordinem, exstinguenda omnia iura atque instituta maiorum se illis fascibus ceterisque insignibus summi honoris atque imperii ornatos esse arbitrabantur. Quorum, per deos immortales, si nondum scelera vulneraque inusta reipublicae vultis recordari, vultum atque incessum animis intueamini. Facilius facta eorum occurrent mentibus vestris, si ora ipsa oculis proposueritis. VIII. 18. Alter unguentis affluens, calamistrata coma, despiciens conscios stuprorum ac veteres vexatores aetatulae suae, puteali et foeneratorum gregibus inflatus atque perculsus olim, ne in Scyllaeo illo aeris alieni in freto ad columnam adhaeresceret, in tribunatus portum perfugerat. Contemnebat equites Romanos, minitabatur senatui, venditabat se operis, atque ab iis se ereptum, ne de ambitu caussam diceret, praedicabat, ab iisdemque se, etiam invito senatu, provinciam sperare dicebat: eamque nisi adeptus esset, se incolumem nullo modo fore arbitrabatur. 19. Alter, o dii boni! quam taeter incedebat! quam truculentus! quam terribilis aspectu! Unum aliquem te ex barbatis illis, exemplum imperii veteris, imaginem antiquitatis, columen reipublicae, diceres intueri. Vestitus aspere nostra hac purpura plebeia ac paene fusca: capillo ita horrido, ut Capua, in qua ipse tum imaginis ornandae caussa duumviratum gerebat, Seplasiam sublaturus videretur. Nam quid ego de supercilio dicam? quod tum hominibus non supercilium, sed pignus reipublicae videbatur. Tanta erat gravitas in oculo, tanta contractio frontis, ut illo supercilio respublica, tamquam Atlante caelum, niti videretur. 20. Erat denique hic omnium sermo: Est tamen reipublicae magnum firmumque subsidium: habeo, quem opponam labi illi atque coeno: vultu, medius fidius, collegae sui libidinem levitatemque franget: habebit senatus, in hunc annum quem sequatur: non deerit auctor et dux bonis. Mihi denique homines praecipue gratulabantur, quod habiturus essem contra tribunum plebis furiosum et audacem quum amicum et affinem, tum etiam fortem et gravem consulem. IX. Atque eorum alter fefellit neminem. Quis enim clavum tanti imperii tenere et gubernacula reipublicae tractare in maximo cursu ac fluctibus posse arbitraretur hominem emersum subito ex diuturnis tenebris lustrorum ac stuprorum, vino, ganeis, lenociniis adulteriisque confectum? quum is praeter spem in altissimo gradu alienis opibus positus esset, qui non modo tempestatem impendentem intueri temulentus, sed ne lucem quidem insolitam aspicere posset? 21. Alter multos plane in omnes partes fefellit. Erat enim hominum opinioni nobilitate ipsa, blanda conciliatricula, commendatus. Omnes boni semper nobilitati favemus, et quia utile est reipublicae, nobiles homines esse dignos maioribus suis, et quia valet apud nos clarorum hominum et bene de republica meritorum memoria etiam mortuorum. Quia tristem semper, quia taciturnum, quia subhorridum atque incultum videbant, et quod erat eo nomine, ut ingenerata familiae frugalitas videretur, favebant, gaudebant, et ad integritatem maiorum spe sua hominem vocabant, materni generis obliti. 22. Ego autem (vere hoc dicam, iudices,) tantum esse in homine sce-

leris, audaciae, crudelitatis, quantum ipse cum republica sensi, numquam putavi. Nequam esse hominem et levem, et falsa opinione, errore hominum ab adolescentia commendatum, sciebam. Etenim animus eius vultu, flagitia parietibus tegebantur: sed haec obstructio nec diuturna est, nec obducta ita, ut curiosis oculis perspici non possit. X. Videbamus genus vitae, desidiam, inertiam: inclusas eius libidines, qui paullo propius accesserant, intuebantur. Denique etiam sermonis ansas dabat, quibus reconditos eius sensus tenere possemus. 23. Laudabat homo doctus philosophos nescio quos: neque eorum tamen nomina poterat dicere: sed tamen eos laudabat maxime, qui dicuntur praeter ceteros esse auctores et laudatores voluptatis: cuius, et quo tempore, et quo modo, non quaerebat: verbum ipsum omnibus modis animi et corporis devorabat: eosdemque praeclare dicere aiebat, sapientes omnia sua caussa facere: rempublicam capessere hominem bene sanum non oportere: nihil esse praestabilius otiosa vita, et plena, et conferta voluptatibus: eos autem, qui dicerent, dignitati esse serviendum, reipublicae consulendum, officii rationem in omni vita, non commodi, esse ducendam, subeunda pro patria pericula, vulnera excipienda, mortem oppetendam, vaticinari atque insanire dicebat. 24. Ex his assiduis eius quotidianisque sermonibus, et quod videbam, quibuscum hominibus in interiore aedium parte viveret, et quod ita domus ipsa fumabat, ut multa eius sermonis indicia redoleret, statuebam sic, boni nihil ab illis nugis exspectandum, mali quidem certe nihil pertimescendum. Sed ita est, iudices, ut, si gladium parvo puero, aut si imbecillo seni aut debili dederis, ipse impetu suo nemini noceat: sin ad nudum vel fortissimi viri corpus accesserit, possit acie ipsa et ferri viribus vulnerari: ita quum hominibus enervatis atque exsanguibus consulatus, tamquam gladius, esset datus; qui per se pungere neminem umquam potuissent, hi summi imperii nomine armati rempublicam contrucidaverunt. Foedus fecerunt cum tribuno plebis palam, ut ab eo provincias acciperent, quas ipsi vellent: exercitum, et pecuniam, quantam vellent, ea lege, si ipsi prius tribuno plebis afflictam et constrictam rempublicam tradidissent: id autem foedus meo sanguine ictum sanciri posse dicebant. 25. Qua re patefacta, (neque enim dissimulari tantum scelus poterat, nec latere,) promulgantur uno eodemque tempore rogationes ab eodem tribuno de mea pernicie et de provinciis consulum nominatim.

XI. Hic tum senatus sollicitus, vos equites excitati, Italia cuncta permota, omnes denique omnium generum atque ordinum cives summae reipublicae a consulibus atque a summo imperio petendum esse auxilium arbitrabantur, quum illi soli essent, praeter furiosum illum tribunum, duo reipublicae turbines, qui non modo praecipitanti patriae non subvenirent, sed eam etiam nimium tarde concidere maererent. Flagitabatur ab his quotidie quum querelis bonorum omnium, tum etiam precibus senatus, ut meam caussam susciperent, agerent, aliquid denique ad senatum referrent. Hi non modo negando, sed etiam irridendo amplissimum quemque illius ordinis insequebantur. 26. Hic subito quum incredibilis in Capitolium multitudo ex tota Urbe cunctaque Italia convenisset: vestem mutandam omnes, meque etiam omni ratione, privato consilio (quoniam publicis ducibus respublica careret) defendendum putarunt. Erat eodem tempore senatus in aede Concordiae, quod ipsum templum repraesentabat memoriam consulatus mei, quum flens universus ordo cincinnatum consulem orabat: nam alter ille horridus et severus consulto se domi continebat. Qua tum superbia coenum illud ac labes amplissimi ordinis preces et clarissimorum civium lacrimas repudiavit! me ipsum ut contempsit helluo patriae! nam quid ego patrimonii dicam, quod ille, quum quasi quaestum faceret, amisit? vos, inquam, equites Romani, et omnes boni, veste mutata, vos, inquam, pro meo capite ad pedes lenonis impurissimi proiecistis, quum, vestris precibus ab latrone illo repudiatis, vir incredibili fide, magnitudine animi, constantia, L. Ninnius, ad senatum de republica retulit, senatusque frequens vestem pro mea salute mutandam censuit. XII. 27. O diem illum, iudices, funestum senatui, bonisque omnibus! reipublicae luctuosum! mihi ad domesticum maerorem gravem! ad posteritatis memoriam gloriosum! Quid enim quisquam potest ex omni memoria sumere illustrius, quam pro uno cive et bonos omnes privato consensu et universum senatum publico consilio mutasse vestem? quae quidem tum mutatio non deprecationis caussa est facta, sed luctus. Quem enim deprecarere, quum omnes essent sordidati? quumque hoc satis esset signi, esse improbum, qui mutata veste non esset? Hac mutatione vestis facta, tanto in luctu civitatis, omitto, quid ille tribunus, omnium rerum divinarum humanarumque praedo, fecerit: qui adesse nobilissimos adolescentes, honestissimos equites Romanos, deprecatores salutis meae, iusserit, eosque operarum suarum gladiis et lapidibus obiecerit: de consulibus loquor, quorum fide respublica niti debuit. 28. Exanimatus evolat ex senatu, non minus perturbato animo atque vultu, quam si paucis ante annis in creditorum conventum incidisset. Advocat concionem: habet orationem talem consul, qualem numquam Catilina victor habuisset: Errare homines, si etiam tum senatum aliquid in republica posse arbitrarentur: equites vero Romanos daturos illius diei poenas, quo, me consule, cum gladiis in clivo Capitolino fuissent: venisse tempus iis, qui in timore fuissent, (coniuratos videlicet dicebat,) ulciscendi se. Si dixisset hoc solum, omni supplicio esset dignus: nam oratio ipsa consulis perniciosa potest rempublicam labefactare. 29. Quid fecerit, videte. L. Lamiam, qui, quum me ipsum pro summa familiaritate, quae mihi cum fratre, cum patre eius erat, unice diligebat, tum pro republica vel mortem oppetere cupiebat, in concione relegavit: edixitque, ut ab Urbe abesset millia passuum ducenta: quod esset ausus pro civi, pro bene merito civi, pro amico, pro republica deprecari. XIII. Quid hoc homine facias? aut quo civem importunum, aut quo potius hostem tam sceleratum reserves? qui, ut omittam cetera, quae sunt ei cum collega immani impuroque coniuncta atque communia, hoc unum habet proprium, ut expulerit ex Urbe, relegarit, non dico equitem Romanum, non ornatissimum atque optimum virum, non amicissimum reipublicae civem, non illo ipso tempore una cum senatu et cum bonis omnibus casum amici reique publicae lugentem: sed civem Romanum sine ullo iudicio [aut edicto] ex patria consul eiecerit. 30. Nihil acerbius socii et Latini ferre soliti sunt, quam se, id quod perraro accidit, ex Urbe exire a consulibus iuberi. Atque illis tum erat reditus in suas civitates, ad suos lares familiares: et in illo communi incommodo nulla in quemquam propria ignominia nominatim cadebat. Hoc vero quid est? exterminabit cives Roma-

nos edicto consul a suis diis penatibus? expellet a patria? deliget, quem volet? damnabit atque eiciet nominatim? Hic, si umquam vos eos, qui nunc estis, in republica fore putasset, si denique imaginem iudiciorum aut simulacrum aliquod futurum in civitate reliquum credidisset, umquam ausus esset senatum de republica tollere? equitum Romanorum preces aspernari? civium denique omnium novis et inauditis edictis ius libertatemque pervertere?

31. Etsi me attentissimis animis summa cum benignitate auditis, iudices: tamen vereor, ne quis forte vestrum miretur, quid haec mea oratio tam longa ac tam alte repetita velit, aut quid ad P. Sestii caussam eorum, qui ante huius tribunatum rempublicam vexarunt, delicta pertineant. Mihi autem hoc propositum est ostendere, omnia consilia P. Sestii, mentemque totius tribunatus hanc fuisse, ut afflictae et perditae reipublicae, quantum posset, mederetur. Ac, si in exponendis vulneribus illis de me ipso plura dicere videbor, ignoscitote. Nam et illam meam cladem vos et omnes boni maximum esse reipublicae vulnus iudicastis; et P. Sestius est reus, non suo, sed meo nomine, qui quum omnem vim sui tribunatus in mea salute consumpserit, necesse est, meam caussam praeteriti temporis cum huius praesenti defensione esse coniunctam.

XIV. 32. Erat igitur in luctu senatus: squalebat civitas, publico consilio mutata veste: nullum erat Italiae municipium, nulla colonia, nulla praefectura, nulla Romae societas vectigalium, nullum collegium, aut concilium aut omnino aliquod commune consilium, quod tum non honorificentissime decrevisset de mea salute: quum subito edicunt duo consules, ut ad suum vestitum senatores redirent. Quis umquam consul senatum ipsius decretis parere prohibuit? quis tyrannus miseros lugere vetuit? Parumne est, Piso, ut omittam Gabinium, quod tantum homines fefellisti, ut negligeres auctoritatem senatus? optimi cuiusque consilia contemneres? rempublicam proderes? consulare nomen affligeres? Etiamne edicere audebas, ne maererent homines meam, suam, reipublicae calamitatem? neve hunc suum dolorem veste significarent? Sive illa vestis mutatio ad luctum ipsorum sive ad deprecandum valebat; quis umquam tam crudelis fuit, qui prohiberet quemquam aut sibi maerere aut ceteris supplicare? 33. Quid? sua sponte homines in amicorum periculis vestitum mutare non solent? pro te ipso, Piso, nemone mutabit? ne isti quidem, quos legatos non modo nullo senatusconsulto, sed etiam repugnante senatu, tute tibi legasti? Ergo hominis desperati et proditoris reipublicae casum lugebunt fortasse, qui volent: civis florentissimi benevolentia bonorum, et optime de salute patriae meriti, periculum, coniunctum cum periculo civitatis, lugere senatui non licebit? Iidem consules, (si appellandi sunt consules, quos nemo est, quin non modo ex memoria, sed etiam ex fastis evellendos putet,) pacto iam foedere provinciarum, producti in circo Flaminio in concionem ab illa furia ac peste patriae, maximo cum gemitu vestro, illa omnia, quae tum contra me contraque rempublicam dixerat, voce ac sententia sua comprobaverunt. XV. Iisdem consulibus sedentibus atque inspectantibus, lata lex est, ne auspicia valerent, ne quis obnuntiaret, ne quis legi intercederet: ut omnibus fastis diebus legem ferri liceret: ut lex Aelia, lex Fufia ne valeret: qua una rogatione, quis est, qui non intelligat, universam rempublicam esse deletam? 34. Iisdem consulibus inspectantibus, servorum delectus habebatur pro tribunali Aurelio, nomine collegiorum, quum vicatim homines conscriberentur, decuriarentur, ad vim, ad manus, ad caedem, ad direptionem incitarentur. Iisdem consulibus arma in templum Castoris palam comportabantur, gradus eiusdem templi tollebantur: armati homines forum et conciones tenebant: caedes lapidationesque fiebant: nullus erat senatus, nihil reliqui magistratus: unus omnem omnium potestatem armis et latrociniis possidebat, non aliqua vi sua, sed quum duo consules a republica provinciarum foedere retraxisset, insultabat, dominabatur, aliis pollicebatur, terrore ac metu multos, plures etiam spe et promissis tenebat.

35. Quae quum essent eiusmodi, iudices, quum senatus duces nullos, ac pro ducibus proditores, aut potius apertos hostes haberet: equester ordo reus ab consulibus citaretur: Italiae totius auctoritas repudiaretur: alii nominatim relegarentur, alii metu ac periculo terrerentur: arma essent in templis, armati in foro: eaque non silentio consulum dissimularentur, sed et voce et sententia comprobarentur: quum omnes Urbem nondum excisam et eversam, sed iam captam atque oppressam videremus: tamen his tantis malis, tanto bonorum studio, iudices, restitissemus: sed me alii metus atque aliae curae suspicionesque moverunt.

XVI. 36. Exponam enim hodierno die, iudices, omnem rationem facti et consilii mei: neque huic vestro tanto studio audiendi neque vero huic tantae multitudini, quanta, mea memoria, numquam ullo in iudicio fuit deero. Nam, si ego in caussa tam bona, tanto studio senatus, consensu tam incredibili bonorum omnium, tam parato, tota denique Italia ad omnem contentionem expedita, cessi tribuni plebis, despicatissimi hominis, furori, contemptissimorum consulum levitatem audaciamque pertimui: nimium me timidum, nullius animi, nullius consilii fuisse confiteor. 37. Quid enim simile fuit in Q. Metello? cuius caussam etsi omnes boni probabant, tamen neque senatus publice, neque ullus ordo proprie neque suis decretis Italia tota susceperat. Ad suam enim magis quamdam ille gloriam, quam ad perspicuam salutem reipublicae spectarat*, quum unus in legem per vim latam iurare noluerat: denique videbatur ea conditione tam fortis fuisse, ut cum patriae caritate constantiae gloriam commutaret. Erat autem ei res cum exercitu C. Marii invicto: habebat inimicum C. Marium, conservatorem patriae, sextum iam illum consulatum gerentem: res erat cum L. Saturnino, iterum tribuno plebis, vigilante homine, et in caussa populari si non moderate, at certe populariter abstinenterque versato. Cessit, ne aut victus a fortibus viris cum dedecore caderet, aut victor multis et fortibus civibus rempublicam orbaret. 38. Meam caussam senatus palam, equester ordo acerrime, cuncta Italia publice, omnes boni proprie enixeque susceperant. Eas res gesseram, quarum non unus auctor, sed dux omnium voluntatis fuissem, quaeque non modo ad singularem meam gloriam, sed ad salutem communem omnium civium, et prope gentium, pertinerent: ea conditione gesseram, ut meum factum semper omnes praestare tuerique deberent. XVII. Erat autem mihi contentio non cum victore exercitu, sed cum operis conductis et ad diripiendam Urbem concitatis. Habebam inimicum non C. Marium, terrorem hostium, spem subsidiumque patriae: sed duo importuna prodigia, quos egestas, quos aeris alieni magnitudo, quos levitas, quos improbitas tribuno plebis

constrictos addixerat. 39. Nec mihi res erat cum Saturnino, qui, quod a se, quaestore Ostiensi, per ignominiam ad principem et senatus et civitatis, M. Scaurum, rem frumentariam tralatam sciebat, dolorem suum magna contentione animi persequebatur: sed cum scurrarum locupletium scorto, cum sororis adultero, cum stuprorum sacerdote, cum venefico, cum testamentario, cum sicario, cum latrone. Quos homines si, id quod facile factu fuit, et quod fieri debuit, quodque a me optimi et fortissimi cives flagitabant, vi armisque superassem: non verebar, ne quis aut vim vi depulsam reprehenderet, aut perditorum civium, vel potius domesticorum hostium, mortem maereret. Sed me illa moverunt: omnibus in concionibus illa furia clamabat, se, quae faceret contra salutem meam, facere auctore Cn. Pompeio, clarissimo viro, mihique et nunc, et quoad licuit, amicissimo. M. Crassus, quocum mihi erant omnes amicitiae necessitudines, vir fortissimus, ab eadem illa peste infestissimus esse meis fortunis praedicabatur. C. Caesar, qui a me nullo meo merito alienus esse debebat, inimicissimus esse meae saluti ab eodem quotidianis concionibus dicebatur. 40. His se tribus auctoribus in consiliis capiendis, adiutoribus in re gerenda esse usurum dicebat. Ex quibus unum habere exercitum in Italia maximum: duo, qui privati tum essent, et praeesse, et parare, si vellent, exercitum posse: idque facturos esse dicebat. Nec mihi ille iudicium populi, nec legitimam aliquam contentionem, nec disceptationem, aut caussae dictionem, sed vim, arma, exercitus, imperatores, castra denuntiabat. XVIII. Quid ergo? inimici oratio, vana praesertim, tam improbe in clarissimos viros coniecta, me movit? Me vero non illius oratio, sed eorum taciturnitas, in quos illa oratio tam improba conferebatur: qui tum, quamquam ob aliam caussam tacebant, tamen hominibus omnia timentibus tacendo loqui, non infitiando confiteri videbantur. Illi autem aliquo tum timore perterriti, quod acta illa atque omnes res anni superioris labefactari a praetoribus, infirmari a senatu atque principibus civitatis putabant, tribunum popularem a se alienare nolebant, suaque sibi propiora pericula esse, quam mea, loquebantur. 41. Sed tamen et Crassus a consulibus meam caussam suscipiendam esse dicebat, et eorum fidem Pompeius implorabat; neque se privatum publice susceptae caussae defuturum esse dicebat: quem virum studiosum mei, cupidissimum reipublicae conservandae, domi meae certi homines, ad eam rem compositi, monuerunt, ut esset cautior: eiusque vitae a me insidias apud me domi positas esse dixerunt, atque hanc ei suspicionem alii litteris mittendis, alii nuntiis, alii coram ipsi excitaverunt, ut ille, quum a me certe nihil timeret, ab illis, ne quid meo nomine molirentur, sibi cavendum putaret. Ipse autem Caesar, quem maxime homines ignari veritatis mihi esse iratum putabant, erat ad portas, erat cum imperio: erat in Italia eius exercitus, inque eo exercitu ipsius tribuni plebis, inimici mei, fratrem praefecerat.

XIX. 42. Haec ego quum viderem, (neque enim erant occulta,) senatum, sine quo civitas stare non posset, omnino de civitate esse sublatum: consules, qui publici consilii duces esse deberent, perfecisse, ut per ipsos publicum consilium funditus tolleretur: eos, qui plurimum possent, opponi omnibus concionibus, falso, sed formidolose tamen, auctores ad perniciem meam: conciones haberi quotidie contra me: vocem pro me ac pro republica neminem mittere: intenta signa legionum existimari cervicibus ac bonis vestris, falso, sed putari tamen: coniuratorum copias veteres, et fusam illam ac superatam Catilinae manum importunam novo duce et insperata commutatione rerum esse renovatam: — 43. haec quum viderem, quid agerem, iudices? scio enim, tum non mihi vestrum studium, sed meum prope vestro defuisse. Contenderem contra tribunum plebis privatus armis? Vicissent improbos boni, fortes inertes: interfectus esset is, qui hac una medicina sola potuit a reipublicae peste depelli. Quid deinde? quis reliqua praestaret? cui denique erat dubium, quin ille sanguis tribunicius, nullo praesertim publico consilio profusus, consules ultores et defensores esset habiturus? quum quidem in concione dixisset, aut mihi semel pereundum aut bis esse vincendum. Quid erat bis vincere? Id profecto, ut, cum amentissimo tribuno plebis quum decertassem, cum consulibus, ceterisque eius ultoribus dimicarem. 44. Ego vero, si mihi uni pereundum non fuisset, ac non accipienda plaga insanabilis, illa mortifera, quam reipublicae imposuisset: semel perire tamen, iudices, maluissem, quam bis vincere. Erat enim illa altera eiusmodi contentio, ut neque victi neque victores rempublicam tenere possemus. Quid? si in prima contentione, vi tribunicia victus, in foro, cum multis bonis viris concidissem? senatum consules, credo, vocassent, quem totum de civitate delerant: ad arma vocarent, qui ne vestitu quidem defendi rempublicam sissent: a tribuno plebis post interitum meum dissedissent, qui eamdem horam meae pestis et suorum praemiorum esse voluissent. XX. 45. Unum enim mihi restabat illud, quod forsitan non nemo vir fortis et acris animi magnique dixerit: *restitisses, repugnasses, mortem pugnans oppetisses.* De quo te, te, inquam, patria, testor, et vos, penates patriique dii, me vestrarum sedum templorumque caussa, me propter salutem meorum civium, quae mihi semper fuit mea carior vita, dimicationem caedemque fugisse. Etenim, si mihi, in aliqua nave cum meis amicis naviganti, hoc, iudices, accidisset, ut multi ex multis locis praedones classibus eam navem se oppressuros minitarentur, nisi me unum sibi dedidissent: si id vectores negarent, ac mecum simul interire, quam me tradere hostibus mallent: iecissem ipse me potius in profundum, ut ceteros conservarem, quam illos mei tam cupidos, non modo ad certam mortem, sed in magnum vitae discrimen adducerem. 46. Quum vero in hanc reipublicae navem, ereptis senatui gubernaculis, fluitantem in alto tempestatibus seditionum ac discordiarum, armatae tot classes, nisi ego unus deditus essem, incursurae viderentur: quum proscriptio, caedes, direptio denuntiarentur: quum alii me suspicione periculi sui non defenderent, alii vetere odio bonorum incitarentur, alii inviderent, alii obstare sibi me arbitrarentur, alii ulcisci dolorem suum aliquem vellent, alii rem ipsam publicam atque hunc bonorum statum otiumque odissent, et ob hasce caussas tot tamque varias me unum deposcerent; depugnarem potius cum summo, non dicam exitio, sed periculo certe vestro liberorumque vestrorum, quam non id, quod omnibus impendebat, unus pro omnibus susciperem ac subirem?

XXI. 47. Victi essent improbi. At cives, at ab eo privato, qui sine armis etiam consul rempublicam conservarat. Sin victi essent boni: qui superessent? non ad servos videtis rempublicam venturam fuisse? An mihi ipsi, ut quidam putant, fuit mors aequo animo oppetenda? Quid? tum mortemne fugiebam? an

erat res ulla, quam mihi magis optandam putarem? aut ego illas res tantas in tanta improborum multitudine quum gerebam, non mihi mors, non exsilium ob oculos versabatur? non haec denique a me tum, tamquam fata, in ipsa re gerenda canebantur? an erat mihi in tanto luctu meorum, tanta disiunctione, tanta acerbitate, tanta spoliatione omnium rerum, quas mihi aut natura aut fortuna dederat, vita retinenda? tam eram rudis? tam ignarus rerum? tam expers consilii aut ingenii? nihil audieram? nihil videram? nihil ipse legendo quaerendoque cognoveram? nesciebam vitae brevem esse cursum, gloriae sempiternum? quum esset omnibus definita mors, optandum esse, ut vita, quae necessitati deberetur, patriae potius donata, quam reservata naturae videretur? nesciebam, inter sapientissimos homines hanc contentionem fuisse, ut alii dicerent animos hominum sensusque morte restingui, alii autem tum maxime mentes sapientium ac fortium virorum, quum e corpore excessissent, sentire ac vigere? quorum alterum fugiendum non esse, carere sensu: alterum etiam optandum, meliore esse sensu. 48. Denique, quum omnia semper ad dignitatem retulissem, nec sine ea quidquam expetendum esse homini in vita putassem: mortem, quam etiam virgines Athenis, regis, opinor, Erechthei filiae, pro patria contempsisse dicuntur, ego vir consularis, tantis rebus gestis, timerem? praesertim quum eius essem civitatis, ex qua Q. Mucius solus in castra Porsenae venisset, eumque interficere, proposita sibi morte, conatus esset? ex qua P. Decius primum pater, post aliquot annos patria virtute praeditus filius se ac vitam suam, instructa acie, pro salute populi Romani victoriaque devovisset? ex qua innumerabiles alii partim adipiscendae laudis, partim vitandae turpitudinis caussa mortem in variis bellis aequissimis animis oppetissent? in qua civitate ipse meminissem, patrem huius M. Crassi, fortissimum virum, ne videret victorem vivus inimicum, eadem sibi manu vitam exhausisse, qua mortem saepe hostibus obtulisset?

XXII. 49. Haec ego et multa alia cogitans, hoc videbam, si caussam publicam mea mors peremisset, neminem umquam fore, qui auderet suscipere contra improbos cives reipublicae salutem. Itaque non solum si vi interissem, sed etiam si morbo exstinctus essem, fore putabam, ut exemplum reipublicae conservandae mecum simul interiret. Quis enim umquam, me a senatu populoque Romano, tanto omnium bonorum studio, non restituto, (quod certe, si essem interfectus, accidere non potuisset,) ullam reipublicae partem cum sua minima invidia auderet attingere? Servavi igitur rempublicam discessu meo, iudices: caedem a vobis liberisque vestris; vastitatem, incendia, rapinas, meo dolore luctuque depuli: et unus bis rempublicam servavi, semel gloria, iterum aerumna mea. Neque enim in hoc me hominem esse infitiabor umquam, ut me optimo fratre, carissimis liberis, fidelissima coniuge, vestro conspectu, patria, hoc honoris gradu, sine dolore caruisse glorier. Quod si fecissem: quod a me beneficium haberetis, quum pro vobis ea, quae mihi essent vilia, reliquissem? Hoc, meo quidem animo, summi in patriam amoris mei signum esse debet certissimum, quod, quum abesse ab ea non possem sine summo dolore, hunc me perpeti, quam illam labefactari ab improbis, malui. 50. Memineram, iudices, divinum illum virum, atque ex iisdem, quibus nos, radicibus natum ad salutem huius imperii, C. Marium, summa senectute, quum vim prope iustorum armorum profugisset, primo senile corpus paludibus occultasse demersum, deinde ad infimorum ac tenuissimorum hominum Minturnis misericordiam confugisse, inde navigio perparvo, quum omnes portus terrasque fugeret, in oras Africae desertissimas pervenisse. Atque ille vitam suam, ne inultus esset, ad incertissimam spem et ad reipublicae fatum reservavit: ego, qui, quemadmodum multi in senatu me absente dixerunt, periculo reipublicae vivebam, quique ob eam caussam consularibus litteris de senatus sententia exteris nationibus commendabar, nonne, si meam vitam deseruissem, rempublicam prodidissem? in qua quidem nunc, me restituto, vivit mecum simul exemplum fidei publicae, exemplum reipublicae defendendae; quod si immortale retinetur, quis non intelligit, immortalem hanc civitatem futuram? XXIII. 51. Nam externa bella regum, gentium, nationum, iampridem ita exstincta sunt, ut praeclare cum iis agamus, quos pacatos esse patiamur. Denique ex bellica victoria non fere quemquam est invidia civium consecuta. Domesticis malis et audacium civium consiliis saepe est resistendum, eorumque periculorum est in republica retinenda medicina: quam omnem, iudices, perdidissetis, si meo interitu senatui populoque Romano doloris sui de me declarandi potestas esset erepta. Quare moneo vos, adolescentes, atque hoc meo iure praecipio, qui dignitatem, qui rempublicam, qui gloriam spectatis: ne, si qua vos aliquando necessitas ad rempublicam contra improbos cives defendendam vocabit, segniores sitis et recordatione mei casus a consiliis fortibus refugiatis. 52. Primum non est periculum, ne qui umquam sint in civitate eiusmodi consules, praesertim si erit his id, quod debetur, persolutum. Deinde numquam iam, ut spero, quisquam improbus, consilio et auxilio bonorum se oppugnare rempublicam dicet, illis tacentibus, nec armati exercitus terrorem opponet togatis: neque erit iusta caussa ad portas sedenti imperatori, quare terrorem suum falso iactari opponique patiatur. Numquam enim erit tam oppressus senatus, ut ei ne supplicandi quidem ac lugendi sit potestas, tam captus equester ordo, ut equites Romani a consule relegentur. Quae quum omnia, atque etiam multo alia maiora, quae consulto praetereo, accidissent, videtis me tamen in pristinam meam dignitatem, brevi tempore doloris interiecto, reipublicae voce esse revocatum.

XXIV. 53. Sed, ut revertar ad illud, quod mihi in hac omni est oratione propositum, omnibus malis illo anno, scelere consulum, rempublicam esse confectam: primum illo ipso die, qui mihi funestus fuit, omnibus bonis luctuosus, quum ego me e complexu patriae, conspectuque vestro eripuissem, et metu vestri periculi, non mei, furori hominis, sceleri, perfidiae, telis, minisque cessissem, patriamque, quae mihi erat carissima, propter ipsius patriae caritatem reliquissem: quum meum illum casum tam horribilem, tam gravem, tam repentinum, non solum homines, sed tecta Urbis ac templa lugerent: nemo vestrum forum, nemo curiam, nemo lucem aspicere vellet: illo, inquam, ipso die, die dico? immo hora, atque etiam puncto temporis eodem, mihi reique publicae pernicies; Gabinio et Pisoni provincia rogata est. Pro dii immortales, custodes et conservatores huius urbis atque imperii! quaenam illa in republica monstra, quae scelera vidistis! Civis erat expulsus is, qui rempublicam ex senatus auctoritate cum omnibus bonis defenderat, et expulsus non alio aliquo, sed eo ipso crimine. Erat autem expulsus sine iudicio, vi, lapidibus,

ferro, servitio denique concitato: lex erat lata, vastato ac relicto foro, et sicariis servisque tradito, et ea lex, quae ut ne ferretur, senatus fuerat veste mutata. 54. Hac tanta perturbatione civitatis, ne noctem quidem consules inter meum discrimen et suam praedam interesse passi sunt: statim, me perculso, ad meum sanguinem hauriendum, et, spirante etiam republica, ad eius spolia detrahenda advolaverunt. Omitto gratulationes, epulas, partitionem aerarii, beneficia, spem, promissa, praedam, laetitiam paucorum, in luctu omnium. Vexabatur uxor mea: liberi ad necem quaerebantur: gener, et Piso gener, a Pisonis consulis pedibus supplex reiiciebatur: bona diripiebantur, eaque ad consules deferebantur: domus ardebat in Palatio: consules epulabantur. Quod si meis incommodis laetabantur, Urbis tamen periculo commoverentur!

XXV. 55. Sed, ut a mea caussa iam recedam, reliquas illius anni pestes recordamini (sic enim facillime perspicietis, quantam vim omnium remediorum a magistratibus proximis respublica desiderarit:) legum multitudinem, quum earum, quae latae sunt, tum vero, quae promulgatae fuerunt. Nam latae quidem sunt consulibus illis, tacentibus dicam? immo vero approbantibus etiam: ut censoria notio et gravissimum iudicium sanctissimi magistratus de republica tolleretur, ut collegia non modo illa vetera contra senatus consultum restituerentur, sed ab uno gladiatore innumerabilia alia nova conscriberentur, ut, remissis semissibus et trientibus, quinta prope pars vectigalium tolleretur, ut Gabinio pro illa sua Cilicia, quam sibi, si rempublicam prodidisset, pactus erat, Syria daretur, ut uni helluoni bis de eadem re deliberandi, et rogata lege potestas fieret provinciae commutandae.

XXVI. 56. Mitto eam legem, quae omnia iura religionum, auspiciorum, potestatum, omnes leges, quae sunt de iure et de tempore legum rogandarum, una rogatione delevit: mitto omnem domesticam labem: etiam exteras nationes illius anni furore conquassatas videbamus. Lege tribunicia Matris Magnae Pessinuntius ille sacerdos expulsus et spoliatus sacerdotio est, fanumque sanctissimarum atque antiquissimarum religionum venditum pecunia grandi Brogitaro, impuro homini atque indigno illa religione, praesertim quum ea sibi ille non colendi, sed violandi caussa appetisset: appellati reges a populo, qui id numquam ne a senatu quidem postulassent: condemnati* exsules Byzantium reducti tum, quum indemnati cives e civitate eiiciebantur. 57. Rex Ptolemaeus, qui, si nondum erat ipse a senatu socius appellatus, erat tamen frater eius regis, qui, quum esset in eadem caussa, iam erat a senatu honorem istum consecutus: erat eodem genere, iisdemque maioribus, eadem vetustate societatis: denique erat rex, si nondum socius, at non hostis: pacatus, quietus, fretus imperio populi Romani, regno paterno atque avito, regali otio perfruebatur. De hoc nihil cogitante, nihil suspicante, eisdem operis suffragium ferentibus, est rogatum, ut sedens, cum purpura et sceptro et illis insignibus regiis, praeconi publico subiiceretur: et imperante populo Romano, qui etiam bello victis regibus regna reddere consuevit, rex amicus, nulla iniuria commemorata, nullis rebus repetitis, cum bonis omnibus publicaretur. XXVII. 58. Multa acerba, multa turpia, multa turbulenta habuit ille annus: tamen illi sceleri, quod in me illorum immanitas edidit, haud scio an recte hoc proximum esse dicam. Antiochum illum Magnum maiores nostri, magna belli contentione terra marique superatum, intra montem Taurum regnare iusserunt: Asiam, qua illum mulctarunt, Attalo, ut is regnaret in ea, condonaverunt. Cum Armeniorum rege Tigrane grave bellum perdiuturnumque gessimus; quum ille, iniuriis in socios nostros inferendis, bello prope nos lacessisset. Hic et ipse per se vehemens fuit, et acerrimum hostem huius imperii Mithridatem, pulsum Ponto, opibus suis regnoque defendit: et a L. Lucullo, summo viro atque imperatore, pulsus, animo tamen hostili cum reliquis copiis suis in pristina mente mansit. Hunc Cn. Pompeius, quum in suis castris supplicem abiectum vidisset, erexit, atque insigne regium, quod ille de suo capite abiecerat, reposuit, et, certis rebus imperatis, regnare iussit: nec minus et sibi et huic imperio gloriosum putavit, constitutum a se regem, quam constrictum videri. 59. Qui et ipse hostis fuit populi Romani, et acerrimum hostem in regnum recepit, qui conflixit, qui signa contulit, qui de imperio paene certavit, regnat hodie, et amicitiae nomen ac societatis, quod armis violarat, id precibus est consecutus: ille Cyprius miser, qui semper amicus, semper socius fuit: de quo nulla umquam suspicio durior aut ad senatum, aut ad imperatores nostros allata est: vivus (ut aiunt) est et videns cum victu ac vestitu suo publicatus. En, cur ceteri reges stabilem esse suam fortunam arbitrentur, quum, hoc illius funesti anni prodito exemplo, videant, per tribunum aliquem et sexcentas operas se fortunis spoliari et regno omni posse nudari! XXVIII. 60. At etiam eo negotio M. Catonis splendorem maculare voluerunt, ignari, quid gravitas, quid integritas, quid magnitudo animi, quid denique virtus valeret; quae in tempestate saeva quieta est, et lucet in tenebris, et pulsa loco manet tamen atque haeret in patria, splendetque per sese semper, neque alienis umquam sordibus obsolescit. Non illi ornandum M. Catonem, sed relegandum, nec illi committendum illud negotium, sed imponendum putaverunt, qui in concione palam dixerint, linguam se evellisse M. Catoni, quae semper contra extraordinarias potestates libera fuisset. Sentient, ut spero, brevi tempore, manere libertatem illam, atque hoc etiam, si fieri poterit, esse maiorem, quod cum consulibus illis M. Cato, etiam quum iam desperasset aliquid auctoritate sua profici posse, tamen voce ipsa ac dolore pugnavit, et post meum discessum, iis Pisonem verbis, flens meum et reipublicae casum, vexavit, ut illum hominem perditissimum atque impudentissimum paene iam provinciae poeniteret. 61. Cur igitur rogationi paruit? Quasi vero ille non in alias quoque leges, quas iniuste rogatas putaret, iam ante iurarit! Non offert se ille istis temeritatibus, ut, quum reipublicae nihil prosit, se cive rempublicam privet. Consule me, quum esset designatus tribunus plebis, obtulit in discrimen vitam suam: dixit eam sententiam, cuius invidiam capitis periculo sibi praestandam videbat: dixit vehementer: egit acriter: ea quae sensit, prae se tulit: dux, auctor, actor rerum illarum fuit: non quo periculum suum non videret: sed in tanta reipublicae tempestate nihil sibi, nisi de patriae periculis cogitandum putabat. XXIX. 62. Consecutus est ipsius tribunatus. Quid ego de singulari magnitudine animi eius, ac de incredibili virtute dicam? meministis illum diem, quum, templo a collega occupato, nobis omnibus de vita eius viri et civis timentibus, ipse animo fortissimo venit in templum, et clamorem hominum auctoritate, impetum improborum

virtute sedavit. Adiit tum periculum, sed adiit ob eam caussam, quae quanta fuerit, iam mihi dicere non est necesse. At, si isti Cypriae rogationi sceleratissimae non paruisset, haereret illa nihilominus in republica turpitudo. Regno enim iam publicato, de ipso Catone erat nominatim rogatum. Quod ille si repudiasset, dubitatis, quin ei vis esset allata, quum omnia acta illius anni per illum unum labefactari viderentur? 63. Atque etiam hoc videbat: quoniam illa in republica macula regni publicati maneret, quam nemo iam posset eluere, quod ex malis boni posset in republica provenire, id utilius esse per se conservari, quam per alios. Atque ille etiamsi aliquapiam vi expelleretur illis temporibus ex hac urbe, facile pateretur. Etenim, qui superiore anno senatu caruisset, quo si tum veniret, me tamen socium suorum in republica consiliorum videre posset: is aequo animo tum, me expulso, et meo nomine quum universo senatu, tum sententia sua condemnata, in hac urbe esse posset? Ille vero eidem tempori, cui nos, eidem furori, eisdem consulibus, eisdem minis, insidiis, periculis cessit. Luctum nos hausimus maiorem, dolorem ille animi non minorem.

XXX. 64. His de tot tantisque iniuriis in socios, in reges, in liberas civitates, consulum querela esse debuit. In eius magistratus tutela reges atque exterae nationes semper fuerunt. Ecquae vox umquam est audita consulum? Quamquam quis audiret, si maxime queri vellent? De Cyprio rege quererentur, qui me civem, nullo meo crimine, patriae nomine laborantem, non modo stantem non defenderunt, sed ne iacentem quidem protexerunt? Cesseram, si alienam a me plebem fuisse vultis, quae non fuit, invidiae: si commoveri omnia videbantur, tempori: si vis suberat, armis: si societas, magistratuum pactioni: si periculum civium, reipublicae. 65. Cur, quum de capite civis (non disputo, cuiusmodi civis,) et de bonis proscriptio ferretur, quum et sacratis legibus et XII tabulis sancitum esset, ut neque privilegium irrogari liceret, neque de capite, nisi comitiis centuriatis, rogari, nulla vox est audita consulum: constitutumque est illo anno, quantum in illis duabus huius imperii pestibus fuit, iure posse, per operas concitatas, quemvis civem nominatim, tribuni plebis concilio, ex civitate exturbari? 66. Quae vero promulgata illo anno fuerunt? quae promissa multis? quae conscripta? quae sperata? quae cogitata? Quid dicam? qui locus orbis terrae iam non erat alicui destinatus? cuius negotii publici cogitari, optari, fingi curatio potuit, quae non esset attributa atque descripta? quod genus imperii, aut quae provincia, quae ratio aut flandae aut conflandae pecuniae non reperiebatur? quae regio orave terrarum erat latior, in qua non regnum aliquod statueretur? quis autem rex, qui illo anno non aut emendum sibi, quod non habebat, aut redimendum, quod habebat, arbitraretur? quis provinciam, quis pecuniam, quis legationem ab senatu petebat? Damnatis de vi, restitutio, consulatus petitio ipsi illi populari sacerdoti comparabatur. Haec gemebant boni, sperabant improbi, agebat tribunus plebis, consules adiuvabant.

XXXI. 67. Hic, aliquanto serius, quam ipse vellet, Cn. Pompeius, invitissimis iis, qui mentem optimi ac fortissimi viri suis consiliis fictisque terroribus a defensione meae salutis averterant, excitavit illam suam non sopitam, sed suspicione aliqua retardatam consuetudinem reipublicae bene gerendae. Non est passus ille vir, qui sceleratissimos cives, qui acerrimos hostes, qui maximas nationes, qui reges, qui gentes feras atque inauditas, qui praedonum infinitam manum, qui etiam servitia virtute victoriaque domuisset, qui, omnibus bellis terra marique compressis, imperium populi Romani orbis terrarum terminis definisset, rempublicam everti scelere paucorum, quam ipse non solum consiliis, sed etiam sanguine suo saepe servasset: accessit ad caussam publicam: restitit auctoritate sua reliquis rebus: de praeteritis questus est. Fieri quaedam ad meliorem spem inclinatio visa est. 68. Decrevit senatus frequens de meo reditu Kalendis Iun., dissentiente nullo, referente L. Ninnio, cuius in mea caussa numquam fides virtusque contremuit. Intercessit Ligus iste, nescio qui, additamentum inimicorum meorum. Res erat et caussa nostra eo iam loci, ut erigere oculos, et vivere videretur. Quisquis erat, qui aliquam partem in meo luctu sceleris Clodiani attigisset, quocumque venerat, quod iudicium cumque subierat, damnabatur. Inveniebatur nemo, qui se suffragium de me tulisse confiteretur. Decesserat ex Asia frater meus magno squalore, sed multo etiam maiore maerore. Huic ad Urbem venienti tota obviam civitas cum lacrimis gemituque processerat: loquebatur liberius senatus: concurrebant equites Romani: Piso ille, gener meus, cui fructum pietatis suae neque ex me neque a populo Romano ferre licuit, a propinquo suo socerum suum flagitabat: omnia senatus reiiciebat, nisi de me primum consules retulissent.

XXXII. 69. Quae quum res iam manibus teneretur: et quum consules provinciarum pactione libertatem omnem perdidissent, qui quum in senatu privatim, ut de me sententias dicerent, flagitabantur, legem illi se Clodiam timere dicebant: quum haec non possent iam diutius sustinere, initur consilium de interitu Cn. Pompeii: quo patefacto ferroque deprehenso, ille inclusus domi tamdiu fuit, quamdiu inimicus meus in tribunatu. De meo reditu octo tribuni promulgarunt. Ex quo intellectum est, mihi absenti [non] crevisse amicos, in ea praesertim fortuna, in qua nonnulli etiam, quos esse putaveram, non erant; sed eos voluntatem semper eamdem, libertatem non eamdem semper habuisse. Nam ex novem tribunis, quos tunc habueram, unus, me absente, defluxit, qui cognomen sibi ex Aeliorum imaginibus arripuit, quo magis nationis eius esse, quam generis, videretur. 70. Hoc igitur anno, magistratibus novis designatis, quum omnes boni omnem spem melioris status in eorum fidem convertissent: princeps P. Lentulus, auctoritate ac sententia sua, Pisone et Gabinio repugnantibus, caussam suscepit, tribunisque plebis octo referentibus, praestantissimam de me sententiam dixit. Qui quum ad gloriam suam atque ad amplissimi beneficii gratiam magis pertinere videret, caussam illam integram ad suum consulatum reservari, tamen rem talem per alios citius, quam per se tardius confici malebat. XXXIII. 71. Hoc interim tempore P. Sestius, iudices, designatus, iter ad C. Caesarem pro mea salute suscepit. Quid egerit, quantum profecerit, nihil ad caussam. Equidem existimo, si ille (ut arbitror) aequus nobis fuerit, nihil ab hoc profectum: sin iratior, non multum. Sed tamen sedulitatem atque integritatem hominis videtis. Ingredior iam in Sestii tribunatum. Nam hoc primum iter designatus reipublicae caussa suscepit. Pertinere et ad concordiam civium putavit et ad perficiundi facultatem, animum Caesaris a caussa non abhorrere.

Abiit ille annus. Respirasse homines videbantur, nondum re, sed spe reipublicae recuperandae. Exierunt malis ominibus atque exsecrationibus duo vul-

turii paludati: quibus utinam ipsis evenissent ea, quae tum homines precabantur! neque nos provinciam Macedoniam cum exercitu, neque equitatum in Syria et cohortes optimas, perdidissemus. 72. Ineunt magistratum tribuni plebis, qui omnes se de me promulgaturos confirmarant. Ex his princeps emitur ab inimicis meis is, quem homines in luctu irridentes Gracchum vocabant: quoniam id etiam fatum civitatis fuit, ut illa ex vepreculis extracta nitedula rempublicam conaretur arrodere. Alter vero, non ille Serranus ab aratro, sed ex deserto Gavii Oleli horreo calatis granis, in Calatinos Attilios insitus, subito nominibus in tabulas relatis, nomen suum de tabula sustulit. Veniunt Kalendae Ianuarii. Vos haec melius scire potestis: equidem audita dico: quae tum frequentia senatus, quae exspectatio populi, qui concursus legatorum ex Italia cuncta, quae virtus, actio, gravitas P. Lentuli consulis fuerit, quae etiam collegae eius moderatio de me: qui quum inimicitias sibi mecum ex reipublicae dissensione susceptas esse dixisset, eas se patribus conscriptis, dixit et temporibus reipublicae permissurum. XXXIV. 73. Tum princeps rogatus sententiam L. Cotta, dixit id, quod dignissimum republica fuit, nihil de me actum esse iure, nihil more maiorum, nihil legibus: non posse quemquam de civitate tolli sine iudicio: de capite non modo ferri, sed ne iudicari quidem posse, nisi comitiis centuriatis: vim fuisse illam, flammam quassatae reipublicae perturbatorumque temporum, iure iudiciisque sublatis: magna rerum perturbatione impendente, declinasse me paullulum et, spe reliquae tranquillitatis, praesentes fluctus tempestatemque fugisse. Quare, quum absens rempublicam non minus magnis periculis, quam quodam tempore praesens liberassem, non restitui me solum, sed etiam ornari a senatu decere. Disputavit etiam multa prudenter, ita de me illum amentissimum et profligatissimum hostem pudoris et pudicitiae scripsisse quae scripserat, iis verbis, rebus, sententiis, ut, etiamsi iure esset rogatum, tamen vim habere non posset. Quare me, qui nulla lege abessem, non restitui lege, sed revocari senatus auctoritate oportere. 74. Hunc, nemo erat, quin verissime sentire diceret. Sed post eum rogatus Cn. Pompeius, approbata laudataque Cottae sententia, dixit, sese otii mei caussa, ut omni populari concitatione defungerer, censere, ut ad senatus auctoritatem, populi quoque Romani beneficium erga me adiungeretur. Quum omnes certatim, aliusque alio gravius atque ornatius de mea salute dixisset, fieretque sine ulla varietate discessio: surrexit, ut scitis, Attilius hic Gavianus: nec ausus est, quum esset emptus, intercedere; noctem sibi ad deliberandum postulavit. Clamor senatus, querelae, preces, socer ad pedes abiectus. Ille se affirmare, postero die moram nullam esse facturum. Creditum est: discessum est. Illi interea deliberatori merces, longa interposita nocte, duplicata est. Consecuti dies pauci omnino Ianuario mense, per quos senatum haberi liceret: sed tamen actum nihil, nisi de me.

XXXV. 75. Quum omni mora, ludificatione, calumnia, senatus auctoritas impediretur, venit tandem concilii de me agendi dies, VIII Kalendas Febr. Princeps rogationis, vir mihi amicissimus, Q. Fabricius, templum aliquanto ante lucem occupavit. Quietus eo die Sestius, is, qui est de vi reus: actor hic defensorque caussae meae nihil progreditur, consilia exspectat inimicorum meorum. Quid illi, quorum consilio P. Sestius in iudicium vocatur? quo se pacto gerunt? Quum forum, comitium, curiam, multa de nocte, armatis hominibus ac servis plerisque occupavissent, impetum faciunt in Fabricium, manus afferunt, occidunt nonnullos, vulnerant multos. 76. Venientem in forum, virum optimum et constantissimum, M. Cispium, tribunum plebis, vi depellunt: caedem in foro maximam faciunt: universique destrictis gladiis et cruentis in omnibus fori partibus, fratrem meum, virum optimum, fortissimum meique amantissimum, oculis quaerebant, voce poscebant. Quorum ille telis libenter, in tanto luctu ac desiderio mei non repugnandi, sed moriendi caussa corpus obtulisset suum, nisi suam vitam ad spem mei reditus reservasset. Subiit tamen vim illam nefariam consceleratorum latronum et, quum ad fratris salutem a populo Romano deprecandam venisset, pulsus e rostris in comitio iacuit, seque servorum et libertorum corporibus obtexit, vitamque tum suam noctis et fugae praesidio, non iuris iudiciorumque defendit. 77. Meministis tum, iudices, corporibus civium Tiberim compleri, cloacas referciri, e foro spongiis effingi sanguinem, ut omnes tantam illam copiam et tam magnificum apparatum non privatum aut plebeium, sed patricium et praetorium esse arbitrarentur. XXXVI. Nihil, neque ante hoc tempus, neque hoc ipso turbulentissimo die, criminationis esse in Sestium. Atqui vis in foro versata est. Certe. Quando enim maior? Lapidationes persaepe vidimus: non ita saepe, sed nimium tamen saepe gladios: caedem vero tantam, tantos acervos corporum exstructos, nisi forte illo Cinnano atque Octaviano die, quis umquam in foro vidit? qua ex concertatione animorum? Nam ex pertinacia aut constantia intercessoris oritur saepe seditio, culpa atque improbitate latoris, commodo aliquo imperitis aut largitione proposita: oritur ex concertatione magistratuum: oritur sensim ex clamore primum, deinde aliqua discessione concionis: vix, sero et raro ad manus pervenitur: nullo vero verbo facto, nulla concione advocata, nulla lege recitata, concitatam nocturnam seditionem quis audivit? 78. An veri simile est, ut civis Romanus aut homo liber quisquam cum gladio in forum descenderit ante lucem, ne de me ferri pateretur, praeter eos, qui ab illo pestifero ac perdito cive iampridem reipublicae sanguine saginantur? Hic iam de ipso accusatore quaero, qui P. Sestium queritur cum multitudine in tribunatu et cum praesidio magno fuisse: num illo die fuerit. Certe, certe non fuit. Victa igitur est caussa reipublicae, et victa non auspiciis, non intercessione, non suffragiis: sed vi, manu, ferro. Nam si obnuntiasset Fabricio is, qui servasset de caelo, accepisset respublica plagam, sed eam, quam acceptam gemere posset: si intercessisset collega Fabricio, laesisset rempublicam, sed rempublicam iure laesisset. Gladiatores tu novicios, pro exspectata aedilitate suppositos, cum sicariis e carcere emissis ante lucem immittas? magistratus templo deiicias? caedem maximam facias? forum purges? et, quum omnia vi et armis egeris, accuses eum, qui se praesidio munierit, non ut te oppugnaret, sed ut vitam suam posset defendere?

XXXVII. 79. Atqui ne ex eo quidem tempore id egit Sestius, ut a suis munitus, tuto in foro magistratum gereret, rempublicam administraret. Itaque fretus sanctitate tribunatus, quum se non modo contra vim et ferrum, sed etiam contra verba atque interfationem legibus sacratis esse armatum putaret, venit in templum Castoris, obnuntiavit consuli: quum subito

manus illa Clodiana in caede civium saepe iam victrix, exclamat, incitatur, invadit: inermem atque imparatum tribunum alii gladiis adoriuntur, alii fragmentis septorum et fustibus: a quibus hic, multis vulneribus acceptis ac debilitato corpore et contrucidato, se abiecit exanimatus, neque ulla alia re ab se mortem, nisi opinione mortis depulit. Quem quum iacentem et concisum plurimis vulneribus extremo spiritu exsanguem et confectum viderent, defatigatione magis et errore, quam misericordia et modo, aliquando caedere destiterunt. 80. Et caussam dicit Sestius de vi? Quid ita? quia vivit: at id non sua culpa: plaga una illa extrema defuit: quae si accessisset, reliquum spiritum exhausisset. Accusa Lentidium: non percussit locum: maledic Titio Sabinio, homini Reatino, cur tam temere exclamarit occisum. Ipsum vero quid accusas? Num defuit gladiis? num repugnavit? Num, ut gladiatoribus imperari solet, ferrum non recepit?

XXXVIII. An haec ipsa vis est, non posse emori? an illa, quod tribunus plebis templum cruentavit? an, quod, quum esset ablatus, primumque resipisset, non se referri iussit? Ubi est crimen, quod reprehenditis? 81. Hic quaero, iudices, si illo die gens ista Clodia, quod facere voluit, effecisset: si P. Sestius, qui pro occiso relictus est, occisus esset: fuistisne ad arma ituri? fuistisne vos ad patrium illum animum, maiorumque virtutem excitaturi? fuistisne aliquando rempublicam a funesto latrone repetituri: an etiam tunc quiesceretis, cunctaremini, timeretis, quum rempublicam a facinorosissimis sicariis et a servis esse oppressam atque conculcatam videretis? Cuius igitur mortem ulcisceremini, siquidem liberi esse et habere rempublicam cogitaretis: de eius virtute vivi quid vos loqui, quid sentire, quid cogitare, quid iudicare oporteat, dubitandum putatis? 82. At vero illi ipsi parricidae, quorum effrenatus furor alitur impunitate diuturna, adeo vim facinoris sui perhorruerunt, ut, si paullo longior opinio mortis Sestii fuisset, Gracchum illum suum, transferendi in nos criminis caussa, occidere cogitarint. Sensit rusticulus non incautus, (neque enim homines nequam tacere potuerunt,) suum sanguinem quaeri ad restinguendam invidiam facinoris Clodiani: mulionicam paenulam arripuit, cum qua primum Romam ad comitia venerat: messoria se corbe contexit. Quum quaererent alii Numerium, alii Quintium, gemini nominis errore servatus est. Atque hoc scitis omnes, usque adeo hominem in periculo fuisse, quoad scitum sit Sestium vivere. Quod ni esset patefactum paullo citius, quam vellem: non illi quidem morte mercenarii sui transferre potuissent invidiam in quos putabant, sed acerbissimi sceleris infamiam grato quodam scelere minuissent. 83. Ac si tunc P. Sestius, iudices, in templo Castoris animam, quam vix retinuit, edidisset: non dubito, quin, si modo esset in republica senatus, si maiestas populi Romani revixisset, aliquando statua huic, ob rempublicam interfecto, in foro statueretur. Nec vero illorum quisquam, quos a maioribus nostris, morte obita, positos in illo loco atque in rostris collocatos videtis, esset P. Sestio aut acerbitate mortis, aut animo in rempublicam praeponendus: qui quum caussam civis calamitosi, caussam amici, caussam bene de republica meriti, caussam senatus, caussam Italiae, caussam reipublicae suscepisset; quumque auspiciis religionique parens obnuntiaret, quod senserat: luce, palam, a nefariis pestibus in deorum hominumque conspectu esset occisus, sanctissimo in templo, sanctissima in caussa, sanctissimo in magistratu. Eius igitur vitam quisquam spoliandam ornamentis esse dicet, cuius mortem ornandam monumento sempiterno putaretis?

XXXIX. 84. Homines, inquit, emisti, coegisti, parasti. Quid uti faceret? senatum obsideret? cives indemnatos expelleret? bona diriperet? aedes incenderet? tecta disturbaret? templa deorum immortalium inflammaret? tribunos plebis ferro e rostris expelleret? provincias, quas vellet, quibus vellet, venderet? reges appellaret? rerum capitalium condemnatos in liberas civitates per legatos nostros reduceret? principem civitatis ferro obsessum teneret? Haec ut efficere posset, quae fieri, nisi armis oppressa republica, nullo modo poterant, idcirco, credo, manum sibi P. Sestius et copias comparavit. At nondum erat maturum: nondum res ipsa ad eiusmodi praesidia viros bonos compellebat. Pulsi nos eramus, non omnino ista manu sola, sed tamen non sine ista: vos taciti mirabamini. 85. Captum erat forum anno superiore, aede Castoris, tamquam arce aliqua, a fugitivis occupata: silebatur. Omnia hominum, quum egestate, tum audacia perditorum, clamore, concursu, vi, manu gerebantur: perferebatis. Magistratus templis pellebantur: alii omnino aditu ac foro prohibebantur: nemo resistebat. Gladiatores ex praetoris comitatu comprehensi, in senatum introducti, confessi, in vincula coniecti a Milone, emissi a Serrano: mentio nulla. Forum corporibus civium Romanorum constratum caede nocturna: non modo nulla nova quaestio, sed etiam vetera iudicia sublata. Tribunum plebis plus viginti vulneribus acceptis iacentem moribundumque vidistis: alterius tribuni plebis, divini hominis, (dicam enim, quod sentio, et quod mecum sentiunt omnes,) divini, insigni quadam, inaudita, nova magnitudine animi, gravitate, fide praediti, domus est oppugnata ferro, facibus, exercitu Clodiano. XL. 86. Et tu hoc loco laudas Milonem, et iure laudas. Quem enim umquam virum tam immortali virtute vidimus? qui, nullo praemio proposito, praeter hoc, quod iam contritum et contemptum putatur, iudicium bonorum, omnia pericula, summos labores, gravissimas contentiones inimicitiasque suscepit? qui mihi unus ex omnibus civibus videtur re docuisse, non verbis, quid oporteret a praestantissimis viris in republica fieri, et quid necesse esset: oportere hominum audacium, eversorum reipublicae, sceleri legibus et iudiciis resistere. Si leges non valerent, iudicia non essent, si respublica vi, consensuque audacium, armis oppressa teneretur: praesidio et copiis defendi vitam et libertatem necesse esse. Hoc sentire, prudentiae est: facere, fortitudinis: et sentire vero et facere, perfectae cumulataeque virtutis. 87. Adiit ad rempublicam tribunus plebis, Milo: de cuius laude plura dicam, non quo aut ipse haec dici, quam existimari malit, aut ego hunc laudis fructum praesenti libenter impertiam, praesertim quum verbis consequi non possim: sed quod existimo, si Milonis caussam accusatoris voce collaudatam probaro, vos in hoc crimine parem Sestii caussam existimaturos. Adiit igitur T. Annius ad caussam reipublicae sic, ut civem patriae recuperare vellet ereptum. Simplex caussa, constans ratio, plena consensionis omnium, plena concordiae. Collegas adiutores habebat: consulis alterius summum studium, alterius animus paene placatus. De praetoribus unus alienus: senatus incredibilis voluntas, equitum Romanorum animi ad caussam excitati, erecta

Italia. Duo soli erant empti ad impediendum: qui si homines despecti et contempti tantam rem sustinere non potuissent; se caussam, quam susceperat, nullo labore peracturum videbat. Agebat auctoritate, agebat consilio, agebat per summum ordinem, agebat exemplo bonorum et fortium civium: quid republica, quid se dignum esset, quis ipse esset, quid sperare, quid maioribus suis reddere deberet, diligentissime cogitabat. XLI. 88. Huic gravitati hominis, videbat ille gladiator, se, si moribus ageret, parem esse non posse: ad ferrum, ad faces, ad quotidianam caedem, incendia, rapinas, se cum exercitu suo contulit: domum oppugnare, itineribus occurrere, vi lacessere et terrere coepit. Non movit hominem summa gravitate summaque constantia: sed quamquam dolor animi, innata libertas, prompta excellensque virtus, fortissimum virum hortabatur, vi vim oblatam, praesertim saepius, ut frangeret et refutaret; tanta moderatio fuit hominis, tantum consilium, ut contineret dolorem, neque eadem se re ulcisceretur, qua esset lacessitus, sed illum, tot iam in funeribus reipublicae exsultantem ac tripudiantem, legum, si posset, laqueis constringeret. 89. Descendit ad accusandum. Quis umquam tam proprie reipublicae caussa, nullis inimicitiis, nullis praemiis, nulla hominum postulatione, aut etiam opinione, id umquam esse facturum? Fracti erant animi hominis. Hoc enim accusante pristini illius sui iudicii turpitudinem desperabat. Ecce tibi consul, praetor, tribunus plebis, nova novi generis edicta proponunt: Ne reus adsit, ne citetur, ne quaeratur, ne mentionem omnino cuiquam iudicum aut iudiciorum facere liceat. Quid ageret vir ad virtutem, dignitatem, gloriam natus, vi sceleratorum hominum corroborata, legibus iudiciisque sublatis? Cervices tribunus plebis privato, praestantissimus vir profligatissimo homini daret? an caussam susceptam affligeret? an se domi contineret? Et vinci turpe putavit et deterreri et latere. Perfecit, ut, quoniam sibi in illum legibus uti non liceret, illius vim neque in suo, neque in reipublicae periculo pertimesceret. XLII. 90. Quomodo igitur hoc in genere praesidii comparati accusas Sestium, quum idem laudes Milonem? An, qui sua tecta defendit: qui ab aris, focis, ferrum flammamque depellit: qui sibi licere vult tuto esse in foro, in templo, in curia: iure praesidium comparat; qui vulneribus, quae cernit quotidie toto corpore, monetur, ut aliquo praesidio caput et cervices et iugulum ac latera tutetur, hunc de vi accusandum putas? 91. Quis enim vestrum, iudices, ignorat, ita naturam rerum tulisse, ut quodam tempore homines, nondum neque naturali neque civili iure descripto, fusi per agros ac dispersi vagarentur, tantumque haberent, quantum manu ac viribus per caedem ac vulnera aut eripere aut retinere potuissent? Qui igitur primi virtute et consilio praestanti exstiterunt, ii, perspecto genere humanae docilitatis atque ingenii, dissipatos unum in locum congregarunt, eosque ex feritate illa ad iustitiam atque mansuetudinem traduxerunt. Tum res, ad communem utilitatem, quas publicas appellamus, tum conventicula hominum, quae postea civitates nominatae sunt, tum domicilia coniuncta, quas urbes dicimus, invento et divino et humano iure, moenibus sepserunt. 92. Atque inter hanc vitam perpolitam humanitate et illam immanem nihil tam interest, quam ius atque vis. Horum utro uti nolumus, altero est utendum. Vim volumus exstingui? ius valeat necesse est, id est, iudicia, quibus omne ius continetur. Iudicia displicent, aut nulla sunt? vis dominetur necesse est. Hoc vident omnes: Milo et vidit, et fecit, ut ius experiretur, vim depelleret. Altero uti voluit, ut virtus audaciam vinceret: altero usus necessario est, ne virtus ab audacia vinceretur. Eademque ratio fuit P. Sestii, si minus in accusando, (neque enim per omnes fuit idem necesse fieri,) at certe in necessitate defendendae salutis suae praesidioque contra vim et manum comparando.

XLIII. 93. O dii immortales! quemnam ostenditis exitum nobis? quam spem reipublicae datis? quotus quisque invenietur tanta virtute vir, qui optimam quamque caussam reipublicae amplectatur? qui bonis viris deserviat? qui solidam laudem veramque quaerat? quum sciat, duo illa reipublicae paene fata, Gabinium et Pisonem, alterum haurire quotidie ex pacatissimis atque opulentissimis Syriae gazis innumerabile pondus auri: bellum inferre quiescentibus, ut eorum veteres illibatasque divitias in profundissimum libidinum suarum gurgitem profundat: villam aedificare in oculis omnium tantam, tugurium ut iam videatur esse illa villa, quam ipse tribunus plebis pictam olim in concionibus explicabat, quo fortissimum ac summum civem in invidiam homo castus ac non cupidus vocaret: 94. alterum Thracibus ac Dardanis primum pacem maxima pecunia vendidisse: deinde, ut illi pecuniam conficere possent, vexandam his Macedoniam et spoliandam tradidisse, eumdemque bona creditorum, civium Romanorum, cum debitoribus Graecis divisisse, cogere pecunias maximas a Dyrrhachinis, spoliare Thessalos, certam Achaeis in annos singulos pecuniam imperavisse, neque tamen ullo in publico aut religioso loco signum, aut tabulam, aut ornamentum reliquisse: hos sic eludere, quibus omne supplicium atque omnis iure optimo poena debetur: reos esse hos duos, quos videtis. Omitto iam Numerium, Serranum, Aelium, quisquilias seditionis Clodianae: sed tamen hi quoque etiam nunc volitant, ut videtis, nec, dum vos de vobis aliquid timebitis, illi umquam de se pertimescent. XLIV. 95. Nam quid ego de aedile ipso loquar, qui etiam diem dixit, et accusavit de vi Milonem? Neque hic tamen ulla umquam iniuria adducetur, ut eum tali virtute tantaque firmitate animi se in rempublicam fuisse poeniteat: sed, qui haec vident, adolescentes, quonam suas mentes conferent? Ille, qui monumenta publica, qui aedes sacras, qui domos inimicorum suorum oppugnavit, excidit, incendit, qui stipatus semper sicariis, septus armatis, munitus indicibus fuit, quorum hodie copia redundat, qui et peregrinam manum facinorosorum concitavit, et servos ad caedem idoneos emit, et in tribunatu carcerem totum in forum effudit, volitat aedilis, accusat eum, qui aliqua ex parte eius furorem exsultantem repressit. Hic, qui se est tutatus sic, ut in privata re deos penates suos, in republica iura tribunatus auspiciaque defenderet, accusare eum moderate, a quo ipse nefarie accusatur, per senatus auctoritatem non est situs.

96. Nimirum hoc illud est, quod de me potissimum tu in accusatione quaesisti, quae esset nostra natio optimatium. Sic enim dixisti. Rem quaeris praeclaram iuventuti ad discendum, nec mihi difficilem ad perdocendum: de qua pauca, iudices, dicam: et, ut arbitror, nec ab utilitate eorum, qui audient, nec ab officio vestro, nec ab ipsa caussa P. Sestii abhorrebit oratio mea. XLV. Duo genera semper in hac civitate fuerunt eorum, qui versari in republica, atque

in ea se excellentius gerere studuerunt: quibus ex generibus alteri se populares, alteri optimates et haberi et esse voluerunt. Qui ea, quae faciebant, quaeque dicebant, multitudini iucunda esse volebant, populares: qui autem ita se gerebant, ut sua consilia optimo cuique probarent, optimates habebantur. 97. Quis ergo iste optimus quisque? De numero si quaeris, innumerabiles: neque enim aliter stare possemus: sunt principes consilii publici: sunt, qui eorum sectam sequuntur: sunt maximorum ordinum homines, quibus patet curia: sunt municipales rusticique Romani: sunt negotia gerentes: sunt etiam libertini optimates. Numerus, ut dixi, huius generis late et varie diffusus est: sed genus universum (ut tollatur error) brevi circumscribi et definiri potest. Omnes optimates sunt, qui neque nocentes sunt, nec natura improbi, nec furiosi nec malis domesticis impediti. Sequitur, ut hi sint, (quam tu nationem appellasti,) qui et integri sunt, et sani, et bene de rebus domesticis constituti. Horum qui voluntati, commodis, opinioni in gubernanda republica serviunt, defensores optimatium, ipsique optimates gravissimi, et clarissimi cives numerantur, et principes civitatis. 98. Quid est igitur propositum his reipublicae gubernatoribus, quod intueri, et quo cursum suum dirigere debeant? Id quod est praestantissimum, maximeque optabile omnibus sanis et bonis et beatis, cum dignitate otium. Hoc qui volunt, omnes optimates: qui efficiunt, summi viri et conservatores civitatis putantur. Neque enim rerum gerendarum dignitate homines efferri ita convenit, ut otio non prospiciant: neque ullum amplexari otium, quod abhorreat a dignitate. XLVI. Huius autem otiosae dignitatis haec fundamenta sunt, haec membra, quae tuenda principibus, et vel capitis periculo defendenda sunt, religiones, auspicia, potestates magistratuum, senatus auctoritas, leges, mos maiorum, iudicia, iurisdictio, fides, provinciae, socii, imperii laus, res militaris, aerarium. 99. Harum rerum tot atque tantarum esse defensorem et patronum, magni animi est, magni ingenii, magnaeque constantiae. Etenim in tanto civium numero magna multitudo est eorum, qui aut propter metum poenae, peccatorum suorum conscii, novos motus conversionesque reipublicae quaerant, aut qui propter insitum quemdam animi furorem, discordiis civium ac seditione pascantur, aut qui, propter implicationem rei familiaris, communi incendio malint, quam suo deflagrare. Qui quum auctores sunt et duces suorum studiorum vitiorumque nacti, in republica fluctus excitantur, ut vigilandum sit iis, qui sibi gubernacula patriae depoposcerunt, enitendumque omni scientia ac diligentia, ut, conservatis his, quae ego paullo ante fundamenta ac membra esse dixi, tenere cursum possint et capere otii illum portum et dignitatis. 100. Hanc ego viam, iudices, si aut asperam, aut arduam, aut plenam esse periculorum aut insidiarum negem, mentiar: praesertim quum id non modo intellexerim semper, sed etiam praeter ceteros senserim.

XLVII. Maioribus praesidiis et copiis oppugnatur respublica, quam defenditur, propterea, quod audaces homines et perditi nutu impelluntur, et ipsi etiam sponte sua contra rempublicam incitantur: boni nescio quomodo tardiores sunt et, principiis rerum neglectis, ad extremum ipsa denique necessitate excitantur: ita ut nonnumquam cunctatione ac tarditate, dum otium volunt etiam sine dignitate retinere, ipsi utrumque amittant. 101. Propugnatores autem reipublicae qui esse voluerunt, si leviores sunt, desciscunt: si timidiores, desunt: permanent illi soli, atque omnia reipublicae caussa perferunt, qui sunt tales, qualis pater tuus, M. Scaure, fuit, qui a Graccho usque ad Q. Varium seditiosis omnibus restitit: quem nulla umquam vis, nullae minae, nulla invidia labefecit: aut qualis Q. Metellus, patruus matris tuae: qui, quum florentem hominem in populari ratione, L. Saturninum, censor notasset, quumque insitivum Gracchum contra vim multitudinis incitatae censu prohibuisset, quumque in eam legem, quam non iure rogatam iudicarat, iurare unus noluisset, de civitate maluit, quam de sententia demoveri; aut, ut vetera exempla, quorum est copia digna huius imperii gloria, relinquam, neve eorum aliquem, qui vivunt, nominem, qualis nuper Q. Catulus fuit, quem neque periculi tempestas neque honoris aura potuit umquam de suo cursu aut spe aut metu demovere. XLVIII. 102. Haec imitamini, per deos immortales! qui dignitatem, qui laudem, qui gloriam quaeritis. Haec ampla sunt, haec divina, haec immortalia: haec fama celebrantur, monumentis annalium mandantur, posteritati propagantur. Est labor: non nego; pericula magna: fateor.

Múltae insidiae súnt bonis:

verissime dictum est. Sed

Te id, quod multi invideant, multique expetant.
inscítia'st,*

inquit,

póstulare, sí laborem súmma cum cura éfferas
núllum.

Idem alio loco dixit, quod exciperent improbi cives,

Oderint, dum metuant.

103. Praeclara enim illa praecepta dederat iuventuti. Sed tamen haec via, haec ratio reipublicae capessendae olim erat magis pertimescenda, quum multis in rebus multitudinis studium ad populi commodum ab utilitate reipublicae discrepabat. Tabellaria lex ab L. Cassio ferebatur. Populus libertatem agi putabat suam. Dissentiebant principes, et in salute optimatium temeritatem multitudinis, et tabellae licentiam pertimescebant. Agrariam Ti. Gracchus legem ferebat. Grata erat populo: fortunae constitui tenuiorum videbantur. Nitebantur contra optimates, quod ea discordiam excitari videbant: et, quum locupletes possessionibus diuturnis moverentur, spoliari rempublicam propugnatoribus arbitrabantur. Frumentariam legem C. Gracchus ferebat. Iucunda res plebi Romanae. Victus enim suppeditabatur large sine labore. Repugnabant boni, quod et ab industria plebem ad desidiam avocari putabant, et aerarium exhauriri videbatur. XLIX. Multa etiam nostra memoria, quae consulto praetereo, fuerunt in ea contentione, ut popularis cupiditas a consilio principum dissideret. 104. Nunc iam nihil est, quod populus a delectis principibusque dissentiat: nec flagitat rem ullam, neque novarum rerum est cupidus, et otio suo, et dignitate optimi cuiusque, et universae reipublicae gloria delectatur. Itaque homines seditiosi ac turbulenti, quia nulla iam largitione populum Romanum concitare possunt, quod plebs perfuncta gravissimis seditionibus ac discordiis otium amplexatur, conductas habent conciones: neque id agunt, ut ea dicant aut ferant, quae illi velint audire, qui in concione sunt, sed pretio ac mercede perficiunt, ut, quidquid dicant, id illi velle audire videantur. 105. Num vos existimatis, Gracchos aut Saturninum aut quem-

quam illorum veterum, qui populares habebantur, ullum umquam in concione habuisse conductum? Nemo habuit. Ipsa enim largitio et spes commodi propositi sine mercede ulla multitudinem concitabat. Itaque temporibus illis, qui populares erant, offendebant illi quidem apud graves et honestos homines, sed populi iudiciis atque omni significatione florebant. His in theatro plaudebatur: hi suffragiis, quod contenderant, consequebantur: horum homines nomen, orationem, vultum, incessum amabant. Qui autem adversabantur ei generi, graves et magni homines habebantur: sed valebant in senatu multum, apud bonos viros plurimum: multitudini iucundi non erant, suffragiis offendebatur saepe eorum voluntas: plausum vero etiamsi quis eorum aliquando acceperat, ne quid peccasset, pertimescebat. Attamen, si quae res erat maior, idem ille populus horum auctoritate maxime commovebatur.

L. 106. Nunc, nisi me fallit, in eo statu civitas est, ut, si operas conductorum removeris, omnes idem de republica sensuri esse videantur. Etenim tribus locis significari maxime populi Romani iudicium ac voluntas potest, concione, comitiis, ludorum gladiatorumque consessu. Quae concio fuit per hos annos, quae quidem esset non conducta, sed vera, in qua populi Romani consensus perspici non posset? Habitae sunt multae de me a gladiatore sceleratissimo, ad quas nemo adibat incorruptus, nemo integer: nemo illum foedum vultum aspicere, nemo furialem vocem bonus audire poterat. Erant, erant illae conciones perditorum hominum necessario turbulentae. 107. Habuit de eodem me P. Lentulus consul concionem: concursus est populi Romani factus: omnes ordines, tota in illa concione Italia constitit. Egit caussam summa cum gravitate copiaque dicendi, tanto silentio, tanta approbatione omnium, nihil ut umquam videretur tam populare ad populi Romani aures accidisse. Productus est ab eo Cn. Pompeius, qui se non solum auctorem meae salutis, sed etiam supplicem populo Romano exhibuit. Huius oratio et pergravis et grata concioni fuit: sic contendo, numquam neque sententiam eius auctoritate, neque eloquentiam iucunditate fuisse maiore. 108. Quo silentio sunt auditi de me ceteri principes civitatis! quos idcirco non appello hoc loco, ne mea oratio, si minus de aliquo dixero, ingrata; si satis de omnibus, infinita esse videatur. Cedo nunc eiusdem illius inimici mei de me eodem ad verum populum in campo Martio concionem! Quis non modo approbavit, sed non indignissimum facinus putavit, illum, non dicam loqui, sed vivere ac spirare? Quis fuit, qui non eius voce maculari rempublicam, seque, si eum audiret, scelere astringi arbitraretur? LI. 109. Venio ad comitia, sive magistratuum placet, sive legum. Leges videmus saepe ferri multas. Omitto eas, quae feruntur ita, vix ut quini, et hi ex alia tribu, qui suffragium ferant, reperiantur. De me, quem tyrannum atque ereptorem libertatis esse dicebat, in illa ruina reipublicae dicit se legem tulisse. Quis est, qui se, quum contra me ferebatur, inisse suffragium confiteatur? quum autem de me eodem ex senatusconsulto, comitiis centuriatis, ferebatur, quis est, qui non profiteatur se adfuisse et suffragium de salute mea tulisse? Utra igitur caussa popularis debet videri? in qua omnes honestates civitatis, omnes aetates, omnes ordines una consentiunt: an, in qua furiae concitatae, tamquam ad funus reipublicae, convolant? 110. An, sicubi aderit Gellius, homo et fratre indignus, viro clarissimo, atque optimo consule, et ordine equestri, cuius ille ordinis nomen retinet, ornamenta confecit; id erit populare? Est enim homo iste populo Romano deditus. Nihil vidi magis: qui, quum eius adolescentia in amplissimis honoribus summi viri, L. Philippi vitrici, florere potuisset, usque eo non fuit popularis, ut bona solus comesset: deinde ex impuro adolescente et petulante, posteaquam rem paternam ab idiotarum divitiis ad philosophorum regulam perduxit, Graeculum se atque otiosum putari voluit, studio litterarum se subito dedidit. Nihil iuvabant anagnostae: libelli etiam pro vino saepe oppignerabantur. Manebat insaturabile abdomen, copiae deficiebant. Itaque semper versabatur in spe rerum novarum: otio et tranquillitate reipublicae consenescebat. LII. Ecquae seditio umquam fuit, in qua non ille princeps? ecqui seditiosus, cui ille non familiaris? ecquae turbulenta concio, cuius ille non concitator? Cui bene dixit umquam bono? bene dixit? immo, quem fortem et bonum civem non petulantissime est insectatus? qui, ut credo, non libidinis caussa, sed ut plebicola videretur, libertinam duxit uxorem. 111. Is de me suffragium tulit, is adfuit, is interfuit epulis et gratulationibus parricidarum. In quo tamen est me ultus, cum illo ore inimicos est meos suaviatus. Qui, quasi mea culpa bona perdiderit, ita ob eam ipsam caussam est mihi inimicus, quia nihil habet. Utrum ego tibi patrimonium eripui, Gelli, an tu comedisti? Quid? tu meo periculo, gurges ac vorago patrimonii, helluabare: ut, si ego consul rempublicam contra te et gregales tuos defendissem, in civitate esse me nolles? Te nemo tuorum videre vult: omnes aditum, sermonem, congressum tuum fugiunt: te sororis filius Postumius, adolescens gravis, senili iudicio, notavit, quum in magno numero tutorem liberis non instituit. Sed elatus odio, et meo, et reipublicae nomine, quorum ille utri sit inimicior, nescio, plura dixi, quam dicendum fuit, in furiosissimum atque egentissimum ganeonem. 112. Illuc revertor: contra me quum sit actum, capta Urbe atque oppressa, Gellium, Firmidium, Titium, eiusdem modi furias, illis mercenariis gregibus duces et auctores fuisse, quum ipse lator nihil ab horum turpitudine, audacia, sordibus abhorreret. At, quum de dignitate mea ferebatur, nemo sibi nec valetudinis excusationem, nec senectutis, satis iustam putavit: nemo fuit, qui se non rempublicam mecum simul revocare in suas sedes arbitraretur. LIII. 113. Videamus nunc comitia magistratuum. Fuit collegium nuper tribunicium, in quo tres minime, duo vehementer populares existimabantur. Ex his, qui populares non habebantur, quibus in illo genere conductarum concionum consistendi potestas non erat, duo a populo Romano praetores video esse factos: et, quantum sermonibus vulgi et suffragiis intelligere potui, prae se populus Romanus ferebat, sibi illum in tribunatu Cn Domitii animum constantem et egregium, et Q. Ancharii fidem ac fortitudinem, etiamsi nihil agere potuissent, tamen voluntate ipsa gratum fuisse. Iam de C. Fannio quae sit existimatio, videmus: quod iudicium populi Romani in honoribus eius futurum sit, nemini dubium esse debet. 114. Quid? populares illi duo quid egerunt? alter, qui tamen se continuerat, tulerat nihil, senserat tantum de republica aliud, atque homines exspectabant, vir et bonus, et innocens, et bonis viris semper probatus, quod parum videlicet intellexit in tribunatu, quid vero populo probaretur, et quod illum esse populum Romanum, qui in concione

erat, arbitrabatur, non tenuit eum locum, in quem, nisi popularis esse voluisset, facillime pervenisset. Alter, qui ita se in populari ratione iactarat, ut auspicia, legem Aeliam, senatus auctoritatem, consulem, collegas, bonorum iudicium nihil putaret, aedilitatem petivit cum bonis viris et hominibus primis, sed non praestantissimis opibus et gratia: tribum suam non tulit: Palatinam denique, per quam omnes illae pestes vexare populum Romanum dicebantur, perdidit: nec quidquam illis comitiis, quod boni viri vellent, nisi repulsam, tulit. Videtis igitur, populum ipsum, ut ita dicam, iam non esse popularem: qui ita vehementer eos, qui populares habentur, respuat: eos autem, qui ei generi adversantur, honore dignissimos iudicet.

LIV. 115. Veniamus ad ludos. Facit enim, iudices, vester iste in me animorum oculorumque coniectus, ut mihi iam licere putem remissiore uti genere dicendi. Comitiorum et concionum significationes interdum verae sunt, nonnumquam vitiatae atque corruptae: theatrales gladiatoriique consessus dicuntur omnino solere levitate nonnullorum emptos plausus exiles et raros excitare. Attamen facile est, quum id fit, quemadmodum, et a quibus fiat, et quid integra multitudo faciat, videre. Quid ego nunc dicam, quibus viris, aut cui generi civium maxime applaudatur? Neminem vestrum fallit. Sit hoc sane leve: quod non ita est, quoniam optimo cuique impertitur: sed, si est leve, homini gravi leve est: ei vero, qui pendet a rebus levissimis, qui rumore, et (ut ipsi loquuntur) favore populi tenetur et ducitur, plausum, immortalitatem, sibilum mortem videri necesse est. 116. Ex te igitur, Scaure, potissimum quaero, qui ludos apparatissimos magnificentissimosque fecisti, ecquis istorum popularium tuos ludos aspexerit, ecquis se theatro populoque Romano commiserit. Ipse ille maxime ludius, non solum spectator, sed actor et acroama, qui omnia sororis embolia novit, qui in coetum mulierum pro psaltria adducitur, nec tuos ludos aspexit in illo ardenti tribunatu suo, nec ullos alios, nisi eos, a quibus vix vivus effugit. Semel, inquam, se ludis homo popularis commisit omnino, quum in templo Honoris-Virtutis honos habitus esset virtuti, Caiique Marii, conservatoris huius imperii, monumentum municipi eius et reipublicae defensori sedem ad salutem praebuisset. LV. 117. Quo quidem tempore, quid populus Romanus sentire se ostenderit, utroque in genere declaratum est: primo, quum, audito senatusconsulto, rei ipsi atque absenti senatui plausus est ab universis datus: deinde, quum senatoribus singulis spectatum e senatu redeuntibus. Quum vero ipse, qui ludos faciebat, consul assedit, stantes et manibus passis gratias agentes et lacrimantes gaudio suam erga me benevolentiam ac misericordiam declararunt. At quum ille furibundus incitata illa sua vecordi mente venisset, vix se populus Romanus tenuit, vix homines odium suum a corpore eius impuro atque infando represserunt. Voces quidem et palmarum intentus et maledictorum clamorem omnes profuderunt. 118. Sed quid ego populi Romani animum virtutemque commemoro, libertatem iam ex diuturna servitute respicientis, in eo homine, cui tum petenti iam aedilitatem ne histriones quidem coram sedenti pepercerunt? Nam quum ageretur togata, Simulans, ut opinor; caterva tota clarissima concentione, in ore impuri hominis imminens, concionata est:

— — Huic vitaé tuae — et,

— — Pòst principia atque éxitus

vitiosae vitae — —

Sedebat exanimatus: et is, qui antea cantorum convicio conciones celebrare suas solebat, cantorum ipsorum vocibus eiiciebatur. Et, quoniam facta mentio est ludorum, ne illud quidem praetermittam, in magna varietate sententiarum, numquam ullum fuisse locum, in quo aliquid a poeta dictum, cadere in tempus nostrum videretur, quod aut populum universum fugeret, aut non exprimeret ipse actor. 119. Et, quaeso, hoc loco, iudices, ne qua me levitate ductum ad insolitum genus dicendi labi putetis, si de poetis, de histrionibus, de ludis in iudicio loquar. LVI. Non sum tam ignarus, iudices, caussarum, non tam insolens in dicendo, ut omni ex genere orationem aucuper, et omnes undique flosculos carpam atque delibem. Scio quid gravitas vestra, quid haec advocatio, quid ille conventus, quid dignitas P. Sestii, quid periculi magnitudo, quid aetas, quid honos meus postulet. Sed mihi sumpsi hoc loco doctrinam quamdam iuventuti qui essent optimates. In ea explicanda demonstrandum est, non esse populares omnes eos, qui putentur. Id facillime consequar, si universi populi iudicium verum et incorruptum, et, si intimos sensus civitatis expressero. 120. Quid fuit illud, quod, recenti nuntio de illo senatusconsulto, quod factum est in templo Virtutis, ad ludos scenamque perlato, consessu maximo summus artifex, et mehercule semper partium in republica, tamquam in scena, optimarum, flens et recenti laetitia et mixto dolore ac desiderio mei, egit aperte multo gravioribus verbis meam caussam, quam egomet de me agere potuissem? Summi enim poetae ingenium non solum arte sua, sed etiam dolore exprimebat. Quid enim?

— — Cérto qui rempúblicam animo adiúverit,
státuerit, steterit cum Achivis. — —

Vobiscum me stetisse dicebat; vestros ordines demonstrabat. Revocabatur ab universis.

— ré dubia:
néc dubitarit vitam offerre, néc capiti pepércerit.

121. Haec quantis ab illo clamoribus agebantur! quum iam, omisso gestu, verbis poetae, et studio actoris, et exspectationi nostrae plauderetur?

Súmmum amicum, súmmo in bello —

(nam illud ipse actor adiungebat amico animo, et fortassis homines propter aliquod desiderium approbabant)

— — súmmo ingenio praeditum.

LVII. Tum illa, quanto cum gemitu populi Romani ab eodem paullo post in eadem fabula sunt acta!

O páter! —

Me, me ille absentem, ut patrem, deplorandum putabat, quem Q. Catulus, quem multi alii saepe in senatu patrem patriae nominarant. Quanto cum fletu de illis nostris incendiis ac ruinis, quum patrem pulsum, patriam afflictam deploraret, domum incensam eversamque, sic egit, ut, demonstrata pristina fortuna, quum se convertisset,

Haec ómnia vidi inflámmari!

fletum etiam inimicis atque invidis excitaret! 122. Pro, dii immortales! quid? illa quemadmodum dixit idem? quae mihi quidem ita et acta et scripta videntur esse, ut vel a Q. Catulo, si revixisset, praeclare posse dici viderentur: is enim libere reprehendere, et accusare populi nonnumquam temeritatem solebat, aut errorem senatus:

O ingratifici Argívi, inanes Gráii, immemores benefici!

Non erat illud quidem verum: non enim ingrati, sed miseri, quibus reddere salutem, a quo acceperant, non liceret: nec unus in quemquam umquam gratior, quam in me universi. Sed tamen illud scripsit disertissimus poeta pro me: egit fortissimus actor, non solum optimus, de me, quum omnes ordines demonstraret; senatum, equites Romanos, universum populum Romanum accusaret:

Exsulare sínitis, sistis pélli, pulsum pátimini.

Quae tum significatio fuerit omnium, quae declaratio voluntatis ab universo populo Romano in caussa hominis non popularis, equidem audiebamus: existimare facilius possunt, qui adfuerunt. LVIII. 123. Et, quoniam me huc provexit oratio, histrio casum meum toties collacrimavit, quum ita dolenter ageret caussam meam, ut vox eius illa praeclara lacrimis impediretur. Neque poetae, quorum ego semper ingenia dilexi, tempori meo defuerunt, eaque populus Romanus non solum plausu, sed etiam gemitu suo comprobavit. Utrum igitur haec Aesopum potius pro me aut Accium dicere oportuit, si populus Romanus liber esset, an principes civitatis? Nominatim sum appellatus in Bruto,

Túllius, qui líbertatem cívibus stabilíverat.

Millies revocatum est. Parumne videbatur populus Romanus iudicare, id a me et a senatu esse constitutum, quod perditi cives sublatum per nos criminabantur? 124. Maxime vero populi Romani iudicium universo consessu gladiatorio declaratum est. Erat enim munus Scipionis dignum et eo ipso et illo Q. Metello, cui dabatur. Id autem spectaculi genus erat, quod omni frequentia atque omni genere hominum celebratur, quo multitudo maxime delectatur. In hunc consessum P. Sestius, tribunus plebis, quum ageret nihil aliud in eo magistratu, nisi meam caussam, venit, et se populo dedit, non plausus cupiditate, sed ut ipsi inimici nostri voluntatem universi populi viderent. Venit (ut scitis) ad columnam Maeniam. Tantus est ex omnibus spectaculis usque a Capitolio, tantus ex fori cancellis plausus excitatus, ut numquam maior consensio aut apertior populi Romani universi fuisse ulla in caussa diceretur. 125. Ubi erant tum illi concionum moderatores, legum domini, civium expulsores? Aliusne est aliquis improbis civibus peculiaris populus, cui nos offensi invisique fuerimus? LIX. Equidem existimo, nullum tempus esse frequentioris populi, quam illud gladiatorium, neque concionis ullius, neque vero ullorum comitiorum. Haec igitur innumerabilis hominum multitudo, haec populi Romani tanta significatio, sine ulla varietate, universi, quum illis ipsis diebus de me actum iri putaretur, quid declaravit, nisi optimorum civium salutem et dignitatem populo Romano caram esse universo? 126. At vero ille tribunus plebis, qui de me, non patris, avi, proavi, maiorum denique suorum omnium, sed Graeculorum instituto, concionem interrogare solebat: Velletne me redire: et, quum erat reclamatum semivivis mercenariorum vocibus, populum Romanum negare dicebat: is, quum quotidie gladiatores spectaret, numquam est conspectus. Quum veniret, emergebat subito, quum sub tabulas subrepserat, ut „*Mater te appello!*" dicturus videretur. Itaque illa via latebrosa, qua spectatum ille veniebat, Appia iam vocabatur. Qui tamen, quoquo tempore conspectus erat, non modo gladiatores, sed equi ipsi gladiatorum repentinis sibilis extimescebant. 127. Videtisne igitur, quantum inter populum Romanum et concionem intersit? dominos concionum omni odio populi notari? quibus autem consistere in operarum concionibus non liceat, eos omni populi Romani significatione decorari?

Tu mihi etiam M. Attilium Regulum commemoras, qui redire ipse Karthaginem sua voluntate ad supplicium, quam sine iis captivis, a quibus ad senatum missus erat, Romae manere maluerit? et mihi negas optandum reditum fuisse per familias comparatas et homines armatos. LX. Vim scilicet ego desideravi, qui, dum vis fuit, nihil egi, et quem, si vis non fuisset, nulla res labefactare potuisset. 128. Hunc ego reditum repudiarem, qui ita florens fuit, ut verear, ne quis me studio gloriae putet idcirco exisse, ut ita redirem? Quem enim umquam senatus civem, nisi me, nationibus exteris commendavit? cuius umquam propter salutem, nisi meam, senatus publice sociis populi Romani gratias egit? De me uno patres conscripti decreverunt, ut, qui provincias cum imperio obtinerent, qui quaestores legatique essent, salutem et vitam meam custodirent. In una mea caussa post Romam conditam factum est, ut litteris consularibus ex senatusconsulto, cuncta ex Italia, omnes, qui rempublicam salvam vellent, convocarentur. Quod numquam senatus in universae reipublicae periculo decrevit, id in unius mea salute conservanda decernendum putavit. Quem curia magis requisivit? quem forum luxit? quem aeque ipsa tribunalia desideraverunt? Omnia discessu meo deserta, horrida, muta, plena luctus et maeroris fuerunt. Quis est Italiae locus, in quo non fixum sit in publicis monumentis studium salutis meae, testimonium dignitatis? LXI. 129. Nam quid ego illa de me divina senatusconsulta commemorem? vel quod in templo Iovis Optimi Maximi factum est, quum vir is, qui tripartitas orbis terrarum oras atque regiones tribus triumphis adiunctas huic imperio notavit, de scripto sententia dicta, mihi uni testimonium patriae conservatae dedit? cuius sententiam ita frequentissimus senatus secutus est, ut unus dissentiret hostis, idque ipsum tabulis publicis mandaretur, ad memoriam posteri temporis sempiternam: vel quod est postridie decretum in curia, populi ipsius Romani, et eorum, qui ex municipiis convenerant, admonitu, ne quis de caelo servaret: ne quis moram ullam afferret: si quis aliter fecisset, eum plane eversorem reipublicae fore, idque senatum gravissime laturum: et ut statim de eius facto referretur? Qua gravitate sua quum frequens senatus nonnullorum scelus audaciamque tardasset, tamen illud addidit, si diebus quinque, quibus agi de me potuisset, non esset actum, redirem in patriam, dignitate omni recuperata. LXII. Decrevit eodem tempore senatus, ut iis, qui ex tota Italia salutis meae caussa convenerant, agerentur gratiae, atque ut iidem, ad res redeuntes ut venirent, rogarentur. 130. Haec erat studiorum in mea salute contentio: ut ii, qui a senatu de me rogabantur, iidem senatui pro me supplicarent. Atque ita in his rebus unus est solus inventus, qui ab hac tam impensa voluntate bonorum palam dissideret, ut etiam Q. Metellus consul, qui mihi vel maxime ex magnis contentionibus reipublicae fuisset inimicus, de mea salute retulerit. Qui excitatus summa quum auctoritate P. Servilii, tum quadam gravitate dicendi, quum ille omnes prope ab inferis evocasset Metellos, et ad illius generis, quod sibi cum eo commune esset, dignitatem, propinqui sui mentem a Clodianis latrociniis reflexisset: quumque eum ad domestici exempli memoriam et ad Numidici illius Metelli casum, vel gloriosum vel gravem conver-

tisset: collacrimavit vir egregius ac vere Metellus, totumque se P. Servilio dicenti etiam tum tradidit nec illam divinam gravitatem, plenam antiquitatis, diutius homo eiusdem sanguinis potuit sustinere, et mecum absens beneficio suo rediit in gratiam. 131. Quod certe, si est aliqui sensus in morte praeclarorum virorum, quum omnibus Metellis, tum vero uni viro fortissimo et praestantissimo civi gratissimum, fratri suo, fecit, socio laborum, periculorum, consiliorum meorum. LXIII. Reditus vero meus qui fuerit, quis ignorat? quemadmodum mihi advenienti tamquam totius Italiae atque ipsius patriae dexteram porrexerint Brundisini; quum ipsis Nonis Sext. idem dies adventus mei fuisset reditusque, natalis idem carissimae filiae, quam ex gravissimo tum primum desiderio luctuque conspexi, idem etiam ipsius coloniae Brundisinae, idem Salutis, ut scitis: quumque me domus eadem optimorum et doctissimorum virorum, Laenii Flacci, et patris et fratris eius, laetissima accepisset, quae proximo anno maerens receperat et suo praesidio periculoque defenderat: quumque itinere toto urbes Italiae festos dies agere adventus mei videbantur, viae multitudine legatorum undique missorum celebrabantur, ad Urbem accessus incredibili hominum multitudine et gratulatione florebat, iter a porta, in Capitolium ascensus, domum reditus erat eiusmodi, ut summa in laetitia illud dolerem, civitatem tam gratam tam miseram atque oppressam fuisse.

132. Habes igitur, quod ex me quaesisti, qui essent optimates. Non est natio, ut dixisti: quod ego verbum agnovi: est enim illius, a quo uno maxime P. Sestius se oppugnari videt, hominis eius, qui hanc nationem deleri et concidi cupivit: qui C. Caesarem, mitem hominem, et a caede abhorrentem, saepe increpuit, saepe accusavit, quum affirmaret, illum numquam, dum haec natio viveret, sine cura futurum. Nihil profecit de universis: de me agere non destitit: me oppugnavit, primum per indicem Vettium, quem in concione de me et de clarissimis viris interrogavit. In quo tamen eos cives coniunxit eodem periculo et crimine, ut a me inierit gratiam, quod me cum amplissimis et fortissimis viris congregavit. LXIV. 133. Sed postea mihi, nullo meo merito, nisi quod bonis placere cupiebam, omnes est insidias sceleratissime machinatus. Ille ad eos, a quibus audiebatur, quotidie aliquid ficti afferebat: ille hominem mihi amicissimum, Cn. Pompeium, monebat, ut meam domum metueret atque a me ipso caveret: ille se sic cum inimico meo copularat, ut illum meae proscriptionis, quam adiuvabat Sex. Clodius, homo iis dignissimus, quibuscum vivit, tabulam esse, se scriptorem diceret: ille unus ordinis nostri discessu meo, luctu vestro palam exsultavit. De quo ego, quum quotidie rueret, verbum feci, iudices, numquam: neque putavi, quum omnibus machinis ac tormentis, vi, exercitu, copiis oppugnarer, de uno sagittario me queri convenire. Acta mea sibi ait displicere. Quis nescit? qui legem eam contemnat, quae dilucide vetat, gladiatores biennio, quo quis peteret aut petiturus sit, dare? 134. In quo eius temeritatem satis mirari, iudices, non queo. Facit apertissime contra legem: facit is, qui neque elabi ex iudicio iucunditate sua, neque emitti gratia potest, neque opibus et potentia leges ac iudicia perfringere. Quae res hominem impellit, ut sit tam intemperans? Iste nimia gloriae cupiditate familiam gladiatoriam, credo, nactus est, speciosam, nobilem, gloriosam. Norat studia populi: videbat clamores et concursus futuros. Hac exspectatione elatus homo, flagrans cupiditate gloriae, tenere se non potuit quin eos gladiatores induceret, quorum esset ipse pulcherrimus. Si ob eam caussam peccaret et pro recenti populi Romani in se beneficio, populari studio elatus, tamen ignosceret nemo: quum vero ne de venalibus quidem homines electos, sed ex ergastulis emptos, nominibus gladiatoriis ornarit, et sortito alios Samnites, alios provocatores fecerit, tanta licentia, tanta legum contemptio, quem habitura sit exitum, non pertimescit? 135. Sed habet defensiones duas: primum, Do, inquit, bestiarios: lex est scripta de gladiatoribus. Festive. Accipite aliquid etiam acutius. Dicet se non gladiatores, sed unum gladiatorem dare, et totam aedilitatem in munus hoc tratulisse. Praeclara aedilitas. Unus leo: ducenti bestiarii. Verum utatur hac defensione: cupio eum suae caussae confidere. Solet enim tribunos plebis appellare, et vi iudicium disturbare, quum diffidit. Quem non tam admiror, quod meam legem contemnat, hominis inimici, quam quod se statuit omnino consularem legem nullam putare. Aciliam, Didiam, Liciniam, Iuniam contempsit. Etiamne eius, quem sua lege et suo beneficio ornatum, munitum, armatum solet gloriari, C. Caesaris legem de pecuniis repetundis non putat esse legem? Et aiunt alios esse, qui acta Caesaris rescindant, quum haec optima lex, et ab illo socero eius et ab hoc assecla negligatur?

LXV. Et cohortari ausus est accusator in hac caussa vos, iudices, ut aliquando essetis severi, aliquando medicinam adhiberetis reipublicae. Non ea est medicina, quum sanae parti corporis scalpellum adhibetur atque integrae: carnificina est ista et crudelitas. Hi medentur reipublicae, qui exsecant pestem aliquam, tamquam strumam civitatis.

136. Sed, ut extremum habeat aliquid oratio mea, et ut ego ante dicendi finem faciam, quam vos me tam attente audiendi; concludam illud de optimatibus eorumque principibus ac reipublicae defensoribus: vosque, adolescentes, et qui nobiles estis, ad maiorum vestrorum imitationem excitabo, et qui ingenio et virtute nobilitatem potestis consequi, ad eam rationem, in qua multi homines novi et honore et gloria floruerunt, cohortabor. 137. Haec est una via, mihi credite, et laudis et dignitatis et honoris: a bonis viris, sapientibus, et bene natura constitutis laudari et diligi: nosse descriptionem civitatis, a maioribus nostris sapientissime constitutam: qui quum regum potestatem non tulissent, ita magistratus annuos creaverunt, ut consilium senatus reipublicae praeponerent sempiternum, deligerentur autem in id consilium ab universo populo, aditusque in illum summum ordinem civium industriae ac virtuti pateret: senatum reipublicae custodem, praesidem, propugnatorem collocaverunt: huius ordinis auctoritate uti magistratus, et quasi ministros gravissimi consilii esse voluerunt: senatum autem ipsum proximorum ordinum splendore confirmari, plebis libertatem et commoda tueri atque augere voluerunt. LXVI. 138. Haec qui pro virili parte defendunt, optimates sunt, cuiuscumque sint ordinis: qui autem praecipue suis cervicibus tanta munia atque rempublicam sustinent, ii semper habiti sunt optimatium principes, auctores et conservatores civitatis. Huic hominum generi fateor, ut ante dixi, multos adversarios, inimicos, invidos esse, multa proponi pericula, multas inferri iniurias, magnos esse experiundos et subeundos labores: sed mihi omnis oratio est cum virtute, non cum desidia: cum dignitate, non cum

voluptate; cum iis, qui se patriae, qui suis civibus, qui laudi, qui gloriae; non qui somno et conviviis et delectationi natos arbitrantur. Nam si qui voluptatibus ducuntur et se vitiorum illecebris et cupiditatum lenoniciis dediderunt: missos faciant honores: ne attingant rempublicam: patiantur viros fortes labore, se otio suo perfrui. 139. Qui autem bonam famam bonorum, quae sola vere gloria nominari potest, expetunt, aliis otium quaerere debent et voluptates, non sibi. Sudandum est his pro communibus commodis, adeundae inimicitiae, subeundae saepe pro republica tempestates: cum multis audacibus, improbis, nonnumquam etiam potentibus dimicandum. Haec audivimus de clarissimorum virorum consiliis et factis: haec accepimus, haec legimus. Neque eos in laude positos videmus, qui incitarunt aliquando populi animos ad seditionem, aut qui largitione caecarunt mentes imperitorum, aut qui fortes et claros viros et bene de republica meritos in invidiam aliquam vocaverunt. Leves hos semper nostri homines, et audaces, et malos, et perniciosos cives putaverunt. At vero qui horum impetus et conatus represserunt, qui auctoritate, qui fide, qui constantia, qui magnitudine animi consiliis audacium restiterunt; ii graves, ii principes, ii duces, ii auctores huius ordinis et dignitatis atque imperii semper habiti sunt. LXVII. 140. Ac ne quis ex nostro aut aliquorum praeterea casu hanc vitae viam pertimescat; unus in hac civitate, quem quidem ego possim dicere, praeclare vir de republica meritus, L. Opimius indignissime concidit: cuius monumentum celeberrimum in foro, sepulcrum desertissimum in littore Dyrrhachino relictum est. Atque hunc tamen flagrantem invidia, propter interitum C. Gracchi, semper ipse populus Romanus periculo liberavit. Alia quaedam civem egregium iniqui iudicii procella pervertit. Ceteri vero aut, repentina vi perculsi ac tempestate populari, per populum tamen ipsum recreati sunt atque revocati: aut omnino invulnerati inviolatique vixerunt. At vero ii, qui senatus consilium, qui auctoritatem bonorum, qui instituta maiorum neglexerunt, et imperitae aut concitatae multitudini iucundi esse voluerunt, omnes fere reipublicae poenas aut praesenti morte aut turpi exsilio dependerunt. 141. Quod si apud Athenienses, homines Graecos, longe a nostrorum hominum gravitate disiunctos, non deerant, qui rempublicam contra populi temeritatem defenderent, quum omnes, qui ita fecerant, e civitate eiicerentur: si Themistoclem illum, conservatorem patriae, non deterruit a republica defendenda nec Miltiadis calamitas, qui illam civitatem paullo ante servarat, nec Aristidi fuga, qui unus omnium iustissimus fuisse traditur: si postea summi eiusdem civitatis viri, quos nominatim appellari non est necesse, propositis tot exemplis iracundiae levitatisque popularis, tamen suam rempublicam illam defenderunt: quid nos tandem facere debemus, primum in ea civitate nati, unde orta mihi gravitas et magnitudo animi videtur: tum in tanta gloria insistentes, ut omnia humana leviora videri debeant: deinde ad eam rempublicam tuendam aggressi, quae tanta dignitate est, ut eam defendentem occidere non aliud sit, quam oppugnantem rerum potiri? LXVIII. 142. Homines Graeci, quos antea nominavi, inique a suis civibus damnati atque expulsi, tamen, quia bene sunt de suis civitatibus meriti, tanta hodie gloria sunt, non in Graecia solum, sed etiam apud nos atque in ceteris terris, ut eos, a quibus illi oppressi sunt, nemo nominet, horum calamitatem dominationi illorum omnes anteponant. Quis Karthaginiensium pluris fuit Hannibale consilio, virtute, rebus gestis, qui unus cum tot imperatoribus nostris per tot annos de imperio et de gloria decertavit? Hunc sui cives e civitate eiecerunt: nos etiam hostem litteris nostris et memoria videmus esse celebratum. 143. Quare imitemur nostros Brutos, Camillos, Ahalas, Decios, Curios, Fabricios, Maximos, Scipiones, Lentulos, Aemilios, innumerabiles alios, qui hanc rempublicam stabiliverunt: quos equidem in deorum immortalium coetu ac numero repono. Amemus patriam, pareamus senatui, consulamus bonis: praesentes fructus negligamus, posteritatis gloriae serviamus: id esse optimum putemus, quod erit rectissimum: speremus, quae volumus; sed quod acciderit, feramus: cogitemus denique, corpus virorum fortium magnorumque hominum esse mortale, animi vero motus et virtutis gloriam sempiternam: neque, hanc opinionem si in illo sanctissimo Hercule consecratam videmus, cuius corpore ambusto, vitam eius et virtutem immortalitas excepisse dicitur, minus existimemus, eos, qui hanc tantam rempublicam suis consiliis aut laboribus aut auxerint aut defenderint aut servarint, esse immortalem gloriam consecutos.

LXIX. 144. Sed me repente, iudices, de fortissimorum et clarissimorum civium dignitate et gloria dicentem, et plura etiam dicere parantem, horum aspectus in ipso cursu orationis repressit. Video P. Sestium, meae salutis, vestrae auctoritatis, publicae caussae defensorem, propugnatorem, actorem, reum: video hunc praetextatum eius filium oculis lacrimantibus me intuentem: video Milonem, vindicem vestrae libertatis, custodem salutis meae, subsidium afflictae reipublicae, exstinctorem domestici latrocinii, repressorem caedis quotidianae, defensorem templorum atque tectorum, praesidium curiae, sordidatum et reum: video P. Lentulum, cuius ego patrem deum ac parentem statuo fortunae ac nominis mei et fratris rerumque nostrarum, in hoc misero squalore et sordibus: cui superior annus idem et virilem patris et praetextam populi iudicio togam dederit, hunc hoc anno, in hac toga, rogationis iniustissimae subitam acerbitatem pro patre fortissimo et clarissimo cive deprecantem.

145. Atque hic tot et talium civium squalor, hic luctus, hae sordes susceptae sunt propter unum me, quia me defenderunt, quia meum casum luctumque doluerunt, quia me lugenti patriae, flagitanti senatui, poscenti Italiae, vobis omnibus orantibus reddiderunt. Quod tantum est in me scelus? quid tanto opere deliqui illo, illo die, quum ad vos indicia, litteras, confessiones communis exitii detuli? quum parui vobis? At, si scelestum est amare patriam, pertuli poenarum satis: eversa domus est, fortunae vexatae, dissipati liberi, raptata coniux, frater optimus, incredibili pietate, amore inaudito, maximo in squalore volutatus est ad pedes inimicissimorum: ego, pulsus aris, focis, dis penatibus, distractus a meis, carui patria, quam (uti levissime dicam) certe texeram: pertuli crudelitatem inimicorum, scelus infidelium, fraudem invidorum.

146. Si hoc non est satis, quod haec omnia deleta videntur reditu meo: multo mihi, multo, inquam, iudices, praestat, in eamdem illam recidere fortunam, quam tantam importare meis defensoribus et conservatoribus calamitatem. An ego in hac urbe esse possim, his pulsis, qui me huius urbis compotem fecerunt? Non ero: non potero esse, iudices: neque hic umquam puer, qui his lacrimis, qua sit pietate, decla-

rat, amisso patre suo propter me, me ipsum incolumem videbit: nec, quotiescumque me viderit, ingemiscet ac pestem suam et patris sui sese dicet videre. Ego vero vos in omni fortuna, quaecumque erit oblata, complectar: nec me ab iis, quos meo nomine sordidatos videtis, umquam ulla fortuna divellet: neque eae nationes, quibus me senatus commendavit, quibus de me gratias egit, hunc exsulem propter me sine me videbunt.

147. Sed haec dii immortales qui me suis templis advenientem receperunt, stipatum ab his viris et P. Lentulo consule, atque ipsa respublica, qua nihil est sanctius, vestrae potestati, iudices, commiserunt. Vos hoc iudicio omnium bonorum mentes confirmare, improborum reprimere potestis: vos his civibus uti optimis, vos me reficere, et renovare rempublicam. Quare vos obtestor atque obsecro, ut, si me salvum esse voluistis, eos conservetis, per quos me recuperavistis.

46.

M. TULLII CICERONIS

IN

VATINIUM

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

P. Vatinius quaestor fuerat anno U. 691. Cicerone et Antonio coss., provinciam aquariam vel Ostiensem obtinens. Legatus cum C. Cosconio in Hispaniam ulteriorem iverat a. U. 692. Tribunus pl. anno 695. C. Iulio Caesari consuli praeter Galliam ulteriorem etiam citeriorem cum Illyrico et tribus legionibus in quinquennium attribuendam curaverat. Idem alterum consulem M. Bibulum vi e curia exactum, domi captum in carcerem duci iusserat.

ARG. Quum inter testes contra Sestium productus esset Vatinius, et defensor Sestii Cicero ei esset inimicissimus, opportune oblatam occasionem arripuit Vatinii ulciscendi. Itaque quum defensoris inprimis hoc esset, ut testes productos apte acuteque interrogando calumniae convinceret; Cicero Vatinium, qui, quo genere sit, quomodo in pueritia vixerit, quid in quaestura totoque tribunatu fecerit, ac tandem etiam de ipsa caussa, sed breviter interrogavit, omnibus vehementer plaudentibus. Itaque haec non tam oratio est, quam quae ab ipso Cicerone cap. ult. dicitur, interrogatio, instituta illa quidem eodem tempore, quo Sestiana oratio, i. e. anno U. 698.

I. 1. Si tua tantummodo, Vatini, quid indignitas postularet, spectare voluissem, fecissem id, quod his vehementer placebat, ut te, cuius testimonium, propter turpitudinem vitae sordesque domesticas, nullius momenti putaretur, tacitus dimitterem. Nemo enim horum aut ita te refutandum, ut gravem adversarium, aut ita rogandum, ut religiosum testem, arbitrabatur. Sed fui paullo intemperantior fortasse, quam debui. Odio enim tui, in quo, etsi omnes, propter tuum in me scelus, superare debeo, tamen ab omnibus paene vincor, sic sum incitatus, ut, quum te non minus contemnerem, quam odissem, tamen vexatum potius, quam despectum, vellem dimittere. 2. Quare, ne tibi hunc honorem a me haberi forte mirere, quod interrogem, quem nemo congressu, nemo aditu, nemo suffragio, nemo civitate, nemo luce dignum putet: nulla me caussa impulisset, nisi ut ferocitatem tuam istam comprimerem, et audaciam frangerem, et loquacitatem paucissimis interrogationibus irretitam retardarem. Etenim debuisti, Vatini, etiamsi falso venisses in suspicionem P. Sestio, tamen mihi ignoscere, si, in tanto hominis de me optime meriti periculo, et tempori eius et voluntati parere voluissem. 3. Sed hesterno pro testimonio esse mentitum, quum affirmares, nullum tibi omnino cum Albinovano sermonem, non modo de Sestio accusando, sed ullam umquam de re fuisse, paullo ante imprudens indicasti: qui et T. Claudium tecum communicasse, et a te consilium P. Sestii accusandi petisse, et Albinovanum, quem antea vix tibi notum esse dixisses, domum tuam venisse, multa tecum locutum dixeris: denique conciones P. Sestii scriptas, quas neque nosset, neque reperire posset, te Albinovano dedisse, easque in hoc iudicio esse recitatas. In quorum altero es confessus, a te accusatores esse instructos et subornatos: in altero inconstantiam tuam, quum levitate, tum etiam periurio implicatam, refellisti: quum, quem alienissimum a te esse dixisses, eum domi tuae fuisse: quem praevaricatorem ab initio iudicasses, ei te, quos rogasset, ad accusandum libros dixeris dedisse. II. 4. Nimium es vehemens feroxque natura: non putas fas esse, verbum ex ore exire cuiusquam, quod non iucundum et honorificum ad aures tuas accidat. Venisti iratus omnibus: quod ego, simulac te aspexi, prius quam loqui coepisti, quum ante Gellius, nutricula seditiosorum omnium, testimonium diceret, sensi atque providi. Repente enim te, tamquam serpens e latibulis, oculis eminentibus, inflato collo, tumidis cervicibus, intulisti: ut mihi renovatus ille tuus in te** 5. veterem meum amicum, sed tamen tuum familiarem, defenderim, quum in hac civitate oppugnatio soleat, qua tu nunc uteris, nonnumquam, defensio numquam vituperari. Sed quaero a te, cur C. Cornelium non defenderem: num legem aliquam Cornelius contra auspicia tulerit: num Aeliam, num Fufiam legem neglexerit: num consuli vim attulerit: num armatis hominibus templum tenuerit: num intercessorem vi deiecerit: num religiones polluerit,

aerarium exhauserit, rempublicam compilarit. Tua sunt, tua sunt haec omnia. Cornelio eiusmodi nihil obiectum est. Codicem legisse dicebatur: defendebatur, testibus collegis suis, non recitandi caussa legisse, sed recognoscendi. Constabat tamen, Cornelium concilium illo die dimisisse, intercessioni paruisse. Tu vero, cui Cornelii defensio displicet, quam caussam ad patronos tuos, aut quod os afferes? quibus iam praescribis, quanto illis probro futurum sit, si te defenderint, quum tu mihi Cornelii defensionem in maledictis obiiciendam putaris. 6. Attamen hoc, Vatini, memento, paullo post istam defensionem meam, quam tu bonis viris displicuisse dicis, me, quum universi populi Romani summa voluntate, tum optimi cuiusque singulari studio, magnificentissime post hominum memoriam consulem factum, omniaque ea me pudenter vivendo consecutum esse, quae tu impudenter vaticinando sperare te saepe dixisti.

III. Nam quod mihi discessum obiecisti meum, et quod horum, quibus ille dies acerbissimus fuit, qui idem tibi laetissimus, luctum et gemitum renovare voluisti: tantum tibi respondeo, me, quum tu, ceteraeque reipublicae pestes, armorum caussam quaereretis, et quum per meum nomen fortunas locupletium diripere, sanguinem principum civitatis exsorbere, crudelitatem vestram odiumque diuturnum, quod in bonos iam inveteratum habebatis, saturare cuperetis, scelus et furorem vestrum cedendo maluisse frangere, quam resistendo. 7. Quare peto a te, ut mihi ignoscas, Vatini, quum patriae pepercerim, quam servaveram: et, si ego te perditorem et vexatorem reipublicae fero, tu me conservatorem et custodem feras. Deinde eius viri discessum increpas, quem vides omnium civium desiderio, ipsius denique reipublicae luctu esse revocatum? At enim dixisti, non mea, sed reipublicae caussa homines de meo reditu laborasse. Quasi vero quisquam vir, excellenti animo in rempublicam ingressus, optabilius quidquam arbitretur, quam se a suis civibus reipublicae caussa diligi. 8. Scilicet aspera mea natura: difficilis aditus: gravis vultus: superba responsa: insolens vita: nemo consuetudinem meam, nemo humanitatem, nemo consilium, nemo auxilium requirebat: cuius desiderio (ut haec minima dicam) forum maestum, muta curia, omnia denique bonarum artium studia siluerunt. Sed nihil sit factum mea caussa: omnia illa senatusconsulta, populi iussa, Italiae totius, cunctarum societatum, collegiorum omnium decreta de me reipublicae caussa esse facta fateamur. Quid ergo, homo imperitissime solidae laudis ac verae dignitatis, praestantius mihi potuit accidere? quid optabilius ad immortalitem gloriae atque ad memoriam mei nominis sempiternam, quam omnes hoc cives meos iudicare, civitatis salutem cum mea unius salute esse coniunctam? 9. Quod quidem ego tibi reddo tuum. Nam, ut tu me carum esse dixisti senatui populoque Romano, non tam mea caussa, quam reipublicae: sic ego te, quamquam sis omni diritate atque immanitate taeterrimus, tamen dico esse odio civitati, non tam tuo, quam reipublicae nomine.

IV. Atque, ut aliquando ad te veniam, de me hoc sit extremum. Quid quisque nostrum de se ipse loquatur, non est sane, non est requirendum. Boni viri iudicent. Id est maximi momenti et ponderis. 10. Duo sunt tempora, quibus nostrorum civium spectentur iudicia de nobis: unum honoris, alterum salutis. Honos tali populi Romani voluntate paucis est delatus, ac mihi: salus tanto studio civitatis nemini reddita. De te autem homines quid sentiant, in honore experti sumus, in salute exspectamus. Sed tamen ne me cum his principibus civitatis, qui adsunt P. Sestio, sed ut cum homine uno omnium impudentissimo atque infimo conferam: de te ipso, homine et arrogantissimo et mihi inimicissimo, quaero, Vatini, utrum tandem putes, huic civitati, huic reipublicae, huic urbi, his templis, aerario, curiae, viris his, quos vides, horum bonis, fortunis, liberis, civibus ceteris, denique deorum immortalium delubris, auspiciis, religionibus, melius fuisse et praestabilius, me civem in hac civitate nasci, an te? Quum mihi haec responderis, aut ita impudenter, ut manus a te homines vix abstinere possint, aut ita dolenter, ut aliquando ista, quae sunt inflata, rumpantur: tum memoriter respondeto ad ea, quae de te ipso rogaro. V. 11. Atque illud tenebricosissimum tempus ineuntis aetatis tuae patiar latere. Licet impune per me parietes in adolescentia perfoderis, vicinos compilaris, matrem verberaris. Habeat hoc praemii tua indignitas, ut adolescentiae turpitudo obscuritate et sordibus tuis obtegatur.

Quaesturam petisti cum P. Sestio, quum hic nihil loqueretur, nisi quod agebat, tu de altero consulatu gerendo te diceres cogitare. Quaero abs te, teneasne memoria, quum P. Sestius quaestor sit cunctis suffragiis factus, tunc te vix, invitis omnibus, non populi beneficio, sed consulis, extremum adhaesisse? 12. In eo magistratu, quum tibi magno clamore aquaria provincia sorte obtigisset, missusne sis a me consule Puteolos, ut inde aurum exportari argentumque prohiberes? In eo negotio, quum te non custodem ad continendas, sed portitorem ad partiendas merces missum putares, quumque omnium domos, apothecas, naves furacissime scrutarere, hominesque negotia gerentes iudiciis iniquissimis irretires, mercatores e navi egredientes terreres, conscendentes morarere: teneasne memoria, tibi in conventu Puteolis manus esse allatas? ad me consulem Puteolanorum querelas esse delatas? Post quaesturam exierisne legatus in ulteriorem Hispaniam, C. Cosconio pro consule? Quum illud iter Hispaniense pedibus fere confici soleat, aut, si quis navigare velit, certa sit ratio navigandi: venerisne in Sardiniam atque inde in Africam? fuerisne, quod sine senatusconsulto tibi facere non licuit, in regno Hiempsalis? fuerisne in regno Mastanesosi? venerisne ad fretum per Mauritaniam? Quem scias umquam legatum Hispaniensem istis itineribus in illam provinciam pervenisse?

13. Factus es tribunus plebi: (quid enim te de Hispaniensibus flagitiis tuis sordidissimisque furtis interrogem?) quaero abs te primum, quod genus improbitatis et sceleris in eo magistratu praetermiseris? Ac tibi iam inde praescribo, ne tuas sordes cum clarissimorum virorum splendore permisceas. Ego te, quaecumque rogabo, de te ipso rogabo, neque te ex amplissimi viri dignitate, sed ex tuis tenebris extraham: omniaque mea tela sic in te coniicientur, ut nemo per tuum latus (quod soles dicere) saucietur: in tuis pulmonibus ac visceribus haerebunt. VI. 14. Et, quoniam omnium rerum magnarum ab diis immortalibus principia ducuntur, volo ut mihi respondeas, tu, qui te Pythagoricum soles dicere, et hominis doctissimi nomen tuis immanibus et barbaris moribus praetendere, quae te tanta pravitas mentis tenuerit, qui tantus furor, ut, quum inaudita ac nefaria sacra susceperis, quum inferorum animas elicere, quum puerorum extis deos manes mactare soleas, auspicia, quibus

haec urbs condita est, quibus omnis respublica atque imperium tenetur, contempseris, initioque tribunatus tui senatui denuntiaris, tuis actionibus augurum responsa atque eius collegii arrogantiam impedimento non futuram? 15. Secundum ea quaero, servarisne in eo fidem? num quando tibi moram attulerit, quo minus concilium advocares legemque ferres, quod eo die scires de caelo esse servatum? Et quoniam hic locus unus est, quem tibi cum Caesare communem esse dicas: seiungam te ab illo, non solum reipublicae caussa, verum etiam Caesaris, ne qua ex tua summa indignitate labes illius dignitati aspersa videatur. Primum quaero, num tu senatui caussam tuam permittas, quod facit Caesar? deinde, quae sit auctoritas eius, qui se alterius facto, non suo defendat? deinde, (erumpet enim aliquando ex me vera vox, et dicam sine cunctatione, quod sentio,) si iam violentior aliqua in re C. Caesar fuisset, si eum magnitudo contentionis, studium gloriae, praestans animus, excellens nobilitas aliquo impulisset, quod in illo viro et tum ferendum esset, et maximis rebus, quas postea gessit, oblitterandum; id tu tibi, furcifer, sumes, et Vatinii latronis ac sacrilegi vox audietur, hoc postulantis, ut idem sibi concedatur, quod Caesari? VII. 16. Sic enim ex te quaero. Tribunus plebi fuisti: seiunge te a consule: collegas habuisti viros fortes novem. Ex his tres erant, quos tu quotidie sciebas servare de caelo, quos irridebas, quos privatos esse dicebas, de quibus duos praetextatos sedentes vides, te aediliciam praetextam togam, quam frustra confeceras, vendidisse, tertium scies ex illo obsesso atque afflicto tribunatu consularem auctoritatem hominem esse adolescentem consecutum. Reliqui sex fuerunt, ex quibus partim plane tecum sentiebant, partim medium quemdam cursum tenebant: omnes habuerant leges promulgatas, in his multas meus necessarius etiam de mea sententia C. Cosconius, iudex noster: quem tu disrumperis quum aedilicium vides. 17. Volo uti mihi respondeas, num quis ex toto collegio legem sit ausus ferre praeter unum te? quae tanta in te fuerit audacia, quae tanta vis, ut, quod novem tui collegae sibi timendum esse duxerint, id unus tu emersus e coeno. omnium facile omnibus rebus infimus, contemnendum, despiciendum, irridendum putares? num quem post Urbem conditam scias tribunum plebis egisse cum plebe, quum constaret servatum esse de caelo? 18. Simul etiam illud volo uti respondeas, quum, te tribuno plebis, esset etiam tum in republica lex Aelia et Fufia: quae leges saepenumero tribunicios furores debilitarunt et represserunt: quas contra praeter te nemo umquam est facere conatus: (quae quidem leges anno post, sedentibus in templo duobus non consulibus, sed proditoribus huius civitatis ac pestibus, una cum auspiciis, cum intercessionibus, cum omni iure publico conflagraverunt:) ecquando dubitaris contra eas leges cum plebe agere et concilium convocare? num quem ex omnibus tribunis plebi, quicumque seditiosi fuerint, tam audacem audieris fuisse, ut umquam contra legem Aeliam aut Fufiam concilium advocaret?

VIII. 19. Quaero etiam illud ex te, conatusne sis, voluerisne, denique cogitaris, (est enim res eiusmodi, ut, si tibi modo in mentem venit, nemo sit, qui te ullo cruciatu esse indignum putet,) cogitarisne, in illo tuo intolerabili, non regno, (nam cupis id audire,) sed latrocinio, augur fieri in Q. Metelli locum? ut, quicumque te aspexisset, duplicem dolorem gemitumque susciperet, et ex desiderio clarissimi et fortissimi civis, et ex honore turpissimi atque improbissimi. Adeone, non labefactatam rempublicam te tribuno, neque conquassatam civitatem, sed captam hanc urbem atque eversam putaris, ut augurem Vatinium ferre possemus? 20. Hoc loco quaero, si, id quod concupieras, augur factus esses: in qua tua cogitatione nos, qui te oderamus, vix dolorem ferebamus, illi autem, quibus eras in deliciis, vix risum tenebant: sed quaero, si ad cetera vulnera, quibus putasti rempublicam deleri, hanc quoque mortiferam plagam inflixisses auguratus tui, utrum decreturus fueris id, quod augures omnes usque ab Romulo decreverunt, Iove fulgente cum populo agi nefas esse, an, quia tu semper sic egisses, auspicia fueris augur dissoluturus?

21. Ac, ne diutius loquar de auguratu tuo; quod invitus facio, ut recorder ruinas reipublicae: neque enim tu umquam, stante non modo maiestate horum, sed etiam Urbe, te augurem fore putasti: IX. verum tamen, ut somnia tua relinquam, ad scelera veniam, volo uti mihi respondeas: quum M. Bibulum consulem, non dicam bene de republica sentientem, ne tu mihi homo potens irascare, qui ab eo dissensisti, sed hominem certe nusquam progredientem, nihil in republica molientem, tantum animo ab actionibus tuis dissentientem, quum eum tu consulem in vincla duceres, et ab tabula Valeria collegae tui mitti iuberent: fecerisne ante rostra pontem, continuatis tribunalibus, per quem consul populi Romani moderatissimus et constantissimus, sublato auxilio, exclusis amicis, vi perditorum hominum incitata, turpissimo miserrimoque spectaculo, non in carcerem, sed ad supplicium et ad necem duceretur? 22. Quaero, num quis ante te tam fuerit nefarius, qui id fecerit? ut sciamus, utrum veterum facinorum sis imitator, an inventor novorum. Idemque tu quum his atque huiusmodi consiliis ac facinoribus, nomine C. Caesaris, clementissimi atque optimi viri, scelere vero atque audacia tua, M. Bibulum foro, curia, templis, locis publicis omnibus expulisses, inclusum domi contineres: quumque non maiestate imperii, non iure legum, sed ianuae praesidio et parietum custodiis consulis vita tegeretur: miserisne viatorem, qui M. Bibulum domo vi extraheret, ut, quod in privatis semper est servatum, id, te tribuno plebis, consuli domus exsilium esse non posset? 23. Simulque mihi respondeto tu, qui nos, qui de communi salute consentimus, tyrannos vocas, fuerisne non tribunus plebi, sed intolerandus ex coeno nescio qui atque ex tenebris tyrannus? qui primum eam rempublicam, quae auspiciis inventis constituta est, iisdem auspiciis sublatis conarere evertere, deinde sanctissimas leges, Aeliam et Fufiam dico, quae in Gracchorum ferocitate, et in audacia Saturnini, et in colluvione Drusi, et in contentione Sulpicii, et in cruore Cinnano, etiam inter Sullana arma vixerunt, solus conculcaris ac pro nihilo putaris: qui consulem morti obieceris, inclusum obsederis, extrahere ex suis tectis conatus sis: qui in eo magistratu non modo emerseris ex mendicitate, sed etiam divitiis nos iam tuis terreas: fuerisne tanta crudelitate, ut delectos viros et principes civitatis tollere et delere tua rogatione conareris?

X. 24. Quum L. Vettium, qui in senatu confessus esset, se cum telo fuisse, Cn. Pompeio, summo et clarissimo civi, suis manibus necem offerre voluisse, in concionem produxeris, indicem in rostris, in illo, inquam, augurato templo ac loco collocaris: quo, auctoritatis exquirendae caussa, ceteri tribuni plebi principes civitatis producere consueverunt, ibi tu indicem

Vettium linguam et vocem suam sceleri et menti tuae praebere voluisti: dixeritne L. Vettius in concione tua, rogatus a te, se auctores et impulsores et socios habuisse sceleris illius eos viros, quibus e civitate sublatis, quod tu eo tempore moliebare, civitas stare non posset? M. Bibulum, cuius inclusione contentus non eras, interficere volueras, spoliaveras consulatu, patria privare cupiebas: L. Lucullum, cuius tu rebus gestis, quod ipse ad imperatorias laudes a puero videlicet spectaras, vehementius invidebas: C. Curionem, perpetuum hostem improborum omnium, auctorem publici consilii, libertate communi tuenda maxime liberum, cum filio principe iuventutis, cum republica coniunctiore etiam, quam ab illa aetate postulandum fuit, delere voluisti: 25. L. Domitium, cuius dignitas et splendor praestringebat, credo, oculos Vatinii, quem tu propter commune odium in bonos oderas, in posterum autem, propter omnium spem, quae de illo est atque erat, ante aliquanto timebas: L. Lentulum hunc iudicem nostrum, flaminem Martialem, quod erat eo tempore Gabinii tui competitor, eiusdem Vettii indicio opprimere voluisti. Qui si tum illam labem pestemque vicisset, quod ei tuo scelere non licuit, respublica victa non esset. Huius etiam filium eodem indicio et crimine ad patris interitum aggregare voluisti: L. Paullum, qui tum quaestor Macedoniam obtinebat, quem civem! quem virum! qui duos nefarios patriae proditores, domesticos hostes, legibus exterminarat, hominem ad conservandam rempublicam natum, in idem Vettii indicium atque in eumdem hunc numerum congregasti. 26. Quid ego de me querar? qui etiam gratias tibi agere debeo, quod me ex fortissimorum civium numero seiungendum non putaris. XI. Sed qui fuit ille tuus tantus furor, ut, quum iam Vettius ad arbitrium tuum perorasset et civitatis lumina notasset descendissetque de rostris, eum repente revocares, colloquerere, populo Romano vidente? deinde interrogares, ecquosnam alios posset nominare? inculcarisne, ut C. Pisonem generum meum nominaret: qui in summa copia optimorum adolescentium pari continentia, virtute, pietate reliquit neminem? itemque M. Laterensem, hominem dies atque noctes de laude et de republica cogitantem? promulgarisne, impurissime et perditissime hostis, quaestionem de tot amplissimis et talibus viris, indicium Vettio, praemia amplissima? quibus rebus omnium mortalium non voluntate, sed convicio repudiatis, fregerisne in carcere cervices ipsi illi Vettio, ne quod indicium corrupti indicii exstaret eiusque sceleris in te ipsum quaestio flagitaretur?

27. Et, quoniam crebro usurpas, legem te de alternis consiliis reiiciendis tulisse: ut omnes intelligant, te ne recte quidem facere sine scelere potuisse, quaero, quum lex esset aequa promulgata initio magistratus, multas etiam alias tulisses: exspectarisne, dum C. Antonius reus fieret apud Cn. Lentulum Clodianum? et posteaquam ille est reus factus, statim tuleris in eum, *qui tuam post legem reus factus esset*: ut homo consularis exclusus, miser, puncto temporis spoliaretur beneficio et aequitate legis tuae? 28. Dices, familiaritatem tibi fuisse cum Q. Maximo. Praeclara defensio facinoris tui. Nam Maximi quidem summa laus est, sumptis inimicitiis, suscepta caussa, quaesitore consilioque delecto, commodiorem inimico suo conditionem reiectionis dare noluisse: nihil Q. Maximus fecit alienum aut sua virtute, aut illis viris clarissimis, Paullis, Maximis, Africanis: quorum gloriam huius virtute renovatam non modo speramus, verum etiam iam videmus. Tua fraus, tuum maleficium, tuum scelus illud est, te id, quod promulgasses misericordiae nomine, ad crudelitatis tempus distulisse. Ac nunc quidem C. Antonius hac una re miseriam suam consolatur, quod imagines patris et fratris sui, fratrisque filiam, non in familia, sed in carcere collocatam audire maluit, quam videre.

XII. 29. Et quoniam pecunias aliorum despicis, de tuis divitiis intolerantissime gloriaris, volo uti mihi respondeas, fecerisne foedera tribunus plebis cum civitatibus, cum regibus, cum tetrarchis, erogarisque pecunias ex aerario tuis legibus? eripuerisne partes illo tempore carissimas partim a Caesare, partim a publicanis? Quae quum ita sint, quaero ex te, sisne ex pauperrimo dives factus illo ipso anno, quo lex lata est de pecuniis repetundis acerrima: ut omnes intelligere possent, a te non modo nostra acta, quos tyrannos vocas, sed etiam amicissimi tui legem esse contemptam: apud quem tu etiam nos criminari soles, qui illi sumus amicissimi, quum tu ei contumeliosissime toties maledicas, quoties te illi affinem esse dicis.

30. Atque etiam illud scire ex te cupio, quo consilio aut qua mente feceris, ut in epulo Q. Arrii familiaris mei cum toga pulla accumberes? quem umquam videris? quem audieris? quo exemplo, quo more feceris? Dices supplicationes te illas non probasse. Optime. Nullae fuerint supplicationes. Videsne, me nihil de anni illius caussa, nihil de eo, quod tibi cum summis viris commune esse videatur, sed de tuis propriis sceleribus ex te quaerere? Nulla supplicatio fuerit. Cedo, quis umquam caenarit atratus? Ita enim illud epulum est funebre, ut munus sit funeris, epulae quidem ipsae dignitatis. XIII. 31. Sed omitto epulum populi Romani, festum diem, argento, veste, omni apparatu ornatuque visendo. Quis umquam in luctu domestico, quis in funere familiari caenavit cum toga pulla? Cui de balneis exeunti praeter te toga pulla umquam data est? Quum tot hominum millia accumberent, quum ipse epuli dominus Q. Arrius albatus esset, tu in templum Castoris te cum C. Fidulo atrato ceterisque tuis furiis funestum intulisti. Quis tum non ingemuit? quis non doluit reipublicae casum? Quis sermo alius in illo epulo fuit, nisi hanc tantam et tam gravem civitatem subiectam esse non modo furori, verum etiam irrisioni tuae? 32. Hunc tu morem ignorabas? numquam epulum videras? numquam puer aut adolescens inter coquos fueras? Fausti, adolescentis nobilissimi, paullo ante ex epulo magnificentissimo famem illam veterem tuam non expleras? Quem accumbere atratum videras, dominum cum toga pulla et eius amicos ante convivium? quae te tanta tenuit amentia, ut tu, nisi id fecisses, quod fas non fuit, nisi violasses templum Castoris, nomen epuli, oculos civium, morem veterem, eius, qui te invitarat, auctoritatem, parum putares testificatum esse, supplicationes te illas non putare?

XIV. 33. Quaero etiam illud ex te, quod privatus admisisti: in quo certe iam tibi dicere non licebit, cum clarissimi viri caussa caussam tuam esse coniunctam: postulatusne sis lege Licinia et Iunia? edixeritne C. Memmius praetor ex ea lege, ut adesses die tricesimo? quum is dies venisset, fecerisne, quod in hac republica non modo factum ante numquam esset, sed in omni memoria sit omnino inauditum: appellarisne tribunos plebi, ne causam diceres? levius dixi: quamquam id ipsum esset et novum et non ferendum: sed appellarisne nominatim pestem illius anni, furiam patriae, tempestatem reipublicae, Clodium? qui tamen quum

iure, quum more, quum potestate iudicium impedire non posset, rediit ad illam vim et furorem suum, ducemque se militibus tuis praebuit. In quo, ne quid a me dictum in te potius putes, quam abs te esse quaesitum, nullum onus imponam mihi testimonii: quae mihi brevi tempore ex eodem isto loco video esse dicenda, servabo, teque non arguam, sed, ut in ceteris rebus feci, rogabo. 34. Quaero ex te, Vatini, num quis in hac civitate post Urbem conditam tribunos plebi appellarit, ne caussam diceret? num quis reus in tribunal sui quaesitoris escenderit, eumque vi deturbarit? subsellia dissiparit? urnas deiecerit? eas denique omnes res in iudicio disturbando commiserit, quarum rerum caussa iudicia sunt constituta? sciasne, tum fugisse Memmium? accusatores esse tuos de tuis tuorumque manibus ereptos? iudices quaestionum de proximis tribunalibus esse depulsos? in foro luce, inspectante populo Romano, quaestionem, magistratus, morem maiorum, leges, iudices, scelerum poenam esse sublatam? haec omnia sciasne diligentia C. Memmii publicis tabulis esse notata atque testata? Atque illud etiam quaero, quum, posteaquam es postulatus, ex legatione redieris, ne quis te iudicia defugere arbitraretur, teque, quum tibi, utrum velles, liceret, dictitaris caussam dicere maluisse: qui consentaneum fuerit, quum legationis perfugio uti noluisses, appellatione improbissima te ad auxilium nefarium confugisse?

XV. 35. Et quoniam legationis tuae facta mentio est, volo etiam audire de te, quo tandem senatusconsulto legatus sis? De gestu intelligo quid respondeas: tua lege, dicis. Esne igitur patriae certissimus parricida? Sperabasne id, ut patres conscripti ex republica funditus tollerentur? Ne hoc quidem senatui relinquebas, quod nemo umquam ademit, ut legati ex eius ordinis auctoritate legarentur? Adeone tibi sordidum consilium publicum visum est? adeo afflictus senatus, adeo misera et prostrata respublica, ut non nuntios pacis ac belli, non oratores, non interpretes, non bellici consilii auctores, non ministros muneris provincialis senatus more maiorum deligere posset? 36. Eripueras senatui provinciae decernendae potestatem, imperatoris deligendi iudicium, aerarii dispensationem: quae numquam sibi populus Romanus appetivit, qui numquam, ut tu, summi consilii gubernationem auferre conatus est. Age: factum est horum aliquid in aliis: sed tamen factum est, ut populus deligeret imperatorem. Quis legatos umquam audivit sine senatusconsulto? Ante te nemo: post continuo fecit idem in duobus prodigiis reipublicae Clodius: quo etiam maiore es malo mactandus, quod non solum facto tuo, sed etiam exemplo rempublicam vulnerasti, neque tantum ipse es improbus, sed etiam alios docere voluisti.

37. Ob hasce omnes res, sciasne te severissimorum hominum Sabinorum, fortissimorum virorum, Marsorum et Pelignorum, tribulium tuorum iudicio notatum, nec post Romam conditam praeter te tribulem quemquam tribum Sergiam perdidisse? Atque illud etiam audire ex te cupio: quare, quum ego legem de ambitu ex senatusconsulto tulerim, sine vi tulerim, salvis auspiciis tulerim, salva lege Aelia et Fufia, tu eam esse legem non putes? praesertim quum ego legibus tuis, quoquo modo latae sunt, paream. Quum mea lex dilucide vetet, BIENNIO, QUO QUIS PETAT PETITURUSVE SIT, GLADIATORES DARE, NISI EX TESTAMENTO PRAESTITUTA DIE, quae tanta in te sit amentia, ut in ipsa petitione gladiatores audeas dare? num quem putes illius tui certissimi gladiatoris similem tribunum plebis posse reperiri, qui se interponat, quo minus reus mea lege fias?

XVI. 38. Ac si haec omnia contemnis ac despicis, quod ita tibi persuaseris, ut palam dictitas, te, diis hominibusque invitis, amore in te incredibili quodam C. Caesaris omnia, quae velis, consecuturum: ecquid audieris, ecquisnam tibi dixerit, C. Caesarem nuper Aquileiae, quum de quibusdam esset mentio facta, dixisse, C. Alfium praeteritum permoleste tulisse, quod in homine summam fidem probitatemque cognosset, graviterque etiam se ferre, praetorem aliquem esse factum, qui a suis rationibus dissensisset? tum quaesisse quemdam, de Vatinio quemadmodum ferret: ipsum respondisse, Vatinium in tribunatu gratis nihil fecisse: qui omnia in pecunia posuisset, honore animo aequo carere debere. 39. Quod si ipse, qui te, suae dignitatis augendae caussa, periculo tuo, nullo suo delicto, ferri praecipitem est facile passus, tamen te omni honore indignissimum iudicat: si te vicini, si affines, si tribules ita oderunt, ut repulsam tuam triumphum suum duxerint: si nemo aspicit, quin ingemiscat, nemo mentionem facit, quin exsecretur: si vitant, fugiunt, audire de te nolunt, quum viderunt, tamquam auspicium malum detestantur: si cognati respuunt, tribules exsecrantur, vicini metuunt, affines erubescunt, strumae denique ab ore improbo demigrarunt, et aliis iam se locis collocarunt: si es odium publicum populi, senatus, universorum hominum rusticanorum; quid est, quam ob rem praeturam potius exoptes, quam mortem? praesertim quum popularem te velis esse, neque ulla in re populo gratius facere possis.

40. Sed, ut aliquando audiamus, quam copiose mihi ad rogata respondeas, concludam iam interrogationem meam teque in extremo pauca de ipsa caussa rogabo. XVII. Quaero, quae tanta in te vanitas, tanta levitas fuerit, ut in hoc iudicio T. Annium iisdem verbis laudares, quibus eum laudare et boni viri et boni cives consueverunt, quum in eumdem nuper, ab eadem illa taeterrima furia productus ad populum, cupidissime falsum testimonium dixeris? An erit haec optio et potestas tua, ut, quum Clodianas operas et facinorosorum hominum et perditorum manum videris, Milonem dicas, id quod in concione dixisti, gladiatoribus et bestiariis obsedisse rempublicam: quum autem ad tales viros veneris, non audeas civem singulari virtute, fide, constantia vituperare? 41. Sed, quum T. Annium tanto opere laudes, et clarissimo viro nonnullam laudatione tua labeculam aspergas, (in illorum enim numero mavult T. Annius esse, qui a te vituperantur,) verum tamen quaero, quum in republica administranda T. Annio cum P. Sestio consiliorum omnium societas fuerit, (id quod non solum bonorum, verum etiam improborum iudicio declaratum est: est enim reus uterque ob eamdem caussam et eodem crimine: alter die dicta ab eo, quem tu unum improbiorem esse, quam te, nonnumquam soles confiteri: alter tuis consiliis, illo tamen adiuvante:) quaero, qui possis eos, quos crimine coniungis, testimonio disiungere. Extremum illud est, quod mihi abs te responderi velim; quum multa in Albinovanum de praevaricatione diceres, dixerisne, nec tibi placuisse, nec oportuisse Sestium de vi reum fieri? quavis lege, quovis crimine accusandum potius fuisse? etiam illud dixeris, caussam Milonis, fortissimi viri, coniunctam cum hoc existimari? quae pro me a Sestio facta sint, bonis esse grata? Non coarguo

inconstantiam orationis ac testimonii tui. Quas enim huius actiones probatas bonis esse dicis, in eas plurimis verbis testimonium dixisti: quicum autem huius caussam periculumque coniungas, eum summis laudibus extulisti. Sed hoc quaero, num P. Sestium, qua lege accusandum omnino fuisse negas, ea lege condemnari putes oportere? aut, si te in testimonio consuli nolis, ne quid tibi auctoritatis a me tributum esse videatur, dixerisne in eum testimonium de vi, quem negaris reum omnino de vi fieri debuisse?

47.

M. TULLII CICERONIS

PRO

M. CAELIO

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

M. Caelius Rufus, eques Romanus, idem est, cuius nomine exstat liber epistolarum ad Ciceronem (VIII. Epp. ad Div.) Illius caussam egit Cicero apud Cn. Domitium praetorem a. 698. *Cn. Cornelio Lentulo Marcellino et L. Marcio Philippo coss.*

ARG. M. Caelius C. Antonium et Atratinum accusaverat. Quocirca a Clodia, muliere libidinosa, P. Clodii sorore, impulsus Atratinus filius, Caelium *lege Lutatia de vi* reum fecit, quod a Clodia aurum ex armario mutuum sumpsisset, quo servos Lucceii ad caedem Dionis legati Alexandrinorum impelleret; deinde, quod, quum Clodia aurum repetiisset, et ipse alios eius servos ad dominam veneno tollendam sollicitasset, et Licinius uni eorum venenum tradidisset. In utroque crimine diluendo Cicero ita versatur, ut neque posse caussas afferri, quibus Caelius ad hoc facinus inductus sit, neque res ipsas, quibus crimen contineatur, inter se et cum principiis consentire ostendat. Ac quoniam multa in vitam Caelii dicta erant ab accusatore, his quoque Cicero respondet, et crimina partim refellit, partim excusat, et optima quaeque in posterum iudices a Caelio exspectare iubet.

I. 1. Si quis, iudices, forte nunc adsit, ignarus legum, iudiciorum, consuetudinis nostrae: miretur profecto, quae sit tanta atrocitas huiusce caussae, quod diebus festis ludisque publicis, omnibus negotiis forensibus intermissis, unum hoc iudicium exerceatur, nec dubitet, quin tanti facinoris reus arguatur, ut eo neglecto civitas stare non possit. Idem, quum audiat esse legem, quae de seditiosis consceleratisque civibus, qui armati senatum obsederint, magistratibus vim attulerint, rempublicam oppugnarint, quotidie quaeri iubeat: legem non improbet, crimen, quod versetur in iudicio, requirat; quum audiat, nullum facinus, nullam audaciam, nullam vim in iudicium vocari, sed adolescentem illustri ingenio, industria, gratia accusari ab eius filio, quem ipse in iudicium et vocet et vocarit: oppugnari autem opibus meretriciis: Atratini illius pietatem non reprehendat, muliebrem libidinem comprimendam putet; vos laboriosos existimet, quibus otiosis ne in communi quidem otio liceat esse. 2. Etenim, si attendere diligenter et existimare vere de omni hac caussa volueritis: sic constituetis, iudices, nec descensurum quemquam ad hanc accusationem fuisse, cui, utrum vellet, liceret; nec, quum descendisset, quidquam habiturum spei fuisse, nisi alicuius intolerabili libidine et nimis acerbo odio niteretur. Sed ego Atratino, humanissimo atque optimo adolescenti, meo necessario, ignosco, qui habet excusationem vel pietatis vel necessitatis vel aetatis. Si voluit accusare, pietati tribuo; si iussus est, necessitati; si speravit aliquid, pueritiae. Ceteris non modo nihil ignoscendum, sed etiam acriter est resistendum.

II. 3. Ac mihi quidem videtur, iudices, hic introitus defensionis adolescentiae M. Caelii maxime convenire, ut ad ea, quae accusatores, deformandi huius caussa, detrahendae spoliandaeque dignitatis gratia, dixerunt, primum respondeam. Obiectus est pater varie, quod aut parum splendidus ipse aut parum pie tractatus a filio diceretur. De dignitate M. Caelius notis ac maioribus natu, etiam sine mea oratione, tacitus facile ipse respondet: quibus autem, propter senectutem, quod iam diu minus in foro nobiscum versatur, non aeque est cognitus, hi sic habeant: quaecumque in equite Romano dignitas esse possit, quae certe potest esse maxima, eam semper in M. Caelio habitam esse summam hodieque haberi, non solum a suis, sed etiam ab omnibus, quibus potuerit aliqua de caussa esse notus. 4. Equitis autem Romani esse filium, criminis loco poni ab accusatoribus neque his iudicantibus oportuit, neque defendentibus nobis. Nam, quod de pietate dixistis, est quidem ista nostra existimatio, sed iudicium certe parentis. Quid nos opinemur, audietis ex iuratis: quid parentes sentiant, lacrimae matris incredibilisque maeror, squalor patris et haec praesens maestitia, quam cernitis, luctusque declarat. 5. Nam, quod est obiectum, municipibus esse adolescentem non probatum suis: nemini umquam praesenti Puteolani maiores honores habuerunt, quam absenti M. Caelio: quem et absentem in amplissimum ordinem cooptarunt, et ea non petenti detulerunt, quae multis petentibus denegarunt: iidemque nunc lectissimos viros, et nostri ordinis et equites Romanos, cum

legatione ad hoc iudicium et cum gravissima atque ornatissima laudatione miserunt. Videor mihi iecisse fundamenta defensionis meae: quae firmissima sunt, si nituntur iudicio suorum. Neque enim vobis satis commendata huius aetas esse posset, si non modo parenti, tali viro, verum etiam municipio tam illustri ac tam gravi displiceret. III. 6. Equidem, ut ad me revertar, ab his fontibus profluxi ad hominum famam, et meus hic forensis labor vitaeque ratio dimanavit ad existimationem hominum paullo latius commendatione ac iudicio meorum.

Nam, quod obiectum est de pudicitia, quodque omnium accusatorum non criminibus, sed vocibus maledictisque celebratum est, id numquam tam acerbe feret M. Caelius, ut eum poeniteat non deformem esse natum. Sunt etenim ista maledicta pervulgata in omnes, quorum in adolescentia forma et species fuit liberalis. Sed aliud est maledicere, aliud accusare. Accusatio crimen desiderat, rem ut definiat, hominem ut notet, argumento probet, teste confirmet. Maledictio autem nihil habet propositi praeter contumeliam; quae si petulantius iactatur, convicium, si facetius, urbanitas nominatur. 7. Quam quidem partem accusationis admiratus sum et moleste tuli potissimum esse Atratino datam. Neque enim decebat, neque aetas illa postulabat neque, id quod animadvertere poteratis, pudor patiebatur optimi adolescentis in tali illum oratione versari. Vellem aliquis ex vobis robustioribus hunc maledicendi locum suscepisset; aliquanto liberius et fortius et magis more nostro refutaremus istam maledicendi licentiam. Tecum, Atratine, agam lenius, quod et pudor tuus moderatur orationi meae, et meum erga te parentemque tuum beneficium tueri debeo. 8. Illud tamen te esse admonitum volo: primum, qualis es, talem te esse existimes, ut, quantum a rerum turpitudine abes, tantum te a verborum libertate seiungas; deinde, ut ea in alterum ne dicas, quae quum tibi falso responsa sint, erubescas. Quis est enim, cui via ista non pateat? qui isti aetati atque etiam dignitati non possit, quam velit petulanter, etiamsi sine ulla suspicione, at non sine argumento maledicere? Sed istarum partium culpa est eorum, qui te agere voluerunt; laus pudoris tui, quod ea te invitum dicere videbamus; ingenii, quod ornate docteque dixisti. IV. 9. Verum ad istam omnem orationem brevis est defensio. Nam quoad aetas M. Caelii dare potuit isti suspicioni locum, fuit primum ipsius pudore, deinde etiam patris diligentia disciplinaque munita, qui, ut huic virilem togam dedit — nihil hoc loco de me (tantum sit, quantum vos existimatis): hoc dicam, hunc a patre continuo ad me esse deductum; — nemo hunc M. Caelium in illo aetatis flore vidit, nisi aut cum patre, aut mecum aut in M. Crassi castissima domo, quum artibus honestissimis erudiretur.

10. Nam quod Catilinae familiaritas obiecta Caelio est, longe ab ista suspicione abhorrere debet. Hoc enim adolescente scitis consulatum mecum petisse Catilinam: ad quem si accessit aut si a me discessit umquam, (quamquam multi boni adolescentes illi homini nequam atque improbo studuerunt:) tum existimetur Caelius Catilinae nimium familiaris fuisse. At enim postea scimus et vidimus esse hunc in illius amicis. Quis negat? Sed ego illud tempus aetatis, quod ipsum sua sponte infirmum, aliorum libidine infestum est, id hoc loco defendo. Fuit assiduus mecum: praetore me non noverat Catilinam. Africam tum praetor ille obtinebat. Secutus est annus, caussam de pecuniis repetundis Catilina dixit. Mecum erat hic: illi ne advocatus quidem venit umquam. Deinceps fuit annus, quo ego consulatum petivi: petebat Catilina mecum. Numquam ad illum accessit; a me numquam recessit. V. 11. Tot igitur annos versatus in foro sine suspicione, sine infamia, studuit Catilinae iterum petenti. Quem ergo ad finem putas custodiendam illam aetatem fuisse? Nobis quidem olim annus erat unus ad cohibendum brachium toga constitutus et ut exercitatione ludoque campestri tunicati uteremur; eademque erat, si statim mereri stipendia coeperamus, castrensis ratio ac militaris. Qua in aetate, nisi qui se ipse sua gravitate et castimonia et quum disciplina domestica, tum etiam naturali quodam bono defenderat, quoquo modo a suis custoditus esset, tamen infamiam veram effugere non poterat. Sed qui prima illa initia aetatis integra atque inviolata praestitisset: de eius fama ac pudicitia, quum is iam se corroboravisset ac vir inter viros esset, nemo loquebatur. 12. Studuit Catilinae, quum iam aliquot annos esset in foro, Caelius: et multi hoc idem ex omni ordine atque ex omni aetate fecerunt. Habuit enim ille, sicuti meminisse vos arbitror, permulta maximarum, non expressa signa, sed adumbrata virtutum. Utebatur hominibus improbis multis: et quidem optimis se viris deditum esse simulabat. Erant apud illum illecebrae libidinum multae: erant etiam industriae quidam stimuli ac laboris. Flagrabant vitia libidinis apud illum: vigebant etiam studia rei militaris. Neque ego umquam fuisse tale monstrum in terris ullum puto, tam ex contrariis diversisque inter se pugnantibus naturae studiis cupiditatibusque conflatum. VI. 13. Quis clarioribus viris quodam tempore iucundior? quis turpioribus coniunctior? Quis civis meliorum partium aliquando? quis taetrior hostis huic civitati? Quis in voluptatibus inquinatior? quis in laboribus patientior? quis in rapacitate avarior? quis in largitione effusior? Illa vero, iudices, in illo homine mirabilia fuerunt, comprehendere multos amicitia, tueri obsequio, cum omnibus communicare, quod habebat, servire temporibus suorum omnium pecunia, gratia, labore corporis, scelere etiam, si opus esset, et audacia; versare suam naturam et regere ad tempus atque huc et illuc torquere et flectere: cum tristibus severe, cum remissis iucunde, cum senibus graviter, cum iuventute comiter, cum facinorosis audacter, cum libidinosis luxuriose vivere. 14. Hac ille tam varia multiplicique natura quum omnes omnibus ex terris homines improbos audacesque collegerat, tum etiam multos fortes viros et bonos specie quadam virtutis assimulatae tenebat. Neque umquam ex illo delendi huius imperii tam consceleratus impetus exstitisset, nisi tot vitiorum tanta immanitas quibusdam facilitatis et patientiae radicibus niteretur. Quare ista conditio, iudices, respuatur, nec Catilinae familiaritatis crimen haereat. Est enim commune cum multis, et cum quibusdam etiam bonis. Me ipsum, me, inquam, quondam paene ille decepit, quum et civis mihi bonus, et optimi cuiusque cupidus, et firmus amicus ac fidelis videretur: cuius ego facinora oculis prius, quam opinione, manibus ante, quam suspicione deprehendi: huius in magnis catervis amicorum si fuit etiam Caelius, magis est, ut ipse moleste ferat errasse se, sicuti nonnumquam in eodem homine me quoque erroris mei poenitet, quam ut istius amicitiae crimen reformidet.

VII. 15. Itaque a maledictis pudicitiae ad coniura-

tionis invidiam oratio est vestra delapsa. Posuistis enim, atque id tamen titubanter et strictim, coniurationis hunc propter amicitiam Catilinae participem fuisse; in quo non modo crimen non haerebat, sed vix diserti adolescentis cohaerebat oratio. Qui enim tantus furor in Caelio? quod tantum aut in moribus naturaque vulnus, aut in re atque fortuna? ubi denique est in ista suspicione Caelii nomen auditum? Nimium multa de re minime dubia loquor; hoc tamen dico: non modo si socius coniurationis, sed nisi inimicissimus istius sceleris fuisset, numquam coniurationis accusatione adolescentiam suam potissimum commendare voluisset. 16. Quod, haud scio, an de ambitu et de criminibus istis sodalium ac sequestrium (quoniam huc incidi) similiter respondendum putem. Numquam enim tam Caelius amens fuisset, ut, si se isto infinito ambitu commaculasset, ambitus alterum accusaret; neque eius facti in altero suspicionem quaereret, cuius ipse sibi perpetuam licentiam optaret; nec, si sibi semel periculum ambitus subeundum putaret, ipse alterum iterum ambitus crimine arcesseret. Quod quamquam nec sapienter et me invito facit, tamen est eiusmodi cupidinis, ut magis insectari alterius innocentiam, quam de se timide cogitare videatur.

17. Nam quod aes alienum obiectum est, sumptus reprehensi, tabulae flagitatae: videte, quam pauca respondeam. Tabulas, qui in patris potestate est, nullas conficit. Versuram numquam omnino fecit ullam. Sumptus unius generis obiectus est, habitationis: triginta millibus dixistis eum habitare. Nunc demum intelligo, P. Clodii insulam esse venalem, cuius hic in aediculis habitat, decem, ut opinor, millibus. Vos autem, dum illi placere vultis, ad tempus ei mendacium vestrum accommodavistis.

18. Reprehendistis, a patre quod semigrarit. Quod quidem iam in hac aetate minime reprehendendum est: qui quum et ex reipublicae caussa iam esset mihi quidem molestam, sibi tamen gloriosam victoriam consecutus, et per aetatem magistratus petere posset, non modo permittente patre, sed etiam suadente ab eo semigravit; et quum domus patris a foro longe abesset, quo facilius et nostras domos obire, et ipse a suis coli posset, conduxit in Palatio, non magno, domum. VIII. Quo loco possum dicere id, quod vir clarissimus, M. Crassus, quum de adventu regis Ptolemaei quereretur, paullo ante dixit,

Utinám ne in nemore Pélio - - -

ac longius quidem mihi contexere hoc carmen liceret.

Nam númquam hera errans

hanc molestiam nobis exhiberet,

Medéa animo aegra, amóre saevo saúcia!

Sic enim, iudices, reperietis, quod, quum ad id loci venero, ostendam, hanc Palatinam Medeam migrationemque huic adolescenti caussam malorum omnium sive potius sermonum fuisse.

19. Quamobrem illa, quae ex accusatorum oratione praemuniri iam et fingi intelligebam, fretus vestra prudentia, iudices, non pertimesco. Aiebant enim, fore testem senatorem, qui se pontificiis comitiis pulsatum a Caelio diceret. A quo quaeram, si prodierit: primum, cur statim nihil egerit? deinde, si id queri, quam agere maluerit, cur productus a vobis potius, quam ipse per se, cur tanto post potius, quam continuo, queri maluerit? Si mihi ad haec acute arguteque responderit: tum quaeram denique, ex quo iste fonte senator emanet. Nam si ipse orietur et nascetur ex sese; fortasse, ut soleo, commovebor. Sin autem est rivulus arcessitus et ductus ab ipso capite accusationis vestrae: laetabor, quum tanta gratia tantisque opibus accusatio vestra nitatur, unum senatorem solum esse, qui vobis gratificari vellet, inventum. 20. Nec tamen illud genus alterum nocturnorum testium pertimesco. Est enim dictum ab illis, fore qui dicerent, uxores suas a caena redeuntes attrectatas esse a Caelio. Graves erunt homines, qui hoc iurati dicere audebunt: quum sit his confitendum, numquam se, ne congressu quidem et constituto, coepisse de tantis iniuriis experiri. IX. Sed totum genus oppugnationis huius, iudices, et iam prospicitis animis et, quum inferetur, propulsare debebitis. Non enim ab iisdem accusatur M. Caelius, a quibus oppugnatur. Palam in eum tela iaciuntur, clam subministrantur. 21. Neque id eo dico, ut invidiosum sit in eos, quibus gloriosum hoc etiam esse debet. Funguntur officio, defendunt suos, faciunt, quod viri fortissimi solent: laesi dolent, irati efferuntur, pugnant lacessiti. Sed vestrae sapientiae tamen est, iudices, non, si caussa iusta est viris fortibus oppugnandi M. Caelium, ideo vobis quoque vos caussam putare esse iustam alieno dolori potius, quam vestrae fidei consulendi. Quae sit multitudo in foro, quae genera, quae studia, quae varietas hominum, videtis. Ex hac copia quam multos esse arbitramini, qui hominibus potentibus, gratiosis, disertis, quum aliquid eos velle arbitrentur, ultro se offerre soleant, operam navare, testimonium polliceri? 22. Hoc ex genere si qui se in hoc iudicium forte proiecerint: excluditote eorum cupiditatem, iudices, sapientia vestra, ut eodem tempore et huius saluti et religioni vestrae et contra periculosissimas hominum potentias conditioni omnium civium providisse videamini. Equidem vos abducam a testibus, neque huius iudicii veritatem, quae mutari nullo modo potest, in voluntate testium collocari sinam, quae facillime fingi, nullo negotio flecti ac detorqueri potest. Argumentis agemus; signis omni luce clarioribus crimina refellemus. Res cum re, caussa cum caussa, ratio cum ratione pugnabit.

X. 23. Itaque illam partem caussae facile patior graviter et ornate a M. Crasso [esse] peroratam, de seditionibus Neapolitanis, de Alexandrinorum pulsatione Puteolana, de bonis Pallae. Vellem dictum esset ab eodem etiam de Dione. De quo ipso tamen quid est, quod exspectetis, quod is, qui fecit, aut non timet, aut etiam fatetur? Est enim rex. Qui autem dictus est et adiutor fuisse et conscius, P. Ascitius, is iudicio est liberatus. Quod igitur est huiusmodi crimen, ut, qui commisit, non neget, qui negavit, absolutus sit; id hic pertimescat, qui non modo a facto, verum etiam a conscientiae suspicione abfuit? et, si Ascitio caussa plus profuit, quam nocuit invidia; huic oberit tuum maledictum, qui istius facti non modo suspicione, sed ne infamia quidem est aspersus? 24. — At praevaricatione est Ascitius liberatus. — Perfacile est isti loco respondere, mihi praesertim, a quo illa caussa defensa est. Sed Caelius optimam caussam Ascitii esse arbitratur: cuicuimodi * autem sit, a sua putat esse seiunctam; neque solum Caelius, sed etiam adolescentes humanissimi et doctissimi, rectissimis studiis atque optimis artibus praediti, Titus Caiusque Coponii: qui ex omnibus maxime Dionis mortem doluerunt: qui quum doctrinae studio atque humanitatis, tum etiam hospitio Dionis tenebantur. Habitabat is apud L. Lucceium, ut audistis. Fuerat ei cognitus Alexandriae. Quid aut hic, aut summo splendore praeditus,

frater eius, de M. Caelio existimet, ex ipsis, si producti erunt, audietis. 25. Ergo haec removeantur, ut aliquando, in quibus caussa nititur, ad ea veniamus.

XI. Animadverti enim, iudices, audiri a vobis meum familiarem, L. Herennium, perattente. In quo etsi magna ex parte ingenio eius et dicendi genere quodam tenebamini: tamen nonnumquam verebar, ne illa subtiliter ad criminandum inducta oratio animos vestros sensim ac leniter accenderet. Dixit enim multa de luxuria, multa de libidine, multa de vitiis iuventutis, multa de moribus; et, qui in reliqua vita mitis esset et in hac suavitate humanitatis, qua prope iam delectantur omnes, versari periucunde soleret, fuit in hac caussa pertristis quidam patruus, censor, magister. Obiurgavit M. Caelium, sicut neminem umquam parens. Multa de incontinentia intemperantiaque disseruit. Quid quaeritis, iudices? ignoscebam vobis attente audientibus, propterea, quod egomet tam triste illud et tam asperum genus orationis horrebam. 26. Ac prima pars fuit illa, quae me minus movebat, fuisse meo necessario Bestiae Caelium familiarem, caenasse apud eum, ventitasse domum, studuisse praeturae. Non me haec movent, quae perspicue falsa sunt. Etenim eos una caenasse dicit, qui aut absunt, aut quibus necesse est idem dicere. Neque vero illud me commovet, quod sibi in Lupercis sodalem esse Caelium dixit. Fera quaedam sodalitas et plane pastoricia atque agrestis germanorum Lupercorum: quorum coitio illa silvestris ante est instituta, quam humanitas atque leges. Siquidem non modo nomina deferunt inter se sodales, sed etiam commemorant sodalitatem in accusando,* ut, ne quis id forte nesciat, timere videatur. 27. Sed haec omittam: ad illa, quae me magis moverunt, respondebo.

Deliciarum obiurgatio fuit longa et ea lenior, plusque disputationis habuit, quam atrocitatis: quo etiam audita est attentius. Nam P. Clodius, amicus meus, quum se gravissime vehementissimeque iactaret et omnia inflammatus ageret tristissimis verbis, voce maxima: tametsi probabam eius eloquentiam, tamen non pertimescebam. Aliquot enim in caussis eum videram frustra litigantem. Tibi autem, Balbe, respondebo primum precario; si licet, si fas est defendi a me eum, qui nullum convivium renuerit, qui unguenta sumpserit, qui Baias viderit. XII. 28. Equidem multos et vidi in hac civitate et audivi, non modo qui primoribus labris gustassent genus hoc vitae et extremis, ut dicitur, digitis attigissent, sed qui totam adolescentiam voluptatibus dedissent, emersisse aliquando et se ad frugem bonam, ut dicitur, recepisse, gravesque homines atque illustres fuisse. Datur enim concessu omnium huic aliquis ludus aetati, et ipsa natura profundit adolescentiae cupiditates: quae si ita erumpunt, ut nullius vitam labefactent, nullius domum evertant, faciles et tolerabiles haberi solent.

29. Sed tu mihi videbare ex communi infamia iuventutis aliquam invidiam Caelio velle conflare. Itaque omne illud silentium, quod est orationi tributum tuae, fuit ob eam caussam, quod, uno reo proposito, de multorum vitiis cogitabamus. Facile est accusare luxuriem. Dies iam me deficiat*, si, quae dici in eam sententiam possunt, coner expromere: de corruptelis, de adulteriis, de protervitate, de sumptibus immensa oratio est. Ut tibi reum neminem, sed vitia proponas, res tamen ipsa et copiose et graviter accusari potest. Sed vestrae sapientiae est, iudices, non abduci ab reo: nec, quos aculeos habeat severitas gravitasque vestra, quum eos accusator erexerit in rem, in vitia, in mores, in tempora, emittere in hominem et in reum, quum is non suo crimine, sed multorum vitio sit in quoddam odium iniustum vocatus. 30. Itaque severitati tuae, ut oportet, ita respondere non audeo. erat enim meum, deprecari vacationem adolescentiae veniamque petere; non, inquam, audeo; perfugiis non utor aetatis, concessa omnibus iura dimitto: tantum peto, ut, si qua est invidia communis hoc tempore aeris alieni, petulantiae, libidinum iuventutis, quam video esse magnam, ne huic aliena peccata, ne aetatis ac temporum vitia noceant. Atque ego idem, qui haec postulo, quin criminibus, quae in hunc proprie conferuntur, diligentissime respondeam, non recuso.

XIII. Sunt autem duo crimina, auri et veneni: in quibus una atque eadem persona versatur. Aurum sumptum a Clodia, venenum quaesitum, quod Clodiae daretur, dicitur. Omnia sunt alia non crimina, sed maledicta iurgii petulantis magis, quam publicae quaestionis. Adulter, impudicus, sequester, convicium est, non accusatio: nullum est enim fundamentum horum criminum, nulla sedes. Voces sunt contumeliosae, temere ab irato accusatore, nullo auctore, emissae. 31. Horum duorum criminum video fontem, video auctorem, video certum nomen et caput. Auro opus fuit; sumpsit a Clodia, sumpsit sine teste, habuit quamdiu voluit. Maximum video signum cuiusdam egregiae familiaritatis. Necare eamdem voluit; quaesivit venenum; sollicitavit quos potuit; paravit, locum constituit; attulit. Magnum rursus odium video cum crudelissimo discidio exstitisse. Res est omnis in hac caussa nobis, iudices, cum Clodia, muliere non solum nobili, sed etiam nota: de qua ego nihil dicam, nisi depellendi criminis caussa. 32. Sed intelligis pro tua praestanti prudentia, Cn. Domiti, cum hac sola rem esse nobis: quae si se aurum Caelio commodasse non dicit, si venenum ab hoc sibi paratum esse non arguit; petulanter facimus, si matremfamilias, secus quam matronarum sanctitas postulat, nominamus. Sin, ista muliere remota, nec crimen ullum, nec opes ad oppugnandum Caelium illis relinquentur; quid est aliud, quod nos patroni facere debeamus, nisi ut eos, qui insectantur, repellamus? Quod quidem facerem vehementius, nisi intercederent mihi inimicitiae cum istius mulieris viro: fratrem volui dicere: semper hic erro. Nunc agam modice, nec longius progrediar, quam me mea fides et caussa ipsa coget. Neque enim muliebres umquam inimicitias mihi gerendas putavi, praesertim cum ea, quam omnes semper amicam omnium potius, quam cuiusquam inimicam putaverunt. XIV. 33. Sed tamen ex ipsa quaeram prius, utrum me secum severe et graviter et prisce agere malit, an remisse ac leniter et urbane. Si illo austero more ac modo: aliquis mihi ab inferis excitandus est, ex barbatis illis: non hac barbula, qua ista delectatur, sed illa horrida, quam in statuis antiquis et imaginibus videmus: qui obiurget mulierem, et pro me loquatur, ne ista mihi forte succenseat. Exsistat igitur ex hac ipsa familia aliquis ac potissimum Caecus ille. Minimum enim dolorem capiet, qui istam non videbit. Qui profecto si exstiterit, sic aget et sic loquetur: Mulier, quid tibi cum Caelio? quid cum homine adolescentulo? quid cum alieno? Cur aut tam familiaris huic fuisti, ut aurum commodares, aut tam inimica, ut venenum timeres? Non patrem tuum videras, non patruum, non avum, proavum, atavum audieras consules fuisse? 34. Non

denique modo te Q. Metelli matrimonium tenuisse sciebas, clarissimi ac fortissimi viri patriaeque amantissimi? qui simulac pedem limine extulerat, omnes prope cives virtute, gloria, dignitate superabat? cui quum ex amplissimo genere in familiam clarissimam nupsisses, cur tibi Caelius tam coniunctus fuit? Cognatus? affinis? viri tui familiaris? Nihil horum. Quid igitur fuit, nisi quaedam temeritas ac libido? Nonne te, si nostrae imagines viriles non commovebant, ne progenies quidem mea, Q. illa Claudia, aemulam domesticae laudis in gloria muliebri esse admonebat? non virgo illa Vestalis Claudia, quae, patrem complexa triumphantem, ab inimico tribuno plebis de curru detrahi passa non est? Cur te fraterna vitia potius, quam bona paterna et avita et usque a nobis quum in viris, tum etiam in feminis repetita moverunt? Ideone ego pacem Pyrrhi diremi, ut tu amorum turpissimorum quotidie foedera ferires? ideo aquam adduxi, ut ea tu inceste uterere? ideo viam munivi, ut eam tu alienis viris comitata celebrares?

XV. 35. Sed quid ego, iudices, ita gravem personam induxi, ut verear, ne se idem Appius repente convertat et Caelium incipiat accusare illa sua gravitate censoria? Sed videro hoc posterius, atque ita, iudices, ut vel severissimis disceptatoribus M. Caelii vitam me probaturum esse confidam. Tu vero mulier (iam enim ipse tecum, nulla persona introducta, loquor) si ea, quae facis, quae dicis, quae insimulas, quae moliris, quae arguis, probare cogitas: rationem tantae familiaritatis, tantae consuetudinis, tantae coniunctionis reddas atque exponas necesse est. Accusatores quidem libidines, amores, adulteria, Baias, actas, convivia, comissationes, cantus, symphonias, navigia iactant: iidemque significant nihil se, te invita, dicere. Quae tu, quoniam mente nescio qua effrenata atque praecipiti in forum deferri iudiciumque voluisti, aut diluas oportet et falsa esse doceas, aut nihil neque crimini tuo neque testimonio credendum esse fateare. 36. Sin autem urbanius me agere mavis, sic agam tecum: removebo illum senem durum ac paene agrestem; ex hisque tuis sumam aliquem ac potissimum minimum fratrem, qui est in isto genere urbanissimus: qui te amat plurimum, qui, propter nescio quam, credo, timiditatem et nocturnos quosdam inanes metus, tecum semper pusio cum maiore sorore cubitavit. Eum putato tecum loqui: Quid tumultuaris, soror? quid insanis? quid clamore exorsa, verbis parvam rem magnam facis? Vicinum adolescentulum aspexisti: candor huius te et proceritas vultus oculique pepulerunt: saepius videre voluisti: nonnumquam in iisdem hortis visa nobilis mulier: illum filium familias patre parco ac tenaci habere tuis copiis devinctum non potes: calcitrat, respuit, non putat tua dona esse tanti. Confer te alio. Habes hortos ad Tiberim, ac diligenter eo loco parasti, quo omnis iuventus natandi caussa venit. Hinc licet conditiones quotidie legas. Cur huic, qui te spernit, molesta es?

XVI. 37. Redeo nunc ad te, Caeli, vicissim, ac mihi auctoritatem patriam severitatemque suscipio: sed dubito, quem patrem potissimum sumam: Caecilianumne aliquem vehementem atque durum?

Núnc enim demum mihi ánimus ardet, núnc meum
cor cumulátur ira.

Aut illum, — —

O infélix, o scelеste — —

Ferrei sunt isti patres.

— — *Egone quid dicam? egone quid velim?*
Quae tu ómnia tuis foedis factis fácis, ut nequidquám velim.

Vix ferenda diceret talis pater: „*Cur te in istam vicinitatem meretriciam contulisti? Cur, illecebris cognitis, non refugisti? Cur alienam ullam mulierem nosti? Dide ac disjice! Per me licebit. Si egebis, tibi dolebit.*
Mihi sat est,
qui, aetátis quod reliqüum est, oblectém, meae."

38. Huic tristi ac directo seni responderet Caelius, se nulla cupiditate inductum de via decessisse. Quid signi? Nulli sumptus, nulla iactura, nulla versura. At fuit fama. Quotus quisque est, qui istam effugere potest in tam maledica civitate? Vicinum eius mulieris miraris male audisse, cuius frater germanus sermones iniquorum effugere non potuit? Leni vero et clementi patri, cuiusmodi ille est:

Forés effregit? réstituentur: díscidit
vestém? resarciétur, —

Caelii caussa est expeditissima. Quid enim esset, in quo se non facile defenderet? Nihil iam in istam mulierem dico: sed, si esset aliqua dissimilis istius, quae se omnibus pervulgaret, quae haberet palam decretum semper aliquem, cuius in hortos, domum, Baias, iure suo libidines omnium commearent; quae etiam aleret adolescentes, et parsimoniam patrum suis sumptibus sustentaret: si vidua libere, proterva petulanter, dives effuse, libidinosa meretricio more viveret; adulterum ego putarem, si quis hanc paullo liberius salutasset?

XVII. 39. Dicet aliquis: Haec est igitur tua disciplina? sic tu instituis adolescentes? ob hanc caussam tibi hunc puerum parens commendavit et tradidit, ut in amore et voluptatibus adolescentiam suam collocaret, et hanc tu vitam atque haec studia defenderes? Ego, si qui, iudices, hoc robore animi atque hac indole virtutis ac continentiae fuit, ut respueret omnes voluptates omnemque vitae suae cursum in labore corporis atque in animi contentione conficeret; quem non quies, non remissio, non aequalium studia, non ludi, non convivia delectarent; nihil in vita expetendum putaret, nisi quod esset cum laude et cum dignitate coniunctum: hunc mea sententia divinis quibusdam bonis instructum atque ornatum puto. Ex hoc genere illos fuisse arbitror, Camillos, Fabricios, Curios, omnesque eos, qui haec ex minimis tanta fecerunt. 40. Verum haec genera virtutum non solum in moribus nostris, sed vix iam in libris reperiuntur. Chartae quoque, quae illam pristinam severitatem continebant, obsoleverunt; neque solum apud nos, qui hanc sectam rationemque vitae re magis, quam verbis secuti sumus, sed etiam apud Graecos, doctissimos homines, quibus, quum facere non possent, loqui tamen et scribere honeste et magnifice licebat, alia quaedam, mutatis Graeciae temporibus, praecepta exstiterunt. 41. Itaque alii voluptatis caussa omnia sapientes facere dixerunt, neque ab hac orationis turpitudine eruditi homines refugerunt: alii cum voluptate dignitatem coniungendam putaverunt, ut res maxime inter se repugnantes dicendi facultate coniungerent. Illud unum directum iter ad laudem cum labore qui probaverunt, prope iam soli in scholis sunt relicti. Multa enim nobis blandimenta natura ipsa genuit, quibus sopita virtus conniveret: et interdum multas vias adolescentiae lubricas ostendit, quibus illa insistere aut ingredi sine casu aliquo aut prolapsione vix posset, et multarum rerum iucundissimarum varietatem dedit, qua non modo haec aetas, sed etiam iam corroborata caperetur. 42. Quamobrem si quem forte inve-

neritis, qui aspernetur oculis pulchritudinem rerum, non odore ullo, non tactu, non sapore capiatur, excludat auribus omnem suavitatem: huic homini ego fortasse et pauci deos propitios, plerique autem iratos putabunt. XVIII. Ergo haec deserta via et inculta, atque interclusa iam frondibus et virgultis, relinquatur; detur aliquid aetati; sit adolescentia liberior; non omnia voluptatibus denegentur: non semper superet vera illa et directa ratio; vincat aliquando cupiditas voluptasque rationem, dummodo illa in hoc genere praescriptio moderatioque teneatur: parcat iuventus pudicitiae suae, ne spoliet alienam, ne effundat patrimonium, ne foenore trucidetur, ne incurrat in alterius domum atque famam; ne probrum castis, labem integris, infamiam bonis inferat; ne quem vi terreat; ne intersit insidiis; scelere careat: postremo, quum paruerit voluptatibus, dederit aliquid temporis ad ludum aetatis atque ad inanes hasce adolescentiae cupiditates; revocet se aliquando ad curam rei domesticae, rei forensis, rei publicae: ut ea, quae ratione antea non perspexerat, satietate abiecisse, experiendo contempsisse videatur.

43. Ac multi, et nostra et patrum maiorumque memoria, iudices, summi homines et clarissimi cives fuerunt, quorum quum adolescentiae cupiditates defervissent, eximiae virtutes, firmata iam aetate, exstiterunt. Ex quibus neminem mihi necesse est nominare; vosmet vobiscum recordamini. Nolo enim cuiusquam fortis atque illustris viri ne minimum quidem erratum cum maxima laude coniungere. Quod si facere vellem, multi a me summi atque ornatissimi viri praedicarentur, quorum partim nimia libertas in adolescentia, partim profusa luxuries, magnitudo aeris alieni, sumptus, libidines nominarentur: quae, multis postea virtutibus obtecta, adolescentiae, qui vellet, excusatione defenderet. XIX. 44. At vero in M. Caelio (dicam enim iam confidentius de studiis eius honestis, quoniam audeo quaedam fretus vestra sapientia libere confiteri,) nulla luxuries reperietur, nulli sumptus, nullum aes alienum, nulla conviviorum ac lustrorum libido: quod quidem vitium ventris et gutturis non modo non minuit aetas hominibus, sed etiam auget. Amores autem, et hae deliciae quae vocantur, quae firmiore animo praeditis diutius molestae non solent esse, (mature enim et celeriter deflorescunt,) numquam hunc occupatum impeditumque tenuerunt. 45. Audistis, quum pro se diceret: audistis antea, quum accusaret: (defendendi haec caussa, non gloriandi loquor:) genus orationis, facultatem, copiam sententiarum atque verborum, quae vestra prudentia est, perspexistis. Atque in eo non solum ingenium elucere eius videbatis; quod saepe, etiamsi industria non alitur, valet tamen ipsum suis viribus: sed inerat, nisi me propter benevolentiam forte fallebat, ratio, et bonis artibus instituta, et cura et vigiliis elaborata. Atque scitote, iudices, eas cupiditates, quae obiiciuntur Caelio, atque haec studia, de quibus disputo, non facile in eodem homine esse posse. Fieri enim non potest, ut animus libidini deditus, amore, desiderio, cupiditate, saepe nimia copia, inopia etiam nonnumquam impeditus, hoc, quidquid est, quod nos facimus in dicendo, non modo agendo, verum etiam cogitando possit sustinere. 46. An vos aliam caussam esse ullam putatis, cur, in tantis praemiis eloquentiae, tanta voluptate dicendi, tanta laude, tanta gratia, tanto honore, tam sint pauci semperque fuerint, qui in hoc labore versentur? Obterendae sunt omnes voluptates; relinquenda studia delectationis, ludi, ... ludus, iocus, convivium, sermo est paene familiarium deserendus. Quae res in hoc genere homines a labore studioque dicendi deterret: non, quo aut ingenia deficiant aut doctrina puerilis. 47. An hic, si sese isti vitae dedisset, consularem hominem admodum adolescens in iudicium vocavisset? hic, si laborem fugeret, si obstrictus voluptatibus teneretur, in hac acie quotidie versaretur? appeteret inimicitias? in iudicium vocaret? subiret periculum capitis? ipso inspectante populo Romano tot menses aut de salute aut de gloria dimicaret?

XX. Nihil igitur illa vicinitas redolet? nihil hominum fama? nihil Baiae denique ipsae loquuntur? Illae vero non loquuntur solum, verum etiam personant: huc unius mulieris libidinem esse prolapsam, ut ea non modo solitudinem ac tenebras atque haec flagitiorum integumenta non quaerat, sed in turpissimis rebus frequentissima celebritate et clarissima luce laetetur.

48 Verum si quis est, qui etiam meretriciis amoribus interdictum iuventuti putet: est ille quidem valde severus: negare non possum: sed abhorret non modo ab huius saeculi licentia, verum etiam a maiorum consuetudine atque concessis. Quando enim hoc factum non est? quando reprehensum? quando non permissum? quando denique fuit, ut, quod licet, non liceret? Hic ego iam rem definiam: mulierem nullam nominabo: tantum in medio relinquam. 49. Si quae non nupta mulier domum suam patefecerit omnium cupiditati, palamque sese in meretricia vita collocarit, virorum alienissimorum conviviis uti instituerit: si hoc in Urbe, si in hortis, si in Baiarum illa celebritate faciat: si denique ita sese gerat*, non incessu solum, sed ornatu atque comitatu, non flagrantia oculorum, non libertate sermonis, sed etiam complexu, osculatione, aquis, navigatione, conviviis, ut non solum meretrix, sed etiam procax videatur: cum hac si quis adolescens forte fuerit, utrum hic tibi, L. Herenni, adulter, an amator, expugnare pudicitiam, an explere libidinem voluisse videatur? 50. Obliviscor iam iniurias, Clodia: depono memoriam doloris mei: quae abs te crudeliter in meos me absente facta sunt, negligo. Ne sint haec in te dicta, quae dixi. Sed ex te ipsa requiro, quoniam et crimen accusatores abs te, et testem eius criminis te ipsam dicunt se habere: si qua mulier sit huiusmodi, qualem ego paullo ante descripsi, tui dissimilis, vita institutoque meretricio: cum hac aliquid adolescentem hominem habuisse rationis, num tibi perturpe aut perflagitiosum esse videatur? Ea si tu non es, sicut ego malo: quid est, quod obiiciant Caelio? Sin eam te volunt esse: quid est, cur nos crimen hoc, si tu contemnis, pertimescamus? Quare nobis da viam rationemque defensionis. Nam aut pudor tuus defendet, nihil a M. Caelio petulantius esse factum: aut impudentia et huic et ceteris magnam ad se defendendum facultatem dabit.

XXI. 51. Sed quoniam emersisse iam e vadis et scopulos praetervecta videtur oratio mea, perfacilis mihi reliquus cursus ostenditur. Duo sunt enim crimina, una in muliere, summorum facinorum: auri, quod sumptum a Clodia dicitur, et veneni, quod eiusdem Clodiae necandae caussa parasse Caelium criminantur. Aurum sumpsit, ut dicitis, quod L. Lucceii servis daret, per quos Alexandrinus Dio, qui tum apud Lucceium habitabat, necaretur. Magnum crimen vel in legatis insidiandis, vel in servis ad hospitem domini necandum sollicitandis: plenum sceleris consi-

lium, plenum audaciae. 52. Quo quidem in crimine primum illud requiram, dixeritne Clodiae, quam ad rem aurum tum sumèret, an non dixerit. Si non dixit, cur dedit? Si dixit, eodem se conscientiae scelere devinxit. Tune aurum ex armario tuo promere ausa es? tune Venerem illam tuam spoliatricem spoliare ornamentis? Ceterum quum scires, quantum ad facinus aurum hoc quaereretur, ad necem legati, ad L. Lucceii, sanctissimi hominis atque integerrimi, labem sceleris sempiterni: huic facinori tanto tua mens liberalis, conscia tua domus popularis ministra, tua denique hospitalis illa Venus adiutrix esse non debuit. 53. Vidit hoc Balbus: celatam esse Clodiam dixit, atque ita Caelium ad illam attulisse, se ad ornatum ludorum aurum quaerere. Si tam familiaris erat Clodiae, quam tu esse vis, quum de libidine eius tam multa dicis: dixit profecto, quo vellet aurum. Si tam familiaris non erat, non dedit. Ita si verum tibi Caelius dixit, o immoderata mulier, sciens tu aurum ad facinus dedisti: si non est ausus dicere, non dedisti.

XXII. Quid ego nunc argumentis huic crimini, quae sunt innumerabilia, resistam? Possum dicere, mores M. Caelii longissime a tanti sceleris atrocitate esse disiunctos: minime esse credendum, homini tam ingenioso tamque prudenti non venisse in mentem, rem tanti sceleris ignotis alienisque servis non esse credendam. Possum etiam, illa et ceterorum patronorum et mea consuetudine, ab accusatore perquirere, ubi sit congressus cum servis Lucceii Caelius: qui ei fuerit aditus. Si per se: qua temeritate? Si per alium: per quem? Possum omnes latebras suspicionum peragrare dicendo. Non caussa, non locus, non facultas, non conscius, non perficiendi, non occultandi maleficii spes, non ratio ulla, non vestigium maximi facinoris reperietur. 54. Sed haec, quae sunt oratoris propria: quae mihi, non propter ingenium meum, sed propter hanc exercitationem usumque dicendi, fructum aliquem ferre possent, quum a me ipso elaborata proferri viderentur, brevitatis caussa relinquo omnia. Habeo enim, iudices, quem vos socium vestrae religionis iurisque iurandi facile esse patiamini, L. Lucceium, sanctissimum hominem et gravissimum testem: qui tantum facinus in famam atque fortunas suas neque non audisset illatum a Caelio neque neglexisset neque tulisset. An ille vir, illa humanitate praeditus, illis studiis, artibus atque doctrina, illius ipsius periculum, quem propter haec ipsa studia diligebat, negligere potuisset? et, quod facinus in alienum hominem illatum severe acciperet, id omisisset curare in hospitem? quod per ignotos actum quum comperisset, doleret, id a suis tentatum esse negligeret? quod in agris locisve publicis factum reprehenderet, id in Urbe ac suae domi coeptum esse, leviter ferret? quod in alicuius agrestis periculo non praetermitteret, id homo eruditus in insidiis doctissimi hominis dissimulandum putaret? 55. Sed cur diutius vos, iudices, teneo? ipsius iurati religionem auctoritatemque percipite atque omnia diligenter testimonii verba cognoscite. Recita testimonium L. Lucceii. TESTIMONIUM LUCCEII. Quid exspectatis amplius? an aliquam vocem putatis ipsam pro se caussam et veritatem posse mittere? Haec est innocentiae defensio, haec ipsius caussae oratio, haec una vox veritatis. In crimine ipso nulla suspicio est, in re nihil est argumenti: in negotio, quod actum esse dicitur, nullum vestigium sermonis, loci, temporis: nemo testis, nemo conscius nominatur: totum crimen profertur ex inimica, ex infami, ex crudeli, ex facinorosa, ex libidinosa domo: domus autem illa, quae tentata scelere isto nefario dicitur, plena est integritatis, dignitatis, officii, religionis: ex qua domo recitatur vobis iureiurando devincta auctoritas: ut res minime dubitanda in contentione ponatur, utrum temeraria, procax, irata mulier finxisse crimen, an gravis, sapiens moderatusque vir religiose testimonium dixisse videatur.

XXIII. 56. Reliquum est igitur crimen de veneno, cuius ego neque principium invenire neque evolvere exitum possum. Quae fuit enim caussa, quamobrem isti mulieri venenum vellet dare Caelius? Ne aurum redderet? num petivit? ne crimen haereret? num quis obiecit? num quis denique fecisset mentionem, si hic nemini nomen detulisset? Quin etiam L. Herennium dicere audistis, verbo se molestum non futurum fuisse Caelio, nisi iterum eadem de re suo familiari absoluto nomen hic detulisset. Credibile est igitur, tantum facinus nullam ob caussam esse commissum? et vos non videtis, fingi sceleris maximi crimen, ut alterius caussa sceleris suscipiendi fuisse videatur? 57. Cui denique commisit? quo adiutore usus est? quo socio? quo conscio? cui tantum facinus, cui se, cui salutem suam credidit? Servisne mulieris? sic enim obiectum est. Et erat tam demens hic, cui vos ingenium certe tribuitis, etiamsi cetera, inimica oratione detrahitis, ut omnes suas fortunas alienis servis committeret? At quibus servis? refert enim magno opere id ipsum: iisne, quos intelligebat non communi conditione servitutis uti, sed licentius, liberius, familiarius cum domina vivere? Quis enim hoc non videt, iudices, aut quis hoc ignorat, in eiusmodi domo, in qua materfamilias meretricio more vivat, in qua nihil geratur, quod foras proferendum sit, in qua lustra, libidines, luxuries, omnia denique inaudita vitia atque flagitia versentur, hic servos non esse servos? quibus omnia committantur, per quos gerantur, qui versentur iisdem in voluptatibus, quibus occulta credantur? ad quos aliquantum etiam ex quotidianis sumptibus ac luxuria redundet. 58. Id igitur Caelius non videbat? Si enim tam familiaris erat mulieris, quam vos vultis, istos quoque servos familiares esse dominae sciebat. Sin ei tanta consuetudo, quanta a vobis inducitur, non erat: quae cum servis potuit familiaritas esse tanta? XXIV. Ipsius autem veneni quae ratio fingitur? ubi quaesitum est? quemadmodum paratum? quo pacto? cui, quo in loco traditum? Habuisse aiunt domi vimque eius esse expertum in servo quodam, ad rem ipsam parato: cuius perceleri interitu esse ab hoc comprobatum venenum. 59. Pro dii immortales! cur interdum in hominum sceleribus maximis aut connivetis aut praesentis fraudis poenas in diem reservatis? Vidi enim, vidi, et illum hausi dolorem vel acerbissimum in vita, quum Q. Metellus abstraheretur e sinu gremioque patriae, quumque ille vir, qui se natum huic imperio putavit, tertio die post, quam in curia, quam in rostris, quam in republica floruisset, integerrima aetate, optimo habitu, maximis viribus, eriperetur indignissime bonis omnibus atque universae civitati; quo quidem tempore ille moriens, quum iam ceteris ex partibus oppressa mens esset, extremum sensum ad memoriam reipublicae reservabat: quum me intuens flentem significabat interruptis atque morientibus vocibus, quanta impenderet procella Urbi, quanta tempestas civitati: et quum parietem saepe feriens eum, qui cum Q. Catulo fuerat ei communis, crebro Catulum, saepe me, saepissime rempu-

blicam nominabat ut non tam se emori, quam spoliari suo praesidio quum patriam, tum etiam me doleret. 60. Quem quidem virum si nulla vis repentini sceleris sustulisset: quonam modo ille furenti fratri suo patrueli consularis restitisset, qui consul incipientem furere atque conantem sua se manu interfecturum audiente senatu dixerit? Ex hac igitur domo progressa, ista mulier de veneni celeritate dicere audebit? Nonne ipsam domum metuet, ne quam vocem eliciat? non parietes conscios, non noctem illam funestam ac luctuosam perhorrescet? Sed revertar ad crimen. Etenim haec facta illius clarissimi ac fortissimi viri mentio et vocem meam fletu debilitavit et mentem dolore impedivit.

XXV. 61. Sed tamen venenum unde fuerit, quemadmodum paratum sit, non dicitur. Datum esse hoc aiunt P. Licinio, pudenti adolescenti et bono, Caelii familiari: constitutum factum esse cum servis, ut venirent ad balneas Senias; eodem Licinium esse venturum atque iis veneni pyxidem traditurum. Hic primum illud requiro: quid attinuerit illud ferri in eum locum constitutum: cur illi servi non ad Caelium domum venerint. Si manebat tanta illa consuetudo Caelii cum Clodia tantaque familiaritas, quid suspicionis esset, si apud Caelium mulieris servus visus esset? Sin autem iam suberat simultas, exstincta erat consuetudo, discidium exstiterat: hinc illae lacrimae nimirum, et haec caussa est horum omnium scelerum atque criminum. — 62. Immo, inquit, quum servi ad dominam rem istam et maleficium Caelii detulissent, mulier ingeniosa praecepit suis, ut omnia Caelio pollicerentur: sed ut venenum, quum a Licinio traderetur, manifesto comprehendi posset, constitui locum iussit, balneas Senias, ut eo mitteret amicos, qui delitescerent; deinde repente, quum venisset Licinius, ut venenum traderet, prosilirent hominemque comprehenderent. — XXVI. Quae quidem omnia, iudices, perfacilem rationem habent reprehendendi. Cur enim balneas publicas potissimum constituerat? in quibus, non invenio, quae latebra togatis hominibus esse possit. Nam si essent in vestibulo balnearum; non laterent: sin se in intimum coniicere vellent; nec satis commode calceati et vestiti id facere possent et fortasse non reciperentur: nisi forte mulier potens quadrantaria illa permutatione familiaris facta erat balneatori. 63. Atque equidem vehementer exspectabam, quinam isti viri boni, testes huius manifesto deprehensi veneni dicerentur. Nulli enim sunt adhuc nominati. Sed non dubito, quin sint pergraves, qui primum sint talis feminae familiares, deinde eam provinciam susceperint, ut in balneas contruderentur: quod illa, nisi a viris honestissimis ac plenissimis dignitatis, quam velit, sit potens, numquam impetravisset. Sed quid ego de dignitate istorum testium loquor? Virtutem eorum diligentiamque cognoscite. In balneis delituerunt. Testes egregios! Deinde temere prosiluerunt. Homines gravitati deditos! Sic enim fingunt, quum Licinius venisset, pyxidem teneret in manu, conaretur tradere, nondum tradidisset, tum repente evolasse istos praeclaros testes sine nomine: Licinium autem, quum iam manum ad tradendam pyxidem porrexisset, retraxisse atque illo repentino hominum impetu se in fugam coniecisse. O magna vis veritatis, quae contra hominum ingenia, calliditatem, sollertiam contraque fictas omnium insidias facile se per se ipsa defendat!

XXVII. 64. Verum haec tota fabella veteris et plurimarum fabularum poetriae, quam est sine argumento! quam nullum invenire exitum potest! Quid enim? isti tot viri (nam necesse est fuisse non paucos, ut et comprehendi Licinius facile posset et res multorum oculis esset testatior:) cur Licinium de manibus amiserunt? Qui minus enim Licinius comprehendi potuit, quum se retraxit, ne pyxidem traderet, quam si non retraxisset? Erant enim illi positi, ut comprehenderent Licinium; ut manifesto Licinius teneretur, aut quum retineret venenum, aut quum tradidisset. Hoc fuit totum consilium mulieris, haec istorum provincia, qui rogati sunt, quos quidem tu quamobrem temere prosiluisse dicas atque ante tempus, non reperio. — Fuerant hoc rogati; fuerant ad hanc rem collocati, ut venenum, ut insidiae, facinus denique ipsum ut manifesto comprehenderetur. — 65. Potueruntne meliori tempore prosilire, quam quum Licinius venisset? quum in manu teneret veneni pyxidem? quae si quum iam erat tradita servis, evasissent subito ex balneis mulieris amici Liciniumque comprehendissent: imploraret hominum fidem atque a se illam pyxidem traditam pernegaret. Quem quomodo illi reprehenderent? vidisse se dicerent? Primum ad se revocarent maximi facinoris crimen: deinde id se vidisse dicerent, quod, quo loco collocati fuerant, non potuissent videre. Tempore igitur ipso se ostenderunt, quum Licinius venisset, pyxidem expediret, manum porrigeret, venenum traderet. Mimi ergo est iam exitus, non fabulae: in quo quum clausula non invenitur, fugit aliquis e manibus, deinde scabilla concrepant, aulaeum tollitur. XXVIII. 66. Quaero enim, cur Licinium titubantem, haesitantem, cedentem, fugere conantem, mulieraria manus ista de manibus emiserit: cur non comprehenderint: cur non ipsius confessione, multorum oculis, facinoris denique voce, tanti sceleris crimen expresserint? An timebant, ne tot unum, valentes imbecillum, alacres perterritum superare non possent?

Nullum argumentum in re, nulla suspicio in caussa, nullus exitus criminis reperietur. Itaque haec caussa ab argumentis, a coniectura, ab iis signis, quibus veritas illustrari solet, ad testes tota traducta est. Quos quidem ego testes, iudices, non modo sine ullo timore, sed etiam cum aliqua spe delectationis exspecto. 67. Praegestit animus iam videre, primum lautos iuvenes, mulieris beatae ac nobilis familiares: deinde fortes viros, ab imperatrice in insidiis atque in praesidio balnearum locatos: ex quibus requiram, quonam modo latuerint, aut ubi: alveusne ille, an equus Troianus fuerit, qui tot invictos viros, muliebre bellum gerentes, tulerit ac texerit. Illud vero respondere cogam, cur tot viri ac tales hunc et unum et tam imbecillum, quam videtis, non aut stantem comprehenderint aut fugientem consecuti sint: qui se numquam profecto, si istum in locum processerint, explicabunt: quam volent in conviviis faceti, dicaces, nonnumquam etiam ad vinum diserti sint. Alia fori vis est, alia triclinii: alia subselliorum ratio, alia lectorum: non idem iudicum comissatorumque conspectus: lux denique longe alia est solis ac lychnorum. Quamobrem excutiemus omnes istorum delicias, omnes ineptias, si prodierint. Sed, si me audiant, navent aliam operam, aliam ineant gratiam, in aliis se rebus ostentent: vigeant apud istam mulierem venustate, dominentur sumptibus, haereant, iaceant, deserviant; capiti vero innocentis et fortunis parcant.

XXIX. 68. At sunt servi illi de cognatorum sententia, nobilissimorum et clarissimorum hominum,

manumissi. — Tandem aliquid invenimus, quod ista mulier de suorum propinquorum, fortissimorum virorum, sententia atque auctoritate fecisse dicatur. Sed scire cupio, quid habeat argumenti ista manumissio: in qua aut crimen est Caelio quaesitum, aut quaestio sublata aut multarum rerum consciis servis cum caussa praemium persolutum. — At propinquis placuit. — Cur non placeret, quum rem tute ad eos non ab aliis tibi allatam, sed a te ipsa compertam deferre diceres? 69. Hic etiam miramur, si illam commentitiam pyxidem obscenissima sit fabula consecuta? Nihil est, quod in eiusmodi mulierem non cadere videatur. Audita et percelebrata sermonibus res est. Percipitis animis, iudices, iamdudum, quid velim, vel potius, quid nolim dicere. Quod etiamsi est factum, certe a Caelio non est factum: quid enim attinebat? Est enim ab aliquo fortasse adolescente, non tam insulso, quam non verecundo. Sin autem est fictum, non illud quidem molestum, sed tamen est non infacetum mendacium; quod profecto numquam hominum sermo atque opinio comprobasset, nisi omnia, quae cum turpitudine aliqua dicerentur, in istam quadrare apte viderentur.

70. Dicta est a me caussa, iudices, et perorata. Iam intelligitis, quantum iudicium sustineatis, quanta res sit commissa vobis. De vi quaeritis: quae lex ad imperium, ad maiestatem, ad statum patriae, ad salutem omnium pertinet; quam legem Q. Catulus armata dissensione civium reipublicae paene extremis temporibus tulit; quaeque lex, sedata illa flamma consulatus mei, fumantes reliquias coniurationis exstinxit. Hac enim lege Caelii adolescentia non ad reipublicae poenas, sed ad mulieris libidines et delicias deposcitur. XXX. 71. Atque hoc etiam loco M. Camurtii et C. Caesernii damnatio praedicatur. O, stultitiamne dicam, an impudentiam singularem! Audetisne, quum ab ea muliere veniatis, facere istorum hominum mentionem? audetisne excitare tanti flagitii memoriam, non exstinctam illam quidem, sed repressam vetustate? Quo enim illi crimine peccatoque perierunt? nempe, quod eiusdem mulieris dolorem et iniuriam Vettiano nefario sunt stupro persecuti. Ergo, ut audiretur Vettii nomen in caussa, ut illa vetus Afrania fabula refricaretur, idcirco Camurtii et Caesernii caussa est renovata? qui, quamquam lege de vi certe non tenebantur, eo maleficio tamen erant implicati, ut ex nullius legis laqueis emittendi viderentur. 72. M. vero Caelius cur in hoc iudicium vocatur? cui neque proprium quidem crimen quaestionis obiicitur, nec vero aliquid eiusmodi, quod sit a lege seiunctum, et cum vestra severitate coniunctum: cuius prima aetas dedita disciplinis fuit iisque artibus, quibus instruimur ad hunc usum forensem, ad capessendam rempublicam, ad honorem, gloriam, dignitatem: iis autem fuit amicitiis maiorum natu, quorum imitari industriam continentiamque maxime vellet, iis aequalium studiis, ut eumdem, quem optimi ac nobilissimi, petere cursum laudis videretur. 73. Quum autem paullum iam roboris accessisset aetati, in Africam profectus est, Q. Pompeio proconsuli contubernalis, castissimo viro atque omnis officii diligentissimo: in qua provincia quum res erant et possessiones paternae, tum etiam usus quidam provincialis, non sine caussa a maioribus huic aetati tributus. Discessit illinc Pompeii iudicio probatissimus, ut ipsius testimonio cognoscetis. Voluit vetere instituto, eorum adolescentium exemplo, qui post in civitate summi viri et clarissimi cives exstiterunt, industriam suam a populo Romano ex aliqua illustri accusatione cognosci. XXXI. 74. Vellem alio potius eum cupiditas gloriae detulisset! sed abiit huius tempus querelae. Accusavit C. Antonium, collegam meum; cui misero praeclari in rempublicam beneficii memoria nihil profuit, nocuit opinio maleficii cogitati. Postea nemini umquam concessit aequalium, plus ut in foro, plus ut in negotiis versaretur caussisque amicorum, plus ut valeret inter suos gratia. Quae nisi vigilantes homines, nisi sobrii, nisi industrii, consequi non possunt, omnia labore et diligentia est consecutus. 75. In hoc flexu quasi aetatis (nihil enim occultabo, fretus humanitate ac sapientia vestra,) fama adolescentis paullum haesit ad metas notitia nova mulieris et infelici vicinitate et insolentia voluptatum; quae, quum inclusae diutius, et prima aetate compressae et constrictae fuerunt, subito se nonnumquam profundunt atque eiiciunt universae. Qua ex vita, vel dicam, quo ex sermone, (nequaquam enim tantum erat, quantum homines loquebantur,) verum ex eo, quidquid erat, emersit totumque se eiecit atque extulit, tantumque abest ab illius familiaritatis infamia, ut eiusdem nunc ab sese inimicitias odiumque propulset. 76. Atque ut iste interpositus sermo deliciarum desidiaeque moreretur, (fecit, me mehercule invito et multum repugnante, sed tamen fecit;) nomen amici de ambitu detulit; quem absolutum insequitur, revocat; nemini nostrum obtemperat; est violentior, quam vellem. Sed ego non loquor de sapientia, quae non cadit in hanc aetatem: de impetu animi loquor, de cupiditate vincendi, de ardore mentis ad gloriam; quae studia in his iam aetatibus nostris contractiora esse debent, in adolescentia vero tamquam in herbis significant, quae virtutis maturitas et quantae fruges industriae sint futurae. Etenim semper magno ingenio adolescentes refrenandi potius a gloria, quam incitandi fuerunt: amputanda plura sunt illi aetati, siquidem efflorescit ingenii laudibus, quam inserenda. 77. Quare, si cui nimium effervisse videtur huius vel in suscipiendis, vel in gerendis inimicitiis vis, ferocitas, pertinacia; si quem etiam minimorum horum aliquid offendit; si purpurae genus, si amicorum catervae, si splendor, si nitor: iam ista deferverint, iam aetas omnia, iam res, iam dies mitigarit.

XXXII. Conservate igitur reipublicae, iudices, civem bonarum artium, bonarum partium, bonorum virorum. Promitto hoc vobis et reipublicae spondeo, si modo nos ipsi reipublicae satisfecimus, numquam hunc a nostris rationibus seiunctum fore. Quod quum fretus nostra familiaritate promitto, tum quod durissimis se ipse legibus iam obligavit. 78. Neque enim potest, qui hominem consularem, quod ab eo rempublicam violatam diceret, in iudicium vocarit, ipse esse in republica civis turbulentus: non potest, qui ambitu ne absolutum quidem patitur esse absolutum, ipse impune umquam esse largitor. Habet a M. Caelio respublica, iudices, duas accusationes, vel obsides periculi vel pignora voluntatis. Quare oro obtestorque vos, iudices, ut, qua in civitate paucis his diebus Sex. Clodius absolutus sit, quem vos per biennium aut ministrum seditionis, aut ducem vidistis, qui aedes sacras, qui censum populi Romani, qui memoriam publicam suis manibus incendit, hominem sine re, sine fide, sine spe, sine sede, sine fortunis, ore, lingua, manu, vita omni inquinatum; qui Catuli monumentum afflixit, meam domum diruit, mei fratris incen-

dit; qui in Palatio atque in Urbis oculis servitia ad caedem et inflammandam Urbem incitavit: in ea civitate ne patiamini illum absolutum muliebri gratia, M. Caelium libidini muliebri condonatum: ne eadem mulier cum suo coniuge et fratre, turpissimum latronem eripuisse et honestissimum adolescentem oppressisse videatur. 79. Quod quum huius vobis adolescentiam proposueritis, constituitote vobis ante oculos etiam huius miseri senectutem, qui hoc unico filio nititur, in huius spe requiescit, huius unius casum pertimescit: quem vos supplicem vestrae misericordiae, servum potestatis, abiectum non tam ad pedes, quam ad mores sensusque vestros, vel recordatione parentum vestrorum vel liberorum iucunditate sustentate, ut in alterius dolore vel pietati, vel indulgentiae vestrae serviatis. Nolite, iudices, aut hunc, iam natura ipsa occidentem, velle maturius exstingui vulnere vestro, quam suo fato: aut hunc, nunc primum florescentem, firmata iam stirpe virtutis, tamquam turbine aliquo, aut subita tempestate pervertere. 80. Conservate parenti filium, parentem filio: ne aut senectutem iam prope desperatam contempsisse aut adolescentiam plenam spei maximae non modo non aluisse vos, sed etiam perculisse atque afflixisse videamini. Quem si vobis, si suis, si reipublicae conservatis, addictum, deditum, obstrictum vobis ac liberis vestris habebitis, omniumque huius nervorum ac laborum vos potissimum, iudices, fructus uberes diuturnosque capietis.

48.

M. TULLII CICERONIS

DE

PROVINCIIS CONSULARIBUS

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Haec oratio habita est in senatu Cn. Cornelio Lentulo, L. Marcio Philippo coss. 698. *Fuit autem lex Sempronia, quam C. Gracchus anno U.* 630. *pertulerat, ut ante comitia consularia senatus decerneret, in quas provincias consules designati post consulatum mitterentur, eique senatusconsulto ne quis posset intercedere.*

ARG. Quum Gabinius et Piso, qui non ex senatusconsulto, sed e lege Clodia, propter quam Ciceronis relegationi annuerant, Syriam et Macedoniam post consulatum obtinebant, has provincias incredibiliter vexarent et spoliarent, Cicero sententiam rogatus eos revocandos censuit, (c. 1—5.) hoc pacto, ut provinciae in annum proximum praetoriae fierent, postea consulares. (6. 7.) Quandoquidem vero, qui ante ipsum dixerunt sententias, praeter Servilium sibi placere professi erant, ut alterutra Gallia Caesari detraheretur, et consularis fieret, unusque ex iis mirari se ostenderat, quare Cicero ita ornaret Caesarem, cui eodem iure, quo Gabinio, succensere posset, quod Clodium in se vexando iuvisset; graviter et multis verbis docet, quare Caesari nulla provinciae pars detrahenda sit; iniurias autem si quas a Caesare acceperit, eas se omnes reipublicae condonasse, neque se in sententia dicenda odio indulgere, sed senatus voluntatem et utilitatem reipublicae sequi. (c. 8—16.) Denique, (c. 17—19.) quae sibi cum Caesare necessitudo intercedat, explicat, et (c. 20.) sententiae suae argumenta brevi peroratione complectitur.

Factum est igitur, ut Caesari imperium SCto prorogaretur, Pisoni autem in Macedonia anno 698. Q. Ancharius, et 699. Gabinio in Syria M. Licinius Crassus succederet.

I. 1. Si quis vestrum, patres conscripti, exspectat, quas sim provincias decreturus, consideret ipse secum, qui mihi homines ex provinciis potissimum detrahendi sint: non dubitabit, quid me sentire conveniat, quum, quid mihi sentire necesse sit, cogitarit. Ac, si princeps eam sententiam dicerem, laudaretis profecto: si solus, certe ignosceretis. Etiamsi paullo minus utilis vobis sententia videretur, veniam tamen aliquam dolori meo tribueretis. Nunc vero, patres conscripti, non parva afficior voluptate, vel quod hoc maxime reipublicae conducit Syriam Macedoniamque decerni, ut dolor meus nihil a communi utilitate dissentiat: vel quod habeo auctorem P. Servilium, qui ante me sententiam dixit, virum clarissimum et quum in universam rempublicam, tum etiam erga meam salutem, fide ac benevolentia singulari. 2. Quod si ille et paullo ante, et quotiescumque ei locus dicendi ac potestas fuit, Gabinium et Pisonem, duo reipublicae portenta ac paene funera, quum propter alias caussas, tum maxime propter illud insigne scelus eorum et importunam in me crudelitatem, non solum sententia sua, sed etiam verborum gravitate esse notandos putavit: quonam me animo in eos esse oportet, cuius illi salutem pro pignore tradiderunt ad explendas suas cupiditates? Sed ego in hac sententia dicenda non parebo dolori meo nec iracundiae serviam. Quo animo unus quisque vestrum debet esse in illos, hoc ero: praecipuum illum et proprium sensum doloris mei, quem tamen vos communem semper vobis mecum esse duxistis, a sententia dicenda amovebo, ad ulciscendi tempora reservabo.

II. 3. Quattuor sunt provinciae, patres conscripti, de quibus adhuc intelligo sententias esse dictas: Galliae duae, quas hoc tempore uno imperio videmus esse

coniunctas: et Syria et Macedonia, quas, vobis invitis et oppressis, pestiferi illi consules pro eversae reipublicae praemiis occupaverunt. Decernendae nobis sunt lege Sempronia duae. Quid est, quod possimus de Syria Macedoniaque dubitare? Mitto, quod eas ita partas habent ii, qui nunc obtinent, ut non ante attigerint, quam hunc ordinem condemnarint, quam auctoritatem vestram e civitate exterminarint, quam fidem publicam, quam perpetuam populi Romani salutem, quam me ac meos omnes foedissime crudelissimeque vexarint. 4. Omnia domestica illa atque urbana mitto; quae tanta sunt, ut numquam Hannibal huic urbi tantum mali optarit, quantum illi effecerint. Ad ipsas venio provincias, quarum Macedonia, quae erat antea munita plurimorum imperatorum non turribus, sed tropaeis, quae multis victoriis erat iamdiu triumphisque pacata, sic a barbaris, quibus est propter avaritiam pax erepta, vexatur, ut Thessalonicenses, positi in gremio imperii nostri, relinquere oppidum et arcem munire cogantur: ut via illa nostra, quae per Macedoniam est usque ad Hellespontum militaris, non solum excursionibus barbarorum sit infesta, sed etiam castris Thraciis distincta ac notata. Ita gentes eae, quae, ut pace uterentur, vim argenti dederant praeclaro nostro imperatori, ut exhaustas domos replere possent, pro empta pace bellum nobis prope iustum intulerunt.

III. 5. Iam vero exercitus ille noster, superbissimo delectu et durissima conquisitione collectus, omnis interiit. Magno hoc dico cum dolore. Miserandum in modum milites populi Romani capti, necati, deserti, dissipati sunt, incuria, fame, morbo, vastitate consumpti: ut, quod est indignissimum, scelus imperatoris in poenam exercitus expetitum esse videatur. Atque hanc Macedoniam, domitis iam gentibus finitimis, Barbariaque compressa, pacatam ipsam per se et quietam, tenui praesidio atque exigua manu etiam sine imperio per legatos, nomine ipso populi Romani tuebamur: quae nunc consulari imperio atque exercitu ita vexata est, vix ut se possit diuturna pace recreare: quum interea, — quis vestrum hoc non audivit, quis ignorat Achaeos ingentem pecuniam pendere L. Pisoni quotannis? vectigal ac portorium Dyrrhachinorum totum in huius unius quaestum esse conversum? urbem Byzantiorum, vobis atque huic imperio fidelissimam, hostilem in modum esse vexatam? quo ille, posteaquam nihil exprimere ab egentibus, nihil ulla vi a miseris extorquere potuit, cohortes in hiberna misit: his praeposuit, quos putavit fore diligentissimos satellites scelerum, ministros cupiditatum suarum. 6. Omitto iurisdictionem in libera civitate contra leges senatusque consulta: caedes relinquo, libidines praetereo, quarum acerbissimum exstat indicium et ad insignem memoriam turpitudinis, et paene ad iustum imperii nostri odium; quod constat nobilissimas virgines se in puteos abiecisse et morte voluntaria necessariam turpitudinem depulisse. Nec haec idcirco omitto, quod non gravissima sint, sed quia nunc sine teste dico. IV. Ipsam vero urbem Byzantiorum fuisse refertissimam atque ornatissimam signis, quis ignorat? quae illi exhausti sumptibus bellisque maximis, quum Mithridaticos impetus totumque Pontum armatum, effervescentem in Asiam atque erumpentem, aegre repulsum et cervicibus interclusum suis sustinerent, tum, inquam, Byzantii et postea signa illa et reliqua urbis ornamenta sanctissime custodita tenuerunt: 7. te imperatore infelicissimo et taeterrimo, Caesonine Calventi, civitas libera et proximis suis beneficiis a senatu et a populo Romano liberata sic spoliata atque nudata est, ut, nisi C. Virgilius legatus, vir fortis et innocens, intervenisset, unum signum Byzantii ex maximo numero nullum haberent. Quod fanum in Achaia, qui locus aut lucus in Graecia tota tam sanctus fuit, in quo ullum simulacrum, ullum ornamentum reliquum sit? Emisti a foedissimo tribuno plebis tum in illo naufragio huius urbis, quam tu idem, qui gubernare debueras, everteras, tum, inquam, emisti grandi pecunia, ut tibi de pecuniis creditis ius in liberos populos contra senatusconsulta et contra legem generi tui dicere liceret: id emptum ita vendidisti, ut aut ius non diceres aut bonis cives Romanos everteres. 8. Quorum ego nihil nunc, patres conscripti, in hominem ipsum; de provincia disputo. Itaque omnia illa, quae et saepe audistis et tenetis animis, etiamsi non audiatis, praetermitto: nihil de hac eius urbana, quam ille praesens in oculis vestris mentibusque defixit, audacia loquor: nihil de superbia, nihil de contumacia, nihil de crudelitate disputo. Lateant libidines eius illae tenebricosae, quas fronte et supercilio, non pudore et temperantia contegebat: de provincia, quod agitur, id disputo. Huic vos non summittetis? hunc diutius manere patiemini? cuius, ut provinciam tetigit, sic fortuna cum improbitate certavit, ut nemo posset, utrum posterior, an infelicior esset, iudicare. 9. An vero in Syria diutius est Semiramis illa retinenda? cuius iter in provinciam fuit eiusmodi, ut rex Ariobarzanes consulem vestrum ad caedem faciendam tamquam aliquem Thracem conduceret. Deinde adventus in Syriam primus equitatus habuit interitum: post concisae sunt optimae cohortes. Igitur in Syria imperatore illo nihil aliud actum est, nisi pactiones pecuniarum cum tyrannis, decisiones, direptiones, latrocinia, caedes, quum palam populi Romani imperator, instructo exercitu, dexteram tendens, non ad laudem milites hortaretur, sed omnia sibi et empta et emenda esse clamaret. V. 10. Iam vero publicanos miseros (me etiam miserum, illorum ita de me meritorum miseriis ac dolore,) tradidit in servitutem Iudaeis et Syris, nationibus natis servituti. Statuit ab initio, et in eo perseveravit, ius publicano non dicere: pactiones sine ulla iniuria factas rescidit, custodias sustulit, vectigales multos ac stipendiarios liberavit: quo in oppido ipse esset aut quo veniret, ibi publicanum aut publicani servum esset vetuit. Quid multa? crudelis haberetur, si in hostem animo fuisset eo, quo fuit in cives Romanos eius ordinis praesertim, qui est semper dignitate sua, benignitate magistratus sustentatus. 11. Itaque videtis, patres conscripti, non temeritate redemptionis aut negotii gerendi inscitia, sed avaritia, superbia, crudelitate Gabinii paene afflictos iam atque eversos publicanos; quibus quidem vos in his angustiis aerarii tamen subveniatis necesse est: etsi iam multis non potestis; qui propter illum hostem senatus, inimicissimum ordinis equestris bonorumque omnium, non solum bona, sed etiam honestatem miseri deperdiderunt; quos non parsimonia, non continentia, non virtus, non labor, non splendor tueri potuit contra illius helluonis et praedonis audaciam. 12. Quid? qui se etiam nunc subsidiis patrimonii aut amicorum liberalitate sustentant, hos perire patiemur? An, si qui frui publico non potuit per hostem, hic tegitur ipsa lege censoria: quem is frui non sinit, qui est, etiamsi non appellatur, hostis, huic ferri auxilium non oportet? Retinete igitur in provincia diutius eum, qui de sociis cum hostibus, de civibus cum sociis fa-

ciat pactiones: qui hoc etiam se pluris esse, quam collegam, putet quod ille vos tristitia vultuque deceperit, ipse numquam se minus, quam erat, nequam esse simularit. Piso autem alio quodam modo gloriatur se brevi tempore perfecisse, ne C. Gabinius unus omnium nequissimus existimaretur.

VI. 13. Hos vos de provinciis, si non aliquando deducendi essent, deripiendos non putaretis? et has duplices pestes sociorum, militum clades, publicanorum ruinas, provinciarum vastitates, imperii maculas teneretis? At iidem vos anno superiore hos eosdem revocabatis, quum in provincias iam pervenissent. Quo tempore si liberum vestrum iudicium fuisset, nec toties dilata res, nec ad extremum e manibus erepta; restituissetis, id quod cupiebatis, vestram auctoritatem, iis, per quos erat amissa, revocatis et his ipsis praemiis extortis, quae erant pro scelere atque eversione patriae consecuti: 14. qua e poena si tum aliorum opibus, non suis, invitissimis vobis, evolarunt, at aliam multo maiorem gravioremque subierunt. Quae enim homini, in quo aliquis si non famae pudor, at supplicii timor est, gravior poena accidere potuit, quam non credi litteris his, quae rem bene gestam in bello nuntiarent? Hoc statuit senatus, quum frequens supplicationem Gabinio denegavit: primum, homini sceleribus, flagitiis contaminatissimo nihil esse credendum; deinde a proditore atque eo, quem praesentem hostem reipublicae cognosset, bene rem geri non potuisse: postremo ne deos quidem immortales velle aperiri sua templa et sibi supplicari hominis impurissimi et sceleratissimi nomine. Itaque ille alter aut ipse est homo doctus et a suis Graecis subtilius eruditus, quibuscum iam in exostra helluatur, antea post siparium solebat, aut amicos habet prudentiores, quam Gabinius, cuius nullae litterae perferuntur.

VII. 15. Hosce igitur imperatores habebimus? quorum alter non audet nos certiores facere, ne imperator appelletur: alterum, si tabellarii non cessarint, necesse est paucis diebus poeniteat audere. Cuius amici si qui sunt, aut si belluae tam immani tamque taetrae possunt ulli esse amici, hac consolatione utuntur, etiam T. Albucio supplicationem hunc ordinem denegasse. Quod est primum dissimile: — res in Sardinia cum mastrucatis latrunculis a propraetore una cohorte auxiliaria gesta, et bellum cum maximis Syriae gentibus, tyrannis consulari exercitu imperioque confectum. Deinde Albucius, quod a senatu petebat, ipse sibi in Sardinia ante decreverat. Constabat enim Graecum hominem ac levem in ipsa provincia quasi triumphasse. Itaque hanc eius temeritatem senatus supplicatione denegata notavit. 16. Sed fruatur sane hoc solatio, atque hanc insignem ignominiam, quoniam uni praeter se iniusta est, putet esse leviorem: dummodo, cuius exemplo se consolatur, eius exitum exspectet: praesertim quum in Albucio nec Pisonis libidines nec audacia Gabinii fuerit, hac tamen una plaga conciderit, ignominia senatus.

17. Atqui duas Gallias qui decernit consulibus duobus, hos retinet ambo: qui autem alteram Galliam et aut Syriam aut Macedoniam; tamen alterum retinet et in utriusque pari scelere disparem conditionem facit. Faciam, inquit, illas praetorias, ut Pisoni et Gabinio succedatur statim. Si hic sinat. Tum enim [tribunus] intercedere poterit; nunc non potest. Itaque ego idem, qui nunc consulibus iis, qui designati erunt, Syriam Macedoniamque decerno, decernam easdem praetorias, ut et praetores annuas provincias habeant, et eos quam primum videamus, quos animo aequo videre non possumus. VIII. Sed mihi credite numquam succedetur illis nisi quum ea lege referetur, qua intercedi de provinciis non licebit. Itaque hoc tempore amisso annus est integer vobis exspectandus: quo interiecto, civium calamitas, sociorum aerumna, sceleratissimorum hominum impunitas propagatur.

18. Quod si essent illi optimi viri, tamen ego mea sententia C. Caesari succedendum nondum putarem. Qua de re dicam, patres conscripti, quod sentio, atque illam interpellationem mei familiarissimi, qua paullo ante interrupta est oratio mea, non pertimescam. Negat me vir optimus inimiciorem Gabinio debere esse, quam Caesari: omnem enim illam tempestatem, cui cesserim, Caesare impulsore atque adiutore esse excitatam. Cui si primum sic respondeam, me communis utilitatis habere rationem, non doloris mei: possimne probare, quum id me facere dicam, quod exemplo fortissimorum et clarissimorum civium facere possim? An Ti. Gracchus (patrem dico, cuius utinam filii ne degenerassent a gravitate paterna!) tantam laudem est adeptus, quod tribunus plebis solus ex toto illo collegio L. Scipioni auxilio fuit, inimicissimus et ipsius et fratris eius Africani, iuravitque in concione, se in gratiam non rediisse, sed alienum sibi videri dignitate imperii, quo duces essent hostium Scipione triumphante ducti, eodem ipsum duci, qui triumphasset? 19. Quis plenior inimicorum fuit C. Mario? L. Crassus, M. Scaurus, [aliique inimici?] omnes Metelli. At hi non modo illum inimicum ex Gallia sententiis suis non detrahebant, sed et propter rationem Gallici belli provinciam extra ordinem decernebant. Bellum in Gallia maximum gestum est: domitae sunt a Caesare maximae nationes, sed nondum legibus, nondum iure certo, nondum satis firma pace devinctae. Bellum affectum videmus et, vere ut dicam, paene confectum: sed ita ut, si idem extrema persequitur, qui inchoavit, iam omnia perfecta videamus, si succeditur, periculum sit, ne instauratas maximi belli reliquias ac renovatas audiamus. Ergo ego senator, inimicus, si ita vultis, homini, amicus esse, sicut semper fui, reipublicae debeo. 20. Quid? si ipsas inimicitias depono reipublicae caussa, quis me tandem iure reprehendat? praesertim quum ego omnium meorum consiliorum atque factorum exempla semper ex summorum hominum factis mihi censuerim petenda. IX. An vero non M. ille Lepidus, qui bis consul et pontifex maximus fuit, non solum memoriae testimonio, sed etiam annalium litteris et summi poetae voce laudatus est, quod cum M. Fulvio collega, quo die censor est factus, homine inimicissimo, in campo statim rediit in gratiam, ut commune officium censurae communi animo ac voluntate defenderent? 21. Atque, ut vetera, quae sunt innumerabilia, mittam; tuus pater, Philippe, nonne uno tempore cum suis inimicissimis in gratiam rediit? quibus eum omnibus eadem respublica reconciliavit, quae alienarat. 22. Multa praetereo, quod intueor coram haec lumina atque ornamenta reipublicae, P. Servilium et M. Lucullum. (Utinam etiam L. Lucullus ille viveret!) Quae fuerunt inimicitiae graviores in civitate, quam Lucullorum atque Serviliorum? quas in viris fortissimis non solum exstinxit respublica dignitasque ipsorum, sed etiam ad amicitiam consuetudinemque traduxit. Quid? Q. Metellus Nepos, nonne consul in templo Iovis optimi maximi, permotus quum auctoritate vestra, tum illius P. Servilii incredibili gravitate dicendi, absens mecum summo suo beneficio

rediit in gratiam? An ego possum huic esse inimicus, cuius litteris, fama, nuntiis celebrantur aures quotidie meae novis nominibus gentium, nationum, locorum? 23. Ardeo, mihi credite, patres conscripti, (id quod vosmet de me existimatis, et facitis ipsi,) incredibili quodam amore patriae: qui me amor et subvenire olim impendentibus periculis maximis cum dimicatione capitis, et rursum, quum omnia tela undique esse intenta in patriam viderem, subire coegit, atque excipere unum pro universis. Hic me meus in rempublicam animus pristinus ac perennis cum C. Caesare reducit, reconciliat, restituit in gratiam. 24. Quod volent denique, homines existiment; nemini ego possum esse bene de republica merenti non amicus. X. Etenim si iis, qui haec omnia flamma ac ferro delere voluerunt, non inimicitias solum, sed etiam bellum indixi atque intuli, quum partim mihi illorum familiares, partim etiam me defendente capitis iudiciis essent liberati; cur eadem respublica, quae me in amicos inflammare potuit, inimicis placare non possit? Quod mihi odium cum P. Clodio fuit, nisi quod perniciosum patriae civem fore putabam, qui turpissima libidine incensus duas res sanctissimas, religionem et pudicitiam, uno scelere violasset? Num est igitur dubium ex iis rebus, quas is egit agitque quotidie, quin ego in illo oppugnando reipublicae plus, quam otio meo, nonnulli, in eodem defendendo, suo plus otio, quam communi prospexerint? 25. Ego me a Caesare in republica dissensisse fateor et sensisse vobiscum: sed nunc iisdem vobis assentior, cum quibus antea sentiebam. Vos enim, ad quos litteras L. Piso de suis rebus non audet mittere, qui Gabinii litteras insigni quadam nota atque ignominia nova condemnastis, C. Caesari supplicationes decrevistis; numero, ut nemini uno ex bello: honore, ut omnino nemini. Cur igitur exspectem hominem aliquem, qui me cum illo in gratiam reducat? Reduxit ordo amplissimus et ordo is, qui est et publici consilii et meorum omnium consiliorum auctor et princeps. Vos sequor, patres conscripti: vobis obtempero, vobis assentior; qui, quamdiu C. Caesaris consilia in republica non maxime diligebatis, me quoque cum illo minus coniunctum videbatis: posteaquam rebus gestis mentes vestras voluntatesque mutastis, me non solum comitem esse sententiae vestrae, sed etiam laudatorem vidistis.

XI. 26. Sed quid est, quod in hac caussa maxime homines admirentur et reprehendant meum consilium, quum ego idem antea multa decrerim, quae magis ad hominis dignitatem, quam ad reipublicae necessitatem pertinerent? Supplicationem quindecim dierum decrevi sententia mea. Reipublicae satis erat tot dierum, quot C. Mario. Diis immortalibus non erat exigua eadem gratulatio, quae ex maximis bellis. Ergo ille cumulus dierum hominis est dignitati tributus. 27. In quo ego, quo consule referente primum decem dierum supplicatio decreta Cn. Pompeio, Mithridate interfecto confectoque Mithridatico bello, cuius sententia primum duplicata est supplicatio consularis, (mihi enim estis assensi, quum, eiusdem Pompeii litteris recitatis, confectis omnibus maritimis terrestribusque bellis, supplicationem dierum duodecim decrevistis:) sum Cn. Pompeii virtutem et animi magnitudinem admiratus, quod, quum ipse ceteris omnibus esset omni honore antelatus, ampliorem honorem alteri tribuebat, quam ipse erat consecutus. Ergo in illa supplicatione, quam ego decrevi, res ipsa tributa est diis immortalibus et maiorum institutis et utilitati reipublicae: sed dignitas verborum, honos, et novitas, et numerus dierum Caesaris ipsius laudi gloriaeque concessus est. 28. Relatum est ad nos nuper de stipendio exercitus: non decrevi solum, sed etiam, ut vos decerneretis, laboravi: multa dissentientibus respondi: scribendo adfui. Tum quoque homini plus tribui, quam nescio cui necessitati. Illum enim arbitrabar, etiam sine hoc subsidio pecuniae, retinere exercitum praeda ante parta et bellum conficere posse: sed decus illud et ornamentum triumphi minuendum nostra parsimonia non putavi. Actum est de decem legatis, quos alii omnino non dabant, alii exempla quaerebant, alii tempus differebant, alii sine ullis verborum ornamentis dabant: in ea quoque re sic sum locutus, ut omnes intelligerent, me id, quod reipublicae caussa sentirem, facere uberius propter ipsius Caesaris dignitatem.

XII. 29. At ego idem nunc in provinciis decernendis, qui illas omnes res egi silentio, interpellor; quum superioribus caussis hominis ornamenta fuerint, in hac me nihil aliud, nisi ratio belli, nisi summa utilitas reipublicae moveat. Nam ipse Caesar, quid est, cur in provincia commorari velit, nisi ut ea, quae per eum affecta sunt, perfecta reipublicae tradat? Amoenitas eum, credo, locorum, urbium pulchritudo, hominum nationumque illarum humanitas et lepos, victoriae cupiditas, finium imperii nostri propagatio retinet. Quid illis terris asperius? quid incultius oppidis? quid nationibus immanius? quid porro tot victoriis praestabilius? quid Oceano longius inveniri potest? An reditus in patriam habet aliquam offensionem? utrum apud populum, a quo missus, an apud senatum, a quo ornatus est? an dies auget eius desiderium, an magis oblivionem? ac laurea illa magnis periculis parta amittit longo intervallo viriditatem? Quare, si qui hominem non diligunt, nihil est, quod eum de provincia devocent. Ad gloriam devocant, ad triumphum, ad gratulationem, ad summum honorem senatus, equestris ordinis gratiam, populi caritatem. 30. Sed, si ille hac tam eximia fortuna, propter utilitatem reipublicae, frui non properat, ut omnia illa conficiat: quid ego senator facere debeo, quem, etiamsi ille aliud vellet, reipublicae consulere oporteret? Ego vero sic intelligo, patres conscripti, nos hoc tempore in provinciis decernendis perpetuae pacis habere oportere rationem. Nam quis hoc non sentit, omnia alia esse nobis vacua ab omni periculo atque etiam ab omni suspicione belli? 31. Iamdiu mare videmus illud immensum, cuius fervore non solum maritimi cursus, sed urbes etiam et viae militares iam tenebantur, virtute Cn. Pompeii sic a populo Romano ab Oceano usque ad ultimum Pontum, tamquam unum aliquem portum, tutum et clausum teneri: nationes eas, quae numero hominum ac multitudine ipsa poterant in provincias nostras redundare, ita ab eodem esse partim recisas, partim repressas, ut Asia, quae imperium antea nostrum terminabat, nunc tribus novis provinciis ipsa cingatur. Possum de omni regione, de omni hostium genere dicere. Nulla gens est, quae non aut ita sublata sit, ut vix exstet: aut ita domita, ut quiescat: aut ita pacata, ut victoria nostra imperioque laetetur. XIII. 32. Bellum Gallicum, patres conscripti, C. Caesare imperatore gestum est, antea tantummodo repulsum. Semper illas nationes nostri imperatores refutandas potius bello, quam lacessendas putaverunt. Ipse ille C. Marius, cuius divina atque eximia virtus magnis populi Romani luctibus funeribusque subvenit, influentes in Italiam Gallorum maximas copias repres-

sit, non ipse ad eorum urbes sedesque penetravit. Modo ille meorum laborum, periculorum, consiliorum socius, C. Pomptinius, fortissimus vir, ortum repente bellum Allobrogum atque hac scelerata coniuratione excitatum praeliis fregit, eosque domuit, qui lacessierant; et ea victoria contentus, republica metu liberata quievit. C. Caesaris longe aliam video fuisse rationem. Non enim sibi solum cum iis, quos iam armatos contra populum Romanum videbat, bellandum esse duxit, sed totam Galliam in nostram ditionem esse redigendam. 33. Itaque cum acerrimis nationibus et maximis Germanorum et Helvetiorum praeliis felicissime decertavit: ceteras conterruit, compulit, domuit, imperio populi Romani parere assuefecit, et quas regiones, quasque gentes nullae nobis antea litterae, nulla vox, nulla fama notas fecerat, has noster imperator nosterque exercitus et populi Romani arma peragrarunt. Semitam tantum Galliae tenebamus antea, patres conscripti; ceterae partes a gentibus aut inimicis huic imperio, aut infidis, aut incognitis, aut certe immanibus et barbaris et bellicosis tenebantur; quas nationes, nemo umquam fuit, quin frangi domarique cuperet; nemo sapienter de republica nostra cogitavit iam inde a principio huius imperii, quin Galliam maxime timendam huic imperio putaret: sed propter vim ac multitudinem gentium illarum numquam est antea cum omnibus dimicatum. Restitimus semper lacessiti. Nunc denique est perfectum, ut imperii nostri terrarumque illarum idem esset extremum.

XIV. 34. Alpibus Italiam munierat ante natura, non sine aliquo divino numine; nam, si ille aditus Gallorum immanitati multitudinique patuisset, numquam haec urbs summo imperio domicilium ac sedem praebuisset. Quae iam licet considant! nihil est enim ultra illam altitudinem montium usque ad Oceanum, quod sit Italiae pertimescendum. Sed tamen una atque altera aestas vel metu vel spe vel poena vel praemiis vel armis vel legibus potest totam Galliam sempiternis vinculis astringere. Impolitae vero res et acerbae si erunt relictae: quamquam sunt accisae, tamen efferent se aliquando et ad renovandum bellum revirescent. 35. Quare sit in eius tutela Gallia, cuius virtuti, fidei, felicitati commendata est. Etenim si, Fortunae muneribus amplissimis ornatus, saepius eius deae periculum facere nollet; si in patriam, si ad deos penates, si ad eam dignitatem, quam in civitate sibi propositam videt, si ad iucundissimos liberos, si ad clarissimum generum redire properaret: si in Capitolium invehi victor cum illa insigni laurea gestiret; si denique timeret casum aliquem, qui illi tantum addere iam non potest, quantum auferre: vos tamen oporteret ab eodem illa omnia, a quo profligata sunt, confici velle. Quum vero ille suae gloriae iampridem, reipublicae nondum satisfecerit, et malit tamen tardius ad suorum laborum fructus pervenire, quam non explere susceptum reipublicae munus: nec imperatorem, incensum ad rempublicam bene gerendam, revocare, nec totam Gallici belli rationem prope iam explicatam perturbare atque impedire debemus.

XV. 36. Nam illae sententiae virorum clarissimorum minime probandae sunt: quorum alter ulteriorem Galliam decernit cum Syria, alter citeriorem. Qui ulteriorem, omnia illa, de quibus disserui paullo ante, perturbat; simul ostendit, eam se sciscere legem, quam esse legem neget, et, quae pars provinciae sit, cui non possit intercedi, hanc se avellere, quae defensorem habeat, non tangere; simul et illud facit, ut, quod illi a populo datum sit, id non violet; quod senatus dederit, id senator properet auferre. 37. Alter belli Gallici rationem habet; fungitur officio boni senatoris: legem, quam non putat, eam quoque servat. Praefinit enim successori diem. Atqui mihi nihil videtur magis a dignitate disciplinaque maiorum dissidere, quam ut, qui consul Kalendis Ian. habere provinciam debet, is ut eam desponsam, non decretam habere videatur. Fuerit toto in consulatu sine provincia, cui fuerit, antequam designatus esset, provincia decreta? Sortietur, an non? Nam et non sortiri absurdum est, et, quod sortitus sis, non habere. Proficiscetur paludatus? Quo? Quo pervenire ante certam diem non licebit. Ianuario, Februario provinciam non habebit. Kalendis ei denique Martiis nascetur repente provincia. 38. Attamen his sententiis Piso in provincia permanebit. Quae quum gravia sunt, tum nihil gravius illo, quod mulctari imperatorem deminutione provinciae contumeliosum est, neque solum summo in viro, sed etiam mediocri in homine ne accidat providendum.

XVI. Ego vos intelligo, patres conscripti, multos decrevisse honores eximios C. Caesari, et prope singulares. Quod ita meritus erat, grati*, si etiam, ut quam coniunctissimus huic ordini esset, sapientes ac divini fuistis. Neminem umquam est hic ordo complexus honoribus et beneficiis suis, qui ullam dignitatem praestabiliorem ea, quam per vos esset adeptus, putarit. Nemo umquam hic potuit esse princeps, qui maluerit esse popularis. Sed homines aut propter indignitatem suam diffisi ipsi sibi, aut propter reliquorum obtrectationem ab huius ordinis coniunctione depulsi, saepe ex hoc portu se in illos fluctus prope necessario contulerunt. Qui si ex illa iactatione cursuque populari, bene gesta republica, referunt aspectum in curiam atque huic amplissimae dignitati commendati esse volunt, non modo non repellendi sunt, verum etiam expetendi. 39. Monemur a fortissimo viro atque optimo post hominum memoriam consule, ut provideamus, ne citerior Gallia nobis invitis alicui decernatur post eos consules, qui nunc erunt designati: perpetuoque posthac ab iis, qui hunc ordinem oppugnent, populari ac turbulenta ratione teneatur. Quam ego plagam etsi non contemno, patres conscripti, praesertim monitus a sapientissimo consule et diligentissimo custode pacis et otii, tamen vehementius arbitror pertimescendum, si hominum clarissimorum ac potentissimorum aut honorem minuero aut studium erga hunc ordinem repudiaro. Nam ut C. Iulius omnibus a senatu eximiis ac novis rebus ornatus per manus hanc provinciam tradat ei, cui minime vos velitis; per quem ordinem ipse amplissimam sit gloriam consecutus, ei ne libertatem quidem relinquat, adduci ad suspicandum nullo modo possum. Postremo, quo quisque animo futurus sit, nescio: quid sperem, video. Praestare hoc senator debeo, quantum possum, ne quis vir clarus aut potens huic ordini iure irasci posse videatur. 40. Atque hoc, si inimicissimus essem C. Caesari, sentirem tamen reipublicae caussa.

XVII. Sed non alienum esse arbitror, quo minus saepe aut interpeller a nonnullis, aut tacitorum existimatione reprehendar, explicare breviter, quae mihi sit ratio et caussa cum Caesare. Ac primum illud tempus familiaritatis et consuetudinis, quae mihi cum illo, quae fratri meo, quae C. Varroni, consobrino nostro, ab omnium nostrum adolescentia fuit, praetermit-

to. Posteaquam sum penitus in rempublicam ingressus, ita dissensi ab illo, ut, in disiunctione sententiae, coniuncti tamen amicitia maneremus. 41. Consul ille egit eas res, quarum me participem esse voluit: quibus ego si minus assentiebar, tamen illius mihi iudicium gratum esse debebat. Me ille, ut quinqueviratum acciperem, rogavit: me in tribus sibi coniunctissimis consularibus esse voluit: mihi legationem, quam vellem, quanto cum honore vellem, detulit. Quae ego omnia non ingrato animo, sed obstinatione quadam sententiae repudiavi. Quam sapienter, non disputo: multis enim non probabo: constanter quidem et fortiter certe: qui quum me firmissimis opibus contra scelus inimicorum munire et populares impetus populari praesidio propulsare possem, quamvis excipere fortunam, subire vim atque iniuriam malui, quam aut a vestris sanctissimis mentibus dissidere aut de meo statu declinare. Sed non is solum gratus debet esse, qui accepit beneficium, verum etiam is, cui potestas accipiendi fuit. Ego illa ornamenta, quibus ille me ornabat, decere me et convenire iis rebus, quas gesseram, non putabam. Illum quidem amico animo me habere eodem loco, quo principem civem, suum generum, sentiebam. 42. Traduxit ad plebem inimicum meum: sive iratus mihi, quod me secum ne beneficiis quidem videbat posse coniungi, sive exoratus. Ne haec quidem fuit iniuria. Nam postea me, ut sibi essem legatus, non solum suasit, verum etiam rogavit. Ne id quidem accepi: non quo alienum mea dignitate arbitrarer, sed quod tantum reipublicae sceleris impendere a consulibus proximis non suspicabar.

XVIII. Ergo adhuc magis est mihi verendum, ne mea superbia in illius liberalitate, quam ne illius iniuria in nostra amicitia reprehendatur. 43. Ecce illa tempestas, caligo bonorum, et subita atque improvisa formido, tenebrae reipublicae, ruina atque incendium civitatis, terror iniectus Caesari de eius actis, metus caedis bonis omnibus, consulum scelus, cupiditas, egestas, audacia. Si non sum adiutus, non debuit: si desertus, sibi fortasse providit; si etiam oppugnatus, ut quidam aut putant aut volunt, violata amicitia est; accepi iniuriam, inimicus esse debui: non nego: sed, si idem ille tum me salvum esse voluit, quum vos me, ut carissimum filium, desiderabatis, et si vos iidem pertinere ad caussam illam putabatis, voluntatem C. Caesaris a salute mea non abhorrere; et, si illius voluntatis generum eius habeo testem, qui idem Italiam in municipiis, populum Romanum in concione, vos mei semper cupidissimos in Capitolio ad meam salutem incitavit: si denique Cn. Pompeius idem mihi testis de voluntate Caesaris, et sponsor est illi de mea: nonne vobis videor et ultimi temporis recordatione, et proximi memoria medium illud tristissimum tempus debere, si ex rerum natura non possum evellere, ex animo quidem certe excidere? 44. Ego vero, si mihi non licet per aliquos ita gloriari, me dolorem atque inimicitias meas reipublicae concessisse, quod magni cuiusdam hominis et persapientis videtur: utar hoc, quod non tam ad laudem adipiscendam, quam ad vitandam vituperationem valet, hominem me esse gratum, et non modo tantis beneficiis, sed etiam mediocri hominum benevolentia commoveri. XIX. A viris fortissimis et de me optime meritis quibusdam peto, ut, si ego illos meorum laborum et incommodorum participes esse nolui, ne illi me suarum inimicitiarum socium velint esse, praesertim quum mihi iidem illi concesserint, ut etiam acta illa Caesaris, quae neque oppugnavi antea neque defendi, meo iam iure possim defendere. 45. Nam summi civitatis viri, quorum ego consilio rempublicam conservavi, et quorum auctoritate illam coniunctionem Caesaris defugi, Iulias leges et ceteras illo consule rogatas iure latas negant: iidem illam proscriptionem capitis mei contra salutem reipublicae, sed salvis auspiciis rogatam esse dicebant. Itaque vir summa auctoritate, summa eloquentia, dixit graviter, casum illum meum funus esse reipublicae, sed funus iustum et indictum. Est mihi ipsi omnino perhonorificum, discessum meum funus dici reipublicae. Reliqua non reprehendo: sed mihi ad id, quod sentio, assumo. Nam, si illud iure rogatum dicere ausi sunt, quod nullo exemplo fieri potuit, nulla lege licuit, quia nemo de caelo servarat: oblitine erant, tum, quum ille, qui id egerat, plebeius est lege curiata factus, dici de caelo esse servatum? Qui si plebeius omnino esse non potuit, qui tribunus plebis potuit esse? et, cuius tribunatus si ratus est, nihil est, quod irritum ex actis Caesaris possit esse: eius non solum tribunatus ratus, sed etiam perniciosissimae res, auspiciorum religione conservata, iure latae videbuntur? 46. Quare aut vobis statuendum est, legem Aeliam manere, legem Fufiam non esse abrogatam, non omnibus fastis legem ferri licere; quum lex feratur, de caelo servari, obnuntiari, intercedi licere: censorium iudicium ac notionem et illud morum severissimum magisterium non esse nefariis legibus de civitate sublatum; si patricius tribunus plebis fuerit, contra leges sacratas, si plebeius, contra auspicia fuisse: aut mihi concedant homines oportet, in rebus bonis non exquirere iura ea, quae ipsi in perditis non exquirunt, praesertim quum ab illis aliquoties conditio C. Caesari lata sit, ut easdem res alio modo ferret: (qua conditione auspicia requirebant, leges comprobabant;) in Clodio auspiciorum ratio sit eadem, leges omnes sint eversae ac perditae civitatis.

XX. 47. Extremum illud est: ego, si essent inimicitiae mihi cum C. Caesare, tamen hoc tempore reipublicae consulere, inimicitias in aliud tempus reservare deberem. Possem etiam summorum virorum exemplo inimicitias reipublicae caussa deponere. Sed quum inimicitiae fuerint numquam, opinio iniuriae beneficio sit exstincta; sententia mea, patres conscripti, si dignitas agitur C. Caesaris, homini tribuam: si honos quidam, senatus concordiae consulam: si auctoritas decretorum vestrorum, constantiam ordinis in eodem ornando imperatore servabo: si perpetua ratio Gallici belli, reipublicae providebo: si aliquod meum privatum officium, me non ingratum esse praestabo. Atque hoc velim probare omnibus, patres conscripti: sed levissime feram, si forte aut iis minus probaro, qui meum inimicum repugnante vestra auctoritate texerunt, aut iis, si qui meum cum inimico suo reditum in gratiam vituperabunt, quum ipsi et cum meo et cum suo inimico in gratiam non dubitarint redire

M. TULLII CICERONIS

PRO

L. CORNELIO BALBO

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Lex L. Gellii Publicolae Cn. Cornelii Lentuli Clodiani coss. (682. U. c.) de senatus sententia sanxit, ut, quos Cn Pompeius imperator de consilii bellici sententia singillatim civitate donaret, cives Romani essent iure optimo. Cuius legis beneficio ne Balbus destitueretur, eius patrocinium suscepere Crassus, ipse Pompeius et Cicero Cn. Cornelio Lentulo, L. Marcio Philippo coss. (698. U.)

ARG. Gaditanus quidam L. Cornelio Balbo item Gaditano eique per Pompeii gratiam civi Romano facto controversiam de civitate moverat, duobus argumentis usus, primo, quod populus Gaditanus non esset *fundus factus* legis Gelliae Corneliae, h. e. eam non ascivisset et approbasset. secundo, quod foedus esset cum populo Gaditano sacrosanctum, neque igitur, quoniam rei sacrosanctae partem vel violare vel auferre nefas esset, salvo foedere liceret civem Gaditanis auferre. Cicero igitur caussam sic dixit, ut, quo adversarii argumenta dissolveret, primo ostenderet posse etiam populum foederatum aut liberum, permittente populo Romano, fundum fieri legum tantum civilium, non autem earum, quae ad imperium populi Romani, bella, victorias pertinerent, qualis esset Gellia Cornelia. Deinde non modo in rogatione Gellia Cornelia nihil, quod sacrosanctum esset, exceptum esse docuit, sed etiam foedus illud non esse sacrosanctum, quod non a populo aut plebe esset sancitum, neque obtestatione legis aut consecratione capitis sacratum. Itaque et summos imperatores hominibus et foederatis populis civitatem impertiisse, eamque rem saepe senatus auctoritate ac iudicum sententiis, populi denique suffragiis esse comprobatam. Exordio magnificas Pompeii laudes complexus, invidiam familiaritatis, quae Balbo cum Caesare intercedebat, conclusione deprecatus est.

I. 1. Si auctoritates patronorum in iudiciis valent, ab amplissimis viris L. Cornelii caussa defensa est; si usus, a peritissimis; si ingenia, ab eloquentissimis; si studia, ab amicissimis et quum beneficiis cum L. Cornelio, tum maxima familiaritate coniunctis. Quae sunt igitur meae partes? Auctoritatis tantae, quantam vos in me esse voluistis, usus mediocris, ingenii minime voluntati paris. Nam ceteris, a quibus est defensus, hunc debere plurimum video: ego, quantum ei debeam, alio loco [ostendam]. 2. Principio orationis hoc pono, me omnibus, qui amici fuerint saluti et dignitati meae, si minus referenda gratia satisfacere potuerim, at praedicanda et habenda certe satis esse facturum. Quae fuerit hesterno die Cn. Pompeii gravitas in dicendo, iudices, quae facultas, quae copia, non opinione tacita vestrorum animorum, sed perspicua admiratione declarari videbatur. Nihil enim umquam audivi, quod mihi de iure subtilius dici videretur, nihil de more maiorum, de exemplis acutius, nihil peritius de foederibus, nihil illustriore auctoritate de bellis, nihil de republica gravius, nihil de ipso modestius, nihil de caussa et crimine ornatius: 3. ut mihi iam verum videatur illud esse, quod nonnulli, litteris ac studiis doctrinae dediti, quasi quiddam incredibile dicere putabantur, eum, qui omnes animo virtutes penitus comprehendisset, omnia, quae vellet, quam facillime tractare. Quae enim in L. Crasso potuit, homine nato ad dicendi singularem quamdam facultatem, si hanc caussam ageret, maior esse ubertas, varietas, copia, quam fuit in eo, qui tantum potuit impertire huic studio temporis, quantum ipse, a pueritia usque ad hanc aetatem, a continuis bellis et victoriis conquievit? 4. Quo mihi difficilior est hic extremus perorandi locus. Etenim ei succedo orationi, quae non praetervecta sit aures vestras, sed in animis omnium penitus insederit; ut plus voluptatis ex recordatione illius orationis, quam non modo ex mea, sed cuiusquam oratione capere possitis. II. Sed mos est gerendus non modo Cornelio, cuius ego voluntati in eius periculis nullo modo deesse possum, sed etiam Cn. Pompeio, qui sui facti, sui iudicii, sui beneficii voluit me esse, ut apud eosdem vos, iudices, nuper in alia caussa fuerim, et praedicatorem et auctorem.

5. Ac mihi quidem hoc dignum rei videtur, hoc deberi huius excellentis viri praestantissimae gloriae, hoc proprium esse vestri officii, hoc satis esse caussae, ut, quod fecisse Cn. Pompeium constet, id omnes ei licuisse concedant. Nam verius nihil est, quam quod hesterno die dixit ipse, ita L. Cornelium de fortunis omnibus dimicare, ut nullius in delicti crimen vocaretur. Non enim furatus esse civitatem, non genus suum ementitus, non in aliquo impudenti mendacio delituisse, non irrepsisse in censum dicitur: unum

obiicitur, natum esse Gadibus; quod negat nemo. Ceterum accusator fatetur, hunc in Hispania durissimo bello cum Q. Metello, cum C. Memmio, et in classe et in exercitu fuisse, et, ut Pompeius in Hispaniam venerit Memmiumque habere quaestorem coeperit, numquam a Memmio discessisse, Karthaginem possessum isse, acerrimis illis praeliis et maximis, Sucronensi et Turiensi, interfuisse, cum Pompeio ad extremum belli tempus fuisse. 6. Haec sunt praelia Cornelii: talis in rempublicam nostram labor, assiduitas, dimicatio, virtus digna summo imperatore, spes pro periculis praemiorum. Praemia quidem ipsa non sunt in eius facto, qui adeptus est, sed in eius, qui dedit. III. Donatus igitur est ob eas caussas a Cn. Pompeio civitate. Id accusator non negat: sed reprehendit; ut in Cornelio caussa ipsius probetur, poena quaeratur, in Pompeio caussa laedatur, poena sit nulla. Sic famam, sic innocentissimi hominis fortunas, praestantissimi imperatoris factum condemnari volunt. Ergo in iudicium caput Cornelii, factum Pompeii vocatur. Hunc enim in ea civitate, in qua sit natus, honestissimo loco natum esse concedis et ab ineunte aetate, relictis rebus suis omnibus, in nostris bellis, nostris cum imperatoribus esse versatum, nullius laboris, nullius obsessionis, nullius praelii expertem fuisse. Haec sunt omnia quum plena laudis, tum propria Cornelii: nec in his rebus crimen est ullum. 7. Ubi igitur est crimen? — Quod eum Pompeius civitate donavit. — Huiusce crimen? Minime: nisi honos ignominia putanda est. Cuius igitur? Re vera nullius: actione accusatoris, eius unius, qui donavit. Qui si adductus gratia minus idoneum hominem praemio affecisset; [qui] etiamsi virum bonum, sed non ita meritum; si denique aliquid, quod non contra, ac liceret, factum diceretur, sed contra, atque oporteret: tamen esset omnis eiusmodi reprehensio a vobis, iudices, repudianda. 8. Nunc vero quid dicitur? quid ait accusator? fecisse Pompeium, quod ei facere non licuerit? quod gravius est, quam, si id factum ab eo diceret, quod non oportuisset. Est enim aliquid, quod non oporteat, etiamsi licet. Quidquid vero non licet, certe non oportet.

IV. Hic ego nunc cuncter sic agere, iudices, non esse fas dubitare, quin, quod Cn. Pompeium fecisse constet, id non solum decuisse, sed etiam debuisse fateamur? 9. Quid enim abest huic homini, quod si adesset, iure hoc * ei tribui et concedi putaremus? Ususne rerum? qui pueritiae tempus extremum, principium habuit bellorum atque imperiorum maximorum? cuius plerique aequales minus saepe castra viderunt, quam hic triumphavit? qui tot habet triumphos, quot orae sunt partesque terrarum? tot victorias bellicas, quot sunt in rerum natura genera bellorum? An ingenium? quum etiam ipsi casus eventusque rerum non duces, sed comites eius consiliorum fuerint? in quo uno ita summa fortuna cum summa virtute certavit, ut omnium iudicio plus homini, quam deae tribueretur. An pudor, an integritas, an religio in eo, an diligentia umquam requisita est? Quem provinciae nostrae, quem liberi populi, quem reges, quem exterae gentes, castiorem, moderatiorem, sanctiorem, non modo viderunt, sed aut sperando umquam aut optando cogitaverunt? 10. Quid dicam de auctoritate? quae tanta est, quanta in his tantis virtutibus ac laudibus esse debet. Cui senatus populusque Romanus amplissimae dignitatis praemia dedit, non postulanti imperia, verum etiam recusanti; huius de facto, iudices, ita quaeri, ut id agatur, licueritne ei facere, quod fecit, an vero, non dicam, non licuerit, sed nefas fuerit, (contra foedus enim, id est, contra populi Romani religionem et fidem, fecisse dicitur,) non turpe populo Romano? nonne vobis? V. 11. Audivi hoc de parente meo puer: quum Q. Metellus, Lucii filius, caussam de pecuniis repetundis diceret, ille, ille vir, cui patriae salus dulcior, quam conspectus fuit, qui de civitate decedere, quam de sententia maluit; hoc igitur caussam dicente, quum ipsius tabulae circumferrentur inspiciendi nominis caussa, fuisse iudicem ex illis equitibus Romanis, gravissimis viris, neminem, quin removeret oculos et se totum averteret, ne forte, quod ille in tabulas publicas retulisset, dubitasse quisquam, verumne, an falsum esset, videretur. Nos Cn. Pompeii decretum de consilii sententia pronuntiatum recognoscemus? cum legibus conferemus? cum foederibus? omnia acerbissima diligentia perpendemus? 12. Athenis aiunt, quum quidam apud eos, qui sancte graviterque vixisset, et testimonium [publice] dixisset, et (ut mos Graecorum est) iurandi caussa ad aras accederet, una voce omnes iudices, ne is iuraret, reclamasse. Quum Graeci homines, spectati viri, noluerint religione videri potius, quam veritate fidem esse constrictam: nos etiam, in ipsa religione et legum et foederum conservanda, qualis fuerit Cn. Pompeius, dubitabimus? 13. Utrum enim inscientem vultis contra foedera fecisse, an scientem? Si scientem: o nomen nostri imperii! o populi Romani excellens dignitas! o Cn. Pompeii sic late longeque diffusa laus, ut eius gloriae domicilium communis imperii finibus terminetur! o nationes, urbes, populi, reges, tetrarchae, tyranni testes Cn. Pompeii non solum virtutis in bello, sed etiam religionis in pace! vos denique, mutae regiones, imploro et sola terrarum ultimarum: vos, maria, portus, insulae littoraque! Quae est enim ora, quae sedes, qui locus, in quo non exstent huius quum fortitudinis, tum vero humanitatis, tum animi, tum consilii impressa vestigia? Hunc quisquam incredibili quadam atque inaudita gravitate, virtute, constantia praeditum foedera scientem neglexisse, violasse, rupisse, dicere audebit? VI. 14. Gratificatur mihi gestu accusator: inscientem Cn. Pompeium fecisse significat. Quasi vero levius sit, quum in tanta republica versere et maximis negotiis praesis, facere aliquid, quod scias non licere, an omnino nescire, quid liceat. Etenim quum in Hispania bellum acerrimum et maximum gesserat, quo iure Gaditana civitas esset, nesciebat? an, cuius linguam populi non nosset, interpretationem foederis non tenebat? Id igitur quisquam Cn. Pompeium ignorasse dicere audebit, quod mediocres homines, quod nullo usu, nullo studio militari praediti, quod librarioli denique scire profiteantur? 15. Equidem contra existimo, iudices, quum in omni genere ac varietate artium, etiam illarum, quae sine summo otio non facile discuntur, Cn. Pompeius excellat, singularem quamdam laudem eius et praestabilem esse scientiam in foederibus, pactionibus, conditionibus, populorum, regum, exterarum nationum, in universo denique belli iure ac pacis. Nisi forte, quae nos libri docent in umbra et otio, ea Cn. Pompeium, neque quum requiesceret, litterae, neque, quum rem gereret, res ipsae docere potuerunt. Atque, ut ego sentio, iudices, caussa dicta est temporis magis. Ego non huius, inquam, genere iudicii plura dicam. Est enim haec seculi labes quaedam et macula, virtuti invidere, velle ipsum florem dignitatis infringere. 16. Etenim, si Cn. Pompeius abhinc annos quingentos

fuisset, is vir, a quo senatus adolescentulo atque equite Romano saepe communis salutis auxilium expetisset, cuius res gestae omnes gentes cum clarissima victoria terra marique peragrassent, cuius tres triumphi testes essent, totum orbem terrarum nostro imperio teneri, quem populus Romanus singularibus honoribus decorasset: si nunc apud vos id, quod is fecisset, contra foedus factum diceretur, quis audiret? Nemo profecto. Mors enim quum exstinxisset invidiam, res eius gestae sempiterni nominis gloria niterentur. Cuius igitur audita virtus dubitationi locum non daret: huius praesens experta atque perspecta obtrectatorum voce laedetur?

VII. 17. Omittam igitur Pompeium iam oratione mea reliqua: sed vos, iudices, animis ac memoria tenetote. De lege, de foedere, de exemplis, de perpetua consuetudine civitatis nostrae renovabo ea, quae dicta sunt. Nihil enim mihi novi, nihil integri neque M. Crassus, qui totam caussam et pro facultate et pro fide sua diligentissime vobis explicavit, neque Cn. Pompeius, cuius oratio omnibus ornamentis abundavit, ad dicendum reliquit. Sed quoniam, me recusante, placuit ambobus adhiberi hunc a me quasi perpoliendi quemdam operis extremum laborem, peto a vobis, ut me officii potius, quam dicendi studio hanc suscepisse operam ac munus putetis. 18. Ac prius, quam aggrediar ad ius caussamque Cornelii, quiddam de communi conditione omnium nostrum, deprecandae malevolentiae caussa, breviter commemorandum videtur. Si, quo quisque loco nostrum est, iudices, natus, aut si, in qua fortuna est nascendi initio constitutus, hunc vitae statum usque ad senectutem obtinere debet, et, si omnes, quos aut fortuna extulit aut ipsorum illustravit labor et industria, poena sunt afficiendi: non gravior L. Cornelio, quam multis viris bonis atque fortibus, constitui lex vitae et conditio videtur. Sin autem multorum virtus, ingenium, humanitas ex infimo genere et fortunae gradu non modo amicitias et rei familiaris copias consecuta est, sed summam laudem, honores, gloriam, dignitatem: non intelligo, cur potius invidia violatura virtutem L. Cornelii, quam aequitas vestra pudorem eius adiutura videatur. 19. Itaque, quod maxime petendum est, a vobis idcirco non peto, iudices, ne de vestra sapientia atque de vestra humanitate dubitare videar. Est autem petendum, ne oderitis ingenium, ne inimici sitis industriae, ne humanitatem opprimendam, ne virtutem puniendam putetis. Illud peto, ut, si caussam ipsam per se firmam esse et stabilem videritis, hominis ipsius ornamenta adiumento caussae potius, quam impedimento esse malitis.

VIII. Nascitur, iudices, caussa Cornelii ex ea lege, quam L. Gellius, Cn. Cornelius ex senatus sententia tulerunt. Qua lege videmus satis esse sanctum, uti cives Romani sint ii, quos Cn. Pompeius de consilii sententia singillatim civitate donarit. Donatum esse L. Cornelium, praesens Pompeius dicit; indicant publicae tabulae: accusator fatetur. Sed negat ex foederato populo quemquam potuisse, nisi is populus fundus factus esset, in hanc civitatem venire. 20. O praeclarum interpretem iuris! auctorem antiquitatis! correctorem atque emendatorem nostrae civitatis! qui hanc poenam foederibus ascribat, ut omnium praemiorum beneficiorumque nostrorum expertes faciat foederatos. Quid enim potuit dici imperitius, quam foederatos populos fieri fundos oportere? Nam id non magis est proprium foederatorum, quam omnium liberorum. Sed totum hoc, iudices, in ea fuit positum semper ratione atque sententia, ut, quum iussisset populus Romanus aliquid, si id adscivissent socii populi ac Latini, et si ea lex, quam nos haberemus, eadem in populo aliquo, tamquam in fundo, resedisset, ut tum lege eadem is populus teneretur: non, ut de nostro iure aliquid diminueretur, sed ut illi populi aut iure eo, quod a nobis esset constitutum, aut aliquo commodo aut beneficio uterentur. 21. Tulit apud maiores nostros legem C. Furius de testamentis: tulit Q. Voconius de mulierum hereditatibus: innumerabiles aliae leges de civili iure sunt latae: quas Latini voluerunt, asciverunt: ipsa denique Iulia, qua lege civitas est sociis et Latinis data, ut*, qui fundi populi facti non essent, civitatem non haberent. In quo magna contentio Heracleensium et Neapolitanorum fuit, quum magna pars in iis civitatibus foederis sui libertatem civitati anteferret. Postremo haec vis est istius et iuris et verbi, ut fundi populi beneficio nostro, non suo iure fiant. 22. Quum aliquid populus Romanus iussit, id si est eiusmodi, ut quibusdam populis sive foederatis sive liberis permittendum esse videatur, ut statuant ipsi non de nostris, sed de suis rebus, quo iure uti velint: tum, utrum fundi facti sint, an non, quaerendum esse videatur: de nostra vero republica, de nostro imperio, de nostris bellis, de victoria, de salute fundos populos fieri noluerunt. IX. Atqui, si imperatoribus nostris, si senatui, si populo Romano non licebit, propositis praemiis elicere ex civitatibus sociorum atque amicorum fortissimum atque optimum quemque ad subeunda pro salute nostra pericula: summa utilitate ac maximo saepe praesidio in periculis atque asperis temporibus carendum erit. 23. Sed, per deos immortales! quae est ista societas, quae amicitia, quod foedus, ut aut nostra civitas careat in suis periculis Massiliensi propugnatore, careat Gaditano, careat Saguntino: aut, si quis ex illis populis sit exortus, qui nostros duces auxilio laboris, commeatus periculo suo iuverit, qui cum hoste nostro cominus in acie saepe pugnarit, qui se saepe telis hostium, qui dimicationi capitis, qui morti obiecerit; nulla conditione huius civitatis praemiis affici possit? 24. Est enim in populum Romanum grave, non posse uti sociis excellenti virtute praeditis, qui velint cum periculis nostris sua communicare: in socios vero ipsos, et in eos, de quibus agimus, foederatos iniuriosum et contumeliosum est, his praemiis et his honoribus exclusos esse fidelissimos et coniunctissimos socios, quae pateant stipendiariis, pateant hostibus, pateant saepe servis. Nam et stipendiarios ex Africa, Sicilia, Sardinia, ceteris provinciis multos civitate donatos videmus: et, qui hostes ad nostros imperatores perfugissent, et magno usui reipublicae nostrae fuissent, scimus civitate esse donatos: servos denique, quorum ius et fortunae conditio infima est, bene de republica meritos, persaepe libertate, id est civitate, publice donari videmus.

X. 25. Hanc tu igitur, patrone foederum ac foederatorum, conditionem statuis Gaditanis, tuis civibus, ut, quod iis, quos Gaditanis adiutoribus armis subegimus atque in ditionem nostram redegimus, liceat, si populus Romanus permiserit, ut ab senatu, ab imperatoribus nostris, civitate donentur: id ne liceat ipsis? qui si suis decretis legibusve sanxissent, ne quis suorum civium castra imperatorum populi Romani iniret; ne quis se pro nostro imperio in periculum capitis atque in vitae discrimen inferret: Gaditanorum auxiliis, quum vellemus, uti nobis non liceret, privatim

vero, ne quis vir et animo et virtute praecellens pro nostro imperio periculo suo dimicaret: graviter iure ferremus, minui auxilia populi Romani, debilitari animos fortissimorum virorum, alienigenarum nos hominum studiis atque externa virtute privari. 26. Atqui nihil interest, iudices, utrum haec foederati iura constituant, ut ne cui liceat ex his civitatibus ad nostrorum bellorum pericula accedere, an, quae nos eorum civibus, virtutis caussa, tribuerimus, ea rata esse non possint. Nihil enim magis uteremur his adiutoribus, sublatis praemiis virtutis, quam, si omnino his versari in nostris bellis non liceret. Etenim, quum pro sua patria pauci post genus hominum natum reperti sint, qui, nullis praemiis propositis, vitam suam hostium telis obiecerint: pro aliena republica quemquam fore putatis, qui se opponat periculis, non modo nullo proposito praemio, sed etiam interdicto?

XI. 27. Sed, quum est illud imperitissime dictum, de populis fundis, quod commune est liberorum populorum, non proprium foederatorum: ex quo intelligi necesse est, aut neminem ex sociis civem fieri posse, aut etiam posse ex foederatis: tum vero ius omne noster iste magister mutandae civitatis ignorat; quod est, iudices, non solum in legibus publicis positum, sed etiam in privatorum voluntate. Iure enim nostro neque mutare civitatem quisquam invitus potest, neque, si velit, mutare non potest, modo asciscatur ab ea civitate, cuius esse se civitatis velit: ut, si Gaditani sciverint nominatim de aliquo cive Romano, ut sit is civis Gaditanus, magna potestas sit nostro civi mutandae civitatis, nec foedere impediatur, quominus ex cive Romano civis Gaditanus possit esse. 28. Duarum civitatum civis esse, nostro iure civili, nemo potest: non esse huius civitatis civis, qui se alii civitati dicarit, potest. Neque solum dicatione, quod in calamitate clarissimis viris Q. Maximo, C. Laenati, Q. Philippo Nuceriae, C. Catoni Tarracone, Q. Caepioni, P. Rutilio Smyrnae vidimus accidisse, ut earum civitatum fierent cives: (— hanc ante amittere non potuissent, quam huius solum civitatis mutatione vertissent:) sed etiam postliminio potest civitatis fieri mutatio. Neque enim sine caussa de Cn. Publicio Menandro, libertino homine, quem apud maiores legati nostri in Graeciam proficiscentes interpretem secum habere voluerunt, ad populum latum, ut is Publicius, si domum revenisset et inde Romam rediisset, ne minus civis esset. Multi etiam superiore memoria cives Romani sua voluntate, indemnati et incolumes, his rebus relictis, alias se in civitates contulerunt.

XII. 29. Quod si civi Romano licet esse Gaditanum sive exsilio sive postliminio sive reiectione huius civitatis: (ut iam ad foedus veniam, quod ad caussam nihil pertinet: de civitatis enim iure, non de foederibus disceptamus:) quid est quamobrem civi Gaditano in hanc civitatem venire non liceat? Equidem longe secus sentio. Nam quum ex omnibus civitatibus via sit in nostram, quumque nostris civibus pateat iter ad ceteras civitates: tum vero, ut quaeque nobiscum maxime societate, amicitia, sponsione, pactione, foedere coniuncta est, ita mihi maxime communionem beneficiorum, praemiorum, civitatis, continere videtur. Atqui ceterae civitates omnes non dubitarent nostros recipere in suas civitates, si idem nos iuris haberemus, quod ceteri. Sed nos non possumus et huius esse civitatis, et cuiusvis praeterea: ceteris concessum est. 30. Itaque in Graecis civitatibus videmus, Athenis Rhodios, Lacedaemonios, ceteros undique ascribi, multarumque esse eosdem homines civitatum. Quo errore ductos vidi egomet nonnullos imperitos homines, nostros cives, Athenis in numero iudicum atque Areopagitarum, certa tribu, certo numero; quum ignorarent, si illam civitatem essent adepti, hanc se perdidisse, nisi postliminio recuperassent. Peritus vero nostri iuris ac moris nemo umquam, qui hanc civitatem retinere vellet, in aliam civitatem se dicavit.

XIII. Sed hic totus locus disputationis atque orationis meae, iudices, pertinet ad commune ius mutandarum civitatum: nihil habet, quod sit proprium religionis ac foederum. Defendo enim rem universam, nullam esse gentem ex omni regione terrarum, neque tam dissidentem a populo Romano odio quodam atque discidio neque tam fide benevolentiaque coniunctam, ex qua nobis interdictum sit, ut ne quem asciscere civem aut civitate donare possimus. 31. O iura praeclara atque divinitus iam inde a principio Romani nominis a maioribus nostris comparata! ne quis nostrum plus quam unius civitatis esse possit: (dissimilitudo enim civitatum varietatem iuris habeat necesse est:) ne quis invitus civitate mutetur, neve in civitate maneat invitus. Haec sunt enim fundamenta firmissima nostrae libertatis, sui quemque iuris et retinendi et dimittendi esse dominum. Illud vero sine ulla dubitatione maxime nostrum fundavit imperium, et populi Romani nomen auxit, quod princeps ille, creator huius urbis, Romulus foedere Sabino docuit, etiam hostibus recipiendis augeri hanc civitatem oportere. Cuius auctoritate et exemplo numquam est intermissa a maioribus nostris largitio et communicatio civitatis. Itaque et ex Latio multi et Tusculani et Lanuvini et ex ceteris generibus gentes universae in civitatem sunt receptae, ut Sabinorum, Volscorum, Hernicorum: quibus ex civitatibus nec coacti essent civitatem mutare, si qui noluissent, nec, si qui essent civitatem nostram beneficio populi Romani consecuti, violatum foedus eorum videretur.

XIV. 32. At enim quaedam foedera exstant, ut Germanorum, Insubrium, Helvetiorum, Iapidum, nonnullorum item ex Gallia barbarorum, quorum in foederibus exceptum est, ne quis eorum a nobis civis recipiatur. — Quod si exceptio facit, ne liceat, ibi necesse est licere, ubi non est exceptum. Ubi est igitur exceptum foedere Gaditano, ne quem populus Romanus Gaditanum recipiat civitate? Nusquam. Ac sicubi esset, lex id Gellia et Cornelia, quae definite potestatem Pompeio civitatem donandi dederat, sustulisset. Exceptum est, inquit, foedus, si quidem sacrosanctum est. Ignosco tibi, si neque Poenorum iura calles; reliqueras enim civitatem tuam: neque nostras potuisti leges inspicere; ipsae enim te a cognitione sua iudicio publico repulerunt. 33. Quid fuit in rogatione ea, quae de Pompeio a Gellio et a Lentulo consulibus lata est, in quo aliquid sacrosanctum exceptum videretur? Primum enim sacrosanctum esse nihil potest, nisi quod populus plebesve sanxisset: deinde sanctiones sacrandae sunt aut genere ipso aut obtestatione [et consecratione] legis aut poenae, quum caput eius, qui contra fecerit, consecratur. Quid habes igitur dicere de Gaditano foedere eiusmodi? Utrum a capitis consecratione, an obtestatione legis sacrosanctum esse confirmas? Nihil omnino umquam de isto foedere ad populum, nihil ad plebem latum esse dico. de quibus etiamsi latum esset, neque legem neque poenam latam esse, ne quem civem reciperemus: tamen id esset, quod populus postea iussisset, ratum; neque quid-

quam illis verbis, *si quid sacrosanctum esset*, esse exceptum videretur de his, quum populus Romanus nihil umquam iusserit, quidquam audes dicere sacrosanctum fuisse? XV. 34. Nec vero haec oratio mea ad infirmandum foedus Gaditanorum, iudices, pertinet. Neque enim est meum, contra opinionem vetustatis, contra ius optime meritae civitatis, contra auctoritatem senatus dicere. Duris enim quondam temporibus reipublicae nostrae, quum praepotens terra marique Karthago nixa duabus Hispaniis huic imperio immineret, et quum duo fulmina nostri imperii subito in Hispania, Cn. et P. Scipiones, exstincti occidissent, L. Marcius, primipili centurio, cum Gaditanis foedus icisse dicitur. Quod quum magis fide illius populi, iustitia nostra, vetustate denique ipsa, quam aliquo publico vinculo religionis teneretur, sapientes homines et publici iuris periti, Gaditani, M. Lepido Q. Catulo consulibus, a senatu de foedere postulaverunt. Tum est cum Gaditanis foedus vel renovatum vel ictum. De quo foedere populus Romanus sententiam non tulit, qui iniussu suo nullo pacto potest religione obligari. 35. Ita Gaditana civitas, quod beneficiis suis erga rempublicam nostram consequi potuit, quod imperatorum testimoniis, quod vetustate, quod Q. Catuli, summi viri, auctoritate, quod iudicio senatus, quod foedere, consecuta est; quod publica religione sanciri potuit, id abest. Populus enim se nusquam obligavit. Neque ideo est Gaditanorum caussa deterior. Gravissimis enim et plurimis rebus est fulta. Sed isti disputationi certe nihil est loci. Sacrosanctum enim nihil potest esse, nisi quod per populum plebemve sancitum est. XVI. Quod si hoc foedus, quod populus Romanus auctore senatu commendatione et iudicio vetustatis, voluntate et sententiis suis comprobat, idem suffragiis comprobasset: quid erat, cur ex ipso foedere Gaditanum in civitatem nostram recipi non liceret? Nihil est enim aliud in foedere, nisi, ut PIA ET AETERNA PAX sit. Quid id ad civitatem? Adiunctum illud etiam est, quod non est in omnibus foederibus: MAIESTATEM POPULI ROMANI COMITER CONSERVATO. Id habet hanc vim, ut sit ille in foedere inferior. 36. Primum verbi genus hoc CONSERVATO*, quo magis in legibus, quam in foederibus, uti solemus, imperantis est, non precantis. Deinde quum alterius populi maiestas conservari iubetur, de altero siletur: certe ille populus in superiori conditione caussaque ponitur, cuius maiestas foederis sanctione defenditur. In quo erat accusatoris interpretatio indigna responsione, qui ita dicebat, *comiter* esse *communiter:* quasi vero priscum aliquod aut insolitum verbum interpretaretur. Comes benigni, faciles, suaves homines esse dicuntur.

— — *qui erranti cómiter monstrát viam*,

benigne, non gravate: *communiter* quidem certe non convenit. 37. Et simul absurda res est, caveri foedere, ut maiestatem populi Romani communiter conservent, id est, ut populus Romanus suam maiestatem esse salvam velit. Quod si iam ita esset, ut esse non potest: tamen de nostra maiestate, nihil de illorum caveretur. Potestne igitur nostra maiestas a Gaditanis benigne conservari, si ad eam retinendam Gaditanos praemiis elicere non possumus? Potest esse ulla denique maiestas, si impedimur, quo minus per populum Romanum beneficiorum virtutis caussa tribuendorum potestatem imperatoribus nostris deferamus?

XVII. 38. Sed quid ego disputo, quae mihi tum, si Gaditani contra me dicerent, vere posse dici viderentur? Illis enim repetentibus L. Cornelium responderem, legem populum Romanum iussisse de civitate tribuenda; huic generi legum fundos populos fieri non solere. Cn. Pompeium de consilii sententia civitatem huic dedisse, nullum populi nostri iussum Gaditanos habere: itaque nihil esse sacrosanctum, quod lege exceptum videretur; si esset, tamen in foedere nihil esse cautum praeter pacem; additum etiam esse illud, ut maiestatem illi nostram conservare deberent: quae certe minueretur, si aut adiutoribus illorum civibus uti in bellis nobis non liceret, aut praemii tribuendi potestatem nullam haberemus. 39. Nunc vero quid ego contra Gaditanos loquar, quum id quod defendo voluntate eorum, auctoritate, legatione ipsa comprobetur? qui, a principio sui generis ac reipublicae, ab omni studio sensuque Poenorum mentes suas ad nostrum imperium nomenque flexerunt: quos, quum maxima bella nobis inferrent, moenibus excluserunt, classibus insecuti sunt, corporibus, copiis, opibus depulerunt; qui et veterem illam speciem foederis Marciani semper omni arce duxerunt sanctiorem, et hoc foedere Catuli senatusque auctoritate se nobiscum coniunctissimos esse arbitrati sunt: quorum moenia, delubra, agros, ut ipse Hercules itinerum ac laborum suorum, sic maiores nostri imperii ac nominis populi Romani terminos esse voluerunt. 40. Testantur et mortuos nostros imperatores, quorum vivit immortalis memorìa et gloria, Scipiones, Brutos, Horatios, Cassios, Metellos et hunc praesentem Cn. Pompeium, quem procul ab eorum moenibus acre et magnum bellum gerentem, commeatu pecuniaque iuverunt: et hoc tempore ipso populum Romanum, quem in caritate annonae, ut saepe ante fecerant, frumento suppeditato, levaverunt: se hoc ius esse velle, ut sibi et liberis, si qui eximia virtute fuerint, sit in nostris castris, sit in imperatorum praetoriis, sit denique inter signa atque in acie locus, sit his gradibus ascensus etiam ad civitatem. XVIII. 41. Quod si Afris, si Sardis, si Hispanis, agris stipendioque mulctatis, virtute adipisci licet civitatem, Gaditanis autem, officiis, vetustate, fide, periculis, foedere coniunctis, hoc idem non licebit: non foedus sibi nobiscum, sed iniquissimas leges impositas a nobis esse arbitrabuntur. Atque hanc, iudices, non a me fingi orationem, sed me dicere, quae Gaditani iudicarint, res ipsa declarat. Hospitium multis annis ante hoc tempus cum L. Cornelio Gaditanos fecisse publice, dico. Proferam testes, proferam legatos: excitabo laudatores, quos ad hoc iudicium, summos homines ac nobilissimos, deprecatores huius periculi, missos videtis. Re denique multo ante Gadibus inaudita, fore, huic ut ab illo periculum crearetur, gravissima tum in istum civem suum Gaditani senatusconsulta fecerunt. 42. Potuit magis fundus populus Gaditanus fieri, (quoniam hoc magno opere delectare verbo,) si tum sit fundus, quum scita ac iussa nostra sua sententia comprobat, quam quum hospitium fecit, ut et civitate illum mutatum esse fateretur et huius civitatis honore dignissimum iudicaret? Potuit certius interponere iudicium voluntatis suae, quam quum etiam accusatorem huius mulcta et poena mulctavit? Potuit magis de re iudicare, quam quum ad vestrum iudicium cives amplissimos legavit, testes huius iuris, vitae laudatores, periculi deprecatores? 43. Etenim quis est tam demens, quin sentiat, ius hoc Gaditanis esse retinendum, ne interseptum sit iis iter perpetuo ad hoc amplissimum praemium civitatis; et magno opere iis esse laetandum, huius L. Cornelii benevolentiam erga suos remanere Gadibus, gratiam et

facultatem commendandi in hac civitate versari? Quis enim nostrum est, cui non illa civitas sit huius studio, cura, diligentia, commendatior? XIX. Omitto, quantis ornamentis populum istum C. Caesar, quum esset in Hispania praetor, affecerit, controversias sedarit, iura ipsorum permissu statuerit, inveteratam * quamdam barbariam ex Gaditanorum moribus disciplinaque delerit, summa in eam civitatem huius rogatu studia et beneficia contulerit. Multa praetereo, quae quotidie labore huius et studio aut omnino, aut certe facilius consequantur. Itaque et adsunt principes civitatis et defendunt: amore, ut suum civem: testimonio, ut nostrum: officio, ut ex nobilissimo civi sanctissimum hospitem: studio, ut diligentissimum defensorem commodorum suorum. 44. Ac ne ipsi Gaditani arbitrentur, quamquam nullo incommodo afficiantur, si liceat, eorum cives virtutis caussa in nostram civitatem venire, tamen hoc ipso inferius esse suum foedus, quam ceterorum: consolabor et hos praesentes viros optimos et illam fidelissimam atque amicissimam nobis civitatem; simul et vos, non ignorantes, iudices, admonebo, quo de iure hoc iudicium constitutum sit, de eo numquam omnino esse dubitatum.

45. Quos igitur prudentissimos interpretes foederum, quos peritissimos bellici iuris, quos diligentissimos in exquirendis conditionibus civitatum atque caussis esse arbitramur? Eos profecto, qui iam imperia ac bella gesserunt. XX. Etenim, si Q. Scaevola ille augur, quum de iure praediatorio consuleretur, homo iuris peritissimus, consultores suos nonnumquam ad Furium et Cascellium praediatores reiiciebat; si nos de aqua nostra Tusculana M. Tugionem potius, quam C. Aquillium consulebamus, quod assiduus usus uni rei deditus et ingenium et artem saepe vincit: quis dubitet, de foederibus et de toto iure pacis et belli omnibus iuris peritissimis imperatores nostros anteferre? 46. Possumusne igitur tibi probare auctorem exempli atque facti illius, quod a te reprehenditur, C. Marium? quaeris aliquem graviorem? constantiorem? praestantiorem virtute, prudentia, religione, aequitate? Is igitur M. Annium Appium, fortissimum virum summa virtute praeditum, civitate donavit, quum Camertinum foedus, sanctissimum atque aequissimum sciret esse. Potest igitur, iudices, L. Cornelius condemnari, ut non C. Marii factum condemnetur? 47. Exsistat ergo ille vir parumper cogitatione vestra, quoniam re non potest, ut conspiciatis eum mentibus, quem oculis non potestis: dicat se non imperitum foederis, non rudem exemplorum, non ignarum belli fuisse: se P. Africani discipulum ac militem: se stipendiis, se legationibus bellicis eruditum: se, si tanta bella egisset, quanta gessit et confecit, si tot consulibus meruisset, quoties ipse consul fuisset, omnia iura belli perdiscere ac nosse potuisse: sibi non fuisse dubium, quin nullo foedere a republica bene gerenda impediretur: a se ex coniunctissima atque amicissima civitate fortissimum quemque esse delectum: neque Iguvinatium neque Camertium foedere esse exceptum, quo minus eorum civibus a populo Romano praemia virtutis tribuerentur. XXI. 48. Itaque quum paucis annis post hanc civitatis donationem acerrima de civitate quaestio Licinia et Mucia lege venisset: num quis eorum, qui de foederatis civitatibus esset civitate donatus, in iudicium est vocatus? Nam Spoletinus T. Matrinius unus ex iis, quos C. Marius civitate donasset, dixit caussam ex colonia Latina in primis firma et illustri. Quem quum disertus homo L. Antistius accusaret, * non dixit, fundum populum Spoletinum non esse factum? Videbat enim, populos de suo iure, non de nostro, fundos fieri solere; sed, quum lege Appuleia coloniae non essent deductae, qua lege Saturninus C. Mario tulerat, ut in singulas colonias ternos cives Romanos facere posset, negabat hoc beneficium, re ipsa sublata, valere debere. 49. Nihil habet similitudinis ista accusatio: sed tamen tanta auctoritas in C. Mario fuit, ut non per L. Crassum, affinem suum, hominem incredibili eloquentia, sed paucis ipse verbis caussam illam gravitate sua defenderit et probarit. Quis enim esset, iudices, qui imperatoribus nostris, in bello, in acie, in exercitu, delectum virtutis; qui sociis, qui foederatis, in defendenda republica nostra spem praemiorum eripi vellet? Quod si vultus C. Marii, si vox, si ille imperatorius ardor oculorum, si recentes triumphi, si praesens valuit aspectus: valeat auctoritas, valeant res gestae, valeat memoria, valeat fortissimi et clarissimi viri nomen aeternum. Sit hoc discrimen inter gratiosos cives atque fortes, ut illi vivi fruantur opibus suis; horum, etiam mortuorum, (si quisquam huius imperii defensor mori potest,) vivat auctoritas immortalis. XXII. 50. Quid? Cn. Pompeius pater rebus Italico bello maximis gestis, P. Caesium equitem Romanum, virum bonum, qui vivit Ravennae, foederato ex populo, nonne civitate donavit? quid? cohortes duas universas Camertium? quid? Heracleensem Alexam P. Crassus, vir amplissimus, ex ea civitate, quacum prope singulare foedus Pyrrhi temporibus C. Fabricio consule ictum putatur? quid? Massiliensem Aristonem Sulla? quid? quoniam de Gaditanis agimus, idem heros novem Gaditanos? quid? vir sanctissimus et summa religione ac modestia, Q. Metellus Pius, Q. Fabium Saguntinum? quid? hic, qui adest, a quo haec, quae ego nunc percurro, subtilissime sunt omnia perpolita, M. Crassus, non Aletrinensem foederatum civitate donavit, homo quum gravitate et prudentia praestans, tum vel nimium parcus in largienda civitate? 51. Hic tu Cn. Pompeii beneficium vel potius iudicium et factum infirmare conaris, qui fecit, quod C. Marium fecisse audierat; fecit, quod P. Crassum, quod L. Sullam, quod Q. Metellum, quod denique domesticum auctorem, patrem suum, facere viderat? Neque vero in uno Cornelio id fecit. Nam et Gaditanum Hasdrubalem ex bello illo Africano, et Mamertinos obvios, et quosdam Uticenses et Saguntinos Fabios civitate donavit. Etenim, quum ceteris praemiis digni sunt, qui suo labore et periculo nostram rempublicam defendunt, tum certe dignissimi sunt, qui civitate ea donentur, pro qua pericula ac tela subierunt. Atque utinam, qui ubique sunt propugnatores huius imperii, possent in hanc civitatem venire et contra — oppugnatores reipublicae de civitate exterminari! Neque enim ille summus poeta noster Hannibalis illam magis cohortationem, quam communem imperatoriam, voluit esse:

Hostem qui feriet, inquit, *mihi erit Karthaginiensis,*
quisquis erit, cuiatis:

etsi id habent omnes leve et semper habuerunt. Itaque et cives undique fortes viros asciverunt et hominum ignobilium virtutem persaepe nobilitatis inertiae praetulerunt.

XXIII. 52. Habetis imperatorum summorum et sapientissimorum hominum, clarissimorum virorum, interpretationem iuris ac foederum: dabo etiam iudicum, qui huic quaestioni praefuerunt, dabo universi populi Romani, dabo sanctissimum et sapientissimum

iudicium senatus. Iudices quum prae se ferrent palamque loquerentur, quid essent lege Papia de M. Crasso Mamertinis repetentibus iudicaturi, Mamertini, publice suscepta caussa, destiterunt. Multi in civitatem recepti ex liberis foederatisque populis sunt liberati: nemo umquam est de civitate accusatus, quod aut populus fundus factus non esset, aut quod foedere civitatis mutandae ius impediretur. 53. Audebo etiam hoc contendere, numquam esse condemnatum, quem constaret ab imperatore nostro civitate donatum. Cognoscite nunc populi Romani iudicium, multis rebus interpositum atque in maximis caussis re ipsa atque usu comprobatum. Cum Latinis omnibus foedus ictum Sp. Cassio, Postumo Cominio consulibus, quis ignorat? quod quidem nuper in columna aenea meminimus post rostra incisum et perscriptum fuisse. Quomodo igitur L. Cossinius Tiburs, pater huius equitis Romani, optimi atque ornatissimi viri, damnato T. Caelio: quomodo ex eadem civitate T. Coponius, civis item summa virtute et dignitate (nepotes T. et C. Coponios nostis) damnato C. Massone, civis Romanus est factus? 54. An lingua et ingenio patefieri aditus ad civitatem potuit, manu et virtute non * poterit? anne de nobis trahere spolia foederatis licebat, de hostibus non licebit? an, quod adipisci poterant dicendo, id eis assequi pugnando non licebit? an accusatori maiores nostri maiora praemia, quam bellatori esse voluerunt?

XXIV. Quod si acerbissima lege Servilia principes viri, [ac] gravissimi et sapientissimi cives, hanc Latinis, id est, foederatis, viam ad civitatem populi iussu patere passi sunt, neque in his est hoc reprehensum Licinia et Mucia lege: quum praesertim genus ipsum accusationis et nomen, eiusmodi praemium, quod nemo assequi posset nisi ex senatoris calamitate, neque senatori neque bono cuiquam nimis iucundum esse posset: dubitandum fuit, quin, quo in genere iudicum praemia rata essent, in eodem iudicia imperatorum valerent? num fundos igitur factos populos Latinos arbitramur aut Servilia lege aut ceteris, quibus Latinis hominibus erat propositum aliqua ex re praemium civitatis? 55. Cognoscite nunc iudicium senatus, quod semper est iudicio populi comprobatum. Sacra Cereris, iudices, summa maiores nostri religione confici caerimoniaque voluerunt: quae quum essent assumpta de Graecia, et per Graecas semper curata sunt sacerdotes et Graeca omnia nominata. Sed quum illam, quae Graecum illud sacrum monstraret et faceret, ex Graecia deligerent: tamen sacra pro civibus civem facere voluerunt, ut deos immortales scientia peregrina et externa, mente domestica et civili precaretur. Has sacerdotes video fere aut Neapolitanas aut Velienses fuisse, foederatarum sine dubio civitatum. Mitto vetera: proxima dico, — ante civitatem Veliensibus datam, de senatus sententia C. Valerium Flaccum, praetorem urbanum, nominatim ad populum de Calliphana Veliense, ut ea civis Romana esset, tulisse. Num igitur aut fundos factos Velienses aut sacerdotem illam civem Romanam factam non esse, aut foedus et a senatu et a populo Romano violatum arbitrabimur?

XXV. 56. Intelligo, iudices, in caussa aperta minimeque dubia multo et plura, et a pluribus peritissimis esse dicta, quam res postularet. Sed id factum est, non ut vobis rem tam perspicuam dicendo probaremus, verum ut omnium malevolorum, iniquorum, invidorum animos frangeremus: quos ut accusator incenderet, ut aliqui sermones hominum, alienis bonis maerentium, etiam ad vestras aures permanarent et in iudicio ipso redundarent, idcirco illa in omni parte orationis suae arte aspergi videbatis: tum pecuniam L. Cornelii, quae neque invidiosa est, et, quantacumque est, eiusmodi est, ut conservata magis quam correpta esse videatur: tum luxuriam, quae non crimine aliquo libidinis, sed communi maledicto notabatur; tum Tusculanum, quod Q. Metelli fuisse meminerat, et L. Crassi, Crassum emisse de libertino homine, Soterico Marcio, ad Metellum pervenisse de Venonii Vindicii bonis, non tenebat; simul illud nesciebat, praediorum nullam esse gentem; emptionibus ea solere saepe ad alienos homines, saepe ad infimos, non legibus, tamquam tutelas, pervenire. 57. Obiectum est etiam, quod in tribum Crustuminam pervenerit: quod hic assecutus est legis de ambitu praemio, minus invidioso, quam qui legum praemiis praetoriam sententiam et praetextam togam consequuntur. Et adoptio Theophani agitata est: per quam Cornelius nihil est, praeterquam propinquorum suorum hereditates assecutus.

XXVI. Quamquam istorum animos, qui ipsi Cornelio invident, non est difficillimum mitigare. More hominum invident, in conviviis rodunt, in circulis vellicant: non illo inimico, sed hoc maledico dente carpunt. 58. Qui amicis L. Cornelii aut inimici sunt, aut invident, hi sunt huic multo vehementius pertimescendi. Nam huic quidem ipsi quis est umquam inventus inimicus? aut quis iure esse potuit? Quem bonum non coluit? cuius fortunae dignitatique non concessit? Versatus in intima familiaritate hominis potentissimi, in maximis nostris malis atque discordiis neminem umquam alterius rationis ac partis, non re, non verbo, non vultu denique offendit. Fuit hoc sive meum sive reipublicae fatum, ut in me unum omnis illa inclinatio communium temporum incumberet. Non modo non exsultavit in ruinis nostris vestrisque discordiis Cornelius, sed omni officio, lacrimis, opera, consolatione omnes, me absente, meos sublevavit. 59. Quorum ego testimonio ac precibus munus hoc meritum huic et, ut a principio dixi, iustam et debitam gratiam refero: speroque, iudices, ut eos, qui principes fuerunt conservandae salutis aut dignitatis meae, diligitis et caros habetis, sic, quae ab hoc pro facultate huius, pro loco facta sunt, et grata esse vobis et probata. Non igitur a suis, quos nullos habet, sed a suorum, qui et multi et potentes sunt, urgetur inimicis: quos quidem hesterno die Cn. Pompeius copiosa oratione et gravi secum, si vellent, contendere iubebat, ab hoc impari certamine atque iniusta contentione avocabat. XXVII. 60. Et erat aequa lex, et nobis, iudices, atque omnibus, qui nostris familiaritatibus implicantur, vehementer utilis, ut nostras inimicitias ipsi inter nos geramus, amicis nostrorum inimicorum temperemus. Ac si mea auctoritas satis apud illos in hac re ponderis haberet, quum me praesertim rerum varietate atque usu ipso iam perdoctum viderent: etiam ab illis eos maioribus discordiis avocarem. Ita enim contendere de republica, ut id defendas, quod esse optimum sentias, et fortium virorum et magnorum hominum semper putavi, neque huic umquam labori, officio, muneri defui. Sed contentio tamdiu sapiens est, quamdiu aut proficit aliquid, aut, si non proficit, non obest civitati. 61. Voluimus quaedam, contendimus, experti sumus: obtenta non sunt. Dolorem alii, nos luctum maeroremque suscepimus. Cur ea, quae mutare non possumus, convellere malumus, quam tueri? C. Caesarem senatus et genere sup-

plicationum amplissimo ornavit et numero dierum novo. Idem, in angustiis aerarii, victorem exercitum stipendio affecit: imperatori decem legatos decrevit, lege Sempronia succedendum non censuit. Harum ego sententiarum et princeps et auctor fui: neque me dissensioni meae pristinae putavi potius assentiri, quam praesentibus reipublicae temporibus et concordiae convenire. Non idem aliis videtur. Sunt fortasse in sententia firmiores. Reprehendo neminem, sed assentior non omnibus: neque esse inconstantis puto, sententiam [aliquam] tamquam aliquod navigium atque cursum ex reipublicae tempestate moderari. 62. Sed si qui sunt, quibus infinitum sit odium, in quos semel susceptum sit; quos video esse nonnullos: cum ducibus ipsis, non cum comitatu assectatoribusque confligant. Illam enim fortasse pertinaciam nonnulli, virtutem alii putabunt: hanc vero iniquitatem omnes, cum aliqua crudelitate coniunctam. Sed si certorum hominum mentes nulla ratione, iudices, placare possumus: vestros quidem animos certe confidimus, non oratione nostra, sed humanitate vestra esse placatos.

XXVIII. 63. Quid enim est, cur non potius ad summam laudem huic, quam ad minimam fraudem, Caesaris familiaritas valere debeat? Cognovit adolescens: placuit homini prudentissimo; in summa amicorum copia cum familiarissimis eius est adaequatus. In praetura, in consulatu praefectum fabrum detulit; consilium hominis probavit, fidem est complexus: officia observantiamque dilexit. Fuit hic multorum illi laborum socius aliquando: est fortasse nunc nonnullorum particeps commodorum. Quae quidem si huic obfuerint apud vos, non intelligo, quod bonum cuiquam sit apud tales viros profuturum. 64. Sed, quoniam C. Caesar abest longissime, atque in iis est nunc locis, quae regione orbem terrarum, rebus illius gestis imperium populi Romani definiunt: nolite, per deos immortales! iudices, hunc illi acerbum nuntium velle perferri, ut suum praefectum fabrûm, ut hominem sibi carissimum et familiarissimum, non ob ipsius aliquod delictum, sed ob suam familiaritatem vestris oppressum sententiis audiat. Miseremini eius, qui non de suo peccato, sed de huius summi et clarissimi viri facto; non de aliquo crimine, sed, periculo suo, de publico iure disceptat; quod ius si Cn. Pompeius ignoravit, si P. Crassus, si Q. Metellus, si Cn. Pompeius pater, si L. Sulla, si L. Crassus, si C. Marius, si senatus, si populus Romanus, si, qui de re simili iudicarunt, si foederati populi, si socii, si illi antiqui Latini: videte, ne utilius vobis et honestius sit, illis ducibus errare, quam hoc magistro erudiri. Sed, si de certo, de perspicuo, de utili, de probato, de iudicato vobis iure esse constituendum videtis: nolite committere, ut in re tam inveterata quidquam novi sentiatis. Simul et illa, iudices, omnia ante oculos vestros proponite: primum, esse omnes etiam post mortem reos clarissimos illos viros, qui foederatos civitate donarunt: deinde senatum, qui persaepe hoc iudicavit: populum, qui iussit: iudices, qui approbarunt. Tum etiam illud cogitatote: sic vivere ac vixisse Cornelium, ut, quum omnium peccatorum quaestiones sint, non de vitiorum suorum poena, sed de virtutis praemio in iudicium vocetur. Accedat etiam illud, ut statuatis hoc iudicio, utrum posthac amicitias clarorum virorum calamitati hominibus, an ornamento esse malitis. Postremo illud, iudices, fixum in animis vestris tenetote, vos in hac caussa non de maleficio L. Cornelii, sed de beneficio Cn. Pompeii iudicaturos.

50.

M. TULLII CICERONIS

IN

L. CALPURNIUM PISONEM

ORATIO.

ARG. ASC. Argumentum huius orationis breve admodum est. Nam quum revocati essent ex provinciis Piso et Gabinius sententia Ciceronis, quam dixerat de provinciis consularibus Lentulo et Philippo coss., reversus in civitatem Piso de insectatione Ciceronis in senatu conquestus est, et in eum invectus, fiducia maxime Caesaris generi, qui tum Gallias obtinebat. Pisoni Cicero respondit hac oratione.

Haec oratio dicta est Cn. Pompeio Magno II. M. Crasso II. coss. (699. U. c.) ante paucos dies, quam Cn. Pompeius ludos faceret, quibus theatrum a se factum dedicavit. Hoc intelligi ex ipsius Ciceronis verbis potest. Enimvero hac in oratione sic dixit (c. 27.): „Instant post hominum memoriam apparatissimi magnificentissimique ludi.“ Fenestella quidem posuit hanc inter eas orationes, quas dixit Cicero L. Domitio, Appio Claudio coss., ultimam. Sed, ut ab eo dissentiam, facit primum, quod Piso reversus est ex provincia Pompeio et Crasso coss., Gabinius Domitio et Appio; tum autem orationem dictam ante Gabinii reditum, ex ipsa manifestum est, deinde, quod magis naturale est, ut in ipso recenti reditu invectus sit in Ciceronem, responderitque insectationi eius, qua revocatus erat ex provincia prius, quam post anni intervallum. Apparet autem Ciceronem respondisse Pisoni in senatu. In summa quum dicat hac ipsa oratione Cicero, instare magnificentissimos apparatissimosque ludos, non video, quo modo hoc magis Domitio et Appio coss. dictum sit, quibus consulibus nulli notabiliores ludi fuerunt, quam Pompeio et Crasso, quo anno Pompeius exquisitissimis magnificentissimisque omnis generis ludis theatrum dedicavit.

Ceterum praeter fragmenta ab Asconio et a Quinctiliano Inst. Or. IX, 4. et VIII, 3 servata, quae ad supplendum orationis principium mutilum nonnihil conferunt, pauca quaedam alia inter cetera leguntur. Quae quidem ad idem principium pertinere videntur, sed qua serie collocanda sint, non liquet.

1. a) Pro di immortales! qui hic illuxit dies.** (Quinctil. IX, 4, 76.)

b) Circa vers. a primo*.

*Quod minimum specimen in te ingenii? Ingenii autem? immo ingenui hominis ac liberi: qui colore ipso patriam aspernaris, oratione genus, moribus nomen.** (Ascon.)

c) Circa vers. a primo LXX.

Hoc non ad contemnendam Placentiam pertinet, unde se is ortum gloriari solet: neque enim hoc mea natura fert: nec municipii, praesertim de me optime meriti, dignitas patitur. (Ascon.)

d) **Insuber quidam fuit idem mercator et praeco is quum Romam cum filia venisset, adolescentem nobilem Caesonium, hominis furacissimi filium, ausus est appellare: filiam collocavit. . . . (Ascon.) quae te belluam ex utero, non hominem fudit. (Serv. ad Virg. Aen. VIII, 139.) Hoc Servii ἀποσπασμάτιον de Orellii coniectura Asconiano subiunximus.

e) Paulo post.

(De avo Pisonis paterno.)

Hic quum ad Padum Placentiae forte consedisset, paucis post annis in eam civitatem (nam tum erat civitas) ascendit. Prius enim Gallus, dein Gallicanus, extremo Semiplacentinus haberi coeptus est. (Ascon.)

f) **Maiorem sibi Insuber ille avus adoptavit.** (ex Arusiano Messo p. 250. ed. Lindemann.)

g) Circa vers. a primo*.

Lautiorem pater tuus socerum, quam C. Piso in illo luctu: non ei filiam meam collocavi, quem ego, potestas quum omnium fuisset, unum potissimum delegissem.** (Ascon.)

h) Quum tibi tota cognatio sarraco advehatur. (Quinctil. VIII, 3, 21.)

i) [Caput opponis, cum eo coniscans.] (Alibi haec Ciceronem dixisse ait Quinctil. ib.)

k) Proxime Pompeium sedebam (Diomed. 1.)

1. ***Iamne vides, bellua, iamne sentis, quae sit hominum querela frontis tuae? Nemo queritur, Syrum, nescio quem, de grege noviciorum factum esse consulem. Non enim nos color iste servilis, non pilosae genae, non dentes putridi deceperunt: oculi, supercilia, frons, vultus denique totus, qui sermo quidam tacitus mentis est, hic in fraudem homines impulit; hic eos, quibus erat ignotus, decepit, fefellit, induxit. Pauci ista tua lutulenta vitia noveramus; pauci tarditatem ingenii, stuporem debilitatemque linguae. Numquam erat audita vox in foro: numquam periculum factum consilii; nullum, non modo illustre, sed ne notum quidem factum aut militiae aut domi. Obrepsisti ad honores errore hominum, commendatione fumosarum imaginum, quarum simile habes nihil, praeter colorem. 2. Is mihi etiam gloriabitur, se omnes magistratus sine repulsa assecutum? Mihi ista licet de me vera cum gloria praedicare. Omnes enim honores populus Romanus mihi ipsi, homini novo, detulit. Nam, tu quum quaestor es factus, etiam qui te numquam viderant, tamen illum honorem nomini mandabant tuo. Aedilis es factus. Piso est a populo Romano factus, non iste Piso. Praetura item maioribus delata est tuis. Noti erant illi mortui: te vivum nondum noverat quisquam. Me quum quaestorem in primis, aedilem priorem, praetorem primum cunctis suffragiis populus Romanus faciebat, homini ille honorem, non generi, moribus, non maioribus meis, virtuti perspectae, non auditae nobilitati deferebat. Nam quid ego de consulatu loquar, — parto vis, an re gesto? 3. Miserum me! cum hac me nunc peste atque labe confero! Sed nihil comparandi caussa loquar: at tamen ea, quae sunt longissime disiuncta, comprehendam. Tu consul es renuntiatus — nihil dicam gravius, quam quod omnes fatentur — impeditis reipublicae temporibus, dissidentibus consulibus Caesare et Bibulo, quum hoc non recusares, quin ii, a quibus dicebare consul, te luce dignum non putarent, nisi nequior, quam Gabinius, exstitisses. Me cuncta Italia, me omnes ordines, me universa civitas non prius tabella, quam voce priorem consulem declaravit. II. Sed omitto, ut sit factus uterque nostrum. Sit sane Fors domina campi. Magnificentius est dicere, quemadmodum gesserimus consulatum, quam, quemadmodum ceperimus.

4. Ego Kalendis Ian. senatum et bonos omnes legis agrariae maximarumque largitionum metu liberavi. Ego agrum Campanum, si dividi non oportuit, conservavi: si oportuit, melioribus auctoribus reservavi. Ego in C. Rabirio, perduellionis reo, XL annis ante me consulem interpositam senatus auctoritatem sustinui contra invidiam atque defendi. Ego adolescentes bonos et fortes, sed usos ea conditione fortunae, ut, si essent magistratus adepti, reipublicae statum convulsuri viderentur, meis inimicitiis, nulla senatus mala gratia, comitiorum ratione privavi. 5. Ego Antonium collegam, cupidum provinciae, multa in republica molientem, patientia atque obsequio meo mitigavi. Ego provinciam Galliam, senatus auctoritate, exercitu et pecunia instructam et ornatam, quam cum Antonio commutavi, quod ita existimabam tempora reipublicae ferre, in concione deposui, reclamante populo Romano. Ego L. Catilinam, caedem senatus, interitum Urbis non obscure, sed palam molientem, egredi ex Urbe iussi: ut, a quo legibus non poteramus, moenibus tuti esse possemus. Ego tela extremo mense consulatus mei intenta iugulis civitatis, de coniuratorum nefariis manibus extorsi. Ego faces iam accensas ad huius urbis incendium comprehendi, protuli, exstinxi. III. 6. Me Q. Catulus, princeps huius ordinis et auctor publici consilii, frequentissimo senatu, parentem patriae nominavit. Mihi hic vir clarissimus, qui propter te sedet, L. Gellius, his audientibus, civicam coronam deberi a republica dixit. Mihi togato senatus, non, ut multis, bene gestae, sed, ut nemini, conservatae reipublicae singulari genere supplicationis deorum immortalium templa patefecit. Ego quum in concione abiens magistratu dicere a tribuno plebis prohiberer, quae constitueram, quumque is mihi tantummodo, ut iurarem, permitteret: sine ulla dubitatione iuravi, rempublicam atque hanc urbem mea unius opera esse salvam. 7. Mihi populus Romanus universus illa in concione non unius diei gratulationem, sed aeternitatem immortalitatemque donavit, quum meum iusiurandum tale atque tantum iuratus ipse una voce et consensu approbavit. Quo quidem tempore is meus domum fuit e foro reditus, ut nemo, nisi qui mecum esset, civium esse in numero videretur. Atque ita est a me consulatus peractus, ut nihil sine consilio senatus, nihil non approbante populo Romano egerim, ut semper in rostris curiam, in senatu populum defen-

derim; ut multitudinem cum principibus, equestrem ordinem cum senatu coniunxerim. IV. 8. Exposui breviter consulatum meum.

Aude nunc, o furia, de tuo dicere: cuius fuit initium ludi Compitalitii, tum primum facti post L. Metellum et Q. Marcium consules, contra auctoritatem huius ordinis: quos Q. Metellus, (facio iniuriam fortissimo viro mortuo, qui illum, cuius paucos pares haec civitas tulit, cum hac importuna bellua conferam,) sed ille designatus consul, quum quidam tribunus plebis suo auxilio magistros ludos contra senatusconsultum facere iussisset, privatus fieri vetuit: atque id, quod nondum potestate poterat, obtinuit auctoritate. Tu, quum in Kalendas Ian. Compitaliorum dies incidisset, Sex. Clodium, qui numquam antea praetextatus fuisset, ludos facere et praetextatum volitare passus es, hominem impurum, atque non modo facie, sed etiam oculo tuo dignissimum. 9. Ergo his fundamentis positis consulatus tui, triduo post, inspectante et tacente te, a P. Clodio, fatali portento prodigioque reipublicae, lex Aelia et Fufia eversa est, propugnacula murique tranquillitatis atque otii: collegia, non ea solum, quae senatus sustulerat, restituta, sed innumerabilia quaedam nova ex omni faece Urbis ac servitio concitata. Ab eodem homine, in stupris inauditis nefariisque versato, vetus illa magistra pudoris et modestiae, severitas censoria, sublata est: quum tu interim, bustum reipublicae, qui te consulem tum Romae dicis fuisse, verbo numquam significaris sententiam tuam tantis in naufragiis civitatis. V. 10. Nondum, quae feceris, sed quae fieri passus sis, dico. Neque vero multum interest, praesertim in consule, utrum ipse perniciosis legibus, improbis concionibus rempublicam vexet, an alios vexare patiatur. An potest ulla esse excusatio, non dicam male sentienti, sed sedenti, cunctanti, dormienti in maximo reipublicae motu consuli? Centum prope annos legem Aeliam et Fufiam tenueramus, quadringentos iudicium notionemque censoriam, quas leges ausus est non nemo improbus, potuit quidem nemo convellere: quam potestatem minuere, quo minus de moribus nostris quinto quoque anno iudicaretur, nemo tam effuse petulans conatus est. 11. Haec sunt, o carnifex! in gremio sepulta consulatus tui. Persequere connexos his funeribus dies. Pro Aurelio tribunali, ne connivente quidem te, quod ipsum esset scelus, sed etiam hilarioribus oculis, quam solitus eras, intuente, delectus servorum habebatur ab eo, qui nihil sibi umquam nec facere nec pati turpe duxit. Arma in templo Castoris, o proditor templorum omnium! vidente te, constituebantur ab eo latrone, cui templum illud fuit, te consule, arx civium perditorum, receptaculum veterum Catilinae militum, castellum forensis latrocinii, bustum legum omnium ac religionum. Erat non solum domus mea, sed totum Palatium, senatu, equitibus Romanis, civitate omni, Italia cuncta refertum, quum tu non modo ad eum Ciceronem, (mitto enim domestica, quae negari possunt; haec commemoro, quae sunt palam;) non modo, inquam, ad eum, cui primam comitiis tuis dederas tabulam praerogativae, quem in senatu sententiam rogabas tertium, numquam aspirasti, sed omnibus consiliis, quae ad me opprimendum parabantur, non interfuisti solum, verum etiam crudelissime praefuisti.

VI. 12. Mihi vero ipsi coram genero meo, propinquo tuo, quae dicere ausus es? Egere, foris esse Gabinium: sine provincia stare non posse: spem habere a tribuno plebis, si tua consilia cum illo coniunxisses; a senatu quidem desperasse: huius te cupiditati obsequi, sicuti ego fecissem in collega meo: nihil esse, quod praesidium consulum implorarem: sibi quemque consulere oportere. Atque haec dicere vix audeo: — vereor, ne qui sit, qui istius insignem nequitiam, frontis involutam integumentis, nondum cernat: dicam tamen: — ipse certe agnoscet, et cum aliquo dolore flagitiorum suorum recordabitur. 13. Meministine, coenum, quum ad te quinta fere hora cum C. Pisone venissem, nescio quo e gurgustio te prodire, involuto capite, soleatum? et, quum isto ore foetido taeterrimam nobis popinam inhalasses, excusatione te uti valetudinis, quod diceres, vinolentis te quibusdam medicaminibus solere curari? quam nos caussam quum accepissemus, (quid enim facere poteramus?) paullisper stetimus in illo ganearum tuarum nidore atque fumo: unde tu nos quum improbissime respondendo, tum turpissime eructando eiecisti. 14. Idem illo fere biduo productus in concionem ab eo, cui sic aequatum praebebas consulatum tuum, quum esses interrogatus, quid sentires de consulatu meo: gravis auctor, Calatinus credo aliquis, aut Africanus aut Maximus, et non Caesoninus Semiplacentinus Calventius, respondes, altero ad frontem sublato, altero ad mentum depresso supercilio, crudelitatem tibi non placere. VII. Hic te ille homo, dignissimus tuis laudibus, collaudavit. Crudelitatis tu, furcifer, senatum consul in concione condemnas? non enim me, qui senatui parui; nam relatio illa salutaris et diligens fuerat consulis: animadversio quidem et iudicium senatus. Quae quum reprehendis, ostendis, qualis tu, si ita forte accidisset, fueris illo tempore consul futurus. Stipendio, mehercule, et frumento Catilinam esse putasses iuvandum. 15. Quid enim interfuit inter Catilinam et eum, cui tu senatus auctoritatem, salutem civitatis, totam rempublicam, provinciae praemio vendidisti? Quae enim L. Catilinam conantem consul prohibui, ea P. Clodium facientem consules adiuverunt. Voluit ille senatum interficere, vos sustulistis: leges incendere, vos abrogastis: interire patriam, vos adiuvistis. Quid est vobis consulibus gestum sine armis? Incendere illa coniuratorum manus voluit Urbem: vos eius domum, quem propter Urbs incensa non est. Ac ne illi quidem, si habuissent vestri similem consulem, de Urbis incendio cogitassent. Non enim se tectis privare voluerunt: sed his stantibus nullum domicilium sceleri suo fore putaverunt. Caedem illi civium, vos servitutem expetistis. Hic vos etiam crudeliores. Huic enim populo ita fuerat, ante vos consules, libertas insita, ut emori potius, quam servire praestaret. 16. Illud vero geminum consiliis Catilinae et Lentuli, quod me domo mea expulistis, Cn. Pompeium domum suam compulistis. Neque enim, me stante, et manente in Urbis vigilia, neque resistente Cn. Pompeio, omnium gentium victore, umquam se illi rempublicam delere posse duxerunt. A me quidem etiam poenas expetistis, quibus coniuratorum manes mortuorum expiaretis: omne odium, inclusum nefariis sensibus impiorum, in me profudistis. Quorum ego furori nisi cessissem, in Catilinae busto, vobis ducibus, mactatus essem. Quod autem maius indicium exspectatis, nihil inter vos et Catilinam interfuisse, quam quod eamdem illam manum ex intermortuis Catilinae reliquiis concitastis? quod omnes undique perditos collegistis? quod in me carcerem effudistis? quod coniuratos armastis? quod eorum ferro ac furori meum corpus atque omnium bonorum vitam obiicere voluistis? VIII. 17. Sed iam re-

deo ad praeclaram illam concionem tuam. Tu es ille, cui crudelitas displicet? qui, quum senatus luctum ac dolorem suum vestis mutatione declarandum censuisset, quum videres maerere rempublicam amplissimi ordinis luctu, o noster misericors! quid facis? Quod nulla in barbaria quisquam tyrannus. Omitto enim illud, consulem edicere, ut senatus senatusconsulto ne obtemperet; quo foedius nec fieri nec cogitari quidquam potest. Ad misericordiam redeo eius, cui nimis videtur senatus in conservanda patria fuisse crudelis. 18. Edicere est ausus cum illo suo pari, quem tamen omnibus vitiis superare cupiebat, ut senatus, contra, quam ipse censuisset, ad vestitum rediret. Quis hoc fecit ulla in Scythia tyrannus, ut eos, quos luctu afficeret, lugere non sineret? Maerorem relinquis: maeroris aufers insignia. Eripis lacrimas, non consolando, sed minando. Quod si vestem non publico consilio, patres conscripti, sed privato officio, aut misericordia mutavissent, tamen, id iis non licere per interdicta crudelitatis tuae, potestatis erat non ferendae: quum vero id senatus frequens censuisset, ordines reliqui iam ante fecissent; tu, ex tenebricosa popina consul extractus, cum illa saltatrice tonsa, senatum populi Romani occasum atque interitum reipublicae lugere vetuisti. IX. Atquaerebat etiam paullo ante de me, quid suo mihi opus fuisset auxilio: cur non meis inimicis, meis copiis restitissem. Quasi vero non modo ego, qui multis saepe auxilio fuissem, sed quisquam tam inops fuerit umquam, qui, isto non modo propugnatore, tutiorem se, sed advocato aut astipulatore, paratiorem fore putaret. 19. Ego istius pecudis ac putidae carnis consilio scilicet aut praesidio niti volebam? ab hoc eiecto cadavere quidquam mihi aut opis, aut ornamenti expetebam? Consulem ego tum requirebam, consulem, inquam, non illum quidem, quem in hoc maiali invenire non possem, qui tantam reipublicae caussam gravitate et consilio suo tueretur, sed qui, tamquam truncus atque stipes, si stetisset modo, posset sustinere tamen titulum consulatus. Quum enim esset omnis caussa illa mea consularis et senatoria, auxilio mihi opus fuerat et consulis et senatus: quorum alterum etiam ad perniciem meam erat a vobis consulibus conversum, alterum reipublicae penitus ereptum. Attamen, si consilium exquiris meum, neque ego cessissem, et me ipsa suo complexu patria tenuisset, si mihi cum illo bustuario gladiatore et tecum et cum collega tuo decertandum fuisset. 20. Alia enim caussa praestantissimi viri, Q. Metelli, fuit: quem ego civem, meo iudicio, cum deorum immortalium laude coniungo: qui C. illi Mario, fortissimo viro et consuli et sextum consuli, et eius invictis legionibus, ne armis confligeret, cedendum esse duxit. Quod mihi igitur certamen esset huiusmodi? cum C. Mario scilicet, aut cum aliquo pari, an cum altero, barbaro Epicureo, cum altero, Catilinae lanternario? quos neque hercule ego, neque supercilium tuum, neque collegae tui cymbala ac crotala fugi: neque tam fui timidus, ut, qui in maximis turbinibus ac fluctibus reipublicae navem gubernassem, salvamque in portu collocassem, frontis tuae nubeculam, aut collegae tui contaminatum spiritum pertimescerem. 21. Alios ego vidi ventos: alias prospexi animo procellas: aliis impendentibus tempestatibus non cessi, sed his unum me pro omnium salute obtuli. Itaque discessu tum meo omnes illi nefarii gladii de manibus crudelissimis exciderunt: quum quidem tu, o vecors et amens, quum omnes boni abditi inclusique maererent, templa gemerent, tecta ipsa Urbis lugerent, complexus es illud funestum animal, ex nefariis stupris, ex civili cruore, ex omnium scelerum importunitate et flagitiorum impunitate concretum, atque eodem in templo, eodem et loci vestigio et temporis, arbitria non mei solum, sed patriae funeris abstulisti. X. 22. Quid ego illorum dierum epulas, quid laetitiam et gratulationem tuam, quid cum tuis sordidissimis gregibus intemperantissimas perpotationes praedicem? Quis te illis diebus sobrium, quis agentem aliquid, quod esset libero dignum, quis denique in publico vidit? quum collegae tui domus cantu et cymbalis personaret, quumque ipse nudus in convivio saltaret: in quo ne tum quidem, quum illum suum saltatorium versaret orbem, fortunae rotam pertimescebat. Hic autem non tam concinnus heluo, nec tam musicus, iacebat in suo Graecorum foetore atque vino. Quod quidem istius, in illis reipublicae luctibus, quasi aliquod Lapitharum aut Centaurorum convivium ferebatur: in quo, nemo potest dicere, utrum iste plus biberit, an vomuerit an effuderit. 23. Tune etiam mentionem facies consulatus tui? aut te fuisse Romae consulem dicere audebis? Quid? tu in lictoribus, in toga et praetexta esse consulatum putas? quae ornamenta etiam in Sex. Clodio, te consule, esse voluisti. *His tu Clodiani canis insignibus consulatum declarari putas? Animo consulem esse oportet, consilio, fide, gravitate, vigilantia, cura, toto denique munere consulatus omni officio tuendo, maximeque, id quod vis nominis praescribit, reipublicae consulendo. Ego consulem esse putem, qui senatum esse in republica non putavit? et sine eo consilio consulem numerem, sine quo Romae ne reges quidem esse potuerunt? Etenim illa iam omitto: quum servorum delectus haberetur in foro; arma in templum Castoris luce et palam comportarentur; id autem templum, sublato aditu, revulsis gradibus, a coniuratorum reliquiis atque a Catilinae praevaricatore quondam, tum ultore, armis teneretur: quum equites Romani relegarentur, viri boni lapidibus e foro pellerentur, senatui non solum iuvare rempublicam, sed ne lugere quidem liceret: quum civis is, quem hic ordo, assentiente Italia cunctisque gentibus, conservatorem patriae iudicarat, nullo iudicio, nulla lege, nullo more, servitio atque armis pelleretur, non dicam auxilio vestro, quod vere licet dicere, sed certe silentio: tum Romae fuisse consules quisquam existimabit? 24. Qui latrones igitur, si quidem vos consules? qui praedones, qui hostes, qui proditores, qui tyranni nominabuntur? XI. Magnum nomen est, magna species, magna dignitas, magna maiestas consulis: non capiunt angustiae pectoris tui, non recipit levitas ista, non egestas animi; non infirmitas ingenii sustinet, non insolentia rerum secundarum tantam personam, tam gravem, tam severam. Seplasia mehercle, ut dici audiebam, te, ut primum aspexit, Campanum consulem repudiavit. Audierat Decios, Magios, et de Taurea illo Iubellio aliquid acceperat: in quibus si moderatio illa, quae in nostris solet esse consulibus, non fuit, at fuit pompa, fuit species, fuit incessus saltem Seplasia dignus et Capua. 25. Gabinium denique si vidissent duumvirum vestri illi unguentarii, citius agnovissent. Erant illi compti capilli, et madentes cincinnorum fimbriae et fluentes cerussataeque buccae, dignae Capua, sed illa vetere. Nam haec quidem, quae nunc est, splendidissimorum hominum, fortissimorum virorum, optimorum civium mihique amicissimorum multitudine redundat; quorum Capuae te praetex-

tatum nemo aspexit, qui non gemeret desiderio mei: cuius consilio quum universam rempublicam, tum illam ipsam urbem meminerant esse servatam. Me inaurata statua donarant; me patronum unum asciverant; a me se habere vitam, fortunas, liberos arbitrabantur; me et praesentem contra latrocinium tuum suis decretis legatisque defenderant, et absentem, principe Cn. Pompeio referente et de corpore reipublicae tuorum scelerum tela revellente, revocarunt. 26. An tu eras consul, quum in Palatio mea domus ardebat, non casu aliquo, sed ignibus iniectis, instigante te? Ecquod in hac urbe maius umquam incendium fuit, cui non consul subvenerit? At tu illo ipso tempore apud socrum tuam prope a meis aedibus, cuius domum ad meam exhauriendam patefeceras, sedebas, non exstinctor, sed auctor incendii, et ardentes faces furiis Clodianis paene ipse consul ministrabas. XII. An vero reliquo tempore consulem te quisquam duxit? quisquam tibi paruit? quisquam in curiam venienti assurrexit? quisquam consulenti respondendum putavit? numerandus est ille annus denique in republica, quum obmutuisset senatus, iudicia conticuissent, maererent boni, vis latrocinii vestri tota Urbe volitaret neque civis unus ex civitate, sed ipsa civitas tuo et Gabinii sceleri furorique cessisset?

27. At ne tum quidem emersisti, lutulente Caesonine, ex miserrimis naturae tuae sordibus, quum experrecta tandem virtus clarissimi viri, celeriter et verum amicum, et optime meritum civem et suum pristinum morem requisivit: neque est ille vir passus, in ea republica, quam ipse decorarat atque auxerat, diutius vestrorum scelerum pestem morari: quum tamen ille, qualiscumque est, qui est ab uno te improbitate victus, Gabinius, collegit ipse se, vix, sed collegit tamen et contra suum Clodium, primum simulate, deinde non libenter, ad extremum tamen pro Cn. Pompeio vere vehementerque pugnavit. Quo quidem in spectaculo mira populi Romani aequitas erat. Uter eorum perisset, tamquam lanista, in eiusmodi pari lucrum fieri putabat: immortalem vero quaestum, si uterque cecidisset. 28. Sed ille tamen agebat aliquid: tuebatur auctoritatem summi viri. Erat ipse sceleratus, erat gladiator; cum scelerato tamen, et cum pari gladiatore pugnabat. Tu, scilicet homo religiosus et sanctus, foedus, quod meo sanguine in pactione provinciarum iceras, frangere noluisti. Caverat enim sibi ille sororius adulter, ut, si tibi provinciam, si exercitum, si pecuniam ereptam ex reipublicae visceribus dedisset, omnium suorum scelerum socium te adiutoremque praeberes. Itaque in illo tumultu fracti fasces: ictus ipse; quotidie tela, lapides, fugae; deprehensus denique cum ferro ad senatum is, quem ad Cn. Pompeium interimendum collocatum fuisse constabat. XIII. 29. Et quis audivit non modo actionem aliquam, aut relationem, sed vocem omnino, aut querelam tuam? consulem tum te fuisse putas, cuius in imperio, qui rempublicam, senatus auctoritatem servarat, [idemque in Italia,] qui omnes omnium gentium partes tribus triumphis devinxerat, is se in publico tuto statuit esse non posse? An tum eratis consules, quum, quacumque de re verbum facere coeperatis aut referre ad senatum, cunctus ordo reclamabat, ostendebatque, nihil esse vos acturos, nisi prius de me retulissetis? quum vos, quamquam foedere obstricti tenebamini, tamen cupere vos diceretis, sed lege impediri? 30. Quae lex privatis hominibus esse lex non videbatur, inusta per servos, incisa per vim, imposita per latrocinium, sublato senatu, pulsis e foro bonis omnibus, capta republica contra omnes leges, nullo scripta more: hanc qui se metuere dicerent, hos consules, non dicam animi hominum, sed fasti ulli ferre possunt? Nam, si illam legem non putabatis, quae erat contra omnes leges, indemnati civis atque integri capitis bonorumque tribunicia proscriptio, hac tamen obstricti pactione tenebamini: quis vos non modo consules, sed liberos fuisse putet, quorum mens fuerit oppressa praemio, lingua astricta mercede? Sin illam vos soli legem putabatis: quisquam vos consules tunc fuisse, aut nunc esse consulares putet, qui eius civitatis, in qua in principum numero vultis esse, non leges, non instituta, non mores, non iura noritis? 31. An, quum proficiscebamini paludati in provincias vel emptas, vel ereptas, consules vos quisquam putavit? Itaque, credo, si minus frequentia sua vestrum egressum ornando atque celebrando; at ominibus saltem bonis, ut consules, non tristissimis, ut hostes aut proditores prosequebantur.

XIV. Tune etiam, immanissimum ac foedissimum monstrum, ausus es meum discessum illum, testem sceleris et crudelitatis tuae, maledicti et contumeliae loco ponere? Quo quidem tempore cepi, patres conscripti, fructum immortalem vestri in me et amoris et iudicii; qui non admurmuratione, sed voce et clamore, abiecti hominis et semivivi furorem petulantiamque fregistis. 32. Tu luctum senatus, tu desiderium equestris ordinis, tu squalorem Italiae, tu curiae taciturnitatem annuam, tu silentium perpetuum iudiciorum ac fori, tu cetera illa in maledicti loco pones, quae meus discessus reipublicae vulnera inflixit? Qui si calamitosissimus fuisset; tamen misericordia dignior, quam contumelia, et cum gloria potius esse coniunctus, quam cum probro putaretur, atque ille dolor, meus dumtaxat, vestrum quidem scelus ac dedecus haberetur. Quum vero, (forsitan hoc, quod dicturus sum, mirabile auditu esse videatur, sed certe id dicam, quod sentio,) quum tantis a vobis, patres conscripti, beneficiis affectus sim, tantis honoribus: non modo illam calamitatem esse non duco, sed, si quid mihi potest a republica esse seiunctum, quod vix potest, privatim ad meum nomen augendum, optandam duco mihi fuisse illam expetendamque fortunam. 33. Atque, ut tuum laetissimum diem cum tristissimo meo conferam, utrum tandem bono viro et sapienti optabilius putas, sic exire e patria, ut omnes sui cives salutem, incolumitatem, reditum precentur, quod mihi accidit; an, quod tibi proficiscenti evenit, ut omnes exsecrarentur, male precarentur, unam tibi illam viam et perpetuam esse vellent? Mihi, medius fidius, in tanto omnium mortalium odio, iusto praesertim et debito, quaevis fuga potius, quam ulla provincia esset optatior.

XV. Sed perge porro. Nam si illud meum turbulentissimum tempus profectionis tuo tranquillissimo praestat, quid conferam reliqua, quae in te dedecoris plena fuerunt, in me dignitatis? 34. Me Kalendis Ian., qui dies post obitum occasumque nostrum reipublicae primus illuxit, frequentissimus senatus, concursu Italiae, referente clarissimo atque fortissimo viro, P. Lentulo, consentiente populo Romano, atque una voce revocavit. Me idem senatus exteris nationibus, me legatis magistratibusque nostris auctoritate sua, consularibus litteris, non, ut tu Insuber dicere ausus es, orbatum patria, sed, ut senatus illo ipso tempore

appellavit civem conservatorem reipublicae, commendavit. Ad meam unius salutem senatus auxilium omnium civium cuncta ex Italia, qui rempublicam salvam esse vellent, consulis voce et litteris implorandum putavit. Mei capitis servandi caussa Romam uno tempore, quasi signo dato, Italia tota convenit. De mea salute, P. Lentuli, praestantissimi viri, atque optimi consulis, Cn. Pompeii, clarissimi atque invictissimi civis, ceterorumque principum, celeberrimae et gratissimae conciones fuerunt. De me senatus ita decrevit, Cn. Pompeio auctore et eius sententiae principe, ut, si quis impedisset reditum meum, in hostium numero putaretur: iisque verbis ea de me senatus auctoritas declarata est, ut nemini sit triumphus honorificentius, quam mihi salus restitutioque perscripta. 35. De me quum omnes magistratus promulgassent, praeter unum praetorem, a quo non fuit postulandum, fratrem inimici mei, praeterque duos de lapide emptos tribunos plebis, legem comitiis centuriatis tulit P. Lentulus consul de collegae Q. Metelli sententia: quem mecum eadem respublica, quae in tribunatu eius disiunxerat, in consulatu virtute optimi ac iustissimi viri sapientiaque coniunxit. 36. Quae lex quemadmodum accepta sit, quid me attinet dicere? Ex vobis audio, nemini civi ullam, quo minus adesset, satis iustam excusationem esse visam; nullis comitiis umquam neque multitudinem hominum tantam neque splendidiorem fuisse: hoc certe video, quod indicant tabulae, vos rogatores, vos diribitores, vos custodes fuisse tabularum: et, quod in honoribus vestrorum propinquorum non facitis vel aetatis excusatione vel honoris, id in salute mea nullo rogante vos vestra sponte fecistis.

XVI. 37. Confer nunc, Epicure noster, ex hara producte, non ex schola, confer, si audes, absentiam tuam cum mea. Obtinuisti provinciam consularem finibus iis, quos lex cupiditatis tuae, non quos lex generi tui pepigerat. Nam lege Caesaris iustissima atque optima populi liberi, plane et vere erant liberi: lege autem ea, quam nemo legem praeter te et collegam tuum putavit, omnis erat tibi Achaia, Thessalia, Athenae, cuncta Graecia addicta. Habebas exercitum tantum, quantum tibi non senatus aut populus Romanus dederat, sed quantum tua libido conscripserat; aerarium exhauseras. 38. Quas res gessisti in imperio, exercitu, provincia consulari? Quas res gesserit, quaero! qui, ut venit, statim — (nondum commemoro rapinas, nondum exactas pecunias, non captas, non imperatas, non neces sociorum, non caedem hospitum, non perfidiam, non immanitatem, non scelera praedico: mox, si videbitur, ut cum fure, ut cum sacrilego, ut cum sicario disputabo: nunc meam spoliatam fortunam conferam cum florente fortuna imperatoris.) Quis umquam provinciam cum exercitu obtinuit, qui nullas ad senatum litteras miserit? tantam vero provinciam cum tanto exercitu, Macedoniam praesertim, quae tantis barbarorum gentibus attingitur, ut semper Macedonicis imperatoribus iidem fines provinciae fuerint, qui gladiorum atque pilorum: ex qua aliquot praetorio imperio, consulari quidem nemo rediit, qui incolumis fuerit, qui non triumpharit. Est hoc novum: multo illud magis. Appellatus est hic vulturius illius provinciae (si diis placet) imperator.

XVII. 39. Ne tum quidem, Paulle noster, tabellas Romam cum laurea mittere audebas? Misi, inquit. Quis umquam recitavit? quis, ut recitarentur, postulavit? Nihil enim mea tam refert, utrum tu, conscientia oppressus scelerum tuorum, nihil umquam ausus sis scribere ad eum ordinem, quem despexeras, quem afflixeras, quem deleveras, an amici tui tabellas abdiderint, iidemque silentio suo temeritatem atque audaciam tuam condemnarint. Atque haud scio, an malim te videri nullo pudore fuisse in litteris mittendis, amicos tuos plus habuisse et pudoris et consilii, quam aut te videri pudentiorem fuisse, quam soles, aut tuum factum non esse condemnatum iudicio amicorum. 40. Quod si non tuis nefariis in hunc ordinem contumeliis in perpetuum tibi curiam praeclusisses, quid tandem erat actum aut gestum in illa provincia, de quo ad senatum cum gratulatione aliqua scribi abs te oporteret? Vexatio Macedoniae? an oppidorum turpis amissio? an sociorum direptio? an agrorum depopulatio? an munitio Thessalonicae? an obsessio militaris viae? an exercitus nostri interitus ferro, fame, frigore, pestilentia? Tu vero, qui ad senatum nihil scripseris, ut in Urbe nequior inventus es, quam Gabinius, sic in provincia paullo tamen, quam ille, demissior. 41. Nam ille gurges atque heluo, natus abdomini suo, non laudi atque gloriae, quum equites Romanos in provincia, quum publicanos, nobiscum et voluntate et dignitate coniunctos, omnes fortunis, multos fama vitaque privasset, quum egisset aliud nihil in illo exercitu, nisi ut urbes depopularetur, agros vastaret, exhauriret domos, ausus est (quid enim ille non auderet?) a senatu supplicationem per litteras postulare. XVIII. O dii immortales! tune etiam, atque adeo vos, geminae voragines scopulique reipublicae, vos meam fortunam deprimitis? vestram extollitis? quum de me ea senatusconsulta absente facta sint, eae conciones habitae, is motus fuerit municipiorum et coloniarum omnium, ea decreta publicanorum, ea collegiorum, ea denique generum ordinumque omnium, quae ego non modo optare numquam auderem, sed cogitare non possem: vos autem sempiternas foedissimae turpitudinis notas subieritis? 42. An ego, si te et Gabinium cruci suffixos viderem, maiore afficerer laetitia ex corporis vestri laceratione, quam afficior ex famae? Nullum est supplicium putandum, quo affici casu aliquo etiam boni viri fortesque possunt. Atque hoc quidem etiam isti tui dicunt voluptarii, Graeci: quos utinam ita audires, ut erant audiendi! numquam te in tot flagitia ingurgitasses. Verum audis in praesepibus, audis in stupris, audis in cibo et vino. Sed dicunt isti ipsi, qui mala dolore, bona voluptate definiunt, sapientem, etiamsi in Phalaridis tauro inclusus succensis ignibus torreatur, dicturum tamen, suave illud esse seque ne tantulum quidem commoveri. Tantam virtutis esse vim voluerunt, ut non posset umquam esse vir bonus non beatus. 43. Quae est igitur poena? quod supplicium? Id mea sententia, quod accidere nemini potest, nisi nocenti, suscepta fraus, impedita et oppressa mens conscientia, bonorum omnium odium, nota iusta senatus, amissio dignitatis. XIX. Nec mihi ille M. Regulus, quem Karthaginienses, resectis palpebris, illigatum in machina, vigilando necaverunt, supplicio videtur affectus; nec C. Marius, quem Italia servata ab illo, demersum in Minturnensium paludibus, Africa, devicta ab eodem, expulsum et naufragum vidit. Fortunae enim ista tela sunt, non culpae: supplicium autem est poena peccati. Neque vero ego, si umquam vobis mala precarer, quod saepe feci, (in quo dii immortales meas preces audiverunt,) morbum aut mortem aut cruciatum precarer. Thyestea ista

exsecratio est, poetae, vulgi animos, non sapientum, moventis; Ut tu naufragio expulsus, uspiam

— — *sáxis fixus ásperis, evísceratus,*
látere penderes (ut ait ille) *sáxa spargens tábo, sanie*
et sánguine atro!

44. Non ferrem omnino moleste, si ita accidisset: sed id tamen esset humanum. M. Marcellus, qui ter consul fuit, summa virtute, pietate, gloria militari, periit in mari: qui tamen ob virtutem gloria et laude vivit. In fortuna quadam est illa mors, non in poena, putanda. Quae est igitur poena? quod supplicium? quae saxa? quae cruces? Esse duo duces in provinciis populi Romani, habere exercitus, appellari imperatores: horum alterum sic fuisse infirmatum conscientia scelerum et fraudum suarum, ut ex ea provincia, quae fuerit ex omnibus una maxime triumphalis, nullas sit ad senatum litteras mittere ausus. Ex qua provincia modo vir omni dignitate ornatissimus, L. Torquatus, magnis rebus gestis, me referente, ab senatu imperator est appellatus: unde his paucis annis Cn. Dolabellae, C. Curionis, M. Luculli iustissimos triumphos vidimus, ex ea te imperatore nuntius ad senatum allatus est nullus. Ab altero allatae litterae, recitatae, relatum ad senatum. 45. Dii immortales! idne ego optarem, ut inimicus meus ea, qua nemo umquam, ignominia notaretur? ut senatus is, qui in eam iam benignitatis consuetudinem venit, ut eos, qui bene rempublicam gesserint, novis honoribus afficiat, et numero dierum et genere verborum, huius unius litteris nuntiantibus non crederet? postulantibus denegaret? XX. His ego rebus pascor, his delector, his perfruor: quod de vobis hic ordo opinatur non secus, ac de taeterrimis hostibus; quod vos equites Romani, quod ceteri ordines, quod cuncta civitas odit: quod nemo bonus, nemo denique civis est, qui modo se civem esse meminerit, qui vos non oculis fugiat, auribus respuat, animo aspernetur, recordatione denique ipsa consulatus vestri perhorrescat. 46. Haec ego semper de vobis expetivi, haec optavi, haec precatus sum. Plura etiam acciderunt, quam vellem. Nam, ut amitteretis exercitum, numquam mehercule optavi. Illud etiam accidit praeter optatum meum: sed valde ex voluntate. Mihi enim numquam veniret in mentem, furorem et insaniam optare vobis, in quam incidistis. Atqui fuit optandum. Me tamen fugerat, deorum immortalium has esse in impios et consceleratos poenas certissimas constitutas. Nolite enim putare, patres conscripti, ut in scena videtis, homines consceleratos impulsu deorum terreri Furiarum taedis ardentibus. Sua quemque fraus, suum facinus, suum scelus, sua audacia de sanitate ac mente deturbat. Hae sunt impiorum furiae, hae flammae, hae faces. 47. Ego te non vecordem, non furiosum, non mente captum, non tragico illo Oreste aut Athamante dementiorem putem, qui sis ausus, primum facere, (nam id est caput:) deinde paullo ante Torquato, gravissimo et sanctissimo viro, premente confiteri, te provinciam Macedoniam, in quam tantum exercitum transportasses, sine ullo milite reliquisse? Mitto de amissa maxima parte exercitus. Sit hoc infelicitatis tuae. Dimittendi vero exercitus quam potes afferre caussam? quam potestatem habuisti? quam legem? quod senatusconsultum? quod ius? quod exemplum? Quid est aliud furere, nisi non cognoscere homines, non cognoscere leges, non senatum, non civitatem? Cruentare corpus suum leve est· maior haec est vitae, famae, salutis suae vulneratio. 48. Si familiam tuam dimisisses, quod ad neminem, nisi ad ipsum te pertineret, amici te tui constringendum putarent: praesidium tu reipublicae, custodiam provinciae, iniussu populi senatusque, dimisisses, si tuae mentis compos fuisses? XXI. Ecce tibi alter, effusa iam maxima praeda, quam ex fortunis publicanorum, quam ex agris urbibusque sociorum exhauserat, quum partim eius praedae profundae libidines devorassent, partim nova quaedam et inaudita luxuries, partim etiam in illis locis, ubi omnia diripuit, emptiones, partim permutationes ad hunc Tusculani [in monte] montem exstruendum; quum iam egeret, quum illa eius immensa et intolerabilis aedificatio constitisset; se ipsum, fasces suos, exercitum populi Romani, numen interdictumque deorum immortalium, responsa sacerdotum, auctoritatem senatus, iussa populi, nomen ac dignitatem imperii regi Aegyptio vendidit. 49. Quum fines provinciae tantos haberet, quantos voluerat, quantos optaverat, quantos mei capitis pretio periculoque emerat: his se tenere non potuit: exercitum eduxit ex Syria. Qui licuit extra provinciam? Praebuit se mercenarium comitem regi Alexandrino. Quid hoc turpius? In Aegyptum venit: signa contulit cum Alexandrinis. Quando hoc bellum aut hic ordo, aut populus susceperat? Cepit Alexandriam. Quid aliud exspectamus a furore eius, nisi ut ad senatum tantis de rebus gestis litteras mittat? 50. Hic si mentis esset suae, nisi poenas patriae diisque immortalibus eas, quae gravissimae sunt, furore atque insania penderet: ausus esset (mitto, exire de provincia) educere exercitum, bellum sua sponte gerere, in regnum iniussu populi aut senatus accedere? Quae quum plurimae leges veteres, tum lex Cornelia maiestatis, Iulia de pecuniis repetundis, planissime vetant. Sed haec omitto. Ille, si non acerrime fureret, auderet, quam provinciam P. Lentulus, amicissimus huic ordini, quum et auctoritate senatus, et sorte haberet, interposita religione, sine ulla dubitatione deposuisset, eam sibi asciscere, quum, etiamsi religio non impediret, mos maiorum tamen, et exempla et gravissimae legum poenae vetarent?

XXII. 51. Sed, quoniam fortunarum contentionem facere coepimus, de reditu Gabinii omittamus: quem etsi sibi ipse praecidit, ego tamen, os ut videam hominis, exspecto. Tuum, si placet, reditum cum meo conferamus. Ac meus quidem is fuit, ut a Brundisio usque Romam agmen perpetuum totius Italiae viderem. Neque enim regio fuit ulla, neque municipium, neque praefectura aut colonia, ex qua non publice ad me venerint gratulatum. Quid dicam adventus meos? quid effusiones hominum ex oppidis? quid concursus ex agris patrum-familias cum coniugibus ac liberis? quid eos dies, qui, quasi deorum immortalium festi atque sollemnes, sunt apud omnes adventu meo redituque celebrati? 52. Unus ille dies mihi quidem immortalitatis instar fuit, quo in patriam redii, quum senatum egressum vidi populumque Romanum universum, quum mihi ipsa Roma prope convulsa sedibus suis, ad complectendum conservatorem suum procedere visa est. Quae me ita accepit, ut non modo omnium generum, aetatum, ordinum omnes viri ac mulieres omnis fortunae ac loci, sed etiam moenia ipsa viderentur et tecta Urbis ac templa laetari. Me consequentibus diebus in ea ipsa domo, qua tu me expuleras, quam expilaras, quam incenderas, pontifices, consules, patres conscripti collocaverunt, mihique, quod ante me nemini, pecunia publica aedificandam domum censuerunt.

53. Habes reditum meum. Confer nunc vicissim tuum, quandoquidem, amisso exercitu, nihil incolume domum, praeter os illud pristinum tuum, retulisti. Qui primum, qua veneris cum laureatis tuis lictoribus, quis scit? quos tum Maeandros, dum omnes solitudines persequeris, quae diverticula flexionesque quaesisti? quod te municipium vidit? quis amicus invitavit? qui hospes aspexit? Nonne tibi nox erat pro die? solitudo pro frequentia? caupona pro oppido? non ut redire ex Macedonia nobilis imperator, sed ut mortuus infamis referri videretur. Romam vero ipsam foedavit adventus tuus. XXIII. O familiae, non dicam Calpurniae, sed Calventiae, neque huius urbis, sed Placentini municipii, neque paterni generis, sed bracatae cognationis dedecus! quemadmodum venisti? quis tibi, non dicam horum, aut civium ceterorum, sed tuorum legatorum obviam venit? 54. Mecum enim L. Flaccus, vir tua legatione indignissimus, atque iis consiliis, quibus mecum in consulatu meo coniunctus fuit ad conservandam rempublicam, dignior, mecum fuit tum, quum te quidam non longe a porta cum lictoribus errantem visum esse narraret. Scio item virum fortem in primis, belli ac rei militaris peritum, familiarem meum, Q. Marcium, quorum tu legatorum praelio imperator appellatus eras, quum longe abfuisses, adventu isto tuo domi fuisse otiosum. Sed quid ego enumero, qui tibi obviam non venerint? 55. [Cui] dico venisse paene neminem, ne de officiosissima quidem natione candidatorum, quum vulgo essent et illo ipso et multis ante diebus admoniti et rogati. Togulae lictoribus ad portam praesto fuerunt: quibus illi acceptis sagula reiecerunt, et catervam imperatori suo novam praebuerunt. Sic iste, tanto exercitu, tanta provincia, triennio post, Macedonicus imperator, in Urbem se intulit, ut nullius negotiatoris obscurissimi reditus umquam fuerit desertior. In quo me tamen, qui esset paratus ad se defendendum, reprehendit. Quum ego Caelimontana porta introisse dixissem, sponsione me, ni Esquilina introisset, homo promptissimus lacessivit: quasi vero id aut ego scire debuerim, aut vestrum quispiam audierit, aut ad rem pertineat, qua tu porta introieris, modo ne triumphali: quae porta Macedonicis semper proconsulibus ante te patuit. Tu inventus es, qui consulari imperio praeditus ex Macedonia non triumphares.

XXIV. 56. At audistis, patres conscripti, philosophi vocem. Negavit se triumphi cupidum umquam fuisse. O scelus, o pestis, o labes! Quum exstinguebas senatum, vendebas auctoritatem huius ordinis, addicebas tribuno plebis consulatum tuum, rempublicam evertebas, prodebas caput et salutem meam una mercede provinciae: si triumphum non cupiebas, cuius tandem rei te cupiditate arsisse defendes? Saepe enim vidi, qui et mihi et ceteris cupidiores provinciae viderentur, triumphi nomine tegere atque velare cupiditatem suam. Hoc modo D. Silanus consul in hoc ordine, hoc meus etiam collega dicebat. Neque enim quisquam potest exercitum cupere aperteque petere, ut non praetexat cupiditatem triumphi. 57. Quod si te senatus populusque Romanus aut non appetentem aut etiam recusantem bellum suscipere, exercitum ducere coegisset: tamen erat angusti animi atque demissi iusti triumphi honorem atque dignitatem contemnere. Nam ut levitatis est inanem aucupari rumorem et omnes umbras etiam falsae gloriae consectari: sic levis est animi, lucem splendoremque fugientis, iustam gloriam, qui est fructus verae virtutis honestissimus, repudiare. Quum vero non modo non postulante atque cogente, sed invito atque oppresso senatu, non modo nullo populi Romani studio, sed nullo ferente suffragium libero, provincia tibi ista manupretium fuerit, non eversae per te, sed perditae civitatis, quumque omnium tuorum scelerum haec pactio exstiterit, ut, si tu totam rempublicam nefariis latronibus tradidisses, Macedonia tibi ob eam rem, quibus tu finibus velles, redderetur: quum exhauriebas aerarium: quum orbabas Italiam iuventute: quum mare vastissimum hieme transibas: si triumphum contemnebas, quae te, praedo amentissime, nisi praedae ac rapinarum cupiditas tam caeca rapiebat? 58. Non est integrum Cn. Pompeio consilio iam uti tuo. Erravit enim. Non gustarat istam tuam philosophiam. Ter iam homo stultus triumphavit. Crasse, pudet me tui. Quid est, quod, confecto per te formidolosissimo bello, coronam illam lauream tibi tanto opere decerni volueris a senatu? P. Servili, Q. Metelle, C. Curio, L. Afrani, cur non hunc audistis tam doctum hominem, tam eruditum, prius quam in istum errorem induceremini? C. ipsi Pomptino, necessario meo, iam non est integrum; religionibus enim susceptis impeditur. O stultos Camillos, Curios, Fabricios, Calatinos, Scipiones, Marcellos, Maximos! o amentem Paullum! rusticum Marium! nullius consilii patres horum amborum consulum: qui triumpharunt!

XXV. 59. Sed, quoniam praeterita mutare non possumus, quid cessat hic homullus, ex argilla et luto fictus Epicurus, dare haec praeclara praecepta sapientiae clarissimo et summo imperatori, genero suo? Fertur ille vir, mihi crede, gloria: flagrat, ardet cupiditate iusti et magni triumphi. Non didicit eadem ista, quae tu. Mitte ad eum libellum. Sed iam, si ipse coram congredi poteris, meditare, quibus verbis incensam illius cupiditatem comprimas atque restinguas. Valebis apud hominem volitantem gloriae cupiditate, vir moderatus et constans, apud indoctum eruditus, apud generum socer. Dices enim, ut es homo fac[e]tus ad persuadendum, concinnus, perfectus, politus e schola: Quid est, Caesar, quod te supplicationes toties decretae tot dierum tanto opere delectent? in quibus homines errore ducuntur; quas dii negligunt, qui, ut noster ille divinus dixit Epicurus, neque propitii cuiquam esse solent neque irati. Non facies fidem scilicet, quum haec disputabis. Tibi enim et esse et fuisse deos videbit iratos. 60. Vertes te ad alteram scholam: disseres de triumpho: Quid tandem habet iste currus? quid vincti ante currum duces? quid simulacra oppidorum? quid aurum? quid argentum? quid legati in equis, et tribuni? quid clamor militum? quid tota illa pompa? Inania sunt ista, mihi crede, delectamenta paene puerorum, captare plausus, vehi per Urbem, conspici velle. Quibus ex rebus nihil est, quod solidum tenere, nihil, quod referre ad voluptatem corporis possis. 61. Quin tu me vides, qui, ex qua provincia T. Flamininus, L. Paullus, Q. Metellus, T. Didius, innumerabiles alii, levi cupiditate commoti, triumpharunt, ex ea sic redii, ut ad portam Esquilinam, Macedonicam lauream conculcarim? ipse cum hominibus quindecim male vestitis ad portam Caelimontanam sitiens pervenerim: quo in loco mihi libertus, praeclaro imperatori, domum ex hac die biduo ante conduxerat: quae vacua si non fuisset, in campo Martio mihi tabernaculum collocassem. Nummus interea mihi, Caesar, neglectis vehiculis triumphalibus, domi manet, et manebit. Rationes ad aerarium re-

tuli continuo, sicut tua lex iubebat: neque alia ulla in re legi tuae parui. Quas rationes si cognoris, intelliges, nemini plus, quam mihi, litteras profuisse. Ita enim sunt perscriptae scite et litterate, ut scriba, ad aerarium qui eas retulit, perscriptis rationibus, secum ipse, caput sinistra manu perfricans, commurmuratus sit,

Ratió quidem hercle appáret, argentum οἴχεται.

Hac tu oratione, non dubito, quin illum iam ascendentem in currum possis revocare. XXVI. 62. O tenebrae, o lutum, o sordes, o paterni generis oblite, materni vix memor! ita nescio quid istuc fractum, humile, demissum, sordidum, inferius etiam est, quam ut Mediolanensi praecone, avo tuo, dignum esse videatur. L. Crassus, homo sapientissimus nostrae civitatis, spiculis prope scrutatus est Alpes, ut, ubi hostis non erat, ibi triumphi caussam aliquam quaereret: eadem cupiditate vir summo ingenio praeditus, C. Cotta, nullo certo hoste, flagravit. Eorum neuter triumphavit; quod alteri illum honorem collega, alteri mors ademit. Irrisa abs te paullo ante M. Pisonis cupiditas triumphandi, a qua te longe dixisti abhorrere: qui etiamsi minus magnum bellum gesserat, ut abs te dictum est, tamen istum honorem contemnendum non putavit. Tu, eruditior, quam Piso, prudentior, quam Cotta, abundantior consilio, ingenio, sapientia, quam Crassus, ea contemnis, quae illi idiotae, ut tu appellas, praeclara duxerunt. 63. Quod si reprehendis, quod cupidi laureae fuerint, quum bella aut parva aut nulla gessissent: tu, tantis nationibus subactis, tantis rebus gestis, minime fructum laborum tuorum, praemia periculorum, virtutis insignia contemnere debuisti. Neque vero contempsisti, sis licet Themista sapientior; sed os tuum ferreum senatus convicio verberari noluisti.

Iam vides, quandoquidem ita mihimet fui inimicus, ut me tecum compararem, et degressum meum et absentiam et reditum ita longe tuo praestitisse, ut mihi illa omnia immortalem gloriam dederint, tibi sempiternam turpitudinem inflixerint. 64. Num etiam in hac quotidiana assidua urbanaque vita splendorem tuum, gratiam, celebritatem domesticam, operam forensem, consilium, auxilium, auctoritatem, sententiam senatoriam nobis aut, ut verius dicam, cuiquam es infimo ac desperatissimo antelaturus?

XXVII. Age, senatus odit te, quod eum tu facere iure concedis, afflictorem ac perditorem non modo dignitatis et auctoritatis, sed omnino ordinis ac nominis sui: videre equites Romani non possunt, quo ex ordine vir praestantissimus et ornatissimus, L. Aelius, est te consule relegatus: plebs Romana perditum cupit, in cuius tu infamiam ea, quae per latrones et per servos de me egeras, contulisti: Italia cuncta exsecratur, cuius idem tu superbissime decreta et preces repudiasti. 65. Fac huius odii tanti ac tam universi periculum, si audes. Instant post hominum memoriam apparatissimi magnificentissimique ludi, quales non modo numquam fuerunt, sed ne quomodo fieri quidem posthac possint, possum ullo pacto suspicari. Da te populo, committe ludis. Sibilum metuis? ubi sunt vestrae scholae? Ne acclametur? ne id quidem est curare philosophi. Manus tibi ne afferantur, times. Dolor enim est malum, ut disputas: existimatio, dedecus, infamia, turpitudo, verba sunt atque ineptiae. Sed de hoc non dubito. Non audebit accedere ad ludos. Convivium publicum non dignitatis gratia inibit, (nisi forte ut cum P. Clodio, hoc est, cum amoribus suis, caenet,) sed plane animi sui caussa: 66. ludos nobis idiotis relinquet. Solet enim in disputationibus suis oculorum et aurium delectationi abdominis voluptates anteferre. Nam, quod vobis iste tantummodo improbus, crudelis olim furunculus, nunc vero etiam rapax, quod sordidus, quod contumax, quod superbus, quod fallax, quod perfidiosus, quod impudens, quod audax esse videatur: nihil scitote esse luxuriosius, nihil libidinosius, nihil posterius, nihil nequius. Luxuriam autem in isto nolite hanc cogitare. 67. Est enim quaedam, quamquam omnis est vitiosa atque turpis, tamen ingenuo ac libero dignior. Nihil apud hunc lautum, nihil elegans, nihil exquisitum: laudabo inimicum: ne magno opere quidem quidquam praeter libidines sumptuosum. Toreuma nullum: maximi calices, et hi, ne contemnere suos videatur, Placentini: exstructa mensa, non conchyliis aut piscibus, sed multa carne subrancida. Servi sordidati ministrant: nonnulli etiam senes: idem coquus, idem atriensis: pistor domi nullus, nulla cella: panis et vinum a propola atque de cupa: Graeci stipati, quini in lectulis, saepe plures; ipse solus, bibiturus, quae eodem de dolio ministrentur. Ubi galli cantum audivit, avum suum revixisse putat: mensam tolli iubet. XXVIII. 68. Dicet aliquis: Unde tibi haec nota sunt? Non mehercule contumeliae caussa describam quemquam, praesertim ingeniosum hominem atque eruditum, cui generi esse ego iratus, ne si cupiam quidem, possum. Est quidam Graecus, qui cum isto vivit, homo, vere ut dicam, (sic enim cognovi,) humanus, sed tamdiu, quamdiu cum aliis est, aut ipse secum. Is quum istum adolescentem, iam tum cum hac diis irata fronte, vidisset, non fastidivit eius amicitiam, quum esset praesertim appetitus: dedit se in consuetudinem, sic ut prorsus una viveret, nec fere ab isto umquam discederet. Non apud indoctos, sed, ut ego arbitror, in hominum eruditissimorum et humanissimorum coetu loquor. Audistis profecto dici, philosophos Epicureos, omnes res, quae sunt homini expetendae, voluptate metiri. Recte an secus, nihil ad nos: aut si ad nos, nihil ad hoc tempus: sed tamen lubricum genus orationis adolescenti, non acriter intelligenti, saepe praeceps. 69. Itaque admissarius iste simul atque audivit a philosopho voluptatem tanto opere laudari, nihil expiscatus est: sic suos sensus voluptarios omnes incitavit, sic ad illius hanc orationem adhinniit, ut non magistrum virtutis, sed auctorem libidinis a se illum inventum arbitraretur. Graecus primo distinguere atque dividere, illa quemadmodum dicerentur: iste claudus, quomodo aiunt, pilam: retinere quod acceperat, testificari, tabellas obsignare velle, Epicurum disertum dicere; est tamen: dicit, ut opinor, se nullum bonum intelligere posse, demptis corporis voluptatibus. 70. Quid multa? Graecus facilis et valde venustus nimis pugnax contra senatorem populi Romani esse noluit. XXIX. Est autem hic, de quo loquor, non philosophia solum, sed etiam litteris, quod fere ceteros Epicureos negligere dicunt, perpolitus. Poema porro facit ita festivum, ita concinnum, ita elegans, nihil ut fieri possit argutius. In quo reprehendat eum licet, si qui volet; modo leviter, non ut impurum, non ut improbum, non ut audacem, sed ut Graeculum, ut assentatorem, ut poetam. Devenit, aut potius incidit in istum, eodem deceptus supercilio, Graecus atque advena, quo tam sapiens et tanta civitas. Revocare se non poterat, familiaritate implicatus: et simul inconstantiae famam verebatur.

Rogatus, invitatus, coactus, ita multa ad istum de isto scripsit, ut omnes hominis libidines, omnia stupra, omnia caenarum genera conviviorumque, adulteria denique eius, delicatissimis versibus expresserit. 71. In quibus, si quis velit, possit istius tamquam in speculo vitam intueri: ex quibus multa, a multis lecta et audita, recitarem, nisi vererer, ne hoc ipsum genus orationis, quo nunc utor, ab huius loci more abhorreret: et simul de ipso, qui scripsit, detrahi nolo. Qui si fuisset in discipulo comparando meliore fortuna, fortasse austerior et gravior esse potuisset: sed eum casus in hanc consuetudinem scribendi induxit, philosopho valde indignam: siquidem philosophia, ut fertur, virtutis continet et officii et bene vivendi disciplinam: quam qui profitetur, gravissimam mihi sustinere personam videtur. 72. Sed idem casus illum, ignarum, quid profiteretur, quum se philosophum esse diceret, istius impurissimae atque intemperantissimae pecudis coeno et sordibus inquinavit.

Qui modo quum res gestas consulatus mei collaudasset: (quae quidem laudatio hominis turpissimi mihi ipsi erat paene turpis:) non illa tibi, inquit, invidia nocuit, sed versus tui. — Nimis magna poena te consule constituta est sive malo poetae, sive libero. Scripsisti enim: CEDANT ARMA TOGAE. — Quid tum? Haec res tibi fluctus illos excitavit. At hoc nusquam opinor scriptum fuisse in illo elogio, quod te consule in sepulcro reipublicae incisum est, VELITIS IUBEATIS, UT, QUOD M. CICERO VERSUM FECERIT: sed, quod vindicarit.

XXX. 73. Verum tamen, quoniam te non Aristarchum, sed Phalarim grammaticum habemus, qui non notam apponas ad malum versum, sed poetam armis persequare: scire cupio, quid tandem isto in versu reprehendas: CEDANT ARMA TOGAE. Tuae dicis, inquit, togae summum imperatorem esse cessurum. Quid nunc te, asine, litteras doceam? Non opus est verbis, sed fustibus. Non dixi hanc togam, qua sum amictus; nec arma, scutum et gladium unius imperatoris: sed, quod pacis est insigne et otii toga, contra autem arma tumultus atque belli, poetarum more locutus, hoc intelligi volui, bellum ac tumultum paci atque otio concessurum. 74. Quaere ex familiari tuo, Graeco illo poeta: probabit genus ipsum et agnoscet, neque te nihil sapere mirabitur. At in altero illo, inquit, haeres: CONCEDAT LAUREA LAUDI. Immo mehercule, habeo tibi gratiam. Haererem enim, nisi tu me expedisses. Nam quum tu timidus ac tremens tuis ipse furacissimis manibus detractam e cruentis fascibus lauream ad portam Esquilinam abiecisti, indicasti, non modo amplissimae, sed etiam minimae laudi lauream concessisse. Atque ista ratione hoc tamen intelligi, scelerate, vis, Pompeium inimicum mihi isto versu esse factum: ut, si versus mihi nocuerit, ab eo, quem is versus offenderit, videatur mihi pernicies esse quaesita. 75. Omitto nihil istum versum pertinuisse ad illum: non fuisse meum, quem, quantum potuissem, multis saepe orationibus scriptisque decorassem, hunc uno violare versu. Sed sit offensus. Primo, nonne compensabit cum uno versiculo tot mea volumina laudum suarum? Quod si est commotus, ad perniciemne, non dicam amicissimi, non ita de sua laude meriti, non ita de republica, non consularis, non senatoris, non civis, non liberi: in hominis caput ille tam crudelis propter versum fuisset?

XXXI. Tu quid, tu apud quos, tu de quo dicas, intelligis? Complecteris amplissimos viros ad tuum et Gabinii scelus: neque id occulte. Nam paullo ante dixisti me cum iis confligere, quos despicerem non attingere eos, qui plus possent, quibus iratus esse deberem. Quorum quidem (quis enim non intelligit, quos dicas?), quamquam non est una caussa omnium, tamen est omnium mihi probata. 76. Me Cn. Pompeius, multis obsistentibus eius erga me studio atque amori, semper dilexit, semper sua coniunctione dignissimum iudicavit, semper non modo incolumem, sed etiam amplissimum atque ornatissimum voluit esse. Vestrae fraudes, vestrum scelus, vestrae criminationes insidiarum mearum, illius periculorum, nefarie fictae, simul eorum, qui, familiaritatis licentia, suorum improbissimorum sermonum domicilium in auribus eius, impulsu vestro, collocaverunt, vestrae cupiditates provinciarum effecerunt, ut ego excluderer, omnesque, qui me, qui illius gloriam, qui rempublicam salvam esse cupiebant, sermone atque aditu prohiberentur. 77. Quibus rebus est perfectum, ut illi plane suo stare iudicio non liceret, quum certi homines non studium eius a me alienassent, sed auxilium retardassent. Nonne ad te L. Lentulus, qui tum erat praetor, non Q. Sanga, non L. Torquatus pater, non M. Lucullus venit? qui omnes ad eum, multique mortales oratum in Albanum obsecratumque venerant, ut ne meas fortunas desereret, cum reipublicae salute coniunctas. Quos ille ad te et ad tuum collegam remisit, ut caussam publicam susciperetis, ut ad senatum referretis: se contra armatum tribunum plebis sine consilio publico decertare nolle, consulibus ex senatusconsulto rempublicam defendentibus, se arma sumpturum. 78. Ecquid, infelix, recordaris, quid responderis? In quo illi omnes quidem, sed Torquatus praeter ceteros furebat contumacia responsi tui, te non esse tam fortem, quam ipse [Torquatus] in consulatu fuisset, aut ego; nihil opus esse armis, nihil contentione: me posse iterum rempublicam servare, si cessissem; infinitam caedem fore, si restitissem; deinde ad extremum neque se neque generum neque collegam suum tribuno plebis defuturum. Hic tu, hostis ac proditor, aliis me inimiciorem, quam tibi debere esse dicis? XXXII. 79. Ego C. Caesarem non eadem de republica sensisse, quae me, scio: sed tamen, quod iam de eo, his audientibus, saepe dixi, me ille sui totius consulatus, eorumque honorum, quos cum proximis communicavit, socium esse voluit; detulit, invitavit, rogavit. Non sum ego propter nimiam fortasse constantiae cupiditatem adductus ad caussam; non postulabam, ut ei carissimus essem, cuius ego ne beneficiis quidem sententiam meam tradidissem. Adducta res in certamen te consule putabatur, utrum, quae superiore anno ille gessisset, manerent, an rescinderentur. Quid loquar plura? Si tantum ille in me esse uno roboris et virtutis putavit, ut ea, quae ipse gesserat, conciderent, si ego restitissem: cur ei non ignoscam, si anteposuit suam salutem meae? 80. Sed praeterita omitto. Me ut Cn. Pompeius omnibus suis studiis, laboribus, vitae periculis complexus est, quum municipia pro me adiret, Italiae fidem imploraret, P. Lentulo consuli, auctori salutis meae, frequens assideret, senatui sententiam praestaret, in concionibus non modo se defensorem salutis meae, sed etiam supplicem pro me profiteretur: huius voluntatis eum, quem multum posse intelligebat, mihi non inimicum esse cognorat, socium sibi et adiutorem C. Caesarem adiunxit. Iam vides, me tibi non inimicum, sed hostem, illis, quos describis, non modo non iratum, sed

etiam amicum esse debere? quorum alter, id quod meminero semper, aeque mihi fuit amicus ac sibi: alter, id quod obliviscar aliquando, sibi amicior, quam mihi. 81. Deinde hoc ita fit, ut viri fortes, etiamsi ferro inter se cominus decertarint, tamen illud contentionis odium simul cum ipsa pugna armisque ponant. Neque me ille odisse umquam potuit, ne tum quidem, quum dissidebamus. Habet hoc virtus, quam tu ne de facie quidem nosti, ut viros fortes species eius et pulchritudo etiam in hoste posita delectet.

XXXIII. Equidem dicam ex animo, patres conscripti, quod sentio, et quod vobis audientibus saepe iam dixi. Si mihi numquam amicus C. Caesar fuisset, sed semper iratus: si aspernaretur amicitiam meam seseque mihi implacabilem inexpiabilemque praeberet: tamen ei, quum tantas res gessisset gereretque quotidie, non amicus esse non possem. Cuius ego imperio non Alpium vallum contra ascensum transgressionemque Gallorum, non Rheni fossam, gurgitibus illis redundantem, Germanorum immanissimis gentibus obiicio et oppono; 82. perfecit ille, ut si montes residissent, amnes exaruissent, non naturae praesidio, sed victoria sua rebusque gestis Italiam munitam haberemus. Sed quum me expetat, diligat, omni laude dignum putet: tu me a tuis inimicitiis ad simultatem revocabis? sic tuis sceleribus reipublicae praeterita fata refricabis? Quod quidem tu, qui bene nosses coniunctionem meam et Caesaris, eludebas, quum a me trementibus omnino labris, sed tamen, cur tibi nomen non deferrem, requirebas. Quamquam, quod ad me attinet,

Numquam ístam imminuam cúram infitiandó tibi:

tamen est mihi considerandum, quantum illi, tantis reipublicae negotiis tantoque bello impedito, ego, homo amicissimus, sollicitudinis atque oneris imponam. Nec despero tamen, quamquam languet iuventus, nec perinde, atque debebat, in laudis et gloriae cupiditate versatur, futuros aliquos, qui abiectum hoc cadaver consularibus spoliis nudare non nolint, praesertim tam afflicto, tam infirmo, tam enervato reo: qui te ita gesseris, ut timeres, ne indignus beneficio videreris, nisi eius, a quo missus eras, simillimus exstitisses.

XXXIV. 83. An vero tu parum putas investigatas esse a nobis labes imperii tui stragesque provinciae? quas quidem nos non vestigiis odorantes ingressus tuos, sed totis volutationibus corporis et cubilibus persecuti sumus. Notata a nobis sunt, et prima illa scelera in adventu, quum, accepta pecunia a Dyrrhachinis ob necem hospitis tui Platoris, eius ipsius domum evertisti, cuius sanguinem addixeras, eumque, servis symphoniacis et aliis muneribus acceptis, timentem, multumque dubitantem confirmasti, et Thessalonicam fide tua venire iussisti. Quem ne maiorum quidem more supplicio affecisti, quum miser ille securibus hospitis sui cervices subiicere gestiret, sed ei medico, quem tecum eduxeras, imperasti, ut venas hominis incideret: 84. quum quidem tibi etiam accessio fuit ad necem Platoris Pleuratus, eius comes; quem necasti verberibus, summa senectute confectum. Idemque tu Rabocentum, Bessicae gentis principem, quum te trecentis talentis regi Cotto vendidisses, securi percussisti: quum ille ad te legatus in castra venisset, et tibi magna praesidia et auxilia a Bessis peditum equitumque polliceretur: neque eum solum, sed etiam ceteros legatos, qui simul venerant; quorum omnium capita regi Cotto vendidisti. Denseletis, quae natio, semper obediens huic imperio, etiam in illa omnium barbarorum defectione Macedoniam C. Sentio praetore tutata est, nefarium bellum et crudele intulisti: eisque, quum fidelissimis sociis uti posses, hostibus uti acerrimis maluisti. Ita perpetuos defensores Macedoniae vexatores ac perditores effecisti. Vectigalia nostra perturbarunt, urbes ceperunt, vastarunt agros, socios nostros in servitutem abduxerunt, familias abripuerunt, pecus abegerunt; Thessalonicenses, quum oppido desperassent, munire arcem coegerunt. XXXV. 85. A te Iovis Urii fanum antiquissimum barbarorum sanctissimumque direptum est. Tua scelera dii immortales in nostros milites expiaverunt: qui quum uno genere morbi affligerentur, neque se recreare quisquam posset, qui semel incidisset; dubitabat nemo, quin violati hospites, legati necati, pacati atque socii nefario bello lacessiti, fana vexata, hanc tantam efficerent vastitatem. Cognoscis ex particula parva scelerum et crudelitatis tuae genus universum.

86. Quid avaritiae, quae criminibus infinitis implicata est, summam nunc explicem? Generatim ea, quae maxime nota sunt, dicam. Nonne sestertium centies et octogies, quod, quasi vasarii nomine, in venditione mei capitis ascripseras, ex aerario tibi attributum, Romae in quaestu reliquisti? Nonne, quum cc talenta tibi Apolloniatae Romae dedissent, ne pecunias creditas solverent, ultro Fufidium, equitem Romanum, hominem ornatissimum, creditorem, debitoribus suis addixisti? Nonne, hiberna quum legato praefectoque tradidisses, evertisti miseras funditus civitates: quae non solum bonis sunt exhaustae, sed etiam nefarias libidinum contumelias turpitudinesque subierunt? Qui modus tibi fuit frumenti aestimandi? qui honorarii? si quidem potest vi et metu extortum, honorarium nominari. Quod quum peraeque omnes, tum acerbissime Boeotii, et Byzantii, Cherronenses, Thessalonica sensit. Unus tu dominus, unus aestimator, unus venditor tota in provincia per triennium frumenti omnis fuisti. XXXVI. 87. Quid ego rerum capitalium quaestiones, reorum pactiones, redemptiones, acerbissimas damnationes, libidinosissimas liberationes proferam? Tantum, locum aliquem quum mihi notum senseris, tecum ipse licebit, quot in eo genere et quanta sint crimina, recordere. Quid? illam armorum officinam ecquid recordaris, quum, omni totius provinciae pecore compulso, pellium nomine, omnem quaestum illum domesticum paternumque renovasti? Videras enim grandis iam puer, bello Italico, repleri quaestu vestram domum, quum pater armis faciendis tuus praefuisset. Quid? vectigalem provinciam, singulis rebus, quaecumque venirent, certo portorio imposito, servis tuis publicanis a te factam esse meministi? 88. Quid? centuriatus palam venditos? quid? per tuum servulum ordines assignatos? quid? stipendium militibus per omnes annos a civitatibus, mensis palam propositis, esse numeratum? quid illa in Pontum profectio et conatus tuus? quid debilitatio atque abiectio animi tui, Macedonia praetoria nuntiata, quum tu non solum, quod tibi succederetur, sed quod Gabinio non succederetur, exsanguis et mortuus concidisti? quid quaestor aedilicius reiectus? praepositus legatorum tuorum optimus abs te quisque violatus? tribuni militares non recepti? M. Baebius, vir fortis, interfectus iussu tuo? 89. Quid? quod tu toties diffidens ac desperans rebus tuis, in sordibus, lamentis luctuque iacuisti? quod populari illi sacerdoti sexcentos ad bestias amicos sociosque misisti? quid? quod, quum sustentare vix posses maerorem tuum doloremque de-

cessionis, Samothraciam te primum, post inde Thasum cum tuis teneris saltatoribus, et cum Autobulo, Athamante et Timocle, formosis fratribus, contulisti? quid? quod, quum inde te recipiens, in villa Euchadiae, quae fuit uxor Execesti*, iacuisti maerens aliquot dies, atque inde obsoletus Thessalonicam omnibus inscientibus noctuque venisti? qui, quum concursum plorantium, ac tempestatem querelarum ferre non posses, in oppidum devium Beroeam profugisti: quo in oppido quum tibi spe falsa, quod Q. Ancharium non esse successurum putares, animos rumor inflasset: quo te modo ad tuam intemperantiam, scelerate, innovasti? XXXVII. 90. Mitto aurum coronarium, quod te diutissime torsit, quum modo velles, modo nolles. Lex enim generi tui et decerni et accipere vetabat, nisi decreto triumpho. In quo tu, accepta tamen et devorata pecunia, ut in Achaeorum centum talentis, evomere non poteras: vocabula tantum pecuniarum et genera mutabas. Mitto diplomata tota in provincia passim data: mitto numerum navium summamque praedae: mitto rationem exacti imperatique frumenti: mitto ereptam libertatem populis ac singulis, qui erant affecti praemiis nominatim, quorum nihil est, quod non sit lege Iulia, ne fieri liceat, sancitum diligenter. 91. Aetoliam, quae procul a barbaris disiuncta gentibus, in sinu pacis posita, medio fere Graeciae gremio continetur, (o Poena, o Furia sociorum!) decedens, miseram perdidisti. Arsinoen, Stratum, Naupactum, ut modo tute indicasti, nobiles urbes atque plenas fateris ab hostibus esse captas. Quibus autem hostibus? Nempe iis, quos tu, Ambraciae sedens, primo tuo adventu ex oppidis Agrinarum atque Dolopum demigrare et aras et focos relinquere coegisti. Hoc tu in exitu, praeclare imperator, quum tibi ad pristinas clades accessio fuisset Aetoliae repentinus interitus, exercitum dimisisti: neque ullam poenam, quae tanto facinori deberetur, non maluisti subire, quam numerum tuorum militum reliquiasque cognoscere.

XXXVIII. 92. Atque, ut duorum Epicureorum similitudinem in re militari imperioque videatis: Albucius, quum in Sardinia triumphasset, Romae damnatus est. Hic quum similem exitum exspectaret, in Macedonia tropaea posuit: eaque, quae bellicae laudis victoriaeque omnes gentes insignia et monumenta esse voluerunt, noster hic praeposterus imperator, amissorum oppidorum, caesarum legionum, provinciae, praesidio et reliquis militibus orbatae, ad sempiternum dedecus sui generis et nominis, funesta indicia constituit: idemque, ut esset, quod in basi tropaeorum inscribi incidique posset, Dyrrhachium ut venit, decedens, obsessus est ab iis ipsis militibus, quos paullo ante Torquato respondit beneficii caussa ab se esse dimissos. Quibus quum iuratus affirmasset se, quae deberentur, postero die persoluturum, domum se abdidit: inde nocte intempesta crepidatus, veste servili, navem conscendit Brundisiumque vitavit et ultimas Hadriani maris oras petivit; 93. quum interim Dyrrhachii milites domum, in qua istum esse arbitrabantur, obsidere coeperunt et, quum latere hominem putarent, ignes circumdederunt. Quo metu commoti Dyrrhachini, profugisse noctu crepidatum imperatorem indicaverunt. Illi autem statuam istius persimilem, quam stare celeberrimo in loco voluerat, ne suavissimi hominis memoria moreretur, deturbant, affligunt, comminuunt, dissipant. Sic odium, quod in ipsum attulerant, id in eius imaginem ac simulacrum profuderunt. 94. Quae quum ita sint, (non enim dubito, quin, quum haec, quae excellunt, me nosse videas, non existimes, mediam illam partem et turbam flagitiorum tuorum mihi esse inauditam:) nihil est, quod me hortere: nihil est, quod invites. Admoneri me satis est. Admonebit autem nemo alius, nisi reipublicae tempus: quod mihi quidem magis videtur, quam tu umquam arbitratus es, appropinquare.

XXXIX. Ecquid vides, ecquid sentis, lege iudiciaria lata, quos posthac iudices simus habituri? Non aeque legetur, quisquis voluerit: nec, quisquis noluerit, non legetur. Nulli coniicientur in illum ordinem, nulli eximentur: non ambitio ad gratiam, non iniquitas ad simulationem coniicietur. Iudices iudicabunt ii, quos lex ipsa, non quos hominum libido delegerit. Quod quum ita sit, mihi crede, neminem invitum invitabis: res ipsa, et reipublicae tempus aut me ipsum, quod nolim, aut alium quempiam, aut invitabit aut dehortabitur.

95. Equidem, ut paullo ante dixi, non eadem supplicia esse in hominibus existimo, quae fortasse plerique, damnationes, expulsiones, neces: denique nullam mihi poenam videtur habere id, quod accidere innocenti, quod forti, quod sapienti, quod bono viro et civi potest. Damnatio ista, quae in te flagitatur, obtigit P. Rutilio, quod specimen habuit haec civitas innocentiae. Maior mihi iudicum et reipublicae poena illa visa est, quam Rutilii. L. Opimius eiectus est e patria, is, qui praetor et consul maximis rempublicam periculis liberarat. Non in eo, cui facta est iniuria, sed in iis, qui fecerunt, sceleris ac conscientiae poena permansit. At contra bis Catilina absolutus: emissus etiam ille auctor tuus provinciae, quum stuprum Bonae Deae pulvinaribus intulisset. Quis fuit in tanta civitate, qui illum incesto liberatum, non eos, qui ita iudicarint, pari scelere obstrictos arbitraretur?

XL. 96. An ego exspectem, dum de te quinque et septuaginta tabellae dirimantur: de quo iam pridem omnes mortales omnium generum, aetatum, ordinum iudicaverunt? Quis enim te aditu, quis ullo honore, quis denique communi salutatione dignum putet? Omnes memoriam consulatus tui, facta, mores, faciem denique ac nomen a republica detestantur. Legati, qui una fuere, alienati: tribuni militum inimici: centuriones, et si qui ex tanto exercitu reliqui milites exstant, non dimissi abs te, sed dissipati, te oderunt, tibi pestem exoptant, te exsecrantur. Achaia exhausta: Thessalia vexata: laceratae Athenae: Dyrrhachium et Apollonia exinanita: Ambracia direpta: Parthini et Bullienses illusi: Epirus excisa: Locri, Phocii, Boeotii exusti: Acarnania, Amphilochia, Perrhaebia, Athamanumque gens vendita: Macedonia condonata barbaris: Aetolia amissa: Dolopes finitimique montani, oppidis atque agris exterminati: cives Romani, qui in iis locis negotiantur, te unum solum suum depeculatorem, vexatorem, praedonem, hostem venisse senserunt. 97. Ad horum omnium iudicia tot atque tanta domesticum iudicium accessit sententiae damnationis tuae: occultus adventus, furtivum iter per Italiam, introitus in Urbem desertus ab amicis, nullae ad senatum e provincia litterae, nulla ex trinis aestivis gratulatio, nulla triumphi mentio: non modo quid gesseris, sed ne quibus in locis quidem fueris, dicere audes. Ex illo fonte et seminario triumphorum quum arida folia laureae retulisses; quum ea abiecta ad portam reliquisti, tum tu ipse de te FECISSE VIDERI pronuntiavisti. Qui si nihil gesseras dignum honore; ubi exercitus? ubi sumptus? ubi imperium?

ubi illa uberrima supplicationibus triumphisque provincia? Sin autem aliquid sperare volueras, si cogitaras id, quod imperatoris nomen, quod laureati fasces, quod illa tropaea, plena dedecoris et risus, te commentatum esse declarant: quis te miserior, quis te damnatior, qui neque scribere ad senatum, a te bene rempublicam esse gestam, neque praesens dicere ausus es? XLI. 98. An tu mihi, cui semper ita persuasum fuerit, non eventis, sed factis cuiusque fortunam ponderari [dicere audes], neque in tabellis paucorum iudicum, sed in sententiis omnium civium, famam nostram fortunamque pendere? Te indemnatum videri putas, quem socii, quem foederati, quem liberi populi, quem stipendiarii, quem negotiatores, quem publicani, quem universa civitas, quem legati, quem tribuni militares, quem reliqui milites, qui ferrum, qui famem, qui morbum effugerunt, omni cruciatu dignissimum putant? cui non apud senatum, non apud ullum ordinem, non apud equites Romanos, non in Urbe, non in Italia, maximorum scelerum venia ulla ad ignoscendum dari possit? qui se ipse* oderit, qui metuat omnes, qui suam caussam nemini committere audeat, qui se ipse condemnet? 99. Numquam ego sanguinem expetivi tuum: numquam illud extremum, quod posset esse improbis et probis commune, supplicium legis ac iudicii; sed abiectum, contemptum, despectum a ceteris, a te ipso desperatum et relictum, circumspectantem omnia, quidquid increpuisset, pertimescentem, diffidentem tuis rebus, sine voce, sine libertate, sine auctoritate, sine ulla specie consulari, horrentem, trementem, adulantem omnes, videre te volui: vidi. Quare, si tibi evenerit, quod metuis, ne accidat, equidem non moleste feram: sin id tardius forte fiet, fruar tamen tua indignitate; nec minus libenter metuentem videbo, ne reus fias, quam reum; nec minus laetabor, quum te semper sordidum, quam si paullisper sordidatum videbo.

51.

M. TULLII CICERONIS

PRO

CN. PLANCIO

ORATIO (XXXI.) XXVII.

NOTITIA LITTERARIA.

Cn. Plancius anno U. 696. L. Appuleio propraetore quaestor in Macedonia Ciceronem exsulem Thessalonicae hospitio exceperat in quaestorio. Is a. U. 698. tribunus pl. in hoc munere praeter alios collegam habuit L. Racilium. Idem a. U. 698. quum aedilitatem petiisset, repulsam ferente M. Iuventio Laterense, aedilis designatus ab hoc accusatus est lege Licinia de sodalitiis, h. e. coitionibus ad corrumpenda populi suffragia factis. (Cf. p. Cael. c. 7.) Absolutus est autem ac postero anno (U. 700.) aedilitatem gessit. In eumdem annum 700. cadit editio orationis curis secundis elaboratae. Cf. Ep. ad Q. Fratr. III, 1.

ARG. Cicero in exordio etsi gaudet iudices omnes sibi favere, dolet tamen Plancii accusationi favere suos inimicos et obtrectatores, ac miratur, cur M. Iuventius Laterensis, quem inter amicos suos numeret, hunc maxime Plancium accusandum sibi sumpserit; et quod contra amicum agendum sibi sit, id ingratum sibi esse profitetur. Huic vero quaerenti, qua virtute, qua laude, qua dignitate Plancius se in aedilitatis petitione superaverit, Cicero ita respondet, ut ad has quaestiones respondendum esse neget, quamquam non desit praedicandae virtutis Plancianae materies. Nam populo suffragandi libertatem competere, populum vero Laterensi patricio minus favere, quam Plancio equiti, Plancii tribules multo numerosiores esse, aliquid etiam suae commendationi in designatione datum videri. Deinde Laterensem nullum ostendere vestigium corruptionis tribuum. Hunc autem solatur, quod saepe, qui in aedilitate praeteritus fuerit, postea statim factus sit consul. Laterensis autem revera praetor fuit a. U. 703.

I. 1. Quum propter egregiam et singularem Cn. Plancii, iudices, in mea salute custodienda fidem tam multos et bonos viros eius honori viderem esse fautores, capiebam animo non mediocrem voluptatem, quod, cuius officium mihi saluti fuisset, ei meorum temporum memoriam suffragari videbam. Quum autem audirem, meos partim inimicos, partim invidos, huic accusationi esse fautores, eamdemque rem adversariam esse in iudicio Cn. Plancio, quae in petitione fuisset adiutrix: dolebam, iudices, et acerbe ferebam, si huius salus ob eam ipsam caussam esset infestior, quod is meam salutem atque vitam sua benevolentia, praesidio, custodiaque texisset. 2. Nunc autem vester, iudices, conspectus et consessus iste reficit et recreat mentem meam, quum intueor et contemplor unum quemque vestrum. Video enim hoc in numero neminem, cui mea salus non cara fuerit, cuius non exstet in me summum meritum, cui non sim obstrictus memoria beneficii sempiterna. Itaque non extimesco, ne Cn. Plancio custodia meae salutis apud eos obsit, qui me ipsi maxime salvum videre voluerunt: saepiusque, iudices, mihi venit in mentem, admirandum esse, M. Laterensem, hominem studiosissimum et dignitatis et salutis meae, reum sibi hunc potissimum delegisse, quam metuendum, ne vobis id ille magna ratione fecisse videatur. 3. Quamquam mihi non

sumo tantum, iudices, neque arrogo, ut Cn. Plancium suis erga me meritis impunitatem consecuturum putem. Nisi eius integerrimam vitam, modestissimos mores, summam fidem, continentiam, pietatem, innocentiam ostendero: nihil de poena recusabo. Sin omnia praestitero, quae sunt a bonis viris exspectanda, petam a vobis, iudices, ut, cuius misericordia salus mea custodita sit, ei vos vestram misericordiam, me deprecante, tribuatis. Equidem ad reliquos labores, quos in hac caussa maiores suscipio, quam in ceteris, etiam hanc molestiam assumo, quod mihi non solum pro Cn. Plancio dicendum est, cuius ego salutem non secus, ac meam tueri debeo, sed etiam pro me ipso, de quo accusatores plura paene quam de re reoque dixerunt. II. 4. Quamquam, iudices, si quid est in me ipso ita reprehensum, ut id ab hoc seiunctum sit, non me id magno opere conturbat: non enim timeo, ne, quia perraro grati homines reperiantur, idcirco, quum me nimium gratum illi esse dicant, id mihi criminosum esse possit. Quae vero ita sunt agitata ab illis, ut aut merita Cn. Plancii erga me minora esse dicerent, quam a me ipso praedicarentur; aut, si essent summa, negarent ea tamen ita magni, ut ego putarem, ponderis apud vos esse debere: haec mihi sunt tractanda, iudices, et modice, ne quid ipse offendam, et tum denique, quum respondero criminibus, ne non tam innocentia reus sua, quam recordatione meorum temporum defensus esse videatur.

5. Sed mihi in caussa facili atque explicata perdifficilis, iudices, et lubrica defensionis ratio proponitur. Nam, si tantummodo mihi necesse esset contra Laterensem dicere: tamen id ipsum esset in tanto usu nostro tantaque amicitia molestum. Vetus est enim lex illa iustae veraeque amicitiae, quae mihi cum illo iam diu est, ut idem amici semper velint: neque est ullum certius amicitiae vinculum, quam consensus et societas consiliorum et voluntatum. Mihi autem non id est in hac re molestissimum, contra illum dicere, sed multo illud magis, quod in ea caussa contra dicendum est, in qua quaedam hominum ipsorum videtur facienda esse contentio. 6. Quaerit enim Laterensis, atque hoc uno maxime urget, qua se virtute, qua laude Plancius, qua dignitate superarit. Ita, si cedo illius ornamentis, quae multa et magna sunt: non solum huius dignitatis iactura facienda est, sed etiam largitionis recipienda suspicio est: sin hunc illi antepono, contumeliosa habenda est oratio, et dicendum est id, quod ille me flagitat, Laterensem a Plancio dignitate esse superatum. Ita aut amicissimi hominis existimatio offendenda est, si illam accusationis conditionem sequar, aut optime de me meriti salus deserenda est.

III. Sed ego, Laterensis, caecum me et praecipitem ferri confitear in caussa, si te aut a Plancio, aut ab ullo, dignitate potuisse superari dixero. Itaque discedam ab ea contentione, ad quam tu me vocas, et veniam ad illam, ad quam me caussa ipsa deducit. 7. Quid? tu dignitatis iudicem putas esse populum? Fortasse nonnumquam est. Utinam vero semper esset! Sed est perraro; et si quando est, in iis magistratibus est mandandis, quibus salutem suam committi putat: his levioribus comitiis diligentia et gratia petitorum honos paritur, non iis ornamentis, quae esse in te videmus. Nam, quod ad populum pertinet, semper dignitatis iniquus iudex est, qui aut invidet aut favet. Quamquam nihil potes in te, Laterensis, constituere, quod sit proprium laudis tuae, quin id tibi sit commune cum Plancio. 8. Sed hoc totum agetur alio loco: nunc tantum disputo de iure populi, qui et potest et solet nonnumquam dignos praeterire: nec, si a populo praeteritus est, quem non oportuit, a iudicibus condemnandus est, qui praeteritus non est. Nam si ita esset: quod patres apud maiores nostros tenere non potuerunt, ut reprehensores essent comitiorum, id haberent iudices; vel, quod multo etiam minus esset ferendum. Tum enim magistratum non gerebat is, qui ceperat, si patres auctores non erant facti: nunc postulatur a vobis, ut eius exsilio, qui creatus sit, iudicium populi Romani reprehendatis. Itaque quamquam, qua nolui, ianua sum ingressus in caussam, sperare videor, tantum abfuturam esse orationem meam a minima suspicione offensionis tuae, te ut potius obiurgem, quod iniquum in discrimen adducas dignitatem tuam, quam ut ego eam ulla contumelia coner attingere. IV. 9. Tu continentiam, tu industriam, tu animum in rempublicam, tu virtutem, tu innocentiam, tu fidem, tu labores tuos, quod aedilis non sis factus, fractos esse et abiectos et repudiatos putas? Vide tandem, Laterensis, quantum ego a te dissentiam. Si, medius fidius, decem soli essent in civitate viri boni, sapientes, iusti, graves, qui te indignum aedilitate iudicavissent: gravius de te iudicatum putarem, quam est hoc, quod tu metuis, ne a populo iudicatum esse videatur. Non enim comitiis iudicat semper populus, sed movetur plerumque gratia; cedit precibus; facit eos, a quibus est maxime ambitus: denique, si iudicat, non delectu aliquo aut sapientia ducitur ad iudicandum, sed impetu nonnumquam et quadam etiam temeritate. Non est enim consilium in vulgo, non ratio, non discrimen, non diligentia: semperque sapientes ea, quae populus fecisset, ferenda, non semper laudanda duxerunt. Quare quum te aedilem fieri oportuisse dicis, populi culpam, non competitoris accusas. 10. Ut fueris dignior, quam Plancius: de quo ipso ita tecum contendam paullo post, ut conservem dignitatem tuam: sed, ut fueris dignior: non competitor, a quo es victus, sed populus, a quo es praeteritus, in culpa est. In quo primum illud debes putare, comitiis, praesertim aediliciis, studium esse populi, non iudicium: eblandita illa, non enucleata esse suffragia; eos, qui suffragium ferant, quid cuique ipsi debeant, considerare saepius, quam, quid cuique a republica videatur deberi. Sin autem mavis esse iudicium: non tibi id rescindendum est, sed ferendum. 11. Male iudicavit populus. — At iudicavit. — Non debuit. — At potuit. — Non fero. — At multi clarissimi et sapientissimi cives tulerunt. Est enim haec conditio liberorum populorum, praecipueque huius principis populi et omnium gentium domini ac victoris, posse suffragiis vel dare vel detrahere, quod velit, cuique: nostrum est autem, nostrum, qui in hac tempestate populi iactamur ac fluctibus, ferre modice populi voluntates, allicere alienas, retinere partas, placare turbatas: honores si magni non putemus, non servire populo: sin eos expetamus, non defatigari supplicando.

V. 12. Venio iam ad ipsius populi partes, ut illius contra te oratione potius, quam mea disputem. Qui si tecum congrediatur, et si una voce loqui possit, haec dicat: Ego tibi, Laterensis, Plancium non anteposui; sed, quum essetis aeque boni viri, meum beneficium ad eum potius detuli, qui a me contenderat, quam ad eum, qui mihi non nimis submisse supplicarat. Respondebis, credo, te, splendore et vetustate familiae fretum, non valde ambiendum putasse. At

vero te ille ad sua instituta suorumque maiorum exempla revocabit; semper se dicet rogari voluisse, semper sibi supplicari: M. Seium, qui ne equestrem quidem splendorem incolumem a calamitate iudicii retinere potuisset, homini nobilissimo, innocentissimo, eloquentissimo, M. Pisoni, praetulisse: praeposuisse se Q. Catulo, summa in familia nato, sapientissimo et sanctissimo viro, non dico C. Serranum, stultissimum hominem, (fuit enim tamen nobilis,) non C. Fimbriam, novum hominem, (fuit enim et animi satis magni et consilii,) sed Cn. Mallium, non solum ignobilem, verum sine virtute, sine ingenio, vita etiam contempta ac sordida. 13. Desiderarunt te, inquit, oculi mei, quum tu esses Cyrenis. Me enim, quam socios, tua frui virtute malebam; et, quo plus intererat, eo plus aberas a me: certe te non videbam. Deinde sitientem me virtutis tuae, deseruisti ac dereliquisti. Coeperas enim petere tribunatum plebis temporibus iis, quae istam eloquentiam et virtutem requirebant: quam petitionem quum reliquisses, si hoc iudicasti, tanta in tempestate te gubernare non posse, de virtute tua dubitavi: si nolle, de voluntate. Sin, quod magis intelligo, temporibus te aliis reservasti: ego quoque, inquiet populus Romanus, ad ea te tempora revocavi, ad quae tu te ipse servaras. Pete igitur eum magistratum, in quo mihi magnae utilitati esse possis: aediles quicumque erunt, iidem mihi sunt ludi parati: tribuni plebis, permagni interest, qui sint. Quare aut redde mihi quod ostenderas: aut, si, quod mea minus interest, id te magis forte delectat, reddam tibi istam aedilitatem, etiam negligenter petenti. Sed amplissimos honores ut pro dignitate tua consequare, condiscas, censeo, mihi paullo diligentius supplicare.

VI. 14. Haec populi oratio est; mea vero, Laterensis, haec: Quare victus sis, non debere iudicem quaerere, modo ne largitione sis victus. Nam si, quotiescumque praeteritus erit is, qui non debuerit praeteriri, toties oportebit eum, qui factus erit, condemnari: nihil iam est, quod populo supplicetur: nihil, quod diribitio, nihil, quod supplicatio magistratuum, renuntiatio suffragiorum exspectetur; simul ut, qui sint professi, videro, dicam: 15. hic familia consulari est, ille praetoria: reliquos video esse equestri loco: sunt omnes sine macula, sunt aeque boni viri atque integri: sed servari necesse est gradus: cedat consulari generi praetorium, nec contendat cum praetorio equester locus. Sublata sunt studia, exstinctae suffragationes, nullae contentiones, nulla libertas populi in mandandis magistratibus, nulla exspectatio suffragiorum: nihil, ut plerumque evenit, praeter opinionem accidet: nulla erit posthac varietas comitiorum. Sin hoc persaepe accidit, ut et factos aliquos et non factos esse miremur: si campus, atque illae undae comitiorum, ut mare profundum et immensum, sic effervescunt quodam quasi aestu, ut ad alios accedant, ab aliis autem recedant: in tanto nos impetu studiorum et motu temeritatis modum aliquem et consilium et rationem requiremus? 16. Quare noli me ad contentionem vestram vocare, Laterensis. Etenim si populo grata est tabella, quae frontes aperit hominum, mentes tegit, datque eam libertatem, ut, quod velint, faciant, promittant autem, quod rogentur: cur tu in iudicio exprimis, quod non fit in campo? Hic, quam ille, dignior: perquam grave est dictu. Quomodo igitur est aequius? Sic credo: quod agitur, quod satis est iudici: hic factus est. Cur iste potius, quam ego? Vel nescio, vel non dico, vel denique, quod mihi gravissimum esset sic dicere, sed impune tamen deberem dicere: Non recte. Nam quid assequerere*, si illa extrema defensione uterer, populum, quod voluisset, fecisse, non quod debuisset?

VII. 17. Quid, si populi quoque factum defendo, Laterensis, et doceo, Cn. Plancium non obrepsisse ad honorem, sed eo venisse cursu, qui semper patuerit hominibus ortis hoc nostro equestri loco? possumne eripere orationi tuae contentionem vestram, quae tractari sine contumelia non potest, et te ad caussam aliquando crimenque deducere? Si, quod equitis Romani filius est, inferior esse debuit: omnes tecum equitum Romanorum filii petiverunt. Nihil dico amplius: hoc tamen miror, cur tu huic potissimum irascare, qui longissime a te abfuit. Equidem, si quando, ut fit, iactor in turba, non illum accuso, qui est in summa sacra via, quum ego ad Fabium fornicem impellor: sed eum, qui in me ipsum incurrit atque incidit. Tu neque Q. Pedio, forti viro, succenses, neque huic A. Plotio, ornatissimo homini, familiari meo: et ab eo, qui hos dimovit, potius, quam ab iis, qui in te ipsum incubuerunt, te depulsum putas. 18 Sed tamen haec tibi est prima cum Plancio generis vestri familiaeque contentio, qua abs te vincitur. Cur enim non confitear, quod necesse est? Sed non hic magis, quam ego a meis competitoribus, et alias et in consulatus petitione, vincebar. Sed vide, ne haec ipsa, quae despicis, huic suffragata sint: sic enim conferamus. Est tuum nomen utraque familia consulare. Num dubitas igitur, quin omnes, qui favent nobilitati, qui id putant esse pulcherrimum, qui imaginibus, qui nominibus vestris ducuntur, te aedilem fecerint? Equidem non dubito. Sed, si parum multi sunt, qui nobilitatem ament: num ista est nostra culpa? Etenim ad caput et ad fontem utriusque generis veniamus. VIII. 19. Tu es ex municipio antiquissimo Tusculano, ex quo plurimae familiae sunt consulares, (in quibus est etiam Iuventia,) quot e reliquis municipiis omnibus non sunt. Hic est e praefectura Atinati, non tam prisca, non tam honorata, non tam suburbana. Quantum interesse vis ad rationem petendi? Primum utrum magis favere putas Atinates, an Tusculanos suis? Alteri, (scire enim hoc propter vicinitatem facile possum,) quum huius ornatissimi atque optimi viri, Cn. Saturnini, patrem aedilem, quum praetorem viderunt, quod primus ille non modo in eam familiam, sed etiam in praefecturam illam sellam curulem attulisset, mirandum in modum laetati sunt: alteros (credo, quia refertum est municipium consularibus; nam malevolos non esse certo scio,) numquam intellexi vehementius municipum suorum honore laetari. 20. Habemus hoc nos: habent nostra municipia. Quid ego de me, de fratre meo loquar? quorum honoribus agri, prope dicam, ipsi montesque faverunt. Num quando vides Tusculanum aliquem de M. Catone illo, in omni virtute principe, num de Ti. Coruncanio, municipe suo, num de tot Fulviis gloriari? Verbum nemo facit. At, in quemcumque Arpinatem incideris, etiamsi nolis, erit tamen tibi, fortasse etiam de nobis aliquid, aliquid certe de C. Mario audiendum. Primum igitur hic habuit studia suorum ardentia: tu tanta, quanta in hominibus iam saturatis honoribus esse potuerunt. 21. Deinde tui municipes, sunt illi quidem splendidissimi homines: sed tamen pauci, si quidem cum Atinatibus conferantur. Huius praefectura plena virorum fortissimorum, sic ut nulla

tota Italia frequentior dici possit. Quam quidem nunc multitudinem videtis, iudices, in squalore et luctu supplicem vobis. Hi tot equites Romani, tot tribuni aerarii (nam plebem a iudicio dimisimus, quae cuncta comitiis adfuit,) quid roboris, quid dignitatis huius petitioni attulerunt? Non enim tribum Terentinam, de qua dicam alio loco, sed dignitatem, sed oculorum coniectum, sed solidam et robustam et assiduam frequentiam praebuerunt.

IX. 22. Iam nostra municipia coniunctione etiam vicinitatis vehementer moventur. Omnia, quae dico de Plancio, dico expertus in nobis. Sumus enim finitimi Atinatibus. Laudanda est, vel etiam amanda vicinitas, retinens veterem illum officii morem, non infuscata malevolentia, non assueta mendaciis, non fucata, non fallax, non erudita artificio simulationis vel suburbano, vel etiam urbano. Nemo Arpinas non Plancio studuit, nemo Soranus, nemo Casinas, nemo Aquinas. Totus ille tractus celeberrimus, Venafranus, Allifanus, tota denique nostra illa aspera, et montuosa, et fidelis, et simplex, et fautrix suorum regio, se huius honore ornari, se augeri dignitate, arbitrabatur: iisdemque nunc a municipiis adsunt equites Romani publice et cum legationis testimonio: nec minore nunc sunt sollicitudine, quam tum erant studio. Etenim est gravius, spoliari fortunis, quam non augeri dignitate. 23. Ergo ut alia in te erant illustriora, Laterensis, quae tibi maiores tui reliquerant: sic te Plancius hoc non solum municipii, verum etiam vicinitatis genere vincebat. Nisi forte te Labicana aut Gabina aut Bovillana vicinitas adiuvabat: quibus e municipiis vix iam, qui carnem Latinis petant, repe-riuntur. Adiungam, si vis, id, quod tu etiam huic obesse putas, patrem publicanum: qui ordo quanto adiumento sit in honore, quis nescit? Flos enim equitum Romanorum, ornamentum civitatis, firmamentum reipublicae, publicanorum ordine continetur. 24. Quis est igitur, qui neget, eius ordinis studium fuisse in honore Plancii singulare? neque iniuria; vel quod erat pater is, qui est princeps iam diu publicanorum, vel quod is ab sociis unice diligebatur, vel quod diligentissime rogabat, vel quod pro filio supplicabat, vel quia huius ipsius in illum ordinem summa officia quaesturae tribunatusque constabant: vel quod illi in hoc ornando ordinem se ornare et consulere liberis suis arbitrabantur. X. Aliquid praeterea, (timide dico, sed tamen dicendum est:) non enim opibus, non invidiosa gratia, non potentia vix ferenda, sed commemoratione beneficii, sed misericordia, sed precibus aliquid attulimus etiam nos. Appellavi populum tributim, submisi me et supplicavi: ultro mehercules se mihi etiam offerentes, ultro pollicentes rogavi. Valuit caussa rogandi, non gratia. 25. Nec, si vir amplissimus, cui nihil est, quod roganti concedi non iure possit, de aliquo, ut dicis, non impetravit, ego sum arrogans, quod me valuisse dico. Nam, ut omittam illud, quod ego pro eo laborabam, qui valebat ipse per sese, rogatio ipsa semper est gratiosissima, quae est officio necessitudinis coniuncta maxime. Neque enim ego sic rogabam, ut petere viderer, quia familiaris esset meus, quia vicinus, quia huius parente semper plurimum essem usus: sed, ut quasi parenti et custodi meo, non potentia mea, sed caussa rogationis fuit gratiosa. Nemo mea restitutione laetatus est, nemo iniuria doluit, cui non huius in me misericordia grata fuerit. 26. Etenim, si ante reditum meum Cn. Plancio se vulgo viri boni, quum hic tribunatum peteret, ultro offerebant: cui nomen meum absentis honori fuisset, ei meas praesentis preces non putas profuisse? An Minturnenses coloni, quod C. Marium e civili ferro atque ex impiis manibus eripuerunt, quod tecto receperunt: quod fessum inedia fluctibusque recrearunt, quod viaticum congesserunt, quod navigium dederunt, quod eum linquentem terram eam, quam servaverat, votis, ominibus, lacrimis prosecuti sunt, aeterna in laude versantur: Plancio, quod me vel vi pulsum, vel ratione cedentem receperit, iuverit, custodierit, his et senatui populoque Romano, ut haberent, quem reducerent, conservarit, honori hanc fidem, misericordiam, virtutem fuisse miraris?

XI. 27. Vitia mehercule Cn. Plancii res ease, de quibus dixi, tegere potuerunt: ne tu, in ea vita, de qua iam dicam, tot et tanta adiumenta huic honori fuisse mirere. Hic est enim, qui adolescentulus, cum A. Torquato profectus in Africam, sic ab illo gravissimo et sanctissimo atque omni laude et honore dignissimo viro dilectus est, ut et contubernii necessitudo, et adolescentuli modestissimi pudor postulabat. Quod, si adesset, non minus ille declararet, quam hic illius frater patruelis, et socer T. Torquatus, illi omni virtute et laude par: qui est quidem cum illo maximis vinculis et propinquitatis et affinitatis coniunctus: sed ita magni amoris, ut illae necessitudinis caussae leves esse videantur. Fuit in Creta postea contubernalis Saturnini, propinqui sui, miles huius Q. Metelli. Cui quum fuerit probatissimus hodieque sit, omnibus esse se probatum debet sperare. In ea provincia legatus fuit C. Sacerdos: qua virtute, qua constantia vir! L. Flaccus: qui homo! qui civis! Qualem hunc putent, assiduitate testimonioque declarant. 28. In Macedonia tribunus militum fuit; in eadem provincia postea quaestor. Primum Macedonia sic eum diligit, ut indicant hi principes civitatum suarum: qui quum missi sint ob aliam caussam, tamen, huius repentino periculo commoti, huic assident, pro hoc laborant, huic si praesto fuerint, gratius se civitatibus suis facturos putant, quam si legationem suam et mandata confecerint. L. vero Appuleius hunc tanti facit, ut morem illum maiorum, qui praescribit, in parentum loco quaestoribus suis praetores esse oportere, officiis benevolentiaque superarit. Tribunus plebis fuit, non fortasse tam vehemens, quam isti, quos tu iure laudas: sed certe talis, quales si omnes semper fuissent, numquam desideratus vehemens esset tribunus.

XII. 29. Omitto illa, quae si minus in scena sunt, at certe, quum sunt prolata, laudantur: ut vivat cum suis: primum cum parente, (nam meo iudicio pietas fundamentum est omnium virtutum,) quem veretur ut deum, (neque enim multo secus est parens liberis.) amat vero ut sodalem, ut fratrem, ut aequalem. Quid dicam cum patruo? cum affinibus? cum propinquis? cum hoc C. Saturnino, ornatissimo viro? cuius quantam honoris huius cupiditatem fuisse creditis, quum videtis luctus societatem? Quid de me dicam? qui mihi in huius periculo reus esse videor? quid de his tot viris talibus, quos videtis veste mutata? Atqui haec sunt indicia solida, iudices, et expressa; haec signa probitatis, non fucata forensi specie, sed domesticis inusta notis veritatis. Facilis est illa occursatio et blanditia popularis: aspicitur, non attrectatur; procul apparet, non excutitur, non in manus sumitur. 30. Omnibus igitur rebus ornatum hominem, tam externis, quam domesticis: nonnullis rebus inferiorem, quam te, generis et nominis dico: superiorem aliis,

municipum, vicinorum, societatum studio, temporum meorum memoria: parem virtute, integritate, modestia, aedilem factum esse miraris?

Hunc tu vitae splendorem maculis aspergis istis? Iacis adulteria, quae nemo non modo nomine, sed ne suspicione quidem possit agnoscere. Bimaritum appellas, ut verba etiam fingas, non solum crimina. Ductum esse ab eo in provinciam aliquem dicis libidinis caussa: quod non crimen est, sed impunitum in maledicto mendacium. Raptam esse mimulam: quod dicitur Atinae factum a iuventute, vetere quodam in scenicos iure maximeque oppidano. 31. O adolescentiam traductam eleganter! cui quidem quum, quod licuerit, obiiciatur, tamen id ipsum falsum reperiatur. Emissus aliquis e carcere, et quidem emissus per imprudentiam, emissus, ut cognostis, necessarii hominis optimique adolescentis rogatu; idem postea praemandatis requisitus. Atque haec, nec ulla alia, sunt coniecta maledicta in eius vitam, de cuius vos pudore, religione, integritate dubitetis. XIII. Pater vero, inquit, etiam obesse filio debet. O vocem duram atque indignam tua probitate, Laterensis! Pater ut in iudicio capitis, pater ut in dimicatione fortunarum, pater ut apud tales viros obesse filio debeat? qui si esset turpissimus, si sordidissimus: tamen ipso nomine patrio valeret apud clementes iudices et misericordes; valeret, inquam, communi sensu omnium, et dulcissima commendatione naturae. 32. Sed quum sit Cn. Plancius is eques Romanus, ea primum vetustate equestris nominis, ut pater, ut avus, ut maiores eius omnes equites Romani fuerint, summum in praefectura florentissima gradum tenuerint et dignitatis et gratiae; deinde ut ipse in legionibus P. Crassi, imperatoris, inter ornatissimos homines, equites Romanos, summo splendore fuerit; ut postea princeps inter suos, plurimarum rerum sanctissimus et iustissimus iudex, maximarum societatum auctor, plurimarum magister, si non modo in eo nihil umquam reprehensum, sed laudata sunt omnia: tamen is oberit honestissimo filio pater, qui vel minus honestum et alienum tueri vel auctoritate sua vel gratia possit? — 33. Asperius, inquit, locutus est aliquid aliquando. — Immo fortasse liberius. At id ipsum, inquit, non est ferendum. — Ergo hi ferendi sunt, qui queruntur, libertatem equitis Romani se ferre non posse? Ubinam ille mos? ubi illa aequitas iuris? ubi illa antiqua libertas, quae, malis oppressa civilibus, extollere iam caput et aliquando recreata se erigere debebat? Equitum ego Romanorum etiam in homines nobilissimos maledicta, publicanorum in Q. Scaevolam, virum omnibus ingenio, iustitia, integritate praestantem, aspere et ferociter et libere dicta commemorem? XIV. Consuli P. Nasicae praeco Granius medio in foro, quum ille, edicto iustitio, domum decedens rogasset Granium, quid tristis esset: an, quod reiectae auctiones essent? — immo vero, inquit, quod legiones. — Idem tribuno plebis, potentissimo homini, M. Druso, sed multa in rempublicam molienti, quum ille eum salutasset, ut fit, dixissetque, Quid agis, Grani? respondit, Immo vero, tu Druse, quid agis? Ille L. Crassi, ille M. Antonii voluntatem asperioribus facetiis saepe perstrinxit impune. Nunc usque eo oppressa vestra arrogantia civitas est, ut, quae fuit olim praeconi in ridendo, nunc equiti Romano in plorando, non sit concessa libertas. 34. Quae enim umquam Plancii vox fuit contumeliae potius, quam doloris? quid est autem umquam questus, nisi quum a sociis et a se iniuriam propulsaret? Quum senatus impediretur, quo minus, id quod hostibus semper erat tributum, responsum equitibus Romanis redderetur: omnibus illa iniuria dolori publicanis fuit: sed eum ipsum dolorem hic tulit paullo apertius. Communis ille sensus in aliis fortasse latuit: hic, quod cum ceteris animo sentiebat, id magis, quam ceteri, et vultu promptum habuit et lingua.

35. Quamquam, iudices, (agnosco enim ex me,) permulta in Plancium, quae ab eo numquam dicta sunt, conferuntur. Ego quia dico aliquid aliquando, non studio adductus, sed aut contentione dicendi, aut lacessitus; et quia, ut fit in multis, exit aliquando aliquid, si non perfacetum, attamen fortasse non rusticum: quod quisque dixit, me id dixisse dicunt. Ego autem, si quid est, quod mihi scitum esse videatur, et homine ingenuo dignum atque docto; non aspernor; stomachor vero, quum aliorum non me digna in me conferuntur. Nam quod primus scivit legem de publicanis, tum, quum vir amplissimus consul id illi ordini per populum dedit, quod per senatum, si licuisset, dedisset: si in eo crimen est, quia suffragium tulit: quis non tulit publicanus? si, quia primus scivit: utrum id sortis esse vis, an eius, qui illam legem ferebat? Si sortis, nullum crimen est in casu; si consulis, splendor etiam Plancii, hunc a summo viro principem ordinis esse iudicatum.

XV. 36. Sed aliquando veniamus ad caussam: in qua tu nomine legis Liciniae, quae est de sodalitiis, omnes ambitus leges complexus es. Neque enim quidquam aliud in hac lege, nisi edititios iudices, es secutus: quod genus iudiciorum si est aequum nulla in re, nisi in hac tribuaria: non intelligo, quamobrem senatus hoc uno in genere tribus edi voluerit ab accusatore, neque eamdem editionem transtulerit in ceteras caussas, de ipso denique ambitu, reiectionem fieri voluerit iudicum alternorum: quumque nullum genus acerbitatis praetermitteret, hoc tamen unum praetereundum putarit. 37. Quid? huiusce rei obscura caussa est? an et agitata tum, quum ista in senatu res agebatur, et disputata hesterno die copiosissime a Q. Hortensio? cui tum est senatus assensus. Hoc igitur sensimus: cuiuscumque tribus largitor esset, per hanc consensionem, quae magis honeste quam vere sodalitas nominaretur, quam quisque tribum turpi largitione corrumperet, eum maxime iis hominibus, qui eius tribus essent, esse notum. Ita putavit senatus, quum reo tribus ederentur eae, quas is largitione devinctas haberet, eosdem fore testes et iudices. Acerbum omnino genus iudicii: sed tamen, si vel sua vel ea, quae maxime esset cuique coniuncta, tribus ederetur, vix recusandum. XVI. 38. Tu autem, Laterensis, quas tribus edidisti? Terentinam, credo. Fuit certe id aequum, et certe exspectatum est, et fuit dignum constantia tua. Cuius tu tribus venditorem et corruptorem et sequestrem Plancium fuisse clamitas: eam tribum profecto, severissimorum praesertim hominum et gravissimorum, edere debuisti. At Voltiniam: libet enim tibi nescio quid etiam de illa tribu criminari. Hanc igitur ipsam cur non edidisti? Quid Plancio cum Lemonia? quid cum Ufentina? quid cum Crustumina? Nam Maeciam, non quae iudicaret, sed quae reiiceretur, esse voluisti. 39. Dubitatis igitur, iudices, quin vos M. Laterensis suo iudicio, non ad sententiam legis, sed ad suam spem aliquam de civitate delegerit? dubitatis, quin eas tribus, in quibus magnas necessitudines habet Plancius, quum ille non ediderit, iudicarit officiis ab hoc obser-

vatas, non largitione corruptas? Quid enim potest dicere, cur ista editio non summam habeat acerbitatem, remota ratione illa, quam in decernendo secuti sumus? 40. Tu deligas ex omni populo aut amicos tuos, aut inimicos meos aut denique eos, quos inexorabiles, quos inhumanos, quos crudeles existimes? Tu, me ignaro, nec opinante, inscio, notes et tuos, et tuorum necessarios, iniquos vel meos, vel etiam defensorum meorum? eodemque adiungas, quos natura putes asperos, atque omnibus iniquos? deinde effundas repente, ut ante consessum eorum iudicum videam, quam potuerim, qui essent futuri, suspicari? apud eosque me, ne quinque quidem reiectis, quod in proximo reo de consilii sententia constitutum est, cogas caussam de fortunis omnibus dicere? 41. Non enim, si aut Plancius ita vixit, ut offenderet sciens neminem, aut tu ita errasti, ut eos ederes imprudens, ut nos, invito te, tamen ad iudices, non ad carnifices veniremus: idcirco ista editio per se non acerba est. XVII. An vero nuper clarissimi cives nomen editi iudicis non tulerunt, quum ex CXXV iudicibus, principibus equestris ordinis, quinque et LXX reus reiiceret, L referret, omniaque potius permiscuerunt, quam ei legi conditionique parerent; nos neque ex delectis iudicibus, sed ex omni populo, neque editos ad reiiciendum, sed ab accusatore constitutos iudices ita feremus, ut neminem reiiciamus? 42. Neque ego nunc legis iniquitatem queror, sed factum tuum a sententia legis doceo discrepare: et illud acerbum iudicium, si, quemadmodum senatus censuit populusque iussit, ita fecisses, ut in hunc et suam, et ab hoc observatas tribus ederes; non modo non quererer, sed hunc, his iudicibus editis, qui testes iidem esse possent, absolutum putarem: neque nunc multo secus existimo. Quum enim has tribus edidisti, ignotis te iudicibus uti malle quam notis iudicavisti. Fugisti sententiam legis; aequitatem omnem reiecisti: in tenebris, quam in luce, caussam versari maluisti. 43. Voltinia tribus ab hoc corrupta, Terentinam habuerat venalem. Quid diceret apud Voltinienses, aut apud tribules suos iudices? immo vero tu quid diceres? quem iudicem ex illis aut tacitum testem haberes, aut vero etiam excitares? Etenim, si reus tribum ederet, Voltiniam fortasse Plancius propter necessitudinem ac vicinitatem, suam vero certe edidisset: et, si quaesitor edendus fuisset, quem tandem potius, quam hunc C. Alfium, quem habet, cui notissimus esse debet, vicinum, tribulem, gravissimum hominem iustissimumque, edidisset? cuius quidem aequitas, et ea voluntas erga Cn. Plancii salutem, quam ille sine ulla cupiditatis suspicione prae se fert, facile declarat, non fuisse fugiendum tribulem huic iudicem, cui quaesitorem tribulem exoptandum fuisse videatis.

XVIII. 44. Neque ego nunc consilium reprehendo tuum, quod non eas tribus, quibus hic maxime notus erat, edideris: sed a te doceo consilium non servatum senatus. Etenim quis te tum audiret illorum, aut quid diceres? Sequestremne Plancium? respuerent aures, nemo agnosceret, repudiaretur. An gratiosum? illi libenter audirent: nos non timide confiteremur. Noli enim putare, Laterensis, legibus istis, quas senatus de ambitu sancire voluerit, id esse actum, ut suffragatio, ut observantia, ut gratia tolleretur. Semper fuerunt boni viri, qui apud tribules suos gratiosi esse vellent. 45. Neque vero tam durus in plebem noster ordo fuit, ut eam coli nostra modica liberalitate noluerit: neque hoc liberis nostris interdicendum est, ne observent tribules suos, ne diligant, ne conficere necessariis suis suam tribum possint, ne par ab iis munus in sua petitione respectent: haec enim plena sunt officii, plena observantiae, plena etiam antiquitatis. Isto in genere et fuimus ipsi, quum ambitionis nostrae tempora postulabant, et clarissimos viros esse vidimus, et hodie esse videmus quam plurimos gratiosos. Decuriatio tribulium, descriptio populi, suffragia largitione devincta severitatem senatus, et bonorum omnium vim ac dolorem excitarunt. Haec doce, haec profer, huc incumbe, Laterensis, decuriasse Plancium, conscripsisse, sequestrem fuisse, pronuntiasse, divisisse: tum mirabor, te iis armis uti, quae tibi lex dabat, noluisse. Tribulibus enim iudicibus, non modo severitatem illorum, si ista vera sunt, sed ne vultus quidem ferre possemus. 46. Hanc tu rationem quum fugeris, quumque eos iudices habere nolueris, quorum in huius delicto quum scientia certissima, tum dolor gravissimus esse debuerit: quid apud hos dices, qui abs te taciti requirunt, cur hoc sibi oneris imposueris, cur se potissimum delegeris, cur denique se divinare malueris, quam eos, qui scirent, iudicare? XIX. Ego Plancium, Laterensis, et ipsum gratiosum esse dico, et habuisse in petitione multos cupidos sui, gratiosos: quos tu si sodales vocas, officiosam amicitiam nomine inquinas criminoso: sin, quia gratiosi sint, accusandos putas; noli mirari, te id, quod tua dignitas postularit, repudiandis gratiosorum amicitiis non esse assecutum. 47. Iam, ut ego doceo, gratiosum esse in sua tribu Plancium, quod multis benigne fecerit, pro multis spoponderit, in operas plurimos patris auctoritate et gratia miserit: quod denique omnibus officiis per se, per patrem, per maiores suos totam Atinatem praefecturam comprehenderit: sic tu doce, sequestrem fuisse, largitum esse, conscripsisse, tribules decuriavisse. Quod si non potes: noli tollere ex ordine nostro liberalitatem, noli maleficium putare esse gratiam, noli observantiam sancire poena.

Itaque haesitantem te in hoc sodalitiorum tribuario crimine ad communem ambitus caussam contulisti, in qua desinamus aliquando, si videtur, vulgari et pervagata declamatione contendere. Sic enim tecum ago. 48. Quam tibi commodum est, unam tribum delige: tu doce id, quod debes, per quem sequestrem, quo divisore corrupta sit: ego, si id facere non potueris, quod, ut opinio mea fert, ne incipies quidem, per quem tulerit, docebo. Estne haec vera contentio? placetne sic agi? Num possum magis pedem conferre (ut aiunt) aut propius accedere? Quid taces? quid dissimulas? quid tergiversaris? Etiam atque etiam insto atque urgeo, insector, posco, atque adeo flagito crimen; quamcumque tribum, inquam, delegeris, quam tulerit Plancius, tu ostendito, si poteris, vitium: ego, qua ratione tulerit, docebo: nec erit haec alia ratio Plancio ac tibi, Laterensis. Nam ut, quas tribus tu tulisti, si iam ex te requiram, possis, quorum studio tuleris, explicare: sic ego hoc contendo, me tibi ipsi adversario, cuiuscumque tribus rationem poposceris, redditurum.

XX. 49. Sed cur ego sic ago? quasi non comitiis iam superioribus sit Plancius designatus aedilis: quae comitia primum habere coepit consul quum omnibus in rebus summa auctoritate, tum harum ipsarum legum ambitus auctor; deinde habere coepit subito, praeter opinionem omnium, ut ne si cogitasset quidem quispiam largiri, daretur spatium comparandi. Vocatae tribus, latum suffragium, descriptae, re-

nuntiatae: longe plurimum valuit Plancius: nulla largitionis nec fuit, nec esse potuit suspicio. An tandem una centuria praerogativa tantum habet auctoritatis, ut nemo umquam prior eam tulerit, quin renuntiatus sit: aut his ipsis comitiis consularibus, aut certe in illum annum: aedilem tu Plancium factum miraris, in quo non exigua pars populi, sed universus populus voluntatem suam declararit? cuius in honore non unius tribus pars, sed comitia tota comitiis fuerint praerogativa? 50. Quo quidem tempore, si id, Laterensis, facere voluisses, aut si gravitatis esse putasses tuae, quod multi nobiles saepe fecerunt, ut, quum minus valuissent suffragiis, quam putassent, postea, prolatis comitiis, prosternerent se, et populo Romano, fracto animo atque humili supplicarent: non dubito, quin omnis ad te conversura se fuerit multitudo. Numquam enim fere nobilitas, integra praesertim atque innocens, a populo Romano supplex repudiata est. Sed, si tibi gravitas tua et magnitudo animi pluris fuit, sicut esse debuit, quam aedilitas: noli, quum habeas id, quod malueris, desiderare id, quod minoris putaris. Equidem primum, ut honore dignus essem, maxime semper laboravi: secundo, ut existimarer; tertium mihi fuit illud, quod plerisque primum est, ipse honos: qui iis denique debet esse iucundus, quorum dignitati populus Romanus testimonium, non beneficium ambitioni dedit.

XXI. 51. Quaeris etiam, Laterensis, quid imaginibus tuis, quid ornatissimo atque optimo viro, patri tuo, respondeas mortuo. Noli ista meditari: atque illud cave potius, ne tua ista querela dolorque nimius ab illis sapientissimis viris reprehendatur. Vidit enim pater tuus, Appium Claudium, nobilissimum hominem, vivo patre suo, potentissimo et clarissimo cive, C. Claudio, aedilem non esse factum, et eumdem sine repulsa factum esse consulem: vidit, hominem sibi maxime coniunctum, egregium virum, L. Volcatium, vidit M. Pisonem, in ista aedilitate, offensiuncula accepta, summos a populo Romano esse honores adeptos. Avus vero tuus, et P. Nasicae tibi aedilitiam praedicaret repulsam, quo cive neminem ego statuo in hac republica fortiorem: et C. Marii, qui duabus aedilitatis acceptis repulsis, septies consul est factus: et L. Caesaris, Cn. Octavii, M. Tullii: quos omnes scimus aedilitate praeteritos, consules esse factos. 52. Sed quid ego aedilitias repulsas colligo? quae saepe eiusmodi habitae sunt, ut iis, qui praeteriti essent, benigne a populo factum videretur. Tribunus militum, L. Philippus, summa nobilitate et eloquentia, quaestor C. Caelius, clarissimus ac fortissimus adolescens, tribuni plebis P. Rutilius Rufus, C. Fimbria, C. Cassius, Cn. Orestes, facti non sunt: quos tamen omnes consules factos scimus esse. Quae tibi ultro pater et maiores tui, non consolandi tui gratia, dicent, neque vero, quo te liberent aliqua culpa, quam tu vereris, ne a te suscepta videatur: sed ut te ad istum cursum tenendum, quem a prima aetate suscepisti, cohortentur. Nihil est enim, mihi crede, Laterensis, de te detractum: detractum dico? si mehercule vere, quod accidit, interpretari velis, est aliquid etiam de virtute significatum tua. XXII. Noli enim existimare, non magnum quemdam motum fuisse illius petitionis tuae, de qua, ne aliquid iurares, destitisti. Denuntiasti, homo adolescens, quid de summa republica sentires: fortius tu quidem, quam nonnulli defuncti honoribus, sed apertius, quam vel ambitionis, vel aetatis tuae ratio postulabat. 53. Quamobrem in dissentiente populo, noli putare, nullos fuisse, quorum animos tuus ille fortis animus offenderet: qui te incautum fortasse nunc tuo loco demovere potuerunt, providentem autem et praecaventem numquam certe movebunt.

An te illa argumenta duxerunt? Dubitabitis, inquit, quin coitio facta sit, quum tribus plerasque cum Plotio tulerit Plancius? An una fieri potuerunt, si una tribus non tulissent? — At nonnullas punctis paene totidem. — Quippe; quum iam facti prope superioribus comitiis declaratique venissent: quamquam ne id quidem suspicionem coitionis habuerit. Neque enim umquam maiores nostri sortitionem constituissent aedilitiam, nisi viderent accidere posse, ut competitores pares suffragiis essent. 54. Et ais, prioribus comitiis Aniensem a Plotio Pedio, Terentinam a Plancio tibi esse concessam: nunc ab utroque eas avulsas, ne in angustum venirent. Quam convenit, nondum cognita populi voluntate, hos, quos iam tum coniunctos fuisse dicis, iacturam suarum tribuum, quo vos adiuvaremini, fecisse: eosdem, quum iam essent experti, quid valerent, restrictos et tenaces fuisse? Etenim verebantur, credo, angustias, quasi res in contentionem aut in discrimen aliquod posset venire. Sed tamen tu A. Plotium, virum ornatissimum, in idem crimen vocandum iudicas? an dicis eum te arripuisse, a quo non sis rogatus? Nam quod questus es, plures te testes habere de Voltinia, quam quot in ea tribu puncta tuleris: indicas, aut eos testes te adducere, qui, quia nummos acceperint, te praeterierint: aut, te ne gratuita quidem eorum suffragia tulisse.

XXIII. 55. Illud vero crimen de nummis, quos in circo Flaminio deprehensos esse dixisti, caluit re recenti: nunc in caussa refrixit. Neque enim, qui illi nummi fuerint, nec, quae tribus, nec, qui divisor, ostenderis. Atque is quidem eductus ad consules, qui tum in crimen vocabatur, se inique a tuis iactatum graviter querebatur. Qui si erat divisor, praesertim eius, quem tu habebas reum, cur abs te reus non est factus? cur non eius damnatione aliquid ad hoc iudicium praeiudicii comparasti? Sed neque tu habes haec, neque eis confidis. Alia te ratio, alia cogitatio ad spem huius opprimendi excitavit. Magnae sunt in te opes; late patet gratia: multi amici, multi cupidi tui, multi fautores laudis tuae; multi huic invident; multis etiam pater, optimus vir, nimium retinens equestris iuris et libertatis videtur; multi etiam communes inimici reorum omnium; qui ita semper testimonium de ambitu dicunt, quasi aut moveant animos iudicum suis testimoniis, aut gratum populo Romano sit, aut ab eo facilius ob eam caussam dignitatem, quam volunt, consequantur. 56. Quibuscum me, iudices, pugnantem meo more pristino non videbitis: non quo mihi fas sit quidquam defugere, quod salus Plancii postulet: sed quia neque necesse est, me id persequi voce, quod vos mente videatis; et quod ita de me meriti sunt illi ipsi, quos ego testes video paratos, ut eorum reprehensionem vos vestrae prudentiae assumere, meae modestiae remittere debeatis. Illud unum vos magno opere oro atque obsecro, iudices, quum huius, quem defendo, tum communis periculi caussa, ne fictis auditionibus, ne disseminato dispersoque sermoni fortunas innocentium subiiciendas putetis. 57. Multi amici accusatoris, nonnulli etiam nostri iniqui, multi communes obtrectatores atque omnium invidi multa finxerunt. Nihil est autem tam volucre, quam maledictum: nihil facilius emittitur, nihil citius excipitur, nihil latius dissipatur. Neque

ego, si fontem maledicti reperietis, ut negligatis, aut dissimuletis, umquam postulabo. Sed, si quid sine capite manabit, aut si quid erit eiusmodi, ut non exstet auctor, qui audierit: aut ita negligens vobis esse videbitur, ut, unde audierit, oblitus sit: aut ita levem habebit auctorem, ut memoria dignum non putarit: huius illa vox vulgaris, AUDIVI, ne quid reo innocenti noceat, oramus.

XXIV. 58. Sed venio iam ad L. Cassium, familiarem meum, cuius ex oratione ne illum quidem Iuventium tecum expostulavi: quem ille omni et virtute et humanitate ornatus adolescens primum de plebe aedilem curulem factum esse dixit. In quo, Cassi, si tibi ita respondeam, nescisse id populum Romanum, neque fuisse qui id nobis narraret, praesertim mortuo Longino: non, ut opinor, admirere, quum ego ipse, non abhorrens a studio antiquitatis, me hic id ex te primum audisse confitear. Et, quoniam tua fuit perelegans ac persubtilis oratio, digna equitis Romani vel studio vel pudore: quoniamque sic ab his es auditus, ut magnus honos et ingenio et humanitati tuae tribueretur: respondebo ad ea, quae dixisti, quae pleraque de ipso me fuerunt; in quibus ipsi aculei, si quos habuisti in me reprehendendo, tamen mihi non ingrati acciderunt. 59. Quaesisti, utrum mihi putarem, equitis Romani filio, faciliorem fuisse ad adipiscendos honores viam, an futuram esse filio meo, qui esset familia consulari. Ego vero, quamquam illi omnia malo, quam mihi; tamen illi honorum aditus numquam faciliores optavi, quam mihi fuerunt: quin etiam, ne forte ille sibi me potius peperisse iam honores, quam iter demonstrasse adipiscendorum putet, haec illi soleo praecipere, (quamquam ad praecepta aetas non est gravis,) quae ille a Iove ortus suis praecepit filiis:

— *Vigilándum est semper: múltae insidiae súnt bonis.*

Nosti cetera. Nonne,

Id quod multi invídeant, —

quae scripsit gravis ille et ingeniosus poeta, scripsit, non ut illos regios pueros, qui iam nusquam erant, sed ut nos et nostros liberos ad laborem et laudem excitaret? 60. Quaeris, quid potuerit amplius assequi Plancius, si Cn. Scipionis fuisset filius. Magis aedilis fieri non potuisset; sed hoc praestaret, quod ei minus invideretur. Etenim honorum gradus summis hominibus et infimis sunt pares, gloriae dispares.

XXV. Quis nostrum se dicit M'. Curio, quis C. Fabricio, quis C. Duillio parem? quis Atilio Calatino? quis Cn. et P. Scipionibus? quis Africano, Marcello, Maximo? Tamen eosdem sumus honorum gradus, quos illi, assecuti. Etenim in virtute multi sunt ascensus: ut is maxime gloria excellat, qui virtute plurimum praestet. Honorum populi finis est consulatus: quem magistratum iam octingenti fere consecuti sunt. Horum, si diligenter quaeres, vix decimam partem reperias gloria dignam. Sed nemo umquam sic egit, ut tu: Cur iste fit consul? quid potuit amplius, si L. Brutus esset, qui civitatem dominatu regio liberavit? Honore nihil amplius, laude multum. Sic igitur Plancius nihilo minus quaestor est factus et tribunus plebis et aedilis, quam si esset summo loco natus: sed haec, pari loco orti, sunt innumerabiles alii consecuti. 61. Profers triumphos T. Didii et C. Marii: et quaeris, quid simile in Plancio. Quasi vero isti, quos commemoras, propterea magistratus ceperint, quod triumpharant, et non, quia commissi sunt iis magistratus, in quibus re bene gesta triumpharent. Rogas, quae castra viderit: qui et miles in Creta, Metello hoc imperatore, et tribunus in Macedonia militum fuerit, et quaestor tantum ex re militari detraxerit temporis, quantum in me custodiendum transferre maluerit. 62. Quaeris, num disertus. Immo, id quod secundum est, ne sibi quidem videtur. Num iurisconsultus? Quasi quisquam sit, qui sibi hunc falsum de iure respondisse dicat. Omnes enim istiusmodi artes in iis reprehenduntur, qui, quum professi fuerint, satisfacere non possunt: non in iis, qui se abfuisse ab istis studiis confitentur. Virtus, probitas, integritas in candidato, non linguae volubilitas, non ars, non scientia requiri solet. Ut nos in mancipiis parandis, quamvis frugi hominem si pro fabro, aut pro tectore emimus, ferre moleste solemus, si eas artes, quas in emendo secuti sumus, forte nesciverit: sin autem emimus, quem villicum imponeremus, quem pecori praeficeremus, nihil in eo, nisi frugalitatem, laborem, vigilantiam esse curamus: sic populus Romanus deligit magistratus, quasi reipublicae villicos; in quibus si qua praeterea est ars, facile patitur; sin minus, virtute eorum et innocentia contentus est. Quotus enim quisque disertus, quotus quisque iuris peritus est, ut eos numeres, qui volunt esse? Quod si praeterea honore dignus nemo, quidnam tot optimis et ornatissimis civibus est futurum?

XXVI. 63. Iubes Plancium de vitiis Laterensis dicere. Nihil potest, nisi eum nimis in se iracundum putabis fuisse. Idem effers Laterensem laudibus. Facile patior, id te agere multis verbis, quod ad iudicium non pertineat, et id te accusantem tamdiu dicere, quod ego defensor sine periculo possim confiteri. Atqui non modo confiteor, summa in Laterense ornamenta esse, sed te etiam reprehendo, quod ea non enumeres, alia quaedam inania et levia conquiras. Praeneste fecisse ludos. Quid? alii quaestores non fecerunt? Cyrenis liberalem in publicanos, iustum in socios fuisse. Quis negat? sed ita multa Romae geruntur, ut vix ea, quae fiunt in provinciis, audiantur. 64. Non vereor, ne mihi aliquid, iudices, videar arrogasse, si de quaestura mea dixero. Quamvis enim illa floruerit, tamen eum me postea fuisse in maximis imperiis arbitror, ut non ita mihi multum gloriae sit ex quaesturae laude repetendum: sed tamen non vereor, ne quis audeat dicere, ullius in Sicilia quaesturam aut gratiorem aut clariorem fuisse. Vere mehercules hoc dicam: sic tum existimabam, nihil homines aliud Romae, nisi de quaestura mea loqui. Frumenti in summa caritate maximum numerum miseram: negotiatoribus comis, mercatoribus iustus, municipibus liberalis, sociis abstinens, omnibus eram visus in omni officio diligentissimus. Excogitati quidam erant a Siculis honores in me inauditi. 65. Itaque hac spe decedebam, ut mihi populum Romanum ultro omnia delaturum putarem. At ego, quum casu diebus iis, itineris faciendi caussa, decedens e provincia, Puteolos forte venissem, quum plurimi et lautissimi solent esse in iis locis: concidi paene, iudices, quum ex me quidam quaesisset, quo die Roma exissem, et numquidnam esset novi. Cui cum respondissem, me e provincia decedere: etiam mehercule, inquit, ut opinor, ex Africa. XXVII. Huic ego iam stomachans fastidiose, immo ex Sicilia, inquam. Tum quidam, quasi qui omnia sciret, quid? tu nescis, inquit, hunc Syracusis quaestorem fuisse? Quid multa? destiti stomachari, et me unum ex iis feci, qui ad aquas venissent. 66. Sed ea res, iudices, haud scio an plus mihi profuerit, quam si mihi tum essent omnes con-

gratulati. Nam posteaquam sensi, populum Romanum aures hebetiores, oculos acres atque acutos habere: destiti, quid de me audituri essent homines, cogitare: feci, ut postea quotidie me praesentem viderent: habitavi in oculis: pressi forum, neminem a congressu meo neque ianitor meus, neque somnus absterruit. Ecquid ego dicam de occupatis meis temporibus, cui fuerit ne otium quidem umquam otiosum? Nam, quas tu commemoras, Cassi, legere te solere orationes, quum otiosus sis, has ego scripsi ludis et feriis, ne omnino umquam essem otiosus. Etenim M. Catonis illud, quod in principio scripsit Originum suarum, semper magnificum et praeclarum putavi, CLARORUM VIRORUM ATQUE MAGNORUM NON MINUS OTII, QUAM NEGOTII, RATIONEM EXSTARE OPORTERE. Ita, si quam habeo laudem, quae quanta sit, nescio, parta Romae est, quaesita in foro: meaque privata consilia publici quoque casus comprobaverunt, ut etiam summa respublica mihi domi fuerit gerenda, et Urbs in Urbe servanda. 67. Eadem igitur, Cassi, via munita Laterensi est, idem virtutis cursus ad gloriam: hoc facilior fortasse, quod ego huc, a me ortus et per me nixus, ascendi; istius egregia virtus adiuvabitur commendatione maiorum. Sed, ut redeam ad Plancium, numquam ex Urbe abfuit, nisi sorte, lege, necessitate. Non valuit rebus iisdem, quibus fortasse nonnulli: at valuit assiduitate, valuit observandis amicis, valuit liberalitate: fuit in oculis: petivit: ea est usus ratione vitae, qua, minima invidia, novi homines plurimi eosdem honores consecuti sunt.

XXVIII. 68. Nam, quod ais, Cassi, non plus me Plancio debere, quam bonis omnibus, quod iis aeque mea salus cara fuerit· ego me debere bonis omnibus fateor. Sed etiam hi quibus ego debeo, boni viri et cives, aediliciis comitiis aliquid se meo nomine debere Plancio dicebant. Verum fac me multis debere, et in iis Plancio: utrum igitur me conturbare oportet: an ceteris, quum cuiusque dies venerit, hoc nomen, quod urget, nunc, quum petitur, dissolvere? Quamquam dissimilis est pecuniae debitio, et gratiae. Nam qui pecuniam dissolvit, statim non habet id, quod reddidit: qui autem debet, aes retinet alienum: gratiam autem, et qui refert, habet, et qui habet, in eo ipso, quod habet, refert. Neque ego nunc Plancio desinam debere, si hoc solvero: nec minus ei redderem voluntate ipsa, si hoc molestiae non accidisset. 69. Quaeris a me, Cassi, quid pro fratre meo, qui mihi est carissimus, quid pro meis liberis, quibus nihil potest mihi esse iucundius, amplius, quam pro Plancio facio, facere possim: nec vides, istorum ipsorum caritate ad huius salutem defendendam maxime stimulari me atque excitari. Nam neque illis huius salute, a quo meam sciunt esse defensam, quidquam est optatius, et ego ipse numquam illos aspicio, quin, quum per hunc me his conservatum esse meminerim, huiusce meriti in me recorder. Opimium damnatum esse commemoras, servatorem ipsum reipublicae: Calidium adiungis, cuius lege Q. Metellus in civitatem sit restitutus; reprehendis meas pro Plancio preces, quod nec Opimius suo nomine liberatus sit, nec Q. Metelli Calidius. XXIX. De Calidio tibi tantum respondeo, quod ipse vidi: Q. Metellum Pium, consulem, praetoriis comitiis, petente Q. Calidio, populo Romano supplicasse, quum quidem non dubitaret, et consul et homo nobilissimus, patronum illum esse suum, et familiae suae nobilissimae dicere. 70. Quo loco quaero ex te, num id in iudicio Calidii putes, quod ego in Plancii facio, aut Metellum Pium, si Romae esse potuisset, aut patrem eius, si vixisset, non fuisse facturum. Nam Opimii quidem calamitas utinam ex hominum memoria posset evelli! Vulnus illud reipublicae, dedecus huius imperii, turpitudo populi Romani, non iudicium putandum est. Quam enim illi iudices, si iudices, et non parricidae patriae nominandi sunt, graviorem potuerunt reipublicae infligere securim, quam, quum illum e civitate eiecerunt, qui praetor finitimo, consul domestico bello, rempublicam liberarat? 71. At enim nimis ego magnum beneficium Plancii facio, et, ut ais, id verbis exaggero: quasi vero me tuo arbitratu, et non meo, gratum esse oporteat. Quod istius tantum meritum, inquit? An quia te non iugulavit? Immo vero, quia iugulari passus non est. Quo quidem tu loco, Cassi, etiam purgasti inimicos meos, meaeque vitae nullas ab illis insidias fuisse dixisti. Posuit hoc idem Laterensis. Quamobrem de isto paullo post plura dicam: de te tantum requiro, utrum putes odium in me mediocre inimicorum fuisse. — Quod fuit ullorum umquam barbarorum tam immane ac tam crudele in hostem? — An fuisse in iis aliquem aut famae metum, aut poenae, quorum vidisti toto illo anno ferrum in foro, flammam in delubris, vim in tota Urbe versari? Nisi forte existimas, eos idcirco vitae meae pepercisse, quod de reditu meo non timerent. Et quemquam putas fuisse tam excordem, qui, vivis his, stante Urbe et curia, rediturum me, si viverem, non putaret? Quamobrem non debes is homo et is civis praedicare, vitam meam, quae fidelitate amicorum conservata sit, inimicorum modestia non esse appetitam.

XXX. 72. Respondebo tibi nunc, Laterensis, minus fortasse vehementer, quam abs te sum provocatus: sed profecto nec considerate minus, nec minus amice. Nam primum illud fuit asperius, me, quae de Plancio dicerem, mentiri et temporis caussa fingere. Scilicet homo sapiens excogitavi, quamobrem viderer maximis beneficii vinculis obstrictus, quum liber essem et solutus. Quid enim? mihi ad defendendum Plancium parum multae, parum iustae necessitudines erant familiaritatis, vicinitatis, patris amicitiae? Quae si non essent, vererer, credo, ne turpiter facerem, si hoc splendore et hac dignitate hominem defenderem. Fingenda fuit mihi videlicet caussa peracuta, ut ei, quem mihi debere oporteret, ego me omnia debere dicerem. At id etiam gregarii milites faciunt inviti, ut coronam dent civicam, et se ab aliquo servatos esse fateantur: non quo turpe sit, protectum in acie, ex hostium manibus eripi, (nam id accidere, nisi forti viro et pugnanti cominus, non potest,) sed onus beneficii reformidant, quod permagnum est, alieno debere idem, quod parenti. 73. Ego, quum ceteri vera beneficia, etiam minora, dissimulent, ne obligati esse videantur, eo me beneficio obstrictum esse ementior, cui ne referri quidem gratia posse videatur? An hoc tu, Laterensis, ignoras? qui, quum mihi esses amicissimus, quum vel periculum vitae tuae mecum sociare voluisses, quum me in illo tristi et acerbo luctu atque discessu non lacrimis solum tuis, sed animo, corpore, copiis prosecutus esses, quum meos liberos et uxorem, me absente, tuis opibus auxilioque defendisses, sic mecum semper egisti, te mihi remittere atque concedere, ut omne studium meum in Cn. Plancii honore consumerem, quod eius in me meritum tibi etiam ipsi gratum esse dicebas. 74. Nihil autem me novi, nihil temporis caussa dicere, nonne etiam illa testis est

oratio, quae est a me prima habita in senatu? in qua quum perpaucis nominatim egissem gratias, quod omnes enumerari nullo modo possent, scelus autem esset quemquam praeteriri, statuissemque eos solum nominare, qui caussae nostrae duces et quasi signiferi fuissent: in his Plancio gratias egi. Recitetur oratio, quae propter rei magnitudinem dicta de scripto est: in qua ego homo astutus ei me dedebam, cui nihil magno opere deberem, et huius tanti officii servitutem astringebam testimonio sempiterno. Nolo cetera, quae a me mandata sunt litteris, recitare: praetermitto, ne aut proferre videar ad tempus, aut eo genere uti litterarum, quod meis studiis aptius, quam consuetudini iudiciorum esse videatur.

XXXI. 75. Atque etiam clamitas, Laterensis: *Quousque ista dicis? Nihil in Cispio profecisti. Obsoletae iam sunt preces tuae.* De Cispio mihine tu obiicies, quem ego, de me bene meritum quia, te teste, cognoveram, te eodem auctore defendi? et ei dices, *Quousque,* quem negas, quod pro Cispio contenderit, impetrare potuisse? Nam istius verbi, *Quousque*, haec poterat esse invidia: datus est tibi ille: condonatus ille: non facis finem: ferre non possumus; ei quidem, qui pro uno laborarit, id ipsum non obtinuerit, dici, *Quousque*, irridentis magis est, quam reprehendentis. Nisi forte ego unus ita me gessi in iudiciis, ita et cum his et inter hos vixi, is in caussis patronus, is in republica civis et sum et semper fui, solus ut a te constituar, qui nihil a iudicibus debeam umquam impetrare. 76. Et mihi lacrimulam Cispiani iudicii obiectas: sic enim dixisti: *Vidi ego tuam lacrimulam.* Vide, quam me verbi tui poeniteat. Non modo lacrimulam, sed multas lacrimas, et fletum cum singultu videre potuisti. An ego, qui meorum lacrimis, me absente, commotus simultates, quas mecum habebat, deposuisset, meaeque salutis non modo non oppugnator, (ut inimici mei putarant) sed etiam defensor fuisset, huius in periculo non dolorem meum significarem? 77. Tu autem, Laterensis, qui tum lacrimas meas gratas esse dicebas, nunc easdem vis invidiosas videri.

XXXII. Negas, tribunatum Plancii quidquam attulisse adiumenti dignitati meae: atque hoc loco (quod verissime facere potes) L. Racilii, fortissimi et constantissimi viri, divina in me merita commemoras. Cui quidem ego, sicut Cn. *Plancio, numquam dissimulavi me plurimum debere, semperque prae me feram. Nullas enim sibi ille neque contentiones, neque inimicitias, neque vitae dimicationes nec pro republica, nec pro me defugiendas putavit. Atque utinam, quam ego sum in illum gratus, tam licuisset, per hominum vim, et iniuriam P. R., ei gratiam referre! Sed, si non eadem contendit in tribunatu Plancius, existimare debes, non huic voluntatem defuisse, sed me, quum tantum iam Plancio deberem, Racilii beneficiis fuisse contentum. 78. An vero putas, iudices idcirco minus mea caussa facturos, quod me esse gratum crimineris? an, quum populus Romanus illo senatusconsulto, quod in monumento Marii factum est, quo mea salus omnibus est gentibus commendata, uni Cn. Plancio gratias egerit, (unus enim fuit de magistratibus aut pro magistratibus defensor salutis meae, cui senatus pro me gratias agendas putavit,) ei ego a me referendam gratiam non putem? Atqui, haec quum vides, quo me tandem animo in te putas esse, Laterensis? ullum esse tantum periculum, tantum laborem, tantam contentionem, quam ego non modo pro salute tua, sed etiam pro dignitate defugerim? Quo quidem etiam magis sum, non dicam miser (nam hoc quidem abhorret a virtute verbum), sed certe exercitus: non quia multis debeo, (leve enim est onus, beneficii gratia) sed quia saepe concurrunt, propter aliquorum de me meritorum inter ipsos contentiones, ut eodem tempore in omnes verear ne vix possim gratus videri. 79. Sed ego hoc meis ponderibus examinabo, non solum quid cuique debeam, sed etiam quid cuiusque intersit, et quid a me cuiusque tempus poscat. XXXIII. Agitur studium tuum, vel etiam, si vis, existimatio, laus aedilitatis: at Cn. Plancii salus, patria, fortunae. Salvum tu me esse cupisti: hic fecit etiam, ut esse possem. Distineor tamen et divellor dolore, et in caussa dispari offendi te a me, doleo: sed, medius fidius, multo citius meam salutem pro te abiecero, quam Cn. Plancii salutem tradidero contentioni tuae. 80. Etenim, iudices, quum omnibus me virtutibus affectum esse cupio, tum nihil est, quod malim, quam me et gratum esse, et videri. Haec est enim una virtus non solum maxima, sed etiam mater virtutum omnium reliquarum. Quid est pietas, nisi voluntas grata in parentes? qui sunt boni cives, qui belli, qui domi de patria bene merentes, nisi qui patriae beneficia meminerunt? qui sancti, qui religionum colentes, nisi qui meritam diis immortalibus gratiam iustis honoribus et memori mente persolvunt? Quae potest esse iucunditas vitae, sublatis amicitiis? quae porro amicitia potest esse inter ingratos? 81. Quis est nostrum liberaliter educatus, cui non educatores, cui non magistri sui atque doctores, cui non locus ille mutus ipse, ubi altus aut doctus est, cum grata recordatione in mente versetur? Cuius opes tantae esse possunt, aut umquam fuerunt, quae sine multorum amicorum officiis stare possint? quae certe, sublata memoria et gratia, nullae exstare possunt. Equidem nil tam proprium hominis existimo, quam non modo beneficio, sed etiam benevolentiae significatione alligari: nihil porro tam inhumanum, tam immane, tam ferum, quam committere, ut beneficio non dicam indignus, sed victus esse videare. 82. Quae quum ita sint, iam succumbam, Laterensis, isti tuo crimini; in eo ipso, in quo nihil potest esse nimium, quoniam ita tu vis, nimium me gratum esse concedam: petamque a vobis, iudices, ut eum beneficio complectamini, quem qui reprehendit, in eo reprehendit, quod gratum praeter modum dicat esse. Neque enim ad negligendam meam gratiam debet valere, quod dixit idem, vos nec nocentes, nec litigiosos esse, quo minus me apud vos valere oporteret. Quasi vero in amicitia mea non haec praesidia (si quae forte sunt in me) parata semper amicis esse maluerim, quam necessaria. Etenim ego de me tantum audeo dicere, amicitiam meam voluptati pluribus, quam praesidio fuisse: meque vehementer vitae meae poeniteret, si in mea familiaritate locus esset nemini, nisi litigioso, aut nocenti.

XXXIV. 83. Sed hoc nescio quomodo frequenter in me congessisti, saneque in eo creber fuisti, te idcirco in ludos caussam coniicere noluisse, ne ego, mea consuetudine, aliquid de thensis misericordiae caussa dicerem; quod in aliis aedilibus ante fecissem. Nonnihil egisti hoc loco: nam mihi eripuisti ornamentum orationis meae: deridebor, si mentionem thensarum fecero, quum tu id praedixeris: sine thensis autem quid potero dicere? Hic etiam addidisti, me idcirco mea lege exsilio ambitum sanxisse, ut miserabiliores epilogos possem dicere. Non vobis videor cum aliquo declamatore, non cum laboris et fori discipulo

disputare? 84. Rhodi enim, inquit, ego non fui: me vult fuisse: sed fui, inquit, Nicaeae (putabam in Vaccaeis dicturum) bis [in Bithynia]. Si locus habet reprehensionis ansam aliquam, nescio cur severiorem Nicaeam putes, quam Rhodum: si spectanda caussa est, et tu in Bithynia summa cum dignitate fuisti, et ego Rhodi non minore. Nam, quod in eo me reprehendisti, quod nimium multos defenderim: utinam et tu, qui potes, et ceteri, qui defugiunt, vellent me labore hoc levare! Sed fit vestra diligentia, qui in caussis ponderandis omnes fere repudiatis, ut ad nos pleraeque confluant, qui miseris et laborantibus nihil negare possumus. 85. Admonuisti etiam, quod in Creta fuisses, dictum aliquod in petitionem tuam dici potuisse: me id perdidisse. Uter igitur nostrum est cupidior dicti? egone, qui, quod dici potuit, non dixerim: an tu, qui etiam ipse in te dixeris? Te aiebas de tuis rebus gestis nullas litteras misisse, quod mihi meae, quas ad aliquem misissem, obfuissent. Quas ego mihi obfuisse non intelligo, reipublicae video prodesse potuisse.

XXXV. 86. Sed sunt haec leviora: illa vero gravia atque magna, quod meum discessum, quem saepe defleras, nunc quasi reprehendere et subaccusare voluisti. Dixisti enim, non auxilium mihi, sed me auxilio defuisse. Ego vero fateor me [hercule], quod viderim mihi auxilium non deesse, idcirco [me] illi auxilio pepercisse. Qui enim status, quod discrimen, quae fuerit in republica tempestas illa, quis nescit? Tribunicius me terror, an consularis furor movit? decertare mihi ferro magnum fuit cum reliquiis eorum, quos ego florentes atque integros sine ferro viceram? Consules post hominum memoriam taeterrimi atque turpissimi, sicut et illa principia, et hi recentes rerum exitus declararunt, quorum alter exercitum perdidit, alter vendidit, emptis provinciis, a senatu, a republica, a bonis omnibus defecerant: qui exercitibus, qui armis, qui opibus plurimum poterant, quum, quid sentirent, nesciretur, furialis illa vox, nefariis stupris, religiosis altaribus effeminata, secum et illos et consules facere, acerbissime personabat. Egentes in locupletes, perditi in bonos, servi in dominos armabantur. 87. At erat mecum senatus, et quidem veste mutata: quod pro me uno post hominum memoriam publico consilio susceptum est. Sed recordare, qui tum fuerint consulum nomine hostes; qui soli in hac urbe senatum senatui parere non siverint, edictoque suo non luctum patribus conscriptis, sed luctus indicia ademerint. At erat mecum cunctus equester ordo: quem quidem in concionibus saltator ille Catilinae consul proscriptionis denuntiatione terrebat. At tota Italia convenerat: cui quidem belli intestini et vastitatis metus inferebatur.

XXXVI. Hisce ego auxiliis studentibus atque incitatis uti me, Laterensis, potuisse confiteor: sed erat non iure, non legibus, non disceptando decertandum: nam profecto, praesertim tam bona in caussa, numquam, quo ceteri saepe abundarunt, id mihi ipsi auxilium meum defuisset: armis fuit, armis, inquam, fuit dimicandum: quibus a servis atque a servorum ducibus caedem fieri senatus et bonorum, reipublicae exitiosum fuisset. 88. Vinci autem improbos a bonis, fateor fuisse praeclarum, si finem tum vincendi viderem: quem profecto non videbam. Ubi enim praesto fuisset mihi aut tam fortis consul, quam L. Opimius? quam C. Marius? quam L. Flaccus? quibus ducibus improbos cives respublica vicit armatis: aut, si minus fortes, attamen tam iusti, quam P. Mucius, qui arma, quae privatus P. Scipio sumpserat, ea, Ti. Graccho interempto, iure optimo sumpta esse defendit? Esset igitur pugnandum cum consulibus. Nihil dico amplius, nisi illud: victoriae nostrae graves adversarios paratos, interitus nullos esse ultores videbam. 89. Hisce ego auxiliis salutis meae si idcirco defui, quia nolui dimicare: fatebor, id quod vis, non mihi auxilium, sed me auxilio defuisse. Sin autem, quo maiora studia in me bonorum fuerunt, hoc iis magis consulendum et parcendum putavi: tu id in me reprehendis, quod Q. Metello laudi datum est, hodieque est et semper erit maximae gloriae? quem, ut potes ex multis audire, qui tum affuerunt, constat, invitissimis viris bonis, cessisse: nec fuisse dubium, quin contentione et armis superior posset esse. Ergo ille quum suum, non quum senatus factum defenderet, quum perseverantiam sententiae suae, non salutem reipublicae, retinuisset, tamen, quod illud voluntarium vulnus accepit, iustissimos omnium Metellorum et clarissimos triumphos gloria et laude superavit, quod et illos ipsos improbissimos cives interfici noluit, et, ne quis bonus interiret in eadem caede, providit: ego, tantis periculis propositis, quum, si victus essem, interitus reipublicae, si vicissem, infinita dimicatio pararetur, committerem, ut idem perditor reipublicae nominarer, qui servator fuissem?

XXXVII. 90. Mortem me timuisse dicis. — Ego vero ne immortalitatem quidem contra rempublicam accipiendam putarem, nedum emori cum pernicie reipublicae vellem. Nam, qui pro republica vitam dediderunt, (licet me desipere dicatis,) numquam mehercule eos mortem potius, quam immortalitatem assequutos putavi. Ego vero, si tum illorum impiorum ferro ac manu concidissem, in perpetuum respublica civile praesidium salutis suae perdidisset. Quin etiam, si me vis aliqua morbi aut natura ipsa consumpsisset: tamen auxilia posteritatis essent imminuta, quod peremptum esset mea morte id exemplum, qualis futurus in me retinendo fuisset senatus populusque Romanus. An, si umquam in me vitae cupiditas fuisset, ego mense Decembri mei consulatus, omnium parricidarum tela commossem? quae, si viginti quiessem dies, in aliorum vigiliam consulum recidissent. Quamobrem si vitae cupiditas contra rempublicam est turpis, certe multo mortis cupiditas mea turpior fuisset cum pernicie civitatis.

91. Nam quod te in republica liberum esse gloriatus es, id ego et fateor et laetor, et tibi etiam in hoc gratulor: quod me autem negasti, in eo neque te, neque quemquam diutius patiar errare. XXXVIII. Nam si quis idcirco aliquid de libertate mea deminutum putat, quod non ab omnibus eisdem, a quibus antea solitus sum dissentire, dissentiam: primum, si bene de me meritis gratum me praebeo, non desino incurrere in crimen hominis nimium memoris nimiumque grati; sin autem sine ullo reipublicae detrimento respicio etiam aliquando salutem quum meam tum meorum, certe non modo non sum reprehendendus, sed etiam, si ruere vellem, boni viri me, ut id ne facerem, rogarent. 92. Res vero ipsa publica, si loqui posset, ageret mecum, ut, quoniam sibi servissem semper, numquam mihi, fructus autem ex sese non, ut oportuisset, laetos et uberes, sed magna acerbitate permixtos, tulissem, ut iam mihi servirem, consulerem meis; se non modo satis habere a me, sed etiam vereri, ne parum mihi pro eo, quod tum a me haberet, reddidisset. 93. Quid, si horum ego nihil cogito, et idem sum in republica, qui fui semper: tamenne libertatem requi-

res meam? quam tu ponis in eo, si semper cum iis, quibuscum aliquando contendimus, depugnemus. Quod est longe secus. Stare enim omnes debemus, tanquam in orbe aliquo reipublicae, qui quoniam versatur, eam deligere partem, ad quam nos illius utilitas salusque converterit. XXXIX. Ego autem Cn. Pompeium, non dico auctorem, ducem, defensorem salutis meae, (nam haec privatim fortasse officiorum memoriam quaerunt et gratiam,) sed hoc dico, quod ad salutem reipublicae pertinet: ego eum non tuear, quem omnes in republica principem esse concedunt? Ego C. Caesaris laudibus desim, quas primum populi Romani, nunc etiam senatus, cui me semper addixi, plurimis atque amplissimis iudiciis videam esse celebratas? Tum hercule me confitear, non iudicium aliquod habuisse de reipublicae utilitate, sed hominibus amicum aut inimicum fuisse. 94. An, quum videam navem secundis ventis cursum tenentem suum, si non eum petat portum, quem ego aliquando probavi, sed alium non minus tutum atque tranquillum: cum tempestate pugnem periculose potius, quam illi, salute praesertim proposita, obtemperem et paream? Ego vero haec didici, haec vidi, haec scripta legi: haec de sapientissimis et clarissimis viris, et in hac republica, et in aliis civitatibus, monumenta nobis litterae prodiderunt: non semper easdem sententias ab iisdem, sed, quascumque reipublicae status, inclinatio temporum, ratio concordiae postularet, esse defensas. Quod ego et facio, Laterensis, et semper faciam: libertatemque, quam tu in me requiris, quam ego neque dimisi umquam neque dimittam, non in pertinacia, sed in quadam moderatione positam putabo.

XL. 95. Nunc venio ad illud extremum, quod dixisti, dum Plancii in me meritum verbis extollerem, me arcem facere ex cloaca lapidemque e sepulcro venerari pro deo: neque enim mihi insidiarum periculum ullum neque mortis fuisse. Cuius ego temporis rationem explicabo brevi, neque invitus. Nihil enim ex meis est temporibus, quod minus pervagatum, quodque minus aut mea commemoratione celebratum sit, aut hominibus auditum atque notum. Ego enim, Laterensis, ex illo incendio legum, iuris, senatus, bonorum omnium, cedens, quum mea domus ardore suo deflagrationem Urbi atque Italiae toti minaretur, nisi quievissem: Siciliam petivi animo, quae et ipsa erat mihi, sicut domus una, coniuncta, et obtinebatur a C. Virgilio, quocum me uno vel maxime quum vetustas, tum amicitia, tum mei fratris collegia, tum respublica sociarat. 96. Vide nunc caliginem temporum illorum. Quum ipsa paene insula mihi sese obviam ferre vellet: praetor ille, eiusdem tribuni plebis concionibus propter eamdem reipublicae caussam saepe vexatus, nihil amplius dico, nisi, me in Siciliam venire noluit. Quid dicam? C. Virgilio, tali civi et viro, benevolentiam in me, memoriam communium temporum, pietatem, humanitatem, fidem defuisse? Nihil, iudices, est eorum; sed, quam tempestatem nos vobiscum non tulissemus, metuit, ut eam ipse posset opibus suis sustinere. Tum, consilio repente mutato, iter a Vibone Brundisium terra petere contendi: nam maritimos cursus praecludebat hiemis magnitudo.

XLI. 97. Quum omnia illa municipia, quae sunt a Vibone Brundisium, in fide mea, iudices, essent: iter mihi tutum, multis minitantibus, magno cum suo metu praestiterunt. Brundisium veni, vel potius ad moenia accessi. Urbem unam mihi amicissimam declinavi, quae se vel potius exscindi, quam, e suo complexu ut eriperer, facile pateretur. In hortos me M. Laenii Flacci contuli: cui quum omnis metus, publicatio bonorum, exsilium, mors proponeretur, haec perpeti, si acciderent, maluit, quam custodiam mei capitis dimittere. Huius ego, et parentis eius, prudentissimi atque optimi senis, et fratris, et utriusque filiorum manibus, in navi tuta ac fideli collocatus, eorumque preces et vota de meo reditu exaudiens, Dyrrhachium, quod erat in fide mea, petere contendi. 98. Quo quum venissem, cognovi, id quod audieram, refertam esse Graeciam sceleratissimorum hominum ac nefariorum, quorum impium ferrum ignesque pestiferos meus ille consulatus e manibus extorserat: qui antequam de meo adventu audire potuissent, quum tamen abessent aliquot dierum viam, in Macedoniam ad Planciumque perrexi. Hic vero simulatque me mare transisse cognovit: (audi, audi, atque attende, Laterensis, ut scias, quid ego Plancio debeam, confiteareque aliquando, me, quod faciam, et grate et pie facere: huic, quae pro salute mea fecerit, si minus profutura sint, obesse certe non oportere:) nam, simulac me Dyrrhachium attigisse audivit; statim ad me, lictoribus dimissis, insignibus abiectis, veste mutata, profectus est. 99. O acerbam mihi, iudices, memoriam temporis illius et loci, quum hic in me incidit, quum complexus est, conspersitque lacrimis, nec loqui prae maerore potuit! O rem quum auditu crudelem, tum visu nefariam! o reliquos omnes dies noctesque eas, quibus iste, a me non recedens, Thessalonicam me in quaestoriumque perduxit! Hic ego nunc de praetore Macedoniae nihil dicam amplius, nisi eum et civem optimum semper et mihi amicum fuisse: sed eadem timuisse, quae ceteros; Cn. Plancium fuisse unum, non, qui minus timeret, sed, si acciderent ea, quae timerentur, mecum ea subire et perpeti vellet. 100. Qui, quum ad me L. Tubero, meus necessarius, qui fratri meo legatus fuisset, decedens ex Asia venisset, easque insidias, quas mihi paratas ab exsulibus coniuratis audierat, ad me animo amicissimo detulisset: in Asiam me ire (propter eius provinciae mecum et cum meo fratre necessitudinem) comparantem, non est passus: vi me, vi me, inquam, Plancius, et complexu suo retinuit, multosque menses a capite meo non discessit, abiecta quaestoria persona, comitisque sumpta.

XLII. 101. O excubias tuas, Cn. Planci, miseras! o flebiles vigilias! o noctes acerbas! o custodiam etiam mei capitis infelicem! si quidem ego tibi vivus non prosum, qui fortasse mortuus profuissem. Memini enim, memini, neque umquam obliviscar noctis illius, quum tibi vigilanti, assidenti, maerenti, vana quaedam miser, atque inania, falsa spe inductus, pollicebar: me, si essem in patriam restitutus, praesentem, tibi gratiam relaturum: sin autem vitam mihi fors ademisset aut vis aliqua maior reditum peremisset: hos, hos (quos enim ego tum alios animo intuebar?) omnia tibi illorum laborum praemia pro me persoluturos. Quid me aspectas? quid mea promissa repetis? quid meam fidem imploras? Nihil tibi ego tum de meis opibus pollicebar, sed de horum erga me benevolentia promittebam: hos pro me lugere, hos gemere, hos decertare pro meo capite, vel vitae periculo velle videbam: de horum desiderio, luctu, querelis quotidie aliquid tecum simul audiebam: nunc timeo, ne nihil tibi, praeter lacrimas, queam reddere, quas tu in meis acerbitatibus plurimas effudisti. 102. Quid enim possum aliud, nisi maerere? nisi flere? ni-

si te cum mea salute complecti? Salutem tibi iidem dare possunt, qui mihi reddiderunt. Te tamen, exsurge quaeso, retinebo et complectar: nec me solum deprecatorem fortunarum tuarum, sed comitem sociumque profitebor: atque, ut spero ,nemo erit tam crudeli animo tamque inhumano, nec tam immemor, non dicam meorum in bonos meritorum, sed bonorum in me, qui a me mei servatorem capitis divellat ac distrahat. Non ego meis ornatum beneficiis a vobis deprecor, iudices, sed custodem salutis meae: non opibus contendo, non auctoritate, non gratia, sed precibus, sed lacrimis, sed misericordia: mecumque vos simul hic miserrimus et optimus obtestatur parens, et pro uno filio duo patres deprecamur. 103. Nolite, iudices, per vos, per fortunas vestras, per liberos vestros, inimicis meis, his praesertim, quos ego pro vestra salute suscepi, dare laetitiam, gloriantibus, vos iam oblitos mei salutis eius, a quo mea salus conservata est, hostes exstitisse. Nolite animum meum debilitare quum luctu, tum etiam metu commutatae vestrae voluntatis erga me: sinite me, quod vobis fretus huic saepe promisi, id a vobis ei persolvere. 104. Teque, C. Flavi, oro et obtestor, qui meorum consiliorum in consulatu socius, periculorum particeps, rerum, quas gessi, adiutor fuisti, meque non modo salvum semper, sed etiam ornatum florentemque esse voluisti: ut mihi per hos conserves eum, per quem me tibi et his conservatum vides. Plura ne dicam, tuae me etiam lacrimae impediunt vestraeque, iudices, non solum meae: quibus ego, magno in metu meo, subito inducor in spem, vos eosdem in hoc conservando futuros, qui fueritis in me: quoniam istis vestris lacrimis de illis recordor, quas pro me saepe et multum profudistis.

52.

M. TULLII CICERONIS

PRO

C. RABIRIO POSTUMO

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Haec oratio dicta est L. Domitio Ahenobarbo, Appio Claudio Pulchro coss. (700. U.)

ARG. A. Gabinius, quum in Syria cum proconsulari imperio esset, a Ptolemaeo rege Aegypti decem millibus talentum acceptis, ausus est eum in regnum restituere, non modo iniussu populi, sed etiam contra S. C. Itaque quum ex provincia redisset Romam, reus factus est lege Iulia de repetundis a C. Memmio, et quamvis defendente Cicerone condemnatus est. Lis aestimata est totidem talentis, quot acceperat. Quae summa pecuniae quod ex bonis Gabinii redacta non erat, eadem lege Iulia accusatus est Rabirius Postumus, eques Romanus, qui partem illius pecuniae accepisset, ut, quantum summae decem millium talentum deesset, persolveret. Est ergo caussa Rabirii appendicula caussae Gabinianae, eodem accusatore, eodem defensore acta. Defensionis haec inita est ratio a Cicerone, ut primo, lege de repetundis, quae avaritiae magistratuum provincialium coercendae caussa lata esset, equestrem ordinem teneri negaret: deinde ad Rabirium nullam partem pecuniae pervenisse ostenderet, sed eum potius tantum pecuniae Ptolemaeo credidisse, ut, quum ea pecunia reddita non esset, omnibus bonis eversus et foro cedere coactus esset, nisi C. Caesaris liberalitate fuisset sublevatus Denique eum, cuius beneficiis se exsulem auctum esse gratus memorat, iudicum misericordiae commendat.

I. 1. Si quis est, iudices, qui C. Rabirium, quod suae fortunae fundatas praesertim atque optime constitutas opes potestati regiae libidinique commiserit, reprehendendum putet, ascribat ad iudicium suum non modo meam, sed huius etiam ipsius, qui commisit, sententiam. Neque enim cuiquam eius consilium vehementius, quam ipsi, displicet. Quamquam hoc plerumque facimus, ut consilia eventis ponderemus, et, cui bene quid processerit, multum illum providisse, cui secus, nihil sensisse dicamus. Si exstitisset in rege fides, nihil sapientius Postumo; quia fefellit rex, nihil hoc amentius dicitur: ut iam nihil esse videatur, nisi divinare, sapientis. 2. Sed tamen, si quis est, iudices, qui illam Postumi sive inanem spem, sive inconsultam rationem sive (ut gravissimo verbo utar) temeritatem, vituperandam putet, ego eius opinioni non repugno: illud tamen deprecor, ut, quum ab ipsa fortuna crudelissime videat huius consilia esse mulctata, ne quid ad eas ruinas, quibus hic oppressus est, addendum acerbitatis putet. Satis est, homines imprudentia lapsos non erigere: urgere vero iacentes aut praecipitantes impellere certe est inhumanum: praesertim, iudices, quum sit hoc generi hominum prope natura datum, uti, qua in familia laus aliqua forte floruerit, hanc fere, qui sunt eiusdem stirpis, quod sermone* hominum ac memoria patrum virtus* celebretur, cupidissime persequantur: siquidem non modo in gloria rei militaris Paullum Scipio aut Maximum filius, sed etiam in devotione vitae et in ipso genere mortis imitatus est P. Decium filius. Sint igitur similia, iudices, parva magnis. II. 3. Fuit enim, pueris nobis, huius pater C. Curtius, princeps ordinis equestris, fortissimus et maximus publicanus: cuius in negotiis gerendis magnitudinem animi non tam homines probassent, nisi in eodem benignitas incredibilis fuisset: ut in augenda re non avaritiae praedam, sed instrumentum bonitati quaerere videretur. 4. Hoc ille natus, quamvis patrem suum numquam viderit, tamen

et natura ipsa duce, quae plurimum valet, et assiduis domesticorum sermonibus in paternae culpae similitudinem deductus est. Multa gessit: multa contraxit: magnas partes habuit publicorum: credidit populis: in pluribus provinciis eius versata res est: dedit se etiam regibus: huic ipsi Alexandrino grandem iam antea pecuniam credidit: nec interea locupletare amicos umquam suos destitit, mittere in negotium, dare partes, re augere, fide sustentare. Quid multa? quum magnitudine animi, tum liberalitate vitam patris et consuetudinem expresserat. Pulsus interea regno Ptolemaeus dolosis consiliis (ut dixit Sibylla, sensit Postumus,) Romam venit. Huic egenti et roganti hic infelix pecuniam credidit: nec tum primum: nam regnanti crediderat absens: nec temere se credere putabat, quod erat nemini dubium, quin is in regnum restitueretur a senatu populoque Romano. 5. In dando autem et credendo processit longius: nec suam solum pecuniam credidit, sed etiam amicorum. Stulte: quis negat? aut quis iam non admonet? Quod male cecidit, bene consultum putares? Sed est difficile, quod cum spe magna sis ingressus, id non exsequi usque ad extremum. III. Supplex erat rex: multa rogabat: omnia pollicebatur: ut iam metuere Postumus cogeretur, ne, quod crediderat, perderet, si credendi constituisset modum. Nihil autem erat illo blandius, nihil hoc benignius: ut magis poeniteret coepisse, quam liceret desistere.

Hinc primum exoritur crimen illud: senatum corruptum esse dicunt. 6. O dii immortales! haec est illa exoptata iudiciorum severitas? Corruptores nostri caussam dicunt: nos, qui corrupti sumus, non dicimus? Quid ergo? Senatum defendam hoc loco, iudices? Omni equidem loco debeo. Ita de me est meritus ille ordo. Sed id nec agitur hoc tempore, nec cum Postumi caussa res ista coniuncta est. Quamquam ad sumptum itineris, ad illam magnificentiam apparatus comitatumque regium suppeditata pecunia a Postumo est, factaeque syngraphae sunt in Albano Cn. Pompeii, quum ille Roma profectus esset: tamen non debuit is, qui dabat, quo ille, qui accipiebat, consumeret, quaerere. Non enim latroni, sed regi credidit: nec regi inimico populi Romani, sed ei, cuius reditui consultum a senatu videbat: nec ei regi, qui alienus ab hoc imperio esset, sed ei, quicum foedus feriri in Capitolio viderat. 7. Quod si creditor in culpa sit, non qui improbe est credita pecunia usus: damnetur is, qui fabricatus gladium est et vendidit, non is, qui illo gladio civem aliquem interemit. Quamobrem neque tu, C. Memmi, hoc facere debes, ut senatum, cuius auctoritati te ab adolescentia dedisti, in tanta infamia versari velis, neque ego id, quod non agitur, defendere. Postumi enim caussa, quaecumque est, seiuncta a senatu est. 8. Quod si item a Gabinio seiunctam ostendero, certe, quod dicas, nihil habebis.

IV. Est enim haec caussa, QUO EA PECUNIA PERVENERIT, quasi quaedam appendicula caussae iudicatae atque damnatae. Sunt lites aestimatae A. Gabinio, nec praedes dati, nec ex eius bonis, quanta summa litium fuisset, a populo recepta est. At nec ex Postumi bonis servari legem aequum est. Iubet lex Iulia persequi ab iis, ad quos ea pecunia, quam is ceperit, qui damnatus sit, pervenerit. Si est hoc novum in lege Iulia, sicuti multa sunt severius scripta, quam in antiquis legibus, et sanctius: inducatur sane etiam consuetudo huius generis iudiciorum nova. 9. Sin hoc totidem verbis tralatum caput est, quod fuit non modo in Cornelia, sed etiam ante in lege Servilia: per deos immortales! quid agimus, iudices? aut quem hunc morem novorum iudiciorum in rempublicam inducimus? Erat enim haec consuetudo nota vobis quidem omnibus, sed, si usus magister est optimus, mihi debet esse notissima. Accusavi de pecuniis repetundis: iudex sedi: praetor quaesivi: defendi plurimos. Nulla pars, quae aliquam facultatem dicendi afferre posset, non mea fuit. Ita contendo: neminem umquam, QUO EA PECUNIA PERVENISSET, caussam dixisse, qui in aestimandis litibus appellatus non esset. In litibus autem nemo appellabatur, nisi ex testium dictis aut tabulis privatorum aut rationibus civitatum. 10. Itaque in inferendis litibus adesse solebant, qui aliquid de se verebantur: et, quum erant appellati, si videbatur, statim contradicere solebant: sin eius temporis recentem invidiam pertimuerant, respondebant postea. Quod quum fecissent, permulti saepe vicerunt. V. Hoc vero novum est, ante hoc tempus omnino inauditum. In litibus Postumi nomen est nusquam. In litibus dico? Modo vos iidem in A. Gabinium iudices sedistis. Num quis testis Postumum appellavit? testis autem? num accusator? num denique toto illo in iudicio Postumi nomen audistis? 11. Non igitur reus, ex ea caussa, quae iudicata est, redundat Postumus, sed est arreptus unus eques Romanus de pecuniis repetundis reus. Quibus tabulis? quae in iudicio A. Gabinii recitatae non sunt. Quo teste? a quo tum appellatus nusquam est. Qua appellatione litium? in qua Postumi mentio facta nulla est. Qua lege? qua non tenetur.

Hic iam, iudices, vestri consilii res est, vestrae sapientiae. Quid deceat vos, non, quantum liceat vobis, spectare debetis. Si enim, quid liceat, quaeritis: potestis tollere e civitate quem vultis. Tabella est, quae dat potestatem; occultat eadem libidinem. Cuius conscientiam nihil est, quod quisquam timeat, si non pertimescat suam. 12. Ubi est igitur sapientia iudicis? In hoc, ut non solum, quid possit, sed etiam, quid debeat, ponderet: nec, quantum sibi permissum, meminerit solum, sed etiam, quatenus commissum sit. Datur tibi tabella iudicii. Qua lege? Iulia de pecuniis repetundis. Quo de reo? de equite Romano. At iste ordo lege ea non tenetur. Illo, inquit, capite, quod erat in Postumum, quod in Gabinium iudex esses, nihil Gabinio datum, quum in eum lites aestimarentur. At nunc audio. Reus igitur Postumus est ea lege, qua non modo ipse, sed totus etiam ordo solutus ac liber est. VI. 13. Hic ego nunc non vos prius implorabo, equites Romani, quorum ius iudicio tentatur, quam vos, senatores, quorum agitur fides in hunc ordinem: quae quidem quum saepe ante, tum in hac ipsa caussa nuper est cognita. Nam quum, optimo et praestantissimo consule, Cn. Pompeio, de hac ipsa quaestione referente, exsisterent nonnullae, sed perpaucae tamen acerbae sententiae, quae censerent, ut tribuni, ut praefecti, ut scribae, ut comites omnes magistratuum, lege hac tenerentur: vos, vos, inquam, ipsi et senatus frequens restitit: et, quamquam tum, propter multorum delicta, etiam ad innocentium periculum tempus illud exarserat, tamen, quum odium non restingueretis, huic ordini ignem novum subiici non sivistis. 14. Hoc animo igitur senatus. Quid? vos equites Romani, quid tandem estis acturi? Glaucia solebat, homo impurus, sed tamen acutus, populum monere, ut, quum lex aliqua recitaretur, primum versum attenderet: si esset DICTATOR, CONSUL, PRAE-

TOR, MAGISTER EQUITUM, ne laboraret; sciret nihil ad se pertinere: sin esset, QUICUMQUE POST HANC LEGEM, videret, ne qua nova quaestione alligaretur. 15. Nunc vos, equites Romani, videte. Scitis, me ortum e vobis, omnia semper sensisse pro vobis: nihil horum sine magna cura et summa caritate vestri ordinis loquor. Alius alios homines et ordines, ego vos semper complexus sum. Moneo et praedico: integra re caussaque denuntio: omnes homines deosque testor: dum potestis, dum licet, providete, ne duriorem vobis conditionem statuatis ordinique vestro, quam ferre possit. Serpet hoc malum (mihi credite) longius, quam putatis. VII. 16. Potentissimo et nobilissimo tribuno plebis, M. Druso, unam in equestrem ordinem quaestionem ferenti, SI QUIS OB REM IUDICATAM PECUNIAM CEPISSET, aperte equites Romani restiterunt. Quid? hoc licere volebant? Minime; neque solum hoc genus pecuniae capiendae turpe, sed etiam nefarium arbitrabantur. Attamen ita disputabant, eos teneri legibus oportere, qui suo iudicio essent illam conditionem vitae secuti. Delectat amplissimus civitatis gradus, sella curulis, fasces, imperia, provinciae, sacerdotia, triumphi, denique imago ipsa, ad posteritatis memoriam prodita. 17. Est simul etiam sollicitudo aliqua et legum et iudiciorum maior quidam metus. Nos ista numquam contempsimus: ita enim disputabant: sed hanc vitam quietam atque otiosam secuti sumus. Quae quoniam honore caret, careat etiam molestia. Tam es tu iudex, quam ego senator. Ita est: sed tu istud petiisti; ego hoc cogor. Quare aut iudici mihi non esse liceat aut legem lege senatoria non timere. 18. Hoc vos, equites Romani, ius a patribus acceptum amittetis? Moneo, ne faciatis. Rapientur homines in haec iudicia ex omni non modo invidia, sed sermone malevolorum, nisi cavetis. Si iam vobis nuntiaretur, in senatu sententias dici, ut his legibus teneremini: concurrendum ad curiam putaretis. Si lex ferretur: convolaretis ad rostra. Vos senatus liberos hac lege esse voluit: populus numquam alligavit: soluti huc convenistis: ne constricti discedatis, cavete. 19. Nam, si Postumo fraudi fuerit, qui nec tribunus, nec praefectus, nec ex Italia comes nec familiaris Gabinii fuit: quonam se modo defendent posthac, qui vestri ordinis cum magistratibus nostris fuerint his caussis implicati?

VIII. Tu, inquit, Gabinium, ut regem reduceret, impulisti. Non patitur mea me iam fides de Gabinio gravius agere. Quem enim ex tantis inimicitiis receptum in gratiam summo studio defenderim, hunc afflictum violare non debeo. Quocum stante si me Cn. Pompeii auctoritas in gratiam non reduxisset, nunc iam ipsius fortuna reduceret. 20. Sed tamen, quum ita dicis, Postumi impulsu Gabinium profectum Alexandriam: si defensioni Gabinii fidem non habes, obliviscerisne etiam accusationis tuae? Gabinius se id fecisse dicebat reipublicae caussa, quod classem Archelai timeret, quod mare refertum fore praedonum putaret. Lege etiam id sibi licuisse dicebat. Tu inimicus negas. Ignosco: et eo magis, quod est contra illud iudicatum. Redeo igitur ad crimen et accusationem tuam. 21. Quid vociferabare, decem millia talentum Gabinio esse promissa? Huic videlicet suasor perblandus reperiendus fuit, qui hominem, ut tu vis, avarissimum exoraret, sestertium bis millies et quadringenties ne magno opere contemneret. Gabinius illud, quoquo consilio fecit, fecit certe suo: quaecumque mens illa fuit, Gabinii fuit. Sive ille, ut ipse dicebat, gloriam, sive, ut tu vis, pecuniam quaesivit, quaesivit sibi. Num Gabinii comes, vel sectator? Negat. Non enim ad Gabinii, cuius id negotium non erat, sed ad P. Lentuli, clarissimi viri, auctoritatem, a senatu profectam, et consilio certo et spe non dubia, Romam contenderat.

22. At dioecetes fuit regius. Et quidem in custodia etiam fuit regia: et vita eius ablata paene est. Multa praeterea, quae libido regis, quae necessitas coegit ferre, pertulit. Quarum omnium rerum una reprehensio est, quod regnum intrarit, quod potestati se regis commiserit. Verum si quaerimus, stulte. Quid enim stultius, quam equitem Romanum, ex hac urbe, huius, inquam, reipublicae civem, quae est una maxime et fuit semper libera, venire in eum locum, ubi parendum alteri et serviendum sit? IX. 23. Sed ego in hoc tandem Postumo non ignoscam, homini mediocriter docto, quo videam sapientissimos homines esse lapsos? Virum unum totius Graeciae facile doctissimum, Platonem, iniquitate Dionysii, Siciliae tyranni, cui se ille commiserat, in maximis periculis insidiisque esse versatum accepimus: Callisthenem, doctum hominem, comitem Magni Alexandri, ab Alexandro necatum: Demetrium, et ex republica Athenis, quam optime digesserat, et ex doctrina nobilem et clarum, qui Phalereus vocitatus est, in eodem isto Aegypti regno, aspide ad corpus admota, vita esse privatum. 24. Plane confiteor, fieri nihil posse dementius, quam scientem in eum locum venire, ubi libertatem sis perditurus. Sed huius istius facti stultitiam maior iam superior stultitia defendit: quae facit, ut hoc stultissimum facinus, quod in regnum venerit, quod regi se commiserit, sapienter factum esse videatur: siquidem non tam semper stulti, quam sero sapientis est, quum stultitia sua impeditus sit, quoquo modo possit, se expedire. 25. Quamobrem illud maneat et fixum sit, quod neque moveri neque mutari potest: in quo aequi sperasse Postumum dicunt, peccasse iniqui, ipse etiam insanisse se confitetur, quod suam, quod amicorum pecuniam regi crediderit cum tanto fortunarum suarum periculo: hoc quidem semel suscepto atque contracto, perpetienda illa fuerunt, ut se aliquando ad suos vindicaret. Itaque obiicias licet, quam voles saepe, palliatum fuisse, aliqua habuisse non Romani hominis insignia: quoties eorum quippiam dices, toties unum dices atque illud, temere hunc pecuniam regi credidisse: suas fortunas atque famam libidini regiae commisisse. 26. Fecerat temere: fateor: mutari factum iam nullo modo poterat: aut pallium sumendum Alexandriae, ut ei Romae togato esse liceret, aut omnes fortunae abiiciendae, si togam retinuisset. X. Deliciarum caussa et voluptatis, non modo cives Romanos, sed et nobiles adolescentes, et quosdam etiam senatores, summo loco natos, non in hortis aut suburbanis suis, sed Neapoli, in celeberrimo oppido, cum mitella saepe vidimus. 27. Chlamydatum L. Sullam imperatorem: L. vero Scipionis, qui bellum in Asia gessit Antiochumque devicit, non solum cum chlamyde, sed etiam cum crepidis in Capitolio statuam videtis. Quorum impunitas fuit non modo a iudicio, sed etiam a sermone. Facilius certe P. Rutilium Rufum necessitatis excusatio defendet: qui quum a Mithridate Mitylenis oppressus esset, crudelitatem regis in togatos vestitus mutatione vitavit. Ergo ille P. Rutilius, qui documentum fuit hominibus nostris virtutis, antiquitatis, prudentiae, consularis homo, soccos habuit et pallium: nec vero id homini tum

quisquam, sed tempori assignandum putavit: Postumo crimen vestitus afferet is, in quo spes fuit, posse sese aliquando ad fortunas suas pervenire? 28. Nam, ut ventum est Alexandriam ad Auletem, iudices, haec una ratio a rege proposita Postumo est servandae pecuniae, si curationem et quasi dispensationem regiam suscepisset. Id autem facere non poterat nisi dioecetes: hoc enim nomine utitur, qui a rege esset constitutus. Odiosum negotium Postumo videbatur, sed erat nulla omnino recusatio: molestum etiam nomen ipsum; sed res habebat nomen hoc apud illos, non hic imposuerat: oderat vestitum etiam illum; sed sine eo nec nomen illud poterat, nec munus tueri. Ergo aderat *vis*, ut ait poeta ille noster,

quae summas frangit infirmátque opes.

29. Moreretur, inquies: nam id sequitur. Fecisset certe, si sine maximo dedecore, tam impeditis suis rebus, potuisset emori. XI. Nolite igitur fortunam convertere in culpam: neque regis iniuriam, huius crimen putare, nec consilium ex necessitate nec voluntatem ex vi interpretari, nisi forte eos etiam, qui in hostes aut in praedones inciderint, si aliter quippiam coacti faciant, quam libere, vituperandos putes. Nemo nostrum ignorat, etiamsi experti non sumus, consuetudinem regiam. Regum autem haec sunt imperia: *animadverte* et, *dicto pare:* et, *praeter rogitatum si quippiam:* et illae minae,

Si te secundo lúmine hic offéndero,
moriére:

quae non, ut delectemur solum, legere et spectare debemus, sed ut cavere etiam et effugere discamus.

30. At ex hoc ipso crimen exoritur. Ait enim, Gabinio quum pecuniam Postumus cogeret ex decumis imperatorum, pecuniam sibi coegisse. Non intelligo, hoc quale sit: utrum accessionem decumae, ut nostri facere coactores solent centesimae, an decessionem de summa fecerit: si accessionem, undecim millia talentum ad Gabinium pervenerunt. At non modo abs te decem millia obiecta sunt, sed etiam ab his aestimata. 31. Addo illud etiam: qui tandem convenit, aut tam gravi onere tributorum ad tantam pecuniam cogendam mille talentum accessionem esse factam, aut, in tanta mercede hominis, ut vis, avarissimi, mille talentum decessionem esse concessam? Neque enim fuit Gabinii, remittere tantum de suo: nec regis, imponere tanto plus suis. Aderunt testes, legati Alexandrini. Hi nihil in Gabinium dixerunt. Immo hi Gabinium laudaverunt. Ubi ergo ille mos? ubi consuetudo iudiciorum? ubi exempla? Soletne is dicere in eum, qui pecuniam redegit, qui in illum, cuius nomine ea pecunia redigeretur, non dixerit? 32. Age, si is, qui non dixit, solet: etiamne is solet, qui laudavit? iisdem testibus, et quidem non productis, sed dictis testium recitatis, quasi praeiudicata res ad has caussas deferri solet? XII. Et ait etiam meus familiaris et necessarius, eamdem caussam Alexandrinis fuisse, cur laudarent Gabinium, quae mihi fuerit, cur eumdem defenderem. Mihi, C. Memmi, caussa defendendi Gabinii fuit reconciliatio gratiae. Neque me vero poenitet mortales inimicitias, sempiternas amicitias habere. 33. Nam si me invitum putas, ne Cn. Pompeii animum offenderem, defendisse caussam, et illum et me vehementer ignoras. Neque enim Pompeius me sua caussa quidquam facere voluisset invitum, neque ego, cui omnium civium libertas carissima fuisset, meam proiecissem. Quamdiu inimicissimus Gabinio fui, non amicissimus mihi non Pompeius fuit: nec posteaquam illius auctoritati eam dedi veniam, quam debui, quidquam simulavi, ne, cum mea perfidia, illi etiam ipsi facerem, cui beneficium dedissem, iniuriam. Nam non redeundo in gratiam cum inimico, non violabam Pompeium. Si per eum reductus insidiose redissem: me scilicet maxime, sed proxime illum quoque fefellissem. 34. At de me omittamus: ad Alexandrinos istos revertamur. Quod habent os! quam audaciam! Modo, vobis inspectantibus, in iudicio Gabinii, tertio quoque verbo excitabantur: negabant, pecuniam Gabinio datam. Recitabatur identidem Pompeii testimonium: regem ad se scripsisse, nullam pecuniam Gabinio, nisi in rem militarem, datam. Non est, inquit, tum Alexandrinis testibus creditum. Quid? postea creditum? non. Quamobrem? quia nunc aiunt, quod tunc negabant. 35. Quid? ergo ista conditio est testium, ut, quibus creditum non sit negantibus, iisdem credatur dicentibus? At, si verum tum cum verissima fronte dixerunt, nunc mentiuntur: si tunc mentiti sunt, doceant nunc verum esse, quod vultis, aut sileant. Dici audiebamus de Alexandria: nunc cognoscimus omnes illius praestigias: illinc, inquam, omnes fallaciae: omnia denique ab his malorum argumenta nata sunt. Nec mihi longius quidquam est, iudices, quam videre hominum vultus. XIII. 36. Dixerunt hic modo nobiscum ad haec subsellia, quibus superciliis renuentes huic decem millium crimini! Iam nostis insulsitatem Graecorum: humeris gestum agebant: tum temporis, credo, caussa: nunc scilicet tempus nullum est. Ubi semel quis peieraverit, ei credi postea, etiamsi per plures deos iuret, non oportet: praesertim, iudices, quum in his iudiciis ne locus quidem novo testi soleat esse, ob eamque caussam iidem iudices retineantur, qui sederint de reo, ut his nota sint omnia, neque quid fingi novi possit.

37. Lites, QUO EA PECUNIA PERVENERIT, non suis propriis iudiciis, sed in reum factis condemnari solent. Itaque si aut praedes dedisset Gabinius, aut tantum ex eius bonis, quanta summa litium fuisset, populus recepisset: quamvis magna ad Postumum ab eo pecunia pervenisset, non redigeretur: ut intelligi facile possit, quod ex ea pecunia, quam ceperit is, qui damnatus est, pervenisse ad aliquem illo primo iudicio planum factum sit, id hoc genere iudicii redigi solere. Nunc vero quid agitur? ubi terrarum sumus? quid tam insolens, tam perversum praeposterumve dici aut excogitari potest? 38. Accusatur is, qui non abstulit a rege, sicut Gabinius iudicatus est: sed qui maximam regi pecuniam credidit. Ergo is Gabinio dedit, qui non huic reddidit. Iam cedo, quum is, qui pecuniam Postumo debuit, non huic, sed Gabinio dederit; condemnato Gabinio, utrum illi eam pecuniam reddidit, an etiam nunc debet? XIV. At habet et celat. Sunt enim, qui ita loquantur. Quod genus tandem est illud ostentationis et gloriae? Si nihil habuisset umquam, tamen, si quaesisset, cur dissimularet habere, caussa non esset. Qui vero duo lauta et copiosa patrimonia accepisset, remque praeterea bonis et honestis rationibus auxisset: quid esset tandem caussae, cur existimari vellet nihil habere? 39. An, quum credebat inductus usuris, id agebat, ut haberet quam plurimum: posteaquam exegit, quod crediderat, ut existimaretur egere, novum genus hoc gloriae [concupiscit]? Dominatus est enim, inquit, Alexandriae. Immo vero in superbissimo dominatu fuit: pertulit ipse custodiam: vidit in vinculis familiares suos:

mors ob oculos saepe versata est: nudus atque egens ad extremum fugit e regno. 40. At permutata aliunde pecunia est: ductae naves Postumi Puteolis sunt: auditae visaeque merces, fallaces quidem et fucosae, chartis et linteis et vitro delatae: quibus quum multae naves refertae fuissent, una non patuit parva atque arcta. Quid amplius? Ille Puteolanus sermo illius temporis vectorumque cursus atque ostentatio, tum subinvisum apud malevolos Postumi nomen, propter opinionem pecuniae nescio quam, aestatem unam, non plures, aures refersit istis sermonibus.

XV. 41. Verum autem, iudices, si scire vultis: nisi C. Caesaris summa in omnes, incredibilis in hunc eadem liberalitas exstitisset, nos hunc Postumum iam pridem in foro non haberemus. Ille onera multorum huius amicorum excepit unus; quaeque multi homines necessarii secundis Postumi rebus descripta sustinuerunt, nunc eius afflictis fortunis universa sustinet. Umbram equitis Romani et imaginem videtis, iudices, unius amici conservatam auxilio et fide. Nihil huic eripi potest praeter hoc simulacrum pristinae dignitatis, quod Caesar solus tuetur et sustinet: quae quidem, in miserrimis rebus, huic tamen tribuenda est maxima. Nisi vero hoc mediocri virtute effici potest, ut tantus ille vir tanti ducat hunc, et afflictum praesertim et absentem, et in tanta fortuna sua, ut aliena respicere magnum sit; tanta occupatione maximarum rerum, quas gerit atque gessit, ut vel oblivisci aliorum non sit mirum, vel, si meminerit, oblitum esse, facile possit probare. 42. Multas equidem C. Caesaris virtutes magnas incredibilesque cognovi. Sed sunt ceterae maioribus quasi theatris propositae et paene populares: castris locum capere, exercitum instruere, expugnare urbes, aciem hostium profligare: hanc vim frigorum hiememque, quam nos vix huius urbis tectis sustinemus, excipere · his ipsis diebus hostem persequi, tum, quum etiam ferae latibulis se tegant, atque omnia bella iure gentium conquiescant. Sunt ea quidem magna: quis negat? sed magnis excitata sunt praemiis ad memoriam hominum sempiternam. Quo minus admirandum est, eum facere illa, qui immortalitatem concupiverit. XVI. 43. Haec mira laus est, quae non poetarum carminibus, non annalium monumentis celebratur, sed prudentium iudicio expenditur: equitem Romanum, veterem amicum suum, studiosum, amantem, observantem sui, non libidine, non turpibus impensis cupiditatum atque iacturis, sed experientia patrimonii amplificandi labentem excepit, corruere non sivit, fulsit et sustinuit, re, fortuna, fide, hodieque sustinet; nec amicum pendentem corruere patitur; nec illius animi aciem praestringit splendor sui nominis, nec mentis quasi luminibus officit altitudo fortunae et gloriae. 44. Sint sane illa magna, quae re vera magna sunt: de iudicio animi mei, ut volet, quisque sentiat: ego enim hanc in tantis opibus, tanta fortuna, liberalitatem in suos, memoriam amicitiae, reliquis virtutibus omnibus antepono. Quam quidem vos, iudices, in novo genere bonitatem, inusitatam claris ac praepotentibus viris, non modo non aspernari ac refutare, sed complecti etiam et augere debetis: et eo magis, quod videtis, hos quasi sumptos dies ad labefactandum illius dignitatem: ex qua illi nihil detrahi potest, quod non aut fortiter ferat, aut facile restituat. Amicissimum hominem si honestate spoliatum audierit, nec sine magno dolore feret, nec id amiserit, quod posse speret recuperari.

XVII. 45. Satis multa hominibus non iniquis haec esse debent: nimis etiam multa vobis, quos aequissimos esse confidimus. Sed, ut omnium vel suspicioni vel malevolentiae vel crudelitati satis fiat: occultat pecuniam Postumus, latent regiae divitiae. Ecquis est ex tanto populo, qui bona C. Rabirii Postumi nummo sestertio sibi addici velit? Sed, miserum me! quanto haec dixi cum dolore! Hem, Postume, tune es C. Curti filius, C. Rabirii, iudicio et voluntate, filius, natura, sororis filius? Tune ille in omnes tuos liberalis? cuius multos bonitas locupletavit? qui nihil profudisti? nihil ullam in libidinem contulisti? tua, Postume, nummo sestertio a me addicuntur? 46. O meum miserum acerbumque praeconium! At hoc etiam optat miser, ut condemnetur a vobis: ita bona veneant, ut solidum suum cuique solvatur. Nihil iam aliud nisi fidem curat: nec vos huic, si iam oblivisci vestrae mansuetudinis volueritis, quidquam praeterea potestis eripere. Quod, iudices, ne faciatis, oro obtestorque vos, atque eo magis, si adventitia pecunia petitur ab eo, cui sua non redditur Nam in eum, cui misericordia opitulari debebat, invidia quaesita est. 47. Sed iam, quoniam, ut spero, fidem, quam potui, tibi praestiti, Postume, reddam etiam lacrimas, quas debeo: quas quidem ego tuas in meo casu plurimas vidi. Versatur ante oculos luctuosa nox meis omnibus, quum tu totum te cum tuis copiis ad me detulisti. Tu comitibus, tu praesidio, tu etiam tanto pondere auri, quantum tempus illud postulabat, discessum illum sustentasti: tu numquam meis, me absente, liberis, numquam coniugi meae defuisti. Possum excitare multos reductos testes liberalitatis tuae: quod saepe audivi patri tuo, qui id fecisset, magno adiumento in iudicio capitis fuisse. 48. Sed iam omnia timeo: bonitatis ipsius invidiam reformido. Iam indicat tot hominum fletus, quam sis carus tuis: et me dolor debilitat, includitque vocem. Vos obsecro, iudices, ut huic optimo viro, quo nemo melior umquam fuit, nomen equitis Romani, et usuram huius lucis, et vestrum conspectum ne eripiatis. Hic vos aliud nihil orat, nisi ut rectis oculis hanc urbem sibi intueri, atque ut in hoc foro vestigium facere liceat: quod ipsum fortuna eripuerat, nisi unius amici opes subvenissent.

53.

M. TULLII CICERONIS

PRO

T. ANNIO MILONE

ORATIO.

PRAEMONITUM ASCONII.

Hanc dixit Cn. Pompeio III. consule a. d. VI. Idus April. (702. U. c.): quod iudicium quum ageretur, exercitum in foro et omnibus in templis, quae circum forum sunt, collocatum a Cn. Pompeio fuisse, non tantum ex oratione et annalibus, sed etiam ex libro apparet, qui Ciceronis nomine inscribitur *de optimo genere oratorum.* —

ARGUMENTUM EIUSDEM.

T. Annius Milo et P. Plautius Hypsaeus et Q. Metellus Scipio consulatum petierunt, non solum largitione palam profusa, sed etiam factionibus armatorum succincti.

Miloni et Clodio summae erant inimicitiae, quod et Milo Ciceronis erat amicissimus, in reducendoque eo enixe operam reipublicae dederat, et P. Clodius restituto Ciceroni erat infestissimus, ideoque summe studebat Hypsaeo et Scipioni contra Milonem. Ac saepe inter se Milo et Clodius cum suis factionibus Romae depugnaverunt; et erat uterque audacia par; sed Milo pro melioribus partibus stabat.

Praeterea in eumdem annum consulatum Milo, Clodius praeturam petebat; quam debilem futuram consule Milone intelligebat.

Deinde, quum diu tracta essent comitia consularia, perficique ob eas ipsas perditas candidatorum contentiones non possent; et ob id mense Ianuario nulli dum neque consules neque praetores essent, trahereturque dies eodem quo antea modo, dum Milo quam primum comitia confici vellet, conficeretque quum bonorum studiis, qui obsistebant Clodio, tum etiam populi, propter effusas largitiones, impensas quoque ludorum scenicorum ac gladiatorii muneris maximas, in quas tria patrimonia effudisse eum Cicero significat; competitores vero eius trahere vellent, ideoque Pompeius gener Scipionis et T. Munatius tribunus plebis referri ad senatum de patriciis convocandis, qui interregem proderent, non essent passi; quum interregem prodere moris esset: a d. XIII. Kal. Febr. (acta etenim magis sequenda et ipsam orationem, quae actis congruit, puto, quam Fenestellam, qui a. d. XIV. Kal. Febr. tradit) Milo Lanuvium, ex quo erat municipio et ibi tum dictator, profectus est ad flaminem prodendum postero die. Occurrit ei circa horam nonam Clodius paullo ultra Bovillas, rediens ab Aricia prope eum locum, in quo Bonae Deae sacellum est. Erat autem allocutus decuriones Aricianorum. Vehebatur Clodius equo. Servi XXX fere expediti, ut illo tempore mos erat iter facientibus, gladiis cincti sequebantur. Erant cum Clodio praeterea tres comites eius, ex quibus eques Romanus unus, C. Cassinius Schola, duo de plebe novi homines, P. Pomponius, C. Clodius. Milo rheda vehebatur cum uxore Fausta, filia L. Sullae dictatoris, et M. Fusio familiari suo. Sequebatur eos magnum servorum agmen, inter quos gladiatores quoque erant, ex quibus duo noti, Eudamus et Birria. Hi in ultimo agmine tardius euntes, cum servis P. Clodii rixam commiserunt. Ad quem tumultum quum respexisset Clodius minitabundus, humerum eius Birria romphaea traiecit. Inde quum orta esset pugna, plures Miloniani accurrerunt. Clodius vulneratus in tabernam proximam Bovillano delatus est. Milo, ut cognovit vulneratum Clodium, quum sibi periculosius iudicium* vivo eo futurum intelligeret, occiso autem magnum solatium esset habiturus, etiam si subeunda esset poena, exturbari tabernam iussit. Fuit antesignanus servorum eius M. Fustenus. Atque ita Clodius latens extractus est, multisque vulneribus confectus. Cadaver eius in via relictum, quia servi Clodii aut occisi erant, aut graviter saucii latebant. Sex. Tedius senator, qui forte ex rure in Urbem revertebatur, sustulit, et lectica sua Romam ferri iussit. Ipse rursus eodem, unde venerat, gressum recepit. Perlatum est corpus Clodii ante primam noctis horam, infimaeque plebis et servorum maxima multitudo magno luctu corpus in atrio domus positum circumstetit. Augebat autem facti invidiam uxor Clodii Fulvia, quae cum effusa lamentatione vulnera eius ostendebat. Maior postera die luce prima multitudo eiusdem generis confluxit, compluresque noti homines elisi sunt, inter quos C. Vibienus senator. (Erat domus Clodii ante paucos menses empta de M. Scauro in Palatio.) Eodem Munatius Plancus frater L. Planci oratoris, et Q. Pompeius Rufus Sullae dictatoris ex filia nepos, tribuni pl. accurrerunt, eisque hortantibus vulgus imperitum corpus nudum ac sanciatum* sicut in lecto erat positum, ut vulnera videri possent, in forum detulit et in rostris posuit. Ibi pro concione Plancus et Pompeius, qui competitoribus Milonis studebant, invidiam Miloni fecerunt. Populus, duce Sex. Clodio scriba, corpus P. Clodii in curiam intulit, cremavitque subselliis et tribunalibus, et mensis, et codicibus librariorum. Quo igne et ipsa quoque curia flagravit, et item Porcia basilica, quae erat ei iuncta, ambusta est. Domum quoque M. Lepidi interregis (is enim magistratus curulis erat creatus) et absentis Milonis, eadem illa Clodiana multitudo oppugnavit; deinde sagittis repulsa est. Tum fasces ex lecto Libitinae raptos attulit ad domum Scipionis et Hypsaei, deinde ad hortos Pompeii, clamitans eum modo consulem, modo dictatorem. Incendium curiae maiorem aliquanto indignationem civitatis moverat, quam interfectio Clodii. Itaque Milo, quem opinio fuerat ivisse in voluntarium exsilium, invidia adversariorum recreatus, nocte ea redierat Romam, qua incensa erat curia, petebatque nihilo deterius consulatum; aperte quoque tributim in singulos millia assium dederat. Concionem etiam ei post aliquot dies dedit M. Caelius tribunus pl. et Manilius Canianus eius collega; ipsiusque caussam etiam ad populum probabant. Dicebant utrique Miloni a Clodio factas esse insidias. Fiebant interea alii ex aliis interreges, qui comitia consularia propter eorum candidatorum tumultus et easdem manus armatas habere non po-

terant; itaque primo factum erat S. C., ut interrex et tribuni plebis et Cn. Pompeius, qui pro consule ad Urbem erat, viderent, ne quid detrimenti respublica caperet, delectus autem Pompeius tota Italia haberet. Qui quum summa celeritate praesidium comparasset, postulaverunt apud eum familiam Milonis, item Faustae uxoris eius exhibendam duo adolescentuli, qui Appii Claudii ambo appellabantur, qui erant C. Claudii filii, qui frater fuerat Clodii, et ob id illi patrui sui mortem, velut auctore fratre, persequebantur. Easdem Faustae et Milonis familias postulaverunt duo Valerii, Nepos et Leo, et L. Herennius Balbus. P. Clodii quoque familiam et comitum eius postulavit eodem tempore Caelius; familiam Hypsaei, et Q. Metelli Manilius Caninianus eius collega. Adfuerunt Miloni Q. Hortensius, M. Cicero, M. Marcellus, M. Calidius, M. Cato, Faustus Sulla. Verba pauca Q. Hortensius dixit, quae sunt, liberos esse eos, qui pro servis postularentur; nam post recentem caedem manu miserat eos Clodius sub hoc titulo, quod caput suum ulti essent. Haec agebantur mense intercalari post diem trigesimum fere, quam erat Clodius occisus. Q. Metellus Scipio in senatu contra M. Caepionem conquestus est, ac de caede P. Clodii falsum esse dixit, quod Milo sic se defenderet, et Clodium Aricinos decuriones alloquendi gratia abiisse, profectum cum sex ac viginti servis: Milonem subito post horam quartam, senatu misso, cum servis amplius trecentis armatis obviam ei contendisse, et supra Bovillas inopinantem in itinere aggressum: ibi P. Clodium tribus vulneribus acceptis, Bovillas perlatum; tabernam, in quam profugerat, expugnatam a Milone; semianimem Clodium extractum in via Appia occisum esse, annulumque eius ei morienti extrarumque non domi suae, sed in hortis manebat; idque ipsum in superioribus, circa quos etiam magna manus militum excubabat. Senatum quoque semel in porticu sua habuerat Pompeius, quod diceret timere se adventum Milonis. Dein proximo senatu P. Cornificius ferrum Milonem intra tunicam habere ad femur alligatum dixerat. Postulaverat, ut femur nudaret; et ille sine mora tunicam levaverat. Tum M. Cicero exclamaverat, omnia illi similia crimina esse, quae in Milonem dicerentur alia. Deinde Munatius Plancus tribunus pl. produxerat in concionem M. Aemilium Philemonem, notum hominem, libertum M. Lepidi. Is se dicebat pariterque secum quattuor liberos homines iter facientes supervenisse, quum Clodius occideretur, et ob id quum proclamassent, abreptos et perductos in villam Milonis, ibique per duos menses praeclusos fuisse: eaque res seu vera seu falsa magnam invidiam Miloni contraxerat. Iidemque Munatius et Pompeius tribuni pl. in rostra produxerant triumvirum capitalem, eumque interrogaverant, an Galatam, Milonis servum, caedes facientem deprehendisset. Ille dormientem in taberna pro fugitivo deprehensum, et ad se perductum esse responderat; denuntiaverant tamen triumviro, ne servum remitteret, sed postera die Caelius tribunus pl. et Manilius Caninianus collega eius ereptum e domo triumviri servum Miloni reddiderunt. Etsi nullam de his criminibus mentionem fecit Cicero, tamen, quia ita compereram, putavi exponenda. Inter primos et Q. Pompeius, et C. Sallustius et T. Munatius Plancus tribuni pl. inimicissimas conciones de Milone habebant, invidiosas etiam de Cicerone, qui Milonem tanto studio defenderet. Eratque maxima pars multitudinis infensa non solum Miloni, sed ipsi etiam propter invisum patrocinium Ciceroni. Postea Pompeius et Sallustius in suspicione fuerunt, in gratiam redisse cum Milone ac Cicerone. Plancus autem infestissime perstitit, atque in Ciceronem quoque multitudinem instigavit: Pompeio autem suspectum faciebat Milonem, ad perniciem eius comparari vim vociferatus; Pompeiusque ob ea saepius querebatur, fieri sibi quoque insidias, et id palam, ac maiore manu se armabat. Dicturum quoque diem Cicectum: deinde Milonem, quum sciret in Albano parvulum filium Clodii venisse ad villam, et quum puer ante subtractus esset, de servo Alicoro quaestionem ita habuisse, ut eum articulatim consecaret: villicum et duos praeterea servos iugulasse, ex servis Clodii, qui dominum defenderint, undecim esse interfectos, Miloni duos solos saucios factos esse: ob quae Milonem postero die duodecim servos, qui ei maxime operam navassent, manu misisse, populoque tributim singula millia aeris ad defendendos de se rumores dedisse. Milo misisse ad Cn. Pompeium dicebatur, quod Hypsaeo summe studebat, quod fuerat eius quaestor, desistere se de petitione consulatus, si ita ei videretur; Pompeium respondisse, nemini se neque petendi, neque desistendi auctorem esse, neque populi Romani potestatem, aut consilium aut sententiam interpellaturum. Deinde per C. Lucilium, qui propter M. Ciceronis familiaritatem amicus erat Miloni, egisse quoque dicebatur, ne se de hac re consulendo invidia oneraret. Inter haec quum crebresceret rumor, Cn. Pompeium creari dictatorem, neque opportune aliter mala civitatis sedari posse: visum est optimatibus, tutius esse, eum consulem sine collega creari. Et quum tractata ea res esset in senatu, facto in M. Bibuli sententiam S. C., Pompeius ab interrege Ser. Sulpicio V. Kal. Mart. mense intercalario consul creatus est, statimque consulatum iniit. Deinde post diem tertium de legibus novis ferendis retulit; duas ex S. C. promulgavit: alteram de vi, qua nominatim caedem in via Appia factam, et incendium curiae, et domum M. Lepidi interregis oppugnatam comprehendit; alteram de ambitu, poenam graviorem et formam iudiciorum breviorem. Utraque enim lex prius testes dari per triduum, deinde uno die atque eodem et ab accusatore et ab reo perorari iubebat, ita ut duae horae accusatori, tres reo darentur. His legibus obsistere M. Caelius tribunus pl., studiosissimus Milonis, conatus est, quod et privilegium diceret in Milonem ferri, et iudicia praecipitari. Et quum pertinacius legem Caelius vituperaret, eo processit irae Pompeius, ut diceret, si coactus esset, armis se rempublicam defensurum. Timebat autem Pompeius Milonem, seu timere se simulabat. Pleroni Plancus ostendebat, postea autem Q. Pompeius idem minitatus erat. Tanta tamen constantia ac fides fuit Ciceronis, ut non populi a se alienatione, non Cn Pompeii suspicionibus, non periculi futuri metu, si sibi dies ad populum diceretur, non armis, quae palam in Milonem sumpta erant, deterreri potuerit a defensione eius, quum posset omne periculum suum et offensionem inimicae multitudinis declinare, redimere etiam Cn. Pompeii animum, si paullum ex studio defensionis remisisset. Perlata deinde lege Pompeii, in qua id quoque scriptum erat, ut quaesitor suffragio populi ex iis, qui consules fuerant, crearetur, statim comitia habuit, creatusque erat L. Domitius Ahenobarbus quaesitor. Aliorum quoque iudicum, qui de ea re iudicarent, Pompeius tales proposuit, ut numquam neque clariores viros neque sanctiores propositos esse constaret. Post quod statim nova lege Milo postulatus a duobus Appiis Clodiis adolescentibus iisdem, a quibus antea familia eius fuerat postulata, itemque de ambitu ab iisdem Appiis; et praeterea de vi a Q. Petulcio et L. Cornificio; de sodalitiis a P. Fulvio Nerato; postulatus autem erat et de sodalitiis et de ambitu ea spe, quod primum iudicium de vi futurum apparebat, quo eum damnatum iri confidebant, nec postea responsurum. Divinatio de ambitu accusatorum facta est quaesitore A. Torquato: atque ambo quaesitores, Torquatus et Domitius, pridie Nonas Apr. reum adesse iusserunt. Quo die Milo ad Domitii tribunal venit, ad Torquati amicos misit. Ibi postulante pro eo M. Marcello, obtinuit, ne prius caussam de ambitu diceret, quam de vi iudicium esset perfectum. Apud Domitium autem quaesitorem maior Appius postulavit a Milone servos exhiberi numero IV. et L., et quum ille negaret, eos, qui nominabantur, in sua potestate esse, Domitius ex sententia iudicum pronuntiavit, ut ex servorum eorum numero accusator, quot vellet, ederet. Citati deinde testes, secundum legem, quae, ut supra diximus iubebat, „ut prius quam caussa ageretur, testes per triduum audirentur, dicta eorum iudices consignarent, quarta die adesse omnes in diem posterum iuberentur, ac coram accusatore ac reo pilae, in quibus nomina iudicum inscripta essent, aequarentur; dein rursus postera die sortitio iudicum fieret unius et LXXX, qui numerus quum sorte obtigisset, ipsi protinus sessum irent. tum ad dicendum accusator duas horas, reus tres haberet, reusque eodem die illo iudicaretur, prius autem, quam sententiae ferrentur, quinos ex singulis ordinibus accusator, totidem reus reiiceret, ita ut numerus iudicum relinqueretur, qui sententias ferrent, quinquaginta et unus.“ Primo die datus erat in Milonem testis Cassinius Schola, qui se cum P. Clodio fuisse, quum is occisus est, dixit; atrocitatemque rei factae, quam maxime potuit, auxit. Quem quum interrogare M. Marcellus coepisset, tanto tumultu Clodianae multitudinis circumstan-

tis exterritus est, ut vim ultimam timens in tribunal a Domitio reciperetur. Quam ob caussam M. Marcellus, ut ipse Milo, a Domitio praesidium imploraverunt. Sedebat eo tempore Cn. Pompeius ad aerarium, perturbatusque erat eodem illo clamore. Itaque Domitio promisit, se postero die cum praesidio descensurum, idque fecit, quare territi Clodiani silentio verba testium per biduum audiri passi sunt. Interrogaverunt eos M. Cicero, M. Marcellus, et Milo ipse. Multi ex iis, qui Bovillis habitabant, testimonium dixerunt de iis, quae ibi facta erant, cauponem occisum, tabernam expugnatam, corpus Clodii in publicum extractum esse. Virgines quoque Vestalesdixerunt mulierem ignotam venisse ad se, quae Milonis mandato votum solveret, quod Clodius occisus esset. Ultimae testimonium dixerunt, Sempronia Tuditani filia, socrus P. Clodii et uxor Fulvia, et fletu suo magno opere eos, qui astabant, commoverunt. Dimisso circa horam decimam iudicio T. Munatius pro concione populum adhortatus est, ut postero die frequens adesset, et elabi Milonem non pateretur, iudiciumque et dolorem suum ostenderet. Euntibus ad tabellam ferendam postero die iudicibus, qui fuit iudicii primus a. d. VI. Id. Aprilis, clausae fuerunt tota Urbe tabernae; praesidia in foro, et circa omnes fori aditus Pompeius disposuit; ipse pro aerario, ut pridie, consedit, septus delecta manu militum. Sortitio deinde iudicum, ut primo die facta est; post tantum silentium toto foro fuit, quantum esse in aliquo foro posset. Tum intra horam secundam accusatores coeperunt dicere Appius maior et M. Antonius et P. Valerius Nepos. Usi sunt ex lege horis duabus. Respondit his unus M. Cicero. Et quum quibusdam placuisset, ita defendi crimen, interfici Clodium, pro republica fuisse, quam formam M. Brutus secutus est in ea oratione, quam pro Milone composuit et edidit, quamvis non egisset: Ciceroni id non placuit, quod non, qui bono publico damnari, idem etiam occidi indemnatus posset. Itaque quum insidias Milonem Clodio fecisse posuissent accusatores, quia falsum id erat, (nam forte illa rixa commissa fuerat,) Cicero apprehendit et contra Clodium Miloni fecisse insidias disputavit; eoque tota oratio eius spectavit; sed ita constitit, ut diximus, neutrius consilio pugnatum esse eo die, verum forte occurrisse; ex ea rixa servorum ad eam caedem perventum. Notum tamen erat utrumque mortem alteri saepe minatum esse; et sicut suspectum Milonem maior quam Clodii familia faciebat, ita expeditior et paratior ad pugnam Clodianorum, quam Milonis fuerat. Cicero quum inciperet dicere, exceptus est acclamatione Clodianorum, qui se continere ne metu quidem circumstantium militum potuerunt; itaque non ea, qua solitus erat, constantia dixit. Manet autem illa quoque excepta eius oratio. Scripsit vero hanc, quam legimus, ita perfecte, ut iure prima haberi possit.

I. 1. Etsi vereor, iudices, ne turpe sit, pro fortissimo viro dicere incipientem timere, minimeque deceat, quum T. Annius ipse magis de reipublicae salute, quam de sua perturbetur, me ad eius caussam parem animi magnitudinem afferre non posse: tamen haec novi iudicii nova forma terret oculos, qui, quocumque inciderunt, veterem consuetudinem fori et pristinum morem iudiciorum requirunt. Non enim corona consessus vester cinctus est, ut solebat; non usitata frequentia stipati sumus. 2. Nam illa praesidia, quae pro templis omnibus cernitis, etsi contra vim collocata sunt, non afferunt tamen oratori aliquid, ut in foro et in iudicio, quamquam praesidiis salutaribus et necessariis septi sumus, tamen ne non timere quidem sine aliquo timore possimus. Quae si opposita Miloni putarem, cederem tempori, iudices, nec inter tantam vim armorum existimarem oratori locum esse. Sed me recreat et reficit Cn. Pompeii, sapientissimi et iustissimi viri, consilium; qui profecto nec iustitiae suae putaret esse, quem reum sententiis iudicum tradidisset, eumdem telis militum dedere, nec sapientiae, temeritatem concitatae multitudinis auctoritate publica armare. 3. Quamobrem illa arma, centuriones, cohortes, non periculum nobis, sed praesidium denuntiant, neque solum ut quieto, sed etiam ut magno animo simus, hortantur; neque auxilium modo defensioni meae, verum etiam silentium pollicentur. Reliqua vero multitudo, quae quidem est civium, tota nostra est: neque eorum quisquam, quos undique intuentes, unde aliqua pars fori aspici potest, et huius exitum iudicii exspectantes videtis, non quum virtuti Milonis favet, tum de se, de liberis suis, de patria, de fortunis hodierno die decertari putat. II. Unum genus est adversum infestumque nobis eorum, quos P. Clodii furor rapinis et incendiis et omnibus exitiis publicis pavit; qui hesterna etiam concione incitati sunt, ut vobis voce praeirent, quid iudicaretis. Quorum clamor, si qui forte fuerit, admonere vos debebit, ut eum civem retineatis, qui semper genus illud hominum clamoresque maximos pro vestra salute neglexit. 4. Quamobrem adeste animis, iudices, et timorem, si quem habetis, deponite. Nam si umquam de bonis et fortibus viris, si umquam de bene meritis civibus potestas vobis iudicandi fuit, si denique umquam locus amplissimorum ordinum delectis viris datus est, ubi sua studia erga fortes et bonos cives, quae vultu et verbis saepe significassent, re et sententiis declararent: hoc profecto tempore eam potestatem omnem vos habetis, ut statuatis, utrum nos, qui semper vestrae auctoritati dediti fuimus, semper miseri lugeamus, an, diu vexati a perditissimis civibus, aliquando per vos, ac per vestram fidem, virtutem sapientiamque recreemur. 5. Quid enim nobis duobus, iudices, laboriosius, quid magis sollicitum, magis exercitum, dici aut fingi potest, qui, spe amplissimorum praemiorum ad rempublicam adducti, metu crudelissimorum exitiorum carere non possumus? Equidem ceteras tempestates et procellas in illis dumtaxat fluctibus concionum semper putavi Miloni esse subeundas, quod semper pro bonis contra improbos senserat; in iudicio vero et in eo consilio, in quo ex cunctis ordinibus amplissimi viri iudicarent, numquam existimavi spem ullam esse habituros Milonis inimicos ad eius non salutem modo exstinguendam, sed etiam gloriam per tales viros infringendam. 6. Quamquam in hac caussa, iudices, T. Annii tribunatu rebusque omnibus pro salute reipublicae gestis ad huius criminis defensionem non abutemur, nisi oculis videritis insidias Miloni a Clodio factas: nec deprecaturi sumus, ut crimen hoc nobis multa propter praeclara in rempublicam merita condonetis: nec postulaturi, ut, si mors P. Clodii salus vestra fuerit, idcirco eam virtuti Milonis potius, quam populi Romani felicitati assignetis. Sed si illius insidiae clariores hac luce fuerint, tum denique obsecrabo obtestaborque vos, iudices, si cetera amisimus, hoc saltem nobis ut relinquatur, ab inimicorum audacia telisque vitam ut impune liceat defendere.

III. 7. Sed antequam ad eam orationem venio, quae est propria vestrae quaestionis, videntur ea esse refutanda, quae et in senatu ab inimicis saepe iactata sunt et in concione saepe ab improbis et paullo ante ab accusatoribus: ut, omni errore sublato, rem plane, quae venit in iudicium, videre possitis. Negant intueri lucem esse fas ei, qui a se hominem occisum esse fateatur. In qua tandem urbe hoc homines stultissimi disputant? nempe in ea, quae primum iudicium de capite vidit M. Horatii, fortissimi viri: qui, nondum libera civitate, tamen populi Romani comitiis liberatus est, quum sua manu sororem esse interfectam fateretur. 8. An est quisquam, qui hoc ignoret, quum de

homine occiso quaeratur, aut negari solere omnino esse factum aut recte ac iure factum esse defendi? Nisi vero existimatis, dementem P. Africanum fuisse, qui, quum a C. Carbone tribuno plebis in concione seditiose interrogaretur, quid de Ti. Gracchi morte sentiret, responderit, iure caesum videri. Neque enim posset aut Ahala ille Servilius, aut P. Nasica, aut L. Opimius, aut C. Marius, aut me consule senatus non nefarius haberi, si sceleratos cives interfici nefas esset. Itaque hoc, iudices, non sine caussa etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriae prodiderunt, eum, qui patris ulciscendi caussa matrem necavisset, variatis hominum sententiis non solum divina, sed etiam sapientissimae deae sententia liberatum. 9. Quod si duodecim tabulae nocturnum furem quoquo modo, diurnum autem, si se telo defenderet, interfici impune voluerunt, quis est, qui, quoquo modo quis interfectus sit, puniendum putet, quum videat aliquando gladium nobis ad hominem occidendum ab ipsis porrigi legibus? IV. Atqui si tempus est ullum iure hominis necandi, quae multa sunt; certe illud est non modo iustum, verum etiam necessarium, quum vi vis illata defenditur. Pudicitiam quum eriperet militi tribunus militaris in exercitu C. Marii, propinquus eius imperatoris, interfectus ab eo est, cui vim afferebat. Facere enim probus adolescens periculose, quam perpeti turpiter maluit. Atque hunc ille vir summus scelere solutum periculo liberavit. 10. Insidiatori vero et latroni quae potest inferri iniusta nex? Quid comitatus nostri, quid gladii volunt? quos habere certe non liceret, si uti illis nullo pacto liceret. Est igitur haec, iudices, non scripta, sed nata lex: quam nón didicimus, accepimus, legimus, verum ex natura ipsa arripuimus, hausimus, expressimus, ad quam non docti, sed facti, non instituti, sed imbuti sumus, ut, si vita nostra in aliquas insidias, si in vim et in tela aut latronum aut inimicorum incidisset, omnis honesta ratio esset expediendae salutis. Silent enim leges inter arma nec se exspectari iubent, quum ei, qui exspectare velit, ante iniusta poena luenda sit, quam iusta repetenda. 11. Etsi persapienter et quodam modo tacite dat ipsa lex potestatem defendendi, quae non modo hominem occidi, sed esse cum telo hominis occidendi caussa vetat, ut, quum caussa, non telum quaereretur, qui sui defendendi caussa telo esset usus, non hominis occidendi caussa habuisse telum iudicaretur. Quapropter hoc maneat in caussa, iudices; non enim dubito, quin probaturus sim vobis defensionem meam, si id memineritis, quod oblivisci non potestis, insidiatorem iure interfici posse.

V. 12. Sequitur illud, quod a Milonis inimicis saepissime dicitur, caedem, in qua P. Clodius occisus est, senatum iudicasse contra rempublicam esse factam. Illam vero senatus non sententiis suis solum, sed etiam studiis comprobavit. Quoties enim est illa caussa a nobis acta in senatu! quibus assensionibus universi ordinis! quam nec tacitis nec occultis! Quando enim frequentissimo senatu quattuor, ad summum quinque sunt inventi, qui Milonis caussam non probarent? Declarant huius ambusti tribuni plebis illae intermortuae conciones, quibus quotidie meam potentiam invidiose criminabatur, quum diceret senatum, non quod sentiret, sed quod ego vellem, decernere. Quae quidem si potentia est appellanda potius, quam aut propter magna in rempublicam merita mediocris in bonis caussis auctoritas, aut propter hos officiosos labores meos nonnulla apud bonos gratia, appelletur ita sane, dummodo ea nos utamur pro salute bonorum contra amentiam perditorum. 13. Hanc vero quaestionem, etsi non est iniqua, numquam tamen senatus constituendam putavit. Erant enim leges, erant quaestiones vel de caede vel de vi, nec tantum maerorem ac luctum senatui mors P. Clodii afferebat, ut nova quaestio constitueretur. Cuius enim de illo incesto stupro iudicium decernendi senatui potestas esset erepta, de eius interitu quis potest credere senatum iudicium novum constituendum putasse? Cur igitur incendium curiae, oppugnationem aedium M. Lepidi, caedem hanc ipsam contra rempublicam senatus factam esse decrevit? Quia nulla vis umquam est in libera civitate suscepta inter cives non contra rempublicam. 14. Non enim est illa defensio contra vim umquam optanda, sed nonnumquam est necessaria. Nisi vero aut ille dies, in quo Ti. Gracchus est caesus, aut ille, quo Caius, aut quo arma Saturnini, etiamsi e republica oppressa sunt, rempublicam tamen non vulnerarunt. VI. Itaque ego ipse decrevi, quum caedem in Appia factam esse constaret, non eum, qui se defendisset, contra rempublicam fecisse; sed, quum inesset in re vis et insidiae, crimen iudicio reservavi, rem notavi. Quodsi per furiosum illum tribunum senatui, quod sentiebat, perficere licuisset, novam quaestionem nunc nullam haberemus. Decernebat enim, ut veteribus legibus tantummodo extra ordinem quaereretur. Divisa sententia est postulante nescio quo. Nihil enim necesse est omnium me flagitia proferre. Sic reliqua auctoritas senatus, empta intercessione, sublata est.

15. At enim Cn. Pompeius rogatione sua et de re et de caussa iudicavit. Tulit enim de caede, quae in Appia via facta esset, in qua P. Clodius occisus esset. — Quid ergo tulit? Nempe ut quaereretur. Quid porro quaerendum est? Factumne sit? At constat. A quo? At patet. Vidit igitur, etiam in confessione facti iuris tamen defensionem suscipi posse. Quod nisi vidisset, posse absolvi eum, qui fateretur, quum videret nos fateri; neque quaeri umquam iussisset nec vobis tam salutarem hanc in iudicando litteram, quam illam tristem dedisset. Mihi vero Cn. Pompeius non modo nihil gravius contra Milonem iudicasse, sed etiam statuisse videtur, quid vos in iudicando spectare oporteret. Nam qui non poenam confessioni, sed defensionem dedit, is caussam interitus quaerendam, non interitum putavit. 16. Iam illud dicet ipse profecto, quod sua sponte fecit, Publione Clodio tribuendum putarit, an tempori. VII. Domi suae nobilissimus vir, senatus propugnator atque illis quidem temporibus paene patronus, avunculus huius iudicis nostri, fortissimi viri, M. Catonis, tribunus plebis M. Drusus occisus est. Nihil de eius morte populus consultus, nulla quaestio decreta a senatu est. Quantum luctum in hac urbe fuisse a nostris patribus accepimus, quum P. Africano, domi suae quiescenti, illa nocturna vis esset illata! Quis tum non gemuit? quis non arsit dolore? Quem immortalem, si fieri posset, omnes esse cuperent, eius ne necessariam quidem exspectatam esse mortem! Num igitur ulla quaestio de Africani morte lata est? Certe nulla. 17. Quid ita? Quia non alio facinore clari homines, alio obscuri necantur. Intersit inter vitae dignitatem summorum atque infimorum: mors quidem illata per scelus iisdem et poenis teneatur et legibus. Nisi forte magis erit parricida, si quis consularem patrem, quam si quis humilem necaverit: aut eo mors atrocior erit P. Clodii, quod

is in monumentis maiorum suorum sit interfectus. Hoc enim ab istis saepe dicitur: proinde quasi Appius ille Caecus viam munierit, non qua populus uteretur, sed ubi impune sui posteri latrocinarentur! 18. Itaque in eadem ista Appia via quum ornatissimum equitem Romanum P. Clodius M. Papirium occidisset, non fuit illud facinus puniendum: homo enim nobilis in suis monumentis equitem Romanum occiderat; nunc eiusdem Appiae nomen quantas tragoedias excitat! Quae cruentata antea caede honesti atque innocentis viri silebatur, eadem nunc crebro usurpatur, posteaquam latronis et parricidae sanguine imbuta est. Sed quid ego illa commemoro? Comprehensus est in templo Castoris servus P. Clodii, quem ille ad Cn. Pompeium interficiendum collocarat. Extorta est confitenti sica de manibus; caruit foro postea Cn. Pompeius, caruit senatu, caruit publico, ianua se ac parietibus, non iure legum iudiciorumque texit. 19. Num quae rogatio lata, num quae nova quaestio decreta est? Atqui, si res, si vir, si tempus ullum dignum fuit, certe haec in illa caussa summa omnia fuerunt. Insidiator erat in foro collocatus atque in vestibulo ipso senatus; ei viro autem mors parabatur, cuius in vita nitebatur salus civitatis; eo porro reipublicae tempore, quo, si unus ille occidisset, non haec solum civitas, sed gentes omnes concidissent. Nisi vero, quia perfecta res non est, non fuit punienda; proinde quasi exitus rerum, non hominum consilia legibus vindicentur. Minus dolendum fuit, re non perfecta, sed puniendum certe nihilo minus. 20. Quoties ego ipse, iudices, ex P. Clodii telis et ex cruentis eius manibus effugi! Ex quibus si me non vel mea vel reipublicae fortuna servasset, quis tandem de interitu meo quaestionem tulisset? VIII. Sed stulti sumus, qui Drusum, qui Africanum, Pompeium, nosmetipsos cum P. Clodio conferre audeamus. Tolerabilia fuerunt illa, P. Clodii mortem aequo animo nemo ferre potest; luget senatus, maeret equester ordo, tota civitas confecta senio est, squalent municipia, afflictantur coloniae, agri denique ipsi tam beneficum, tam salutarem, tam mansuetum civem desiderant. 21. Non fuit ea caussa, iudices, profecto non fuit, cur sibi censeret Pompeius quaestionem ferendam, sed homo sapiens et alta quadam et divina mente praeditus multa vidit: fuisse sibi illum inimicum, familiarem Milonem. In communi omnium laetitia, si etiam ipse gauderet, timuit, ne videretur infirmior fides reconciliatae gratiae. Multa etiam alia vidit, sed illud maxime, quamvis atrociter ipse tulisset, vos tamen fortiter iudicaturos. Itaque delegit e florentissimis ordinibus ipsa lumina, neque vero, quod nonnulli dictitant, secrevit in iudicibus legendis amicos meos. Neque enim hoc cogitavit vir iustissimus, neque in bonis viris legendis id assequi potuisset, etiamsi cupisset. Non enim mea gratia familiaritatibus continetur, quae late patere non possunt propterea, quod consuetudines victus non possunt esse cum multis. Sed, si quid possumus, ex eo possumus, quod respublica nos coniunxit cum bonis. Ex quibus ille quum optimos viros legeret, idque maxime ad fidem suam pertinere arbitraretur, non potuit legere non studiosos mei. 22. Quod vero te, L. Domiti, huic quaestioni praeesse maxime voluit, nihil quaesivit aliud, nisi iustitiam, gravitatem, humanitatem, fidem. Tulit, ut consularem necesse esset: credo, quod principum munus esse ducebat, resistere et levitati multitudinis et perditorum temeritati. Ex consularibus te creavit potissimum: dederas enim, quam contemneres populares insanias, iam ab adolescentia documenta maxima. IX. 23. Quamobrem, iudices, ut aliquando ad caussam crimenque veniamus, si neque omnis confessio facti est inusitata, neque de caussa nostra quidquam aliter, ac nos vellemus, a senatu iudicatum est, et lator ipse legis, quum esset controversia nulla facti, iuris tamen disceptationem esse voluit, et electi iudices, isque praepositus quaestioni, qui haec iuste sapienterque disceptet: reliquum est, iudices, ut nihil iam aliud quaerere debeatis, nisi, uter utri insidias fecerit. Quod quo facilius argumentis perspicere possitis, rem gestam vobis dum breviter expono, quaeso diligenter attendite.

24. P. Clodius quum statuisset omni scelere in praetura vexare rempublicam videretque ita tracta esse comitia anno superiore, ut non multos menses praeturam gerere posset, qui non honoris gradum spectaret, ut ceteri, sed et L. Paullum collegam effugere vellet, singulari virtute civem, et annum integrum ad dilacerandam rempublicam quaereret: subito reliquit annum suum seseque in annum proximum tratulit, non, ut fit, religione aliqua, sed ut haberet, quod ipse dicebat, ad praeturam gerendam, hoc est ad evertendam rempublicam, plenum annum atque integrum. 25. Occurrebat ei, mancam ac debilem praeturam suam futuram consule Milone: eum porro summo consensu populi Romani consulem fieri videbat. Contulit se ad eius competitores, sed ita, totam ut petitionem ipse solus, etiam invitis illis, gubernaret; tota ut comitia suis, ut dictitabat, humeris sustineret. Convocabat tribus; se interponebat; Collinam novam delectu perditissimorum civium conscribebat. Quanto ille plura miscebat, tanto hic magis in dies convalescebat. Ubi vidit homo ad omne facinus paratissimus, fortissimum virum, inimicissimum suum, certissimum consulem, idque intellexit non solum sermonibus, sed etiam suffragiis populi Romani saepe esse declaratum: palam agere coepit et aperte dicere occidendum Milonem. 26. Servos agrestes et barbaros, quibus silvas publicas depopulatus erat Etruriamque vexarat, ex Apennino deduxerat, quos videbatis. Res erat minime obscura. Etenim palam dictitabat consulatum Miloni eripi non posse: vitam posse. Significavit hoc saepe in senatu, dixit in concione. Quin etiam Favonio, fortissimo viro, quaerenti ex eo, qua spe fureret Milone vivo, respondit triduo illum, aut summum quatriduo periturum. Quam vocem eius ad hunc M. Catonem statim Favonius detulit. X. 27. Interim quum sciret Clodius (neque enim erat difficile scire), iter sollenne, legitimum, necessarium ante diem XIII. Kalendas Febr. Miloni esse Lanuvium ad flaminem prodendum, quod erat dictator Lanuvii Milo: Roma subito ipse profectus pridie est, ut ante suum fundum, quod re intellectum est, Miloni insidias collocaret. Atque ita profectus est, ut concionem turbulentam, in qua eius furor desideratus est, quae illo ipso die habita est, relinqueret, quam, nisi obire facinoris locum tempusque voluisset, numquam reliquisset. 28. Milo autem quum in senatu fuisset eo die, quoad senatus dimissus est, domum venit, calceos et vestimenta mutavit, paullisper, dum se uxor (ut fit) comparat, commoratus est, deinde profectus id temporis, quum iam Clodius, siquidem eo die Romam venturus erat, redire potuisset. Obviam fit ei Clodius, expeditus, in equo, nulla rheda, nullis impedimentis, nullis Graecis comitibus, ut solebat, sine uxore, quod numquam fere: quum hic insidiator, qui iter illud ad caedem fa-

ciendam apparasset, cum uxore veheretur in rheda, paenulatus, magno impedimento ac muliebri et delicato ancillarum puerorumque comitatu. 29. Fit obviam Clodio ante fundum eius, hora fere undecima aut non multo secus. Statim complures cum telis in hunc faciunt de loco superiore impetum: adversi rhedarium occidunt. Quum autem hic de rheda, reiecta paenula, desiluisset seque acri animo defenderet, illi, qui erant cum Clodio, gladiis eductis, partim recurrere ad rhedam, ut a tergo Milonem adorirentur, partim, quod hunc iam interfectum putarent, caedere incipiunt eius servos, qui post erant: ex quibus, qui animo fideli in dominum et praesenti fuerunt, partim occisi sunt, partim, quum ad rhedam pugnari viderent, domino succurrere prohiberentur, Milonem occisum et ex ipso Clodio audirent et revera putarent, fecerunt id servi Milonis, (dicam enim non derivandi criminis caussa, sed ut factum est,) neque imperante neque sciente neque praesente domino, quod suos quisque servos in tali re facere voluisset. XI. 30. Haec, sicut exposui, ita gesta sunt, iudices: insidiator superatus est, vi victa vis, vel potius oppressa virtute audacia est. Nihil dico, quid respublica consecuta sit, nihil, quid vos, nihil, quid omnes boni; nihil sane, quod prosit Miloni, qui hoc fato natus est, ut ne se quidem servare potuerit, quin una rempublicam vosque servaret. Si id iure fieri non potuit, nihil habeo, quod defendam. Sin hoc et ratio doctis, et necessitas barbaris, et mos gentibus, et feris natura ipsa praescripsit, ut omnem semper vim, quacumque ope possent, a corpore, a capite, a vita sua propulsarent: non potestis hoc facinus improbum iudicare, quin simul iudicetis, omnibus, qui in latrones inciderint, aut illorum telis, aut vestris sententiis esse pereundum. 31. Quod si ita putasset; certe optabilius Miloni fuit dare iugulum P. Clodio, non semel ab illo neque tum primum petitum, quam iugulari a vobis, quia se illi non iugulandum tradidisset. Sin hoc nemo vestrum ita sentit, non illud iam in iudicium venit, occisusne sit, quod fatemur, sed, iure an iniuria, quod multis in caussis iam saepe quaesitum est. Insidias factas esse constat, et id est, quod senatus contra rempublicam factum iudicavit: ab utro factae sint, incertum est. De hoc igitur latum est ut quaereretur. Ita et senatus rem, non hominem, notavit et Pompeius de iure, non de facto quaestionem tulit. XII. Numquid igitur aliud in iudicium venit, nisi uter utri insidias fecerit? Profecto nihil: Si hic illi, ut ne impune sit, si ille huic, ut scelere solvamur.

32. Quonam igitur pacto probari potest, insidias Miloni fecisse Clodium? Satis est in illa quidem tam audaci, tam nefaria bellua, docere, magnam ei caussam, magnam spem in Milonis morte propositam, magnas utilitates fuisse. Itaque illud Cassianum, CUI BONO FUERIT, in his personis valeat: etsi boni nullo emolumento impelluntur in fraudem, improbi saepe parvo. Atqui, Milone interfecto, Clodius hoc assequebatur, non modo ut praetor esset, non eo consule, quo sceleris facere nihil posset: sed etiam, ut iis consulibus praetor esset, quibus si non adiuvantibus, at connnventibus certe, speraret se posse rempublicam eludere in illis suis cogitatis furoribus: cuius illi conatus, ut ipse ratiocinabatur, nec, si possent, reprimere cuperent, quum tantum beneficium ei se debere arbitrarentur; et, si vellent, fortasse vix possent frangere hominis sceleratissimi corroboratam iam vetustate audaciam. 33. An vero, iudices, vos soli ignoratis? vos hospites in hac urbe versamini? vestrae peregrinantur aures, neque in hoc pervagato civitatis sermone versantur, quas ille leges, (si leges nominandae sunt, ac non faces urbis et pestes reipublicae) fuerit impositurus nobis omnibus atque inusturus? Exhibe, exhibe, quaeso, Sexte Clodi, exhibe librarium illud legum vestrarum, quod te aiunt eripuisse e domo et ex mediis armis turbaque nocturna tamquam Palladium sustulisse, ut praeclarum videlicet munus atque instrumentum tribunatus ad aliquem, si nactus esses, qui tuo arbitrio tribunatum gereret, deferre posses. Atque per [omnes tribus divisis libertinis servos ille omnes, qui in libertate morarentur, lege nova additurus erat, ut ipsi cum ingenuis aequaliter suffragia ferrent]. An huius ille legis, quam Clodius a se inventam gloriatur, mentionem facere ausus esset vivo Milone, ne dicam consule? De nostrum enim omnium — non audeo totum dicere. Videte, quid ea vitii lex habitura fuerit, cuius periculosa etiam reprehensio est. Et aspexit me illis quidem oculis, quibus tum solebat, quum omnibus omnia minabatur. Movet me quippe lumen curiae! XIII. Quid? tu me iratum, Sexte, putas tibi, cuius tu inimicissimum multo crudelius etiam punitus es, quam erat humanitatis meae postulare? Tu P. Clodii cruentum cadaver eiecisti domo, tu in publicum abiecisti; tu spoliatum imaginibus, exsequiis, pompa, laudatione, infelicissimis lignis semiustulatum, nocturnis canibus dilaniandum reliquisti. Qua re etsi nefarie fecisti, tamen, quoniam in meo inimico crudelitatem exprompsisti tuam, — laudare non possum, irasci certe non debeo. 34. [*Demonstravi, iudices, quantum Clodii inter**] fuerit occidi Milonem; convertite animos nunc vicissim ad Milonem. Quid Milonis intererat interfici Clodium? Quid erat, cur Milo, non dicam admitteret, sed optaret? Obstabat in spe consulatus Miloni Clodius. At eo repugnante, immo vero, eo fiebat magis; nec me suffragatore meliore utebatur, quam Clodio. Valebat apud vos, iudices, Milonis erga me remque publicam meritorum memoria, valebant preces et lacrimae nostrae, quibus ego tum vos mirifice moveri sentiebam, sed plus multo valebat periculorum impendentium timor. Quis enim erat civium, qui sibi solutam P. Clodii praeturam sine maximo rerum novarum metu proponeret? Solutam autem fore videbatis, nisi esset is consul, qui eam auderet possetque constringere. Eum Milonem unum esse, quum sentiret universus populus Romanus, quis dubitaret suffragio suo se metu, periculo rempublicam liberare? At nunc, P. Clodio remoto, usitatis iam rebus enitendum est Miloni, ut tueatur dignitatem suam. Singularis illa huic uni concessa gloria, quae quotidie augebatur frangendis furoribus Clodianis, iam Clodii morte cecidit. Vos adepti estis, ne quem civem metueretis: hic exercitationem virtutis, suffragationem consulatus, fontem perennem gloriae suae perdidit. Itaque Milonis consulatus, qui, vivo Clodio, labefactari non poterat, mortuo denique tentari coeptus est. Non modo igitur nihil prodest, sed obest etiam P. Clodii mors Miloni. 35. At valuit odium, fecit iratus, fecit inimicus, fuit ultor iniuriae, punitor doloris sui. — Quid? si haec, non dico, maiora fuerunt in Clodio, quam in Milone, sed in illo maxima, nulla in hoc: quid vultis amplius? Quid enim odisset Clodium Milo, segetem ac materiam suae gloriae, praeter hoc civile odium, quo omnes improbos odimus? Ille, erat, ut odisset, primum defensorem salutis meae, deinde vexatorem furoris, domitorem armorum suorum, postremo etiam accusatorem suum. Reus enim Milonis le-

ge Plotia fuit Clodius, quoad vixit. Quo tandem animo hoc tyrannum illum tulisse creditis? quantum odium illius, et in homine iusto quam etiam iustum fuisse?

XIV. 36. Reliquum est, ut iam illum natura ipsius consuetudoque defendat, hunc autem haec eadem coarguant. Nihil per vim umquam Clodius, omnia per vim Milo! Quid ergo, iudices? quum, maerentibus vobis, Urbe cessi, iudiciumne timui? non servos, non arma, non vim? Quae fuisset igitur iusta caussa restituendi mei, nisi fuisset iniusta eiiciendi? Diem mihi, credo, dixerat, mulctam irrogarat, actionem perduellionis intenderat: et mihi videlicet in caussa aut mala aut mea, non et praeclarissima et vestra, iudicium timendum fuit. Servorum et egentium civium et facinorosorum armis meos cives, meis consiliis periculisque servatos, pro me obiici nolui. 37. Vidi enim, vidi, hunc ipsum Q. Hortensium, lumen et ornamentum reipublicae, paene interfici servorum manu, quum mihi adesset: qua in turba C. Vibienus senator, vir optimus, cum hoc quum esset una, ita est mulctatus, ut vitam amiserit. Itaque quando illius postea sica illa, quam a Catilina acceperat, conquievit? Haec intentata nobis est, huic ego vos obiici pro me non sum passus, haec insidiata Pompeio est, haec istam Appiam, monumentum sui nominis, nece Papirii cruentavit, haec, haec eadem, longo intervallo, conversa rursus in me, nuper quidem, ut scitis, me ad regiam paene confecit. 38. Quid simile Milonis? cuius vis omnis haec semper fuit, ne P. Clodius, quum in iudicium detrahi non posset, vi oppressam civitatem teneret. Quem si interficere voluisset, quoties et quantae occasiones, quam praeclarae fuerunt! Potuitne, quum domum ac deos penates suos illo oppugnante defenderet, iure se ulcisci? potuitne, cive egregio et viro fortissimo, P. Sextio, collega suo, vulnerato? potuitne, Q. Fabricio, viro optimo, quum de reditu meo legem ferret, pulso, crudelissima in foro caede facta? potuitne, L. Caecilii, iustissimi fortissimique praetoris, oppugnata domo? potuitne illo die, quum est lata lex de me? quum totius Italiae concursus, quem mea salus concitarat, facti illius gloriam libens agnovisset, ut, etiamsi id Milo fecisset, cuncta civitas eam laudem pro sua vindicaret? XV. 39. At quod erat tempus? Clarissimus et fortissimus consul, inimicus Clodio, P. Lentulus, ultor sceleris illius, propugnator senatus, defensor vestrae voluntatis, patronus illius publici consensus, restitutor salutis meae: septem praetores, octo tribuni plebis, illius adversarii, defensores mei: Cn. Pompeius auctor et dux mei reditus, illius hostis: cuius sententiam senatus omnis de salute mea gravissimam et ornatissimam secutus est: qui populum Romanum cohortatus est: qui, quum de me decretum Capuae fecit, ipse cunctae Italiae cupienti, et eius fidem imploranti, signum dedit, ut ad me restituendum Romam concurrerent: omnia tum denique in illum odia civium ardebant desiderio mei: quem qui tum interemisset, non de impunitate eius, sed de praemiis cogitaretur. 40. Tamen se Milo continuit, et P. Clodium in iudicium bis, ad vim numquam vocavit. Quid? privato Milone, et reo ad populum, accusante P. Clodio, quum in Cn. Pompeium pro Milone dicentem impetus factus est, quae tum non modo occasio, sed etiam caussa illius opprimendi fuit? Nuper vero quum M. Antonius summam spem salutis bonis omnibus attulisset, gravissimamque adolescens nobilissimus reipublicae partem fortissime suscepisset, atque illam belluam, iudicii laqueos declinantem, iam irretitam teneret: qui locus, quod tempus illud, dii immortales, fuit! Quum se ille fugiens in scalarum tenebras abdidisset, magnum Miloni fuit conficere illam pestem nulla sua invidia, M. vero Antonii maxima gloria? 41. Quid? comitiis in campo quoties potestas fuit? quum ille vi in septa irrupisset, gladios destringendos, lapides iaciendos curavisset, deinde subito, vultu Milonis perterritus, fugeret ad Tiberim, vos et omnes boni vota faceretis, ut Miloni uti virtute sua liberet?

XVI. Quem igitur cum omnium gratia noluit, hunc voluit cum aliquorum querela? quem iure, quem loco, quem tempore, quem impune non est ausus, hunc iniuria, iniquo loco, alieno tempore, periculo capitis, non dubitavit occidere? 42. praesertim, iudices, quum honoris amplissimi contentio et dies comitiorum subesset, quo quidem tempore (scio enim, quam timida sit ambitio quantaque et quam sollicita cupiditas consulatus,) omnia non modo, quae reprehendi palam, sed etiam quae obscure cogitari possunt, timemus, rumorem, fabulam fictam, falsam perhorrescimus, ora omnium atque oculos intuemur. Nihil est enim tam molle, tam tenerum, tam aut fragile aut flexibile, quam voluntas erga nos sensusque civium, qui non modo improbitati irascuntur candidatorum, sed etiam in recte factis saepe fastidiunt. 43. Hunc diem igitur campi speratum atque exoptatum sibi proponens Milo, cruentis manibus scelus et facinus prae se ferens et confitens, ad illa augusta centuriarum auspicia veniebat? Quam hoc non credibile in hoc! quam idem in Clodio non dubitandum, quin se ille interfecto Milone regnaturum putaret! Quid? quod caput est audaciae, iudices: quis ignorat, maximam illecebram esse peccandi impunitatis spem? In utro igitur haec fuit? In Milone? qui etiam nunc reus est facti aut praeclari aut certe necessarii. An in Clodio? qui ita iudicia poenamque contempserat, ut eum nihil delectaret, quod aut per naturam fas esset aut per leges liceret.

44. Sed quid ego argumentor? quid plura disputo? Te, Q. Petilli, appello, optimum et fortissimum civem: te, M. Cato, testor: quos mihi divina quaedam sors dedit iudices. Vos ex M. Favonio audistis, Clodium sibi dixisse, et audistis vivo Clodio, periturum Milonem triduo. Post diem tertium gesta res est, quam dixerat. Quum ille non dubitaret aperire, quid cogitaret, vos potestis dubitare, quid fecerit? XVII. 45. Quemadmodum igitur eum dies non fefellit? Dixi equidem modo. Dictatoris Lanuvini stata sacrificia nosse negotii nihil erat. Vidit necesse esse Miloni proficisci Lanuvium illo ipso, quo profectus est, die. Itaque antevertit. At quo die? quo, ut ante dixi, insanissima concio ab ipsius mercenario tribuno plebis est concitata: quem diem ille, quam concionem, quos clamores, nisi ad cogitatum facinus approperaret, numquam reliquisset. Ergo illi ne caussa quidem itineris, etiam caussa manendi: Miloni manendi nulla facultas, exeundi non caussa solum, sed etiam necessitas fuit. Quid? si, ut ille scivit, Milonem fore eo die in via, sic Clodium Milo ne suspicari quidem potuit? 46. Primum quaero, qui scire potuerit? quod vos idem in Clodio quaerere non potestis. Ut enim neminem alium, nisi T. Patinam, familiarissimum suum, rogasset, scire potuit, illo ipso die Lanuvii a dictatore Milone prodi flaminem necesse esse. Sed erant permulti alii, ex quibus id facillime scire posset: omnes scilicet Lanuvini. Milo de Clodii reditu unde quaesivit? Quaesierit sane. Videte, quid

vobis largiar. Servum etiam, ut Arrius meus amicus dixit, corruperit. Legite testimonia testium vestrorum. Dixit C. Cassinius, cognomento Scola, Interamnas, familiarissimus et idem comes P. Clodii, cuius iam pridem testimonio Clodius eadem hora Interamnae fuerat et Romae, P. Clodium illo die in Albano mansurum fuisse, sed subito ei esse nuntiatum, Cyrum architectum esse mortuum, itaque Romam repente constituisse proficisci. Dixit hoc comes item P. Clodii, C. Clodius. XVIII. 47. Videte, iudices, quantae res his testimoniis sint confectae. Primum certe liberatur Milo, non eo consilio profectus esse, ut insidiaretur in via Clodio: quippe; si ille obvius ei futurus omnino non erat. Deinde (non enim video, cur non meum quoque agam negotium,) scitis, iudices, fuisse, qui in hac rogatione suadenda dicerent, Milonis manu caedem esse factam, consilio vero maioris alicuius. Me videlicet latronem ac sicarium abiecti homines et perditi describebant. Iacent suis testibus ii, qui Clodium negant eo die Romam, nisi de Cyro audisset, fuisse rediturum. Respiravi, liberatus sum, non vereor, ne, quod ne suspicari quidem potuerim, videar id cogitasse. 48. Nunc persequar cetera. Nam occurrit illud: igitur ne Clodius quidem de insidiis cogitavit, quoniam fuit in Albano mansurus, siquidem exiturus ad caedem e villa non fuisset. Video enim, illum, qui dicitur de Cyri morte nuntiasse, non id nuntiasse, sed Milonem appropinquare. Nam quid de Cyro nuntiaret, quem Clodius Roma proficiscens reliquerat morientem? Una fui, testamentum simul obsignavi cum Clodio: testamentum autem palam fecerat, et illum heredem et me scripserat. Quem pridie hora tertia animam efflantem reliquisset, eum mortuum, postridie hora decima denique ei nuntiabatur? XIX. 49. Age, sit ita factum: quae caussa, cur Romam properaret? cur in noctem se coniiceret? Quid afferebat festinationis, quod heres erat? Primum erat nihil, cur properato opus esset: deinde, si quid esset, quid tandem erat, quod ea nocte consequi posset, amitteret autem, si postridie mane Romam venisset? Atque, ut illi nocturnus ad Urbem adventus vitandus potius, quam expetendus fuit: sic Miloni, quum insidiator esset, si illum ad Urbem noctu accessurum sciebat, subsidendum atque exspectandum fuit. 50. Noctu, insidioso et pleno latronum in loco occidisset. Nemo ei neganti non credidisset, quem esse omnes salvum etiam confitentem volunt. Sustinuisset hoc crimen primum ipse ille latronum occultator et receptator locus, dum neque muta solitudo indicasset, neque caeca nox ostendisset Milonem, deinde ibi multi ab illo violati, spoliati, bonis expulsi, multi haec etiam timentes in suspicionem caderent, tota denique rea citaretur Etruria. 51. Atque illo die certe Aricia rediens devertit Clodius ad se in Albanum. Quod ut sciret Milo, illum Ariciae fuisse, suspicari tamen debuit, eum, etiamsi Romam illo die reverti vellet, ad villam suam, quae viam tangeret, deversurum. Cur neque ante occurrit, ne ille in villa resideret: nec eo in loco subsedit, quo ille noctu venturus esset?

Video adhuc constare omnia, iudices: Miloni etiam utile fuisse Clodium vivere, illi ad ea, quae concupierat, optatissimum interitum Milonis; odium fuisse illius in hunc acerbissimum, in illum huius nullum; consuetudinem illius perpetuam in vi inferenda, huius tantum in repellenda; 52. mortem ab illo denuntiatam Miloni et praedicatam palam, nihil umquam auditum ex Milone; profectionis huius diem illi notum, reditum illius huic ignotum fuisse; huius iter necessarium, illius etiam potius alienum; hunc prae se tulisse, se illo die Roma exiturum, illum eo die se dissimulasse rediturum; hunc nullius rei mutasse consilium, illum caussam mutandi consilii finxisse; huic, si insidiaretur, noctem prope Urbem exspectandam, illi, etiamsi hunc non timeret, tamen accessum ad Urbem nocturnum fuisse metuendum.

XX. 53. Videamus nunc id, quod caput est, locus ad insidias ille ipse, ubi congressi sunt, utri tandem fuerit aptior. Id vero, iudices, etiam dubitandum et diutius cogitandum est? Ante fundum Clodii, quo in fundo, propter insanas illas substructiones, facile mille hominum versabantur valentium, edito adversarii atque excelso loco superiorem se fore putabat Milo, et ob eam rem eum locum ad pugnam potissimum elegerat? an in eo loco est potius exspectatus ab eo, qui ipsius loci spe facere impetum cogitarat? Res loquitur ipsa, iudices: quae semper valet plurimum. 54. Si haec non gesta audiretis, sed picta videretis: tamen appareret, uter esset insidiator, uter nihil cogitaret mali, quum alter veheretur in rheda paenulatus, una sederet uxor. Quid horum non impeditissimum? vestitus, an vehiculum, an comes? quid minus promptum ad pugnam, quum paenula irretitus, rheda impeditus, uxore paene constrictus esset? Videte nunc illum, primum egredientem e villa, subito: cur? vesperi: quid necesse est? tarde: qui convenit, id praesertim temporis? Devertit in villam Pompeii. Pompeium ut videret? Sciebat in Alsiensi esse. Villam ut perspiceret? Millies in ea fuerat. Quid ergo erat morae et tergiversationis? Dum hic veniret, locum relinquere noluit.

XXI. 55. Age nunc, iter expediti latronis cum Milonis impedimentis comparate. Semper ille antea cum uxore, tum sine ea: numquam non in rheda, tum in equo. Comites Graeculi, quocumque ibat, etiam quum in castra Etrusca properabat; tum nugarum in comitatu nihil. Milo, qui numquam, tum casu pueros symphoniacos uxoris ducebat et ancillarum greges. Ille, qui semper secum scorta, semper exoletos, semper lupas duceret, tum neminem, nisi ut virum a viro lectum esse diceres. Cur igitur victus est? quia non semper viator a latrone, nonnumquam etiam latro a viatore occiditur: quia, quamquam paratus in imparatos Clodius, tamen mulier inciderat in viros. 56. Nec vero sic erat umquam non paratus Milo contra illum, ut non satis fere esset paratus. Semper ille, et quantum interesset P. Clodii se perire, et quanto illi odio esset et quantum ille auderet, cogitabat. Quamobrem vitam suam, quam maximis praemiis propositam et paene addictam sciebat, numquam in periculum sine praesidio et sine custodia proiiciebat. Adde casus, adde incertos exitus pugnarum, Martemque communem, qui saepe spoliantem iam et exsultantem evertit et perculit ab abiecto. Adde inscitiam pransi, poti, oscitantis ducis, qui quum a tergo hostem interclusum reliquisset, nihil de eius extremis comitibus cogitavit: in quos incensos ira vitamque domini desperantes quum incidisset, haesit in iis poenis, quas ab eo servi fideles pro domini vita expetiverunt. 57. Cur igitur eos manu misit? Metuebat scilicet, ne indicarent, ne dolorem perferre non possent, ne tormentis cogerentur, occisum esse a servis Milonis in Appia via P. Clodium confiteri. Quid opus est tortore? quid quaeris? Occideritne? occidit. Iure an iniuria, nihil ad tortorem. Facti enim in

eculeo quaestio est, iuris in iudicio. XXII. Quod igitur in caussa quaerendum est, id agamus hic: quod tormentis invenire vis, id fatemur. Manu vero cur miserit, si id potius quaeris, quam cur parum amplis affecerit praemiis: nescis inimici factum reprehendere. 58. Dixit enim hic idem, qui omnia semper constanter et fortiter, M. Cato, dixitque in turbulenta concione, quae tamen huius auctoritate placata est, non libertate solum, sed etiam omnibus praemiis dignissimos fuisse, qui domini caput defendissent. Quod enim praemium satis magnum est tam benevolis, tam bonis, tam fidelibus servis, propter quos vivit? Etsi id quidem non tanti est, quam quod propter eosdem non sanguine et vulneribus suis crudelissimi inimici mentem oculosque satiavit. Quos nisi manu misisset, tormentis etiam dedendi fuissent conservatores domini, ultores sceleris, defensores necis. Hic vero nihil habet in his malis, quod minus moleste ferat, quam, etiamsi quid ipsi accidat, esse tamen illis meritum praemium persolutum. — 59. Sed quaestiones urgent Milonem, quae sunt habitae nunc in atrio Libertatis. — Quibusnam de servis? rogas? de P. Clodii. Quis eos postulavit? Appius. Quis produxit? Appius. Unde? ab Appio. Dii boni! quid potest agi severius? De servis nulla quaestio est in dominum, nisi de incestu, ut fuit in Clodium. Proxime deos accessit Clodius, propius quam tum, quum ad ipsos penetrarat, cuius de morte tamquam de caerimoniis violatis quaeritur. Sed tamen maiores nostri in dominum de servo quaeri noluerunt, non quia non posset verum inveniri, sed quia videbatur indignum esse et domini morte ipsa tristius. In reum de servis accusatoris quum quaeritur, verum inveniri potest? 60. Age vero, quae erat aut qualis quaestio? Heus tu Rufio, verbi caussa, cave sis mentiaris. Clodius insidias fecit Miloni? Fecit. Certa crux. — Nullas fecit. Sperata libertas. Quid hac quaestione certius? Subito abrepti in quaestionem, tamen separantur a ceteris, et in arcas coniiciuntur, ne quis cum iis colloqui possit. Hi centum dies penes accusatorem quum fuissent, ab eo ipso accusatore producti sunt. Quid hac quaestione dici potest integrius? quid incorruptius?

XXIII. 61. Quod si nondum satis cernitis, quum res ipsa tot tam claris argumentis signisque luceat, pura mente atque integra Milonem, nullo scelere imbutum, nullo metu perterritum, nulla conscientia exanimatum, Romam revertisse: recordamini, per deos immortales! quae fuerit celeritas reditus eius: qui ingressus in forum ardente curia, quae magnitudo animi, qui vultus, quae oratio. Neque vero se populo solum, sed etiam senatui commisit; neque senatui modo, sed etiam publicis praesidiis et armis: neque his tantum, verum etiam eius potestati, cui senatus totam rempublicam, omnem Italiae pubem, cuncta populi Romani arma commiserat: cui numquam se hic profecto tradidisset, nisi caussae suae confideret, praesertim omnia audienti, magna metuenti, multa suspicanti, nonnulla credenti. Magna vis est conscientiae, iudices, et magna in utramque partem: ut neque timeant, qui nihil commiserint, et poenam semper ante oculos versari putent, qui peccarint. 62. Neque vero sine ratione certa caussa Milonis semper a senatu probata est. Videbant enim sapientissimi homines facti rationem, praesentiam animi, defensionis constantiam. An vero obliti estis, iudices, recenti illo nuntio necis Clodianae, non modo inimicorum Milonis sermones et opiniones, sed nonnullorum etiam imperitorum? Negabant eum Romam esse rediturum. 63. Sive enim illud animo irato ac percito fecisset, ut incensus odio trucidaret inimicum, arbitrabantur eum tanti mortem P. Clodii putasse, ut aequo animo patria careret, quum sanguine inimici explesset odium suum: sive etiam illius morte patriam liberare voluisset, non dubitaturum fortem virum, quin, quum suo periculo salutem reipublicae attulisset, cederet aequo animo legibus; secum auferret gloriam sempiternam, nobis haec fruenda relinqueret, quae ipse servasset. Multi etiam Catilinam atque illa portenta loquebantur: erumpet, occupabit aliquem locum, bellum patriae faciet. Miseros interdum cives, optime de republica meritos! in quibus homines non modo res praeclarissimas obliviscuntur, sed etiam nefarias suspicantur. 64. Ergo illa falsa fuerunt: quae certe vera exstitissent, si Milo admisisset aliquid, quod non posset honeste vereque defendere.

XXIV. Quid? quae postea sunt in eum congesta, quae quemvis etiam mediocrium delictorum conscientia perculissent, ut sustinuit! Dii immortales! sustinuit? immo vero ut contempsit ac pro nihilo putavit, quae neque maximo animo nocens, neque innocens, nisi fortissimus vir, negligere potuisset! Scutorum, gladiorum, ferramentorum pilorumque etiam multitudo deprehendi posse indicabatur. Nullum in Urbe vicum, nullum angiportum esse dicebant, in quo Miloni non esset conducta domus: arma in villam Ocriculanam devecta Tiberi: domum in clivo Capitolino scutis refertam: plena omnia malleolorum ad Urbis incendia comparatorum. Haec non delata solum, sed paene credita, nec ante repudiata sunt, quam quaesita. 65. Laudabam equidem incredibilem diligentiam Cn. Pompeii: sed dicam, ut sentio, iudices. Nimis multa audire coguntur, neque aliter facere possunt ii, quibus tota commissa est respublica. Quin etiam audiendus fuerit popa Licinius nescio qui de circo: servos Milonis, apud se ebrios factos, sibi confessos esse, se de interficiendo Cn. Pompeio coniurasse, deinde postea se gladio percussum esse ab uno de illis, ne indicaret, Pompeio in hortos nuntiavit. Arcessor in primis; de amicorum sententia rem defert ad senatum. Non poteram, in illius mei patriaeque custodis tanta suspicione, non metu exanimari, sed mirabar tamen credi popae, confessionem servorum audiri, vulnus in latere, quod acu punctum videretur, pro ictu gladiatoris probari. 66. Verum tamen, ut intelligo, cavebat magis Pompeius, quam timebat, non ea solum, quae timenda erant, sed omnia, ne aliquid vos timeretis. Oppugnata domus C. Caesaris, clarissimi et fortissimi viri, per multas noctis horas nuntiabatur. Nemo audierat tam celebri loco, nemo senserat. Tamen audiebatur. Non poteram Cn. Pompeium, praestantissima virtute virum, timidum suspicari; diligentiam, tota republica suscepta, nimiam nullam putabam. Frequentissimo senatu nuper in Capitolio senator inventus est, qui Milonem cum telo esse diceret. Nudavit se in sanctissimo templo, quoniam vita talis et civis et viri fidem non faciebat, ut, eo tacente, res ipsa loqueretur. XXV. 67. Omnia falsa atque insidiose ficta comperta sunt. Cur tamen, si metuitur etiam nunc Milo, non hoc iam Clodianum crimen timemus, sed tuas, Cn. Pompei, (te enim iam appello ea voce, ut me audire possis,) tuas, tuas, inquam, suspiciones perhorrescimus? Si Milonem times, si hunc de tua vita nefarie aut nunc cogitare aut molitum aliquando aliquid putas, si Italiae delectus, ut nonnulli conquisito-

res tui dictitarunt, si haec arma, si Capitolinae cohortes, si excubiae, si vigiliae, si delecta iuventus, quae tuum corpus domumque custodit, contra Milonis impetum armata est, atque illa omnia in hunc unum instituta, parata, intenta sunt: magna in hoc certe vis et incredibilis animus, et non unius viri vires atque opes iudicantur, si quidem in hunc unum et praestantissimus dux electus et tota respublica armata est. 68. Sed quis non intelligit omnes tibi reipublicae partes aegras et labantes, ut eas his armis sanares et confirmares, esse commissas? Quod si Miloni locus datus esset; probasset profecto tibi ipsi, neminem umquam hominem homini cariorem fuisse, quam te sibi, nullum se umquam periculum pro tua dignitate fugisse: cum illa ipsa taeterrima peste saepissime pro tua gloria contendisse: tribunatum suum ad salutem meam, quae tibi carissima fuisset, consiliis tuis gubernatum, se a te postea defensum in periculo capitis, adiutum in petitione praeturae, duos se habere semper amicissimos sperasse, te tuo beneficio, me suo. Quae si non probaret, si tibi ita penitus inhaesisset ista suspicio, nullo ut evelli modo posset, si denique Italia a delectu, Urbs ab armis, sine Milonis clade numquam esset conquietura: nae iste haud dubitans cessisset patria, is, qui ita natus est, et ita consuevit; te, Magne, tamen antestaretur, quod nunc etiam facit. XXVI. 69. Vide, quam sit varia vitae commutabilisque ratio, quam vaga volubilisque fortuna, quantae infidelitates in amicitiis, quam ad tempus aptae simulationes, quantae in periculis fugae proximorum, quantae timiditates. Erit, erit illud profecto tempus, et illucescet aliquando ille dies, quum tu salutaribus, ut spero, rebus tuis, sed fortasse motu aliquo communium temporum, (qui quam crebro accidat, experti scire debemus,) et amicissimi benevolentiam, et gravissimi hominis fidem, et unius post homines natos fortissimi viri magnitudinem animi desideres. 70 Quamquam quis hoc credat, Cn. Pompeium, iuris publici, moris maiorum, rei denique publicae peritissimum, quum senatus ei commiserit, ut videret, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET: quo uno versiculo satis armati semper consules fuerunt, etiam nullis armis datis: hunc exercitu, hunc delectu dato, iudicium exspectaturum fuisse in eius consiliis vindicandis, qui vi iudicia ipsa tolleret? Satis iudicatum est a Pompeio, satis, falso ista conferri in Milonem: qui legem tulit, qua, ut ego sentio, Milonem absolvi a vobis oporteret, ut omnes confitentur, liceret. 71. Quod vero in illo loco, atque illis publicorum praesidiorum copiis circumfusus sedet: satis declarat, se non terrorem inferre vobis, (quid enim illo minus dignum, quam cogere, ut vos eum condemnetis, in quem animadvertere ipse, et more maiorum et suo iure, posset?) sed praesidio esse, ut intelligatis, contra hesternam concionem illam licere vobis, quod sentiatis, libere iudicare.

XXVII. 72. Nec vero me, iudices, Clodianum crimen movet: nec tam sum demens tamque vestri sensus ignarus atque expers, ut nesciam, quid de morte Clodii sentiatis. De qua, si iam nollem ita diluere crimen, ut dilui, tamen impune Miloni palam clamare atque mentiri gloriose liceret: occidi, occidi, non Sp. Maelium, qui annona levanda iacturisque rei familiaris, quia nimis amplecti plebem putabatur, in suspicionem incidit regni appetendi, non Ti. Gracchum, qui collegae magistratum per seditionem abrogavit, quorum interfectores impleverunt orbem terrarum nominis sui gloria, sed eum, (auderet enim dicere, quum patriam periculo suo liberasset,) cuius nefandum adulterium in pulvinaribus sanctissimis nobilissimae feminae comprehenderunt; 73. eum, cuius supplicio senatus sollennes religiones expiandas saepe censuit; eum, quem cum sorore germana nefarium stuprum fecisse L. Lucullus iuratus se quaestionibus habitis dixit comperisse; eum, qui civem, quem senatus, quem populus Romanus, quem omnes gentes Urbis ac vitae civium conservatorem iudicarant, servorum armis exterminavit; eum, qui regna dedit, ademit, orbem terrarum, quibuscum voluit, partitus est; eum, qui, plurimis caedibus in foro factis, singulari virtute et gloria civem domum vi et armis compulit; eum, cui nihil umquam nefas fuit nec in facinore nec in libidine; eum, qui aedem Nympharum incendit, ut memoriam publicam recensionis, tabulis publicis impressam, exstingueret; 74. eum denique, cui iam nulla lex erat, nullum civile ius, nulli possessionum termini, qui non calumnia litium, non iniustis vindiciis ac sacramentis alienos fundos, sed castris, exercitu, signis inferendis petebat: qui non solum Etruscos, (eos enim penitus contempserat,) sed hunc P. Varium, virum fortissimum atque optimum civem, iudicem nostrum, pellere possessionibus, armis, castrisque conatus est, qui cum architectis et decempedis villas multorum hortosque peragrabat, qui Ianiculo et Alpibus spem possessionum terminarat suarum: qui, quum ab equite Romano splendido et forti viro, M. Pacconio, non impetrasset, ut insulam in lacu Prelio venderet, repente lintribus in eam insulam materiem, calcem, caementa atque arma convexit dominoque trans ripam inspectante non dubitavit aedificium exstruere in alieno; 75. qui huic T. Furfanio, cui viro! dii immortales! (quid enim ego de muliercula Scantia? quid de adolescente Aponio dicam? quorum utrique mortem est minitatus, nisi sibi hortorum possessione cessisset;) sed ausus est Furfanio dicere, si sibi pecuniam, quantam poposcerat, non dedisset, mortuum se in domum eius illaturum, qua invidia huic esset tali viro conflagrandum; qui Appium fratrem, hominem mihi coniunctum fidissima gratia, absentem de possessione fundi deiecit: qui parietem sic per vestibulum sororis instituit ducere, sic agere fundamenta, ut sororem non modo vestibulo privaret, sed omni aditu et limine.

XXVIII. 76. Quamquam haec quidem iam tolerabilia videbantur, etsi aequaliter in rempublicam, in privatos, in longinquos, in propinquos, in alienos, in suos irruebat; sed nescio quomodo iam usu obduruerat et percalluerat civitatis incredibilis patientia. Quae vero aderant iam et impendebant, quonam modo ea aut depellere potuissetis aut ferre? Imperium ille si nactus esset, omitto socios, exteras nationes, reges, tetrarchas; vota enim faceretis, ut in eos se potius immitteret, quam in vestras possessiones, vestra tecta, vestras pecunias pecunias dico? a liberis, a liberis, medius fidius, et a coniugibus vestris numquam ille effrenatas suas libidines cohibuisset. Fingi haec putatis, quae patent? haec, quae nota sunt omnibus? quae tenentur? servorum exercitus illum in Urbe conscripturum fuisse, per quos totam rempublicam, resque privatas omnium possideret? 77. Quamobrem, si cruentum gladium tenens clamaret T. Annius: Adeste, quaeso, atque audite cives: P. Clodium interfeci, eius furores, quos nullis iam legibus, nullis iudiciis frenare poteramus, hoc ferro et hac dextera a cervicibus vestris repuli per me ut unum, ius, aequitas, leges, libertas, pudor, pudicitia in civitate manerent; esset vero timendum,

quonam modo id ferret civitas? Nunc enim quis est, qui non probet? qui non laudet? qui non unum post hominum memoriam T. Annium plurimum reipublicae profuisse, maxima laetitia populum Romanum, cunctam Italiam, nationes omnes affecisse et dicat et sentiat? Nequeo, vetera illa populi Romani gaudia quanta fuerint, iudicare. Multas tamen iam summorum imperatorum clarissimas victorias aetas nostra vidit, quarum nulla neque tam diuturnam attulit laetitiam nec tantam. 78. Mandate hoc memoriae, iudices. Spero multa vos liberosque vestros in republica bona esse visuros; in his singulis ita semper existimabitis, vivo P. Clodio nihil eorum vos visuros fuisse. In spem maximam et, quemadmodum confido, verissimam adducti sumus, hunc ipsum annum, hoc ipso summo viro consule, compressa hominum licentia, cupiditatibus fractis, legibus et iudiciis constitutis, salutarem civitati fore. Numquis est igitur tam demens, qui hoc, P. Clodio vivo, contingere potuisse arbitretur? Quid? ea, quae tenetis, privata atque vestra, dominante homine furioso quod ius perpetuae possessionis habere potuissent?

XXIX. Non timeo, iudices, ne odio inimicitiarum mearum inflammatus, libentius haec in illum evomere videar, quam verius. Etenim etsi praecipuum esse debebat; tamen ita communis erat omnium ille hostis, ut in communi odio paene aequaliter versaretur odium meum. Non potest dici satis, ne cogitari quidem, quantum in illo sceleris, quantum exitii fuerit. 79. Quin sic attendite, iudices. Nempe haec est quaestio de interitu P. Clodii. Fingite animis; (liberae enim sunt cogitationes nostrae et, quae volunt, sic intuentur, ut ea cernimus, quae videmus;) fingite igitur cogitatione imaginem huius conditionis meae: si possim efficere, ut Milonem absolvatis, sed ita, si P. Clodius revixerit. Quid vultu extimuistis? quonam modo ille vos vivus afficeret, quos mortuus inani cogitatione percussit? Quid? si ipse Cn. Pompeius, qui ea virtute ac fortuna est, ut ea potuerit semper, quae nemo praeter illum: si is, inquam, potuisset, aut quaestionem de morte P. Clodii ferre, aut ipsum ab inferis excitare, utrum putatis potius facturum fuisse? Etiamsi propter amicitiam vellet illum ab inferis revocare, propter rempublicam non fecisset. Eius igitur mortis sedetis ultores, cuius vitam si putetis per vos restitui posse, nolitis: et de eius nece lata quaestio est, qui si eadem lege reviviscere posset, lata lex numquam esset. Huius ergo interfector qui esset, in confitendo ab iisne poenam timeret, quos liberavisset? 80. Graeci homines deorum honores tribuunt iis viris, qui tyrannos necaverunt. Quae ego vidi Athenis! quae aliis in urbibus Graeciae! quas res divinas talibus institutas viris! quos cantus! quae carmina! Prope ad immortalitatis et religionem et memoriam consecrantur. Vos tanti conservatorem populi, tanti sceleris ultorem, non modo honoribus nullis afficietis, sed etiam ad supplicium rapi patiemini? Confiteretur, confiteretur, inquam, si fecisset, et magno animo et libente se fecisse libertatis omnium caussa: quod ei certe non confitendum modo, verum etiam praedicandum. XXX. 81. Etenim, si id non negat, ex quo nihil petit, nisi ut ignoscatur: dubitaret id fateri, ex quo etiam praemia laudis essent petenda? Nisi vero gratius putat esse vobis, sui se capitis, quam vestri defensorem fuisse: quum praesertim in ea confessione, si grati esse velletis, honores assequeretur amplissimos. Si factum vobis non probaretur, (quamquam qui poterat salus sua cuique non probari?) sed tamen si minus fortissimi viri virtus civibus grata cecidisset, magno animo constantique cederet ex ingrata civitate. Nam quid esset ingratius, quam laetari ceteros, lugere eum solum, propter quem ceteri laetarentur? 82. Quamquam hoc animo semper fuimus omnes in patriae proditoribus opprimendis, ut, quoniam nostra futura esset gloria, periculum quoque et invidiam nostram putaremus. Nam quae mihi ipsi tribuenda laus esset, quum tantum in consulatu meo pro vobis ac liberis vestris ausus essem, si id, quod conabar, sine maximis dimicationibus meis me esse ausurum arbitrarer? Quae mulier sceleratum ac perniciosum civem occidere non auderet, si periculum non timeret? Proposita invidia, morte, poena, qui nihilo segnius rempublicam defendit, is vir vere putandus est. Populi grati est, praemiis afficere bene meritos de republica cives: viri fortis, ne suppliciis quidem moveri, ut fortiter fecisse poeniteat. 83. Quamobrem uteretur eadem confessione T. Annius, qua Ahala, qua Nasica, qua Opimius, qua Marius, qua nosmet ipsi: et, si grata respublica esset, laetaretur: si ingrata, tamen, in gravi fortuna, conscientia sua niteretur.

Sed huius beneficii gratiam, iudices, fortuna populi Romani et vestra felicitas et dii immortales sibi deberi putant. Nec vero quisquam aliter arbitrari potest, nisi qui nullam vim esse ducit numenve divinum, quem neque imperii nostri magnitudo, neque sol ille, nec caeli signorumque motus, nec vicissitudines rerum atque ordines movent, neque, id quod maximum est, maiorum nostrorum sapientia, qui sacra, qui caerimonias, qui auspicia et ipsi sanctissime coluerunt, et nobis, suis posteris, prodiderunt. XXXI. 84. Est, est profecto illa vis: neque in his corporibus, atque in hac imbecillitate nostra, inest quiddam, quod vigeat et sentiat, et non inest in hoc tanto naturae tam praeclaro motu. Nisi forte idcirco esse non putant, quia non apparet, nec cernitur: proinde quasi nostram ipsam mentem, qua sapimus, qua providemus, qua haec ipsa agimus ac dicimus, videre, aut plane. qualis, aut ubi sit, sentire possimus. Ea vis igitur ipsa, quae saepe incredibiles huic urbi felicitates atque opes attulit, illam perniciem exstinxit ac sustulit, cui primum mentem iniecit, ut vi irritare ferroque lacessere fortissimum virum auderet vinceretur que ab eo, quem si vicisset, habiturus esset impunitatem et licentiam sempiternam. 85. Non est humano consilio, ne mediocri quidem, iudices, deorum immortalium cura res illa perfecta. Religiones mehercule ipsae, quae illam belluam cadere viderunt, commovisse se videntur, et ius in illo suum retinuisse. Vos enim iam, Albani tumuli atque luci, vos, inquam, imploro atque obtestor, vosque, Albanorum obrutae arae, sacrorum populi Romani sociae et aequales, quas ille, praeceps amentia, caesis prostratisque sanctissimis lucis, substructionum insanis molibus oppresserat: vestrae tum arae, vestrae religiones viguerunt, vestra vis valuit, quam ille omni scelere polluerat; tuque ex tuo edito monte, Latiaris sancte Iuppiter, cuius ille lacus, nemora finesque saepe omni nefario stupro et scelere macularat, aliquando ad eum puniendum oculos aperuisti: vobis illae, vobis vestro in conspectu serae, sed iustae tamen et debitae poenae solutae sunt. 86. Nisi forte hoc etiam casu factum esse dicemus, ut ante ipsum sacrarium Bonae Deae, quod est in fundo T. Sextii Galli, in primis honesti et ornati adolescentis, ante ipsam, inquam, Bonam Deam, quum praelium commisisset, primum

illud vulnus acceperit, quo taeterrimam mortem obiret, ut non absolutus iudicio illo nefario videretur, sed ad hanc insignem poenam reservatus. XXXII. Nec vero non eadem ira deorum hanc eius satellitibus iniecit amentiam, ut sine imaginibus, sine cantu atque ludis, sine exsequiis, sine lamentis, sine laudationibus, sine funere, oblitus cruore et luto, spoliatus illius supremi diei celebritate, cui concedere etiam inimici solent, ambureretur abiectus. Non fuisse credo fas, clarissimorum virorum formas illi taeterrimo parricidae aliquid decoris afferre, neque ullo in loco potius mortem eius lacerari, quam in quo vita esset damnata.

87. Dura mihi, medius fidius, iam fortuna populi Romani et crudelis videbatur, quae tot annos illum in hanc rempublicam insultare videret et pateretur. Polluerat stupro sanctissimas religiones, senatus gravissima decreta perfregerat, pecunia se palam a iudicibus redemerat, vexarat in tribunatu senatum, omnium ordinum consensu pro salute reipublicae gesta resciderat, me patria expulerat, bona diripuerat, domum incenderat, liberos, coniugem meam vexaverat, Cn. Pompeio nefarium bellum indixerat, magistratuum privatorumque caedes fecerat, domum mei fratris incenderat, vastarat Etruriam, multos sedibus ac fortunis eiecerat; instabat, urgebat, capere eius amentiam civitas, Italia, provinciae, regna non poterant; incidebantur iam domi leges, quae nos nostris servis addicerent; nihil erat cuiusquam, quod quidem ille adamasset, quod non hoc anno suum fore putaret. 88. Obstabat eius cogitationibus nemo praeter Milonem. Ipsum illum, qui poterat obstare, novo reditu in gratiam quasi devinctum arbitrabatur, Caesaris potentiam suam esse dicebat, bonorum animos etiam in meo casu contempserat, Milo unus urgebat. XXXIII. Hic dii immortales, ut supra dixi, mentem dederunt illi perdito ac furioso, ut huic faceret insidias. Aliter perire pestis illa non potuit: numquam illum respublica suo iure esset ulta. Senatus, credo, praetorem eum circumscripsisset? Ne quum solebat quidem id facere in privato eodem hoc, aliquid profecerat. 89. An consules in praetore coercendo fortes fuissent? Primum, Milone occiso habuisset suos consules. Deinde, quis in eo praetore consul fortis esset, per quem tribunum virtutem consularem crudelissime vexatam esse meminisset? Oppressisset omnia, possideret, teneret lege nova, quae est inventa apud eum cum reliquis legibus Clodianis; servos nostros libertos suos fecisset. Postremo, nisi eum dii immortales in eam mentem impulissent, ut homo effeminatus fortissimum virum conaretur occidere, hodie rempublicam nullam haberetis. 90. An ille praetor, ille vero consul, si modo haec templa atque ipsa moenia stare eo vivo tamdiu, et consulatum eius exspectare potuissent, ille denique vivus mali nihil fecisset, qui mortuus uno ex suis satellitibus Sex. Clodio duce curiam incenderit? Quo quid miserius, quid acerbius, quid luctuosius vidimus? Templum sanctitatis, amplitudinis, mentis, consilii publici, caput Urbis, aram sociorum, portum omnium gentium, sedem ab universo populo Romano concessam uni ordini, inflammari, exscindi, funestari? neque id fieri a multitudine imperita, quamquam esset miserum id ipsum, sed ab uno? Qui quum tantum ausus sit ustor pro mortuo, quid signifer pro vivo non esset ausus? In curiam potissimum abiecit, ut eam mortuus incenderet, quam vivus everterat. 91. Et sunt, qui de via Appia querantur, taceant de curia? et qui ab eo spirante forum putent potuisse defendi, cuius non restiterit cadaveri curia? Excitate, excitate eum, si potestis, ab inferis. Frangetis impetum vivi, cuius vix sustinetis furias insepulti? Nisi vero sustinuistis eos, qui cum facibus ad curiam cucurrerunt, cum falcibus ad Castoris, cum gladiis toto foro volitarunt. Caedi vidistis populum Romanum, concionem gladiis disturbari, quum audiretur silentio M. Caelius, tribunus plebis, vir et in republica fortissimus et in suscepta caussa firmissimus, et bonorum voluntati et auctoritati senatus deditus, et in hac Milonis sive invidia sive fortuna, singulari, divina, et incredibili fide.

XXXIV. 92. Sed iam satis multa de caussa: extra caussam etiam nimis fortasse multa. Quid restat, nisi ut orem obtesterque vos, iudices, ut eam misericordiam tribuatis fortissimo viro, quam ipse non implorat, ego, etiam repugnante hoc, et imploro et exposco? Nolite, si in nostro omnium fletu nullam lacrimam aspexistis Milonis, si vultum semper eumdem, si vocem, si orationem stabilem ac non mutatam videtis, hoc minus ei parcere! Haud scio, an multo etiam sit adiuvandus magis. Etenim si in gladiatoriis pugnis et in infimi generis hominum conditione atque fortuna timidos et supplices et, ut vivere liceat, obsecrantes etiam odisse solemus, fortes et animosos et se acriter ipsos morti offerentes servari cupimus: eorumque nos magis miseret, qui nostram misericordiam non requirunt, quam qui illam efflagitant; quanto hoc magis in fortissimis civibus facere debemus? 93. Me quidem, iudices, exanimant et interimunt hae voces Milonis, quas audio assidue, et quibus intersum quotidie. Valeant, valeant, inquit, cives mei, valeant, sint incolumes, sint florentes, sint beati, stet haec urbs praeclara, mihique patria carissima, quoquo modo merita de me erit. Tranquilla republica cives mei (quoniam mihi cum illis non licet) sine me ipsi, sed per me tamen perfruantur. Ego cedam atque abibo. Si mihi republica bona frui non licuerit, at carebo mala; et quam primam tetigero bene moratam et liberam civitatem, in ea conquiescam. 94. O frustra, inquit, mihi suscepti labores! o cogitationes inanes meae! Ego, quum tribunus plebis, republica oppressa, me senatui dedissem, quem exstinctum acceperam, equitibus Romanis, quorum vires erant debiles, bonis viris, qui omnem auctoritatem Clodianis armis abiecerant; mihi umquam bonorum praesidium defuturum putarem? Ego, quum te (mecum enim saepissime loquitur) patriae reddidissem, mihi futurum in patria non putarem locum? Ubi nunc senatus est, quem secuti sumus? ubi equites Romani illi, illi, inquit, tui? ubi studia municipiorum? ubi Italiae voces? ubi denique tua, M. Tulli, quae plurimis fuit auxilio, vox et defensio? Mihine ea soli, qui pro te toties morti me obtuli, nihil potest opitulari?

XXXV. 95. Nec vero haec, iudices, ut ego nunc, flens, sed hoc eodem loquitur vultu, quo videtis. Negat enim, se negat ingratis civibus fecisse, quae fecerit: timidis et omnia circumspicientibus pericula, non negat. Plebem et infimam multitudinem, quae P. Clodio duce, fortunis vestris imminebat, eam, quo tutior esset vita vestra, suam se fecisse commemorat; ut non modo virtute flecteret, sed etiam tribus suis patrimoniis deliniret, nec timet, ne, quum plebem muneribus placarit, vos non conciliarit meritis in rempublicam singularibus. Senatus erga se benevolentiam temporibus his ipsis saepe esse perspectam: vestras vero et vestrorum ordinum occursationes, studia, sermones, quemcumque cursum fortuna dederit, se-

cum se ablaturum esse dicit. 96. Meminit etiam sibi vocem praeconis modo defuisse, quam minime desiderarit: populi vero cunctis suffragiis, quod unum cupierit, se consulem declaratum. Nunc denique, si haec arma contra se sint futura, sibi facinoris suspicionem, non facti crimen obstare. Addit haec, quae certe vera sunt, fortes et sapientes viros non tam praemia sequi solere recte factorum, quam ipsa recte facta; se nihil in vita, nisi praeclarissime fecisse, siquidem nihil sit praestabilius viro, quam periculis patriam liberare; beatos esse, quibus ea res honori fuerit a suis civibus, 97. nec tamen eos miseros, qui beneficio cives suos vicerint: sed tamen ex omnibus praemiis virtutis, si esset habenda ratio praemiorum, amplissimum esse praemium gloriam; esse hanc unam, quae brevitatem vitae posteritatis memoria consolaretur, quae efficeret, ut absentes adessemus, mortui viveremus; hanc denique esse, cuius gradibus etiam homines in caelum viderentur ascendere. 98. De me, inquit, semper populus Romanus, semper omnes gentes loquentur, nulla umquam obmutescet vetustas. Quin hoc tempore ipso, quum omnes a meis inimicis faces meae invidiae subiiciantur, tamen omni in hominum coetu gratiis agendis et gratulationibus habendis et omni sermone celebramur. Omitto Etruriae festos et actos et institutos dies: centesima lux est haec ab interitu P. Clodii et, opinor, altera: qua fines imperii populi Romani sunt, ea non solum fama iam de illo, sed etiam laetitia peragravit. Quamobrem, ubi corpus hoc sit, non, inquit, laboro, quoniam omnibus in terris et iam versatur et semper habitabit nominis mei gloria.

XXXVI. 99. Haec tu mecum saepe his absentibus, sed iisdem audientibus haec ego tecum, Milo. Te quidem, quum isto animo es, satis laudare non possum, sed, quo est ista magis divina virtus, eo maiore a te dolore divellor. Nec vero, si mihi eriperis, reliqua est illa saltem ad consolandum querela, ut his irasci possim, a quibus tantum vulnus accepero. Non enim inimici mei te mihi eripient, sed amicissimi; non male aliquando de me meriti, sed semper optime. Nullum umquam, iudices, mihi tantum dolorem inuretis, (etsi quis potest esse tantus?) sed ne hunc quidem ipsum, ut obliviscar, quanti me semper feceritis. Quae si vos cepit oblivio, aut si in me aliquid offendistis: cur non id meo capite potius luitur, quam Milonis? praeclare enim vixero, si quid mihi acciderit prius, quam hoc tantum mali videro. 100. Nunc me una consolatio sustentat, quod tibi, T. Anni, nullum a me amoris, nullum studii, nullum pietatis officium defuit. Ego inimicitias potentium pro te appetivi: ego meum saepe corpus et vitam obieci armis inimicorum tuorum: ego me plurimis pro te supplicem obieci: bona, fortunas meas ac liberorum meorum in communionem tuorum temporum contuli: hoc denique ipso die, si qua vis est parata, si qua dimicatio capitis futura, deposco. Quid iam restat? quid habeo? quid faciam pro tuis in me meritis, nisi ut eam fortunam, quaecumque erit tua, ducam meam? Non recuso, non abnuo: vosque obsecro, iudices, ut vestra beneficia, quae in me contulistis, aut in huius salute augeatis aut in eiusdem exitio occasura esse videatis.

XXXVII. 101. His lacrimis non movetur Milo. — Est quodam incredibili robore animi, — exsilium ibi esse putat, ubi virtuti non sit locus: mortem naturae finem esse, non poenam. Sit hic ea mente, qua natus est. Quid vos, iudices? quo tandem animo eritis? Memoriam Milonis retinebitis, ipsum eiicietis? et erit dignior locus in terris ullus, qui hanc virtutem excipiat, quam hic, qui procreavit? Vos, vos appello, fortissimi viri, qui multum pro republica sanguinem effudistis: vos in viri et in civis invicti periculo appello, centuriones, vosque milites: vobis non modo inspectantibus, sed etiam armatis et huic iudicio praesidentibus, haec tanta virtus ex hac urbe expelletur, exterminabitur, proiicietur? 102. O me miserum, o me infelicem! revocare tu me in patriam, Milo, potuisti per hos: ego te in patria per eosdem retinere non potero? Quid respondebo liberis meis, qui te parentem alterum putant? quid tibi, Q. frater, qui nunc abes, consorti mecum temporum illorum? Me non potuisse Milonis salutem tueri per eosdem, per quos nostram ille servasset? At in qua caussa non potuisse? quae est grata gentibus. A quibus non potuisse? ab iis, qui maxime P. Clodii morte acquierunt. Quo deprecante? me. 103. Quodnam ego concepi tantum scelus, aut quod in me tantum facinus admisi, iudices, quum illa indicia communis exitii indagavi, patefeci, protuli, exstinxi? Omnes in me meosque redundant ex fonte illo dolores. Quid me reducem esse voluistis? An, ut inspectante me expellerentur ii, per quos essem restitutus? Nolite, obsecro vos, acerbiorem mihi pati reditum esse, quam fuerit ille ipse discessus. Nam qui possum putare me restitutum esse, si distrahar ab iis, per quos restitutus sum?

XXXVIII. Utinam dii immortales fecissent: (pace tua, patria, dixerim: metuo enim, ne scelerate dicam in te, quod pro Milone dicam pie:) — utinam P. Clodius non modo viveret, sed etiam praetor, consul, dictator esset potius, quam hoc spectaculum viderem! 104. O dii immortales! fortem et a vobis, iudices, conservandum virum! Minime, minime, inquit. Immo vero poenas ille debitas luerit: nos subeamus, si ita necesse est, non debitas. Hiccine vir, patriae natus, usquam, nisi in patria, morietur? aut, si forte, pro patria? Huius vos animi monumenta retinebitis, corporis in Italia nullum sepulcrum esse patiemini? hunc sua quisquam sententia ex hac urbe expellet, quem omnes urbes expulsum a vobis ad se vocabunt? 105. O terram illam beatam, quae hunc virum exceperit: hanc ingratam, si eiecerit: miseram, si amiserit! Sed finis sit: neque enim prae lacrimis iam loqui possum, et hic se lacrimis defendi vetat. Vos oro, obtestorque, iudices, ut in sententiis ferendis, quod sentiatis, id audeatis. Vestram virtutem, iustitiam, fidem, mihi credite, is maxime probabit, qui in iudicibus legendis optimum et sapientissimum et fortissimum quemque legit.

54.

M. TULLII CICERONIS

PRO

M. MARCELLO

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Haec oratio habita est C. Iulio Caesare III. M. Aemilio Lepido coss. (708.) Eam autem genuinam esse Fridericus Augustus Wolfius in animadversionibus ad editionem suam (1802.) infitiatus, complures nactus est opinionis suae adversarios. Ac primum Olaus Wormius illam impugnavit in editione eiusdem orationis Havniensi (1803.), deinde Beniamin Weiske et in Commentario perpetuo et pleno in orat. Cic. pro Marcello (1805.) et in XIII. selectis Cic. orationibus (1807.); tum August. Ludov. Guil. Iacob in Quaestione de oratione, quae inscribitur pro M. Marcello, Ciceroni vel abiudicanda vel adiudicanda, Halis proposita (1813.), novam quamdam coniecturam enixus. Nihilo minus coniecturae Wolfianae Chn. Godofr. Schütz adstipulari ausus est Cic. Operum ed. suae Tom. VIII. P. 3. (1816.) Sed ecce nova et paene insperata lux orta est inventis a Maio veterum in hanc orationem scholiorum fragmentis, iisque inter sex orationum partes ante nostram aetatem ineditas cum antiquo interprete ante nostram item aetatem inedito, qui videtur Asconius Pedianus, ad Tullianas septem orationes Mediolani (1817.) editis. Unde satis certum fit, ab ipso Cicerone auctore hanc gratiarum actionem profectam esse. Eodem denique anno in Helvetia Hugius, Lucubratione de oratione Cic. pro Marcello Friburgi edita, dubitationem illam redarguere conatus est. Cf. Klotz.

ARG. M. Marcellus, qui Pompeianarum partium in bello civili fuerat, victo ad Pharsalum Pompeio, Mitylenas profectus otiosus in litteris vixerat sine ullo patriae desiderio. Huic ut veniam daret, et reditum in patriam permitteret Caesar, quum esset a fratre eius et universo senatu suppliciter rogatus, dolorem suum senatui condonavit. Quo facto, hac oratione gratias Caesari amplissimas in senatu egit Cicero. Ea duas partes habet: quarum prima in laude huius facti versatur, et magnificentissimis est verbis scripta; altera autem Caesaris de insidiis suspiciones inanes esse ostendit.

I. 1. Diuturni silentii, patres conscripti, quo eram his temporibus usus, non timore aliquo, sed partim dolore, partim verecundia, finem hodiernus dies attulit, idemque initium, quae vellem, quaeque sentirem, meo pristino more dicendi. Tantam enim mansuetudinem, tam inusitatam inauditamque clementiam, tantum in summa potestate rerum omnium modum, tam denique incredibilem sapientiam ac paene divinam tacitus praeterire nullo modo possum. 2. M. enim Marcello vobis, patres conscripti, reique publicae reddito, non solum illius, sed meam etiam vocem et auctoritatem et vobis et reipublicae conservatam ac restitutam puto. Dolebam enim, patres conscripti, et vehementer angebar, quum viderem, virum talem in eadem caussa, in qua ego fuissem, non in eadem esse fortuna: nec mihi persuadere poteram, nec fas esse ducebam, versari me in nostro vetere curriculo, illo aemulo atque imitatore studiorum ac laborum meorum, quasi quodam socio a me et comite distracto. Ergo et mihi meae pristinae vitae consuetudinem, C. Caesar, interclusam aperuisti, et his omnibus ad bene de omni republica sperandum quasi signum aliquod sustulisti. 3. Intellectum est enim, mihi quidem in multis, et maxime in me ipso, sed paullo ante in omnibus, quum M. Marcellum senatui populoque Romano concessisti, commemoratis praesertim offensionibus, te auctoritatem huius ordinis dignitatemque reipublicae tuis vel doloribus vel suspicionibus anteferre. Ille quidem fructum omnis vitae anteactae hodierno die maximum cepit, quum summo consensu senatus, tum praeterea iudicio tuo gravissimo et maximo. Ex quo profecto intelligis, quanta in dato beneficio sit laus, quum in accepto tanta sit gloria. Est vero fortunatus ille, cuius ex salute non minor paene ad omnes, quam ad ipsum ventura sit, laetitia pervenerit. 4. Quod quidem ei merito atque optimo iure contigit. Quis enim est illo aut nobilitate aut probitate aut optimarum artium studio aut innocentia aut ullo genere laudis praestantior?

II. Nullius tantum est flumen ingenii, nullius dicendi aut scribendi tanta vis, tanta copia, quae, non dicam exornare, sed enarrare, C. Caesar, res tuas gestas possit. Tamen affirmo, et hoc pace dicam tua, nullam in his esse laudem ampliorem, quam eam, quam hodierno die consecutus es. 5. Soleo saepe ante oculos ponere, idque libenter crebris usurpare sermonibus: omnes nostrorum imperatorum, omnes exterarum gentium potentissimorumque populorum,

omnes clarissimorum regum res gestas cum tuis nec contentionum magnitudine, nec numero praeliorum, nec varietate regionum, nec celeritate conficiendi, nec dissimilitudine bellorum posse conferri; nec vero disiunctissimas terras citius cuiusquam passibus potuisse peragrari, quam tuis, non dicam cursibus, sed victoriis lustratae sunt. 6. Quae quidem ego nisi ita magna esse fatear, ut ea vix cuiusquam mens aut cogitatio capere possit, amens sim. Sed tamen sunt alia maiora. Nam bellicas laudes solent quidam extenuare verbis, easque detrahere ducibus, communicare cum multis, ne propriae sint imperatorum. Et certe in armis militum virtus, locorum opportunitas, auxilia sociorum, classes, commeatus, multum iuvant; maximam vero partem quasi suo iure fortuna sibi vindicat, et, quidquid prospere gestum est, id paene omne ducit suum. 7. At vero huius gloriae, C. Caesar, quam es paullo ante adeptus, socium habes neminem. Totum hoc, quantumcumque est, quod certe maximum est, totum est, inquam, tuum. Nihil sibi ex ista laude centurio, nihil praefectus, nihil cohors, nihil turma decerpit. Quin etiam illa ipsa rerum humanarum domina, Fortuna, in istius se societatem gloriae non offert, tibi cedit, tuam esse totam et propriam fatetur. Numquam enim temeritas cum sapientia commiscetur, nec ad consilium casus admittitur. III. 8. Domuisti gentes immanitate barbaras, multitudine innumerabiles, locis infinitas, omni copiarum genere abundantes: sed tamen ea vicisti, quae et naturam et conditionem, ut vinci vi possent, habebant. Nulla est enim tanta vis, quae non ferro ac viribus debilitari frangique possit. Animum vincere, iracundiam cohibere, victoriam temperare, adversarium nobilitate, ingenio, virtute praestantem non modo extollere iacentem, sed etiam amplificare eius pristinam dignitatem, haec qui faciat, non ego eum cum summis viris comparo, sed simillimum deo iudico. 9. Itaque, C. Caesar, bellicae tuae laudes celebrabuntur illae quidem non solum nostris, sed paene omnium gentium litteris atque linguis, neque ulla umquam aetas de tuis laudibus conticescet: sed tamen eiusmodi res, nescio quomodo, etiam quum leguntur, obstrepi clamore militum videntur et tubarum sono. At vero quum aliquid clementer, mansuete, iuste, moderate, sapienter factum, in iracundia praesertim, quae est inimica consilio, et in victoria, quae natura insolens et superba est, audimus aut legimus, quo studio incendimur, non modo in gestis rebus, sed etiam in fictis, ut eos saepe, quos numquam vidimus, diligamus! 10. Te vero, quem praesentem intuemur, cuius mentem sensusque et os cernimus, ut, quidquid belli fortuna reliquum reipublicae fecerit, id esse salvum velis, quibus laudibus efferemus? quibus studiis prosequemur? qua benevolentia complectemur? Parietes, medius fidius, ut mihi videtur, huius curiae tibi gratias agere gestiunt, quod brevi tempore futura sit illa auctoritas in his maiorum suorum et suis sedibus. IV. Equidem quum C. Marcelli, viri optimi et commemorabili pietate praediti, lacrimas modo vobiscum viderem, omnium Marcellorum meum pectus memoria obfudit. Quibus tu etiam mortuis, M. Marcello conservato, dignitatem suam reddidisti, nobilissimamque familiam iam ad paucos redactam paene ab interitu vindicasti. 11. Hunc tu igitur diem tuis maximis et innumerabilibus gratulationibus iure antepones. Haec enim res unius est propria Caesaris: ceterae duce te gestae, magnae illae quidem, sed tamen multo magnoque comitatu. Huius autem rei tu idem et dux es, et comes; quae quidem tanta est, ut nulla tropaeis monumentisque tuis allatura finem sit aetas: nihil est enim opere aut manu factum, quod aliquando non conficiat et consumat vetustas: 12. at vero haec tua iustitia et lenitas animi florescet quotidie magis, ita ut, quantum operibus tuis diuturnitas detrahet, tantum afferat laudibus. Et ceteros quidem omnes victores bellorum civilium iam ante aequitate et misericordia viceras: hodierno vero die te ipsum vicisti. Vereor, ne hoc, quod dicam, non perinde intelligi auditu possit, atque ipse cogitans sentio: ipsam victoriam vicisse videris, quum ea, quae illa erat adepta, victis remisisti. Nam quum ipsius victoriae conditione omnes victi occidissemus, clementiae tuae iudicio conservati sumus. Recte igitur unus invictus es, a quo etiam ipsius victoriae conditio visque devicta est.

V. 13. Atque hoc C. Caesaris iudicium, patres conscripti, quam late pateat, attendite: omnes enim, qui ad illa arma fato sumus nescio quo reipublicae misero funestoque compulsi, etsi aliqua culpa tenemur erroris humani, a scelere certe liberati sumus. Nam quum M. Marcellum, deprecantibus vobis, reipublicae conservavit: memet mihi et item reipublicae, nullo deprecante, reliquos amplissimos viros et sibi ipsos et patriae reddidit: quorum et frequentiam et dignitatem hoc ipso in consessu videtis. Non ille hostes induxit in curiam, sed iudicavit, a plerisque ignoratione potius et falso atque inani metu, quam cupiditate aut crudelitate bellum esse susceptum. 14. Quo quidem in bello semper de pace audiendum putavi, semperque dolui, non modo pacem, sed orationem etiam civium pacem flagitantium repudiari. Neque enim ego illa nec ulla umquam secutus sum arma civilia, semperque mea consilia pacis et togae socia, non belli atque armorum fuerunt. Hominem sum secutus privato consilio, non publico: tantumque apud me grati animi fidelis memoria valuit, ut nulla non modo cupiditate, sed ne spe quidem, prudens et sciens, tamquam ad interitum ruerem voluntarium. 15. Quod quidem meum consilium minime obscurum fuit. Nam et in hoc ordine, integra re, multa de pace dixi, et in ipso bello eadem etiam cum capitis mei periculo sensi. Ex quo nemo iam erit tam iniustus rerum existimator, qui dubitet, quae Caesaris de bello voluntas fuerit, quum pacis auctores conservandos statim censuerit, ceteris fuerit iratior. Atque id minus mirum fortasse tum, quum esset incertus exitus et anceps fortuna belli. Qui vero victor pacis auctores diligit, is profecto declarat, se maluisse non dimicare, quam vincere. VI. 16. Atque huius quidem rei M. Marcello sum testis. Nostri enim sensus, ut in pace semper, sic tum etiam in bello congruebant. Quoties ego eum, et quanto cum dolore vidi quum insolentiam certorum hominum, tum etiam ipsius victoriae ferocitatem extimescentem! Quo gratior tua liberalitas, C. Caesar, nobis, qui illa vidimus, debet esse. Non enim iam caussae sunt inter se, sed victoriae comparandae. 17. Vidimus tuam victoriam praeliorum exitu terminatam: gladium vagina vacuum in Urbe non vidimus. Quos amisimus cives, eos Martis vis perculit, non ira victoriae, ut dubitare debeat nemo, quin multos, si fieri posset, C. Caesar ab inferis excitaret, quoniam ex eadem acie conservat, quos potest. Alterius vero partis, nihil amplius dicam, quam, id quod omnes verebamur, nimis iracundam futuram fuisse victoriam. 18. Quidam enim non modo armatis, sed interdum

etiam otiosis minabantur, nec, quid quisque sensisset, sed ubi fuisset, cogitandum esse dicebant: ut mihi quidem videantur dii immortales, etiamsi poenas a populo Romano ob aliquod delictum expetiverint, qui civile bellum tantum et tam luctuosum excitaverint, vel placati iam, vel satiati aliquando, omnem spem salutis ad clementiam victoris et sapientiam contulisse.

19. Quare gaude tuo isto tam excellenti bono: et fruere quum fortuna et gloria, tum etiam natura et moribus tuis: ex quo quidem maximus est fructus iucunditasque sapienti. Cetera quum tua recordabere, etsi persaepe virtuti, tamen plerumque felicitati tuae congratulabere. De nobis, quos in republica tecum simul salvos esse voluisti, quoties cogitabis, toties de maximis tuis beneficiis, toties de incredibili liberalitate, toties de singulari sapientia tua cogitabis: quae non modo summa bona, sed nimirum audebo vel sola dicere. Tantus est enim splendor in laude vera, tanta in magnitudine animi et consilii dignitas, ut haec a virtute donata, cetera a fortuna commodata esse videantur. 20. Noli igitur in conservandis bonis viris defatigari, non cupiditate praesertim aut pravitate aliqua lapsis, sed opinione officii, stulta fortasse, certe non improba, et specie quadam reipublicae; non enim tua ulla culpa est, si te aliqui timuerunt, contraque summa laus, quod minime timendum fuisse senserunt.

VII. 21. Nunc vero venio ad gravissimam querelam et atrocissimam suspicionem tuam: quae non tibi ipsi magis, quam quum omnibus civibus, tum maxime nobis, qui a te conservati sumus, providenda est: quam etsi spero falsam esse, numquam tamen verbis extenuabo. Tua enim cautio nostra cautio est: ut, si in alterutro peccandum sit, malim videri nimis timidus, quam parum prudens. Sed quisnam est iste tam demens? De tuisne? — Tametsi qui magis sunt tui, quam quibus tu salutem insperantibus reddidisti? An ex eo numero, qui una tecum fuerunt? Non est credibilis tantus in ullo furor, ut, quo duce omnia summa sit adeptus, huius vitam non anteponat suae. An si tui nihil cogitant sceleris, cavendum est, ne quid inimici? Qui? Omnes enim qui fuerunt, aut sua pertinacia vitam amiserunt, aut tua misericordia retinuerunt, ut aut nulli supersint de inimicis, aut, qui superfuerunt, sint amicissimi. 22. Sed tamen, quum in animis hominum tantae latebrae sint et tanti recessus, augeamus sane suspicionem tuam: simul enim augebimus diligentiam. Nam quis est omnium tam ignarus rerum, tam rudis in republica, tam nihil umquam nec de sua nec de communi salute cogitans, qui non intelligat, tua salute contineri suam? et ex unius tua vita pendere omnium? Equidem de te dies noctesque, ut debeo, cogitans, casus dumtaxat humanos, et incertos eventus valetudinis et naturae communis fragilitatem extimesco, doleoque, quum respublica immortalis esse debeat, eam in unius mortalis anima consistere. 23. Si vero ad humanos casus incertosque motus valetudinis, sceleris etiam accedat insidiarumque consensio: quem deum, si cupiat, opitulari posse reipublicae credamus? VIII. Omnia sunt excitanda tibi, C. Caesar, uni, quae iacere sentis, belli ipsius impetu, quod necesse fuit, perculsa atque prostrata; constituenda iudicia, revocanda fides, comprimendae libidines, propaganda suboles, omnia, quae dilapsa iam fluxerunt, severis legibus vincienda sunt. 24. Non fuit recusandum in tanto civili bello tantoque animorum ardore et armorum, quin quassata respublica, quicumque belli eventus fuisset, multa perderet et ornamenta dignitatis et praesidia stabilitatis suae, multaque uterque dux faceret armatus, quae idem togatus fieri prohibuisset. Quae quidem tibi nunc omnia belli vulnera curanda sunt: quibus praeter te mederi nemo potest. 25. Itaque illam tuam praeclarissimam et sapientissimam vocem invitus audivi: satis diu vel naturae vixi vel gloriae. Satis, si ita vis, naturae fortasse, addo etiam, si placet, gloriae: at, quod maximum est, patriae certe parum. Quare omitte istam, quaeso, doctorum hominum in contemnenda morte prudentiam: noli nostro periculo esse sapiens. Saepe enim venit ad aures meas, te idem istud nimis crebro dicere, satis te tibi vixisse. Credo: sed tum id audirem, si tibi soli viveres, aut si tibi etiam soli natus esses. Nunc, quum omnium salutem civium cunctamque rempublicam res tuae gestae complexae sint, tantum abes a perfectione maximorum operum, ut fundamenta, quae cogitas, nondum ieceris. Hic tu modum vitae tuae non salute reipublicae, sed aequitate animi definies? Quid, si istud ne gloriae tuae quidem satis est? cuius te esse avidissimum, quamvis sis sapiens, non negabis. 26. Parumne igitur, inquies, gloriam magnam relinquemus? Immo vero aliis, quamvis multis, satis, tibi uni parum. Quidquid est enim, quamvis amplum sit, id certe parum est tum, quum est aliquid amplius. Quod si rerum tuarum immortalium, C. Caesar, hic exitus futurus fuit, ut, devictis adversariis, rempublicam in eo statu relinqueres, in quo nunc est: vide, quaeso, ne tua divina virtus admirationis plus sit habitura, quam gloriae: siquidem gloria est illustris ac pervagata multorum et magnorum, vel in suos, vel in patriam, vel in omne genus hominum, fama meritorum. IX. 27. Haec igitur tibi reliqua pars est: hic restat actus, in hoc elaborandum est, ut rempublicam constituas, eaque tu in primis cum summa tranquillitate et otio perfruare: tum te, si voles, quum et patriae, quod debes, solveris, et naturam ipsam expleveris satietate vivendi, satis diu vixisse dicito. Quid est enim omnino hoc ipsum diu, in quo est aliquid extremum? quod quum venit, omnis voluptas praeterita pro nihilo est, quia postea nulla est futura. Quamquam iste tuus animus numquam his angustiis, quas natura nobis ad vivendum dedit, contentus fuit, semper immortalitatis amore flagravit. 28. Nec vero haec tua vita ducenda est, quae corpore et spiritu continetur. Illa, illa, inquam, vita est tua, quae vigebit memoria saeculorum omnium; quam posteritas alet, quam ipsa aeternitas semper tuebitur. Huic tu inservias, huic te ostentes, oportet: quae quidem, quae miretur, iam pridem multa habet: nunc etiam, quae laudet, exspectat. Obstupescent posteri certe imperia, provincias, Rhenum, Oceanum, Nilum, pugnas innumerabiles, incredibiles victorias, monumenta innumera, triumphos audientes et legentes tuos. 29. Sed, nisi haec urbs stabilita tuis consiliis et institutis erit, vagabitur modo nomen tuum longe atque late: sedem quidem stabilem et domicilium certum non habebit. Erit inter eos etiam, qui nascentur, sicut inter nos fuit, magna dissensio, quum alii laudibus ad caelum res tuas gestas efferent, alii fortasse aliquid requirent, idque vel maximum, nisi belli civilis incendium salute patriae restinxeris; ut illud fati fuisse videatur, hoc consilii. Servi igitur iis etiam iudicibus, qui multis post saeculis de te iudicabunt, et quidem haud scio, an incorruptius, quam nos. Nam et sine amore et sine cupiditate, et rursus sine odio et sine invidia iudicabunt. 30. Id autem

etiamsi tunc ad te, ut quidam falso putant, non pertinebit: nunc certe pertinet, esse te talem, ut tuas laudes obscuratura nulla umquam sit oblivio. X. Diversae voluntates civium fuerunt distractaeque sententiae. Non enim consiliis solum et studiis, sed armis etiam et castris dissidebamus. Erat autem obscuritas quaedam, erat certamen inter clarissimos duces: multi dubitabant, quid optimum esset, multi, quid sibi expediret, multi, quid deceret, nonnulli etiam, quid liceret. 31. Perfuncta respublica est hoc misero fatalique bello: vicit is, qui non fortuna inflammaret odium suum, sed bonitate leniret: nec qui omnes, quibus iratus esset, eosdem etiam exsilio aut morte dignos iudicaret. Arma ab aliis posita, ab aliis erepta sunt. Ingratus est iniustusque civis, qui, armorum periculo liberatus, animum tamen retinet armatum, ut etiam ille sit melior, qui in acie cecidit, qui in caussa animam profudit. Quae enim pertinacia quibusdam, eadem aliis constantia videri potest. 32. Sed iam omnis fracta dissensio est armis et exstincta aequitate victoris: restat, ut omnes unum velint, qui modo habent aliquid non solum sapientiae, sed etiam sanitatis. Nisi te, C. Caesar, salvo, et in ista sententia, qua quum antea, tum hodie vel maxime usus es, manente, salvi esse non possumus. Quare omnes te, qui haec salva esse volumus, et hortamur et obsecramus, ut vitae, ut saluti tuae consulas: omnesque tibi. — ut pro aliis etiam loquar, quod de me ipse sentio — quoniam subesse aliquid putas, quod cavendum sit, non modo excubias et custodias, sed etiam laterum nostrorum oppositus et corporum pollicemur.

XI. 33. Sed, unde est orsa, in eodem terminetur oratio. Maximas tibi omnes gratias agimus, C. Caesar, maiores etiam habemus. Nam omnes idem sentiunt; quod ex omnium precibus et lacrimis sentire potuisti: sed quia non est stantibus omnibus necesse dicere, a me certe dici volunt, cui necesse est quodammodo, et quod volunt, et quod decet, et quod M. Marcello, a te huic ordini populoque Romano et reipublicae reddito, deberi intelligo. Nam laetari omnes, non ut de unius solum, sed ut de communi omnium salute, sentio: 34. quod autem summae benevolentiae est, quae mea erga illum omnibus semper nota fuit, ut vix C. Marcello, optimo et amantissimo fratri, praeter eum quidem, cederem nemini, quum id sollicitudine, cura, labore tamdiu praestiterim, quamdiu est de illius salute dubitatum, certe hoc tempore, magnis curis, molestiis, doloribus liberatus, praestare debeo. Itaque, C. Caesar, sic tibi gratias ago, ut, omnibus me rebus a te non conservato solum, sed etiam ornato, tamen ad tua in me unum innumerabilia merita, quod fieri iam posse non arbitrabar, maximus hoc tuo facto cumulus accesserit.

55.

M. TULLII CICERONIS
PRO
Q. LIGARIO AD CAESAREM
ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Haec oratio, quae deprecationis, quam defensionis est similior, habita est anno 708. U. C. C. Iulio Caesare III. M. Aemilio Lepido coss.

ARG. Q. Ligarius, qui in Africa provincia legatus erat Considii, ab hoc depositum imperium proconsulare suscepit. Interim fama de bello civili orto in Africam est perlata: qua commoti cives, qui in ista provincia erant, et reliqui provinciales, quod Pompeii in primis studiosi erant, eum ducem sibi esse voluerunt, quo contra Caesarem uterentur. Hoc munus quum iste recusaret, accidit, ut P. Attius Varus, qui pro praetore in Africa fuerat, Uticam veniret, et imperium oblatum privatus susciperet. Haec dum geruntur, Q. Tubero ex S. C. in provinciam venit. Sed quod imperium iam ab alio erat occupatum, ex ea repulsus, in castra Pompeii profectus contra Caesarem arma tulit. Verum Pompeio mortuo, totoque bello composito, quum Caesar inter alios etiam Tuberoni ignovisset, filius eius Ligarium, Caesari invisum aut suspectum certe, accusavit de vi, quod in Africa Caesarianis partibus inimicus fuisset. Eum defendit Cicero, ita, ut concedat quidem, eum Pompeianae caussae favisse, sed Caesaris gratia non minus dignum esse ostendat, quam se et Tuberonem, et multos alios, quibus veniam dederit.

I. 1. Novum crimen, C. Caesar, et ante hunc diem inauditum propinquus meus ad te, Q. Tubero, detulit, Q. Ligarium in Africa fuisse: idque C. Pansa, praestanti vir ingenio, fretus fortasse ea familiaritate, quae est ei tecum, ausus est confiteri. Itaque, quo me vertam, nescio. Paratus enim veneram, quum tu id neque per te scires neque audire aliunde potuisses, ut ignoratione tua ad hominis miseri salutem abuterer. Sed quoniam diligentia inimici investigatum est, id, quod latebat, confitendum est, opinor: praesertim quum meus necessarius, C. Pansa, fecerit, ut id integrum iam non esset: omissaque controversia omnis oratio ad misericordiam tuam conferenda est, qua plurimi sunt conservati, quum a te non liberationem culpae, sed errati veniam impetravissent. 2. Habes igitur, Tubero, quod est accusatori maxime optandum, confitentem reum, sed tamen ita confitentem, se in ea

parte fuisse, qua te, Tubero, qua virum omni laude dignum, patrem tuum. Itaque prius de vestro delicto confiteamini necesse est, quam Ligarii ullam culpam reprehendatis.

Q. enim Ligarius, quum esset nulla belli suspicio, legatus in Africam cum C. Considio profectus est: qua in legatione et civibus et sociis ita se probavit, ut decedens Considius provincia, satisfacere hominibus non posset, si quemquam alium provinciae praefecisset. Itaque Q. Ligarius, quum diu recusans nihil profecisset, provinciam accepit invitus: cui sic praefuit in pace, ut et civibus et sociis gratissima esset eius integritas et fides. 3. Bellum subito exarsit: quod, qui erant in Africa, ante audierunt geri, quam parari. Quo audito, partim cupiditate inconsiderata, partim caeco quodam timore, primo salutis, post etiam studii sui, quaerebant aliquem ducem: quum Ligarius, domum spectans et ad suos redire cupiens, nullo se implicari negotio passus est. Interim P. Attius Varus, qui praetor Africam obtinuerat, Uticam venit. Ad eum statim concursum est. Atque ille non mediocri cupiditate arripuit imperium, si illud imperium esse potuit, quod a privato clamore multitudinis imperitae, nullo publico consilio deferebatur. 4. Itaque Ligarius, qui omne tale negotium cuperet effugere, paullum adventu Vari conquievit. II. Adhuc, C. Caesar, Q. Ligarius omni culpa vacat. Domo est egressus non modo nullum ad bellum, sed ne ad minimam quidem suspicionem belli; legatus in pace profectus in provincia pacatissima ita se gessit, ut ei pacem esse expediret. Profectio certe animum tuum non debet offendere. Num igitur remansio? Multo minus. Nam profectio voluntatem habuit non turpem, remansio necessitatem etiam honestam. Ergo haec duo tempora carent crimine: unum, quum est legatus profectus: alterum, quum efflagitatus a provincia, praepositus Africae est. 5. Tertium est tempus, quo post adventum Vari in Africa restitit: quod si est criminosum, necessitatis crimen est, non voluntatis. An ille, si potuisset illinc ullo modo evadere, Uticae potius, quam Romae, cum P. Attio, quam cum concordissimis fratribus, cum alienis esse, quam cum suis maluisset? Quum ipsa legatio plena desiderii ac sollicitudinis fuisset, propter incredibilem quemdam fratrum amorem, hic aequo animo esse potuit, belli discidio distractus a fratribus?

6. Nullum igitur habes, Caesar, adhuc in Q. Ligario signum alienae a te voluntatis: cuius ego caussam, animadverte, quaeso, qua fide defendam, quum prodo meam. O clementiam admirabilem atque omni laude, praedicatione, litteris monumentisque decorandam! M. Cicero apud te defendit, alium in ea voluntate non fuisse, in qua seipsum confitetur fuisse, nec tuas tacitas cogitationes extimescit, nec, quid tibi, de alio audienti, de se ipso occurrat, reformidat. III. Vide, quam non reformidem, vide, quanta lux liberalitatis et sapientiae tuae mihi apud te dicenti oboriatur. Quantum potero, voce contendam, ut populus hoc Romanus exaudiat. 7. Suscepto bello, Caesar, gesto etiam ex magna parte, nulla vi coactus, iudicio ac voluntate ad ea arma profectus sum, quae erant sumpta contra te. Apud quem igitur hoc dico? Nempe apud eum, qui, quum hoc sciret, tamen me, antequam vidit, reipublicae reddidit; qui ad me ex Aegypto litteras misit, ut essem idem, qui fuissem: qui, quum ipse imperator in toto imperio populi Romani unus esset, esse me alterum passus est; a quo, hoc ipso C. Pansa mihi nuntium perferente, concessos fasces laureatos tenui, quoad tenendos putavi; qui mihi tum denique se salutem putavit dare, si eam nullis spoliatam ornamentis dedisset. 8. Vide, quaeso, Tubero, ut, qui de meo facto non dubitem dicere, de Ligarii non audeam confiteri. Atque haec propterea de me dixi, ut mihi Tubero, quum de se eadem dicerem, ignosceret: cuius ego industriae gloriaeque faveo vel propter propinquam cognationem, vel quod eius ingenio studiisque delector, vel quod laudem adolescentis propinqui existimo etiam ad meum aliquem fructum redundare. 9. Sed hoc quaero, quis putet esse crimen, fuisse in Africa Ligarium? Nempe is, qui et ipse in eadem Africa esse voluit et prohibitum se a Ligario queritur, et certe contra ipsum Caesarem est congressus armatus. Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat? cuius latus ille mucro petebat? qui sensus erat armorum tuorum? quae tua mens? oculi? manus? ardor animi? Quid cupiebas? quid optabas? Nimis urgeo; commoveri videtur adolescens; ad me revertar. Iisdem in armis fui.

IV. 10. Quid autem aliud egimus, Tubero, nisi, ut, quod hic potest, nos possemus? Quorum igitur impunitas, Caesar, tuae clementiae laus est, eorum ipsorum ad crudelitatem te acuit oratio? Atque in hac caussa nonnihil equidem, Tubero, etiam tuam, sed multo magis patris tui prudentiam desidero, quod homo quum ingenio, tum etiam doctrina excellens, genus hoc caussae quod esset, non viderit. Nam si vidisset, quovis profecto, quam isto modo, a te agi maluisset.

Arguis fatentem. Non est satis. Accusas eum, qui caussam habet aut, ut ego dico, meliorem, quam tu, aut, ut tu vis, parem. 11. Haec non modo mirabilia sunt, sed prodigii simile est, quod dicam. Non habet eam vim ista accusatio, ut Q. Ligarius condemnetur, sed ut necetur. Hoc egit civis Romanus ante te nemo. Externi isti sunt mores. Usque ad sanguinem incitari solet odium aut levium Graecorum aut immanium barbarorum. Nam quid aliud agis? Ut Romae ne sit? ut domo careat? ne cum optimis fratribus, ne cum hoc T. Broccho, avunculo suo, ne cum eius filio, consobrino suo, ne nobiscum vivat? Ne sit in patria? num est? num potest magis carere his omnibus, quam caret? Italia prohibetur: exsulat. Non tu ergo hunc patria privare, qua caret, sed vita, vis. 12. At istud ne apud eum quidem dictatorem, qui omnes, quos oderat, morte mulctabat, quisquam egit isto modo. Ipse iubebat occidi, nullo postulante, praemiis etiam invitabat. Quae tamen crudelitas ab eodem aliquot annis post, quem tu nunc crudelem esse vis, vindicata est. V. Ego vero istud non postulo, inquies. Ita mehercle existimo, Tubero. Novi enim te, novi patrem, novi domum nomenque vestrum, studia denique generis ac familiae vestrae, virtutis, humanitatis, doctrinae plurimarum artium atque optimarum, nota sunt mihi omnia. 13. Itaque certo scio vos non petere sanguinem, sed parum attenditis. Res enim eo spectat, ut ea poena, in qua adhuc Q. Ligarius sit, non videamini esse contenti. Quae est igitur alia praeter mortem? Si enim in exsilio est, sicuti est, quid amplius postulatis? An, ne ignoscatur? Hoc vero multo acerbius multoque est durius. Quod nos domi petimus precibus et lacrimis, strati ad pedes, non tam nostrae caussae fidentes, quam huius humanitati, id ne impetremus, pugnabis? et in nostrum fletum irrumpes? et nos iacentes ad pedes supplicum voce prohibebis? 14. Si, quum hoc domi faceremus,

quod et fecimus, et, ut spero, non frustra fecimus, tu derepente irrupisses et clamare coepisses: Caesar, cave ignoscas, cave te fratrum, pro fratris salute obsecrantium, misereatur: nonne omnem humanitatem exuisses? Quanto hoc durius, quod nos domi petimus, id te in foro oppugnare*? et in tali miseria multorum perfugium misericordiae tollere? Dicam plane, C. Caesar, quod sentio. 15. Si in hac tanta tua fortuna lenitas tanta non esset, quantam tu per te, per te, inquam, obtines, (intelligo, quid loquar,) acerbissimo luctu redundaret ista victoria. Quam multi enim essent de victoribus, qui te crudelem esse vellent, quum etiam de victis reperiantur? quam multi, qui, quum a te nemini ignosci vellent, impedirent clementiam tuam, quum etiam ii, quibus ipse ignovisti, nolint te in alios esse misericordem? 16. Quod si probare Caesari possemus in Africa Ligarium omnino non fuisse; si honesto et misericordi mendacio saluti civi calamitoso esse vellemus: tamen hominis non esset, in tanto discrimine et periculo civis, refellere et coarguere nostrum mendacium; et, si esset alicuius, eius certe non esset, qui in eadem caussa et fortuna fuisset. Sed tamen aliud est errare Caesarem nolle, aliud nolle misereri. Tum diceres: cave, Caesar, credas; fuit in Africa Ligarius; tulit arma contra te. Nunc quid dicis? cave ignoscas. Haec nec hominis, nec ad hominem vox est: qua qui apud te, C. Caesar, utetur, suam citius abiiciet humanitatem, quam extorquebit tuam.

VI. 17. Ac primus aditus et postulatio Tuberonis haec, ut opinor, fuit; velle se de Q. Ligarii scelere dicere. Non dubito, quin admiratus sis, vel quod de nullo alio quisquam, vel quod is, qui in eadem caussa fuisset, vel quidnam novi facinoris afferret. Scelus tu illud vocas, Tubero? Cur? Isto enim nomine illa adhuc caussa caruit. Alii errorem appellant: alii timorem; qui durius, spem, cupiditatem, odium, pertinaciam; qui gravissime, temeritatem; scelus, praeter te, adhuc nemo. Ac mihi quidem, si proprium et verum nomen nostri mali quaeratur, fatalis quaedam calamitas incidisse videtur et improvidas hominum mentes occupavisse: ut nemo mirari debeat, humana consilia divina necessitate esse superata. 18. Liceat esse miseros: quamquam hoc victore esse non possumus; sed non loquor de nobis: de illis loquor, qui occiderunt. Fuerint cupidi, fuerint irati, fuerint pertinaces: sceleris vero crimine, furoris, parricidii, liceat Cn. Pompeio mortuo, liceat multis aliis carere. Quando hoc quisquam ex te, Caesar, audivit, aut tua quid aliud arma voluerunt, nisi a te contumeliam propulsare? Quid egit tuus ille invictus exercitus, nisi ut suum ius tueretur et dignitatem tuam? Quid? Tu, quum pacem esse cupiebas, idne agebas, ut tibi cum sceleratis, an ut cum bonis civibus conveniret? 19. Mihi vero, Caesar, tua in me maxima merita tanta certe non viderentur, si me, ut sceleratum, a te conservatum putarem. Quomodo autem tu de republica bene meritus esses, si tot sceleratos incolumi dignitate esse voluisses? Secessionem tu illam existimavisti, Caesar, initio, non bellum, non hostile odium, sed civile dissidium; utrisque cupientibus rempublicam salvam, sed partim consiliis, partim studiis a communi utilitate aberrantibus. Principum dignitas erat paene par, non par fortasse eorum, qui sequebantur; caussa tum dubia, quod erat aliquid in utraque parte, quod probari posset; nunc melior certe ea iudicanda est, quam etiam dii adiuverunt. Cognita vero clementia tua, quis non eam victoriam probet, in qua occiderit nemo, nisi armatus?

VII. 20. Sed, ut omittam communem caussam, veniamus ad nostram. Utrum tandem existimas facilius fuisse, Tubero, Ligarium ex Africa exire, an vos in Africam non venire? Poteramusne, inquies, quum senatus censuisset? Si me consulis nullo modo. Sed tamen Ligarium senatus idem legaverat. Atque ille eo tempore paruit, quum parere senatui necesse erat: vos tum paruistis, quum paruit nemo, qui noluit. Reprehendo igitur? Minime vero. Neque enim licuit aliter vestro generi, nomini, familiae, disciplinae. Sed hoc non concedo, ut, quibus rebus gloriemini in vobis, easdem in aliis reprehendatis. 21. Tuberonis sors coniecta est ex senatusconsulto, quum ipse non adesset, morbo etiam impediretur; statuerat excusare. Haec ego novi propter omnes necessitudines, quae mihi sunt cum L. Tuberone. Domi una eruditi, militiae contubernales, post affines, in omni denique vita familiares. Magnum etiam vinculum, quod iisdem studiis semper usi sumus. Scio igitur Tuberonem domi manere voluisse; sed ita quidam aiebat, ita reipublicae sanctissimum nomen opponebat, ut, etiamsi aliter sentiret, verborum tamen ipsorum pondus sustinere non posset. 22. Cessit auctoritati amplissimi viri, vel potius paruit. Una est profectus cum iis, quorum erat una caussa: tardius iter fecit. Itaque in Africam venit iam occupatam. Hinc in Ligarium crimen oritur, vel ira potius. Nam, si crimen est, illum voluisse, non minus magnum est, vos Africam, omnium provinciarum arcem, natam ad bellum contra hanc urbem gerendum, obtinere voluisse, quam aliquem se maluisse. Atque is tamen aliquis Ligarius non fuit. Varus imperium se habere dicebat; fasces certe habebat. 23. Sed quoquo modo sese illud habet, haec querela vestra, Tubero, quid valet? Recepti in provinciam non sumus. Quid, si essetis? Caesarine eam tradituri fuissetis, an contra Caesarem retenturi? VIII. Vide, quid licentiae, Caesar, nobis tua liberalitas det, vel potius audaciae. Si responderit Tubero, Africam, quo senatus eum sorsque miserat, tibi patrem suum traditurum fuisse; non dubitabo apud ipsum te, cuius id eum facere interfuit, gravissimis verbis eius consilium reprehendere. Non enim, si tibi ea res grata fuisset, esset etiam probata. 24. Sed iam hoc totum omitto; non tam, ut ne offendam tuas patientissimas aures, quam ne Tubero, quod numquam cogitavit, facturus esse videatur. Veniebatis igitur in Africam provinciam, unam ex omnibus huic victoriae maxime infestam, in qua erat rex potentissimus, inimicus huic caussae, aliena voluntas, conventus firmi atque magni. Quaero, quid facturi fuistis? quamquam, quid facturi fueritis, non dubitem, quum videam, quid feceritis. Prohibiti estis in provincia vestra pedem ponere, et prohibiti, ut perhibetis, summa cum iniuria. 25. Quomodo id tulistis? acceptae iniuriae querelam ad quem detulistis? Nempe ad eum, cuius auctoritatem secuti in societatem belli veneratis. Quod si Caesaris caussa in provinciam veniebatis, ad eum profecto exclusi provincia venissetis. Venistis ad Pompeium. Quae est ergo haec apud Caesarem querela, quum eum accusetis, a quo queramini vos prohibitos, contra Caesarem bellum gerere? Atque in hoc quidem, vel cum mendacio, si velitis, gloriari per me licet, vos provinciam fuisse Caesari traditur os, etiamsi a Varo et a quibusdam aliis prohibiti essetis: ego tamen confitebor culpam esse Ligarii, qui vos

tantae laudis occasione privaverit. IX. 26. Sed vide, quaeso, C. Caesar, constantiam ornatissimi viri, L. Tuberonis, quam ego, quamvis ipse probarem, ut probo, tamen non commemorarem, nisi a te cognovissem in primis eam virtutem solere laudari. Quae fuit igitur umquam in ullo homine tanta constantia? Constantiam dico? nescio, an melius patientiam possim dicere. Quotus enim quisque istud fecisset, ut, a quibus in dissensione civili non esset receptus, esset etiam cum crudelitate reiectus, ad eos ipsos rediret? Magni cuiusdam animi, atque eius viri esset, quem de suscepta caussa, propositaque sententia, nulla contumelia, nulla vis, nullum periculum posset depellere. 27. Ut enim cetera paria Tuberoni cum Varo fuissent, honos, nobilitas, splendor, ingenium, quae nequaquam fuerunt; hoc certe praecipuum Tuberonis fuit, quod iusto cum imperio ex senatus consulto in provinciam suam venerat. Hinc prohibitus non ad Caesarem, ne iratus, non domum, ne iners, non aliquam in regionem, ne condemnare caussam illam, quam secutus erat, videretur, in Macedoniam, ad Cn. Pompeii castra venit, in eam ipsam caussam, a qua erat reiectus cum iniuria. 28. Quid? quum ista res nihil commovisset eius animum, ad quem veneratis; languidiore, credo, studio in caussa fuistis: — tantummodo in praesidiis eratis; animi vero a caussa abhorrebant: — an, ut fit in civilibus bellis, nec in vobis magis, quam in reliquis: omnes enim vincendi studio tenebamur? Pacis equidem semper auctor fui: sed tum sero. Erat enim amentis, quum aciem videres, pacem cogitare. Omnes, inquam, vincere volebamus: tu certe praecipue, qui in eum locum veneras, ubi tibi esset pereundum, nisi vicisses. Quamquam, ut nunc se res habet, non dubito, quin hanc salutem anteponas illi victoriae. X. 29. Haec ego non dicerem, Tubero, si aut vos constantiae vestrae, aut Caesarem beneficii sui poeniteret. Nunc quaero, utrum vestras iniurias, an reipublicae persequamini. Si reipublicae: quid de vestra in ea caussa perseverantia respondebitis? Si vestras: videte, ne erretis, qui Caesarem vestris inimicis iratum fore putetis, quum ignoverit suis.

Itaque num tibi videor, Caesar, in caussa Ligarii esse occupatus? num de eius facto dicere? Quidquid dixi, ad unam summam referri volo vel humanitatis vel clementiae vel misericordiae tuae. 30. Caussas, Caesar, egi multas, et quidem tecum, dum te in foro tenuit ratio honorum tuorum, certe numquam hoc modo: *Ignoscite, iudices, erravit, lapsus est, non putavit, si umquam posthac.* Ad parentem sic agi solet; ad iudices: *Non fecit, non cogitavit, falsi testes, fictum crimen.* Dic, te, Caesar, de facto Ligarii iudicem esse: quibus in praesidiis fuerit, quaere. Taceo. Ne haec quidem colligo, quae fortasse valerent etiam apud iudicem. Legatus ante bellum profectus, relictus in pace, bello oppressus, in eo ipso non acerbus, tametsi totus animo et studio tuus. Ad iudicem sic agi solet, sed ego apud parentem loquor: Erravi, temere feci, poenitet; ad clementiam tuam confugio, delicti veniam peto; ut ignoscas, oro; si nemo impetravit, arroganter; si plurimi, tu idem fer opem, qui spem dedisti. 31. An sperandi Ligario caussa non sit, quum mihi apud te locus sit etiam pro altero deprecandi? Quamquam neque in hac oratione spes est posita caussae, nec in eorum studiis, qui a te pro Ligario petunt, tui necessarii. XI. Vidi enim et cognovi, quid maxime spectares, quum pro alicuius salute multi laborarent; caussas apud te rogantium gratiosiores esse, quam vultus; neque spectare te, quam tuus esset necessarius is, qui te oraret, sed quae illius, pro quo laboraret. Itaque tribuis tu quidem tuis ita multa, ut mihi beatiores illi esse videantur interdum, qui tua liberalitate fruuntur, quam tu ipse, qui illis tam multa concedas. Sed video tamen, apud te caussas, ut dixi, rogantium valere plus, quam preces: ab iisque te moveri maxime, quorum iustissimum dolorem videas in petendo.

32. In Q. Ligario conservando multis tu quidem gratum facies necessariis tuis: sed hoc, quaeso, considera, quod soles. Possum fortissimos viros, Sabinos, tibi probatissimos, totumque agrum Sabinum, florem Italiae ac robur reipublicae, proponere. Nosti optime homines. Animadverte horum omnium maestitiam et dolorem: huius T. Brocchi, de quo non dubito, quid existimes, lacrimas squaloremque ipsius et filii vides. 33. Quid de fratribus dicam? Noli, Caesar, putare, de unius capite nos agere. Aut tres tibi Ligarii retinendi in civitate sunt, aut tres e civitate exterminandi. Quodvis exsilium his est optatius, quam patria, quam domus, quam dii penates, uno illo exsulante. Si fraterne, si pie, si cum dolore faciunt; moveant te horum lacrimae, moveat pietas, moveat germanitas: valeat tua vox illa, quae vicit. Te enim dicere audiebamus, nos, omnes adversarios putare, nisi qui nobiscum essent: te omnes, qui contra te non essent, tuos. Videsne igitur hunc splendorem omnium, hanc Brocchorum domum, hunc L. Marcium, C. Caesetium, L. Corfidium, hosce omnes equites Romanos, qui adsunt veste mutata, non solum notos tibi, verum etiam probatos viros, qui tecum fuerunt? Atque his irascebamur, hos requirebamus, his nonnulli etiam minabamur. Conserva igitur tuis suos: ut, quemadmodum cetera, quae dicta sunt a te, sic hoc verissimum reperiatur. XII. 34. Quod si penitus perspicere posses concordiam Ligariorum: omnes fratres tecum iudicares fuisse. An potest quisquam dubitare, quin, si Q. Ligarius in Italia esse potuisset, in eadem sententia fuisset futurus, in qua fratres fuerunt? Quis est, qui horum consensum conspirantem et paene conflatum, in hac prope aequalitate fraterna, non noverit? qui hoc non sentiat, quidvis prius futurum fuisse, quam, ut hi fratres diversas sententias fortunasque sequerentur? Voluntate igitur omnes tecum fuerunt; tempestate abreptus est unus; qui si consilio id fecisset, esset eorum similis, quos tu tamen salvos esse voluisti. 35. Sed ierit ad bellum, discesserit non a te solum, verum etiam a fratribus. Hi te orant tui. Equidem, quum tuis omnibus negotiis interessem, memoria teneo, qualis T. Ligarius quaestor urbanus fuerit erga te et dignitatem tuam. Sed parum est, me hoc meminisse, spero etiam te, qui oblivisci nihil soles, nisi iniurias, quoniam hoc est animi, quoniam etiam ingenii tui, te, aliquid de huius illo quaestorio officio cogitantem, etiam de aliis quibusdam quaestoribus reminiscentem recordari. 36. Hic igitur T. Ligarius, qui tum nihil egit aliud (neque enim haec divinabat), nisi ut tu eum studiosum et bonum virum iudicares, nunc a te supplex fratris salutem petit. Quam, huius admonitus officio, quum utrisque his dederis, tres fratres optimos et integerrimos, non solum sibi ipsos, neque his tot ac talibus viris, neque nobis necessariis suis, sed etiam reipublicae condonaveris. 37. Fac igitur, quod de homine nobilissimo et clarissimo M. Marcello fecisti nuper in curia, nunc idem in foro de optimis et huic omni fre-

quentiae probatissimus fratribus. Ut concessisti illum senatui, sic da hunc populo, cuius voluntatem carissimam semper habuisti. et, si ille dies tibi gloriosissimus, et populo Romano gratissimus fuit: noli, obsecro, dubitare, C. Caesar, similem illi gloriae laudem quam saepissime quaerere. Nihil est enim tam populare, quam bonitas, nulla de virtutibus tuis plurimis nec admirabilior nec gratior misericordia est. 38. Homines enim ad deos nulla re propius accedunt, quam salutem hominibus dando. Nihil habet, Caesar, nec fortuna tua maius, quam ut possis, nec natura tua melius, quam ut velis servare quam plurimos. Longiorem orationem caussa forsitan postulat, tua certe natura breviorem. Quare, quum utilius esse arbitrer, te ipsum, quam aut me, aut quemquam, loqui tecum, finem iam faciam: tantum te admonebo, si illi absenti salutem dederis, praesentibus his omnibus te daturum.

56.

M. TULLII CICERONIS

PRO

REGE DEIOTARO AD C. CAESAREM

ORATIO.

NOTITIA LITTERARIA.

Deiotarus, tetrarcha Gallo-Graeciae sive Galatiae, quod summa erat in Romanos fide, a Pompeio Armeniae minoris regno donatus est, et rex a senatu appellatus. His ille beneficiis permotus, quum in bello civili Pompeio auxilia misisset, Caesaris animum offendit. Itaque Caesar, quum, bello Alexandrino composito, in Asiam profectus, Pharnacem Ponti regem superasset, etiam Deiotarum regno Armeniae mulctavit, concesso tamen nomine regio et reliquis senatus beneficiis relictis. Idem, quum eo tempore ad regem devertisset, liberalissime ab hoc habitus est magnificeque donatus. Graves autem inimicitiae intercedebant Deiotaro cum Castore, nepote ex filia, quae Saocondario nupserat. Itaque Castor Phidippum, servum medicum, perfide ab avo abductum, misit, qui Romae accusaret avum, quod Caesari apud se deversanti insidias fecisset. Legati Deiotari caussam ad Ciceronem detulerunt, antiquum Deiotari hospitem et amicum. Is, caussa suscepta, coram Caesare, intra domesticos parietes peroravit C. Iulio Caesare IV. cos. sine collega eodemque dictatore (709. U. c.).

ARG. Cicero Deiotari fortunam saevitia nepotis et servi indignitate affligi in orationis initio queritur, ac gratiam Caesaris aucupatur laudum ipsius praeconio. Deinde excusat eius studium Pompeianarum partium. Tum ipsum crimen, quod a Deiotari moribus alienum sit, fictum esse docet. Denique eiusdem laudes celebrat et Caesaris implorat mansuetudinem.

I. 1. Quum in omnibus caussis gravioribus, C. Caesar, initio dicendi commoveri soleam vehementius, quam videtur vel usus vel aetas mea postulare, tum in hac caussa ita me multa perturbant, ut, quantum mea fides studii mihi afferat ad salutem regis Deiotari defendendam, tantum facultatis timor detrahat. Primum dico pro capite fortunisque regis, quod ipsum etsi non iniquum est, in tuo dumtaxat periculo, tamen est ita inusitatum, regem capitis reum esse, ut ante hoc tempus non sit auditum. 2. Deinde eum regem, quem ornare antea cuncto cum senatu solebamus, pro perpetuis eius in nostram rempublicam meritis, nunc contra atrocissimum crimen cogor defendere. Accedit, ut accusatorum alterius crudelitate, alterius indignitate conturber. Crudelem Castorem! ne dicam sceleratum et impium! qui nepos avum in discrimen capitis adduxerit, adolescentiaeque suae terrorem intulerit ei, cuius senectutem tueri et tegere debebat, commendationemque ineuntis aetatis ab impietate et scelere duxerit, avi servum, corruptum praemiis, ad accusandum dominum impulerit et a legatorum pedibus abduxerit. 3. Fugitivi autem, dominum accusantis, et dominum absentem et dominum amicissimum nostrae reipublicae, quum os videbam, quum verba audiebam, non tam afflictam regiam conditionem dolebam, quam de fortunis communibus extimescebam. Nam quum more maiorum de servo in dominum ne tormentis quidem quaeri liceat; in qua quaestione dolor veram vocem elicere possit etiam ab invito: exortus est servus, qui, quem in eculeo appellare non posset, eum accusaret solutus.

II. 4. Perturbat me, C. Caesar, etiam illud interdum: quod tamen, quum te penitus recognovi, timere desino. Re enim iniquum est, sed tua sapientia fit aequissimum. Nam dicere apud eum de facinore, contra cuius vitam consilium facinoris inisse arguare, si per se ipsum consideres, grave est: nemo enim fere est, qui, sui periculi iudex, non sibi se aequiorem, quam reo praebeat: sed tua, C. Caesar, praestans singularisque natura hunc mihi metum minuit. Non enim tam timeo, quid tu de rege Deiotaro, quam intelligo, quid de te ceteros velis iudicare. 5. Moveor etiam loci ipsius insolentia, quod tantam caussam, quanta nulla umquam in disceptatione versata est, dico intra domesticos parietes, dico extra conventum et eam frequentiam, in qua oratorum studia niti solent; in tuis oculis, in tuo ore vultuque acquiesco; te unum intueor; ad te unum omnis mea spectat oratio. Quae mihi ad spem obtinendae veritatis gravissima sunt, ad motum animi et ad omnem impetum dicendi

contentionemque leviora. 6. Hanc enim, C. Caesar, caussam si in foro dicerem, eodem audiente et disceptante te, quantam mihi alacritatem populi Romani concursus afferret! Quis enim civis ei regi non faveret, cuius omnem aetatem in populi Romani bellis consumptam esse meminisset? Spectarem curiam, intuerer forum, caelum denique testarer ipsum. Sic, quum et deorum immortalium et populi Romani et senatus beneficia in regem Deiotarum recordarer, nullo modo mihi deesse posset oratio. 7. Quae quoniam angustiora parietes faciunt, actioque caussae maxime debilitatur loco: tuum est, Caesar, qui pro multis saepe dixisti, quid nunc mihi animi sit, ad te ipsum referre; quo facilius quum aequitas tua, tum audiendi diligentia minuat hanc perturbationem meam.

Sed antequam de accusatione ipsa dico, de accusatorum spe pauca dicam. Qui quum videantur neque ingenio, neque usu atque exercitatione rerum valere, tamen ad hanc caussam non sine aliqua spe et cogitatione venerunt. III. 8. Iratum te regi Deiotaro fuisse non erant nescii; affectum illum quibusdam incommodis et detrimentis, propter offensionem animi tui, meminerant: teque quum huic iratum, tum sibi amicum esse cognoverant: quumque apud ipsum te de tuo periculo dicerent, fore putabant, ut in exulcerato animo facile fictum crimen insideret. Quamobrem hoc nos primum metu, C. Caesar, per fidem et constantiam et clementiam tuam libera, ne residere in te ullam partem iracundiae suspicemur. Per dexteram te istam oro, quam regi Deiotaro hospes hospiti porrexisti: istam, inquam, dexteram, non tam in bellis et in praeliis, quam in promissis et fide firmiorem. Tu illius domum inire, tu vetus hospitium renovare voluisti; te eius dii penates acceperunt; te amicum et placatum Deiotari regis arae focique viderunt. 9. Quum facile orari, Caesar, tum semel exorari soles. Nemo umquam te placavit inimicus, qui ullas residisse in te simultatis reliquias senserit. Quamquam cui sunt inauditae cum Deiotaro querelae tuae? Numquam tu illum accusavisti, ut hostem, sed ut amicum officio parum functum, quod propensior in Cn. Pompeii amicitiam fuisset, quam in tuam. Cui tamen ipsi rei veniam te daturum esse dicebas, si tantum auxilia Pompeio, vel si etiam filium misisset, ipse excusatione aetatis usus esset. 10. Ita quum maximis eum rebus liberares, perparvam amicitiae culpam relinquebas. Itaque non solum in eum non animadvertisti, sed omni metu liberavisti, hospitem agnovisti, regem reliquisti. Neque enim ille odio tui progressus, sed errore communi lapsus est. Is rex, quem senatus hoc nomine saepe honorificentissimis decretis appellavisset, quique illum ordinem ab adolescentia gravissimum sanctissimumque duxisset, iisdem rebus est perturbatus, homo longinquus et alienigena, quibus nos in media republica nati semperque versati. IV. 11. Quum audiret, senatus consentientis auctoritate arma sumpta esse: consulibus, praetoribus, tribunis plebis, nobis imperatoribus rempublicam defendendam datam: movebatur animo, et vir, huic imperio amicissimus, de salute populi Romani extimescebat, in qua etiam suam inclusam videbat. In summo tamen ti more quiescendum sibi esse arbitrabatur. Maxime vero perturbatus est, ut audivit, consules ex Italia profugisse, omnesque consulares, (sic enim nuntiabatur,) cunctum senatum, totam Italiam esse effusam. Talibus enim nuntiis et rumoribus patebat ad Orientem via, nec ulli veri nuntii subsequebantur. Nihil ille de conditionibus tuis, nihil de studio concordiae et pacis, nihil de conspiratione audiebat certorum hominum contra dignitatem tuam. Quae quum ita essent, tamen usque eo se tenuit, quoad a Cn. Pompeio ad eum legati litteraeque venerunt. 12. Ignosce, Caesar, si eius viri auctoritati rex Deiotarus cessit, quem nos omnes secuti sumus: in quem quum dii atque homines omnia ornamenta congessissent, tum tu ipse plurima et maxima. Neque enim, si tuae res gestae ceterorum laudibus obscuritatem attulerunt, idcirco Cn. Pompeii memoriam amisimus. Quantum nomen eius fuerit, quantae opes, quanta in omni genere bellorum gloria, quanti honores populi Romani, quanti senatus, quanti tui, quis ignorat? Quanto ille superiores vicerat gloria, tanto tu omnibus praestitisti. Itaque Cn. Pompeii bella, victorias, triumphos, consulatus, admirantes numerabamus: tuos enumerare non possumus. V. 13. Ad eum igitur rex Deiotarus venit hoc misero fatalique bello, quem antea iustis hostilibusque bellis adiuverat, quocum erat non hospitio solum, verum etiam familiaritate coniunctus: et venit vel rogatus, ut amicus; vel arcessitus, ut socius; vel evocatus, ut is, qui senatui parere didicisset: postremo venit, ut ad fugientem, non ut ad insequentem, id est, ad periculi, non ad victoriae societatem. Itaque, Pharsalico praelio facto, a Pompeio discessit: spem infinitam persequi noluit; vel officio, si quid debuerat, vel errori, si quid nescierat, satisfactum esse duxit: domum se contulit; teque Alexandrinum bellum gerente, utilitatibus tuis paruit. 14. Ille exercitum Cn. Domitii, amplissimi viri, suis tectis et copiis sustentavit; ille Ephesum ad eum, quem tu ex tuis fidelissimum et probatissimum omnibus delegisti, pecuniam misit; ille iterum, ille tertio, auctionibus factis, pecuniam dedit, qua ad bellum uterere; ille corpus suum periculo obiecit, tecumque in acie contra Pharnacem fuit, tuumque hostem esse duxit suum. Quae quidem a te in eam partem accepta sunt, C. Caesar, ut eum amplissimo regis honore et nomine affeceris.

15. Is igitur, non modo a te periculo liberatus, sed etiam honore amplissimo ornatus, arguitur domi te suae interficere voluisse. Quod tu, nisi eum furiosissimum iudices, suspicari profecto non potes. Ut enim omittam, cuius tanti sceleris fuerit, in conspectu deorum penatium, necare hospitem; cuius tantae importunitatis, omnium gentium, atque omnis memoriae clarissimum lumen exstinguere; cuius tantae ferocitatis, victorem orbis terrarum non extimescere; cuius tam inhumani et ingrati animi, a quo rex appellatus esset, in eo tyrannum inveniri: ut haec omittam, cuius tanti furoris fuit, omnes reges, quorum multi erant finitimi, omnes liberos populos, omnes socios, omnes provincias, omnia denique omnium arma contra se unum excitare? Quonam ille modo, quum regno, quum domo, quum coniuge, quum carissimo filio distractus esset, tanto scelere non modo perfecto, sed etiam cogitato? VI. 16. At, credo, haec homo inconsultus et temerarius non videbat. Quis consideratior illo? quis tectior? quis prudentior? Quamquam hoc loco Deiotarum non tam ingenio et prudentia, quam fide et religione vitae defendendum puto. Nota tibi est, C. Caesar, hominis probitas, noti mores, nota constantia. Cui porro, qui modo populi Romani nomen audivit, Deiotari integritas, gravitas, virtus, fides non audita est? Quod igitur facinus nec in hominem imprudentem cadere posset, propter metum praesentis exitii, nec in facinorosum, nisi esset idem amentissimus, id vos et

a viro optimo et ab homine minime stulto cogitatum esse coniungitis. 17. At quam non modo non credibiliter, sed ne suspiciose quidem. Quum, inquit, in castellum Luceium venisses et domum regis, hospitis tui, devertisses, locus erat quidam, in quo erant ea composita, quibus rex te munerare constituerat. Huc te e balneo, priusquam accumberes, ducere volebat. Erant enim armati, qui te interficerent, in eo ipso loco collocati. En crimen, en caussa, cur regem fugitivus, dominum servus accuset. Ego mehercule, C. Caesar, initio, quum est ad me ista caussa delata, Phidippum medicum, servum regium, qui cum legatis missus esset, ab isto adolescente esse corruptum, hac suspicione sum percussus: medicum indicem subornavit: finget videlicet aliquod crimen veneni. Etsi a veritate longe, tamen a consuetudine criminandi non multum res abhorrebat. 18. Quid ait medicus? Nihil de veneno. At id fieri potuit primo occultius in potione vel in cibo: deinde etiam impunius fit, quod, quum est factum, negari potest. Si palam te interemisset: omnium in se gentium non solum odia, sed etiam arma convertisset; si veneno: Iovis illius quidem hospitalis numen numquam celare potuisset, homines fortasse celavisset. Quod igitur et occultius conari, et efficere cautius potuit; id tibi, et medico callido, et servo, ut putabat, fideli, non credidit: de armis, de ferro, de insidiis celare te noluit? 19. At quam festive crimen contexitur? Tua te, inquit, eadem, quae semper, fortuna servavit: negavisti tum te inspicere velle. VII. Quid postea? An Deiotarus rex, illo tempore non perfecta re, continuo dimisit exercitum? Nullus erat alius insidiandi locus? At eodem te, quum caenavisses, rediturum dixeras: itaque fecisti. Horam unam aut duas eodem loco armatos, ut collocati fuerant, retinere magnum fuit? Quum in convivio comiter et iucunde fuisses, tum illuc isti, ut dixeras. Quo in loco Deiotarum talem erga te cognovisti, qualis rex Attalus in P. Africanum fuit: cui magnificentissima dona, ut scriptum legimus, usque ad Numantiam misit ex Asia; quae Africanus, inspectante exercitu, accepit. Quod quum praesens Deiotarus regio et animo et more fecisset, tu in cubiculum discessisti. 20. Obsecro, Caesar, repete temporis illius memoriam: pone illum ante oculos diem: vultus hominum te intuentium atque admirantium recordare. Num quae trepidatio? num qui tumultus? num quid, nisi moderate, nisi quiete, nisi ex hominis gravissimi et sanctissimi disciplina? Quid igitur caussae excogitari potest, cur te lautum voluerit, caenatum noluerit occidere? 21. In posterum, inquit, diem distulit, ut, quum in castellum Luceium ventum esset, ibi cogitata perficeret. Non video caussam loci mutandi: sed tamen acta res criminose est. Quum, inquit, vomere te post caenam velle dixisses, in balneum te ducere coeperunt; ibi enim erant insidiae; at te eadem tua fortuna servavit; in cubiculum te ire malle dixisti. Dii te perduint, fugitive! ita non modo nequam et improbus, sed fatuus et amens es. Quid? ille signa aenea in insidiis posuerat, quae e balneo in cubiculum transferri non possent? — Habes crimina insidiarum. Nihil enim dixit amplius. Horum, inquit, eram conscius. Quid tu[m]? Ita demens ille erat, ut eum, quem conscium tanti sceleris habebat, a se dimitteret? Romam etiam mitteret, ubi et inimicissimum sciret esse nepotem suum et C. Caesarem, cui fecisset insidias? praesertim quum is unus esset, qui posset de absente se vindicare? 22. Et fratres meos, inquit, quod erant conscii, in vincula coniecit. Quum igitur eos vinciret, quos secum habebat, te solutum Romam mittebat, qui eadem scires, quae illos scire dicis?

VIII. Reliqua pars accusationis duplex fuit: una, regem semper in speculis fuisse, quum a te animo esset alieno; altera, exercitum eum contra te magnum comparasse. De exercitu dicam breviter, ut cetera. Numquam eas copias rex Deiotarus habuit, quibus inferre bellum populo Romano posset: sed quibus fines suos ab excursionibus hostium et latrociniis tueretur et imperatoribus nostris auxilia mitteret. Atque antea quidem maiores copias alere poterat: nunc exiguas vix tueri potest. 23. At misit ad Caecilium, nescio quem: sed eos, quos misit, quod ire noluerunt, in vincula coniecit. Non quaero, quam verisimile sit, aut non habuisse regem, quos mitteret, aut eos, quos misisset, non paruisse; aut, qui dicto audientes in tanta re non fuissent, eos vinctos potius, quam necatos fuisse. Sed tamen, quum ad Caecilium mittebat, utrum caussam illam victam esse nesciebat, an Caecilium istum, magnum hominem putabat? quem profecto is, qui optime nostros homines novit, vel quia non nosset, vel si nosset, contemneret. 24. Addidit etiam illud, equites non optimos misisse tibi. Veteres, credo, Caesar; nihil ad tuum equitatum: sed misit ex iis, quos habuit, electos. At nescio quem ex eo numero, servum iudicatum. Non arbitror; non audivi. Sed in eo, etiamsi accidisset, culpam regis nullam fuisse arbitrarer.

IX. Alieno autem a te animo fuit. Quomodo? Speravit, credo, difficiles tibi Alexandria fore exitus, propter regionis naturam et fluminis. At eo ipso tempore pecuniam dedit, exercitum aluit; quem Asiae praefeceras, nulla re defuit: tibi victori, non solum ad hospitium, sed ad periculum etiam atque ad aciem praesto fuit. 25. Secutum est bellum Africanum. Graves de te rumores sparsi: qui etiam furiosum illum Caecilium excitaverunt. Quo tum erga te rex animo fuit? qui auctionatus sit, seseque exspoliare maluerit, quam tibi pecuniam non subministrare. At eo, inquit, tempore ipso Nicaeam Ephesumque mittebat, qui rumores Africanos exciperent, et celeriter ad se referrent. Itaque quum esset ei nuntiatum, Domitium naufragio periisse, te in castello circumsideri: de Domitio dixit versum Graecum eadem sententia, qua etiam nos habemus Latinum:

Pereant amici, dum una inimici intercidant:

quod ille, si esset tibi inimicissimus, numquam tamen dixisset. Ipse enim mansuetus; versus immanis. Qui autem Domitio poterat esse amicus, qui tibi esset inimicus? tibi porro inimicus cur esset, a quo quum vel interfici, belli lege, potuisset, regem et se et filium suum constitutos esse meminisset? 26. Quid deinde? furcifer quo progreditur? ait, hac laetitia Deiotarum elatum, vino se obruisse, in convivioque nudum saltavisse. Quae crux huic fugitivo potest satis supplicii afferre? Deiotarum saltantem quisquam, aut ebrium vidit umquam? Omnes sunt in illo rege regiae virtutes, quod te, Caesar, ignorare non arbitror: sed praecipue singularis et admiranda frugalitas. Etsi hoc verbo scio laudari regem non solere. Frugi hominem dici, non multum habet laudis in rege: fortem, iustum, severum, gravem, magnanimum, largum, beneficum, liberalem; hae sunt regiae laudes: illa privata est. Ut volet, quisque accipiat: ego tamen frugalitatem, id est modestiam et temperantiam, virtutem esse maximam iudico. Haec in illo est ab ineunte

aetate, quum a cuncta Asia, tum a magistratibus legatisque nostris, tum ab equitibus Romanis, qui in Asia negotiati sunt, perspecta et cognita. 27. Multis ille quidem gradibus officiorum erga rempublicam nostram ad hoc regium nomen ascendit: sed tamen quidquid a bellis populi Romani vacabat, cum hominibus nostris consuetudines, amicitias, res rationesque iungebat; ut non solum tetrarcha nobilis, sed optimus paterfamilias, et diligentissimus agricola et pecuarius haberetur. Qui igitur adolescens, nondum tanta gloria praeditus, nihil umquam, nisi severissime et gravissime, fecerit; is ea existimatione, eaque aetate saltavit? X. 28. Imitari potius, Castor, avi mores disciplinamque debebas, quam optimo et clarissimo viro fugitivi ore maledicere. Quod si saltatorem avum habuisses, neque eum virum, unde pudoris pudicitiaeque exempla peterentur: tamen hoc maledictum minime in illam aetatem conveniret. Quibus ille studiis ab ineunte aetate se imbuerat, non saltandi, sed bene ut armis, optime ut equis uteretur; ea tamen illum cuncta iam aetate exacta defecerant. Itaque Deiotarum quum plures in equum sustulissent, quod haerere in eo senex posset, admirari solebamus: hic vero adolescens, qui meus in Cilicia miles, in Graecia commilito fuit, quum in illo nostro exercitu equitaret cum suis delectis equitibus, quos una cum eo ad Pompeium pater miserat, quos concursus facere solebat! quam se iactare! quam ostentare! quam nemini in illa caussa studio et cupiditate concedere! 29. Quum vero, exercitu amisso, ego, qui pacis auctor semper fui, post Pharsalicum autem praelium suasor fuissem armorum non deponendorum, sed abiiciendorum, hunc ad meam auctoritatem non potui adducere, quod et ipse ardebat studio ipsius belli, et patri satisfaciendum esse arbitrabatur. Felix ista domus, quae non impunitatem solum adepta sit, sed etiam accusandi licentiam: calamitosus Deiotarus, qui ab eo, qui in iisdem castris fuerit, non modo apud te, sed etiam a suis accusetur. Vos vestra secunda fortuna, Castor, non potestis sine propinquorum calamitate esse contenti?

XI. 30. Sint sane inimicitiae, quae esse non debebant. Rex enim Deiotarus vestram familiam abiectam et obscuram e tenebris in lucem evocavit. Quis tuum patrem ante, qui esset, quam cuius gener esset, audivit? Sed quamvis ingrate et impie necessitudinis nomen repudiaretis, tamen inimicitias hominum more gerere poteratis, non ficto crimine insectari, non expetere vitam, non capitis arcessere. Esto: concedatur haec quoque acerbitatis et odii magnitudo. Adeone, ut etiam omnia vitae salutisque communis atque etiam humanitatis iura violentur? Servum sollicitare verbis, spe promissisque corrumpere, abducere domum; contra dominum armare: hoc est, non uni propinquo, sed omnibus familiis bellum nefarium indicere. Nam ista corruptela servi, si non modo impunita fuerit, sed etiam a tanta auctoritate approbata: nulli parietes nostram salutem, nullae leges, nulla iura custodient. Ubi enim id, quod intus est atque nostrum, impune evolare potest contraque nos pugnare: fit in dominatu servitus, in servitute dominatus. 31. O tempora, o mores! Cn. Domitius ille, quem nos pueri consulem, censorem, pontificem maximum vidimus, quum tribunus plebis M. Scaurum principem civitatis in iudicium populi vocasset, Scaurique servus ad eum clam domum venisset, et crimina in dominum delaturum se esse dixisset: prehendi hominem iussit ad Scaurumque deduci. Vide, quid intersit: etsi inique Castorem cum Domitio comparo: sed tamen ille inimico servum remisit, tu ab avo abduxisti; ille incorruptum audire noluit, tu corrupisti; ille adiutorem servum contra dominum repudiavit, tu etiam accusatorem adhibuisti. 32. At semel iste est corruptus a vobis? Nonne, quum esset productus, et quum tecum fuisset, refugit ad legatos? nonne etiam ad hunc Cn. Domitium venit? Nonne, audiente hoc Ser. Sulpicio, clarissimo viro, qui tum casu apud Domitium caenabat, et hoc T. Torquato, optimo adolescente, se a te corruptum, tuis promissis in fraudem impulsum esse confessus est? XII. Quae est ista tam impudens, tam crudelis, tam immoderata inhumanitas? Idcirco in hanc urbem venisti, ut huius urbis iura et exempla corrumperes domesticaque immanitate nostrae civitatis humanitatem inquinares?

33. At quam acute collecta crimina! Blesamius, inquit, (eius enim nomine, optimi hominis, nec tibi ignoti, maledicebat tibi,) ad regem, inquit, scribere solebat, te in invidia esse, tyrannum existimari, statua inter reges posita animos hominum vehementer offensos, plaudi tibi non solere. Non intelligis, Caesar, ex urbanis malevolorum sermunculis haec ab istis esse collecta? Blesamius tyrannum Caesarem scriberet? Multorum enim capita civium viderat; multos iussu Caesaris vexatos, verberatos, necatos; multas afflictas et eversas domos; armatis militibus refertum forum. Quae semper in civili victoria sensimus, ea te victore non vidimus. 34. Solus, inquam, es, C. Caesar, cuius in victoria ceciderit nemo, nisi armatus. Et quem nos liberi, in summa populi Romani libertate nati, non modo non tyrannum, sed etiam clementissimum in victoria ducimus: is Blesamio, qui vivit in regno, tyrannus videri potest? Nam de statua quis queritur, una praesertim, quum tam multas videat? Valde enim invidendum est eius statuis, cuius tropaeis non invidimus. Nam, si locus affert invidiam, nullus locus est, ad statuam quidem, rostris clarior. De plausu autem quid respondeam? qui nec desideratus umquam a te est, et nonnumquam obstupefactis hominibus ipsa admiratione compressus est, et fortasse eo praetermissus, quia nihil vulgare te dignum videri potest.

XIII. 35. Nihil a me arbitror praetermissum, sed aliquid ad extremam caussae partem reservatum. Id autem aliquid est, te ut plane Deiotaro reconciliet oratio mea. Non enim iam metuo, ne tu illi succenseas: illud vereor, ne tibi illum succensere aliquid suspicere. Quod abest longissime, mihi crede, Caesar. Quid enim retineat per te, meminit, non quid amiserit; neque se a te mulctatum arbitratur, sed, quum existimares, multis tibi multa esse tribuenda, quo minus a se, qui in altera parte fuisset, ea sumeres, non recusavit. 36. Etenim si Antiochus, magnus ille rex Asiae, quum, posteaquam a Scipione devictus Tauro tenus regnare iussus esset omnemque hanc Asiam, quae est nunc nostra provincia, amisisset, dicere est solitus, benigne sibi a populo Romano esse factum, quod, nimis magna procuratione liberatus, modicis regni terminis uteretur: potest multo facilius se Deiotarus consolari. Ille enim furoris mulctam sustinuerat, hic erroris. Omnia tu Deiotaro, Caesar, tribuisti, quum et ipsi et filio nomen regium concessisti. Hoc nomine retento atque conservato, nullum beneficium populi Romani, nullum iudicium de se senatus imminutum putat. Magno animo et erecto est, nec umquam succumbet inimicis, ne for-

tunae quidem. 37. Multa se arbitratur et peperisse ante factis et habere in animo atque virtute, quae nullo modo possit amittere. Quae enim fortuna, aut quis casus, aut quae tanta possit iniuria omnium imperatorum de Deiotaro decreta delere? Ab omnibus enim his ornatus est, qui, postquam in castris esse potuit per aetatem, in Asia, Cappadocia, Ponto, Cilicia, Syria, bella gesserunt, senatus vero iudicia de illo tam multa tamque honorifica, quae publicis populi Romani litteris monumentisque consignata sunt, quae umquam vetustas obruet, aut quae tanta delebit oblivio? Quid de virtute eius dicam? quid de magnitudine animi, gravitate, constantia? quae omnes docti atque sapientes summa, quidam etiam sola bona esse dixerunt, hisque, non modo ad bene, sed etiam ad beate vivendum contentam virtutem esse. 38. Haec ille reputans et dies noctesque cogitans, non modo tibi non succenset, (esset enim non solum ingratus, sed etiam amens,) verum omnem tranquillitatem et quietem senectutis acceptam refert clementiae tuae. XIV. Quo quidem animo quum antea fuit, tum non dubito, quin tuis litteris, quarum exemplum legi, quas ad eum Tarracone huic Blesamio dedisti, se magis etiam erexerit, ab omnique sollicitudine abstraxerit. Iubes enim eum bene sperare et bono esse animo: quod scio te non frustra scribere. Memini enim iisdem fere verbis ad me te scribere meque tuis litteris bene sperare non frustra esse iussum. 39. Laboro equidem regis Deiotari caussa, quocum mihi amicitiam respublica conciliavit, hospitium voluntas utriusque coniunxit, familiaritatem consuetudo attulit, summam vero necessitudinem magna eius officia in me et in exercitum meum effecerunt: sed quum de illo laboro, tum de multis amplissimis viris, quibus semel ignotum a te esse oportet, nec beneficium tuum in dubium vocari, nec haerere in animis hominum sollicitudinem sempiternam, nec accidere, ut quisquam te timere incipiat eorum, qui semel a te sint liberati timore. 40. Non debeo, C. Caesar, quod fieri solet in tantis periculis tentare, quonam modo dicendo misericordiam tuam commovere possim. Nihil opus est. Occurrere ipsa solet supplicibus et calamitosis, nullius oratione evocata. Propone tibi duos reges, et id animo contemplare, quod oculis non potes. Dabis profecto misericordiae, quod iracundiae negavisti. Multa sunt monumenta tuae clementiae: sed maxime eorum incolumitates, quibus salutem dedisti. Quae si in privatis gloriosa sunt, multo magis commemorabuntur in regibus. Semper regium nomen in hac civitate sanctum fuit: sociorum vero regum et amicorum sanctissimum. XV. 41. Quod nomen hi reges ne amitterent, te victore, timuerunt: retentum vero, et a te confirmatum, posteris etiam suis tradituros esse confido. Corpora vero sua pro salute regum suorum hi legati tibi regii tradunt, Hieras et Blesamius et Antigonus, tibi nobisque omnibus iam diu noti, eademque fide et virtute praeditus Dorylaus, qui nuper cum Hiera legatus est ad te missus, quum regum amicissimi, tum tibi etiam, ut spero, probati. 42. Exquire de Blesamio, numquid ad regem contra dignitatem tuam scripserit. Hieras quidem caussam omnem suscipit, et criminibus illis pro rege se supponit reum: memoriam tuam implorat, qua vales plurimum; negat umquam se a te in Deiotari tetrarchia pedem discessisse: in primis finibus tibi se praesto fuisse dicit, usque ad ultimos prosecutum: quum e balneo exisses, tecum se fuisse, quum illa munera inspexisses caenatus, quum in cubiculo recubuisses; eamdemque assiduitatem tibi se praebuisse postridie. 43. Quamobrem, si quid eorum, quae obiecta sunt, cogitatum sit, non recusat, quin id facinus suum iudices. Quocirca, C. Caesar, velim existimes, hodierno die sententiam tuam aut cum summo dedecore miserrimam pestem importaturam esse regibus aut incolumem famam cum salute: quorum alterum optare, illorum crudelitatis est; alterum conservare, clementiae tuae.

57.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM PHILIPPICARUM

LIBER PRIMUS

SEU PHILIPPICA PRIMA.

NOTITIA LITTERARIA.

Interfecto Idibus Mart. anni U. c. DCCX. C. Caesare, M. Antonius, collega eius in consulatu, sibi metuens, non solum eo die latuit, verum etiam texit aliquamdiu consilia sua, simulatione ad tempus accommodata. Postridie Idus actum est cum eo de communi concordia per viros consulares: post diem tertium, qui fuit XVI. Kal. Apr., in aedem Telluris convocato senatu, Cicero oratione, quam graece conversam Dio Cassius (XLIV, 63.) nobis servavit, pacem suasit discordiarumque memoriam omnem, vetere Atheniensium exemplo, oblivione sempiterna delendam censuit. Quo die praeclare de rep. locutus Antonius, consequentibus etiam diebus non dubia suae voluntatis argumenta dare visus est: misso parvo filio, pacis obside, in Capitolium, C. Cassium ipse, M. Brutum Lepidus, pontifex max. alii alios ex tyrannoctonis, qui post Caesaris necem, populi et Antonii maxime consulis metu, in Capitolium se contulerant, caenae adhibuerunt. Sed fictam personam sustinere diu nemo potest. Quum Caesarem, quamquam in libera civitate singulari potestate usum, funere tamen efferri placuisset: qui fons malorum omnium fuit: (sic enim tyrannum non fuisse iudicabatur, nam tyrannorum corpora proiiciuntur inhumata:) laudavit eum de more Antonius in foro: commemoratisque rebus ab eo gestis, maximisque erga remp. meritis, explicata demum cruenta veste, in qua caesus fuerat, multis pugionum ictibus perfossa, convertit orationem ad miserationem commovendam, populumque, iam dolore incensum, in eam iracundiam furoremque impulit, ut statim a funere ad domum Bruti et Cassii cum facibus accurreret: unde aegre repulsus est. Brutus et Cassius, vitato praesenti periculo, concitatae multitudinis vim timentes, Antoniique perfidiam iam satis experti, Antium et Lanuvium aufugerunt, eo consilio, ut inde in provincias a senatu decretas proficiscerentur. Decreverat autem senatus, postridie quam e Capitolio Caesaris interfectores descenderant, Bruto Cretam, Cassio Africam, Trebonio Asiam, Cimbro Bithyniam: D. Bruto Galliam citeriorem, datam a Caesare antea, confirmarat. Idem tamen, quasi ad sanitatem revocatus, reliquis diebus in Capitolio praeclara S. C. fecit, primum illud e Ser. Sulpicii sententia, ne qua post Idus Mart. immunitatis tabula, neve cuius beneficii figeretur: deinde, ut dictaturae nomen in perpetuum e rep. tolleretur. Lux quaedam oblata videbatur; erecti erant spe libertatis et otii bonorum animi: constituta resp. putabatur. Sed cito ille simulationem sustulit, suique similis visus est. Habito enim Kalendis Iun. senatu, non eum, quem antea, de rep. sensum, nec superiorum dierum actis consentientem voluntatem ostendit. Nihil deinde ad senatum referebat: per populum, id est, per infimam corruptamque plebem, contempta amplissimi ordinis auctoritate, agebat omnia, contra S. C., quod ipse fieri voluerat, tabulas figebat, civitatem immunitatesque dabat, exsules reducebat: eaque se facere omnia dicebat ex legibus Caesaris, aut ex eius commentariis. Tum Cicero, desperata prorsus Antonio consule libertate, Urbem reliquit, in Graeciam iturus, ea mente, ut Kalendis Ian. quo die Pansa et Hirtius consulatum inituri erant, adesset. Nec tamen iter illud absolvit. Nam Leucopetrae adversa tempestate detentus, ab iis, qui ab Urbe venerant, et concionem accepit Antonii, et ea cognovit, unde revertendi consilium cepit. Post reditum, de via languens, in senatum, qui Kalendis Sept. ut Phil. V. legitur, in aede Concordiae habebatur, non venit. Quo graviter commotus Antonius, fabros se missurum et domum eius disturbaturum, audiente senatu, dixit.

Postridie, id est XIV. Non. Sept., Cicero in senatum venit absente Antonio et primam orationem Philippicam dixit.

ARG. Cicero hac oratione primum exposuit consilium profectionis in Graeciam susceptae, ob M. Antonium a se captum, inde a Kal. Iun. res novas in civitate molientem (c. 1. 2.). Deinde ratione reditus sui reddita, Pisonis orationem collaudat, Kal. habitam Sextilibus (c. 3. 4.). Tum Antonii iniuriam hesterno die sibi illatam castigat et se, si in senatu adfuisset, pariter ac Pisonem, supplicationes Caesari mortuo negaturum fuisse pronuntiat (c. 5. 6.). Iam, quae in praesenti e republica esse sibi videantur, exponit. Ac primum quidem Caesaris acta pacis et otii caussa servanda esse censet. Docet autem, nihil esse tam in actis Caesaris, quam leges Caesaris. His acta eius dissolvi, ferendum non esse. Hic commemorat legem, ne praetoriae provinciae ultra annum, neve consulares ultra biennium obtineantur. Deinde ostendit, Antonii lege de tertia iudicum decuria Iulias leges iudiciarias tolli omnes: item Antonii lege, quae homines de vi et de maiestate damnatos, si velint, ad populum provocare iubeat, quum ceteras leges dissolvi, tum in primis Iulias, quibus decretum sit, ut de vi et de maiestate damnatis aqua et igni interdicatur. Sed ne Antonii quidem leges post Caesaris mortem latas evertendas iudicat: quamquam verendum sit, ne iste, qui

quasi a Caesaris mortui commentariis reduxerit exsules, universas nationes et provincias civitate et vectigalibus immunitatis, infinita immunitate ornaverit, quasi suos quisque deque habeat, iam quaerimus videantur vi et armis et tradat pro legibus (c. 7–10). Deinde ubi quae de republica sentiat, libere dixit, deprecatur iram Antonii, quam si non possit lenire precibus, petit, ut Antonius sibi tamquam civi irascatur, armorum vi abstineat (c. 11). Postremo utrumque consulem, et Dolabellam praesentem et absentem Antonium cohortatur, ut veram sectentur gloriam, quae ex recte factis magnisque in rempublicam meritis nascatur (c. 12–15).

I. 1. Antequam de republica, patres conscripti, dicam ea, quae dicenda hoc tempore arbitror, exponam vobis breviter consilium et profectionis et reversionis meae. Ego quum sperarem, aliquando ad vestrum consilium auctoritatemque rempublicam esse revocatam, manendum mihi statuebam, quasi in vigilia quadam consulari ac senatoria. Nec vero usquam discedebam, nec a republica deiiciebam oculos ex eo die, quo in aedem Telluris convocati sumus. In quo templo, quantum in me fuit, ieci fundamenta pacis, Atheniensiumque renovavi vetus exemplum, Graecum etiam verbum usurpavi, quo tum in sedandis discordiis erat usa civitas illa, atque omnem memoriam discordiarum oblivione sempiterna delendam censui. 2. Praeclara tum oratio M. Antonii: egregia etiam voluntas: pax denique per eum et per liberos eius cum praestantissimis civibus confirmata est. Atque his principiis reliqua consentiebant. Ad deliberationes eas, quas habebat domi de republica, principes civitatis adhibebat: ad hunc ordinem res optimas deferebat: nihil tum, nisi quod erat notum omnibus, in C. Caesaris commentariis reperiebatur; summa constantia ad ea, quae quaesita erant, respondebat. 3. Num qui exsules restituti? Unum aiebat, praeterea neminem. Num immunitates datae? Nullae, respondebat. Assentiri etiam nos Ser. Sulpicio, clarissimo viro, voluit, ne qua tabula post Idus Martias ullius decreti Caesaris aut beneficii figeretur. Multa praetereo, eaque praeclara. Ad singulare enim M. Antonii factum festinat oratio. Dictaturam, quae vim iam regiae potestatis obsederat, funditus ex republica sustulit: de qua ne sententias quidem diximus. Scriptum senatusconsultum, quod fieri vellet, attulit: quo recitato, auctoritatem eius summo studio secuti sumus, eique amplissimis verbis per senatusconsultum gratias egimus. II. 4. Lux quaedam videbatur oblata, non modo regno, quod pertuleramus, sed etiam regni timore sublato: magnumque pignus ab eo reipublicae datum, se liberam civitatem esse velle, quum dictatoris nomen, quod saepe iustum fuisset, propter perpetuae dictaturae recentem memoriam funditus ex republica sustulisset. 5. Liberatus caedis periculo paucis post diebus senatus: uncus impactus est fugitivo illi, qui in C. Marii nomen invaserat. Atque haec omnia communiter cum collega: alia porro propria Dolabellae: quae, nisi collega abfuisset, credo iis fuisse futura communia. Nam, quum serperet in Urbe infinitum malum, idque manaret in dies latius; iidemque bustum in foro facerent, qui illam insepultam sepulturam effecerant, et quotidie magis magisque perditi homines cum sui similibus servis tectis ac templis Urbis minarentur: talis animadversio fuit Dolabellae quum in audaces sceleratosque servos, tum in impuros et nefarios liberos, talisque eversio illius exsecratae columnae, ut mirum mihi videatur, tam valde reliquum tempus ab illo uno die dissensisse. 6. Ecce enim Kalendis Iuniis, quibus ut adessemus edixerat, mutata omnia: nihil per senatum, multa et magna per populum, et absente populo et invito. Consules designati negabant se audere in senatum venire: patriae liberatores Urbe carebant ea, cuius a cervicibus iugum servile deiecerant; quos tamen ipsi consules et in concionibus et in omni sermone laudabant. Veterani qui appellabantur, quibus hic ordo diligentissime caverat, non ad conservationem earum rerum, quas habebant, sed ad spem novarum praedarum incitabantur. Quae quum audire mallem quam videre, haberemque ius legationis liberum, ea mente discessi, ut adessem Kalendis Ianuariis, quod initium senatus cogendi fore videbatur.

III. 7. Exposui, patres conscripti, profectionis consilium: nunc reversionis, quae plus admirationis habet, breviter exponam. Quum Brundisium, iterque illud, quod tritum in Graeciam est, non sine caussa vitavissem, Kalendis Sextilibus veni Syracusas, quod ab Urbe ea transmissio in Graeciam laudabatur: quae tamen urbs mihi coniunctissima, plus una me nocte cupiens retinere, non potuit. Veritus sum, ne meus repentinus ad meos necessarios adventus suspicionis aliquid afferret, si essem commoratus. Quum autem me ex Sicilia ad Leucopetram, quod est promontorium agri Rhegini, venti detulissent; ab eo loco conscendi, ut transmitterem: nec ita multum provectus, reiectus austro sum in eum ipsum locum, unde conscenderam. 8. Quumque intempesta nox esset mansissemque in villa P. Valerii, comitis et familiaris mei, postridieque apud eumdem ventum exspectans manerem, municipes Rhegini complures ad me venerunt, ex his quidam Roma recentes: a quibus primum accipio M. Antonii concionem: quae ita mihi placuit, ut ea lecta de reversione primum coeperim cogitare. Nec ita multo post edictum Bruti affertur et Cassii: quod quidem mihi, fortasse quod eos etiam plus reipublicae, quam familiaritatis gratia diligo, plenum aequitatis videbatur. Addebant praeterea (fit enim plerumque, ut ii, qui boni quid volunt afferre, affingant aliquid, quo faciant id, quod nuntiant, laetius,) rem conventuram: Kalendis Sextilibus senatum frequentem fore: Antonium, repudiatis malis suasoribus, remissis Galliis provinciis, ad auctoritatem senatus esse rediturum. IV. 9. Tum vero tanta sum cupiditate incensus ad reditum, ut mihi nulli neque remi neque venti satisfacerent: non quo me ad tempus occursurum non putarem, sed ne tardius, quam cuperem, reipublicae gratularer. Atque ego celeriter Veliam devectus, Brutum vidi; quanto meo dolore, non dico. Turpe mihi ipsi videbatur, in eam urbem me audere reverti, ex qua Brutus cederet: et ibi velle tuto esse, ubi ille non posset. Neque vero illum similiter, atque ipse eram, commotum esse vidi. Erectus enim maximi ac pulcherrimi facti sui conscientia, nihil de suo casu, multa de vestro querebatur. 10. Ex quo primum cognovi, quae Kalendis Sextilibus in senatu fuisset L. Pisonis oratio: qui quamquam parum erat (id enim ipso a Bruto audieram) a quibus debuerat, adiutus: tamen et Bruti testimonio (quo quid potest esse gravius?) et omnium praedicatione, quos postea vidi, magnam mihi videbatur gloriam consecutus. Hunc igitur ut sequerer, properavi, quem praesentes non sunt secuti: non ut proficerem aliquid, (neque enim sperabam id, neque praestare poteram,) sed ut, si quid mihi humanitus accidisset, (multa autem impendere videntur praeter naturam etiam praeterque fatum,) huius tamen diei vocem testem reipublicae relinquerem meae perpetuae erga se voluntatis.

11. Quoniam utriusque consilii caussam, patres

conscripti, probatam vobis esse confido, priusquam de republica dicere incipio, pauca querar de hesterna M. Antonii iniuria: cui sum amicus, idque me nonnullo eius officio debere esse, prae me semper tuli. V. Quid tandem erat caussae, cur in senatum hesterno die tam acerbe cogerer? Solusne aberam? an non saepe minus frequentes fuistis? an ea res agebatur, ut etiam aegrotos deferri oporteret? Hannibal, credo, erat ad portas, aut de Pyrrhi pace agebatur: ad quam caussam etiam Appium illum, et caecum et senem, delatum esse memoriae proditum est. 12. De supplicationibus referebatur: quo in genere senatores deesse non solent. Coguntur enim non pignoribus, sed eorum, quorum de honore agitur, gratia: quod idem fit, quum de triumpho refertur. Ita sine cura consules sunt, ut paene liberum sit senatori, non adesse. Qui quum mihi mos notus esset, quumque de via languerem et mihimet displicerem, misi pro amicitia, qui hoc ei diceret. At ille, vobis audientibus, cum fabris se domum meam venturum esse dixit. Nimis iracunde hoc quidem et valde intemperanter. Cuius enim maleficii ista poena est, ut dicere in hoc ordine auderet, se publicis operis disturbaturum publice ex senatus sententia aedificatam domum? Quis autem umquam tanto damno senatorem coegit? aut quid est ultra pignus aut mulctam? Quod si scisset, quam sententiam dicturus essem, remisisset aliquid profecto de severitate cogendi. VI. 13. An me censetis, patres conscripti, quod vos inviti secuti estis, decreturum fuisse, ut parentalia cum supplicationibus miscerentur? ut inexpiabiles religiones in rempublicam inducerentur? ut decernerentur supplicationes mortuo? nihil dico, cui. Fuerit ille L. Brutus, qui et ipse regio dominatu rempublicam liberavit, et ad similem virtutem et simile factum stirpem iam prope in quingentesimum annum propagavit: adduci tamen non possem, ut quemquam mortuum coniungerem cum immortalium religione: ut, cuius sepulcrum usquam exstet, ubi parentetur, ei publice supplicetur. Ego vero eam sententiam dixissem, patres conscripti, ut me adversus populum Romanum, si qui accidisset gravior reipublicae casus, si bellum, si morbus, si fames, facile possem defendere: quae partim iam sunt, partim timeo ne impendeant. Sed hoc ignoscant dii immortales velim et populo Romano, qui id non probat, et huic ordini, qui decrevit invitus. 14. Quid? de reliquis reipublicae malis licetne dicere? mihi vero licet et semper licebit dignitatem tueri, mortem contemnere. Potestas modo veniendi in hunc locum sit: dicendi periculum non recuso. Atque utinam, patres conscripti, Kalendis Sextilibus adesse potuissem! non quo profici potuerit aliquid, sed ne unus modo consularis, quod tum accidit, dignus illo honore, dignus republica inveniretur. Qua quidem ex re magnum accipio dolorem, homines amplissimis populi Romani beneficiis usos L. Pisonem, ducem optimae sententiae, non secutos. Idcircone nos populus Romanus consules fecit, ut, in altissimo amplissimoque gradu dignitatis locati, rempublicam pro nihilo haberemus? Non modo voce nemo L. Pisoni consularis, sed ne vultu quidem assensus est. 15. Quae, malum! est ista voluntaria servitus? fuerit quaedam necessaria. Nec ego hoc ab omnibus iis desidero, qui sententiam consulari loco dicunt. Alia caussa est eorum, quorum silentio ignosco: alia eorum, quorum vocem requiro: quos quidem doleo in suspicionem populi Romani venire, non metus, quod ipsum esset turpe, sed alium alia de caussa deesse dignitati suae. VII. Quare primum maximas gratias et habeo et ago L. Pisoni, qui non, quid efficere posset in republica, cogitavit, sed quid ipse facere deberet: deinde a vobis, patres conscripti, peto, ut, etiamsi sequi minus audebitis orationem atque auctoritatem meam, benigne tamen me, ut fecistis adhuc, audiatis.

16. Primum igitur acta Caesaris servanda censeo: non quo probem: quis enim id quidem potest? sed quia rationem habendam maxime arbitror pacis et otii. Vellem adesset Antonius, modo sine advocatis. Sed, ut opinor, licet ei minus valere, quod mihi heri per illum non licuit. Doceret me vel potius vos, patres conscripti, quemadmodum ipse Caesaris acta defenderet. An in commentariolis et chirographis et libellis se uno auctore prolatis, ac ne prolatis quidem, sed tantummodo dictis, acta Caesaris firma erunt: quae ille in aes incidit, in quo populi iussa perpetuasque leges esse voluit, pro nihilo habebuntur? 17. Equidem sic existimo: nihil tam esse in actis Caesaris, quam leges Caesaris. An, si cui quid ille promisit, id erit fixum, quod idem facere non potuit? ut multis multa promissa non fecit. Quae tamen multo plura illo mortuo reperta sunt, quam a vivo beneficia per omnes annos tributa et data. Sed ea non muto, non moveo: summo etiam studio praeclara illius acta defendo. Pecunia utinam ad Opis maneret! cruenta illa quidem, sed his temporibus, quoniam his, quorum est, non redditur, necessaria. Quamquam ea quoque sit effusa, si ita in actis fuit. 18. Ecquid est, quod tam proprie dici possit actum eius, qui togatus in republica cum potestate imperioque versatus sit, quam lex? Quaere acta Gracchi: leges Semproniae proferentur. Quaere Sullae: Corneliae. Quid? Cn. Pompeii tertius consulatus in quibus actis constitit? nempe in legibus. A Caesare ipso si quaereres, quidnam egisset in Urbe et in toga, leges multas responderet se et praeclaras tulisse: chirographa vero aut mutaret aut non daret: aut, si dedisset, non istas res in actis suis duceret. Sed ea ipsa concedo: quibusdam in rebus etiam conniveo: in maximis vero rebus, id est legibus, acta Caesaris dissolvi ferendum non puto. VIII. 19. Quae lex melior, utilior, optima etiam republica saepius flagitata, quam, ne praetoriae provinciae plus quam annum, neve plus quam biennium consulares obtinerentur? Hac lege sublata, videnturne vobis acta Caesaris servari? Quid? ea lege, quae promulgata est de tertia decuria iudicum, nonne omnes iudiciariae leges Caesaris dissolvuntur? Et vos acta Caesaris defenditis, qui leges eius evertitis? Nisi forte, si quid memoriae caussa retulit in libellum, id numerabitur in actis et, quamvis iniquum et inutile sit, defendetur: quod ad populum centuriatis comitiis tulit, id in actis Caesaris non habebitur. 20. At quae est ista tertia decuria? Centurionum, inquit. Quid? isti ordini iudicatus lege Iulia, etiam ante Pompeia, Aurelia non patebat? Census praefiniebatur, inquit. Non centurioni quidem solum, sed equiti etiam Romano. Itaque viri fortissimi atque honestissimi, qui ordines duxerunt, res et iudicant et iudicaverunt. Non quaero, inquit, istos. Quicumque ordinem duxit, iudicet. At si ferretis, quicumque equo meruisset, quod est lautius, nemini probaretis. In iudice enim spectari et fortuna debet et dignitas. Non quaero, inquit, ista: addo etiam iudices manipulares ex legione Alaudarum. Aliter enim nostri negant posse se salvos esse. O contumeliosum honorem iis, quos ad iudicandum nec opinantes vocatis! Hic enim est legis index, ut ii in tertia decuria iudicent, qui libere iudicare non audeant.

In quo quantus est error, dii immortales, eorum, qui istam legem excogitaverunt! Ut enim quisque sordidissimus videbitur, ita libentissime severitate iudicandi sordes suas eluet laborabitque, ut honestis decuriis potius dignus videatur, quam in turpem iure coniectus. IX. 21. Altera promulgata lex est, ut et de vi et de maiestate damnati ad populum provocent, si velint. Haec utrum tandem lex est, an legum omnium dissolutio? Quis est enim hodie, cuius intersit istam legem manere? Nemo reus est istis legibus: nemo, quem futurum putemus. Armis enim gesta numquam profecto in iudicium vocabuntur. At res popularis. Utinam quidem aliquid velletis esse populare! Omnes enim iam cives de reipublicae salute una et mente et voce consentiunt. Quae est igitur ista cupiditas eius legis ferendae, quae turpitudinem summam habeat, gratiam nullam? Quid enim turpius, quam, qui maiestatem populi Romani per vim minuerit, eum, damnatum iudicio, ad eam ipsam vim reverti, propter quam sit iure damnatus? 22. Sed quid plura de lege disputo? quasi vero id agatur, ut quisquam provocet. Id agitur, id fertur, ne quis omnino umquam istis legibus reus fiat. Quis enim aut accusator tam amens reperietur, qui reo condemnato obiicere se multitudini conductae velit? aut iudex, qui reum damnare audeat, ut ipse ad operas mercenarias statim protrahatur? Non igitur provocatio ista lege datur: sed duae maxime salutares leges quaestionesque tolluntur. Quid est aliud adhortari adolescentes, ut turbulenti, ut seditiosi, ut perniciosi cives velint esse? Quam autem ad pestem furor tribunicius impelli non poterit, his duabus quaestionibus de vi et de maiestate sublatis? 23. Quid, quod obrogatur legibus Caesaris, quae iubent ei, qui de vi, itemque ei, qui maiestatis damnatus sit, aqua et igni interdici? Quibus quum provocatio datur, nonne acta Caesaris rescinduntur? Quae quidem ego, patres conscripti, qui illa numquam probavi, tamen ita conservanda concordiae caussa arbitratus sum, ut non modo, quas vivus Caesar leges tulisset, infirmandas hoc tempore non putarem, sed ne illas quidem, quas post mortem Caesaris prolatas esse et fixas videtis.

X. 24. De exsilio reducti a mortuo: civitas data non solum singulis, sed nationibus et provinciis universis a mortuo: immunitatibus infinitis sublata vectigalia a mortuo. Ergo haec uno, verum optimo, auctore domo prolata, defendimus: eas leges, quas ipse, nobis inspectantibus, recitavit, pronuntiavit, tulit, quibus latis gloriabatur, iisque legibus rempublicam contineri putabat, de provinciis, de iudiciis, eas, inquam, Caesaris leges, nos, qui defendimus acta Caesaris, evertendas putabimus? 25. Ac de iis tamen legibus, quae promulgatae sunt, saltem queri possumus: de iis, quae iam latae dicuntur, ne illud quidem licuit. Illae enim nulla promulgatione latae sunt ante, quam scriptae. Quaero autem, quid sit, cur aut ego aut quisquam vestrum, patres conscripti, bonis tribunis plebis, leges malas metuat. Paratos habemus, qui intercedant: paratos, qui rempublicam religione defendant: vacui metu esse debemus. Quas tu mihi, inquit, intercessiones, quas religiones? Eas scilicet, quibus reipublicae salus continetur. Negligimus ista, et nimis antiqua et stulta ducimus. Forum sepietur: omnes claudentur aditus: armati in praesidiis multis locis collocabuntur. 26. Quid tum? Quod erit ita gestum, id lex erit; et in aes incidi iubebitis credo illa legitima: CONSULES POPULUM IURE ROGAVERUNT (hoccine a maioribus accepimus ius rogandi?) POPULUSQUE IURE SCIVIT. Qui populus? isne, qui exclusus est? quo iure? an eo, quod vi et armis omne sublatum est? Atque ego hoc dico de futuris: quod est amicorum ante dicere ea, quae vitari possint: quae si facta non erunt, refelletur oratio mea. Loquor de legibus promulgatis: de quibus est integrum vobis. Demonstro vitia: tollite. Denuntio vim, arma: removete.

XI. 27. Irasci vos quidem mihi, Dolabella, pro republica dicenti non oportebit. Quamquam te quidem id facturum non arbitror. Novi enim facilitatem tuam. Collegam tuum aiunt in hac sua fortuna, quae bona ipsi videtur, mihi, ne gravius quippiam dicam, avorum et avunculi sui consulatum si imitaretur, fortunatior videretur: sed eum iracundum audio esse factum. Video autem, quam sit odiosum habere iratum eumdem et armatum, quum tanta praesertim gladiorum sit impunitas. Sed proponam ius, ut opinor, aequum: quod M. Antonium non arbitror repudiaturum. Ego, si quid in vitam eius aut in mores cum contumelia dixero, quo minus mihi inimicissimus sit, non recusabo. Sin consuetudinem meam, quam in republica semper habui, tenuero, id est, si libere, quae sentiam, de republica dixero: primum deprecor, ne irascatur: deinde, si hoc non impetro, peto, ut sic irascatur, ut civi. Armis utatur, si ita necesse est, ut dicit, sui defendendi caussa: iis, qui pro republica, quae ipsis visa erunt, dixerint, ista arma ne noceant. Quid hac postulatione dici potest aequius? 28. Quod si, ut a quibusdam mihi eius familiaribus dictum est, omnis eum, quae habetur contra voluntatem eius, oratio, graviter offendit, etiamsi nulla inest contumelia: feremus amici naturam. Sed iidem illi ita mecum loquuntur: Non idem tibi, adversario Caesaris, licebit, quod Pisoni socero: et simul admonent quiddam, quod cavebimus; nec erit iustior, patres conscripti, in senatum non veniendi morbi caussa, quam mortis. XII. 29. Sed per deos immortales! te enim intuens, Dolabella, qui es mihi carissimus, non possum de utriusque vestrum errore reticere. Credo enim vos, homines nobiles, magna quaedam spectantes, non pecuniam, ut quidam nimis creduli suspicantur, quae semper ab amplissimo quoque clarissimoque contempta est, non opes violentas, et populo Romano minime ferendam potentiam, sed caritatem civium et gloriam concupisse. Ea est autem gloria, laus recte factorum magnorumque in rempublicam fama meritorum, quae quum optimi cuiusque, tum etiam multitudinis testimonio comprobatur. 30. Dicerem, Dolabella, qui recte factorum fructus esset, nisi te praeter ceteros paullisper esse expertum viderem. Quem potes recordari in vita illuxisse tibi diem laetiorem, quam quum, expiato foro, dissipato concursu impiorum, principibus sceleris poena affectis, Urbe incendii* et caedis metu liberata te domum recepisti? Cuius ordinis, cuius generis, cuius denique fortunae studia tum laudi et gratulationi tuae se non obtulerunt? Quin mihi etiam, quo auctore te in iis rebus uti arbitrabantur, et gratias boni viri agebant, et tuo nomine gratulabantur. Recordare, quaeso, Dolabella, consensum illum theatri, quum omnes earum rerum obliti, propter quas tibi fuerant offensi, significaverunt, se novo beneficio memoriam veteris doloris abiecisse. 31. Hanc tu, Dolabella, (magno loquor cum dolore,) hanc tu, inquam, animo aequo potuisti tantam dignitatem deponere? XIII. Tu autem, M. Antoni, (absentem enim appello,) unum illum diem, quo in aede Telluris senatus fuit, non omnibus iis mensibus, qui-

bus te quidam, multum a me dissentientes, beatum putant, anteponis? Quae fuit oratio de concordia! quanto metu veterani, quanta sollicitudine civitas tum a te liberata est! quum collegam tuum, depositis inimicitiis, oblitus auspicia a te ipso augure populi Romani nuntiata illo primum die collegam tibi esse voluisti: tuus parvulus filius in Capitolium a te missus pacis obses fuit. 32. Quo senatus die laetior? quo populus Romanus? qui quidem nulla in concione umquam frequentior fuit. Tum denique liberati per viros fortissimos videbamur; quia, ut illi voluerant, libertatem pax sequebatur. Proximo, altero, tertio, denique reliquis consecutis diebus, non intermittebas quasi donum aliquod quotidie afferre reipublicae. Maximum autem illud, quod dictaturae nomen sustulisti. Haec inusta est a te, a te, inquam, mortuo Caesari nota ad ignominiam sempiternam. Ut enim propter unius M. Manlii scelus, decreto gentis Manliae, neminem patricium M. Manlium vocari licet: sic tu propter unius dictatoris odium nomen dictatoris funditus sustulisti. 33. Num te, quum haec pro salute reipublicae tanta gessisses, fortunae tuae, num amplitudinis, num claritatis, num gloriae poenitebat? Unde igitur subito tanta ista mutatio? Non possum adduci, ut suspicer te pecunia captum. Licet, quod cuique libet, loquatur. Credere non est necesse. Nihil enim umquam in te sordidum, nihil humile cognovi. Quamquam solent domestici depravare nonnumquam: sed novi firmitatem tuam. Atque utinam, ut culpam, sic etiam suspicionem vitare potuisses! XIV. Illud magis vereor, ne, ignorans verum iter gloriae, gloriosum putes, plus te unum posse, quam omnes, et metui a civibus tuis, quam diligi malis. Quod si ita putas, totam ignoras viam gloriae. Carum esse civem, bene de republica mereri, laudari, coli, diligi, gloriosum est. Metui vero, et in odio esse, invidiosum, detestabile, imbecillum, caducum. 34. Quod videmus etiam in fabula illi ipsi, qui

Oderint, dum metuant,

dixerit, perniciosum fuisse. Utinam, Antoni, avum tuum meminisses! de quo tamen multa audisti ex me saepissime. Putasne illum immortalitatem mereri voluisse, ut propter armorum habendorum licentiam metueretur? Illa erat vita, illa secunda fortuna, libertate esse parem cum ceteris, principem dignitate. Itaque, ut omittam res avi tui prosperas, acerbissimum eius diem supremum malim, quam L. Cinnae dominatum, a quo ille crudelissime est interfectus.

35. Sed quid oratione te flectam? Si enim exitus C. Caesaris efficere hoc non potest, ut malis carus esse, quam metui, nihil cuiusquam proficiet nec valebit oratio. Quem qui beatum fuisse putant, miseri ipsi sunt. Beatus est nemo, qui ea lege vivit, ut non modo impune, sed etiam cum summa interfectoris gloria interfici possit. Quare flecte te, quaeso, et maiores tuos respice, atque ita guberna rempublicam, ut natum esse te cives tui gaudeant: sine quo nec beatus, nec clarus esse quisquam potest.

XV. 36. Et populi quidem Romani iudicia multa ambo habetis, quibus vos non satis moveri permoleste fero. Quid enim gladiatoribus clamores innumerabilium civium? quid populi versus? quid Pompeii statuae plausus infiniti? quid II tribunis plebis, qui vobis adversantur? parumne haec significant, incredibiliter consentientem populi Romani universi voluntatem? Quid? Apollinarium ludorum plausus, vel testimonia potius et iudicia populi Romani parum magna vobis videbantur? O beatos illos, qui, quum adesse ipsis propter vim armorum non licebat, aderant tamen et in medullis populi Romani ac visceribus haerebant! Nisi forte Accio tum plaudi et sexagesimo post anno palmam dari putabatis, non Bruto; qui ludis suis ita caruit, ut in illo apparatissimo spectaculo studium populus Romanus tribueret absenti, desiderium liberatoris sui perpetuo plausu et clamore leniret.

37. Equidem is sum, qui istos plausus, quum a popularibus civibus tribuerentur, semper contempserim: idemque quum a summis, mediis, infimis, quum denique ab universis hoc idem fit, quumque ii, qui ante sequi populi consensum solebant, fugiunt, non plausum illum, sed iudicium puto. Sin haec leviora vobis videntur, quae sunt gravissima: num etiam hoc contemnitis, quod sensistis, tam caram populo Romano vitam A. Hirtii fuisse? Satis erat enim, probatum illum esse populo Romano, ut est: iucundum amicis, in quo vincit omnes: carum suis, quibus est ipse carissimus: tantam tamen sollicitudinem bonorum, tantum timorem omnium in quo meminimus? Certe in nullo.

38. Quid igitur? hoc vos, per deos immortales! quale sit, non interpretamini? Quid eos de vestra vita cogitare censetis, quibus eorum, quos sperant reipublicae consulturos, vita tam cara sit? Cepi, patres conscripti, reversionis meae fructum: et quoniam ea dixi, ut, quicumque casus consecutus esset, exstaret constantiae meae testimonium, et sum a vobis benigne ac diligenter auditus. Quae potestas si mihi saepius sine meo vestroque periculo fiet, utar: si minus, quantum potero, non tam mihi me, quam reipublicae reservabo. Mihi fere satis est, quod vixi, vel ad aetatem vel ad gloriam: huc si quid accesserit, non tam mihi, quam vobis reique publicae accesserit.

M. TULLII CICERONIS IN M. ANTONIUM PHILIPPICA SECUNDA.

NOTITIA LITTERARIA.

Antonius quum de prima Ciceronis oratione Philippica accepisset, eum inimicitiis denuntiatis ante d. XIII. Kal. Oct. in senatu adesse iussit. Cui Cicero, partim sibi ipse vitae periculum metuens, partim ab amicis admonitus, non paruit. Interim vero Antonius, in Tiburtino Scipionis meditatus orationem dicta die in senatu habuit et in Ciceronem absentem acerbissime est invectus. Huic orationi Cicero Philippicam secundam opposuit, numquam habitam nec statim editam (cf. ad Att. XV, 13. XVI, 11.), sed tamen ita scriptam, ut si ipse in senatu eodem die Antonio respondisset.

ARG. Cicero in orationis exordio Antonium cum Catilina et Clodio comparat (c. 1.). Deinde ei respondet, quod amicitiam a se violatam esse criminatus erat (c. 2. 3.). Tum reprehendit Antonium, quod epistolas suas palam recitaverat, refutatque quum alias et criminationes Antonii et reprehensiones, tum quod ille, sua culpa Caesarem a Pompeio disiunctum, sua opera bellum civile conflatum et suo consilio interfectum esse Caesarem dixerat (c. 4—17.). Secunda orationis parte vitam exagitat Antonii, in qua quum alia ei probro dat, tum quod in Pompeii fortunas invaserit, Caesari autem bona ista repetenti insidias struxerit, eius testamentum irritum reddiderit, postremo tempore etiam senatum et forum militibus circumsepserit, haud salva libertate reipublicae, quae non possit nisi caede eius restitui (c. 18—44.). In conclusione autem Antonium dicit cum Caesare una dominandi cupiditate, ceteris vero rebus nullo modo esse comparandum, eumque hortatur, ut in gratiam redeat cum republica, quae non sit hanc latura tyrannidem. Sibi vero nihil potius in votis esse pronuntiat, quam ut, si hoc tempore moriendum sit, populum Romanum relinquat liberum (c. 45. 46.).

I. 1. Quonam meo fato, patres conscripti, fieri dicam, ut nemo his viginti annis reipublicae fuerit hostis, qui non bellum eodem tempore mihi quoque indixerit? Nec vero necesse est a me quemquam nominari: vobiscum ipsi recordamini. Mihi poenarum illi plus, quam optarem, dederunt; te miror, Antoni, quorum facta imitere, eorum exitus non perhorrescere. Atque hoc in aliis minus mirabar. Nemo illorum inimicus mihi fuit voluntarius: omnes a me reipublicae caussa lacessiti. Tu, ne verbo quidem violatus, ut audacior, quam L. Catilina, furiosior, quam P. Clodius viderere, ultro maledictis me lacessisti: tuamque a me alienationem commendationem tibi ad cives impios fore putavisti. 2. Quid putem? contemptumne me? Non video nec in vita, nec in gratia, nec in rebus gestis, nec in hac mea mediocritate ingenii, quid despicere possit Antonius. An in senatu facillime de me detrahi posse credidit? qui ordo clarissimis civibus bene gestae reipublicae testimonium multis, mihi uni conservatae dedit. An decertare mecum voluit contentione dicendi? Hoc quidem est beneficium. Quid enim plenius, quid uberius, quam mihi et pro me et contra Antonium dicere? Illud profecto est: non existimavit sui similibus probari posse, se esse hostem patriae, nisi mihi esset inimicus. 3. Cui priusquam de ceteris rebus respondeo, de amicitia, quam a me violatam esse criminatus est, quod ego gravissimum crimen iudico, pauca dicam.

II. Contra rem suam me, nescio quando, venisse questus est. An ego non venirem contra alienum pro familiari et necessario meo? non venirem contra gratiam, non virtutis spe, sed aetatis flore collectam? non venirem contra iniuriam, quam iste intercessoris iniquissimi beneficio obtinuit, non iure praetorio? Sed hoc idcirco commemoratum a te puto, ut te infimo ordini commendares, quum te omnes recordarentur libertini generum, et liberos tuos nepotes Q. Fadii, libertini hominis, fuisse. At enim te in disciplinam meam tradideras: (nam ita dixisti:) domum meam ventitaras. Nae tu, si id fecisses, melius famae, melius pudicitiae tuae consuluisses. Sed nec fecisti, nec, si cuperes, tibi id per C. Curionem facere licuisset. 4. Auguratus petitionem mihi te concessisse dixisti. O incredibilem audaciam! o impudentiam praedicandam! Quo enim tempore me augurem a toto collegio expetitum Cn. Pompeius et Q. Hortensius nominaverunt, (neque enim licebat a pluribus nominari,) tu nec solvendo eras, nec te ullo modo, nisi eversa republica, fore incolumem putabas. Poteras autem eo tempore auguratum petere, quum in Italia Curio non esset? aut tum, quum es factus, unam tribum sine Curione ferre potuisses? cuius etiam familiares de vi condemnati sunt, quod tui nimis studiosi fuissent. III. 5. At beneficio sum usus tuo. Quo? quamquam illud ipsum, quod commemoras, semper prae me tuli. Malui me tibi debere confiteri, quam cuiquam minus prudenti non satis gratus videri. Sed quo beneficio? Quod me

Brundisii non occideris? Quem ipse victor, qui tibi, ut tute gloriari solebas, detulerat ex latronibus suis principatum, salvum esse voluisset, in Italiam ire iussisset, eum tu occideres? Fac potuisse. Quod est aliud, patres conscripti, beneficium latronum, nisi ut commemorare possint, iis se dedisse vitam, quibus non ademerint? Quod si esset beneficium, numquam, qui illum interfecerunt, a quo erant servati, quos tu ipse viros clarissimos appellare soles, tantam essent gloriam consecuti. Quale autem beneficium est, quod te abstinueris nefario scelere? Qua in re non tam iucundum videri mihi debuit, non interfectum a te, quam miserum, id te impune facere potuisse. 6. Sed sit beneficium, quandoquidem maius accipi a latrone nullum potuit: in quo potes me dicere ingratum? An de interitu reipublicae queri non debui, ne in te ingratus viderer? At in illa querela, misera quidem et luctuosa, sed mihi pro hoc gradu, in quo me senatus populusque Romanus collocavit, necessaria, quid est dictum a me cum contumelia? quid non moderate? quid non amice? Quod quidem cuius temperantiae fuit, de M. Antonio querentem, abstinere maledicto? praesertim quum tu reliquias reipublicae dissipavisses? quum domi tuae turpissimo mercatu omnia essent venalia? quum leges eas, quae numquam promulgatae essent, et de te, et a te latas confiterere? quum auspicia augur, intercessionem consul sustulisses? quum esses foedissime stipatus armatis? quum omnes impuritates pudica in domo quotidie susciperes, vino lustrisque confectus? 7. At ego, tamquam mihi cum M. Crasso contentio esset, quocum multae et magnae fuerunt, non cum uno gladiatore nequissimo, de republica graviter querens, de homine nihil dixi. IV. Itaque hodie perficiam, ut intelligat, quantum a me beneficium tum acceperit. At etiam litteras, quas me sibi misisse diceret, recitavit, homo et humanitatis expers et vitae communis ignarus. Quis enim umquam, qui paullum modo bonorum consuetudinem nosset, litteras ad se ab amico missas, offensione aliqua interposita, in medium protulit palamque recitavit? Quid est aliud, tollere e vita vitae societatem, tollere amicorum colloquia absentium? Quam multa ioca solent esse in epistolis, quae, prolata si sint, inepta videantur? quam multa seria, neque tamen ullo modo divulganda? 8. Sit hoc inhumanitatis: stultitiam incredibilem videte. Quid habes, quod mihi opponas, homo diserte, ut Mustellae Tamisio et Tironi Numisio videris? qui quum hoc ipso tempore stent cum gladiis in conspectu senatus, ego quoque te disertum putabo, si ostenderis, quomodo sis eos inter sicarios defensurus. Sed quid opponas tandem, si negem, me umquam istas litteras ad te misisse? Quo me teste convincas? An chirographo? in quo habes scientiam quaestuosam. Qui possis? sunt enim librarii manu. Iam invideo magistro tuo, qui te tanta mercede, quantam iam proferam, nihil sapere docuit. 9. Quid enim est minus, non dico oratoris, sed hominis, quam id obiicere adversario, quod ille si verbo negarit, longius progredi non possit qui obiecerit? At ego non nego: teque in isto ipso convinco, non inhumanitatis solum, sed etiam amentiae. Quod enim verbum in istis litteris est non plenum humanitatis, officii, benevolentiae? Omne autem crimen tuum est, quod de te in his litteris non male existimem: quod scribam tamquam ad civem, tamquam ad bonum virum, non tamquam ad sceleratum et latronem. At ego tuas litteras, etsi iure poteram a te lacessitus, tamen non proferam: quibus petis, ut tibi per me liceat quemdam de exsilio reducere: adiurasque, id te, invito me, non esse facturum; idque a me impetras. Quid enim me interponerem audaciae tuae: quam neque auctoritas huius ordinis neque existimatio populi Romani neque leges ullae possent coercere? 10. Verumtamen quid erat, quod me rogares, si erat is, de quo rogabas, Caesaris lege reductus? Sed videlicet meam gratiam voluit esse: in quo ne ipsius quidem ulla poterat esse, lege lata.

V. Sed quum mihi, patres conscripti, et pro me aliquid, et in M. Antonium multa dicenda sint: alterum peto a vobis, ut me, pro me dicentem, benigne; alterum ipse efficiam, ut, contra illum quum dicam, attente audiatis. Simul illud oro: si meam quum in omni vita, tum in dicendo moderationem modestiamque cognostis, ne me hodie, quum isti, ut provocavit, respondero, oblitum esse putetis mei. Non tractabo ut consulem: ne ille quidem me ut consularem. Etsi ille nullo modo consul, vel quod ita vivit, vel quod ita rempublicam gerit, vel quod ita factus est [consul]: ego sine ulla controversia consularis. 11. Ut igitur intelligeretis, qualem ipse se consulem profiteretur, obiecit mihi consulatum meum. Qui consulatus, verbo meus, patres conscripti, re vester fuit. Quid enim constitui, quid gessi, quid egi, nisi ex huius ordinis consilio, auctoritate, sententia? Haec tu homo sapiens, non solum eloquens, apud eos, quorum consilio sapientiaque gesta sunt, ausus es vituperare? Quis autem, meum consulatum praeter P. Clodium qui vituperaret, inventus est? cuius quidem tibi fatum, sicuti C. Curioni manet: quoniam id domi tuae est, quod fuit illorum utrique fatale. 12. Non placet M. Antonio consulatus meus. At placuit P. Servilio, ut eum primum nominem ex illius temporis consularibus, qui proxime mortuus est: placuit Q. Catulo, cuius semper in hac republica vivet auctoritas: placuit duobus Lucullis, M. Crasso, Q. Hortensio, C. Curioni, C. Pisoni, M.' Glabrioni*, M.' Lepido, L. Volcatio, C. Figulo, D. Silano, L. Murenae, qui tum erant consules designati: placuit idem, quod consularibus, M. Catoni: qui quum multa, vita excedens, providit, tum quod te consulem non vidit. Maxime vero consulatum meum Cn. Pompeius probavit: qui, ut me primum decedens ex Syria vidit, complexus et gratulans, meo beneficio patriam se visurum esse dixit. Sed quid singulos commemoro? frequentissimo senatui sic placuit, ut esset nemo, qui mihi non, ut parenti, gratias ageret: qui non mihi vitam suam, liberos, fortunas, rempublicam referret acceptam.

VI. 13. Sed quoniam illis, quos nominavi, tot et talibus viris respublica orbata est: veniamus ad vivos, qui duo e consularium numero reliqui sunt. L. Cotta, vir summo ingenio summaque prudentia, rebus iis gestis, quas tu reprehendis, supplicationem decrevit verbis amplissimis: eique illi ipsi, quos modo nominavi, consulares senatusque cunctus assensus est: qui honos post conditam hanc urbem habitus est togato ante me nemini. 14. L. Caesar, avunculus tuus, qua oratione, qua constantia, qua gravitate sententiam dixit in sororis suae virum, vitricum tuum! Hunc tu quum auctorem et praeceptorem omnium consiliorum totiusque vitae debuisses habere, vitrici te similem, quam avunculi esse maluisti. Huius ego alienus consiliis consul usus sum: tu, sororis filius, ecquid ad eum umquam de republica retulisti? At ad quos refert? Dii immortales! ad eos scilicet, quorum nobis etiam dies natales audiendi sunt. 15. Hodie non de-

scendit Antonius. Cur? Dat natalicia in hortis. Cui? Neminem nominabo. Putate tum Phormioni alicui, tum Gnatoni, tum Ballioni. O foeditatem hominis flagitiosam! o impudentiam, nequitiam, libidinem non ferendam! Tu quum principem senatorem, civem singularem tam propinquum habeas, ad eum de republica nihil referas: referas ad eos, qui rem suam nullam habent, tuam exhauriunt? Tuus videlicet salutaris consulatus, perniciosus meus. VII. Adeone pudorem cum pudicitia perdidisti, ut hoc in eo templo dicere ausus sis, in quo ego senatum illum, qui quondam florens orbi terrarum praesidebat, consulebam, tu homines perditissimos cum gladiis collocavisti? 16. At etiam ausus es (quid autem est, quod tu non audeas?), clivum Capitolinum dicere, me consule, plenum servorum armatorum fuisse. Ut illa, credo, nefaria senatusconsulta fierent, vim afferebam senatui. O miserum, sive illa tibi nota non sunt, (nihil enim boni nosti,) sive sunt, qui apud tales viros tam impudenter loquare! Quis enim eques Romanus, quis, praeter te, adolescens nobilis, quis ullius ordinis, qui se civem meminisset, quum senatus in hoc templo esset, in clivo Capitolino non fuit? quis nomen non dedit? quamquam nec scribae sufficere, nec tabulae nomina illorum capere potuerunt. 17. Etenim quum homines nefarii de patriae parricidio confiterentur, consciorum indiciis, sua manu, voce paene litterarum coacti; se Urbem inflammare, cives trucidare, vastare Italiam, delere rempublicam consensisse: quis esset, qui ad salutem communem defendendam non excitaretur? praesertim quum senatus populusque Romanus haberet ducem, qualis si qui nunc esset, tibi idem, quod illis accidit, contigisset. Ad sepulturam corpus vitrici sui negat a me datum. Hoc vero ne P. quidem Clodius dixit umquam: quem, quia iure ei inimicus fui, doleo a te iam omnibus vitiis esse superatum. 18. Quid autem tibi venit in mentem, redigere in memoriam nostram, te domi P. Lentuli esse educatum? An verebare, ne non putaremus natura te potuisse tam improbum evadere, nisi accessisset etiam disciplina? VIII. Tam autem eras excors, ut tota in oratione tecum ipse pugnares, non modo non cohaerentia inter se diceres, sed maxime disiuncta atque contraria: ut non tanta mecum, quanta tecum tibi esset contentio. Vitricum tuum fuisse in tanto scelere fatebare, poena affectum querebare. Ita, quod proprie meum est, laudasti: quod totum est senatus, reprehendisti. Nam comprehensio sontium mea, animadversio senatus fuit. Homo disertus non intelligit eum, quem contra dicit, laudari a se; eos, apud quos dicit, vituperari. 19. Iam illud cuius est, non dico audaciae, (cupit enim se audacem,) sed, quod minime vult, stultitiae, qua vincit omnes, clivi Capitolini mentionem facere, quum inter subsellia nostra versentur armati? quum in hac cella Concordiae, o dii immortales! in qua, me consule, salutares sententiae dictae sunt, quibus ad hanc diem viximus, cum gladiis homines collocati stent? Accusa senatum: accusa equestrem ordinem, qui tum cum senatu copulatus fuit: accusa omnes ordines, omnes cives, dum confiteare, hunc ordinem hoc ipso tempore ab Ituraeis circumsederi. Haec tu non propter audaciam dicis tam impudenter, sed quia tantam rerum repugnantiam non videas. Nihil profecto sapis. Quid est enim dementius, quam, quum reipublicae perniciosa arma ipse ceperis, obiicere alteri salutaria? 20. At etiam quodam loco facetus esse voluisti. Quam id te (dii boni!) non decebat! In quo est tua culpa nonnulla. Aliquid enim salis a mima uxore trahere potuisti. CEDANT ARMA TOGAE. Quid? tum nonne cesserunt? At postea tuis armis cessit toga. Quaeramus igitur, utrum melius fuerit, libertati populi Romani sceleratorum arma, an libertatem nostram armis tuis cedere. Nec vero tibi de versibus plura respondebo: tantum dicam breviter: te neque illos, neque ullas te omnino litteras nosse: me nec reipublicae, nec amicis umquam defuisse, et tamen omni genere monumentorum meorum perfecisse operis subsecivis, ut meae vigiliae meaeque litterae et iuventuti utilitatis et nomini Romano laudis aliquid afferrent. Sed haec non huius temporis: maiora videamus.

IX. 21. P. Clodium meo consilio interfectum esse dixisti. Quidnam homines putarent, si tum occisus esset, quum tu illum in foro, inspectante populo Romano, gladio stricto insecutus es, negotiumque transegisses, nisi ille se in scalas tabernae librariae coniecisset, hisque oppilatis impetum tuum compressisset? Quod quidem, ego favisse me tibi fateor, suasisse ne tu quidem dicis. At Miloni ne favere quidem potui. Prius enim rem transegit, quam quisquam eum facturum id esse suspicaretur. At ego suasi. Scilicet is animus erat Milonis, ut prodesse reipublicae sine suasore non posset. At laetatus sum. Quid ergo? in tanta laetitia cunctae civitatis me unum tristem esse oportebat? 22. Quamquam de morte P. Clodii fuit quaestio, non satis prudenter illa quidem constituta. Quid enim attinebat nova lege quaeri de eo, qui hominem occidisset, quum esset legibus quaestio constituta? quaesitum est tamen. Quod ergo, quum res agebatur, nemo in me dixit; id tot annis post tu es inventus qui diceres?

23. Quod vero dicere ausus es, idque multis verbis, opera mea Pompeium a Caesaris amicitia esse disiunctum, ob eamque caussam mea culpa civile bellum esse natum: in eo non tu quidem tota re, sed, quod maximum est, temporibus errasti. X. Ego M. Bibulo, praestantissimo civi, consule, nihil praetermisi, quantum facere enitique potui, quin Pompeium a Caesaris coniunctione avocarem. In quo Caesar fuit felicior. Ipse enim Pompeium a mea familiaritate disiunxit. Postea vero, quam se totum Pompeius Caesari tradidit: quid ego illum ab eo distrahere conarer? Stulti erat sperare, suadere impudentis. 24. Duo tamen tempora inciderunt, quibus aliquid contra Caesarem Pompeio suaserim. Ea velim reprehendas, si potes: unum, ne quinquennii imperium Caesari prorogaret: alterum, ne pateretur ferri, ut absentis eius ratio haberetur. Quorum si utrumvis persuasissem, in has miserias numquam incidissemus. Atque idem ego, quum iam omnes opes, et suas, et populi Romani, Pompeius ad Caesarem detulisset; seroque ea sentire coepisset, quae multo ante praevideram, inferrique patriae bellum nefarium viderem: pacis, concordiae, compositionis auctor esse non destiti: meaque illa vox est nota multis: *Utinam, Cn. Pompei, cum C. Caesare societatem aut numquam coisses aut numquam diremisses! Fuit alterum gravitatis, alterum prudentiae tuae.* Haec mea, M. Antoni, semper et de Pompeio et de republica consilia fuerunt: quae si valuissent, respublica staret, tu tuis flagitiis, egestate, infamia concidisses.

XI. 25. Sed haec vetera: illud vero recens, Caesarem meo consilio interfectum. Iam vereor, patres conscripti, ne, quod turpissimum est, praevaricatorem mihi apposuisse videar, qui me non solum meis laudibus ornaret, sed etiam oneraret alienis. Quis enim meum in istius gloriosissimi facti conscientia nomen

audivit? Cuius autem, qui in eo numero fuisset, nomen est occultatum? Occultatum dico? cuius non statim divulgatum? Citius dixerim iactasse se aliquos, ut fuisse in ista societate viderentur, qui socii non fuissent, quam ut quisquam celari vellet, qui fuisset. 26. Quam veri simile porro est in tot hominibus, partim obscuris, partim adolescentibus neminem occultantibus, meum nomen latere potuisse? Etenim si auctores ad liberandam patriam desiderarentur illis auctoribus, Brutos ego impellerem, quorum uterque L. Bruti imaginem quotidie videret, alter etiam Ahalae? Hi igitur his maioribus ab alienis potius consilium peterent, quam a suis? et foris potius, quam domo? Quid? C. Cassius, in ea familia natus, quae non modo dominatum, sed ne potentiam quidem cuiusquam ferre potuit, me auctorem, credo, desideravit: qui etiam sine his clarissimis viris, hanc rem in Cilicia ad ostium fluminis Cydni confecisset, si ille ad eam ripam, quam constituerat, non ad contrariam, naves appulisset. 27. Cn. Domitium non patris interitus, clarissimi viri, non avunculi mors, non spoliatio dignitatis ad recuperandam libertatem, sed mea auctoritas excitavit? An C. Trebonio ego persuasi? cui ne suadere quidem ausus essem: quo etiam maiorem ei respublica gratiam debet, qui libertatem populi Romani unius amicitiae praeposuit, depulsorque dominatus, quam particeps esse maluit. An L. Tillius Cimber me est auctorem secutus? quem ego magis fecisse illam rem sum admiratus, quam facturum putavi: admiratus sum autem ob eam caussam, quod immemor beneficiorum, memor patriae fuisset. Quid duos Servilios? Cascas dicam, an Ahalas? et hos auctoritate mea censes excitatos potius, quam caritate reipublicae? Longum est persequi ceteros: idque reipublicae praeclarum, fuisse tam multos, ipsis gloriosum.

XII. 28. At quemadmodum me coarguerit homo acutus, recordamini. Caesare interfecto, inquit, statim cruentum alte extollens M. Brutus pugionem, Ciceronem nominatim exclamavit, atque ei recuperatam libertatem est gratulatus. Cur mihi potissimum? quia sciebam? Vide ne illa caussa fuerit appellandi mei, quod, quum rem gessisset consimilem rebus iis, quas ipse gesseram, me potissimum testatus est se aemulum mearum laudum exstitisse. 29. Tu autem, omnium stultissime, non intelligis, si id, quod me arguis, voluisse interfici Caesarem, crimen sit: etiam, laetatum esse morte Caesaris, crimen esse? Quid enim interest inter suasorem facti, et probatorem? aut quid refert, utrum voluerim fieri, an gaudeam factum? Ecquis est igitur, te excepto, et iis, qui illum regnare gaudebant, qui illud aut fieri noluerit, aut factum improbarit? Omnes ergo in culpa. Etenim omnes boni, quantum in ipsis fuit, Caesarem occiderunt. Aliis consilium, aliis animus, aliis occasio defuit: voluntas nemini. 30. Sed stuporem hominis, vel dicam pecudis, attendite. Sic enim dixit: *M. Brutus, quem ego honoris caussa nomino, cruentum pugionem tenens, Ciceronem exclamavit: ex quo intelligi debet, eum conscium fuisse.* Ergo ego sceleratus appellor a te, quem tu suspicatum aliquid suspicaris: ille, qui stillantem prae se pugionem tulit, is a te honoris caussa nominatur? Esto: sit in verbis tuis hic stupor: quanto in rebus sententiisque maior? Constitue hoc, consul, aliquando; Brutorum, C. Cassii, Cn. Domitii, C. Trebonii, reliquorum quam velis esse caussam: edormi crapulam, inquam, et exhala. An faces admovendae sunt, quae te excitent, tantae caussae indormientem? Numquamne intelligis, statuendum tibi esse, utrum illi, qui istam rem gesserunt, homicidae sint, an vindices libertatis? XIII. 31. Attende enim paullisper, cogitationemque sobrii hominis punctum temporis suscipe. Ego, qui sum illorum, ut ipse fateor, familiaris, ut a te arguor, socius, nego quidquam esse medium: confiteor eos, nisi liberatores populi Romani conservatoresque reipublicae sint, plus quam sicarios, plus quam homicidas, plus etiam quam parricidas esse: siquidem est atrocius patriae parentem, quam suum occidere. Tu, homo sapiens et considerate, quid dicis? Si parricidas: cur honoris caussa a te sunt et in hoc ordine et apud populum Romanum semper appellati? Cur M. Brutus, te referente, legibus est solutus, si ab Urbe plus, quam decem dies abfuisset? Cur ludi Apollinares incredibili M. Bruti honore celebrati? Cur provinciae Cassio et Bruto datae? cur quaestores additi? cur legatorum numerus auctus? Atque haec acta per te. Non igitur homicidae. Sequitur, ut liberatores tuo iudicio sint: quandoquidem tertium nihil potest esse. 32. Quid est? num conturbo te? Non enim fortasse satis, quae distinctius dicuntur, intelligis. Sed tamen haec est summa conclusionis meae: quoniam scelere a te liberati sunt, ab eodem te amplissimis praemiis dignissimos iudicatos. Itaque iam retexo orationem meam. Scribam ad illos, ut, si qui forte, quod a te mihi obiectum est, quaerent, sitne verum: ne cui negent. Etenim vereor, ne aut celatum me, illis ipsis non honestum, aut invitatum refugisse, mihi sit turpissimum. Quae enim res umquam (pro sancte Iuppiter!) non modo in hac urbe, sed in omnibus terris est gesta maior! quae gloriosior? quae commendatior hominum memoriae sempiternae? In huius me tu consilii societatem tamquam in equum Troianum cum principibus includis? 33. Non recuso: ago etiam gratias, quoquo animo facis. Tanta enim res est, ut invidiam istam, quam tu in me vis concitare, cum laude non comparem. Quid enim beatius illis, quos tu expulsos a te praedicas et relegatos? qui locus est aut tam desertus aut tam inhumanus, qui illos, quum accesserint, non affari atque appetere videatur? qui homines tam agrestes, qui se, quum eos aspexerint, non maximum cepisse vitae fructum putent? quae vero tam immemor posteritas, quae tam ingratae litterae reperientur, quae eorum gloriam non immortalitatis memoria prosequantur? Tu vero ascribe me talem in numerum. XIV. 34. Sed unam rem vereor ne non probes. Si enim fuissem, non solum regem, sed regnum etiam de republica sustulissem: et, si meus stilus ille fuisset, ut dicitur, mihi crede, non solum unum actum, sed totam fabulam confecissem. Quamquam si interfici Caesarem voluisse crimen est, vide, quaeso, Antoni, quid tibi futurum sit, quem et Narbone hoc consilium cum C. Trebonio cepisse notissimum est, et ob eius consilii societatem, quum interficeretur Caesar, tum te a Trebonio vidimus sevocari. Ego autem, (vide quam tecum agam non inimice!) quod bene cogitasti aliquando, laudo: quod non indicasti, gratias ago: quod non fecisti, ignosco. Virum res illa quaerebat. 35. Quod si te in iudicium quis adducat usurpetque illud Cassianum, CUI BONO FUERIT: vide, quaeso, ne haereas. Quamquam illud quidem fuit, ut tu dicebas, omnibus bono, qui servire nolebant: tibi tamen praecipue, qui non modo non servis, sed etiam regnas: qui maximo te aere alieno ad aedem Opis liberavisti: qui per easdem tabulas innumerabilem pecuniam dissipavisti: ad quem e domo Caesaris

tam multa delata sunt: cuius domus quaestuosissima est falsorum commentariorum et chirographorum officina, agrorum, oppidorum, immunitatum, vectigalium flagitiosissimae nundinae. 36 Etenim quae res egestati et aeri alieno tuo, praeter mortem Caesaris, subvenire potuisset? Nescio quid conturbatus esse videris. Numquid subtimes, ne ad te hoc crimen pertinere videatur? Libero te metu: nemo credet umquam: non est tuum de republica bene mereri: habet istius pulcherrimi facti clarissimos viros respublica auctores: ego te tantum gaudere dico: fecisse non arguo. Respondi maximis criminibus: nunc etiam reliquis respondendum est.

XV. 37. Castra mihi Pompeii atque illud omne tempus obiecisti. Quo quidem tempore si, ut dixi, meum consilium auctoritasque valuisset, tu hodie egeres, nos liberi essemus; respublica non tot duces et exercitus amisisset. Fateor enim, me, quum ea, quae acciderunt, providerem futura, tanta in maestitia fuisse, quanta ceteri optimi cives, si idem providissent, fuissent. Dolebam, dolebam, patres conscripti, rempublicam, vestris quondam meisque conservatam consiliis, brevi tempore esse perituram. Nec vero eram tam indoctus ignarusque rerum, ut frangerer animo propter vitae cupiditatem, quae me manens conficeret angoribus, dimissa molestiis omnibus liberaret. Illos ego praestantissimos viros, lumina reipublicae, vivere volebam, tot consulares, tot praetorios, tot honestissimos senatores, omnem praeterea florem nobilitatis ac iuventutis, tum optimorum civium exercitus: qui si viverent, quamvis iniqua conditione pacis, (mihi enim omnis pax cum civibus bello civili utilior videbatur,) rempublicam hodie teneremus. 38. Quae sententia si valuisset, ac non ii maxime mihi, quorum ego vitae consulebam, spe victoriae elati, obstitissent: ut alia omittam, tu certe numquam in hoc ordine, vel potius in hac urbe mansisses. At vero Cn. Pompeii voluntatem a me abalienabat oratio mea. An ille quemquam plus dilexit? cum ullo aut sermones aut consilia contulit saepius? quod quidem erat magnum, de summa republica dissentientes in eadem consuetudine amicitiae permanere. Sed et ego, quid ille, et contra ille, quid ego sentirem et spectarem, videbat. Ego incolumitati civium primum, ut postea dignitati, ille praesenti dignitati potius consulebat. Quod autem habebat uterque quid sequeretur, idcirco tolerabilior erat nostra dissensio. 39. Quid vero ille singularis vir ac paene divinus de me senserit, sciunt, qui eum de Pharsalica fuga Paphum persecuti sunt. Numquam ab eo mentio de me, nisi honorifica, nisi plena amicissimi desiderii, quum me vidisse plus fateretur, se speravisse meliora. Et eius viri nomine me insectari audes, cuius me amicum, te sectorem esse fateare? XVI. Sed omittatur bellum illud, in quo tu nimium felix fuisti. Ne iocis quidem respondebo, quibus me in castris usum esse dixisti. Erant illa quidem castra plena curae: verumtamen homines, quamvis in turbidis rebus sint, tamen, si modo homines sunt, interdum animis relaxantur. 40. Quod autem idem maestitiam meam reprehendit, idem iocum: magno argumento est, me in utroque fuisse moderatum.

Hereditates mihi negasti venire. Utinam hoc tuum verum crimen esset! plures amici mei et necessarii viverent. Sed qui istuc tibi venit in mentem? Ego enim amplius H-S ducenties acceptum hereditatibus retuli. Quamquam in hoc genere fateor feliciorem esse te. Me nemo, nisi amicus, fecit heredem, ut cum illo commodo, si quod erat, animi quidam dolor iungeretur: te is, quem tu vidisti numquam, L. Rubrius Cassinas fecit heredem. 41. Et quidem vide quam te amarit is, qui, albus aterne fueris, ignorans, fratris filium praeteriit, Q. Fufii, honestissimi equitis Romani suique amantissimi, quem palam heredem semper factitarat, ne nominat quidem: te, quem numquam viderat aut certe numquam salutaverat, fecit heredem. Velim mihi dicas, nisi molestum est, L. Turselius qua facie fuerit, qua statura, quo municipio, qua tribu. Nihil scio, inquis, nisi quae praedia habuerit. Igitur fratrem exheredans, te faciebat heredem. In multas praeterea pecunias alienissimorum hominum, eiectis veris heredibus, tamquam heres esset, invasit. 42. Quamquam hoc maxime admiratus sum, mentionem te hereditatum ausum esse facere, quum ipse hereditatem patris non adisses.

XVII. Haec ut colligeres, homo amentissime, tot dies in aliena villa declamasti? quamquam tu quidem (ut tui familiarissimi dictitant) vini exhalandi, non ingenii acuendi caussa declamitas. Et vero adhibes ioci caussa magistrum, suffragio tuo, et compotorum tuorum, rhetorem, cui concessisti, ut in te, quae vellet, diceret. Salsum omnino hominem! Sed materia facilis, in te et in tuos dicta dicere. Vide autem, quid inter te et avûm tuum intersit. Ille sensim dicebat, quod caussae prodesset; tu cursim dicis aliena. 43. At quanta merces data est rhetori! Audite, audite, patres conscripti, et cognoscite reipublicae vulnera. Duo millia iugerum campi Leontini Sex. Clodio rhetori assignasti, et quidem immunia, ut populi Romani tanta mercede nihil sapere disceres. Num etiam hoc, homo audacissime, ex Caesaris commentariis? Sed dicam alio loco et de Leontino agro et de Campano: quos iste agros, ereptos reipublicae, turpissimis possessoribus inquinavit. Iam enim, quoniam criminibus eius satis respondi, de ipso emendatore et correctore nostro quaedam dicenda sunt. Nec enim omnia effundam, ut, si saepius decertandum sit, ut erit, semper novus veniam: quam facultatem mihi multitudo istius vitiorum peccatorumque largitur.

XVIII. 44. Visne igitur te inspiciamus a puero? Sic opinor. A principio ordiamur. Tenesne memoria, praetextatum te decoxisse? Patris, inquies, ista culpa est. Concedo: etenim est pietatis plena defensio. Illud tamen audaciae tuae, quod sedisti in quattuordecim ordinibus, quum esset lege Roscia decoctoribus certus locus constitutus, quamvis quis fortunae vitio, non suo decoxisset. Sumpsisti virilem, quam statim muliebrem togam reddidisti: primo vulgare scortum: certa flagitii merces, nec ea parva: sed cito Curio intervenit, qui te a meretricio quaestu abduxit, et, tamquam stolam dedisset, in matrimonio stabili et certo locavit. 45. Nemo umquam puer emptus libidinis caussa, tam fuit in domini potestate, quam tu in Curionis. Quoties te pater eius domo sua eiecit? quoties custodes posuit, ne limen intrares? quum tu tamen, nocte socia, hortante libidine, cogente mercede, per tegulas demitterere. Quae flagitia domus illa diutius ferre non potuit. Scisne, me de rebus mihi notissimis dicere? Recordare tempus illud, quum pater Curio maerens iacebat in lecto: filius se ad pedes meos posternens, lacrimans te mihi commendabat; orabat, ut te contra suum patrem, si sestertium sexagies peteret, defenderem: tantum enim se pro te intercessisse. Ipse autem amore ardens confirmabat, quod desiderium tui discidii ferre non posset, se in

exsilium iturum. 46. Quo ego tempore quanta mala florentissimae familiae sedavi vel potius sustuli! Patri persuasi, ut aes alienum filii dissolveret: redimeret adolescentem, summa spe et animi et ingenii praeditum, rei familiaris facultatibus: eumque a tua non modo familiaritate, sed etiam congressione, patrio iure et potestate prohiberet. Haec tu quum per me acta meminisses: nisi illis, quos videmus, gladiis confideres, maledictis me provocare ausus esses?

XIX. 47. Sed iam stupra et flagitia omittam: sunt quaedam, quae honeste non possum dicere: tu autem eo liberior, quod ea in te admisisti, quae a verecundo inimico audire non posses. Sed reliquum vitae cursum videte: quem quidem celeriter perstringam. Ad haec enim, quae in civili bello, in maximis reipublicae miseriis fecit, et ad ea, quae quotidie facit, festinat animus. Quae peto, ut, quamquam multo notiora vobis, quam mihi sunt, tamen, ut facitis, attente audiatis. Debet enim talibus in rebus excitare animos non cognitio solum rerum, sed etiam recordatio. Tametsi incidamus oportet media, ne nimis sero ad extrema veniamus.

48. Intimus erat in tribunatu Clodio, qui sua erga me beneficia commemorat; eius omnium incendiorum fax: cuius etiam domi quiddam iam tum molitus est. Quid dicam, ipse optime intelligit. Inde iter Alexandriam contra senatus auctoritatem, contra rempublicam et religiones: sed habebat ducem Gabinium, quicum quidvis rectissime facere posset. Qui tum inde reditus, aut qualis? prius in ultimam Galliam ex Aegypto, quam domum. Quae autem erat domus? Suam enim quisque domum tum obtinebat, neque erat usquam tua. Domum dico? Quid erat in terris, ubi in tuo pedem poneres, praeter unum Misenum, quod cum sociis, tamquam Sisaponem, tenebas? XX. 49. Venisti e Gallia ad quaesturam petendam. Aude dicere, te prius ad parentem tuum venisse, quam ad me. Acceperam enim iam ante Caesaris litteras, ut mihi satisfieri paterer a te. Itaque ne loqui quidem sum te passus de gratia. Postea cultus sum a te, tu a me observatus in petitione quaesturae. Quo quidem tempore P. Clodium, approbante populo Romano, in foro es conatus occidere: quumque eam rem tua sponte conarere, non impulsu meo, tamen ita praedicabas, te non existimare, nisi illum interfecisses, umquam mihi pro tuis in me iniuriis satis esse facturum. In quo demiror, cur Milonem impulsu meo rem illam egisse dicas, quum te, ultro mihi idem illud deferentem, numquam sim adhortatus. Quamquam, si in eo perseverares, ad tuam gloriam rem illam referri malebam, quam ad meam gratiam. 50. Quaestor es factus: deinde continuo sine senatusconsulto, sine sorte, sine lege ad Caesarem cucurristi. Id enim unum in terris egestatis, aeris alieni, nequitiae, perditis vitae rationibus perfugium esse ducebas. Ibi te quum et illius largitionibus et tuis rapinis explevisses, (si hoc est explere, quod statim effundas,) advolasti egens ad tribunatum, ut in eo magistratu, si posses, viri tui similis esses.

XXI. Accipite nunc, quaeso, non ea, quae ipse in se atque in domesticum dedecus impure atque intemperanter, sed quae in nos fortunasque nostras, id est, in universam rempublicam, impie ac nefarie fecerit. Ab huius enim scelere omnium malorum principium natum reperietis. 51. Nam, quum, L. Lentulo, C. Marcello consulibus, Kalendis Ianuar. labantem et prope cadentem rempublicam fulcire cuperetis, ipsique C. Caesari, si sana mente esset, consulere velletis: tum iste venditum atque emancipatum tribunatum consiliis vestris opposuit, cervicesque suas ei subiecit securi, qua multi minoribus in peccatis occiderunt. In te, M. Antoni, id decrevit senatus, et quidem incolumis, nondum tot luminibus exstinctis, quod in hostem togatum decerni est solitum more maiorum. Et tu apud patres conscriptos contra me dicere ausus es, quum ab hoc ordine ego conservator essem, tu hostis reipublicae iudicatus? Commemoratio illius tui sceleris intermissa est, non memoria deleta. Dum genus hominum, dum populi Romani nomen exstabit, (quod quidem erit, si per te licebit, sempiternum,) tua illa pestifera intercessio nominabitur. 52. Quid cupide a senatu, quid temere fiebat, quum tu, unus adolescens, universum ordinem decernere de salute reipublicae prohibuisti? neque id semel, sed saepius: neque tu tecum de senatus auctoritate agi passus es. Quid autem agebatur, nisi ne deleri et everti rempublicam funditus velles, quum te neque principes civitatis rogando, neque maiores natu monendo, neque frequens senatus agendo, de vendita atque addicta sententia demovere potuit? Tum illud, multis rebus ante tentatis, necessario tibi vulnus inflictum, quod paucis ante te: quorum incolumis fuit nemo. 53. Tum contra te dedit arma hic ordo consulibus reliquisque imperiis et potestatibus: quae non effugisses, nisi te ad arma Caesaris contulisses. XXII. Tu, tu, inquam, M. Antoni, princeps C. Caesari omnia perturbare cupienti caussam belli contra patriam inferendi dedisti. Quid enim aliud ille dicebat? quam caussam dementissimi sui consilii et facti afferebat, nisi quod intercessio neglecta, ius tribunicium sublatum, circumscriptus a senatu esset Antonius? Omitto, quam haec falsa, quam levia: praesertim quum omnino nulla caussa iusta cuiquam esse possit contra patriam arma capiendi. Sed nihil de Caesare: tibi certe confitendum est, caussam perniciosissimi belli in persona tua constitisse. 54. O miserum te, si haec intelligis! miseriorem, si non intelligis, hoc litteris mandari, hoc memoriae prodi, huius rei ne posteritatem quidem omnium saeculorum umquam immemorem fore, consules ex Italia excussos, cumque his Cn. Pompeium, quod imperii populi Romani decus ac lumen fuit, omnes consulares, qui per valetudinem exsequi cladem illam fugamque potuissent, praetores, praetorios, tribunos plebis, magnam partem senatus, omnem sobolem iuventutis, unoque verbo, rempublicam expulsam atque exterminatam suis sedibus. 55. Ut igitur in seminibus est caussa arborum et stirpium: sic huius luctuosissimi belli semen tu fuisti. Doletis tres exercitus populi Romani interfectos: interfecit Antonius. Desideratis clarissimos cives: eos quoque vobis eripuit Antonius. Auctoritas huius ordinis afflicta est: afflixit Antonius. Omnia denique, quae postea vidimus, (quid autem mali non vidimus?) si recte ratiocinabimur, uni accepta referemus Antonio. Ut Helena Troianis, sic iste huic reipublicae belli caussa, caussa pestis atque exitii fuit. Reliquae partes tribunatus principio similes. Omnia perfecit, quae senatus, salva republica ne fieri possent, perfecerat. —Cuius tamen scelus in scelere cognoscite.

XXIII. 56. Restituebat multos calamitosos. In his patrui nulla mentio. Si severus: cur non in omnes? Si misericors: cur non in suos? Sed omitto ceteros. Licinium Lenticulam, de alea condemnatum, collusorem suum, restituit: quasi vero ludere cum con-

demnato non liceret: sed ut, quod in alea perdiderat, beneficio legis dissolveret. Quam attulisti rationem populo Romano, cur eum restitui oporteret? Absentem, credo, in reos relatum: rem indicta caussa iudicatam: nullum fuisse de alea lege iudicium: vi oppressum et armis: postremo, quod de patruo tuo dicebatur, pecunia iudicium esse corruptum? Nihil horum. At vir bonus et republica dignus. Nihil id quidem ad rem: ego tamen, quoniam condemnatum esse pro nihilo est, si ita esset, ignoscerem. Hominem omnium nequissimum, qui non dubitaret vel in foro alea ludere, lege, quae est de alea, condemnatum, qui in integrum restituit, is non apertissime studium suum ipse profitetur? 57. In eodem vero tribunatu, quum Caesar in Hispaniam proficiscens, huic conculcandam Italiam tradidisset, quae fuit eius peragratio itinerum, lustratio municipiorum? Scio me in rebus celebratissimis sermone omnium versari, eaque, quae dico dicturusque sum, notiora esse omnibus, qui in Italia tum fuere, quam mihi, qui non fui. Notabo tamen singulas res: etsi nullo modo poterit oratio mea satisfacere vestrae scientiae. Etenim quod umquam in terris tantum flagitium exstitisse auditum est? tantam turpitudinem? tantum dedecus? XXIV. 58. Vehebatur in essedo tribunus plebis: lictores laureati antecedebant: inter quos aperta lectica mima portabatur: quam ex oppidis municipales, homines honesti, obviam necessario prodeuntes, non noto illo et mimico nomine, sed Volumniam consalutabant. Sequebatur rheda cum lenonibus, comites nequissimi, reiecta mater amicam impuri filii tamquam nurum sequebatur. O miserae mulieris fecunditatem calamitosam! Horum flagitiorum iste vestigiis omnia municipia, praefecturas, colonias, totam denique Italiam impressit.

59. Reliquorum factorum eius, patres conscripti, difficilis est sane reprehensio et lubrica. Versatus in bello est: saturavit se sanguine dissimillimorum sui civium: fuit felix, si potest ulla esse in scelere felicitas. Sed, quoniam veteranis cautum esse volumus, quamquam dissimilis est militum caussa et tua: (illi secuti sunt: tu quaesisti ducem:) tamen, ne apud illos me in invidiam voces, nihil de belli genere dicam. Victor e Thessalia Brundisium cum legionibus revertisti. Ibi me non occidisti. Magnum beneficium. Potuisse enim fateor. Quamquam nemo erat eorum, qui tum tecum fuerunt, qui mihi non censeret parci oportere. 60. Tanta enim est caritas patriae, ut vestris etiam legionibus sanctus essem, quod eam a me servatam esse meminissent. Sed fac id te dedisse mihi, quod non ademisti, meque a te habere vitam, quia non a te sit erepta: licuitne mihi per tuas contumelias, hoc tuum beneficium sic tueri, ut tuebar, praesertim quum te haec auditurum videres? XXV. 61. Venisti Brundisium, in sinum quidem et in complexum tuae mimulae. Quid est? Num mentior? Quam miserum est id negare non posse, quod sit turpissimum confiteri! Si te municipiorum non pudebat: ne veterani quidem exercitus? Quis enim miles fuit, qui Brundisii illam non viderit? quis, qui nescierit, venisse eam tot tibi dierum viam gratulatum? quis, qui non indoluerit, tam sero se, quem hominem secutus esset, cognoscere? 62. Italiae rursus percursatio eadem comite mima: in oppida militum crudelis et misera deductio: in Urbe auri, argenti, maximeque vini foeda direptio. Accessit, ut, Caesare ignaro, quum ille esset Alexandriae, beneficio amicorum eius magister equitum constitueretur. Tum existimavit se suo iure cum Hippia vivere et equos vectigales Sergio mimo tradere. Tum sibi non hanc, quam nunc male tuetur, sed M. Pisonis domum, ubi habitaret, legerat. Quid ego istius decreta, quid rapinas, quid hereditatum possessiones datas, quid ereptas proferam? Cogebat egestas: quo se verteret, non habebat: nondum ei tanta a L. Rubrio, non a L. Turselio hereditas venerat: nondum in Cn. Pompeii locum multorumque aliorum, qui aberant, repentinus heres successerat. Erat ei vivendum latronum ritu, ut tantum haberet, quantum rapere potuisset.

63. Sed haec, quae robustioris improbitatis sunt, omittamus: loquamur potius de nequissimo genere levitatis. Tu, istis faucibus, istis lateribus, ista gladiatoria totius corporis firmitate, tantum vini in Hippiae nuptiis exhauseras, ut tibi necesse esset in populi Romani conspectu vomere postridie. O rem non modo visu foedam, sed etiam auditu! Si inter caenam in ipsis tuis immanibus illis poculis hoc tibi accidisset, quis non turpe duceret? In coetu vero populi Romani negotium publicum gerens magister equitum, cui ructare turpe esset, is vomens frustis esculentis vinum redolentibus gremium suum et totum tribunal implevit. Sed hoc ipse fatetur esse in suis sordibus: veniamus ad splendida.

XXVI. 64. Caesar Alexandria se recepit, felix, ut sibi quidem videbatur: mea autem sententia, si quis reipublicae sit infelix, felix esse non potest. Hasta posita pro aede Iovis Statoris, bona (miserum me! consumptis enim lacrimis, tamen infixus haeret dolor,) bona, inquam, Cn. Pompeii Magni, voci acerbissimae subiecta praeconis. Una in illa re servitutis oblita civitas ingemuit, servientibusque animis, quum omnia metu tenerentur, gemitus tamen populi Romani liber fuit. Exspectantibus omnibus, quisnam esset tam impius, tam demens, tam diis hominibusque hostis, qui ad illud scelus sectionis auderet accedere, inventus est nemo praeter Antonium, praesertim quum tot essent circum hastam illam, qui alia omnia auderent: unus inventus est, qui id auderet, quod omnium fugisset et reformidasset audacia. 65. Tantus igitur te stupor oppressit, vel, ut verius dicam, tantus furor, ut primum, quum sector sis isto loco natus, deinde quum Pompeii sector, non te exsecrandum populo Romano, non detestabilem, non omnes tibi deos, omnes homines et esse inimicos et futuros scias? At quam insolenter statim helluo invasit in eius viri fortunas, cuius virtute terribilior erat populus Romanus exteris gentibus, iustitia carior? XXVII. In eius igitur viri copias quum se subito ingurgitavisset, exsultabat gaudio persona de mimo modo egens, repente dives. Sed, ut est apud poetam nescio quem, *male parta, male dilabuntur*. 66. Incredibile ac simile portenti est, quonam modo illa tam multa, quam paucis, non dico mensibus, sed diebus effuderit. Maximus vini numerus fuit, permagnum optimi pondus argenti, pretiosa vestis, multa et lauta supellex, et magnifica multis locis, non illa quidem luxuriosi hominis, sed tamen abundantis. Horum paucis diebus nihil erat. 67. Quae Charybdis tam vorax? Charybdin dico? quae si fuit, fuit animal unum: Oceanus, medius fidius, vix videtur tot res, tam dissipatas, tam distantibus in locis positas, tam cito absorbere potuisse. Nihil erat clausum, nihil obsignatum, nihil scriptum. Apothecae totae nequissimis hominibus condonabantur. Alia mimi rapiebant, alia mimae: domus erat aleatoribus referta, plena ebriorum: totos dies potabatur, atque id locis pluribus: suggerebantur etiam saepe (non enim

semper iste felix) damna aleatoria. Conchyliatis Cn. Pompeii peristromatis, servorum in cellis, lectos stratos videres. Quamobrem desinite mirari, haec tam celeriter esse consumpta. Non modo unius patrimonium, quamvis amplum, ut illud fuit, sed urbes et regna celeriter tanta nequitia devorare potuisset. At idem aedes etiam et hortos. 68. O audaciam immanem! Tu etiam ingredi illam domum ausus es? tu illud sanctissimum limen intrare? tu illarum aedium diis penatibus os importunissimum ostendere? Quam domum aliquamdiu nemo aspicere poterat, nemo sine lacrimis praeterire, hac te in domo tamdiu deversari non pudet? In qua, quamvis nihil sapias, tamen nihil tibi potest esse iucundum. XXVIII. An tu, illa in vestibulo rostra, an* spolia quum aspexisti, domum tuam te introire putas? Fieri non potest. Quamvis enim sine mente, sine sensu sis, ut es: tamen et te et tua et tuos nosti. Nec vero te umquam neque vigilantem neque in somnis credo posse mente consistere. Necesse est, quamvis sis, ut es, violentus et furens, quum tibi obiecta sit species singularis viri, perterritum te de somno excitari, furere etiam saepe vigilantem. 69. Me quidem miseret parietum ipsorum atque tectorum. Quid enim umquam domus illa viderat, nisi pudicum, nisi ex optimo more et sanctissima disciplina? Fuit enim ille vir, patres conscripti, sicut scitis, quum foris clarus, tum domi admirandus, neque rebus externis magis laudandus, quam institutis domesticis: huius in sedibus pro cubiculis stabula, pro tricliniis popinae sunt. Etsi iam negat. Nolite, nolite quaerere. Frugi factus est. Illam suam suas res sibi habere iussit, ex duodecim tabulis claves ademit, exegit. Quam porro spectatus civis, quam probatus! cuius ex omni vita nihil est honestius, quam quod cum mima fecit divortium. 70. At quam crebro usurpat, *et consul, et Antonius?* Hoc est dicere, et consul et impudicissimus: et consul et homo nequissimus. Quid enim est aliud Antonius? Nam si dignitas significaretur in nomine, dixisset, credo, aliquando avus tuus se et consulem et Antonium. Numquam dixit. Dixisset etiam collega meus, patruus tuus. Nisi si tu solus es Antonius. Sed omitto ea peccata, quae non sunt earum partium propria, quibus tu rempublicam vexavisti: ad ipsas tuas partes redeo, id est, ad civile bellum, quod natum, conflatum, susceptum opera tua est.

XXIX. 71. Cui bello quum propter timiditatem tuam, tum propter libidines defuisti? Gustaras civilem sanguinem, vel potius exsorbueras: fueras in acie Pharsalica antesignanus: L. Domitium, clarissimum et nobilissimum virum, occideras: multosque praeterea, qui de praelio effugerant, quos Caesar, ut nonnullos, fortasse servasset, crudelissime persecutus trucidaras. Quibus rebus tantis, talibus gestis, quid fuit caussae, cur in Africam Caesarem non sequerere, quum praesertim belli pars tanta restaret? Itaque quem locum apud ipsum Caesarem post eius ex Africa reditum obtinuisti? quo numero fuisti? Cuius tu imperatoris quaestor fueras, dictatoris magister equitum, belli princeps, crudelitatis auctor, praedae socius, testamento, ut ipse dicebas, filius, appellatus es de pecunia, quam pro domo, pro hortis, pro sectione debebas. 72. Primo respondisti plane ferociter: et, ne omnia videar contra te, propemodum aequa et iusta dicebas. A me C. Caesar pecuniam? cur potius, quam ego ab illo? An ille sine me vicit? At ne potuit quidem. Ego ad illum belli civilis caussam attuli: ego leges perniciosas rogavi: ego arma contra consules imperatoresque populi Romani, contra senatum populumque Romanum, contra deos patrios arasque et focos, contra patriam tuli. Num sibi soli vicit? Quorum facinus est commune, cur non sit eorum praeda communis? Ius postulabas: sed quid ad rem? plus ille poterat. 73. Itaque, excussis tuis vocibus, et ad te et ad praedes tuos milites misit: quum repente a te praeclara illa tabula prolata. Qui risus hominum? tantam esse tabulam, tam varias, tam multas possessiones, ex quibus, praeter partem Miseni, nihil erat, quod is, qui auctionaretur, posset suum dicere. Auctionis vero miserabilis aspectus: vestis Pompeii non multa, eaque maculosa: eiusdem quaedam argentea vasa collisa: sordida mancipia, ut doleremus quidquam esse ex illis reliquiis, quod videre possemus. 74. Hanc tamen auctionem heredes L. Rubrii decreto Caesaris prohibuerunt. Haerebat nebulo: quo se verteret, non habebat. Quin his ipsis temporibus domi Caesaris percussor, ab isto missus, deprehensus dicebatur esse cum sica. De quo Caesar in senatu, aperte in te invehens, questus est. Proficiscitur in Hispaniam Caesar, paucis tibi ad solvendum propter inopiam tuam prorogatis diebus. Ne tum quidem sequeris. Tam bonus gladiator rudem tam cito accepisti? Hunc igitur quisquam, qui in suis partibus, id est, in suis fortunis, tam timidus fuerit, pertimescat?

XXX. 75. Profectus est tandem aliquando in Hispaniam: sed tuto, ut ait, pervenire non potuit. Quonam modo igitur Dolabella pervenit? Aut non suscipienda fuit ista caussa, Antoni: aut, quum suscepisses, defendenda usque ad extremum. Ter depugnavit Caesar cum civibus, in Thessalia, Africa, Hispania. Omnibus adfuit his pugnis Dolabella: in Hispaniensi etiam vulnus accepit. Si de meo iudicio quaeris; nollem. Sed tamen consilium a primo reprehendendum, laudanda constantia. Tu vero quid es? Cn. Pompeii liberi primum patriam repetebant. Esto: fuerit haec partium caussa communis. Repetebant praeterea deos penates patrios, aras, focos, larem suum familiarem; in quae tu invaseras. Haec quum repeterent armis ii, quorum erant legibus: (etsi in rebus iniquissimis quid potest esse aequi?) tamen erat aequissimum, contra Cn. Pompeii liberos pugnare. quem? te, sectorem. 76. An tu Narbone mensas hospitum convomeres, Dolabella pro te in Hispania dimicaret?

Qui vero Narbone reditus! Etiam quaerebat, cur ego ex ipso cursu tam subito revertissem. Exposui nuper, patres conscripti, caussam reditus mei. Volui, si possem, etiam ante Kalendas Ian. prodesse reipublicae. Nam, quod quaerebas, quomodo redissem: primum luce, non tenebris: deinde cum calceis et toga, nullis nec Gallicis, nec lacerna. At etiam aspicis me, et quidem, ut videris, iratus. Nae tu iam mecum in gratiam redeas, si scias, quam me pudeat nequitiae tuae, cuius te ipsum non pudet. Ex omnibus omnium flagitiis nullum turpius vidi, nullum audivi. Qui magister equitum fuisse tibi viderere, in proximum annum consulatum peteres, vel potius rogares; is per municipia coloniasque Galliae, a qua nos tum, quum consulatus petebatur, non rogabatur, petere consulatum solebamus, cum Gallicis et lacerna cucurristi. XXXI. 77. At videte levitatem hominis. Quum hora diei decima fere ad Saxa rubra venisset, delituit in quadam cauponula, atque ibi se occultans perpotavit ad vesperum: inde cisio celeriter ad Urbem advectus, domum venit capite involuto. Ianitor: Quis

tu? A Marco tabellarius. Confestim ad eam, cuius caussa venerat, eique epistolam tradidit. Quam quum illa legeret flens, (erat enim amatorie scripta: caput autem litterarum, sibi cum illa mima posthac nihil futurum: omnem se amorem abiecisse illinc, atque in hanc transfudisse:) quum mulier fleret uberius, homo misericors ferre non potuit, caput aperuit, in collum invasit. O hominem nequam! Quid enim aliud dicam? magis proprie nihil possum dicere. Ergo, ut te Catamitum, nec opinato quum ostendisses, praeter spem mulier aspiceret, idcirco Urbem terrore nocturno, Italiam multorum dierum metu perturbasti? 78. Et domi quidem caussam amoris habuit; foris etiam turpiorem, ne L. Plancus praedes suos venderet. Productus autem in concionem a tribuno plebis, quum respondisses, te rei tuae caussa venisse, populum etiam dicacem in te reddidisti. XXXII. Sed nimis multa de nugis. Ad maiora veniamus.

C. Caesari ex Hispania redeunti obviam longissime processisti. Celeriter isti, redisti, ut cognosceret te, si minus fortem, attamen strenuum. Factus es ei rursus, nescio quomodo, familiaris. Habebat hoc omnino Caesar: quem plane perditum aere alieno egentemque, si eumdem nequam hominem audacemque cognorat, hunc in familiaritatem libentissime recipiebat. 79. His igitur rebus praeclare commendatus, iussus es renuntiari consul, et quidem cum ipso. Nihil queror de Dolabella, qui tum est impulsus, inductus, elusus. Qua in re quanta fuerit utriusque vestrum perfidia in Dolabellam, quis ignorat? Ille induxit, ut peteret: ille promissum et receptum intervertit ad seque tratulit: tu eius perfidiae voluntatem tuam ascripsisti. Veniunt Kalendae Ianuariae: cogimur in senatum: invectus est copiosius multo in istum et paratius Dolabella, quam nunc ego. 80. Hic autem iratus quae dixit, dii boni? Primum quum Caesar ostendisset, se, priusquam proficisceretur, Dolabellam consulem esse iussurum: quem negant regem, qui et faceret semper eiusmodi aliquid et diceret; sed quum Caesar ita dixisset, tum hic bonus augur eo se sacerdotio praeditum esse dixit, ut comitia auspiciis vel impedire, vel vitiare posset, idque se facturum esse asseveravit. In quo primum incredibilem stupiditatem hominis cognoscite. 81. Quid enim? Istuc, quod te sacerdotii iure facere posse dixisti, si augur non esses et consul esses, minus facere potuisses? Vide ne etiam facilius. Nos enim nuntiationem solum habemus: consules et reliqui magistratus etiam spectionem. Esto: hoc imperite: nec enim est ab homine numquam sobrio postulanda prudentia: sed videte impudentiam. Multis ante mensibus in senatu dixit, se Dolabellae comitia aut prohibiturum auspiciis aut id facturum esse, quod fecit. Quisquamne divinare potest, quid vitii in auspiciis futurum sit, nisi qui de caelo servare constituit? quod neque licet comitiis per leges, et, si quis servavit, non habitis comitiis, sed priusquam habeantur, debet nuntiare. Verum implicata inscitia impudentia est, nec scit quod augurem, nec facit, quod pudentem decet. 82. Atque ex illo die recordamini eius usque ad Idus Martias consulatum. Quis umquam apparitor tam humilis, tam abiectus? Nihil ipse poterat: omnia rogabat: caput in aversam lecticam inserens, beneficia, quae venderet, a collega petebat.

XXXIII. Ecce Dolabellae comitiorum dies: sortitio praerogativae: quiescit. Renuntiatur: tacet. Prima classis vocatur: renuntiatur: deinde, ut assolet, suffragatum secunda classis: quae omnia citius sunt facta, quam dixi. 83. Confecto negotio bonus augur (C. Laelium diceres), ALIO DIE, inquit. O impudentiam singularem! Quid videras? quid senseras? quid audieras? Nec enim te de caelo servasse dixisti, neque hodie dicis. Id igitur obvenit vitium, quod tu iam Kalendis Ianuariis futurum esse provideras et tanto ante praedixeras. Ergo, hercule, magna, ut spero, tua potius, quam reipublicae calamitate ementitus es auspicia: obstrinxisti populum Romanum religione, augur auguri, consul consuli nuntiasti. Nolo plura, ne acta Dolabellae videar convellere, quae necesse est aliquando ad nostrum collegium deferantur. 84. Sed arrogantiam hominis insolentiamque cognoscite. Quamdiu tu voles, vitiosus consul Dolabella: rursus, quum voles, salvis auspiciis creatus. Si nihil est, quum augur iis verbis nuntiat, quibus tu nuntiasti; confitere te, quum ALIO DIE dixeris, sobrium non fuisse: sin est aliqua vis in istis verbis, ea quae sit, augur a collega requiro.

Sed, ne forte ex multis rebus gestis M. Antonii rem unam pulcherrimam transsiliat oratio, ad Lupercalia veniamus. XXXIV. Non dissimulat, patres conscripti: apparet esse commotum: sudat, pallet. Quidlibet, modo ne nauseet, faciat, quod in porticu Minutia fecit. Quae potest esse turpitudinis tantae defensio? Cupio audire: ut videam, ubi rhetoris tanta merces, ubi campus Leontinus appareat. 85. Sedebat in rostris collega tuus, amictus toga purpurea, in sella aurea, coronatus. Escendis, accedis ad sellam, (ita eras Lupercus, ut te consulem esse meminisse deberes,) diadema ostendis. Gemitus toto foro. Unde diadema? Non enim abiectum sustuleras, sed attuleras domo meditatum et cogitatum scelus. Tu diadema imponebas cum plangore populi: ille cum plausu reiiciebat. Tu ergo unus, scelerate, inventus es, qui, quum auctor regni esses, eum, quem collegam habebas, dominum habere velles, et idem tentares, quid populus Romanus ferre et pati posset. 86. At etiam misericordiam captabas: supplex te ad pedes abiiciebas. Quid petens? ut servires? Tibi uni peteres, qui ita a puero vixeras, ut omnia paterere, ut facile servires: a nobis populoque Romano mandatum id certe non habebas. O praeclaram illam eloquentiam tuam, quum es nudus concionatus! Quid hoc turpius? quid foedius? quid suppliciis omnibus dignius? Num exspectas, dum te stimulis fodiam? Haec te, si ullam partem sensus habes, lacerat, haec cruentat oratio. Vereor, ne imminuam summorum virorum gloriam: dicam tamen dolore commotus. Quid indignius, quam vivere eum, qui imposuerit diadema, quum omnes fateantur iure interfectum esse, qui abiecerit? 87. At etiam ascribi iussit in fastis ad Lupercalia: C. CAESARI, DICTATORI PERPETUO, M. ANTONIUM, CONSULEM, POPULI IUSSU REGNUM DETULISSE: CAESAREM UTI NOLUISSE. Iamiam minime miror, te otium perturbare: non modo Urbem odisse, sed etiam lucem: cum perditissimis latronibus non solum de die, sed etiam in diem vivere. Ubi enim tu in pace consistes? qui locus tibi in legibus et in iudiciis esse potest, quae tu, quantum in te fuit, dominatu regio sustulisti? Ideone L. Tarquinius exactus, Spurii Cassius et Melius, M. Manlius, necati, ut multis post saeculis a M. Antonio, quod fas non est, rex Romae constitueretur? — Sed ad auspicia redeamus.

XXXV. 88. De quibus rebus Idibus Martiis fuit in senatu Caesar acturus; quaero, tum tu quid egisses. Audiebam quidem te paratum venisse, quod me

de ementitis auspiciis, quibus tamen parere necesse erat, putares esse dicturum. Sustulit illum diem fortuna populi Romani. Num etiam tuum de auspiciis iudicium interitus Caesaris sustulit? Sed incidi in id tempus, quod iis rebus, in quas ingressa erat oratio, praevertendum est. Quae tua fuga? quae formido praeclaro illo die? quae propter conscientiam scelerum desperatio vitae? quum ex illa fuga beneficio eorum, qui te, si sanus esses, salvum esse voluerunt, clam te domum recepisti? 89. O mea frustra semper verissima auguria rerum futurarum! Dicebam illis in Capitolio liberatoribus nostris, quum me ad te ire vellent, ut ad defendendam rempublicam te adhortarer, quoad metueres, omnia te promissurum: simul ac timere desiisses, similem te futurum tui. Itaque, quum ceteri consulares irent, redirent, in sententia mansi: neque te illo die neque postero vidi, neque ullam societatem optimis civibus cum importunissimo hoste foedere ullo confirmari posse credidi. Post diem tertium veni in aedem Telluris et quidem invitus, quum omnes aditus armati obsiderent. 90. Qui tibi dies ille, M. Antoni, fuit? Quamquam mihi subito inimicus exstitisti: tamen me tui miseret, quod tibi invideris. XXXVI. Qui tu vir, dii immortales! et quantus fuisses, si illius diei mentem servare potuisses! Pacem haberemus, quae erat facta per obsidem, puerum nobilem, M. Bambalionis nepotem. Quamquam bonum te timor faciebat, non diuturnus magister officii: improbum fecit ea, quae, dum timor abest, a te non discedit, audacia. Etsi tum, quum optimum te putabant, me quidem dissentiente, funeri tyranni, si funus illud fuit, sceleratissime praefuisti. Tua illa pulchra laudatio, tua miseratio, tua cohortatio. 91. Tu, tu, inquam, illas faces incendisti, et eas, quibus semiustulatus ille est, et eas, quibus incensa L. Bellieni domus deflagravit. Tu illos impetus perditorum hominum et ex maxima parte servorum, quos nos vi manuque repulimus, in nostras domos immisisti. Idem tamen, quasi fuligine abstersa, reliquis diebus in Capitolio praeclara senatus consulta fecisti, ne qua post Idus Martias immunitatis tabula, neve cuiusquam beneficii figeretur. Meministi ipse, de exsulibus, scis, de immunitate quid dixeris. Optimum vero, quod dictaturae nomen in perpetuum de republica sustulisti. Quo quidem facto tantum te cepisse odium regni videbatur, ut eius omnem, propter proximum dictatorem, tolleres metum. 92. Constituta respublica videbatur aliis, mihi vero nullo modo, qui omnia te gubernante naufragia metuebam. Num me igitur fefellit? aut num diutius sui potuit esse dissimilis? Inspectantibus vobis, toto Capitolio tabulae figebantur: neque solum singulis venibant immunitates, sed etiam populis universis. Civitas non iam singillatim, sed provinciis totis dabatur. Itaque si haec manent, quae stante republica manere non possunt, provincias universas, patres conscripti, perdidistis: neque vectigalia solum, sed etiam imperium populi Romani huius domesticis nundinis deminutum est. XXXVII. 93. Ubi est septies millies sestertium, quod in tabulis, quae sunt ad Opis, patebat? funestae illius quidem pecuniae, sed tamen, si iis, quorum erat, non redderetur, quae nos a tributis posset vindicare. Tu autem quadringenties H-S quod Idibus Martiis debuisti, quonam modo ante Kalendas Aprilis debere desisti? Sunt ea quidem innumerabilia, quae a tuis emebantur, non insciente te: sed unum egregium de rege Deiotaro, populi Romani amicissimo, decretum in Capitolio fixum: quo proposito nemo erat, qui in ipso dolore risum posset continere. 94. Quis enim cuiquam inimicior, quam Deiotaro Caesar? aeque atque huic ordini, ut equestri, ut Massiliensibus, ut omnibus, quibus rempublicam populi Romani caram esse sentiebat. Is igitur, a quo vivo nec praesens nec absens quidquam aequi boni impetravit, apud mortuum factus est gratiosus. Compellarat hospitem praesens, computarat, pecuniam imperarat, in eius tetrarchia unum ex Graecis comitibus suis collocarat: Armeniam abstulerat a senatu datam. Haec vivus eripuit, reddidit mortuus. 95. At quibus verbis? Modo aequum sibi videri, modo non iniquum. Mira verborum complexio. At ille numquam (semper enim absenti adfui Deiotaro) quidquam sibi, quod nos pro illo postularemus, aequum dixit videri. Syngrapha H-S centies per legatos, viros bonos, sed timidos et imperitos, sine nostra, sine reliquorum hospitum regis sententia, facta in gynaeceo: quo in loco plurimae res veniere et veneunt. Qua ex syngrapha quid sis acturus, meditere censeo. Rex enim ipse sua sponte, nullis commentariis Caesaris, simul atque audivit eius interitum, suo Marte res suas recuperavit. 96. Sciebat homo sapiens ius semper hoc fuisse, ut, quae tyranni eripuissent, ea, tyrannis interfectis, ii, quibus erepta essent, recuperarent. Nemo igitur iureconsultus, ne iste quidem, qui tibi uni est iureconsultus, per quem haec agis, ex ista syngrapha deberi dicit pro iis rebus, quae erant ante syngrapham recuperatae. Non enim a te emit: sed prius, quam tu suum sibi venderes, ipse possedit. Ille vir fuit: nos quidem contemnendi, qui auctorem odimus, acta defendimus. XXXVIII. 97. Quid ego de commentariis infinitis, quid de innumerabilibus chirographis loquar? quorum etiam imitatores sunt, qui ea, tamquam gladiatorum libellos, palam venditent. Itaque tanti acervi nummorum apud istum construuntur, ut iam expendantur, non numerentur pecuniae. At quam caeca avaritia est! Nuper fixa tabula est, qua civitates locupletissimae Cretensium vectigalibus liberantur, statuiturque, ne post M. Brutum proconsulem sit Creta provincia. Tu mentis es compos? tu non constringendus? An Caesaris decreto Creta post M. Bruti decessum potuit liberari, quum Creta nihil ad Brutum, Caesare vivo, pertineret? At huius venditione decreti (ne nihil actum putetis) provinciam Cretam perdidistis. Omnino nemo ullius rei fuit emptor, cui defuerit hic venditor. 98. Et de exsulibus legem, quam fixisti, Caesar tulit? Nullius insector calamitatem: tantum queror, primum eorum reditus inquinatos, quorum caussam Caesar dissimilem iudicarit; deinde nescio, cur non reliquis idem tribuas. Neque enim plus quam tres aut quattuor reliqui sunt. Qui simili in calamitate sunt, cur tua misericordia simili non fruuntur? cur eos habes in loco patrui? de quo ferre, quum de reliquis ferres, noluisti: quem etiam ad censuram petendam impulisti, eamque petitionem comparasti, quae et risus hominum et querelas moveret. 99. Cur autem ea comitia non habuisti? an quia tribunus plebis sinistrum fulmen nuntiabat? Quum tua quid interest, nulla auspicia sunt: quum tuorum, tum fis religiosus. Quid? eumdem in septemviratu nonne destituisti? intervenit enim. Cui metuisti, credo, ne salvo capite negare non posses. Omnibus eum contumeliis onerasti, quem patris loco, si ulla in te pietas esset, colere debebas. Filiam eius, sororem tuam, eiecisti, alia conditione quaesita et ante prospecta. Non est satis: probri insimulasti pudicissimam femi-

nam. Quid est, quod addi possit? contentus eo non fuisti. Frequentissimo senatu Kalendis Ian. sedente patruo, hanc tibi esse cum Dolabella caussam odii, dicere ausus es, quod ab eo sorori et uxori tuae stuprum oblatum esse comperisses. Quis interpretari potest, impudentiorne, qui in senatu, an improbior, qui in Dolabellam, an impurior, qui patre audiente, an crudelior, qui in illam miseram tam spurce, tam impie dixeris? XXXIX. 100. Sed ad chirographa redeamus. Quae tua fuit cognitio? Acta enim Caesaris pacis caussa confirmata sunt a senatu; quae quidem Caesar egisset, non ea, quae Caesarem egisse dixisset Antonius. Unde ista erumpunt? quo auctore proferuntur? Si sunt falsa, cur probantur? si vera, cur veneunt? At sic placuerat, ut ex Kalendis Iuniis de Caesaris actis cum consilio cognosceretis. Quod fuit consilium? quem umquam advocasti? quas Kalendas Iunias exspectasti? An eas, ad quas te, peragratis veteranorum coloniis, stipatum armis retulisti?

O praeclaram illam percursationem tuam mense Aprili atque Maio, tum, quum etiam Capuam coloniam deducere conatus es! Quemadmodum illinc abieris, vel potius paene non abieris, scimus. 101. Cui tu urbi minitaris. Utinam conere, ut aliquando illud *paene* tollatur! At quam nobilitata est tua illa peregrinatio! Quid prandiorum apparatus, quid furiosam vinolentiam tuam proferam? Tua ista detrimenta sunt: illa nostra. Agrum Campanum, qui quum de vectigalibus eximebatur, ut militibus daretur, tamen infligi magnum reipublicae vulnus putabamus: hunc tu compransoribus tuis et collusoribus dividebas. Mimos dico et mimas, patres conscripti, in agro Campano collocatos. Quid iam querar de agro Leontino? quandoquidem hae quondam arationes Campana et Leontina, in populi Romani patrimonio grandi foenore et fructuosae ferebantur. Medico tria millia iugerum, quasi te sanum fecisset: rhetori duo, quasi disertum facere potuisset. Sed ad iter Italiamque redeamus. XL. 102. Deduxisti coloniam Casilinum, quo Caesar ante deduxerat. Consuluisti me per litteras de Capua tu quidem; sed idem de Casilino respondissem: possesne, ubi colonia esset, eo coloniam novam iure deducere. Negavi in eam coloniam, quae esset auspicato deducta, dum esset incolumis, coloniam novam iure deduci: colonos novos ascribi posse rescripsi. Tu autem insolentia elatus, omni auspiciorum iure turbato, Casilinum coloniam deduxisti, quo erat paucis annis ante deducta, ut vexillum tolleres et aratrum circumduceres: cuius quidem vomere portam Capuae paene perstrinxisti, ut florentis coloniae territorium minueretur. 103. Ab hac religionum perturbatione advolas in M. Varronis, sanctissimi atque integerrimi viri, fundum Cassinatem. Quo iure? quo ore? Eodem, inquies, quo in heredum L. Rubrii, quo in heredum L. Turselii praedia, quo in reliquas innumerabiles possessiones. Et si ab hasta, valeat hasta, valeant tabulae, modo Caesaris, non tuae, quibus debuisti, non quibus tute te liberavisti. Varronis quidem Cassinatem fundum quis veniisse dicit? quis hastam istius venditionis vidit? quis vocem praeconis audivit? Misisse te dicis Alexandriam, qui emeret a Caesare. Ipsum enim exspectare magnum fuit. 104. Quis vero audivit umquam (nullius autem salus curae pluribus fuit) de fortunis Varronis rem ullam esse detractam? Quid? si etiam scripsit ad te Caesar, ut redderes: quid satis potest dici de tanta impudentia? Remove gladios parumper illos, quos videmus. Iam intelliges, aliam caussam esse hastae Caesaris, aliam confidentiae et temeritatis tuae. Non enim te dominus modo illis sedibus, sed quivis amicus, vicinus, hospes, procurator arcebit. XLI. At quam multos dies in ea villa turpissime est perbacchatus! Ab hora tertia bibebatur, ludebatur, vomebatur. O tecta ipsa misera, *quam dispari domino!* Quamquam quomodo iste dominus? Sed tamen quam ab dispari tenebantur! Studiorum enim suorum M. Varro voluit esse illud, non libidinum deversorium. 105. Quae in illa villa ante dicebantur! quae cogitabantur! quae litteris mandabantur! Iura populi Romani, monumenta maiorum, omnis sapientiae ratio omnisque doctrinae. At vero, te inquilino, (non enim domino,) personabant omnia vocibus ebriorum: natabant pavimenta vino: madebant parietes: ingenui pueri cum meritoriis, scorta inter matres familias versabantur. Cassino salutatum veniebant, Aquino, Interamna. Admissus est nemo. Iure id quidem. In homine enim turpissimo obsolefiebant dignitatis insignia. 106. Quum inde Romam proficiscens ad Aquinum accederet, obviam ei processit (ut est frequens municipium) magna sane multitudo. At iste operta lectica latus est per oppidum, ut mortuus. Stulte Aquinates: sed tamen in via habitabant. Quid Anagnini? Qui, quum essent devii, descenderunt, ut istum, tamquam si esset consul, salutarent. Incredibile dictu; tamen inter omnes constabat, neminem esse resalutatum; praesertim quum duos secum Anagninos haberet, Mustellam et Laconem: quorum alter gladiorum est princeps, alter poculorum. 107. Quid ego illas istius minas contumeliasque commemorem, quibus invectus est in Sidicinos, vexavit Puteolanos, quod C. Cassium, quod Brutos patronos adoptassent? magno quidem iudicio, studio, benevolentia, caritate, non ut te, ut Basilum, vi et armis, et alios vestri similes, quos clientes nemo habere velit, non modo esse illorum cliens. XLII. Interea dum tu abes: qui dies ille collegae tui fuit, quum illud, quod tu venerari solebas, bustum in foro evertit? Qua re tibi nuntiata, ut constabat inter eos, qui una fuerunt, concidisti. Quid evenerit postea, nescio. Metum credo valuisse et arma. Collegam quidem de caelo detraxisti, effecistique, non tu quidem etiam nunc, ut similis tui, sed certe, ut dissimilis esset sui.

108. Qui vero inde reditus Romam? Quae perturbatio totius Urbis? Memineramus Cinnam nimis potentem, Sullam postea dominantem; modo regnantem Caesarem videramus. Erant fortasse gladii, sed absconditi, nec ita multi. Ista vero quae et quanta barbaria est! Agmine quadrato cum gladiis sequuntur: scutorum lecticas portari videmus. Atque his quidem iam inveteratis, patres conscripti, consuetudine obduruimus. Kalendis Iuniis quum in senatum, ut erat constitutum, venire vellemus, metu perterriti repente diffugimus. 109. At iste, qui senatu non egeret, neque desideravit quemquam, et potius discessu nostro laetatus est, statimque illa mirabilia facinora effecit. Qui chirographa Caesaris defendisset lucri sui caussa, is leges Caesaris, easque praeclaras, ut rempublicam concutere posset, evertit: numerum annorum provinciis prorogavit: idemque, quum actorum Caesaris defensor esse deberet, et in publicis et in privatis rebus acta Caesaris rescidit. In publicis nihil est lege gravius: in privatis firmissimum est testamentum. Leges alias sine promulgatione sustulit, alias ut tolleret, promulgavit. Testamen-

tum irritum fecit: quod etiam infimis civibus semper obtentum est. Signa, tabulas, quas populo Caesar una cum hortis legavit, eas hic partim in hortos Pompeii deportavit, partim in villam Scipionis.

XLIII. 110. Et tu in Caesaris memoria diligens? tu illum amas mortuum? Quem is maiorem honorem consecutus erat, quam ut haberet pulvinar, simulacrum, fastigium, flaminem? Est ergo flamen, ut Iovi, ut Marti, ut Quirino, sic Divo Iulio M. Antonius? Quid igitur cessas? Cur non inaugurare? Sume diem: vide, qui te inauguret. Collegae sumus; nemo negabit. O detestabilem hominem, sive quod tyranni sacerdos es, sive quod mortui! Quaero deinceps, num, hodiernus dies qui sit, ignores? Nescis, heri quartum in Circo diem ludorum Romanorum fuisse? te ipsum autem ad populum tulisse, ut quintus praeterea dies Caesari tribueretur? Cur non sumus praetextati? Cur honorem, Caesari tua lege datum, deseri patimur? an supplicationes addendo diem contaminari passus es; pulvinaria noluisti? Aut undique religionem tolle aut usquequaque conserva. 111. Quaeres, placeatne mihi pulvinar esse, fastigium, flaminem. Mihi vero nihil istorum placet. Sed tu, qui acta Caesaris defendis, quid potes dicere, cur alia defendas, alia non cures? Nisi forte vis fateri, te omnia quaestu tuo, non illius dignitate metiri. Quid ad haec tandem? exspecto enim eloquentiam tuam. Disertissimum cognovi avum tuum: at te etiam apertiorem in dicendo. Ille numquam nudus est concionatus: tuum hominis simplicis pectus vidimus. Respondebisne ad haec? aut omnino hiscere audebis? Ecquid reperies ex tam longa oratione mea, cui te respondere posse confidas? — Sed praeterita omittamus. XLIV. 112. Hunc unum diem, hunc unum, inquam, hodiernum diem, hoc punctum temporis, quo loquor, defende, si potes. Cur armatorum corona senatus septus est? cur me tui satellites cum gladiis audiunt? cur valvae Concordiae non patent? cur homines omnium gentium maxime barbaros, Ituraeos, cum sagittis deducis in forum? Praesidii sui caussa se facere dicit. Nonne igitur millies perire est melius, quam in sua civitate sine armatorum praesidio non posse vivere? Sed nullum est istuc, mihi crede, praesidium. Caritate et benevolentia civium septum oportet esse, non armis. 113. Eripiet, extorquebit tibi ista populus Romanus, utinam salvis nobis! Sed quoquo modo nobiscum egeris, dum istis consiliis uteris, non potes, mihi crede, esse diuturnus. Etenim ista tua minime avara coniux, quam ego sine contumelia describo, nimium debet diu populo Romano pensionem tertiam. Habet populus Romanus, ad quos gubernacula reipublicae deferat: qui ubicumque terrarum sunt, ibi est omne reipublicae praesidium vel potius ipsa respublica, quae se adhuc tantummodo ulta est, nondum recuperavit. Habet quidem certe respublica adolescentes nobilissimos, paratos defensores. Quam volent, illi cedant, otio consulentes: tamen a republica revocabuntur. Et nomen pacis dulce est, et ipsa res salutaris. Sed inter pacem et servitutem plurimum interest. Pax est tranquilla libertas, servitus malorum omnium postremum, non modo bello, sed morte etiam repellendum. 114. Quod si se ipsos illi nostri liberatores e conspectu nostro abstulerunt: at exemplum facti reliquerunt. Illi, quod nemo fecerat, fecerunt. Tarquinium Brutus bello est persecutus: qui tum rex fuit, quum esse Romae regem licebat. Spurii Cassius et Melius, M. Manlius propter suspicionem regni appetendi sunt necati. Hi primi cum gladiis, non in regnum appetentem, sed in regnantem impetum fecerunt. Quod quum ipsum factum per se praeclarum atque divinum est, tum expositum ad imitandum, praesertim quum illi eam gloriam consecuti sint, quae vix caelo capi posse videatur. Etsi enim satis in ipsa conscientia pulcherrimi facti fructus erat, tamen mortali immortalitatem non arbitror esse contemnendam.

XLV. 115. Recordare igitur illum, M. Antoni, diem, quo dictaturam sustulisti. Pone ante oculos laetitiam senatus populique Romani: confer cum nundinatione tua tuorumque: tum intelliges, quantum inter laudem et lucrum intersit. Sed nimirum, ut quidam morbo aliquo et sensus stupore suavitatem cibi non sentiunt: sic libidinosi, avari, facinorosi, verae laudis gustatum non habent. Sed, si te laus allicere ad recte faciendum non potest, ne metus quidem a foedissimis factis potest avocare? Iudicia non metuis. Si propter innocentiam, laudo: sin propter vim, non intelligis, qui isto modo iudicia non timeat, ei quid timendum sit? 116. Quod si non metuis viros fortes egregiosque cives, quod a corpore tuo prohibentur armis; tui te, mihi crede, diutius non ferent. Quae est autem vita, dies et noctes timere a suis? Nisi vero aut maioribus habes beneficiis obligatos, quam ille quosdam habuit ex iis, a quibus est interfectus: aut tu es ulla re cum eo comparandus. Fuit in illo ingenium, ratio, memoria, litterae, cura, cogitatio, diligentia: res bello gesserat, quamvis reipublicae calamitosas, attamen magnas: multos annos regnare meditatus, magno labore, magnis periculis, quod cogitarat, effecerat: muneribus, monumentis, congiariis, epulis, multitudinem imperitam lenierat: suos praemiis, adversarios clementiae specie devinxerat. Quid multa? attulerat iam liberae civitati partim metu, partim patientia consuetudinem serviendi.

XLVI. 117. Cum illo ego te dominandi cupiditate conferre possum, ceteris vero rebus nullo modo es comparandus. Sed ex plurimis malis, quae ab illo reipublicae sunt inusta, hoc tamen boni est, quod didicit iam populus Romanus, quantum cuique crederet; quibus se committeret; a quibus caveret. Haec non cogitas? nec intelligis, satis esse viris fortibus didicisse, quam sit re pulchrum, beneficio gratum, fama gloriosum, tyrannum occidere? an, quum illum homines non tulerint, te ferent? 118. Certatim posthac, mihi crede, ad hoc opus curretur, neque occasionis tarditas exspectabitur.

Respice, quaeso, aliquando rempublicam, M. Antoni: quibus ortus sis, non quibuscum vivas, considera: mecum, ut voles; cum republica redi in gratiam. Sed de te tu ipse videris: ego de me ipso profitebor. Defendi rempublicam adolescens, non deseram senex: contempsi Catilinae gladios, non pertimescam tuos. Quin etiam corpus libenter obtulerim, si repraesentari morte mea libertas civitatis potest: 119. ut aliquando dolor populi Romani pariat, quod iamdiu parturit! Etenim si abhinc annos prope viginti hoc ipso in templo negavi posse mortem immaturam esse consulari, quanto verius nunc negabo seni? Mihi vero, patres conscripti, iam etiam optanda mors est, perfuncto rebus iis, quas adeptus sum quasque gessi. Duo modo haec opto, unum, ut moriens populum Romanum liberum relinquam: hoc mihi maius a diis immortalibus dari nihil potest: alterum, ut ita cuique eveniat, ut de republica quisque mereatur.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA TERTIA.

ARG. Hac oratione Cicero collaudat primo Octavianum, qui Antonio restiterit exercitu suis impensis comparato (c. 1. 2.); deinde legiones Martiam et Quartam, quae Antonio relicto, Octavianum sint secutae (c. 3.); denique Decimi Bruti edictum (c. 4. 5.). Iam impudentiam Antonii et maledicta tum in Octavianum, tum in Q. Ciceronem filium castigat (c. 6. 7.). Maxime vero exagitat edictum, quo senatum a. d. VIII. Kal. Dec. adesse iusserat, et fugam miseram foedamque perstringit (c. 8. 9.). Porro tribunis pl. gratias agit, quod de consulum senatusque praesidio retulerint, acerrimum defendendae libertatis studium commendans: Antonii turpia facinora recenset, hortaturque cives, hunc et eius fratres Urbe arceant atque omni modo persequantur, suam promittens operam: de Bruto autem, de Octaviano, de Hirtio et Pansa coss. designatis optime sperare iubet (c. 10-14.). Exeunte oratione sententiam, quam rogatus erat, breviter concludit et coss. designatos hortatur, dent operam, ut senatus Kal. Ian. tuto possit haberi: praeterea D. Brutum, Caesarem Octavianum laudandos, legiones autem Martiam et Quartam honoribus afficiendas iudicat (c. 15.). Fit in Ciceronis sententiam S. C. (Dio Cassius XLV.).

I. 1. Serius omnino, patres conscripti, quam tempus reipublicae postulabat, aliquando tamen convocati sumus: quod flagitabam equidem quotidie: quippe quum bellum nefarium contra aras et focos, contra vitam fortunasque nostras, ab homine profligato ac perdito non comparari, sed geri iam viderem. Exspectantur Kalendae Ianuar., quas non exspectat Antonius, qui in provinciam D. Bruti, summi et singularis viri, cum exercitu impetum facere conatur; ex qua se instructum et paratum ad Urbem venturum esse minitatur. 2. Quae est igitur exspectatio, aut quae vel minimi dilatio temporis? Quamquam enim adsunt Kalendae Ian., tamen breve tempus longum est imparatis. Dies enim affert vel hora potius, nisi provisum est, magnas saepe clades. Certus autem dies non ut sacrificii, sic consilii exspectari solet. Quodsi aut Kalendae Ian. fuissent eo die, quo primum ex Urbe fugit Antonius, aut hae non essent exspectatae, bellum iam nullum haberemus. Auctoritate enim senatus consensuque populi Romani facile hominis amentis fregissemus audaciam. Quod confido equidem consules designatos, simulac magistratum inierint, esse facturos. Sunt enim optimo animo, summo consilio, singulari concordia. Mea autem festinatio non victoriae solum avida est, sed etiam celeritatis.

3. Quo enim usque tantum bellum, tam crudele, tam nefarium privatis consiliis propulsabitur? cur non quam primum publica accedit auctoritas? II. C. Caesar adolescens, paene potius puer, incredibili ac divina quadam mente atque virtute, tum, quum maxime furor arderet Antonii, quumque eius a Brundisio crudelis et pestifer reditus timeretur, nec postulantibus nec cogitantibus, ne optantibus quidem nobis (quia fieri non posse videbatur) firmissimum exercitum ex invicto genere veteranorum militum comparavit, patrimoniumque suum effudit: quamquam non sum usus eo verbo, quo debui. Non enim effudit, sed in salute reipublicae collocavit. 4. Cui quamquam gratia referri tanta non potest, quanta debetur: habenda tamen tanta est, quantam maximam animi nostri capere possunt. Quis enim est tam ignarus rerum, tam nihil de republica cogitans, qui hoc non intelligat: si M. Antonius a Brundisio cum iis copiis, quas se habiturum putabat, Romam, ut minabatur, venire potuisset, nullum genus eum crudelitatis praeteriturum fuisse? quippe qui in hospitis tectis Brundisii fortissimos viros optimosque cives iugulari iussit: quorum ante pedes eius morientium sanguine os uxoris respersum esse constabat. Hac ille crudelitate imbutus, quum multo bonis omnibus veniret iratior, quam illis fuerat, quos trucidarat: cui tandem nostrum, aut cui omnino bono pepercisset? 5. Qua peste rempublicam privato consilio (nec enim fieri potuit aliter) Caesar liberavit. Qui nisi in hac republica natus esset, rempublicam scelere Antonii nullam haberemus. Sic enim perspicio, sic iudico, nisi unus adolescens illius furentis impetus, crudelissimosque conatus cohibuisset, rempublicam funditus interituram fuisse. Cui quidem hodierno die, patres conscripti, (nunc enim primum ita convenimus, ut illius beneficio possemus ea, quae sentiremus, libere dicere,) tribuenda est auctoritas, ut rempublicam non modo a se susceptam, sed etiam a nobis commendatam possit defendere.

III. 6. Nec vero de legione Martia (quoniam longo intervallo loqui nobis de republica licet) sileri potest. Quis enim unus fortior, quis amicior umquam reipublicae fuit, quam legio Martia universa? Quae quum hostem populi Romani M. Antonium iudicasset, comes esse eius amentiae noluit: reliquit consulem. Quod profecto non fecisset, si eum consulem iudicavisset, quem nihil aliud agere, nihil moliri nisi caedem civium atque interitum civitatis videret. Atque ea legio consedit Albae. Quam potuit urbem eligere aut

opportuniorem ad res gerendas aut fideliorem aut fortiorum virorum aut amiciorum reipublicae civium? 7. Huiusce legionis virtutem imitata quarta legio, duce L. Egnatuleio quaestore, civi optimo et fortissimo, Caesaris auctoritatem atque exercitum persecuta est. Faciundum est igitur nobis, patres conscripti, ut ea, quae sua sponte clarissimus adolescens atque omnium praestantissimus gessit et gerit, haec auctoritate nostra comprobentur: veteranorumque, fortissimorum virorum, tum legionis Martiae, quartaeque mirabilis consensus ad rempublicam recuperandam laude et testimonio nostro confirmetur: eorumque commoda, honores, praemia, quum consules designati magistratum inierint, curae nobis fore, hodierno die spondeamus.

IV. 8. Atque ea quidem, quae dixi de Caesare deque eius exercitu, iam diu nota sunt nobis. Virtute enim admirabili Caesaris constantiaque militum veteranorum legionumque earum optimo iudicio, quae auctoritatem nostram, libertatem populi Romani, virtutem C. Caesaris secutae sunt, a cervicibus nostris est depulsus Antonius. Sed haec, ut dixi, superiora: hoc vero recens edictum D. Bruti, quod paullo ante propositum est, certe silentio non potest praeteriri. Pollicetur enim se provinciam Galliam retenturum in senatus populique Romani potestate. O civem natum reipublicae, memorem sui nominis imitatoremque maiorum! Neque enim, Tarquinio expulso, maioribus nostris tam fuit optata libertas, quam est depulso iam Antonio retinenda nobis. 9. Illi regibus parere iam a condita Urbe didicerant: nos post reges exactos servitutis oblivio ceperat. Atque ille Tarquinius, quem maiores nostri non tulerunt, non crudelis, non impius, sed superbus habitus est et dictus: quod nos vitium in privatis saepe tulimus, id maiores nostri ne in rege quidem ferre potuerunt. L. Brutus regem superbum non tulit: D. Brutus sceleratum atque impium regnare patietur Antonium? Quid Tarquinius tale, qualia innumerabilia et fecit et facit Antonius? Senatum etiam reges habebant: nec tamen, ut Antonio senatum habente, in consilio regis versabantur barbari armati. Servabant auspicia reges; quae hic consul augurque neglexit, neque solum legibus contra auspicia ferendis, sed etiam collega una ferente eo, quem ipse ementitis auspiciis vitiosum fecerat. 10. Quis autem rex umquam fuit tam insignite impudens, ut haberet omnia commoda, beneficia, iura regni venalia? quam hic immunitatem, quam civitatem, quod praemium non vel singulis hominibus vel civitatibus vel universis provinciis vendidit? Nihil humile de Tarquinio, nihil sordidum accepimus: at vero huius domi inter quasilla pendebatur aurum, numerabatur pecunia: una in domo omnes, quorum intererat, totum imperium populi Romani nundinabantur. Supplicia vero in cives Romanos nulla Tarquinii accepimus: at hic et Suessae iugulavit eos, quos in custodiam dederat, et Brundisii ad trecentos fortissimos viros civesque optimos trucidavit. 11. Postremo Tarquinius pro populo Romano bellum gerebat tum, quum est expulsus: Antonius contra populum Romanum exercitum adducebat tum, quum a legionibus relictus, nomen Caesaris exercitumque pertimuit, neglectisque sacrificiis sollemnibus, ante lucem vota ea, quae numquam solveret, nuncupavit: et hoc tempore in provinciam populi Romani conatur invadere. Maius igitur a Decimo Bruto beneficium populus Romanus et habet et exspectat, quam maiores nostri acceperunt a L. Bruto, principe huius maxime conservandi generis et nominis. V. 12. Quum autem omnis servitus est misera, tum vero intolerabile est servire impuro, impudico, effeminato, numquam, ne in metu quidem, sobrio. Hunc igitur qui Gallia prohibet, privato praesertim consilio, iudicat verissimeque iudicat, non esse consulem. Faciendum est igitur nobis, patres conscripti, ut D. Bruti privatum consilium auctoritate publica comprobemus. Nec vero M. Antonium consulem post Lupercalia putare debuistis. Quo enim ille die, populo Romano inspectante, nudus, unctus, ebrius est concionatus et id egit, ut collegae diadema imponeret, eo die se non modo consulatu, sed etiam libertate abdicavit. Esset enim ipsi certe statim serviendum, si Caesar ab eo regni insignia accipere voluisset. Hunc igitur ego consulem, hunc civem Romanum, hunc liberum, hunc denique hominem putem, qui foedo illo et flagitioso die, et quid pati Caesare vivo posset, et quid eo mortuo consequi ipse cuperet, ostendit? 13. Nec vero de virtute, constantia, gravitate provinciae Galliae taceri potest. Est enim ille flos Italiae, illud firmamentum imperii populi Romani, illud ornamentum dignitatis. Tantus autem est consensus municipiorum coloniarumque provinciae Galliae, ut omnes ad auctoritatem huius ordinis maiestatemque populi Romani defendendam conspirasse videantur. Quamobrem, tribuni plebis, quamquam vos nihil aliud, nisi de praesidio, ut senatum tuto consules Kalendis Ian. habere possent, retulistis, tamen mihi videmini magno consilio atque optima mente potestatem nobis de tota republica fecisse dicendi. Quum enim tuto senatum haberi sine praesidio non posse iudicavistis: tum statuistis etiam intra muros Antonii scelus audaciamque versari.

VI. 14. Quamobrem omnia, mea sententia, complectar, vobis, ut intelligo, non invitis, ut et praestantissimis ducibus a nobis detur auctoritas, et fortissimis militibus spes ostendatur praemiorum et iudicetur non verbo, sed re, non modo non consul, sed etiam hostis Antonius. Nam, si ille consul, fustuarium meruerunt legiones, quae consulem reliquerunt; sceleratus Caesar, Brutus nefarius, qui contra consulem privato consilio exercitus comparaverunt: sin autem militibus exquirendi sunt honores novi propter eorum divinum atque immortale meritum, ducibus autem ne referri quidem potest gratia, quis est, qui eum non hostem existimet, quem qui armis persequuntur, conservatores reipublicae iudicantur? 15. At quam contumeliosus in edictis! quam barbarus! quam rudis! Primum in Caesarem ut maledicta congessit, deprompta ex recordatione impudicitiae et stuprorum suorum! Quis enim hoc adolescente castior? quis modestior? Quod in iuventute habemus illustrius exemplum veteris sanctitatis? Quis autem illo maledico impurior? Ignobilitatem obiicit C. Caesaris filio, cuius etiam naturalis pater, si vita suppeditasset, consul factus esset. — Aricina mater. — Trallianam aut Ephesiam putes dicere. Videte, quam despiciamur omnes, qui sumus e municipiis, id est, omnes plane. Quotus enim quisque nostrum non est? Quod autem municipium non contemnit is, qui Aricinum tanto opere despicit, vetustate antiquissimum, iure foederatum, propinquitate paene finitimum, splendore municipum honestissimum? 16. Hinc Voconiae, hinc Atiniae leges: hinc multae sellae curules et patrum memoria et nostra: hinc equites Romani lautissimi et plurimi. Sed si Aricinam uxorem non probas, cur probas Tusculanam? Quamquam huius sanctissimae

feminae atque optimae pater, M. Atius Balbus, in primis honestus, praetorius fuit. tuae coniugis, bonae feminae, locupletis quidem certe, Bambalio quidam pater, homo nullo numero: nihil illo contemptius, qui propter haesitantiam linguae stuporemque cordis cognomen ex contumelia traxerit. — At avus nobilis. — Tuditanus nempe ille, ille qui cum palla et cothurnis nummos populo de rostris spargere solebat. Vellem hanc contemptionem pecuniae suis reliquisset! Habetis nobilitatem generis gloriosam. 17. Qui autem evenit, ut tibi Aricina natus ignobilis videatur, quum tu eodem materno genere soleas gloriari? Quae porro amentia est, eum dicere aliquid de uxorum ignobilitate, cuius pater Numitoriam Fregellanam, proditoris filiam, habuerit uxorem: ipse ex libertini filia susceperit liberos? Sed hoc clarissimi viri viderint, L. Philippus, qui habet Aricinam uxorem, C. Marcellus, qui Aricinae filiam: quos certo scio dignitatis optimarum feminarum non poenitere. VII. Idem etiam Q. Ciceronem, fratris mei filium, compellat edicto: nec sentit amens, commendationem esse compellationem suam. Quid enim accidere huic adolescenti potuit optatius, quam cognosci ab omnibus, Caesaris consiliorum esse socium, Antonii furoris inimicum? 18. At etiam gladiator ausus est scribere, hunc de patris et patrui parricidio cogitasse. O admirabilem impudentiam, audaciam, temeritatem in eum adolescentem hoc scribere audere, quem ego et frater meus propter eius suavissimos atque optimos mores praestantissimumque ingenium certatim amamus omnibusque horis oculis, auribus, complexu tenemus! Nam me eisdem edictis nescit laedat an laudet. Quum idem supplicium minatur optimis civibus, quod ego de sceleratissimis ac pessimis sumpserim, laudare videtur, quasi imitari velit: quum autem illam pulcherrimi facti memoriam refricat, tum a sui similibus invidiam aliquam in me commoveri putat.

VIII. 19. Sed ipse quid fecit? Quum tot edicta proposuisset, edixit, ut adesset senatus frequens a. d. VIII. Kalendas Decembres; eo die ipse non adfuit. At quomodo edixit? Haec sunt, opinor, verba in extremo: *Si qui non adfuerit, hunc omnes existimare poterunt et interitus mei et perditissimorum consiliorum auctorem fuisse.* Quae sunt perdita consilia? An ea, quae pertinent ad libertatem populi Romani recuperandam? quorum consiliorum Caesari me auctorem et hortatorem et esse et fuisse fateor. Quamquam ille non eguit consilio cuiusquam, sed tamen currentem, ut dicitur, incitavi. Nam interitus quidem tui quis bonus non esset auctor, quum in eo salus et vita optimi cuiusque, libertas populi Romani dignitasque consisteret? 20. Sed quum tam atroci edicto nos concitavisset, cur ipse non adfuit? Num putatis aliqua re tristi ac severa? Vino atque epulis retentus est: si illae epulae potius, quam popinae nominandae sunt. Diem edicti obire neglexit: in ante diem quartum Kalendas Decembres distulit. Adesse in Capitolio iussit: quod in templum ipse, nescio qua, per Gallorum cuniculum, ascendit. Convenerunt corrogati, et quidem ampli quidam homines, sed immemores dignitatis suae. Is enim erat dies, ea fama, is, qui senatum vocarat, ut turpe senatori esset, nihil timere. Ad eos tamen ipsos, qui convenerant, ne verbum quidem ausus est facere de Caesare, quum de eo constituisset ad senatum referre. Scriptam attulerat consularis quidam sententiam. 21. Quid est aliud, de eo referre non audere, qui contra se consulem exercitum duceret, nisi se ipsum hostem iudicare? Necesse erat enim alterutrum esse hostem: nec poterat aliter de adversariis ducibus iudicari. Si igitur C. Caesar hostis, cur consul nihil referat ad senatum? Sin ille a senatu notandus non fuit, quid potest dicere, quin, quum de illo tacuerit, se hostem confessus sit? Quem in edictis Spartacum appellat, hunc in senatu ne improbum quidem dicere audet. IX. At in rebus tristissimis quantos excitat risus! Sententiolas edicti cuiusdam memoriae mandavi, quas videtur ille peracutas putare: ego autem, qui intelligeret, quid dicere vellet, adhuc neminem inveni. 22. *Nulla contumelia est, quam facit dignus.* Primum quid est, Dignus? Nam etiam malo digni multi, sicut ipse. An quam facit is, qui cum dignitate est? quae autem potest esse maior? Quid est porro, Facere contumeliam? quis sic loquitur? Deinde: *Nec timor, quem denuntiat inimicus.* Quid ergo? ab amico timor denuntiari solet? Horum similia deinceps. Nonne satius est mutum esse, quam, quod nemo intelligat, dicere? En, cur magister eius ex oratore arator factus possideat in agro publico populi Romani campi Leontini duo millia iugerum immunia, ut hominem stolidum magis etiam infatuet mercede publica. 23. Sed haec leviora fortasse: illud quaero, cur tam subito mansuetus in senatu fuerit, quum in edictis tam fuisset ferus; quid autem attinuerit, L. Cassio, tribuno plebis fortissimo et constantissimo civi, mortem denuntiare, si in senatum venisset: D. Carfulenum, bene de republica sentientem, e senatu vi et minis mortis expellere: Ti. Canutium, a quo erat honestissimis contentionibus et saepe et iure vexatus, non templo solum, verum etiam aditu prohibere Capitolii. Cui senatusconsulto ne intercederent, verebatur? De supplicatione, credo, M. Lepidi, clarissimi viri. Atque id erat periculum, de cuius honore extraordinario quotidie aliquid cogitabamus, ne eius usitatus honos impediretur. 24. Ac, ne sine caussa videretur edixisse, ut senatus adesset; quum de republica relaturus fuisset: allato nuntio de legione Quarta, mente concidit: et, fugere festinans, senatusconsultum de supplicatione per discessionem fecit, quum id factum esset antea numquam.

X. Quae vero profectio postea? quod iter paludati! quae vitatio oculorum, lucis, Urbis, fori! quam misera fuga! quam foeda! quam turpis! Praeclara tamen senatusconsulta illo ipso die vespertina, provinciarum religiosa sortitio: divina vero opportunitas, ut, quae cuique apta esset, ea cuique obveniret. 25. Praeclare igitur facitis, tribuni plebis, qui de praesidio consulum senatusque referatis: meritoque vestro maximas vobis gratias omnes et agere et habere debemus. Qui enim carere metu et periculo possumus in tanta hominum cupiditate et audacia? Ille autem homo afflictus et perditus quae de se exspectat iudicia graviora, quam amicorum suorum? Familiarissimus eius, mihi homo coniunctus, L. Lentulus et P. Naso, omni carens cupiditate, nullam se habere provinciam, nullam Antonii sortitionem fuisse iudicaverunt. Quod idem fecit L. Philippus, vir patre, avo, maioribus suis dignissimus. In eadem sententia fuit homo summa integritate atque innocentia, M'. Turranius. Idem fecit P. Oppius; ipsi etiam, qui amicitiam M. Antonii veriti plus ei tribuerunt, quam fortasse vellent, M. Piso, necessarius meus et vir et civis egregius, parique innocentia M. Vehilius, senatus auctoritati se obtemperaturos esse dixerunt. 26. Quid ego de L. Cinna loquar? cuius spectata multis magnisque rebus sin-

gularis integritas minus admirabilem facit huius honestissimi facti gloriam: qui omnino provinciam neglexit: quam item magno animo et constanti C. Caesetius repudiavit. Qui sunt igitur reliqui, quos sors divina delectet? L. Annius et M. Antonius. O felicem utrumque! nihil enim maluerunt. C. Antonius Macedoniam. Hunc quoque felicem! hanc enim semper habebat in ore provinciam. C. Calvisius Africam. Nihil felicius! Modo enim ex Africa decesserat et, quasi divinans se rediturum, duos legatos Uticae reliquerat. Deinde M. Iccius Siciliam, Q. Cassius Hispaniam. Non habeo, quid suspicer. Duarum credo provinciarum sortes minus divinas fuisse. XI. 27. O C. Caesar, (adolescentem appello,) quam tu salutem reipublicae attulisti! quam improvisam! quam repentinam! Qui enim haec fugiens fecerit, quid faceret insequens? Etenim in concione dixerat, se custodem futurum Urbis, usque ad Kalendas Maias ad Urbem exercitum habiturum. O praeclarum custodem ovium (ut aiunt) lupum! Custosne Urbis, an direptor et vexator esset Antonius? Et quidem se introiturum in Urbem dixit, exiturumque, quum vellet. Quid illud? Nonne audiente populo sedens pro aede Castoris dixit, nisi qui vicisset, victurum neminem?

28. Hodierno die primum, patres conscripti, longo intervallo in possessionem libertatis pedem ponimus: cuius quidem ego, quoad potui, non modo defensor, sed etiam conservator fui. Quum autem id facere non possem, quievi: nec abiecte, nec sine aliqua dignitate casum illum temporum et dolorem tuli. Hanc vero taeterrimam belluam quis ferre posset, aut quomodo? Quid est in Antonio praeter libidinem, crudelitatem, petulantiam, audaciam? Ex his totus conglutinatus est. Nihil apparet in eo ingenuum, nihil moderatum, nihil pudens, nihil pudicum. 29. Quapropter, quoniam res in id discrimen adducta est, utrum ille poenas reipublicae luat, an nos serviamus, aliquando, per deos immortales! patres conscripti, patrium animum virtutemque capiamus, ut aut libertatem propriam Romani generis et nominis recuperemus aut mortem servituti anteponamus. Multa, quae in libera civitate ferenda non essent, tulimus et perpessi sumus: alii spe recuperandae libertatis, alii vivendi nimia cupiditate. Sed, si illa tulimus, quae nos necessitas ferre coegit, quae vis quaedam paene fatalis: quae tamen ipsa non tulimus: etiamne huius impuri latronis feremus taeterrimum crudelissimumque dominatum?

XII. 30. Quid hic faciet, si potuerit, iratus, qui, quum succensere nemini posset, omnibus bonis fuerit inimicus? Quid hic victor non audebit, qui, nullam adeptus victoriam, tanta scelera post Caesaris interitum fecerit? refertam eius domum exhauserit? hortos compilarit? ad se ex his omnia ornamenta tratulerit? caedis et incendiorum caussam quaesierit ex funere? duobus aut tribus senatusconsultis bene et e republica factis, reliquas res ad lucrum praedamque revocaverit? vendiderit immunitates? civitates liberaverit? provincias universas ex imperii populi Romani iure sustulerit? exsules reduxerit? falsas leges C. Caesaris nomine, et falsa decreta in aes incidenda et in Capitolio figenda curaverit, earumque rerum omnium domesticum mercatum instituerit? populo Romano leges imposuerit? armis et praesidiis, et populum et magistratus foro excluserit? 31. senatum stiparit armis? armatos in cella Concordiae, quum senatum haberet, incluserit? ad legiones Brundisium cucurrerit? ex his optime sentientes centuriones iugulaverit? cum exercitu Romam sit ad interitum nostrum et ad disperditionem Urbis venire conatus? Atque is ab hoc impetu abstractus consilio et copiis Caesaris, consensu veteranorum, virtute legionum, ne fortuna quidem fractus minuit audaciam, nec ruere demens nec furere desinit. In Galliam mutilatum ducit exercitum: cum una legione et ea vacillante L. fratrem exspectat: quo neminem reperire potest sui similiorem. Ille autem ex mirmillone dux, ex gladiatore imperator, quas fecit strages, ubicumque posuit vestigia! Fundit apothecas; caedit greges armentorum reliquique pecoris, quodcumque nactus est: epulantur milites: ipse autem se, ut fratrem imitetur, obruit vino: vastantur agri: diripiuntur villae: matresfamilias, virgines, pueri ingenui abripiuntur, militibus traduntur. Haec eadem, quacumque exercitum duxit, fecit M. Antonius. XIII. 32. His vos taeterrimis fratribus portas aperietis? hos umquam in Urbem recipietis? non, tempore oblato, ducibus paratis, animis militum incitatis, populo Romano conspirante, Italia tota ad libertatem recuperandam excitata, deorum immortalium beneficio utemini? Nullum erit tempus, hoc amisso. A tergo, a fronte, a lateribus tenebitur, si in Galliam venerit. Nec ille armis solum, sed etiam nostris decretis urgendus est. Magna vis est, magnum numen unum et idem sentientis senatus. Videtis refertum forum, populumque Romanum ad spem recuperandae libertatis erectum: qui longo intervallo quum frequentes hic videt nos, tum sperat etiam liberos convenisse. 33. Hunc ego diem exspectans, M. Antonii scelerata arma vitavi, tum, quum ille in me absentem invehens non intelligebat, ad quod tempus me et meas vires reservarem. Si enim tum illi, caedis a me initium quaerenti, respondere voluissem, nunc reipublicae consulere non possem. Hanc vero nactus facultatem, nullum tempus, patres conscripti, dimittam neque diurnum neque nocturnum, quin, de libertate populi Romani, de dignitate vestra quod cogitandum sit, cogitem: quod agendum atque faciendum, idem non modo recusem, sed appetam etiam atque deposcam. Hoc feci, dum licuit: intermisi, quoad non licuit. Iam non solum licet, sed etiam necesse est, nisi servire malumus, quam, ne serviamus, armis animisque decernere. 34. Dii immortales nobis haec praesidia dederunt: Urbi Caesarem, Brutum Galliae. Si enim ille Urbem opprimere potuisset statim, si Galliam tenere; paullo post optimo cuique pereundum, reliquis esset serviendum. XIV. Hanc igitur occasionem oblatam tenete, per deos immortales! patres conscripti, et amplissimi orbis terrae consilii principes vos esse, aliquando recordamini. Signum date populo Romano, consilium vestrum non deesse reipublicae, quoniam ille virtutem suam non defuturam esse profitetur. Nihil est, quod moneam vos. Nemo est tam stultus, qui non intelligat, si indormierimus huic tempori, non modo crudelem superbamque dominationem nobis, sed ignominiosam etiam et flagitiosam ferendam. 35. Nostis insolentiam Antonii, nostis amicos, nostis totam domum libidinosis, petulantibus, impuris, impudicis, aleatoribus, ebriis servire. Ea est summa miseria, summo dedecore coniuncta. Quod si iam, quod dii omen avertant! fatum extremum reipublicae venit: quod gladiatores nobiles faciunt, ut honeste decumbant, faciamus nos, principes orbis terrarum gentiumque omnium, ut cum dignitate potius cadamus, quam cum ignominia serviamus. 36. Nihil est detestabilius dedecore, nihil foedius servitute. Ad decus

et libertatem nati sumus: aut haec teneamus aut cum dignitate moriamur. Nimium diu teximus, quid sentiremus: nunc iam apertum est: omnes patefecerunt, in utramque partem quid sentiant, quid velint. Sunt impii cives pro caritate reipublicae nimium multi: pro multitudine bene sentientium admodum pauci: quorum opprimendorum dii immortales incredibilem reipublicae potestatem et fortunam dederunt. Ad ea enim praesidia, quae habemus, iam accedent consules summa prudentia, virtute, concordia, multos menses de populi Romani libertate commentati atque meditati. His auctoribus et ducibus, diis iuvantibus, nobis vigilantibus et multum in posterum providentibus, populo Romano consentiente, erimus profecto liberi brevi tempore. Iucundiorem autem faciet libertatem servitutis recordatio.

XV. 37. Quas ob res, quod tribuni plebis verba fecerunt, ut senatus Kalendis Ianuar. tuto haberi, sententiaeque de summa republica libere dici possent: de ea re ita censeo, uti C. Pansa, A. Hirtius, consules designati, dent operam, uti senatus Kalendis Ianuar. tuto haberi possit: quodque edictum D. Bruti, imperatoris, consulis designati, optime de republica meriti, propositum sit, senatum existimare, D. Brutum, imperatorem, consulem designatum, optime de republica mereri, quum senatus auctoritatem populique Romani libertatem imperiumque defendat. 38. Quodque provinciam Galliam citeriorem, optimorum et fortissimorum virorum amicissimorumque reipublicae civium, exercitumque in senatus potestate retineat, id eum, exercitumque eius, municipia, colonias provinciae Galliae recte atque ordine exque republica fecisse et facere: senatum ad summam rempublicam pertinere arbitrari, a D. Bruto et ab L. Planco imperatoribus, consulibus designatis itemque a ceteris, qui provincias obtinent, obtineri ex lege Iulia, quoad ex senatusconsulto cuique eorum successum sit: eosque dare operam, ut eae provinciae exercitusque in senati populique Romani potestate praesidioque reipublicae sint: quumque opera, virtute, consilio C. Caesaris summoque consensu militum veteranorum, qui eius auctoritatem secuti reipublicae praesidio sunt et fuerunt, a gravissimis periculis populus Romanus defensus sit, et hoc tempore defendatur: 39. quumque legio Martia Albae constiterit, in municipio fidelissimo et fortissimo, seseque ad senatus auctoritatem populique Romani libertatem contulerit: quod pari consilio, eademque virtute legio Quarta usa, duce L. Egnatuleio quaestore, civi egregio, senatus auctoritatem populique Romani libertatem defendat, defenderit: senatui magnae curae esse ac fore, ut pro tantis eorum in rempublicam meritis honores eis habeantur gratiaeque referantur: senatui placere, uti C. Pansa, A. Hirtius, consules designati, quum magistratum inissent, si eis videretur, primo quoque tempore de his rebus ad hunc ordinem referrent ita, uti e republica fideque sua videretur.

60.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

AD QUIRITES

PHILIPPICA QUARTA.

ARG. Cicero postquam tertiam orationem Philippicam in senatu habuit, productus a magistratu quodam, in concione populi, quae in senatu acta et decreta erant, exponit. Caesarem, D. Brutum, legionem Martiam et Quartam, quae duce Egnatuleio ab Antonio defecerat, summis laudibus ornat, in Antonium invehitur, et quum bene de republica populum sperare iubet, tum eum ad libertatis recuperandae studium cohortatur.

I. 1. Frequentia vestra incredibilis, Quirites, concioque tanta, quantam meminisse non videor, et alacritatem mihi summam affert reipublicae defendendae et spem recuperandae libertatis. Quamquam animus mihi quidem numquam defuit; tempora defuerunt: quae simulac primum aliquid lucis ostendere visa sunt, princeps vestrae libertatis defendendae fui. Quod si ante facere conatus essem, nunc facere non possem. Hodierno enim die, Quirites, ne mediocrem rem actam arbitremini, fundamenta iacta sunt reliquarum actionum. Nam est hostis a senatu nondum verbo appellatus, sed re iam iudicatus Antonius. 2. Nunc vero multo sum erectior, quod vos quoque, hostem illum esse, tanto consensu tantoque clamore approbavistis. Nec enim, Quirites, fieri potest, ut non aut ii sint impii, qui contra consulem exercitus comparaverunt: aut ille hostis, contra quem iure arma sumpta sunt. Hanc igitur dubitationem, quamquam nulla erat, tamen ne qua posset esse, senatus hodierno die sustulit. C. Caesar, qui rempublicam libertatemque vestram suo studio, consilio, patrimonio denique tutatus est et tutatur, maximis senatus laudibus ornatus est. 3. Laudo, laudo vos, Quirites, quum gratissimis animis prosequimini nomen clarissimi adolescentis, vel pueri potius. Sunt enim facta eius immortalitatis, nomen aetatis. Multa memini, multa audivi, multa legi: nihil ex omni saeculorum memoria tale cognovi: qui, quum servitute premeremur, in dies malum cresceret, praesidii nihil haberemus, capitalem et pestiferum a

Brundisio M. Antonii reditum timeremus, hoc inesperatum omnibus consilium, incognitum certe, ceperit, ut exercitum invictum ex paternis militibus conficeret Antoniique furorem, crudelissimis consiliis incitatum, a pernicie reipublicae averteret. II. 4. Quis est enim, qui hoc non intelligat, nisi Caesar exercitum paravisset, non sine exitio nostro futurum Antonii reditum fuisse? Ita enim se recipiebat ardens odio vestri, cruentus sanguine civium, quos Suessae, quos Brundisii occiderat, ut nihil, nisi de reipublicae pernicie cogitaret. Quod autem praesidium erat salutis libertatisque vestrae, si C. Caesaris fortissimorum sui patris militum exercitus non fuisset? cuius de laudibus et honoribus, qui ei pro divinis et immortalibus meritis divini immortalesque debentur, mihi senatus assensus paullo ante decrevit, ut primo quoque tempore referretur. 5. Quo decreto, quis non perspicit, Antonium hostem esse iudicatum? Quem enim appellare possumus eum, contra quem qui exercitus ducunt, iis senatus arbitratur singulares exquirendos honores? Quid? legio Martia, quae mihi videtur divinitus ab eo deo traxisse nomen, a quo populum Romanum generatum accepimus, non ipsa suis decretis prius, quam senatus, hostem iudicavit Antonium? Nam, si ille non hostis, qui consulem reliquerunt, hostes necesse est iudicemus. Praeclare et loco, Quirites, reclamatione vestra factum pulcherrimum Martialium comprobastis: qui se ad senatus auctoritatem, ad libertatem vestram, ad universam rempublicam contulerunt: hostem illum et latronem et parricidam patriae reliquerunt. 6. Nec solum id animose et fortiter, sed considerate etiam, sapienterque fecerunt. Albae constiterunt, in urbe opportuna, munita, propinqua, fortissimorum virorum, fidelissimorum civium atque optimorum. Huius Martiae legionis legio Quarta imitata virtutem, duce L. Egnatuleio, quem senatus merito paullo ante laudavit, C. Caesaris exercitum persecuta est.

III. Quae exspectas, M. Antoni, iudicia graviora? Caesar fertur in caelum, qui contra te exercitum comparavit. Laudantur exquisitissimis verbis legiones, quae te reliquerunt, quae a te arcessitae sunt, quae essent, si te consulem quam hostem maluissent, tuae. Quarum legionum fortissimum verissimumque iudicium confirmat senatus, comprobat universus populus Romanus, nisi forte vos, Quirites, consulem, non hostem, iudicatis Antonium. 7. Sic arbitrabar, Quirites, vos iudicare, ut ostenditis. Quid? municipia, colonias, praefecturas num aliter iudicare censetis? Omnes mortales una mente consentiunt: omnia arma eorum, qui haec salva velint, contra illam pestem esse capienda. Quid? D. Bruti iudicium, Quirites, quod ex hodierno eius edicto perspicere potuistis, num cui tandem contemnendum videtur? Recte et vere negatis, Quirites. Est enim quasi deorum immortalium beneficio et munere datum reipublicae Brutorum genus et nomen, ad libertatem populi Romani vel constituendam vel recuperandam. 8. Quid igitur D. Brutus de M. Antonio iudicavit? Excludit provincia: exercitu obsistit: Galliam totam hortatur ad bellum, ipsam sua sponte suoque iudicio excitatam. Si consul Antonius, Brutus hostis. Si conservator reipublicae Brutus, hostis Antonius. Num igitur, utrum horum sit, dubitare possumus? IV. Atque ut vos una mente unaque voce dubitare vos negatis, sic modo decrevit senatus, D. Brutum optime de republica mereri, quum senatus auctoritatem populique Romani libertatem imperiumque defenderet. A quo defenderet? nempe ab hoste. Quae est enim alia laudanda defensio? 9. Deinceps laudatur provincia Gallia meritoque ornatur verbis amplissimis ab senatu, quod resistat Antonio. Quem si consulem illa provincia putaret neque eum reciperet: magno scelere se astringeret. Omnes enim in consulis iure et imperio debent esse provinciae. Negat hoc D. Brutus imperator, consul designatus, natus reipublicae civis: negat Gallia, negat cuncta Italia, negat senatus, negatis vos. Quis igitur illum consulem, nisi latrones, putant? Quamquam ne ii quidem ipsi, quod loquuntur, id sentiunt: nec a iudicio omnium mortalium, quamvis impii nefariique sint, sicut sunt, dissentire possunt. Sed spes rapiendi atque praedandi occaecat animos eorum: quos non bonorum donatio, non agrorum assignatio, non illa infinita hasta satiavit: qui sibi Urbem, qui bona et fortunas civium ad praedam proposuerunt! qui, dum hic sit quod rapiant, quod auferant, nihil sibi defuturum arbitrantur: 10. quibus M. Antonius (o dii immortales, avertite et detestamini, quaeso, hoc omen!) Urbem se divisurum esse promisit. Ita vero, Quirites, ut precamini, eveniat, atque huius amentiae poena in ipsum familiamque eius recidat, quod ita futurum esse confido. Iam enim non solum homines, sed etiam deos immortales ad rempublicam conservandam arbitror consensisse. Sive enim prodigiis atque portentis dii immortales nobis futura praedicunt; ita sunt aperte denuntiata, ut et illi poena, et nobis libertas appropinquet: sive tantus consensus omnium sine impulsu deorum esse non potuit; quid est, quod de voluntate caelestium dubitare possimus?

V. 11. Reliquum est, Quirites, ut vos in ista sententia, quam prae vobis fertis, perseveretis. Faciam igitur, ut imperatores instructa acie solent: quamquam paratissimos milites ad praeliandum videant, ut eos tamen adhortentur: sic ego vos ardentes et erectos ad libertatem recuperandam cohortabor. Non est, non est vobis, Quirites, cum eo hoste certamen, quocum aliqua pacis conditio esse possit. Neque enim ille servitutem vestram, ut antea, sed iam iratus sanguinem concupiscit. Nullus ei ludus videtur esse iucundior, quam cruor, quam caedes, quam ante oculos trucidatio civium. 12. Non est vobis, Quirites, res cum scelerato homine atque nefario, sed cum immani taetraque bellua: quae quoniam in foveam incidit, obruatur. Si enim illinc emerserit, nullius supplicii crudelitas erit recusanda. Sed tenetur, premitur, urgetur nunc iis copiis, quas iam habemus: mox iis, quas paucis diebus novi consules comparabunt. Incumbite in caussam, Quirites, ut facitis. Numquam maior vester consensus in ulla caussa fuit: numquam tam vehementer cum senatu consociati fuistis. Nec mirum. Agitur enim, non, qua conditione victuri, sed, victurine simus, an cum supplicio ignominiaque perituri. 13. Quamquam mortem quidem omnibus natura proposuit: crudelitatem mortis et dedecus virtus propulsare solet; quae propria est Romani generis et seminis. Hanc retinete, quaeso, Quirites, quam vobis tamquam hereditatem maiores vestri reliquerunt. Quamquam alia omnia incerta sunt, caduca, mobilia: virtus est una altissimis defixa radicibus: quae numquam ulla vi labefactari potest, numquam demoveri loco. Hac virtute maiores vestri primum universam Italiam devicerunt, deinde Karthaginem exsciderunt, Numantiam everterunt, potentissimos reges, bellicosissimas gentes in ditionem huius imperii

redegerunt. VI. 14. Ac maioribus quidem vestris, Quirites, cum eo hoste res erat, qui haberet rempublicam, curiam, aerarium, consensum et concordiam civium, rationem aliquam, si ita res tulisset, pacis et foederis: hic vester hostis vestram rempublicam oppugnat, ipse habet nullam: senatum, id est orbis terrae consilium, delere gestit, ipse consilium publicum nullum habet: aerarium vestrum exhausit, suum non habet. Nam concordiam civium qui habere potest, nullam quum habeat civitatem? pacis vero quae potest esse cum eo ratio, in quo est incredibilis crudelitas, fides nulla? 15. Est igitur, Quirites, populo Romano, victori omnium gentium, omne certamen cum percussore, cum latrone, cum Spartaco. Nam, quod se similem esse Catilinae gloriari solet: scelere par est illi, industria inferior. Ille, quum exercitum nullum haberet, repente conflavit: hic eum ipsum exercitum, quem habebat, amisit. Ut igitur Catilinam diligentia mea, senatus auctoritate, vestro studio et virtute fregistis: sic Antonii nefarium latrocinium vestra cum senatu concordia tanta, quanta numquam fuit, felicitate et virtute exercituum ducumque vestrorum brevi tempore oppressum audietis. 16. Equidem, quantum cura, labore, vigiliis, auctoritate, consilio eniti atque efficere potero, nihil praetermittam, quod ad libertatem vestram pertinere arbitrabor. Neque enim id pro vestris amplissimis in me beneficiis sine scelere facere possum. Hodierno autem die primum, referente viro fortissimo vobisque amicissimo, M. hoc Servilio, collegisque eius, ornatissimis viris, optimis civibus, longo intervallo, me auctore et principe, ad spem libertatis exarsimus.

61.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA QUINTA.

ARG. Cicero hac oratione, quam habuit a. d. XIII. Kal. Ian., nullos legatos ad Antonium, qui Mutinam eo tempore obsidebat, mittendos esse docet et acta Antonii rescindenda, defensoribus autem reipublicae praemia decernenda suadet. Senatus eo die nihil decrevit, sed triduo post mittendos omnino censuit, qui Antonio nuntiarent, ne consulem designatum oppugnaret, ne provinciam depopularetur, ne delectus haberet, esset in senatus populique Romani potestate.

I. 1. Nihil umquam longius his Kalendis Ian. mihi visum est, patres conscripti: quod idem intelligebam per hos dies uni cuique vestrum videri. Qui enim bellum cum republica gerunt, hunc diem non exspectabant. Nos autem tum, quum maxime consilio nostro subvenire communi saluti oporteret, in senatum non vocabamur. Sed querelam praeteritorum dierum sustulit oratio consulum: qui ita locuti sunt, ut magis exoptatae Kalendae Ian., quam serae esse videantur. Atque ut oratio consulum animum meum erexit spemque attulit non modo salutis conservandae, verum etiam dignitatis pristinae recuperandae: sic me perturbasset eius sententia, qui primus rogatus est, nisi vestrae virtuti constantiaeque confiderem. 2. Hic enim vobis, patres conscripti, dies illuxit, haec potestas data est, ut, quantum virtutis, quantum constantiae, quantum gravitatis in huius ordinis consilio esset, populo Romano declarare possetis. Recordamini, qui dies nudiustertiusdecimus fuerit, quantus consensus vestrum, quanta virtus, quanta constantia: quantam sitis a populo Romano laudem, quantam gloriam, quantam gratiam consecuti. II. Atque illo die, patres conscripti, ea constituistis, ut vobis nihil iam sit integrum, nisi aut honesta pax aut bellum necessarium. 3. Pacem vult M. Antonius? Arma ponat, roget, deprecetur. Neminem aequiorem me reperiet: cui, dum se civibus impiis commendat, inimicus esse, quam amicus maluit. Nihil est profecto, quod dari possit bellum gerenti: erit fortasse aliquid, quod concedi possit roganti: legatos vero ad eum mittere, de quo gravissimum et severissimum iudicium nudiustertiusdecimus feceritis, non iam levitatis est, sed, ut, quod sentio, dicam, dementiae. Primum duces eos laudavistis, qui contra illum bellum privato consilio suscepissent: deinde milites veteranos, qui, quum ab Antonio in colonias essent deducti, illius beneficio libertatem populi Romani anteposuerunt. 4. Quid? legio Martia: quid? Quarta, cur laudantur? Si enim consulem suum reliquerunt, vituperandae sunt: si inimicum reipublicae, iure laudantur. Atqui quum consules nondum haberetis, decrevistis, ut et de praemiis militum, et de honoribus imperatorum primo quoque tempore referretur. Placet, eodem tempore praemia constituere iis, qui contra Antonium arma ceperint, et legatos ad Antonium mittere? ut iam pudendum sit, honestiora decreta esse legionum, quam senatus: siquidem legiones decreverunt senatum defendere contra Antonium: senatus decernit legatos ad Antonium. Utrum hoc est confirmare militum animos, an debilitare virtutem? 5. Hoc dies duodecim profecerunt, ut, quem nemo, praeter Cotylam, tum inventus sit, qui defenderet, is habeat iam patronos etiam consulares? Qui utinam omnes ante me sententiam rogarentur! (quamquam suspicor, quid dicturi sint quidam eorum, qui post me rogabuntur,) facilius contra dicerem, si quid videretur. Est enim opinio, decreturum aliquem M. Antonio illam ultimam Galliam, quam Plancus obtinet. Quid est aliud, omnia ad bellum civile hosti

arma largiri? primum nervos belli, pecuniam infinitam, qua nunc eget: deinde equitatum, quantum velit. Equitatum dico? Dubitabit, credo, gentes barbaras secum adducere. Hoc qui non videt, excors est: qui, quum videt, decernit, impius. 6. Tu civem sceleratum et perditum Gallorum et Germanorum exercitu, pecunia, peditatu, equitatu, copiis instrues? Nullae istae excusationes sunt: meus amicus est. Sit prius patriae. Meus cognatus. An potest cognatio ulla propior esse, quam patriae, in qua etiam parentes continentur? Mihi pecuniam attribuit. Cupio videre, qui id audeat dicere. Quid autem agatur, quum aperuero, facile erit statuere, quam sententiam dicatis, aut quam sequamini.

III. Agitur, utrum M. Antonio facultas detur opprimendae reipublicae, caedis faciendae bonorum, diripiendae Urbis, agrorum suis latronibus condonandi, populum Romanum servitute opprimendi: an horum ei facere nihil liceat. Dubitate, quid agatis. At non cadunt haec in Antonium. 7. Hoc ne Cotyla quidem dicere auderet. Quid enim in eum non cadit? qui, cuius acta se defendere dicit, eius eas leges pervertit, quas maxime laudare poteramus. Ille paludes siccare voluit: hic omnem Italiam moderato homini, L. Antonio, dividendam dedit. Quid? hanc legem populus Romanus accepit? quid? per auspicia ferri potuit? Sed augur verecundus sine collegis de auspiciis. Quamquam illa auspicia non egent interpretatione. Iove enim tonante cum populo agi non esse fas, quis ignorat? Tribuni plebis tulerunt de provinciis contra acta Caesaris, ille biennium, iste sexennium: num etiam hanc legem populus Romanus accepit? quid? promulgata fuit? quid? nonne ante lata, quam scripta? non ante factam vidimus, quam futuram quisquam est suspicatus? 8. Ubi lex Caecilia et Didia? ubi promulgatio, trinum nundinum? ubi poenae, recenti lege Iunia et Licinia? Possuntne hae leges ratae esse sine interitu legum reliquarum? Eccui potestas in forum insinuandi fuit? Quae porro illa tonitrua? quae tempestas? ut, si auspicia M. Antonium non moverent, sustinere tamen eum, ac ferre posse tantam vim tempestatis, imbris ac turbinum, mirum videretur. Quam legem igitur se augur dicit tulisse, non modo tonante Iove, sed prope caelesti clamore prohibente, hanc dubitabit contra auspicia latam confiteri? 9. Quid? quod cum eo collega tulit, quem ipse fecit sua nuntiatione vitiosum, nihilne ad auspicia bonus augur arbitratus est pertinere? IV. Sed auspiciorum nos fortasse erimus interpretes, qui sumus eius collegae. Num ergo etiam armorum interpretes quaerimus? Primum omnes fori aditus ita septi, ut, etiamsi nemo obstaret armatus, tamen, nisi septis revulsis, introiri in forum nullo modo posset. Sic vero erant disposita praesidia, ut, quomodo aditus hostium Urbe prohibentur, ita castellis et operibus ab ingressione fori populum tribunosque plebis propulsari videres. 10. Quibus de caussis eas leges, quas M. Antonius tulisse dicitur, omnes censeo per vim et contra auspicia latas, iisque legibus populum non teneri. Si quam legem, de actis Caesaris confirmandis, deve dictatura in perpetuum tollenda, deve coloniis in agros deducendis, tulisse M. Antonius dicitur; easdem leges de integro, ut populum teneant, salvis auspiciis ferri placet. Quamvis enim res bonas vitiose, per vimque tulerit: tamen hae leges non sunt habendae: omnisque audacia gladiatoris amentis auctoritate nostra repudianda est. 11. Illa vero dissipatio pecuniae publicae ferenda nullo modo est, per quam HS septies millies falsis perscriptionibus, donationibusque avertit: ut portenti simile videatur, tantam pecuniam populi Romani tam brevi tempore perire potuisse. Quid? illi immanes quaestus ferendine, quos M. Antonii tota exhausit domus? Decreta falsa vendebat; regna, civitates, immunitates in aes accepta pecunia iubebat incidi. Haec se ex commentariis Caesaris, quorum ipse auctor erat, agere dicebat. Calebant in interiore aedium parte totius reipublicae nundinae: mulier, sibi felicior, quam viris, auctionem provinciarum regnorumque faciebat: restituebantur exsules, quasi lege, sine lege: quae nisi auctoritate senatus rescinduntur, quoniam ingressi in spem reipublicae recuperandae sumus, imago nulla liberae civitatis relinquetur. 12. Neque solum commentariis commentitiis chirographisque venalibus innumerabilis pecunia congesta in illam domum est, quum, quae vendebat Antonius, ea se ex actis Caesaris agere diceret: sed senatus etiam consulta, pecunia accepta, falsa referebat: syngraphae obsignabantur: senatusconsulta, numquam facta, ad aerarium deferebantur. Huius turpitudinis testes erant etiam exterae nationes. Foedera interea facta: regna data: populi provinciaeque liberatae: earumque rerum falsae tabulae, gemente populo Romano, toto Capitolio figebantur. Quibus rebus tanta pecunia una in domo coacervata est, ut, si hoc genus in unum redigatur, non sit pecunia populo Romano defutura.

V. Legem etiam iudiciariam tulit, homo castus atque integer, iudiciorum et iuris auctor. In quo nos fefellit. Antesignanos et manipulares et alaudas iudices se constituisse dicebat. At ille legit aleatores, legit exsules, legit Graecos. O consessum iudicum praeclarum! o dignitatem consilii admirandam! 13. Avet animus apud consilium illud pro reo dicere, Cydam Cretensem, portentum insulae, hominem audacissimum et perditissimum. Sed fac ita non esse, num Latine scit? num est ex iudicum genere et forma? num leges nostras moresve novit? num denique homines? Est enim Creta vobis notior, quam Roma Cydae. Delectus autem et notatio iudicum etiam in nostris civibus haberi solet. Gortynium vero iudicem quis novit aut quis nosse potuit? Nam Lysiadem Atheniensem plerique novimus. Est enim Phaedri, philosophi nobilis, filius: homo praeterea festivus, ut ei cum M'. Curio, consessore eodemque collusore, facillime possit convenire. 14. Quaero igitur, si Lysiades citatus iudex non responderit, excuseturque Areopagites esse, nec debere eodem tempore Romae et Athenis res iudicare: accipietne excusationem is, qui quaestioni praeerit, Graeculi iudicis, modo palliati, modo togati? An Atheniensium antiquissimas leges negliget? Qui porro ille consessus, dii boni? Cretensis iudex, isque nequissimus. Quem ad hunc reus alleget? quomodo accedat? Dura natio est. At Athenienses misericordes. Puto, ne Curium quidem esse crudelem, qui quotidie periculum fortunae faciat. Sunt item lecti iudices, qui fortasse excusabuntur. Habent enim legitimam excusationem, exsilii caussa solum vertisse, nec esse postea restitutos. 15. Hos ille demens iudices legisset: horum nomina ad aerarium detulisset: his magnam partem reipublicae credidisset, si ullam speciem reipublicae cogitavisset? VI. Atque ego de notis iudicibus dixi: quos minus nostis, nolui nominare: saltatores, citharistas, totum denique comissationis Antonianae chorum, in tertiam decuriam iudicum scitote esse coniectum. En caussam, cur lex

tam egregia, tamque praeclara, maximo imbri, tempestate, ventis, procellis, turbinibus, inter fulmina et tonitrua ferretur: ut eos iudices haberemus, quos hospites habere nemo velit. Scelerum magnitudo, conscientia maleficiorum, direptio eius pecuniae, cuius ratio in aede Opis confecta est, hanc tertiam decuriam excogitavit: nec ante turpes iudices quaesiti, quam honestis iudicibus nocentium salus desperata est. 16. Sed illud os, illam impuritatem coeni fuisse, ut hos iudices legere auderet! quorum lectione duplex imprimeretur reipublicae dedecus: unum, quod tam turpes iudices essent: alterum, quod patefactum esset, quam multos in civitate turpes haberemus. Hanc ergo et reliquas eiusmodi leges, etiamsi sine vi, salvis auspiciis, essent rogatae, censerem tamen abrogandas. Nunc vero cur abrogandas censeam, quas iudico non rogatas?

17. An illa non gravissimis ignominiis, monumentisque huius ordinis, ad posteritatis memoriam sunt notanda, quod unus M. Antonius in hac urbe post conditam Urbem palam secum habuerit armatos: quod neque reges fecerunt, neque ii, qui regibus exactis regnum occupare voluerunt. Cinnam memini: vidi Sullam: modo Caesarem. Hi enim tres post civitatem a L. Bruto liberatam, plus potuerunt, quam universa respublica. Non possum affirmare, nullis telis eos stipatos fuisse: hoc dico, nec multis et occultis. 18. At hanc pestem agmen armatorum sequebatur: Classitius, Mustela, Tiro, gladios ostentantes, sui similes greges ducebant per forum: certum agminis locum tenebant barbari sagittarii. Quum autem erat ventum ad aedem Concordiae, gradus complebantur, lecticae collocabantur, non quo ille scuta occulta esse vellet, sed ne familiares, si scuta ipsi ferrent, laborarent. VII. Illud vero taeterrimum auditu, non modo aspectu, in cella Concordiae collocari armatos, latrones, sicarios: de templo carcerem fieri: opertis valvis Concordiae, quum inter subsellia senatus versarentur latrones, patres conscriptos sententias dicere. 19. Huc etiam nisi venirem Kalend. Septemb., fabros se missurum, et domum meam disturbaturum esse dixit. Magna res, credo, agebatur: de supplicatione referebatur. Veni postridie: ipse non venit. Locutus sum de republica, minus equidem libere, quam mea consuetudo; liberius tamen, quam pericula minaeque postulabant. At ille homo vehemens et violentus, qui hanc consuetudinem libere dicendi excluderet, (fecerat enim hoc idem maxima cum laude L. Piso xxx diebus ante,) inimicitias mihi denuntiavit: adesse in senatum iussit a. d. xiii. Kalend. Octob. Ipse interea xvii dies de me in Tiburtino Scipionis declamitavit, sitim quaerens: haec enim ei caussa esse declamandi solet. 20. Quum is dies, quo me adesse iusserat, venisset, tum vero agmine quadrato in aedem Concordiae venit, atque in me absentem orationem ore impurissimo evomuit. Quo die, si per amicos mihi cupienti in senatum venire licuisset, caedis initium fecisset a me: sic enim statuerat. Quum autem semel gladium scelere imbuisset, nulla res ei finem caedendi, nisi defatigatio et satietas, attulisset. Etenim aderat L. frater, gladiator Asiaticus, qui mirmillo Mylasis depugnarat; sanguinem nostrum sitiebat, suum in illa gladiatoria pugna multum profuderat. Hic pecunias nostras aestimabat: possessiones notabat et urbanas et rusticas: huius mendicitas aviditate coniuncta in fortunas nostras imminebat: dividebat agros, quibus et quos volebat: nullus aditus erat privato, nulla aequitatis deprecatio. Tantum quisque habebat possessor, quantum reliquerat divisor Antonius. 21. Quae quamquam, si leges irritas feceritis, rata esse non possunt: tamen separatim suo nomine notanda censeo: iudicandumque, nullos septemviros fuisse: nihil placere ratum esse, quod ab iis actum diceretur.

VIII. M. vero Antonium, quis est, qui civem possit iudicare potius, quam taeterrimum et crudelissimum hostem: qui pro aede Castoris sedens audiente populo Romano dixerit, nisi victorem, victurum neminem? Num putatis, patres conscripti, dixisse eum minacius, quam facturum fuisse? Quid vero, quod in concione dicere ausus est, se, quum magistratu abisset, ad Urbem futurum cum exercitu? introiturum, quotiescumque vellet? quid erat aliud, nisi denuntiare populo Romano servitutem? 22. Quod autem eius iter Brundisium? quae festinatio? quae spes, nisi ut ad Urbem vel in Urbem potius exercitum maximum adduceret? Qui autem dilectus centurionum? quae effrenatio impotentis animi? Quum eius promissis legiones fortissimae reclamassent, domum ad se venire iussit centuriones, quos bene de republica sentire cognoverat: eosque ante pedes suos uxorisque suae, quam secum gravis imperator ad exercitum duxerat, iugulari coegit. Quo animo hunc futurum fuisse censetis in nos, quos oderat, quum in eos, quos numquam viderat, tam crudelis fuisset? et quam avidum in pecuniis locupletium, qui pauperum sanguinem concupisset? quorum ipsorum bona, quantacumque erant, statim comitibus suis compotoribusque descripsit. 23. Atque ille furens infesta iam patriae signa a Brundisio inferebat: quum Caesar deorum immortalium beneficio, divini animi, ingenii, consilii magnitudine, quamquam sua sponte eximiaque virtute, tamen approbatione auctoritatis meae colonias patris adiit: veteranos milites convocavit: paucis diebus exercitum fecit: incitatos latronis impetus retardavit. Postea vero quam legio Martia ducem praestantissimum vidit, nihil egit aliud, nisi, ut aliquando liberi essemus; quam est imitata Quarta legio. IX. Quo ille nuntio audito, quum senatum vocasset adhibuissetque consularem, qui sua sententia C. Caesarem hostem iudicaret, repente concidit. 24. Post autem, neque sacrificiis sollemnibus factis, neque votis nuncupatis, non profectus est, sed profugit paludatus. At quo? in provinciam firmissimorum et fortissimorum civium, qui illum, ne si ita quidem venisset, ut nullum bellum inferret, ferre potuissent, impotentem, iracundum, contumeliosum, superbum, semper poscentem, semper rapientem, semper ebrium. At ille, cuius ne pacatam quidem nequitiam quisquam ferre posset, bellum intulit provinciae Galliae: circumsedet Mutinam, firmissimam et splendidissimam populi Romani coloniam: oppugnat D. Brutum, imperatorem, consulem designatum, civem, non sibi, sed nobis et reipublicae natum. 25. Ergo Hannibal hostis, civis Antonius? Quid ille fecit hostiliter, quod hic non aut fecerit aut faciat, aut moliatur et cogitet? Totum iter Antoniorum quid habuit, nisi depopulationes, vastationes, caedes, rapinas? quae non faciebat Hannibal, quia multa ad usum reservabat: haec hi, qui in horam viverent, non modo de fortunis et de bonis civium, sed ne de utilitate quidem sua cogitaverunt.

Ad hunc, dii boni! legatos mitti placet? Norunt isti homines formam reipublicae, iura belli, exempla maiorum? cogitant, quid populi Romani maiestas, quid senatus severitas postulet? Legatos decernis? Si,

ut deprecere, contemnet: si, ut imperes, non audiet: denique quamvis severa legatis mandata dederimus, nomen ipsum legatorum hunc, quem videmus, populi Romani restinguet ardorem, municipiorum atque Italiae franget animos. Ut omittam haec, quae magna sunt, certe ista legatio moram et tarditatem afferet bello. 26. Quamvis dicant, quod quosdam audio dicturos: Legati proficiscantur: bellum nihilominus paretur: tamen legatorum nomen ipsum et animos hominum molliet, et belli celeritatem morabitur. X. Minimis momentis, patres conscripti, maximae inclinationes temporum fiunt, quum in omni casu reipublicae, tum in bello, et maxime civili: quod opinione plerumque et fama gubernatur. Nemo quaeret, quibuscum mandatis legatos miserimus: nomen ipsum legationis ultro missae timoris esse signum videbitur. Recedat a Mutina, desinat oppugnare Brutum, decedat ex Gallia: non est verbis rogandus, cogendus est armis. 27. Non enim ad Hannibalem mittimus, ut a Sagunto recedat, ad quem miserat olim senatus P. Valerium Flaccum et Q. Baebium Tampilum: qui, si Hannibal non pareret, Karthaginem ire iussi sunt. Nostros quo iubemus ire, si non paruerit Antonius? Ad nostrum civem mittimus, ne imperatorem, ne coloniam populi Romani oppugnet? Itane vero? hoc per legatos rogandum est? Quid interest, per deos immortales! utrum hanc urbem oppugnet, an huius urbis propugnaculum, coloniam populi Romani, praesidii caussa collocatam? Belli Punici secundi, quod contra maiores nostros Hannibal gessit, caussa fuit Sagunti oppugnatio. Recte ad eum legati missi. Mittebantur ad Poenum, mittebantur pro Hannibalis hostibus, nostris sociis. Quid simile tandem? Nos ad civem mittimus, ne imperatorem populi Romani, ne exercitum, ne coloniam circumsedeat, ne oppugnet, ne agros depopuletur, ne sit hostis? XI. 28. Age, si paruerit, hoc cive uti aut volumus aut possumus? Ante diem XIII. Kalendas Ian. decretis vestris eum concidistis: constituistis, ut haec ad vos Kalend. Ian. referrentur, quae referri videtis, de honoribus et praemiis bene de republica meritorum et merentium: quorum principem iudicastis eum, qui fuit, C. Caesarem, qui M. Antonii impetus nefarios ab Urbe in Galliam avertit: deinde milites veteranos, qui primi Caesarem secuti sunt; tum illas caelestes divinasque legiones, Martiam et Quartam, quibus, quum consulem suum non modo reliquissent, sed bello etiam persequerentur, honores et praemia spopondistis: eodemque die D. Bruti, praestantissimi civis, edicto allato atque proposito, factum eius collaudastis: quodque ille bellum privato consilio susceperat, id vos auctoritate publica comprobastis. 29. Quid igitur illo die aliud egistis, nisi ut hostem iudicaretis Antonium? His vestris decretis aut ille vos aequo animo aspicere poterit aut vos illum sine summo dolore videbitis? Exclusit illum a republica, distraxit, segregavit non solum scelus ipsius, sed etiam, ut mihi videtur, fortuna quaedam reipublicae. Qui si legatis paruerit Romamque redierit: num quando perditis civibus vexillum, quo concurrant, defuturum putatis? Sed hoc minus vereor: sunt alia, quae magis timeam et cogitem. Numquam parebit ille legatis. Novi hominis insaniam, arrogantiam: novi perdita consilia amicorum, quibus ille est deditus. 30. Lucius quidem frater eius, utpote qui peregre depugnarit, familiam ducit. Sit per se ipse sanus, quod numquam erit; per hos esse ei tamen non licebit. Teretur interea tempus: belli apparatus refrigescent. Unde est adhuc bellum, nisi ex retardatione et mora? Ut primum post discessum latronis vel potius desperatam fugam libere senatus haberi potuit, semper flagitavi, ut convocaremur. Quo die primum convocati sumus, quum designati consules non adessent, ieci sententia mea, maximo vestro consensu, fundamenta reipublicae; serius omnino, quam decuit: nec enim ante potui: sed tamen si ex eo tempore dies nullus intermissus esset, bellum profecto nullum haberemus. 31. Omne malum nascens facile opprimitur: inveteratum fit plerumque robustius. Sed tum exspectabantur Kalendae Ian. fortasse non recte. XII. Verum praeterita omittamus. Etiamne hanc moram afferemus, dum proficiscantur legati? dum revertantur? quorum exspectatio dubitationem belli afferet. Bello autem dubio, quod potest studium esse delectus?

Quamobrem, patres conscripti, legatorum mentionem nullam censeo faciendam: rem administrandam arbitror sine ulla mora et confestim gerendam: tumultum decerni, iustitium indici, saga sumi dico oportere, delectum haberi, sublatis vacationibus in Urbe et in Italia praeter Galliam tota. 32. Quae si erunt facta: opinio ipsa et fama vestrae severitatis obruet scelerati gladiatoris amentiam. Sentiet sibi bellum cum republica esse susceptum: experietur consentientis senatus nervos atque vires. Nam nunc quidem partium contentionem esse dictitat. Quarum partium? Alteri victi sunt, alteri sunt e mediis C. Caesaris partibus. Nisi forte Caesaris partes a Pansa et Hirtio consulibus et a filio C. Caesaris oppugnari putamus. Hoc vero bellum non est ex dissensione partium, sed ex nefaria spe perditissimorum civium excitatum: quibus bona fortunaeque nostrae notatae sunt et iam ad cuiusque opinionem distributae. 33. Legi epistolam Antonii, quam ad quemdam septemvirum, capitalem hominem, collegam suum, miserat. QUID CONCUPISCAS, TU VIDERIS: QUOD CONCUPIVERIS, CERTE HABEBIS. En, ad quem legatos mittamus: cui bellum moremur inferre: qui ne sorti quidem fortunas nostras destinavit, sed libidini cuiusque nos ita addixit, ut ne sibi quidem quidquam integrum, quod non alicui promissum iam sit, reliquerit. Cum hoc, patres conscripti, bello, bello inquam, decertandum est, idque confestim. Legatorum tarditas repudianda est. 34. Quapropter, ne multa nobis quotidie decernenda sint: consulibus totam rempublicam committendam censeo, hisque permittendum, ut rempublicam defendant provideantque, ne quid respublica detrimenti accipiat: censeoque, ut iis, qui in exercitu M. Antonii sunt, ne sit ea res fraudi, si ante Kalendas Febr. ab eo discesserint. Haec si censueritis, patres conscripti, brevi tempore libertatem populi Romani auctoritatemque vestram recuperabitis. Sin autem lenius agetis, tamen eadem, sed fortasse serius decernetis. De republica quoad retulistis, satis decrevisse videor.

XIII. 35. Altera res est de honoribus: de quibus deinceps intelligo esse dicendum. Sed qui ordo in sententiis rogandis servari solet, eumdem tenebo in viris fortibus honorandis. A Bruto igitur, consule designato, more maiorum capiamus exordium: cuius ut superiora omittam, quae sunt maxima illa quidem, sed adhuc hominum magis iudiciis, quam publice laudata: quibusnam verbis eius laudes huius ipsius temporis consequi possumus? Neque enim ullam mercedem tanta virtus praeter hanc laudis gloriaeque desiderat: qua etiamsi careat, tamen sit se ipsa contenta: atque in memoria gratorum civium, tamquam

in luce, posita laetetur. Laus igitur iudicii testimoniumque nostri tribuenda Bruto est. 36. Quamobrem his verbis, patres conscripti, senatusconsultum faciendum censeo: QUUM D. Brutus, imperator, consul designatus provinciam Galliam in senatus populique Romani potestate teneat: quumque exercitum tantum tam brevi tempore, summo studio municipiorum coloniarumque provinciae Galliae, optime de republica meritae merentisque, conscripserit, compararit: id eum recte et ordine exque republica fecisse: idque D. Bruti praestantissimum meritum in rempublicam senatui populoque Romano gratum esse et fore: itaque senatum populumque Romanum existimare, D. Bruti, imperatoris, consulis designati, opera, consilio, virtute incredibilique studio, et consensu provinciae Galliae reipublicae difficillimo tempore esse subventum. 37. Huic tanto merito Bruti, patres conscripti, tantoque in rempublicam beneficio, quis est tantus honos, qui non debeatur? Nam si M. Antonio patuisset Gallia, si, oppressis municipiis, et coloniis imparatis, in illam ultimam Galliam penetrare potuisset: quantus reipublicae terror impenderet? Dubitaret, credo, homo amentissimus atque in omnibus consiliis praeceps et devius, non solum cum exercitu suo, sed etiam cum omni immanitate barbariae bellum inferre nobis: ut eius furorem ne Alpium quidem muro cohibere possemus. Haec igitur habenda gratia est D. Bruto, qui illum, nondum interposita auctoritate vestra, suo consilio atque iudicio, non ut consulem recepit, sed ut hostem arcuit Gallia, seque obsideri, quam hanc urbem maluit. Habeat ergo huius tanti facti tamque praeclari decreto vestro testimonium sempiternum: Galliaque, quae semper praesidet atque praesedit huic imperio libertatique communi, merito vereque laudetur, quod se suasque vires non tradidit, sed opposuit Antonio.

XIV. 38. Atque etiam M. Lepido pro eius egregiis in rempublicam meritis decernendos honores quam amplissimos censeo. Semper ille populum Romanum liberum voluit, maximumque signum illo die dedit voluntatis et iudicii sui, quum, Antonio diadema Caesari imponente, se avertit gemituque et maestitia declaravit, quantum haberet odium servitutis: quam populum Romanum liberum cuperet: quam illa, quae tulerat, temporum magis necessitate, quam iudicio tulisset. Quanta vero is moderatione usus sit in illo tempore civitatis, quod post mortem Caesaris consecutum est, quis nostrum oblivisci potest? Magna haec: sed ad maiora properat oratio. 39. Quid enim (o dii immortales!) admirabilius omnibus gentibus, quid optatius populo Romano accidere potuit, quam, quum bellum civile maximum esset, cuius belli exitum omnes timeremus, sapientia etiam id potius exstingui, quam armis et ferro rem in discrimen adducere? Quod si eadem ratio Caesaris fuisset in illo taetro miseroque bello: ut omittam patrem, duos Cn. Pompeii, summi et singularis viri, filios incolumes haberemus: quibus certe pietas fraudi esse non debuit. Utinam omnes M. Lepidus servare potuisset! facturum fuisse declaravit in eo, quod potuit, quum Sextum Pompeium restituit civitati, maximum ornamentum reipublicae, clarissimum monumentum clementiae suae. Gravis illa fortuna populi Romani, grave fatum. Pompeio enim patre, quod imperii populi Romani lumen fuit, exstincto, interfectus est patris simillimus filius. 40. Sed omnia mihi videntur deorum immortalium iudicio expiata, Sex. Pompeio reipublicae conservato.

XV. Quam ob caussam iustam atque magnam, et quod periculosissimum civile bellum maximumque humanitate et sapientia sua M. Lepidus ad pacem concordiamque convertit, senatusconsultum his verbis censeo perscribendum: QUUM a M. Lepido, imperatore, pontifice maximo, saepenumero respublica et bene et feliciter gesta sit, populusque Romanus intellexerit, ei dominatum regium maxime displicere: quumque eius opera, virtute, consilio, singularique clementia et mansuetudine bellum acerbissimum civile sit restinctum: 41. Sextusque Pompeius, Cnaei filius, Magnus, huius ordinis auctoritate ab armis discesserit, et a M. Lepido, imperatore, pontifice maximo, summa senatus populique Romani voluntate civitati restitutus sit: senatum populumque Romanum pro maximis plurimisque in rempublicam M. Lepidi meritis, magnam spem in eius virtute, auctoritate, felicitate reponere otii, pacis, concordiae, libertatis: eiusque in rempublicam meritorum senatum populumque Romanum memorem fore, eique statuam equestrem inauratam in rostris, aut quo alio loco in foro velit, ex huius ordinis sententia statui placere. Qui honos, patres conscripti, mihi maximus videtur primum, quia iustus est: non enim solum datur propter spem temporum reliquorum, sed pro amplissimis meritis redditur: nec vero cuiquam possumus commemorare hunc honorem a senatu tributum iudicio senatus soluto et libero.

XVI. 42. Venio ad C. Caesarem, patres conscripti, qui nisi fuisset, quis nostrum esse potuisset? Advolabat ad Urbem a Brundisio homo impotentissimus, ardens odio, animo hostili in omnes bonos, cum exercitu, Antonius. Quid huius audaciae et sceleri poterat opponi? Nondum ullos duces habebamus, non copias: nullum erat consilium publicum, nulla libertas: dandae cervices erant crudelitati nefariae: fugam quaerebamus omnes, quae ipsa exitum non habebat. 43. Quis tum nobis, quis populo Romano obtulit hunc divinum adolescentem deus? qui, quum omnia ad perniciem nostram pestifero illi civi paterent, subito, praeter spem omnium, exortus, prius confecit exercitum, quem furori M. Antonii opponeret, quam quisquam hoc eum cogitare suspicaretur. Magni honores habiti Cn. Pompeio, quum esset adolescens, et quidem iure. Subvenit enim reipublicae: sed aetate multo robustior, et militum ducem quaerentium studio paratior, et in alio genere belli. Non enim omnibus Sullae caussa grata. Declarat multitudo proscriptorum, tot municipiorum maximae calamitates. 44. Caesar autem, annis multis minor, veteranos, cupientes iam requiescere, armavit: eam complexus est caussam, quae esset senatui, quae populo, quae cunctae Italiae, quae diis hominibusque gratissima. Et Pompeius ad L. Sullae maximum imperium victoremque exercitum accessit: Caesar se ad neminem adiunxit: ipse princeps exercitus faciendi et praesidii comparandi fuit. Ille in adversariorum partibus agrum Picenum habuit inimicum: hic ex Antonii amicis, sed amicioribus libertatis, contra Antonium confecit exercitum. Illius opibus Sulla regnavit: huius praesidio Antonii dominatus oppressus est. 45. Demus igitur imperium Caesari: sine quo res militaris administrari, teneri exercitus, bellum geri non potest. Sit pro praetore eo iure, quo qui optimo. Qui honos, quamquam est magnus illa aetate, tamen ad necessitatem rerum gerendarum, non solum ad dignitatem valet. Itaque illa quaeramus, quae vix hodierno die consequemur.

XVII. Sed saepe spero fore huius adolescentis or-

nandi honorandique et nobis et populo Romano potestatem: hoc autem tempore ita censeo decernendum. 46. Quod C. Caesar, Caii filius, pontifex, pro praetore, summo reipublicae tempore milites veteranos ad libertatem populi Romani cohortatus sit eosque conscripserit: quodque legio Martia Quartaque summo studio optimoque in rempublicam consensu C. Caesare duce et auctore rempublicam, libertatem populi Romani defendant, defenderint: et quod C. Caesar pro praetore Galliae provinciae cum exercitu subsidio profectus sit: equites, sagittarios, elephantos in suam populique Romani potestatem redegerit, difficillimoque reipublicae tempore saluti dignitatique populi Romani subvenerit; ob eas caussas senatui placere, C. Caesarem, Caii filium, pontificem, pro praetore, senatorem esse, sententiamque loco praetorio dicere: eiusque rationem, quemcumque magistratum petet, ita haberi, prout haberi lege liceret, si anno superiore quaestor fuisset. 47. Quid est enim, patres conscripti, cur eum non quam primum amplissimos honores capere cupiamus? Legibus enim annalibus quum grandiorem aetatem ad consulatum constituebant, adolescentiae temeritatem verebantur. C. Caesar ineunte aetate docuit, ab excellenti eximiaque virtute progressum aetatis exspectari non oportere. Itaque maiores nostri, veteres illi, admodum antiqui, leges annales non habebant: quas multis post annis attulit ambitio, ut gradus essent petitionis inter aequales. Ita saepe magna indoles virtutis, priusquam reipublicae prodesse potuisset, exstincta fuit. 48. At vero apud antiquos Rulli, Decii, Corvini, multique alii, recentiore autem memoria superior Africanus, T. Flamininus, admodum adolescentes consules facti, tantas res gesserunt, ut populi Romani imperium auxerint, nomen ornarint. Quid? Macedo Alexander, quum ab ineunte aetate res maximas gerere coepisset, nonne tertio et tricesimo anno mortem obiit? quae est aetas nostris legibus decem annis minor, quam consularis. Ex quo iudicari potest, virtutis esse, quam aetatis, cursum celeriorem. XVIII. Nam quod ii, quae Caesari invident, simulant, se timere, ne verendum quidem est, ut tenere se possit, ut moderari, ne honoribus nostris elatus intemperantius suis opibus utatur. 49. Ea natura rerum est, patres conscripti, ut, qui sensum verae gloriae ceperit, quique se ab senatu, ab equitibus populoque Romano universo senserit civem carum haberi salutaremque reipublicae, nihil cum hac gloria comparandum putet. Utinam C. Caesari, patri dico, contigisset adolescenti, ut esset senatui atque optimo cuique carissimus! Quod quum consequi neglexisset: omnem vim ingenii, quae summa fuit in illo, in populari levitate consumpsit. Itaque quum respectum ad senatum et ad bonos non haberet, eam sibi viam ipse patefecit ad opes suas amplificandas, quam virtus liberi populi ferre non posset. Eius autem filii longissime diversa ratio est: qui quum omnibus est, tum optimo cuique carissimus. In hoc spes libertatis posita est: ab hoc accepta iam salus: huic summi honores et exquiruntur et parati sunt. 50. Cuius igitur singularem prudentiam admiramur, eius stultitiam timemus? Quid enim stultius, quam inutilem potentiam, invidiosas opes, cupiditatem dominandi praecipitem et lubricam anteferre verae, gravi, solidae gloriae? An hoc vidit puer: si aetate processerit, non videbit? At est quibusdam inimicus clarissimis atque optimis civibus. Nullus iste timor esse debet. Omnes Caesar inimicitias reipublicae condonavit: hanc sibi iudicem constituit, hanc moderatricem omnium factorum. Ita enim ad rempublicam accessit, ut eam confirmaret, non ut everteret. Omnes habeo cognitos sensus adolescentis. Nihil est illi republica carius, nihil vestra auctoritate gravius, nihil bonorum virorum iudicio optatius, nihil vera gloria dulcius. 51. Quamobrem ab eo non modo nihil timere, sed maiora et meliora exspectare debetis: neque in eo, qui ad D. Brutum obsidione liberandum profectus sit, timere, ne memoria maneat domestici doloris, quae plus apud eum possit, quam salus civitatis. Audebo etiam obligare fidem meam, patres conscripti, vobis, populoque Romano; quod profecto, quum me nulla vis cogeret, facere non auderem, pertimescerem que in re maxima periculosam opinionem temeritatis: promitto, recipio, spondeo, patres conscripti, C. Caesarem talem semper fore civem, qualis hodie sit, qualemque eum maxime esse velle et optare debemus.

XIX. 52. Quae quum ita sint, de Caesare satis hoc tempore dictum habebo. Nec vero de L. Egnatuleio, fortissimo et constantissimo cive amicissimoque reipublicae, silendum arbitror: sed tribuendum testimonium virtutis egregiae, quod is legionem Quartam ad Caesarem adduxerit, quae praesidio consulibus, senatui, populoque Romano reique publicae esset: ob eam caussam placere, uti L. Egnatuleio triennium ante legitimum tempus magistratus petere, capere, gerere liceat. In quo, patres conscripti, non tam commodum tribuitur L. Egnatuleio, quam honos. In tali enim re satis est nominari.

53. De exercitu autem C. Caesaris ita censeo decernendum: senatui placere, militibus veteranis, qui Caesaris pontificis auctoritatemque huius ordinis defenderint atque defendant, his liberisque eorum militiae vacationem esse: utique C. Pansa, A. Hirtius consules, alter, ambove, S. E. V. cognoscerent, qui ager his coloniis esset, quo milites veterani deducti essent, qui contra legem Iuliam possideretur, ut is militibus veteranis divideretur: de agro Campano separatim cognoscerent, inirentque rationem de commodis militum veteranorum augendis: legionique Martiae et legioni Quartae et iis militibus, qui de legione Secunda, Tricesima Quinta, ad C. Pansam, A. Hirtium consules venissent suaque nomina dedissent: quod iis auctoritas senatus populique Romani libertas carissima sit et fuerit, vacationem militiae ipsis liberisque eorum esse placere, extra tumultum Gallicum Italicumque: easque legiones, bello confecto, missas fieri placere: quantamque pecuniam militibus earum legionum in singulos C. Caesar, pontifex, propraetor, pollicitus sit, tantam dari placere: utique C. Pansa, A. Hirtius consules, alter ambove, S. E. V. rationem agri habeant, qui sine iniuria privatorum dividi possit: isque militibus legionis Martiae et legionis Quartae ita daretur, assignaretur, ut quibus militibus amplissime dati, assignati essent. Dixi ad ea omnia, consules, de quibus retulistis: quae si erunt sine mora matureque decreta, facilius apparabitis ea, quae tempus et necessitas flagitat. Celeritate autem opus est: qua si essemus usi, bellum, ut saepe dixi, nullum haberemus.

62.

M. TULLII CICERONIS IN M. ANTONIUM AD QUIRITES PHILIPPICA SEXTA.

ARG. Facto a. d. X. Kal. Ian. senatus consulto de mittendis ad Antonium legatis, Cicero in concionem productus ab Appuleio tribuno plebis, hanc orationem habuit, in qua primo de legatione exponit; deinde nihil legatos apud Antonium profecturos auguratur; denique populum ad tuendae et reipublicae et libertatis studium cohortatur.

I. 1. Audita vobis esse arbitror, Quirites, quae sint acta in senatu, quae fuerit cuiusque sententia. Res enim ex Kal. Ian. agitata, paullo ante confecta est: minus quidem illa severe, quam decuit, non tamen omnino dissolute. Mora est allata bello, non caussa sublata. Quamobrem, quod quaesivit ex me P. Appuleius, homo et multis officiis mihi et summa familiaritate coniunctus, et vobis amicissimus, ita respondebo, ut ea, quibus non interfuistis, nosse possitis. Caussa fortissimis optimisque consulibus Kalendis Ianuar. de republica primum referendi fuit ex eo, quod XIII. Kalendas Ian. senatus me auctore decrevit. 2. Eo die primum, Quirites, fundamenta iacta sunt reipublicae. Fuit enim longo intervallo ita liber senatus, ut vos aliquando liberi essetis. Quo quidem tempore, etiamsi ille dies vitae finem mihi allaturus esset, satis magnum ceperam fructum, quum vos universi, una mente atque voce, iterum a me conservatam esse rempublicam conclamastis. Hoc vestro iudicio tanto tamque praeclaro excitatus, ita Kalendis Ian. veni in senatum, ut meminissem, quam personam impositam a vobis sustinerem. Itaque bellum nefarium illatum reipublicae quum viderem, nullam moram interponendam insequendi M. Antonium putavi: hominemque audacissimum, qui multis nefariis rebus ante commissis, hoc tempore imperatorem populi Romani oppugnaret, coloniam vestram fidissimam fortissimamque obsideret, bello censui persequendum: tumultum esse decerni, iustitium edici, saga sumi dixi placere, quo omnes acrius graviusque incumberent ad ulciscendas reipublicae iniurias, si omnia gravissimi belli insignia suscepta a senatu viderent. 3. Itaque haec sententia, Quirites, sic per triduum valuit, ut, quamquam discessio facta non esset, tamen, praeter paucos, omnes mihi assensuri viderentur. Hodierno autem die, nescio qua obiecta re, remissior senatus fuit. Nam plures eam sententiam secuti sunt, ut, quantum senatus auctoritas vesterque consensus apud Antonium valiturus esset, per legatos experiremur.

II. Intelligo, Quirites, a vobis hanc sententiam repudiari: neque iniuria. Ad quem enim legatos? ad eumne, qui, pecunia publica dissipata atque effusa, per vim et contra auspicia impositis populo Romano legibus, fugata concione, obsesso senatu, ad opprimendam rempublicam Brundisio legiones arcessierit? ab his relictus, cum latronum manu in Galliam irruperit? Brutum oppugnet? Mutinam circumsedeat? Quae vobis potest cum hoc gladiatore conditionis, aequitatis, legationis esse communitas? 4. Quamquam, Quirites, non est illa legatio, sed denuntiatio belli, nisi paruerit. Ita enim est decretum, ut si legati ad Hannibalem mitterentur. Mittuntur enim qui nuntient, ne oppugnet consulem designatum, ne Mutinam obsideat, ne provinciam depopuletur, ne delectus habeat, sit in senatus populique Romani potestate. Facile vero huic denuntiationi parebit, ut in patrum conscriptorum atque in vestra potestate sit, qui in sua numquam fuerit! Quid enim ille umquam arbitrio suo fecit, semper eo tractus, quo libido rapuit, quo levitas, quo furor, quo vinolentia? Semper eum duo dissimilia genera tenuerunt, lenonum et latronum: ita domesticis stupris, forensibus parricidiis delectatur, ut mulieri citius avarissimae paruerit, quam senatui populoque Romano. III. 5. Itaque, quod paullo ante feci in senatu, faciam apud vos. Testificor, denuntio, ante praedico, nihil M. Antonium eorum, quae sunt legatis mandata, facturum: vastaturum agros, Mutinam obsessurum, delectus, qua possit, habiturum. Is est enim ille, qui semper senatus iudicium et auctoritatem, semper voluntatem vestram potestatemque contempserit. An ille id faciat, quod paullo ante decretum est, ut exercitum citra flumen Rubiconem, qui finis est Galliae, educeret, dum ne propius urbem Romam CC mill. admoveret? Huic denuntiationi ille pareat? ille se fluvio Rubicone CC mill. circumscriptum esse patiatur? 6. Non is est Antonius. Nam si esset, non commisisset, ut ei senatus, tamquam Hannibali initio belli Punici, denuntiaret, ne oppugnaret Saguntum. Quod vero ita avocatur a Mutina, ut ab Urbe, tamquam pestifera flamma, arceatur, quam habet ignominiam! quod iudicium senatus! Quid, quod a se-

natu dantur mandata legatis, ut D. Brutum milites que eius adeant iisque demonstrent, summa in rempublicam merita beneficiaque eorum grata esse senatui populoque Romano, iisque eam rem magnae laudi magnoque honori fore? Passurumne censetis Antonium, introire Mutinam legatos? exire inde tuto? Numquam patietur, mihi credite. Novi violentiam, novi impudentiam, novi audaciam. 7. Nec vero de illo, sicut de homine aliquo, debemus, sed ut de importunissima bellua, cogitare. Quae quum ita sint, non omnino dissolutum est, quod decrevit senatus. Habet atrocitatis aliquid legatio: utinam nihil haberet morae! Nam quum plerisque in rebus gerendis tarditas et procrastinatio odiosa est: tum hoc bellum indiget celeritatis. Succurrendum est D. Bruto, omnes undique copiae colligendae: horam exhibere nullam, in tali cive liberando, sine scelere non possumus. 8. An ille non potuit, si Antonium consulem, si Galliam Antonii provinciam iudicasset, legiones Antonio et provinciam tradere? domum redire? triumphare? primus in hoc ordine, quoad magistratum iniret, sententiam dicere? quid negotii fuit? 9. Sed, quum se Brutum esse meminisset, vestraeque libertati natum, non otio suo: quid egit aliud, nisi ut paene corpore suo Gallia prohiberet Antonium? Ad hunc utrum legatos, an legiones ire oportebat? Sed praeterita omittamus. Properent legati, quod video esse facturos: vos saga parate. Est enim ita decretum, ut, si ille auctoritati senatus non paruisset, ad saga iretur. Ibitur. Non parebit: nos amissos tot dies rei gerendae queremur.

IV. Non metuo, Quirites, ne, quum audierit Antonius, me hoc in senatu et in concione confirmasse, numquam illum futurum in senatus potestate, refellendi mei caussa, ut ego nihil vidisse videar, vertat se, senatui pareat. Numquam faciet: non invidebit huic meae gloriae: malet me sapientem a vobis, quam se modestum existimari. 10. Quid? ipse si velit, num etiam L. fratrem passurum arbitramur? Nuper quidem dicitur ad Tibur, ut opinor, quum ei labare M. Antonius videretur, mortem fratri esse minitatus. Etiamne ab hoc mirmillone Asiatico senatus mandata, legatorum verba audientur? Nec enim secerni a fratre poterit, tanta praesertim auctoritate. Nam hic inter illos Africanus est: pluris habetur, quam L. Trebellius, pluris, quam T. Plancus, adolescens nobilis. Plancum, qui omnibus sententiis, maximo vestro plausu condemnatus, nescio quomodo se coniecit in turbam, atque ita maestus rediit, ut retractus, non reversus videretur, sic contemnit, tamquam si illi aqua et igni interdictum sit: aliquando negat ei locum esse oportere in curia, qui incenderit curiam. 11. Nam Trebellium valde iam diligit: oderat tum, quum ille tabulis novis adversabatur: iam fert in oculis, postquam ipsum Trebellium vidit sine tabulis novis salvum esse non posse. Audisse enim vos arbitror, Quirites, quod etiam videre potuistis, quotidie sponsores et creditores L. Trebellii convenire. O fides! hoc enim puto Trebellium sumpsisse cognomen; quae potest esse maior fides, quam fraudare creditores? domo profugere? propter aes alienum ire ad arma? Ubi plausus ille in triumpho est, saepe ludis? ubi aedilitas delata summo studio bonorum? Quis est, qui hunc non casu existimet recte fecisse? Nequitia est scelere. V. 12. Sed redeo ad amores deliciasque nostras, L. Antonium, qui vos omnes in fidem suam recepit. Negatis? Num quispiam est vestrum, qui tribum non habeat? Certe nemo. Atqui illum quinque et triginta tribus patronum adoptarunt. Rursus reclamatis? Aspicite illam a sinistra equestrem statuam inauratam, in qua quid inscriptum est? QUINQUE ET TRIGINTA TRIBUS PATRONO. Populi Romani igitur est patronus L. Antonius? Malam quidem illi pestem! Clamori enim vestro assentior. Non modo hic latro, quem clientem habere nemo velit: sed quis umquam tantis opibus, tantis rebus gestis fuit, qui se populi Romani, victoris dominique omnium gentium, patronum dicere auderet? 13. In foro L. Antonii statuam videmus: sicut illam Q. Tremuli, qui Hernicos devicit, ante Castoris. O impudentiam incredibilem! Tantumne sibi sumpsit, quia Mylasis mirmillo Thracem iugulavit, familiarem suum? Quonam modo istum ferre possemus, si in hoc foro, spectantibus vobis, depugnasset? Sed haec una statua. Altera ab equitibus Romanis, equo publico: qui item ascribunt, PATRONO. Quem umquam iste ordo patronum adoptavit? Si quemquam, debuit me. Sed me omitto. Quem censorem? quem imperatorem? 14. Agrum his divisit. O sordidos, qui acceperint! improbum, qui dederit! Statuerunt etiam tribuni militares, qui in exercitu Caesaris II. fuerunt. Quis est iste ordo? Multi fuerunt multis in legionibus per tot annos. His quoque divisit Semurium. Campus Martius restabat, nisi prius cum fratre fugisset. Sed haec agrorum assignatio paullo ante, Quirites, L. Caesaris, clarissimi viri et praestantissimi senatoris, sententia dissoluta est. Huic enim assensi, septemvirum acta sustulimus. Iacent beneficia Nuculae: friget patronus Antonius. Nam possessores animo aequiore discedent: nullam impensam fecerant: nondum instruxerant, partim quia non confidebant, partim quia non habebant. 15. Sed illa statua palmaris, de qua, si meliora tempora essent, non possem sine risu dicere: L. ANTONIO IANO MEDIO PATRONO. Itane? Ianus medius in L. Antonii clientela est? Quis umquam in illo Iano inventus est, qui L. Antonio mille nummum ferret expensum? VI. Sed nimis multa de nugis: ad caussam bellumque redeamus: quamquam non alienum fuit, personas quasdam a vobis recognosci: ut, quibuscum bellum gereretur, possetis taciti cogitare.

Ego autem vos hortor, Quirites, ut, etiamsi melius aliud fuit, tamen legatorum reditum exspectetis animo aequo. Celeritas detracta de caussa est: boni tamen aliquid accessit ad caussam. 16. Quum enim legati renuntiarint, quod certe renuntiabunt, non in vestra potestate, non in senatus esse Antonium: quis erit tam improbus civis, qui illum civem habendum putet? Nunc enim sunt, pauci illi quidem, sed tamen plures, quam republica dignum est, qui ita loquantur: ne legatos quidem exspectabimus? Istam certe vocem, simulationemque clementiae, extorquebit iis res ipsa publica. Quo etiam, ut confitear vobis, Quirites, minus hodierno die contendi, minus laboravi, ut mihi senatus assentiens tumultum decerneret, saga sumi iuberet. Malui viginti diebus post sententiam meam laudari ab omnibus, quam a paucis hodie vituperari. 17. Quapropter, Quirites, exspectate legatorum reditum et paucorum dierum molestiam devorate. Qui quum redierint; si pacem afferent, cupidum me: si bellum, providum iudicatote. An ego non provideam meis civibus? non dies noctesque de vestra libertate, de reipublicae salute cogitem? Quid enim non debeo vobis, Quirites, quem vos a se ortum, hominibus nobilissimis, omnibus honoribus, praetulistis? An ingratus sum? quis minus? qui, partis honoribus, eosdem gesserim * in foro labores, quos in

petendis. Rudis in republica? Quis exercitatior, qui viginti iam annos bellum geram cum impiis civibus? VII. 18. Quamobrem, Quirites, consilio, quantum potero, labore plus paene, quam potero, excubabo vigilaboque pro vobis. Etenim quis est civis, praesertim hoc gradu, quo me vos esse voluistis, tam oblitus beneficii vestri, tam immemor patriae, tam inimicus dignitatis suae, quem non excitet, non inflammet tantus vester iste consensus? Multas magnasque habui consul conciones, multis interfui: nullam umquam vidi tantam, quanta nunc vestrum est. Unum sentitis omnes, unum studetis, M. Antonii conatum avertere a republica, furorem exstinguere, opprimere audaciam. Idem volunt omnes ordines: eodem incumbunt municipia, coloniae, cuncta Italia. Itaque senatum, sua sponte bene firmum, firmiorem vestra auctoritate fecistis. 19. Venit tempus, Quirites, serius omnino, quam dignum populo Romano fuit, sed tamen ita maturum, ut differri iam hora non possit. Fuit aliquis fatalis casus, ut ita dicam, quem tulimus, quoquo modo ferendus fuit. Nunc, si quis erit, erit voluntarius. Populum Romanum servire fas non est: quem dii immortales omnibus gentibus imperare voluerunt. Res in extremum est adducta discrimen. De libertate decernitur. Aut vincatis oportet, Quirites, quod profecto et pietate vestra et tanta concordia consequemini, aut quidvis potius, quam serviatis. Aliae nationes servitutem pati possunt, populi Romani res est propria libertas.

63.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA SEPTIMA.

ARG. Quum exspectaretur reditus L. Pisonis et L. Philippi, qui ad Antonium legati erant missi, Cicero metuens, ne senatorum animi ad pacem inclinarent, hac oratione senatum hortatus est, ne, si, quae suspicio erat, paullo durius responderet Antonius, mitius acciperent. Negat autem de pace esse cogitandum, quia non modo turpis sit et periculosa, sed etiam plane non possit esse: Antonium autem, quem paene constrictum teneant, diligenter observandum et rempublicam metu et periculo in perpetuum liberandam censet.

I. 1. Parvis de rebus, sed fortasse necessariis, consulimur, patres conscripti. De Appia via et de Moneta consul, de Lupercis tribunus plebis refert. Quarum rerum etsi facilis explicatio videtur, tamen animus aberrat a sententia, suspensus curis maioribus. Adducta est enim, patres conscripti, res in maximum periculum et extremum paene discrimen. Non sine caussa legatorum istam missionem semper timui, numquam probavi: quorum reditus quid sit allaturus, ignoro: exspectatio quidem quantum afferat languoris animis, quis non videt? Non enim se tenent ii, qui senatum dolent ad auctoritatis pristinae spem reviviscere, coniunctum huic ordini populum Romanum, conspirantem Italiam, paratos exercitus, expeditos duces. 2. Iam nunc fingunt responsa Antonii, eaque defendunt. Alii, postulare illum, ut omnes exercitus dimittantur. Scilicet legatos ad eum misimus, non ut pareret et dicto audiens esset huic ordini, sed ut conditiones ferret, leges imponeret, reserare nos exteris gentibus Italiam iuberet: se praesertim incolumi, a quo maius periculum, quam ab ullis nationibus extimescendum est. Alii, remittere eum nobis Galliam citeriorem: illam ultimam postulare. 3. Praeclare: ex qua non legiones solum, sed etiam nationes ad Urbem conetur adducere. Alii, nihil eum iam nisi modestum postulare. Macedoniam suam vocat omnino: quoniam Caius frater est inde revocatus. Sed quae provincia est, ex qua illa fax excitare non possit incendium? Itaque iidem, quasi providi cives et senatores diligentes, bellicum me cecinisse dicunt. Suscipiunt pacis * patrocinium, qui sic disputant: irritari Antonium non oportuit. Nequam est homo ille atque confidens: multi praeterea improbi: quos quidem a se primum numerare possunt, qui haec loquuntur: eos cavendos esse denuntiant. Utrum igitur in nefariis civibus ulciscendis, quum possis, an pertimescendis, diligentior cautio est? II. 4. Atque haec illi loquuntur, qui quondam propter levitatem populares habebantur. Ex quo intelligi potest, animo illos abhorruisse semper ab optimo civitatis statu, non voluntate fuisse populares. Qui enim evenit, ut, qui in rebus improbis populares fuerunt, iidem in re una maxime populari, quod eadem salutaris populo Romano sit, improbos se, quam populares esse malint? Me quidem, semper (ut scitis) adversatum multitudinis temeritati, haec fecit praeclarissima caussa popularem. 5. Et quidem dicuntur, vel potius se ipsi dicunt consulares: quo nomine dignus est nemo, nisi qui tanti honoris nomen potest sustinere. Faveas tu hosti? ille litteras ad te mittat de sua spe rerum secundarum? eas tu laetus proferas? recites? describendas etiam des improbis civibus? eorum augeas animos? bonorum spem virtutemque debilites? et te consularem aut senatorem, denique civem putes? Accipiet in optimam partem C. Pansa, fortissimus consul atque optimus; etenim dicam animo amicissimo: hunc ipsum, mihi hominem familiarissimum, nisi talis consul esset, ut omnes vi-

gilias, curas, cogitationes in reipublicae salute defigeret, consulem non putarem. 6. Quamquam nos ab ineunte illius aetate usus, consuetudo, studiorum etiam honestissimorum societas similitudoque devinxit: eiusdemque cura incredibilis, in asperrimis belli civilis periculis perspecta, docuit, non modo salutis, sed etiam dignitatis meae fuisse fautorem: tamen eumdem, ut dixi, nisi talis consul esset, negare esse consulem auderem. Idem non modo consulem esse dico, sed etiam memoria mea praestantissimum atque optimum consulem, non, quin pari virtute et voluntate alii fuerint, sed tantam caussam non habuerunt, in qua et virtutem et voluntatem suam declararent. 7. Huius magnitudini animi, gravitati, sapientiae tempestas est oblata formidolosissimi temporis. Tum autem illustratur consulatus, quum gubernat rempublicam, si non optabili, at necessario tempore. Magis autem necessarium, patres conscripti, nullum tempus umquam fuit.

III. Itaque ego ille, qui semper pacis auctor fui, cuique pax, praesertim civilis, quamquam omnibus bonis, tamen in primis fuit optabilis: (omne enim curriculum industriae nostrae in foro, in curia, in amicorum periculis propulsandis elaboratum est: hinc honores amplissimos, hinc mediocres opes, hinc dignitatem, si quam habemus, consecuti sumus:) 8. ego itaque pacis, ut ita dicam, alumnus, qui, quantuscumque sum, (nihil enim mihi arrogo,) sine pace civili certe non fuissem: (periculose dico: quemadmodum accepturi, patres conscripti, sitis, horreo: sed pro mea perpetua cupiditate vestrae dignitatis retinendae et augendae, quaeso oroque vos, patres conscripti, ut primo, si erit vel acerbum auditu vel incredibile, a M. Cicerone esse dictum, accipiatis sine offensione, quod dixero, neve id prius, quam, quale sit, explicavero, repudietis,) ego ille, dicam saepius, pacis semper laudator, semper auctor, pacem cum M. Antonio esse nolo. Magna spe ingredior in reliquam orationem, patres conscripti, quoniam periculosissimum locum silentio sum praetervectus. 9. Cur igitur pacem nolo? Quia turpis est, quia periculosa, quia esse non potest. Quae tria dum explico, peto a vobis, patres conscripti, ut eadem benignitate, qua soletis, mea verba audiatis.

Quid est inconstantia, mobilitate, levitate, quum singulis hominibus, tum vero universo senatui turpius? Quid porro inconstantius, quam, quem modo hostem non verbo, sed re multis decretis iudicaritis, cum hoc subito pace velle coniungi? 10. Nisi vero, quum C. Caesari meritos illi quidem honores et debitos, sed tamen singulares et immortales decrevistis, unam ob caussam, quod contra M. Antonium exercitum comparavisset, non hostem Antonium iudicavistis: nec tum hostis est a vobis iudicatus Antonius, quum laudati auctoritate vestra veterani milites, qui Caesarem secuti essent: nec tum hostem Antonium iudicavistis, quum fortissimis legionibus, quod illum, qui consul appellabatur, quum esset hostis, reliquissent, vacationes, pecunias, agros spopondistis.

IV. 11. Quid? quum Brutum, omine quodam illius generis et nominis, natum ad rempublicam liberandam, exercitumque eius pro libertate populi Romani bellum gerentem cum Antonio, provinciamque fidelissimam atque optimam, Galliam, laudibus amplissimis affecistis, tum non hostem iudicastis Antonium? Quid? quum decrevistis, ut consules, alter ambove, ad bellum proficiscerentur: quod erat bellum, si hostis Antonius non erat? 12. Quid igitur profectus est vir fortissimus, meus collega et familiaris, A. Hirtius consul? at qua imbecillitate? qua macie? Sed animi vires corporis infirmitas non retardavit. Aequum, credo, putavit, vitam, quam populi Romani votis retinuisset, pro libertate populi Romani in discrimen adducere. 13. Quid? quum delectus haberi tota Italia iussistis, quum vacationes omnes sustulistis, tum ille hostis non est iudicatus? Armorum officinas in Urbe videtis: milites cum gladiis sequuntur consulem: praesidio sunt specie consuli, re et veritate nobis: omnes sine ulla recusatione summo etiam cum studio nomina dant: parent auctoritati vestrae. Non est iudicatus hostis Antonius? At legatos misimus. 14. Heu, me miserum! cur senatum cogor, quem laudavi semper, reprehendere? Quid? vos censetis, patres conscripti, legatorum missionem populo Romano vos probavisse? non intelligitis, non auditis, meam sententiam flagitari? cui quum pridie frequentes essetis assensi, postridie ad spem estis inanem pacis devoluti. Quam turpe porro, legiones ad senatum legatos mittere, senatum ad Antonium? quamquam illa legatio non est: denuntiatio est, paratum illi exitium, nisi paruerit huic ordini. Quid refert? tamen opinio est gravior. Missos enim legatos omnes vident: decreti vestri non omnes verba noverunt. V. Retinenda est igitur vobis constantia, gravitas, perseverantia. Repetenda est vetus illa severitas: siquidem auctoritas senatus decus, honestatem, laudem dignitatemque desiderat: quibus hic ordo caruit nimium diu. Sed erat tunc excusatio oppressis; misera illa quidem, sed tamen iusta: nunc nulla est. Liberati tum regio dominatu videbamur: multo postea gravius urgebamur armis domesticis. Ea ipsa depulimus nos quidem; extorquenda sunt. Quod si non possumus facere, (dicam, quod dignum est et senatore et Romano homine,) moriamur. 15. Quanta enim erit illa reipublicae turpitudo, quantum dedecus, quanta labes, dicere in hoc ordine sententiam M. Antonium consulari loco? cuius ut omittam innumerabilia scelera urbani consulatus, in quo pecuniam publicam maximam dissipavit, exsules sine lege restituit, vectigalia divendidit, provincias de populi Romani imperio sustulit, regna addixit pecunia, leges civitati per vim imposuit, armis aut obsedit aut exclusit senatum: ut haec, inquam, omittam: ne hoc quidem cogitatis, eum, qui Mutinam, coloniam populi Romani firmissimam, oppugnarit, imperatorem populi Romani, consulem designatum, obsederit, depopulatus agros sit; hunc in eum ordinem recipi, a quo toties ob has ipsas caussas hostis iudicatus sit, quam foedum flagitiosumque sit?

16. Satis multa de turpitudine: dicam deinceps, ut proposui, de periculo: quod etsi minus est fugiendum, quam turpitudo, tamen offendit animos maioris partis hominum magis. VI. Poteritis igitur exploratam habere pacem, quum in civitate Antonium videbitis, vel potius Antonios? Nisi forte contemnitis Lucium. Ego ne Caium quidem. Sed, ut video, dominabitur Lucius. Est enim patronus xxxv tribuum, quarum sua lege, qua cum C. Caesare magistratus partitus est, suffragium sustulit: patronus centuriarum equitum Romanorum, quas item sine suffragio esse voluit: patronus eorum, qui tribuni militares fuerunt: patronus Iani medii. 17. O dii! quis huius potentiam poterit sustinere? praesertim quum eosdem in agros etiam deduxerit. Quis umquam omnes tribus? quis equites Romanos? quis tribunos militares?

Gracchorum potentiam maiorem fuisse arbitramini, quam huius gladiatoris futura sit? Quem gladiatorem non ita appellavi, ut interdum etiam M. Antonius gladiator appellari solet, sed ut appellant ii, qui plane et Latine loquuntur. Mirmillo in Asia depugnavit. Quum ornasset Threcidicis comitem et familiarem suum, illum miserum fugientem iugulavit: luculentam tamen ipse plagam accepit, ut declarat cicatrix. 18. Qui familiarem iugularit, quid hic, occasione data, faciet inimico? et qui illud animi caussa fecerit, hunc praedae caussa quid facturum putatis? Non rursus improbos decuriabit? non sollicitabit rursus agrarios? non quaeret expulsos? M. vero Antonius non is erit, ad quem omni motu concursus fiat civium perditorum? Ut nemo sit alius, nisi illi, qui una sunt, et hi, qui hic ei nunc aperte favent: parumne erunt multi? praesertim quum bonorum praesidia discesserint, illi parati sint ad nutum futuri? Ego vero metuo, si hoc tempore consilio lapsi erimus, ne illi brevi tempore nimis multi nobis esse videantur. 19. Nec ego pacem nolo: sed pacis nomine bellum obvolutum reformido. Quare si pace frui volumus: bellum gerendum est. Si bellum omittemus: pace numquam fruemur. VII. Est autem vestri consilii, patres conscripti, in posterum quam longissime providere. Idcirco in hac custodia et tamquam in specula collocati sumus, ut vacuum metu populum Romanum nostra vigilia et prospicientia redderemus. Turpe est, summo consilio orbis terrae, praesertim in re tam perspicua, consilium intelligi defuisse. 20. Eos consules habemus, eam populi Romani alacritatem, eum consensum Italiae, eos duces, eos exercitus, ut nullam calamitatem respublica accipere possit sine culpa senatus. Equidem non deero: monebo, praedicam, denuntiabo, testabor semper deos hominesque, quid sentiam: nec solum fidem meam; quod fortasse videatur satis esse, sed in principe civi non est satis: curam, consilium vigilantiamque praestabo.

VIII. 21. Dixi de periculo: docebo, ne coagmentari quidem posse pacem. De tribus enim, quae proposui, hoc extremum est. Quae potest esse pax M. Antonio primum cum senatu? Quo ore ille vos poterit, quibus vicissim vos illum oculis intueri? Quis vestrum illum, quem ille vestrum non oderit? Age, vos ille solum et vos illum? Quid? ii, qui Mutinam circumsedent, qui in Gallia delectus habent, qui in vestras fortunas imminent, amici umquam nobis erunt aut nos illis? An equites Romanos amplectetur? Occulta enim fuit eorum voluntas iudiciumque de M. Antonio? qui frequentissimi in gradibus Concordiae steterunt: qui vos ad libertatem recuperandam excitaverunt: arma, saga, bellum flagitaverunt: me una cum populo Romano in concionem vocaverunt: 22. hi Antonium diligent? cum his pacem servabit Antonius? Nam quid ego de universo populo Romano dicam? qui pleno ac referto foro bis me una mente atque voce in concionem vocavit declaravitque maximam libertatis recuperandae cupiditatem. Ita, quod erat optabile antea, ut populum Romanum comitem haberemus, nunc habemus ducem. Quae est igitur spes, qui Mutinam circumsedent, imperatorem populi Romani exercitumque oppugnant, iis pacem cum populo Romano esse posse? 23. An cum municipiis pax erit? quorum tanta studia cognoscuntur in decretis faciendis, militibus dandis, pecuniis pollicendis, ut in singulis oppidis curiam populi Romani non desideretis? Laudandi sunt ex huius ordinis sententia Firmani, qui principes pecuniae pollicendae fuerunt: respondendum honorifice est Marrucinis, qui ignominia notandos censuerunt eos, si qui militiam subterfugissent. Haec iam tota Italia fiunt. Magna pax Antonio cum iis, his item cum illo. Quae potest maior esse discordia? in discordia autem pax civilis esse pacto nullo potest. 24. Ut omittam multitudinem: L. Nasidio, equiti Romano, homini in primis ornato atque honesto, civique semper egregio, cuius ego excubias et custodias mei capitis cognovi in consulatu meo: qui vicinos suos non cohortatus est solum, ut milites fierent, sed etiam facultatibus suis sublevavit: huic, inquam, tali viro, quem nos senatusconsulto collaudarimus, poteritne esse pacatus Antonius? Quid? C. Caesari, qui illum Urbe; quid? D. Bruto, qui Gallia prohibuit? 25. Iam vero ipse se placabit et leniet provinciae Galliae, a qua exclusus et repudiatus est? Omnia videbitis, patres conscripti, nisi prospicitis, plena odiorum, plena discordiarum: ex quibus oriuntur bella civilia. Nolite igitur id velle, quod fieri non potest: et cavete, per deos immortales! patres conscripti, ne spe praesentis pacis perpetuam pacem amittatis.

IX. 26. Quorsum haec omnis spectat oratio? quid enim legati egerint, nondum scimus. At vero excitati, erecti, parati, armati animis iam esse debemus, ne blanda aut supplici oratione, aut aequitatis simulatione fallamur. Omnia fecerit oportet, quae interdicta et denuntiata sunt, priusquam aliquid postulet: Brutum exercitumque eius oppugnare, urbes et agros provinciae Galliae populari destiterit: ad Brutum adeundi legatis potestatem fecerit, exercitum citra flumen Rubiconem eduxerit, nec propius Urbem millia passuum ducenta admoverit: fuerit in senatus populique Romani potestate. Haec si fecerit, erit integra potestas nobis deliberandi. Si senatui non paruerit, non illi senatus, sed ille populo Romano bellum indixerit. 27. Sed vos moneo, patres conscripti; libertas agitur populi Romani, quae est commendata vobis: vita et fortunae optimi cuiusque, quo cupiditatem infinitam cum immani crudelitate iampridem intendit Antonius: auctoritas vestra, quam nullam habebitis, nisi nunc tenueritis: taetram et pestiferam belluam ne inclusam et constrictam dimittatis, cavete. Te ipsum, Pansa, moneo, (quamquam non eges consilio, quo vales plurimum: tamen etiam summi gubernatores in magnis tempestatibus a vectoribus admoneri solent:) hunc tantum tuum apparatum tamque praeclarum ne ad nihilum recidere patiare. Tempus habes tale, quale nemo habuit umquam. Hac gravitate senatus, hoc studio equestris ordinis, hoc ardore populi Romani potes in perpetuum rempublicam metu et periculo liberare. — Quibus de rebus refers, P. Servilio assentior.

64.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA OCTAVA.

ARG. Mortuo Ser. Sulpicio in legatione, L. Piso et L. Philippus intolerabilia postulata ab Antonio ad senatum retulerunt. Tum senatus Antonio indixit bellum tumultus nomine. Qua lenitate reprehensa Cicero tum Caleni perstringit sententiam, adhuc de pace agentis, tum senatorum novam ad Antonium legationem suadentium. Pisonem et Philippum increpat, qui non tam senatus, quam Antonii legati huius mandata Romam retulisse videantur. Reprehendit senatores Antonio faventes: decernendum censet, ut iis, qui cum Antonio sint, potestas detur cum republica in gratiam redeundi ante proximas Idus Martias: bene merentibus gratiae referantur: proficiscendi ad Antonium, excepto eius legato Q. Vario Cotyla, nemini facultas concedatur.

I. 1. Confusius hesterno die est acta res, C. Pansa, quam postulabat institutum consulatus tui. Parum mihi visus es eos, quibus cedere non soles, sustinere. Nam quum senatus ea virtus fuisset, quae solet, et quum re viderent omnes esse bellum, quidamque id verbum removendum arbitrarentur, tua voluntas in discessione fuit ad lenitatem propensior. Victa est igitur propter verbi asperitatem, te auctore, nostra sententia. Vicit L. Caesaris, amplissimi viri, qui, verbi atrocitate dempta, oratione fuit, quam sententia, lenior. Quamquam is quidem, antequam sententiam diceret, propinquitatem excusavit. Idem fecerat, me consule, in sororis viro, quod hoc tempore in sororis filio, ut et luctu sororis moveretur, et saluti reipublicae provideret. 2. Atque ipse tamen Caesar praecepit vobis quodammodo, patres conscripti, ne sibi assentiremini, quum ita dixit, aliam sententiam se dicturum fuisse, eamque se ac republica dignam, nisi propinquitate impediretur. Ergo ille avunculus. Num etiam vos avunculi, qui illi estis assensi?

At in quo fuit controversia? Belli nomen ponendum in sententia quidam non putabant: tumultum appellare malebant, ignari non modo rerum, sed etiam verborum: potest enim esse bellum sine tumultu: tumultus esse sine bello non potest. 3. Quid est enim tumultus, nisi perturbatio tanta, ut maior timor oriatur? unde etiam nomen ductum est tumultus. Itaque maiores nostri tumultum Italicum, quod erat domesticus, tumultum Gallicum, quod erat Italiae finitimus, praeterea nullum nominabant. Gravius autem tumultum esse, quam bellum, hinc intelligi potest, quod bello vacationes valent, tumultu non valent. Ita fit, quemadmodum dixi, ut bellum sine tumultu possit, tumultus sine bello esse non possit. 4. Etenim quum inter bellum et pacem medium nihil sit: necesse est tumultum, si belli non sit, pacis esse. Quo quid absurdius dici aut existimari potest? Sed nimis multa de verbo: rem potius videamus, patres conscripti, quam quidem intelligo verbo fieri interdum deteriorem solere. II. Nolumus hoc bellum videri. Quam igitur municipiis et coloniis ad excludendum Antonium auctoritatem damus? quam, ut milites fiant sine vi, sine mulcta, studio et voluntate? quam, ut pecunias in rempublicam polliceantur? Si enim belli nomen tolletur, municipiorum studia tollentur: consensus populi Romani, qui iam descendit in caussam, si nos languescimus, debilitetur necesse est. 5. Sed quid plura? D. Brutus oppugnatur: non est bellum? Mutina obsidetur: ne hoc quidem bellum est? Gallia vastatur: quae potest pax esse certior? Illud vero quis potest bellum esse dicere? consulem, fortissimum virum, cum exercitu misimus? qui quum esset infirmus ex gravi diuturnoque morbo, nullam sibi putavit excusationem esse oportere, quum ad reipublicae praesidium vocaretur. C. quidem Caesar non exspectavit vestra decreta, praesertim quum esset illud aetatis: bellum contra Antonium sua sponte suscepit. Decernendi enim tempus nondum erat: belli autem gerendi tempus si praetermisisset, videbat, republica oppressa, nihil posse decerni. 6. Ergo illi nunc et eorum exercitus in pace versantur. Non est hostis is, cuius praesidium Claterna deiecit Hirtius: non est hostis, qui consuli armatus obsistit, designatum consulem oppugnat: nec illa hostilia verba, nec bellica, quae paullo ante ex collegae litteris Pansa recitavit: *Deieci praesidium: Claterna potitus sum: fugati equites: praelium commissum: occisi aliquot.* Quae pax potest esse maior? Delectus tota Italia decreti, sublatis vacationibus: saga cras sumentur: consul se cum praesidio descensurum esse dixit.

7. Utrum hoc bellum non est? Etiam tantum bellum, quantum numquam fuit. Ceteris enim bellis maximeque civilibus contentionem reipublicae caussa faciebat. Sulla cum Sulpicio de iure legum, quas per vim latas Sulla dicebat: Cinna cum Octavio de novorum civium suffragiis: rursus cum Mario et Carbone Sulla, ne dominarentur indigni, et ut clarissimorum hominum crudelissimam puniretur necem. Horum

omnium bellorum caussae ex reipublicae contentione natae sunt. De proximo bello civili non libet dicere: ignoro caussam, detestor exitum. III. 8. Hoc bellum quintum civile geritur: atque omnia in nostram aetatem inciderunt: primum non modo non in dissensione et discordia civium, sed in maxima consensione incredibilique concordia. Omnes idem volunt, idem defendunt, item sentiunt. Quum omnes dico, eos excipio, quos nemo civitate dignos putat. Quae est igitur in medio belli caussa posita? Nos deorum immortalium templa, nos muros, nos domicilia sedesque populi Romani, penates, aras, focos, sepulcra maiorum: nos leges, iudicia, libertatem, coniuges, liberos, patriam defendimus: contra M. Antonius id molitur, id pugnat, ut haec omnia perturbet, evertat, praedam reipublicae caussam belli putet, fortunas nostras partim dissipet, partim dispertiat parricidis.

9. In hac tam dispari ratione belli miserrimum illud est, quod ille latronibus suis pollicetur, primum domos: Urbem enim se divisurum confirmat: deinde omnibus portis, quo velint, deducturum. Omnes Caphones, omnes Saxae ceteraeque pestes, quae sequuntur Antonium, aedes sibi optimas, hortos, Tusculana, Albana definiunt. Atque etiam homines agrestes, si homines illi ac non pecudes potius, inani spe ad aquas usque et Puteolos provehuntur. Ergo habet Antonius, quod suis polliceatur. Quid nos? numquid tale habemus? Dii meliora. Id enim ipsum agimus, ne quis posthac eiusmodi quidquam possit polliceri. Invitus dico, sed dicendum est. Hasta Caesaris, patres conscripti, multis improbis et spem affert et audaciam. Viderunt enim, ex mendicis fieri repente divites: itaque hastam semper videre cupiunt ii, qui nostris bonis imminent: quibus omnia pollicetur Antonius. 10. Quid nos? nostris exercitibus quid pollicemur? Multo meliora atque maiora. Scelerum enim promissio et iis, qui exspectant, perniciosa est, et iis, qui promittunt. Nos nostris militibus libertatem, iura, leges, iudicia, imperium orbis terrae, dignitatem, pacem, otium pollicemur. Antonii igitur promissa cruenta, taetra, scelerata, diis hominibusque invisa, nec diuturna nec salutaria; nostra contra honesta, integra, gloriosa, plena laetitiae, plena pietatis.

IV. 11. Hic mihi etiam Q. Fufius, vir fortis ac strenuus, amicus meus, pacis commoda commemorat. Quasi vero, si laudanda pax esset, ego id aeque commode facere non possem. Semel enim pacem defendi? non semper otio studui? quod quum omnibus bonis utile est, tum praecipue mihi. Quem enim cursum industria mea tenere potuisset sine forensibus caussis, sine legibus, sine iudiciis? quae esse non possunt, civili pace sublata. 12. Sed quaeso, Calene: quid? tu servitutem pacem vocas? Maiores quidem nostri non modo, ut liberi essent, sed etiam, ut imperarent, arma capiebant; tu arma abiicienda censes, ut serviamus. Quae caussa iustior est belli gerendi, quam servitutis depulsio? in qua etiamsi non sit molestus dominus: tamen est miserrimum, posse, si velit. Immo aliae caussae iustae, haec necessaria est. Nisi forte ad te hoc non putas pertinere, quod te socium fore speras dominationis Antonii. In quo bis laberis: primum, quod tuas rationes communibus anteponis: deinde, quod quidquam stabile in regno aut iucundum putas. Non, si tibi antea profuit, semper proderit. 13. Quin etiam de illo homine queri solebas: quid te facturum de bellua putas? Atque ais eum te esse, qui semper pacem optaris, semper omnes cives salvos volueris. Honesta oratio: sed ita, si bonos et utiles et e republica cives: sin eos, qui natura cives sunt, voluntate hostes, salvos velis: quid tandem interest inter te et illos? Pater quidem tuus, quo utebar sene adolescens, homo severus et prudens, primas omnium civium P. Nasicae, qui Ti. Gracchum interfecit, dare solebat: eius virtute, consilio, magnitudine animi liberatam rempublicam arbitrabatur. 14. Quid? nos a patribus num aliter accepimus? Ergo is tibi civis, si temporibus illis fuisses, non probaretur, quia non omnes salvos esse voluisset. *Quod L. Opimius consul verba fecit de republica, de ea re ita censuerunt,* UTI L. OPIMIUS CONSUL REMPUBLICAM DEFENDERET. Senatus haec verbis, Opimius armis. Num igitur eum, si tum esses, temerarium civem aut crudelem putares? aut Q. Metellum, cuius quattuor filii consulares? P. Lentulum, principem senatus, complures alios summos viros, qui cum L. Opimio consule armati Gracchum in Aventinum persecuti sunt? quo in praelio Lentulus grave vulnus accepit: interfectus est Gracchus, et M. Fulvius consularis eiusque duo adolescentuli filii. Illi igitur viri vituperandi Non enim cives omnes salvos esse voluerunt. V. 15. Ad propiora veniamus. C. Mario, L. Valerio consulibus senatus rempublicam defendendam dedit: L. Saturninus tribunus plebis, Glaucia praetor est interfectus. Omnes illo die Scauri, Metelli, Claudii, Catuli, Scaevolae, Crassi arma sumpserunt. Num aut consules illos aut clarissimos viros vituperandos putas? Ego Catilinam perire volui. Num tu, qui omnes salvos vis, Catilinam salvum esse voluisti? Hoc interest, Calene, inter meam sententiam et tuam: ego nolo quemquam civem committere, ut morte multandus sit: tu, etiamsi commiserit, conservandum putas. In corpore si quid eiusmodi est, quod reliquo corpori noceat, uri secarique patimur, ut membrorum aliquod potius, quam totum corpus intereat: sic in reipublicae corpore, ut totum salvum sit, quidquid est pestiferum, amputetur. 16. Dura vox. Multo illa durior: Salvi sint improbi, scelerati, impii: deleantur innocentes, honesti, boni, tota respublica. Uno in homine, Q. Fufi, fateor te vidisse plus, quam me. Ego P. Clodium arbitrabar perniciosum civem, sceleratum, libidinosum, impium, audacem, facinorosum: tu contra sanctum, temperantem, innocentem, modestum, retinendum civem et optandum. In hoc uno te plurimum vidisse, me multum errasse concedo. Nam quod me tecum iracunde agere dixisti solere: non est ita. Vehementer me agere fateor, iracunde nego. Omnino irasci amicis non temere soleo; ne si merentur quidem. 17. Itaque sine verborum contumelia a te dissentire possum, sine animi summo dolore non possum. Parva est enim mihi tecum aut parva de re dissensio? Ego huic vel illi videlicet faveo, tu illi? Immo vero ego D. Bruto faveo, tu M. Antonio: ego conservari coloniam populi Romani cupio, tu expugnari studes. VI. An hoc negare potes: qui omnes moras interponas, quibus infirmetur Brutus, melior fiat Antonius? Quousque enim dices pacem velle te? Res geritur: conductae vineae sunt: pugnatur acerrime. Qui intercurrerent, misimus tres principes civitatis. Hos contempsit, reiecit, repudiavit Antonius: tu tamen permanes constantissimus defensor Antonii. 18. Et quidem, quo melior senator videatur, negat se illi amicum esse debere: quum suo magno esset beneficio, venisse eum contra se. Vide, quanta caritas sit patriae. Quum homini sit iratus, tamen reipubli-

cae caussa defendit Antonium. Ego te, quum in Massilienses tam es acerbus, Fufi, non animo aequo audio. Quousque enim Massiliam oppugnabis? Ne triumphus quidem finem facit belli? per quem lata est urbs ea, sine qua numquam ex Transalpinis gentibus maiores nostri triumphaverunt. Quo quidem tempore populus Romanus ingemuit. Quamquam enim proprios dolores suarum rerum omnes habebant: tamen huius civitatis fidelissimae miserias nemo erat civis qui a se alienas arbitraretur. 19. Caesar ipse, qui illis fuerat iratissimus, tamen propter singularem eius civitatis gravitatem et fidem quotidie aliquid iracundiae remittebat: te nulla sua calamitate civitas satiare tam fidelis potest? Rursus iam me irasci fortasse dices. Ego autem sine iracundia dico, ut omnia, nec tamen sine dolore: Neminem illi civitati inimicum esse arbitror, qui amicus huic sit civitati. Excogitare, quae tua ratio sit, Calene, non possum. Antea deterrere te, ne popularis esses, non poteramus: exorare nunc, ut sis popularis, non possumus. Satis multa cum Fufio, ac sine odio omnia, nihil sine dolore. Credo autem, qui generi querelam moderate ferat, aequo animo laturum amici.

VII. 20. Venio nunc ad reliquos consulares, quorum est nemo, (iure hoc meo dico,) quin mecum habeat aliquam coniunctionem gratiae; alii maximam, alii mediocrem, nemo nullam. Quam hesternus dies nobis, consularibus dico, turpis illuxit! Iterum legatos? Quid? ille faceret inducias? Ante os oculosque legatorum tormentis Mutinam verberavit: opus ostendebat munitionemque legatis: ne punctum quidem temporis, quum legati adessent, oppugnatio respiravit. Ad hunc legatos? Cur? an ut eorum reditu vehementius pertimescatis? 21. Equidem quum antea legatos decerni non censuissem, hoc me tamen consolabar, quod, quum illi ab Antonio contempti et reiecti revertissent dixissentque senatui, non modo illum e Gallia discessisse, uti censuissemus: sed ne a Mutina quidem recessisse, potestatem sibi D. Bruti conveniendi non fuisse: putabam fore, ut omnes inflammati odio, excitati dolore, armis, equis, viris D. Bruto subveniremus. Nos etiam languidiores postea facti sumus, quam M. Antonii non solum audaciam et scelus, sed etiam insolentiam superbiamque perspeximus. 22. Utinam L. Caesar valeret, Servius Sulpicius viveret: multo melius haec caussa ageretur a tribus, quam nunc agitur ab uno. Dolenter hoc dicam potius, quam contumeliose: deserti, deserti, inquam, sumus, patres conscripti, a principibus. Sed, ut saepe iam dixi, omnes in tanto periculo, qui recte et fortiter sentient, erunt consulares. Animum nobis afferre legati debuerunt: timorem attulerunt: quamquam mihi quidem nullum: quamvis de illo, ad quem missi sunt, bene existiment: a quo etiam mandata acceperunt. VIII. 23. Pro, dii immortales! ubi est ille mos virtusque maiorum? C. Popillius apud maiores nostros quum ad Antiochum regem legatus missus esset, et verbis senatus denuntiasset, ut ab Alexandria discederet, quam obsidebat: quum tempus ille differret, virgula stantem circumscripsit dixitque se renuntiaturum senatui, nisi prius sibi respondisset, quid facturus esset, quam ex illa circumscriptione excederet. Praeclare: senatus enim faciem secum attulerat, auctoritatem populi Romani: cui qui non paret, non ab eo mandata accipienda sunt, sed ipse est totus repudiandus. 24. An ego ab eo mandata acciperem, qui senatus mandata contemneret? aut ei cum senatu quidquam commune iudicarem, qui imperatorem populi Romani, senatu prohibente, obsideret? At quae mandata! qua arrogantia! quo stupore! quo spiritu! Cur autem ea legatis nostris dabat, quum ad nos Cotylam mitteret, ornamentum atque arcem amicorum suorum, hominem aedilicium? si vero tum fuit aedilis, quum eum iussu Antonii in convivio servi publici loris ceciderunt. 25. At quam modesta mandata! ferrei sumus, patres conscripti, qui quidquam huic negamus. *Utramque provinciam,* inquit, *remitto: exercitum depono: privatus esse non recuso.* Haec sunt enim verba. Redire ad se videtur. *Omnia obliviscor. in gratiam redeo.* Sed quid adiungit? *si legionibus meis sex, si equitibus, si cohorti praetoriae praedam agrumque dederitis.* His etiam praemia postulat, quibus ut ignoscatur si postulet, impudentissimus iudicetur. Addit praeterea, ut, *quos ipse cum Dolabella dederit agros, teneant ii, quibus dati sint.* IX. 26. Hic est Campanus ager et Leontinus, quae duo maiores nostri annonae perfugia ducebant. Cavet mimis, aleatoribus, lenonibus: Caphoni etiam et Saxae cavet: quos centuriones pugnaces et lacertosos inter mimorum et mimarum greges collocavit. Postulat praeterea, *ut chirographorum et commentariorum sua collegaeque sui decreta maneant.* Quid laborat, ut habeat, quod quisque mercatus est, si, quod accepit, habet qui vendidit? *et ne tangantur rationes ad Opis:* id est, ne septies millies recuperetur: *ne fraudi sit septemviris, quod egissent.* Nucula hoc, credo, admonuit: verebatur fortasse, ne amitteret tantas clientelas. Caveri etiam vult *iis, qui secum sunt, quidquid contra leges commiserint.* Mustelae et Tironi prospicit: de se nihil laborat. 27. Quid enim commisit umquam? num aut pecuniam publicam attigit, aut hominem occidit, aut secum habuit armatos? Sed quid est, quod de iis laboret? Postulat enim, *ne sua iudiciaria lex abrogetur.* Quo impetrato, quid est quod metuat? an, ne suorum aliquis a Cyda, Lysiade, Curio condemnetur? Neque tamen nos urget mandatis pluribus; remittit aliquantum et relaxat. *Galliam,* inquit, *togatam remitto, comatam postulo.* Otiosus videlicet esse mavult. *Cum sex legionibus,* inquit, *iisque suppletis ex D. Bruti exercitu,* non modo ex delectu suo: *tamdiuque ut obtineat, quamdiu M. Brutus, C. Cassius, consules prove coss. provincias obtinebunt.* Huius comitiis C. frater (eius est enim iam annus) iam repulsam tulit. 28. *Ipse autem ut quinquennium,* inquit, *obtineam.* At istud vetat lex Caesaris. Et tu acta Caesaris defendis?

X. Haec tu mandata, L. Piso, et tu, L. Philippe, principes civitatis, non dico animo ferre, verum auribus accipere potuistis? Sed, ut suspicor, terror erat quidam, nec vos ut legati apud illum fuistis, nec ut consulares: nec vos vestram nec reipublicae dignitatem tenere potuistis. Et tamen, nescio quo pacto, sapientia quadam, credo, quod ego non possem, non nimis irati revertistis. Vobis M. Antonius nihil tribuit, clarissimis viris, legatis populi Romani. Nos, quid non legato Antonii Cotylae concessimus? Cui portas huius urbis patere ius non erat, huic hoc templum patuit: huic aditus in senatum fuit: hic hesterno die sententias nostras in codicillos et omnia verba referebat: huic se etiam summis honoribus usi contra suam dignitatem venditabant. 29. O dii immortales! quam magnum est, personam in republica tueri principis! quae non animis solum debet, sed etiam oculis servire civium. Domum recipere legatum hostium, in cubiculum admittere, etiam seduce-

re, hominis est nihil de dignitate, nimium de periculo cogitantis. Quod autem est periculum? Nam si maximum in discrimen venitur, aut libertas parata victori est aut mors proposita victo. Quorum alterum optabile est, alterum effugere nemo potest. Turpis autem fuga mortis omni est morte peior. 30. Nam illud quidem non adducor ut credam, esse quosdam, qui invideant alicuius constantiae, qui labori, eius perpetuam in republica adiuvanda voluntatem et a senatu et a populo Romano probari, moleste ferant. Omnes id quidem facere debebamus: eaque erat non modo apud maiores nostros, sed etiam nuper summa laus consularium, vigilare, cogitare, adesse animo, semper aliquid pro republica aut facere aut dicere. 31. Ego Q. Scaevolam augurem memoria teneo, bello Marsico, quum esset summa senectute et perdita valetudine, quotidie, simul atque luceret, facere omnibus conveniendi sui potestatem: neque eum quisquam illo bello vidit in lecto; senexque et debilis, primus veniebat in curiam. Huius industriam maxime quidem vellem ut imitarentur ii, quos oportebat: secundo autem loco, ne alterius labori inviderent. XI. 32. Etenim, patres conscripti, quum in spem libertatis sexennio post simus ingressi diutiusque servitutem perpessi, quam captivi frugi et diligentes solent: quas vigilias, quas sollicitudines, quos labores, liberandi populi Romani caussa recusare debemus? Equidem, patres conscripti, quamquam hoc honore usi, togati solent esse, quum est in sagis civitas, statui tamen, a vobis ceterisque civibus in tanta atrocitate temporis tantaque perturbatione reipublicae non differre vestitu. Non enim ita gerimus nos hoc bello consulares, ut aequo animo populus Romanus visurus sit nostri honoris insignia: quum partim e nobis ita timidi sint, ut omnem populi Romani beneficiorum memoriam abiecerint: partim ita a republica aversi, ut se hosti favere prae se ferant: legatos nostros ab Antonio despectos esse et irrisos facile patiantur: legatum Antonii sublevatum velint. Hunc enim reditu ad Antonium prohiberi negabant oportere, et in eodem excipiendo sententiam meam corrigebant. Quibus geram morem. Redeat ad imperatorem suum Varius, sed ea lege, ne umquam Romam revertatur. Ceteris autem, si errorem suum deposuerint, et cum republica in gratiam redierint, veniam et impunitatem dandam puto.

33. Quas ob res ita censeo: Eorum, qui cum M. Antonio sunt, qui ab armis discesserint, et aut ad A. Pansam aut ad C. Hirtium, consules, aut ad Decimum Brutum, imperatorem, consulem designatum, aut ad C. Caesarem, pro praetore, ante Idus Martias primas adierint, iis fraudi ne sit, quod cum M. Antonio fuerint. Si quis eorum, qui cum M. Antonio sunt, fecerit, quod honore praemiove dignum esse videatur: uti C. Pansa, A. Hirtius, consules, alter ambove, si eis videbitur, de eius honore praemiove primo quoque die ad senatum referant. Si quis post hoc senatusconsultum ad Antonium profectus fuerit praeter L. Varium, senatum existimaturum eum contra rempublicam fecisse.

65.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA NONA.

ARG. Referente Pansa consule de honore Ser. Sulpicii, qui, legatus ad Antonium cum Pisone et Philippo missus, in itinere prope castra obierat: post P. Servilium Cicero sententiam rogatus, Sulpicium sepulcro publico et statua quoque ornandum esse censet, quod, quum ad Antonium gravi affectus morbo sit profectus, non casus ei, verum ipsa legatio mortem attulisse videatur. S. C. in eius sententiam factum esse, ex eo perspicitur, quia Pomponius (de Origine iuris) exstare pro Augusti rostris statuam illam tradit.

I. 1. Vellem, dii immortales fecissent, patres conscripti, ut vivo potius Ser. Sulpicio gratias ageremus, quam honores mortuo quaereremus. Nec vero dubito, quin, si ille vir legationem renuntiare potuisset, reditus eius et nobis gratus fuerit et reipublicae salutaris futurus: non quo L. Philippo et L. Pisoni aut studium aut cura defuerit in tanto officio tantoque munere: sed quum Ser. Sulpicius aetate illos anteiret, sapientia omnes, subito ereptus e caussa, totam legationem orbam et debilitatam reliquit. 2. Quod si cuiquam iustus honos habitus est in morte legato, in nullo iustior, quam in Ser. Sulpicio, reperietur. Ceteri, qui in legatione mortem obierunt, ad incertum vitae periculum sine ullo mortis metu profecti sunt: Ser. Sulpicius cum aliqua perveniendi ad M. Antonium spe profectus est, nulla revertendi. Qui quum ita affectus esset, ut, si ad gravem valetudinem labor accessisset, sibi ipse diffideret: non recusavit, quo minus vel extremo spiritu, si quam opem reipublicae ferre posset, experiretur. Itaque non illum vis hiemis, non nives, non longitudo itineris, non asperitas viarum, non morbus ingravescens retardavit: quumque iam ad congressum colloquiumque eius pervenisset, ad quem erat missus, in ipsa cura et meditatione obeundi sui muneris excessit e vita.

3. Ut igitur alia, sic hoc, C. Pansa, praeclare, quod

nos et ad honorandum Ser. Sulpicium cohortatus es, et ipse multa copiose de illius laude dixisti. Quibus a te dictis, nihil praeter sententiam dicerem, nisi P. Servilio respondendum putarem, qui hunc honorem statuae nemini tribuendum censuit, nisi qui ferro esset in legatione interfectus. Ego autem, patres conscripti, sic interpretor sensisse maiores nostros, ut caussam mortis censuerint, non genus esse quaerendum. Etenim cui legatio ipsa morti fuisset, eius monumentum exstare voluerunt, ut in bellis periculosis obirent homines legationis munus audacius. Non igitur exempla maiorum quaerenda, sed consilium est eorum, a quo ipsa exempla nata sunt, explicandum. II. 4. Lar Tolumnius, rex Veientium, quattuor legatos populi Romani Fidenis interemit: quorum statuae in rostris steterunt usque ad nostram memoriam. Iustus honos. Iis enim maiores nostri, qui ob rempublicam mortem obierant, pro brevi vita diuturnam memoriam reddiderunt. Cn. Octavii, clari et magni viri, qui primus in eam familiam, quae postea viris fortissimis floruit, attulit consulatum, statuam videmus in rostris. Nemo tum novitati invidebat: nemo virtutem non honorabat. At ea fuit legatio Octavii, in qua periculi suspicio non subesset. Nam, quum esset missus a senatu ad animos regum perspiciendos liberorumque populorum, maximeque, ut nepotem Antiochi regis, eius, qui cum maioribus nostris bellum gesserat, classes habere, elephantos alere prohiberet: Laodiceae in gymnasio a quodam Leptine est interfectus. 5. Reddita est ei tum a maioribus statua pro vita, quae multos per annos progeniem eius honestaret, nunc ad tantae familiae memoriam sola restaret. Atqui et huic, et Tullo Cluilio *, et L. Roscio, et Sp. Antio et C. Fulcinio, qui a Veientium rege caesi sunt, non sanguis, qui profusus est in morte, sed ipsa mors ob rempublicam obita honori fuit. III. Itaque, patres conscripti, si Ser. Sulpicio casus mortem attulisset, dolerem quidem tanto reipublicae vulnere: mortem vero eius non monumentis, sed luctu publico honorandam putarem. Nunc autem quis dubitat, quin ei vitam abstulerit ipsa legatio? Secum enim ille mortem extulit: quam, si nobiscum remansisset, sua cura, optimi filii fidelissimaeque coniugis diligentia vitare potuisset. 6. At ille, quum videret, si vestrae auctoritati non paruisset, dissimilem se futurum sui; sin paruisset, munus sibi illud pro republica susceptum vitae finem fore: maluit in maximo reipublicae discrimine emori, quam minus, quam potuisset, videri reipublicae profuisse. Multis illi in urbibus, qua iter faciebat, reficiendi se et curandi potestas fuit. Aderat et hospitum invitatio liberalis pro dignitate summi viri, et eorum hortatio, qui una erant missi, ad requiescendum et vitae suae consulendum. At ille properans, festinans, mandata vestra conficere cupiens, in hac constantia, morbo adversante, perseveravit. 7. Cuius quum adventu maxime perturbatus esset Antonius, quod ea, quae sibi iussu vestro denuntiarentur, auctoritate erant et sententia Ser. Sulpicii constituta: declaravit, quam odisset senatum, quum auctorem senatus exstinctum laete atque insolenter tulit. Non igitur magis Octavium Leptines, nec Veientium rex eos, quos modo nominavi, quam Ser. Sulpicium occidit Antonius. Is enim profecto mortem attulit, qui caussa mortis fuit. Quocirca etiam ad posteritatis memoriam pertinere arbitror, exstare, quod fuerit de hoc bello iudicium senatus. Erit enim statua ipsa testis, bellum tam grave fuisse, ut legati interitus honoris memoriam consecutus sit. IV. 8. Quod si excusationem Ser. Sulpicii, patres conscripti, legationis obeundae recordari volueritis, nulla dubitatio relinquetur, quin honore mortui, quam vivo iniuriam fecimus, sarciamus. Vos enim, patres conscripti, (grave dictu est, sed dicendum tamen,) vos, inquam, Ser. Sulpicium vita privastis: quem quum videretis re magis morbum, quam oratione, excusantem, non vos quidem crudeles fuistis, (quid enim minus in hunc ordinem convenit?) sed, quum speraretis nihil esse, quod non illius auctoritate et sapientia effici posset, vehementius excusationi obstitistis, atque eum, qui semper vestrum consensum gravissimum iudicavisset, de sententia deiecistis. 9. Ut vero Pansae consulis accessit cohortatio gravior, quam aures Ser. Sulpicii ferre didicissent, tum vero denique filium meque seduxit, atque ita locutus est, ut auctoritatem vestram vitae suae se diceret anteferre. Cuius nos virtutem admirati, non ausi sumus adversari voluntati. Movebatur singulari pietate filius: non multum eius perturbationi meus dolor concedebat: sed uterque nostrum cedere cogebatur magnitudini animi orationisque gravitati: quum quidem ille, maxima laude et gratulatione omnium vestrum, pollicitus est, se, quod velletis, esse facturum, neque eius sententiae periculum vitaturum, cuius ipse auctor fuisset: quem, exsequi mandata vestra properantem, mane postridie prosecuti sumus. Qui quidem discedens mecum ita locutus est, ut eius oratio omen fati videretur.

V. 10. Reddite igitur, patres conscripti, ei vitam, cui ademistis. Vita enim mortuorum in memoria vivorum est posita. Perficite, ut is, quem vos ad mortem inscii misistis, immortalitatem habeat a vobis. Cui si statuam in rostris decreto vestro statueritis, nulla eius legationem posteritatis obscurabit oblivio. Nam reliqua Ser. Sulpicii vita multis erit praeclarisque monumentis ad omnem memoriam commendata. Semper illius gravitatem, constantiam, fidem, praestantem in republica tuenda curam atque prudentiam omnium mortalium fama celebrabit. Nec vero silebitur admirabilis quaedam et incredibilis ac paene divina eius in legibus interpretandis, aequitate explicanda, scientia. Omnes, ex omni aetate, qui in hac civitate intelligentiam iuris habuerunt, si unum in locum conferantur, cum Ser. Sulpicio non sint comparandi. Neque enim ille magis iuris consultus, quam iustitiae fuit. 11. Itaque quae proficiscebantur ab legibus et ab iure civili, semper ad facilitatem aequitatemque referebat: neque instituere litium actiones malebat, quam controversias tollere. Ergo hoc statuae monumento non eget: habet alia maiora. Haec enim statua mortis honestae testis erit, illa, memoria vitae gloriosae: ut hoc magis monumentum grati senatus, quam clari viri futurum sit. 12. Multum etiam valuisse ad patris honorem pietas filii videbitur: qui quamquam afflictus luctu non adest, tamen sic animati esse debetis, ut si ille adesset. Est autem ita affectus, ut nemo umquam unici filii mortem magis doluerit, quam ille maeret patris. Equidem etiam ad famam Ser. Sulpicii filii arbitror pertinere, ut videatur honorem debitum patri praestitisse. Quamquam nullum monumentum clarius Ser. Sulpicius relinquere potuit, quam effigiem morum suorum, virtutis, constantiae, pietatis, ingenii, filium: cuius luctus aut hoc honore vestro aut nullo solatio levari potest.

VI. 13. Mihi autem recordanti Ser. Sulpicii multos in nostra familiaritate sermones, gratior illi vide-

tur, si quis est sensus in morte, aenea statua futura, et ea pedestris, quam inaurata equestris: qualis L. Sullae primum statuta est. Mirifice enim Ser. Sulpicius maiorum continentiam diligebat, huius saeculi insolentiam vituperabat. Ut igitur, si ipsum consulam, quid velit, sic pedestrem ex aere statuam, tamquam ex eius auctoritate et voluntate decerno: quae quidem magnum civium dolorem et desiderium honore monumenti minuet et leniet. 14. Atque hanc meam sententiam, patres conscripti, P. Servilii sententia probari necesse est: qui sepulcrum publice decernendum Ser. Sulpicio censuit, statuam non censuit. Nam si mors legati sine caede atque ferro nullum honorem desiderat: cur decernit honorem sepulturae, qui maximus haberi potest mortuo? Sin id tribuit Ser. Sulpicio, quod non est datum Cn. Octavio: cur, quod illi datum est, huic dandum esse non censet? Maiores quidem nostri statuas multis decreverunt: sepulcra paucis. Sed statuae intereunt tempestate, vi, vetustate: sepulcrorum autem sanctitas in ipso solo est: quod nulla vi moveri neque deleri potest. Atque, ut cetera exstinguuntur, sic sepulcra fiunt sanctiora vetustate. 15. Augeatur igitur isto honore etiam is vir, cui nullus honor tribui non debitus potest. Grati simus in eius morte decoranda, cui nullam iam aliam gratiam referre possumus. Notetur etiam M. Antonii, nefarium bellum gerentis, scelerata audacia. His enim honoribus habitis Ser. Sulpicio, repudiatae reiectaeque legationis ab Antonio manebit testificatio sempiterna.

VII. Quas ob res ita censeo: Quum Ser. Sulpicius, Q. F. Lemonia, Rufus, difficillimo reipublicae tempore, gravi periculosoque morbo affectus, auctoritatem senatus salutemque reipublicae vitae suae praeposuerit, contraque vim gravitatemque morbi contenderit, ut in castra Antonii, quo senatus eum miserat, perveniret: isque, quum iam prope castra venisset, vi morbi oppressus, vitam amiserit in maximo reipublicae munere: eiusque mors consentanea vitae fuerit sanctissime honestissimeque actae, in qua saepe magno usui reipublicae Ser. Sulpicius et privatus et in magistratibus fuerit: 16. quum talis vir ob rempublicam in legatione mortem obierit; senatui placere, Ser. Sulpicio statuam pedestrem aeneam in rostris ex huius ordinis sententia statui circumque eam statuam locum ludis gladiatoribusque liberos posterosque eius quoquo versus pedes quinque habere, quod is ob rempublicam mortem obierit, eamque caussam in basi inscribi: utique C. Pansa, A. Hirtius consules, alter ambove, si eis videatur, quaestoribus urbis imperent, ut eam basim statuamque faciendam et in rostris statuendam locent: quantique locaverint, tantam pecuniam redemptori attribuendam solvendamque curent: quumque antea senatus auctoritatem suam in virorum fortium funeribus ornamentisque ostenderit, placere eum quam amplissime supremo die suo efferri: 17. et, quum Ser. Sulpicius, Q. F. Lemonia, Rufus, ita de republica meritus sit, ut iis ornamentis decorari debeat: senatum censere atque e republica existimare, aediles curules edictum, quod de funeribus habeant, Ser. Sulpicii, Q. F. Lemonia, Rufi, funeri remittere: utique locum sepulcro in campo Esquilino C. Pansa consul, seu quo alio in loco videatur, pedes triginta quoquo versus assignet, quo Ser. Sulpicius inferatur: quod sepulcrum ipsius, liberorum posterorumque eius esset, uti, quod optimo iure publice sepulcrum datum esset.

66.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA DECIMA.

ARG. Cicero gratias agit Pansae, quia litteris M. Bruti acceptis, senatum statim vocavit. Queritur, quod Calenus, Brutis patriae defensoribus neglectis, probet Antonium hostem patriae. Res a M. Bruto in Graecia privato consilio gestas publica auctoritate comprobandas, Q. autem Hortensio, Macedoniae proconsuli, qui Brutum in comparando exercitu adiuverat, provinciae administrationem confirmandam censet.

I. 1. Maximas tibi, Pansa, gratias omnes et habere et agere debemus: qui, quum hodierno die senatum te habiturum non arbitraremur, ut M. Bruti, praestantissimi civis, litteras accepisti, ne minimam quidem moram interposuisti, quin quam primum maximo gaudio et gratulatione frueremur. Quum factum tuum gratum omnibus debet esse, tum vero oratio, qua, recitatis litteris, usus es. Declarasti enim, verum esse id, quod ego semper sensi, neminem alterius, qui suae confideret, virtuti invidere. 2. Itaque mihi, qui plurimis officiis sum cum Bruto et maxima familiaritate coniunctus, minus multa de illo dicenda sunt. Quas enim mihi ipse partes sumpseram, eas praecepit oratio tua. Sed mihi, patres conscripti, necessitatem attulit paullo plura dicendi sententia eius, qui rogatus est ante me; a quo ita saepe dissentio, ut iam verear, ne, id quod fieri minime debet, minuere amicitiam nostram videatur perpetua dissensio.

3. Quae est enim ista tua ratio, Calene, quae mens, ut numquam post Kalendas Ian. idem senseris, quod is, qui te sententiam primum rogat? Numquam

tam frequens senatus fuit, ut unus aliquis tuam sententiam secutus sit? Cur semper tui dissimiles defendis? cur, quum te et vita et fortuna tua ad otium et ad dignitatem invitet, ea probas, ea decernis, ea sentis, quae sint inimica et otio communi et dignitati tuae? II. 4. Nam, ut superiora omittam, hoc certe, quod mihi maximam admirationem movet, non tacebo. Quod est tibi cum Brutis bellum? Cur eos, quos omnes paene venerari debemus, solus oppugnas? Alterum circumsederi non moleste fers, alterum tua sententia spolias iis copiis, quas ipse suo labore et periculo ad reipublicae, non ad suum praesidium per se nullo adiuvante confecit. Quis est iste tuus sensus, quae cogitatio, Brutos ut non probes, Antonios probes? quos omnes carissimos habent, tu oderis? quos acerbissime ceteri oderunt, tu constantissime diligas? Amplissimae tibi fortunae sunt, summus honoris gradus, filius, ut et audio et spero, natus ad laudem: cui quum reipublicae caussa faveo, tum etiam tua. 5. Quaero igitur, eumne Bruti similem malis, an Antonii? ac permitto, ut de tribus Antoniis eligas, quem velis. Dii meliora, inquies. Cur igitur non eis faves, eos laudas, quorum similem filium tuum esse vis? Simul enim et reipublicae consules, et propones illi exempla ad imitandum. Hoc vero, Q. Fufi, cupio sine offensione nostrae amicitiae sic tecum, ut a te dissentiens senator, queri: (ita enim dixisti, et quidem de scripto: nam te inopia verbi lapsum putarem, nisi tuam in dicendo facultatem nossem:) litteras Bruti recte et ordine scriptas videri. Quid est aliud, librarium Bruti laudare, non Brutum? 6. Usum in republica, Calene, magnum iam habere et debes et potes. Quando ita decerni vidisti? aut quo senatusconsulto huius generis (sunt enim innumerabilia) bene scriptas litteras decretum a senatu? Quod verbum tibi non excidit, ut saepe fit, fortuito: scriptum, meditatum, cogitatum attulisti.

III. Hanc tibi consuetudinem plerisque in rebus bonis obtrectandi si qui detraxerit: quid tibi, quod sibi quisque velit, non relinquetur? Quamobrem collige te placaque animum istum aliquando et mitiga: audi viros bonos, quibus uteris multum: loquere cum sapientissimo homine, genero tuo, saepius, quam ipse tecum: tum denique amplissimi honoris nomen obtinebis. An vero hoc pro nihilo putas, (in quo equidem pro amicitia tuam vicem dolere soleo,) efferri hoc foras et ad populi Romani aures pervenire, ei, qui primus sententiam dixerit, neminem assensum? quod etiam hodie futurum arbitror.

Legiones abducis a Bruto. Quas? Nempe eas, quas ille a C. Antonii scelere avertit, et ad rempublicam sua auctoritate traduxit. Rursus igitur vis nudatum illum atque solum a republica relegatum videri. 7. Vos autem, patres conscripti, si M. Brutum deserueritis et prodideritis, quem tandem civem umquam ornabitis? cui favebitis? Nisi forte eos, qui diadema imposuerint, conservandos, eos, qui regni nomen sustulerint, deserendos putatis. Ac de hac quidem divina atque immortali laude M. Bruti silebo, quae, gratissima memoria omnium civium inclusa, nondum publica auctoritate testata est. Tantamne patientiam, dii boni! tantam moderationem, tantam in iniuria tranquillitatem et modestiam! Qui quum praetor Urbis esset, Urbe caruit, ius non dixit, quum omne ius rei publicae recuperavisset: quumque concursu quotidiano bonorum omnium, qui admirabilis ad eum fieri solebat, praesidioque Italiae cunctae septus posset esse, absens iudicio bonorum defensus esse maluit, quam praesens manu: qui ne Apollinares quidem ludos pro sua populique Romani dignitate apparatos praesens fecit, ne quam viam patefaceret sceleratissimorum hominum audaciae. IV. 8. Quamquam, qui umquam aut ludi aut dies laetiores fuerunt, quam quum in singulis versibus populus Romanus maximo clamore et plausu Bruti memoriam prosequebatur? Corpus aberat liberatoris, libertatis memoria aderat: in qua Bruti imago cerni videbatur. At hunc his ipsis ludorum diebus videbam in insula clarissimi adolescentis, Luculli, propinqui sui, nihil nisi de pace et concordia civium cogitantem. Eumdem vidi postea Veliae cedentem Italia, ne qua oriretur belli civilis caussa propter se. O spectaculum illud non modo hominibus, sed undis ipsis et littoribus luctuosum! cedere e patria servatorem eius, manere in patria perditores! Cassii classis paucis post diebus consequebatur, ut me puderet, patres conscripti, in eam urbem redire, ex qua illi abirent. Sed quo consilio redierim, initio audistis, post estis experti. 9. Exspectatum igitur tempus a Bruto est. Nam quoad vos omnia pati vidit, usus est ipse incredibili patientia. Posteaquam vos ad libertatem sensit erectos, praesidia vestrae libertati paravit.

At cui pesti quantaeque restitit? Si enim C. Antonius, quod animo intenderat, perficere potuisset, (potuisset autem, nisi eius sceleri virtus M. Bruti obstitisset,) Macedoniam, Illyricum, Graeciam perdidissemus: esset vel receptaculum pulso Antonio vel agger oppugnandae Italiae Graecia: quae quidem nunc, M. Bruti imperio, auctoritate, copiis non instructa solum, sed etiam ornata, tendit dexteram Italiae, suumque ei praesidium pollicetur. Quod, qui ab illo abducit exercitum, et respectum pulcherrimum et praesidium firmissimum adimit reipublicae. 10. Equidem cupio haec quam primum Antonium audire, ut intelligat, non D. Brutum, quem vallo circumsedeat, sed seipsum obsideri. V. Tria tenet oppida toto in orbe terrarum: habet inimicissimam Galliam: eos etiam, quibus confidebat, alienissimos, Transpadanos: Italia omnis infesta est: exterae nationes a prima ora Graeciae usque ad Aegyptum, optimorum et fortissimorum civium imperiis et praesidiis tenentur. Erat ei spes una in C. Antonio: qui, duorum fratrum aetatibus medius interiectus, vitiis cum utroque certabat: is, tamquam extruderetur a senatu in Macedoniam, et non contra prohiberetur proficisci, ita cucurrit. 11. Quae tempestas, dii immortales! quae flamma, quae vastitas, quae pestis Graeciae fuisset, nisi incredibilis ac divina virtus furentis hominis conatum atque audaciam compressisset? Quae celeritas illa Bruti! quae cura! quae virtus! Etsi ne C. quidem Antonii celeritas contemnenda est, quem nisi in via caducae hereditates retardassent, volasse eum, non iter fecisse diceres. Alios ad negotium publicum ire quum cupimus, vix solemus extrudere: hunc retinentes extrusimus. At quid ei cum Apollonia? quid cum Dyrrhachio? quid cum Illyrico? quid cum P. Vatinii imperatoris exercitu? Succedebat, ut ipse dicebat, Hortensio. Certi fines Macedoniae, certa conditio, certus, si modo erat ullus exercitus: cum Illyrico vero et cum Vatinii legionibus quid erat Antonio? 12. At, ne Bruto quidem. Id enim fortasse quispiam improbus dixerit. Omnes legiones, omnes copiae, quae ubique sunt, reipublicae sunt neque hae legiones, quae M. Antonium reliquerunt, Antonii potius, quam reipublicae fuisse dicentur. Omne enim exercitus et imperii ius amittit is, qui eo imperio

et exercitu rempublicam oppugnat. VI. Quod si ipsa respublica iudicaret, aut si omne ius decretis eius statueretur: Antoniione, an Bruto legiones populi Romani adiudicaret? Alter advolarat subito ad direptionem pestemque sociorum, ut, quacumque iret, omnia vastaret, diriperet, auferret, exercitu populi Romani contra ipsum populum Romanum uteretur: alter eam sibi legem statuerat, ut, quocumque venisset, lux venisse quaedam et spes salutis videretur. Denique alter ad evertendam rempublicam praesidia quaerebat, alter ad conservandam. Nec vero nos hoc magis videbamus, quam ipsi milites; a quibus tanta in iudicando prudentia non erat postulanda. 13. Cum VII cohortibus isse Apolloniam scribit Antonium, qui iam aut captus est, (quod dii dent!) aut certe homo verecundus in Macedoniam non accedit, ne contra senatus consultum fecisse videatur. Delectus habitus in Macedonia est summo Q. Hortensii studio et industria: cuius animum egregium dignumque et ipso et maioribus eius ex Bruti litteris perspicere potuistis. Legio, quam L. Piso ducebat, legatus Antonii, Ciceroni se filio meo tradidit. Equitatus, qui in Syriam ducebatur bipartito, alter eum, a quo ducebatur, reliquit in Thessalia seseque ad Brutum contulit: alterum in Macedonia Cn. Domitius adolescens summa virtute et constantia ab legato Syriaco abduxit. P. autem Vatinius, qui et antea iure laudatus a nobis, et hoc tempore merito laudandus est, aperuit Dyrrhachii portas Bruto, et exercitum tradidit. 14. Tenet igitur populus Romanus Macedoniam, tenet Illyricum, tuetur Graeciam: nostrae sunt legiones, nostra levis armatura, noster equitatus, maximeque noster est Brutus, semperque noster, quum sua excellentissima virtute reipublicae natus, tum fato quodam paterni materique generis et nominis. VII. Ab hoc igitur quisquam bellum timet, qui, antequam nos id coacti suscepimus, in pace iacere, quam in bello vigere maluit? Quamquam ille quidem numquam iacuit, nec hoc cadere verbum in tantam virtutis praestantiam potest. Erat enim in desiderio civitatis, in ore, in sermone omnium. Tantum autem aberat a bello, ut, quum cupiditate libertatis Italia arderet, defuerit civium studiis potius, quam eos in armorum discrimen adduceret. Itaque illi ipsi, si qui sunt, qui tarditatem Bruti reprehendant, tamen iidem moderationem patientiamque mirantur.

15. Sed iam video, quid loquantur. Neque enim id occulte faciunt. Timere se dicunt, quomodo ferant veterani, exercitum Brutum habere. Quasi vero quidquam intersit inter A. Hirtii, C. Pansae, D. Bruti, C. Caesaris et hunc exercitum M. Bruti. Nam si quattuor exercitus ii, de quibus dixi, propterea laudantur, quod pro populi Romani libertate arma ceperunt: quid est, cur hic M. Bruti exercitus non in eadem caussa ponatur? At enim veteranis suspectum est nomen M. Bruti. Magisne quam Decimi? Equidem non arbitror. Etsi est enim Brutorum commune factum et laudis societas aequa, Decimo tamen iratiores erant ii, qui id factum dolebant, quominus ab eo rem illam dicebant fieri debuisse. Quid ergo nunc agunt tot exercitus, nisi ut obsidione D. Brutus liberetur? Qui autem hos exercitus ducunt? hi, credo, qui C. Caesaris res actas everti, qui caussam veteranorum prodi volunt. VIII. 16. Si ipse viveret C. Caesar, acrius, credo, acta sua defenderet, quam vir fortissimus defendit Hirtius: aut amicior caussae quisquam potest inveniri, quam filius? At horum alter, nondum ex longinquitate gravissimi morbi recreatus, quidquid habuit virium, id in eorum libertatem defendendam contulit, quorum votis iudicavit se a morte revocatum: alter virtutis robore firmior, quam aetatis, cum istis ipsis veteranis ad D. Brutum liberandum est profectus. Ergo illi certissimi, iidemque acerrimi Caesaris actorum patroni pro D. Bruti salute bellum gerunt: quos veterani sequuntur. De libertate enim populi Romani, non de suis commodis, armis decernendum vident. 17. Quid est igitur, cur iis, qui D. Brutum omnibus opibus conservatum velint, M. Bruti sit suspectus exercitus? An vero, si quid esset, quod a M. Bruto timendum videretur, Pansa id non videret? aut, si videret, non laboraret? Quis aut sapientior ad coniecturam rerum futurarum, aut ad propulsandum metum diligentior? Atquin huius animum erga M. Brutum studiumque vidistis. Praecepit oratione sua, quid decernere nos de M. Bruto, quid sentire oporteret: tantumque abfuit, ut periculosum reipublicae M. Bruti putaret exercitum, ut in eo firmissimum reipublicae praesidium et gravissimum poneret. Scilicet hoc Pansa aut non videt (hebeti enim ingenio est) aut negligit. Quae enim Caesar egit, ea rata esse non curat: de quibus confirmandis et sanciendis legem comitiis centuriatis ex auctoritate nostra laturus est. IX. Desinant igitur, aut ii, qui non timent, simulare, se timere, se prospicere reipublicae, aut ii, qui omnia verentur, nimium esse timidi; ne illorum simulatio, horum obsit ignavia. 18. Quae (malum!) est ista ratio, semper optimis caussis veteranorum nomen opponere? Quorum etiamsi amplecterer virtutem, ut facio: tamen, si essent arrogantes, non possem ferre fastidium. An nos conantes servitutis vincula rumpere impediet, si quis veteranos id nolle dixerit? Non sunt enim, credo, innumerabiles, qui pro communi libertate arma capiant. Nemo est praeter veteranos milites, qui ad servitutem propulsandam ingenuo dolore excitetur. Potest igitur stare respublica, freta veteranis, sine magno subsidio iuventutis? quos quidem vos libertatis adiutores complecti debetis: servitutis auctores sequi non debetis. 19. Postremo, (erumpat enim aliquando vera et me digna vox,) si veteranorum nutu mentes huius ordinis gubernantur, omniaque ad eorum voluntatem nostra dicta, facta referuntur: optanda mors est, quae civibus Romanis semper fuit servitute potior. Omnis est misera servitus: sed fuerit quaedam necessaria: ecquodnam principium putatis libertatis capessendae? an, quum illum necessarium et fatalem paene casum non tulerimus, hunc feremus voluntarium? Tota Italia desiderio libertatis exarsit: servire diutius non potest civitas: serius populo Romano hunc vestitum atque arma dedimus, quam ab eo flagitati sumus.

X. 20. Magna quidem nos spe et prope explorata libertatis caussam suscepimus: sed, ut concedam incertos exitus esse belli Martemque communem: tamen pro libertate vitae periculo decertandum est. Non enim in spiritu vita est, sed ea nulla est omnino servienti. Omnes nationes servitutem ferre possunt: nostra civitas non potest: nec ullam aliam ob caussam, nisi quod illae laborem doloremque fugiunt, quibus ut careant, omnia perpeti possunt: nos ita a maioribus instituti atque imbuti sumus, ut omnia consilia atque facta ad virtutem et ad dignitatem referremus. Ita praeclara est recuperatio libertatis, ut ne mors quidem sit in repetenda libertate fugienda. Quod si immortalitas consequeretur praesentis periculi fugam: tamen eo magis ea fugienda videretur, quo diuturnior servitus esset. Quum vero dies et noctes omnia nos undi-

que fata circumstent: non est viri minimeque Romani dubitare, eum spiritum, quem naturae debeat, patriae reddere. 21. Concurritur undique ad commune incendium restinguendum. Veterani, primi Caesaris auctoritatem secuti, conatum Antonii repulerunt: post eiusdem furorem Martia legio fregit, Quarta afflixit. Sic, a suis legionibus condemnatus, irrupit in Galliam, quam sibi armis animisque infestam inimicamque cognovit. Hunc A. Hirtii, C. Caesaris exercitus insecuti sunt: post Pansae delectus Urbem totamque Italiam erexit. Unus omnium est hostis. Quamquam habet secum L. fratrem, carissimum populo Romano civem: cuius desiderium civitas ferre diutius non potest. 22. Quid illa taetrius bellua? quid immanius? qui ob eam caussam natus videtur, ne omnium mortalium turpissimus esset M. Antonius. Est una Trebellius, qui iam cum tabulis novis redit in gratiam: T. Plancus, ceteri pares: qui id pugnant, id agunt, ut contra rempublicam restituti esse videantur. Sollicitant homines imperitos Saxae et Caphones, ipsi rustici atque agrestes, qui hanc rempublicam nec viderunt umquam nec videre constitutam volunt: qui non Caesaris, sed Antonii acta defendunt: quos avertit agri Campani infinita possessio: cuius eos non pudere demiror, quum videant, se mimos et mimas habere vicinos. XI. 23. Ad has pestes opprimendas, quid est cur moleste feramus, quod M. Bruti accessit exercitus? immoderati, credo, hominis et turbulenti: videte, ne nimium paene patientis. Etsi in illius viri consiliis atque factis nihil nec nimium, nec parum umquam fuit. Omnis voluntas M. Bruti, patres conscripti, omnis cogitatio, tota mens auctoritatem senatus, libertatem populi Romani intuetur: haec habet proposita, haec tueri vult. Tentavit, quid patientia proficere posset. Nihil quum proficeret, vi contra vim experiendum putavit. Cui quidem, patres conscripti, vos idem tribuere hoc tempore debetis, quod a. d. XIII. Kalend. Ian. D. Bruto et C. Caesari, me auctore, tribuistis: quorum privatum de republica consilium et factum auctoritate vestra est comprobatum atque laudatum. 24. Quod idem in M. Bruto facere debetis, a quo insperatum et repentinum reipublicae praesidium legionum, equitatus, auxiliorum magnae et firmae copiae comparatae sunt: adiungendusque est Q. Hortensius, qui, quum Macedoniam obtineret, adiutorem se Bruto ad comparandum exercitum fidelissimum et constantissimum praebuit. Nam de M. Appuleio separatim censeo referendum: cui testis est per litteras M. Brutus, eum principem fuisse ad conatum exercitus comparandi. 25. Quae quum ita sint: quod C. Pansa, consul, verba fecit de litteris, quae a Q. Caepione Bruto, proconsule, allatae et in hoc ordine recitatae sunt, de ea re ita censeo: Quum Q. Caepionis Bruti, proconsulis, opera, consilio, industria, virtute difficillimo reipublicae tempore provincia Macedonia, Illyricum, cuncta Graecia, legiones, exercitus, equitatus in consulum, senatus populique Romani potestate sint: id Q. Caepionem Brutum proconsulem bene et e republica et sua maiorumque suorum dignitate consuetudineque reipublicae bene gerendae fecisse, eamque rem senatui populoque Romano gratam esse et fore: 26. utque Q. Caepio Brutus proconsul provinciam Macedoniam, Illyricum cunctamque Graeciam tueatur, defendat, custodiat incolumemque conservet, eique exercitui, quem ipse constituit, comparavit, praesit, pecuniaque ad rem militarem, si qua opus sit, quae publica sit et exigi possit, utatur, exigat, pecuniasque, a quibus videatur, ad rem militarem mutuas sumat, frumentum imperet, operamque det, ut cum suis copiis quam proxime Italiam sit: quumque ex litteris Q. Caepionis Bruti proconsulis intellectum sit, Q. Hortensii proconsulis opera et virtute vehementer rempublicam adiutam omniaque eius consilia cum consiliis Q. Caepionis Bruti proconsulis coniuncta fuisse, eamque rem magno usui reipublicae fuisse; Q. Hortensium proconsulem recte et ordine, exque republica fecisse: senatuique placere, Q. Hortensium proconsulem cum quaestoribus prove quaestoribus et legatis suis provinciam Macedoniam obtinere, quoad ei ex senatusconsulto successum sit.

67.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA UNDECIMA.

ARG. Dolabella quum, C. Trebonio Smyrnae interfecto, Asiam occupasset, a senatu hostis iudicatus est. Belli autem cura ut C. Cassio imperatori committeretur, Cicero hac oratione suasit. Cuius in sententiam senatusconsultum factum esse, testis est Velleius II, 62.

I. 1. Magno in dolore sum, patres conscripti, vel maerore potius, quem ex crudeli et miserabili morte C. Trebonii, optimi civis moderatissimique hominis, accepimus. Inest tamen aliquid, quod reipublicae profuturum putem. Perspeximus enim, quanta in iis, qui contra patriam scelerata arma ceperunt, inesset immanitas. Nam duo haec capita nata sunt post homines natos taeterrima et spurcissima, Dolabella et Antonius: quorum alter effecit, quod optabat; de altero patefactum est, quid cogitaret. L. Cinna crudelis: C. Marius in iracundia perseverans: L. Sulla ve-

clemens; neque ullius horum in ulciscendo acerbitas progressa ultra mortem est. Quae tamen poena in cives nimis crudelis putabatur. 2. Ecce tibi geminum in scelere par, invisitatum, inauditum, ferum, barbarum. Itaque quorum summum quondam inter ipsos odium bellumque meministis, eosdem postea singulari inter se consensu et amore devinxit impurissimae naturae et turpissimae vitae similitudo. Ergo id, quod fecit Dolabella, in quo potuit, multis idem minatur Antonius. Sed ille quum procul abesset a consulibus exercitibusque nostris, neque dum senatum cum populo Romano conspirasse sensisset, fretus Antonii copiis ea scelera suscepit, quae Romae iam suscepta arbitrabatur a socio furoris sui. 3. Quid ergo hunc aliud moliri, quid optare censetis, aut quam omnino caussam esse belli? Omnes, qui libere de republica sensimus, qui dignas nobis sententias diximus, qui populum Romanum liberum esse volumus, statuit ille quidem non inimicos, sed hostes: maiora tamen in nos, quam in hostem, supplicia meditatur: mortem naturae poenam putat esse, iracundiae tormenta atque cruciatum. Qualis igitur hostis habendus est is, a quo victore si cruciatus absit, mors in beneficii parte numeretur? II. Quamobrem, patres conscripti, quamquam hortatore non egetis, (ipsi enim vestra sponte exarsistis ad libertatis recuperandae cupiditatem,) tamen eo maiore animo studioque libertatem defendite, quo maiora proposita victis supplicia servitutis videtis. 4. In Galliam invasit Antonius, in Asiam Dolabella: in alienam uterque provinciam. Alteri se Brutus obiecit, impetumque furentis atque omnia divexare ac diripere cupientis vitae suae periculo colligavit, progressu arcuit, a reditu refrenavit: obsideri se passus ex utraque parte constrinxit Antonium. Alter in Asiam irrupit. Cur? Si, ut in Syriam, patebat via certa neque longa: quid opus fuit cum legione praemisso Marso nescio quo Octavio, scelerato latrone atque egente, qui populiaretur agros, vexaret urbes, non ad spem constituendae rei familiaris, quam tenere eum posse negant, qui norunt: (mihi enim hic senator ignotus est:) sed ad praesentem pastum mendicitatis suae, consecutus est Dolabella, nulla suspicione belli. 5. Quis enim id putaret? Secutae collocutiones familiarissimae cum Trebonio, complexusque summae benevolentiae falsi indices exstiterunt in amore simulato: dexterae, quae fidei testes esse solebant, perfidia sunt et scelere violatae: nocturnus introitus Smyrnam, quasi in hostium urbem, quae est fidelissimorum antiquissimorumque sociorum: oppressus Trebonius: si, ut ab eo, qui aperte hostis esset, incautus: si, ut ab eo, qui civis etiam tum speciem haberet, miser. Ex quo nimirum documentum nos capere fortuna voluit, quid esset victis extimescendum. Consularem hominem, consulari imperio provinciam Asiam obtinentem, Samiario exsuli tradidit: interficere captum statim noluit, ne nimis, credo, in victoria liberalis videretur. Quum verborum contumeliis optimum virum incesto ore lacerasset, tum verberibus ac tormentis quaestionem habuit pecuniae publicae, idque per biduum. Post cervicibus caput abscidit, idque affixum gestari iussit in pilo: reliquum corpus tractum atque laniatum abiecit in mare. 6. Cum hoc bellandum hoste est; cuius taeterrima crudelitate omnis barbaria superata est. Quid loquar de caede civium Romanorum? de direptione fanorum? Quis est, qui pro rerum atrocitate deplorare tantas calamitates queat? Et nunc tota Asia vagatur, volitat ut rex; nos alio bello distineri putat. Quasi vero non unum idemque bellum sit contra hoc iugum impiorum nefarium. III. Imaginem M. Antonii crudelitatis in Dolabella cernitis: ex hoc effecta est: ab hoc illa Dolabellae scelerum praecepta sunt tradita. Num leniorem, quam in Asia Dolabella fuit, in Italia, si liceat, fore putatis Antonium? Mihi quidem et ille pervenisse videtur, quoad progredi potuerit feri hominis amentia, neque Antonius ullius supplicii adhibendi, si potestatem habeat, ullam esse partem relicturus. 7. Ponite igitur ante oculos, patres conscripti, miseram illam quidem et flebilem speciem, sed ad incitandos animos vestros necessariam: nocturnum impetum in urbem Asiae clarissimam, irruptionem armatorum in Trebonii domum, quum miser ille prius latronum gladios videret, quam, quae res esset, audisset: furentis introitum Dolabellae, vocem impuram atque os illud infame, vincula, verbera, eculeum, tortorem carnificemque Samiarium. Quae tulisse illum fortiter et patienter ferunt. Magna laus, meoque iudicio omnium maxima. Est enim sapientis, quidquid homini accidere possit, id praemeditari ferendum modice esse, si evenerit. Maioris omnino est consilii providere, ne quid tale accidat: animi non minoris fortiter ferre, si evenerit. 8. Ac Dolabella quidem tam fuit immemor humanitatis, quamquam eius numquam particeps fuit, ut suam insatiabilem crudelitatem exercuerit non solum in vivo, sed etiam in mortuo, atque in eius corpore lacerando atque vexando, quum animum satiare non posset, oculos paverit suos. IV. O multo miserior Dolabella, quam ille, quem tu miserrimum esse voluisti! Dolores Trebonius pertulit magnos: multi, ex morbi gravitate maiores: quos tamen non miseros, sed laboriosos solemus dicere. Longus fuit dolor bidui: at compluribus annorum saepe multorum. Nec vero graviora sunt carnificum tormenta, quam interdum cruciamenta morborum. 9. Alia sunt, alia, inquam, o perditissimi homines et amentissimi, multo miseriora. Nam, quo maior vis est animi, quam corporis, hoc sunt graviora ea, quae concipiuntur animo, quam illa, quae corpore. Miserior igitur, qui suscipit in se scelus, quam is, qui alterius facinus subire cogitur. Cruciatus est a Dolabella Trebonius: et quidem a Karthaginiensibus Regulus. Qua re quum crudelissimi Poeni iudicati sint in hoste, quid in cive de Dolabella iudicandum est? An vero hoc conferendum est? aut dubitandum, uter miserior? isne, cuius mortem senatus populusque Romanus ulcisci cupit; an is, qui cunctis senatus sententiis hostis est iudicatus? Nam ceteris quidem vitae partibus, quis est, qui possit sine Trebonii maxima contumelia conferre vitam Trebonii cum Dolabellae? Alterius consilium, ingenium, humanitatem, innocentiam, magnitudinem animi in patria liberanda, quis ignorat? alteri a puero pro deliciis crudelitas fuit: deinde ea libidinum turpitudo, ut in hoc sit semper ipse laetatus, quod ea faceret, quae sibi obiici ne ab inimico quidem possent verecundo. 10. Et hic, dii immortales! aliquando fuit meus. Occulta enim erant vitia non inquirenti. Neque nunc fortasse alienus ab eo essem, nisi ille vobis, nisi moenibus patriae, nisi huic urbi, nisi diis penatibus, nisi aris et focis omnium nostrum, nisi denique naturae et humanitati inventus esset inimicus. A quo admoniti, diligentius et vigilantius caveamus Antonium.

V. Etenim Dolabella non ita multos secum habuit notos et insignes latrones. At videtis, quos et quam multos habeat Antonius. Primum L. fratrem. Quam

facem, dii immortales! quod facinus! quod scelus! quem gurgitem! quam voraginem! Quid eum non sorbere animo, quid non haurire cogitatione, cuius sanguinem non bibere censetis? in cuius possessiones atque fortunas non impudentissimos oculos spe et mente defigere? 11. Quid Censorinum? qui se verbo praetorem esse urbanum cupere dicebat, re certe noluit. Quid Bestiam? qui se consulatum in Bruti locum petere profitetur. Atque hoc quidem detestabile omen avertat Iuppiter! Quam absurdum autem, qui praetor fieri non potuerit, eum petere consulatum? Nisi forte damnationem pro praetura putat. Alter Caesar, Vopiscus ille, homo summo ingenio, summa potentia, qui ex aedilitate consulatum petit, solvatur legibus: quamquam leges eum non tenent, propter eximiam, credo, dignitatem. At hic, me defendente, quinquies absolutus est. Sexta palma urbana, etiam in gladiatore difficilis. Sed haec iudicum culpa, non mea est. Ego defendi fide optima: illi debuerunt clarissimum et praestantissimum senatorem in civitate retinere. Qui tamen nunc nihil aliud agere videtur, nisi ut intelligamus, illos, quorum res iudicatas irritas fecimus, bene et e republica iudicavisse. 12. Neque hoc in hoc uno est: sunt alii in eisdem castris honeste condemnati, turpiter restituti. Quod horum consilium, qui omnibus bonis hostes sunt, nisi crudelissimum, putatis fore? Accedit Saxa, nescio quis, quem nobis Caesar ex ultima Celtiberia tribunum plebis dedit, castrorum antea metator, nunc, ut sperat, Urbis: a qua quum sit alienus, suo capiti, salvis nobis, ominetur. Cum hoc veteranus Capho: quo neminem veterani peius oderunt. His, quasi praeter dotem, quam in civilibus malis acceperant, agrum Campanum est largitus Antonius, ut haberent reliquorum nutriculas praediorum: quibus utinam contenti essent! ferremus: etsi tolerabile non erat: sed quidvis patiendum fuit, ut hoc taeterrimum bellum non haberemus.

VI. 13. Quid? illa castrorum M. Antonii lumina, nonne ante oculos proponitis? Primum duos collegas Antoniorum et Dolabellae, Nuculam et Lentonem, Italiae divisores lege ea, quam senatus per vim latam iudicavit: quorum alter commentatus est mimos, alter egit tragoediam. Quid dicam de Apulo Domitio? cuius bona modo proscripta vidimus: tanta procuratorum est negligentia. At hic nuper sororis filio infudit venenum, non dedit. Sed non possunt non prodige vivere, qui nostra bona sperant, quum effundant sua. Vidimus etiam P. Decii auctionem, clarissimi viri: qui, maiorum suorum exempla persequens, pro alieno se aere devovit. Emptor tamen in ea auctione inventus est nemo. Hominem ridiculum, qui se exire aere alieno putet posse, quum vendat aliena. 14. Nam quid ego de Trebellio dicam? quem ultae videntur furiae debitorum: vindicem enim tabularum novarum novam tabulam videmus. Quid de T. Planco? quem praestantissimus civis, Aquila, Pollentia expulit, et quidem crure fracto: quod utinam illi ante accidisset, ne huc redire potuisset! Lumen et decus illius exercitus paene praeterii, C. Annium Cimbrum, Lysidici filium, Lysidicum ipsum, Graeco verbo, quoniam omnia iura dissolvit: nisi forte iure Germanum Cimber occidit. Quum hanc et huius generis copiam tantam habeat Antonius: quod scelus omittet, cum Dolabella tantis se obstrinxerit parricidiis, nequaquam pari latronum manu et copia? 15. Quapropter, ut invitus saepe dissensi a Q. Fufio, ita sum eius sententiae libenter assensus. Ex quo iudicare debetis, me non cum homine solere, sed cum caussa dissidere. Itaque non assentior solum, sed etiam gratias ago Q. Fufio. Dixit enim severam, gravem, republica dignam sententiam: iudicavit hostem Dolabellam: bona eius censuit publice possidenda. Quo quum addi nihil posset: (quid enim atrocius potuit, quid severius decernere?) dixit tamen, si quis eorum, qui post se rogati essent, graviorem sententiam dixisset, in eam se iturum. Quam severitatem quis potest non laudare?

VII. 16. Nunc, quoniam hostis est iudicatus Dolabella, bello est persequendus. Neque enim quiescet: habet legionem, habet fugitivos, habet sceleratam impiorum manum: est ipse confidens, impotens, gladiatorio generi mortis addictus. Quamobrem, quoniam cum Dolabella hesterno die hoste decreto bellum gerendum est, imperator est deligendus. Duae dictae sunt sententiae: quarum neutram probo: alteram, quia semper, nisi quum est necesse, periculosam arbitror: alteram, quia alienam his temporibus existimo. 17. Nam, extraordinarium imperium populare atque ventosum est, minime nostrae gravitatis, minime huius ordinis. Bello Antiochi magno et gravi, quum L. Scipioni provincia obvenisset Asia, parumque in eo putaretur esse animi, parum roboris, senatusque ad collegam eius, C. Laelium, huius Sapientis patrem, negotium deferret: surrexit P. Africanus, frater maior L. Scipionis, et illam ignominiam a familia deprecatus est: dixitque et in fratre suo summam virtutem esse summumque consilium, neque se ei legatum, id aetatis iisque rebus gestis, defuturum. Quod quum ab eo esset dictum; nihil est de Scipionis provincia commutatum: nec plus extraordinarium imperium ad id bellum quaesitum, quam duobus antea maximis Punicis bellis, quae a consulibus, aut a dictatoribus gesta et confecta sunt: aut quam Pyrrhi, quam Philippi, quam post Achaico bello, quam Punico tertio: ad quod populus Romanus ita sibi ipse delegit idoneum ducem, P. Scipionem, ut eum tamen bellum gerere consulem vellet.

VIII. 18. Cum Aristonico bellum gerendum fuit, P. Licinio, L. Valerio consulibus. Rogatus est populus, quem id bellum gerere placeret: Crassus, consul et pontifex maximus, Flacco collegae, flamini Martiali, mulctam dixit, si a sacris discessisset. Quam mulctam populus remisit: pontifici tamen flaminem parere iussit. Sed ne tum quidem populus Romanus ad privatum detulit bellum: quamquam erat Africanus, qui anno ante de Numantinis triumphaverat: qui quum longe omnes belli gloria et virtute superaret, duas tantum tribus solas tulit. Ita populus Romanus consuli potius Crasso, quam privato Africano bellum gerendum dedit. De Cn. Pompeii imperiis, summi viri, atque omnium principis, tribuni plebis turbulenti tulerunt. Nam Sertorianum bellum a senatu privato datum est, quia consules recusabant: quum L. Philippus pro consulibus eum se mittere dixit, non pro consule. 19. Quae igitur haec comitia? aut quam ambitionem constantissimus et gravissimus civis, L. Caesar, in senatum introduxit? Clarissimo viro atque innocentissimo decrevit imperium, privato tamen. In quo maximum nobis onus imposuit. Assensus ero: ambitionem induxero in curiam. Negaro: videbor suffragio meo, tamquam comitiis, honorem homini amicissimo denegasse. Quod si comitia placet in senatu habere: petamus, ambiamus. Tabella modo detur nobis, sicut populo data est. Cur committis, Caesar, ut aut praestantissimus vir, si tibi non

sit assensum, repulsam tulisse videatur, aut unusquisque nostrum praeteritus, si, quum pari dignitate simus, eodem honore digni non putemur. 20. At enim (nam id exaudio) C. Caesari adolescentulo imperium extraordinarium mea sententia dedi. Ille enim mihi praesidium extraordinarium dederat. Quum dico mihi, senatui dico populoque Romano. A quo respublica praesidium, ne cogitatum quidem, tantum haberet, ut sine eo salva esse non posset, huic extraordinarium imperium non darem? Aut exercitus adimendus aut imperium dandum fuit. Quae est enim ratio, aut qui potest fieri, ut sine imperio teneatur exercitus? Non igitur, quod ereptum non est, id existimandum est datum. Eripuissetis C. Caesari, patres conscripti, imperium, nisi dedissetis. Milites veterani, qui illius auctoritatem, imperium, nomen secuti, pro republica arma ceperant, volebant sibi ab illo imperari. Legio Martia et Quarta ita se contulerant ad auctoritatem senatus populique Romani dignitatem, ut deposcerent imperatorem et ducem. Imperium C. Caesari belli necessitas, fasces senatus dedit. Otioso vero et nihil agenti privato, obsecro te, L. Caesar, (cum peritissimo homine mihi res est,) quando imperium senatus dedit?

IX. Sed de hoc quidem hactenus, ne refragari homini amicissimo ac de me optime merito videar. Etsi quis potest refragari non modo non petenti, verum etiam recusanti? 21. Illa vero, patres conscripti, aliena consulum dignitate, aliena temporum gravitate sententia est, ut consules Dolabellae persequendi caussa Asiam et Syriam sortiantur. Dicam, cur inutile reipublicae, sed prius, quam turpe consulibus sit, videte. Quum consul designatus obsideatur, quum in eo liberando salus sit posita reipublicae, quum a populo Romano pestiferi cives parricidaeque desciverint, quumque id bellum geramus, quo bello de dignitate, de libertate, de vita decernamus, et, si in potestatem quis Antonii venerit, proposita sint tormenta atque cruciatus: quumque harum rerum omnium decertatio consulibus optimis et fortissimis commissa et commendata sit: Asiae et Syriae mentio fiet, ut aut suspicioni crimen aut invidiae materiam dedisse videamur? 22. At vero ita decernunt, *ut liberato Bruto:* id enim restabat: ut relicto, deserto, prodito. Ego vero mentionem omnino provinciarum factam dico alienissimo tempore. Quamvis enim intentus animus tuus sit, C. Pansa, sicut est, ad virum fortissimum et omnium clarissimum liberandum, tamen rerum natura cogit te necessario referre animum aliquando ad Dolabellam persequendum, et partem aliquam in Asiam et Syriam derivare curae et cogitationis tuae. Si autem fieri posset, vel plures te animos habere vellem, quos omnes ad Mutinam intenderes. Quod quoniam fieri non potest, istoc animo, quem habes praestantissimum atque optimum, nihil te volumus, nisi de Bruto cogitare. 23. Facis tu id quidem, et eo maxime incumbis! duas tamen res, magnas praesertim, non modo agere uno tempore, sed ne cogitando quidem explicare quisquam potest. Incitare et inflammare tuum istuc praestantissimum studium, non ad aliam ulla ex parte curam transferre debemus.

X. Adde istuc sermones hominum, adde suspiciones, adde invidiam. Imitare me, quem tu semper laudasti: qui instructam ornatamque a senatu provinciam deposui, ut incendium patriae, omissa omni cogitatione, restinguerem. Nemo erit praeter unum me, quicum profecto, si quid interesse tua putasses, pro summa familiaritate nostra communicasses, qui credat, te invito, provinciam tibi esse decretam. Hanc, quaeso, pro tua singulari sapientia reprime famam atque effice, ne id, quod non curas, cupere videare. 24. Quod quidem eo vehementius tibi laborandum est, quia in eamdem cadere suspicionem collega, vir clarissimus, non potest. Nihil horum scit, nihil suspicatur. Bellum gerit: in acie stat: de sanguine et de spiritu decertat: ante provinciam sibi decretam audiet, quam potuerit tempus ei rei datum suspicari. Vereor, ne exercitus quoque nostri, qui non delectus necessitate, sed voluntariis studiis se ad rempublicam contulerunt, tardentur animis, si quidquam aliud a nobis, nisi de instanti bello cogitatum putabunt. Quod si provinciae consulibus expetendae videntur, sicut saepe multis clarissimis viris expetitae sunt: reddite prius nobis Brutum, lumen et decus civitatis: qui ita conservandus est, ut id signum, quod de caelo delapsum Vestae custodiis continetur: quo salvo, salvi sumus futuri. Tunc vel in caelum vos, si fieri poterit, humeris nostris tollemus: provincias certe dignissimas vobis deligemus. Nunc, quod agitur, agamus. Agitur autem, liberine vivamus, an mortem obeamus: quae certe servituti anteponenda est. 25. Quid, si etiam affert tarditatem ista sententia ad Dolabellam persequendum? Quando enim veniet consul? An id exspectamus, quo ne vestigium quidem Asiae civitatum atque urbium relinquatur? At mittent aliquem de suo numero. Valde mihi probari potest, qui paullo ante clarissimo viro privato imperium extra ordinem non dedi. At hominem dignum mittent. Num P. Servilio digniorem? At eum quidem civitas non habet. Quod ergo ipse nemini putat dandum, ne a senatu quidem; id ego unius iudicio delatum comprobem? 26. Expedito nobis homine et parato, patres conscripti, opus est, et eo, qui imperium legitimum habeat: qui praeterea auctoritatem, nomen, exercitum, perspectum animum in republica liberanda.

XI. Quis igitur is est? Aut M. Brutus, aut C. Cassius aut uterque. Decernerem plane, sicut multi*, consulem alterum ambove, ni Brutum colligassemus in Graecia, et eius auxilium ad Italiam vergere, quam ad Asiam maluissemus: non ut ex ea acie respectum haberemus, sed ut ipsa acies subsidium haberet etiam transmarinum. Praeterea, patres conscripti, M. Brutum retinet etiam nunc C. Antonius, qui tenet Apolloniam, magnam urbem et gravem: tenet, opinor, Byllidem: tenet Amantiam: instat Epiro: urget Illyricum: habet aliquot cohortes, habet equitatum. Hinc, si Brutus erit traductus ad aliud bellum, Graeciam certe amiserimus. Est autem etiam de Brundisio atque illa ora Italiae providendum. Quamquam miror tamdiu morari Antonium. Solet enim accipere ipse manicas, nec diutius obsidionis metum sustinere. Quod si confecerit Brutus et intellexerit plus se reipublicae profuturum, si Dolabellam persequatur, quam si in Graecia maneat: aget ipse per sese, ut adhuc quoque fecit: neque in tot incendiis, quibus confestim succurrendum est, exspectabit senatum. 27. Nam et Brutus et Cassius multis iam in rebus ipse sibi senatus fuit. Necesse est enim, in tanta conversione et perturbatione omnium rerum, temporibus potius parere, quam moribus. Nec enim nunc primum aut Brutus aut Cassius salutem libertatemque patriae legem sanctissimam et morem optimum iudicavit. Itaque si ad nos nihil referretur de Dolabella persequendo, tamen ego pro decreto putarem, quum essent tales

virtute, auctoritate, nobilitate summi viri: quorum alterius iam notus nobis est exercitus, alterius auditus. XII. Non igitur Brutus exspectavit decreta nostra, quum studia nosset. Neque enim est in provinciam suam Cretam profectus: in Macedoniam alienam advolavit: omnia sua putavit, quae vos vestra esse velletis: legiones conscripsit novas, excepit veteres: equitatum ad se abduxit Dolabellae, atque eum, nondum tanto parricidio oblitum, hostem sua sententia iudicavit. Nam ni ita esset, quo iure equitatum a consule abduceret? 28. Quid? C. Cassius, pari magnitudine animi et consilii praeditus, nonne eo ex Italia consilio profectus est, ut prohiberet Syria Dolabellam? Qua lege? quo iure? Eo, quod Iuppiter ipse sanxit, ut omnia, quae reipublicae salutaria essent, legitima et iusta haberentur. Est enim lex nihil aliud, nisi recta et a numine deorum tracta ratio, imperans honesta, prohibens contraria. Huic igitur legi paruit Cassius, quum est in Syriam profectus, alienam provinciam, si homines legibus scriptis uterentur, his vero oppressis, suam lege naturae. 29. Sed ut ea vestra quoque auctoritate firmetur, censeo: Quum P. Dolabella, quique eius crudelissimi et taeterrimi facinoris ministri, socii, adiutores fuerunt, hostes populi Romani a senatu iudicati sint; quumque senatus P. Dolabellam bello persequendum censuerit, ut is, qui omnia deorum hominumque iura novo, inaudito, inexpiabili scelere polluerit, nefarioque patriae se parricidio obstrinxerit, poenas diis hominibusque meritas debitasque persolvat: 30. senatui placere, C. Cassium proconsulem provinciam Syriam obtinere, uti, qui eam optimo iure provinciam obtinuerit: eumque a Q. Marcio Crispo proconsule, L. Statio Murco proconsule, A. Allieno legato exercitus accipere, eosque ei tradere: cumque his copiis, et si quas praeterea paraverit, bello P. Dolabellam terra marique persequi: eius belli gerendi caussa, quibus ei videatur, naves, nautas, pecuniam, cetera, quae ad id bellum gerendum pertineant, ut imperandi in Syria, Asia, Bithynia, Ponto ius potestatemque habeat: utque, quamcumque in provinciam eius belli gerendi caussa advenerit, ibi maius imperium C. Cassii, proconsulis, sit, quam eius erit, qui eam provinciam tum obtinebit, quum C. Cassius proconsul in eam provinciam venerit: 31. regem Deiotarum patrem, et regem Deiotarum filium, si, ut multis bellis saepenumero imperium populi Romani iuverint, item C. Cassium proconsulem copiis suis opibusque iuvissent, senatui populoque Romano gratum esse facturos: itemque si ceteri reges, tetrarchae dynastaeque fecissent, senatum populumque Romanum eorum officii non immemorem futurum; utique C. Pansa, A. Hirtius consules, alter ambove, si eis videbitur, republica recuperata, de provinciis consularibus, praetoriis, ad hunc ordinem primo quoque tempore referant. Interea provinciae ab iis, a quibus obtinentur, obtineantur, quoad cuique ex senatusconsulto successum sit.

XIII. 32. Hoc senatusconsulto ardentem inflammabitis, et armatum armabitis Cassium. Nec enim animum eius potestis ignorare nec copias. Animus is est, quem videtis: copiae, quas audistis, fortis et constantis viri, qui, ne vivo quidem Trebonio, Dolabellae latrocinium in Syriam penetrare sivisset. Allienus, familiaris et necessarius meus, post interitum Trebonii profectus ne dici quidem se legatum Dolabellae volet. Est Q. Caecilii Bassi, privati illius quidem, sed fortis et praeclari viri, robustus et victor exercitus. 33. Deiotari regis, et patris et filii, et magnus et nostro more instructus exercitus; summa in filio spes, summa ingenii indoles, summaque virtus. Quid de patre dicam? cuius benevolentia in populum Romanum est ipsius aequalis aetati: qui non solum socius imperatorum nostrorum fuit in bellis, verum etiam dux copiarum suarum. Quae de illo viro Sulla, quae Murena, quae Servilius, quae Lucullus, quam ornate, quam honorifice, quam graviter saepe in senatu praedicaverunt? 34. Quid de Cn. Pompeio loquar? qui unum Deiotarum in toto orbe terrarum ex animo amicum vereque benevolum, unum fidelem populo Romano iudicavit. Fuimus imperatores, ego et M. Bibulus, in propinquis finitimisque provinciis. Ab eodem rege adiuti sumus et equitatu et pedestribus copiis. Secutum est hoc acerbissimum et calamitosissimum civile bellum. In quo quid faciendum Deiotaro, quid omnino rectius fuerit, dicere non est necesse: praesertim, quum contra ac Deiotarus sensit, victoria belli iudicarit. Quo in bello si fuit error, communis ei fuit cum senatu: sin recta sententia, ne victa quidem caussa vituperanda est. Ad has copias accedent alii reges, etiam delectus accedent. 35. Neque vero classes deerunt: tanti Tyrii Cassium faciunt, tanti eius in Syria nomen atque Phoenice est. XIV. Paratum habet imperatorem, C. Cassium, patres conscripti, respublica contra Dolabellam, nec paratum solum, sed peritum atque fortem. Magnas ille res gessit ante Bibuli, summi viri, adventum, quum Parthorum nobilissimos duces maximasque copias fudit, Syriamque immani Parthorum impetu liberavit. Maximam eius et singularem laudem praetermitto. Cuius enim praedicatio nondum omnibus grata est, hanc memoriae potius, quam vocis testimonio conservemus. 36. Animadverti, patres conscripti, dici iam a quibusdam, exornari etiam nimium a me Brutum, nimium Cassium ornari: Cassio vero sententia mea dominatum et principatum dari. Quos ego orno? Nempe eos, qui ipsi sunt ornamenta reipublicae. Quid? D. Brutum nonne omnibus sententiis semper ornavi? Num igitur reprehenditis? An Antonios potius ornarem, non modo suarum familiarum, sed Romani nominis probra atque dedecora? an Censorinum ornem, in bello hostem, in pace sectorem? An cetera ex eodem latrocinio naufragia colligam? Ego vero istos, otii, concordiae, legum, iudiciorum, libertatis inimicos, tantum abest ut ornem, ut effici non possit, quin eos tam oderim, quam rempublicam diligo. 37. Vide, inquit, ne veteranos offendas. Hoc enim vel maxime exaudio. Ego vero veteranos tueri debeo, sed hos, quibus sanitas est: certe timere non debeo. Eos veteranos, qui pro republica arma ceperunt secutique sunt C. Caesarem, auctoritate beneficiorum paternorum, hodieque rempublicam defendunt cum magno periculo, non tueri solum, sed etiam commodis augere debeo. Qui autem quiescunt, ut sexta et octava legio, in magna gloria et laude ponendos puto. Comites vero Antonii, qui, postquam beneficia Caesaris comederunt, consulem designatum obsident, huic urbi ferro ignique minitantur, Saxae se et Caphoni tradiderunt, ad facinus praedamque natis, num quis est, qui tuendos putet? Ergo aut boni sunt, quos etiam ornare, aut quieti, quos conservare debemus, aut impii, quorum contra furorem et bellum et iusta arma suscepimus. XV. 38. Quorum igitur veteranorum animos ne offendamus, veremur? Eorumne, qui D. Brutum obsidione cupiunt liberare? quibus quum

Bruti salus cara sit, qui possunt Cassii nomen odisse? An eorum, qui utrisque armis vacant? Non vereor, ne acerbus civis quisquam istorum sit, qui otio delectantur. Tertio vero generi non militum veteranorum, sed importunissimorum hostium, cupio quam acerbissimum dolorem inurere. Quamquam, patres conscripti, quousque dicemus sententias veteranorum arbitratu? Quod eorum tantum fastidium est, quae tanta arrogantia, ut ad arbitrium illorum imperatores etiam deligamus? 39. Ego autem (dicendum est enim, patres conscripti, quod sentio,) non tam veteranos intuendos nobis arbitror, quam quid tirones milites, flos Italiae, quid novae legiones, ad liberandam patriam paratissimae, quid cuncta Italia de vestra gravitate sentiat. Nihil enim semper floret: aetas succedit aetati: diu legiones Caesaris viguerunt: nunc vigent Pansae, vigent Hirtii, vigent Caesaris filii, vigent Planci: vincunt numero, vincunt aetatibus: nimirum etiam auctoritate vincunt. Id enim bellum gerunt, quod ab omnibus gentibus comprobatur. Itaque his promissa sunt praemia: illis persoluta. Fruantur his illi, persolvantur his, quae spopondimus. Id enim deos immortales spero aequissimum iudicare.

40. Quae quum ita sint, eam, quam dixi, sententiam vobis, patres conscripti, censeo comprobandam.

68.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA DUODECIMA.

ARG. Pansa consule de legatis iterum ad Antonium mittendis referente, fuerunt, qui P. Servilium et Ciceronem mitti vellent. Post hos sententiam rogatus ipse Cicero, legationem non modo supervacaneam et inutilem, sed etiam turpem perniciosamque fore ostendit. Quod si habenda pacis ratio sit, se tamen mittendum esse negat, qui et legationem semper dissuaserit, et sine vitae periculo mitti nequeat, reipublicae vero plurimum iam prodesse possit.

I. 1. Etsi minime decere videtur, patres conscripti, falli, decipi, errare eum, cui vos maximis saepe de rebus assentiamini: consolor me tamen, quoniam vobiscum pariter et una cum sapientissimo consule erravi. Nam quum duo consulares spem honestae pacis nobis attulissent: quod erant familiares M. Antonii, quod domestici, nosse aliquod eius vulnus, quod nobis ignotum esset, videbantur: apud alterum uxor, liberi: alter, quotidie litteras mittere, accipere, aperte favere Antonio. 2. Hi subito hortari ad pacem, quod iamdiu non fecissent, non sine caussa videbantur. Accessit consul hortator. At qui consul? Si prudentiam quaerimus, qui minime falli posset: si virtutem, qui nullam pacem probaret, nisi Antonio cedente atque victo: si magnitudinem animi, qui praeferret mortem servituti. Vos autem, patres conscripti, non tam immemores vestrorum gravissimorum decretorum videbamini, quam, spe allata deditionis, quam amici pacem appellarent, de imponendis, non de accipiendis legibus cogitare. Auxerat autem meam quidem spem, credo item vestram, quod domum Antonii afflictam maestitia audiebam, lamentari uxorem: hic etiam fautores Antonii, quorum in vultu habitant oculi mei, tristiores videbam. 3. Quod si non ita est, cur a Pisone et a Caleno potissimum, cur hoc tempore, cur tam improviso, cur tam repente pacis est facta mentio? Negat Piso scire se, negat audisse quidquam: negat Calenus rem ullam novam allatam esse. Atque id nunc negant, posteaquam nos pacificatoria legatione implicatos putant. Quid ergo opus est novo consilio, si in re nihil omnino novi est? II. Decepti, decepti, inquam, sumus, patres conscripti: Antonii est acta caussa ab amicis eius, non publica. Quod videbam equidem; sed quasi per caliginem praestrinxerat aciem animi D. Bruti salus. Quod si in bello dari vicarii solerent, libenter me, ut D. Brutus emitteretur, pro illo includi paterer. 4. Atque hac voce Q. Fufii capti sumus: *nisi a Mutina quidem recesserit, audiemus Antonium? nisi in senatus quidem potestatem futurum se dixerit?* Durum videbatur: itaque fracti sumus: cessimus. Recedit igitur a Mutina? *Nescio.* Paret senatui? *Credo.* inquit Calenus: *sed ita, ut teneat dignitatem.* Valde hercule vobis laborandum est, patres conscripti, ut vestram dignitatem amittatis, quae maxima est, Antonii, quae neque est ulla neque esse potest, retineatis ut eam per vos recuperet, quam per se perdidit. Si iacens vobiscum aliquid ageret, audirem fortasse: quamquam (sed hoc malo dicere) audirem. Stanti resistendum est, aut concedenda una cum dignitate libertas. 5. At non est integrum. Constituta legatio est. Quid autem integrum non est sapienti, quod restitui potest? Cuiusvis hominis est errare: nullius, nisi insipientis, in errore perseverare. Posteriores enim cogitationes (ut aiunt) sapientiores solent esse. Discussa est illa caligo, quam paullo ante dixi: diluxit, patet, videmus omnia, neque per nos solum, sed admonemur a nostris. Attendistis paullo ante, praestantissimi viri quae esset oratio. Maestam, inquit, domum offendi, coniugem, liberos. Admirabantur boni viri, accusabant amici, quod spe pacis legatio-

nem suscepissem. Nec mirum, P. Servili. Tuis enim verissimis gravissimisque sententiis omni est non dico dignitate, sed etiam spe salutis spoliatus Antonius. 6. Ad eum te ire legatum, quis non miraretur? De me experior: cuius idem consilium, quod tuum, sentio, quam reprehendatur. Nos reprehendimur soli? Quid? vir fortissimus Pansa sine caussa tam accurate paullo ante locutus est tamdiu? Quid egit, nisi uti falsam proditionis a se suspicionem depelleret? Unde autem est ista suspicio? Ex pacis patrocinio repentino, quod subito suscepit, eodem captus errore, quo nos.

7. Quod si est erratum, patres conscripti, spe falsa atque fallaci: redeamus in viam. Optimus est portus poenitenti, mutatio consilii. III. Quid enim, per deos immortales! potest reipublicae prodesse nostra legatio? Prodesse dico? Quid, si etiam obfutura est? Obfutura? Quid, si iam nocuit? An vos acerrimam illam et fortissimam populi Romani libertatis recuperandae cupiditatem non imminutam ac debilitatam putatis, legatione pacis audita? Quid municipia censetis? quid colonias? quid cunctam Italiam? futuram eodem studio, quo contra commune incendium exarserat? An non putamus fore, ut eos poeniteat professos esse, et prae se tulisse odium in Antonium, qui pecunias polliciti sunt, qui arma, qui se totos et animis et corporibus in salutem reipublicae contulerunt? Quem ad modum vestrum hoc consilium Capua probabit, quae temporibus his Roma altera est? Illa impios cives iudicavit, eiecit, exclusit. Illi, illi, inquam, urbi, fortissime conanti, e manibus est ereptus Antonius. 8. Quid? legionum nostrarum nervos nonne his consiliis incidimus? Quis est enim, qui ad bellum inflammato animo futurus sit, spe pacis oblata? Ipsa illa Martia, caelestis et divina legio, hoc nuntio languescet et mollietur atque illud pulcherrimum Martium nomen amittet: excident gladii: fluent arma de manibus. Senatum enim secuta, non arbitrabitur se graviori odio in Antonium esse debere, quam senatum. Pudet huius legionis, pudet quartae, quae pari virtute nostram auctoritatem probans, non ut consulem et imperatorem suum, sed ut hostem et oppugnatorem patriae, reliquit Antonium: pudet optimi exercitus, qui coniunctus est ex duobus: qui iam lustratus, qui profectus ad Mutinam est: qui si pacis, id est, timoris nostri nomen audiverit, ut non referat pedem, insistet certe. Quis enim, revocante et receptui canente senatu, properet dimicare? IV. 9. Quid autem hoc iniustius, quam nos, inscientibus iis, qui bellum gerunt, de pace decernere? nec solum inscientibus, sed etiam invitis? An vos A. Hirtium, praeclarissimum consulem, C. Caesarem, deorum beneficio natum ad haec tempora, quorum epistolas, spem victoriae declarantes, in manu teneo, pacem velle censetis? Vincere illi expetunt, pacisque dulcissimum et pulcherrimum nomen non pactione, sed victoria concupiverunt. Quid? Galliam quo tandem animo hanc rem audituram putatis? Illa enim huius belli propulsandi, administrandi, sustinendi principatum tenet. Gallia D. Bruti nutum ipsum, ne dicam imperium, secuta armis, viris, pecunia, belli principia firmavit: eadem crudelitati M. Antonii suum totum corpus obiecit: exhauritur, vastatur, uritur. Omnes aequo animo belli patitur iniurias, dummodo repellat periculum servitutis. 10. Et, ut omittam reliquas partes Galliae, (nam sunt omnes pares,) Patavini alios excluserunt, alios eiecerunt, missos ab Antonio: pecunia, militibus, et, quod maxime deerat, armis, nostros duces adiuverunt. Fecerunt idem reliqui, qui quondam in eadem caussa erant et propter multorum annorum iniurias alienati a senatu putabantur: quos minime mirum est, communicata cum his republica, fideles esse, qui etiam expertes eius, fidem suam semper praestiterunt.

V. His igitur omnibus victoriam sperantibus pacis nomen afferemus, id est, desperationem victoriae? 11. Quid, si ne potest quidem ulla esse pax? Quae enim est conditio pacis, in qua ei, cum quo pacem facias, nihil concedi potest? Multis rebus a nobis ad pacem invitatus Antonius bellum tamen maluit. Missi legati repugnante me: sed tamen missi. Delata mandata: non paruit. Denuntiatum est, ne Brutum obsideret, a Mutina discederet: oppugnavit etiam vehementius. Et ad eum legatos de pace mittemus, qui pacis nuntios repudiavit? Verecundioremne coram putamus in postulando fore, quam fuerit tum, quum misit mandata ad senatum? Atqui tum ea petebat, quae videbantur improba omnino, sed tamen aliquo modo posse concedi: nondum erat vestris tam gravissimis, tamque multis iudiciis ignominiisque concisus: nunc ea petit, quae dare nullo modo possumus, nisi prius volumus nos bello victos confiteri. 12. Senatusconsulta falsa delata ab eo iudicavimus: num ea vera possumus iudicare? Leges statuimus per vim et contra auspicia latas, iisque nec populum nec plebem teneri: num eas restitui posse censetis? Sestertium septies millies avertisse Antonium pecuniae publicae iudicavistis: num fraude poterit carere peculatus? Immunitates ab eo, civitates, sacerdotia, regna venierunt: num figentur rursus eae tabulae, quas vos decretis vestris refixistis? VI. Quod si ea, quae decrevimus, obruere, num etiam memoriam rerum delere possumus? Quando enim obliviscetur ulla posteritas, cuius scelere in hac vestitus foeditate fuerimus? Ut centurionum legionis Martiae Brundisii profusus sanguis eluatur: num elui praedicatio crudelitatis poterit? Ut media praeteream: quae vetustas tollet operum circa Mutinam taetra monumenta, sceleris indicia latrociniique vestigia? 13. Huic igitur importuno atque impuro parricidae, quid habemus, per deos immortales! quod remittamus? An Galliam ultimam et exercitum? quid est aliud, non pacem facere, sed differre bellum? nec solum propagare bellum, sed concedere etiam victoriam? An ille non vicerit, quacumque conditione in hanc urbem cum suis venerit? Armis nunc omnia tenemus: auctoritate valemus plurimum: absunt tot perditi cives, nefarium secuti ducem. Tamen eorum ora sermonesque, qui in Urbe ex eo numero relicti sunt, ferre non possumus. Quid censetis, quum tot uno tempore irruperint? nos arma posuerimus, illi non? nonne nos nostris consiliis victos in perpetuum fore? 14. Ponite ante oculos M. Antonium consularem: sperantem consulatum Lucium adiungite: supplete ceteros, neque nostri ordinis solum, honores et imperia meditantes: nolite ne Tirones quidem, Numisios, et Mustelas Seiosve contemnere. Cum his facta pax non erit pax, sed pactio servitutis. L. Pisonis, amplissimi viri, praeclara vox, a te non solum in hoc ordine, Pansa, sed etiam in concione iure laudata est. Excessurum se ex Italia dixit, deos penates et sedes patrias relicturum, si (quod dii omen averterint!) rempublicam oppressisset Antonius. VII. 15. Quaero igitur a te, L. Piso, nonne oppressam rempublicam putes, si tot, tam impii, tam audaces, tam facinorosi recepti sint? Quos nondum tantis parricidiis contaminatos vix ferebamus, hos nunc omni scelere coopertos, tolerabi-

les censes civitati fore? Aut isto tuo, mihi crede, consilio erit utendum, ut cedamus, abeamus, vitam inopem et vagam persequamur, aut cervices latronibus dandae, atque in patria cadendum est. Ubi sunt, C. Pansa, illae cohortationes pulcherrimae tuae, quibus a te excitatus senatus, inflammatus populus Romanus, non solum audivit, sed etiam didicit, nihil esse homini Romano foedius servitute? 16. Idcircone saga sumpsimus, arma cepimus, iuventutem omnem ex tota Italia excussimus, ut, exercitu florentissimo et maximo, legati ad pacem mitterentur? si accipiendam, cur non rogamur? si postulandam, quid timemus? In hac ego legatione sim, aut ad id consilium admiscear, in quo, ne si dissensero quidem a ceteris, sciturus populus Romanus sit? Ita fiet, ut, si quid remissum aut concessum sit, meo semper periculo peccet Antonius, quum ei peccandi potestas a me concessa videatur.

17. Quod si habenda cum M. Antonii latrocinio pacis ratio fuit, mea tamen persona ad istam pacem conciliandam minime fuit deligenda. Ego numquam legatos mittendos censui: ego ante legatorum reditum ausus sum dicere, Pacem ipsam si afferrent, quoniam sub nomine pacis bellum lateret, repudiandam: ego princeps sagorum: ego semper illum hostem appellavi, quum alii adversarium, semper hoc bellum, quum alii tumultum. Nec haec in senatu solum: eadem ad populum egi: neque solum in ipsum, sed in eius socios facinorum et ministros, et praesentes et eos, qui una sunt: in totam denique M. Antonii domum sum semper invectus. 18. Itaque, ut alacres et laeti, spe pacis oblata, inter se impii cives, quasi vicissent, gratulabantur, sic me iniquum eierabant: de me querebantur. Diffidebant etiam Servilio. Meminerant, eius sententiis confixum Antonium: L. Caesarem, fortem quidem illum et constantem senatorem, avunculum tamen: Calenum procuratorem: Pisonem familiarem: te ipsum, Pansa, vehementissimum et fortissimum consulem, factum iam putant leniorem: non quo ita sit aut esse possit; sed mentio a te facta pacis, suspicionem multis attulit immutatae voluntatis. Inter has personas me interiectum amici Antonii moleste ferunt: quibus gerendus mos est, quoniam semel liberales esse coepimus. VIII. 19. Proficiscantur legati optimis ominibus: sed ii proficiscantur, in quibus non offendatur Antonius. Quod si de Antonio non laboratis, mihi certe, patres conscripti, consulere debetis. Parcite oculis saltem meis, et aliquam veniam iusto dolori date. Quo enim aspectu videre potero, (mitto hostem patriae, ex quo mihi odium in illum commune vobiscum est,) sed quomodo aspiciam mihi uni crudelissimum hostem, ut declarant eius de me acerbissimae conciones? Adeone me ferreum putatis, ut cum eo congredi aut illum aspicere possim, qui nuper, quum in concione donaret eos, qui ei de parricidis audacissimi videbantur, mea bona donare se dixit Petissio Urbinati, qui ex naufragio luculenti patrimonii ad haec Antoniana saxa proiectus est? 20. An L. Antonium aspicere potero, cuius ego crudelitatem effugere non potuissem, nisi me moenibus et portis et studio municipii mei defendissem? Atque idem hic mirmillo Asiaticus, latro Italiae, collega Lentonis et Nuculae, quum Aquilae primipili nummos aureos daret, de meis bonis se dare dixit. Si enim de suis dixisset, ne aquilam quidem ipsam credituram putavit. Non ferent, non ferent, inquam, oculi Saxam, Caphonem, non duos praetores, non tribunum plebis, non duo designatos tribunos, non Bestiam, non Trebellium, non T. Plancum. Non possum animo aequo videre tot tam importunos, tam sceleratos hostes: nec id fit fastidio meo, sed caritate reipublicae. 21. Sed vincam animum, mihique imperabo: dolorem iustissimum, si non potuero frangere, occultabo. Quid? vitae censetisne, patres conscripti, habendam mihi aliquam esse rationem? quae mihi quidem minime cara est, praesertim quum Dolabella fecerit, ut optanda mors esset, modo sine cruciatu atque tormentis: vobis tamen et populo Romano vilis esse spiritus meus non debet. Is enim sum, nisi me forte fallo, qui vigiliis, curis, sententiis, periculis etiam, quae plurima adii propter acerbissimum omnium in me odium impiorum, perfecerim, ut non obstarem reipublicae: ne quid arrogantius videar dicere. IX. 22. Quod quum ita sit, nihilne mihi de periculo meo cogitandum putatis? Hic quum essem in Urbe ac domi, tamen multa saepe tentata sunt, ubi me non solum amicorum fidelitas, sed etiam universae civitatis oculi custodiunt. Quid censetis, quum iter ingressus ero, longum praesertim? nullasne insidias extimescendas? Tres viae sunt ad Mutinam, quo festinat animus, ut quam primum illud pignus libertatis populi Romani, D. Brutum, aspicere possim: cuius in complexu libenter extremum vitae spiritum ediderim, quum omnes actiones horum mensium, omnes sententiae meae pervenerint ad eum, qui mihi fuit propositus, exitum. Tres ergo, ut dixi, viae; a supero mari, Flaminia: ab infero, Aurelia: media, Cassia. 23. Nunc, quaeso, attendite, num aberret coniectura suspicio periculi mei. Etruriam discriminat Cassia. Scimusne igitur, Pansa, quibus in locis nunc sit Lentonis Caesennii septemviralis auctoritas? Nobiscum nec animo certe est, nec corpore. Si autem aut domi est aut non longe a domo, certe in Etruria est, id est, in via. Quis igitur mihi praestat, Lentonem uno capite esse contentum? Dic mihi praeterea, Pansa, Ventidius ubi sit, cui fui semper amicus, antequam ille reipublicae bonisque omnibus tam aperte est factus inimicus. Possum Cassiam vitare, tenere Flaminiam. Quid, si Anconam, ut dicitur, Ventidius venerit, poterone Ariminum tuto accedere? Restat Aurelia. Hic quidem etiam praesidia habebo: possessiones enim sunt P. Clodii: tota familia occurret: hospitio invitabit propter familiaritatem notissimam. X. 24. Hisce ego me viis committam, qui Terminalibus nuper in suburbium, ut eodem die reverterer, ire non sum ausus? Domesticis me parietibus vix tueor, sine amicorum custodiis. Itaque in Urbe maneo. Si sic licebit, manebo. Haec mea sedes est, haec vigilia, haec custodia, hoc praesidium stativum. Teneant alii castra, regna, res bellicas: oderint hostem: nam hoc caput est: nos, ut dicimus semperque fecimus, Urbem et res urbanas vobiscum pariter tuebimur. Neque vero recuso munus hoc: quamquam populum Romanum video pro me recusare. Nemo me minus timidus, nemo cautior. Res declarat. Vigesimus annus est, quum omnes scelerati me unum petunt. Itaque ipsi, ne dicam mihi, reipublicae poenas dederunt: me salvum adhuc respublica conservavit sibi. Timide hoc dicam: scio enim quidvis homini accidere posse: verumtamen semel circumseptus lectis valentissimorum hominum viribus cecidi sciens, ut honestissime exsurgere possem. 25. Possumne igitur satis videri cautus, satis providus, si me huic itineri tam infesto, tamque periculoso commisero? Gloriam in morte debent ii, qui in republica versantur, non culpae reprehensionem et stultitiae vitu-

perationem relinquere. Quis bonus non luget mortem Trebonii? quis non dolet interitum talis et civis et viri? At sunt, qui dicant: dure illi quidem, sed tamen dicunt: minus dolendum, quod ab homine impuro nefarioque non caverit. Etenim qui multorum custodem se profiteatur, eum sapientes sui primum capitis aiunt custodem esse oportere. Quum septus sis legibus et iudiciorum metu, non sunt omnia timenda, neque ad omnes insidias praesidia quaerenda. Quis enim audeat luci, quis in militari via, quis bene comitatum, quis illustrem aggredi? 26. Haec neque hoc tempore, neque in me valent. Non modo enim poenam non extimescet, qui mihi vim attulerit, sed etiam gloriam sperabit a latronum gregibus et praemia.

XI. Haec ego in Urbe praevideo: facilis est circumspectus, unde exeam, quo progrediar, quid ad dextram, quid ad sinistram sit. Num idem in Apennini tramitibus facere potero? in quibus, etiamsi non erunt insidiae, quae facillime esse poterunt, animus tamen erit sollicitus, ut nihil possit de officiis legationis attendere. Sed effugi insidias, perrupi Apenninum. Nempe in Antonii congressum colloquiumque veniendum est. Quinam locus capietur? Si extra castra, ceteri viderint: ego mortem actutum futuram puto. Novi hominis furorem, novi effrenatam violentiam. Cuius acerbitas morum immanitasque naturae ne vino quidem permixta temperari solet, hic ira dementiaque inflammatus, adhibito fratre Lucio, taeterrima bellua, numquam profecto a me sacrilegas manus atque impias abstinebit. 27. Memini colloquia et cum acerrimis hostibus et cum gravissime dissentientibus civibus. Cn. Pompeius, Sexti filius, consul, me praesente, quum essem tiro in eius exercitu, cum P. Vettio Scatone, duce Marsorum, inter bina castra collocutus est. Quo quidem memini Sex. Pompeium, fratrem consulis, ad colloquium ipsum Roma venire, doctum virum atque sapientem: quem Scato quum salutasset, Quem te appellem? inquit. At ille, Voluntate hospitem: necessitate hostem. Erat in illo colloquio aequitas: nullus timor, nulla suberat suspicio: mediocre etiam odium. Non enim, ut eriperent nobis socii civitatem, sed ut in eam reciperentur, petebant. Sulla cum Scipione inter Cales et Teanum, quum alter nobilitatis florem, alter belli socios adhibuisset, de auctoritate senatus, de suffragiis populi, et de iure civitatis leges inter se et conditiones * contulerunt. Non tenuit omnino colloquium illud fidem: a vi tamen periculoque abfuit. XII. Possumusne igitur in Antonii latrocinio aeque esse tuti? Non possumus: aut, si ceteri possunt, me posse diffido. 28. Quod si non extra castra congrediemur, quae ad colloquium castra sumentur? In nostra ille numquam veniet: multo minus nos in illius. Reliquum est, ut et accipiantur et remittantur postulata per litteras. Ergo erimus in castris. Mea ad omnia postulata una sententia: quam quum hic, vobis audientibus, dixero, isse et redisse me putatote: legationem confecero. Omnia ad senatum mea sententia reiiciam, quaecumque postulabit Antonius. Neque enim licet aliter, neque permissum est nobis ab hoc ordine, ut, bellis confectis, decem legatis permitti solet more maiorum: neque ulla omnino a senatu mandata accepimus. Quae quum agam in consilio, nonnullis, ut arbitror, repugnantibus, nonne metuendum est, ne imperita militum multitudo per me pacem distineri putet? 29. Facite, hoc meum consilium legiones novas non improbare. Nam Martiam et Quartam nihil, praeter dignitatem et decus comprobaturas esse certo scio. Quid? veteranos non veremur? Nam timeri se ne ipsi quidem volunt. Sed quonam modo accipient severitatem meam? Multa enim falsa de me audierunt: multa ad eos improbi detulerunt. Quorum commoda, ut vos optimi testes estis, semper ego sententia, auctoritate, oratione firmavi: sed credunt improbis, credunt turbulentis, credunt suis. Sunt autem fortes illi quidem, sed propter memoriam rerum, quas gesserunt pro populi Romani libertate et salute reipublicae, nimis feroces et ad suam vim omnia nostra consilia revocantes. 30. Horum ego cogitationem non vereor: impetum pertimesco. Haec quoque tanta pericula si effugero, satisne tutum reditum putatis fore? Quum enim et vestram auctoritatem meo more defendero, et meam fidem reipublicae constantiamque praestitero, tum erunt mihi non hi solum, qui me oderunt, sed illi etiam, qui invident, extimescendi. Custodiatur igitur mea vita reipublicae, eaque, quoad vel dignitas vel natura patietur, patriae reservetur: mors autem necessitatem habeat fati, aut, si ante oppetenda est, oppetatur cum gloria. Haec quum ita sint, etsi hanc legationem respublica, ut levissime dicam, non desiderat, tamen, si tuto licebit ire, proficiscar. Omnino, patres conscripti, totum huiusce rei consilium non periculo meo, sed utilitate reipublicae metiar. De qua mihi, quoniam liberum est spatium, multum etiam atque etiam considerandum puto, idque potissimum faciendum, quod maxime interesse reipublicae iudicavero.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA TERTIADECIMA.

ARG. Cicero, sententia de mittendis iterum legatis iam abiecta, pacem laudat, sed negat posse ullam esse cum Antonio. Recitat et interpretatur Antonii litteras ad Hirtium Caesaremque missas. Servilii probat sententiam de mandatis litterisque M. Lepidi, ad pacem cohortantis. Sex. Pompeium, quod operam suam senatui populoque Romano pollicitus esset, SCto laudandum esse censet. Post hanc orationem Pansa mense Aprili profectus est ad bellum cum M. Antonio, qui Mutinam obsidebat, gerendum.

I. 1. A principio huius belli, patres conscripti, quod cum impiis civibus consceleratisque suscepimus, timui, ne conditio insidiosa pacis libertatis recuperandae studia restingueret. Dulce enim etiam nomen est pacis: res vero ipsa quum iucunda, tum salutaris. Nam nec privatos focos, nec publicas leges videtur nec libertatis iura cara habere, quem discordiae, quem caedes civium, quem bellum civile delectat: eumque ex numero hominum eiiciendum, ex finibus humanae naturae exterminandum puto. Itaque sive Sulla sive Marius sive uterque sive Octavius sive Cinna, sive iterum Sulla sive alter Marius et Carbo sive quis alius civile bellum optavit, eum detestabilem civem reipublicae natum iudico. 2. Nam quid ego de proximo dicam, cuius acta defendimus, auctorem ipsum iure caesum fatemur? Nihil igitur hoc cive, nihil hoc homine taetrius; si aut civis aut homo habendus est, qui civile bellum concupiscit. Sed hoc primum videndum est, patres conscripti, cum omnibusne pax esse possit, an sit aliquod bellum inexpiabile, in quo pactio pacis lex sit servitutis. Pacem cum Scipione Sulla sive faciebat sive simulabat; non erat desperandum, si convenisset, fore aliquem tolerabilem statum civitatis. Cinna si concordiam cum Octavio confirmare voluisset, hominum in republica sanitas remanere potuisset. Proximo bello si aliquid de summa gravitate Pompeius, multum de cupiditate Caesar remisisset, et pacem stabilem et aliquam rempublicam nobis habere licuisset. II. Hoc vero quid est? cum Antoniis pax potest esse? cum Censorino, Ventidio, Trebellio, Bestia, Nucula, Munatio, Lentone, Saxa? Exempli caussa paucos nominavi: genus infinitum, immanitatemque ipsi cernitis reliquorum. 3. Addite illa naufragia Caesaris amicorum, Barbas Cassios, Barbatos, Polliones: addite Antonii collusores et sodales, Eutrapelum, Melam, Caelium, Pontium, Crassicium, Tironem, Mustelam, Petissium: comitatum relinquo, duces nomino. Huc accedunt Alaudae ceterique veterani, seminarium iudicum tertiae decuriae, qui, suis rebus exhaustis, beneficiis Caesaris devoratis, fortunas nostras concupiverunt. 4. O fidam dexteram Antonii, qua ille plurimos cives trucidavit! o ratum religiosumque foedus, quod cum Antoniis fecerimus! Hoc si Marcus violare conabitur, Lucii eum sanctitas a scelere revocabit. Illis locus si in hac urbe fuerit, Urbi ipsi locus non erit. Ora vobis eorum ponite, patres conscripti, ante oculos, et maxime Antoniorum, incessum, aspectum, vultum, spiritum: latera tegentes alios, sequentes alios, alios praegredientes amicos. Quem vini anhelitum, quas contumelias fore censetis minasque verborum! Nisi forte eos pax ipsa leniet, maximeque, quum in hunc ordinem venerint, salutabunt benigne, comiter appellabunt unum quemque nostrum. III. 5. Non recordamini, per deos immortales! quas in eos sententias dixeritis? Acta Antonii rescidistis: leges refixistis: per vim et contra auspicia latas decrevistis: totius Italiae delectus excitastis: collegam et scelerum socium omnium, hostem iudicavistis. Cum hoc quae pax potest esse? Si esset externus hostis, tamen id ipsum vix, talibus factis, posset aliquo modo. Maria, montes, regionum magnitudines interessent: odissetis eum, quem non videretis. Hi in oculis haerebunt, et, quum licebit, in faucibus. Quibus enim septis tam immanes belluas continebimus? At incertus exitus belli est. Est omnino fortium virorum, quales vos esse debetis, virtutem praestare: tantum enim possunt: fortunae culpam non extimescere. 6. Sed quoniam ab hoc ordine non fortitudo solum, verum etiam sapientia postulatur: (quamquam vix videntur haec posse seiungi, seiungamus tamen:) fortitudo dimicare iubet, iustum odium in-

cendit, ad confligendum impellit, vocat ad periculum: quid sapientia? cautioribus utitur consiliis, in posterum providet, est omni ratione protectior. Quid igitur censet? parendum est enim: atque id optimum iudicandum, quod sit sapientissime constitutum. Si hoc praecipit, ne quid vita existimem antiquius, ne decernam capitis periculo, fugiam omne discrimen: quaeram ex ea, etiamne fuerit, quum id fecero, serviendum. Si annuerit; nae ego sapientiam istam, quamvis sit erudita, non audiam. Sin responderit, tu vero ita vitam corpusque servato, ita fortunas, ita rem familiarem, ut haec libertate posteriora ducas, itaque his uti velis, si libera republica possis: nec pro his libertatem, sed pro libertate haec proiicias, tamquam pignora iniuriae: tum sapientiae vocem audire videar, eique, uti deo, paream. 7. Itaque si, receptis illis, possumus esse liberi, vincamus odium pacemque patiamur: sin otium, incolumibus his, esse nullum potest, laetemur decertandi oblatam esse fortunam. Aut enim, victis his, fruemur victrice republica, aut oppressi, (quod omen avertat Iuppiter!) si non spiritu, at virtutis laude vivemus.

IV. At enim nos M. Lepidus, imperator iterum, pontifex maximus, optime proximo civili bello de republica meritus, ad pacem adhortatur. Nullius apud me, patres conscripti, auctoritas maior est, quam M. Lepidi, vel propter ipsius virtutem vel propter familiae dignitatem. Accedunt eodem multa privata, magna eius in me merita, mea quaedam officia in illum. Maximum vero eius beneficium numero, quod hoc animo in rempublicam est: quae mihi vita mea semper fuit carior. 8. Nam quum Magnum Pompeium, clarissimum adolescentem, praestantissimi viri filium, auctoritate adduxit ad pacem, remque publicam sine armis maximo civilis belli periculo liberavit, tum me eius beneficio plus quam pro virili parte obligatum puto. Itaque et honores ei decrevi, quos potui amplissimos, in quibus mihi vos estis assensi: nec umquam de illo et sperare optime et loqui destiti. Magnis et multis pignoribus M. Lepidum respublica illigatum tenet. Summa nobilitas est hominis, summi honores, amplissimum sacerdotium, plurima Urbis ornamenta, ipsius, fratris maiorumque monumenta: probatissima uxor, optatissimi liberi, res familiaris quum ampla, tum casta a cruore civili. Nemo ab eo civis violatus, multi eius beneficio et misericordia liberati. Talis igitur vir et civis opinione labi potest, voluntate a republica dissidere nullo pacto potest. 9. Pacem vult M. Lepidus. Praeclare: si talem potest efficere, qualem nuper effecit: qua pace Cn. Pompeii filium respublica aspiciet suoque sinu complexuque recipiet: neque solum illum, sed cum illo seipsam sibi restitutam putabit. Haec caussa fuit, cur decerneretis statuam in rostris cum inscriptione praeclara, cur absenti triumphum. Quamquam enim magnas res bellicas gesserat et triumpho dignas, non erat tamen ei tribuendum, quod nec L. Aemilio, nec Aemiliano Scipioni, nec superiori Africano, nec Mario, nec Pompeio, qui maiora bella gesserunt; sed, quod silentio bellum civile confecerat, quum primum licuit, honores in eum maximos contulistis. V. 10. Existimasne igitur, M. Lepide, qualem Pompeium respublica habitura sit civem, tales futuros in republica Antonios? In altero pudor, gravitas, moderatio, integritas: in illis (et quum hos compello, praetereo animo ex grege latrocinii neminem,) libidines, scelera, ad omne facinus immanis audacia. Deinde obsecro vos, patres conscripti, quis hoc vestrum non videt, quod Fortuna ipsa, quae dicitur caeca, vidit? Salvis enim actis Caesaris, quae concordiae caussa defendimus, Pompeio sua domus patebit: eamque non minoris, quam emit Antonius, redimet: redimet, inquam, Cn. Pompeii domum filius. O rem acerbam! Sed haec satis diu multumque defleta sunt. Decrevistis tantam pecuniam Pompeio, quantam ex bonis patriis in praedae dissipatione inimicus victor redegisset. 11. Sed hanc mihi dispensationem pro paterna necessitudine et coniunctione deposco. Redimet hortos, aedes, urbana quaedam, quae possidet Antonius. Nam argentum, vestem, supellectilem, vinum amittet aequo animo, quae ille heluo dissipavit. Albanum, Formianum a Dolabella recuperabit: etiam ab Antonio Tusculanum. Hique, qui nunc Mutinam oppugnant, D. Brutum obsident, de Falerno Anseres depellentur. Sunt alii plures fortasse: sed mea memoria dilabuntur. Ego etiam eos dico, qui hostium numero non sunt, Pompeianas possessiones, quanti emerint, filio reddituros. 12. Satis inconsiderati fuit, ne dicam audacis, rem ullam ex illis attingere. Retinere vero quis poterit, clarissimo domino restituto? An is non reddet, qui domini patrimonium circumplexus, quasi thesaurum draco, Pompeii servus, libertus Caesaris, agri Lucani possessiones occupavit? Atque illud septies millies, quod adolescenti, patres conscripti, spopondistis, ita describetur, ut videatur a vobis Cn. Pompeii filius in patrimonio suo collocatus. Haec senatus. Reliqua populus Romanus in ea familia, quam vidit amplissimam, persequetur: in primis paternum auguratus locum, in quem ego eum, ut, quod a patre accepi, filio reddam, mea nominatione cooptabo. Utrum igitur augurem Iovis optimi maximi, cuius interpretes internuntiique constituti sumus, utrum populus Romanus libentius sanciet, Pompeium an Antonium? Mihi quidem numine deorum immortalium videtur hoc fortuna voluisse, ut, actis Caesaris firmis ac ratis, Cn. Pompeii filius posset et dignitatem et fortunas patrias recuperare.

VI. 13. Ac ne illud quidem silentio, patres conscripti, praetereundum puto, quod clarissimi viri legati, L. Paullus, Q. Thermus, C. Fannius, quorum habetis cognitam voluntatem in rempublicam, eamque perpetuam atque constantem, nuntiant se Pompeii conveniendi caussa devertisse Massiliam, eumque cognovisse paratissimo animo, ut cum suis copiis iret ad Mutinam, ni vereretur veteranorum animos offendere. Est vero eius patris filius, qui sapienter faciebat non minus multa, quam fortiter. Itaque intelligitis et animum ei praesto fuisse nec consilium defuisse. Atque etiam hoc M. Lepido providendum est, ne quid arrogantius, quam eius mores ferunt, facere videatur. 14. Si enim nos exercitu terret, non meminit illum exercitum senatus populique Romani atque universae reipublicae esse, non suum. At uti potest pro suo. Quid tum? omniane viris bonis, quae facere possunt, facienda sunt? etiamne, si turpia, si perniciosa erunt, si facere omnino non licebit? quid autem turpius aut foedius aut quod minus deceat, quam contra senatum, contra cives, contra patriam exercitum ducere? Quid vero magis vituperandum, quam id facere, quod non liceat? Licet autem nemini contra patriam ducere exercitum: si quidem licere dicimus, quod legibus, quod more maiorum institutisque conceditur. Neque enim, quod quisque potest, id ei licet: nec, si non obstatur, propterea etiam permittitur. Tibi enim exercitum, Lepide, tamquam maioribus tuis,

patria pro se dedit. Hoc tu arcebis hostem, fines imperii propagabis, senatui populoque Romano parebis, si quam ad aliam rem te forte traduxerit.

VII. 15. Haec si cogitas, es, M. Lepide, pontifex maximus, M. Lepidi, pontificis maximi, pronepos. Sin hominibus tantum licere iudicas, quantum possunt: vide, ne alienis exemplis iisque recentibus uti, quam et antiquis et domesticis malle videare. Quod si auctoritatem interponis sine armis, magis equidem laudo: sed vide, ne hoc ipsum non sit necesse. Quamquam enim est tanta in te auctoritas, quanta debet in homine nobilissimo, tamen senatus ipse se non contemnit: nec vero fuit umquam gravior, constantior, fortior. Incensi omnes rapimur ad libertatem recuperandam: non potest ullius auctoritate tantus senatus populique Romani ardor exstingui: odimus: irati pugnamus: extorqueri de manibus arma non possunt: receptui signum aut revocationem a bello audire non possumus: speramus optima: pati vel difficillima malumus, quam servire. 16. Caesar confecit invictum exercitum: duo fortissimi consules adsunt cum copiis: L. Planci, consulis designati, varia et magna auxilia non desunt: de D. Bruti salute certatur. Unus furiosus gladiator cum taeterrimorum latronum manu, contra patriam, contra deos penates, contra aras et focos, contra quattuor consules gerit bellum. Huic cedamus? huius conditiones audiamus? cum hoc pacem fieri posse credamus?

VIII. At periculum est, ne opprimamur. Non metuo, ne is, qui suis amplissimis fortunis, nisi nobis salvis, frui non potest, prodat salutem suam. Bonos cives primum natura efficit, adiuvat deinde fortuna. Omnibus enim bonis expedit, salvam esse rempublicam. Sed in iis, qui fortunati sunt, magis id apparet. 17. Quis fortunatior Lepido, ut ante dixi? quis eodem sanior? Vidit eius maestitiam atque lacrimas populus Romanus Lupercalibus: vidit, quam abiectus, quam confectus esset, quum Caesari diadema imponens Antonius, servum se illius, quam collegam esse malebat. Qui si reliquis flagitiis et sceleribus se abstinere potuisset, tamen unum ob hoc factum, dignum illum omni poena putarem. Nam, si ipse servire poterat, nobis dominum cur imponebat? et, si eius pueritia pertulerat libidines eorum, qui erant in eum tyranni, etiamne in nostros liberos dominum et tyrannum comparabat? Itaque illo interfecto, qualem eum in nos esse voluit, talis ipse in ceteros exstitit. 18. Qua enim in barbaria quisquam tam taeter, tam crudelis tyrannus, quam in hac urbe armis barbarorum stipatus Antonius? Caesare dominante veniebamus in senatum, si non libere, attamen tuto. Hoc archipirata, (quid enim dicam tyranno?) haec subsellia ab Ituraeis occupabantur. Prorupit subito Brundisium, ut inde agmine quadrato ad Urbem accederet: lautissimum oppidum, nunc municipium, honestissimorum quondam colonorum, Suessam, fortissimorum militum sanguine implevit: Brundisii in sinu non modo avarissimae, sed etiam crudelissimae uxoris delectos Martiae legionis centuriones trucidavit. Inde se quo furore, quo ardore, ad Urbem, id est, ad caedem optimi cuiusque, rapiebat! Quo tempore dii immortales ipsi praesidium improvisum nec opinantibus nobis obtulerunt. IX. 19. Caesaris enim incredibilis ac divina virtus latronis impetus crudeles ac furibundos retardavit: quem tum ille demens laedere se putabat edictis, ignorans, quaecumque falso diceret in sanctissimum adolescentem, ea vere recidere in memoriam pueritiae suae. Ingressus Urbem est, quo comitatu vel potius agmine! quum dextra sinistra gemente populo Romano, minaretur dominis, notaret domos, divisurum se Urbem palam suis polliceretur. Rediit ad milites; ibi pestifera illa Tiburi concio. Inde ad Urbem cursus: senatus in Capitolium: parata de circumscribendo adolescente sententia consularis: quum repente (nam Martiam legionem Albae consedisse sciebat) affertur ei de quarta nuntius. Quo perculsus abiecit consilium referendi ad senatum de Caesare. Egressus est non viis, sed tramitibus paludatus: eoque die ipso innumerabilia senatusconsulta fecit: quae quidem omnia citius delata, quam scripta sunt. 20. Ex eo non iter, sed cursus et fuga in Galliam. Caesarem sequi arbitrabatur cum legione Martia, cum quarta, cum veteranis: quorum ille nomen prae metu ferre non poterat: eique in Galliam penetranti, D. se Brutus obiecit: qui se totius belli fluctibus circumiri, quam illum aut regredi aut progredi maluit, Mutinamque illi exsultanti, tamquam frenos furoris iniecit. Quam quum operibus munitionibusque sepsisset, nec eum florentissimae coloniae dignitas, neque consulis designati maiestas a parricidio deterreret: tum, me (testor et vos et populum Romanum et omnes deos, qui huic urbi praesident,) invito et repugnante, legati missi tres consulares ad latronem M. Antonium, gladiatorum ducem. 21. Quis tam barbarus umquam? tam immanis? tam ferus? Non audivit: non respondit: neque eos solum praesentes, sed multo magis nos, a quibus illi erant missi, sprevit et pro nihilo putavit. Postea, quod scelus, quod facinus parricida non edidit? Circumsedit colonos vestros, exercitum populi Romani, imperatorem, consulem designatum: agros divexat civium optimorum: hostis taeterrimus omnibus bonis cruces ac tormenta minitatur. X. Cum hoc, M. Lepide, pax esse quae potest? cuius ne supplicio quidem ullo satiari videtur posse populus Romanus

22. Quod si quis adhuc dubitare potuit, quin nulla societas huic ordini populoque Romano cum illa importunissima bellua possit esse: desinet * profecto dubitare, his cognitis litteris, quas mihi missas ab Hirtio consule modo accepi. Eas dum recito, dumque de singulis sententiis breviter disputo, velim, patres conscripti, ut adhuc fecistis, me attente audiatis. *Antonius Hirtio et Caesari.* Neque se imperatorem, neque Hirtium consulem, nec pro praetore Caesarem. Satis hoc quidem scite. Deponere alienum nomen ipse maluit, quam illis suum reddere. *Cognita morte C. Trebonii, non plus gavisus sum, quam dolui.* Videte, quid se gavisum, quid doluisse dicat: facilius de pace deliberabitis. *Dedisse poenas sceleratum cineri atque ossibus clarissimi viri, et apparuisse numen deorum intra finem anni vertentis, aut iam soluto supplicio parricidii aut impendente, laetandum est.* O Spartace! Quem enim te potius appellem? cuius propter nefaria scelera tolerabilis fuisse videtur Catilina: laetandum esse, ausus es scribere, Trebonium dedisse poenas? sceleratum Trebonium? quo scelere, nisi quod te Idibus Martiis a debita tibi peste seduxit? 23. Age, hoc laetaris: videamus, quid moleste feras. *Hostem iudicatum hoc tempore Dolabellam, eo, quod sicarium occiderit, et videri cariorem populo Romano filium scurrae, quam C. Caesarem, patriae parentem, ingemiscendum est.* Quid ingemiscis, hostem Dolabellam iudicatum? quid? te non intelligis, delectu tota Italia habito, consulibus missis, Caesare or-

nato, sagis denique sumptis, hostem iudicatum? Quid est autem, scelerate, quod gemas, hostem Dolabellam iudicatum a senatu? quem tu ordinem omnino esse nullum putas: sed eam tibi caussam belli gerendi proponis, ut senatum funditus deleas, reliqui boni et locupletes omnes summum ordinem subsequantur. At scurrae filium appellat. Quasi vero ignotus nobis fuerit splendidus eques Romanus, Trebonii pater. Is autem humilitatem despicere audet cuiusquam, qui ex Fadia sustulerit liberos? XI. 24. *Acerbissimum vero est, te, A. Hirti, ornatum esse beneficiis Caesaris, et talem ab eo relictum, qualem ipse miraris.* Equidem negare non possum, a Caesare Hirtium ornatum, sed illa ornamenta, in virtute et industria posita, lucent. Tu vero, qui te ab eodem Caesare ornatum negare non potes, quid esses, si tibi ille non tam multa tribuisset? ecquo te tua virtus provexisset? ecquo genus? In lustris, popinis, alea, vino, tempus aetatis omne consumpsisses, ut faciebas, quum in gremiis mimarum mentum mentemque deponeres. *Et te, o puer.* Puerum appellat, quem non modo virum, sed etiam fortissimum virum, sensit et sentiet. Est istuc quidem nomen aetatis, sed ab eo minime usurpandum, qui suam amentiam puero huic praebet ad gloriam. 25. *Qui omnia eius nomini debes.* Debet vero solvitque praeclare. Si enim ille patriae parens est, ut tu appellas: (ego, quid sentiam, videro:) cur non hic parens verior, a quo certe vitam habemus, e tuis facinorosissimis manibus ereptam? *id agere, ut iure damnatus sit Dolabella?* Turpem vero actionem, qua defenditur amplissimi auctoritas ordinis contra crudelissimi gladiatoris amentiam! *et ut venefica haec liberetur obsidione?* Veneficam audes appellare eum virum, qui tuis veneficiis remedia invenit? quem ita obsides, nove Hannibal, aut si quis acutior imperator fuit, ut te ipse obsideas, neque te istinc, si cupias, possis explicare. Recesseris; undique omnes insequentur. Manseris: haerebis. Nimirum recte veneficam appellas, a quo tibi praesentem pestem vides comparatam. *Ut quam potentissimus sit Cassius atque Brutus!* 26. Putes Censorinum dicere aut Ventidium aut etiam ipsos Antonios. Cur autem nolint potentes esse non modo optimos et nobilissimos viros, sed secum etiam in reipublicae defensione coniunctos? *Nimirum eodem modo haec aspicitis, ut priora.* Quae tandem? *Castra Pompeii senatum appellatis.* XII. An vero tua castra potius senatum appellaremus? in quibus tu videlicet consularis, cuius totus consulatus est ex omni monumentorum memoria revulsus: duo praetores sine caussa diffisi, se aliquid habituros: nos enim Caesaris beneficia defendimus: praetorii, Philadelphus Annius et innocens Gallius: aedilicii, Coricus laterum et vocis meae Bestia, et fidei patronus, fraudator creditorum Trebellius, et homo diruptus dirutusque, Q. Caelius, columenque amicorum Antonii, Cotyla Varius; quem Antonius deliciarum caussa loris in convivio caedi iubebat a servis publicis: septemvirales, Lento, Nucula: tum deliciae atque amores populi Romani L. Antonius: tribuni primum duo designati, Tullus Hostilius, qui suo iure in porta nomen inscripsit: qui quum prodere imperatorem suum non posset, reliquit. Alter est designatus, Viseius nescio qui, fortis (ut aiunt) latro; quem tamen temperantem fuisse ferunt Pisauri balneatorem. 27. Sequuntur alii, tribunicii, T. Plancus in primis: qui si senatum dilexisset, numquam curiam incendisset. Quo scelere damnatus in eam urbem rediit armis, unde excesserat legibus. Sed hoc ei commune cum plurimis dissimillimis. Illud tamen verum, quod in hoc Planco proverbii loco dici solet: perire eum non posse, nisi ei crura fracta essent. Fracta sunt, et vivit. Hoc tamen, ut alia multa, Aquilae fertur acceptum. XIII. Est etiam ibi Decius, ab illis, ut opinor, Muribus Deciis. Itaque Caesaris munera rosit. Deciorum quidem multo intervallo per hunc praeclarum virum memoria renovata est. Saxam vero Decidium praeterire qui possum, hominem deductum ex ultimis gentibus, ut eum tribunum plebis videremus, quem civem numquam videramus? 28. Est quidem alter Saserna: sed omnes tamen tantam habent similitudinem inter se, ut in eorum praenominibus errem. Nec vero Exitius, Philadelphi frater, quaestor, praetermittendus est, ne, si de clarissimo adolescente siluero, invidisse videar Antonio. Est etiam Asinius quidam senator voluntarius, lectus ipse a se. Apertam curiam vidit post Caesaris mortem: mutavit calceos: pater conscriptus repente factus est. Non novi Sex. Albedium: sed tamen neminem tam maledicum offendi, qui illum negaret dignum Antonii senatu. Arbitror me aliquos praeteriisse: de iis tamen, qui occurrebant, tacere non potui. Hoc igitur fretus senatu Pompeianum senatum despicit: in quo decem fuimus consulares: qui si omnes viverent, bellum omnino hoc non fuisset: auctoritati cessisset audacia. 29. Sed quantum praesidii fuerit in ceteris, hinc intelligi potest, quod ego, unus relictus e multis, contudi et fregi adiuvantibus vobis exsultantis praedonis audaciam. XIV. Quod si fortuna nobis modo non eripuisset Ser. Sulpicium eiusque collegam ante M. Marcellum: quos cives! quos viros! si duos consules, amicissimos patriae, simul ex Italia eiectos; si L. Afranium, summum ducem: si P. Lentulum, civem quum in ceteris rebus, tum in salute mea singularem: si Bibulum, cuius est in rempublicam merito semper laudata constantia: si L. Domitium, praestantissimum civem: si Appium Claudium, pari nobilitate et voluntate praeditum: si P. Scipionem, clarissimum virum maiorumque suorum simillimum, respublica tenere potuisset; certe his consularibus non esset Pompeianus despiciendus senatus. 30. Utrum igitur aequius, utrum melius reipublicae fuit, Cn. Pompeium, an sectorem Cn. Pompeii vivere Antonium? Qui vero praetorii? quorum princeps M. Cato, idemque omnium gentium virtute princeps. Quid reliquos clarissimos viros commemorem? Nostis omnes. Magis vereor, ne longum me in enumerando, quam ne ingratum in praetereundo putetis. Qui aedilicii! qui tribunicii! qui quaestorii! Quid multa? Talis senatorum et dignitas et multitudo fuit, ut magna excusatione opus iis sit, qui illa in castra non venerunt. XV. Nunc reliqua attendite. *Victum Ciceronem ducem habuistis.* Eo libentius *ducem* audio, quod certe ille dicit invitus: nam de victo nihil laboro. Fatum enim meum est, sine republica nec vinci posse nec vincere. *Macedoniam munitis exercitibus.* Et quidem fratri tuo, qui a vobis nihil degenerat, extorsimus. *Africam commisistis Varo bis capto.* Hic cum C. fratre putat se litigare. *In Syriam Cassium misistis.* Non igitur sentis, huic caussae orbem terrae patere: te, extra munitiones tuas, vestigium ubi imprimas, non habere? *Cascam tribunatum gerere passi estis.* 31. Quid ergo? ut Marullum, ut Caesetium a republica removeremus, eum, per quem, ut neque idem hoc posthac neque multa huiusmodi accidere possent,

consecuti sumus? *Vectigalia Iuliana Lupercis ademistis.* Lupercorum mentionem facere audet? neque illius diei memoriam perhorrescit, quo ausus est, obrutus vino, unguentis oblitus, nudus, gementem populum Romanum ad servitutem cohortari? *Veteranorum colonias, deductas lege, senatusconsulto sustulistis.* Nos sustulimus, an contra legem comitiis centuriatis latam sanximus? Vide ne tu veteranos, tamen eos, qui erant perditi, perdideris in eumque locum deduxeris, ex quo ipsi iam sentiunt se numquam exituros. 32. *Massiliensibus iure belli adempta reddituros vos pollicemini.* Nihil disputo de iure belli. Magis facilis disputatio est, quam necessaria. Illud tamen animadvertite, patres conscripti, quam sit huic reipublicae natus hostis Antonius, qui tanto opere eam civitatem oderit, quam scit huic reipublicae semper fuisse amicissimam. XVI. *Neminem Pompeianum, qui vivat, teneri lege Hirtia dictitatis?* Qui, quaeso, iam legis Hirtiae mentionem facit? cuius non minus arbitror latorem ipsum, quam eos, de quibus lata est, poenitere? Omnino, mea quidem sententia, legem illam appellare fas non est: et, ut sit lex, non debemus illam Hirtii legem putare. *Appuleiana pecunia Brutum subornastis.* Quid, si omnibus suis copiis excellentem virum respublica armasset, quem tandem bonum poeniteret? Nec enim sine pecunia exercitum alere, nec sine exercitu fratrem tuum capere potuisset. 33. *Securi percussos Petrum et Menedemum, civitate donatos et hospites Caesaris, laudastis.* Non laudamus, quod ne audivimus quidem. Valde enim nobis in tanta perturbatione reipublicae de duobus nequissimis Graeculis cogitandum fuit. *Theopompum, nudum, expulsum a Trebonio, confugere Alexandriam neglexistis.* Magnum crimen senatus. De Theopompo, summo homine, neglеximus: qui ubi terrarum sit, quid agat, vivat denique, an mortuus sit, quis aut scit aut curat? *Ser. Galbam eodem pugione succinctum in castris videtis.* Nihil tibi de Galba respondeo, fortissimo et constantissimo cive: coram aderit: praesens tibi et ipse, et ille, quem insimulas, pugio respondebit. *Milites aut meos aut veteranos contraxistis, tamquam ad exitium eorum, qui Caesarem occiderant: et eosdem nec opinantes ad quaestoris sui, aut imperatoris, aut commilitonum suorum pericula impulistis.* Scilicet verba dedimus, decepimus: ignorabat legio Martia, quarta: nesciebant veterani, quid ageretur. Non illi senatus auctoritatem, non libertatem populi Romani sequebantur: Caesaris mortem ulcisci volebant, quam omnes fatalem fuisse arbitrabantur: te videlicet salvum, beatum, florentem esse cupiebant. XVII. 34. O miser quum re, tum hoc ipso, quod non sentis, quam miser sis! Sed maximum crimen audite. *Denique quid non aut probavistis aut fecistis, quod faciat, si reviviscat* — Quis? credo enim, afferet aliquod scelerati hominis exemplum! *Cn. Pompeius ipse* — O nos turpes, si quidem Cn. Pompeium imitati sumus! *aut filius eius, si domi esse possit.* Poterit, mihi crede. Nam paucis diebus et in domum et in hortos paternos immigrabit. *Postremo negatis pacem posse fieri, nisi aut emisero Brutum, aut frumento iuvero.* Alii istuc negant? Ego vero, ne si ista quidem feceris, umquam tecum pacem huic civitati futuram puto. *Quid? hoc placetne veteranis istis? quibus adhuc omnia integra sunt.* Nihil vidi tam integrum, quam ut oppugnare imperatorem incipiant, quem tanto studio consensuque offenderint. 35. *Quoniam vos assentationibus et venenatis muneribus venistis depravati.* An corrupti sunt, quibus persuasum est foedissimum hostem iustissimo bello persequi? *At militibus inclusis opem fertis.* *Nihil nolo eos salvos esse, et ire, quo iubetis, tantum modo patiantur perire eum, qui meruit.* Quam benigne! denique usi liberalitate Antonii milites imperatorem reliquerunt, et se ad hostem metu perterriti contulerunt per quos si stetisset, non Dolabella prius imperatori suo, quam Antonius etiam collegae parentasset. 36. *Concordiae factam esse mentionem scribitis in senatu et legatos esse consulares quinque. Difficile est credere, eos, qui me praecipitem egerint, aequissimas conditiones ferentem, et tamen ex his aliquid remittere cogitantem, putare, aliquid moderate aut humane esse facturos. Vix etiam veri simile est, qui iudicaverint hostem Dolabellam ob rectissimum facinus, eosdem nobis parcere posse idem sentientibus.* Parumne videtur omnium facinorum sibi cum Dolabella societatem initam confiteri? Nonne cernitis ex uno fonte omnia scelera manare? Ipse denique fatetur, hoc quidem satis acute, non posse eos, qui hostem Dolabellam iudicaverint ob rectissimum facinus, (ita enim videtur Antonio,) sibi parcere idem sentienti. XVIII. 37. Quid huic facias, qui haec litteris memoriaeque mandarit, ita sibi convenisse cum Dolabella, ut ille Trebonium, et, si posset, etiam Brutum, Cassium, discruciatos necaret, eademque inhiberet supplicia nobis? Conservandus civis cum tam pio iustoque foedere! Is etiam queritur conditiones suas repudiatas, aequas quidem et verecundas: ut haberet Galliam ultimam, aptissimam ad bellum renovandum instruendumque provinciam: ut Alaudae in tertia decuria iudicarent, id est, ut perfugium scelerum essent cum turpissimis reipublicae sordibus: ut acta sua rata essent, cuius nullum remanet consulatus vestigium. Cavebat etiam L. Antonio, qui fuerat aequissimus agri privati et publici decempedator, Nucula et Lentone collega. 38. *Quamobrem vos potius animadvertite, utrum sit elegantius, et partibus utilius, Trebonii mortem persequi, an Caesaris: et utrum sit aequius, concurrere nos, quo facilius reviviscat Pompeianorum caussa, toties iugulata, an consentire, ne ludibrio simus inimicis.* Si esset iugulata, numquam exsurgeret: quod tibi tuisque contingat. *Utrum*, inquit, *elegantius.* Atqui hoc bello de elegantia quaeritur! *et partibus utilius.* 39. Partes, furiose, dicuntur in foro, in curia. Bellum contra patriam nefarium suscepisti: oppugnas Mutinam: circumsedes consulem designatum: bellum contra te duo consules gerunt, cumque his pro praetore Caesar: cuncta contra te Italia armata est. Istas tu partes potius, quam a re publica defectionem vocas? *Potius Trebonii mortem, an Caesaris persequamur?* Trebonii satis persecuti sumus, hoste iudicato Dolabella: Caesaris mors facillime defenditur oblivione et silentio. Sed videte, quid moliatur. Quum mortem Caesaris ulciscendam putat, mortem proponit non iis solum, qui illam rem gesserunt, sed iis etiam, si qui non moleste tulerunt. XIX. 40. *Quibus, utri nostrum ceciderint, lucro futurum est. Quod spectaculum adhuc ipsa fortuna vitavit, ne videret unius corporis duas acies, lanista Cicerone, dimicantes: qui usque eo felix est, ut iisdem ornamentis deceperit vos, quibus deceptum Caesarem gloriatus est.* Pergit in mea maledicta, quasi vero ei pulcherrime priora processerint: quem ego inustum verissimis maledictorum notis tradam hominum memoriae sempiternae. Ego *lanista?* et quidem non insipiens: deteriores enim iugulari cupio, meliores vincere. *Utri ceciderint*, scribit, *lucro nobis futurum.* 41. O praeclarum

lucrum! quo, te victore, (quod dii omen avertant!) beata mors eorum futura sit, qui e vita excesserint sine tormentis. A me deceptos ait eisdem *ornamentis* Hirtium et Caesarem. Quod, quaeso, adhuc a me est tributum Hirtio ornamentum? Nam Caesari plura et maiora debentur. Deceptum autem patrem a me Caesarem dicere audes? Tu, tu, inquam, illum occidisti Lupercalibus: cuius, homo ingratissime, flaminium cur reliquisti? Sed iam videte magni et clari viri admirabilem gravitatem atque constantiam. 42. *Mihi quidem constat, nec meam contumeliam, nec meorum ferre: nec deserere partes, quas Pompeius odivit, nec veteranos sedibus suis moveri pati, nec singulos ad cruciatum trahi, nec fallere fidem, quam dedi Dolabellae.* Omitto alia: *fidem Dolabellae*, sanctissimi viri, deserere homo pius non potest. Quam fidem? an optimi cuiusque caedis, Urbis et Italiae partitionis, suis dandarum diripiendarumque provinciarum? Nam quid erat aliud, quod inter Antonium et Dolabellam, impurissimos parricidas, foedere ac fide sanciretur? *Nec Lepidi societatem violare, piissimi hominis.* 43. Tibi cum Lepido societas, aut cum ullo, non dicam bono civi, sicut ille est, sed homine sano? Id agis, ut Lepidum aut impium aut insanum existimari velis. Nihil agis. Quamquam affirmare de altero difficile est, de Lepido praesertim, quem ego metuam numquam; bene sperabo, dum licebit. Revocare te a furore Lepidus voluit, non adiutor esse dementiae. Tu porro ne pios quidem, sed piissimos quaeris: et, quod verbum omnino nullum in lingua Latina est, id, propter tuam divinam pietatem, novum inducis. 44. *Nec Plancum prodere, participem consiliorum.* Plancum participem? cuius memorabilis ac divina virtus lucem affert reipublicae: (nisi forte eum subsidio tibi venire arbitraris cum fortissimis legionibus, maximo equitatu peditatuque Gallorum:) quique, nisi ante eius adventum reipublicae poenas dederis, ille huius belli feret principatum. Quamquam enim prima praesidia utiliora reipublicae sunt, tamen extrema sunt gratiora. XX. 45. Sed iam se colligit et ad extremum incipit philosophari. *Si me rectis sensibus euntem dii immortales, ut spero, adiuverint: vivam libenter. Sin autem aliud me fatum manet: praecipio gaudia suppliciorum vestrorum. Namque, si victi Pompeiani tam insolentes sunt: victores quales futuri sint, vos potius experiemini.* Praecipias licet gaudia: non enim tibi cum Pompeianis, sed cum universa republica bellum est. Omnes te dii, homines, summi, medii, infimi; cives, peregrini; viri, mulieres; liberi, servi oderunt. Sensimus hoc nuper falso nuntio: vero prope diem sentiemus. Quae si tecum ipse recolis: aequiore animo et maiore consolatione moriere. 46. *Denique summa iudicii mei spectat huc, ut meorum iniurias ferre possim, si aut oblivisci velint ipsi fecisse, aut ulcisci parati sint una nobiscum Caesaris mortem.* Hac Antonii sententia cognita, dubitaturosne A. Hirtium C. Pansam consules putatis, quin ad Antonium transeant? Brutum obsideant? Mutinam expugnare cupiant? Quid de Pansa et Hirtio loquor? Caesar, singulari pietate adolescens, poterit se tenere, quin D. Bruti sanguine poenas patrias persequatur? Itaque fecerunt, uti, his litteris lectis, ad munitiones propius accederent. Quo maior adolescens Caesar, maioreque deorum immortalium beneficio, reipublicae natus est, qui nulla specie paterni nominis nec pietate abductus umquam est. Intelligit, maximam pietatem conservatione patriae contineri. 47. Quodsi partium certamen esset, quarum omnino nomen exstinctum est, Antoniusne potius et Ventidius partes Caesaris defenderent, quam primum Caesar, adolescens summa pietate et memoria parentis sui? deinde Pansa et Hirtius, qui quasi cornua duo tenuerunt Caesaris, tum, quum illae vere partes vocabantur? Hae vero quae sunt partes, quum alteris senatus auctoritas, populi Romani libertas, reipublicae salus proposita sit: alteris caedes bonorum, Urbis Italiaeque partitio? Veniamus aliquando ad clausulam. *Legatos venire non credo.* XXI. Bene me novit. *Bellum quo veniat:* proposito praesertim exemplo Dolabellae. Sanctiore erunt, credo, iure legati, quam duo consules, contra quos arma fert: quam Caesar, cuius patris flamen est: quam consul designatus, quem oppugnat: quam Mutina, quam obsidet: quam patria, cui igni ferroque minitatur. 48. *Quum venerint, quae postulent, cognoscam.* Quin tu abis in malam pestem, malumque cruciatum? Ad te quisquam veniat, nisi Ventidii similis? Oriens incendium qui restinguerent, summos viros misimus: repudiasti: nunc in tantam flammam tamque inveteratam mittamus, quum locum tibi reliquum non modo ad pacem, sed ne ad deditionem quidem feceris?

Hanc ego epistolam, patres conscripti, non quo illum dignum putarem, recitavi, sed ut confessionibus ipsius omnia patefacta eius parricidia videretis. 49. Cum hoc pacem M. Lepidus, vir ornatissimus omnibus et virtutis et fortunae bonis, si haec videret denique, aut vellet aut fieri posse arbitraretur? *Prius undis flamma*, ut ait poeta, nescio quis, prius denique omnia, quam aut cum Antoniis respublica, aut cum republica Antonii redeant in gratiam. Monstra quaedam sunt ista et portenta et prodigia reipublicae. Moveri sedibus suis huic urbi melius est, atque in alias, si fieri possit, terras demigrare, unde Antoniorum nec facta, nec nomen audiat, quam illos, Caesaris virtute eiectos, Bruti retentos, intra haec moenia videre. Optatissimum est vincere: secundum est, nullum casum pro dignitate et libertate patriae non ferendum putare. Quod reliquum est, non est tertium, sed postremum omnium, maximam turpitudinem suscipere vitae cupiditate. 50. Quae quum ita sint, de mandatis litterisque M. Lepidi, viri clarissimi, Servilio assentior: et hoc amplius censeo, Magnum Pompeium, Cnaei filium, pro patris maiorumque suorum animo studioque in rempublicam, suaque pristina virtute, industria, voluntate, fecisse, quod suam eorumque, quos secum haberet, operam senatui populoque Romano pollicitus esset, eamque rem senatui populoque Romano gratam acceptamque esse, eique honori dignitatique eam rem fore. Hoc vel coniungi cum hoc senatusconsulto licet, vel seiungi potest separatimque perscribi, ut proprio senatusconsulto Pompeius collaudatus esse videatur.

70.

M. TULLII CICERONIS

IN

M. ANTONIUM

PHILIPPICA QUARTADECIMA.

ARG. Antonio ad Mutinam victo, M. Cornutus, praetor urbanus, consulum et Caesaris litteras in senatu recitat et rogat sententias. In quo ceterorum unus, ut videtur, sagis depositis, ad togas redeundum et supplicationem consulibus et Caesari decernendam censuerat. Tum vero Cicero vestitum mutandum esse negat, nisi D. Bruto liberato: Antonium, quique una essent, hostes iudicandos: supplicationem quinquaginta dierum communiter tribus ducibus decernendam. milites eos, qui pro republica pugnantes interierint, monumento quam amplissimo cohonestandos, promissa iis praemia parentibus eorum, liberis, coniugibus, fratribus persolvenda.

I. 1. Si, ut ex litteris, quae recitatae sunt, patres conscripti, sceleratissimorum hostium exercitum caesum fusumque cognovi, sic id, quod et omnes maxime optamus et ex ea victoria, quae parta est, consecutum arbitramur, D. Brutum egressum iam Mutina esse cognovissem: propter cuius periculum ad saga issemus, propter eiusdem salutem redeundum ad pristinum vestitum sine ulla dubitatione censerem. Ante vero, quam sit ea res, quam avidissime civitas exspectat, allata, laetitia frui satis est maximae praeclarissimaeque pugnae: reditum ad vestitum confectae victoriae reservate. Confectio autem huius belli est D. Bruti salus. 2. Quae autem est ista sententia, ut in hodiernum diem vestitus mutetur, deinde cras sagati prodeamus? Nos vero quum semel ad eum, quem cupimus optamusque, vestitum redierimus, id agamus, ut eum in perpetuum retineamus. Nam hoc quidem quum turpe est, tum ne diis quidem immortalibus gratum, ab eorum aris, ad quas togati adierimus, ad saga sumenda discedere. 3. Atque animadverto, patres conscripti, quosdam huic favere sententiae, quorum ea mens idque consilium est, ut, quum videant, gloriosissimum illum D. Bruto futurum diem, quo die propter eius salutem redierimus ad vestitum, hunc tantum ei fructum eripere cupiant, ne memoriae posteritatique prodatur, propter unius civis periculum populum Romanum ad saga ivisse, propter eiusdem salutem redisse ad togas. Tollite hanc, nullam tam pravae sententiae caussam reperietis. Vos vero, patres conscripti, conservate auctoritatem vestram, manete in sententia, tenete vestra memoria, quod saepe ostendistis, huius totius belli in unius viri fortissimi et maximi vita positum esse discrimen. II. 4. Ad D. Brutum liberandum legati missi, principes civitatis, qui illi hosti ac parricidae denuntiarent, ut a Mutina discederet: eiusdem D. Bruti conservandi gratia consul sortitu ad bellum profectus A. Hirtius: cuius imbecillitatem valetudinis animi virtus et spes victoriae confirmavit: Caesar, quum, exercitu per se comparato, a primis pestibus rempublicam liberasset, ne quid postea sceleris oriretur, profectus est ad eumdem Brutum liberandum, vicitque dolorem aliquem domesticum patriae caritate. 5. Quid C. Pansa egit aliud delectibus habendis, pecuniis comparandis, senatusconsultis faciendis gravissimis in Antonium, nobis cohortandis, populo Romano ad caussam libertatis vocando, nisi ut D. Brutus liberaretur? a quo populus Romanus frequens ita salutem D. Bruti una voce depoposcit, ut eam non solum commodis suis, sed etiam necessitati victus anteferret. Quod sperare nos quidem debemus, patres conscripti, aut inibi esse, aut iam esse confectum: sed spei fructum rei convenit et eventui reservari, ne aut deorum immortalium beneficium festinatione praeripuisse, aut vim fortunae stultitia contempsisse videamur.

6. Sed quoniam significatio vestra satis declarat, quid hac de re sentiatis, ad litteras veniam, quae sunt a consulibus et a propraetore missae, si pauca ante, quae ad ipsas litteras pertineant, dixero. III. Imbuti sanguine gladii, patres conscripti, legionum exercituumque nostrorum, vel madefacti potius duobus consulum, tertio Caesaris praelio. Si hostium fuit ille sanguis, summa militum pietas: nefarium scelus, si civium. Quousque igitur is, qui omnes hostes scelere superavit, nomine hostis carebit? nisi mucrones etiam nostrorum militum tremere vultis, dubitantes, utrum in cive, an in hoste figantur. 7. Supplicationem decernitis: hostem non appellatis. Gratae vero nostrae diis immortalibus gratulationes erunt, gratae victimae, quum interfecta sit civium multitudo! *De impro-*

bis, inquit, *et audacibus.* Nam sic eos appellat clarissimus vir: quae sunt urbanarum maledicta litium, non inustae belli internecini notae. Testamenta, credo, subiiciunt, aut eiiciunt vicinos aut adolescentulos circumscribunt: his enim vitiis affectos et talibus, malos et audaces appellare consuetudo solet. 8. Bellum inexpiabile infert quattuor consulibus unus omnium latronum taeterrimus; gerit idem bellum cum senatu populoque Romano. Omnibus (quamquam ruit ipse suis cladibus) pestem, vastitatem, cruciatum, tormenta denuntiat: Dolabellae ferum et immane facinus, quod nulla barbaria posset agnoscere, id suo consilio factum esse testatur: quaeque esset facturus in hac urbe, nisi eum hic ipse Iuppiter ab hoc templo atque his moenibus repulisset, declaravit in Parmensium calamitate, quos, optimos viros honestissimosque homines, maxime cum auctoritate huius ordinis populique Romani dignitate coniunctos, crudelissimis exemplis interemit propudium illud et portentum, L. Antonius, insigne odium omnium hominum, vel, si etiam dii oderint quos oportet, omnium deorum. 9. Refugit animus, patres conscripti, eaque dicere reformidat, quae L. Antonius in Parmensium liberis et coniugibus effecerit. Quas enim turpitudines Antonii libenter cum dedecore subierunt, easdem per vim laetantur aliis se intulisse. Sed vis calamitosa est, quam illis intulerunt: libido flagitiosa, qua Antoniorum oblita est vita. Est igitur quisquam, qui hostes appellare non audeat, quorum scelere crudelitatem Karthaginiensium victam esse fateatur? IV. Qua enim in urbe tam immanis Hannibal capta, quam in Parma surrepta Antonius? Nisi forte huius coloniae et ceterarum, in quas eodem est animo, non est hostis Antonius putandus. 10. Si vero coloniarum et municipiorum sine ulla dubitatione hostis est: quid tandem huius censetis urbis, quam ille ad explendas egestates latrocinii sui concupivit? quam iam peritus metator et callidus decempeda sua Saxa diviserat? Recordamini, per deos immortales! patres conscripti, quid hoc biduo timuerimus a domesticis hostibus, rumoribus improbissimis dissipatis. Quis liberos, quis coniugem aspicere poterat sine fletu? quis domum? quis tecta? quis larem familiarem? Iam aut foedissimam mortem omnes, aut miserabilem fugam cogitabant. Haec a quibus timebantur, eos hostes appellare dubitamus? Gravius si quis attulerit nomen, libenter assentiar: hoc vulgari contentus vix sum, leviore non utar.

11. Itaque quum supplicationes iustissimas ex iis litteris, quae recitatae sunt, decernere debeamus, Serviliusque decreverit: augebo omnino numerum dierum, praesertim quum non uni, sed communiter tribus ducibus sint decernendae. Sed hoc primum faciam, ut imperatores appellem eos, quorum virtute, consilio, felicitate, maximis periculis servitutis atque interitus liberati sumus. Etenim cui viginti his annis supplicatio decreta est, ut non imperator appellaretur, aut minimis rebus gestis, aut plerumque nullis? Quamobrem aut supplicatio ab eo, qui ante dixit, decernenda non fuit: aut usitatus honos pervulgatusque tribuendus iis, quibus etiam novi singularesque debentur. V. 12. An, si quis Hispanorum aut Gallorum aut Thraecum mille aut duo millia occidisset, non eum hac consuetudine, quae increbruit, imperatorem appellaret senatus? tot legionibus caesis, tanta multitudine interfecta hostium: ita inquam, hostium, quamvis hoc isti hostes domestici nolint: clarissimis ducibus supplicationum honorem tribuemus, imperatorum nomen adimemus? Quanto enim honore, laetitia, gratulatione in hoc templum ingredi debent illi ipsi huius urbis liberatores, quum hesterno die, propter eorum res gestas me ovantem et prope triumphantem populus Romanus in Capitolium domo tulerit, domum inde reduxerit? 13. Is enim demum est, mea quidem sententia, iustus triumphus ac verus, quum bene de republica meritis testimonium a consensu civitatis datur. Nam sive in communi gaudio populi Romani uni gratulabantur, magnum iudicium: sive uni gratias agebant, eo maius: sive utrumque, nihil magnificentius excogitari potest.

Tu igitur ipse de te? dixerit quispiam. Equidem invitus: sed iniuriae dolor fecit me praeter consuetudinem gloriosum. Nonne satis est ab hominibus virtutis ignaris gratiam bene merentibus non referri? etiam in eos, qui omnes suas curas in reipublicae salute defigunt, crimen invidiaque quaeretur? 14. Scitis enim per hos dies creberrimum fuisse sermonem, me pridie Vinalia *, qui dies hodie est, cum fascibus descensurum. In aliquem credo hoc gladiatorem aut latronem aut Catilinam esse confictum, non in eum, qui, ne quid tale in republica fieri posset, effecerit. An ut ego, qui Catilinam haec molientem sustulerim, everterim, afflixerim, ipse exsisterem repente Catilina? Quibus auspiciis istos fasces augur acciperem? quatenus haberem? cui traderem? Quemquamne fuisse tam sceleratum, qui hoc fingeret? tam furiosum, qui crederet? Unde igitur ista suspicio, vel potius unde iste sermo? VI. 15. Quum, ut scitis, hoc triduo vel quatriduo tristis a Mutina fama manaret, inflati laetitia atque insolentia, impii cives unum se in locum, ad illam curiam, viribus potius suis, quam reipublicae infelicem, congregabant. Ibi quum consilium inirent de caede nostra, partirenturque inter se, qui Capitolium, qui rostra, qui Urbis portas occuparent, ad me concursum futurum civitatis putabant. Quod ut cum invidia mea fieret, et cum vitae etiam periculo, famam istam fascium dissipaverunt: fasces ipsi ad me delaturi fuerunt. Quod quum esset quasi mea voluntate factum, tum in me impetus conductorum hominum, quasi in tyrannum, parabatur: ex quo caedes esset vestrum omnium consecuta. Quae res patescit, patres conscripti: sed suo tempore totius huius sceleris fons aperietur. 16. Itaque P. Appuleius, tribunus plebis, meorum omnium consiliorum periculorumque, iam inde a consulatu meo, testis, conscius, adiutor, dolorem ferre non potuit doloris mei: concionem habuit maximam, populo Romano unum atque idem sentiente. In qua concione quum me, pro summa nostra coniunctione et familiaritate, liberare suspicione fascium vellet, una voce cuncta concio declaravit, nihil esse a me umquam de republica, nisi optime cogitatum. Post hanc habitam concionem duabus tribusve horis optatissimi nuntii et litterae venerunt: ut idem dies non modo me iniquissima invidia liberarit, sed etiam celeberrima populi Romani gratulatione auxerit.

17. Haec interposui, patres conscripti, non tam ut pro me dicerem, (male enim mecum ageretur, si parum vobis essem sine defensione purgatus,) quam ut quosdam nimis ieiuno animo et angusto monerem, id quod semper ipse fecissem, uti excellentium civium virtutem imitatione dignam, non invidia putarent. Magnus est in republica campus, ut sapienter dicere Crassus solebat: multis apertus cursus ad laudem. VII. Utinam quidem illi principes viverent, qui me post meum

consulatum, quum iis ipse cederem, principem non inviti videbant? Hoc vero tempore in tanta inopia constantium et fortium consularium, quo me dolore affici creditis, quum alios male sentire, alios nihil omnino curare videam, alios parum constanter in suscepta caussa permanere, sententiamque suam non semper utilitate reipublicae, sed quum spe, tum timore moderari? 18. Quod si quis de contentione principatus laborat, quae nulla esse debet, stultissime facit, si vitiis cum virtute contendit. Ut enim cursu cursus, sic in viris fortibus virtus virtute superatur. Tu, si ego de republica optime sentiam, ut me vincas, ipse pessime senties? aut, si ad me bonorum concursum fieri videbis, ad te improbos invitabis? Nolim: primum reipublicae caussa: deinde etiam dignitatis tuae. Sed, si principatus ageretur, quem numquam expetivi, quid tandem mihi esset optatius? Ego enim malis sententiis vinci non possum, bonis forsitan possum, et libenter. 19. Haec populum Romanum videre, animadvertere, iudicare, quidam moleste ferunt. Poteratne fieri, ut non perinde homines de quoque, ut quisque mereretur, iudicarent? Ut enim de universo senatu populus Romanus verissime iudicat, nullis reipublicae temporibus hunc ordinem firmiorem atque fortiorem fuisse, sic de uno quoque nostrum, et maxime, qui hoc loco sententias dicimus, sciscitantur omnes, avent audire, quid quisque senserit: ita de uno quoque, ut quemque meritum arbitrantur, existimant. Memoria tenent, me ante diem XIII. Kalendas Ianuarias principem revocandae libertatis fuisse: me ex Kalendis Ianuariis ad hanc horam invigilasse reipublicae: 20. meam domum measque aures, dies noctes, omnium praeceptis monitisque patuisse: meis litteris, meis nuntiis, meis cohortationibus omnes, qui ubique essent, ad patriae praesidium excitatos: meis sententiis a Kalendis Ianuariis numquam legatos ad Antonium: semper illum hostem, semper hoc bellum: ut ego, qui omni tempore verae pacis auctor fuissem, huic essem nomini pestiferae pacis inimicus: 21. idem Ventidium, quum alii tribunum plebis voluissent, non ego semper hostem? Has in sententias meas si consules designati discessionem facere voluissent, omnibus istis latronibus auctoritate ipsa senatus iam pridem de manibus arma cecidissent. VIII. Sed, quod tum non licuit, patres conscripti, id hoc tempore non solum licet, verum etiam necesse est, eos, qui re sunt hostes, verbis notari, sententiis nostris hostes iudicari. 22. Antea quum hostem aut bellum nominassem, semel et saepius sententiam meam de numero sententiarum sustulerunt: quod in hac caussa iam fieri non potest. Ex litteris enim C. Pansae, A. Hirtii consulum, C. Caesaris pro praetore, de honore diis immortalibus habendo sententias diximus. Supplicationem modo qui decrevit, idem imprudens hostes iudicavit. Numquam enim in civili bello supplicatio decreta est: decretam dico? ne victoris quidem litteris postulata est. 23. Civile bellum consul Sulla gessit: legionibus in Urbem adductis, quos voluit, expulit: quos potuit, occidit: supplicationis mentio nulla. Grave bellum Octavianum insecutum est: supplicatio Cinnae nulla victoris. Cinnae victoriam imperator ultus est Sulla: nulla supplicatio decreta a senatu. Ad te ipsum, P. Servili, num misit ullas collega litteras de illa calamitosissima pugna Pharsaliae? num te de supplicatione voluit referre? Profecto noluit. At misit postea de Alexandria, de Pharnace. Pharsalicae vero pugnae ne triumphum quidem egit: eos enim cives pugna illa sustulerat, quibus non modo vivis, sed etiam victoribus, et incolumis et florens civitas esse posset. 24. Quod idem contigerat superioribus bellis civilibus. Nam mihi consuli supplicatio, nullis armis sumptis, non ob caedem hostium, sed ob conservationem civium, novo et inaudito genere, decreta est. Quamobrem aut supplicatio ob rempublicam pulcherrime gestam postulantibus vestris imperatoribus, patres conscripti, deneganda est, quod praeter Gabinium contigit nemini: aut, supplicatione decernenda, hostes eos, de quibus decernitis, iudicetis necesse est. IX. Quod ergo ille re, id ego etiam verbo, quum imperatores eos appello: hoc ipso nomine et eos, qui iam devicti sunt, et eos, qui supersunt, hostes iudico, quum victores appello imperatores. 25. Quo modo enim potius Pansam appellem? etsi habet honoris amplissimi nomen. Quomodo Hirtium? Est ille quidem consul: sed alterum nomen beneficii est populi Romani, alterum virtutis atque victoriae. Quid? Caesarem, deorum beneficio reipublicae procreatum, dubitemne appellare imperatorem? qui primus Antonii immanem et foedam crudelitatem, non solum a iugulis nostris, sed etiam a membris et visceribus avertit. Unius autem diei quot et quantae virtutes, dii immortales, fuerunt! 26. Princeps enim omnium Pansa praelii faciendi et cum Antonio confligendi fuit: dignus imperator legione Martia, digna legio imperatore. Cuius si acerrimum impetum cohibere Pansa potuisset, uno praelio confecta res esset. Sed quum libertatis avida legio effrenatius in aciem hostium irrupisset, ipseque in primis Pansa pugnaret, duobus periculosis vulneribus acceptis, sublatus e praelio reipublicae vitam reservavit. Ego vero hunc non solum imperatorem, sed etiam clarissimum imperatorem iudico, qui, quum aut morte aut victoria se satisfacturum reipublicae spopondisset, alterum fecit, alterius dii immortales omen avertant! X. 27. Quid dicam de Hirtio? qui, re audita, e castris duas legiones eduxit incredibili studio atque virtute, quartam illam, quae, relicto Antonio, se olim cum Martia legione coniunxit, et septimam, quae constituta ex veteranis docuit illo praelio, militibus iis, qui Caesaris beneficia servassent, senatus populique Romani carum nomen esse. His viginti cohortibus, nullo equitatu, Hirtius ipse aquilam quartae legionis quum inferret, qua nullius pulchriorem speciem imperatoris accepimus, cum tribus Antonii legionibus equitatuque conflixit, hostesque nefarios, huic Iovi maximo ceterisque deorum immortalium templis, Urbis tectis, libertati populi Romani, nostrae vitae sanguinique imminentes, prostravit, fudit, occidit, ut cum admodum paucis, nocte tectus, metu perterritus, princeps latronum duxque fugerit. O solem ipsum beatissimum, qui, antequam se abderet, stratis cadaveribus parricidarum, cum paucis fugientem vidit Antonium! 28. An vero quisquam dubitabit appellare Caesarem imperatorem? Aetas eius certe ab hac sententia neminem deterrebit, quandoquidem virtute superavit aetatem. Ac mihi semper eo maiora beneficia C. Caesaris visa sunt, quo minus erant ab aetate illa postulanda: cui quum imperium dabamus, eodem tempore etiam spem eius nominis deferebamus: quod, quum est consecutus auctoritatem nostri decreti, rebus gestis suis comprobavit. Hic ergo adolescens maximi animi, ut verissime scribit Hirtius, castra multarum legionum paucis cohortibus tutatus est secundumque praelium fecit. Ita trium imperatorum populi Romani virtute, consilio, felicitate, uno die locis pluribus respublica est conservata.

XI. 29. Decerno igitur eorum trium nomine quinquaginta dierum supplicationes: caussas, ut honorificentissimis verbis consequi potero, complectar ipsa sententia.

Est autem fidei pietatisque nostrae declarare fortissimis militibus, quam memores simus, quamque grati. Quamobrem promissa nostra atque ea, quae legionibus, bello confecto, tributuros nos spopondimus, hodierno senatusconsulto renovanda censeo: aequum est enim, militum, talium praesertim, honorem coniungi. 30. Atque utinam, patres conscripti, civibus omnibus solvere nobis praemia liceret! quamquam nos ea, quae promisimus, studiose cumulata reddemus. Sed id quidem restat, ut spero, victoribus, quibus senatus fides praestatur: quam quidem quoniam difficillimo reipublicae tempore secuti sunt, eos numquam oportebit consilii sui poenitere. Sed facile est bene agere cum iis, a quibus etiam tacentibus flagitari videmur. Illud admirabilius et maius, maximeque proprium senatus sapientis est, grata eorum virtutem memoria prosequi, qui pro patria vitam profuderunt. 31. Quorum de honore utinam mihi plura in mentem venirent! duo certe non praeteribo, quae maxime occurrunt: quorum alterum pertinet ad virorum fortissimorum gloriam sempiternam: alterum ad leniendum maerorem et luctum proximorum.

XII. Placet igitur mihi, patres conscripti, legionis Martiae militibus, et eis, qui una pugnantes occiderunt, monumentum fieri quam amplissimum. Magna atque incredibilia sunt in rempublicam huius merita legionis. Haec se prima latrocinio abrupit Antonii: haec tenuit Albam: haec se ad Caesarem contulit: hanc imitata quarta legio parem virtutis gloriam consecuta est. Quarta victrix desiderat neminem: ex Martia nonnulli in ipsa victoria conciderunt. O fortunata mors, quae naturae debita pro patria est potissimum reddita! 32. Vos vero patriae natos iudico: quorum etiam nomen a Marte est: ut idem deus urbem hanc gentibus, vos huic urbi genuisse videatur. In fuga foeda mors est: in victoria gloriosa. Etenim Mars ipse ex acie fortissimum quemque pignerari solet. Illi igitur impii, quos cecidistis, etiam ad inferos poenas parricidii luent: vos vero, qui extremum spiritum in victoria effudistis, piorum estis sedem et locum consecuti. Brevis a natura nobis vita data est: at memoria bene redditae vitae sempiterna. Quae si non esset longior, quam haec vita; quis esset tam amens, qui maximis laboribus et periculis ad summam laudem gloriamque contenderet? 33. Actum igitur praeclare vobiscum, fortissimi, dum vixistis, nunc vero etiam sanctissimi milites, quod vestra virtus nec oblivione eorum, qui nunc sunt, nec reticentia posterorum insepulta esse poterit, quum vobis immortale monumentum suis paene manibus senatus populusque Romanus exstruxerit. Multi saepe exercitus Punicis, Gallicis, Italicis bellis, clari et magni fuerunt: nec tamen ullis tale genus honoris tributum est. Atque utinam maiora possemus, quandoquidem a vobis maxima accepimus! Vos ab Urbe furentem Antonium avertistis: vos redire molientem repulistis. Erit igitur exstructa moles opere magnifico incisaeque litterae, divinae virtutis testes sempiternae; numquam de vobis, eorum, qui aut videbunt vestrum monumentum, aut audient, gratissimus sermo conticescet. Ita pro mortali conditione vitae immortalitatem estis consecuti.

XIII. 34. Sed quoniam, patres conscripti, gloriae munus optimis et fortissimis civibus monumenti honore persolvitur, consolemur eorum proximos, quibus optima est haec quidem consolatio: parentibus, quod tanta reipublicae praesidia genuerunt: liberis, quod habebunt domestica exempla virtutis: coniugibus, quod iis viris carebunt, quos laudare, quam lugere praestabit: fratribus, quod in se, ut corporum, sic virtutum similitudinem esse confident. Atque utinam his omnibus abstergere fletum sententiis nostris consultisque possemus, vel aliqua talis his adhiberi publice posset oratio, qua deponerent maerorem atque luctum, gauderentque potius, quum multa et varia impenderent hominibus genera mortis, id genus, quod esset pulcherrimum, suis obtigisse, eosque nec inhumatos esse nec desertos, (quod tamen ipsum pro patria non miserandum putatur:) nec dispersis bustis humili sepultura crematos, sed contectos publicis operibus atque muneribus, eaque exstructione, quae sit ad memoriam aeternitatis ara virtutis. 35. Quamobrem maximum quidem solatium erit propinquorum, eodem monumento declarari et virtutem suorum, et populi Romani pietatem, et senatus fidem, et crudelissimi memoriam belli: in quo nisi tanta militum virtus exstitisset, parricidio M. Antonii nomen populi Romani occidisset. Atque etiam censeo, patres conscripti, quae praemia militibus promisimus nos, republica recuperata, tributuros, ea vivis victoribusque cumulate, quum tempus venerit, persolvenda: qui autem ex iis, quibus illa promissa sunt, pro patria occiderunt, eorum parentibus, liberis, coniugibus, fratribus eadem tribuenda censeo. XIV. 36. Sed, ut aliquando sententia complectar, ita censeo.

Quum C. Pansa consul, imperator, initium cum hostibus confligendi fecerit, quo praelio legio Martia admirabili incredibilique virtute libertatem populi Romani defenderit, quod idem legiones tironum fecerint: ipseque C. Pansa consul, imperator, quum inter media hostium tela versaretur, vulnera acceperit: quumque A. Hirtius consul, imperator, praelio audito, re cognita, fortissimo praestantissimoque animo exercitum castris eduxerit, impetumque in M. Antonium exercitumque hostium fecerit eiusque copias occidione occiderit, suo exercitu ita incolumi, ut ne unum quidem militem desideraverit: 37. quumque C. Caesar pro praetore, imperator, consilio diligentiaque sua castra feliciter defenderit, copiasque hostium, quae ad castra accesserant, profligarit, occiderit: ob eas res senatum existimare et iudicare, eorum trium imperatorum virtute, imperio, consilio, gravitate, constantia, magnitudine animi, felicitate, populum Romanum foedissima crudelissimaque servitute liberatum: quumque rempublicam, Urbem, templa deorum immortalium, bona fortunasque omnium, liberosque conservarint dimicatione et periculo vitae suae, uti ob eas res bene, fortiter, feliciterque gestas, C. Pansa A. Hirtius consules, imperatores, alter ambove, aut si aberunt, M. Cornutus, praetor urbanus, supplicationes per dies quinquaginta ad omnia pulvinaria constituat: 38. quumque virtus legionum digna clarissimis imperatoribus exstiterit, senatum, quae sit antea pollicitus legionibus exercitibusque nostris, ea summo studio, republica recuperata, resoluturum: quumque legio Martia princeps cum hostibus conflixerit, atque ita cum maiore numero hostium contenderit, ut plurimos caederent, caperent nonnullos: quumque sine

ulla retractatione pro patria vitam profuderint; quique simili virtute reliquarum legionum milites pro salute et libertate populi Romani mortem oppetiverint: senatui placere, ut C. Pansa A. Hirtius consules, imperatores, alter ambove, si eis videatur, iis, qui sanguinem pro vita, libertate, fortunisque populi Romani, pro Urbe, templisque deorum immortalium profudissent, monumentum quam amplissimum locandum, faciundum curent: quaestores Urbis ad eam rem pecuniam dare, attribuere, solvere iubeant, ut exstet ad memoriam posteritatis sempiternam, ad scelus crudelissimorum hostium militumque divinam virtutem: utique, quae praemia senatus militibus ante constituit, ea solvantur eorum, qui hoc bello pro patria occiderunt, parentibus, liberis, coniugibus, fratribus: iisque tribuantur, quae militibus ipsis tribui oporteret, si illi vixissent, qui morte vicerint.

MARCI TULLII CICERONIS

EPISTOLAE.

M. TULLII CICERONIS

EPISTOLARUM AD DIVERSOS

LIBRI XVI.

71.

LIBER PRIMUS.

I. ARG. Quum Ptolemaeus Aegypti rex, a suis eiectus, largitionibus laboraret, ut a Romanis restitueretur: vetante carmine Sibyllino, Aegyptium exercitu iuvari, alii censuerunt, ut P. Lentulus, Ciliciae procos., sine exercitu reduceret: alii, ut Pompeius. De quibus quid actum in senatu sit, Cicero perscribit. (Romae, Cn. Lentulo, Philippo coss. 698. U. Idibus Ianuariis.,

M. T. C. S. D. P. LENTULO PROCOS.

1. Ego omni officio ac potius pietate erga te ceteris satisfacio omnibus, mihi ipsi numquam satisfacio. Tanta enim magnitudo est tuorum erga me meritorum, ut, quoniam tu, nisi perfecta re, de me non conquiesti, ego non idem in tua caussa efficio, vitam mihi esse acerbam putem. In caussa haec sunt. Ammonius, regis legatus, aperte pecunia nos oppugnat. Res agitur per eosdem creditores, per quos, quum tu aderas, agebatur. Regis caussa, si qui sunt, qui velint, qui pauci sunt, omnes rem ad Pompeium deferri volunt. Senatus religionis calumniam non religione, sed malevolentia et illius regiae largitionis invidia comprobat. 2. Pompeium et hortari et orare et iam liberius accusare et monere, ut magnam infamiam fugiat, non desistimus. Sed plane nec precibus nostris, nec admonitionibus reliquit locum. Nam quum in sermone quotidiano, tum in senatu palam sic egit caussam tuam, ut neque eloquentia maiore quisquam, neque gravitate, nec studio, nec contentione agere potuerit, cum summa testificatione tuorum in se officiorum et amoris erga te sui. Marcellinum regi* esse iratum scis. Is, hac regia caussa excepta, ceteris in rebus se acerrimum tui defensorem fore ostendit. Quod dat, accipimus: quod instituit referre de religione et saepe iam retulit, ab eo deduci non potest. 3. Res ante Idus acta sic est. (Nam haec Idibus mane scripsi.) Hortensii et mea et Luculli sententia cedit religioni de exercitu, (teneri enim res aliter non potest,) sed ex illo senatusconsulto, quod te referente factum est, tibi decernit, ut regem reducas: quod commode facere possis: ut exercitum religio tollat, te auctorem senatus retineat. Crassus tres legatos decernit, nec excludit Pompeium: censet enim etiam ex iis, qui cum imperio sint: M. Bibulus tres legatos decernit ex iis, qui privati sint. Huic assentiuntur reliqui consulares praeter Servilium, qui omnino reduci negat oportere, et Volcatium, qui, Lupo referente, Pompeio decernit, et Afranium, qui assentitur Volcatio: quae res auget suspicionem Pompeii voluntatis: nam adverteba[n]tur Pompeii familiares assentire Volcatio. Laboratur vehementer: inclinata res est. Libonis et Hypsaei non obscura concursatio et contentio, omniumque Pompeii familiarium studium in eam opinionem rem adduxerunt, ut Pompeius cupere videatur: cui qui nolunt, iidem tibi, quod eum ornasti, non sunt amici. 4. Nos in caussa auctoritatem eo minorem habemus, quod tibi debemus. Gratiam autem nostram exstinguit hominum suspicio, quod Pompeio se gratificari putant. Ut in rebus multo ante, quam profectus es, ab ipso rege et ab intimis ac domesticis Pompeii clam exulceratis, deinde palam a consularibus exagitatis et in summam invidiam adductis, ita versamur. Nostram fidem omnes, amorem tui absentis praesentes tui cognoscent. Si esset in iis fides, in quibus summa esse debebat, non laboraremus. Vale.

II. ARG. Significat, quid deinceps actum a senatu sit in caussa regia Id. Ian., quae sententiae dictae, quo Pompeius, quo eius familiares animo, et quae tribuni frustra moliti sint. (Romae, Cn. Lentulo, Philippo coss. 698.)

M. T. C. S. D. P. LENTULO PROCOS.

1. Idibus Ianuariis in senatu nihil est confectum, propterea quod dies magna ex parte consumptus est altercatione Lentuli consulis et Caninii tribuni plebis. Eo die nos quoque multa verba fecimus, maximeque visi sumus senatum commemoratione tuae voluntatis erga illum ordinem commovere. Itaque postridie placuit, ut breviter sententias diceremus: videbatur enim reconciliata nobis voluntas senatus [esse]: quod tum dicendo, tum singulis appellandis rogandisque

perspexeram. Itaque quum sententia prima Bibuli pronuntiata esset, ut tres legati regem reducerent; secunda Hortensii, ut tu sine exercitu reduceres; tertia Volcatii, ut Pompeius reduceret: postulatum est, ut Bibuli sententia divideretur. Quatenus de religione dicebat, cui rei iam obsisti non poterat, Bibulo assensum est: de tribus legatis, frequentes ierunt in alia omnia. 2. Proxima erat Hortensii sententia; quum Lupus, tribunus plebis, quod ipse de Pompeio retulisset, intendere coepit, ante se oportere discessionem facere, quam consules. Eius orationi vehementer ab omnibus reclamatum est: erat enim et iniqua et nova. Consules neque concedebant, neque valde repugnabant: diem consumi volebant; id quod est factum. Perspiciebant enim, in Hortensii sententiam multis partibus plures ituros: quamquam aperte Volcatio assentirentur. Multi rogabantur, atque id ipsum consulibus invitis: nam ii Bibuli sententiam valere cupierunt. 3. Hac controversia usque ad noctem ducta, senatus dimissus: et ego eo die casu apud Pompeium caenavi, nactusque tempus hoc magis idoneum, quam umquam antea, quod post tuum discessum is dies honestissimus nobis fuerat in senatu, ita sum cum illo locutus, ut mihi viderer animum hominis ab omni alia cogitatione ad tuam dignitatem tuendam traducere. Quem ego ipsum quum audio, prorsus eum libero omni suspicione cupiditatis: quum autem eius familiares omnium ordinum video, perspicio, id quod iam omnibus est apertum, totam rem istam iam pridem a certis hominibus, non invito rege ipso consiliariisque eius, esse corruptam. 4. Haec scripsi a. d. XVI. Kal. Febr. ante lucem. Eo die senatus erat futurus. Nos in senatu, quemadmodum spero, dignitatem nostram, ut potest in tanta hominum perfidia et iniquitate, retinebimus. Quod ad popularem rationem attinet, hoc videmur esse consecuti, ut ne quid agi cum populo aut salvis auspiciis, aut salvis legibus, aut denique sine vi possit. De his rebus pridie, quam haec scripsi, senatus auctoritas gravissima intercessit: cui quum Cato et Caninius intercessissent, tamen est perscripta. Eam ad te missam esse arbitror. De ceteris rebus quidquid erit actum, scribam ad te: utque quam rectissime agantur, omni mea cura, opera, diligentia, gratia providebo. Vale.

III. ARG. A. Trebonii in Cilicia res procos. Lentulo commendat. (Romae, Cn. Lentulo, Philippo coss. 698.)

M. T. C. S. D. P. LENTULO PROCOS.

1. Aulo Trebonio, qui in tua provincia magna negotia et ampla et expedita habet, multos annos utor valde familiariter. Is quum antea semper et suo splendore, et nostra ceterorumque amicorum commendatione gratiosissimus in provincia fuit, tum hoc tempore propter tuum in me amorem nostramque necessitudinem vehementer confidit, his meis litteris se apud te gratiosum fore. 2. Quae ne spes eum fallat, vehementer rogo te; commendoque tibi eius omnia negotia, libertos, procuratores, familiam, in primisque, ut, quae T. Ampius de eius re decrevit, ea comprobes, omnibusque rebus eum ita tractes, ut intelligat, meam commendationem non vulgarem fuisse. Vale.

IV. ARG. Lentuli caussam de Ptolemaeo reducendo calumniis impeditam queritur, sed nisi vis interverterit, senatus populique studio posse sustentari iudicat. (Scr. Romae eodem anno.)

M. T. C. S. D. P. LENTULO PROCOS.

1. A. d. XVI. Kal. Febr. quum in senatu pulcherrime staremus, quod iam illam sententiam Bibuli de tribus legatis pridie eius diei fregeramus, unumque certamen esset relictum, sententia Volcatii: res ab adversariis nostris extracta est variis calumniis. Caussam enim frequenti senatu, in magna varietate magnaque invidia eorum, qui a te caussam regiam alio transferebant, obtinebamus. Eo die acerbum habuimus Curionem, Bibulum multo iustiorem, paene etiam amicum. Caninius et Cato negarunt, se legem ullam ante comitia esse laturos. Senatus haberi ante Kalendas Febr. per legem Pupiam, id quod scis, non potest, neque mense Febr. toto, nisi perfectis aut reiectis legationibus. 2. Haec tamen opinio est populi Romani, a tuis invidis atque obtrectatoribus nomen inductum fictae religionis, non tam ut te impedirent, quam ut ne quis propter exercitus cupiditatem Alexandriam vellet ire. Dignitatis autem tuae, nemo est, quin existimet, habitam esse rationem ab senatu. Nemo est enim, qui nesciat, quo minus discessio fieret, per adversarios tuos esse factum: qui nunc populi nomine, re autem vera sceleratissimo latrocinio, si quae conabuntur agere, satis mihi provisum est, ut ne quid salvis auspiciis aut legibus, aut etiam sine vi agere possint. 3. Ego neque de meo studio, neque de nonnullorum iniuria scribendum mihi esse arbitror. Quid enim aut me ostentem, qui, si vitam pro tua dignitate profundam, nullam partem videar tuorum meritorum assecutus: aut de aliorum iniuriis querar, quod sine summo dolore facere non possum? Ego tibi a vi, hac praesertim imbecillitate magistratuum, praestare nihil possum: vi excepta, possum confirmare, te et senatus et populi Romani summo studio amplitudinem tuam retenturum. Vale.

V. a. ARG. Subita Catonis promulgatio. Veretur, ne caussa regia, Lentulo erepta, destituatur. (Romae, Cn. Lentulo, Philippo coss. m. Febr. 698.)

M. T. C. S. D. P. LENTULO PROCOS

1. Tametsi mihi nihil fuit optatius, quam ut primum abs te ipso, deinde a ceteris omnibus quam gratissimus erga te esse cognoscerer: tamen afficior summo dolore, eiusmodi tempora post tuam profectionem consecuta esse, ut et meam et ceterorum erga te fidem et benevolentiam absens experirere. Te videre et sentire, eamdem fidem esse hominum in tua dignitate, quam ego in mea salute sum expertus, ex tuis litteris intellexi. 2. Nos quum maxime consilio, studio, labore, gratia, de caussa regia niteremur, subito exorta est nefaria Catonis promulgatio, quae nostra studia impediret, et animos a minore cura ad summum timorem traduceret. Sed tamen, in huiusmodi perturbatione rerum quamquam omnia sunt metuenda, nihil magis, quam perfidiam timemus: et Catoni quidem (quoquo modo se res habet) profecto resistemus. 3. De Alexandrina re caussaque regia tantum habeo polliceri, me tibi absenti tuisque praesentibus cumulate satisfacturum. Sed vereor, ne aut eripiatur nobis, aut deseratur: quorum utrum minus velim, non facile possum existimare. Sed, si res coget, est quiddam tertium, quod neque Selicio, nec mihi displicebat: ut neque iacere rem pateremur, nec, nobis repugnantibus, ad eum deferri, ad quem prope iam delata* existimatur. A nobis agentur omnia diligenter: ut nec, si quid obtineri poterit, non conten-

damus, nec, si quid non obtinuerimus, repulsi esse videamur. 4. Tuae sapientiae magnitudinisque animi est, omnem amplitudinem et dignitatem tuam in virtute atque in rebus gestis tuis atque in tua gravitate positam existimare: si quid ex iis rebus, quas tibi fortuna largita est, nonnullorum hominum perfidia detraxerit, id maiori illis fraudi, quam tibi futurum. A me nullum tempus praetermittitur de tuis rebus et agendi et cogitandi: utorque ad omnia Q. Selicio: neque enim prudentiorem quemquam ex tuis, neque fide maiore esse iudico, neque amantiorem tui.

V b. ARG. Caussa regia a Pompeio iam paene derelicta, futurum sibi videri scribit, ut rex ad Lentulum restituendi sui caussa se conferat.

(Eiusdem anni mense Februario.) (Haec ep. a superiore, quacum vulgo iungitur, Mss. auctoritate a Mart. Lag. et Schützio disiuncta.)

M. T. C. S. D. P. LENTULO PROCOS.

1. Hic quae agantur, quaeque acta sint, ea te et litteris multorum et nuntiis cognoscere arbitror: quae autem posita sunt in coniectura, quaeque mihi videntur fore, ea puto tibi a me scribi oportere.

Posteaquam Pompeius et apud populum a. d. VIII. Idus Febr., quum pro Milone diceret, clamore convicioque iactatus est, in senatuque a Catone aspere et acerbe nimium magno silentio est accusatus: visus est mihi vehementer esse perturbatus. Itaque Alexandrina caussa, quae nobis adhuc integra est, (nihil enim tibi detraxit senatus, nisi id, quod per eamdem religionem dari alteri non potest,) videtur ab illo plane esse deposita. 2. Nunc id speramus, idque molimur, ut rex, quum intelligat, sese id, quod cogitabat, ut a Pompeio reducatur, assequi non posse: et, nisi per te sit restitutus, desertum se atque abiectum fore, proficiscatur ad te: quod sine ulla dubitatione, si Pompeius paullum modo ostenderit sibi placere, faciet. Sed nosti hominis tarditatem et taciturnitatem. Nos tamen nihil, quod ad eam rem pertineat, praetermittimus. Ceteris iniuriis, quae propositae sunt a Catone, facile, ut spero, resistemus. Amicum ex consularibus neminem tibi esse video, praeter Hortensium et Lucullum: ceteri sunt partim obscurius iniqui, partim non dissimulanter irati. Tu fac animo forti magnoque sis, speresque, fore ut, fracto impetu levissimi hominis, tuam pristinam dignitatem et gloriam consequare.

VI. ARG. Solatur Lentulum in tardo speratae rei progressu, et magno esse animo iubet.

(Romae Cn. Lentulo, Philippo coss. 698).

M. T. C. S. D. P. LENTULO PROCOS.

1. Quae gerantur, accipies ex Pollione, qui omnibus negotiis non interfuit solum, sed praefuit. Me in summo dolore, quem ex tuis rebus capio, maxime scilicet consolatur spes, quod valde suspicor, fore, ut infringatur hominum improbitas, et consiliis tuorum amicorum, et ipsa die: quae debilitat cogitationes et inimicorum et proditorum. 2. Facile secundo loco me consolatur recordatio meorum temporum: quorum imaginem video in rebus tuis. Nam etsi minore in re violatur tua dignitas, quam mea salus afflicta sit: tamen est tanta similitudo, ut sperem te mihi ignoscere, si ea non timuerim, quae ne tu quidem umquam timenda duxisti. Sed praesta te eum, qui mihi a teneris, ut Graeci dicunt, unguiculis es cognitus. Illustrabit, mihi crede, tuam amplitudinem hominum iniuria. A me omnia summa in te studia officiaque exspecta. Non fallam opinionem tuam. Vale.

VII. ARG. De litterarum ad Lentulum crebritate, de amicorum fide, de caussa regia, de suis consiliis, de constantia tenenda, de suo et reip. statu, de Tulliae nuptiis, de Lentuli filio.

(Eod., quo sexta, aut sequente, ut videtur, anno scr.)

M. T. C. S. D. P. LENTULO PROCOS.

1. Legi tuas litteras, quibus ad me scribis gratum tibi esse, quod crebro certior per me fias de omnibus rebus, et meam erga te benevolentiam facile perspicias: quorum alterum mihi, ut te plurimum diligam, facere necesse est, si volo is esse, quem tu me esse voluisti: alterum facio libenter, ut, quoniam intervallo locorum et temporum disiuncti sumus, per litteras tecum quam saepissime colloquar. Quod si rarius fiet, quam tu exspectabis, id erit caussae, quod non eius generis meae litterae sunt, ut eas audeam temere committere. Quoties mihi certorum hominum potestas erit, quibus recte dem, non praetermittam. 2. Quod scire vis, qua quisque in te fide sit et voluntate, difficile dictu est de singulis. Unum illud audeo, quod antea tibi saepe significavi, nunc quoque, re perspecta et cognita, scribere: vehementer quosdam homines, et eos maxime, qui te et maxime debuerunt et plurimum iuvare potuerunt, invidisse dignitati tuae, simillimamque in re dissimili, tui temporis nunc, et nostri quondam fuisse rationem: ut, quos tu reipublicae caussa laeseras, palam te oppugnarent; quorum auctoritatem, dignitatem voluntatemque defenderas, non tam memores essent virtutis tuae, quam laudis inimici. Quo quidem tempore, ut perscripsi ad te antea, cognovi Hortensium percupidum tui, studiosum Lucullum, ex magistratibus autem L. Racilium et fide et animo singulari. Nam nostra propugnatio ac defensio dignitatis tuae, propter magnitudinem beneficii tui, fortasse plerisque officii maiorem auctoritatem habere videatur, quam sententiae. 3. Praeterea quidem de consularibus nemini possum aut studii erga te, aut officii aut amici animi esse testis. Etenim Pompeium, qui mecum saepissime, non solum a me provocatus, sed etiam sua sponte de te communicare solet, scis, temporibus illis non saepe in senatu fuisse. Cui quidem litterae tuae, quas proxime miseras, quod facile intellexerim, periucundae fuerunt. Mihi quidem humanitas tua vel summa potius sapientia non iucunda solum, sed etiam admirabilis visa est. Virum enim excellentem et tibi tua praestanti in eum liberalitate devinctum, nonnihil suspicantem, propter aliquorum opinionem suae cupiditatis, te ab se abalienatum, illa epistola retinuisti. Qui mihi quum semper tuae laudi favere visus est, etiam ipso suspiciosissimo tempore Caniniano: tum vero, lectis tuis litteris, perspectus est a me, toto animo de te ac de tuis ornamentis et commodis cogitare. 4. Quare ea, quae scribam, sic habeto, me, cum illo re saepe communicata, de illius ad te sententia atque auctoritate scribere: quoniam senatusconsultum nullum exstat, quo reductio regis Alexandrini tibi adempta sit: eaque, quae de ea scripta est, auctoritas, cui scis intercessum esse, ut ne quis omnino regem reduceret, tantam vim habet, ut magis iratorum hominum studium, quam constantis senatus consilium esse videatur: te perspicere posse, qui Ciliciam Cyprumque teneas, quid efficere et quid consequi possis: et, si res facultatem habitura videatur, ut Alexandriam atque Aegyptum tenere possis; esse et tuae et nostri imperii dignitatis, Ptolemaide, aut aliquo pro-

propinquo loco rege collocato, te cum classe atque exercitu proficisci Alexandriam, ut, quum eam pace praesidiisque firmaris, Ptolemaeus redeat in regnum: ita fore, ut per te restituatur, quemadmodum senatus initio censuit, et sine multitudine reducatur, quemadmodum homines religiosi Sibyllae placere dixerunt. 5. Sed haec sententia sic et illi et nobis probabatur, ut ex eventu homines de tuo consilio existimaturos videremus: si cecidisset, ut volumus et optamus, omnes te et sapienter et fortiter, sin aliquid esset offensum, eosdem illos, et cupide et temere fecisse, dicturos. Quare quid assequi possis, non tam facile est nobis, quam tibi, cuius prope in conspectu Aegyptus est, iudicare. Nos quidem hoc sentimus: si exploratum tibi sit, posse te illius regni potiri, non esse cunctandum: si dubium sit, non esse conandum. Illud tibi affirmo, si rem istam ex sententia gesseris, fore, ut absens a multis, quum redieris, ab omnibus collaudere. Offensionem esse periculosam propter interpositam auctoritatem religionemque video. Sed ego te, ut ad certam laudem adhortor, sic a dimicatione deterreo: redeoque ad illud, quod initio scripsi, totius facti tui iudicium non tam ex consilio tuo, quam ex eventu homines esse facturos. 6. Quod si haec ratio rei gerendae periculosa tibi esse videbitur, placebat illud, ut, si rex amicis tuis, qui per provinciam atque imperii tui provincias ei credidissent, fidem suam praestitisset, et auxiliis eum tuis et copiis adiuvares; eam esse naturam et regionem provinciae tuae, ut illius reditum vel adiuvando confirmares vel negligendo impedires. In hac ratione quid res, quid caussa, quid tempus ferat, tu facillime optimeque perspicies: quid nobis placuisset, ex me potissimum putavi te scire oportere. 7. Quod mihi de nostro statu, de Milonis familiaritate, de levitate et imbecillitate Clodii gratularis; minime miramur, te tuis, ut egregium artificem, praeclaris operibus laetari; quamquam est incredibilis hominum perversitas, (graviori enim verbo uti non libet,) qui nos, quos favendo in communi caussa retinere potuerunt, invidendo abalienarunt; quorum malevolentissimis obtrectationibus nos scito de vetere illa nostra diuturnaque sententia prope iam esse depulsos, non nos quidem ut nostrae dignitatis simus obliti, sed ut habeamus rationem aliquando etiam salutis. Poterat utrumque praeclare, si esset fides, si gravitas in hominibus consularibus: sed tanta est in plerisque levitas, ut eos non tam constantia in republica nostra delectet, quam splendor offendat. 8. Quod eo liberius ad te scribo, qui non solum temporibus iis, quae per te sum adeptus, sed iam olim nascenti prope nostrae laudi dignitatique favisti: simul quod video, non, ut antehac putabam, novitati esse invisum meae: in te enim, homine omnium nobilissimo, similia invidorum vitia perspexi: quem tamen illi esse in principibus facile sunt passi, evolare altius certe noluerunt. Gaudeo tuam dissimilem fuisse fortunam: multum enim interest, utrum laus imminuatur, an salus deseratur. Me meae tamen ne nimis poeniteret, tua virtute perfectum est. Curasti enim, ut plus additum ad memoriam nominis nostri, quam demptum de fortuna videretur. 9. Te vero emoneo, quum beneficiis tuis, tum amore incitatus meo, ut omnem gloriam, ad quam a pueritia inflammatus fuisti, omni cura atque industria consequare, magnitudinemque animi tui, quam ego semper sum admiratus semperque amavi, ne umquam inflectas cuiusquam iniuria. Magna est hominum opinio de te, magna commendatio liberalitatis, magna memoria consulatus tui. Haec profecto vides quanto expressiora, quantoque illustriora futura sint, quum aliquantum ex provincia atque ex imperio laudis accesserit. Quamquam te ita gerere volo, quae per exercitum atque imperium gerenda sunt, ut haec multo ante meditere, huc te pares, haec cogites, ad haec te exerceas, sentiasque id, (quod, quia semper sperasti, non dubito, quin, adeptus, intelligas,) te facillime posse obtinere summum atque altissimum gradum civitatis. Quae quidem mea cohortatio ne tibi inanis aut sine caussa suscepta videatur, illa me ratio movit, ut te ex nostris eventis communibus admonendum putarem, ut considerares, in omni reliqua vita, quibus crederes, quos caveres. 10. Quod scribis te velle scire, qui sit reipublicae status: summa dissensio est, sed contentio dispar. Nam qui plus opibus, armis, potentia valent, profecisse tantum mihi videntur stultitia et inconstantia adversariorum, ut etiam auctoritate iam plus valerent. Itaque, per paucis adversantibus, omnia, quae ne per populum quidem sine seditione se assequi posse arbitrabantur, per senatum consecuti sunt: nam et stipendium Caesari decretum est, et decem legati, et, ne lege Sempronia succederetur, facile perfectum est. Quod ego ad te brevius scribo, quia me status hic reipublicae non delectat: scribo tamen, ut te admoneam, quod ipse, litteris omnibus a pueritia deditus, experiendo tamen magis, quam discendo cognovi: tu, tuis rebus integris, discas, neque salutis nostrae rationem habendam nobis esse sine dignitate, neque dignitatis sine salute. 11. Quod mihi de filia et de Crassipede gratularis, agnosco humanitatem tuam: speroque et opto, nobis hanc coniunctionem voluptati fore. 12. Lentulum nostrum eximia spe, summae virtutis adolescentem, quum ceteris artibus, quibus studuisti semper ipse, tum in primis imitatione tui fac erudias: nulla enim erit hac praestantior disciplina: quem nos, et quia tuus, et quia te dignus est filius, et quia nos diligit semperque dilexit, in primis amamus carumque habemus.

VIII. ARG. De re publica questus, Lentulum solatur spe minuta caussae regiae aut paene fracta: ob res bene gestas honorum spe erigit. (Romae Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

M. T. C. S. D. P. LENTULO PROCOS.

1. De omnibus rebus, quae ad te pertinent, quid actum, quid constitutum sit, quid Pompeius susceperit, optime ex M. Plaetorio cognosces, qui non solum interfuit his rebus, sed etiam praefuit: neque ullum officium erga te hominis amantissimi, prudentissimi, diligentissimi praetermisit. Ex eodem de toto statu rerum communium cognosces, quae quales sint, non facile est scribere. Sunt quidem certe in amicorum nostrorum potestate, atque ita, ut nullam mutationem umquam hac hominum aetate habitura res esse videatur. 2. Ego quidem, ut debeo, et ut tute mihi praecepisti, et ut me dignitas utilitasque cogit, me ad eius rationes adiungo, quem tu in meis rationibus tibi esse adiungendum putasti. Sed te non praeterit, quam sit difficile, sensum in republica, praesertim rectum et confirmatum, deponere. Verumtamen ipse me conformo ad eius voluntatem, a quo honeste dissentire non possum: neque id facio, ut forsitan quibusdam videar, simulatione: tantum enim animi inductio et mehercule, amor erga Pompeium apud me valet, ut, quae illi utilia sunt, et quae ille vult, ea mihi omnia iam et recta et vera videantur. Neque, ut ego arbitror, errarent, ne adversarii quidem eius, si, quum

pares esse non possent, pugnare desisterent. 3. Me quidem etiam illa res consolatur, quod ego is sum, cui vel maxime concedant omnes, ut vel ea defendam, quae Pompeius velit, vel taceam, vel etiam, id quod mihi maxime lubet, ad nostra me studia referam litterarum: quod profecto faciam, si mihi per eiusdem amicitiam licebit. Quae enim proposita fuerant nobis, quum et honoribus amplissimis et laboribus maximis perfuncti essemus, dignitas in sententiis dicendis, libertas in republica capessenda, ea sublata tota, sed nec mihi magis, quam omnibus. Nam aut assentiendum est nulla cum gravitate paucis, aut frustra dissentiendum. 4. Haec ego ad te ob eam caussam maxime scribo, ut iam de tua quoque ratione meditere. Commutata tota ratio est senatus, iudiciorum, rei totius publicae. Otium nobis exoptandum est: quod ii, qui potiuntur rerum, praestaturi videntur, si quidam homines patientius eorum potentiam ferre potuerint. Dignitatem quidem illam consularem fortis et constantis senatoris, nihil est quod cogitemus. Amissa culpa est eorum, qui a senatu et ordinem coniunctissimum et hominem clarissimum abalienarunt. 5. Sed, ut ad ea, quae coniunctiora rebus tuis sunt, revertar; Pompeium tibi valde amicum esse cognovi: eo tu consule, quantum ego perspicio, omnia, quae voles, obtinebis: quibus in rebus me sibi ille affixum habebit: neque a me ulla res, quae ad te pertineat, negligetur. Neque enim verebor, ne sim ei molestus, cui iucundum erit, etiam propter id ipsum, quod me esse gratum videbit. 6. Tu velim tibi ita persuadeas, nullam rem esse minimam, quae ad te pertineat, quae mihi non carior sit, quam meae res omnes. Idque quum sentiam, sedulitate mihimet ipse satisfacere possum, re quidem ipsa ideo mihi non satisfacio, quod nullam partem tuorum meritorum non modo referenda, sed ne cogitanda quidem gratia consequi possum. 7. Rem te valde bene gessisse rumor erat. Exspectabantur litterae tuae, de quibus eramus iam cum Pompeio locuti: quae si erunt allatae, nostrum studium exstabit in conveniendis magistratibus et senatoribus. Cetera, quae ad te pertinebunt, quum etiam plus contenderimus, quam possumus, minus tamen faciemus, quam debemus.

IX. ARG. Exponit, cur in gratiam cum Caesare, Vatinio et Crasso redierit, de scriptis suis, de Lentuli rebus domesticis, de Q. fratris negotio, de suo in Lentulum studio, de Appii successione, de publicanis non offendendis.

(Romae, Domitio, Appio coss. 700)

M. T. C. S. D. P. LENTULO IMPERATORI.

1. Periucundae mihi fuerunt litterae tuae; quibus intellexi, te perspicere meam in te pietatem: quid enim dicam benevolentiam, quum illud ipsum gravissimum et sanctissimum nomen pietatis levius mihi meritis erga me tuis esse videatur? Quod autem tibi grata mea erga te studia scribis esse, facis tu quidem abundantia quadam amoris, ut etiam grata sint ea, quae praetermitti sine nefario scelere non possunt. Tibi autem multo notior atque illustrior meus in te animus esset, si hoc tempore omni, quo disiuncti fuimus, et una et Romae fuissemus. 2. Nam in eo ipso, quod te ostendis esse facturum, quodque et in primis potes, et ego a te vehementer exspecto, in sententiis senatoriis et in omni actione atque administratione reipublicae floruissemus. De qua ostendam equidem paullo post, qui sit meus sensus et status, et rescribam tibi ad ea, quae quaeris: sed certe et ego te auctore amicissimo ac sapientissimo, et tu me consiliario fortasse non imperitissimo, fideli quidem et benevolo certe, usus esses: quamquam tua quidem caussa, te esse imperatorem provinciamque bene gestis rebus cum exercitu victore obtinere, ut debeo, laetor: sed certe, qui tibi ex me fructus debentur, eos uberiores et praesentiores praesens capere potuisses. In eis vero ulciscendis, quos tibi partim inimicos esse intelligis propter tuam propugnationem salutis meae, partim invidere propter illius actionis amplitudinem et gloriam, mirificum me tibi comitem praebuissem: quamquam ille peremnis inimicus amicorum suorum, qui, tuis maximis beneficiis ornatus, in te potissimum fractam illam et debilitatam vim suam contulit, nostram vicem ultus est ipse sese. Ea est enim conatus, quibus patefactis, nullam sibi in posterum non modo dignitatis, sed ne libertatis quidem partem reliquit. 3. Te autem etsi mallem in meis rebus expertum, quam etiam in tuis, tamen in molestia gaudeo, eam fidem cognosse hominum, non ita magna mercede, quam ego maximo dolore cognoram. De qua ratione tota iam videtur mihi exponendi tempus dari, ut tibi rescribam ad ea, quae quaeris. 4. Certiorem te per litteras scribis esse factum, me cum Caesare et cum Appio esse in gratia: teque id non reprehendere ascribis. Vatinium autem, scire te velle ostendis, quibus rebus adductus defenderim et laudarim. Quod tibi ut planius exponam, altius paullo rationem consiliorum meorum repetam, necesse est.

Ego me, Lentule, initio rerum atque actionum tuarum, non solum meis, sed etiam reipublicae restitutum putabam, et, quoniam tibi incredibilem quemdam amorem et omnia in te ipsum summa ac singularia studia deberem, reipublicae, quae te in me restituendo multum adiuvisset, eum certe me animum merito ipsius debere arbitrabar, quem antea tantummodo communi officio civium, non alicui erga me singulari beneficio debitum praestitissem. Hac me mente fuisse, et senatus ex me, te consule, audivit, et tu in nostris sermonibus collocutionibusque ipse vidisti. 5. Etsi iam primis temporibus illis, multis rebus meus offendebatur animus, quum, te agente de reliqua nostra dignitate, aut occulta nonnullorum odia aut obscura in me studia cernebam. Nam neque de monumentis meis ab iis adiutus es, a quibus debuisti, neque de vi nefaria, qua cum fratre eram domo expulsus, neque hercule in iis ipsis rebus, quae, quamquam erant mihi propter rei familiaris naufragia necessariae, tamen a me minimi putabantur in meis damnis, ex auctoritate senatus sarciendis, eam voluntatem, quam exspectaram, praestiterunt. Quae quum viderem (neque enim erant obscura), non tamen tam acerba mihi haec accidebant, quam erant illa grata, quae fecerant. 6. Itaque quamquam et Pompeio plurimum, te quidem ipso praedicatore ac teste, debebam, et eum non solum beneficio, sed amore etiam et perpetuo quodam iudicio meo diligebam: tamen non reputans, quid ille vellet, in omnibus meis sententiis de republica pristinis permanebam. 7. Ego sedente Cn. Pompeio, quum, ut laudaret P. Sextium, introisset in Urbem dixissetque testis Vatinius, me, fortuna et felicitate C. Caesaris commotum, illi amicum esse coepisse, dixi, me M. Bibuli fortunam, quam ille afflictam putaret, omnium triumphis victoriisque anteferre; dixique eodem teste, alio loco, eosdem esse, qui Bibulum exire domo prohibuissent, et qui me coegissent. Tota vero interrogatio mea nihil habuit, nisi reprehensionem illius tribunatus: in quo omnia dicta sunt libertate animoque ma-

ximo, de vi, de auspiciis, de donatione regnorum. 8. Neque vero hac in caussa modo, sed constanter ac saepe in senatu. Quin etiam, Marcellino et Philippo consulibus, Nonis April. mihi est senatus assensus, ut de agro Campano, frequenti senatu, Idibus Maiis referretur. Num potui magis in arcem illius caussae invadere, aut magis oblivisci temporum meorum, meminisse actionum? Hac a me sententia dicta, magnus animorum factus est motus, quum eorum, quorum oportuit, tum illorum etiam, quorum numquam putaram. 9. Nam hoc senatusconsulto in meam sententiam facto, Pompeius, quum mihi nihil ostendisset se esse offensum, in Sardiniam et in Africam profectus est, eoque itinere Lucam ad Caesarem venit. Ibi multa de mea sententia questus est Caesar, quippe qui etiam Ravennae Crassum ante vidisset, ab eoque in me esset incensus. Sane moleste Pompeium id ferre constabat, quod ego, quum audissem ex aliis, maxime ex meo fratre cognovi. Quem quum in Sardinia Pompeius paucis post diebus, quam Luca discesserat, convenisset: Te, inquit, ipsum cupio: nihil opportunius potuit accidere: nisi cum Marco fratre diligenter egeris, dependendum tibi est, quod mihi pro illo spopondisti. Quid multa? questus est graviter: sua merita commemoravit: quid egisset saepissime de actis Caesaris cum ipso meo fratre, quidque sibi is de me recepisset, in memoriam redegit: seque, quae de mea salute egisset, voluntate Caesaris egisse, ipsum meum fratrem testatus est; cuius caussam dignitatemque mihi ut commendaret, rogavit, ut eam ne oppugnarem, si nollem aut non possem tueri. 10. Haec quum ad me frater pertulisset, et quum ante tamen Pompeius ad me cum mandatis Vibullium misisset, ut integrum mihi de caussa Campana ad suum reditum reservarem: collegi ipse me, et cum ipsa quasi republica collocutus sum, ut mihi, tam multa pro se perpesso atque perfuncto, concederet, ut officium meum memoremque in bene meritos animum fidemque fratris mei praestarem, eumque, quem bonum civem semper habuisset, bonum virum esse pateretur. In illis autem meis actionibus sententiisque omnibus quae Pompeium videbantur offendere, certorum hominum, quos iam debes suspicari, sermones referebantur ad me; qui quum illa sentirent in republica, quae ego agebam, semperque sensissent; me tamen non satisfacere Pompeio Caesaremque inimicissimum mihi futurum, gaudere se aiebant. Erat hoc mihi dolendum: sed multo illud magis, quod inimicum meum, (meum autem? immo vero legum, iudiciorum, otii, patriae, bonorum omnium,) sic amplexabantur, sic in manibus habebant, sic fovebant, sic me praesente osculabantur, non illi quidem ut mihi stomachum facerent, quem ego funditus perdidi, sed certe, ut facere se arbitrarentur. Hic ego, quantum humano consilio efficere potui, circumspectis rebus meis omnibus rationibusque subductis, summam feci cogitationum mearum omnium, quam tibi, si potero, breviter exponam.

11. Ego si ab improbis et perditis civibus rempublicam teneri viderem, sicut et meis temporibus scimus, et nonnullis aliis accidisse accepimus, non modo praemiis, quae apud me minimum valent, sed ne periculis quidem compulsus ullis, quibus tamen moventur etiam fortissimi viri, ad eorum caussam me adiungerem, ne si summa quidem eorum in me merita constarent. Quum autem in republica Cn. Pompeius princeps esset, vir is, qui hanc potentiam et gloriam maximis in rempublicam meritis praestantissimisque rebus gestis esset consecutus, cuiusque ego dignitatis ab adolescentia fautor, in praetura autem et in consulatu adiutor etiam exstitissem: quumque idem auctoritate et sententia per se, consiliis et studiis tecum me adiuvisset meumque inimicum unum in civitate haberet inimicum: non putavi famam inconstantiae mihi pertimescendam, si quibusdam in sententiis paullum me immutassem meamque voluntatem ad summi viri de meque optime meriti dignitatem aggregassem. 12. In hac sententia complectendus erat mihi Caesar, ut vides, in coniuncta et caussa et dignitate. Hic multum valuit quum vetus amicitia, quam tu non ignoras mihi et Q. fratri cum Caesare fuisse, tum humanitas eius ac liberalitas, brevi tempore et litteris et officiis perspecta nobis et cognita. Vehementer etiam res ipsa publica me movit, quae mihi videbatur contentionem, praesertim maximis rebus a Caesare gestis, cum illis viris nolle fieri et, ne fieret, vehementer recusare. Gravissime autem me in hanc mentem impulit et Pompeii fides, quam de me Caesari dederat, et fratris mei, quam Pompeio. Erant praeterea haec animadvertenda in civitate, quae sunt apud Platonem nostrum scripta divinitus: Quales in republica principes essent, tales reliquos solere esse cives. Tenebam memoria, nobis consulibus, ea fundamenta iacta ex Kalendis Ianuariis confirmandi senatus, ut neminem mirari oporteret, Nonis Decembribus tantum vel animi fuisse in illo ordine vel auctoritatis. Idemque memineram, nobis privatis usque ad Caesarem et Bibulum consules, quum sententiae nostrae magnum in senatu pondus haberent, unum fere sensum fuisse bonorum omnium. 13. Postea, quum tu Hispaniam citeriorem cum imperio obtineres, neque respublica consules haberet, sed mercatores provinciarum et seditionum servos ac ministros, iecit quidam casus caput meum, quasi certaminis caussa, in mediam contentionem dissensionemque civilem. Quo in discrimine quum mirifica senatus, incredibilis Italiae totius, singularis omnium bonorum consensio in me tuendo exstitisset: non dicam, quid acciderit: (multorum est enim et varia culpa): tantum dicam brevi, non mihi exercitum, sed duces defuisse. In quo, ut iam sit in iis culpa, qui me non defenderunt; non minor est in iis, qui reliquerunt: et, si accusandi sunt, si qui pertimuerunt, magis etiam reprehendendi, si qui se timere simularunt. Illud quidem certe nostrum consilium iure laudandum est, qui meos cives, et a me conservatos et me servare cupientes, spoliatos ducibus, servis armatis obiici noluerim declararique maluerim, quanta vis esse potuisset in consensu bonorum, si iis pro me stante pugnare licuisset, quum afflictum excitare potuissent. Quorum quidem animum tu non perspexisti solum, quum de me ageres, sed etiam confirmasti atque tenuisti. 14. Qua in caussa (non modo non negabo, sed etiam semper et meminero et praedicabo libenter,) usus es quibusdam nobilissimis hominibus, fortioribus in me restituendo, quam fuerant iidem in tenendo: qua in sententia si constare voluissent, suam auctoritatem simul cum salute mea recuperassent. Recreatis enim bonis viris consulatu tuo, et constantissimis atque optimis actionibus tuis excitatis, Cn. Pompeio praesertim ad caussam adiuncto: quum etiam Caesar, rebus maximis gestis, singularibus ornatus et novis honoribus ac iudiciis senatus, ad auctoritatem eius ordinis adiungeretur; nulli improbo civi locus ad rempublicam violandam esse potuisset. 15. Sed attende, quaeso, quae sint consecuta. Primum ille fur

muliebrium religionum, qui non pluris fecerat Bonam Deam, quam tres sorores, impunitatem est illorum sententiis assecutus, qui (quum tribunus plebis poenas a seditioso civi per bonos viros iudicio persequi vellet,) exemplum praeclarissimum in posterum vindicandae seditionis de republica sustulerunt: iidemque postea, non meum monumentum, (non enim illae manubiae meae, sed operis locatio mea fuerat,) monumentum vero senatus hostili nomine et cruentis inustum litteris esse passi sunt. Qui me homines quod salvum esse voluerunt, est mihi gratissimum: sed vellem non solum salutis meae, quemadmodum medici, sed, ut aliptae, etiam virium et coloris rationem habere voluissent: nunc, ut Apelles Veneris caput et summa pectoris politissima arte perfecit, reliquam partem corporis inchoatam reliquit, sic quidam homines in capite meo solum elaborarunt, reliquum corpus imperfectum ac rude reliquerunt. 16. In quo ego spem fefelli non modo invidorum, sed etiam inimicorum meorum: qui de uno acerrimo et fortissimo viro meoque iudicio omnium magnitudine animi et constantia praestantissimo, Q. Metello, Lucii filio, quondam falsam opinionem acceperant; quem post reditum dictitant fracto animo et demisso fuisse. Est vero probandum, qui et summa voluntate cesserit, et egregia animi alacritate abfuerit, neque sane redire curarit, eum ob id ipsum fractum fuisse, in quo quum omnes homines, tum M. illum Scaurum, singularem virum, constantia et gravitate superasset. Sed, quod de illo acceperant aut etiam suspicabantur, de me idem cogitabant, abiectiore animo me futurum, quum respublica maiorem etiam mihi animum, quam umquam habuissem, daret; quae declarasset, se non potuisse me uno civi carere: quumque Metellum unius tribuni plebis rogatio, me universa respublica, duce senatu, comitante Italia, promulgantibus omnibus, referente consule, comitiis centuriatis, cunctis ordinibus, hominibus incumbentibus, omnibus denique suis viribus recuperavisset. 17. Neque vero ego mihi postea quidquam assumpsi, neque hodie assumo, quod quemquam malevolentissimum iure possit offendere: tantum enitor, ut neque amicis neque etiam alienioribus opera, consilio, labore desim. Hic meae vitae cursus offendit eos fortasse, qui splendorem et speciem huius vitae intuentur, sollicitudinem autem et laborem perspicere non possunt. Illud vero non obscure queruntur, in meis sententiis, quibus ornem Caesarem, quasi desciscere me a pristina caussa. Ego autem quum illa sequor, quae paullo ante proposui, tum hoc non in postremis, de quo coeperam exponere. Non offendes eumdem bonorum sensum, Lentule, quem reliquisti: qui confirmatus consulatu nostro, nonnumquam postea interruptus, afflictus ante te consulem, recreatus abs te totus est, nunc ab iis, a quibus tuendus fuerat, derelictus: idque non solum fronte atque vultu, quibus simulatio facillime sustinetur, declarant ii, qui tum nostro illo statu optimates nominabantur, sed etiam sententia saepe iam tabellaque docuerunt. 18. Itaque tota iam sapientium civium, qualem me et esse et numerari volo, et sententia et voluntas mutata esse debet. Id enim iubet idem ille Plato, quem ego vehementer auctorem sequor: tantum contendere in republica, quantum probare tuis civibus possis; vim neque parenti neque patriae afferri oportere. Atque hanc quidem ille caussam sibi ait non attingendae reipublicae fuisse: quod, quum offendisset populum Atheniensem prope iam desipientem senectute, quumque eum nec persuadendo, nec cogendo regi posse vidisset, quum persuaderi posse diffideret, cogi fas esse non arbitraretur. Mea ratio fuit alia, quod, neque desipiente populo, neque integra re mihi ad consulendum, capesseremne rempublicam, implicatus tenebar. Sed laetatus tamen sum, quod mihi liceret in eadem caussa et mihi utilia et cuivis bono recta defendere. Huc accessit commemoranda quaedam et divina Caesaris in me fratremque meum liberalitas: qui mihi, quascumque res gereret, tuendus esset: nunc in tanta felicitate tantisque victoriis, etiamsi in nos non is esset, qui est, tamen ornandus videretur. Sic enim te existimare velim; quum a vobis, meae salutis auctoribus, discesserim, neminem esse, cuius officiis me tam esse devinctum non solum confitear, sed etiam gaudeam.

19. Quod quoniam tibi exposui, facilia sunt ea, quae a me de Vatinio et de Crasso requiris. Nam de Appio quod scribis, sicuti de Caesare, te non reprehendere: gaudeo consilium tibi probari meum. De Vatinio autem, primum reditus intercesserat in gratiam per Pompeium, statim ut ille praetor est factus, quum quidem ego eius petitionem gravissimis in senatu sententiis oppugnassem, neque tam illius laedendi caussa, quam defendendi atque ornandi Catonis: post autem Caesaris, ut illum defenderem, mira contentio est consecuta. Cur autem laudarim, peto a te, ut id a me neve in hoc reo, neve in aliis requiras: ne tibi ego idem reponam, quum veneris: tametsi possum vel absenti. Recordare enim, quibus laudationem ex ultimis terris miseris. Nec hoc pertimueris; nam a me ipso laudantur et laudabuntur iidem. Sed tamen defendendi Vatinii fuit etiam ille stimulus, de quo in iudicio, quum illum defenderem, dixi me facere quiddam, quod in Eunucho parasitus suaderet militi:

Ubi nóminabit Phaédriam, tu Pámphilam
continuo. Si quando illa dicet: Phaedriam
intrómittamus comissatum: Pámphilam
cantátum provocémus: si laudábit haec
illíus formam; tu húius contra. Dénique
tu pár pari reférto, quod eam mórdeat.

Sic petivi a iudicibus, ut, quoniam quidam nobiles homines et de me optime meriti nimis amarent inimicum meum, meque inspectante saepe eum in senatu modo severe seducerent, modo familiariter atque hilare amplexarentur; quoniamque illi haberent suum Publium, darent mihi ipsi alium Publium, in quo possem illorum animos mediocriter lacessitus leviter repungere. Neque solum dixi, sed etiam saepe facio, diis hominibusque approbantibus. 20. Habes de Vatinio, cognosce de Crasso. Ego, quum mihi cum illo magna iam gratia esset, quod eius omnes gravissimas iniurias communis concordiae caussa voluntaria quadam oblivione contriveram, repentinam eius defensionem Gabinii, quem proximis superioribus diebus acerrime oppugnasset, tamen, si sine ulla mea contumelia suscepisset, tulissem: sed, quum me disputantem, non lacessentem laesisset, exarsi, non solum praesenti, credo, iracundia, (nam ea tam vehemens fortasse non fuisset,) sed, quum inclusum illud odium multarum eius in me iniuriarum, quod ego me effudisse omne arbitrabar, residuum tamen insciente me fuisset; omne repente apparuit. Quo quidem tempore ipso quidam homines, et iidem illi, quos saepe nutu significationeque appello, quum se maximum fructum cepisse dicerent ex libertate mea, meque tum denique sibi esse visum reipublicae, qualis fuissem,

restitutum, quumque ea contentio mihi magnum etiam foris fructum tulisset, gaudere se dicebant, mihi et illum inimicum, et eos, qui in eadem caussa essent, numquam amicos futuros. Quorum iniqui sermones quum ad me per homines honestissimos perferrentur, quumque Pompeius ita contendisset, ut nihil umquam magis, ut cum Crasso redirem in gratiam, Caesarque per litteras maxima se molestia ex illa contentione affectum ostenderet: habui non temporum solum rationem meorum, sed etiam naturae, Crassusque, ut quasi testata populo Romano esset nostra gratia, paene a meis laribus in provinciam est profectus. Nam quum mihi condixisset, caenavit apud me in mei generi Crassipedis hortis. Quamobrem eius caussam, quod te scribis audisse, magna illius commendatione susceptam defendi in senatu, sicut mea fides postulabat. 21. Accepisti, quibus rebus adductus, quamque rem caussamque defenderim: quique meus in republica sit pro mea parte capessenda status. De quo sic velim statuas, me haec eadem sensurum fuisse, si mihi integra omnia ac libera fuissent. Nam neque pugnandum arbitrarer contra tantas opes, neque delendum, etiamsi id fieri posset, summorum civium principatum, neque permanendum in una sententia, conversis rebus ac bonorum voluntatibus immutatis, sed temporibus assentiendum. Numquam enim praestantibus in republica gubernanda viris laudata est in una sententia perpetua permansio: sed, ut in navigando tempestati obsequi artis est, etiamsi portum tenere non queas: quum vero id possis mutata velificatione assequi, stultum est eum tenere cum periculo cursum, quem ceperis, potius quam, eo commutato, quo velis, tandem pervenire: sic, quum omnibus nobis in administranda republica propositum esse debeat id, quod a me saepissime dictum est, cum dignitate otium, non idem semper dicere, sed idem semper spectare debemus. Quamobrem, ut paullo ante posui, si essent omnia mihi solutissima, tamen in republica non alius essem, atque nunc sum. Quum vero in hunc sensum et alliciar beneficiis hominum, et compellar iniuriis: facile patior, ea me de republica sentire ac dicere, quae maxime quum mihi, tum etiam reipublicae rationibus putem conducere. Apertius autem haec ago ac saepius, quod et Quintus, frater meus, legatus est Caesaris, et nullum meum minimum dictum, non modo factum, pro Caesare intercessit, quod ille non ita illustri gratia exceperit, ut ego eum mihi devinctum putarem. Itaque eius omni et gratia, quae summa est, et opibus, quas intelligis esse maximas, sic fruor, ut meis. Nec mihi aliter potuisse videor hominum perditorum de me consilia frangere, nisi cum praesidiis iis, quae semper habui, nunc etiam potentium benevolentiam coniunxissem. 22. His ego consiliis, si te praesentem habuissem, ut opinio mea fert, essem usus eisdem. Novi enim temperantiam et moderationem naturae tuae; novi animum, quum mihi amicissimum, tum nulla in ceteros malevolentia suffusum, contraque quum magnum et excelsum, tum etiam apertum et simplicem. Vidi ego quosdam in te tales, quales tu eosdem in me videre potuisti. Quae me moverunt, movissent eadem te profecto. Sed, quocumque tempore mihi potestas praesentis tui fuerit, tu eris omnium moderator consiliorum meorum: tibi erit eidem, cui salus mea fuit, etiam dignitas curae. Me quidem certe tuarum actionum, sententiarum, voluntatum, rerum denique omnium socium comitemque habebis: neque mihi in omni vita res tam erit ulla proposita, quam ut quotidie vehementius te de me optime meritum esse laetere.

23. Quod rogas, ut mea tibi scripta mittam, quae post discessum tuum scripserim: sunt *orationes* quaedam, quas Menocrito dabo: neque ita multae; ne pertimescas. Scripsi etiam (nam ab orationibus diiungo me fere, referoque ad mansuetiores Musas, quae me maxime, sicut iam a prima adolescentia, delectant:) scripsi igitur Aristoteleo more, quemadmodum quidem volui, tres libros in disputatione ac dialogo *de Oratore,* quos arbitror Lentulo tuo fore non inutiles. Abhorrent enim a communibus praeceptis, atque omnem antiquorum et Aristoteleam et Isocrateam rationem oratoriam complectuntur. Scripsi etiam versibus tres libros *de temporibus meis*, quos iam pridem ad te misissem, si esse edendos putassem: sunt enim testes, et erunt, sempiterni meritorum erga me tuorum meaeque pietatis: sed verebar, non eos, qui se laesos arbitrarentur, (etenim id feci parce et molliter,) sed eos, quos erat infinitum bene de me meritos omnes nominare. Quos tamen ipsos libros, si quem, cui recte committam, invenero, curabo ad te perferendos. Atque istam quidem partem vitae consuetudinisque nostrae totam ad te defero. Quantum litteris, quantum studiis, veteribus nostris delectationibus, consequi poterimus, id omne ad arbitrium tuum, qui haec semper amasti, libentissime conferemus. 24. Quae ad me de tuis rebus domesticis scribis, quaeque mihi commendas, ea tantae mihi curae sunt, ut me nolim admoneri: rogari vero sine magno dolore vix possum. Quod de Quinti fratris negotio scribis, te priore aestate, quod morbo impeditus in Ciliciam non transieris, conficere non potuisse; nunc autem omnia facturum, ut conficias: id scito esse eiusmodi, ut frater meus vere existimet, adiuncto isto fundo, patrimonium fore suum per te constitutum. Tu me de tuis rebus omnibus et de Lentuli tui nostrique studiis et exercitationibus velim quam familiarissime certiorem et quam saepissime facias, existimesque neminem cuiquam neque cariorem neque iucundiorem umquam fuisse, quam te mihi: idque me, non modo ut tu sentias, sed ut omnes gentes, etiam ut posteritas omnis intelligat, esse facturum. 25. Appius in sermonibus antea dictitabat, postea dixit etiam in senatu palam: sese, si licitum esset legem curiatam ferre, sortiturum esse cum collega provinciam: si curiata lex non esset, se paraturum cum collega tibique successurum: legem curiatam consuli ferri opus esse, necesse non esse: se, quoniam ex senatusconsulto provinciam haberet, lege Cornelia imperium habiturum, quoad in Urbem introisset. Ego, quid ad te tuorum quisque necessariorum scribat, nescio: varias esse opiniones intelligo. Sunt, qui putent, posse te non decedere, quod sine lege curiata tibi succedatur: sunt etiam, qui, si decedas, a te relinqui posse, qui provinciae praesit. Mihi non tam de iure certum est, (quamquam ne id quidem valde dubium est:) quam, illud ad tuam summam amplitudinem, dignitatem, liberalitatem, qua te scio libentissime frui solere, pertinere, te sine ulla mora provinciam successori concedere, praesertim quum sine suspicione tuae cupiditatis non possis illius cupiditatem refutare. Ego utrumque meum puto esse, et, quid sentiam, ostendere, et, quod feceris, defendere.

26. Scripta iam epistola superiore, accepi tuas litteras de publicanis: quibus aequitatem tuam non po-

tui non probare. Facilitate quidem, vellem, consequi potuisses, ne eius ordinis, quem semper ornasti, rem aut voluntatem offenderes. Equidem non desinam tua decreta defendere: sed nosti consuetudinem hominum. Scis, quam graviter inimici ipsi illi Q. Scaevolae fuerint. Tibi tamen sum auctor, ut, si quibus rebus possis, eum tibi ordinem aut reconcilies aut mitiges. Id etsi difficile est, tamen mihi videtur esse prudentiae. [Vale.]

X. ARG. Valerium, cuius se nomine P. Lentulo gratias egisse scribit, ad postliminium hortatur. (Romae, Domitio, Appio coss. 700.)

M. T. C. S. D. L. VALERIO ICto.

Cur enim tibi hoc non gratificer, nescio: praesertim quum his temporibus audacia pro sapientia liceat uti. Lentulo nostro egi per litteras tuo nomine gratias diligenter. Sed tu velim desinas iam nostris litteris uti, et nos aliquando revisas, et ibi malis esse, ubi aliquo numero sis, quam istic, ubi solus sapere videare. Quamquam, qui istinc veniunt, partim te superbum esse dicunt, quod nihil respondeas: partim contumeliosum, quod male respondeas. Sed iam cupio tecum coram iocari. Quare fac, ut quam primum venias, neque in Apuliam tuam accedas, ut possimus salvum venisse gaudere. Nam illo si veneris, tamquam Ulixes, cognosces tuorum neminem. [Vale.]

72.

LIBER SECUNDUS.

I. ARG. Curioni litterarum intercapedinem excusat et, quod absens summam laudem consecutus sit, gratulatus, curandum significat, ut exspectationem sui concitatam tueatur. (Romae, sub interregno 701.)

M. T. C. S. D. C. CURIONI.

1. Quamquam me nomine negligentiae suspectum tibi esse doleo: tamen non tam mihi molestum fuit, accusari abs te officium meum, quam iucundum, requiri; praesertim quum, in quo accusabar, culpa vacarem; in quo autem desiderare te significabas meas litteras, prae te ferres perspectum mihi quidem, sed tamen dulcem et optatum amorem tuum. Equidem neminem praetermisi, quem quidem ad te perventurum putarem, cui litteras non dederim. Etenim quis est tam in scribendo impiger, quam ego? A te vero bis terve summum, et eas perbreves accepi. Quare, si iniquus es in me iudex, condemnabo eodem ego te crimine: sin me id facere noles, te mihi aequum praebere debebis. Sed de litteris hactenus. Non enim vereor, ne non scribendo te expleam, praesertim si in eo genere studium meum non aspernabere. 2. Ego te abfuisse tamdiu a nobis, et dolui, quod carui fructu iucundissimae consuetudinis, et laetor, quod absens omnia cum maxima dignitate es consecutus, quodque in omnibus tuis rebus meis optatis fortuna respondit. Breve est, quod me tibi praecipere meus incredibilis in te amor cogit. Tanta est exspectatio vel animi vel ingenii tui, ut ego te obsecrare obtestarique non dubitem, sic ad nos conformatus revertare, ut, quam exspectationem tui concitasti, hanc sustinere ac tueri possis. Et quoniam meam tuorum erga me meritorum memoriam nulla umquam delebit oblivio, te rogo, ut memineris, quantaecumque tibi accessiones fient et fortunae et dignitatis, eas te non potuisse consequi, nisi meis puer olim fidelissimis atque amantissimis consiliis paruisses. Quare hoc animo in nos esse debebis, ut aetas nostra iam ingravescens in amore atque in adolescentia tua conquiescat. Vale.

II. ARG. Curioni, patre mortuo, tutum vult patrimonium. (Romae, sub interregno 701.)

M. T. C. S. D. C. CURIONI.

Gravi teste privatus sum amoris summi erga te mei, patre tuo, clarissimo viro: qui quum suis laudibus, tum vero te filio, superasset omnium fortunam, si ei contigisset, ut te ante videret, quam a vita discederet. Sed spero nostram amicitiam non egere testibus. Tibi patrimonium dii fortunent. Me certe habebis, cui et carus aeque sis et iucundus, ac fuisti patri.

III. ARG. Curioni Rupam libertum excusat, quod in patris funere ludos populo non promiserit, et iis de muneribus quid sentiat aperit. (Romae, sub interregno 701.)

M. T. C. S. D. C. CURIONI.

1. Rupae studium non defuit declarandorum munerum tuo nomine: sed nec mihi placuit, nec cuiquam tuorum, quidquam te absente fieri, quod tibi, quum venisses, non esset integrum. Equidem quid sentiam, aut scribam ad te postea pluribus, aut, ne ad ea meditere, imparatum te offendam, coramque contra istam rationem, meam dicam: ut aut te in meam sententiam adducam, aut certe testatum apud animum tuum relinquam, quid senserim; ut, si quando (quod nolim) displicere tibi consilium tuum coeperit, possis meum recordari. Brevi tamen sic habeto, in eum statum temporum tuum reditum incidere, ut iis bonis, quae tibi natura, studio, fortuna data sunt, facilius omnia, quae sunt amplissima in republica, consequi possis, quam muneribus: quorum neque facultatem quisquam admiratur: (est enim copiarum, non virtutis:) neque quisquam est, quin satietate iam defessus sit. 2. Sed aliter, atque ostenderam, facio, qui ingrediar ad explicandam rationem sententiae meae. Quare omnem hanc disputationem in adventum tuum differo. Summam scito tui exspectationem esse, eaque a te exspectari, quae a summa virtute summoque ingenio exspectanda sunt: ad quae si es, ut debes, paratus, (quod ita esse confido,) plurimis maximisque muneribus et nos amicos et cives tuos universos et rempublicam afficies. Illud cognosces profecto, mihi te neque cariorem neque iucundiorem esse quemquam.

IV. ARG. Cicero Curionem ad laudis studium excitat (Romae, sub interregno 701.)

M. T. C. S. D. C. CURIONI.

1. Epistolarum genera multa esse non ignoras: sed unum illud certissimum, cuius caussa inventa res ipsa est, ut certiores faceremus absentes, si quid esset, quod eos scire, aut nostra aut ipsorum interesset. Huius generis litteras a me profecto non exspectas. Tuarum enim rerum domesticos habes et scriptores et nuntios. In meis autem rebus nihil est sane novi. Reliqua sunt epistolarum genera duo, quae me magno opere delectant, unum familiare et iocosum, alterum severum et grave. Utro me minus deceat uti,

non intelligo. Iocerne tecum per litteras? civem mehercule non puto esse, qui temporibus his ridere possit. An gravius aliquid scribam? Quid est, quod possit graviter a Cicerone scribi ad Curionem, nisi de republica? Atque in hoc genere haec mea caussa est, ut neque ea, quae sentio, nec quae non sentio, velim scribere. 2. Quamobrem, quoniam mihi nullum scribendi argumentum relictum est, utar ea clausula, qua soleo, teque ad studium summae laudis cohortabor. Est enim tibi gravis adversaria constituta et parata incredibilis quaedam exspectatio; quam tu una re facillime vinces, si hoc statueris, quarum laudum gloriam adamaris, quibus artibus eae laudes comparantur, in iis esse elaborandum. In hanc sententiam scriberem plura, nisi te tua sponte satis incitatum esse confiderem: et hoc, quidquid attigi, non feci inflammandi tui caussa, sed testificandi amoris mei. [Vale.]

V. ARG. Questus de publicis malis Curioni gratulatur, quod ea non videat. Partam in provincia laudem tuendam, et vel nunc rempublicam capessendam censet.

(Romae, sub [illegible] 701.)

M. T. C. S. P. D. C. CURIONI.

1. Haec negotia quomodo se habeant, ne epistola quidem narrare audeo. Tibi, etsi, ubicumque es, ut scripsi ad te antea, in eadem es navi, tamen, quod abes, gratulor, vel quia non vides ea, quae nos, vel quod excelso et illustri loco sita est laus tua, in plurimorum et sociorum et civium conspectu: quae ad nos nec obscuro nec vario sermone, sed et clarissima et una omnium voce perfertur. 2. Unum illud nescio, gratulerne tibi, an timeam, quod mirabilis est exspectatio reditus tui: non, quod verear, ne tua virtus opinioni hominum non respondeat; sed mehercule, ne, quum veneris, non habeas iam, quod cures: ita sunt omnia debilitata et iam prope exstincta. Sed haec ipsa, nescio, rectene sint litteris commissa: quare cetera cognosces ex aliis. Tu tamen, sive habes aliquam spem de republica, sive desperas, ea para, meditare, cogita, quae esse in eo civi ac viro debent, qui sit rempublicam, afflictam et oppressam miseris temporibus ac perditis moribus, in veterem dignitatem ac libertatem vindicaturus.

VI. ARG. Curioni ex Asia adventanti Milonis caussam, consulatum petentis, commendat.

(Romae, Domitio, Valerio coss. 701.)

M. T. C. S. P. D. C. CURIONI.

1. Nondum erat auditum, te ad Italiam adventare, quum Sex. Villium, Milonis mei familiarem, cum his ad te litteris misi. Sed tamen quum appropinquare tuus adventus putaretur et te iam ex Asia Romam versus profectum esse constaret, magnitudo rei fecit, ut non vereremur, ne nimis cito mitteremus, quum has quam primum ad te perferri litteras magno opere vellemus. Ego, si mea in te essent officia solum, Curio, tanta, quanta magis a te ipso praedicari, quam a me ponderari solent, verecundius a te, si quae magna res mihi petenda esset, contenderem. Grave est enim homini pudenti, petere aliquid magnum ab eo, de quo se bene meritum putet, ne id, quod petat, exigere magis, quam rogare et in mercedis potius, quam beneficii loco numerare videatur. 2. Sed quia tua in me vel nota omnibus vel ipsa novitate meorum temporum clarissima et maxima beneficia exstiterunt, estque animi ingenui, cui multum debeas, eidem plurimum velle debere: non dubitavi, id a te per litteras petere, quod mihi omnium esset maximum maximeque necessarium. Neque enim sum veritus, ne sustinere tua in me merita vel innumerabilia non possem: quum praesertim confiderem, nullam esse gratiam, quam non vel capere animus meus in accipiendo, vel in remunerando cumulare atque illustrare posset. 3. Ego omnia mea studia, omnem operam, curam, industriam, cogitationem, mentem denique omnem in Milonis consulatu fixi et locavi: statuique in eo me non officii solum fructum, sed etiam pietatis laudem debere quaerere. Neque vero cuiquam salutem ac fortunas suas tantae curae fuisse umquam puto, quantae mihi sit honos eius, in quo omnia mea posita esse decrevi. Huic te unum tanto adiumento esse, si volueris, posse intelligo, ut nihil sit praeterea nobis requirendum. Habemus haec omnia: bonorum studium conciliatum ex tribunatu propter nostram, ut spero te intelligere, caussam, vulgi ac multitudinis propter magnificentiam munerum liberalitatemque naturae, iuventutis et gratiosorum in suffragiis studia, propter ipsius excellentem in eo genere vel gratiam vel diligentiam, nostram suffragationem, si minus potentem, at probatam tamen et iustam et debitam et propterea fortasse etiam gratiosam. 4. Dux nobis et auctor opus est et eorum ventorum, quos proposui, moderator quidam et quasi gubernator: qui si ex omnibus unus optandus esset, quem tecum conferre possemus, non haberemus. Quamobrem, si me memorem, si gratum, si bonum virum, vel ex hoc ipso, quod tam vehementer de Milone laborem, existimare potes; si dignum denique tuis beneficiis iudicas: hoc a te peto, ut subvenias huic meae sollicitudini, et huic meae laudi, vel (ut verius dicam) prope saluti. tuum studium dices. De ipso T. Annio tantum tibi polliceor, te maioris animi, gravitatis, constantiae, benevolentiaeque erga te, si complecti hominem volueris, habiturum esse neminem. Mihi vero tantum decoris, tantum dignitatis adiunxeris, ut eumdem te facile agnoscam fuisse in laude mea, qui fueris in salute. 5. Ego, ni te videre scirem, quum ad te haec scriberem, quantum officii sustinerem, quanto opere mihi esset in hac petitione Milonis omni non modo contentione, sed etiam dimicatione elaborandum, plura scriberem. Nunc tibi omnem rem atque caussam meque totum commendo atque trado. Unum hoc sic habeto: si a te hanc rem impetraro, me paene plus tibi, quam ipsi Miloni debiturum: non enim mihi tam mea salus cara fuit, in qua praecipue sum ab illo adiutus, quam pietas erit in referenda gratia iucunda. Eam autem tuo unius studio me assequi posse confido. [Vale.]

VII. ARG. Curioni tribunatum gratulatur, hortaturque, ne cuius consilium sequatur, sed, quod rectum sit, constanter faciat, neve sibi provinciam prorogari patiatur.

(In castris ad Pindenissum, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

M. T. C. PROCOS. S. D. C. CURIONI TRIB. PL.

1. Sera gratulatio reprehendi non solet, praesertim si nulla negligentia praetermissa est. Longe enim absum: audio sero. Sed tibi et gratulor, et, ut sempiternae laudi tibi sit iste tribunatus, exopto, teque hortor, ut omnia gubernes et moderere prudentia tua, ne te auferant aliorum consilia. Nemo est, qui tibi sapientius suadere possit te ipso; numquam labere, si te audies. Non scribo hoc temere: cui scribam, video: novi animum, novi consilium tuum; non vereor, ne quid timide, ne quid stulte facias, si ea defendes,

quae ipse recta esse senties. 2. Quod in id reipublicae tempus non incideris, sed veneris, (iudicio enim tuo, non casu in ipsum discrimen rerum contulisti tribunatum tuum,) profecto vides, quanta vis in republica temporum sit, quanta varietas rerum, quam incerti exitus, quam flexibiles hominum voluntates; quid insidiarum, quid vanitatis in vita, non dubito, quin cogites. Sed, amabo te, cura et cogita nihil novi, sed illud idem, quod initio scripsi: tecum loquere: te adhibe in consilium: te audi: tibi obtempera; alteri qui melius consilium dare possit, quam tu, non facile inveniri potest: tibi vero ipsi certe nemo melius dabit. Dii immortales! cur ego non adsum, vel spectator laudum tuarum, vel particeps, vel socius, vel minister consiliorum! tametsi hoc minime tibi deest, sed tamen efficeret magnitudo et vis amoris mei, consilio te ut possem iuvare. 3. Scribam ad te plura alias: paucis enim diebus eram missurus domesticos tabellarios: ut, quoniam sane feliciter et ex mea sententia rem gessimus, unis litteris totius aestatis res gestas ad senatum perscriberem. De sacerdotio tuo quantam curam adhibuerim, quamquam difficili in re atque caussa, cognosces ex iis litteris, quas Thrasoni, liberto tuo, dedi. 4. Te, mi Curio, pro tua incredibili in me benevolentia meaque item in te singulari, rogo atque oro, ne patiare, quidquam mihi ad hanc provincialem molestiam temporis prorogari. Praesens tecum egi, quum te tribunum plebis isto anno fore non putarem, itemque petivi saepius per litteras: sed tum quasi a senatore nobilissimo, tum ab adolescente gratiosissimo; nunc a tribuno plebis, et a Curione tribuno: non ut decernatur aliquid novi, (quod solet esse difficilius:) sed ut ne quid novi decernatur: et ut senatusconsultum et leges defendas, eaque mihi conditio maneat, qua profectus sum. Hoc te vehementer etiam atque etiam rogo. [Vale.]

VIII. ARG. Cicero Caecilium monet, ut severiores res ad se perscribat. Idem se cum Pompeio, cui Caelium operam dare cupit, et cum Caninio Athenis fuisse scribit. Denique res suas commendat. (Athenis, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

M. T. C. PROCONSUL S. D. M. CAELIO.

1. Quid? tu me hoc tibi mandasse existimas, ut mihi gladiatorum compositiones, ut vadimonia dilata et Chresti compilationem mitteres, et ea, quae nobis, quum Romae sumus, narrare nemo audeat? Vide, quantum tibi meo iudicio tribuam: (nec mehercule iniuria: πολιτικώτερον enim te adhuc neminem cognovi:) ne illa quidem curo mihi scribas, quae maximis in rebus reipublicae geruntur quotidie, nisi quid ad me ipsum pertinebit. Scribent alii; multi nuntiabunt. Perferet multa etiam ipse rumor. Quare ego nec praeterita nec praesentia abs te, sed, ut ab homine longe in posterum prospiciente, futura exspecto, ut ex tuis litteris, quum formam reipublicae viderim, quale aedificium futurum sit, scire possim. 2. Neque tamen adhuc habeo, quod te accusem. Neque enim fuit, quod tu plus providere posses, quam quivis nostrum, in primisque ego, qui cum Pompeio complures dies nullis in aliis, nisi de republica, sermonibus versatus sum: quae nec possunt scribi nec scribenda sunt. Tantum habeto, civem egregium esse Pompeium, et ad omnia, quae providenda sunt in republica, et animo et consilio paratum.

„Quare da te homini; complectetur, mihi crede."

Iam iidem illi et boni et mali cives videntur, qui nobis videri solent. 3. Ego quum Athenis decem ipsos dies fuissem, multumque mecum Gallus noster Caninius, proficiscebar inde pridie Nonas Quintiles, quum hoc ad te litterarum dedi. Tibi quum omnia mea commendatissima esse cupio, tum nihil magis, quam ne tempus nobis provinciae prorogetur. In eo mihi sunt omnia. Quod quando, et quomodo, et per quos agendum sit, tu optime constitues. [Vale.]

IX. ARG. Gratulatur aedilitatem, Hirro competitore deiecto, quem veteris poetae verbis eludit.
(In vicinia Tauri, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. CAELIO RUFO AED. CUR. DES.

1. Primum tibi, ut debeo, gratulor laetorque quum praesenti, tum etiam sperata tua dignitate, serius, non negligentia mea, sed ignoratione rerum omnium. In his enim sum locis, quo et propter longinquitatem et propter latrocinia tardissime omnia perferuntur. Et quum gratulor, tum vero, quibus verbis tibi gratias agam, non reperio, quod ita factus sis, ut dederis nobis, quemadmodum scripseras ad me, quae semper ridere possemus. Itaque quum primum audivi, ego ille ipse factus sum, scis quem dicam; egique omnes illos adolescentes, quos ille actitat. 2. Difficile est loqui. Te autem contemplans absentem, et quasi tecum coram loquerer,

Non édepol, quantam rem égeris, neque quántum
facinus féceris.

Quod quia praeter opinionem mihi acciderat, referebam me ad illud:

Incrédibile hoc factu óbiicitur.

Repente vero incessi *omnibus laetitiis*... In quo quum obiurgarer, quod nimio gaudio paene desiperem, ita me defendebam:

Égo voluptatem ánimi nimiam.

Quid quaeris? dum illum rideo, paene sum factus ille. 3. Sed haec pluribus, multaque alia et de te et ad te, quum primum ero aliquid nactus otii. Te vero, mi Rufe, diligo, quem mihi fortuna dedit amplificatorem dignitatis meae, ultorem non modo inimicorum, sed etiam invidorum meorum: ut eos partim scelerum suorum, partim etiam ineptiarum poeniteret. [Vale.]

X. ARG. Querens de tabellariis, occulte Caelium negligentiae litterarum accusat: res suas in Amano gestas narrat et, ne provincia prorogetur, rogat: de rep. cupit certior fieri.
(In castris ad Pindenissum, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

M. T. C. IMP. S. D. M. CAELIO RUFO AEDILI CURULI DES.

1. Tu vide, quam ad me litterae non perferantur. Non enim possum adduci, ut abs te, posteaquam aedilis es factus, nullas putem datas; praesertim quum esset tanta res, tantae gratulationis; de te, quia quod sperabam: de Hillo*, (balbus enim sum,) quod non putaram. Atqui sic habeto, nullam me epistolam accepisse tuam post comitia ista praeclara, quae me laetitia extulerunt: ex quo vereor, ne idem eveniat in meas litteras. Equidem numquam domum misi unam epistolam, quin esset ad te altera; nec mihi est te iucundius quidquam nec carius. Sed (balbi non sumus) ad rem redeamus. 2. Ut optasti, ita est. Velles enim, ais, tantum modo ut haberem negotii, quod esset ad laureolam satis. Parthos times, quia diffidis copiis nostris. Ergo ita accidit. Nam Parthico bello nuntiato, locorum quibusdam angustiis et natura montium fretus, ad Amanum exercitum adduxi, satis probe ornatum auxiliis, et quadam etiam auctoritate apud

eos, qui me non norant, nominis nostri. Multum est enim in his locis: *Hiccine est ille qui Urbem? quem senatus?* nosti cetera. Quum venissem ad Amanum, qui mons mihi cum Bibulo communis est, divisus aquarum divortiis, Cassius noster, quod mihi magnae voluptati fuit, feliciter ab Antiochia hostem reiecerat. Bibulus provinciam acceperat. 3. Interea cum meis copiis omnibus vexavi Amanenses, hostes sempiternos. Multi occisi, capti: reliqui dissipati: castella munita improviso adventu capta et incensa. Ita victoria iusta imperator appellatus apud Issum, (quo in loco saepe, ut ex te audivi, Clitarchus tibi narravit, Darium ab Alexandro esse superatum,) adduxi exercitum ad infestissimam Ciliciae partem. Ibi quintum et vicesimum iam diem aggeribus, vineis, turribus oppugnabam oppidum munitissimum, Pindenissum, tantis opibus tantoque negotio, ut mihi ad summam gloriam nihil desit, nisi nomen oppidi: quod si, ut spero, cepero, tum vero litteras publice mittam. 4. Haec ad te in praesenti scripsi, ut sperares, te assequi id, quod optasses. Sed, ut redeam ad Parthos, haec aestas habuit hunc exitum satis felicem; ea, quae sequitur, magno est in timore. Quare, mi Rufe, vigila: primum, ut mihi succedatur: sin id erit, ut scribis, et, ut ego arbitror, spissius; illud, quod facile est, ne quid mihi temporis prorogetur. De republica ex tuis, ut antea tibi scripsi, quum praesentia, tum etiam futura magis exspecto. Quare ut ad me omnia quam diligentissime perscribas, te vehementer rogo. [Vale.]

XI. ARG. Prorogationem provinciae metuit: Caelio pantheras promittit: de rep. sibi perscribi vult.

(Laodiceae, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. D. M. CAELIO AED. CUR.

1. Putaresne umquam accidere posse, ut mihi verba deessent, neque solum ista vestra oratoria, sed haec etiam levia nostratia? Desunt autem propter hanc caussam, quod mirifice sum sollicitus, quidnam de provinciis decernatur. Mirum me desiderium tenet Urbis, incredibile meorum atque in primis tui, satietas autem provinciae; vel, quia videmur eam famam consecuti, ut non tam accessio quaerenda, quam fortuna metuenda sit; vel, quia totum negotium non est dignum viribus nostris, qui maiora onera in republica sustinere et possim et soleam; vel, quia belli magni timor impendet, quod videmur effugere, si ad constitutam diem decedemus. 2. De pantheris, per eos, qui venari solent, agitur mandato meo diligenter; sed mira paucitas est, et eas, quae sunt, valde aiunt queri, quod nihil cuiquam insidiarum in mea provincia, nisi sibi, fiat: itaque constituisse dicuntur, in Cariam ex nostra provincia decedere. Sed tamen sedulo fit et in primis a Patisco. Quidquid erit, tibi erit; sed quid esset, plane nesciebamus. Mihi, mehercule, magnae curae est aedilitas tua. Ipse dies me admonebat. Scripsi enim haec ipsis Megalensibus. 3. Tu velim ad me de omni reipublicae statu quam diligentissime perscribas. Ea enim certissima putabo, quae ex te cognoro. [Vale.]

XII. ARG. Urbem repetiturus laudat, provinciam vituperat, litteras sibi obviam missas vult.

(In Cilicia, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. D. M. CAELIO AED. CUR.

1. Sollicitus equidem eram de rebus urbanis: ita tumultuosae conciones, ita molestae Quinquatrus afferebantur. Nam citeriora nondum audiebamus: sed tamen nihil me magis sollicitabat, quam in his molestiis non me, si quae ridenda essent, ridere tecum. Sunt enim multa; sed ea non audeo scribere. Illud moleste fero, nihil me adhuc his de rebus habere tuarum litterarum. Quare, etsi quum tu haec leges, ego iam annuum munus confecero, tamen obviae mihi velim sint litterae tuae, quae me erudiant de omni republica, ne hospes plane veniam. Hoc melius, quam tu, facere nemo potest. 2. Diogenes tuus, homo modestus, a me cum Philone Pessinunte discessit. Iter habebant ad Adiatorigem: quamquam omnia nec benigna, nec copiosa cognorant. Urbem, Urbem, mi Rufe, cole, et in ista luce vive. Omnis peregrinatio (quod ego ab adolescentia iudicavi) obscura et sordida est iis, quorum industria Romae potest illustris esse. Quod quum probe scirem, utinam in sententia permansissem! Cum una mehercule ambulatiuncula atque uno sermone nostro omnes fructus provinciae non confero. 3. Spero me integritatis laudem consecutum: non erat minor ex contemnenda, quam ex conservata provincia. Spem triumphi? inquis. Satis gloriose triumpharem: [si] non essem quidem tamdiu in desiderio rerum mihi carissimarum. Sed (ut spero) propediem te videbo. Tu mihi obviam mitte epistolas te dignas. [Vale.]

XIII. ARG. Respondet ad ep. Caelii (VIII, 6). Appium laudat. Otio reip. gaudet. Curionis inconstantiam se praevidisse, et iurisdictione Laodiceae confecta in Ciliciam proficisci scribit. (Laodiceae, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. D. M. CAELIO AED. CUR.

1. Raras tuas quidem, (fortasse enim non perferuntur:) sed suaves accipio litteras: vel quas proxime acceperam, quam prudentes! quam multi et officii et consilii! Etsi omnia sic constitueram mihi agenda, ut tu admonebas, tamen confirmantur nostra consilia, quum sentimus, prudentibus fideliterque suadentibus idem videri. 2. Ego Appium (ut saepe tecum locutus sum) valde diligo, meque ab eo diligi statim coeptum esse, ut simultatem deposuimus, sensi. Nam et honorificus in me consul fuit et suavis amicus et studiosus studiorum etiam meorum. Mea vero officia ei non defuisse, tu es testis, cui iam κωμικὸς μάρτυς (ut opinor) occidit Phania; et mehercule etiam pluris eum feci, quod te amari ab eo sensi. Iam me Pompeii totum esse scis; Brutum a me amari intelligis. Quid est caussae, cur mihi non in optatis sit complecti hominem, florentem aetate, opibus, honoribus, ingenio, liberis, propinquis, affinibus, amicis, collegam meum praesertim et in ipsa collegii laude et scientia studiosum mei? Haec eo pluribus scripsi, quod nonnihil significabant tuae litterae, subdubitare te, qua essem erga illum voluntate. Credo, te audisse aliquid. Falsum est, mihi crede, si quid audisti. Genus institutorum et rationum mearum dissimilitudinem nonnullam habet cum illius administratione provinciae. Ex eo quidam suspicati fortasse sunt, animorum contentione, non opinionum dissensione, me ab eo discrepare. Nihil autem feci umquam neque dixi, quod contra illius existimationem esse vellem. Post hoc negotium autem et temeritatem nostri Dolabellae deprecatorem me pro illius periculo praebeo. 3. Erat in eadem epistola veternus civitatis. Gaudebam sane, et congelasse nostrum amicum laetabar otio. Extrema pagella pupugit me tuo chirographo. Quid ais? Caesarem nunc defendit Curio? quis hoc putaret praeter me? Nam, ita vivam, putavi. Dii immortales! quam

ego risum nostrum desidero! 4. Mihi erat in animo, quoniam iurisdictionem confeceram, civitates locupletaram, publicanis etiam superioris lustri reliqua, sine sociorum ulla querela, conservaram, privatis, summis, infimis fueram iucundus, proficisci in Ciliciam Nonis Maiis et, quum prima aestiva attigissem militemque collocassem, decedere ex senatusconsulto. Cupio te aedilem videre, miroque desiderio me Urbs afficit et omnes mei tuque in primis. Vale.

XIV. ARG. M. Fadii de fundo Herculanensi negotium commendat (cf. IX, 25.): Caelii litteras de Urbe exspectat.

(Laodiceae, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. D. M. CAELIO AEDILI CURULI.

Marco Fadio, viro optimo et homine doctissimo, familiarissime utor, mirificeque eum diligo quum propter summum ingenium eius summamque doctrinam, tum propter singularem modestiam. Eius negotium sic velim suscipias, ut si esset res mea. Novi ego vos magnos patronos: hominem occidat oportet, qui vestra opera uti velit; sed in hoc homine nullam accipio excusationem. Omnia relinques, si me amabis, quum tua opera Fadius uti volet. Ego res Romanas vehementer exspecto et desidero: in primisque, quid agas, scire cupio; nam iamdiu, propter hiemis magnitudinem, nihil novi ad nos afferebatur. Vale.

XV. ARG. Rescribit ad aliquot Caelii epp. ut VIII, 11. et 13. de supplicatione, de filiae et Dolabellae nuptiis: de quaestore Caelio provinciae praefecto: de Ocella.

((Sidae?) Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. P. D. M. CAELIO AED. CUR.

1. Non potuit accuratius agi nec prudentius, quam est actum a te cum Curione de supplicatione: et, hercule, confecta res ex sententia mea est, quum celeritate, tum quod is, qui erat iratus, competitor tuus et idem meus, assensus est ei, qui ornavit res nostras divinis laudibus. Quare scito me sperare ea, quae sequuntur: ad quae tu te para. 2. Dolabellam a te gaudeo primum laudari, deinde etiam amari. Nam ea, quae speras Tulliae meae prudentia temperari posse, scio, cui tuae epistolae respondeant. Quid, si meam legas, quam ego tum ex tuis litteris misi ad Appium? Sed quid agas? Sic vivitur. Quod actum est, dii approbent. Spero fore iucundum generum nobis; multumque in eo tua nos humanitas adiuvabit. 3. Respublica me valde sollicitat. Faveo Curioni; Caesarem honestum esse cupio: pro Pompeio emori possum. Sed tamen ipsa republica nihil mihi est carius; in qua tu non valde te iactas: districtus enim mihi videris esse, quod et bonus civis et bonus amicus es. 4. Ego de provincia decedens quaestorem Caelium praeposui provinciae. Puerum? inquies. At quaestorem; at nobilem adolescentem; at omnium fere exemplo; neque erat superiore honore usus, quem praeficerem. Pomptinius multo ante discesserat; a Quinto fratre impetrari non poterat; quem tamen si reliquissem, dicerent iniqui, non me plane post annum, ut senatus voluisset, de provincia decessisse, quoniam alterum me reliquissem. Fortasse etiam illud adderent, senatum eos voluisse provinciis praeesse, qui antea non praefuissent; fratrem meum triennium Asiae praefuisse. Denique nunc sollicitus non sum: si fratrem reliquissem, omnia timerem. Postremo non tam mea sponte, quam potentissimorum duorum exemplo, qui omnes Cassios Antoniosque complexi sunt, nobilem adolescentem non tam allicere volui, quam alienare nolui. Hoc tu meum consilium laudes necesse est: mutari enim non potest. 5. De Ocella parum ad me plane scripseras, et in actis non erat. Tuae res gestae ita notae sunt, ut trans montem Taurum etiam de Matrinio sit auditum. Ego, nisi quid me Etesiae morabuntur, celeriter (ut spero) vos videbo. [Vale.]

XVI. ARG. Cicero a Caelio (VIII, 16) admonitus, ne pulsum Pompeium sequeretur, pacem se velle, nec quidquam temere commissurum scribit In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

M. T. C. IMP. S. P. D. M. CAELIO AED. CUR.

1. Magno dolore me affecissent tuae litterae, nisi iam et ratio ipsa depulisset omnes molestias, et diuturna desperatione rerum obduruisset animus ad dolorem novum. Sed tamen quare acciderit, ut ex meis superioribus litteris id suspicarere, quod scribis, nescio. Quid enim fuit in illis, praeter querelam temporum, quae non animum meum magis sollicitum haberet, quam tuum? Nam non eam cognovi aciem ingenii tui, quod ipse videam, te id ut non putem videre. Illud miror, adduci potuisse te, qui me penitus nosse deberes, ut me existimares aut tam improvidum, qui ab excitata fortuna ad inclinatam et prope iacentem desciscerem, aut tam inconstantem, ut collectam gratiam florentissimi hominis effunderem, a meque ipse deficerem, et, quod initio semperque fugi, civili bello interessem. 2. Quod est igitur meum triste consilium? Ut discederem fortasse in aliquas solitudines? Nosti enim non modo stomachi mei, cuius tu similem quondam habebas, sed etiam oculorum in hominum insolentium indignitate fastidium. Accedit etiam molesta haec pompa lictorum meorum nomenque imperii, quo appellor. Eo si onere carerem, quamvis parvis Italiae latebris contentus essem. Sed incurrit haec nostra laurus non solum in oculos, sed iam etiam in voculas malevolorum. Quod quum ita esset, nil tamen umquam de profectione, nisi vobis approbantibus, cogitavi. Sed mea praediola tibi nota sunt; in his mihi necesse est esse, ne amicis molestus sim. Quod autem in maritimis sum facillime, moveo nonnullis suspicionem, velle me navigare: quod tamen fortasse non nollem, si possem ad otium. Nam ad bellum quidem qui convenit? praesertim contra eum, cui spero me satisfecisse, ab eo, cui tamen satisfieri nullo modo potest? 3. Deinde sententiam meam tu facillime perspicere potuisti iam ab illo tempore, quum in Cumanum mihi obviam venisti. Non enim te celavi sermonem T. Ampii; vidisti, quam abhorrerem ab Urbe relinquenda. Quod quum audissem, nonne tibi affirmavi, quidvis me potius perpessurum, quam ex Italia ad bellum civile exiturum? Quid ergo accidit, cur consilium mutarem? Nonne omnia potius, ut in sententia permanerem? Credas hoc mihi velim, quod puto te existimare, me ex his miseriis nihil aliud quaerere, nisi ut homines aliquando intelligant, me nihil maluisse, quam pacem: ea desperata, nihil tam fugisse, quam arma civilia. Huius me constantiae puto fore ut numquam poeniteat. Etenim memini in hoc genere gloriari solitum esse familiarem nostrum, Q. Hortensium, quod numquam bello civili interfuisset. Hoc nostra laus erit illustrior, quod illi tribuebatur ignaviae, de nobis id existimari posse non arbitror. 4. Nec me ista terrent, quae mihi a te ad timorem fidelissime atque amantissime proponuntur. Nulla est enim acerbitas, quae non omnibus hac orbis terrarum perturbatione impendere videatur: quam quidem ego

a republica meis privatis et domesticis incommodis libentissime, vel istis ipsis, quae tu me mones ut caveam, redemissem. 5. Filio meo, quem tibi carum esse gaudeo, si erit ulla respublica, satis amplum patrimonium relinquam memoriam nominis mei: sin autem nulla erit, nihil accidet ei separatim a reliquis civibus. Nam quod rogas, ut respiciam generum meum adolescentem optimum mihique carissimum, an dubitas, quum scias, quanti quum illum, tum vero Tulliam meam faciam, quin ea me cura vehementissime sollicitet? et eo magis, quod in communibus miseriis hac tamen oblectabar specula, Dolabellam meum, vel potius nostrum, fore ab iis molestiis, quas liberalitate sua contraxerat, liberum. Velim quaeras, quos ille dies sustinuerit, in Urbe dum fuit, quam acerbos sibi, quam mihi ipsi socero non honestos. 6. Itaque neque ego hunc Hispaniensem casum exspecto, de quo mihi exploratum est ita esse, ut tu scribis, nec quidquam astute cogito. Si quando erit civitas, erit profecto nobis locus: sin autem non erit, in easdem solitudines tu ipse (ut arbitror) venies, in quibus nos consedisse audies. Sed ego fortasse vaticinor: et haec omnia meliores habebunt exitus. Recordor enim desperationes eorum, qui senes erant, adolescente me: eos ego fortasse nunc imitor, et utor aetatis vitio. Velim ita sit. Sed tamen! . . . 7. Togam praetextam texi Oppio, puto te audisse. Nam Curtius noster dibaphum cogitat: sed eum infector moratur. Hoc aspersi, ut scires me tamen in stomacho solere ridere. Dolabellae, quod scripsi, suadeo videas, tamquam si tua res agatur. Extremum illud erit: nos nihil turbulenter, nihil temere faciemus. Te tamen oramus, quibuscumque erimus in terris, ut nos liberosque nostros ita tueare, ut amicitia nostra et tua fides postulabit. [Vale].

XVII. ARG. Sallustii, qui Bibuli procos. Syriae quaestor erat, binis litteris respondet: alteris ad singula eo ordine, quo rogaverat: alteris, cur illum Bibulo commendare nequeat, cui tamen morem gerit.

(Tarsi, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. D. CANINIO SALLUSTIO PROQUAESTORI.

1. Binas litteras a te mihi stator tuus reddidit Tarsi a. d. XVI. Kalend. Sextiles. His ego ordine, ut videris velle, respondebo. De successore meo nihil audivi nec quemquam fore arbitror. Quin ad diem decedam, nulla caussa est, praesertim sublato metu Parthico. Commoraturum me nusquam sane arbitror; Rhodum Ciceronum caussa puerorum accessurum puto; neque id tamen certum. Ud Urbem volo quam primum venire; sed tamen iter meum reipublicae et rerum urbanarum ratio gubernabit. Successor tuus non potest ita maturare ullo modo, ut tu me in Asia possis convenire. 2. De rationibus referendis non erat incommodum te nullas referre: quam tibi scribis a Bibulo fieri potestatem: sed id vix mihi videris per legem Iuliam facere posse: quam Bibulus certa quadam ratione non servat, tibi magno opere servandam censeo. 3. Quod scribis, Apamea praesidium deduci non oportuisse, videbam idem ceteros existimare, molesteque ferebam de ea re minus commodos sermones malevolorum fuisse. Parthi transierint, necne, praeter te video dubitare neminem. Itaque omnia praesidia, quae magna et firma paraveram, commotus hominum non dubio sermone, dimisi. 4. Rationes mei quaestoris nec verum fuit me tibi mittere, nec tamen erant confectae. Eas nos Apameae deponere cogitabamus. De praeda mea praeter quaestores urbanos, id est populum Romanum, teruncium nec attigit nec tacturus est quisquam. Laodiceae me praedes accepturum arbitror omnis pecuniae publicae, ut et mihi et populo cautum sit de* vecturae periculo. Quod scribis ad me de drachmis CCCIↃↃↃ, nihil est, quod in isto genere cuiquam possim commodare. Omnis enim pecunia ita tractatur, ut praeda, a praefectis; quae autem mihi attributa est, a quaestore curatur. 5. Quod quaeris, quid existimem de legionibus, quae decretae sunt in Syriam, antea dubitabam, venturaene essent: nunc mihi non est dubium, quin, si antea auditum erit, otium esse in Syria, venturae non sint. Marium quidem successorem tarde video esse venturum, propterea quod senatus ita decrevit, ut cum legionibus iret. Uni epistolae respondi: venio ad alteram. 6. Petis, ut Bibulo te quam diligentissime commendem: in quo mihi voluntas non deest; sed locus esse videtur tecum expostulandi: solus enim tu ex omnibus, qui cum Bibulo sunt, certiorem me numquam fecisti, quam valde Bibuli voluntas a me sine caussa abhorreret. Permulti enim ad me detulerunt, quum magnus Antiochiae metus esset et magna spes in me atque in exercitu meo, solitum dicere, quidvis se perpeti malle, quam videri eguisse auxilio meo: quod ego, officio quaestorio te adductum, reticere de praetore tuo, non moleste ferebam; quamquam, quemadmodum tractarere, audiebam. Ille autem, quum ad Thermum de Parthico bello scriberet, ad me litteram numquam misit; ad quem intelligebat eius belli periculum pertinere. Tantum de auguratu filii sui scripsit ad me; in quo ego misericordia commotus, et quod semper amicissimus Bibulo fui, dedi operam, ut ei quam humanissime scriberem. 7. Ille si omnibus est malevolus, (quod numquam existimavi,) minus offendor in me: sin autem a me est alienior, nihil tibi meae litterae proderunt. Nam, ad senatum quas Bibulus litteras misit, in iis, quod mihi cum illo erat commune, sibi soli attribuit: se ait curasse, ut cum quaestu populi pecunia permutaretur: quod autem meum erat proprium, ut alariis Transpadanis uti negarem, id etiam populo se remisisse scribit: quod vero illius erat solius, id mecum communicat; *Equitibus auxiliariis*, inquit, *quum amplius frumenti postularemus*. Illud vero pusilli animi et ipsa malevolentia ieiuni atque inanis, quod Ariobarzanem, quia senatus per me regem appellavit, mihique commendavit, iste in litteris non regem, sed regis Ariobarzanis filium appellat.

Hóc animo qui súnt, deteriorés fíunt rogáti.

Sed tibi morem gessi: litteras ad eum scripsi, quas quum acceperis, facies quod voles. [Vale.]

XVIII. ARG. Asiae propraetori suadet, ut decedens quaestorem provinciae praeficiat.

(Laodiceae, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. D. Q. THERMO PROPR.

1. Officium meum erga Rhodonem ceteraque mea studia, quae tibi ac tuis praestiti, tibi, homini gratissimo, grata esse vehementer gaudeo, mihique scito in dies maiori curae esse dignitatem tuam: quae quidem a te ipso integritate et clementia tua sic amplificata est, ut nihil addi posse videatur. 2. Sed mihi magis magisque quotidie de rationibus tuis cogitanti placet illud meum consilium, quod initio Aristoni nostro, ut ad me venit, ostendi; graves te suscepturum inimicitias, si adolescens potens et nobilis a te ignominia affectus esset: et hercle sine dubio erit ignominia; habes enim

neminem honoris gradu superiorem. Ille autem, ut omittam nobilitatem, hoc ipso vincit viros optimos hominesque innocentissimos, legatos tuos, quod et quaestor est, et quaestor tuus. Nocere tibi iratum neminem posse perspicio: sed tamen tris fratres, summo loco natos, promptos, non indisertos, te nolo habere iratos, iure praesertim; quos video deinceps tribunos plebis per triennium fore. 3. Tempora autem reipublicae qualia futura sint, quis scit? Mihi quidem turbulenta videntur fore. Cur ego te velim incidere in terrores tribunicios, praesertim quum sine cuiusquam reprehensione quaestoriis legatis quaestorem possis anteferre? Qui si dignum se maioribus suis praebuerit, (ut spero et opto,) tua laus ex aliqua parte fuerit. Sin quid offenderit: sibi totum, nihil tibi offenderit. Quae mihi veniebant in mentem, quae ad te pertinere arbitrabar, quod in Ciliciam proficiscebar, existimavi me ad te oportere scribere. Tu, quod egeris, id velim dii approbent. Sed, si me audies, vitabis inimicitias et posteritatis otio consules. [Vale.]

XIX. ARG. C. Caelium quaestorem nactus hortatur, ut ad se veniat, antequam ipse decedat.

(In Cilicia in castris, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. D. C. CAELIO, L. F. CALDO QUAESTORI DES.

1. Quum optatissimum nuntium accepissem, te mihi quaestorem obtigisse, eo iucundiorem mihi eam sortem sperabam fore, quo diutius in provincia mecum fuisses. Magni enim videbatur interesse ad eam necessitudinem, quam nobis sors tribuisset, consuetudinem quoque accedere. Postea quum mihi nihil neque a te ipso, neque ab ullo alio de adventu tuo scriberetur: verebar, ne ita caderet, quod etiam nunc vereor, ne ante, quam tu in provinciam venisses, ego de provincia decederem. Accepi autem a te missas litteras in Cilicia, quum essem in castris, a. d. x. Kal. Quintiles, scriptas humanissime: quibus facile et officium et ingenium tuum perspici posset. Sed neque unde, neque quo die datae essent, aut quo tempore te exspectarem, significabant: nec is, qui attulerat, a te acceperat, ut ex eo scirem, quo ex loco aut quo tempore essent datae. 2. Quae quum essent incerta, existimavi tamen esse faciundum, ut ad te statores meos et lictores cum litteris mitterem: quas si satis opportuno tempore accepisti, gratissimum mihi feceris, si ad me in Ciliciam quam primum veneris. Nam quod ad me Curius, consobrinus tuus, mihi (ut scis) maxime necessarius; quod item C. Virgilius, propinquus tuus, familiarissimus noster, de te accuratissime scripsit: valet id quidem apud me multum, sicuti debet hominum amicissimorum diligens commendatio: sed tuae litterae, de tua praesertim dignitate et de nostra coniunctione maximi sunt apud me ponderis. Mihi quaestor optatior obtingere nemo potuit. Quamobrem quaecumque a me ornamenta ad te proficiscentur; . . . ut omnes intelligant a me habitam esse rationem tuae maiorumque tuorum dignitatis. Sed id facilius consequar, si ad me in Ciliciam veneris: quod ego et mea et reipublicae et maxime tua interesse arbitror. [Vale.]

73.

LIBER TERTIUS.

I. ARG. Appio, Ciliciae procos., scribit, Phaniam de se et de rep. narraturum. Appium collaudat. Cilicem et utrumque eius libertum, Phaniam et Valerium ICtum, commendat.

(Romae, Pompeio III. et inde a Kal. Sextil. Metello coss. 702.)

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO IMP.

1. Si ipsa respublica tibi narrare posset, quomodo sese haberet, non facilius ex ea cognoscere posses, quam ex liberto tuo Phania: ita est homo non modo prudens, verum etiam (quod iuvet) curiosus. Quapropter ille tibi omnia explanabit. Id et ad brevitatem est aptius, et ad reliquas res providentius. De mea autem benevolentia erga te etsi potes ex eodem Phania cognoscere: tamen videntur etiam aliquae meae partes. Sic enim tibi persuade, carissimum te mihi esse quum propter multas suavitates ingenii, officii, humanitatis tuae, tum quod ex tuis litteris et ex multorum sermonibus intelligo, omnia, quae a me profecta sunt in te, tibi accidisse gratissima. Quod quum ita sit, perficiam profecto, ut longi temporis usuram, qua caruimus, intermissa nostra consuetudine et gratia, et crebritate et magnitudine officiorum meorum sarciam: idque me (quoniam tu ita vis) puto non invita Minerva esse facturum: quam quidem ego, si forte de tuis sumpsero, non solum Pallada, sed etiam Appiada nominabo. 2. Cilix, libertus tuus, antea mihi minus fuit notus: sed ut mihi reddidit a te litteras, plenas et amoris et officii, mirifice ipse suo sermone subsecutus est humanitatem litterarum tuarum. Iucunda mihi eius oratio fuit, quum de animo tuo, de sermonibus, quos de me haberes quotidie, mihi narraret. Quid quaeris? Biduo factus est mihi familiaris: ita tamen, ut Phaniam valde sim desideraturus: quem quum Romam remittes, quod (ut putabamus) celeriter eras facturus, omnibus ei de rebus, quas agi, quas curari a me voles, mandata des velim. 3. L. Valerium, iureconsultum, valde tibi commendo: sed ita etiam, si non est iureconsultus. Melius enim ei cavere volo, quam ipse aliis solet. Valde hominem diligo: est ex meis domesticis atque intimis familiaribus. Omnino tibi agit gratias: sed idem scribit, meas litteras maximum apud te pondus habituras. Id eum ne fallat, te etiam atque etiam rogo. [Vale.]

II. ARG. Appium e Cilicia decessurum successor rogat, ut bene ordinatam sibi tradat provinciam.

(Romae, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. PROCOS. APPIO PULCHRO IMP.

1. Quum et contra voluntatem meam et praeter opinionem accidisset, ut mihi cum imperio in provinciam proficisci necesse esset, in multis et variis molestiis cogitationibusque meis haec una consolatio occurrebat, quod neque tibi amicior, quam ego sum, quisquam posset succedere, neque ego ab ullo provinciam accipere, qui mallet eam mihi quam maxime aptam explicatamque tradere. Quodsi tu quoque eamdem de mea voluntate erga te spem habes, ea te profecto numquam fallet. A te maximo opere, pro nostra summa coniunctione tuaque singulari humanitate, etiam atque etiam quaeso et peto, ut, quibuscumque rebus poteris, (poteris autem plurimis,) prospicias et consulas

rationibus meis. 2. Vides ex senatusconsulto provinciam esse habendam. Si eam quoad eius facere potueris, quam expeditissimam mihi tradideris, facilior erit mihi quasi decursus mei temporis. Quid in eo genere efficere possis, tui consilii est. Ego te, quod tibi veniet in mentem mea interesse, valde rogo. Pluribus verbis ad te scriberem, si aut tua humanitas longiorem orationem exspectaret, aut id fieri nostra amicitia pateretur, aut res verba desideraret ac non pro se ipsa loqueretur. Hoc velim tibi persuadeas, si rationibus meis a te provisum esse intellexero, magnam te ex eo et perpetuam voluptatem esse capturum. Vale.

III. ARG. Brundisii invento Appii legato suum exspectat. Rogat, ne, quum impediente Sulpicio cos. nulla sibi scripta sint supplementa, Appius suos milites dimittat.

(Brundisii, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO.

1. A. D. XI. Kalendas Iunias Brundisium quum venissem, Q. Fabius, legatus tuus, mihi praesto fuit, eaque me ex tuis mandatis monuit, quae non modo mihi, ad quem pertinebant, sed universo senatui venerant in mentem, praesidio firmiori opus esse ad istam provinciam. Censebant enim omnes fere, ut in Italia supplementum meis et Bibuli legionibus scriberetur. Id quum Sulpicius consul passurum se negaret, multa nos quidem questi sumus: sed tantus consensus senatus fuit, ut mature proficisceremur, parendum ut fuerit: itaque fecimus. Nunc, quod a te petii litteris iis, quas Romae tabellariis tuis dedi, velim tibi curae sit, ut, quae successori coniunctissimo et amicissimo commodare potest is, qui provinciam tradit, ea, pro nostra consociatissima voluntate, cura ac diligentia tua complectare; ut omnes intelligant, nec me benevolentiori cuiquam succedere, nec te amiciori potuisse provinciam tradere. 2. Ex iis litteris, quarum ad me exemplum misisti, quas in senatu recitari voluisti, sic intellexeram, permultos a te milites esse dimissos: sed mihi Fabius idem demonstravit, id te cogitasse facere: sed quum ipse a te discederet, integrum militum numerum fuisse. Id si ita est, pergratum mihi feceris, si istas exiguas copias, quas habuisti, quam minime imminueris: qua de re senatusconsulta, quae facta sunt, ad te missa esse arbitror. Equidem pro eo, quanti te facio, quidquid feceris, approbabo: sed te quoque confido ea facturum, quae mihi intelliges maxime esse accommodata. Ego C. Pomptinium, legatum meum, Brundisii exspectabam: eumque ante Kalendas Iun. Brundisium venturum arbitrabar. Qui quum venerit, quae primum navigandi nobis facultas data erit, utemur. [Vale.]

IV. ARG. Exspectat L. Clodium cum mandatis. Suum studium pollicetur, cuius caussas exponit.

(Brundisii, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO.

1. Pridie Nonas Iun. quum essem Brundisii, litteras tuas accepi: quibus erat scriptum, te L. Clodio mandasse, quae illum mecum loqui velles. Eum sane exspectabam, ut ea, quae a te afferret, quam primum cognoscerem. 2. Meum studium erga te et officium tametsi multis iam rebus spero tibi esse cognitum, tamen in iis maxime declarabo, quibus plurimum significare potero, tuam mihi existimationem et dignitatem carissimam esse. Mihi et Q. Fabius Virgilianus et C. Flaccus, Lucii filius, et diligentissime M. Octavius, Cnaei filius, demonstravit, me a te plurimi fieri: quod egomet multis argumentis iam antea iudicaram, maximeque illo *libro augurali*, quem ad me amantissime scriptum, suavissimum misisti. 2. Mea in te omnia summa necessitudinis officia constabunt. Nam quum te ipsum, ex quo tempore tu me diligere coepisti, quotidie pluris feci, tum accesserunt etiam coniunctiones necessariorum tuorum. Duo enim duarum aetatum plurimi facio, Cn. Pompeium, filiae tuae socerum, et M. Brutum, generum tuum: collegiique coniunctio, praesertim tam honorifice a te approbata, non mediocre vinculum mihi quidem attulisse videtur ad voluntates nostras copulandas. Sed et si Clodium convenero, ex illius sermone ad te scribam plura: et ipse operam dabo, te ut quam primum videam. Quod scribis tibi manendi caussam eam fuisse, ut me convenires, id mihi, ne mentiar, est gratum. [Vale.]

V. ARG. Appio gratias agit, danti operam, ut expeditam provinciam traderet, et viam describit, ut Appio conveniendi sui potestatem faciat. (Tra[illegible], R[illegible], M[illegible] 70[illegible])

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO.

1. Tralles veni a. d. VI. Kalend. Sextiles. Ibi mihi praesto fuit L. Lucilius cum litteris mandatisque tuis: quo quidem homine neminem potuisti nec mihi amiciorem, nec (ut arbitror) ad ea cognoscenda, quae scire volebam, aptiorem prudentioremve mittere. Ego autem et tuas litteras legi libenter et audivi Lucilium diligenter. Nunc, quoniam et tu ita sentis, (scribis enim, quae de nostris officiis ego ad te scripserim, etsi tibi iucunda fuerint, tamen, quoniam ex alto repetita sint, non necessaria te putasse;) et re vera, confirmata amicitia et perspecta fide, commemoratio officiorum supervacanea est; eam partem orationis praetermittam: tibi tamen agam, ut debeo, gratias. Animadverti enim et didici ex tuis litteris, te omnibus in rebus habuisse rationem, ut mihi consuleres praestitueresque et praeparares quodammodo omnia, quo mea ratio facilior et solutior esse posset. 2. Hoc tuum officium quum mihi gratissimum esse dicam, sequitur illud, ut te existimare velim, mihi magnae curae fore atque esse iam, primum ut ipse tu tuique omnes, deinde ut etiam reliqui scire possint, me tibi esse amicissimum. Quod quibus adhuc non satis est perspectum, ii mihi nolle magis, nos hoc animo esse, quam non intelligere videntur. Sed profecto intelligent: neque enim obscuris personis nec parvis in caussis res agetur. Sed haec fieri melius, quam dici aut scribi volo. 3. Quod itinerum meorum ratio te nonnullam in dubitationem videtur adducere, visurusne me sis in provincia; ea res sic se habet. Brundisii quum loquerer cum Phania, liberto tuo, veni in eum sermonem, ut dicerem, libenter me ad eam partem provinciae primum esse venturum, quo te maxime velle arbitrarer. Tunc mihi ille dixit, quod classe tu velles decedere, per fore accommodatum tibi, si ad Sidam, *[maritimam partem provinciae] navibus accessissem. Dixi me esse facturum: itaque fecissem, nisi mihi L. Clodius noster Corcyrae dixisset, minime id esse faciendum: te Laodiceae fore ad meum adventum. Erat id mihi multo brevius multoque commodius, quum praesertim te ita malle arbitrarer. 4. Tua ratio postea est commutata. Nunc, quid fieri possit, tu facillime statues. Ego tibi meum consilium exponam. Pridie Kal. Sextil. puto me Laodiceae fore: ibi perpaucos dies, dum pecunia accipitur, quae mihi ex publica permutatione debetur, commorabor. Deinde iter faciam ad exercitum, ut circiter Idus Sextil. putem

me ad Iconium fore. Sed si quid nunc me fallit in scribendo, (procul enim aberam ab re ipsa et a locis,) simul ac progredi coepero, quam celerrime potero, et quam creberrimis litteris faciam, ut tibi nota sit omnis ratio dierum atque itinerum meorum. Oneris tibi imponere nec audeo quidquam nec debeo. Sed, quod tuo commodo fieri possit, utriusque nostrum magni interest, ut te videam ante, quam decedas. Quam facultatem si quis casus eripuerit, mea tamen in te omnia officia constabunt, non secus ac si te vidissem. Tibi de nostris rebus nihil sum ante mandaturus per litteras, quam desperaro coram me tecum agere posse. 5. Quod te a Scaevola petiisse dicis, ut, dum tu abesses, ante adventum meum provinciae praeesset; eum ego Ephesi vidi, fuitque mecum familiariter tridnum illud, quod ego Ephesi commoratus sum, nec ex eo quidquam audivi, quod sibi a te mandatum diceret. Ac sane vellem potuisset obsequi voluntati tuae: non enim arbitror noluisse. [Vale.]

VI. ARG. Iterum rogat Appium, ut locum constituat, ubi conveniaut. (In itinere per Cappadociam, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO.

1. **Q**uum meum factum cum tuo comparo, etsi non magis mihi faveo in nostra amicitia tuenda, quam tibi: tamen multo magis meo facto delector, quam tuo. Ego enim Brundisii quaesivi ex Phania, cuius mihi videbar et fidelitatem erga te perspexisse et nosse locum, quem apud te is teneret, quam in partem provinciae maxime putaret te velle ut in succedendo primum venirem. Quum ille mihi respondisset, nihil me tibi gratius facere posse, quam si ad Sidam navigassem: etsi minus dignitatis habebat ille adventus, et ad multas res mihi minus erat aptus, tamen ita me dixi facturum. 2. Idem ego quum L. Clodium Corcyrae convenissem, hominem ita tibi coniunctum, ut mihi, cum illo quum loquerer, tecum loqui viderer: dixi ei, me ita facturum esse, ut in eam partem, quam Phania rogasset, primum venirem. Tunc ille, mihi quum gratias egisset, magno opere a me petivit, ut Laodiceam protinus irem: te in prima provincia velle esse, ut quam primum decederes: quin, nisi ego successor essem, quem tu cuperes videre, te antea, quam tibi successum esset, decessurum fuisse: quod quidem erat consentaneum cum iis litteris, quas ego Romae acceperam; ex quibus perspexisse mihi videbar, quam festinares decedere. Respondi Clodio, me ita esse facturum, ac multo quidem libentius, quam si illud esset faciendum, quod promiseram Phaniae. Itaque et consilium mutavi, et ad te statim mea manu scriptas litteras misi: quas quidem ex tuis litteris intellexi satis mature ad te esse perlatas. 3. Hoc ego meo facto valde delector. Nihil enim potuit fieri amantius. Considera nunc vicissim tuum. Non modo ibi non fuisti, ubi me quam primum videre posses, sed eo discessisti, quo ego te ne persequi quidem possem triginta diebus, qui tibi ad decedendum lege (ut opinor) Cornelia constituti essent: ut tuum factum iis, qui, quo animo inter nos simus, ignorent, alieni hominis (ut lenissime dicam) et fugientis congressum, meum vero, coniunctissimi et amicissimi esse videatur. 4. Ac mihi tamen ante, quam in provinciam venirem, redditae sunt a te litterae: quibus etsi te Tarsum proficisci demonstrabas, tamen mihi non dubiam spem mei conveniendi afferebas: quum interea, credo equidem, malevoli homines, (late enim patet hoc vitium,) sed tamen probabilem materiam nacti sermonis, ignari meae constantiae, conabantur alienare a te voluntatem meam: qui te forum Tarsi agere, statuere multa, decernere, iudicare, dicerent, quum posses iam suspicari, tibi esse successum: quae ne ab iis quidem fieri solerent, qui brevi tempore sibi succedi putarent. 5. Horum ego sermone non movebar: quin etiam, (credas mihi velim,) si quid tu ageres, levari me putabam molestia; et ex annua provincia, quae mihi longa videretur, prope iam undecim mensium provinciam factam esse gaudebam, si absenti mihi unius mensis labor detractus esset. Illud (vere dicam) me movet, in tanta militum paucitate abesse tres cohortes, quae sint plenissimae: nec me scire, ubi sint. Molestissime autem fero, quod, te ubi visurus sim, nescio: eoque ad te tardius scripsi, quod quotidie te ipsum exspectabam; quum interea ne litteras quidem ullas accepi, quae me docerent, quid ageres, aut ubi te visurus essem. Itaque virum fortem mihique in primis probatum, Antonium, praefectum evocatorum, misi ad te, cui, si tibi videretur, cohortes traderes: ut, dum tempus anni esset idoneum, aliquid negotii gerere possem. In quo, tuo consilio ut me sperarem esse usurum, et amicitia nostra et litterae tuae fecerant: quod ne nunc quidem despero. Sed plane, quando aut ubi te visurus sim, nisi ad me scripseris, ne suspicari quidem possum. 6. Ego, ut, me tibi amicissimum esse, et aequi et iniqui intelligant, curabo. De tuo in me animo iniquis secus existimandi videris nonnihil loci dedisse. Id si correxeris, mihi valde gratum erit. Et, ut habere rationem possis, quo loco me salva lege Cornelia convenias, ego in provinciam veni pridie Kal. Sext.; iter in Ciliciam facio per Cappadociam; castra movi ab Iconio pridie Kalendas Sept. Nunc tu et ex diebus, et ex ratione itineris, si putabis me esse conveniendum, constitues, quo loco id commodissime fieri possit, et quo die. [Vale.]

VII. ARG. Querelam Appii et dubitationem refellit, seque amicissimum fore confirmat. (Laodiceae, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO.

1. **P**luribus verbis ad te scribam, quum plus otii nactus ero. Haec scripsi subito, quum Bruti pueri Laodiceae me convenissent et se Romam properare dixissent. Itaque nullas iis, praeterquam ad te et ad Brutum, dedi litteras. 2. Legati Appiani mihi volumen a te plenum querelae iniquissimae reddiderunt, quod eorum aedificationem litteris meis impedissem. Eadem autem epistola petebas, ut eos quam primum, ne in hiemem inciderent, ad facultatem aedificandi liberarem; et simul peracute querebare, quod eos tributa exigere vetarem prius, quam ego re cognita permisissem: genus enim quoddam fuisse impediendi, quum ego cognoscere non possem, nisi quum ad hiemem me ex Cilicia recepissem. 3. Ad omnia accipe et cognosce aequitatem expostulationis tuae. Primum, quum ad me aditum esset ab iis, qui dicerent a se intolerabilia tributa exigi, quid habuit iniquitatis me scribere, ne facerent ante, quam ego rem caussamque cognossem? Non poteram, credo, ante hiemem: sic enim scribis. Quasi vero ad cognoscendum ego ad illos, non illi ad me venire debuerint. Tam longe? inquis. Quid? quum dabas iis litteras, per quas mecum agebas, ne eos impedirem, quo minus ante hiemem aedificarent, non eos ad me venturos arbitrabare? Tametsi id quidem fecerunt ridicule. Quas enim litteras afferebant, ut opus aestate facere possent, eas mihi post brumam reddiderunt. Sed scito, et multo

plures esse, qui de tributis recusent, quam qui exigi velint, et me tamen, quod te velle existimem, esse facturum. De Appianis hactenus. 4. A Pausania, Lentuli liberto, accenso meo, audivi, quum diceret te secum esse questum, quod tibi obviam non prodissem. Scilicet contempsi te, nec potest fieri me quidquam superbius! Quum puer tuus ad me secunda fere vigilia venisset, isque te ante lucem Iconium mihi venturum nuntiasset, incertum[que], utra via, quum essent duae: altera Varronem, tuum familiarissimum, altera Q. Leptam, praefectum fabrum meum, tibi obviam misi: mandavi utrique eorum, ut ante ad me excurrerent, ut tibi obviam prodire possem. Currens Lepta venit mihique nuntiavit te iam castra praetergressum esse. Confestim Iconium veni. Cetera iam tibi nota sunt. An ego tibi obviam non prodirem? primum Appio Claudio? deinde imperatori? deinde more maiorum? deinde, quod caput est, amico? praesertim quum in isto genere multo etiam ambitiosius facere soleam, quam honos meus et dignitas postulat. Sed haec hactenus. 5. Illud idem Pausanias dicebat te dixisse: Quidni? Appius Lentulo, Lentulus Appio processit obviam: Cicero Appio noluit? Quaeso, etiamne tu has ineptias, homo (mea sententia) summa prudentia, multa etiam doctrina, plurimo rerum usu, addo urbanitatem, quae est virtus, ut Stoici rectissime putant, ullam Appietatem aut Lentulitatem valere apud me plus, quam ornamenta virtutis, existimas? Quum ea consecutus nondum eram, quae sunt hominum opinionibus amplissima: tamen ista vestra nomina numquam sum admiratus: viros eos, qui ea vobis reliquissent, magnos arbitrabar. Postea vero, quam ita et cepi et gessi maxima imperia, ut mihi nihil neque ad honorem neque ad gloriam deesse putarem, superiorem quidem numquam, sed parem vobis me speravi esse factum. Nec, mehercule, aliter vidi existimare vel Cn. Pompeium, quem omnibus, qui umquam fuerunt, vel P. Lentulum, quem mihi ipsi antepono. Tu si aliter existimas, nihil errabis, si paullo diligentius, (ut, quid sit *εὐγένεια*, quid *ἐξοχή*, intelligas,) Athenodorus, Sandonis filius, quid de his rebus dicat, attenderis. 6. Sed, ut ad rem redeam, me tibi non amicum modo, verum etiam amicissimum existimes velim. Profecto omnibus meis officiis efficiam, ut ita esse vere possis iudicare. Tu autem si id agis, ut minus mea caussa, dum ego absim, debere videaris, quam ego tua laborarim: libero te ista cura.

— Παρ' ἐμοί γε καὶ ἄλλοι,
οἵ κέ με τιμήσουσι, μάλιστα δὲ μητίετα Ζεύς.

Si autem natura es *φιλαίτιος*, illud non perficies, quo minus tua caussa velim: hoc assequere, ut, quam in partem tu accipias, minus laborem. Haec ad te scripsi liberius, fretus conscientia officii mei benevolentiaeque, quam a me certo iudicio susceptam, quoad tu voles, conservabo. [Vale.]

VIII. ARG. Appium docet non debere malignis aliorum sermonibus credere, nec temere suis indulgere suspicionibus. Deinde eius de urbanis rebus litteras sibi gratas fuisse et promissas de suis acceptas fore ostendit. Tum rogat, ne provinciam sibi prorogari patiatur. Postremo de Parthis scribit et crebras poscit litteras.

(In castris ad Mopsuhestiam, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. PROCOS. S. D. APPIO PULCHRO IMP.

1. Etsi, quantum ex tuis litteris intelligere potui, videbam, te hanc epistolam, quum ad Urbem esses, esse lecturum, refrigerato iam levissimo sermone hominum provincialium: tamen, quum tu tam multis verbis ad me de improborum oratione scripsisses, faciendum mihi putavi, ut tuis litteris brevi responderem. 2. Sed prima duo capita epistolae tuae tacita mihi quodammodo relinquenda sunt. Nihil enim habent, quod aut definitum sit aut certum, nisi me vultu et taciturnitate significasse, tibi non esse amicum; idque pro tribunali, quum aliquid ageretur, et nonnullis in conviviis intelligi potuisse. Hoc totum nihil esse, possum intelligere: sed quum sit nihil, ne quid dicatur quidem, intelligo. Illud quidem scio, meos multos et illustres, et ex superiore, et ex aequo loco sermones habitos cum tua summa laude et cum magna sollicitudine significationis nostrae familiaritatis ad te vere potuisse deferri. Nam, quod ad legatos attinet, quid a me fieri potuit aut elegantius aut iustius, quam ut sumptus egentissimarum civitatum minuerem, sine ulla imminutione dignitatis tuae, praesertim ipsis civitatibus postulantibus? Nam mihi totum genus legationum tuo nomine proficiscentium notum non erat. Apameae quum essem, multarum civitatum principes ad me detulerunt, sumptus decerni legatis nimis magnos, quum solvendo civitates non essent. 3. Hic ego multa simul cogitavi. Primum te, hominem non solum sapientem, verum etiam (ut nunc loquimur) urbanum, non arbitrabar genere isto legationum delectari: idque me arbitror Synnadis pro tribunali multis verbis disputavisse: primum, Appium Claudium senatui populoque Romano, non Midaeensium testimonio, (in ea enim civitate mentio facta est,) sed sua sponte, esse laudatum: deinde me ista vidisse accidere multis, ut eorum caussa legationes Romam venirent, sed his legationibus non meminisse ullum tempus laudandi aut locum dari: studia mihi eorum placere, quod in te bene merito grati essent: consilium totum videri minime necessarium. Si autem vellent declarare in eo officium suum, laudaturum me, si qui suo sumptu functus esset officio: concessurum, si legitimo: non permissurum, si infinito. Quid enim reprehendi potest, nisi quod addis, visum esse quibusdam edictum meum quasi consulto ad istas legationes impediendas esse accommodatum? Iam non tam mihi videntur iniuriam facere, si qui haec disputant, quam si cuius aures ad hanc disputationem patent. 4. Romae composui edictum: nihil addidi, nisi quod publicani me rogarunt, quum Samum ad me venissent, ut de tuo edicto totidem verbis transferrem in meum. Diligentissime scriptum caput est, quod pertinet ad minuendos sumptus civitatum: quo in capite sunt quaedam nova, salutaria civitatibus, quibus ego magno opere delector. Hoc vero, ex quo suspicio nata est, me exquisisse aliquid, in quo te offenderem, tralaticium est. Neque enim eram tam desipiens, ut privatae rei caussa legari putarem, qui et tibi non privato, et pro re non privata sua, sed publica, non privato, sed in publico orbis terrae consilio, id est in senatu, ut gratias agerent, mittebantur: neque, quum edixi, ne quis iniussu meo proficisceretur, exclusi eos, qui me in castra, et qui trans Taurum persequi non possent. Nam id est maxime in tuis litteris ridendum. Quid enim erat, quod me persequerentur in castra, Taurumve transirent, quum ego Laodicea usque ad Iconium iter ita fecerim, ut me omnium illarum dioecesium, quae cis Taurum sunt, omniumque earum civitatum magistratus legationesque convenirent? 5. Nisi forte postea coeperunt legare, quam ego Taurum transgressus sum: quod certe non ita est. Quum enim Laodiceae, quum Apa-

meae, quum Synnadis, quum Philomelii, quum Iconii essem: quibus in oppidis omnibus commoratus sum: omnes iam istius generis legationes erant constitutae. Atque hoc tamen te scire volo, me de isto sumptu legationum aut minuendo aut remittendo decrevisse nihil, nisi quod principes civitatum a me postulassent: ne in venditionem tributorum et illam acerbissimam exactionem (quam tu non ignoras) capitum atque ostiorum inducerentur sumptus minime necessarii. Ego autem quum hoc suscepissem, non solum iustitia, sed etiam misericordia adductus, ut levarem miseriis perditas civitates et perditas maxime per magistratus suos, non potui in illo sumptu non necessario negligens esse. Tu, si istiusmodi sermones ad te delati de me sunt, non debuisti credere. Si autem hoc genere delectaris, ut, quae tibi in mentem veniant, aliis attribuas: genus sermonis inducis in amicitiam minime liberale. Ego si in provincia detrahere de tua fama umquam cogitassem, non ad generum tuum Lentulum, neque ad libertum tuum Brundisii, neque ad praefectum fabrum Corcyrae, quem in locum me venire velles, retulissem. Quare potes, doctissimis hominibus auctoribus, quorum sunt de amicitia gerenda praeclarissime scripti libri, genus hoc totum orationis tollere: *disputabant; ego contra disserebam: dicebant; ego negabam.* 6. An mihi de te nihil esse dictum umquam putas? ne hoc quidem, quod, quum me Laodiceam venire voluisses, Taurum ipse transisti? quod iisdem diebus meus conventus erat Apameae, Synnadis, Philomelii: tuus Tarsi? Non dicam plura, ne, in quo te obiurgem, id ipsum videar imitari. Illud dicam, ut sentio: si ista, quae alios loqui dicis, ipse sentis; tua summa culpa est: sin autem alii tecum haec loquuntur; tua tamen, quod audis, culpa nonnulla est. Mea ratio in tota amicitia nostra constans et gravis reperietur. Quod si qui me astutiorem fingit: quid potest esse callidius, quam, quum te absentem semper defenderim, quum praesertim mihi usu venturum non arbitrarer, ut ego quoque absens a te defendendus essem, nunc committere, ut tu iure optimo me absentem deserere posses? 7. Unum genus excipio sermonis, in quo persaepe aliquid dicitur, quod te putem nolle dici: si aut legatorum tuorum cuipiam, aut praefectorum aut tribunorum militum male dicitur: quod tamen ipsum non mehercule adhuc accidit me audiente, ut aut gravius diceretur, aut impurius, quam mecum Corcyrae Clodius est locutus; quum in eo genere maxime quereretur, te aliorum improbitate minus felicem fuisse. Hos ego sermones, quod et multi sunt, et tuam existimationem, ut ego sentio, non offendunt, lacessivi numquam; sed non valde repressi. Si quis est, qui neminem bona fide in gratiam putet redire posse: non nostram is perfidiam coarguit, sed indicat suam; simulque non de me is peius, quam de te existimat. Sin autem quem mea instituta in provincia non delectant, et quadam dissimilitudine institutorum meorum ac tuorum laedi se putat, quum uterque nostrum recte fecerit, sed non idem uterque secutus sit: hunc ego amicum habere non curo. 8. Liberalitas tua, ut hominis nobilissimi, latius in provincia patuit: nostra si angustior, (etsi de tua prolixa beneficaque natura limavit aliquid posterior annus, propter quamdam tristitiam temporum,) non debent mirari homines, quum et natura semper ad largiendum ex alieno fuerim restrictior, et temporibus, quibus alii moventur, iisdem ego movear:

me esse acerbum sibi, ut sim dulcis mihi.

9. De rebus urbanis quod me certiorem fecisti, quum per se mihi gratum fuit, tum quod significasti, tibi omnia mea mandata curae fore. In quibus unum illud te praecipue rogo, ut cures, ne quid mihi ad hoc negotii aut oneris accedat aut temporis: Hortensiumque, nostrum collegam et familiarem, roges, ut, si umquam mea caussa quidquam aut sensit, aut fecit, de hac quoque sententia bima decedat: quia mihi nihil potest esse inimicius. 10. De nostris rebus quod scire vis: Tarso Nonis Octobr. Amanum versus profecti sumus. Haec scripsi postridie eius diei, quum castra haberem in agro Mopsuhestiae. Si quid egero, scribam ad te: neque domum umquam ad meos litteras mittam, quin adiungam eas, quas tibi reddi velim. De Parthis quod quaeris, fuisse nullos puto. Arabes qui fuerunt, admixto Parthico ornatu, dicuntur omnes revertisse. Hostem esse in Syria negant ullum. Tu vellem ad me quam saepissime et de tuis rebus scribas et de meis et de omni reipublicae statu: de quo sum sollicitus eo magis, quod ex tuis litteris cognovi Pompeium nostrum in Hispaniam iturum. [Vale.]

IX. ARG. Appii litteras ex Urbe scriptas laudat, spem triumphi ei gratulatur: hortatur eumdem, ut absolvat libros augurales, et rogat, ut supplicationem sibi decernendam curet.

(In Cilicia, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO.

1. Vix tandem legi litteras dignas Appio Clodio, plenas humanitatis, officii, diligentiae. Aspectus videlicet Urbis tibi tuam pristinam urbanitatem reddidit. Nam, quas ex itinere ante, quam ex Asia egressus esses, ad me litteras misisti, unas de legatis a me prohibitis proficisci, alteras de Appianorum aedificatione impedita legi perinvitus. Itaque conscientia meae constantis erga te voluntatis rescripsi tibi subiratus. Iis vero litteris lectis, quas Philotimo liberto meo dedisti, cognovi intellexique in provincia multos fuisse, qui nos, quo animo inter nos sumus, esse nollent; ad Urbem vero ut accesseris, vel potius ut primum tuos videris, cognosse te ex iis, qua in te absentem fide, qua in omnibus officiis tuendis erga te observantia et constantia fuissem. Itaque quanti illud me aestimare putas, quod est in tuis litteris scriptum: si quid inciderit, quod ad meam dignitatem pertineat, etsi vix fieri possit, tamen te parem mihi gratiam relaturum? Tu vero facile facies. Nihil est enim, quod studio et benevolentia, vel amore potius, effici non possit. 2. Ego, etsi et ipse ita iudicabam, et fiebam crebro a meis per litteras certior; tamen maximam laetitiam cepi ex tuis litteris de spe minime dubia et plane explorata triumphi tui: neque vero ob eam caussam, quo ipse facilius consequerer; nam id quidem ἐπικούρειον est: sed, mehercule, quod tua dignitas atque amplitudo mihi est ipsa cara per se. Quare quoniam plures tu habes, quam ceteri, quos scias in hanc provinciam proficisci, quod te adeunt fere omnes, si quid velis: gratissimum mihi feceris, si ad me, simul atque adeptus eris, quod et tu confidis et ego opto, litteras miseris. Longi subsellii (ut noster Pompeius appellat) iudicatio et mora si quem tibi item unum alterumve diem abstulerit: (quid enim potest amplius?) tua tamen dignitas suum locum obtinebit. Sed, si me diligis, si a me diligi vis, ad me litteras, ut quam primum laetitia afficiar, mittito. 3. Et velim, reliquum quod est promissi ac muneris tui, mihi persolvas. Quum ipsam cognitionem iuris augurii consequi

cupio, tum mehercule tuis incredibiliter studiis erga me muneribusque delector. Quod autem a me tale quiddam desideras, sane mihi considerandum est, quonam te remunerer potissimum genere: nam profecto non est meum, qui in scribendo (ut soles admirari) tantum industriae ponam, committere, ut in scribendo negligens fuisse videar: praesertim quum id non modo negligentis, sed etiam ingrati animi crimen futurum sit. Verum haec videbimus. 4. Illud, quod polliceris, velim pro tua fide diligentiaque, et pro nostra, non instituta, sed iam inveterata amicitia cures, enitare, ut supplicatio nobis quam honorificentissime quam primumque decernatur. Omnino serius misi litteras, quam vellem: in quo quum difficultas navigandi fuit odiosa, tum in ipsum discessum senatus incidisse credo litteras meas. Sed id feci adductus auctoritate et consilio tuo: idque a me recte factum puto, quod non statim, ut appellatus imperator sim, sed aliis rebus additis aestivisque confectis litteras miserim. Haec igitur tibi erunt curae, quemadmodum ostendis, meque totum et mea et meos commendatos habebis. [Vale.]

X. ARG. Appium a Dolabella se insciente accusatum neque a se impeditam esse legationem docet. Quae de rebus in provincia a se gestis addiderat, interciderunt, aut ab ipso Cicerone fortasse sunt detracta. Denique auguratur, censuram ei delatum iri. (Laodiceae, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO.

1. Quum est ad nos allatum de temeritate eorum, qui tibi negotium facesserent, etsi graviter primo nuntio commotus sum, quod nihil tam praeter opinionem meam accidere potuit: tamen, ut me collegi, cetera mihi facillima videbantur, quod et in te ipso maximam spem, et in tuis magnam habebam, multaque mihi veniebant in mentem, quamobrem istum laborem tibi etiam honori putarem fore. Illud plane moleste tuli, quod certissimum et iustissimum triumphum hoc invidorum consilio esse tibi ereptum videbam. Quod tu si tanti facies, quanti ego semper iudicavi faciendum esse, facies sapienter, et ages victor ex inimicorum dolore triumphum iustissimum. Ego enim plane video fore, nervis, opibus, sapientia tua, vehementer ut inimicos tuos poeniteat intemperantiae suae. De me tibi, contestans omnes deos, promitto atque confirmo, me pro tua dignitate (malo enim sic * dicere, quam pro salute,) in hac provincia, cui tu praefuisti, rogando deprecatoris, laborando propinqui, auctoritate cari hominis (ut spero) apud civitates, gravitate imperatoris suscepturum officia atque partes. Omnia volo a me et postules et exspectes: vincam meis officiis cogitationes tuas. 2. Q. Servilius perbreves mihi a te litteras reddidit, quae mihi tamen nimis longae visae sunt: iniuriam enim mihi fieri putabam, quum rogabar. Nollem accidisset tempus, in quo perspicere posses, quanti te, quanti Pompeium, quem unum ex omnibus facio, ut debeo, plurimi, quanti Brutum facerem: quamquam in consuetudine quotidiana perspexisses, sicut perspicies: sed, quoniam accidit, si quid a me praetermissum erit, commissum facinus et admissum dedecus confitebor. 3. Pomptinius, qui a te tractatus est praestanti ac singulari fide, cuius tui beneficii sum ego testis, praestat tibi memoriam benevolentiamque, quam debet: qui, quum maximis rebus suis coactus, a me invitissimo decessisset, tamen, ut vidit interesse tua, conscendens iam navem, Epheso Laodiceam revertit. Talia te quum studia videam habiturum esse innumerabilia, plane dubitare non possum, quin tibi amplitudo ista sollicitudo futura sit. Si vero effeceris *, ut censores creentur, et si ita gesseris censuram, ut et debes et potes, non tibi solum, sed tuis omnibus video in perpetuum summo te praesidio futurum. Illud pugna et enitere, ne quid nobis temporis prorogetur: ut, quum hic tibi satisfecerimus, istic quoque nostram in te benevolentiam navare possimus. 4. Quae de hominum atque ordinum omnium erga te studiis scribis ad me, minime mihi miranda et maxime iucunda acciderunt: eademque ad me perscripta sunt a familiaribus meis. Itaque capio magnam voluptatem, quum tibi, cuius mihi amicitia non solum ampla, sed etiam iucunda est, ea tribui, quae debeantur; tum vero remanere etiam nunc in civitate nostra studia, prope omnium consensu, erga fortes et industrios viros: quae mihi ipsi una semper tributa merces est laborum et vigiliarum mearum. 5. Illud vero mihi permirum accidit, tantam temeritatem fuisse in eo adolescente, cuius ego salutem duobus capitis iudiciis summa contentione defendi, ut, tuis inimicitiis suscipiendis, oblivisceretur patroni omnium fortunarum ac rationum suarum: praesertim quum tu omnibus vel ornamentis vel praesidiis redundares, illi (ut levissime dicam) multa deessent; cuius sermo stultus et puerilis erat iam antea ad me a M. Caelio, familiari nostro, perscriptus: de quo item sermone multa scripta sunt abs te. Ego autem citius cum eo, qui tuas inimicitias suscepisset, veterem coniunctionem diremissem, quam novam conciliassem: neque enim de meo erga te studio dubitare debes, neque id est obscurum cuiquam in provincia, nec Romae fuit. 6. Sed tamen significatur in tuis litteris suspicio quaedam et dubitatio tua: de qua alienum tempus est mihi tecum expostulandi, purgandi autem mei necessarium. Ubi enim ego cuiquam legationi fui impedimento, quo minus Romam ad laudem tuam mitteretur? aut in quo potui, si te palam odissem, minus, quod tibi obesset, facere? si clam, magis aperte inimicus esse? Quod si essem ea perfidia, qua sunt ii, qui in nos haec conferunt: tamen ea stultitia certe non fuissem, ut aut in obscuro odio apertas inimicitias, aut, in quo tibi nihil nocerem, summam ostenderem voluntatem nocendi. Ad me adire quosdam memini, nimirum ex Epicteto, qui dicerent, nimis magnos sumptus legatis decerni: quibus ego non tam imperavi, quam censui, sumptus legatis quam maxime ad legem Corneliam decernendos. Atque in eo ipso me non perseverasse, testes sunt rationes civitatum, in quibus, quantum quaeque voluit, legatis tuis datum induxit. 7. Te autem quibus mendaciis homines levissimi onerarunt! non modo sublatos sumptus, sed etiam a procuratoribus eorum, qui iam profecti essent, repetitos et ablatos: eamque caussam multis omnino non eundi fuisse. Quererer tecum atque expostularem, ni, ut supra scripsi, purgare me tibi hoc tuo tempore, quam accusare te mallem, idque putarem esse rectius. Itaque nihil de te, quod credideris, de me, quamobrem non debueris credere, pauca dicam. Nam si me virum bonum, si dignum iis studiis eaque doctrina, cui me a pueritia dedi, si satis magni animi, non minimi consilii in maximis rebus perspectum habes; nihil in me, non modo perfidiosum et insidiosum et fallax in amicitia, sed ne humile quidem aut ieiunum debes agnoscere. 8. Sin autem me astutum et occultum iuvat fingere: quid est, quod minus cadere in eiusmodi na-

turam possit, quam aut florentissimi hominis aspernari benevolentiam, aut eius existimationem oppugnare in provincia, cuius laudem domi defenderis? aut in ea re animum ostendere inimicum, in qua nihil obsis? aut id eligere ad perfidiam, quod ad indicandum odium apertissimum sit, ad nocendum levissimum? Quid erat autem, cur ego in te tam implacabilis essem, quum te ex fratre meo ne tunc quidem, quum tibi prope necesse esset eas agere partes, inimicum mihi fuisse cognossem? Quum vero reditum nostrum in gratiam uterque expetisset: quid in consulatu tuo frustra mecum egisti, quod me aut facere aut sentire voluisses? Quid mihi mandasti, quum te Puteolis prosequerer, in quo non exspectationem tuam diligentia mea vicerim? 9. Quod si id est maxime astuti, omnia ad suam utilitatem referre: quid mihi tandem erat utilius, quid commodis meis aptius, quam hominis nobilissimi atque honoratissimi coniunctio: cuius opes, ingenium, liberi, affines, propinqui, mihi magno vel ornamento vel praesidio esse possent? Quae tamen ego omnia in expetenda amicitia tua, non astutia quadam, sed aliqua potius sapientia, secutus sum. Quid? illa vincula, quibus quidem libentissime astringor, quanta sunt! studiorum similitudo, suavitas consuetudinis, delectatio vitae atque victus, sermonis societas, litterae interiores. Atque haec domestica. Quid illa tandem popularia? Reditus illustris in gratiam? in quo ne per imprudentiam quidem errari potest sine suspicione perfidiae. Amplissimi sacerdotii collegium? in quo non modo amicitiam violari apud maiores nostros fas non erat, sed ne cooptari quidem sacerdotem licebat, qui cuiquam ex collegio esset inimicus. 10. Quae ut omittam tam multa atque tanta: quis umquam tanti quemquam fecit aut facere potuit aut debuit, quanti ego Cn. Pompeium socerum tuae filiae? Etenim si merita valent: patriam, liberos, salutem, dignitatem, memetipsum mihi per illum restitutum puto; si consuetudinis iucunditas: quae fuit umquam amicitia consularium in nostra civitate coniunctior? si illa amoris atque officii signa: quid mihi ille non commisit? quid non mecum communicavit? quid de se in senatu, quum ipse abesset, per quemquam agi maluit? quibus ille me rebus non ornatissimum esse voluit amplissime? qua denique ille facilitate, qua humanitate tulit contentionem meam pro Milone, adversante interdum actionibus suis! quo studio providit, ne quae me illius temporis invidia attingeret, quum me consilio, quum auctoritate, quum armis denique texit suis! Quibus quidem temporibus haec in eo gravitas, haec animi altitudo fuit, non modo ut Phrygi alicui aut Lycaoni, quod tu in legatis fecisti, sed ne summorum quidem hominum malevolis de me sermonibus crederet. Huius igitur filius quum sit gener tuus, quumque, praeter hanc coniunctionem affinitatis, quam sis Cn. Pompeio carus quamque iucundus, intelligam: quo tandem animo in te esse debeo? quum praesertim eas ad me is litteras miserit, quibus, etiamsi tibi, cui sum amicissimus, hostis essem, placarer tamen totumque me ad eius viri ita de me meriti voluntatem nutumque converterem. 11. Sed haec hactenus. Pluribus enim etiam fortasse verbis, quam necesse fuit, scripta sunt. Nunc ea, quae a me perfecta quaeque instituta sunt, cognosce: *** Atque haec agimus et agemus magis pro dignitate, quam pro periculo tuo. Te enim (ut spero) propediem censorem audiemus: cuius magistratus officia, quae sunt maximi animi summique consilii, tibi diligentius et accuratius, quam haec, quae nos de te agimus, cogitanda esse censeo. [Vale.]

XI. ARG. Appio gratulatur maiestatis absoluto: gratias agit pro litteris de rep. scriptis. Tullium ab Appio ad se venisse, et se superiore epistola stomachatum esse negat.

(In castris ad Pyramum, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO (UT SPERO) CENSORI.

1. Quum essem in castris ad fluvium Pyramum, redditae mihi sunt uno tempore a te epistolae duae, quas ad me Q. Servilius Tarso miserat. Earum in altera dies erat ascripta Nonarum Aprilium: in altera, quae mihi recentior videbatur, dies non erat. Respondebo igitur superiori prius, in qua scribis ad me de absolutione maiestatis. De qua etsi permultum ante certior factus eram litteris, nuntiis, fama denique ipsa; (nihil enim fuit clarius: non quo quisquam aliter putasset; sed nihil de insignibus ad laudem viris obscure nuntiari solet:) tamen eadem illa laetiora fecerunt mihi tuae litterae: non solum quia planius loquebantur et uberius, quam vulgi sermo, sed etiam, quia magis videbar tibi gratulari, quum de te ex te ipso audiebam. 2. Complexus igitur sum cogitatione te absentem: epistolam vero osculatus, etiam ipse mihi gratulatus sum. Quae enim a cuncto populo, a senatu, a iudicibus ingenio, industriae, virtuti tribuuntur: (mihi ipse assentor fortasse, quum ea esse in me fingo:) mihi quoque ipsi tribui puto. Nec tam gloriosum exitum tui iudicii exstitisse, sed tam pravam inimicorum tuorum mentem fuisse mirabar. De ambitu vero quid interest, inquies, an de maiestate? Ad rem nihil. Alterum enim non attigisti: alteram auxisti. Verumtamen est maiestas, (etsi Sulla voluit,) ne in quemvis impune declamare liceret: ambitus vero ita apertam vim habet, ut aut accusetur improbe aut defendatur. Qui enim facta aut non facta largitio ignorari potest? Tuorum autem honorum cursus cui suspectus umquam fuit? Me miserum, qui non adfuerim! quos ego risus excitassem! 3. Sed de maiestatis iudicio duo mihi illa ex tuis litteris iucundissima fuerunt: unum, quod te ab ipsa republica defensum scribis; quae quidem, etiam in summa bonorum et fortium civium copia, tueri tales viros deberet, nunc vero eo magis, quod tanta penuria est in omni vel honoris vel aetatis gradu, ut tam orba civitas tales tutores complecti debeat: alterum, quod Pompeii et Bruti fidem benevolentiamque mirifice laudas. Laetor virtute et officio, quum tuorum necessariorum, meorum amicissimorum, tum alterius, omnium saeculorum et gentium principis, alterius, iampridem iuventutis, celeriter (ut spero) civitatis. De mercenariis testibus a suis civitatibus notandis, nisi iam factum aliquid est per Flaccum, fiet a me, quum per Asiam decedam. 4. Nunc ad alteram epistolam venio. Quod ad me quasi formam communium temporum et totius reipublicae misisti expressam, prudentia litterarum tuarum valde mihi est grata. Video enim et pericula leviora, quam timebam, et maiora praesidia, si quidem (ut scribis) *omnes vires civitatis se ad Pompeii ductum applicaverunt*, tuumque simul promptum animum et alacrem perspexi ad defendendam rempublicam, mirificamque cepi voluptatem ex hac tua diligentia, quod, in summis tuis occupationibus, mihi tamen reipublicae statum per te notum esse voluisti. Nam *augurales libros* ad commune utriusque nostrum otium serva: ego enim, a te quum tua promissa per litteras

flagitabam, ad Urbem te otiosissimum esse arbitrabar. Nunc tamen, ut ipse polliceris, pro *auguralibus libris*, *orationes* tuas confectas omnes exspectabo. 5. Tullius, cui mandata ad me dedisti, non convenerat me: nec erat iam quisquam mecum tuorum praeter omnes meos, qui sunt omnes tui. Stomachosiores meas litteras quas dicas esse, non intelligo. Bis ad te scripsi, me purgans diligenter, te leniter accusans in eo, quod de me cito credidisses: quod genus querelae mihi quidem videbatur esse amici; sin tibi displicet, non utar eo posthac. Sed si, ut scribis, eae litterae non fuerunt disertae, scito meas non fuisse. Ut enim Aristarchus Homeri versum negat, quem non probat: sic tu, (libet enim mihi iocari,) quod disertum non erit, ne putaris meum. Vale, et in censura, si iam es censor, ut spero, de proavo multum cogitato tuo.

XII. ARG. Gratulatur Appio ambitus absoluto: excusat nuptias Tulliae: Appio se iam plane reconciliatum scribit.

(Sidae, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. D. APPIO PULCHRO.

1. Gratulabor tibi prius: ita enim rerum ordo postulat: deinde ad me convertar. Ego vero vehementer gratulor de iudicio ambitus: neque id, quod nemini dubium fuit, absolutum esse te; sed illud, quod, quo melior civis, quo vir clarior, quo fortior amicus es, quoque plura virtutis et industriae ornamenta in te sunt, eo mirandum est magis, nullam ne in tabellae quidem latebra fuisse absconditam malevolentiam, quae te impugnare auderet. Non horum temporum, non horum hominum atque morum negotium! nihil iam sum pridem admiratus magis. 2. De me autem, suscipe paullisper meas partes, et eum te esse finge, qui sum ego: si facile inveneris, quid dicas, noli ignoscere haesitationi meae. Ego vero velim mihi Tulliaeque meae, sicut tu amicissime et suavissime optas, prospere evenire ea, quae me insciente facta sunt a meis: sed ita cecidisse, ut agerentur eo tempore, (spero omnino cum aliqua felicitate, et opto) verumtamen plus me in hac spe tua sapientia et humanitas consolatur, quam opportunitas temporis. Itaque, quemadmodum expediam exitum huius institutae orationis, non reperio. Neque enim tristius dicere quidquam debeo ea de re, quam tu ipse ominibus optimis prosequeris: neque non me tamen mordet aliquid: in quo unum non vereor, ne tu parum perspicias, ea, quae gesta sunt, ab aliis esse gesta, quibus ego ita mandaram, ut, quum tam longe abfuturus essem, ad me ne referrent, agerent, quod probassent. 3. In hoc autem mihi illud occurrit: Quid tu igitur, si adfuisses? Rem probassem: de tempore, nihil te invito, nihil sine consilio egissem tuo. Vides sudare me, iamdudum laborantem, quomodo ea tuear, quae mihi tuenda sunt, et te non offendam. Leva me igitur hoc onere. Numquam enim mihi videor tractasse caussam difficiliorem. Sic habeto tamen: nisi iam tunc omnia negotia cum summa tua dignitate diligentissime confecissem, tametsi nihil videbatur ad meum erga te pristinum studium addi posse: tamen, hac mihi affinitate nuntiata, non maiore equidem studio, sed acrius, apertius, significantius dignitatem tuam defendissem. 4. Decedenti mihi, et iam imperio annuo terminato, ante diem III. Nonas Sextiles, quum ad Sidam navi accederem, et mecum Q. Servilius esset, litterae a meis sunt redditae. Dixi statim Servilio, (etenim videbatur esse commotus,) ut omnia a me maiora exspectaret. Quid multa? benevolentior tibi, quam fui, nihilo sum factus diligentior ad declarandam benevolentiam multo. Nam ut vetus nostra simultas antea stimulabat me, ut caverem ne cui suspicionem ficte reconciliatae gratiae darem: sic affinitas nova curam mihi affert cavendi, ne quid de summo meo erga te amore detractum esse videatur. [Vale.]

XIII. ARG. Appio gratias agit de supplicatione eius officio decreta: officia sua pollicetur. Dolabellae eum reconciliatum iri, et censorem futurum sperat.

(In Asia, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. P. D. APPIO PULCHRO.

1. Quasi divinarem, tali in officio fore mihi aliquando expetendum studium tuum, sic, quum de tuis rebus gestis agebatur, inserviebam honori tuo. Dicam tamen vere: plus, quam acceperas, reddidisti. Quis enim ad me non perscripsit, te non solum auctoritate orationis, sententia tua, quibus ego a tali viro contentus eram, sed etiam opera, consilio, domum veniendo, conveniendis meis, nullum munus officii cuiquam reliquum fecisse! Haec mihi ampliora multo sunt, quam illa ipsa, propter quae haec laborantur. Insignia enim virtutis multi etiam sine virtute assecuti sunt: talium virorum tanta studia assequi sola virtus potest. 2. Itaque mihi propono fructum amicitiae nostrae ipsam amicitiam: qua nihil est uberius, praesertim in iis studiis, quibus uterque nostrum devinctus est. Nam tibi me profiteor et in republica socium, de qua idem sentimus, et in quotidiana vita coniunctum iis artibus studiisque, quae colimus. Vellem ita fortuna tulisset, ut, quanti ego omnes tuos facio, tanti tu meos facere posses: quod tamen ipsum, nescio qua permotus animi divinatione, non despero. Sed hoc nihil ad te: nostrum est onus. Illud velim sic habeas, quod intelliges, hac re novata, additum potius aliquid ad meum erga te studium, cui nihil videbatur addi posse, quam quidquam esse detractum. Quum haec scribebam, censorem te iam esse sperabam. Eo brevior est haec epistola, et, ut adversus magistrum morum, modestior. Vale.

74.

LIBER QUARTUS.

I. ARG. Sulpicio de republica agere cupienti consilii interpretem mittendum putat.

(In villa quadam, Marcello, Lentulo coss. 705.)

M. T. C. S. D. SER. SULPICIO.

1. Caius Trebatius, familiaris meus, ad me scripsit, te ex se quaesisse, quibus in locis essem: molesteque te ferre, quod me propter valetudinem tuam, quum ad Urbem accessissem, non vidisses; et hoc tempore velle te mecum, si propius accessissem, de officio utriusque nostrum communicare. Utinam, Servi, salvis rebus, (sic enim est dicendum,) colloqui potuissemus inter nos! profecto aliquid opis occidenti reipublicae tulissemus. Cognoram enim iam absens te, haec mala multo ante providentem, defensorem

pacis et in consulatu tuo et post consulatum fuisse. Ego autem, quum consilium tuum probarem et idem ipse sentirem, nihil proficiebam. Sero enim veneram; solus eram; rudis esse videbar in caussa; incideram in hominum pugnandi cupidorum insanias. Nunc, quoniam nihil iam videmur opitulari posse reipublicae, si quid est, in quo nobismetipsis consulere possimus, non ut aliquid ex pristino statu nostro retineamus, sed ut quam honestissime lugeamus: nemo est omnium, quicum potius mihi, quam tecum, communicandum putem. Nec enim clarissimorum virorum, quorum similes esse debemus, exempla neque doctissimorum, quos semper coluisti, praecepta te fugiunt. Atque ipse antea ad te scripsissem, te frustra in senatum sive potius in conventum senatorum esse venturum, ni veritus essem, ne eius animum offenderem, qui a me, ut te imitarer, petebat. Cui quidem ego, me quum rogaret, ut adessem in senatu, eadem omnia, quae a te de pace et de Hispaniis dicta sunt, ostendi me esse dicturum. 2. Res vides quo modo se habeant; orbem terrarum, imperiis distributis, ardere bello; Urbem sine legibus, sine iudiciis, sine iure, sine fide, relictam direptioni et incendiis. Itaque mihi venire in mentem nihil potest, non modo quid sperem, sed vix iam quid audeam optare. Sin autem tibi, homini prudentissimo, videtur utile esse, nos colloqui; quamquam longius etiam cogitabam ab Urbe discedere, cuius iam etiam nomen invitus audio: tamen propius accedam. Trebatioque mandavi, ut, si quid tu eum velles ad me mittere, ne recusaret; idque ut facias, velim; aut, si quem tuorum fidelium voles, ad me mittas; ne aut tibi exire ex Urbe necesse sit, aut mihi accedere. Ego tantum tibi tribuo, quantum mihi fortasse arrogo: ut exploratum habeam, quidquid nos de communi sententia statuerimus, id omnes homines probaturos. [Vale.]

II. ARG. Sulpicio, Pompeii an Caesaris partes sequatur, dubitanti, plus alteras honestatis, firmitatis alteras habere scribit. Longius ergo discedendum ab Urbe, in qua quae fiant turpe sit probare, non probare periculosum. Sed quo sit eundum, quam primum, rogat, deliberatum veniat.

(In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

M. T. C. S. D. SER. SULPICIO.

1. A. d. III. Kal. Maias quum essem in Cumano, accepi tuas litteras: quibus lectis cognovi, non satis prudenter fecisse Philotimum, qui, quum abs te mandata haberet, ut scribis, de omnibus rebus, ipse ad me non venisset, litteras tuas misisset; quas intellexi breviores fuisse, quod eum perlaturum putasses. Sed tamen, postquam litteras tuas legi, Postumia tua me convenit et Servius noster. His placuit, ut tu in Cumanum venires: quod etiam mecum, ut ad te scriberem, egerunt. 2. Quod meum consilium exquiris: id est tale, ut capere facilius ipse possim, quam alteri dare. Quid enim est, quod audeam suadere tibi, homini summa auctoritate summaque prudentia? Si, quid rectissimum sit, quaerimus, perspicuum est; si, quid maxime expediat, obscurum: sin ii sumus, qui profecto esse debemus, ut nihil arbitremur expedire, nisi quod rectum honestumque sit, non potest esse dubium, quid faciendum nobis sit. 3. Quod existimas meam caussam coniunctam esse cum tua, certe similis in utroque nostrum, quum optime sentiremus, error fuit. Nam omnia utriusque consilia ad concordiam spectaverunt; qua quum ipsi Caesari nihil esset utilius, gratiam quoque nos inire ab eo defendenda pace arbitrabamur. Quantum nos fefellerit et quem in locum res deducta sit, vides. Neque solum ea perspicis, quae geruntur, quaeque iam gesta sunt, sed etiam, qui cursus rerum, qui exitus futurus sit. Ergo aut probare oportet ea, quae fiunt, aut interesse, etiamsi non probes: quorum altera mihi turpis, altera etiam periculosa ratio videtur. 4. Restat, ut discedendum putem. In quo reliqua videtur esse deliberatio, quod consilium in discessu, quae loca sequamur. Omnino quum miserior res numquam accidit, tum ne deliberatio quidem difficilior. Nihil enim constitui potest, quod non incurrat in magnam aliquam difficultatem. Tu, si videbitur, ita censeo facias, ut, si habes iam statutum, quid tibi agendum putes, in quo non sit coniunctum consilium tuum cum meo, supersedeas hoc labore itineris: sin autem est, quod mecum communicare velis, ego te exspectabo. Tu, quod tuo commodo fiat, quam primum velim venias, sicut intellexi et Servio et Postumiae placere. Vale.

III. ARG. Solatur Sulpicium, post pugnam Pharsalicam a Caesare Achaiae praefectum, dolentem de calamitate reipublicae. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. SER. SULPICIO.

1. Vehementer te esse sollicitum et in communibus miseriis praecipuo quodam dolore angi, multi ad nos quotidie deferunt. Quod quamquam minime miror et meum quodammodo agnosco, doleo tamen, te, sapientia praeditum prope singulari, non tuis bonis delectari potius, quam alienis malis laborare. Me quidem, etsi nemini concedo, qui maiorem ex pernicie et peste reipublicae molestiam traxerit, tamen multa iam consolantur, maximeque conscientia consiliorum meorum. Multo enim ante, tamquam ex aliqua specula, prospexi tempestatem futuram: neque id solum mea sponte, sed multo etiam magis, monente et denuntiante te. Etsi enim abfui magnam partem consulatus tui, tamen et absens cognoscebam, quae esset tua in hoc pestifero bello cavendo et praedicendo sententia, et ipse adfui primis temporibus tui consulatus, quum accuratissime monuisti senatum, collectis omnibus bellis civilibus, ut et illa timerent, quae meminissent, et scirent, quum superiores, nullo tali exemplo antea in republica cognito, tam crudeles fuissent, quicumque postea rempublicam oppressisset armis, multo intolerabiliorem futurum. Nam quod exemplo fit, id etiam iure fieri putant; sed aliquid, atque adeo multa addunt et afferunt de suo. 2. Quare meminisse debes, eos, qui auctoritatem et consilium tuum non sint secuti, sua stultitia occidisse, quum tua prudentia salvi esse potuissent. Dices: Quid me ista res consolatur in tantis tenebris et quasi parietinis reipublicae? Est omnino vix consolabilis dolor: tanta est omnium rerum amissio et desperatio recuperandi. Sed tamen et Caesar ipse ita de te iudicat, et omnes cives sic existimant, quasi lumen aliquod exstinctis ceteris elucere sanctitatem et prudentiam et dignitatem tuam. Haec tibi ad levandas molestias magna esse debent. Quod autem a tuis abes, id eo levius ferendum est, quod eodem tempore a multis et magnis molestiis abes; quas ad te omnes perscriberem, nisi vererer, ne ea cognosceres absens, quae quia non vides, mihi videris meliore esse conditione, quam nos, qui videmus. 3. Hactenus existimo nostram consolationem recte adhibitam esse, quoad certior ab homine amicissimo fieres iis de rebus, quibus levari possent molestiae tuae. Reliqua sunt in te ipso, ne-

que mihi ignota nec minima solatia: ut quidem ego sentio, multo maxima: quae ego experiens quotidie, sic probo, ut ea mihi salutem afferre videantur. Te autem ab initio aetatis memoria teneo summe omnium doctrinarum studiosum fuisse, omniaque, quae a sapientissimis ad bene vivendum tradita essent, summo studio curaque didicisse. Quae quidem vel optimis rebus et usui et delectationi esse possent: his vero temporibus habemus aliud nihil, in quo acquiescamus. Nihil faciam insolenter: neque te,tali vel scientia vel natura praeditum, hortabor, ut ad eas te referas artes, quibus a primis temporibus aetatis studium tuum dedisti. 4. Tantum dicam, quod te spero approbaturum, me, posteaquam illi arti, cui studueram, nihil esse loci neque in curia neque in foro viderim, omnem meam curam atque operam ad philosophiam contulisse. Tuae scientiae excellenti ac singulari non multo plus, quam nostrae, relictum est loci. Quare non equidem te moneo; sed mihi ita persuasi, te quoque in iisdem versari rebus, quae, etiamsi minus prodessent, animum tamen a sollicitudine abducerent. Servius quidem tuus in omnibus ingenuis artibus, in primisque hac, in qua ego me scripsi acquiescere, ita versatur, ut excellat: a me vero sic diligitur, ut tibi uni concedam, praeterea nemini; mihique ab eo gratia refertur: in quo ille existimat, quod facile appareat, quum me colat et observet, tibi quoque in eo se facere gratissimum. [Vale.]

IV. ARG. Sulpicii excusatione accepta scribendi laudat elegantiam, probat consilium de Achaiae administratione non recusanda initum. Narrat de senatus in Marcelli restitutione officio, de studiis Servii filii et aliis rebus.

(Romae, Caesare dict. 707.)

M. T. C. S. D. SER. SULPICIO.

1. Accipio excusationem tuam, qua usus es, cur saepius ad me litteras uno exemplo dedisses: sed accipio ex ea parte, quatenus aut negligentia, aut improbitate eorum, qui epistolas accipiant, fieri scribis, ne ad nos perferantur: illam partem excusationis, qua te scribis *orationis paupertate* (sic enim appellas) iisdem verbis epistolas saepius mittere, nec nosco nec probo. Et ego ipse, quem tu per iocum (sic enim accipio) *divitias orationis* habere dicis, me non esse verborum admodum inopem agnosco; εἰρωνεύεσθαι enim non necesse est: sed tamen idem (nec hoc εἰρωνευόμενος) facile cedo tuorum scriptorum subtilitati et elegantiae. 2. Consilium tuum, quo te usum scribis hoc Achaicum negotium non recusavisse, quum semper probavissem, tum multo magis probavi, lectis tuis proximis litteris. Omnes enim caussae, quas commemoras, iustissimae sunt tuaque et auctoritate et prudentia dignissimae. Quod aliter cecidisse rem existimas, atque opinatus sis, id tibi nullo modo assentior. Sed quia tanta perturbatio et confusio est rerum, ita perculsa et prostrata foedissimo bello iacent omnia, ut is cuique locus, ubi ipse sit, et sibi quisque miserrimus esse videatur, propterea et tui te consilii poenitet, et nos, qui domi sumus, tibi beati videmur: at contra nobis, non tu quidem vacuus molestiis, sed prae nobis beatus. Atque hoc ipso melior est tua, quam nostra, conditio, quod tu, quid doleat, scribere audes, nos ne id quidem tuto possumus: nec id victoris vitio, quo nihil moderatius, sed ipsius victoriae, quae civilibus bellis semper est insolens. 3. Uno te vicimus, quod de Marcelli, collegae tui, salute paullo ante, quam tu, cognovimus; etiam mehercule, quod, quemadmodum ea res ageretur, vidimus. Nam sic fac existimes, post has miserias, id est postquam armis disceptari coeptum sit de iure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Caesar accusata acerbitate Marcelli, (sic enim appellabat,) laudataque honorificentissime et aequitate tua et prudentia, repente praeter spem dixit, *se senatui roganti de Marcello ne hominis quidem causa negaturum*. Fecerat autem hoc senatus, ut, quum a L. Pisone mentio esset facta de Marcello, et quum C. Marcellus se ad Caesaris pedes abiecisset, cunctus consurgeret et ad Caesarem supplex accederet. Noli quaerere: ita mihi pulcher hic dies visus est, ut speciem aliquam viderer videre quasi reviviscentis reipublicae. 4. Itaque quum omnes ante me rogati gratias Caesari egissent praeter Volcatium: is enim, si eo loco esset, negavit se facturum fuisse: ego rogatus mutavi meum consilium. Nam statueram, non mehercule inertia, sed desiderio pristinae dignitatis, in perpetuum tacere. Fregit hoc meum consilium et Caesaris magnitudo animi et senatus officium. Itaque pluribus verbis egi Caesari gratias: meque, metuo, ne etiam in ceteris rebus honesto otio privarim, quod erat unum solatium in malis. Sed tamen, quoniam effugi eius offensionem, qui fortasse arbitraretur, me hanc rempublicam non putare, si perpetuo tacerem: modice hoc faciam, aut etiam intra modum, ut et illius voluntati et meis studiis serviam. Nam etsi a prima aetate me omnis ars et doctrina liberalis, et maxime philosophia delectavit; tamen hoc studium quotidie ingravescit, credo et aetatis maturitate ad prudentiam, et his temporum vitiis, ut nulla res alia levare animum molestiis possit. 5. A quo studio te abduci negotiis intelligo ex tuis litteris: sed tamen aliquid iam noctes te adiuvabunt. Servius tuus, vel potius noster, summa me observantia colit: cuius ego quum omni probitate summaque virtute, tum studiis doctrinaque delector. Is mecum saepe de tua mansione aut decessione communicat. Adhuc in hac sum sententia, nihil ut faciamus, nisi quod maxime Caesar velle videatur. Res sunt eiusmodi, ut, si Romae sis, nihil praeter tuos delectare te possit. De reliquis, nihil melius ipso est: ceteri et cetera eiusmodi, ut, si alterutrum necesse sit, audire ea malis, quam videre. Hoc nostrum consilium nobis minime iucundum est, qui te videre cupimus; sed consulimus tibi. Vale.

V. ARG. Sulpicius Achaiae praefectus Ciceronem consolatur afflictum obitu filiae ex partu mense Febr. mortuae

(Athenis, Caesare IV cos. sine collega. 709.)

SER. SULPICIUS S. D. M. T. CICERONI.

1. Posteaquam mihi renuntiatum est de obitu Tulliae, filiae tuae, sane quam pro eo, ac debui, graviter molesteque tuli, communemque eam calamitatem existimavi; qui, si istic adfuissem, neque tibi defuissem coramque meum dolorem tibi declarassem. Etsi genus hoc consolationis miserum atque acerbum est: propterea quia, per quos ea confieri debet, propinquos ac familiares, ipsi pari molestia afficiuntur, neque sine lacrimis multis id conari possunt, uti magis ipsi videantur aliorum consolatione indigere, quam aliis posse suum officium praestare; tamen, quae in praesentia in mentem mihi venerunt, decrevi brevi ad te perscribere: non quo ea te fugere existimem, sed quod forsitan dolore impeditus minus ea perspicias. 2. Quid est, quod tanto opere te commoveat tuus do-

lor intestinus? Cogita, quemadmodum adhuc fortuna nobiscum egerit: ea nobis erepta esse, quae hominibus non minus, quam liberi, cara esse debent; patriam, honestatem, dignitatem, honores omnes. Hoc uno incommodo addito, quid ad dolorem adiungi potuit? aut qui non in illis rebus exercitatus animus callere iam debet, atque omnia minoris aestimare? 3. An illius vicem (credo) doles? Quoties in eam cogitationem necesse est et tu veneris, et nos saepe incidimus, hisce temporibus non pessime cum iis esse actum, quibus sine dolore licitum est mortem cum vita commutare? Quid autem fuit, quod illam hoc tempore ad vivendum magno opere invitare posset? quae res? quae spes? quod animi solatium? Ut cum aliquo adolescente primario coniuncta aetatem gereret? Licitum est tibi, credo, pro tua dignitate ex hac iuventute generum deligere, cuius fidei liberos tuos te tuto committere putares! An ut ea liberos ex sese pareret, quos quum florentes videret, laetaretur? qui rem a parente traditam per se tenere possent? honores ordinatim petituri essent in republica? in amicorum negotiis libertate sua uterentur? Quid horum fuit, quod non prius, quam datum esset, ademptum sit? At vero malum est liberos amittere. Malum: nisi peius sit, haec sufferre et perpeti. 4. Quae res mihi non mediocrem consolationem attulit, volo tibi commemorare, si forte eadem res tibi minuere dolorem possit. Ex Asia rediens quum ab Aegina Megaram versus navigarem, coepi regiones circumcirca prospicere. Post me erat Aegina, ante Megara, dextra Piraeeus, sinistra Corinthus; quae oppida quodam tempore florentissima fuerunt, nunc prostrata et diruta ante oculos iacent. Coepi egomet mecum sic cogitare: Hem! nos homunculi indignamur, si quis nostrum interiit aut occisus est, quorum vita brevior esse debet, quum

uno loco tot oppidûm cadavera
proiecta iaceant? — — —

Visne tu te, Servi, cohibere, et meminisse, hominem te esse natum? Crede mihi: cogitatione ea non mediocriter sum confirmatus. Hoc idem, si tibi videtur, fac ante oculos tibi proponas. Modo uno tempore tot viri clarissimi interierunt; de imperio populi Romani tanta deminutio facta est: omnes provinciae conquassatae sunt: in unius mulierculae animula si iactura facta est, tanto opere commoveris? quae si hoc tempore non diem suum obisset, paucis post annis tamen ei moriendum fuit: quoniam homo nata fuerat. 5. Etiam tu ab hisce rebus animum ac cogitationem tuam avoca, atque ea potius reminiscere, quae digna tua persona sunt: illam, quamdiu ei opus fuerit, vixisse; una cum republica fuisse; te, patrem suum, praetorem, consulem, augurem vidisse; adolescentibus primariis nuptam fuisse; omnibus bonis prope perfunctam esse; quum respublica occideret, vita excessisse. Quid est, quod tu aut illa cum fortuna hoc nomine queri possitis? Denique noli te oblivisci Ciceronem esse, et eum, qui aliis consueris praecipere et dare consilium; neque imitare malos medicos, qui in alienis morbis profitentur tenere se medicinae scientiam, ipsi se curare non possunt; sed potius, quae aliis praecipere soles, ea tute tibi subiice, atque apud animum propone. 6. Nullus dolor est, quem non longinquitas temporis minuat ac molliat. Hoc te exspectare tempus, ac non ei rei sapientia tua te occurrere, tibi turpe est. Quod si quis etiam inferis sensus est: qui illius in te amor fuit pietasque in omnes suos, hoc certe illa te facere non vult. Da hoc illi mortuae: da ceteris amicis ac familiaribus, qui tuo dolore maerent: da patriae; ut, si qua in re opus sit, opera et consilio tuo uti possit. Denique, quoniam in eam fortunam devenimus, ut etiam huic rei nobis serviendum sit: noli committere, ut quisquam te putet non tam filiam, quam reipublicae tempora et aliorum victoriam lugere. Plura me ad te de hac re scribere pudet, ne videar prudentiae tuae diffidere. Quare, si hoc unum proposuero, finem faciam scribendi. Vidimus aliquoties secundam pulcherrime te ferre fortunam, magnamque ex ea re te laudem apisci: fac aliquando intelligamus, adversam quoque te aeque ferre posse, neque id maius, quam debeat, tibi onus videri; ne ex omnibus virtutibus haec una tibi videatur deesse. Quod ad me attinet, quum te tranquilliorem animo esse cognoro, de iis rebus, quae hic geruntur, quemadmodumque se provincia habeat, certiorem faciam. [Vale.]

VI. ARG. Sulpicii epistolam magno sibi solatio fuisse, sed iustiores ob caussas dolenti reditum eius et consuetudinem etiam maiori levamento fore affirmat.

(Asturae, Caesare IV. cos. sine coll. 709.)

M. T. C. S. D. SER. SULPICIO.

1. Ego vero, Servi, vellem, ut scribis, in meo gravissimo casu adfuisses. Quantum enim praesens me adiuvare potueris et consolando, et prope aeque dolendo, facile ex eo intelligo, quod, litteris lectis, aliquantum acquievi. Nam et ea scripsisti, quae levare luctum possent, et in me consolando non mediocrem ipse animi dolorem adhibuisti. Servius tamen tuus omnibus officiis, quae illi tempori tribui potuerunt, declaravit, et quanti ipse me faceret, et quam suum talem erga me animum tibi gratum putaret fore: cuius officia iucundiora licet saepe mihi fuerint, numquam tamen gratiora. Me autem non oratio tua solum et societas paene aegritudinis, sed etiam auctoritas consolatur. Turpe enim esse existimo, me non ita ferre casum meum, ut tu, tali sapientia praeditus, ferendum putas. Sed opprimor interdum et vix resisto dolori, quod ea me solatia deficiunt, quae ceteris, quorum mihi exempla propono, simili in fortuna non defuerunt. Nam et Q. Maximus, qui filium consularem, clarum virum, et magnis rebus gestis, amisit, et L. Paullus, qui duo septem diebus, et vester Gallus et M. Cato, qui summo ingenio, summa virtute filium perdidit, iis temporibus fuerunt, ut eorum luctum ipsorum dignitas consolaretur ea, quam ex republica consequebantur. 2. Mihi autem, amissis ornamentis iis, quae ipse commemoras, quaeque eram maximis laboribus adeptus, unum manebat illud solatium, quod ereptum est. Non amicorum negotiis, non reipublicae procuratione impediebantur cogitationes meae: nihil in foro agere licebat: aspicere curiam non poteram; existimabam, id quod erat, omnes me et industriae meae fructus et fortunae perdidisse. Sed quum cogitarem, haec mihi tecum et cum quibusdam esse communia, et quum frangerem iam ipse me cogeremque illa ferre toleranter: habebam, quo confugerem, ubi conquiescerem, cuius in sermone et suavitate omnes curas doloresque deponerem. Nunc autem, hoc tam gravi vulnere, etiam illa, quae consanuisse videbantur, recrudescunt. Non enim, ut tum me a republica maestum domus excipiebat, quae levaret, sic nunc domo maerens ad rempublicam confugere possum, ut in eius bonis acquiescam. Itaque et domo absum, et foro, quod nec eum dolorem, quem e repu-

blica capio domus iam consolari potest, nec domesticum respublica. 3. Quo magis te exspecto teque videre quam primum cupio. Maior mihi levatio afferri nulla potest, quam coniunctio consuetudinis sermonumque nostrorum: et iamiam* sperabam tuum adventum (sic enim audiebam) appropinquare. Ego autem quum multis de caussis te exopto quam primum videre, tum etiam, ut ante commentemur inter nos, qua ratione nobis traducendum sit hoc tempus, quod est totum ad unius voluntatem accommodandum, et prudentis, et liberalis, et (ut perspexisse videor), nec a me alieni, et tibi amicissimi. Quod quum ita sit, magnae est tamen deliberationis, quae ratio sit ineunda nobis, non agendi aliquid, sed illius concessu et beneficio quiescendi. [Vale.]

VII. ARG. Laudat Marcellum, qui perpetuo a patria abesse constituerit, sed hortatur tamen, ut redeat, quod et veniam redeundi a Caesare impetrare facile possit et domi melius, quam alibi, vivere. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. M. MARCELLO.

1. Etsi eo te adhuc consilio usum intelligo, ut id reprehendere non audeam, non quin ab eo ipse dissentiam, sed quod ea te sapientia esse iudicem, ut meum consilium non anteponam tuo: tamen et amicitiae nostrae vetustas, et tua summa erga me benevolentia, quae mihi iam a pueritia tua cognita est, me hortata est, ut ea scriberem ad te, quae et saluti tuae conducere arbitrarer, et non aliena esse ducerem a dignitate. 2. Ego eum te esse, qui horum malorum initia multo ante videris, consulatum magnificentissime atque optime gesseris, praeclare memini: sed idem etiam illa vidi, neque te consilium civilis belli ita gerendi, neque copias Cn. Pompeii nec genus exercitus probare semperque summe diffidere. Qua in sententia me quoque fuisse, memoria tenere te arbitror. Itaque neque tu multum interfuisti rebus gerendis, et ego id semper egi, ne interessem. Non enim iis rebus pugnabamus, quibus valere poteramus, consilio, auctoritate, caussa, quae erant in nobis superiora, sed lacertis et viribus, quibus pares non eramus. Victi sumus igitur, aut, si vinci dignitas non potest, fracti certe et abiecti. In quo tuum consilium nemo potest non maxime laudare, quod cum spe vincendi simul abiecisti certandi etiam cupiditatem, ostendistique sapientem et bonum civem initia belli civilis invitum suscipere, extrema libenter non persequi. 3. Qui non idem consilium, quod tu, secuti sunt, eos video in duo genera esse distractos. Aut enim renovare bellum conati sunt, hique se in Africam contulerunt: aut, quemadmodum nos, victori sese crediderunt. Medium quoddam tuum consilium fuit, qui hoc fortasse humilis animi duceres, illud pertinacis. Fateor, a plerisque, vel dicam ab omnibus, sapiens tuum consilium, a multis etiam magni ac fortis animi iudicatum. Sed habet ista ratio, ut mihi quidem videtur, quemdam modum: praesertim quum tibi nihil deesse arbitrer ad tuas fortunas omnes obtinendas praeter voluntatem. Sic enim intellexi, nihil aliud esse, quod dubitationem afferret ei, penes quem est potestas, nisi quod vereretur, ne tu illud beneficium omnino non putares. De quo quid sentiam, nihil attinet dicere, quum appareat, ipse quid fecerim. 4. Sed tametsi* iam ita constituisses, ut abesse perpetuo malles, quam ea, quae nolles, videre: tamen id cogitare deberes, ubicumque esses, te fore in eius ipsius, quem fugeres, potestate. Qui si facile passurus esset, te, carentem patria et fortunis tuis, quiete et libere vivere, cogitandum tibi tamen esset, Romaene et domi tuae, cuicuimodi res esset, an Mitylenis aut Rhodi malles vivere. Sed quum ita late pateat eius potestas, quem veremur, ut terrarum orbem complexa sit, nonne mavis sine periculo tuae domi esse, quam cum periculo alienae? Equidem, etiamsi oppetenda mors esset, domi atque in patria mallem, quam in externis atque alienis locis. Hoc idem omnes, qui te diligunt, sentiunt: quorum est magna pro tuis maximis clarissimisque virtutibus multitudo. 5. Habemus etiam rationem rei familiaris tuae, quam dissipari nolumus. Nam etsi nullam potest accipere iniuriam, quae futura perpetua sit: propterea, quod neque is, qui tenet rempublicam, patietur, neque ipsa respublica; tamen impetum praedonum in tuas fortunas fieri nolo. Hi autem qui essent, auderem scribere, nisi te intelligere confiderem. 6. Hic te unius sollicitudines, unius etiam multae et assiduae lacrimae C. Marcelli, fratris optimi, deprecantur: nos cura et dolore proximi sumus: precibus tardiores, quod ius adeundi, quum ipsi deprecatione eguerimus, non habemus. Gratia tantum possumus, quantum victi: sed tamen consilio, studio, Marcello non desumus. A tuis reliquis non adhibemur; ad omnia parati sumus. [Vale.]

VIII. ARG. Marcello iterum ut redeat admonito pollicetur officia sua. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. M. MARCELLO.

1. Neque monere te audeo, praestanti prudentia virum, nec confirmare maximi animi hominem unumque fortissimum, consolari vero nullo modo. Nam si ea, quae acciderunt, ita fers, ut audio, gratulari magis virtuti debeo, quam consolari dolorem tuum. Sin te tanta mala reipublicae frangunt, non ita abundo ingenio, ut te consoler, quum ipse me non possim. Reliquum est igitur, ut tibi me in omni re eum praebeam praestemque, et ad omnia, quae tui velint, ita adsim praesto, ut me non solum omnia debere tua caussa, sed ea quoque, etiam quae non possim, putem. 2. Illud tamen vel tu me monuisse vel censuisse puta, vel propter benevolentiam tacere non potuisse, ut, quod ego facio, tu quoque animum inducas, si sit aliqua respublica, in ea te esse oportere, iudicio hominum reque principem, necessitate cedentem tempori: sin autem nulla sit, hunc tamen aptissimum esse etiam ad exsulandum locum. Si enim libertatem sequimur, qui locus hoc dominatu vacat? sin qualemcumque locum, quae est domestica sede iucundior? Sed mihi crede, etiam is, qui omnia tenet, favet ingeniis: nobilitatem vero et dignitates hominum, quantum ei res et ipsius caussa concedit, amplectitur. Sed plura, quam statueram. Redeo ergo ad unum illud, me tuum esse, fore cum tuis, si modo erunt tui: si minus, me certe in omnibus rebus satis nostrae coniunctioni amorique facturum. Vale, atque etiam vale nostri memor.

IX. ARG. Reditum Marcello suadet, refutatis dubitationibus. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. M. MARCELLO.

1. Etsi perpaucis ante diebus dederam Q. Mucio litteras ad te pluribus verbis scriptas, quibus declaraveram, quo te animo censerem esse oportere, et quid tibi faciendum arbitrarer: tamen, quum Theophilus, libertus tuus, proficisceretur, cuius ego fidem erga te benevolentiamque perspexeram, sine meis lit-

teris eum ad te venire nolui. Iisdem igitur te rebus etiam atque etiam hortor, quibus superioribus litteris hortatus sum, ut in ea republica, quaecumque est, quam primum velis esse. Multa videbis fortasse, quae nolis; non plura tamen, quam audis quotidie. Non est porro tuum, uno sensu solum oculorum moveri: quum idem illud auribus percipias, quod etiam maius videri solet, minus laborare. 2. At tibi ipsi dicendum erit aliquid, quod non sentias; aut faciendum, quod non probes. Primum tempori cedere, id est, necessitati parere, semper sapientis est habitum. Deinde non habet, ut nunc quidem est, id vitii res. Dicere fortasse, quae sentias, non licet; tacere plane licet. Omnia enim delata ad unum sunt. Is utitur consilio, ne suorum quidem, sed suo. Quod non multo secus fieret, si is rempublicam teneret, quem secuti sumus. An, qui in bello, quum omnium nostrum coniunctum esset periculum, suo et certorum hominum minime prudentium consilio uteretur, eum magis communem censemus in victoria futurum fuisse, quam incertis in rebus fuisset? et, qui nec te consule tuum sapientissimum consilium secutus esset, nec, fratre tuo consulatum ex auctoritate tua gerente, vobis auctoribus uti voluerit, nunc omnia tenentem, nostras sententias desideraturum censes fuisse? 3. Omnia sunt misera in bellis civilibus; quae maiores nostri ne semel quidem, nostra aetas saepe iam sensit: sed miserius nihil, quam ipsa victoria: quae etiamsi ad meliores venit, tamen eos ipsos ferociores impotentioresque reddit; ut, etiamsi natura tales non sint, necessitate esse cogantur. Multa enim victori eorum arbitrio, per quos vicit, etiam invito facienda sunt. An tu non videbas mecum simul, quam illa crudelis esset futura victoria? Igitur tunc quoque patria careres, ne, quae nolles, videres? Non, inquies: ego enim ipse tenerem opes et dignitatem meam. At erat tuae virtutis in minimis tuas res ponere, de republica vehementius laborare. Deinde, qui finis istius consilii est? Nam adhuc et factum tuum probatur, et, ut in tali re, etiam fortuna laudatur: factum, quod et initium belli necessario secutus sis et extrema sapienter persequi nolueris; fortuna, quod honesto otio tenueris et statum et famam dignitatis tuae. Nunc vero nec locus tibi ullus dulcior esse debet patria: nec eam diligere minus debes, quod deformior est, sed misereri potius, nec eam, multis claris viris orbatam, privare etiam aspectu tuo. 4. Denique, si fuit magni animi, non isse supplicem victori, vide ne superbi sit aspernari eiusdem liberalitatem, et, si sapientis est, carere patria, duri non desiderare: et, si re publica non possis frui, stultum est, nolle privata. Caput est illud, ut, si ista vita tibi commodior esse videatur, cogitandum tamen sit, ne tutior non sit. Magna gladiorum est licentia: sed in externis locis minor etiam ad facinus verecundia. Mihi salus tua tantae curae est, ut Marcello, fratri tuo, aut par aut certe proximus sim. Tuum est consulere temporibus et incolumitati et vitae et fortunis tuis. [Vale.]

X. ARG. Hortatur Marcellum, ut suas ob res maturet reditum, a Caesare iam impetratum. (Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. D. M. MARCELLO.

1. Etsi nihil erat novi, quod ad te scriberem, magisque litteras tuas iam exspectare incipiebam vel te potius ipsum: tamen, quum Theophilus proficisceretur, non potui nihil ei litterarum dare. Cura igitur, ut quam primum venias: venies enim, mihi crede, exspectatus, neque solum nobis, id est, tuis, sed prorsus omnibus. Venit enim mihi in mentem, subvereri interdum, ne te delectet tarda decessio. 2. Quod si nullum haberes sensum, nisi oculorum, prorsus tibi ignoscerem, si quosdam nolles videre: sed quum leviora non multo essent, quae audirentur, quam quae viderentur, suspicarer autem multum interesse rei familiaris tuae, te quam primum venire, idque in omnes partes valeret: putavi, ea de re te esse admonendum. Sed, quoniam, quid mihi placeret, ostendi: reliqua tu pro tua prudentia considerabis. Me tamen velim, quod ad tempus te exspectemus, certiorem facias. [Vale.]

XI. ARG. Marcellus se Ciceronis maxime hortatu redeundi consilium cepisse, et multis iam benevolentiae documentis auctum profitetur. (Mytilenis, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. MARCELLUS S. D. M. CICERONI.

1. Plurimum valuisse apud me tuam semper auctoritatem quum in omni re, tum in hoc maxime negotio, potes existimare. Quum mihi C. Marcellus, frater amantissimus mei, non solum consilium daret, sed precibus quoque me obsecraret: non prius mihi persuadere potuit, quam tuis est effectum literis, ut uterer vestro potissimum consilio. Res quemadmodum sit acta, vestrae litterae mihi declarant. Gratulatio tua etsi est mihi probatissima, quod ab optimo fit animo: tamen hoc mihi multo iucundius est et gratius, quod in summa paucitate amicorum, propinquorum ac necessariorum, qui vere meae saluti faverent, te cupidissimum mei singularemque mihi benevolentiam praestitisse cognovi. 2. Reliqua sunt eiusmodi, quibus ego, quoniam haec erant tempora, facile et aequo animo carebam: hoc vero eiusmodi esse statuo, ut sine talium virorum et amicorum benevolentia neque in adversa neque in secunda fortuna quisquam vivere possit. Itaque in hoc ego mihi gratulor. Tu vero ut intelligas, homini amicissimo te tribuisse officium, re tibi praestabo. [Vale.]

XII. ARG. De M. Marcelli caede copiose exponit. (Athenis, Caesare IV. s. coll. 709.)

SER. SULPICIUS S. D. M. CICERONI.

1. Etsi scio non iucundissimum nuntium me vobis allaturum, tamen, quoniam casus et natura in nobis dominatur, visum est faciendum, quoquo modo res se haberet, vos certiores facere. A. d. x. Kal. Iun. quum ab Epidauro Piraeeum navi advectus essem, ibi Marcellum, collegam nostrum, conveni, eumque diem ibi consumpsi, ut cum eo essem. Postero die quum ab eo digressus essem eo consilio, ut ab Athenis in Boeotiam irem, reliquamque iurisdictionem absolverem, ille, ut aiebat, ὑπὲρ Μαλέας in Italiam versus navigaturus erat. 2. Post diem tertium eius diei, quum ab Athenis proficisci in animo haberem, circiter hora decima noctis P. Postumius, familiaris eius, ad me venit et mihi nuntiavit M. Marcellum, collegam nostrum, post coenae tempus a P. Magio Chilone, familiare eius, pugione percussum esse et duo vulnera accepisse, unum in stomacho, alterum in capite secundum aurem, sperare tamen se, eum vivere posse, Magium seipsum interfecisse; postea se a Marcello ad me missum esse, qui haec nuntiaret et rogaret, uti medicos cogerem. Coegi et e vestigio eo sum profectus prima luce. Quum non longe a Piraeeo abessem, puer Acidini obviam mihi venit cum codicillis, in quibus erat scriptum paullo ante lucem Mar-

cellum diem suum obiisse. Ita vir clarissimus ab homine taeterrimo acerbissima morte est affectus, et, cui inimici propter dignitatem pepercerant, inventus est amicus, qui mortem afferret. 3. Ego tamen ad tabernaculum eius perrexi. Inveni duos libertos et pauculos servos; reliquos aiebant profugisse, metu perterritos, quod dominus eorum ante tabernaculum interfectus esset. Coactus sum in eadem illa lectica, qua ipse delatus eram, meisque lecticariis in Urbem eum referre; ibique pro ea copia, quae Athenis erat, funus ei satis amplum faciendum curavi. Ab Atheniensibus, locum sepulturae intra Urbem ut darent, impetrare non potui, quod religione se impediri dicerent; neque tamen id antea cuiquam concesserant. Quod proximum fuit, uti, in quo vellemus gymnasio, eum sepeliremus, nobis permiserunt. Nos in nobilissimo orbis terrarum gymnasio Academiae locum delegimus, ibique eum combussimus, posteaque curavimus, ut iidem Athenienses in eodem loco monumentum ei marmoreum faciendum locarent. Ita, quae nostra officia fuerunt, pro collegio et propinquitate, et vivo et mortuo omnia ei praestitimus. Vale. D. pr. Kal. Iun. Athenis.

XIII. ARG. Exsulantem Nigidium suopte exemplo et reditus spe consolatur. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. P. NIGIDIO FIGULO.

1. Quaerenti mihi iamdiu, quid ad te potissimum scriberem, non modo certa res nulla, sed ne genus quidem litterarum usitatum veniebat in mentem. Unam enim partem et consuetudinem earum epistolarum, quibus — secundis rebus — uti solebamus, tempus eripuerat; perfeceratque fortuna, ne quid tale scribere possem, aut omnino cogitare. Relinquebatur triste quoddam et miserum, et his temporibus consentaneum genus litterarum: id quoque deficiebat me: in quo debebat esse aut promissio auxilii alicuius, aut consolatio doloris tui. Quod pollicerer, non erat. Ipse enim, pari fortuna abiectus, aliorum opibus casus meos sustentabam, saepiusque mihi veniebat in mentem queri, quod ita viverem, quam gaudere, quod viverem. 2. Quamquam enim nulla me ipsum privatim pepulit insignis iniuria, nec mihi quidquam tali tempore in mentem venit optare, quod non ultro mihi Caesar detulerit: tamen nihilominus eis conficior curis, ut ipsum, quod maneam in vita, peccare me existimem. Careo enim quum familiarissimis multis, quos aut mors eripuit nobis aut distraxit fuga, tum omnibus amicis, quorum benevolentiam nobis conciliarat per me quondam, te socio, defensa respublica, versorque in eorum naufragiis et bonorum direptionibus; nec audio solum, quod ipsum esset miserum, sed etiam video, quo nihil est acerbius, eorum fortunas dissipari, quibus nos olim adiutoribus illud incendium exstinximus; et, in qua urbe modo gratia, auctoritate, gloria floruimus, in ea nunc iis quidem omnibus caremus. Obtinemus ipsius Caesaris summam erga nos humaninatem. Sed ea plus non potest, quam vis et mutatio omnium rerum atque temporum. 3. Itaque orbus iis rebus omnibus, quibus et natura me et voluntas et consuetudo assuefecerat, quum ceteris, ut quidem videor, tum mihi ipse displiceo. Natus enim ad agendum semper aliquid dignum viro, nunc non modo agendi rationem nullam habeo, sed ne cogitandi quidem: et, qui antea aut obscuris hominibus, aut etiam sontibus opitulari poteram, nunc P. Nigidio, uni omnium doctissimo et sanctissimo, et maxima quondam gratia, et mihi certe amicissimo, ne benigne quidem polliceri possum. Ergo hoc ereptum est litterarum genus. 4. Reliquum est, ut consoler et afferam rationes, quibus te a molestiis coner abducere. At ea quidem facultas vel tui vel alterius consolandi in te summa est, si umquam in ullo fuit. Itaque eam partem, quae ab exquisita quadam ratione et doctrina proficiscitur, non attingam; tibi totam relinquam. Quid sit forti et sapienti homine dignum; quid gravitas, quid altitudo animi, quid acta tua vita, quid studia, quid artes, quibus a pueritia floruisti, a te flagitent, tu videbis. Ego, quod intelligere et sentire, quia sum Romae et quia curo attendoque, possum, id tibi affirmo: te in istis molestiis, in quibus es hoc tempore, non diutius futurum; in iis autem, in quibus etiam nos sumus, fortasse semper fore. 5. Videor mihi perspicere primum ipsius animum, qui plurimum potest, propensum ad salutem tuam. Non scribo hoc temere. Quo minus familiaris sum, hoc sum ad investigandum curiosior. Quo facilius, quibus est iratior, respondere tristius possit, hoc est adhuc tardior ad te molestia liberandum. Familiares vero eius, et ii quidem, qui illi iucundissimi sunt, mirabiliter de te et loquuntur et sentiunt. Accedit eodem vulgi voluntas vel potius consensus omnium. Etiam illa, quae minimum nunc quidem potest, sed possit necesse est, respublica, quascumque vires habebit, ab iis ipsis, quibus tenetur, de te propediem (mihi crede) impetrabit. 6. Redeo igitur ad id, ut iam tibi etiam pollicear aliquid, quod primo omiseram. Nam et complectar eius familiarissimos, qui me admodum diligunt multumque mecum sunt, et in ipsius consuetudinem, quam adhuc meus pudor mihi clausit, insinuabo et certe omnes vias persequar, quibus putabo ad id, quod volumus, pervenire posse. In hoc toto genere plura faciam, quam scribere audeo; cetera, quae tibi a multis prompta esse certo scio, a me sunt paratissima; nihil in re familiari mea est, quod ego meum malim esse, quam tuum. Hac de re et de hoc genere toto hoc scribo parcius, quod te, id quod ipse confido, sperare malo, te esse usurum tuis. 7. Extremum illud est, ut te orem et obsecrem, animo ut maximo sis, nec ea solum memineris, quae ab aliis magnis viris accepisti, sed illa etiam, quae ipse ingenio studioque peperisti. Quae si colliges, et sperabis omnia optime, et, quae accident, qualiacumque erunt, sapienter feres. Sed haec tu melius vel optime omnium. Ego, quae pertinere ad te intelligam, studiosissime omnia diligentissimeque curabo tuorumque tristissimo meo tempore meritorum erga me memoriam conservabo. (Vale.)

XIV. ARG. Respondet Plancio gratulanti ad binas litteras: primum pristinam dignitatem restituto sibi non redditam videri, deinde de caussis novi matrimonii ineundi. Denique eumdem solatur exsulantem, promissis officiis suis.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. CN. PLANCIO.

1. Binas a te accepi litteras, Corcyra datas; quarum alteris mihi gratulabare, quod audisses, me meam pristinam dignitatem obtinere; alteris dicebas te velle, quae egissem, bene et feliciter evenire. Ego autem, si dignitas est, bene de republica sentire et bo-

nis viris probare quod sentias, obtineo dignitatem meam; sin autem in eo dignitas est, si, quod sentias, aut re efficere possis aut denique libera oratione defendere, ne vestigium quidem ullum est reliquum nobis dignitatis, agiturque praeclare, si nosmetipsos regere possumus, ut ea, quae partim iam adsunt, partim impendent, moderate feramus: quod est difficile in eiusmodi bello, cuius exitus ex altera parte caedem ostentat, ex altera servitutem. 2. Quo in periculo nonnihil me consolatur, quum recordor, haec me tum vidisse, quum secundas etiam res nostras, non modo adversas pertimescebam videbamque, quanto periculo de iure publico disceptaretur armis. Quibus si vicissent ii, ad quos ego pacis spe, non belli cupiditate adductus accesseram, tamen intelligebam, et iratorum hominum, et cupidorum, et insolentium quam crudelis esset futura victoria; sin autem victi essent, quantus interitus esset futurus civium, partim amplissimorum, partim etiam optimorum, qui me, haec praedicentem atque optime consulentem saluti suae, malebant nimium timidum, quam satis prudentem existimari. 3. Quod autem mihi de eo, quod egerim, gratularis, te ita velle certo scio; sed ego tam misero tempore nihil novi consilii cepissem, nisi in reditu meo nihilo meliores res domesticas, quam rempublicam offendissem. Quibus enim pro meis immortalibus beneficiis carissima mea salus et meae fortunae esse debebant, quum propter eorum scelus nihil mihi intra meos parietes tutum, nihil insidiis vacuum viderem, novarum me necessitudinum fidelitate contra veterum perfidiam muniendum putavi. Sed de nostris rebus satis, vel etiam nimium multa. 4. De tuis, velim, ut eo sis animo, quo debes esse, id est, ut ne quid tibi praecipue timendum putes. Si enim status erit aliquis civitatis, quicumque erit, te omnium periculorum video expertem fore: nam alteros tibi iam placatos esse intelligo, alteros numquam iratos fuisse. De mea autem in te voluntate sic velim iudices, me, quibuscumque rebus opus esse intelligam: quamquam videam, qui sim hoc tempore et quid possim; opera tamen et consilio, studio quidem certe, rei, famae, saluti tuae praesto futurum. Tu velim, et quid agas, et quid acturum te putes, facias me quam diligentissime certiorem. Vale.

XV. ARG. Hortatur, ut communem fortunam fortiter ferat, et animo in se benevolo esse pergat.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. CN. PLANCIO.

1. Accepi perbreves tuas litteras, quibus id, quod scire cupiebam, cognoscere non potui: cognovi autem id, quod mihi dubium non fuit. Nam, quam fortiter ferres communes miserias, non intellexi; quam me amares, facile perspexi: sed hoc sciebam. Illud si scissem, ad id meas litteras accommodavissem. 2. Sed tamen etsi antea scripsi, quae existimavi scribi oportere: tamen hoc tempore breviter commonendum putavi, ne quo periculo te proprio existimares esse; in magno omnes, sed tamen in communi sumus. Quare non debes aut propriam fortunam ac praecipuam postulare aut communem recusare. Quapropter eo animo simus inter nos, quo semper fuimus. Quod de te sperare, de me praestare possum. [Vale.]

75.

LIBER QUINTUS.

I. ARG. Metellus Celer, procos. Galliae, Metellum Nepotem fratrem a Cicerone in senatu oppugnatum esse queritur.

(E Gallia citeriore, Silano, Murena coss. 692.)

Q. METELLUS, Q. F. CELER, PROCOS. S. D. M. T. CICERONI.

1. Si vales, bene est. Existimaram, pro mutuo inter nos animo et pro reconciliata gratia, nec me absentem ludibrio laesum iri, nec Metellum fratrem ob dictum capite ac fortunis per te oppugnatum iri. Quem si parum pudor ipsius defendebat, debebat vel familiae nostrae dignitas vel meum studium erga vos remque publicam satis sublevare. Nunc video illum circumventum, me desertum, a quibus minime conveniebat. 2. Itaque in luctu et squalore sum, qui provinciae, qui exercitui praesum, qui bellum gero. Quae quoniam nec ratione nec maiorum nostrorum clementia administrastis, non erit mirandum, si vos poenitebit. Te tam mobili in me meosque esse animo non sperabam. Me interea nec domesticus dolor, nec cuiusquam iniuria a republica abducet. [Vale.]

II. ARG. Metello querenti respondet, se nec fratrem eius oppugnasse et oppugnanti restitisse. Laudat eius pietatem et suam fidem spondet. (Romae, Silano, Murena coss. 692.)

M. T. C. M. F. S. D. Q. METELLO Q. F. CELERI PROCOS.

1. Si tu exercitusque valetis, bene est. Scribis ad me, *te existimasse, pro mutuo inter nos animo et pro reconciliata gratia, numquam te a me ludibrio laesum iri.* Quod cuiusmodi sit, satis intelligere non possum: sed tamen suspicor, ad te esse allatum, me in senatu, quum disputarem, permultos esse, qui rempublicam a me conservatam dolerent, dixisse, a te propinquos tuos, quibus negare non potuisses, impetrasse, ut ea, quae statuisses tibi in senatu de mea laude esse dicenda, reticeres. Quod quum dicerem, illud adiunxi: mihi tecum ita dispertitum officium fuisse in reipublicae salute retinenda, ut ego Urbem a domesticis insidiis et ab intestino scelere, tu Italiam et ab armatis hostibus et ab occulta coniuratione defenderes; atque hanc nostram tanti et tam praeclari muneris societatem a tuis propinquis labefactatam; qui, quum tu a me rebus amplissimis atque honorificentissimis ornatus esses, timuissent, ne quae mihi pars abs te voluntatis mutuae tribueretur. 2. Hoc in sermone quum a me exponeretur, quae mea exspectatio fuisset orationis tuae quantoque in errore versatus essem: visa est oratio non iniucunda, et mediocris quidam est risus consecutus, non in te, sed magis in errorem meum, et quod me abs te cupisse laudari aperte atque ingenue confitebar. Iam hoc non potest in te non honorifice esse dictum, me in clarissimis meis atque amplissimis rebus tamen aliquod testimonium tuae voluntatis atque vocis habere voluisse. 3. Quod autem ita scribis, *pro mutuo inter nos animo:* quid tu existimes esse in amicitia mutuum, nescio: equidem hoc arbitror, quum par voluntas accipitur et redditur. Ego, si hoc dicam, me tua caussa praetermisisse provinciam: tibi ipse levior videar esse: meae enim rationes ita tulerunt atque eius mei consilii maiorem in dies singulos fructum voluptatemque capio. Illud dico, me, ut primum in concione

provinciam deposuerim, statim, quemadmodum eam tibi traderem, cogitare coepisse. Nihil dico de sortitione vestra: tantum te suspicari volo, nihil in ea re per collegam meum, me insciente, esse factum. Recordare cetera: quam cito senatum illo die, facta sortitione, coegerim, quam multa de te verba fecerim, quum tu ipse mihi dixisti, orationem meam non solum in te honorificam, sed etiam in collegas tuos contumeliosam fuisse. 4. Iam illud senatus consultum, quod eo die factum est, ea praescriptione est, ut, dum id exstabit, officium meum in te obscurum esse non possit. Postea vero, quam profectus es, velim recordere, quae ego de te in senatu egerim, quae in concionibus dixerim; quas ad te litteras miserim. Quae quum omnia collegeris, tu ipse velim iudices, satisne videatur his omnibus rebus tuus adventus, quum proxime Romam venisti, mutue respondisse. 5. Quod scribis de *reconciliata nostra gratia;* non intelligo, cur reconciliatam esse dicas, quae numquam imminuta est. 6. Quod scribis, *non oportuisse Metellum fratrem tuum ob dictum a me oppugnari*: primum, hoc velim existimes, animum mihi istum tuum vehementer probari et fraternam plenam humanitatis ac pietatis voluntatem; deinde, si qua ego in re fratri tuo reipublicae caussa restiterim, ut mihi ignoscas. Tam enim sum amicus reipublicae, quam qui maxime. Si vero meam salutem contra illius impetum in me crudelissimum defenderim: satis habeas, nihil me etiam tecum de tui fratris iniuria conqueri. Quem ego quum comperissem, omnem sui tribunatus conatum in meam perniciem parare atque meditari: egi cum Claudia, uxore tua, et cum vestra sorore Mucia, cuius erga me studium, pro Cn. Pompeii necessitudine, multis in rebus perspexeram, ut eum ab illa iniuria deterrerent. 7. Atque ille, quod te audisse certe, credo, scio, pridie Kal. Ianuar., qua iniuria nemo umquam in aliquo magistratu improbissimus civis affectus est, ea me consulem affecit, quum rempublicam conservassem, atque abeuntem magistratu concionis habendae potestate privavit: cuius iniuria mihi tamen honori summo fuit. Nam quum ille mihi nihil, nisi ut iurarem, permitteret: magna voce iuravi verissimum pulcherrimumque iusiurandum; quod populus idem magna voce me vere iurasse iuravit. 8. Hac accepta tam insigni iniuria, tamen illo ipso die misi ad Metellum communes amicos, qui agerent cum eo, ut de illa mente desisteret. Quibus ille respondit sibi non esse integrum. Etenim paullo ante in concione dixerat, ei, qui in alios animadvertisset indicta caussa, dicendi ipsi potestatem fieri non oportere. Hominem gravem et civem egregium! qui, qua poena senatus, consensu bonorum omnium, eos affecerat, qui Urbem incendere, et magistratus ac senatum trucidare, bellum maximum conflare voluissent, eadem dignum iudicaret eum, qui curiam caede, Urbem incendiis, Italiam bello liberasset. Itaque ego Metello, fratri tuo, praesenti restiti. Nam in senatu Kal. Ian. sic cum eo de republica disputavi, ut sentiret, sibi cum viro forti et constanti esse pugnandum. A. d. tertium Non. Ianuar. quum agere coepisset, tertio quoque verbo orationis suae me appellabat, mihi minabatur; neque illi quidquam deliberatius fuit, quam me, quacumque ratione posset, non iudicio, neque disceptatione, sed vi atque impressione evertere. Huius ego temeritati si virtute atque animo non restitissem: quis esset, qui me in consulatu non casu potius existimaret, quam consilio fortem fuisse? 9. Haec si tu Metellum cogitare de me nescisti, debes existimare, te maximis de rebus a fratre esse celatum; sin autem aliquid impertivit tibi sui consilii, lenis a te et facilis existimari debeo, qui nihil tecum de his ipsis rebus expostulem. Et, si intelligis non me dicto Metelli, ut scribis, sed consilio eius animoque in me inimicissimo esse commotum, cognosce nunc humanitatem meam, si humanitas appellanda est in acerbissima iniuria remissio animi ac dissolutio. Nulla est a me umquam sententia dicta in fratrem tuum: quotiescumque aliquid est actum, sedens iis assensi, qui mihi lenissime sentire visi sunt. Addam illud etiam, quod iam ego curare non debui, sed tamen fieri non moleste tuli, atque etiam, ut ita fieret, pro mea parte adiuvi, ut senatus consulto meus inimicus, quia tuus frater erat, sublevaretur. 10. Quare non ego *oppugnavi* fratrem tuum, sed fratri tuo repugnavi: nec in te, ut scribis, *animo* fui *mobili*, sed ita stabili, ut in mea erga te voluntate, etiam desertus ab officiis tuis, permanerem. Atque hoc ipso tempore tibi paene minitanti nobis per litteras hoc rescribo atque respondeo: Ego dolori tuo non solum ignosco, sed summam etiam laudem tribuo. Meus enim me sensus, quanta vis fraterni sit amoris, admonet. A te peto, ut tu quoque aequum te iudicem dolori meo praebeas: si acerbe, si crudeliter, si sine caussa sum a tuis oppugnatus, ut statuas, mihi non modo non cedendum, sed etiam tuo atque exercitus tui auxilio, in eiusmodi caussa, utendum fuisse. Ego te mihi semper amicum esse volui; me ut tibi amicissimum esse intelligeres, laboravi. Maneo in voluntate, et, quoad voles tu, permanebo, citiusque amore tui fratrem tuum odisse desinam, quam illius odio quidquam de nostra benevolentia detraham. [Vale.]

III. ARG. Queritur de contumeliis necessarii cuiusdam, ut videtur, P. Clodii. Sc. in Hisp. a. Lentulo, Philippo [illegible]

Q. METELLUS NEP. S. D. M. T. C.

1. Hominis importunissimi contumeliae, quibus crebris concionibus me onerat, tuis erga me officiis leniuntur, et, ut sunt leves ab eiusmodi homine, a me despiciuntur; libenterque commutata persona te mihi fratris loco esse duco. 2. De illo ne meminisse quidem volo, tametsi bis eum invitum servavi. De meis rebus, ne vobis multitudine litterarum molestior essem, ad Lollium perscripsi, de rationibus provinciae quid vellem fieri, ut is vos doceret et commonefaceret. Si poteris, velim pristinam tuam erga me voluntatem conserves. [Vale.]

IV. ARG. Exsul opem implorat consulis.
[illegible] coss. 697

M. C. S. D. Q. METELLO NEPOTI COS.

1. Litterae Quinti fratris et T. Pomponii, necessarii mei, tantum spei dederant, ut in te non minus auxilii, quam in tuo collega mihi constitutum fuerit. Itaque litteras ad te statim misi, per quas, ut fortuna postulabat, et gratias tibi egi, et de reliquo tempore auxilium petii. Postea mihi non tam meorum litterae, quam sermones eorum, qui hac iter faciebant, animum tuum immutatum significabant: quae res fecit, ut tibi litteris obstrepere non auderem. 2. Nunc mihi Quintus frater meus mitissimam tuam orationem, quam in senatu habuisses, perscripsit, qua inductus, ad te scribere sum conatus, et abs te, quantum tua fert voluntas, peto quaesoque, ut tuos mecum serves potius, quam propter arrogantem crudelitatem

tuorum me oppugnes. Tu tuas inimicitias ut reipublicae donares, te vicisti; alienas ut contra rempublicam confirmes, adduceris? Quod si mihi tua clementia opem tuleris, omnibus in rebus me fore in tua potestate, tibi confirmo: sin mihi neque magistratum neque senatum neque populum auxiliari propter eam vim, quae me cum republica vicit, licuerit: vide, ne, quum velis revocare tempus omnium servandorum, quum, qui servetur, non erit, non possis. [Vale.]

V. ARG. Desiderat C. Antonii officia mutua, et Attici negotium commendat. (Romae, Pisone, Messalla coss. 693.)

M. C. S. D. C. ANTONIO, M. F. IMP.

1. Etsi statueram nullas ad te litteras mittere, nisi commendatitias; (non quo eas intelligerem satis apud te valere, sed ne iis, qui me rogarent, aliquid de nostra coniunctione imminutum esse ostenderem:) tamen, quum T. Pomponius, homo omnium meorum in te studiorum et officiorum maxime conscius, tui cupidus, nostri amantissimus, ad te proficisceretur, aliquid mihi scribendum putavi; praesertim quum aliter ipsi Pomponio satisfacere non possem. 2. Ego si abs te summa officia desiderem, mirum nemini videri debeat. Omnia enim a me in te profecta sunt, quae ad tuum commodum, quae ad honorem, quae ad dignitatem pertinerent. Pro iis rebus nullam mihi abs te relatam esse gratiam, tu es optimus testis: contra etiam esse aliquid abs te profectum, ex multis audivi. Nam *comperisse* me, non audeo dicere, ne forte id ipsum verbum ponam, quod abs te aiunt salse * in me solere conferri. Sed ea, quae ad me delata sunt, malo te ex Pomponio, cui non minus molesta fuerunt, quam ex meis litteris, cognoscere. Meus in te animus quam singulari officio fuerit, et senatus et populus Romanus testis est; tu quam gratus erga me fueris, ipse existimare potes; quantum mihi debeas, ceteri existimant. 3. Ego quae tua caussa antea feci, voluntate sum adductus posteaque constantia. Sed reliqua, mihi crede, multo maius meum studium maioremque gravitatem et laborem desiderant. Quae ego si non profundere ac perdere videbor, omnibus meis viribus sustinebo; sin autem ingrata esse sentiam, non committam, ut tibi ipsi * insanire videar. Ea quae sint et cuiusmodi, poteris ex Pomponio cognoscere. Atque ipsum tibi Pomponium ita commendo, ut, quamquam ipsius caussa confido te facturum esse omnia, tamen abs te hoc petam, ut, si quid in te residet amoris erga me, id omne in Pomponii negotio ostendas. Hoc mihi nihil gratius facere potes. [Vale].

VI. ARG. Narrat, quam dederit operam, ne Sextio proquaestori Antonii in Macedonia succederetur: de domo a se empta, de Sextii aedificatione, et de Antonio a se defenso. (Silano, Murena coss. 692.)

M. C. S. D. P. SEXTIO, L. F. PROQUAEST.

1. Quum ad me Decius, libertus tuus, venisset, egissetque mecum, ut operam darem, ne tibi hoc tempore succederetur: quamquam illum hominem frugi et tibi amicum existimabam, tamen, quod memoria tenebam, cuiusmodi ad me litteras antea misisses, non satis credidi homini prudenti, tam valde esse mutatam voluntatem tuam. Sed posteaquam et Cornelia tua Terentiam convenit et ego cum Q. Cornelio locutus sum, adhibui diligentiam, quotiescumque senatus fuit, ut adessem, plurimumque in eo negotii habui, ut Q. Fufium, tribunum plebis, et ceteros, ad quos tu scripseras, cogerem potius mihi credere, quam tuis litteris. Omnino res tota in mensem Ianuarium reiecta erat, sed facile obtinebatur. 2. Ego tua gratulatione commotus, quod ad me pridem scripseras, velle te bene evenire, quod de Crasso domum emissem: emi eam ipsam domum H-S xxxv, aliquanto post tuam gratulationem. Itaque nunc me scito tantum habere aeris alieni, ut cupiam coniurare, si qui recipiat; sed partim odio inducti, me excludunt, et aperte vindicem coniurationis oderunt, partim non credunt, et a me insidias metuunt, nec putant ei nummos deesse posse, qui ex obsidione foeneratores exemerit. Omnino semissibus magna copia est. Ego autem meis rebus gestis hoc sum assecutus, ut bonum nomen existimer. 3. Domum tuam atque aedificationem omnem perspexi, et vehementer probavi. 4. Antonium, etsi eius in me officia omnes desiderant, tamen in senatu gravissime ac diligentissime defendi, senatumque vehementer oratione mea atque auctoritate commovi. 5. Tu ad me velim litteras crebrius mittas. [Vale.]

VII. ARG. Pompeio de victo Mithridate gratulatur, sibi illum de coniuratione disiecta non gratulari exprobrat. (Romae, Silano, Murena coss. 692.)

M. T. M. F. CICERO S. D. CN. POMPEIO, CN. F. MAGNO, IMPERATORI.

1. S. T. E. Q. V. B. E. E. V. Ex litteris tuis, quas publice misisti, cepi una cum omnibus incredibilem voluptatem. Tantam enim spem otii ostendisti, quantam ego semper omnibus te uno fretus pollicebar. Sed hoc scito, tuos veteres hostes, novos amicos, vehementer litteris perculsos atque ex magna spe deturbatos iacere. 2. Ad me autem litteras quas misisti, quamquam exiguam significationem tuae erga me voluntatis habebant, tamen mihi scito iucundas fuisse: nulla enim re tam laetari soleo, quam meorum officiorum conscientia, quibus si quando non mutuo respondetur, apud me plus officii residere facillime patior. Illud non dubito, quin, si te mea summa erga te studia parum mihi adiunxerint, respublica nos inter nos conciliatura coniuncturaque sit. 3. Ac, ne ignores, quid ego in tuis litteris desiderarim: scribam aperte, sicut et mea natura et nostra amicitia postulat. Res eas gessi, quarum aliquam in tuis litteris et nostrae necessitudinis et reipublicae caussa gratulationem exspectavi: quam ego abs te praetermissam esse arbitror, quod vererere, ne cuius animum offenderes. Sed scito, ea, quae nos pro salute patriae gessimus, orbis terrae iudicio ac testimonio comprobari. Quae, quum veneris, tanto consilio tantaque animi magnitudine a me gesta esse cognosces, ut tibi, multo maiori, quam Africanus fuit, me, non multo minorem, quam Laelium, facile et in republica et in amicitia adiunctum esse patiare. [Vale.]

VIII. ARG. Crassi, in Syriam profecti, dignitatem se defendisse scribit, excusat superioris temporis simultatem, sua in posterum officia pollicetur. (R[illegible] P[illegible] C[illegible] 700.)

M. T. C. S. D. M. LICINIO P. F. CRASSO.

1. Quantum meum studium exstiterit dignitatis tuae vel tuendae, vel etiam augendae, non dubito, quin ad te omnes tui scripserint. Non enim fuit aut mediocre aut obscurum aut eiusmodi, quod silentio posset praeteriri. Nam et cum consulibus, et cum

multis consularibus tanta contentione decertavi, quanta numquam antea ulla in caussa, suscepique mihi perpetuam propugnationem pro omnibus ornamentis tuis, veterique nostrae necessitudini iamdiu debitum, sed multa varietate temporum interruptum officium cumulate reddidi. 2. Neque mehercule umquam mihi tui aut colendi aut ornandi voluntas defuit; sed quaedam pestes hominum, laude aliena dolentium, et te nonnumquam a me alienarunt et me aliquando immutarunt tibi. Sed exstitit tempus, optatum mihi magis, quam speratum, ut, florentissimis tuis rebus, mea perspici posset et memoria nostrae voluntatis et amicitiae fides. Sum enim consecutus, non modo ut domus tua tota, sed ut cuncta civitas me tibi amicissimum esse cognosceret. Itaque et praestantissima omnium feminarum, uxor tua, et eximia pietate, virtute, gratia, tui Crassi, meis consiliis, monitis, studiis actionibusque nituntur: et senatus populusque Romanus intelligit, tibi absenti nihil esse tam promptum aut tam paratum, quam in omnibus rebus, quae ad te pertineant, operam, curam, diligentiam, auctoritatem meam. 3. Quae sint acta quaeque agantur, domesticorum tibi litteris declarari puto. De me sic existimes ac tibi persuadeas vehementer velim, non me repentina aliqua voluntate, aut fortuito, ad tuam amplitudinem meis officiis amplectendam incidisse, sed, ut primum forum attigerim, spectasse semper, ut tibi possem quam maxime esse coniunctus. Quo quidem ex tempore, memoria teneo, neque meam tibi observantiam, neque mihi tuam summam benevolentiam ac liberalitatem defuisse. Si quae inciderunt, non tam re, quam suspicione violata: ea, quum fuerint et falsa et inania, sint evulsa ex omni memoria vitaque nostra. Is enim tu vir es, et eum me esse cupio, ut, quoniam in eadem reipublicae tempora incidimus, coniunctionem amicitiamque nostram utrique nostrum laudi sperem fore. 4. Quamobrem tu, quantum tuo iudicio tribuendum esse nobis putes, statues ipse: et, ut spero, statues ex nostra dignitate; ego vero tibi profiteor atque polliceor eximium et singulare meum studium in omni genere officii, quod ad honestatem et gloriam tuam spectet. In quo, etiamsi multi mecum contendent, tamen, quum reliquis omnibus, tum Crassis tuis iudicibus, omnes facile superabo: quos quidem ego ambo unice diligo, sed in Marco benevolentia impari. Hoc magis sum Publio deditus, quod me, quamquam a pueritia sua semper, tamen hoc tempore maxime, sicut alterum parentem, et observat et diligit. 5. Has litteras velim existimes foederis habituras esse vim, non epistolae, meque ea, quae tibi promitto ac recipio, sanctissime esse observaturum diligentissimeque facturum. Quae a me suscepta defensio est, te absente, dignitatis tuae: in ea iam ego non solum amicitiae nostrae, sed etiam constantiae meae caussa permanebo. Quamobrem satis esse hoc tempore arbitratus sum, hoc ad te scribere; me, si quid ipse intelligerem aut ad voluntatem aut ad commodum aut ad amplitudinem tuam pertinere, mea sponte id esse facturum; sin autem quippiam aut a te essem admonitus aut a tuis, effecturum, ut intelligeres, nihil neque te scripsisse neque quemquam tuorum frustra ad me detulisse. Quamobrem velim ita et ipse ad me scribas de omnibus minimis, maximis mediocribusque rebus, ut ad hominem amicissimum; et tuis praecipias, ut opera, consilio, auctoritate, gratia mea sic utantur in omnibus publicis, privatis, forensibus, domesticis, tuis, amicorum, hospitum, clientium tuorum negotiis, ut, quoad eius fieri possit, praesentiae tuae desiderium meo labore minuatur. [Vale.]

IX. ARG. P. Vatinius, ex consulatu legatus a Caesare praefectus, Ciceroni dignitatem suam defendendam commendat. [illegible] IV. [illegible]

VATINIUS IMP. S. D. CICERONI SUO.

1. S. V. B. E. E. V. Si tuam consuetudinem in patrociniis tuendis servas, P. Vatinius cliens advenit, qui pro se caussam dicier vult. Non, puto, repudiabis in honore, quem in periculo recepisti. Ego autem, quem potius adoptem aut invocem, quam illum, quo defendente vincere didici? An verear, ne, qui potentissimorum hominum conspirationem neglexerit pro mea salute, is pro honore meo pusillorum ac malevolorum obtrectationes et invidias non prosternat atque obterat? Quare, si me, sicut soles, amas, suscipe me totum atque hoc, quidquid est oneris ac muneris, pro mea dignitate tibi tuendum ac sustinendum puta. Scis, meam fortunam, nescio quomodo, facile obtrectatores invenire, non meo quidem, mehercules, merito: sed quanti id refert, si tamen fato nescio quo accidit? Si qui forte fuerit, qui nostrae dignitati obesse velit, peto a te, ut tuam consuetudinem et liberalitatem in me absente defendendo mihi praestes. Litteras ad senatum de rebus nostris gestis, quo exemplo miseram, infra tibi perscripsi. 2. Dicitur mihi tuus servus anagnostes fugitivus cum Vardaeis esse; de quo tu mihi nihil mandasti, ego tamen, terra marique ut conquireretur, praemandavi: et profecto tibi illum reperiam, nisi si in Dalmatiam aufugerit, et inde tamen aliquando eruam. Tu nos fac ames. Vale. A. d. V. Idus Quintiles, ex castris, Narona.

Xa. ARG. De Dionysio servo fugitivo, de C. Attilio (vel Catilio) pirata captivo, de rebus a se gestis, et de decernendis supplicationibus. Ca[illegible] IV. [illegible]

P. VATINIUS S. D. CICERONI SUO.

1. S. V. B. E. E. Q. V. De Dionysio tuo adhuc nihil extrico: et eo minus, quod me frigus Dalmaticum, quod illinc eiecit, etiam hic refrigeravit. Sed tamen non desistam, quin illum aliquando eruam. Sed tu omnia mihi dura imperas. De C. Attilio nescio quid ad me scripsisti deprecationis diligentissimae. Apage te cum nostro Sexto Servilio. Nam mehercule ego illum quoque amo. Sed huiusmodi vos clientes, huiusmodi caussas recipitis? hominem unum omnium crudelissimum, qui tot ingenuos, matresfamilias, cives Romanos occidit, arripuit, disperdidit, regiones vastavit? Simius, non semissis homo, contra me arma tulit, et eum bello cepi. 2. Sed tamen, mi Cicero, quid facere possum? Omnia, mehercule, cupio, quae tu mi imperas. Meam animadversionem et supplicium, quo usurus eram in eum, quem cepissem, remitto tibi et condono. Quid illis respondere possum, qui sua bona direpta, naves expugnatas, fratres, liberos, parentes occisos, actiones postulant? Si mehercules Appii os haberem, in cuius locum suffectus sum, tamen hoc sustinere non possem. Quid ergo est? faciam omnia sedulo, quae te sciam velle. Defenditur a Q. Volusio, tuo discipulo; si forte ea res poterit adversarios fugare: in eo maxima spes est. 3. Nos, si quid erit istic opus, defendes. Caesar adhuc mihi iniuriam facit; de meis supplicationibus et rebus gestis Dalmaticis adhuc non refert: quasi vero non iustissimi triumphi in Dalmatia res gesserim. Nam si hoc exspectandum est, dum totum bellum con-

ficiam: viginti oppida sunt Dalmatiae antiqua; quae ipsa sibi asciverunt amplius sexaginta. Haec nisi omnia expugno, si mihi supplicationes non decernuntur, longe alia conditione ego sum, ac ceteri imperatores.

X b. (Fragmentum epistolae post superiorem scriptae.)

Ego post supplicationes mihi decretas in Dalmatiam profectus sum: sex oppida vi oppugnando cepi. *** Unum hoc, quod erat maximum, quater a me iam captum. Quattuor enim turres et quattuor muros cepi, et arcem eorum totam: ex qua me nives, frigora, imbres detruserunt: indigneque, mi Cicero, oppidum captum, et bellum iam confectum relinquere sum coactus. Quare te rogo et oro, si opus erit, ad Caesarem meam caussam agas, meque tibi in omnis partes defendendum putes; hoc existimans, neminem te tui amantiorem habere. Vale. Data Non. Decembribus, Narona.

XI. ARG. Vatinio roganti promittit, eius uxori se adfuturum. Addit de Dionysio fugitivo, et de spe triumphi Dalmatici.

(Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. D. P. VATINIO, IMPERATORI.

1. Grata tibi mea esse officia non miror. Cognovi enim te gratissimum omnium; idque numquam destiti praedicare. Nec enim tu mihi habuisti modo gratiam, verum etiam cumulatissime retulisti. Quamobrem reliquis tuis rebus omnibus pari me studio erga te et eadem voluntate cognosces. 2. Quod mihi feminam primariam, Pompeiam, uxorem tuam, commendas, cum Sura nostro statim tuis litteris lectis locutus sum, ut ei meis verbis diceret, ut, quidquid opus esset, mihi denuntiaret: me omnia, quae ea vellet, summo studio curaque facturum; itaque faciam, eamque, si opus esse videbitur, ipse conveniam. Tu tamen ei velim scribas, ut nullam rem, neque tam magnam, neque tam parvam putet, quae mihi aut difficilis aut parum me digna videatur. Omnia, quae in tuis rebus agam, et non laboriosa mihi et honesta videbuntur. De Dionysio, si me amas, confice: quamcumque ei fidem dederis, praestabo. Si vero improbus fuerit, ut est, duces eum captum in triumpho. Dalmatis dii male faciant, qui tibi molesti sunt. Sed, ut scribis, brevi capientur et illustrabunt res tuas gestas. Semper enim habiti sunt bellicosi. [Vale.]

XII. ARG. Lucceium hac epistola artificiose composita, et, ut ipse (ad Att. IV, 6.) ait, valde bella rogat, ut de rebus a se consule gestis et de exsilio redituque commentarios componat.

(Marcellino, Philippo coss. 698.)

M. C. S. D. L. LUCCEIO Q. F.

1. Coram me tecum eadem haec agere saepe conantem deterruit pudor quidam paene subrusticus; quae nunc expromam absens audacius. Epistola enim non erubescit. Ardeo cupiditate incredibili, neque, ut ego arbitror, reprehendenda, nomen ut nostrum scriptis illustretur et celebretur tuis. Quod etsi mihi saepe ostendis te esse facturum, tamen ignoscas velim huic festinationi meae. Genus enim scriptorum tuorum, etsi erat semper a me vehementer exspectatum, tamen vicit opinionem meam, meque ita vel cepit vel incendit, ut cuperem quam celerrime res nostras monumentis commendari tuis. Neque enim me solum commemoratio posteritatis ad spem quamdam immortalitatis rapit, sed etiam illa cupiditas, ut vel auctoritate testimonii tui, vel iudicio benevolentiae, vel suavitate ingenii, vivi perfruamur. 2. Neque tamen, haec quum scribebam, eram nescius, quantis oneribus premerere susceptarum rerum et iam institutarum; sed quia videbam, *Italici belli et civilis historiam* iam a te paene esse perfectam: dixeras autem mihi, te reliquas res ordiri: deesse mihi nolui, quin te admonerem, ut cogitares, coniunctene malles cum reliquis rebus nostra contexere, an, ut multi Graeci fecerunt, Callisthenes Troicum bellum, Timaeus Pyrrhi, Polybius Numantinum, (qui omnes a perpetuis suis historiis ea, quae dixi, bella separaverunt,) tu quoque item civilem coniurationem ab hostilibus externisque bellis seiungeres. Equidem ad nostram laudem non multum video interesse; sed ad properationem meam quiddam interest, non te exspectare, dum ad locum venias, ac statim caussam illam totam et tempus arripere. Et simul, si uno in argumento unaque in persona, mens tua tota versabitur: cerno iam animo, quanto omnia uberiora atque ornatiora futura sint. Neque tamen ignoro, quam impudenter faciam, qui primum tibi tantum oneris imponam, (potest enim mihi denegare occupatio tua,) deinde etiam, ut ornes mea, postulem. Quid, si illa tibi non tanto opere videntur ornanda? 3. Sed tamen, qui semel verecundiae fines transierit, eum bene et naviter oportet esse impudentem. Itaque te plane etiam rogo, ut et ornes ea vehementius etiam, quam fortasse sentis, et in eo leges historiae negligas gratiamque illam, de qua suavissime quodam in prooemio scripsisti, a qua te flecti non magis potuisse demonstras, quam Herculem Xenophontium illum a voluptate, si me tibi vehementius commendabit, ne aspernere, amorique nostro plusculum etiam, quam concedat veritas, largiare. Quod si te adducemus, ut hoc suscipias, erit, ut mihi persuadeo, materies digna facultate et copia tua. 4. A principio enim coniurationis usque ad reditum nostrum videtur mihi modicum quoddam corpus confici posse: in quo et illa poteris uti civilium commutationum scientia vel in explicandis caussis rerum novarum vel in remediis incommodorum, quum et reprehendes ea, quae vituperanda duces, et, quae placebunt, exponendis rationibus comprobabis, et, si liberius, ut consuesti, agendum putabis, multorum in nos perfidiam, insidias, proditionem notabis. Multam etiam casus nostri tibi varietatem in scribendo suppeditabunt, plenam cuiusdam voluptatis, quae vehementer animos hominum in legendo tenere possit. Nihil est enim aptius ad delectationem lectoris, quam temporum varietates fortunaeque vicissitudines: quae etsi nobis optabiles in experiendo non fuerunt, in legendo tamen erunt iucundae. Habet enim praeteriti doloris secura recordatio delectationem. 5. Ceteris vero, nulla perfunctis propria molestia, casus autem alienos sine ullo dolore intuentibus, etiam ipsa misericordia est iucunda. Quem enim nostrum ille moriens apud Mantineam Epaminondas non cum quadam miseratione delectat? qui tum denique sibi avelli iubet spiculum, posteaquam ei percontanti dictum est, clypeum esse salvum: ut etiam in vulneris dolore aequo animo cum laude moreretur. Cuius studium in legendo non erectum Themistocli fuga redituque tenetur? Etenim ordo ipse annalium mediocriter nos retinet, quasi enumeratione fastorum. At viri saepe excellentis ancipites variique casus habent admirationem, exspectationem, laetitiam, molestiam, spem, timorem: si vero exitu notabili concluduntur, expletur animus iucundissima lectionis voluptate. 6. Quo

mihi acciderit optatius, si in hac sententia fueris, ut a continentibus tuis scriptis, in quibus perpetuam rerum gestarum historiam complecteris, secernas hanc quasi fabulam rerum eventorumque nostrorum: habet enim varios actus multasque actiones et consiliorum et temporum. Ac non vereor, ne assentatiuncula quadam aucupari tuam gratiam videar, quum hoc demonstrem, me a te potissimum ornari celebrarique velle. Neque enim tu is es, qui, qui sis, nescias: et qui non eos magis, qui te non admirentur, invidos, quam eos, qui laudent, assentatores arbitrere: neque autem ego sum ita demens, ut me sempiternae gloriae per eum commendari velim, qui non ipse quoque in me commendando propriam ingenii gloriam consequatur. 7. Neque enim Alexander ille gratiae caussa ab Apelle potissimum pingi et a Lysippo fingi volebat; sed quod illorum artem quum ipsis, tum etiam sibi gloriae fore putabat. Atque illi artifices corporis simulacra ignotis nota faciebant: quae vel si nulla sint, nihilo sint tamen obscuriores clari viri. Nec minus est Spartiates Agesilaus ille perhibendus, qui neque pictam neque fictam imaginem suam passus est esse, quam qui in eo genere elaborarunt. Unus enim Xenophontis libellus in eo rege laudando facile omnes imagines omnium statuasque superavit. Atque hoc praestantius mihi fuerit et ad laetitiam animi, et ad memoriae dignitatem, si in tua scripta pervenero, quam si in ceterorum, quod non ingenium mihi solum suppeditatum fuerit tuum, sicut Timoleonti a Timaeo, aut ab Herodoto Themistocli, sed etiam auctoritas clarissimi et spectatissimi viri, et in republica maximis gravissimisque caussis cogniti atque in primis probati: ut mihi non solum praeconium, quod, quum in Sigaeum venisset Alexander, ab Homero Achilli tributum esse dixit, sed etiam grave testimonium impertitum clari hominis magnique videatur. Placet enim Hector ille mihi Naevianus, qui non tantum *laudari* se laetatur, sed addit etiam, *a laudato viro*. 8. Quod si a te non impetro, hoc est, si quae te res impedierit, (neque enim fas esse arbitror, quidquam me rogantem abs te non impetrare,) cogar fortasse facere, quod nonnulli saepe reprehenderunt: scribam ipse de me: multorum tamen exemplo et clarorum virorum. Sed, quod te non fugit, haec sunt in hoc genere vitia. Et verecundius ipsi de sese scribant necesse est, si quid est laudandum, et praetereant, si quid reprehendendum est. Accedit etiam, ut minor sit fides, minor auctoritas, multi denique reprehendant et dicant, verecundiores esse praecones ludorum gymnicorum, qui, quum ceteris coronas imposuerint victoribus eorumque nomina magna voce pronuntiarint, quum ipsi ante ludorum missionem corona donentur, alium praeconem adhibeant, ne sua voce ipsi se victores esse praedicent. 9. Haec nos vitare cupimus et, si recipis caussam nostram, vitabimus; idque ut facias, rogamus. Ac ne forte mirere, cur, quum mihi saepe ostenderis, te accuratissime nostrorum temporum consilia atque eventus litteris mandaturum, a te id nunc tanto opere et tam multis verbis petamus: illa nos cupiditas incendit, de qua initio scripsi, festinationis, quod alacres animo sumus; ut et ceteri, viventibus nobis, ex libris tuis nos cognoscant, et nosmetipsi vivi gloriola nostra perfruamur. 10. His de rebus quid acturus sis, si tibi non est molestum, rescribas mihi velim. Si enim suscipis caussam, conficiam commentarios rerum omnium: sin autem differs me in tempus aliud, coram tecum loquar. Tu interea non cessabis, et ea, quae habes instituta, perpolies nosque diliges. [Vale.]

XIII. ARG. Lucceii consolatione se admodum [illegible] esse fatetur, etsi de rep. desperet.

[illegible]

M. C. S. D. L. LUCCEIO, Q. F.

1. Quamquam ipsa consolatio litterarum tuarum mihi gratissima est, (declarat enim summam benevolentiam, coniunctam pari prudentia:) tamen illum fructum ex iis litteris vel maximum cepi, quod te praeclare res humanas contemnentem et optime contra fortunam paratum armatumque cognovi: quam equidem laudem sapientiae statuo esse maximam, non aliunde pendere, nec extrinsecus aut bene aut male vivendi suspensas habere rationes. 2. Quae cogitatio, quum mihi non omnino excidisset, (etenim penitus insederat,) vi tamen tempestatum et concursu calamitatum erat aliquantum labefactata atque convulsa; cui te opitulari et video, et id fecisse etiam proximis litteris multumque profecisse sentio. Itaque hoc saepius dicendum tibique non significandum solum, sed etiam declarandum arbitror, nihil mihi esse potuisse tuis litteris gratius. 3. Ad consolandum autem quum illa valent, quae eleganter copioseque collegisti, tum nihil plus, quam quod firmitudinem gravitatemque animi tui perspexi: quam non imitari turpissimum existimo. Itaque hoc etiam fortiorem me puto, quam teipsum, praeceptorem fortitudinis, quod tu mihi videre spem nonnullam habere, haec aliquando futura meliora. Casus enim gladiatorii similitudinesque eae, tum rationes in ea disputatione a te collectae, vetabant me reipublicae penitus diffidere. Itaque alterum minus mirum, fortiorem te esse, quum aliquid speres, alterum mirum, spe ulla teneri. Quid est enim non ita affectum, ut id non deletum exstinctumque esse fateare? Circumspice omnia membra reipublicae, quae notissima sunt tibi: nullum reperies profecto, quod non fractum debilitatumve sit. Quae persequerer, si aut melius ea viderem, quam tu vides, aut commemorare possem sine dolore: quamquam tuis monitis praeceptisque omnis est abiiciendus dolor. 4. Ergo et domestica feremus, ut censes, et publica paullo etiam fortius fortasse, quam tu ipse, qui praecipis. Te enim spes aliqua consolatur, ut scribis: nos autem erimus etiam in omnium desperatione fortes, ut tu tamen idem et hortaris et praecipis. Das enim mihi iucundas recordationes conscientiae nostrae rerumque earum, quas te in primis auctore gessimus. Praestitimus enim patriae non minus certe, quam debuimus: plus profecto, quam est ab animo cuiusquam aut consilio hominis postulatum. 5. Ignosces mihi de meipso aliquid praedicanti: quarum enim tu rerum cogitatione nos levare aegritudine voluisti, earum etiam commemoratione lenimur. Itaque, ut mones, quantum potero, me ab omnibus molestiis et angoribus abducam transferamque animum ad ea, quibus secundae res ornantur, adversae adiuvantur: tecumque et ero tantum, quantum patietur utriusque aetas et valetudo, et, si esse una minus poterimus, quam volemus, animorum tamen coniunctione iisdem studiis ita fruemur, ut numquam non una esse videamur.

XIV. ARG. Quaerit, cur tamdiu absit ab Urbe Cicero: si litterarum caussa, laudat, non probat, si propter maerorem ex morte filiae. Quem ut compescat, rationibus et precibus efficere studet. (R. mai., Caesare IV cos. s. a. u. 709.)

L. LUCCEIUS Q. F. S. D. M. T. C. M. F.

1. Si vales, bene est: ego valeo, sicut soleo: paullulo tamen etiam deterius, quam soleo. Te requisivi saepius, ut viderem. Romae quia postea non fuisti, quam a me discesseras, miratus sum; quod item nunc miror. Non habeo certum, quae te res hinc maxime retrahat. Si solitudine delectare, quum scribas et aliquid agas eorum, quorum consuesti, gaudeo neque reprehendo tuum consilium: nam nihil isto potest esse iucundius, non modo miseris his temporibus et luctuosis, sed etiam tranquillis et optatis, praesertim vel animo defatigato tuo, qui nunc requietem quaerat ex magnis occupationibus, vel erudito, qui semper aliquid ex se promat, quod alios delectet, te ipsum laudibus illustret. 2. Sin autem, sicut hinc discesseras, lacrimis ac tristitiae te tradidisti: doleo, quia doles et angere: non possum te non, si concedis, quod sentimus, ut liberius dicamus, accusare. Quid enim? tu solus aperta non videbis, qui propter acumen occultissima perspicis? tu non intelliges, te querelis quotidianis nihil proficere? non intelliges, duplicari sollicitudines, quas levare te, tua prudentia postulat? 3. Quod si non possumus aliquid proficere suadendo: gratia contendimus, et rogando, si quid nostra caussa vis, ut istis te molestiis laxes, et ad convictum nostrum redeas et ad consuetudinem vel nostram communem, vel tuam solius ac propriam. Cupio non obtundere te, si non delectare nostro studio; cupio deterrere, ne permaneas in incepto: quum duae res istae contrariae me conturbent; ex quibus aut in altera mihi velim, si potes, obtemperes, aut in altera non offendas. Vale.

XV. ARG. Respondet, se non tam, quod filiae obitum, quam reipublicae tempora lugeat, ab Urbis squalore abesse. Unum in studiis remedium. (In Antiati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. CICERO S. L. LUCCEIO Q. F.

1. Omnis amor tuus ex omnibus partibus se ostendit in iis litteris, quas a te proxime accepi, non ille quidem mihi ignotus, sed tamen gratus et optatus, dicerem iucundus, nisi id verbum in omne tempus perdidissem: neque ob eam unam caussam, quam tu suspicaris, et in qua me lenissimis et amantissimis verbis utens, re graviter accusas, sed quod, illius tanti vulneris quae remedia esse debebant, ea nulla sunt. 2. Quid enim? ad amicosne confugiam? Quam multi sunt? Habuimus enim fere communes, quorum alii occiderunt, alii nescio quo pacto obduruerunt. Tecum vivere possem, equidem et maxime vellem: vetustas, amor, consuetudo, studia paria; quod vinclum (quaeres) deest nostrae coniunctioni? Possumusne igitur esse una? Nec mehercule intelligo, quid impediat. Sed certe adhuc non fuimus, quum essemus vicini in Tusculano, in Puteolano. Nam quid dicam in Urbe? in qua, quum forum commune sit, vicinitas non requiritur. 3. Sed casu nescio quo in ea tempora nostra aetas incidit, ut, quum maxime florere nos oporteret, tum vivere etiam puderet. Quod enim mihi poterat esse perfugium, spoliato et domesticis et forensibus ornamentis atque solatiis? Litterae, credo, quibus utor assidue: quid enim aliud facere possum? Sed, nescio quomodo, ipsae illae excludere me a portu et perfugio videntur, et quasi exprobrare, quod in ea vita maneam, in qua nihil insit, nisi propagatio miserrimi temporis. 4. Hic tu ea me abesse Urbe miraris, in qua domus nihil delectare possit, summum sit odium temporum, hominum, fori, curiae? Itaque sic litteris utor, in quibus consumo omne tempus, non ut ab his medicinam perpetuam, sed ut exiguam doloris oblivionem petam. 5. Quod si id egissemus, ego atque tu, quod ne in mentem quidem nobis veniebat propter quotidianos metus, omne tempus una fuissemus: neque me valetudo tua offenderet, neque te maeror meus. Quod, quantum fieri poterit, consequamur. Quid enim est utrique nostrum aptius? Propediem te igitur videbo.

XVI. ARG. Consolatur amicum, orbatum liberis. (Scripta, ut videtur, Caesare II, Servio Isaurico coss. 706.)

M. T. CICERO S. T. TITIO.

1. Etsi unus ex omnibus minime sum ad te consolandum accommodatus, quod tantum ex tuis molestiis cepi doloris, ut consolatione ipse egerem: tamen, quum longius a summi luctus acerbitate meus abesset dolor, quam tuus, statui nostrae necessitudinis esse meaeque in te benevolentiae, non tacere tanto in tuo maerore tamdiu, sed adhibere aliquam modicam consolationem, quae levare dolorem tuum posset, si minus sanare potuisset. 2. Est autem consolatio pervulgata quidem illa maxime, quam semper in ore atque in animo habere debemus, homines nos ut esse meminerimus ea lege natos, ut omnibus telis fortunae proposita sit vita nostra, neque esse recusandum, quominus ea, qua nati sumus, conditione vivamus, neve tam graviter eos casus feramus, quos nullo consilio vitare possumus, eventisque aliorum memoria repetendis, nihil accidisse nobis novi cogitemus. 3. Neque hae neque ceterae consolationes, quae sunt a sapientissimis viris usurpatae memoriaeque litteris proditae, tantum videntur proficere debere, quantum status ipse nostrae civitatis, et haec prolatio temporum perditorum; quum beatissimi sint, qui liberos non susceperunt, minus autem miseri, qui his temporibus amiserunt, quam si eosdem bona aut denique aliqua republica perdidissent. 4. Quod si tuum te desiderium movet aut si tuarum rerum cogitatione maeres: non facile exhauriri tibi istum dolorem posse universum puto. Sin illa te res cruciat, quae magis amoris est, ut eorum, qui occiderunt, miserias lugeas: ut ea non dicam, quae saepissime et legi et audivi, nihil mali esse in morte; in qua si resideat sensus, immortalitas illa potius, quam mors ducenda sit; sin sit amissus, nulla videri miseria debeat, quae non sentiatur: hoc tamen non dubitans confirmare possum, ea misceri, parari, impendere reipublicae, quae qui reliquerit, nullo modo mihi quidem deceptus esse videatur. Quid est enim iam non modo pudori, probitati, virtuti, rectis studiis, bonis artibus, sed omnino libertati ac saluti loci? Non, mehercule, quemquam audivi hoc gravissimo et pestilentissimo anno adolescentulum aut puerum mortuum, qui mihi non a diis immortalibus ereptus ex his miseriis atque ex iniquissima conditione vitae videretur. 5. Quare, si tibi unum hoc detrahi potest, ne quid iis, quos amasti, mali putes contigisse: permultum erit ex maerore tuo diminutum. Relinquetur enim simplex illa iam cura doloris tui, quae non cum illis communicabitur, sed ad te ipsum proprie referetur: in qua non est iam gravitatis ac sapientiae tuae, quam tu a puero praestitisti, ferre immoderatius casum incommodorum tuorum, qui sit ab eorum, quos dilexeris, miseria maloque seiunctus. Etenim eum semper te, et privatis in rebus, et publicis praestitisti, tuenda tibi ut sit gravitas, et constantiae serviendum. Nam, quod allatura est

ipsa diuturnitas, quae maximos luctus vetustate tollit, id nos praecipere consilio prudentiaque debemus. 6. Etenim si nulla umquam fuit, liberis amissis, tam imbecillo mulier animo, quae non aliquando lugendi modum fecerit: certe nos, quod est dies allatura, id consilio anteferre debemus neque exspectare temporis medicinam, quam repraesentare ratione possimus. His ego litteris si quid profecissem, existimabam, optandum quiddam me esse assecutum: sin minus forte valuissent, officio tamen esse functurum benevolentissimi atque amicissimi; quem me tibi et fuisse semper existimes velim, et futurum esse confidas.

XVII. ARG. Excusata tarditate litterarum, Sextium hortatur, ut exsilium sapienter ferat et fortiter.

[illegible] Marcello [illegible] 704.

M. C. S. D. P. SEXTIO P. F.

1. Non oblivione amicitiae nostrae neque intermissione consuetudinis meae superioribus temporibus ad te nullas litteras misi, sed quod priora tempora in ruinis reipublicae nostrisque iacuerunt, posteriora autem me a scribendo tuis iniustissimis atque acerbissimis incommodis retardarunt. Quum vero et intervallum iam satis longum fuisset, et tuam virtutem animique magnitudinem diligentius essem mecum recordatus: non putavi esse alienum institutis meis haec ad te scribere. 2. Ego te, P. Sexti, et primis temporibus illis, quibus in invidiam absens et in crimen vocabare, defendi; et, quum in tui familiarissimi iudicio ac periculo tuum [crimen] coniungeretur, ut potui accuratissime te tuamque caussam tutatus sum; et proxime, recenti adventu meo, quum rem aliter institutam offendissem, ac mihi placuisset, si adfuissem, tamen nulla re saluti tuae defui: quumque eo tempore invidia annonae, inimici non solum tui, verum etiam amicorum tuorum, iniquitas totius iudicii, multaque alia reipublicae vitia plus, quam caussa ipsa veritasque valuissent, Publio tuo neque opera neque consilio neque labore neque gratia neque testimonio defui. 3. Quamobrem, omnibus officiis amicitiae diligenter a me sancteque servatis, ne hoc quidem praetermittendum esse duxi, te ut hortarer rogaremque, ut et hominem te et virum esse meminisses, id est, ut communem incertumque casum, quem neque vitare quisquam nostrum, nec praestare ullo pacto potest, sapienter ferres et dolori fortiter ac fortunae resisteres cogitaresque, et in nostra civitate et in ceteris, quae rerum potitae sunt, multis fortissimis atque optimis viris, iniustis iudiciis, tales casus incidisse. Illud utinam ne vere scriberem, ea te republica carere, in qua neminem prudentem hominem res ulla delectet! 4. De tuo autem filio vereor, ne, si nihil ad te scripserim, debitum eius virtuti videar testimonium non dedisse; sin autem omnia, quae sentio, perscripserim, ne refricem meis litteris desiderium ac dolorem tuum. Sed tamen prudentissime facies, si illius pietatem, virtutem, industriam, ubicumque eris, tuam esse, tecum esse duces; nec enim minus nostra sunt, quae animo complectimur, quam quae oculis intuemur. 5. Quamobrem et illius eximia virtus summusque in te amor magnae tibi consolationi debet esse, et nos ceterique, qui te non ex fortuna, sed ex virtute tua pendimus semperque pendemus, et maxime, animi tui conscientia, quum tibi nihil merito accidisse reputabis, et illud adiunges, homines sapientes turpitudine, non casu, et delicto suo, non aliorum iniuria commoveri. Ego et memoria nostrae veteris amicitiae, et virtute atque observantia filii tui monitus, nullo loco deero neque ad consolandum neque ad levandum fortunam tuam. Tu si quid ad me forte scripseris, perficiam, ne te frustra scripsisse arbitrere.

XVIII. ARG. T. Fadium exsulantem consolatur, promissis officiis suis. [illegible]

M. CICERO S. D. T. FADIO.

1. Etsi egomet, qui te consolari cupio, consolandus ipse sum, propterea quod nullam rem gravius iamdiu tuli, quam incommodum tuum: tamen te magno opere non hortor solum, sed etiam pro amore nostro rogo atque oro, te colligas virumque praebeas, et, qua conditione omnes homines et quibus temporibus nati simus, cogites. Plus tibi virtus tua dedit, quam fortuna abstulit, propterea quod adeptus es, quod non multi homines novi, amisisti, quae plurimi homines nobilissimi. Ea denique videtur conditio impendere legum, iudiciorum, temporum, ut optime actum cum eo videatur esse, qui quam levissima poena ab hac republica discesserit. 2. Tu vero, qui et fortunas et liberos habeas et nos ceterosque necessitudine et benevolentia tecum coniunctissimos, quumque magnam facultatem sis habiturus nobiscum et cum omnibus tuis vivendi, et quum unum sit iudicium ex tam multis, quod reprehendatur, ut quod una sententia, eaque dubia, potentiae alicuius condonatum existimetur, omnibus his de caussis debes istam molestiam quam levissime ferre. Meus animus erit in te liberosque tuos semper, quem tu esse vis et qui esse debet.

XIX. ARG. Mescinium Rufum Pompei (Italia pulso) dubitantem hortatur, ut illius in castra transeat.

[illegible]

CICERO RUFO.

1. Etsi mihi numquam dubium fuit, quin tibi essem carissimus, tamen quotidie magis id perspicio, exstatque id, quod mihi ostenderas quibusdam litteris, hoc te studiosiorem in me colendo fore, quam in provincia fuisses, (etsi, meo iudicio, nihil ad tuum provinciale officium addi potest,) quo liberius iudicium esse posset tuum. Itaque me et superiores litterae tuae admodum delectaverunt, quibus et exspectatum meum adventum abs te amanter videbam, et, quum aliter res cecidisset ac putasses, te meo consilio magno opere esse laetatum: et ex * his proximis litteris magnum cepi fructum et iudicii et officii tui; iudicii, quod intelligo, te, id quod omnes fortes ac boni viri facere debent, nihil putare utile esse, nisi quod rectum honestumque sit; officii, quod te mecum, quodcumque cepissem consilii, polliceris fore: quo neque mihi gratius, neque, ut ego arbitror, tibi honestius esse quidquam potest. 2. Mihi consilium captum iamdiu est: de quo ad te, non quo celandus esses, nihil scripsi antea, sed quia communicatio consilii tali tempore quasi quaedam admonitio videtur esse officii vel potius efflagitatio ad coeundam societatem vel periculi vel laboris. Quum vero ea tua sit voluntas, humanitas, benevolentia erga me, libenter amplector talem animum: sed ita, (non enim dimittam pudorem in rogando meum,) si feceris id, quod ostendis, magnam habebo gratiam: si non feceris, ignoscam: et alterum timori, alterum mihi te negare non potuisse arbitrabor. Est enim res profecto maxima. Quid rectum sit, apparet; quid expediat, obscurum est: ita tamen, ut, si nos ii sumus, qui esse debemus, id est,

studio digni et litteris nostris, dubitare non possimus, quin ea maxime conducant, quae sunt rectissima. Quare tu, si placebit, statim ad me venies. Sin idem placebit, sed neque eodem nec continuo poteris: omnia tibi ut nota sint, faciam. Quidquid statueris, te mihi amicum, sin id, quod opto, etiam amicissimum iudicabo.

XX. ARG. Excusat se Rufo, quaestori nuper suo, quod ante eius reditum rationes provinciae ad aerarium detulerit. Ipsum enim vel addita quaedam vel immutata in iis cupere.

(Ad Urb. m., Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO RUFO.

1. Quoquo modo potuissem, te convenissem, si eo, quo constitueras, venire voluisses. Quare etsi tui commodi caussa commovere me noluisti, tamen ita existimes velim, me antelaturum fuisse, si ad me misisses, voluntatem tuam commodo meo. — Ad ea, quae scripsisti, commodius equidem possem de singulis ad te rebus scribere, si M. Tullius, scriba meus, adesset: de quo mihi exploratum est, in rationibus dumtaxat referendis, (de ceteris rebus affirmare non possum,) nihil eum fecisse scientem, quod esset contra aut rem aut existimationem tuam. — Dein, si rationum referendarum ius vetus et mos antiquus maneret, me relaturum rationes, nisi tecum pro coniunctione nostrae necessitudinis contulissem confecissemque, non fuisse. 2. Quod igitur fecissem ad Urbem, si consuetudo pristina maneret: id, quando lege Iulia relinquere rationes in provincia necesse erat, easdemque totidem verbis referre ad aerarium, feci in provincia. Neque ita feci, ut te ad meum arbitrium adducerem, sed tribui tibi tantum, quantum me tribuisse numquam poenitebit. Totum enim scribam meum, quem tibi video nunc esse suspectum, tibi tradidi; tu ei M. Mindium, fratrem tuum, adiunxisti. Rationes confectae me absente sunt tecum, ad quas ego nihil adhibui praeter lectionem. Ita accepi librum a meo servo scriba, ut eumdem acceperim a fratre tuo. Si honos is fuit, maiorem tibi habere non potui: si fides, maiorem tibi habui, quam paene ipsi mihi: si providendum fuit, ne quid aliter, ac tibi et honestum et utile esset, referretur, non habui, cui potius id negotii darem. Illud quidem certe factum est, quod lex iubebat, ut apud duas civitates, Laodicensem et Apameensem, quae nobis maximae videbantur, quoniam ita necesse erat, rationes confectas et consolidatas deponeremus. Itaque huic loco primum respondeo, me, quamquam iustis de caussis rationes deferre properarim, tamen te exspectaturum fuisse, nisi in provincia relictas rationes pro relatis haberem. 3. [Quamobrem] de Volusio quod scribis, non est id rationum. Docuerunt enim me periti homines, in his quum omnium peritissimus, tum mihi amicissimus, C. Camillus, ad Volusium transferri nomen a Valerio non potuisse, sed praedes Valerianos teneri. Neque id erat HS XXX, ut scribis, sed HS XIX. Erat enim nobis curata pecunia Valerii mancipis nomine: ex qua reliquum quod erat, in rationibus retuli. 4. Sed sic me liberalitatis fructu privas, et diligentiae, et (quod minime tamen laboro) mediocris etiam prudentiae: liberalitatis, quod mavis scribae mei beneficio, quam meo, legatum meum, praefectumque [Q. Leptam], maxima calamitate levatos; quum praesertim non deberent esse obligati: diligentiae, quod existimas de tanto officio meo, tanto etiam periculo, nec scisse me quidquam nec cogitavisse; scribam, quidquid voluisset, quum id mihi ne recitavisset quidem, retulisse, prudentiae, quum rem, a me non insipienter excogitatam, ne cogitatam quidem putas. Nam et Volusii liberandi meum fuit consilium, et, ut multa tam gravis Valerianis praedibus, ipsique T. Mario depelleretur, a me inita ratio est; quam quidem omnes non solum probant, sed etiam laudant: et, si verum scire vis, hoc uni scribae meo intellexi non nimium placere. 5. Sed ego putavi esse viri boni, quum populus suum servaret, consulere fortunis tot vel amicorum vel civium. Nam de Lucceio est ita actum, ut, auctore Cn. Pompeio, ista pecunia in fano poneretur: (id ego agnovi meo iussu esse factum:) qua pecunia Pompeius est usus, ut ea, quam tu deposueras, Sextius. Sed haec ad te nihil intelligo pertinere. Illud me non animadvertisse, moleste ferrem, ut ascriberem, te in fano pecuniam iussu meo deposuisse, nisi ista pecunia gravissimis esset certissimisque monumentis testata, cui data, quo senatusconsulto, quibus tuis, quibus meis litteris P. Sextio tradita esset. Quae quum viderem tot vestigiis impressa, ut in his errari non posset: non ascripsi id, quod tua nihil referebat. Ego tamen ascripsisse mallem, quoniam id te video desiderare. 6. Sicut scribis tibi id esse referendum, idem ipse sentio: neque in eo quidquam a meis rationibus discrepabunt tuae. Addes enim tu, meo iussu; quod ego quidem non addidi: nec caussa est, cur negem; nec, si esset, et tu nolles, negarem. Nam de H-S nongentis millibus, certe ita relatum est, ut tu sive frater tuus referri voluit. Sed, si quid est, (quando de Lucceio parum gratum visum est,) quod ego in rationibus referendis etiam nunc corrigere possim: de eo mihi, quoniam senatusconsulto non sum usus, quid per leges liceat, considerandum est. Te certe in pecunia exacta ita referre ex meis rationibus relatis non oportuit, nisi quid me fallit: sunt enim alii peritiores. Illud cave dubites, quin ego omnia faciam, quae interesse tua, aut etiam velle te existimem, si ullo modo facere possim. 7. Quod scribis de beneficiis: scito a me et tribunos militares, et praefectos, et contubernales, dumtaxat meos, delatos esse. In quo quidem ratio me fefellit. Liberum enim mihi tempus ad eos deferendos existimabam dari. Postea certior sum factus, triginta diebus deferri necesse esse, quibus rationes retulissem. Sane moleste tuli, non illa beneficia tuae potius ambitioni reservata esse, quam meae, qui ambitione nihil uterer. De centurionibus tamen et de tribunorum militarium contubernalibus res est in integro. Genus enim horum beneficiorum definitum lege non erat. 8. Reliquum est de H-S centum millibus, de quibus memini mihi a te Myrina litteras esse allatas, non mei errati, sed tui: in quo peccatum videbatur esse, si modo erat, fratris tui et Tullii. Sed quum id corrigi non posset, quod, iam depositis rationibus, ex provincia decesseramus: credo me quidem tibi pro animi mei voluntate proque ea spe facultatum, quam tum habebamus, quam humanissime potuerim, rescripsisse. Sed neque tum me humanitate litterarum mearum obligatum puto *, neque tuam hodie epistolam de H-S centum sic accepisse, ut ii accipiunt, quibus epistolae per haec tempora molestae sunt. 9. Simul illud cogitare debes, me omnem pecuniam, quae ad me salvis legibus pervenisset, Ephesi apud publicanos deposuisse: id fuisse H-S XXII millia: eam omnem pecuniam Pompeium abstulisse: quod ego sive aequo animo sive iniquo fero, tu de H-S centum aequo animo ferre debes, et existimare, eom-

nus ad te, vel de tuis cibariis vel de mea liberalitate pervenisse. Quod si mihi expensa ista H-S centum tulisses, tamen, quae tua est suavitas, quique in me amor, nolles a me hoc tempore aestimationem accipere. Nam numeratum si cuperem, non erat. Sed hoc iocatum me putato, ut ego te existimo. Ego tamen, quum Tullius rure redierit, mittam eum ad te, si quid ad rem putabis pertinere. — Hanc epistolam cur non scindi velim, caussa nulla est.

XXI. ARG. Mescinium Rufum amice hortatur, ut temporum acerbitatem litterarum studiis et rerum bene actarum recordatione mitiget. (Romae, Caesare III. cos. a. u. c. 708.)

M. T. C. S. D. L. MESCINIO.

1. Gratae mihi tuae litterae fuerunt: ex quibus intellexi, quod etiam sine litteris arbitrabar, te summa cupiditate affectum esse videndi mei: quod ego ita libenter accipio, ut tamen tibi non concedam. Nam tecum esse, ita mihi omnia, quae opto, contingant, ut vehementer velim. Etenim, quum esset maior et virorum et civium bonorum et iucundorum hominum et amantium mei copia, tamen erat nemo, quicum essem libentius, quam tecum, et pauci, quibuscum essem aeque libenter; hoc vero tempore, quum alii interierint, alii absint, alii mutati voluntate sint, unum, medius fidius, tecum diem libentius posuerim, quam hoc omne tempus cum plerisque eorum, quibuscum vivo necessario. Noli enim existimare, mihi solitudinem non iucundiorem esse, qua tamen ipsa uti non licet, quam sermones eorum, qui frequentant domum meam, excepto uno aut summum altero. 2. Itaque utor eodem perfugio, quo tibi utendum censeo, litterulis nostris, praeterea conscientia etiam consiliorum meorum. Ego enim is sum, quemadmodum tu facillime potes existimare, qui nihil umquam mea potius, quam meorum civium caussa fecerim; cui nisi invidisset is, quem tu numquam amasti, (me enim amabas,) et ipse beatus esset et omnes boni. Ego sum, qui nullius vim plus valere volui, quam honestum otium: idemque, quum illa ipsa arma, quae semper timueram, plus posse sensi, quam illum consensum bonorum, quem ego idem effeceram; quavis tuta conditione pacem accipere malui, quam viribus cum valentiore pugnare. Sed et haec et multa alia coram brevi tempore licebit. 3. Neque me tamen ulla res alia Romae tenet, nisi exspectatio rerum Africanarum. Videtur enim mihi res in propinquum adducta discrimen. Puto autem mea nonnihil interesse (quamquam, id ipsum quid intersit, non sane intelligo) verumtamen, quidquid illinc nuntiatum sit, non longe abesse a consiliis amicorum. Est enim res iam in eum locum adducta, ut, quamquam multum intersit inter eorum caussas, qui dimicant, tamen inter victorias non multum interfuturum putem. Sed plane animus, qui dubiis rebus forsitan fuerit infirmior, desperatis confirmatus est multum: quem etiam tuae superiores litterae confirmarunt, quibus intellexi, quam fortiter iniuriam ferres; iuvitque me, tibi quum summam humanitatem, tum etiam tuas litteras profuisse. Verum enim scribam: teneriore mihi animo videbare, sicut omnes fere, qui vita ingenua in beata civitate et libera viximus. 4. Sed, ut illam secundam * moderate tulimus: sic hanc non solum adversam, sed funditus eversam fortunam fortiter ferre debemus; ut hoc saltem in maximis malis boni consequamur, ut mortem, quam etiam beati contemnere debebamus, propterea quod nullum sensum esset habitura, nunc sic affecti non modo contemnere debeamus, sed etiam optare. 5. Tu, si me diligis, fruere isto otio tibique persuade, praeter peccatum ac culpam, qua semper caruisti et carebis, homini accidere nihil posse, quod sit horribile aut pertimescendum. Ego, si videbitur recte fieri posse, ad te veniam brevi; si quid acciderit, ut mutandum consilium sit, te certiorem faciam statim. Tu ita fac cupidus mei videndi sis, ut istinc te ne moveas tam infirma valetudine, nisi ex me prius quaesieris per litteras, quid te velim facere. Me velim, ut facis, diligas valetudinique tuae et tranquillitati animi servias.

76.

LIBER SEXTUS.

I. ARG. Torquatum Pompeianum, Pompeio victo Athenis exsulantem, consolatur et in spem reditus adducit. (Romae, Caesare IV. cos. a. u. c. 709.)

M. CICERO S. D. A. TORQUATO.

1. Etsi ea perturbatio est omnium rerum, ut suae quemque fortunae maxime poeniteat nemoque sit, quin ubivis, quam ubi est, esse malit, tamen mihi dubium non est, quin hoc tempore bono viro Romae esse miserrimum sit. Nam etsi, quocumque in loco quisquis est, idem est ei sensus et eadem acerbitas ex interitu rerum et publicarum et suarum; tamen oculi augent dolorem, qui ea, quae ceteri audiunt, intueri coguntur nec avertere a miseriis cogitationem sinunt. Quare etsi multarum rerum desiderio te angi necesse est: tamen illo dolore, quo maxime te confici audio, quod Romae non sis, animum tuum libera. Etsi enim cum magna molestia tuos tuaque desideras: tamen illa quidem, quae requiris, suum statum tenent, nec melius, si tu adesses, tenerent, nec sunt ullo in proprio periculo. Nec debes tu, quum de tuis cogitas, aut praecipuam aliquam fortunam postulare aut communem recusare. 2. De te autem ipso, Torquate, est tuum, sic agitare animo, ut non adhibeas in consilium cogitationum tuarum desperationem aut timorem. Nec enim is, qui in te adhuc iniustior, quam tua dignitas postulabat, fuit, non magna signa dedit animi erga te mitigati. Nec tamen is ipse, a quo salus petitur, habet explicatam aut exploratam rationem salutis suae. Quumque omnium bellorum exitus incerti sint, ab altera victoria tibi periculum nullum esse perspicio, quod quidem seiunctum sit ab omnium interitu; ab altera te ipsum numquam timuisse certo scio. 3. Reliquum est, ut te id ipsum, quod ego quasi consolationis loco pono, maxime excruciet, commune periculum reipublicae; cuius tanti mali, quamvis docti viri multa dicant, tamen vereor, ne consolatio nulla possit vera reperiri, praeter illam, quae tanta est, quantum in cuiusque animo roboris est atque nervorum. Si enim bene sentire recteque facere satis est ad bene beateque vivendum: vereor, ne eum, qui se optimorum consiliorum conscientia sustentare possit, miserum esse nefas sit dicere. Nec enim nos arbitror victoriae praemiis ductos patriam olim et liberos et fortunas reliquisse; sed quoddam nobis officium iu-

stum et pium et debitum reipublicae nostraeque dignitati videbamur sequi; nec, quum id faciebamus, tam eramus amentes, ut explorata nobis esset victoria. 4. Quare si id evenit, quod ingredientibus nobis in caussam propositum fuit accidere posse: non debemus ita cadere animis, quasi aliquid evenerit, quod fieri posse numquam putarimus. Simus igitur ea mente, quam ratio et veritas praescribit, ut nihil in vita nobis praestandum praeter culpam putemus; eaque quum careamus, omnia humana placate et moderate feramus. Atque haec eo pertinet oratio, ut, perditis rebus omnibus, tamen ipsa virtus se sustentare posse videatur. Sed, si est spes aliqua rebus communibus, ea tu, quicumque status est futurus, carere non debes. 5. Atque haec mihi scribenti veniebat in mentem, me eum esse, cuius tu desperationem accusare solitus esses, quemque auctoritate tua cunctantem et diffidentem excitare. Quo quidem tempore non ego caussam nostram, sed consilium improbabam. Sero enim nos iis armis adversari videbam, quae multo ante confirmata per nosmetipsos erant: dolebamque, pilis et gladiis, non consiliis, neque auctoritatibus nostris de iure publico disceptari. Neque ego ea, quae facta sunt, fore quum dicebam, divinabam futura: sed, quod et fieri posse, et exitiosum fore, si evenisset, videbam, id ne accideret, timebam: praesertim quum, si mihi alterum utrum de eventu atque exitu rerum promittendum esset, id futurum, quod evenit, exploratius possem promittere. Iis enim rebus praestabamus, quae non prodeunt in aciem: usu autem armorum, et militum robore inferiores eramus. Sed tu illum animum nunc adhibe, quaeso, quo me tum esse oportere censebas. 6. Haec eo scripsi, quod mihi Philargyrus tuus, omnia de te requirenti, fidelissimo animo (ut mihi quidem visus est) narravit, te interdum sollicitum solere esse vehementius, quod facere non debes, nec dubitare, quin, aut aliqua republica, sis futurus, qui esse debes; aut perdita, non afflictiore conditione, quam ceteri. Hoc vero tempus, quo exanimati omnes et suspensi sumus, hoc moderatiore animo ferre debes, quod et in urbe ea es, ubi nata et alta est ratio ac moderatio vitae, et habes Ser. Sulpicium, quem semper unice dilexisti; qui te profecto et benevolentia et sapientia consolatur: cuius si essemus et auctoritatem et consilium secuti, togati potius potentiam, quam armati victoriam subissemus. 7. Sed haec longiora fortasse fuerunt, quam necesse fuit: illa, quae maiora sunt, brevius exponam. Ego habeo, cui plus, quam tibi, debeam, neminem. Quibus tantum debebam, quantum tu intelligis, eos huius mihi belli casus eripuit. Qui sim autem hoc tempore, intelligo. Sed quia nemo est tam afflictus, quin, si nihil aliud studeat, nisi id, quod agit, possit navare aliquid et efficere: omne meum consilium, operam, studium certe velim existimes tibi tuisque liberis esse debitum.

II. ARG. Excusata epistolarum infrequentia, Torquatum solatur meliorum spe temporum.

(Asturae, Caesare IV cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. D. A. TORQUATO.

1. Peto a te, ne me putes oblivione tui rarius ad te scribere, quam solebam: sed aut gravitate valetudinis, qua tamen iam paullum videor levari, aut quod absim ab Urbe, ut, qui ad te proficiscantur, scire non possim. Quare velim ita statutum habeas, me tui memoriam cum summa benevolentia tenere, tuasque omnes res non minori mihi curae, quam meas esse. 2. Quod maiore in varietate versata est adhuc tua caussa, quam homines aut volebant aut opinabantur, mihi crede, non est pro malis temporum, quod moleste feras. Necesse est enim aut armis urgeri rempublicam sempiternis, aut, his positis, recreari aliquando, aut funditus interire. Si arma valebunt, nec eos, a quibus reciperis, vereri debes, nec eos, quos adiuvisti: si, armis aut conditione positis aut defatigatione abiectis aut victoria detractis, civitas respiraverit, et dignitate frui tibi et fortunis licebit: sin omnino interierint omnia fueritque is exitus, quem vir prudentissimus, M. Antonius, iam tum timebat, quum tantum instare malorum suspicabatur: misera est illa quidem consolatio, tali praesertim civi et viro, sed tamen necessaria, nihil esse praecipue cuiquam dolendum in eo, quod accidat universis. 3. Quae vis insit in his paucis verbis, (plura enim committenda epistolae non erant,) si attendes, quod facis: profecto etiam sine meis litteris intelliges, te aliquid habere, quod speres, nihil, quod aut hoc aut aliquo reipublicae statu timeas; omnia si interierint, quum, superstitem te esse reipublicae ne si liceat quidem velis, ferendam esse fortunam, praesertim quae absit a culpa. Sed haec hactenus. Tu velim scribas ad me, quid agas, et ubi futurus sis, ut, aut quo scribam, aut quo veniam, scire possim.

III. ARG. Torquatum afflictum communi miseria solatur et vitae bene actae conscientia.

(Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. D. A. TORQUATO.

1. Superioribus litteris benevolentia magis adductus, quam quo res ita postularet, fui longior. Neque enim confirmatione nostra egebat virtus tua, neque erat ea mea caussa atque fortuna, ut, cui ipsi omnia deessent, alterum confirmarem. 2. Hoc item tempore brevior esse debeo. Sive enim nihil tum opus fuit tam multis verbis, nihilo magis nunc opus est: sive tum opus fuit, illud satis est, praesertim quum accesserit nihil novi. Nam etsi quotidie aliquid audimus earum rerum, quas ad te perferri existimo: summa tamen eadem est et idem exitus, quem ego tam video animo, quam ea, quae oculis cernimus. Nec vero quidquam video, quod non idem te videre certo sciam. Nam etsi, quem exitum acies habitura sit, divinare nemo potest: tamen et belli exitum video, et, si id minus, hoc quidem certe, quum sit necesse alterum utrum vincere, qualis futura sit vel haec, vel illa victoria. 3. Idque quum optime perspexi, tale video, nihil ut mali videatur futurum, si id vel ante acciderit, quod vel maximum ad timorem proponitur. Ita enim vivere, ut tum sit vivendum, miserrimum est; mori autem nemo sapiens miserum duxit ne beato quidem. Sed in ea es urbe, in qua haec, vel plura et ornatiora parietes ipsi loqui posse videantur. 4. Ego tibi hoc confirmo, etsi levis est consolatio ex miseriis aliorum, nihilo te nunc maiore in discrimine esse, quam quemvis aut eorum, qui discesserint, [aut eorum, qui remanserint]. Alteri dimicant, alteri victorem timent. Sed haec consolatio levis est; illa gravior, qua te uti spero, ego certe utor: nec enim, dum ero, angar ulla re, quum omni vacem culpa: et, si non ero, sensu omnino carebo. Sed rursus *γλαῦκ' εἰς Ἀθήνας*, qui ad te haec. Mihi tu, tui, tua omnia maxime curae sunt, et, dum vivam, erunt.

IV. ARG. Torquatum Athenis exsulantem solatur et sua ope adiuturum promittit. Romae, Caesare IV cos. a. u. c. 708.

M. T. C. S. D. A. TORQUATO.

1. Novi, quod ad te scriberem, nihil erat: et tamen si quid esset, sciebam te a tuis certiorem fieri solere. De futuris autem rebus etsi semper difficile est dicere, tamen interdum coniectura possis propius accedere, quum est res eiusmodi, cuius exitus provideri possit. Nunc tantum videmur intelligere, non diuturnum bellum fore*: etsi id ipsum nonnullis videatur secus. Equidem quum haec scribebam, aliquid iam actum putabam: non quo* — sed quid**? difficilis erat coniectura. Nam quum omnis belli Mars communis, et quum semper incerti exitus praeliorum sint: tum hoc tempore ita magnae utrimque copiae, ita paratae ad depugnandum esse dicuntur, ut, utercumque vicerit, non sit mirum futurum. Illa in dies singulos magis magisque opinio hominum confirmatur, etiamsi inter caussas armorum aliquantum intersit, tamen inter victorias non multum interfuturum. Alteros propemodum iam sumus experti; de altero nemo est quin cogitet, quam sit metuendus iratus victor armatus. 2. Hoc loco si videor augere dolorem tuum, quem consolando levare debeam, fateor me communium malorum consolationem nullam invenire praeter illam, quae tamen, si possis eam suscipere, maxima est, quaque ego quotidie magis utor: conscientiam rectae voluntatis maximam consolationem esse rerum incommodarum, nec esse ullum magnum malum praeter culpam. A qua quando tantum absumus, ut etiam optime senserimus, eventusque magis nostri consilii, quam consilium reprehendatur, et quando praestitimus, quod debuimus: moderate, quod evenit, feramus. Sed hoc mihi tamen non sumo, ut te consoler de communibus miseriis, quae ad consolandum maioris ingenii et ad ferendum singularis virtutis indigent. Illud cuivis facile est docere, cur praecipue tu dolere nihil debeas. Eius enim, qui tardior in te levando fuit, quam fore putaremus, non est mihi dubia de tua salute sententia. De aliis autem non arbitror te exspectare quid sentiam. 3. Reliquum est, ut te angat, quod absis a tuis tamdiu. Res molesta, praesertim ab iis pueris, quibus nihil potest esse festivius. Sed, ut ad te scripsi antea, tempus est eiusmodi, ut suam quisque conditionem miserrimam putet, et, ubi quisque sit, ibi esse minime velit. Equidem, nos quod Romae sumus, miserrimum esse duco, non solum quod in malis omnibus acerbius est videre, quam audire, sed etiam, quod ad omnes casus subitorum periculorum magis obiecti sumus, quam si abessemus: etsi meipsum, consolatorem tuum, non tantum litterae, quibus semper studui, quantum longinquitas temporis, mitigavit. 4. Quanto fuerim dolore, meministi. In quo prima illa consolatio est, vidisse me plus, quam ceteros, quum cupiebam, quamvis iniqua conditione, pacem. Quod etsi casu, non divinatione mea factum est: tamen hac inani prudentiae laude delector. Deinde, quod mihi ad consolationem commune tecum est, si iam vocer ad exitum vitae, non ab ea republica avellar, qua carendum esse doleam, praesertim quum id sine ullo sensu futurum sit. Adiuvat etiam aetas et acta iam vita, quae quum cursu suo bene confecto delectatur, tum vetat in eo vim timere, quo nos iam natura ipsa paene perduxerit. Postremo is vir vel etiam ii viri hoc bello occiderunt, ut impudentia videatur, eamdem fortunam, si res cogat, recusare. Equidem mihi omnia propono: nec ullum est tantum malum, quod non putem impendere. Sed quum plus in metuendo mali sit, quam in ipso illo, quod timetur; desino, praesertim quum impendeat, in quo non modo dolor nullus, verum finis etiam doloris futurus sit. Sed haec satis multa, vel plura potius, quam necesse fuit. Facit autem non loquacitas mea, sed benevolentia longiores epistolas. 5. Servium discessisse Athenis moleste tuli: non enim dubito, quin magnae tibi levationi solitus sit esse quotidianus congressus et sermo quum familiarissimi hominis, tum optimi et prudentissimi viri. Tu velim tete, ut debes et soles, tua virtute sustentes. Ego, quae te velle, quaeque ad te et ad tuos pertinere arbitrabor, omnia studiose diligenterque curabo: quae quum faciam, benevolentiam tuam erga me imitabor, merita non assequar. Vale.

V. ARG. Caecinam, qui Pompeii partes in bello secutus etiam scripto libello Caesarem offenderat, patria carentem solatur et bene sperare iubet. Romae, Caesare III Lepido coss. a. u. c. 708.

M. T. C. S. D. A. CAECINAE.

1. Quotiescumque filium tuum video, (video autem fere quotidie,) polliceor ei studium quidem meum et operam sine ulla exceptione aut laboris aut occupationis aut temporis, gratiam autem atque auctoritatem, cum hac exceptione, quantum valeam quantumque possim. Liber tuus et lectus est, et legitur a me diligenter et custoditur diligentissime. Res et fortunae tuae mihi maximae curae sunt, quae quidem quotidie faciliores mihi et meliores videntur, multisque video magnae esse curae, quorum de studio et de sua spe filium ad te perscripsisse certo scio. 2. Iis autem de rebus, quas coniectura consequi possumus, non mihi sumo, ut plus ipse prospiciam, quam te videre atque intelligere mihi persuaserim; sed tamen, quia fieri potest, ut tu ea perturbatiore animo cogites, puto esse meum, quid sentiam, exponere. Ea natura rerum est, et is temporum cursus, ut non possit ista aut tibi aut ceteris fortuna esse diuturna, neque haerere in tam bona caussa et in tam bonis civibus tam acerba iniuria. 3. Quare ad eam spem, quam extra ordinem de te ipso habemus, non solum propter dignitatem et virtutem tuam, (haec enim ornamenta sunt tibi etiam cum aliis communia:) accedunt tua praecipua propter eximium ingenium summamque virtutem, cui, mehercules, hic, cuius in potestate sumus, multum tribuit. Itaque ne punctum quidem temporis in ista fortuna fuisses, nisi eo ipso bono tuo, quo delectatur, se violatum putasset. Quod ipsum lenitur quotidie significaturque nobis ab iis, qui simul cum eo vivunt, tibi hanc ipsam opinionem ingenii apud ipsum plurimum profuturam. 4. Quapropter primum fac animo forti atque magno sis: ita enim natus, ita educatus, ita doctus es, ita etiam cognitus, ut tibi id faciendum sit: deinde spem quoque habeas firmissimam propter eas caussas, quas scripsi. A me vero tibi omnia liberisque tuis paratissima esse confidas velim. Id enim et vetustas nostri amoris, et mea consuetudo in meos et tua multa erga me officia postulant.

VI. ARG. Caecinam exsulem de reditu bene sperare iubet, et suam ei diligentiam et operam pollicetur. Romae, Caesare III. Lepido coss. a. u. c. 708.

M. T. C. S. D. A. CAECINAE.

1. Vereor, ne desideres officium meum: quod tibi pro nostra et meritorum multorum et studiorum et partium coniunctione deesse non debet: sed tamen

vereor, ne litterarum a me officium requiras; quas tibi etiam pridem et saepe misissem, nisi, quotidie melius exspectans, gratulationem quam confirmationem animi tui complecti litteris maluissem. Nunc, ut spero, brevi gratulabimur. Itaque in aliud tempus id argumentum epistolae differo. 2. His autem litteris animum tuum, quem minime imbecillem esse et audio et spero, etsi non sapientissimi, at amicissimi hominis auctoritate, confirmandum etiam atque etiam puto: nec iis quidem verbis, quibus te consoler ut afflictum et iam omni spe salutis orbatum, sed ut eum, de cuius incolumitate non plus dubitem, quam te memini dubitare de mea. Nam quum me ex republica expulissent ii, qui illam cadere posse, stante me, non putarant: memini, me ex multis hospitibus, qui ad me ex Asia, in qua tu eras, venerant, audire, te de glorioso et celeri reditu meo confirmare. 3. Si te ratio quaedam Etruscae disciplinae, quam a patre, nobilissimo atque optimo viro, acceperas, non fefellit, ne nos quidem nostra divinatio fallet; quam quum sapientissimorum virorum monumentis atque praeceptis plurimoque, ut tu scis, doctrinae studio, tum magno etiam usu tractandae reipublicae magnaque nostrorum temporum varietate consecuti sumus. 4. Cui quidem divinationi hoc plus confidimus, quod ea nos nihil, in his tam obscuris rebus tamque perturbatis umquam omnino fefellit. Dicerem, quae ante futura dixissem, ni vererer, ne ex eventis fingere viderer. Sed tamen plurimi sunt testes, me et initio, ne coniungeret se cum Caesare, monuisse Pompeium, et postea, ne seiungeret. Coniunctione frangi senatus opes, disiunctione civile bellum excitari videbam. Atque utebar familiarissime Caesare: Pompeium faciebam plurimi: sed erat meum consilium quum fidele Pompeio, tum salutare utrique. 5. Quae praeterea providerim, praetereo. Nolo enim hunc de me optime meritum existimare, ea me suasisse Pompeio, quibus ille si paruisset, esset hic quidem clarus in toga et princeps, sed tantas opes, quantas nunc habet, non haberet. Eundum in Hispaniam censui: quod si fecisset, civile bellum nullum omnino fuisset. Rationem haberi absentis, non tam pugnavi, ut liceret, quam ut, quando ipso consule pugnante populus iusserat, haberetur. Caussa orta belli est. Quid ego praetermisi aut monitorum aut querelarum, quum vel iniquissimam pacem iustissimo bello anteferrem! 6. Victa est auctoritas mea, non tam a Pompeio, (nam is movebatur,) quam ab iis, qui duce Pompeio freti peropportunam et rebus domesticis et cupiditatibus suis illius belli victoriam fore putabant. Susceptum bellum est quiescente me: depulsum ex Italia manente me, quoad potui. Sed valuit apud me plus pudor meus, quam timor. Veritus sum deesse Pompeii saluti, quum ille aliquando non defuisset meae. Itaque vel officio vel fama bonorum vel pudore victus, ut in fabulis Amphiaraus, sic ego, prudens et sciens,

ad pestem ante oculos positam

sum profectus. Quo in bello nihil adversi accidit non praedicente me. 7. Quare, quoniam, ut augures et astrologi solent, ego quoque augur publicus ex meis superioribus praedictis constitui apud te auctoritatem augurii et divinationis meae, dedebit habere fidem nostra praedictio. Non igitur ex alitis involatu nec e cantu sinistro oscinis, ut in nostra disciplina est, nec ex tripudiis solistimis aut soniviis tibi auguror: sed habeo alia signa, quae observem; quae etsi non sunt certiora illis, minus tamen habent vel obscuritatis vel erroris. 8. Notantur autem mihi ad divinandum signa duplici quadam via: quarum alteram duco a Caesare ipso, alteram e temporum civilium natura atque ratione. In Caesare haec sunt: mitis clemensque natura, qualis exprimitur praeclaro illo libro *Querelarum* tuarum. Accedit, quod mirifice ingeniis excellentibus, quale est tuum, delectatur. Praeterea cedit multorum iustis precibus, et officio incensis, non inanibus aut ambitiosis, voluntatibus. In quo vehementer eum consentiens Etruria movebit. 9. Cur haec igitur adhuc parum profecerunt? Quia non putat se sustinere caussas posse multorum, si tibi, cui iustius videtur irasci posse, concesserit. Quae est igitur, inquies, spes ab irato? Eodem fonte se hausturum intelligit laudes suas, e quo sit leviter aspersus. Postremo homo valde est acutus et multum providens: intelligit te, hominem in parte Italiae minime contemnenda facile omnium nobilissimum et in communi republica cuivis summorum tuae aetatis vel ingenio vel gratia vel fama populi Romani parem, non posse prohiberi republica diutius. Nolet hoc temporis potius esse aliquando beneficium, quam iam suum. 10. Dixi de Caesare: nunc dicam de temporum rerumque natura. Nemo est tam inimicus ei caussae, quam Pompeius animatus melius quam paratus susceperat, qui nos malos cives dicere, aut homines improbos audeat. In quo admirari soleo gravitatem et iustitiam et sapientiam Caesaris; numquam nisi honorificentissime Pompeium appellat. At in eius personam multa fecit asperius. Armorum ista et victoriae sunt facta, non Caesaris. At nos quemadmodum est complexus! Cassium sibi legavit; Brutum Galliae praefecit, Sulpicium Graeciae; Marcellum, cui maxime succensebat, cum summa illius dignitate restituit. 11. Quo igitur haec spectant? Rerum hoc natura et civilium temporum non patietur: reipublicae * nec manens, nec mutata ratio feret primum, ut non in caussa pari eadem sit et conditio et fortuna omnium; deinde, ut in eam civitatem boni viri et boni cives nulla ignominia notati non revertantur, in quam tot nefariorum scelerum condemnati reverterunt. 12. Habes augurium meum, quo, si quid addubitarem, non potius uterer, quam illa consolatione, qua facile fortem virum sustentarem: te, si explorata victoria arma sumpsisses pro republica, (ita enim tum putabas:) non minus esse laudandum: sin propter incertos exitus eventusque bellorum posse accidere, ut vinceremur, putasses; non debere te ad secundam fortunam bene paratum fuisse, adversam ferre nullo modo posse. Disputarem etiam, quanto solatio tibi conscientia tui facti, quantaeve delectationi in rebus adversis litterae esse deberent. Commemorarem non solum veterum, sed horum etiam recentium vel ducum, vel comitum tuorum gravissimos casus; etiam externos multos claros viros nominarem. Levat enim dolorem communis quasi legis et humanae conditionis recordatio. 13. Exponerem etiam, quemadmodum hic, et quanta in turba, quantaque in confusione rerum omnium viveremus. Necesse est enim minore desiderio perdita republica carere, quam bona. Sed hoc genere nihil opus est. Incolumem te cito, ut spero, vel potius, ut perspicio, videbimus. Interea tibi absenti, et huic, qui adest, imagini animi et corporis tui, constantissimo atque optimo filio tuo, studium, officium, operam, laborem meum iampridem et pollicitus sum et detuli: nunc hoc amplius, quod me amicissime quotidie magis Caesar amplectitur; familiares quidem eius,

sicuti neminem. Apud quem quidquid valebo vel auctoritate vel gratia valebo tibi. Tu cura ut quum firmitudine te animi, tum etiam spe optima sustentes.

VII. ARG. Excusat, quod alterum librum filius non reddiderit. Queritur de Caesare. Hunc ne offendat, caute se scribere ait. Denique rogat, ut reditum sibi impetret, nec quidquam committi patiatur, ex quo damnum accipiat.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

A. CAECINA S. D. M. CICERONI.

1. Quod tibi non tam celeriter liber est redditus, ignosce timori nostro et miserere temporis. Filius, ut audio, pertimuit, neque iniuria, si liber exisset; (quando non tam interest, quo animo scribatur, quam quo accipiatur;) ne ea res inepte mihi noceret, quum praesertim adhuc stili poenas dem. Qua quidem in re singulari sum fato. Nam quum mendum scripturae litura tollatur, stultitia fama mulctetur, meus error exsilio corrigitur. Cuius summa criminis est, quod armatus adversario maledixi. 2. Nemo nostrum est, ut opinor, quin vota victoriae suae fecerit: nemo, quin, etiam quum de alia re immolaret, tamen eo quidem ipso tempore, ut quam primum Caesar superaretur, optarit. Hoc si non cogitat, omnibus rebus felix est: si scit et persuasus est, quid irascitur ei, qui aliquid scripsit contra suam voluntatem, quum ignorit omnibus, qui multa deos venerati sint contra eius salutem? 3. Sed, ut eodem revertar, caussa haec fuit timoris. Scripsi de te parce, medius fidius, et timide, non revocans me ipse, sed paene refugiens. Genus autem hoc scripturae non modo liberum, sed incitatum atque elatum esse debere, quis ignorat? Solutum existimatur esse, alteri maledicere; (tamen cavendum est, ne in petulantiam incidas:) impeditum, se ipsum laudare, ne vitium arrogantiae subsequatur: solum vero liberum alterum laudare, de quo quidquid detrahas, necesse est aut infirmitati aut invidiae assignetur. Ac nescio, an tibi gratius opportuniusque acciderit: nam quod praeclare facere non poteram, primum erat, non attingere: secundum beneficium, quam parcissime facere. Sed tamen ego quidem me sustinui. Multa minui: multa sustuli: complura ne posui quidem. Quemadmodum igitur, scalarum gradus si alios tollas, alios incidas, nonnullos male haerentes relinquas, ruinae periculum struas, non ascensum pares: sic tot malis quum vinctum tum fractum studium scribendi quid dignum auribus aut probabile potest afferre? 4. Quum vero ad ipsius Caesaris nomen veni, toto corpore contremisco, non poenae metu, sed illius iudicii: totum enim Caesarem non novi. Quem putas animum esse, ubi secum loquitur? Hoc probabit: hoc verbum suspiciosum est. Quid, si hoc muto? At vereor, ne peius sit. — Age vero, laudo aliquem. Num offendo? Quum porro offendam, quid? si non vult? Armati stilum persequitur: victi et nondum restituti quid faciet? Auges etiam tu mihi timorem, qui in *Oratore* tuo caves tibi per Brutum, et ad excusationem socium quaeris. Ubi hoc omnium patronus facis: quid me, veterem tuum, nunc omnium clientem, [sentire] oportet? In hac igitur calumnia timoris et caecae suspicionis tormento quum plurima ad alieni sensus coniecturam, non ad suum iudicium scribantur, quam difficile sit evadere, si minus expertus es, quod te ad omnia summum atque excellens ingenium armavit, nos sentimus. Sed tamen ego filio dixeram, librum tibi legeret et auferret aut ea conditione daret, si reciperes te correcturum, hoc est, si totum alium faceres. 5. De Asiatico itinere, quamquam summa necessitas premebat: ut imperasti, feci. Te pro me quid horter? Vides tempus venisse, quo necesse sit de nobis constitui. Nihil est, mi Cicero, quod filium meum exspectes. Adolescens est: omnia excogitare vel studio vel aetate vel metu non potest. Totum negotium tu sustineas oportet: in te mihi omnis spes est. Tu pro tua prudentia, quibus rebus gaudeat, quibus capiatur Caesar, tenes: a te omnia proficiscantur, et per te ad exitum perducantur necesse est. Apud ipsum multum, apud eius omnes plurimum potes. 6. Unum tibi si persuaseris, non hoc esse tui muneris, si quid rogatus fueris, ut facias, (quamquam id magnum et amplum est,) sed totum tuum esse onus, perficies. Nisi forte aut in miseria nimis stulte, aut in amicitia nimis impudenter tibi onus impono. Sed utrique rei excusationem tuae vitae consuetudo dat. Nam quod ita consuesti pro amicis laborare, non iam sic sperant abs te, sed etiam sic imperant tibi familiares. Quod ad librum attinet, quem tibi filius dabit, peto a te, ne exeat, aut ita corrigas, ne mihi noceat.

VIII. ARG. Sibi hoc dari a Balbo et Oppio scribit, ut Caecinae liceat in Sicilia esse, ibique ut commoretur, suadet.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. C. S. D. A. CAECINAE.

1. Quum esset mecum Largus, homo tui studiosus, locutus, Kalendas Ian. tibi praefinitas esse: quod omnibus rebus perspexeram, quae Balbus et Oppius, absente Caesare, egissent, ea solere illi rata esse: egi vehementer cum his, ut hoc mihi darent, tibi in Sicilia, quoad vellemus, esse uti liceret. Qui mihi consuessent aut libenter polliceri, si quid esset eiusmodi, quod eorum animos non offenderet, aut etiam negare et afferre rationem, cur negarent, huic meae rogationi ** potius non continuo responderunt, eodem die tamen ad me reverterunt: mihi hoc dederunt, ut esses in Sicilia, quoad velles: se praestaturos, nihil ex eo te offensionis habiturum. Quando, quid tibi permittatur, cognosti: quid mihi placeat, puto te scire oportere. 2. Actis his rebus, litterae a te mihi redditae sunt, quibus a me consilium petis, quid sim tibi auctor: in Siciliane subsidas, an ad reliquias Asiaticae negotiationis proficiscare. Haec tua deliberatio non mihi convenire visa est cum oratione Largi. Ille enim mecum, quasi tibi non liceret in Sicilia diutius commorari, ita locutus erat: tu autem, quasi concessum sit, ita deliberas. Sed ego, sive hoc sive illud est, in Sicilia censeo commorandum. Propinquitas locorum vel ad impetrandum adiuvabit crebris litteris et nuntiis, vel ad reditus celeritatem, re aut impetrata, quod spero, aut aliqua ratione confecta. Quamobrem censeo magno opere commorandum. 3. T. Furfanio Postumo, familiari meo, legatisque eius, item meis familiaribus diligentissime te commendabo, quum venerint. Erant enim omnes Mutinae. Viri sunt optimi, et tui similium studiosi, et mei necessarii. Quae mihi venient in mentem, quae ad te pertinere arbitrabor, ea mea sponte faciam. Si quid ignorabo, de eo admonitus omnium studia vincam. Ego etsi coram de te cum Furfanio ita loquar, ut tibi litteris meis ad eum nihil opus sit: tamen, quoniam tuis placuit, te habere meas litteras, quas ei redderes, morem his gessi. Earum litterarum exemplum infra scriptum est.

IX. ARG. Caecinam Furfanio commendat.

(Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. T. FURFANIO PROCOS.

1. Cum A. Caecina tanta mihi familiaritas consuetudoque semper fuit, ut nulla maior esse possit. Nam et patre eius, claro homine et forti viro, plurimum usi sumus, et hunc a puero, quod et spem mihi magnam afferebat summae probitatis summaeque eloquentiae, et vivebat mecum coniunctissime, non solum officiis amicitiae, sed etiam studiis communibus, sic semper dilexi, ut non ullo cum homine coniunctius viverem. 2. Nihil attinet me plura scribere. Quam mihi necesse sit eius salutem et fortunas, quibuscumque rebus possim, tueri, vides. Reliquum est, ut, quum cognorim pluribus rebus, quid tu et de bonorum fortuna et de reipublicae calamitatibus sentires, nihil a te petam, nisi, ut ad eam voluntatem, quam tua sponte erga Caecinam habiturus esses, tantus cumulus accedat commendatione mea, quanti me a te fieri intelligo. Hoc mihi gratius facere nihil potes. Vale.

X a. ARG. Trebiano exsuli officia sua pollicetur et spem facit postliminii. (Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. D. TREBIANO.

1. Ego quanti te faciam semperque fecerim quantique me a te fieri intellexerim, sum mihi ipse testis. Nam et consilium tuum, vel casus potius, diutius in armis civilibus commorandi, semper mihi magno dolori fuit: et hic eventus, quod tardius, quam est aequum, et quam ego vellem, recuperas fortunam et dignitatem tuam, mihi non minori curae est, quam tibi semper fuerunt casus mei. Itaque et Postumuleno et Sextio et saepissime Attico nostro proximeque Theudae, liberto tuo, totum me patefeci, et haec his singulis saepe dixi, quacumque re possem, me tibi et liberis tuis satisfacere cupere; idque tu ad tuos velim scribas, haec quidem certe, quae in potestate mea sunt, ut operam, consilium, rem, fidem meam sibi ad omnes res parata putent. 2. Si auctoritate et gratia tantum possem, quantum in ea republica, de qua ita meritus sum, posse deberem: tu quoque is esses, qui fuisti, quum omni gradu amplissimo dignissimus, tum certe ordinis tui facile princeps. Sed quoniam eodem tempore eademque de caussa nostrum uterque cecidit: tibi et illa polliceor, quae supra scripsi, quae sunt adhuc mea, et ea, quae praeterea videor mihi ex aliqua parte retinere, tamquam ex reliquiis pristinae dignitatis. Neque enim ipse Caesar, ut multis rebus intelligere potui, est alienus a nobis, et omnes fere familiarissimi eius, casu devincti magnis meis veteribus officiis, me diligenter observant et colunt. Itaque si qui mihi erit aditus de tuis fortunis, id est de tua incolumitate, in qua sunt omnia, agendi; quod quidem quotidie magis ex eorum sermonibus adducor ut sperem: agam per me ipse et moliar. 3. Singula persequi non est necesse. Universum studium meum et benevolentiam ad te defero. Sed magni mea interest hoc tuos omnes scire, quod tuis litteris fieri potest: ut intelligant, omnia Ciceronis patere Trebiano. Hoc eo pertinet, ut nihil existiment esse tam difficile, quod non, pro te mihi susceptum, iucundum sit futurum.

X b. (Hinc incipit apud alios quosdam nova epistola ante superiorem scripta.)

4. Antea misissem ad te litteras, si genus scribendi invenirem. Tali enim tempore aut consolari amicorum est aut polliceri. Consolatione non utebar, quod ex multis audiebam, quam fortiter sapienterque ferres iniuriam temporum, quamque te vehementer consolaretur conscientia factorum et consiliorum tuorum. Quod quidem si facis, magnum fructum studiorum optimorum capis, in quibus te semper scio esse versatum: idque ut facias, etiam atque etiam te hortor. 5. Simul et illud tibi, homini peritissimo rerum et exemplorum et omnis vetustatis, ne ipse quidem rudis, sed in studio minus fortasse, quam vellem, et in rebus atque usu plus etiam, quam vellem, versatus, spondeo, tibi istam acerbitatem et iniuriam non diuturnam fore. Nam et ipse, qui plurimum potest, quotidie mihi delabi ad aequitatem et ad rerum naturam videtur, et ipsa caussa ea est, ut iam simul cum republica, quae in perpetuum iacere non potest, necessario reviviscat atque recreetur; quotidieque aliquid fit lenius et liberalius, quam timebamus. Quae quoniam in temporum inclinationibus saepe parvis posita sunt: omnia momenta observabimus, neque ullum praetermittemus tui iuvandi et levandi locum. 6. Itaque illud alterum, quod dixi, litterarum genus quotidie mihi, ut spero, fiet proclivius, ut etiam polliceri possim. Id re, quam verbis, faciam libentius. Tu velim existimes, et plures te amicos habere, quam qui in isto casu sint ac fuerint, quantum quidem ego intelligere potuerim, et me concedere eorum nemini. Fortem fac animum habeas et magnum: quod est in uno te. Quae sunt in fortuna, temporibus regentur et consiliis nostris providebuntur.

XI. ARG. Trebianum Dolabellae beneficio restitutum esse gaudet et fortunarum iacturam aequo animo ferre iubet.

(Caesare IV cos. s. coll. 709.)

M. C. S. D. TREBIANO.

1. Dolabellam antea tantummodo diligebam, obligatus ei nihil eram: (nec enim acciderat mihi opus esse, et ille mihi debebat, quod non defueram eius periculis:) nunc tanto sum devinctus eius beneficio, quod et antea in re, et hoc tempore in salute tua cumulatissime mihi satisfecit, ut nemini plus debeam. Qua in re tibi gratulor ita vehementer, ut te quoque mihi gratulari, quam gratias agere malim: alterum omnino non desidero, alterum vere facere poteris. 2. Quod reliquum est, quando tibi virtus et dignitas tua reditum ad tuos aperuit, est tuae sapientiae magnitudinisque animi, quid amiseris, oblivisci; quid recuperaris, cogitare. Vives cum tuis, vives nobiscum. Plus acquisisti dignitatis, quam amisisti rei familiaris: quae ipsa tum esset iucundior, si ulla res esset publica. Vestorius, noster familiaris, ad me scripsit, te mihi maximas gratias agere. Haec praedicatio tua mihi valde grata est, eaque te uti facile patior, quum apud alios, tum mehercule apud Syronem, nostrum amicum. Quae enim facimus, ea prudentissimo cuique maxime probata esse volumus. Te cupio videre quam primum.

XII. ARG. Gratulatur de reditu per Caesaris amicos impetrato. Ceterarum rerum miseriam litterarum studio levandam esse admonet. (Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. AMPIO.

1. Gratulor tibi, mi Balbe, vereque gratulor; nec sum tam stultus, ut te usura falsi gaudii frui velim, deinde frangi repente, atque ita cadere, ut nulla res

ad aequitatem te animi possit postea extollere. Ego tuam caussam apertius, quam mea tempora ferebant. Vincebatur enim fortuna ipsa debilitatae gratiae nostrae tui caritate et meo perpetuo erga te amore, culto a te diligentissime. Omnia promissa, confirmata, certa et rata sunt, quae ad reditum et ad salutem tuam pertinent. Vidi, cognovi, interfui. 2. Etenim omnes Caesaris familiares satis opportune habeo implicatos consuetudine et benevolentia, sic, ut, quum ab illo discesserint, me habeant proximum. Hoc Pansa, Hirtius, Balbus, Oppius, Matius, Postumius, plane ita faciunt, ut me unice diligant. Quod si mihi pro me efficiendum fuisset, non me poeniteret pro ratione temporum ita esse molitum. Sed nihil est a me inservitum temporis caussa: veteres mihi necessitudines cum his omnibus intercedunt, quibuscum ego agere de te non destiti. Principem tamen habuimus Pansam, tui studiosissimum, mei cupidum, qui valeret apud illum non minus auctoritate, quam gratia. Cimber autem Tillius mihi plane satisfecit. Valent enim apud Caesarem non tam ambitiosae rogationes, quam necessariae: quas quia Cimber habebat, plus valuit, quam pro ullo alio valere potuisset. 3. Diploma statim non est datum; quod mirifica est improbitas in quibusdam, qui tulissent acerbius veniam tibi dari, quam illi appellant *tubam belli civilis*, multaque ita dicunt, quasi non gaudeant id bellum incidisse. Quare visum est occultius agendum, neque ullo modo divulgandum, de te iam esse perfectum. Sed id erit perbrevi, nec dubito, quin, legente te has litteras, confecta iam res futura sit. Pansa quidem mihi, gravis homo et certus, non solum confirmavit, verum etiam recepit, perceleriter se ablaturum diploma. Mihi tamen placuit haec ad te perscribi. Minus enim te firmum sermo Eppuleiae tuae lacrimaeque Ampiae declarabant, quam significant tuae litterae. Atque illae arbitrabantur, quum a te abessent ipsae, multo in graviore te cura futurum. Quare magno opere putavi, angoris et doloris tui levandi caussa, pro certis ad te ea, quae essent certa, perscribi oportere. 4. Scis, me antea sic solitum esse scribere ad te, magis ut consolarer fortem virum atque sapientem, quam ut exploratam spem salutis ostenderem, nisi quam ab ipsa republica, quum hic ardor restinctus esset, sperari oportere censerem. Recordare tuas litteras, quibus et magnum animum mihi semper ostendisti, et ad omnes casus ferendos constantem ac paratum: quod ego non mirabar, quum recordarer, te et a primis temporibus aetatis in republica esse versatum, et tuos magistratus in ipsa discrimina incidisse salutis fortunarumque communium: et in hoc ipsum bellum esse ingressum, non solum, uti victor beatus, sed etiam, ut, si ita accidisset, victus ut sapiens esses. 5. Deinde, quum studium tuum consumas in virorum fortium factis memoriae prodendis, considerare debes, nihil tibi esse committendum, quamobrem eorum, quos laudas, te non simillimum praebeas. Sed haec oratio magis esset apta ad illa tempora, quae iam effugisti; nunc vero tantum te para ad haec nobiscum ferenda, quibus ego si quam medicinam invenirem, tibi quoque eamdem traderem. Sed est unum perfugium doctrina ac litterae, quibus semper usi sumus: quae secundis rebus delectationem modo habere videbantur, nunc vero etiam salutem. Sed, ut ad initium revertar, cave dubites, quin omnia de salute ac reditu tuo perfecta sint.

XIII. ARG. Ligarium eumdem bene sperare et forti esse animo iubet. (R[illegible] III. L[illegible])

CICERO LIGARIO.

1. Etsi tali tuo tempore me aut consolandi aut iuvandi tui caussa scribere ad te aliquid pro nostra amicitia oportebat, tamen adhuc id non feceram, quia neque lenire videbar oratione neque levare posse dolorem tuum. Postea vero, quam magnam spem habere coepi, fore, ut te brevi tempore incolumem haberemus, facere non potui, quin tibi et sententiam et voluntatem declararem meam. 2. Primum igitur scribam, quod intelligo et perspicio, non fore in te Caesarem duriorem: nam et res eum quotidie, et dies, et opinio hominum et, ut mihi videtur, etiam sua natura mitiorem facit: idque quum de reliquis sentio, tum de te etiam audio ex familiarissimis eius, quibus ego ex eo tempore, quo primum ex Africa nuntius venit, supplicare una cum fratribus tuis non destiti. Quorum quidem et virtute et pietate et amore in te singularis et assidua et perpetua cura salutis tuae tantum proficit, ut nihil sit, quod non ipsum Caesarem tributurum existimem. 3. Sed si tardius fit, quam volumus, magnis occupationibus eius, a quo omnia petuntur, aditus ad eum difficiliores fuerunt; et simul, Africanae caussae iratior, diutius velle videtur eos habere sollicitos, a quibus se putat diuturnioribus esse molestiis conflictatum. Sed hoc ipsum intelligimus eum quotidie remissius et placatius ferre. Quare mihi crede et memoriae manda, me tibi id affirmasse, te in istis molestiis diutius non futurum. 4. Quando, quid sentirem, exposui: quid velim tua caussa, re potius, quam oratione, declarabo. Et, si tantum possem, quantum in ea republica, de qua ita sum meritus, ut tu existimas, posse debebam, ne tu quidem in istis incommodis esses: eadem enim caussa opes meas fregit, quae tuam salutem in discrimen adduxit. Sed tamen, quidquid imago veteris meae dignitatis, quidquid reliquiae gratiae valebunt, studium, consilium, opera, gratia, fides mea nullo loco deerit tuis optimis fratribus. 5. Tu fac habeas fortem animum, quem semper habuisti: primum ob eas caussas, quas scripsi: deinde, quod ea de republica semper voluisti atque sensisti, ut non modo secunda sperare debeas, sed etiam, si omnia adversa essent, tamen conscientia et factorum et consiliorum tuorum, quaecumque acciderent, fortissimo et maximo animo ferre deberes.

XIV. ARG. De Ligarii restitutione se cum Caesare egisse, bene sperare et valde laetari significat.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO LIGARIO.

1. Me scito omnem laborem, omnem operam, curam, studium in tua salute consumere. Nam quum te semper maxime dilexi, tum fratrum tuorum, quos aeque atque te summa benevolentia sum complexus, singularis pietas amorque fraternus nullum me patitur officii erga te studiique munus aut tempus praetermittere. Sed quae faciam fecerimque pro te, ex illorum te litteris, quam ex meis, malo cognoscere. Quid autem sperem aut confidam et exploratum habeam de salute tua, id tibi a me declarari volo. Nam si quis est timidus in magnis periculosisque rebus, semperque magis adversos rerum exitus metuens, quam sperans secundos, is ego sum: et, si hoc vitium est, eo me non carere, confiteor. 2. Ego idem tamen quum a. d. v. Kal. intercalares priores, rogatu fratrum tuorum, venissem mane ad Caesarem, atque omnem

adeundi et conveniendi illius indignitatem et molestiam pertulissem; quum fratres et propinqui tui iacerent ad pedes, et ego essem locutus, quae caussa, quae tuum tempus postulabat: non solum ex oratione Caesaris, quae sane mollis et liberalis fuit, sed etiam ex oculis et vultu, ex multis praeterea signis, quae facilius perspicere potui, quam scribere, hanc in opinionem discessi, ut mihi tua salus dubia non esset. 3. Quamobrem fac animo magno fortique sis: et, si turbidissima sapienter ferebas, tranquilliora laete feras. Ego tamen tuis rebus sic adero, ut difficillimis, neque Caesari solum, sed etiam amicis eius omnibus, quos mihi amicissimos esse cognovi, pro te, sicut adhuc feci, libentissime supplicabo. Vale.

XV. ARG. Gratulatio. (Pansa, Hirtio coss. 710.)

CICERO BASILO S.

Tibi gratulor: mihi gaudeo: te amo: tua tueor: a te amari et, quid agas, quidque agatur, certior fieri volo.

XVI. ARG. Rogat, ut se absentem tueatur.
(In Sicilia, Antonio, Dolabella coss. 710.)

BITHYNICUS CICERONI S.

Si mihi tecum non et multae et iustae caussae amicitiae privatim essent, repeterem initia amicitiae ex parentibus nostris: quod faciendum iis existimo, qui paternam amicitiam nullis ipsi officiis prosecuti sunt. Itaque contentus ero nostra ipsorum amicitia; cuius fiducia peto a te, ut absentem me, quibuscumque in rebus opus fuerit, tueare, si nullum officium tuum apud me intermoriturum existimas. Vale.

XVII. ARG. Consilium Bithynici constituta republica secum vivendi sibi gratum esse significat.
(Puteolis, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. CICERO BITHYNICO S.

1. Quum ceterarum rerum caussa cupio esse aliquando rempublicam constitutam, tum velim mihi credas accedere, id etiam quo magis expetam, promissum tuum, quo in litteris uteris. Scribis enim, si ita sit, te mecum esse victurum. 2. Gratissima mihi tua voluntas est, facisque nihil alienum necessitudine nostra iudiciisque patris tui de me, summi viri. Nam sic habeto, beneficiorum magnitudine eos, qui temporibus valuerunt aut valent, coniunctiores tecum esse, quam me, necessitudine neminem. Quamobrem grata mihi est et memoria tua nostrae coniunctionis et eius etiam augendae voluntas.

XVIII. ARG. Responsum ex lege de decurionibus: de Hispaniis, de Leptae negotio, de Oratore suo, de Tulliola, et de Hesiodo Leptae iuniori legendo.
(Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO LEPTAE.

1. Simul accepi a Seleuco tuo litteras, statim quaesivi e Balbo per codicillos, quid esset in lege. Rescripsit: eos, qui facerent praeconium, vetari esse in decurionibus: qui fecissent, non vetari. Quare bono animo sint et tui et mei familiares: neque enim erat ferendum, quum, qui hodie haruspicinam facerent, in senatum * Romae legerentur, eos, qui aliquando praeconium fecissent, in municipiis decuriones esse non licere. 2. De Hispaniis novi nihil. Magnum tamen exercitum Pompeium habere constat: nam Caesar ipse ad nos misit exemplum Paciaeci litterarum, in quo erat, ipsas undecim esse legiones. Scripserat etiam Messala Q. Salasso P. Curtium fratrem eius iussu Pompeii inspectante exercitu interfectum, quod consensisset cum Hispanis quibusdam, si in oppidum nescio quod Pompeius rei frumentariae caussa venisset, eum comprehendere ad Caesaremque deducere. 3. De negotio tuo, quod sponsor es pro Pompeio, si Galba consponsor tuus redierit, homo in re familiari non parum diligens, non desinam cum illo communicare, si quid expediri possit: quod videbatur mihi ille confidere. 4. *Oratorem* meum tanto opere a te probari vehementer gaudeo. Mihi quidem sic persuadeo, me, quidquid habuerim iudicii de dicendo, in illum librum contulisse. Qui si est talis, qualem tibi videri scribis, ego quoque aliquid sum; sin aliter, non recuso, quin, quantum de illo libro, tantumdem de mei iudicii fama detrahatur. Leptam nostrum cupio delectari iam talibus scriptis; etsi abest maturitas aetatis, iam tamen personare aures eius huiusmodi vocibus, non est inutile. 5. Me Romae tenuit omnino Tulliae meae partus. Sed quum ea, quemadmodum spero, satis firma sit, teneor tamen, dum a Dolabellae procuratoribus exigam primam pensionem; et, mehercule, non tam sum peregrinator iam, quam solebam. Aedificia mea me delectabant et otium. Domus est, quae nulli villarum mearum cedat, otium omni desertissima regione maius. Itaque ne litterae quidem meae impediuntur; in quibus sine ulla interpellatione versor. Quare, ut arbitror, prius hic te nos, quam istic tu nos videbis. 6. Lepta suavissimus ediscat Hesiodum et habeat in ore

Τῆς δ' ἀρετῆς ἱδρῶτα —.

XIX. ARG. Maculae Falernum sibi hospitale visum: Leptae expetitam in Caesaris ludis munerum curationem dissuadet.
(A[illegible], Caesare IV. cos. [illegible] 709.)

CICERO S. D. LEPTAE.

1. Maculam officio functum esse gaudeo. Eius Falernum mihi semper idoneum visum est deversorio; si modo tecti satis est ad comitatum nostrum recipiendum. Ceteroqui mihi locus non displicet: nec ea re Petrinum tuum deseram: nam et villa et amoenitas illa commorationis est, non deversorii. 2. De curatione aliqua munerum regionum cum Oppio locutus sum. Nam Balbum, posteaquam tu es profectus, non vidi: tantis pedum doloribus afficitur, ut se conveniri nolit. Omnino de tota re, ut mihi videtur, sapientius faceres, si non curares. Quod enim eo labore assequi vis, nullo modo assequere. Tanta est enim intimorum multitudo, ut ex iis aliquis potius effluat, quam novo sit aditus, praesertim qui nihil afferat, praeter operam, in qua ille se dedisse beneficium putabit, (si modo id ipsum sciet,) non accepisse. Sed tamen aliquid videbimus, in quo sit spes. Aliter quidem non modo non appetendum, sed etiam fugiendum puto. Ego me Asturae diutius arbitror commoraturum, quoad ille quandoque veniat. Vale.

XX. ARG. Toranio exsuli dissuadet consilium Caesari obviam eundi. (Asturae, Caesare IV. [illegible] 709.)

CICERO TORANIO S.

1. Dederam triduo ante pueris Cn. Plancii litteras ad te. Eo nunc ero brevior, teque, ut antea consolabar, hoc tempore monebo. Nihil puto tibi esse utilius, quam ibidem opperiri, quoad scire possis, quid

tibi agendum sit. Nam praeter navigationis longae et hiemalis et minime portuosae periculum, quod vitaveris, ne illud quidem non quantivis, subito, quum certi aliquid audieris, te istinc posse proficisci. Nihil est praeterea, cur advenientibus te offerre gestias. Multa praeterea metuo, quae cum Chilone nostro communicavi. 2. Quid multa? Loco opportuniore in his malis nullo esse potuisti, ex quo te, quocumque opus erit, facillime et expeditissime conferas. Quod si recipiet ille se, ad tempus aderis: sin (quoniam multa accidere possunt) aliqua res eum vel impediet vel morabitur, tu ibi eris, ubi omnia scire possis. Hoc mihi prorsus valde placet. De reliquo, ut te saepe per litteras hortatus sum, ita velim tibi persuadeas, te in hac caussa nihil habere, quod tibi timendum sit praeter communem casum civitatis: qui etsi est gravissimus, tamen ita viximus et id aetatis iam sumus, ut omnia, quae non nostra culpa nobis accidant, fortiter ferre debeamus. Hic tui omnes valent, summaque pietate te desiderant et diligunt et colunt. Tu et cura ut valeas et te istinc ne temere commoveas.

XXI. ARG. Toranium consolatur Corcyrae exsulantem, negans quidquam esse timendum praeter interitum reipublicae.
(Caesare IV cos. a. u. c. 709.)

CICERO TORANIO S.

1. Etsi, quum haec ad te scribebam, aut appropinquare exitus huius calamitosissimi belli aut iam aliquid actum et confectum videbatur: tamen quotidie commemorabam te unum in tanto exercitu mihi fuisse assensorem et me tibi, solosque nos vidisse, quantum esset in eo bello mali, in quo, spe pacis exclusa, ipsa victoria futura esset acerbissima, quae aut interitum allatura esset, si victus esses, aut, si vicisses, servitutem. Itaque ego, quem tum fortes illi viri et sapientes, Domitii et Lentuli, timidum esse dicebant: (eram plane: timebam enim, ne evenirent ea, quae acciderunt:) idem nunc nihil timeo et ad omnem eventum paratus sum. Quum aliquid videbatur caveri posse, tum id negligi dolebam: nunc vero, eversis omnibus rebus, quum consilio profici nihil possit, una ratio videtur, quidquid evenerit, ferre moderate, praesertim, quum omnium rerum mors sit extremum, et mihi sim conscius, me, quoad licuerit, dignitati reipublicae consuluisse, et hac amissa salutem retinere noluisse. 2. Haec scripsi, non ut de me ipse dicerem, sed ut tu, qui coniunctissima fuisti mecum et sententia et voluntate, eadem cogitares. Magna enim consolatio est, quum recordare, etiamsi secus acciderit, te tamen recte vereque sensisse. Atque utinam liceat aliquando, aliquo reipublicae statu nos frui, inter nosque conferre sollicitudines nostras, quas pertulimus tum, quum timidi putabamur, quia dicebamus ea futura, quae facta sunt. 3. De tuis rebus nihil esse, quod timeas praeter universae reipublicae interitum, tibi confirmo: de me autem sic velim iudices, quantum ego possim, me tibi, saluti tuae liberisque tuis summo cum studio praesto semper futurum. Vale.

XXII. ARG. Cn. Domitium, post pugnam Pharsalicam spe veniae impetrandae in Italiam reversum, orat, ut iam suae incolumitati consulat, et amicorum interitu maerentem consolatur.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO DOMITIO.

1. Non ea res me deterruit, quo minus, posteaquam in Italiam venisti, litteras ad te mitterem, quod tu ad me nullas miseras; sed quia nec, quid tibi pollicerer, ipse egens rebus omnibus, nec, quid suaderem, quum mihimet ipsi consilium deesset, nec, quid consolationis afferrem in tantis malis, reperiebam. Haec quamquam nihilo meliora sunt, nunc etiam atque etiam multo desperatiora, tamen inanes esse meas litteras, quam nullas, malui. 2. Ego, si te intelligerem plus conatum esse suscipere reipublicae causa muneris, quam quantum praestare potuisses: tamen, quibuscumque rebus possem, ad eam condicionem te vivendi, quae daretur, quaeque esset, hortarer. Sed quum consilii tui bene fortiterque suscepti eum tibi finem statueris, quem ipsa fortuna terminum nostrarum contentionum esse voluisset: oro obtestorque te pro vetere nostra coniunctione ac necessitudine proque summa mea in te benevolentia et tua in me pari, te ut nobis, parenti, coniugi, tuisque omnibus, quibus es fuistique semper carissimus, salvum conserves: incolumitati tuae tuorumque, qui ex te pendent, consulas: quae didicisti, quaeque ab adolescentia pulcherrime a sapientissimis viris tradita, memoria et scientia comprehendisti, iis hoc tempore utare: quos coniunctos summa benevolentia plurimisque officiis amisisti, eorum desiderium, si non aequo animo, at forti feras. 3. Ego, quid possim, nescio, vel potius me parum posse sentio: illud tamen tibi polliceor, me, quaecumque saluti dignitatique tuae conducere arbitrabor, tanto studio esse facturum, quanto semper tu et studio et officio in meis rebus fuisti. Hanc meam voluntatem ad matrem tuam, optimam feminam tuique amantissimam, detuli. Si quid ad me scripseris, ita faciam, ut te velle intellexero. Sin autem tu minus scripseris: ego tamen omnia, quae tibi utilia esse arbitrabor, summo studio diligenterque curabo. Vale.

77.

LIBER SEPTIMUS.

I. ARG. Laudat Marium, quod ludos, a Pompeio II cos editos, spectatum non venerit. Se quoque interea Caninii caussam egisse narrat, et optare se, ut, omissis rebus forensibus, libere possit in villis et cum Mario vivere.
(Romae, Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

M. CICERO S. D. M. MARIO.

1. Si te dolor aliquis corporis aut infirmitas valetudinis tuae tenuit, quo minus ad ludos venires, fortunae magis tribuo, quam sapientiae tuae; sin haec, quae ceteri mirantur, contemnenda duxisti, et, quum per valetudinem posses, venire tamen noluisti; utrumque laetor, et sine dolore corporis te fuisse, et animo valuisse, quum ea, quae sine caussa mirantur alii, neglexeris; modo, ut tibi constiterit fructus otii tui; quo quidem tibi perfrui mirifice licuit, quum esses in ista amoenitate paene solus relictus. Neque tamen dubito, quin tu [ex] illo cubiculo tuo, ex quo tibi Stabianum perforasti et patefecisti Misenum, per eos dies matutina tempora lectiunculis consumpseris: quum illi interea, qui te istic reliquerant, spectarent communes mimos semisomni. Reliquas vero partes diei tu consumebas his delectationibus, quas tibi ipse ad arbitrium tuum compararas; nobis autem erant ea perpetienda, quae scilicet Sp. Maecius probavisset. 2.

Omnino, si quaeris, ludi apparatissimi: sed non tui stomachi: coniecturam enim facio de meo. Nam primum honoris caussa in scenam redierant ii, quos ego honoris caussa de scena decessisse arbitrabar. Deliciae vero tuae, noster Aesopus, eiusmodi fuit, ut ei desinere per omnes homines liceret. Is iurare quum coepisset, vox eum defecit in illo loco: SI SCIENS FALLO. Quid tibi ego alia narrem? Nosti enim reliquos ludos: quid? ne id quidem leporis habuerunt, quod solent mediocres ludi. Apparatus enim spectatio tollebat omnem hilaritatem: quo quidem apparatu non dubito, quin animo aequissimo carueris. Quid enim delectationis habent sexcenti muli in *Clytaemnestra?* aut in *Equo Troiano* craterarum tria millia? aut armatura varia peditatus et equitatus in aliqua pugna? quae popularem admirationem habuerunt; delectationem tibi nullam attulissent. 3. Quod si tu per eos dies operam dedisti Protogeni tuo, dummodo is tibi quidvis potius, quam orationes meas legerit: nae tu haud paullo plus, quam quisquam nostrum, delectationis habuisti. Non enim te puto Graecos aut Oscos ludos desiderare; praesertim quum Oscos ludos vel in senatu nostro spectare possis, Graecos ita non ames, ut ne ad villam quidem tuam via Graeca ire soleas. Nam quid ego te athletas putem desiderare, qui gladiatores contempseris? in quibus ipse Pompeius confitetur se et operam et oleum perdidisse. Reliquae sunt venationes binae per dies quinque; magnificae, nemo negat. Sed quae potest homini esse polito delectatio, quum aut homo imbecillus a valentissima bestia laniatur, aut praeclara bestia venabulo transverberatur? Quae tamen, si videnda sunt, saepe vidisti: neque nos, qui haec spectavimus, quidquam novi vidimus. Extremus elephantorum dies fuit: in quo admiratio magna vulgi atque turbae, delectatio nulla exstitit. Quin etiam misericordia quaedam consecuta est atque opinio eiusmodi, esse quamdam illi belluae cum genere humano societatem. 4. His ego tamen diebus, ludis scenicis, ne forte videar tibi non modo beatus, sed liber omnino fuisse, dirupi me paene in iudicio Galli Caninii, familiaris tui. Quod si tam facilem populum haberem, quam Aesopus habuit: libenter mehercule artem desinerem tecumque et cum similibus nostri viverem. Nam me quum antea taedebat, quum et aetas et ambitio me hortabatur, et licebat denique, quem nolebam, non defendere: tum vero hoc tempore vita nulla est. Neque enim fructum ullum laboris exspecto, et cogor nonnumquam homines non optime de me meritos, rogatu eorum, qui bene meriti sunt, defendere. 5. Itaque quaero caussas omnes aliquando vivendi arbitratu meo; teque, et istam rationem otii tui et laudo vehementer et probo: quodque nos minus intervisis, hoc fero animo aequiore, quod, si Romae esses, tamen neque nos lepore tuo neque te (si qui est in me) meo frui liceret propter molestissimas occupationes meas; quibus si me relaxaro, (nam, ut plane exsolvam, non postulo,) te ipsum, qui multos annos nihil aliud commentaris, docebo profecto, quid sit humaniter vivere. Tu mihi modo istam imbecillitatem valetudinis tuae sustenta et tuere, ut facis, ut nostras villas obire, et mecum simul lecticula concursare possis. 6. Haec ad te pluribus verbis scripsi, quam soleo, non otii abundantia, sed amoris erga te, quod me quadam epistola subinvitaras, si memoria tenes, ut ad te aliquid eiusmodi scriberem, quo minus te praetermisisse ludos poeniteret. Quod si assecutus sum, gaudeo: sin minus, hoc me tamen consolor, quod posthac ad ludos venies, nosque vises, neque in epistolis relinques meis spem aliquam delectationis tuae. [Vale.]

II. ARG. Emptionis negotium, a Mario sibi mandatum, diligenter se curaturum dicit. Accipit gratulationem de Planco Bursa sua opera damnato. (Romae, Pompeio III. Metello coss. 702.)

M. T. C. S. D. M. MARIO.

1. Mandatum tuum curabo diligenter. Sed homo acutus ei mandasti potissimum, cui expediret, illud venire quam plurimo. Sed eo vidisti multum, quod praefinisti, quo ne pluris emerem. Quod si mihi permisisses; qui meus amor in te est: confecissem cum coheredibus; nunc, quum tuum pretium novi, illicitatorem potius ponam, quam illud minoris veneat. Sed de ioco satis est. Tuum negotium agam, sicuti debeo, diligenter. 2. De Bursa te gaudere certo scio; sed nimis verecunde mihi gratularis. Putas enim, ut scribis, propter hominis sordes minus me magnam illam laetitiam putare. Credas mihi velim, magis me iudicio hoc, quam morte inimici laetatum. Primum enim iudicio malo, quam gladio, deinde gloria potius amici, quam calamitate. In primisque me delectavit, tantum studium bonorum in me exstitisse contra incredibilem contentionem clarissimi et potentissimi viri. 3. Postremo, (vix verisimile fortasse videatur,) oderam multo peius hunc, quam illum ipsum Clodium. Illum enim oppugnaram, hunc defenderam. Et ille, quum omnis respublica in meo capite discrimen esset habitura, magnum quiddam spectavit, nec sua sponte, sed eorum auxilio, qui me stante stare non poterant: hic simiolus animi caussa me, in quem inveheretur, delegerat persuaseratque nonnullis invidis meis, se in me emissarium semper fore. Quamobrem valde iubeo gaudere te: magna res gesta est. Numquam ulli fortiores cives fuerunt, quam qui ausi sunt eum contra tantas opes eius, a quo ipsi lecti iudices erant, condemnare. Quod fecissent numquam, nisi iis dolori meus fuisset dolor. 4. Nos hic multitudine et celebritate iudiciorum et novis legibus ita distinemur, ut quotidie vota faciamus, ne intercaletur, ut quam primum te videre possimus.

III. ARG. Exponit, quibus adductus rationibus post pugnam Pharsalicam bello abstinuerit.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. CICERO S. D. M. MARIO.

1. Persaepe mihi cogitanti de communibus miseriis, in quibus tot annos versamur, et (ut video) versabimur, solet in mentem venire illius temporis, quo proxime fuimus una: quin etiam ipsum diem memoria teneo. Nam a. d. III. Idus Maias, Lentulo et Marcello consulibus, quum in Pompeianum vesperi venissem, tu mihi sollicito animo praesto fuisti. Sollicitum autem te habebat cogitatio tum officii, tum etiam periculi mei. Si manerem in Italia, verebare, ne officio deessem: si proficiscerer ad bellum, periculum te meum commovebat. Quo tempore vidisti profecto me quoque ita conturbatum, ut non explicarem, quid esset optimum factu. Pudori tamen malui famaeque cedere, quam salutis meae rationem ducere. 2. Cuius me mei facti poenituit, non tam propter periculum meum, quam propter vitia multa, quae ibi offendi, quo veneram. Primum neque magnas copias neque bellicosas, deinde extra ducem paucosque praeterea, (de principibus loquor,) reliqui primum in ipso bello rapaces, deinde in oratione ita crudeles, ut ipsam vi-

ctoriam horrerem: maximum autem aes alienum amplissimorum virorum. Quid quaeris? nihil boni praeter caussam. Quae quum vidissem, desperans victoriam, primum coepi suadere pacem, cuius fueram semper auctor; deinde, quum ab ea sententia Pompeius valde abhorreret, suadere institui, ut bellum duceret. Hoc interdum probabat et in ea sententia videbatur fore, et fuisset fortasse, nisi quadam ex pugna coepisset suis militibus confidere. Ex eo tempore vir ille summus nullus imperator fuit. Signa, tirone et collectitio exercitu, cum legionibus robustissimis contulit. Victus, turpissime amissis etiam castris, solus fugit. 3. Hunc ego mihi belli finem feci, nec putavi, quum integri pares non fuissemus, fractos superiores fore. Discessi ab eo bello, in quo aut in acie cadendum fuit, aut in aliquas insidias incidendum, aut deveniendum in victoris manus, aut ad Iubam confugiendum, aut capiendus tamquam exsilio locus, aut consciscenda mors voluntaria. Certe nihil fuit praeterea, si te victori nolles aut non auderes committere. Ex omnibus autem iis, quae dixi, incommodis nihil tolerabilius exsilio, praesertim innocenti: ubi nulla adiuncta est turpitudo; addo etiam, quum ea urbe careas, in qua nihil sit, quod videre possis sine dolore. Ego cum meis (si quidquam nunc cuiusquam est) etiam in meis esse malui. Quae acciderunt, omnia dixi futura. 4. Veni domum, non quo optima vivendi conditio esset: sed tamen, si esset aliqua forma reipublicae, tamquam in patria ut essem, si nulla, tamquam in exsilio. Mortem mihi cur consciscerem, caussa nulla visa est; cur optarem, multae. Vetus est enim, *ubi non sis qui fueris, non esse cur velis vivere.* Sed tamen vacare culpa, magnum est solatium: praesertim quum habeam duas res, quibus me sustentem, optimarum artium scientiam et maximarum rerum gloriam: quarum altera mihi vivo numquam eripietur, altera ne mortuo quidem. 5. Haec ad te scripsi verbosius et tibi molestus fui, quod te quum mei, tum reipublicae cognovi amantissimum. Notum tibi omne meum consilium esse volui, ut primum scires me numquam voluisse plus quemquam posse, quam universam rempublicam: postea autem quam alicuius culpa tantum valeret unus, ut obsisti non posset, me voluisse pacem: amisso exercitu et eo duce, in quo spes fuerat uno, me voluisse etiam reliquis omnibus: postquam non potuerim, mihi ipsi finem fecisse belli: nunc autem, si haec civitas est, civem esse me; si non, exsulem esse non incommodiore loco, quam si Rhodum aut Mitylenas contulissem. 6. Haec tecum coram malueram: sed quia longius fiebat, volui per litteras eadem; ut haberes, quid diceres, si quando in vituperatores meos incidisses. Sunt enim, qui, quum meus interitus nihil fuerit reipublicae profuturus, criminis loco putent esse, quod vivam. Quibus ego certo scio non videri satis multos perisse: qui, si me audissent, quamvis iniqua pace, honeste tamen viverent: armis enim inferiores, non caussa fuissent. Habes epistolam verbosiorem fortasse, quam velles. Quod tibi ita videri putabo, nisi mihi longiorem remiseris. Ego, si, quae volo, expediero, brevi tempore te, ut spero, videbo.

IV. ARG. In Pompeianum se venturum nuntiat.

In Cumano, Caesare III. Lepido coss. 708.

M. T. C. S. D. M. MARIO.

A. d. IX. Kal. in Cumanum veni cum Libone tuo vel nostro potius. In Pompeianum statim cogito, sed faciam ante te certiorem. Te quum semper valere cupio, tum certe, dum hic sumus. Vides enim, quanto post una futuri simus. Quare si quod constitutum cum podagra habes, fac ut in alium diem differas. Cura igitur, ut valeas, et me hoc biduo aut triduo exspecta.

V. ARG. C. Trebatium Testam Romae Caesari Galliarum proconsuli commendat. [illegible]

CICERO S. D. CAESARI IMPER.

1. Vide, quam mihi persuaserim, te me esse alterum, non modo in his rebus, quae ad me ipsum, sed etiam in iis, quae ad meos pertinent. C. Trebatium cogitaram, quocumque exirem, mecum ducere, ut eum meis omnibus studiis, beneficiis quam ornatissimum domum reducerem. Sed posteaquam et Pompeii commoratio diuturnior erat, quam putaram, et mea quaedam tibi non ignota dubitatio aut impedire profectionem meam videbatur aut certe tardare: vide, quid mihi sumpserim. Coepi velle, ea Trebatium exspectare a te, quae sperasset a me. Neque mehercule minus ei prolixe de tua voluntate promisi, quam eram solitus de mea polliceri. 2. Casus vero mirificus quidam intervenit, quasi vel testis opinionis meae vel sponsor humanitatis tuae. Nam quum de hoc ipso Trebatio cum Balbo nostro loquerer accuratius domi meae, litterae mihi dantur a te: quibus in extremis scriptum erat: *M. Orfium, quem mihi commendas, vel regem Galliae faciam, vel hunc Leptae delega, si vis. Tu ad me alium mitte, quem ornem.* Sustulimus manus et ego et Balbus. Tanta fuit opportunitas, ut illud nescio quod, non fortuitum, sed divinum videretur. Mitto igitur ad te Trebatium, atque ita mitto, ut initio mea sponte, post autem invitatu tuo mittendum duxerim. 3. Hunc, mi Caesar, sic velim omni tua comitate complectare, ut omnia, quae per me possis adduci, ut in meos conferre velis, in unum hunc conferas. De quo tibi homine haec spondeo non illo vetere verbo meo, quod, quum ad te de Milone scripsissem, iure lusisti, sed more Romano, quo modo homines non inepti loquuntur; probiorem hominem, meliorem virum, pudentiorem esse neminem. Accedit etiam, quod familiam ducit in iure civili, singularis memoria, summa scientia. Huic ego neque tribunatum, neque praefecturam neque ullius beneficii certum nomen peto: benevolentiam tuam et liberalitatem peto: neque impedio, quo minus, si tibi ita placuerit, etiam hisce eum ornes gloriolae insignibus: totum denique hominem tibi ita trado de manu (ut aiunt) in manum tuam istam et victoria et fide praestantem. Sumus enim putidiusculi, quamquam per te vix licet: verum, ut video, licebit. Cura, ut valeas, et me, ut amas, ama.

VI. ARG. Trebatium hortatur, ut maneat in provincia et exsequendo consilio det operam.

(Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

CICERO S. D. TREBATIO.

1. In omnibus meis epistolis, quas ad Caesarem aut ad Balbum mitto, legitima quaedam est accessio commendationis tuae, nec ea vulgaris, sed cum aliquo insigni indicio meae erga te benevolentiae. Tu modo ineptias istas et desideria Urbis et urbanitatis depone, et, quo consilio profectus es, id assiduitate et virtute consequere. Hoc tibi tam ignoscemus nos amici, quam ignoverunt Medeae,

quaé Corinthum arcem áltam habebant, mátronae opulentae, óptimates:

quibus illa manibus gypsatissimis persuasit, ne sibi vitio illae verterent, quod abesset a patria: nam

Múlti suam rem béne gessere et públicam patriá procul:
múlti, qui domi aétatem agerent, própterea sunt ímprobati.

Quo in numero tu certe fuisses, nisi te extrusissemus. 2. Sed plura scribemus alias. Tu, qui ceteris cavere didicisti, in Britannia ne ab essedariis decipiaris, caveto, et, quando Medeam agere coepi, illud semper memento:

Qui ípse sibi sapiéns prodesse nón quit, nequidquám sapit.

Cura, ut valeas.

VII. ARG. Trebatium monet, ut Caesari studeat.

(Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

CICERO TREBATIO.

1. Ego te commendare non desisto: sed, quid proficiam, ex te scire cupio. Spem maximam habeo in Balbo: ad quem de te diligentissime et saepissime scribo. Illud soleo mirari, non me toties accipere tuas litteras, quoties a Quinto mihi fratre afferantur. In Britannia nihil esse audio neque auri, neque argenti. Id si ita est, essedum aliquod suadeo capias, et ad nos quam primum recurras. 2. Sin autem sine Britannia tamen assequi, quod volumus, possumus, perfice, ut sis in familiaribus Caesaris. Multum te in eo frater adiuvabit meus, multum Balbus: sed, mihi crede, tuus pudor et labor plurimum. Imperatorem liberalissimum, aetatem opportunissimam, commendationem certe singularem habes: ut tibi unum timendum sit, ne ipse tibi defuisse videare.

VIII. ARG. Reprehendit Trebatium, quod tribunatum a Caesare delatum recusaverit. (Rom., Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

CICERO TREBATIO.

1. Scripsit ad me Caesar perhumaniter, nondum te sibi satis esse familiarem propter occupationes suas, sed certo fore. Cui quidem ego rescripsi, quam mihi gratum esset futurum, si quam plurimum in te studii, officii, liberalitatis suae contulisset. Sed ex tuis litteris cognovi praeproperam festinationem tuam: et simul sum admiratus, cur tribunatus commoda, dempto praesertim labore militiae, contempseris. 2. Querar cum Vacerra et Manilio: nam Cornelio nihil audeo dicere, cuius tu periculo stultus es, quando te ab eo sapere didicisse profiteris. Quin tu urges istam occasionem et facultatem, qua melior numquam reperietur. Quod scribis de illo Preciano iureconsulto, ego te ei non desino commendare. Scribit enim ipse mihi, te sibi gratias agere debere. De eo quid sit, cura, ut sciam. Ego vestras litteras Britannicas exspecto. [Vale.]

IX. ARG. Litteras poscit a Trebatio; monet, ne in Urbem redire properet. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO TREBATIO.

1. Iamdiu ignoro, quid agas. Nihil enim scribis: neque ego ad te his duobus mensibus scripseram. Quia cum Quinto, fratre meo, non eras, quo mitterem aut cui darem, nesciebam. Cupio scire, quid agas et ubi sis hiematurus. Equidem velim, cum Caesare, sed ad eum propter eius occupationes nihil sum ausus scribere. 2. Ad Balbum tamen scripsi. Tu tibi deesse noli —

— pótius ad nos sérius, dum plénior.

Quod huc properes, nihil est, praesertim Vacerra mortuo. Sed tibi consilium non deest. Quid constitueris, cupio scire. 3. Cn. Octavius, an Cn. Cornelius quidam est, tuus familiaris, summo genere natus, terrae filius. Is me, quia scit tuum familiarem esse, crebro ad caenam invitat. Adhuc non potuit perducere: sed mihi tamen gratum est. [Vale.]

X. ARG. Per iocum exagitat Trebatium, tamquam bonum Caesaris iudicio ICtum: timiditatis arguit, sed a se Caesari commendatum esse ait litterasque poscit.

(Romae, sub interregno 701.)

M. CICERO S. D. TREBATIO.

1. Legi tuas litteras: ex quibus intellexi, te Caesari nostro valde iureconsultum videri. Est quod gaudeas, te in ista loca venisse, ubi aliquid sapere viderere. Quod si in Britanniam quoque profectus esses, profecto nemo in illa tanta insula peritior te fuisset. Verumtamen (rideamus licet: sum enim a te invitatus;) subinvideo tibi, ultro te etiam arcessitum ab eo, ad quem ceteri, non propter superbiam eius, sed propter occupationem aspirare non possunt. 2. Sed tu in ista epistola nihil mihi scripsisti de tuis rebus, quae mehercule mihi non minori curae sunt, quam meae. Valde metuo, ne frigeas in hibernis: quamobrem camino luculento utendum censeo: idem Mucio et Manilio placebat: praesertim qui sagis non abundares. Quamquam vos nunc istic satis calere audio: quo quidem nuntio valde mehercule de te timueram. Sed tu in re militari multo es cautior, quam in advocationibus; qui neque in Oceano natare volueris, studiosissimus homo natandi, neque spectare essedarios, quem antea ne andabata quidem defraudare poteramus. Sed iam satis iocati sumus. 3. Ego de te ad Caesarem quam diligenter scripserim, tute scis; quam saepe, ego. Sed mehercule iam intermiseram, ne viderer liberalissimi hominis meique amantissimi voluntati erga me diffidere. Sed tamen his litteris, quas proxime dedi, putavi esse hominem commonendum. Id feci. Quid profecerim, facias me velim certiorem, et simul de toto statu tuo consiliisque omnibus. Scire enim cupio, quid agas, quid exspectes, quam longum istum tuum discessum a nobis futurum putes. Sic enim tibi persuadeas velim, unum mihi esse solatium, quare facilius possim pati, te esse sine nobis, si tibi esse id emolumento sciam: sin autem id non est, nihil duobus nobis est stultius; me, qui te non Romam attraham; te, qui non huc advoles. Una mehercule nostra vel severa vel iocosa congressio pluris erit, quam non modo hostes, sed etiam fratres nostri Aedui. Quare omnibus de rebus fac ut quam primum sciam.

Aut consolando aut consilio aut re iúvero.

XI. ARG. Iocatur de interregnis: suadet, maneat apud Caesarem aut Romam redeat. (Romae, sub interregno 701.)

CICERO TREBATIO.

1. Nisi ante Roma profectus esses, nunc eam certe relinqueres. Quis enim, tot interregnis, iureconsultum desiderat? Ego omnibus, unde petitur, hoc consilii dederim, ut a singulis interregibus binas advocationes postulent. Satisne tibi videor abs te ius civile didicisse? 2. Sed heus tu, quid agis? Ecquid fit? Vi-

deo enim, te iam iocari per litteras. Haec signa meliora sunt, quam in meo Tusculano. Sed quid sit, scire cupio. Consuli quidem te a Caesare scribis: sed ego tibi ab illo consuli mallem. Quod si aut fit aut futurum putas, perfer istam militiam et permane: ego enim desiderium tui spe tuorum commodorum consolabor: sin autem ista sunt inaniora, recipe te ad nos. Nam aut erit hic aliquid aliquando, aut, si minus, una mehercule collocutio nostra pluris erit, quam omnes Samarobrivae. Denique, si cito te retuleris, sermo nullus erit; si diutius frustra abfueris, non modo Laberium, sed etiam sodalem nostrum Valerium pertimesco. Mira enim persona induci potest Britannici iureconsulti. 3. Haec ego non rideo, quamvis tu rideas: sed de re severissima tecum, ut soleo, iocor. Remoto ioco, tibi hoc amicissimo animo praecipio, ut, si istic mea commendatione tuam dignitatem obtinebis, perferas nostri desiderium, honestatem et facultates tuas augeas: sin autem ista frigebunt, recipias te ad nos. Omnia tamen, quae vis, et tua virtute profecto et nostro summo erga te studio consequere.

XII. ARG. Ridet Epicureos, ad quos Trebatium transisse a Pansa acceperat. (Romae, sub init. a. u. c. 701.)

CICERO TREBATIO.

1. Mirabar, quid esset, quod tu mihi litteras mittere intermisisses. Indicavit mihi Pansa meus, Epicureum te esse factum. O castra praeclara! Quid tu fecisses, si te Tarentum, et non Samarobrivam misissem? Iam tum mihi non placebas, quum idem intuebare, quod et Titus familiaris meus. 2. Sed quonam modo ius civile defendes, quum omnia tua caussa facias, non civium? Ubi porro illa erit formula fiduciae, *ut inter bonos bene agier oportet?* Quis enim est [bonus], qui facit nihil, nisi sua caussa? Quod ius statues COMMUNI DIVIDUNDO, quum commune nihil possit esse apud eos, qui omnia voluptate sua metiuntur? Quomodo autem tibi placebit, IOVEM LAPIDEM iurare, quum scias, Iovem iratum esse nemini posse? Quid porro fiet populo Ulubrano, si statueris πολιτεύεσθαι non oportere? Quare si plane a nobis deficis, moleste fero; sin Pansae assentari commodum est, ignosco. Modo scribe aliquando ad nos, quid agas, et a nobis quid fieri aut curari velis.

XIII. ARG. Excusatione intermissi litterarum officii a Trebatio non accepta iocatur.

(Romae, sub init. a. u. c. 701.)

M. CICERO S. D. TREBATIO.

1. Adeone me iniustum esse existimasti, ut tibi irascerer, quod parum mihi constans et nimium cupidus decedendi viderere, ob eamque caussam me arbitrarere litteras ad te iamdiu non misisse? Mihi perturbatio animi tui, quam primis litteris perspiciebam, molestiam attulit. Neque alia ulla fuit caussa intermissionis epistolarum, nisi quod, ubi esses, plane nesciebam. Hic tu me etiam insimulas, nec satisfactionem meam accipis. Audi, Testa mi. Utrum superbiorem te pecunia facit, an quod te imperator consulit? Moriar, ni, quae tua gloria est, puto te malle a Caesare consuli, quam inaurari. Si vero utrumque est: quis te feret praeter me, qui omnia ferre possum? 2. Sed, ut ad rem redeam, te istic invitum non esse vehementer gaudeo: et, ut illud erat molestum, sic hoc est iucundum. Tantum metuo, ne artificium tuum tibi parum prosit. Nam, ut audio, istic

non ex iure manum consertum, sed mage ferro
rem repetunt.

Et tu soles ad vim faciundam adhiberi; neque est, quod illam exceptionem in interdicto pertimescas: QUOD TU PRIOR VI HOMINIBUS ARMATIS NON VENERIS? Scio enim, te non esse procacem in lacessendo. Sed ut ego quoque te aliquid admoneam de nostris cautionibus: Treviros vites censeo. Audio capitales esse. Mallem auro, aere, argento essent. Sed alias iocabimur. Tu ad me de istis rebus omnibus scribas velim quam diligentissime. A. d. IV. Non. Mart.

XIV. ARG. Trebatium, qui litteras non miserat, iocose obiurgat. (Romae, a. u. c. 701.)

CICERO TREBATIO.

1. Chrysippus Vettius, Cyri architecti libertus, fecit, ut te non immemorem putarem mei: salutem enim verbis tuis mihi nuntiarat. Valde iam lautus es, qui gravere litteras ad me dare, homini praesertim prope domestico. Quod si scribere oblitus es, minus multi iam, te advocato, caussa cadent: sin nostri oblitus es, dabo operam, ut istuc veniam ante, quam plane ex animo tuo effluo: sin aestivorum timor te debilitat; aliquid excogita, ut fecisti de Britannia. 2. Illud quidem perlibenter audivi ex eodem Chrysippo, te esse Caesari familiarem. Sed mehercule mallem, id quod erat aequius, de tuis rebus ex tuis litteris quam saepissime cognoscere. Quod certe ita fieret, si tu maluisses benevolentiae, quam litium iura perdiscere. Sed haec iocati sumus et tuo more et nonnihil etiam nostro. Te valde amamus, nosque a te amari quum volumus, tum etiam confidimus.

XV. ARG. Suum absentis Trebatii desiderium declarat, et de C. Matii familiaritate gratulatur.

(Romae, sub init. a. u. c. 701.)

CICERO TREBATIO.

1. Quam sint morosi, qui amant, vel ex hoc intelligi potest: moleste ferebam antea, te invitum istic esse; pungit me rursus, quod scribis esse te istic libenter. Neque enim mea commendatione te non delectari facile patiebar: et nunc angor quidquam tibi sine me esse iucundum. Sed hoc tamen malo ferre nos desiderium, quam te non ea, quae spero, consequi. 2. Quod vero in C. Matii, suavissimi doctissimique hominis, familiaritatem venisti, non dici potest, quam valde gaudeam: qui fac ut te quam maxime diligat. Mihi crede, nihil ex ista provincia potes, quod iucundius sit, deportare. Cura, ut valeas.

XVI. ARG. Facete laudat Trebatii sapientiam in vitando bellorum discrimine.

(Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. TREBATIO.

1. In *Equo Troiano* scis esse in extremo, *sero sapiunt.* Tu tamen, mi vetule, non sero. Primas, illas rabiosulas, sat fatuas dedisti. Deinde, quod in Britannia non nimis φιλοθέωρον te praebuisti, plane non reprehendo. Nunc vero in hibernis intectus * mihi videris. Itaque te commovere non curas.

Usquequaque sápere oportet: id erit telum acérrimum.

2. Ego si foris caenitarem, Cn. Octavio, familiari tuo, non defuissem. Cui tamen dixi, quum me aliquoties invitaret: Oro te, quis tu es? Sed mehercules, extra iocum, homo bellus est: vellem eum tecum abduxis-

ses. 3. Quid agatis, et ecquid in Italiam venturi sitis hac hieme, fac plane sciam. Balbus mihi confirmavit te divitem futurum. Id utrum Romano more locutus sit, bene nummatum te futurum, an, quomodo Stoici dicunt, *omnes esse divites, qui caelo et terra frui possint;* postea videro. Qui istinc veniunt, superbiam tuam accusant, quod negent te percontantibus respondere. Sed tamen est quod gaudeas. Constat enim inter omnes, neminem te uno Samarobrivae iuris peritiorem esse.

XVII. ARG. Urbis desiderio deposito monet ut Caesarem colat commodo suo.

(Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

CICERO S. D. TREBATIO.

1. Ex tuis litteris et Quinto fratri gratias egi et te aliquando collaudare possum, quod iam videris certa aliqua in sententia constitisse. Nam primorum mensium litteris tuis vehementer commovebar, quod mihi interdum (pace tua dixerim) levis in Urbis urbanitatisque desiderio, interdum piger, interdum timidus in labore militari, saepe autem etiam, quod a te alienissimum est, subimpudens videbare. Tamquam enim syngrapham ad imperatorem, non epistolam attulisses; sic, pecunia ablata, domum redire properabas: nec tibi in mentem veniebat, eos ipsos, qui cum syngraphis venissent Alexandriam, nummum adhuc nullum auferre potuisse. 2. Ego, si mei commodi rationem ducerem, te mecum esse maxime vellem. Non enim mediocri afficiebar vel voluptate ex consuetudine nostra, vel utilitate ex consilio atque opera tua. Sed quum te ex adolescentia tua in amicitiam et fidem meam contulisses: semper te non modo tuendum mihi, sed etiam augendum atque ornandum putavi. Itaque quoad opinatus sum, me in provinciam exiturum, quae ad te ultro attulerim, meminisse te credo. Posteaquam mea mutata ratio est, quum viderem, me a Caesare honorificentissime tractari et unice diligi, hominisque liberalitatem incredibilem et singularem fidem nossem: sic ei te commendavi et tradidi, ut gravissime diligentissimeque potui. Quod ille ita accepit; et mihi saepe litteris significavit, et tibi et verbis et re ostendit, mea commendatione sese valde esse commotum. Hunc tu virum nactus, si me aut sapere aliquid aut velle tua caussa putas, ne dimiseris: et, si qua te forte res aliquando offenderit, quum ille aut occupatione, aut difficultate tardior tibi erit visus, perferto, et ultima exspectato; quae ego tibi et iucunda et honesta praestabo. 3. Pluribus te hortari non debeo. Tantum moneo, neque amicitiae confirmandae clarissimi ac liberalissimi viri, neque uberioris provinciae neque aetatis magis idoneum tempus, si hoc amiseris, te esse ullum umquam reperturum. Hoc, quemadmodum vos scribere soletis in vestris libris, idem Q. Cornelio videbatur. In Britanniam te profectum non esse gaudeo, quod et labore caruisti, et ego te de rebus illis non audiam. Ubi sis hibernaturus, et qua spe aut conditione, perscribas ad me velim.

XVIII. ARG. Laudat constantiam Trebatii in perferenda militia. Iocatur in eius parsimonia. Balbo se eum commendaturum et epistolam eius conscidisse scribit.

(In Pomptino, sub interregno 701.)

CICERO S. D. TREBATIO.

1. Accepi a te aliquot epistolas uno tempore, quas tu diversis temporibus dederas: in quibus me cetera delectarunt: significabant enim te istam militiam iam firmo animo ferre, et esse fortem virum et constantem. Quae ego paullisper in te ita desideravi, non imbecillitate animi tui, sed magis, ut desiderio nostri te aestuare putarem. Quare perge, ut coepisti: forti animo istam tolera militiam: multa, mihi crede, assequere: ego enim renovabo commendationem: sed tempore. Sic habeto, non tibi maiori esse curae, ut iste tuus a me discessus quam fructuosissimus tibi sit, quam mihi. Itaque, quando vestrae cautiones infirmae sunt, Graeculam tibi misi cautionem chirographi mei. Tu me velim de ratione Gallici belli certiorem facias: ego enim ignavissimo cuique maximam fidem habeo. 2. Sed, ut ad epistolas tuas redeam, cetera belle; illud miror: quis solet eodem exemplo plures dare, qui sua manu scribit? Nam quod in palimpsesto, laudo equidem parsimoniam. Sed miror, quid in illa chartula fuerit, quod delere malueris, quam haec scribere; nisi forte tuas formulas. Non enim puto te meas epistolas delere, ut reponas tuas. An hoc significas, nihil fieri? frigere te, ne chartam quidem tibi suppeditare? Iam ista tua culpa est, qui verecundiam tecum extuleris, et non hic nobiscum reliqueris. 3. Ego te Balbo, quum ad vos proficisceretur, more Romano commendabo. Tu, si intervallum longius erit mearum litterarum, ne sis admiratus: eram enim abfuturus mense Aprili. Has litteras scripsi in Pomptino, quum ad villam M. Aemilii Philemonis devertissem, ex qua iam audieram fremitum clientium meorum, quos quidem tu mihi conciliasti. Nam Ulubris honoris mei caussa vim maximam ranunculorum se commosse constabat. Cura, ut valeas. vi. Idus April. de Pomptino.

4. Epistolam tuam, quam accepi ab L. Arruntio, conscidi innocentem: nihil enim habebat, quod non vel in concione recte legi posset. Sed et Arruntius ita te mandasse aiebat, et tu ascripseras. Verum illud esto. Nihil te ad me postea scripsisse demiror, praesertim tam novis rebus.

XIX. ARG. Libertate ob Antonium desperata in Graeciam abit. Topicorum librum in itinere scriptum Trebatio mittit.

(Rhegii, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO TREBATIO S.

Vide, quanti apud me sis; etsi iure id quidem: non enim te amore vinco. Verumtamen quod praesenti tibi prope subnegaram, non tribueram certe, id absenti debere non potui. Itaque, ut primum Velia navigare coepi, institui *Topica* Aristotelea conscribere, ab ipsa Urbe commonitus, amantissima tui. Eum librum tibi misi Rhegio, scriptum, quam planissime res illa scribi potuit. Sin tibi quaedam videbuntur obscuriora, cogitare debebis, nullam artem litteris sine interprete et sine aliqua exercitatione percipi posse. Non longe abieris: num ius civile vestrum ex libris cognosci potest? qui quamquam plurimi sunt, doctorem tamen lumenque * desiderant. Quamquam tu si attente leges, si saepius, per te omnia consequere, ut certe intelligas. Ut vero etiam ipsi tibi loci, proposita quaestione, occurrant, exercitatione consequere. In qua quidem nos te continebimus, si et salvi redierimus et salva ista offenderimus. v. Kal. Sext. Rhegio.

XX. ARG. De Veliensium in Trebatium amore significat, et ne paternas possessiones vendat monet.

(Veliae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO S. D. TREBATIO.

1. Amabilior mihi Velia fuit, quod te ab ea sensi amari. Sed quid ego dicam te, quem quis non amat? Rufio, medius fidius, tuus ita desiderabatur, ut si esset unus e nobis. Sed ego te non reprehendo, qui illum ad aedificationem tuam traduxeris. Quamquam enim Velia non est vilior, quam Lupercal, tamen istuc malo, quam haec omnia. Tu, si me audies, quem soles, has paternas possessiones tenebis: (nescio quid enim Velienses verebantur:) neque Halethem nobilem amnem relinques nec Papirianam domum deseres. Quamquam illa quidem habet lotum, a quo etiam advenae teneri solent: quem tamen si excideris, multum prospexeris. 2. Sed in primis opportunum videtur, his praesertim temporibus, habere perfugium, primum eorum urbem, quibus carus sis, deinde tuam domum tuosque agros; eaque remoto, salubri, amoeno loco: idque etiam mea interesse, mi Trebati, arbitror. Sed valebis, meaque negotia videbis, meque diis iuvantibus ante brumam exspectabis. 3. Ego a Sex. Fadio, Niconis discipulo, librum abstuli, *Νίκωνος περὶ πολυφαγίας*. O medicum suavem, meque docilem ad hanc disciplinam! Sed Bassus noster me de hoc libro celavit: te quidem non videtur. Ventus increbrescit. Cura, ut valeas. XIII. Kal. Sext. Velia.

XXI. ARG. Silii caussam Trebatio commendat.
(Ser., ut videtur, Caesare V. Antonio coss. 710.)

CICERO S. D. TREBATIO.

Silii caussam te docui. Is postea fuit apud me. Quum ei dicerem, tibi videri sponsionem illam nos sine periculo facere posse, *Ni bonorum Turpiliae possessionem [Q. Caepio] praetor ex edicto suo mihi dederit*, negare aiebat Servium, tabulas testamenti esse eas, quas instituisset is, qui factionem testamenti non habuerit: hoc idem Ofilium dicere: tecum se locutum negabat, meque rogavit, ut se et caussam suam tibi commendarem. Nec vir melior, mi Testa, nec mihi amicior P. Silio quisquam est, te tamen excepto. Gratissimum igitur mihi feceris, si ad eum ultro veneris eique pollicitus eris; sed, si me amas, quam primum. Hoc te vehementer etiam atque etiam rogo.

XXII. ARG. De actione furti ICtorum sententias affert.
(Anno incerto.)

CICERO TREBATIO S. D.

Illuseras heri inter scyphos, quod dixeram, controversiam esse, possetne heres, quod furtum antea factum esset, recte furti agere. Itaque, etsi domum bene potus seroque redieram, tamen id caput, ubi haec controversia est, notavi, et descriptum tibi misi: ut scires, id, quod tu neminem sensisse dicebas, Sex. Aelium, M'. Manilium, M. Brutum sensisse. Ego tamen Scaevolae et Testae assentior. [Vale.]

XXIII. ARG. De signis Ciceroni a Gallo emptis, et de domo ab eodem Romae empta, Tullianae proxima. (Anno incerto.)

CICERO S. D. FADIO GALLO.

1. Tantum quod ex Arpinati veneram, quum mihi a te litterae redditae sunt: ab eodemque accepi Aviani litteras, in quibus hoc inerat liberalissimum, nomina se facturum, quum venisset, qua ego vellem die. Fac, quaeso, qui ego sum, esse te. Estne aut tui pudoris, aut nostri, primum rogare de die, deinde plus annua postulare? Sed essent, mi Galle, omnia facilia, si et ea mercatus esses, quae ego desiderabam, et ad eam summam, quam volueram. Ac tamen ista ipsa, quae te emisse scribis, non solum rata mihi erunt, sed etiam grata: plane enim intelligo, te non modo studio, sed etiam amore usum, quae te delectarint, hominem, ut ego semper iudicavi, in omni iudicio elegantissimum, quae me digna putaris, coemisse. 2. Sed velim maneat Damasippus in sententia. Prorsus enim ex istis emptionibus nullam desidero. Tu autem ignarus instituti mei, quanti ego genus omnino signorum omnium non aestimo, tanti ista quattuor aut quinque sumpsisti. Bacchas istas cum Musis Metelli comparas. Quid simile? primum ipsas ego Musas numquam tanti putassem, atque id fecissem Musis omnibus approbantibus. Sed tamen erat aptum bibliothecae studiisque nostris congruens. Bacchis vero ubi est apud me locus? At pulchellae sunt. Novi optime, et saepe vidi. Nominatim tibi signa mihi nota mandassem, si probassem. Ea enim signa ego emere soleo, quae ad similitudinem gymnasiorum exornent mihi in palaestra locum. Martis vero signum quo mihi pacis auctori? Gaudeo nullum Saturni signum fuisse. Haec enim duo signa putarem mihi aes alienum attulisse. Mercurii mallem aliquod fuisset: felicius, puto, cum Aviano transigere possemus. 3. Quod tibi destinaras *τραπεζοφόρον*, si te delectat, habebis; sin autem sententiam mutasti, ego habebo scilicet. Ista quidem summa nae ego multo libentius emerim deversorium Tarracinae, ne semper hospiti molestus sim. Omnino liberti mei video esse culpam, cui plane res certas mandaram: itemque Iunii, quem puto tibi notum esse, Aviani familiarem. Exhedria quaedam mihi nova sunt instituta in porticula Tusculani. Ea volebam tabellis ornare. Etenim, si quid generis istiusmodi me delectat, pictura delectat. Sed tamen, si ista mihi sunt habenda, certiorem velim me facias, ubi sint, quando arcessantur, quo genere vecturae. Si enim Damasippus in sententia non manebit, aliquem pseudodamasippum vel cum iactura reperiemus. 4. Quod ad me de domo scribis iterum, iam id ego proficiscens mandaram meae Tulliae. Ea enim ipsa hora acceperam tuas litteras. Egeram etiam cum tuo Nicia, quod is utitur, ut scis, familiariter Cassio. Ut redii autem, prius, quam tuas legi has proximas litteras, quaesivi de mea Tullia, quid egisset. Per Liciniam se egisse dicebat; sed opinor Cassium uti non ita multum sorore. Eam porro negare se audere, quum vir abesset, (est enim profectus in Hispaniam Dexius,) illo et absente et insciente migrare. Est mihi gratissimum, tanti a te aestimatam consuetudinem vitae victusque nostri; primum, ut eam domum sumeres, ut non modo prope me, sed plane mecum habitare posses: deinde ut migrare tanto opere festinares. Sed ne vivam, si tibi concedo, ut eius rei tu cupidior sis, quam ego sum. Itaque omnia experiar. Video enim, quid mea intersit, quid utriusque nostrum. Si quid egero, faciam ut scias. Tu et ad omnia rescribes et, quando te exspectem, facies me, si tibi videtur, certiorem.

XXIV. ARG. Exponit, quam iniuste sibi Tigellius irascatur. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO S. D. M. FADIO GALLO.

1. Amoris quidem tui, quoquo me verti, vestigia: vel proxime de Tigellio. Sensi enim ex litteris tuis valde te laborasse. Amo igitur voluntatem. Sed pauca de te. Capius (opinor) olim, *non omnibus dor-*

mio: sic ego non omnibus, mi Galle, servio. Etsi quae est haec servitus? Olim, quum regnare existimabamur, non tam ab ullis, quam hoc tempore observor a familiarissimis Caesaris omnibus praeter istum. Id ego in lucris pono, non ferre hominem pestilentiorem patria sua; eumque addictum iam tum puto esse Calvi Licinii Hipponacteo praeconio. 2. At vide, quid succenseat. Phameae caussam receperam, ipsius quidem caussa. Erat enim mihi sane familiaris. Is ad me venit dixitque iudicem sibi operam dare constituisse eo ipso die, quo de P. Sextio in consilium iri necesse erat. Respondi, nullo modo me facere posse: quem vellet, alium diem si sumpsisset, me ei non defuturum. Ille autem, qui sciret se nepotem bellum tibicinem habere et sat bonum unctorem, discessit a me, ut mihi videbatur, iratior. Habes Sardos venales, alium alio nequiorem. Cognosti meam caussam et istius Salaconis iniquitatem. Catonem tuum mihi mitte. Cupio enim legere. Me adhuc non legisse, turpe utrique nostrum est.

XXV. ARG. Epistolam conscissam non esse nuntiat: monitus, ne incautius de Caesare loquatur, gratias agit, hortaturque, ut stilum exercere pergat.

(In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO S. D. M. FADIO GALLO.

1. Quod epistolam conscissam doles, noli laborare. Salva est domi; petes, quum libebit. Quod autem me mones, valde gratum est: idque ut semper facias, rogo. Videris enim mihi vereri, ne, nisi istum habuerimus, rideamus γέλωτα σαρδόνιον. Sed heus tu, manum de tabula: magister adest citius, quam putaramus. Vereor, ne in Catonium Catoninos. 2. Mi Galle, cave putes quidquam melius, quam epistolae tuae partem ab eo loco: *cetera labuntur.* Secreto hoc audi: tecum habeto: ne Apellae quidem, liberto tuo, dixeris. Praeter duo nos loquitur isto modo nemo: bene malene, videro; sed quidquid est, nostrum est. Urge igitur: nec transversum unguem (quod aiunt) a stilo. Is enim est dicendi opifex. Atque equidem aliquantum iam etiam noctis assumo. [Vale.]

XXVI. ARG. Herbas in augurali caena suaviter conditas sibi morbum attulisse narrat.

(In Tusculano, Lentulo, Metello coss. 697.)

1. Quum decimum iam diem graviter ex intestinis laborarem, neque iis, qui mea opera uti volebant, me probarem non valere, quia febrim non haberem, fugi in Tusculanum, quum quidem biduum ita ieiunus fuissem, ut ne aquam quidem gustarem. Itaque confectus languore et fame, magis tuum officium desideravi, quam abs te requiri putavi meum. Ego autem quum omnes morbos reformido, tum, in quo Epicurum tuum Stoici male accipiunt, quia dicat, δυςουρικὰ καὶ δυςεντερικὰ πάθη sibi molesta esse, quorum alterum, morbum edacitatis esse putant, alterum etiam turpioris intemperantiae. Sane δυςεντερίαν pertimueram. Sed visa est mihi vel loci mutatio, vel animi etiam relaxatio, vel ipsa fortasse iam senescentis morbi remissio profuisse. 2. Attamen, ne mirere, unde hoc acciderit, quomodove commiserim: lex sumptuaria, quae videtur λιτότητα attulisse, ea mihi fraudi fuit. Nam dum volunt isti lauti terra nata, quae lege excepta sunt, in honorem adducere: fungos, heluellas, herbas omnes ita condiunt, ut nihil possit esse suavius. In eas quum incidissem in caena augurali apud Lentulum, tanta me διάῤῥοια arripuit, ut hodie primum videatur coepisse consistere. Ita ego, qui me ostreis et muraenis facile abstinebam, a beta et a malva deceptus sum. Posthac igitur erimus cautiores. Tu tamen quum audisses ab Anicio (vidit enim me nauseantem), non modo mittendi caussam iustam habuisti, sed etiam visendi. Ego hic cogito commorari, quoad me reficiam. Nam et vires et corpus amisi. Sed, si morbum depulero, facile, ut spero, illa revocabo.

XXVII. ARG. Gallum, non Fabium, sed sine dubio Fadium, vicissim litteris repungit.

(Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

CICERO S. D. M. FADIO GALLO.

1. Miror, cur me accuses, quum tibi id facere non liceat. Quod si liceret, tamen non debebas. *Ego enim te in consulatu observaram.* Et ais, fore, ut te Caesar restituat. Multa tu quidem dicis, sed tibi nemo credit. Tribunatum plebei dicis te mea caussa petisse. Utinam semper esses tribunus! intercessorem non quaereres. Negas me audere, quod sentiam, dicere. Quasi tibi, quum impudenter me rogares, parum fortiter responderim. 2. Haec tibi scripsi, ut isto ipso in genere, in quo aliquid posse vis, te nihil esse cognosceres. Quod si humaniter mecum questus esses, libenter tibi me et facile purgassem: non enim ingrata mihi sunt, quae fecisti: sed, quae scripsisti, molesta. Me autem, propter quem ceteri liberi sunt, tibi liberum non visum demiror. Nam si falsa fuerunt, quae tu ad me, ut ais, detulisti: quid tibi ego debeo? Si vera: tu es optimus testis, quid mihi populus Romanus debeat.

XXVIII. ARG. Desperata republica, Curium in Graeciam, se in bibliothecam recte confugisse sibi videri scribit.

(Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. CICERO S. D. CURIO.

1. Memini, quum mihi desipere videbare, quod cum istis potius viveres, quam nobiscum: erat enim multo domicilium huius urbis (quum quidem haec urbs) aptius humanitati et suavitati tuae, quam tota Peloponnesus, nedum Patrae: nunc contra et vidisse mihi multum videris, quum prope desperatis his rebus te in Graeciam contulisti, et hoc tempore non solum sapiens, qui hinc absis, sed etiam beatus. Quamquam quis, qui aliquid sapiat, nunc esse beatus potest? 2. Sed, quod tu, cui licebat, pedibus es consecutus, ut ibi esses,

— — *ubi nec Pelopidarum,* —

nosti cetera: nos idem propemodum consequimur alia ratione. Quum enim salutationi nos dedimus amicorum; quae fit hoc etiam frequentius, quam solebat, quod, quasi avem albam, videntur bene sentientem civem videre: abdo me in bibliothecam. Itaque opera efficio tanta, quanta fortasse tu senties. Intellexi enim ex tuo sermone quodam, quum meam maestitiam et desperationem accusares domi tuae, te ex meis libris animum meum desiderare. 3. Sed mehercule et tum rempublicam lugebam, quae non solum suis erga me, sed etiam meis erga se beneficiis erat mihi carior, et hoc tempore, quamquam me non ratio solum consolatur, quae plurimum debet valere, sed etiam dies, quae stultis quoque mederi solet, tamen doleo, ita rem communem esse dilapsam, ut ne spes quidem, melius aliquando fore, relinquatur. Nec vero nunc quidem culpa in eo est, in cuius potesta-

te omnia sunt, (nisi forte id ipsum esse non debuit,) sed alia casu, alia etiam nostra culpa sic acciderunt, ut de praeteritis non sit querendum. Reliquam spem nullam video. Quare ad prima redeo. Sapienter haec reliquisti, si consilio: feliciter, si casu.

XXIX. ARG. Ciceronem, laudatis eius erga se beneficiis Curius rogat, ut Sulpicii se successori commendet.

(Patris, Fabio, Trebonio coss. suff. 709.)

CURIUS M. CICERONI SUO S.

1. Si vales, bene est: sum enim *χρήσει μὲν* tuus, *κτήσει δὲ* Attici nostri. Ergo fructus est tuus, mancipium illius: quod quidem si inter senes coemtionales venale proscripserit, egerit non multum. At illa nostra praedicatio quanti est, nos, quod simus, quod habeamus, quod homines existimemur, id omne abs te habere! Quare, Cicero mi, persevera constanter nos conservare et Sulpicii successori nos de meliore nota commenda, quo facilius tuis praeceptis obtemperare possimus, teque ad ver lubentes videre et nostra refigere deportareque tuto possimus. 2. Sed, amice magne, noli hanc epistolam Attico ostendere: sine eum errare et putare, me virum bonum esse, nec solere duo parietes de eadem fidelia dealbare. Ergo, patrone mi, bene vale, Tironemque meum saluta nostris verbis. Dat. a. d. IV. Kal. Novemb.

XXX. ARG. Narrat de Caninio ad aliquot horas consule creato, et se eum Acilio per litteras commendasse scribit.

(Romae, Caesare V. Antonio coss. 710.)

CICERO S. D. CURIO.

1. Ego vero iam te nec hortor nec rogo, ut domum redeas: quin hinc ipse evolare cupio et aliquo pervenire,

— — *ubi nec Pélopidarum nómen nec facta aúdiam.*

Incredibile est, quam turpiter mihi facere videar, qui his rebus intersim. Nae tu videris multo ante providisse, quid impenderet tum, quum hinc profugisti. Quamquam haec etiam auditu acerba sunt, tamen audire tolerabilius est, quam videre. In campo certe non fuisti, quum H. II. comitiis quaestoriis institutis, sella Q. Maximi, quem illi consulem esse dicebant, posita esset: quo mortuo nuntiato, sella sublata est. Ille autem, qui comitiis tributis esset auspicatus, centuriata habuit: consulem H. VII. renuntiavit, qui usque ad Kalendas Ian. esset: quae erant futurae mane postridie. Ita, Caninio consule, scito neminem prandisse. Nihil tamen eo consule mali factum est. Fuit enim mirifica vigilantia, qui suo toto consulatu somnum non viderit. 2. Haec tibi ridicula videntur. Non enim ades: quae si videres, lacrimas non teneres. Quid, si cetera scribam? Sunt enim innumerabilia generis eiusdem: quae quidem ego non ferrem, nisi me in philosophiae portum contulissem et nisi haberem socium studiorum meorum Atticum nostrum; cuius quando proprium te esse scribis mancipio et nexu, meum autem usu et fructu, contentus isto sum. Id enim est cuiusque proprium, quo quisque fruitur atque utitur. Sed haec alias pluribus. 3. Acilius, qui in Graeciam cum legionibus missus est, maximo meo beneficio est; bis enim est a me iudicio capitis, rebus salvis, defensus, et est homo non ingratus meque vehementer observat. Ad eum de te diligentissime scripsi, eamque epistolam cum hac coniunxi: quam ille quomodo acceperit et quid tibi pollicitus sit, velim ad me scribas.

XXXI. ARG. Invitat ad mutua officia et, ut in Urbem veteris urbanitatis tuendae caussa redeat, rogat.

(Romae, Caesare V. Antonio coss. 710.)

CICERO S. D. CURIO.

1. Facile perspexi ex tuis litteris, quod semper studui, et me a te plurimi fieri et te intelligere, quam mihi carus esses. Quod quoniam uterque nostrum consecutus est: reliquum est, ut officiis certemus inter nos: quibus aequo animo vel vincam te vel vincar abs te. Acilio non fuisse necesse meas dari litteras, facile patior. 2. Sulpicii tibi opera intelligo ex tuis litteris non multum opus fuisse propter tuas res ita contractas, ut, quemadmodum scribis, nec caput nec pedes. Equidem vellem, uti pedes haberent, ut aliquando redires. Vides enim exaruisse iam veterem urbanitatem: ut Pomponius noster suo iure possit dicere,

nisi nos pauci rétineamus glóriam antiquam átticam.

Ergo is tibi, nos ei succedimus. Veni igitur, quaeso, ne tamen semen urbanitatis una cum republica intereat.

XXXII. ARG. De dictis, de iudiciis, de republica, de Dolabella nondum genero. (E Cilicia, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

M. CICERO S. D. VOLUMNIO.

1. Quod sine praenomine familiariter, ut debebas, ad me epistolam misisti, primum addubitavi, num a Volumnio senatore esset, quocum mihi est magnus usus; deinde *εὐτραπελία* litterarum fecit, ut intelligerem tuas esse. Quibus in litteris omnia mihi periucunda fuerunt praeter illud, quod parum diligenter possessio salinarum mearum a te procuratore defenditur. Ais enim, ut ego discesserim, omnia omnium dicta, in his etiam Sextiana, in me conferri. Quid? tu id pateris? non defendis? non resistis? Equidem sperabam ita notata me reliquisse genera dictorum meorum, ut cognosci sua sponte possent. 2. Sed quando tanta faex est in Urbe, ut nihil tam sit *ἀκύθηρον*, quod non alicui venustum esse videatur: pugna, si me amas, nisi acuta *ἀμφιβολία*, nisi elegans *ὑπερβολή*, nisi *παράγραμμα* bellum, nisi ridiculum *παρὰ προσδοκίαν*, nisi cetera, quae sunt a me in secundo libro *de Oratore* per Antonii personam disputata de ridiculis, *ἔντεχνα* et arguta apparebunt, ut sacramento contendas, mea non esse. Nam de iudiciis quod quereris, multo laboro minus. Trahantur per me pedibus omnes rei; sit vel Selius tam eloquens, ut possit probare, se liberum: non laboro. Urbanitatis possessionem, amabo, quibusvis interdictis defendamus; in qua te unum metuo, contemno ceteros. Derideri te putas? Nunc demum intelligo te sapere. 3. Sed, mehercules, extra iocum: valde mihi tuae litterae facetae elegantesque visae sunt. Illa, quamvis ridicula essent, sicut erant, mihi tamen risum non moverunt. Cupio enim nostrum illum amicum in tribunatu quam plurimum habere gravitatis: idque quum ipsius caussa, (est mihi, ut scis, in amoribus,) tum mehercule etiam reipublicae. Quam quidem, quamvis in me ingrata sit, amare non desinam. Tu, mi Volumni, quando instituisti, et mihi vides esse gratum, scribe ad me quam saepissime de rebus urbanis, de republica. Iucundus est mihi sermo litterarum tuarum. Praeterea Dolabellam, quem ego perspicio et iudico cupidissimum esse atque amantissimum mei, cohortare et confirma et redde plane meum. Non mehercule, quo quidquam desit; sed quia valde cupio, non videor nimium laborare.

XXXIII. ARG. Volumnium invitat ad declamandi studia, quae iam agitare instituerit, Hirtio, Cassio et Dolabella auditoribus. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. CICERO S. D. VOLUMNIO.

1. Quod declamationibus nostris cares, damni nihil facis. Quod Hirtio invideres, nisi eum amares, non erat caussa invidendi; nisi forte ipsius eloquentiae magis, quam, quod me audiret, invideres. Nos enim plane, mi suavissime Volumni, aut nihil sumus, aut nobis quidem ipsis displicemus, gregalibus illis, quibus te plaudente vigebamus, amissis; ut etiam, si quando aliquid dignum nostro nomine emisimus, ingemiscamus, quod haec *pennigero*, *non armigero in corpore tela exerceantur*, ut ait Philoctetes apud Accium, *abiecta gloria*. 2. Sed tamen omnia mihi erunt, si tu veneris, hilariora: quamquam venis, ut ipse intelligis, in maximarum quasi concursum occupationum: quas si, ut volumus, exceperimus, ego vero multam salutem et foro dicam et curiae vivamque tecum multum, et cum communibus nostris amatoribus. Nam et Cassius tuus et Dolabella noster, vel potius uterque noster, studiis iisdem tenentur et meis aequissimis utuntur auribus. Opus est huc limatulo et polito tuo iudicio, et illis interioribus litteris meis, quibus saepe verecundiorem me in loquendo facis. Mihi enim iudicatum est, si modo hoc Caesar aut patietur, aut volet, deponere illam iam personam, in qua me saepe illi ipsi probavi, ac me totum in litteras abdere tecumque et cum ceteris earum studiosis honestissimo otio perfrui. Tu, vellem, ne veritus esses, ne pluribus legerem tuas litteras, si mihi (quemadmodum scribis) longiores forte misisses: ac velim posthac sic statuas, tuas mihi litteras longissimas quasque gratissimas fore.

78.

LIBER OCTAVUS.

I. ARG. De rerum urbanarum commentario, de comitiis Transpadanorum, de successione Galliarum, de Pompeio, de Caesare et Domitio, de se et Pompeio, de Planco, de suis libris politicis. Cf. II, 8. (Romae, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

M. CAELIUS S. D. M. CICERONI.

1. Quod tibi decedenti pollicitus sum, me omnes res urbanas diligentissime tibi perscripturum: data opera paravi, qui sic omnia persequeretur, ut verear, ne tibi nimium arguta haec sedulitas videatur. Tametsi tu, scio, quam sis curiosus, et quam omnibus peregrinantibus gratum sit, minimarum quoque rerum, quae domi gerantur, fieri certiores; tamen in hoc te deprecor, ne meum hoc officium arrogantiae condemnes, quod hunc laborem alteri delegavi: non quin mihi suavissimum sit, et occupato et ad litteras scribendas, ut tu nosti, pigerrimo, tuae memoriae dare operam; sed ipsum volumen, quod tibi misi, facile, ut ego arbitror, me excusat. Nescio cuius otii esset, non modo perscribere haec, sed omnino animadvertere. Omnia enim sunt ibi senatusconsulta, edicta, fabulae, rumores. Quod exemplum si forte minus te delectarit; ne molestiam tibi cum impensa mea exhibeam, fac me certiorem. 2. Si quid in republica maius actum erit, quod isti operarii minus commode persequi possint, et quemadmodum actum sit, et quae existimatio secuta, quaeque de eo spes sit, diligenter tibi perscribemus. Ut nunc est, nulla magno opere exspectatio est. Nam et illi rumores de comitiis Transpadanorum, Cumarum tenus caluerunt: Romam quum venissem, ne tenuissimam quidem auditionem de ea re accepi. Praeterea Marcellus, quod adhuc nihil retulit de successione [provinciarum] Galliarum, et in Kalendas Iun., ut mihi ipse dixit, eam distulit relationem: sanequam eos sermones expressit, qui de eo tum fuerant, quum Romae nos essemus. 3. Tu si Pompeium, ut volebas, offendisti: qui tibi visus sit, et quam orationem habuerit tecum, quamque ostenderit voluntatem, (solet enim aliud sentire et loqui, neque tantum valere ingenio, ut non appareat, quid cupiat:) fac mihi perscribas. 4. Quod ad Caesarem, crebri et non belli de eo rumores: sed susurratores dumtaxat veniunt: alius equitem perdidisse, quod opinor certe factum est: alius septimam legionem vapulasse; ipsum apud Bellovacos circumsederi, interclusum ab reliquo exercitu: neque adhuc certi quidquam est, neque haec incerta tamen vulgo iactantur, sed inter paucos, quos tu nosti, palam secreto narrantur. At Domitius, quum manus ad os apposuit! 5. Te a. d. IX. Kal. Iunii subrostrani, (quod illorum capiti sit!) dissiparant periisse: ita ut in Urbe ac foro toto maximus rumor fuerit, te a Q. Pompeio in itinere occisum. Ego, qui scirem, Q. Pompeium Baulis empeneticam * facere, et usque eo, ut ego misererer eius esuriei, non sum commotus: et hoc mendacio, si qua pericula tibi impenderent, ut defungeremur, optavi. Plancus quidem tuus Ravennae est: et magno congiario donatus a Caesare, nec beatus, nec bene instructus est. Tui politici libri omnibus vigent.

II. ARG. Nuntiat de absoluto Messala eiusque defensore Hortensio a populo male accepto. Addit de republica et de suis in aedilitate competitoribus. (Romae, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Certe, inquam, absolutus est; me praesente pronuntiatum est, et quidem omnibus ordinibus, et singulis in uno quoque ordine sententiis. Vide modo, inquis. Non, mehercules. Nihil enim umquam tam praeter opinionem, tam quod videretur omnibus indignum, accidit. Quin ego, quum pro amicitia validissime faverem ei, et me iam ad dolendum praeparassem, postquam factum est, obstupui et mihi visus sum captus esse. Quid alios putas? Clamoribus scilicet maximis iudices corripuerunt, et ostenderunt, plane esse, quod ferri non posset. Itaque relictus lege Licinia, maiore esse periculo videtur. Accessit huc, quod postridie eius absolutionem in theatrum Curionis Hortensius introiit, puto ut suum gaudium gauderemus. Hic tibi

strepitus, fremitus, clamor tonitruum, et rudentum sibilus.

Hoc magis animadversum est, quod intactus a sibilo pervenerat Hortensius ad senectutem. Sed tum ita bene, ut in totam vitam cuivis satis esset, et poeniteret eum iam vicisse. 2. De republica quod tibi scribam, nihil habeo. Marcelli impetus resederunt, non inertia, sed (ut mihi videbatur) consilio. De comitiis consularibus incertissima est existimatio. Ego incidi in competitorem nobilem et nobilem agentem. Nam M. Octavius, Cn. filius, et C. Hirrus mecum petit. Hoc ideo scripsi, quod scio, te acriter, propter Hirrum,

nuntium nostrorum comitiorum exspectaturum. Tu tamen simul ac me designatum audieris, ut tibi curae sit, quod ad pantheras attinet, rogo. Syngrapham Sittianam tibi commendo. Commentarium rerum urbanarum primum dedi L. Castrinio Paeto, secundum ei, qui has litteras tibi dedit.

III. ARG. De suis ad Ciceronem litteris, de Hirro, de Philotimo et de Milone, librum aliquem sibi mitti a Cicerone cupit (Romae, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Estne? vici? et tibi saepe, quod negaras discedens curaturum tibi, litteras mitto? Est, si quidem perferuntur, quas do. Atque hoc eo diligentius factito, quod, quum otiosus sum, plane, ubi delectem otiolum meum, non habeo. Tu quum Romae eras, hoc mihi certum ac iucundissimum vacanti negotium erat, tecum id otii tempus consumere: idque non mediocriter desidero; ut non modo mihi solus esse, sed Romae, te profecto, solitudo videatur facta: et qui (quae mea negligentia est) multos saepe dies ad te, quum hic eras, non accedebam, nunc quotidie non esse te, ad quem cursitem, discrucior. Maxime vero, ut te dies noctesque quaeram, competitor Hirrus curat. Quomodo illum putas auguratus tuum competitorem dolere, et dissimulare, me certiorem, quam se, candidatum? de quo, ut, quem optas, quam primum nuntium accipias, tua medius fidius magis, quam mea caussa cupio. Nam mea, si fio, forsitan cum locupletiore referam. Sed hoc usque eo suave est, ut, si acciderit, tota vita risus nobis deesse non possit. Sed tanti? sed mehercule, non multum M. Octavius eorum odia, quae Hirrum premunt, quae permulta sunt, sublevat. 2. Quod ad Philotimi liberti officium et bona Milonis attinet: dedimus operam, ut et Philotimus quam honestissime Miloni absenti eiusque necessariis satisfaceret, et secundum eius fidem et sedulitatem existimatio tua conservaretur. Illud nunc a te peto, si eris (ut spero) otiosus, aliquod ad nos, ut intelligamus nos tibi curae esse, *σύνταγμα* conscribas. Qui tibi istuc, inquis, in mentem venit, homini non inepto? Aliquid ex tam multis tuis monumentis exstare, quod nostrae amicitiae memoriam posteris quoque prodat. Cuiusmodi velim, puto, quaeris. Tu citius, qui omnem nosti disciplinam, quid maxime conveniat, excogitabis. Genere tamen, quod et ad nos pertineat, et *διδασκαλίαν* quamdam, ut versetur inter manus, habeat. [Vale.]

IV. ARG. Scribit de damnatione Messalae et Servii tr. pl. designati: de C. Marcello cos. des., de Dolabella XVviro creato, Lentulo repulso, de Curione, de comitiis, de actis in senatu, de Caesaris animo erga Pompeium et suis de rebus. Cf. II, 10. (Romae, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

M. CAELIUS S. D. M. CICERONI.

1. Invideo tibi: tam multa quotidie, quae mirere, istuc perferuntur. Primum illud, absolutum Messallam: deinde eumdem condemnatum: C. Marcellum consulem factum: M. Calidium * a repulsa postulatum a Galliis duobus: P. Dolabellam quindecimvirum factum. Hoc tibi non invideo, caruisse te pulcherrimo spectaculo, et Lentuli Cruris repulsi vultum non vidisse. At qua spe, quam certa opinione descenderat! quam ipso diffidente Dolabella! Et hercules, nisi nostri equites acutius vidissent, paene concedente adversario superasset. 2. Illud te non arbitror miratum, Servium, designatum tribunum plebis, condemnatum: cuius locum C. Curio petiit. Sanequam incutit multis, qui eum facilitatemque eius non norunt, magnum metum: sed, ut spero et volo, et ut se fert ipse, bonos et senatum malet. Totus, ut nunc est, hoc scaturit. Huius voluntatis initium et caussa est, quod eum non mediocriter Caesar, qui solet infimorum hominum amicitias sibi qualibet impensa adiungere, valde contempsit. Qua in re mihi videtur illud perquam venuste cecidisse. Quod a reliquis quoque usque eo est animadversum, ut Curio, qui nihil consilio facit, ratione et insidiis usus videretur in evitandis eorum consiliis, qui se intenderant adversarios in eius tribunatum: Lollios * et Antonios, et id genus valentes dico. 3. Has ego tibi litteras eo maiore misi intervallo, quod comitiorum dilationes occupatiorem me habebant, et exspectare in dies exitum cogebant, ut, confectis omnibus, te facerem certiorem. Ad Kalendas Sextiles usque exspectavi. Praetoriis morae quaedam inciderunt. Mea porro comitia quem eventum sint habitura, nescio. Opinionem quidem, quod ad Hirrum attinet, incredibilem, aedilium plebis comitiis, nacta sunt. Nam M. Caelium Vinicianum mentio illa fatua, quam deriseramus olim, et promulgatio de dictatore, subito deiecit, et deiectum magno clamore insecuta est. Inde Hirrum cuncti iam * non faciendum flagitare. Spero te celeriter et de nobis, quod sperasti, et de illo, quod vix sperare ausus es, auditurum. 4. De republica iam novi quidquam exspectare desieramus: sed quum senatus habitus esset ad Apollinis a. d. XI. Kalend. Sext., et referretur de stipendio Cn. Pompeii: mentio facta est de legione ea, quam expensam tulit C. Caesari Pompeius, quo numero esset, quo appeteretur; quum ex Gallia coactus esset dicere Pompeius, se legionem abducturum, sed non statim sub mentionem et convicium obtrectatorum. Inde interrogatus est de successione C. Caesaris: de qua [hoc est de provinciis] placitum est, ut quam primum ad Urbem reverteretur Cn. Pompeius, ut coram eo de successione provinciarum ageretur. Nam Ariminum ad exercitum Pompeius erat iturus: et statim iit. Puto Idib. Sextil. de ea re actum iri. Profecto aut transigetur aliquid aut turpiter intercedetur. Nam in disputando coniecit illam vocem Cn. Pompeius, Omnes oportere senatui dicto audientes esse. Ego tamen sic nihil exspecto, quomodo Paullum, consulem designatum, primum sententiam dicentem. 5. Saepius te admoneo de syngrapha Sittiana. Cupio enim te intelligere, eam rem ad me valde pertinere. Item de pantheris, ut Cibyratas arcessas, curesque, ut mihi vehantur. Praeterea nuntiatum nobis, et pro certo iam habetur, regem Alexandrinum mortuum. Quid mihi suadeas, quomodo regnum illud se habeat, quis procuret, diligenter mihi perscribas. Kalendis Sextil.

V. ARG. Metuere se Ciceroni significat ex Parthici belli fama ob paucitatem copiarum eius. Addit de successione provinciarum eiusque tarditate. Cf. II, 10. (Romae, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Qua tu cura sis, quod ad pacem provinciae tuae finitimarumque regionum attinet, nescio; ego quidem vehementer animi pendeo. Nam si hoc moderari possemus, ut, pro viribus copiarum tuarum, belli quoque exsisteret magnitudo, et, quantum gloriae triumphoque opus esset, assequeremur, periculosamque et gravem illam dimicationem evitaremus:

nihil tam esset optandum. Nunc si Parthus movet aliquid, scio, non mediocrem fore contentionem. Tuus porro exercitus vix unum saltum tueri potest. Hanc autem nemo ducit rationem: sed omnia desiderantur ab eo, (tamquam nihil denegatum sit ei, quo minus quam paratissimus esset,) qui publico negotio praepositus est. 2. Accedit huc, quod successionem futuram, propter Galliarum controversiam, non video. Tametsi hac de re puto te constitutum, quid facturus esses, habere: tamen, quo maturius constitueres, quum hunc eventum providebam, visum est, ut te facerem certiorem. Nosti enim haec tralatitia: de Galliis constituetur: erit, qui intercedat: deinde alius exsistet, qui, nisi libere liceat de omnibus provinciis decernere senatui, reliquas impediat. Sic multum ac diu ludetur, atque ita diu, ut plus biennium in his tricis moretur. 3. Si quid novi de republica, quod tibi scriberem, haberem, usus essem mea consuetudine, ut diligenter, et quid actum esset, et quid ex eo futurum sperarem, perscriberem. Sane tamquam in quodam incili iam omnia adhaeserunt. Marcellus idem illud de provinciis urget: neque adhuc frequentem senatum efficere potuit. Quod si anno praeterito Curio tribunus, et eadem actio de provinciis introibit: quam facile nunc sit omnia impedire, et quam hoc Caesari, qui sua caussa rempublicam non curet, superet, non te fallit.

VI. ARG. Caelius Appium a Dolabella accusatum maximam spem in Cicerone habere, de affinitate cum Dolabella iungenda, de republica scribit. (Romae, Paullo, Marcello coss. 704.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Non dubito, quin perlatum ad te sit, Appium a Dolabella reum factum: sanequam non ea, qua existimaveram, invidia. Neque enim stulte Appius: qui, simul atque Dolabella accessit ad tribunal, introierat in Urbem, triumphique postulationem abiecerat. Quo facto retudit sermones, paratiorque visus est, quam speraverat accusator. Is nunc in te maximam spem habet. Scio tibi eum non esse odio. Quam velis eum obligare, in tua manu est: cum quo simultas si tibi non fuisset, liberius tibi de tota re esset. Nunc si ad illam summam veritatem legitimum ius exegeris: cavendum tibi erit, ne parum simpliciter et candide posuisse inimicitias videaris. In hanc partem porro tutum tibi erit, si quid volueris, gratificari. Nemo enim necessitudine et amicitia te deterritum ab officio dicet. 2. Illud mihi occurrit, quod, inter postulationem et nominis delationem, uxor a Dolabella discessit. Quid mihi discedens mandaris, memini; quid ego tibi scripserim, te non arbitror oblitum. Non est iam tempus plura narrandi. Unum illud monere te possum: si res tibi non displicebit, tamen hoc tempore nihil de tua voluntate ostendas, et exspectes, quemadmodum exeat ex hac caussa: ne qua invidiosum tibi sit, si emanarit. Porro, significatio ulla si intercesserit, clarius, quam deceat aut expediat, fiat. Neque ille tacere eam rem poterit, quae suae spei tam opportuna acciderit, quaeque in negotio conficiendo tanto illustrior erit: quum praesertim is sit, qui, si perniciosum sciret esse, loqui de hac re, vix tamen se contineret. 3. Pompeius dicitur valde pro Appio laborare, ut etiam putent alterum utrum de filiis ad te missurum. Hic nos omnes absolvimus: et hercule consepta omnia, foeda, et inhonesta sunt. Consules autem habemus summa diligentia: adhuc senatusconsultum, nisi de feriis Latinis, nullum facere potuerunt. Curioni nostro tribunatus conglaciat. 4. Sed dici non potest, quomodo hic omnia iaceant. Nisi ego cum tabernariis et aquariis pugnarem, veternus civitatem occupasset. Si Parthi vos nihil calfaciunt, nos hic frigore frigescimus. Tamen, quoquo modo hic omnia iaceant, potuit sine Parthis. Bibulus in Amano nescio quid cohorticularum amisit. Hoc sic nuntiatum est. 5. Quod tibi supra scripsi, Curionem valde frigere; iam calet. Nam ferventissime concerpitur. Levissime enim, quia de intercalando non obtinuerat, transfugit ad populum, et pro Caesare loqui coepit: legemque viariam, non dissimilem agrariae Rulli, et alimentariam, quae iubet aediles metiri, iactavit. Hoc nondum fecerat, quum priorem partem epistolae scripsi. Amabo te, si quid, quod opus fuerit, Appio facies, ponito me in gratia. De Dolabella integrum tibi reserves, suadeo. Et huic rei, de qua loquor, et dignitati tuae, aequitatisque opinioni hoc ita facere expedit. Turpe tibi erit, pantheras Graecas me non habere.

VII. ARG. De bello Parthico, de nuptiis Cornificii et filiae Orestillae, de Paullae divortio, de Ocellae adulteriis.

(Romae, Paullo, Marcello coss 704.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Quam cito tu istinc decedere cupias, nescio: ego quidem eo magis, quo adhuc felicius rem gessisti. Dum istic eris, de belli Parthici periculo cruciabor, ne hunc risum meum metus aliqui perturbet. Breviores has litteras properanti publicanorum tabellario subito dedi: tuo liberto pluribus verbis scriptas pridie dederam. 2. Res autem novae nullae sane acciderunt, nisi haec vis tibi scribi, quae certe vis. Cornificius adolescens Orestillae filiam sibi despondit. Paulla Valeria, soror Triarii, divortium sine caussa, quo die vir e provincia venturus erat, fecit. Nuptura est D. Bruto. Nondum retulerat. Multa in hoc genere incredibilia, te absente, acciderunt. Servius Ocella nemini persuasisset se moechum esse, nisi triduo bis deprehensus esset. Quaeres, ubi? Ubi hercule ego minime vellem. Relinquo tibi, quod ab aliis quaeras. Neque enim displicet mihi, imperatorem singulos percontari, cum qua sit aliquis deprehensus.

VIII. ARG. De iudiciis, de SC. et de suis rebus refert.

(Romae, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

M. CAELIUS S. D. M. CICERONI.

1. Etsi, de republica quae tibi scribam, habeo, tamen nihil, quod magis gavisurum te putem, habeo, quam hoc. Scito, C. Sempronium Rufum, Rufum, mel ac delicias tuas, calumniam maximo plausu tulisse. Quaeris, qua in caussa? M. Tuccium, accusatorem suum, post ludos Romanos reum lege Plotia de vi fecit, hoc consilio, quod videbat, si extraordinarius reus nemo accessisset, sibi hoc anno caussam esse dicendam. Dubium porro illi non erat, quid futurum esset. Nemini hoc deferre munusculum maluit, quam suo accusatori. Itaque sine ullo subscriptore descendit et Tuccium reum fecit. At ego, simul atque audivi, invocatus ad subsellia rei occurro: surgo, neque verbum de re facio: totum Sempronium usque eo perago, ut Vestorium quoque interponam, et illam fabulam narrem, quemadmodum tibi pro beneficio dederit, si quid in iniuriis suis esset, quod Vestorius teneret. 2. Haec quoque magna nunc contentio forum tenet. M. Servilius, postquam, ut coeperat, omnibus in rebus turbarat, nec, quod non venderet, cuiquam

reliquerat, maximaeque nobis traditus erat invidiae. neque Laterensis praetor, postulante Pausania, nobis patronis, QUO EA PECUNIA PERVENISSET, recipere voluit, quod Pilius, necessarius Attici nostri, de repetundis eum postulavit: magna illico fama surrexit, et de damnatione ferventer loqui est coeptum. Quo vento proiicitur Appius minor, ut indicet, pecuniam ex bonis patris pervenisse ad Servilium, praevaricationisque caussa diceret depositum HS. LXXXI. Admiraris amentiam. Immo si actiones stultissimas, quid? si nefarias patris confessiones audisses? 3. Mittit in consilium eosdem illos, qui lites aestimarant, iudices. Quum aequo numero sententiae fuissent, Laterensis, leges ignorans, pronuntiavit, quod singuli ordines iudicassent: et ad extremum, ut solent, *non redigam.* Postquam discessit, et pro absoluto Servilius haberi coeptus est, legisque unum et centesimum caput legit, in quo ita erat: QUOD EORUM IUDICUM MAIOR PARS IUDICARIT, ID IUS RATUMQUE ESTO: in tabulas absolutum non retulit, ordinum iudicia perscripsit; postulante rursus Appio, cum L. Lollio transegit, et se relaturum dixit. Sic nunc neque absolutus, neque damnatus, Servilius de repetundis saucius Pilio tradetur. Nam de divinatione Appius, quum calumniam iurasset, contendere ausus non est, Pilioque cessit; et ipse de pecuniis repetundis a Serviliis est postulatus, et praeterea de vi reus a quodam emissario suo, Sext. Tettio, factus est. Recte hoc par habet. 4. Quod ad rempublicam pertinet, omnino multis diebus, exspectatione Galliarum, actum nihil est. Aliquando tamen saepe re dilata et graviter acta et plane perspecta Cn. Pompeii voluntate in eam partem, ut eum decedere post Kalendas Martias placeret: senatus consultum, quod tibi misi, factum est auctoritatesque perscriptae.

5. *S. C. auctoritas. Pridie Kal. Octob. in aede Apollinis scrib. adfuerunt, L. Domitius, Cn. F. Ahenobarbus, Q. Caecilius, Q. F. Metellus Pius Scipio, L. Villius, L. F. Pompt. Annalis, C. Septimius, T. F. Quirina, C. Lucceius, C. F. Pup. Hirrus, C. Scribonius, C. F. Pop. Curio, L. Atteius, L. F. An. Capito, M. Oppius, M. F. Terentina. Quod M. Marcellus consul V(erba) F(ecit) de provinciis consularibus: D(e) E(a) R(e) I(ta) C(ensuerunt,) uti L. Paullus, C. Marcellus consules, quum magistratum inissent, ex a. d. X. Kal. Mart., quae in suo magistratu futurae essent, de consularibus provinciis ad senatum referrent, neve quid prius ex Kalendis Mart. neve quid coniunctim de ea re referretur a consulibus, utique eius rei caussa per dies comitiales senatum haberent, S. Q. C. facerent: et, quum de ea re ad senatum referretur a COSS. eorum qui in CCC iudicibus essent, sex adducere liceret. Si quid de ea re ad populum ad plebemve lato opus esset, uti Ser. Sulpicius, M. Marcellus COSS. praetores, tribunique plebis, quibus eorum videretur, ad populum plebemve referrent: quod ii non tulissent, uti, quicumque deinceps essent, ad populum plebemve ferrent. I. N.*

6. *Pridie Kalend. Octob. in aede Apollinis, scrib. adfuerunt L. Domitius, Cn. F. Ahenobarbus, Q. Metellus, Q. F. Fabius Pius Scipio, L. Villius, L. F. Pompt. Annalis, C. Septimius, T. F. Quirina, C. Scribonius, C. F. Pop. Curio, L. Atteius, L. F. An. Capito, M. Oppius, M. F. Terentina. Quod M. Marcellus COS. V. F. de provinciis, D. E. R. I. C. senatum existimare, neminem eorum, qui potestatem habeant intercedendi, impediendi, moram afferre oportere, quo minus de repub. ad senatum referri, senatique consultum fieri possit. Qui impedierit, prohibuerit, eum senatum existimare contra rempublicam fecisse. Si quis huic senatus consulto intercesserit, senatui placere, auctoritatem perscribi, et de ea re ad senatum populumque referri.*

Huic senatusconsulto intercessit C. Caelius, L. Vinicius, P. Cornelius, C. Vibius Pansa, trib. pl.

7. *Item senatui placere, de militibus, qui in exercitu C. Caesaris sint: qui eorum stipendia emerita aut caussas, quibus de caussis missi fieri debeant, habeant, ad hunc ordinem referri, ut eorum ratio habeatur, caussaeque cognoscantur. Si quis huic S. C. intercesserit, senatui placere, auctoritatem perscribi, et de ea re ad senatum populumque referri.*

Huic S. C. intercessit C. Caelius, C. Pansa, tribuni plebis.

8. *Itemque senatui placere, in Ciliciam provinciam, in octo reliquas provincias, quas praetorii pro praetore obtinerent, eos, qui praetores fuerunt neque in provincia cum imperio fuerunt, quos eorum ex S. C. cum imperio in provincias pro praetore mitti oporteret: eos sortito in provincias mitti placere. Si ex eo numero, quos ex S. C. in provincias ire oporteret, ad numerum non essent, qui in eas provincias proficiscerentur: tum, uti quodque collegium primum praetorum fuisset, neque in provincias profecti essent, ita sorte in provinciam proficiscerentur. Si ii ad numerum non essent, tunc deinceps proximi cuiusque collegii, qui praetores fuissent, neque in provincias profecti essent, in sortem coniicerentur, quoad is numerus effectus esset, quem ad numerum in provincias mitti oporteret. Si quis huic S. C. intercessisset, auctoritas perscriberetur.*

Huic senatus consulto intercessit C. Caelius, C. Pansa, tribuni plebis. 9. Illa praeterea Cn. Pompeii sunt animadversa, quae maxime confidentiam attulerunt hominibus, ut diceret, se ante Kalend. Mart. non posse sine iniuria de provinciis Caesaris statuere, post Kal. Mart. se non dubitaturum. Quum interrogaretur, si qui tum intercederent: dixit, hoc nihil interesse, utrum C. Caesar senatui dicto audiens futurus non esset, an pararet, qui senatum decernere non pateretur. Quid si, inquit alius, et consul esse, et exercitum habere volet? At ille, quam clementer! *Quid si filius meus fustem mihi impingere volet?* His vocibus, ut existimarent homines, Pompeio cum Caesare esse negotium, effecit. Itaque iam, ut video, alteram utram ad conditionem descendere vult Caesar, ut aut maneat, neque hoc anno sua ratio habeatur, aut, si designari poterit, decedat. 10. Curio se contra eum totum parat. Quid assequi possit, nescio. Illud video, bene sentientem, etsi nihil effecerit, cadere non posse. Me tractat liberaliter Curio, et mihi suo munere negotium imposuit. Nam si mihi non dedisset eas, quae ad ludos ei advectae erant Africanae, potuit supersederi. Nunc, quando dare necesse est, velim tibi curae sit, quod a te semper petii, ut aliquid istinc bestiarum habeamus: Sittianamque syngrapham tibi commendo. Libertum Philonem istuc misi, et Diogenem Graecum, quibus mandata et litteras ad te dedi. Eos tibi, et rem, de qua misi, velim curae habeas. Nam, quam vehementer ad me pertineat, in iis, quas tibi illi reddent, litteris descripsi.

IX. ARG. De Hirri aedilitatem petentis repulsa, de provinciarum successione, de pantheris mittendis, Feridium commendat, de Favonio, qui praeturam petierat, repulso, de Pompeii et Scipionis in Caesarem animo et de Calidii orationibus.

(Romae, Sulpicio, Marcello coss. 703.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Sic tu, inquis, Hirrum tractasti? Immo, si scias, quam facile, quam ne contentionis quidem minimae fuerit, pudeat te ausum illum umquam esse incedere tamquam tuum competitorem. Post repulsam vero risus facit: civem bonum ludit, et contra Caesarem sententias dicit: exspectationem corripit; Curionem prorsus non mediocriter obiurgatus, hac repulsa se mutavit. Praeterea qui numquam in foro apparuerit, non multum in iudiciis versatus sit, agit caussas liberales: sed raro post meridiem. 2. De provinciis, quod tibi scripseram, Idibus Sextil. actum iri, interpellat iudicium Marcelli, consulis designati. In Kalend. reiecta re, ne frequentiam quidem efficere potuerant. Has litteras a. d. IV. Non. Septembr. dedi, quum ad eam diem ne profligatum quidem quidquam erat. Ut video, caussa haec integra in proximum annum transferetur: et, quantum divino, relinquendus tibi erit, qui provinciam obtineat. Nam non expeditur successio, quando Galliae, quae habent intercessorem, in eamdem conditionem, quam ceterae provinciae, vocantur. Hoc mihi non est dubium. Quo tibi magis scripsi, ut ad hunc eventum te parares. 3. Fere litteris omnibus tibi de pantheris scripsi. Turpe tibi erit, Patiscum Curioni decem pantheras misisse, te non multis partibus plures: quas ipsas Curio mihi, et alias Africanas decem donavit: ne putes illum tantum praedia rustica dare scire. Tu, si modo memoria tenueris, et Cibyratas arcessieris, itemque in Pamphyliam litteras miseris, (nam ibi plures capi aiunt,) quod voles efficies. Hoc vehementius laboro nunc, quod seorsum a collega puto mihi omnia paranda. Amabo te, impera tibi hoc. Curare soles libenter, ut ego, maiorem partem nihil curare. In hoc negotio nulla tua, nisi loquendi, cura est, hoc est, imperandi et mandandi. Nam simul atque erunt captae: qui alant eas et deportent, habes eos, quos ad Sittianam syngrapham misi. Puto etiam, si ullam spem mihi litteris ostenderis, me isto missurum alios. 4. M. Feridium, equitem Romanum, amici mei filium, bonum et strenuum adolescentem, qui ad suum negotium istuc venit, tibi commendo: et te rogo, ut eum in tuorum numero habeas. Agros, quos fructuarios habent civitates, vult tuo beneficio, quod tibi facile et honestum factu est, immunes esse; 5. gratos et bonos viros tibi obligaris. Nolo te putare, Favonium a columnariis praeteritum esse: optimus quisque eum non fecit. Pompeius tuus aperte Caesarem vetat et provinciam tenere cum exercitu et consulem esse. Tamen hanc sententiam dixit, nullum hoc tempore senatusconsultum faciendum: Scipio hanc, ut Kalend. Martiis, [de provinciis Galliis,] neu quid coniunctim referretur. Contristavit haec sententia Balbum Cornelium et scio, eum questum esse cum Scipione. Calidius in defensione sua fuit disertissimus, in accusatione satis frigidus.

X. ARG. Scribit, qui sint in Urbe rumores de bello Parthico, quid in senatu de provinciis actum iri videatur: quid actum sit a Curione de agro Campano, et quam ipse det operam, ne Ciceroni prorogetur provincia. (Romae, Sulpicio, Marcello coss. 703.

CAELIUS CICERONI S.

1. Sanequam litteris C. Cassii et Deiotari sumus commoti. Nam Cassius cis Euphraten copias Parthorum esse scripsit: Deiotarus, profectas per Commagenem in provinciam nostram. Ego quidem praecipuum metum, quod ad te attinebat, habui, qui scirem, quam paratus ab exercitu esses, ne quod hic tumultus dignitati tuae periculum afferret. Nam de vita, si paratior ab exercitu esses, timuissem: nunc haec exiguitas copiarum recessum, non dimicationem mihi tuam praesagiebat. Hoc quomodo acciperent homines, quam probabilis necessitas futura esset, vereor etiam nunc: neque prius desinam formidare, quam tetigisse te Italiam audiero. 2. Sed de Parthorum transitu nuntii varios sermones excitarunt. Alius enim, Pompeium mittendum: alius, ab Urbe Pompeium non removendum: alius, Caesarem cum suo exercitu: alius, consules: nemo tamen ex senatus consulto privatos. Consules autem, quia verentur, ne illud senatus consultum fiat, ut paludati exeant, et contumeliose praeter eos ad alium res transferatur, omnino senatum haberi nolunt, usque eo, ut parum diligentes in republica videantur: sed honeste, sive negligentia, sive inertia est, sive ille, quem proposui, metus, latet sub hac temperantiae existimatione, nolle provinciam. A te litterae non venerunt, et, nisi Deiotari subsecutae essent, in eam opinionem Cassius venerat, quae diripuisset ipse, ut viderentur ab hoste vastata, finxisse bellum et Arabas in provinciam immisisse eosque Parthos esse senatui renuntiasse. Quare tibi suadeo, quicumque est istic status rerum, diligenter et caute perscribas, ne aut velificatus alicui dicaris aut aliquid, quod referret scire, reticuisse. 3. Nunc exitus est anni: nam ego has litteras a. d. XIV. Kal. Decemb. scripsi. Plane nihil video ante Kal. Januar. agi posse. Nosti Marcellum, quam tardus et parum efficax sit, itemque Servius quam cunctator. Cuiusmodi putas hoc esse, aut quî id, quod nolint, conficere posse, qui, quae cupiunt, tamen ita frigide agunt, ut nolle existimentur? Novis magistratibus autem, si Parthicum bellum erit, haec caussa primos menses occupabit. Sin autem non erit istic bellum, aut tantum erit, ut vos aut successores, parvis additis copiis, sustinere possint: Curionem video se dupliciter iactaturum; primum, ut aliquid Caesari adimat: inde ut aliquid Pompeio tribuat, quidvis, quamlibet tenue munusculum. Paullus porro non humane de provincia loquitur. Huius cupiditati occursurus est Furnius noster. Plures suspicari non possum. 4. Haec novi. Alia, quae possunt accidere, non cerno. Multa tempus afferet, praeparata multa scio. Sed intra fines hos, quaecumque acciderint, vertentur. Illud addo ad actiones C. Curionis, de agro Campano: de quo negant Caesarem laborare, sed Pompeium valde, ne vacuus advenienti Caesari pateat. 5. Quod ad tuum decessum attinet, illud tibi non possum polliceri, me curaturum, ut tibi succedatur: illud certe praestabo, ne amplius prorogetur. Tui consilii est, si tempus, si senatus coget, si honeste a nobis recusari non poterit, velisne perseverare: mei officii est, meminisse, qua obtestatione decedens mihi, ne paterer fieri, mandaris.

XI. ARG. Supplicationibus aegre decretis, Ciceronem hortatur, ut decreti auctoribus gratias agat. Addit, de successore Caesaris quid actum sit, et rerum urbanarum commentarium mittit Sittianumque negotium commendat.

(Romae, Paullo, Marcello coss. 704.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Non diu, sed acriter nos tuae supplicationes torserunt. Incideramus enim in difficilem nodum Nam Curio tui cupidissimus, cui omnibus rationibus comitiales eripiebantur, negabat se ullo modo pati

posse, decerni supplicationes, ne, quod furore Paulli adeptus esset boni, sua culpa videretur amisisse, et praevaricator caussae publicae existimaretur. Itaque ad pactionem descendimus: et confirmarunt consules, se his supplicationibus in hunc annum non usuros. Plane, quod utrisque consulibus gratias agas, est: Paullo magis certe. Nam Marcellus sic respondit, se spem in istis supplicationibus non habere: Paullus se omnino in hunc annum non edicturum. 2. Renuntiatum nobis erat, Hirrum diutius dicturum: prendimus eum; non modo non fecit, sed, quum de hostibus ageretur, et posset rem impedire, si, ut numerarentur, postularet, tacuit. Tantum Catoni assensus est, qui et de te locutus honorifice, non decrerat supplicationes. Tertius ad hos Favonius accessit. Quare pro cuiusque natura et instituto gratiae sunt agendae: his, quod tantam voluntatem ostenderunt; pro sententia, quum impedire possent, non pugnarunt, Curioni vero, quod de suarum actionum cursu tua caussa deflexit. Nam Furnius et Lentulus, ut debuerunt, quasi eorum res esset, una nobiscum circumierunt et laborarunt. Balbi quoque Cornelii operam et sedulitatem laudare possum. Nam cum Curione vehementer locutus est, et eum, si aliter fecisset, iniuriam Caesari facturum dixit: tum eius fidem in suspicionem adduxit. Decrerant, qui inique transigi volebant, Domitii, Scipiones: quibus hac re ad intercessionem evocandam interpellantibus, venustissime Curio respondit, se eo libentius non intercedere, quod quosdam, qui decernerent, videret confici nolle. 3. Quod ad rempublicam attinet, in unam caussam omnis contentio coniecta est, de provinciis: in quam adhuc incubuisse cum senatu Pompeius videtur, ut Caesar Id. Novemb. decedat. Curio omnia potius subire constituit, quam id pati. Ceteras suas abiecit actiones. Nostri porro, quos tu bene nosti, ad extremum certamen rem deducere non audent. Scena rei totius haec: Pompeius, tamquam Caesarem non impugnet, sed, quod illi aequum putet, constituat, ait Curionem quaerere discordias. Valde autem non vult, et plane timet, Caesarem consulem designari prius, quam exercitum et provinciam tradiderit. Accipitur satis male a Curione: et totus eius secundus consulatus exagitatur. Hoc tibi dico: si omnibus rebus prement Curionem, Caesar defendetur; si intercessorem (quod videntur) reformidarint, Caesar, quoad volet, manebit. 4. Quam quisque sententiam dixerit, in commentario est rerum urbanarum; ex quo tu, quae digna sunt, selige. Multa transi, in primis ludorum explosiones, et funerum, et ineptiarum ceterarum. Plura habet utilia. Denique malo in hanc partem errare, ut, quae non desideras, audias, quam quidquam, quod opus est, praetermittatur. Tibi curae fuisse de Sittiano negotio, gaudeo. Sed, quoniam suspicaris, minus certa fide eos tibi visos; tamquam procurator, sic agas, rogo.

XII. **ARG.** Appium Claudium censorem queritur tam ingrato esse animo, ut metuat, ne ab hoc mox accusetur, se vero illum velle antevertere et lege Scantinia accusare.

(Romae, Paullo, Marcello coss. 704.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Pudet me tibi confiteri, et queri de Appii, hominis ingratissimi, iniuriis, qui me odisse, quia magna mihi debebat beneficia, coepit; et, quum homo avarus, ut ea solveret, sibi imperare non posset, occultum bellum mihi indixit: ita occultum tamen, ut multi mihi renuntiarent, et ipse facile animadverterem, male eum de me cogitare. Posteaquam vero comperi eum collegium tentasse, deinde aperte cum quibusdam locutum, cum L. Domitio, ut nunc est, mihi inimicissimo homine, deliberare; velle hoc munusculum deferre Cn. Pompeio: ipsum ut prenderem et ab eo deprecarer iniuriam, quem vitam mihi debere putaram, impetrare a me non potui. 2. Quid ergo est? Tum quidem cum aliquot amicis, qui testes erant meorum in illum meritorum, locutus sum. Posteaquam illum, ne, cui satisfaceret quidem, me dignum habere sensi, malui collegae eius, homini alienissimo mihi, et propter amicitiam tuam non aequissimo, me obligare, quam illius simiae vultum subire. Id postquam resciit, excanduit, et me caussam inimicitiarum quaerere clamitavit, ut, si mihi in pecunia minus satisfecisset, per hanc speciem simultatis eum consectarer. Postea non destitit arcessere Polam Servium, accusatorem, inire cum Domitio consilia. 3. Quibus quum parum procederet, ut ulla lege mihi ponerent accusatorem, compellari ea lege me voluerunt, qua dicere non poterant. Insolentissimi homines summis Circensibus ludis meis postulandum me lege Scantinia curant. Vix hoc erat Pola elocutus, quum ego Appium censorem eadem lege postulavi. Quod melius caderet, nihil vidi. Nam sic est a populo, et non infimo quoque, approbatum, ut maiorem Appio dolorem fama, quam postulatio, attulerit. Praeterea coepi sacellum, in domo quod est, ab eo petere. 4. Conturbat me mora servi huius, qui tibi litteras attulit. Nam acceptis prioribus litteris, amplius quadraginta mansit. Quid tibi scribam, nescio. Scis, Domitio [comitiorum] diem timori esse. Exspecto te valde, et quam primum videre cupio. A te peto, ut meas iniurias proinde doleas, ut me existimas et dolere et ulcisci tuas solere. [Vale.]

XIII. **ARG.** Ciceroni gratulatur affinitatem Dolabellae, narrat de intercessione Curionis, et de provinciis quid actum sit, et de morte Hortensii. (Romae, Paullo, Marcello coss. 704.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Gratulor tibi affinitate viri medius fidius optimi. Nam hoc ego de illo existimo. Cetera porro, quibus adhuc ille sibi parum utilis fuit, et aetate iam sunt decussa et consuetudine atque auctoritate tua et pudore Tulliae, si qua restabunt, confide celeriter sublatum iri. Non est enim pugnax in vitiis, neque hebes ad id, quod melius sit, intelligendum. Deinde (quod maximum est) ego illum valde amo. 2. Voles, Cicero, Curionem nostrum lautum intercessionis de provinciis exitum habuisse. Nam quum de intercessione referretur, quae relatio fiebat ex senatus consulto, primaque M. Marcelli sententia pronuntiata esset, qui agendum cum tribunis plebis censebat: frequens senatus in alia omnia iit. Stomacho est scilicet Pompeius Magnus nunc ita languenti, ut vix id, quod sibi placeat, reperiat. Transierant illuc, ut ratio esset eius habenda, qui neque exercitum neque provincias tradere vellet. Quemadmodum hoc Pompeius laturus sit, (quum cognoscat, quidnam reipublicae futurum sit; si non curet,) vos senes divites videritis. Q. Hortensius, quum has litteras scripsi, animam agebat.

XIV. **ARG.** De Domitii repulsa, de Saturnini accusatione, de Pompeii et Caesaris discordiis, de Appii censoris ridicula diligentia et coniecturam de futuro reipublicae statu exponit.

(Romae, Paullo, Marcello coss. 704.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Tanti non fuit Arsacen capere, Seleuciam expugnare, ut earum rerum, quae hic gestae sunt, spectaculo careres. Numquam tibi oculi doluissent, si in repulsa Domitii vultum vidisses. Magna illa comitia fuerunt, et plane studia ex partium sensu apparuerunt: perpauci necessitudinem secuti officium praestiterunt. Itaque mihi est Domitius inimicissimus, ut ne familiarem quidem suum quemquam tam oderit, quam me: atque eo magis, quod per iniuriam sibi putat ereptum, cuius ego auctor fuerim. Nunc furit, tam gavisos homines suum dolorem, unumque me studiosiorem Antonii. Nam Cn. Saturninum adolescentem ipse Cn. Domitius reum fecit, sane quam superiore a vita invidiosum. Quod iudicium nunc in exspectatione est, etiam in bona spe, post Sex. Peducaei absolutionem. 2. De summa republica saepe tibi scripsi, me annum pacem non videre: et quo propius ea contentio, quam fieri necesse est, accedit, eo clarius id periculum apparet. Propositum hoc est, de quo, qui rerum potiuntur, sunt dimicaturi: quod Cn. Pompeius constituit non pati C. Caesarem consulem aliter fieri, nisi exercitum et provincias tradiderit: Caesari autem persuasum est, se salvum esse non posse, si ab exercitu recesserit. Fert illam tamen conditionem, ut ambo exercitus tradant. Sic illi amores et invidiosa coniunctio, non ad occultam recidit obtrectationem, sed ad bellum se erumpit; neque, mearum rerum quod consilium capiam, reperio. Quod non dubito, quin te quoque haec deliberatio sit perturbatura. Nam mihi cum hominibus his et gratia et necessitudo est; tum caussam illam, non homines odi. 3. Illud te non arbitror fugere, quin homines in dissensione domestica debeant, quamdiu civiliter sine armis certetur, honestiorem sequi partem: ubi ad bellum et castra ventum sit, firmiorem; et id melius statuere, quo tutius sit. In hac discordia video, Cn. Pompeium senatum, quique res iudicant, secum habiturum: ad Caesarem omnes, qui cum timore aut mala spe vivant, accessuros; exercitum conferendum non esse omnino. Modo satis spatii sit ad considerandas utriusque copias et ad eligendam partem. 4. Prope oblitus sum, quod maxime fuit scribendum. Scis Appium censorem hic ostenta facere? de signis et tabulis, de agri modo, de aere alieno acerrime agere? Persuasum est ei, censuram lomentum aut nitrum esse. Errare mihi videtur. Nam sordes eluere vult; venas sibi omnes et viscera aperit. Curre, per deos atque homines, et quam primum haec risum veni, legis Scantiniae iudicium apud Drusum fieri, Appium de tabulis et signis agere. Crede mihi, est properandum. Curio noster sapienter id, quod remisit de stipendio Pompeii, fecisse existimatur. Ad summam, quaeris, quid putem futurum. Si alter uter eorum ad Parthicum bellum non eat, video magnas impendere discordias, quas ferrum et vis iudicabit. Uterque animo et copiis est paratus. Si sine tuo periculo fieri posset, magnum et iucundum tibi fortuna spectaculum parabat.

XV. ARG. Pompeium vituperat, Caesarem laudat: scribit de desiderio conveniendi Ciceronis, de itinere ad Alpes et Domitio dimisso. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Ecquando tu hominem ineptiorem, quam tuum Cn. Pompeium vidisti, qui tantas turbas, qui tam nugax esset, commorit? ecquem autem Caesare nostro acriorem in rebus gerendis, eodem in victoria temperatiorem aut legisti aut audisti? Quid est? nunc tibi nostri milites, qui durissimis et frigidissimis locis, taeterrima hieme, bellum ambulando confecerunt, malis orbiculatis esse pasti videntur. Quid? iam, inquis, gloriose omnia. Si scias, quam sollicitus sim, tum hanc meam gloriam, quae ad me nihil pertinet, derideas. Quae tibi exponere, nisi coram, non possum: idque celeriter fore spero. Nam me, quum expulisset ex Italia Pompeium, constituit ad Urbem vocare: id quod iam existimo confectum, nisi si maluit Pompeius Brundisii circumsederi. 2. Peream, si minima caussa est properandi isto mihi, quod te videre et omnia intima conferre discupio. Habeo autem, quam multa! Hui, vereor, (quod solet fieri,) ne, quum te videro, omnia obliviscar. Sed tamen quodnam ob scelus iter mihi necessarium retro ad Alpes versus incidit? Adeo, quod Intimelii in armis sunt, neque de magna caussa. Bellienus, verna Demetrii, qui ibi cum praesidio erat, Domitium quemdam, nobilem illic Caesaris hospitem, a contraria factione nummis acceptis comprehendit et strangulavit. Civitas ad arma iit. Eo cum quattuor cohortibus mihi per nives eundum est. Usquequaque, inquies, Domitii mali dant. Vellem quidem Venere prognatus tantum animi habuisset in vestro Domitio, quantum Psecade natus in hoc habuit. Ciceroni F. S. D.

XVI. ARG. Pulso ex Italia Pompeio, suadet Ciceroni Caelius, ut nolit afflictam fortunam sequi, sed aliquam se in urbem a bello vacuam recipiat. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

M. CAELIUS S. D. M. CICERONI.

1. Exanimatus sum tuis litteris, quibus te nihil nisi triste cogitare ostendisti; neque, id quid esset, perscripsisti; neque non tamen, quale esset, quod cogitares, aperuisti. Has illico ad te litteras scripsi. Per fortunas tuas, Cicero, per liberos, oro, obsecro, ne quid gravius de salute et incolumitate tua consulas. Nam deos hominesque, amicitiamque nostram testificor, me [neque temere] tibi praedixisse, neque temere monuisse: sed postquam Caesarem convenerim, sententiamque eius, qualis futura esset, parta victoria, cognoverim, te certiorem fecisse. Si existimas, eamdem rationem fore Caesari in dimittendis adversariis, et conditionibus ferendis, erras. Nihil nisi atrox et saevum cogitat, atque etiam loquitur. Iratus senatui exiit: his intercessionibus plane incitatus est: non, mehercule, erit deprecationi locus. 2. Quare si tibi tu, si filius unicus, si domus, si spes tuae reliquae tibi carae sunt: si aliquid apud te nos, si vir optimus, gener tuus, valet: quorum fortunas non debes velle conturbare, ut eam caussam, in cuius victoria salus nostra est, odisse aut relinquere cogamur, aut impiam cupiditatem contra salutem tuam habeamus. Denique illud cogita: quod offensae fuerit in ista cunctatione, te subisse; nunc te contra victorem facere, quem dubiis rebus laedere noluisti, et ad eos fugatos accedere, quos resistentes sequi nolueris, summae stultitiae est. Vide, ne, dum pudet te parum optimatem esse, parum diligenter, quid optimum sit, eligas. 3. Quod si totum tibi persuadere non possum: saltem, dum, quid de Hispaniis agamus, scitur, exspecta: quas tibi nuntio adventu Caesaris fore nostras. Quam isti spem habeant, amissis Hispaniis, nescio. Quod porro tuum consilium sit ad desperatos accedere, non medius fidius reperio. 4. Hoc, quod tu non dicendo mi-

hi significasti, Caesar audierat, ac simulatque, have, mihi dixit statim, quid de te audisset, exposuit. Negavi me scire: sed tamen ab eo petii, ut ad te litteras mitteret, quibus maxime ad remanendum commoveri posses. Me secum in Hispaniam ducit. Nam, nisi ita faceret, ego prius, quam ad Urbem accederem, ubicumque esses, ad te percurrissem et hoc a te praesens contendissem atque omni vi te retinuissem. 5. Etiam atque etiam, Cicero, cogita, ne te tuosque omnes funditus evertas: ne te sciens prudensque eo demittas, unde exitum vides nullum esse. Quod si te aut voces optimatium commovent, aut nonnullorum hominum insolentiam et iactationem ferre non potes: eligas censeo aliquod oppidum vacuum a bello, dum haec decernuntur, quae iam erunt confecta. Id si feceris, et ego te sapienter fecisse iudicabo et Caesarem non offendes.

XVII. ARG. Queritur, multa iam incommoda sibi nasci, qui Caesaris partes sectatus sit. Ab hoc enim se Romae praetorem relictum, rebus urbanis Trebonio mandatis, multa mala sibi invidia et aemulatione contraxisse et consilii sui se poenitere coepisse profitetur. (Romae, Caesare II Serv. Isaurico coss. 706.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Ergo me potius in Hispania fuisse tum, quam Formiis, quum tu profectus es ad Pompeium! Quod utinam aut Appius Claudius in ista parte C. Curio, cuius amicitia me paullatim in hanc perditam caussam imposuit: nam mihi sentio bonam mentem iracundia et amore ablatam. Tu, tu porro, quum ad te proficiscens noctu Arimino venissem, dum mihi pacis mandata das ad Caesarem, et mirificum civem agis, amici officium neglexisti, neque mihi consuluisti. Neque haec dico, quod diffidam huic caussae: sed, crede mihi, perire satius est, quam hos videre. 2. Quod si timor vestrae crudelitatis non esset, eiecti iam pridem hinc essemus. Nam hic nunc praeter foeneratores paucos nec homo nec ordo quisquam est, nisi Pompeianus. Equidem iam effeci, ut maxime plebs, et, qui antea noster fuit, populus vester esset. Cur hoc, inquis? Immo reliqua exspecta. Vos invitos vincere coegero. Irritavi in me Catonem. Vos dormitis: nec [haec] adhuc mihi videmini intelligere, qua nos pateamus, et qua simus imbecilli. Atque hoc nullius praemii spe faciam: sed, quod apud me plurimum solet valere, doloris atque indignitatis caussa. Quid istic facitis? Praelium exspectatis, quod firmissimum est? Vestras copias non novi. Nostri valde depugnare et facile algere et esurire consuerunt. Vale.

79.

LIBER NONUS.

I. ARG. Varronis adventum exspectat, ut ex consuetudine eius non minus, quam ex litteris, solatium petat, afflicta republica. (Romae, Caesare III. Lentulo coss. 708.)

M. T. CICERO S. D. M. TERENTIO VARRONI.

1. Ex iis litteris, quas Atticus a te missas mihi legit, quid ageres, et ubi esses, cognovi; quando autem te visuri essemus, nihil sane ex iisdem litteris potui suspicari. In spem tamen venio, appropinquare tuum adventum: qui mihi utinam solatio sit. Etsi tot tantisque rebus urgemur, nullam ut allevationem quisquam non stultissimus sperare debeat: sed tamen aut tu potes me aut ego te fortasse aliqua re iuvare. 2. Scito enim me, posteaquam in Urbem venerim, redisse cum veteribus amicis, id est cum libris nostris, in gratiam. Etsi non idcirco eorum usum dimiseram, quod iis succenserem: sed quod eorum me suppudebat. Videbar enim mihi, quum me in res turbulentissimas infidelissimis sociis demisissem, praeceptis illorum non satis paruisse. Ignoscunt mihi, revocant in consuetudinem pristinam, teque, quod in eo permanseris, sapientiorem, quam me, dicunt fuisse. Quamobrem, quoniam placatis iis utor, videor sperare debere, si te viderim, et ea, quae premant, et ea, quae impendeant, me facile transiturum. Quamobrem sive in Tusculano, sive in Cumano ad te placebit, sive (quod minime velim) Romae, dummodo simul simus, perficiam profecto, ut id utrique nostrum commodissimum esse videatur.

II. ARG. Retentae epistolae caussam exponit: deinde suadet, ut, quod ipse faciat, oculos hominum vitet, donec gratulatio Africanae victoriae defervescat, et suum iuvandae reip. desiderium declarat. (Romae, Caesare III. Lentulo coss. 708.)

CICERO VARRONI.

1. Caninius tuus idem, et idem noster, quum ad me pervesperi venisset et se postridie mane ad te iturum esse dixisset: dixi ei me daturum aliquid; mane ut peteret, rogavi. Conscripsi epistolam noctu; nec ille ad me rediit; oblitum credidi. Attamen eam ipsam tibi epistolam misissem per meos, nisi audissem ex eodem, postridie te mane e Tusculano exiturum. At tibi repente paucis post diebus, quum minime exspectarem, venit ad me Caninius mane: proficisci ad te statim dixit. Etsi erat ἕωλος illa epistola, praesertim tantis postea novis rebus allatis, tamen perire lucubrationem meam nolui, et eam ipsam Caninio dedi: sed cum eo, ut cum homine docto et tui amantissimo, locutus ea sum, quae pertulisse illum ad te existimo. 2. Tibi autem idem consilii do, quod mihimetipsi: ut vitemus oculos hominum, si linguas minus facile possimus. Qui enim victoria se efferunt, quasi victos nos intuentur; qui autem victos nostros moleste ferunt, nos dolent vivere. Quaeres fortasse, cur, quum haec in Urbe sint, non absim, quemadmodum tu. Tu enim ipse, qui et me et alios prudentia vincis, omnia, credo, vidisti; nihil te omnino fefellit. Quis est tam lynceus, qui in tantis tenebris nihil offendat, nusquam incurrat? 3. Ac mihi quidem iam pridem venit in mentem, bellum esse, aliquo exire, ut ea, quae agebantur hic, quaeque dicebantur, nec viderem nec audirem. Sed calumniabar ipse. Putabam, qui obviam mihi venisset, ut cuique commodum esset, suspicaturum aut dicturum, etiamsi non suspicaretur: Hic aut metuit, et ea re fugit; aut aliquid cogitat et habet navem paratam. Denique, levissime qui suspicaretur, et qui fortasse me optime novisset, putaret me idcirco discedere, quod quosdam homines oculi mei ferre non possent. Haec ego suspicans, adhuc Romae maneo: et tamen λεληθότως consuetudo diuturna callum iam obduxit stomacho meo. 4. Habes rationem mei consilii. Tibi igitur hoc censeo: latendum tantisper ibidem, dum effervescit haec gratulatio, et simul dum audiamus, quemadmodum negotium confectum sit; confectum enim esse

existimo. Magni autem intererit, qui fuerit victoris animus, qui exitus rerum. Quamquam quo me coniectura ducat, habeo: sed exspecto tamen. 5. Te vero nolo, nisi ipse rumor iam raucus erit factus, ad Baias venire. Erit enim nobis honestius, etiam quum discesserimus, videri venisse in illa loca ploratum potius quam natatum. Sed haec tu melius: modo nobis stet illud, una vivere in studiis nostris, a quibus antea delectationem modo petebamus, nunc vero etiam salutem; non deesse, si quis adhibere volet, non modo ut architectos, verum etiam ut fabros, ad aedificandum rempublicam, et potius libenter accurrere: si nemo utetur opera, tamen et scribere et legere *πολιτείας*: et si minus in curia atque in foro, at in litteris et libris, ut doctissimi veteres fecerunt, navare rem publicam, et de moribus ac legibus quaerere. Mihi haec videntur. Tu, quid sis acturus, et quid tibi placeat, pergratum erit, si ad me scripseris.

III. ARG. Iturum se ad Varronem scribit: sed fore, qui iam reprehendant peregrinationem Baianam. Se vero, contemptis barbarorum vocibus, litterarum studia persequi.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO VARRONI.

1. Etsi, quid scriberem, non habebam: tamen Caninio ad te eunti non potui nihil dare. Quid ergo potissimum scribam? Quod velle te puto, cito me ad te esse venturum. Etsi vide, quaeso, satisne rectum sit, nos, hoc tanto incendio civitatis, in istis locis esse. Dabimus sermonem iis, qui nesciunt, nobis, quocumque in loco simus, eumdem cultum, eumdem victum esse. Quid refert? Tamen in sermonem incidemus. Valde id, credo, laborandum est, ne, quum omnes in omni genere et scelerum et flagitiorum volutentur, nostra nobiscum aut inter nos cessatio vituperetur. 2. Ego vero, neglecta barbarorum inscitia, te persequar: quamvis enim haec sint misera, quae sunt miserrima; tamen artes nostrae nescio quo modo nunc uberiores fructus ferre videntur, quam olim ferebant, sive quia nulla nunc in re alia acquiescimus, sive quod gravitas morbi facit, ut medicinae egeamus, eaque nunc appareat; cuius vim non sentiebamus, quum valebamus. Sed quid ego nunc haec ad te, cuius domi nascuntur? *γλαῦκ' εἰς Ἀθήνας*. Nihil scilicet, nisi ut rescriberes aliquid, me exspectares. Sic igitur facies.

IV. ARG. Possitne Varro venire, necne, iocose quaerit.

(In Tusculano, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO VARRONI.

Περὶ δυνατῶν me scito *κατὰ Διόδωρον κρίνειν*. Quapropter, si venturus es, scito necesse esse te venire; sin autem non es, *τῶν ἀδυνάτων* est te venire. Nunc vide, utra te *κρίσις* magis delectet, *Χρυσιππεία*ne, an haec, quam noster Diodotus non concoquebat. Sed de his etiam rebus, otiosi quum erimus, loquemur; hoc etiam *κατὰ Χρύσιππον δυνατόν* est. De Coctio mihi gratum est: nam id etiam Attico mandaram. Tu si minus ad nos, accurremus ad te. Si hortum in bibliotheca habes, deerit nihil.

V. ARG. Probat et diem, quo conventuri sint, et suum Varronisque consilium, quod a Caesare victi ab armis discesserint. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO VARRONI.

1. Mihi vero ad Nonas bene maturum videtur fore, neque solum propter reipublicae, sed etiam propter anni tempus. Quare istum diem probo: itaque eumdem ipse sequar. 2. Consilii nostri, ne si eos quidem, qui id secuti non sunt, non poeniteret, nobis poenitendum putarem. Secuti enim sumus non spem, sed officium; reliquimus autem non officium, sed desperationem. Ita verecundiores fuimus, quam qui se domo non commoverunt: saniores, quam qui amissis opibus domum non reverterunt. Sed nihil minus fero, quam severitatem otiosorum, et, quoquo modo se res habet, magis illos vereor, qui in bello occiderunt, quam hos curo, quibus non satisfacimus, quia vivimus. 3. Mihi si spatium fuerit in Tusculanum ante Nonas veniendi, istic te videbo: sin minus, persequar in Cumanum et ante te certiorem faciam, ut lavatio parata sit.

VI. ARG. Caesaris ex Africano bello adventum nuntiat, et belli civilis caussam in Pompeium potius, quam in Caesarem confert. Laudat Varronis rationem in litteris vivendi.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO VARRONI.

1. Caninius noster me tuis verbis admonuit, ut scriberem ad te, si quid esset, quod putarem te scire oportere. Est igitur adventus [Caesaris scilicet] in exspectatione: neque tu id ignoras. Sed tamen, quum ille scripsisset, ut opinor, se in Alsiense venturum; scripserunt ad eum sui, ne id faceret: multos ei molestos fore, ipsumque multis. Ostiae videri commodius eum exire posse. Id ego non intelligebam, quid interesset. Sed tamen Hirtius mihi dixit, et se ad eum, et Balbum, et Oppium scripsisse, ut ita faceret, homines, ut cognovi, amantes tui. 2. Hoc ego idcirco nosse te volui, ut scires, hospitium tibi ubi parares, vel potius ut * utrobique: quid enim ille facturus sit, incertum est: et simul ostentavi tibi, me istis esse familiarem et consiliis eorum interesse. Quod ego cur nolim, nihil video. Non enim est idem, ferre, si quid ferendum est, et probare, si quid probandum non est. Etsi quid non probem? Quid enim iam scio praeter initia rerum? Nam haec in voluntate fuerunt. Vidi enim (nam tu aberas) nostros amicos cupere bellum: hunc autem non tam cupere, quam non timere. Ergo haec consilii fuerunt, reliqua necessaria. Vincere autem aut hos aut illos necesse est. 3. Scio te semper mecum in luctu fuisse, quum videremus, quam illud ingens malum alterius utrius exercitus et ducum interitu: tum vero extremum malorum omnium esse civilis belli victoriam: quam quidem ego etiam illorum timebam, ad quos veneramus. Crudeliter enim otiosis minabantur: eratque iis et tua invisa voluntas et mea oratio. Nunc vero, si essent nostri potiti, valde intemperantes fuissent. Erant enim nobis perirati, quasi quidquam de nostra salute decrevissemus, quod non idem illis censuissemus: aut quasi utilius reipublicae fuerit, eos etiam ad bestiarum auxilium confugere, quam vel emori, vel cum spe, si non optima, at aliqua tamen vivere. 4. At in perturbata republica vivimus. Quis negat? Sed hoc viderint ii, qui nulla sibi subsidia ad omnes vitae status paraverunt. Huc enim ut venirem, superior longius, quam volui, fluxit oratio. Quum enim te semper magnum hominem duxi: tum, quod his tempestatibus es prope solus in portu, fructusque doctrinae percipis eos, qui maximi sunt, ut ea consideres eaque tractes, quorum et usus et delectatio est omnibus istorum et actis et voluptatibus anteponenda. Equidem hos tuos Tusculanenses dies instar esse vitae puto, libenterque

omnibus omnes opes concesserim, ut mihi liceat, vi nulla interpellante, isto modo vivere. 5. Quod nos quoque imitamur, ut possumus, et in nostris studiis libentissime conquiescimus. Quis enim hoc non dederit nobis, ut, quum opera nostra patria sive non possit uti, sive nolit, ad eam vitam revertamur, quam multi docti homines, fortasse non recte, sed tamen multi etiam reipublicae praeponendam putaverunt? Quae igitur studia, magnorum hominum sententia, vacationem habent etiam publici muneris, iis concedente republica cur non abutamur? 6. Sed plus facio, quam Caninius mandavit. Is enim, si quid ego scirem, rogarat, quod tu nescires: ego tibi ea narro, quae tu melius scis, quam ipse, qui narro. Faciam ergo illud, quod rogatus sum, ut eorum, quae temporis huius sint, quae tua interesse audiero, ne quid ignores.

VII. ARG. Iam tempus esse ait, ut ab Urbe discedat, et de Caesaris ex Africano bello redeuntis itinere diversos rumores nuntiat. (Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

CICERO VARRONI.

1. Caenabam apud Seium, quum utrique nostrum redditae sunt a te litterae. Mihi vero iam maturum videtur. Nam, quod antea [te] calumniatus sum, indicabo malitiam meam. Volebam prope alicubi esse te *, si quid bonae salutis, σύν τε δύ' ἐρχομένω. Nunc, quum confecta sunt omnia, dubitandum non est, quin equis viris. Nam ut audivi de L. Caesare F. mecum ipse: *quid hic mihi faciet patri?* Itaque non desino apud istos, qui nunc dominantur, caenitare. Quid faciam? tempori serviendum est. 2. Sed ridicula missa, praesertim quum sit nihil, quod rideamus.

Africa terribili tremit horrida terra tumultu.

Itaque nullum est ἀποπροηγμένον, quod non verear. Sed quod quaeris, quando, qua, quo, nihil adhuc scimus. Istuc ipsum de Baiis, nonnulli dubitant, an per Sardiniam veniat. Illud enim adhuc praedium suum non inspexit: nec ullum habet deterius, sed tamen non contemnit. Ego omnino magis arbitror per Siciliam: vel iam sciemus. Adventat enim Dolabella. Ei me puto magistrum fore.

Πολλοὶ μαθηταὶ κρείττονες διδασκάλων.

Sed tamen, si sciam, quid tu constitueris, meum consilium accommodabo potissimum ad tuum. Quare exspecto tuas litteras.

VIII. ARG. Promiserat Varro Ciceroni se libros dicaturum: Cicero eum promissi admonet missis quattuor Academicarum quaestionum libris. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO VARRONI.

1. Etsi munus flagitare, quamvis quis ostenderit, ne populus quidem solet, nisi concitatus: tamen ego exspectatione promissi tui moveor, ut admoneam te, non ut flagitem. Misi autem ad te quattuor admonitores non nimis verecundos. Nosti enim profecto os adolescentioris Academiae. Ex ea igitur media excitatos misi: qui metuo ne te forte flagitent: ego autem mandavi, ut rogarent. Exspectabam omnino iamdiu, meque sustinebam, ne ad te prius ipse quid scriberem, quam aliquid accepissem, ut possem te remunerari quam simillimo munere. Sed, quum tu tardius faceres, id est, ut ego interpretor, diligentius: teneri non potui, quin coniunctionem studiorum amorisque nostri, quo possem litterarum genere, declararem. Feci igitur sermonem inter nos habitum in Cumano, quum esset una Pomponius. Tibi dedi partes Antiochinas, quas a te probari intellexisse mihi videbar mihi sumpsi Philonis. Puto fore, ut, quum legeris, mirere, nos id locutos esse inter nos quod numquam locuti sumus. Sed nosti morem dialogorum. 2. Posthaec autem, mi Varro, quam plurima, si videtur, et de nobis inter nos: sero fortasse; sed superiorum temporum fortuna reipublicae caussam sustineat: haec ipsi praestare debemus. Atque utinam quietis temporibus, atque aliquo, si non bono, at saltem certo statu civitatis, haec inter nos studia exercere possemus! Quamquam tum quidem vel aliae quaepiam rationes honestas nobis et curas et actiones darent: nunc autem quid est, sine his cur vivere velimus? Mihi vero cum his ipsis vix, his autem detractis ne vix quidem. Sed haec coram, et saepius. Migrationem et emptionem feliciter evenire volo, tuumque in ea re consilium probo. Cura, ut valeas.

IX. ARG. Dolabella pariter, ac Caelius (VIII. 16.) socero suo suadet, ut vel cum Caesare se coniungat vel otietur. (Romae, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 706.)

DOLABELLA S. D. CICERONI.

1. S. V. G. Et ipse valeo et Tullia nostra recte V. Terentia minus belle habuit, sed certum scio iam convaluisse eam. Praeterea rectissime sunt apud te omnia. Etsi nullo tempore in suspicionem tibi debui venire, partium caussa potius, quam tua, tibi suadere, ut te aut cum Caesare nobiscumque coniungeres, aut certe in otium referres, praecipue nunc, iam inclinata victoria, ne possum quidem in ullam aliam incidere opinionem, nisi in eam, in qua scilicet tibi suadere videar, quod pie tacere non possum. Tu autem, mi Cicero, sic haec accipies, ut, sive probabuntur tibi sive non probabuntur, ab optimo certe animo ac deditissimo tibi et cogitata et scripta esse iudices. 2. Animadvertis, Cn. Pompeium nec nominis sui, nec rerum gestarum gloria, neque etiam regum ac nationum clientelis, quas ostentare crebro solebat, esse tutum, et hoc etiam, quod infimo cuique contigit, illi non posse contingere, ut honeste effugere possit, pulso Italia, amissis Hispaniis, capto exercitu veterano, circumvallato nunc denique; quod nescio an nulli umquam nostro acciderit imperatori. Quamobrem, quid aut ille sperare possit aut tu, animum adverte pro tua prudentia: sic enim facillime, quod tibi utilissimum erit, consilii capies. Illud autem te peto, ut, si iam ille evitaverit hoc periculum et se abdiderit in classem, tu tuis rebus consulas et aliquando tibi potius, quam cuivis, sis amicus. Satisfactum est iam a te vel officio, vel familiaritati, satisfactum etiam partibus et ei reipublicae, quam tu probabas. 3. Reliquum est, ubi nunc est respublica, ibi simus potius, quam, dum illam veterem sequamur, simus in nulla. Quare velim, mi iucundissime Cicero, si forte Pompeius, pulsus his quoque locis, rursus alias regiones petere cogatur, ut tu te vel Athenas vel in quamvis quietam recipias civitatem. Quod si eris facturus, velim mihi scribas, ut ego, si ullo modo potero, ad te advolem. Quaecumque de tua dignitate ab imperatore erunt impetranda, qua est humanitate Caesar, facillimum erit ab eo tibi ipsi impetrare; et meas tamen preces apud eum non minimum auctoritatis habituras puto. Erit tuae quoque fidei et humanitatis curare, ut is tabellarius, quem ad te misi, reverti possit ad me, et a te mihi litteras referat.

X. ARG. Inter Niciam grammaticum et Vidium iudex in caussa, ut videtur, pecuniaria, constitutus, iocose de grammaticis scribit. Iocatur etiam de Sullae morte.

(Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. CICERO S. D. P. DOLABELLAE.

1. Non sum ausus Salvio nostro nihil ad te litterarum dare: nec mehercule habebam, quid scriberem, nisi te a me mirabiliter amari: de quo, etiam nihil scribente me, te non dubitare, certo scio. Omnino mihi magis litterae sunt exspectandae a te, quam a me tibi. Nihil enim Romae geritur, quod te putem scire curare: nisi forte scire vis me inter Niciam nostrum et Vidium iudicem esse. Profert alter (ut opinor) duobus versiculis expensum Niciae: alter Aristarchus hos *ὀβελίζει*. Ego, tamquam criticus antiquus, iudicaturus sum, utrum sint *τοῦ ποιητοῦ*, an *παρεμβεβλημένοι*. 2. Puto te nunc dicere: *Oblitusne es igitur fungorum illorum, quos apud Niciam? et ingentium squillarum cum sophia septimae?* Quid ergo? tu adeo mihi excussam severitatem veterem putas, ut ne in foro quidem reliquiae pristinae frontis appareant? Sed tamen suavissimum *συμβιώτην* nostrum praestabo integellum: nec committam, ut, si ego eum condemnaro, tu restituas, ne habeat Bursa Plancus, apud quem litteras discat. 3. Sed quid ago? quum mihi sit incertum, tranquillone sis animo, an, ut in bello, in aliqua maiuscula cura negotiove versere, labor longius. Quum igitur mihi erit exploratum, te libenter esse risurum, scribam ad te pluribus. Te tamen hoc scire volo, vehementer populum sollicitum fuisse de P. Sullae morte, antequam certum scierit. Nunc quaerere desierunt, quomodo perierit. Satis putant, se scire, quod sciunt. Ego ceteroqui animo aequo fero; unum vereor, ne hasta Caesaris refrixerit.

XI. ARG. Ad eas, quas post Tulliae mortem a Dolabella acceperat, litteras rescribit.

(Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO DOLABELLAE S.

1. Vel meo ipsius interitu mallem litteras meas desiderares, quam eo casu, quo sum gravissime afflictus: quem ferrem certe moderatius, si te haberem. Nam et oratio tua prudens, et amor erga me singularis, multum levaret. Sed quoniam brevi tempore, ut opinio nostra est, te sum visurus, ita me affectum offendes, ut multum a te possim iuvari: non quo ita sim fractus, ut aut hominem me esse oblitus sim aut fortunae succumbendum putem; sed tamen hilaritas illa nostra et suavitas, quae te praeter ceteros delectabat, erepta mihi omnis est. Firmitatem tamen et constantiam, si modo fuit aliquando in nobis, eamdem cognosces, quam reliquisti. 2. Quod scribis, praelia te mea caussa sustinere, non tam id laboro, ut, si qui mihi obtrectent, a te refutentur, quam intelligi cupio, quod certe intelligitur, me a te amari. Quod ut facias, te etiam atque etiam rogo, ignoscasque brevitati litterarum mearum: nam et celeriter una futuros nos arbitror, et nondum satis confirmatus sum ad scribendum.

XII. ARG. Dolabellae gratulatur de Baiarum salubritate, et orationem pro Deiotaro mittit.

(In Puteolano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO DOLABELLAE.

1. Gratulor Baiis nostris; siquidem, ut scribis, salubres repente factae sunt; nisi forte te amant, et tibi assentantur, et tamdiu, dum tu ades, sunt oblitae sui. Quod quidem si ita est, minime miror, caelum etiam et terras vim suam, si tibi ita conveniat, dimittere. 2. *Oratiunculam pro Deiotaro*, quam requirebas, habebam mecum, quod non putaram. Itaque eam tibi misi: quam velim sic legas, ut caussam tenuem et inopem nec scriptione magno opere dignam. Sed ego hospiti veteri et amico munusculum mittere volui levidense crasso filo, cuiusmodi ipsius solent esse munera. Tu velim animo sapienti fortique sis; ut tua moderatio et gravitas aliorum infamet iniuriam.

XIII. ARG. Rogat, ut Suberino et Planio, casu magis quam voluntate Pompeianis, reditum in patriam a Caesare impetret. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO DOLABELLAE S.

1. Caius Suberinus Calenus et meus est familiaris, et Leptae nostri familiarissimi pernecessarius. Is quum vitandi belli caussa profectus esset in Hispaniam cum M. Varrone ante bellum, ut in ea provincia esset, in qua nemo nostrum post Afranium superatum bellum ullum fore putarat: incidit in ea ipsa mala, quae summo studio vitaverat. Oppressus est enim bello repentino: quod bellum, commotum a Scapula, ita postea confirmatum est a Pompeio, ut nulla ratione se ab illa miseria eripere posset. 2. Eadem caussa fere est M. Planii Heredis, qui est item Calenus, Leptae nostri familiarissimus. Hosce igitur ambo tibi sic commendo, ut maiore cura, studio, sollicitudine animi commendare non possim. Volo ipsorum caussa; meque in eo vehementer et amicitia movet et humanitas. Lepta vero quum ita laboret, ut eius fortunae videantur in discrimen venire; non possum ego non aut proxime atque ille, aut etiam aeque laborare. Quapropter, etsi saepe expertus sum, quantum me amares, tamen sic velim tibi persuadeas, id me in hac re maxime iudicaturum. 3. Peto igitur a te, vel, si pateris, oro, ut homines miseros, et fortuna, quam vitare nemo potest, magis, quam culpa, calamitosos, conserves incolumes: velisque per te me hoc muneris quum ipsis amicis hominibus, tum municipio Caleno, quocum mihi magna necessitudo est, tum Leptae, quem omnibus antepono, dare. 4. Quod dicturus sum, puto equidem non valde ad rem pertinere, sed tamen nihil obest dicere. Res familiaris alteri eorum valde exigua est, alteri vix equestris. Quapropter quando his Caesar vitam sua liberalitate concessit, nec est, quod iis praeterea magno opere possit adimi: reditum, si me tantum amas, quantum certe amas, hominibus confice. In quo nihil est praeter viam longam: quam idcirco non fugiunt, ut et vivant cum suis et moriantur domi. Quod ut enitare contendasque, vel potius ut perficias: posse enim te, mihi persuasi: vehementer te etiam atque etiam rogo.

XIV. ARG. Dolabellam laudat, quod columnam, quasi aram mortuo Caesari, ut deo, erectam, everterit, et in eos, qui contra libertatem tumultuabantur, animadverterit.

(In Pompeiano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO DOLABELLAE CONSULI S.

1. Etsi contentus eram, mi Dolabella, tua gloria, satisque ex ea magnam laetitiam voluptatemque capiebam: tamen non possum non confiteri, cumulari me maximo gaudio, quod vulgo hominum opinio socium me ascribat tuis laudibus. Neminem conveni, (convenio autem quotidie plurimos: sunt enim permulti optimi viri, qui valetudinis caussa in haec loca

veniant praeterea ex municipiis frequentes necessarii mei; quin omnes, quum te summis laudibus ad caelum extulerunt, mihi continuo maximas gratias agant. Negant enim se dubitare, quin tu, meis praeceptis et consiliis obtemperans, praestantissimum te civem et singularem consulem praebeas. 2. Quibus ego, quamquam verissime possum respondere, te, quae facias, tuo iudicio et tua sponte facere, nec cuiusquam egere consilio: tamen neque plane assentior, ne imminuam tuam laudem, si omnis a meis consiliis profecta videatur, neque valde nego. Sum enim avidior etiam, quam satis est, gloriae. Et tamen non alienum est dignitate tua, quod ipsi Agamemnoni, regum regi, fuit honestum, habere aliquem in consiliis capiundis Nestorem; mihi vero gloriosum, te iuvenem consulem florere laudibus, quasi alumnum disciplinae meae. 3. L. quidem Caesar, quum ad eum aegrotum Neapolim venissem, quamquam erat oppressus totius corporis doloribus, tamen ante, quam me plane salutavit, O mi Cicero, inquit, gratulor tibi, quum tantum vales apud Dolabellam, quantum si ego apud sororis filium valerem, iam salvi esse possemus. Dolabellae vero tuo et gratulor et gratias ago; quem quidem post te consulem solum possumus vere consulem dicere. Deinde multa de facto ac de re gesta; tum nihil magnificentius, nihil praeclarius actum umquam, nihil reipublicae salutarius. Atque haec una vox omnium est. 4. A te autem peto, ut me hanc quasi falsam hereditatem alienae gloriae sinas cernere, meque aliqua ex parte in societatem tuarum laudum venire patiare. Quamquam, mi Dolabella, haec enim iocatus sum, libentius omnes meas, si modo sunt aliquae meae, laudes ad te transfuderim, quam aliquam partem exhauserim ex tuis. Nam quum te semper tantum dilexerim, quantum tu intelligere potuisti, tum his tuis factis sic incensus sum, ut nihil umquam in amore fuerit ardentius. Nihil est enim, mihi crede, virtute formosius, nihil pulchrius, nihil amabilius. 5. Semper amavi, ut scis, M. Brutum propter eius summum ingenium, suavissimos mores, singularem probitatem atque constantiam. Tamen Idib. Martiis tantum accessit ad amorem, ut mirarer, locum fuisse augendi in eo, quod mihi iampridem cumulatum etiam videbatur. Quis erat, qui putaret, ad eum amorem, quem erga te habebam, posse aliquid accedere? Tantum accessit, ut mihi nunc denique amare videar, antea dilexisse. 6. Quare quid est, quod ego te horter, ut dignitati et gloriae servias? proponam tibi claros viros? quod facere solent qui hortantur. Neminem habeo clariorem, quam te ipsum. Te imitere oportet: tecum ipse certes. Ne licet quidem tibi iam, tantis rebus gestis non tui similem esse. 7. Quod quum ita sit, hortatio non est necessaria; gratulatione magis utendum est. Contigit enim tibi, quod haud scio an nemini, ut summa severitas animadversionis non modo non invidiosa, sed etiam popularis esset, et quum bonis omnibus, tum infimo cuique gratissima. Hoc si tibi fortuna quadam contigisset, gratularer felicitati tuae: sed contigit magnitudine quum animi, tum etiam ingenii atque consilii. Legi enim concionem tuam. Nihil illa sapientius. Ita pedetentim et gradatim tum accessus a te ad caussam facti, tum recessus, ut res ipsa maturitatem tibi animadvertendi omnium concessu daret. 8. Liberasti igitur et Urbem periculo, et civitatem metu: neque solum ad tempus maximam utilitatem attulisti, sed etiam ad exemplum. Quo facto intelligere debes, in te positam esse rempublicam tibique non modo tuendos, sed etiam ornandos esse illos viros, a quibus initium libertatis profectum est. Sed his de rebus coram plura propediem, ut spero. Tu quando rempublicam nosque conservas, fac ut diligentissime te ipsum, mi Dolabella, custodias.

XV. ARG. Duabus epistolis respondet, priori de valetudine et Paeti in se amore, alteri, nihil referre, utrum Neapoli sit, an Romae, ubi unus sit dominus.

(Romae, [illegible])

CICERO PAETO S.

1. Duabus tuis epistolis respondebo: uni, quam quatriduo ante acceperam a Zetho: alteri, quam attulerat Phileros tabellarius. Ex prioribus tuis litteris intellexi, pergratam tibi esse curam meam valetudinis tuae, quam tibi perspectam esse gaudeo. Sed, mihi crede, non perinde, ut est reapse, ex litteris perspicere potuisti. Nam quum a satis multis (non enim possum aliter dicere) et coli me videam et diligi: nemo est illorum omnium mihi te iucundior. Nam quod me amas, quod id et iampridem et constanter facis: est id quidem magnum, atque haud scio an maximum, sed tibi commune cum multis; quod tu ipse tam amandus es, tamque dulcis tamque in omni genere iucundus, id est proprie tuum. 2. Accedunt non Attici, sed salsiores, quam illi Atticorum, Romani veteres atque urbani sales. Ego autem (existimes licet, quod lubet,) mirifice capior facetiis, maxime nostratibus, praesertim quum eas videam primum oblitas Latio, tum, quum in urbem nostram est infusa peregrinitas, nunc vero etiam braccatis et Transalpinis nationibus, ut nullum veteris leporis vestigium appareat. Itaque, te quum video, omnes mihi Granios, omnes Lucilios, vere ut dicam, Crassos quoque et Laelios videre videor. Moriar, si praeter te quemquam reliquum habeo, in quo possim imaginem antiquae et vernaculae festivitatis agnoscere. Ad hos lepores quum amor erga me tantus accedat, miraris me tanta perturbatione valetudinis tuae, tam graviter exanimatum fuisse? 3. Quod autem altera epistola purgas te non dissuasorem mihi emptionis Neapolitanae fuisse, sed auctorem moderationis urbanae: neque ego aliter accepi: intellexi tamen idem, quod his intelligo litteris non existimasse te, mihi licere, id quod ego arbitrabar, res has non omnino quidem, sed magnam partem relinquere. Catulum mihi narras et illa tempora. Quid simile? Ne mî quidem ipsi tunc placebat diutius abesse ab reipublicae custodia. Sedebamus enim in puppi et clavum tenebamus; nunc autem vix est in sentina locus. 4. An minus multa senatus consulta futura putas, si ego sim Neapoli? Romae quum sum et urgeo forum, senatus consulta scribuntur apud amatorem tuum, familiarem meum. Et quidem quum in mentem venit, ponor ad scribendum*: et ante audio senatus consultum in Armeniam et Syriam esse perlatum, quod in meam sententiam factum esse dicatur, quam omnino mentionem ullam de ea re esse factam. Atque hoc nolim me iocari putes: nam mihi scito iam a regibus ultimis allatas esse litteras, quibus mihi gratias agant, quod se mea sententia reges appellaverim: quos ego non modo reges appellatos, sed omnino natos nesciebam. 5. Quid ergo est? Tamen, quamdiu hic erit noster hic praefectus moribus, parebo auctoritati tuae: quum vero aberit, ad fungos me tuos conferam. Domum si habebo, in denos dies, singulos sumptuariae legis dies conferam. Sin autem minus

invenero, quod placeat, decrevi habitare apud te: scio enim me nihil tibi gratius facere posse. Domum Sullanam desperabam iam, ut tibi proxime scripsi: sed tamen non abieci. Tu velim, ut scribis, cum fabris eam perspicias. Si enim nihil est in parietibus aut in tecto vitii, cetera mihi probabuntur.

XVI. ARG. Cicero se omni modo studuisse scribit et Caesarianos sibi conciliare et suis satisfacere officiis. Respondet etiam ad Paeti iocos. (In Tusculano, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO PAPIRIO PAETO S.

1. Delectarunt me tuae litterae, in quibus primum amavi amorem tuum, qui te ad scribendum incitavit verentem, ne Silius suo nuntio aliquid mihi sollicitudinis attulisset: de quo et tu mihi antea scripseras, bis quidem eodem exemplo, facile ut intelligerem te esse commotum; et ego tibi accurate rescripseram, ut quoquo modo in tali re atque tempore aut liberarem te ista cura aut certe levarem. 2. Sed quoniam proximis quoque litteris ostendis, quantae tibi curae sit ea res; sic, mi Paete, habeto: quidquid arte fieri potuerit, (non enim iam satis est consilio pugnare: artificium quoddam excogitandum est:) sed tamen quidquid elaborari aut effici potuerit ad istorum benevolentiam conciliandam et colligendam, summo studio me consecutum esse: nec frustra, ut arbitror. Sic enim color, sic observor ab omnibus iis, qui a Caesare diliguntur, ut ab iis me amari putem. Nam etsi non facile diiudicatur amor verus et fictus, nisi aliquod incidat eiusmodi tempus, ut, quasi aurum igni, sic benevolentia fidelis periculo aliquo perspici possit; cetera sunt signa communia: sed ego uno utor argumento, quamobrem me ex animo vereque arbitrer diligi, quia et nostra fortuna ea est et illorum, ut simulandi caussa non sit. 3. De illo autem, quem penes est omnis potestas, nihil video, quod timeam: nisi quod omnia sunt incerta, quum a iure discessum est: nec praestari quidquam potest, quale futurum sit, quod positum est in alterius voluntate, ne dicam libidine. Sed tamen eius ipsius nulla re a me offensus est animus. Est enim adhibita in ea re ipsa summa a nobis moderatio. Ut enim olim arbitrabar, esse meum libere loqui, cuius opera esset in civitate libertas: sic, ea nunc amissa, nihil loqui, quod offendat aut illius aut eorum, qui ab illo diliguntur, voluntatem. Effugere autem si vellem nonnullorum acute aut facete dictorum offensionem, fama ingenii mihi esset abiicienda: quod si possem, non recusarem. 4. Sed tamen ipse Caesar habet peracre iudicium; et, ut Servius, frater tuus, quem litteratissimum fuisse iudico, facile diceret, *hic versus Plauti non est, hic est*, quod tritas aures haberet notandis generibus poetarum et consuetudine legendi: sic audio Caesarem, quum volumina iam confecerit *ἀποφϑεγμάτων*, si quod afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, reiicere solere; quod eo nunc magis facit, quia vivunt mecum fere quotidie illius familiares. Incidunt autem in sermone vario multa, quae fortasse, illis quum dixi, nec illitterata nec insulsa esse videantur. Haec ad illum cum reliquis actis perferuntur: ita enim ipse mandavit. Sic fit, ut, si quid praeterea de me audiat, non audiendum putet. Quamobrem Oenomao tuo nihil utor: etsi posuisti loco versus Accianos. 5. Sed quae est invidia? aut quid mihi nunc invideri potest? Verum fac esse omnia. Sic video philosophis placuisse iis, qui mihi soli videntur vim virtutis tenere, nihil esse sapientis praestare, nisi culpam; qua mihi videor dupliciter carere: et quod ea senserim, quae rectissima fuerunt, et quia, quum viderem praesidii non satis esse ad ea obtinenda, viribus certandum cum valentioribus non putarim. Ergo in officio boni civis certe non sum reprehendendus. Reliquum est, ne quid stulte, ne quid temere dicam aut faciam contra potentes: id quoque puto esse sapientis. Cetera vero, quid quisque me dixisse dicat, aut quomodo ille accipiat aut qua fide mecum vivant ii, qui me assidue colunt et observant, praestare non possum. 6. Ita fit, ut et consiliorum superiorum conscientia et praesentis temporis moderatione me consoler, et illam Accii similitudinem non [modo] iam ad invidiam, sed ad fortunam transferam, quam existimo levem et imbecillam ab animo firmo et gravi tamquam fluctum a saxo frangi oportere. Etenim quum plena sint monumenta Graecorum, quemadmodum sapientissimi viri regna tulerint vel Athenis vel Syracusis; quum, servientibus suis civitatibus, fuerint ipsi quodammodo liberi: ego me non putem tueri meum statum sic posse, ut neque offendam animum cuiusquam, nec frangam dignitatem meam? 7. Nunc venio ad iocationes tuas, quoniam tu secundum Oenomaum Accii, non, ut olim solebat, Atellanam*, sed, ut nunc fit, mimum introduxisti. Quem tu mihi pompilum, quem thynnarium* narras? quam tyrotarichi patinam? Facilitate mea ista ferebantur antea: nunc mutata res est. Hirtium ego et Dolabellam dicendi discipulos habeo, caenandi magistros. Puto enim, te audisse, si forte ad vos omnia perferuntur, [illos apud me declamitare,] me apud eos caenitare. Tu autem, quod mihi bonam copiam eiures, nihil est; tum enim, quum rem habebas, quaesticulis te faciebam attentiorem: nunc, quum tam aequo animo bona perdas, non eo sis consilio, ut, quum me hospitio recipias, aestimationem te aliquam putes accipere; etiam haec levior est plaga ab amico, quam a debitore. 8. Nec tamen eas caenas quaero, ut magnae reliquiae fiant: quod erit, magnificum sit et lautum. Memini te mihi Phameae caenam narrare. Temperius fiat, cetera eodem modo. Quod si perseveras me ad matris tuae caenam revocare, feram id quoque. Volo enim videre animum, qui mihi audeat ista, quae scribis, apponere, aut etiam polypum Miniani Iovis similem. Mihi crede, non audebis. Ante meum adventum fama ad te de mea nova lautitia veniet: eam extimesces. Neque est, quod in promulside spei ponas aliquid; quam totam sustuli. Solebam enim antea debilitari oleis et lucanicis tuis. 9. Sed quid haec loquimur? Liceat modo isto venire. Tu vero (volo enim abstergere animi tui metum) ad tyrotarichum antiquum redi. Ego tibi unum sumptum afferam, quod balneum calfacias oportebit: cetera more nostro; superiora illa lusimus. 10. De villa Seliciana et curasti diligenter et scripsisti facetissime. Itaque puto me praetermissurum. Salis enim satis est, sannionum parum. Vale.

XVII. ARG. Paeto verenti, ne sui quoque agri a Caesare militibus dividerentur, Cicero, se non satis nosse periculum, respondet. [illegible]

CICERO L. PAPIRIO PAETO S.

1. Non tu homo ridiculus es, qui, quum Balbus noster apud te fuerit, ex me quaeras, quid de istis municipiis et agris futurum putem? quasi aut ego quidquam sciam, quod iste nesciat: aut, si quid aliquando scio, non ex isto soleam scire. Immo vero, si me amas, tu fac, ut sciam, quid de nobis futurum sit: habuisti enim in tua potestate, ex quo vel ex sobrio, vel

certe ex libro scire posses. Sed ego ista, mi Paete, non quaero: primum quia de lucro prope iam quadriennium vivimus, si aut hoc lucrum est, aut haec vita, superstitem reipublicae vivere: deinde, quod scire quoque mihi videor, quid futurum sit. Fiet enim quodcumque volent, qui valebunt; valebunt autem semper arma. Satis igitur nobis esse debet, quidquid conceditur. Hoc si qui pati non potuit, mori debuit. 2. Veientem quidem agrum et Capenatem metiuntur. Hoc non longe abest a Tusculano. Nihil tamen timeo: fruor, dum licet: opto, ut semper liceat. Si id minus contigerit: tamen, quando ego, vir fortis idemque philosophus, vivere pulcherrimum duxi, non possum eum non diligere, cuius beneficio id consecutus sum. Qui si cupiat esse rempublicam, qualem fortasse et ille vult, et omnes optare debemus: quid faciat tamen, non habet: ita se cum multis colligavit. 3. Sed longius progredior: scribo enim ad te. Hoc tamen scito, non modo me, qui consiliis non intersum, sed ne ipsum quidem principem scire, quid futurum sit. Nos enim illi servimus, ipse temporibus. Ita nec ille, quid tempora postulatura sint, nec nos, quid ille cogitet, scire possumus. Haec tibi antea non rescripsi: non quo cessator esse solerem, praesertim in litteris: sed quum explorati nihil haberem, nec tibi sollicitudinem ex dubitatione mea, nec spem ex affirmatione afferre volui. Illud tamen ascribam, quod est verissimum, me his temporibus adhuc de isto periculo nihil audisse. Tu tamen pro tua sapientia debebis optare optima, cogitare difficillima, ferre, quaecumque erunt.

XVIII. ARG. Exponit, cur alios declamando exercere coeperit. Iocatur de caenarum apparatu.

(In Tusculano, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO S. D. L. PAPIRIO PAETO.

1. Quum essem otiosus in Tusculano, propterea quod discipulos obviam miseram, ut iidem me quam maxime conciliarent familiari suo; accepi tuas litteras, plenissimas suavitatis: ex quibus intellexi probari tibi meum consilium, quod, ut Dionysius tyrannus, quum Syracusis expulsus esset, Corinthi dicitur ludum aperuisse, sic ego, sublatis iudiciis, amisso regno forensi, ludum quasi habere coeperim. 2. Quid quaeris? me quoque delectat consilium: multa enim consequor: primum, id quod maxime nunc opus est, munio me ad haec tempora. Id cuiusmodi sit, nescio: tantum video, nullius adhuc consilia me huic anteponere: nisi forte mori melius fuit: in lectulo, fateor: sed non accidit. In acie non fui. Ceteri quidem, Pompeius, Lentulus tuus, Scipio, Afranius, foede perierunt. At Cato praeclare. Iam istuc quidem, quum volemus, licebit: demus modo operam, ne tam necesse nobis sit, quam illi fuit; id quod agimus. Ergo hoc primum. 3. Sequitur illud: ipse melior fio: primum valetudine, quam, intermissis exercitationibus, amiseram: deinde ipsa illa, si qua fuit in me, facultas orationis, nisi me ad has exercitationes retulissem, exaruisset. Extremum illud est, quod tu nescio an primum putes. Plures iam pavones confeci, quam tu pullos columbinos. Tu istic te Atheriano iure delectato, ego me hic Hirtiano. Veni igitur, si vir es, et disce iam *προλεγομένας*, quas quaeris: etsi sus Minervam. 4. Sed quando, ut video, aestimationes tuas vendere non potes neque ollam denariorum implere, Romam tibi remigrandum est. Satius est hic cruditate, quam istic fame. Video te bona perdidisse: spero idem istuc * familiares tuos. Actum igitur de te est, nisi provides. Potes mulo isto, quem tibi reliquum dicis esse, quoniam cantherium comedisti, Romam pervehi. Sella tibi erit in ludo, tamquam hypodidascalo proxima: eam pulvinus sequetur.

XIX. ARG. Paetum per iocos arguit Balbi continentiam sibi commendasse. (Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

CICERO S. D. L. PAPIRIO PAETO.

1. Tamen a malitia non discedis. Tenuiculo apparatu significas Balbum fuisse contentum. Hoc videris dicere, quum reges tam sint continentes, multo magis consulares esse oportere. Nescis me ab illo omnia expiscatum: recta eum * a porta domum meam venisse? neque hoc admiror, quod non suam potius; sed illud, quod non ad suum *. Ego autem primis tribus verbis, Quid noster Paetus? At ille adiurans, Nusquam se umquam libentius. 2. Hoc si verbis assecutus es, aures ad te afferam non minus elegantes: sin autem obsonio, peto a te, ne pluris esse balbos, quam disertos putes. Me quotidie aliud ex alio impedit. Sed, si me expediero, ut in ista loca venire possim, non committam, ut te sero a me certiorem factum putes.

XX. ARG. Iocatur, se nunc, Epicureum factum, abiecta reip. cura, lautius, quam antea, excipiendum esse. Vitae suae rationes perscribit. (Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

CICERO PAETO.

1. Dupliciter delectatus sum tuis litteris, et quod ipse risi, et quod te intellexi iam posse ridere. Me autem a te, ut scurram velitem, malis oneratum esse non moleste tuli. Illud doleo, in ista loca venire me, ut constitueram, non potuisse. Habuisses enim non hospitem, sed contubernalem. At quem virum! non eum, quem tu es solitus promulside conficere. Integram famem ad ovum affero. Itaque usque ad assum vitulinum opera perducitur. Illa mea, quae solebas antea laudare, o hominem facilem! o hospitem non gravem! abierunt. Nunc omnem nostram de republica curam, cogitationem de dicenda in senatu sententia, commentationem caussarum abiecimus. In Epicuri nos adversarii nostri castra coniecimus: nec tamen ad hanc insolentiam, sed ad illam tuam lautitiam, veterem dico, quum in sumptum habebas. Etsi numquam plura praedia habuisti. 2. Proinde te para: cum homine et edaci tibi res est, et qui iam aliquid intelligat: *ὀψιμαθεῖς* autem homines scis quam insolentes sint. Dediscendae tibi sunt sportellae et artolagani tui. Nos iam artis tantum habemus, ut Verrium tuum et Camillum, qua munditia homines! qua elegantia! vocare saepius audeamus. Sed vide audaciam: etiam Hirtio coenam dedi sine pavone; tamen in ea caena coquus meus praeter ius fervens nihil potuit imitari. 3. Haec igitur est nunc vita nostra. Mane salutamus domi et bonos viros multos, sed tristes, et hos laetos victores: qui me quidem perofficiose et peramanter observant. Ubi salutatio defluxit, litteris me involvo, aut scribo aut lego. Veniunt etiam, qui me audiant quasi doctum hominem, quia paullo sum, quam ipsi, doctior. Inde corpori omne tempus datur. Patriam eluxi iam et gravius et diutius, quam ulla mater unicum filium. Sed cura, si me amas, ut valeas: ne ego, te iacente, bona tua comedim. Statui enim tibi ne aegroto quidem parcere.

XXI. ARG. Ridet Paetum Cicero, cuius ille et verborum fulmina imitari posse, et Papirios ullos plebeios fuisse negaverat. (Anno incerto.)

CICERO PAETO S.

1. Ain' tandem? insanire tibi videris, quod imitere verborum meorum, ut scribis, fulmina? Tum insanires, si consequi non posses: quum vero etiam vincas, me prius irrideas, quam te, oportet. Quare nihil tibi opus est illud a Trabea, sed potius ἀπότευγμα meum. Verumtamen quid tibi ego in epistolis videor? nonne plebeio sermone agere tecum? Nec enim semper eodem modo. Quid enim simile habet epistola aut iudicio aut concioni? Quin ipsa iudicia non solemus omnia tractare uno modo. Privatas caussas, et eas tenues, agimus subtilius, capitis aut famae scilicet ornatius: epistolas vero quotidianis verbis texere solemus. 2. Sed tamen, mi Paete, qui tibi venit in mentem negare, Papirium quemquam umquam, nisi plebeium fuisse? Fuerunt enim patricii minorum gentium, quorum princeps L. Papirius Mugillanus, qui censor cum L. Sempronio Atratino fuit, quum antea consul cum eodem fuisset, annis post Romam conditam CCCXII. Sed tum Papisii dicebamini. Post hunc XIII fuerunt sella curuli ante L. Papirium Crassum, qui primum Papisius est vocari desitus. Is dictator cum L. Papirio Cursore, magistro equitum, factus est, annis post Romam conditam CCCCXV, et quadriennio post consul cum C. Duillio. Hunc secutus est Cursor, homo valde honoratus; deinde L. Masso aedilicius; inde multi Massones; quorum quidem tu omnium patriciorum imagines habeas volo. 3. Deinde Carbones et Turdi insequuntur. Hi plebeii fuerunt; quos contemnas censeo. Nam praeter hunc C. Carbonem, quem Damasippus occidit, civis e republica Carbonum nemo fuit. Cognovimus Cn. Carbonem et eius fratrem scurram: quid his improbius? De hoc amico meo, Rubriae filio, nihil dico. Tres illi fratres fuere, P. M. C. Carbones. Publius Flacco accusante condemnatus; fugit Marcus ex Sicilia; Caius, accusante L. Crasso, cantharidas sumpsisse dicitur. Is et tribunus plebis seditiosus et P. Africano vim attulisse existimatus est. Hoc vero, qui Lilybaei a Pompeio nostro est interfectus, improbior nemo meo iudicio fuit. Iam pater eius, accusatus a M. Antonio, sutorio atramento absolutus putatur. Quare ad patres censeo revertare. Plebeii quam fuerint importuni, vides.

XXII. ARG. Paeto obscenum, quo in epistola usus erat, vocabulum exprobrat, damnata Stoicorum in loquendo licentia et laudata Platonis verecundia. (Anno incerto.)

CICERO PAETO.

1. Amo verecundiam vel potius libertatem loquendi. Atqui hoc Zenoni placuit, homini mehercule acuto: etsi Academiae nostrae cum eo magna rixa est. Sed, ut dico, placet Stoicis, suo quamque rem nomine appellare. Sic enim disserunt, nihil esse obscenum, nihil turpe dictu. Nam, si quod sit in obscenitate flagitium, id aut in re esse, aut in verbo: nihil esse tertium. In re non est. Itaque non modo in comoediis res ipsa narratur, ut ille in Demiurgo,

Modo forte —

nosti canticum: meministi Roscium.

— — ita me destituit nudum —

totus est sermo verbis tectus, re impudentior sed etiam in tragoediis. Quid est enim illud?

— — Quae mulier una

quid, inquam, est?

úsurpat duplex cubile?

Quid?

— — — Húius Ferei
híc cubile iníre est ausus.

Quid est?

Vírginem me quóndam invitam pér vim violat Iúpiter.

Bene: *violat*: atqui idem significat: sed alterum nemo tulisset. 2. Vides igitur, quum eadem res sit, quia verba non sint, nihil videri turpe. Ergo in re non est, multo minus in verbis. Si enim, quod verbo significatur, id turpe non est, verbum, quod significat, turpe esse non potest. *Anum* appellas alieno nomine: cur non suo potius? Si turpe est, ne alieno quidem; si non est, suo potius. *Caudam* antiqui *penem* vocabant: ex quo est propter similitudinem *penicillus*. At hodie *penis* est in obscenis. At vero Piso ille Frugi in Annalibus suis queritur *adolescentes peni deditos esse*. Quod tu in epistola appellas suo nomine, ille tectius *penem*. Sed quia multi, factum est tam obscenum, quam id verbum, quo tu usus es. Quid, quod vulgo dicitur, *Quum nos te voluimus convenire*, num obscenum est? Memini in senatu disertum consularem ita eloqui: *Hanc culpam maiorem, an illam dicam?* Potuit obscenius? Non, inquis. Non enim ita sensit. Non ergo in verbo est. Docui autem in re non esse: nusquam igitur est. 3. *Liberis dare operam*, quam honeste dicitur! Etiam patres rogant filios. Eius operae nomen non audent dicere. Socratem fidibus docuit nobilissimus fidicen. Is *Connus* vocitatus est. Num id obscenum putas? Quum loquimur terni, nihil flagitii dicimus: at quum *bini*, obscenum est. Graecis quidem, inquies. Nihil est ergo in verbo; quando et ego Graece scio, et tamen tibi dico, *bini*: idque tu facis, quasi ego Graece, non Latine dixerim. *Ruta* et *menta*, recte utrumque. Volo mentam pusillam ita appellare, ut *rutulam*: non licet. *Bella tectoriola*: dic ergo etiam pavimenta isto modo: non potes. Viden' igitur nihil esse, nisi ineptias: turpitudinem nec in verbo esse nec in re, itaque nusquam esse? 4. Igitur in verbis honestis obscena ponimus. Quid enim? non honestum verbum est *divisio?* At inest obscenum, cui respondet *intercapedo*. Num haec ergo obscena sunt? Nos autem ridicule, si dicimus, *ille patrem strangulavit*, honorem non praefamur; sin de Aurelia aliquid aut Lollia, honos praefandus est. Et quidem iam etiam non obscena verba pro obscenis sunt. *Batuit*, inquit, impudenter; *depsit* multo impudentius. Atqui neutrum est obscenum. Stultorum plena sunt omnia. *Testes*, verbum honestissimum in iudicio, alio loco non nimis. At honesti *colei Lanuvini: Cliternini* non honesti. Quid? ipsa res modo honesta, modo turpis? *Suppedit*, flagitium est. Iam erit nudus in balneo, non reprehendes. 5. Habes scholam Stoicam, ὁ σοφὸς εὐθυρρημονήσει. Quam multa ex uno verbo tuo? Te adversus me omnia audere gratum est. Ego servo et servabo, sic enim assuevi,) Platonis verecundiam. Itaque tectis verbis ea ad te scripsi, quae apertissimis agunt Stoici. Sed illi etiam crepitus aiunt aeque liberos ac ructus esse oportere. Honorem igitur Kalendis Mart. Tu me diliges et valebis.

XXIII. ARG. Ad Paetum se mox venturum nuntiat (In Cumano. C. Caesare III M. Lepido coss. 708.)

CICERO PAPIRIO PAETO.

Heri veni in Cumanum, cras ad te fortasse. Sed quum certum sciam, faciam te paullo ante certiorem. Etsi M. Caeparius, quum mihi in silva Gallinaria obviam venisset, quaesissemque, quid ageres, dixit te in lecto esse, quod ex pedibus laborares. Tuli scilicet moleste, ut debui; sed tamen constitui ad te venire, ut et viderem te et viserem et caenarem etiam. Non enim arbitror coquum etiam te arthriticum habere. Exspecta igitur hospitem quum minime edacem, tum inimicum caenis sumptuosis.

XXIV. ARG. Rufum sibi curae fore ostendit; ut Paetus ad amicos redeat, hortatur; nihil sibi rep. carius esse affirmat.

R[illegible], P[illegible] 711

CICERO PAETO.

1. Rufum istum, amicum tuum, de quo iterum iam ad me scribis, adiuvarem, quantum possem, etiamsi ab eo laesus essem, quum te tanto opere viderem eius caussa laborare: quum vero et ex tuis litteris, et ex illius ad me missis intelligam et iudicem magnae curae ei salutem meam fuisse; non possum ei non amicus esse, neque solum tua commendatione, quae apud me, ut debet, valet plurimum, sed etiam voluntate ac iudicio meo. Volo enim te scire, mi Paete, initium mihi suspicionis et cautionis et diligentiae fuisse litteras tuas; quibus litteris congruentes fuerunt aliae postea multorum. Nam et Aquini et Fabrateriae consilia sunt inita de me, quae te video inaudisse; et, quasi divinarent, quam his molestus essem futurus, nihil aliud egerunt, nisi me ut opprimerent. Quod ego non suspicans incautior fuissem, nisi a te admonitus essem. Quamobrem iste tuus amicus apud me non eget commendatione. Utinam ea fortuna reipublicae sit, ut ille me quam gratissimum possit cognoscere! Sed haec hactenus. 2. Te ad caenas itare desisse, moleste fero. Magna enim te delectatione et voluptate privasti. Deinde etiam vereor, licet enim verum dicere, ne nescio quid illud, quod solebas, dediscas et obliviscare caenulas facere. Nam si tum, quum habebas, quos imitarere, non multum proficiebas, quid nunc te facturum putem? Spurinna quidem, quum ei rem demonstrassem, et vitam tuam superiorem exposuissem, magnum periculum summae reipublicae demonstrabat, nisi ad superiorem consuetudinem tum, quum Favonius flaret, revertisses. Hoc tempore ferri posse, si forte tu frigus ferre non posses. 3. Sed, mehercule, mi Paete, extra iocum, moneo te, quod pertinere ad beate vivendum arbitror, ut cum viris bonis, iucundis, amantibus tui vivas. Nihil aptius vitae, nihil ad beate vivendum accommodatius. Nec id ad voluptatem refero, sed ad communitatem vitae atque victus, remissionemque animorum, quae maxime sermone efficitur familiari, qui est in conviviis dulcissimus, ut sapientius nostri, quam Graeci; illi *συμπόσια* aut *σύνδειπνα*, id est compotationes aut concaenationes: nos convivia, quod tum maxime simul vivitur. Vides, ut te philosophando revocare coner ad caenas? Cura, ut valeas. Id foris caenitando facillime consequere. 4. Sed cave, si me amas, existimes me, quod iocosius scribam, abiecisse curam reipublicae. Sic tibi, mi Paete, persuade, me dies et noctes nihil aliud agere, nihil curare, nisi ut mei cives salvi liberique sint. Nullum locum praetermitto monendi, agendi, providendi: hoc denique animo sum, ut, si in hac cura atque administratione vita mihi ponenda sit, praeclare actum mecum putem. Etiam atque etiam vale.

XXV. ARG. Cicero, Ciliciae pro cos., Paeti litteris de re militari exagitatis, M. Fadium commendat.

[illegible]

CICERO IMP. PAETO.

1. Summum me ducem litterae tuae reddidere. Plane nesciebam te tam peritum esse rei militaris. Pyrrhi te libros et Cineae video lectitasse. Itaque obtemperare cogito praeceptis tuis: hoc amplius, navicularum habere aliquid in ora maritima: contra equitem Parthum negant ullam armaturam meliorem inveniri posse. Sed quid ludimus? Nescis, quo cum imperatore tibi negotium sit. *Παιδείαν Κύρου*, quam contriveram legendo, totam in hoc imperio explicavi. 2. Sed iocabimur alias coram, ut spero, brevi tempore. Nunc ades ad imperandum vel ad parendum potius: sic enim antiqui loquebantur. Cum M. Fadio, quod scire te arbitror, mihi summus usus est; valdeque eum diligo, quum propter summam probitatem eius ac singularem modestiam, tum quod in his controversiis, quas habeo cum tuis combibonibus Epicureis, optima opera eius uti soleo. 3. Is quum ad me Laodiceam venisset, mecumque ego eum esse vellem, repente percussus est atrocissimis litteris, in quibus scriptum erat, fundum Herculanensem a Q. Fadio fratre proscriptum esse: qui fundus cum eo communis esset. Id M. Fadius pergraviter tulit existimavitque fratrem suum, hominem non sapientem, impulsu inimicorum suorum eo progressum esse. Nunc, si me amas, mi Paete, negotium totum suscipe, et molestia Fadium libera. Auctoritate tua nobis opus est, et consilio et etiam gratia. Noli pati litigare fratres et iudiciis turpibus conflictari. Matonem et Pollionem inimicos habet Fadius. Quid multa? non mehercule tam perscribere possum, quam mihi gratum feceris, si otiosum Fadium reddideris. Id ille in te positum esse putat mihique persuadet.

XXVI. ARG. Iocose describit Volumnii caenam, habitam accumbente Cytheride meretrice.

(Romae, Caesare dict.; [illegible])

CICERO S. D. PAETO.

1. Accubueram hora nona, quum ad te harum exemplum in codicillis exaravi. Dices, ubi? apud Volumnium Eutrapelum, et quidem supra me Atticus, infra Verrius, familiares tui. Miraris tam exhilaratam esse servitutem nostram? Quid ergo faciam? Te consulo, qui philosophum audis. Angar? excruciemne me? quid assequar? Deinde quem ad finem? Vivas, inquis, in litteris. An quidquam me aliud agere censes? aut possem vivere, nisi in litteris viverem? Sed est earum etiam, non satietas, sed quidam modus. A quibus quum discessi, etsi minimum mihi est in caena: (quod tu unum *ζήτημα* Dioni philosopho posuisti:) tamen quid potius faciam, priusquam me dormitum conferam, non reperio. 2. Audi reliqua. Infra Eutrapelum Cytheris accubuit. In eo igitur, inquis, convivio Cicero ille,

quem áspectabant, cúius ob os Graii óra obvertebánt sua?

Non, mehercule, suspicatus sum illam adfore. Sed tamen Aristippus quidem ille Socraticus non erubuit, quum esset obiectum, habere eum Laida: *Habeo*, inquit, *non habeor a Laide.* Graece hoc melius: tu, si

voles, interpretabere. Me vero nihil istorum, ne iuvenem quidem, movit umquam; ne nunc senem. Convivio delector; ibi loquor, quod in solum, ut dicitur, et gemitum in risus maximos transfero. 3. An tu id melius, qui etiam in philosophum irriseris? quum ille, si quis quid quaereret, dixisset, caenam te quaerere a mane dixeris. Ille baro te putabat quaesiturum, unum caelum esset, an innumerabilia. Quid ad te? At hercule caena non quid ad te, ibi praesertim. 4. Sic igitur vivitur; quotidie aliquid legitur aut scribitur: dein, ne amicis nihil tribuamus, epulamur una non modo non contra legem, si ulla nunc lex est, sed etiam intra legem, et quidem aliquanto. Quare nihil est, quod adventum nostrum extimescas. Non multi cibi hospitem accipies, multi ioci. [Vale.]

80.

LIBER DECIMUS.

I. ARG. Invehitur in Antonii potentiam, Planco, Transalpinae Galliae praesidi, remp. commendat et de Furnio benigne suscepto gratias agit. (Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO PLANCO.

1. Et abfui proficiscens in Graeciam: et, posteaquam de meo cursu reipublicae sum voce revocatus, numquam per M. Antonium quietus fui: cuius tanta est, non insolentia, (nam id quidem vulgare vitium est,) sed immanitas, non modo ut vocem, sed ne vultum quidem liberum possit ferre cuiusquam. Itaque mihi maximae curae est, non de mea quidem vita, cui satisfeci vel aetate vel factis vel (si quid etiam hoc ad rem pertinet) gloria; sed me patria sollicitat, in primisque, mi Plance, exspectatio consulatus tui: quae ita longa est, ut optandum sit, ut possimus ad id tempus reipublicae spiritum ducere. Quae potest enim spes esse in ea republica, in qua hominis impotentissimi atque intemperatissimi armis oppressa sunt omnia? et in qua nec senatus, nec populus vim habet ullam? nec leges ullae sunt, nec iudicia nec omnino simulacrum aliquod ac vestigium civitatis? 2. Sed quum acta omnia mitti ad te arbitrabar; nihil erat, quod singulis de rebus scriberem. Illud autem erat amoris mei, quem a tua pueritia susceptum non servavi solum, sed etiam auxi, monere te atque hortari, ut in rempublicam omni cogitatione curaque incumberes. Quae si ad tuum tempus perducitur, facilis gubernatio est: ut perducatur autem, magnae quum diligentiae est, tum etiam fortunae. 3. Sed et te aliquanto ante, ut spero, habebimus, et, praeterquam quod reipublicae consulere debemus, tamen tuae dignitati ita favemus, ut omne nostrum consilium, studium, officium, operam, laborem, diligentiam ad amplitudinem tuam conferamus. Ita facillime et reipublicae, quae mihi carissima est, et amicitiae nostrae, quam sanctissime nobis colendam puto, me intelligo satisfacturum. 4. Furnium nostrum tanti a te fieri, quantum ipsius humanitas et dignitas postulat, nec miror et gaudeo: teque hoc existimare volo, quidquid in eum iudicii officiique contuleris, id ita me accipere, ut in meipsum te putem contulisse.

II. ARG. Excusat, quod in senatum ad agendam Planci caussam non venerit. (Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO PLANCO S.

1. Meum studium honori tuo pro necessitudine nostra non defuisset, si aut tuto in senatum aut honeste venire potuissem. Sed nec sine periculo quisquam libere de republica sentiens versari potest in summa impunitate gladiorum, nec nostrae dignitatis videtur esse ibi sententiam de republica dicere, ubi me et melius et propius audiant armati, quam senatores. 2. Quapropter in privatis rebus nullum neque officium neque studium meum desiderabis; ne in publicis quidem, si quid erit, in quo me interesse necesse sit, umquam deero, ne cum periculo quidem meo, dignitati tuae. In iis autem rebus, quae nihilominus, ut ego absim, confici poterunt, peto a te, ut me rationem habere velis et salutis et dignitatis meae.

III. ARG. Cicero verens, ne, quod accidit, cum Antonio se Plancus coniungat, hunc laudat et ad rempublicam tuendam hortatur. (Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO S. D. PLANCO.

1. Quum ipsum Furnium per se vidi libentissime, tum hoc libentius, quod illum audiens te videbar audire. Nam et in re militari virtutem, et in administranda provincia iustitiam, et in omni genere prudentiam mihi tuam exposuit et praeterea mihi non ignotam in consuetudine et familiaritate suavitatem tuam adiunxit; praeterea summam erga se liberalitatem. Quae omnia mihi iucunda, hoc extremum etiam gratum fuit. 2. Ego, Plance, necessitudinem constitutam habui cum domo vestra ante aliquanto, quam tu natus es; amorem autem erga te ab ineunte pueritia tua; confirmata iam aetate, familiaritatem quum studio meo, tum iudicio tuo constitutam. His de caussis mirabiliter faveo dignitati tuae, quam mihi tecum statuo debere esse communem. Omnia summa consecutus es virtute duce, comite fortuna: eaque es adeptus adolescens, multis invidentibus, quos ingenio industriaque fregisti. Nunc me amantissimum tui, nemini concedentem, qui tibi vetustate necessitudinis potior possit esse, si audies, omnem tibi reliquae vitae dignitatem ex optimo reipublicae statu acquires. 3. Scis profecto, (nihil enim te fugere potuit,) fuisse quoddam tempus, quum homines existimarent te nimis servire temporibus: quod ego quoque existimarem, te si ea, quae patiebare, probare etiam arbitrarer. Sed quum intelligerem, quid sentires, te arbitrabar videre, quid posses. Nunc alia ratio est. Omnium rerum tuum iudicium est, idque liberum. Consul es designatus optima aetate, summa eloquentia, maxima orbitate reipublicae virorum talium. Incumbe, per deos immortales, in eam curam et cogitationem, quae tibi summam dignitatem et gloriam afferat. Unus autem est, hoc praesertim tempore per tot annos republica devexata, reipublicae bene gerendae cursus ad gloriam. 4. Haec amore magis impulsus scribenda ad te putavi, quam quo te arbitrarer monitis et praeceptis egere. Sciebam enim ex iisdem te haec haurire fontibus, ex quibus ipse hauseram. Quare modum faciam. Nunc tantum significandum putavi, ut potius amorem tibi ostenderem meum, quam ostentarem prudentiam. Interea, quae ad dignitatem tuam pertinere arbitrabor, studiose diligenterque curabo.

IV. ARG. Plancus ad epistolam superiorem respondens se in reipublicae potestate fore pollicetur.

(In Gallia Transalpina, Antonio, Dolabella coss. 710.)

PLANCUS CICERONI.

1. Gratissimae mihi tuae litterae fuerunt, quas ex Furnii sermone te scripsisse animadverti. Ego autem praeteriti temporis excusationem affero, quod te profectum audieram; nec multo ante redisse scivi, quam ex epistola tua cognovi. Nullum enim in te officium, ne minimum quidem, sine maxima culpa videor posse praeterire; in quo tuendo habeo caussas plurimas vel paternae necessitudinis, vel meae a pueritia observantiae vel tui erga me mutui amoris. 2. Quare, mi Cicero, quod mea tuaque patitur aetas, persuade tibi te unum esse, in quo ego colendo patriam mihi constituerim sanctitatem. Omnia igitur tua consilia mihi non magis prudentiae plena, quae summa est, videntur, quam fidelitatis, quam ego ex mea conscientia metior. Quare si aut aliter sentirem, certe admonitio tua me reprimere, aut si dubitarem, hortatio impellere posset, ut id sequerer, quod tu optimum putares. Nunc vero quid est, quod me in aliam partem trahere possit? Quaecumque in me bona sunt, aut fortunae beneficio tributa aut meo labore parta, etsi a te propter amorem carius sunt aestimata, tamen vel inimicissimi iudicio tanta sunt, ut praeter bonam famam nihil desiderare videantur. 3. Quare hoc unum tibi persuade, quantum viribus eniti, consilio providere, auctoritate movere potero, hoc omne reipublicae semper futurum. Non est ignotus mihi sensus tuus; neque, si facultas, optabilis mihi quidem, tui praesentis esset, umquam a tuis consiliis discreparem; nec nunc committam, ut ullum meum factum reprehendere iure possis. 4. Sum in exspectatione omnium rerum, quid in Gallia citeriore, quid in Urbe mense Ianuario geratur, ut sciam. Interim maximam hic sollicitudinem curamque sustineo, ne inter aliena vitia hae gentes nostra mala suam putent occasionem. Quod si proinde, ut ipse mereor, mihi successerit: certe et tibi, cui maxime cupio, et omnibus viris bonis satisfaciam. Fac valeas meque mutuo diligas.

V. ARG. Denuo Plancum ad tuendam rempublicam gloriae stimulis instigat. (Romae, Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO PLANCO S.

1. Binas a te accepi litteras eodem exemplo; quod ipsum argumento mihi fuit diligentiae tuae. Intellexi enim te laborare, ut ad me mihi exspectatissimae litterae perferrentur. Ex quibus cepi fructum duplicem mihique in comparatione difficilem ad iudicandum: amoremne erga me tuum, an animum in rempublicam pluris aestimandum putarem. Est omnino patriae caritas meo quidem iudicio maxima: sed amor voluntatisque coniunctio plus certe habet suavitatis. Itaque commemoratio tua paternae necessitudinis benevolentiaeque eius, quam erga me a pueritia contulisses, ceterarumque rerum, quae ad eam sententiam pertinebant, incredibilem mihi laetitiam attulerunt. 2. Rursus declaratio animi tui, quem haberes de republica, quemque habiturus esses, mihi erat iucundissima: eoque maior erat haec laetitia, quod ad illa superiora accedebat. Itaque te non hortor solum, mi Plance, sed plane etiam oro, quod feci his litteris, quibus tu humanissime respondisti, ut tota mente, omnique animi impetu in rempublicam incumbas. Nihil est, quod tibi maiori fructui gloriaeque esse possit: nec quidquam ex omnibus rebus humanis est praeclarius aut praestantius, quam de republica bene mereri. 3. Adhuc enim — patitur tua summa humanitas et sapientia me, quod sentiam, libere dicere — fortuna suffragante videris res maximas consecutus: quod quamquam sine virtute non potuisses, tamen ex maxima parte ea, quae es adeptus, fortunae temporibusque tribuuntur. His temporibus difficillimis reipublicae, quidquid subveneris, id erit totum et proprium tuum. Incredibile est omnium civium, latronibus exceptis, odium in Antonium: magna spes in te, et in tuo exercitu magna exspectatio. Cuius, per deos, gratiae gloriaeque cave tempus amittas. Sic moneo, ut filium: sic faveo, ut mihi: sic hortor, ut et pro patria et amicissimum.

VI. ARG. Plancum hortatur, ut seiungat se a societate malorum pacemque virtute potius, quam armis positis parari iam esse sibi persuadeat. (Romae, Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO PLANCO.

1. Quae locutus est Furnius noster de animo tuo in rempublicam, ea gratissima fuerunt senatui, populoque Romano probatissima; quae autem recitatae litterae sunt in senatu, nequaquam consentire cum Furnii oratione visae sunt. Pacis enim auctor eras, quum collega tuus, vir clarissimus, a foedissimis latronibus obsideretur; qui aut positis armis pacem petere debent aut, si pugnantes eam postulant, victoria pax, non pactione parienda est. Sed de pace litterae vel Lepidi vel tuae quam in partem acceptae sint, ex viro optimo, fratre tuo, et ex C. Furnio poteris cognoscere. 2. Me autem impulit tui caritas, ut, quamquam nec tibi ipsi consilium deesset, et fratris, Furniique benevolentia fidelisque prudentia tibi praesto esset futura, vellem tamen meae quoque auctoritatis pro plurimis nostris necessitudinibus praeceptum ad te aliquod pervenire. Crede igitur mihi, Plance, omnes, quos adhuc gradus dignitatis consecutus sis, (es autem adeptus amplissimos,) eos honorum vocabula habituros, non dignitatis insignia, nisi te cum libertate populi Romani, et cum senatus auctoritate coniunxeris. Seiunge te, quaeso, aliquando ab iis, cum quibus te non tuum iudicium, sed temporum vincla coniunxerunt. 3. Complures in perturbatione reipublicae consules dicti, quorum nemo consularis habitus, nisi qui animo exstitit in rempublicam consulari. Talem igitur te esse oportet, qui primum te ab impiorum civium tui dissimillimorum societate seiungas: deinde et senatui bonisque omnibus auctorem, principem, ducem praebeas: postremo, ut pacem esse iudices non in armis positis, sed in abiecto armorum et servitutis metu. Haec si et ages et senties, tum eris non modo consul et consularis, sed magnus etiam et consul et consularis. Sin aliter, tua in istis amplissimis nominibus honorum non modo dignitas nulla erit, sed erit summa deformitas. Haec impulsus benevolentia scripsi paullo severius; quae tu [in] experiendo ea ratione, quae te digna est, vera esse cognosces. D. XIII. Kal. Aprilis.

VII. ARG. Caussam brevitatis indicat, et studii in remp. sui serius patefacti suamque dignitatem commendat.

(In Hispania, Pansa, Hirtio coss. 711.)

PLANCUS CICERONI.

1. Plura tibi de meis consiliis scriberem rationemque omnium rerum redderem verbosius, quo magis iudicares, omnia me reipublicae praestitisse, quae

et tua exhortatione excepi et mea affirmatione tibi recepi: (non minus enim a te probari, quam diligi semper volui: nec te magis in culpa defensorem mihi paravi, quam praedicatorem meritorum meorum esse volui:) sed breviorem me duae res faciunt; una, quod publicis litteris omnia sum persecutus: altera, quod M. Varisidium, equitem Romanum, familiarem meum, ipsum ad te transire iussi, ex quo omnia cognoscere posses. 2. Non, medius fidius, mediocri dolore afficiebar, quum alii occupare possessionem laudis viderentur: sed usque mihi temperavi, dum perducerem eo rem, ut dignum aliquid et consulatu meo et vestra exspectatione efficerem. Quod spero, si me fortuna non fefellerit, me consecuturum: ut maximo praesidio reipublicae nos fuisse, et nunc sentiant homines et in posterum memoria teneant. A te peto, ut dignitati meae suffrageris et, quarum rerum spe ad laudem me vocasti, harum fructu in reliquum facias alacriorem. Non minus posse te, quam velle, exploratum mihi est. Fac valeas meque mutuo diligas.

VIII. ARG. Exponit, cur se sero libertatis defensorem profiteatur, et de exercitu et de provinciae statu significat.

(In Hispania, Pansa, Hirtio coss. 711.)

PLANCUS IMP. COS. DES. S. D. COSS. PR. TRIB. PLEB. SEN. POP. PL. Q. R.

1. Si cui forte videor diutius et hominum exspectationem, et spem reipublicae de mea voluntate tenuisse suspensam: huic prius excusandum me esse arbitror, quam de insequenti officio quidquam ulli pollicendum. Non enim praeteritam culpam videri volo redemisse, sed optimae mentis cogitata iampridem maturo tempore enuntiare. 2. Non me praeteribat, in tanta sollicitudine hominum et tam perturbato statu civitatis fructuosissimam esse professionem bonae voluntatis magnosque honores ex ea re complures consecutos videbam. Sed quum in eum casum me fortuna demisisset, ut aut celeriter pollicendo magna mihi ipse ad proficiendum impedimenta opponerem, aut, si in eo mihi temperavissem, maiores occasiones ad opitulandum haberem: expeditius iter communis salutis, quam meae laudis esse volui. Nam quis in ea fortuna, quae mea est, et ab ea vita, quam in me cognitam hominibus arbitror, et cum ea spe, quam in manibus habeo, aut sordidum quidquam pati aut perniciosum concupiscere potest? 3. Sed aliquantum nobis temporis et magni labores et multae impensae opus fuerunt, ut, quae reipublicae bonisque omnibus polliceremur, exitu praestaremus, neque ad auxilium patriae nudi cum bona voluntate, sed cum facultatibus accederemus. Confirmandus erat exercitus nobis, magnis saepe praemiis sollicitatus, ut ab republica potius moderata, quam ab uno infinita speraret; confirmandae complures civitates, quae superiore anno largitionibus concessionibusque praemiorum erant obligatae, ut et illa vana putarent et eadem a melioribus auctoribus petenda existimarent; alliciendae etiam voluntates reliquorum, qui finitimis provinciis exercitibusque praefuerunt: ut potius cum pluribus societatem defendendae libertatis iniremus, quam cum paucioribus funestam orbi terrarum victoriam partiremur. 4. Muniendi vero nosmetipsi fuimus aucto exercitu auxiliisque multiplicatis, ut, quum praeferremus sensus aperte, tum etiam invitis quibusdam sciri, quid defensuri essemus, non esset periculosum. Ita numquam diffitebor multa me, ut ad effectum horum consiliorum pervenirem, et simulasse invitum et dissimulasse cum dolore, quod, praematura denuntiatio boni civis imparati quam periculosa esset, ex casu collegae videbam. 5. Quo nomine etiam C. Furnio legato, viro forti atque strenuo, plura etiam verbo, quam scriptura, mandata dedimus: ut et tectius ad vos perferrentur, et nos essemus tutiores; quibusque rebus et communem salutem muniri et nos armari conveniret, praecepimus. Ex quo intelligi potest, curam reipublicae summe defendundae iampridem apud nos excubare. 6. Nunc, quum deûm benignitate ab omni re sumus paratiores, non solum bene sperare de nobis homines, sed explorate iudicare volumus. Legiones habeo v sub signis, et sua fide virtuteque reipublicae coniunctissimas et nostra liberalitate nobis obsequentes; provinciam omnium civitatum consensu paratissimam et summa contentione ad officia certantem; equitatus auxiliorumque tantas copias, quantas hae gentes ad defendendam suam salutem libertatemque conficere possunt. Ipse ita sum animo paratus, vel provinciam tueri, vel ire, quo respublica vocet, vel tradere exercitum, auxilia provinciamque, ut vel omnem impetum belli in me convertere non recusem, si modo meo casu aut confirmare patriae salutem aut periculum possim morari. 7. Haec si iam expeditis omnibus rebus tranquilloque statu civitatis polliceor, in damno meae laudis reipublicae commodo laetabor, sin ad societatem integerrimorum et maximorum periculorum accedam, consilia mea aequis iudicibus ab obtrectatione invidorum defendenda commendo. Mihi quidem ipsi fructus meritorum meorum in reipublicae incolumitate satis magnus est paratus. Eos vero, qui, meam auctoritatem et multo magis vestram fidem secuti, nec ulla spe decipi nec ullo metu terreri potuerunt, ut commendatos vobis habeatis, petendum videtur.

IX. ARG. Suum reip. studium prae se fert: dignitatem suam commendat; quid egerit et acturus sit, exponit: exercitum laudat. (In Gallia Narbonensi, Antonio, Dolabella coss. 710.)

PLANCUS CICERONI S.

1. Nihil me tibi temere aut te ceteris de me frustra recepisse laetor. Certe hoc maius habes testimonium amoris mei, quo maturius tibi, quam ceteris, consilia mea volui esse nota. In dies vero meritorum meorum fieri accessiones, praevidere te spero: cogniturum magis recipio. 2. Quod ad me attinet, mi Cicero, (ita ab imminentibus malis respublica me adiuvante liberetur,) sic honores praemiaque vestra suspicio, conferenda certe cum immortalitate, ut sine his nihil de meo studio perseverantiaque sim remissurus. Nisi in multitudine optimorum civium impetus animi mei fuerit singularis et opera praecipua, nihil ad meam dignitatem accedere volo suffragatione vestra. 3. Concupisco autem nihil mihi, (contra quod ipse pugno;) sed et temporis, et rei te moderatorem facile patior esse. Nihil aut sero aut exigue a patria civi tributum potest videri. Exercitum a. d. sextum Kal. Maias Rhodanum traieci magnis itineribus. Vienna equites mille via breviore praemisi. Ipse, si ab Lepido non impediar, celeritate satisfaciam; si autem itineri meo se opposuerit, ad tempus consilium capiam. Copias adduco et numero et genere et fidelitate firmissimas. Te, ut diligas me, si mutuo te facturum scis, rogo. Vale.

X. ARG. Plancum, laudata eius voluntate iuvandae reipublicae, praemia ab senatu sperare, suam operam exspectare et in tuenda republica perstare iubet.

(Romae, Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO PLANCO.

1. Etsi satis ex Furnio nostro cognoram, quae tua voluntas, quod consilium de republica esset: tamen, tuis litteris lectis, liquidius de toto sensu tuo iudicavi. Quamobrem quamquam in uno praelio omnis fortuna reipublicae disceptat; (quod quidem, quum haec legeres, iam decretum arbitrabar fore:) tamen ipsa fama, quae de tua voluntate percrebruit, magnam es laudem consecutus. Itaque si consulem Romae habuissemus, declaratum esset ab senatu cum tuis magnis honoribus, quam gratus esset conatus et apparatus tuus. Cuius rei non modo non praeteriit tempus, sed ne maturum quidem etiam nunc, meo quidem iudicio, fuit. Is enim denique honos mihi videri solet, qui non propter spem futuri beneficii, sed propter magna merita claris viris defertur et datur. 2. Quare, sit modo aliqua respublica, in qua honos elucere possit, omnibus, mihi crede, amplissimis honoribus abundabis. Is autem, qui vere appellari potest honos, non invitamentum ad tempus, sed perpetuae virtutis est praemium. Quamobrem, mi Plance, incumbe toto pectore ad laudem; subveni patriae; opitulare collegae; omnium gentium consensum et incredibilem conspirationem adiuva. Me tuorum consiliorum adiutorem, dignitatis fautorem, omnibus in rebus tibi amicissimum fidelissimumque cognosces. Ad eas enim caussas, quibus inter nos amore sumus, officiis, vetustate coniuncti, patriae caritas accessit: eaque effecit, ut tuam vitam anteferrem meae. III. Kalendas Aprilis.

XI. ARG. Gratias agit benevolentiae Ciceronis, et suum in remp. studium pollicetur.

(In Allobrogibus, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

PLANCUS CICERONI.

1. Immortales ago tibi gratias agamque, dum vivam; nam relaturum me, affirmare non possum. Tantis enim tuis officiis non videor mihi respondere posse; nisi forte, ut tu gravissime disertissimeque scripsisti, ita sensurus es, ut me referre gratiam putes, quum memoria tenebo. Si de filii tui dignitate esset actum, amabilius certe nihil facere potuisses. Primae tuae sententiae infinitis cum muneribus, posteriores ad tempus arbitriumque amicorum meorum compositae, oratio de me assidua et perpetua iurgia cum obtrectatoribus propter me notissima mihi sunt. Non mediocris adhibenda mihi est cura, ut reipublicae me civem dignum tuis laudibus praestem, in amicitia tua memorem atque gratum. Quod reliquum est, tuum munus tuere et me, si, quem esse voluisti, eum exitu rebusque cognoscis, defende ac suscipe. 2. Quum Rhodanum copias traiecissem, fratremque cum tribus millibus equitum praemisissem, ipse iter ad Mutinam dirigerem, in itinere de praelio facto, Brutoque et Mutina obsidione liberatis audivi. Animadverti, nullum alium receptum Antonium reliquiasque, quae cum eo essent, habere, nisi in his partibus: duasque ei spes esse propositas, unam Lepidi ipsius, alteram exercitus. Quod quaedam pars exercitus non minus furiosa est, quam qui cum Antonio fuerunt, equitatum revocavi; ipse in Allobrogibus constiti, ut proinde ad omnia paratus essem, ac res me moneret. Si nudus huc se Antonius conferet: facile mi videor per me sustinere posse, remque publicam ex vestra sententia administrare, quamvis ab exercitu Lepidi recipiatur. si vero copiarum aliquid secum adducet, et si decima legio veterana, quae nostra opera revocata cum reliquis est, ad eundem furorem redierit, tamen, ne quid detrimenti fiat, dabitur opera a me, idque me praestaturum spero, dum istinc copiae traiiciantur, coniunctaeque nobiscum facilius perditos opprimant. 3. Hoc tibi spondeo, mi Cicero, neque animum nec diligentiam mihi defuturam. Cupio mehercules nullam residuam sollicitudinem esse; sed si fuerit, nec animo, nec benevolentiae nec patientiae cuiusquam pro vobis cedam. Do quidem ego operam, ut etiam Lepidum ad huius rei societatem incitem, omniaque ei obsequia polliceor, si modo rempublicam respicere volet. Utor in hac re adiutoribus interpretibusque fratre meo, et Laterense et Furnio nostro. Non me impedient privatae offensiones, quo minus pro reipublicae salute etiam cum inimicissimo consentiam. Quod si nihil profecero, nihilominus maximo sum animo et maiore fortasse cum mea gloria vobis satisfaciam. Fac valeas, meque mutuo diligas.

XII. ARG. Gratas senatui Planci litteras fuisse, et quae eius gratia in senatu acta sint, significat et ad liberandam remp. hortatur.

(Romae, Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO PLANCO.

1. Etsi reipublicae caussa maxime gaudere debeo, tantum ei te praesidii, tantum opis attulisse extremis paene temporibus: tamen ita te victorem complectar, republica recuperata, ut magnam partem mihi laetitiae tua dignitas afferat, quam et esse iam, et futuram amplissimam intelligo. Cave enim putes, ullas umquam litteras gratiores, quam tuas, in senatu esse recitatas. Idque contigit quum meritorum tuorum in rempublicam eximia quadam magnitudine, tum verborum sententiarumque gravitate. Quod mihi quidem minime novum, qui et te nossem et tuarum litterarum ad me missarum promissa meminissem et haberem a Furnio nostro tua penitus consilia cognita. Sed senatui maiora visa sunt, quam erant exspectata: non quo umquam de tua voluntate dubitasset: sed nec, quantum facere posses, nec, quoad progredi velles, exploratum satis habebat. 2. Itaque quum a. d. VII. Idus Apriles mane mihi tuas litteras M. Varisidius reddidisset, easque legissem, incredibili gaudio sum elatus: quumque magna multitudo optimorum virorum et civium me domo deduceret, feci continuo omnes participes meae voluptatis. Interim ad me venit Munatius noster, ut consuerat: at ego ei litteras tuas: nihildum enim sciebat. Nam ad me primum Varisidius, idque sibi a te mandatum esse dicebat. Paullo post idem mihi Munatius eas litteras legendas dedit, quas ipsi miseras, et eas, quas publice. 3. Placuit nobis, ut statim ad Cornutum praetorem urbanum litteras deferremus: qui, quod consules aberant, consulare munus sustinebat more maiorum. Senatus est continuo convocatus frequensque convenit propter famam atque exspectationem tuarum litterarum. Recitatis litteris, oblata religio Cornuto est pullariorum admonitu, non satis diligenter eum auspiciis operam dedisse: idque a nostro collegio comprobatum est. Itaque res dilata est in posterum. Eo autem die magna mihi pro tua dignitate contentio cum Servilio: qui quum gratia effecisset, ut sua sententia prima

pronuntiaretur, frequens eum senatus reliquit et in alia omnia discessit: meaeque sententiae, quae secunda pronuntiata erat, quum frequenter assentiretur senatus, rogatu Servilii P. Titius intercessit. 4. Res in posterum dilata. Venit paratus Servilius, Iovi ipsi iniquus, cuius in templo res agebatur. Hunc quemadmodum fregerim, quantaque contentione Titium intercessorem abiecerim, ex aliorum te litteris malo cognoscere. Unum hoc ex meis: Senatus gravior, constantior, amicior tuis laudibus esse non potuit, quam tum fuit: nec vero tibi senatus amicior, quam cuncta civitas. Mirabiliter enim populus Romanus universus et omnium generum ordinumque consensus ad liberandam rempublicam conspiravit. 5. Perge igitur, ut agis, nomenque tuum commenda immortalitati: atque haec omnia, quae habent speciem gloriae, collecta inanibus splendoris insignibus, contemne, brevia, fugacia, caduca existima. Verum decus in virtute positum est, quae maxime illustratur magnis in rempublicam meritis. Eam facultatem habes maximam; quam quando complexus es, tene, perfice, ut ne minus respublica tibi, quam tu reipublicae debeas. Me tuae dignitatis non modo fautorem, sed etiam amplificatorem cognosces. Id quum reipublicae, quae mihi vita est mea carior, tum nostrae necessitudini debere me iudico. Atque in his curis, quas contuli ad dignitatem tuam, cepi magnam voluptatem, quod bene cognitam mihi T. Munatii prudentiam et fidem magis etiam perspexi in eius incredibili erga te benevolentia et diligentia. III. Idus Apriles.

XIII. ARG. Plancum de S. C. ex votis facto certiorem facit et hortatur, ut bellum Antonianum conficiat.

(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO PLANCO.

1. Ut primum potestas data est augendae dignitatis tuae, nihil praetermisi in te ornando, quod positum esset aut in praemio virtutis, aut in honore verborum. Id ex ipso senatus consulto poteris cognoscere: ita enim est perscriptum, ut a me de scripto dicta sententia est: quam senatus frequens secutus est summo studio magnoque consensu. 2. Ego quamquam ex tuis litteris, quas mihi misisti, perspexeram, te magis iudicio bonorum, quam insignibus gloriae delectari, tamen considerandum nobis existimavi, etiamsi tu nihil postulares, quantum tibi a republica deberetur. Tu contexes extrema cum primis. Qui enim M. Antonium oppresserit, is bellum confecerit. Itaque Homerus non Aiacem, nec Achillem, sed Ulixem appellavit *πτολίπορθον*. [Vale.]

XIV. ARG. Plancum in Bruto iuvando promptissimum laudat, hortaturque, ut belli reliquias exstinguat.

(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO PLANCO S.

1. O gratam famam biduo ante victoriam, de subsidio tuo, de studio, de celeritate, de copiis! Atque etiam hostibus fusis, spes omnis in te est. Fugisse enim ex praelio Mutinensi dicuntur notissimi latronum duces. Est autem non minus gratum extrema delere, quam prima depellere. 2. Equidem exspectabam iam tuas litteras, idque cum multis: sperabamque etiam Lepidum, temporibus admonitum, tecum et cum republica esse facturum. In illam igitur curam incumbe, mi Plance, ut ne qua scintilla taeterrimi belli relinquatur. Quod si erit factum: et rempublicam divino beneficio affeceris, et ipse aeternam gloriam consequere. D. III. Non. Mai.

XV. ARG. Nuntiat, quae et egerit et acturus sit ad opprimendum Antonium. (In Allobrogibus, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

PLANCUS CICERONI.

1. His litteris scriptis, quae postea accidissent, scire te, ad rempublicam putavi pertinere. Sedulitas mea, ut spero, et mihi et reipublicae tulit fructum. Namque assiduis internuntiis cum Lepido egi, ut, omissa omni contentione reconciliataque voluntate nostra, communi consilio reipublicae succurreret: se, liberos, Urbemque pluris, quam unum perditum abiectumque latronem putaret; obsequioque meo, si ita faceret, ad omnes res abuteretur. 2. Profeci itaque per Laterensem internuntium. Fidem mihi dedit, se Antonium, si prohibere provincia sua non potuisset, bello persecuturum: me, ut venirem, copiasque coniungerem, rogavit; eoque magis, quod et Antonius ab equitatu firmus esse dicebatur, et Lepidus ne mediocrem quidem equitatum habebat. Nam etiam ex paucitate eius, non multis ante diebus, decem, qui optimi fuerant, ad me transierunt. Quibus rebus ego cognitis, cunctatus non sum; in cursu bonorum consiliorum Lepidum adiuvandum putavi. 3. Adventus meus quid profecturus esset, vidi: vel quod equitatu meo persequi atque opprimere equitatum eius possem, vel quod exercitus Lepidi eam partem, quae corrupta est et ab republica alienata, et corrigere et coercere praesentia mei exercitus possem. Itaque in Isara, flumine maximo, quod in finibus est Allobrogum, ponte uno die facto, exercitum a. d. quartum Idus Maias traduxi. Quum vero mihi nuntiatum esset, L. Antonium praemissum cum equitibus et cohortibus ad Forum Iulii venisse: fratrem cum equitum quattuor millibus, ut occurreret ei, misi a. d. V. Idus Maias: ipse maximis itineribus cum quattuor legionibus expeditis et reliquo equitatu subsequar. 4. Si nos mediocris modo fortuna reipublicae adiuverit, et audaciae perditorum, et nostrae sollicitudinis hic finem reperiemus. Quod si latro, praecognito nostro adventu, rursus in Italiam se recipere coeperit, Bruti erit officium, occurrere ei: cui scio nec consilium, nec animum defuturum. Ego tamen, si id acciderit, fratrem cum equitatu mittam, qui sequatur, Italiam a vastatione defendat. Fac valeas, meque mutuo diligas.

XVI. ARG. Gratissimas senatui fuisse Planci litteras factumque S C. significat, et auctor est, ut, ubi facto opus sit, sibi ipse statim consulat, nec senatus consilium exspectet.

(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO PLANCO.

1. Nihil post hominum memoriam gloriosius, nihil gratius, ne tempore quidem ipso opportunius accidere vidi, quam tuas, Plance, litteras. Redditae sunt enim frequenti senatu Cornuto, quum is frigidas sane et inconstantes recitasset litteras Lepidi. Sub eas statim recitatae sunt tuae, non sine magnis quidem clamoribus. Quum rebus enim ipsis essent et studiis beneficiisque in rempublicam gratissimae, tum erant gravissimis verbis ac sententiis. Flagitare senatus institit Cornutum, ut referret statim de tuis litteris. Ille, se considerare velle. Quum ei magnum convicium fieret cuncto a senatu, quinque tribuni plebei retulerunt. Servilius rogatus rem distulit; ego eam sententiam dixi, cui sunt assensi ad unum. Ea

quae fuerint, ex senatus consulto cognosces. 2. Tu quamquam consilio non eges, vel abundas potius, tamen hoc animo esse debes, ut nihil huc reicias, neve in rebus tam subitis tamque angustis a senatu consilium petendum putes. Ipse tibi sis senatus; quocumque te ratio reipublicae ducet, sequare. Cures, ut ante factum aliquod a te egregium audiamus, quam futurum putarimus. Illud tibi promitto, quidquid a te erit factum, id senatum non modo ut fideliter, sed etiam ut sapienter factum, comprobaturum.

XVII. ARG. Praesentem belli statum describit, cum excusatione fratris a se dimissi et commendatione suae dignitatis.

(In castris, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

PLANCUS CICERONI.

1. Antonius Id. Maiis ad Forum Iulii cum primis copiis venit. Ventidius bidui spatio abest ab eo. Lepidus ad Forum Vocontium castra habet, qui locus a Foro Iulii quattuor viginti millia passuum abest, ibique me exspectare constituit, quemadmodum ipse mihi scripsit. Quod si omnia mihi integra et ipse et fortuna servarit: recipio vobis, celeriter me negotium ex sententia confecturum. 2. Fratrem meum, assiduis laboribus concursationibusque confectum, graviter se habuisse, antea tibi scripsi: sed tamen quum primum posse ingredi coepit, non magis sibi, quam reipublicae se convaluisse existimans, ad omnia pericula princeps esse non recusavit. Sed ego eum non solum hortatus sum, verum etiam coegi isto proficisci, quod et illa valetudine magis conficere se, quam me iuvare posset in castris, et quod acerbissimo interitu consulum rempublicam nudatam tali cive praetore in urbanis officiis indigere existimabam. Quod si qui vestrum non probabit, mihi prudentiam in consilio defuisse sciat, non illi erga patriam fidelitatem. 3. Lepidus tamen, quod ego desiderabam, fecit, ut Apellam ad me mitteret, quo obside fide illius et societatis in republica administranda uterer. Studium mihi suum L. Gellius, de tribus fratribus se Gaviano probavit: quo ego interprete novissime ad Lepidum sum usus. Amicum eum reipublicae cognosse videor, libenterque ei sum testimonio, et omnibus ero, qui bene merentur. Fac valeas, meque mutuo diligas, dignitatemque meam, si mereor, tuearis, sicut adhuc singulari cum benevolentia fecisti.

XVIII. ARG. Narrat, cur ad Lepidum proficiscatur.

(In castris, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

PLANCUS CICERONI.

1. Quid in animo habuerim, quum Laevus Nervaque discesserunt a me, et ex litteris, quas eis dedi, et ex ipsis cognoscere potuisti, qui omnibus rebus consiliisque meis interfuerunt. Accidit mihi, quod homini pudenti et cupido satisfaciendi reipublicae bonisque omnibus accidere solet, ut consilium sequerer periculosum magis, dum me probarem, quam tutum, quod habere posset obtrectationem. 2. Itaque post discessum legatorum, quum binis continuis litteris et Lepidus me, ut venirem, rogaret, et Laterensis multo etiam magis, prope implorans, obtestaretur: non ullam rem aliam extimescens, quam eamdem, quae mihi quoque facit timorem, varietatem atque infidelitatem exercitus eius, non dubitandum putavi, quin succurrerem meque communi periculo offerrem. Sciebam enim, etsi cautius illud erat consilium, exspectare me ad Isaram, dum Brutus traiiceret exercitum, et cum collega consentiente, exercitu concordi et bene de republica sentiente hostibus obviam ire: tamen, si quid Lepidus bene sentiens detrimenti cepisset, hoc omne assignatum iri aut pertinaciae meae aut timori videbam, si aut hominem offensum mihi, coniunctum cum republica non sublevassem, aut ipse a certamine belli tam necessarii me removissem. 3. Itaque potius periclitari volui, si possem mea praesentia et Lepidum tueri et exercitum facere meliorem, quam nimis cautus videri. Sollicitiorem certe hominem, non suis contractis, neminem puto fuisse. Nam, quae res nullam habebat dubitationem, si exercitus Lepidi absit: ea nunc magnam affert sollicitudinem, magnumque habet casum. Mihi enim si contigisset, ut prior occurrerem Antonio, non mehercules horam constitisset; tantum ego et mihi confido et perculsas illius copias Ventidiique mulionis castra despicio. Sed non possum non exhorrescere, si quid intra cutem subest ulceris, quod prius nocere potest, quam sciri curarique possit. Sed certe, nisi uno loco me tenerem, magnum periculum ipse Lepidus, magnum ea pars exercitus adiret, quae bene de republica sentit. Magnam etiam perditi hostes accessionem sibi fecissent, si quas copias a Lepido abstraxissent. Quae si adventus meus represserit, agam gratias fortunae constantiaeque meae, quae ad hanc experientiam excitavit. 4. Itaque a. d. XII. Kalend. Iun. ab Isara castra movi: pontem tamen, quem in Isara feceram, castellis duobus ad capita positis, reliqui praesidiaque ibi firma posui, ut venienti Bruto exercituique eius sine mora transitus esset paratus. Ipse, ut spero, diebus octo, quibus has litteras dabam, cum Lepidi copiis me coniungam.

XIX. ARG. Eius epistolam et sibi et senatui gratam fuisse significat, et ut bellum conficiat hortatur.

(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO PLANCO.

1. Quamquam gratiarum actionem a te non desiderabam, quum te re ipsa atque animo scirem esse gratissimum: tamen (fatendum est enim) fuit ea mihi periucunda. Sic enim vidi, quasi ea, quae oculis cernuntur, me a te amari. Dices, quid antea? Semper equidem; sed numquam illustrius. Litterae tuae mirabiliter gratae fuerunt senatui, quum rebus ipsis, quae erant gravissimae et maximae, fortissimi animi, summique consilii: tum etiam gravitate sententiarum atque verborum. 2. Sed, mi Plance, incumbe, ut belli extrema perficias. In hoc erit summa et gratia et gloria. Cupio omnia reipublicae caussa: sed, mehercules, in ea conservanda iam defatigatus, non multo plus patriae faveo, quam tuae gloriae: cuius maximam facultatem tibi dii immortales, ut spero, dedere: quam complectere, obsecro. Qui enim Antonium oppresserit, is hoc bellum taeterrimum periculosissimumque confecerit.

XX. ARG. Interrogat, utrum Lepidus remp. sequatur, an Antonium, hortaturque, ut bellum finiat.

(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO PLANCO.

1. Ita erant omnia, quae istinc afferebantur, incerta, ut, quid ad te scriberem, non occurreret. Modo enim, quae vellemus, de Lepido, modo contra nuntiabantur. De te tamen fama constans, nec decipi posse nec vinci: quorum alterius fortuna partem habet quamdam, alterum proprium est prudentiae tuae.

2. Sed accepi litteras a collega tuo, datas Idibus Maiis, in quibus erat, te ad se scripsisse, a Lepido non recipi Antonium: quod erit certius, si tu ad nos idem scripseris; sed minus audes fortasse propter inanem laetitiam litterarum superiorum. Verum, ut errare, mi Plance, potuisti: (quis enim id effugerit?) sic decipi te non potuisse, quis non videt? Nunc vero etiam iam erroris caussa sublata est. Culpa enim illa, *bis ad eumdem*, vulgari reprehensa proverbio est. Sin, ut scripsisti ad collegam, ita se res habet, omni cura liberati sumus; nec tamen erimus prius, quam ita esse tu nos feceris certiores. 3. Mea quidem, ut ad te saepius scripsi, haec sententia est: Qui reliquias huius belli oppresserit, eum totius belli confectorem fore; quem te et opto esse et confido futurum. Studia mea erga te, quibus certe nulla esse maiora potuerunt, tibi tam grata esse, quam ego putavi fore, minime miror vehementerque laetor. Quae quidem tu, si recte istic erit, maiora et graviora cognosces. IV. Kalendas Iunias.

XXI. ARG. Perfidiam Lepidi nuntiat; subsidia postulat; dignitatem suam commendat.

(In castris ad Isaram, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

PLANCUS CICERONI.

1. Puderet me inconstantiae mearum litterarum, si non haec ex aliena levitate penderent. Omnia feci, quare, Lepido coniuncto ad rempublicam defendendam, minore sollicitudine vestra perditis resisterem. Omnia ei et petenti recepi, et ultro pollicitus sum, scripsique tibi biduo ante, confidere me, bono Lepido esse usurum communique consilio bellum administraturum. Credidi chirographis eius, affirmationi praesentis Laterensis, qui tum apud me erat, reconciliaremque me Lepido fidemque haberem, orabat. Non licuit diutius bene de eo sperare. Illud certe cavi et cavebo, ne mea credulitate reipublicae summa fallatur. 2. Quum Isaram flumen, uno die ponte effecto, exercitum traduxissem, pro magnitudine rei celeritatem adhibens, quod petierat per litteras ipse, ut maturarem venire: praesto mihi fuit stator eius cum litteris, quibus, ne venirem, denuntiabat: se posse per se conficere negotium: interea ad Isaram exspectarem. Indicabo temerarium meum consilium tibi: nihilominus ire decreram, existimans eum socium gloriae vitare. Putabam posse me nec de laude ieiuni hominis delibare quidquam, et subesse tamen propinquis locis, ut, si durius aliquid esset, succurrere celeriter possem. 3. Ego non malus homo hoc suspicabar. At Laterensis, vir sanctissimus, suo chirographo mittit mihi litteras, in eisque desperans de se, de exercitu, de Lepidi fide, querensque se destitutum, aperte denuntiat, videam, ne fallar; suam fidem solutam esse; reipublicae ne desim. Exemplar eius chirographi Titio misi. Ipsa chirographa omnia, et quibus credidi, et ea, quibus fidem non habendam putavi, Laevo Cispio dabo perferenda, qui omnibus iis interfuit rebus. 4. Accessit eo, ut milites eius, quum Lepidus concionaretur, improbi per se, corrupti etiam per eos, qui praesunt, Canidios Rufrenosque et ceteros, quos, quum opus erit, scietis, conclamarint viri boni, pacem se velle neque esse cum ullis pugnaturos, duobus iam consulibus singularibus occisis, tot civibus pro patria amissis, hostibus denique omnibus iudicatis bonisque publicatis. Neque hoc aut vindicarat Lepidus aut sanarat. 5. Huc me venire et duobus exercitibus coniunctis obiicere exercitum fidelissimum, auxilia maxima, principes Galliae, provinciam cunctam, summae dementiae et temeritatis esse vidi, mihique, si ita oppressus essem remque publicam mecum prodidissem, mortuo non modo honorem, sed misericordiam quoque defuturam. Itaque rediturus sum nec tanta munera perditis hominibus dari posse sinam. 6. Ut exercitum locis habeam opportunis, provinciam tuear, etiamsi ille exercitus descierit, omniaque integra servem, dabo operam, quoad exercitus huc summittatis parique felicitate rempublicam hic vindicetis. Nec depugnare, si occasio tulerit, nec obsideri, si necesse fuerit, nec mori, si casus inciderit, pro vobis paratior fuit quisquam. Quare hortor te, mi Cicero, exercitum huc traiiciendum quam primum cures et matures prius, quam hostes magis corroborentur et nostri perturbentur. In quo si celeritas erit adhibita, respublica in possessione victoriae, deletis sceleratis, permanebit. Fac valeas, meque diligas. 7. Fratrem meum tibi, fortissimum civem et ad omnia paratissimum, excusem litteris? qui ex labore in febriculam incidit assiduam et satis molestam. Quum primum poterit istuc recurrere, non dubitabit, ne quo loco reipublicae desit. Meam dignitatem commendatam habeas, rogo. Concupiscere me nihil oportet: habeo te et amantissimum mei et, quod optavi, summae auctoritatis. Tu videris, quantum et quando tuum munus apud me velis esse. Tantum te rogo, in Hirtii locum me subdas et ad tuum amorem et ad meam observantiam.

XXII. ARG. Planco respondet agris dividundis praeesse cupienti. (Romae, occisis Hirtio et Pansa coss. 711.)

CICERO PLANCO.

1. In te et in collega omnis spes est, diis approbantibus. Concordia vestra, quae senatui declarata litteris vestris est, mirifice et senatus et cuncta civitas delectata est. 2. Quod ad me scripseras de re agraria, si consultus senatus esset, ut quisque honorificentissimam de te sententiam dixisset, eam secutus essem: qui certe ego fuissem. Sed propter tarditatem sententiarum moramque rerum, quum ea, quae consulebantur, ad exitum non pervenirent: commodissimum mihi Plancoque fratri visum est, uti eo, quod ne nostro arbitratu componeretur, quis fuerit impedimento, arbitror te ex Planci litteris cognovisse. 3. Sed sive in senatusconsulto, sive in ceteris rebus desideras aliquid, sic tibi persuade, tantam esse apud omnes bonos tui caritatem, ut nullum genus amplissimae dignitatis excogitari possit, quod tibi non paratum sit. Litteras tuas vehementer exspecto, et quidem tales, quales maxime opto. Vale.

XXIII. ARG. Excusat se, quod Lepido crediderit: accepto de Lepidi et Antonii coniunctione nuntio, suas copias retraxisse significat, auxilium exercitus Caesariani postulat.

(Cularone in Allobrogibus, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

PLANCUS CICERONI.

1. Numquam mehercules, mi Cicero, me poenitebit maxima pericula pro patria subire, dum, si quid acciderit mihi, a reprehensione temeritatis absim. Confiterer imprudentia me lapsum, si umquam Lepido ex animo credidissem. Credulitas enim error est magis, quam culpa; et quidem in optimi cuiusque mentem facillime irrepit. Sed ego non hoc vitio paene sum deceptus: Lepidum enim pulchre noram. Quid ergo est? Pudor me, qui in bello maxime est pe-

riculosus, hunc casum coegit subire. Nam, si uno loco essem, verebar, ne cui obtrectatorum viderer et nimium pertinaciter Lepido offensus et mea patientia etiam alere bellum. 2. Itaque copias prope in conspectum Lepidi Antoniique adduxi, quadragintaque millium pass. spatio relicto consedi eo consilio, ut vel celeriter accedere, vel salutariter recipere me possem. Adiunxi haec in loco eligendo, flumen oppositum ut haberem, in quo mora transitus esset. Vocontii sub manu ut essent, per quorum loca fideliter mihi pateret iter. Lepidus, desperato adventu meo, quem non mediocriter captabat, se cum Antonio coniunxit a. d. IV. Kal. Iunias, eodemque die ad me castra moverunt: viginti millia pass. quum abessent, res mihi nuntiata est. 3. Dedi operam deum benignitate, ut et celeriter me reciperem, et hic discessus nihil fugae simile haberet: non miles ullus, non eques, non quidquam impedimentorum amitteretur aut ab illis ferventibus latronibus interciperetur. Itaque pridie Nonas Iunias omnes copias Isaram traieci, pontesque, quos feceram, interrupi, ut spatium ad colligendum se homines haberent, et ego me interea cum collega coniungerem: quem triduo, quum has dabam litteras, exspectabam. 4. Laterensis nostri et fidem et animum singularem in rempublicam semper fatebor. Sed certe nimia eius indulgentia in Lepidum ad haec pericula perspicienda fecit eum minus sagacem. Qui quidem quum in fraudem se deductum videret, manus, quas iustius in Lepidi perniciem armasset, sibi afferre conatus est. In quo casu tamen interpellatus et adhuc vivit et dicitur victurus. Sed tamen de hoc mihi parum certum est. 5. Magno cum dolore parricidarum elapsus sum iis. Veniebant enim, eodem furore in me, quo in patriam, incitati. Iracundias autem harum rerum recentes habebant: quod Lepidum castigare non destiteram, ut exstingueret bellum; quod colloquia facta improbabam; quod legatos fide Lepidi missos ad me in conspectum venire vetueram; quod C. Catium Vestinum, tribunum militum, missum ab Antonio ad eum cum litteris exceperam. In quo hanc capio voluptatem, quod certe, quo magis me petiverunt, tanto maiorem his frustratio dolorem attulit. 6. Tu, mi Cicero, quod adhuc fecisti, idem praesta; ut vigilanter nervoseque nos, qui stamus in acie, subornes. Veniat Caesar cum copiis, quas habet firmissimas: aut, si ipsum aliqua res impedit, exercitus mittatur; cuius ipsius magnum periculum agitur. Quidquid aliquando futurum fuit in castris perditorum contra patriam, hoc omne iam convenit. Pro Urbis vero salute cur non omnibus facultatibus, quas habemus, utamur? Quod si vos istic non defueritis, profecto, quod ad me attinet, omnibus rebus abunde reipublicae satisfaciam. 7. Te quidem, mi Cicero, in dies, mehercules, habeo cariorem: sollicitudinesque meas quotidie magis tua merita exacuunt, ne quid aut ex amore aut ex iudicio tuo perdam. Opto, ut mihi liceat iam praesenti pietate meorum officiorum tua beneficia tibi facere iucundiora. Octavo Idus Iun. Cularone * ex finibus Allobrogum.

XXIV. ARG. Memorem se beneficiorum pollicetur, suas copias narrat, subsidium exercitus poscit, Octavianum carpit.

([illegible] Post., Hirt. [illegible] 711)

PLANCUS IMP. CONS. DESIGN. S. D. CICERONI.

1. Facere non possum, quin in singulas res meritaque tua tibi gratias agam. Sed mehercule facio cum pudore. Neque enim tanta necessitudo, quantam tu mihi tecum esse voluisti, desiderare videtur gratiarum actionem: neque ego libenter pro maximis tuis beneficiis tam vili munere defungor orationis: et malo praesens observantia, indulgentia, assiduitate memorem me tibi probare. Quod si mihi vita contigerit, omnes gratas amicitias atque etiam pias propinquitates in tua observantia, indulgentia, assiduitate vincam. Amor enim tuus ac iudicium de me utrum mihi plus dignitatis in perpetuum, an voluptatis quotidie sit allaturus, non facile dixerim. 2. De militum commodis fuit tibi curae; quos ego non potentiae meae caussa (nihil enim me non salutariter cogitare scio) ornari volui a senatu; sed primum, quod ita meritos iudicabam; deinde, quod ad omnes casus coniunctiores reipublicae esse volebam; novissime, ut ab omni omnium sollicitatione aversos eos tales vobis praestare possem, quales adhuc fuerunt. 3. Nos adhuc hic omnia integra sustinuimus. Quod consilium nostrum, etsi, quanta sit aviditas hominum, non sine caussa talis victoriae scio, tamen vobis probari spero. Non enim, si quid in his exercitibus sit offensum, magna subsidia respublica habet expedita, quibus subito impetu ac latrocinio parricidarum resistat. Copias vero nostras notas tibi esse arbitror. In castris meis legiones sunt veteranae tres, tironum vel luculentissima ex omnibus una, in castris Bruti una veterana legio, altera bima, octo tironum. Ita universus exercitus numero amplissimus est, firmitate exiguus. Quantum autem in acie tironi sit committendum, nimium saepe expertum habemus. 4. Ad hoc robur nostrorum exercituum sive Africanus exercitus, qui est veteranus, sive Caesaris accessisset, aequo animo summam rempublicam in discrimen deduceremus. Aliquanto autem propius esse, quod ad Caesarem attinet, videbamus; nihil destiti eum litteris hortari; neque ille intermisit affirmare, se sine mora venire; quum interim aversum illum ab hac cogitatione ad alia consilia video se contulisse. Ego tamen ad eum Furnium nostrum cum mandatis litterisque misi, si quid forte proficere posset. 5. Scis tu, mi Cicero, quod ad Caesaris amorem attinet, societatem mihi esse tecum: vel quod in familiaritate Caesaris, vivo illo, iam tueri eum et diligere fuit mihi necesse; vel quod ipse, quoad ego nosse potui, moderatissimi atque humanissimi fuit sensus; vel quod ex tam insigni amicitia mea atque Caesaris hunc, filii loco et illius et vestro iudicio substitutum, non proinde habere, turpe mihi videtur. 6. Sed, quidquid tibi scribo, dolenter mehercule magis, quam inimice facio. Quod vivit Antonius hodie, quod Lepidus una est, quod exercitus habent non contemnendos, quod sperant, quod audent, omne Caesari acceptum referre possunt. Neque ego superiora repetam; sed ex eo tempore, quo ipse mihi professus est se venire, si venire voluisset, aut oppressum iam bellum esset, aut in aversissimam illis Hispaniam cum detrimento eorum maximo extrusum. Quae mens eum, aut quorum consilia a tanta gloria, sibi vero etiam necessaria ac salutari, avocarint, et ad cogitationem consulatus bimestris summo cum terrore hominum et insulsa cum efflagitatione tratulerint, exputare non possum. 7. Multum in hac re mihi videntur necessarii eius et reipublicae et ipsius caussa proficere posse; plurimum, ut puto, tu quoque, cuius ille tanta merita habet, quanta nemo praeter me: numquam enim obliviscar maxima ac plurima me tibi debere. De his rebus, ut exigeret

cum eo, Furnio mandavi. Quod si, quantam debeo, habuero apud eum auctoritatem, plurimum ipsum iuvero. 8. Nos interea duriore conditione bellum sustinemus, quod neque expeditissimam dimicationem putamus, neque tamen refugiendo commissuri sumus, ut maius detrimentum respublica accipere possit. Quod si aut Caesar se respexerit aut Africanae legiones celeriter venerint, securos vos ab hac parte reddemus. Tu, ut instituisti, me diligas rogo, proprieque tuum esse, tibi persuadeas. v. Kal. Sext. ex castris.

XXV. ARG. Dissuadet Furnio praeturae festinationem.
(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO S. D. FURNIO.

1. Si interest, id quod homines arbitrantur, reipublicae te, ut instituisti atque fecisti, navare operam, rebusque maximis, quae ad exstinguendas reliquias belli pertinent, interesse: nihil videris melius neque laudabilius neque honestius facere posse, istamque operam tuam, navitatem, animum in rempublicam celeritati praeturae anteponendam censeo. Nolo enim te ignorare, quantam laudem consecutus sis; mihi crede, proximam Planco, idque ipsius Planci testimonio, praeterea fama scientiaque omnium. 2. Quamobrem si quid operis tibi etiam nunc restat, id maximo opere censeo persequendum. Quid enim honestius, aut quid honesto anteponendum? Sin autem satisfactum reipublicae putas, celeriter ad comitia, quando mature futura sunt, veniendum censeo: dummodo ne quid haec ambitiosa festinatio imminuat eius gloriae, quam consecuti sumus. Multi clarissimi viri, quum reipublicae darent operam, annum petitionis suae non obierunt. Quod eo facilius nobis est, quod non est annus hic tibi destinatus, ut, si aedilis fuisses, post biennium tuus annus esset. Nunc nihil praetermittere videbere usitati et quasi legitimi temporis ad petendum. Video autem, Planco consule, etsi etiam sine eo rationes expeditas haberes, tamen splendidiorem petitionem tuam, si modo ista ex sententia confecta essent. 3. Omnino plura me scribere, quum tuum tantum consilium iudiciumque sit, non ita necesse arbitrabar: sed tamen sententiam meam tibi ignotam esse nolebam: cuius est haec summa, ut omnia te metiri dignitate malim, quam ambitione, maioremque fructum ponere in perpetuitate laudis, quam in celeritate praeturae. Haec eadem locutus sum domi meae, adhibito Q. fratre meo et Caecina et Calvisio, studiosissimis tui, quum Dardanus, libertus tuus, interesset. Omnibus probari videbatur oratio mea. Sed tu optime iudicabis.

XXVI. ARG. Furnium ad comitia praetoria venturum monet, ut absens potius bene de rep. mereatur.
(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. CICERO S. D. C. FURNIO.

1. Lectis tuis litteris, quibus declarabas, aut omittendos Narbonenses, aut cum periculo dimicandum, illud magis timui: quod vitatum non moleste fero. Quod de Planci et Bruti concordia scribis, in eo vel maximam spem pono victoriae. De Gallorum studio, nos aliquando cognoscemus, ut scribis, cuius id opera maxime excitatum sit. Sed iam, mihi crede, cognovimus. Itaque iucundissimis tuis litteris stomachatus sum in extremo. Scribis enim, si in Sextilem comitia, cito te; sin iam confecta, citius, ne diutius cum periculo fatuus sis. 2. O mi Furni, quam tu caussam tuam non nosti, qui alienas tam facile discas! Tu nunc candidatum te putas, et id cogitas, ut aut ad comitia curras, aut, si iam confecta, domi tuae sis, ne cum maximo periculo, ut scribis, stultissimus sis? Non arbitror te ita sentire: omnes enim tuos ad laudem impetus novi. Quod si, ut scribis, ita sentis, non magis te, quam de te iudicium reprehendo meum. Te adipiscendi magistratus levissimi et divulgatissimi, si ita adipiscare, ut plerique, praepropera festinatio abducet a tantis laudibus, quibus te omnes in caelum iure et vere ferunt? Scilicet id agitur, utrum hac petitione, an proxima praetor fias, non ut ita de republica mereare, omni honore ut dignissimus iudicere. 3. Utrum nescis, quam alte ascenderis, an pro nihilo id putas? Si nescis, tibi ignosco; nos in culpa sumus: sin intelligis, ulla tibi est praetura vel officio, quod pauci, vel gloria, quam omnes sequuntur, dulcior? Hac de re et ego et Calvisius, homo magni iudicii tuique amantissimus, te accusamus quotidie. Comitia tamen, quando ex his pendes, quantum facere possumus, quod multis de caussis reipublicae arbitramur conducere, in Ianuarium mensem protrudimus. Vince igitur et vale.

XXVII. ARG. Lepidum obiurgat, quod, summis honoribus ornatus a senatu, gratias non egerit: nec pacem cum Antonio ineundam censet. (Romae, Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO LEPIDO S.

1. Quod mihi, pro summa erga te benevolentia, magnae curae est, ut quam amplissima dignitate sis; moleste tuli, te senatui gratias non egisse, quum esses ab eo ordine ornatus summis honoribus. Pacis inter cives conciliandae te cupidum esse, laetor. Eam si a servitute seiungis, consules et reipublicae et dignitati tuae; sin ista pax perditum hominem in possessionem impotentissimi dominatus restitutura est, hoc animo scito esse omnes sanos, ut mortem servituti anteponant. 2. Itaque sapientius, meo quidem iudicio, facies, si te in istam pacificationem non interpones, quae neque senatui, neque populo nec cuiquam bono probatur. Sed haec audies ex aliis aut certior fies litteris. Tu pro tua prudentia, quid optimum factu sit, videbis.

XXVIII. ARG. Antonium, qui nunc tantas turbas cieat, non una cum Caesare interfectum esse dolet et suum libertatis recuperandae studium profitetur.
(Romae, Pansa, Hirtio coss. 711.)

CICERO TREBONIO S.

1. Quam vellem ad illas pulcherrimas epulas me Idibus Martiis invitasses! reliquiarum nihil haberemus. At nunc cum his tantum negotii est, ut vestrum illud divinum in rempublicam beneficium nonnullam habeat querelam. Quod vero a te, viro optimo, seductus est, tuoque beneficio adhuc vivit haec pestis; interdum, quod mihi vix fas est, tibi subirascor. Mihi enim negotii plus reliquisti uni, quam praeter me omnibus. Ut enim primum post Antonii foedissimum discessum senatus haberi libere potuit, ad illum animum meum reverti pristinum, quem tu cum civi acerrimo, patre tuo, in ore et amore semper habuisti. 2. Nam quum senatum a. d. XIII. Kalendas Ianuarias tribuni plebi vocavissent, deque alia re referrent: totam rempublicam sum complexus, egique acerrime senatumque iam languentem et defessum ad pristinam virtutem consuetudinemque revocavi magis animi, quam ingenii viribus. Hic dies meaque conten-

tio atque actio spem primum populo Romano attulit libertatis recuperandae. Nec vero ipse postea tempus ullum intermisi de republica non cogitandi solum, sed etiam agendi. 3. Quod nisi res urbanas actaque omnia ad te perferri arbitrarer, ipse perscriberem quamquam etiam maximis occupationibus impeditus. Sed illa cognosces ex aliis, a me pauca, et ea summatim. Habemus fortem senatum, consulares partim timidos, partim male sentientes. Magnum damnum factum est in Servio. L. Caesar optime sentit; sed, quod avunculus est, non acerrimas dicit sententias. Consules egregii; praeclarus D. Brutus; puer egregius Caesar; de quo spero equidem reliqua. Hoc vero certum habeto, nisi ille veteranos celeriter conscripsisset, legionesque duae de exercitu Antonii ad eius se auctoritatem contulissent, atque is oppositus esset terror Antonio, nihil Antonium sceleris, nihil crudelitatis praeteriturum fuisse. Haec tibi, etsi audita esse arbitrabar, volui tamen notiora esse. Plura scribam, si plus otii habuero.

XXIX. ARG. Ampium exsulem bene sperare iubet.

(Scripta anno incerto.)

CICERO AMPIO.

De meo studio erga salutem et incolumitatem tuam, credo te cognosse ex litteris tuorum; quibus me cumulatissime satisfecisse certo scio: nec his concedo, quamquam sunt singulari in te benevolentia, ut te salvum malint, quam ego. Illi mihi necesse est concedant, ut tibi plus, quam ipsi, hoc tempore prodesse possim: quod quidem nec destiti facere, nec desistam: et iam in maxima re feci, et fundamenta ieci salutis tuae. Tu fac bono animo magnoque sis, meque tibi nulla re defuturum esse confidas. Pridie Nonas Quinctiles.

XXX. ARG. Praelium exponit ad Mutinam factum victoriamque de Antonio relatam.

(In castris apud Mutinam, occiso Pansa, Hirtio coss. 711.)

GALBA CICERONI SAL.

1. Xvii. Kalend. Maii, quo die Pansa in castris Hirtii erat futurus, cum quo ego eram, (nam ei obviam processeram millia pass. centum, quo maturius veniret:) Antonius legiones eduxit duas, Secundam et Quintam trigesimam, et cohortes praetorias duas, unam suam, alteram Silani, evocatorumque partem. Ita obviam venit nobis, quod nos quattuor legiones tironum habere solum arbitrabatur. Sed noctu, quo tutius venire in castra possemus, legionem Martiam, cui ego praeesse solebam, et duas cohortes praetorias miserat Hirtius nobis. 2. Quum equites Antonii apparuissent, contineri neque legio Martia neque cohortes praetoriae potuerunt; quas sequi coepimus coacti, quando eas retinere non potueramus. Antonius ad Forum Gallorum suas copias continebat: neque sciri volebat se legiones habere; tantum equitatum et levem armaturam ostendebat. Posteaquam vidit, se invito, legionem ire, Pansa sequi se duas legiones iussit tironum. Postea vero quam angustias paludis et silvarum transivimus, acies est instructa a nobis duodecim cohortium. 3. Nondum venerant legiones duae; repente Antonius in aciem suas copias de vico produxit et sine mora concurrit. Primo ita pugnatum est, ut acrius non posset ex utraque parte pugnari: etsi dexterius cornu, in quo eram cum Martiae legionis cohortibus octo, impetu primo fugaverat legionem XXXV Antonii, ut amplius passus quingentos ultra aciem, quo loco steterat, processerit. Itaque quum equites nostrum cornu circuire vellent, recipere me coepi et levem armaturam opponere Maurorum equitibus, ne aversos nostros aggrederentur. Interim video me esse inter Antonianos Antoniumque post me esse aliquanto. Repente equum immisi ad eam legionem tironum, quae veniebat ex castris scuto reiecto. Antoniani me insequi; nostri pila coniicere velle. Ita nescio quo fato sum servatus, quod sum cito a nostris cognitus. 4. In ipsa Aemilia, ubi cohors Caesaris praetoria erat, diu pugnatum est. Cornu sinisterius, quod erat infirmius, ubi Martiae legionis duae cohortes erant, et cohors praetoria pedem referre coeperunt, quod ab equitatu circuibantur, quo vel plurimum valet Antonius. Quum omnes se recepissent nostri ordines, recipere me novissimus coepi ad castra. Antonius, tamquam victor, castra putavit se posse capere. Quo quum venit, complures ibi amisit nec egit quidquam. Audita re, Hirtius cum cohortibus viginti veteranis redeunti Antonio in sua castra occurrit, copiasque eius omnes delevit, fugavitque eodem loco, ubi erat pugnatum, ad Forum Gallorum. Antonius cum equitibus hora noctis quarta se in castra sua ad Mutinam recepit. 5. Hirtius in ea castra rediit, unde Pansa exierat, ubi duas legiones reliquerat, quae ab Antonio erant oppugnatae. Sic partem maiorem suarum copiarum Antonius amisit veteranarum. Nec id tamen sine aliqua iactura cohortium praetorianarum nostrarum et legionis Martiae fieri potuit. Aquilae duae, signa sexaginta sunt relata Antonii. Res bene gesta est. A. d. xii. Kalendas Maii ex castris.

XXXI. ARG. Se, quamquam sero, tamen percupidum restituendae reipublicae ostendit. (Pansa, Hirtio coss. 711.)

C. ASINIUS POLLIO S. D. CICERONI.

1. Minime mirum tibi debet videri nihil me scripsisse de republica, posteaquam itum est ad arma. Nam saltus Castulonensis, qui semper tenuit nostros tabellarios, etsi nunc frequentioribus latrociniis infestior factus est, tamen nequaquam tanta in mora est, quanta qui locis omnibus dispositi ab utraque parte scrutantur tabellarios et retinent. Itaque nisi nave perlatae litterae essent, omnino nescirem, quid istic fieret. Nunc vero nactus occasionem, posteaquam navigari coeptum est, cupidissime et quam creberrime potero, scribam ad te. 2. Ne moveare eius sermonibus, quem, tametsi nemo est, qui videre velit, tamen nequaquam proinde, ac dignus est, oderunt homines, periculum non est. Adeo est enim invisus mihi, ut nihil non acerbum putem, quod commune cum illo sit. Natura autem mea et studia trahunt me ad pacis et libertatis cupiditatem. Itaque illud initium civilis belli saepe deflevi. Quum vero non liceret mihi nullius partis esse, quia utrobique magnos inimicos habebam, ea castra fugi, in quibus plane tutum me ab insidiis inimici sciebam non futurum; compulsus eo, quo minime volebam, ne in extremis essem, plane pericula non dubitanter adii. 3. Caesarem vero, quod me in tanta fortuna modo cognitum vetustissimorum familiarium loco habuit, dilexi summa cum pietate et fide. Quae mea sententia gerere mihi licuit, ita feci, ut optimus quisque maxime probarit. Quod iussus sum, eo tempore atque ita feci, ut appareret invito imperatum esse. Cuius facti iniustissima invidia erudire me potuit, quam iucunda libertas, et quam misera sub dominatione vita esset.

Ita si id agitur, ut rursus in potestate omnia unius sint: quicumque is est, ei me profiteor inimicum. Nec periculum est ullum, quod pro libertate aut refugiam aut deprecer. 4. Sed consules neque senatus consulto, neque litteris suis praeceperant mihi, quid facerem. Unas enim post Idus Martias demum a Pansa litteras accepi, in quibus hortatur me, ut senatui scribam, me et exercitum in potestate eius futurum. Quod, quum Lepidus concionaretur atque omnibus scriberet se consentire cum Antonio, maxime contrarium fuit. Nam quibus commeatibus invito illo per illius provinciam legiones ducerem? aut, si cetera transissem, num etiam Alpes poteram transvolare, quae praesidio illius tenentur? Adde huc, quod perferri litterae nulla conditione potuerunt: sexcentis enim locis excutiuntur, deinde etiam retinentur ab Lepido tabellarii. 5. Illud me Cordubae pro concione dixisse, nemo vocabit in dubium, provinciam me nulli, nisi qui ab senatu missus venisset, traditurum. Nam de legione Trigesima tradenda quantas habuerim contentiones, quid ego scribam? qua tradita quanto pro republica infirmior futurus fuerim, quis ignorat? Hac enim legione noli acrius aut pugnacius quidquam putare esse. Quare eum me existima esse, qui primum pacis cupidissimus sim: (omnes enim cives studeo plane esse salvos:) deinde, qui et me et rempublicam vindicare in libertatem paratus sim. 6. Quod familiarem meum tuorum numero habes, opinione tua mihi gratius est. Invideo illi tamen, quod ambulat et iocatur tecum. Quaeres, quanti aestimem? Si umquam licuerit vivere in otio, experieris: nullum enim vestigium abs te discessurus sum. Illud vehementer admiror, non scripsisse te mihi, manendo in provincia, an ducendo exercitum in Italiam reipublicae magis satisfacere possim. Ego quidem, etsi mihi tutius ac minus laboriosum est manere, tamen, quia video, tali tempore multo magis legionibus opus esse, quam provinciis, quae praesertim recuperari nullo negotio possunt, constitui, ut nunc est, cum exercitu proficisci. Deinde ex litteris, quas Pansae misi, cognosces omnia: nam tibi earum exemplar misi. XVII. Kal. April. Corduba. Vale.

XXXII. ARG. De Balbi quaestoris sui flagitiis et de suo in rempublicam studio exponit. (Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

C. ASINIUS POLLIO CICERONI.

1. Balbus quaestor, magna numerata pecunia, magno pondere auri, maiore argenti coacto de publicis exactionibus, ne stipendio quidem militibus reddito duxit se a Gadibus, et triduum tempestate retentus ad Calpen, Kal. Iuniis traiecit sese in regnum Bogudis, plane bene peculiatus. His rumoribus utrum Gades referatur, an Romam, (ad singulos enim nuntios turpissime consilia mutat,) nondum scio. 2. Sed praeter furta et rapinas et virgis caesos socios haec quoque fecit: (ut ipse gloriari solet, eadem, quae C. Caesar:) ludis, quos Gadibus fecit, Herennium Gallum histrionem, summo ludorum die annulo aureo donatum, in XIV. sessum deduxit: tot enim fecerat ordines equestris loci. Quattuorviratum sibi prorogavit: comitia biennii biduo habuit, hoc est, renuntiavit, quos ei visum est: exsules reduxit, non horum temporum, sed illorum, quibus a seditiosis senatus trucidatus aut expulsus est, Sex. Varo proconsule. 3. Illa vero iam ne Caesaris quidem exemplo, quod ludis praetextam, de suo itinere ad L. Lentulum proconsulem sollicitandum, posuit. Et quidem quum ageretur, flevit, memoria rerum gestarum commotus. Gladiatoribus autem, Fadium quemdam, militem Pompeianum, quia, quum depressus in ludum bis gratis depugnasset, auctorari sese nolebat et ad populum confugerat, primum Gallos equites immisit in populum: (collecti enim lapides sunt in eum, quum abriperetur Fadius:) deinde abstractum defodit in ludo et vivum combussit: quum quidem pransus, nudis pedibus, tunica soluta, manibus ad tergum reiectis, inambularet, et illi misero quiritanti C. R. NATUS SUM responderet: Abi nunc, populi fidem implora. Bestiis vero cives Romanos, etiam in his circulatorem quemdam auctionum, notissimum hominem Hispali, quia deformis erat, obiecit. Cum huiuscemodi portento res mihi fuit. Sed de illo plura coram. 4. Nunc, quod praestat, quid me velitis facere, constituite. Tres legiones firmas habeo: quarum unam, Duodetrigesimam, quum ad se initio belli arcessisset Antonius hac pollicitatione, quo die in castra venisset, denarios quingenos singulis militibus daturum, in victoria vero eadem praemia, quae suis legionibus; (quorum quis ullam finem aut modum futurum putavit?) incitatissimam retinui, aegre mehercules: nec retinuissem, si uno loco habuissem, utpote quum singulae quaedam cohortes seditionem fecerint. Reliquas quoque legiones non destitit litteris atque infinitis pollicitationibus incitare. Nec vero minus Lepidus ursit me et suis et Antonii litteris, ut legionem Trigesimam mitterem sibi. 5. Itaque quem exercitum neque vendere ullis praemiis volui, nec eorum periculorum metu, quae, victoribus illis, portendebantur, diminuere, debetis existimare retentum et conservatum reipublicae esse: atque ita credere, quodcumque imperassetis, facturum fuisse, si, quod iussistis, feci. Nam et provinciam in otio, et exercitum in mea potestate tenui: finibus meae provinciae nusquam excessi: militem non modo legionarium, sed ne auxiliarium quidem ullum quoquam misi: et, si quos equites decedentes nactus sum, supplicio affeci. Quarum rerum fructum satis magnum republica salva tulisse me putabo. Sed respublica si me satis novisset et maior pars senatus, maiores ex me fructus tulisset. Epistolam, quam Balbo, quum etiam nunc in provincia esset, scripsi, legendam tibi misi: etiam praetextam si voles legere, Gallum Cornelium, familiarem meum, poscito. VI. Idus Iunias, Corduba.

XXXIII. ARG. Pollio calamitatem deplorat reip. praelio Mutinensi acceptam, seque communi incendio occurrere paratum ostendit. (In Hispania ulteriore, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

POLLIO CICERONI S. P.

1. S. V. B. E. E. Q. V. Quo tardius certior fierem de praeliis apud Mutinam factis, Lepidus effecit, qui meos tabellarios novem dies retinuit, tametsi tantam calamitatem reipublicae quam tardissime audire optandum est; sed illis, qui prodesse nihil possunt neque mederi. Atque utinam eodem senatusconsulto, quo Plancum et Lepidum in Italiam arcessistis, me quoque iussissetis venire! profecto non accepisset respublica hoc vulnus. Quo si qui laetantur in praesentia, quia videntur et duces et veterani Caesaris partium interiisse, tamen postmodo necesse est doleant, quum vastitatem Italiae respexerint. Nam et robur et suboles militum interiit, si quidem, quae nuntiantur, ulla ex parte vera sunt. 2. Neque ego non videbam, quanto usui reipublicae essem futurus, si ad Lepidum venissem: omnem enim cunctationem

cuius discessissem, praesertim adiutore Planco. Sed scribenti ad me eiusmodi litteras, quas leges, contionibus videlicet, quas Narbone habuisse dicitur, similes, palpari plane necesse erat, si vellem commeatus per provinciam eius iter faciens, habere. Praeterea verebar, ne, si ante, quam ego incepta perficerem, praelium confectum esset, pium consilium meum raperent in contrariam partem obtrectatores mei, propter amicitiam, quae mihi cum Antonio, non maior tamen, quam Planco fuit. 3. Itaque a Gadibus mense Aprili binis tabellariis in duas naves impositis, et tibi et consulibus etOctaviano scripsi, ut me faceretis certiorem, quonam modo plurimum possem prodesse reipublicae. Sed, ut rationem ineo, quo die praelium Pansa commisit, eodem a Gadibus naves profectae sunt. Nulla enim post hiemem fuit ante eam diem navigatio. Et hercules longe remotus ab omni suspicione futuri civilis tumultus, penitus in Lusitania legiones in hibernis collocaram. Ita porro festinavit uterque confligere, tamquam nihil peius timerent, quam ne sine maximo reipublicae detrimento bellum componeretur. Sed, si properandum fuit, nihil non summi ducis consilio gessisseHirtium video. 4. Nunc haec mihi scribuntur ex Gallia Lepidi et nuntiantur: Pansae exercitum concisum esse; Pansam ex vulneribus mortuum; eodem praelio Martiam legionem interiise, et L. Fabatum, et C. Peducaeum et D. Carfulenum; Hirtiano autem praelio et Secundam* legionem, et omnes peraeque Antonii caesas, item Hirtii; Quartam vero, quum castra quoque Antonii cepisset, a Quinta legione concisam esse: ibi Hirtium quoque periisse et Pontium Aquilam; dici etiam Octavianum cecidisse: (quae si, quod dii prohibeant! vera sunt: non mediocriter doleo:) Antonium turpiter Mutinae obsessionem reliquisse, sed habere equitum v millia, legiones sub signis armatas tres, etP. Bagienni unam, inermes bene multos: Ventidium quoque se cum legione Septima, Octava, Nona coniunxisse: si nihil in Lepido spei sit, descensurum ad extrema et non modo nationes, sed etiam servitia concitaturum; Parmam direptam; L. Antonium Alpes occupasse. 5. Quae si vera sunt, nemini nostrum cessandum est, nec exspectandum, quid decernat senatus. Res enim cogit, huic tanto incendio succurrere omnes, qui aut imperium aut nomen denique populi Romani salvum volunt esse. Brutum enim cohortes xvii, et duas non frequentes tironum legiones, quas conscripserat Antonius, habere audio. Neque tamen dubito, quin omnes, qui supersint de Hirtii exercitu, confluant ad eum. Nam in delectu non multum spei puto esse; praesertim quum nihil sit periculosius, quam spatium confirmandi sese Antonio dari. Anni autem tempus libertatem maiorem mihi dat, propterea quia frumenta aut in agris, aut in villis sunt. Itaque proximis litteris consilium meum expedietur; nam neque deesse neque superesse reipublicae volo. Maxime tamen doleo, adeo et longo et infesto itinere ad me veniri, ut die quadragesimo post aut ultra etiam, quam facta sunt, omnia nuntientur.

XXXIV a. ARG. Narrat, quid Antonio adveniente egerit, et gratias agit Ciceroni, quod iniquis de se rumoribus non crediderit. (Octav. Pansa, Hirt. coss. 711.)

M. LEPIDUS IMP. ITERUM, PONT. MAX. S. P. D. M. T. C.

1. S. V. B. E. E. V. Quum audissem Antonium cum suis copiis, praemisso L. Antonio cum parte equitatus, in provinciam meam venire: cum exercitu meo ab confluente Rhodano castra movi ac contra eos venire institui. Itaque continuis itineribus ad Forum Vocontii veni et ultra castra ad flumen Argenteum contra Antonianos feci. P. Ventidius suas legiones tres coniunxit cum eo et ultra me castra posuit. Habebat antea legionem secundam, et ex reliquis legionibus magnam multitudinem, sed inermorum. Equitatum habet magnum: nam omnis ex praelio integer discessit, ita ut sint amplius equitum xxx cohortes. Itaque ad me complures milites et equites ab eo transierunt: et in dies singulos eius copiae minuuntur. 2. Silanus et Culleo ab eo discesserunt. Nos etsi graviter ab his laesi eramus, quod contra nostram voluntatem ad Antonium ierant: tamen, nostrae humanitatis et necessitudinis caussa, eorum salutis rationem habuimus: nec tamen eorum opera utimur; neque in castris habemus neque ulli negotio praefecimus. Quod ad bellum hoc attinet, nec senatui nec reipublicae deerimus. Quae postea egerimus, faciam te certiorem.

XXXIV b. Novae epistolae initium iuxta Victor. II.

1. Etsi omni tempore summa studia officii mutuo inter nos certatim constiterunt pro nostra inter nos familiaritate, et proinde diligenter ab utroque conservata sunt: tamen non dubito, in tanto et tam repentino reipublicae motu, quin nonnulla de me falsis rumoribus a meis obtrectatoribus me indigna ad te delata sint, quae tuum animum magno opere moverent pro tuo amore in rempublicam. Ea te moderate accepisse neque temere credendum iudicasse, a meis procuratoribus certior sum factus: quae mihi, ut debent, gratissima sunt. Memini enim et illa superiora, quae abs tua voluntate profecta sunt ad meam dignitatem augendam et ornandam: quae perpetuo animo meo fixa manebunt. 2. Abs te, mi Cicero, magno opere peto, si meam vitam et studium diligentissime superioribus temporibus in republica administranda, quae Lepido digna sunt, perspecta habes, ut paria, aut eo ampliora reliquo tempore exspectes, et proinde tua auctoritate me tuendum existimes, quo tibi plura tuo merito debeo. Vale. D. xi. Kalendas Iunias, ex castris, ex Ponte Argenteo.

XXXV. ARG. Recepti Antonii caussam confert in milites suos, dissensionem civium inique ferentes.

(Octav. Pansa, Hirt. coss. 711.)

LEPIDUS IMP. ITER. PONT. MAX. S. D. SENAT. POP. PL. Q. R.

1. S. V. liberique vestri V. B. E. E. Q. V. Deos hominesque testor, patres conscripti, qua mente et quo animo semper in rempublicam fuerim, et quam nihil antiquius communi salute ac libertate iudicarim; quod vobis brevi probassem, nisi mihi fortuna proprium consilium extorsisset. Nam exercitus cunctus consuetudinem suam in civibus conservandis communique pace, seditione facta, retinuit meque tantae multitudinis civium Romanorum salutis atque incolumitatis caussam suscipere, ut vere dicam, coegit. 2. In qua re ego vos, patres conscripti, oro atque obsecro, ut, privatis offensionibus omissis, summae reipublicae consulatis neve misericordiam nostram exercitusque nostri in civili dissensione sceleris

loco ponatis. Quod si salutis omnium ac dignitatis rationem habueritis, melius et vobis et reipublicae consuletis. Data III. Kal. Iunias a Ponte Argenteo. Valete.

81.

LIBER UNDECIMUS.

I. ARG. Decimus Brutus Albinus sermonem cum Hirtio, cos. des., habitum exponit: postulatam a se legationem liberam significat: sibi vero vel migrandum ex Italia, vel publicum in Urbe praesidium postulandum sibi videri dicit.

(Antonio, Dolabella coss. 710.)

D. BRUTUS BRUTO SUO ET C. CASSIO S.

1. Quo in statu simus, cognoscite. Heri vesperi apud me Hirtius fuit: qua mente esset Antonius, demonstravit; pessima scilicet et infidelissima. Nam se neque mihi provinciam dare posse aiebat neque arbitrari, tuto in Urbe esse quemquam nostrum; adeo esse militum concitatos animos et plebis. Quod utrumque esse falsum puto vos animadvertere, atque illud esse verum, quod Hirtius demonstrabat, timere eum, ne, si mediocre auxilium dignitatis nostrae habuissemus, nullae partes iis in republica relinquerentur. 2. Quum in his angustiis versarer, placitum est mihi, ut postularem legationem liberam mihi reliquisque nostris, ut aliqua caussa proficiscendi honesta quaereretur. Haec se impetraturum pollicitus est: nec tamen impetraturum confido: tanta est hominum insolentia et nostri insectatio. Ac si dederint, quod petimus, tamen paullo post futurum puto, ut hostes iudicemur, aut aqua et igni interdicamur. 3. Quid ergo est, inquis, tui consilii? Dandus est locus fortunae: cedendum ex Italia, migrandum Rhodum aut aliquo terrarum arbitror. Si melior casus fuerit, revertemur Romam: si mediocris, in exsilio vivemus: si pessimus, ad novissima auxilia descendemus. 4. Succurret fortasse hoc loco alicui vestrum, cur novissimum tempus exspectemus potius, quam nunc aliquid moliamur? Quia, ubi consistamus, non habemus praeter Sex. Pompeium et Bassum Caecilium, qui mihi videntur, hoc nuntio de Caesare allato, firmiores futuri. Satis tempore ad eos accedemus, ubi, quid valeant, scierimus. Pro Cassio et te, si quid me velitis recipere, recipiam. Postulat enim hoc Hirtius ut faciam. 5. Rogo vos, quam primum mihi rescribatis, (nam non dubito, quin his de rebus ante horam quartam Hirtius certiorem me sit facturus:) quem in locum convenire possimus. Quo me velitis venire, rescribite. 6. Post novissimum Hirtii sermonem placitum est mihi postulare, ut liceret nobis esse Romae publico praesidio: quod illos nobis concessuros non puto. Magnam enim invidiam iis faciemus. Nihil tamen non postulandum putavi, quod aequum esse statuerem.

II. ARG. Petunt ab Antonio, utrum putet ipsos in Urbe tutos fore magna veteranorum militum frequentia.

(Lanuvii, Antonio, Dolabella coss. 710.)

BRUTUS ET CASSIUS PRAETT. M. ANTONIO COS.

1. De tua fide et benevolentia in nos nisi persuasum esset nobis, non conscripsissemus haec tibi: quae profecto, quando istum animum habes, in optimam partem accipies. Scribitur nobis, magnam veteranorum multitudinem Romam convenisse iam, et ad Kalendas Iunias futuram multo maiorem. De te si dubitemus aut vereamur, simus nostri dissimiles. Sed certe, quum ipsi in tua potestate fuerimus, tuoque adducti consilio dimiserimus ex municipiis nostros necessarios, neque solum edicto, sed etiam litteris id fecerimus: digni sumus, quos habeas tui consilii participes, in ea praesertim re, quae ad nos pertinet. 2. Quare petimus a te, facias nos certiores tuae voluntatis in nos: putesne nos tutos fore in tanta frequentia militum veteranorum, quos etiam de reponenda ara cogitare audimus; quod velle et probare vix quisquam posse videtur, qui nos salvos et honestos velit. Nos ab initio spectasse otium nec quidquam aliud libertate communi quaesisse, exitus declarat. Fallere nemo nos potest, nisi tu; quod certe abest ab tua virtute et fide: sed alius nemo facultatem habet decipiendi nos: tibi enim uni credidimus et credituri sumus. 3. Maximo de nobis timore afficiuntur amici nostri: quibus etsi tua fides explorata est, tamen illud in mentem venit, multitudinem veteranorum facilius impelli ab alio quolibet, quam a te retineri posse. Rescribas nobis ad omnia, rogamus. Nam illud valde leve est ac nugatorium, ea re denuntiatum esse veteranis, quod de commodis eorum mense Iunio laturus esses. Quem enim impedimento futurum putas, quum de nobis certum sit, nos quieturos? Non debemus cuiquam videri nimium cupidi vitae, quum accidere nobis nihil possit sine pernicie et confusione omnium rerum.

III. ARG. Contumeliosis et minacibus Antonii litteris respondent fortiter et intrepide. (Antonio, Dolabella coss. 710.)

BRUTUS ET CASSIUS PRAETT. S. D. ANTONIO COS.

1. S. V. B. E. Litteras tuas legimus, simillimas edicti tui, contumeliosas, minaces, minime dignas, quae a te nobis mitterentur. Nos, Antoni, te nulla lacessiimus iniuria neque miraturum credidimus, si praetores et ea dignitate homines aliquid edicto postulassemus a consule. Quod si indignaris ausos esse id facere: concede nobis, ut doleamus, ne hoc quidem abs te Bruto et Cassio tribui. 2. Nam de delectibus habitis et pecuniis imperatis, exercitibus sollicitatis et nuntiis trans mare missis, quod te questum esse negas; nos quidem tibi credimus, optimo animo te fecisse: sed tamen neque agnoscimus quidquam eorum, et te miramur, quum haec reticueris, non potuisse continere iracundiam tuam, quin nobis de morte Caesaris obiiceres. 3. Illud vero quemadmodum ferendum sit, tute cogita: non licere praetoribus concordiae ac libertatis caussa per edictum de suo iure decedere, quin consul arma minetur. Quorum fiducia nihil est, quod nos terreas. Neque enim decet aut convenit nobis periculo ulli submittere animum nostrum. Neque est Antonio postulandum, ut iis imperet, quorum opera liber est. Nos si alia hortarentur, ut bellum civile suscitare vellemus, litterae tuae nihil proficerent. Nulla enim minantis auctoritas apud liberos est. Sed pulchre intelligis, non posse nos quoquam impelli: et fortassis ea re minaciter agis, ut iudicium nostrum metus videatur. 4. Nos in hac sententia sumus, ut te cupiamus in libera republica magnum atque honestum esse, vocemus te ad nullas

inimicitias, sed tamen pluris nostram libertatem, quam tuam amicitiam aestimemus. Tu etiam atque etiam vide, quid suscipias, quid sustinere possis: neque, quam diu vixerit Caesar, sed quam non diu regnarit, fac cogites. Deos quaesumus, consilia tua reipublicae salutaria sint ac tibi; si minus, ut, salva atque honesta republica, tibi quam minimum noceant, optamus. Pridie Nonas Sext.

IV. ARG. Res a se gestas exponit, et, ut Cicero sibi in supplicationibus decernendis suffragetur, rogat.

(In Gallia citeriore, Antonio, Dolabella coss. 710.)

D. BRUTUS IMP. COS. DESIGN. S. D. CICERONI.

1. Si de tua in me voluntate dubitarem, multis a te verbis peterem, ut dignitatem meam tuerere; sed profecto est ita, ut mihi persuasi, me tibi esse curae. Progressus sum ad Inalpinos cum exercitu, non tam nomen imperatorium captans, quam cupiens militibus satisfacere firmosque eos ad tuendas nostras res efficere. 2. Quod mihi videor consecutus: nam et liberalitatem nostram, et animum sunt experti. Cum omnium bellicosissimis bellum gessi; multa castella cepi, multa vastavi. Non sine caussa ad senatum litteras misi. Adiuva nos tua sententia: quod quum facies, ex magna parte communi commodo inservieris.

V. ARG. Excusat se, quod Bruti litteris non responderit, hortatur ad libertatem recuperandam atque studium suum et officia pollicetur. (Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. CICERO S. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Lupus familiaris noster, quum a te venisset, quumque Romae quosdam dies commoraretur, ego eram in iis locis, in quibus maxime tuto me esse arbitrabar. Eo factum est, ut ad te Lupus sine meis litteris rediret, quum tamen curasset tuas ad me perferendas. Romam autem veni a. d. quintum Idus Decembris, nec habui quidquam antiquius, quam ut Pansam statim convenirem: ex quo ea de te cognovi, quae maxime optabam. Quare hortatione tu quidem non eges, si ne illa quidem in re, quae a te gesta est post hominum memoriam maxima, hortatorem desiderasti. 2. Illud tamen breviter significandum videtur, populum Romanum omnia a te exspectare, atque in te aliquando recuperandae libertatis omnem spem ponere. Tu, si dies noctesque memineris, (quod te facere certo scio,) quantam rem gesseris: non obliviscere profecto, quantae tibi etiam nunc gerendae sint. Si enim iste provinciam nactus erit, cui quidem ego semper amicus fui ante, quam illum intellexi, non modo aperte, sed etiam libenter cum republica bellum gerere, spem reliquam nullam video salutis. 3. Quamobrem te obsecro iisdem precibus, quibus S. P. Q. R. ut in perpetuum rempublicam dominatu regio liberes, ut principiis consentiant exitus. Tuum est hoc munus, tuae partes: a te hoc civitas vel omnes potius gentes non exspectant solum, sed etiam postulant. Quamquam, quum hortatione non egeas, ut supra scripsi, non utar ea pluribus verbis: faciam illud, quod meum est, ut tibi omnia mea officia, studia, curas, cogitationes pollicear, quae ad tuam laudem et gloriam pertinebunt. Quamobrem velim tibi ita persuadeas, me tum reipublicae caussa, quae mihi vita mea est carior, tum quod tibi ipse faveam, tuamque dignitatem amplificari velim, tuis optimis consiliis, amplitudini, gloriae nullo loco defuturum. [Vale.]

VI. ARG. Cicero Bruti dignitatem sibi curae fore, idque iam in senatu declaratum esse rescribit.

(Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. CICERO S. D. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Lupus noster quum Romam sexto die Mutina venisset, postridie me mane convenit, tua mihi mandata diligentissime exposuit et litteras reddidit. Quod mihi tuam dignitatem commendas, eodem tempore existimo te mihi meam dignitatem commendare, quam mehercule non habeo tua cariorem. Quare mihi gratissimum facies, si exploratum habebis, tuis laudibus nullo loco nec consilium nec studium meum defuturum. 2. Quum tribuni plebis edixissent, senatus adesset a. d. XIII. Kal. Ian. haberentque in animo de praesidio consulum designatorum referre; quamquam statueram in senatum ante Kal. Ian. non venire: tamen, quum eo die ipso edictum tuum propositum esset, nefas esse duxi, aut ita haberi senatum, ut de tuis divinis in rempublicam meritis sileretur, (quod factum esset, nisi ego venissem,) aut, etiamsi quid de te honorifice diceretur, me non adesse. 3. Itaque in senatum veni mane. Quod quum esset animadversum, frequentissimi senatores convenerunt. Quae de te in senatu egerim, quae in concione maxima dixerim, aliorum te litteris malo cognoscere. Illud tibi persuadeas velim, me omnia, quae ad tuam dignitatem augendam pertinebunt, quae est per se amplissima, summo semper studio suscepturum et defensurum; quod quamquam intelligo me cum multis esse facturum, tamen appetam huius rei principatum.

VII. ARG. Suadet, ut salutem populi R. suopte arbitratu tueatur, senatus auctoritatem non opperiens.

(Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. CICERO S. D. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Quum adhibuisset domi meae Lupus me et Libonem et Servium, consobrinum tuum, quae mea fuerit sententia, cognosse te ex M. Seio arbitror, qui nostro sermoni interfuit. Reliqua, quamquam statim Seium Graeceius est subsecutus, tamen ex Graeceio poteris cognoscere. 2. Caput autem est hoc, quod te diligentissime percipere et meminisse velim, ut ne in libertate et salute populi Romani conservanda auctoritatem senatus exspectes, nondum liberi, ne et tuum factum condemnes, (nullo enim publico consilio rempublicam liberavisti: quo etiam est res illa maior et clarior:) et adolescentem, vel puerum potius, Caesarem, iudices temere fecisse, qui tantam caussam publicam privato consilio susceperit: denique homines rusticos, sed fortissimos viros civesque optimos, dementes fuisse iudices, primum milites veteranos, commilitones tuos, deinde legionem Martiam, legionem Quartam, quae suum consulem hostem iudicaverunt seque ad salutem reipublicae defendendam contulerunt. Voluntas senatus pro auctoritate haberi debet, quum auctoritas impeditur metu. 3. Postremo suscepta tibi caussa iàm bis est, ut non sit integrum: primum Idibus Martiis; deinde proxime, exercitu novo et copiis comparatis. Quamobrem ad omnia ita paratus, ita animatus debes esse, non ut nihil facias, nisi iussus: sed ut ea geras, quae ab omnibus summa cum admiratione laudentur.

VIII. ARG. De legatis ad Antonium de pace missis, et de recuperandae libertatis spe in Bruto posita.
(Romae, Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. CICERO S. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Eo tempore Polla tua misit, ut ad te, si quid vellem, darem litterarum, quum, quid scriberem, non habebam. Omnia enim erant suspensa propter exspectationem legatorum: qui quid egissent, nihildum nuntiabatur. Haec tamen scribenda existimavi: primum, S. P. Q. R. de te laborare, non solum salutis suae caussa, sed etiam dignitatis tuae. Admirabilis enim est quaedam tui nominis caritas, amorque in te singularis omnium civium. Ita enim sperant atque confidunt, ut antea rege, sic hoc tempore regno te rempublicam liberaturum. 2. Romae delectus habetur totaque Italia: si hic delectus appellandus est, quum ultro se offerunt omnes: tantus ardor occupavit animos hominum desiderio libertatis odioque diutinae servitutis. De reliquis rebus a te iam exspectare litteras debemus, quid ipse agas, quid noster Hirtius, quid Caesar meus; quos spero brevi tempore societate victoriae tecum copulatos fore. Reliquum est, ut de me id scribam, quod te ex tuorum litteris et spero et malo cognoscere; me neque deesse ulla in re, neque umquam defuturum dignitati tuae.

IX. ARG. Hortatur, operam det, ne consulibus amissis hostes reip. invalescant. (Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

D. BRUTUS S. D. M. CICERONI.

1. Pansa amisso, quantum detrimenti respublica acceperit, non te praeterit. Nunc auctoritate et prudentia tua prospicias oportet, ne inimici nostri, consulibus sublatis, sperent se convalescere posse. Ego, ne consistere possit in Italia Antonius, dabo operam. Sequar eum confestim. Utrumque me praestaturum spero, ne aut Ventidius elabatur aut Antonius in Italia moretur. In primis rogo te, ad hominem ventosissimum, Lepidum, mittas, ne bellum nobis redintegrare possit, Antonio sibi coniuncto. Nam de Pollione Asinio puto te perspicere, quid facturus sit. Multae et bonae et firmae sunt legiones Lepidi et Asinii. 2. Neque haec idcirco tibi scribo, quod te non eadem animadvertere sciam, sed quod mihi persuasissimum est, Lepidum recte facturum numquam, si forte vobis de hoc dubium est. Plancum quoque confirmetis oro, quem spero, pulso Antonio, reipublicae non defuturum. Si se Alpes Antonius traiecerit, constitui praesidium in Alpibus collocare, et te de omni re facere certiorem. III. Kal. Maii, ex castris Regii.

X. ARG. De quorumdam malevolentia, et de reip. periculo.
(Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

D. BRUTUS S. D. M. CICERONI.

1. Non mihi rempublicam plus debere arbitror, quam me tibi. Gratiorem me esse in te posse, quam isti perversi sint in me, exploratum habes: si tamen hoc temporis videatur dici caussa, malle me tuum iudicium, quam ex altera parte omnium istorum. Tu enim a certo sensu et vero iudicas de nobis: quod isti ne faciant, summa malevolentia et livore impediuntur. Interpellent me, quo minus honoratus sim, dum ne interpellent, quo minus respublica a me commode administrari possit. Quae quanto sit in periculo, quam potero brevissime exponam. 2. Primum omnium, quantam perturbationem rerum urbanarum afferat obitus consulum quantamque cupiditatem hominibus iniiciat vacuitas, non te fugit. Satis me multa scripsisse, quae litteris commendari possint, arbitror. Scio enim, cui scribam. 3. Revertor nunc ad Antonium: qui ex fuga quum parvulam manum peditum haberet inermium, ergastula solvendo, omneque genus hominum arripiendo satis magnum numerum videtur effecisse. Huc accessit manus Ventidii, quae trans Apenninum itinere facto difficillimo ad Vada pervenit, atque ibi se cum Antonio coniunxit. Est numerus veteranorum et armatorum satis frequens cum Ventidio. 4. Consilia Antonii haec sint necesse est: aut ad Lepidum ut se conferat, si recipitur; aut Apennino Alpibusque se teneat et decursionibus per equites, quos habet multos, vastet ea loca, in quae incurrerit: aut rursus se in Etruriam referat, quod ea pars Italiae sine exercitu est. Quod si me Caesar audisset atque Apenninum transisset: in tantas angustias Antonium compulissem, ut inopia potius, quam ferro conficeretur. Sed neque Caesari imperari potest, nec Caesar exercitui suo. Quod utrumque pessimum est. Quum haec talia sint: quo minus, quod ad me pertinebit, homines interpellent, ut supra scripsi, non impedio. Haec quemadmodum explicari possint, aut, a te quum explicabuntur, ne impediantur, timeo. 5. Alere iam milites non possum. Quum ad rempublicam liberandam accessi, HS. mihi fuit quadringenties amplius. Tantum abest, ut meae rei familiaris liberum sit quidquam, ut omnes iam meos amicos aere alieno obstrinxerim. Septem nunc numerum legionum alo: qua difficultate, tu arbitrare. Non, si Varronis thesauros haberem, subsistere sumptui possem. Quum primum de Antonio exploratum habuero, faciam te certiorem. Tu me amabis ita, si hoc idem me in te facere senseris. III. Non. Maii, ex castris, Dertona.

XI. ARG. Iter Antonii ad Lepidum, dubiam Planci fidem, et suum in rempubl. studium significat.
(Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

D. BRUTUS IMP. COS. DES. S. D. M. CICERONI.

1. Eodem exemplo a te mi litterae redditae sunt, quo pueri mei attulerunt. Tantum me tibi debere existimo, quantum persolvere difficile est. Scripsi tibi, quae hic gererentur. In itinere est Antonius; ad Lepidum proficiscitur; ne de Planco quidem spem adhuc abiecit, ut ex libellis eius animadverti, qui in me inciderunt; in quibus, quos ad Asinium, quos ad Lepidum, quos ad Plancum mitteret, scribebat. Ego tamen non habui ambiguum, et statim ad Plancum misi; et biduo ab Allobrogibus et totius Galliae legatos exspecto, quos confirmatos domum remittam. 2. Tu, quae istic opus erunt administrari, prospicies, ut ex tua voluntate reique publicae commodo fiant. Malevolentiae hominum in me, si poteris, occurres; si non potueris, hoc consolabere, quod me de statu meo nullis contumeliis deterrere possunt. Pridie Nonas Maii, ex castris, finibus Statiellensium.

XII. ARG. Queritur Brutum non impedisse, ne bellum renovaret Antonius. (Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. CICERO S. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Tres uno die a te accepi epistolas: unam brevem, quam Flacco Volumnio dederas; duas pleniores: quarum alteram tabellarius T. Vibii attulit, alteram ad me misit Lupus. Ex tuis litteris et ex Graeceii oratione non modo non restinctum bellum, sed etiam inflammatum videtur. Non dubito autem, pro

tua singulari prudentia, quin perspicias, si aliquid firmitatis nactus sit Antonius, omnia tua illa praeclara in rempublicam merita ad nihilum esse ventura. Ita enim Romam erat nuntiatum, ita persuasum omnibus, cum paucis inermis, perterritis metu, fracto animo, fugisse Antonium. 2. Qui si ita se habet, ut, quemadmodum audiebam de Graeceio, confligi cum eo sine periculo non possit: non ille mihi fugisse a Mutina videtur, sed locum belli gerendi mutasse. Itaque homines alii facti sunt: nonnulli etiam queruntur, quod persecuti non sitis. Opprimi potuisse, si celeritas adhibita esset, existimant. Omnino est hoc populi, maximeque nostri, in eo potissimum abuti libertate, per quem eam consecutus sit. Sed tamen providendum est, ne qua iusta querela esse possit. Res se sic habet. Is bellum confecerit, qui Antonium oppresserit. Hoc quam vim habeat, te existimare malo, quam me apertius scribere.

XIII a. ARG. Excusat tarditatem in persequendo Antonio et, quo res statu sit, exponit.

(Pollentiae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

D. BRUTUS IMP. S. D. M. T. C.

1. Iam non ago tibi gratias. Cui enim re vix referre possum, huic verbis non patitur res satisfieri. Attendere te volo, quae in manibus sunt. Qua enim prudentia es, nihil te fugiet, si meas litteras diligenter legeris. Sequi confestim Antonium his de caussis, Cicero, non potui: eram sine equitibus, sine iumentis: Hirtium periisse nesciebam: Caesari non credebam prius, quam convenissem et collocutus essem. Hic dies hoc modo abiit. 2. Postero die mane a Pansa sum arcessitus Bononiam. Quum in itinere essem, nuntiatum mihi est eum mortuum esse. Recurri ad meas copiolas. Sic enim vere eas appellare possum. Sunt extenuatissimae et inopia omnium rerum pessime acceptae. Biduo me Antonius antecessit; itinera fecit multo maiora fugiens, quam ego sequens. Ille enim iit passim, ego ordinatim. Quacumque iit, ergastula solvit, homines arripuit. Constitit nusquam prius, quam ad Vada venit. Quem locum volo tibi esse notum. Iacet inter Apenninum et Alpes, impeditissimus ad iter faciendum. 3. Quum abessem ab eo millia passuum triginta et se iam Ventidius coniunxisset, concio eius ad me est allata; in qua petere coepit a militibus, ut se trans Alpes sequerentur; sibi cum M. Lepido convenire. Succlamatum est, et frequenter a militibus Ventidianis, (nam suos valde quam paucos habet,) sibi aut in Italia pereundum esse aut vincendum; et orare coeperunt, ut Pollentiam iter facerent. Quum sustinere eos non posset, in posterum diem iter suum contulit. 4. Hac re mihi nuntiata, statim quinque cohortes Pollentiam praemisi, meumque iter eo contuli. Hora ante praesidium meum Pollentiam venit, quam Trebellius cum equitibus. Sanequam sum gavisus. In hoc enim victoriam puto consistere. In spem venerant, quod neque Planci quattuor legiones omnibus suis copiis pares arbitrabantur, neque ex Italia tam celeriter exercitum traiici posse credebant. Quos ipsi adhuc satis arroganter Allobroges equitatusque omnis, qui eo praemissus erat a nobis, sustinebant, nostroque adventu sustineri facilius posse confidimus. Tamen, si quo etiam casu Isaram se traiecerint, ne quod detrimentum reipublicae iniungant, summa a nobis dabitur opera. 5. Vos magnum animum optimamque spem de summa republica habere volumus, quum et nos et exercitus nostros, singulari concordia coniunctos ad omnia pro vobis videatis paratos. Sed tamen nihil de diligentia remittere debetis dareque operam, ut quam paratissimi et ab exercitu reliquisque rebus pro vestra salute contra sceleratissimam conspirationem hostium confligamus, qui quidem eas copias, quas diu simulatione reipublicae comparabant, subito ad patriae periculum converterunt.

XIII b. Hoc fragmentum continet index epistolarum Cic. in cod. Med. adiectus. (Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

D. BRUTUS COS. DESIG. S. D. M. CICERONI.

Parmenses miserrimos **.

XIV. ARG. Bruti litteris respondet de decemviris, de legionibus perducendis, de pecunia, novo de bello Bruti opera conficiendo. (Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Mirabiliter, mi Brute, laetor, mea consilia measque sententias a te probari de decemviris, de ornando adolescente. Sed quid refert? Mihi crede, homini non glorioso: plane iam, Brute, frigeo; ὄργανον enim erat meum senatus: id est iam dissolutum. Tantam spem attulerat exploratae victoriae tua praeclara Mutina eruptio, fuga Antonii, conciso exercitu, ut omnium animi relaxati sint, meaeque illae vehementes contentiones tamquam σκιαμαχίαι esse videantur. 2. Sed, ut ad rem redeam, legionem Martiam et Quartam negant, qui illas norunt, ulla conditione ad te posse perduci. Pecuniae, quam desideras, ratio potest haberi, eaque habebitur. De Bruto arcessendo Caesareque ad Italiae praesidium tenendo, valde tibi assentior. Sed, ut scribis, habes obtrectatores; quos equidem facillime sustineo: sed impediunt tamen. Ex Africa legiones exspectantur. 3. Sed bellum istic renatum mirantur homines. Nihil tam praeter spem umquam. Nam die tuo natali victoria nuntiata, in multa saecula videbamus rempublicam liberatam. Novi timores retexunt superiora. Scripsisti autem ad me iis, quas Idibus Maiis dedisti, modo te accepisse a Planco litteras, non recipi Antonium a Lepido. Id si ita est, omnia faciliora: sin aliter, magnum negotium, cuius exitum non extimesco; tuae partes sunt. Ego plus, quam feci, facere non possum. Te tamen, id quod spero, omnium maximum et clarissimum videre cupio.

XV. ARG. Laudat officium Bruti et hortatur, ut secum iam ipse certet. (Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Etsi mihi tuae litterae iucundissimae sunt: tamen iucundius fuit, quod in summa occupatione tua Planco collegae mandasti, ut te mihi per litteras excusaret: quod fecit ille diligenter. Mihi autem nihil amabilius officio tuo et diligentia. Coniunctio tua cum collega concordiaque vestra, quae litteris communibus declarata est, S. P. Q. R. gratissima accidit. 2. Quod superest, perge, mi Brute, et iam non cum aliis, sed tecum ipse certa. Plura scribere non debeo, praesertim ad te: quo magistro brevitatis uti cogito. Litteras tuas vehementer exspecto, et quidem tales, quales maxime opto.

XVI. ARG. Commendat Lamiam in petitione praeturae.

(M. Antonio cos. 710. incerto mense.)

M. T. C. S. P. D. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Permagni interest, quo tibi haec tempore epistola reddita sit: utrum quum sollicitudinis aliquid haberes, an quum ab omni molestia vacuus esses. Itaque ei praecepi, quem ad te misi, ut tempus observaret epistolae tibi reddendae. Nam quemadmodum, coram qui ad nos intempestive adeunt, molesti saepe sunt: sic epistolae offendunt, non loco redditae. Si autem, ut spero, nihil te perturbat, nihil impedit; et ille, cui mandavi, satis scite et commode tempus ad te cepit adeundi: confido, me, quod velim, facile a te impetraturum. 2. L. Lamia praeturam petit. Hoc ego utor uno omnium plurimum. Magna vetustas, magna consuetudo intercedit: quodque plurimum valet, nihil mihi eius est familiaritate iucundius. Magno praeterea beneficio eius magnoque merito sum obligatus. Nam Clodianis temporibus, quum equestris ordinis princeps esset proque mea salute acerrime propugnaret, a Gabinio consule relegatus est: quod ante id tempus civi Romano contigit nemini. Hoc quum populus Romanus meminerit, meipsum non meminisse turpissimum est. 3. Quapropter persuade tibi, mi Brute, me petere praeturam. Quamquam enim Lamia summo splendore, summa gratia est, magnificentissimo munere aedilicio: tamen, quasi ea ita non essent, ego suscepi totum negotium. Nunc, si me tanti facis, quanti certe facis, quando equitum centurias tenes, in quis regnas, mitte ad Lupum nostrum, ut is nobis eas centurias conficiat. Non tenebo te pluribus. Ponam in extremo, quod sentio. Nihil est, Brute, quum omnia a te exspectem, quod mihi gratius facere possis.

XVII. ARG. Iterum commendat Lamiam.
(M. Antonio cos. 710. incerto mense.)

M. T. C. S. D. D. BRUTO IMP.

1. Lamia uno omnium familiarissime utor. Magna eius in me, non dico officia, sed merita, eaque sunt populo Romano notissima. Is magnificentissimo munere aedilitatis perfunctus petit praeturam, omnesque intelligunt nec dignitatem ei deesse nec gratiam. Sed is ambitus exstare videtur, ut ego omnia pertimescam, totamque petitionem Lamiae mihi sustinendam putem. 2. In ea re quantum me possis adiuvare, facile perspicio: nec vero, quantum mea caussa velis, dubito. Velim igitur, mi Brute, tibi persuadeas, nihil me maiore studio a te petere, nihil te mihi gratius facere posse, quam si omnibus tuis opibus, omni studio Lamiam in petitione iuveris; quod ut facias, vehementer te rogo.

XVIII. ARG. Reprehendit Bruti timorem.
(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Etsi ex mandatis, quae Galbae Volumnioque ad senatum dedisti, quid timendum suspicandumque putares suspicabamur: tamen timidiora mandata videbantur, quam erat dignum tua populique Romani victoria. Senatus autem, mi Brute, fortis est et habet fortes duces. Itaque moleste ferebat se a te, quem omnium, quicumque fuissent, fortissimum iudicaret, timidum atque ignavum iudicari. 2. Etenim quum te incluso spem maximam omnes habuissent in tua virtute, florente Antonio: quis erat, qui quidquam timeret profligato illo, te liberato? Nec vero Lepidum timebamus. Quis enim esset, qui illum tam furiosum arbitraretur, ut, qui in maximo bello pacem velle se dixisset, is in optatissima pace bellum reipublicae indiceret? Nec dubito, quin tu plus provideas. 3. Sed tamen tam recenti gratulatione, quam tuo nomine ad omnia deorum templa fecimus, renovatio timoris magnam molestiam afferebat. Quare velim equidem, id quod spero, ut plane abiectus et fractus sit Antonius; sin aliquid virium forte collegerit, sentiet nec senatui consilium nec populo Romano virtutem deesse, nec reipublicae te vivo imperatorem. XIV. Kal. Iun.

XIX. ARG. De rep. timet, Vicentinos commendat.
(Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

D. BRUTUS S. P. D. M. T. C.

1. Ad senatum quas litteras misi, velim prius perlegas, et, si qua tibi videbuntur, commutes. Necessario me scripsisse ipse animadvertes: nam quum putarem Quartam et Martiam legiones mecum futuras, ut Druso Paulloque placuerat, vobis assentientibus: minus de reliquis rebus laborandum existimavi. Nunc vero, quum sim cum tironibus egentissimis, valde et meam et vestram vicem timeam necesse est. 2. Vicentini me et M. Brutum praecipue observant. His ne quam patiare iniuriam fieri in senatu vernarum caussa, a te peto. Caussam habent optimam, officium in rempublicam summum, genus hominum adversariorum seditiosum et inertissimum. XII. Kalend. Iun. Vercellis.

XX. ARG. Ciceronem monet, ut veteranos sibi conciliet.
(Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

D. BRUTUS IMP. COS. DES. S. D. M. T. C.

1. Quod pro me non facio, id pro te facere meus in te amor tuaque officia cogunt, ut timeam. Saepe enim mihi quum esset dictum neque a me contemptum; novissime Labeo Segulius, homo sibi simillimus, narravit mihi apud Caesarem se fuisse multumque sermonem de te habitum esse; ipsum Caesarem nihil sane de te questum, nisi [dictum] quod diceret, te dixisse, laudandum adolescentem, ornandum, tollendum; se non esse commissurum, ut tolli possit. Hoc ego Labeonem credo illi retulisse aut finxisse dictum, non ab adolescente prolatum. Veteranos vero pessime loqui, volebat Labeo me credere, et tibi ab iis instare periculum; maximeque indignari, quod in decemviris neque Caesar neque ego habiti essemus, atque omnia ad vestrum arbitrium essent collata. 2. Haec quum audissem et iam in itinere essem, committendum non putavi, prius ut Alpes transgrederer, quam, quid istic ageretur, scirem. Nam de tuo periculo, crede mihi, iactatione verborum et denuntiatione periculi, sperare eos, te pertimefacto, adolescente impulso, posse magna consequi praemia, et totam istam cantilenam ex hoc pendere, ut quam plurimum lucri faciant. Neque tamen non te cautum esse volo et insidias vitantem. Nihil enim tua mihi vita potest esse iucundius neque carius. 3. Illud vide, ne timendo magis timere cogare, et, quibus rebus potest occurri veteranis, occurras. Primum, quod desiderant de decemviris, facias; deinde de praemiis. Si tibi videtur, agros eorum militum, qui cum Antonio veterani fuerunt, his dandos censeas ab utrisque nobis: de nummis, lente ac ratione habita pecuniae, senatum de ea re constituturum: quattuor legionibus iis, quibus agros dandos censuistis, video facultatem fore ex agris Sullanis et agro Campano. Aequaliter aut sorte agros legionibus assignari puto oportere. 4. Haec me tibi

scribere non prudentia mea hortatur, sed amor in te et cupiditas otii, quod sine te consistere non potest. Ego, nisi valde necesse fuerit, ex Italia non excedam. Legiones armo, paro; spero me non pessimum exercitum habiturum ad omnes casus et impetus hominum. De exercitu, quem Pansa habuit, legionem mihi Caesar non remittit. Ad has litteras statim mihi rescribe tuorumque aliquem mitte, si quid reconditum magis erit meque scire opus putaris. Vale. VIII. Kal. Iun. Eporedia.

XXI. ARG. Respondet ad superiorem epistolam.
(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. D. D. BRUTO IMP. COS. DESIGN.

1. Dii isti Segulio malefaciant, homini nequissimo omnium, qui sunt, qui fuerunt, qui futuri sunt! Quid? tu illum tecum solum aut cum Caesare? qui neminem praetermiserit, quicum loqui potuerit, cui non eadem ista dixerit? Te tamen, mi Brute, sic amo, ut debeo, quod istud, quidquid esset, nugarum me scire voluisti. Signum enim magnum amoris dedisti. 2. Nam quod idem Segulius, veteranos queri, quod tu et Caesar in decemviris non essetis: utinam ne ego quidem essem! Quid enim molestius? Sed tamen, quum ego sensissem, de iis, qui exercitus haberent, sententiam ferri oportere, iidem illi, qui solent, reclamarunt. Itaque excepti etiam estis, me vehementer repugnante. Quocirca Segulium negligamus, qui res novas quaerit: non quo veterem comederit: nullam enim habuit: sed hanc ipsam recentem novam devoravit. 3. Quod autem scribis te, quod pro te ipso non facias, id pro me, ut de me timeas aliquid: omni te, vir optime mihique carissime Brute, de me metu libero. Ego enim, quae provideri poterunt, non fallar in iis: quae cautionem non habebunt, de iis non ita valde laboro. Sim enim impudens, si plus postulem, quam homini a rerum natura tribui potest. 4. Quod mihi praecipis, ut caveam, ne timendo magis timere cogar, et sapienter et amicissime praecipis. Sed velim tibi persuadeas, quum te constet excellere hoc genere virtutis, ut numquam extimescas, numquam perturbere, me huic tuae virtuti proxime accedere. Quamobrem neque metuam quidquam et cavebo omnia. Sed vide, ne tua iam, mi Brute, culpa futura sit, si ego quidquam timeam; tuis enim opibus et consulatu tuo, etiamsi timidi essemus, tamen omnem timorem abiiceremus: praesertim quum persuasum omnibus esset mihique maxime, a te nos unice diligi. 5. Consiliis tuis, quae scribis de quattuor legionibus deque agris assignandis ab utrisque vestrum, vehementer assentior. Itaque quum quidam de collegis nostris agrariam curationem ligurirent, disturbavi rem totamque vobis integram reservavi. Si quid erit occultius et, ut scribis, reconditum, meorum aliquem mittam, quo fidelius ad te litterae perferantur. Pridie Nonas Iunii.

XXII. ARG. Commendat Appium Claudium, hostium numero eximendum. (Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. D. BRUTO IMP.

1. Cum Appio Claudio, C. F. summa mihi necessitudo est, multis eius officiis et meis mutuis constituta. Peto a te maiorem in modum, vel humanitatis tuae vel mea caussa, ut eum auctoritate tua, quae plurimum valet, conservatum velis. Volo te, quum fortissimus vir cognitus sis, etiam clementissimum existimari. Magno tibi erit ornamento, nobilissimum adolescentem beneficio tuo esse salvum. Cuius quidem caussa hoc melior debet esse, quod pietate adductus, propter patris restitutionem, se cum Antonio coniunxit. 2. Quare etsi minus veram caussam habebis, tamen vel probabilem aliquam poteris inducere. Nutus tuus potest hominem, summo loco natum, summo ingenio, summa virtute, officiosissimum praeterea et gratissimum, incolumem in civitate retinere. Quod ut facias, ita a te peto, ut maiore studio magisve ex animo petere non possim.

XXIII. ARG. Ciceronem bene de rep. sperare iubet.
(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

D. BRUTUS S. P. D. M. T. C.

1. Nos hic valemus recte et, quo melius valeamus, operam dabimus. Lepidus commode de nobis sentire videtur. Omni timore deposito, debemus libere reipublicae consulere. Quod si omnia essent aliena, tamen tribus tantis exercitibus, propriis reipublicae, valentibus, magnum animum habere debebas, quem et semper habuisti, et nunc fortuna adiuvante augere potes. 2. Quae tibi superioribus litteris mea manu scripsi, terrendi tui caussa homines loquuntur. Si frenum momorderis, peream, si te omnes, quot sunt, conantem loqui ferre poterunt. Ego, tibi ut antea scripsi, dum mihi a te litterae veniant, in Italia morabor. VIII. Kal. Iun. Eporedia.

XXIV. ARG. Scribit, superiore epistola timorem sibi exemptum; tum, quid agendum ei sit, et de pecunia decreta.
(Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. CICERO S. D. BRUTO IMP. COS. DES.

1. Narro tibi: antea subirascebar brevitati tuarum litterarum: nunc mihi loquax esse videor; te igitur imitabor. Quam multa quam paucis! te recte valere, operamque dare, ut quotidie melius; Lepidum commode sentire; tribus exercitibus quidvis nos oportere confidere. Si timidus essem, tamen ista epistola mihi omnem metum abstersisses. Sed, ut mones, frenum momordi: etenim qui, te incluso, omnem spem habuerim in te, quid nunc putas? Cupio iam vigiliam meam, Brute, tibi tradere; sed ita, ut ne desim constantiae meae. 2. Quod scribis, in Italia te moraturum, dum tibi litterae meae veniant: si per hostem licet, non erraris: multa enim Romae: sin adventu tuo bellum confici potest, nihil sit antiquius. Pecunia expeditissima quae erat, tibi decreta est. Habes amantissimum Servium; nos non desumus. VIII. Idus Iunias.

XXV. ARG. Scribit omnem spem esse in Planco et D. Bruto. De M. Bruti rebus certior fieri cupit.
(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. D. BRUTO.

1. Exspectanti mihi tuas quotidie litteras Lupus noster subito denuntiavit, ut ad te scriberem, si quid vellem. Ego autem, etsi, quid scriberem, non habebam, (acta enim ad te mitti sciebam, inanem autem sermonem litterarum tibi iniucundum esse audiebam,) brevitatem secutus sum te magistro. Scito igitur, in te et in collega spem omnem esse. 2. De Bruto autem nihil adhuc certi: quem ego, quemadmodum praecipis, privatis litteris ad bellum commune vocare non desino. Qui utinam iam adesset! intestinum Urbis malum, quod est non mediocre, minus timere-

mus. Sed quid ago? non imitor *Λακωνισμόν* tuum: altera iam pagella procedit. Vince, et vale. XIV. Kal. Quintiles.

XXVI. ARG. Sollicitus de Antonii et Lepidi conspiratione, mox legiones et stipendium mitti vult.

(Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

D. BRUTUS IMP. S. P. D. M. T. C.

In maximo meo dolore hoc solatio utor, quod intelligunt homines, non sine caussa me timuisse ista, quae acciderunt. Deliberent, utrum traiiciant legiones ex Africa necne, et ex Sardinia * *; et Brutum arcessant necne: et mihi stipendium dent, an non decernant. Ad senatum litteras misi. Crede mihi, nisi ista omnia ita fiant, quemadmodum scribo, magnum nos omnes adituros periculum. Rogo te: videte, quibus hominibus negotium detis, qui ad me legiones adducant. Et fide opus est et celeritate. III. Non. Iun. ex castris.

XXVII. ARG. Questus erat Matius, accusari se a Cicerone, tum quod legi cuidam Caesaris suffragatus esset, tum etiam quod ludos, Caesari mortuo ab Octaviano datos, curasset. Cicero se ita purgat, ut alterum se dixisse neget, alterum honeste interpretetur. (Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. CICERO MATIO S.

1. Nondum satis constitui, molestiaene plus an voluptatis attulerit mihi Trebatius noster, homo quum plenus officii, tum utriusque nostrum amantissimus. Nam quum in Tusculanum vesperi venissem, postridie ille ad me, nondum satis firmo corpore quum esset, mane venit. Quem quum obiurgarem, quod parum valetudini parceret, tum ille, nihil sibi longius fuisse, quam ut me videret. Num quidnam, inquam, novi? Detulit ad me querelam tuam, de qua prius quam respondeo, pauca praeponam. 2. Quantum memoria repetere praeterita possum, nemo est mihi te amicus antiquior. Sed vetustas habet aliquid commune cum multis: amor non habet. Dilexi te, quo die cognovi, meque a te diligi iudicavi. Tuus deinde discessus, isque diuturnus, ambitio nostra et vitae dissimilitudo non est passa voluntates nostras consuetudine conglutinari. Tuum tamen erga me animum agnovi multis annis ante bellum civile, quum Caesar esset in Gallia. Quod enim vehementer mihi utile esse putabas nec inutile ipsi Caesari, perfecisti, ut ille me diligeret, coleret, haberet in suis. Multa praetereo, quae temporibus illis inter nos familiarissime dicta, scripta, communicata sint: graviora enim consecuta sunt. 3. Et initio belli civilis quum Brundisium versus ires ad Caesarem, venisti ad me in Formianum. Primum hoc ipsum quanti, praesertim temporibus illis! Deinde oblitum me putas consilii, sermonis, humanitatis tuae? quibus rebus interesse memini Trebatium. Nec vero sum oblitus litterarum tuarum, quas ad me misisti, quum Caesari obviam venisses in agro, ut arbitror, Trebulano. 4. Secutum illud tempus est, quum me ad Pompeium proficisci sive pudor meus coegit sive officium sive fortuna. Quod officium tuum, quod studium vel in absentem me vel in praesentes meos defuit? Quem porro omnes mei et mihi et sibi te amiciorem iudicaverunt? Veni Brundisium. Oblitumne me putas, qua celeritate, ut primum audieris, ad me Tarento advolaris? quae tua fuerit assessio, oratio, confirmatio animi mei, fracti communium miseriarum metu? 5. Tandem aliquando Romae esse coepimus. Quid defuit nostrae familiaritati? In maximis rebus quonam modo me gererem adversus Caesarem, usus tuo consilio sum. In reliquis officiis cui tu tribuisti, excepto Caesare, praeter me, ut domum ventitares horasque multas saepe suavissimo sermone consumeres? tum, quum etiam, si meministi, ut haec *φιλοσοφούμενα* scriberem, tu me impulisti. Post Caesaris reditum quid tibi maiori curae fuit, quam ut essem ego illi quam familiarissimus? quod effeceras. 6. Quorsum igitur haec oratio longior, quam putaram? Quia sum admiratus, te, qui haec nosse deberes, quidquam a me commissum, quod esset alienum nostra amicitia, credidisse. Nam praeter haec, quae commemoravi, quae testata sunt et illustria, habeo multa occultiora, quae vix verbis exsequi possum. Omnia me tua delectant, sed maxime maxima quum fides in amicitia, consilium, gravitas, constantia, tum lepos, humanitas, litterae. Quapropter redeo nunc ad querelam. 7. Ego te suffragium tulisse in illa lege primum non credidi: deinde, si credidissem, numquam id sine aliqua iusta caussa existimarem te fecisse. Dignitas tua facit, ut animadvertatur, quidquid facias, malevolentia autem hominum, ut nonnulla durius, quam a te facta sint, proferantur. Ea tu si non audis, quid dicam, nescio: equidem, si quando audio, tam defendo, quam me scio a te contra iniquos meos solere defendi. Defensio autem est duplex: alia sunt, quae liquido negare soleam, ut de isto ipso suffragio: alia, quae defendam a te pie fieri et humane, ut de curatione ludorum. 8. Sed te, hominem doctissimum, non fugit, si Caesar rex fuerit, quod mihi quidem videtur, in utramque partem de tuo officio disputari posse, vel in eam, qua ego uti soleo, laudandam esse fidem et humanitatem tuam, qui amicum etiam mortuum diligas, vel in eam, qua nonnulli utuntur, libertatem patriae vitae amici anteponendam. Ex his sermonibus utinam essent delatae ad te disputationes meae! Illa vero duo, quae maxima sunt laudum tuarum, quis aut libentius, quam ego, commemorat, aut saepius: te et non suscipiendi belli civilis gravissimum auctorem fuisse et moderandae victoriae; in quo, qui mihi non assentiretur, inveni neminem. Quare habeo gratiam Trebatio, familiari nostro, qui mihi dedit caussam harum litterarum: quibus nisi credideris, me omnis officii et humanitatis expertem iudicaris; quo nec mihi gravius quidquam potest esse nec a te alienius.

XXVIII. ARG. Respondet ad superiorem Ciceronis epistolam hac longe omnium quae exstant epistolarum perfectissima.

(Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

MATIUS CICERONI S.

1. Magnam voluptatem ex tuis litteris cepi, quod quam speraram atque optaram, habere te de me opinionem, cognovi. De qua etsi non dubitabam, tamen, quia maximi aestimabam, ut incorrupta maneret, laborabam. Conscius autem mihi eram, nihil a me commissum esse, quod boni cuiusquam offenderet animum. Eo minus credebam, plurimis atque optimis artibus ornato tibi temere quidquam persuaderi potuisse, praesertim in quem mea propensa et perpetua fuisset atque esset benevolentia. Quod quando, ut volui, scio esse: respondebo criminibus, quibus tu pro me, ut par erat, tua singulari bonitate et amicitia nostra, saepe restitisti. 2. Nota enim mihi sunt, quae in me post Caesaris mortem contulerint. Vitio mihi dant, quod mortem hominis necessarii graviter fero atque eum, quem dilexi, periisse indignor. A-

iunt enim, patriam amicitiae praeponendam esse, proinde ac si iam vicerint, obitum eius reipublicae fuisse utilem. Sed non agam astute. Fateor, me ad istum gradum sapientiae non pervenisse. Neque enim Caesarem in dissensione civili sum secutus; sed amicum, quamquam re offendebar, tamen non deserui: neque bellum umquam civile, aut etiam caussam dissensionis probavi, quam etiam nascentem exstingui summe studui. Itaque in victoria hominis necessarii neque honoris neque pecuniae dulcedine sum captus: quibus praemiis reliqui, minus apud eum, quam ego, quum possent, immoderate sunt abusi. Atque etiam res familiaris mea lege Caesaris deminuta est, cuius beneficio plerique, qui Caesaris morte laetantur, remanserunt in civitate. Civibus victis ut parceretur, aeque ac pro mea salute laboravi. 3. Possum igitur, qui omnes voluerim incolumes, eum, a quo id impetratum est, periisse non indignari; quum praesertim iidem homines illi et invidiae et exitio fuerint? Plecteris ergo, inquiunt, quando factum nostrum improbare audes. O superbiam inauditam! alios in facinore gloriari, aliis ne dolere quidem impunite licere! At haec etiam servis semper libera fuerunt, timerent, gauderent, dolerent suo potius, quam alterius arbitrio: quae nunc, ut quidem isti dictitant libertatis auctores, metu nobis extorquere conantur. Sed nihil agunt. 4. Nullius umquam periculi terroribus ab officio aut ab humanitate desciscam. Numquam enim honestam mortem fugiendam, saepe etiam oppetendam putavi. Sed quid mihi succensent, si id opto, ut poeniteat eos sui facti? Cupio enim Caesaris mortem omnibus esse acerbam. At debeo pro civili parte rempublicam velle salvam. Id quidem me cupere, nisi et ante acta vita et reliqua mea spes, tacente me, probat, dicendo vincere non postulo. 5. Quare maiorem in modum te rogo, ut rem potiorem oratione ducas, mihique, si sentis expedire, recte fieri, credas nullam communionem cum improbis esse posse. An, quod adolescens praestiti, quum etiam errare cum excusatione possem: id nunc aetate praecipitata commutem, ac me ipse retexam? Non faciam: neque, quod displiceat, committam, praeterquam quod hominis mihi coniunctissimi ac viri amplissimi doleo gravem casum. Quod si aliter essem animatus, numquam quod facerem, negarem: ne et in peccando improbus et in dissimulando timidus ac vanus existimarer. 6. At ludos, quos Caesaris victoriae Caesar adolescens fecit, curavi. At id ad privatum officium, non ad statum reipublicae pertinet. Quod tamen munus et hominis amicissimi memoriae atque honoribus praestare, etiam mortui, debui: et optimae spei adolescenti ac dignissimo Caesari repetenti negare non potui. 7. Veni etiam consulis Antonii domum saepe salutandi caussa: ad quem, qui me parum patriae amantem esse existimant, rogandi quidem aliquid, aut auferendi caussa, frequentes ventitare reperies. Sed quae haec est arrogantia, quod Caesar numquam interpellavit, quin, quibus vellem, atque etiam quos ipse non diligebat, tamen iis uterer, qui mihi amicum eripuerunt, carpendo me, efficere conari, ne, quos velim, diligam? 8. Sed non vereor, ne aut meae vitae modestia parum valitura sit in posterum contra falsos rumores, aut ne etiam ii, qui me non amant propter meam in Caesarem constantiam, non malint mei, quam sui similes amicos habere. Mihi quidem si optata contingent, quod reliquum est vitae, in otio Rhodi degam: sin casus aliquis interpellarit, ita ero Romae, ut recte fieri semper cupiam. Trebatio nostro magnas ago gratias, quod tuum erga me animum simplicem atque amicum aperuit, et quod eum, quem semper lubenter dilexi, quo magis iure colere atque observare deberem, fecit. Bene vale et me dilige.

XXIX. ARG. Profecturus in Graeciam res suas Oppio commendat, eius amicitia fretus. (A[illegible], D[illegible] 710.)

CICERO OPPIO S.

1. Dubitanti mihi, quod scit Atticus noster, de hoc toto consilio profectionis, quod in utramque partem in mentem multa veniebant, magnum pondus accessit ad tollendam dubitationem, iudicium et consilium tuum. Nam et scripsisti aperte, quid tibi videretur, et Atticus ad me sermonem tuum pertulit. Semper iudicavi in te et in capiendo consilio prudentiam summam esse, et in dando fidem, maximeque sum expertus, quum initio civilis belli per litteras te consuluissem, quid mihi faciendum esse censeres: eundumne ad Pompeium, an manendum in Italia. Suasisti, ut consulerem dignitati meae: ex quo, quid sentires, intellexi: et sum admiratus fidem tuam, et in consilio dando religionem; quod, quum aliud malle amicissimum tuum putares, antiquius tibi officium meum, quam illius voluntas fuit. 2. Equidem et ante hoc tempus te dilexi, et semper me a te diligi sensi. Et quum abessem atque in magnis periculis essem, et me absentem, et meos praesentes a te cultos et defensos esse, memini: et post meum reditum, quam familiariter mecum vixeris, quaeque ego de te et senserim et praedicarim, omnes, qui solent haec animadvertere, testes habemus. Gravissimum vero iudicium de mea fide et constantia fecisti, quum post mortem Caesaris totum te ad amicitiam meam contulisti. Quod tuum iudicium, nisi mea summa benevolentia erga te omnibusque meritis comprobaro, ipse me hominem non putabo. 3. Tu, mi Oppi, conservabis amorem tuum, (etsi more magis hoc quidem scribo, quam quo te admonendum putem,) meaque omnia tuebere: quae tibi ne ignota essent, Attico mandavi; a me autem, quum paullum otii nacti erimus, uberiores litteras exspectato. Da operam ut valeas: hoc mihi gratius facere nihil potes.

82.

LIBER DUODECIMUS.

I. ARG. Dolabellam, arae Caesari positae eversorem, laudat: sublato rege regnum superesse questus, Cassium hortatur, ut cum Bruto rempubl. perturbatione liberet.

(Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Finem nullam facio, mihi crede, Cassi, de te et de Bruto nostro, id est de tota republica, cogitandi, cuius omnis spes in vobis est et in D. Bruto. Quam quidem iam habeo ipse meliorem, republica a Dolabella meo praeclarissime gesta. Manabat enim illud malum urbanum, et ita corroborabatur quotidie, ut ego quidem et Urbi et otio diffiderem urbano. Sed ita com-

pressum est, ut mihi videamur omne iam ad tempus ab illo dumtaxat sordidissimo periculo tuti futuri. Reliqua magna sunt ac multa; sed posita omnia in vobis. Quamquam primum quidque explicemus. Nam, ut adhuc quidem actum est, non regno, sed rege liberati videmur. Interfecto enim rege, regios omnes nutus tuemur. Neque vero id solum, sed etiam, quae ipse ille, si viveret, non faceret, ea nos, quasi cogitata ab illo, probamus. Nec eius quidem rei finem video. Tabulae figuntur: immunitates dantur; pecuniae maximae describuntur: exsules reducuntur: senatusconsulta falsa referuntur: ut tantummodo odium illud hominis impuri et servitutis dolor depulsus esse videatur, respublica iaceat in his perturbationibus, in quas eam ille coniecit. 2. Haec omnia vobis sunt expedienda, nec hoc cogitandum, satis iam habere rempublicam a vobis. Habet illa quidem tantum, quantum numquam mihi in mentem venit optare; sed contenta non est, et, pro magnitudine et animi et beneficii vestri, a vobis magna desiderat. Adhuc ulta suas iniurias est per vos interitu tyranni: nihil amplius. Ornamenta vero sua quae recuperavit? An, quod ei mortuo paret, quem vivum ferre non poterat? cuius aera refigere debebamus, eius etiam chirographa defendimus? (At enim ita decrevimus.) Fecimus id quidem, temporibus cedentes, quae valent in republica plurimum: sed immoderate quidam et ingrate nostra facilitate abutuntur. Verum haec propediem et multa alia coram. Interim sic tibi persuadeas, mihi quum reipublicae, quam semper habui carissimam, tum amoris nostri caussa, maximae curae esse tuam dignitatem. Da operam, ut valeas.

II. ARG. Queritur de Antonio et de republica.
(Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Vehementer laetor, tibi probari sententiam et orationem meam; qua si saepius uti liceret, nihil esset negotii libertatem et rempublicam reciperare. Sed homo amens et perditus multoque nequior, quam ille ipse, quem tu nequissimum occisum esse dixisti, caedis initium quaerit: nullamque aliam ob caussam me auctorem fuisse Caesaris interficiendi criminatur, nisi, ut in me veterani incitentur. Quod ego periculum non extimesco: modo vestri facti gloriam cum mea laude communicet. Ita nec Pisoni, qui in eum primus invectus est nullo assentiente, nec mihi, qui idem tricesimo post die feci, nec P. Servilio, qui me est consecutus, tuto in senatum venire licet. Caedem enim gladiator quaerit eiusque initium a. d. XIII. Kalend. Octob. a me se facturum putavit. At quam paratus venerat, quum in villa Metelli complures dies commentatus esset! Quae autem in lustris et in vino commentatio potuit esse? Itaque omnibus est visus, ut ad te antea scripsi, vomere suo more, non dicere. 2. Quare, quod scribis, te confidere, auctoritate et eloquentia nostra aliquid profici posse, nonnihil, ut in tantis malis, est profectum. Intelligit enim populus Romanus tres esse consulares, qui, quia, quae de republica bene senserint, libere locuti sunt, tuto in senatum venire non possint. Nec est praeterea quod quidquam exspectes. Tuus enim necessarius affinitate nova delectatur. Itaque iam non est studiosus ludorum infinitoque fratris tui plausu dirumpitur. Alter item affinis novis commentariis Caesaris delinitus est. Sed haec tolerabilia: illud non ferendum, quod est, qui vestro anno filium suum consulem futurum putet, ob eamque caussam se huic latroni deservire prae se ferat. 3. Nam L. Cotta, familiaris meus, fatali quadam desperatione, ut ait, minus in senatum venit. L. Caesar, optimus et fortissimus civis, valetudine impeditur. Ser. Sulpicius, et summa auctoritate et optime sentiens, non adest. Reliquos, exceptis designatis, ignosce mihi, si non numero consulares. Habes auctores consilii publici: qui numerus etiam bonis rebus exiguus esset; quid censes perditis? Quare spes est omnis in vobis; qui si idcirco abestis, ut sitis in tuto, ne in vobis quidem. Sin aliquid dignum vestra gloria cogitatis, velim salvis nobis. Sin id minus, res tamen publica per vos brevi tempore ius suum reciperabit. Ego tuis neque desum neque deero. Qui sive ad me referent sive non, mea tibi tamen benevolentia fidesque praestabitur. Vale.

III. ARG. Querelae de rep., Antonio eiusque sociis.
(Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Auget tuus amicus furorem in dies: primum in statua, quam posuit in rostris, inscripsit PARENTI OPTIME MERITO: ut non modo sicarii, sed iam etiam parricidae iudicemini; quid dico, iudicemini? iudicemur potius: vestri enim pulcherrimi facti ille furiosus me principem dicit fuisse. Utinam quidem fuissem! molestus nobis non esset. Sed hoc vestrum est: quod quum praeteriit, utinam haberem, quid vobis darem consilii! Sed ne mihi quidem ipsi reperio, quid faciendum sit. Quid enim est, quod contra vim sine vi fieri possit? 2. Consilium omne autem hoc est illorum, ut mortem Caesaris persequantur. Itaque a. d. sext. Non. Octob. productus in concionem a Canutio, turpissime ille quidem discessit: sed tamen ea dixit de conservatoribus patriae, quae dici deberent de proditoribus. De me quidem non dubitanter, quin omnia de meo consilio et vos fecissetis, et Canutius faceret. Cetera cuiusmodi sint, ex hoc iudica, quod legato tuo viaticum eripuerunt. Quid eos interpretari putas, quum hoc faciunt? Ad hostem scilicet portari. O rem miseram! dominum ferre non potuimus: conservo servimus. Et tamen me quidem favente magis, quam sperante, etiam nunc residet spes in virtute tua. Sed ubi sunt copiae? De reliquo malo teipsum tecum loqui, quam nostra dicta cognoscere Vale.

IV. ARG. Antonium Caesari superstitem esse dolet. Addit de senatu, de populo, de legatis ad Antonium, de Dolabellae expeditione Syriaca. (Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Vellem Idibus Martiis me ad caenam invitasses: reliquiarum nihil fuisset. Nunc me reliquiae vestrae exercent, et quidem praeter ceteros me: quamquam egregios consules habemus, sed turpissimos consulares: senatum fortem, sed infimo quemque honore fortissimum. Populo vero nihil fortius, nihil melius, Italiaque universa. Nihil autem foedius Philippo et Pisone, legatis, nihil flagitiosius: qui quum essent missi, ut Antonio ex senatus sententia certas res nuntiarent; quum ille earum rerum nulli paruisset, ultro ab illo ad nos intolerabilia postulata retulerunt. Itaque ad nos concurritur: factique iam in re salutari populares sumus. 2. Sed tu quid ageres, quid acturus, ubi denique esses, nesciebam. Fama nuntiabat, te esse in Syriam: auctor erat nemo. De Bruto, quo propius est, eo firmiora videntur esse, quae

nuntiantur. Dolabella valde vituperabatur ab hominibus non insulsis, quod tibi tam cito succederet, quum tu vixdum triginta dies in Syria fuisses. Itaque constabat, eum recipi in Syriam non oportere. Summa laus et tua et Bruti est, quod exercitum praeter spem existimamini comparasse. Scriberem plura, si rem caussamque nossem. Nunc quae scribo, scribo ex opinione hominum atque fama. Tuas litteras avide exspecto. Vale.

V. ARG. Cassio M. Bruti exemplum imitandum proponit, de Mutinensi bello addit et de rep.

(Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Hiemem credo adhuc prohibuisse, quo minus de te certum haberemus, quid ageres, maximeque ubi esses. Loquebantur omnes tamen, (credo, quod volebant,) in Syria te esse, habere copias. Id autem eo facilius credebatur, quia simile vero videbatur. Brutus quidem noster egregiam laudem est consecutus. Res enim tantas gessit tamque inopinatas, ut eae quum per se gratae essent, tum ornatiores propter celeritatem. Quod si tu ea tenes, quae putamus, magnis subsidiis fulta respublica est: a prima enim ora Graeciae usque ad Aegyptum optimorum civium imperiis muniti erimus et copiis. 2. Quamquam, nisi me fallebat, res se sic habebat, ut totius belli omne discrimen in D. Bruto positum videretur: qui si, ut sperabamus, erupisset Mutina, nihil belli reliquum fore videbatur. Parvis omnino iam copiis obsidebatur, quod magno praesidio Bononiam tenebat Antonius. Erat autem Claternae noster Hirtius, ad Forum Cornelium Caesar, uterque cum firmo exercitu; magnasque Romae Pansa copias ex delectu Italiae compararat. Hiems adhuc rem geri prohibuerat. Hirtius nihil nisi considerate, ut mihi crebris litteris significat, acturus videbatur. Praeter Bononiam, Regium Lepidi, Parmam, totam Galliam tenebamus, studiosissimam reipublicae. Tuos etiam clientes Transpadanos mirifice coniunctos cum caussa habebamus. Erat firmissimus senatus, exceptis consularibus: ex quibus unus L. Caesar firmus est et rectus. 3. Ser. Sulpicii morte magnum praesidium amisimus. Reliqui partim inertes, partim improbi: nonnulli invident eorum laudi, quos in republica probari vident. Populi vero Romani totiusque Italiae mira consensio est. Haec erant fere, quae tibi nota esse vellem. Nunc autem opto, ut ab istis Orientis partibus virtutis tuae lumen eluceat. Vale.

VI ARG. Strabonem laudat: in Cassio et M. Bruto, si res ad Mutinam male geratur, spem omnem reip. sitam esse dicit.

(Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Qui status rerum fuerit tum, quum has litteras dedi, scire poteris ex C. Titio * Strabone, viro bono et optime de republica sentiente: nam quid dicam, cupidissimo tui, qui, domo et fortunis relictis, ad te potissimum profectus sit? Itaque eum tibi ne commendo quidem: adventus ipsius ad te satis eum commendabit. 2. Tu velim sic existimes tibique persuadeas, omne perfugium bonorum in te et Bruto esse positum, si, quod nolim, adversi quid evenerit. Res, quum haec scribebam, erat in extremum adducta discrimen. Brutus enim Mutinae vix iam sustinebat. Qui si conservatus erit, vicimus: sin, (quod dii omen avertant!) omnis omnium cursus est ad vos. Proinde fac animum tantum habeas tantumque apparatum quanto opus est ad universam rempublicam reciperandam. Vale.

VII ARG. Sententiam a se in senatu ex dignitate Cassii dictam et in concione defensam, scribit.

(Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Quanto studio dignitatem tuam et in senatu et ad populum defenderim, ex tuis te malo, quam ex me cognoscere. Quae mea sententia in senatu facile valuisset, nisi Pansa vehementer obstitisset. Ea sententia dicta, productus sum in concionem a tribuno plebis M. Servilio. Dixi de te, quae potui, tanta contentione, quantum forum est, tanto clamore consensuque populi, ut nihil umquam simile viderim. Id velim mihi ignoscas, quod invita socru tua fecerim. Mulier timida verebatur, ne Pansae animus offenderetur. In concione quidem Pansa dixit matrem quoque tuam et fratrem illam a me sententiam noluisse dici. Sed haec non movebant: alia malebam. Favebam et reipublicae, cui semper favi, et dignitati ac gloriae tuae. 2. Quod autem et in senatu pluribus verbis disserui, et dixi in concione, in eo velim fidem meam liberes. Promisi enim et prope confirmavi, te non exspectasse nec exspectaturum decreta nostra, sed te ipsum tuo more rempublicam defensurum: et quamquam nihildum audieramus, nec ubi esses, nec quas copias haberes; tamen sic statuebam, omnes, quae in istis partibus essent opes copiaeque, tuas esse; per teque Asiam provinciam confidebam iam reipublicae reciperatam. Tu fac in augenda gloria te ipse vincas. Vale.

VIII. ARG. Renovatum a Lepido bellum esse questus Cassium ad liberandam remp. hortatur.

(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Scelus affinis tui Lepidi summamque levitatem et inconstantiam ex actis, quae ad te mitti certo scio, cognosse te arbitror. Itaque nos, confecto bello, ut arbitrabamur, renovatum bellum gerimus; spemque omnem in D. Bruto et Planco habemus: si verum quaeris, in te et in meo Bruto, non solum ad praesens perfugium, si, quod nolim, adversi quid acciderit, sed etiam ad confirmationem perpetuae libertatis. 2. Nos hic de Dolabella audiebamus, quae vellemus: sed certos auctores non habebamus. Te quidem magnum hominem et praesenti iudicio et reliqui temporis exspectatione scito esse. Hoc tibi proposito, fac ut ad summa contendas. Nihil est tantum, quod non populus Romanus a te perfici atque obtineri posse iudicet. Vale.

IX. ARG. Queritur iterum de Lepido, Cassium autem ad remp. liberandam hortatur. (Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Brevitas tuarum litterarum me quoque breviorem in scribendo facit; et, vere ut dicam, non satis occurrit, quid scribam. Nostras enim res in actis perferri ad te certo scio; tuas autem ignoramus. Tamquam enim clausa sit Asia, sic nihil perfertur ad nos praeter rumores de oppresso Dolabella, satis illos quidem constantes, sed adhuc sine auctore. 2. Nos, confectum bellum quum putaremus, repente a Lepido tuo in summam sollicitudinem adducti sumus. Itaque persuade tibi, maximam reipublicae spem in te

et in tuis copiis esse. Firmos omnino exercitus habemus: sed tamen, ut omnia, ut spero, prospere procedant, multum interest te venire. Exigua enim spes est reipublicae: nam nullam non libet dicere: sed, quaecumque est, ea despondetur anno consulatus tui. Vale.

X. **ARG.** **Lepido hoste iudicato, Cassium cum exercitu in Italia exspectari scribit.** (Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Lepidus, tuus affinis, meus familiaris, pridie Kal. Quintiles sententiis omnibus hostis a senatu iudicatus est ceterique, qui una cum illo a republica defecerunt: quibus tamen ad sanitatem redeundi ante Kal. Septemb. potestas facta est. Fortis sane senatus, sed maxime spe subsidii tui. Bellum quidem, quum haec scribebam, sane magnum erat, scelere et levitate Lepidi. Nos de Dolabella quotidie, quae volumus, audimus: sed adhuc sine capite, sine auctore, rumore nuntio. 2. Quod quum ita esset, tamen litteris tuis, quas Nonis Maiis ex castris datas acceperamus, ita persuasum erat civitati, ut illum iam oppressum omnes arbitrarentur, te autem in Italiam venire cum exercitu: ut, si haec ex sententia confecta essent, consilio atque auctoritate tua, sin quid forte titubatum, ut fit in bello, exercitu tuo niteremur. Quem quidem ego exercitum, quibuscumque potero rebus, ornabo, cuius rei tum tempus erit, quum, quid opis reipublicae laturus is exercitus sit, aut quid iam tulerit, notum esse coeperit. Nam adhuc tantum conatus audiuntur, optimi illi quidem et praeclarissimi, sed gesta res exspectatur: quam quidem aut iam esse aliquam aut appropinquare confido. 3. Tua virtute et magnitudine animi nihil est nobilius. Itaque optamus, ut quam primum te in Italia videamus. Rempublicam nos habere arbitrabimur, si vos habebimus. Praeclare viceramus, nisi spoliatum, inermem, fugientem Lepidus recepisset Antonium. Itaque numquam tanto odio civitati Antonius fuit, quanto est Lepidus. Ille enim ex turbulenta republica, hic ex pace et victoria bellum excitavit. Huic oppositos consules designatos habemus: in quibus est magna illa quidem spes, sed anceps cura propter incertos exitus praeliorum. 4. Persuade tibi igitur, in te et in Bruto tuo esse omnia, vos exspectari, Brutum quidem iam iamque. Quod si, ut spero, victis hostibus nostris veneritis: tamen auctoritate vestra respublica exsurget et in aliquo statu tolerabili consistet. Sunt enim permulta, quibus erit medendum: etiamsi respublica satis esse videbitur sceleribus hostium liberata. Vale.

XI. **ARG.** **Scribit, a quibus copias acceperit, seque et remp. commendat.** (Pansa, Hirtio coss. 711.)

C. CASSIUS PROCOS. S. P. D. M. T. C.

1. Si vales, bene est, ego quidem valeo. In Syriam me profectum esse scito ad L. Murcum et Q. Crispum imperatores. Viri fortes optimique cives, posteaquam audierunt, quae Romae gererentur, exercitus mihi tradiderunt, ipsique mecum una fortissimo animo rempublicam administrant. Item legionem, quam Q. Caecilius Bassus habuit, ad me venisse scito; quattuorque legiones, quas A. Allienus ex Aegypto eduxit, traditas ab eo mihi esse scito. 2. Nunc te cohortatione non puto indigere, ut nos absentes remque publicam, quantum est in te, defendas. Scire te volo, firma praesidia vobis senatuique non deesse, ut optima spe et maximo animo rempublicam defendas. Reliqua tecum aget L. Carteius, familiaris meus. Vale. Data Nonis Martiis, ex castris Taricheis.

XII. **ARG.** **In Ciliciam contra Dolabellam profecturus se suosque duces et milites commendat.** (Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

CASSIUS PROCOS. S. D. M. CICERONI SUO.

1. Si vales, bene est; ego quidem valeo. Legi tuas litteras, in quibus mirificum tuum erga me amorem recognovi. Videbaris enim non solum favere nobis, (id quod et nostri et reipublicae caussa semper fecisti,) sed etiam gravem curam suscepisse vehementerque esse de nobis sollicitus. Itaque, quod te primum existimare putabam, nos, oppressa republica, quiescere non posse; deinde, quum suspicarere nos moliri, quod te sollicitum esse et de salute nostra et de rerum eventu putabam: simul ac legiones accepi, quas A. Allienus eduxerat ex Aegypto, scripsi ad te tabellariosque complures Romam misi. Scripsi etiam ad senatum litteras, quas reddi vetui prius, quam tibi recitatae essent; si forte mei obtemperare mihi voluerint. Quod si litterae perlatae non sunt, non dubito, quin Dolabella, qui, nefarie Trebonio occiso, Asiam occupavit, tabellarios meos deprehenderit litterasque interceperit. 2. Exercitus omnes, qui in Syria fuere, teneo. Habui paullulum morae, dum promissa militibus persolvo. Nunc iam sum expeditus. A te peto, ut dignitatem meam commendatam tibi habeas, si me intelligis nullum neque periculum neque laborem patriae denegasse; si contra importunissimos latrones arma cepi te hortante et auctore; si non solum exercitus ad rempublicam libertatemque defendendam comparavi, sed etiam crudelissimis tyrannis eripui; quos si occupasset Dolabella, non solum adventu, sed etiam opinione et exspectatione exercitus sui Antonium confirmasset. 3. Quas ob res milites tuere, si eos mirifice de republica meritos esse animadvertis; et effice, ne quem poeniteat rempublicam, quam spem praedae et rapinarum sequi maluisse. Item Murci et Cripsi imperatorum dignitatem, quantum est in te, tuere. Nam Bassus misere noluit mihi legionem tradere. Quod nisi milites invito eo legatos ad me misissent, clausam Apameam tenuisset, quoad vi esset expugnata. Haec a te peto non solum reipublicae, quae tibi semper fuit carissima, sed etiam amicitiae nostrae nomine, quam confido apud te plurimum posse. 4. Crede mihi, hunc exercitum, quem habeo, senatus atque optimi cuiusque esse maximeque tuum; de cuius voluntate assidue audiendo mirifice te diligit carumque habet. Qui si intellexerit commoda sua curae tibi esse, debere etiam se tibi omnia putabit. 5. Litteris scriptis, audii, Dolabellam in Ciliciam venisse cum suis copiis. Proficiscar in Ciliciam. Quid egerim, celeriter ut scias, dabo operam. Ac velim, ut mereamur de republica, sic felices simus. Fac valeas meque ames. Nonis Maiis, ex castris.

XIII. **ARG.** **Gratulatur de Mutinensi victoria, et res a se gestas exponit.** (Occisis Pansa, Hirtio coss. 711

C. CASSIUS Q. S. D. M. CICERONI.

1. Si vales, bene est: valeo. Quum reipublicae vel salute vel victoria gaudemus, tum instauratione tuarum laudum, quod maximus consularis maximum consulem te ipse vicisti, et laetamur et mirari satis non possumus. Fatale nescio quid tuae virtuti datum, idque saepe iam experti sumus. Est enim tua toga omnium armis felicior; quae nunc quoque nobis

paene victam rempublicam ex manibus hostium eripuit ac reddidit. Nunc ergo vivemus liberi: nunc te, omnium maxime civis et mihi carissime, (id quod maximis reipublicae tenebris comperisti, nunc te habebimus testem nostri et in te et in coniunctissimam tibi rempublicam amoris: et quae saepe pollicitus es te et taciturum, dum serviremus, et dicturum de me tum, quum mihi profutura essent: nunc illa non ego quidem dici tanto opere desiderabo, quam sentiri a te ipso. Neque enim omnium iudicio malim me a te commendari, quam ipse tuo iudicio digne ac mereor commendatus esse; ut haec novissima nostra facta, non subita, nec inconvenientia, sed similia illis cogitationibus, quarum tu testis es, fuisse iudices, meque ad optimam spem patriae non minimum tibi ipsi producendum putes. 2. Sunt tibi, M. Tulli, liberi propinquique digni quidem te et merito tibi carissimi. Esse etiam debent in republica proxime hos cari, qui studiorum tuorum sunt aemuli: quorum esse cupio tibi copiam. Sed tamen non maxima me turba puto excludi, quo minus tibi vacet me excipere, et ad omnia, quae velis et probes, producere. Animum tibi nostrum fortasse probavimus: ingenium diutina servitus, certe, qualecumque est, minus tamen, quam erat, passa est videri. 3. Nos ex ora maritima Asiae provinciae et ex insulis, quas potuimus, naves deduximus. Delectum remigum, magna contumacia civitatum, tamen satis celeriter habuimus. Secuti sumus classem Dolabellae, cui Lucilius praeerat; qui spem saepe transitionis praebendo neque umquam non decedendo novissime Corycum se contulit, et clauso portu se tenere coepit. Nos, illa relicta, quod et in castra pervenire satius esse putabamus, et sequebatur classis altera, quam anno priore in Bithynia Tillius Cimber compararat, cui Turulius quaestor praeerat, Cyprum petivimus. Ibi quae cognovimus, scribere ad vos quam celerrime voluimus. 4. Dolabellam, ut Tarsenses, pessimi socii, ita Laodiceni, multo amentiores, ultro arcessierunt; ex quibus utrisque civitatibus, Graecorum militum numero, speciem exercitus effecit. Castra habet ante oppidum Laodiceam posita et partem muri demolitus est, et castra oppido coniunxit. Cassius noster cum decem legionibus et cohortibus viginti auxiliariis et quattuor millium equitatu a millibus passuum viginti castra habet posita *Πάλτῳ*, et existimat se sine praelio posse vincere. Nam iam ternis tetradrachmis triticum apud Dolabellam est. Nisi quid navibus Laodicenorum supportarit, cito fame pereat necesse est: ne supportare possit, et Cassii classis bene magna, cui praeest Sextilius Rufus, et tres, quas nos adduximus, ego, Turulius, Patiscus, facile praestabunt. Et volo vos bene sperare, et rempublicam, ut vos istic expedistis, ita pro nostra parte celeriter vobis expediri posse, confidere. Vale. Data Idibus Iun. Cypro, a Crommyu-acride.

XIV. ARG. Exponit res a se gestas, Rhodios accusat, procurationem Asiae petit, merita sua in remp. commemorat.

(Post mortem Pansae et Hirtii coss. Lentulo nondum cognitam 711.)

LENTULUS S. P. D. CICERONI SUO.

1. Quum Brutum nostrum convenissem eumque tardius in Asiam venturum animadverterem, in Asiam redii, ut reliquias mei laboris colligerem et pecuniam quam primum Romam mitterem. Interim cognovi in Lycia esse classem Dolabellae ampliusque centum naves onerarias, in quas exercitus eius imponi posset, idque Dolabellam ea mente comparasse, ut, si Syriae spes eum frustrata esset, conscenderet in naves et Italiam peteret, seque cum Antoniis et reliquis latronibus coniungeret. Cuius rei tanto in timore fui, ut, omnibus rebus relictis, cum paucioribus et minoribus navibus ad illas ire conatus sim. 2. Quae res, si a Rhodiis non essem interpellatus, fortasse tota sublata esset: tamen magna ex parte profligata est; quando quidem classis dissipata est adventus nostri timore, milites ducesque effugerunt, onerariae omnes ad unam a nobis sunt exceptae. Certe quod maxime timui videor consecutus, ut non possit Dolabella in Italiam pervenire, nec, sociis suis firmatis, durius vobis efficere negotium. 3. Rhodii nos et rempublicam quam valde desperaverint, ex litteris, quas publice misi, cognosces. Et quidem multo parcius scripsi, [quam re vera eos furere inveni. Quod vero aliquid de his scripsi,] mirari noli. Mira est eorum amentia. Nec in me ullae privatim iniuriae umquam: malus animus eorum in nostram salutem, cupiditas partium aliarum, perseverantia in contemptione optimi cuiusque ferenda mihi non fuit. Nec tamen omnes perditos esse puto; sed iidem illi, qui tum fugientem patrem meum, qui L. Lentulum, qui Pompeium, qui ceteros viros clarissimos non receperunt, iidem, tamquam aliquo fato, et nunc aut magistratum gerunt aut eos, qui sunt in magistratu, in sua habent potestate. Itaque eadem superbia in pravitate utuntur. Quorum improbitatem aliquando retundi, et non pati impunitate augeri, non solum utile est reipublicae nostrae, sed etiam necessarium. 4. De nostra dignitate, velim tibi ut semper curae sit et, quocumque tempore occasionem habueris, et in senatu et in ceteris rebus laudi nostrae suffragere. Quando consulibus decreta est Asia, et permissum est iis, ut, dum ipsi venirent, darent negotium, qui Asiam obtineant: rogo te, petas ab iis, ut hanc dignitatem potissimum nobis tribuant, et mihi dent negotium, ut Asiam obtineam, dum ipsorum alteruter venerit. Nam, quod huc properent in magistratu venire aut exercitum mittere, caussam non habent. Dolabella enim in Syria est: et, ut tu divina tua mente prospexisti et praedicasti, dum isti venient, Cassius eum opprimet. Exclusus enim ab Antiochia Dolabella et in oppugnando male acceptus, nulla alia confisus urbe, Laodiceam, quae est in Syria ad mare, se contulit. Ibi spero celeriter eum poenas daturum: nam neque, quo refugiat, habet: neque diutius ibi poterit tantum exercitum Cassii sustinere. Spero etiam confectum esse iam et oppressum Dolabellam. 5. Quare non puto, Pansam et Hirtium in consulatu properaturos in provincias exire, sed Romae acturos consulatum. Itaque, si ab his petieris, ut interea nobis procurationem Asiae dent, spero te posse impetrare. Praeterea mihi promiserunt Pansa et Hirtius coram, et absenti mihi scripserunt, Verrioque nostro Pansa affirmavit, se daturum operam, ne in suo consulatu mihi succedatur. Ego porro non, medius fidius, cupiditate provinciae produci longius spatium mihi volo: nam mihi fuit ista provincia plena laboris, periculi, detrimenti. Quae ego ne frustra subierim, neve prius, quam reliquias meae diligentiae consequar, decedere cogar, valde laboro. Nam si potuissem, quam exegeram pecuniam, universam mittere; postularem, ut mihi succederetur; nunc, quod Cassio dedi, quod Trebonii morte amisimus, quod etiam crudelitate Dolabellae aut perfidia eorum, qui fidem mihi reique publicae non praestiterunt, id consequi et reficere volo: quod aliter non potest fieri, nisi spa-

tium habuero. Id ut per te consequar, velim, ut solet, tibi curae sit. 6. Ego me de republica puto esse meritum, ut non provinciae istius beneficium exspectare debeam, sed tantum, quantum Cassius et Bruti, non solum illius facti periculique societate, sed etiam huius temporis studio et virtute. Primus enim ego leges Antonias fregi; primus equitatum Dolabellae ad rempublicam traduxi Cassioque tradidi; primus delectus habui pro salute omnium contra coniurationem sceleratissimam; solus Cassio et reipublicae Syriam exercitusque, qui ibi erant, coniunxi. Nam nisi ego tantam pecuniam tantaque praesidia et tam celeriter Cassio dedissem, ne ausus quidem esset ire in Syriam, et nunc non minora pericula reipublicae a Dolabella instarent, quam ab Antonio. 7. Atque haec omnia is feci, qui sodalis et familiarissimus Dolabellae eram, coniunctissimus sanguine Antoniis, provinciam quoque illorum beneficio habebam; sed, πατρίδα ἐμὴν μᾶλλον φιλῶν, omnibus meis bellum primus indixi. Haec etsi adhuc non magno opere mihi tulisse fructum animadverto, tamen non despero nec defatigabor permanere, non solum in studio libertatis, sed etiam in labore et periculis. Attamen si etiam aliqua gloria iusta et merita provocabimur senatus et optimi cuiusque officiis, maiore cum auctoritate apud ceteros erimus, et eo plus prodesse reipublicae poterimus. 8. Filium tuum, ad Brutum quum veni, videre non potui, ideo quod iam in hiberna cum equitibus erat profectus; sed, medius fidius, ea esse eum opinione, et tua et ipsius et in primis mea caussa gaudeo. Fratris enim loco mihi est, qui ex te natus teque dignus est. Vale. D. IV. Kalend. Iun. Pergae.

XV. ARG. Res a se gestas publice memorat, in Rhodios invehitur, de Dolabella grata narrat.

(Occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

P. LENTULUS P. F. PROQ. PROPR. S. D. COSS. PRAETT. TRIBB. PL. SEN. P. P. Q. R.

1. Si valetis liberique V. V. B. E. E. V. Scelere Dolabellae oppressa Asia, in proximam provinciam Macedoniam praesidiaque reipublicae, quae M. Brutus, V. C. tenebat, me contuli, et id egi, ut, per quos celerrime posset, Asia provincia vectigaliaque in vestram potestatem redigerentur. Quod quum pertimuisset Dolabella, vastata provincia, correptis vectigalibus, praecipue civibus Romanis omnibus crudelissime denudatis ac divenditis, celeriusque Asia excessisset, quam eo praesidium adduci potuisset: diutius morari aut exspectare praesidium non necesse habui et quam primum ad meum officium revertendum mihi esse existimavi, ut et reliqua vectigalia exigerem et, quam deposui pecuniam, colligerem, quidquid ex ea correptum esset aut quorum id culpa accidisset, cognoscerem quam primum et vos de omni re facerem certiores. 2. Interim quum per insulas in Asiam naviganti mihi nuntiatum esset, classem Dolabellae in Lycia esse Rhodiosque naves complures instructas et paratas in aqua habere: cum his navibus, quas aut mecum adduxeram aut comparaverat Patiscus proquaestor, homo mihi quum familiaritate, tum etiam sensibus in republica coniunctissimus, Rhodum reverti, confisus auctoritate vestra senatusque consulto, quo hostem Dolabellam iudicaratis, foedere quoque, quod cum his, M. Marcello, Ser. Sulpicio consulibus, renovatum erat; quo iuraverant Rhodii, eosdem hostes se habituros, quos S. P. Q. R. Quae res nos vehementer fefellit. Tantum enim abfuit, ut illorum praesidio nostram firmaremus classem, ut etiam a Rhodiis urbe, portu, statione, quae extra urbem est, commeatu, aqua denique prohiberentur nostri milites, nos vix ipsi singulis cum navigiolis reciperemur. Quam indignitatem deminutionemque non solum iuris nostri, sed etiam maiestatis imperiique populi Romani idcirco tulimus, quod interceptis litteris cognoramus, Dolabellam, si desperasset de Syria Aegyptoque, quod necesse erat fieri, in naves cum omnibus suis latronibus atque omni pecunia conscendere esse paratum Italiamque petere: idcirco etiam naves onerarias, quarum minor nulla erat duûm millium amphorûm, contractas in Lycia a classe eius obsideri. 3. Huius rei timore, patres conscripti, percitus, iniurias perpeti et, cum contumelia etiam nostra, omnia prius experiri malui. Itaque ad illorum voluntatem introductus in urbem et in senatum eorum, quam diligentissime potui, caussam reipublicae egi periculumque omne, quod instaret, si ille latro cum omnibus suis naves conscendisset, exposui. Rhodios autem tanta in pravitate animadverti, ut omnes firmiores putarent, quam bonos; ut hanc concordiam et conspirationem omnium ordinum ad defendendam libertatem propense non crederent esse factam; ut patientiam senatus et optimi cuiusque manere etiam nunc confiderent, nec potuisse audere quemquam Dolabellam hostem iudicare; ut denique omnia, quae improbi fingebant, magis vera existimarent, quam quae vere facta erant et a nobis docebantur. 4. Qua mente etiam ante nostrum adventum, post Trebonii indignissimam caedem ceteraque tot tamque nefaria facinora, binae profectae erant ad Dolabellam legationes eorum, et quidem novo exemplo, contra leges ipsorum, prohibentibus iis, qui tum magistratus gerebant. Haec sive timore, ut dictitant, de agris, quos in continenti habent, sive furore sive potentia paucorum, qui et antea pari contumelia viros clarissimos affecerant, et nunc maximos magistratus gerentes, nullo exemplo neque vestro ex parte, neque nostro praesentium, neque imminenti Italiae urbique nostrae periculo, si ille parricida cum suis latronibus navibus, ex Asia Syriaque expulsus, Italiam petisset, mederi quum facile possent, voluerunt. 5. Nonnullis etiam ipsi magistratus veniebant in suspicionem, detinuisse nos, et demorati esse, dum classis Dolabellae certior fieret de adventu nostro. Quam suspicionem consecutae res aliquot auxerunt; maxime quod subito ex Lycia Sex. Marius et C. Titius legati Dolabellae a classe discesserunt navique longa profugerunt onerariis relictis; in quibus colligendis non minimum temporis laborisque consumpserant. Itaque quum ab Rhodo cum iis, quas habueramus, navibus in Lyciam venissemus, naves onerarias recepimus dominisque restituimus; iidemque, quod maxime verebamur, ne posset Dolabella cum suis latronibus in Italiam venire, timere desiimus: classem fugientem persecuti sumus usque Sidam, quae extrema regio est provinciae meae. 6. Ibi cognovi partem navium Dolabellae diffugisse, reliquas Syriam Cyprumque petiisse. Quibus disiectis, quum scirem C. Cassii, singularis civis et ducis, classem maximam fore praesto in Syria, ad meum officium reverti; daboque operam, ut meum studium, diligentiam vobis, patres conscripti, reique publicae praestem: pecuniamque, quam maximam potero, et quam celerrime cogam omnibusque cum rationibus ad vos mittam. Si percurrero provinciam et cognovero, qui nobis et reipublicae fidem praestiterunt in

conservanda pecunia a me deposita, quique scelere ultro deferentes pecuniam publicam hoc munere societatem facinorum cum Dolabella inierunt, faciam vos certiores. De quibus, si vobis videbitur, si, ut meriti sunt, graviter constitueritis, nosque vestra auctoritate firmaveritis: facilius et reliqua exigere vectigalia, et exacta servare poterimus. Interea quo commodius vectigalia tueri provinciamque ab iniuria defendere possim, praesidium necessarium voluntariumque comparavi. 7. His litteris scriptis, milites circiter XXX, quos Dolabella ex Asia conscripserat, e Syria fugientes in Pamphyliam venerunt. Hi nuntiaverunt Dolabellam Antiocheam, quae in Syria est, venisse; non receptum conatum esse aliquoties vi introire; repulsum semper esse cum magno suo detrimento; itaque centum circiter amissis, aegris relictis, noctu Antiochea profugisse Laodiceam versus; ea nocte omnes fere Asiaticos milites ab eo discessisse, ex his ad octingentos Antiocheam rediise et se iis tradidisse, qui a Cassio relicti urbi illi praeerant, caeteros per Amanum in Ciliciam descendisse: quo ex numero se quoque esse dicebant; Cassium autem cum suis omnibus copiis nuntiatum esse quatridui iter Laodicea abfuisse, tum quum Dolabella eo tenderet. Quamobrem opinione celerius confido sceleratissimum latronem poenas daturum. Quarto Nonas Iunias, Pergae.

XVI. ARG. Ciceroni patri gratulatur de filio, diligenter Athenis incumbente ad litteras. Mittit versus in Antonium a se conscriptos, quibus aliquod Ciceronis dictum complexus erat. Petit, ut Cicero de se mentionem faciat in Commentariis de Caesaris interitu. (Antonio et Dolabella coss. 710.)

TREBONIUS CICERONI S.

1. S. V. B. E. Athenas veni a. d. XI. Kal. Iun. atque ibi, quod maxime optabam, vidi filium tuum, deditum optimis studiis summaque modestiae fama. Qua ex re quantam voluptatem ceperim, scire potes, etiam me tacente. Non enim nescis, quanti te faciam et quam pro nostro veterrimo verissimoque amore omnibus tuis, etiam minimis, commodis, non modo tanto bono, gaudeam. Noli putare, mi Cicero, me hoc auribus tuis dare: nihil adolescente tuo, atque adeo nostro, (nihil enim mihi a te potest esse seiunctum,) aut amabilius omnibus iis, qui Athenis sunt, est aut studiosius earum artium, quas tu maxime amas, hoc est optimarum. Itaque tibi, quod vere facere possum, libenter quoque gratulor, nec minus etiam nobis, quod eum, quem necesse erat diligere, qualiscumque esset, talem habemus, ut libenter quoque diligamus. 2. Qui quum mihi in sermone iniecisset, se velle Asiam visere, non modo invitatus, sed etiam rogatus est a me, ut id potissimum nobis obtinentibus provinciam faceret. Cui nos et caritate et amore tuum officium praestaturos non debes dubitare. Illud quoque erit nobis curae, ut Cratippus una cum eo sit, ne putes, in Asia feriatum illum ab iis studiis, in quae tua cohortatione incitatur, futurum. Nam illum paratum, ut video, et ingressum pleno gradu cohortari non intermittemus, quo in dies longius discendo exercendoque se procedat. 3. Vos quid ageretis in republica, quum has litteras dabam, non sciebam. Audiebam quaedam turbulenta, quae scilicet cupio esse falsa, ut aliquando otiosa libertate fruamur; quod vel minime mihi adhuc contigit. Ego tamen nactus in navigatione nostra pusillum laxamenti, concinnavi tibi munusculum ex instituto meo: et dictum, cum magno nostro honore a te dictum, conclusi et tibi infra subscripsi. In quibus versiculis si tibi quibusdam verbis εὐθυῤῥημονέστερος videbor, turpitudo personae eius, in quam liberius invehimur, nos vindicabit. Ignosces etiam iracundiae nostrae, quae iusta est in eiusmodi et homines et cives. Deinde qui magis hoc Lucilio licuerit assumere libertatis, quam nobis? quum, etiamsi odio pari fuerit in eos, quos laesit, tamen certe non magis dignos habuerit in quos tanta libertate verborum incurreret. 4. Tu, sicut mihi pollicitus es, adiunges me quam primum ad tuos sermones. Namque illud non dubito, quin, si quid de interitu Caesaris scribas, non patiaris me minimam partem et rei et amoris tui ferre. Vale et matrem meosque tibi commendatos habe. D. VIII. Kal. Iunias, Athenis.

XVII. ARG. Cornificio Africae praefecto de Syriaco tumultu et urbano otio scribit. Librum *de optimo genere dicendi* s. *Oratorem* commendat, et suum ipsi studium confirmat.

(Romae, Fabio, T[illegible])

CICERO S. D. CORNIFICIO COLLEGAE.

1. Grata mihi vehementer est memoria nostri tua, quam significasti litteris: quam ut conserves, non quo de tua constantia dubitem, sed quia mos est ita rogandi, rogo. Ex Syria nobis tumultuosiora quaedam nuntiata sunt: quae, quia tibi sunt propiora, quam nobis, tua me caussa magis movent, quam mea. Romae summum otium est; sed ita, ut malis salubre aliquod et honestum negotium: quod spero fore: video id curae esse Caesari. 2. Me scito, dum tu absis, quasi occasionem quamdam et licentiam nactum, scribere audacius; et cetera quidem fortasse, quae etiam tu concederes: sed proxime scripsi *de optimo genere dicendi*: in quo saepe suspicatus sum, te a iudicio nostro, sic scilicet, ut doctum hominem a non indocto, paullulum dissidere. Huic tu libro maxime velim ex animo, si minus, gratiae caussa, suffragere. Dicam tuis, ut eum, si velint, describant ad teque mittant. Puto enim, etiamsi rem minus probaris, tamen in ista solitudine, quidquid a me profectum sit, iucundum tibi fore. 3. Quod mihi existimationem tuam dignitatemque commendas, facis tu quidem omnium more; sed velim sic existimes, me, quum amori, quem inter nos mutuum esse intelligam, plurimum tribuam, tum de summo ingenio et de studiis tuis optimis et de spe amplissimae dignitatis ita iudicare, ut neminem tibi anteponam, comparem paucos.

XVIII. ARG. Infrequentiam litterarum excusat, Cornificium laudat, de rep. queritur, excusat Caesarem.

(Fabio, Trebonio coss. suff. 709.)

CICERO S. D. CORNIFICIO COLLEGAE.

1. Quod extremum fuit in ea epistola, quam a te proxime accepi, ad id primum respondebo. Animum adverti enim, hoc vos magnos oratores facere nonnumquam. Epistolas requiris meas: ego autem numquam, quum mihi denuntiatum esset a tuis, ire aliquem, non dedi. Quod mihi videor ex tuis litteris intelligere, te nihil commissurum esse temere, nec ante, quam scisses, quo iste, nescio qui, Caecilius Bassus erumperet, quidquam certi constituturum, id ego et speraram prudentia tua fretus, et, ut confiderem, fecerunt tuae gratissimae mihi litterae: idque ut facias quam saepissime, ut, et quid tu agas et quid agatur, scire possim, et etiam quid acturus sis, valde te rogo. Etsi periniquo patiebar animo, te a me di-

gredi, tamen eo tempore me consolabar, quod et in summum otium te ire arbitrabar et ab impendentibus magnis negotiis discedere. 2. Utrumque contra accidit: istic enim bellum est exortum, hic pax consecuta; sed tamen eiusmodi pax, in qua, si adesses, multa te non delectarent; ea tamen, quae ne ipsum Caesarem quidem delectant. Bellorum enim civilium ii semper exitus sunt, ut non ea solum fiant, quae velit victor, sed etiam, ut iis mos gerendus sit, quibus adiutoribus sit parta victoria. Equidem sic iam obdurui, ut ludis Caesaris nostri aequissimo animo viderem T. Plancum, audirem Laberii et Publii poemata. Nihil mihi tam deesse scito, quam quicum haec familiariter docteque rideam. Is tu eris, si quam primum veneris. Quod ut facias, non mea solum, sed etiam tua interesse arbitror.

XIX. ARG. Gratulatur Syriam provinciam, Caesaris beneficio acceptam. (Romae, Caesare V. Antonio coss. 710.)

M. T. C. S. D. CORNIFICIO.

1. Libentissime legi tuas litteras: in quibus iucundissimum mihi fuit, quod cognovi meas tibi redditas esse. Non enim dubitabam, quin eas lubenter lecturus esses. Verebar, ut redderentur. Bellum, quod est in Syria, Syriamque provinciam tibi tributam esse a Caesare, ex tuis litteris cognovi. Eamdem rem tibi volo bene et feliciter evenire: quod ita fore confido, fretus et industria et prudentia tua. 2. Sed de Parthici belli suspicione quod scribis, sane me commovit. Quantum copiarum haberes, quum ipse coniectura consequi poteram, tum ex tuis litteris cognovi. Itaque opto, ne se illa gens moveat hoc tempore, dum ad te legiones eae perducantur, quas audio duci. Quod si pares copias ad confligendum non habebis, non te fugiet uti consilio M. Bibuli, qui se oppido munitissimo et copiosissimo tamdiu tenuit, quamdiu in provincia Parthi fuerunt. 3. Sed haec melius ex re et ex tempore constitues. Mihi quidem usque curae erit, quid agas, dum, quid egeris, sciero. Litteras ad te numquam habui cui darem, quin dederim. A te, ut idem facias, peto: in primisque, ut ita ad tuos scribas, ut me tuum sciant esse.

XX. ARG. Iocatur, quod Sinuessanae villae hospitio uti noluerit, et crebras litteras poscit. (Scr. anno incerto. 710.)

CICERO CORNIFICIO.

Gratae mihi tuae litterae, nisi quod Sinuessanum deversoriolum contempsisti. Quam quidem contumeliam villa pusilla iniquo animo feret, nisi in Cumano et Pompeiano reddideris πάντα περὶ πάντων. Sic igitur facies, meque amabis et scripto aliquo lacesses. Ego enim respondere facilius possum, quam provocare. Quod si, ut es, cessabis, lacessam: nec tua ignavia etiam inertiam afferet. Plura otiosus. Haec, quum essem in senatu, exaravi.

XXI. ARG. Anicium senatorem eiusque negotia et dignitatem commendat. (Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. D. CORNIFICIO.

Caius Anicius, familiaris meus, vir omnibus rebus ornatus, negotiorum suorum caussa legatus est in Africam legatione libera. Eum velim rebus omnibus adiuves, operamque des, ut quam commodissime sua negotia conficiat; in primisque, quod ei carissimum est, dignitatem eius tibi commendo: idque a te peto, quod ipse in provincia facere sum solitus non rogatus, ut omnibus senatoribus lictores darem: quod idem acceperam et cognoveram a summis viris factitatum. Hoc igitur, mi Cornifici, facies, ceterisque rebus omnibus eius dignitati reique, si me amas, consules. Id erit mihi gratissimum. Da operam, ut valeas.

XXII. ARG. Narrat de statu reip. post Caesaris interitum et, ne provinciam sine senatus consulto tradat, hortatur. (Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. CORNIFICIO.

1. Nos hic cum homine gladiatore, omnium nequissimo, collega nostro, Antonio, bellum gerimus: sed non pari conditione, contra arma verbis. At etiam de te concionatur, nec impune: nam sentiet, quos lacessierit. Ego autem acta ad te omnia arbitror perscribi ab aliis; a me futura debes cognoscere, quorum quidem non est difficilis coniectura. 2. Oppressa omnia sunt, nec habent ducem boni; nostrique τυραννοκτόνοι longe gentium absunt. Pansa et sentit bene et loquitur fortiter; Hirtius noster tardius convalescit. Quid futurum sit, plane nescio. Spes tamen una est, aliquando populum Romanum maiorum similem fore. Ego certe reipublicae non deero, et, quidquid acciderit, a quo mea culpa absit, animo forti feram. Illud profecto, quoad potero: tuam famam et dignitatem tuebor. 3. A. d. XIII. Kalendas Ianuar. senatus frequens mihi est assensus, quum de ceteris rebus magnis et necessariis, tum de provinciis, ab iis, qui obtinerent, retinendis neque cuiquam tradendis, nisi qui ex senatus consulto successisset. Hoc ego quum reipublicae caussa censui, tum, mehercule, in primis retinendae dignitatis tuae. Quamobrem te amoris nostri caussa rogo, reipublicae caussa hortor, ut ne cui quidquam iuris in tua provincia esse patiare, atque ut omnia referas ad dignitatem, qua nihil potest esse praestantius. 4. Vere tecum agam, ut necessitudo nostra postulat: in Sempronio, si meis litteris obtemperasses, maximam ab omnibus laudem adeptus esses. Sed illud et praeteriit et levius est. Haec magna res est: fac ut provinciam retineas in potestate reipublicae. Plura scripsissem, nisi tui festinarent. Itaque Cherippo nostro me velim excuses.

XXIII. ARG. Respondet ad litteras Stratorii de provincia: deinde reip. formam describit, et philosophiam laudat. (Romae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. D. CORNIFICIO.

1. Omnem conditionem imperii tui statumque provinciae mihi demonstravit Stratorius. O multa intolerabilia locis omnibus! Sed quo tua maior dignitas, eo, quae tibi acciderunt, minus ferenda; neque enim, quae tu propter magnitudinem et animi et ingenii moderate fers, a te non ulciscenda sunt, etiamsi non sunt dolenda. Sed haec posterius. 2. Rerum urbanarum acta tibi mitti certo scio. Quod ni ita putarem, ipse perscriberem, in primisque Caesaris Octaviani conatum; de quo multitudini fictum ab Antonio crimen videtur, ut in pecuniam adolescentis impetum faceret. Prudentes autem et boni viri et credunt factum et probant. Quid quaeris? magna spes est in eo. Nihil est, quod non existimetur laudis et gloriae caussa facturus. Antonius autem, noster familiaris, tanto se odio esse intelligit, ut, quum interfectores suos domi comprenderit, rem proferre non audeat. A. d. VII. Idus Octobr. Brundisium erat profectus obviam legionibus Macedonicis IV, quas sibi conciliare pecunia cogitabat, easque ad Urbem adducere et in cervicibus nostris collocare. 3. Habes

formam reipublicae, si in castris potest esse respublica: in qua tuam vicem saepe doleo, quod nullam partem per aetatem sanae et salvae reipublicae gustare potuisti. Atque antehac quidem sperare saltem licebat, nunc etiam id ereptum est. Quae enim est spes, quum in concione dicere ausus sit Antonius, Canutium apud eos sibi locum quaerere, quibus, se salvo, locus in civitate esse non posset? 4. Equidem et haec et omnia, quae homini accidere possunt, sic fero, ut philosophiae magnam habeam gratiam, quae me non modo ab sollicitudine abducit, sed etiam contra omnes fortunae impetus armat: tibique idem censeo faciundum, nec, a quo culpa absit, quidquam in malis numerandum. Sed haec tu melius. Stratorium nostrum quum semper probassem, tum maxime in tuis rebus summam eius fidem, diligentiam prudentiamque cognovi. Da operam, ut valeas. Hoc mihi gratius facere nihil potes.

XXIV. ARG. Ut omni cura in remp. incumbat, hortatur; De legatis scribit ad Antonium missis, Pinarium commendat. (Romae, Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. CORNIFICIO.

1. Ego nullum locum praetermitto (nec enim debeo) non modo laudandi tui, sed ne ornandi quidem. Sed mea studia erga te et officia malo tibi ex tuorum litteris, quam ex meis, esse nota. Te tamen hortor, ut omni cura in rempublicam incumbas. Hoc est animi, hoc est ingenii tui, hoc eius spei, quam habere debes, amplificandae dignitatis tuae. 2. Sed hac de re alias ad te pluribus. Quum enim haec scribebam, in exspectatione erant omnia. Nondum legati redierant, quos senatus non ad pacem deprecandam, sed ad denuntiandum bellum miserat, nisi legatorum nuntio paruisset. Ego tamen, ut primum occasio data est, meo pristino more rempublicam defendi: me principem senatui populoque Romano professus sum, nec postea, quam suscepi caussam libertatis, minimum tempus amisi tuendae salutis libertatisque communis. Sed haec quoque te ex aliis malo. 3. T. Pinarium, familiarissimum meum tanto tibi studio commendo, ut maiore non possim: cui quum propter omnes virtutes, tum etiam propter studia communia, sum amicissimus. Is procurat rationes negotiaque Dionysii nostri, quem et tu multum amas, et ego omnium plurimum. Ea tibi ego non debeo commendare, sed commendo tamen. Facies igitur, ut ex Pinarii, gratissimi hominis, litteris tuum et erga illum et erga Dionysium studium perspiciamus.

XXV a. ARG. De sententia Cornificii SC. factum nuntiat; ut remp. amplectatur hortatur; Lucceio se non defuturum pollicetur. (Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. CORNIFICIO.

1. Liberalibus litteras accepi tuas, quas mihi Cornificius altero vicesimo die, ut dicebat, reddidit. Eo die non fuit senatus, neque postero. Quinquatribus frequenti senatu caussam tuam egi, non invita Minerva. Etenim eo ipso die senatus decrevit, ut Minerva nostra, custos Urbis, quam turbo deiecerat, restitueretur. Pansa tuas litteras recitavit. Magna senatus approbatio consecuta est cum summo gaudio, et offensione Minotauri, id est, Calvisii et Tauri. Factum de te senatus consultum honorificum. Postulabatur autem, ut etiam illi notarentur; sed Pansa clementior. 2. Ego, mi Cornifici, quo die primum in spem libertatis ingressus sum, et cunctantibus ceteris a. d. XIII. Kal. Ian. fundamenta ieci reipublicae, eo ipso die providi multum atque habui rationem dignitatis tuae. Mihi enim est assensus senatus de obtinendis provinciis. Nec vero postea destiti labefactare eum, qui summa cum tua iniuria, contumeliaque reipublicae provinciam absens obtinebat. Itaque crebras, vel potius quotidianas, compellationes meas non tulit, seque in Urbem recepit invitus; neque solum spe, sed certa re iam et possessione deturbatus est meo iustissimo honestissimoque convicio. Te tuam dignitatem summa tua virtute tenuisse provinciaeque honoribus amplissimis affectum, vehementer gaudeo. 3. Quod te mihi de Sempronio purgas, accipio excusationem. Fuit enim illud quoddam caecum tempus servitutis. Ego tuorum consiliorum auctor dignitatisque fautor, iratus temporibus, in Graeciam desperata libertate rapiebar: quum me etesiae, quasi boni cives, relinquentem rempublicam prosequi noluerunt, austerque adversus maximo flatu me ad tribules tuos Rhegium retulit, atque inde ventis, remis in patriam omni festinatione properavi, postridieque in summa reliquorum servitute liber unus fui. 4. Sic sum in Antonium invectus, ut ille non ferret, omnemque suum vinolentum furorem in me unum effunderet, meque quum elicere vellet ad caedis caussam, tum tentaret insidiis: quem ego ructantem et nauseantem conieci in Caesaris Octaviani plagas. Puer enim egregius praesidium sibi primum et nobis, deinde summae reipublicae comparavit: qui nisi fuisset, Antonii reditus a Brundisio pestis patriae fuisset. Quae deinceps acta sint, scire te arbitror. 5. Sed redeamus ad illud, unde divertimus. Accipio excusationem tuam de Sempronio. Neque enim statuti quid in tanta perturbatione habere potuisti.

Nunc hic dies aliam vitam defert, álios mores póstulat,

ut ait Terentius. Quamobrem, mi Quinte, conscende nobiscum, et quidem ad puppim. Una navis est iam bonorum omnium: quam quidem nos damus operam ut rectam teneamus. Utinam prospero cursu! Sed quicumque venti erunt, ars nostra certe non aberit. Quid enim praestare aliud virtus potest? Tu fac magno animo sis et excelso, cogitesque, omnem dignitatem tuam cum republica coniunctam esse debere.

XXV b. (Hic novae ad eumdem Cornificium epistolae initium Manutius, Corradus, Benedictus et Graeterus constituunt.)

6. P. Lucceium mihi meum commendas; quem, quibuscumque rebus potero, diligenter tuebor. Hirtium quidem et Pansam, collegas nostros, homines in consulatu reipublicae salutares, alieno sane tempore amisimus, republica Antoniano quidem latrocinio liberata, sed nondum omnino explicata; quam nos, si licebit, more nostro tuebimur, quamquam admodum sumus iam defatigati. Sed nulla lassitudo impedire officium et fidem debet. 7. Verum haec hactenus. Ab aliis te de me, quam a me ipso, malo cognoscere. De te audiebamus ea, quae maxime vellemus. De Cn. Minucio, quem tu quibusdam litteris ad caelum laudibus extulisti, rumores duriores erant. Id quale sit, omninoque, quid istic agatur, facias me velim certiorem.

XXVI. ARG. Heredes Q. Turii de bonis in Africa relictis, commendat. (Antonio cos. 710. mense incerto.)

CICERO S. D. CORNIFICIO.

1. Q. Turius, qui in Africa negotiatus est, vir bonus et honestus, heredes fecit similes sui, Cn. Saturninum, Sex. Aufidium, C. Anneium, Q. Considium Gallum, L. Servilium Postumum, C. Rubellium. Ex eorum oratione intellexi, gratiarum actione eos magis egere, quam commendatione. Tanta enim liberalitate se tua usos praedicabant, ut iis plus a te tributum intelligerem, quam ego te auderem rogare. Audebo tamen. 2. Scio enim, quantum ponderis mea commendatio sit habitura. Quare a te peto, ut ad eam liberalitatem, qua sine meis litteris usus es, quam maximus his litteris cumulus accedat. Caput autem est meae commendationis, ne patiare, Erotem Turium, Q. Turii libertum, ut adhuc fecit, hereditatem Turianam avertere, ceterisque omnibus rebus habeas eos a me commendatissimos. Magnam ex eorum splendore et observantia capies voluptatem. Quod ut velis, te vehementer etiam atque etiam rogo.

XXVII. ARG. Aufidii Africana negotia commendat.
(Antonio cos. 710. mense incerto.)

M. T. C. S. P. D. Q. CORNIFICIO.

Sex. Aufidius et observantia, qua me colit, accedit ad proximos, et splendore equitis Romani nemini cedit. Est autem ita temperatis moderatisque moribus, ut summa severitas summa cum humanitate iungatur. Cuius tibi negotia, quae sunt in Africa, ita commendo, ut maiore studio magisve ex animo commendare non possim. Pergratum mihi feceris, si dederis operam, ut is intelligat, meas apud te litteras maximum pondus habuisse. Hoc te vehementer, mi Cornifici, rogo.

XXVIII. ARG. Nimiam Cornificii clementiam improbat; contra laudat eius in remp. studium; addit de pecunia et republica. (Romae, Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. Q. CORNIFICIO.

1. Assentior tibi, eos, quos scribis Lilybaeo minari, istic poenas dare debuisse, sed metuisti, ut ais, ne nimis liber in ulciscendo viderere. Metuisti igitur, ne gravis civis, ne nimis fortis, ne nimis te dignus viderere. 2. Quod societatem reipublicae conservandae tibi mecum a patre acceptam renovas, gratum est: quae societas inter nos semper, mi Cornifici, manebit. Gratum etiam illud, quod mihi tuo nomine gratias agendas non putas: nec enim id inter nos facere debemus. Senatus saepius pro dignitate tua appellaretur, si, absentibus consulibus, umquam, nisi ad rem novam, cogeretur. Itaque nec de H-S xx, nec de H-S ıɔcc, quidquam agi nunc per senatum potest. Tibi autem ex senatus consulto imperandum mutuumque sumendum censeo. 3. In republica quid agatur, credo te ex eorum litteris cognoscere, qui ad te acta debent perscribere. Ego sum spe bona; consilio, cura, labore non desum; omnibus inimicis reipublicae esse me acerrimum hostem prae me fero. Res neque nunc difficili loco mihi videtur esse, et fuisset facillimo, si culpa a quibusdam abfuisset.

XXIX. ARG. Commendat negotia Lamiae, quem suspectum excusat. (Hirtio et Pansa coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. Q. CORNIFICIO.

1. Non modo tibi, cui omnia nostra notissima sunt, sed neminem in populo Romano arbitror esse, cui sit ignota ea familiaritas, quae mihi cum L. Lamia est. Etenim magno theatro spectata est tum, quum est ab Gabinio consule relegatus, quod libere et fortiter salutem meam defendisset. Nec ex eo amor inter nos natus est: sed quod erat vetus et magnus, propterea nullum periculum pro me adire dubitavit. Ad haec officia vel merita potius iucundissima consuetudo accedit, ut nullo prorsus plus homine delecter. Non puto te iam exspectare, quibus eum tibi verbis commendem. Caussa enim tanti amoris intelligis quae verba desideret; iis me omnibus usum putato. 2. Tantum velim existimes, si negotia Lamiae, procuratores, libertos, familiam, quibuscumque rebus opus erit, defenderis, gratius mihi futurum, quam si ea tua liberalitas pertinuisset ad rem familiarem meam; nec dubito, quin sine mea commendatione, quod tuum est iudicium de hominibus, ipsius Lamiae caussa studiose omnia facturus sis: quamquam erat nobis dictum, te existimare, alicui senatus consulto, quod contra dignitatem tuam fieret, scribendo Lamiam adfuisse; qui omnino consulibus illis numquam fuit ad scribendum: deinde omnia tum falsa senatus consulta deferebantur. Nisi forte etiam illi Semproniano senatus consulto me censes adfuisse, qui ne Romae quidem tum fui, deque eo ad te scripsi, re recenti. Sed haec hactenus. 3. Te, mi Cornifici, etiam atque etiam rogo, ut omnia Lamiae negotia mea putes esse curesque, ut intelligat hanc commendationem maximo sibi usui fuisse. Hoc mihi gratius facere nihil potes. Cura, ut valeas.

XXX. ARG. Silentium litterarum excusat: de bello renovato scribit, et de angustiis pecuniae publicae: de Dionysio, de Lucceio et de Calvisii legatis.
(Romae, occisis Pansa, Hirtio coss. 711.)

M. T. C. S. P. D. CORNIFICIO.

1. Itane? praeter litigatores nemo ad te meas litteras? Multae istae quidem: tu enim perfecisti, ut nemo sine litteris meis tibi se commendatum putaret: sed quis umquam tuorum mihi dixit esse, cui darem, quin dederim? aut quid mihi iucundius, quam, quum coram tecum loqui non possim, aut scribere ad te aut tuas legere litteras? Illud magis mihi solet esse molestum, tantis me impediri occupationibus, ut ad te scribendi meo arbitratu facultas nulla detur. Non enim te epistolis, sed voluminibus lacesserem, quibus quidem me a te provocari oportebat. Quamvis enim occupatus sis, otii tamen plus habes: aut, si ne tu quidem vacas, noli impudens esse, nec mihi molestiam exhibere, et a me litteras crebriores, quum tu mihi raro mittas, flagitare. 2. Nam quum antea distinebar maximis occupationibus, propterea quod omnibus curis rempublicam mihi tuendam putabam: tum hoc tempore multo distineor vehementius. Ut enim gravius aegrotant ii, qui, quum levati morbo viderentur, in eum de integro inciderunt: sic vehementius nos laboramus, qui, profligato bello ac paene sublato, renovatum bellum gerere cogamur. Sed haec hactenus. 3. Tu tibi, mi Cornifici, fac ut persuadeas, non esse me tam imbecillo animo, ne dicam inhumano, ut a te vinci possim aut officiis, aut amore. Non dubitabam equidem: verumtamen multo mihi notiorem amorem tuum effecit Cherippus. O hominem, semper illum quidem mihi aptum, nunc vero etiam suavem! Vultus mehercule tuos mihi expressit omnes non solum animum ac verba pertulit. Itaque noli vereri, ne tibi succensuerim, quod eodem exemplo ad me, quo ad ceteros. Requisivi equidem proprias ad me unum a te litteras; sed neque vehementer et amanter. 4. De

sumptu, quem te in rem militarem facere et fecisse dicis, nihil sane possum tibi opitulari, propterea quod et orbus senatus consulibus amissis, et incredibiles angustiae pecuniae publicae, quae conquiritur undique, ut optime meritis militibus promissa solvantur; quod quidem fieri sine tributo posse non arbitror. 5. De Attio Dionysio nihil puto esse: quoniam mihi nihil dixit Stratorius. De P. Lucceio nihil tibi concedo, quo studiosior eius sis, quam ego sum. Est enim nobis necessarius. Sed a magistris quum contenderem de proferendo die, probaverunt mihi sese, quo minus id facerent, et compromisso et iureiurando impediri. Quare veniendum arbitror Lucceio. Quamquam, si meis litteris obtemperavit, quum tu haec leges, illum Romae esse oportebit. 6. Ceteris de rebus, maximeque de pecunia, quum Pansae mortem ignorares, scripsisti, quae per nos ab eo consequi te posse arbitrarere. Quae te non fefellissent, si viveret: nam te diligebat. Post mortem autem eius quid fieri posset, non videbamus. 7. De Venuleio, Latino, Horatio, valde laudo. Illud non nimium probo, quod scribis, quo illi animo aequiore ferrent, te tuis etiam legatis lictores ademisse. Honore enim digni cum ignominia dignis non erant comparandi: eosque ex senatus consulto, si non decedunt, cogendos, ut decedant, existimo. Haec fere ad eas litteras, quas eodem exemplo binas accepi. De reliquo velim tibi persuadeas, non esse mihi meam dignitatem tua cariorem.

83.

LIBER DECIMUS TERTIUS.

I. ARG. A Memmio, qui Athenis, ubi damnatus lege de ambitu (ad Attic. IV, 18.) exsulabat, ante Ciceronis adventum Mitylenas discesserat, his litteris petit, ut in gratiam cum Patrone Epicureo redeat eique locum concedat, ubi Epicurus habitaverat. (Athenis, Rufo, Marcello coss. 703.

M. T. C. S. P. D. C. MEMMIO.

1. Etsi non satis mihi constiterat, cum aliquane animi mei molestia, an potius libenter te Athenis visurus essem, quod iniuria, quam accepisti, dolore me afficeret, sapientia tua, qua fers iniuriam, laetitia: tamen vidisse te mallem. Nam quod est molestiae, non sane multo levius est, quum te non video: quod esse potuit voluptatis, certe, si vidissem te, plus fuisset. Itaque non dubitabo dare operam, ut te videam, quum id satis commode facere potero. Interea, quod per litteras et agi tecum et, ut arbitror, confici potest, agam nunc. 2. Ac te illud primum rogabo, ne quid invitus mea caussa facias: sed id, quod mea intelliges, tua nullam in partem multum interesse, ita mihi des, si tibi, ut id libenter facias, ante persuaseris. Cum Patrone Epicureo mihi omnia sunt: nisi quod in philosophia vehementer ab eo dissentio. Sed et initio Romae, quum te quoque et tuos omnes observabat, me coluit in primis: et nuper, quum ea, quae voluit, de suis commodis et praemiis consecutus est, me habuit suorum defensorum et amicorum fere principem: et iam a Phaedro, qui nobis, quum pueri essemus, antequam Philonem cognovimus, valde, ut philosophus, postea tamen, ut vir bonus et suavis et officiosus, probabatur, traditus mihi commendatusque est. 3. Is igitur Patro quum ad me Romam litteras misisset, uti te sibi placarem peteremque, ut, nescio quid, illud Epicuri parietinarum sibi concederes, nihil scripsi ad te ob eam rem, quod aedificationis tuae consilium mea commendatione nolebam impediri. Idem, ut veni Athenas, quum idem, ut ad te scriberem, rogasset: ob eam caussam impetravit, quod te abiecisse illam aedificationem constabat inter omnes amicos tuos. 4. Quod si ita est, et si iam plane tua nihil interest, velim, si qua offensiuncula facta est animi tui, perversitate aliquorum, (novi enim gentem illam,) des te ad lenitatem vel propter tuam summam humanitatem vel etiam honoris mei caussa. Equidem, si, quid ipse sentiam, quaeris, nec cur ille tanto opere contendat, video, nec cur tu repugnes: nisi tamen multo minus tibi concedi potest, quam illi, laborare sine caussa. Quamquam Patronis et orationem et caussam tibi cognitam esse certo scio. Honorem, officium, testamentorum ius, Epicuri auctoritatem, Phaedri obtestationem, sedem, domicilium, vestigia summorum hominum, sibi tuenda esse dicit. Totam hominis vitam rationemque, quam sequitur in philosophia, derideamus licet, si hanc eius contentionem volumus reprehendere. Sed, mehercules, quando illi ceterisque, quos illa delectant, non valde inimici sumus; nescio an ignoscendum sit huic, si tanto opere laborat: in quo etiamsi peccat, magis ineptiis, quam improbitate peccat. 5. Sed ne plura, (dicendum enim aliquando est,) Pomponium Atticum sic amo, ut alterum fratrem. Nihil est illo mihi nec carius nec iucundius. Is (non quo sit ex istis: est enim omni liberali doctrina politissimus: sed valde diligit Patronem, valde Phaedrum amavit,) sic a me hoc contendit, homo minime ambitiosus, minime in rogando molestus, ut nihil umquam magis: nec dubitat, quin ego a te nutu hoc consequi possem, etiam si aedificaturus esses. Nunc vero, si audierit, te aedificationem deposuisse, neque tamen me a te impetrasse; non te in me illiberalem, sed me in se negligentem putabit. Quamobrem peto a te, ut scribas ad tuos, posse tua voluntate decretum illud Areopagitarum, quem ὑπομνηματισμόν illi vocant, tolli. Sed redeo ad prima. 6. Prius velim tibi persuadeas, ut hoc mea caussa libenter facias, quam ut facias. Sic tamen habeto: si feceris, quod rogo, fore mihi gratissimum. Vale.

II. ARG. Petit, ut Evandro statuario aliquid de sacrarii habitatione accommodet. (Laodiceae, Paulo, Marcello coss. 704.)

CICERO MEMMIO S.

C. Aviano Evandro, qui habitat in tuo sacrario, et ipso multum utor, et patrono eius M. Aemilio familiarissime. Peto igitur a te in maiorem modum, quod sine tua molestia fiat, ut ei de habitatione accommodes. Nam propter opera instituta multa multorum subitum est ei remigrare Kal. Quint. Impedior verecundia, ne te pluribus verbis rogem; neque tamen dubito, quin, si tua nihil aut non multum intersit, eo sis animo, quo ego essem, si quid tu me rogares. Mihi certe gratissimum feceris. Vale.

III. ARG. Fufium commendat. (Laodiceae, Paulo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. P. D. C. MEMMIO.

A. Fufium, unum ex meis intimis, observantissimum studiosissimumque nostri, eruditum hominem et summa humanitate tuaque amicitia dignissimum,

velim ita tractes, ut mihi coram recepisti. Tam gratum mihi id erit, quam quod gratissimum. Ipsum praeterea summo officio et summa observantia tibi in perpetuum devinxeris. Vale.

IV. ARG. Valerio agris in milites distribuendis a Caesare praefecto Volaterranos commendat, ne eorum ager dividatur.

(Romae, Fabio, Trebonio coss. 709.)

M. T. C. S. D. Q. VALERIO Q. F. ORCAE LEG. PROPRAET.

1. Cum municipibus Volaterranis mihi summa necessitudo est. Magno enim meo beneficio affecti, cumulatissime mihi gratiam retulerunt: nam nec in honoribus meis nec in laboribus umquam defuerunt. Cum quibus si mihi nulla caussa intercederet, tamen, quod te vehementissime diligo, quodque me a te plurimi fieri sentio, et monerem te et hortarer, ut eorum fortunis consuleres, praesertim quum prope praecipuam caussam haberent ad ius obtinendum: primum, quod Sullani temporis acerbitatem, deorum immortalium benignitate, subterfugerunt: deinde, quod summo studio populi Romani a me in consulatu meo defensi sunt. 2. Quum tribuni plebis legem iniquissimam de eorum agris promulgavissent: facile senatui populoque Romano persuasi, ut eos cives, quibus fortuna pepercisset, salvos esse vellent. Hanc actionem meam C. Caesar primo suo consulatu in lege agraria comprobavit agrumque Volaterranum et oppidum omni periculo in perpetuum liberavit, ut mihi dubium non sit, quin is, qui novas necessitudines adiungat, vetera sua beneficia conservari velit. Quamobrem est tuae prudentiae aut sequi eius auctoritatem, cuius sectam atque imperium summa cum tua dignitate secutus es, aut certe illi integram omnem caussam reservare. Illud vero dubitare non debes, quin tam grave, tam firmum, tam honestum municipium tibi tuo summo beneficio in perpetuum obligari velis. 3. Sed haec, quae supra scripta sunt, eo spectant, ut te horter et suadeam. Reliqua sunt, quae pertinent ad rogandum: ut non solum tua caussa tibi consilium me dare putes, sed etiam, quod mihi opus sit, me a te petere et rogare. Gratissimum igitur mihi feceris, si Volaterranos omnibus rebus integros incolumesque esse volueris. Eorum ego domicilia, sedes, rem, fortunas, quae a diis immortalibus et a praestantissimis in nostra republica civibus, summo senatus populique Romani studio, conservatae sunt, tuae fidei, iustitiae bonitatique commendo. 4. Si pro meis pristinis opibus facultatem mihi res hoc tempore daret, ut ita defendere possem Volaterranos, quemadmodum consuevi tueri meos; nullum officium, nullum denique certamen, in quo illis prodesse possem, praetermitterem. Sed quando apud te nihilo minus hoc tempore valere me confido, quam valuerim semper apud omnes, pro nostra summa necessitudine parique inter nos et mutua benevolentia abs te peto, ut ita de Volaterranis mereare, ut existiment, eum quasi divino consilio isti negotio praepositum esse, apud quem unum nos, eorum perpetui defensores, plurimum valere possemus.

V. ARG. Rogat, ne ager Curtii dividatur.

(Fabio, Trebonio coss. 709.)

M. T. C. S. P. D. Q. VALERIO, Q. F. ORCAE, LEG. PROPRAET.

1. Non moleste fero eam necessitudinem, quae mihi tecum est, notam esse quam plurimis: neque tamen ob eam caussam (quod tu optime existimare potes) te impedio, quo minus susceptum negotium, pro tua fide et diligentia, ex voluntate Caesaris, qui tibi rem magnam difficilemque commisit, gerere possis. Nam quum multi a me petant multa, quod de tua erga me voluntate non dubitent, non committo, ut ambitione mea conturbem officium tuum. 2. C. Curtio ab ineunte aetate familiarissime sum usus. Eius et Sullani temporis iniustissima calamitate dolui, et quum iis, qui similem iniuriam acceperant, amissis omnibus fortunis, reditus tamen in patriam voluntate omnium concedi videretur, adiutor incolumitatis fui. Is habet in Volaterrano possessionem, quum in eam, tamquam e naufragio, reliquias contulisset. Hoc autem tempore eum Caesar in senatum legit, quem ordinem ille, ista possessione amissa, tueri vix potest. Gravissimum autem est, quum superior factus sit ordine, inferiorem esse fortuna; minimeque convenit, ex eo agro, qui Caesaris iussu dividatur, eum moveri, qui Caesaris beneficio senator sit. 3. Sed mihi minus libet multa de aequitate rei scribere, ne caussa potius apud te valuisse videar, quam gratia. Quamobrem te in maiorem modum rogo, ut C. Curtii rem meam putes esse: quidquid mea caussa faceres, ut, id C. Curtii caussa quum feceris, existimes, quod ille per me habuerit, id me habere abs te. Hoc te vehementer etiam atque etiam rogo.

VI a. ARG. Cuspii quum ceteros amicos omnes commendat, tum in primis L. Iulium.

(Romae, Marcellino, Philippo coss. 698.)

M. T. C. S. P. D. Q. VALERIO, Q. F. ORCAE, PROCOS.

1. Si vales, bene est, valeo. Credo te memoria tenere, me et coram P. Cuspio tecum locutum esse, quum te prosequerer paludatum, et item postea pluribus verbis tecum egisse, ut, quoscumque tibi eius necessarios commendarem, haberes eos in numero meorum necessariorum. Id tu pro tua summa erga me benevolentia perpetuaque observantia mihi liberalissime atque humanissime recepisti. 2. Cuspius, homo in omnes suos officiosissimus, mirifice quosdam homines ex ista provincia tuetur et diligit, propterea, quod fuit in Africa bis, quum maximis societatis negotiis praeesset. Itaque hoc eius officium, quod adhibet erga illos, ego mea facultate et gratia soleo, quantum possum, adiuvare. Quare Cuspianorum omnium commendationis caussam hac tibi epistola exponendam putavi. Reliquis epistolis tantum faciam, ut notam apponam eam, quae mihi tecum convenit, et simul significem, de numero esse Cuspii amicorum. 3. Sed hanc commendationem, quam his litteris consignare volui, scito esse omnium gravissimam. Nam P. Cuspius singulari studio contendit a me, ut tibi quam diligentissime L. Iulium commendarem. Eius ego studio vix videor mihi satisfacere posse, si utar verbis iis, quibus, quum diligentissime quid agimus, uti solemus. Nova quaedam postulat, et putat me eius generis artificium quoddam tenere. Ei ego pollicitus sum me ex intima nostra arte depompturum mirificum genus commendationis. Id quoniam assequi non possum, tu re velim efficias, ut ille genere mearum litterarum incredibile quiddam perfectum arbitretur. 4. Id facies, si omne genus liberalitatis, quod et ab humanitate et potestate tua proficisci poterit, non modo re, sed etiam verbis, vultu denique exprompseris: quae quantum in provincia valeant, vellem expertus esses: sed tamen suspicor

Ipsum hominem, quem tibi commendo, perdignum esse tua amicitia, non solum, quia mihi Cuspius dicit, credo, (tametsi id satis esse debebat,) sed quia novi eius iudicium in hominibus et amicis deligendis. 5. Harum litterarum vis quanta fuerit, propediem indicabo, tibique, ut confido, gratias agam. Ego, quae te velle, quaeque ad te pertinere arbitrabor, omnia studiose diligenterque curabo. Cura, ut valeas.

VI. ARG. Commendat Cornelium. (Romae, eod. anno.)

CICERO VALERIO S.

P. Cornelius, qui tibi has litteras dedit, est mihi a P. Cuspio commendatus: cuius caussa quanto opere cuperem deberemque, profecto ex me facile cognosti. Vehementer te rogo, ut cures, ut ex hac commendatione mihi Cuspius quam maximas, quam primum, quam saepissime gratias agat. Vale.

VII. ARG. Petit a Cluvio, ne municipii Atellani vectigalis ager dividatur. (Romae, Labeo, Trebonio coss. a. U. 709.)

M. T. C. S. P. D. CLUVIO.

1. Quum in Galliam proficiscens pro nostra necessitudine tuaque summa in me observantia ad me domum venisses, locutus sum tecum de agro vectigali municipii Atellani, qui esset in Gallia: quantoque opere eius municipii caussa laborarem, tibi ostendi. Post tuam autem profectionem, quum et maxima res municipii honestissimi mihique coniunctissimi, et summum meum officium ageretur, pro tuo animo in me singulari existimavi, me oportere ad te accuratius scribere: etsi non sum nescius, et quae temporum ratio, et quae tua potestas sit, tibique negotium datum esse a C. Caesare, non iudicium, praeclare intelligo. Quare a te tantum peto, quantum et te facere posse, et libenter mea caussa facturum esse arbitror. 2. Et primum velim existimes, quod res est, municipii fortunas omnes in isto vectigali consistere: his autem temporibus hoc municipium maximis oneribus pressum, summis affectum esse difficultatibus. Hoc etsi commune videtur esse cum multis: tamen mihi crede, singulares huic municipio calamitates accidisse: quas idcirco non commemoro, ne, de miseriis meorum necessariorum conquerens, homines, quos nolo, videar offendere. 3. Itaque, nisi magnam spem haberem, C. Caesari nos caussam municipii probaturos, non erat caussa, cur a te hoc tempore aliquid contenderem. Sed quia confido mihique persuasi, illum et dignitatis municipii, et aequitatis, etiam voluntatis erga se habiturum esse rationem: ideo a te non dubitavi contendere, ut hanc caussam illi integram conservares. 4. Quod etsi nihilominus a te peterem, si nihil audivissem te tale fecisse: tamen maiorem spem impetrandi nactus sum, posteaquam mihi dictum est, hoc idem a te Rhegienses impetravisse. Qui etsi te aliqua necessitudine attingunt: tamen tuus amor in me sperare me cogit, te, quod tuis necessariis tribueris, idem esse tributurum meis: praesertim quum ego pro his unis petam; habeam autem, qui simili caussa laborent, complures necessarios. Hoc me non sine caussa facere, neque aliqua levi ambitione commotum a te contendere, etsi te existimare arbitror: tamen mihi affirmanti credas velim, me huic municipio debere plurimum; nullum umquam fuisse tempus neque honorum neque laborum meorum, in quo non huius municipii studium in me exstiterit singulare. 5. Quapropter a te etiam atque etiam, pro nostra summa coniunctione proque tua in me perpetua et maxima benevolentia, maiorem in modum peto atque contendo, ut, quum fortunas agi eius municipii intelligas, quod sit mihi necessitudine, officiis, benevolentia coniunctissimum, id mihi des, quod erit huiusmodi, ut si a Caesare, quod speramus, impetrarimus, tuo beneficio nos id consecutos esse iudicemus; sin minus, pro eo tamen id habeamus, quum a te data sit opera, ut impetraremus. Hoc quum mihi gratissimum feceris, tum viros optimos, homines honestissimos eosdemque gratissimos et tua necessitudine dignissimos, summo beneficio in perpetuum tibi tuisque devinxeris.

VIII. ARG. Rogat, ne dividat Albinii (al. *Albinii*) praedia. (Romae, Labeo, Trebonio coss. a. U. 709.)

M. T. C. S. P. D. M. RUTILIO.

1. Quum et mihi conscius essem, quanti te facerem, et tuam erga me benevolentiam expertus essem, non dubitavi a te petere, quod mihi petendum esset. P. Sextium quanti faciam, ipse optime scio; quanti autem facere debeam, et tu et omnes homines sciunt. Is quum ex aliis te mei studiosissimum esse cognosset, petivit a me, ut ad te quam accuratissime scriberem de re C. Albinii senatoris, cuius ex filia natus est L. Sextius, optimus adolescens, filius P. Sextii. Hoc idcirco scripsi, ut intelligeres, non solum me pro P. Sextio laborare debere, sed Sextium etiam pro Albinio. 2. Res autem est haec: a M. Laberio C. Albinius praedia in aestimationem accepit: quae praedia Laberius emerat a Caesare de bonis Plotianis. Ea si dicam non esse e republica dividi, docere te videar, non rogare. Sed tamen quum Caesar Sullanas venditiones et assignationes ratas esse velit, quo firmiores existimentur suae: si ea praedia dividentur, quae ipse Caesar vendidit, quae tandem in eius venditionibus esse poterit auctoritas? Sed hoc quale sit, tu pro tua prudentia considerabis. 3. Ego te plane rogo, atque ita, ut maiore studio, iustiore de caussa, magis ex animo rogare nihil possim, ut Albinio parcas, praedia Laberiana ne attingas. Magna me affeceris non modo laetitia, sed etiam quodammodo gloria, si P. Sextius homini maxime necessario satisfecerit per me, ut ego illi uni plurimum debeam. Quod ut facias, te vehementer etiam atque etiam rogo. Maius mihi dare beneficium nullum potes. Id mihi intelliges esse gratissimum.

IX. ARG. Crassipedi, Bithyniae quaestori, Bithynicam publicanorum societatem, in primisque Cn. Pupium commendat. (In Cumano, Rom., Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. P. D. CRASSIPEDI.

1. Quamquam tibi praesens commendavi, ut potui diligentissime, socios Bithyniae, teque quum mea commendatione, tum etiam tua sponte intellexi cupere ei societati, quibuscumque rebus posses, commodare; tamen, quum ii, quorum res agitur, magni sua interesse arbitrarentur, me etiam per litteras declarare tibi, qua essem erga ipsos voluntate, non dubitavi haec ad te scribere. 2. Volo enim te existimare, me, quum universo ordini publicanorum semper libentissime tribuerim, idque magnis eius ordinis erga me meritis facere debuerim, tum in primis amicum esse huic Bithynicae societati: quae societas ordine, ipso hominum genere, pars est maxima civitatis: constat enim ex ceteris societatibus: et casu permulti sunt in ea societate valde mihi familiares, in primisque is, cuius praecipuum officium agitur hoc tempore, P.

Rupilius, P. F. Menenia, qui est magister in ea societate. 3. Quae quum ita sint, in maiorem modum a te peto, Cn. Pupium, qui est in operis eius societatis, omnibus tuis officiis atque omni liberalitate tueare, curesque, ut eius operae, quod tibi facile factu est, quam gratissimae sint sociis, remque et utilitatem sociorum (cuius rei quantam potestatem quaestor habeat, non sum ignarus,) per te quam maxime defensam et auctam velis. Id quum mihi gratissimum feceris, tum illud tibi expertus promitto et spondeo, te socios Bithyniae, si iis commodaris, memores esse et gratos cogniturum.

X. ARG. M. Bruto, quem Caesar, in Africanum bellum profecturus, Galliae Cisalpinae praefecerat, (lib. VI. ep. 6.) Varronem, quaestorem sorte datum, commendat.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO BRUTO S.

1. Quum ad te tuus quaestor, M. Varro, proficisceretur, commendatione egere eum non putabam. Satis enim commendatum tibi eum arbitrabar ab ipso more maiorum, qui, ut te non fugit, hanc quaesturae coniunctionem liberorum necessitudini proximam voluit esse. Sed quum sibi ita persuasisset ipse, meas de se accurate scriptas litteras maximum apud te pondus habituras, a meque contenderet, ut quam diligentissime scriberem: malui facere, quod meus familiaris tanti sua interesse arbitraretur. 2. Ut igitur debere me facere hoc intelligas: quum primum M. Terentius in forum venit, ad amicitiam se meam contulit. Deinde, ut se corroboravit, duae caussae accesserunt, quae meam in illum benevolentiam augerent: una, quod versabatur in hoc studio nostro, quo etiam nunc maxime delectamur, et cum ingenio, ut nosti, nec sine industria; deinde, quod mature se contulit in societates publicanorum: quod quidem nollem: maximis enim damnis affectus est. Sed tamen caussa communis ordinis mihi commendatissimi fecit amicitiam nostram firmiorem. Deinde versatus in utrisque subselliis optima et fide et fama iam ante hanc commutationem reipublicae petitioni sese dedit honoremque honestissimum existimavit fructum laboris sui. 3. His autem temporibus a me Brundisio cum litteris et mandatis profectus ad Caesarem est: qua in re et amorem eius in suscipiendo negotio perspexi, et in conficiendo ac renuntiando fidem. Videor mihi, quum separatim de probitate eius et moribus dicturus fuissem, si prius caussam, cur eum tanto opere diligerem, tibi exposuissem, in ipsa caussa exponenda satis etiam de probitate dixisse. Sed tamen separatim promitto in meque recipio, fore eum tibi et voluptati et usui. Nam et modestum hominem cognosces, et pudentem, et a cupiditate omni remotissimum, praeterea magni laboris summaeque industriae. 4. Neque ego haec polliceri debeo, quae tibi ipsi, quum bene cognoris, iudicanda sunt; sed tamen in omnibus novis coniunctionibus interest, qualis primus aditus sit, et qua commendatione quasi amicitiae fores aperiantur. Quod ego his litteris efficere volui: etsi id ipsa per se necessitudo quaesturae effecisse debet. Sed tamen nihilo infirmius illud, hoc addito. Cura igitur, si me tanti facis, quanti et Varro existimat et ipse sentio, ut quam primum intelligam, hanc meam commendationem tantum illi utilitatis attulisse, quantum et ipse sperarit nec ego dubitarim.

XI. ARG. Commendat Bruto vectigalia, quae Arpinates in Gallia habebant, et legatos, qui ad ea exigenda proficiscebantur.

(Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. BRUTO.

1. Quia semper animadverti, studiose te operam dare, ut ne quid meorum tibi esset ignotum: propterea non dubito, quin scias, non solum cuius municipii sim, sed etiam quam diligenter soleam meos municipes, Arpinates, tueri. Quorum quidem omnia commoda omnesque facultates, quibus et sacra conficere et sarta tecta aedium sacrarum locorumque communium tueri possint, consistunt in his vectigalibus, quae habent in provincia Gallia. Ad ea visenda pecuniasque, quae a colonis debentur, exigendas totamque rem et cognoscendam et administrandam legatos equites Romanos misimus, Q. Fufidium, Q. F., M. Faucium, M. F., Q. Mamercum, Q. F. 2. Peto a te in maiorem modum pro nostra necessitudine, ut tibi ea res curae sit, operamque des, ut per te quam commodissime negotium municipii administretur quam primumque conficiatur: ipsosque, quorum nomina scripsi, ut quam honorificentissime pro tua natura et quam liberalissime tractes. 3. Bonos viros ad tuam necessitudinem adiunxeris municipiumque gratissimum beneficio tuo devinxeris: mihi vero etiam gratius feceris, quod quum semper tueri municipes meos consuevi, tum hic annus praecipue ad meam curam officiumque pertinet. Nam constituendi municipii caussa hoc anno aedilem filium meum fieri volui, et fratris filium et M. Caesium, hominem mihi maxime necessarium: is enim magistratus in nostro municipio, nec alius ullus creari solet: quos cohonestaris, in primisque me, si res publica municipii tuo studio, diligentia bene administrata erit. Quod ut facias, te vehementer etiam atque etiam rogo.

XII. ARG. Commendat Fufidium, legatum Arpinatium, eumque suum quondam in Cilicia trib. mil.

(Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. BRUTO.

1. Alia epistola communiter commendavi tibi legatos Arpinatium, ut potui diligentissime; hac separatim Q. Fufidium, quocum mihi omnes necessitudines sunt, diligentius commendo, non ut aliquid de illa commendatione deminuam, sed ut hanc addam. Nam et privignus est M. Caesii, mei maxime et familiaris et necessarii, et fuit in Cilicia mecum tribunus militum: quo in munere ita se tractavit, ut accepisse ab eo beneficium viderer, non dedisse. 2. Est praeterea (quod apud te valet plurimum) a nostris studiis non abhorrens. Quare velim eum quam liberalissime complectare operamque des, ut in ea legatione, quam suscepit contra suum commodum, secutus auctoritatem meam, quam maxime eius excellat industria. Vult enim, id quod optimo cuique natura tributum est, quam maximam laudem quum a nobis, qui eum impulimus, tum a municipio consequi; quod ei continget, si hac mea commendatione tuum erga se studium erit consecutus.

XIII. ARG. Commendat Castronium

(Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. BRUTO.

L. Castronius Paetus, longe princeps municipii Lucensis, est honestus, gravis, plenus officii, bonus plane vir et quum virtutibus, tum etiam fortuna, si quid hoc ad rem pertinet, ornatus: meus autem est

familiarissimus, sic prorsus, ut nostri ordinis observet neminem diligentius. Quare ut et meum amicum et tua dignum amicitia tibi commendo. Cui quibuscumque rebus commodaveris, tibi profecto iucundum, mihi certe erit gratum. Vale.

XIV. ARG. Petit, ut, quam L. Straboni P. Cornelius debet, pecuniam diligenter exigat.

(Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. BRUTO.

1. L. Titio Strabone, equite Romano in primis honesto et ornato, familiarissime utor. Omnia mihi cum eo intercedunt iura summae necessitudinis. Huic in tua provincia pecuniam debet P. Cornelius. Ea res a Volcatio, qui Romae ius dicit, reiecta in Galliam est. 2. Peto a te hoc diligentius, quam si mea res esset, quo est honestius de amicorum pecunia laborare, quam de sua, ut negotium conficiendum cures. Ipse suscipias, transigas operamque des, quoad tibi aequum et rectum videbitur, ut quam commodissima conditione libertus Strabonis, qui eius rei caussa missus est, negotium conficiat ad nummosque perveniat. Id et mihi gratissimum erit, et tu ipse L. Titium cognosces amicitia tua dignissimum. Quod ut tibi curae sit, ut omnia solent esse, quae me velle scis, te vehementer etiam atque etiam rogo.

XV. ARG. Praecilium adolescentem, patre natum Caesaris amicissimo, commendat. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. P. D. C. CAESARI IMP.

1. Praecilium tibi commendo unice, tui necessarii, mei familiarissimi, viri optimi filium: quem quum adolescentem ipsum propter eius modestiam, humanitatem, animum et amorem erga me singularem mirifice diligo, tum patrem eius re doctus intellexi et didici mihi fuisse semper amicissimum. En, hic ille est, [de illis] maxime qui irridere atque obiurgare me solitus est, quod me non tecum, praesertim quum abs te honorificentissime invitarer, coniungerem.

Ἀλλ' ἐμὸν οὔ ποτε θυμὸν ἐνὶ στήθεσσιν ἔπειθεν.
Ὣς νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα.

Audiebam enim nostros proceres clamitantes,

Ἄλκιμος ἔσσ', ἵνα τίς σε καὶ ὀψιγόνων εὖ εἴπῃ.

2. Sed tamen iidem me consolantur: et iam hominem perustum inani gloria volunt incendere; atque ita loquuntur:

Μὴ μὰν ἀσπουδί γε καὶ ἀκλειῶς ἀπολοίμην,
ἀλλὰ μέγα ῥέξας τι καὶ ἐσσομένοισι πυθέσθαι.

Sed minus iam movent, ut vides. Itaque ab Homeri magniloquentia confero me ad vera praecepta *Εὐριπίδου*·

μισῶ σοφιστήν, ὅστις οὐχ αὑτῷ σοφός·

quem versum senex Praecilius laudat egregie, et ait, posse eumdem et *ἅμα πρόσσω καὶ ὀπίσσω* videre, et tamen nihilominus

αἰὲν ἀριστεύειν, καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων.

Sed, ut redeam ad id, unde coepi: vehementer mihi gratum feceris, si hunc adolescentem humanitate tua, quae est singularis, comprehenderis, et ad id, quod ipsorum Praeciliorum caussa te velle arbitror, addideris cumulum commendationis meae. Genere novo sum litterarum ad te usus, ut intelligeres, non vulgarem esse commendationem.

XVI. ARG. Apollonium, Crassi libertum, Caesari, in Hispania Pompeii filios bello persequenti, commendat.

(Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. P. D. C. CAESARI IMP.

1. P. Crassum ex omni nobilitate adolescentem dilexi plurimum, et de eo quum ab ineunte eius aetate bene speravissem, tum per me existimare coepi [ex] iis iudiciis, quae de eo feceram, cognitis. Eius libertum Apollonium iam tum equidem, quum ille viveret, et magni faciebam et probabam. Erat enim et studiosus Crassi, et ad eius optima studia vehementer aptus: itaque ab eo admodum diligebatur. 2. Post mortem autem Crassi eo mihi etiam dignior visus est, quem in fidem atque amicitiam meam reciperem, quod eos a se observandos et colendos putabat, quos ille dilexisset et quibus carus fuisset. Itaque et ad me in Ciliciam venit multisque in rebus mihi magno usui fuit et fides eius et prudentia; et, ut opinor, tibi in Alexandrino bello, quantum studio et fidelitate consequi potuit, non defuit. 3. Quod quum speraret te quoque ita existimare, in Hispaniam ad te, maxime ille quidem suo consilio, sed etiam me auctore est profectus. Cui ego commendationem non sum pollicitus; non quin eam valituram apud te arbitrarer: sed neque mihi egere commendatione videbatur, qui et in bello tecum fuisset, et propter memoriam Crassi de tuis unus esset, et, si uti commendationibus vellet, etiam per alios eum videbam id consequi posse. Testimonium mei de eo iudicii, quod et ipse magni aestimabat, et ego apud te valere eram expertus, ei libenter dedi. 4. Doctum igitur hominem cognovi et studiis optimis deditum, idque a puero. Nam domi meae cum Diodoto Stoico, homine meo iudicio eruditissimo, multum a puero fuit. Nunc autem, incensus studio rerum tuarum, eas litteris Graecis mandare cupit. Posse arbitror: valet ingenio: habet usum: iam pridem in eo genere studii litterarumque versatur: satisfacere immortalitati laudum tuarum mirabiliter cupiebat. Habes opinionis meae testimonium: sed tu hoc facilius multo, pro tua singulari prudentia, iudicabis. Et tamen, quod negaveram, commendo tibi eum. Quidquid ei commodaveris, erit id maiorem in modum gratum.

XVII. ARG. Manium Curium Servio Sulpicio, Achaiae praesidi, commendat. Cf. ad Div. VII. 29.

(Romae, Caesare III Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. SER. SULPICIO.

1. M'. Curius, qui Patris negotiatur, multis et magnis de caussis a me diligitur. Nam et amicitia pervetus mihi cum eo est, ut primum in forum venit, instituta: et Patris quum aliquoties antea, tum proxime hoc miserrimo bello domus eius tota mihi patuit; qua, si opus fuisset, tam essem usus, quam mea. Maximum autem mihi vinculum cum eo est quasi sanctioris cuiusdam necessitudinis, quod est Attici nostri familiarissimus eumque unum praeter ceteros observat ac diligit. 2. Quem si tu iam forte cognosti, puto me hoc, quod facio, facere serius. Ea est enim humanitate et observantia, ut eum tibi iam ipsum per se commendatum putem. Quod tamen si ita est, magno opere a te quaeso, ut ad eam voluntatem, si quam in illum ante has meas litteras contulisti, quam maximus postea commendatione cumulus accedat. 3. Sin autem propter verecundiam suam minus se tibi obtulit, aut nondum eum satis habes cognitum, aut quae caussa est, cur maioris commendationis indigeat: sic tibi eum commendo, ut neque maiore studio quemquam, neque iustioribus de caussis commendare possim. Faciamque id, quod debent facere ii, qui religiose et

sine ambitione commendant. Spondebo enim tibi, vel potius spondeo in meque recipio, eos esse M'. Curii mores eamque quum probitatem, tum etiam humanitatem, ut eum et amicitia tua, et tam accurata commendatione, si tibi sit cognitus, dignum sis existimaturus. Mihi certe gratissimum feceris, si intellexero, has litteras tantum, quantum scribens confidebam, apud te pondus habuisse.

XVIII. ARG. Laudat Servii voluntatem erga Atticum, cui ut neque in Epiroticis neque aliis in rebus desit, urbane rogat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO SERVIO S.

1. Non concedam, ut Attico nostro, quem elatum laetitia vidi, iucundiores tuae suavissime ad eum et humanissime scriptae litterae fuerint, quam mihi. Nam etsi utrique nostrum prope aeque gratae erant: tamen ego admirabar magis te, quasi rogatus, aut certe admonitus, liberaliter Attico respondisses, (quod tamen dubium nobis, quin ita futurum fuerit, non erat,) ultro ad eum scripsisse, eique nec opinanti voluntatem tuam tantam per litteras detulisse. De quo non modo rogare te, ut eo studiosius mea quoque caussa facias, non debeo, (nihil enim cumulatius fieri potest, quam polliceris,) sed ne gratias quidem agere, quod tu et ipsius caussa et tua sponte feceris. 2. Illud tamen dicam, mihi id, quod fecisti, esse gratissimum. Tale enim tuum iudicium de homine eo, quem unice diligo, non potest mihi non summe esse iucundum. Quod quum ita sit, esse gratum necesse est. Sed tamen, quum mihi pro coniunctione nostra vel peccare apud te in scribendo licet, utrumque eorum, quae negavi mihi facienda esse, faciam. Nam et ad id, quod Attici caussa te ostendisti esse facturum, tantum velim addas, quantum ex nostro amore accessionis fieri potest: et, quod modo verebar tibi gratias agere, nunc plane ago, teque ita existimare volo, quibuscumque officiis in Epiroticis reliquisque rebus Atticum obstrinxeris, iisdem me tibi obligatum fore.

XIX. ARG. Rogat, ut Lysonem, iam antea commendatum, in necessitudinem recipiat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. SER. SULPICIO.

1. Cum Lysone Patrensi est mihi quidem hospitium vetus: quam ego necessitudinem sancte colendam puto; sed ea caussa etiam cum aliis compluribus, familiaritas tanta nullo cum hospite; et ea quum officiis eius multis, tum etiam consuetudine quotidiana sic est aucta, ut nihil sit familiaritate nostra coniunctius. Is quum Romae annum prope ita fuisset, ut mecum viveret, etsi eramus in magna spe, te meis litteris commendationeque diligentissime facturum, id quod fecisti, ut eius rem et fortunas absentis tuerere: tamen, quod in unius potestate erant omnia, et quod Lyso fuerat in nostra caussa nostrisque praesidiis, quotidie aliquid timebamus. Effectum tamen est et ipsius splendore et nostro reliquorumque hospitum studio, ut omnia, quae vellemus, a Caesare impetrarentur; quod intelliges ex iis litteris, quas Caesar ad te dedit. 2. Nunc non modo non remittimus tibi aliquid ex nostra commendatione, quasi adepti iam omnia; sed eo vehementius a te contendimus, ut Lysonem in fidem necessitudinemque tuam recipias, cuius dubia fortuna, timidius tecum agebamus, verentes, ne quid accideret eiusmodi, ut ne tu quidem mederi posses; explorata vero eius incolumitate, omnia a te summo studio summaque cura peto. Quae ne singula enumerem, totam tibi domum commendo; in his adolescentem filium eius, quem C. Memmius Gemellus, cliens meus, quum in calamitate exsilii sui Patrensis civis factus esset, Patrensium legibus adoptavit; ut eius ipsius hereditatis ius caussamque tueare. 3. Caput illud est, ut Lysonem, quem ego virum optimum gratissimumque cognovi, recipias in necessitudinem tuam. Quod si feceris, non dubito, quin in eo diligendo ceterisque postea commendando, idem, quod ego, sis iudicii et voluntatis habiturus. Quod quum fieri vehementer studeo, tum etiam illud vereor, ne, si minus cumulate videbere fecisse aliquid eius caussa, me ille negligenter scripsisse putet, non te oblitum mei. Quanti enim me faceres, quum ex sermonibus quotidianis meis, tum ex epistolis etiam tuis potuit cognoscere.

XX. ARG. Asclaponem medicum commendat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO SERVIO S.

Asclapone Patrensi, medico, utor valde familiariter, eiusque quum consuetudo mihi iucunda fuit, tum ars etiam, quam sum expertus in valetudine meorum; in qua mihi quum ipsa scientia, tum etiam fidelitate benevolentiaque satisfecit. Hunc igitur tibi commendo, et a te peto, des operam, ut intelligat, diligenter me scripsisse de sese, meamque commendationem usui magno sibi fuisse. Erit id mihi vehementer gratum.

XXI. ARG. Aemilii absentis quum res ceteras, tum libertum Hammonium commendat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. SER. SULPICIO.

1. M. Aemilius Avianus ab ineunte adolescentia me observavit semperque dilexit, vir quum bonus, tum perhumanus et in omni genere officii diligendus. Quem si arbitrarer esse Sicyone, et nisi audirem, ibi eum etiam nunc, ubi ego reliqui, Cibyrae commorari, nihil esset necesse, plura me ad te de eo scribere. Perficeret enim ipse profecto suis moribus suaque humanitate, ut sine cuiusquam commendatione diligeretur abs te non minus, quam et a me et a ceteris suis familiaribus. 2. Sed quum illum abesse putem, commendo tibi in maiorem modum domum eius, quae est Sicyone, remque familiarem, maxime Caium Avianum Hammonium, libertum eius: quem quidem tibi etiam suo nomine commendo. Nam quum propterea mihi est probatus, quod est in patronum suum officio et fide singulari, tum etiam in me ipsum magna officia contulit, mihique molestissimis temporibus ita fideliter benevoleque praesto fuit, ut si a me manumissus esset. Itaque peto a te, ut eum [Hammonium,] et in patroni eius negotio sic tueare, ut eius procuratorem, [quem tibi commendo,] et ipsum suo nomine diligas, habeasque in numero tuorum. Hominem pudentem et officiosum cognosces, et dignum, qui a te diligatur.

XXII. ARG. T. Manlium suo et Varronis nomine commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO SERVIO S.

1. T. Manlium, qui negotiatur Thespiis, vehementer diligo. Nam et semper me coluit diligentissimeque observavit, et a studiis nostris non abhorret. Accedit eo, quod Varro Murena magno opere eius caussa vult omnia; qui tamen existimavit, etsi suis

litteris, quibus tibi Manlium commendabat, valde confideret, tamen mea commendatione aliquid accessionis fore. Me quidem quum Manlii familiaritas, tum Varronis studium commovit, ut ad te quam accuratissime scriberem. 2. Gratissimum igitur mihi feceris, si huic commendationi meae tantum tribueris, quantum, cui tribuisti plurimum, id est, si T. Manlium quam maxime, quibuscumque rebus honeste ac pro tua dignitate poteris, iuveris atque ornaveris; ex ipsiusque praeterea gratissimis et humanissimis moribus confirmo tibi, te eum, quem soles fructum a bonorum virorum officiis exspectare, esse capturum.

XXIII. ARG. Cossinium Anchialum libertum commendat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO SERVIO S.

1. L. Cossinio, amico et tribuli tuo, valde familiariter utor. Nam et inter nosmetipsos vetus usus intercedit et Atticus noster maiorem etiam mihi cum Cossinio consuetudinem fecit. Itaque tota Cossinii domus me diligit, in primisque libertus eius, L. Cossinius Anchialus, homo et patrono et patroni necessariis, quo in numero ego sum, probatissimus. 2. Hunc tibi ita commendo, ut, si meus libertus esset, eodemque apud me loco esset, quo est apud patronum suum, maiore studio commendare non possem. Quare pergratum mihi feceris, si eum in amicitiam tuam receperis, atque eum, quod sine molestia tua fiat, si qua in re opus ei fuerit, iuveris. Id et mihi vehementer gratum erit, et tibi postea iucundum. Hominem enim summa probitate, humanitate observantiaque cognosces.

XXIV. ARG. Lysonem, quem a se suspicionis offensione liberatum esse gaudet, iterum commendat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO SERVIO S.

1. Quum antea capiebam ex officio meo voluptatem, quod memineram, quam tibi diligenter Lysonem, hospitem et familiarem meum, commendassem; tum vero, posteaquam ex litteris eius cognovi, tibi eum falso suspectum fuisse, vehementissime laetatus sum, me tam diligentem in eo commendando fuisse. Ita enim scripsit ad me, sibi meam commendationem maximo adiumento fuisse, quod ad te delatum diceret, sese contra dignitatem tuam Romae de te loqui solitum esse. 2. De quo etsi pro tua facilitate et humanitate purgatum se tibi scribit esse: tamen primum, ut debeo, tibi gratias ago, quum tantum litterae meae potuerunt, ut, his lectis, omnem offensionem suspicionis, quam habueras de Lysone, deponeres; deinde credas mihi affirmanti velim, me hoc non pro Lysone magis, quam pro omnibus scribere, hominem esse neminem, qui umquam mentionem tui sine tua summa laude fecerit. Lyso vero quum mecum prope quotidie esset unaque viveret, non solum, quia me libenter audire arbitrabatur, sed quia libentius ipse loquebatur, omnia mihi tua et facta et dicta laudabat. 3. Quapropter etsi a te ita tractatur, ut iam non desideret commendationem meam, unisque se litteris meis omnia consecutum putet: tamen a te peto in maiorem modum, ut eum etiam atque etiam tuis officiis et liberalitate complectare. Scriberem ad te, qualis vir esset, ut superioribus litteris feceram, nisi eum iam per seipsum tibi satis esse notum arbitrarer.

XXV. ARG. Hegesaretum commendat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO SERVIO S.

Hegesaretus Larissaeus magnis meis beneficiis ornatus in consulatu meo, memor et gratus fuit, meque postea diligentissime coluit. Eum tibi magno opere commendo, ut et hospitem meum et familiarem, et gratum hominem, et virum bonum, et principem civitatis suae, et tua necessitudine dignissimum. Pergratum mihi feceris, si dederis operam, ut is intelligat, hanc meam commendationem magnum apud te pondus habuisse.

XXVI. ARG. Mescinii Rufi negotia Achaica commendat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO SERVIO S.

1. L. Mescinius ea mecum necessitudine coniunctus est, quod mihi quaestor fuit. Sed hanc caussam, quam ego, ut a maioribus accepi, semper gravem duxi, fecit virtute et humanitate sua iustiorem. Itaque eo sic utor, ut nec familiarius ullo nec libentius. Is quamquam confidere videbatur, te sua caussa, quae honeste posses, libenter esse facturum, magnum esse tamen speravit apud te meas quoque litteras pondus habituras. Id quum ipse ita iudicabat; tum pro familiari consuetudine saepe ex me audierat, quam suavis esset inter nos et quanta coniunctio. 2. Peto igitur a te, tanto scilicet studio, quanto intelligis debere me petere pro homine tam mihi necessario et tam familiari, ut eius negotia, quae sunt in Achaia, ex eo, quod heres est M. Mindio, fratri suo, qui Eli negotiatus est, explices et expedias, quum iure et potestate, quam habes, tum etiam auctoritate et consilio tuo. Sic enim praescripsimus iis, quibus ea negotia mandavimus, ut omnibus in rebus, quae in aliquam controversiam vocarentur, te arbitro, et, quod commodo tuo fieri posset, te disceptatore uterentur. Id ut honoris mei caussa suscipias, vehementer te etiam atque etiam rogo. 3. Illud praeterea, si non alienum tua dignitate putabis esse, feceris mihi pergratum, si qui difficiliores erunt, ut rem sine controversia confici nolint, si eos, quando cum senatore res est, Romam reieceris. Quod quo minore dubitatione facere posses, litteras ad te a M. Lepido consule, non quae te aliquid iuberent, (neque enim id tuae dignitatis esse arbitramur,) sed quodam modo quasi commendatitias sumpsimus. 4. Scriberem, quam id beneficium bene apud Mescinium positurus esses, nisi et te scire confiderem et mihi peterem. Sic enim velim existimes, non minus me de illius re laborare, quam ipsum de sua. Sed quum illum studeo quam facillime ad suum pervenire, tum illud laboro, ut non minimum hac mea commendatione se consecutum arbitretur.

XXVII. ARG. Avianum, quem commendationis suae caussa liberaliter tractatum esse laetatur, iterum commendat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO SERVIO S.

1. Licet eodem exemplo saepius tibi huius generis litteras mittam, quum gratias agam, quod meas commendationes tam diligenter observes: (quod feci in aliis, et faciam, ut video, saepius:) sed tamen non parcam operae, et ut vos soletis in formulis, sic ego in epistolis de eadem re alio modo. 2. C. Avianus igitur Hammonius incredibiles mihi gratias per litteras egit, et suo et Aemilii Aviani, patroni sui, nomine: nec liberalius, nec honorificentius potuisse tractari nec se praesentem nec rem familiarem absentis pa-

troni sui. Id mihi quum iucundum est eorum caussa, quos tibi ego summa necessitudine et summa coniunctione adductus commendaveram, quod M. Aemilius unus est ex meis familiarissimis atque intimis, maxime necessarius homo et magnis meis beneficiis devinctus, et prope omnium, qui mihi debere aliquid videntur, gratissimus; tum multo iucundius, te esse in me tali voluntate, ut plus prosis amicis meis, quam ego praesens fortasse prodessem; credo, quod magis ego dubitarem, quid illorum caussa facerem, quam tu, quid mea. 3. Sed hoc non dubito, quin existimes mihi esse gratum. Illud te rogo, ut illos quoque gratos homines esse putes: quod ita esse tibi promitto atque confirmo. Quare velim, quidquid habent negotii, des operam, quod commodo tuo fiat, ut, te obtinente Achaiam, conficiant. 4. Ego cum tuo Servio iucundissimo coniunctissime vivo magnamque quum ex ingenio eius singularique studio, tum ex virtute et probitate voluptatem capio.

XXVIII a. ARG. Agit gratias, quod Mescinio commendatio sua profuerit, rogatque, ut pergat ei bene facere.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO SERVIO S.

1. Etsi libenter petere a te soleo, si quid opus est meorum cuipiam: tamen multo libentius gratias tibi ago, quum fecisti aliquid commendatione mea; quod semper facis. Incredibile est enim, quas mihi gratias omnes agant, etiam mediocriter a me tibi commendati: quae mihi omnia grata, sed de L. Mescinio gratissimum. Sic enim est mecum locutus, te, ut meas litteras legeris, statim procuratoribus suis pollicitum esse omnia; multo vero plura et maiora fecisse. Id igitur (puto enim etiam atque etiam mihi dicendum esse) velim existimes mihi te fecisse gratissimum. 2. Quod quidem hoc vehementius laetor, quod ex ipso Mescinio te video magnam capturum voluptatem. Est enim in eo quum virtus et probitas et summum officium summaque observantia, tum studia illa nostra, quibus antea delectabamur, nunc etiam vivimus. Quod reliquum est, velim augeas tua in eum beneficia omnibus rebus, quae te erunt dignae; sed duo quidem te nominatim rogo: primum, ut, si quid satisdandum erit, AMPLIUS EO NOMINE NON PETI, cures, ut satisdetur fide mea; deinde, quum fere consistat hereditas in iis rebus, quas avertit Oppia, quae uxor Mindii fuit, adiuves, ineasque rationem, quemadmodum ea mulier Romam perducatur. Quod si putarit illa fore, ut opinio nostra est, negotium conficiemus. Hoc ut assequamur, te vehementer etiam atque etiam rogo. 3. Illud, quod supra scripsi, id in me recipio, te ea, quae fecisti Mescinii caussa, quaeque feceris, ita bene collocaturum, ut ipse iudices, homini te gratissimo, iucundissimo benigne fecisse. Volo enim, ad id, quod mea caussa fecisti, hoc etiam accedere.

XXVIII b. (Hic auctore Manutio initium novae epistolae ad eumdem Servium scriptae pro Lacedaemoniis).

CICERO SERVIO S.

1. Nec Lacedaemonios dubitare arbitror, quin ipsi sua maiorumque suorum auctoritate satis commendati sint fidei et iustitiae tuae; et ego, qui te optime novissem, non dubitavi, quin tibi notissima et iura et merita populorum essent. Itaque quum a me peteret Philippus Lacedaemonius, ut tibi civitatem commendarem, etsi memineram, me ei civitati omnia debere, tamen respondi, commendatione Lacedaemonios apud te non egere. 2. Itaque sic velim existimes, me omnes Achaiae civitates arbitrari, pro horum temporum perturbatione, felices, quod his tu praesis; eumdemque me ita iudicare, te, quod unus optime nosses non nostra solum, sed etiam Graeciae monumenta omnia, tua sponte amicum Lacedaemoniis et esse et fore. Quare tantum a te peto, ut, quum ea facies Lacedaemoniorum caussa, quae tua fides, amplitudo, iustitia postulat, ut his, si tibi videbitur, significes, te non moleste ferre, quod intelligas ea, quae facias, mihi quoque grata esse. Pertinet enim ad officium meum, eos existimare, curae mihi suas res esse. Hoc te vehementer etiam atque etiam rogo.

XXIX. ARG. Rogat, ut Capitoni hereditatem Antistii concedendam curet. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. L. PLANCO.

1. Non dubito, quin scias, in iis necessariis, qui tibi a patre relicti sunt, me tibi esse vel coniunctissimum, non his modo caussis, quae speciem habeant magnae coniunctionis, sed iis etiam, quae familiaritate et consuetudine teneantur: quam scis mihi iucundissimam cum patre tuo et summam fuisse. Ab his initiis noster in te amor profectus, auxit paternam necessitudinem, et eo magis, quod intellexi, ut primum per aetatem iudicium facere potueris, quanti quisque tibi faciendus esset, me a te in primis coeptum esse observari, coli, diligi. Accedebat non mediocre vinculum quum studiorum, quod ipsum est per se grave, tum eorum studiorum earumque artium, quae per se ipsae eos, qui voluntate eadem sunt, etiam familiaritate devinciunt. 2. Exspectare te arbitror, haec tam longe repetita principia quo spectent. Id primum ergo habeto, non sine magna iustaque caussa hanc a me commemorationem esse factam. C. Ateio Capitone utor familiarissime. Notae tibi sunt varietates meorum temporum. In omni genere et honorum et laborum meorum et animus et opera et auctoritas et gratia, etiam res familiaris C. Capitonis praesto fuit et patuit et temporibus et fortunae meae. 3. Huius propinquus fuit T. Antistius: qui quum sorte quaestor Macedoniam obtineret, neque ei successum esset, Pompeius in eam provinciam cum exercitu venit. Facere Antistius nihil potuit. Nam, si potuisset, nihil ei fuisset antiquius, quam ad Capitonem, quem ut parentem diligebat, reverti; praesertim quum sciret, quanti is Caesarem faceret semperque fecisset. Sed oppressus tantum attigit negotii, quantum recusare non potuit. 4. Quum signaretur argentum Apolloniae, non possum dicere eum praefuisse, neque possum negare adfuisse, sed non plus duobus an tribus mensibus. Deinde abfuit a castris; fugit omne negotium. Hoc mihi ut testi velim credas: meam enim ille maestitiam in illo bello videbat, mecum omnia communicabat. Itaque abdidit se in intimam Macedoniam, quo potuit longissime a castris, non modo ut non praeesset ulli negotio, sed etiam ut ne interesset quidem. Is post praelium se ad hominem necessarium, A. Plautium, in Bithyniam contulit. Ibi eum Caesar quum vidisset, nihil aspere, nihil acerbe dixit. Romam iussit venire. Ille in morbum continuo incidit: ex quo non convaluit. Aeger Corcyram venit: ibi est mortuus. Testamento, quod Romae Paullo et Marcello consulibus fecerat, heres ex parte dimidia et tertia est Capito: in sextante sunt ii, quorum pars, si-

ne ulla cuiusquam querela, publica potest esse. ea est ad H-S xxx. Sed de hoc Caesar viderit. 5. Te, mi Plance, pro paterna necessitudine, pro nostro amore, pro studiis et omni cursu nostro totius vitae simillimo, rogo, et a te ita peto, ut maiore cura, maiore studio nullo possim, ut hanc rem suscipias: meam putes esse: enitare, contendas, efficias, ut mea commendatione, tuo studio, Caesaris beneficio, hereditatem propinqui sui C. Capito obtineat. Omnia, quae potui in hac summa tua gratia ac potentia a te impetrare, si petiissem, ultro te ad me detulisse putabo, si hanc rem impetravero. 6. Illud fore tibi adiumento spero, cuius ipse Caesar esse optimus iudex potest: semper Caesarem Capito coluit et dilexit. Sed ipse huius rei testis est: novi hominis memoriam. Itaque nihil te doceo: tantum tibi sumito pro Capitone apud Caesarem, quantum ipsum meminisse senties. 7. Ego, quod in meipso experiri potui, ad te deferam. In eo quantum sit ponderis, tu videbis. Quam partem in republica caussamque defenderim, per quos homines ordinesque steterim, quibusque munitus fuerim, non ignoras. Hoc mihi velim credas: si quid fecerim hoc ipso in bello minus ex Caesaris voluntate, (quod intellexerim scire ipsum Caesarem, me invitissimum fecisse,) id fecisse aliorum consilio, hortatu, auctoritate: quod fuerim moderatior temperatiorque, quam in ea parte quisquam, id me fecisse maxime auctoritate Capitonis: cuius similes si reliquos necessarios habuissem, reipublicae fortasse nonnihil, mihi certe plurimum profuissem. 8. Hanc rem, mi Plance, si effeceris; meam de tua erga me benevolentia spem confirmaveris, ipsum Capitonem, gratissimum, officiosissimum, optimum virum, ad tuam necessitudinem tuo summo beneficio adiunxeris.

XXX. ARG. L. Manlii hereditatem fraternam commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

1. L. Manlius est Sosis. Is fuit Catinensis: sed est, una cum reliquis Neapolitanis, civis Romanus factus decurioque Neapoli: erat enim ascriptus in id municipium ante civitatem sociis et Latinis datam. Eius frater Catinae nuper mortuus est. Nullam omnino arbitramur de ea hereditate controversiam eum habiturum; et est hodie in bonis. Sed, quum habet praeterea negotia vetera in Sicilia sua, et hanc hereditatem fraternam, et omnia eius tibi commendo, in primisque ipsum virum optimum mihique familiarissimum, his studiis litterarum doctrinaeque praeditum, quibus ego maxime delector. 2. Peto igitur abs te, ut eum, sive aderit, sive non venerit in Siciliam, in meis intimis maximeque necessariis scias esse; itaque tractes, ut intelligat, meam sibi commendationem magno adiumento fuisse.

XXXI. ARG. Flavium, Pisonis generi sui pernecessarium, commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

1. C. Flavio, honesto et ornato equite Romano, utor valde familiariter. Fuit enim generi mei, C. Pisonis, pernecessarius, meque diligentissime observat et ipse et L. Flavius, frater eius. Quapropter velim honoris mei caussa, quibus rebus honeste et pro tua dignitate poteris, quam honorificentissime et quam liberalissime C. Flavium tractes. Id mihi sic erit gratum, ut gratius esse nihil possit. 2. Sed praeterea tibi affirmo, neque id ambitione adductus facio, sed quum familiaritate et necessitudine, tum etiam veritate, te ex C. Flavii officio et observantia, et praeterea splendore atque inter suos gratia magnam voluptatem esse capturum. Vale.

XXXII. ARG. Archagathum et Philonem hospites suos commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

1. In Halesina civitate tam lauta tamque nobili coniunctissimos habeo et hospitio et familiaritate M. et C. Clodios, Archagathum et Philonem. Sed vereor, ne, quia complures tibi praecipue commendo, exaequare videar ambitione quadam commendationes meas. Quamquam a te quidem cumulate satisfit et mihi et meis omnibus. 2. Sed velim sic existimes, hanc familiam et hos mihi maxime esse coniunctos vetustate, officiis, benevolentia. Quamobrem peto a te in maiorem modum, ut his omnibus in rebus, quantum tua fides dignitasque patietur, commodes. Id si feceris, erit mihi vehementissime gratum.

XXXIII. ARG. Nasonis libertos et negotia commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

Cn. Otacilio Nasone utor familiarissime, ita prorsus, ut illius ordinis nullo familiarius. Nam et humanitate eius et probitate in consuetudine quotidiana magno opere delector. Nihil iam opus est exspectare te, quibus eum verbis tibi commendem, quo sic utar, ut scripsi. Habet is in provincia tua negotia, quae procurant liberti, Hilarus, Antigonus, Demostratus, quos tibi negotiaque omnia Nasonis non secus commendo, ac si mea essent. Gratissimum mihi feceris, si intellexero hanc commendationem magnum apud te pondus habuisse.

XXXIV. ARG. Lysonem Lilybaetanum commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

Avitum mihi hospitium est cum Lysone, Lysonis filio, Lilybaetano, valdeque ab eo observor: cognovique dignum et patre et avo: est enim nobilissima familia. Quapropter commendo tibi maiorem in modum rem domumque eius; magnoque opere abs te peto, cures, ut is intelligat, meam commendationem maximo sibi apud te et adiumento et ornamento fuisse. Vale.

XXXV. ARG. Philoxenum hospitem commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

1. C. Avianus Philoxenus antiquus est hospes meus, et praeter hospitium valde etiam familiaris: quem Caesar meo beneficio in Novocomenses retulit. Nomen autem Aviani secutus est, quod homine nullo plus est usus, quam Flacco Aviano, meo, quemadmodum te scire arbitror, familiarissimo. Quae ego omnia collegi, ut intelligeres, non vulgarem esse commendationem hanc meam. 2. Peto igitur abs te, ut omnibus rebus, quod sine molestia tua facere possis, ei commodes, habeasque in numero tuorum: perficiasque, ut intelligat has litteras meas magno sibi usui fuisse. Erit id mihi maiorem in modum gratum.

XXXVI. ARG. Demetrium Megam commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

1. Cum Demetrio Mega mihi vetustum hospitium est, familiaritas autem tanta, quanta cum Siculo nullo. Ei Dolabella rogatu meo civitatem a Caesare impetravit: qua in re ego interfui. Itaque nunc P. Cornelius vocatur. Quumque propter quosdam sordidos homines, qui Caesaris beneficia vendebant, tabulam, in qua nomina civitate donatorum incisa essent, revelli iussisset: eidem Dolabellae me audiente Caesar dixit nihil esse, quod de Mega vereretur; beneficium suum in eo manere. 2. Hoc te scire volui, ut eum in civium Romanorum numero haberes, ceterisque in rebus tibi eum ita commendo, ut maiore studio neminem commendarim. Gratissimum mihi feceris, si eum ita tractaris, ut intelligat, meam commendationem magno sibi ornamento fuisse.

XXXVII. ARG. Commendat Hippiam.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

Hippiam, Philoxeni filium, Calactinum, hospitem et necessarium meum, tibi commendo in maiorem modum. Eius bona, quemadmodum ad me delata res est, publice possidentur alieno nomine contra leges Calactinorum. Id si ita est, etiam sine mea commendatione ab aequitate tua res ipsa impetrare debet, ut ei subvenias. Quoquo modo autem se res habet, peto a te, ut honoris mei caussa eum expedias, tantumque ei commodes et in hac re et in ceteris, quantum tua fides dignitasque patietur. Id mihi vehementer gratum erit.

XXXVIII. ARG. Bruttii negotia procuratoresque commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

L. Bruttius, eques Romanus, adolescens omnibus rebus ornatus, in meis familiarissimis est meque observat diligentissime: cuius cum patre magna mihi fuit amicitia iam inde a quaestura mea Siciliensi. Omnino nunc ipse Bruttius Romae mecum est: sed tamen domum eius et rem familiarem et procuratores tibi sic commendo, ut maiore studio commendare non possim. Gratissimum mihi feceris, si curaris, ut intelligat Bruttius, — id quod ei recepi, — hanc meam commendationem sibi magno adiumento fuisse.

XXXIX. ARG. Titurnium Rufum commendat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ACILIO PROC.

Cum familia Titurnia necessitudo mihi intercedit vetus: ex qua reliquus est M. Titurnius Rufus, qui mihi omni diligentia atque officio est tuendus. Est igitur in tua potestate, ut ille in me satis sibi praesidii putet esse. Quapropter eum tibi commendo in maiorem modum, et abs te peto, efficias, ut is commendationem hanc intelligat sibi magno adiumento fuisse. Erit id mihi vehementer gratum.

XL. ARG. Aurelios fratres proconsuli Macedoniae commendat. (Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

M. T. C. S. P. D. Q. ANCHARIO Q. F. PROC.

L. et C. Aurelios, L. filios, quibus et ipsis et patre eorum, viro optimo, familiarissime utor, commendo tibi maiorem in modum, adolescentes omnibus optimis artibus ornatos, meos pernecessarios, tua amicitia dignissimos. Si ulla mea apud te commendatio valuit, — quod scio multas plurimum valuisse, — haec ut valeat, rogo. Quod si eos honorifice liberaliterque tractaris; et tibi gratissimos optimosque adolescentes adiunxeris, et mihi gratissimum feceris. Vale.

XLI. ARG. Lucceium denuo commendat.
(Romae, Caesare, Bibulo coss. 695. aut superiore anno.)

M. T. C. S. P. D. L. CULLEOLO.

1. Quae fecisti L. Lucceii caussa, scire te plane volo, te homini gratissimo commodasse: et quum ipsi, quae fecisti, pergrata sunt, tum Pompeius, quotiescumque me videt, (videt autem saepe,) gratias tibi agit singulares. Addo etiam illud, quod tibi iucundissimum esse certo scio, me ipsum ex tua erga Lucceium benignitate, maxima voluptate affici. 2. Quod superest, quamquam mihi non est dubium, quin quum antea nostra caussa, nunc iam etiam tuae constantiae gratia, mansurus sis in eadem ista liberalitate, tamen abs te vehementer etiam atque etiam peto, ut ea, quae initio ostendisti deincepsque fecisti, ad exitum augeri et cumulari per te velis. Id et Lucceio et Pompeio valde gratum fore, teque apud eos praeclare positurum confirmo et spondeo. De republica, deque his negotiis cogitationibusque nostris perscripseram ad te diligenter paucis ante diebus, easque litteras dederam pueris tuis. Vale.

XLII. ARG. Lucceium iterum commendat.
(Paullo ante superiorem epist. scr.)

M. T. C. S. P. D. L. CULLEOLO PROC.

1. L. Lucceius meus, homo omnium gratissimus, mirificas tibi apud me gratias egit, quum diceret, omnia te cumulatissime et liberalissime procuratoribus suis pollicitum esse. Quum oratio tua tam ei grata fuerit; quam gratam rem ipsam existimas fore, quum, ut spero, quae pollicitus es, feceris? Omnino ostenderunt Bulliones, sese Lucceio Pompeii arbitratu satisfacturos. 2. Sed vehementer opus est nobis, et voluntatem et auctoritatem et imperium tuum accedere. Quod ut facias, te etiam atque etiam rogo. Illudque mihi gratissimum est, quod ita sciunt Lucceii procuratores, et ita Lucceius ipse ex litteris tuis, quas ad eum misisti, intellexit, hominis nullius apud te auctoritatem aut gratiam valere plus, quam meam. Id ut re experiatur, iterum et saepius te rogo.

XLIII. ARG. Commendat Oppium, Egnatii negotia procurantem. (Ante Caesarem V. Antonium coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. QUINTIO GALLO.

1. Etsi plurimis rebus spero fore, ut perspiciam, quod tamen iampridem perspicio, me a te amari: tamen nunc ea caussa tibi datur, in qua facile declarare possis tuam erga me benevolentiam. L. Oppius, M. F. Philomelii negotiatur, homo mihi familiaris. Eum tibi unice commendo, eoque magis, quod quum ipsum diligo, tum quod negotia procurat L. Egnatii Rufi quo ego uno equite Romano familiarissime utor, et qui quum consuetudine quotidiana, tum officiis plurimis maximisque mihi coniunctus est. 2. Oppium igitur praesentem ut diligas, Egnatii absentis rem ut tueare, aeque a te peto, ac si mea negotia essent. Velim, memoriae tuae caussa, des litterarum aliquid, quae tibi in provincia reddantur; sed ita conscribas, ut tum, quum eas leges, facile recordari possis huius

meae commendationis diligentiam. Hoc te vehementer etiam atque etiam rogo.

XLIV. ARG. Commendat iterum Oppium una cum Egnatii negotiis. (Scr. Caesare V. [illegible] 710 [illegible])

CICERO GALLO S.

Etsi ex tuis et ex L. Oppii, familiarissimi mei, litteris cognovi, te memorem commendationis meae fuisse, idque, pro tua summa erga me benevolentia proque nostra necessitudine, minime sum admiratus: tamen etiam atque etiam tibi L. Oppium praesentem et L. Egnatii, mei familiarissimi, absentis negotia commendo. Tanta mihi cum eo necessitudo est familiaritasque, ut, si mea res esset, non magis laborarem. Quapropter gratissimum mihi feceris, si curaris, ut is intelligat, me a te tantum amari, quantum ipse existimo. Hoc mihi gratius facere nihil potes. Idque ut facias, vehementer te rogo.

XLV. ARG. Egnatii servum et negotia commendat. (Romae, ut videtur, Caesare V. Antonio coss. 710. [illegible])

M. T. C. S. P. D. APPULEIO PROQUAESTORI.

L. Egnatio uno equite Romano vel familiarissime utor. Eius Anchialum servum negotiaque, quae habet in Asia, tibi commendo non minore studio, quam si rem meam commendarem. Sic enim existimes velim, mihi cum eo non modo quotidianam consuetudinem summam intercedere, sed etiam officia magna et mutua [nostra] inter nos esse. Quamobrem etiam atque etiam a te peto, ut cures, ut intelligat, me ad te satis diligenter scripsisse. Nam de tua erga me voluntate non dubitabat. Id ut facias, te etiam atque etiam rogo.

XLVI. ARG. Nostium coheredem commendat. (Scr. eodem tempore, quo ep. superior.)

M. T. C. S. P. D. APPULEIO PROQUAESTORI.

L. Nostius Zoilus est coheres meus, heres autem patroni sui. Ea re utrumque scripsi, ut et mihi cum illo caussam amicitiae scires esse, et hominem probum existimares, qui patroni iudicio ornatus esset. Eum tibi igitur sic commendo, ut unum ex nostra domo. Valde mihi gratum erit, si curaris, ut intelligat, hanc commendationem sibi apud te magno adiumento fuisse.

XLVII. ARG. Egnatium, communem amicum, commendat. (Scr. eodem tempore, quo ep. XLV.)

M. T. C. S. P. D. SILIO.

Quid ego tibi commendem eum, quem tu ipse diligis? Sed tamen, ut scires, eum a me non diligi solum, verum etiam amari, ob eam rem tibi haec scribo. Omnium tuorum officiorum, quae et multa et magna sunt, mihi gratissimum fuerit, si ita tractaris Egnatium, ut sentiat, et se a me, et me a te amari. Hoc te vehementer etiam atque etiam rogo. Illa nostra scilicet ceciderunt. Utamur igitur vulgari consolatione. Quid, si melius hoc? Sed haec coram. Tu fac, quod facis, ut me ames, teque amari a me scias.

XLVIII. ARG. Ciliciae quaestori omnes Cyprios et in primis Paphios commendat. (Caesare dict. Caleno, Vatinio coss. 707.)

M. T. C. S. P. D. C. SEXTILIO RUFO QUAEST.

Omnes tibi commendo Cyprios, sed magis Paphios: quibus tu quaecumque commodaris, erunt mihi gratissima. Eoque facio libentius, ut eos tibi commendem, quod et tuae laudi, cuius ego fautor sum, conducere arbitror, quum primus in eam insulam quaestor veneris, ea te instituere quae sequantur alii: quae, ut spero, facilius consequere, si et P. Lentuli, necessarii tui, legem, et ea, quae a me constituta sunt, sequi volueris. Quam rem tibi confido magnae laudi fore.

XLIX. ARG. Commendat Q. Pompeium. [illegible]

CICERO S. P. D. CURIO PROC.

Q. Pompeius, Sext. F. multis et veteribus caussis necessitudinis mihi coniunctus est. Is, quum antea meis commendationibus et rem et gratiam et auctoritatem suam tueri consuerit, nunc profecto, te provinciam obtinente, meis litteris assequi debet, ut nemini se intelligat commendatiorem umquam fuisse. Quamobrem a te maiorem in modum peto, ut, quum omnes meos aeque ac tuos observare, pro nostra necessitudine, debeas, hunc in primis ita in tuam fidem recipias, ut ipse intelligat, nullam rem sibi maiori usui aut ornamento, quam meam commendationem esse potuisse. Vale.

L. ARG. Commendat M'. Curium, Patris negotiantem. ([illegible] 710 [illegible])

M. T. C. S. D. AUCTO PROC.

1. Sumpsi hoc mihi, pro tua in me observantia, quam penitus perspexi, quamdiu Brundisii fuimus, ut ad te familiariter et quasi pro meo iure scriberem, si quae res esset, de qua valde laborarem. M'. Curius, qui Patris negotiatur, ita mihi familiaris est, ut nihil possit esse coniunctius. Multa illius in me officia, multa in illum mea; quodque maximum est, summus inter nos amor et mutuus. 2. Quae quum ita sint; si ullam in amicitia mea spem habes: si ea, quae in me officia et studia Brundisii contulisti, vis mihi etiam gratiora efficere; quamquam sunt gratissima: si me a tuis omnibus amari vides: hoc mihi da atque largire, ut M'. Curium sartum et tectum, ut aiunt, ab omnique incommodo, detrimento, molestia sincerum integrumque conserves. Et ipse spondeo, et omnes hoc tibi tui pro me recipient, ex mea amicitia et ex tuo in me officio maximum te fructum summamque voluptatem esse capturum.

LI. ARG. Messienum commendat. (Scr. anno fere 708. Caesare III. Lepido coss.)

M. T. C. S. D. P. CAESIO.

P. Messienum, equitem Romanum, omnibus rebus ornatum meumque perfamiliarem, tibi commendo ea commendatione, quae potest esse diligentissima. Peto a te et pro nostra et pro paterna amicitia, ut eum in tuam fidem recipias eiusque rem famamque tueare. Virum bonum tuaque amicitia dignum tibi adiunxeris mihique gratissimum feceris.

LII. ARG. Licinium Aristotelem, hospitem suum, commendat. (Scr. anno fere 709. Caesare IV. cos. sine coll.)

CICERO S. D. REGI.

A. Licinius Aristoteles Melitensis antiquissimus est hospes meus, et praeterea coniunctus magno usu familiaritatis. Haec quum ita sint, non dubito, quin tibi satis commendatus sit. Etenim ex multis cognosco, meam commendationem plurimum apud te valere. Hunc ego a Caesare liberavi. Frequens enim fuerat nobiscum; atque etiam diutius in caussa est, quam nos, commoratus: quo melius te de eo existi-

maturum arbitror. Fac igitur, mi Rex, ut intelligat, has sibi litteras plurimum profuisse.

LIII. ARG. Thermo negotia Curvi commendat.
(In Cilicia, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO THERMO PROPR. S.

1. L. Genucilio Curvo iampridem utor familiarissime, optimo viro et homine gratissimo. Eum tibi penitus commendo atque trado: primum, ut omnibus in rebus ei commodes, quoad fides tua dignitasque patietur; patietur autem in omnibus; nihil enim abs te umquam, quod sit alienum tuis aut etiam suis moribus, postulabit. 2. Praecipue autem tibi commendo negotia eius, quae sunt in Hellesponto, primum, ut obtineat id iuris in agris, quod ei Pariana civitas decrevit et dedit, et quod semper obtinuit sine ulla controversia: deinde, si quid habebit cum aliquo Hellespontio controversiae, ut in illam *διοίκησιν* reiicias. Sed non mihi videor, quum tibi totum hominem diligentissime commendarim, singulas ad te eius caussas perscribere debere. Summa illa sit: quidquid officii, beneficii, honoris in Genucilium contuleris, id te existimabo in me ipsum atque in rem meam contulisse.

LIV. ARG. Thermum, a quo liberaliter tractatum esse gaudet Marcilium, rogat, huius ne socrus fiat rea.
(Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. D. THERMO PROPR.

Quum multa mihi grata sunt, quae tu adductus mea commendatione fecisti, tum in primis, quod M. Marcilium, amici atque interpretis mei filium, liberalissime tractavisti. Venit enim Laodiceam et tibi apud me mihique propter te gratias maximas egit. Quare, quod reliquum est, a te peto, quum apud gratos homines beneficium ponis, ut eo libentius his commodes operamque des, quoad fides tua patietur, ut socrus adolescentis rea ne fiat. Ego quum antea studiose commendabam Marcilium, tum multo nunc studiosius, quod in longa apparitione singularem et prope incredibilem patris Marcilii fidem, abstinentiam modestiamque cognovi.

LV. ARG. Commendat Anneii, legati sui, quum ceteras res, tum caussam Sardianam. (In Cilicia, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. THERMO PROPR.

1. Etsi mihi videor intellexisse, quum tecum Ephesi de re M. Anneii, legati mei, locutus sum, te ipsius caussa vehementer omnia velle: tamen et M. Anneium tanti facio, ut mihi nihil putem praetermittendum, quod illius intersit, et me a te tanti fieri puto, ut non dubitem, quin ad tuam voluntatem magnus cumulus accedat commendationis meae. Nam quum iam diu diligerem M. Anneium, deque eo sic existimarem, ut res declarat, quod ultro ei detulerim legationem, quum multis petentibus denegassem: tum vero, posteaquam mecum in bello atque in re militari fuit, tantam in eo virtutem, prudentiam, fidem tantamque erga me benevolentiam cognovi, ut hominem neminem pluris faciam. Eum cum Sardianis habere controversiam scis: caussam tibi exposuimus Ephesi: quam tu tamen coram facilius meliusque cognosces. 2. De reliquo mihi, mehercule, diu dubium fuit, quid ad te potissimum scriberem. Ius enim quemadmodum dicas, clarum et magna cum tua laude notum est. Nobis autem in hac caussa nihil aliud opus est, nisi te ius instituto tuo dicere. Sed tamen quum me non fugiat, quanta sit in praetore auctoritas, praesertim ista integritate, gravitate, clementia, qua te esse inter omnes constat: peto abs te, pro nostra coniunctissima necessitudine plurimisque officiis paribus ac mutuis, ut voluntate, auctoritate, studio tuo perficias, ut M. Anneius intelligat te et sibi amicum esse, quod non dubitat, (saepe enim mecum locutus est,) et multo amiciorem his meis litteris esse factum. In tuo toto imperio atque provincia nihil est, quod mihi gratius facere possis. Iam, apud ipsum gratissimum hominem atque optimum virum quam bene positurus sis studium tuum atque officium, dubitare te non existimo.

LVI. ARG. Negotia Cluvii commendat.
(In Cilicia, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. THERMO PROPR.

1. Cluvius Puteolanus valde me observat valdeque est mihi familiaris. Is ita sibi persuadet, quod in tua provincia negotii habeat, nisi, te provinciam obtinente, meis commendationibus confecerit, id se in perditis et desperatis habiturum. Nunc, quum mihi ab amico officiosissimo tantum oneris imponitur, ego quoque tibi imponam pro tuis in me summis officiis; ita tamen, ut tibi nolim molestus esse. Mylasii et Alabandenses pecuniam Cluvio debent. Dixerat mihi Euthydemus, quum Ephesi essem, se curaturum, ut ecdici Mylasii Romam mitterentur. Id factum non est. Legatos audio missos esse: sed malo ecdicos, ut aliquid confici possit. Quare peto a te, ut et eos, et Alabandeis iubeas ecdicos Romam mittere. 2. Praeterea Philotes Alabandensis *ὑποθήκας* Cluvio dedit. Hae commissae sunt. Velim cures, ut aut de hypothecis decedat easque procuratoribus Cluvii tradat, aut pecuniam solvat. Praeterea Heracleotae et Bargyletae, qui item debent, aut pecuniam solvant aut fructibus suis satisfaciant. 3. Caunii praeterea debent: sed aiunt se depositam pecuniam habuisse. Id velim cognoscas: et, si intellexeris, eos neque ex edicto neque ex decreto depositam habuisse, des operam, ut usurae Cluvio, instituto tuo, conserventur. His de rebus eo magis laboro, quod agitur res Cn. Pompeii, etiam nostri necessarii: et quod is magis etiam mihi laborare videtur, quam ipse Cluvius: cui satisfactum esse a nobis valde volo. His de rebus te vehementer etiam atque etiam rogo. Vale.

LVII. ARG. Petit, ut Anneium, legatum suum, remittat eiusque caussam Sardianam commendat.
(Laodiceae, Paullo, Marcello coss. 704.)

CICERO THERMO PROPR. S.

1. Quo magis quotidie ex litteris nuntiisque bellum magnum esse in Syria cognosco, eo vehementius a te pro nostra necessitudine contendo, ut mihi M. Anneium legatum primo quoque tempore remittas. Nam eius opera, consilio, scientia rei militaris vel maxime intelligo me et rempublicam adiuvari posse. Quod nisi tanta res eius ageretur, nec ipse adduci potuisset, ut a me discederet, neque ego, ut eum a me dimitterem. Ego in Ciliciam proficisci cogito circiter Kal. Mai. Ante eam diem Anneius ad me redeat oportet. 2. Illud, quod tecum et coram et per litteras diligentissime egi, id et nunc etiam atque etiam rogo curae tibi sit, ut suum negotium, quod habet cum populo Sardiano, pro caussae veritate et pro sua dignitate conficiat. Intellexi ex tua oratione, quum tecum Ephesi locutus sum, te ipsius M. Anneii

caussa omnia velle. Sed tamen sic velim existimes, te mihi nihil gratius facere posse, quam si intellexero, per te illum ipsum negotium ex sententia confecisse; idque quam primum ut efficias, te etiam atque etiam rogo.

LVIII. ARG. Commendat Custidium.
(In Cilicia, Paullo, Marcello coss. 703.)

M. CICERO C. TITIO L. F. RUFO PR. URBANO S.

L. Custidius est tribulis et municeps et familiaris meus. Is caussam habet; quam caussam ad te deferet. Commendo tibi hominem, sicuti tua fides et meus pudor postulat: tantum, ut faciles ad te aditus habeat: quae aequa postulabit, ut libente te impetret: sentiatque meam sibi amicitiam, etiam quum longissime absim, prodesse in primis apud te.

LIX. ARG. Commendat M. Fabium.
(In Cilicia, Paullo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. C. CURTIO PEDUCAEANO, PRAETORI S. D.

M. Fabium unice diligo, summaque mihi cum eo consuetudo et familiaritas est pervetus. In eius controversiis quid decernas, a te non peto; (servabis, ut tua fides et dignitas postulat, edictum et institutum tuum,) sed ut quam facillimos ad te aditus habeat, quae erunt aequa, libente te impetret: ut meam amicitiam sibi, etiam quum procul absim, prodesse sentiat, praesertim apud te. Hoc te vehementer etiam atque etiam rogo.

LX. ARG. Commendat Livineium libertum.
(Romae, post exsilium ant. a. 700. s. Domitium, App. Pulchrum coss.)

M. T. C. S. D. C. MUNATIO C. F.

1. L. Livineius Trypho est omnino L. Reguli, familiarissimi mei, libertus: cuius calamitas etiam officiosiorem me facit in illum. Nam benevolentior, quam semper fui, esse non possum. Sed ego libertum eius per se ipsum diligo: summa enim eius erga me officia exstiterunt his nostris temporibus, quibus facillime bonam benevolentiam hominum et fidem perspicere potui. 2. Eum tibi ita commendo, ut homines grati et memores bene meritos de se commendare debent. Pergratum mihi feceris, si ille intellexerit, se, quod pro salute mea multa pericula adierit, saepe hieme summa navigarit, pro tua erga me benevolentia gratum etiam tibi fecisse.

LXI. ARG. Pinnii Bithyniae propraetori commendat negotium. (In Cilicia, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. P. SILIO PROPR.

T. Pinnio familiarissime me usum esse, scire te arbitror: quod quidem ille testamento declaravit; qui me quum tutorem, tum etiam secundum heredem instituerit. Eius filio mire studioso et erudito et modesto pecuniam Nicaeenses grandem debent, ad H-S octogies: et, ut audio, in primis ei volunt solvere. Pergratum igitur mihi feceris, quando non modo reliqui tutores, qui sciunt, quanti me facias, sed etiam puer ipse sibi persuasit, te omnia mea caussa facturum esse, si dederis operam, quoad tua fides dignitasque patietur, ut quam primum pecunia Pinnio solvatur Nicaeensium nomine.

LXII. ARG. Gratias agit de Attilio: fratrem suum commendat. (In Cilicia, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. P. SILIO PROPR.

Et in Attilii negotio te amavi. Quum enim sero venissem, tamen honestum equitem Romanum beneficio tuo conservavi. Et mehercule semper sic in animo habui, te in meo aere esse propter Lamiae nostri coniunctionem et singularem necessitudinem. Itaque primum tibi ago gratias, quod me omni molestia liberas: deinde impudentia prosequor: sed idem sarciam. Te enim semper sic colam et tuebor, ut quem diligentissime. Quintum fratrem meum, si me diligis, eo numero cura ut habeas, quo me. Ita magnum beneficium tuum magno cumulo auxeris.

LXIII. ARG. Commendat Laenium.
(Laodiceae, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. P. D. P. SILIO PROPR.

1. Non putavi fieri posse, ut mihi verba deessent sed tamen in C. Laenio commendando desunt. Itaque rem tibi exponam paucis verbis; sed tamen, ut plane perspicere possis voluntatem meam. Incredibile est, quanti faciamus et ego et frater meus, qui mihi carissimus est, M. Laenium. Id fit quum plurimis eius officiis, tum summa probitate et singulari modestia. Eum ego a me invitissimus dimisi, quum propter familiaritatem et consuetudinis suavitatem, tum quod consilio eius fideli ac bono libenter utebar. 2. Sed vereor, ne iam mihi superesse verba putes, quae dixeram defutura. Commendo tibi hominem, sicut intelligis, me, de quo ea supra scripserim, debere commendare: a teque vehementer etiam atque etiam peto, ut, quod habet in tua provincia negotii, expedias, quod tibi videbitur rectum esse, ipsi dicas. Hominem facillimum liberalissimumque cognosces. Itaque te rogo, ut eum solutum, liberum, confectis eius negotiis per te, quam primum ad me remittas. Id mihi fratrique meo gratissimum feceris.

LXIV. ARG. Commendat Neronem.
(In Cilicia, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. P. SILIO PROPR.

1. Nero meus mirificas apud me tibi gratias egit, prorsus incredibiles, ut nullum honorem sibi haberi potuisse diceret, qui a te praetermissus esset. Magnum fructum ex ipso capies: nihil est enim illo adolescente gratius. Sed mehercule mihi quoque gratissimum fecisti: pluris enim ex omni nobilitate neminem facio. Itaque, si ea feceris, quae ille per me tecum agi voluit, gratissimum mihi feceris. Primum de Pausania Alabandensi, sustentes rem, dum Nero veniat. Vehementer eius caussa cupere eum intellexi: itaque hoc valde te rogo. Deinde Nysaeos, quos Nero in primis habet necessarios diligentissimeque tuetur ac defendit, habeas tibi commendatissimos: ut intelligat illa civitas, sibi in Neronis patrocinio summum esse praesidium. Strabonem Servilium tibi saepe commendavi: nunc eo facio id impensius, quod eius caussam Nero suscepit. Tantum a te petimus, ut agas eam rem, ne relinquas hominem innocentem ad alicuius tui dissimilis quaestum. Id quum gratum mihi erit, tum etiam existimabo, te humanitate tua esse usum. 2. Summa huius epistolae haec est, ut ornes omnibus rebus Neronem, sicut instituisti atque fecisti. Magnum theatrum habet ista provincia [non ut haec nostra] ad adolescentis nobilis, ingeniosi, abstinentis commendationem atque gloriam. Quare, si te fautore usus erit, sicuti profecto et utetur et usus est, amplissimas clientelas,

acceptas a maioribus, confirmare poterit et beneficiis suis obligare. Hoc in genere si eum adiuveris eo studio, quo ostendisti: apud ipsum praeclarissime posueris; sed mihi etiam gratissimum feceris.

LXV. ARG. Petit, ut Silius Hisponi adsit in pactionibus cum civitatibus de scriptura conficiendis.

(In Cilicia, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. P. SILIO PROPR.

1. Cum P. Terentio Hispone, qui operas in scriptura pro magistro dat, mihi summa familiaritas consuetudoque est, multaque et magna inter nos officia paria et mutua intercedunt. Eius summa existimatio agitur in eo, ut pactiones cum civitatibus reliquis conficiat. Non me praeterit, nos eam rem Ephesi expertos esse, neque ab Ephesiis ullo modo impetrare potuisse. Sed quoniam, quemadmodum omnes existimant, et ego intelligo, tua quum summa integritate, tum singulari humanitate et mansuetudine consecutus es, ut, libentissimis Graecis, nutu, quod velis, consequare: peto a te in maiorem modum, ut honoris mei caussa hac laude Hisponem affici velis. Praeterea cum sociis scripturae mihi summa necessitudo est, non solum ob eam caussam, quod ea societas universa in mea fide est, sed etiam quod plerisque sociis utor familiarissime. Ita et Hisponem meum per me ornaris et societatem mihi coniunctiorem feceris, tuque ipse et ex huius observantia gratissimi hominis, et ex sociorum gratia, hominum amplissimorum, maximum fructum capies, et me summo beneficio affeceris. Sic enim velim existimes, ex tota tua provincia omnique isto imperio, nihil esse, quod mihi gratius facere possis.

LXVI. ARG. Servilium rogat, ut Caecinam in colligendis Asiaticae negotiationis reliquiis adiuvet

(Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. P. SERVILIO PROPR.

1. A. Caecinam, maxime proprium clientem familiae vestrae, non commendarem tibi, quum scirem, qua fide in tuos, qua clementia in calamitosos soleres esse, nisi me et patris eius, quo sum familiarissime usus, memoria, et huius fortuna ita moveret, ut hominis, omnibus mecum studiis officiisque coniunctissimi, movere debebat. A te hoc omni contentione peto, sic, ut maiore cura, maiore animi labore petere non possim, ut ad ea, quae tua sponte sine cuiusquam commendatione faceres in hominem tantum et talem, calamitosum, aliquem afferant cumulum meae litterae, quo studiosius eum, quibuscumque rebus possis, iuves. 2. Quod si Romae fuisses, etiam salutem A. Caecinae essemus (ut opinio mea fert) per te consecuti. De qua tamen magnam spem habemus, freti clementia collegae tui. Nunc, quum, tuam iustitiam secutus, tutissimum sibi portum provinciam istam esse duxit, etiam atque etiam te rogo atque oro, ut eum et in reliquiis veteris negotiationis colligendis iuves et ceteris rebus tegas atque tueare. Hoc mihi gratius facere nihil potes.

LXVII. ARG. Commendat Andronem Laodicensem.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. P. SERVILIO PROPR.

1. Ex provincia mea Ciliciensi, cui scis τρεῖς διοικήσεις Asiaticas attributas fuisse, nullo sum familiarius usus, quam Androne, Artemonis filio, Laodicensi, eumque habui in ea civitate quum hospitem, tum vehementer ad meae vitae rationem et consuetudinem accommodatum. Quem quidem multo etiam pluris postea, quam decessi, facere coepi, quod multis rebus expertus sum gratum hominem meique memorem. Itaque eum Romae libentissime vidi. Non te enim fugit, qui plurimis in ista provincia benigne fecisti, quam multi grati reperiantur. 2. Haec propterea scripsi, ut et me non sine caussa laborare intelligeres et tu ipse eum dignum hospitio tuo iudicares. Feceris igitur mihi gratissimum, si ei declararis, quanti me facias: id est, si receperis eum in fidem tuam et, quibuscumque rebus honeste ac sine molestia tua poteris, adiuveris. Hoc mihi erit vehementer gratum: idque ut facias, te etiam atque etiam rogo.

LXVIII. ARG. Servilii litteras sibi datas esse scribit; ut de provinciae statu scribat, petit; officia sua promittit.

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. P. SERVILIO ISAURICO PROC. COLLEGAE.

1. Gratae mihi vehementer tuae litterae fuerunt: ex quibus cognovi cursus navigationum tuarum. Significabas enim memoriam tuam nostrae necessitudinis, qua mihi nihil poterat esse iucundius. Quod reliquum est, multo etiam erit gratius, si ad me de republica, id est de statu provinciae, de institutis tuis familiariter scribes. Quae quamquam ex multis pro tua claritate audiam, tamen libentissime ex tuis litteris cognoscam. 2. Ego ad te, de reipublicae summa quid sentiam, non saepe scribam, propter periculum eiusmodi litterarum. Quid agatur autem, scribam saepius. Sperare tamen videor, Caesari, collegae nostro, fore curae et esse, ut habeamus aliquam rempublicam; cuius consiliis magni referebat te interesse. Sed si tibi utilius est, id est gloriosius, Asiae praeesse et istam partem reipublicae male affectam tueri: mihi quoque idem, quod tibi et laudi tuae profuturum est, optatius debet esse. 3. Ego, quae ad tuam dignitatem pertinere arbitrabor, summo studio diligentiaque curabo, in primisque tuebor omni observantia clarissimum virum, patrem tuum; quod et pro vetustate necessitudinis, et pro beneficiis vestris, et pro dignitate ipsius facere debeo.

LXIX. ARG. Rogat, ut Curtium in fidem recipiat

(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. P. SERVILIO COLLEGAE.

1. C. Curtius Mithres, est ille quidem, ut scis, libertus Postumi, familiarissimi mei: sed me colit et observat aeque atque illum ipsum patronum suum. Apud eum ego sic Ephesi fui, quotiescumque fui, tamquam domi meae: multaque acciderunt, in quibus et benevolentiam eius erga me experirer et fidem. Itaque si quid aut mihi, aut meorum cuipiam in Asia opus est ad hunc scribere consuevi, huius quum opera et fide, tum domo et re uti, tamquam mea. Haec ad te eo pluribus scripsi, ut intelligeres, me non vulgariter, nec ambitiose, sed ut pro homine intimo ac mihi pernecessario scribere. 2. Peto igitur a te, ut in ea controversia, quam habet de fundo cum quodam Colophonio, et in ceteris rebus, quantum fides tua patietur, quantumque tuo commodo poteris, tantum et honoris mei caussa commodes: etsi, ut eius modestiam cognovi, gravis tibi nulla in re erit. Si et mea commendatione et sua probitate assecutus erit, uti de se bene existimes; omnia se adeptum arbitrabitur. Ut igitur eum recipias in fidem, habeasque in numero

tuorum te vehementer etiam atque etiam rogo. Ego, quae te velle, quaeque ad te pertinere arbitrabor, omnia studiose diligenterque curabo.

LXX. ARG. Menandrum Balbi libertum commendat.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. P. SERVILIO COLLEGAE.

Quia non est obscura tua in me benevolentia, sic fit, ut multi per me tibi velint commendari. Ego autem tribuo nonnumquam in vulgus, sed plerumque necessariis in hoc tempore. Nam cum T. Ampio Balbo mihi summa familiaritas necessitudoque est. Eius libertum, T. Ampium Menandrum, hominem frugi et modestum et patrono et nobis vehementer probatum, tibi commendo maiorem in modum. Vehementer mihi gratum feceris, si, quibuscumque rebus sine tua molestia poteris, ei commodaris. Quod ut facias, te vehementer etiam atque etiam rogo. Vale.

LXXI. ARG. Commendat Agusium.
(Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. P. SERVILIO COLLEGAE.

Multos tibi commendem necesse est, quando omnibus nota nostra necessitudo est tuaque erga me benevolentia. Sed tamen etsi omnium caussa, quos commendo, velle debeo: tamen cum omnibus non eadem mihi caussa est. T. Agusius et comes meus fuit illo miserrimo tempore et omnium itinerum, navigationum, laborum, periculorum meorum socius: neque hoc tempore discessisset a me, nisi ego ei permisissem. Quare sic tibi eum commendo, ut unum de meis domesticis et maxime necessariis. Pergratum mihi feceris, si eum ita tractaris, ut intelligat, hanc commendationem sibi magno usu atque adiumento fuisse.

LXXII. ARG. Caerelliae negotia et procuratores commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. P. SERVILIO COLLEGAE.

1. Caerelliae, necessariae meae, rem, nomina, possessiones Asiaticas commendavi tibi praesens in hortis tuis, quam potui diligentissime: tuque mihi, pro tua consuetudine, proque tuis in me perpetuis maximisque officiis, omnia te facturum liberalissime recepisti. Meminisse te id spero: scio enim solere. Sed tamen Caerelliae procuratores scripserunt, te propter magnitudinem provinciae multitudinemque negotiorum etiam atque etiam esse commonefaciendum. 2. Peto igitur, ut memineris, te omnia, quae tua fides pateretur, mihi cumulate recepisse. Equidem existimo, habere te magnam facultatem (sed hoc est tui consilii et iudicii) ex eo senatus consulto, quod in heredes C. Vennonii factum est, Caerelliae commodandi. Id senatus consultum tu interpretabere pro tua sapientia. Scio enim, eius ordinis auctoritatem semper apud te magni fuisse. Quod reliquum est, sic velim existimes, quibuscumque rebus Caerelliae benigne feceris, mihi te gratissimum esse facturum.

LXXIII. ARG. Salvum ex provincia rediisse gratulatur, Egnatii et Oppii caussa gratias agit, et ut Antipatri filios sibi condonet, rogat. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. T. C. S. D. Q. PHILIPPO PROCOS.

1. Gratulor tibi, quod ex provincia salvum te ad tuos recepisti, incolumi fama et republica. Quod si Romae te vidissem, coram gratias egissem, quod tibi L. Egnatius, familiarissimus meus, absens, L. Oppius praesens curae fuisset. 2. Cum Antipatro Derbete mihi non solum hospitium, verum etiam summa familiaritas intercedit. Ei te vehementer succensuisse audivi, et moleste tuli. De re nihil possum iudicare, nisi illud mihi certe persuadeo, te, talem virum nihil temere fecisse. A te autem, pro vetere nostra necessitudine, etiam atque etiam peto, ut eius filios, qui in tua potestate sunt, mihi potissimum condones nisi quid existimas in ea re violari existimationem tuam. Quod ego si arbitrarer, numquam te rogarem mihique tua fama multo antiquior esset, quam illa necessitudo est. Sed mihi ita persuadeo, (potest fieri, ut fallar,) eam rem laudi tibi potius, quam vituperationi fore. Quid fieri possit, et quid mea caussa facere possis, (nam, quin velis, non dubito,) velim, si tibi grave non erit, certiorem me facias.

LXXIV. ARG. Oppium praesentem et absentis Egnatii negotia commendat. (Romae, Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

M. T. C. S. D. Q. PHILIPPO PROCOS.

Etsi non dubito, pro tua in me observantia, proque nostra necessitudine, quin commendationem meam memoria teneas: tamen etiam atque etiam eumdem tibi L. Oppium, familiarem meum, praesentem et L. Egnatii, familiarissimi mei, absentis negotia commendo. Tanta mihi cum eo necessitudo est familiaritasque, ut, si mea res esset, non magis laborarem. Quapropter gratissimum mihi feceris, si curaris, ut is intelligat, me a te tantum amari, quantum ipse existimo. Hoc mihi gratius facere nihil potes. Itaque ut facias, te vehementer rogo.

LXXV. ARG. Titio legato commendat Aviani Flacci caussam frumentariam. (Romae, Pompeio, Metello coss. 702.)

M. T. C. S. D. T. TITIO T. F. LEGATO.

1. Etsi non dubito, quin apud te mea commendatio prima satis valeat, tamen obsequor homini familiarissimo, C. Avianio Flacco: cuius caussa omnia tum cupio, tum mehercule etiam debeo. De quo et praesens tecum egi diligenter, quum tu mihi humanissime respondisti, et scripsi ad te accurate antea: sed putat interesse sua, me ad te quam saepissime scribere. Quare velim mihi ignoscas, si illius voluntati obtemperans minus videbor meminisse constantiae tuae. 2. A te idem illud peto, ut de loco, quo deportet frumentum, et de tempore Avianio commodes: quorum utrumque per eumdem me obtinuit triennium, dum Pompeius isti negotio praefuit. Summa est, in quo mihi gratissimum facere possis, si curaris, ut Avianius, quando se a me amari putat, me a te amari sciat. Erit id mihi pergratum. Vale.

LXXVI. ARG. Petit, ut IVviri Valgio possessionis in agro Fregellano emptae immunitatem praestent.
(Anno incerto.)

M. T. C. S. D. QUATT. VIRIS ET DECURIONIBUS.

1. Tantae mihi cum Q. Hippio caussae necessitudinis sunt, ut nihil possit esse coniunctius, quam nos inter nos sumus. Quod nisi ita esset, uterer mea consuetudine, ut vobis nulla in re molestus essem. Etenim vos mihi optimi testes estis, quum mihi persuasum esset, nihil esse, quod a vobis impetrare non possem, numquam me tamen gravem vobis esse voluisse. 2. Vehementer igitur vos etiam atque etiam rogo, ut honoris mei caussa liberalissime C. Valgium Hippia-

num tractetis, remque cum eo conficiatis, ut, quam possessionem habet in agro Fregellano, a vobis emptam, eam liberam et immunem habere possit. Id si a vobis impetraro, summo me beneficio vestro affectum arbitrabor.

LXXVII. ARG. Officio suo in supplicatione decernenda narrato, commendat Bolanum, rogatque, ut servum fugitivum restituendum curet. (Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. D. P. SULPICIO IMP.

1. Quum his temporibus non sane in senatum ventitarem, tamen, ut tuas litteras legi, non existimavi me salvo iure nostrae veteris amicitiae multorumque inter nos officiorum facere posse, ut honori tuo deessem. Itaque adfui, supplicationemque tibi libenter decrevi: nec reliquo tempore ullo aut rei, aut existimationi aut dignitati tuae deero. Atque, hoc ut tui necessarii sciant, hoc me animo erga te esse, velim facias eos per litteras certiores, ut, si quid tibi opus sit, ne dubitent mihi iure suo denuntiare. 2. M. Bolanum, virum bonum et fortem et omnibus rebus ornatum, meumque veterem amicum, tibi magno opere commendo. Pergratum mihi feceris, si curaris, ut is intelligat, hanc commendationem sibi magno adiumento fuisse. Ipsumque virum optimum gratissimumque cognosces. Promitto tibi, te ex eius amicitia magnam voluptatem esse capturum. 3. Praeterea a te peto in maiorem modum pro nostra amicitia et pro tuo perpetuo in me studio, ut in hac re etiam elabores: Dionysius, servus meus, qui meam bibliothecen multorum nummorum tractavit, quum multos libros surripuisset nec se impune laturum putaret, aufugit. Is est in provincia tua. Eum et M. Bolanus, familiaris meus, et multi alii Naronae viderunt: sed quum se a me manumissum esse diceret, crediderunt. Hunc tu si mihi restituendum curaris, non possum dicere, quam mihi gratum futurum sit. Res ipsa parva, sed animi mei dolor magnus est. Ubi sit, et quid fieri possit, Bolanus te docebit. Ego si hominem per te reciperaro, summo me a te beneficio affectum arbitrabor.

LXXVIII. ARG. Petit, ut Democritum in fidem recipiat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. D. ALLIENO PROCOS.

1. Democritus Sicyonius non solum hospes meus est, sed etiam, quod non multis contingit, Graecis praesertim, valde familiaris. Est enim in eo summa probitas, summa virtus, summa in hospites liberalitas et observantia: meque praeter ceteros et colit et observat et diligit. Eum tu non modo suorum civium, verum paene Achaiae principem cognosces. 2. Huic ego tantummodo aditum ad tuam cognitionem patefacio et munio: cognitum per te ipsum, quae tua natura est, dignum tua amicitia atque hospitio iudicabis. Peto igitur a te, ut, his litteris lectis, recipias eum in tuam fidem, polliceare omnia te facturum mea caussa. De reliquo, si, id quod confido, fore dignum eum tua amicitia hospitioque cognoveris: peto, ut eum complectare, diligas, in tuis habeas. Erit id mihi maiorem in modum gratum. Vale.

LXXIX. ARG. C. et M. Avianios, fratres, commendat. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. ALLIENO PROCOS.

Et te scire arbitror, quanti fecerim C. Avianium Flaccum, et ego ex ipso audieram, optimo et gratissimo homine, quam a te liberaliter esset tractatus. Eius filios, dignissimos illo patre meosque necessarios, quos ego unice diligo, commendo tibi sic, ut maiore studio nullos commendare possim. C. Avianius in Sicilia est. Marcus est nobiscum. Ut illius dignitatem praesentis ornes, rem utriusque defendas, te rogo. Hoc mihi gratius in ista provincia facere nihil potes. Idque ut facias, te vehementer etiam atque etiam rogo. Vale.

84.

LIBER DECIMUS QUARTUS.

I. ARG. Scribit de calamitatis suae magnitudine, de spe restitutionis, de familia, de Plancii officiis, de Pisonis humanitate, de componendis discordiis domesticis, de dote retinenda, de itineris sui rationibus.

(Inchoata Thessalonicae, finita Dyrrhachii, Pisone, Gabinio coss. 696.)

TULLIUS S. D. TERENTIAE SUAE, TULLIOLAE SUAE, CICERONI SUO.

1. Et litteris multorum et sermone omnium perfertur ad me, incredibilem tuam virtutem et fortitudinem esse, teque nec animi neque corporis laboribus defatigari. Me miserum! te, ista virtute, fide, probitate, humanitate, in tantas aerumnas propter me incidisse! Tulliolamque nostram, ex quo patre tantas voluptates capiebat, ex eo tantos percipere luctus! Nam quid ego de Cicerone dicam? qui quum primum sapere coepit, acerbissimos dolores miseriasque percepit. Quae si, ut tu scribis, fato facta putarem, ferrem paullo facilius: sed omnia sunt mea culpa commissa, qui ab iis me amari putabam, qui invidebant, eos non sequebar, qui petebant. 2. Quod si nostris consiliis usi essemus, neque apud nos tantum valuisset sermo aut stultorum amicorum aut improborum, beatissimi viveremus. Nunc, quoniam sperare nos amici iubent, dabo operam, ne mea valetudo tuo labori desit. Res quanta sit, intelligo, quantoque fuerit facilius manere domi, quam redire. Sed tamen, si omnes tribunos plebis habemus, si Lentulum tam studiosum, quam videtur, si vero etiam Pompeium et Caesarem, non est desperandum. 3. De familia, quomodo placuisse amicis scribis, faciemus. De loco nunc quidem iam abiit pestilentia: sed quamdiu fuit, me non attigit. Plancius, homo officiosissimus, me cupit esse secum et adhuc retinet. Ego volebam loco magis deserto esse in Epiro, quo neque ipse veniret nec milites; sed adhuc Plancius me retinet. Sperat posse fieri, ut mecum in Italiam decedat. Quem ego diem si videro et si in vestrum complexum venero ac si et vos et me ipsum recuperaro, satis magnum mihi fructum videbor percepisse et vestrae pietatis et meae. 4. Pisonis humanitas, virtus, amor in omnes nos tantus est, ut nihil supra possit. Utinam ea res ei voluptati sit! gloriae quidem video fore. De Q. fratre nihil ego te accusavi: sed vos, quum praesertim tam pauci sitis, volui esse quam coniunctissimos. 5. Quibus me voluisti agere gratias, egi, et me a te certiorem factum esse scripsi. Quod ad me, mea Terentia, scribis, te vicum vendituram: quid, obsecro te, (me miserum!)

quid futurum est? Et, si nos premet eadem fortuna, quid puero misero fiet? Non queo reliqua scribere, tanta vis lacrimarum est, neque te in eundem fletum adducam. Tantum scribo: si erunt in officio amici, pecunia non deerit: si non erunt, tu efficere tua pecunia non poteris. Per fortunas miseras nostras, vide, ne puerum perditum perdamus. Cui si aliquid erit: ne egeat, mediocri virtute opus est, et mediocri fortuna, ut cetera consequatur. 6. Fac valeas et ad me tabellarios mittas, ut sciam, quid agatur, et vos quid agatis. Mihi omnino iam brevis exspectatio est. Tulliolae et Ciceroni salutem dic. Valete. D. a. d. VI. Kalendas Decembres Dyrrhachii.

7. Dyrrhachium veni, quod et libera civitas est, et in me officiosa et proxima Italiae. Sed si offendet me loci celebritas, alio me conferam et ad te scribam.

II. ARG. Pisonis generi officia laudat, dolet Terentiae vicem, hortatur, ut doti parcat et valetudini consulat.

(Pisone, Gabinio coss. 696.)

TULLIUS S. D. TERENTIAE SUAE, TULLIOLAE ET CICERONI SUIS.

1. Noli putare me ad quemquam longiores epistolas scribere, nisi si quis ad me plura scripsit, cui puto rescribi oportere. Nec enim habeo, quid scribam, nec hoc tempore quidquam difficilius facio. Ad te vero et ad nostram Tulliolam non queo sine plurimis lacrimis scribere. Vos enim video esse miserrimas, quas ego beatissimas semper esse volui, idque praestare debui et, nisi tam timidi fuissemus, praestitissem. 2. Pisonem nostrum merito eius amo plurimum. Eum, ut potui, per litteras cohortatus sum gratiasque egi, ut debui. In novis tribunis plebis intelligo spem te habere. Id erit firmum, si Pompeii voluntas erit: sed Crassum tamen metuo. A te quidem omnia fieri fortissime et amantissime video: nec miror: sed maereo casum eiusmodi, ut tantis tuis miseriis meae miseriae subleventur. Nam ad me P. Valerius, homo officiosus, scripsit, id quod ego maximo cum fletu legi, quemadmodum a Vestae ad tabulam Valeriam ducta esses. Hem, mea lux, meum desiderium, unde omnes opem petere solebant! te nunc, mea Terentia, sic vexari, sic iacere in lacrimis et sordibus! idque fieri mea culpa, qui ceteros servavi, ut nos periremus! 3. Quod de domo scribis, hoc est de area: ego vero tum denique mihi videbor restitutus, si illa nobis erit restituta. Verum haec non sunt in nostra manu. Illud doleo, quae impensa facienda est, in eius partem te miseram et despoliatam venire. Quod si conficitur negotium, omnia consequemur: sin eadem nos fortuna premet, etiamne reliquias tuas misera proiicies? Obsecro te, mea vita, quod ad sumptum attinet, sine alios, qui possunt, si modo volunt, sustinere, et valetudinem istam infirmam, si me amas, noli vexare. Nam mihi ante oculos dies noctesque versaris. Omnes labores te excipere video: timeo, ut sustineas. Sed video in te esse omnia. Quare, ut id, quod speras et quod agis, consequamur, servi valetudini. 4. Ego, ad quos scribam, nescio, nisi ad eos, qui ad me scribunt, aut ad eos, de quibus ad me vos aliquid scribitis. Longius, quoniam ita vobis placet, non discedam: sed velim, quam saepissime litteras mittatis, praesertim, si quid est firmius, quod speremus. Valete, mea desideria, valete. A. d. III. Nonas Octobr. Thessalonica.

III. ARG. Sua se culpa exsulem esse queritur. Dyrrhachii se recte et posse et velle eorum, quae de salute sua agantur, exitum exspectare scribit, uxorem autem Romae manere iubet.

(Dyrrhachii, Pisone, Gabinio coss. 696.)

TULLIUS S. D. TERENTIAE ET TULLIOLAE ET CICERONI SUIS.

1. Accepi ab Aristocrito tres epistolas, quas ego lacrimis prope delevi. Conficior enim maerore, mea Terentia, nec meae me miseriae magis excruciant, quam tuae vestraeque. Ego autem hoc miserior sum, quam tu, quae es miserrima, quod ipsa calamitas communis est utriusque nostrum: sed culpa mea propria est. Meum fuit officium vel legatione vitare periculum, vel diligentia et copiis resistere, vel cadere fortiter. Hoc miserius, turpius, indignius nobis nihil fuit. 2. Quare quum dolore conficior, tum etiam pudore. Pudet enim me uxori meae optimae, suavissimis liberis virtutem et diligentiam non praestitisse. Nam mi ante oculos dies noctesque versatur squalor vester et maeror et infirmitas valetudinis tuae; spes autem salutis pertenuis ostenditur. Inimici sunt multi, invidi paene omnes. Eiicere nos magnum fuit, excludere facile est. Sed tamen quamdiu vos eritis in spe, non deficiam, ne omnia mea culpa cecidisse videantur. 3. Ut tuto sim, quod laboras, id mihi nunc facillimum est, quem etiam inimici volunt vivere in his tantis miseriis. Ego tamen faciam, quae praecipis. Amicis, quibus voluisti, egi gratias: et eas litteras Dexippo dedi: meque de eorum officio scripsi a te certiorem esse factum. Pisonem nostrum mirifico esse studio in nos et officio, et ego perspicio et omnes praedicant. Dii faxint, ut tali genero mihi praesenti tecum simul et cum liberis nostris frui liceat! Nunc spes reliqua est in novis tribunis plebis et in primis quidem diebus: nam si inveterarit, actum est. 4. Ea re ad te statim Aristocritum misi, ut ad me continuo initia rerum et rationem totius negotii posses scribere; etsi Dexippo quoque ita imperavi, statim ut recurreret: et ad fratrem misi, ut crebro tabellarios mitteret. Nam ego eo nomine sum Dyrrhachii hoc tempore, ut quam celerrime, quid agatur, audiam, et sum tuto: civitas enim haec semper a me defensa est. Quum inimici nostri venire dicentur, tum in Epirum ibo. 5. Quod scribis, te, si velim, ad me venturam: ego vero, quum sciam magnam partem istius oneris abs te sustineri, te istic esse volo. Si perficitis, quod agitis: me ad vos venire oportet: sin autem —: sed nihil opus est reliqua scribere. Ex primis aut summum secundis litteris tuis constituere poterimus, quid nobis faciendum sit. Tu modo ad me velim omnia diligentissime perscribas: etsi magis iam rem, quam litteras debeo exspectare. Cura, ut valeas et ita tibi persuadeas, mihi te carius nihil esse, nec umquam fuisse. Vale, mea Terentia, quam ego videre videor, itaque debilitor lacrimis. Vale. Pridie Kalendas Decembr.

IV. ARG. Scribit, se Brundisio per Macedoniam Cyzicum proficisci et sollicitum esse de coniuge et liberis; de servis manumittendis, de doloris sui solatio, et de libertorum quorumdam fide. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

TULLIUS S. P. D. TERENTIAE ET TULLIOLAE ET CICERONI SUIS.

1. Ego minus saepe ad vos do litteras, quam possum, propterea quod quum omnia mihi tempora sunt misera, tum vero, quum aut scribo ad vos aut vestras lego, conficior lacrimis, sic ut ferre non possim.

Quod utinam minus vitae cupidi fuissemus! certe nihil, aut non multum in vita mali vidissemus. Quod si nos ad aliquam alicuius commodi aliquando recuperandi spem fortuna reservavit, minus est erratum a nobis: sin haec mala fixa sunt, ego vero te quam primum, mea vita, cupio videre et in tuo complexu emori: quando neque dii, quos tu castissime coluisti, neque homines, quibus ego semper servivi, nobis gratiam retulerunt. 2. Nos Brundisii apud M. Laenium Flaccum dies XIII fuimus, virum optimum, qui periculum fortunarum et capitis sui prae mea salute neglexit, neque legis improbissimae poena deductus est, quo minus hospitii et amicitiae ius officiumque praestaret. Huic utinam aliquando gratiam referre possimus! habebimus quidem semper. 3. Brundisio profecti sumus a. d. v. Kalendas Maii. Per Macedoniam Cyzicum petebamus. O me perditum! O afflictum! quid nunc rogem te, ut venias, mulierem aegram, et corpore et animo confectam? Non rogem? sine te igitur sim? Opinor, sic agam. Si est spes nostri reditus, eam confirmes et rem adiuves: sin, ut ego metuo, transactum est, quoquo modo potes, ad me fac venias. Unum hoc scito: si te habebo, non mihi videbor plane perisse. Sed quid de Tulliola mea fiet? iam id vos videte: mihi deest consilium. Sed certe, quoquo modo se res habebit, illius misellae et matrimonio et famae serviendum est. Quid? Cicero meus quid aget? Iste vero sit in sinu semper et complexu meo. Non queo plura iam scribere: impedit maeror. Tu quid egeris, nescio: utrum aliquid teneas, an, quod metuo, plane sis spoliata. 4. Pisonem, ut scribis, spero fore semper nostrum. De familia liberata nihil est, quod te moveat. Primum, tuis ita promissum est, te facturam esse, ut quisque esset meritus. Est autem in officio adhuc Orpheus: praeterea magno opere nemo. Ceterorum servorum ea caussa est, ut, si res a nobis abisset *, liberti nostri essent, si obtinere potuissent: sin ad nos pertinerent, servirent, praeterquam oppido pauci. Sed haec minora sunt. 5. Tu quod me hortaris, ut animo sim magno et spem habeam recuperandae salutis: id velim sit eiusmodi, ut recte sperare possimus. Nunc, miser, quando tuas iam litteras accipiam? quis ad me perferet? quas ego exspectassem Brundisii, si esset licitum per nautas, qui tempestatem praetermittere noluerunt. Quod reliquum est, sustenta te, mea Terentia, ut potes. Honestissime viximus: floruimus. Non vitium nostrum, sed virtus nostra nos afflixit. Peccatum est nullum, nisi quod non una animam cum ornamentis amisimus. Sed si hoc fuit liberis nostris gratius, nos vivere: cetera, quamquam ferenda non sunt, feramus. Atque ego, qui te confirmo, ipse me non possum. 6. Clodium Philetaerum, quod valetudine oculorum impediebatur, hominem fidelem, remisi. Sallustius officio vincit omnes. Pescennius est perbenevolus nobis: quem semper spero tui fore observantem. Sicca dixerat, se mecum fore: sed Brundisio discessit. Cura, quoad potes, ut valeas: et sic existimes, me vehementius tua miseria, quam mea commoveri. Mea Terentia, fidissima atque optima uxor, et mea carissima filiola, et spes reliqua nostra, Cicero, valete. Pridie Kalendas Maii Brundisio.

V. ARG. Terentiae et reditum e Cilicia provincia et, se omnes eius epistolas accepisse, nuntiat · significat, sibi, si quam longissime obviam veniat, gratum fore, et hereditatis Precianae curam demandat. (Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE ET TULL. SUIS.

1. Si tu et Tullia, lux nostra, valetis, ego et suavissimus Cicero valemus. Pridie Idus Octobres Athenas venimus, quum sane adversis ventis usi essemus tardeque et incommode navigassemus. De nave exeuntibus nobis Acastus cum litteris praesto fuit uno et vicesimo die, sane strenue. Accepi tuas litteras, quibus intellexi te vereri, ne superiores mihi redditae non essent. Omnes sunt redditae diligentissimeque a te perscripta sunt omnia: idque mihi gratissimum fuit. Neque sum admiratus hanc epistolam, quam Acastus attulit, brevem fuisse. Iam enim me ipsum exspectas, sive nos ipsos, qui quidem quam primum ad vos venire cupimus: etsi, in quam rempublicam veniamus, intelligo. Cognovi enim ex multorum amicorum litteris, quas attulit Acastus, ad arma rem spectare, ut mihi, quum venero, dissimulare non liceat, quid sentiam. Sed, quando subeunda fortuna est, eo citius dabimus operam, ut veniamus, quo facilius de tota re deliberemus. 2. Tu velim, quod commodo valetudinis tuae fiat, quam longissime poteris, obviam nobis properes. 3. De hereditate Preciana, quae quidem mihi magno dolori est, (valde enim illum amavi,) hoc velim cures: si auctio ante meum adventum fiet, ut Pomponius aut, si is minus poterit, Camillus nostrum negotium curet. Nos quum salvi venerimus, reliqua per nos agemus: sin tu iam Roma profecta eris, tamen curabis, ut hoc ita fiat. Nos si dii adiuvabunt, circiter Idus Novembres in Italia speramus fore. Vos, mea suavissima et optatissima Terentia et Tulliola, si nos amatis, curate ut valeatis. Athenis, a. d. xv. Kalendas Novembr.

VI. ARG. Excusat infrequentiam litterarum, Terentiae in Tulliam officia laudat, Pollicem exspectat.

(In castris Pompeii, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 706.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE ET TULLIAE.

Nec saepe est, cui litteras demus: nec rem habemus ullam, quam scribere velimus. Ex tuis litteris, quas proxime accepi, cognovi praedium nullum venire potuisse. Quare videatis velim, quomodo satisfiat ei, cui scitis me satisfieri velle. Quod nostra tibi gratias agit, id ego non miror te mereri, ut ea tibi merito tuo gratias agere possit. Pollicem, si adhuc non est profectus, quam primum fac extrudas. Cura, ut valeas. Idibus Quintil.

VII. ARG. Sollicitudinem se deposuisse significat. Uxorem ad fortitudinem animi et ad valetudinis curam hortatur.

(In portu Caietano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE SUAE ET TULL.

1. Omnes molestias et sollicitudines, quibus et te miserrimam habui, id quod mihi molestissimum est, Tulliolamque, quae nobis nostra vita dulcior est, deposui et eieci. Quid caussae autem fuerit, postridie intellexi, quam a vobis discessi: *χολὴν ἄκρατον* noctu eieci. Statim ita sum levatus, ut mihi deus aliquis medicinam fecisse videatur. Cui quidem tu deo, quemadmodum soles, pie et caste satisfacias, id est Apollini et Aesculapio. 2. Navem spero nos valde bonam habere: in eam simulatque conscendi, haec scripsi. Deinde conscribam ad nostros familiares multas epistolas, quibus te et Tulliolam nostram diligentissime commendabo. Cohortarer vos, quo animo fortiore essetis, nisi vos fortiores cognossem, quam quemquam virum. Et tamen eiusmodi spero negotia esse, ut et vos istic commodissime sperem esse, et

me aliquando cum similibus nostri rempublicam defensurum. 3. Tu primum valetudinem tuam velim cures; deinde, tibi si videbitur, villis iis utere, quae longissime aberunt a militibus. Fundo Arpinati bene poteris uti cum familia urbana, si annona carior fuerit. Cicero bellissimus tibi salutem plurimam dicit. Etiam atque etiam vale. D. III. Idus Iun.

VIII. ARG. Hortatur, ut valetudinem curet et, si quid novi, pergat scribere. (Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE.

Si vales, bene est: ego valeo. Valetudinem tuam velim cures diligentissime. Nam mihi et scriptum et nuntiatum est, te in febrim subito incidisse. Quod celeriter me fecisti de Caesaris litteris certiorem, fecisti mihi gratum. Item posthac, si quid opus erit, si quid acciderit novì, facies ut sciam. Cura, ut valeas. Vale. D. IV. Nonas Iun.

IX. ARG. Dolet suorum valetudinem. (Brundisii, post pugnam Pharsalicam, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 706.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE.

Ad ceteras meas miserias accessit dolor e Dolabellae valetudine et Tulliae. Omnino de omnibus rebus, nec quid consilii capiam, nec quid faciam, scio. Tu velim tuam et Tulliae valetudinem cures. Vale.

X. ARG. Iubet uxorem de consilio cum Attico loqui. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE SUAE.

Quid fieri placeret, scripsi ad Pomponium serius, quam oportuit. Cum eo si locuta eris, intelliges, quid fieri velim. Apertius scribi, quando ad illum scripseram, necesse non fuit. De ea re et de ceteris rebus quam primum velim nobis litteras mittas. Valetudinem tuam cura diligenter. Vale. Septimo Idus Quintil.

XI. ARG. Tulliam ad se venisse dicit, sibi autem in animo esse filium ad Caesarem mittere. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE SUAE.

Si vales, bene est: ego valeo. Tullia nostra venit ad me pridie Idus Iunii: cuius summa virtute et singulari humanitate graviore etiam sum dolore affectus, nostra factum esse negligentia, ut longe alia in fortuna esset, atque eius pietas ac dignitas postulabat. Nobis erat in animo, Ciceronem ad Caesarem mittere, et cum eo Cn. Sallustium. Si profectus erit, faciam te certiorem. Valetudinem tuam cura diligenter. Vale. XVII. Kalendas Quintil.

XII. ARG. Terentiae salvus in Italiam reversus ad gratulationem respondet. (Caesare dict. 707.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE.

Quod nos in Italiam salvos venisse gaudes, perpetuo gaudeas velim. Sed, perturbati dolore animi magnisque iniuriis, metuo ne id consilii ceperimus, quod non facile explicare possimus. Quare, quantum potes, adiuva. Quid autem possis, mihi in mentem non venit. In viam quod te des hoc tempore, nihil est: et longum est iter, et non tutum; et non video, quid prodesse possis, si veneris. Vale. D. prid. Nonas Novemb. Brundisio.

XIII. ARG. Permittit uxori, ut de nuntio remittendo consilium capiat ex tempore. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE.

Quod scripsi ad te proximis litteris de nuntio remittendo: quae sit istius vis hoc tempore, et quae concitatio multitudinis, ignoro. Si metuendus iratus est, quies tamen ab illo fortasse nascetur. Totum iudicabis, quale sit; et quod in miserrimis rebus minime miserum putabis, id facies. Vale. VI. Idus Quintil.

XIV. ARG. Quum, Caesare adventante, Pompeius fugisset cum senatu ex Urbe, iubet suas deliberare, maneantne in Urbe, necne. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

TULLIUS TERENTIAE ET PATER TULLIOLAE DUABUS ANIMIS SUIS ET CICERO MATRI OPTIMAE SUAVISS. SORORI S. P. D.

1. Si vos valetis, nos valemus. Vestrum iam consilium est, non solum meum, quid sit vobis faciendum. Si ille Romam modeste venturus est: recte in praesentia domi esse potestis: sin homo amens diripiendam Urbem daturus est, vereor, ut Dolabella ipse satis nobis prodesse possit. Etiam illud metuo, ne iam intercludamur, ut, quum velitis exire, non liceat. Reliquum est, quod ipsae optime considerabitis, vestri similes feminae sintne Romae. Si enim non sunt, videndum est, ut honeste vos esse possitis. Quomodo quidem nunc se res habet, modo ut haec nobis loca tenere liceat, bellissime vel mecum, vel in nostris praediis esse poteritis. Etiam illud verendum est, ne brevi tempore fames in Urbe sit. 2. His de rebus velim cum Pomponio, cum Camillo, cum quibus vobis videbitur, consideretis: ad summam, animo forti sitis. Labienus rem meliorem fecit. Adiuvat etiam Piso, quod ab Urbe discedit et sceleris condemnat generum suum. Vos, meae carissimae animae, quam saepissime ad me scribite, et vos quid agatis, et quid istic agatur. Quintus pater et filius et Rufus vobis salutem dicunt. Valete. VIII. Kalend. Quintil. Minturnis.

XV. ARG. Liberos se apud se retenturum, cetera Terentiam ex Sicca audituram scribit. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE SUAE.

Si vales, bene est. Constitueramus, ut ad te antea scripseram, obviam Ciceronem Caesari mittere; sed mutavimus consilium, quia de illius adventu nihil audiebamus. De ceteris rebus, etsi nihil erat novi, tamen, quid velimus et quid hoc tempore putemus opus esse, ex Sicca poteris cognoscere. Tulliam adhuc mecum teneo. Valetudinem tuam cura diligenter. Vale. XII. Kalendas Quintil.

XVI. ARG. De litteris, de Volumnia, de suo dolore. (Brundisii, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 706.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE SUAE.

Si vales, bene est: valeo. Etsi eiusmodi tempora nostra sunt, ut nihil habeam, quod aut a te litterarum exspectem aut ipse ad te scribam: tamen nescio quomodo et ipse vestras litteras exspecto, et scribo ad vos, quum habeo, qui ferat. Volumnia debuit in te officiosior esse, quam fuit, et id ipsum, quod fecit, potuit diligentius facere et cautius. Quamquam alia sunt, quae magis curemus magisque doleamus: quae me ita conficiunt, ut ii voluerunt, qui me de mea sententia detruserunt. Cura, ut valeas. Pridie Nonas Ianuar.

XVII. ARG. Quomodo ipse sit affectus, Terentiam ex Lepta et Trebatio cognoscere iubet.
(Brundisii, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. D. TERENTIAE SUAE.

S. V. B. E. V. Si quid haberem, quod ad te scriberem, facerem id et pluribus verbis et saepius. Nunc quae sint negotia, vides. Ego autem quomodo sim affectus, ex Lepta et Trebatio poteris cognoscere. Tu fac, ut tuam et Tulliae valetudinem cures. Vale.

XVIII. ARG. Permittit suis, quid Caesare ad Urbem adventante faciendum videatur. Cf. ep. 14.
(Brundisii, Marcello, Lentulo coss. 705.)

TULLIUS TERENTIAE SUAE ET PATER SUAVISS. FILIAE TULLIOLAE, CICERO MATRI ET SORORI S. P. D.

1. Considerandum vobis etiam atque etiam, animae meae, diligenter puto, quid faciatis: Romaene sitis, an mecum in aliquo tuto loco. Id non solum meum consilium est, sed etiam vestrum. Mihi veniunt in mentem haec: Romae vos esse tuto posse per Dolabellam, eamque rem posse nobis adiumento esse, si quae vis, aut si quae rapinae fieri coeperint. Sed rursus illud me movet, quod video, omnes bonos abesse Roma, et eos mulieres suas secum habere. Haec autem regio, in qua ego sum, nostrorum est quum oppidorum, tum etiam praediorum: ut et multum esse mecum, et, quum abieritis, commode et in nostris esse possitis. Mihi plane non satis constat adhuc, utrum sit melius. Vos videte, quid aliae faciant isto loco feminae, et ne, quum velitis, exire non liceat: id velim diligenter etiam atque etiam vobiscum et cum amicis consideretis. Domus ut propugnacula et praesidium habeat, Philotimo dicetis. Et velim tabellarios instituatis certos, ut quotidie aliquas a vobis litteras accipiam. Maxime autem date operam, ut valeatis, si nos vultis valere. IX. Kal. Febr. Formiis.

XIX. ARG. Quum alia, tum valetudinem filiae, quam post cladem Pharsalicam secum habebat, sibi impedimento esse scribit, ne propius ad Urbem accedat.
(Brundisii, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 706.)

M. T. C. S. D. TERENTIAE.

In maximis meis doloribus excruciat me valetudo Tulliae nostrae. De qua nihil est, quod ad te plura scribam: tibi enim aeque magnae curae esse certo scio. Quod me propius vultis accedere: video ita esse faciendum. Etiam ante fecissem; sed me multa impediverunt, quae ne nunc quidem expedita sunt. Sed a Pomponio exspecto litteras, quas ad me quam primum perferendas cures velim. Da operam, ut valeas.

XX. ARG. In Tusculano se exspectari et res necessarias parari iubet. (Caesare dictatore 707.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE SUAE.

In Tusculanum nos venturos putamus aut Nonis aut postridie. Ibi ut sint omnia parata. Plures enim fortasse nobiscum erunt, et, ut arbitror, diutius ibi commorabimur. Labrum si in balineo non est; ut sit. Item cetera, quae sunt ad victum et ad valetudinem necessaria. Vale. Kal. Octobr. de Venusino.

XXI. ARG. Terentiam res diligenter administrare et litteras scribere iubet. (Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE SUAE.

Si vales, bene est: valeo. Da operam, ut convalescas. Quod opus erit, ut res tempusque postulat, provideas atque administres: et ad me de omnibus rebus quam saepissime litteras mittas. Vale.

XXII. ARG. Quid faciendum sit, se mox scripturum promittit. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE SUAE.

Si vales, bene est: valeo. Nos quotidie tabellarios nostros exspectamus: qui si venerint, fortasse erimus certiores, quid nobis faciendum sit, faciemusque te statim certiorem. Valetudinem tuam cura diligenter. Vale. Kalendis Septembrib.

XXIII. ARG. Se a Caesare litteras accepisse nuntiat.
(Brundisii, Caesare dictatore 707.)

M. T. C. TERENTIAE SUAE S. P. D.

Si vales, bene est: valeo. Redditae mihi tandem sunt a Caesare litterae satis liberales: et ipse opinione celerius venturus esse dicitur. Cui utrum obviam procedam, an hic eum exspectem, quum constituero, faciam te certiorem. Tabellarios mihi velim quam primum remittas. Valetudinem tuam cura diligenter. Vale. D. pridie Idus Sext.

XXIV. ARG. De Caesaris ex Aegypto et Asia adventu certior fieri cupit. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

M. T. C. S. P. D. TERENTIAE.

Si vales, bene est: valeo. Nos neque de Caesaris adventu, neque de litteris, quas Philotimus habere dicitur, quidquam adhuc certi habemus. Si quid erit certi, faciam te statim certiorem. Valetudinem tuam fac ut cures. Vale. III. Idus Sextiles.

85.

LIBER DECIMUS QUINTUS.

I. ARG. De bello Parthico ad senatum perscribit.
(In Cilicia, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. TULLIUS M. F. CICERO PROCOS. S. P. D. COSS. PRAETT. TRIBB. PL. SENATUI.

1. Si vos V. B. E. E. Q. V. Etsi non dubie mihi nuntiabatur, Parthos transisse Euphraten cum omnibus fere suis copiis; tamen, quod arbitrabar, a M. Bibulo proconsule certiora de his rebus ad vos scribi posse, statuebam mihi non necesse esse publice scribere ea, quae de alterius provincia nuntiarentur. Postea vero quam certissimis auctoribus, legatis, nuntiis, litteris sum certior factus: vel quod tanta res erat, vel quod nondum audieramus Bibulum in Syriam venisse, vel quia administratio huius belli mihi cum Bibulo paene est communis: quae ad me delata essent, scribenda ad vos putavi. 2. Regis Antiochi Commageni legati primi mihi nuntiarunt, Parthorum magnas copias Euphraten transire coepisse. Quo nuntio allato, quum essent nonnulli, qui ei regi minorem fidem habendam putarent, statui exspectandum esse, si quid certius afferretur. A. d. XIII. Kalendas Octobr. quum exercitum in Ciliciam ducerem, in finibus Lycaoniae et Cappadociae mihi litterae redditae sunt a Tarcondimoto, qui fidelissimus socius trans Taurum amicissimusque populi Romani existi-

matur Pacorum, Orodi regis Parthorum, filium, cum permagno equitatu Parthico transisse Euphraten, et castra posuisse Tybae, magnumque tumultum esse in provincia Syria excitatum. Eodem die ab Iamblicho, phylarcho Arabum, quem homines opinantur bene sentire amicumque esse reipublicae nostrae, litterae de eisdem rebus mihi redditae sunt. 3. His rebus allatis, etsi intelligebam socios infirme animatos esse et novarum rerum exspectatione suspensos, sperabam tamen, eos, ad quos iam accesseram, quique nostram mansuetudinem integritatemque perspexerant, amiciores populo Romano esse factos; Ciliciam autem firmiorem fore, si aequitatis nostrae particeps facta esset. Et ob eam caussam, et ut opprimerentur ii, qui ex Cilicum gente in armis essent, et ut hostis is, qui esset in Syria, sciret, exercitum populi Romani non modo non cedere his nuntiis allatis, sed etiam propius accedere, exercitum ad Taurum institui ducere. 4. Sed, si quid apud vos auctoritas mea ponderis habet, in iis praesertim rebus, quas vos audistis, ego paene cerno; magno opere vos et hortor et moneo, ut his provinciis serius vos quidem, quam decuit, sed aliquando tamen consulatis. Nos quemadmodum instructos et quibus praesidiis munitos ad tanti belli opinionem miseritis, non estis ignari: quod ego negotium non stultitia obcaecatus, sed verecundia deterritus, non recusavi. Neque enim umquam ullum periculum tantum putavi, quod subterfugere mallem, quam vestrae auctoritati obtemperare. 5. Hoc autem tempore res sese sic habet, ut, nisi exercitum tantum, quantum ad maximum bellum mittere soletis, mature in has provincias miseritis, summum periculum sit, ne amittendae sint omnes hae provinciae, quibus vectigalia populi Romani continentur. Quamobrem autem in hoc provinciali delectu spem habeatis aliquam, caussa nulla est. Neque multi sunt, et diffugiunt, qui sunt, metu oblato: et, quod genus hoc militum sit, iudicavit vir fortissimus M. Bibulus in Asia; qui, quum vos ei permisissetis delectum habere, noluerit. Nam sociorum auxilia propter acerbitatem atque iniurias imperii nostri aut ita imbecilla sunt, ut non multum nos iuvare possint, aut ita alienata a nobis, ut neque exspectandum ab iis neque committendum iis quidquam esse videatur. 6. Regis Deiotari et voluntatem et copias, quantaecumque sunt, nostras esse duco. Cappadocia est inanis. Reliqui reges tyrannique neque opibus satis firmi, nec voluntate sunt. Mihi in hac paucitate militum animus certe non deerit: spero, ne consilium quidem. Quid casurum sit, incertum est. Utinam saluti nostrae consulere possimus! Dignitati certe consulemus.

II. ARG. Exponit primo, qui, audito Parthorum adventu, et provinciam tuendam, et socios in fide continendos curaverit; deinde de rege Ariobarzane insidiis liberato.

(In itinere ex castris ad Cybistra in Ciliciam, Rufo, Marcello coss 703.)

M. TULLIUS M. F. CICERO PROCOS. S. P. D. COSS. PRAETT. TRIBB. PL. SENAT.

1. S. V. V. B. E. E. Q. V. Quum pridie Kalend. Sext. in provinciam venissem, neque maturius propter itinerum et navigationum difficultatem venire potuissem; maxime convenire officio meo, reique publicae conducere putavi, parare ea, quae ad exercitum, quaeque ad rem militarem pertinerent. Quae quum essent a me, cura magis et diligentia, quam facultate et copia, constituta, nuntiique et litterae de bello a Parthis in provinciam Syriam illato quotidie ferre afferrentur: iter mihi faciendum per Lycaoniam et per Isauros et per Cappadociam arbitratus sum: erat enim magna suspicio, Parthos, si ex Syria egredi atque irrumpere in meam provinciam conarentur, iter eos per Cappadociam, quod ea maxime pateret, esse facturos. 2. Itaque cum exercitu per Cappadociae partem eam, quae cum Cilicia continens est, iter feci, castraque ad Cybistra, quod oppidum est ad montem Taurum, locavi: ut Artuasdes, rex Armenius, quocumque animo esset, sciret, non procul a suis finibus exercitum populi Romani esse, et Deiotarum, fidelissimum regem atque amicissimum reipublicae nostrae, maxime coniunctum haberem, cuius et consilio et opibus adiuvari posset respublica. 3. Quo quum in loco castra haberem equitatumque in Ciliciam misissem, ut et meus adventus, iis civitatibus, quae in ea parte essent, nuntiatus, firmiores animos omnium faceret, et ego mature, quid ageretur in Syria, scire possem, tempus eius tridui, quod in his castris morabar, in magno officio et necessario mihi ponendum putavi. 4. Quum enim vestra auctoritas intercessisset, ut ego regem Ariobarzanem, euseben et philoromaeum tuerer, eiusque regis salutem, incolumitatem regnumque defenderem: regi regnoque praesidio essem: adiunxissetisque, salutem eius regis populo senatuique magnae curae esse, quod nullo umquam de rege decretum esset a nostro ordine: existimavi, me iudicium vestrum ad regem deferre debere eique praesidium meum et fidem et diligentiam polliceri, ut, quum salus ipsius, incolumitas regni mihi commendata esset a vobis, diceret, si quid vellet. 5. Quae quum essem in consilio meo cum rege locutus: initio ille orationis suae vobis maximas, ut debuit, deinde etiam mihi gratias egit, quod ei permagnum et perhonorificum videbatur, S. P. Q. R. tantae curae esse salutem suam: meque tantam diligentiam adhibere, ut et mea fides et commendationis vestrae auctoritas perspici posset. Atque ille primo, quod mihi maximae laetitiae fuit, ita mecum locutus est, ut nullas insidias neque vitae suae neque regno, diceret, se aut intelligere fieri, aut etiam suspicari. Quum ego ei gratulatus essem, idque me gaudere dixissem; cohortatus, ut recordaretur casum illum interitus paterni, et vigilanter se tueretur, atque admonitu senatus consuleret saluti suae: tum a me discessit in oppidum Cybistra. Postero autem die cum Ariarathe, fratre suo, et cum paternis amicis, maioribus natu, ad me in castra venit: perturbatusque et flens, quum idem et frater faceret, et amici, meam fidem, vestram commendationem implorare coepit. Quum admirarer, quid accidisset novi: dixit ad se indicia manifestarum insidiarum esse delata, quae essent ante adventum meum occultata, quod ii, qui ea patefacere possent, propter metum reticuissent: eo autem tempore, spe mei praesidii, complures ea, quae scirent, audacter ad se detulisse; in his amantissimum sui, summa pietate praeditum, fratrem dicere ea, quae is me quoque audiente dicebat, se sollicitatum esse, ut regnare vellet: id vivo fratre suo accidere non potuisse: se tamen ante illud tempus eam rem numquam in medium, propter periculi metum, protulisse. Quae quum esset locutus: monui regem, ut omnem diligentiam ad se conservandum adhiberet; amicosque, patris eius atque avi iudicio probatos, hortatus sum, regis sui vitam, docti casu acerbissimo patris eius, omni cura custodiaque defenderent. 7. Quum rex a me equitatum cohortesque de exercitu meo postula-

ret; etsi intelligebam, vestro senatus consulto non modo posse me id facere, sed etiam debere: tamen, quum respublica postularet, propter quotidianos ex Syria nuntios, ut quam primum exercitum ad Ciliciae fines adducerem: quumque mihi rex, patefactis iam insidiis, non egere exercitu populi Romani, sed posse se suis opibus defendere videretur, illum cohortatus sum, ut in sua vita conservanda primum regnare disceret: a quibus perspexisset sibi insidias paratas, in eos uteretur iure regio: poena afficeret eos, quos necesse esset: reliquos metu liberaret: praesidio exercitus mei ad eorum, qui in culpa essent, timorem potius, quam ad contentionem uteretur: fore autem, ut omnes, quum senatusconsultum nossent, intelligerent, me regi, si opus esset, ex auctoritate vestra praesidio futurum. 8. Ita confirmato illo, ex eo loco castra movi, iter in Ciliciam facere institui: quum hac opinione e Cappadocia discederem, ut consilio vestro, casu incredibili ac paene divino, regem, quem vos honorificentissime appellassetis, nullo postulante, quemque meae fidei commendassetis, et cuius salutem magnae vobis curae esse decrevissetis, meus adventus praesentibus insidiis liberarit. Quod ad vos a me scribi non alienum putavi, ut intelligeretis ex iis, quae paene acciderunt, vos multo ante, ne ea acciderent, providisse: eoque vos studiosius feci certiores, quod in rege Ariobarzane ea mihi signa videor virtutis, ingenii, fidei, benevolentiaeque erga vos perspexisse, ut non sine caussa tantam curam diligentiamque in eius vos salutem videamini contulisse.

III. ARG. Scribit de belli Parthici rumore et, cur non scripserit publice, explicat.

(In castris ad Iconium, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. S. D. M. CATONI.

1. Quum ad me legati, missi ab Antiocho Commageno, venissent in castra ad Iconium a. d. III. Kal. * Septembr., iique mihi nuntiassent, regis Parthorum filium, quocum esset nupta regis Armeniorum soror, ad Euphraten cum maximis Parthorum copiis multarumque praeterea gentium magna manu venisse, Euphratenque iam transire coepisse, dicique Armenium regem in Cappadociam impetum esse facturum: putavi, pro nostra necessitudine, me hoc ad te scribere oportere. 2. Publice propter duas caussas nihil scripsi; quod et ipsum Commagenum legati dicebant ad senatum statim nuntios litterasque misisse, et existimabam, M. Bibulum proconsulem, qui circiter Idus Sextiles ab Epheso in Syriam navibus profectus erat, quod secundos ventos habuisset, iam in provinciam suam pervenisse; cuius litteris omnia certiora perlatum iri ad senatum putabam. Mihi, ut in huiusmodi re tantoque bello, maximae curae est, ut, quae copiis et opibus tenere vix possimus, ea mansuetudine et continentia nostra, sociorum fidelitate teneamus. Tu velim, ut consuesti, nos absentes diligas et defendas.

IV. ARG. Rebus, quas in provincia gesserat, ordine expositis, petit, ut in senatu supplicationes sibi decernendas curet.

(Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. D. M. CATONI.

1. Summa tua auctoritas fecit, meumque perpetuum de tua singulari virtute iudicium, ut magni mea interesse putarem, et res eas, quas gessissem, tibi notas esse, et non ignorari a te, qua aequitate et continentia tuerer socios provinciamque administrarem. His enim a te cognitis, arbitrabar facilius me tibi, quae vellem, probaturum. 2. Quum in provinciam pridie Kal. Sext. venissem, et propter anni tempus ad exercitum mihi confestim esse eundum viderem, biduum Laodiceae fui, deinde Apameae quatriduum, triduum Synnadis, totidem dies Philomelii. Quibus in oppidis quum magni conventus fuissent, multas civitates acerbissimis tributis et gravissimis usuris et falso aere alieno liberavi. Quumque ante adventum meum seditione quadam exercitus esset dissipatus, quinque cohortes sine legato, sine tribuno militum, denique etiam sine centurione ullo apud Philomelium consedissent, reliquus exercitus esset in Lycaonia: M. Anneio legato imperavi, ut eas quinque cohortes ad reliquum exercitum duceret, coactoque in unum locum exercitu, castra in Lycaonia apud Iconium faceret. 3. Quod quum ab illo diligenter esset actum; ego in castra a. d. VII. Kal. Septemb. veni: quum interea superioribus diebus ex senatusconsulto, et evocatorum firmam manum, et equitatum sane idoneum, et populorum liberorum regumque sociorum auxilia voluntaria comparavissem. Interim quum, exercitu lustrato, iter in Ciliciam facere coepissem: III.* Kal. Septemb. legati, a rege Commageno ad me missi, pertumultuose, neque tamen non vere, Parthos in Syriam transisse nuntiaverunt. 4. Quo audito, vehementer sum commotus quum de Syria, tum de mea provincia, de reliqua denique Asia. Itaque exercitum mihi ducendum per Cappadociae regionem eam, quae Ciliciam attingeret, putavi. Nam si me in Ciliciam demisissem, Ciliciam quidem ipsam propter montis Amani naturam facile tenuissem: (duo sunt enim aditus in Ciliciam ex Syria; quorum uterque parvis praesidiis propter angustias intercludi potest, nec est quidquam Cilicia contra Syriam munitius:) sed me Cappadocia movebat, quae patet a Syria regesque habet finitimos, qui, etiamsi sunt amici nobis, tamen aperte Parthis inimici esse non audent. Itaque in Cappadocia extrema non longe a Tauro apud oppidum Cybistra castra feci, ut et Ciliciam tuerer et, Cappadociam tenens, nova finitimorum consilia impedirem. 5. Interea in hoc tanto motu tantaque exspectatione maximi belli rex Deiotarus, cui non sine caussa plurimum semper et meo et tuo et senatus iudicio tributum est, vir quum benevolentia et fide erga populum Romanum singulari, tum praesentia et magnitudine et animi et consilii, legatos ad me misit, se cum omnibus suis copiis in mea castra esse venturum. Cuius ego studio officioque commotus egi ei per litteras gratias: idque ut maturaret, hortatus sum. 6. Quum autem ad Cybistra propter rationem belli quinque dies essem moratus: regem Ariobarzanem, cuius salutem a senatu te auctore commendatam habebam, praesentibus insidiis necopinantem liberavi: neque solum ei saluti fui, sed etiam curavi, ut cum auctoritate regnaret. Metram, et eum, quem tu diligenter mihi commendaras, Athenaeum, importunitate Athenaidis exsilio mulctatos, maxima apud regem auctoritate gratiaque constitui. Quumque magnum bellum in Cappadocia concitaretur, si sacerdos armis se, quod facturus putabatur, defenderet, adolescens et equitatu et peditatu et pecunia paratus actutum * iis, qui novari aliquid volebant: perfeci, ut e regno ille discederet, rexque sine tumultu ac sine armis, omni auctoritate aulae communita, regnum cum dignitate obtineret, 7. Interea cognovi multorum litteris atque nuntiis, magnas Parthorum copias et Arabum ad oppidum An-

tiochiam accessisse, magnumque eorum equitatum, qui in Ciliciam transisset, ab equitum meorum turmis et a cohorte praetoria, quae erat Epiphaniae praesidii caussa, occidione occisum. Quare quum viderem a Cappadocia Parthorum copias aversas non longe a finibus esse Ciliciae, quam potui maximis itineribus ad Amanum exercitum duxi. Quo ut veni, hostem ab Antiochia recessisse, Bibulum Antiochiae esse cognovi: Deiotarumque confestim, iam ad me venientem cum magno et firmo equitatu et peditatu, et cum omnibus suis copiis, certiorem feci, non videri esse caussam, cur abesset a regno, meque ad eum, si quid novi forte accidisset, statim litteras nuntiosque missurum esse. 8. Quumque eo animo venissem, ut utrique provinciae, si ita tempus ferret, subvenirem: tum id, quod iam ante statueram, vehementer interesse utriusque provinciae, pacare Amanum et perpetuum hostem ex eo monte tollere, agere perrexi. Quumque me discedere ab eo monte simulassem, et alias partes Ciliciae petere, abessemque ab Amano iter unius diei, et castra apud Epiphaniam fecissem: a. d. quartum Idus Octobres, quum advesperasceret, expedito exercitu ita noctu iter feci, ut a. d. tertium Idus Octobres, quum lucisceret, in Amanum ascenderem: distributisque cohortibus et auxiliis, quum aliis Q. frater, legatus, mecum simul, aliis C. Pomptinius, legatus, reliquis M. Anneius et L. Tulleius, legati, praeessent: plerosque nec opinantes oppressimus, qui occisi captique sunt, interclusi fuga. Eranam autem, quae fuit non vici instar, sed urbis, quod erat Amani caput, itemque Sepyram et Commorin, acriter et diu repugnantibus, Pomptinio illam partem Amani tenente, ex antelucano tempore usque ad horam diei decimam, magna multitudine hostium occisa, cepimus: castellaque sex capta: complura incendimus. 9. His rebus ita gestis, castra in radicibus Amani habuimus apud Aras Alexandri quatriduum: et in reliquiis Amani delendis agrisque vastandis, quae pars eius montis meae provinciae est, id tempus omne consumpsimus. 10. Confectis his rebus, ad oppidum Eleutherocilicum Pindenissum exercitum adduxi; quod quum esset altissimo et munitissimo loco, ab iisque incoleretur, qui ne regibus quidem umquam paruissent; quum et fugitivos reciperent, et Parthorum adventum acerrime exspectarent: ad existimationem imperii pertinere arbitratus sum, comprimere eorum audaciam; quo facilius etiam ceterorum animi, qui alieni essent ab imperio nostro, frangerentur. Vallo et fossa circumdedi: sex castellis, castrisque maximis sepsi: aggere, vineis, turribus oppugnavi: ususque tormentis multis, multis sagittariis, magno labore meo, sine ulla molestia sumptuve sociorum, septimo quinquagesimo die rem confeci: ut, omnibus partibus urbis disturbatis aut incensis, compulsi in potestatem meam pervenirent. His erant finitimi pari scelere et audacia Tibarani: ab his, Pindenisso capto, obsides accepi: exercitum in hiberna dimisi. Q. fratrem negotio praeposui, ut in vicis aut captis aut male pacatis exercitus collocaretur. 11. Nunc velim tibi sic persuadeas, si de his rebus ad senatum relatum sit, me existimaturum, summam mihi laudem tributam, si tu honorem meum sententia tua comprobaris. Idque, etsi talibus de rebus gravissimos homines et rogare solere et rogari scio, tamen admonendum potius te a me, quam rogandum puto. Tu es enim is, qui me tuis sententiis saepissime ornasti: qui oratione, qui praedicatione, qui summis laudibus in senatu, in contionibus ad caelum extulisti: cuius ego semper tanta esse verborum pondera putavi, ut uno verbo tuo, cum mea laude coniuncto, omnia assequi me arbitrarer. Te denique memini, quum cuidam clarissimo atque optimo viro supplicationem non decerneres, dicere, te decreturum, si referretur ob eas res, quas is consul in urbe gessisset. Tu idem mihi supplicationem decrevisti togato, non ut multis, republica bene gesta, sed, ut nemini, republica conservata. 12. Mitto, quod invidiam, quod pericula, quod omnes meas tempestates et subieris, et multo etiam magis, si per me licuisset, subire paratissimus fueris, quod denique inimicum meum tuum inimicum putaris: cuius etiam interitum, ut facile intelligerem, mihi quantum tribueres, Milonis caussa in senatu defendenda, approbaris. A me autem haec sunt profecta, quae ego in beneficii loco non pono, sed in veri testimonii atque iudicii; ut praestantissimas tuas virtutes non tacitus admirarer, (quis enim in te id non facit?) sed in omnibus orationibus, sententiis dicendis, caussis agendis, omnibus scriptis, Graecis, Latinis, omni denique varietate litterarum mearum, te non modo iis, quos vidissemus, sed iis, de quibus audissemus, omnibus anteferrem. 13. Quaeres fortasse, quid sit, quod ego hoc nescio quid gratulationis et honoris a senatu, tanti aestimem. Agam iam tecum familiariter, ut est et studiis et officiis nostris mutuis et summa amicitia dignum, et necessitudine etiam paterna. Si quisquam fuit umquam remotus et natura, et magis etiam, ut mihi quidem sentire videor, ratione atque doctrina, ab inani laude et sermonibus vulgi, ego profecto is sum. Testis est consulatus meus: in quo, sicut in reliqua vita, fateor, ea me studiose secutum, ex quibus vera gloria nasci posset: ipsam quidem gloriam per se numquam putavi expetendam. Itaque et provinciam ornatam et spem non dubiam triumphi neglexi. Sacerdotium denique, quum (quemadmodum te existimare arbitror) non difficillime consequi possem, non appetivi. Idem post iniuriam acceptam, (quam tu reipublicae calamitatem semper appellas, ego* meam non modo non calamitatem, sed etiam gloriam,) studui quam ornatissima senatus populique Romani de me iudicia intercedere. Itaque et augur postea fieri volui, quod antea neglexeram, et eum honorem, qui a senatu tribui rebus bellicis solet, neglectum a me olim, nunc mihi expetendum puto. 14. Huic meae voluntati, in qua inest aliqua vis desiderii ad sanandum vulnus iniuriae, ut faveas adiutorque sis, quod paullo ante me negaram rogaturum, vehementer te rogo, sed ita, si non ieiunum hoc nescio quid, quod ego gessi, et contemnendum videbitur, sed tale atque tantum, ut multi, nequaquam paribus rebus, honores summos a senatu consecuti sint. Equidem etiam mihi illud animum advertisse videor, (scis enim, quam attente te audire soleam:) te non tam res gestas, quam mores, instituta atque vitam imperatorum spectare solere in habendis aut non habendis honoribus. Quod si in mea caussa considerabis, reperies, me exercitu imbecillo, contra metum maximi belli, firmissimum praesidium habuisse aequitatem et continentiam. His ego subsidiis ea sum consecutus, quae nullis legionibus consequi potuissem, ut ex alienissimis sociis amicissimos, ex infidelissimis firmissimos redderem, animosque novarum rerum exspectatione suspensos ad veteris imperii benevolentiam traducerem. 15. Sed nimis haec multa de me, praesertim ad te, a quo uno omnium sociorum querelae audiuntur; cognosces ex

iis, qui meis institutis se recreatos putant. Quumque omnes uno prope consensu de me apud te ea, quae mihi optatissima sunt, praedicabunt, tum duae maximae clientelae tuae, Cyprus insula et Cappadociae regnum, tecum de me loquentur: puto etiam regem Deiotarum, qui uni tibi est maxime necessarius. Quae si etiam maiora sunt et in omnibus saeculis pauciores viri reperti sunt, qui suas cupiditates, quam qui hostium copias vincerent: est profecto tuum, quum ad res bellicas haec, quae rariora et difficiliora sunt, genera virtutis adiunxeris, ipsas etiam illas res gestas iustiores et maiores putare. 16. Extremum illud est, ut, quasi diffidens rogationi meae, philosophiam ad te allegem, qua nec mihi carior ulla umquam res in vita fuit, nec hominum generi maius a diis munus ullum est datum. Haec igitur, quae mihi tecum communis est, societas studiorum atque artium nostrarum, quibus a pueritia dediti ac devincti, soli propemodum nos philosophiam illam veram et antiquam, quae quibusdam otii esse ac desidiae videtur, in forum atque in rempublicam atque in ipsam aciem paene deduximus, tecum agit de mea laude, cui negari a Catone fas esse non puto. Quamobrem tibi sic persuadeas, velim: si mihi tua sententia tributus honos ex meis litteris fuerit, me sic existimaturum, quum auctoritate tua, tum benevolentia erga me, mihi, quod maxime cupierim, contigisse. Vale.

V. ARG. Gaudet decretam esse supplicationem; quam quod, qui honorificentius sensisset, non ipse quoque decreverit, excusandi sui caussa exponit.

(Romae, Paulo, Marcello coss. 704.)

M. CATO S. P. D. M. T. C. IMP.

1. Quod et respublica me et nostra amicitia hortatur, libenter facio, ut tuam virtutem, innocentiam, diligentiam, cognitam in maximis rebus, domi togati, armati foris, pari industria administrari gaudeam. Itaque, quod pro meo iudicio facere potui, ut innocentia consilioque tuo defensam provinciam, servatum Ariobarzanis cum ipso rege regnum, sociorum revocatam ad studium imperii nostri voluntatem, sententia mea et decreto laudarem, feci. 2. Supplicationem decretam, si tu, qua in re nihil fortuito, sed summa tua ratione et continentia, reipublicae provisum est, diis immortalibus gratulari nos, quam tibi referre acceptum mavis, gaudeo. Quod si triumphi praerogativam putas supplicationem, et idcirco casum potius, quam te laudari mavis: neque supplicationem sequitur semper triumphus, et triumpho multo clarius est, senatum iudicare, potius mansuetudine et innocentia imperatoris provinciam, quam vi militum aut benignitate deorum retentam atque conservatam esse: quod ego mea sententia censebam. 3. Atque haec ego idcirco ad te contra consuetudinem meam pluribus scripsi, ut, quod maxime volo, existimes, me laborare, ut tibi persuadeam, me et voluisse de tua maiestate, quod amplissimum sim arbitratus, et quod tu maluisti, factum esse gaudere. Vale, et nos dilige, et instituto itinere severitatem diligentiamque sociis et reipublicae praesta.

VI. ARG. Magnam se ex Catonis laudatione voluptatem cepisse profitetur, petitque ut, si favere noluerit in adipiscendo triumpho, saltem, si adipiscatur, gaudeat.

(In Asia, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. P. D. M. CATONI.

1. *Laetus sum laudari me,*
inquit Hector, opinor, apud Naevium,
abs te, pater, a laudato viro.

Ea est enim profecto iucunda laus, quae ab iis proficiscitur, qui ipsi in laude vixerunt. Ego vero vel gratulatione litterarum tuarum, vel testimoniis sententiae dictae, nihil est, quod me non assecutum putem. Idque mihi quum amplissimum, tum gratissimum est, te libenter amicitiae dedisse, quod liquido veritati dares. Et, si non modo omnes, verum etiam multi Catones essent in civitate nostra, in qua unum exstitisse mirabile est: quem ego currum, aut quam lauream cum tua laudatione conferrem? Nam ad meum sensum et ad illud sincerum ac subtile iudicium nihil potest esse laudabilius, quam ea tua oratio, quae est ad me perscripta a meis necessariis. 2. Sed caussam meae voluntatis, non enim dicam cupiditatis, exposui tibi superioribus litteris: quae etiamsi parum iusta tibi visa est, hanc tamen habet rationem, non ut nimis concupiscendus honos, sed tamen, si deferatur a senatu, minime aspernandus esse videatur. Spero autem, illum ordinem, pro meis ob rempublicam susceptis laboribus, me non indignum honore, usitato praesertim, existimaturum. Quod si ita erit, tantum ex te peto, quod amicissime scribis, ut, quum tuo iudicio, quod amplissimum esse arbitraris, mihi tribueris, si id, quod maluero, acciderit, gaudeas. Sic enim fecisse te, et sensisse, et [verius] scripsisse video: resque ipsa declarat, tibi illum honorem nostrum supplicationis iucundum fuisse, quod scribendo adfuisti. Haec enim senatus consulta non ignoro ab amicissimis eius, cuius de honore agitur, scribi solere. Ego, ut spero, te propediem videbo; atque utinam republica meliore, quam timeo!

VII. ARG. C. Marcello, patrueli, consuli des., gratulatur suamque dignitatem commendat.

(In castris ad Cybistra, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. PROCOS. S. P. D. C. MARCELLO COS. DES.

Maxima sum laetitia affectus, quum audivi, te consulem factum esse: eumque honorem tibi deos fortunare volo, atque a te pro tua parentisque tui dignitate administrari. Nam quum te semper amavi dilexique, tum mei amantissimum cognovi in omni varietate rerum mearum; tum patris tui pluribus beneficiis, vel defensus tristibus temporibus vel ornatus secundis, et sum totus vester et esse debeo; quum praesertim matris tuae, gravissimae atque optimae feminae, maiora erga salutem dignitatemque meam studia, quam erant a muliere postulanda, perspexerim. Quapropter a te peto in maiorem modum, ut me absentem diligas atque defendas.

VIII. ARG. C. Marcello auguri de filii consulatu gratulatus, petit ut se absentem defendat.

(In castris ad Cybistra, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. PROC. S. P. D. MARCELLO COLLEGAE.

Marcellum tuum consulem factum, teque ea laetitia affectum esse, quam maxime optasti, mirandum in modum gaudeo: idque quum ipsius caussa, tum quod te omnibus secundissimis rebus dignissimum iudico: cuius erga me singularem benevolentiam vel in labore meo vel in honore perspexi: totam denique domum vestram vel salutis vel dignitatis meae studiosissimam cupidissimamque cognovi. Quare gratum mihi feceris, si uxori tuae Iuniae, gravissimae atque optimae feminae, meis verbis eris gratulatus.

A te id, quod suesti, peto, me absentem diligas atque defendas.

IX. ARG. M. Marcello gratulatus de fratris patruelis consulatu, petit, ne provincia sibi prorogetur.

(In castris ad Cybistra, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. PROCOS. S. P. D. M. MARCELLO COS.

1. Te et pietatis in tuos, et animi in rempublicam, et clarissimi atque optimi consulatus, C. Marcello consule facto, fructum cepisse, vehementer gaudeo. Non dubito, quid praesentes sentiant: nos quidem longinqui, et a te ipso missi in ultimas gentes, ad caelum mehercule tollimus verissimis ac iustissimis laudibus. Nam quum te a pueritia tua unice dilexerim, tuque me in omni genere semper amplissimum esse et volueris et iudicaris, tum hoc vel tuo facto, vel populi Romani de te iudicio, multo acrius vehementiusque diligo: maximaque laetitia afficior, quum ab hominibus prudentissimis virisque optimis, omnibus dictis, factis, studiis, institutis, vel me tui similem esse audio vel te mei. 2. Unum vero si addis ad praeclarissimas res consulatus tui, ut aut mihi succedat quam primum aliquis, aut ne quid accedat temporis ad id, quod tu mihi et senatus consulto et lege finisti; omnia me per te consecutum putabo. Cura ut valeas, et me absentem diligas atque defendas. 3. Quae mihi de Parthis nuntiata sunt, quia non putabam a me etiam nunc scribenda esse publice, propterea ne pro familiaritate quidem nostra volui ad te scribere: ne, quum ad consulem scripsissem, publice viderer scripsisse.

X. ARG. C. Marcello cos. existimationem suam in decernenda supplicatione commendat.

(In Cilicia, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. P. D. MARCELLO C. F. COS.

1. Quando id accidit, quod mihi maxime fuit optatum, ut omnium Marcellorum, Marcellinorum etiam, (mirificus enim generis ac nominis vestri fuit erga me semper animus,) quando ergo ita accidit, ut omnium vestrum studio tuus consulatus satisfacere posset, in quem meae res gestae, lausque et honos earum potissimum incideret: peto a te id, quod facillimum factu est, non aspernante, ut confido, senatu, ut quam honorificentissimum senatus consultum, litteris meis recitatis, faciundum cures. 2. Si mihi tecum minus esset, quam est cum tuis omnibus, allegarem ad te illos, a quibus intelligis me praecipue diligi. Patris tui beneficia in me sunt amplissima: neque enim saluti meae neque honori amicior quisquam dici potest. Frater tuus quanti me faciat semperque fecerit, esse hominem, qui ignoret, arbitror neminem. Domus tua denique tota me semper omnibus summis officiis prosecuta est. Neque vero tu in me diligendo cuiquam concessisti tuorum. Quare a te peto in maiorem modum, ut me per te quam ornatissimum velis esse, meamque et in supplicatione decernenda, et in ceteris rebus existimationem satis tibi esse commendatam putes.

XI. ARG. Gratiis pro supplicatione decreta actis, propediem ad Urbem se fore significat.

(In Cilicia, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. P. D. C. MARCELLO COS.

1. Quantae curae tibi meus honos fuerit, et quam idem exstiteris consul in me ornando et amplificando, qui fueras semper cum parentibus tuis et cum tota domo etsi res ipsa loquebatur cognovi tamen ex meorum omnium litteris. Itaque nihil est tantum quod ego non tua caussa debeam, facturusque sim quum studiose tum libenter. 2. Nam magni interest, cui debeas: debere autem nemini malui, quam tibi, cui me quum studia communia, beneficia paterna tuaque iam ante coniunxerant, tum accedit mea quidem sententia maximum vinculum, quod ita rempublicam geris atque gessisti, qua mihi carius nihil est, ut, quantum tibi omnes boni debeant, quo minus tantumdem ego unus debeam, non recusem. Quamobrem tibi velim hi sint exitus, quos mereris et quos fore confido. Ego, si me navigatio non morabitur, quae incurrebat in ipsos Etesias, propediem te, ut spero, videbo.

XII. ARG. Gratulatur Paullo de consulatu, et, ne sibi provincia prorogetur, rogat.

(In castris ad Cybistra, Rufo, Marcello coss. 703.)

M. T. C. IMP. S. P. D. L. PAULLO COS.

1. Etsi mihi numquam fuit dubium, quin te populus Romanus, pro tuis summis in rempublicam meritis et pro amplissima familiae dignitate, summo studio, cunctis suffragiis consulem facturus esset: tamen incredibili laetitia sum affectus, quum id mihi nuntiatum est; eumque honorem tibi deos fortunare volo, a teque ex tua maiorumque tuorum dignitate administrari. 2. Atque utinam praesens illum diem mihi optatissimum videre potuissem, proque tuis amplissimis erga me studiis atque beneficiis tibi operam meam studiumque navare! Quam mihi facultatem quoniam hic nec opinatus et improvisus provinciae casus eripuit, tamen, ut te consulem, rempublicam pro tua dignitate gerentem, videre possim, magno opere a te peto, ut operam des efficiasque, ne quid mihi fiat iniuriae, neve quid temporis ad meum annuum munus accedat. Quod si feceris, magnus ad tua pristina erga me studia cumulus accedet.

XIII. ARG. Paullum rogat, ut supplicationes sibi decernat, et suam existimationem in ceteris commendat.

(In Cilicia, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. P. D. L. PAULLO COS.

1. Maxime mihi fuit optatum Romae esse tecum multas ob caussas, sed praecipue, ut et in petendo, et in gerendo consulatu meum tibi debitum studium perspicere posses. Ac petitionis quidem tuae ratio mihi semper fuit explorata: sed tamen navare operam volebam. In consulatu vero cupio equidem te minus habere negotii: sed moleste fero, me consulem studium tuum adolescentis perspexisse, te meum, quum id aetatis sim, perspicere non posse. 2. Sed ita, fato nescio quo, contigisse arbitror, ut tibi ad me ornandum semper detur facultas, mihi ad remunerandum nihil suppetat praeter voluntatem. Ornasti consulatum, ornasti reditum meum. Incidit meum tempus rerum gerendarum in ipsum consulatum tuum. Itaque quum et tua summa amplitudo et dignitas, et meus magnus honos magnaque existimatio postulare videatur, ut a te plurimis verbis contendam ac petam, ut quam honorificentissimum senatus consultum de meis rebus gestis faciendum cures, non audeo vehementer a te contendere, ne aut ipse tuae perpetuae consuetudinis erga me oblitus esse videar, aut te oblitum putem. 3. Quare, ut te velle arbitror, ita faciam, atque ab eo, quem omnes gentes sciunt de me optime meritum, breviter petam. Si alii consules essent, ad te potissimum, Paulle, mitterem, ut eos mihi quam

amicissimos redderes. Nunc, quum tua summa potestas summaque auctoritas, notaque omnibus nostra necessitudo sit, vehementer te rogo, ut et quam honorificentissime cures decernendum de meis rebus gestis, et quam celerrime. Dignas res esse honore et gratulatione, cognosces ex iis litteris, quas ad te et collegam et senatum publice misi: omniumque mearum reliquarum rerum maximeque existimationis meae procurationem susceptam velim habeas. In primisque tibi curae sit, quod abs te superioribus quoque litteris petivi, ne mihi tempus prorogetur. Cupio te consulem videre omniaque, quae spero, quum absens, tum etiam praesens te consule assequi. Vale.

XIV. ARG. Cassio Fadium commendanti se satisfacturum pollicetur; sibi non contigisse dolet, ut eum e provincia redeuntem videret; rogat, operam det, ne sibi tempus prorogetur.

(In Cilicia, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. IMP. S. P. D. C. CASSIO PROQUAEST.

1. M. Fadium quod mihi amicum tua commendatione das, nullum in eo facio quaestum. Multi enim anni sunt, quum ille in aere meo est, et a me diligitur propter summam humanitatem et observantiam. Sed tamen, quod ab eo te egregie diligi sensi, multo amicior ei sum factus. Itaque quamquam profecerunt litterae tuae: tamen aliquanto plus commendationis apud me habuit animus ipsius erga te mihi perspectus et cognitus. 2. Sed de Fadio faciemus studiose quae rogas: tu multis de caussis vellem me convenire potuisses: primum, ut te, quem iamdiu plurimi facio, tanto intervallo viderem: deinde, ut tibi, quod feci per litteras, possem praesens gratulari: tum, ut, quibus de rebus vellemus, tu tuis, ego meis inter nos communicaremus; postremo, ut amicitia nostra, quae summis officiis ab utroque culta est, sed longis intervallis temporum interruptam consuetudinem habuit, confirmaretur vehementius. 3. Id quoniam non accidit, utemur bono litterarum, et eadem fere absentes, quae, si coram essemus, consequemur. Unus scilicet ille fructus, qui in te videndo est, percipi litteris non potest. Alter gratulationis, est is quidem exilior, quam si tibi teipsum intuens gratularer; sed tamen et feci ante, et facio nunc, tibique quum pro rerum magnitudine, quas gessisti, tum pro opportunitate temporis gratulor, quod te de provincia decedentem summa laus et summa gratia provinciae prosecuta est. 4. Tertium est, ut id, quod de nostris rebus coram communicassemus inter nos, conficiamus idem litteris. Ego ceterarum rerum caussa tibi Romam properandum magno opere censeo. Nam et ea, quae reliqui, tranquilla de te erant, et hac tua recenti victoria tanta clarum adventum tuum fore intelligo. Sed si quae sunt onera tuorum, si tanta sunt, ut ea sustinere possis, propera: nihil tibi erit lautius, nihil gloriosius: sin maiora, considera, ne in alienissimum tempus cadat adventus tuus. Huius rei totum consilium tuum est. Tu enim scis, quid sustinere possis. Si potes, laudabile atque populare est. Sin plane non potes, absens hominum sermones facilius sustinebis. 5. De me autem idem tecum his ago litteris, quod superioribus egi, ut omnes tuos nervos in eo contendas, ne quid mihi ad hanc provinciam, quam et senatus et populus annuam esse voluit, temporis prorogetur. Hoc a te ita contendo, ut in eo fortunas meas positas putem. Habes Paullum nostrum nostri cupidissimum: est Curio: est Furnius. Sic velim enitare, quasi in eo sint mihi omnia. 6. Extremum illud est de iis, quae proposueram, confirmatio nostrae amicitiae: de qua pluribus verbis nihil opus est. Tu puer me appetisti: ego autem semper ornamento te mihi fore duxi. Fuisti etiam praesidio tristissimis meis temporibus. Accessit post tuum discessum familiaritas mihi cum Bruto tuo maxima. Itaque in vestro ingenio et industria mihi plurimum et suavitatis et dignitatis constitutum puto. Id tu ut tuo studio confirmes, te vehementer rogo, litterasque ad me et continuo mittas, et, quum Romam veneris, quam saepissime.

XV. ARG. Consilium suum a bello discedendi demonstrat et, quid Cassio agendum videatur, interrogat.

(Caesare dictatore 707.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Etsi uterque nostrum, spe pacis et odio civilis sanguinis, abesse a belli necessarii pertinacia voluit: tamen, quando eius consilii princeps ego fuisse videor, plus fortasse tibi praestare ipse debeo, quam a te exspectare. Etsi, ut saepe soleo mecum recordari, sermo familiaris meus tecum, et item mecum tuus, adduxit utrumque nostrum ad id consilium, ut uno praelio putaremus, si non totam caussam, at certe nostrum iudicium definiri convenire. Neque quisquam hanc nostram sententiam vere umquam reprehendit, praeter eos, qui arbitrantur melius esse, deleri omnino rempublicam, quam imminutam et debilitatam manere. Ego autem ex interitu eius nullam spem scilicet mihi proponebam: ex reliquiis magnam. 2. Sed ea sunt consecuta, ut magis mirum sit, accidere illa potuisse, quam nos non vidisse ea futura, nec, homines quum essemus, divinare potuisse. Equidem fateor, meam coniecturam hanc fuisse, ut, illo quasi quodam fatali praelio facto, et victores communi saluti consuli vellent, et victi suae: utrumque autem positum esse arbitrabar in celeritate victoris. Quae si fuisset, eamdem clementiam experta esset Africa, quam cognovit Asia, quam etiam Achaia, te, ut opinor, ipso allegato ac deprecatore. Amissis autem temporibus, quae plurimum valent, praesertim in bellis civilibus, interpositus annus alios induxit, ut victoriam sperarent, alios, ut ipsum vinci contemnerent. Atque horum malorum omnium culpam fortuna sustinet. Quis enim aut Alexandrini belli tantam moram huic bello adiunctum iri, aut nescio quem istum Pharnacem Asiae terrorem illaturum putaret? 3. Nos tamen, in consilio pari, casu dissimili usi sumus. Tu enim eam partem petisti, ut et consiliis interesses, et, quod maxime curam levat, futura animo prospicere posses. Ego, qui festinavi, ut Caesarem in Italia viderem, (sic enim arbitrabamur,) eumque, multis honestissimis viris conservatis, redeuntem, ad pacem currentem, ut aiunt, incitarem: ab illo longissime et absum et abfui. Versor autem in gemitu Italiae, et in Urbis miserrimis querelis: quibus aliquid opis fortasse ego pro mea, tu pro tua, pro sua quisque parte ferre potuisset, si auctor adfuisset. 4. Quare velim pro tua perpetua erga me benevolentia scribas ad me, quid videas, quid sentias, quid exspectandum, quid agendum nobis existimes. Magni erunt mihi tuae litterae; atque utinam primis illis, quas Luceria miseras, paruissem! sine ulla enim molestia dignitatem meam retinuissem. Vale.

XVI. ARG. Ridet opiniones Epicureorum et Cassium, eorum philosophiae studiosum. (Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Puto te iam suppudere, quum haec tertia iam epistola ante te oppresserit, quam tu syllabam aut litteram. Sed non urgeo. Longiores enim exspectabo, vel potius exigam. Ego, si semper haberem, cui darem, vel ternas in hora darem. Fit enim nescio qui, ut quasi coram adesse videare, quum scribo aliquid ad te: neque id *κατ' εἰδώλων φαντασίας*, ut dicunt tui amici novi, qui putant etiam *διανοητικὰς φαντασίας* spectris Catianis excitari. Nam, ne te fugiat, Catius Insuber, Epicureus, qui nuper est mortuus, quae ille Gargettius, etiam ante Democritus, *εἴδωλα*, hic spectra nominat. 2. His autem spectris etiamsi oculi possint feriri, quod vel ipsa occurrunt: animus qui possit, ego non video. Doceas tu me oportebit, quum salvus veneris, in meane potestate sit spectrum tuum, ut, simulac mihi collibitum sit de te cogitare, illud occurrat: neque solum de te, qui mihi haeres in medullis; sed, si insulam Britanniam coepero cogitare, eius *εἴδωλον* mihi advolet ad pectus. 3. Sed haec posterius. Tento enim te, quo animo accipias. Si enim stomachabere et moleste feres, plura dicemus; postulabimusque, ex qua *αἱρέσει vi hominibus armatis* deiectus sis, in eam restituare. In hoc interdicto non solet addi, *in hoc anno.* Quare si iam biennium aut triennium est, quum virtuti nuntium remisisti, delinitus illecebris voluptatis: in integro res nobis erit. Quamquam quicum loquor? cum uno fortissimo viro: qui, posteaquam forum attigisti, nihil fecisti, nisi plenissimum amplissimae dignitatis. In ista ipsa *αἱρέσει*, metuo, ne plus nervorum sit, quam ego putarim, si modo eam tu probas. Quid tibi in mentem venit? inquies. Quia nihil habebam aliud, quod scriberem. De republica enim nihil scribere possum: neque enim, quod sentio, libet scribere.

XVII. ARG. Queritur de tabellariis: narrat de P. Sullae morte, de bello Hispaniensi, de Pansae profectione in provinciam; Cassii consilium probat Brundisinae mansionis; litteras mutuas poscit. (Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Praeposteros habes tabellarios; etsi me quidem non offendunt: sed tamen, quum a me discedunt, flagitant litteras; quum ad me veniunt, nullas afferunt. Atque id ipsum facerent commodius, si mihi aliquid spatii ad scribendum darent: sed petasati veniunt: comites ad portam exspectare dicunt. Ergo ignosces: alteras habebis has breves: sed exspecta *πάντα περὶ πάντων*. Etsi quid ego me tibi purgo, quum tui ad me inanes veniant, ad te cum epistolis revertantur? 2. Nos hic (tamen ad te scribam aliquid) [D.] Sullam patrem mortuum habebamus. Alii a latronibus, alii cruditate dicebant. Populus non curabat. Combustum enim esse constabat. Hoc tu pro sapientia tua feres aequo animo. Quamquam *πρόςωπον πόλεως* amisimus. Caesarem putabant moleste laturum, verentem, ne hasta refrixisset. Mindius Marcellus et Attius pigmentarius valde gaudebant se adversarium perdidisse. 3. De Hispania novi nihil: sed exspectatio valde magna: rumores tristiores, sed *ἀδέσποτοι*. Pansa noster paludatus a. d. III. Kalend. Ian. profectus est, ut quivis intelligere posset id, quod tu nuper dubitare coepisti, *τὸ καλὸν δι' αὑτὸ αἱρετὸν* esse. Nam quod multos miseriis levavit, et quod se in his malis hominem praebuit, mirabilis eum virorum bonorum benevolentia prosecuta est. 4. Tu quod adhuc Brundisii moratus es, valde probo et gaudeo: et mehercule puto te sapienter facturum, si *ἀκενοσπούδος* fueris. Nobis quidem, qui te amamus, erit gratum. Et amabo te, quum dabis posthac aliquid domum litterarum, mei memineris. Ego numquam quemquam ad te, quum sciam, sine meis litteris ire patiar.

XVIII. ARG. Tristitiam temporum accusat, nihil ex Hispania adferri significat. (Romae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

M. T. C. S. P. D. C. CASSIO.

1. Longior epistola fuisset, nisi eo ipso tempore petita esset a me, quum iam iretur ad te: longior etiam, si *φλύαρον* aliquem habuisset: nam [illegible] sine periculo vix possumus. Ridere igitur, inquis, possumus. Non mehercule facillime. Verumtamen aliam aberrationem a molestiis nullam habemus. Ubi igitur, inquies, philosophia? Tua quidem in culina, mea in palaestra est: pudet enim servire. Itaque facio me alias res agere, ne convicium Platonis audiam. 2. De Hispania nihil adhuc certi, nihil omnino novi. Te abesse, mea caussa moleste fero, tua gaudeo. Sed flagitat tabellarius. Valebis igitur, meque, ut a puero fecisti, amabis.

XIX. ARG. Respondet duabus Ciceronis epistolis huius libri 17 et 18. Epicureos laudat a virtutis studio. Caesari favet ob clementiam. (Brundisii, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

C. CASSIUS S. P. D. M. T. C.

1. S. V. B. Non mehercule in hac mea peregrinatione quidquam libentius facio, quam scribo ad te: videor enim cum praesente loqui et iocari. Nec tamen hoc usu venit propter spectra Catiana: pro quo tibi proxima epistola tot rusticos Stoicos regeram, ut Catium Athenis natum esse dicas. 2. Pansam nostrum secunda voluntate hominum paludatum ex Urbe exisse, quum ipsius caussa gaudeo, tum mehercule etiam omnium nostrorum. Spero enim, homines intellecturos, quanto sit omnibus odio crudelitas, et quanto sit amori probitas et clementia: atque ea, quae maxime mali petant et concupiscant, ad bonos pervenire. Difficile est enim persuadere hominibus, *τὸ καλὸν δι' αὑτὸ αἱρετὸν* esse: *ἡδονὴν* vero et *ἀταραξίαν* virtute, iustitia, *τῷ καλῷ* parari, et verum et probabile est. Ipse enim Epicurus, a quo omnes Catii et Amafinii, mali verborum interpretes, proficiscuntur, dicit: *οὐκ ἔστιν ἡδέως ἄνευ τοῦ καλῶς καὶ δικαίως ζῆν.* 3. Itaque et Pansa, qui *ἡδονὴν* sequitur, virtutem retinet: et ii, qui a vobis *φιλήδονοι* vocantur, sunt *φιλόκαλοι καὶ φιλοδίκαιοι*, omnesque virtutes et colunt et retinent. Itaque Sulla, cuius iudicium probare debemus, quum dissentire philosophos videret, non quaesiit, quid bonum esset; sed omnia bona coëmit: cuius ego mortem forti mehercules animo tuli. Nec tamen Caesar diutius nos eum desiderare patietur. Nam habet damnatos, quos pro illo nobis restituat, nec ipse sectorem desiderabit, quum filium viderit. 4. Nunc, ut ad rempublicam redeam, quid in Hispaniis geratur, rescribe. Peream, nisi sollicitus sum, ac malo veterem et clementem dominum habere, quam novum et crudelem experiri. Scis, Cnaeus quam sit fatuus: scis, quomodo crudelitatem virtutem putet: scis, quam se semper a nobis derisum putet. Vereor, ne nos rustice gladio velit *ἀντιμυκτηρίσαι.* Quid fiat, si me diligis, rescribe. Hui, quam velim scire, utrum ista sollicito animo an soluto legas! sciam enim eodem tempore, quid me facere oporteat. Ne longior sim, vale: me, ut facis, ama. Si Caesar vicit, celeriter me exspecta.

XX. ARG. Trebonio *Oratoris* sui exemplum mittit; crebriores litteras postulat. (Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. T. C. S. P. D. TREBONIO.

1. Oratorem meum (sic enim inscripsi) Sabino tuo commendavi. Natio me hominis impulit, ut ei recte putarem: nisi forte, candidatorum licentia hic quoque usus, hoc subito cognomen arripuit: etsi modestus eius vultus sermoque constans habere quiddam a Curibus videbatur. Sed de Sabino satis. 2. Tu, mi Treboni, quando ad amorem meum aliquantum olim discedens addidisti; quo tolerabilius feramus igniculum desiderii tui, crebris nos litteris appellato: atque ita, si idem fiet a nobis. Quamquam duae caussae sunt, cur tu frequentior in isto officio esse debeas, quam nos; primum, quod olim solebant, qui Romae erant, ad provinciales amicos de republica scribere: nunc tu nobis scribas oportet. Res enim publica istic est: deinde, quod nos aliis officiis tibi absenti satisfacere possumus, tu nobis, nisi litteris, non video, qua re alia satisfacere possis. 3. Sed cetera scribes ad nos postea. Nunc haec primo cupio cognoscere: iter tuum cuiusmodi sit: ubi Brutum nostrum videris: quamdiu simul fueris: deinde, quum processeris longius, de bellicis rebus, de toto negotio; ut existimare possimus, quo statu simus. Ego tantum me scire putabo, quantum ex tuis litteris habebo cognitum. Cura ut valeas, meque ames amore illo tuo singulari.

XXI. ARG. Rogat, ut sui absentis desiderium epistolis crebris et longis leniat: de Calvo oratore iam mortuo quid sentiat, exponit. (Romae, Caesare dictatore 707.)

M. T. C. S. P. D. C. TREBONIO.

1. Et epistolam tuam legi libenter, et librum libentissime; sed tamen in ea voluptate hunc accepi dolorem, quod, quum incendisses cupiditatem meam consuetudinis nostrae augendae, (nam ad amorem quidem nihil poterat accedere,) tum discedis a nobis meque tanto desiderio afficis, ut unam mihi consolationem relinquas, fore ut utriusque nostrum absentis desiderium crebris et longis epistolis leniatur. Quod ego non modo de me tibi spondere possum, sed de te etiam mihi. Nullam enim apud me reliquisti dubitationem, quantum me amares. 2. Nam, ut illa omittam, quae civitate teste fecisti, quum mecum inimicitias communicasti, quum me concionibus tuis defendisti, quum quaestor in mea atque in publica caussa consulum partes suscepisti, quum tribuno plebis quaestor non paruisti, cui tuus praesertim collega pareret: ut haec recentia, quae meminero semper, obliviscar; quae tua sollicitudo de me in armis, quae laetitia in reditu, quae cura, qui dolor, quum ad te curae et dolores mei perferrentur! Brundisium denique te ad me venturum fuisse, nisi subito in Hispaniam missus esses; ut haec igitur omittam, quae mihi tanti aestimanda sunt, quanti vitam aestimo et salutem meam: liber iste, quem mihi misisti, quantam habet declarationem amoris tui! primum, quod tibi facetum videtur, quidquid ego dixi: quod aliis fortasse non item: deinde, quod illa, sive faceta sunt sive secus, fiunt, narrante te, venustissima. Quin etiam ante, quam ad me veniatur, risus omnis paene consumitur. 3. Quod si in iis scribendis nihil aliud, nisi, quod necesse fuit, de uno me tamdiu cogitavisses: ferreus essem, si te non amarem. Quum vero ea, quae scriptura persecutus es, sine summo amore cogitare non potueris: non possum existimare, plus quemquam a se ipso, quam me a te amari. Cui quidem ego amori utinam ceteris rebus possem! amore certe respondebo: quo tamen ipso tibi confido futurum satis. 4. Nunc ad epistolam venio, cui copiose et suaviter scriptae nihil est quod multa respondeam. Primum enim ego illas Calvo litteras misi, non plus, quam has, quas nunc legis, existimans exituras. Aliter enim scribimus, quod eos solos, quibus mittimus, aliter, quod multos lecturos putamus. Deinde ingenium eius melioribus extuli laudibus, quam tu id vere potuisse fieri putas. Primum, quod ita iudicabam, acute movebatur: genus quoddam sequebatur; in quo iudicio lapsus, quo valebat, tamen assequebatur, quod probaret. Multae erant et reconditae litterae: vis non erat. Ad eam igitur adhortabar. In excitando autem et in acuendo plurimum valet, si laudes eum, quem cohortere. Habes de Calvo iudicium et consilium meum: consilium, quod hortandi caussa laudavi; iudicium, quod de ingenio eius valde existimavi bene. 5. Reliquum est, ut tuam profectionem amore prosequar, reditum spe exspectem, absentem memoria colam, omne desiderium litteris mittendis accipiendisque leniam. Tu velim tua in me studia et officia multum tecum recordere: quae quum tibi liceat, mihi nefas sit oblivisci, non modo virum bonum me existimabis, verum etiam te a me amari plurimum iudicabis. Vale.

86.

LIBER DECIMUS SEXTUS.

I. ARG. Tironi, quem, quum ex provincia domum rediret, Patris aegrotum reliquerat, magno se eius desiderio teneri significat. (Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. ET CICERO MEUS ET FR. ET FRATRIS FIL. S. P. D. TIRONI.

1. Paullo facilius putavi posse me ferre desiderium tui: sed plane non fero: et quamquam magni ad honorem nostrum interest, quam primum ad Urbem me venire, tamen peccasse mihi videor, qui a te discesserim: sed quia tua voluntas ea videbatur esse, ut prorsus, nisi confirmato corpore, nolles navigare, approbavi tuum consilium, neque nunc muto, si tu in eadem es sententia. Sin autem postea, quam cibum cepisti, videris tibi posse me consequi, tuum consilium est. Marionem ad te eo misi, ut aut tecum ad me quam primum veniret, aut, si tu morarere, statim ad me rediret. 2. Tu autem hoc tibi persuade, si commodo valetudinis tuae fieri possit, nihil me malle, quam te esse mecum: si autem intelliges opus esse te Patris convalescendi caussa paullum commorari, nihil me malle, quam te valere. Si statim navigas, nos Leucade consequere: sin te confirmare vis, et comites et tempestates et navem idoneam ut habeas, diligenter videbis. Unum illud, mi Tiro, videto, si me amas, ne te Marionis adventus et hae litterae moveant. Quod valetudini tuae maxime conducet, si feceris; maxime obtemperaris voluntati meae. Haec pro tuo ingenio considera. Nos ita te desideramus, ut amemus: amor, ut valentem videamus, hortatur: desiderium, ut quam primum. Illud igitur potius. Cura ergo potissimum,

ut valeas: de tuis innumerabilibus in me officiis erit hoc gratissimum. III. Nonas Novembres.

II. ARG. Valetudinem ut curet, rogat.
(Paullo, Marcello coss. 704.)

TULLIUS S. P. D. TIRONI SUO.

Non queo ad te nec lubet scribere, quo animo sim affectus: tantum scribo, et tibi et mihi maximae voluptati fore, si te firmum quam primum videro. Tertio die abs te ad Alyziam accesseramus. Is locus est citra Leucadem stadia cxx. Leucade aut te ipsum, aut tuas litteras a Marione putabam me accepturum. Quantum me diligis, tantum fac ut valeas, vel quantum te a me scis diligi. Nonis Novembr. Alyzia.

III. ARG. Rogat, ut omni cura valetudini serviat.
(Leucade, Paullo, Marcello coss. 704.)

TULLIUS ET CICERO ET Q. PATER ET Q. FILIUS TIRONI SUO S. D.

1. Nos apud Alyziam, ex quo loco tibi litteras ante dederamus, unum diem commorati sumus, quod Quintus nos consecutus non erat. Is dies fuit Nonae Novembr. Inde ante lucem proficiscentes, ante diem VIII. Idus Novembr. has litteras dedimus. Tu, si nos omnes amas et praecipue me, magistrum tuum, confirma te. 2. Ego valde suspenso animo exspecto, primum te scilicet, deinde Marionem cum tuis litteris. Omnes cupimus, ego in primis, quam primum te videre, sed, mi Tiro, valentem. Quare nihil properaris: satis quotidie videro, si valebis. Utilitatibus tuis possum carere: te valere, tua caussa primum volo, tum mea, mi Tiro. Vale.

IV. ARG. Tironem hortatur ad curandam valetudinem.
(Leucade, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. ET Q. FR. ET Q. FIL. TIRONI S.

1. Varie sum affectus tuis litteris: valde priore pagina perturbatus, paullum altera recreatus. Quare nunc quidem non dubito, quin, quoad plane valeas, te neque navigationi neque viae committas. Satis te mature videro, si plane confirmatum videro. De medico et tu bene existimari scribis, et ego sic audio. Sed plane curationes eius non probo. Ius enim dandum tibi non fuit, quum *κακοστόμαχος* esses: sed tamen et ad illum scripsi accurate, et ad Lysonem. 2. Ad Curium vero, suavissimum hominem et summi officii summaeque humanitatis, multa scripsi; in his etiam, ut, si tibi videretur, te ad se transferret. Lyso enim noster, vereor, ne negligentior sit: primum, quia omnes Graeci; deinde, quod, quum a me litteras accepisset, mihi nullas remisit. Sed eum tu laudas. Tu igitur, quid faciendum sit, iudicabis. Illud, mi Tiro, te rogo, sumptu ne parcas ulla in re, quod ad valetudinem opus sit. Scripsi ad Curium, quod dixisses, daret. Medico [ipsi] puto aliquid dandum esse, quo sit studiosior. 3. Innumerabilia tua sunt in me officia, domestica, forensia, urbana, provincialia: in re privata, in publica, in studiis, in litteris nostris. Omnia viceris, si, ut spero, te validum videro. Ego puto, te bellissime, si recte erit, cum quaestore Mescinio decursurum. Non inhumanus est teque, ut mihi visus est, diligit. Et quum valetudini tuae diligentissime consulueris, tum, mi Tiro, consulito navigationi. Nulla in re iam te festinare volo. Nihil laboro, nisi ut salvus sis. 4. Sic habeto, mi Tiro, neminem esse, qui me amet, quin idem te amet: et quum tua et mea maxime interest te valere, tum multis est curae. Adhuc, dum mihi nullo loco deesse vis, numquam te confirmare potuisti. Nunc te nihil impedit. Omnia depone, corpori servi. Quantam diligentiam in valetudinem tuam contuleris, tanti me fieri a te iudicabo. Vale, mi Tiro, vale. vale. et salve, Lepta tibi salutem dicit et omnes. Vale. VII. Idus Novembr. Leucade.

V. ARG. Rogat, ut Tiro valetudinem curet et saepe litteras mittat. (Paullo, Marcello coss. 704.)

TULLIUS ET CICERO ET QQ. S. P. D. TIRONI HUMANISS. ET OPT.

1. Vide, quanta sit in te suavitas. Duas horas Thyrei fuimus. Xenomenes hospes tam te diligit, quam si vixerit tecum. Is omnia pollicitus est, quae tibi essent opus. Facturum puto. Mihi placebat, si firmior esses, ut te Leucadem deportaret, ut ibi te plane confirmares. Videbis, quid Curio, quid Lysoni, quid medico placeat. Volebam ad te Marionem remittere: quem, quum meliuscule tibi esset, ad me mitteres: sed cogitavi, unas litteras Marionem afferre posse, me autem crebras exspectare. 2. Poteris igitur, et facies, si me diligis, ut quotidie sit Acastus in portu. Multi erunt, quibus recte litteras dare possis, qui ad me libenter perferant. Equidem Patras euntem neminem praetermittam. Ego omnem spem tui diligenter curandi in Curio habeo. Nihil potest illo fieri humanius, nihil nostri amantius. Ei te totum trade. Malo te paullo post valentem, quam statim imbecillum videre. Cura igitur nihil aliud, nisi ut tu valeas: cetera ego curabo. Etiam atque etiam vale. Leucade proficiscens, VII. Idus Novembr.

VI. ARG. Rogat, ut operam det restituendae valetudini et, quo successu utatur, saepe scribat. Paullo, Marcello coss. 704

M. TULLIUS CIC. PATER ET FIL. ET Q. Q. S. D. TIRONI.

1. Tertiam ad te hanc epistolam scripsi eodem die, magis instituti mei tenendi caussa, quia nactus eram, cui darem, quam, quo haberem, quod scriberem. Igitur illa: quantum me diligis, tantum adhibe in te diligentiae. Ad tua innumerabilia in me officia adde hoc, quod mihi erit gratissimum omnium. Quum valetudinis rationem, ut spero, habueris, habeto etiam navigationis. 2. In Italiam euntibus omnibus ad me litteras dabis, ut ego euntem Patras neminem praetermitto. Cura, cura te, mi Tiro; quando non contigit, ut simul navigares, nihil est, quod festines: nec quidquam cures, nisi ut valeas. Etiam atque etiam vale. VII. Idus Novembr. Actio, vesperi.

VII. ARG. Adversis ventis se teneri scribit: hortaturque, ut valetudinem curet, nec nisi confirmatus naviget.
(Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. C. S. P. D. TIRONI.

Septimum iam diem Corcyrae tenebamur: Quintus autem pater et filius Buthroti. Solliciti eramus de tua valetudine mirum in modum: nec mirabamur, nihil a te litterarum. Iis enim ventis istinc navigatur, qui si essent, nos Corcyrae non sederemus. Cura igitur te et confirma et, quum commode et per valetudinem et per anni tempus navigare poteris, ad nos, amantissimos tui, veni. Nemo nos amat, qui te non diligat: carus omnibus exspectatusque venies. Cura, ut valeas etiam atque etiam, Tiro noster. Vale. XV. Kalend. Decembr. * Corcyra.

VIII. **ARG.** Monet, ne Tiro nisi confirmatus naviget.
(Marcello, Lentulo coss. 705.)

Q. C. TIRONI S.

1. Magnae nobis est sollicitudini valetudo tua. Nam, tametsi qui veniunt, *ἀκίνδυνα μὲν, χρονιώτερα δέ* nuntiant, tamen in magna consolatione ingens inest sollicitudo, si diutius a nobis abfuturus est is, cuius usum et suavitatem desiderando sentimus. Attamen quamquam videre te tota cogitatione cupio, tamen te penitus rogo, ne te tam longae navigationi et viae per hiemem, nisi bene firmum, committas: neve naviges, nisi explorate. 2. Vix in ipsis tectis et oppidis frigus infirma valetudine vitatur: nedum in mari et via sit facile abesse ab iniuria temporis.

Ψῦχος δὲ λεπτῷ χρωτὶ πολεμιώτατον,

inquit Euripides. Cui tu quantum credas, nescio. Ego certe singulos eius versus singula testimonia puto. Effice, si me diligis, ut valeas, et ut ad nos firmus ac valens quam primum venias. Ama nos, et vale. Q. F. tibi salutem dicit.

IX. **ARG.** Descriptio navigationis et ad curandam valetudinem cohortatio. (Brundisii, Paullo, Marcello coss. 704.)

M. T. ET C. ET Q. S. P. D. TIRONI.

1. Nos a te, ut scis, discessimus a. d. IV. Non. Novembr.; Leucadem venimus a. d. VIII. Idus Novembr.; a. d. VII. Actium: ibi propter tempestatem a. d. VI. Idus morati sumus. Inde a. d. quintum Idus Corcyram bellissime navigavimus. Corcyrae fuimus usque a. d. XVI. Kalend. Decembr., tempestatibus retenti. A. d. XV. Kalend. Decembr. in portum Corcyraeorum ad Cassiopen stadia CXX processimus. Ibi retenti ventis sumus usque a. d. IX. Kalendas. Interea, qui cupide profecti sunt, multi naufragia fecerunt. 2. Nos eo die caenati solvimus. Inde austro lenissimo, caelo sereno, nocte illa et die postero in Italiam ad Hydruntem ludibundi pervenimus, eodemque vento postridie (id erat a. d. VII. Kalend. Decembr.) hora quarta Brundisium venimus: eodemque tempore simul nobiscum in oppidum introiit Terentia: quae te facit plurimi. A. d. V. Kalend. Decembr. servus Cn. Plancii Brundisii tandem aliquando mihi a te exspectatissimas litteras reddidit, datas Idibus Novembr., quae me molestia valde levarunt: utinam omnino liberassent! Sed tamen Asclapo medicus plane confirmat, propediem te valentem fore. 3. Nunc quid ego te horter, ut omnem diligentiam adhibeas ad convalescendum? Tuam prudentiam, temperantiam, amorem erga me novi: scio te omnia facturum, ut nobiscum quam primum sis. Sed tamen ita velim, ut ne quid properes. Symphoniam Lysonis vellem vitasses, ne in quartam hebdomada incideres. Sed, quoniam pudori tuo maluisti obsequi, quam valetudini, reliqua cura. Curio misi, ut medico honos haberetur, et tibi daret, quod opus esset: me, cui iussisset, curaturum. Equum et mulum Brundisii tibi reliqui. Romae, vereor, ne ex Kal. Ian. magni tumultus sint. Nos agemus omnia modice. 4. Reliquum est, ut te hoc rogem et a te petam, ne temere naviges. Solent nautae festinare quaestus sui caussa. Cautus sis, mi Tiro. Mare magnum et difficile tibi restat. Si poteris, cum Mescinio: caute is solet navigare. Si minus, cum honesto aliquo homine, cuius auctoritate navicularius moveatur. In hoc omnem diligentiam si adhibueris, teque nobis incolumem stiteris, omnia a te habebo. Etiam atque etiam, noster Tiro, vale. Medico, Curio, Lysoni de te scripsi diligentissime. Vale, salve.

X. **ARG.** Tironem ad se venire cupit, sed timet, ne via noceat valetudini. (In Cumano, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. T. C. S. P. D. TIRONI.

1. Ego vero cupio te ad me venire: sed viam timeo. Gravissime aegrotasti: inedia et purgationibus et vi ipsius morbi consumptus es. Graves solent offensiones esse ex gravibus morbis, si quae culpa commissa est. Iam ad id biduum, quod fueris in via, dum in Cumanum venis, accedent continuo ad reditum dies quinque. Ego in Formiano a. d. III. Kalend. esse volo. Ibi te ut firmum offendam, mi Tiro, effice. 2. Litterulae meae, sive nostrae, tui desiderio oblanguerunt. Hac tamen epistola, quam Acastus attulit, oculos paullum sustulerunt. Pompeius erat apud me, quum haec scribebam, hilare et libenter. Ei cupienti audire nostra dixi sine te omnia mea muta esse. Tu Musis nostris para ut operas reddas. Nostra ad diem dictam fient. Docui enim te, fides *ἔτυμον* quod haberet. Fac plane ut valeas. Nos ad summum. Vale. XIV. Kal.

XI. **ARG.** Rogat, ut valetudini prospiciat. De turbata rep. et de triumpho ac Campana praefectura significat.
(Ad Urbem, Marcello, Lentulo coss. 705.)

M. T. ET C. TERENTIA ET TULLIA, Q. FRATER ET Q. F. S. P. D. TIRONI.

1. Etsi opportunitatem operae tuae omnibus locis desidero: tamen non tam mea, quam tua caussa doleo, te non valere. Sed quum in quartanam conversa vis est morbi, (sic enim scribit Curius,) spero te, diligentia adhibita, etiam firmiorem fore. Modo fac, id quod est humanitatis tuae, ne quid aliud cures hoc tempore, nisi ut quam commodissime convalescas. Non ignoro, quantum ex desiderio labores, sed erunt omnia facilia, si valebis. Festinare te nolo, ne nauseae molestiam suscipias aeger, et periculose hieme naviges. 2. Ego ad Urbem accessi pridie Nonas Ianuar. Obviam mihi sic est proditum, ut nihil potuerit fieri ornatius. Sed incidi in ipsam flammam civilis discordiae vel potius belli: cui quum cuperem mederi et, ut arbitror, possem, cupiditates certorum hominum (nam ex utraque parte sunt, qui pugnare cupiant,) impedimento mihi fuerunt. Omnino et ipse Caesar, amicus noster, minaces ad senatum et acerbas litteras miserat, et erat adhuc impudens, qui exercitum et provinciam invito senatu teneret, et Curio meus illum incitabat. Antonius quidem noster et Q. Cassius, nulla vi expulsi, ad Caesarem cum Curione profecti erant. 3. Posteaquam senatus consulibus, praetoribus, tribunis plebis et nobis, qui proconsules sumus, negotium dederat, ut curaremus, ne quid respublica detrimenti caperet; numquam maiore in periculo civitas fuit: numquam improbi cives habuerunt paratiorem ducem. Omnino ex hac quoque parte diligentissime comparatur. Id fit auctoritate et studio Pompeii nostri, qui Caesarem sero coepit timere. Nobis inter has turbas senatus tamen frequens flagitavit triumphum: sed Lentulus consul, quo maius suum beneficium faceret, simul atque expedisset, quae essent necessaria de republica, dixit se relaturum. Nos agimus nihil cupide, eoque est nostra pluris auctoritas. 4. Italiae regiones descriptae sunt, quam quisque partem tueretur. Nos Capuam sumpsimus. Haec te scire volui. Tu etiam atque etiam cura, ut valeas, litterasque ad me mittas, quotiescumque habebis, cui des. Etiam atque etiam vale. D. pridie Idus Ian.

XII. ARG. Deplorata rep. initia belli civilis exponit. Tironem ad valetudinis curam hortatur.

(Marcello, Lentulo coss. 705.)

M. T. C. S. P. D. TIRONI SUO.

1. Quo in discrimine versetur salus mea et bonorum omnium atque universae reipublicae, ex eo scire potes, quod domos nostras, et patriam ipsam vel diripiendam vel inflammandam reliquimus. In eum locum res deducta est, ut, nisi qui deus vel casus aliquis subvenerit, salvi esse nequeamus. 2. Equidem ut veni ad Urbem, non destiti omnia et sentire et dicere et facere, quae ad concordiam pertinerent: sed mirus invaserat furor non solum improbis, sed etiam his, qui boni habentur, ut pugnare cuperent, me clamante, nihil esse bello civili miserius. Itaque quum Caesar amentia quadam raperetur et, oblitus nominis atque honorum suorum, Ariminum, Pisaurum, Anconam, Arretium occupavisset, Urbem reliquimus: quam sapienter aut quam fortiter, nihil attinet disputare. 3. Quo quidem in casu simus, vides. Feruntur omnino conditiones ab illo, ut Pompeius eat in Hispaniam; delectus, qui sunt habiti, et praesidia nostra dimittantur; se ulteriorem Galliam Domitio, citeriorem Considio Noniano (his enim obtigerunt) traditurum: ad consulatus petitionem se venturum: neque se iam velle, absente se, rationem haberi sui: se praesentem trinum nundinum petiturum. Accepimus conditiones: sed ita, ut removeat praesidia ex his locis, quae occupavit, ut sine metu de iis ipsis conditionibus Romae senatus haberi possit. 4. Id ille si fecerit, spes est pacis non honestae: leges enim imponuntur. Sed quidvis est melius, quam sic esse, ut sumus. Sin autem ille suis conditionibus stare noluerit: bellum paratum est; eiusmodi tamen, quod sustinere ille non possit, praesertim quum a suis conditionibus ipse fugerit: tantummodo ut eum intercludamus, ne ad Urbem possit accedere; quod sperabamus fieri posse. Delectus enim magnos habebamus: putabamusque illum metuere, si ad Urbem ire coepisset, ne Gallias amitteret: quas ambas habet inimicissimas, praeter Transpadanos: ex Hispaniaque sex legiones, et magna auxilia Afranio et Petreio ducibus habet a tergo. Videtur, si insaniet, posse opprimi, modo ut Urbe salva. Maximam autem plagam accepit, quod is, qui summam auctoritatem in illius exercitu habebat, T. Labienus, socius sceleris esse noluit; reliquit illum et nobiscum est: multique idem facturi esse dicuntur. 5. Ego adhuc orae maritimae praesum a Formiis. Nullum maius negotium suscipere volui, quo plus apud illum meae litterae cohortationesque ad pacem valerent. Sin autem erit bellum, video me castris et certis legionibus praefuturum. Habeo etiam illam molestiam, quod Dolabella noster apud Caesarem est. Haec tibi nota esse volui; quae cave ne te perturbent et impediant valetudinem tuam. 6. Ego A. Varroni, quem quum amantissimum mei cognovi, tum etiam valde tui studiosum, diligentissime te commendavi, ut et valetudinis tuae rationem haberet et navigationis, et totum te susciperet ac tueretur: quem omnia facturum confido. Recepit enim, et mecum locutus est suavissime. Tu, quum eo tempore mecum esse non potuisti, quo ego maxime operam et fidelitatem desideravi tuam, cave festines aut committas, ut aut aeger aut hieme naviges. Numquam sero te venisse putabo, si salvus veneris. Adhuc neminem videram, qui te postea vidisset, quam M. Volusius, a quo tuas litteras accepi: quod non mirabar: neque enim meas puto ad te litteras tanta hieme perferri. Sed da operam, ut valeas: et, si valebis, quum recte navigari poterit, tum naviges. Cicero meus in Formiano erat, Terentia et Tullia Romae. Cura, ut valeas. IV. Kalendas Febr. Capua.

XIII. ARG. Cohortatio ad valetudinem curandam.

(In Cumano, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. T. C. S. P. D. TIRONI.

Omnia a te data mihi putabo, si te valentem videro. Summa cura exspectabam adventum Menandri, quem ad te miseram. Cura, si me diligis, ut valeas: et, quum te bene confirmaris, ad nos venias. Vale. IV. Idus April.

XIV. ARG. De Tironis valetudine ob serum adventum Menandri (quem domus Tullia per iocum vocabat Andricum) se sollicitum fuisse scribit, hortaturque ut Tiro curet valetudinem.

(In Cumano, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. T. C. S. P. D. TIRONI.

1. Andricus postridie ad me venit, quam exspectaram. Itaque habui noctem plenam timoris ac miseriae. Tuis litteris nihilo sum factus certior, quomodo te haberes; sed tamen sum recreatus. Ego omni delectatione litterisque omnibus careo; quas ante, quam te videro, attingere non possum. Medico mercedis, quantum poscet, promitti iubeto. Id scripsi ad Ummium. 2. Audio te animo angi et medicum dicere, ex eo te laborare. Si me diligis, excita ex somno tuas litteras humanitatemque, propter quam mihi es carissimus. Nunc opus est te animo valere, ut corpore possis. Id quum tua, tum mea caussa facias, a te peto. Acastum retine, quo commodius tibi ministretur. Conserva te mihi: dies promissorum adest: quem etiam repraesentabo, si adveneris. Etiam atque etiam vale. IV. Idus hora VI.

XV. ARG. Suam de Tironis valetudine sollicitudinem significat. (In Cumano, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. T. C. S. P. D. TIRONI.

1. Aegypta ad me venit pridie Idus Apriles. Is etsi mihi nuntiavit, te plane febri carere et belle habere: tamen, quod negavit te potuisse ad me scribere, curam mihi attulit; et eo magis, quod Hermia, quem eodem die venire oportuerat, non venerat. Incredibili sum sollicitudine de tua valetudine: qua si me liberaris, ego te omni cura liberabo. Plura scriberem, si iam putarem libenter te legere posse. Ingenium tuum, quod ego maximi facio, confer ad te mihi tibique conservandum. Cura te etiam atque etiam diligenter. Vale. 2. Scripta iam epistola, Hermia venit. Accepi tuam epistolam, vacillantibus litterulis: nec mirum, tam gravi morbo. Ego ad te Aegyptam misi, quod nec inhumanus est et te visus est mihi diligere; ut is tecum esset: et cum eo coquum, quo uterere. Vale.

XVI. ARG. Quintus fratri de Tirone manumisso et gratias agit et gratulatur. (In Britannia, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

Q. C. S. P. D. M. CICERONI FRATRI.

1. De Tirone, mi Marce, ita te meumque Ciceronem et meam Tulliolam tuumque filium videam, ut mihi gratissimum fecisti, quum eum, indignum illa fortuna, nobis amicum, quam servum esse maluisti. Mihi crede, tuis et illius litteris perlectis, exsilui gaudio. Tibi et ago gratias et gratulor. 2. Si enim mi-

hi Statii fidelitas est tantae voluptati: quanti esse in isto haec eadem bona debent, additis litteris, sermonibus, humanitate, quae sunt his ipsis commodis potiora! Amo te omnibus equidem maximis de caussis, verum etiam propter hanc, vel quod mihi sic, ut debuisti, nuntiasti. Te totum in litteris vidi. Sabini pueris et promisi omnia, et faciam.

XVII. ARG. Tironem reprehendit, *fideliter* adverbio non recte usum, et, ut valetudini serviat, admonet.

(Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. TIRONI.

Video, quid agas: tuas quoque epistolas vis referri in volumina. Sed heus tu, qui κανών esse meorum scriptorum soles, unde illud tam ἄκυρον, *valetudini fideliter inserviendo?* Unde in istum locum *fideliter* venit? cui verbo domicilium est proprium in officio, migrationes in alienum multae. Nam et doctrina, et domus, et ars et ager etiam fidelis dici potest, ut sit, quomodo Theophrasto placet verecunda tralatio. Sed haec coram. Demetrius venit ad me, quo quidem comitatu! Ἀφωμίλησα, satis scis. Tu eum videlicet non potuisti videre. Cras aderit; videbis igitur. Nam ego hinc perendie mane cogito. Valetudo tua me valde sollicitat: sed inservi, et fac omnia. Tum te mecum esse, tum mihi cumulatissime satisfacere putato. Cuspio quod operam dedisti, mihi gratum est. Valde enim eius caussa volo. Vale.

XVIII. ARG. De curanda Tironis valetudine: et de rebus quibusdam domesticis. (Caesare IV cos. s. coll. 709.)

TULLIUS S. P. D. TIRONI.

1. Quid igitur? non sic oportet? Equidem censeo sic: addendum etiam *suo*. Sed, si placet, invidia vitetur: quam quidem ego saepe contempsi. Tibi διαφόρησιν gaudeo profuisse. Si vero etiam Tusculanum, dii boni! quanto mihi illud erit amabilius! Sed, si me amas: quod quidem aut facis aut perbelle simulas, quod tamen in modum procedit: sed ut est, indulge valetudini tuae, cui quidem tu adhuc, dum mihi deservis, servisti non satis. Ea quid postulet, non ignoras: πέψιν, ἀκοπίαν, περίπατον σύμμετρον, τέρψιν, εὐλυσίαν κοιλίας. Fac bellus revertare. Non modo te, sed etiam Tusculanum nostrum plus amem. 2. Paredrum excita, ut hortum ipse conducat. Sic olitorem ipsum commovebis. Salaco nequissimus H-S CIↃ dabat, nullo aprico horto, nullo emissario, nulla maceria, nulla casa. Iste nos tanta impensa derideat? Calface hominem, ut ego Mothonem. Itaque abutor coronis. 3. De Crabra quid agatur, etsi nunc quidem etiam nimium est aquae, tamen velim scire. Horologium mittam et libros, si erit sudum. Sed tu nullosne tecum libellos? an pangis aliquid Sophocleum? Fac opus appareat. A. Ligurius, Caesaris familiaris, mortuus est, bonus homo et nobis amicus. Te quando exspectemus, fac ut sciam. Cura te diligenter. Vale.

XIX. ARG. De mittendis litteris, de Demetrio, de Aufidiano nomine. (Caesare III. Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. TIRONI.

Exspecto tuas litteras de multis rebus, te ipsum multo magis. Demetrium redde nostrum, et aliud, si quid potest boni. De Aufidiano nomine nihil te hortor. Scio tibi curae esse. Sed confice. Et, si ob eam rem moraris, accipio caussam; si id te non tenet, advola. Litteras tuas valde exspecto. Vale.

XX. ARG. De cura valetudinis, de componendis libris: de olitore, de gladiatore Kalendis spectando.

(Caesare III Lepido coss. 708.)

M. T. C. S. P. D. TIRONI.

Sollicitat, ita vivam, me tua, mi Tiro, valetudo: sed confido, si diligentiam, quam instituisti, adhibueris, cito te firmum fore. Libros compone, indicem, quum Metrodoro lubebit, quando eius arbitratu vivendum est. Cum olitore, ut videtur. Tu potes Kalendis spectare gladiatores, postridie redire: et ita censeo. Verum, ut videbitur. Cura te, si me amas, diligenter. Vale.

XXI. ARG. Suum virtutis studium Cicero filius significat: de praedio empto gratulatur. (Athenis, Antonio cos. 710.)

C. FIL. S. P. D. TIRONI SUO DULCISS.

1. Quum vehementer tabellarios exspectarem quotidie, aliquando venerunt post diem VI. et XL. quam a vobis discesserant: quorum mihi fuit adventus optatissimus. Nam quum maximam cepissem laetitiam ex humanissimi et carissimi patris epistola, tum vero iucundissimae tuae litterae cumulum mihi gaudii attulerunt. Itaque me iam non poenitebat, intercapedinem scribendi fecisse: sed potius laetabar. Fructum enim magnum humanitatis tuae capiebam ex silentio mearum litterarum. Vehementer igitur gaudeo, te meam sine dubitatione accepisse excusationem. 2. Gratos tibi optatosque esse, qui de me rumores afferuntur, non dubito, mi dulcissime Tiro: praestaboque et enitar, ut in dies magis magisque haec nascens de me duplicetur opinio. Quare quod polliceris, te buccinatorem fore existimationis meae, firmo id constantique animo facias licet. Tantum enim mihi dolorem cruciatumque attulerunt errata aetatis meae, ut non solum animus a factis, sed aures quoque a commemoratione abhorreant. Cuius te sollicitudinis et doloris participem fuisse, notum exploratumque est mihi: nec id mirum. Nam quum omnia mea caussa velles mihi successa, tum etiam tua. Socium enim te meorum commodorum semper esse volui. 3. Quod igitur tum ex me doluisti, nunc, ut duplicetur tuum ex me gaudium, praestabo. Cratippo me, scito, non ut discipulum, sed ut filium esse coniunctissimum. Nam quum audio illum libenter, tum etiam propriam eius suavitatem vehementer amplector. Sum totos dies cum eo, noctisque saepenumero partem. Exoro enim, ut mecum quam saepissime coenet. Hac introducta consuetudine, saepe inscientibus nobis et caenantibus obrepit sublataque severitate philosophiae humanissime nobiscum iocatur. Quare da operam, ut hunc talem, tam iucundum, tam excellentem virum videas quam primum. 4. Nam quid ego de Bruttio dicam? quem nullo tempore a me patior discedere: cuius quum frugi severaque est vita, tum etiam iucundissima convictio. Non est enim seiunctus iocus a φιλολογίᾳ et quotidiana συζητήσει. Huic ego locum in proximo conduxi, et, ut possum, ex meis angustiis illius sustento tenuitatem. 5. Praeterea declamitare Graece apud Cassium institui; Latine autem apud Bruttium exerceri volo. Utor familiaribus et quotidianis convictoribus, quos secum Mitylenis Cratippus adduxit, hominibus et doctis et illi probatissimis. Multum enim mecum est Epicrates, princeps Atheniensium, et Leonides et ho-

rum ceteri similes. Τὰ μὲν οὖν καθ' ἡμᾶς, τάδε. 6. De Gorgia autem quod mihi scribis, erat quidem ille in quotidiana declamatione utilis: sed omnia postposui, dummodo praeceptis patris parerem. Διαρρήδην enim scripserat, ut eum dimitterem statim. Tergiversari nolui, ne mea nimia σπουδὴ suspicionem et aliquam importaret. Deinde illud etiam mihi succurrebat, grave esse, me de iudicio patris iudicare. 7. Tuum tamen studium et consilium gratum acceptumque est mihi. Excusationem angustiarum tui temporis accipio: scio enim, quam soleas esse occupatus. Emisse te praedium vehementer gaudeo, feliciterque tibi rem istam evenire cupio. Hoc loco me tibi gratulari, noli mirari. Eodem enim fere loco, tu quoque, emisse te, fecisti me certiorem. Habes. Deponendae tibi sunt urbanitates. Rusticus Romanus factus es. Quomodo ego mihi nunc ante oculos tuum iucundissimum conspectum propono? Videor enim videre ementem te rusticas res, cum villico loquentem, in lacinia servantem ex mensa secunda semina. Sed quod ad rem pertinet, me tum tibi defuisse, aeque ac tu, doleo. Sed noli dubitare, mi Tiro, quin te sublevaturus sim, si modo fortuna me: praesertim quum sciam, communem nobis emptum esse istum fundum. 8. De mandatis quod tibi curae fuit, est mihi gratum. Sed peto a te, ut quam celerrime mihi librarius mittatur, maxime quidem Graecus: multum mihi enim eripitur operae in exscribendis hypomnematis. Tu velim in primis cures, ut valeas, ut una συμφιλολογεῖν possimus. Anterum tibi commendo. Vale.

XXII. ARG. Aegrotantem admonet curandae valetudinis; regere tamen librarios iubet; addit de variis.

(Caesare III. Lepido coss. 708.)

TULLIUS S. P. D. TIRONI.

1. Spero ex tuis litteris, tibi melius esse: cupio certe. Cui quidem rei omni ratione cura ut inservias, et cave suspiceris, contra meam voluntatem te facere, quod non sis mecum. Mecum es, si te curas. Quare malo te valetudini tuae servire, quam meis oculis et auribus. Etsi enim et audio te et video libenter, tamen hoc multo erit, si valebis, iucundius. Ego hic cesso, quia ipse nihil scribo; lego autem libentissime. Tu istic, si quid librarii mea manu non intelligent, monstrabis. Una omnino interpositio difficilior est, quam ne ipse quidem facile legere soleo, de quadrimo Catone. De triclinio cura, ut facis. Tertia aderit, modo ne Publius rogatus sit. 2. Demetrius iste numquam omnino Phalereus fuit: sed nunc plane Bilienus est. Itaque te do vicarium. Tu eum observabis. Etsi: verumtamen de illis: nosti cetera. Sed tamen, si quem cum eo sermonem habueris, scribes ad me, ut mihi nascatur epistolae argumentum, et ut tuas quam longissimas litteras legam. Cura, mi Tiro, ut valeas. Hoc mihi gratius facere nihil potes. Vale.

XXIII. ARG. Quum de aliis quibusdam rebus, tum de conservanda Antonii amicitia agit.

(Puteolis, ut videtur, Antonio cos. 710.)

TULLIUS S. P. D. TIRONI SUO.

1. Tu vero confice professionem, si potes. Etsi haec pecunia ex eo genere est, ut professione non egeat. Verum tamen Balbus ad me scripsit, tanta se ἐπιφορᾷ oppressum, ut loqui non possit, Antonius de lege quid egerit. Liceat modo rusticari. Ad Bithynicum scripsi. 2. De Servilio tu videris, qui senectutem non contemnis. Etsi Atticus noster, quia quondam me commoveri πανικοῖς intellexit, idem semper putat, nec videt, quibus praesidiis philosophiae septus sim: et hercle, quod timidus ipse est, θορυβοποιεῖ. Ego tamen Antonii inveteratam sine ulla offensione amicitiam retinere sane volo, scribamque ad eum, sed non ante, quam te videro. Nec tamen te avoco a syngrapha. γόνυ κνήμης. Cras exspecto Leptam et N, ad cuius rutam pulegio mihi tui sermonis utendum est. Vale.

XXIV. ARG. Scribit domesticis de rebus, de publicis sciscitatur. [illegible] 710.

TULLIUS S. P. D. TIRONI.

1. Etsi mane Harpalum miseram: tamen, quum haberem, cui recte darem litteras, etsi novi nihil erat, iisdem de rebus volui ad te saepius scribere: non quin confiderem diligentiae tuae; sed rei me magnitudo movebat. Mihi prora et puppis, ut Graecorum proverbium est, fuit a me tui dimittendi, ut rationes nostras explicares. Ofillio et Aurelio utique satis fiat. A Flamma, si non potes omne, partem aliquam velim extorqueas: in primisque, ut expedita sit pensio Kalendis Ian. De attributione conficies. De repraesentatione videbis. De domesticis eius hactenus. 2. De publicis omnia mihi certa: quid Octavius, quid Antonius: quae hominum opinio: quid futurum putes. Ego vix teneor, quin accurram. Sed st! litteras tuas exspecto: et scito Balbum tum fuisse Aquini, quum tibi est dictum, et postridie Hirtium. Puto utrumque ad aquas: sed quid * egerint. Dolabellae procuratores fac admoneantur. Appellabis etiam Papiam. Vale.

XXV. ARG. Litteras a Tirone quam creberrimas requirit.

(Athenis, Antonio cos. 710.)

CICERO FIL. S. P. D. TIRONI.

Etsi iusta et idonea usus es excusatione intermissionis litterarum tuarum, tamen, id ne saepius facias, rogo. Nam etsi de republica rumoribus et nuntiis certior fio, et de sua in me voluntate semper ad me perscribit pater: tamen de quavis minima re scripta a te ad me epistola semper fuit gratissima. Quare quum in primis tuas desiderem litteras, noli committere, ut excusatione potius expleas officium scribendi, quam assiduitate epistolarum. Vale.

XXVI. ARG. Tironi epistolarum incuriam iocose exprobrat. (Anno fere 710, s. Caesare V. Antonio coss.)

Q. CICERO S. P. D. TIRONI SUO.

1. Verberavi te cogitationis tacito dumtaxat convicio, quod fasciculus alter ad me iam sine tuis litteris perlatus est. Non potes effugere huius culpae poenam, te patrono. Marcus est adhibendus: isque diu et multis lucubrationibus commentata oratione, vide ut probare possit, te non peccasse. 2. Plane te rogo, sicut olim matrem nostram facere memini, quae lagenas etiam inanes obsignabat, ne dicerentur inanes aliquae fuisse, quae furtim essent exsiccatae: sic tu, etiamsi, quod scribas, non habebis, scribito tamen, ne furtum cessationis quaesivisse videaris. Valde enim mi semper et vera et dulcia tuis epistolis nuntiantur. Ama nos et vale.

XXVII. ARG. Invehitur in Pansam et Hirtium coss. dess. (Romae, Antonio cos. 710.)

Q. C. S. P. D. TIRONI SUO.

1. Mirificam mihi verberationem cessationis epistola dedisti. Nam, quae parcius frater perscripserat, verecundia videlicet et properatione, ea tu sine assentatione, ut erant, ad me scripsisti, et maxime de consulibus designatis: quos ego penitus novi libidinum et languoris effeminatissimi animi plenos: qui nisi a gubernaculis recesserint, maximum ab universo naufragio periculum est. 2. Incredibile est, quae ego illos scio, oppositis Gallorum castris, in aestivis fecisse, quos ille latro, nisi aliquid firmius fuerit, societate vitiorum deliniet. Res est aut tribuniciis aut privatis consiliis munienda. Nam isti duo vix sunt digni, quibus alteri Caesenam, alteri Cossutianarum tabernarum fundamenta credas. Te, ut dixi, fero oculis. Ego vos a. d. III. Kalend. videbo, tuosque oculos, etiamsi te veniens in medio foro videro, dissuaviabor. Me ama. Vale

87.

M. TULLII CICERONIS

EPISTOLARUM AD QUINTUM FRATREM

LIBER PRIMUS.

I. ARG. Q. fratrem, quem hac epistola certiorem facit de imperio Asiae provinciae in tertium iam annum prorogato, eadem cohortatur M., ut famae suae diligentius iam consulat, quam antea. Bipartita est autem cohortatio. Ac priore quidem parte ea complectitur, quae ad remp. s. ad Quinti imperium pertinent, atque huius dignitatis tuendae adiumenta quattuor esse dicit: α) integritatem ipsius et continentiam, β) omnium eius comitum pudorem, γ) delectum in provincialium et Graecorum familiaritatibus, δ) gravem servorum et constantem disciplinam. Posteriore autem parte persequitur ea maxime, quae personam Quinti et officium attingunt: α) de moderanda in suppliciis acerbitate, et de aequabilitate in iure dicundo retinenda, β) de sublevandis provinciae oneribus, minuendisque sumptibus et iacturis, γ) de conciliandis cum publicanorum ordine sociis constituendaque inter illos concordia, δ) de coërcenda iracundia et naturae impetu temperando praeclare disputat.

(Romae, Afranio, Metello coss. 694.)

M. C. S. D. Q. FRATRI.

I. 1. Etsi non dubitabam, quin hanc epistolam multi nuntii, fama denique esset ipsa sua celeritate superatura, tuque ante ab aliis auditurus esses, annum tertium accessisse desiderio nostro, et labori tuo: tamen existimavi a me quoque tibi huius molestiae nuntium perferri oportere. Nam superioribus litteris, non unis, sed pluribus, quum iam ab aliis desperata res esset, tamen ego tibi spem maturae decessionis afferebam; non solum, ut quam diutissime te iucunda opinione oblectarem, sed etiam quia tanta adhibebatur et a nobis et a praetoribus contentio, ut rem posse confici non diffiderem. 2. Nunc quoniam ita accidit, ut neque praetores suis opibus, neque nos nostro studio quidquam proficere possemus, est omnino difficile non graviter id ferre: sed tamen nostros animos maximis in rebus et gerendis et sustinendis exercitatos, frangi et debilitari molestia non oportet. Et quoniam ea molestissime ferre homines debent, quae ipsorum culpa contracta sunt, est quiddam in hac re mihi molestius ferendum, quam tibi. Factum est enim mea culpa, contra, quam tu mecum, et proficiscens et per litteras egeras, ut priore anno non succederetur. Quod ego, dum sociorum saluti consulo, dum impudentiae nonnullorum negotiatorum resisto, dum nostram gloriam tua virtute augeri expeto, feci non sapienter: praesertim quum id commiserim, ut ille alter annus etiam tertium posset adducere. 3. Quod quoniam peccatum meum esse confiteor; est sapientiae atque humanitatis tuae curare et perficere, ut hoc minus sapienter a me provisum, diligentia tua corrigatur. Ac si te ipse vehementius ad omnes partes bene audiendi excitaris: non ut cum aliis, sed ut tecum iam ipse certes; si omnem tuam mentem, curam, cogitationem ad excellentem omnibus in rebus laudis cupiditatem incitaris: mihi crede, unus annus additus labori tuo, multorum annorum laetitiam nobis, immo vero etiam posteris nostris afferet. 4. Quapropter hoc te primum rogo, ne contrahas ac demittas animum, neve te obrui, tamquam fluctu, sic magnitudine negotii sinas: contraque erigas ac resistas sive etiam ultro occurras negotiis. Neque enim eiusmodi partem reipublicae geris, in qua fortuna dominetur, sed in qua plurimum ratio possit et diligentia. Quod si tibi, bellum aliquod magnum et periculosum administranti, prorogatum imperium viderem; tremerem animo, quod eodem tempore esse intelligerem etiam fortunae potestatem in nos prorogatam. 5. Nunc vero ea pars tibi reipublicae commissa est, in qua aut nullam, aut perexiguam partem fortuna tenet, et quae mihi tota in tua virtute ac moderatione animi posita esse videatur. Nullas, ut opinor, insidias hostium, nullam praelii dimicationem, nullam defectionem sociorum, nullam inopiam stipendii aut rei frumentariae, nullam seditionem exercitus pertimescimus: quae persaepe sapientissimis viris acciderunt, ut, quemadmodum gubernatores optimi vim tempestatis, sic illi fortunae impetum superare non possent. Tibi data est summa pax, summa tranquillitas: ita tamen, ut ea dormientem gubernatorem vel obruere, vigilantem etiam delectare possit. 6. Constat enim ea provincia primum ex eo genere sociorum, quod est ex hominum omni genere humanissimum: deinde ex eo genere civium, qui aut, quod publicani sunt, nos summa ne-

cessitudine attingunt, aut, quod ita negotiantur, ut locupletes sint, nostri consulatus beneficio se incolumes fortunas habere arbitrantur. II. 7. At enim inter hos ipsos exsistunt graves controversiae, multae nascuntur iniuriae, magnae contentiones consequuntur. Quasi vero ego id putem, non te aliquantum negotii sustinere. Intelligo, permagnum esse negotium et maximi consilii. Sed memento, consilii me hoc negotium esse magis aliquanto, quam fortunae, putare. Quid est enim negotii, continere eos, quibus praesis, si te ipse contineas? Id autem sit magnum et difficile ceteris, sicut est difficillimum: tibi et fuit hoc semper facillimum, et vero esse debuit; cuius natura talis est, ut etiam sine doctrina videatur moderata esse potuisse: ea autem adhibita doctrina est, quae vel vitiosissimam naturam excolere possit. Tu quum pecuniae, quum voluptati, quum omnium rerum cupiditati resistes, ut facis: erit, credo, periculum, ne improbum negotiatorem, paullo cupidiorem publicanum comprimere non possis. Nam Graeci quidem sic te ita viventem intuebuntur, ut quemdam ex annalium memoria, aut etiam de caelo divinum hominem esse in provinciam delapsum putent. 8. Atque haec nunc, non ut facias, sed ut te facere et fecisse gaudeas, scribo. Praeclarum est enim, summo cum imperio fuisse in Asia triennium, sic ut nullum te signum, nulla pictura, nullum vas, nulla vestis, nullum mancipium, nulla forma cuiusquam, nulla conditio pecuniae (quibus rebus abundat ista provincia) ab summa integritate continentiaque deduxerit. 9. Quid autem reperiri tam eximium, aut tam expetendum potest, quam istam virtutem, moderationem animi, temperantiam, non latere in tenebris, neque esse abditam, sed in luce Asiae, in oculis clarissimae provinciae, atque in auribus omnium gentium ac nationum esse positam? non itineribus tuis perterreri homines? non sumptu exhauriri? non adventu commoveri? esse, quocumque veneris, et publice et privatim maximam laetitiam: quum urbs custodem, non tyrannum, domus hospitem, non expilatorem, recepisse videatur?

III. 10. His autem in rebus iam te usus ipse profecto erudivit, nequaquam satis esse, ipsum hasce habere virtutes, sed esse circumspiciendum diligenter, ut in hac custodia provinciae non te unum, sed omnes ministros imperii tui, sociis, et civibus, et reipublicae praestare videare. Quamquam legatos habes eos, qui ipsi per se habituri sint rationem dignitatis suae; de quibus honore, et dignitate, et aetate praestat Tubero, quem ego arbitror, praesertim quum scribat historiam, multos ex suis annalibus posse deligere, quos velit et possit imitari: Allienus autem noster est quum animo et benevolentia, tum vero etiam imitatione vivendi. Nam quid ego de Gratidio dicam? quem certo scio ita laborare de existimatione sua, ut propter amorem in nos fraternum, etiam de nostra laboret. 11. Quaestorem habes, non tuo iudicio delectum, sed eum, quem sors dedit. Hunc oportet et sua sponte esse moderatum et tuis institutis ac praeceptis obtemperare. Quorum si quis forte esset sordidior, ferres eatenus, quoad per se negligeret eas leges, quibus esset astrictus: non ut ea potestate, quam tu ad dignitatem permisisses, ad quaestum uteretur. Neque enim mihi sane placet, praesertim quum hi mores tantum iam ad nimiam lenitatem et ad ambitionem incubuerint, scrutari te omnes sordes, excutere unum quemque eorum, sed, quanta sit in quoque fides, tantum cuique committere. Atque inter hos, eos, quos tibi comites et adiutores negotiorum publicorum dedit ipsa respublica, dumtaxat finibus his praestabis, quos ante praescripsi. IV. 12. Quos vero aut ex domesticis convictionibus aut ex necessariis apparitionibus tecum esse voluisti, qui quasi ex cohorte praetoris appellari solent, horum non modo facta, sed etiam dicta omnia praestanda nobis sunt. Sed habes eos tecum, quos possis recte facientes facile diligere: minus consulentes existimationi tuae, facillime coercere: a quibus, rudis quum esses, videtur potuisse tua liberalitas decipi: nam ut quisque est vir optimus, ita difficillime esse alios improbos suspicatur: nunc vero tertius hic annus habeat integritatem eamdem, quam superiores, cautiorem etiam ac diligentiorem. 13. Sint aures tuae, quae id, quod audiunt, existimentur audire, non in quas ficte et simulate quaestus caussa insusurretur. Sit annulus tuus non ut vas aliquod, sed tamquam ipse tu: non minister alienae voluntatis, sed testis tuae. Accensus sit eo etiam numero, quo eum maiores nostri esse voluerunt; qui hoc non in beneficii loco, sed in laboris ac muneris, non temere nisi libertis suis deferebant: quibus illi quidem non multo secus, ac servis, imperabant. Sit lictor non suae, sed tuae lenitatis apparitor: maioraque praeferant fasces illi ac secures dignitatis insignia, quam potestatis. Toti denique sit provinciae cognitum, tibi omnium, quibus praesis, salutem, liberos, famam, fortunas esse carissimas. Denique haec opinio sit, non modo iis, qui aliquid acceperint, sed iis etiam, qui dederint, te inimicum (si id cognoveris) futurum. Neque vero quisquam dabit, quum erit hoc perspectum, nihil per eos, qui simulant se apud te multum posse, abs te solere impetrari. 14. Nec tamen est haec oratio mea huiusmodi, ut te in tuos aut durum esse nimium, aut suspiciosum velim. Nam si quis est eorum, qui tibi biennii spatio numquam in suspicionem avaritiae venerit, (ut ego Caesium et Chaerippum et Labeonem, et audio, et, quia cognovi, existimo,) nihil est, quod non et iis, et si quis est alius eiusdemmodi, et committi et credi rectissime putem. Sed si quis est, in quo iam offenderis, de quo aliquid senseris; huic nihil credideris, nullam partem existimationis tuae commiseris. V. 15. In provincia vero ipsa, si quem es nactus, qui in tuam familiaritatem penitus intrarit, qui nobis ante fuerit ignotus; huic quantum credendum sit, vide: non quin possint multi esse provinciales viri boni; sed hoc sperare licet, iudicare periculosum est. Multis enim simulationum involucris tegitur, et quasi velis quibusdam obtenditur unius cuiusque natura: frons, oculi, vultus persaepe mentiuntur, oratio vero saepissime. Quamobrem, qui potes reperire ex eo genere hominum, qui pecuniae cupiditate adducti careant his rebus omnibus, a quibus nos divulsi esse non possumus, te autem, alienum hominem, ament ex animo, ac non sui commodi caussa simulent? Mihi quidem permagnum videtur; praesertim si iidem homines privatum non fere quemquam, praetores semper omnes amant. Quo ex genere si quem forte tui cognosti amantiorem, (fieri enim potuit) quam temporis, hunc vero ad tuorum numerum libenter ascribito: sin autem id non perspicies, nullum erit genus in familiaritate cavendum magis: propterea quod et omnes vias pecuniae norunt, et omnia pecuniae caussa faciunt, et, quicum victuri non sunt, eius existimationi consulere non curant. 16. Atque etiam e Graecis ipsis diligenter cavendae sunt quaedam familiaritates, prae-

ter hominum perpaucorum, si qui sunt vetere Graecia digni. Sic vero fallaces sunt permulti et leves, et diuturna servitute ad nimiam assentationem eruditi; quos ego universos adhiberi liberaliter, optimum quemque hospitio amicitiaque coniungi dico oportere: nimiae familiaritates eorum neque tam fideles sunt, (non enim audent adversari nostris voluntatibus,) et invident non nostris solum, verum etiam suis. VI. 17. Iam qui in eiusmodi rebus, in quibus vereor etiam, ne durior sim, cautus esse velim ac diligens, quo me animo in servos esse censes? quos quidem quum omnibus in locis, tum praecipue in provinciis regere debemus. Quo de genere multa praecipi possunt: sed hoc et brevissimum est, et facillime teneri potest, ut ita se gerant in istis Asiaticis itineribus, ut si iter Appia via faceres: neve interesse quidquam putent, utrum Tralles an Formias venerint. At, si quis est ex servis egregie fidelis; sit in domesticis rebus, et privatis: quae rès ad officium imperii tui atque ad aliquam partem reipublicae pertinebunt, de his rebus ne quid attingat. Multa enim, quae recte committi servis fidelibus possunt, tamen sermonis et vituperationis vitandae caussa, committenda non sunt. 18. Sed, nescio quo pacto, ad praecipiendi rationem delapsa est oratio mea, quum id mihi propositum initio non fuisset. Quid enim ei praecipiam, quem ego in hoc praesertim genere intelligam prudentia non esse inferiorem, quam me, usu vero etiam superiorem? Sed tamen si ad ea, quae faceres, auctoritas accederet mea, tibi ipsa * illa putavi fore iucundiora. Quare sint haec fundamenta dignitatis tuae, tua primum integritas et continentia: deinde omnium, qui tecum sunt, pudor: delectus in familiaritatibus, et provincialium hominum et Graecorum, percautus et diligens: familiae gravis et constans disciplina. 19. Quae quum honesta sint in his privatis nostris quotidianisque rationibus; in tanto imperio, tam depravatis moribus, tam corruptrice provincia, divina videantur necesse est. Haec institutio atque haec disciplina potest sustinere in rebus statuendis decernendisque eam severitatem, qua tu in iis rebus usus es, ex quibus nonnullas simultates cum magna mea laetitia susceptas habemus. Nisi forte me Paconii nescio cuius, hominis ne Graeci quidem, at Mysii aut Phrygis potius, querelis moveri putas, aut Tuscenii, hominis furiosi ac sordidi vocibus, cuius tu ex impurissimis faucibus inhonestissimam cupiditatem eripuisti summa cum aequitate. VII. 20. Haec, et cetera plena severitatis, quae statuisti in ista provincia, non facile sine summa integritate sustineremus. Quare sit summa in iure dicundo severitas, dummodo ea ne varietur gratia, sed conservetur aequabilis. Sed tamen parvi refert abs te ipso ius dici aequabiliter et diligenter, nisi idem ab iis fiet, quibus tu eius muneris aliquam partem concesseris. Ac mihi quidem videtur non sane magna varietas esse negotiorum in administranda Asia, sed ea tota iurisdictione maxime sustineri. In qua scientiae praesertim provincialis ratio ipsa expedita est: constantia est adhibenda et gravitas, quae resistat non solum gratiae, verum etiam suspicioni. 21. Adiungenda etiam est facilitas in audiendo, lenitas in decernendo, in satisfaciendo ac disputando diligentia. His rebus nuper C. Octavius iucundissimus fuit: apud quem primus lictor quievit, tacuit accensus, quoties quisque voluit, dixit, et quam voluit diu. Quibus ille rebus fortasse nimis lenis videretur, nisi haec lenitas illam severitatem tueretur. Cogebantur Sullani homines, quae per vim et metum abstulerant, reddere. Qui in magistratibus iniuriose decreverant, eodem ipsis privatis erat iure parendum. Haec illius severitas acerba videretur, nisi multis condimentis humanitatis mitigaretur. 22. Quod si haec lenitas grata Romae est, ubi tanta arrogantia est, tam immoderata libertas, tam infinita hominum licentia, denique tot magistratus, tot auxilia, tanta vis populi*, tanta senatus auctoritas: quam iucunda tandem praetoris comitas in Asia potest esse, in qua tanta multitudo civium, tanta sociorum, tot urbes, tot civitates unius hominis nutum intuentur? ubi nullum auxilium est, nulla conquestio, nullus senatus, nulla concio? Quare quum permagni hominis est, et quum ipsa natura moderati, tum vero etiam doctrina atque optimarum artium studiis eruditi, sic se adhibere in tanta potestate, ut nulla alia potestas ab iis, quibus ipse praesit, desideretur. VIII. 23. Cyrus ille a Xenophonte non ad historiae fidem scriptus, sed ad effigiem iusti imperii: cuius summa gravitas ab illo philosopho cum singulari comitate coniungitur: (quos quidem libros non sine caussa noster ille Africanus de manibus ponere non solebat: nullum est enim praetermissum in his officium diligentis et moderati imperii:) eaque, si sic coluit ille, qui privatus futurus numquam fuit; quonam modo retinenda sunt iis, quibus imperium ita datum est, ut redderent, et ab his legibus datum est, ad quas revertendum est? 24. Ac mihi quidem videntur huc omnia esse referenda iis, qui praesunt aliis, ut ii, qui erunt eorum in imperio, sint quam beatissimi: quod tibi et esse antiquissimum, et ab initio fuisse, ut primum Asiam attigisti, constante fama atque omnium sermone celebratum est. Est autem non modo eius, qui sociis et civibus, sed etiam eius, qui servis, qui mutis pecudibus praesit, eorum, quibus praesit, commodis utilitatique servire. 25. Cuius quidem generis constare inter omnes video abs te summam adhiberi diligentiam: nullum aes alienum novum contrahi civitatibus: vetere autem magno et gravi multas abs te esse liberatas: urbes complures, dirutas ac paene desertas, (in quibus unam Ioniae nobilissimam, alteram Cariae, Samum et Halicarnassum,) per te esse recreatas: nullas esse in oppidis seditiones, nullas discordias: provideri abs te, ut civitates optimatium consiliis administrentur: sublata Mysiae latrocinia: caedes multis locis repressas: pacem tota provincia constitutam: neque solum illa itinerum atque agrorum, sed multo etiam plura et maiora oppidorum et fanorum furta et latrocinia esse depulsa: remotam a fama et a fortunis et ab otio locupletum illam acerbissimam ministram praetorum avaritiae, calumniam: sumptus et tributa civitatum ab omnibus, qui earum civitatum fines incolant, tolerari aequabiliter: facillimos esse aditus ad te: patere aures tuas querelis omnium, nullius inopiam ac solitudinem, non modo illo populari accessu ac tribunali, sed ne domo quidem et cubiculo esse exclusam; tuo toto denique imperio nihil acerbum esse, nihil crudele, atque omnia plena clementiae, mansuetudinis, humanitatis.

IX. 26. Quantum vero illud est beneficium tuum, quod iniquo et gravi vectigali aedilicio, magnis nostris simultatibus, Asiam liberasti! Enimvero, si unus homo nobilis queritur palam, te, quod edixeris, NE AD LUDOS PECUNIAE DECERNERENTUR, H-S cc sibi eripuisse: quanta tandem pecunia penderetur, si omnium nomine, quicumque Romae ludos facerent, quod

erat iam institutum, erogaretur? Quamquam his querelis hominum nostrorum illo consilio oppressimus, quod in Asia nescio quo modo, Romae quidem non mediocri cum admiratione laudatur, quod, quum ad templum monumentumque nostrum civitates pecunias decrevissent, quumque id et pro magnis meis meritis, et pro tuis maximis beneficiis summa sua voluntate fecissent, nominatimque lex exciperet, UT AD TEMPLUM MONUMENTUMQUE CAPERE LICERET, quumque id, quod dabatur, non esset interiturum, sed in ornamentis templi futurum, ut non mihi potius, quam populo Romano ac diis immortalibus datum videretur: tamen id, in quo erat dignitas, erat lex, erat eorum, qui faciebant, voluntas, accipiendum non putavi; quum aliis de caussis, tum etiam, ut animo aequiore ferrent ii, quibus nec deberetur nec liceret. 27. Quapropter incumbe toto animo et studio omni in eam rationem, qua adhuc usus es, ut eos, quos tuae fidei potestatique senatus populusque Romanus commisit et credidit, diligas, et omni ratione tueare, ut esse quam beatissimos velis. Quod si te sors Afris aut Hispanis aut Gallis praefecisset, immanibus ac barbaris nationibus, tamen esset humanitatis tuae, consulere eorum commodis, et utilitati salutique servire. Quum vero ei generi hominum praesimus, non modo in quo ipsa sit, sed etiam a quo ad alios pervenisse putetur humanitas: certe iis eam potissimum tribuere debemus, a quibus accepimus. 28. Non enim me hoc iam dicere pudebit, praesertim in ea vita atque iis rebus gestis, in quibus non potest residere inertiae aut levitatis ulla suspicio, nos ea, quae consecuti sumus, his studiis et artibus esse adeptos, quae sint nobis Graeciae monumentis disciplinisque traditae. Quare praeter communem fidem, quae omnibus debetur, praeterea nos isti hominum generi praecipue debere videmur, ut, quorum praeceptis eruditi simus, apud eos ipsos, quod ab iis didicerimus, velimus expromere. X. 29. Atque ille quidem princeps ingenii et doctrinae, Plato, tum denique fore beatas respublicas putavit, si aut docti ac sapientes homines eas regere coepissent, aut, qui regerent, omne suum studium in doctrina ac sapientia collocassent. Hanc coniunctionem videlicet potestatis ac sapientiae, saluti censuit civitatibus esse posse: quod fortasse aliquando universae reipublicae nostrae, nunc quidem profecto isti provinciae contigit, ut is in ea summam potestatem haberet, cui in doctrina, cui in virtute atque humanitate percipienda plurimum a pueritia studii fuisset et temporis. 30. Quare cura, ut hic annus, qui ad laborem tuum accessit, idem ad salutem Asiae prorogatus esse videatur. Quoniam in te retinendo fuit Asia felicior, quam nos in deducendo, perfice, ut laetitia provinciae desiderium nostrum leniatur. Etenim si in promerendo, ut tibi tanti honores haberentur, quanti haud scio an nemini, fuisti omnium diligentissimus: multo maiorem in his honoribus tuendis adhibere diligentiam debes. 31. Et quidem de isto genere honorum quid sentirem, scripsi ad te ante. Semper eos putavi, si vulgares essent, viles, si temporis caussa constituerentur, leves: si vero (id quod ita factum est) meritis tuis tribuerentur, existimabam multam tibi in his tuendis operam esse ponendam. Quare quoniam in istis urbibus cum summo imperio et potestate versaris, in quibus tuas virtutes consecratas et in deorum numero collocatas vides: in omnibus rebus, quas statues, quas decernes, quas ages, quid tantis hominum opinionibus, tantis de te iudiciis, tantis honoribus debeas, cogitabis. Id autem erit eiusmodi, ut consulas omnibus, ut medeare incommodis hominum, provideas saluti, ut te parentem Asiae et dici et haberi velis. XI. 32. Atque huic tuae voluntati ac diligentiae difficultatem magnam afferunt publicani: quibus si adversamur, ordinem de nobis optime meritum et per nos cum republica coniunctum et a nobis et a republica diiungemus: sin autem omnibus in rebus obsequemur, funditus eos perire patiemur, quorum non modo saluti, sed etiam commodis consulere debemus. Haec est una (si vere cogitare volumus) in toto imperio tuo difficultas. Nam esse abstinentem, continere omnes cupiditates, suos coercere, iuris aequabilem tenere rationem, facilem se* in rebus cognoscendis, in hominibus audiendis admittendisque praebere, praeclarum magis est, quam difficile. Non est enim positum in labore aliquo, sed in quadam inductione animi atque voluntate. 33. Illa caussa publicanorum quantam acerbitatem afferat sociis, intelleximus ex civibus, qui nuper in portoriis Italiae tollendis, non tam de portorio, quam de nonnullis iniuriis portitorum querebantur. Quare non ignoro, quid sociis accidat in ultimis terris, quum audierim in Italia querelas civium. Hic te ita versari, ut et publicanis satisfacias, praesertim publicis male redemptis, ac socios perire non sinas, divinae cuiusdam virtutis esse videtur, id est, tuae. Ac primum Graecis, id quod acerbissimum est, quod sunt vectigales, non ita acerbum videri debet, propterea quod sine imperio populi Romani, suis institutis, per se ipsi ita fuerunt. Nomen autem publicani aspernari non possunt, qui pendere ipsi vectigal sine publicano non potuerunt, quod his aequaliter Sulla descripserat. Non esse autem leniores in exigendis vectigalibus Graecos, quam nostros publicanos, hinc intelligi potest, quod Caunii nuper, omnesque ex insulis, quae erant ab Sulla Rhodiis attributae, confugerunt ad senatum, nobis ut potius vectigal, quam Rhodiis penderent. Quare nomen publicani neque ii debent horrere, qui semper vectigales fuerunt, neque ii aspernari, qui per se pendere vectigal non potuerunt, neque ii recusare, qui postulaverunt. 34. Simul et illud Asia cogitet, nullam a se neque belli externi, neque discordiarum domesticarum calamitatem abfuturam fuisse, si hoc imperio non teneretur. Id autem imperium quum retineri sine vectigalibus nullo modo possit, aequo animo parte aliqua suorum fructuum pacem sibi sempiternam redimat atque otium.

XII. 35. Quod si genus ipsum et nomen publicani non iniquo animo sustinebunt: poterunt iis, consilio et prudentia tua, reliqua videri mitiora. Possunt in pactionibus faciendis non legem spectare censoriam, sed potius commoditatem conficiendi negotii et liberationem molestiae. Potes etiam tu id facere, quod et fecisti egregie et facis, ut commemores, quanta sit in publicanis dignitas, quantum nos illi ordini debeamus, ut remoto imperio ac vi potestatis et fascium publicanos cum Graecis gratia atque auctoritate coniungas. Sed et ab iis, de quibus optime tu meritus es, et qui tibi omnia debent, hoc petas, ut facilitate sua nos eam necessitudinem, quae est nobis cum publicanis, obtinere et conservare patiantur. 36. Sed quid ego te haec hortor, quae tu non modo facere potes tua sponte sine cuiusquam praeceptis, sed etiam magna iam ex parte perfecisti? Non enim desistunt nobis agere quotidie gratias hone-

stissimae et maximae societates: quod quidem mihi idcirco iucundius est, quod idem faciunt Graeci. Difficile est autem, ea, quae commodis, utilitate et prope natura diversa sunt, voluntate coniungere. At ea quidem, quae supra scripta sunt, non ut te instituerem, scripsi, (neque enim prudentia tua cuiusquam praecepta desiderat,) sed me in scribendo commemoratio tuae virtutis delectavit: quamquam in his litteris longior fui, quam aut vellem, aut quam me putavi fore. XIII. 37. Unum est, quod tibi ego praecipere non desinam, neque te patiar (quantum in me erit) cum exceptione laudari. Omnes enim, qui istinc veniunt, ita de tua virtute, integritate, humanitate commemorant, ut in tuis summis laudibus excipiant unam iracundiam. Quod vitium quum in hac privata quotidianaque vita levis esse animi atque infirmi videtur, tum vero nihil est tam deforme, quam ad summum imperium etiam acerbitatem naturae adiungere. Quare illud non suscipiam, ut, quae de iracundia dici solent a doctissimis hominibus, ea tibi nunc exponam, quum et nimis longus esse nolim, et ex multorum scriptis ea facile possis cognoscere; illud, quod est epistolae proprium, ut is, ad quem scribitur, de iis rebus, quas ignorat, certior fiat, praetermittendum esse non puto. 38. Sic ad nos omnes fere deferunt, nihil, quum absit iracundia, te fieri posse iucundius: sed quum te alicuius improbitas perversitasque commoverit, sic te animo incitari, ut ab omnibus tua desideretur humanitas. Quare quoniam in eam rationem vitae nos non tam cupiditas quaedam gloriae, quam res ipsa ac fortuna deduxit, ut sempiternus sermo hominum de nobis futurus sit; caveamus, quantum efficere et consequi possumus, ut ne quod in nobis insigne vitium fuisse dicatur. Neque ego hoc nunc contendo, quod fortasse quum in omni natura, tum iam in nostra aetate difficile est, mutare animum et, si quid est penitus insitum moribus, id subito evellere: sed te illud admoneo, ut, si hoc plane vitare non potes, quod ante occupatur animus ab iracundia, quam providere ratio potuit, ne occuparetur, ut te ante compares, quotidieque meditere, resistendum esse iracundiae; quumque ea maxime animum moveat, tum tibi esse diligentissime linguam continendam: quae quidem mihi virtus non interdum minor videtur, quam omnino non irasci. Nam illud non solum est gravitatis, sed nonnumquam etiam lentitudinis: moderari vero et animo et orationi, quum sis iratus, aut etiam tacere et tenere in sua potestate motum animi et dolorem, etsi non est perfectae sapientiae, tamen est non mediocris ingenii. 39. Atque in hoc genere multo te esse iam commodiorem mitioremque nuntiant. Nullae tuae vehementiores animi concitationes, nulla maledicta ad nos, nullae contumeliae perferuntur: quae quum abhorrent a litteris, ab humanitate, tum vero contraria sunt imperio ac dignitati. Nam si implacabiles iracundiae sint, summa est acerbitas: sin autem exorabiles, summa levitas: quae tamen (ut in malis) acerbitati anteponenda est. XIV. 40. Sed quoniam primus annus habuit de hac reprehensione plurimum sermonis, credo propterea, quod tibi hominum iniuriae, quod avaritiae, quod insolentia praeter opinionem accidebat et intolerabilis videbatur: secundus autem multo lenior, quod et consuetudo et ratio et (ut ego arbitror) meae quoque litterae te patientiorem lenioremque fecerunt: tertius annus ita esse debet emendatus, ut ne minimam quidem rem quisquam possit ullam reprehendere. 41. Ac iam hoc loco non hortatione neque praeceptis, sed precibus tecum fraternis ago: totum ut animum, curam cogitationemque tuam ponas in omnium laude undique colligenda. Quod si in mediocri statu sermonis ac praedicationis nostrae res essent: nihil abs te eximium, nihil praeter aliorum consuetudinem postularetur. Nunc vero, propter earum rerum, in quibus versati sumus, splendorem et magnitudinem, nisi summam laudem ex ista provincia assequimur, vix videmur summam vituperationem posse vitare. Ea nostra ratio est, ut omnes boni quum faveant, tum etiam a nobis omnem diligentiam virtutemque et postulent et exspectent, omnes autem improbi (quod cum his bellum suscepimus sempiternum) vel minima re ad reprehendendum contenti esse videantur. 42. Quare quoniam eiusmodi theatrum tuis virtutibus est datum, celebritate refertissimum, magnitudine amplissimum, iudicio eruditissimum, natura autem ita resonans, ut usque Romam significationes vocesque referantur: contende, quaeso, atque elabora, non modo ut his rebus dignus fuisse, sed etiam ut illa omnia tuis artibus superasse videare. XV. 43. Et quoniam mihi casus urbanam in magistratibus administrationem reipublicae, tibi provincialem dedit; et si mea pars nemini cedit, fac, ut tua ceteros vincat. Simul et illud cogita, nos non de reliqua et sperata gloria iam laborare, sed de parta dimicare. Quae quidem non tam expetenda nobis fuit, quam tuenda est. Ac si mihi quidquam esset abs te separatum, nihil amplius desiderarem hoc statu, qui mihi iam partus est. Nunc vero res sic sese habet, ut, nisi omnia tua facta atque dicta nostris rebus istinc respondeant, ego me meis tantis laboribus tantisque periculis, quorum tu omnium particeps fuisti, nihil consecutum putem. Quod si, ut amplissimum nomen consequeremur, unus praeter ceteros adiuvisti: certe idem, ut id retineamus, praeter ceteros elaborabis. Non est tibi his solis utendum existimationibus ac iudiciis, qui nunc sunt, hominum, sed iis etiam, qui futuri sunt: quamquam illorum erit verius iudicium, obtrectatione et malevolentia liberatum. 44. Denique illud etiam debes cogitare, non te tibi soli gloriam quaerere: quod si esset, tamen non negligeres, praesertim quum amplissimis monumentis consecrare voluisses memoriam nominis tui: sed ea tibi est communicanda mecum, prodenda liberis nostris. In qua cavendum est, ne, si negligentior fueris, non solum tibi parum consuluisse, sed etiam tuis invidisse videaris. XVI. 45. Atque haec non eo dicuntur, ut te oratio mea dormientem excitasse, sed potius, ut currentem incitasse videatur. Facies enim perpetuo, quae fecisti, ut omnes aequitatem tuam, temperantiam, severitatem integritatemque laudarent. Sed me quaedam tenet, propter singularem amorem, infinita in te aviditas gloriae: quamquam illud existimo, quum iam tibi Asia, sicut uni cuique sua domus, nota esse debeat, quum ad tuam summam prudentiam tantus usus accesserit, nihil esse, quod ad laudem attineat, quod non tu optime perspicias et tibi non sine cuiusquam hortatione in mentem veniat quotidie. Sed ego, qui, quum tua lego, te audire, et qui, quum ad te scribo, tecum loqui videor, idcirco et tua longissima quaque epistola maxime delector, et ipse in scribendo saepe sum longior. 46. Illud te ad extremum et oro et hortor, ut, tamquam poetae boni et actores industrii solent, sic tu in extrema parte et conclusione muneris ac negotii tui diligentissimus sis, ut hic tertius annus imperii tui, tamquam tertius actus.

perfectissimus atque ornatissimus fuisse videatur. Id facillime facies, si me, cui semper uni magis quam universis, placere voluisti, tecum semper esse putabis et omnibus iis rebus, quas dices ac facies, interesse. Reliquum est, ut te orem, ut valetudini tuae, si me et tuos omnes valere vis, diligentissime servias. Vale.

II. ARG. De adventu Statii, unius de Quinti libertis, hominumque de eo sermonibus scribit. Deinde et Graecorum provincialium et negotiatorum Romanorum de Quinto querelas memorat. Ipse orationis acerbitatem et litterarum ad alios missarum indiligentiam fugiendam censet. L. Flavii, praetoris des., querelas exponit et suas obiurgationes excusat. Attali Iphemeni et Aesopi tragoedi negotium commendat. De rep. et de sua Clodii vincendi spe addit. (Caesare, Bibulo coss. 695.)

M. CICERO Q. FRATRI S.

I. 1. Statius ad me venit a. d. VIII. Kalend. Novembr. Eius adventus, quod ita scripsisti, direptum iri te a tuis, dum is abesset, molestus mihi fuit. Quod autem exspectationem tui concursumque eum, qui erat futurus, si una tecum decederet, neque antea visus esset, sustulit; id mihi non incommode visum est accidisse. Exhaustus enim est sermo hominum, et multis emissae iam eiusmodi voces, *ἀλλ' αἰεί τινα φῶτα μέγαν:* quae te absente confecta esse laetor. 2. Quod autem idcirco a te missus est, mihi ut se purgaret, id necesse minime fuit. Primum enim numquam ille mihi fuit suspectus: neque ego, quae ad te de illo scripsi, scripsi meo iudicio, sed quum ratio salusque omnium nostrum, qui ad rempublicam accedimus, non veritate solum, sed etiam fama niteretur, sermones ad te aliorum semper, non mea iudicia perscripsi. Qui quidem quam frequentes essent et quam graves, adventu suo Statius ipse cognovit. Etenim intervenit nonnullorum querelis, quae apud me de illo ipso habebantur: et sentire potuit, sermones iniquorum in suum potissimum nomen erumpere. 3. Quod autem me maxime movere solebat, quum audiebam, illum plus apud te posse, quam gravitas illius aetatis et imperii prudentia postularet, (quam multos enim mecum egisse putas, ut se Statio commendarem? quam multa autem ipsum *ἀφελῶς* mecum in sermone ita protulisse?) id mihi non placuit: monui, suasi, deterrui. Quibus in rebus etiamsi fidelitas summa est, (quod prorsus credo, quoniam tu ita iudicas,) tamen species ipsa tam gratiosi liberti aut servi dignitatem habere nullam potest. Atque hoc sic habeto, (nihil enim nec temere dicere, nec astute reticere debeo,) materiam omnem sermonum eorum, qui de te detrahere velint, Statium dedisse: antea tantum intelligi potuisse, iratos tuae severitati esse nonnullos: hoc manumisso, iratis, quod loquerentur, non defuisse. II. 4. Nunc respondebo ad eas epistolas, quas mihi reddidit L. Caesius, (cui, quoniam ita te velle intelligo, nullo loco deero,) quarum altera est de Blaudenio Zeuxide, quem scribis certissimum matricidam tibi a me intime commendari. Qua de re, et de hoc genere toto, ne forte me in Graecos tam ambitiosum factum esse mirere, pauca cognosce. Ego quum Graecorum querelas nimium valere sentirem, propter hominum ingenia ad fallendum parata: quoscumque de te queri audivi, quacumque potui ratione placavi. Primum Dionysopolitas, qui erant inimicissimi mei, lenivi: quorum principem Hermippum non solum sermone meo, sed etiam familiaritate devinxi. Ego Apameensem Hephaestum, ego levissimum hominem, Megaristum Antandrium, ego Niciam Smyrnaeum, ego nugas maximas omni mea comitate sum complexus, Nymphontem etiam Colophonium. Quae feci omnia, non quo me aut ii homines, aut tota natio delectaret: pertaesum est levitatis, assentationis, animorum non officiis, sed temporibus servientium. 5. Sed, ut ad Zeuxim revertar: quum is de M. Cascellii sermone secum habito, quae tu scribis, ea ipsa loqueretur, obstiti eius sermoni, et hominem in familiaritatem recepi. Tua autem quae fuerit cupiditas tanta, nescio, quod scribis cupiisse te, quoniam Smyrnae duo Mysos insuisses in culeum, simile in superiore parte provinciae edere exemplum severitatis tuae et idcirco Zeuxim elicere omni ratione voluisse: quem adductum in iudicium fortasse dimitti non oportuerat; conquiri vero, et elici blanditiis (ut tu scribis) ad iudicium, necesse non fuit; eum praesertim hominem, quem ego et ex suis civibus, et ex multis aliis quotidie magis cognosco nobiliorem esse prope, quam civitatem suam. 6. At enim Graecis solis indulgeo. Quid? L. Caecilium nonne omni ratione placavi? quem hominem! qua ira! quo spiritu! Quem denique, praeter Tuscenium, cuius caussa sanari non potest, non mitigavi? Ecce supra caput homo levis ac sordidus, sed tamen equestri censu, Catienus: etiam is lenietur. Cuius tu in patrem quod fuisti asperior, non reprehendo: certo enim scio, te fecisse cum caussa. Sed quid opus fuit eiusmodi litteris, quas ad ipsum misisti? illum crucem sibi ipsum constituere, ex qua tu eum ante detraxisses: te curaturum, fumo ut combureretur, plaudente tota provincia. Quid vero ad C. Fabium, nescio quem? (nam eam quoque epistolam T. Catienus circumgestat.) Renuntiari tibi Licinium plagiarium cum suo pullo milvino tributa exigere? Deinde rogas Fabium, ut et patrem et filium vivos comburat, si possit: sin minus, ad te mittat, uti iudicio comburantur. Hae litterae abs te per iocum missae ad C. Fabium, si modo sunt tuae, quum leguntur, invidiosam atrocitatem verborum habent. 7. Ac, si omnium mearum litterarum praecepta repetes; intelliges, nihil esse a me, nisi orationis acerbitatem et iracundiam et, si forte, raro litterarum missarum indiligentiam reprehensam. Quibus quidem in rebus si apud te plus auctoritas mea, quam tua sive natura paullo acrior, sive quaedam dulcedo iracundiae, sive dicendi sal facetiaeque valuissent, nihil sane esset, quod nos poeniteret. Et mediocri me dolore putas affici, quum audiam, qua sit existimatione Virgilius, qua tuus vicinus C. Octavius? Nam si te interioribus vicinis tuis, Ciliciensi et Syriaco, anteponis, valde magnum facis. Atque is dolor est, quod quum ii, quos nominavi, te innocentia non vincant, vincunt tamen artificio benevolentiae colligendae, qui neque Cyrum Xenophontis neque Agesilaum noverint: quorum regum summo in imperio nemo umquam verbum ullum asperius audivit. Sed haec a principio tibi praecipiens, quantum profecerim, non ignoro. III. 8. Nunc tamen decedens (id quod mihi iam facere videris) relinque, quaeso, quam iucundissimam memoriam tui. Successorem habes perblandum: cetera valde illius adventu tua requirentur. In litteris mittendis (ut saepe ad te scripsi) nimium te exorabilem praebuisti. Tolle omnes, si potes, iniquas, tolle inusitatas, tolle contrarias. Statius mihi narravit, scriptas ad te solere afferri, ab se legi: et, si iniquae sint, fieri te certiorem: antequam vero ipse ad te venisset, nullum delectum litterarum fuisse: ex eo esse volumina selectarum epistolarum,

quae reprehendi solerent. 9. Hoc de genere nihil te nunc quidem moneo. Sero est enim: ac scire potes, multa me varie diligenterque monuisse. Illud tamen, quod Theopompo mandavi, quum essem admonitus ab ipso, vide per homines amantes tui, quod est facile, ut haec genera tollantur epistolarum, primum iniquarum, deinde contrariarum, tum absurde et inusitate scriptarum, postremo in aliquem contumeliosarum. Atque ego haec tam esse, quam audio, non puto: et si sunt occupationibus tuis minus animadversa, nunc perspice et purga. Legi epistolam, quam ipse scripsisse Sulla nomenclator dictus est, non probandam: legi nonnullas iracundas. 10. Sed tempore ipso de epistolis. Nam quum hanc paginam tenerem, L. Flavius, praetor designatus, ad me venit, homo mihi valde familiaris. Is mihi, te ad procuratores suos litteras misisse, quae mihi visae sunt iniquissimae; ne quid de bonis, quae L. Octavii Nasonis fuissent, cui L. Flavius heres est, deminuerent ante, quam C. Fundanio pecuniam solvissent. Itemque misisse ad Apollonidenses, ne de bonis, quae Octavii fuissent, deminui paterentur, priusquam Fundanio debitum solutum esset. Haec mihi verisimilia non videntur. Sunt enim a prudentia tua remotissima. Ne deminuat heres? Quid si infitiatur? Quid si omnino non debetur? Quid? praetor solet iudicare deberi? Quid? ego Fundanio non cupio? non amicus sum? non misericordia moveor? Nemo magis: sed via iuris eiusmodi est quibusdam in rebus, ut nihil sit loci gratiae. Atque ita mihi dicebat Flavius scriptum in ea epistola, quam tuam esse dicebat, te aut quasi amicis tuis gratias acturum, aut quasi inimicis incommoda laturum. 11. Quid multa? ferebat graviter, id vehementer mecum querebatur, orabatque, ut ad te quam diligentissime scriberem: quod facio, et te prorsus vehementer etiam atque etiam rogo, ut et procuratoribus Flavii remittas de deminuendo, et de Apollonidensibus, ne quid perscribas, quod contra Flavium sit, amplius, et Flavii caussa et scilicet Pompeii, facies omnia. Nolo medius fidius ex tua iniuria in illum tibi liberalem me videri: sed et te oro, ut tu ipse auctoritatem et monumentum aliquod decreti aut litterarum tuarum relinquas, quod sit ad Flavii rem et ad caussam accommodatum. Fert enim graviter homo, et mei observantissimus et sui iuris dignitatisque retinens, se apud te neque amicitia, neque iure valuisse: et, ut opinor, Flavii aliquando rem et Pompeius et Caesar tibi commendarunt: et ipse ad te scripserat Flavius, et ego certe. Quare si ulla res est, quam tibi me faciendam petente putes, haec ea sit. Si me amas, cura, elabora, perfice, ut Flavius et tibi et mihi quam maximas gratias agat. Hoc te ita rogo, ut maiore studio rogare non possim. IV. 12. Quod ad me de Hermia scribis, mihi mehercule valde etiam molestum fuit. Litteras ad te parum fraterne conscripseram: quas oratione Diodoti, Luculli liberti, commotus, de pactione statim quod audieram, iracundius scripseram et revocare cupiebam. Huic tu epistolae, non fraterne scriptae, fraterne debes ignoscere. 13. De Censorino, Antonio, Cassiis, Scaevola, te ab his diligi (ut scribis) vehementer gaudeo. Cetera fuerunt in eadem epistola graviora; quam vellem, *ὀρθὰν τὰν ναῦν*, et *ἅπαξ θανεῖν*. Maiora ista erunt: meae obiurgationes fuerunt amoris plenissimae; quae sunt nonnulla, sed tamen mediocria, et parva potius. Ego te numquam ulla in re dignum minima reprehensione putassem, quum te sanctissime gereres, nisi inimicos multos haberemus. Quae ad te aliqua admonitione aut obiurgatione scripsi, scripsi propter diligentiam cautionis meae, in qua et maneo et manebo, et, idem ut facias, non desistam rogare. 14. Attalus Iphemenus mecum egit, ut se ne impedires, quo minus, quod ad Q. Publiceni statuam decretum est, erogaretur: quod ego te et rogo et admoneo, ne talis viri, tamque nostri necessarii, honorem minui per te aut impediri velis. Praeterea Aesopi tragoedi, nostri familiaris, Licinius servus, tibi notus, aufugit. Is Athenis apud Patronem Epicureum pro libero fuit: inde in Asiam venit. Postea Plato quidam Sardianus, Epicureus, qui Athenis solet esse multum, et qui tum Athenis fuerat, quum Licinius eo venisset, quum eum fugitivum postea esse ex Aesopi litteris cognosset, hominem comprehendit et in custodiam Ephesi tradidit: sed in publicam, an in pistrinum, non satis ex litteris eius intelligere potuimus. Tu, quoquo modo, quoniam Ephesi est, hominem investiges velim, summaque diligentia vel tecum deducas. Noli spectare, quanti homo sit: parvi enim pretii est, qui iam nihili sit: sed tanto dolore Aesopus est affectus propter servi scelus et audaciam, ut nihil ei gratius facere possis, quam si illum per te recuperarit. V. 15. Nunc ea cognosce, quae maxime exoptas. Rempublicam funditus amisimus; adeo ut Cato, adolescens nullius consilii, sed tamen civis Romanus et Cato, vix vivus effugerit *; quod, quum Gabinium de ambitu vellet postulare, neque praetores diebus aliquot adiri possent vel potestatem sui facerent, in concionem ascendit et Pompeium privatus dictatorem appellavit. Propius nihil est factum, quam ut occideretur. Ex hoc, qui sit status totius reipublicae, videre potes. 16. Nostrae tamen caussae non videntur homines defuturi. Mirandum in modum profitentur, offerunt se, pollicentur: et quidem quum spe sum maxima, tum maiore etiam animo; [spero superiores fore nos: confido animo,] ut in hac republica ne casum quidem ullum pertimescam: sed tamen res sic se habet. Si diem nobis Clodius dixerit, tota Italia concurret, ut multiplicata gloria discedamus: sin autem vi agere conabitur, spero fore, studiis non solum amicorum, sed etiam alienorum, ut vi resistamus. Omnes et se et suos liberos, amicos, clientes, libertos, servos, pecunias denique suas pollicentur. Nostra antiqua manus bonorum ardet studio nostri atque amore. Si qui antea aut alieniores fuerant, aut languidiores, nunc horum regum odio se cum bonis coniungunt. Pompeius omnia pollicetur et Caesar: quibus ego ita credo, ut nihil de mea comparatione deminuam. Tribuni plebis designati sunt nobis amici. Consules se optime ostendunt. Praetores habemus amicissimos et acerrimos cives, Domitium, Nigidium, Memmium, Lentulum; bonos etiam alios: sed hos singulares. Quare magnum fac animum habeas et spem bonam. De singulis tamen rebus, quae quotidie gerantur, faciam te crebro certiorem.

III. ARG. Quinto de pueris sine epistola missis se excusat, queritur de exsilio, pro oblatis facultatibus gratias agit, monet de quorumdam fide, suosque commendat.

[illegible]

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Mi frater, mi frater, mi frater, tune id veritus es, ne ego iracundia aliqua adductus pueros ad te sine litteris miserim? aut etiam ne te videre noluerim? Ego tibi irascerer? tibi ego possem irasci? Scilicet. Tu enim me afflixisti: tui me inimici, tua me invidia,

ac non ego te misere perdidi? Meus ille laudatus consulatus mihi te, liberos, patriam, fortunas, tibi velim ne quid eripuerit, praeter unum me. Sed certe a te mihi omnia semper honesta et iucunda ceciderunt; a me tibi luctus meae calamitatis, metus tuae, desiderium, maeror, solitudo. Ego te videre noluerim? Immo vero me a te videri nolui. Non enim vidisses fratrem tuum: non eum, quem reliqueras: non eum, quem noras: non eum, quem flens flentem, prosequentem proficiscens dimiseras: ne vestigium quidem eius, nec simulacrum; sed quamdam effigiem spirantis mortui. Atque utinam me mortuum prius vidisses aut audisses! utinam te non solum vitae, sed etiam dignitatis meae superstitem reliquissem! 2. Sed testor omnes deos, me hac una voce a morte esse revocatum, quod omnes in mea vita partem aliquam tuae vitae repositam esse dicebant. Quare peccavi scelerateque feci. Nam si occidissem, mors ipsa meam pietatem amoremque in te facile defenderet. Nunc commisi, ut vivo me careres, vivo me aliis indigeres; mea vox in domesticis periculis potissimum occideret, quae saepe alienissimis praesidio fuisset. Nam quod ad te pueri sine litteris venerunt; quoniam vides non fuisse iracundiam caussam *, certe pigritia fuit, et quaedam infinita vis lacrimarum et dolorum. 3. Haec ipsa me quo fletu putas scripsisse? Eodem, quo te legere certo scio. An ego possum aut non cogitare aliquando de te, aut umquam sine lacrimis cogitare? Quum enim te desidero, fratrem solum desidero? Ego vero suavitate prope aequalem, obsequio filium, consilio parentem. Quid mihi sine te umquam aut tibi sine me iucundum fuit? Quid, quod eodem tempore desidero filiam? qua pietate, qua modestia, quo ingenio? effigiem oris, sermonis, animi mei? Quid filium venustissimum mihique dulcissimum? quem ego ferus ac ferreus e complexu dimisi meo, sapientiorem puerum quam vellem. Sentiebat enim miser iam, quid ageretur. Quid vero tuum filium? quid imaginem tuam, quam meus Cicero et amabat, ut fratrem, et iam, ut maiorem fratrem, verebatur? Quid? quod mulierem miserrimam, fidelissimam coniugem, me prosequi non sum passus, ut esset, quae reliquias communis calamitatis, communes liberos, tueretur? 4. Sed tamen, quoquo modo potui, scripsi, et dedi litteras ad te Philogono, liberto tuo, quas credo tibi postea redditas esse: in quibus idem te hortor et rogo, quod pueri tibi verbis meis nuntiarunt, ut Romam protinus pergas et properes. Primum enim te praesidio esse volui, si qui essent inimici, quorum crudelitas nondum esset nostra calamitate satiata. Deinde congressus nostri lamentationem pertimui: digressum vero non tulissem: atque etiam idipsum, quod tu scribis, metuebam, ne a me distrahi non posses. His de caussis hoc maximum malum, quod te non vidi, quo nihil amantissimis et coniunctissimis fratribus acerbius ac miserius videtur accidere potuisse, minus acerbum, minus miserum fuit, quam fuisset quum congressio, tum vero digressio nostra. 5. Nunc, si potes, id quod ego, qui fortis tibi semper videbar, non possum, erige te et confirma, si qua subeunda dimicatio erit. Spero, si quid mea spes habet auctoritatis, tibi et integritatem tuam, et amorem in te civitatis, et aliquid etiam misericordiam nostri praesidii laturam. Sin eris ab isto periculo vacuus: ages scilicet, si quid agi posse de nobis putabis. De quo scribunt ad me quidem multi multa, et se sperare demonstrant: sed ego, quid sperem, non dispicio, quum inimici plurimum valeant, amici partim deseruerint me, partim etiam prodiderint, qui in meo reditu fortasse reprehensionem sui sceleris pertimescunt. Sed ista qualia sint, tu velim perspicias mihique declares. Ego tamen, quamdiu tibi opus erit, si quid periculi subeundum videbis, vivam. Diutius in hac vita esse non possum. Neque enim tantum virium habet ulla aut prudentia aut doctrina, ut tantum dolorem possit sustinere. 6. Scio fuisse et honestius moriendi tempus, et utilius, sed non hoc solum, multa alia praetermisi: quae si queri velim praeterita, nihil agam, nisi ut augeam dolorem tuum, indicem stultitiam meam. Illud quidem nec faciendum est, nec fieri potest, me diutius, quam aut tuum tempus aut firma spes postulabit, in tam misera tamque turpi vita commorari, ut, qui modo fratre fuerim, liberis, coniuge, copiis, genere ipso pecuniae beatissimus, dignitate, auctoritate, existimatione, gratia non inferior, quam qui umquam fuerunt amplissimi: is nunc, in hac tam afflicta perditaque fortuna, neque me neque meos lugere diutius possim. 7. Quare quid ad me scripsisti de permutatione? quasi vero nunc me non tuae facultates sustineant. Qua in re ipsa video miser et sentio, quid sceleris admiserim, quum de visceribus tuis et filii tui satisfacturus sis, quibus debes: ego, acceptam ex aerario pecuniam tuo nomine, frustra dissiparim. Sed tamen et M. Antonio, quantum tu scripseras, et Caepioni tantumdem solutum est: mihi ad id, quod cogito, hoc, quod habeo, satis est. Sive enim restituimur sive desperamur, nihil amplius opus est. Tu, si forte quid erit molestiae, te ad Crassum et ad Calidium conferas, censeo. 8. Quantum Hortensio credendum sit, nescio. Me summa simulatione amoris summaque assiduitate quotidiana sceleratissime insidiosissimeque tractavit, adiuncto quoque Arrio: quorum ego consiliis, promissis, praeceptis destitutus, in hanc calamitatem incidi. Sed haec occultabis, ne quid obsint. Illud caveto: et eo puto, per Pomponium fovendum tibi esse ipsum Hortensium, ne ille versus, qui in te erat collatus, quum aedilitatem petebas, de lege Aurelia, falso testimonio confirmetur. Nihil enim tam timeo, quam ne, quum intelligant homines, quantum misericordiae nobis tuae preces et tua salus allatura sit, oppugnent te vehementius. 9. Messalam tui studiosum esse arbitror: Pompeium etiam simulatorem puto. Sed haec utinam ne experiare! quod precarer deos, nisi meas preces audire desissent. Verumtamen precor, ut his infinitis nostris malis contenti sint: in quibus non modo tamen nullius inest peccati infamia, sed omnis dolor est, quod optime factis poena est maxima constituta. 10. Filiam meam et tuam, Ciceronemque nostrum, quid ego, mi frater, tibi commendem? Quin illud maereo, quod tibi non minorem dolorem illorum orbitas afferet, quam mihi. Sed, te incolumi, orbi non erunt. Reliqua, ita mihi salus aliqua detur, potestasque in patria moriendi, ut me lacrimae non sinunt scribere. Etiam Terentiam velim tueare, mihique de omnibus rebus rescribas. Sis fortis, quoad rei natura patietur. Idibus Iuniis, Thessalonicae.

IV. ARG. Dolet sibi amicorum fidem et consilium defuisse. Rogat, ut, quam reditus spem in novis tribunis pl. habere possit, frater sibi aperiat. (Thessalonicae, Pisone, Gabinio coss. 696.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Amabo te, mi frater, ne, si uno meo fato et tu et omnes mei corruistis, improbitati et sceleri meo po-

tius, quam imprudentiae miseriaeque assignes. Nullum est meum peccatum, nisi quod iis credidi, a quibus nefas putabam esse me decipi, aut etiam, quibus ne id expedire quidem arbitrabar. Intimus, proximus, familiarissimus quisque aut sibi pertimuit, aut mihi invidit. Ita mihi nihil misero praeter fidem amicorum, cautum meum consilium defuit *. 2. Quod si te satis innocentia tua et misericordia hominum vindicat hoc tempore a molestia: perspicis profecto, ecquaenam nobis spes salutis relinquatur. Nam me Pomponius, et Sestius et Piso noster adhuc Thessalonicae retinuerunt, quum longius discedere propter nescio quos motus vetarent. Verum ego magis exitum, illorum litteris, quam spe certa exspectabam. Nam quid sperem, potentissimo inimico, dominatione obtrectatorum, infidelibus amicis, pluribus invidis? 3. De novis autem tribunis plebis est ille quidem in me officiosissimus Sestius, et, spero, Curius, Milo, Fadius, Fabricius *, sed valde adversante Clodio: qui etiam privatus eadem manu poterit conciones concitare: deinde etiam intercessor parabitur. 4. Haec mihi proficiscenti non proponebantur: sed saepe triduo summa cum gloria dicebar esse rediturus. Quid tu igitur? inquies. Quid? multa convenerunt, quae mentem exturbarent meam: subita defectio Pompeii, alienatio consulum, etiam praetorum, timor publicanorum, arma. Lacrimae meorum me ad mortem ire prohibuerunt: quod certe et ad honestatem et ad effugiendos intolerabiles dolores fuit aptissimum. Sed de hoc scripsi ad te in ea epistola, quam Phaethonti dedi. Nunc tu, quoniam in tantum luctum et laborem detrusus es, quantum nemo umquam: si relevare potes communem casum misericordia hominum, scilicet incredibile quiddam assequeris: sin plane occidimus, (me miserum!) ego omnibus meis exitio fuero, quibus ante dedecori non eram. 5. Sed tu, ut ante ad te scripsi, perspice rem et pertenta, et ad me, ut tempora nostra, non ut amor tuus fert, vere perscribe. Ego vitam, quoad putabo tua interesse, aut ad spem servandam esse, retinebo. Tu nobis amicissimum Sestium cognosces: credo tua caussa velle Lentulum, qui erit consul. Quamquam sunt facta verbis difficiliora. Tu et quid opus sit, et quid sit, videbis. Omnino si tuam solitudinem communemque calamitatem nemo despexerit: aut per te confici aliquid, aut nullo modo poterit. Sin te quoque inimici vexare coeperint, ne cessaris. Non enim gladiis mecum, sed litibus agetur. Verum haec absint velim. Te oro, ut ad me de omnibus rebus scribas, et in me animi potius aut consilii putes minus esse, quam antea, amoris vero et officii non minus.

88.

LIBER SECUNDUS.

I. ARG. Fratri tum in Sardinia degenti scribit, quid in senatu sit actum, referente primum Lupo de lege C. Caesaris, qua agrum Campanum plebi Romanae dividendum censuerat, deinde Racilio de iudiciis, utrum ante, an vero post aedilicia comitia habenda sint. (Romae, Lentulo, Metello coss. 697.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Epistolam, quam legisti, mane dederam. Sed fecit humaniter Licinius, quod ad me, misso senatu, vesperi venit, ut, si quid esset actum, ad te, si mihi videretur, perscriberem. Senatus fuit frequentior, quam putabamus esse posse mense Decembri sub dies festos. Consulares nos fuimus, et duo consules designati, P. Servilius, M. Lucullus, Lepidus, Volcatius, Glabrio, praetores. Sane frequentes fuimus: omnino ad ducentos. Commorat exspectationem Lupus. Egit caussam agri Campani sane accurate. Auditus est magno silentio. Materiam rei non ignoras. Nihil ex nostris actionibus praetermisit. Fuerunt nonnulli aculei in C. Caesarem, contumeliae in Gellium, expostulationes cum absente Pompeio. Caussa sero perorata, sententias se rogaturum negavit, ne quod onus simultatis nobis imponeret. Ex superiorum temporum conviciis, et ex praesenti silentio, quid senatus sentiret, se intelligere dixit. Illico coepit dimittere. Tum Marcellinus, noli, inquit, ex taciturnitate nostra, Lupe, quid aut probemus hoc tempore aut improbemus, iudicare. Ego, quod ad me attinet, idemque arbitror ceteros, idcirco taceo, quod non existimo, quum Pompeius absit, caussam agri Campani agi convenire. Tum ille, se senatum negavit tenere. 2. Racilius surrexit, et de iudiciis referre coepit. Marcellinum quidem primum rogavit. Is quum graviter de Clodianis incendiis, trucidationibus, lapidationibus questus esset, sententiam dixit, ut ipse iudices per praetorem urbanum sortiretur; iudicum sortitione facta, comitia haberentur: qui iudicia impedivisset, eum contra rempublicam esse facturum. Approbata valde sententia, C. Cato contra dixit, et Cassius maxima acclamatione senatus, quum comitia iudiciis anteferret. Philippus assensit Lentulo. 3. Postea Racilius de privatis me primum sententiam rogavit. Multa feci verba de toto furore latrocinioque P. Clodii: eum, tamquam reum, accusavi, multis et secundis admurmurationibus cuncti senatus. Orationem meam collaudavit satis multis verbis, non mehercule indiserte, Vetus Antistius: isque iudiciorum caussam suscepit, antiquissimamque se habiturum dixit. Ibatur in eam sententiam. Tum Clodius rogatus, diem dicendo eximere coepit. Furebat, a Racilio se contumaciter inurbaneque vexatum. Deinde eius operae repente a Graecostasi et gradibus clamorem satis magnum sustulerunt, opinor in Q. Sextilium et amicos Milonis incitatae. Eo metu iniecto, repente, magna querimonia omnium, discessimus. Habes acta unius diei. Reliqua, ut arbitror, in mensem Ianuarium reiicientur. De tribunis plebis longe optimum Racilium habemus. Videtur etiam Antistius amicus nobis fore. Nam Plancius totus noster est. Fac, si me amas, ut considerate diligenterque naviges de mense Decembri.

II. ARG. Respondet de Lentuli et Sesti nominibus exigendis et Pomponianis inde dissolvendis, de Culleonis auctione, de fratris aedificatione, de Clodii aedilitatis exspectatione, de caussa Ptolemaei regis reducendi, ut frater quam primum e Sardinia redeat, rogat. [illegible]

MARCUS Q. FRATRI S.

1. Non occupatione, qua eram sane impeditus, sed parvula lippitudine adductus sum, ut dictarem hanc epistolam et non, ut ad te soleo, ipse scriberem. Et primum me tibi excuso in eo ipso, in quo te accuso. Me enim adhuc nemo rogavit, num quid in Sardiniam

vellem te puto saepe habere, qui, num quid Romam velis quaerant. Quod ad me Lentuli et Sestii nomine scripsisti, locutus sum cum Cincio. Quoquo modo res se habet, non est facillima, sed habet profecto quiddam Sardinia appositum ad recordationem praeteritae memoriae. Nam, ut ille Gracchus augur, posteaquam in istam provinciam venit, recordatus est, quid sibi, in campo Martio comitia consulum habenti, contra auspicia accidisset: sic tu mihi videris in Sardinia de forma Numisiana et de nominibus Pomponianis in otio recogitasse. Sed ego adhuc emi nihil. Culleonis auctio facta est. Tusculano emptor nemo fuit. Si conditio valde bona fuerit, fortasse non omittam. 2. De aedificatione tua Cyrum urgere non cesso. Spero eum in officio fore. Sed omnia sunt tardiora, propter furiosae aedilitatis exspectationem. Nam comitia sine mora futura videntur. Edicta sunt a. d. XI. Kal. Febr. Te tamen sollicitum esse nolo. Omne genus a nobis cautionis adhibebitur. 3. De rege Alexandrino factum est senatus consultum, cum multitudine eum reduci, periculosum reipublicae videri. Reliqua quum esset in senatu contentio, Lentulusne an Pompeius reduceret; obtinere caussam Lentulus videbatur. In ea nos et officio erga Lentulum mirifice, et voluntati Pompeii praeclare satisfecimus. Sed per obtrectatores Lentuli res calumnia extracta est. Consecuti sunt dies comitiales, per quos senatus haberi non poterat. Quid futurum sit latrocinio tribunorum, non divino: sed tamen suspicor, per vim rogationem Caninium perlaturum. In ea re Pompeius quid velit, non dispicio. Familiares eius quid cupiant, omnes vident. Creditores vero regis, aperte pecunias suppeditant contra Lentulum. Sine dubio res a Lentulo remota videtur esse, cum magno meo dolore. Quamquam multa fecit, quare, si fas esset, iure ei succensere possemus. Tu, si ita expedit, velim quam primum bona et certa tempestate conscendas ad meque venias. Innumerabiles enim res sunt, in quibus te quotidie in omni genere desiderem. Tui nostrique valent. XVI. Kal. Febr.

— — —

III. ARG. De Milonis a Clodio de vi accusati iudicio, de actis in senatu, de Sestio bis accusato, de *oratione* sua *pro Bestia* habita, de rebus domesticis.

(Romae, Marcellino, Philippo coss. 698.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Scripsi ad te antea superiora: nunc cognosce, postea quae sint acta. A Kal. Febr. legationes in Idus Febr. reiiciebantur. Eo die res confecta non est. A. d. IV. Non. Febr. Milo adfuit. Ei Pompeius advocatus venit. Dixit Marcellus, a me rogatus. Honeste discessimus. Producta dies est in IV. Id. Febr. Interim reiectis legationibus in Idus, referebatur de provinciis quaestorum et de ornandis praetoribus. Sed res, multis querelis de republica interponendis, nulla transacta est. Cato legem promulgavit de imperio Lentuli abrogando. Vestitum filius mutavit. 2. A. d. VIII. Id. Febr. Milo adfuit. Dixit Pompeius, sive voluit: nam, ut surrexit, operae Clodianae clamorem sustulerunt: idque ei perpetua oratione contigit, non modo ut acclamatione, sed ut convicio et maledictis impediretur. Qui ut peroravit: nam in eo sane fortis fuit: non est deterritus, dixit omnia: atque interdum etiam silentio: cum auctoritate peregerat: sed ut peroravit, surrexit Clodius. Ei tantus clamor a nostris, (placuerat enim referre gratiam,) ut neque mente neque lingua neque ore consisteret. Ea res acta est, quum H. VI. vix Pompeius perorasset usque ad H. VIII., quum omnia maledicta, versus etiam obscenissimi in Clodium et Clodiam dicerentur. Ille furens et exsanguis interrogabat suos in clamore ipso, quis esset, qui plebem fame necaret. Respondebant operae, Pompeius. Quis Alexandriam ire cuperet. Respondebant, Pompeius. Quem ire vellent. Respondebant, Crassum. Is aderat tum, Miloni animo non amico. H. fere IX., quasi signo dato, Clodiani nostros consputare coeperunt. Exarsit dolor. Urgere illi, ut loco nos moverent. Factus est a nostris impetus, fuga operarum. Eiectus de rostris Clodius: ac nos quoque tum fugimus, ne quid in turba. Senatus vocatus in curiam: Pompeius domum. Neque ego tamen in senatum, ne aut de tantis rebus tacerem, aut in Pompeio defendendo (nam is carpebatur a Bibulo, Curione, Favonio, Servilio filio,) animos bonorum virorum offenderem. Res in posterum dilata est. Clodius in Quirinalia produxit diem. 3. A. d. VI. Id. Febr. senatus ad Apollinis fuit, ut Pompeius adesset. Acta res est graviter a Pompeio. Eo die nihil perfectum est. A. d. V. Id. ad Apollinis senatus consultum factum est, EA, QUAE FACTA ESSENT A. D. VIII. ID., CONTRA REMPUBLICAM ESSE FACTA. Eo die Cato est vehementer in Pompeium invectus, et eum oratione perpetua tamquam reum accusavit. De me multa, me invito, cum mea summa laude dixit. Quum illius in me perfidiam increparet, auditus est magno silentio malevolorum. Respondit ei vehementer Pompeius Crassumque descripsit: dixitque aperte, se munitiorem ad custodiendam vitam suam fore, quam Africanus fuisset; quem C. Carbo interemisset. 4. Itaque magnae mihi res iam moveri videbantur. Nam Pompeius haec intelligit, nobiscumque communicat, insidias vitae suae fieri: C. Catonem a Crasso sustentari: Clodio pecuniam suppeditari: utrumque et ab eo, et a Curione, Bibulo ceterisque suis obtrectatoribus confirmari: vehementer esse providendum, ne opprimatur, concionario illo populo a se prope alienato, nobilitate inimica, non aequo senatu, iuventute improba. Itaque se comparat, homines ex agris arcessit. Operas autem suas Clodius confirmat. Manus ad Quirinalia paratur: in eo multo sumus superiores ipsius copiis. Sed magna manus ex Piceno et Gallia exspectatur, ut etiam Catonis rogationibus de Milone et Lentulo resistamus. 5. A. d. IV. Id. Febr. Sestius ab indice Cn. Nerio, Pupinia de ambitu est postulatus, et eodem die a quodam M. Tullio de vi. Is erat aeger. Domum (ut debuimus) ad eum statim venimus, eique nos totos tradidimus: idque fecimus praeter hominum opinionem, qui nos ei iure succensere putabant; ut humanissimi, gratissimique et ipsi et omnibus videremur: itaque faciemus. Sed idem Nerius index edidit ad allegatos, Cn. Lentulum Vacciam et C. Cornelium. Eodem die senatus consultum factum est, UT SODALITATES DECURIATIQUE DISCEDERENT: LEXQUE DE IIS FERRETUR, UT, QUI NON DISCESSISSENT, EA POENA, QUAE EST DE VI, TENERENTUR. 6. A. d. III. Id. dixi pro Bestia de ambitu apud praetorem Cn. Domitium in foro medio maximo conventu: incidique in eum locum in dicendo, quum Sextius, multis in templo Castoris vulneribus acceptis, subsidio Bestiae servatus esset. Hic προῳκονομησάμην quiddam εὐκαίρως de his, quae in Sestium apparabantur crimina, et eum ornavi veris laudibus, magno assensu omnium. Res homini fuit vehementer grata. Quae tibi

eo scribo, quod me de retinenda Sestii gratia litteris saepe monuisti. 7. Prid. Id. haec scripsi ante lucem. Eo die apud Pomponium in eius nuptiis eram caenaturus. Cetera sunt in rebus nostris huiusmodi (ut tu mihi fere diffidenti praedicabas) plena dignitatis et gratiae: quae quidem tua, mi frater, prudentia, patientia, virtute, pietate, suavitate etiam, tibi mihique sunt restituta. Domus tibi ad lucum Pisonis Liciniana conducta est. Sed, ut spero, paucis mensibus post Kalend. Quint. in tuam commigrabis. Tuam in Carinis mundi habitatores Lamiae conduxerunt. A te post illam Olbiensem epistolam nullas litteras accepi. Quid agas et ut te oblectes, scire cupio, maximeque teipsum videre quamprimum. Cura, mi frater, ut valeas: et quamquam est hiems, tamen Sardiniam istam esse cogites. XV. Kalend. Mart.

IV. ARG. De Sestio absoluto, de Vatinio vexato, de filii studiis, de suae et fraternae domus aedificatione, de Tullia Crassipedi despondenda. (Romae, Marcellino, Philippo coss. 698.)

M. CICERO Q. FRATRI S.

1. Sestius noster absolutus est a. d. IV. Id. Mart.; et, quod vehementer interfuit reipublicae, nullam videri in eiusmodi caussa dissensionem esse, omnibus sententiis absolutus est. Illud, quod tibi saepe curae esse intellexeram, ne cui iniquo relinqueremus vituperandi locum, qui nos ingratos esse diceret, nisi illius perversitatem quibusdam in rebus quam humanissime ferremus: scito hoc nos in eo iudicio consecutos esse, ut omnium gratissimi iudicaremur. Nam in defendendo moroso homine cumulatissime satisfecimus, et (id quod ille maxime cupiebat) Vatinium, a quo palam oppugnabatur, arbitratu nostro concidimus diis hominibusque plaudentibus. Quin etiam Paullus noster quum testis productus esset in Sestium, confirmavit, se nomen Vatinii delaturum, si Macer Licinius cunctaretur: et Macer a Sestii subselliis surrexit, ac se illi non defuturum affirmavit. Quid quaeris? homo petulans et audax, Vatinius, valde perturbatus debilitatusque discessit. 2. Quintus tuus, puer optimus, eruditur egregie. Hoc nunc magis animadverto, quod Tyrannio docet apud me. Domus utriusque nostrum aedificatur strenue. Redemptori tuo dimidium pecuniae curavi. Spero nos ante hiemem contubernales fore. De nostra Tullia, tui mehercule amantissima, spero cum Crassipede nos confecisse. Dies erant duo, qui post Latinas habentur religiosi; ceteroqui * confectum erat; Latiar erat exiturus.

V. ARG. De pecunia Pompeio in rem frumentariam decreta; de agro Campano quid in senatu actum sit, et de M. Furio Flacco de collegiis eiecto. (Romae, Marcellino, Philippo coss. 698.)

MARCUS Q. FRATRI S.

1. Dederam ad te litteras antea, quibus erat scriptum, Tulliam nostram Crassipedi prid. Non. April. esse desponsatam: ceteraque de re publica privataque perscripseram. Postea sunt haec acta. Non. Apr. senatus consulto Pompeio pecunia decreta est in rem frumentariam ad H-S cccc. Sed eodem die vehementer actum de agro Campano clamore senatus prope concionali. Acriorem caussam inopia pecuniae faciebat et annonae caritas. 2. Non praetermittam, ne illud quidem: M. Furium Flaccum, equitem Romanum, hominem nequam, Capitolini et Mercuriales de collegio eiecerunt, praesentem, ad pedes unius cuiusque iacentem

VI. ARG. De filiae et Crassipedis sponsalibus, et de fratris aedificatione scribit; invitat fratrem, ut redeat; deinde quum alia quaedam de rep. tum qualis sit Lentuli Marcellini cos. in coercendo Clodio opera, refert.

(Romae, Marcellino, Philippo coss. 698.)

M. CICERO Q. FRATRI S.

1. A. d. VIII. Id. Apr. sponsalia Crassipedi praebui. Huic convivio puer optimus, Quintus tuus meusque, quod perleviter commotus fuerat, defuit: a. d. VI. Id. April. veni ad Quintum, eumque vidi plane integrum, multumque is mecum sermonem habuit et perhumanum de discordiis mulierum nostrarum. Quid quaeris? nihil festivius. Pomponia autem etiam de te questa est. Sed haec coram agemus. 2. A puero ut discessi, in aream tuam veni. Res agebatur multis structoribus. Longilium redemptorem cohortatus sum. Fidem mihi faciebat, se velle nobis placere. Domus erit egregia. Magis enim cerni iam poterat, quam quantum ex forma iudicabamus. Itemque nostra celeriter aedificabatur. Eo die caenavi apud Crassipedem. Caenatus in hortos ad Pompeium lectica latus sum. Lucceium convenire non potueram, quod abfuerat. Videre autem volebam, quod eram postridie Roma exiturus, et quod ille in Sardiniam iter habebat. Hominem conveni et ab eo petivi, ut quamprimum te nobis redderet. Statim dixit. Erat autem iturus (ut aiebat) a. d. III. Id. Apr., ut aut Labrone*, aut Pisis conscenderet. 3. Tu, mi frater, simul ut ille venerit, primam navigationem, (dummodo idonea tempestas sit) ne omiseris. Ἀμφιλαφίαν autem illam, quam tu soles dicere, bono modo desidero, sic prorsus, ut advenientem excipiam libenter, latentem etiam nunc non excitem. Tribus locis aedifico, reliqua reconcinno; vivo paullo liberalius, quam solebam. Opus erat, si te haberem, paullisper fabris locum dare. Sed et haec (ut spero) brevi inter nos communicabimus. 4. Res autem Romanae sese sic habent. Consul est egregius Lentulus, non impediente collega: sic, inquam, bonus, ut meliorem non viderim. Dies comitiales exemit omnes. Nam etiam Latinae instaurantur: nec tamen deerant supplicationes. 5. Sic legibus perniciosissimis obsistitur, maxime Catonis: cui tamen egregie imposuit Milo noster. Nam ille vindex gladiatorum et bestiariorum emerat de Cosconio et Pomponio bestiarios: nec sine his armatis umquam in publico fuerat. Hos alere non poterat. Itaque vix tenebat. Sensit Milo. Dedit cuidam non familiari negotium, qui sine suspicione emeret eam familiam a Catone: quae simul atque abducta est, Racilius, qui unus est hoc tempore tribunus plebis, rem patefecit, eosque homines sibi emptos esse dixit (sic enim placuerat) et tabulam proscripsit, SE FAMILIAM CATONIANAM VENDITURUM. In eam tabulam magni risus consequebantur. Nunc igitur Catonem Lentulus a legibus removit, et eos, qui de Caesare monstra promulgarunt, quibus intercederet nemo. Nam quod de Pompeio Caninius agit, sanequam refrixit. Neque enim res probatur, et Pompeius noster in amicitia P. Lentuli vituperatur, et hercule non est idem. Nam apud illam perditissimam atque infimam faecem populi propter Milonem suboffendit: et boni multa ab eo desiderant, multa reprehendunt. Marcellinus autem hoc uno mihi quidem non satisfacit, quod eum nimis aspere tractat: quamquam id senatu non invito facit: quo ego me libentius a curia et ab omni parte reipublicae subtraho. 6. In iudiciis ii sumus, qui fuimus. Domus

celebratur ita, ut quum maxime. Unum accidit imprudentia Milonis incommode, de S. Clodio*, quem neque hoc tempore, neque ab imbecillis accusatoribus mihi placuit accusari. Et tres sententiae taeterrimae in consilio defuerunt. Itaque hominem populus revocat et retrahatur necesse est. Non enim ferunt homines. Et quia, quum apud suos diceret, paene damnatus est, vident damnatum. Ea ipsa in re Pompeii offensio nobis obstitit. Senatorum enim urna copiose absolvit, equitum adaequavit, tribuni aerarii condemnarunt. Sed hoc incommodum consolantur quotidianae damnationes inimicorum, in quibus me perlubente Servius allisus est, ceteri conciduntur. C. Cato concionatus est, comitia haberi non siturum, si sibi cum populo dies agendi essent exempti. Appius a Caesare nondum redierat. 7. Tuas mirifice litteras exspecto: atque adhuc clausum mare scio fuisse: sed quosdam venisse tamen Ostia dicebant, qui te unice laudarent, plurimique in provincia fieri dicerent. Eosdem aiebant nuntiare, te prima navigatione transmissurum. Id cupio: et, quamquam teipsum scilicet maxime, tamen etiam litteras tuas ante exspecto. Mi frater, vale.

VII. ARG. M. Cicero scribit de suo itinere, de Arcani aedificatione et de exspectatione Quinti.

(Antii, Marcellino, Philippo coss., 698.)

MARCUS Q. FRATRI. S.

A. d. III. Id. April. ante lucem hanc epistolam conscripseram, scripseramque in itinere, ut eo die apud T. Titium in Anagnino manerem. Postridie autem in Laterio cogitabam: inde, quum in Arpinati quinque dies fuissem, ire in Pompeianum: rediens aspicere Cumanum, ut, quoniam in Non. Maias Miloni dies prodita est, prid. Non. Romae essem, teque, mi carissime et suavissime frater, ad eam diem (ut sperabam) viderem. Aedificationem Arcani ad tuum adventum sustentari placebat. Fac, mi frater, ut valeas quamprimumque venias.

VIII. ARG. De supplicatione Gabinio negata et suo fratris videndi desiderio. (Romae, Marcellino, Philippo coss. 698.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. O litteras mihi tuas iucundissimas, exspectatas, ac primo quidem cum desiderio, nunc vero etiam cum timore! Atque has scito litteras me solas accepisse post illas, quas tuus nauta attulit, Olbia datas. Sed cetera (ut scribis) praesenti sermoni reserventur. Hoc tamen non queo differre. Id. Maiis senatus frequens, divinus fuit in supplicatione Gabinio deneganda. Adiurat Procilius hoc nemini accidisse. Foris valde plauditur. Mihi quum sua sponte iucundum, tum iucundius, quod me absente (est enim εἰλικρινὲς iudicium) sine oppugnatione, sine gratia nostra. Eram Antii. 2. Quod Idibus et postridie fuerat dictum, de agro Campano actum iri, non est actum. In hac caussa mihi aqua haeret. Sed plura quam constitueram. Coram enim. Vale, mi optime et optatissime frater, et advola. Idem te nostri rogant pueri: illud scilicet, caenabis, quum veneris.

IX. ARG. Librum suum de temporibus suis fratri placuisse gaudet, eius se negotium Pompeio commendasse et de ambitu SCtum in Afranii sententiam factum esse scribit.

(Romae, Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Placiturum tibi esse librum meum suspicabar: tam valde placuisse, quam scribis, valde gaudeo. Quod me admones de nostra Urania suadesque ut meminerim Iovis orationem, quae est in extremo illo libro: ego vero memini, et illa omnia mihi magis scripsi quam ceteris. 2. Sed tamen postridie, quam tu es profectus, multa nocte cum Vibullio veni ad Pompeium: quumque ego egissem de istis operibus atque inscriptionibus, per mihi benigne respondit: magnam spem attulit. Cum Crasso se dixit loqui velle: mihique, ut idem facerem, suasit. Crassum consulem ex senatu domum reduxi: suscepit rem: dixitque esse, quod Clodius hoc tempore cuperet per se et per Pompeium consequi: putare se, si ego eum non impedirem, posse me adipisci sine contentione, quod vellem. Totum ei negotium permisi meque in eius potestate dixi fore. Interfuit huic sermoni P. Crassus, adolescens nostri (ut scis) studiosissimus. Illud autem, quod cupit Clodius, est legatio aliqua: si minus per senatum, per populum libera, aut Byzantium aut ad Brogitarum aut utrumque. Plena res nummorum. Quod ego non nimium laboro, etiamsi minus assequor, quod volo. Pompeius tamen cum Crasso locutus est. Videntur negotium suscepisse. Si perficiunt, optime: sin minus, ad nostrum Iovem revertamur. 3. A. d. III. Id. Maii senatus consultum est factum de ambitu in Afranii sententiam, quam ego dixeram, quum tu adesses; sed magno cum gemitu senatus. Consules non sunt persecuti eorum sententias: qui Afranio quum essent assensi, addiderunt, ut praetores ita crearentur, ut dies LX privati essent. Eo die Catonem plane repudiarunt. Quid multa? tenent omnia: idque ita omnes intelligere volunt.

X. ARG. Respondet epistolae Quinti, qua se metuere scripserat, ne fratrem litteris suis interpellaret.

(Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

MARCUS Q. FRATRI S.

1. Tu metuis, ne me interpelles? Primo, si in isto essem, tu scis, quid sit interpellare. An te Ateius? Mehercule mihi docere videbaris istius generis humanitatem: qua quidem ego nihil utor abs te. Tu vero, ut me et appelles et interpelles et obloquare et colloquare, velim. Quid enim mihi suavius? Non mehercule quisquam μουσοπάταχτος libentius sua recentia poemata legit, quam ego te audio quacumque de re, publica, privata, rustica, urbana. Sed mea factum est insulsa verecundia, ut te proficiscens non tollerem. Opposuisti semel ἀναντίλεκτον* caussam, Ciceronis nostri valetudinem: conticui: iterum Cicerones; quievi. 2. Nunc mihi iucunditatis plena epistola hoc aspersit molestiae, quod videris, ne mihi molestus esses, veritus esse atque etiam nunc vereri. Litigarem tecum, fas si esset: sed mehercule istuc si umquam suspicatus ero, nihil dicam aliud, nisi verebor, ne quando ego tibi, quum sum una, molestus sim. Video te ingemuisse. Sic fit, εἰ δ' ἐν αἴᾳ ἔζησας. Numquam enim dicam, ἔα πάσας. Marium autem nostrum in lecticam mehercule coniecissem, non illam regis Ptolemaei Anicianam. Memini enim, quum hominem portarem ad Baias, Neapoli, octophoro Aniciano, machaerophoris centum sequentibus, miros risus nos edere, quum ille, ignarus sui comitatus, repente aperuit lecticam, et paene ille timore, ego risu corrui. Tunc, ut dico, certe sustulissem, ut aliquando subtilitatem veteris urbanitatis et humanissimi sermonis attingerem. Sed hominem infirmum in villam apertam, ac ne rudem quidem etiam nunc, invitare nolui. 3. Hoc vero mihi peculiare fue-

rit, hic etiam isto frui. Nam illorum praediorum scito mihi vicinum Marium lumen esse. Apud Anicium videbimus ut paratum sit. Nos enim ita philologi sumus, ut vel cum fabris habitare possimus. Habemus hanc philosophiam non ab Hymetto, sed ab area [Syra.] Marius [et] valetudine est et natura imbecillior. 4. De interpellatione tantum sumam a vobis temporis ad scribendum, quantum dabitis. Utinam nihil detis, ut potius vestra iniuria, quam ignavia mea cessem! De republica nimium te laborare doleo, et meliorem civem esse, quam Philoctetam, qui, accepta iniuria, illa spectacula quaerebat, quae tibi acerba esse video. Amabo te, advola: consolabor te et omnem abstergebo dolorem: et adduc, si me amas, Marium. Sed adproperate. Hortus domi est.

XI. ARG. De libertate Tenediis negata, de laudibus Quinti et de Lucretii ac Sallustii carminibus.

(Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Epistolam hanc convicio efflagitarunt codicilli tui. Nam res quidem ipsa et is dies, quo tu es profectus, nihil mihi ad scribendum argumenti sane dabat. Sed quemadmodum, coram quum sumus, sermo nobis deesse non solet, sic epistolae nostrae debent interdum halucinari. 2. Tenediorum igitur libertas securi Tenedia praecisa est, quum eos praeter me et Bibulum et Calidium et Favonium nemo defenderet. 3. De te a Magnetibus * ab Sipylo mentio est honorifica facta, quum te unum dicerent postulationi L. Sextii Pansae restitisse. 4. Reliquis diebus, si quid erit, quod te scire opus sit, aut etiamsi nihil erit, tamen scribam quotidie aliquid. Prid. Id. (Aprilis) neque tibi, neque Pomponio deero. 5. Lucretii poemata, ut scribis, ita sunt, non multis luminibus ingenii, multae tamen artis. Sed quum veneris, virum te putabo, si Sallustii Empedoclea legeris: hominem non putabo. Vale.

XII. ARG. De Commageni regis caussa a se acta et de litteris a Caesare ad se missis. (Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

MARCUS Q. FRATRI S.

1. Gaudeo tibi iucundas esse meas litteras, nec tamen habuissem scribendi nunc quidem ullum argumentum, nisi tuas accepissem. Nam prid. Id., quum Appius senatum infrequentem coegisset, tantum fuit frigus, ut populi convicio coactus sit nos dimittere. 2. De Commageno rege, quod rem totam discusseram, mirifice mihi et per se et per Pomponium blanditur Appius. Videt enim, hoc genere dicendi si utar in ceteris, Februarium sterilem futurum: eumque lusi iocose satis, neque solum illud extorsi oppidulum, quod erat positum in Euphrati Zeugmate, sed praeterea togam sum eius praetextam, quam erat adeptus Caesare consule, magno hominum risu cavillatus. 3. Quod nos * vult, inquam, renovare honores eosdem, quo minus togam praetextam quotannis interpolet, decernendum nihil censeo. Vos autem homines nobiles, qui Bostrenum praetextatum non ferebatis, Commagenum feretis? Genus vides et locum iocandi. Multa dixi in ignobilem regem: quibus totus est explosus. Quo genere commotus (ut dixi) Appius, totum me amplexatur. Nihil est enim facilius, quam reliqua discutere. Sed non faciam, ut illum offendam, ne imploret fidem Iovis Hospitalis, Graios omnes convocet, per quos mecum in gratiam rediit. 4. Theopompo satisfaciemus. De Caesare fugerat me ad te scribere. Video enim, quas tu litteras exspectaris. Sed ille scripsit ad Balbum, fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat et mea et Balbi, totum sibi aqua madidum redditum esse: ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam. Sed ex Balbi epistola pauca verba intellexerat, ad quae rescripsit his verbis: De Cicerone video te quiddam scripsisse, quod ego non intellexi: quantum autem coniectura consequebar, id erat eiusmodi, ut magis optandum, quam sperandum putarem. 5. Itaque postea misi ad Caesarem eodem illo exemplo litteras. Iocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus. Ad quem ego rescripsi, nihil esse, quod posthac arcae nostrae fiducia conturbaret: lusique in eo genere et familiariter, et cum dignitate. Amor autem eius erga nos perfertur omnium nuntiis singularis. Et litterae quidem ad id, quod exspectas, fere cum tuo reditu iungentur: reliqua singulorum dierum scribemus ad te, si modo tabellarios tu praebebis. Quamquam eiusmodi frigus impendebat, ut summum periculum esset, ne Appio suae aedes urerentur. [Vale.]

XIII. ARG. De rebus Id. Febr. in senatu actis, de Callisthene et Philisto historicis.

(Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Risi nivem atram: teque hilari animo esse et prompto ad iocandum, valde me iuvat. De Pompeio assentior tibi, vel tu potius mihi. Nam, ut scis, iampridem istum canto Caesarem. Mihi crede, in sinu est, neque ego discingor. 2. Cognosce nunc Idus. Decimus erat Caelio dies. Domitius ad numerum iudices non habuit. Vereor, ne homo taeter et ferus, Pola Servius, ad accusationem veniat. Nam noster Caelius valde oppugnatur a gente Clodia. Certi nihil est adhuc: sed veremur. Eodem igitur die Tyriis est senatus datus frequens: frequentes contra Syriaci publicani. Vehementer vexatus Gabinius: exagitati tamen a Domitio publicani, quod eum essent cum equis prosecuti. C. noster Lamia paullo ferocius, quum Domitius dixisset, Vestra culpa haec acciderunt, equites Romani: dissolute enim iudicatis: Nos iudicamus, vos laudatis, inquit. Actum est eo die nihil: nox diremit. 3. Comitialibus diebus, qui Quirinalia sequuntur, Appius interpretatur, non impediri se lege Pupia, quo minus habeat senatum, et quod Gabinia sanctum sit, etiam cogi, ex Kal. Febr. usque ad Kal. Mart. legatis senatum quotidie dari. Ita putantur detrudi comitia in mensem Martium. Sed tamen his comitialibus tribuni plebis de Gabinio se acturos esse dicunt. Omnia colligo, ut novi scribam aliquid ad te. Sed, ut vides, res me ipsa deficit. 4. Itaque ad Callisthenem et ad Philistum redeo, in quibus te video volutatum. Callisthenes quidem vulgare et notum negotium, quemadmodum Graeci aliquot locuti sunt. Siculus ille, capitalis, creber, acutus, brevis, paene pusillus Thucydides, sed utros eius habueris libros, (duo enim sunt corpora,) an utrosque, nescio. Me magis de Dionysio delectat. Ipse est enim veterator magnus, et perfamiliaris Philisto Dionysius. Sed quod ascribis, aggrederisne ad historiam? Me auctore potes. Et, quoniam tabellarios subministras, hodierni diei res gestas Lupercalibus habebis. Oblecta te cum Cicerone nostro quam bellissime.

XIV. ARG. Nuntiat se *de Republica* opus componere. Quinto operam suam in rebus eius pollicetur, M. Orfium et Trebatium commendat. (Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

MARCUS Q. FRATRI S.

1. Duas adhuc a te accepi epistolas, quarum alteram in ipso discessu nostro, alteram Arimino datam. Plures, quas scribis te dedisse, non acceperam. Ego me in Cumano et Pompeiano, praeterquam quod sine te, ceterum satis commode oblectabam: et eram in iisdem locis usque ad Kal. Iun. futurus. Scribebam illa, quae dixeram, *πολιτικά:* spissum sane opus et operosum: sed si ex sententia successerit, bene erit opera posita: sin minus, in illud ipsum mare deiiciemus, quod spectantes scribimus. Aggrediemur alia, quoniam quiescere non possumus. 2. Tua mandata persequar diligenter et adiungendis hominibus et quibusdam non alienandis. Maximae mihi vero curae erit, ut Ciceronem tuum nostrumque videam, scilicet quotidie: sed inspiciam, quid discat, quam saepissime: et, nisi ille contemnet, etiam magistrum me ei profitebor: cuius rei nonnullam consuetudinem nactus sum in hoc horum dierum otio, Cicerone nostro minore perdocendo. 3. Tu, quemadmodum scribis, quod etiamsi non scriberes, facere te diligentissime tamen sciebam, facies scilicet, ut mea mandata digeras, persequare, conficias. Ego, quum Romam venero, nullum praetermittam Caesaris tabellarium, cui litteras ad te non dem. His diebus (ignosces) cui darem, fuit nemo ante hunc M. Orfium, equitem Romanum, nostrum et pernecessarium, et quod est ex municipio Atellano: quod scis esse in fide nostra. Itaque eum tibi commendo in maiorem modum, hominem domi splendidum, gratiosum etiam extra domum: quem fac ut tua liberalitate tibi obliges. Est tribunus militum in exercitu nostro. Gratum hominem observantemque cognosces. Trebatium ut valde ames, vehementer te rogo. Vale.

XV a. ARG. Caesaris liberalitatem laudat, eius se studiosissimum profitetur. De eiusdem favore in Trebatium et Curtium. De reip. statu. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. A. d. IV. Non. Iun., quo die Romam veni, accepi tuas litteras, datas Placentiae: deinde alteras postridie, datas Laude * Nonis, cum Caesaris litteris, refertis omni officio, diligentia, suavitate. Sunt ista quidem magna, vel potius maxima. Habent enim vim magnam ad gloriam et ad summam dignitatem. Sed mihi crede, quem nosti, quod in istis rebus ego plurimi aestimo, id iam habeo, te scilicet primum tam inservientem communi dignitati: deinde Caesaris tantum in me amorem, quem omnibus his honoribus, quos me a se exspectare vult, antepono. Litterae vero eius una datae cum tuis; quarum initium est, quam suavis ei tuus adventus fuerit, et recordatio veteris amoris, deinde, se effecturum, ut ego in medio dolore ac desiderio tui te, quum a me abesses, potissimum secum esse laetarer: incredibiliter delectarunt. 2. Quare facis tu quidem fraterne, quod me hortaris, sed mehercule currentem nunc quidem, ut omnia mea studia in istum unum conferam. Ego vero ardenti quidem studio hoc fortasse efficiam, quod saepe viatoribus, quum properant, evenit, ut, si serius, quam voluerunt, forte surrexerint, properando etiam citius, quam si de multa nocte vigilassent, perveniant, quo velint: sic ego, quoniam in isto homine colendo tam indormivi diu, te mehercule saepe excitante, cursu corrigam tarditatem tum equis tum vero quoniam scribis poema ab eo nostrum probari quadrigis poeticis. Modo mihi date Britanniam, quam pingam coloribus tuis penicillo meo. Sed quid ago? quod mihi tempus, Romae praesertim, ut iste me rogat, manenti vacuum ostenditur? Sed videro. Fortasse enim (ut fit) vincet tuus amor omnes difficultates. 3. Trebatium quod ad se miserim, persalse et humaniter etiam gratias mihi agit. Negat enim, in tanta multitudine eorum, qui una essent, quemquam fuisse, qui vadimonium concipere posset. M. Curtio tribunatum ab eo petivi, nam Domitius se derideri putasset, si esset a me rogatus: hoc enim est eius quotidianum, se ne tribunum militum quidem facere: etiam in senatu lusit Appium collegam, propterea isse ad Caesarem, ut aliquem tribunatum auferret:) sed in alterum annum. Id et Curtius ita volebat. 4. Tu, quemadmodum te censes oportere esse in republica et in nostris inimicitiis; ita et esse, et fore, auricula infima scito molliorem. 5. Res Romanae se sic habebant. Erat nonnulla spes comitiorum, sed incerta: erat aliqua suspicio dictaturae, ne ea quidem certa: summum otium forense, sed senescentis magis civitatis, quam acquiescentis. Sententia autem nostra in senatu eiusmodi, magis ut alii nobis assentiantur, quam nosmetipsi.

Τοιαῦθ᾽ ὁ τλήμων πόλεμος ἐξεργάζεται.

XV b. ARG. Fratrem non vult ante tempus e provincia in Urbem redire, ac de ambitu iam admodum ingravescente conqueritur. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. **Calamo et atramento temperato, charta etiam dentata res agetur. Scribis enim, te meas litteras superiores vix legere potuisse: in quo nihil eorum, mi frater, fuit, quae putas. Neque enim occupatus eram. neque perturbatus nec iratus alicui: sed hoc facisemper, ut, quicumque calamus in manus meas venerit, eo sic utar, tamquam bono. 2. Verum attende nunc, mi optime et suavissime frater, ad ea dum rescribo, quae tu in hac eadem brevi epistola *πραγματικῶς* valde scripsisti. De quo petis, ut ad te, nihil occultans, nihil dissimulans, nihil tibi indulgens, germane fraterneque rescribam, id est, utrum voles, ut dixerimus, an ad expediendum te, si caussa sit, commorere: si, mi Quinte, parva aliqua res esset, in qua sciscitarere, quid vellem: tamen, quum tibi permissurus essem, ut faceres, quod velles; ego ipse, quid vellem, ostenderem. In hac vero re hoc profecto quaeris, cuiusmodi illum annum, qui sequitur, exspectem: plane aut tranquillum nobis, aut certe munitissimum: quod quotidie domus, quod forum, quod theatri significationes declarant, nec laborant * *, quod mea conscientia copiarum nostrarum, quod Caesaris, quod Pompeii gratiam tenemus. Haec me, ut confidam, faciunt. Sin aliquis erumpet amentis hominis furor, omnia sunt ad eum frangendum expedita. 3. Haec ita sentio, iudico, ad te explorate scribo. Dubitare te, non assentatorie, sed fraterne veto. Quare suavitatis equidem nostrae fruendae caussa cuperem te ad id tempus venire, quod dixeras: sed illud malo tamen, quod putas, magis etiam; illa [me] etiam magni aestimo *ἀμφιλαφίαν* illam tuam, et exspectationem debitorum tuorum. Illud quidem sic habeto, nihil nobis expeditis, si valebimus, fore fortunatius. Parva sunt, quae desunt, quo nostris quidem moribus, et ea sunt ad explicandum expeditissima, modo valeamus. 4. Ambitus redit immanis. Numquam fuit par. Idib.

Quint. foenus fuit - S - ex = = coitione Memmii, quam cum Domitio habuit, Scaurum ut vinceret *. Messalla flaccet. Non dico ὑπερβολικῶς: vel H-S centies constituunt in praerogativa pronuntiare. Res ardet invidia. Tribunicii candidati compromiserunt, H-S quingenis in singulos apud M. Catonem depositis, petere eius arbitratu, ut, qui contra fecisset, ab eo condemnaretur. Quae quidem comitia gratuita si fuerint, ut putantur, plus unus Cato fuerit, quam omnes leges omnesque iudices.

XVI. ARG. Scribit de negotiis suis; quid in senatu actum; quae iudicia habita sint aut instent; materiam carminis scribendi, superata a Caesare Britannia, fratri gratulatur et, quid de suis versibus Caesar iudicet, sciscitatur.

(Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Quum a me litteras librarii manu acceperis, ne paullum otii me habuisse iudicato, quum autem mea, paullum. Sic enim habeto, numquam me a caussis et iudiciis districtiorem fuisse, atque id anni tempore gravissimo et caloribus maximis. Sed haec (quoniam tu ita praescribis) ferenda sunt; neque committendum, ut aut spei, aut cogitationi vestrae ego videar defuisse: praesertim quum, tametsi id difficilius fuerit, tamen ex hoc labore magnam gratiam magnamque dignitatem sim collecturus. Itaque, ut tibi placet, damus operam, ne cuius animum offendamus, atque ut etiam ab his ipsis, qui nos cum Caesare tam coniunctos dolent, diligamur, ab aequis vero, aut etiam a propensis in hanc partem, vehementer et colamur et amemur. 2. De ambitu quum atrocissime ageretur in senatu multos dies, quod ita erant progressi candidati consulares, ut non esset ferendum: in senatu non fui. Statui ad nullam medicinam reipublicae sine magno praesidio accedere. 3. Quo die haec scripsi, Drusus erat de praevaricatione a tribunis aerariis absolutus, in summa, quattuor sententiis, quum senatores et equites damnassent. Ego eodem die post meridiem Vatinium aderam defensurus. Ea res facilis est. Comitia in mensem Sept. reiecta sunt. Scauri iudicium statim exercebitur, cui nos non deerimus. *Συνδείπνους Σοφοκλέους*, quamquam a te actam fabellam video esse festive, nullo modo probavi. 4. Venio nunc ad id, quod nescio an primum esse debuerit. O iucundas mihi tuas de Britannia litteras! Timebam Oceanum, timebam littus insulae. Reliqua non equidem contemno, sed plus habent tamen spei, quam timoris, magisque sum sollicitus exspectatione ea, quam metu. Te vero *ὑπόθεσιν* scribendi egregiam habere video. Quos tu situs, quas naturas rerum et locorum, quos mores, quas gentes, quas pugnas, quem vero ipsum imperatorem habes! Ego te libenter, ut rogas, quibus rebus vis, adiuvabo et tibi versus, quos rogas, *γλαῦκ' εἰς Ἀθήνας* mittam. 5. Sed heus tu, celari videor a te. Quomodonam, mi frater, de nostris versibus Caesar? nam primum librum se legisse scripsit ad me ante, et prima sic, ut neget, se ne Graeca quidem meliora legisse. Reliqua ad quemdam locum *ῥᾳθυμότερα*. Hoc enim utitur verbo. Dic mihi verum, num aut res eum, aut *χαρακτήρ* non delectat? Nihil est, quod vereare. Ego enim ne pilo quidem minus me amabo. Hac de re *φιλαλήθως* et, ut soles, scribe fraterne.

89.

LIBER TERTIUS.

I. ARG. In praediis Quinti se quaedam, maxime in aedificandi ratione correxisse commemorat, et ad quinque Quinti de variis rebus epistolas respondet; simul quaedam de rebus Romanis perscribit.

(Partim in Arpinati, partim Romae scr. Domitio, App. Pulchro coss 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

I. 1. Ego ex magnis caloribus (non enim meminimus maiores) in Arpinati summa cum amoenitate fluminis me refeci ludorum diebus, Philotimo tribulibus commendatis. In Arcano a. d. IV. Idus Sept. fui. Ibi Messidium cum Philoxeno, aquamque, quam ii ducebant non longe a villa, belle sane fluentem vidi, praesertim maxima siccitate, uberioremque aliquanto sese collecturos esse dicebant. Apud Herum recte erat. In Manliano offendi Diphilum Diphilo tardiorem. Sed tamen nihil ei restabat praeter balnearia et ambulationem et aviarium. Villa mihi valde placuit, propterea quod summam dignitatem pavimentata porticus habebat: quod mihi nunc denique apparuit, posteaquam et ipsa tota patet et columnae politae sunt. Totum in eo est, (quod mihi erit curae,) tectorium ut concinnum sit. Pavimenta recte fieri videbantur. Camaras quasdam non probavi mutarique iussi. 2. Quo loco in porticu te scribere aiunt ut atriolum fiat, mihi, ut est, magis placebat. Neque enim satis loci esse videbatur atriolo: neque fere solet, nisi in his aedificiis fieri, in quibus est atrium maius: nec habere poterat adiuncta cubicula et eiusmodi membra. Nunc hoc vel honestate testudinis, vel valde bonum aestivum locum obtinebit. Tu tamen si aliter sentis, rescribe quam primum. In balneariis assa in alterum apodyterii angulum promovi, propterea quod ita erant posita, ut eorum vaporarium, ex quo ignis erumpit, esset subiectum cubiculis. Subgrande cubiculum autem et hibernum altum valde probavi, quod et ampla erant et loco posita ambulationis uno latere, eo, quod est proximum balneariis. Columnas neque rectas, neque e regione Diphilus collocarat. Eas scilicet demolietur. Aliquando perpendiculo et linea discet uti. Omnino spero paucis mensibus opus Diphili perfectum fore. Curat enim diligentissime Caesius, qui tum mecum fuit. II. 3. Ex eo loco recta Vitularia via profecti sumus in Fufidianum fundum, quem tibi proximis nuntiis Arpini de Fufidio H-S CCCIↃↃↃ emeramus. Ego locum aestate umbrosiorem vidi numquam, permultis locis aquam profluentem, et eam uberem. Quid quaeris? Iugera L prati Caesius irrigaturum facile te arbitrabatur. Equidem hoc, quod melius intelligo, affirmo, mirifica suavitate te villam habiturum, piscina et salientibus additis, palaestra, et silva viridicata. Fundum audio te hunc Bovillanum velle retinere. De eo quid videatur, ipse constitues. Calvus aiebat, aqua dempta, et eius aquae iure constituto, et servitute fundo illi imposita, tamen nos pretium servare posse, si vendere vellemus. Messidium mecum habui. Is se ternis nummis in pedem tecum transegisse dicebat: sese autem mensum pedibus aiebat passuum III CIↃ. Mihi plus visum est. Sed praestabo, sumptum nusquam melius posse poni. Chilonem arcessieram Venafro. Sed eo ipso die quattuor eius conservos et discipulos Venafri cuniculus oppresserat. 4. Idibus Sept. in Laterio fui. Viam

perspexi, quae mihi ita placuit, ut opus publicum videretur esse, praeter cl. pass. Sum enim ipse mensus ab eo ponticulo, qui est ad Furinae, Satricum versus. Eo loco pulvis, non glarea iniecta est, et mutabitur, et ea viae pars valde acclivis est, sed intellexi aliter duci non potuisse, praesertim quum tu neque per Locustae, neque per Varronis velles ducere. Veluinus ante suum fundum prope munierat. Locusta non attigerat: quem ego Romae aggrediar et, ut arbitror, commovebo, et simul M. Taurum, quem tibi audio promisisse, qui nunc Romae erat, de aqua per fundum eius ducenda rogabo. 5. Nicephorum, villicum tuum, sane probavi; quaesivique ex eo, ecquid ei de illa aedificatiuncula Laterii, de qua mecum locutus es, mandavisses. Tum is mihi respondit, se ipsum eius operis H-S XVI conductorem fuisse: sed te postea multa addidisse ad opus, nihil ad pretium: itaque id se omisisse. Mihi hercule valde placet, te illa, ut constituebas, addere: quamquam ea villa, quae nunc est, tamquam philosopha videtur esse, quae obiurget ceterarum villarum insaniam. Verumtamen illud additum delectabit. Topiarium laudavi: ita omnia convestit hedera, qua basim villae, qua intercolumnia ambulationis; ut denique illi palliati topiariam facere videantur et hederam vendere. Iam ἀποδυτηρίῳ nihil alsius, nihil muscosius. 6. Habes fere de rebus rusticis. Urbanam expolitionem urget ille quidem et Philotimus et Cincius: sed etiam ipse crebro interviso: quod est facile factu. Quamobrem ea te cura liberatum volo. III. 7. De Cicerone quod me semper rogas, ignosco equidem tibi, sed tu quoque mihi velim ignoscas. Non enim concedo tibi, plus ut illum ames, quam ipse amo. Atque utinam his diebus in Arpinati, quod et ipse cupierat, et ego non minus, mecum fuisset. Quod ad Pomponiam: si tibi videtur, scribas velim, quum aliquo exibimus, eat nobiscum, puerumque ducat. Clamores efficiam, si eum mecum habuero otiosum. Nam Romae respirandi non est locus. Id me scis antea gratis tibi esse pollicitum: quid nunc putas, tanta abs te mihi mercede proposita? 8. Venio nunc ad tuas litteras: quas pluribus epistolis accepi, dum sum in Arpinati. Nam mihi uno die tres sunt redditae, et quidem, ut videbantur, eodem abs te datae tempore: una pluribus verbis, in qua primum erat, quod antiquior dies in tuis fuisset ascripta litteris, quam in Caesaris. Id facit Oppius nonnumquam necessario, ut, quum tabellarios constituerit mittere, litterasque a nobis acceperit, aliqua re nova impediatur, et necessario serius, quam constituerat, mittat, neque nos datis iam epistolis diem commutari curemus. 9. Scribis de Caesaris summo in nos amore. Hunc et tu fovebis et nos, quibuscumque poterimus, rebus augebimus. De Pompeio et facio diligenter et faciam quod mones. Quod tibi mea permissio mansionis tuae grata est, id ego, summo meo dolore et desiderio, tamen ex parte gaudeo. In Hippodamis et nonnullis aliis arcessendis quid cogites, non intelligo. Nemo istorum est, quin abs te munus, fundi suburbani instar, exspectet. Trebatium vero meum quod isto admisceas, nihil est. Ego illum ad Caesarem misi, quia mihi iam satisfecit: si ipsi minus, praestare nihil debeo, teque item ab eo vindico et libero. Quod scribis te a Caesare quotidie plus diligi, immortaliter gaudeo. Balbum vero, qui est istius rei (quemadmodum scribis) adiutor, in oculis fero. Trebonium meum a te amari, teque ab illo, pergaudeo. 10. De tribunatu quod scribis, ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Caesar nominatim Curtio paratum esse rescripsit, meamque in rogando verecundiam obiurgavit. Si cui praeterea petiero (id quod etiam Oppio dixi, ut ad illum scriberet,) facile patiar mihi negari, quoniam illi, qui mihi * molesti sunt, sibi negari a me non facile patiuntur. Ego Curtium (id quod ipsi dixi) non modo rogatione, sed etiam testimonio tuo diligo, quod litteris tuis studium illius in salutem nostram facile perspexi. De Britannicis rebus, cognovi ex tuis litteris, nihil esse, nec quod metuamus, nec quod gaudeamus. De publicis negotiis, quae vis ad te Tironem scribere, negligentius ad te ante scribebam, quod omnia, minima, maxima, ad Caesarem mitti sciebam. IV. 11. Rescripsi epistolae maximae. Audi nunc de minuscula: in qua primum est de Clodii ad Caesarem litteris: in quo Caesaris consilium probo, quod tibi, amantissime petenti, veniam non dedit, uti ullum ad illam Furiam verbum rescriberet. Alterum est de Calventii Marii oratione. Quod scribis, miror, tibi placere, me ad eum rescribere, praesertim quum illam nemo lecturus sit, si ego nihil rescripsero, meam in illum pueri omnes, tamquam dictata, perdiscant. Libros meos, quos exspectas, inchoavi: sed conficere non possum his diebus. Orationes efflagitatas pro Scauro et pro Plancio absolvi. Poema ad Caesarem, quod composueram, incidi. Tibi quod rogas, quoniam ipsi fontes iam sitiunt, si quid habebo spatii, scribam. 12. Venio ad tertiam. Balbum quod ais mature Romam bene comitatum esse venturum mecumque assidue usque ad Id. Maias futurum, id mihi pergratum perque iucundum erit. Quod me in eadem epistola, sicut saepe antea, cohortaris ad ambitionem et ad laborem; faciam equidem: sed quando vivemus? 13. Quarta epistola mihi reddita est Id. Sept., quam a d. IV. Id. Sext. * ex Britannia dederas. In ea nihil sane erat novi, praeter Erigonam: quam si ab Oppio accepero, scribam ad te, quid sentiam: nec dubito, quin mihi placitura sit. Et, quod praeterii, de eo, quem scripsisti de Milonis plausu scripsisse ad Caesarem: ego vero facile patior ita Caesarem existimare, illum quam maximum fuisse plausum. Et prorsus ita fuit: et tamen ille plausus, qui illi datur, quodammodo nobis videtur dari. 14. Reddita est etiam mihi pervetus epistola, sed sero allata, in qua de aede Telluris et de porticu Catuli me admones. Fit utrumque diligenter. Ad Telluris quidem etiam tuam statuam locavi. Item de hortis quod me admones: nec fui umquam valde cupidus, et nunc domus suppeditat mihi hortorum amoenitatem. Romam quum venissem a. d. XIII. Kal. Octob., absolutum offendi in aedibus tuis tectum: quod supra conclavia non placuerat tibi esse multorum fastigiorum: id non honeste vergit in tectum inferioris porticus. Cicero noster, dum ego absum, non cessavit apud rhetorem. De eius eruditione quod labores, nihil est, quoniam ingenium eius nosti: studium ego video. Cetera eius suscipio, ut me putem praestare debere. V. 15. Gabinium tres adhuc factiones postulant: L. Lentulus, flaminis filius, qui iam de maiestate postulavit: Ti. Nero cum bonis subscriptoribus: C. Memmius tribunus plebis cum L. Capitone. Ad Urbem accessit a. d. XII. Kal. Octobr. Nihil turpius, nec desertius. Sed his iudiciis nihil audeo confidere. Quod Cato non valebat, adhuc de pecuniis repetundis non erat postulatus. Pompeius a me valde contendit de reditu in gratiam: sed adhuc nihil profecit: nec, si ullam partem libertatis tenebo, proficiet. Tuas litteras vehementer ex-

specto. 16. Quod scribis te audisse, in candidatorum consularium coitione me interfuisse, id falsum est. Eiusmodi enim pactiones in ea coitione factae sunt, quas postea Memmius patefecit, ut nemo bonus interesse debuerit: et simul mihi committendum non fuit, ut his coitionibus interessem, quibus Messalla excluderetur; cui quidem vehementer satisfacio rebus omnibus: ut arbitror, etiam Memmio. Domitio ipsi multa iam feci, quae voluit, quaeque a me petivit. Scaurum beneficio defensionis valde obligavi. Adhuc erat valde incertum, et quando comitia, et qui consules futuri essent. 17. Quum hanc iam epistolam complicarem, tabellarii a vobis venerunt a. d. XI. Kal. Oct. * vicesimo die. O me sollicitum! quantum ego dolui in Caesaris suavissimis litteris! sed quo erant suaviores, eo maiorem dolorem illius ille casus afferebat. Sed ad tuas venio litteras. Primum tuam remansionem etiam atque etiam probo, praesertim quum, ut scribis, cum Caesare communicaris. Oppium miror quidquam cum Publilio: mihi enim non placuerat. 18. Quod interiore epistola scribis, me Idib. Sept. Pompeio legatum iri: id ego non audivi, scripsique ad Caesarem, Vibullium Caesaris mandata de mea mansione ad Pompeium pertulisse, nec ad Oppium. Quo consilio? Quamquam Oppium ego tenui, quod priores partes Bibuli erant. Cum eo enim coram Caesare egerat, ad Oppium scripserat. Ego vero nullas δευτέρας φροντίδας habere possum in Caesaris rebus. Ille mihi secundum te et liberos nostros ita est, ut sit paene par. Videor id iudicio facere. Iam enim debeo: sed tamen amore sum incensus.

VI. 19. Quum scripsissem haec infima, quae sunt mea manu, venit ad nos Cicero tuus ad caenam, quum Pomponia foras caenaret. Dedit mihi epistolam legendam tuam, quam paullo ante acceperat, Aristophaneo modo valde mehercule et suavem et gravem: qua sum admodum delectatus. Dedit etiam alteram illam mihi, qua iubes eum mihi esse affixum, tamquam magistro. Quam illum epistolae illae delectarunt! quam me! Nihil puero illo suavius, nihil nostri amantius. Hoc inter caenam Tironi dictavi, ne mirere alia manu esse. 20. Annali litterae tuae pergratae fuerunt, quod et curares de se diligenter, et tamen consilio severissimo iuvares. P. Servilius pater ex litteris, quas sibi a Caesare missas esse dicebat, significat valde te sibi gratum fecisse, quod de sua voluntate erga Caesarem humanissime diligentissimeque locutus esses. 21. Quum Romam ex Arpinati revertissem, dictum mihi est, Hippodamum ad te profectum esse. Non possum scribere, me miratum esse, illum tam inhumaniter fecisse, ut sine meis litteris ad te proficisceretur: illud scribo, mihi molestum fuisse. Iam enim diu cogitaveram, ex eo, quod tu ad me scripseras, ut, si quid esset, quod ad te diligentius perferri vellem, illi darem: quod mehercule hisce litteris, quas vulgo ad te mitto, nihil fere scribo, quod si in alicuius manus inciderit, moleste ferendum sit. Minucio me et Salvio et Labeoni reservabam. Labeo aut tarde proficiscetur aut hic manebit. Hippodamus ne nunc quidem, quid velim, rogavit. 22. T. Pinarius amabiles ad me de te litteras mittit: se maxime litteris, sermonibus, caenis denique tuis delectari. Is homo semper me delectavit, fraterque eius mecum est multum. Quare, ut instituisti, complectere adolescentem. VII. 23. Quod multos dies epistolam in manibus habui, propter commorationem tabellariorum, ideo multa coniecta sunt, aliud alio tempore, velut hoc. T. Anicius mihi saepe iam dixit, sese tibi, suburbanum si quod invenisset, non dubitaturum esse emere. In eius sermone ego utrumque soleo admirari, et te de suburbano emendo, quum ad illum scribas, non modo ad me non scribere, sed etiam aliam in sententiam scribere, et, quum ad illum scribas, nihil te recordari de se, de epistolis illis, quas in Tusculano eius tu mihi ostendisti, nihil de praeceptis Epicharmi, γνῶθι, πῶς ἄλλῳ κέχρηται: totum denique vultum, animum, sermonem eius: quemadmodum coniicio, quasi—: sed haec tu videris. 24. De suburbano, cura, ut sciam, quid velis: et simul, ne quid ille turbet, vide. Quid praeterea? Quid? etiam. Gabinius a. d. IV. Kal. Octobr. noctu in Urbem introivit: et hodie H. VIII., quum edicto C. Alfii de maiestate eum adesse oporteret, concursu magno et odio universi populi paene afflictus est. Nihil illo turpius. Proximus est tamen Piso. Itaque mirificum ἐμβόλιον cogito in secundum librorum meorum includere, dicentem Apollinem in concilio deorum, qualis reditus duorum imperatorum futurus esset: quorum alter exercitum perdidisset, alter vendidisset. 25. Ex Britannia Caesar ad me Kal. Sept. dedit litteras: quas ego accepi a. d. IV. Kalend. Octobr. satis commodas de Britannicis rebus: quibus, ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit, se sine te fuisse, quum ad mare accesserit. Ad eas ego ei litteras nihil rescripsi, ne gratulandi quidem caussa, propter eius luctum. Te oro etiam atque etiam, mi frater, ut valeas.

II. ARG. Gabinium et in senatu, et a Memmio tribuno pl. in concionibus vexatum esse, ac de iudicio eius proxime futuro, commemorat. Deinde, qui de ambitu rei sint, quae comitiorum spes sit, demonstrat. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. A. d. VI. Id. Octob. Salvius Ostiam vesperi navi profectus erat cum his rebus, quas tibi domo mitti volueras. Eodem die Gabinium ad populum luculente calefecerat Memmius, sic, ut Calidio verbum facere pro eo non licuerit. Postridie autem eius diei, qui erat tum futurus, quum haec scribebam ante lucem, apud Catonem erat divinatio in Gabinium futura inter Memmium et Ti. Neronem et C. et L. Antonios, M. F. Putabamus fore, ut Memmio daretur, etsi erat Neronis mira contentio. Quid quaeris? Probe premitur, nisi noster Pompeius, diis hominibusque invitis, negotium everterit. 2. Cognosce nunc hominis audaciam, et aliquid in republica perdita delectare. Quum Gabinius, quacumque veniebat, triumphum se postulare dixisset, subitoque bonus imperator noctu in Urbem, hostium plane, invasisset, in senatum se non committebat. Interim ipso decimo die, quo ipsum oportebat hostium numerum et militum renuntiare, in re haesit, summa infrequentia. Quum vellet exire, a consulibus retentus est: introducti publicani. Homo undique actus quum a me maxime vulneraretur, non tulit, et me trementi voce exsulem appellavit. Hic, (o dii! nihil umquam honorificentius nobis accidit,) consurrexit senatus cum clamore ad unum, sic, ut ad corpus eius accederet: pari clamore atque impetu publicani. Quid quaeris? omnes, tamquam si tu esses, ita fuerunt. Nihil hominum sermone foris clarius. Ego tamen teneo ab accusando, vix mehercule: sed tamen teneo, vel quod nolo cum Pompeio pugnare, (satis est, quod instat de Milone,) vel quod iudices nullos habemus.

Ἀπότευγμα formido addo etiam malevolentiam hominum, et timeo, ne illi, me accusante, aliquid accidat; nec despero rem et sine me et nonnihil per me confici posse. 3. De ambitu postulati sunt omnes, qui consulatum petunt: a Memmio Domitius, a Q. Curtio, bono et erudito adolescente, Memmius, a Q. Pompeio Messalla, a Triario Scaurus. Magna in motu res est, propterea quod aut hominum aut legum interitus ostenditur. Opera datur, ut iudicia ne fiant. Res videtur spectare ad interregnum. Consules comitia habere cupiunt: rei nolunt, et maxime Memmius, quod Caesaris adventu sperat se futurum consulem. Sed mirum in modum iacet. Domitius cum Messalla certus esse videbatur. Scaurus refrixerat. Appius sine lege curiata confirmat se Lentulo nostro successurum: qui quidem mirificus illo die (quod paene praeterii) fuit in Gabinium: accusavit maiestatis; nomina data, quum ille verbum nullum. Habes forensia. Domi recte, et ipsa domus a redemptoribus tractatur non indiligenter. Vale.

III. ARG. De rebus domesticis nonnulla: comitiorum dilationes: Gabinius de ambitu reus: et Ciceronis Q. filii in rhetore audiendo diligentia. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Occupationum mearum tibi signum sit librarii manus. Diem scito esse nullum, quo die non dicam pro reo. Ita, quidquid conficio aut cogito, in ambulationis fere tempus confero. Negotia nostra sic se habent: domestica vero, ut volumus. Valent pueri, studiose discunt, diligenter docentur: et nos, et inter se amant. Expolitiones utriusque nostrum sunt in manibus: sed tua ad perfectum iam res rustica Arcani et Laterii. Praeterea de aqua et via nihil praetermisi quadam epistola, quin enucleate ad te perscriberem. Sed me illa cura sollicitat angitque vehementer, quod dierum iam amplius L intervallo nihil a te, nihil a Caesare, nihil ex istis locis, non modo litterarum, sed ne rumoris quidem affluxit. Me autem iam et mare istuc et terra sollicitat: neque desino (ut fit in amore) ea, quae minime volo, cogitare. Quare non equidem iam te rogo, ut ad me de te, de rebus istis scribas, (numquam enim, quum potes, praetermittis,) sed hoc te scire volo, nihil fere umquam me sic exspectasse, ut, quum haec scribebam, litteras tuas. 2. Nunc cognosce ea, quae sunt in republica. Comitiorum quotidie singuli dies tolluntur obnuntiationibus, magna voluntate bonorum omnium: tanta invidia sunt consules propter suspicionem pactorum a candidatis praemiorum. Candidati consulares quattuor, omnes rei; caussae sunt difficiles: sed enitemur, ut Messalla noster salvus sit, quod est etiam cum reliquorum salute coniunctum. Gabinium de ambitu reum fecit P. Sulla, subscribente privigno Memmio, fratre Caecilio Sullae filio. Contradixit L. Torquatus: omnibusque libentibus non obtinuit. 3. Quaeris, quid fiat de Gabinio? Sciemus de maiestate triduo: quo quidem in iudicio odio premitur omnium generum, maxime testibus caeditur: accusatoribus frigidissimis uritur*: consilium varium; quaesitor gravis et firmus, Alfius; Pompeius, vehemens in iudicibus rogandis. Quid futurum sit, nescio: locum tamen illi in civitate non video. Animum praebeo ad illius perniciem moderatum, ad rerum eventum lenissimum. 4. Habes fere de omnibus rebus. Unum illud addam. Cicero tuus nosterque summo studio est Paeonii sui rhetoris, hominis, opinor, valde exercitati et boni. Sed nostrum instituendi genus esse paullo eruditius et *θετικώτερον*, non ignoras. Quare neque ego impediri Ciceronis iter atque illam disciplinam volo, et ipse puer magis illo declamatorio genere duci et delectari videtur. In quo quoniam ipsi quoque fuimus, patiamur illum ire nostris itineribus; eodem enim perventurum esse confidimus. Sed tamen, si nobiscum eum rus aliquo eduxerimus, in hanc nostram rationem consuetudinemque inducemus. Magna enim nobis a te proposita merces est, quam certe nostra culpa numquam minus assequemur. Quibus in locis et qua spe hiematurus sis, ad me quam diligentissime scribas velim. Vale.

IV. ARG. De Gabinio absoluto perscribit et, quare nec eum accusarit, nec defenderit, sed tantum testimonium contra eum dixerit, ostendit: addit de versibus Quinti et bibliotheca.

(Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Gabinius absolutus est. Omnino nihil accusatore Lentulo subscriptoribusque eius infantius; nihil illo consilio sordidius. Sed tamen nisi incredibilis contentio, et preces Pompeii, dictaturae etiam rumor plenus timoris fuisset, ipsi Lentulo non respondisset, qui tamen illo accusatore, illoque consilio sententiis condemnatus sit XXXII, quum LXX tulissent. Est omnino tam gravi fama hoc iudicium, ut videatur reliquis iudiciis periturus, et maxime de pecuniis repetundis. Sed vides nullam esse rempublicam, nullum senatum, nulla iudicia, nullam in nullo nostrum dignitatem. Quid plura de iudicibus? Duo praetorii sederunt, Domitius Calvinus, is aperte absolvit, ut omnes viderent, et Cato, is, diremptis tabellis, de circulo se subduxit et Pompeio primus nuntiavit. 2. Aiunt nonnulli, Salustius item, me oportuisse accusare. Iis ego iudicibus committerem? Quid essem, si me agente esset elapsus? Sed me alia moverunt. Non putasset sibi Pompeius de illius salute, sed de sua dignitate mecum esse certamen: in Urbem introisset: ad inimicitias res venisset: cum Aesernino Samnite Pacidianus comparatus viderer, auriculam fortasse mordicus abstulisset. Cum Clodio quidem certe rediisset in gratiam. Ego vero meum consilium (si praesertim tu non improbas) vehementer approbo. Ille, quum a me singularibus meis studiis ornatus esset, quumque ego illi nihil deberem, ille mihi omnia, tamen in republica me a se dissentientem non tulit, (nihil dicam gravius,) et minus potens eo tempore, quid in me florentem posset, ostendit. Nunc, quum ego ne curem quidem multum posse, res quidem publica certe nihil possit, unus ille omnia possit, cum illo ipso contenderem? Sic enim faciendum fuisset. Non existimo te putare, id mihi suscipiendum fuisse. 3. Alterutrum, inquit idem Salustius, defendisses: idque Pompeio contendenti dedisses. Etenim vehementer orabat. Lepidum amicum Salustium, qui mihi inimicitias putet periculosas subeundas fuisse aut infamiam sempiternam! Ego vero hac mediocritate delector: ac mihi illud iucundum est, quod, quum testimonium secundum fidem et religionem gravissime dixissem, reus dixit, si in civitate licuisset sibi esse, mihi se satisfacturum, neque me quidquam interrogavit. 4. De versibus, quos tibi a me scribi vis, deest mihi quidem opera, quae non modo tempus, sed etiam animum vacuum ab omni cura desiderat; sed abest etiam ἐν-

ϑουσιασμός: non enim sumus omnino sine cura venientis anni: etsi sumus sine timore. Simul et illud (sine ulla mehercule ironia loquor) tibi istius generis in scribendo priores partes tribuo, quam mihi. 5. De bibliotheca tua Graeca supplenda, libris commutandis, Latinis comparandis: valde velim ista confici, praesertim quum ad meum quoque usum spectent. Sed ego, mihi ipsi ista per quem agam, non habeo. Neque enim venalia sunt, quae quidem placeant, et confici, nisi per hominem et peritum et diligentem, non possunt. Chrysippo tamen imperabo, et cum Tyrannione loquar. De fisco quid egerit Scipio, quaeram. Quod videbitur rectum esse, curabo. De Ascanione, tu vero, quod voles, facies: me nihil interpono. De suburbano, quod non properas, laudo: ut tu habeas, hortor. 6. Haec scripsi a. d. IX. Kalend. Novemb., quo die ludi committebantur, in Tusculanum proficiscens, ducensque mecum Ciceronem meum in ludum discendi, non lusionis: ea re non longius, quam vellem, quod Pomptinio ad triumphum a. d. III. Non. Novemb. volebam adesse. Etenim erit nescio quid negotioli. Nam Cato et Servilius praetores prohibituros se minantur: nec, quid possint, scio. Ille enim et Appium consulem secum habebit, et praetores, et tribunos plebis. Sed minantur tamen: in primisque *Ἄρη πνέων* Q. Scaevola. Cura, mi suavissime et carissime frater, ut valeas.

V. & VI. ARG. De libris *de republica* Sallustii monitu refingendis; de Caesaris erga se amore; de versibus scribendis, de reipublicae statu conquestio; de Gabinio a se non defenso; de suo in libris Quinto emendis studio et de tragoediis ab eodem scriptis. (In Tusculano, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Quod quaeris, quid de illis libris egerim, quos, quum essem in Cumano, scribere institui: non cessavi neque cesso: sed saepe iam scribendi totum consilium rationemque mutavi. Nam iam duobus factis libris, in quibus, novendialibus iis feriis, quae fuerunt Tuditano et Aquilio consulibus, sermo est a me institutus Africani, paullo ante mortem, et Laelii, Phili, Manilii, Q. Tuberonis et Laelii, generorum Fannii et Scaevolae: sermo autem in novem et dies et libros distributus de optimo statu civitatis et de optimo cive: sane texebatur opus luculenter, hominumque dignitas aliquantum orationi ponderis afferebat. Hi libri quum in Tusculano mihi legerentur audiente Salustio: admonitus sum ab illo, multo maiore auctoritate illis de rebus dici posse, si ipse loquerer de republica, praesertim quum essem non Heraclides Ponticus, sed consularis et is, qui in maximis versatus in republica rebus essem. Quae tam antiquis hominibus attribuerem, ea visum iri ficta esse. Oratorium sermonem in illis nostris libris, quod esset de ratione dicendi, belle a me removisse; ad eos tamen retulisse, quos ipse vidissem: Aristotelem denique, quae de republica et praestante viro scribat, ipsum loqui. 2. Commovit me, et eo magis, quod maximos motus nostrae civitatis attingere non poteram, quod erant inferiores, quam illorum aetas, qui loquebantur. Ego autem id ipsum tum eram secutus, ne, in nostra tempora incurrens, offenderem quempiam. Nunc et id vitabo, et loquar ipse tecum, et tamen illa, quae institueram, ad te, si Romam venero, mittam. Puto enim te existimaturum a me libros illos non sine aliquo meo stomacho esse relictos. 3. Caesaris amore, quem ad me perscripsit, unice delector: promissis his, quae ostendit, non valde pendeo: nec honores sitio nec desidero gloriam; magisque eius voluntatis perpetuitatem, quam promissorum exitum exspecto. Vivo tamen in ea ambitione et labore, tamquam id, quod non postulo, exspectem. 4. Quod me de faciendis versibus rogas, incredibile est, mi frater, quam egeam tempore: nec sane satis commoveor animo ad ea, quae vis, canenda. *Ὑποϑέσεις* vero ad ea, quae ipse ego ne cogitando quidem consequor, tu, qui omnes isto eloquendi et exprimendi genere superasti, a me petis? Facerem tamen, ut possem: sed (quod te minime fugit) opus est ad poema quadam animi alacritate, quam plane mihi tempora eripiunt. Abduco equidem me ab omni reipublicae cura, dedoque litteris: sed tamen indicabo tibi, quod mehercule in primis te celatum volebam. Angor, mi suavissime frater, angor, nullam esse rempublicam, nulla iudicia; nostrumque hoc tempus aetatis, quod in illa auctoritate senatoria florere debebat, aut forensi labore iactari, aut domesticis litteris sustentari; illud vero, quod a puero adamaram,

αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων,

totum occidisse: inimicos a me partim non oppugnatos, partim etiam esse defensos, meum non modo animum, sed ne odium quidem esse liberum: unumque ex omnibus Caesarem esse inventum, qui me tantum, quantum ego vellem, amaret, aut etiam (sicut alii putant) hunc unum esse, qui vellet. Quorum tamen nihil est eiusmodi, ut ego me non multa consolatione quotidie leniam: sed illa erit consolatio maxima, si una erimus: nunc ad illa vel gravissimum accedit tui desiderium. 5. Gabinium si, ut Pansa putat oportuisse, defendissem, concidissem: qui illum oderunt, (hi sunt toti ordines,) propter quem oderunt, meipsum odisse coepissent. Tenui me, ut puto, egregie, tantum ut facerem, quantum omnes viderent. Et in omni summa, ut mones, valde me ad otium pacemque converto. 6. De libris Tyrannio est cessator. Chrysippo dicam. Sed res operosa est et hominis perdiligentis. Sentio ipse, qui in summo studio nihil assequor. De Latinis vero, quo vertam me, nescio; ita mendose et scribuntur et veneunt: sed tamen, quod fieri poterit, non negligam. Crebrius, ut ante ad te scripsi, Romae est: et qui omnia adiurant, debere tibi valde renuntiant. Ab aerario puto confectum esse, dum absum.

(Quae sequitur pars epistolae, vulgo locum habet epistolae sextae, sed ob verba ultima a Schützio recte superiori adiuncta est.)

7. Quattuor tragoedias XVI diebus absolvisse quum scribas, tu quidquam ab alio mutuaris? et *κλέος* quaeris, quum Electram et Troadem scripseris? Cessator esse noli: et illud *γνῶϑι σεαυτόν* noli putare ad arrogantiam minuendam solum esse dictum, verum etiam ut bona nostra norimus. Sed et istas et Erigonam mihi velim mittas. Habes ad duas epistolas proximas.

VII. ARG. Romae ingentem proluviem fuisse scribit. (In Tusculano, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Romae, et maxime Appia ad Martis, mira proluvies. Crassipedis ambulatio ablata, horti, tabernae plurimae: magna vis aquae usque ad piscinam publicam. Viget illud Homeri,

Ἤματ' ὀπωρινῷ, ὅτε λαβρότατον χέει ὕδωρ
Ζεύς, ὅτε δή γ' ἄνδρεσσι κοτεσσάμενος χαλεπαίνῃ,

Cadit enim in absolutionem Gabinii

οἳ βίῃ εἰν ἀγορῇ σκολιὰς κρίνωσι θέμιστας,
ἐκ δὲ δίκην ἐλάσωσι, θεῶν ὄπιν οὐκ ἀλέγοντες.

Sed haec non curare decrevi. 2. Romam quum venero, quae perspexero, scribam ad te, et maxime de dictatura, et ad Labienum et ad Ligurium litteras dabo. Hanc scripsi ante lucem, ad lychnuchum ligneolum, qui mihi erat periucundus, quod eum te aiebant, quum esses Sami, curasse faciendum. Vale, mi suavissime et optime frater.

VIII. ARG. De perferendis militiae molestiis et cautione in litteris dandis adhibenda; de carmine ad Caesarem componendo, de spe candidatorum consulatus; de dictaturae timore, de Serrani funere, et de Milonis ludis.

(Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. Superiori epistolae quod respondeam, nihil est, quae plena stomachi et querelarum est: quo in genere alteram quoque te scribis pridie Labieno dedisse; qui adhuc non venerat. Delevit enim mihi omnem molestiam recentior epistola. Tantum te et moneo et rogo, ut in istis molestiis et laboribus et desideriis recordere, consilium nostrum quod fuerit profectionis tuae. Non enim commoda quaedam sequebamur parva ac mediocria. Quid enim erat, quod discessu nostro emendum putaremus? Praesidium firmissimum petebamus et optimi et potentissimi viri benevolentia ad omnem statum nostrae dignitatis. Plura ponuntur in spe, quam in pecuniis: reliqua ad iacturam struantur. Quare si crebro referes animum tuum ad rationem et veteris consilii nostri, et spei, facilius istos militiae labores ceteraque, quae te offendunt, feres: et tamen, quum voles, depones. Sed eius rei maturitas nequedum venit, et tamen iam appropinquat. 2. Etiam illud te admoneo, ne quid ullis litteris committas, quod, si prolatum sit, moleste feramus. Multa sunt, quae ego nescire malo, quam cum aliquo periculo fieri certior. Plura ad te vacuo animo scribam, quum (ut spero) se Cicero meus belle habebit. Tu velim cures, ut sciam, quibus nos dare oporteat eas, quas ad te deinde litteras mittemus: Caesarisne tabellariis, ut is ad te protinus mittat, an Labieni. Ubi enim isti sint Nervii, et quam longe absint, nescio. 3. De virtute et gravitate Caesaris, quam in summo dolore adhibuisset, magnam ex epistola tua accepi voluptatem. Quod me institutum ad illum poema iubes perficere; etsi distentus quum opera, tum animo sum multo magis; quoniam tamen ex epistola, quam ad te miseram, cognovit Caesar, me aliquid esse exorsum, revertar ad institutum, idque perficiam his supplicationum otiosis diebus: quibus Messallam iam nostrum reliquosque molestia levatos, vehementer gaudeo: eumque quod certum consulem cum Domitio numeratis, nihil a nostra opinione dissentitis. Ego Messallam Caesari praestabo. Sed Memmius in adventu Caesaris habet spem: in quo illum puto errare: hic quidem friget. Scaurum autem iampridem Pompeius abiecit. 4. Res prolatae. Ad interregnum comitia adducta. Rumor dictatoris iniucundus bonis: mihi etiam magis, quae loquuntur. Sed tota res et timetur et refrigescit. Pompeius plane se negat velle: antea ipse mihi non negabat. Hirrus auctor fore videtur. O dii, quam ineptus! quam se ipse amans sine rivali! Crassum Iunianum, hominem mihi deditum, per me deterruit. Velit, nolit, scire difficile est. Hirro tamen agente, nolle se non probabit. Aliud hoc tempore de republica nihil loquebantur. Agebatur quidem certe nihil. 5. Serrani Domestici filii funus perluctuosum fuit a. d. VIII Kalend. Decemb. Laudavit pater scripto meo. 6. Nunc de Milone. Pompeius ei nihil tribuit, et omnia Guttae, dicitque se perfecturum, ut in illo Caesar incumbat. Hoc horret Milo, nec iniuria, et, si ille dictator factus sit, paene diffidit. Intercessorem dictaturae si iuverit manu et praesidio suo, Pompeium metuit inimicum; si non iuverit, timet, ne per vim perferatur. Ludos apparat magnificentissimos: sic, inquam, ut nemo sumptuosiores: stulte bis terque, non postulatus: vel quia munus magnificum dederat, vel quia facultates non erant, [vel quia magister,] vel quia potuerat magistrum se, non aedilem putare. Omnia fere scripsi. Cura, mi carissime frater, ut valeas.

IX. ARG. De Gabinio a se non defenso, de Milonis in ludis instituendis profusione, de anni venientis motibus, de mancipiis emendis, de Vatinii epistola, de poemate ad Caesarem absoluto, de Quinti aedificiis, de Felicis testamento, de Quinti filio. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

M. CICERO S. D. Q. FRATRI.

1. De Gabinio nihil fuit faciendum istorum, quae amantissime cogitata sunt. *Τότε μοι χάνοι.* Feci summa cum gravitate, ut omnes sentiunt, et summa cum lenitate, quae feci. Illum neque ursi neque levavi. Testis vehemens fui, praeterea quievi. Exitum iudicii foedum et perniciosum levissime tuli. Quod quidem bonum mihi nunc denique redundat, ut his malis reipublicae licentiaque audacium, qua ante rumpebar, nunc ne movear quidem. Nihil est enim perditius his hominibus, his temporibus. 2. Itaque, ex republica quoniam nihil iam voluptatis capi potest, cur stomacher, nescio. Litterae me, et studia nostra et otium villaeque delectant, maximeque pueri nostri. Angit unus Milo. Sed velim finem afferat consulatus: in quo enitar non minus, quam sum enisus in nostro: tuque istinc, quod facis, adiuvabis. De quo, cetera (nisi plane vis eripuerit) recte sunt: de re familiari timeo.

— — *Ὁ δὲ μαίνεται οὐκ ἔτ' ἀνεκτῶς,*

qui ludos H-S CCCI. comparet. Cuius in hoc uno inconsiderantiam et ego sustinebo, ut potero, et, tu ut possis, est tuorum nervorum. 3. De motu temporum venientis anni, nihil te intelligere volueram domestici timoris, sed de communi reipublicae statu: in quo etiamsi nihil procuro, tamen nihil curare vix possum. Quam autem te velim cautum esse in scribendo, ex hoc coniicito, quod ego ad te ne haec quidem scribo, quae palam in republica turbantur, ne cuiusquam animum meae litterae interceptae offendant. Quare domestica cura te levatum volo. In republica scio quam sollicitus esse soleas. Video Messallam nostrum consulem, si per interregem, sine iudicio: si per dictatorem, tamen sine periculo. Odii nihil habet. Hortensii calor multum valebit. Gabinii absolutio lex impunitatis putatur. *Ἐν παρέργῳ*: de dictatore tamen actum adhuc nihil est. Pompeius abest: Appius miscet: Hirrus parat: multi intercessores numerantur: populus non curat: principes nolunt: ego quiesco. 4. De mancipiis, quod mihi polliceris, valde te amo: et sum equidem, ut scribis, et Romae et in praediis infrequens. Sed cave, amabo, quidquam, quod ad meum commodum attineat, nisi

maximo tuo commodo et maxima tua facultate, mi frater, cogitaris. 5. De epistola Vatinii risi. Sed me ab eo ita observari scio, ut eius ista odia non sorbeam solum, sed etiam concoquam. 6. Quod me hortaris, ut absolvam: habeo absolutum suave, mihi quidem uti videtur, ἔπος ad Caesarem: sed quaero locupletem tabellarium, ne accidat, quod Erigonae tuae: cui soli, Caesare imperatore, iter ex Gallia tutum non fuit. 7. **Quid? si caementum bonum non habeam, deturbem aedificium? quod quidem quotidie mihi magis placet, in primisque inferior porticus et eius conclavia fiunt recte. De Arcano, Caesaris opus est vel mehercule etiam elegantioris alicuius. Imagines enim istae, et palaestra, et piscina, et nilus, multorum Philotimorum est, non Diphilorum. Sed et ipsi ea adibimus, et mittemus et mandabimus. 8. De Felicis testamento tum magis querare, si scias. Quas enim tabulas se putavit obsignare, in quibus in unciis firmissimum tenuerat, (lapsus est per errorem et suum et Sicurae servi,) non obsignavit: quas noluit, eas obsignavit. Ἀλλ᾿ οἰμωζέτω! nos modo valeamus. 9. Ciceronem, et ut rogas, amo, et ut meretur, et ut debeo. Dimitto autem a me, et ut a magistris ne abducam, et quod mater Porcia discedit, sine qua edacitatem pueri pertimesco. Sed sumus una tamen valde multum. Rescripsi ad omnia, mi suavissime et optime frater. Vale.

90.

M. TULLII CICERONIS

EPISTOLARUM AD ATTICUM

LIBER PRIMUS.

ARG. Huius libri epistolae partim ante consulatum Ciceronis, partim post sunt scriptae. Nam omni consulatus illius tempore Atticus Romae fuit, omnium consiliorum et actionum eius monitor, adiutor et administer. Quae consulatum antecedunt, I—XI. in iis solis fere privatis de rebus agitur, ut de nato Cicerone filio II. de Tullia Pisoni desponsa III. de obitu Ciceronis patris VI. et L. Ciceronis V. de Attici avia mortua III. de Lucceii in Atticum ira placanda III. VIII. de Q. fratris animo Pomponiae uxori eidemque Attici sorori reconciliando V. VI. de caussa Caecilii, qui Attici erat avunculus, non suscepta I. porro de negotiis, ut de Acutiliano V. de emptione Attici Epirotica V. saepe etiam de signis ad ornandum Tusculanum coemendis, de libris parandis et de communibus artium litterarumque studiis. Neque vero in his insunt, quae ad historiam illustrandam multum conducant, nisi quod nunc praeturae XI. nunc consulatui I. se operam dare, atque etiam de defendendo Catilina cogitare II. scribit. Consequentes vero epistolae usque ad XVII., M. Messalla et M. Pisone coss. datae, primum rem Clodii narrant, ut in C. Caesaris domo cum vestitu muliebri deprehensus fuerit, totumque de re illa iudicium, quo non modo praeter fas et aequum, sed etiam praeter omnium hominum opinionem absolutus fuit: deinde quam mortuo plausu populus Romanus Pompeium exceperit e nobili illa Asiatica expeditione redeuntem. Nam quum nobiles homines, in iis L. Lucullum cum primis, haberet infensos: illos, quia hominis potentiam aegre ferrent adeo crevisse, ut iam formidabilis posset esse, hunc, quia erepti sibi triumphi de Mithridate, iam fere debellato, haereret memoria: non modo obtinere numquam potuit, ut acta sua a populo confirmarentur, deque militum praemiis decerneretur: sed ne illud quidem, ut rebus ab se gestis recitandis plausus ex animo daretur: ep. XII. Quae quidem res omnium, quae deinceps acciderunt, malorum fons et origo fuit. Nam quod nec per Messallam et Pisonem primo anno, nec per Metellum et Afranium, ut acta sua confirmarentur, nec per Flavium tribunum pleb., ut lex agraria perferretur, impetrare potuit: coitione facta cum Caesare et M. Crasso, anno tertio obtinuit, Caesare consule creato. Tres ultimae epistolae, Q. Metello Celere, L. Afranio coss. missae sunt: quorum consulatu de Clodio ad plebem traducendo agi coeptum est. In his etiam epistolis multas res privatas attigit Cicero, et in his maxime litterarum studia, Attici iudicium sciscitans, ut de orationibus XIII. de commentariis Graecis et de carmine ad celebrandum consulatum suum composito. XIX. et XX.

I. (Romae, Cotta, Torquato coss. 689.)

M. CICERO S. D. ATTICO.

1. Petitionis nostrae, quam tibi summae curae esse scio, huiusmodi ratio est, quod adhuc coniectura provideri possit. Prensat unus P. Galba. Sine fuco ac fallaciis more maiorum negatur. Ut opinio est hominum, non aliena rationi nostrae fuit illius haec praepropera prensatio. Nam illi ita negant vulgo, ut mihi se debere dicant. Ita quiddam spero nobis profici, quum hoc precrebrescit, plurimos nostros amicos inveniri. Nos autem initium prensandi facere cogitaramus eo ipso die, quo puerum tuum cum his litteris proficisci Cincius dicebat, in campo, comitiis tribuniciis, a. d. XVI. Kalend. Sext. Competitores, qui certi esse videantur, Galba et Antonius et Q. Cornificius. Puto te in hoc aut risisse aut ingemuisse, ut frontem ferias. Sunt, qui etiam Caesonium putent. Aquillium non arbitramur, qui denegat et iuravit morbum et illud suum regnum iudiciale opposuit. Catilina, si iudicatum erit, meridie non lucere, certus erit competitor. De Aufidio et Palicano non puto te exspectare dum scribam. 2. De his, qui nunc petunt, Caesar certus putatur. Thermus cum Silano contendere existimatur; qui sic inopes et ab amicis et existimatione sunt, ut mihi videatur non esse ἀδύνατον, Curium obducere. Sed hoc praeter me nemini videtur. Nostris rationibus maxime conducere videtur, Thermum fieri cum Caesare. Nemo est enim ex his, qui nunc petunt, qui, si in nostrum annum reciderit,

firmior candidatus fore videatur: propterea quod procurator est viae Flaminiae. Quae quum erit absoluta, sane facile et libenter tunc ceteri consuli accesserint. Petitorum haec est informata adhuc cogitatio. Nos in omni munere candidatorio fungendo summam adhibebimus diligentiam: et fortasse, quoniam videtur in suffragiis multum posse Gallia, quum Romae a iudiciis forum refrixerit, excurremus mense Septembri legati ad Pisonem, ut Ianuario revertamur. Quum perspexero voluntates nobilium, scribam ad te. Cetera spero prolixa esse, his dumtaxat competitoribus urbanis. Illam manum tu mihi cura ut praestes, quoniam propius abes, Pompeii, nostri amici. Nega me ei iratum fore, si ad mea comitia non venerit. Atque haec huiusmodi sunt. 3. Sed est, quod abs te mihi ignosci pervelim. Caecilius, avunculus tuus, a P. Vario quum magna pecunia fraudaretur, agere coepit cum eius fratre Caninio Satrio de iis rebus, quas eum dolo malo mancipio accepisse de Vario diceret. Una agebant ceteri creditores, in quibus erat Lucullus et P. Scipio et is, quem putabant magistrum fore, si bona venirent, L. Pontius. [Verum hoc ridiculum est, de magistro nunc cognoscere.] Rogavit me Caecilius, ut adessem contra Satrium. Dies fere nullus est, quin hic Satrius domum meam ventitet. Observat L. Domitium maxime: me habet proximum. Fuit et mihi et Q. fratri magno usui in nostris petitionibus. 4. Sane sum perturbatus, quum ipsius Satrii familiaritate, tum Domitii, in quo uno maxime ambitio nostra nititur. Demonstravi haec Caecilio: simul et illud ostendi, si ipse unus cum illo uno contenderet, me ei satisfacturum fuisse: nunc in caussa universorum creditorum, hominum praesertim amplissimorum, qui sine eo, quem Caecilius suo nomine perhiberet, facile communem caussam sustinerent, aequum esse, eum et officio meo consulere, et tempori. Durius accipere hoc mihi visus est, quam vellem, et quam homines belli solent; et postea prorsus ab instituta nostra paucorum dierum consuetudine longe refugit. Abs te peto, ut mihi hoc ignoscas, et me existimes humanitate esse prohibitum, ne contra amici summam existimationem miserrimo eius tempore venirem, quum is omnia sua studia et officia in me contulisset. Quod si voles in me esse durior, ambitionem mihi putabis obstitisse. Ego autem arbitror, etiamsi id sit, mihi ignoscendum esse: ἐπεὶ οὐχ᾽ ἱερήϊον, οὐδὲ βοείην. Vides enim, in quo cursu simus, et quam omnes gratias non modo retinendas, verum etiam acquirendas putemus. Spero tibi me caussam probasse: cupio quidem certe. 5. Hermathena tua valde me delectat, et posita ita belle est, ut totum gymnasium ἡλίου ἀνάθημα esse videatur. Multum te amamus.

II. (Romae, Cotta, Torquato coss. 689.)

M. CICERO S. D. ATTICO.

1. L. Iulio Caesare, C. Marcio Figulo consulibus, filiolo me auctum scito, salva Terentia. Abs te tam diu nihil litterarum? Ego de meis ad te rationibus scripsi antea diligenter. Hoc tempore Catilinam, competitorem nostrum, defendere cogitamus. Iudices habemus, quos volumus, summa accusatoris voluntate. Spero, si absolutus erit, coniunctiorem illum nobis fore in ratione petitionis: sin aliter acciderit, humaniter feremus. 2. Tuo adventu nobis est opus maturo. Nam prorsus summa hominum est opinio, tuos familiares, nobiles homines, adversarios nostro honori fore. Ad eorum voluntatem mihi conciliandam maximo te mihi usui fore video. Quare Ianuario ineunte, ut constituisti, cura ut Romae sis.

III. (Romae, Cotta, Torquato coss. 689.)

M. CICERO S. D. ATTICO.

1. Aviam tuam scito desiderio tui mortuam esse, et simul, quod verita sit, ne Latinae in officio non manerent et in montem Albanum hostias non adducerent. Eius rei consolationem ad te L. Saufeium missurum esse arbitror. 2. Nos hic te ad mensem Ianuarium exspectamus; ex quodam rumore, an ex litteris tuis ad alios missis? Nam ad me de eo nihil scripsisti. Signa, quae nobis curasti, ea sunt ad Caietam exposita. Nos ea non vidimus. Neque enim exeundi Roma potestas nobis fuit. Misimus, qui pro vectura solveret. Te multum amamus, quod ea abs te diligenter parvoque curata sunt. 3. Quod ad me saepe scripsisti de nostro amico placando, feci et expertus sum omnia: sed mirandum in modum est animo abalienato: quibus de suspicionibus, etsi audisse te arbitror, tamen ex me, quum veneris, cognosces. Sallustium praesentem restituere in eius veterem gratiam non potui. Hoc eo ad te scripsi, quod is me accusare de te solebat. In se expertus est, illum esse minus exorabilem, meum studium nec tibi defuisse. Tulliolam C. Pisoni L. F. Frugi despondimus.

IV. (Romae, Lepido, Tullo coss. 688.)

M. CICERO S. D. ATTICO.

1. Crebras exspectationes nobis tui commoves. Nuper quidem, quum iam te adventare arbitraremur, repente abs te in mensem Quintilem reiecti sumus. Nunc vero censeo, quod commodo tuo facere poteris, venias ad id tempus, quod scribis. Obieris Quinti fratris comitia; nos longo intervallo viseris; Acutilianam controversiam transegeris. Hoc me etiam Peducaeus, ut ad te scriberem, admonuit. Putamus enim utile esse, te aliquando iam rem transigere: mea intercessio et est et fuit parata. 2. Nos hic incredibili ac singulari populi voluntate de C. Macro transegimus. Cui quum aequi fuissemus, tamen multo maiorem fructum ex populi existimatione, illo damnato, cepimus, quam ex ipsius, si absolutus esset, gratia cepissemus. 3. Quod ad me de Hermathena scribis, per mihi gratum est ornamentum Academiae proprium meae, quod et Hermes commune omnium, et Minerva singulare est insigne eius gymnasii. Quare velim, ut scribis, ceteris quoque rebus quam plurimis eum locum ornes. Quae mihi antea signa misisti, ea nondum vidi. In Formiano sunt; quo ego nunc proficisci cogitabam. Illa omnia in Tusculanum deportabo. Caietam, si quando abundare coepero, ornabo. Libros tuos conserva; et noli desperare, eos me meos facere posse. Quod si assequor, supero Crassum divitiis atque omnium vicos et prata contemno.

V. (Romae, Metello, Marcio coss. 686.)

M. CICERO S. D. ATTICO.

1. Quantum dolorem acceperim et quanto fructu sim privatus et forensi et domestico Lucii fratris nostri morte, in primis, pro nostra consuetudine, tu existimare potes. Nam mihi omnia, quae iucunda ex humanitate alterius et moribus homini accidere possunt, ex illo accidebant. Quare non dubito, quin tibi quoque id molestum sit, quum et meo dolore movea-re, et ipse omni virtute officioque ornatissimum, tui-

que et sua sponte et meo sermone amantem, affinem amicumque amiseris. 2. Quod ad me scribis de sorore tua; testis erit tibi ipsa, quantae mihi curae fuerit, ut Quinti fratris animus in eam esset is, qui esse deberet. Quem quum esse offensiorem arbitrarer, eas litteras ad eum misi, quibus et placarem ut fratrem, et monerem ut minorem, et obiurgarem ut errantem. Itaque ex his, quae postea saepe ab eo ad me scripta sunt, confido ita esse omnia, ut et oporteat et velimus. 3. De litterarum missione sine caussa abs te accusor. Numquam enim a Pomponia nostra certior sum factus, esse, cui litteras dare possem. Porro autem neque mihi accidit, ut haberem, qui in Epirum proficisceretur, nequedum te Athenis esse audiebamus. 4. De Acutiliano autem negotio quod mihi mandaras, ut primum a tuo digressu Romam veni, confeceram; sed accidit, ut et contentione nihil opus esset, et ut ego, qui in te satis consilii statuerim esse, mallem Peducaeum tibi consilium per litteras, quam me dare. Etenim quum multos dies aures meas Acutilio dedissem, (cuius sermonis genus tibi notum esse arbitror,) non mihi grave duxissem scribere ad te de illius querimoniis, quum eas audire, quod erat subodiosum, leve putassem. Sed abs te ipso, qui me accusas, unas mihi scito litteras redditas esse, quum et otii ad scribendum plus, et facultatem dandi maiorem habueris. 5. Quod scribis, etiamsi cuius animus in te esset offensior, a me recolligi oportere quid dicas: neque id neglexi: sed est miro quodam modo affectus. Ego autem, quae dicenda fuerunt de te, non praeterii. Quid autem contendendum esset, ex tua putabam voluntate statuere oportere: quam si ad me perscripseris, intelliges me neque diligentiorem esse voluisse, quam tu esses, neque negligentiorem fore, quam tu velis. 6. De Tadiana re, mecum Tadius locutus est te ita scripsisse, nihil esse iam, quod laboraretur, quoniam hereditas usucapta esset. Id mirabamur te ignorare, de tutela legitima, in qua dicitur esse puella, nihil usucapi posse. 7. Epiroticam emptionem gaudeo tibi placere. 8. Quae tibi mandavi, et quae tu intelliges convenire nostro Tusculano, velim, ut scribis, cures, quod sine molestia tua facere poteris. Nam nos ex omnibus molestiis et laboribus uno illo in loco conquiescimus, quo fratrem quotidie exspectamus. 9. Terentia magnos articulorum dolores habet, et te et sororem tuam et matrem maxime diligit, salutemque tibi plurimam ascribit et Tulliola, deliciae nostrae. Cura, ut valeas, et nos ames, et tibi persuadeas, te a me fraterne amari.

VI. (Romae, Metello, Marcio coss. 686.)

CICERO ATTICO S.

1. Non committam posthac, ut me accusare de epistolarum negligentia possis. Tu modo videto, in tanto otio ut par mihi sis. Domum Rabirianam Neapoli, quam tu iam dimensam et exaedificatam animo habebas, M'. Fonteius emit H-S cccΙↄↄↄ xxx. Id te scire volui, si quid forte ea res ad cogitationes tuas pertineret. 2. Q. frater, ut mihi videtur, quo volumus animo est in Pomponiam, et cum ea nunc in Arpinatibus praediis erat et secum habebat hominem *χρηστομαθῆ*, D. Turranium. Pater nobis decessit a. d. VIII. Kal. Decembr. Haec habebam fere, quae te scire vellem. Tu, velim, si qua ornamenta *γυμνασιώδη* reperire poteris, quae loci sint eius, quem tu non ignoras, ne praetermittas. Nos Tusculano ita delectamur, ut nobismet ipsis tum denique, quum illo venimus, placeamus. 3. Quid agas omnibus de rebus et quid acturus sis, fac nos quam diligentissime certiores.

VII. (Romae, Metello, Marcio coss. 686.)

CICERO ATTICO S.

Apud matrem recte est, eaque nobis curae est. L. Cincio H-S xx CD constitui me curaturum Idibus Febr. Tu, velim, ea, quae nobis emisse et parasse scribis, des operam ut quam primum habeamus: et velim cogites, id quod mihi pollicitus es, quemadmodum bibliothecam nobis conficere possis. Omnem spem delectationis nostrae, quam, quum in otium venerimus, habere volumus, in tua humanitate positam habemus.

VIII. (Romae, Pisone, Glabrione coss. 687.)

CICERO ATTICO S.

1. Apud te est, ut volumus. Mater tua et soror a me Quintoque fratre diligitur. Cum Acutilio sum locutus. Is sibi negat a suo procuratore quidquam scriptum esse, et miratur istam controversiam fuisse, quod ille recusarit satisdare, amplius abs te non peti. Quod te de Tadiano negotio decidisse scribis, id ego Tadio et gratum esse intellexi et magno opere iucundum. Ille noster amicus, vir mehercule optimus et mihi amicissimus, sane tibi iratus est. Hoc, si, quanti tu aestimes, sciam, tum, quid mihi elaborandum sit, scire possim. 2. L. Cincio H-S ccIↄↄ ccIↄↄ cccc pro signis Megaricis, ut tu ad me scripseras, curavi. Hermae tui Pentelici cum capitibus aeneis, de quibus ad me scripsisti, iam nunc me admodum delectant. Quare velim et eos et signa et cetera, quae tibi eius loci et nostri studii et tuae elegantiae esse videbuntur, quam plurima quam primumque mittas, et maxime, quae tibi gymnasii xystique videbuntur esse. Nam in eo genere sic studio efferimur, ut abs te adiuvandi, ab aliis prope reprehendendi simus. Si Lentuli navis non erit, quo tibi placebit, imponito. Tulliola, deliciolae nostrae, tuum munusculum flagitat, et me, ut sponsorem, appellat. Mihi autem abiurare certius est, quam dependere.

IX. (Romae, Pisone, Glabrione coss. 687.)

CICERO ATTICO S.

1. Nimium raro nobis abs te litterae afferuntur: quum et multo tu facilius reperias, qui Romam proficiscantur, quam ego, qui Athenas, et certius tibi sit, me esse Romae, quam mihi, te Athenis. Itaque propter hanc dubitationem meam brevior haec ipsa epistola est: quod, quum incertus essem, ubi esses, nolebam illum nostrum familiarem sermonem in alienas manus devenire. 2. Signa Megarica et Hermas, de quibus ad me scripsisti, vehementer exspecto. Quidquid eiusdem generis habebis, dignum Academia tibi quod videbitur, ne dubitaris mittere, et arcae nostrae confidito. Genus hoc est voluptatis meae: quae *γυμνασιώδη* maxime sunt, ea quaero. Lentulus naves suas pollicetur. Peto abs te, ut haec cures diligenter. 3. Chilius te rogat, et ego eius rogatu, *Εὐμολπιδῶν πάτρια*.

X. (In Tusculano, Pisone, Glabrione coss. 687.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum essem in Tusculano, (erit hoc tibi pro illo tuo, *Quum essem in Ceramico*) verumtamen quum ibi essem, Roma puer a sorore tua missus epistolam

mihi abs te allatam dedit nuntiavitque, eo ipso die post meridiem iturum eum, qui ad te proficisceretur. Eo factum est, ut epistolae tuae rescriberem aliquid, brevitate temporis tam pauca cogerer scribere. 2. Primum tibi de nostro amico placando aut etiam plane restituendo polliceor. Quod ego etsi mea sponte ante faciebam, eo nunc tamen et agam studiosius, et contendam ab illo vehementius, quod tantam ex epistola voluntatem eius rei tuam perspicere videor. Hoc te intelligere volo, pergraviter illum esse offensum: sed quia nullam video gravem subesse caussam, magno opere confido illum fore in officio et in nostra potestate. 3. Signa nostra et Hermeraclas, ut scribis, quum commodissime poteris, velim imponas, et si quod aliud *οἰκεῖον* eius loci, quem non ignoras, reperies, et maxime, quae tibi palaestrae gymnasiique videbuntur esse. Etenim ibi sedens haec ad te scribebam; ut me locus ipse admoneret. Praeterea typos tibi mando, quos in tectorio atrioli possim includere, et putealia sigillata duo. 4. Bibliothecam tuam cave cuiquam despondeas, quamvis acrem amatorem inveneris: nam ego omnes meas vindemiolas eo reservo, ut illud subsidium senectuti parem. 5. De fratre confido ita esse, ut semper volui et elaboravi. Multa signa sunt eius rei, non minimum, quod soror praegnans est. 6. De comitiis meis et tibi me permisisse memini, et ego iampridem hoc communibus amicis, qui te exspectant, praedico: te non modo non arcessi a me, sed prohiberi, quod intelligam, multo magis interesse tua, te agere, quod agendum est hoc tempore, quam mea, te adesse comitiis. Proinde eo animo te velim esse, quasi mei negotii caussa in ista loca missus esses. Me autem eum et offendes erga te et audies, quasi mihi, si qua parta erunt, non modo te praesente, sed per te parta sint. Tulliola tibi diem dat, sponsorem non appellat.

XI. (Romae, Pisone, Glabrione coss. 687.)

CICERO ATTICO S.

1. Et mea sponte faciebam antea, et post duabus epistolis tuis perdiligenter in eamdem rationem scriptis magno opere sum commotus. Eo accedebat hortator assiduus Salustius, ut agerem quam diligentissime cum Lucceio de vestra vetere gratia reconcilianda. Sed, quum omnia fecissem, non modo eam voluntatem eius, quae fuerat erga te, recuperare non potui, verum ne caussam quidem elicere immutatae voluntatis. Tametsi iactat ille quidem illud tuum arbitrium, et ea, quae iam tum, quum aderas, offendere eius animum intelligebam: tamen habet quiddam profecto, quod magis in animo eius insederit, quod neque epistolae tuae, neque nostra allegatio tam potest facile delere, quam tu praesens non modo oratione, sed tuo vultu illo familiari tolles, si modo tanti putaris id, quod, si me audies et si humanitati tuae constare voles, certe putabis. Ac, ne illud mirere, cur, quum ego antea significarem tibi per litteras, me sperare illum in nostra potestate fore, nunc idem videar diffidere; incredibile est, quanto mihi videatur illius voluntas obstinatior, et in hac iracundia offirmatior: sed haec aut sanabuntur, quum veneris, aut ei molesta erunt, in utro culpa erit. 2. Quod in epistola tua scriptum erat, me iam arbitrari designatum esse; scito, nihil tam exercitum esse nunc Romae, quam candidatos, omnibus iniquitatibus; nec, quando futura sint comitia, sciri. Verum haec audies de Philadelpho. 3. Tu, velim, quae Academiae nostrae parasti, quam primum mittas. Mire quam illius loci non modo usus, sed etiam cogitatio delectat. Libros vero tuos cave cuiquam tradas. Nobis eos, quemadmodum scribis, conserva. Summum me eorum studium tenet, sicut odium iam ceterarum rerum: quas tu, incredibile est, quam brevi tempore quanto deteriores offensurus sis, quam reliquisti.

XII. (Romae, Messalla, Pisone coss. 693.)

CICERO ATTICO S.

1. *Teucris* illa lentum sane negotium: neque Cornelius ad Terentiam postea rediit; opinor, ad Considium, Axium, Selicium confugiendum est. Nam a Caecilio propinqui minore centesimis nummum movere non possunt. Sed, ut ad prima illa redeam, nihil ego illa impudentius, astutius, lentius vidi, *Libertum mitto: Tito mandavi: σκήψεις atque ἀναβολαί.* 2. Sed nescio, an *ταὐτόματον ἡμῶν*. Nam mihi Pompeiani *πρόδρομοι* nuntiant, aperte Pompeium acturum, Antonio succedi oportere; eodemque tempore aget praetor ad populum. Res eiusmodi est, ut ego nec per bonorum nec per popularem existimationem honeste possim hominem defendere, nec mihi libeat, quod vel maximum est. Etenim accidit hoc, quod totum cuiusmodi sit, mando tibi, ut perspicias. Libertum ego habeo, sane nequam hominem, Hilarum dico, ratiocinatorem et clientem tuum. De eo mihi Valerius interpres nuntiat, Chiliusque se audisse scribit haec; esse hominem cum Antonio: Antonium porro in cogendis pecuniis dictitare, partem mihi quaeri, et a me custodem communis quaestus libertum esse missum. Non sum mediocriter commotus, neque tamen credidi: sed certe aliquid sermonis fuit. Totum investiga, cognosce, perspice, et nebulonem illum, si quo pacto potes, ex istis locis amove. Huius sermonis Valerius auctorem Cn. Plancium nominabat. Mando tibi plane, totum ut videas cuiusmodi sit. 3. Pompeium nobis amicissimum constat esse. Divortium Muciae vehementer probatur. P. Clodium, Appii F., credo te audisse, cum veste muliebri deprehensum domi C. Caesaris, quum pro populo fieret, eumque per manus servulae servatum et eductum: rem esse insigni infamia: quod te moleste ferre certo scio. 4. Quid praeterea ad te scribam, non habeo. Et mehercule eram conturbatior. Nam puer festivus, *ἀναγνώστης* noster, Sositheus decesserat meque plus, quam servi mors debere videbatur, commoverat. Tu velim saepe ad nos scribas. Si rem nullam habebis; quod in buccam venerit, scribito. Kal. Ianuar. M. Messalla, M. Pisone coss.

XIII. (Romae, Messalla, Pisone coss. 693.)

CICERO ATTICO S.

1. Accepi tuas tres iam epistolas: unam a M. Cornelio, quam Tribus Tabernis, ut opinor, ei dedisti; alteram, quam mihi Canusinus tuus hospes reddidit; tertiam, quam, ut scribis, anchoris sublatis, de phaselo dedisti: quae fuerunt omnes rhetorum. Pure loquuntur, quum humanitatis sparsae sale, tum insignes amoris notis. Quibus epistolis sum equidem abs te lacessitus ad scribendum; sed idcirco sum tardior, quod non invenio fidelem tabellarium. Quotus enim quisque est, qui epistolam paullo graviorem ferre possit, nisi eam pellectione relevarit? Accedit eo, quod mihi non est notum, ut quisque in Epirum proficiscatur. Ego enim te arbitror, caesis apud Amaltheam tuam victimis, statim esse ad Sicyonem oppugnandum

profectum. Neque tamen id ipsum certum habeo, quando ad Antonium proficiscare, aut quid in Epiro temporis ponas. Ita neque Achaicis hominibus, neque Epiroticis paullo liberiores litteras committere audeo. 2. Sunt autem post discessum a me tuum res dignae litteris nostris, sed non committendae eiusmodi periculo, ut aut interire aut aperiri aut intercipi possint. Primum igitur scito, primum me non esse rogatum sententiam, praepositumque esse nobis pacificatorem Allobrogum, idque admurmurante senatu neque me invito esse factum. Sum enim et ab observando homine perverso liber, et ad dignitatem in republica retinendam contra illius voluntatem solutus, et ille secundus in dicendo locus habet auctoritatem paene principis, et voluntatem non nimis devinctam beneficio consulis. Tertius est Catulus, quartus (si etiam hoc quaeris) Hortensius. Consul autem ipse parvo animo et pravo, tantum cavillator genere illo moroso, quod etiam sine dicacitate ridetur; facie magis, quam facetiis ridiculus; nihil agens cum republica; seiunctus ab optimatibus: a quo nihil speres boni reipublicae, quia non vult, nihil metuas mali, quia non audet. Eius autem collega et in me perhonorificus et partium studiosus ac defensor bonarum. Quinimmo leviter inter se dissident. 3. Sed vereor, ne hoc, quod infectum est, serpat longius. Credo enim te audisse, quum apud Caesarem pro populo fieret, venisse eo muliebri vestitu virum; idque sacrificium quum virgines instaurassent, mentionem a Q. Cornificio in senatu factam: (is fuit princeps; ne tu forte aliquem nostrum putes;) postea rem ex senatus consulto ad pontifices relatam, idque ab iis nefas esse decretum: deinde ex senatus consulto consules rogationem promulgasse; uxori Caesarem nuntium remisisse. In hac caussa Piso amicitia P. Clodii ductus operam dat, ut ea rogatio, quam ipse fert, et fert ex senatus consulto et de religione, antiquetur. Messalla vehementer adhuc agit severe. Boni viri precibus Clodii removentur a caussa: operae comparantur: nosmetipsi, qui Lycurgei a principio fuissemus, quotidie demitigamur. Instat et urget Cato. Quid multa? vereor, ne haec, neglecta a bonis, defensa ab improbis, magnorum reipublicae malorum caussa sint. 4. Tuus autem ille amicus, (scin' quem dicam?) de quo tu ad me scripsisti, posteaquam non auderet reprehendere, laudare coepisse, nos, ut ostendit, admodum diligit, amplectitur, amat, aperte laudat; occulte, sed ita, ut perspicuum sit, invidet. Nihil come, nihil simplex, nihil *ἐν τοῖς πολιτικοῖς* honestum, nihil illustre, nihil forte, nihil liberum. Sed haec ad te scribam alias subtilius. Nam neque adhuc mihi satis nota sunt, et huic terrae filio nescio cui committere epistolam tantis de rebus non audeo. 5. Provincias praetores nondum sortiti sunt. Res eodem est loci, quo reliquisti. *Τοποθεσίαν*, quam postulas, Miseni et Puteolorum, includam orationi meae. A. d. III. Non. Decemb. mendose fuisse animadverteram. Quae laudas ex *orationibus*, mihi crede, valde mihi placebant: sed non audebam antea dicere. Nunc vero, quod a te probata sunt, multo mihi *ἀττικώτερα* videntur. In illam orationem Metellinam addidi quaedam. Liber tibi mittetur; quoniam te amor nostri *φιλοῤῥήτορα* reddidit. 6. Novi tibi quidnam scribam? quid? etiam. Messalla consul Autronianam domum emit H-S CCCXXXVII. Quid id ad me, inquies? Tantum, quod ea emptione et nos bene emisse iudicati sumus, et homines intelligere coeperunt, licere amicorum facultatibus in emendo ad dignitatem aliquam pervenire. *Τεῦκρις* illa lentum negotium est, sed tamen est in spe. Tu ista confice. A nobis liberiorem epistolam exspecta. VI. Kalend. Febr. M. Messalla M. Pisone coss.

XIV. (Romae, Messalla, Pisone coss. 693.)

CICERO ATTICO S.

1. Vereor, ne putidum sit scribere ad te, quam sim occupatus: sed tamen distinebar, ut huic vix tantulae epistolae tempus habuerim, atque id ereptum e summis occupationibus. Prima concio Pompeii qualis fuisset, scripsi ad te antea, non iucunda miseris, inanis improbis, beatis non grata, bonis non gravis: itaque frigebat. Tum Pisonis consulis impulsu levissimus tribunus plebis Fufius in concionem produxit Pompeium. Res agebatur in circo Flaminio, et erat in eo ipso loco illo die nundinarum *πανήγυρις*. Quaesivit ex eo, placeretne ei, iudices a praetore legi, quo consilio idem praetor uteretur. Id autem erat de Clodiana religione ab senatu constitutum. 2. Tum Pompeius *μάλ' ἀριστοκρατικῶς* locutus est, senatusque auctoritatem sibi omnibus in rebus maximam videri semperque visam esse respondit et id multis verbis. Postea Messalla consul in senatu de Pompeio quaesivit, quid de religione et de promulgata rogatione sentiret. Locutus ita est in senatu, ut omnia illius ordinis consulta *γενικῶς* laudaret: mihique, ut assedit, dixit se putare satis ab se etiam de istius rebus esse responsum. 3. Crassus posteaquam vidit, illum excepisse laudem ex eo, quod suspicarentur homines, ei consulatum meum placere, surrexit, ornatissimeque de meo consulatu locutus est; ut ita diceret, se, quod esset senator, quod civis, quod liber, quod viveret, mihi acceptum referre; quoties coniugem, quoties domum, quoties patriam videret, toties se beneficium meum videre. Quid multa? totum hunc locum, quem ego varie meis orationibus, quarum tu Aristarchus es, soleo pingere, de flamma, de ferro, (nosti illas *ληκύθους*,) valde graviter pertexuit. Proxime Pompeium sedebam. Intellexi hominem moveri, utrum Crassum inire eam gratiam, quam ipse praetermisisset, an esse tantas res nostras, quae tam libenti senatu laudarentur, ab eo praesertim, qui mihi laudem illam eo minus deberet, quod meis omnibus litteris in Pompeiana laude perstrictus esset. 4. Hic dies me valde Crasso adiunxit; et tamen, ab illo aperte, tecte quidquid est datum, libenter accepi. Ego autem ipse, dii boni! quod modo *ἐνεπερπερευσάμην* novo auditori Pompeio! Si umquam mihi *περίοδοι ἢ καμπαὶ ἢ ἐνθυμήματα ἢ κατασκευαί* suppeditaverunt, illo tempore. Quid multa? clamores. Etenim haec erat *ὑπόθεσις*, de gravitate ordinis, de equestri concordia, de consensione Italiae, de intermortuis reliquiis coniurationis, de vilitate, de otio. Nosti iam in hac materia sonitus nostros: tanti fuerunt, ut ego eo brevior sim, quod eos usque istim exauditos putem. 5. Romanae autem se res sic habent: senatus *ἄρειος πάγος*. Nihil constantius, nihil severius, nihil fortius. Nam quum dies venisset rogationi ex senatus consulto ferendae, concursabant barbatuli iuvenes, totus ille grex Catilinae, duce filiola Curionis, et populum, ut antiquaret, rogabant. Piso autem consul, lator rogationis, idem erat dissuasor. Operae Clodianae pontes occuparant. Tabellae ministrabantur ita, ut nulla daretur UTI ROGAS. Hic tibi rostra Cato advolat, convicium Pisoni consuli mirificum facit; si id est convicium, vox plena gravitatis, plena auctoritatis, plena dem-

que salutis. Accedit eodem etiam noster Hortensius, multi praeterea boni: insignis vero opera Favonii fuit. Hoc concursu optimatum comitia dimittuntur: senatus vocatur. Quum decerneretur frequenti senatu, contra pugnante Pisone, ad pedes omnium singillatim accidente Clodio, ut consules populum cohortarentur ad rogationem accipiendam; homines ad xv Curioni, nullum senatus consultum facienti, assenserunt: ex altera parte facile cccc fuerunt. Acta res est. Fufius tribunus tum concessit. Clodius conciones miseras habebat, in quibus Lucullum, Hortensium, C. Pisonem, Messallam consulem contumeliose laedebat: me tantum comperisse omnia criminabatur. Senatus et de provinciis praetorum et de legationibus et de ceteris rebus decernebat, ut ante, quam rogatio lata esset, ne quid ageretur. 6. Habes res Romanas: sed tamen etiam illud, quod non speraram, audi. Messalla consul est egregius, fortis, constans, diligens, nostri laudator, amator, imitator. Ille alter uno vitio minus vitiosus; quod iners, quod somni plenus, quod imperitus, quod ἀπρακτότατος, sed voluntate ita καχέκτης, ut Pompeium post illam concionem, in qua ab eo senatus laudatus est, odisse coeperit. Itaque mirum in modum omnes a se bonos alienavit. Neque id magis amicitia Clodii adductus facit, quam studio perditarum rerum atque partium. Sed habet sui similem in magistratibus praeter Fufium neminem. Bonis utimur tribunis plebis, Cornuto vero Pseudocatone. Quid quaeris? 7. Nunc ut ad privata redeam: Τεῦκρις promissa patravit. Tu mandata effice, quae recepisti. Quintus frater, qui Argiletani aedificii reliquum dodrantem emit H-S DCCXXV, Tusculanum venditat, ut, si possit, emat Pacilianam domum. Cum Lucceio in gratiam redi. Video hominem valde petiturire. Navabo operam. Tu, quid agas, ubi sis, cuiusmodi istae res sint, fac me quam diligentissime certiorem. Idibus Febr.

XV. (Romae, Messalla, Pisone coss. 693.)

CICERO ATTICO S.

1. Asiam Quinto, suavissimo fratri, obtigisse audisti: non enim dubito, quin celerius tibi hoc rumor, quam ullius nostrum litterae nuntiarint. Nunc quoniam et laudis avidissimi semper fuimus, et praeter ceteros φιλέλληνες et sumus et habemur, et multorum odia atque inimicitias reipublicae caussa suscepimus, παντοίης ἀρετῆς μιμνήσκεο, curaque et effice, ut ab omnibus et laudemur et amemur. 2. His de rebus plura ad te in ea epistola scribam, quam ipsi Quinto dabo. Tu me, velim, certiorem facias, quid de meis mandatis egeris, atque etiam, quid de tuo negotio. Nam ut Brundisio profectus es, nullae mihi abs te sunt redditae litterae. Valde aveo scire, quid agas. Idib. Mart.

XVI. (Romae, Messalla, Pisone coss. 693.)

CICERO ATTICO S.

1. Quaeris ex me, quid acciderit de iudicio, quod tam praeter opinionem omnium factum sit: et simul vis scire, quo modo ego minus, quam soleam, praeliatus sim: respondebo tibi ὕστερον πρότερον, Ὁμηρικῶς. Ego enim, quam diu senatus auctoritas mihi defendenda fuit, sic acriter et vehementer praeliatus sum, ut clamor concursusque maxima cum mea laude fierent. Quod si tibi umquam sum visus in republica fortis, certe me in illa caussa admiratus esses. Quum enim ille ad conciones confugisset, in iisque meo nomine ad invidiam uteretur; dii immortales! quas ego pugnas et quantas strages edidi! quos impetus in Pisonem, in Curionem, in totam illam manum feci! quo modo sum insectatus levitatem senum, libidinem iuventutis! Saepe, ita me dii iuvent! te non solum auctorem consiliorum meorum, verum etiam spectatorem pugnarum mirificarum desideravi. 2. Postea vero quam Hortensius excogitavit, ut legem de religione Fufius tribunus plebis ferret; in qua nihil aliud a consulari rogatione differebat, nisi iudicum genus; (in eo autem erant omnia;) pugnavitque, ut ita fieret: quod et sibi et aliis persuaserat, nullis illum iudicibus effugere posse: contraxi vela, perspiciens inopiam iudicum, neque dixi quidquam pro testimonio, nisi quod erat ita notum atque testatum, ut non possem praeterire. Itaque, si caussam quaeris absolutionis, (ut iam πρὸς τὸ πρότερον revertar) egestas iudicum fuit et turpitudo. Id autem ut accideret, commissum est Hortensii consilio, qui dum veritus est, ne Fufius ei legi intercederet, quae ex senatus consulto ferebatur, non vidit illud satius esse, illum in infamia relinqui ac sordibus, quam infirmo iudicio committi. Sed ductus odio properavit rem deducere in iudicium, quum illum plumbeo gladio iugulatum iri tamen diceret. 3. Sed iudicium si quaeris quale fuerit: incredibili exitu; sic, uti nunc ex eventu ab aliis, a me tamen ex ipso initio consilium Hortensii reprehendatur. Nam ut reiectio facta est clamoribus maximis, quum accusator, tamquam censor bonus, homines nequissimos reiiceret, reus tamquam clemens lanista frugalissimum quemque secerneret; ut primum iudices consederunt, valde diffidere boni coeperunt. Non enim umquam turpior in ludo talario consessus fuit. Maculosi senatores, nudi equites, tribuni non tam aerati, quam, ut appellantur, aerarii. Pauci tamen boni inerant, quos reiectione fugare ille non potuerat, qui maesti inter sui dissimiles et maerentes sedebant et contagione turpitudinis vehementer permovebantur. 4. Hic, ut quaeque res ad consilium primis postulationibus referebatur, incredibilis erat severitas nulla varietate sententiarum; nihil impetrarat reus; plus accusatori dabatur, quam postulabat; triumphabat (quid quaeris?) Hortensius, se vidisse tantum: nemo erat, qui illum reum ac non millies condemnatum arbitraretur. Me vero teste producto, credo te, ex acclamatione Clodii advocatorum, audisse, quae consurrectio iudicum facta sit, ut me circumsteterint, ut aperte iugula sua pro meo capite P. Clodio ostentarint. Quae mihi res multo honorificentior visa est, quam aut illa, quum iurare tui cives Xenocratem testimonium dicentem prohibuerunt; aut quum tabulas Metelli Numidici, quum hae, ut mos est, circumferrentur, nostri iudices aspicere noluerunt; multo haec, inquam, nostra res maior. 5. Itaque iudicum vocibus, quum ego sic ab iis, ut salus patriae, defenderer, fractus reus et una patroni omnes conciderunt. Ad me autem eadem frequentia postridie convenit, quacum abiens consulatu sum domum reductus. Clamare praeclari Areopagitae, se non esse venturos, nisi praesidio constituto. Refertur ad consilium; una sola sententia praesidium non desideravit. Defertur res ad senatum; gravissime ornatissimeque decernitur; laudantur iudices; datur negotium magistratibus; responsurum hominem nemo arbitrabatur.

Ἕσπετε νῦν μοι, Μοῦσαι, —
ὅππως δὴ πρῶτον πῦρ ἔμπεσε.

Nosti Calvum, ex Nanneianis illum, illum laudatorem meum, de cuius oratione erga me honorifica ad te scripseram. Biduo per unum servum, et eum ex gladiatorio ludo, confecit totum negotium; arcessivit ad se, promisit, intercessit, dedit. Iam vero (o dii boni! rem perditam!) etiam noctes certarum mulierum, atque adolescentulorum nobilium introductiones nonnullis iudicibus pro mercedis cumulo fuerunt. Ita, summo discessu bonorum, pleno foro servorum, XXV iudices ita fortes tamen fuerunt, ut, summo proposito periculo, vel perire maluerint, quam perdere omnia; XXXI fuerunt, quos fames magis, quam fama commoverit. Quorum Catulus quum vidisset quemdam, Quid vos, inquit, praesidium a nobis postulabatis? an, ne nummi vobis eriperentur, timebatis? 6. Habes, ut brevissime potui, genus iudicii et caussam absolutionis. Quaeris deinceps, qui nunc sit status rerum et qui meus. Reipublicae statum illum, quem tu meo consilio, ego divino confirmatum putabam, qui bonorum omnium coniunctione et auctoritate consulatus mei fixus et fundatus videbatur, nisi qui nos deus respexerit, elapsum scito esse de manibus uno hoc iudicio; si iudicium est, triginta homines populi Romani levissimos ac nequissimos, nummulis acceptis, ius ac fas omne delere, et, quod omnes non modo homines, verum etiam pecudes factum esse sciant, id Talnam et Plautum et Spongiam et ceteras huiusmodi quisquilias statuere, numquam esse factum. 7. Sed tamen, ut te de republica consoler, non ita, ut sperarunt mali, tanto imposito reipublicae vulnere, alacris exsultat improbitas in victoria. Nam plane ita putaverunt, quum religio, quum pudicitia, quum iudiciorum fides, quum senatus auctoritas concidisset, fore, ut aperte victrix nequitia ac libido poenas ab optimo quoque peteret sui doloris, quem improbissimo cuique inusserat severitas consulatus mei. 8. Idem ego ille, (non enim mihi videor insolenter gloriari, quum de me apud te loquor, in ea praesertim epistola, quam nolo aliis legi:) idem, inquam, ego recreavi afflictos animos bonorum, unum quemque confirmans, excitans; insectandis vero exagitandisque nummariis iudicibus, omnem omnibus studiosis ac fautoribus illius victoriae *παῤῥησίαν* eripui; Pisonem consulem nulla in re consistere umquam sum passus; desponsam homini iam Syriam ademi; senatum ad pristinam suam severitatem revocavi atque abiectum excitavi: Clodium praesentem fregi in senatu, quum oratione perpetua, plenissima gravitatis, tum altercatione eiusmodi, ex qua licet pauca degustes. Nam cetera non possunt habere neque vim neque venustatem, remoto illo studio contentionis, quem *ἀγῶνα* vos appellatis. 9. Nam, ut Idib. Maii in senatum convenimus, rogatus ego sententiam, multa dixi de summa republica, atque ille locus inductus a me est divinitus: ne, una plaga accepta, patres conscripti conciderent, ne deficerent: vulnus esse eiusmodi, quod mihi nec dissimulandum, nec pertimescendum videretur: ne aut metuendo ignavissimi, aut ignorando stultissimi iudicaremur: bis absolutum esse Lentulum, bis Catilinam: hunc tertium iam esse a iudicibus in rempublicam immissum. Erras, Clodi: non te iudices Urbi, sed carceri reservarunt, neque te retinere in civitate, sed exsilio privare voluerunt. Quamobrem, patres conscripti, erigite animos, retinete vestram dignitatem. Manet illa in republica bonorum consensio, dolor accessit bonis viris, virtus non est imminuta; nihil est damni factum novi: sed, quod erat, inventum est. In unius hominis perditi iudicio plures similes reperti sunt. 10. Sed quid ago? paene orationem in epistolam inclusi. Redeo ad altercationem. Surgit pulchellus puer: obiicit mihi, *me ad Baias fuisse.* — Falsum: sed tamen quid hoc? Simile est, inquam, quasi dicas in operto fuisse. — *Quid,* inquit, *homini Arpinati cum aquis caldis?* — Narra, inquam, patrono tuo, qui Arpinatis aquas concupivit: nosti enim Marianas. — *Quousque,* inquit, *hunc regem feremus?* — Regem appellas, inquam, quum Rex tui mentionem nullam fecerit? — (Ille autem Regis hereditatem spe devorarat.) — *Domum,* inquit, *emisti.* — Potes*, inquam, dicere, iudices emisti? — *Iuranti,* inquit, *tibi non crediderunt.* — Mihi vero, inquam, XXV iudices crediderunt; XXXI, quoniam nummos ante acceperunt, tibi nihil crediderunt. Magnis clamoribus afflictus conticuit et concidit. 11. Noster autem status est hic: apud bonos iidem sumus, quos reliquisti; apud sordem Urbis et faecem multo melius nunc, quam reliquisti. Nam et illud nobis non obest, videri nostrum testimonium non valuisse. Missus est sanguis invidiae sine dolore; atque etiam hoc magis, quod omnes illi fautores illius flagitii, rem manifestam illam redemptam esse a iudicibus confitentur: — accedit, quod illa concionalis hirudo aerarii, misera ac ieiuna plebecula, me ab hoc Magno unice diligi putat: et hercule multa et iucunda consuetudine coniuncti inter nos sumus, usque eo, ut nostri isti comissatores coniurationis, barbatuli iuvenes, illum in sermonibus Cnaeum Ciceronem appellent. Itaque et ludis et gladiatoribus mirandas *ἐπισημασίας* sine ulla pastoricia fistula auferebamus. 12. Nunc est exspectatio ingens comitiorum, in quae omnibus invitis trudit noster Magnus Auli filium, atque in eo neque auctoritate, neque gratia pugnat, sed quibus Philippus omnia castella expugnari posse dicebat, in quae modo asellus onustus auro posset ascendere. Consul autem ille, Doterionis histrionis similis, suscepisse negotium dicitur, et domi divisores habere: quod ego non credo. Sed senatus consulta duo iam facta sunt; odiosa, quod in consulem facta putantur, Catone et Domitio postulante; unum, ut apud magistratus inquiri liceret; alterum, cuius modi divisores haberent adversus rempublicam. 13. Lurco autem tribunus plebis, qui magistratum simul cum lege Aelia iniit, solutus est Aelia et Fufia, ut legem de ambitu ferret; quam ille bono auspicio claudus homo promulgavit. Ita comitia in ante diem VI. Kal. Sext. dilata sunt. Novi est in lege hoc, ut, qui nummos in tribus pronuntiarit, si non dederit, impune sit; sin dederit, ut, quoad vivat, singulis tribubus H-S CIↃ CIↃ CIↃ debeat. Dixi hanc legem P. Clodium iam ante servasse; pronuntiare enim solitum esse, et non dare. Sed heus tu! videsne, consulatum illum nostrum, quem Curio antea *ἀποθέωσιν* vocabat, si hic factus erit, fama imum futurum? quare, ut opinor, *φιλοσοφητέον,* id quod tu facis, et istos consulatus non flocci facteon. 14. Quod ad me scribis, te in Asiam statuisse non ire; equidem mallem, ut ires: ac vereor, ne quid in ista re minus commode fiat. Sed tamen non possum reprehendere consilium tuum, praesertim quum egomet in provinciam non sim profectus. 15. Epigrammatis tuis, quae in Amaltheo posuisti, contenti erimus, praesertim quum et Chilius nos reliquerit, et Archias nihil de me scripserit; ac

vereor ne, Lucullus quoniam Graecum poema condidit, nunc ad Caecilianam fabulam spectet. 16. Antonio tuo nomine gratias egi, eamque epistolam Manlio dedi. Ad te ideo antea rarius scripsi, quod non habebam idoneum, cui darem, nec satis sciebam, quo darem. Valde te venditavi. 17. Cincius si quid ad me tui negotii detulerit, suscipiam. Sed nunc magis in suo est occupatus; in quo ego ei non desum. Tu, si uno in loco es futurus, crebras a nobis litteras exspecta; ast plures etiam ipse mittito. 18. Velim, ad me scribas, cuiusmodi sit *Ἀμαλθεῖον* tuum, quo ornatu, qua *τοποθεσίᾳ*: et quae poemata, quasque historias de *Ἀμαλθείᾳ* habes, ad me mittas. Lubet mihi facere in Arpinati. Ego tibi aliquid de meis scriptis mittam. Nihil erat absoluti.

XVII. ARG. (Romae, Messala, Pisone coss. 693.)

CICERO ATTICO S.

1. Magna mihi varietas voluntatis et dissimilitudo opinionis ac iudicii Quinti fratris mei demonstrata est ex litteris tuis, in quibus ad me epistolarum illius exempla misisti. Qua ex re et molestia sum tanta affectus, quantam mihi meus amor summus erga utrumque vestrum afferre debuit, et admiratione, quidnam accidisset, quod afferret Quinto fratri meo aut offensionem tam gravem, aut commutationem tantam voluntatis. Atque illud a me iam ante intelligebatur, quod te quoque ipsum discedentem a nobis suspicari videbam, subesse nescio quid opinionis incommodae, sauciumque eius animum insedisse quasdam odiosas suspiciones: quibus ego mederi quum cuperem antea saepe, et vehementius etiam post sortitionem provinciae; nec tantum intelligebam ei esse offensionis, quantum litterae tuae declarant, nec tantum proficiebam, quantum volebam. 2. Sed tamen hoc me ipse consolabar, quod non dubitabam, quin te ille aut Dyrrhachii aut in istis locis uspiam visurus esset. Quod quum accidisset; confidebam ac mihi persuaseram, fore, ut omnia placarentur inter vos non modo sermone ac disputatione, sed conspectu ipso congressuque vestro. Nam, quanta sit in Quinto fratre meo comitas, quanta iucunditas, quam mollis animus et ad accipiendam et ad deponendam offensionem, nihil attinet me ad te, qui ea nosti, scribere. Sed accidit perincommode, quod eum nusquam vidisti. Valuit enim plus, quod erat illi nonnullorum artificiis inculcatum, quam aut officium, aut necessitudo, aut amor vester ille pristinus, qui plurimum valere debuit. 3. Atque huius incommodi culpa ubi resideat, facilius possum existimare, quam scribere. Vereor enim, ne, dum defendam meos, non parcam tuis. Nam sic intelligo, ut nihil a domesticis vulneris factum sit, illud quidem, quod erat, eos certe sanare potuisse. Sed huiusce rei totius vitium, quod aliquanto etiam latius patet, quam videtur, praesenti tibi commodius exponam. 4. De iis litteris, quas ad te Thessalonica misit, et de sermonibus, quos ab illo et Romae apud amicos tuos, et in itinere habitos putas; ecquid tantum caussae sit, ignoro: sed omnis in tua posita est humanitate mihi spes huius levandae molestiae. Nam, si ita statueris, et irritabiles animos esse optimorum saepe hominum, et eosdem placabiles; et esse hanc agilitatem, ut ita dicam, mollitiamque naturae plerumque bonitatis, et, id quod caput est, nobis inter nos nostra sive incommoda, sive vitia, sive iniurias esse tolerandas; facile haec, quemadmodum spero, mitigabuntur. Quod, ego, ut facias, te oro. Nam ad me, qui te unice diligo, maxime pertinet neminem esse meorum, qui aut te non amet, aut abs te non ametur. 5. Illa pars epistolae tuae minime fuit necessaria, in qua exponis, quas facultates aut provincialium aut urbanorum commodorum et aliis temporibus et me ipso consule praetermiseris. Mihi enim perspecta est ingenuitas et magnitudo animi tui; neque ego inter me atque te quidquam interesse umquam duxi praeter voluntatem institutae vitae: quod me ambitio quaedam ad honorum studium, te autem alia minime reprehendenda ratio ad honestum otium duxit. Vera quidem laude probitatis, diligentiae, religionis neque me tibi, neque quemquam antepono: amoris vero erga me, quum a fraterno amore domesticoque discessi, tibi primas defero. 6. Vidi enim, vidi penitusque perspexi in meis variis temporibus et sollicitudines et laetitias tuas. Fuit mihi saepe et laudis nostrae gratulatio tua iucunda et timoris consolatio grata. Quin mihi nunc te absente non solum consilium, quo tu excellis, sed etiam sermonis communicatio, quae mihi suavissima tecum solet esse, maxime deest, quid dicam? in publica re; quo in genere mihi negligenti esse non licet; an in forensi labore? quem antea propter ambitionem sustinebam, nunc, ut dignitatem tueri gratia possim; an in ipsis domesticis negotiis? in quibus ego quum antea, tum vero post discessum fratris te sermonesque nostros desidero: postremo non labor meus, non requies, non negotium, non otium, non forenses res, non domesticae, non publicae, non privatae carere diutius tuo suavissimo atque amantissimo consilio ac sermone possunt. 7. Atque harum rerum commemorationem verecundia saepe impedivit utriusque nostrum. Nunc autem ea fuit necessaria propter eam partem epistolae tuae, per quam te ac mores tuos mihi purgatos ac probatos esse voluisti. Atque in ista incommoditate alienati illius animi et offensi illud inest tamen commodi, quod et mihi et ceteris amicis tuis nota fuit et abs te aliquando testificata tua voluntas omittendae provinciae; ut, quod una non estis, non dissensione ac dissidio vestro, sed voluntate ac iudicio tuo factum esse videatur. Quare et illa, quae violata, expiabuntur; et haec nostra, quae sunt sanctissime conservata, suam religionem obtinebunt. 8. Nos hic in republica infirma, misera commutabilique versamur. Credo enim te audisse, nostros equites paene a senatu esse disiunctos; qui primum illud valde graviter tulerunt, promulgatum ex senatus consulto fuisse, ut de iis, qui ob iudicandum pecuniam accepissent, quaereretur. Qua in re decernenda quum ego casu non affuissem, sensissemque id equestrem ordinem ferre moleste, neque aperte dicere; obiurgavi senatum, ut mihi visus sum, summa cum auctoritate: in caussa non verecunda admodum gravis et copiosus fui. 9. Ecce aliae deliciae equitum vix ferendae, quas ego non solum tuli, sed etiam ornavi. Asiani, qui de censoribus conduxerant, questi sunt in senatu, se cupiditate prolapsos nimium magno conduxisse: ut induceretur locatio, postulaverunt. Ego princeps in adiutoribus atque adeo secundus. Nam, ut illi auderent hoc postulare, Crassus eos impulit. Invidiosa res, turpis postulatio et confessio temeritatis. Summum erat periculum, ne, si nihil impetrassent, plane alienarentur a senatu. Huic quoque rei subventum est maxime a nobis, perfectumque, ut frequentissimo senatu et libentissimo uterentur: multaque a me de ordinum

dignitate et concordia dicta sunt Kal. Decemb. et postridie. Neque adhuc res confecta est, sed voluntas senatus perspecta. Unus enim contra dixerat Metellus, consul designatus. Quin erat dicturus (ad quem propter diei brevitatem perventum non est) heros ille noster Cato. 10. Sic ego conservans rationem institutionemque nostram, tueor, ut possum, illam a me conglutinatam concordiam. Sed tamen, quoniam ista sunt infirma, munitur quaedam nobis ad retinendas opes nostras tuta, ut spero, via, quam tibi litteris satis explicare non possum; significatione parva ostendam tamen. Utor Pompeio familiarissime. Video, quid dicas. Cavebo, quae sunt cavenda; ac scribam alias ad te de meis consiliis capessendae reipublicae plura. 11. Lucceium scito consulatum habere in animo statim petere. Duo enim soli dicuntur petituri. Caesar cum eo coire per Arrium cogitat: et Bibulus cum hoc se putat per Pisonem posse coniungi. Rides? Non sunt haec ridicula, mihi crede. Quid aliud scribam ad te? quid? Multa sunt: sed in aliud tempus. Te si exspectari velis, cures, ut sciam. Iam illud modeste rogo, quod maxime cupio, ut quam primum venias. Nonis Decemb.

XVIII. (Romae, Metello, Afranio coss. 694.)

CICERO ATTICO S.

1. Nihil mihi nunc scito tam deesse, quam hominem eum, quocum omnia, quae me cura aliqua afficiunt, una communicem: qui me amet, qui sapiat, quicum ego colloquar, nihil fingam, nihil dissimulem, nihil obtegam. Abest enim frater ἀφελέστατος et amantissimus: Metellus non homo, sed littus atque aer, et solitudo mera: tu autem, qui saepissime curam et angorem animi mei sermone et consilio levasti tuo; qui mihi et in publica re socius, et in privatis omnibus conscius, et omnium meorum sermonum et consiliorum particeps esse soles, ubinam es? Ita sum ab omnibus destitutus, ut tantum requietis habeam, quantum cum uxore et filiola et mellito Cicerone consumitur. Nam illae ambitiosae nostrae fucosaeque amicitiae sunt in quodam splendore forensi, fructum domesticum non habent. Itaque, quum bene completa domus est, tempore matutino, quum ad forum stipati gregibus amicorum descendimus, reperire ex magna turba neminem possumus, quocum aut iocari libere, aut suspirare familiariter possimus. Quare te exspectamus, te desideramus, te iam arcessimus. Multa sunt enim, quae me sollicitant anguntque, quae mihi videor, aures nactus tuas, unius ambulationis sermone exhaurire posse. 2. Ac domesticarum quidem sollicitudinum aculeos omnes et scrupulos occultabo: neque eos huic epistolae atque ignoto tabellario committam. Atque hi (nolo enim te permoveri) non sunt permolesti; sed tamen insident et urgent, et nullius amantis consilio aut sermone requiescunt. In republica vero, quamquam animus est praesens, tamen voluntas etiam atque etiam ipsa medicinam effugit. Nam, ut ea breviter, quae post tuum discessum acta sunt, colligam, iam exclames necesse est, res Romanas diutius stare non posse. Etenim post profectionem tuam primus, ut opinor, introitus fuit in caussam fabulae Clodianae; in qua ego, nactus, ut mihi videbar, locum resecandae libidinis et coercendae iuventutis, vehemens fui, et omnes profudi vires animi atque ingenii mei, non odio adductus alicuius, sed spe reipublicae corrigendae et sanandae civitatis. 3. Afflicta respublica est empto constupratoque iudicio. Vide, quae sint postea consecuta. Consul est impositus is nobis, quem nemo, praeter nos philosophos, aspicere sine suspiratu posset. Quantum hoc vulnus! Facto senatus consulto de ambitu, de iudiciis, nulla lex perlata, exagitatus senatus, alienati equites Romani. Sic ille annus duo firmamenta reipublicae, per me unum constituta, evertit: nam et senatus auctoritatem abiecit, et ordinum concordiam disiunxit. Instat hic nunc ille annus egregius. Eius initium eiusmodi fuit, ut anniversaria sacra Iuventatis non committerentur. Nam M. Luculli uxorem Memmius suis sacris initiavit. Menelaus, aegre id passus, divortium fecit. Quamquam ille pastor Idaeus Menelaum solum contempserat: hic noster Paris tam Menelaum, quam Agamemnonem liberum non putavit. 4. Est autem C. Herennius quidam tribunus plebis, quem tu fortasse ne nosti quidem: (tametsi potes nosse; tribulis enim tuus est, et Sextus, pater eius, nummos vobis dividere solebat;) is ad plebem P. Clodium traducit; idemque fert, ut universus populus in campo Martio suffragium de re Clodii ferat. Hunc ego accepi in senatu, ut soleo sed nihil est illo homine lentius. 5. Metellus est consul egregius, et nos amat; sed imminuit auctoritatem suam, quod habet dicis caussa promulgatum illud idem de Clodio. Auli autem filius, o dii immortales! quam ignavus, ac sine animo miles! quam dignus, qui Palicano, sicut facit, os ad male audiendum quotidie praebeat! 6. Agraria autem promulgata est a Flavio, sane levis, eadem fere, quae fuit Plotia. Sed interea πολιτικὸς ἀνὴρ οὐδ᾽ ὄναρ quisquam inveniri potest. Qui poterat, familiaris noster (sic est enim: volo te hoc scire) Pompeius togulam illam pictam silentio tuetur suam. Crassus verbum nullum contra gratiam. Ceteros iam nosti; qui ita sunt stulti, ut amissa republica piscinas suas fore salvas sperare videantur. 7. Unus est, qui curet constantia magis et integritate, quam, ut mihi videtur, consilio aut ingenio, Cato, qui miseros publicanos, quos habuit amantissimos sui, tertium iam mensem vexat, neque iis a senatu responsum dari patitur. Ita nos cogimur reliquis de rebus nihil decernere ante, quam publicanis responsum sit. Quare etiam legationes reiectum iri puto. 8. Nunc vides, quibus fluctibus iactemur: et, si ex iis, quae scripsimus, (tanta es perspicacitate,) etiam a me non scripta perspicis, revise nos aliquando: et, quamquam sunt haec fugienda, quo te voco, tamen fac, ut amorem nostrum tanti aestimes, ut eo vel cum his molestiis perfrui velis. Nam, ne absens censeare, curabo edicendum et proponendum locis omnibus. Sub lustrum autem censeri, germani negotiatoris est. Quare cura, ut te quam primum videamus. XI. Kal. Febr. Q. Metello et L. Afranio coss.

XIX. (Romae, Metello, Afranio coss. 694.)

CICERO ATTICO S.

1. Non modo, si mihi tantum esset otii, quantum est tibi, verum etiam, si tam breves epistolas vellem mittere, quam tu soles facere, te superarem, et in scribendo * multo essem crebrior, quam tu; sed ad summas atque incredibiles occupationes meas accedit, quod nullam a me epistolam ad te sino absque argumento ac sententia pervenire. Et primum tibi, ut aequum est, civi amanti patriam, quae sunt in republica, exponam: deinde, quoniam tibi amore nos proximi sumus, scribemus etiam de nobis ea, quae scire

te non nolle arbitramur. 2. Atque in republica nunc quidem maxime Gallici belli versatur metus. Nam Aedui, fratres nostri, pugnant. Sequani permale pugnarunt, et Helvetii sine dubio sunt in armis, excursionesque in provinciam faciunt. Senatus decrevit, ut consules duas Gallias sortirentur, delectus haberetur, vacationes ne valerent, legati cum auctoritate mitterentur, qui adirent Galliae civitates, darentque operam, ne eae cum Helvetiis se iungerent. Legati sunt Q. Metellus Creticus et L. Flaccus, et, *τὸ ἐπὶ τῇ φακῇ μύρον*, Lentulus Clodiani filius. 3. Atque hoc loco illud non queo praeterire, quod, quum de consularibus mea prima sors exisset, una voce senatus frequens retinendum me in Urbe censuit. Hoc idem post me Pompeio accidit; ut nos duo, quasi pignora reipublicae, retineri videremur. Quid enim ego aliorum in me *ἐπιφωνήματα* exspectem, quum haec domi nascantur? 4. Urbanae autem res sic se habent. Agraria lex a Flavio tribuno plebis vehementer agitabatur auctore Pompeio; quae nihil populare habebat praeter auctorem. Ex hac ego lege, secunda concionis voluntate, omnia illa tollebam, quae ad privatorum incommodum pertinebant; liberabam agrum eum, qui, P. Mucio, L. Calpurnio consulibus, publicus fuisset; Sullanorum hominum possessiones confirmabam; Volaterranos et Arretinos, quorum agrum Sulla publicarat neque diviserat, in sua possessione retinebam; unam rationem non reiiciebam, ut ager hac adventitia pecunia emeretur, quae ex novis vectigalibus per quinquennium reciperetur. Huic toti rationi agrariae senatus adversabatur, suspicans, Pompeio novam quamdam potentiam quaeri. Pompeius vero ad voluntatem perferendae legis incubuerat. Ego autem, magna cum agrariorum gratia, confirmabam omnium privatorum possessiones: (is enim est noster exercitus, hominum, ut tute scis, locupletium:) populo autem et Pompeio (nam id quoque volebam) satisfaciebam emptione, qua constituta diligenter et sentinam Urbis exhauriri et Italiae solitudinem frequentari posse arbitrabar. Sed haec tota res interpellata bello refrixerat. Metellus est consul sane bonus, et nos admodum diligit. Ille alter ita nihil est, ut plane, quid emerit, nesciat. 5. Haec sunt in republica; nisi etiam illud ad rempublicam putas pertinere, Herennium quemdam, tribunum plebis, tribulem tuum, sane hominem nequam atque egentem, saepe iam de P. Clodio ad plebem traducendo agere coepisse. Huic frequenter interceditur. Haec sunt, ut opinor, in republica. 6. Ego autem, ut semel Nonarum illarum Decembrium iunctam invidia ac multorum inimicitiis eximiam quamdam atque immortalem gloriam consecutus sum, non destiti eadem animi magnitudine in republica versari, et illam institutam ac susceptam dignitatem tueri; sed posteaquam primum Clodii absolutione levitatem infirmitatemque iudiciorum perspexi, deinde vidi, nostros publicanos facile a senatu disiungi, quamquam a me ipso non divellerentur, tum autem beatos homines (hos piscinarios dico, amicos tuos) non obscure nobis invidere: putavi mihi maiores quasdam opes et firmiora praesidia esse quaerenda. 7. Itaque primum eum, qui nimium diu de rebus nostris tacuerat, Pompeium adduxi in eam voluntatem, ut in senatu non semel, sed saepe, multisque verbis, huius mihi salutem imperii atque orbis terrarum adiudicarit. Quod non tam interfuit mea, (neque enim illae res aut ita sunt obscurae, ut testimonium, aut ita dubiae, ut laudationem desiderent) quam reipublicae: quod erant quidam improbi, qui contentionem fore aliquam mihi cum Pompeio ex rerum illarum dissensione arbitrarentur. Cum hoc ego me tanta familiaritate coniunxi, ut uterque nostrum in sua ratione munitior et in republica firmior hac coniunctione esse possit. 8. Odia autem illa libidinosae et delicatae iuventutis, quae erant in me incitata, sic mitigata sunt comitate quadam mea, me unum ut omnes illi colant. Nihil iam denique a me asperum in quemquam fit, nec tamen quidquam populare ac dissolutum; sed ita temperata tota ratio est, ut reipublicae constantiam praestem, privatis rebus meis, propter infirmitatem bonorum, iniquitatem malevolorum, odium in me improborum, adhibeam quamdam cautionem et diligentiam: atque ita tamen his novis amicitiis implicati sumus, ut crebro mihi vafer ille Siculus insusurret [Epicharmus] cantilenam illam suam:

Νᾶφε καὶ μέμνασ' ἀπιστεῖν ἄρθρα ταῦτα τᾶν φρενῶν.

Ac nostrae quidem rationis ac vitae quasi quamdam formam, ut opinor, vides. 9. De tuo autem negotio saepe ad me scribis; cui mederi nunc non possumus. Est enim illud senatus consultum summa pedariorum voluntate, nullius nostrum auctoritate factum. Nam, quod me esse ad scribendum vides, ex ipso senatus consulto intelligere potes, aliam rem tum relatam, hoc autem de populis liberis, sine caussa additum: et ita factum est a P. Servilio filio, qui in postremis sententiam dixit; sed immutari hoc tempore non potest. Itaque conventus, qui initio celebrabantur, iam diu fieri desierunt. Tu si tuis blanditiis tamen a Sicyoniis nummulorum aliquid expresseris; velim, me facias certiorem. 10. *Commentarium consulatus mei* Graece compositum misi ad te: in quo si quid erit, quod homini Attico minus Graecum eruditumque videatur: non dicam, quod tibi, ut opinor, Panormi Lucullus de suis historiis dixerat, se, quo facilius illas probaret Romani hominis esse, idcirco barbara quaedam et *σόλοικα* dispersisse. Apud me si quid erit eiusmodi, me imprudente erit et invito. *Latinum* si perfecero, ad te mittam. Tertium *poema* exspectato, ne quod genus a me ipso laudis meae praetermittatur. Hic tu, cave, dicas, *τίς πατέρ' αἰνήσει*; si est enim apud homines quidquam, quod potius sit, laudetur; nos vituperemur, qui non potius alia laudemus. Quamquam non *ἐγκωμιαστικά* sunt haec, sed *ἱστορικά*, quae scribimus. 11. Quintus frater purgat se multum per litteras, et affirmat nihil a se cuiquam de te secus esse dictum. Verum haec nobis coram summa cura et diligentia sunt agenda; tu modo nos revise aliquando. Cossinius hic, cui dedi litteras, valde mihi bonus homo et non levis et amans tui visus est, et talis, qualem esse eum tuae mihi litterae nuntiarant. Idibus Mart.

XX. (Romae, Metello, Afranio coss. 694.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum e Pompeiano me Romam recepissem a. d. IV. Idus Maii, Cincius noster eam mihi abs te epistolam reddidit, quam tu Idib. Febr. dederas. Ei nunc epistolae litteris his respondebo. Ac primum, tibi perspectum esse iudicium de te meum, laetor: deinde, te in iis rebus, quae mihi asperius a nobis atque nostris et iniucundius actae videbantur, moderatissimum fuisse, vehementissime gaudeo, idque neque amoris mediocris, et ingenii summi ac sapientiae iu-

dico. Qua de re quum ad me ita suaviter, diligenter, officiose et humaniter scripseris, ut non modo te hortari amplius non debeam, sed ne exspectare quidem abs te aut ab ullo homine tantum facilitatis ac mansuetudinis potuerim; nihil duco esse commodius, quam de his rebus nihil iam amplius scribere. Quum erimus congressi; tum, si quid res feret, coram inter nos conferemus. 2. Quod ad me de republica scribis, disputas tu quidem et amanter et prudenter, et a meis consiliis ratio tua non abhorret: (nam neque de statu nobis nostrae dignitatis est recedendum, neque sine nostris copiis intra alterius praesidia veniendum: et is, de quo scribis, nihil habet amplum, nihil excelsum, nihil non summissum atque populare;) verumtamen fuit ratio mihi fortasse ad tranquillitatem meorum temporum non inutilis; sed mehercule reipublicae multo etiam utilior, quam mihi, civium improborum impetus in me reprimi, quum hominis amplissima fortuna, auctoritate, gratia fluctuantem sententiam confirmassem, et a spe malorum ad mearum rerum laudem convertissem. Quod si cum aliqua levitate mihi faciendum fuisset, nullam rem tanti aestimassem; sed tamen a me ita acta sunt omnia, non ut ego illi assentiens levior, sed ut ille me probans gravior videretur. 3. Reliqua sic a me aguntur et agentur, ut non committamus, ut ea, quae gessimus, fortuito gessisse videamur. Meos bonos viros, illos, quos significas, et eam, quam mihi dicis obtigisse, *Σπάρταν*, non modo numquam deseram; sed etiam, si ego ab illa deserar, tamen in mea pristina sententia permanebo. Illud tamen, velim, existimes, me hanc viam optimatum, post Catuli mortem, nec praesidio ullo, nec comitatu tenere. Nam, ut ait Rhinton, ut opinor,

Οἱ μὲν παρ' οὐδέν εἰσι, τοῖς δ' οὐδὲν μέλει.

Mihi vero ut invideant piscinarii nostri, aut scribam ad te alias, aut in congressum nostrum reservabo. A curia autem nulla me res divellet: vel quod ita rectum est, vel quod rebus meis maxime consentaneum, vel quod, a senatu quanti fiam, minime me poenitet. 4. De Sicyoniis, ut ad te scripsi antea, non multum spei est in senatu. Nemo est enim iam, qui queratur. Quare, si id exspectas, longum est. Alia via, si qua potes, pugna. Quum est actum, neque animadversum est, ad quos pertineret, et raptim in eam sententiam pedarii cucurrerunt. Inducendi senatus consulti maturitas nondum est: quod neque sunt, qui querantur, et multi partim malevolentia, partim opinione aequitatis delectantur. 5. Metellus tuus est egregius consul. Unum reprehendo, quod otium e Gallia nuntiari non magno opere gaudet. Cupit, credo, triumphare. Hoc vellem mediocrius: cetera egregia. Auli filius vero ita se gerit, ut eius consulatus non consulatus sit, sed Magni nostri *ὑπώπιον*. 6. De meis scriptis, misi ad te Graece perfectum *Consulatum meum*. Eum librum L. Cossinio dedi. Puto te Latinis meis delectari, huic autem Graeco Graecum invidere. Alii si scripserint, mittemus ad te; sed, mihi crede, simul atque hoc nostrum legerunt, nescio quo pacto retardantur. 7. Nunc (ut ad rem meam redeam) L. Papirius Paetus, vir bonus amatorque noster, mihi libros eos, quos Ser. Claudius reliquit, donavit. Quum mihi, per legem Cinciam licere capere, Cincius amicus tuus diceret: libenter, dixi, me accepturum, si attulisset. Nunc, si me amas, si te a me amari scis, enitere per amicos, clientes, hospites, libertos denique ac servos tuos, ut scida ne qua depereat. Nam et Graecis his libris, quos suspicor, et Latinis, quos scio illum reliquisse, mihi vehementer opus est. Ego autem quotidie magis, quod mihi de forensi labore temporis datur, in his studiis conquiesco. Per mihi, per, inquam, gratum feceris, si in hoc tam diligens fueris, quam soles in iis rebus, quas me valde velle arbitraris: ipsiusque Paeti tibi negotia commendo, de quibus tibi ille agit maximas gratias; et ut iam invisas nos, non solum rogo, sed etiam suadeo.

91.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Huius libri epistolis agitur de contentione Clodii, ut tribunus pl. fieret: quod Caesaris auctoritate ad plebem traductus tandem obtinuit. Caesar enim Ciceroni iratus, quod quodam in iudicio statum temporum deplorasset, inimicum eius Clodium, frustra iam pridem a patribus ad plebem transire nitentem, eodem die, horaque, nova lege de adoptione eius lata, voti fecit compotem. Auctor est Suetonius (Caes. c. XX.) Idem hoc ipso anno agrariam legem pertulit, contradicente Catone: quem ea de caussa e senatu abreptum in carcerem duci iussit, invitis optimatibus et collega, quem obnuntiantem armis foro depulit seque domesticis parietibus ad extremum usque annum continere coegit, ut, nisi per edicta, prorsus nihil ageret, quae tamen ille acerbissima in collegam proponebat. hisque comitia in mensem Octobrem distulit. Perlata igitur lege, XX millia hominum, qui tres pluresve liberos haberent, in campum Stellatem maioribus consecratum, ut Suetonius ait (Caes. c. XX.), in agrumque Campanum, ad subsidia reip. vectigalem relictum, induxit. Otium in Gallia sperandum esse narrat IX. Publicanos a Catone vexatos, remissionem petentes, tertia mercedum parte relevavit, I. Et ut in quosdam diversae factionis cives saevire posset, Vettium quemdam praemiis adduxit, qui se ab illis de inferenda Cn. Pompeio nece sollicitatum diceret: quamvis irrito conatu, propterea, quod unum atque alterum frustra, nec sine suspicione fraudis, nominaverit. Quare tam praecipitis consilii eventum desperans, intercepisse veneno indicem creditus est, XXIV. Cf. XVII. Denique etiam oblatae sibi legationis mentionem iniicit V. et XVIII. Haec fere de republica. Cetera privata sunt, in his autem, quae ad litteras pertinent, maxime memorabilia, ut de Varrone XX. XXV. de Dicaearcho II. de Alexandro poëta XX. et XXII. de Serapione IV. de Attici historia consulatus Ciceroniani Graece scripta I. de morte Diodori Stoici XX. de duabus orationibus suis VII. de Geographiae scribendae consilio IV. VI. VII. et de publicandis ἀνεκδότοις VI.

1. (Romae, Metello, Afranio coss. 694.)

CICERO ATTICO S.

1. Kal. Iun. eunti mihi Antium et gladiatores M. Metelli cupide relinquenti venit obviam tuus puer. Is mihi litteras abs te et commentarium consulatus mei Graece scriptum reddidit. In quo laetatus sum, aliquanto ante de iisdem rebus Graece item scriptum librum L. Cossinio ad te perferendum dedisse. Nam, si ego tuum ante legissem, furatum me abs te esse, diceres. Quamquam tua illa (legi enim libenter) horridula mihi atque incompta visa sunt: sed tamen erant ornata hoc ipso, quod ornamenta neglexerant: et, ut mulieres, ideo bene olere, quia nihil olebant, videbantur. Meus autem liber totum Isocrati *μυροθήκιον*, atque omnes eius discipulorum arculas, ac nonnihil

etiam Aristotelia pigmenta consumpsit; quem tu Corcyrae, ut mihi aliis litteris significas, strictim attigisti, post autem, ut arbitror, a Cossinio accepisti, quem tibi ego non essem ausus mittere, nisi eum lente ac fastidiose probavissem. 2. Quamquam ad me rescripsit iam Rhodo Posidonius, se, nostrum illud ὑπόμνημα quum legeret, quod ego ad eum, ut ornatius de iisdem rebus scriberet, miseram, non modo non excitatum esse ad scribendum, sed etiam plane perterritum. Quid quaeris? conturbavi Graecam nationem. Ita vulgo qui instabant, ut darem sibi, quod ornarent, iam exhibere mihi molestiam destiterunt. Tu, si tibi placuerit liber, curabis, ut et Athenis sit, et in ceteris oppidis Graeciae. Videtur enim posse aliquid nostris rebus lucis afferre. 3. Oratiunculas autem, et quas postulas, et plures etiam mittam, quoniam quidem ea, quae nos scribimus adolescentulorum studiis excitati, te etiam delectant. Fuit enim mihi commodum, quod in eis orationibus, quae *Philippicae* nominantur, enituerat civis ille tuus Demosthenes, et quod se ab hoc refractariolo iudiciali dicendi genere abiunxerat, ut σεμνότερός τις καὶ πολιτικώτερος videretur, curare, ut meae quoque essent orationes, quae *Consulares* nominarentur. Quarum una est in senatu Kal. Ian., altera ad populum de lege agraria, tertia de Othone, quarta pro Rabirio, quinta de proscriptorum filiis, sexta, quum provinciam in concione deposui, septima, qua Catilinam emisi, octava, quam habui ad populum postridie, quam Catilina profugit, nona in concione, quo die Allobroges invulgarunt, decima in senatu, Nonis Decemb. Sunt praeterea duae breves, quasi ἀποσπασμάτια legis agrariae. Hoc totum σῶμα curabo ut habeas. Et quoniam te quum scripta, tum res meae delectant, iisdem ex libris perspicies, et quae gesserim, et quae dixerim; aut ne poposcisses: ego enim tibi me non offerebam. 4. Quod quaeris, quid sit, quod te arcessam, ac simul impeditum te negotiis esse significas, neque recusas, quin, non modo si opus sit, sed etiam si velim, accurras: nihil sane est necesse: verumtamen videbare mihi tempora peregrinationis commodius posse describere. Nimis abes diu, praesertim quum sis in propinquis locis; neque nos te fruimur et tu nobis cares. Ac nunc quidem otium est; sed, si paullo plus furor Pulchelli progredi posset, valde ego te istinc excitarem. Verum praeclare Metellus impedit, et impediet. Quid quaeris? est consul φιλόπατρις et, ut semper iudicavi, natura bonus. 5. Ille autem non simulat, sed plane tribunus plebis fieri cupit. Qua de re quum in senatu ageretur, fregi hominem et inconstantiam eius reprehendi, qui Romae tribunatum plebis peteret, quum in Sicilia aedilitatem saepe dictitasset. Sed neque magno opere dixi esse nobis laborandum, quod nihilo magis ei liciturum esset plebeio rempublicam perdere, quam similibus eius, me consule, patriciis esset licitum. Iam, quum se ille septimo die venisse a freto, neque sibi obviam quemquam prodire potuisse et noctu se introisse dixisset, in eoque se in concione iactasset, nihil ei novi dixi accidisse: ex Sicilia septimo die Romam; tribus horis Roma Interamnam: noctu introisse item ante: non esse itum obviam, ne tum quidem, quum iri maxime debuit. Quid quaeris? hominem petulantem modestum reddo, non solum perpetua gravitate orationis, sed etiam hoc genere dictorum. Itaque iam familiariter cum ipso cavillor etiam ac iocor. Quin etiam quum candidatum deduceremus, quaerit ex me, num consuessem Siculis locum gladiatoribus dare? Negavi. At ego, inquit, novus patronus instituam: sed soror, quae tantum habeat consularis loci, unum mihi solum pedem dat. Noli, inquam, de uno pede sororis queri: licet etiam alterum tollas. Non consulare, inquies, dictum; fateor: sed ego illam odi male consularem: ea est enim seditiosa; ea cum viro bellum gerit, neque solum cum Metello, sed etiam cum Fabio, quod eos mihi esse amicos moleste fert. 6. Quod de agraria lege quaeris, sane iam videtur refrixisse. Quod me quodam modo — molli brachio — de Pompeii familiaritate obiurgas, nolim ita existimes, me mei praesidii caussa cum illo coniunctum esse; sed ita res erat instituta, ut, si inter nos esset aliqua forte dissensio, maximas in republica discordias versari esset necesse. Quod a me ita praecautum atque ita provisum est, non ut ego de optima illa mea ratione decederem, sed ut ille esset melior, et aliquid de populari levitate deponeret: quem de meis rebus, in quas eum multi incitarant, multo scito gloriosius, quam de suis praedicare. Sibi enim bene gestae, mihi conservatae reipublicae dat testimonium. Hoc facere illum, mihi quam prosit, nescio; reipublicae certe prodest. Quid, si etiam Caesarem, cuius nunc venti valde sunt secundi, reddo meliorem, num tantum obsum reipublicae? 7. Quin etiam, si mihi nemo invideret; si omnes, ut erat aequum, faverent: tamen non minus esset probanda medicina, quae sanaret vitiosas partes reipublicae, quam quae exsecaret. Nunc vero, quum equitatus ille, quem ego in clivo Capitolino, te signifero ac principe, collocaram, senatum deseruerit, nostri autem principes digito se caelum putent attingere, si mulli barbati in piscinis sint, qui ad manum accedant, alia autem negligant: nonne tibi satis prodesse videor, si perficio, ut nolint obesse, qui possunt? 8. Nam Catonem nostrum non tu amas plus, quam ego: sed tamen ille, optimo animo utens et summa fide, nocet interdum reipublicae. Dicit enim tamquam in Platonis πολιτείᾳ, non tamquam in Romuli faece, sententiam. Quid verius, quam in iudicium venire, qui ob rem iudicandam pecuniam acceperit? Censuit hoc Cato: assensit senatus. Equites curiae bellum, non mihi: nam ego dissensi. Quid impudentius publicanis renuntiantibus? Fuit tamen, retinendi ordinis caussa, facienda iactura. Restitit et pervicit Cato. Itaque nunc, consule in carcere incluso, saepe item seditione commota, aspiravit nemo eorum, quorum ego concursu, itemque ii consules, qui post me fuerunt, rempublicam defendere solebant. Quid ergo? istos, inquies, mercede conductos habebimus? Quid faciemus, si aliter non possumus? an libertinis atque etiam servis serviemus? sed, ut tu ais, ἅλις σπουδῆς. 9. Favonius meam tribum tulit honestius, quam suam, Lucceii perdidit: accusavit Nasicam inhoneste, ac modeste tamen dicit: ita ut Rhodi videretur molis potius, quam Moloni, operam dedisse: mihi, quod defendissem, leviter succensuit. Nunc tamen petit iterum reipublicae caussa. Lucceius quid agat, scribam ad te, quum Caesarem videro, qui aderit biduo. 10. Quod Sicyonii te laedunt, Catoni et eius aemulatori attribuis Servilio. Quid? ea plaga nonne ad multos bonos viros pertinet? Sed, si ita placuit, laudemus; deinde in dissensionibus soli relinquamur! 11. Amalthea mea te exspectat et indiget tui. Tusculanum et Pompeianum valde me delectant, nisi quod me, illum ipsum vindicem aeris alieni, aere non Corinthio, sed hoc circumforaneo obruerunt. In Gallia speramus esse otium. *Prognostica* mea cum *oratiun-*

culis propediem exspecta. Et tamen, quid cogites de adventu tuo, scribe ad nos. Nam mihi Pomponia nuntiari iussit, te mense Quintili Romae fore. Id a tuis litteris, quas ad me de decessu* tuo miseras, discrepabat. 12. Paetus, ut antea ad te scripsi, omnes libros, quos frater suus reliquisset, mihi donavit. Hoc illius munus in tua diligentia positum est. Si me amas, cura, ut conserventur et ad me perferantur. Hoc mihi nihil potest esse gratius: et quum Graecos, tum vero diligenter Latinos ut conserves velim. Tuum esse hoc munusculum putabo. Ad Octavium dedi litteras: cum ipso nihil eram locutus. Neque enim ista tua negotia provincialia esse putabam, neque te in toculionibus habebam. Sed scripsi, ut debui, diligenter.

II. (In Tusculano, Metello, Afranio coss. 694.)

CICERO ATTICO S.

1. Cura, amabo te, Ciceronem nostrum. Ei nos *συννοσεῖν* videmur. 2. *Πελληναίων* in manibus tenebam, et hercule magnum acervum Dicaearchi mihi ante pedes exstruxeram. O magnum hominem! et a quo multo plura didiceris, quam de Procilio. *Κορινθίων* et *Ἀθηναίων* puto me Romae habere. Mihi crede, leges: haec doceo; mirabilis vir est. *Ἡρώδης*, si homo esset, eum potius legeret, quam unam litteram scriberet; qui me epistola petivit, ad te, ut video, cominus accessit. Coniurasse mallem, quam restitisse coniurationi, si illum mihi audiendum putassem. 3. De Lollio, sanus non es: de vino, laudo. Sed heus tu, ecquid vides, Kal. venire, Antonium non venire? iudices cogi? Nam ita ad me mittunt, Nigidium minari in concione, se iudicem, qui non affuerit, compellaturum. Velim tamen, si quid est de Antonii adventu, quod audieris, scribas ad me, et quoniam huc non venis, coenes apud nos utique pridie Kal. Cave aliter facias. Cura, ut valeas.

III. (Romae, Metello, Afranio coss. 694.)

CICERO ATTICO S.

1. Primum, ut opinor, *εὐαγγέλια*. Valerius absolutus est Hortensio defendente. Id iudicium Attilio condonatum putabatur; et Epicratem suspicor, ut scribis, lascivum fuisse. Etenim mihi caligae eius, ut fasciae cretatae, non placebant. Quid sit, sciemus, quum veneris. 2. Fenestrarum angustias quod reprehendis, scito te *Κύρου παιδείαν* reprehendere. Nam, quum ego idem istuc dicerem, Cyrus aiebat, viridariorum *διαφάσεις* latis luminibus non tam esse suaves. Etenim *ἔστω ὄψις μὲν ἡ α, τὸ δὲ ὁρώμενον β, γ· ἀκτῖνες δὲ δ καὶ ε.* Vides enim cetera. Nam, si *κατ' εἰδώλων ἐμπτώσεις* videremus, valde laborarent *εἴδωλα* in angustiis: nunc fit lepide illa *ἔκχυσις* radiorum. Cetera si reprehenderis, non feres tacitum, nisi quid erit eiusmodi, quod sine sumptu corrigi possit. 3. Venio nunc ad mensem Ianuarium et ad *ὑπόστασιν* nostram ac *πολιτείαν*, in qua *Σωκρατικῶς εἰς ἑκάτερον*, sed tamen ad extremum, ut illi solebant, *τὴν ἀρέσκουσαν*. Est res sane magni consilii. Nam aut fortiter resistendum est legi agrariae; in quo est quaedam dimicatio, sed plena laudis: aut quiescendum; quod est non dissimile, atque ire in Solonium aut Antium: aut etiam adiuvandum; quod a me aiunt Caesarem sic exspectare, ut non dubitet. Nam fuit apud me Cornelius; hunc dico Balbum, Caesaris familiarem. Is affirmabat illum omnibus in rebus meo et Pompeii consilio usurum daturumque operam, ut cum Pompeio Crassum coniungeret. Hic sunt haec: coniunctio mihi summa cum Pompeio; si placet, etiam cum Caesare; reditus in gratiam cum inimicis, pax cum multitudine, senectutis otium. Sed me *κατακλεὶς* mea illa commovet, quae est in libro III.

Interea cursus, quos prima a parte iuventae,
quosque adeo consul virtute animoque petisti,
hos retine atque auge famam laudesque bonorum.

Haec mihi quum in eo libro, in quo multa sunt scripta *ἀριστοκρατικῶς*, Calliope ipsa praescripserit, non opinor esse dubitandum, quin semper nobis videatur

εἷς οἰωνὸς ἄριστος, ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης.

Sed haec ambulationibus Compitaliciis reservemus. Tu pridie Compitalia memento. Balineum calfieri iubebo: et Pomponiam Terentia rogat: matrem adiungemus. *Θεοφράστου περὶ φιλοτιμίας* affer mihi de libris Quinti fratris.

IV. (In Tusculano, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Fecisti mihi pergratum, quod Serapionis librum ad me misisti: ex quo quidem ego (quod inter nos liceat dicere) millesimam partem vix intelligo. Pro eo tibi praesentem pecuniam solvi imperavi, ne tu expensum muneribus ferres. At quoniam nummorum mentio facta est: amabo te, cura, ut cum Titinio, quoquo modo poteris, transigas. Si in eo, quod ostenderat, non stat; mihi maxime placet, ea, quae male empta sunt, reddi, si voluntate Pomponiae fieri poterit: si ne id quidem, nummi potius reddantur, quam ullus sit scrupulus. Valde hoc velim ante, quam proficiscare, amanter, ut soles, diligenterque conficias. 2. Clodius ergo, ut ais, ad Tigranem? Velim, Syrpiae conditione: sed facile patior. Accommodatius enim nobis erit ad liberam legationem tempus illud, quum et Quintus noster iam, ut speramus, in otio consederit et, iste sacerdos Bonae deae cuius modi futurus sit, scierimus. Interea quidem cum Musis nos delectabimus animo aequo, immo vero etiam gaudenti ac libenti. Neque mihi umquam veniet in mentem Crasso invidere neque poenitere, quod a me ipse non desciverim. 3. De *Geographia*, dabo operam, ut tibi satisfaciam: sed nihil certi polliceor. Magnum opus est; sed tamen, ut iubes, curabo, ut huius peregrinationis aliquod tibi opus exstet. 4. Tu quidquid indagaris de republica, et maxime quos consules futuros putes, facito, ut sciam: tametsi minus sum curiosus. Statui enim, nihil iam de republica cogitare. 5. Terentiae saltum perspeximus. Quid quaeris? Praeter quercum Dodonaeam nihil desideramus, quo minus Epirum ipsam possidere videamur. 6. Nos circiter Kal. aut in Formiano erimus, aut in Pompeiano. Tu, si in Formiano non erimus, si nos amas, in Pompeianum venito. Id et nobis erit periucundum et tibi non sane devium. 7. De muro, imperavi Philotimo, ne impediret, quo minus id fieret, quod tibi videretur. Tu, censeo, tamen adhibeas Vettium. His temporibus, tam dubia vita optimi cuiusque, magni aestimo unius aestatis fructum palaestrae Palatinae; sed ita tamen, ut nihil minus velim, quam Pomponiam et puerum versari in timore ruinae.

V. (In Antiati, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Cupio equidem, et iam pridem cupio, Alexandriam reliquamque Aegyptum visere, et simul ab hac

hominum satietate nostri discedere et cum aliquo desiderio reverti, sed hoc tempore, et his mittentibus,

αἰδέομαι Τρῶας καὶ Τρῳάδας ἑλκεσιπέπλους.

Quid enim nostri optimates, si qui reliqui sunt, loquentur? an, me aliquo praemio de sententia esse deductum?

Πουλυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχείην ἀναθήσει —

Cato ille noster, qui mihi unus est pro centum millibus. Quid vero historiae de nobis ad annos DC praedicarint? quas quidem ego multo magis vereor, quam eorum hominum, qui hodie vivunt, rumusculos. Sed, opinor, excipiamus et exspectemus. Si enim deferetur, erit quaedam nostra potestas, et tum deliberabimus. Etiam, hercule, est in non accipiendo nonnulla gloria. Quare si quid *Θεόφραστος* tecum forte contulerit, ne omnino repudiaris. 2. De istis rebus exspecto tuas litteras: quid Arrius narret; quo animo se destitutum ferat; ecqui consules parentur; utrum, ut populi sermo, Pompeius et Crassus; an, ut mihi scribitur, cum Gabinio Servius Sulpicius; et, num quae novae leges; et, num quid novi omnino; et, quoniam Nepos proficiscitur, cuinam auguratus deferatur, quo quidem uno ego ab istis capi possum. Vide levitatem meam. Sed quid ego haec, quae cupio deponere, et toto animo atque omni cura *φιλοσοφεῖν*? Sic, inquam, in animo est. Vellem ab initio. Nunc vero, quoniam, quae putavi esse praeclara, expertus sum, quam essent inania, cum omnibus Musis rationem habere cogito. 3. Tu tamen de Curtio ad me rescribe certius; et, num quis in eius locum paretur; et, quid de P. Clodio fiat; et omnia, quemadmodum polliceris, *ἐπὶ σχολῆς* scribe; et, quo die Roma te exiturum putes, velim ad me scribas, ut certiorem te faciam, quibus in locis futurus sim; epistolamque statim des de iis rebus, de quibus ad te scripsi. Valde enim exspecto tuas litteras.

VI. (In Antiati, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Quod tibi superioribus litteris promiseram, fore, ut opus exstaret huius peregrinationis; nihil iam magno opere confirmo. Sic enim sum complexus otium, ut ab eo divelli non queam. Itaque aut libris me delecto, quorum habeo Antii festivam copiam, aut fluctus numero. Nam ad lacertos captandos tempestates non sunt idoneae. A scribendo prorsus abhorret animus. Etenim *γεωγραφικά*, quae constitueram, magnum opus est: ita valde Eratosthenes, quem mihi proposueram, a Serapione et ab Hipparcho reprehenditur: quid censes, si Tyrannio accesserit? Et hercule sunt res difficiles ad explicandum, et *ὁμοειδεῖς*, nec tam possunt *ἀνθηρογραφεῖσθαι*, quam videbantur, et, quod caput est, mihi quaevis satis iusta caussa cessandi est. Quin etiam dubitem, an hic Antii considam, et hoc tempus omne consumam; ubi quidem ego mallem duumvirum, quam Romae me fuisse. 2. Tu vero sapientior Buthroti domum parasti. Sed, mihi crede, proxima est illi municipio haec Antiatium civitas. Esse locum tam prope Romam, ubi multi sint, qui Vatinium numquam viderint? ubi nemo sit praeter me, qui quemquam ex vigintiviris vivum et salvum velit? ubi me interpellet nemo, diligant omnes? Hic, hic nimirum *πολιτευτέον*. Nam istic non solum non licet, sed etiam taedet. Itaque *ἀνέκδοτα*, quae tibi uni legamus, Theopompio genere aut etiam asperiore multo pangentur. Neque aliud iam quidquam *πολιτεύομαι*, nisi odisse improbos, et id ipsum nullo cum stomacho, sed potius cum aliqua scribendi voluptate. Sed ut ad rem, scripsi ad quos tu iusseras, de Quinti fratris negotio. Vide, quid narrent, ecquae spes sit denarii, an cistophoro Pompeiano iaceamus. Praeterea de muro, statue, quid faciendum sit. Aliud quid? Etiam. Quando te proficisci istinc putes, fac, ut sciam.

VII. (In Antiati, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. De *Geographia* etiam atque etiam deliberabimus. *Orationes* autem me duas postulas: quarum alteram non libebat mihi scribere, quia abscideram: alteram, ne laudarem eum, quem non amabam. Sed id quoque videbimus. Denique aliquid exstabit, ne tibi plane cessasse videamur. 2. De Publio quae ad me scribis, sane mihi iucunda sunt, eaque etiam velim omnibus vestigiis indagata ad me afferas, quum venies; et interea scribas, si quid intelliges aut suspicabere, et maxime de legatione quid sit acturus. Equidem ante, quam tuas legi litteras, hominem ire cupiebam; non mehercule, ut differrem cum eo vadimonium (nam mira sum alacritate ad litigandum): sed videbatur mihi, si quid esset in eo populare, quod plebeius factus esset, id amissurus. *Quid enim ad plebem transisti? ut Tigranem ires salutatum? Narra mihi: reges Armenii patricios salutare non solent?* Quid quaeris? acueram me ad exagitandam hanc eius legationem. Quam si ille contemnit, et, si, ut scribis, bilem id commovet et latoribus et auspicibus legis curiatae, spectaculum egregium. Hercule, verum ut loquamur, subcontumeliose tractatur noster Publius: primum, qui, quum in domo Caesaris quondam unus vir fuerit, nunc ne in viginti quidem esse potuerit: deinde, alia legatio dicta erat, alia data est: illa opima ad exigendas pecunias Druso, ut opinor, Pisaurensi, (an epuloni Vatinio?) reservatur: haec ieiuna tabellarii legatio datur ei, cuius tribunatus ad istorum tempora reservatur. Incende hominem, amabo te, quod potest. Una spes est salutis, istorum inter ipsos dissensio, cuius ego quaedam initia sensi ex Curione. Iam vero Arrius consulatum sibi ereptum fremit. Megabocchus et haec sanguinaria iuventus inimicissima est. Accedat vero, accedat etiam ista rixa auguratus Spero me praeclaras de istis rebus epistolas ad te saepe missurum. Sed, illud quid sit, scire cupio, quod iacis obscure, iam etiam ex ipsis quinque viris loqui quosdam. Quidnam id est? Si est enim aliquid, plus est boni, quam putaram. Atque haec, sic velim existimes, non me abs te *κατὰ τὸ πρακτικόν* quaerere, quod gestiat animus aliquid agere in republica. Iam pridem gubernare me taedebat, etiam quum licebat. Nunc vero quum cogar exire de navi, non abiectis, sed ereptis gubernaculis, cupio istorum naufragia ex terra intueri; cupio, ut ait tuus amicus Sophocles,

κἂν ὑπὸ στέγῃ
πυκνᾶς ἀκούειν ψεκάδος εὑδούσῃ φρενί.

3. De muro, quid opus sit, videbis. Castricianum mendum nos corrigemus: tamen ad me Quintus [CIↃ] CCIↃↃ IↃↃ scripserat, nunc ad sororem tamen H-S XXX. Terentia tibi salutem dicit. Cicero tibi mandat, ut Aristodemo idem de se respondeas, quod de fratre suo, sororis tuae filio, respondisti. De Amalthea quod me admones, non negligemus. Cura, ut valeas.

VIII. (In Antiati, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Epistolam quum a te avide exspectarem ad vesperum, ut soleo; ecce tibi nuntius, pueros venisse Roma. Voco, quaero, ecquid litterarum? Negant. Quid ais, inquam, nihilne a Pomponio? Perterriti voce et vultu, confessi sunt se accepisse, sed excidisse in via. Quid quaeris? permoleste tuli. Nulla enim abs te per hos dies epistola inanis aliqua re utili et suavi venerat. Nunc, si quid in ea epistola, quam ante diem xvi. Kal. Mai. dedisti, fuit historia dignum, scribe quam primum, ne ignoremus: sin nihil praeter iocationem, redde id ipsum. Et scito Curionem adolescentem venisse ad me salutatum. Valde eius sermo de Publio cum tuis litteris congruebat. Ipse vero mirandum in modum

— — — *reges odisse superbos.*

Peraeque narrabat incensam esse iuventutem, neque ferre haec posse. Bene habemus: nos, si in his spes est, opinor, aliud agamus. Ego me do historiae. Quamquam, licet me Saufeium putes esse, nihil me est inertius. 2. Sed cognosce itinera nostra; ut statuas, ubi nos visurus sis. In Formianum volumus venire Parilibus: inde (quoniam putas praetermittendum nobis esse hoc tempore Cratera illum delicatum) Kal. Mai. de Formiano proficiscemur, ut Antii simus a. d. v. Non. Mai. Ludi enim Antii futuri sunt a iv. ad prid. Non. Mai. Eos Tullia spectare vult. Inde cogito in Tusculanum, deinde Arpinum; Romam ad Kal. Iun. Te aut in Formiano aut Antii aut in Tusculano, cura, ut videamus. Epistolam superiorem restitue nobis et appinge aliquid novi.

IX. (In Antiati, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. S. V. B. E. Quum mihi dixisset Caecilius quaestor puerum se Romam mittere, haec scripsi raptim, ut tuos elicerem mirificos cum Publio dialogos, quum eos, de quibus scribis, tum illum, quem abdis et ais longum esse, quae ad ea responderis, perscribere: illum vero, qui nondum habitus est, quem illa *βοῶπις*, quum e Solonio redierit, ad te est relatura, sic velim putes, nihil hoc posse mihi esse iucundius. Si vero, quae de me pacta sunt, ea non servantur, in caelo sum, ut sciat hic noster Hierosolymarius traductor ad plebem, quam bonam meis putissimis orationibus gratiam retulerit, quarum exspecta divinam *παλινῳδίαν*. Etenim, quantum coniectura auguramur, si erit nebulo iste cum his dynastis in gratia, non modo de cynico consulari, sed ne de istis quidem piscinarum Tritonibus poterit se iactare. Non enim poterimus ulla esse in invidia, spoliati opibus et illa senatoria potentia. Sin autem ab his dissentiet, erit absurdum in nos invehi. Verumtamen invehatur. Festive, mihi crede, et minore sonitu, quam putaram, orbis hic in republica est conversus: citius omnino, quam oportuit, id culpa Catonis, sed rursus improbitate istorum, qui auspicia, qui Aemiliam legem, qui Iuniam et Liciniam, qui Caeciliam et Didiam neglexerunt; qui omnia remedia reipublicae effuderunt, qui regna, qui praedia tetrarchis, qui immanes pecunias paucis dederunt. 2. Video iam, quo invidia transeat, et ubi sit habitatura. Nihil me existimaris neque usu neque a Theophrasto didicisse, nisi brevi tempore desiderari nostra illa tempora videris. Etenim si fuit invidiosa senatus potentia; quum ea non ad populum, sed ad tris homines immoderatos redacta sit, quid iam censes fore? proinde isti licet faciant, quos volent, consules, tribunos plebis, denique etiam Vatinii strumam sacerdotii *διβάφῳ* vestiant; videbis brevi tempore magnos non modo eos, qui nihil titubarunt, sed etiam illum ipsum, qui peccavit, Catonem. 3. Nam nos quidem, si per istum tuum sodalem Publium licebit, *σοφιστεύειν* cogitamus, si ille cogit *ἄντα*, tum dumtaxat nos defendere; et, quod est proprium artis huius, *ἐπαγγέλλομαι*

ἄνδρ' ἀπαμύνεσθαι, ὅτε τις πρότερος χαλεπήνῃ.

Patria propitia sit: habet a nobis, etiamsi non plus, quam debitum est, plus certe, quam postulatum est. Male vehi malo alio gubernante, quam tam ingratis vectoribus bene gubernare. 4. Sed haec coram commodius. Nunc audi, quod quaeris. Antium me ex Formiano recipere cogito a. d. v. Non. Mai. Antio volo Non. Mai. proficisci in Tusculanum. Sed quum e Formiano rediero, (ibi esse usque ad prid. Kalend. Mai. volo,) faciam statim te certiorem. Terentia tibi salutem. *Κικέρων ὁ μικρὸς ἀσπάζεται Τίτον Ἀθηναῖον.*

X. (Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

Volo ames meam constantiam. Ludos Antii spectare non placet. Est enim *ὑποσόλοικον*, quum velim vitare omnium deliciarum suspicionem, repente *ἀναφαίνεσθαι* non solum delicate, sed etiam inepte peregrinantem. Quare usque ad Non. Mai. te in Formiano exspectabo. Nunc fac, ut sciam, quo die te visuri simus. Ab Appii Foro, hora quarta. Dederam aliam paullo ante Tribus Tabernis.

XI. (In Formiano, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Narro tibi: plane relegatus mihi videor, postea quam in Formiano sum. Dies enim nullus erat, Antii quum essem, quo die non melius scirem, Romae quid ageretur, quam ii, qui erant Romae. Etenim litterae tuae, non solum quid Romae, sed etiam quid in republica, neque solum quid fieret, verum etiam quid futurum esset, indicabant. Nunc, nisi si quid ex praetereunte viatore exceptum est, scire nihil possumus. Quare quamquam iam te ipsum exspecto, tamen isti puero, quem ad me statim iussi recurrere, da ponderosam aliquam epistolam, plenam omnium non modo actorum, sed etiam opinionum tuarum: ac diem, quo Roma sis exiturus, cura ut sciam. 2. Nos in Formiano esse volumus usque ad prid. Nonas Mai. Eo si ante eam diem non veneris, Romae te fortasse videbo. Nam Arpinum quid ego te invitem?

Τρηχεῖ', ἀλλ' ἀγαθὴ κουροτρόφος· οὔτι ἔγωγε
ἧς γαίης δύναμαι γλυκερώτερον ἄλλο ἰδέσθαι.

Haec igitur. Cura ut valeas.

XII. (Tribus Tabernis, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Negent illi Publium plebeium factum esse! Hoc vero regnum est, et ferri nullo pacto potest. Emittat ad me Publius, qui obsignent, iurabo, Cnaeum nostrum, collegam Balbi, Antii mihi narrasse, se in auspicio fuisse. O suaves epistolas tuas, uno tempore mihi datas, duas! quibus *εὐαγγέλια* quae reddam, nescio: deberi quidem plane fateor. 2. Sed vide *συγκύρημα*. Emerseram commode ex Antiati in Appiam ad Tris Tabernas, ipsis Cerialibus, quum in me incurrit Roma veniens Curio meus. Ibidem illico

puer abs te cum epistolis. Ille ex me, nihilne audissem novi: ego negare. Publius, inquit, tribunatum plebis petit. Quid ais? et inimicissimus quidem Caesaris, et ut omnia, inquit, ista rescindat. Quid Caesar? inquam. Negat se quidquam de illius adoptione tulisse: deinde suum, Memmii, Metelli Nepotis exprompsit odium. Complexus iuvenem dimisi, properans ad epistolas. Ubi sunt, qui aiunt ζώσης φωνῆς? Quanto magis vidi ex tuis litteris, quam ex illius sermone, quid ageretur! de ruminatione quotidiana, de cogitatione Publii, de lituis βοώπιδος, de signifero Athenione, de litteris missis ad Cnaeum, de Theophanis Memmiique sermone: quantam porro mihi exspectationem dedisti convivii istius ἀσελγοῦς! Sum in curiositate ὀξύπεινος: sed tamen facile patior, te id ad me συμπόσιον non scribere; praesentem audire malo. 3. Quod me, ut scribam aliquid, hortaris: crescit mihi quidem materies, ut dicis: sed tota res etiam nunc fluctuat· κατ' ὀπώρην τρύξ. Quae si desederit, magis erunt iudicata, quae scribam: quae si statim a me ferre non potueris, primus habebis tamen, et aliquamdiu solus. Dicaearchum recte amas. Luculentus homo est, et civis haud paullo melior, quam isti nostri ἀδικαίαρχοι. Litteras scripsi hora decima Cerialibus, statim, ut tuas legeram: sed eas eram daturus, ut putaram, postridie ei, qui mihi primus obviam venisset. Terentia delectata est tuis litteris. Impertit tibi multam salutem. καὶ Κικέρων ὁ φιλόσοφος τὸν πολιτικὸν Τίτον ἀσπάζεται.

XIII. (In Formiano, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Facinus indignum! Epistolam, αὐθωρεὶ tibi a Tribus Tabernis rescriptam ad tuas suavissimas epistolas, neminem reddidisse! At scito eum fasciculum, quo illam conieceram, domum eo ipso die latum esse, quo ego dederam, et ad me in Formianum relatum esse. Itaque tibi tuam epistolam iussi referri; ex qua intelligeres, quam mihi tum illae gratae fuissent. 2. Romae quod scribis sileri, ita putabam. At hercule in agris non siletur; nec iam ipsi agri regnum vestrum ferre possunt. Si vero in hanc τηλέπυλον veneris Λαιστρυγονίην, (Formias dico,) qui fremitus hominum! quam irati animi! quanto in odio noster amicus Magnus! cuius cognomen una cum Crassi Divitis cognomine consenescit. Credas mihi velim; neminem adhuc offendi, qui haec tam lente, quam ego fero, ferret. Quare, mihi crede, φιλοσοφῶμεν. Iuratus tibi possum dicere nihil esse tanti. Tu si litteras ad Sicyonios habes, advola in Formianum, unde nos pr. Non. Mai. cogitamus.

XIV. (In Formiano, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Quantam tu mihi moves exspectationem de sermone Bibuli! quantam de colloquio βοώπιδος! quantam etiam de illo delicato convivio! Proinde ita fac, venias ad sitientes aures. Quamquam nihil est iam, quod magis timendum nobis putem, quam ne ille noster Sampsiceramus, quum se omnium sermonibus sentiet vapulare, et quum has actiones εὐανατρέπτους videbit, ruere incipiat. Ego autem usque eo sum enervatus, ut hoc otio, quo nunc tabescimus, malim ἐντυραννεῖσθαι, quam cum optima spe dimicare. 2. De pangendo quod me crebro adhortaris, fieri nihil potest. Basilicam habeo, non villam, frequentia Formianorum. At quam parem basilicae tribum Aemiliam! Sed — omitto vulgus — post horam iv. molesti ceteri non sunt. C. Arrius proximus est vicinus; immo ille quidem iam contubernalis; qui etiam se idcirco Romam ire negat, ut hic mecum totos dies philosophetur. Ecce ex altera parte Sebosus, ille Catuli familiaris. Quo me vertam? Statim mehercule Arpinum irem, ni te in Formiano commodissime exspectari viderem, dumtaxat ad prid. Non. Mai. Vide enim, quibus hominibus aures sint deditae meae. Occasionem mirificam, si qui nunc, dum hi apud me sunt, emere de me fundum Formianum velit. Et tamen illud probem? *Magnum quid aggrediamur, et multae cogitationis atque otii.* Sed tamen satisfiet a nobis neque parcetur labori.

XV. (In Formiano, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Ut scribis, ita video, non minus incerta in republica, quam in epistola tua: sed tamen ista ipsa me varietas sermonum opinionumque delectat. Romae enim videor esse, quum tuas litteras lego, et, ut fit in tantis rebus, modo hoc, modo illud audire. Illud tamen explicare non possum, quidnam invenire possit, nullo recusante, ad facultatem agrariam. 2. Bibuli autem ista magnitudo animi in comitiorum dilatione, quid habet, nisi ipsius iudicium sine ulla correctione reipublicae? Nimirum in Publio spes est? Fiat, fiat tribunus plebis, si nihil aliud, ut eo citius tu ex Epiro revertare. Nam, ut illo tu careas, non video posse fieri, praesertim si mecum aliquid volet disputare. Sed id quidem non dubium est, quin, si quid erit eiusmodi, sis advolaturus. Verum ut hoc non sit; tamen seu ruet, seu eriget rempublicam, praeclarum spectaculum mihi propono, modo te consessore spectare liceat. 3. Quum haec maxime scriberem, ecce tibi Sebosus! Nondum plane ingemueram: salve, inquit Arrius. Hoc est Roma decedere? Quos ego homines effugi, quum in hos incidi? Ego vero

in montes patrios et ad incunabula nostra

pergam. Denique, si solus non potuero, cum rusticis potius, quam cum his perurbanis, ita tamen, ut, quoniam tu certi nihil scribis, in Formiano tibi praestoler usque ad iii. Non. Mai. 4. Terentiae pergrata est assiduitas tua et diligentia in controversia Mulviana. Nescit omnino te communem caussam defendere eorum, qui agros publicos possideant. Sed tamen tu aliquid publicanis pendis; haec etiam id recusat. Ea tibi igitur et *Κικέρων, ἀριστοκρατικώτατος παῖς,* salutem dicunt.

XVI. (In Formiano, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Caenato mihi et iam dormitanti prid. Kal. Mai. epistola est illa reddita, in qua de agro Campano scribis. Quid quaeris? primum ita me pupugit, ut somnum mihi ademerit, sed id cogitatione magis, quam molestia. Cogitanti autem haec fere succurrebant. Primum ex eo, quod superioribus litteris scripseras, ex familiari te illius audisse, prolatum iri aliquid, quod nemo improbaret; maius aliquid timueram: hoc mihi eiusmodi non videbatur. Deinde, ut me egomet consoler, omnis exspectatio largitionis agrariae in agrum Campanum videtur esse derivata: qui ager, ut dena iugera sint, non amplius hominum quinque millia potest sustinere: reliqua omnis multitudo ab illis abalienetur necesse est. Praeterea, si ulla res

est, quae bonorum animos, quos iam video esse commotos, vehementius possit incendere, haec certe est, et eo magis, quod portoriis Italiae sublatis, agro Campano diviso, quod vectigal superest domesticum, praeter vicesimam? quae mihi videtur una conciuncula, clamore pedissequorum nostrorum, esse peritura. 2. Cnaeus quidem noster iam plane quid cogitet, nescio.

Φυσᾷ γὰρ οὐ σμικροῖσιν αὐλίσκοις ἔτι,
ἀλλ' ἀγρίαις φύσαισι, φορβείας ἄτερ:

qui quidem etiam istuc adduci potuerit. Nam adhuc hoc *ἐσοφίζετο*, se leges Caesaris probare; actiones ipsum praestare debere; agrariam legem sibi placuisse; potuerit intercedi, nec ne, nihil ad se pertinere; de rege Alexandrino placuisse sibi aliquando confici; Bibulus de caelo tum servasset, nec ne, sibi quaerendum non fuisse; de publicanis, voluisse illi ordini commodare; quid futurum fuerit, si Bibulus tum in forum descendisset, se divinare non potuisse. Nunc vero, Sampsicerame, quid dices? vectigal te nobis in monte Antilibano constituisse, agri Campani abstulisse? Quid, hoc quemadmodum obtinebis? Oppressos vos, inquit, tenebo exercitu Caesaris. Non mehercule me tu quidem tam isto exercitu, quam ingratis animis eorum hominum, qui appellantur boni, qui mihi non modo praemiorum, sed ne sermonum quidem umquam fructum ullum aut gratiam retulerunt. 3. Quod si in eam me partem incitarem, profecto iam aliquam reperirem resistendi viam. Nunc prorsus hoc statui, ut, quoniam tanta controversia est Dicaearcho, familiari tuo, cum Theophrasto, amico meo, ut ille tuus *τὸν πρακτικὸν βίον* longe omnibus anteponat, hic autem *τὸν θεωρητικόν*, utrique a me mos gestus esse videatur. Puto enim me Dicaearcho affatim satisfecisse: respicio nunc ad hanc familiam, quae mihi non modo, ut requiescam, permittit, sed reprehendit, quia non semper quierim. Quare incumbamus, o noster Tite, ad illa praeclara studia, et eo, unde discedere non oportuit, aliquando revertamur. 4. Quod de Quinti fratris epistola scribis, ad me quoque fuit *πρόσθε λέων, ὄπιθεν δέ*— quid dicam, nescio. Nam ita deplorat primis versibus mansionem suam, ut quemvis movere possit: ita rursus remittit, ut me roget, ut Annales suos emendem et edam. Illud tamen, quod scribit, animadvertas velim, de portorio circumvectionis: ait se de consilii sententia rem ad senatum reiecisse. Nondum videlicet meas litteras legerat: quibus ad eum, re consulta et explorata, perscripseram, non deberi. Velim, si qui Graeci iam Romam ex Asia de ea caussa venerunt, videas et, si tibi videbitur, his demonstres, quid ego de ea re sentiam. Si possum discedere, ne caussa optima in senatu pereat, ego satisfaciam publicanis; *εἰ δὲ μή*, (vere tecum loquar,) in hac re malo universae Asiae et negotiatoribus; nam eorum quoque vehementer interest. Hoc ego sentio valde nobis opus esse. Sed tu id videbis. Quaestores autem, quaeso, num etiam de cistophoro dubitant? Nam si aliud nihil erit; quum erimus omnia experti, ego ne illud quidem contemnam, quod extremum est. Te in Arpinati videbimus, et hospitio agresti accipiemus, quoniam maritimum hoc contempsisti.

XVII. (In Formiano, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Prorsus, ut scribis, ita sentio. Turbatur Sampsiceramus. Nihil est, quod non timendum sit. *Ὁμολογουμένως τυραννίδα σνσκευάζεται.* Quid enim ista repentina affinitatis coniunctio, quid ager Campanus, quid effusio pecuniae significant? Quae si essent extrema, tamen esset nimium mali; sed ea natura rei est, ut haec extrema esse non possint. Quid enim eos haec ipsa per se delectare possunt? Numquam huc venissent, nisi ad alias res pestiferas aditus sibi compararent. Dii immortales! Verum, ut scribis, haec in Arpinati a. d. VI. circiter Id. Mai. non deflebimus, ne et opera et oleum philologiae nostrae perierit: sed conferemus tranquillo animo. 2. Neque tam me *εὐελπιστία* consolatur, ut antea, quam *ἀδιαφορία*, qua nulla in re tam utor, quam in hac civili et publica. Quin etiam, quod est subinane in nobis, et non *ἀφιλόδοξον*, (bellum est enim sua vitia nosse,) afficitur quadam delectatione. Solebat enim me pungere, ne Sampsicerami merita in patriam ad annos DC maiora viderentur, quam nostra; hac quidem cura certe iam vacuum est. Iacet enim ille sic, ut *πτῶσις* Curiana stare videatur. 3. Sed haec coram. Tu tamen videris mihi Romae fore ad nostrum adventum: quod sane facile patiar, si tuo commodo fieri possit. Sin, ut scribis, ita venies, velim e Theophane expiscere, quonam in me animo sit Alabarches. Quaeres scilicet, ut soles *κατὰ τὸ κηδεμονικόν*, et ad me ab eo quasi *ὑποθήκας* afferes, quemadmodum me geram. Aliquid ex eius sermone poterimus *περὶ τῶν ὅλων* suspicari.

XVIII. (Romae, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Accepi aliquot epistolas tuas: ex quibus intellexi, quam suspenso animo et sollicito scire averes, quid esset novi. Tenemur undique, neque iam, quo minus serviamus, recusamus, sed mortem et eiectionem quasi maiora timemus, quae multo sunt minora. Atque hic status, qui una voce omnium gemitur neque verbo cuiusquam sublevatur. *Σκοπός* est, ut suspicor, illis qui tenent, nullam cuiquam largitionem relinquere. Unus loquitur et palam adversatur adolescens Curio. Huic plausus maximi, consalutatio forensis perhonorifica, signa praeterea benevolentiae permulta a bonis impertiuntur; Fufium clamoribus et conviciis et sibilis consectantur. His ex rebus non spes, sed dolor est maior: quum videas civitatis voluntatem solutam, virtutem alligatam. 2. Ac ne forte quaeras *κατὰ λεπτόν* de singulis rebus, universa res eo est deducta, spes ut nulla sit, aliquando non modo privatos, verum etiam magistratus liberos fore. Hac tamen in oppressione sermo, in circulis dumtaxat et conviciis, est liberior, quam fuit. Vincere incipit timorem dolor, sed ita, ut omnia sint plenissima desperationis. Habet etiam Campana lex exsecrationem in coitione condidatorum, si mentionem fecerint, quo aliter ager possideatur, atque ut ex legibus Iuliis. Non dubitant iurare ceteri. Laterensis existimatur laute fecisse, quod tribunatum plebis petere destitit, ne iuraret. 3. Sed de republica non libet plura scribere. Displiceo mihi, nec sine summo scribo dolore. Me tueor, ut oppressis omnibus, non demisse; ut tantis rebus gestis, parum fortiter. A Caesare valde liberaliter invitor in legationem illam, sibi ut sim legatus: atque etiam libera legatio voti caussa datur. Sed haec et praesidii apud pudorem Pulchelli non habet satis, et a fratris adventu me ablegat; illa et munitior est, et non impedit, quo minus adsim, quum velim. Hanc ego teneo.

sed usuram me non puto. Neque tamen erit quisquam. Non habet [illegible]. Magni sunt hominum studia. Sed nihil affirmo: tu hoc videbis. 5. De Statio manumisso et nonnullis aliis rebus angor equidem, sed iam prorsus occallui. Tu, vellem ego vel cuperem adesses:

Nec mihi consilium, nec consolatio deesset.

Sed ita te para,

— — — ut, si inclamaro, advoles.

XIX. [illegible]

CICERO ATTICO S.

1. Multa me sollicitant et ex republicae tanto motu et ex iis periculis, quae mihi ipsi intenduntur et sexcenta sunt. Sed mihi nihil est molestius, quam Statium manumissum:

Nec meum imperium ac mitto imperium, non simultatem meam

revereri saltem?

nec, quid faciam, scio; neque tantum est in re, quantus est sermo. Ego autem ne irasci possum quidem iis, quos valde amo; tantum doleo, ac mirifice quidem. Cetera in magnis rebus, minae Clodii contentionesque, quae mihi proponuntur, modice me tangunt. Etenim vel subire eas videor mihi summa cum dignitate vel declinare nulla cum molestia posse. Dices fortasse, dignitatis ἅλις, tamquam δρυός: saluti, si me amas, consule. Me miserum! cur non ades? Nihil profecto te praeteriret: ego fortasse τυφλώττω, et nimium τῷ καλῷ προσπέπονθα. 2. Scito nihil umquam fuisse tam infame, tam turpe, tam peraeque omnibus generibus, ordinibus, aetatibus offensum, quam hunc statum, qui nunc est: magis mehercule, quam vellem, non modo quam putaram. Populares isti iam etiam modestos homines sibilare docuerunt. Bibulus in caelo est, nec, quare, scio; sed ita laudatur, quasi

Unus homo nobis cunctando restituit rem.

Pompeius, nostri amores, quod mihi summo dolori est, ipse se afflixit: neminem tenet: voluntate, an metu ne * necesse sit iis uti, vereor. Ego autem neque pugno cum illa caussa propter illam amicitiam, neque approbo, ne omnia improbem, quae antea gessi: utor via. 3. Populi sensus maxime theatro et spectaculis perspectus est. Nam gladiatoribus, qua dominus, qua advocati sibilis conscissi: ludis Apollinaribus Diphilus tragoedus in nostrum Pompeium petulanter invectus est:

Nostra miseria tu es Magnus

millies coactus est dicere.

Eamdem virtutem istam, veniet tempus, quum graviter gemes,

totius theatri clamore dixit, itemque cetera. Nam et eiusmodi sunt ii versus, ut in tempus ab inimico Pompeii scripti esse videantur.

Si neque leges neque mores cogunt,

et cetera magno cum fremitu et clamore sunt dicta. Caesar quum venisset, mortuo plausu, Curio filius est insecutus. Huic ita plausum est, ut, salva republica, Pompeio plaudi solebat. Tulit Caesar graviter. Litterae Capuam ad Pompeium volare dicebantur. Inimici erant equitibus, qui Curioni stantes plauserant: hostes omnibus. Rosciae legi, etiam frumentariae, minitabantur. Sane res erat perturbata. Equidem malueram, quod erat susceptum ab illis, silentio transire: sed vereor, ne non liceat. Non ferunt homines, quod videtur esse tamen ferendum. Sed est iam una vox omnium, magis odio firmata, quam praesidio. 4. Noster autem Publius mihi inimicatur: impendet negotium, ad quod tu scilicet advolabis. Videor mihi nostrum illum consularem exercitum bonorum omnium, etiam satis bonorum, habere firmissimum. Pompeius significat studium erga me non mediocre. Idem affirmat verbum de me illum non esse facturum. In quo non me ille fallit, sed ipse fallitur. Cosconio mortuo, sum in eius locum invitatus. Id erat vocari in locum mortui. Nihil me turpius apud homines fuisset, neque vero, ad istam ipsam ἀσφάλειαν quidquam alienius. Sunt enim illi apud bonos invidiosi: ego apud improbos meam retinuissem invidiam, alienam assumpsissem. 5. Caesar me sibi vult esse legatum. Honestior haec declinatio periculi. Sed ego hoc nunc repudio. Quid ergo est? Pugnare malo. Nihil tamen certi. Iterum dico, utinam adesses! Sed tamen, si erit necesse, arcessemus. Quid aliud? quid? Hoc opinor: certi sumus perisse omnia. Quid enim ἀκκιζόμεθα tamdiu? Sed haec scripsi properans, et mehercule timide. Posthac ad te, aut, si perfidelem habebo, cui dem, scribam plane omnia, aut, si obscure scribam, tu tamen intelliges. In iis epistolis me Laelium, te Furium faciam: cetera erunt ἐν αἰνιγμοῖς. Hic Caecilium colimus et observamus diligenter. 6. Edicta Bibuli audio ad te missa. Iis ardet dolore et ira noster Pompeius.

XX. [illegible]

CICERO ATTICO S.

1. Anicato, ut te velle intellexeram, nullo loco defui. Numestium ex litteris tuis, studiose scriptis, libenter in amicitiam recepi. Caecilium, quibus rebus possum, tueor diligenter. Varro satisfacit nobis. Pompeius amat nos carosque habet. Credis? inquies. Credo: prorsus mihi persuadet. Sed quia, ut video, πραγματικοί homines omnibus historiis, praeceptis, versibus denique cavere iubent et vetant credere: alterum facio, ut caveam; alterum, ut non credam, facere non possum. 2. Clodius adhuc mihi denuntiat periculum. Pompeius affirmat non esse periculum: adiurat; addit etiam, se prius occisum iri ab eo, quam me violatum iri. Tractatur res. Simul ac quid erit certi, scribam ad te. Si erit pugnandum, arcessam ad societatem laboris: si quies dabitur, ab Amalthea te non commovebo. 3. De republica breviter ad te scribam. Iam enim, charta ipsa ne nos prodat, pertimesco. Itaque posthac, si erunt mihi plura ad te scribenda, ἀλληγορίαις obscurabo. Nunc quidem novo quodam morbo civitas moritur; ut, quum omnes ea, quae sunt acta, improbent, querantur, doleant, varietas nulla in re sit, aperteque loquantur et iam clare gemant, tamen medicina nulla afferatur. Neque enim resisti sine internecione posse arbitramur, nec videmus, qui finis cedendi praeter exitium futurus sit. 4. Bibulus hominum admiratione et benevolentia in caelo est. Edicta eius et conciones describunt et legunt. Novo quodam genere in summam gloriam venit. Populare nunc nihil tam est, quam odium popularium. 5. Haec quo sint eruptura, timeo. Sed, si dispicere quid coepero, scribam ad te apertius. Tu, si me amas tantum, quantum profecto amas, expeditus, facito, ut sis; si inclamaro, ut accurras. Sed do operam et dabo, ne sit necesse. Quod scripseram, te Furium scripturum; nihil necesse est tuum nomen mutare. Me faciam Laelium et te Atticum; neque utar meo chirographo neque signo: si modo erunt eiusmodi litterae, quas in alienum incidere nolim. 6. Diodotus

mortuus est; reliquit nobis H-S fortasse centies. Comitia Bibulus cum Archilochio edicto in ante diem xv. Kal. Novemb. distulit. A Vibio libros accepi. Poeta ineptus, nec tamen scit nihil et est non inutilis. Describo et remitto.

XXI. (Romae, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. De republica quid ego tibi subtiliter? Tota periit, atque hoc est miserior, quam reliquisti, quod tum videbatur eiusmodi dominatio civitatem oppressisse, quae iucunda esset multitudini, bonis autem ita molesta, ut tamen sine pernicie: nunc repente tanto in odio est omnibus, ut, quorsus eruptura sit, horreamus. Nam iracundiam atque intemperantiam illorum sumus experti, qui Catoni irati omnia perdiderunt. Sed ita lenibus uti videbantur venenis, ut posse videremur sine dolore interire. Nunc vero sibilis vulgi, sermonibus honestorum, fremitu Italiae, vereor ne exarserint. 2. Equidem sperabam, ut saepe etiam loqui tecum solebam, sic orbem reipublicae esse conversum, ut vix sonitum audire, vix impressam orbitam videre possemus: et fuisset ita, si homines transitum tempestatis exspectare potuissent; sed quum diu occulte suspirassent, postea iam gemere, ad extremum vero loqui omnes et clamare coeperunt. 3. Itaque ille amicus noster, insolens infamiae, semper in laude versatus, circumfluens gloria, deformatus corpore, fractus animo, quo se conferat nescit: progressum praecipitem, inconstantem reditum videt: bonos inimicos habet, improbos ipsos non amicos. Ac vide mollitiem animi. Non tenui lacrimas, quum illum ante VIII. Kal. Sext. vidi de edictis Bibuli concionantem. Qui antea solitus esset iactare se magnificentissime illo in loco, summo cum amore populi, cunctis faventibus, ut ille tum humilis, ut demissus erat, ut ipse etiam sibi, non iis solum, qui aderant, displicebat! 4. O spectaculum uni Crasso iucundum, ceteris non item! nam, quia deciderat ex astris, lapsus, quam progressus, potius videbatur: et, ut Apelles, si Venerem, aut si Protogenes Ialysum illum suum caeno oblitum videret, magnum, credo, acciperet dolorem: sic ego hunc, omnibus a me pictum et politum artis coloribus, subito deformatum, non sine magno dolore vidi. Quamquam nemo putabat, propter Clodianum negotium, me illi amicum esse debere: tamen tantus fuit amor, ut exhauriri nulla posset iniuria. . Itaque Archilochia in illum edicta Bibuli populo ita sunt iucunda, ut eum locum, ubi proponuntur, prae multitudine eorum, qui legunt, transire nequeant; ipsi ita acerba, ut tabescat dolore; mihi mehercule molesta, quod et eum, quem semper dilexi, nimis excruciant, et timeo, tam vehemens vir tamque acer in ferro et tam insuetus contumeliae ne omni animi impetu dolori et iracundiae pareat. 5. Bibuli qui sit exitus futurus, nescio. Ut nunc res se habet, admirabili gloria est. Quin quum comitia in mensem Octobr. distulisset; quod solet ea res populi voluntatem offendere, putarat Caesar, oratione sua posse impelli concionem, ut iret ad Bibulum; multa quum seditiosissime diceret, vocem exprimere non potuit. Quid quaeris? sentiunt, se nullam ullius partis voluntatem tenere: eo magis vis nobis est timenda. 6. Clodius inimicus est nobis. Pompeius confirmat eum nihil esse facturum contra me. Mihi periculosum est credere: ad resistendum me paro. Studia spero me summa habiturum omnium ordinum. Te quum ego desidero, tum vero res ac tempus illud vocat. Plurimum consilii, animi, praesidii denique mihi, si te ad tempus videro, accesserit. Varro mihi satisfacit. Pompeius loquitur divinitus. Spero nos aut certe cum summa gloria aut sine molestia etiam discessuros. Tu, quid agas, quemadmodum te oblectes, quid cum Sicyoniis egeris, ut sciam, cura.

XXII. (Romae, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Quam vellem Romae mansisses! profecto, si haec fore putassemus. Nam Pulchellum nostrum facillime teneremus: aut certe, quid esset facturus, scire possemus. Nunc se res sic habet; volitat, furit, nihil habet certi; multis denuntiat; quod fors obtulerit, id acturus videtur. Quum videt, quo sit in odio status hic rerum, in eos, qui haec egerunt, impetum facturus videtur. Quum autem rursus opes et vim exercitus recordatur, convertit se in nos. Nobis autem ipsis quum vim, tum iudicium minatur. 2. Cum hoc Pompeius egit, et, ut ad me ipse referebat, (alium enim habeo neminem testem,) vehementer egit, quum diceret in summa se perfidiae et sceleris infamia fore, si mihi periculum crearetur ab eo, quem ipse armasset, quum plebeium fieri passus esset; sed fidem recepisse sibi et ipsum et Appium de me: hanc si ille non servaret, ita laturum, ut omnes intelligerent, nihil sibi antiquius amicitia nostra fuisse. Haec et in eam sententiam quum multa dixisset, aiebat illum primo sane diu multa contra: ad extremum autem manus dedisse et affirmasse, nihil se contra eius voluntatem esse facturum. Sed postea tamen ille non destitit de nobis asperrime loqui. Quod si non faceret, tamen ei nihil crederemus atque omnia, sicut facimus, pararemus. 3. Nunc ita nos gerimus, ut in dies singulos et studia in nos hominum, et opes nostrae augeantur. Rempublicam nulla ex parte attingimus; in caussis atque in illa opera nostra forensi summa industria versamur. Quod egregie, non modo iis, qui utuntur opera, sed etiam in vulgus gratum esse sentimus. Domus celebratur; occurritur; renovatur memoria consulatus; studia significantur; in eam spem adducimur, ut nobis ea contentio, quae impendet, interdum non fugienda videatur. 4. Nunc mihi et consiliis opus est tuis, et amore et fide. Quare advola. Expedita mihi erunt omnia, si te habebo. Multa per Varronem nostrum agi possunt, quae te urgente erunt firmiora; multa ab ipso Publio elici, multa cognosci, quae tibi occulta esse non poterunt; multa etiam; sed absurdum est singula explicare, quum ego requiram te ad omnia. 5. Unum illud tibi persuadeas velim, omnia mihi fore explicata, si te videro; sed totum est in eo, si ante, quam ille ineat magistratum. Puto Pompeium Crasso urgente, si tu aderis, qui per βοῶπιν ex ipso intelligere possis, qua fide ab illis agatur, nos aut sine molestia, aut certe sine errore futuros. Precibus nostris et cohortatione non indiges. Quid mea voluntas, quid tempus, quid rei magnitudo postulet, intelligis. 6. De republica nihil habeo ad te scribere, nisi: summum odium omnium hominum in eos, qui tenent omnia, mutationis tamen spes nulla. Sed, quod facile sentias, taedet ipsum Pompeium vehementerque poenitet. Non provideo satis, quem exitum futurum putem. Sed certe videntur haec aliquo eruptura. 7. Libros Alexandri, negligentis hominis, et non boni poetae, sed tamen non inutilis, tibi remisi. Numerium Numestium libenter

accepi in amicitiam, et hominem gravem et prudentem et dignum tua commendatione cognovi.

XXIII. (Romae, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Numquam ante arbitror te epistolam meam legisse, nisi mea manu scriptam. Ex eo colligere poteris, quanta occupatione distinear. Nam, quum vacui temporis nihil haberem, et quum, recreandae voculae caussa, necesse esset mihi ambulare, haec dictavi ambulans. 2. Primum igitur illud te scire volo, Sampsiceramum, nostrum amicum, vehementer sui status poenitere, restituique in eum locum cupere, ex quo decidit; doloremque suum impertire nobis, et medicinam interdum aperte quaerere, quam ego possum invenire nullam: postdeinde omnes illius partis auctores ac socios, nullo adversario, consenescere; consensionem universorum nec voluntatis, nec sermonis maiorem umquam fuisse. 3. Nos autem (nam id te scire cupere, certo scio) publicis consiliis nullis intersumus totosque nos ad forensem operam laboremque contulimus. Ex quo, quod facile intelligi possit, in multa commemoratione earum rerum, quas gessimus, desiderioque versamur. Sed *βοώπιδος* nostrae consanguineus non mediocres terrores iacit atque denuntiat, et Sampsiceramo negat; ceteris prae se fert et ostentat. Quamobrem, si me amas tantum, quantum profecto amas: si dormis, expergiscere; si stas, ingredere; si ingrederis, curre; si curris, advola. Credibile non est, quantum ego in consiliis et prudentia tua, quod maximum est, quantum in amore et fide ponam. Magnitudo rei longam orationem fortasse desiderat: coniunctio vero nostrorum animorum brevitate contenta est. Permagni nostra interest, te, si comitiis non potueris, at, declarato illo, esse Romae. Cura, ut valeas.

XXIV. (Romae, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Quas Numestio litteras dedi, sic te iis evocabam, ut nihil acrius neque incitatius fieri posset. Ad illam *κέλευσιν* adde etiam, si quid potes. Ac ne sis perturbatus; novi enim te, et non ignoro, quam sit amor omnis sollicitus atque anxius: sed res est, ut spero, non tam exitu molesta, quam aditu. 2. Vettius ille, ille noster index, Caesari, ut perspicimus, pollicitus est, sese curaturum, ut in aliquam suspicionem facinoris Curio filius adduceretur. Itaque insinuatus in familiaritatem adolescentis, et cum eo, ut res indicat, saepe congressus, rem in eum locum deduxit, ut diceret, sibi certum esse, cum suis servis in Pompeium impetum facere, eumque occidere. Hoc Curio ad patrem detulit, ille ad Pompeium. Res delata ad senatum est. Introductus Vettius primo negabat se umquam cum Curione restitisse, neque id sane diu. Nam statim fidem publicam postulavit. Haud * reclamatum est. Tum exposuit, manum fuisse iuventutis, duce Curione, in qua Paullus initio fuisset, et Q. Caepio hic Brutus, et Lentulus, flaminis filius, conscio patre. Postea C. Septimium, scribam Bibuli, pugionem sibi a Bibulo attulisse: quod totum irrisum est: Vettio pugionem defuisse, nisi ei consul dedisset: eoque magis id eiectum est, quod a. d. III. Id. Mai. Bibulus Pompeium fecerat certiorem, ut caveret insidias: in quo ei Pompeius gratias egerat. 3. Introductus Curio filius, dixit ad ea, quae Vettius dixerat: maximeque in eo tum quidem Vettius est reprehensus, quod dixerat, adolescentium consilium, ut in foro [cum] gladiatoribus Gabinii Pompeium adorirentur, in eo principem Paullum fuisse, quem constabat eo tempore in Macedonia fuisse. Fit senatus consultum, ut Vettius, quod confessus esset se cum telo fuisse, in vincula coniiceretur: qui eum emisisset, contra rempublicam esse facturum. Res erat in ea opinione, ut putarent id esse actum, ut Vettius in foro cum pugione, et item servi eius comprehenderentur cum telis, deinde ille se diceret indicaturum; idque ita actum esset, nisi Curiones rem ante ad Pompeium detulissent. Tum senatus consultum in concione recitatum est. Postero autem die Caesar, is, qui olim, praetor quum esset, Q. Catulum ex inferiore loco iusserat dicere, Vettium in rostra produxit, eumque in eo loco constituit, quo Bibulo consuli aspirare non liceret. Hic ille omnia, quae voluit, de republica dixit; et qui illuc factus institutusque venisset, primum Caepionem de oratione sua sustulit, quem in senatu acerrime nominarat; ut appareret, noctem et nocturnam deprecationem intercessisse; deinde, quos in senatu ne tenuissima quidem suspicione attigerat, eos nominavit: Lucullum, a quo solitum esse ad se mitti C. Fannium, illum, qui in P. Clodium subscripserat; L. Domitium, cuius domum constitutam fuisse, unde eruptio fieret: me non nominavit, sed dixit, consularem disertum, vicinum consulis, sibi dixisse, Ahalam Servilium aliquem aut Brutum opus esse reperiri. Addidit ad extremum, quum, iam dimissa concione, revocatus a Vatinio fuisset, se audisse a Curione, his de rebus conscium esse Pisonem, generum meum, et M. Laterensem. 4. Nunc reus erat apud Crassum Divitem Vettius de vi: et, quum esset damnatus, erat indicium postulaturus: quod si impetrasset, iudicia fore videbantur. Ea nos, utpote qui nihil contemnere solemus, non pertimescebamus. Hominum quidem summa erga nos studia significabantur; sed prorsus vitae taedet: ita sunt omnia omnium miseriarum plenissima. Modo caedem timueramus, quam oratio fortissimi senis Q. Considii discusserat; ea, quam quotidie timere potueramus, subito exorta est. Quid quaeris? nihil me infortunatius, nil fortunatius est Catulo, quum splendore vitae, tum hoc tempore. Nos tamen in his miseriis erecto animo et minime perturbato sumus, honestissimeque dignitatem nostram et magna cura tuemur. 5. Pompeius de Clodio iubet nos esse sine cura, et summam in nos benevolentiam omni oratione significat. Te habere consiliorum auctorem, sollicitudinum socium, omni in cogitatione coniunctum, cupio. Quare, ut Numestio mandavi, tecum ut ageret, item, atque eo, si potest, acrius, te rogo, ut plane ad nos advoles. Respiraro, si te videro.

XXV. (Romae, Caesare, Bibulo coss. 695.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum aliquem apud te laudaro tuorum familiarium, volam illum scire ex te, me id fecisse; ut nuper me scis scripsisse ad te de Varronis erga me officio, te ad me rescripsisse, eam rem summae tibi voluptati esse. Sed ego mallem, ad ipsum scripsisses, mihi illum satisfacere, non quo faceret, sed ut faceret. Mirabiliter enim moratus est, sicut nosti, *ἑλικτὰ καὶ οὐδέν*. Nos tenemus praeceptum illud, *τὰς τῶν κρατούντων*. At hercule alter, tuus familiaris, Hortalus, quam plena manu, quam ingenue, quam ornate nostras laudes in astra sustulit, quum de Flacci praetura et de illo tempore Allobrogum diceret! Sic habeto,

nec amantius, nec honorificentius, nec copiosius potuisse dici. Ei te hoc scribere a me tibi esse missum sane volo. 2. Sed quid tu scribas? quem iam ego venire atque adesse arbitror. Ita enim egi tecum superioribus litteris. Valde te exspecto, valde desidero; neque ego magis, quam ipsa res et tempus poscit. His de negotiis quid scribam ad te, nisi idem, quod saepe? Republica nihil desperatius; iis, quorum opera, nihil maiore odio. Nos, ut opinio et spes et coniectura nostra fert, firmissima benevolentia hominum muniti sumus. Quare advola: aut expedies nos omni molestia aut eris particeps. Ideo sum brevior, quod, ut spero, coram brevi tempore conferre, quae volumus, licebit. Cura, ut valeas.

92.

LIBER TERTIUS.

ARG. P. Clodius, C. Caesaris cos. ope tribunus pl. declaratus, ut magistratum iniit, illud unum spectavit, ut M. Tullium inimicissimum suum ulcisceretur. Itaque duabus legibus, quarum altera frumentum, quod antea semis aeris ac trientibus esset in singulos modios, gratis dabatur: altera non solum collegia, quae senatus sustulerat, restituta sunt, sed nova etiam ex omni vulgi faece atque servitio constituta, plebis voluntate sibi adiuncta, contra eos, qui sine iudicio populi civem Romanum necavissent, rogationem promulgavit, quae tametsi cum nullo nominatim agebat, nemo tamen dubitabat, quin Ciceronem peteret, qui in suo consulatu, quamquam ex senatus consulto, tamen iniussu populi, contra leges in cives animadvertisset. Id quum agi videret Cicero, mutavit vestem, et cum eo, velut in communi calamitate, ad hominum XX millia. Verum quum se a Cn. Pompeio, M. Crasso C.-que Caesare destitutum videret, ne sua caussa caedes civium fieret, hominum invidorum, ut ipse queritur, consilio urbe cessit circiter Kalendas Aprilis Gabinio et Pisone coss. (696); domus ipsius a Clodio statim incensa; area Libertati consecrata; bona publicata; praedia direpta sunt; lex de eius exsilio perlata; eique aqua et igni interdictum; et ne quis tectum intra quadringenta millia passuum ab Italia praeberet; ne quis de eo ad senatum referret; ne decerneret; ne disputaret; ne loqueretur; ne pedibus iret; ne scribendo adesset, ut in oratione post reditum in senatu et pro domo legitur. Iis igitur maxime de rebus queritur huius libri epistolis, quarum aliquot in itinere per Italiam mense Aprili I-V. duas VI. et VII. mense Maio dedit. Hoc mense Italia relicta Thessalonicam contendit ibique Plancii liberalitate retentus est. Quamquam nunc in Epirum XIX. nunc in Asiam XIII. se proficisci velle significat. Pleraeque igitur huius libri epistolae ex nobilissima illa urbe Macedoniae missae plenae sunt sollicitudinis et de suo infortunio et de periculo Q. fratris, qui repetundarum reus fore dicebatur, ut VIII. IX. XIII. XVII. plenae sunt etiam spei de salute sua et consiliorum, ut XV. XXIII. adiunctis quum ceterorum ut Plancii IX. XXII. atque Lentuli et Metelli XXII. tum praecipue multorum Attici officiorum laudibus. Animo ut erat demisso, litterarum mentionem raro fecit. Queritur vero de oratione in Curionem importuno tempore prolata XII. Ultimis in litteris, quas mense Decemb. Dyrrhachium reversus scripsit XXIII etc. rursus animo est admodum confirmato et laeto.

I. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Quum antea maxime nostra interesse arbitrabar, te esse nobiscum; tum vero, ut legi rogationem, intellexi, ad iter id, quod constitui, nihil mihi optatius cadere posse, quam ut tu me quam primum consequare; ut, quum ex Italia profecti essemus, sive per Epirum iter esset faciendum, tuo tuorumque praesidio uteremur; sive aliud quid agendum esset, certum consilium de tua sententia capere possemus. Quamobrem te oro, des operam, ut me statim consequare. Facilius potes, quoniam de provincia Macedonia perlata lex est. Pluribus verbis tecum agerem, nisi pro me apud te res ipsa loqueretur.

II. (In oris Lucaniae, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Itineris nostri caussa fuit, quod non habebam locum, ubi pro meo iure diutius esse possem, quam fundum Sicae, praesertim nondum rogatione correcta: et simul intelligebam, ex eo loco, si te haberem, posse me Brundisium referre; sine te autem non esse nobis illas partes tenendas propter Autronium. Nunc, ut ad te antea scripsi, si ad nos veneris, consilium totius rei capiemus. Iter esse molestum scio: sed tota calamitas omnes molestias habet. Plura scribere non possum, ita sum animo perculso et abiecto. Cura ut valeas. Dat. VI. Id. Apr. in oris Luc.

III. (Scr. ab exsule in itinere per Italiam, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Utinam illum diem videam, quum tibi agam gratias, quod me vivere coegisti! Adhuc quidem valde me poenitet. Sed te oro, ut ad me Vibonem statim venias, quo ego multis de caussis converti iter meum. Sed eo si veneris, de toto itinere ac fuga mea consilium capere potero. Si id non feceris, mirabor; sed confido te esse facturum.

IV. (In itinere a Vibone Brundisium, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Miseriae nostrae potius velim, quam inconstantiae, tribuas, quod a Vibone, quo te arcessebamus, subito discessimus. Allata est enim nobis rogatio de pernicie mea; in qua, quod correctum esse audieramus, erat eiusmodi, ut mihi ultra quadringenta millia liceret esse. Illo quum pervenire non liceret, statim iter Brundisium versus contuli ante diem rogationis; ne et Sica, apud quem eram, periret; et quod Melitae esse non licebat. Nunc tu propera, ut nos consequare, si modo recipiemur. Adhuc invitamur benigne. Sed, quod superest, timemus. Me, mi Pomponi, valde poenitet vivere: qua in re apud me tu plurimum valuisti. Sed haec coram. Fac modo, ut venias.

V. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Terentia tibi et saepe et maximas agit gratias. Id est mihi gratissimum. Ego vivo miserrimus et maximo dolore conficior. Ad te quid scribam, nescio. Si enim es Romae, iam me assequi non potes: sin es in via, quum eris me assecutus, coram agemus, quae erunt agenda. Tantum te oro, ut, quoniam me ipsum semper amasti, eodem amore sis. Ego enim idem sum. Inimici mea mihi, non me ipsum ademerunt. Cura, ut valeas. Dat. IV. Id. Apr. Thurii.

VI. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Non fuerat mihi dubium, quin te Tarenti aut Brundisii visurus essem: idque ad multa pertinuit, in eis, et ut in Epiro consisteremus, et de reliquis rebus tuo consilio uteremur. Quoniam id non contigit, erit hoc quoque in magno numero nostrorum malorum. Nobis iter est in Asiam, maxime Cyzicum. Meos tibi commendo. Me vix misereque sustento. Dat. xiv. Kal. Maias de Tarentino.

VII. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Brundisium veni a. d. xiv. Kal. Mai. Eo die pueri tui mihi a te litteras reddiderunt: et alii pueri, post diem tertium eius diei, alias litteras attulerunt. Quod me rogas et hortaris, ut apud te in Epiro sim, voluntas tua mihi valde grata est et minime nova, sed ut consilium mihi quidem optatum, si liceret ibi omne tempus consumere: odi enim celebritatem: fugio homines, lucem aspicere vix possum (esset mihi ista solitudo, praesertim tam familiari in loco, non amara;) sic itineris caussa ut deverterem, primum est devium; deinde ab Autronio et ceteris quatridui; deinde sine te. Nam castellum munitum habitanti mihi prodesset, transeunti non est necessarium. Quod si auderem, Athenas peterem, sane ita cadebat, ut vellem. Nunc et nostri hostes ibi sunt et te non habemus et veremur, ne interpretentur, illud quoque oppidum ab Italia non satis abesse: nec scribis, quam ad diem te exspectemus. 2. Quod me ad vitam vocas, unum efficis, ut a me manus abstineam; alterum non potes, ut me non nostri consilii vitaeque poeniteat. Quid enim est, quod me retineat, praesertim si spes ea non est, quae nos proficiscentes prosequebatur? Non faciam, ut enumerem miserias omnes, in quas incidi per summam iniuriam, et scelus non tam inimicorum meorum, quam invidorum, ne et meum maerorem exagitem et te in eumdem luctum vocem. Hoc affirmo, neminem umquam tanta calamitate esse affectum, nemini mortem magis optandam fuisse; cuius oppetendae tempus honestissimum praetermissum est. Reliqua tempora non sunt iam ad medicinam, sed ad finem doloris. 3. De republica video te colligere omnia, quae putes aliquam spem mihi posse afferre mutandarum rerum; quae quamquam exigua sunt, tamen, quoniam placet, exspectemus. Tu nihilo minus, si properaris, nos consequere. Nam aut accedemus in Epirum aut tarde per Candaviam ibimus. Dubitationem autem de Epiro non inconstantia nostra afferebat, sed quod de fratre, ubi eum visuri essemus, nesciebamus. Quem quidem ego nec quo modo visurus nec ubi dimissurus sim, scio. Id est maximum et miserrimum mearum omnium miseriarum. Ego et saepius ad te et plura scriberem, nisi mihi dolor meus quum omnes partes mentis, tum maxime huius generis facultatem ademisset. Videre te cupio. Cura ut valeas. Dat. prid. Kal. Mai. Brundisii.

VIII. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Brundisii proficiscens scripseram ad te, quas ob caussas in Epirum non essemus profecti; quod et Achaia prope esset plena audacissimorum inimicorum et exitus difficiles haberet, quum inde proficisceremur. Accessit, quum Dyrrhachii essemus, ut duo nuntii afferrentur: unus, classe fratrem Epheso Athenas, alter, pedibus per Macedoniam venire. Itaque illi obviam misimus Athenas, ut inde Thessalonicam veniret. Ipsi processimus, et Thessalonicam a. d. x. Kal. Iun. venimus: neque de eius itinere quidquam certi habebamus, nisi eum ab Epheso ante aliquanto profectum. 2. Nunc, istic quid agatur, magno opere timeo. Quamquam tu altera epistola scribis Id. Mai., audiri, fore, ut acrius postularetur, altera, iam esse mitiora. Sed haec est pridie data, quam illa: quo conturbor magis. Itaque, quum meus me maeror quotidianus lacerat et conficit, tum vero haec addita cura vix mihi vitam reliquam facit. Sed et navigatio perdifficilis fuit: et ille incertus, ubi ego essem, fortasse alium cursum petivit. Nam Phaetho libertus eum non vidit; vento reiectus ab illo in Macedoniam, Pellae mihi praesto fuit. Reliqua quam mihi timenda sint video, nec, quid scribam, habeo, et omnia timeo; nec tam miserum est quidquam, quod non in nostram fortunam cadere videatur. Equidem adhuc miser, in maximis meis aerumnis et luctibus, hoc metu adiecto, maneo Thessalonicae suspensus, nec audeo quidquam. 3. Nunc ad ea, quae scripsisti. Tryphonem Caecilium non vidi. Sermonem tuum et Pompeii cognovi ex tuis litteris. Motum in republica non tantum ego impendere video, quantum tu aut vides aut ad me consolandum affers. Tigrane enim neglecto, sublata sunt omnia. Varroni me iubes agere gratias; faciam, item Hypsaeo. Quod suades, ne longius discedamus, dum acta mensis Maii ad nos perferantur: puto me ita esse facturum; sed ubi, nondum statui. Atque ita perturbato sum animo de Quinto, ut nihil queam statuere. Sed tamen statim te faciam certiorem. 4. Ex epistolarum mearum inconstantia puto te mentis meae motum videre; qui, etsi incredibili et singulari calamitate afflictus sum, tamen non tam est ex miseria, quam ex culpae nostrae recordatione commotus. Cuius enim scelere impulsi ac proditi simus, iam profecto vides: atque utinam iam ante vidisses, neque totum animum tuum maerori mecum simul dedisses! Quare, quum me afflictum et confectum luctu audies, existimato me stultitiae meae poenam ferre gravius, quam eventi; quod ei crediderim, quem esse nefarium non putarim. Me et meorum malorum memoria, et metus de fratre in scribendo impedit. Tu ista omnia vide et guberna. Terentia tibi maximas gratias agit. Litterarum exemplum, quas ad Pompeium scripsi, misi tibi. Dat. iv. Kal. Iun. Thessalonicae.

IX. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Quintus frater quum ex Asia discessisset ante Kal. Mai. et Athenas venisset Idib., valde fuit ei properandum, ne quid absens acciperet calamitatis, si quis forte fuisset, qui contentus nostris malis non esset. Itaque eum malui properare Romam, quam ad me venire; et simul (dicam enim, quod verum est; ex quo magnitudinem miseriarum mearum perspicere possis:) animum inducere non potui, ut aut illum, amantissimum mei, mollissimo animo, tanto in maerore aspicerem, aut meas miserias luctu afflictas et perditam fortunam illi offerrem aut ab illo aspici paterer. Atque etiam illud timebam, quod profecto accidisset, ne a me digredi non posset. Versabatur mihi tempus illud ante oculos, quum ille aut lictores dimitteret aut vi avelleretur ex complexu meo. Huius

acerbitatis eventum altera acerbitate non videndi fratris vitavi. In hunc me casum vos, vivendi auctores, impulistis. Itaque mei peccati luo poenas. 2. Quamquam me tuae litterae sustentant: ex quibus, quantum tu ipse speres, facile perspicio. Quae quidem tamen aliquid habebant solatii ante, quam eo venisti a Pompeio: *nunc Hortensium allice et eiusmodi viros.* Obsecro, mi Pomponi, nondum perspicis, quorum opera, quorum insidiis, quorum scelere perierimus? Sed tecum haec coram agemus. Tantum dico, quod scire te puto: nos non inimici, sed invidi perdiderunt. Nunc, si ista sunt, quae speras, sustinebimus nos, et spe, qua iubes, nitemur. Sin, ut mihi videntur, infirma sunt, quod optimo tempore facere non licuit, minus idoneo fiet. 3. Terentia tibi saepe agit gratias. Mihi etiam unum de malis in metu est, fratris miseri negotium; quod, si sciam, cuiusmodi sit, sciam, quid agendum mihi sit. Me etiam nunc illorum beneficiorum et litterarum exspectatio, ut tibi placet, Thessalonicae tenet. Si quid erit novi allatum, sciam, de reliquo quid agendum sit. Tu si, ut scribis, Kal. Iun. Roma profectus es, propediem nos videbis. Litteras, quas ad Pompeium scripsi, tibi misi. Dat. Id. Iun. Thessalonicae.

X. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Acta quae essent usque ad VIII. Kalend. Iun., cognovi ex tuis litteris. Reliqua exspectabam, ut tibi placebat, Thessalonicae: quibus allatis, facilius statuere potero, ubi sim. Nam, si erit caussa, si quid agetur, si spem videro, aut ibidem opperiar aut me ad te conferam: sin, ut tu scribis, ista evanuerint, aliquid aliud videbimus. Omnino adhuc nihil mihi significatis, nisi discordiam istorum; quae tamen inter eos de omnibus potius rebus est, quam de me. Itaque, quid ea mihi prosit, nescio. Sed tamen, quoad me vos sperare vultis, vobis obtemperabo. 2. Nam quod me tam saepe et tam vehementer obiurgas, et animo infirmo esse dicis: quaeso, ecquod tantum malum est, quod in mea calamitate non sit? ecquis umquam tam ex amplo statu, tam in bona caussa, tantis facultatibus ingenii, consilii, gratiae, tantis praesidiis bonorum omnium, concidit? Possum oblivisci, qui fuerim? non sentire, qui sim? quo caream honore? qua gloria? quibus liberis? quibus fortunis? quo fratre? quem ego (ut novum calamitatis genus attendas) quum pluris facerem, quam me ipsum, semperque fecissem, vitavi, ne viderem, ne aut illius luctum squaloremque aspicerem, aut me, quem ille florentissimum reliquerat, perditum illi afflictumque offerrem. Mitto cetera intolerabilia. Etenim fletu impedior. Hic utrum tandem sum accusandus, quod doleo; an, quod commisi, ut haec aut non retinerem, (quod facile fuisset, nisi intra parietes meos de mea pernicie consilia inirentur,) aut certe vivus non amitterem? 3. Haec eo scripsi, ut potius relevares me, quod facis, quam aut castigatione aut obiurgatione dignum putares; eoque ad te minus multa scribo, quod et maerore impedior, et, quod exspectem istinc, magis habeo, quam quod ipse scribam. Quae si erunt allata, faciam te consilii nostri certiorem. Tu, ut adhuc fecisti, quam plurimis de rebus ad me velim scribas; ut prorsus ne quid ignorem. Dat. XIV. Kal. Quint. Thessalonicae.

XI. (Thessalonicae, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Me et tuae litterae et quidam boni nuntii, non optimis tamen auctoribus, et exspectatio vestrarum litterarum, et quod tibi ita placuerat, adhuc Thessalonicae tenebant. Si accepero litteras, quas exspecto, si spes erit ea, quae rumoribus afferebatur, ad te me conferam; si non erit, faciam te certiorem, quid egerim. 2. Tu me, ut facis, opera, consilio, gratia iuva: consolari iam desine; obiurgare vero noli; quod quum facis, ut ego tuum amorem et dolorem desidero! quem ita affectum mea aerumna esse arbitror, ut te ipsum consolari nemo possit. Quintum fratrem optimum humanissimumque sustenta. Ad me, obsecro te, ut omnia certa perscribas. Dat. IV. Kal. Quint.

XII. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Tu quidem sedulo argumentaris, quid sit sperandum, et maxime per senatum, idemque caput rogationis proponi scribis, quare in senatu dici nihil liceat; itaque siletur. Hic tu me accusas, quod me afflictem; quum ita sim afflictus, ut nemo umquam; quod tute intelligis. Spem ostendis secundum comitia. Quae ista est, eodem tribuno plebis et inimico consule designato? 2. Percussisti autem me etiam de oratione prolata. Cui vulneri, ut scribis, medere, si quid potes. Scripsi equidem olim ei iratus, quod ille prior scripserat; sed ita compresseram, ut numquam emanaturum putarem. Quo modo exciderit, nescio. Sed quia numquam accidit, ut cum eo verbo uno concertarem, et quia scripta mihi videtur negligentius, quam ceterae; puto posse probari, non esse meam. Id, si putas me posse sanari, cures velim; sin plane perii, minus laboro. 3. Ego etiam nunc eodem in loco iaceo, sine sermone ullo, sine cogitatione ulla. Licet tibi, ut scribis, significarim, ut ad me venires [Dodona]; tamen intelligo, te re istic prodesse, hic ne verbo quidem levare me posse. Non queo plura scribere: nec est, quod scribam: vestra magis exspecto. Dat. XVI. Kal. Sext. Thessalonicae.

XIII. (Thessalonicae, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Quod ad te scripseram, me in Epiro futurum: posteaquam extenuari spem nostram et evanescere vidi, mutavi consilium; nec me Thessalonica commovi, ubi esse statueram, quoad aliquid ad me de eo scriberes, quod proximis litteris scripseras, fore, uti secundum comitia aliquid de nobis in senatu ageretur: id tibi Pompeium dixisse. Qua de re, quoniam comitia habita sunt, tuque nihil ad me scribis, proinde habebo, ac si scripsisses nihil esse: neque me temporis non longinqui spe ductum esse, moleste feram. Quem autem motum te videre scripseras, qui nobis utilis fore videretur, eum nuntiant, qui veniunt, nullum fore. In tribunis plebis designatis reliqua spes est: quam si exspectaro, non erit, quod putes me caussae meae ac voluntati meorum defuisse. 2. Quod me saepe accusas, cur hunc meum casum tam graviter feram, debes ignoscere, quum ita me afflictum videas, ut neminem umquam nec videris nec audieris. Nam quod scribis te audire, me etiam mentis errore ex dolore affici, mihi vero mens ingrata est. Atque utinam tam in periculo fuisset! quum ego iis, quibus meam salutem carissimam esse arbitrabar, inimicis-

simis crudelissimisque usus sum, qui, ut me paullulum inclinari timore viderunt, sic impulerunt, ut omni suo scelere et perfidia abuterentur ad exitium meum. Nunc, quoniam est Cyzicum nobis eundum, quo rarius ad me litterae perferentur, hoc velim diligentius omnia, quae putaris me scire opus esse, perscribas. Quintum fratrem meum fac diligas; quem ego miser si incolumem relinquo, non me totum perisse arbitrabor. Dat. Non. Sext.

XIV. [illegible]

CICERO ATTICO S.

1. Ex tuis litteris plenus sum exspectatione de Pompeio, quidnam de nobis velit aut ostendat. Comitia enim credo esse habita: quibus absolutis, scribis illi placuisse agi de nobis. Si tibi stultus esse videor, qui sperem, facio tuo iussu; etsi scio te me iis epistolis potius et meas spes solitum esse remorari. Nunc velim, mihi plane perscribas, quid videas. Scio nos nostris multis peccatis in hanc aerumnam incidisse. Ea si qui casus aliqua ex parte correxerint, minus moleste feremus nos vixisse, et adhuc vivere. 2. Ego, propter viae celebritatem et quotidianam exspectationem rerum novarum non commovi me adhuc Thessalonica. Sed iam extrudimur, non a Plancio, (nam is quidem retinet,) verum ab ipso loco, minime apposito ad tolerandam in tanto luctu calamitatem. In Epirum ideo, ut scripseram, non veni, quod subito mihi universi nuntii venerant et litterae, quare nihil esset necesse quam proxime Italiam esse. Hinc, si aliquid a comitiis audierimus, nos in Asiam convertemus: neque adhuc stabat, quo potissimum; sed scies. Dat. XII. Kal. Sext. Thessalonicae.

XV. (Th[illegible], P[illegible], G[illegible].)

CICERO ATTICO S.

1. Accepi Id. Sext. quattuor epistolas a te missas; unam, qua me obiurgas, ut sim firmior; alteram, qua Crassi libertum ais tibi de mea sollicitudine macieque narrasse; tertiam, qua demonstras acta in senatu; quartam de eo, quod a Varrone scribis tibi esse confirmatum de voluntate Pompeii. 2. Ad primam tibi hoc scribo, me ita dolere, ut non modo a mente non deserar, sed id ipsum doleam, me, tam firma mente ubi utar, et quibuscum, non habere. Nam si tu me uno non sine maerore cares, quid me censes, qui et te et omnibus? et si tu incolumis me requiris, ecquo modo a me ipsam incolumitatem desiderari putas? Nolo commemorare, quibus rebus sim spoliatus, non solum quia non ignoras, sed etiam ne scindam ipse dolorem meum. Hoc confirmo, neque tantis bonis esse privatum quemquam, neque in tantas miserias incidisse. Dies autem non modo non levat luctum hunc, sed etiam auget. Nam ceteri dolores mitigantur vetustate, hic non potest non et sensu praesentis miseriae et recordatione praeteritae vitae quotidie augeri. Desidero enim non mea solum neque meos, sed me ipsum. Quid enim sum? Sed non faciam, ut aut tuum animum angam querelis aut meis vulneribus saepius manus afferam. Nam quod purgas eos, quos ego mihi scripsi invidisse, et in eis Catonem; ego vero tantum illum puto ab isto scelere abfuisse, ut maxime doleam, plus apud me simulationem aliorum, quam istius fidem, valuisse. Ceteri, quos purgas, debent mihi purgati esse, tibi si sunt. 3. Sed haec sero agimus. Crassi libertum nihil puto sincere locutum. In senatu rem probe scribis actam. Sed quid Curio? An illam orationem non legit? quae unde sit prolata, nescio. Sed Axius eiusdem diei scribens ad me acta, non ita laudat Curionem. At potest ille aliquid praetermittere: tu, nisi quod erat, profecto non scripsisti. Varronis sermo facit exspectationem Caesaris; atque utinam ipse Varro incumbat in caussam! quod profecto quum sua sponte, tum te instante faciet. 4. Ego, si me aliquando vestri et patriae compotem fortuna fecerit, certe efficiam, ut maxime laetere unus ex omnibus amicis; meaque officia et studia, quae parum antea luxerunt, (fatendum est enim,) sic exsequar, ut me aeque tibi, ac fratri, et liberis nostris, restitutum putes. Si quid in te peccavi, ac potius quoniam peccavi, ignosce. In me enim ipsum peccavi vehementius. Neque haec eo scribo, quo te non meo casu maximo dolore esse affectum sciam; sed profecto, si, quantum me amas et amasti, tantum amare deberes ac debuisses, numquam esses passus, me, quo tu abundabas, egere consilio; nec esses passus mihi persuaderi, utile nobis esse, legem de collegiis perferri. Sed tu tantum lacrimas praebuisti dolori meo, quod erat amoris, tamquam ipse ego: quod meritis meis perfectum esse potuit, ut dies et noctes, quid mihi faciendum esset, cogitares, id abs te, meo, non tuo scelere praetermissum est. Quod si non modo tu, sed quisquam fuisset, qui me, Pompeii minus liberali responso perterritum, a turpissimo consilio revocaret, quod unus tu facere maxime potuisti: aut occubuissem honeste, aut victores hodie viveremus. Hic mihi ignosces. Me enim ipsum multo magis accuso; deinde te, quasi me alterum; et simul meae culpae socium quaero: ac si restituor, etiam videbimur deliquisse, abs teque certe, quoniam nullo nostro, tuo ipsius beneficio diligemur. 5. Quod te cum Culeone scribis de privilegio locutum, est aliquid; sed multo est melius abrogari. Si enim nemo impediet, quid est firmius? Sin erit, qui ferri non sinat; idem senatus consulto intercedet. Nec quidquam aliud opus est, abrogari. Nam prior lex nos nihil laedebat. Quam si, ut est promulgata, laudare voluissemus, aut, ut erat negligenda, negligere; nocere omnino nobis non potuisset. Hic mihi primum non modo consilium defuit, sed etiam obfuit. Caeci, caeci, inquam, fuimus, in vestitu mutando, in populo rogando. Quod, nisi nominatim mecum agi coeptum esset fieri perniciosum fuit. Sed pergo praeterita. Verumtamen ob hanc caussam, ut, si quid age[re]tur, legem illam, in qua popularia multa sunt, ne tangatis. 6. Verum est stultum, me praecipere, quid agatis, aut quo modo. Utinam modo agatur aliquid! In quo ipso multa occultant tuae litterae: credo, ne vehementius desperatione perturber. Quid enim vides agi posse, aut quo modo? Per senatumne? Ast tute perscripsisti ad me, quoddam caput legis Clodium in curiae poste fixisse, ne referri neve dici liceret. Quo modo igitur Domitius se dixit relaturum? Quo modo autem, iis, quos tu scribis, et de re dicentibus, et, ut referretur, postulantibus, Clodius tacuit? Ac, si per populum, poteritne, nisi de omnium tribunorum plebis sententia? Quid de bonis? quid de domo? Poteritne restitui? Aut, si non poterit, egomet quo modo potero? Haec nisi vides expediri, quam in spem me vocas? Sin autem spei nihil est, quae est mihi vita? Itaque exspecto Thessalonicae acta Kal. Sext., ex quibus statuam, in tuosne agros confugiam, ut neque videam homines, quos nolim, et te, ut scribis, videam, et pro-

pius sim, si quid agatur; (idque intellexi quum tibi, tum Quinto fratri placere:) an abeam Cyzicum. 7. Nunc, Pomponi, quoniam nihil impertisti tuae prudentiae ad salutem meam, quod aut in me ipso satis esse consilii decreras, aut te nihil plus mihi debere, quam ut praesto esses; quoniamque ego proditus, inductus, coniectus in fraudem, omnia mea praesidia neglexi; totam Italiam, erectam ad me defendendum, destitui et reliqui; me, meos meis tradidi inimicis, inspectante et tacente te; qui si non plus ingenio valebas, quam ego, certe timebas minus: si potes, erige afflictos et in eo nos iuva; sin omnia sunt obstructa, id ipsum fac ut sciamus, et nos aliquando aut obiurgare aut comiter consolari desine. Ego si tuam fidem accusarem; non me potissimum tuis tectis crederem: meam amentiam accuso, quod a te tantum amari, quantum ego vellem, putavi: quod si fuisset, fidem eamdem, curam maiorem adhibuisses; me certe ad exitium praecipitantem retinuisses; istos labores, quos nunc in naufragiis nostris suscipis, non subisses. 8. Quare fac, ut omnia ad me perspecta et explorata perscribas, meque, ut facis, velis esse aliquem; quoniam, qui fui, et qui esse potui, iam esse non possum; et ut his litteris non te, sed me ipsum a me esse accusatum putes. Si qui erunt, quibus putes opus esse meo nomine litteras dari, velim conscribas, curesque dandas. Dat. XIV. Kal. Sept.

XVI. (Thessalonicae, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Totum iter mihi incertum facit exspectatio litterarum vestrarum, Kal. Sext. datarum, non aliud aliquid. Si spes erit, Epirum; sin minus, Cyzicum, aut aliud quid sequemur. Tuae quidem litterae, quo saepius a me leguntur, hoc spem faciunt mihi minorem, quod quum laetae sunt, tum id, quod attulerunt ad spem, infirmant; ut facile appareat te et consolationi servire et veritati. Idque te rogo plane, ut ad me, quae scis, ut erunt, quae putabis, ita scribas, ut putabis. Dat. XII. Kal. Sept.

XVII. (Thessalonicae, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. De Quinto fratre nuntii nobis tristes, nec varii venerant ex ante diem Non. Iun. usque ad prid. Kal. Sept. Eo autem die Livineius, M. Reguli libertus, ad me a Regulo missus venit. Is, omnino mentionem nullam factam esse, nuntiavit; sed fuisse tamen sermonem de C. Clodii filio: isque mihi tum a fratre litteras attulit. Sed postridie Sestii pueri venerunt, qui a te litteras attulerunt, non tam exploratas a timore, quam sermo Livineii fuerat. Sane sum in meo infinito maerore sollicitus, et eo magis, quod Appii quaestio est. 2. Cetera, quae ad me eisdem litteris scribis de nostra spe, intelligo esse languidiora, quam alii ostendunt. Ego autem, quoniam non longe ab eo tempore absumus, in quo res diiudicabitur, aut ad te conferam me, aut etiam nunc circum haec loca commorabor. 3. Scribit ad me frater, omnia sua per te unum sustineri. Quid te aut horter, quod facis? aut agam gratias, quod non exspectas? Tantum velim, fortuna det nobis potestatem, ut incolumes amore nostro perfruamur. Tuas litteras semper maxime exspecto: in quibus cave vereri, ne aut diligentia tua mihi molesta aut veritas acerba sit. Dat. prid. Non. Septemb.

XVIII. (Thessalonicae, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Exspectationem nobis non parvam attuleras, quum scripseras, Varronem tibi pro amicitia confirmasse, caussam nostram Pompeium certe suscepturum, et, simul a Caesare ei litterae, quas exspectaret, remissae essent, auctorem etiam daturum. Utrum id nihil fuit, an adversatae sunt Caesaris litterae? an est aliquid in spe? Etiam illud scripseras, eumdem, secundum comitia, dixisse. 2. Fac (si vides, quantis in malis iaceam, et si putas esse humanitatis tuae) me fac de tota caussa nostra certiorem. Nam Quintus frater, homo mirus, qui me tam valde amat, omnia mittit spei plena, metuens, credo, defectionem animi mei. Tuae autem litterae sunt variae: neque enim me desperare vis, nec temere sperare. Fac, obsecro te, ut omnia, quae perspici a te possunt, sciamus.

XIX. (Thessalonicae, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Quoad eiusmodi mihi litterae a vobis afferebantur, ut aliquid ex iis esset exspectandum, spe et cupiditate Thessalonicae retentus sum: posteaquam omnis actio huius anni confecta nobis videbatur, in Asiam ire nolui, quod et celebritas mihi odio est, et, si fieret aliquid a novis magistratibus, abesse longe nolebam. Itaque in Epirum ad te statui me conferre, non quo mea interesset loci natura, qui lucem omnino fugerem; sed et ad salutem libentissime ex tuo portu proficiscar, et, si ea praecisa erit, nusquam facilius hanc miserrimam vitam vel sustentabo, vel, quod multo est melius, abiecero. Ero cum paucis; multitudinem dimittam. 2. Me tuae litterae numquam in tantam spem adduxerunt, in * quantam aliorum. Attamen mea spes etiam tenuior semper fuit, quam tuae litterae. Sed tamen, quoniam coeptum est agi *, quoquo modo coeptum est, et quacumque de caussa, non deseram neque optimi atque unici fratris miseras ac luctuosas preces, nec Sextii ceterorumque promissa, nec spem aerumnosissimae mulieris Terentiae, nec miserrimae mulieris Tulliolae obsecrationem et fideles litteras tuas. Mihi Epirus aut iter ad salutem dabit, aut, quod scripsi supra. 3. Te oro et obsecro, T. Pomponi, si me omnibus amplissimis, carissimis, iucundissimisque rebus perfidia hominum spoliatum, si me a meis consiliariis proditum et proiectum vides; si intelligis me coactum, ut ipse me et meos perderem: ut me tua misericordia iuves, et Quintum fratrem, qui potest esse salvus, sustentes; Terentiam liberosque meos tueare; me, si putas te istic visurum, exspectes; si minus, invisas, si potes, mihique ex agro tuo tantum assignes, quantum meo corpore occupari potest; et pueros ad me cum litteris quamprimum et quam saepissime mittas. Dat. XVI. Kal. Octob.

XX. (Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO S. D. Q. CAECILIO Q. F. POMPONIANO ATTICO.

1. Quod quidem ita esse, et avunculum tuum functum esse officio, vehementissime probo, gaudere me tum dicam, si mihi hoc verbo licebit uti. Me miserum! quam omnia essent ex sententia, si nobis animus, si consilium, si fides eorum, quibus credidimus, non defuisset! quae colligere nolo, ne augeam maerorem. Sed tibi venire in mentem certo scio, quae vita esset nostra, quae suavitas, quae dignitas. Ad

quae recuperanda per fortunas! incumbe, ut facis, diemque natalem reditus mei, cura, ut in tuis aedibus amoenissimis agam tecum et cum meis. Ego huic spei et exspectationi, quae nobis proponitur, maxime tamen volui praestolari apud te in Epiro, sed ita ad me scribitur, ut putem esse commodius, nos eisdem in locis esse. 2. De domo et Curionis oratione, ut scribis, ita est. In universa salute, si ea modo nobis restituetur, inerunt omnia; ex quibus nihil malo, quam domum. Sed tibi nihil mando nominatim: totum me tuo amori fideique commendo. Quod te, in tanta hereditate, ab omni occupatione expedisti, valde mihi gratum est. Quod facultates tuas ad meam salutem polliceris, ut omnibus rebus a te praeter ceteros iuver, id quantum sit praesidium, video, intelligoque, te multas partes meae salutis et suscipere et posse sustinere neque, ut ita facias, rogandum esse. 3. Quod me vetas quidquam suspicari accidisse ad animum tuum, quod secus a me erga te commissum aut praetermissum videretur, geram tibi morem, et liberabor ista cura; tibi tamen eo plus debeo, quo tua in me humanitas fuerit excelsior, quam in te mea. Velim, quid videas, quid intelligas, quid agatur, ad me scribas; tuosque omnes ad nostram salutem adhortere. Rogatio Sextii neque dignitatis satis habet, nec cautionis. Nam et nominatim ferre oportet, et de bonis diligentius scribi; et id animadvertas velim. Dat. IV. Non. Octob. Thessalonicae.

XXI. (Thessalonicae, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Triginta dies erant ipsi, quum has dabam litteras, per quos nullas a vobis acceperam. Mihi autem erat in animo, iam, ut antea ad te scripsi, ire in Epirum, et ibi omnem casum potissimum exspectare. Te oro, ut, si quid erit, quod perspicias, quamcumque in partem, quam planissime ad me scribas, et meo nomine, ut scribis, litteras, quibus putabis opus esse, ut des. Dat. V. Kal. Novemb.

XXII. (Partim Thessalonicae, partim Dyrrhachii, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Etsi diligenter ad me Quintus frater et Piso, quae essent acta, scripserant; tamen vellem, tua te occupatio non impedisset, quo minus, ut consuesti, ad me, quid ageretur et quid intelligeres, perscriberes. Me adhuc Plancius liberalitate sua retinet, iam aliquoties conatum ire in Epirum. Spes homini est iniecta, non eadem, quae mihi, posse nos una decedere: quam rem sibi magno honori sperat fore. Sed iam, quum adventare milites dicuntur, faciendum nobis erit, ut ab eo discedamus. Quod quum faciemus, ad te statim mittemus; ut scias, ubi simus. 2. Lentulus suo in nos officio, quod et re, et promissis et litteris declarat, spem nobis nonnullam affert Pompeii voluntatis. Saepe enim tu ad me scripsisti, eum totum esse in illius potestate. De Metello, scripsit ad me frater, quantum sperarit, perfectum esse per te. 3. Mi Pomponi, pugna, ut tecum et cum meis mihi liceat vivere, et scribe ad me omnia. Premor quum luctu et * desiderio meorum omnium, tum eorum, qui mihi me cariores semper fuerunt. Cura, ut valeas.

4. Ego, quod, per Thessaliam si irem in Epirum, perdiu nihil eram auditurus, et quod mei studiosos habeo Dyrrhachinos, ad eos perrexi, quum illa superiora Thessalonicae scripsissem. Inde quum ad te me convertam, faciam ut scias. Tuque ad me velim omnia quam diligentissime, cuicuimodi sunt, scribas. Ego iam aut rem aut ne spem quidem exspecto. Dat VI. Decemb. Dyrrhachii.

XXIII. (Dyrrhachii, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. A. d. V. Kal. Decemb. tres epistolas a te accepi; unam datam a. d. VIII. Kal. Novemb., in qua me hortaris, ut forti animo mensem Ianuarium exspectem; eaque, quae ad spem putas pertinere, de Lentuli studio, de Metelli voluntate, de tota Pompeii ratione perscribis. In altera epistola, praeter consuetudinem tuam, diem non ascribis: sed satis significas tempus. Lege enim ab octo tribunis plebis promulgata, scribis te eas litteras eo ipso die dedisse, id est, a. d. IV. Kal. Novemb., et, quid putes utilitatis eam promulgationem attulisse, scribis. In quo si iam haec nostra salus cum hac lege desperata erit, velim pro tuo in me amore hanc inanem meam diligentiam miserabilem potius, quam ineptam, putes: sin est aliquid spei, des operam, ut maiore diligentia posthac a novis magistratibus defendamur. 2. Nam ea veterum tribunorum plebis rogatio tria capita habuit; unum de reditu meo, scriptum incaute. Nihil enim restituitur praeter civitatem et ordinem: quod mihi pro meo casu satis est; sed, quae cavenda fuerint, et quo modo, te non fugit. Alterum caput est tralatitium de impunitate, si quid contra alias leges eius legis ergo factum sit. Tertium caput, mi Pomponi, quo consilio, et a quo sit inculcatum, vide. Scis enim Clodium sanxisse, ut vix aut ut omnino non posset nec per senatum nec per populum infirmari sua lex. Sed vides numquam esse observatas sanctiones earum legum, quae abrogarentur. Nam si id esset, nulla fere abrogari posset: (neque enim ulla est, quae non ipsa se sepiat difficultate abrogationis:) sed, quum lex abrogatur, illud ipsum abrogatur, quo non eam abrogari oporteat. 3. Hoc quum et re vera ita sit, et quum semper ita habitum observatumque sit; octo nostri tribuni plebis caput posuerunt hoc: SI QUID IN HAC ROGATIONE SCRIPTUM EST, QUOD PER LEGES PLEBISVE SCITA [HOC EST, QUOD PER LEGEM CLODIAM] PROMULGARE, ABROGARE, DEROGARE, OBROGARE S. F. SUA NON LICEAT, NON LICUERIT; QUODVE EI, QUI PROMULGAVIT, ABROGAVIT, DEROGAVIT, OBROGAVIT, OB EAM REM POENAE MULCTAEVE SIT E(IUS) H(AC) L(EGE) N(IHIL) R(OGATUM). 4. Atque hoc in illis tribunis plebis non laedebat. Lege enim collegae sui non tenebantur. Quo maior est suspicio malitiae alicuius; quum id, quod ad ipsos nihil pertinebat, erat autem contra me, scripserunt: ut novi tribuni plebis, si essent timidiores, multo magis sibi eo capite utendum putarent. Neque id a Clodio praetermissum est. Dixit enim in concione a. d. III. Non. Nov., hoc capite designatis tribunis plebis praescriptum esse, quid liceret: tamen, in lege nulla esse eiusmodi caput, te non fallit. Quod si opus esset, omnes in abrogando uterentur. Ut Ninnium aut ceteros fugerit, investiges velim: et, quis attulerit; et, quare octo tribuni plebis ad senatum de me referre non dubitarint; sive, quod observandum illud caput non putabant, iidem in abrogando tam cauti fuerint, ut id metuerent, soluti quum essent; quod ne iis quidem, qui lege tenentur, est curandum. Id caput sane nolim novos tribunos plebis ferre: sed perferant modo

quod libet: uno capite, quo revocabor, (modo res conficiatur,) ero contentus. Iam dudum pudet, tam multa scribere. Vereor enim, ne, re iam desperata, legas; ut haec mea diligentia miserabilis tibi, aliis irridenda videatur. Sed si est aliquid in spe, vide legem, quam T. Fadio scripsit Visellius: ea mihi perplacet. Nam Sextii nostri, quam tu tibi probari scribis, mihi non placet. 5. Tertia est epistola prid. Id. Novemb. data: in qua exponis prudenter et diligenter, quae sint, quae rem distinere videantur; de Crasso, de Pompeio, de ceteris. Quare oro te, ut, si qua spes erit, posse studiis bonorum, auctoritate, multitudine comparata rem confici, des operam, ut uno impetu perfringatur; in eam rem incumbas ceterosque excites. Sin, ut ego perspicio quum tua coniectura, tum etiam mea, spei nihil est; oro obtestorque te, ut Quintum fratrem ames, quem ego miserum misere perdidi; neve quid eum patiare gravius consulere de se, quam expediat sororis tuae filio. Meum Ciceronem, cui nihil misello relinquo, praeter invidiam et ignominiam nominis mei, tuere, quoad poteris; Terentiam, unam omnium aerumnosissimam, sustentes tuis officiis. Ego in Epirum proficiscar, quum primorum dierum nuntios excepero. Tu ad me, velim, proximis litteris, ut se initia dederint, perscribas. Dat. prid. Kal. Decemb.

XXIV. (Dyrrhachii, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

1. Antea, quum ad me scripsissetis, vestro consensu consulum provincias ornatas esse, etsi verebar, quorsum id casurum esset, tamen sperabam, vos aliquid aliquando vidisse prudentius: posteaquam mihi et dictum est et scriptum, vehementer consilium vestrum reprehendi, sum graviter commotus; quod illa ipsa spes exigua, quae erat, videtur esse sublata. Nam si tribuni plebis nobis succensent, quae potest spes esse? Ac videntur iure succensere, quum et expertes consilii fuerint, qui caussam nostram susceperant, et nostra concessione omnem vim sui iuris amiserint; praesertim quum ita dicant, se nostra caussa voluisse suam potestatem esse de consulibus ornandis, non ut eos impedirent, sed ut ad nostram caussam adiungerent. Nunc, si consules a nobis alieniores esse velint, posse id libere facere; sin velint nostra caussa, nihil posse se invitis. Nam quod scribis, ni ita vobis placuisset, illos hoc idem per populum assecuturos fuisse; invitis tribunis plebis fieri nullo modo potuit. Ita vereor, ne et studia tribunorum amiserimus, et, si studia maneant, vinclum illud adiungendorum consulum amissum sit. 2. Accedit aliud non parvum incommodum, quod gravis illa opinio, ut quidem ad nos perferebatur, senatum nihil decernere ante, quam de nobis actum esset, amissa est, praesertim in ea caussa, quae non modo necessaria non fuit, sed etiam inusitata ac nova. Neque enim umquam arbitror ornatas esse provincias designatorum: ut, quum in hoc illa constantia, qua erat mea caussa suscepta, imminuta sit, nihil iam possit non decerni. Iis, ad quos relatum est, amicis placuisse, non mirum. Erat enim difficile reperire, qui contra tanta commoda duorum consulum palam sententiam diceret. Fuit omnino difficile non obsequi vel amicissimo homini, Lentulo, vel Metello, qui simultatem humanissime deponeret. Sed vereor, ne, hos quum tamen tenere potuerimus, tribunos plebis amiserimus. Haec res quemadmodum ceciderit, et tota res quo loco sit, velim ad me scribas, et ita, ut instituisti. Nam ista veritas, etiamsi iucunda non est, mihi tamen grata est. Dat. IV. Id. Decembr.

XXV. (Dyrrhachii, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Post tuum a me discessum litterae mihi Roma allatae sunt, ex quibus perspicio nobis in hac calamitate tabescendum esse: neque enim, (sed bonam in partem accipies,) si ulla spes salutis nostrae subesset, tu pro tuo amore in me hoc tempore discessisses. Sed ne ingrati, aut ne omnia velle nobiscum una interire videamur, hoc omitto. Illud abs te peto, des operam, id quod mihi affirmasti, ut te ante Kal. Ian., ubicumque erimus, sistas.

XXVI. (Dyrrhachii, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Litterae mihi a Quinto fratre cum senatus consulto, quod de me est factum, allatae sunt. Mihi in animo est, legum lationem exspectare, et si obtrectabitur, utar auctoritate senatus, et potius vita, quam patria, carebo. Tu, quaeso, festina ad nos venire.

XXVII. (Dyrrhachii, Pisone, Gabinio coss. 696.)

CICERO ATTICO S.

Ex tuis litteris et ex re ipsa nos funditus perisse video. Te oro, ut, quibus in rebus mei tui indigebunt, nostris miseriis ne desis. Ego te, ut scribis, cito videbo.

93.

LIBER QUARTUS.

ARG. Hoc libro quattuor annorum continentur epistolae, quarum tres primae, P. Lentulo Spinthere, Q. Metello Nepote coss. (697.) scriptae sunt de reditu Ciceronis, prid. Non. Septembris, duodevigesimo post fugam mense reversi: Quomodo area domus illius, pontificum sententiis liberata fuerit; domus ac villa publica pecunia restitutae: et quum in reditu eius summa annonae caritas esset, SC. in sententiam illius factum est, quo Cn. Pompeio rei frumentariae per quinquennium cura dabatur, cum eodem imperio, quod is bello piratico habuisset, item, ut T. Annius Milo saepe cum Clodio, aedilitatis candidato, manu armisque dimicaverit, ne eius comitia haberentur. In proximis epistolis, quae Cn. Lentulo Marcellino et L. Philippo coss. scriptae sunt, nihil est historia dignum, nisi de inita apud Caesarem gratia V. cf. XVIII. de Arpinatium in Q. fratrem iris VII. qui etiam foro per vim pulsus sit, servo illius, qui lucernam praeferebat, interfecto VIII. b. Litterae Cn. Pompeio II. M. Crasso II. ex interregno creatis coss. (699.) scriptae reditum Ptolemaei in regnum strictim attingunt X.: turpemque, dirarum obnuntiatione neglecta, Crassi profectionem in Syriam provinciam XIII. Denique litterae, App. Claudio et L. Domitio coss. (700.) datae XIV. etc. candidatorum ambitum et contentionem habent; quae tanta fuit, ut M. Messalla et Cn. Domitius ex interregno, septimo huius anni mense consules renuntiati vix denique fuerint: idque Q. Pompeio Rufo tribuno pl. qui intercessionibus comitia tollebat, in carcerem coniecto ex SC. ceterisque, si quis impedire conaretur, deterritis XVI. Significant etiam de A. Gabinii reditu nocturnoque in Urbem ingressu, de omnium hominum odio adversus illum. de accusatione, quod contra senatus populique iudicium Ptolemaeum

in regnum reduxisset XVI. porro de belli Britannici exitu ibid. de Sufenate et Catone absolutis XV. Praeterea de rebus privatis et de litteris egit Cicero, ut de suo in Pompeianum itinere et de colloquio cum Pompeio habito IX. de legatione a Pompeio sibi oblata XVIII. de suo ad Reatinos XV. de Attici in Asiam XV. XVII. de Q. fratris in Britannos itinere XV. de Caesaris in se amore XVI. de litterarum studiis in Cumano agitatis X. de praestantissima opera librariorum Attici IV. b. VIII. a. de libris suis *de Oratore* confectis XIII. de Varrone libris *de Rep.* non includendo XVI. et de Hortensianis non perscribendis VI. Inter proxime superioris libri epistolas atque huius menses octo fluxerunt, ex Kalendis Ian. ad Nonas Sept.

I. (Romae, Lentulo, Metello coss. 697.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum primum Romam veni fuitque, cui recte ad te litteras darem, nihil prius faciendum mihi putavi, quam ut tibi absenti de reditu nostro gratularer. Cognoram enim, (ut vere scribam,) te in consiliis mihi dandis nec fortiorem, nec prudentiorem, quam me ipsum, nec etiam pro praeterita mea in te observantia nimium in custodia salutis meae diligentem, eumdemque te, qui primis temporibus erroris nostri, aut potius furoris, particeps et falsi timoris socius fuisses, acerbissime discidium nostrum tulisse plurimumque operae, studii, diligentiae, laboris ad conficiendum reditum meum contulisse. 2. Itaque hoc tibi vere affirmo, in maxima laetitia et exoptatissima gratulatione unum ad cumulandum gaudium conspectum aut potius complexum mihi tuum defuisse; quem semel nactus numquam dimisero: ac, nisi etiam praetermissos fructus tuae suavitatis praeteriti temporis omnes exegero, profecto hac restitutione fortunae me ipse non satis dignum iudicabo. 3. Nos adhuc in nostro statu, quod difficillime recuperari posse arbitrati sumus, splendorem nostrum illum forensem et in senatu auctoritatem et apud viros bonos gratiam, magis, quam optaramus, consecuti sumus. In re autem familiari, quae quemadmodum fracta, dissipata, direpta sit, non ignoras, valde laboramus, tuarumque non tam facultatum, quas ego nostras esse iudico, quam consiliorum ad colligendas et constituendas reliquias nostras indigemus. 4. Nunc, etsi omnia aut scripta esse a tuis arbitror aut etiam nuntiis ac rumore perlata, tamen ea scribam brevi, quae te puto potissimum ex meis litteris velle cognoscere. Pridie Nonas Sext. Dyrrhachio sum profectus, ipso illo die, quo lex est lata de nobis. Brundisium veni Nonis Sext. Ibi mihi Tulliola mea fuit praesto, natali suo ipso die, qui casu idem natalis erat et Brundisinae coloniae et tuae vicinae Salutis: quae res, animadversa a multitudine, summa Brundisinorum gratulatione celebrata est. Ante diem VI. Id. Sext. cognovi, quum Brundisii essem, litteris Quinti fratris, mirifico studio omnium aetatum atque ordinum, incredibili concursu Italiae, legem comitiis centuriatis esse perlatam. Inde, a Brundisinis honestissimis ornatus, iter ita feci, ut undique ad me cum gratulatione legati convenerint. 5. Ad Urbem ita veni, ut nemo ullius ordinis homo nomenclatori notus fuerit, qui mihi obviam non venerit, praeter eos inimicos, quibus id ipsum non liceret aut dissimulare aut negare. Quum venissem ad portam Capenam, gradus templorum ab infima plebe completi erant: a qua plausu maximo quum esset mihi gratulatio significata, similis et frequentia et plausus me usque ad Capitolium celebravit: in foroque et in ipso Capitolio miranda multitudo fuit. Postridie in senatu, qui fuit dies Non. Septemb., senatui gratias egimus. 6. Eo biduo quum esset annonae summa caritas et homines ad theatrum primo, deinde ad senatum concurrissent, impulsu Clodii mea opera frumenti inopiam esse clamarent, quum per eos dies senatus de annona haberetur et ad eius procurationem sermone non solum plebis, verum etiam bonorum Pompeius vocaretur, idque ipse cuperet, multitudoque a me nominatim ut id decernerem, postularet: feci, et accurate sententiam dixi, quum abessent consulares, quod tuto se negarent posse sententiam dicere, praeter Messallam et Afranium. Factum est senatus consultum in meam sententiam, ut cum Pompeio ageretur, ut eam rem susciperet lexque ferretur. Quo senatus consulto recitato, quum continuo — more hoc insulso et novo — plausum meo nomine recitando dedisset; habui concionem: omnes magistratus praesentes praeter unum praetorem et duos tribunos plebis dederunt. 7. Postridie senatus frequens et omnes consulares nihil Pompeio postulanti negarunt. Ille legatos quindecim quum postularet, me principem nominavit et ad omnia me alterum se fore dixit. Legem consules conscripserunt, qua Pompeio per quinquennium omnis potestas rei frumentariae toto orbe terrarum daretur: alteram Messius, qui omnis pecuniae dat potestatem, et adiungit classem et exercitum, et maius imperium in provinciis, quam sit eorum, qui eas obtineant. Illa nostra lex consularis nunc modesta videtur: haec Messii non ferenda. Pompeius illam velle se dicit, familiares hanc. Consulares, duce Favonio, fremunt; nos tacemus, et eo magis, quod de domo nostra nihil adhuc pontifices responderunt. Qui si sustulerint religionem, aream praeclaram habebimus, superficiem consules ex senatus consulto aestimabunt: sin aliter, demolientur: suo nomine locabunt: rem totam aestimabunt. Ita sunt res nostrae; ut in secundis, fluxae: ut in adversis, bonae. In re familiari valde sumus, ut scis, perturbati. Praeterea sunt quaedam domestica, quae litteris non committo. Quintum fratrem, insigni pietate, virtute, fide praeditum, sic amo, ut debeo. Te exspecto; et oro, ut matures venire; eoque animo venias, ut me tuo consilio egere non sinas. Alterius vitae quoddam initium ordimur. Iam quidam, qui nos absentes defenderunt, incipiunt praesentibus occulte irasci, aperte invidere. Vehementer te requirimus.

II. (Romae, Lentulo, Metello coss. 697.)

CICERO ATTICO S.

1. Si forte rarius tibi a me, quam a ceteris, litterae redduntur, peto a te, ut id non modo negligentiae meae, sed ne occupationi quidem tribuas: quae etsi summa est, tamen nulla esse potest tanta, ut interrumpat iter amoris nostri et officii mei. Nam ut veni Romam, iterum nunc sum certior factus, esse, cui darem litteras: itaque has alteras dedi. Prioribus tibi declaravi, adventus noster qualis fuisset, et quis esset status, atque omnes res nostrae quemadmodum essent, ut in secundis, fluxae, ut in adversis, bonae. 2. Post illas datas litteras secuta est summa contentio de domo. Diximus apud pontifices pridie Kal. Octobres. Acta res est accurate a nobis, et, si umquam in dicendo fuimus aliquid, aut etiam, si umquam alias fuimus, tum profecto dolor et magnitudo vim quamdam nobis dicendi dedit. Itaque oratio iuventuti nostrae deberi non potest; quam tibi, etiamsi non desideras, tamen mittam cito. 3. Quum pontifices decressent, ita, si

NEQUE POPULI IUSSU NEQUE PLEBIS SCITU IS, QUI SE DEDICASSE DICERET, NOMINATIM EI REI PRAEFECTUS ESSET, NEQUE POPULI IUSSU AUT PLEBIS SCITU ID FACERE IUSSUS ESSET, VIDERI, POSSE SINE RELIGIONE EAM PARTEM AREAE MI RESTITUI; mihi facta statim est gratulatio: — nemo enim dubitabat, quin domus nobis esset adiudicata. — Tum subito ille in concionem ascendit, quam Appius ei dedit. Nuntiat iam populo, pontifices secundum se decrevisse: me autem vi conari in possessionem venire. Hortatur, ut se et Appium sequantur et suam Libertatem ut defendant. Hic quum etiam illi infimi partim admirarentur, partim irriderent hominis amentiam; ego statueram illuc non accedere, nisi quum consules ex senatus consulto porticum Catuli restituendam locassent. 4. Kal. Octob. habetur senatus frequens. Adhibentur omnes pontifices, qui erant senatores. A quibus Marcellinus, qui erat cupidissimus mei, sententiam primus rogatus, quaesivit, quid essent in decernendo secuti. Tum M. Lucullus de omnium collegarum sententia respondit, religionis iudices pontifices fuisse, legis senatum: se et collegas suos de religione statuisse, in senatu de lege statuturos. Quisque horum, loco sententiam rogatus, multa secundum caussam nostram disputavit. Quum ad Clodium ventum est, cupiit diem consumere, neque ei finis est factus: sed tamen, quum horas tris fere dixisset, odio et strepitu senatus coactus est aliquando perorare. Quum fieret senatus consultum in sententiam Marcellini, omnibus praeter unum assentientibus, Serranus intercessit. De intercessione statim ambo consules referre coeperunt. Quum sententiae gravissimae dicerentur: senatui placere, mihi domum restitui, porticum Catuli locari, auctoritatem ordinis ab omnibus magistratibus defendi; si quae vis esset facta, senatum existimaturum, eius opera factum esse, qui senatus consulto intercessisset: Serranus pertimuit et Cornicinus ad suam veterem fabulam rediit: abiecta toga, se ad generi pedes abiecit. Ille noctem sibi postulavit: non concedebant. Reminiscebantur enim Kal. Ianuar. Vix tamen de mea voluntate concessum est. 5. Postridie senatus consultum factum est id, quod ad te misi. Deinde consules porticum Catuli restituendam locarunt: illam porticum redemptores statim sunt demoliti libentissimis omnibus. Nobis superficiem aedium consules de consilii sententia aestimarunt H-S vicies; cetera valde illiberaliter: Tusculanam villam quingentis millibus: Formianum H-S ducentis quinquaginta millibus. Quae aestimatio non modo vehementer ab optimo quoque, sed etiam a plebe reprehenditur. Dices, quid igitur caussae fuit? Dicunt illi quidem, pudorem meum; quod neque negarim neque vehementius postularim. Sed non est id: nam hoc quidem etiam profuisset. Verum iidem, mi T. Pomponi, iidem, inquam, illi, quos ne tu quidem ignoras, qui mihi pinnas inciderant, nolunt easdem renasci. Sed, ut spero, iam renascuntur. Tu modo ad nos veni: quod vereor ne tardius interventu Varronis tui nostrique facias. 6. Quoniam, acta quae sint, habes, de reliqua nostra cogitatione cognosce. Ego me [a] Pompeio legari ita sum passus, ut nulla re impedirer, quin, si vellem, mihi esset integrum, aut, si comitia censorum proximi consules haberent, petere [posse] aut votivam legationem suscipere prope omnium fanorum, lucorum. Sic enim nostrae rationes postulabant. Sed volui meam potestatem esse vel petendi, vel ineunte aestate exeundi; et, interea me esse in oculis civium, de me optime meritorum, non alienum putavi. 7. Ac forensium quidem rerum haec nostra consilia sunt, domesticarum autem valde impedita. Domus aedificatur. Scis, quo sumptu, qua molestia reficiatur Formianum; quod ego nec relinquere possum, nec videre. Tusculanum proscripsi: suburbano non facile careo. Amicorum benignitas exhausta est in ea re, quae nihil habuit praeter dedecus; (quod sensisti tu absens;) quorum studiis ego et copiis, si esset per meos defensores licitum, facile essem omnia consecutus. Quo in genere nunc vehementer laboratur. Cetera, quae me sollicitant, μυστικώτερα sunt. Amamur a fratre et a filia. Te exspectamus.

III. (Romae, Lentulo, Metello coss. 697.)

CICERO ATTICO S.

1. Avere te certo scio, quum scire, quid hic agatur, tum mea a me scire; non quo certiora sint ea, quae in oculis omnium geruntur, si a me scribantur, quam quum ab aliis aut scribuntur tibi aut nuntiantur; verum ut perspicias ex meis litteris, quo animo ea feram, quae geruntur: et qui sit hoc tempore aut mentis meae sensus, aut omnino vitae status. 2. Armatis hominibus ante diem tertium Non. Novemb. expulsi sunt fabri de area nostra, disturbata porticus Catuli, quae ex senatus consulto consulum locatione reficiebatur et ad tectum paene pervenerat. Quinti fratris domus primo fracta coniectu lapidum ex area nostra, deinde inflammata iussu Clodii, inspectante Urbe, coniectis ignibus, magna querela et gemitu, non dicam bonorum, qui nescio an nulli sint, sed plane hominum omnium. Ille vehemens ruere: post hunc furorem nihil nisi caedem inimicorum cogitare; vicatim ambire; servis aperte spem libertatis ostendere. Etenim antea, quum iudicium nolebat, habebat ille quidem difficilem manifestamque caussam, sed tamen caussam. Poterat infitiari, poterat in alios derivare, poterat etiam aliquid iure factum defendere. Post has ruinas, incendia, rapinas, desertus a suis, vix iam Decimum designatorem, vix Gellium retinet: servorum consiliis utitur: videt, si omnes, quos vult, palam occiderit, nihilo suam caussam difficiliorem, quam adhuc sit, in iudicio futuram. 3. Itaque ante diem tertium Idus Novemb., quum Sacra via descenderem, insecutus est me cum suis. Clamor, lapides, fustes, gladii, haec inprovisa omnia. Discessimus in vestibulum Tettii Damionis. Qui erant mecum, facile operas aditu prohibuerunt. Ipse occidi potuit. Sed ego diaeta curari incipio: chirurgiae taedet. Ille omnium vocibus quum se non ad iudicium, sed ad supplicium praesens trudi videret, omnes Catilinas, Acidinos postea reddidit. Nam Milonis domum, eam, quae in Germalo, pridie Idus Novemb. expugnare et incendere ita conatus est, ut palam hora v. cum scutis homines, eductis gladiis, alios cum accensis facibus adduxerit. Ipse domum P. Sullae pro castris sibi ad eam impugnationem sumpserat. Tum ex Anniana Milonis domo Q. Flaccus eduxit viros acres, occidit homines ex omni latrocinio Clodiano notissimos. Ipsum cupivit; sed ille se in interiora aedium. Sulla in senatu postridie Idus: domi Clodius: egregius Marcellinus, omnes acres. Metellus calumnia dicendi tempus exemit, adiuvante Appio, etiam hercule familiari tuo: de cuius constantia et virtute tuae verissimae litterae. Sextius furere. Ille postea, si comitia sua

non fierent, Urbi minari. Proposita Marcellini sententia, quam ille de scripto ita dixerat, ut totam nostram caussam areae, incendiorum, periculi mei iudicio complecteretur, eaque omnia comitiis anteferret: proscripsit Sestius*, se per omnes dies comitiales de caelo servaturum. 4. Conciones turbulentae Metelli, temerariae Appii, furiosissimae Publii. Haec tamen summa: nisi Milo in campum obnuntiasset, comitia futura. Ante diem XII. Kal. Decemb. Milo media nocte cum magna manu in campum venit. Clodius, quum haberet fugitivorum delectas copias, in campum ire non est ausus. Milo permansit ad meridiem mirifica hominum laetitia, summa cum gloria; contentio fratrum trium turpis, fracta vis, contemptus furor. Metellus tamen postulat, ut sibi postero die in foro obnuntietur: nihil esse, quod in campum nocte veniretur: se hora prima in comitio fore. Itaque ante diem XI. Kal. in comitium Milo de nocte venit. Metellus cum prima luce furtim in campum itineribus prope deviis currebat: assequitur inter lucos hominem Milo; obnuntiat. Ille se recepit, magno et turpi Q. Flacci convicio. Ante diem X. Kal. nundinae. Concio biduo nulla. 5. Ante diem VIII. Kal. haec ego scribebam hora noctis nona. Milo campum iam tenebat. Marcellus candidatus ita stertebat, ut ego vicinus audirem. Clodii vestibulum vacuum sane mihi nuntiabatur. Pauci pannosi, linea laterna. Meo consilio omnia illi fieri querebantur, ignari, quantum in illo heroe esset animi, quantum etiam consilii. Miranda virtus est. Nova quaedam divina mitto. Sed haec summa est. Comitia fore non arbitror. Reum Publium, nisi ante occisus erit, fore a Milone puto: si se inter viam obtulerit, occisum iri ab ipso Milone video. Non dubitat facere; prae se fert; casum illum nostrum non extimescit. Numquam enim cuiusquam invidi et perfidi consilio est usus nec, inerti nobili crediturus. 6. Nos animo dumtaxat vigemus, etiam magis, quam quum florebamus: re familiari comminuti sumus. Quinti fratris tamen liberalitati, pro facultatibus nostris, ne omnino exhaustus esset, illo recusante, subsidiis amicorum respondemus. Quid consilii de omni nostro statu capiamus, te absente nescimus. Quare appropera.

IV a. (Romae, Marcellino, Philippo coss. 698.)

CICERO ATTICO S.

Periucundus mihi Cincius fuit ante diem tertium Kalend. Febr. ante lucem. Dixit enim mihi te esse in Italia seseque ad te pueros mittere; quos sine meis litteris ire nolui; non quo haberem, quod tibi, praesertim iam prope praesenti, scriberem, sed ut hoc ipsum significarem, mihi tuum adventum suavissimum exspectatissimumque esse. Quare advola ad nos eo animo, ut nos ames, te amari scias. Cetera coram agemus. Haec properantes scripsimus. Quo die venies, utique cum tuis apud me sis.

IV b. (Eodem anno scr.)

CICERO ATTICO S.

1. Perbelle feceris, si ad nos veneris. Offendes designationem Tyrannionis mirificam librorum meorum: quorum reliquiae multo meliores sunt, quam putaram. Etiam velim mihi mittas de tuis librariolis duos aliquos, quibus Tyrannio utatur glutinatoribus, ad cetera administris: iisque imperes, ut sumant membranulam, ex qua indices fiant, quos vos Graeci, ut opinor, σιλλύβους* appellatis. 2. Sed haec, si tibi erit commodum. Ipse vero utique fac venias, si potes in his locis adhaerescere, et Piliam adducere. Ita enim et aequum est, et cupit Tullia. Medius fidius nae tu emisti locum praeclarum. Gladiatores audio pugnare mirifice. Si locare voluisses, duobus his muneribus liberasses. Sed haec posterius. Tu fac venias, et de librariis, si me amas, diligenter.

V. (In Antiati, Marcellino, Philippo coss. 698.)

CICERO ATTICO S.

1. Ain tu, an me existimas ab ullo malle mea legi probarique, quam a te? Cur igitur cuiquam misi prius? Urgebar ab eo, ad quem misi, et non habebam exemplar. Quid? etiam (dudum enim circumrodo, quod devorandum est) subturpicula mihi videbatur esse *παλινῳδία*. Sed valeant recta, vera, honesta consilia. Non est credibile, quae sit perfidia in istis principibus, ut volunt esse, et ut essent, si quidquam haberent fidei. Senseram, noram, inductus, relictus, proiectus ab iis; tamen hoc erat in animo, ut cum iis in republica consentirem. Iidem erant, qui fuerant. Vix aliquando, te auctore, resipui. 2. Dices, ea te monuisse, suasisse, quae facerem; non etiam ut scriberem. Ego mehercule mihi necessitatem volui imponere huius novae coniunctionis; ne qua mihi liceret labi ad illos, qui etiam tum, quum misereri mei debent, non desinunt invidere. Sed tamen modici fuimus *ὑποθέσει*, ut scripsi. Erimus uberiores, si et ille libenter accipiet, et ii subringentur, qui villam me moleste ferunt habere, quae Catuli fuerat, a Vettio me emisse non cogitant; qui domum negant oportuisse me aedificare, vendere aiunt oportuisse. Sed quid ad hoc? Si, quibus sententiis dixi, quod et ipsi probarent, laetati sunt tamen, me contra Pompeii voluntatem dixisse? finis. Sed quoniam, qui nihil possunt, ii me nolunt amare: demus operam, ut ab iis, qui possunt, diligamur. 3. Dices: vellem iampridem. Scio te voluisse et me *asinum germanum* fuisse. Sed iam tempus est me ipsum a me amari, quando ab illis nullo modo possum. Domum meam quod crebro invisis, est mihi valde gratum. Viaticum Crassipes praeripit. Tu de via recta in hortos. Videtur commodius ad te. Postridie scilicet: quid enim tua? Sed viderimus. Bibliothecam mihi tui pinxerunt constructione et sillybis*. Eos velim laudes.

VI. (Marcellino, Philippo coss. 698.)

CICERO ATTICO S.

1. De Lentulo scilicet sic fero, ut debeo: virum bonum et magnum hominem et in summa magnitudine animi multa humanitate temperatum perdidimus; nosque malo solatio, sed nonnullo tamen, consolamur, quod ipsius vicem minime dolemus, non ut Saufeius et vestri; immo hercule quia sic amabat patriam, ut mihi aliquo deorum beneficio videatur ex eius incendio esse ereptus. Nam quid foedius nostra vita? praecipue mea? Nam tu quidem, etsi es natura *πολιτικός*, tamen nullam habes propriam servitutem: communi frueris nomine. 2. Ego vero, qui, si loquor de republica, quod oportet, insanus, si, quod opus est, servus existimor, si taceo, oppressus et captus: quo dolore esse debeo? Quo sum scilicet, hoc etiam acriore, quod ne dolere quidem possum, ut non ingratus videar. Quid, si cessare libeat et in otii portum confugere? Nequidquam. Immo etiam in bellum et in castra! Ergo erimus *ὀπαδοί*, qui *ταγοί* esse nolui-

mus? Sic faciendum est. Tibi enim ipsi, cui utinam semper paruissem! sic video placere. Reliquum est, *Σπάρταν ἔλαχες, ταύταν κόσμει.* Non mehercule possum; et Philoxeno ignosco, qui reduci in carcerem maluit. Verumtamen id ipsum mecum in his locis commentor, ut ista probem; idque tu, quum una erimus, confirmabis. A te litteras crebro ad me scribi video: sed omnes uno tempore accepi. Quae res etiam auxit dolorem meum. Casu enim trinas ante legeram, quibus, meliuscule Lentulo esse, scriptum erat. Ecce quartae fulmen. Sed ille, ut scripsi, non miser, nos vero ferrei. 3. Quod me admones, ut scribam illa Hortensiana: in alia incidi, non immemor istius mandati tui. Sed mehercule incipiendo refugi; ne, qui videar stulte illius amici intemperiem non tulisse, rursus stulte iniuriam illius faciam illustrem, si quid scripsero; et simul, ne *βαθύτης* mea, quae in agendo apparuit, in scribendo sit oculatior, et aliquid satisfactio levitatis habere videatur. Sed viderimus. 4. Tu modo quam saepissime ad me aliquid. Epistolam, Lucceio nunc quam misi, qua, meas res ut scribat, rogo, fac ut ab eo sumas: valde bella est: eumque, ut approperet, adhorteris: et, quod mihi se ita facturum rescripsit, agas gratias. Domum nostram, quoad poteris, invisas. Vestorio aliquid significes: valde enim est in me liberalis.

VII. (In Arpinati, Marcellino, Philippo coss. 698.)

CICERO ATTICO S.

1. Nihil *εὐκαιρότερον* epistola tua, quae me sollicitum de Quinto nostro, puero optimo, valde levavit. Venerat horis duabus ante Chaerippus; mera monstra nuntiarat. De Apollonio quod scribis, qui illi dii irati! homini Graeco, qui conturbare quidem putat sibi licere, quod equitibus Romanis: nam Terentius suo iure. 2. De Metello, *οὐχ ὁσίη φθιμένοισιν!* Sed tamen multis annis civis nemo erat mortuus, qui quidem —. Tibi nummi meo periculo sint. Quid enim vereris, quemcumque heredem fecit; nisi Publium fecit? Verum fecit non improbe; quamquam fuit ipse. Quare in hoc thecam nummariam non retexeris. In aliis eris cautior. 3. Mea mandata de domo curabis; praedia locabis; Milonem admonebis. Arpinatium fremitus est incredibilis de Laterio. Quid quaeris? Equidem dolui: *ὁ δὲ οὐκ ἐμπάζετο μύθων.* Quod superest, etiam puerum Ciceronem curabis et amabis, ut facis.

VIII, a. (Antii. Marcellino, Philippo coss. 698.)

CICERO ATTICO S.

1. Multa me in epistola tua delectarunt, sed nihil magis, quam patina tyrotarichi. Nam de rauduscula quod scribis,

μήπω μέγ' εἴπῃς, πρὶν τελευτήσαντ' ἴδῃς.

Aedificati tibi in agris nihil reperio. In oppido est quiddam, de quo est dubium, sitne venale; ac proximum quidem nostris aedibus. Hoc scito, Antium Buthrotum esse Romae, ut Corcyrae illud tuum. Nihil quietius, nihil alsius, nihil amoenius. *Εἴη μισητὸς φίλος οἶκος.* 2. Postea vero quam Tyrannio mihi libros disposuit, mens addita videtur meis aedibus: qua quidem in re mirifica opera Dionysii et Menophili tui fuit. Nihil venustius, quam illa tua pegmata, postquam mi sillybis * libros illustrarunt. Valde scribas ad me velim de gladiatoribus; sed ita, bene si rem gerunt: non quaero, male si se gessere.

VIII, b. (In Antiati circa auctumnum anni 699. quo coss. fuere Pompeius II. et Crassus II.)

CICERO ATTICO S.

1. Apenas vix discesserat, quum epistola. Quid ais? putasne fore, ut legem non ferat? Dic, oro te, clarius: vix enim mihi exaudisse videor. Verum statim fac ut sciam, si modo tibi est commodum. Ludis quidem quoniam dies est additus, eo etiam melius hic eum diem cum Dionysio conteremus? 2. De Trebonio prorsus tibi assentior. De Domitio.

Σύκῳ, μὰ τὴν Δήμητρα, σῦκον οὐδὲ ἓν
οὕτως ὅμοιον γέγονεν,

quam est ista *περίστασις* nostrae: vel quod ab iisdem, vel quod praeter opinionem, vel quod viri boni nusquam. Unum dissimile, quod huic merito. Nam de ipso casu nescio, an illud melius. Quid enim hoc miserius, quam eum, qui tot annos, quot habet, designatus consul fuerit, fieri consulem non posse? praesertim quum aut solus aut certe non plus, quam cum altero petat. Si vero id est, quod nescio an sit, ut non minus longas iam in codicillorum fastis futurorum consulum paginulas habeat, quam factorum; quid illo miserius, nisi respublica? in qua ne speratur quidem melius quidquam. 3. De Natta ex tuis primum scivi litteris; oderam hominem. De poemate quod quaeris, quid, si cupiat effugere? quid? sinas? De Fabio Lusco quod eram exosus; homo peramans semper nostri fuit, nec mi umquam odio. Satis enim acutus et permodestus ac bonae frugi. Eum, quia non videbam, abesse putabam. Audivi ex Gavio hoc Firmano, Romae esse hominem et fuisse assiduum. Percussit animum. Dices, tantulane caussa? Permulta ad me detulerat non dubia de Firmanis fratribus. Quid sit, quod se a me remorit, si modo removit, ignoro. 4. De eo, quod me mones, ut et *πολιτικῶς* me geram, et *τὴν ἔσω γραμμὴν* teneam, ita faciam. Sed opus est maiore prudentia; quam a te, ut soleo, petam. Tu velim e Fabio, si quem habes aditum, odorere, et istum convivam tuum degustes, et ad me de his rebus, et de omnibus quotidie scribas. Ubi nihil erit, quod scribas; id ipsum scribito. Cura ut valeas.

IX. (Neapoli, Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

CICERO ATTICO S.

1. Sane velim scire, num censum impediant tribuni diebus vitiandis; (est enim hic rumor;) totaque de censura, quid agant, quid cogitent. Nos hic cum Pompeio fuimus. Multa mecum de republica, sane sibi displicens, ut loquebatur, (sic est enim in hoc homine dicendum,) Syriam spernens, Hispaniam iactans: hic quoque, ut loquebatur; et opinor, usquequaque de hoc quum dicemus, sit hoc quasi *καὶ τόδε Φωκυλίδου.* Tibi etiam gratias agebat, quod signa componenda suscepisses: in nos vero suavissime hercule effusus. Venit etiam ad me in Cumanum a se. Nihil minus velle mihi visus est, quam Messallam consulatum petere: de quo ipso si quid scis, velim scire. 2. Quod Lucceio scribis te nostram gloriam commendaturum, et aedificium nostrum quod crebro invisis; gratum. Quintus frater ad me scripsit, se, quoniam Ciceronem suavissimum secum haberet, ad te Nonis Mai. venturum. Ego me de Cumano movi ante diem v. Kal. Maias. Eo die Neapoli apud L. Paetum; ante diem IV. Kal. Maias, iens in Pompeianum, bene mane haec scripsi.

X. (In Cumano, Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

CICERO ATTICO S.

1. Puteolis magnus est rumor Ptolemaeum esse in regno. Si quid habes certius, velim scire. Ego hic pascor bibliotheca Fausti: fortasse tu putabas, his rebus Puteolanis et Lucrinensibus. Ne ista quidem desunt. Sed mehercule a ceteris oblectationibus ut deseror et voluptatibus propter rempublicam, sic litteris sustentor et recreor, maloque in illa tua sedecula, quam habes sub imagine Aristotelis, sedere, quam in istorum sella curuli, tecumque apud te ambulare, quam cum eo, quocum video esse ambulandum. Sed de illa ambulatione fors viderit, aut si qui est, qui curet, deus. 2. Nostram ambulationem, et Luconicum, eaque, quae Cyrea sint, velim, quum poteris, invisas, et urgeas Philotimum, ut properet; ut possim tibi aliquid in eo genere respondere. Pompeius in Cumanum Parilibus venit: misit ad me statim, qui salutem nuntiaret. Ad eum postridie mane vadebam, quum haec scripsi.

XI. (In Cumano, Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

CICERO ATTICO S.

1. Delectarunt me epistolae tuae: quas accepi uno tempore duas ante diem v. Kal. Perge reliqua: gestio scire ista omnia. Etiam illud cuiusmodi sit, velim perspicias: potes a Demetrio. Dixit mihi Pompeius, Crassum a se in Albano exspectari ante diem iv. Kal. Is quum venisset, Romam esse statim venturos, ut rationes cum publicanis putarent. Quaesivi, gladiatoribusne? Respondit, antequam inducerentur. Id cuiusmodi sit, aut nunc, si scias, aut quum is Romam venerit, ad me mittas velim. 2. Nos hic voramus litteras cum homine mirifico, (ita mehercule sentio) Dionysio, qui te omnesque vos salutat. *Οὐδὲν γλυκύτερον, ἢ πάντ᾽ εἰδέναι.* Quare, ut homini curioso, ita perscribe ad me, quid primus dies, quid secundus; quid censores, quid Appius, quid illa populi Appuleia. Denique, etiam quid a te fiat, ad me velim scribas. Non enim (ut vere loquamur) tam rebus novis, quam tuis litteris, delector. Ego mecum praeter Dionysium eduxi neminem: nec metuo tamen, ne mihi sermo desit: abs te opere delector. Tu Lucceio nostrum librum dabis. Demetrii Magnetis tibi mitto; statim ut sit, qui a te mihi epistolam referat.

XII. (Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

CICERO ATTICO S.

Egnatius Romae est. Sed ego cum eo de re Halimeti vehementer Antii egi. Graviter se acturum cum Aquillio confirmavit. Videbis ergo hominem, si voles. Macroni vix videor praesto esse. Idibus enim auctionem Larini video, et biduum praeterea. Id tu, quoniam Macronem tanti facis, ignoscas mihi, velim. Sed, si me diligis, postridie Kalend. caena apud me cum Pilia. Prorsus id facies. Kalend. cogito in hortis Crassipedis, quasi in diversorio, coenare. Facio fraudem senatus consulto. Inde domum coenatus, ut sim mane praesto Miloni. Ibi te igitur videbo et promovebo. Domus te nostra tota salutat.

XIII. (In Tusculano, Pompeio II. Crasso II. coss. 699.)

CICERO ATTICO S.

1. Nos in Tusculanum venisse a. d. xvii. Kal. Decemb., video te scire. Ibi Dionysius nobis praesto fuit. Romae a. d. xiii. Kalend. volumus esse: quid dico, volumus? immo vero cogimur. Milonis nuptiae; comitiorum nonnulla opinio est. Ego, ut sit rata. Abfuisse me in altercationibus, quas in senatu factas audio, fero non moleste. Nam aut defendissem quod non placeret, aut defuissem, cui non oportebat. Sed mehercule velim, res istas, et praesentem statum reipublicae, et quo animo consules ferant hunc σκαλμόν, rescribas ad me, quantum potest. Valde sum *ὀξύπεινος*: et, si quaeris, omnia mihi sunt suspecta. 2. Crassum quidem nostrum minore dignitate aiunt profectum paludatum, quam olim aequalem eius L. Paullum, iterum consulem. O hominem nequam! De *libris oratoriis* factum est a me diligenter. Diu multumque in manibus fuerunt; describas licet. Illud etiam te rogo, *τὴν παροῦσαν κατάστασιν τυπωδῶς*: ne istuc hospes veniam.

XIV. (In Cumano, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

CICERO ATTICO S.

1. Vestorius noster me per litteras fecit certiorem, te Roma a. d. vi. Id. Mai. putare profectum esse tardius, quam dixerat, quod minus valuisses. Si iam melius vales, vehementer gaudeo. Velim, domum ad te scribas, ut mihi tui libri pateant, non secus, ac si ipse adesses, quum ceteri, tum Varronis. Est enim mihi utendum quibusdam rebus ex his libris ad eos, quos in manibus habeo: quos, ut spero, tibi valde probabo. 2. Tu velim, si quid forte novi habes, maxime a Quinto fratre, deinde a C. Caesare, et si quid forte de comitiis, de republica, (soles enim tu haec festive odorari,) scribas ad me; si nil habebis, tamen scribas aliquid. Numquam enim mihi tua epistola aut intempestiva aut loquax visa est. Maxime autem rogo, rebus tuis totoque itinere ex sententia confecto, nos quamprimum revisas. Dionysium iube salvere. Cura, ut valeas.

XV. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

CICERO ATTICO S.

1. De Eutychide gratum; qui vetere praenomine, novo nomine T. erit Caecilius, ut est ex me et ex te iunctus Dionysius, M. Pomponius. Valde mehercule mihi gratum, si Eutychides tuam erga me benevolentiam cognoscet, et suam illam in meo dolore *συμπάθειαν* neque tum mihi obscuram, neque post ingratam fuisse. 2. Iter Asiaticum tuum puto tibi suscipiendum fuisse. Numquam enim tu sine iustissima caussa tam longe a tot tuis et hominibus et rebus carissimis et suavissimis abesse voluisses. Sed humanitatem tuam amoremque in tuos reditus celeritas declarabit. Sed vereor, ne lepore te suo detineat diutius rhetor Clodius et homo pereruditus, ut aiunt, et nunc quidem deditus Graecis litteris Pituanius. Sed, si vis homo esse, recipe te ad nos, ad quod tempus confirmasti. Cum illis tamen, quum salvi venerint, Romae vivere licebit. 3. Avere te scribis, accipere aliquid a me litterarum; dedi, ac multis quidem de rebus, *ἡμερολεγδὸν* perscripta omnia: sed, ut coniicio, quoniam mihi non videris in Epiro diu fuisse, redditas tibi non arbitror. Genus autem mearum, ad te quidem, litterarum eiusmodi fere est, ut non libeat cuiquam dare, nisi de quo exploratum sit, tibi eum redditurum. 4. Nunc Romanas res accipe. A. d. iii. Non. Quint. Sufenas et Cato absoluti; Procilius condemnatus. Ex quo intellectum est, *τρισαρειοπαγίτας* ambitum, comitia, interregnum, maiestatem, totam denique rempublicam flocci non facere. Debemus patrem familias domi suae occidere nolle; neque tamen id ipsum abunde. Nam absolverunt

xxii, condemnarunt xxviii. Publius sane diserto epilogo criminans, mentes iudicum moverat. Hortalus in ea caussa fuit, cuiusmodi solet. Nos verbum nullum. Verita est enim pusilla, quae nunc laborat, ne animi in Publio offenderer. 5. His rebus actis, Reatini me ad sua τέμπη duxerunt, ut agerem caussam contra Interamnates apud consulem et decem legatos; quod lacus Velinus, a M'. Curio emissus, interciso monte, in Nar[em] defluit: ex quo est illa siccata, et humida tamen modice Rosea. Vixi cum Axio. Quin etiam me ad Septem aquas duxit. 6. Redii Romam Fonteii caussa a. d. vii. Idus Quint. Veni in spectaculum; primum magno et aequabili plausu: (sed hoc ne curaris: ego ineptus, qui scripserim:) deinde, Antiphonti operam. Is erat ante manumissus, quam productus. Ne diutius pendeas, palmam tulit. Sed nihil tam pusillum, nihil tam sine voce, nihil tam verum. Haec tu tecum habeto. In Andromacha tamen maior fuit, quam Astyanax; in ceteris parem habuit neminem. Quaeris nunc de Arbuscula: valde placuit. Ludi magnifici et grati. Venatio in aliud tempus dilata. 7. Sequere nunc me in campum. Ardet ambitus; σῆμα δέ τοι ἐρέω: foenus ex triente Idib. Quint. factum erat bessibus. Dices, istuc quidem non moleste fero. O virum! o civem! Memmium Caesaris omnes opes confirmant. Cum eo Domitium consules iunxerunt; qua pactione, epistolae committere non audeo. Pompeius fremit, queritur, Scauro studet: sed utrum fronte, an mente, dubitatur: ἐξοχὴ in nullo est: pecunia omnium dignitatem exaequat. Messalla languet: non quo aut animus desit, aut amici: sed coitio consulum et Pompeius obsunt. Ea comitia, puto fore, ut ducantur. Tribunicii candidati iurarunt se arbitrio Catonis petituros. Apud eum H-S quingena deposuerunt; ut, qui a Catone damnatus esset, id perderet, et competitoribus tribueretur. 8. Haec ego pridie scribebam, quam comitia fore putabantur. Sed ad te v. Kal. Sext. si facta erunt, et tabellarius non erit profectus, tota comitia perscribam: quae si, ut putantur, gratuita fuerint; plus unus Cato potuerit, quam omnes quidem iudices. 9. Messius defendebatur a nobis, e legatione revocatus: nam eum Caesari legarat Appius. Servilius edixit, ut adesset. Tribus habet Pomptinam, Velinam, Maeciam. Pugnatur acriter: agitur tamen satis. Deinde me expedio ad Drusum, inde ad Scaurum. Parantur orationibus indices gloriosi. Fortasse accedent etiam consules designati: in quibus si Scaurus non fuerit, in hoc iudicio valde laborabit. 10. Ex Quinti fratris litteris suspicor, iam eum esse in Britannia. Suspenso animo exspecto, quid agat. Illud quidem sumus adepti, quod multis et magnis indiciis possumus iudicare, nos Caesari et carissimos et iucundissimos esse. Dionysium velim salvere iubeas, et eum roges et hortere, ut quamprimum veniat, ut possit Ciceronem meum atque etiam me ipsum erudire.

XVI a. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

CICERO ATTICO S.

1. Occupationum mearum vel hoc signum erit, quod epistola librarii manu est. De epistolarum frequentia te nihil accuso: (sed pleraeque tantummodo mihi nuntiabant, ubi esses:) quod erant abs te vel etiam significabant recte esse. Quo in genere maxime delectarunt duae, fere eodem tempore abs te Buthroto datae. Scire enim volebam, te commode navigasse. Sed haec epistolarum frequentia non tam ubertate sua, quam celeritate delectavit. Illa fuit gravis et plena rerum, quam mihi M. Paccius, hospes tuus, reddidit. Ad eam rescribam igitur, et hoc quidem primum: Paccio re et verbis ostendi, quid tua commendatio ponderis haberet. Itaque in intimis est meis, quum antea notus non fuisset. Nunc pergam ad cetera. 2. Varro, de quo ad me scribis, includetur in aliquem locum, si modo erit locus. Sed nosti genus dialogorum meorum: ut in *oratoriis*, quos tu in caelum fers, non mentio potuit fieri cuiusquam ab iis, qui disputant, nisi eius, qui illis notus aut auditus esset. Hanc ego *de republica*, quam institui, disputationem in Africani personam, et Phili, et Laelii et Manilii contuli. Adiunxi adolescentes, Q. Tuberonem, P. Rutilium, duo Laelii generos, Scaevolam et Fannium. Itaque cogitabam, quoniam in singulis libris utor prooemiis, ut Ἀριστοτέλης in iis, quos ἐξωτερικοὺς vocat, aliquid efficere, ut non sine caussa istum appellarem: id quod intelligo tibi placere. Utinam modo conata efficere possim! Rem enim, quod te non fugit, magnam complexus sum et gravem, et plurimi otii, quo ego maxime egeo. 3. Quod in iis libris, quos laudas, personam desideras Scaevolae, non eam temere dimovi; sed feci idem, quod in πολιτείᾳ deus ille noster Plato. Quum in Piraeeum Socrates venisset ad Cephalum, locupletem et festivum senem, quoad primus ille sermo haberetur, adest in disputando senex; deinde quum ipse quoque commodissime locutus esset, ad rem divinam dicit se velle discedere neque postea revertitur. Credo Platonem vix putasse satis consonum fore, si hominem id aetatis in tam longo sermone diutius retinuisset. Multo ego satius hoc mihi cavendum putavi in Scaevola; qui et aetate et valetudine erat ea, qua esse meministi, et iis honoribus, ut vix satis decorum videretur, eum plures dies esse in Crassi Tusculano. Et erat primi libri sermo non alienus a Scaevolae studiis. Reliqui libri τεχνολογίαν habent, ut scis. Huic ioculatorem senem illum, ut noras, interesse sane nolui.

4. De re Piliae, quod scribis, erit mihi curae. Etenim est luculenta res, Aureliani, ut scribis, indiciis: et in eo me etiam Tulliae meae venditabo. Vestorio non desum. Gratum enim tibi id esse intelligo: et, ut ille intelligat, curo. Sed scis, qui? Quum habeat duo faciles, nihil difficilius. 5. Nunc ad ea, quae quaeris de C. Catone. Lege Iunia et Licinia scis absolutum: Fufia ego tibi nuntio absolutum iri; neque patronis suis tam libentibus, quam accusatoribus. Is tamen et mecum et cum Milone in gratiam rediit. Drusus reus est factus a Lucretio, iudicibus reiiciendis a. d. v. Non. Quint. De Procilio rumores non boni: sed iudicia nosti. Hirrus cum Domitio in gratia est. Senatus consultum, quod hic consules de provinciis fecerunt, QUICUMQUE POSTHAC * * *

XVI b. Fragmentum deperditae, ut videtur, epistolae ante epistolam huius libri XV. datae.

6. *** non mihi, ut qui iam intelligebamus, enuntiationem illam Memmii valde Caesari displicere. Messalla noster et eius competitor Domitius liberalis in pop. valde fuit. Nihil gratius. Certi erant consules. At senatus decrevit, ut tacitum iudicium ante comitia fieret. Ab iis consiliis, quae erant omnibus sortita in singulos candidatos, magnus timor candidatorum. Sed quidam iudices, in his Opimius VEIENTO, Antius,

tribunos plebis appellarunt ne iniussu populi iudicarent. Res redit. Comitia dilata ex senatus consulto, dum lex de tacito iudicio ferretur. Venit legi dies. Terentius intercessit. Consules, qui illud levi brachio egissent, rem ad senatum detulerunt. Hic Abdera, non tacente me. Dices, tamen tu non quiescis? Ignosce. vix possum. Verumtamen quid tam ridiculum? Senatus decreverat, ne prius comitia haberentur, quam lex lata esset: si qui intercessisset, res integra referretur. Coepta ferri leviter; intercessum non invitis; res ad senatum: de ea re ita censuerunt, comitia primo quoque tempore haberi, esse e re publica. 7. Scaurus, qui erat paucis diebus illis absolutus, quum ego partem eius ornatissime defendissem, obnuntiationibus per Scaevolam interpositis, singulis diebus usque ad pridie Kal. Octob., quo ego haec die scripsi, sublatis, populo tributim domi suae satisfecerat. Sed tamen, etsi uberior liberalitas huius, gratior esse videbatur eorum, qui occuparant. Cuperem vultum videre tuum, quum haec legeres. Nam profecto spem [non*] habes nullam, haec negotia multarum nundinarum fore. Sed senatus hodie fuerat futurus, id est Kal. Octobribus. Iam enim luciscit. Ibi loquetur praeter Antium et Favonium libere nemo. Nam Cato aegrotat. De me nihil timueris: sed tamen promitto nihil. 8. Quid, quaeris, aliud? Iudicia, credo. Drusus, Scaurus non fecisse videntur. Tres candidati fore rei putabantur, Domitius a Memmio, Messalla a Q. Pompeio Rufo, Scaurus a Triario aut a L. Caesare. Quid poteris, inquies, pro iis dicere? Ne vivam, si scio. In illis quidem tribus libris, quos tu dilaudas, nihil reperio.

XVI c. Fragmentum deperditae, ut videtur, epistolae post a. d. VI. Kal. Oct. eiusd. anni scriptae:

9. Nunc, ut opinionem habeas rerum, ferendum est. Quaeris, ego me ut gesserim? Constanter et libere. Quid ille, inquies, ut ferebat? Humaniter, meaeque dignitatis, quoad mihi satisfactum esset, habendam sibi rationem putabat. Quo modo ergo absolutus? Omnino γοργεῖα γυμνά: accusatorum incredibilis infantia, id est L. Lentuli, L. F., quem fremunt omnes praevaricatum; deinde Pompeii mira contentio: iudicum sordes. Attamen XXXII condemnarunt, XXXVIII absolverunt. Iudicia reliqua impendent: nondum est plane expeditus. 10. Dices, tu ergo haec quo modo fers? Belle mehercule, et in eo me valde amo. Amisimus, mi Pomponi, omnem non modo succum ac sanguinem, sed etiam colorem et speciem pristinam civitatis. Nulla est respublica, quae delectet, in qua acquiescam. Idne igitur, inquies, facile fers? Id ipsum. Recordor enim, quam bella paullisper, nobis gubernantibus, civitas fuerit; quae mihi gratia relata sit. Nullus dolor me angit, unum omnia posse; dirumpuntur ii, qui me aliquid posse doluerunt; multa mihi dant solatia; nec tamen ego de meo statu demigro; quaeque vita maxime est ad naturam, ad eam me refero et litteras et studia nostra: dicendi laborem delectatione oratoria consolor. Domus me et rura nostra delectant. Non recordor, unde ceciderim, sed unde surrexerim. Fratrem mecum et te si habebo, per me ista pedibus trahantur. Vobis ἐμφιλοσοφῆσαι possum. Locus ille animi nostri, stomachus ubi habitabat olim, concalluit. Privata modo et domestica nos delectant. Miram securitatem videbis; cuius plurimae mehercule partes sunt in tuo reditu. Nemo enim in terris est mihi tam consentientibus sensibus. 11. Sed accipe alia. Res fluit ad interregnum, et est nonnullus odor dictaturae, sermo quidem multus: qui etiam Gabinium apud timidos iudices adiuvit. Candidati consulares omnes rei ambitus. Accedit etiam Gabinius, quem P. Sulla, non dubitans quin foris esset, postularat, contradicente et nihil obtinente Torquato. Sed omnes absolventur, nec posthac quisquam damnabitur, nisi qui hominem occiderit. Hoc tamen agitur severius. Itaque iudicia calent. M. Fulvius Nobilior condemnatus est. Multi alii urbani ne respondent quidem. 12. Quid aliud novi? Et tamen. Absoluto Gabinio, stomachantes alii iudices, hora post, Antiochum Gabinium, nescio quem e Sopolidis pictoribus, libertum accensum Gabinii, lege Papia condemnarunt. Itaque dixit statim reus P. lege maiestatis. οὔ σ' οὐδ' Ἶρις ἅμα Πάρις? Pomptinius vult a. d. IV. Non. Novemb. triumphare. Huic obviam Cato et Servilius, praetores, aperte, et Q. Mucius tribunus. Negant enim latum de imperio: et est latum hercule insulse. Sed erit cum Pomptinio Appius consul. Cato tamen affirmat, se vivo illum non triumphaturum. Id ego puto, ut multa eiusdem, ad nihil recasurum. Appius sine lege, suo sumptu, in Ciliciam cogitat.

13. Paccianae epistolae respondi: cognosce cetera. Ex fratris litteris incredibilia quaedam de Caesaris in me amore cognovi: eaque sunt ipsius Caesaris uberrimis litteris confirmata. Britannici belli exitus exspectatur. Constat enim, aditus insulae esse munitos mirificis molibus. Etiam illud iam cognitum est, neque argenti scripulum esse ullum in illa insula, neque ullam spem praedae, nisi ex mancipiis: ex quibus nullos puto te litteris aut musicis eruditos exspectare. 14. Paullus in medio foro basilicam iam paene texuit iisdem antiquis columnis: illam autem, quam locavit, facit magnificentissimam. Quid quaeris? nihil gratius illo monumento, nihil gloriosius. Itaque Caesaris amici (me dico et Oppium, dirumparis licet:) in monumentum illud, quod tu tollere laudibus solebas, ut forum laxaremus et usque ad atrium Libertatis explicaremus, contempsimus sexcenties H-S. Cum privatis non poterat transigi minore pecunia. Efficiemus rem gloriosissimam. Nam in Campo Martio Septa tributis comitiis marmorea sumus et tecta facturi, eaque cingemus excelsa porticu, ut mille passuum conficiatur. Simul adiungetur huic operi villa etiam publica. Dices, quid mihi hoc monumentum proderit? Quid? celabo te res Romanas? Non enim te puto de lustro, quod iam desperatum est, aut de iudiciis, quae lege Coctia fiant, quaerere.

XVI d. Fragmentum deperditae, ut videtur, epistolae ante epistolam h. l. XV. missae.

15. Nunc te obiurgari patere, si iure. Scribis enim in epistola, quam C. Decimius mihi reddidit, Buthroto datam, in Asiam tibi eundum esse, te arbitrari. Mihi mehercule nihil videbatur esse, in quo tantulum interesset, utrum per procuratores ageres, an per te ipsum; ut abires toties et tam longe abesses. Sed haec mallem, integra re, tecum egisse. Profecto enim aliquid egissem. Nunc reprimam susceptam obiurgationem. Utinam valeat ad celeritatem reditus tui! Ego ad te propterea minus saepe scribo, quod certum non habeo, ubi sis, aut ubi futurus sis. Huic tamen nescio cui, quod videbatur is te visurus esse, putavi dandas esse litteras. Tu, quoniam iturum te in Asiam esse putas, ad quae tempora te exspecte-

mus, facias me certiorem velim, et de Eutychide quid egeris.

XVII. (Romae, Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

CICERO ATTICO S.

1. **O** exspectatas mihi tuas litteras! o gratum adventum! o constantiam promissi et fidem miram! o navigationem amandam! quam mehercule ego valde timebam, recordans superioris tuae transmissionis *δέῤῥεις*. Sed nisi fallor, citius te, quam scribis, videbo. Credo enim te putasse, tuas mulieres in Apulia esse; quod quum secus erit, quid te Apulia moretur? Nam Vestorio dandi sunt dies, et ille Latinus *ἀττικισμὸς* ex intervallo regustandus. Quin tu huc advolas, et invisis illius nostrae reipublicae germanam*? Ne puta, vide, nummis ante comitia tributim uno loco divisis, palam inde absolutum Gabinium, detur esse valiturum. 2. De Messalla quod quaeris: quid scribam nescio: numquam ego vidi tam pares candidatos. Messallae copias nosti. Scaurum Triarius reum fecit. Si quaeris, nulla est magno opere commota *συμπάθεια*. Sed tamen habet aedilitas eius memoriam non ingratam: et est pondus apud rusticos in patris memoria. Reliqui duo plebeii sic exaequantur, ut Domitius valeat amicis, adiuvetur tamen non gratissimo munere. Memmius Caesaris commendetur militibus, Pompeii Gallia nitatur. Quibus si non valuerit, putant fore aliquem, qui comitia in adventum Caesaris detrudat, Catone praesertim absoluto. 3. Ab Quinto fratre et a Caesare accepi a. d. IX. Kalend. Novemb. litteras, confecta Britannia, obsidibus acceptis, nulla praeda, imperata tamen pecunia, datas a litoribus Britanniae, proximo a. d. VI. Kalend. Octob. Exercitum Britannia reportabant. Q. Pilius erat iam ad Caesarem profectus. 4. Tu, si aut amor in te est nostri ac tuorum, aut ulla veritas, aut si etiam sapis ac frui tuis commodis cogitas, adventare et prope adesse iam debes. Non mehercule aequo animo te careo. Te autem quid mirum, qui Dionysium tanto opere desiderem? Quem quidem abs te, quum dies venerit, et ego et Cicero meus flagitabit. Abs te proximas litteras habebam Epheso a. d. V. Id. Sext. datas.

XVIII. (Domitio, App. Pulchro coss. 700.)

CICERO ATTICO S.

1. **Puto** te existimare, me, nunc oblitum consuetudinis et instituti mei, rarius ad te scribere, quam solebam; sed, quum loca et itinera tua nihil habere certi video, neque in Epirum, neque Athenas, neque in Asiam, neque cuiquam, nisi ad te ipsum proficiscenti, dedi litteras. Neque enim sunt eae epistolae nostrae, quae si perlatae non sint, nihil ea res nos offensura sit; quae tantum habent mysteriorum, ut eas ne librariis quidem fere committamus. 2. Lepidum, quo exedar! Consules flagrant infamia, quod C. Memmius candidatus pactionem in senatu recitavit, quam ipse et suus competitor Domitius cum consulibus fecissent, uti ambo H-S quadragena consulibus darent, si essent ipsi consules facti, nisi tris augures dedissent, qui se adfuisse dicerent, quum lex curiata ferretur, quae lata non esset; et duo consulares, qui se dicerent in ornandis provinciis consularibus scribendo adfuisse, quum omnino ne senatus quidem fuisset. Haec pactio, non verbis, sed nominibus et perscriptionibus, multorum tabulis quum esse facta diceretur, prolata a Memmio est nominibus inductis, auctore Pompeio. Hic Appius erat idem. Nihil sane iacturae. Corruerat alter, et plane, inquam, iacebat. 3. Memmius autem, dirempta coitione invito Calvino, plane refrixerat; et eo magis nunc cogitare dictaturam, tum favere iustitio et omnium rerum licentiae. Perspice aequitatem animi mei et ludum, et contemptionem Seleucianae provinciae, et mehercule cum Caesare suavissimam coniunctionem, (haec enim me una ex hoc naufragio tabula delectat:) qui quidem Quintum meum tuumque, dii boni! quemadmodum tractat honore, dignitate, gratia! non secus, ac si ego essem imperator. Hiberna legionum eligendi optio delata commodum, ut ad me scribit. Hunc tu non ames? Quem igitur istorum? Sed heus tu, scripseramne tibi, me esse legatum Pompeio? et extra Urbem quidem fore ex Idib. Ian.? Visum est hoc mihi ad multa quadrare. Sed quid plura? Coram, opinor, reliqua; ut tu tamen aliquid exspectes. Dionysio plurimam salutem: cui quidem ego non modo servavi, sed etiam aedificavi locum. Quid quaeris? ad summam laetitiam meam, quam ex tuo reditu capio, magnus illius adventu cumulus accedit. Quo die ad me venies, si me amas, apud me cum tuis maneas.

94.

LIBER QUINTUS.

ARG. Triginta fere mensibus post ultimas superioris libri epistolas elapsis Cicero M. Marcello et Ser. Sulpicio coss. mense Maio cum imperio Roma in provinciam Ciliciam, quam Appius obtinuerat, Procos. proficiscens rursus ad Atticum litteras mittere instituit hoc libro servatas, et alias quidem ex itinere datas, alias e provincia. Quarum quae ex itinere sunt missae, nihil fere memorabile continent, nisi quam viam inierit. Ita triduum Tarenti cum Pompeio fuit VI. Brundisii adhuc rogat, ut Atticus ipsum Miloni excuset et iniuriae cuiusdam suspicione liberet, VIII. Corcyram et Sybota devertit IX. Actium venit a. d. XVII. Kal. Quint. IX. Athenas a. d. VII. Kal. Quint. accessit X. Hinc discessit pridie Non. Quint. XI. Tandem in provinciam pervenit prid. Kal. Sext. XV. Deinde quae epistolae in ipsa provincia scriptae sunt, nihil declarant, nisi qua moderatione, qua abstinentia illam gubernarit, et quo modo, si forte Parthi in suam provinciam irruptionem facere conentur, bellum paraverit. Nam quum superiore anno exercitum populi Romani, Crasso duce interfecto, miserabili clade affecissent, reliquiasque illius, haud sane magna manu, in Syriam persecuti, a Q. Cassio Longino fortissime repulsi fuissent: maiore ac firmiore vi hoc anno redierunt; at eodemque Cassio rursum Syria excedere coacti sunt. Rumore autem de Ciceronis adventu nostri, et Cassio, qui Antiochia tenebatur, animus accessit, et Parthis timor iniectus est. Itaque cedentes ab oppido Cassius insecutus, rem bene gessit: qua in fuga, magna auctoritate Osaces dux Parthorum, vulnus accepit, eoque interiit paucis post diebus. Continetur item his epistolis, quomodo Cicero in Amano, Pindenisso, oppido Eleutherocilicum capto, nomen imperatoris assecutus fuerit XVIII.-XXI.: et quaedam alia, haud magni ad historiam momenti, ut de Appii arrogantia XVI. XVII de Hirri repulsa XIX. Ita in singulis quibusque quas mittit epistolis Atticum rogat, ut operam det, ne provincia sibi prorogetur. De litteris plane nihil scribit, nisi de Thallumeto, cuius opera Atticus in Ciceronis libris pervolutandis utebatur XII. Privatis de rebus non praetereunda videntur, quae de Attici filia XIX. quae de collocanda

filia sua XVII. quae de Ciceronibus filiis XVII. XVIII. de Bruto XVII. et XVIII. et de Caelio XXI. memorat.

I. (In ... M. ..., Rulo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego vero et tuum in discessu vidi animum, et meo sum ipse testis. Quo magis erit tibi videndum ne quid novi decernatur; ut hoc nostrum desiderium ne plus sit annuum. 2. De Annio Saturnino curasti probe. De satisdando vero, te rogo, quoad eris Romae, tu ut satisdes. Et sunt aliquot satisdationes secundum mancipium, veluti Memmianorum praediorum, vel Attilianorum. De Oppio, factum est ut volui, et maxime, quod DCCC aperuisti: quae quidem ego utique vel versura facta solvi volo; ne extrema exactio nostrorum nominum exspectetur. 3. Nunc venio ad transversum illum extremae epistolae tuae versiculum, in quo me admones de sorore. Quae res se sic habet. Ut veni in Arpinas, quum ad me frater venisset, in primis nobis sermo, isque multus, de te fuit: ex quo veni ad ea, quae fueramus ego et tu inter nos de sorore in Tusculano locuti. Nihil tam vidi mite, nihil tam placatum, quam tum meus frater erat in sororem tuam; ut etiam, si qua fuerat ex ratione sumptus offensio, non appareret. Illo sic die. Postridie ex Arpinati profecti sumus. Ut in Arcano Quintus maneret, dies fecit, ego Aquini; sed prandimus in Arcano. Nosti hunc fundum. Quo ut venimus, humanissime Quintus, Pomponia, inquit, tu invita mulieres, ego vero accivero pueros. Nihil potuit, mihi quidem ut visum est, dulcius, idque quum verbis, tum etiam animo ac vultu. At illa, audientibus nobis, ego sum, inquit, hic hospita. Id autem ex eo, ut opinor, quod antecesserat Statius, ut prandium nobis videret. Tum Quintus, en, inquit mihi, haec ego patior quotidie. 4. Dices, quid, quaeso, istuc erat? Magnum: itaque me ipsum commoverat: sic absurde et aspere verbis vultuque responderat. Dissimulavi dolens. Discubuimus omnes praeter illam; cui tamen Quintus de mensa misit; illa reiecit. Quid multa? Nihil meo fratre lenius, nihil asperius tua sorore mihi visum est: et multa praetereo, quae tum mihi maiori stomacho, quam ipsi Quinto, fuerunt. Ego inde Aquinum; Quintus in Arcano remansit, et Aquinum ad me postridie mane venit, mihique narravit, nec secum illam dormire voluisse; et, quum discessura esset, fuisse eiusmodi, qualem ego vidissem. Quid quaeris? vel ipsi hoc dicas licet, humanitatem ei, meo iudicio, illo die defuisse. Haec ad te scripsi fortasse pluribus, quam necesse fuit, ut videres, tuas quoque esse partes instituendi et monendi. 5. Reliquum est, ut ante, quam proficiscare, mandata nostra exhaurias, scribas ad me omnia, Pomptinium extrudas, quum profectus eris, cures, ut sciam. Sic habeas, nihil mehercule te mihi nec carius esse, nec suavius. A. Torquatum amantissime dimisi Minturnis, optimum virum: cui, me ad te scripsisse aliquid, in sermone significes velim.

II. (In Pompeiano, Rulo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. A. d. VI. Id. Mai., quum has dabam litteras, ex Pompeiano proficiscebar, ut eo die manerem in Trebulano apud Pontium. Deinde cogitabam sine ulla mora iusta itinera facere. In Cumano quum essem, venit ad me, quod mihi pergratum fuit, noster Hortensius: cui, deposcenti mea mandata, cetera universe mandavi, illud proprie, ne pateretur, quantum esset in ipso, prorogari nobis provinciam. In quo eum tu velim confirmes, gratumque mihi fecisse dicas, quod et venerit ad me, et hoc mihi, praeterea si quid opus esset, promiserit. Confirmavi ad eam causam etiam Furnium nostrum; quem ad annum tribunum plebis videbam fore. 2. Habuimus in Cumano quasi pusillam Romam: tanta erat in his locis multitudo, quum interim Rulio noster, quod se a Vestorio observari videbat, strategemate hominem percussit. Nam ad me non accessit. Itane? quum Hortensius veniret et infirmus et tam longe et Hortensius, quum maxima praeterea multitudo, ille non venit? Non, inquam. Non vidisti igitur hominem, inquies? Qui potui non videre, quum per emporium Puteolanorum iter facerem? in quo illum, agentem aliquid, credo, salutavi; post etiam iussi valere, quum me expense e sua villa, numquid vellem, rogasset. Hunc hominem parum gratum quisquam putet? aut non in eo ipso laudandum, quod audiri non laborarit? 3. Sed redeo ad illud. Noli putare mihi aliam consolationem esse huius ingentis molestiae, nisi quod spero non longiorem annua fore. Hoc me ita velle multi non credunt, ex consuetudine aliorum. Tu, qui scis, omnem diligentiam adhibebis, tum scilicet, quum id agi debebit. Quum ex Epiro redieris, de republica scribas ad me velim, si quid erit, quod odorere. Nondum enim satis huc erat allatum, quomodo Caesar ferret de auctoritate perscripta: eratque rumor de Transpadanis, eos iussos IVviros creare. Quod si ita est, magnos motus timeo. Sed aliquid ex Pompeio sciam.

III. (In Trebulano, Rulo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. A. d. VI. Id. Mai. veni in Trebulanum ad Pontium. Ibi mihi tuae litterae binae redditae sunt tertio abs te die: eodem autem, ex [Pansae] Pompeiano Philotimo dederam ad te litteras. Nec vero nunc erat sane, quid scriberem. Qui de republica rumores, scribe quaeso. In oppidis enim summum video timorem; sed multa inania. Quid de his cogites, et quando, scire velim. 2. Ad quas litteras tibi rescribi velis, nescio. Nullas enim adhuc acceperam, praeter quae mihi binae simul in Trebulano redditae sunt: quarum alterae edictum P. Licinii habebant, (erant autem Non. Mai. datae,) alterae rescriptae ad meas Minturnenses. Quam vereor, ne quid fuerit σπουδαιότερον in iis, quas non accepi, quibus rescribi vis. 3. Apud Lentulum ponam te in gratiam. Dionysius nobis cordi est. Nicanor tuus operam mihi dat egregiam. Iam deest, quod scribam; et lucet. Beneventum * cogitabam hodie. Nostra continentia et diligentia esse satis—? faciemus satis. A Pontio, ex Trebulano a. d. V. Id. Mai.

IV. (Beneventi, Rulo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Beneventum veni a. d. V. Id. Mai. Ibi accepi eas litteras, quas tu superioribus litteris significaveras te dedisse: ad quas ego ipso eo die dederam ex Trebulano a Pontio. Ac binas quidem tuas Beneventi accepi. Quarum alteras Funisulanus multo mane mihi dedit, alteras scriba Tullius. Gratissima est mihi tua cura de illo meo primo et maximo mandato. Sed tua profectio spem meam debilitat. Ac ne ille: illuc quidem labar, non quo; sed inopia cogimur eo contenti esse. 2. De illo altero, quem scribis tibi vi-

sum esse non alienum, vereor adduci ut nostra possit; et tu ais, *δυςδιάγνωστον* esse. Equidem sum facilis: sed tu aberis, et me absente res. Habebis mei rationem. Nam posset aliquid, si utervis nostrum adesset, agente Servilia, Servio fieri probabile. Nunc, si iam res placeat, agendi tamen viam non video. Nunc venio ad illam epistolam, quam accepi a Tullio. De Marcello, fecisti diligenter. Igitur senatus consultum si erit factum, scribes ad me: sin minus, rem tamen conficies. Mihi enim attribui oportebit, item Bibulo. Sed non dubito, quin senatusconsultum expeditum sit, in quo praesertim sit compendium populi. De Torquato, probe. De Masone et Ligure, quum venerint. De illo, quod Chaerippus: quoniam hic quoque *πρόςνευσιν* sustulisti; o provincia! etiamne hic mihi curandus est? Curandus autem hactenus, ne quid ad senatum, consule, aut numera. Nam de ceteris —. Sed tamen commode, quod cum Scrofa. De Pomptinio, recte scribis. Est enim ita, ut, si ante Kalend. Iun. Brundisii futurus sit, minus urgendi fuerint M. Annius et Tullius. 3. Quae de Sicinio audisti, ea mihi probantur: modo ne illa exceptio in aliquem incurrat bene de nobis meritum. Sed considerabimus: rem enim probo. De nostro itinere, quod statuero, de quinque praefectis, quid Pompeius facturus sit, quum ex ipso cognoro, faciam, ut scias. De Oppio bene curasti, quod ei DCCC exposuisti: idque, quoniam Philotimum habes, perfice et cognosce rationem: et, ut agam amplius, si me amas, prius quam proficiscaris, effice: magna me cura levaris. 4. Habes ad omnia. Etsi paene praeterii, chartam tibi deesse: mea captio est; siquidem eius inopia minus multa ad me scribis. Tu vero aufer ducentos. Etsi meam in eo parsimoniam huius paginae contractio significat, dum acta et rumores vellet. Iam, si qua certa habes de Caesare, exspecto litteras; et alias Pomptinio de omnibus rebus diligenter dabis.

V. (Venusiae, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Plane deest, quod scribam. Nam nec, quod mandem, habeo; nihil enim praetermissum est: nec quod narrem; novi enim nihil: nec iocandi locus est; ita me multa sollicitant. Tantum tamen scito, Idibus Mai. nos Venusia mane proficiscentes has dedisse. Eo autem die credo aliquid actum in senatu. Sequantur igitur nos tuae litterae, quibus non modo res omnes, sed etiam rumores cognoscamus. Eas accipiemus Brundisii. Ibi enim Pomptinium ad eam diem, quam tu scripsisti, exspectare consilium est. 2. Nos Tarenti, quos cum Pompeio *διαλόγους* de republica habuerimus, ad te perscribemus; etsi id ipsum scire cupio, quod ad tempus recte ad te scribere possim, id est, quamdiu Romae futurus sis, ut aut quo dem posthac litteras sciam, aut ne dem frustra. Sed antequam proficiscare, utique explicatum sit illud H-S XX et DCCC. Hoc velim in maximis rebus et maxime necessariis habeas; ut, quod auctore te velle coepi, adiutore assequar.

VI. (Tarenti, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Tarentum veni a. d. XV. Kalend. Iun. Quod Pomptinium statueram exspectare, commodissimum duxi, dies eos, quoad ille veniret, cum Pompeio consumere: eoque magis, quod ei gratum esse id videbam; qui etiam a me petierit, ut secum et apud se essem quotidie: quod concessi libenter. Multos enim eius praeclaros de republica sermones accipiam; instruar etiam consiliis idoneis ad hoc nostrum negotium. 2. Sed ad te brevior iam in scribendo incipio fieri, dubitans, Romaene sis, an iam profectus. Quod tamen quoad ignorabo, scribam aliquid potius, quam committam, ut, tibi quum possint reddi a me litterae, non reddantur. Nec tamen iam habeo, quid aut mandem tibi aut narrem. Mandavi omnia, quae quidem tu, ut polliceris, exhauries: narrabo, quum aliquid habebo novi. Illud tamen non desinam, dum adesse te putabo, de Caesaris nomine rogare, ut confectum relinquas. Avide exspecto tuas litteras, et maxime, ut norim tempus profectionis tuae.

VII. (Tarenti, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

Quotidie, vel potius in dies singulos, breviores litteras ad te mitto. Quotidie enim magis suspicor, te in Epirum iam profectum. Sed tamen, ut mandatum, scias me curasse (quod ante, ait se Pompeius quinos praefectos delaturum) novos; vacationis iudiciariam caussam. Ego quum triduum cum Pompeio et apud Pompeium fuissem, proficiscebar Brundisium a. d. XII. Kal. Iunias. Civem illum egregium relinquebam, et ad haec, quae timentur, propulsanda paratissimum. Tuas litteras exspectabo, quum ut, quid agas, tum ut, ubi sis, sciam.

VIII. (Brundisii, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Me et incommoda valetudo, qua iam emerseram, utpote quum sine febri laborassem, et Pomptinii exspectatio, de quo adhuc ne rumor quidam venerat, tenebat duodecimum iam diem Brundisii; sed cursum exspectabamus. 2. Tu si modo es Romae; (vix enim puto:) sin es, hoc vehementer animadvertas velim. Roma acceperam litteras, Milonem meum queri per litteras iniuriam meam, quod Philotimus socius esset in bonis suis. Id ego ita fieri volui de C. Duronii sententia; quem et amicissimum Miloni perspexeram, et talem virum, qualem tu iudicas, cognoram. Eius autem consilium, meumque hoc fuerat; primum, ut in potestate nostra esset res, ne illum malus emptor alienus mancipiis, quae permulta secum habet, spoliaret: deinde, ut Faustae, cui cautum ille [esse] voluisset, ratum esset. Erat etiam illud, ut ipsi nos, si quid servari posset, quam facillime servaremus. 3. Nunc rem totam perspicias velim. Nobis enim scribuntur saepe maiora. Sed si ille queritur, si scribit ad amicos, si idem Fausta vult, Philotimus, ut ego ei coram dixeram, mihique ille receperat, ne sit invito Milone in bonis. Nihil nobis fuerat tanti. Sin haec leviora sunt, tu iudicabis. Loquere cum Duronio. Scripsi etiam ad Camillum, ad Lamiam: eoque magis, quod non confidebam Romae te esse. Summa erit haec: statues, ut ex fide, fama, reque mea videbitur.

IX. (In itinere, fortasse Actii vel in loco Athenas propiore. Rufo et Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Actium venimus a. d. XVII. Kal. Quint., quum quidem et Corcyrae et Sybotis muneribus tuis, quae et Areus et meus amicus Eutychides opipare et *φιλοπροσηνέστατα* nobis congesserant, epulati essemus Saliarem in modum. Actio maluimus iter facere pe-

dibus, qui incommodissimo navigassemus; et Leucatam flectere molestum videbatur. Actuariis autem minutis, Patras accedere sine his impedimentis, non satis visum est decorum. Ego, ut saepe tu me currentem hortatus es, quotidie meditor, praecipio meis, faciam denique, ut summa modestia et summa abstinentia munus hoc extraordinarium traducamus. Parthus, velim, quiescat, et fortuna nos iuvet; nostra praestabimus. 2. Tu, quaeso, quid agas, ubi quoque tempore futurus sis, quales res nostras Romae reliqueris, maxime de xx et dccc, cura ut sciamus. Id unis diligenter litteris datis, quae ad me utique perferantur, consequere. Illud tamen (quoniam nunc abes, quum id non agitur: aderis autem ad tempus, ut mihi rescripsisti:) memento curare per te et per omnes nostros, in primis per Hortensium, ut annus noster maneat suo statu, ne quid novi decernatur. Hoc tibi ita mando, ut dubitem, an etiam te rogem, ut pugnes, ne intercaletur. Sed non audeo tibi omnia onera imponere. Annum quidem utique teneto. 3. Cicero meus, modestissimus et suavissimus puer, tibi salutem dicit. Dionysium semper equidem, ut scis, dilexi: sed quotidie pluris facio, et mehercule in primis, quod te amat, nec tui mentionem intermitti sinit.

X. (Athenis, Rufo, Marcello coss. 703)

CICERO ATTICO S.

1. Ut Athenas a. d. vii. Kal. Quint. veneram, exspectabam ibi iam quartum diem Pomptinium: neque de eius adventu certi quidquam habebam: eram autem totus, crede mihi, tecum: et, quamquam sine his per me ipse, tamen acrius, vestigiis tuis monitus, de te cogitabam. Quid quaeris? non mehercule alius ullus sermo, nisi de te. 2. Sed tu aliquid de me scire fortasse mavis. Haec sunt: adhuc sumptus nec in me aut publice aut privatim, nec in quemquam comitum. Nihil accipitur lege Iulia, nihil ab hospite; persuasum est omnibus meis, serviendum esse famae meae. Belle adhuc. Hoc animadversum, Graecorum laude et multo sermone celebratur. Quod superest, elaboratur in hoc a me, sicut tibi sensi placere. Sed haec tum laudemus, quum erunt perorata. 3. Reliqua sunt eiusmodi, ut meum consilium saepe reprehendam, quod non aliqua ratione ex hoc negotio emerserim. O rem minime aptam meis moribus! o illud verum, ἔρδοι τις —! Dices, quid adhuc? nondum enim in negotio versaris. Nescio; et puto molestiora restare: etsi haec ipsa fero equidem fronte, ut puto, et vultu bellissime; sed angor intimis sensibus: ita multa vel iracunde, vel insolenter, vel in omni genere stultitiae insulse, arroganter et dicuntur et tacentur quotidie. Quae, non quo te celem, non perscribo, sed quia δυςεξίμητα sunt. Itaque admirabere meam βαθύτητα, quum salvi redierimus: tanta mihi μελέτη huius virtutis datur. 4. Ergo haec quoque hactenus. Etsi mihi nihil erat propositum ad scribendum; quia, quid ageres, ubi terrarum esses, ne suspicabar quidem: nec hercule umquam tam diu ignarus rerum mearum fui, quid de Caesaris, quid de Milonis nominibus actum sit: ac non modo nemo, sed ne rumor quidem quisquam, ut sciremus, in republica quid ageretur. Quare si quid erit, quod scias de iis rebus, quas putabis scire me velle, per mihi gratum erit, si id curaris ad me perferendum. 5. Quid est praeterea? Nihil sane, nisi illud! valde me Athenae delectarunt; urbs dumtaxat, et urbis ornamentum, et hominum amores in te, et in nos quaedam benevolentia. Sed multum et philosophia ἄνω κάτω: si quid est, est in Aristo, apud quem eram. Nam Xenonem tuum, vel nostrum potius, Quinto concesseram: et tamen propter vicinitatem totos dies simul eramus iunctim. Quum primum poteris, tua consilia ad me scribas; ut sciam, quid agas, ubi quoque tempore *, maxime quando Romae futurus sis.

XI. (Athenis, Rufo, Marcello coss. 703)

CICERO ATTICO S.

1. Hui! totiesne me litteras dedisse Romam, quum ad te nullas darem? At vero posthac frustra potius dabo, quam, si recte dari potuerint, committam, ut non dem. Ne provincia nobis prorogetur, per fortunas! dum ades, quidquid provideri potest, provide. Non dici potest, quam flagrem desiderio Urbis, quam vix harum rerum insulsitatem feram. 2. Marcellus foede de Comensi. Etsi ille magistratum non gesserat, erat tamen Transpadanus. Ita mihi videtur non minus stomachi nostro ac Caesari fecisse. Sed hoc ipse viderit. 3. Pompeius mihi quoque videbatur, quod scribis Varronem dicere, in Hispaniam certe iturus. Id ego minime probabam; qui quidem Theophani facile persuasi, nihil esse melius, quam nusquam illum discedere. Ergo Graecus incumbet. Valet autem auctoritas eius apud illum plurimum. 4. Ego has pridie Nonas Quint. proficiscens Athenis dedi, quum ibi decem ipsos fuissem dies. Venerat Pomptinius; una Cn. Volusius; aderat quaestor; tuus unus Tullius aberat. Ἄφρακτα Rhodiorum, et δίκροτα Mitylenaeorum habebam, et aliquid ἐπικώπων δεῖ. De Parthis erat silentium. Quod superest, dii iuvent. 5. Nos adhuc iter per Graeciam summa cum admiratione fecimus. Nec mehercule habeo, quod adhuc, quem accusem meorum. Videntur mihi nosse nos, nostram caussam et conditionem profectionis suae. Plane serviunt existimationi meae. Quod superest, si verum illud est: οἷά περ ἡ δέσποινα, certe permanebunt. Nihil enim a me fieri ita videbunt, ut sibi sit delinquendi locus. Sin id parum profuerit, fiet aliquid a nobis severius. Nam adhuc lenitate dulces sumus; et, ut spero, proficimus aliquantum. Sed ego hanc, ut singuli dicunt, ἀνεξίαν in unum annum meditatus sum. Proinde pugna, ne, si quid prorogatum sit, turpis inveniar. 6. Nunc redeo ad quae mihi mandas: in praefectis excusationiis, quos voles, deferto. Non ero tam μετέωρος, quam in Appuleio fui. Xenonem tam diligo, quam tu: quod ipsum sentire certo scio. Apud Patronem et reliquos barones te in maxima gratia posui: et hercule merito tuo feci. Nam mihi is, ter, dixit, te scripsisse ad se, mihi ex illius litteris rem illam curae fuisse, quod ei pergratum erat. Sed quum Patron mecum egisset, ut peterem a vestro Ariopago, ὑπομνηματισμόν tollerent, quem Polycharmo praetore fecerant, commodius visum est et Xenoni, et post ipsi Patroni, me ad Memmium scribere, qui pridie, quam ego Athenas veni, Mitylenas profectus erat, ut is ad suos scriberet, posse id sua voluntate fieri. Non enim dubitabat Xeno, quin ab Ariopagitis invito Memmio impetrari non posset. Memmius autem aedificandi consilium abiecerat; sed erat Patroni iratus. Itaque scripsi ad eum accurate; cuius epistolae misi ad te exemplum. 7. Tu, velim, Piliam meis verbis consolere: indicabo enim tibi: tu illi nihil dixeris. Accepi fasciculum, in quo erat epistola Piliae: abstuli, aperui, legi: valde scripta

est συμπαθῶς. Brundisio quae tibi epistolae redditae sunt sine mea, tum videlicet datae, quum ego me non belle haberem. Nam illam νομανανδρίαν excusationem ne acceperis. Cura, ut omnia sciam, sed maxime, ut valeas.

XII. (In mari ad Delum insulam, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Negotium magnum est navigare, atque id mense Quintili. Sexto die Delum Athenis venimus. Pridie Nonas Quintil. a Piraeeo ad Zostera, vento molesto, qui nos ibidem Nonis tenuit. A. d. VIII. Idus ad Ceo iucunde. Inde Gyarum saevo vento, non adverso: hinc Scyrum, inde Delum, utroque citius, quam vellemus, cursum confecimus. Iam nosti ἄφρακτα Rhodiorum: nihil, quod minus fluctum ferre possit. Itaque erat in animo nihil festinare, Delo nec movere, nisi omnia ἀκρωτηρίων οὖρια vidissem. 2. De Messalla ad te statim, ut audivi, de Gyaro dedi litteras: et id ipsum consilium nostrum etiam ad Hortensium; cui quidem valde συνηγωνίων. Sed tuas de eius iudicii sermonibus et mehercule omni de reipublicae statu litteras exspecto, πολιτικώτερον quidem scriptas, (quoniam meos cum Thallumeto nostro pervolutas libros,) eiusmodi, inquam, litteras, ex quibus ego, non quid fiat, (nam id vel Helenius, vir gravissimus, potest efficere, cliens tuus,) sed quid futurum sit. Etiam quum haec leges, habebimus consules. Omnia perspicere poteris, de Caesare, de Pompeio, de ipsis iudiciis. 3. Nostra autem negotia, quoniam Romae commoraris, amabo te, explica. Cui rei fugerat me rescribere, de strue laterum, plane rogo. De aqua, si quid poterit fieri, eo sis animo, quo soles esse: quam ego quum mea sponte, tum tuis sermonibus aestimo plurimi. Ergo aliquid conficies. Praeterea, si quid Philippus rogavit, quod in sua re faceres, id velim facias. Plura scribam ad te, quum constitero: nunc eram plane in medio mari.

XIII. (Ephesi, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Ephesum venimus a. d. XI. Kal. Sext., sexagesimo et quingentesimo post pugnam Bovillanam. Navigavimus sine timore et sine nausea: sed tardius, propter aphractorum Rhodiorum imbecillitatem. De concursu legationum, privatorum et de incredibili multitudine, quae mihi iam Sami, sed mirabilem in modum Ephesi praesto fuit, aut audisse te puto, aut quid ad me attinet? Verumtamen. Decumani, ac si venissem cum imperio, Graeci quasi Ephesio praetori se alacres obtulerunt. Ex quo te intelligere certo scio, multorum annorum ostentationes meas nunc in discrimen esse adductas. Sed, ut spero, utemur ea palaestra, quam a te didicimus; omnibusque satisfaciemus; et eo facilius, quod in nostra provincia confectae sunt pactiones. Sed hactenus, praesertim quum coenanti mihi nuntiaret Caestius se de nocte proficisci. 2. Tua negotia Ephesi curae mihi fuerunt: Thermoque, tametsi ante adventum meum liberalissime erat pollicitus tuis omnibus, tamen Philogenem et Seium tradidi; Apollonidensem Xenonem commendavi. Omnino omnia se facturum recepit. Ego praeterea rationem Philogeni permutationis eius, quam tecum feci, edidi. Ergo haec quoque hactenus. 3. Redeo ad urbana. Per fortunas! quoniam Romae manes, primum illud praefulci atque praemuni, quaeso, ut simus annui; ne intercaletur quidem. Deinde exhauri mea mandata; maximeque, si quid potest, de illo domestico, scrupulum, quem non ignoras; deinde de Caesare: cuius in cupiditatem te auctore incubui; nec me piget. Et, si intelligis, quam meum sit scire et curare, quid in republica fiat: — fiat autem? immo vero etiam quid futurum sit, perscribe ad me omnia; sed diligentissime: in primisque, ecquid iudiciorum status, aut factorum aut futurorum etiam, laboret. De aqua, si curae est, si quid Philippus aget, animadvertas.

XIV. (Trallibus, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Antequam aliquo loco consedero, neque longas a me, neque semper mea manu litteras exspectabis. Quum autem erit spatium, utrumque praestabo. Nunc iter conficiebamus aestuosa et pulverulenta via. Dederam Epheso pridie: has dedi Trallibus. In provincia mea fore me putabam Kal. Sextilibus. Ex ea die, si me amas, παράπηγμα ἐνιαύσιον commoveto. Tamen interea haec, quae vellem, mihi afferebantur: primum otium Parthicum, dein confectae pactiones publicanorum, postremo seditio militum sedata ab Appio, stipendiumque eis usque ad Idus Quint. persolutum. 2. Nos Asia accepit admirabiliter. Adventus noster nemini ne minimo quidem fuit sumptui. Spero meos omnes servire laudi meae. Tamen magno timore sum: sed bene speramus. Omnes iam nostri praeter Tullium tuum venerunt. Erat mihi in animo recta proficisci ad exercitum, aestivos menses reliquos rei militari dare, hibernos iurisdictioni. 3. Tu, velim, si me nihilo minus nosti curiosum in republica, quam te, scribas ad me omnia, quae sint, quae futura sint. Nihil mihi gratius facere potes: nisi tamen id erit mihi gratissimum, si, quae tibi mandavi, confeceris: in primisque illud ἐνδόμυχον, quo mihi scis nihil esse carius. Habes epistolam plenam festinationis et pulveris. Reliquae subtiliores erunt.

XV. (Laodiceae, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Laodiceam veni pridie Kal. Sext. Ex hoc die clavum anni movebis. Nihil exoptatius adventu meo, nihil carius. Sed est incredibile, quam me negotii taedeat. Non habet satis magnum campum ille tibi non ignotus cursus animi, et industriae meae praeclara opera cessat. Quippe; ius Laodiceae me dicere, quum Romae A. Plotius dicat? et quum exercitum noster amicus habeat tantum, me nomen habere duarum legionum exilium? Denique haec non desidero; lucem, forum, Urbem, domum, vos desidero. Sed feram, ut potero; sit modo annuum. Si prorogatur, actum est. Verum perfacile resisti potest; tu modo Romae sis. 2. Quaeris, quid hic agam? Ita vivam, ut maximos sumptus facio. Mirifice delector hoc instituto. Admirabilis abstinentia ex praeceptis tuis; ut verear, ne illud, quod tecum permutavi, versura mihi solvendum sit. Appii vulnera non refrico: sed apparent, nec occuli possunt. 3. Iter Laodicea faciebam a. d. III. Non. Sext., quum has litteras dabam, in castra in Lycaoniam; inde ad Taurum cogitabam, ut cum Moeragene signis collatis, si possem, de servo tuo deciderem. Clitellae bovi sunt impositae, plane non est nostrum onus. Sed feremus: modo, si me amas, sit annuum. Adsis tu ad tempus, ut senatum totum excites. Mirifice sollicitus sum,

quod iam diu ignota sunt mihi ista omnia. Quare, ut ad te ante scripsi, quum cetera, tum respublica cura, ut mihi nota sit. Plura scribebam tarde redditurο: sed dabam familiari homini ac domestico, C. Andronico Puteolano. Tu autem saepe dare tabellariis publicanorum poteris per magistros scripturae et portus nostrarum dioecesium.

XVI. (In via [illegible] Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Etsi in ipso itinere et via discedebant publicanorum tabellarii, et eramus in cursu: tamen surripiendum aliquid putavi spatii, ne me immemorem mandati tui putares. Itaque subsedi in ipsa via, dum haec, quae longiorem desiderant orationem, summatim tibi perscriberem. 2. Maxima exspectatione in perditam et plane eversam in perpetuum provinciam nos venisse scito pridie Kal. Sextiles, moratos triduum Laodiceae, triduum Apameae, totidem dies Synnade. Audivimus nihil aliud, nisi imperata ἐπικεφάλια solvere non posse: ὠνάς omnium venditas: civitatum gemitus, ploratus; monstra quaedam non hominis, sed ferae nescio cuius immanis. Quid quaeris? taedet omnino eos * vitae. 3. Levantur tamen miserae civitates, quod nullus fit sumptus in nos, neque in legatos, neque in quaestorem neque in quemquam. Scito, non modo nos foenum, aut quod lege Iulia dari solet, non accipere, sed ne ligna quidem: nec praeter quattuor lectos et tectum quemquam accipere quidquam: multis locis ne tectum quidem, et in tabernaculo manere plerumque. Itaque incredibilem in modum concursus fiunt ex agris, ex vicis, ex domibus omnibus. Mehercule etiam adventu nostro reviviscunt; iustitia, abstinentia, clementia tui Ciceronis. Itaque opiniones omnium superavit. 4. Appius, ut audivit nos venire, in ultimam provinciam se coniecit Tarsum usque: ibi forum agit. De Partho silentium est; sed tamen concisos equites nostros a barbaris nuntiabant ii, qui veniebant. Bibulus ne cogitabat quidem etiam nunc in provinciam suam accedere. Id autem facere ob eam caussam dicebant, quod tardius vellet decedere. Nos in castra properabamus, quae aberant bidui.

XVII. (In itinere ad castra paullo post superiorem epistolam scr.)

CICERO ATTICO S.

1. Accepi Roma sine epistola tua fasciculum litterarum; in quo, si modo valuisti et Romae fuisti, Philotimi duco esse culpam, non tuam. Hanc epistolam dictavi sedens in rheda, quum in castra proficiscerer, a quibus aberam bidui. Paucis diebus habebam certos homines, quibus darem litteras. Itaque eo me servavi. 2. Nos, tametsi hoc te ex aliis audire malo, sic in provincia nos gerimus, quod ad abstinentiam attinet, ut nullus teruncius insumatur in quemquam. Id fit etiam et legatorum, et tribunorum et praefectorum diligentia. Nam omnes mirifice συμφιλοδοξοῦσιν gloriae meae. Lepta noster mirificus est. Sed nunc propero. Perscribam ad te paucis diebus omnia. 3. Cicerones nostros Deiotarus filius, qui rex ab senatu appellatus est, secum in regnum. Dum in aestivis nos essemus, illum pueris locum esse bellissimum duximus. 4. Sestius ad me scripsit, quae tecum esset de mea domestica et maxima cura locutus, et quid tibi esset visum. Amabo te, incumbe in eam rem, et ad me scribe, quid et possit, et tu censeas. 5. Idem scripsit Hortensium de proroganda nostra provincia dixisse nescio quid. Mihi in Cumano diligentissime se, ut annui essemus, defensurum receperat. Si quidquam me amas, hunc locum muni. Dici non potest quam invitus a vobis absim. Et simul hanc gloriam iustitiae et abstinentiae fore illustriorem spero, si cito decesserimus: id quod Scaevolae contigit, qui solos novem menses Asiae praefuit. 6. Appius noster, quum me adventare videret, profectus est Tarsum usque Laodicea. Ibi forum agit, quum ego sim in provincia; quam eius iniuriam non insector. Satis enim habeo negotii in sanandis vulneribus, quae sunt imposita provinciae. Quod, do operam, ut faciam quam minima illius contumelia. Sed hoc Bruto nostro velim dicas, illum fecisse non belle, qui adventu meo, quam longissime potuerit, discesserit.

XVIII. (In castris ad [illegible] Marcello [illegible] cons. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Quam vellem Romae esses, si forte non es! nihil enim certi habebamus, nisi accepisse nos tuas litteras a. d. XIV. Kal. Sext. datas: in quibus scriptum esset, te in Epirum iturum circiter Kal. Sextiles. Sed, sive Romae es, sive in Epiro, Parthi Euphraten transierunt duce Pacoro, Orodi, regis Parthorum, filio, cunctis fere copiis. Bibulus nondum audiebatur esse in Syria. Cassius in oppido Antiochiae cum omni exercitu: nos in Cappadocia ad Taurum cum exercitu ad Cybistra; hostis in Cyrrhestica, quae Syriae pars proxima est provinciae meae. His de rebus scripsi ad senatum: quas litteras, si Romae es, videbis, putesne reddendas, et multa, immo omnia: quorum κεφάλαιον, ne quid inter caesa et porrecta, ut aiunt, oneris mihi addatur aut temporis. Nobis enim, hac infirmitate exercitus, inopia sociorum, praesertim fidelium, certissimum subsidium est hiems. Ea si venerit, nec illi ante in meam provinciam transierint, unum vereor, ne senatus propter urbanarum rerum metum Pompeium nolit dimittere. Quod si alium ad ver mittit, non laboro; nobis modo temporis ne quid prorogetur. 2. Haec igitur, si es Romae: sin abes, aut etiam si ades; haec negotia sic se habent. Stamus animis, et, quia consiliis, ut videmur, bonis utimur, speramus etiam manu. Tuto consedimus, copioso a frumento, Ciliciam prope conspiciente, expedito ad mutandum, loco; parvo exercitu; sed, ut spero, ad benevolentiam erga nos consentiente: quem nos, Deiotari adventu cum suis omnibus copiis, duplicaturi eramus. Sociis multo fidelioribus utimur, quam quisquam usus esset: quibus incredibilis videtur et nostra mansuetudo et abstinentia. Delectus habetur civium Romanorum: frumentum ex agris in loca tuta comportatur. Si fuerit occasio, manu, sin minus, locis nos defendemus. 3. Quare bono animo es. Video enim te, et, quasi coram adsis, ita cerno συμπάθειαν amoris tui. Sed te rogo, (si ullo pacto fieri poterit,) si integra in senatu nostra caussa ad Kal. Ian. manserit, ut Romae sis mense Ianuario. Profecto nihil accipiam iniuriae, si tu aderis. Amicos consules habemus, nostrum tribunum plebis Furnium. Verum tua est opus assiduitate, prudentia, gratia. Tempus est necessarium. Sed turpe est, me pluribus verbis agere tecum. 4. Cicerones nostri sunt apud Deiotarum; sed, si opus erit, deducentur Rhodum. Tu, si es Romae, ut soles, diligentissime: si in Epiro, mitte tamen ad nos de tuis aliquem tabellarium, ut et tu, quid nos agamus, et nos, quid tu

agas, quidque acturus sis, scire possimus. Ego tui Bruti rem sic ago, ut suam ipse non ageret. Sed iam exhibeo pupillum, neque defendo. Sunt enim negotia et lenta, et inania. Faciam tamen satis. Tibi quidem, cui difficilius est, quam ipsi. Sed certe satisfaciam utrique.

XIX. (In Cilicia, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Obsignaram iam epistolam eam, quam puto te modo perlegisse, scriptam mea manu, in qua omnia continentur, quum subito Appii tabellarius a. d. XI. Kal. Octob. septimo quadragesimo die Roma celeriter (hui tam longe!) mihi tuas litteras reddidit. Ex quibus non dubito, quin tu Pompeium exspectaris, dum Arimino rediret, et iam in Epirum profectus sis: magisque vereor, ut scribis, ne in Epiro sollicitus sis non minus, quam nos hic sumus. De Attiliano * nomine scripsi ad Philotimum, ne appellaret Messallam. 2. Itineris nostri famam ad te pervenisse laetor, magisque laetabor, si reliqua cognoris. Filiolam tuam tibi iam Romae iucundam esse gaudeo; eamque, quam numquam vidi, tamen et amo, et amabilem esse certo scio. Etiam atque etiam valete. 3. De Patrone et tuis condiscipulis, quae de parietinis in militia laboravi, ea tibi grata esse gaudeo. Quod scribis libente te repulsam tulisse eum, qui cum sororis tuae filii patruo certaret; magni amoris signum. Itaque me etiam admonuisti, ut gauderem. Nam mihi in mentem non venerat. Non credo, inquis. Ut libet; sed plane gaudeo: quoniam *τὸ νεμεσᾶν* interest *τοῦ φθονεῖν*.

XX. (In castris ad Pindenissum, Rufo, Marcello coss. 703.)

CICERO ATTICO S.

1. Saturnalibus mane se mihi Pindenissitae dediderunt, septimo et quadragesimo die, postquam oppugnare eos coepimus. Qui (malum!) isti Pindenissitae? qui sunt? inquies: nomen audivi numquam. Quid ergo faciam? num potui Ciliciam Aetoliam aut Macedoniam reddere? Hoc iam sic habeto, nec hoc exercitu hic tanta negotia geri potuisse. Quae cognosce *ἐν ἐπιτομῇ*. Sic enim concedis mihi proximis litteris. Ephesum ut venerim, nosti; qui etiam mihi gratulatus es illius diei celebritatem, qua nihil me umquam delectavit magis. Inde oppidis iis, qua ieram, mirabiliter accepti, Laodiceam pridie Kal. Sext. venimus. Ibi morati biduum, perillustres fuimus, honorificisque verbis omnes iniurias revellimus superiores. Quod idem dein Apameae quinque dies morati, et Synnadis triduum, Philomeli quinque dies, Iconii decem, fecimus. Nihil ea iurisdictione aequabilius, nihil lenius, nihil gravius. 2. Inde in castra veni a. d. VII. Kal. Septemb.; a. d. III. exercitum lustravi apud Iconium. Ex his castris, quum graves de Parthis nuntii venirent, perrexi in Ciliciam per Cappadociae partem eam, quae Ciliciam attingit, eo consilio, ut Armenius Artavasdes et ipsi Parthi Cappadocia se excludi putarent. Quum dies quinque ad Cybistra Cappadociae castra habuissem, certior sum factus, Parthos ab illo aditu Cappadociae longe abesse, Ciliciae magis imminere. Itaque confestim iter in Ciliciam feci per Tauri pylas. 3. Tarsum veni a. d. III. Non. Octob. Inde ad Amanum contendi, qui Syriam a Cilicia ima aquarum divortio dividit; qui mons erat hostium plenus sempiternorum. Hic a. d. III. Idus Octob. magnum numerum hostium occidimus. Castella munitissima, nocturno Pomptinii adventu, nostro matutino, cepimus, incendimus. Imperatores appellati sumus. Castra paucos dies habuimus, ea ipsa, quae contra Darium habuerat apud Issum Alexander, imperator haud paullo melior, quam aut tu, aut ego. Ibi dies quinque morati, direpto et vastato Amano, inde discessimus. Scis enim dici quaedam *πανικά*, dici item *τὰ κενὰ τοῦ πολέμου*. Rumore adventus nostri, et Cassio, qui Antiochia tenebatur, animus accessit, et Parthis timor iniectus est. Itaque eos, cedentes ab oppido, Cassius insecutus, rem bene gessit. Qua in fuga, magna auctoritate Osaces, dux Parthorum, vulnus accepit, eoque interiit paucis post diebus. Erat in Syria nostrum nomen in gratia. 4. Venit interim Bibulus. Credo voluit appellatione hac inani nobis esse par. In eodem Amano coepit laureolam in mustaceo quaerere. At ille cohortem primam totam perdidit centurionemque primipili, nobilem sui generis, Asinium Dentonem, et reliquos cohortis eiusdem, et Sex. Lucilium, T. Gavii Caepionis, locupletis et splendidi hominis, filium, tribunum militum. Sane plagam odiosam acceperat quum re, tum tempore. 5. Nos Pindenissum, quod oppidum munitissimum Eleutherocilicum omnium memoria in armis fuit, (feri homines et acres, et omnibus rebus ad defendendum parati,) cinximus vallo et fossa: aggere maximo, vineis, turre altissima, magna tormentorum copia, multis sagittariis, magno labore, apparatu, multis sauciis nostris, incolumi exercitu, negotium confecimus. Hilara sane Saturnalia. Militibus quoque, equis exceptis, reliquam praedam concessimus. Mancipia venibant Saturnalibus tertiis. Quum haec scribebam, in tribunali res erat ad H-S CXX. Hinc exercitum in hiberna agri male pacati deducendum Quinto fratri dabam. Ipse me Laodiceam recipiebam. 6. Haec adhuc. Sed ad praeterita revertamur. Quod me maxime hortaris, et quod pluris est, quam omnia; in quo laboras, ut etiam Ligurino *μώμῳ* satisfaciam: moriar, si quidquam fieri potest elegantius. Nec iam ego hanc continentiam appello, quae virtus voluptati resistere videtur. Ego in vita mea nulla umquam voluptate tanta sum affectus, quanta afficior hac integritate. Nec me tam fama, quae summa est, quam res ipsa, delectat. Quid quaeris? fuit tanti; me ipse non noram nec satis sciebam, quid in hoc genere facere possem; recte *πεφυσίωμαι*. Nihil est praeclarius. Interim haec *λαμπρά*. Ariobarzanes opera mea vivit, regnat. *Ἐν παρόδῳ*, consilio et auctoritate et, quod insidiatoribus eius *ἀπρόσιτον* me, non modo *ἀδωροδόκητον* praebui, regem regnumque servavi. Interea e Cappadocia ne pilum quidem. Atque etiam spero toto anno imperii nostri teruncium sumptus in provincia nullum fore. (Brutum abiectum, quantum potui, excitavi: quem non minus amo, quam tu, paene dixi, quam te.) 7. Habes omnia. Nunc publice litteras Romam mittere parabam. Uberiores erunt, quam si ex Amano misissem. At te Romae non fore! Sed est totum, quod Kal. Mart. futurum est. Vereor enim, ne, quum de provincia agetur, si Caesar resistet, nos retineamur. His tu si adesses, nihil timerem. 8. Redeo ad urbana: quae ego diu ignorans, ex tuis iucundissimis litteris, a. d. V. Kal. Ian. denique cognovi. Eas diligentissime Philogenes, libertus tuus, curavit, perlonga et non satis tuta via, perferendas. Nam quas Laenii pueris scribis datas, non acceperam. Iucunde de Caesare, et quae senatus decrevit, et quae tu spe-

ras quibus ille si cedit, salvi sumus. Incendio Plaetoriano quod Seius ambustus est, minus moleste fero. Lucceius de Q. Cassio cur tam vehemens fuerit, et quid actum sit, aveo scire. 9. Ego, quum Laodiceam venero, Quinto, sororis tuae filio, togam puram iubeor dare; cui moderabor diligentius. Deiotarus, cuius auxiliis magnis usus sum, ad me, ut scripsit, cum Ciceronibus Laodiceam venturus erat. Tuas etiam Epiroticas exspecto litteras; ut habeam rationem non modo negotii, verum etiam otii tui. Nicanor in officio est, et a me liberaliter tractatur: quem, ut puto, Romam cum litteris publicis mittam; ut et diligentius perferantur, et idem ad me certa de te et a te referat. Alexis quod mihi toties salutem ascribit, est gratum. Sed cur non suis litteris idem facit, quod meus ad te Alexis facit? Phemio quaeritur *κέρας*. Sed haec hactenus. Cura, ut valeas, et ut sciam, quando cogites Romam. Etiam atque etiam vale. 10. Tua tuosque Thermo et praesens Ephesi diligentissime commendaram, et nunc per litteras; ipsumque intellexi esse perstudiosum tui. Tu velim, quod antea ad te scripsi, de domo Pammeni, des operam, ut, quod tuo meoque beneficio puer habet, cures, ne qua ratione convellatur. Utrique nostrum honestum existimo; tum mihi erit pergratum.

XXI. (Laodiceae, L. Paullo, Marcello coss. 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Te in Epirum salvum venisse, et, ut scribis, ex sententia navigasse, vehementer gaudeo: non esse Romae meo tempore pernecessario, submoleste fero; hoc me tamen consolor: non spero te istic iucunde hiemare, et libenter requiescere. 2. Cassius, frater Q. Cassii, familiaris tui, pudentiores illas litteras miserat, (de quibus tu ex me requiris, quid sibi voluerint,) quam eas, quas postea misit, quibus per se scribit confectum esse Parthicum bellum. Recesserant illi quidem ab Antiochia ante Bibuli adventum, sed nullo nostro *εὐημερήματι*. Hodie vero hiemant in Cyrrhestica, maximumque bellum impendet. Nam et Orodi, regis Parthorum, filius in provincia nostra est: nec dubitat Deiotarus, (cuius filio pacta est Artavasdis filia, ex quo sciri potest,) quin cum omnibus copiis ipse prima aestate Euphraten transiturus sit. Quo autem die Cassii litterae victrices in senatu recitatae sunt, id est, Nonis Octobribus, eodem meae tumultum nuntiantes. Axius noster ait, nostras auctoritatis plenas fuisse; illis negat creditum. Bibuli nondum erant allatae; quas certo scio plenas timoris fore. 3. Ex iis rebus hoc vereor, ne, quum Pompeius propter metum rerum novarum nusquam dimittatur, Caesari nullus honos a senatu habeatur; dum hic nodus expediatur, non putet senatus, nos, antequam successum sit, oportere decedere, nec in tanto motu rerum tantis provinciis singulos legatos praeesse. Hic, ne quid mihi prorogetur, quod ne intercessor quidem sustinere possit, horreo: atque eo magis, quod tu abes, qui consilio, gratia, studio multis rebus occurreres. Sed dices me ipsum mihi sollicitudinem struere. Cogor; et velim ita sit. Sed omnia metuo. Etsi bellum *ἀκροτελεύτιον* habet illa tua epistola, quam dedisti nauseans Buthroto: *tibi, ut video et spero, nulla ad decedendum erit mora.* Mallem, *ut video:* nihil opus fuit, *ut spero.* 4. Acceperam autem satis celeriter Iconii per publicanorum tabellarios a Lentuli triumpho datas. In his *γλυκύπικρον* illud confirmas, moram mihi nullam fore: deinde addis, si quid secus, te ad me [fore] venturum. Angunt me dubitationes tuae; simul et vides, quas acceperim litteras. Nam quas Hermoni, centurionis Camulae, ipse scribis te dedisse, non accepi. Laenii pueris te dedisse saepe ad me scripseras. Eas Laodiceae denique, quum eo venissem, III. Id. Febr. Laenius mihi reddidit, datas a. d. X. Kal. Octobres. Laenio tuas commendationes et statim verbis, et reliquo tempore re probabo. 5. Hae litterae cetera vetera habebant, unum hoc novum, de Cibyratis pantheris. Multum te amo, quod respondisti M. Octavio, te non putare. Sed posthac omnia, quae certa non erunt, pro certo negato. Nos enim et nostra sponte bene firmi, et mehercule auctoritate tua inflammati vicimus omnes (hoc tu ita reperies) quum abstinentia, tum iustitia, facilitate, clementia. Cave putes quidquam homines magis umquam esse miratos, quam nullum teruncium, me obtinente provinciam, sumptus factum esse, nec in rempublicam, nec in quemquam meorum, praeterquam in L. Tullium legatum. Is, ceteroqui abstinens, sed Iulia lege, transitans, semel tamen in diem, non, ut alii solebant, omnibus vicis, [praeter eum semel, nemo accepit] facit, ut mihi excipiendus sit, quum teruncium nego sumptus factum. Praeter eum accepit nemo. Has a nostro Q. Titinio sordes accepimus. 6. Ego, aestivis confectis, Quintum fratrem hibernis et Ciliciae praefeci; Q. Volusium, tui Tiberii generum, certum hominem, sed mirifice etiam abstinentem, misi in Cyprum, ut ibi pauculos dies esset; ne cives Romani pauci, qui illic negotiantur, ius sibi dictum negarent; nam evocari ex insula Cyprios non licet. 7. Ipse in Asiam profectus sum Tarso Nonis Ianuariis; non mehercule dici potest, qua admiratione Ciliciae civitatum, maximeque Tarsensium. Postea vero quam Taurum transgressus sum, mirifica exspectatio Asiae nostrarum dioecesium, quae sex mensibus imperii mei nullas meas acceperat litteras, numquam hospitem viderat. Illud autem tempus quotannis ante me fuerat in hoc quaestu: civitates locupletes, ne in hiberna milites reciperent, magnas pecunias dabant: Cyprii talenta Attica CC. Qua ex insula (non *ὑπερβολικῶς*, sed verissime loquor) nummus nullus me obtinente erogabitur. Ob haec beneficia, quibus illi obstupescunt, nullos honores mihi, nisi verborum, decerni sino: statuas, fana, *τέθριππα* prohibeo: nec sum in ulla re alia molestus civitatibus, sed fortasse tibi, qui haec praedicem de me. Perfer, si me amas. Tu enim me haec facere voluisti. 8. Iter igitur ita per Asiam feci, ut etiam fames, qua nihil miserius est, quae tum erat in hac mea Asia, (messis enim nulla fuerat,) mihi optanda fuerit. Quacumque iter feci, nulla vi, nullo iudicio, nulla contumelia, auctoritate et cohortatione perfeci, ut et Graeci et cives Romani, qui frumentum compresserant, magnum numerum populis pollicerentur. 9. Idibus Februariis, quo die has litteras dedi, forum institueram agere Laodiceae Cibyraticum et Apameense; ex Idibus Mart. ibidem Synnadense, Pamphylium, (tum Phemio dispiciam *κέρας*) Lycaonium, Isauricum: ex Idibus Mai. in Ciliciam, ut ibi Iunius consumatur, velim tranquille a Parthis. Quintilis, si erit, ut volumus, in itinere est, per provinciam redeuntibus, consumendus. Venimus enim in provinciam, Laodiceam, Sulpicio et Marcello consulibus, pridie Kal. Sextiles. Inde nos oportet decedere a. d. IV. Kal. Sext. Primum contendam a Quinto fratre, ut se praefici patiatur: quod et illo et me invitissimo fiet. Sed aliter honeste fieri non potest,

praesertim quum virum optimum, Pomptinium, ne nunc quidem retinere possim. Rapit enim hominem Postumius Romam, fortasse etiam Postumia. 10. Habes consilia nostra. Nunc cognosce de Bruto. Familiares habet Brutus tuus quosdam creditores Salaminiorum ex Cypro, M. Scaptium et P. Matinium; quos mihi maiorem in modum commendavit. Matinium non novi; Scaptius ad me in castra venit. Pollicitus sum curaturum me, Bruti caussa, ut ei Salaminii pecuniam solverent. Egit gratias. Praefecturam petivit. Negavi me cuiquam negotianti dare; quod idem tibi ostenderam. Cn. Pompeio petenti probaram institutum meum; quid dicam? Torquato, de M. Laenio tuo, multis aliis. Si praefectus vellet esse syngraphae caussa, me curaturum, ut exigeret. Gratias egit: discessit. Appius noster turmas aliquot equitum dederat huic Scaptio, per quas Salaminios coerceret; et eumdem habuerat praefectum. Vexabat Salaminios. Ego equites ex Cypro decedere iussi. Moleste tulit Scaptius. 11. Quid multa? Ut ei fidem meam praestarem; quum ad me Salaminii Tarsum venissent, et una Scaptius, imperavi, ut pecuniam solverent. Multa de syngrapha, de Scaptii iniuriis. Negavi me audire. Hortatus sum; petivi etiam, pro meis in civitatem beneficiis ut negotium conficerent: denique dixi me coacturum. Homines non modo non recusare, sed etiam hoc dicere, se a me solvere. Quod enim praetori dare consuessent, quoniam ego non acceperam, se a me quodam modo dare; atque etiam minus esse aliquanto in Scaptii nomine, quam in vectigali praetorio. Collaudavi homines. Recte, inquit Scaptius: sed subducamus summam. Interim, quum ego in edicto tralatitio, centesimas me observaturum, haberem, cum anatocismo anniversario ille ex syngrapha postulabat quaternas. Quid ais? inquam, possumne contra meum edictum? At ille profert senatus consultum Lentulo Philippoque consulibus, UT, QUI CILICIAM OBTINERET, IUS EX ILLA SYNGRAPHA DICERET. 12. Cohorrui primo; etenim erat interitus civitatis. Reperio duo senatus consulta iisdem consulibus de eadem syngrapha. Salaminii quum Romae versuram facere vellent, non poterant, quod lex Gabinia vetabat. Tum ii Bruti familiares, freti gratia Bruti, dare volebant quaternis, si sibi senatus consulto caveretur. Fit gratia Bruti senatus consultum, UT NEVE SALAMINIIS, NEVE QUI EIS DEDISSET, FRAUDI ESSET. Pecuniam numerarunt. At postea venit in mentem foeneratoribus, nihil se iuvare illud senatus consultum, quod ex syngrapha ius dici lex Gabinia vetaret. Tum fit senatus consultum, NON UT ALIO EA SYNGRAPHA IURE ESSET, QUAM CETERAE, *** SED UT EODEM! Quum haec disseruissem, seducit me Scaptius; ait se nihil contra dicere; sed illos putare, talenta CC se debere; ea se velle accipere; debere autem [illos] paullo minus; rogat, ut eos ad CC perducam. Optime, inquam. Voco illos ad me, remoto Scaptio. Quid vos? quantum, inquam, debetis? Respondent, CVI. Refero ad Scaptium. Homo clamare. Quid opus est? inquam. Rationes conferatis. Assidunt, subducunt: ad nummum convenit. Illi se numerare velle; urgere, ut acciperet. Scaptius me rursus seducit; rogat, ut rem sic relinquam. Dedi veniam homini impudenter petenti. Graecis querentibus; ut in fano deponerent, postulantibus, non concessi. Clamare omnes qui aderant, nihil impudentius Scaptio, qui centesimis cum anatocismo contentus non esset: alii, nihil stultius. Mihi autem impudens magis, quam stultus videbatur. Nam aut bono nomine centesimis contentus erat, aut, non bono, quaternas centesimas sperabat. 13. Habes meam caussam; quae si Bruto non probatur, nescio, cur illum amemus: sed avunculo eius certe probabitur, praesertim quum senatus consultum modo factum sit, puto, postquam tu es profectus, in creditorum caussa, ut centesimae perpetuo foenore ducerentur. Hoc quid intersit, si tuos digitos novi, certe habes subductum. In quo quidem, ὁδοῦ πάρεργον, Lucceius M. F. queritur apud me per litteras, summum esse periculum, ne culpa senatus, his decretis, res ad tabulas novas perveniat. Commemorat, quid olim mali C. Iulius fecerit, quum dieculam duxerit: numquam respublica plus. Sed ad rem redeo. Meditare adversus Brutum caussam meam; si haec caussa est, contra quam nihil honeste dici potest; praesertim quum integram rem et caussam reliquerim. 14. Reliqua sunt domestica. De ἐνδομύχῳ probo idem, quod tu, Postumiae filium, quoniam Pontidia nugatur. Sed vellem adesses. A Quinto fratre his mensibus nihil exspectaris. Nam Taurus propter nives ante mensem Iunium transiri non potest. Thermum, ut rogas, creberrimis litteris fulcio. P. Valerium negat habere quidquam Deiotarus rex, eumque, ait, a se sustentari. Quum scies, Romae intercalatum sit, necne; velim ad me scribas certum, quo die mysteria futura sint. Litteras tuas minus paullo exspecto, quam si Romae esses, sed tamen exspecto.

95.

LIBER SEXTUS.

ARG. Huius libri epistolae scriptae sunt omnes a. 704. s. coss. L. Aemilio Paullo, C. Claudio Marcello, quem Suetonius Marci Marcelli patruelem facit, Dio sobrinum, alii fratrem. Hoc igitur in libro quod ad remp. pertineat, nihil memoratur, nisi bellum Parthicum, idque formidatum magis, quam vere gestum, I, 14. Namque anno superiore, sive, postquam coeptum erat, quarto, finitum fuerat. Itaque etiam spem triumphi sui commemorat VI. et VIII. Praeterea de provinciae extremis mensibus administrandae difficultate queritur IV. Rursus de Hirri repulsa scribit VIII. De rebus urbanis odiosa quaedam se Cicero audisse VIII. scribit. Caesar quum vereretur, ne se iniqui sui provincia atque exercitu spoliarent, sicque cogeretur, si consul fieri vellet, privatus ac praesens petere: L. Paullum consulem et C. Curionem tribunum pl., antea suis actionibus adversantes, grandi mercede sibi conciliavit: quorum opera factum est, ut retineret exercitum. Nam quum de illo remittendo referretur, Curio ita est assensus, si reliqui quoque dimitterent, Pompeium notans sine dubio. Ad haec mentionem facit de Appii caussa II. et de morte Hortensii VI. Hoc anno Cicero de provincia decessit III Kalend. Sext. ep. VI. atque Idib. Oct. Athenis fuit, unde postrema huius libri epistola data est. Reliqua sunt privata atque domestica: de Tullia Dolabellae collocanda I, 10. VI. IX. de Ciceronibus pueris I, 12 de Q. fratris et Pomponiae dissidiis gliscentibus II. III. sed tamen filii pietate compositis VII. de Attici morbo IX. de Tironis adversa valetudine VII. de Bruti negotio cum Salaminiis II. III. de M. Octavii et Caelii postulatis I, 21. de Philotimi in Milonem iniquitate IV. Ita pauca etiam insunt doctrinae et litterarum vestigia, ut de erroribus quibusdam

in libris de Rep. commissis II. de Metelli ignorantia I, 17. et de monumento Athenis a se statuendo I.

I. [illegible]

CICERO ATTICO S.

1. Accepi tuas litteras a. d. quintum Terminalia Laodiceae, quas legi libentissime, plenissimas amoris, humanitatis, officii, diligentiae. His igitur respondebo: sic enim postulas: nec *οἰκονομίαν* meam instituam; sed ordinem conservabo tuum. Recentissimas a Cybistris te meas litteras habere ais, a. d. x. Kal. Octob. datas: et scire vis, tuas ego quas acceperim. Omnes fere, quas commemoras, praeter eas, quas scribis Lentuli pueris et Equotutico et Brundisio datas. Quare non *οἴχεται* tua industria, quod vereris, sed praeclare ponitur; si quidem id egisti, ut ego delectarer. Nam nulla re sum delectatus magis. 2. Quod meam *βαθύτητα* in Appio tibi, libertatem etiam in Bruto probo, vehementer gaudeo: ac putaram secus. Appius enim ad me ex itinere bis terve *ὑπομεμψιμοίρους* litteras miserat, quod quaedam a se constituta rescinderem. Ut, si medicus, quum aegrotus alii medico traditus sit, irasci velit ei medico, qui sibi successerit, si, quae ipse in curando constituerit, mutet ille: sic Appius, quum *ἐξ ἀφαιρέσεως* provinciam curarit, sanguinem miserit, quidquid potuit, detraxerit, mihi tradiderit enectam, *προσανατρεφομένην* eam a me non libenter videt; sed modo succenset, modo gratias agit. Nihil enim a me fit cum ulla illius contumelia: tantummodo dissimilitudo meae rationis offendit hominem. Quid enim potest esse tam dissimile, quam illo imperante exhaustam esse sumptibus et iacturis provinciam; nobis eam obtinentibus, nummum nullum esse erogatum nec privatim, nec publice? Quid dicam de illius praefectis, comitibus, legatis? etiam de rapinis? de libidinibus? de contumeliis? Nunc autem domus mehercule nulla tanto consilio aut tanta disciplina gubernatur, aut tam modesta est, quam nostra tota provincia. Haec nonnulli amici Appii ridicule interpretantur: qui me idcirco putent bene audire velle, ut ille male audiat, et recte facere non meae laudis, sed illius contumeliae caussa. Sin Appius, ut Bruti litterae, quas ad te misit, significabant, gratias nobis agit, non moleste fero: sed tamen eo ipse die, quo haec ante lucem scribebam, cogitabam eius multa inique constituta et acta tollere. 3. Nunc venio ad Brutum, quem ego omni studio, te auctore, sum complexus: quem etiam amare coeperam: sed, dico, revocavi me, ne te offenderem. Noli enim putare, me quidquam maluisse, quam ut mandarat is, facere: nec ulla de re plus laborasse. Mandatorum autem mihi libellum dedit: iisdemque de rebus tu mecum egeras. Omnia sum diligentissime persecutus. Primum, ab Ariobarzane sic contendi, ut talenta, quae mihi pollicebatur, illi daret. Quoad mecum rex fuit, perbono loco res erat: post a Pompeii procuratoribus sexcentis premi coeptus est. Pompeius autem quum ob ceteras caussas plus potest unus, quam ceteri omnes, tum quod putatur ad bellum Parthicum esse venturus. Ei tamen sic nunc solvitur: tricesimo quoque die talenta Attica xxxiii, et hoc ex tributis: nec id satis efficitur in usuram menstruam. Sed Cnaeus noster clementer id fert; sorte caret; usura nec ea solida contentus est. Alii neque solvit cuiquam nec potest solvere. Nullum enim aerarium, nullum vectigal habet. Appii instituto tributa imperat. Ea vix, in foenus Pompeii quod satis sit, efficiunt. Amici regis duo tresve perdivites sunt: sed ii suum tam diligenter tenent, quam ego aut tu. Equidem non desino tamen per litteras rogare, suadere, accusare regem. 4. Deiotarus etiam mihi narravit, se ad eum legatos misisse de re Bruti: eos sibi responsum retulisse, illum non habere. Et mehercule ego ita iudico, nihil illo regno spoliatius, nihil rege egentius. Itaque aut tutela cogito me abdicare, aut, ut pro Glabrione Scaevola, foenus et impendium recusare. Ego tamen, quas per te Bruto promiseram praefecturas, M. Scaptio, L. Gavio, qui in regno rem Bruti procurabant, detuli. Nec enim in provincia mea negotiabantur. Tu autem meministi, nos sic agere, ut, quot vellet, praefecturas sumeret, dum ne negotiatori. Itaque duas ei praeterea dederam. Sed ii, quibus petierat, de provincia decesserant. 5. Nunc cognosce de Salaminiis: quod video tibi etiam novum accidisse, tamquam mihi. Numquam enim ex illo audivi, illam pecuniam esse suam. Quin etiam libellum ipsius habeo, in quo est, *Salaminii pecuniam debent M. Scaptio et P. Matinio, familiaribus meis.* Eos mihi commendat: ascribit etiam et quasi calcar admovet, intercessisse se pro iis magnam pecuniam. Confeceram, ut solverent, centesimis sexennii ductis cum renovatione singulorum annorum. At Scaptius quaternas postulabat. Metui, si impetrasset, ne tu ipse me amare desineres. Nam ab edicto meo recessissem, et civitatem, in Catonis et in ipsius Bruti fide locatam meisque beneficiis ornatam, funditus perdidissem. 6. Atque hoc tempore ipso impingit mihi epistolam Scaptius Bruti, rem illam suo periculo esse: (quod nec mihi umquam Brutus dixerat, nec tibi:) etiam, ut praefecturam Scaptio deferrem. Id vero per te exceperamus, ne negotiatori; quod si cuiquam, huic tamen non. Fuerat enim praefectus Appio; et quidem habuerat turmas equitum, quibus inclusum in curia senatum Salamine obsederat, ut fame senatores quinque morerentur. Itaque ego, quo die provinciam tetigi, quum mihi Cyprii legati Ephesum obviam venissent, litteras misi, ut equites ex insula statim decederent. His de caussis credo Scaptium iniquius de me aliquid ad Brutum scripsisse. Sed tamen hoc sum animo: si Brutus putabit me quaternas centesimas oportuisse decernere, qui in tota provincia singulas observarem, itaque edixissem, idque etiam acerbissimis foeneratoribus probaretur; si praefecturam negotiatori denegatam queretur, quod ego Torquato nostro in tuo Laenio, Pompeio ipsi in Sext. Statio negavi, et iis probavi; si equites deductos moleste feret, accipiam equidem dolorem, mihi illum irasci, sed multo maiorem, non esse eum talem, qualem putassem. 7. Illud quidem fatebitur Scaptius, me ius dicente, sibi omnem pecuniam ex edicto meo auferendi potestatem fuisse. Addo etiam illud, quod vereor, tibi ipsi ut probem: consistere usura debuit, quae erat in edicto meo. Deponere volebant: impetravi ab Salaminiis, ut silerent. Veniam illi quidem mihi dederunt; sed quid iis fiet, si huc Paullus venerit? Sed totum hoc Bruto dedi, qui de me ad te humanissimas litteras scripsit: ad me autem, etiam quum rogat aliquid, contumaciter, arroganter, *ἀκοινωνήτως* solet scribere. Tu autem velim ad eum scribas de his rebus, ut sciam, quo modo haec accipiat. Facies enim me certiorem. Atque hoc superioribus litteris ad te diligenter perscripseram: sed plane te intelligere volui, mihi non excidisse illud, quod tu ad me quibusdam litteris scripsisses; si nihil aliud de hac provincia, nisi illius be-

nevolentiam, deportassem, mihi id satis esse. Sit sane, quoniam ita tu vis: sed tamen cum eo, credo, quod sine peccato meo fiat. Igitur meo decreto soluta res Scaptio statim. Id quam rectum sit, tu iudicabis; ne ad Catonem quidem provocabo. 8. Sed noli me putare *ἐγκελεύσματα* illa tua abiecisse, quae mihi in visceribus haerent. Flens mihi meam famam commendasti. Quae epistola tua est, in qua mentionem non facias? Itaque irascatur, qui volet; patiar. *Τὸ γὰρ εὖ μετ' ἐμοῦ,* praesertim quum sex libris, tamquam praedibus, me ipsum obstrinxerim, quos tibi tam valde probari gaudeo; e quibus unum *ἱστορικὸν* requiris de Cn. Flavio Cn. F. Ille vero ante decemviros non fuit: quippe qui aedilis curulis fuerit: qui magistratus multis annis post decemviros institutus est. Quid ergo profecit, quod protulit fastos? occultatam putant quodam tempore istam tabulam, ut dies agendi peterentur a paucis. Nec vero pauci sunt auctores, Cn. Flavium scribam fastos protulisse, actionesque composuisse: ne me hoc, vel potius Africanum, (is enim loquitur,) commentum putes. *Οὐκ ἔλαθέ σε* illud de gestu histrionis; tu sceleste suspicaris, ego *ἀφελῶς* scripsi. 9. De me imperatore scribis te ex Philotimi litteris cognosse. Sed credo te, iam in Epiro quum esses, binas meas de omnibus rebus accepisse, unas a Pindenisso capto, alteras a Laodicea, utrasque tuis pueris datas. Quibus de rebus, propter casum navigandi, per binos tabellarios misi Romam litteras publice. 10. De Tullia mea tibi assentior; scripsique ad eam et ad Terentiam, mihi placere. Tu enim ad me iam ante scripseras, *ac vellem te in tuum veterem gregem retulisses.* Correcta vero epistola Memmiana, nihil negotii fuit. Multo enim malo hunc a Pontidia, quam illum a Servilia. Quare adiunges Aufium nostrum, hominem semper amantem mei; nunc, credo, eo magis, quod debet etiam fratris Appii amorem erga me cum reliqua hereditate crevisse; qui declaravit, quanti me faceret, quum saepe, tum in Bursa. Nae tu me sollicitudine magna liberaris. 11. Furnii exceptio mihi non placet. Nec enim ego ullum aliud tempus timeo, nisi quod ille solum excipit. Sed scriberem ad te de hoc plura, si Romae esses. In Pompeio te spem omnem otii ponere non miror; ita res est; removendumque censeo illud *dissimulantem.* Sed enim, *οἰκονομία* si perturbatior est, tibi assignato: te enim sequor *σχεδιάζοντα.* 12. Cicerones pueri amant inter se, discunt, exercentur: sed alter, uti dixit Isocrates in Ephoro et Theopompo, frenis eget, alter calcaribus. Quinto togam puram Liberalibus cogitabam dare: mandavit enim pater. Ea sic observabo, quasi intercalatum non sit. Dionysius mihi quidem in amoribus est. Pueri autem aiunt, eum furenter irasci. Sed homo non doctior, nec sanctior fieri potest, nec tui meique amantior. 13. Thermum, Silium vere audis laudari. Valde se honeste gerunt. Adde M. Nonium, Bibulum; me, si voles. Iam Scrofa, vellem, haberet, ubi posset. Est enim lautum negotium. Ceteri infirmant *πολίτευμα* Catonis. Hortensio quod caussam meam commendas, valde gratum. De Amiano, spei nihil putat esse Dionysius. Terentii nullum vestigium agnovi. Moeragenes certe periit. Feci iter per eius possessionem, in qua animal reliquum nullum est. Haec non noram tum, cum Democrito tuo quum locutus sum. Rhosiaca vasa mandavi. Sed heus tu, quid cogitas? in felicatis lancibus et splendidissimis canistris, olusculis nos soles pascere; quid te in vasis fictilibus appositurum putem? *Κέρας* Phemio mandatum est: reperietur; modo aliquid illo dignum canat. 14. Parthicum bellum impendet. Cassius ineptas litteras misit. Necdum Bibuli erant allatae: quibus recitatis, puto fore, ut aliquando commoveatur senatus. Equidem sum in magna animi perturbatione. Si, ut opto, non prorogatur nostrum negotium; habeo Iunium et Quintilem in metu. Esto; duo quidem menses sustinebit Bibulus. Quid illo fiet, quem reliquero, praesertim si fratrem? quid me autem, si non tam cito decedo? Magna turba est. Mihi tamen cum Deiotaro convenit, ut ille in meis castris esset cum suis copiis omnibus. Habet autem cohortes quadringenarias nostra armatura xxx; equitum CIↃ CIↃ. Erit ad sustentandum, quoad Pompeius veniat; qui litteris, quas ad me mittit, significat, suum negotium illud fore. Hiemant in nostra provincia Parthi. Exspectatur ipse Orodes. Quid quaeris? aliquantum est negotii. 15. De Bibuli edicto, nihil novi, praeter illam exceptionem, de qua tu ad me scripseras, *nimis gravi praeiudicio in ordinem nostrum.* Ego tamen habeo *ἰσοδυναμοῦσαν,* sed tectiorem, ex Q. Mucii P. F. edicto Asiatico, *extra quam si ita negotium gestum est, ut eo stari non oporteat, ex fide bona:* multaque sum secutus Scaevolae; in iis illud, in quo sibi libertatem censent Graeci datam, ut Graeci inter se disceptent suis legibus. Breve autem edictum est propter hanc meam *διαίρεσιν*, quod duobus generibus edicendum putavi: quorum unum est provinciale, in quo est de rationibus civitatum, de aere alieno, de usura, de syngraphis: in eodem omnia de publicanis; alterum, quod sine edicto satis commode transigi non potest, de hereditatum possessionibus, de bonis possidendis, (magistris faciendis,) vendendis: quae ex edicto et postulari et fieri solent. Tertium, de reliquo iure dicundo, *ἄγραφον* reliqui. Dixi me de eo genere mea decreta ad edicta urbana accommodaturum; itaque curo et satisfacio adhuc omnibus. Graeci vero exsultant, quod peregrinis iudicibus utuntur. Nugatoribus quidem, inquies. Quid refert? Tamen se *αὐτονομίαν* adeptos putant. Vestri enim, credo, graves habent, Turpionem sutorium et Vettium mancipem. 16. De publicanis quid agam, videris quaerere. Habeo in deliciis, obsequor, verbis laudo, orno; efficio, ne cui molesti sint. *Τὸ παραδοξότατον*, usuras eorum, quas pactionibus ascripserant, servavit etiam Servilius. Ego sic. Diem statuo satis laxam; quam ante si solverint, dico, me centesimas ducturum: si non solverint, ex pactione. Itaque et Graeci solvunt tolerabili foenore et publicanis res est gratissima. Sic illa iam habent, pleno modio, verborum honorem, invitationem crebram. Quid plura? Sunt omnes ita mihi familiares, ut se quisque maxime putet. Sed tamen *μηδὲν αὐτοῖς.* Scis reliqua. 17. De statua Africani, (ὦ *πραγμάτων ἀσυγκλώστων*! sed me * ipsum delectavit in tuis litteris,) ain' tu? Scipio hic Metellus proavum suum nescit censorem non fuisse? Atqui nihil habuit aliud inscriptum, nisi cos., ea statua, quae ad Opis per te posita in excelso est. In illa item, quae est ad *Πολυκλέους* hercule inscriptum est, cos., quam esse eiusdem, status, amictus, annulus, imago ipsa declarat. At mehercule ego quum in turma inauratarum equestrium, quas hic [Metellus] in Capitolio posuit, animadvertissem in Serapionis subscriptione Africani imaginem, erratum fabrile putavi, nunc video Metelli. O! *ἀνιστορησίαν* turpem! 18. Nam illud de Flavio et fastis, si secus est, commune erratum est; et tu belle

ἠπόρησα, et nos publicam prope opinionem secuti sumus, ut multa apud Graecos. Quis enim non dixit, *Εὔπολιν, τὸν τῆς ἀρχαίας*, ab Alcibiade, navigante in Siciliam, deiectum esse in mare? Redarguit Eratosthenes: affert enim, quas ille post id tempus fabulas docuerit. Num idcirco Duris Samius, homo in historia diligens, quod cum multis erravit, irridetur? Quis Zaleucum leges Locris scripsisse non dixit? Num igitur iacet Theophrastus, si id a Timaeo, tuo familiari, reprehensum est? Sed nescire proavum suum censorem non fuisse, turpe est; praesertim quum post eum consulem nemo Cornelius, illo vivo, censor fuerit. 19. Quod de Philotimo et de solutione H-S xx DC scribis; Philotimum circiter Kalend. Ianuar. in Chersonesum audio venisse: ac mihi ab eo nihil adhuc. Reliqua mea Camillus scribit se accepisse; ea quae sint, nescio et aveo scire. Verum haec posterius et coram fortasse commodius. 20. Illud me, mi Attice, in extrema fere parte epistolae commovit: scribis enim sic, *τί λοιπόν*? Deinde me obsecras amantissime, ne obliviscar vigilare, et ut animadvertam, quae fiant. Num quid de quo inaudisti? etsi nihil eiusmodi est. *Πολλοῦ γε καὶ δεῖ*. Nec enim me fefellisset, nec fallet. Sed ista admonitio tua tam accurata nescio quid mihi significare visa est. 21. De M. Octavio iterum iam tibi rescribo, te illi probe respondisse paullo vellem fidentius. Nam Caelius libertum ad me misit et litteras accurate scriptas: sed de pantheris foede ac civitatibus. Rescripsi, alterum me moleste ferre, si ego in tenebris laterem, nec audiretur Romae, nullum in mea provincia nummum, nisi in aes alienum, erogari; docuique nec mihi conciliare pecuniam licere nec illi capere; monuique eum, quem plane diligo, ut, quum alios accusasset, cautius viveret: illud autem alterum, alienum esse existimatione mea, Cibyratas imperio meo publice venari. 22. Lepta tua epistola gaudio exsultat. Etenim scripta belle est, meque apud eum magna in gratia posuit. Filiola tua gratum mihi fecit, quod tibi diligenter mandavit, ut mihi salutem ascriberes: gratum etiam Pilia: sed illa officiosius, quod mihi, quem iam pridem numquam vidit. Igitur tu quoque salutem utrique ascribito. Litterarum datarum prid. Kal. Ianuar. suavem habuit recordationem clarissimi iurisiurandi: quod ego non eram oblitus. Magnus enim praetextatus illo die fui. Habes ad omnia, non, ut postulasti, *χρύσεα χαλκείων*, sed paria paribus respondimus. 23. Ecce autem alia pusilla epistola; quam non relinquam *ἀναντιφώνητον*. Bene mehercule potuit Lucceius Tusculanum; nisi forte —: solet enim cum suo tibicine; et velim scire, quis sit status eius. Lentulum quidem nostrum P. R. Tusculanum proscripsisse audio. Cupio hos expeditos videre: cupio etiam Sestium; adde, si vis, Caelium; quibus omnibus est,

αἴδεσθεν μὲν ἀνήνασθαι, δεῖσαν δ' ὑποδέχθαι.

De Memmio restituendo ut Curio cogitet, te audisse puto. De Egnatii Sidicini nomine, nec nulla nec magna spe sumus. Pinarium, quem mihi commendas, diligentissime Deiotarus curat, graviter aegrum. Respondi etiam minori. 24. Tu, velim, dum ero Laodiceae, id est, ad Idus Mai. quam saepissime mecum per litteras colloquare: et quum Athenas veneris, (iam enim sciemus de rebus urbanis, de provinciis, quae omnia in mensem Martium sunt collata,) utique ad me tabellarios mittas. 25. Sed heus tu, iamne vos a Caesare, per Herodem, talenta Attica L extorsistis? In quo, ut audio, magnum odium Pompeii suscepistis. Putat enim suos nummos vos comedisse, Caesarem in Nemorensi aedificando diligentiorem fore. Hoc ego ex P. Vedio, magno nebulone, sed Pompeii tamen familiari, audivi. Hic Vedius venit mihi obviam cum duobus essedis, et rheda equis iuncta, et lectica et familia magna: pro qua, si Curio legem pertulerit, H-S centena pendat necesse est. Erat praeterea cynocephalus in essedo: nec deerant onagri. Numquam vidi hominem nequiorem. Sed extremum audi. Deversatus est Laodiceae apud Pompeium Vindullum: ibi sua deposuit, quum ad me profectus est. Moritur interim Vindullus: quae res ad Magnum Pompeium pertinere putabatur. C. Vennonius domum Vindulli venit: quum omnia obsignaret, in Vedianas res incidit. In his inventae sunt quinque plangunculae matronarum, in quibus una sororis amici tui, hominis Bruti, qui hoc utatur, et illius Lepidi, qui haec tam negligenter ferat. Haec te volui *παριστορῆσαι*. Sumus enim ambo belle curiosi. 26. Unum etiam velim cogites. Audio Appium *προπύλαιον* Eleusine facere. Num inepti fuerimus, si nos quoque Academiae fecerimus? Puto, inquies. Ergo id ipsum scribes ad me. Equidem valde ipsas Athenas amo. Volo esse aliquod monumentum. Odi falsas inscriptiones statuarum alienarum. Sed ut tibi placebit: faciesque me, in quem diem Romana incidant mysteria, certiorem, et quo modo hiemaris. Cura ut valeas. Post Leuctricam pugnam die septingentesimo sexagesimo quinto.

II. (Laodiceae, [illegible] 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum Philogenes, libertus tuus, Laodiceam ad me salutandi caussa venisset et se statim ad te navigaturum esse diceret, has ei litteras dedi: quibus ad eas rescripsi, quas acceperam a Bruti tabellario. Et respondebo primum postremae tuae paginae, quae mihi magnae molestiae fuit; quod ad te scriptum est a Cincio de Statii sermone, in quo hoc molestissimum est, Statium dicere, a me quoque id consilium probari. Probari autem? De isto hactenus. Dixerim me vel plurima vincla tecum summae coniunctionis optare, etsi sunt amoris arctissima; tantum abest, ut ego ex eo, quo astricti sumus, laxari aliquid velim. 2. Illum autem multa de istis rebus asperius solere loqui, saepe sum expertus, saepe etiam lenivi iratum. Id scire te arbitror. In hac autem peregrinatione militiave nostra saepe incensum ira vidi, saepe placatum. Quid ad Statium scripserit, nescio. Quidquid acturus de tali re fuit, scribendum tamen ad libertum non fuit. Mihi autem erit maxime curae, ne quid fiat secus, quam volumus, quamque oportet. Nec satis est in eiusmodi re, se quemque praestare; maximae partes istius officii sunt pueri Ciceronis, sive iam adolescentis: quod quidem illum soleo hortari. Ac mihi videtur matrem valde, ut debet, amare, teque mirifice. Sed est magnum illud quidem, verumtamen multiplex pueri ingenium; quo ego regendo habeo negotii satis. 3. Quoniam respondi postremae tuae paginae prima mea; nunc ad primam revertar tuam. Peloponnesias civitates omnes maritimas esse, hominis non nequam, sed etiam tuo iudicio probati, Dicaearchi tabulis credidi. Is multis nominibus in Trophoniana Chaeronis narratione Graecos in eo reprehendit, quod mare tam secuti sunt; nec ullum in Peloponneso locum excipit. Quum mihi auctor placeret, (etenim erat *ἱστορικώτατος*, et vi-

xerat in Peloponneso:) admirabar tamen; et, vix accredens, communicavi cum Dionysio. Atque is primo est commotus: deinde, quod tum de isto Dicaearcho non minus bene existimabat, quam tu de C. Vestorio, ego de M. Cluvio, non dubitabat, quin ei crederemus. Arcadiae censebat esse Lepreon quoddam maritimum; Tenea autem et Aliphera et Tritia *νεόκτιστα* ei videbantur, idque *τῷ τῶν νεῶν καταλόγῳ* confirmabat, ubi mentio non fit istorum. Itaque istum ego locum totidem verbis a Dicaearcho traduli. Phliasios autem dici sciebam, et ita, fac, ut habeas: nos quidem sic habemus. Sed primo me *ἀναλογία* deceperat, *Φλιοῦς, Ὀποῦς, Σιποῦς*, quod *Ὀπούντιοι, Σιπούντιοι*. Sed hoc continuo correximus. 4. Laetari te nostra moderatione et continentia video. Tum id magis faceres, si adesses, atque hoc foro, quod egi ex Idibus Febr. Laodiceae ad Kalend. Mai. omnium dioecesium praeter Ciliciae. Mirabilia quaedam effecimus: ita multae civitates omni aere alieno liberatae, multae valde levatae sunt: omnes, suis legibus et iudiciis usae, *αὐτονομίαν* adeptae, revixerunt. His ego duobus generibus facultatem ad se aere alieno liberandas aut levandas dedi; uno, quod omnino nullus in imperio meo sumptus factus est, (nullum quum dico, non loquor *ὑπερβολικῶς*,) nullus, inquam, ne teruncius quidem. Hac autem re, incredibile est, quantum civitates emerserint. 5. Accessit altera. Mira erant in civitatibus ipsorum furta Graecorum, quae magistratus sui fecerant. Quaesivi ipse de iis, qui annis decem proximis magistratum gesserant. Aperte fatebantur. Itaque, sine ulla ignominia, suis humeris pecunias populis retulerunt. Populi autem, nullo gemitu, publicanis, quibus hoc ipso lustro nihil solverant, etiam superioris lustri reddiderunt. Itaque publicanis in oculis sumus. Gratis, inquis, viris! Sensimus. Iam cetera iurisdictio nec imperita et clemens cum admirabili facilitate. Aditus autem ad me minime provinciales; nihil per cubicularium. Ante lucem inambulabam domi, ut olim candidatus. Grata haec et magna, mihique nondum laboriosa ex illa vetere militia. 6. Nonis Mai. in Ciliciam cogitabam: ibi quum Iunium mensem consumpsissem, atque utinam in pace! (magnum enim bellum impendet a Parthis) Quintilem in reditu ponere. Annuae enim mihi operae a. d. III. Kalend. Sext. emerentur. Magna autem in spe sum mihi nihil temporis prorogatum iri. Habebam acta urbana usque ad Nonas Martias, e quibus intelligebam Curionis nostri constantia omnia potius actum iri, quam de provinciis. Ergo, ut spero, propediem te videbo. 7. Venio ad Brutum tuum, immo nostrum: sic enim mavis. Equidem omnia feci, quae potui aut in mea provincia perficere aut in regno experiri. Omni igitur modo egi cum rege et ago quotidie, per litteras scilicet. Ipsum enim triduum quatriduumve mecum habui turbulentis in rebus, quibus eum liberavi. Sed et tum praesens et postea creberrimis non destiti rogare et petere mea caussa, suadere et hortari sua. Multum profeci, sed quantum, non plane, quia longe absum, scio. Salaminios autem (hos enim poteram coercere) adduxi, ut totum nomen Scaptio vellent solvere; sed centesimis ductis a proxima quidem syngrapha, nec perpetuis, sed renovatis quotannis. Numerabantur nummi: noluit Scaptius. Tu qui ais, Brutum cupere aliquid perdere? quaternas habebat in syngrapha. Fieri non poterat: nec, si posset, ego pati possem. Audio omnino Scaptium poenitere. Nam quod senatus consultum esse dicebat, ut ius ex syngrapha diceretur, eo consilio factum est, quod pecuniam Salaminii contra legem Gabiniam sumpserant. Vetabat autem Auli lex, ius dici de ita sumpta pecunia. Decrevit igitur senatus, ut ius diceretur ista syngrapha. Nunc ista habet iuris idem, quod ceterae, nihil praecipui. 8. Haec a me ordine facta, puto me Bruto probaturum; tibi? nescio; Catoni certe probabo. Sed iam ad te ipsum revertor. Ain' tandem, Attice, laudator integritatis et elegantiae nostrae?

Ausus es hoc ex ore tuo — —

(inquit Ennius), ut equites Scaptio ad pecuniam cogendam darem, me rogare? an tu, si mecum esses, qui scribis morderi te interdum, quod non simul sis, paterere me id facere, si vellem? Non amplius, inquis, quinquaginta. Cum Spartaco minus multi primo fuerunt. Quid tandem isti mali in tam tenera insula non fecissent? Non fecissent autem? immo quid ante adventum meum non fecerunt? Inclusum in curia senatum habuerunt Salaminium ita multos dies, ut interierint nonnulli fame. Erat enim praefectus Appii Scaptius, et habebat turmas ab Appio. Id me igitur tu, cuius mehercule os mihi ante oculos solet versari, quum de aliquo officio ac laude cogito, tu me, inquam, rogas, praefectus ut Scaptius sit? Alias hoc statueramus, ut negotiatorem neminem; idque Bruto probaveramus. Habeat is turmas? Cur potius, quam cohortes? 9. Sumptu iam nepos evadit Scaptius. Volunt, inquis, principes. Scio. Nam ad me Ephesum usque venerunt, flentesque equitum scelera et miserias suas detulerunt. Itaque statim dedi litteras, ut ex Cypro equites ante certam diem decederent; ob eamque caussam, tum ob ceteras, Salaminii nos in caelum decretis suis sustulerunt. Sed iam quid opus equitatu? Solvunt enim Salaminii. Nisi forte id volumus armis efficere, ut foenus quaternis centesimis ducant. Et ego audebo legere umquam aut attingere eos libros, quos tu dilaudas, si tale quid fecero? Nimis, nimis, inquam, in isto Brutum amasti, dulcissime Attice: nos, vereor, ne parum. Atque haec, scripsi ego ad Brutum, scripsisse te ad me. 10. Cognosce nunc cetera. Pro Appio nos hic omnia facimus; honeste tamen, sed plane libenter; nec enim ipsum odimus et Brutum amamus, et Pompeius mirifice a me contendit; quem mehercule plus plusque in dies diligo. C. Caelium quaestorem huc venire audisti. Nescio, quid sit: sed —. Pammenia illa mihi non placent. Ego me spero Athenis fore mense Septembri. Tuorum itinerum tempora scire sane velim. *Εὐήθειαν* Sempronii Rufi cognovi ex epistola tua Corcyraea. Quid quaeris? invideo potentiae Vestorii. Cupiebam etiam nunc plura garrire; sed lucet: urget turba, festinat Philogenes. Valebis igitur, et valere Piliam et Caeciliam nostram iubebis litteris: salvebis a meo Cicerone.

III. (L. Aemilio Paulo, C. Marcello coss. 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Etsi nil sane habebam novi, quod post accidisset, quam dedissem ad te Philogeni, liberto tuo, litteras: tamen, quum Philotimum Romam remitterem, scribendum aliquid ad te fuit. Ac primum illud, quod me maxime angebat: (non quo me aliquid iuvare posses: quippe; res enim est in manibus, tu autem abes longe gentium:

πολλὰ δ' ἐν μεταιχμίῳ
Νότος κυλίνδει κύματ' εὐρείης ἁλός)

obrepsit dies, ut vides: mihi enim a. d. III Kal. Sext. de provincia decedendum est: nec succeditur. Quem relinquam, qui provinciae praesit? Ratio quidem et opinio hominum postulat fratrem: primum, quod videtur esse honos: nemo igitur potior: deinde quod solum habeo praetorium. Pomptinius enim ex pacto et convento (nam ea lege exierat) iam a me discesserat. Quaestorem nemo dignum putat. Etenim est levis, libidinosus, tagax. 2. De fratre autem primum illud est: persuaderi ei non posse arbitror. Odit enim provinciam. Et hercule nihil odiosius, nihil molestius. Deinde, ut mihi nolit negare; quidnam mei sit officii? Quum bellum esse in Syria magnum putetur, id videatur in hanc provinciam erupturum: hic praesidii nihil sit; sumptus annuus decretus sit; videaturne aut pietatis esse meae, fratrem relinquere, aut diligentiae, nugarum aliquid relinquere? Magna igitur, ut vides, sollicitudine afficior, magna inopia consilii. Quid quaeris? Toto negotio nobis opus non fuit. Quanto tua provincia melior! Decedes, quum voles; nisi forte iam decessisti: quem videbitur, praeficies Thesprotiae et Chaoniae. Necdum tamen ego Quintum conveneram, ut iam, si id placeret, scirem, possetne ab eo impetrari: nec tamen, si posset, quid vellem, habebam. 3. Hoc est igitur eiusmodi. Reliqua plena adhuc et laudis et gratiae, digna iis libris, quos tu laudas. Conservatae civitates; cumulate publicanis satisfactum; offensus contumelia nemo, decreto iusto et severo perpauci; nec tamen quisquam, ut queri audeat; res gestae dignae triumpho; de quo ipso nihil cupide agemus, sine tuo quidem consilio certe nihil. Clausula est difficilis in tradenda provincia. Sed haec deus aliquis gubernabit. 4. De urbanis rebus scilicet plura tu scis; saepius et certiora audis. Equidem doleo, non me tuis litteris certiorem fieri. Huc enim odiosa afferebantur de Curione, de Paullo: non quo ullum periculum videam stante Pompeio, vel etiam sedente: valeat modo: sed mehercule Curionis et Paulli, meorum familiarium, vicem doleo. Formam igitur mihi totius reipublicae, si iam es Romae, aut quum eris, velim mittas, quae mihi obviam veniat, ex qua me fingere possim, et praemeditari, quo animo accedam ad Urbem. Est enim quiddam, advenientem non esse peregrinum atque hospitem. 5. Et, quod paene praeterii, Bruti tui caussa, ut saepe ad te scripsi, feci omnia. Cyprii numerabant. Sed Scaptius centesimis, renovato in singulos annos foenore, contentus non fuit. Ariobarzanes non in Pompeium prolixior per ipsum, quam per me in Brutum; quem tamen ego praestare non poteram. Erat enim rex perpauper; aberamque ab eo ita longe, ut nihil possem, nisi litteris; quibus pugnare non destiti. Summa haec est: pro ratione pecuniae liberalius est Brutus tractatus, quam Pompeius. Bruto curata hoc anno talenta circiter c; Pompeio in sex mensibus promissa cc. Iam in Appii negotio quantum tribuerim Bruto, dici vix potest. Quid est igitur, quod laborem? Amicos habet meras nugas, Matinium, Scaptium; qui, quia non habuit a me turmas equitum, quibus Cyprum vexaret, ut ante me fecerat, fortasse succenset; aut quia praefectus non est, quod ego nemini tribui negotiatori; non C. Vennonio, meo familiari; non tuo M. Laenio; et quod tibi Romae ostenderam me servaturum, in eo perseveravi. Sed quid poterit queri is, qui, auferre pecuniam quum posset, noluit? Scaptio, qui in Cappadocia fuit, puto esse satisfactum. Is a me tribunatum quum accepisset, quem ego ex Bruti litteris ei detulissem, postea scripsit ad me, se uti nolle eo tribunatu. 6. Gavius est quidam, cui quum praefecturam detulissem Bruti rogatu, multa et dixit et fecit cum quadam mea contumelia, P. Clodii canis. Is me nec proficiscentem Apameam prosecutus est, nec quum postea in castra venisset, atque inde discederet, numquid vellem, rogavit; et fuit aperte mihi, nescio quare, non amicus. Hunc ego si in praefectis habuissem, qnem tu me hominem putares? qui, ut scis, potentissimorum hominum contumaciam numquam tulerim, ferrem huius asseclae? Etsi hoc plus est, quam ferre, tribuere etiam beneficii aliquid et honoris. Is igitur Gavius, quum Apameae me nuper vidisset Romam proficiscens, me ita appellavit: (Culleolum vix auderem:) unde, inquit, me iubes petere cibaria praefecti? Respondi lenius, quam putabant oportuisse, qui aderant; me non instituisse iis dare cibaria, quorum opera non essem usus. Abiit iratus. 7. Huius nebulonis obiratione si Brutus moveri potest, licebit eum solus ames: me aemulum non habebis. Sed illum eum futurum esse puto, qui esse debet. Tibi tamen caussam notam esse volui: et ad ipsum haec perscripsi diligentissime. Omnino (soli enim sumus) nullas umquam ad me litteras misit Brutus, ne proxime quidem de Appio, in quibus non inesset arrogans, ἀκοινώνητον aliquid. Tibi autem valde solet in ore esse,

Granius autem
non contemnere se et reges odisse superbos:

in quo tamen ille mihi risum magis, quam stomachum movere solet: sed plane parum cogitat, quid scribat aut ad quem. 8. Q. Cicero puer legit, ut opinor, et certe, epistolam inscriptam patri suo. Solet enim aperire, idque de meo consilio, si quid forte sit, quod opus sit sciri. In ea autem epistola erat illud idem de sorore, quod ad me. Mirifice conturbatum vidi puerum. Lacrimans mecum est questus. Quid quaeris? miram in eo pietatem, suavitatem, humanitatemque perspexi; quo maiorem spem habeo, nihil fore aliter, ac deceat. Id te igitur scire volui. 9. Ne illud quidem praetermittam: Hortensius, filius, fuit Laodiceae, gladiatoribus, flagitiose et turpiter. Hunc ego patris caussa vocavi ad coenam, quo die venit; et eiusdem patris caussa nihil amplius. Is mihi dixit se Athenis me exspectaturum, ut mecum decederet. Recte, inquam: quid enim dicerem? omnino puto nihil esse, quod dixit. Nolo quidem, ne offendam patrem, quem mehercule multum diligo. Sin fuerit meus comes, moderabor ita, ne quid eum offendam, quem minime volo. 10. Haec sunt; etiam illud. Orationem Q. Celeris mihi velim mittas contra M. Servilium. Litteras mitte quam primum: si nihil; nihil fieri, vel per tuum tabellarium. Piliae et filiae salutem. Cura, ut valeas.

IV. (Tarsi, [illegible] a. u. c. 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Tarsum venimus Nonis Iuniis. Ibi me multa moverunt: magnum in Syria bellum; magna in Cilicia latrocinia: mihi difficilis ratio administrandi, quod paucos dies habebam reliquos annui muneris: illud autem difficillimum: relinquendus erat ex senatus consulto qui praeesset. Nihil minus probari poterat, quam quaestor Mescinius. Nam de Caelio

nihil audiebamus. Rectissimum videbatur, fratrem cum imperio relinquere: in quo multa molesta, discessus noster, belli periculum, militum improbitas, sexcenta praeterea. O rem totam odiosam! sed haec fortuna viderit, quoniam consilio non multum uti licet. 2. Tu, quando Romam salvus, ut spero, venisti, videbis, ut soles, omnia, quae intelliges nostra interesse, in primis de Tullia mea; cuius de conditione quid mihi placeret, scripsi ad Terentiam, quum tu in Graecia esses: deinde de honore nostro. Quod enim tu abfuisti, vereor ut satis diligenter actum in senatu sit de litteris meis. 3. Illud praeterea *μυστικώτερον* ad te scribam; tu sagacius odorabere: *τῆς δάμαρτός μου ὁ ἀπελεύθερος (οἶσθα ὃν λέγω) ἔδοξέ μοι πρώην, ἐξ ὧν ἀλογευόμενος παρεφθέγγετο, πεφυρακέναι τὰς ψήφους ἐκ τῆς ὠνῆς τῶν ὑπαρχόντων τοῦ Κροτωνιάτου τυραννοκτόνου· δέδοικα δὲ, μήτι νοήσῃς· εἶς δήπου τοῦτο δὴ περισκεψάμενος, τὰ λοιπὰ ἐξασφάλισαι.* Non queo tantum, quantum vereor, scribere. Tu autem fac, ut mihi tuae litterae volent obviae. Haec festinans scripsi in itinere atque agmine. Piliae et puellae Caeciliae bellissimae salutem dices.

V. (Tarsi, Paullo, Marcello coss. 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Nunc quidem profecto Romae es: quo te, si ita est, salvum venisse gaudeo: unde quidem quamdiu abfuisti, magis a me abesse videbare, quam si domi esses: minus enim mihi meae notae res erant, minus etiam publicae. Quare velim, etsi, ut spero, te haec legente aliquantum viae processero, tamen obvias mihi litteras quam argutissimas de omnibus rebus crebro mittas, in primis de quo scripsi ad te antea: *τῆς ξυνάόρου τῆς ἐμῆς οὐξελεύθερος ἔδοξέ μοι θαμὰ βατταρίζων, καὶ ἀλύων τοῖς ξυλλόγοις καὶ ταῖς λέσχαις ὑπό τι πεφυρακέναι τὰς ψήφους ἐν τοῖς ὑπάρχουσι τοῖς τοῦ Κροτωνιάτου.* 2. Hoc tu indaga, ut soles; ast hoc magis: *ἐξ ἄστεως ἑπταλόφου τειχῶν παρέδωκεν μνῶν κδ. μη. ὀφειλημάτων Καμίλλῳ· ἑαυτόν τε ὀφείλοντα μνᾶς κδ. ἐκ τῶν Κροτωνιατικῶν καὶ ἐκ τῶν Χεῤῥονησιτικῶν μη· καὶ μνᾶς κληρονομήσας χμ. χμ. τούτων δὲ μηδὲ ὀβολὸν διαλύσασθαι, πάντων ὀφειληθέντων τοῦ δευτέρου μηνὸς τῇ νουμηνίᾳ· τὸν δὲ ἀπελεύθερον αὐτοῦ, ὄντα ὁμώνυμον τῷ Κόνωνος πατρὶ, μηδὲν ὁλοσχερῶς πεφροντικέναι. Ταῦτα οὖν, πρῶτον μὲν, ἵνα πάντα σώζηται· δεύτερον δὲ, ἵνα μηδὲ τῶν τόκων ὀλιγωρήσῃς τῶν ἀπὸ τῆς προεκκειμένης ἡμέρας· ὅσας αὐτὸν ἠνέγκαμεν σφόδρα δέδοικα. Καὶ γὰρ παρῆν πρὸς ἡμᾶς κατασκεψόμενος, καί τι σχεδὸν ἐλπίσας· ἀπογνοὺς δὲ, ἀλόγως ἀπέστη, ἐπειπὼν, εἴκω· αἰσχρόν τοι δηρόν τε μένειν·* meque obiurgavit vetere proverbio, *τὰ μὲν διδόμενα* —. 3. Reliqua vide, et, quantum fieri potest, perspiciamus *. Etsi annuum tempus prope iam emeritum habebamus: (dies enim XXXIII erant reliqui:) sollicitudine provinciae tamen vel maxime urgebamur. Quum enim arderet Syria bello et Bibulus, in tanto maerore suo, maximam curam belli sustineret; ad meque legati eius et quaestor et amici litteras mitterent, ut subsidio venirem: etsi exercitum infirmum habebam; auxilia sane bona, sed ea Galatarum, Pisidarum, Lyciorum; haec enim sunt nostra robora: tamen esse officium meum putavi, exercitum habere quamproxime hostem, quoad mihi praeesse provinciae per senatus consultum liceret. Sed, quo ego maxime delectabar, Bibulus molestus mihi non erat: de omnibus rebus scribebat ad me potius: et mihi decessionis dies *λεληθότως* obrepebat: qui quum advenerit, *ἄλλο πρόβλημα*, quem praeficiam; nisi Caldus quaestor venerit; de quo adhuc nihil certi habebamus. 4. Cupiebam mehercule longiorem epistolam facere; sed nec erat res, de qua scriberem, nec iocari prae cura poteram. Valebis igitur, et puellae salutem Atticulae dices nostraeque Piliae.

VI. (Sidae, Paullo, Marcello coss. 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego, dum in provincia omnibus rebus Appium orno, subito sum factus accusatoris eius socer. Id quidem, inquis, dii approbent. Ita velim; teque ita cupere certo scio. Sed crede mihi, nihil minus putaram ego; qui de Ti. Nerone, qui mecum egerat, certos homines ad mulieres miseram; qui Romam venerunt, factis sponsalibus. Sed hoc spero melius. Mulieres quidem valde intelligo delectari obsequio et comitate adolescentis. Cetera noli *ἐξακανθίζειν*. 2. Sed heus tu, *πυροὺς εἰς δῆμον* Athenis? Placet hoc tibi? Etsi non impediebant mei certe libri, (non enim ista largitio fuit in cives, sed in hospites liberalitas,) me tamen de Academiae *προπύλῳ* iubes cogitare; quum iam Appius de Eleusine non cogitet. De Hortensio te certo scio dolere. Equidem excrucior: decreram enim cum eo valde familiariter vivere. 3. Nos provinciae praefecimus Caelium: puerum, inquies, et fortasse fatuum et non gravem et non continentem. Assentior: fieri non potuit aliter. Nam quas multo ante tuas acceperam litteras, in quibus *ἐπέχειν* te scripseras, quid esset mihi faciendum de relinquendo, eae me pungebant. Videbam enim, quae tibi essent *ἐποχῆς* caussae; et erant eaedem mihi: puero tradere me? Fratri autem? Illud non utile nobis. Nam praeter fratrem nemo erat, quem sine contumelia quaestori, nobili praesertim, anteferrem. Tamen, dum impendere Parthi videbantur, statueram fratrem relinquere, aut etiam reipublicae caussa contra senatus consultum ipse remanere; qui posteaquam, incredibili felicitate, discesserunt, sublata dubitatio est. Videbam sermones: hui! fratrem reliquit! num est hoc, non plus annum obtinere provinciam? quid, quod senatus eos voluit praeesse provinciis, qui non praefuissent? at hic triennium. Ergo haec ad populum. 4. Quid, quae tecum? Numquam essem sine cura, si quid iracundius aut contumeliosius aut negligentius; quae fert vita hominum. Quid, si quid filius puer et puer bene sibi fidens? qui esset dolor? quem pater non dimittebat, teque id censere moleste ferebat. At nunc Caelius, non dico equidem, quid egerit; sed tamen multo minus laboro. Adde illud: Pompeius, eo robore vir, iis radicibus, Q. Cassium sine sorte delegit, Caesar Antonium: ego sorte datum offenderem, ut etiam inquireret in eum, quem reliquissem? Hoc melius; et huius rei plura exempla; senectuti quidem nostrae profecto aptius. At te apud eum, dii boni! quanta in gratia posui; eique legi litteras non tuas, sed librarii tui. Amicorum litterae me ad triumphum vocant, rem a nobis, ut ego arbitror, propter hanc *παλιγγενεσίαν* nostram, non negligendam. Quare tu quoque, mi Attice, incipe id cupere, quo nos minus inepti videamur.

VII (Tarsi, Paullo, Marcello coss. 704)

CICERO ATTICO S.

Quintus filius, pie sane, me quidem certe multum hortante, sed currentem, animum patris sui sorori tuae reconciliavit. Eum valde etiam tuae litterae excitarunt. Quid quaeris? confido rem, ut volumus, esse. Bis ad te antea scripsi de re mea familiari, si modo tibi redditae litterae sunt, Graece, *ἐν αἰνιγμοῖ*. Scilicet, nihil est movendum. Sed tamen *ἀφελῶς* percontando de nominibus Milonis, et, ut expediat, ut mihi recepit, hortando, aliquid tu proficies. Ego Laodiceae quaestorem Mescinium exspectare iussi, ut confectas rationes lege Iulia apud duas civitates possim relinquere. Rhodum volo puerorum caussa; inde quam primum Athenas: etsi Etesiae valde reflant: sed plane volo his magistratibus, quorum voluntatem in supplicatione sum expertus. Tu tamen mitte mihi, quaeso, obviam litteras, numquid putes reipublicae nomine tardandum esse nobis. Tiro ad te dedisset litteras, nisi eum graviter aegrum reliquissem. Sed nuntiant melius esse. Ego tamen angor. Nihil enim illo adolescente castius, nihil diligentius.

VIII. (Ephesi, Paullo, Marcello coss. 704)

CICERO ATTICO S.

1. Quum instituissem ad te scribere calamumque sumpsissem, Battonius e navi recta ad me venit domum Ephesi, et epistolam tuam reddidit prid. Kal. Octobres. Laetatus sum felicitate navigationis tuae, opportunitate Piliae, etiam mehercule sermone eiusdem de coniugio Tulliae meae. 2. Battonius autem miros terrores ad me attulit Caesarianos; cum Lepta etiam plura locutus est; spero, falsa, sed certe horribilia; exercitum nullo modo dimissurum; cum illo praetores designatos, Cassium tribunum plebis, Lentulum consulem facere; Pompeio in animo esse Urbem relinquere. 3. Sed heus tu, numquid moleste fers de illo, qui se solet anteferre patruo sororis tuae filii? At a quibus victus? Sed ad rem. 4. Nos Etesiae vehementissime tardarunt. Detraxit xx ipsos dies etiam aphractus Rhodiorum. Kal. Octob. Epheso conscendentes hanc epistolam dedimus L. Tarquitio, simul e portu egredienti, sed expeditius naviganti. Nos Rhodiorum aphractis ceterisque longis navibus tranquillitates aucupaturi eramus. Ita tamen properabamus, ut non posset magis. 5. De raudusculo Puteolano, gratum. Nunc velim dispicias res Romanas; videas, quid nobis de triumpho cogitandum putes; ad quem amici me vocant. Ego, nisi Bibulus, qui, dum unus hostis in Syria fuit, pedem porta non plus extulit, quam domo sua, adniteretur de triumpho, aequo animo essem. Nunc vero *αἰσχρὸν σιωπᾶν*. Sed explora rem totam: ut, quo die congressi erimus, consilium capere possimus. At multa; qui et properarem et ei litteras darem, qui aut mecum, aut paullo ante venturus esset. Cicero tibi plurimam salutem dicit. Tu dices utriusque nostrum verbis et Piliae tuae et filiae.

IX. (Athenis, Paullo, Marcello coss. 704)

CICERO ATTICO S.

1. In Piraeea quum exissem prid. Idus Octob., accepi ab Acasto, servo meo, statim tuas litteras: quas quidem quum exspectassem iam diu, admiratus sum, ut vidi obsignatam epistolam, brevitatem eius; ut aperui, rursus *σύγχυσιν* litterularum, quae solent tuae compositissimae et clarissimae esse. ac, ne multa, cognovi ex eo, quod ita scripseras, te Romam venisse a. d. XII. Kalend. Octob. cum febri. Percussus vehementer, nec magis, quam debui, statim quaero ex Acasto. Ille et tibi et sibi visum, et ita se domi ex tuis audisse, ut nihil esset incommode. Id videbatur approbare, quod erat in extremo, febriculam tum te habentem scripsisse. Sed clamavi tamen admiratusque sum, quod nihilo minus ad me tua manu scripsisses. Quare de hoc satis. Spero enim, quae tua prudentia et temperantia est, et hercule, ut me iubet Acastus, confido te iam, ut volumus, valere. 2. A Turannio te accepisse meas litteras gaudeo. *Παραφύλαξον*, si me amas, *τὴν τοῦ φυρατοῦ φιλοτιμίαν αὐτότατα*. Hanc, quae mehercule mihi magno dolore est: dilexi enim hominem. Procura, quantulacumque est, Precianam hereditatem, prorsus ille ne attingat. Dices, nummos mihi opus esse ad apparatum triumphi; in quo, ut praecipis, nec me *κενὸν* in expetendo cognosces, nec *ἄτυφον* in abiiciendo. 3. Intellexi ex tuis litteris, te ex Turannio audisse, a me provinciam fratri traditam. Adeon' ego non perspexeram prudentiam litterarum tuarum? *Ἐπέχειν* te scribebas. Quid erat dubitatione dignum, si esset quidquam, cur placeret, fratrem, et talem fratrem, relinqui? *Ἀθέτησις* ista mihi tua, non *ἐποχή* videbatur. Monebas de Q. Cicerone puero, ut eum quidem neutiquam relinquerem. *Τοὐμὸν ὄνειρον ἐμοί.* Eadem omnia, quasi collocuti essemus, vidimus. Non fuit faciendum aliter, meque *ἐπιχρονία ἐποχή* tua dubitatione liberavit. Sed puto te accepisse de hac re epistolam, scriptam accuratius. 4. Ego tabellarios postero die ad vos eram missurus, quos puto ante venturos, quam nostrum Saufeium. Sed eum sine meis litteris ad te venire, vix rectum erat. 5. Tu mihi, ut polliceris, de Tulliola mea, id est, de Dolabella, perscribas: de republica, quam praevideo in summis periculis; de censoribus, maximeque de signis, tabulis, quid fiat, referaturne. Idibus Octob. has dedi litteras, quo die, ut scribis, *Caesar Placentiam legiones quattuor.* — Quaeso, quid nobis futurum est? In arce Athenis statio mea nunc placet.

96.

LIBER SEPTIMUS.

ARG. Continentes sunt cum superioribus huius libri epistolae, quarum ipsa prima illa esse videtur, quam postero die se daturum VI, 9. promittit. Scriptae sunt autem partim ex itinere, dum ex provincia rediit, partim ex fuga, quam, audito Caesaris adventu, cum consulibus totoque senatu exsecutus est. Nam quum ad Urbem, ad quam prid. Non. Ianuarii accesserat, spe triumphi l. ll. a senatu, ut ipse ait (Div. XVI, 11.), flagitati, moraretur; XIII. Kal. Febr. nuntio illo accepto coactus est omissa illa cogitatione discedere. Etenim, quum in sententiam Scipionis S. C. factum esset, ut ante certam diem Caesar exercitum dimitteret: si non faceret, eum adversus remp. facturum videri: M. Antonius, Q. Cassius tribuni pleb. intercesserant. Sed iidem, postquam de intercessione relatum acerbissimeque decretum esse cognorunt, Urbe relicta, ad Caesarem, qui tum erat Ravennae, se contulerunt. Caesar igitur, his maxime auctoribus, traiecto Rubicone, Ariminum, quod erat extra illius provinciam, ubi venit, tantus pavor repente Urbem invasit, ut passim fuga turpissima

facta sit. Tum vero Cicero Campaniae et orae maritimae praeesse coepit XI. Epistolae autem priores, a prima usque ad decimam, plenae sunt sollicitudinis, quod, quem in bello, inter Pompeium et Caesarem futuro, statum obtineret, Cicero dubitabat, ob utriusque erga se amicitiam IV. et XVII. Posteriores usque ad finem libri epistolae quum multa alia continent, tum querelam de Pompeio: accusationem impudentiae Caesaris: legationem L. Caesaris ad Pompeium et consules C. Caesaris nomine: et quae illi ad haec responderint, XIII. Reliqua privata sunt: de Dolabella genero III. de eodem Liviae herede VIII. de uxore et filia quod consilium capiendum sit, dubitatio XIII. XIV. de iisdem Formias profectis XVIII. XXIII. de Ciceronibus XIII. de pecunia Caesari debita III. de Tironis valetudine et de Curii in eo curando diligentia II. III. de Q. fratre Attici debitore XVIII. de Attici valetudine II. V. VIII. de Piliae Attici uxoris invaletudine V. de Philotimi fraudibus I. III. de Curii tabulis et de Hortensii legatis III. de Dionysio Attici liberto iudicium IV. VII. VIII. de mutata Caelii sententia III. de Philogenis negotio VII. Grammatica de Piraeeo nomine observatio III. de aenigmate quodam XIII. de statua Minervae a Cicerone in Capitolio ante exsilium relicta III. de rep. librum sextum memorat III.

---

1. (Athenis, Paullo, Marcello coss. 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Dederam equidem L. Saufeio litteras, et dederam ad te unum, quod, quum non esset temporis mihi ad scribendum satis, tamen hominem tibi tam familiarem sine meis litteris ad te venire nolebam. Sed, ut philosophi ambulant, has tibi redditum iri putabam prius. Sin iam illas accepisti, scis, me Athenas venisse prid. Idus Octobres; e navi egressum in Piraeeum tuas ab Acasto nostro litteras accepisse; conturbatum, quod cum febre Romam venisses; bono tamen animo esse coepisse, quod Acastus ea, quae vellem, de allevato corpore tuo nuntiaret; cohorruisse autem me, quod tuae litterae de legionibus Caesaris afferrent; et egisse tecum, ut videres, ne quid *φιλοτιμία* eius, quem nosti, nobis noceret; de quo iam pridem ad te scripseram, Turannius autem secus tibi Brundisii dixerat; (quod ex iis litteris cognovi, quas a Xenone, optimo viro, accepi.) Cur fratrem provinciae non praefecissem, exposui breviter. Haec fere sunt in illa epistola. 2. Nunc audi reliqua. Per fortunas! omnem tuum amorem, quo me es amplexus! omnemque tuam prudentiam, quam mehercule in omni genere iudico singularem! confer te iam ad eam curam, ut de omni statu meo cogites. Videre enim mihi videor tantam dimicationem; (nisi idem deus, qui nos melius, quam optare auderemus, Parthico bello liberavit, respexerit rempublicam;) sed tantam, quanta numquam fuit. Age, hoc malum mihi commune est cum omnibus. Nihil tibi mando, ut de eo cogites. Illud meum proprium *πρόβλημα*, quaeso, suscipe. Videsne, ut te auctore sim utrumque complexus? Ac vellem a principio te audisse amicissime monentem.

Ἀλλ' ἐμὸν οὔποτε θυμὸν ἐνὶ στήθεσσιν ἔπειθες.
- - - πατρίδος! - - -

Sed aliquando tamen persuasisti, ut alterum complecterer, quia de me erat optime meritus, alterum, quia tantum valebat. Feci igitur. Itaque effeci omni obsequio, ut neutri illorum quisquam esset me carior. 3. Haec enim cogitabamus: nec mihi, coniuncto cum Pompeio, fore necesse peccare in republica aliquando, nec, cum Caesare sentienti, pugnandum esse cum Pompeio; tanta erat illorum coniunctio. Nunc impendet, ut et tu ostendis et ego video, summa inter eos contentio. Me autem uterque numerat suum, nisi forte simulat alter. Nam Pompeius non dubitat; vere enim iudicat, ea, quae de republica nunc sentiat, mihi valde probari. Utriusque autem accepi eiusmodi litteras, eodem tempore, quo tuas, ut neuter quemquam omnium pluris facere, quam me, videretur. 4. Verum quid agam? Non quaero illa ultima, (si enim castris res geretur, video cum altero vinci satius esse, quam cum altero vincere,) sed illa, quae tum agentur, quum venero: ne ratio absentis habeatur, ut exercitum dimittat: DIC, M. TULLI. Quid dicam? Exspecta, amabo te, dum Atticum conveniam? Non est locus ad tergiversandum. Contra Caesarem? Ubi illae sunt densae dexterae? Nam ut illi hoc liceret, adiuvi, rogatus ab ipso Ravennae de Caelio tribuno plebis. Ab ipso autem? Etiam a Cnaeo nostro, in illo divino tertio consulatu. Aliter sensero? *Αἰδέομαι* (non Pompeium modo, sed) *Τρῶας καὶ Τρῳάδας* —.

Πουλυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχείην ἀναθήσει.

Quis? Tu ipse scilicet, laudator et factorum et scriptorum meorum. 5. Hanc ergo plagam effugi per duos superiores Marcellorum consulatus, quum est actum de provincia Caesaris. Nunc incido in discrimen ipsum. Itaque, ut stultus primus suam sententiam dicat, mihi valde placet, de triumpho nos moliri aliquid: extra Urbem esse cum iustissima caussa. Tamen dabunt operam, ut eliciant sententiam meam. Ridebis hoc loco fortasse: quam vellem etiam nunc in provincia morari! Plane opus fuit, si hoc impendebat. Etsi nil miserius. Nam *ὁδοῦ πάρεργον*, volo te hoc scire: omnia illa prima, quae etiam tuis litteris in caelum ferebas, *ἐπίτηκτα* fuerunt. 6. Quam non est facilis virtus! quam vero difficilis eius diuturna simulatio! Quum enim hoc rectum et gloriosum putarem, ex annuo sumptu, qui mihi decretus esset, me C. Caelio quaestori relinquere annuum, referre in aerarium ad H-S x*; ingemuit nostra cohors, omne illud putans distribui sibi oportere; ut ego amicior invenirer Phrygum et Cilicum aerariis, quam nostro. Sed me non moverunt. Nam et mea laus apud me plurimum valuit: nec tamen quidquam honorifice in quemquam fieri potuit, quod praetermiserim. Sed haec fuerit, ut ait Thucydides, *ἐκβολὴ λόγου* non inutilis. 7. Tu autem de nostro statu cogitabis: primum, quo artificio tueamur benevolentiam Caesaris; deinde de ipso triumpho, quem video, nisi reipublicae tempora impedient, *εὐπόριστον*. Iudico autem quum ex litteris amicorum, tum ex supplicatione; quam qui non decrevit, plus decrevit, quam si omnes decresset triumphos. Ei porro assensus est unus familiaris meus, Favonius, alter iratus, Hirrus. Cato autem et scribendo adfuit et ad me de sententia sua iucundissimas litteras misit. Sed tamen gratulans mihi Caesar de supplicatione, triumphat de sententia Catonis; nec scribit, quid ille sententiae dixerit, sed tantum, supplicationem eum mihi non decrevisse. 8. Redeo ad Hirrum. Coeperas eum mihi placare: perfice; habes Scrofam, habes Silium. Ad eos ego etiam antea scripsi, et ad ipsum Hirrum. Locutus enim erat cum iis commode, se potuisse impedire, sed noluisse; assensum tamen esse Catoni, amicissimo meo, quum is honorificentissimam in me sententiam dixisset, nec me ad se ullas litteras misisse, quum ad omnes mitterem Verum dicebat; ad eum enim solum et ad Crassipedem non scripseram. 9. Atque haec de rebus forensibus. Redeamus domum. Diiungere me ab illo volo. Mirus est *φυράτης*, germanus Lartidius.

Ἀλλὰ τὰ μὲν προτετύχθαι ἐάσομεν, ἀχνύμενοί περ

Reliqua expediamus. Hoc primum, quo accessit cura dolori meo: sed hoc tamen, quidquid est, Precianum, cum iis rationibus, quas ille meas tractat, admisceri nolo. Scripsi ad Terentiam, scripsi etiam ad ipsum, me, quidquid possem nummorum ad apparatum sperati triumphi, ad te redacturum. Ista * puto ἀμεμφῆ fore. verum ut lubebit. Hanc quoque suscipe curam, quemadmodum experiamur. Id et ostendisti quibusdam litteris, ex Epiro an Athenis datis, et in eo ego te adiuvabo.

II. (Brundisii, ... 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Brundisium venimus vii. Kalend. Decembr., usi tua felicitate navigandi; ita belle nobis flavit ab Epiro lenissimus Onchesmites. Hunc *σπονδειάζοντα*, si cui voles *τῶν νεωτέρων*, pro tuo vendita. 2. Invaletudo tua me valde conturbat. Significant enim tuae litterae, te prorsus laborare. Ego autem, quum sciam, quam sis fortis, vehementius esse quiddam suspicor, quod te cogat cedere, et propemodum infringat; etsi alteram quartanam Pamphilus tuus mihi dixit decessisse et alteram leviorem accedere. Terentia vero, quae quidem eodem tempore ad portam Brundisinam venit, quo ego in portum, mihique obvia in foro fuit, L. Pontium sibi in Trebulano dixisse narrabat, etiam eam decessisse. Quod si ita est, est quod maxime mehercule opto; idque spero tua prudentia et temperantia te consecutum. 3. Venio ad epistolas tuas, quas ego sexcentas uno tempore accepi, aliam alia iucundiorem, quae quidem erant tua manu. Nam Alexidis animum amabam, quod tam prope accedebat ad similitudinem tuae litterae: manum non amabam, quod indicabat te non valere. Cuius quoniam mentio facta est, Tironem Patris aegrum reliqui, adolescentem, ut nosti; et adde, si quid vis, probum; nihil vidi melius. Itaque careo aegre. Quamquam videbatur se non graviter habere; tamen sum sollicitus, maximamque spem habeo in M'. Curii diligentia, de qua ad me scripsit Tiro, et multi nuntiarunt. Curius autem ipse sensit, quam tu velles se a me diligi, et eo sum admodum delectatus. Et mehercule est, quem facile diligas. *Αὐτόχθων* in homine urbanitas est. Eius testamentum deporto trium* Ciceronum signis obsignatum cohortisque praetoriae: fecit palam te ex libella, me ex teruncio. In Actio Corcyrae Alexio me opipare muneratus est. Quinto Ciceroni obsisti non potuit, quo minus Thyamim videret. 4. Filiola tua te delectari laetor, et probari tibi, *φυσικὴν* esse *τὴν πρὸς τὰ τέκνα*. Etenim, si haec non est, nulla potest homini esse ad hominem naturae adiunctio; qua sublata vitae societas tollitur. *Bene eveniat*, inquit Carneades: spurce, sed tamen prudentius, quam Lucius noster et Patro, qui, quum omnia ad se referant, nec quidquam alterius caussa fieri putent, et quum ea re bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intelligunt, se de callido homine loqui, non de bono viro. Sed haec, opinor, sunt in iis libris, quos tu laudando, animos mihi addidisti. 5. Redeo ad rem. Commodum exspectabam epistolam, quam Philoxeno dedisses: (scripseras enim, in ea esse de sermone Pompeii Neapolitano:) eam mihi Patro Brundisii reddidit; Corcyrae, ut opinor, acceperat. Nihil potuit esse iucundius. Erat enim de republica, de opinione, quam is vir haberet, integritatis meae; de benevolentia, quam ostendit eo sermone, quem habuit de triumpho. Sed tamen hoc iucundissimum, quod intellexi, te ad eum venisse, ut eius animum erga me perspiceres. Hoc mihi inquam accidit iucundissimum. 6. De triumpho autem nulla me cupiditas umquam tenuit ante Bibuli impudentissimas litteras, quas amplissime supplicatio consecuta est. A quo si ea gesta essent, quae scripsit, gauderem, et honori faverem: nunc illum, qui pedem porta, quoad hostis cis Euphratem fuit, non extulerit, honore augeri, me, in cuius exercitu spem illius exercitus habuit, idem non assequi, dedecus est nostrum, nostrum inquam, te coniungens. Itaque omnia experiar; et, ut spero, assequar. Quod si tu valeres, iam mihi quaedam explorata essent. Sed, ut spero, valebis. 7. De rauduscuIo Numeriano multum te amo. Hortensius quid egerit, aveo scire, Cato quid agat; qui quidem in me turpiter fuit malevolus. Dedit integritatis, iustitiae, clementiae, fidei mihi testimonium, quod non quaerebam; quod postulabam, id negavit. Itaque Caesar iis litteris, quibus mihi gratulatur et omnia pollicetur, quo modo exsultat Catonis, in me ingratissimi, iniuria! At hic idem Bibulo dierum xx. Ignosce mihi; non possum haec ferre nec feram. 8. Cupio ad omnes tuas epistolas; sed nihil necesse est. Iam enim te videbo. Illud tamen de Chrysippo; nam de altero illo minus sum admiratus, operario homine. Sed tamen ne illo quidem quidquam improbius. Chrysippum vero, quem ego, propter litterularum nescio quid, libenter vidi, in honore habui, discedere a puero, insciente me! Mitto alia, quae audio, multa, mitto furta: fugam non fero, qua mihi nihil visum est sceleratius. Itaque usurpavi vetus illud Drusi, ut ferunt, praetoris in eo, qui eadem liber non iuraret; me istos liberos non addixisse; praesertim quum adesset nemo, a quo recte vindicarentur. Id tu, ut videbitur, ita accipies; ego tibi assentiar. Uni tuae disertissimae epistolae non rescripsi, in qua est de periculis reipublicae. Quid rescriberem? Valde eram perturbatus. Sed, ut nihil magno opere metuam, Parthi faciunt, qui repente Bibulum semivivum reliquerunt.

III. (In Trebulano, ... 704.)

CICERO ATTICO S.

1. A. d. viii. Id. Decemb. Aeculanum veni, et ibi tuas litteras legi, quas Philotimus mihi reddidit: e quibus hanc primo aspectu voluptatem cepi, quod erant a te ipso scriptae: deinde earum accuratissima diligentia sum mirum in modum delectatus. Ac primum illud, in quo te Dicaearcho assentiri negas, etsi cupidissime expetitum a me sit, et approbante te, ne diutius anno in provincia essem, tamen non est nostra contentione perfectum. Sic enim scito, verbum in senatu factum esse numquam de ullo nostrum, qui provincias obtinuimus, quo in his diutius quam ex senatus consulto maneremus: ut iam ne istius quidem rei culpam sustineam, quod minus diu fuerim in provincia, quam fortasse fuerit utile. 2. Sed, QUID SI HOC MELIUS? saepe opportune dici videtur, ut in hoc ipso. Sive enim ad concordiam res adduci potest, sive ad bonorum victoriam: utriusvis rei me aut adiutorem velim esse, aut certe non expertem. Sin vincuntur boni: ubicumque essem, una cum iis victus essem. Quare celeritas nostri reditus *ἀμεταμέλητος* debet esse. Quod si ista nobis cogitatio de triumpho iniecta non esset, quam tu quoque approbas, nae tu haud multum requireres illum vi-

rum, qui in *VI.* libro informatus est. Quid enim tibi faciam, qui illos libros devorasti? Quin nunc ipsum non dubitabo rem tantam abiicere, si id erit rectius. Utrumque vero simul agi non potest, et de triumpho ambitiose, et de republica libere. Sed ne dubitaris, quin, quod honestius, id mihi futurum sit antiquius. 3. Nam quod putas utilius esse vel mihi, quod tutius sit, vel etiam ut reipublicae prodesse possim, me esse cum imperio; id coram considerabimus quale sit. Habet enim res deliberationem; etsi ex parte magna tibi assentio. De animo autem meo erga rempublicam bene facis quod non dubitas: et illud probe iudicas, nequaquam satis pro meis officiis, pro ipsius in alios effusione, illum in me liberalem fuisse; eiusque rei caussam vere explicas; et eis, quae de Fadio Caninioque acta scribis, valde consentiunt. Quae si secus essent, totumque se ille in me profudisset, tamen illa, quam scribis, custos Urbis me praeclarae inscriptionis memorem esse cogeret; nec mihi concederet, ut imitarer Volcatium aut Servium, quibus tu es contentus; sed aliquid nos vellet nobis dignum et sentire et defendere. Quod quidem agerem, si liceret, alio modo, ac nunc agendum est. 4. De sua potentia dimicant homines hoc tempore, periculo civitatis. Nam, si respublica defenditur, cur ea, consule isto ipso, defensa non est? cur ego, in cuius caussa reipublicae salus consistebat, defensus postero anno non sum? cur imperium illi, aut cur illo modo prorogatum est? cur tanto opere pugnatum est, ut de eius absentis ratione habenda decem tribuni plebis ferrent? His ille rebus ita convaluit, ut nunc in uno civi spes ad resistendum sit, qui mallem tantas ei vires non dedisset, quam nunc tam valenti resisteret. 5. Sed quoniam res eo deducta est, non quaeram, ut scribis,

ποῦ σκάφος τὸ τῶν Ἀτρειδῶν;

Mihi *σκάφος* unum erit, quod a Pompeio gubernabitur. Illud ipsum, quod ais, quid fiet, quum erit dictum, DIC M. TULLI? — *Σύντομα*, CN. POMPEIO ASSENTIOR. Ipsum tamen Pompeium separatim ad concordiam hortabor. Sic enim sentio, maximo in periculo rem esse. Vos scilicet plura, qui in Urbe estis. Verumtamen hoc video, cum homine audacissimo paratissimoque negotium esse; omnes damnatos, omnes ignominia affectos, omnes damnatione ignominiaque dignos illac facere, omnem fere iuventutem, omnem illam urbanam ac perditam plebem, tribunos valentes, addito C. Cassio, omnes, qui aere alieno premantur; quos plures esse intelligo, quam putaram; (caussam solum illa caussa non habet; ceteris rebus abundat:) hic omnia facere omnes, ne armis decernatur; quorum exitus semper incerti, nunc vero etiam in alteram partem magis timendi. Bibulus de provincia decessit, Veientonem praefecit. In decedendo erit, ut audio, tardior: quem quum ornavit Cato, declaravit iis se solis non invidere, quibus nihil aut non multum ad dignitatem posset accedere. 6. Nunc venio ad privata. Fere enim respondi tuis litteris de republica, et iis, quas in suburbano, et iis, quas postea scripsisti. Ad privata venio. Unum etiam de Caelio. Tantum abest, ut meam ille sententiam moveat, ut valde ego ipsi, quod de sua sententia decesserit, poenitendum putem. Sed quid est, quod ei vici Lucceii sint addicti? Hoc te praetermisisse miror. 7. De Philotimo faciam equidem, ut mones. Sed ego mihi ab illo hoc tempore non rationes exspectabam, quas tibi edidit, verum id reliquum, quod ipse in Tusculano me referre in commentarium mea manu voluit, quodque idem in Asia mihi sua manu scriptum dedit. Id si praestaret, quantum mihi aeris alieni esse edidit, tantum, et plus etiam ipse mihi deberet. Sed in hoc genere, si modo per rempublicam licebit, non accusabimur posthac: neque hercule antea negligentes fuimus, sed amicorum multitudine occupati. Ergo utemur, ut polliceris, et opera et consilio tuo: nec tibi erimus, ut spero, in eo molesti. 8. De serperastris cohortis meae nihil est, quod doleas. Ipsi enim se collegerunt admiratione integritatis meae. Sed me moverat nemo magis, quam is, quem tu neminem putas. Idem et initio fuerat, et nunc est egregius. Sed in ipsa decessione significavit sperasse se aliquid; et id, quod animum induxerat paullisper, non tenuit, sed cito ad se rediit meisque honorificentissimis erga se officiis victus, pluris ea duxit, quam omnem pecuniam. 9. Ego a Curio tabulas accepi; quas mecum porto. Hortensii legata cognovi. Nunc aveo scire, quid hominis sit, et quarum rerum auctionem instituat. Nescio enim, cur, quum portam Flumentanam Caelius occuparit, ego Puteolos non meos faciam. 10. Venio ad Piraeea, in quo magis reprehendendus sum, quod homo Romanus *Piraeea* scripserim, non *Piraeeum*, (sic enim omnes nostri locuti sunt,) quam quod *in* addiderim. Non enim hoc ut oppido praeposui, sed ut loco: et tamen Dionysius noster, qui est nobiscum, et Nicias Cous non rebatur, oppidum esse Piraeea. Sed de re videro. Nostrum quidem si est peccatum, in eo est, quod non ut de oppido locutus sum, sed ut de loco, secutusque sum, non dico Caecilium,

— — — *Mane ut ex portu in Piraéeum,*

(malus enim auctor Latinitatis est,) sed Terentium, cuius fabellae, propter elegantiam sermonis, putabantur a C. Laelio scribi:

Heri áliquot adolescénluli coímus in Piraéeum.

Et idem:

Mercátor hoc addébat — — —

— — — — *captam e Súnio.*

Quod si *δήμους* oppida volumus esse; tam est oppidum Sunium, quam Piraeeus. Sed, quoniam Grammaticus es, si hoc mihi *ζήτημα* persolveris, magna me molestia liberaris. 11. Ille mihi litteras blandas mittit. Facit idem pro eo Balbus. Mihi certum est, ab honestissima sententia digitum nusquam —. Sed scis, illi reliquum quantum sit. Putasne igitur verendum esse, ne aut obiiciat id nobis aliquis, si languidius, aut repetat, si fortius? Quid ad haec reperis? Solvamus, inquis. Age, a Caelio mutuabimur. Hoc tu tamen consideres velim. Puto enim, in senatu si quando praeclare pro republica dixero, Tartessium istum tuum mihi exeunti. »Iube sodes nummos curare.« 12. Quid superest? Etiam. Gener est suavis mihi, Tulliae, Terentiae: quantumvis vel ingenii vel humanitatis: satis. Reliqua, quae nosti, ferenda. Scis enim, quos aperuerimus; qui omnes, praeter eum, de quo per te egimus, reum me facerent. Ipsis enim expensum nemo ferret. Sed haec coram. Nam multi sermonis sunt. Tironis reficiendi spes est in M. Curio: cui ego scripsi, tibi eum gratissimum facturum. Dat. v. Id. Decembr. a Pontio ex Trebulano.

IV. (Paullo, Marcello coss. 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Dionysium, flagrantem desiderio tui, misi ad te, nec mehercule aequo animo, sed fuit conceden-

dum, quem quidem cognovi quum doctum, quod mihi iam ante erat notum, tum sane plenum officii, studiosum etiam meae laudis, frugi hominem ac, ne libertinum laudare videar, plane virum bonum. 2. Pompeium vidi iv. Id. Decembres. Fuimus una horas duas fortasse. Magna laetitia mihi visus est affici meo adventu: de triumpho hortari, suscipere partes suas, monere, ne ante in senatum accederem, quam rem confecissem; ne dicendis sententiis aliquem tribunum alienarem. Quid quaeris? in hoc officio sermonis nihil potuit esse prolixius. De republica autem ita mecum locutus est quasi non dubium bellum haberemus. Nihil ad spem concordiae; plane illum ab se alienatum, quum ante intelligeret, tum vero proxime iudicasse: venisse Hirtium a Caesare, qui esset illi familiarissimus, ad se non accessisse; et, quum ille a. d. viii. Idus Decemb. vesperi venisset, Balbus de tota re constituisset a. d. vii. ad Scipionem ante lucem venire, multa de nocte eum profectum esse ad Caesarem. Hoc illi τεκμηριῶδες videbatur esse alienationis. 3. Quid multa? Nihil me aliud consolatur, nisi quod illum, cui etiam inimici alterum consulatum, fortuna summam potentiam dederat, non arbitror fore tam amentem, ut haec in discrimen adducat. Quod si ruere coeperit; nae ego multa timeo, quae non audeo scribere. Sed, ut nunc est, a. d. iii. Nonas Ian. ad Urbem cogito.

V. P[illegible], M[illegible] 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Multas uno tempore accepi epistolas tuas: quae mihi, quamquam recentiora audiebam ex iis, qui ad me veniebant, tamen erant iucundae. Studium enim et benevolentiam declarabant. In valetudine tua moveor: et Piliam, in idem genus morbi delapsam, curam tibi afferre maiorem sentio. Date igitur operam, ut valeatis. 2. De Tirone video tibi curae esse; quem quidem ego, etsi mirabiles utilitates mihi praebet, quum valet, in omni genere vel negotiorum vel studiorum meorum, tamen propter humanitatem et modestiam malo salvum, quam propter usum meum. 3. Philogenes mecum nihil umquam de Luscieno locutus est: de ceteris rebus habes Dionysium. Sororem tuam non venisse in Arcanum, miror. De Chrysippo meum consilium probari tibi, non moleste fero. Ego in Tusculanum nihil sane hoc tempore. Devium est τοῖς ἀπαντῶσιν, et habet alia δύσχρηστα. Sed de Formiano Tarracinam pridie Kal. Ian.; inde Pomptinam summam; inde Albanum Pompeii: ita ad Urbem iii. Nonas, natali meo. 4. De republica quotidie magis timeo. Non enim boni, ut putant, consentiunt. Quos ego equites Romanos, quos senatores vidi, qui acerrime quum cetera, tum hoc iter Pompeii vituperarent! Pace opus est. Ex victoria quum multa mala, tum certe tyrannus exsistet. Sed haec propediem coram. Iam plane mihi deest, quod ad te scribam. Nec enim de republica, quod uterque nostrum scit eadem; et domestica nota sunt ambobus. 5. Reliquum est iocari, si hic sinat. Nam ego is sum, qui, illi concedi, putem utilius esse, quod postulat, quam signa conferri. Sero enim resistimus ei, quem per annos decem aluimus contra nos. Quid sentis igitur? inquis. Nihil scilicet, nisi de sententia tua; nec prius quidem, quam nostrum negotium aut confecerimus aut deposuerimus. Cura igitur, ut valeas. Aliquando ἀπότριψαι quartanam istam diligentia, quae in te summa est.

VI. P[illegible] M[illegible]

CICERO ATTICO S.

1. Plane deest, quod ad te scribam: nota omnia tibi sunt, nec ipse habeo, a te quid exspectem. Tantum igitur nostrum illud sollemne servemus, ut ne quem istuc euntem sine litteris dimittamus. 2. De republica valde timeo, nec adhuc fere inveni, qui non concedendum putaret Caesari, quod postularet, potius, quam depugnandum. Est illa quidem postulatio opinione valentior. Cur autem nunc primum ei resistamus?

Οὐ γὰρ δὴ τόδε μεῖζον ἔπι κακόν,

quam quum quinquennium prorogabamus; aut quum, ut absentis ratio haberetur, ferebamus; nisi forte haec illi tum arma dedimus, ut nunc cum bene parato pugnaremus. Dices, quid tu igitur sensurus es? Non idem, quod dicturus. Sentiam enim omnia facienda, ne armis decertetur; dicam idem, quod Pompeius; neque id faciam humili animo. Sed rursus hoc permagnum reipublicae malum est: at quodam modo mihi praeter ceteros non rectum, me in tantis rebus a Pompeio dissidere.

VII. Paullo, M[illegible] 704.)

CICERO ATTICO S.

1. *Dionysius, vir optimus, ut mihi quoque est perspectus, et doctissimus tuique amantissimus, Romam venit* xv. *Kal. Ian. et litteras a te mihi reddidit:* tot enim verba sunt de Dionysio in epistola tua. Illud, puto, non ascribis, *et tibi gratias egit.* Atqui certe ille agere debuit; et, si esset factum, quae tua est humanitas, ascripsisses. Mihi autem nulla de eo παλινῳδία datur propter superioris epistolae testimonium. Sit igitur sane bonus vir. Hoc enim ipsum bene fecit, quod mihi sui cognoscendi penitus etiam istam facultatem dedit. 2. Philogenes recte ad te scripsit: curavit enim, quod debuit. Eum ego uti ea pecunia volui, quoad liceret: itaque usus est menses xiv. 3. Pomptinium cupio valere, et, quod scribis in urbem introisse, vereor quid sit; nam id nisi gravi de caussa non fecisset. Ego, quoniam iv. Nonas Ianuar. Compitalicius dies est, nolo eo die in Albanum venire, ne molestus sim familiae. Veniam iii. Nonas igitur: inde ad Urbem pridie Nonas. Tua λῆψις quem in diem incurrat, nescio; sed prorsus te commoveri incommodo valetudinis tuae nolo. 4. De honore nostro, nisi quid occulte Caesar per suos tribunos molitus erit, cetera videntur esse tranquilla. Tranquillissimus autem animus meus, qui totum istuc aequi boni facit; et eo magis, quod iam a multis audio constitutum esse Pompeio et eius consilio, in Siciliam me mittere, quod imperium habeam. Id est Ἀβδηριτικόν. Nec enim senatus decrevit, nec populus iussit, me imperium in Sicilia habere. Sin hoc respublica ad Pompeium defert: qui me magis, quam privatum aliquem, mittat? Itaque, si hoc imperium mihi molestum erit, utar ea porta, quam primam videro. 5. Nam quod scribis, mirificam exspectationem esse mei, neque tamen quemquam bonorum aut satis bonorum dubitare, quid sensurus sim: ego, quos tu bonos esse dicas, non intelligo: ipse nullos novi: sed ita, si ordines bonorum quaerimus. Nam singulares sunt boni viri: verum in dissensionibus ordines bonorum et genera quaerenda sunt. Senatum bonum putas, per quem sine imperio provinciae sunt? Numquam enim Curio sustinuisset, si cum eo agi coeptum esset: quam sententiam senatus sequi noluit; ex quo factum

est, ut Caesari non succederetur. An publicanos? qui numquam firmi, sed nunc Caesari sunt amicissimi; an foeneratores? an agricolas, quibus optatissimum est otium? nisi eos timere putas, ne sub regno sint, qui id numquam, dummodo otiosi essent, recusarunt. 6. Quid ergo? exercitum retinentis, quum legis dies transierit, rationem haberi placet? Mihi vero ne absentis quidem. Sed, quum id datum est, illud una datum est. Annorum enim decem imperium et ita latum placet? Placet igitur etiam me expulsum, et agrum Campanum periisse, et adoptatum patricium a plebeio, Gaditanum a Mitylenaeo; et Labieni divitiae et Mamurrae placent, et Balbi horti et Tusculanum. Sed horum omnium fons unus est. Imbecillo resistendum fuit; et id erat facile. Nunc legiones XI, equitatus tantus, quantum volet; Transpadani, plebes urbana, tot tribuni plebis, tam perdita iuventus, tanta auctoritate dux, tanta audacia. Cum hoc aut depugnandum est aut habenda e lege ratio. 7. Depugna, inquis, potius, quam servias. Ut quid? si victus eris, proscribare? si viceris, tamen servias? Quid ergo, inquis, acturus es? Idem, quod pecudes, quae dispulsae sui generis sequuntur greges. Ut bos armenta, sic ego bonos viros, aut eos, quicumque dicentur boni, sequar, etiamsi ruent. Quid sit optimum male contractis rebus, plane video. Nemini est enim exploratum, quum ad arma ventum est, quid futurum sit: at illud omnibus, si boni victi sunt, nec in caede principum clementiorem hunc fore, quam Cinna fuerit, nec moderatiorem, quam Sulla, in pecuniis locupletium. *Ἐμπολιτεύομαί σοι* iamdudum: et facerem diutius, nisi me lucerna desereret. Ad summam, DIC M. TULLI. Assentior Cn. Pompeio, id est T. Pomponio. Alexim, humanissimum puerum, nisi forte, dum ego absum, adolescens factus est, (id enim agere videbatur,) salvere iubeas velim.

VIII. (Paullo, Marcello coss. 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Quid opus est de Dionysio tam valde affirmare? An mihi nutus tuus non faceret fidem? Suspicionem autem eo mihi maiorem tua taciturnitas attulerat, quod et tu soles conglutinare amicitias testimoniis tuis, et illum aliter cum aliis de nobis locutum audiebam. Sed prorsus ita esse, ut scribis, mihi persuades. Itaque ego is in illum sum, quem tu me esse vis. 2. Diem tuum ego quoque ex epistola quadam tua, quam incipiente febricula scripseras, mihi notaveram; et animadverteram posse pro re nata te non incommode ad me in Albanum venire III. Nonas Ianuar. Sed, amabo te, nihil incommodo valetudinis feceris. Quid enim est tantum in uno aut altero die? 3. Dolabellam video Liviae testamento cum duobus coheredibus esse in triente; sed iuberi mutare nomen. Est *πολιτικὸν σκέμμα,* rectumne sit nobili adolescenti, mutare nomen mulieris testamento. Sed id *φιλοσοφώτερον διευκρινήσομεν*, quum sciemus, quantum quasi sit in trientis triente. 4. Quod putasti fore, ut ante, quam istuc venirem, Pompeium viderem; factum est ita. Nam VI. Kal. ad Lavernium me consecutus est. Una Formias venimus, et ab hora octava ad vesperum secreto collocuti sumus. Quod quaeris, ecquae spes pacificationis sit: quantum ex Pompeii multo et accurato sermone perspexi, ne voluntas quidem est. Sic enim existimat, si ille, vel dimisso exercitu, consul factus sit, *σύγχυσιν τῆς πολιτείας* fore. Atque etiam putat eum, quum audierit, contra se diligenter parari, consulatum hoc anno neglecturum, ac potius exercitum provinciamque retenturum. Sin autem ille fureret; vehementer hominem contemnebat, et suis et reipublicae copiis confidebat. Quid quaeris? Etsi mihi crebro *ξυνὸς ἐνυάλιος* occurrebat; tamen levabar cura, virum fortem et peritum et plurimum auctoritate valentem audiens, *πολιτικῶς* de pacis simulatae periculis disserentem. 5. Habebamus autem in manibus Antonii concionem, habitam X. Kal. Ianuar.; in qua erat accusatio Pompeii usque a toga pura, querela de damnatis, terror armorum: in quibus ille, quid censes, aiebat, facturum esse ipsum, si in possessionem reipublicae venerit, quum haec quaestor eius infirmus et inops audeat dicere? Quid multa? non modo non expetere pacem istam, sed etiam timere visus est. [Ex] illa autem sententia non * relinquendae Urbis movet hominem, ut puto. Mihi autem illud molestissimum est, quod solvendi sunt nummi Caesari, et instrumentum triumphi eo conferendum. Est enim *ἄμορφον, ἀντιπολιτευομένου χρεωφειλέτην* esse. Sed haec et multa alia coram.

IX. (Paullo, Marcello coss. 704.)

CICERO ATTICO S.

1. Quotidiene, inquis, a te accipiendae litterae sunt? Si habebo, cui dem, quotidie. At iam ipse ades. Tum igitur, quum venero, desinam. Unas video mihi a te non esse redditas; quas L. Quintius, famiiiaris meus, quum ferret, ad bustum Basili vulneratus et despoliatus est. 2. Videbis igitur, numquid fuerit in iis, quod me scire opus sit: et simul tu hoc *διευκρινήσεις πρόβλημα* sane *πολιτικόν*: quum sit necesse aut haberi Caesaris rationem, illo exercitum vel per senatum vel per tribunos plebis obtinente, aut persuaderi Caesari, ut tradat provinciam atque exercitum, et ita consul fiat; aut, si id non persuadeatur, haberi comitia sine illius ratione, illo patiente atque obtinente provinciam; aut, si per tribunos plebis non patiatur, tamen quiescat, rem adduci ad interregnum; aut, si ob eam caussam, quod ratio eius non habeatur, exercitum adducat, armis cum eo contendere; illum autem initium facere armorum, aut, statim nobis minus paratis, aut tum, quum comitiis, amicis eius postulantibus, ut e lege ratio habeatur, impetratum non sit; ire autem ad arma, aut hanc unam ob caussam, quod ratio non habeatur, aut addita caussa, si forte tribunus plebis, senatum impediens aut populum incitans, notatus aut senatus consulto circumscriptus aut sublatus aut expulsus sit, dicensve se expulsum ad illum confugerit; suscepto autem bello, aut tenenda sit Urbs, aut, ea relicta, ille commeatu et reliquis copiis intercludendus: quod horum malorum, quorum aliquod certe subeundum est, minimum putes. 3. Dices profecto persuaderi illi, ut tradat exercitum et ita consul fiat. Est omnino id eiusmodi, ut, si ille eo descendat, contra dici nihil possit; idque eum, si non obtinet, ut ratio habeatur retinentis exercitum, non facere miror. Nobis autem, ut quidam putat, nihil est timendum magis, quam ille consul. At sic malo, inquies, quam cum exercitu. Certe. Sed istud ipsum sic magnum malum putat aliquis: neque ei remedium est ullum. Cedendum est, si id volet. Vide consulem illum iterum, quem vidisti consulatu priore. At tum imbecillus plus, inquit, valuit, quam tota respublica. Quid nunc putas? Et eo consule, Pompeio certum est esse in Hispania. O rem miseram! si quidem id ipsum

deterrimum est, quod recusari non potest; et quod ille si faciat, tamen a bonis omnibus summam ineat gratiam. 4. Tollamus igitur hoc, quo illum posse adduci negant: de reliquis quid est deterrimum? concedere illi, quod, ut idem dicit, impudentissime postulat. Nam quid impudentius? Tenuisti provinciam per decem annos, non tibi a senatu, sed a te ipso per vim et per facticnem datos. Praeteriit tempus, non legis, sed libidinis tuae: fac tamen, legis. Ut succedatur, decernitur: impedis et ais, habe mei rationem. Habe tu nostrum. Exercitum tu habeas diutius, quam populus iussit, invito senatu? Depugnes oportet, nisi concedis. Cum bona quidem spe, ut ait idem, vel vincendi vel in libertate moriendi. Iam si pugnandum est; quo tempore, in casu, quo consilio, in temporibus situm est. Itaque te in ea quaestione non exerceo. Ad ea, quae dixi, affer, si quid habes; equidem dies noctesque torqueor.

X. (Ad Urbem, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

Subito consilium cepi, ut, antequam luceret, exirem: ne qui conspectus fieret aut sermo, lictoribus praesertim laureatis. De reliquo, neque hercule, quid agam, nec, quid acturus sim, scio: ita sum perturbatus temeritate nostri amentissimi consilii. Tibi vero quid suadeam, cuius ipse consilium exspecto? Cnaeus noster quid consilii ceperit capiatve, nescio, adhuc in oppidis coarctatus et stupens. Omnes, si in Italia consistat, erimus una; sin cedet, consilii res est. Adhuc certe, nisi ego insanio, stulte omnia et incaute. Tu, quaeso, crebro ad me scribe vel quod in buccam venerit.

XI. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Quaeso, quid hoc est? aut quid agitur? Mihi enim tenebrae sunt. Cingulum, inquis, nos tenemus: Anconem amisimus. Labienus discessit ab Caesare. Utrum de imperatore populi Romani, an de Hannibale loquimur? O hominem amentem et miserum, qui ne umbram quidem umquam *τοῦ καλοῦ* viderit! Atque haec ait omnia facere se dignitatis caussa. Ubi est autem dignitas, nisi ubi honestas? Num honestum igitur, habere exercitum nullo publico consilio? occupare urbes civium, quo facilior sit aditus ad patriam? *χρεῶν ἀποκοπάς, φυγάδων καθόδους*, sexcenta alia scelera moliri?

τὴν θεῶν μεγίστην ὥστ' ἔχειν τυραννίδα.

Sibi habeat suam fortunam. Unam mehercule tecum apricationem in illo Lucretino tuo sole malim, quam omnia istiusmodi regna; vel potius mori millies, quam semel istiusmodi quidquam cogitare. 2. Quid si tu velis? inquis. Age quis est, cui velle non liceat? Sed ego hoc ipsum velle miserius esse duco, quam in crucem tolli. Una res est ea miserior, adipisci, quod ita volueris. Sed haec hactenus. Libenter enim in his molestiis *ἐνσχολάζω σοι*. 3. Redeamus ad nostrum. Per fortunas! quale tibi consilium Pompeii videtur? Hoc quaero, quod Urbem reliquerit. Ego enim *ἀπορῶ*. Tum nihil absurdius. Urbem tu relinquas? Ergo idem, si Galli venirent. »Non est, inquit, in parietibus respublica.« »At in aris et focis.« »Fecit idem Themistocles.« Fluctum enim totius barbariae ferre urbs una non poterat. At idem Pericles non fecit, annum fere post quinquagesimum, quum praeter moenia nihil teneret. Nostri olim, Urbe reliqua capta, arcem tamen retinuerunt.

[illegible]

4. Rursus autem ex dolore municipali sermonibusque eorum, quos convenio, videtur hoc consilium exitum habiturum. Mira hominum querela est, (nescio, istic: sed facies, ut sciam:) sine magistratibus Urbem esse, sine senatu. Fugiens denique Pompeius mirabiliter homines movet. Quid quaeris? Alia caussa facta est: nihil iam concedendum putant Caesari. Haec, tu mihi explica, qualia sint. 5. Ego negotio praesum non turbulento. Vult enim me Pompeius esse, quem tota haec Campana et maritima ora habeat *ἐπίσκοπον*, ad quem delectus et summa negotii referatur. Itaque vagus esse cogitabam. Te puto iam videre, quae sit *ὁρμὴ* Caesaris, qui populus, qui totius negotii status: ea velim scribas ad me, et quidem, quoniam mutabilia sunt, quam saepissime. Acquiesco enim et scribens ad te et legens tua.

XII. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Unam adhuc a te epistolam acceperam, datam XII. Kal., in qua significabatur, aliam te ante dedisse, quam non acceperam. Sed quaeso, ut scribas quam saepissime, non modo si quid scies aut audieris, sed etiam si quid suspicabere, maximeque, quid nobis faciendum aut non faciendum putes. Nam quod rogas, curem, ut scias, quid Pompeius agat: ne ipsum quidem scire puto; nostrum quidem nemo. 2. Vidi Lentulum consulem Formiis X. Kal.; vidi Libonem: plena timoris et erroris omnia. Ille iter Larinum; ibi enim cohortes, et Luceriae et Theani reliquaque in Apulia. Inde utrum consistere uspiam velit, an mare transire, nescitur. Si manet; vereor, ne exercitum firmum habere non possit. Sin discedit; quo, aut qua, aut quid nobis agendum est? Nescio. Nam istum quidem, cuius *φαλαρισμὸν* times, omnia taeterrime facturum puto. Nec eum rerum prolatio nec senatus magistratuumque discessus nec aerarium clausum tardabit. 3. Sed haec, ut scribis, cito sciemus. Interim velim mihi ignoscas, quod ad te scribo tam multa toties. Acquiesco enim, et tuas volo elicere litteras, maximeque consilium, quid agam, aut quo me pacto geram; demittamne me penitus in caussam? Non deterreor periculo, sed dirumpor dolore. Tam nullo consilio, aut tam contra meum consilium gesta esse omnia! An cuncter et tergiverser, et iis me dem, qui tenent, qui potiuntur? *Αἰδέομαι Τρῶας*· nec solum civis, sed etiam amici officio revocor; etsi frangor saepe misericordia puerorum. 4. Ut igitur ita perturbato, etsi te eadem sollicitant, scribe aliquid, et maxime, si Pompeius Italia cedit, quid nobis agendum putes. M'. quidem Lepidus (nam fuimus una) eum finem statuit, L. Torquatus eumdem. Me quum multa, tum etiam lictores impediunt: nihil vidi umquam, quod minus explicari posset. Itaque a te nihil dum certi exquiro, sed quid videatur. Denique ipsam *ἀπορίαν* tuam cupio cognoscere. 5. Labienum ab illo discessisse, propemodum constat. Si ita factum esset, ut ille Romam veniens magistratum et senatum Romae offenderet, magno usui caussae nostrae fuisset. Damnasse enim sceleris hominem amicum, reipublicae caussa, videretur: quod nunc quoque videtur; sed minus prodest: non enim habet, cui prosit; eumque arbitror poenitere; nisi forte id ipsum est falsum, discessisse illum. Nos quidem pro certo habebamus.

6. Et velim, (quamquam, ut scribis, domesticis te finibus tenes,) formam mihi Urbis exponas, ecquod Pompeii desiderium, ecquae Caesaris invidia appareat; etiam quid censeas de Terentia et Tullia, Romae eas esse, an mecum, an aliquo tuto loco. Et haec, et si quid aliud, ad me scribas velim, vel potius scriptites.

XIII a. (Calibus, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. De Vennonianis rebus tibi assentior. Labienum ἥρωα iudico. Facinus iamdiu nullum civile praeclarius; qui ut aliud nihil, hoc tamen profecit: dedit illi dolorem. Sed etiam ad summam profectum aliquid puto. Amo etiam Pisonem; cuius iudicium de genero suspicor visum iri grave. Quamquam, genus belli quod sit, vides. Ita civile est, ut non ex civium dissensione, sed ex unius perditi civis audacia natum sit. Is autem valet exercitu, tenet multos spe et promissis, omnia omnium concupivit. Huic tradita Urbs est, nuda praesidio, referta copiis. Quid est, quod ab eo non metuas, qui illa templa et tecta non patriam, sed praedam putet? Quid autem sit acturus aut quo modo, nescio, sine senatu, sine magistratu. Ne simulare quidem poterit quidquam *πολιτικῶς*. Nos autem ubi exsurgere poterimus aut quando? Quorum dux quam *ἀστρατήγητος*, tu quoque animadvertis; cui ne Picena quidem nota fuerint; quam autem sine consilio, res testis. Ut enim alia omittam decem annorum peccata, quae conditio non huic fugae praestitit? 2. Nec vero, nunc quid cogitet, scio: ac non desino per litteras sciscitari. Nihil esse timidius constat, nihil perturbatius. Itaque nec praesidium, cuius parandi caussa ad Urbem retentus est, nec locum ac sedem praesidii ullam video. Spes omnis in duabus, invidiose retentis, paene alienis legionibus. Nam delectus adhuc quidem invitorum est et a pugnando abhorrrentium. Conditionum autem amissum tempus est. Quid futurum sit, non video. Commissum quidem a nobis certe est, sive a nostro duce, ut, e portu sine gubernaculis egressi, tempestati nos traderemus. 3. Itaque de Ciceronibus nostris dubito quid agam: nam mihi interdum amandandi videntur in Graeciam. De Tullia autem et Terentia, quum mihi barbarorum adventus proponitur, omnia timeo; quum autem Dolabellae venit in mentem, paullum respiro. Sed velim consideres, quid faciendum putes: primum *πρὸς τὸ ἀσφαλές*· (aliter enim mihi de illis, ac de me ipso, consulendum est;) deinde ad opiniones, ne reprehendamur, quod eas Romae velimus esse in communi bonorum fuga. Quin etiam tibi et Peducaeo, (scripsit enim ad me,) quid faciatis, videndum est. Is enim splendor est vestrum, ut eadem postulentur a vobis, quae ab amplissimis civibus. Sed de hoc tu videbis, quippe quum de me ipso ac de meis te considerare velim. 4. Reliquum est, ut, et quid agatur, quoad poteris, explores scribasque ad me, et quid ipse coniectura assequare; quod etiam a te magis exspecto. Nam, acta omnibus nuntiantibus, a te exspecto futura. *Μάντις δ' ἄριστος.* Loquacitati ignosces, quae et me levat, ad te quidem scribentem, et elicit tuas litteras.

XIII b. (Hinc novae epistolae initium Manutio et Corrado auctoribus constituendum.)

5. Aenigma Oppiorum ex Velia plane non intellexi. Est enim numero Platonis obscurius. Iam intellexi tuum. Oppios enim de Velia sucones dicis. In eo aestuavi diu; quo aperto, reliqua patebant, et cum Terentiae summa congruebant. 6. L. Caesarem vidi Minturnis a. d. VIII. Kal. Febr. mane, cum absurdissimis mandatis, non hominem, sed scopas solutas: ut id ipsum mihi ille videatur irridendi caussa fecisse, qui tantis de rebus huic mandata dederit; nisi forte non dedit, et hic, sermone aliquo arrepto, pro mandatis abusus est. 7. Labienus, vir mea sententia magnus, Theanum venit a. d. IX. Kal. Ibi Pompeium consulesque convenit. Qui sermo fuerit, et quid actum sit, scribam ad te, quum certum sciam. Pompeius ab Theano Larinum versus profectus est a. d. VIII. Kal. Eo die mansit Venafri. Aliquantum animi videtur nobis attulisse Labienus. Sed ego nondum habeo, quid ad te ex his locis scribam. Ista magis exspecto: quid illim afferatur; quo pacto de Labieno ferat; quid agat Domitius in Marsis, Iguvii Thermus, P. Attius Cinguli; quae sit populi urbani voluntas; quae tua coniectura de rebus futuris: haec velim crebro, et quid tibi de mulieribus nostris placeat, et quid acturus ipse sis, scribas. Si scriberem ipse, longior epistola fuisset; sed dictavi propter lippitudinem.

XIV. (Calibus, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. A. d. VI. Kal. Febr. Capuam Calibus proficiscens, quum leviter lippirem, has litteras dedi. L. Caesar mandata Caesaris detulit ad Pompeium a. d. VIII. Kal., quum is esset cum consulibus Theani. Probata conditio est, sed ita, ut ille de iis oppidis, quae extra suam provinciam occupavisset, praesidia deduceret. Id si fecisset, responsum est, ad Urbem nos redituros esse et rem per senatum confecturos. Spero etiam in praesentia pacem nos habere. Nam et illum furoris, et hunc nostrum copiarum suppoenitet. 2. Me Pompeius Capuam venire voluit, et adiuvare delectum: in quo parum prolixe respondent Campani coloni. Gladiatores Caesaris, qui Capuae sunt, de quibus ante ad te falsum ex Torquati litteris scripseram, sane commode Pompeius distribuit, binos singulis patribus familiarum. Scutorum in ludo IↃↃ fuerunt: eruptionem facturi fuisse dicebantur. Sane multum in eo reipublicae provisum est. 3. De mulieribus nostris, in quibus est tua soror, quaeso videas, ut satis honestum nobis sit, eas Romae esse, quum ceterae illa dignitate discesserint. Hoc scripsi ad eas et ad te ipsum antea. Velim eas cohortere, ut exeant; praesertim quum ea praedia in ora maritima habeamus, cui ego praesum, ut in his pro re nata non incommode possint esse. Nam si quid offendimus in genero nostro; (quod quidem ego praestare non debeo, sed id fit maius, quod mulieres nostrae praeter ceteras Romae remanserunt:) tu ipse cum Sexto, scire velim, quid cogites de exeundo, de totaque re quid existimes. Equidem pacem hortari non desino: quae vel iniusta utilior est, quam iustissimum bellum. Sed haec, ut fors tulerit.

XV. (Calibus, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Ut ab Urbe discessi, nullum adhuc intermisi diem, quin aliquid ad te litterarum darem: non quo haberem magno opere, quid scriberem, sed ut loquerer tecum absens; quo mihi, quum coram id non licet, nihil est iucundius. 2. Capuam quum venissem a. d. VI. Kal., pridie, quam has litteras dedi, consu-

les conveni multosque nostri ordinis. Omnes cupiebant, Caesarem, abductis praesidiis, stare conditionibus iis, quas tulisset. Uni Favonio, leges ab illo nobis imponi, non placebat; sed is haud auditus in consilio. Cato enim ipse iam servire, quam pugnare, mavult: sed tamen ait, in senatu se adesse velle, quum de conditionibus agatur, si Caesar adductus sit, ut praesidia deducat. Ita, quod maxime opus est, in Siciliam ire non curat; quod metuo ne obsit, in senatu esse vult. Postumius autem, de quo nominatim senatus decrevit, ut statim in Siciliam iret Furfanoque succederet, negat se sine Catone iturum: et suam in senatu operam auctoritatemque quam magni aestimat. Ita res ad Fannium pervenit. Is cum imperio in Siciliam praemittitur. 3. In disputationibus nostris summa varietas est. Plerique negant Caesarem in conditione mansurum, postulataque haec ab eo interposita esse, quo minus, quod opus esset ad bellum, a nobis pararetur. Ego autem eum puto facturum, ut praesidia deducat. Vicerit enim, si consul factus erit, et minore scelere vicerit, quam quo ingressus est. Sed accipienda plaga est. Sumus enim flagitiose imparati quum a militibus, tum a pecunia; quam quidem omnem, non modo privatam, quae in Urbe est, sed etiam publicam, quae in aerario est, illi reliquimus. Pompeius ad legiones Attianas est profectus: Labienum secum habet. Ego tuas opiniones de his rebus exspecto. Formias me continuo recipere cogitabam.

XVI. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Omnes arbitror mihi tuas litteras redditas esse, sed primas praepostere, reliquas ordine, quo sunt missae, per Terentiam. De mandatis Caesaris adventuque Labieni et responsis consulum ac Pompeii scripsi ad te litteris iis, quas a. d. v. Kal. Capua dedi; pluraque praeterea in eamdem epistolam conieci. 2. Nunc has exspectationes habemus duas: unam, quid Caesar acturus sit, quum acceperit ea, quae referenda ad illum data sunt L. Caesari; alteram, quid Pompeius agat: qui quidem ad me scribit, paucis diebus se firmum exercitum habiturum; spemque affert, si in Picenum agrum ipse venerit, nos Romam redituros esse. Labienum secum habet, non dubitantem de imbecillitate Caesaris copiarum; cuius adventu Cnaeus noster multo animi plus habet. Nos a consulibus Capuam venire iussi sumus ad Nonas Febr. Capua profectus sum Formias a. d. III. Kal. Eo die quum Calibus tuas litteras hora fere nona accepissem, has statim dedi. 3. De Terentia et Tullia tibi assentior; ad quas scripseram, ad te ut referrent: si nondum profectae sunt, nihil est quod se moveant, quoad perspiciamus, quo loci sit res.

XVII. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Tuae litterae mihi gratae iucundaeque sunt. De pueris in Graeciam transportandis tum cogitabam, quum fuga ex Italia quaeri videbatur. Nos enim Hispaniam peteremus; illis hoc aeque commodum non erat. Tu ipse cum Sexto etiam nunc mihi videris Romae recte esse posse. Etenim minime amici Pompeio nostro esse debetis. Nemo enim umquam tantum de urbanis praesidiis detraxit. 2. Videsne me etiam iocari? Scire iam te oportet, L. Caesar quae responsa referat a Pompeio, quas ab eodem ad Caesarem ferat litteras. Scriptae enim et datae ita sunt, ut proponerentur in publico; in quo accusavi mecum ipse Pompeium, qui, quum scriptor luculentus esset, tantas res, atque eas, quae in omnium manus venturae essent, Sestio nostro scribendas dederit. Itaque nihil umquam legi scriptum σηστιωδέστερον. Perspici tamen ex litteris Pompeii potest, nihil Caesari negari, omniaque et cumulate, quae postulet, dari, quae ille, amentissimus fuerit, nisi acceperit, praesertim quum impudentissime postulaverit. Quis enim tu es, qui dicas, si in Hispaniam profectus erit, si praesidia dimiserit? Tamen conceditur? minus honeste nunc quidem, violata iam ab illo republica illatoque bello quam si olim de ratione habenda impetrasset: et tamen vereor, ut his ipsis contentus sit. Nam quum ista mandata dedisset L. Caesari, debuit esse paullo quietior, dum responsa referrentur; dicitur autem nunc esse acerrimus. 3. Trebatius quidem scribit se ab illo IX. Kal. Febr. rogatum esse, ut scriberet ad me, ut essem ad Urbem; nihil ei me gratius facere posse. Haec verbis plurimis. Intellexi ex dierum ratione, ut primum de discessu nostro Caesar audisset, laborare eum coepisse, ne omnes abessemus. Itaque non dubito, quin ad Pisonem, quin ad Servium scripserit. Illud admiror non ipsum ad me scripsisse, non per Dolabellam, non per Caelium egisse: quamquam non aspernor Trebatii litteras, a quo me unice diligi scio. 4. Rescripsi ad Trebatium, (nam ad ipsum Caesarem, qui mihi nihil scripsisset, nolui.) quam illud hoc tempore esset difficile; me tamen in praediis meis esse, neque delectum ullum, neque negotium suscepisse. In quo quidem manebo, dum spes pacis erit: sin bellum geretur; non deero officio. nec dignitati meae, pueros ὑπεκθέμενος in Graeciam. Totam enim Italiam flagraturam bello intelligo: tantum mali excitatum partim ex improbis, partim ex invidis civibus. Sed haec paucis diebus ex illius ad nostra responsa responsis intelligentur, quorsum evasura sint. Tum ad te scribam plura, si erit bellum: sin autem etiam induciae, te ipsum, ut spero, videbo. 5. Ego IV. Non. Febr., quo die has litteras dedi, in Formiano, quo Capua redieram, mulieres exspectabam; quibus quidem scripseram, tuis litteris admonitus, ut Romae manerent. Sed audio maiorem quemdam in Urbe timorem esse. Capuae Non. Febr. esse volebam, quia consules iusserant. Quidquid huc erit a Pompeio allatum, statim ad te scribam: tuasque de istis rebus litteras exspectabo.

XVIII. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Quarto Non. Febr. mulieres nostrae Formias venerunt tuaque erga se officia, plena tui suavissimi studii, attulerunt. Eas ego, quoad sciremus, utrum turpi pace nobis, an misero bello esset utendum, in Formiano esse volui et una Cicerones. 2. Ipse cum fratre Capuam ad consules (Nonis enim adesse iussi sumus) III. Non. profectus sum, quum has litteras dedi. Responsa Pompeii grata populo et probata concioni esse dicuntur. Ita putaram. Quae quidem ille si repudiarit, iacebit; sin acceperit, —. Utrum igitur, inquies, mavis? Responderem, si, quemadmodum parati essemus, scirem. Cassium, erat hic auditum, expulsum Ancone, eamque urbem a nobis teneri. Si bellum futurum est, negotium utile. Caesarem quidem, L. Caesare cum mandatis de pace misso, tamen aiunt acerrime delectum habere, loca occu-

pare, vincire praesidiis. O perditum latronem! o vix ullo otio compensandam hanc reipublicae turpitudinem! Sed stomachari desinamus, tempori pareamus, cum Pompeio in Hispaniam eamus. Haec optio in malis; quoniam illius alterum consulatum a republica ne data quidem occasione repulimus. Sed haec hactenus. 3. De Dionysio, fugit me ad te antea scribere; sed ita constitui: exspectare responsa Caesaris, ut, si ad Urbem rediremus, ibi nos exspectaret; sin tardius id fieret, tum eum arcesseremus. Omnino quid ille facere debuerit in nostra illa fuga, quid docto homine et amico dignum fuerit, quum praesertim rogatus esset, —. Sed haec non nimis exquiro a Graecis. Tu tamen videbis, si erit, quod nolim, arcessendus, ne molesti simus invito. 4. Quintus frater laborat, ut tibi, quod debet, ab Egnatio solvat: nec Egnatio voluntas deest: nec parum locuples est; sed quum tale tempus sit, ut Q. Titinius (multum enim est nobiscum) viaticum se neget habere; idemque debitoribus suis denuntiarit, ut eodem foenore uterentur; atque hoc idem etiam L. Ligus fecisse dicatur; nec hoc tempore aut domi nummos Quintus habeat, aut exigere ab Egnatio, aut versuram usquam facere possit; miratur, te non habuisse rationem huius publicae difficultatis. Ego autem, etsi illud *ψευδησιόδειον* (ita enim putatur) observo, *μηδὲ δίκην*, praesertim in te, a quo nihil umquam vidi temere fieri, tamen illius querela movebar. Hoc, quidquid est, te scire volui.

XIX. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

Nihil habeo, quod ad te scribam. Quin etiam epistolam, quam eram elucubratus, ad te non dedi. Erat enim plena spei bonae: quod et concionis voluntatem audieram, et illum conditionibus usurum putabam, praesertim suis. Ecce tibi IV. Non. Febr. mane accepi litteras tuas, Philotimi, Furnii, Curionis ad Furnium, quibus irridet L. Caesaris legationem. Plane oppressi videmur; nec, quid consilii capiam, scio; nec mehercule de me laboro: de pueris quid agam, non habeo. Capuam tamen proficiscebar haec scribens, quo facilius de Pompeii rebus cognoscerem.

XX. (Capuae, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Breviloquentem iam me tempus ipsum facit. Pacem enim desperavi; bellum nostri nullum administrant. Cave enim putes, quidquam esse minoris his consulibus: quorum ego spe audiendi, et cognoscendi nostri apparatus, maximo imbri Capuam veni pridie Nonas, ut eram iussus. Illi autem nondum venerant, sed erant venturi, inanes, imparati. Cnaeus autem Luceriae dicebatur esse et adire cohortes legionum Attianarum, non firmissimarum. At illum ruere nuntiant, et iam iamque adesse, non ut manum conserat, (quicum enim?) sed ut fugam intercludat. 2. Ego autem in Italia *καὶ συναποθανεῖν*. Nec te id consulo. Sin extra, quid ago? Ad manendum hiems, lictores, improvidi et negligentes duces; ad fugam hortatur amicitia Cnaei, caussa bonorum, turpitudo coniungendi cum tyranno: qui quidem, incertum est, Phalarimne an Pisistratum sit imitaturus. Haec velim explices, et me iuves consilio. Etsi te ipsum istic iam calere puto. Sed tamen quantum poteris. Ego si quid hic hodie novi cognoro, scies. Iam enim aderunt consules ad suas Nonas. Tuas quotidie litteras exspectabo. Ad has autem, quum poteris, rescribes. Mulieres et Cicerones in Formiano reliqui.

XXI. (Calibus, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. De malis nostris tu prius audis, quam ego. Istim enim emanant. Boni autem, hinc quod exspectes, nihil est. Veni Capuam ad Nonas Febr., ita ut iusserant consules. Eo die Lentulus venit sero: alter consul omnino non venerat VII. Idus. Eo enim die ego Capua discessi et mansi Calibus. Inde has litteras postridie ante lucem dedi. Haec, Capuae dum fui, cognovi: nihil in consulibus, nullum usquam delectum. Nec enim conquisitores *φαινοπροσωπεῖν* audent; quum ille adsit contra, quum noster dux nusquam sit, nihil agat; nec nomina dant. Deficit enim non voluntas, sed spes. Cnaeus autem noster (o rem miseram et incredibilem!) ut totus iacet! Non animus est, non consilium, non copiae, non diligentia. Mittam illa, fugam ab Urbe turpissimam, timidissimas in oppidis conciones, ignorationem non solum adversarii, sed etiam suarum copiarum. 2. Hoc cuiusmodi est? VII. Id. Febr. Capuam C. Cassius tribunus plebis venit, attulit mandata ad consules, ut Romam venirent, pecuniam de sanctiore aerario auferrent, statim exirent. Urbe relicta, redeant? — quo praesidio? deinde exeant? — quis sinat? Consul ei rescripsit, ut prius ipse in Picenum. At illud totum erat amissum; sciebat nemo praeter me ex litteris Dolabellae. Mihi dubium non erat, quin ille iam iamque foret in Apulia: Cnaeus noster in navi. 3. Ego quid agam, *σκέμμα* magnum; neque mehercule mihi quidem ullum, nisi omnia essent acta turpissime, neque ego ullius consilii particeps; sed tamen, quod me deceat. Ipse me Caesar ad pacem hortatur. Sed antiquiores litterae, quam ruere coepit. Dolabella, Caelius, me illi valde satisfacere. Mira me *ἀπορία* torquet. Iuva me consilio, si potes; et tamen ista, quantum potes, provide. Nihil habeo, tanta rerum perturbatione, quod scribam. Tuas litteras exspecto.

XXII. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Pedem in Italia video nullum esse, qui non in istius potestate sit. De Pompeio scio nihil; eumque, nisi in navim se contulerit, exceptum iri puto. O celeritatem incredibilem! huius autem nostri? — sed non possum sine dolore accusare eum, de quo angor et crucior. Tu caedem non sine caussa times; non quo minus quidquam Caesari expediat ad diuturnitatem victoriae et dominationis: sed video, quorum arbitrio sit acturus. 2. Recte sit. Censeo cedendum de oppidis his. Egeo consilii. Quod optimum factu videbitur, facies. Cum Philotimo loquere; atque adeo Terentiam habebis Idibus. Ego quid agam? qua aut terra aut mari persequar eum, qui ubi sit, nescio? Etsi terra quidem, qui possum? mari, quo? Tradam igitur isti me? Fac posse tuto; (multi enim hortantur:) num etiam honeste? Nullo modo. Quid? a te petam consilium, ut soleo? Explicari res non potest. Sed tamen, si quid in mentem venit, velim scribas, et ipse quid sis acturus.

XXIII. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Quinto Id. Feb. vesperi a Philotimo litteras accepi: Domitium exercitum firmum habere; cohortes

ex Piceno Lentulo et Thermo ducentibus, cum Domitii exercitu coniunctas esse, Caesarem intercludi posse, eumque id timere, bonorum animos recreatos Romae, improbos quasi perculsos. Haec, metuo equidem, ne sint somnia; sed tamen M'. Lepidum, L. Torquatum, C. Cassium tribunum plebis (hi enim sunt nobiscum, id est in Formiano,) Philotimi litterae ad vitam revocaverunt. Ego autem illa metuo ne veriora sint, nos omnes paene iam captos esse, Pompeium Italia cedere; quem quidem (o rem acerbam!) persequi Caesar dicitur. Persequi Caesar Pompeium? Quid? ut interficiat? O me miserum! et non omnes nostra corpora opponimus? In quo tu quoque ingemiscis. Sed quid faciamus? Victi, oppressi, capti plane sumus. 2. Ego tamen, Philotimi litteris lectis, mutavi consilium de mulieribus; quas, ut scripseram ad te, Romam remittebam: sed mihi venit in mentem, multum fore sermonem, me iudicium iam de caussa publica fecisse; qua desperata, quasi hunc gradum mei reditus esse, quod mulieres revertissent. De me autem ipso tibi assentior, ne me dem incertae et periculosae fugae, quum reipublicae nihil prosim, nihil Pompeio; pro quo emori quum pie possum, tum lubenter. Manebo igitur: etsi vivere —. 3. Quod quaeris, hic quid agatur: tota Capua, et omnis hic delectus iacet; desperata res est; in fuga omnes sunt: nisi quid eiusmodi fuerit, ut Pompeius istas Domitii copias cum suis coniungat. Sed videbamur omnia biduo triduove sciturі. Caesaris litterarum exemplum tibi misi; rogaras enim: cui nos valde satisfacere multi ad me scripserunt; quod patior facile, dum, ut adhuc, nihil faciam turpiter.

XXIV. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

Philotimi litterae me quidem non nimis, sed eos, qui in his locis erant, admodum delectarunt. Ecce postridie Cassio litterae Capua, a Lucretio, familiari eius, Nigidium a Domitio Capuam venisse; eum dicere, Vibullium cum paucis militibus e Piceno currere ad Cnaeum, confestim sequi Caesarem, Domitium non habere militum III millia. Idem scripsit, consules Capua discessisse. Non dubito, quin Cnaeus in fuga sit; modo effugiat. A consilio fugiendi, ut tu censes, absum.

XXV. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

Quum dedissem ad te litteras tristes, et metuo ne veras de Lucretii ad Cassium litteris Capua missis; Cephalio venit a vobis, attulit etiam a te litteras hilariores, nec tamen firmas, ut soles. Omnia facilius credere possum, quam quod scribitis, Pompeium exercitum habere. Nemo huc ita affert, omniaque, quae nolim. O rem miseram! Malas caussas semper obtinuit, in optima concidit. Quid dicam? nisi, illud eum scisse, (neque enim erat difficile:) hoc nescisse. Erat enim ars difficilis recte rempublicam regere. Sed iam iamque omnia sciemus, et scribemus ad te statim.

XXVI. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Non venit idem usu mihi, quod tu tibi scribis: *Quoties exorior!* Ego enim nunc paullum exorior, et maxime quidem iis litteris, quae Roma afferuntur, de Domitio, de Picentium cohortibus. Omnia erant facta hoc biduo laetiora. Itaque fuga, quae parabatur, repressa est. Caesaris interdicta,

Si te secundo lumine hic offendero,

respuuntur. Bona de Domitio, praeclara de Afranio fama est. 2. Quod me amicissime admones, ut me integrum, quoad possim, servem; gratum est. Quod addis, ne propensior ad turpem caussam videar; certe videri possum. Ego me ducem in civili bello, quoad de pace ageretur, negavi esse: non quin rectum esset; sed quia, quod multo rectius fuit, id mihi fraudem tulit. Plane eum, cui Cnaeus noster alterum consulatum deferret et triumphum: at quibus verbis! pro tuis rebus gestis amplissimis; inimicum habere nolueram. Ego scio, et quem metuam, et quam ob rem. Sin erit bellum, ut video fore; partes meae non desiderabuntur. 3. De H-S millib. xx Terentia tibi rescripsit. Dionysio, dum existimabam vagos nos fore, nolui molestus esse. Tibi autem, crebro ad me scribenti de eius officio, nihil rescripsi, quod diem ex die exspectabam, ut statuerem, quid esset faciendum. Nunc, ut video, pueri certe in Formiano videntur hiematuri: num et ego, nescio. Si enim erit bellum, cum Pompeio esse constitui. Quod habebo certi, faciam, ut scias. Ego bellum foedissimum futurum puto; nisi qui, ut tu scis, Parthicus casus exstiterit.

97.

LIBER OCTAVUS.

ARG. Huius libri epistolae complectuntur XVI dierum historiam et narrationem de Pompeii consiliis nec firmis et suspectis XI. temeritate XVI. mala fide in Domitium III. VII. de Pompeii Pompeianorumque trepidatione, de delectus habendi cura, de celeritate Caesaris et vigilantia XIII. de rebus ab eo in Piceno, et in Pelignis ad Corfinium gestis, de Domitii Domitianorumque deditione, de L. Cornelii Lentuli et C. Claudii Marcelli coss. inconstantia XV. de sollicitudine aut potius aestu Ciceronis Atticum consulentis, si Pompeius Italia excedat, quid sibi faciendum sit: navigandumne cum illo, an in suis praediis manendum: et multa in utramque partem disputantis: denique etiam de imminuta auctoritate conquerentis XV. Praeterea insunt exempla aliquot epistolarum Pompeii ad coss. VI. XII. ad Domitium procos. XII. ad Ciceronem XI. Ciceronis ad Pompeium XI. Balbi maioris ad Ciceronem XV. aut certe commemorantur epistolae, ut Pompeii ad Ciceronem I. Caesaris ad Pompeium XI. ad Lentulum IX. Ciceronis ad Caesarem de concordia IX. (cf. IX. ep. 1.) Pauca etiam privatis de rebus ascripta sunt, ut de Tirone V. VI. et de Curio V. de Dionysio Ciceronum magistro IV. V. X. de ipsius Ciceronis in illis perdocendis diligentia IV. de legendo Demetrii Magnetis de Concordia libro XI. XII. Legitur etiam locus e Cic. libro de Rep. quinto, Pompeii caussa descriptus XI.

I. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum ad te litteras dedissem, redditae mihi litterae sunt a Pompeio. Cetera de rebus in Piceno gestis, quae ad se Vibullius scripsisset; de delectu Domitii; quae sunt vobis nota; nec tamen tam laeta erant in his litteris, quam ad me Philotimus: (ipsam tibi epistolam misissem; sed subito fratris puer proficiscebatur; cras igitur mittam:) sed in ea Pompeii

epistola erat in extremo, ipsius manu: *Tu, censeo, Luceriam venias: nusquam eris tutius.* Id ego in eam partem accepi: haec oppida atque oram maritimam illum pro derelicto habere; nec sum miratus, eum, qui caput ipsum reliquisset, reliquis membris non parcere. 2. Ei statim rescripsi, hominemque certum misi de comitibus meis, non me quaerere, ubi tutissime essem: si me vellet sua aut reipublicae caussa Luceriam venire, statim esse venturum: hortatusque sum, ut oram maritimam retineret, si rem frumentariam sibi ex provinciis suppeditari vellet. Hoc me frustra scribere videbam. Sed uti in Urbe retinenda tunc, sic nunc in Italia non relinquenda testificabar sententiam meam. Sic enim parari video, ut Luceriam omnes copiae contrahantur: et ne is quidem locus stabilis, sed ex eo ipso, si urgeamur, paretur fuga. 3. Quo minus mirere, si invitus in eam caussam descendo, in qua neque pacis, neque victoriae ratio quaesita sit umquam, sed semper flagitiosae et calamitosae fugae. Eundum; ut, quemcumque fors tulerit casum, subeam potius cum iis, qui dicuntur esse boni, quam videar a bonis dissentire. Etsi propediem video bonorum, id est, lautorum et locupletium, Urbem refertam fore, municipiis vero his relictis, refertissimam. Quo ego in numero essem, si hos lictores molestissimos non haberem. Nec me M'. Lepidi, L. Volcatii, Ser. Sulpicii comitum poeniteret; quorum nemo nec stultior est, quam L. Domitius, nec inconstantior, quam App. Claudius. 4. Unus Pompeius me movet, beneficio, non auctoritate. Quam enim ille habeat auctoritatem in hac caussa, qui, quum omnes Caesarem metuebamus, ipse eum diligebat? postquam ipse metuere coepit, putat omnes hostes illi oportere esse? Ibimus tamen Luceriam; nec eum fortasse delectabit noster adventus. Dissimulare enim non potero, mihi, quae adhuc acta sunt, displicere. Ego si somnum capere possem, tam longis te epistolis non obtunderem. Tu, si tibi eadem caussa est, me remunerere sane velim.

II. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Mihi vero omnia grata: et quod scripsisti ad me, quae audieras; et quod non credidisti, quae digna diligentia mea non erant; et quod monuisti, quod sentiebas. Ego ad Caesarem unas Capua litteras dedi, quibus ad ea rescripsi, quae mecum ille de gladiatoribus suis egerat, breves, sed benevolentiam significantes, non modo sine contumelia, sed etiam cum maxima laude Pompeii. Id enim illa sententia postulabat, qua illum ad concordiam hortabar. Eas si quo ille misit, in publico proponat velim. Alteras eodem die dedi, quo has ad te. Non potui non dare, quum et ipse ad me scripsisset, et Balbus. Earum exemplum ad te misi. 2. Nihil arbitror fore, quod reprehendas. Si qua erunt, doce me, quo modo ea effugere possim. Nihil, inquies, omnino scripseris. Qui magis effugias eos, qui volent fingere? Verumtamen ita faciam, quoad fieri poterit. Nam quod me hortaris ad memoriam factorum, dictorum, scriptorum etiam meorum; facis amice tu quidem, mihique gratissimum: sed mihi videris aliud tu honestum meque dignum in hac caussa iudicare, atque ego existimem. Mihi enim nihil ulla in gente umquam ab ullo auctore reipublicae ac duce turpius factum esse videtur, quam a nostro amico factum est: cuius ego vicem doleo: qui Urbem reliquit, id est patriam, pro qua et in qua mori praeclarum fuit. 3. Ignorare mihi videris, haec quanta sit clades. Es enim etiam nunc domi tuae. Sed, invitis perditissimis hominibus, esse diutius non potes. Hoc miserius, hoc turpius quidquam? Vagamur egentes cum coniugibus et liberis. In unius hominis, quotannis periculose aegrotantis, anima positas omnes nostras spes habemus, non expulsi, sed evocati e patria; quam non servandam ad reditum nostrum, sed diripiendam et inflammandam reliquimus. Ita multi nobiscum sunt, non in suburbanis, non in hortis, non in ipsa Urbe; et si nunc sunt, non erunt. Nos interea ne Capuae quidem, sed Luceriae; et oram quidem maritimam iam relinquemus; Afranium exspectabimus et Petreium. Nam in Labieno parum est dignitatis. Hic tu in me illud: *des, id feras.* Nihil de me dico; alii viderint. Hic quidem quae est ** ? Domi vestrae estis, et eritis omnes boni. Quis tum se mihi non ostendit? quis nunc adest hoc bello? sic enim iam appellandum est. 4. Vibullii res gestae sunt adhuc maximae. Id ex Pompeii litteris cognosces: in quibus animadvertito illum locum, ubi erit διπλῆ. Videbis, de Cnaeo nostro ipse Vibullius quid existimet. Quo igitur haec spectat oratio? Ego pro Pompeio lubenter emori possum. Facio pluris omnium hominum neminem. Sed non ita uno in eo iudico spem de salute reipublicae. Significas enim aliquanto secus, quam solebas, ut etiam Italia, si ille cedat, putes cedendum. Quod ego nec reipublicae puto esse utile nec liberis meis: praeterea neque rectum neque honestum. Sed cur? poterisne igitur videre tyrannum? — Quasi intersit, audiam an videam, aut locupletior mihi sit quaerendus auctor, quam Socrates; qui, quum XXX tyranni essent, pedem porta non extulit. Est mihi praeterea praecipua caussa manendi; de qua utinam aliquando tecum loquar! Ego XIII. Kalend. quum eadem lucerna hac epistolam scripsissem, qua inflammaram tuam, Formiis ad Pompeium, si de pace agetur, profecturus; si de bello, quid ero?

III. (In agro Caleno, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Maximis et miserrimis rebus perturbatus, quum coram tecum mihi potestas deliberandi non esset, uti tamen tuo consilio volui. Deliberatio autem omnis haec est: si Pompeius Italia cedat, quod eum facturum esse suspicor, quid mihi agendum putes; et quo facilius consilium dare possis: quid in utramque partem mihi in mentem veniat, explicabo brevi. Quum merita Pompeii summa erga salutem meam, familiaritasque, quae mihi cum eo est, tum ipsa reipublicae caussa me adducit, ut mihi vel consilium meum cum illius consilio. vel fortuna cum fortuna coniungenda esse videatur. 2. Accedit illud: si maneo et illum comitatum optimorum et clarissimorum civium desero, cadendum est in unius potestatem; qui, etsi multis rebus significat se nobis esse amicum, — et, ut esset, a me est (tute scis) propter suspicionem huius impendentis tempestatis multo ante provisum; — tamen utrumque considerandum est, et quanta fides ei sit habenda; et, si maxime exploratum, eum nobis amicum fore, sitne viri fortis et boni civis, esse in ea urbe, in qua quum summis honoribus imperiisque usus sit, res maximas gesserit, sacerdotio sit amplissimo praeditus, non futurus sit sui iuris, subeundumque periculum sit, cum aliquo forte dedecore, quando Pompeius rempublicam recuperarit. 3. In hac parte

haec sunt. Vide nunc, quae sint in altera. Nihil actum est a Pompeio nostro sapienter, nihil fortiter; addo etiam, nihil nisi contra consilium auctoritatemque meam. Omitto illa vetera, quod istum in rempublicam ille aluit, auxit, armavit; ille legibus per vim et contra auspicia ferendis auctor; ille Galliae ulterioris adiunctor; ille gener; ille in adoptando P. Clodio augur; ille restituendi mei, quam retinendi studiosior; ille provinciae propagator; ille absentis in omnibus adiutor; idem etiam tertio consulatu, postquam esse defensor reipublicae coepit, contendit, ut decem tribuni plebis ferrent, ut absentis ratio haberetur; quod idem ipse sanxit lege quadam sua, Marcoque Marcello consuli, finienti provinciis Galliis Kalendarum Martiarum diem, restitit. Sed, ut haec omittam, quid foedius, quid perturbatius hoc ab Urbe discessu, sive potius turpissima fuga? Quae conditio non accipienda fuit potius, quam relinquenda patria? Malae conditiones erant. Fateor: sed num quid hoc peius? 4. At recuperabit rempublicam. Quando? aut quid ad eam spem est parati? Non ager Picenus amissus? non patefactum iter ad Urbem? non pecunia omnis et publica et privata adversario tradita? Denique nulla caussa, nullae vires, nulla sedes, quo concurrant, qui rempublicam defensam velint. Apulia delecta est, inanissima pars Italiae et ab impetu huius belli remotissima: fuga et maritima opportunitas visa quaeri desperatione. Invite cepi Capuam, non quo munus illud defugerem, sed sic, ne caussam, in qua nullus esset ordinum, nullus apertus privatorum dolor: bonorum autem esset aliquis, sed hebes, ut solet; et ut ipse sensissem: multitudo et infimus quisque propensus in alteram partem, multi mutationis rerum cupidi. 5. Dixi ipsi, me nihil suscepturum sine praesidio et sine pecunia. Itaque habui nihil omnino negotii; quod ab initio vidi, nihil quaeri praeter fugam. Eam si nunc sequor, quonam? Cum illo non: ad quem quum essem profectus, cognovi in iis locis esse Caesarem, ut tuto Luceriam venire non possem. Infero mari nobis, incerto cursu, hieme maxima navigandum est. Age iam, cum fratre, an sine? cum filio, aut quomodo? In utraque enim re summa difficultas erit, summus animi dolor. Qui autem impetus illius erit in nos absentes fortunasque nostras? Acrior, quam in ceterorum; quod putabit fortasse, in nobis violandis aliquid se habere populare. Age iam, has compedes, fasces, inquam, hos laureatos efferre ex Italia, quam molestum est! Qui autem locus erit nobis tutus, (ut iam placatis utamur fluctibus,) antequam ad illum venerimus? Qua autem, aut quo, nihil scimus. 6. At si restitero, et fuerit nobis in hac parte locus, idem fecero, quod in Cinnae dominatione Philippus, quod L. Flaccus, quod Q. Mucius, quoquo modo ea res huic quidem cecidit; qui tamen ita dicere solebat, se, id fore, videre, quod factum est, sed malle, quam armatum ad patriae moenia accedere. Aliter Thrasybulus, et fortasse melius. Sed est certa quaedam illa Mucii ratio atque sententia: est illa etiam Thrasybuli; et quum sit necesse servire tempori et non amittere tempus, quum sit datum. Sed in hoc ipso habent tamen iidem fasces molestiam. Sit enim nobis amicus, quod incertum est: sed sit; deferet triumphum. Non acciperene periculosum sit, an accipere invidiosum ad bonos? O rem, inquis, difficilem et inexplicabilem! Atqui explicanda est. Qui enim fieri potest? Ac ne me existimaris ad manendum esse propensiorem, quod plura in eam partem verba fecerim, potest fieri, quod fit in multis quaestionibus, ut res verbosior haec fuerit, illa verior. Quamobrem ut maxima de re aequo animo deliberanti, ita mihi des consilium velim. Navis et in Caieta est parata nobis et Brundisii. 7. Sed ecce nuntii, scribente me haec ipsa noctu in Caleno, ecce litterae, Caesarem ad Corfinium, Domitium Corfinii cum firmo exercitu et pugnare cupiente. Non puto etiam hoc Cnaeum nostrum commissurum, ut Domitium relinquat: etsi Brundisium Scipionem cum cohortibus duabus praemiserat, legionem Fausto conscriptam in Siciliam sibi placere a consule duci, scripserat ad consules. Sed turpe Domitium deserere erit, implorantem eius auxilium. Est quaedam spes, mihi quidem non magna, sed in his locis firma, Afranium in Pirenaeo cum Trebonio pugnasse, pulsum Trebonium, etiam Fabium tuum transisse cum cohortibus; summa autem, Afranium cum magnis copiis adventare. Id si est, in Italia fortasse manebitur. Ego autem, quum esset incertum iter Caesaris, quod vel ad Capuam, vel ad Luceriam iturus putabatur, Leptam ad Pompeium misi et litteras; ipse, ne quo inciderem, reverti Formias. Haec te scire volui, scripsique sedatiore animo, quam proxime scripseram, nullum meum iudicium interponens, sed exquirens tuum.

IV. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Dionysius quidem tuus potius, quam noster, cuius ego quum satis cognossem mores, tuo tamen potius stabam iudicio, quam meo, ne tui quidem testimonii, quod ei saepe apud me dederas, veritus, superbum se praebuit in fortuna, quam putavit nostram fore: cuius fortunae nos, quantum humano consilio effici poterit, motum ratione quadam gubernabimus. Cui qui noster honos, quod obsequium, quae etiam ad ceteros contempti cuiusdam hominis commendatio defuit? ut meum iudicium reprehendi a Quinto fratre, vulgoque ab omnibus mallem, quam illum non efferre laudibus, Ciceronesque nostros meo potius labore subdoceri, quam me alium iis magistrum quaerere. Ad quem ego quas litteras, dii immortales, miseram! quantum honoris significantes! quantum amoris! Dicaearchum mehercule, aut Aristoxenum diceres arcessi, non hominem omnium loquacissimum et minime aptum ad docendum. 2. Sed est memoria bona. Me dicet esse meliore. Quibus litteris ita respondit, ut ego nemini, cuius caussam non reciperem, (semper enim, *si potero; si ante suscepta caussa non impediar*;) — numquam reo cuiquam, tam humili, tam sordido, tam nocenti, tam alieno, tam praecise negavi, quam hic mihi. Plane sine ulla exceptione praecidit. Nihil cognovi ingratius; in quo vitio nihil mali non inest. Sed de hoc nimis multa. 3. Ego navem paravi: tuas litteras tamen exspecto, ut sciam, quid respondeant consultationi meae. Sulmone C. Attium Pelignum aperuisse Antonio portas, quum essent cohortes quinque, Q. Lucretium inde effugisse scis; Cnaeum ire Brundisium desertum. Confecta res est.

V. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.

CICERO ATTICO S.

1. Quum ante lucem VIII. Kal. litteras ad te de Dionysio dedissem, vesperi ad nos eodem die venit ipse Dionysius, auctoritate tua permotus, ut suspicor.

Quid enim putem aliud? Etsi solet eum, quum aliquid furiose fecit, poenitere. Numquam autem certior fuit, quam in hoc negotio. Nam, quod ad te non scripseram, postea audivi, a tertio milliario tum eum *ῥίψαι*

πολλὰ μάτην κεράεσσιν ἐς ἠέρα θυμήναντα·

multa, inquam, mala eum dixisse; suo capiti, ut aiunt. Sed o meam mansuetudinem! Conieceram in fasciculum una cum tua vehementem ad illum epistolam: hanc ad me referri volo; nec ullam ob aliam caussam Pollicem, servum a pedibus meum, Romam misi. Eo autem ad te scripsi, ut, si tibi forte reddita esset, mihi curares referendam, ne in illius manus perveniret. 2. Novi si quid esset, scripsissem. Pendeo animi exspectatione Corfiniensi, in qua de salute reipublicae decernitur. Tu fasciculum, qui est DES M'. CURIO inscriptus, velim cures ad eum perferendum, Tironemque Curio commendes, ut ei, ut petii, si quid opus erit in sumptum, eroget.

VI. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Obsignata iam epistola, quam de nocte daturus eram, sicut dedi, (nam eam vesperi scripseram,) C. Sosius praetor in Formianum venit ad M'. Lepidum, vicinum nostrum, cuius quaestor fuit. Pompeii litterarum ad consulem exemplum attulit.

2. *Litterae mihi a L. Domitio a. d.* XIII. *Kalend. Mart. allatae sunt: earum exemplum infra scripsi. Nunc, ut ego non scribam, tua sponte te intelligere scio, quanti reipublicae intersit, omnes copias in unum locum primo quoque tempore convenire. Tu, si tibi videbitur, dabis operam, quamprimum ad nos venias. Praesidii Capuae, quantum constitueritis esse satis, relinquas.*

3. Deinde supposuit exemplum epistolae Domitii, quod ego ad te pridie miseram. Dii immortales, qui me horror perfudit! quam sum sollicitus, quidnam futurum sit! Hoc tamen spero, magnum nomen imperatoris fore, magnum in adventu terrorem. Spero etiam,** quoniam adhuc nihil nobis obfuit, nihil mutasse nec tegentia hoc, quod quum fortiter et diligenter, tum etiam hercule**. 4. Modo enim audivi, quartanam a te discessisse. Moriar, si magis gauderem, si id mihi accidisset. Piliae dic, non esse aequum, eam diutius habere, nec id esse vestrae concordiae. 5. Tironem nostrum ab altera relictum audio. Sed eum video in sumptum ab aliis mutuatum. Ego autem Curium nostrum, si quid opus esset, rogaram. Malo Tironis verecundiam in culpa esse, quam illiberalitatem Curii.

VII. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Unum etiam restat amico nostro ad omne dedecus, ut Domitio non subveniat. At nemo dubitat, quin subsidio venturus sit. Ego non puto. Deseret igitur talem civem et eos, quos una scis esse, quum habeat praesertim et ipse cohortes XXX? Nisi me omnia fallunt, deseret. Incredibiliter pertimuit. Nihil spectat, nisi fugam; cui tu (video enim quid sentias) me comitem putas debere esse. 2. Ego vero, quem fugiam, habeo; quem sequar, non habeo. Quod enim tu meum laudas et memorandum dicis; malle, quod dixerim, me cum Pompeio vinci, quam cum istis vincere: ego vero malo, sed cum illo Pompeio, qui tum erat aut qui mihi esse videbatur; cum hoc vero, qui ante fugit, quam scit, aut quem fugiat, aut quo; qui nostra tradidit, qui patriam reliquit, Italiam relinquit, si malui, contigit: victus sum. Quod superest, nec ista videre possum, quae, numquam timui, ne viderem; nec mehercule istum, propter quem mihi non modo meis, sed memet ipso carendum est. 3. Ad Philotimum scripsi de viatico, sive a Moneta, (nemo enim solvit,) sive ab Oppiis, tuis contubernalibus. Cetera apposite tibi mandabo.

VIII. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. O rem turpem, et ea re miseram! Sic enim sentio, id demum, aut potius id solum esse miserum, quod turpe sit. Aluerat Caesarem; eumdem repente timere coeperat; conditionem pacis nullam probarat; nihil ad bellum pararat; Urbem reliquerat; Picenum amiserat culpa; in Apuliam se compegerat; ibat in Graeciam; omnes nos *ἀπροσφωνήτους*, expertes sui tanti, tam inusitati consilii, relinquebat. 2. Ecce subito litterae Domitii ad illum, ipsius ad consules. Fulsisse mihi videbatur *τὸ καλόν* ad oculos eius, et exclamasse ille vir, qui esse debuit,

Πρὸς τοῦθ᾽ ὅ, τι χρὴ, καὶ παλαμάσθων,
Καὶ πᾶν ἐπ᾽ ἐμοὶ τεκταινέσθων.
Τὸ γὰρ εὖ μετ᾽ ἐμοῦ.

At ille tibi, *πολλὰ χαίρειν τῷ καλῷ* dicens, pergit Brundisium. Domitium autem aiunt, re audita, et eos, qui una essent, se tradidisse. O rem lugubrem! Itaque intercludor dolore, quo minus ad te plura scribam. Tuas litteras exspecto.

IX. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Epistolam meam quod pervulgatam scribis esse, non fero moleste. Quin etiam ipse multis dedi describendam. Ea enim et acciderunt iam et impendent, ut testatum esse velim, de pace quid senserim. Quum autem ad eam hortarer, eum praesertim hominem, non videbar ullo modo facilius moturus, quam si id, quod eum hortarer, convenire eius sapientiae dicerem. Eam si *admirabilem* dixi, quum eum ad salutem patriae hortabar; non sum veritus, ne viderer assentari; cui tali in re lubenter me ad pedes abiecissem. Qua autem est, *aliquid impertias temporis;* non est de pace, sed, de me ipso et de meo officio ut aliquid cogitet. Nam quod testificor me expertem belli fuisse; etsi id re perspectum est, tamen eo scripsi, quo in suadendo plus auctoritatis haberem; eodemque pertinet, quod caussam eius probo. 2. Sed quid haec nunc? Utinam aliquid profectum esset! Nae ego istas litteras in concione recitari velim; si quidem ille ipse ad eumdem scribens in publico proposuit epistolam illam, in qua est, *pro tuis rebus gestis amplissimis.* Amplioribusne, quam suis, quam Africani? Ita tempestas ferebat. Si quidem etiam vos duo tales ad quintum milliarium: quid? nunc ipsum? unde se recipienti? quid agenti? quid acturo? Quanto autem ferocius ille caussae suae confidet, quum vos, quum vestri similes non modo frequentes, sed laeto vultu gratulantes viderit? Num igitur peccamus? Minime vos quidem. Sed tamen signa conturbantur, quibus voluntas a simulatione distingui posset. Quae vero senatus consulta video! Sed apertius, quam proposueram. 3. Ego Arpini volo esse pridie Kal.; deinde circum villulas nostras errare, quas visurum me postea desperavi. *Εὐγενῆ* tua

consilia et tamen pro temporibus non incauta mihi valde probantur. Lepido quidem (nam fere συνδιημερεύομεν, quod gratissimum illi est) numquam placuit ex Italia exire, Tullo multo minus. Crebro enim illius litterae ab aliis ad nos commeant. Sed me illorum sententiae minus movebant. Minus multa dederant illi reipublicae pignora. Tua mehercule auctoritas vehementer movet: affert enim et reliqui temporis recuperandi rationem et praesentis tuendi. Sed, obsecro te, quid hoc miserius, quam alterum plausus in foedissima caussa quaerere, alterum offensiones in optima? alterum existimari conservatorem inimicorum, alterum desertorem amicorum? Et mehercule quamvis amemus Cnaeum nostrum, ut et facimus et debemus, tamen hoc, quod talibus viris non subvenit, laudare non possum. Nam sive timuit, quid ignavius? sive, ut quidam putant, meliorem suam caussam illorum caede fore putavit, quid iniustius? Sed haec omittamus. Augemus enim dolorem retractando. 4. VI. Kal. vesperi Balbus minor ad me venit, occulta via currens ad Lentulum consulem, missu Caesaris, cum litteris, cum mandatis, cum promissione provinciae, Romam ut redeat; cui persuaderi posse non arbitror, nisi erit conventus. Idem aiebat, nihil malle Caesarem, quam ut Pompeium assequeretur: id credo: et rediret in gratiam: id non credo, et metuo, ne omnis haec clementia ad unam illam crudelitatem colligatur. Balbus quidem maior ad me scribit, nihil malle Caesarem, quam principe Pompeio sine metu vivere. Tu puto haec credis. Sed, quum haec scribebam v. Kalend., Pompeius iam Brundisium venisse poterat. Expeditus enim antecesserat legiones Luceria. Sed hoc τέρας horribili vigilantia, celeritate, diligentia est. Plane, quid futurum sit, nescio.

X. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

Dionysius quum ad me praeter opinionem meam venisset, locutus sum cum eo liberalissime; tempora exposui; rogavi, ut diceret, quid haberet in animo, me nihil ab ipso invito contendere. Respondit se, quod in nummis haberet, nescire, quo loci esset: alios non solvere, aliorum diem nondum esse. Dixit etiam alia quaedam de servulis suis, quare nobiscum esse non posset. Morem gessi: dimisi a me, ut magistrum Ciceronum, non lubenter; ut hominem ingratum, non invitus. Volui te scire, quid ego de eius facto iudicarem.

XI. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Quod me magno animi motu perturbatum putas; sum equidem, sed non tam magno, quam tibi fortasse videor. Levatur enim omnis cura, quum aut constitit consilium, aut cogitando nihil explicatur: lamentari autem licet. Illud tamen totos dies. Sed vereor, ne, nihil quum proficiam, etiam dedecori sit studiis ac litteris nostris. Consumo igitur omne tempus, considerans, quanta vis sit illius viri, quem nostris libris satis diligenter, ut tibi quidem videmur, expressimus. Tenesne igitur, moderatorem illum reipublicae quo referre velimus omnia? Nam sic quinto, ut opinor, in libro loquitur Scipio: *Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria; sic huic moderatori reipublicae beata civium vita proposita est, ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit. Huius enim operis maximi inter homines atque optimi illum esse perfectorem volo.* 2. Hoc Cnaeus noster quum antea numquam, tum in hac caussa minime cogitavit. Dominatio quaesita ab utroque est, non id actum, beata et honesta civitas ut esset. Nec vero ille Urbem reliquit, quod eam tueri non posset, nec Italiam, quod ea pelleretur; sed hoc a primo cogitavit, omnes terras, omnia maria movere, reges barbaros incitare, gentes feras armatas in Italiam adducere, exercitus conficere maximos. Genus illud Sullani regni iampridem appetitur, multis, qui una sunt, cupientibus. An censes, nihil inter eos convenire, nullam pactionem fieri potuisse? Hodie potest. Sed neutri σκοπός est ille, ut nos beati simus; uterque regnare vult. 3. Haec, a te invitatus, breviter exposui. Voluisti enim me, quid de his malis sentirem, ostendere. Προθεσπίζω igitur, noster Attice, non hariolans, ut illa, cui nemo credidit, sed coniectura prospiciens:

Iámque mari magnó —.

Non multo, inquam, secus possum vaticinari: tanta malorum impendet Ἰλιάς. Atque hoc nostra gravior est caussa, qui domi sumus, quam illorum, qui una transierunt, quod illi quidem alterum metuunt, nos utrumque. 4. Cur igitur, inquis, remansimus? Vel tibi paruimus, vel non occurrimus; vel hoc fuit rectius. Conculcari, inquam, miseram Italiam videbis proxima aestate ab utriusque mancipiis ex omni genere collectis; nec tam emptio pertimescenda, quae Luceriae multis sermonibus denuntiata est, quam universae interitus: tantas in confligendo utriusque vires video futuras. Habes coniecturam meam. Tu autem consolationis fortasse aliquid exspectasti: nihil invenio; nihil fieri potest miserius, nihil perditius, nihil foedius. 5. Quod quaeris, quid Caesar ad me scripserit; quod saepe: gratissimum sibi esse, quod quierim, oratque, in eo ut perseverem. Balbus minor haec eadem mandata. Iter autem eius erat ad Lentulum consulem cum litteris Caesaris praemiorumque promissis, si Romam revertisset. Verum, quum habeo rationem dierum, ante puto transmissurum, quam potuerit conveniri. 6. Epistolarum Pompeii duarum, quas ad me misit, negligentiam, meamque in rescribendo diligentiam volui tibi notam esse. Earum exempla ad te misi. 7. Caesaris hic per Apuliam ad Brundisium cursus quid efficiat, exspecto. Utinam aliquid simile Parthicis rebus! Simul aliquid audiero, scribam ad te. Tu ad me velim bonorum sermones. Romae frequentes esse dicuntur. Scio equidem te in publicum non prodire. Sed tamen audire te multa necesse est. Memini librum tibi afferri a Demetrio Magnete (ad te missum scio) περὶ ὁμονοίας. Eum mihi velim mittas. Vides, quam caussam mediter.

A.) (Luceriae, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CN. MAGNUS PROCOS. S. D. M. CICERONI IMP.

Quintus Fabius ad me venit a. d. IV. Kalend. Febr. Is nuntiat L. Domitium cum suis cohortibus XI et cohortibus XIV, quas Vibullius adduxit, ad me iter habere: habuisse in animo proficisci Corfinio a. d. V. Id. Febr., C. Hirrum cum V cohortibus subsequi. Censeo, ad nos Luceriam venias. Nam te hic tutissime puto fore.

B.) (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

M. CICERO IMP. S. D. CN. MAGNO PROCOS.

1. A. d. xv. Kalend. Mart. Formiis accepi tuas litteras; ex quibus ea, quae in agro Piceno gesta erant, cognovi commodiora esse multo, quam ut erat nobis nuntiatum; Vibulliique virtutem industriamque libenter agnovi. Nos adhuc in ea ora, ubi praepositi sumus, ita fuimus, ut navem paratam haberemus. Ea enim audiebamus et ea verebamur, ut, quodcumque tu consilium praecepisses, id nobis persequendum putaremus. Nunc, quoniam auctoritate et consilio tuo in spe firmiore sumus; si teneri posse putas Tarracinam et oram maritimam, in ea manebo: etsi praesidia in oppidis nulla sunt. Nemo enim nostri ordinis in his locis est praeter M. Eppium, quem ego Minturnis esse volui, vigilantem hominem et industrium. Nam L. Torquatum, virum fortem et cum auctoritate, Formiis non habemus: ad te profectum arbitramur. 2. Ego omnino, ut proxime tibi placuerat, Capuam veni eo ipso die, quo tu Teano Sidicino es profectus. Volueras enim me cum M. Considio propraetore illa negotia tueri. Quum eo venissem, vidi T. Ampium delectum habere diligentissime; ab eo accipere Libonem, summa item diligentia et in illa colonia auctoritate. Fui Capuae, quoad consules. Iterum, ut erat dictum ab consulibus, veni Capuam ad Nonas Februar. Quum fuissem triduum, recepi me Formias. Nunc quod tuum consilium, aut quae ratio belli sit, ignoro. Si tenendam hanc oram putas, quae et opportunitatem et dignitatem habet et egregios cives et, ut arbitror, teneri potest: opus est, esse, qui praesit. Sin omnia in unum locum contrahenda sunt, non dubito, quin ad te statim veniam: quo mihi nihil optatius est; idque tecum, quo die ab Urbe discessimus, locutus sum. Ego, si cui adhuc videor segnior fuisse, dum ne tibi videar, non laboro: et tamen, si, ut video, bellum gerendum est, confido me omnibus facile satisfacturum. M. Tullium, meum necessarium, ad te misi, cui tu, si tibi videretur, ad me litteras dares.

C.) (Canusii, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CN. MAGNUS PROCOS. S. D. M. CICERONI IMP.

S. V. B. E. Tuas litteras libenter legi. Recognovi enim tuam pristinam virtutem etiam in salute communi. Consules ad eum exercitum, quem in Apulia habui, venerunt. Magno opere te hortor, pro tuo singulari perpetuoque studio in rempublicam, ut te ad nos conferas; ut communi consilio reipublicae afflictae opem atque auxilium feramus. Censeo, via Appia iter facias et celeriter Brundisium venias.

D.) (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

M. CICERO IMP. S. D. CN. MAGNO PROCOS.

1. Quum ad te litteras misissem, quae tibi Canusii redditae sunt, suspicionem nullam habebam, te reipublicae caussa mare transiturum; eramque in spe magna, fore, ut in Italia possemus aut concordiam constituere, qua mihi nihil utilius videbatur, aut rempublicam summa cum dignitate defendere. Interim, nondum meis litteris ad te perlatis, ex his mandatis, quae D. Laelio ad consules dederas, certior tui consilii factus, non exspectavi, dum mihi a te litterae redderentur, confestimque cum Quinto fratre et cum liberis nostris iter ad te in Apuliam facere coepi. 2. Quum Teanum Sidicinum venissem, C. Messius, familiaris tuus, mihi dixit aliique complures, Caesarem iter habere Capuam, et eo ipso die mansurum esse Aeserniae. Sane sum commotus, quod, si ita esset, non modo iter meum interclusum, sed meipsum plane exceptum putabam. Itaque tum Cales processi, ut ibi potissimum consisterem, dum certum nobis ab Aesernia de eo, quod audieram, referretur. 3. At mihi, quum Calibus essem, affertur litterarum tuarum exemplum, quas tu ad Lentulum consulem misisses. Hae scriptae sic erant: Litteras tibi a L. Domitio a. d. XIII. Kalend. Mart. allatas esse, (earumque exemplum subscripseras; —) magnique interesse reipublicae scripseras, omnes copias primo quoque tempore in unum locum convenire; et ut, praesidii quod satis esset, Capuae relinqueret. His ego litteris lectis, in eadem opinione fui, qua reliqui omnes, te cum omnibus copiis ad Corfinium esse venturum; quo mihi, quum Caesar ad oppidum castra haberet, tutum iter esse non arbitrabar. Quum res in summa exspectatione esset, utrumque simul audimus, et quae Corfinii acta essent, et te iter Brundisium facere coepisse; quumque nec mihi nec fratri meo dubium esset, quin Brundisium contenderemus; a multis, qui e Samnio Apuliaque veniebant, admoniti sumus, ut caveremus, ne exciperemur a Caesare; quod is in eadem loca, quae nos petebamus, profectus, celerius etiam, quam nos possemus, eo, quo intenderet, venturus esset. Quod quum ita esset; nec mihi, nec fratri meo, nec cuiquam amicorum placuit committere, ut temeritas nostra non solum nobis, sed etiam reipublicae noceret; quum praesertim non dubitaremus, quin, si etiam tutum nobis iter fuisset, te tamen iam consequi non possemus. 4. Interim accepimus tuas litteras, Canusio a. d. x. Kalend. Mart. datas, quibus nos hortaris, ut celerius Brundisium veniamus; quas quum accepissemus a. d. III. Kalend. Mart., non dubitabamus, quin tu iam Brundisium pervenisses: nobisque iter illud omnino interclusum videbamus, neque minus nos esse captos, quam qui Corfinii. Neque enim eos solos arbitrabamur capi, qui in armatorum manus incidissent, sed eos nihilo minus, qui regionibus exclusi intra praesidia atque intra arma aliena venissent. 5. Quod quum ita sit, maxime vellem primum semper tecum fuisse; quod quidem tibi ostenderam, quum a me Capuam reiiciebam: quod feci non vitandi oneris caussa, sed quod videbam, teneri illam urbem sine exercitu non posse; accidere autem mihi nolebam, quod doleo viris fortissimis accidisse. Quoniam autem, tecum ut essem, non contigit; utinam tui consilii certior factus essem! Nam suspicione assequi non potui; quod omnia prius arbitratus sum fore, quam ut haec reipublicae caussa in Italia non posset duce te consistere. Neque vero nunc consilium tuum reprehendo, sed fortunam reipublicae lugeo: nec, si ego, quid tu sis secutus, non perspicio, idcirco minus existimo, te nihil nisi summa ratione fecisse. 6. Mea quae semper fuerit sententia, primum de pace vel iniqua conditione retinenda, deinde de Urbe, (nam de Italia quidem nihil mihi umquam ostenderas,) meminisse te arbitror. Sed mihi non sumo, ut meum consilium valere debuerit: secutus sum tuum; neque id reipublicae caussa, de qua desperavi, quae et nunc afflicta est, nec excitari sine civili perniciosissimo bello potest: sed te quaerebam: tecum esse cupiebam; neque eius rei facultatem, si qua erit, praetermittam. 7. Ego me in hac omni caussa facile intelligebam pugnandi cupidis hominibus non satisfacere. Primum enim

prae me tuli me nihil malle, quam pacem: non quin eadem timerem, quae illi: sed ea bello civili leviora ducebam. Inde, suscepto bello, quum pacis conditiones ad te afferri, a teque ad ea honorifice et large responderi viderem; duxi meam rationem; quam tibi facile me probaturum, pro tuo in me beneficio, arbitrabar. Memineram me esse unum, qui pro meis maximis in rempublicam meritis supplicia miserrima et crudelissima pertulissem; me esse unum, qui, si offendissem eius animum, cui tum, quum iam in armis essemus, consulatus tamen alter et triumphus amplissimus deferebatur, obiicerer eisdem proeliis; ut mea persona semper ad improborum civium impetus aliquid videretur habere populare. Atque haec non ego prius sum suspicatus, quam mihi palam denuntiata sunt; neque ea tam pertimui, si subeunda essent, quam declinanda putavi, si honeste vitare possem. 8. Quam brevem illius temporis, dum in spe pax fuit, rationem nostram vides; reliqui facultatem res ademit. Iis autem, quibus non satisfacio, facile respondeo: neque enim ego amicior C. Caesari umquam fui, quam illi; neque illi amiciores reipublicae, quam ego. Hoc inter me et illos interest: quod, quum et illi cives optimi sint, et ego ab ista laude non absim, ego conditionibus, quod idem te intellexeram velle, illi armis disceptari maluerunt. Quae quoniam ratio vicit, perficiam profecto, ut neque respublica civis a me animum, neque tu amici desideres.

XII. Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Mihi molestior lippitudo erat etiam, quam ante fuerat. Dictare tamen hanc epistolam malui, quam Gallo Fadio, amantissimo utriusque nostrum, nihil ad te litterarum dare. Nam pridie quidem, quoquo modo potueram, scripseram ipse eas litteras, quarum vaticinationem falsam esse cupio. Huius autem epistolae non solum ea caussa est, ut ne quis a me dies intermittatur, quin dem ad te litteras: sed etiam haec iustior, ut a te impetrarem, ut sumeres aliquid temporis; quo quia tibi perexiguo opus est, explicari mihi tuum consilium plane volo, ut penitus intelligam. 2. Omnia sunt integra nobis. Nihil praetermissum est, quod non habeat sapientem excusationem, non modo probabilem. Nam certe neque tum peccavi, quum imparatam Capuam, non solum ignaviae dedecus *, sed etiam perfidiae suspicionem fugiens, accipere nolui: neque quum, post conditiones pacis per L. Caesarem et Fabatum allatas, cavi, ne animum eius offenderem, cui Pompeius iam armatus armato consulatum triumphumque deferret. 3. Nec vero haec extrema quisquam potest iure reprehendere, quod mare non transierim. Id enim, etsi erat deliberationis, tamen obire non potui. Neque enim suspicari debui; praesertim quum ex ipsius Pompeii litteris, idem quod video te existimasse, non dubitarim, quin is Domitio subventurus esset. Et plane, quid rectum et quid faciendum mihi esset, diutius cogitare malui. 4. Primum igitur, haec qualia tibi esse videantur, etsi significata sunt a te, tamen accuratius mihi perscribas, velim; deinde aliquid etiam in posterum prospicias, fingasque, quem me esse deceat, et ubi me plurimum prodesse reipublicae sentias; ecquae pacifica persona desideretur; an in bellatore sint omnia. 5. Atque ego, qui omnia officio metior, recordor tamen tua consilia; quibus si paruissem, tristitiam illorum temporum non subiissem. Memini, quid mihi tum scripseris per Theophanem, per Culleonem, idque saepe ingemiscens sum recordatus. Quare nunc saltem ad illa consilia revertamur, quos tum abiecimus; ut non solum gloriosis consiliis utamur, sed in periculo * salubribus. Sed nihil praescribo. Accurate velim perscribas tuam ad me sententiam. 6. Volo etiam exquiras, quam diligentissime poteris, (habebis autem, per quos possis.) quid Lentulus noster, quid Domitius agat, quid acturus sit; quemadmodum nunc se gerant; num quem accusent, num cui succenseant. — Quid dico, num cui? num Pompeio. Omnino culpam omnem Pompeius in Domitium confert: quod ipsius litteris cognosci potest: quarum exemplum ad te mitto. Haec igitur videbis; et, quod ad te ante scripsi, Demetrii Magnetis librum, quem ad te misit de concordia, velim mihi mittas.

A.) Marcello, Lentulo coss. 705.)

CN. MAGNUS PROCOS. S. D. C. MARCELLO L. LENTULO COSS.

1. Ego, quod existimabam, dispersos nos neque reipublicae utiles, neque nobis praesidio esse posse, idcirco ad L. Domitium litteras misi, primum uti ipse cum omni copia ad nos veniret: si de se dubitaret, ut cohortes XIX, quae ex Piceno ad me iter habebant, ad nos mitteret. Quod veritus sum, factum est, ut Domitius implicaretur, neque ipse satis firmus esset ad castra facienda: quod meas XIX et suas XII cohortes tribus in oppidis distributas haberet: (nam partim Albae, partim Sulmone collocavit;) neque se, si vellet, expedire posset. 2. Nunc scitote, me esse in summa sollicitudine. Nam et tot et tales viros periculo obsidionis liberare cupio: neque subsidio ire possum; quod his duabus legionibus non puto esse committendum, ut illuc ducantur; ex quibus tamen non amplius XIV cohortes contrahere potui: quod Brundisium praesidium misi: neque Canusium sine praesidio, dum abessem, putavi esse dimittendum. 3. D. Laelio mandaram, quod maiores copias sperabam nos habituros, ut, si vobis videretur, alteruter vestrum ad me veniret: alter in Siciliam cum ea copia, quam Capuae et circum Capuam comparastis, et cum iis militibus, quos Faustus legit, proficisceretur, Domitius cum XII suis cohortibus eodem adiungeretur; reliquae copiae omnes Brundisium cogerentur, et inde navibus Dyrrhachium transportarentur. Nunc, quum hoc tempore nihilo magis ego, quam vos, subsidio Domitio ire possim, et * e(xercitu)m per montes explicare; non est nobis committendum, ut ad has XIV cohortes, quas ego dubio animo habeo, hostis accedere, aut in itinere me consequi possit. 4. Quamobrem placitum est mihi, atque ita video censeri Marcello et ceteris nostri ordinis, qui hic sunt, ut Brundisium ducerem hanc copiam, quam mecum habeo. Vos hortor, ut, quodcumque militum contrahere poteritis, contrahatis, et eodem veniatis quamprimum. Arma, quae ad me missuri eratis, iis, censeo, armetis milites, quos vobiscum habetis. Quae arma superabunt, ea si Brundisium iumentis deportaritis, vehementer reipublicae profueritis. De hac re velim nostros certiores faciatis: ego ad P. Lupum et C. Coponium praetores misi, ut se nobis coniungerent et, militum quod haberent, ad vos deducerent.

B.) (Luceriae, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CN. MAGNUS PROCOS. S. D. L. DOMITIO PROCOS.

1. Miror, te ad me nihil scribere, et potius ab aliis, quam a te, de republica me certiorem fieri. Nos, disiecta manu, pares adversariis esse non possumus: coniunctis nostris copiis, spero nos et reipublicae et communi saluti prodesse. Quamobrem quum constituisses, ut Vibullius mihi scripserat, a. d. v. Id. Feb. Corfinio proficisci cum exercitu et ad me venire; miror, quid caussae fuerit, quare consilium mutaris. Nam illa caussa, quam mihi Vibullius scribit, levis est, te propterea moratum esse, quod audieris Caesarem, Firmo progressum, in Castrum Truentinum venisse. Quanto enim magis appropinquare adversarius coepit, eo tibi celerius agendum erat, ut te mecum coniungeres, priusquam Caesar aut tuum iter impedire aut me abs te excludere posset. 2. Quamobrem etiam et etiam te rogo et hortor, id quod non destiti superioribus litteris a te petere, ut primo quoque die Luceriam advenias, antequam copiae, quas instituit Caesar contrahere, in unum locum coactae nos a nobis distrahant. Sed si erunt, qui te impediant, ut villas suas servent, aequum est me a te impetrare, ut cohortes, quae ex Piceno et Camerino venerunt, quae fortunas suas reliquerunt, ad me missum facias.

C.) (Luceriae, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CN. MAGNUS PROCOS. S. D. L. DOMITIO PROCOS.

1. Litteras abs te M. Calenius ad me attulit a. d. XIV. Kal. Mart.; in quibus litteris scribis, tibi in animo esse, observare Caesarem; et, si secundum mare ad me ire coepisset, confestim in Samnium ad me venturum; sin autem ille circum istaec loca commoraretur, te ei, si propius accessisset, resistere velle. Te animo magno et forti istam rem agere existimo: sed diligentius nobis est videndum, ne distracti pares esse adversario non possimus: quum ille magnas copias habeat, et maiores brevi habiturus sit. Non enim pro tua prudentia debes illud solum animadvertere, quot in praesentia cohortes contra te habeat Caesar, sed quantas brevi tempore equitum et peditum copias contracturus sit. Cui rei testimonio sunt litterae, quas Bussenius ad me misit; in quibus scribit, id quod ab illis quoque mihi scribitur, praesidia Curionem, quae in Umbris et Tuscis erant, contrahere et ad Caesarem iter facere. Quae si copiae in unum locum fuerint coactae, ut pars exercitus ad Albam mittatur, pars ad te accedat; ut non pugnet, sed locis suis repugnet, haerebis: neque solus cum ista copia tantam multitudinem sustinere poteris, ut frumentatum eas. 2. Quamobrem te magno opere hortor, ut quam primum cum omni copia huc venias. Consules constituerunt idem facere. Ego Metuscilio ad te mandata dedi, providendum esse, ne duae legiones sine Picentinis cohortibus in conspectum Caesaris committerentur. Quamobrem nolito commoveri, si audieris me regredi, si forte Caesar ad me veniet. Cavendum enim puto esse, ne implicatus haeream. Nam neque castra propter anni tempus et militum animos facere possum; neque ex omnibus oppidis contrahere copias expedit, ne receptum amittam. Itaque non amplius XIV cohortes Luceriam coegi. 3. Consules praesidia omnia deducturi sunt, aut in Siciliam ituri. Nam aut exercitum firmum habere oportet, quo confidamus perrumpere nos posse, aut regiones eiusmodi obtinere, e quibus repugnemus: id quod neutrum nobis hoc tempore contingit, quod et magnam partem Italiae Caesar occupavit, et nos non habemus exercitum tam amplum, neque tam magnum, quam ille. Itaque nobis providendum est, ut summam reipublicae rationem habeamus. Etiam atque etiam te hortor, ut cum omni copia quamprimum ad me venias. Possumus etiam nunc rempublicam erigere, si communi consilio negotium administrabimus; sin distrahemur, infirmi erimus. Mihi hoc constitutum est. 4. His litteris scriptis, Sica a te mihi litteras attulit et mandata. Quod me hortare, ut istuc veniam: id me facere non arbitror posse; quod non magno opere iis legionibus confido.

D.) (Luceriae, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CN. MAGNUS PROCOS. S. D. L. DOMITIO PROCOS.

1. Litterae mihi a te redditae sunt a. d. XIII. Kal. Mart., in quibus scribis Caesarem apud Corfinium castra posuisse. Quod putavi et praemonui, fit, ut nec in praesentia committere tecum praelium velit, et, omnibus copiis conductis, te implicet, ne ad me iter expeditum tibi sit, atque istas copias coniungere optimorum civium possis cum his legionibus, de quarum voluntate dubitamus: quo etiam magis tuis litteris sum commotus. Neque enim eorum militum, quos mecum habeo, voluntati satis confido, ut de omnibus fortunis reipublicae dimicem; neque etiam, qui ex delectibus conscripti sunt a consulibus, convenerunt. 2. Quare da operam, si ulla ratione etiam nunc efficere potes, ut te explices, huc quam primum venias, antequam omnes copiae adversariorum conveniant. Neque enim celeriter ex delectibus huc homines convenire possunt: et, si convenirent, quantum iis committendum sit, quod inter se ne noti quidem sunt, contra veteranas legiones, non te praeterit.

XIII. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Lippitudinis meae signum tibi sit librarii manus, et eadem caussa brevitatis: etsi nunc quidem, quod scriberem, nihil erat. Omnis exspectatio nostra erat in nuntiis Brundisinis. Si nactus hic esset Cnaeum nostrum, spes dubia pacis; sin ille ante transmisisset, exitiosi belli metus. Sed videsne, in quem hominem inciderit respublica? quam acutum, quam vigilantem, quam paratum? Si mehercule neminem occiderit, nec cuiquam quidquam ademerit, ab iis, qui eum maxime timuerant, maxime diligetur. 2. Multum mecum municipales homines loquuntur, multum rusticani. Nihil prorsus aliud curant, nisi agros, nisi villulas, nisi nummulos suos. Et vide, quam conversa res est! Illum, quo antea confidebant, metuunt; hunc amant, quem timebant. Id quantis nostris peccatis vitiisque evenerit, non possum sine molestia cogitare. Quae autem impendere putarem, scripseram ad te, et iam tuas litteras exspectabam.

XIV. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Non dubito, quin tibi odiosae sint epistolae quotidianae, quum praesertim neque nova de re aliqua certiorem te faciam, neque novam denique iam reperiam scribendi ullam sententiam. Sed, si dedita

opera, quum causa nulla esset tabellarios ad te cum inanibus epistolis mitterem, facerem inepte; euntibus vero domesticis praesertim, ut nihil ad te dem litterarum, facere non possum: et simul (crede mihi) requiesco paullum in his miseriis, quum quasi tecum loquor; quum vero tuas epistolas lego, multo etiam magis. Omnino intelligo, nullum fuisse tempus post has fugas et formidines, quod magis debuerit mutum esse a litteris: propterea, quod neque Romae quidquam auditur novi, nec in his locis, quae a Brundisio absunt propius, quam tu, biduum aut triduum. Brundisii autem omne certamen vertitur huius primi temporis. Qua quidem exspectatione torqueor. Sed omnia ante nos sciemus. Eodem enim die video Caesarem a Corfinio post meridiem profectum esse, id est, Feralibus, quo Canusio mane Pompeium. Eo modo autem ambulat Caesar, et iis diariis militum celeritatem incitat, ut timeam, ne citius ad Brundisium, quam opus sit, accesserit. 2. Dices, quid igitur proficis, qui anticipes eius rei molestiam, quam triduo sciturus sis? Nihil equidem. Sed, ut supra dixi, tecum perlibenter loquor: et simul scito, labare meum consilium, illud, quod satis iam fixum videbatur. Non mihi satis idonei sunt auctores ii, qui a te probantur. Quod enim umquam eorum in republica forte factum exstitit? aut quis ab his ullam rem laude dignam desiderat? nec mehercule laudandos existimo, qui trans mare belli parandi caussa profecti sunt: (quamquam haec ferenda non erant:) video enim, quantum id bellum, et quam pestiferum futurum sit: sed me movet unus vir; cuius fugientis comes, rempublicam recuperantis socius videor esse debere. Totiesne igitur sententiam mutas? Ego tecum tamquam mecum loquor. Quis autem est, tanta quidem de re, quin varie secum ipse disputet? Simul et elicere cupio sententiam tuam; si manet, ut firmior sim; si mutata est, ut tibi assentiar. 3. Omnino ad id, de quo dubito, pertinet me scire, quid Domitius acturus sit, quid noster Lentulus. De Domitio varia audimus, modo, esse in Tiburti, haud lepide: modo, quod lepidius, accessisse* ad Urbem: quod item falsum video esse. Ait enim Lepidus, eum nescio quo penetrasse itineribus: occultandi sui caussa, an maris apiscendi? ne id quidem scit. Ignorat etiam de filio. Addit illud, sane molestum: pecuniam Domitio satis grandem, quam is Corfinii habuerit, non esse redditam. De Lentulo autem nihil audimus. Haec velim exquiras ad meque perscribas.

XV. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. A. d. v. Non. Mart. epistolas mihi tuas Aegypta reddidit; unam veterem IV. Kal., quam te scribis dedisse Pinario, quem non vidimus; in qua exspectas, quidnam praemissus agat Vibullius; qui omnino non est visus a Caesare: (in altera epistola video te scire, ita esse;) et, quemadmodum redeuntem excipiam Caesarem; quem omnino vitare cogito; et ad Haemoniam fugam intendis commutationemque * vitae tuae; quod tibi puto esse faciendum; et ignoras, Domitius cum fascibusne sit; quod quum scies, facies, ut sciamus. 2. Habes ad primam epistolam. Secutae sunt duae, pridie Kal. ambae datae, quae me convellerunt de pristino statu, iam tamen, ut ante ad te scripsi, labantem. Nec me movet, quod scribis, *Iovi ipsi iniquum*. Nam periculum in utriusque iracundia positum est: victoria autem ita incerta, ut deterior causa paratior mihi esse videatur. Nec me consules movent, qui ipsi pluma aut folio facilius moventur. Officii me deliberatio cruciat cruciavitque adhuc. Cautior certe est mansio, honestior existimatur traiectio. Malo interdum, ut multi me timide quam pauci non honeste fecisse existiment. De Lepido et Tullo quod quaeris; illi vero non dubitant, quin Caesari praesto futuri in senatumque venturi sint. 3. Recentissima tua est epistola Kal. data: in qua optas congressum pacemque non desperas. Sed ego, quum haec scribebam, nec illos congressuros, nec, si congressi essent, Pompeium ad ullam conditionem accessurum putabam. Quod videris non dubitare, si consules transeant, quid nos facere oporteat: certe transeunt, vel, quo modo nunc est, transierunt. Sed memento, praeter Appium neminem esse fere, qui non ius habeat transeundi. Nam aut cum imperio sunt, ut Pompeius, ut Scipio, Sufenas*, Fannius, Voconius, Sextius, ipsi consules, quibus more maiorum concessum est, vel omnes adire provincias; aut legati sunt eorum. Sed nihil decerno. Quid placeat tibi et quid propemodum rectum sit, intelligo. Plura scriberem, si ipse possem. Sed, ut mihi videor, potero biduo. Balbi Cornelii litterarum exemplum, quas eodem die accepi, quo tuas, misi ad te, ut meam vicem doleres, quum me derideri videres.

A. (Marcell., Lentul. coss. 705.)

BALBUS CICERONI IMP. S.

1. Obsecro te, Cicero, suscipe curam et cogitationem dignissimam tuae virtutis, ut Caesarem et Pompeium, perfidia hominum distractos, rursus in pristinam concordiam reducas. Crede mihi, Caesarem non solum fore in tua potestate, sed etiam maximum beneficium te sibi dedisse iudicaturum, si huc te reiicis. Velim, idem Pompeius faciat, qui ut adduci tali tempore ad ullam conditionem possit, magis opto, quam spero. Sed, quum constiterit, et timere desierit, tum incipiam non desperare, tuam auctoritatem plurimum apud eum valituram. 2. Quod Lentulum meum, consulem, voluisti hic remanere, Caesari gratum, mihi vero gratissimum medius fidius fecisti. Nam illum tanti facio, qui non Caesarem magis diligam: qui si passus esset, nos secum, ut consueramus, loqui, et non se totum etiam et etiam ab sermone nostro avertisset, minus miser, quam sum, essem. Nam cave putes, hoc tempore plus me quemquam cruciari, quod eum, quem ante me diligo, video in consulatu quidvis potius esse, quam consulem. Quod si voluerit tibi obtemperare et nobis de Caesare credere et consulatum reliquum Romae peragere, incipiam sperare, etiam consilio senatus, auctore te, illo relatore, Pompeium et Caesarem coniungi posse. Quod si factum erit, me satis vixisse putabo. 3. Factum Caesaris de Corfinio totum te probaturum scio. Quomodo in huiusmodi re, commodius cadere non potuit, quam ut res sine sanguine confieret. Balbi mei tuique adventu delectatum te, valde gaudeo. Is quaecumque tibi de Caesare dixit, quaeque Caesar scripsit, scio, re tibi probabit, quaecumque fortuna eius fuerit, verissime scripsisse.

XVI. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Omnia mihi provisa sunt praeter occultum et tutum iter ad mare superum. Hoc enim mari uti non

possumus hoc tempore anni. Illuc autem, quo spectat animus, et quo res vocat, qua veniam? Cedendum enim est celeriter, ne forte qua re impediar atque alliger. Nec vero ille me ducit, qui videtur; quem ego hominem ἀπολιτικώτατον omnium iam ante cognoram; nunc vero etiam ἀστρατηγικώτατον. Non me igitur is ducit, sed sermo hominum, qui ad me a Philotimo scribitur. Is enim me ab optimatibus ait conscindi. Quibus optimatibus, dii boni? qui nunc, quo modo occurrunt! quo modo autem se venditant Caesari! Municipia vero deum: nec simulant, ut quum de illo aegroto vota faciebant. Sed plane, quidquid mali hic Pisistratus non fecerit, tam gratum est, quam si alium facere prohibuerit. Hunc propitium sperant, illum iratum putant. Quas fieri censes ἀπαντήσεις ex oppidis! quos honores! Metuunt, inquies. Credo. Sed mehercule illum magis. Huius insidiosa clementia delectantur; illius iracundiam formidant. Iudices DCCCL., qui praecipue Cnaeo nostro delectabantur, ex quibus quotidie aliquem video, nescio quas eius Lucerias horrent. Itaque quaero, qui sint isti optimates, qui me exturbent, quum ipsi domi maneant. Sed tamen, quicumque sunt, αἰδέομαι Τρῶας. Etsi, qua spe proficiscar, video; coniungoque me cum homine, magis ad vastandum Italiam, quam ad vincendum parato. Demum, quem exspecto. Et quidem, quum haec scribebam, IV. Nonas, iam exspectabam aliquid a Brundisio. Quid autem aliquid —: quam inde turpiter fugisset, et victor hic qua se referret, et quo. Quod ubi audissem, si ille Appia veniret, ego Arpinum cogitabam.

98.

LIBER NONUS.

ARG. Hoc libro continentur litterae de rebus intra viginti fere dies gestis. Post varios rumores Cn. Pompeius Brundisium cum XXX millibus militum fugisse IX. et frustra pacem restituere conatus XIII. ne a Caesare Brundisii oppugnaretur XIV. diu dubius XI. tandem in Macedoniam XVI. Kal. April. traiecisse XV. dicitur. Praemiserat autem coss. plerosque magistratus et senatores IX. Multi interim Romam commigraverant I., Caesaris partes secuti, quum a Lepido quaestio agitari coepta est de potestate praetoria comitia consularia habendi, IX. Cicero autem, Pompeii beneficia reputans, huius caussam amplecti constituit. Sed Caesaris litteris VI. et XVI. sollicitatus cunctatur, θέσεις πολιτικάς tractat IV. IX ac tandem pacis interpres esse sibi videtur. Itaque Caesarem Brundisio redeuntem exspectat XV. XVII. sed post colloquium reip. libertatis et pacis exigua adhuc IX. spe plane abiecta XIX. Pompeium sequi decernit. Insunt etiam hoc in libro epistolae litteris ad Atticum adiunctae: Caesaris ad Ciceronem VI. XVI. Ciceronis ad Caesarem XI. Balbi ad Ciceronem VII. XIII. Balbi et Oppii ad Ciceronem VII. Caesaris ad Balbum et Oppium VII. XIII. Caesaris ad Q. Pedium XIV. Matii et Trebatii ad Ciceronem XVI. epistolarum Attici ad Ciceronem loci aliquot X. Reliqua sunt privata: de Tirone XVII. de filio toga pura Arpini a se ornato XIX. Iudicium de Dionysio suum (cf. VIII, 4. et 10.) defendit XV. De litteris nihil memorat nisi θέσεις πολιτικάς illas et librum Demetrii de pace remissum IX. Liber Attici F digammate inscriptus IX. Foeneratorius videtur.

I. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Etsi, quum tu has litteras legeres, putabam fore, ut scirem iam, quid Brundisii actum esset; (nam Canusio IX. Kal. profectus erat Cnaeus; haec autem scribebam pridie Nonas, XIV. die postquam ille Canusio moverat,) tamen angebar singularum horarum exspectatione: mirabarque, nihil allatum esse, ne rumoris quidem. Nam erat mirum silentium. Sed haec fortasse κενόσπουδα sunt: quae tamen iam sciantur necesse est. 2. Illud molestum, me adhuc investigare non posse, ubi P. Lentulus noster sit, ubi Domitius. Quaero autem, quo facilius scire possim, quid acturi sint; iturine ad Pompeium; et, si sunt, qua quandove ituri sint. Urbem quidem iam refertam esse optimatium audio; Sosium et Lupum, quos Cnaeus noster ante putabat Brundisium venturos esse, quam se, ius dicere. Hinc vero vulgo vadunt. Etiam M'. Lepidus, quocum diem conterere solebam, cras cogitabat. 3. Nos autem in Formiano morabamur, quo citius audiremus: deinde Arpinum volebamus Inde, iter qua maxime ἀναπάντητον esset, ad mare superum, remotis sive omnino missis lictoribus. Audio enim, bonis viris, qui et nunc et saepe antea magno praesidio reipublicae fuerunt, hanc cunctationem nostram non probari, multaque in me et severe, in conviviis tempestivis quidem, disputari. Cedamus igitur, et, ut boni cives simus, bellum Italiae terra marique inferamus, et odia improborum rursus in nos, quae iam exstincta erant, incendamus, et Lucceii consilia ac Theophani persequamur. 4. Nam Scipio vel in Syriam proficiscitur, sorte; vel cum genero, honeste; vel Caesarem fugit iratum. Marcelli quidem, nisi gladium Caesaris timuissent, manerent. Appius et eodem timore et inimicitiarum recentium; et tamen praeter hunc et C. Cassium reliqui legati, Faustus proquaestor: ego unus, cui utrumvis liceret; frater accedet; quem socium huius fortunae esse, non erat aequum: cui magis etiam Caesar irasceretur. Sed impetrare non possum, ut maneat. Dabimus hoc Pompeio, quod debemus. Nam me quidem alius nemo movet: non sermo bonorum, qui nulli sunt; non caussa, quae acta timide est, agetur improbe. Uni, uni hoc damus, ne id quidem roganti, nec suam caussam (ut ait) agenti, sed publicam. Tu quid cogites de transeundo in Epirum, scire sane velim.

IIa. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

Etsi Nonis Mart. die tuo, ut opinor, exspectabam epistolam a te longiorem, tamen ad eam ipsam brevem, quam IV. Nonas ὑπὸ τὴν λῆψιν dedisti, rescribendum putavi. Gaudere ais te, mansisse me et scribis in sententia te manere. Mihi autem superioribus litteris videbare non dubitare, quin cederem, ita, si et Cnaeus bene comitatus conscendisset et consules transissent. Utrum hoc tu parum commeministi, an ego non satis intellexi, an mutasti sententiam? Sed aut ex epistola, quam exspecto, perspiciam, quid sentias, aut alias abs te litteras eliciam. Brundisio nihildum erat allatum.

IIb. (Haec a Schutzio et Or. a superiore epistola seiuncta.)

CICERO ATTICO S.

1. O rem difficilem planeque perditam! Quam nihil praetermittis in consilio dando! quam nihil

tamen, quod tibi ipsi placeat, explicas? Non esse me una cum Pompeio, gaudes, ac proponis, quam sit turpe, me adesse, quum quid de illo detrahatur; nefas esse approbare. Certe. Contra igitur? Di, inquis, averruncent! Quid ergo fiet, si in altero scelus est, in altero supplicium? Impetrabis, inquis, a Caesare, ut tibi abesse liceat et esse otioso. Supplicandum igitur? Miserum. Quid, si non impetraro? Et de triumpho erit, inquis, integrum. Quid, si hoc ipso premar? Accipiam? quid foedius? Negem? repudiari se totum, magis etiam, quam olim in xxviratu, putabit. Ac solet, quum se purgat, in me conferre omnem illorum temporum culpam: ita me sibi fuisse inimicum, ut ne honorem quidem a se accipere vellem. Quanto nunc hoc idem accipiet asperius? Tanto scilicet, quanto et honor hic illo est amplior et ipse robustior. 2. Nam quod negas te dubitare, quin magna in offensa sim apud Pompeium hoc tempore; non video caussam, cur ita sit, hoc quidem tempore. Qui enim amisso Corfinio denique certiorem me sui consilii fecit, is queretur Brundisium me non venisse, quum inter me et Brundisium Caesar esset? Deinde etiam scit *ἀπαῤῥησίαστον* esse in ea caussa querelam suam. Me putat de municipiorum imbecillitate, de delectibus, de pace, de Urbe, de pecunia, de Piceno occupando plus vidisse, quam se. Sin, quum potuero, non venero, tum erit inimicus; quod ego non eo vereor, ne mihi noceat: (quid enim faciet?

Τίς δ' ἐστι δοῦλος τοῦ θανεῖν ἄφροντις ὤν;)

sed quia ingrati animi crimen horreo. Confido igitur adventum nostrum illi, quoquo tempore fuerit, ut scribis, *ἀσμένιστον* fore. Nam quod ais, si hic temperantius egerit, consideratius consilium te daturum; qui hic potest se gerere non perdite? Vita, mores, ante facta, ratio suscepti negotii, socii, vires bonorum aut etiam constantia. 3. Vixdum epistolam tuam legeram, quum ad me, currens ad illum, Postumus Curtius venit, nihil nisi classes loquens et exercitus; eripiebat Hispanias; tenebat Asiam, Siciliam, Africam, Sardiniam; confestim in Graeciam persequebatur. Eundum igitur est, nec tam ut belli, quam ut fugae socii simus. Nec enim ferre potero sermones istorum, quicumque sunt: non sunt enim certe, ut appellantur, boni. Sed tamen id ipsum scire cupio, quid loquantur; idque ut exquiras, meque certiorem facias, te vehementer rogo. Nos adhuc, quid Brundisii actum esset, plane nesciebamus. Quum sciemus, tum ex re et ex tempore consilium capiemus; sed utemur tuo.

III. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Domitii filius transiit Formias VIII. Id., currens ad matrem Neapolim, mihique nuntiari iussit patrem ad Urbem esse; quum de eo curiose quaesisset servus noster Dionysius. Nos autem audieramus eum profectum sive ad Pompeium sive in Hispaniam. Id cuiusmodi sit, scire sane velim. Nam ad id, quod delibero, pertinet, si ille certe nusquam discessit, intelligere Cnaeum, non esse faciles nobis ex Italia exitus, quum ea tota armis praesidiisque teneatur, hieme praesertim. Nam, si commodius anni tempus esset, vel infero mari liceret uti. Nunc nihil potest, nisi supero, transmitti; quo iter interclusum est. Quaeres igitur et de Domitio et de Lentulo. 2. A Brundisio nulla adhuc fama venerat; et erat hic dies VII. Id., quo die suspicabamur aut pridie Brundisium venisse Caesarem. Nam Kal. Arpis manserat. Sed si Postumum audire velles, persecuturus erat Cnaeum. Transisse enim iam putabat coniectura tempestatum ac dierum. Ego nautas eum non putabam habiturum; ille confidebat, et eo magis, quod audita naviculariis hominis liberalitas esset. Sed tota res Brundisina iam quo modo habeat se, diutius nescire non possum.

IV. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego etsi tamdiu requiesco, quamdiu aut ad te scribo aut tuas litteras lego: tamen et ipse egeo argumento epistolarum, et tibi idem accidere certo scio. Quae enim soluto animo familiariter scribi solent, temporibus his excluduntur; quae autem sunt horum temporum, ea iam contrivimus. Sed tamen, ne me totum aegritudini dedam, sumpsi mihi quasdam tamquam *θέσεις*, quae et *πολιτικαί* sunt et temporum horum; ut et abducam animum ab querelis, et in eo ipso, de quo agitur, exercear. Eae sunt huiusmodi:

2. *Εἰ μενετέον ἐν τῇ πατρίδι τυραννουμένης; Τυραννουμένης δ' αὐτῆς, εἰ παντὶ τρόπῳ τυραννίδος κατάλυσιν πραγματευτέον, κἂν μέλλῃ διὰ τοῦτο περὶ τῶν ὅλων ἡ πόλις κινδυνεύσειν; Εἰ εὐλαβητέον τὸν καταλύοντα, μὴ αὐτὸς αἴρηται; Εἰ πειρατέον ἀρήγειν τῇ πατρίδι τυραννουμένῃ καιρῷ καὶ λόγῳ μᾶλλον, ἢ πολέμῳ; Εἰ πολιτικὸν τὸ ἡσυχάζειν, ἀναχωρήσαντά ποι, τῆς πατρίδος τυραννουμένης; Εἰ διὰ παντὸς ἰτέον κινδύνου τῆς ἐλευθερίας πέρι; Εἰ πόλεμον ἐπακτέον τῇ χώρᾳ, καὶ πολιορκητέον ταύτην τυραννουμένην; Εἰ καὶ μὴ δοκιμάζοντα τὴν διὰ πολέμου κατάλυσιν τῆς τυραννίδος, συναπογραπτέον ὅμως τοῖς ἀρίστοις; Εἰ τοῖς εὐεργέταις καὶ φίλοις συγκινδυνευτέον ἐν τοῖς πολιτικοῖς, κἂν μὴ δοκῶσιν εὖ βεβουλεῦσθαι περὶ τῶν ὅλων; Εἰ ὁ μεγάλα τὴν πατρίδα εὐεργετήσας, δι' αὐτό τε τοῦτο ἀνήκεστα παθὼν καὶ φθονηθείς, κινδυνεύσειεν ἂν ἐθελοντὴς ὑπὲρ τῆς πατρίδος; Εἰ ἐφετέον αὐτῷ ἑαυτοῦ ποτε καὶ τῶν οἰκειοτάτων ποιεῖσθαι πρόνοιαν ἀφεμένῳ τὰς πρὸς τοὺς ἰσχύοντας διαπολιτείας;*

3. In his ego me consultationibus exercens, et disserens in utramque partem, tum Graece, tum Latine, et abduco parumper animum a molestiis, et *τῶν προὔργου τι* delibero. Sed vereor, ne tibi *ἄκαιρος* sim. Si enim recte ambulaverit is, qui hanc epistolam tulit, in ipsum tuum diem incidit.

V. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Natali die tuo scripsisti epistolam ad me plenam consilii, summaeque quum benevolentiae tum etiam prudentiae. Eam mihi Philotimus postridie, quam a te acceperat, reddidit. Sunt ista quidem, quae disputas, difficillima, iter ad superum, navigatio infero, discessus Arpinum, ne hunc fugisse, mansio Formiis, ne obtulisse nos gratulationi videamur; sed miserius nihil, quam ea videre, quae tamen iam, iam, inquam, videnda erunt. Fuit apud me Postumus: scripsi ad te, quam gravis. Venit ad me etiam Q. Fufius, quo vultu! quo spiritu! properans Brundisium, scelus accusans Pompeii, levitatem et stultitiam senatus. Haec qui in mea villa non feram, Curtium in curia potero ferre? 2. Age, finge me quamvis *εὐστομάχως* haec ferentem: quid illa, DIC M. TULLI, quem habebunt exitum? Et omitto caussam reipublicae,

quam ego amissam puto quum vulneribus suis, tum medicamentis iis, quae parantur; de Pompeio quid agam? cui plane (quid enim hoc negem?) succensui. Semper enim caussae eventorum magis movent, quam ipsa eventa. Haec igitur mala, (quibus maiora esse quae possunt?) considerans, vel potius iudicans, eius opera accidisse et culpa, inimicior eram huic, quam ipsi Caesari; ut maiores nostri funestiorem diem esse voluerunt Alliensis pugnae, quam Urbis captae; quod hoc malum ex illo: itaque alter religiosus etiam nunc dies, alter in vulgus ignotus: sic ego, decem annorum peccata recordans, in quibus inerat ille etiam annus, qui nos hoc non defendente, ne dicam gravius, afflixerat; praesentisque temporis cognoscens temeritatem, ignaviam, negligentiam, succensebam. 3. Sed ea iam mihi exciderunt. Beneficia eiusdem cogito; cogito etiam dignitatem. Intelligo, serius equidem, quam vellem, propter epistolas sermonesque Balbi; sed video plane, nihil aliud agi, nihil actum ab initio, quam ut hunc occideret. Ego igitur, si quis apud Homerum, quum ei et mater et dea dixisset,

Αὐτίκα γάρ τοι ἔπειτα μεθ᾽ Ἕκτορα πότμος ἑτοῖμος,

matri ipse respondit,

Αὐτίκα τεθναίην, ἐπεὶ οὐκ ἄρ᾽ ἔμελλον ἑταίρῳ
κτεινομένῳ ἐπαμῦναι —:

quid, si non *ἑταίρῳ* solum, sed etiam *εὐεργέτῃ*? adde, tali viro, talem caussam agenti; et ego vero haec officia mercanda vita puto. Optimatibus vero tuis nihil confido, nihil iam ne inservio quidem. Video, ut se huic dent, ut daturi sint. Quidquam tu illa putas fuisse de valetudine decreta municipiorum prae his de victoria gratulationibus? Timent, inquies. At ipsi tum se timuisse dicunt. Sed videamus, quid actum sit Brundisii. Ex eo fortasse ea consilia nascentur, aliaeque litterae.

VI. (Formiis, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Nos adhuc Brundisio nihil. Roma scripsit Balbus, putare iam Lentulum consulem transmisisse, nec eum a minore Balbo conventum; quod is hoc iam Canusii audisset: inde ad se eum scripsisse: cohortesque sex, quae Albae fuissent, ad Curium via Minucia transisse: id Caesarem ad se scripsisse, et brevi tempore eum ad Urbem futurum. Ego utar tuo consilio; neque me Arpinum hoc tempore abdam: etsi, Ciceroni meo togam puram quum dare Arpini vellem, hanc eram ipsam excusationem relicturus ad Caesarem. Sed fortasse in eo ipso offendetur, cur non Romae potius. Sed tamen, si est conveniendus, hic potissimum. Tum reliqua videbimus, id est, et quo, et qua, et quando. 2. Domitius, ut audio, in Cosano, et quidem, ut aiunt, paratus ad navigandum: si in Hispaniam, non probo: si ad Cnaeum, laudo. quovis potius certe, quam ut Curtium videat; quem ego patronus aspicere non possum. Quid alios? Sed, opinor, quiescamus; ne nostram culpam coarguamus, qui, dum Urbem, id est patriam, amamus, dumque rem conventuram putamus, ita nos gessimus, ut plane interclusi captique simus.

3. Scripta iam epistola, Capua litterae sunt allatae hoc exemplo.

»Pompeius mare transiit cum omnibus militibus, »quos secum habuit. Hic numerus est hominum mil»lia XXX. Et consules duo et tribuni plebis et se»natores, qui fuerunt cum eo, omnes cum uxoribus et »liberis. Conscendisse dicitur a. d. IV. Nonas Mart. »Ex ea die fuere septemtriones venti. Naves, quibus »usus non est, omnes aut praecidisse, aut incendisse »dicunt.« De hac re litterae L. Metello tribuno plebis Capuam allatae sunt ab Clodia socru, quae ipsa transiit. 4. Ante sollicitus eram et angebar, sicut res scilicet ipsa cogebat, quum consilio explicare nihil possem: nunc autem, postquam Pompeius et consules ex Italia exierunt, non angor, sed ardeo dolore:

οὐδέ μοι ἦτορ
ἔμπεδον, ἀλλ᾽ ἀλαλύκτημαι —:

non sum, inquam, mihi crede, mentis compos; tantum mihi dedecoris admisisse videor. Me non primum cum Pompeio, qualicumque consilio uso, deinde cum bonis esse, quamvis caussa temere instituta! praesertim quum ii ipsi, quorum ego caussa timidius me fortunae committebam, uxor, filia, Cicerones pueri, me illud sequi mallent, hoc turpe et me indignum putarent. Nam Quintus quidem frater, quidquid mihi placeret, id rectum se putare aiebat, id animo aequissimo sequebatur. 5. Tuas nunc epistolas a primo lego. Hae me paullum recreant. Primae monent et rogant, ne me proiiciam. Proximae te gaudere ostendunt, me remansisse. Eas quum lego, minus mihi turpis videor, sed tam diu, dum lego: deinde emergit rursum dolor, et *αἰσχροῦ φαντασία*. Quamobrem obsecro te, mi Tite, eripe mihi hunc dolorem, aut minue saltem aut consolatione, aut consilio, aut quacumque re potes. Quid tu autem possis? aut quid homo quisquam? Vix deus iam. 6. Equidem illud molior, quod tu mones sperasque fieri posse, ut mihi Caesar concedat, ut absim, quum aliquid in senatu contra Cnaeum agatur. Sed timeo, ne non impetrem. Venit ab eo Furnius, (ut quidem scias, quos sequamur;) Q. Titinii filium cum Caesare esse nuntiat: sed illum maiores mihi gratias agere, quam vellem. Quid autem me roget, (paucis ille quidem verbis, sed *ἐν δυνάμει*,) cognosce ex ipsius epistola. Me miserum, quod tu non valuisti. Una fuissemus; consilium certe non defuisset.

Σύν τε δύ᾽ ἐρχομένω.

Sed acta ne agamus; reliqua paremus. 7. Me adhuc haec duo fefellerunt; initio spes compositionis, qua facta volebam uti populari vita, sollicitudine senectutem nostram liberanti; deinde bellum crudele et exitiosum suscipi a Pompeio intelligebam. Melioris mediusfidius civis et viri putabam, quovis supplicio affici, quam illi crudelitati non solum praeesse, verum etiam interesse. Videtur vel mori satius fuisse, quam esse cum his. Ad haec igitur cogita, mi Attice, vel potius excogita. Quemvis eventum fortius feram, quam hunc dolorem.

VI, A.) (Marcello, Lentulo coss. 705.)

CAESAR IMP. S. D. CICERONI IMP.

Quum Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui neque audire meo commodo potuissem, properarem atque essem in itinere, praemissis iam legionibus; praeterire tamen non potui, quin et scriberem ad te, et illum mitterem gratiasque agerem: etsi hoc et feci saepe, et saepius mihi facturus videor; ita de me mereris. In primis a te peto, quoniam confido me celeriter ad Urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar: festinationi meae brevitatique litterarum ignosces. Reliqua ex Furnio cognosces.

VII. (Formiis, M. Marcello, L. Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Scripseram ad te epistolam, quam darem IV Id., sed eo die is, cui dare volueram, non est profectus. Venit autem eo ipso die ille celeripes, quem Salvius dixerat: attulit uberrimas tuas litteras, quae mihi quiddam quasi animulae restillarunt: recreatum enim me non queo dicere, sed plane τὸ συνέχον effecisti. Ego enim non iam id ago, mihi crede, ut prosperos exitus consequar. Sic enim video, nec duobus his vivis, nec hoc uno, nos umquam rempublicam habituros. Ita neque de otio nostro spero iam, nec ullam acerbitatem recuso. Unum illud extimescebam, ne quid turpiter facerem, vel, dicam, iam effecissem. 2. Sic ergo habeto, salutares te mihi litteras misisse; neque solum has longiores, quibus nihil potest esse explicatius, nihil perfectius; sed etiam illas breviores, in quibus hoc mihi iucundissimum fuit, consilium factumque nostrum a Sexto probari: pergratumque mihi tu fecisti, a quo diligi me, et, quid rectum sit, intelligi scio. Longior vero tua epistola non me solum, sed meos omnes aegritudine levavit. Itaque utar tuo consilio, et ero in Formiano, ne aut ad Urbem ἀπάντησις mea animadvertatur, aut, si nec hic nec illic eum videro, devitatum se a me putet. 3. Quod autem suades, ut ab eo petam, ut mihi concedat, ut idem tribuam Pompeio, quod ipsi tribuerim: id me iam pridem agere intelliges ex litteris Balbi et Oppii, quarum exempla tibi misi. Misi etiam Caesaris ad eos, sana mente scriptas; quo modo in tanta insania. Sin mihi Caesar hoc non concedat, video tibi placere illud, me πολίτευμα de pace suscipere: in quo non extimesco periculum. Quum enim tot impendeant, cur non honestissimo depacisci velim? Sed vereor, ne Pompeio quid oneris imponam;

μή μοι Γοργείην κεφαλὴν δεινοῖο πελώρου

intorqueat. Mirandum enim in modum Cnaeus noster Sullani regni similitudinem concupivit. *Εἰδώς σοι λέγω.* Nihil ille umquam minus obscure tulit. »Cum hocne igitur, inquies, esse vis?« Beneficium sequor, mihi crede, non caussam, ut in Milone, ut in —. Sed hactenus. 4. Caussa igitur non bona est?« Immo optima; sed agetur, memento, foedissime. Primum, consilium est, suffocare Urbem et Italiam fame; deinde, agros vastare, urere, pecuniis locupletum non abstinere. Sed, quum eadem metuam ab hac parte, si illinc beneficium non sit, rectius putem quidvis domi perpeti. Sed ita meruisse illum de me puto, ut ἀχαριστίας crimen subire non audeam. Quamquam a te eius quoque rei iusta defensio est explicata. 5. De triumpho tibi assentior; quem quidem totum facile et libenter abiecero. Egregie probo fore, ut, dum vagamur, ὁ πλοῦς ὡραῖος obrepat: si modo, inquis, satis ille erit firmus. Est firmior etiam, quam putabamus. De isto licet bene speres. Promitto tibi, si valebit, tegulam illum in Italia nullam relicturum. »Tene igitur socio?« Contra mehercule meum iudicium, et contra omnium antiquorum auctoritatem: nec tam ut illa adiuvem, quam ut haec ne videam, cupio discedere. Noli enim putare tolerabiles horum insanias nec unius modi fore. Etsi quid te horum fugit? Legibus, iudicibus, iudiciis, senatu sublato, libidines, audacias, sumptus, egestates tot egentissimorum hominum, nec privatas posse res nec rempublicam sustinere. Abeamus igitur inde qualibet navigatione: etsi id quidem, ut tibi videbitur: sed certe abeamus. Sciemus enim, id quod exspectas, quid Brundisii actum sit. 6. Bonis viris quod ais probari, quae adhuc fecerimus, scisque ab iis nos non profectos, valde gaudeo, si est nunc ullus gaudendi locus. De Lentulo investigabo diligentius, id mandavi Philotimo, homini forti ac nimium optimati. 7. Extremum est, ut tibi argumentum ad scribendum fortasse iam desit: (nec enim alia de re nunc ulla scribi potest; et de hac quid iam amplius inveniri potest? sed quoniam et ingenium suppeditat, dico mehercule ut sentio,) et amor, quo et meum ingenium incitatur: perge, ut facis, et scribe, quantum potes. In Epirum quod me non invitas, comitem non molestum, subirascor: sed vale. Nam, ut tibi ambulandum, ungendum, sic mihi dormiendum. Etenim litterae tuae mihi somnum attulerunt.

A.) (Marcello, Lentulo coss. 705.)

BALBUS ET OPPIUS S. D. M. CICERONI.

1. Nedum hominum humilium, ut nos sumus, sed etiam amplissimorum virorum consilia ex eventu, non ex voluntate, a plerisque probari solent. Tamen freti tua humanitate, quod verissimum nobis videbitur, de eo, quod ad nos scripsisti, tibi consilium dabimus: quod si non fuerit prudens, at certe ab optima fide et optimo animo proficiscetur. Nos, nisi, quod nostro iudicio Caesarem facere oportere existimamus, ut, simul Romam venerit, agat de reconciliatione gratiae suae et Pompeii, id eum facturum, ex ipso cognovissemus: te hortari desineremus, ut velles iis rebus interesse, quo facilius et maiore cum dignitate per te, qui utrique es coniunctus, res tota confieret: aut, si ex contrario putaremus, Caesarem id non facturum, et eum velle cum Pompeio bellum gerere sciremus: numquam tibi suaderemus, contra hominem, optime de te meritum, arma ferres; sicuti te semper oravimus, ne contra Caesarem pugnares. 2. Sed quum etiamnum, quid facturus Caesar sit, magis opinari, quam scire possimus; non possumus, nisi hoc: non videri eam tuam esse dignitatem, neque fidem omnibus cognitam, ut contra alterutrum, quum utrique sis maxime necessarius, arma feras: et hoc, non dubitamus, quin Caesar pro sua humanitate maxime sit probaturus. Nos tamen (si tibi videbitur) ad Caesarem scribemus, ut nos certiores faciat, quid hac re acturus sit: a quo si erit nobis rescriptum, statim, quae sentiemus, ad te scribemus: et tibi fidem faciemus, nos ea suadere, quae nobis videntur tuae dignitati, non Caesaris rationi, esse utilissima: et hoc Caesarem, pro sua indulgentia in suos, probaturum putamus.

B.) (Marcello, Lentulo coss. 705.)

BALBUS CICERONI IMP. S.

1. S. V. B. E. Posteaquam litteras communes cum Oppio ad te dedi, ab Caesare epistolam accepi, cuius exemplum tibi misi; ex quibus perspicere poteris, quam cupiat concordiam et Pompeium reconciliare, et quam remotus sit ab omni crudelitate: quod eum sentire, ut debeo, valde gaudeo. De te et tua fide et pietate idem mehercule, mi Cicero, sentio, quod tu; non posse tuam famam et officium sustinere, ut contra eum arma feras, a quo tantum beneficium te accepisse praedices. 2. Caesarem hoc idem probaturum, exploratum pro singulari eius humanitate habeo; eique cumulatissime satisfacturum te certo scio, quum nullam partem belli contra eum suscipias, neque socius eius adversariis fueris. Atque hoc non solum in te, tali et tanto viro, satis habebit, sed etiam mihi ipse

sua concessit voluntate, ne in iis castris essem, quae contra Lentulum aut Pompeium futura essent; quorum beneficia maxima haberem: sibique satis esse dixit, si togatus urbana officia sibi praestitissem; quae etiam illis, si vellent, praestare possem. Itaque nunc Romae omnia negotia Lentuli procuro, sustineo; meumque officium, fidem, pietatem his praesto. Sed mehercule rursus iam abiectam compositionis spem non desperatissimam esse puto; quoniam Caesar est ea mente, qua optare debemus. Hac re mihi placet, si tibi videtur, te ad eum scribere, et ab eo praesidium petere, ut petisti a Pompeio, me quidem approbante, temporibus Milonianis. Praestabo, (si Caesarem bene novi,) eum prius tuae dignitatis, quam suae utilitatis rationem habiturum. 3. Haec quam prudenter tibi scribam, nescio: sed illud certe scio, me ab singulari amore ac benevolentia, quaecumque scribo, tibi scribere: quod te (ita, incolumi Caesare, moriar) tanti facio, ut paucos aeque ac te caros habeam. De hac re quum aliquid constitueris, velim mihi scribas. Nam non mediocriter laboro, ut utrique, ut vis, tuam benevolentiam praestare possis: quam mehercule te praestaturum confido. Fac valeas.

C.) (Marcello, Lentulo coss. 705.)

CAESAR OPPIO, CORNELIO S.

1. Gaudeo mehercule, vos significare litteris, quam valde probetis ea, quae apud Corfinium sunt gesta. Consilio vestro utar libenter, et hoc libentius, quod mea sponte facere constitueram, ut quam lenissimum me praeberem et Pompeium darem operam ut reconciliarem. Tentemus hoc modo, si possumus omnium voluntates recuperare et diuturna victoria uti; quoniam reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt neque victoriam diutius tenere praeter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum. Haec nova sit ratio vincendi, ut misericordia et liberalitate nos muniamus. Id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt. De his rebus, rogo vos, ut cogitationem suscipiatis. 2. Cn. Magium, Pompeii praefectum, deprehendi. Scilicet meo instituto usus sum, et eum statim missum feci. Iam duo praefecti fabrûm Pompeii in meam potestatem venerunt, et a me missi sunt. Si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus, quam his, qui et illi et mihi semper fuerunt inimicissimi: quorum artificiis effectum est, ut respublica in hunc statum perveniret.

VIII. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Caenantibus pridie Idus nobis, ac noctu quidem, Statius a te epistolam brevem attulit. De L. Torquato quod quaeris, non modo Lucius, sed etiam Aulus profectus est; alter multos D(ies). De Reatinorum corona quod scribis, moleste fero in agro Sabino sementem fieri proscriptionis. Senatores multos esse Romae, nos quoque audieramus. Ecquid potes dicere, cur exierint? 2. In his locis opinio est, coniectura magis, quam nuntio aut litteris, Caesarem Formiis a. d. XI. Kal. Apr. fore. Hic ego vellem habere Homeri illam Minervam simulatam Mentori, cui dicerem:

Μέντορ, πῶς τ' ἄρ' ἴω, πῶς τ' ἄρ προσπτύξομαι αὐτόν;

Nullam rem umquam difficiliorem cogitavi. Sed cogito tamen; nec ero, ut in malis, imparatus. Sed cura, ut valeas. Puto enim, diem tuum heri fuisse.

IX. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Tris epistolas tuas accepi postridie Idus. Erant autem IV., III., pridie Idus datae. Igitur antiquissimae cuique primum respondebo. Assentio tibi, ut in Formiano potissimum commorer: etiam de supero mari; palpaboque, ut antea ad te scripsi, ecquonam modo possim, voluntate eius, nullam reipublicae partem attingere. Quod laudas, quia oblivisci me scripsi ante facta et delicta nostri amici: ego vero ita facio. Quin ea ipsa, quae a te commemorantur, secus ab eo in me ipsum facta esse, non memini: tanto plus apud me valere beneficii gratiam, quam iniuriae dolorem, volo. Faciamus igitur, ut censes, colligamusque nos. *Σοφιστεύω* enim, simul ut rus decurro, atque in decursu *θέσεις* meas commentari non desino. Sed sunt quaedam earum perdifficiles ad iudicandum. De optimatibus, sit sane ita, ut vis: sed nosti illud, *Διονύσιος ἐν Κορίνθῳ*. Titinii filius apud Caesarem est. Quod autem quasi vereri videris, ne mihi tua consilia displiceant; me vero nihil delectat aliud, nisi consilium et litterae tuae. Quare fac, ut ostendis, ne destiteris ad me, quidquid tibi in mentem venerit, scribere. Mihi nihil potest esse gratius. 2. Venio ad alteram nunc epistolam. Recte non credis de numero militum. Ipso dimidio plus scripsit Clodia. Falsum etiam de corruptis navibus. Quod consules laudas; ego quoque animum laudo, sed consilium reprehendo. Discessu * enim illorum, actio de pace sublata est; quam quidem ego meditabar. Itaque postea Demetrii librum de concordia tibi remisi et Philotimo dedi. Nec vero dubito, quin exitiosum bellum impendeat, cuius initium ducetur a fame. Et me tamen doleo non interesse huic bello; in quo tanta vis sceleris futura est, ut, quum parentes non alere nefarium sit, nostri principes antiquissimam et sanctissimam parentem, patriam, fame necandam putent? Atque hoc non opinione timeo, sed interfui sermonibus. Omnis haec classis Alexandria, Colchis, Tyro, Sidone, Arado, Cypro, Pamphylia, Lycia, Rhodo, Chio, Byzantio, Lesbo, Smyrna, Mileto, Coo ad intercludendos commeatus Italiae et ad occupandas frumentarias provincias comparatur. At quam veniet iratus! et iis quidem maxime, qui eum maxime salvum volebant, quasi relictus ab iis, quos reliquit. Itaque mihi dubitanti, quid me facere par sit, permagnum pondus affert benevolentia erga illum; qua dempta perire melius esset in patria, quam patriam servando evertere. De Septemtrione, plane ita est. Metuo, ne vexetur Epirus. Sed quem tu locum Graeciae non direptum iri putas? Praedicat enim palam et militibus ostendit se largitione ipsa superiorem, quam hunc fore. Illud me praeclare admones, quum illum videro, ne nimis indulgenter, et ut cum gravitate potius loquar. Plane sic faciendum. Arpinum, quum eum convenero, cogito, ne forte aut absim, quum veniet, aut cursem huc illuc via deterrima. Bibulum, ut scribis, audio venisse et redisse pridie Idus. 3. Philotimum, ut ais epistola tertia, exspectabas. At ille Idib. a me profectus est. Eo serius ad tuam illam epistolam, cui ego statim rescripseram, redditae sunt meae litterae. De Domitio, ut scribis, ita opinor esse, ut et in Cosano sit, et consilium eius ignoretur. Iste omnium turpissimus et sordidissimus, qui consularia comitia a praetore ait haberi posse, est ille quidem, qui semper in republica fuit. Itaque nimirum hoc illud est, quod Caesar scribit in ea

epistola, cuius exemplum ad te misi, se velle uti CONSILIO MEO (age, esto hoc commune: GRATIA ineptum id quidem, sed puto, hoc simulat ad quasdam senatorum sententias: DIGNITATE, fortasse sententiae consularis. Illud extremum est, OPE OMNIUM RERUM. Id ego suspicari coepi tum ex tuis litteris, aut hoc ipsum esse, aut non multo secus. Nam permagni eius interest rem ad interregnum non venire. Id assequitur, si per praetorem consules creantur. Nos autem in libris habemus, non modo consules a praetore, sed ne praetores quidem creari ius esse, idque factum esse numquam: consules, eo non esse ius, quod maius imperium a minore rogari non sit ius; praetores autem, quum ita rogentur, ut collegae consulum sint, quorum est maius imperium. Aberit non longe, quin hoc a me decerni velit, neque sit contentus Galba, Scaevola, Cassio, Antonio.

— — *Τότε μοι χάνοι εὐρεῖα χθών.*

4. Sed quanta tempestas impendeat, vides. Qui transierint senatores, scribam ad te, quum certum habebo. De re frumentaria recte intelligis, quae nullo modo administrari sine vectigalibus potest; nec sine caussa et eos, qui circum illum sunt, omnia postulantes et bellum nefarium times. Trebatium nostrum, etsi, ut scribis, nihil bene sperat, tamen videre sane velim: quem fac horteris, ut properet. Opportune enim ad me ante adventum Caesaris venerit. De Lanuvino statim, ut audivi Phameam mortuum, optavi, si modo esset futura respublica, ut id aliquis emeret meorum: neque tamen de te, qui maxime meus, cogitavi. Sciebam enim te, quoto anno et quantum in solo, solere quaerere: neque solum Romae, sed etiam Deli tuum digamma videram. Verumtamen ego illud, quamquam est bellum, minoris aestimo, quam aestimabatur Marcellino consule, quum ego istos hortulos propter domum, Antii quam tum habebam, iucundiores mihi fore putabam, et minore impensa, quam si Tusculanum refecissem. Volui H-S D. Egi per praedem, ille daret, Antii quum haberet venale; noluit. Sed nunc omnia ista iacere puto propter nummorum caritatem. Mihi quidem erit aptissimum, vel nobis potius, si tu emeris. Sed eius dementias cave contemnas. Valde est venustum. Quamquam mihi ista omnia iam addicta vastitati videntur. Respondi epistolis tribus, sed exspecto alias. Nam me adhuc tuae litterae sustentarunt. D. Liberalibus.

X (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Nihil habebam, quod scriberem. Neque enim novi quidquam audieram, et ad tuas omnes rescripseram pridie. Sed, quum me aegritudo non solum somno privaret, verum ne vigilare quidem sine summo dolore pateretur, tecum ut quasi loquerer, in quo uno acquiesco, hoc nescio quid, nullo argumento proposito, scribere institui. 2. Amens mihi fuisse videor a principio, et me una haec res torquet, quod non, omnibus in rebus labentem, vel potius ruentem Pompeium tamquam unus manipularis secutus sim. Vidi hominem XIV. Kal. Febr., plenum formidinis. Illo ipso die sensi, quid ageret. Numquam mihi postea placuit; nec umquam aliud in alio peccare destitit. Nihil interim ad me scribere, nihil nisi fugam cogitare. Quid quaeris? sicut ἐν τοῖς ἐρωτικοῖς alienant immundae, insulsae, indecorae, sic me illius fugae negligentiaeque deformitas avertit ab amore. Nihil enim dignum faciebat, quare eius fugae comitem me adiungerem. Nunc emergit amor, nunc desiderium ferre non possum, nunc mihi nihil libri, nihil litterae, nihil doctrina prodest: ita dies et noctes, tamquam avis illa, mare prospecto, evolare cupio. Do, do poenas temeritatis meae: etsi quae fuit illa temeritas? quid feci non consideratissime? Si enim nihil praeter fugam quaereretur, fugissem libentissime, sed genus belli crudelissimi et maximi, quod nondum vident homines quale futurum sit, perhorrui. Quae minae municipiis! quae nominatim viris bonis! quae denique omnibus, qui remansissent! quam crebro illud, »*Sulla potuit, ego non potero?*« 3. Mihi autem haeserunt illa: male Tarquinius, qui Porsenam, qui Octavium Mamilium contra patriam; impie Coriolanus, qui auxilium petiit a Volscis; recte Themistocles, qui mori maluit; nefarius Hippias, Pisistrati filius, qui in Marathonia pugna cecidit, arma contra patriam ferens. At Sulla, at Marius, at Cinna recte, immo iure fortasse. Sed quid eorum victoria crudelius? quid funestius? Huius belli genus fugi, et eo magis, quod crudeliora etiam cogitari et parari videbam. Me, quem nonnulli conservatorem istius urbis, quem parentem esse dixerunt, Getarum et Armeniorum et Colchorum copias ad eam adducere? me meis civibus famem, vastitatem inferre Italiae? Hunc primum mortalem esse, deinde etiam multis modis posse exstingui cogitabam: Urbem autem et populum nostrum servandum ad immortalitatem, quantum in nobis esset, putabam; et tamen spes quaedam me obtentabat, fore, ut aliquid conveniret potius, quam aut hic tantum sceleris aut ille tantum flagitii admitteret. Alia res nunc tota est, alia mens mea. Sol, ut est in tua quadam epistola, excidisse mihi e mundo videtur. Ut aegroto, dum anima est, spes esse dicitur; sic ego, quoad Pompeius in Italia fuit, sperare non destiti. Haec, haec me fefellerunt; et, ut verum loquar, aetas iam, a diuturnis laboribus devexa ad otium, domesticarum me rerum delectatione molliit. Nunc, si vel periculo experiundum erit, experiar certe, ut hinc avolem. Ante oportuit fortasse. Sed ea, quae scripsi, me tardarunt, et auctoritas maxime tua. 4. Nam quum ad hunc locum venissem: evolvi volumen epistolarum tuarum, quod ego sub signo habeo servoque diligentissime. Erat igitur in ea, quam X. Kalend. Febr. dederas, hoc modo: *sed videamus, et Cnaeus quid agat, et illius rationes quorsum fluant. Quod si iste Italiam relinquet: faciet omnino male et, ut ego existimo, ἀλογίστως: sed tum demum consilia nostra commutanda erunt.* Hoc scribis post diem quartum, quam ab Urbe discessimus. Deinde VIII. Kalend. Febr. *tantummodo Cnaeus noster ne, ut Urbem ἀλογίστως reliquit, sic Italiam relinquat.* Eodem die das alteras, quibus mihi consulenti planissime respondes. Est enim sic: *sed venio ad consultationem tuam. Si Cnaeus Italia cedit, in Urbem redeundum puto. Quae enim finis peregrinationis?* Hoc mihi plane haesit: et nunc ita video, infinitum bellum iunctum miserrima fuga: quam tu peregrinationem ὑποκορίζῃ. 5. Sequitur χρησμός VI. Kalend. Februar. *Ego, si Pompeius manet in Italia, nec res ad pactionem venit, longius bellum puto fore: sin Italiam relinquit, ad posterum bellum ἄσπονδον strui existimo.* Huius igitur belli ego particeps et socius et adiutor esse cogor; quod et ἄσπονδον est, et cum civibus. Deinde VII. Idus Februar., quum iam plura audires de Pompeii consilio, concludis epistolam quamdam hoc modo: *Ego quidem tibi non sim auctor, si Pompeius Italiam relinquit, te quoque profugere.* Sum-

mo enim periculo facies, nec reipublicae proderis; cui quidem posterius poteris prodesse, si manseris. Quem *φιλόπατριν* ac *πολιτικόν* hominis prudentis et amici, tali admonitu, non moveret auctoritas? 6. Deinceps III. Idus Februar. iterum mihi respondes consulenti sic: *Quod quaeris a me, fugamne fidam, an moram desidem utiliorem putem: ego vero in praesentia subitum discessum et praecipitem profectionem quum tibi, tum ipsi Cnaeo inutilem et periculosam puto, et satius esse existimo, vos dispertitos et in speculis esse. Sed medius fidius turpe nobis puto esse, de fuga cogitare.* Hoc turpe Cnaeus noster biennio ante cogitavit: ita sullaturit animus eius, et proscripturit diu. Inde, ut opinor, quum tu ad me quaedam *γενικώτερον* scripsisses, et ego mihi a te quaedam significari putassem, ut Italia cederem: detestaris hoc diligenter XI. Kalend. Mart. *Ego vero nulla epistola significavi, si Cnaeus Italia cederet, ut tu una cederes; aut, si significavi, non dico, fui inconstans, sed demens.* In eadem epistola alio loco: *Nihil relinquitur, nisi fuga, cui te socium neutiquam puto esse oportere, nec umquam putavi.* 7. Totam autem hanc deliberationem evolvis accuratius in litteris VIII. Kalend. Mart. datis. *Si M'. Lepidus et L. Volcatius remanent, manendum puto, ita ut, si salvus sit Pompeius et constiterit alicubi, hanc νεκυίαν relinquas, et te in certamine vinci cum illo facilius patiaris, quam cum hoc in ea, quae perspicitur futura, colluvie regnare.* Multa disputas huic sententiae convenientia. Inde ad extremum: *Quid si,* inquis, *Lepidus et Volcatius discedunt? Plane ἀπορῶ. Quod evenerit igitur, et quod egeris, id στερκτέον putabo.* Si tum dubitaras, nunc certe non dubitas, istis manentibus. 8. Deinde in ipsa fuga V. Kal. Mart.: *Interea non dubito, quin in Formiano mansurus sis. Commodissime enim τὸ μέλλον ibi καραδοκήσεις.* Ad Kal. Mart., quum ille quintum iam diem Brundisii esset: *Tum poterimus deliberare, non scilicet integra re, sed certe minus infracta, quam si una proieceris te.* Deinde IV. Nonas Mart. *ὑπὸ τὴν λῆψιν* quum breviter scriberes, tamen ponis hoc: *Cras scribam plura, et ad omnia: hoc tamen dicam, non poenitere me consilii de tua mansione, et, quamquam magna sollicitudine, tamen, quia minus mali puto esse, quam in illa profectione, maneo in sententia, et gaudeo te mansisse.* 9. Quum vero iam angerer et timerem, ne quid a me dedecoris esset admissum, III. Nonas Mart.: *Tamen, te non esse una cum Pompeio, non fero moleste. Postea si opus fuerit, non erit difficile; et illi, quoquo tempore fiet, erit ἀσμένιστον. Sed hoc ita dico, si hic, qua ratione initium fecit, eadem cetera aget, sincere, temperate, prudenter; valde videro et consideratius utilitati nostrae consuluero.* 10. VII. Idus Mart. scribis, Peducaeo quoque nostro probari, quod quierim; cuius auctoritas multum apud me valet. His ego tuis scriptis me consolor, ut nihil a me adhuc delictum putem. Tu modo auctoritatem tuam defendito: adversus me, nihil opus est: sed consciis egeo aliis. Ego, si nihil peccavi, reliqua tuebor. Ad ea tute hortare, et me omnino tua cogitatione adiuva. Hic nihildum de reditu Caesaris audiebatur. Ego his litteris hoc tamen profeci: perlegi omnes tuas, et in eo acquievi.

XI. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Lentulum nostrum scis Puteolis esse: quod quum e viatore quodam esset auditum, qui se diceret eum in Appia, quum is paullum lecticam aperuisset, cognosse, etsi vix veri simile, misi tamen Puteolos pueros, qui pervestigarent, et ad eum litteras. Inventus est vix in hortis suis se occultans, litterasque mihi remisit, mirifice gratias agens Caesari: de suo autem consilio C. Caecio mandata ad me dedisse. Eum ego hodie exspectabam, id est XIII. Kal. April. 2. Venit etiam ad me Matius Quinquatribus, homo mehercule, ut mihi visus est, temperatus et prudens; existimatus quidem est semper auctor otii. Quam ille haec non probare mihi quidem visus est! quam illam *νεκυίαν*, ut tu appellas, timere! Huic ego in multo sermone epistolam ad me Caesaris ostendi, eam, cuius exemplum ad te antea misi; rogavique, ut interpretaretur, quid esset, quod ille scriberet, consilio meo se uti velle, gratia, dignitate, ope rerum omnium. Respondit se non dubitare, quin et opem et gratiam meam ille ad pacificationem quaereret. Utinam aliquod in hac miseria reipublicae *πολιτικόν* opus efficere et navare mihi liceat! Matius quidem et illum in ea sententia esse confidebat et se auctorem fore pollicebatur. 3. Pridie autem apud me Crassipes fuerat, qui se pridie Nonas Mart. Brundisio profectum atque ibi Pompeium reliquisse dicebat; quod etiam, qui VIII. Idus illinc profecti erant, nuntiabant: illa vero omnes, in quibus etiam Crassipes, (qua prudentia, potes * attendere,) sermones minaces, inimicos optimatium, municipiorum hostes, meras proscriptiones, meros Sullas: quae Lucceium loqui! quae totam Graeciam! quae vero Theophanem! 4. Et tamen omnis spes salutis in illis est; et ego excubo animo, nec partem ullam capio quietis; et, ut has pestes effugiam, cum dissimillimis nostri esse cupio. Quid enim tu illic Scipionem, quid Faustum, quid Libonem praetermissurum sceleris putas? (quorum creditores convenire dicuntur:) quid eos autem, quum vicerint, in cives effecturos? quam vero *μακροψυχίαν* Cnaei nostri esse? Nuntiant Aegyptum et *Ἀραβίαν εὐδαίμονα* et *Μεσοποταμίαν* cogitare, Hispaniam abiecisse. Monstra narrant; quae falsa esse possunt. Sed certe et haec perdita sunt, et illa non salutaria. Tuas litteras iam desidero. Post fugam nostram numquam iam nostrum earum intervallum fuit. Misi ad te exemplum litterarum mearum ad Caesarem; quibus me aliquid profecturum puto.

XI a. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO IMP. S. D. CAESARI IMP.

1. Ut legi tuas litteras, quas a Furnio nostro acceperam, quibus mecum agebas, ut ad Urbem essem, te velle uti consilio et dignitate mea, minus sum admiratus: de gratia et de ope quid significares, mecum ipse quaerebam: spe tamen deducebar ad eam cogitationem, ut te pro tua admirabili ac singulari sapientia de otio, de pace, de concordia civium agi velle arbitrarer, et ad eam rationem existimabam satis aptam esse et naturam et personam meam. 2. Quod si ita est, et si qua de Pompeio nostro tuendo et tibi ac reipublicae reconciliando cura te attingit, magis idoneum, quam ego sum, ad eam caussam profecto reperies neminem: qui et illi semper et senatui, quum primum potui, pacis auctor fui; nec, sumptis armis, belli ullam partem attigi; iudicavique eo bello te violari, contra cuius honorem, populi Romani beneficio concessum, inimici atque invidi niterentur. Sed ut eo tempore non modo ipse fautor dignitatis tuae fui, verum etiam ceteris auctor ad te adiuvandum, sic me nunc Pompeii dignitas vehementer movet. Aliquot enim sunt anni, quum vos duo delegi, quos praecipue

colerem, et quibus essem, sicut sum, amicissimus. 3. Quamobrem a te peto, vel potius omnibus te precibus oro et obtestor, ut in tuis maximis curis aliquid impertias temporis huic quoque cogitationi, ut tuo beneficio bonus vir, gratus, pius denique esse in maximi beneficii memoria possim. Quae si tantum ad me ipsum pertinerent, sperarem me a te tamen impetraturum; sed, ut arbitror, et ad tuam fidem et ad rempublicam pertinet, me e paucis et ad utriusque vestrum et ad civium concordiam per te quam accommodatissimum conservari. Ego, quum antea tibi de Lentulo gratias egissem, quum ei saluti, qui mihi fuerat, fuisses, tamen, lectis eius litteris, quas ad me gratissimo animo de tua liberalitate beneficioque misit, eamdem me salutem a te accepisse putavi, quam ille; in quem si me intelligis esse gratum, cura, obsecro, ut etiam in Pompeium esse possim.

XII. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Legebam tuas litteras XIII. Kalend., quum mihi epistola affertur a Lepta, circumvallatum esse Pompeium, ratibus etiam exitus portus teneri. Non medius fidius prae lacrimis possum reliqua nec cogitare, nec scribere. Misi ad te exemplum. Miseros nos! cur non omnes fatum illius una exsecuti sumus? Ecce autem a Matio et Trebatio eadem: quibus Minturnis obvii Caesaris tabellarii. Torqueor infelix, ut iam illum Mucianum exitum exoptem. At quam honesta, at quam expedita tua consilia, quam evigilata tuis cogitationibus, qua itineris, qua navigationis, qua congressus sermonisque cum Caesare! Omnia tum honesta, tum cauta. In Epirum vero invitatio quam suavis, quam liberalis, quam fraterna! 2. De Dionysio, sum admiratus, qui apud me honoratior fuit, quam apud Scipionem Panaetius; a quo impurissime haec nostra fortuna despecta est. Odi hominem et odero: utinam ulcisci possem! sed illum ulciscentur mores sui. 3. Tu, quaeso, nunc vel maxime, quid agendum nobis sit, cogita. Populi Romani exercitus Cn. Pompeium circumsidet: fossa et vallo septum tenet; fuga prohibet: nos vivimus, et stat Urbs ista; praetores ius dicunt; aediles ludos parant; viri boni usuras perscribunt: ego ipse sedeo? Coner illuc ire, ut insanus? implorare fidem municipiorum? Boni non sequentur; leves irridebunt; rerum novarum cupidi, victores praesertim et armati, vim et manus afferent. 4. Quid censes igitur? ecquidnam est tui consilii ad finem huius miserrimae vitae? Nunc doleo, nunc torqueor, quum quibusdam aut sapiens videor, quod una non ierim, aut felix fuisse. Mihi contra. Numquam enim illius victoriae socius esse volui; calamitatis mallem fuisse. Quid ego nunc tuas litteras, quid tuam prudentiam aut benevolentiam implorem? Actum est. Nulla re iam possum iuvari, qui, ne quid optem quidem, iam habeo, nisi ut aliqua inimici misericordia liberemur.

XIII. Huius epistolae § 1. cum epistola XII. in ceteris edd. coniungitur, cum XIII. auctore Man. a Schützio et Orellio.

(In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. *Οὐκ ἔστ' ἔτυμος λόγος*, ut opinor, ille de ratibus. Quid enim est, quod Dolabella his litteris, quas III. Idus Mart. a Brundisio dedit, hanc *εὐημερίαν* quasi Caesaris scriberet, Pompeium in fuga esse? eumque primo vento navigaturum? quod valde discrepat ab iis epistolis, quarum exempla antea ad te misi. Hic quidem mera scelera loquuntur. Sed non erat nec recentior auctor, nec huius rei quidem melior Dolabella. 2. Tuas XI. Kalend. accepi litteras, quibus omnia consilia differs in id tempus, quum scierimus, quid actum sit. Et certe ita est: nec interim potest quidquam non modo statui, sed ne cogitari quidem. Quamquam hae mihi litterae Dolabellae iubent ad pristinas cogitationes reverti. Fuit enim pridie Quinquatrus egregia tempestas, qua ego illum usum puto. 3. *Συναγωγή* consiliorum tuorum non est a me collecta ad querelam, sed magis ad consolationem meam. Nec enim me tam haec mala angebant, quam suspicio culpae ac temeritatis meae: eam nullam puto esse, quoniam cum consiliis tuis mea facta et consilia consentiunt. Quod mea praedicatione factum esse scribis magis, quam illius merito, ut tantum ei debere viderer: est ita. Ego illa extuli semper, et eo quidem magis, ne quid ille superiorum meminisse me putaret; quae si maxime meminissem, tamen illius temporis similitudinem iam sequi deberem. Nihil me adiuvit, quum posset: et postea fuit amicus, etiam valde: ecquam ob caussam, plane nescio. Ergo ego quoque illi. Quin etiam illud par in utroque nostrum, quod ab eisdem illecti sumus. Sed utinam tantum ego ei prodesse potuissem, quantum mihi ille potuit! Mihi tamen, quod fecit, gratissimum; nec ego nunc, eum iuvare qua re possim, scio: nec, si possem, quum tam pestiferum bellum pararet, adiuvandum putarem. 4. Tantum offendere animum eius hic manens nolo. Nec mehercule ista videre, quae tu potes iam animo providere, nec interesse istis malis possem. Sed eo tardior ad discedendum fui, quod difficile est de discessu voluntario sine ulla spe reditus cogitare. Nam ego hunc ita paratum video peditatu, equitatu, classibus, auxiliis Gallorum, quos Matius *ἐλάπιζεν*, ut puto; sed certe dicebat, peditum CCIↃↃ, equitum sex polliceri sumptu suo annos decem. Sed sit hoc *λάπισμα*. Magnas habet certe copias: et habebit non, ut ille, vectigal, sed civium bona. Adde confidentiam hominis; adde imbecillitatem bonorum virorum; qui quidem, quod illum sibi merito iratum putant, oderunt, ut tu scribis, ludum. Ac vellem, scribis, quisnam hic, significasse te. Sed et iste, quia plus ostenderat, quam fecit, amatur*, et vulgo illum qui amarunt, non amant. Municipia vero et rustici Romani illum metuunt, hunc adhuc diligunt. Quare ita paratus est, ut, etiamsi vincere non possit, quo modo tamen vinci ipse possit, non videam. Ego autem non tam *γοητείαν* huius timeo, quam *πειθανάγκην*. *Αἱ γὰρ τῶν τυράννων δεήσεις*, inquit *Πλάτων*, *οἶσθ' ὅτι μεμιγμέναι ἀνάγκαις*. 5. Illa *ἀλίμενα* video tibi non probari: quae ne mihi quidem placebant: sed habebam in illis et occultationem et *ὑπηρεσίαν* fidelem: quae si mihi Brundisii suppeterent, mallem. Sed ibi occultatio nulla est. Verum, ut scribis, quum scierimus. 6. Viris bonis me non nimis excuso. Quas enim eos caenas et facere et obire scripsit ad me Sextus! quam lautas, quam tempestivas! Sed sint quamvis boni, non sunt meliores, quam nos: moverent me, si essent fortiores. De Lanuvino Phameae, erravi: Troianum somniaveram. Id ego volui D. Sed pluris est. Illud tamen cuperem emere, si ullam spem fruendi viderem. 7. Nos quae monstra quotidie intelligamus, ex illo libello, qui in epistolam coniectus est. Lentulus noster Puteolis est *ἀδημονῶν*, ut Caecius narrat,

quid agat: διατροπήν Corfiniensem reformidat: Pompeio nunc putat satisfactum: beneficio Caesaris movetur; sed tamen movetur magis perspecta re. 8. Mene haec ferre posse? Omnia misera: sed hoc nihil miserius; Pompeius Cn. Magium de pace misit; et tamen oppugnatur: quod ego non credebam: sed habeo a Balbo litteras, quarum ad te exemplum misi: lege, quaeso, et illud infimum caput ipsius Balbi optimi, cui Cnaeus noster locum, ubi hortos aedificaret, dedit, quem cui nostrum non saepe praetulit? Itaque miser torquetur. Sed, ne bis eadem legas, ad ipsam te epistolam reiicio. Spem autem pacis habeo nullam. Dolabella suis litteris, Idibus Mart. datis, merum bellum loquitur. Maneamus ergo in illa eadem sententia misera et desperata; quando hoc miserius esse nihil potest.

XIII a. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

BALBUS CICERONI IMP. S.

1. Caesar nobis litteras perbreves misit, quarum exemplum subscripsi. Brevitate epistolae scire poteris, eum valde esse distentum, qui tanta de re tam breviter scripserit. Si quid praeterea novi fuerit, statim tibi scribam.

CAESAR OPPIO CORNELIO S.

A. d. VII. Id. Mart. Brundisium veni: ad murum castra posui. Pompeius est Brundisii. Misit ad me Cn. Magium de pace. Quae visa sunt, respondi. Hoc vos statim scire volui. Quum in spem venero, de compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam.

2. Quomodo me nunc putas, mi Cicero, torqueri, postquam rursus in spem pacis veni, ne qua res eorum compositionem impediat? Namque, quod absens facere possum, opto. Quod si una essem, aliquid fortasse proficere possem videri. Nunc exspectatione crucior.

XIV. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Miseram ad te IX. Kal. exemplum epistolae Balbi ad me et Caesaris ad eum; et a te ibi eodem die Capua litteras accepi ab Q. Pedio: Caesarem ad se pridie Id. Mart. misisse hoc exemplo:

Pompeius se oppido tenet: nos ad portas castra habemus. Conamur opus magnum, et multorum dierum, propter altitudinem maris: sed tamen nihil est, quod potius faciamus. Ab utroque portus cornu moles iacimus, ut aut illum quamprimum traiicere, quod habet Brundisii copiarum, cogamus, aut exitu prohibeamus.

2. Ubi est illa pax, de qua Balbus scripserat torqueri se? Ecquid acerbius? ecquid crudelius? Atque eum loqui quidam αὐθεντικῶς narrabat; Cn. Carbonis, M. Bruti se poenas persequi, omniumque eorum, in quos Sulla crudelis hoc socio fuisset, nihil Curionem se duce facere, quod non hic Sulla duce fecisset ad ambitionem, quibus exsilii poena superioribus legibus non fuisset; ab illo patriae proditores de exsilio reductos esse; queri de Milone per vim expulso: neminem tamen se violaturum, nisi qui arma contra. Haec Baebius quidam, a Curione III. Id. protectus, homo non infans, sed quis, ulli non dicat. Plane nescio, quid agam. Illim equidem Cnaeum profectum puto. Quidquid est, biduo sciemus. A te nihil; ne Anteros quidem quid litterarum. Nec mirum. Quid enim est, quod scribamus? Ego tamen nullum diem praetermitto. 3. Scripta epistola, litterae mihi ante lucem a Lepta Capua redditae sunt Idib. Mart., Pompeium a Brundisio conscendisse, at Caesarem a. d. VII. Kal. April. Capuae fore.

XV. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum dedissem ad te litteras, ut scires Caesarem Capua VII. Kalend. fore, allatae mihi sunt litterae, eum in Albano apud Curionem V. Kalend. fore. Eum quum videro, Arpinum pergam. Si mihi veniam, quam peto, dederit, utar conditione: sin minus, impetrabo aliquid a me ipso. Ille, ut ad me scripsit, legiones singulas posuit Brundisii, Tarenti, Siponti. Claudere mihi videtur maritimos exitus: et tamen ipse Graeciam spectare potius, quam Hispanias. Sed haec longius absunt. 2. Me nunc et congressus huius stimulat; (is vero adest;) et primas eius actiones horreo. Volet enim, credo, S. C. facere: volet augurum decretum: rapiemur, aut absentes vexabimur: vel ut consules roget praetor vel dictatorem dicat, quorum neutrum ius est. Sed si Sulla potuit efficere, ab interrege ut dictator diceretur, cur hic non possit? Nihil expedio, nisi ut aut ab hoc, tamquam Q. Mucius, aut ab illo, tamquam L. Scipio. 3. Quum tu haec leges, ego illum fortasse convenero. *Τέτλαθι! (κύντερον.)* Ne illud quidem nostrum proprium. Erat enim spes propinqui reditus; erat hominum querela. Nunc exire cupimus; qua spe reditus, mihi quidem numquam in mentem venit. Non modo autem nulla querela est municipalium hominum ac rusticorum, sed contra metuunt, ut crudelem, iratum. Nec tamen mihi quidquam est miserius, quam remansisse; nec optatius, quam evolare, non tam ad belli, quam ad fugae societatem. Sed tu omnia qui consilia differebas in id tempus, quum sciremus, quae Brundisii acta essent? Scimus nempe: haeremus nihilo minus. Vix enim spero mihi hunc veniam daturum; etsi multa affero iusta ad impetrandum. Sed tibi omnem illius meumque sermonem, omnibus verbis expressum, statim mittam. 4. Tu nunc omni amore enitere, ut nos cura tua et prudentia iuves. Ita subito accurrit, ut ne T. Rebilum quidem, ut constitueram, possim videre. Omnia nobis imparatis agenda. Sed tamen

— — — — ἄλλα μὲν αὐτός, ut ait ille,
ἄλλα δὲ καὶ δαίμων ὑποθήσεται.

Quidquid egero, continuo scies. Mandata Caesaris ad consules et ad Pompeium, quae rogas, nulla habeo: neque descripta attulit illa Lucius. E via misi ad te ante, e quibus mandata puto intelligi posse. Philippus Neapoli est, Lentulus Puteolis. De Domitio, ut facis, sciscitare, ubi sit, quid cogitet. 5. Quod scribis, asperius me, quam mei patiantur mores, de Dionysio scripsisse; vide, quam sim antiquorum hominum. Te medius fidius hanc rem gravius putavi laturum esse, quam me. Nam praeterquam quod te moveri arbitror oportere iniuria, quae mihi a quoquam facta sit; praeterea te ipsum quodam modo hic violavit, quum in me tam improbus fuit. Sed tu id quanti aestimes, tuum iudicium est. Nec tamen in hoc tibi quidquam oneris impono. Ego autem illum male sanum semper putavi, nunc etiam impurum et sceleratum puto, nec tamen mihi inimiciorem, quam sibi. De Philargyro bene: caussam certe habuisti et veram et bonam, relictum esse me potius, quam reliquisse. 6. Quum dedissem iam litteras a. d. VIII. Kal., quos cum Matio et Trebatio

miseram, pueri epistolam mihi attulerunt hoc exemplo.

XV A. (M[illegible] 705.)

MATIUS ET TREBATIUS CICERONI IMP. S.

Quum Capua exissemus, in itinere audiimus, Pompeium Brundisio a. d. xvi. Kalend. April. cum omnibus copiis, quas habuerit, profectum esse. Caesarem postero die in oppidum introisse; concionatum esse; inde Romam contendisse; velle ante Kalend. esse ad Urbem, et paucos dies ibi commorari, deinde in Hispanias proficisci. Nobis non alienum visum est, quoniam de adventu Caesaris pro certo habebamus, pueros ad te remittere, ut id tu quamprimum scires. Mandata tua nobis curae sunt, eaque, ut tempus postularit, agemus. Trebatius sedulo facit, ut antecedat. Epistola conscripta, nuntiatum est nobis, Caesarem a. d. viii. Kal. April. Beneventi mansurum, a. d. vii. Capuae, a. d. vi. Sinuessae. Hoc pro certo putamus.

XVI. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum, quod scriberem ad te, nihil haberem: tamen, ne quem diem intermitterem, has dedi litteras. A. d. vi. Kal. Caesarem Sinuessae mansurum nuntiabant. Ab eo mihi litterae redditae sunt a. d. vii. Kalend.; quibus iam *opes* meas, non, ut superioribus, *opem*, exspectat. Quum eius clementiam Corfiniensem illam per litteras collaudavissem, rescripsit hoc exemplo.

CAESAR IMP. CICERONI IMP. S. D.

1. Recte auguraris de me, (bene enim tibi cognitus sum) nihil a me abesse longius crudelitate. Atque ego quum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum, meum factum probari abs te, triumpho gaudeo. Neque illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent: nihil enim malo, quam et me mei similem esse, et illos sui. 2. Tu velim mihi ad Urbem praesto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse iucundius. Hanc adeo habebo gratiam illi: neque enim aliter facere poterit: tanta eius humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia.

XVII. (In Formiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Trebatium vi. Kalend., quo die has litteras dedi, exspectabam. Ex eius nuntio Matiique litteris meditabor, quo modo cum illo loquar. O tempus miserum! Nec dubito, quin a me contendat, ad Urbem ut veniam. Senatum enim Kal. velle se frequentem adesse, etiam Formiis proscribi iussit. Ergo ei negandum est? Sed quid praecipio? Statim ad te perscribam omnia. Ex illius sermone statuam, Arpinumne mihi eundum sit, an quo alio. Volo Ciceroni meo togam puram dare. Istic puto. 2. Tu, quaeso, cogita, quid deinde. Nam me hebetem molestiae reddiderunt. A Curio, velim scire, ecquid ad te scriptum sit de Tirone. Ad me enim ipse Tiro ita scripsit, ut verear, quid agat. Qui autem veniunt inde, κινδυνώδη nuntiant. Sane in magnis curis etiam haec me sollicitat: in hac enim fortuna perutilis eius et opera et fidelitas esset.

XVIII. [illegible]

CICERO ATTICO S.

1. Utrumque ex tuo consilio. Nam et oratio fuit ea nostra, ut bene potius ille de nobis existimaret, quam gratias ageret; et in eo mansimus, ne ad Urbem. Illa fefellerunt, facilem quod putaramus. Nihil vidi minus; damnari se nostro iudicio; tardiores fore reliquos, si nos non venerimus, dicere. Ego, dissimilem illorum esse caussam. Quum multa: «Veni igitur, et age de pace.» Meone, inquam, arbitratu? «An tibi, inquit, ego praescribam?» Sic, inquam, agam, senatui non placere in Hispanias iri, nec exercitus in Graeciam transportari; multaque, inquam, de Cnaeo deplorabo. Tum ille, «Ego vero ista dici nolo.» Ita putabam, inquam; sed ego eo nolo adesse, quod aut sic mihi dicendum est, multaque, quae nullo modo possem silere, si adessem; aut non veniendum. Summa fuit, ut ille, quasi exitum quaerens, ut deliberarem. Non fuit negandum. Ita discessimus. Credo igitur, hunc me non amare. At ego me amavi; quod mihi iam pridem usu non venit. 2. Reliqua, o dii! qui comitatus! quae, ut tu soles dicere, νεκυία! in qua erat area scelerum. O rem perditam! o copias desperatas! Quid, quod Servii filius? quod Titinii? Quot in his castris fuerunt, quibus Pompeius circumsideretur! Sex legiones. Multum vigilat, audet: nullum video finem mali. Nunc certe promenda tibi sunt consilia. Hoc fuerat extremum. 3. Illa tamen κατακλεὶς illius est odiosa, quam paene praeterii: si sibi consiliis nostris uti non liceret, usurum, quorum posset, ad omniaque esse descensurum. »Vidisti igitur virum, ut scripseras? ingemuisti?« Certe. Cedo reliqua. Quid? continuo ipse in Pedanum, ego Arpinum. Inde exspecto quidem λαλαγεῦσαν illam tuam. »Tu (malum) inquies, actum ne agas.« Etiam illum ipsum, quem sequimur, multa fefellerunt. 4. Sed ego tuas litteras exspecto. Nihil est enim iam, ut antea, *videamus, hoc quorsum evadat!* Extremum fuit de congressu nostro: quo quidem non dubito quin istum offenderim. Eo maturius agendum est. Amabo te, epistolam et πολιτικήν! Valde tuas litteras nunc exspecto.

XIX. (Arpini, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego meo Ciceroni, quoniam Roma caremus, Arpini potissimum togam puram dedi; idque municipibus nostris fuit gratum. Etsi omnes, et illos, et qua iter feci, maestos afflictosque vidi: tam tristis, et tam atrox est ἀναθεώρησις huius ingentis mali. Delectus habentur: in hiberna deducuntur. Ea, quae, etiam quum a bonis viris, quum iusto in bello, quum modeste fiunt, tamen ipsa per se molesta sunt, quam censes acerba nunc esse, quum a perditis, in civili nefario bello, petulantissime fiant! Cave autem putes, quemquam hominem in Italia turpem esse, qui hinc absit. Vidi ipse Formiis universos, neque mehercule umquam homines putavi; et noram omnes, sed numquam uno loco videram. 2. Pergamus igitur, quo placet, et nostra omnia relinquamus. Proficiscamur ad eum, cui gratior noster adventus erit, quam si una fuissemus. Tum enim eramus in maxima spe; nunc, ego quidem, in nulla; nec praeter me quisquam Italia cessit, nisi qui hunc inimicum sibi putaret. Nec mehercule hoc facio reipublicae caussa, quam funditus deletam puto: sed ne quis me putet ingratum in eum, qui me levavit iis incommodis, qui-

bus idem affecerat: et simul, quod ea, quae fiunt, aut quae certe futura sunt, videre non possum. Etiam equidem senatus consulta facta quaedam iam puto; utinam in Volcatii sententiam! Sed quid refert? Est enim una sententia omnium. Sed erit immitissimus Servius, — qui filium misit ad effligendum Cn. Pompeium, aut certe capiendum, cum Pontio Titiniano. Etsi hic quidem timoris caussa: ille vero? Sed stomachari desinamus, et aliquando sentiamus, nihil nobis, nisi id, quod minime * vellem, spiritum, reliquum esse. 3. Nos, quoniam superum mare obsidetur, infero navigabimus; et, si Puteolis erit difficile, Crotonem petemus, aut Thurios; et boni cives, amantes patriae, mare infestum habebimus. Aliam rationem huius belli gerendi nullam video. In Aegyptum nos abdemus. Exercitu pares esse non possumus. Pacis fides nulla est. Sed haec satis deplorata sunt. Tu velim litteras Cephalioni des de omnibus rebus actis, denique etiam de sermonibus hominum; nisi plane obmutuerunt. Ego tuis consiliis usus sum, maximeque, quod gravitatem in congressu nostro tenui, quam debui, et, ad Urbem ut non accederem, perseveravi. Quod superest, scribe, quaeso, quam accuratissime, (iam enim extrema sunt,) quid placeat, quid censeas: etsi iam nulla dubitatio est. Tamen, si quid, vel potius, quidquid veniet in mentem, scribas velim.

99.

LIBER DECIMUS.

ARG. Argumentum idem fere est libri huius et superioris: de perditis consiliis Caesaris I. IX. etc. et Pompeii VI. etc. de Caesaris periculis XII. de incerta spe pacis sua et de suo eius restituendae munere adhuc dubio I.: Curionis congressus, propraetoris in Siciliam proficiscentis, largeque et liberaliter de sua Caesarisque in Ciceronem voluntate pollicentis IV. V.: Quinti filii scelus, Romam profecti, Hirtioque tum patris tum patrui excedendi consilia indicantis IV.: deliberatio, an, quae in Hispania gerantur, exspectandum sit, ad quod et sui et multi alii hortabantur VIII. IX.: Caesaris litterae, ne quo progrediatur, monentis, VIII. App.: Caelii, ut aliquod oppidum eligat, vacuum a bello, rogantis, IX.: Antonii, id ipsum, et mandatum sibi significantis, ne quem Italia excedere permittat VIII. App. (cf. XI. et XIII.): congressus cum Servio Sulpicio, XIV.: fuga Catonis ex Sicilia in Africam transmittentis XVI.: firmum propositum proficiscendi, primum occulte V. VI. XI., postea palam. Privata autem haec sunt: De difficultate regendi Q. filii V. (cf. Herodot. 1, 66.) VI. (cf. Terent. Adelph. III, 3, 59.) VII. X. XI. XII. XV. de Tulliae partu XVIII. de adventu Hortensii XVI. XVII. Serapionis XVII. de suo cum Caesare colloquio I. de Attici profectione ad Caesarem III. de Attici et Piliae valetudine XV. (IX. X.) de Attici et Balbi colloquio XVIII. de Q. fratris angustiis XV. de Tirone XIII. de Dionysio II. XVI. de Vettieni creditoris negotio V. XI. XIII. XV. De litterarum studiis nullus usquam sermo. Adscriptae sunt autem epistolae Caesaris ad Ciceronem VIII. Antonii ad eumdem VIII. X. itemque Caelii IX. Scriptae sunt autem epistolae ex ante diem III. Non. Aprilis, ad XIV. Kalendas Iunias, C. Claudio Marcello, L. Cornelio Lentulo coss. (705.)

I. (In Laterio Q. fratris, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

I. Tertio Nonas quum in Laterium fratris venissem, accepi litteras, et paullulum respiravi: quod post has ruinas mihi non acciderat. Per enim magni aestimo, tibi firmitudinem animi nostri et factum nostrum probari. Sexto enim nostro quod scribis probari, ita laetor, ut me quasi patris eius, cui semper uni plurimum tribui, iudicio comprobari putem; qui mihi, quod saepe soleo recordari, dixit olim, Nonis illis Decembribus, quum ego, Sexte; quidnam ergo?

Μὴ μάν, inquit ille, *ἀσπουδεί γε καὶ ἀκλειῶς ἀπολοίμην,*
ἀλλὰ μέγα ῥέξας τι καὶ ἐσσομένοισι πυθέσθαι.

Eius igitur mihi vivit auctoritas; et simillimus eius filius eodem est apud me pondere, quo fuit ille; quem salvere velim iubeas plurimum. 2. Tu tuum consilium etsi non in longinquum tempus differs: (iam enim illum emptum pacificatorem perorasse puto, iam actum aliquid esse in consessu senatorum; senatum enim non puto;) tamen suspensum me tenes, sed eo minus, quod non dubito, quid nobis agendum putes. Quid enim Flavio legionem et Siciliam dari scribas, et id iam fieri? quae tu scelera partim parari iam et cogitari, partim ex tempore futura censes? Ego vero Solonis, popularis tui, et, ut puto, etiam mei, legem negligam, qui capite sanxit, si qui in seditione non alterius utrius partis fuisset; (nisi tu aliter censes;) et hinc abero et illim. Sed alterum mihi est certius; nec praecipiam tamen; exspectabo tuum consilium et eas litteras, nisi alias iam dedisti, quas, scripsi, ut Cephalioni dares. 3. Quod scribis, non quo alicunde audieris, sed te ipsum putare, me attractum iri, si de pace agatur: mihi omnino non venit in mentem, quae possit actio esse de pace, quum illi certissimum sit, si possit, exspoliare exercitu et provincia Pompeium; nisi forte iste nummarius ei potest persuadere, ut, dum oratores eant et redeant, quiescat. Nihil video, quod sperem aut quod iam putem fieri posse. Sed tamen hominis hoc ipsum probi est magnum *τῶν πολιτικωτάτων σκεμμάτων*, veniendumne sit in consilium tyranni, si is aliqua de re bona deliberaturus sit. Quare, si quid eiusmodi evenerit, ut arcessamur: (quod equidem non curo; quid enim essem de pace dicturus, dixi; ipse valde repudiavit:) sed tamen, si quid acciderit, quid censeas mihi faciendum, utique scribito. Nihil enim mihi adhuc accidit, quod maioris consilii esset. Trebatii, boni viri et civis, verbis te gaudeo delectatum; tuaque ista crebra *ἐκφώνησις, ὑπέρευ*, me sola adhuc delectavit. Litteras tuas vehementer exspecto, quas quidem credo iam datas esse. 4. Tu cum Sexto servasti gravitatem eamdem, quam mihi praecipis. Celer tuus disertus magis est, quam sapiens. De iuvenibus, quae ex Tullia audisti, vera sunt. M. Antonii istud, quod scribis, non mihi videtur tam re esse triste, quam verbo. Haec est *ἄλη*, in qua nunc sumus mortis instar. Aut enim mihi libere inter malos *πολιτευτέον* fuit, aut vel periculose cum bonis; aut nos temeritatem bonorum sequamur; aut audaciam improborum insectemur. Utrumque periculosum est. At hoc, quod agimus, nec turpe, nec tamen tutum. Istum, qui filium Brundisium de pace misit, (de pace idem sentio, quod tu, simulationem esse apertam, parari autem bellum acerrime;) me legatum iri non arbitror; cuius adhuc, ut optavi, mentio facta nulla

sit. Eo minus habeo necesse scribere, aut etiam cogitare, quid sim facturus, si acciderit, ut leger.

II. (In Arcano Q. fratris, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego quum accepissem tuas litteras Nonis April., quas Cephalio attulerat, essemque Minturnis postridie mansurus, et inde protinus; sustinui me in Arcano fratris, ut, dum aliquid certius afferretur, occultiore in loco essemus, agerenturque nihilo minus, quae sine nobis agi possunt. Ἀπαλαγεῦσα iam adest, et animus ardet; nec est quidquam, quo, et qua. 2. Sed haec nostra erit cura et peritorum. Tu tamen, quod poteris, ut adhuc fecisti, nos consiliis iuvabis. Res sunt inexplicabiles. Fortunae sunt committenda omnia. Sine spe conamur ulla. Melius si quid acciderit, mirabimur. Dionysium nolim ad me profectum: de quo ad me Tullia mea scripsit. Sed et tempus alienum est, et homini non amico nostra incommoda, tanta praesertim, spectaculo esse nollem: cui te meo nomine inimicum esse nolo.

III a. (In Arcano Q. fratris, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

Quum, quod scriberem, plane nihil haberem, haec autem reliqua essent, quae scire cuperem; profectusne esset; quo in statu Urbem reliquisset; in ipsa Italia quem cuique regioni aut negotio praefecisset; ecqui essent ad Pompeium et ad consules ex senatus consulto de pace legati; ut igitur haec scirem, dedita opera has ad te litteras misi. Feceris igitur commode mihique gratum, si me de his rebus, et si quid erit aliud, quod scire opus sit, feceris certiorem. Ego in Arcano opperior, dum ista cognosco.

III b. Hinc nova epistola apud Schütz et Orell.

1. A. d. VII. Id. alteram tibi eodem die hanc epistolam dictavi, et pridie dederam mea manu longiorem. Visum te aiunt in regia, nec reprehendo; quippe quum ipse istam reprehensionem non fugerim. Sed exspecto tuas litteras; neque iam sane video, quid exspectem, sed tamen, etiamsi nihil erit, id ipsum ad me velim scribas. 2. Caesar mihi ignoscit per litteras, quod non venerim; seseque in optimam partem id accipere dicit. Facile patior, quod scribit, secum Tullum et Servium questos esse, quia non idem sibi, quod mihi, remisisset. Homines ridiculos! qui quum filios misissent ad Cn. Pompeium circumsidendum, ipsi in senatum venire dubitarent. Sed tamen exemplum misi ad te Caesaris litterarum.

IV. (In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Multas a te accepi epistolas eodem die, omnes diligenter scriptas, eam vero, quae voluminis instar erat, saepe legendam, sicuti facio; in qua non frustra laborem suscepisti; mihi quidem pergratum fecisti. Quare, ut id, quoad licebit, id est, quoad scies ubi simus, quam saepissime facias, te vehementer rogo. Ac deplorandi quidem, quod quotidie facimus, sit iam nobis aut finis omnino, si potest, aut moderatio quaedam, quod profecto potest. Non enim iam, quam dignitatem, quos honores, quem vitae statum amiserim, cogito, sed quid consecutus sim, quid praestiterim, qua in laude vixerim: his denique in malis, quid intersit inter me et istos, quos propter omnia amisimus. Hi sunt, qui, nisi me civitate expulissent, obtinere se non posse putaverunt licentiam cupiditatum suarum, quorum societatis et sceleratae consensionis fides quo eruperit, vides. 2. Alter ardet furore et scelere, nec remittit aliquid, sed in dies ingravescit; modo Italia expulit; nunc alia ex parte persequi, et alia provincia exspoliare conatur; nec iam recusat, sed quodam modo postulat, ut, quemadmodum est, sic etiam appelletur tyrannus. 3. Alter, is, qui nos sibi quondam ad pedes stratos ne sublevabat quidem, qui se nihil contra huius voluntatem sic bat facere posse, elapsus e soceri manibus ac ferro, bellum terra ac mari comparat, non iniustum ille quidem, sed quum pium, tum etiam necessarium, suis tamen civibus exitiabile, nisi vicerit, calamitosum, etiamsi vicerit. 4. Horum ego summorum imperatorum non modo res gestas non antepono meis, sed ne fortunam quidem ipsam, qua illi florentissima, nos duriore conflictati videmur. Quis enim potest, aut deserta per se patria aut oppressa, beatus esse? Et si, ut nos a te admonemur, recte in illis libris diximus, nihil esse bonum, nisi quod honestum, nihil malum, nisi quod turpe sit; certe uterque istorum est miserrimus, quorum utrique semper patriae salus et dignitas posterior sua dominatione et domesticis commodis fuit. 5. Praeclara igitur conscientia sustentor, quum cogito me de republica aut meruisse optime, quum potuerim, aut certe numquam, nisi divine, cogitasse; eaque ipsa tempestate eversam esse rempublicam, quam ego XIV annis ante prospexerim. Hac igitur conscientia comite proficiscar, magno equidem cum dolore, nec tam id propter me aut propter fratrem meum, quorum iam acta aetas, quam propter pueros, quibus interdum videmur praestare etiam rempublicam debuisse; quorum quidem alter, non tam, quia maiore pietate est, me mirabiliter excruciat; alter, (o rem miseram! nihil enim mihi accidit in omni vita acerbius,) indulgentia videlicet nostra depravatus eo progressus est, quo non audeo dicere. Et exspecto tuas litteras: scripsisti enim te scripturum esse plurima, quum ipsum vidisses. 6. Omne meum obsequium in illum fuit cum multa severitate: neque unum eius, nec parvum, sed multa magna delicta compressi. Patris autem lenitas amanda potius ab illo, quam tam crudeliter negligenda. Nam litteras eius ad Caesarem missas ita graviter tulimus, ut te quidem celaremus, sed ipsius videremur* vitam insuavem reddidisse. Hoc vero eius iter, simulatioque pietatis qualis fuerit, non audeo dicere. Tantum scio, post Hirtium conventum, arcessitum ab Caesare; cum eo de meo animo ab suis rationibus alienissimo et consilio relinquendi Italiam; et haec ipsa timide. Sed nulla nostra culpa est; natura metuenda est. Haec Curionem, haec Hortensii filium, non patrum culpa, corrupit. Iacet in maerore meus frater, neque tam de sua vita, quam de mea metuit. Huic tu, huic tu malo affer consolationes, si ullas potes; maxime quidem illam velim, ea, quae ad nos delata sint, aut falsa esse aut minora. Quae si vera sint; quid futurum sit in hac vita et fuga, nescio. Nam si haberemus rempublicam, consilium mihi non deesset nec ad severitatem nec ad indulgentiam. Haec, sive iracundia, sive dolore, sive metu permotus, gravius scripsi, quam aut tuus in illum amor, aut meus postulabat. Si vera sunt, ignosces: si falsa, me libente eripies mihi hunc errorem. Quoquo modo vero se res habebit, nihil assignabis, nec patruo, nec patri. 7. Quum haec scripsissem, a Cu-

rione mihi nuntiatum est, eum ad me venire. Venerat enim is in Cumanum vesperi pridie, id est Idibus. Si quid eius igitur sermo eiusmodi attulerit, quod ad te scribendum sit; id in litteris adiungam. 8. Praeteriit villam meam Curio, iussitque mihi nuntiari, mox se venturum; cucurritque Puteolos, ut ibi concionaretur. Concionatus est; rediit; fuit ad me sane diu. O rem foedam! nosti hominem: nihil occultavit; in primis nihil esse certius, quam ut omnes, qui lege Pompeia condemnati essent, restituerentur, itaque se in Sicilia eorum opera usurum. De Hispaniis non dubitabat, quin Caesaris essent; inde ipsum cum exercitu, ubicumque Pompeius esset; eius interitu finem belli * fore; prope iam * factum esse nihil: et plane iracundia elatum voluisse Caesarem occidi Metellum tribunum plebis. Quod si esset factum, caedem magnam futuram fuisse; permultos hortatores esse caedis; ipsum autem non voluntate aut natura non esse crudelem, sed quod putaret popularem esse clementiam: quod si populi studium amisisset, crudelem fore; eumque perturbatum, quod intelligeret, se apud ipsam plebem offendisse de aerario; itaque ei quum certissimum fuisset, antequam proficisceretur, concionem habere, ausum non esse, vehementerque animo perturbato profectum. 9. Quum autem ex eo quaererem, quid videret? quod exemplum? quam rempublicam? plane fatebatur nullam spem reliquam; Pompeii classem timebat; quae si esset, se de Sicilia abiturum. Quid isti, inquam, sex tui fasces? si ab senatu, cur laureati? si ab ipso, cur sex? »Cupivi, inquit, ex senatus consulto surrepto: nam aliter non poterat. At ille impendio nunc magis odit senatum: a me, inquit, omnia proficiscentur.« Cur autem sex? »Quia duodecim nolui: nam licebat.« 10. Tum ego, quam vellem, inquam, petiisse ab eo, quod audio Philippum impetrasse; sed veritus sum, quia ille a me nihil impetrabat. »Libenter, inquit, tibi concessisset. Verum puta te impetrasse. Ego enim ad eum scribam, ut tu ipse voles, de ea re nos inter nos locutos. Quid autem illius interest, quoniam in senatum non venis, ubi sis? Quin nunc ipsum minime offendisses eius caussam, si in Italia non fuisses.« Ad quae ego, me recessum et solitudinem quaerere, maxime quod lictores haberem. Laudavit consilium. Quid ergo, inquam? nam mihi cursus in Graeciam per tuam provinciam est: quoniam ad mare superum milites sunt. »Quid mihi, inquit, optatius?« Hoc loco multa perliberaliter. Ergo hoc quidem est profectum*, ut non modo tuto, verum etiam palam navigaremus. 11. Reliqua in posterum diem distuli; ex quibus scribam ad te, si quid erit epistola dignum. Sunt autem, quae praeterii: interregnumne esset exspectaturus; an, quomodo dixerit ille quidem, ad se deferri consulatum, sed se nolle in proximum annum. Et alia sunt, quae exquiram. Iurabat ad summam, quod nullo negotio faceret, amicissimum mihi Caesarem —. Esse debet. »Quid enim, inquam, scripsit ad me Dolabella? dic, quid? Affirmabat eum scripsisse, quod me cuperet ad Urbem venire, illum quidem gratias agere maximas, et non modo probare, sed etiam gaudere.« Quid quaeris? acquievi. Levata est enim suspicio illa domestici mali et sermonis Hirtiani. Quam cupio illum dignum esse nobis: et quam ipse me invito, qua pro illo sit supplicandum! Sed opus fuit Hirtio convento. Est profecto nescio quid: sed velim quam minimo. Et tamen eum nondum redisse miramur. Sed haec videbimus. 12. Tu Oppios Terentiae dabis. Iam enim Urbis unum periculum est. Me tamen consilio iuva, pedibusne Rhegium, an hinc statim in navem. Ceterum, quoniam commoror, ego ad te statim habebo quod scribam, simul ut videro Curionem. De Tirone cura, quaeso, quod facis, ut sciam, quid is agat.

V. (In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. De tota mea cogitatione scripsi ad te antea satis, ut mihi visus sum, diligenter. De die nihil sane potest scribi praeter hoc; non ante lunam novam. 2. Curionis sermo postridie eamdem habuit fere summam, nisi quod apertius significavit, se harum rerum exitum non videre. Quod mihi mandas de Quinto regendo, Ἀρκαδίαν. Tamen nihil praetermittam. Atque utinam tu! sed modestior non ero. Epistolam ad Vestorium statim detuli —: ac valde requirere solebat. 3. Commodius tecum Vettienus est locutus, quam ad me scripserat. Sed mirari satis hominis negligentiam non queo. Quum enim mihi Philotimus dixisset, H-S L emere de Canuleio diversorium illud posse, minoris etiam empturum, si Vettienum rogassem; rogavi, ut, si quid posset, ex ea summa detraheret: promisit; ad me nuper, se H-S XXX emisse; ut scriberem, cui vellem addici; diem pecuniae Id. Novemb. esse. Rescripsi ei stomachosius, cum ioco tamen familiari. Nunc, quoniam agit liberaliter, nihil accuso hominem, scripsique ad eum, me a te certiorem esse factum. Tu de tuo itinere quid et quando cogites, velim me certiorem facias. A. d. XV. Kal. Mai.

VI. (In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Me adhuc nihil praeter tempestatem moratur. Astute nihil sum acturus: fiat in Hispania quidlibet: et tamen retice*. Meas cogitationes omnes explicavi tibi superioribus litteris. Quocirca hae sunt breves; et tamen, quia festinabam eramque occupatior. 2. De Quinto filio, *fit* a me quidem *sedulo*; sed nosti reliqua. Quod dein me mones, et amice et prudenter mones; sed erunt omnia facilia, si ab uno illo cavero. Magnum opus est. Mirabilia multa. Nihil simplex, nihil sincerum. Vellem suscepisses iuvenem regendum. Pater enim nimis indulgens, quidquid ego astrinxi, relaxat. Si sine illo possem, regerem: quod tu potes. Sed ignosco: magnum, inquam, opus est. 3. Pompeium pro certo habemus per Illyricum proficisci in Galliam. Ego nunc, qua et quo, videbo.

VII. (In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego vero Apuliam et Sipontum et tergiversationem istam probo; nec tuam rationem eamdem esse duco, quam meam: non quin in republica rectum idem sit utrique nostrum, sed ea non agitur. Regnandi contentio est; in qua pulsus est modestior rex et probior et integrior, et is, qui nisi vincit, nomen populi Romani deleatur necesse est; sin autem vincit, Sullano more exemploque vincet. Ergo hac in contentione neutrum tibi palam sentiendum, et tempori serviendum est. Mea caussa autem alia est, quod, beneficio vinctus, ingratus esse non possum; nec tamen in acie, sed Melitae aut alio in lo-

eo simili oppidulo futurum puto. Nihil, inquies, iuvas eum, in quem ingratus esse non vis? Immo minus fortasse voluisset. Sed de hoc videbimus. Exeamus modo: quod ut meliore tempore possimus, facit Adriano mari Dolabella, Fretensi Curio. 2. Iniecta autem mihi spes quaedam est, velle mecum Ser. Sulpicium colloqui. Ad eum misi Philotimum libertum cum litteris; si vir esse volet, praeclare *συνοδία*: sin autem —, erimus nos, qui solemus. 3. Curio mecum vixit, iacere Caesarem putans offensione populari, Siciliaeque diffidens, si Pompeius navigare coepisset. Quintum puerum accepi vehementer. Avaritiam video fuisse et spem magni congiarii. Magnum hoc malum est. Sed scelus illud, quod timueramus, spero nullum fuisse. Hoc autem vitium, puto te existimare, non nostra indulgentia, sed a natura profectum, quem tamen nos disciplina regimus. De Oppiis Veliensibus quid placeat, cum Philotimo videbis. Epirum nostram putabimus: sed alios cursus videbamur habituri.

VIII. (In Cumano, Maio, [illegible] 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Et res ipsa monebat, et tu ostenderas, et ego videbam, de iis rebus, quas intercipi periculosum esset, finem inter nos scribendi fieri tempus esse. Sed, quum ad me saepe mea Tullia scribat, orans, ut, quid in Hispania geratur, exspectem, et semper ascribat, idem videri tibi, idque ipse etiam ex tuis litteris intellexerim, non puto esse alienum, me ad te, quid de ea re sentiam, scribere. 2. Consilium istud tunc esset prudens, ut mihi videtur, si nostras rationes ad Hispaniensem casum accommodaturi essemus: quod fieri dicitis oportere. Necesse est enim, aut, id quod maxime velim, pelli istum ab Hispania, aut trahi id bellum, aut istum, ut confidere videtur, apprehendere Hispanias. Si pelletur; quam gratus, aut quam honestus tum erit ad Pompeium noster adventus, quum ipsum Curionem ad eum transiturum putem? Sin trahitur bellum; quid exspectem, aut quam diu? Relinquitur, ut, si vincimur in Hispania, quiescamus. Id ego contra puto: istum enim victorem magis relinquendum puto, quam victum. et dubitantem magis, quam fidentem suis rebus. Nam caedem video, si vicerit, et impetum in privatorum pecunias, et exsulum reditum, et tabulas novas, et turpissimorum honores et regnum non modo Romano homini, sed ne Persae quidem cuiquam tolerabile. 3. Tacita esse poterit indignitas nostra? pati poterunt oculi, me cum Gabinio sententiam dicere? et quidem illum rogari prius? praesto esse clientem tuum Clodium? Cateii Plaguleium? ceteros? Sed cur inimicos colligo? qui meos necessarios, a me defensos, nec videre in curia sine dolore, nec versari inter eos sine dedecore potero. Quid? si ne id quidem est exploratum, fore, ut mihi liceat; (scribunt enim ad me amici eius, me illi nullo modo satisfecisse, quod in senatum non venerim;) tamenne dubitemus, an ei nos etiam cum periculo venditemus, quicum coniuncti ne cum praemio quidem voluimus esse? 4. Deinde hoc vide, non esse iudicium de tota contentione in Hispaniis: nisi forte, iis amissis, arma Pompeium abiecturum putas; cuius omne consilium Themistocleum est. Existimat enim, qui mare teneat, eum necesse esse rerum potiri. Itaque, qui numquam id egit, ut Hispaniae per se tenerentur, navalis apparatus ei semper antiquissima cura fuit. Navigabit igitur, quum erit tempus, maximis classibus, et ad Italiam accedet: in qua nos sedentes quid erimus? nam medios esse iam non licebit. Classibus adversabimur igitur? Quod malum maius? scilicet! tantum denique quid turpius? An, qui eius absentis solus tuli scelus, eiusdem cum Pompeio et cum reliquis principibus non feram? 5. Quod si iam, misso officio, periculi ratio habenda est; ab illis est periculum, si peccaro: ab hoc, si recte fecero: nec ullum in his malis consilium periculo vacuum inveniri potest: ut non sit dubium, quin turpiter facere cum periculo fugiamus, quod fugeremus etiam cum salute. Non simul cum Pompeio mare transierimus? Omnino non potuimus. Exstat ratio dierum. Sed tamen (fateamur enim, quod est; ne condamus quidem, ut possumus;) fefellit ea me res, quae fortasse non debuit; sed fefellit: pacem putavi fore; quae si esset, iratum mihi Caesarem esse, quum idem amicus esset Pompeio, nolui. Senseram enim, quam iidem essent. Hoc verens, in hanc tarditatem incidi. Sed assequor omnia, si propero; si cunctor, amitto. 6. Et tamen, mi Attice, auguria quoque me incitant quadam spe non dubia, non haec collegii nostri ab Appio, sed illa Platonis de tyrannis. Nullo enim modo posse video stare istum diutius, quin ipse per se, etiam languentibus nobis, concidat; quippe qui florentissimus ac novus, VI, VII diebus ipsi illi egenti ac perditae multitudini in odium acerbissimum venerit; qui duarum rerum simulationem tam cito amiserit, mansuetudinis in Metello, divitiarum in aerario. Iam, quibus utatur vel sociis vel ministris, si ii provincias, si rempublicam regent, quorum nemo duo menses potuit patrimonium suum gubernare? 7. Non sunt omnia colligenda, quae tu acutissime perspicis: sed tamen ea pone ante oculos: iam intelliges, id regnum vix semestre esse posse. Quod si me fefellerit, feram, sicut multi clarissimi homines in republica excellentes tulerunt: nisi forte me Sardanapali vicem in suo lectulo mori malle censueris, quam exsilio Themistocleo: qui quum fuisset, ut ait Thucydides, *τῶν μὲν παρόντων δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμων, τῶν δὲ μελλόντων ἐπὶ πλεῖστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής*, tamen incidit in eos casus, quos vitasset, si eum nihil fefellisset. Etsi is erat (ut ait idem), qui *τὸ ἄμεινον καὶ τὸ χεῖρον ἐν τῷ ἀφανεῖ ἔτι προεώρα μάλιστα*, tamen non vidit, nec quo modo Lacedaemoniorum, nec quo modo suorum civium invidiam effugeret, nec quid Artaxerxi polliceretur. Non fuisset et illa nox tam acerba Africano, sapientissimo viro, non tam dirus ille dies Sullanus callidissimo viro C. Mario, si nihil utrumque eorum fefellisset. Nos tamen hoc confirmamus illo augurio, quo diximus; nec nos fallit, nec aliter accidet. 8. Corruat iste necesse est aut per adversarios aut ipse per se, qui quidem sibi est adversarius unus acerrimus. Id spero vivis nobis fore. Quamquam tempus est, nos de illa perpetua iam, non de hac exigua vita cogitare. Sin quid acciderit maturius, haud sane mea multum interfuerit, utrum factum videam, an futurum esse multo ante viderim. Quae quum ita sint, non est committendum, ut iis pareamus, quos contra me senatus, ne quid respublica detrimenti acciperet, armavit. Tibi sunt omnia commendata; quae commendationis meae pro tuo in nos amore non indigent. Ne hercule ego quidem reperio, quid scribam. Sedeo enim *πλουδοκῶν*. Etsi nihil umquam tam fuit scribendum, quam nihil mihi umquam ex plurimis tuis iucunditatibus gratius accidisse, quam quod meam Tulliam suavis-

sime diligentissimeque coluisti. Valde eo ipsa delectata est: ego autem non minus; cuius quidem virtus mirifica. Quo modo illa fert publicam cladem! quo modo domesticas tricas! quantus autem animus in discessu nostro! Sit *στοργή*, sit summa *σύντηξις*; tamen nos recte facere et bene audire vult. Sed hac super re nimis; ne meam ipse *συμπάθειαν* iam evocem. Tu, si quid de Hispaniis certius, et si quid aliud, dum adsumus, scribes: et ego fortasse discedens dabo ad te aliquid; eo etiam magis, quod Tullia te non putabat hoc tempore ex Italia. Cum Antonio item est agendum, ut cum Curione, Melitae me velit esse, huic bello nolle interesse. Eo velim tam facili uti possem, et tam bono in me, quam Curione. Is ad Misenum VI. Nonas venturus dicebatur, id est hodie: sed praemisit mihi odiosas litteras, hoc exemplo:

VIII a. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

ANTONIUS TRIB. PLEB. PROPRAET. CICERONI IMP. S.

1. Nisi te valde amarem, et multo quidem plus, quam tu putas, non extimuissem rumorem, qui de te prolatus est, quum praesertim falsum esse existimarem. Sed quia te nimio plus diligo, non possum dissimulare mihi famam quoque, quamvis sit falsa, magni esse. Te iturum trans mare, credere non possum, quum tanti facias Dolabellam et Tulliam tuam, feminam lectissimam, tantique ab omnibus nobis fias; quibus mehercule dignitas amplitudoque tua paene carior est, quam tibi ipsi. Sed tamen non sum arbitratus esse amici non commoveri etiam improborum sermone: atque eo feci studiosius, quod iudicabam duriores partes mihi impositas esse ab offensione nostra, quae magis a *ζηλοτυπία* mea, quam ab iniuria tua nata est. Sic enim volo te tibi persuadere, mihi neminem esse cariorem te, excepto Caesare meo, meque illud una iudicare, Caesarem maxime in suis M. Ciceronem reponere. 2. Quare, mi Cicero, te rogo, ut tibi omnia integra serves, eius fidem improbes, qui tibi, ut beneficium daret, prius iniuriam fecit: contra ne profugias, qui te, etsi non amabit, (quod accidere non potest,) tamen salvum amplissimumque esse cupiet. Dedita opera ad te Calpurnium, familiarissimum meum, misi; ut mihi magnae curae tuam vitam ac dignitatem esse scires.

Eodem die a Caesare Philotimus attulit, hoc exemplo:

VIII b. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

CAESAR IMP. CICERONI IMP. S.

1. Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum iudicaram; tamen permotus hominum fama, scribendum ad te existimavi, et pro nostra benevolentia petendum, ne quo progredereris, proclinata iam re, quo, integra etiam, progrediendum tibi non existimasses. Namque et amicitiae graviorem iniuriam feceris; et tibi minus commode consulueris, si non fortunae obsecutus videbere, (omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur,) nec caussam secutus, (eadem enim tum fuit, quum ab eorum consiliis abesse iudicasti,) sed meum aliquod factum condemnavisse: quo mihi gravius abs te nil accidere potest. Quod ne facias, pro iure nostrae amicitiae a te peto. 2. Postremo, quid viro bono et quieto, et bono civi magis convenit, quam abesse a civilibus controversiis? quod nonnulli quum probarent, periculi caussa sequi non potuerunt. Tu, explorato et vitae meae testimonio et amicitiae iudicio, neque tutius neque honestius reperies quidquam, quam ab omni contentione abesse. XV. Kal. Mai. ex itinere.

IX. (In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Adventus Philotimi (at cuius hominis! quam insulsi, et quam saepe pro Pompeio mentientis!) exanimavit omnes, qui mecum erant. Nam ipse obdurui. Dubitabat nostrum nemo, quin Caesar itinera repressisset: volare dicitur: Petreius cum Afranio coniunxisset se: nihil affert eiusmodi. Quid quaeris? etiam illud erat persuasum, Pompeium cum magnis copiis iter in Germaniam per Illyricum fecisse: id enim *αὐθεντικῶς* nuntiabatur. Melitam igitur, opinor, capessamus, dum, quid in Hispania; quod quidem propemodum videor ex Caesaris litteris ipsius voluntate facere posse; qui negat neque honestius neque tutius mihi quidquam esse, quam ab omni contentione abesse. 2. Dices, ubi ergo tuus ille animus, quem proximis litteris? Adest et idem est. Sed utinam meo solum capite decernerem! Lacrimae meorum me interdum molliunt, precantium, ut de Hispaniis exspectemus. M. Caelii quidem epistolam, scriptam miserabiliter, quum hoc idem obsecraret, ut exspectarem, ne fortunas meas, ne unicum filium, ne meos omnes tam temere proderem, non sine magno fletu legerunt pueri nostri: etsi meus quidem est fortior, eoque ipso vehementius commovet: nec quidquam, nisi de dignatione, laborat. 3. Melitam igitur; deinde, quo videbitur. Tu tamen etiam nunc mihi aliquid litterarum, et maxime, si quid ab Afranio. Ego, si cum Antonio locutus ero, scribam ad te, quid actum sit. Ero tamen in credendo, ut mones, cautus. Nam occultandi ratio quum difficilis, tum etiam periculosa est. Servium exspecto ad Nonas: et adigit ita Postumia et Servius filius. Quartanam leviorem esse gaudeo. Misi ad te Caelii etiam litterarum exemplum.

IX a. (Marcello, Lentulo coss. 705.)

CAELIUS CICERONI S.

1. Exanimatus tuis litteris, quibus te nihil, nisi triste, cogitare ostendisti, neque, id quod esset, perscripsisti, neque non tamen, quale esset, quod cogitares, aperuisti; has ad te illico litteras scripsi. Per fortunas tuas, Cicero, per liberos te oro et obsecro, ne quid gravius de salute et incolumitate tua consulas. Nam deos hominesque, amicitiamque nostram testificor, me tibi praedixisse, neque temere monuisse, sed, postquam Caesarem convenerim sententiamque eius, qualis futura esset parta victoria, cognorim, te certiorem fecisse. Si existimas eamdem rationem fore Caesari in dimittendis adversariis et conditionibus ferendis, erras. Nihil, nisi atrox et saevum, cogitat atque etiam loquitur. Iratus senatui exiit: his intercessionibus plane incitatus est. Non mehercule erit deprecationi locus. 2. Quare, si tibi tu, si filius unicus, si domus, si spes tuae reliquae tibi carae sunt; si aliquid apud te nos, si vir optimus, gener tuus, valemus: eorum fortunam non debes velle conturbare; ut eam caussam, in cuius victoria salus nostra est, odisse aut relinquere cogamur, aut impiam cupiditatem contra salutem tuam habeamus. Denique illud cogita, quod offensae fuerit, in ista cunctatione te

subisse. Nunc te contra victorem facere, quem dubiis rebus laedere noluisti, et ad eos fugatos accedere, quos resistentes sequi nolueris, summae stultitiae est. Vide, ne, dum pudet te parum optimatem esse, parum diligenter, quod optimum sit, eligas. 3. Quod si totum tibi persuadere non possum, saltem, dum, quid de Hispaniis agamus, scitur, exspecta; quas tibi nuntio adventu Caesaris fore nostras. Quam isti spem habeant amissis Hispaniis, nescio. Quod porro tuum consilium sit, ad desperatos accedere, non medius fidius reperio. 4. Hoc, quod tu non dicendo mihi significasti, Caesar audierat: ac simul atque ave mihi dixit, statim, quid de te audisset, exposuit. Negavi, me scire: tamen ab eo petivi, ut ad te litteras mitteret, quibus maxime ad remanendum commoveri posses. Me secum in Hispaniam ducit. Nam, nisi ita faceret, ego prius, quam ad Urbem accederem, ubicumque esses, ad te percurrissem, et hoc a te praesens contendissem, atque omni vi te retinuissem. 5. Etiam atque etiam, Cicero, cogita, ne te tuosque omnes funditus evertas: ne te sciens prudensque eo demittas, unde exitum vides nullum esse. Quod si te aut voces optimatium commovent, aut nonnullorum hominum insolentiam et iactationem ferre non potes: eligas, censeo, aliquod oppidum vacuum a bello, dum haec decernuntur, quae iam erunt confecta. Id si feceris, et ego te sapienter fecisse iudicabo, et Caesarem non offendes.

X. (In Cumano, Mense Maio, Lentulo et Marcello coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Me caecum, qui haec ante non viderim! Misi ad te epistolam Antonii. Ei quum ego saepissime scripsissem, nihil me contra Caesaris rationes cogitare; meminisse me generi mei, meminisse amicitiae; potuisse, si aliter sentirem, esse cum Pompeio; me autem, quia cum lictoribus invitus cursarem, abesse velle, nec id ipsum certum etiam nunc habere; vide, quam ad haec παροινικῶς.

2. »*Tuum consilium quam verum est. Nam qui se*
»*medium esse vult, in patria manet: qui proficiscitur, ali-*
»*quid de altera utra parte iudicare videtur. Sed ego*
»*is non sum, qui statuere debeam, iure quis proficiscatur,*
»*nec ne. Partes mihi Caesar has imposuit, ne quem*
»*omnino discedere ex Italia paterer. Quare parvi re-*
»*fert, me probare cogitationem tuam, si nihil tamen tibi*
»*remittere possum. Ad Caesarem mittas, censeo, et ab eo*
»*hoc petas. Non dubito, quin impetraturus sis, quum*
»*praesertim te amicitiae nostrae rationem habiturum esse*
»*pollicearis.*«

3. Habes σκυτάλην Λακωνικήν. Omnino excipiam hominem. Erat autem v. Non. venturus vesperi, id est hodie. Cras igitur ad me fortasse veniet. Tentabo. Audeam; nihil properare, missurum ad Caesarem, clamabo, me; cum paucissimis alicubi occultabor; certe hinc, istis invitissimis, evolabo, atque utinam ad Curionem! σὺν θεῷ τοι λέγω. Magnus dolor accessit. Efficietur aliquid dignum nobis. (Δυσουρία tua mihi valde molesta. Medere, amabo, dum est ἀρχή.) 4. De Massiliensibus gratae tuae mihi litterae. Quaeso, ut sciam, quidquid audieris. Siciliam cuperem, si possem palam: quod a Curione effeceram. Hic ego Servium exspecto: (rogor enim ab eius uxore et filio:) et puto opus esse. 5. Hic tamen Cytheridem secum lectica aperta portat, alteram uxorem: septem praeterea coniunctae lecticae amicarum-ne sunt, an amicorum? Vide, quam turpi leto pereamus: et dubita, si potes, quin ille, seu victus seu victor redierit, caedem facturus sit. Ego vero vel lintriculo, si navis non erit, eripiam me ex istorum parricidio. Sed plura scribam, quum illum convenero. 6. Iuvenem nostrum non possum non amare: sed ab eo nos non amari, plane intelligo. Nihil ego vidi tam ἀνηθοποίητον, tam aversum a suis, tam nescio quid cogitans. Vim incredibilem molestiarum! Sed erit curae, et est, ut regatur. Mirum est enim ingenium. Ἠθοῦς ἐπιμελητέον.

XI. (In Cumano, Mense Maio, Lentulo et Marcello coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Obsignata iam epistola superiore, non placuit ei dari, cui constitueram, quod erat alienus. Itaque eo die data non est. Interim venit Philotimus, et mihi a te litteras reddidit: quibus quae de fratre meo scribis, sunt ea quidem parum firma, sed habent nihil ὕπουλον, nihil fallax, nihil non flexibile ad bonitatem, nihil, quod non, quo velis, uno sermone possis perducere. Ne multa: omnes suos, etiam quibus irascitur crebrius, tamen caros habet, me quidem se ipso cariorem. Quod de puero aliter ad te scripsit, et ad matrem de filio, non reprehendo. De itinere et de sorore quae scribis, molesta sunt, eoque magis, quod ea tempora nostra sunt, ut ego his mederi non possim. Nam certe mederer. Sed quibus in malis, et qua in desperatione rerum simus, vides. 2. Illa de ratione nummaria non sunt eiusmodi, (saepe enim audio ex ipso,) ut non cupiat tibi praestare: et in eo laborat. Sed si mihi Q. Axius, in hac mea fuga, H-S XIII non reddit, quae dedi eius filio mutua, et utitur excusatione temporis, si Lepta, si ceteri, soleo mirari, de nescio quis H-S XX., quum audio ex illo, se urgeri. Vides enim profecto angustias. Curari tamen ea tibi utique iubet. An existimas illum in isto genere lentulum aut restrictum? Nemo est minus. 3. De fratre satis. De eius filio, indulsit illi quidem suus pater semper; sed non facit indulgentia mendacem aut avarum aut non amantem suorum; ferocem fortasse, atque arrogantem et infestum facit. Itaque habet haec quoque, quae nascuntur ex indulgentia; sed ea sunt tolerabilia (quid enim dicam) hac iuventute? Ea vero, quae mihi quidem, qui illum amo, sunt his ipsis malis, in quis sumus, miseriora, non sunt ab obsequio nostro; non; suas radices habent: quas tamen evellerem profecto, si liceret. Sed ea tempora sunt, ut omnia mihi sint patienda. Ego meum facile teneo. Nihil est enim eo tractabilius: cuius quidem misericordia languidiora adhuc consilia cepi; et, quo ille me certiorem vult esse, eo magis timeo, ne in eum exsistam crudelior. 4. Sed Antonius venit heri vesperi. Iam fortasse ad me veniet, aut ne id quidem; quoniam scripsit, quid fieri vellet. Sed scies continuo, quid actum sit. Nos iam nihil, nisi occulte. De pueris quid agam? Parvone navigio committam? Quid mihi animi in navigando censes fore? Recordor enim, aestate cum illo Rhodiorum ἀφράκτῳ navigans, quam fuerim sollicitus. Quid, duro tempore anni, actuariola fore censes? O rem undique miseram! Trebatius erat mecum, vir plane et civis bonus. Quae ille monstra, dii immortales! Etiamne Balbus in senatum venire cogitet? Sed ei ipsi cras ad te litteras dabo. 5. Vettienum mihi amicum, ut scribis, ita puto esse; cum eo, quod ἀποτόμως ad me scripserat de nummis

curandis, *θυμικώτερον* eram iocatus. Id tu, si ille aliter acceperit, ac debuit, lenies. *Monetali* autem ascripsi, quod ille ad me, *proconsuli*. Sed quoniam est homo, et nos diligit, ipse quoque a nobis diligatur. Vale.

XII. (In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Quidnam mihi futurum est? aut quis me non solum infelicior, sed iam etiam turpior! Nominatim de me sibi imperatum dicit Antonius; nec me tamen ipse adhuc viderat, sed hoc Trebatio narravit. Quid agam nunc, cui nihil procedit, caduntque ea, quae diligentissime sunt cogitata, taeterrime? Ego enim Curionem nactus, omnia me consecutum putavi. Is de me ad Hortensium scripserat. Reginus erat totus noster. Huic nihil suspicabamur cum hoc mari negotii fore. Quo me nunc vertam? Undique custodior. 2. Sed satis lacrimis. *Πάρωρα πλευτέον* igitur, et occulte in aliquam onerariam corrependum; non committendum, ut etiam compacto prohibiti videamur. Sicilia petenda: quam si erimus nacti, maiora quaedam consequemur. Sit modo recte in Hispaniis: quamquam de ipsa Sicilia utinam sit verum! Sed adhuc nihil secundi. Concursus Siculorum ad Catonem dicitur factus; orasse, ut resisteret; omnia pollicitos: commotum illum, delectum habere coepisse. Non credo, ut est luculentus auctor! potuisse certe tenere illam provinciam scio. 3. Ab Hispaniis autem iam audietur. Hic nos C. Marcellum habemus, eadem de re cogitantem, aut bene simulantem: quamquam ipsum non videram, sed ex familiarissimo eius audiebam. Tu, quaeso, si quid habebis novi: ego, si quid moliti erimus, ad te statim scribam. Quintum filium severius cohibebo *. Utinam proficere possim! Tu tamen eas epistolas, quibus asperius de eo scripsi, aliquando concerpito, ne quando quid emanet: ego item tuas. 4. Servium exspecto, nec ab eo quidquam *ὑγιές*. Scies, quidquid erit. Sine dubio errasse nos confitendum est. At semel? at una in re? Immo omnia, quo diligentius cogitata, eo facta sunt imprudentius.

Ἀλλὰ τὰ μὲν προτετύχθαι ἐάσομεν, ἀχνύμενοί περ.

In reliquis modo ne ruamus. Iubes enim de profectione mea providere. Quid provideam? Ita patent omnia, quae accidere possunt, ut, ea si vitem, sedendum sit cum dedecore et dolore: si negligam, periculum est, ne in manus incidam perditorum. Sed vide, quantis in miseriis simus. Optandum interdum videtur, ut aliquam accipiamus ab istis quamvis acerbam iniuriam, ut tyranno in odio fuisse videamur. 5. Quod si nobis is cursus, quem speraram, pateret; effecissem aliquid profecto, ut tu optas et hortaris, dignum nostra mora. Sed mirificae sunt custodiae; et quidem ille ipse Curio suspectus. Quare vi aut clam agendum est; et, si vi, forte et cum tempestate: clam autem istis. In quo si quod *σφάλμα*, vides, quam turpe sit *. Trahimur; nec fugiendum, si quid violentius. De Caelio, saepe mecum agito; nec, si quid habuero tale, dimittam. 6. Hispanias spero firmas esse. Massiliensium factum quum ipsum per se luculentum est, tum mihi argumento est, recte esse in Hispaniis. Minus enim auderent, si aliter esset, et scirent: nam et iuncti et diligentes sunt. Odium autem recte animadvertis significatum theatro. Legiones etiam has, quas in Italia assumpsit, alienissimas esse video. Sed tamen nihil inimicius, quam sibi ipse. Illud recte times, ne ruat. Si desperarit, certe ruet. Quo magis efficiendum aliquid est, fortuna velim meliore, animo Caeliano. Sed primum quidque quod, qualecumque erit, continuo scies. 7. Nos iuveni, ut rogas, suppeditabimus, et Peloponnesum ipsam sustinebimus. Est enim indoles: modo aliquod hoc sit *ἦθος διδαχῇ ἁλωτόν*. Quod si adhuc nullum est, esse tamen potest; aut *ἀρετή* non est *διδακτόν*: quod mihi persuaderi non potest.

XIII. (In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Epistola tua gratissima fuit meae Tulliae, et mehercule mihi. Semper secum aliquid afferunt litterae. Scribes igitur: ac, si quid ad spem poteris, ne dimiseris. Tu Antonii leones pertimescas cave. Nae, nihil est illo homine iucundius. Attende *πρᾶξιν πολιτικοῦ*. Evocavit litteris e municipiis denos, et IV viros. Venerunt ad villam eius mane. Primum dormiit ad h. III. Deinde, quum esset nuntiatum, venisse Neapolitanos et Cumanos, (his enim est Caesar iratus,) postridie redire iussit: lavari se velle, et *περὶ κοιλιολουσίαν γίνεσθαι*. Hoc here effecit. Hodie autem in Aenariam transire constituit. Exsulibus reditum pollicetur. Sed haec omittamus; de nobis aliquid agamus. 2. Ab Axio accepi litteras. De Tirone gratum. Vettienum diligo. Vestorio reddidi. Servius pridie Nonas Maii Minturnis mansisse dicitur, hodie in Liternino mansurus apud C. Marcellum. Cras igitur nos mature videbit, mihique dabit argumentum ad te epistolae. Iam enim non reperio, quod tibi scribam. Illud admiror, quod Antonius ad me ne nuntium quidem, quum praesertim me valde observarit. Videlicet aliquid atrocius de me imperatum est: coram negare mihi non vult; quod ego nec rogaturus eram: nec, si impetrassem, crediturus. Nos tamen aliquid excogitabimus. 3. Tu, quaeso, si quid in Hispaniis; iam enim poterit audiri: et omnes ita exspectant, ut, si recte fuerit, nihil negotii futurum putent. Ego autem nec, retentis his, confectam rem puto, neque, amissis, desperatam. Silium et Ocellam et ceteros credo retardatos. Te quoque a Curtio impediri video. Etsi, ut opinor, habes *κέλητα ἄοκνον*.

XIV. (In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. O vitam miseram! maiusque malum, tam diu timere, quam est illud ipsum, quod timetur! Servius, ut antea scripsi, quum venisset Nonis Maiis, postridie ad me venit. Ne diutius te teneam, nullius consilii exitum invenimus. Numquam vidi hominem perturbatiorem metu; neque hercule quidquam timebat, quod non esset timendum: illum sibi iratum, hunc non amicum: horribilem utriusque victoriam, quum propter alterius crudelitatem, alterius audaciam, tum propter utriusque difficultatem pecuniarum, qua erui nusquam, nisi ex privatorum bonis posset. Atque haec ita multis cum lacrimis loquebatur, ut ego mirarer, eas tam diuturna miseria non exaruisse. Mihi quidem etiam lippitudo haec, propter quam non ipse ad te scribo, sine ulla lacrima est, sed saepius odiosa est propter vigilias. 2. Quamobrem, quidquid habes ad consolandum, collige et illa scribe, non ex doctrina, neque ex libris: nam id quidem domi est; sed nescio quo modo imbecillior est medicina, quam morbus: haec potius conquire, de Hispaniis, de Massilia: quae quidem satis bella Servius affert: qui etiam de duabus legionibus luculentos auctores esse dicebat.

Haec igitur si habebis, et talia. Et quidem paucis diebus aliquid audiri necesse est. 3. Sed redeo ad Servium. Distulimus omnino sermonem in posterum, sed tardus ad exeundum; multo se in suo lectulo malle, quidquid foret. Odiosus scrupulus de filii militia Brundisina. Unum illud firmissime asseverabat, si damnati restituerentur, in exsilium se iturum. Nos autem ad haec: et id ipsum certo fore: et, quae iam fiant, non esse leviora; multaque colligebamus. Verum ea non animum eius augebant, sed timorem, ut iam celandus magis de nostro consilio, quam ad idem * * videretur. Quare in hoc non multum est. Nos a te admoniti de Caelio cogitabimus.

XV. (In Cumano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Servius quum esset apud me, Cephalio cum tuis litteris VI. Id. venit; quae nobis magnam spem attulerunt meliorum rerum de octo cohortibus: (etenim eae quoque, quae in his locis sunt, labare dicuntur:) eodem die Funisulanus a te attulit litteras, in quibus erat confirmatius idem illud. Ei de suo negotio respondi cumulate cum omni tua gratia. Adhuc non satisfaciebat; debet autem mihi multos nummos, nec habetur locuples. Nunc ait se daturum; cui expensum tulerit, morari; tabellariis, si apud te esset, qua satisfecisset *, dares. Quantum sit, Eros Philotimi tibi dicet. 2. Sed ad maiora redeamus. Quod optas, Caelianum illud maturescit. Itaque torqueor, utrum ventum exspectem. Vexillo opus est: convolabunt. Quod suades, ut palam, prorsus assentior; itaque me profecturum puto. Tuas tamen interim litteras exspecto. Servii consilio nihil expeditur. Omnes captiones in omni sententia occurrunt. Unum C. Marcello cognovi timidiorem, quem consulem fuisse poenitet. Ὢ πολλῆς ἀγεννείας! qui etiam Antonium confirmasse dicitur, ut me impediret; quo ipse, credo, honestius. 3. Antonius autem VI. Id. Capuam profectus est; ad me misit, se, pudore deterritum, ad me non venisse, quod me sibi succensere putaret. Ibitur igitur, et ita quidem, ut censes; nisi cuius gravioris personae suscipiendae spes erit ante oblata. Sed vix erit tam cito. Allienus autem praetor putabat aliquem, si ego non, ex collegis suis. Quivis licet, dummodo aliquis. De sorore, laudo. 4. De Quinto puero, datur opera. Spero esse meliora. De Quinto fratre, scito eum non mediocriter laborare de usura: sed adhuc nihil a L. Egnatio expressit. Axius de XII millibus pudens! Saepe enim ascripsit, ut Gallio, quantum is vellet, darem. Quod si non scripsisset, possemne aliter? Et quidem saepe sum pollicitus: sed tantum voluit cito. Me vero adiuvarent his in angustiis. Sed dii istos! Verum alias. Te a quartana liberatum gaudeo, itemque Piliam. Ego, dum panes et cetera in navem parantur, excurro in Pompeianum. Vettieno velim gratias, quod studiosus sit. Si quemquam nactus fueris, qui perferat; litteras des ante, quam discedimus.

XVI. (In Pompeiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Commodum ad te dederam litteras de pluribus rebus, quum ad me bene mane Dionysius fuit: cui quidem ego non modo placabilem me praebuissem, sed totum remisissem, si advenisset, qua mente tu ad me scripseras. Erat enim sic in tuis litteris, quas Arpini acceperam, eum venturum facturumque, quod ego vellem. Ego volebam autem, vel cupiebam potius esse eum nobiscum. Quod quia plane, quum in Formianum venisset, praeciderat, asperius ad te de eo scribere solebam. At ille perpauca locutus, hanc summam habuit orationis: ut sibi ignoscerem; se rebus suis impeditum nobiscum ire non posse. Pauca respondi; magnum accepi dolorem; intellexi fortunam ab eo nostram despectam esse. Quid quaeris? Fortasse miraberis: in maximis horum temporum doloribus hunc mihi scito esse. Velim, ut tibi amicus sit. Hoc quum tibi opto, opto ut beatus sis. Erit enim tamdiu. 2. Consilium nostrum spero vacuum periculo fore. Nam et dissimulabimus, et, ut opinor, acerrime adservabimur, navigatio modo sit, qualem opto. Cetera, quae quidem consilio provideri poterunt, cavebuntur. Tu, dum adsumus, non modo quae scieris audierisve, sed etiam quae futura providebis, scribas velim. 3. Cato, qui Siciliam tenere nullo negotio potuit, et, si tenuisset, omnes boni ad eum se contulissent, Syracusis profectus est ante diem VIII. Kal. Mai., ut ad me Curio scripsit. Utinam, quod aiunt, Cotta Sardiniam teneat! est enim rumor. O, si id fuerit, turpem Catonem! 4. Ego, ut minuerem suspicionem profectionis aut cogitationis meae, profectus sum in Pompeianum a. d. IV. Id., ut ibi essem, dum, quae ad navigandum opus essent, pararentur. Quum ad villam venissem, ventum est ad me; centuriones trium cohortium, quae Pompeiis sunt, me velle postridie; (haec mecum Ninnius noster;) velle eos mihi se et oppidum tradere. At ego tibi postridie a villa ante lucem, ut me omnino illi ne viderent. Quid enim erat in tribus cohortibus? Quid, si plures? quo apparatu? Cogitavi eadem illa Caeliana, quae legi in epistola tua, quam accepi, simul et in Cumanum veni, eodem die, et simul fieri poterat, ut tentaremur. Omnem igitur suspicionem sustuli. 5. Sed quum redeo, Hortensius venerat, et ad Terentiam salutatum diverterat: sermone erat usus honorifico erga me. Tamen eum, ut puto, videbo. Misit enim puerum, se ad me venire. Hoc quidem melius, quam collega noster Antonius: cuius inter lictores lectica mima portatur. 6. Tu, quoniam quartana cares, et nedum morbum removisti, sed etiam gravedinem, te vegetum nobis in Graecia siste: et litterarum aliquid interea.

XVII. (In Pompeiano, Marcello, Lentulo coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Prid. Idus Hortensius ad me venit, scripta epistola. Vellem cetera eius. Quam in me incredibilem ἐκτένειαν! qua quidem cogito uti. Deinde Serapion cum epistola tua; quam priusquam aperuissem, dixi ei, te ad me de eo scripsisse antea, ut feceras. Deinde, epistola scripta, cumulatissime cetera: et hercule hominem probo: nam et doctum et probum existimo. Quin etiam navi eius me et ipso convectore usurum puto. 2. Crebro refricat lippitudo, non illa quidem perodiosa, sed tamen quae impediat scriptionem meam. Valetudinem tuam iam confirmatam esse et a vetere morbo et a novis tentationibus, gaudeo. 3. Ocellam vellem haberemus. Videntur enim esse haec paullo faciliora. Nunc quidem aequinoctium nos moratur, quod valde perturbatum erat. Id si ἀκραές erit, utinam idem maneat Hortensius! siquidem, ut adhuc erat, liberalius esse nihil potest. 4. De diplomate admiraris, quasi nescio cuius te flagitii insimularem. Negas enim te reperire, qui mihi id in mentem venerit. Ego autem, quia scripseras, te proficisci

cogitare; (etenim audieram, nemini aliter licere;) eo te habere censebam, et quia pueris diploma sumpseras. Habes caussam opinionis meae: et tamen velim scire, quid cogites, in primisque, si quid etiam nunc novi est. XVII. Kal. Iun.

XVIII. (In Pompeiano, Marcello, Lentulo coss. 705)

CICERO ATTICO S.

1. **T**ullia mea peperit XIV. Kal. Iun. puerum *ἑπταμηνιαῖον*. Quod *ηὐτόκησεν*, gaudeo. Quod quidem est natum, perimbecillum est. Me mirifice tranquillitates adhuc tenuerunt, atque maiore impedimento fuerunt, quam custodiae, quibus asservor. Nam illa Hortensiana omnia fuere infantia. Ita fiet homo nequissimus. A Salvio liberto depravatus est. Itaque posthac non scribam ad te, quid facturus sim, sed quid fecerim. Omnes enim *Κωρυκαῖοι* videntur subauscultare, quae loquor. 2. Tu tamen, si quid de Hispaniis, sive quid aliud, perge quaeso scribere; nec meas litteras exspectaris, nisi quum, quo opto, pervenerimus, aut si quid ex cursu; sed hoc quoque timide scribo. Ita omnia adhuc tarda et spissa. Ut male posuimus initia, sic cetera sequentur. Formias nunc sequimur; eadem nos fortasse furiae persequentur. Ex Balbi autem sermone, quem tecum habuit, non probamus de Melita. Dubitas igitur, quin nos in hostium numero habeat? Scripsi equidem Balbo, te ad me de benevolentia scripsisse et de suspicione. Egi gratias. De altero ei me purgavi. Ecquem tu hominem infeliciorem? Non loquor plura, ne te quoque excruciem. Ipse conficior, venisse tempus, quum iam nec fortiter nec prudenter quidquam facere possim.

100.

LIBER UNDECIMUS.

ARG. Silentium novem fere mensium. Conscendit enim, ut ad Pompeium navigaret, VII. Id. Iunii, Lentulo et Marcello coss., ut ex epistola VII. ad Terentiam cognosci potest; et ex eo tempore scriptae litterae ad mensem Februarium praeter primas huius libri nullae inveniuntur. Nam quum Caesar, a colloquio illo Ciceronis, quo de penultima epistola libri noni agitur, Romam se contulisset, pecuniamque ex sanctiore aerario, nequidquam repugnante L. Metello tribuno plebis, abstulisset: rebus nonnullis ad suum arbitrium constitutis, Italiaque Antonio tradita et commendata, ipse in Hispaniam contra Pompeii legatos exercitum duxit: quo tempore Cicero in Macedoniam VII. Id. Iunii, ut diximus, transmisit, unde priores quattuor epistolae datae sunt: sed C. Caesare II. et Servilio Isaurico coss. ante pugnam Pharsalicam, partim ex castris Pompeii, partim Dyrrhachio. Nam Caesar, devictis legatis illis, Hispaniaeque rebus compositis, Romam reversus consulque cum Isaurico renuntiatus, anno exeunte, ut ait Dio (XLI, 39.), ut Plutarchus (Caes. 37.), prid. Non. Ian. iam exercitum in Epirum deportaverat. Reliquae autem epistolae Brundisio, quo iam, acie devicto et fugato Pompeio, Cicero se contulerat, datae sunt, haud dubie mense Octobr. Nam ad Terentiam scribens, libro epistolarum ad Div. XIV, 12., pridie Non. Novembr., „quod nos (inquit) in Italiam salvos venisse gaudes“ etc. ita ut ante eas Brundisio aliae datae fuerint. Fuit autem Brundisii menses minimum undecim: ab exitu, inquam, Octobris, ad VI. Kal. Octobris anni sequentis: ut recte subducenti menses fluxerint plus minus XXI. quo toto tempore Caesar et cum Pompeio pugnavit, ipsumque in Aegyptum persecutus est: et ibidem contra Ptolemaeum bellum gessit, in quo menses novem consumpsit, ut Appianus ait (de bellis civ. II, 90.): et Romam rediens in itinere Pharnacem recepit. Quae vero datae sunt ex Kal. Ian. usque Kal. Septemb., C. Caesare dictatore III. et M. Antonio mag. eq. scriptae sunt. Nam, ut Dio scribit (XLII, 20.), populus Rom., audita caede Pompeii, consulatum absenti Caesari in annos quinque, dictaturam in annum, tribuniciam potestatem in aeternum mandavit. Qui dictaturam statim iniit; quamquam anni exitu Calenum et Vatinium, eodem auctore, subrogavit in ternos menses novissimos. Litterae ante pugnam Pharsalicam datae I - IV. res fere domesticas continent, praeterquam quod nullum se apud Pompeianos munus obiisse nuntiat IV. In litteris post pugnam illam missis scribit Cicero de reditu in Italiam eiusque caussis V. de rationibus, cur sit Brundisii VII. cf. VI. de propioris ad Urbem accessus impedimentis VI. XXII. de Attici ea in re consilio XXIV. Queritur de fuga sua in Italiam nimis festinata IX. de molestiis Brundisii perferendis XVIII. de rebus Africanis X. XII. de Pompeianorum maxime in Africa miseriis XIII. Refert de statu Caesaris X. XVII. de salutis suae periculo XIV. XV. XXIV. XXV. de spe in Attici officio reposita VI. VII. de epistolis ab Attico suo nomine scribendis V. VII. XII. XIII. de rationibus sui apud Caesarem excusandi ineundis VI. VIII. de filii sui opera hoc in genere nullius momenti futura XVIII. de suis ad Caesarem litteris XII. de Caesaris ad se epistola XVI. XXIII. XXIV. de pace speranda XIX. de adventu Caesaris exspectando XXI. XXII. XXV. de inopia sua Attici pecuniis sublevanda XI. XIII. XIV. de fundo Frusinate emendo XIII. de hereditate Fufidiana XIII. XV. de Galeonis legato XII. Quaedam insunt etiam de testamento uxoris Terentiae et fide dubia remittendoque ei nuntio XVI. XXI. XXIV. XXV. de scelere Dolabellae, qui tribunus pleb. leges perniciosissimas de novis tabulis ferret, omniaque misceret XXIII. de Tulliae valetudine, inopia, divortio III. VI. IX. XVII. XXIII. XXV. quaedam etiam de contra se scelerate loquentibus V - X. de Q. fratris ad se litteris XIII. eiusque animo adhuc in se alieno XIV. de epistola ad eum scribenda XVI. de gratia eius apud Caesarem restituta XX. de fratris ad se epistolis XXI. XXII.

I. (In Epiro, fortasse in Pompeii castris, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 706.)

CICERO ATTICO S.

1. **A**ccepi a te signatum libellum, quem Anteros attulerat; ex quo nihil scire potui de nostris domesticis rebus: de quibus acerbissime afflictor, quod, qui eas dispensavit, neque adest istic, neque, ubi terrarum sit, scio. Omnem autem spem habeo existimationis privatarumque rerum in tua erga me mihi perspectissima benevolentia; quam si his temporibus miseris et extremis praestiteris, haec pericula, quae mihi communia sunt cum ceteris, fortius feram: idque ut facias, te obtestor atque obsecro. 2. Ego in cistophoro in Asia habeo ad H-S bis et vicies. Huius pecuniae permutatione fidem nostram facile tuebere: quam quidem ego nisi expeditam relinquere putassem, credens ei, cui tu scis iam pridem minime credere, commoratus essem paullisper, nec domesticas res impeditas reliquissem: ob eamque caussam serius ad te scribo, quod sero intellexi, quid timendum esset. Te etiam atque etiam oro, ut me totum tuendum suscipias; ut, si ii salvi erunt, quibuscum sum, una cum iis possim incolumis esse, salutemque meam benevolentiae tuae acceptam referre.

II. (In Epiro, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 706.)

CICERO ATTICO S.

1. **L**itteras tuas accepi pridie Nonas Febr., eoque ipso die ex testamento crevi hereditatem. Ex multis

meis miserrimis curis est una levata, si, ut scribis, ista hereditas fidem et famam meam tueri potest, quam quidem te intelligo etiam sine hereditate tuis opibus defensurum fuisse. 2. De dote quod scribis, per omnes deos te obtestor, ut totam rem suscipias et illam miseram mea culpa et neglegentia tueare meis opibus, si quae sunt, tuis, quibus tibi molestum non erit, facultatibus. cui quidem deesse omnia quod scribis, obsecro te, noli pati. In quos enim sumptus abeunt fructus praediorum? Iam illa H-S LX, quae scribis, nemo mihi umquam dixit, ex dote esse detracta: numquam enim essem passus. Sed haec minima est ex iis iniuriis, quas accepi; de quibus ad te dolore et lacrimis scribere prohibeor. 3. Ex ea pecunia, quae fuit in Asia, partem dimidiam fere exegi. Tutius videbatur fore ibi, ubi est, quam apud publicanos. Quod me hortaris, ut firmo sim animo, vellem posses aliquid afferre, quamobrem id facere possem. Sed si ad ceteras miserias accessit etiam id, quod mihi Chrysippus dixit parari, (tu nihil significasti,) de domo; quis me miserior uno iam fuit? Oro, obsecro, ignosce: non possum plura scribere. Quanto maerore urgear, profecto vides. Quod si mihi commune cum ceteris esset, qui videntur in eadem caussa esse, minor mea culpa videretur, et eo tolerabilior esset; nunc nihil est, quod consoletur; nisi quid tu efficis, si modo etiam nunc effici potest, ut ne qua singulari afficiar calamitate et iniuria. 4. Tardius ad te remisi tabellarium, quod potestas mittendi non fuit. A tuis et nummorum accepi H-S LXX, et vestimentorum quod opus fuit. Quibus tibi videbitur velim des litteras meo nomine. Nosti meos familiares. Signum requirent aut manum: dices me propter custodias ea vitasse.

III. (In Pompeii castris, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Quid hic agatur, scire poteris ex eo, qui litteras attulit: quem diutius tenui, quia quotidie aliquid novi exspectabamus; neque nunc mittendi tamen ulla caussa fuit, praeter eam, de qua tibi rescribi voluisti. Quod ad Kal. Quint. pertinet, quid vellem; utrumque grave est, et tam gravi tempore periculum tantae pecuniae, et, dubio rerum exitu, ista, quam scribis, abruptio. Quare, ut alia, sic hoc vel maxime tuae fidei benevolentiaeque permitto, et illius consilio et voluntati, cui miserae consuluissem melius, si tecum olim coram potius, quam per litteras, de salute nostra fortunisque deliberavissem. 2. Quod negas praecipuum mihi ullum incommodum impendere; etsi ista res nihil habet consolationis, tamen etiam praecipua multa sunt, quae tu profecto vides, ut sunt, et gravissima esse, et me facillime vitare potuisse: ea tamen erunt minora, si, ut adhuc factum est, administratione diligentiaque tua levabuntur. 3. Pecunia apud Egnatium est. Sit a me, ut est. Neque enim hoc, quod agitur, videtur diuturnum esse posse; ut scire iam possim, quid maxime opus sit: etsi egeo rebus omnibus, quod is quoque in angustiis est, quicum sumus; cui magnam dedimus pecuniam mutuam, opinantes, nobis, constitutis rebus, eam rem etiam honori fore. Tu, ut antea fecisti, velim, si qui erunt, ad quos aliquid scribendum a me existimes, ipse conficias. Tuis salutem dic. Cura, ut valeas. Inprimis id, quod scribis, omnibus rebus cura et provide, ne quid ei desit, de qua scis me miserrimum esse. Idibus Iun. ex castris.

IV. (In Pompeii castris, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 705.)

CICERO ATTICO S.

1. Accepi ab Isidoro litteras, et postea datas binas. Ex proximis cognovi praedia non venisse. Videbis ergo, ut sustentetur per te. De Frusinati, si modo futuri sumus, erit mihi res opportuna. Meas litteras quod requiris, impedior inopia rerum, quas nullas habeo litteris dignas, quippe cum nec, quae accidunt, nec, quae aguntur, ullo modo probentur. Utinam coram tecum olim potius, quam per epistolas! Hic tua, ut possum, tueor apud hos: cetera Celer ipse. Fugi adhuc omne munus, eo magis, quod ita nihil poterat agi, ut mihi et meis rebus aptum esset. 2. Quid sit gestum novi, quaeris: ex Isidoro scire poteris: reliqua non videntur esse difficiliora. Tu id velim, quod scis me maxime velle, cures, ut scribis, ut facis. Me conficit sollicitudo, ex qua etiam summa infirmitas corporis: qua levata, ero una cum eo, qui negotium gerit, estque in spe magna. Brutus amicus in caussa versatur acriter. Hactenus fuit, quod caute a me scribi posset. Vale. De pensione altera, oro te, omni cura considera, quid faciendum sit, ut scripsi iis litteris, quas Pollex tulit.

V. (Brundisii, Caesare II. Serv. Isaurico coss., post pugnam Pharsalicam, 706.)

CICERO ATTICO S.

1. Quae me caussae moverint, quam acerbae. quam graves, quam novae, coegerintque impetu magis quodam animi uti, quam cogitatione, non possum ad te sine maximo dolore scribere. Fuerunt quidem tantae, ut id, quod vides, effecerint. Itaque nec, quid ad te scribam de meis rebus, nec quid a te petam, reperio. Rem et summam negotii vides. Equidem ex tuis litteris intellexi, et iis, quas communiter cum aliis scripsisti, et iis, quas tuo nomine, quod etiam mea sponte videbam, te subdebilitatum novas rationes tuendi mei quaerere. 2. Quod scribis placere, ut propius accedam, iterque per oppida noctu faciam, non sane video, quemadmodum id fieri possit. Neque enim ita apta habeo deversoria, ut tota tempora diurna in his possim consumere; neque ad id, quod quaeris, multum interest, utrum me homines in oppido videant, an in via. Sed tamen hoc ipsum, sicut alia, considerabo, quemadmodum commodissime fieri posse videatur. 3. Ego propter incredibilem et animi et corporis molestiam conficere plures litteras non potui: iis tantum rescripsi, a quibus acceperam. Tu velim et Basilo, et quibus praeterea videbitur, etiam Servilio, conscribas, ut tibi videbitur, meo nomine. Quod tanto intervallo nihil omnino ad vos, profecto intelligis rem mihi deesse, de qua scribam, non voluntatem. 4. Quod de Vatinio quaeris: neque illius, neque cuiusquam mihi praeterea officium deesset, si reperire possent, qua in re me iuvarent. Quintus aversissimo a me animo Patris fuit. Eodem Corcyra filius venit. Inde profectos eos una cum ceteris arbitror.

VI. (Brundisii, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 706.)

CICERO ATTICO S.

1. Sollicitum esse te quum de tuis communibusque fortunis, tum maxime de me ac de dolore meo, sentio: qui quidem dolor meus non modo non minuitur, quum socium sibi adiungit dolorem tuum, sed etiam augetur. Omnino pro tua prudentia sentis, qua consolatione levari maxime possim. Probas enim

meum consilium, negasque mihi quidquam tali tempore potius faciendum fuisse. Addis etiam, (quod etsi mihi levius est, quam tuum iudicium, tamen non est leve,) ceteris quoque, id est, qui pondus habeant, factum nostrum probari. Id si ita putarem, levius dolerem. 2. Crede, inquis, mihi. Credo equidem: sed scio, quam cupias minui dolorem meum. Me discessisse ab armis, numquam poenituit. Tanta erat in illis crudelitas, tanta cum barbaris gentibus coniunctio, ut non nominatim, sed generatim proscriptio esset informata; ut iam omnium iudicio constitutum esset, omnium vestrum bona praedam esse illius victoriae; vestrûm, plane dico: numquam enim de te ipso, nisi crudelissime, cogitatum est. Quare voluntatis me meae numquam poenitebit: consilii poenitet. In oppido aliquo mallem resedisse, quoad arcesserer. Minus sermonis subiissem: minus accepissem doloris: ipsum hoc me non angeret. Brundisii iacere, in omnes partes est molestum. Propius accedere, ut suades, quo modo sine lictoribus, quos populus dedit, possum? qui mihi incolumi adimi non possunt. Quos ego nunc paullisper cum bacillis in turbam conieci ad oppidum accedens, ne quis impetus militum fieret. Reliquo tempore me domo —. 3. Te nunc ad Oppium et Balbum —: iis placeret modo propius accedere, ut hac de re considerarem: credo, fore auctores; sic enim recipiunt. Caesari non modo de conservanda, sed etiam de augenda mea dignitate curae fore: meque hortantur, ut magno animo sim; ut omnia summa sperem: ea spondent, confirmant, quae quidem mihi exploratiora essent, si remansissem. Sed ingero praeterita. Vide, quaeso, igitur ea, quae restant, et explora cum istis; et, si putabis opus esse, et si istis placebit, quo magis factum nostrum Caesar probet, quasi de suorum sententia factum, adhibeantur Trebonius, Pansa, si qui alii; scribantque ad Caesarem, me, quidquid fecerim, de sua sententia fecisse. 4. Tulliae meae morbus et imbecillitas corporis me exanimat, quam tibi intelligo magnae curae esse; quod est mihi gratissimum. 5. De Pompeii exitu mihi dubium numquam fuit. Tanta enim desperatio rerum eius omnium regum et populorum animos occuparat, ut, quocumque venisset, hoc putarem futurum. Non possum eius casum non dolere; hominem enim integrum, et castum et gravem cognovi. 6. De Fannio consoler te? Perniciosa loquebatur de mansione tua. L. vero Lentulus Hortensii domum sibi, et Caesaris hortos et Baias desponderat. Omnino haec eodem modo ex hac parte fiunt: nisi quod illud erat infinitum. Omnes enim, qui in Italia manserant, hostium numero habebantur. Sed velim haec aliquando solutiore animo. 7. Quintum fratrem audio profectum in Asiam, ut deprecaretur. De filio nihil audivi. Sed quaere ex Diochare, Caesaris liberto, quem ego non vidi, qui istas Alexandrinas litteras attulit. Is dicitur vidisse? euntem? an iam in Asia? Tuas litteras, prout res postulat, exspecto: quas velim cures quam primum ad me perferendas. IV. Kal. Decemb.

VII. (Brundisii, Caesare II. Serv. Isaurico coss. 706.)

CICERO ATTICO S.

1. Gratae tuae mihi litterae sunt, quibus accurate perscripsisti omnia, quae ad me pertinere arbitratus es. Factum igitur, ut scribis, istis placere, iisdem istis lictoribus me uti, quod concessum Sextio sit, cui non puto suos esse concessos, sed ab ipso datos. Audio enim, eum ea senatus consulta improbare, quae post discessum tribunorum facta sunt. Quare poterit, si volet sibi constare, nostros lictores comprobare. 2. Quamquam quid ego de lictoribus, qui paene ex Italia decedere sim iussus? Nam ad me misit Antonius exemplum Caesaris ad se litterarum, in quibus erat, se audivisse, Catonem et L. Metellum in Italiam venisse, Romae ut essent palam; id sibi non placere, ne qui motus ex eo fierent; prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse caussam cognovisset: deque eo vehementius erat scriptum. Itaque Antonius petebat a me per litteras, ut sibi ignoscerem: facere se non posse, quin iis litteris pareret. Tum ad eum misi L. Lamiam, qui demonstraret illum Dolabellae dixisse, ut ad me scriberet, ut in Italiam quam primum venirem; eius me litteris venisse. Tum ille edixit ita, ut me exciperet, et Laelium nominatim. Quod sane nollem. Poterat enim sine nomine res ipsa excipi. 3. O multas et graves offensiones! quas quidem, tu das operam, ut lenias. Nec tamen nihil proficis: quin hoc ipso minuis dolorem meum, quod, ut minuas, tam valde laboras; idque velim ne gravere quam saepissime facere. Maxime autem assequere, quod vis, si me adduxeris, ut existimem, me bonorum iudicium non funditus perdidisse. Quamquam quid tu in ea potes? Nihil scilicet. Sed, si quid res dabit tibi facultatis, id me maxime consolari poterit: quod nunc quidem video non esse; sed si quid, ex eventis; ut hoc nunc accidit. Dicebar debuisse cum Pompeio profisisci. Exitus illius minuit eius officii praetermissi reprehensionem. Sed ex omnibus nihil magis tamen desideratur, quam quod in Africam non ierim. Iudicio hoc sum usus, non esse barbaris auxiliis fallacissimae gentis rempublicam defendendam, praesertim contra exercitum saepe victorem. Non probant fortasse. Multos enim viros bonos in Africam venisse audio, et scio fuisse antea. Valde hoc loco urgeor; hic quoque opus est casu: aliqui sint ex iis, aut, si potest, omnes, qui salutem anteponant. Nam si perseverant et obtinent; quid nobis futurum sit, vides. Dices, quid illis, si victi erunt? Honestior est plaga. Haec me excruciant. 4. Sulpicii autem consilium, non scripsisti, cur meo non anteponeres: quod etsi non tam gloriosum est, quam Catonis, tamen et periculo vacuum est et dolore. Extremum est eorum, qui in Achaia sunt. Ii tamen ipsi se hoc melius habent, quam nos, quod et multi sunt uno in loco, et, quum in Italiam venerint, domum statim venerint. Haec tu perge, ut facis, mitigare et probare quam plurimis. 5. Quod te excusas: ego vero et tuas caussas nosco, et mea interesse puto, te istic esse, vel ut cum iis, quibus oportebit, agas, quae erunt agenda de nobis, ut ea, quae egisti; in primisque hoc velim animadvertas: multos esse arbitror, qui ad Caesarem detulerint delaturive sint, me aut poenitere consilii mei, aut non probare, quae fiant: quorum etsi utrumque verum est, tamen ab illis dicitur animo a me alienato, non quo ita perspexerint. Sed totum ut hoc Balbus sustineat et Oppius, et eorum crebris litteris illius voluntas erga me confirmetur, et hoc plane ut fiat, diligentiam adhibebis. 6. Alterum est, cur te nolim discedere; quod scribis T(ulliam) efflagitare. O rem miseram! quid scribam? aut quid velim? Breve faciam. Lacrimae enim se subito profuderunt. Tibi permitto: tu consule. Tantum vide, ne hoc temporis tibi obesse aliquid possit. Ignosce, obsecro te:

non possum prae fletu et dolore diutius in hoc loco commorari. Tantum dicam, nihil mihi gratius esse, quam quod eam diligis. 7. Quod litteras, quibus putas opus esse, curas dandas, facis commode. Quintum filium, vidi, qui Sami vidisset, patrem Sicyone: quorum deprecatio est facilis. Utinam illi, qui prius illum viderint, me apud eum velint adiutum tantum, quantum ego illos vellem, si quid possem! 8. Quod rogas, ut in bonam partem accipiam, si qua sint in tuis litteris, quae me mordeant: ego vero in optimam, teque rogo, ut aperte, quemadmodum facis, scribas ad me omnia, idque facias quam saepissime. Vale. xiv. Kalend. Ianuar.

VIII. (Brundisii, Caesare II. S. I. Isaurico coss. 706.)

CICERO ATTICO S.

1. Quantis curis afficiar, etsi profecto vides, tamen cognosces ex Lepta et Trebatio. Maximas poenas pendo temeritatis meae; quam tu prudentiam mihi videri vis: neque te deterreo, quo minus id disputes, scribasque ad me quam saepissime. Nonnihil enim me levant tuae litterae hoc tempore. Per eos, qui nostra caussa volunt, valentque apud illum, diligentissime contendas opus est, per Balbum et Oppium maxime, ut de me scribant quam diligentissime. Oppugnamur enim, ut audio, et a praesentibus quibusdam et per litteras. Iis ita occurrendum, ut rei magnitudo postulat. 2. Furnius est illic, mihi inimicissimus. Quintus misit filium non solum sui deprecatorem, sed etiam accusatorem mei. Dictitat se a me apud Caesarem oppugnari! quod refellit Caesar ipse omnesque eius amici. Neque vero desistit, ubicumque est, omnia in me maledicta conferre. Nihil mihi umquam tam incredibile accidit, nihil in his malis tam acerbum. Qui ex ipso audissent, quum Sicyone palam multis audientibus loqueretur, nefaria quaedam ad me pertulerunt. Nosti genus, etiam expertus es fortasse; in me id est omne conversum. Sed augeo commemorando dolorem, et facio etiam tibi. Quare ad illud redeo: cura, ut huius rei caussa, dedita opera, mittat aliquem Balbus. Ad quos videbitur, velim cures litteras meo nomine. Vale. vi. Kal. Ianuar.

IX. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego vero et incaute, ut scribis, et celerius, quam oportuit, feci, nec in ulla sum spe; quippe qui exceptionibus edictorum retinear: quae si non essent sedulitate effectae, et benevolentia tua, liceret mihi abire in solitudines aliquas. Nunc ne id quidem licet. Quid autem me iuvat, quod ante initum tribunatum veni, si ipsum, quod veni, nihil iuvat? Iam, quid sperem ab eo, qui mihi amicus numquam fuit: quum iam lege etiam sim confectus et oppressus? Quotidie iam Balbi ad me litterae languidiores; multaeque multorum ad illum, fortasse contra me. Meo vitio pereo. Nihil mihi mali casus attulit; omnia culpa contracta sunt. Ego enim, quum genus belli viderem, imparata et infirma omnia contra paratissimos sciveram; (quid facerem?) ceperamque consilium non tam forte, quam mihi praeter ceteros concedendum. 2. Cessi meis, vel potius parui: ex quibus unus qua mente fuerit, is, quem tu mihi commendas, cognosces ex ipsius litteris, quas ad te et ad alios misit; quas ego numquam aperuissem, nisi res acta sic esset: delatus est ad me fasciculus; solvi, si quid ad me esset litterarum: nihil erat: epistola Vatinio et Ligurio altera: iussi ad eos deferri. Illi ad me statim ardentes dolore venerunt, scelus hominis clamantes: epistolas mihi legerunt plenas omnium in me probrorum. Hic Ligurius furere: se enim scire, summo illum in odio fuisse Caesari: illum tamen non modo favisse, sed et tantam illi pecuniam dedisse honoris mei caussa. Hoc ego dolore accepto volui scire, quid scripsisset ad ceteros. Ipsi enim illi putavi perniciosum fore, si eius hoc tantum scelus percrebruisset. Cognovi eiusdem generis: ad te misi: quas si putabis illi ipsi utile esse reddi, reddes; nil me laedet. Nam quod resignatae sunt; habet, opinor, eius signum Pomponia. Hac ille acerbitate initio navigationis quum usus esset, tanto me dolore affecit, ut postea iacuerim: neque nunc tam pro se, quam contra me, laborare dicitur. 3. Ita omnibus rebus urgeor; quas sustinere vix possum, vel plane nullo modo possum. Quibus in miseriis una est pro omnibus, quod istam miseram, patre, patrimonio, fortuna omni spoliatam relinquam. Quare te, ut polliceris, videre plane velim. Alium enim, cui illam commendem, habeo neminem; quoniam matri quoque eadem intellexi esse parata, quae mihi. Sed, si me non offendes, satis tamen habeto commendatam, patruumque in ea, quantum poteris, mitigato. Haec ad te die natali meo scripsi: quo utinam susceptus non essem, aut ne quid ex eadem matre postea natum esset! Plura scribere fletu prohibeor.

X. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Ad meas incredibiles aegritudines aliquid novi accedit ex iis, quae de QQ. ad me afferuntur. P. Terentius, meus necessarius, operas in portu et scriptura Asiae pro magistro dedit. Is Quintum filium Ephesi vidit vi. Id. Decemb., eumque studiose propter amicitiam nostram invitavit; quumque ex eo de me percontaretur, eum sibi ita dixisse narrabat, se mihi esse inimicissimum; volumenque sibi ostendisse orationis, quam apud Caesarem contra me esset habiturus: multa a se dicta contra eius amentiam: multa postea Patris consimili scelere secum Quintum patrem locutum: cuius furorem ex iis epistolis, quas ad te misi, perspicere potuisti. Haec tibi dolori esse certo scio: me quidem excruciant, et eo magis, quod mihi cum illis ne querendi quidem locum futurum puto. 2. De Africanis rebus longe alia nobis, ac tu scripseras, nuntiantur. Nihil enim firmius esse dicunt, nihil paratius. Accedit Hispania et alienata Italia; legionum nec vis eadem nec voluntas; urbanae res perditae. 3. Quid est, ubi acquiescam, nisi quamdiu tuas litteras lego? quae essent profecto crebriores, si quid haberes, quo putares meam molestiam minui posse. Sed tamen te rogo, ne intermittas scribere ad me, quidquid erit, eosque, qui mihi tam crudeliter inimici sunt, si odisse non potes, accuses tamen: non ut aliquid proficias, sed ut tibi me carum esse sentiant. Plura ad te scribam, si mihi ad eas litteras, quas proxime ad te dedi, rescripseris. Vale. xii. Kal. Febr.

XI. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Confectus iam cruciatu maximorum dolorum, ne, si sit quidem, quod ad te debeam scribere, facile id exsequi possim; hoc minus, quod res nulla est,

quae scribenda sit; quum praesertim ne spes quidem ulla ostendatur, fore melius. Ita iam ne tuas quidem litteras exspecto: quamquam semper aliquid afferunt, quod velim. Quare tu quidem scribito, quum erit, cui des: ego tuis proximis, quas tamen iam pridem accepi, nihil habeo, quod rescribam. Longo enim intervallo video immutata esse omnia: illa esse firma, quae debeant, nos stultitiae nostrae gravissimas poenas pendere. 2. P. Sallustio curanda sunt H-S xxx, quae accepi a Cn. Sallustio. Velim videas, ut sine mora curentur. De ea re scripsi ad Terentiam. Atque hoc ipsum iam prope consumptum est. Quare id quoque velim, quum illa videas, ut sit, qui utamur. Hic fortasse potero sumere, si sciam istic paratum fore. Sed prius, quam id scirem, nihil sum ausus sumere. Qui sit omnium rerum status noster, vides. Nihil est mali, quod non et sustineam et exspectem. Quarum rerum eo gravior est dolor, quo culpa maior. Ille in Achaia non cessat de nobis detrahere. Nihil videlicet tuae litterae profecerunt. Vale. viii. Id. Mart.

XII. (Brundisii, Caesare dictatore 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Cephalio mihi a te litteras reddidit a. d. viii. Id. Mart. vespere. Eo autem die mane tabellarios miseram, quibus ad te dederam litteras. Tuis tamen lectis litteris, putavi aliquid rescribendum esse, maxime, quod ostendis, te pendere animi, quamnam rationem sim Caesari allaturus profectionis meae tum, quum ex Italia discesserim. Nihil opus est mihi nova ratione. Saepe enim ad eum scripsi, multisque mandavi, non potuisse, quum cupissem, sermones hominum sustinere; multaque in eam sententiam. Nihil enim erat, quod minus eum vellem existimare, quam me tanta de re non meo consilio usum esse. Postea, quum mihi litterae a Balbo Cornelio minore missae essent, illum existimare, Quintum fratrem lituum meae profectionis fuisse: (ita enim scripsit:) qui nondum cognossem, quae de me Quintus scripsisset ad multos: etsi multa praesens in praesentem acerbe dixerat et fecerat: tamen de eo* his verbis ad Caesarem scripsi.

2. *De Quinto fratre meo non minus laboro, quam de me ipso: sed eum tibi commendare hoc meo tempore non audeo. Illud dumtaxat tamen audebo petere abs te, quod te oro, ne quid existimes ab illo factum esse, quo minus mea in te officia constarent, minusve te diligerem, potiusque semper illum auctorem nostrae coniunctionis fuisse, meique itineris comitem, non ducem. Quare ceteris in rebus tantum ei tribues, quantum humanitas tua amicitiaque vestra postulat. Ego ei ne quid apud te obsim, id te vehementer etiam atque etiam rogo.*

Quare, si quis congressus fuerit mihi cum Caesare, (etsi non dubito, quin is lenis in illum futurus sit, idque iam declaraverit,) ego tamen is ero, qui semper fui. 3. Sed, ut video, multo magis est nobis laborandum de Africa; quam quidem tu scribis confirmari quotidie magis ad conditionis spem, quam victoriae. Quod utinam ita esset! Sed longe aliter esse intelligo; teque ipsum ita existimare arbitror, aliter autem scribere, non fallendi, sed confirmandi mei caussa, praesertim quum adiungatur ad Africam etiam Hispania. 4. Quod me admones, ut scribam ad Antonium et ad ceteros: si quid videbitur tibi opus esse, velim facias id, quod saepe fecisti. Nihil enim mihi venit in mentem, quod scribendum putem. Quod me audis erectiorem esse animo: quid putas, quum videas, accessisse ad superiores aegritudines praeclaras generi actiones? Tu tamen velim ne intermittas, quoad eius facere poteris, scribere ad me, etiamsi rem, de qua scribas, non habebis. Semper enim afferunt aliquid mihi tuae litterae. Galeonis hereditatem crevi. Puto enim cretionem simplicem fuisse, quoniam ad me nulla missa est. viii. Id. Mart.

XIII. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. A Murenae liberto nihil adhuc acceperam litterarum. P. Siser reddiderat eas, quibus rescribo. De Servii patris litteris quod scribis; item, Quintum in Syriam venisse, quod ais, esse qui nuntient; ne id quidem verum est. Quod certiorem te vis fieri, quo quisque in me animo sit aut fuerit eorum, qui huc venerunt; neminem alieno intellexi. Sed, quantum id mea intersit, existimare te posse certo scio. Mihi quum omnia sunt intolerabilia ad dolorem, tum maxime, quod in eam caussam venisse me video, ut ea sola utilia mihi esse videantur, quae semper nolui. P. Lentulum patrem Rhodi esse aiunt, Alexandriae filium; Rhodoque Alexandriam C. Cassium profectum esse constat. 2. Quintus mihi per litteras satisfacit, multo asperioribus verbis, quam quum gravissime accusabat. Ait enim, se ex litteris tuis intelligere, tibi non placere, quod ad multos de me asperius scripserit: itaque se poenitere, quod animum tuum offenderit: sed se iure fecisse. Deinde perscribit spurcissime, quas ob caussas fecerit. Sed neque hoc tempore, nec antea patefecisset odium suum in me, nisi omnibus rebus me esse oppressum videret. Atque utinam vel nocturnis, quemadmodum tu scripseras, itineribus propius te accessissem! Nunc nec ubi, nec quando te sim visurus, possum suspicari. 3. De coheredibus Fufidianis nihil fuit, quod ad me scriberes. Nam et aequum postulant, et, quidquid egisses, recte esse actum putarem. 4. De fundo Frusinati redimendo iam pridem intellexisti voluntatem meam: etsi tum meliore loco res erant nostrae, neque tam desperatum mihi iri videbantur; tamen in eadem sum voluntate. Id quemadmodum fiat, tu videbis. Et velim, quoad poteris, consideres, ut sit, unde nobis suppeditentur sumptus necessarii. Si quas habuimus facultates, eas Pompeio tum, quum id videbamur sapienter facere, detulimus. Itaque tum et a tuo villico sumpsimus, et aliunde mutuati sumus, quum Quintus quereretur per litteras, sibi nos nihil dedisse; qui neque ab illo rogati sumus, neque ipsi eam pecuniam aspeximus. Sed velim videas, quid sit, quod confici possit, quidque mihi de omnibus des consilii: et caussam nosti. 5. Plura ne scribam, dolore impedior. Si quid erit, quod ad quos scribendum meo nomine putes, velim, ut soles, facias: quotiesque habebis, cui des ad me litteras, nolim praetermittas. Vale.

XIV. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Non me offendit veritas litterarum tuarum, quod me, quum communibus tum praecipuis malis oppressum, ne incipis quidem, ut solebas, consolari, faterisque id fieri iam non posse. Nec enim ea sunt, quae erant antea, quum, ut nihil aliud, comites me et socios habere putabam. Omnes enim Achaici deprecatores, item qui in Asia, quibus non erat ignotum,

etiam quibus erat in Africam dicuntur navigaturi. Ita praeter Laelium neminem habeo culpae socium, qui tamen hoc melior in caussa est, quod iam est receptus. 2. De me autem, non dubito, quin ad Balbum et ad Oppium scripserit, a quibus, si quid esset laetius, certior factus essem: tecum etiam essent locuti: quibuscum tu de hoc ipso colloquare velim, et ad me, quid tibi responderint, scribas: non quod ab isto salus data quidquam habitura sit firmitudinis, sed tamen aliquid consuli et prospici poterit. Etsi omnium conspectum horreo, praesertim hoc genero, tamen, in tantis malis quid aliud velim, non reperio. 3. Quintus pergit, ut ad me et Pansa scripsit et Hirtius, isque item Africam petere cum ceteris dicitur. Ad Minucium Tarentum scribam, tuas litteras mittam. Ad te scribam, numquid egerit. HS XXX potuisse mirarer, nisi multa de Fufidianis praediis. Et id video tamen. Te exspecto; quem videre, si ullo modo potest, (poscit enim res,) pervellem. Iam extremum concluditur. Tibi * facile est, quid, quale sit gravius, existimare. Vale.

XV. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Quoniam iustas caussas affers, quod te hoc tempore videre non possim: quaeso, quid sit mihi faciendum. Ille enim ita videtur Alexandriam tenere, ut eum scribere etiam pudeat de illis rebus. Hi autem ex Africa iam adfuturi videntur; Achaei item ex Asia redituri ad eos, aut libero aliquo loco commoraturi. Quid mihi igitur putas agendum? Video difficile esse consilium. Sum enim solus, aut cum altero, cui neque ad illos reditus sit, neque ab his ipsis quidquam ad spem ostendatur. Sed tamen scire velim, quid censeas: idque erat cum aliis, cur te, si fieri posset, cuperem videre. 2. Minucium XII sola curasse, scripsi ad te antea: quod superest, velim videas, ut curetur. Quintus non modo non cum magna prece ad me, sed acerbissime scripsit: filius vero mirifico odio. Nihil fingi potest mali, quo non urgear. Omnia tamen sunt faciliora, quam peccati dolor, qui et maximus est et aeternus: cuius peccati si socios essem habiturus ego, quos putavi, tamen esset consolatio tenuis. Sed habet aliorum omnium ratio exitum, mea nullum. Alii capti, alii interclusi non veniunt in dubium de voluntate, eo minus scilicet, quum se expedierint et una esse coeperint. Ii autem ipsi, qui sua voluntate ad Fufium venerunt, nihil possunt, nisi timidi, existimari. Multi autem sunt, qui, quicumque sunt, modo ad illos se recipere volent, recipientur. Quo minus debes mirari, non posse me tanto dolori resistere. Solius enim meum peccatum corrigi non potest, et fortasse Laelii. Sed quid me id levat? Nam C. quidem Cassium aiunt consilium Alexandriam eundi mutavisse. 3. Haec ad te scribo, non ut queas tu demere sollicitudinem, sed ut cognoscam, ecquid tu ad ea afferas, quae me conficiunt; ad quae gener accedit, et cetera, quae, fletu reprimor, ne scribam. Quin etiam Aesopi filius me excruciat. Prorsus nihil abest, quin sim miserrimus. Sed ad primum revertor: quid putes faciendum: occultene aliquo propius veniendum, an mare transeundum. Nam hic maneri diutius non potest. 4. De Fufidianis quare nihil potuit confici? Genus enim conditionis eiusmodi fuit, in quo non solet esse controversia; quum ea pars, quae videtur esse minor, licitatione expleri posset. Haec ego non sine caussa quaero. Suspicor enim, coheredes dubiam nostram caussam putare, et eos rem in integro esse malle. Vale. Pridie Idus Maias.

XVI. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Non meo vitio fit hoc quidem tempore (ante enim est peccatum), ut me ista epistola nihil consoletur. Nam et exigue scripta est, et suspiciones magnas habet, non esse ab illo; quas animadvertisse te existimo. De obviam-itione ita faciam, ut suades. Neque enim ulla * de adventu eius opinio est; neque, si qui ex Asia veniunt, quidquam auditum esse dicunt de pace; cuius ego spe in hanc fraudem incidi. Nihil video, quod sperandum putem, nunc praesertim, quum ea plaga in Asia sit accepta, in Illyrico, in Cassiano negotio, in ipsa Alexandria, in Urbe, in Italia. Ego vero, etiamsi rediturus ille est, qui adhuc bellum gerere dicitur, tamen ante reditum eius negotium confectum iri puto. 2. Quod autem scribis, quamdam laetitiam bonorum esse commotam, ut sit auditum de litteris; tu quidem nihil praetermittis, in quo putes aliquid solatii esse; sed ego non adducor, quemquam bonum ullam salutem putare mihi tanti fuisse, ut eam peterem ab illo, et eo minus, quod huius consilii iam ne socium quidem habeo quemquam. Qui in Asia sunt, rerum exitum exspectant. Achaici etiam Fufio spem deprecationis afferunt. Horum et timor idem fuit primo, qui meus, et constitutum; mora Alexandrina caussam illorum correxit, meam evertit. 3. Quamobrem idem a te nunc peto, quod superioribus litteris, ut, si quid in perditis rebus dispiceres, quod mihi putares faciendum, me moneres. Si recipior ab iis, quod vides non fieri; tamen, quoad bellum erit, quid agam, aut ubi sim, non reperio: sin iactor, eo minus. Itaque tuas litteras exspecto; easque ut ad me sine dubitatione scribas, rogo. 4. Quod suades, ut ad Quintum scribam de his litteris: facerem, si me quidquam istae litterae delectarent. Etsi quidam scripsit ad me his verbis: *Ego, ut in his malis, Patris sum non invitus; essem libentius, si frater tuus ea de te loqueretur, quae ego audire vellem.* Quod ais illum ad te scribere, me sibi nullas litteras remittere; semel ab ipso accepi: ad eas Cephalioni dedi, qui multos menses tempestatibus retentus est. Quintum filium ad me acerbissime scripsisse, iam ante ad te scripsi. 5. Extremum est, quod te orem, si putas rectum esse et a te suscipi posse, cum Camillo communices, ut Terentiam moneatis de testamento. Tempora monent, ut videat, ut satisfaciat, quibus debeat. Auditum ex Philotimo est, eam scelerate quaedam facere. Credibile vix est. Sed certe, si quid est, quod fieri possit, providendum est. De omnibus rebus velim ad me scribas: et maxime, quid scribas de eo, in quo tuo consilio egeo, etiamsi nihil excogitas: id enim mihi erit pro desperato. III. Nonas Iun.

XVII. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Properantibus tabellariis alienis hanc epistolam dedi; eo brevior est, et, quod eram missurus meos. Tullia mea venit ad me pridie Idus Iun., deque tua erga se observantia benevolentiaque mihi plurima exposuit, litteras reddidit trinas. Ego autem ex ipsius virtute, humanitate, pietate non modo eam voluptatem non cepi, quam capere ex singulari filia debui; sed etiam incredibili sum dolore affectus, tale ingenium in tam misera fortuna versari, idque accidere

nullo ipsius delicto, summa culpa mea. Itaque a te neque consolationem iam, qua cupere te uti video, nec consilium, quod capi nullum potest, exspecto: teque omnia quum superioribus saepe litteris, tum proximis tentasse intelligo. Ego cum Sallustio Ciceronem ad Caesarem mittere cogitabam. Tulliam autem, non videbam esse caussam, cur diutius mecum tanto in communi maerore retinerem. Itaque matri eam, quum primum per ipsam liceret, eram remissurus. Pro ea, quam ad modum consolantis scripsisti, ὦ τάν, ea putato me scripsisse, quae tu ipse intelligis responderi potuisse. 2. Quod Oppium tecum scribis locutum, non abhorret a mea suspicione eius oratio. Sed non dubito, quin istis persuaderi nullo modo possit, ea, quae faciant, mihi probari posse, quoquo modo loquar. Ego tamen utar moderatione, qua potero. Quamquam, quid mea intersit, ut eorum odium non subeam, non intelligo. 3. Te iusta caussa impediri, quo minus ad nos venias, video; idque mihi valde molestum est. Illum ab Alexandria discessisse, nemo nuntiat; constatque, ne profectum quidem illinc quemquam post Idus Mart., nec post Idus Decemb. ab illo datas ullas litteras. Ex quo intelligis, illud, de litteris a. d. v. Id. Febr. datis, (quod inane esset, etiamsi verum esset,) non verum esse. L. Terentium discessisse ex Africa scimus, Paestumque venisse. Quid is afferat, aut quo modo exierit, aut quid in Africa fiat, scire velim. Dicitur enim per Nasidium emissus esse. Id quale sit, velim, si inveneris, ad me scribas. De H-S x, ut scribis, faciam. Vale. XVIII. Kalend. Quint.

XVIII. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. De illius Alexandria discessu nihil adhuc rumoris, contraque opinio, valde esse impeditum. Itaque nec mitto, ut constitueram, Ciceronem, et te rogo, ut me hinc expedias. Quodvis enim supplicium levius est hac permansione. Hac de re et ad Antonium scripsi, et ad Balbum et ad Oppium. Sive enim bellum in Italia futurum est, sive classibus utetur; hic esse me, minime convenit: quorum fortasse utrumque erit, alterum certe. 2. Intellexi omnino ex Oppii sermone, quem tu mihi scripsisti, quae istorum via esset: sed, ut eam flectas, te rogo. Nihil omnino iam exspecto, nisi miserum. Sed hoc perditius, in quo nunc sum, fieri nihil potest. Quare, et cum Antonio loquare, velim, et cum istis; et rem, ut poteris, expedias; et mihi quam primum de omnibus rebus rescribas. Vale. XII. Kal. Quint.

XIX. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum tuis dare possem litteras, non praetermisi, etsi, quod scriberem, non habebam. Tu ad nos et rarius scribis, quam solebas, et brevius: credo, quia nihil habes, quod me putes libenter legere aut audire posse. Verumtamen velim, si quid erit, qualecumque erit, scribas. Est autem unum, quod mihi sit optandum, si quid agi de pace possit; quod nulla equidem habeo in spe. Sed, quia tu leviter interdum significas, cogis me sperare, quod optandum vix est. 2. Philotimus dicitur Idib. Sext. Nihil habeo de illo amplius. Tu, velim, ad ea mihi rescribas, quae ad te antea scripsi. Mihi tantum temporis satis est, dum, ut in pessimis rebus, aliquid caveam, qui nihil umquam cavi. Vale. XI. Kal. Sext.

XX. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Septimo decimo Kal. Sept. venerat die XXVIII. Seleucia Pieria C. Trebonius, is, qui se Antiochiae diceret apud Caesarem vidisse Quintum filium cum Hirtio. Eos de Quinto, quae voluissent, impetrasse nullo quidem negotio. Quod ego magis gauderem, si ista nobis impetrata quidquam ad spem explorati haberent. Sed et alia timenda sunt ab aliis, et ab hoc ipso quae dantur, ut a domino, rursus in eiusdem sunt potestate. 2. Etiam Salustio ignovit. Omnino dicitur nemini negare. Quod ipsum est suspectum, notionem eius differri. M. Gallius Q. F. mancipia Salustio reddidit. Is venit, ut legiones in Siciliam traduceret: et protinus iturum Caesarem Patris. Quod si faciet, ego, quod ante mallem, aliquo propius accedam. Tuas litteras ad eas, quibus a te proxime consilium petivi, vehementer exspecto. Vale. XVI. Kal. Septemb.

XXI. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Accepi VI. Kal. Sept. litteras a te, datas XII. Kal., doloremque, quem ex Quinti scelere iam pridem acceptum iam abieceram, lecta eius epistola gravissimum cepi. Tu etsi non potuisti ullo modo facere, ut mihi illam epistolam non mitteres: tamen mallem, non esse missam. Ad ea autem, quae scribis de testamento, videbis, quid et quo modo. De nummis, et illa sic scripsit, ut ego ad te antea; et nos, si quid opus erit, utemur ex eo, de quo scribis. 2. Ille ad Kal. Sept. Athenis non videtur fore. Multa eum in Asia dicuntur morari, maxime Pharnaces. Legio XII., ad quam primum Sulla venit, lapidibus egisse hominem dicitur. Nullam putant se commoturam. Illum arbitrantur protinus Patris in Siciliam. Sed, si hoc ita est, huc veniat necesse est. Ac mallem illum alio: nam hinc evasissem. Nunc metuo, ne sit exspectandum, et cum reliquis etiam loci gravitas huic miserrimae perferenda. 3. Quod me mones, ut ea videam, quae ad tempus accommodem: facerem, si res pateretur, et si ullo modo fieri posset. Sed in tantis nostris peccatis tantisque nostrorum iniuriis nihil est, quod aut facere dignum nobis aut simulare possim. Sullana confers: in quibus omnia genere ipso praeclarissima fuerunt, moderatione paullo minus temperata. Haec autem eiusmodi sunt, ut obliviscar mei; multoque malim, quod omnibus sit melius, quorum utilitati meam iunxi. Tu ad me tamen velim quam saepissime scribas, eoque magis, quod praeterea nemo scribit, ac si omnes, tuas tamen maxime exspectarem. Quod scribis illum per me Quinto fore placatiorem: scripsi ad te antea, eum statim Quinto filio omnia tribuisse, nostri nullam mentionem. Vale.

XXII. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Diligenter mihi fasciculum reddidit Balbi tabellarius. Accepi enim a te litteras, quibus videris vereri, ut epistolas illas acceperim, quas quidem vellem mihi numquam redditas. Auxerunt enim mihi dolorem, nec, si in aliquem incidissent, quidquam novi attulissent. Quid enim tam pervulgatum, quam illius in me odium, et genus hoc litterarum? quod ne Caesar quidem ad istos videtur misisse, [quasi] quo illius improbitate offenderetur, sed, credo, uti notiora nostra mala essent. Nam quod te vereri scribis, ne illi ob-

sunt, eique rei mederi ne rogari quidem se passus est de illo: quod quidem mihi molestum non est: illud molestius, istas impetrationes nostras nihil valere. 2. Sulla, ut opinor, cras hic erit cum Messalla. Currunt ad illum pulsi a militibus; qui se negant usquam, nisi acceperint. Ergo ille huc veniet: quod non putabant: tarde quidem. Itinera enim ita facit, ut multos dies in oppidum ponat. Pharnaces autem, quoquo modo aget, afferet moram. Quid mihi igitur censes? Iam enim corpore vix sustineo gravitatem huius caeli, quae mihi laborem affert in dolore. An his illuc euntibus mandem, ut me excusent, ipse accedam propius? Quaeso, attende, et me, quod adhuc saepe rogatus non fecisti, consilio iuva, scio rem difficilem esse; sed, ut in malis. Etiam illud mea magni interest, te ut videam. Profecto aliquid profecero, si id acciderit. De testamento, ut scribis, animadvertes.

XXIII. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Quod ad te scripseram, ut cum Camillo communicares, de eo Camillus mihi scripsit, te secum locutum. Tuas litteras exspectabam; nisi illud quidem mutari, si aliter est et oportet, non video posse. Sed quum ab illo accepissem litteras, desideravi tuas. Etsi putabam te certiorem factum non esse. Modo valeres! Scripseras enim te quodam valetudinis genere tentari. 2. Acusius quidam Rhodo venerat VIII. Id. Quint. Is nuntiabat Quintum filium ad Caesarem profectum IV. Kal. Iun. Philotimum Rhodum pridie eum diem venisse; habere ad me litteras. Ipsum Acusium audies, sed tardius iter faciebat. Eo feci, ut has celeriter eunti darem. Quid sit in iis litteris, nescio: sed mihi valde Quintus frater gratulatur. Equidem in meo tanto peccato nihil ne cogitatione quidem assequi possum, quod mihi tolerabile possit esse. 3. Te oro, ut de hac misera cogites: et illud, de quo ad te proxime scripsi, ut aliquid conficiatur ad inopiam propulsandam et etiam de ipso testamento. Illud quoque vellem antea: sed omnia timuimus. Melius quidem in pessimis nihil fuit discidio. Aliquid fecissemus, ut viri, vel tabularum novarum nomine, vel nocturnarum expugnationum, vel Metellae, vel omnium malorum; nec res perisset et videremur aliquid doloris virilis habuisse. Memini omnino tuas litteras, sed et tempus illud: etsi quidvis praestitit. Nunc quidem ipse videtur denuntiare. Audimus enim de statu reipublicae. O dii! generumne nostrum potissimum, ut hoc, vel tabulas novas? Placet mihi igitur, et idem tibi, nuntium remitti. Petet fortasse tertiam pensionem. Considera igitur, tumne, quum ab ipso nascetur, an prius. Ego, si ullo modo potuero, vel nocturnis itineribus experiar, ut te videam. Tu et haec, et si quid erit, quod intersit mea scire, scribas velim. Vale.

XXIV. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Quae dudum ad me, et, quae etiam ante bis ad Tulliam de me scripsisti, ea sentio esse vera. Eo sum miserior, (etsi nihil videbatur addi posse,) quod mihi non modo irasci gravissima iniuria accepta, sed ne dolere quidem impune licet. Quare istud feramus. Quod quum tulerimus, tamen eadem erunt perpetienda, quae tu, ne accidant, ut caveamus, mones. Ea enim est a nobis contracta culpa, ut omni statu, omnique populo eumdem exitum habitura videatur. 2. Sed ad meam manum redire debere. Etiam haec occultius agenda. Vide, quaeso, etiam nunc de testamento, quod tum factum, quum illa quaerere coeperat. Non, credo, te commovit; neque enim rogavit*, ne me quidem. Sed quasi ita sit: quoniam in sermonem iam venisti, poteris eam monere, ut alicui committat, cuius extra periculum huius belli fortuna sit. Equidem tibi potissimum velim, si idem illa vellet: quam quidem celo miseram, me hoc timere. De illo altero, scio equidem venire nunc nil posse; sed seponi et occultari possunt, ut extra ruinam sint eam, quae impendet. 3. Nam quod scribis, nobis nostra et tua Tulliae fore parata: tua credo: nostra quae poterunt esse? De Terentia autem, (mitto cetera, quae sunt innumerabilia,) quid ad hoc addi potest? Scripseras, ut H-S XII permutarem: tantum esse reliquum de argento. Misit illa CCIƆƆ mihi, et ascripsit, tantum esse reliquum. Quum hoc tam parvum de parvo detraxerit, perspicis quid in maxima re fecerit? 4. Philotimus non modo nullus venit, sed ne per litteras quidem aut per nuntium certiorem facit me, quid egerit. Epheso qui veniunt, ibi se eum de suis controversiis in ius adeuntem vidisse nuntiant; quae quidem (ita enim verisimile est) in adventum Caesaris fortasse reiiciuntur. Ita aut nihil puto eum habere, quod putet ad me celerius perferendum, et eo me magis esse despectum: aut, etiam si quid habet, id, nisi omnibus suis negotiis confectis, ad me referre non curat. Ex quo magnum equidem capio dolorem, sed non tantum, quantum videor debere. Nihil enim mea minus interesse puto, quam quid illinc afferatur. Id quam ob rem, te intelligere certo scio. 5. Quod me mones de vultu et oratione ad tempus accommodanda; etsi difficile est, tamen imperarem mihi, si mea quidquam interesse putarem. Quod scribis, litteris putare Africanum negotium confici posse: vellem scriberes, cur ita putares. Mihi quidem nihil in mentem venit, quare id putem fieri posse. Tu tamen, velim, si quid erit, quod consolationis aliquid habeat, scribas ad me. Sin, ut perspicio, nihil erit, scribas id ipsum. Ego ad te, si quid audiero citius, scribam. Vale. VIII. Id. Sext.

XXV. (Brundisii, Caesare dict. 707.)

CICERO ATTICO S.

1. Facile assentior tuis litteris; quibus exponis pluribus verbis, nullum te habere consilium, quo a te possim iuvari. Consolatio certe nulla est, quae levare possit dolorem meum. Nihil est enim contractum casu; (nam id esset ferendum;) sed omnia fecimus iis erroribus et miseriis et animi et corporis, quibus proximi utinam mederi maluissent. Quam ob rem, quoniam neque consilii tui neque consolationis cuiusquam spes ulla mihi ostenditur, non quaeram haec a te posthac. Tantum velim, ne intermittas: scribas ad me, quidquid veniet tibi in mentem, quum habebis, cui des, et dum erit, ad quem des: quod longum non erit. 2. Illum discessisse Alexandria rumor est non firmus, ortus ex Sulpicii litteris: quas cuncti postea nuntii confirmarunt: quod verum, an falsum sit, quoniam mea nihil interest, utrum malim, nescio. 3. Quod ad te iam pridem de testamento scripsi, apud εὐπιστον illas velim; ut possint, advertas. Ego huius miserrimae fatuitate confectus conflictor. Nihil umquam simile natum puto: cui si qua re consulere aliquid possum, cupio a te admoneri. Video eamdem esse difficultatem, quam in consilio dando ante: tamen hoc me magis sollicitat, quam omnia. In pensione secunda

caeci fuimus. Aliud * mallem. Sed praeteriit. Te oro, ut in perditis rebus, si quid cogi, confici potest, quod sit in tuto, ex argento, atque * satis multa ex supellectile, des operam. Iam enim mihi videtur adesse extremum, nec ulla fore conditio pacis eaque, quae sunt, etiam sine adversario peritura. Haec etiam, si videbitur, cum Terentia loquare opportune. Non queo omnia scribere. Vale. III. Non. Quint.

101.

LIBER DUODECIMUS.

ARG. Propemodum sex menses a Kal. Sept. in quibus desinit liber XI. litterarum intermissio facta erat, quum Caesar in Africa bellum contra Scipionem et Iubam gerere coepit. Nam a bello Alexandrino et Pontico reversus, consulque III. cum M. Aemilio Lepido creatus, summa hieme, hoc est prid. Kal. Ian. exercitum in Africam traiecit. Hoc igitur tempore quattuor primae epistolae scriptae sunt. Quinta et sexta datae videntur, quum iam Caesar vel appropinquaret, vel rediisset. Rediit autem a. d. XII. Kal. Sept. auctore Hirtio B. Afr. 98. Reliquae, quum in Hispania contra Pompeii liberos pugnaretur, eodem C. Caesare dictatore et III. cum magistro eq. M. Aemilio Lepido, et IV. cos. sine collega, quo tempore Tullia ex partu, ut Pedianus et Plutarchus (Cic. XLI.) aiunt, apud Lentulum decessit. Itaque quum se Cicero Asturae abdidisset, quotidianas paene litteras mittebat, gemitus luctusque plenas: item preces contentionemque, ut horti sibi ab Attico curarentur, ad fanum Tulliae exstruendum idonei XII. XVIII. XIX. XX. XLI. XLII. ut Silii XXI. sqq. Cottae XXVII. Scapulae XXXVIII. sqq. Clodiae XLIII. Trebonii XLIII. Transtiberini XLIII. Ad hoc fanum condendum Cluatii architecti consilio et opera se usurum scribit XXVI. Eodem spectant negotia Cispiana et Preciana XXIV. Castriciana XXVIII. XXX. et Triarii XXVIII. Ad consolandum autem dolorem quum Bruti ad Ciceronem missa est epistola XIII. XIV. XXXVII. tum ipse litteris operam dedit, duos libros Academicorum composuit XLI. et alia Graecorum philosophorum opera litteris Latinis illustravit LII. Eadem mente librum de Consolatione XIV. vel de luctu minuendo XX. scripturus Atticum consuluit de exemplis aliquot liberorum iam adultorum parentibus adhuc vivis mortuorum XX. XXIII. XXIV. Librum ad Caesarem de ordinanda republica scribere adortus est XL. retractavit Oratorem suum VI. historiam Catonis, cuius laudes persequi difficillimum putabat IV., eamque a Bruto XXI. et ab Hirtio litteris proditam XL. XLI. XLIV. XLV. ipse quoque condidit V. Tyrannionis libro VI. Venonii historiae III. epitomae Bruti Fannianae V. vacavit. Nihilominus dotem Tulliae a Dolabella repetere cogitat XII. Aegro animo etiam negotium cum Terentia conficiendum curat XIX. sqq. Eodem vero tempore de nova uxore ducenda cogitanti ei Pompeii filia offertur XI. Publiliae, quam duxit, matri et fratri non admodum favet XXXII. De Publilio tamen aliquoties percontatur XVIII. XXIV. XXVIII. Filium diligenter curat XXXII. De Q. autem filio pergit queri V. XXXVIII. De Attici valetudine sollicitus est VI. XLV. itemque de Tirone suo XLIX. Caesaris ad Atticum epistolam attingit VI. Memorat etiam et epistolam, quam ad Caesarem XLIX. sqq. et quam ad Brutum vult mittere XV. XVIII. Operae pretium est commemorare statuam Caesaris in templo Quirini XLV. Pseudomarium XLIX. et belli Pompeiani reliquias XLIV. haud leves augendi doloris caussas. Fluxere, dum hae scribuntur epistolae, menses plus minus duodeviginti. Nam ex Kal. Ian. eius anni, quo Caesar in Africam transmisit, ad aestatis initium anni illius, quo quartam dictaturam in Hispania gessit, tot fere numerantur. Aestatem porro reliquam fuisse, scriptis libri huius epistolis, ex prima tertii decimi licet cognoscere.

I. (In villa quadam, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO ATTICO S.

1. Undecimo die, postquam a te discesseram, hoc litterularum exaravi, egrediens e villa ante lucem: atque eo die cogitabam in Anagnino, postero autem in Tusculano; ibi unum diem. V. Kalend. igitur ad constitutum. Atque utinam continuo ad complexum meae Tulliae, ad osculum Atticae possim currere. Quod quidem ipsum scribe quaeso ad me; ut, dum consisto in Tusculano, sciam, quid garriat: sin rusticatur, quid scribat ad te: eique interea aut scribe salutem, aut nuntia, itemque Piliae. Et tamen, etsi continuo congressuri sumus, scribes ad me, si quid habebis. 2. Quum complicarem hanc epistolam, noctuabundus ad me venit cum epistola tua tabellarius: qua lecta, de Atticae febricula scilicet valde dolui. Reliqua, quae exspectabam, ex tuis litteris cognovi omnia. Sed quod scribis, *igniculum matutinum; γεροντικώτερον* est memoriola vacillare. Ego enim IV. Kal. Axio dederam, tibi III., Quinto, quo die venissem, id est, V. Kal. Hoc igitur habebis, novi nihil. Quid ergo opus erat epistola? quid, quum coram sumus et garrimus, quidquid in buccam? Est profecto quiddam *λέσχη*, quae habet, etiamsi nihil subest, collocutione ipsa suavitatem.

II. (Romae, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO ATTICO S.

1. Hic rumores tamen, Murcum periisse naufragio: Asinium delatum vivum in manus militum; L naves delatas Uticam reflatu hoc; Pompeium non comparere, nec in Balearibus omnino fuisse, ut Patiaecus affirmat. Sed auctor nullius rei quisquam. Habes, quae, dum tu abes, locuti sunt. 2. Ludi interea Praeneste. Ibi Hirtius et isti omnes. Et quidem ludi dies octo. Quae caenae! quae deliciae! Res interea fortasse transacta est. O miros homines! At Balbus aedificat; *τί γὰρ αὐτῷ μέλει;* Verum, si quaeris, homini non recta, sed voluptaria quaerenti, nonne *βεβίωται;* Tu interea dormis. Iam explicandum est *πρόβλημα*, si quid acturus es. Si quaeris, quid putem, ego fructum puto. Sed quid multa? Iam te videbo; et quidem, ut spero, de via recta ad me. Simul enim et diem Tyrannioni constituemus, et si quid aliud.

III. (In Tusculano, Caesare III. Lepido coss. 708.)

CICERO ATTICO S.

1. Unum te puto minus blandum esse, quam me: et, si uterque nostrum est aliquando adversus aliquem, inter nos certe numquam sumus. Audi igitur me hoc *ἀγοητεύτως* dicentem: ne vivam, mi Attice, si mihi non modo Tusculanum, ubi ceteroqui sum libenter, sed *μακάρων νῆσοι* tanti sunt, ut sine te sim tot dies. Quare obduretur hoc triduum: ut te quoque ponam in eodem *πάθει*: quod ita est profecto. Sed velim scire, hodiene statim de auctione, aut quo die venias. Ego me interea cum libellis. Ac moleste fero, Venonii me historiam non habere. 2. Sed tamen, ne nihil de re, nomen illud, quod a Caesare, tres habet conditiones; aut emptionem ab hasta: (perdere malo: etsi praeter turpitudinem hoc ipsum puto esse perdere:) aut delegationem a mancipe, annua die: (quis erit, cui credam? aut quando iste Metonis annus veniet?) aut,

Vettieni conditionem semisse. Σκέψαι igitur. Ac vereor, ne iste iam auctionem nullam faciat, sed, ludis factis, Ἀτύπῳ subsidio currat. Ne talis vir ἀλογηθῇ. Sed μελήσει.

IV. (In Tusculano, Caesare III, Lepido cos. 708.)

CICERO ATTICO S.

1. O gratas tuas mihi iucundasque litteras! Quid quaeris? restitutus est mihi dies festus. Angebar enim, quod Tiro, ἐρυθριάσαντα te sibi esse visum dixerat. Addam igitur, ut censes, unum diem. 2. Sed de Catone πρόβλημα Ἀρχιμήδειον est. Non assequor, ut scribam, quod tui convivae non modo libenter, sed etiam aequo animo legere possint. Quin etiam, si a sententiis eius dictis, si ab omni voluntate consiliisque, quae de republica habuit, recedam, ψιλῶςque velim gravitatem constantiamque eius laudare; hoc ipsum tamen istis odiosum ἄκουσμα sit. Sed vere laudari ille vir non potest, nisi haec ornata sint: quod ille ea, quae nunc sunt, et futura viderit et, ne fierent, contenderit et, facta ne videret, vitam reliquerit. Horum quid est, quod Aledio probare possimus? Sed cura obsecro, ut valeas, eamque, quam ad omnes res adhibes, in primis ad convalescendum adhibe prudentiam.

V. (In Tusculano, Caesare III, Lepido cos. 708.)

CICERO ATTICO S.

1. Quintus pater quartum, vel potius millesimum nihil sapit, qui laetetur Luperco filio, et Statio, ut cernat duplici dedecore cumulatam domum. Addo etiam Philotimum tertium. O stultitiam, nisi mea maior esset, singularem! Quod autem os, in hanc rem ἔρανον a te? Fac, non ad διψῶσαν κρήνην, sed ad Πειρήνην eum venisse: et ἄπαντευμα σεμνὸν Ἀλφειοῦ in te [κρήνην], ut scribis, haurire, in tantis suis praesertim angustiis; ποῖ; ταῦτ' ἄρ' ἀποσκήψει. Sed ipse viderit. 2. Cato me quidem delectat, sed etiam Bassum Lucilium sua. De Caelio, tu quaeres, ut scribis: ego nihil novi. Noscenda est natura, non facultas modo. De Hortensio et Virginio, tu si quid dubitabis: etsi, quid magis placeat, ego quantum aspicio, non facile inveneris. Cum Mustela, quemadmodum scribis, quum venerit Crispus. Ad Avium scripsi, ut ea, quae bene nossem de auro, Pisoni demonstraret. Tibi enim sane assentio, et istud nimium diu duci, et omnia nunc undique contrahenda. Te quidem nihil agere, nihil cogitare aliud, nisi quod ad me pertineat, facile perspicio: meisque negotiis impediri cupiditatem tuam ad me veniendi. Sed mecum esse te puto; non solum quod meam rem agis, verum etiam quod videre videor, quo modo agas. Neque enim ulla hora tui mihi est operis ignota. 3. Tubulum praetorem video L. Metello Q. Maximo consulibus. Nunc velim, P. Scaevola pontifex maximus, quibus consulibus tribunus plebis. Equidem puto proximis, Caepione et Pompeio. Praetor enim L. Furio, Sex. Atilio. Dabis igitur tribunatum, et, si poteris, Tubulus quo crimine. Et vide, quaeso, L. Libo, ille, qui de Ser. Galba, Censorinone et Manilio, an T. Quinctio M'. Acilio consulibus tribunus plebis fuerit. Conturbat enim me [epitome Bruti Fanniana,] in Bruti epitome Fannianorum scriptum * quod erat in extremo: idque ego secutus, hunc Fannium, qui scripsit historiam, generum esse scripseram Laelii: sed tu me γεωμετρικῶς refelleras: te autem nunc Brutus et Fannius. Ego tamen de bono auctore, Hortensio sic acceperam ut apud Brutum est. Hunc igitur locum expedies. 4. Ego misi Tironem Dolabellae obviam. Is ad me Idibus revertetur. Te exspectabo postridie. De Tullia mea tibi antiquissimum esse video, idque ita ut sit te vehementer rogo. Ergo et in integro omnia: sic enim scribis. Mihi etsi Kalendae vitandae fuerunt Nicasionumque ἀρχέτυπα fugienda conficiendaeque tabulae, nihil tamen tanti, ut a te abessem, fuit. Quum Romae essem, et te iam iamque visurum me putarem; quotidie tamen horae, quibus exspectabam, longae videbantur. Scis me minime esse blandum. Itaque minus aliquanto dico, quam sentio.

VIa. (In Tusculano, Caesare III, Lepido cos. 708.)

CICERO ATTICO S.

1. De Caelio, vide, quaeso, ne quae lacuna sit in auro. Ego ista non novi. Sed certe in collubo est detrimenti satis. Huc aurum si accedit —: sed quid loquor? tu videbis. Habes Hegesiae genus, quod Varro laudat. 2. Venio ad Tyrannionem. Ain' tu? Verum hoc fuit. Sine me? At ego quoties, quum essem otiosus, sine te tamen nolui? Quo modo hoc ergo lues? Uno scilicet, si mihi librum miseris: quod ut facias, etiam atque etiam rogo. Etsi me non magis liber ipse delectabit, quam tua admiratio delectavit. Amo enim πάντα φιλόδημον: teque istam tam tenuem θεωρίαν tam valde admiratum esse gaudeo. Etsi tua quidem sunt eiusmodi omnia. Scire enim vis, quo uno animus alitur. Sed, quaeso, quid ex ista acuta et gravi refertur ad τέλος? Sed longa oratio est, et tu occupatus es in meo quidem fortasse aliquo negotio. Et pro isto asso sole, quo tu abusus es in nostro pratulo, a te nitidum solem unctumque repetemus. Sed ad prima redeo. Librum, si me amas, mitte. Tuus est enim profecto, quoniam quidem est missus ad te.

VIb. Hinc Aldus novam incipit epistolam.

3. *Chremé, tantumne ab ré tua est oti tibi,*
ut etiam Oratorem legas? Macte virtute! Mihi quidem gratum, et erit gratius, si non modo in libris tuis, sed etiam in aliorum per librarios tuos Aristophanem reposueris pro Eupoli. 4. Caesar autem mihi irridere visus est »Quaeso illud tuum«, quod erat εὐπινές et urbanum. Ita porro te sine cura esse iussit, ut mihi quidem dubitationem omnem tolleret. Atticam doleo tam diu; sed quoniam iam sine horrore est, spero esse, ut volumus.

VII. (Asturae, Caesare IV. cos. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Quae desideras, omnia scripsi in codicillis, eosque Eroti dedi, breviter, sed etiam plura quam quaeris; in iis, de Cicerone: cuius quidem cogitationis initium tu mihi attulisti. Locutus sum cum eo liberalissime; quod ex ipso, velim, si modo tibi erit commodum, sciscitere. Sed quid differo? exposui, te ex me detulisse, ecquid vellet, ecquid requireret: velle Hispaniam, requirere liberalitatem. De liberalitate, dixi, quantum Publilius, quantum flamen Lentulus filio. De Hispania, duo attuli, primum idem, quod tibi, me vereri vituperationem: non satis esse, si haec arma reliquissemus? etiam contraria? deinde fore, ut angeretur, quum a fratre familiaritate et omni gratia vinceretur. Vellet magis liberalitate uti mea,

quam sua libertate: sed tamen permisi. Tibi enim intellexeram non nimis displicere. Ego etiam atque etiam cogitabo, teque, ut idem facias, rogo. Magna res! simplex est manere, illud anceps. Verum videbimus. 2. De Balbo, et in codicillis scripseram, et ita cogito, simul ac redierit. Sin ille tardius, ego tamen triduum. Et, quod praeterii, Dolabella etiam mecum.

VIII. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

De Cicerone, multis res placet: comes est idoneus. Sed de prima pensione ante videamus. Adest enim dies, et ille currit. Scribe, quaeso, quid referat Celer egisse Caesarem cum candidatis; utrum ipse in Foenicularium, an in Martium campum cogitet. Et sane scire velim, numquid necesse sit comitiis esse Romae. Nam et Piliae satisfaciendum est, et utique Atticae.

IX. (In Antiati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Nae ego essem hic libenter, atque id quotidie magis, ni esset ea caussa, quam tibi superioribus litteris scripsi. Nihil hac solitudine iucundius, nisi paullum interpellasset Amyntae filius. Ὢ ἀπεραντολογίας ἀηδοῦς! Cetera noli putare amabiliora fieri posse villa, littore, prospectu maris, tum his rebus omnibus. Sed neque haec digna longioribus litteris; nec erat, quod scriberem; et somnus urgebat.

X. (In Antiati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Male mehercule de Athamante. Tuus autem dolor humanus is quidem, sed magno opere moderandus. Consolationum autem multae viae, sed illa rectissima. Impetret ratio, quod dies impetratura est. Alexim vero curemus, imaginem Tironis; quem aegrum Romam remisi: et, si quid habet collis ἐπιδήμιον, ad me cum Tisameno transferamus. Tota domus superior vacat, ut scis. Hoc puto valde ad rem pertinere.

XI. (Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Male de Seio. Sed omnia humana tolerabilia ducenda. Ipsi enim quid sumus? aut quam diu haec curaturi sumus? Ea videamus, quae ad nos magis pertinent, nec tamen multo: quid agamus de senatu. Et, ut ne quid praetermittam, Caesonius ad me litteras misit, Postumiam Sulpicii domum ad se venisse. De Pompeii Magni filia, tibi rescripsi, nihil me hoc tempore cogitare. Alteram vero illam, quam tu scribis, puto, nosti. Nihil vidi foedius. Sed adsum. Coram igitur.

Obsignata epistola, accepi tuas. Atticae hilaritatem libenter audio: commotiunculis συμπάσχω.

XII. (Asturae, Caesare IV. Cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De dote, tanto magis perpurga. Balbi regia conditio est delegandi. Quoquo modo confice. Turpe est, rem impeditam iacere. Insula Arpinas habere potest germanam ἀποθέωσιν: sed vereor, ne minorem τιμὴν habere videatur ἔκτροπος. Est igitur animus in hortis: quos tamen inspiciam, quum venero. 2. De Epicuro, ut voles; etsi μεθαρμόσομαι in posterum genus hoc personarum. Incredibile est, quam ea quidam requirant. Ad antiquos igitur: ἀνεμέσητον γάρ. Nihil habeo, ad te quod perscribam: sed tamen institui quotidie mittere, ut eliciam tuas litteras; non quo aliquid ex his exspectem; sed nescio quo modo tamen exspecto. Quare, sive habes quid, sive nihil habes, scribe tamen aliquid, teque cura.

XIII. (Asturae, Caesare IV. Cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Commovet me Attica; etsi assentior Cratero. Bruti litterae, scriptae et prudenter et amice, multas mihi tamen lacrimas attulerunt. Me haec solitudo minus stimulat, quam ista celebritas. Te unum desidero; sed litteris non difficilius utor, quam si domi essem: ardor tamen ille idem urget et manet, non mehercule indulgente me, sed tamen non repugnante. 2. Quod scribis de Appuleio, nihil puto opus esse tua contentione, nec Balbo et Oppio; quibus quidem ille receperat, mihique etiam iusserat nuntiari, se molestum omnino non futurum. Sed cura, ut excuser morbi caussa in dies singulos. Laenas hoc receperat. Prende C. Septimium, L. Statilium. Denique nemo negabit se iuraturum, quem rogaris. Quod si erit durius, veniam, et ipse perpetuum morbum iurabo. Quum enim mihi carendum sit conviviis, malo id lege videri facere, quam dolore. Cocceium velim appelles. Quod enim dixerat, non facit. Ego autem volo aliquod emere latibulum et perfugium doloris mei.

XIV. (Asturae, Caesare IV. Cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De me excusando apud Appuleium dederam ad te pridie litteras. Nihil esse negotii arbitror. Quemcumque appellaris, nemo negabit. Sed Septimium vide et Laenatem et Statilium. Tribus enim opus est. Sed mihi Laenas totum receperat. 2. Quod scribis a Iunio te appellatum; omnino Cornificius locuples est: sed tamen scire velim, quando dicar spopondisse, et, pro patre, anne pro filio; neque eo minus, ut scribis, procuratores Cornificii, et Appuleium praediatorem videbis. 3. Quod me ab hoc maerore recreari vis; facis, ut omnia: sed, me mihi non defuisse, tu testis es. Nihil enim de maerore minuendo scriptum ab ullo est, quod ego non domi tuae legerim. Sed omnem consolationem vincit dolor. Quin etiam feci, quod profecto ante me nemo, ut ipse me per litteras consolarer: quem librum ad te mittam, si descripserint librarii. Affirmo tibi nullam consolationem esse talem. Totos dies scribo; non quo proficiam quid; sed tantisper impedior, non equidem satis, (vis enim urget,) sed relaxor tamen, omniaque nitor, non ad animum, sed ad vultum ipsum, si queam, reficiendum: idque faciens, interdum mihi peccare videor, interdum peccaturus esse, nisi faciam. Solitudo aliquid adiuvat, sed multo plus proficeret, si tu tamen interesses: quae mihi una caussa est hinc discedendi. Nam, pro malis, recte habebat: quamquam id* ipsum doleo. Non enim iam in me idem esse poteris. Perierunt illa, quae amabas. 4. De Bruti ad me litteris scripsi ad te antea: prudenter scriptae: sed nihil, quod me adiuvaret. Quod ad te scripsit, id vellem, ut ipse adesset: certe aliquid, quoniam me tam valde amat, adiuvaret. Quod si quid scies, scribas ad me velim, maxime autem, Pansa quando. De Attica, doleo: credo tamen Cratero

Piliam angi veta: satis solitus es maerere pro omnibus.

XV. (Asturae, Caesare IV. Cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Apud Appuleium, quoniam in perpetuum non placet, in dies ut excuser, videbis. In hac solitudine careo omnium colloquio; quumque mane me in silvam abstrusi densam et asperam, non exeo inde ante vesperum. Secundum te, nihil est mihi amicius solitudine. In ea mihi omnis sermo est cum litteris. Eum tamen interpellat fletus: cui repugno, quoad possum. Sed adhuc pares non sumus. Bruto, ut suades, rescribam. Eas litteras cras habebis. Quum erit, cui des, dabis.

XVI. (Asturae, Caesare IV. Cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Te, tuis negotiis relictis, nolo ad me venire: ego potius accedam, si diutius impediere. Etsi ne discessissem quidem e conspectu tuo, nisi me plane nihil ulla res adiuvaret. Quod si esset aliquod levamen, id esset in te uno: et, quum primum ab aliquo poterit esse, a te erit. Nunc tamen ipsum sine te esse non possum. Sed nec tuae domi probabatur, nec meae poteram; nec, si propius essem uspiam, tecum tamen essem. Idem enim te impediret, quo minus mecum esses, quod nunc etiam impedit. Mihi adhuc nihil prius fuit hac solitudine; quam vereor ne Philippus tollat. Heri enim vesperi venerat. Me scriptio et litterae non leniunt, sed obturbant.

XVII. (Asturae, Caesare IV. Cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Marcianus ad me scripsit, me excusatum esse apud Appuleium a Laterense, Nasone, Laenate, Torquato, Strabone. Iis velim meo nomine reddendas litteras cures, gratum mihi eos fecisse. Quod pro Cornificio me abhinc amplius annis xxv spopondisse dicit Flavius, etsi reus locuples est, et Appuleius praediator liberalis: tamen velim des operam, ut investiges ex consponsorum tabulis, sitne ita, (mihi enim ante aedilitatem meam nihil erat cum Cornificio; potest tamen fieri: sed scire certum velim:) et appelles procuratores, si tibi videtur. Quamquam quid ad me? Verumtamen. Pansae profectionem scribes, quum scies. Atticam salvere iube, et eam cura obsecro diligenter. Piliae salutem.

XVIII a. (Asturae, Caesare IV. Cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Dum recordationes fugio, quae quasi morsu quodam dolorem efficiunt, refugio a te admonendo: quod velim mihi ignoscas, cuicuimodi est. Etenim habeo nonnullos ex iis, quos nunc lectito, auctores, qui dicant, fieri id oportere, quod saepe tecum egi, et quod a te approbari volo. De fano illo dico; de quo tantum, quantum me amas, velim cogites. Equidem neque de genere dubito; placet enim mihi Cluatii: neque de re; — statutum est enim: de loco nonnumquam. Velim igitur cogites. Ego, quantum his temporibus tam eruditis fieri poterit, profecto illam consecrabo omni genere monimentorum, ab omnium ingeniis sumptorum, et Graecorum et Latinorum: quae res forsitan sit refricatura vulnus meum. Sed iam quasi voto quodam et promisso me teneri puto; longumque illud tempus, quum non ero, magis me movet, quam hoc exiguum, quod mihi tamen nimium longum videtur. Habeo enim nihil, tentatis rebus omnibus, in quo acquiescam. Nam, dum illud tractabam, de quo antea scripsi ad te, quasi fovebam dolores meos. Nunc omnia respuo: nec quidquam habeo tolerabilius, quam solitudinem: quam, quod eram veritus, non obturbavit Philippus. Nam, ut heri me salutavit, statim Romam profectus est. 2. Epistolam, quam ad Brutum, ut tibi placuerat, scripsi, misi ad te. Curabis cum tua perferendam. Eius tamen misi ad te exemplum, ut, si minus placeret, ne mitteres. 3. Domestica quod ais ordine administrari, scribes, quae sint ea. Quaedam enim exspecto. Cocceius vide ne frustretur. Nam Libo quod pollicetur, ut Eros scribit, non incertum puto. De sorte mea Sulpicio confido et Egnatio scilicet. De Appuleio, quid est, quod labores, quum sit excusatio facilis? 4. Tibi ad me venire, ut ostendis, vide, ne non sit facile. Est enim longum iter, discedentemque te, quod celeriter tibi erit fortasse faciendum, non sine magno dolore dimittam. Sed omnia, ut voles. Ego enim, quidquid feceris, id quum recte, tum etiam mea caussa factum putabo.

XVIII b. Hinc Iunius, Manutii auctoritate novam epistolam incipit, itemque Orelli.

CICERO ATTICO S.

1. Heri, quum ex aliorum litteris cognovissem de Antonii adventu, admiratus sum, nihil esse in tuis. Sed erant pridie fortasse scriptae, quam datae. Neque ista quidem curo. Sed tamen opinor propter praedes suos accucurrisse. 2. Quod scribis, Terentiam de obsignatoribus mei testamenti loqui, primum tibi persuade, me istaec non curare, neque esse quidquam aut parvae curae aut novae loci. Sed tamen quid simile? illa eos non adhibuit, quos existimavit quaesituros, nisi scissent, quid esset. Num id etiam mihi periculi fuit? Sed tamen faciat illa, quod ego. Dabo meum testamentum legendum, cui voluerit: intelliget, non potuisse honorificentius a me fieri de nepote, quam fecerim. Nam quod non advocavi ad obsignandum: primum mihi non venit in mentem: deinde ea re non venit, quia nihil attinuit. Tute scis, (si modo meministi,) me tibi tum dixisse, ut de tuis aliquos adduceres. Quid enim opus erat multis? Equidem domesticos iusseram. Tum tibi placuit, ut mitterem ad Silium: inde est natum, ut ad Publilium. Sed necesse neutrum fuit. Hoc tu tractabis, ut tibi videbitur.

XIX. (Asturae, Caesare IV. Cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Est hic quidem locus amoenus, et in mari ipso, qui et Antio et Circeiis aspici possit: sed ineunda nobis ratio est, quemadmodum in omni mutatione dominorum, qui innumerabiles fieri possunt in infinita posteritate, (si modo haec stabunt,) illud quasi consecratum remanere possit. Equidem iam nihil egeo vectigalibus, et parvo contentus esse possum. Cogito interdum trans Tiberim hortos aliquos parare, et quidem ob hanc caussam maxime. Nihil enim video, quod tam celebre esse possit; sed quos, coram videbimus; ita tamen, ut hac aestate fanum absolutum sit. Tu tamen cum Apella Chio confice de columnis. 2. De Cocceio et Libone quae scribis, approbo; maxime, quod de iudicatu meo. De sponsu, si quid perspexeris: et tamen, quid procuratores Cornificii dicant, velim scire; ita ut in ea re te, quum

tam occupatus sis, non multum operae velim ponere. De Antonio quoque Balbus ad me cum Oppio conscripsit, idque tibi placuisse, ne perturbarer. Illis egi gratias. Te tamen, ut iam ante ad te scripsi, scire volo, me neque isto nuntio esse perturbatum, nec iam ullo perturbatum iri. 3. Pansa si hodie, ut putabas, profectus est, posthac iam incipito scribere ad me, de Bruti adventu quid exspectes, id est, quos ad dies. Id, si scies ubi iam sit, facile coniectura assequere. 4. Quod ad Tironem de Terentia scribis, obsecro te, mi Attice, suscipe totum negotium. Vides et officium agi meum quoddam, cui tu es conscius, et, ut nonnulli putant, Ciceronis rem. Me quidem id multo magis movet, quod mihi est et sanctius et antiquius; praesertim quum hoc alterum neque sincerum, neque firmum putem fore.

XX. (Asturae, Caesare IV. Cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Nondum videris perspicere, quam me nec Antonius commoverit, nec quidquam iam eiusmodi possit commovere. De Terentia autem scripsi ad te iis litteris, quas dederam pridie. Quod me hortaris, idque a ceteris desiderari scribis, ut dissimulem, me tam graviter dolere: possumne magis, qui totos dies consumo in litteris? Quod etsi non dissimulationis, sed potius leniendi et sanandi animi caussa facio: tamen, si mihi minus proficio, simulationi certe facio satis. 2. Minus multa ad te scripsi, quod exspectabam tuas litteras ad eas, quas ad te pridie dederam. Exspectabam autem maxime de fano, nonnihil etiam de Terentia. Velim me facias certiorem proximis litteris, Cn. Caepio, Serviliae Claudii pater, vivone patre suo naufragio perierit, an mortuo; item Rutilia vivone C. Cotta, filio suo, mortua sit, an mortuo. Pertinent ad eum librum, quem *de luctu minuendo* scripsimus.

XXI. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Legi Bruti epistolam, eamque tibi remisi, sane non prudenter rescriptam ad ea, quae requisieras. Sed ipse viderit: quamquam illud turpiter ignorat. Catonem primum sententiam putat de animadversione dixisse; quam omnes ante dixerant praeter Caesarem: et quum ipsius Caesaris tam severa fuerit, qui tum praetorio loco dixerit, consularium putat leniores fuisse, Catuli, Servilii, Lucullorum, Curionis, Torquati, Lepidi, Gellii, Volcatii, Figuli, Cottae, L. Caesaris, C. Pisonis, etiam M'. Glabrionis, Silani, Murenae, designatorum consulum. Cur ergo in sententiam Catonis? Quia verbis luculentioribus et pluribus rem eamdem comprehenderat. Me autem hic laudat, quod retulerim, non quod patefecerim, quod cohortatus sim, quod denique ante, quam consulerem, ipse iudicaverim. Quae omnia quia Cato laudibus extulerat in caelum perscribendaque censuerat, idcirco in eius sententiam est facta discessio. Hic autem se etiam tribuere multum mihi putat, quod scripserit, *optimum consulem*. Quis enim ieiunius dixit inimicus? Ad cetera vero tibi quemadmodum rescripsit? Tantum rogat, de senatus consulto ut corrigas. Hoc quidem fecisses, etiamsi a Rannio admonitus esses. Sed haec iterum ipse viderit. 2. De hortis, quoniam probas, effice aliquid. Rationes meas nosti. Si vero etiam a Faberio aliquid accedit, nihil negotii est. Sed etiam sine eo posse videor contendere. Venales certe sunt Drusi; fortasse et Lamiani et Cassiani: sed cora. 3. De Terentia non possum commodius scribere, quam tu scribis. Officium sit nobis antiquissimum. Si quid nos fefellerit, illius malo me, quam mei poenitere. 4. Oviae C. Lollii curanda sunt H-S c. Negat Eros posse sine me; credo, quod accipienda aliqua sit et danda aestimatio. Vellem tibi dixisset. Si enim res est, ut mihi scribit, parata: nec in eo ipso mentitur: per te confici potuit. Id cognoscas et conficias velim. 5. Quod me in forum vocas; eo vocas, unde, etiam bonis meis rebus, fugiebam. Quid enim mihi cum foro, sine iudiciis, sine curia, in oculos incurrentibus iis, quos aequo animo videre non possum? Quod autem homines a me postulare scribis, ut Romae sim, neque mihi, ut absim, concedere, aut, quatenus, eos mihi concedere: iam pridem scito esse, quum unum te pluris, quam omnes illos, putem. Ne me quidem contemno, meoque iudicio multo stare malo, quam omnium reliquorum. Neque tamen progredior longius, quam mihi doctissimi homines concedunt; quorum scripta omnia, quaecumque sunt in eam sententiam, non legi solum, quod ipsum erat fortis aegroti, accipere medicinam, sed in mea etiam scripta trańsuli, quod certe afflicti et fracti animi non fuit. Ab his me remediis noli in istam turbam vocare, ne recidam.

XXII. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De Terentia, quod mihi omne onus imponis; non cognosco tuam in me indulgentiam. Ista enim sunt ipsa vulnera, quae non possum tractare sine maximo gemitu. Moderare igitur, quaeso, ut potes. Neque enim a te plus, quam potes, postulo: potes autem, quid veri sit, perspicere tu unus. 2. De Rutilia, quoniam videris dubitare, scribes ad me, quum scies; sed quamprimum; et num Clodia, D. Bruto consulari, filio suo, mortuo, vixerit. Id de Marcello, aut certe de Postumia sciri potest: illud autem de M. Cotta, aut de Syro aut de Satyro. 3. De hortis, etiam atque etiam te rogo. Omnibus meis, eorumque, quos scio mihi non defuturos, facultatibus, sed potero meis, enitendum mihi est. Sunt etiam, quae vendere facile possim. Sed, ut non vendam, eique usuram pendam, a quo emero, non plus annum possum assequi: quod volo, si tu me adiuvas. Paratissimi sunt Drusi: cupit enim vendere. Proximos puto Lamiae; sed abest. Tu tamen, si quid potes, odorare. Ne Silius quidem quidquam utitur, et [i]is usuris facillime sustentabitur. Habe tuum negotium; nec, quid res mea familiaris postulet, quam ego non curo, sed quid velim, et cur velim, existima.

XXIII. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Putaram te aliquid novi; quod eiusmodi fuerat initium litterarum, quamvis non curarem, quid in Hispania fieret, tamen te scripturum; sed videlicet meis litteris respondisti, ut de foro et de curia. Sed domus est, ut ais, forum. Quid ipsa domo mihi opus est, carenti foro? Occidimus, occidimus, Attice, iam pridem nos quidem, sed nunc fatemur, posteaquam unum, quo tenebamur, amisimus. Itaque solitudines sequor: et tamen, si qua me res isto adduxerit, enitar, si quo modo potero, (potero autem,) ut praeter te nemo dolorem meum sentiat; si ullo modo poterit, ne tu quidem. Atque etiam illa caussa est non veniendi. Me-

meministi quid ex te Aledius quaesierit, quae etiam nunc molesti sunt. Quid existimas, si venero? 2. De Terentia ita cura, ut scribis, meque hac ad maximas aegritudines accessione nunc maxima libera. Et ut scias me ita dolere, ut non iaceam: quibus consulibus Carneades et ea legatio Romam venerit, scriptum est in *tuo annali*. Haec, nunc quaero, quae caussa fuerit. De Oropo, opinor; sed certum nescio: et, si ita est, quae controversiae? Praeterea, qui eo tempore nobilis Epicureus fuerit Athenis, qui praefuerit hortis? qui etiam Athenis *πολιτικοί* fuerint illustres? quae te etiam ex Apollodori puto posse invenire. 3. De Attica, molestum; sed quoniam leviter, recte esse confido. 4. De Gamala dubium mihi non erat. Unde enim tam felix Ligus pater? Nam quid de me dicam, cui ut omnia contingant, quae volo, levari non possum? 5. De Drusi hortis, quanti licuisse tu scribis; id ego quoque audieram et, ut opinor, heri ad te scripseram: sed quanti quanti, bene emitur, quod necesse est. Mihi, quoquo modo tu existimas, (scio enim ego ipse, quid de me existimem,) levatio quaedam est, si minus doloris, at officii debiti. Ad Sicam scripsi, quod utitur L. Cotta. Si nihil conficeretur de Transtiberinis, habet in Ostiensi Cotta celeberrimo loco, sed pusillum loci: ad hanc rem tamen plus etiam satis. Id velim cogites. Nec tamen ista pretia hortorum pertimueris. Nec mihi iam argento, nec veste opus est, nec quibusquam amoenis locis: hoc opus est. Video etiam, a quibus adiuvari possim. Sed loquere cum Silio. Nihil enim est melius. Mandavi etiam Sicae. Rescripsit, constitutum se cum eo habere. Scribet igitur ad me, quid egerit, et ut tu videbis.

XXIV. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Bene fecit A. Silius, qui transegerit: neque enim ei deesse volebam et, quid possem, timebam. De Ovia, confice, ut scribis. De Cicerone, tempus esse iam videtur; sed quaero, quod illi opus erit Athenis, permutarine possit, an ipsi ferendum sit; de totaque re, quemadmodum, et quando placeat, velim consideres. Publilius iturusne sit in Africam, et quando, ex Aledio scire poteris; quaeras et ad me scribas, velim. 2. Et, ut ad meas ineptias redeam, velim me certiorem facias, P. Crassus, Venuleiae filius, vivone P. Crasso consulari, patre suo, mortuus sit, ut ego meminisse videor, an post. Item quaero de Regillo, Lepidi filio, rectene meminerim, patre vivo mortuum. 3. Cispiana explicabis, itemque Preciana. De Attica optime; et ei salutem dices, et Piliae.

XXV. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Scripsit ad me diligenter Sica de Silio, seque ad te rem detulisse: quod tu idem scribis. Mihi et res et conditio placet, sed ita, ut numerato malim, quam aestimatione. Voluptarias enim possessiones nolet Silius. Vectigalibus autem ut iis possum esse contentus, quae habeo, sic vix minoribus. Unde ergo numerato? H-S DC exprimes ab Hermogene, quum praesertim necesse erit: et domi video esse H-S DC. Reliquae pecuniae vel usuram Silio pendemus, dum a Faberio, vel ab aliquo, qui Faberio debet, repraesentabimus. Erit etiam aliquid alicunde. Sed totam rem tu gubernabis. 2. Drusum [illegible] tis multo [illegible] Mihi crede [illegible] reponitur. Sed ut facis obsequere huic errori meo. Nam quod scribis ἐγγήραμα, actum iam de isto est; alia magis quaero.

XXVI. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Sica, ut scribit, etiamsi nihil confecerit cum A. Silio, tamen se scribit x. Kal. esse venturum. Tuis occupationibus ignosco; eaeque mihi sunt notae. De voluntate tua, ut simul simus, vel studio potius et cupiditate, non dubito. 2. De Nicia quod scribis, si ita me haberem, ut eius humanitate frui possem, in primis vellem illum mecum habere. Sed mihi solitudo et recessus provincia est. Quod quia facile ferebat Sica, ego magis illum desidero. Praeterea nosti Niciae nostri imbecillitatem, mollitiam, consuetudinem victus. Cur ergo illi molestus velim, quum mihi ille iucundus esse non possit? Voluntas tamen eius mihi grata est. Unam rem ad me scripsisti, de qua decrevi nihil tibi rescribere. Spero enim me a te impetrasse, ut privares me ista molestia. Piliae et Atticae salutem.

XXVII. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De Siliano negotio, etsi mihi non est ignota conditio, tamen hodie me ex Sica arbitror omnia cogniturum. Cottae, quod negas te nosse, ultra Silianam villam est (quam puto tibi notam esse) villula sordida et valde pusilla; nihil agri; ad aliam rem loci satis, nisi ad eam, quam quaero. Sequor celebritatem. Sed, si perficitur de hortis Silii, hoc est, si perficis; (est enim totum positum in te;) nihil est scilicet, quod de Cotta cogitemus. 2. De Cicerone, ut scribis, ita faciam: ipsi permittam de tempore: nummorum quantum opus erit, ut permutetur, tu videbis. 3. Ex Aledio, quod scribis, si quid inveneris, scribes. Et ego ex tuis animadverto litteris, et profecto tu ex meis, nihil habere nos, quod scribamus: eadem quotidie, quae iam iamque ipsa contrita sunt: tamen facere non possum, quin quotidie ad te mittam, ut tuas accipiam. 4. De Bruto tamen, si quid habebis. Scire enim iam puto, ubi Pansam exspectet. Si, ut consuetudo est, in prima provincia, circiter Kal. affuturus videtur. Vellem tardius. Valde enim Urbem fugio multas ob caussas. Itaque id ipsum dubito, an excusationem aliquam ad illum parem: quod quidem video facile esse. Sed habemus satis temporis ad cogitandum. Piliae et Atticae salutem.

XXVIII. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De Silio nihilo plura cognovi ex praesente Sica, quam ex litteris eius. Scripserat enim diligenter. Si igitur tu illum conveneris, scribes ad me, si quid videbitur. De quo putas ad me missum esse; sit missum, necne, nescio; dictum quidem mihi certe nihil est. Tu igitur, ut coepisti: et, si quid ita conficies, (quod equidem non arbitror fieri posse,) ut illi probetur, Ciceronem, si tibi placebit, adhibebis. Eius aliquid interest, videri illius caussa voluisse: mea quidem nihil, nisi id, quod tu scis: quod ego magni aestimo. 2. Quod me ad consuetudinem revocas; fuit meum quidem iam pridem rempublicam lugere; quod

faciebam, sed mitius. Erat enim, ubi acquiescerem. Nunc plane nec ego victum, nec vitam illam colere possum: nec in ea re, quid aliis videatur, mihi puto curandum. Mea mihi conscientia pluris est, quam omnium sermo. Quod me ipse per litteras consolatus sum: non poenitet me, quantum profecerim. Maerorem minui: dolorem nec potui, nec, si possem, vellem. 3. De Triario, bene interpretaris voluntatem meam. Tu vero nihil, nisi ut illi volent. Amo illum mortuum: tutor sum liberis: totam domum diligo. De Castriciano negotio, si Castricius pro mancipiis pecuniam accipere volet, eamque ei solvi, ut nunc solvitur; certe nihil est commodius. Sin autem ita actum est, ut ipsa mancipia abduceret, non mihi videtur esse aequum. Rogas enim me, ut tibi scribam, quid mihi videatur: nolo enim negotii Quintum fratrem quidquam habere: quod videor mihi intellexisse tibi idem videri. Publilius, si aequinoctium exspectat, ut scribis Aledium dicere, navigaturus videtur. Mihi autem dixerat, per Siciliam. Utrum, et quando, velim scire. Et velim aliquando, quum erit tuum commodum, Lentulum puerum visas, eique de mancipiis, quae tibi videbitur, attribuas. Piliae et Atticae salutem.

XXIX. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Silius, ut scribis, hodie. Cras igitur, vel potius quum poteris, scribes, si quid erit, quum videris. Nec ego Brutum vito, nec tamen ab eo levationem ullam exspecto: sed erant caussae, cur hoc tempore istic esse nollem: quae si manebunt, quaerenda erit excusatio ad Brutum; et, ut nunc est, mansurae videntur. 2. De hortis, quaeso, explica. Caput illud est, quod scis. Sequitur, ut etiam mihi ipsi quiddam opus sit. Nec enim esse in turba possum nec a vobis abesse. Huic meo consilio nihil reperio isto loco aptius; et de hac re quid tui consilii sit. Mihi persuasum est, et eo magis, quod idem intellexi tibi videri, me ab Oppio et Balbo valde diligi. Cum iis communices, quanto opere, et quare velim hortos: sed id ita posse, si expediatur illud Faberianum; sintne igitur auctores futuri, si qua etiam iactura facienda sit in repraesentando, quoad possunt adduci: (totum enim illud desperatum;) denique intelliges, ecquid inclinent ad hoc meum consilium adiuvandum. Si quid erit, magnum est adiumentum: sin minus, quacumque ratione contendamus. Vetus illud ἐγγήραμα, quemadmodum scripsisti, vel ἐντάφιον putato. De illo Ostiensi nihil est cogitandum. Si hoc non assequimur: a Lamia non puto posse: Damasippi experiendum est.

XXX. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Quaero, quid ad te scribam: sed nihil est. Eadem quotidie. Quod Lentulum invisis, valde gratum. Pueros attribue ei, quot et quos videbitur. De Silii voluntate vendendi, et de eo, quanti, tu vereri videris, primum ne nolit, deinde ne tanti. Sica aliter: sed tibi assentior. Quare, ut ei placuit, scripsi ad Egnatium. Quod Silius te cum Clodio loqui vult; potes id mea voluntate facere: commodiusque est, quam, quod ille a me petit, me ipsum scribere ad Clodium. 2. De mancipiis Castricianis, commodissimum esse credo, transigere Egnatium: quod scribis, te ita futurum putare. Cum Ovia, quaeso, vide ut conficiatur. Quoniam, ut scribis, nox erat, in hodierna epistola plura exspecto.

XXXI. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Silium mutasse sententiam, Sica mirabatur. Equidem magis miror, quod, quum in filium caussam conferret, quae mihi non iniusta videtur; (habet enim, qualem vult;) ais te putare, si addiderimus aliud, a quo refugiat, quum ab ipso id fuerit destinatum, venditurum. 2. Quaeris a me, quod summum pretium constituam, et quantum anteire istos hortos Drusi: accessi numquam: Coponianam villam et veterem et non magnam novi: silvam nobilem, fructum autem neutrius: quod tamen puto nos scire oportere. Sed mihi utrivis istorum tempore magis meo, quam ratione aestimandi sunt. Possim autem assequi, necne, tu velim cogites. Si enim Faberianum venderem, explicare vel repraesentatione non dubitarem de Silianis, si modo adduceretur, ut venderet: si venales non haberet, transirem ad Drusum, vel tanti, quanti Egnatius illum velle tibi dixit. Magno etiam adiumento nobis Hermogenes potest esse in repraesentando. At tu concede mihi, quaeso, ut eo animo sim, quo is debeat esse, qui emere cupiat; et tamen servio ita cupiditati et dolori meo, ut a te regi velim. 3. Egnatius mihi scripsit. Is si quid tecum locutus erit, (commodissime enim per eum agi potest,) ad me scribes: et id agendum puto. Nam cum Silio non video confici posse. Piliae et Atticae salutem. Haec ad te mea manu. Vide, quaeso, quid agendum sit.

XXXII. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Publilia ad me scripsit, matrem suam (cum Publilio loqui retur) ad me cum illo venturam, et se una, si ego paterer; orat multis et supplicibus verbis, ut liceat, et ut sibi rescribam. Res quam molesta sit, vides. Rescripsi, me etiam gravius esse affectum, quam tum, quum illi dixissem, me solum esse velle; quare nolle me hoc tempore eam ad me venire. Putabam, si nihil rescripsissem, illam cum matre venturam: nunc non puto. Apparebat enim, illas litteras non esse ipsius. Illud autem, quod fore video, ipsum volo vitare, ne illae ad me veniant. Et una est vitatio, ut ego nolim. Sed necesse est. Te hoc nunc rogo, ut explores, ad quam diem hic ita possim esse, ut ne opprimar. Ages, ut scribis, temperate. 2. Ciceroni velim hoc proponas, ita tamen, si tibi non iniquum videbitur, ut sumptus huius peregrinationis, quibus, si Romae esset domumque conduceret, quod facere cogitabat, facile contentus futurus erat, accommodet ad mercedes Argileti et Aventini; et quum ei proposueris, ipse velim reliqua moderere, quemadmodum ex iis mercedibus suppeditemus ei, quod opus sit. Praestabo, nec Bibulum, nec Acidinum, nec Messallam, quos Athenis futuros audio, maiores sumptus facturos, quam quod ex eis mercedibus recipietur. Itaque velim videas, primum, conductores qui sint, et quanti, deinde, ut sit, qui ad diem solvat, et quid viatici, quid instrumenti satis sit. Iumento certo Athenis nihil opus est. Quibus autem in via utatur, domi sunt plura, quam opus erat, quod etiam tu animadvertis.

XXXIII. (In Astura, Caesare IV cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego, ut heri ad te scripsi, si et Silius is fuerit, quem tu putas, nec Drusus facilem se praebuerit, Damasippum velim aggrediare. Is, opinor, ita partes fecit in ripa nescio quotenorum iugerum, ut certa pretia constitueret, quae mihi nota non sunt. Scribes ad me igitur, quidquid egeris. 2. Vehementer me sollicitat Atticae nostrae valetudo: ut verear etiam, ne qua culpa sit. Sed et paedagogi probitas, et medici assiduitas, et tota domus in omni genere diligens me rursus id suspicari vetat. Cura igitur. Plura enim non possum.

XXXIV. (Asturae, Caesare IV cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego hic vel sine Sica (Tironi enim melius est) facillime possem esse, ut in malis; sed, quum scribas, videndum mihi esse, ne opprimar; ex quo intelligam, te certum diem illius profectionis non habere: putavi esse commodius, me istuc venire; quod idem video tibi placere. Cras igitur in Sicae suburbano: inde, quemadmodum suades, puto me in Ficulensi fore. 2. Quibus de rebus ad me scripsisti, quoniam ipse venio, coram videbimus. Tuam quidem et in agendis nostris rebus, et in consiliis ineundis mihique dandis, in ipsis litteris, quas mittis, benevolentiam, diligentiam, prudentiam mirifice diligo.

XXXV. (In Astura, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Tu tamen, si quid cum Silio, vel illo ipso die, quo ad Sicam venturus ero, certiorem me velim facias, et maxime, cuius loci detractionem fieri velit. Quod enim scribis, *extremi;* vide, ne is ipse locus sit, cuius caussa de tota re, ut scis, est a nobis cogitatum. Hirtii epistolam tibi misi, et recentem, et benevole scriptam. 2. Antequam a te proxime discessi, numquam mihi venit in mentem, quo plus insumptum in monumentum esset, quam nescio quid, quod lege conceditur, tantumdem populo dandum esse: quod non magno me opere moveret, nisi, nescio quomodo, ἀλόγως fortasse, nollem illud ullo nomine, nisi fani, appellari. Quod si volumus, vereor, ne assequi non possimus, nisi mutato loco. Hoc quale sit, quaeso considera. Nam etsi minus urgeor, meque ipse propemodum collegi: tamen indigeo tui consilii. Itaque te vehementer etiam atque etiam rogo, magis quam a me vis aut pateris te rogari, ut hanc cogitationem toto pectore amplectare.

XXXVI. (In Antiati, Caesare IV cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Fanum fieri volo; neque hoc mihi erui potest. Sepulcri similitudinem effugere non tam propter poenam legis studeo, quam ut maxime assequar ἀποθέωσιν: quod poteram, si in ipsa villa facerem: sed, ut saepe locuti sumus, commutationes dominorum reformido. In agro ubicumque fecero, mihi videor assequi posse, ut posteritas habeat religionem. Hae meae tibi ineptiae (fateor enim) ferendae sunt. Non habeo, ne me quidem ipsum, quicum tam audacter communicem, quam te. Si tibi res, si locus, si institutum placet, lege, quaeso, legem, mihique eam mitte. Si quid in mentem veniet, quo modo eam effugere possimus; utemur. 2. Ad Brutum si quid scribes, nisi alienum putabis, obiurgato eum, quod in Cumano esse noluerit propter eam caussam, quam tibi dixit. Cogitanti enim mihi nihil tam videtur potuisse facere rustice. 3. Et, si tibi placebat sic agere de fano, ut coepimus, velim cohortere et exacuas Cluatium. Nam, etiamsi alio loco placebit, illius nobis opera consilioque utendum puto. Tu ad villam fortasse cras.

XXXVII. (In Astura, Caesare IV cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. A te heri duas epistolas accepi, alteram pridie datam Hilaro, alteram eodem die tabellario: accepique ab Aegypta liberto eodem die, Piliam et Atticam plane belle se habere. Hae litterae mihi redditae sunt tertio decimo die. Quod mihi Bruti litteras, gratum. Ad me quoque misit. Eam ipsam ad te epistolam misi et ad eam exemplum mearum litterarum. 2. De fano, si nihil mihi hortorum invenis, (qui quidem tibi inveniendi sunt, si me tanti facis, quanti certe facis,) valde probo rationem tuam de Tusculano. Quamvis prudens ad cogitandum sis, sicut es, tamen, nisi magnae curae tibi esset, ut ego consequerer id, quod magno opere vellem, numquam ea res tibi tam belle in mentem venire potuisset. Sed, nescio quo pacto, celebritatem requiro. Itaque hortos mihi conficias necesse est. Maxima est in Scapulae celebritas; propinquitas praeterea, ubi sis, ne totum diem in villam. Quare, antequam discedis, Othonem, si Romae est, convenias pervelim. Si nihil erit, etsi tu meam stultitiam consuesti ferre, eo tamen progrediar, uti stomachere. Drusus enim certe vendere vult. Si ergo aliud erit, non mea erit culpa, nisi emero: qua in re ne labar, quaeso, provide. Providendi autem una ratio est, si quid de Scapulanis possumus. Et velim me certiorem facias, quam diu in suburbano sis futurus. 3. Apud Terentiam gratia opus est nobis tua tuaque auctoritate. Sed facies, ut videbitur. Scio enim, si quid mea intersit, tibi maiori curae solere esse, quam mihi. 4. Hirtius ad me scripsit, Sex. Pompeium Corduba exisse et fugisse in Hispaniam citeriorem, Cnaeum fugisse, nescio quo: neque enim curo. Nihil praeterea novi. Litteras Narbone dedit XIV. Kal. Mai. Tu mihi de Caninii naufragio quasi dubia misisti. Scribas igitur, si quid erit certius. Quod me a maestitia avocas, multum levaris, si locum fano dederis. Multa mihi εἰς ἀποθέωσιν in mentem veniunt; sed loco valde opus est. Quare etiam Othonem vide.

XXXVIII. (In Astura, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Non dubito, quin occupatissimus fueris, qui ad me nihil litterarum. Sed homo nequam, qui tuum commodum non exspectarit, quum ob eam unam caussam missus esset. Nunc quidem, nisi quid te tenuit, suspicor te esse in suburbano. At ego hic, scribendo dies totos, nihil equidem levor, sed tamen aberro. 2. Asinius Pollio ad me scripsit de impuro nostro cognato. Quod Balbus minor nuper satis plane, Dolabella obscure, hic apertissime. Ferrem graviter, si novae aegrimoniae locus esset. Sed tamen ecquid impurius? O hominem cavendum! quamquam

mihi quidem . . . !

Sed tenendus dolor est. Tu, quoniam necesse nihil est, sic scribes aliquid, si vacabis. 3. Quod putas oportere pervideri iam animi mei firmitatem, graviusque quosdam scribis de me loqui, quam aut te scribere aut Brutum: si, qui me fractum esse animo et debi-

litatum putant, sciant, quid litterarum et cuius generis conficiam; credo, si modo homines sint, existiment me, sive ita levatus sim, ut animum vacuum ad res difficiles scribendas afferam, reprehendendum non esse, sive hanc aberrationem a dolore delegerim, quae maxime liberalissima doctoque homine dignissima, laudari me etiam oportere. 4. Sed, quum ego faciam omnia, quae facere possim ad me adiuvandum; tu effice id, quod video te non minus, quam me laborare. Hoc mihi debere videor, neque levari posse, nisi solvero, aut videro, me posse solvere, id est locum, qualem volo, invenero. Heredes Scapulae, si istos hortos, ut scribis tibi Othonem dixisse, partibus quattuor factis, liceri cogitant: nihil est scilicet emptori loci. Sin venibunt: quid fieri possit, videbimus. Nam ille locus Publicianus, qui est Trebonii et Cusinii, erat ad me allatus. Sed scis aream esse. Nullo pacto probo. Clodiae sane placent; sed non puto esse venales. De Drusi hortis, quamvis ab iis abhorreas, ut scribis, tamen eo confugiam, nisi quid inveneris. Aedificatio me non movet. Nihil enim aliud aedificabo, nisi id, quod etiam, si illos non habuero. 5. *Κῦρος δ, ε*, mihi sic placuit, ut cetera Antisthenis, hominis acuti magis, quam eruditi.

XXXIX. (Asturae, Caesare IV cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Tabellarius ad me quum sine litteris tuis venisset, existimavi tibi eam caussam non scribendi fuisse, quod pridie scripsisses ea ipsa, ad quae rescripsi hac epistola. Exspectaram tamen aliquid de litteris Asinii Pollionis. Sed nimium ex meo otio tuum specto. Quamquam tibi remitto, nisi quid necesse erit, necesse ne habeas scribere, nisi eris valde otiosus. 2. De tabellariis facerem quod suades, si essent ullae necessariae litterae, ut erant olim, quum, brevioribus diebus, tamen quotidie respondebant tempori tabellarii; et erat aliquid, Silius, Drusus, alia quaedam. Nunc, nisi Otho exstitisset, quid scriberemus, non erat. Id ipsum dilatum est: tamen allevor, quum loquor tecum absens, et multo etiam magis, quum tuas litteras lego. Sed quoniam et abes (sic enim arbitror) et scribendi necessitas nulla est, conquiescent litterae, nisi quid novi exstiterit.

XL. (In Antiati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Qualis futura sit Caesaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis. Itaque misi librum ad Muscam, ut tuis librariis daret. Volo enim eum divulgari; quod quo facilius fiat, imperabis tuis. 2. *Συμβουλευτικόν* saepe conor: nihil reperio: et quidem mecum habeo et *Ἀριστοτέλους* et *Θεοπόμπου πρὸς Ἀλέξανδρον*: sed quid simile? Illi et, quae ipsis honesta essent, scribebant et grata Alexandro. Ecquid tu eiusmodi reperis? Mihi quidem nihil in mentem venit. Quod scribis te vereri, ne et gratia et auctoritas nostra hoc meo maerore minuatur: ego, quid homines aut reprehendant aut postulent, nescio. Ne doleam? qui pot' est? ne iaceam? quis umquam minus? dum tua me domus levabat, quis a me exclusus? quis venit, qui offenderet? Asturam sum a te profectus. Legere isti laeti, qui me reprehendunt, tam multa non possunt, quam ego scripsi. Quam bene, nihil ad rem. Sed genus scribendi id fuit, quod nemo abiecto animo facere posset. Triginta dies in hortis fui. Quis aut congressum meum, aut facilitatem sermonis desideravit? Nunc ipsum ea lego. ea scribo, ut ii, qui mecum sunt, difficilius otium ferant, quam ego laborem. 3. Si quis requirit, cur Romae non sim: quia discessus est. Cur non sim in his meis praediolis, quae sunt huius temporis: quia frequentiam illam non facile ferrem. Ibi sum igitur, ubi is, qui optimās Baias habebat, quotannis hoc tempus consumere solebat. Quum Romam venero, nec vultu nec oratione reprehendar. Hilaritatem illam, qua hanc tristitiam temporum condiebamus, in perpetuum amisi. Constantia et firmitas nec animi, nec orationis requiretur. 4. De hortis Scapulanis hoc videtur effici posse, aliud tua gratia, aliud nostra, ut praeconi subiiciantur. Id nisi fit, excludemur. Sin ad tabulam venimus, vincemus facultates Othonis nostra cupiditate. Nam quod ad me de Lentulo scribis, non est in eo. Faberiana modo res certa sit, tuque enitare, quod facis; quod volumus, consequemur. 5. Quod quaeris, quam diu hic; paucos dies. Sed certum non habeo. Simul ac constituero, ad te scribam: et tu ad me, quam diu in suburbano sis futurus. Quo die ego ad te haec misi, de Pilia et Attica mihi quoque eadem, quae scribis, et scribuntur et nuntiantur.

XLI. (In Antiati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Nihil erat, quod scriberem. Scire tamen volebam, ubi esses; si abes, aut abfuturus es, quando rediturus esses. Facies igitur me certiorem. Et, quod tu scire volebas, ego quando ex hoc loco: postridie Idus Lanuvii constitui manere; inde postridie in Tusculano aut Romae. Utrum sim facturus, eo ipso die scies. 2. Scis, quam sit *φιλαίτιον συμφορά*; minime in te quidem; sed tamen avide sum affectus de fano; quod nisi, non dico, effectum erit, sed fieri videro, audebo hoc dicere (et tu, ut soles, accipies): incursabit in te dolor meus, non iure ille quidem; sed tamen feres hoc ipsum, quod scribo, ut omnia mea fers ac tulisti. Omnes tuas consolationes unam hanc in rem velim conferas. 3. Si quaeris, quid optem: primum Scapulae, deinde Clodiae; postea, si Silius nolet, Drusus aget iniuste, Cusinii et Trebonii. Puto Tertium esse dominum, Rebilum fuisse certo scio. Sin autem tibi Tusculanum placet, ut significasti quibusdam litteris, tibi assentiar. Hoc quidem utique perficies, si me levari vis; quem iam etiam gravius accusas, quam patitur tua consuetudo; sed facis summo amore, et victus fortasse vitio meo: sed tamen, si me levari vis, haec est summa levatio, vel (si verum scire vis) una. 4. Hirtii epistolam si legeris, quae mihi quasi *πρόπλασμα* videtur eius vituperationis, quam Caesar scripsit de Catone; facies me, quid tibi visum sit, si tibi erit commodum, certiorem. Redeo ad fanum. Nisi hac aestate absolutum erit, quam vides integram restare, scelere me liberatum non putabo.

XLII. (In Antiati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Nullum a te desideravi diem litterarum. Videbam enim quae scribis: et tamen suspicabar, vel potius intelligebam, nihil fuisse, quod scriberes. A. d. VI. Id. vero et abesse te putabam, et plane videbam nihil te habere. Ego tamen ad te fere quotidie mittam. Malo enim frustra, quam te non habere, cui des

si quid forte sit, quod putes me scire oportere. Itaque accepi VI. Id. litteras tuas mane. Quid enim habebas quod scriberes? mihi tamen illud, quidquid erat, non molestum fuit, nihil aliud scire me, novi te nihil habere. Scripsisti tamen nescio quid de Clodia. Ubi ergo ea est? aut quando ventura? Placet mihi res sic, ut secundum Othonem nihil magis. 2. Sed neque hanc vendituram puto. Delectatur enim et copiosa est: et illud alterum quam sit difficile, te non fugit. Sed obsecro enitamur, ut aliquid ad id, quod cupio, excogitemus. 3. Ego me hinc postridie exiturum puto, sed aut in Tusculanum aut domum, inde fortasse Arpinum. Quum certum sciero, scribam ad te. Venerat mihi in mentem monere te, ut id ipsum, quod facis, faceres. Putabam enim, commodius te idem istud domi agere posse, interpellatione sublata.

XLIII. (In Astura, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego postridie Idus, ut scripsi ad te ante, Lanuvii manere constitui; inde aut Romae aut in Tusculano. Scies ante utrumque. Quod siles mihi illam rem fore levamento, bene facis; quum id esset, mihi crede, perinde, ut existimare tu non posses. Res indicat, quanto opere id cupiam, quum tibi audeam confiteri; quem id non ita valde probare arbitrer. Sed ferendus tibi in hoc meus error: ferendus? — immo vero etiam adiuvandus. 2. De Othone, diffido, fortasse quia cupio. Sed tamen maior etiam res est, quam facultates nostrae, praesertim adversario et cupido, et locuplete et herede. Proximum est, ut velim Clodiae. Sed si ista minus confici possunt, effice quidvis. Ego me maiore religione, quam quisquam fuit ullius voti, obstrictum puto. Videbis etiam Trebonianos: etsi absunt domini. Sed, ut ad te heri scripsi, considerabis etiam de Tusculano; ne aestas effluat: quod certe non est committendum.

XLIV. (In Astura, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Et Hirtium aliquid ad te συμπαθῶς de me scripsisse facile patior, (fecit enim humane:) et te eius epistolam ad me non misisse, multo facilius. Tu enim etiam humanius. Illius librum, quem ad me misit de Catone, propterea volo divulgari a tuis, ut ex istorum vituperatione sit illius maior laudatio. 2. Quod per Mustelam agis, habes hominem valde idoneum meique sane studiosum iam inde a Pontiano. Perfice igitur aliquid. Quid autem aliud, nisi ut aditus sit emptori? quod per quemvis heredem potest effici. Sed Mustelam id perfecturum, si rogaris, puto. Mihi vero et locum, quem opto, ad id, quod volumus, dederis, et praeterea ἐγγήραμα. Nam illa Silii et Drusi non satis οἰκοδεσποτικά mihi videntur. Quid enim sedere totos dies in villa? Ista igitur malim primum Othonis, deinde Clodiae. Si nihil fiet, aut Druso ludus est suggerendus, aut utendum Tusculano. 3. Quod domi te inclusisti, ratione fecisti. Sed quaeso confice, et te vacuum redde nobis. Ego hinc, ut scripsi antea, postridie Id. Lanuvii, deinde postridie in Tusculano. Contudi enim animum, et fortasse vici, si modo permansero. Scies igitur fortasse cras, summum perendie. 4. Sed quid est? quaeso. Philotimus nec Carteiae Pompeium teneri, (qua de re litterarum ad Clodium Patavinum missarum exemplum mihi Oppius et Balbus miserant, se id factum arbitrari,) bellumque narrat reliquum satis magnum. Solet omnino esse Fulviaster. Sed tamen, si quid habes. Volo etiam de naufragio Caniniano scire quid sit.

XLV. (In [illegible], Caesare IV. [illegible])

CICERO ATTICO S.

1. Ego hic duo magna συντάγματα absolvi. Nullo enim alio modo a miseria quasi aberrare possum. Tu mihi, etiamsi nihil erit, quod scribas, quod fore ita video; tamen id ipsum scribas velim, te nihil habuisse, quod scriberes, dum modo ne his verbis. 2. De Attica, optime. Ἀκηδία tua me movet: etsi scribis nihil esse. In Tusculano eo commodius ero, quod et crebrius tuas litteras accipiam, et te ipsum nonnumquam videbo. Nam cetera quidem ἀνεκτότερα erant Asturae: nunc* haec, quae refricant, hic me magis angunt. Etsi tamen, ubicumque sum, illa sunt mecum. 3. De Caesare vicino scripseram ad te, quia cognoram ex tuis litteris. Eum σύνναον Quirino malo, quam Saluti. Tu vero pervulga Hirtium. Id enim ipsum putaram, quod scribis; ut, quum ingenium amici nostri probaretur, ὑπόθεσις vituperandi Catonis irrideretur.

XLVI. (In A[illegible], C[illegible] IV. [illegible])

CICERO ATTICO S.

Vincam, opinor, animum, et Lanuvio pergam in Tusculanum. Aut enim mihi in perpetuum fundo illo carendum est: (nam dolor idem manebit, tantum mediocrius:) aut nescio, quid intersit, utrum illuc nunc veniam, an ad decem annos. Neque enim ista maior admonitio, quam quibus assidue conficior, et dies et noctes. Quid ergo? inquies: nihil litterae? In hac quidem re vereor, ne etiam contra. Nam essem fortasse durior. Exculto* enim animo nihil agreste, nihil inhumanum est.

XLVII. (In T[illegible], C[illegible] IV. [illegible])

CICERO ATTICO S.

1. Tu igitur, ut scripsisti; nec id incommodo tuo. Vel binae enim poterunt litterae. Occurram etiam si necesse erit. Ergo id quidem, ut poteris. De Mustela, ut scribis: etsi magnum opus est. Eo magis delabor ad Clodiam. Quamquam in utroque Faberianum nomen explorandum est: de quo, nihil nocuerit, si aliquid cum Balbo eris locutus; et quidem, ut res est, emere nos velle, nec posse sine isto nomine, nec audere re incerta. 2. Sed quando Clodia Romae futura est, et quia tanti rem aestimas, eo prorsus specto: non quin illud malim; sed et magna res est, et difficile certamen cum cupido, cum locuplete, cum herede: etsi de cupiditate nemini concedam: ceteris rebus inferiores sumus. Sed haec coram. 3. Hirtii librum, ut facis, divulga. De Philotimo, idem et ego arbitrabar. Domum tuam pluris video futuram, vicino Caesare. Tabellarium meum hodie exspectamus. Nos de Pilia et Attica certiores faciet.

XLVIII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Domi te libenter esse facile credo. Sed velim scire, quid tibi restet, aut iamne confeceris. Ego te in Tusculano exspecto, eoque magis, quod Tironi statim te venturum scripsisti, et addidisti te putare opus esse. Sentiebam omnino, quantum mihi praesens prodesses; sed multo magis post discessum

tuum sentio. Quamobrem, ut ante ad te scripsi, aut ego ad te totus, aut tu ad me, quum licebit.

XLIX. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Heri, non multo post, quam tu a me discessisti, puto, quidam urbani, ut videbantur, ad me mandata et litteras attulerunt a C. Mario C. F. C. N. Multis verbis agere mecum per cognationem, quae mihi secum esset, per eum Marium, quem scripsissem, per eloquentiam L. Crassi, avi sui, ut se defenderem! caussamque suam mihi perscripsit. Rescripsi, patrono illi nihil opus esse, quoniam Caesaris, propinqui eius, omnis potestas esset, viri optimi, et hominis liberalissimi: me tamen ei fauturum. O tempora! fore, quum dubitet Curtius consulatum petere? Sed haec hactenus. 2. De Tirone, mihi curae est. Sed iam sciam, quid agat. Heri enim misi, qui videret: cui etiam ad te litteras dedi. Epistolam ad Caesarem tibi misi. Horti quam in diem proscripti sint, velim ad me scribas.

L. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Ut me levarat tuus adventus, sic discessus afflixit. Quare, quum poteris, id est, quum Sexti auctioni operam dederis, revises nos. Vel unus dies mihi erit utilis; quid dicam, gratus? Ipse Romam venirem, ut una essemus, si satis consilium quadam de re haberem.

LI. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Tironem habeo citius, quam verebar. Venit etiam Nicias: et Valerium hodie audiebam esse venturum. Quamvis multi sint, magis tamen ero solus, quam si unus esses. Sed exspecto te, a Peducaeo utique. Tu autem significas aliquid etiam ante. Verum id quidem, ut poteris. De Virgilio, ut scribis. Hoc tamen velim scire, quando auctio. 2. Epistolam ad Caesarem mitti, video tibi placere. Quid quaeris? mihi quoque hoc idem maxime placuit, et eo magis, quod nihil est in ea, nisi optimi civis; sed ita optimi, ut tempora, quibus parere omnes *πολιτικοί* praecipiunt. Sed scis, ita nobis esse visum, ut isti ante legerent. Tu igitur id curabis. Sed, nisi plane iis intelliges placere, mittenda non est. Id autem utrum illi sentiant, anne simulent, tu intelliges. Mihi simulatio pro repudiatione fuerit. *Τοῦτο δὲ μηλώσῃ.* 3. De Caerellia quid tibi placeret, Tiro mihi narravit: debere, non esse dignitatis meae: perscriptionem tibi placere;

hoc métuere, alterum ín metu non pónere.

Sed et haec, et multa alia coram. Sustinenda tamen, si tibi videbitur, solutio est nominis Caerelliani, dum et de Metone et de Faberio sciamus.

LII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. L. Tullium Montanum nosti, qui cum Cicerone profectus est. Ab eius sororis viro litteras accepi, Montanum Planco debere, quod praes pro Flaminio sit, H-S xxv: de ea re nescio quid te a Montano rogatum. Sane velim, sive Plancus est rogandus, sive qua re potes illum iuvare, iuves. Pertinet ad nostrum officium. Si res tibi forte notior est, quam mihi, aut si Plancum rogandum putas: scribas ad me velim, ut, quid rei sit, et quid rogandum, sciam. 2. De epistola ad Caesarem quid egeris, exspecto. De Silio, non ita sane laboro. Tu mi aut Scapulanos, aut Clodianos efficias necesse est. Sed nescio quid videris dubitare de Clodia; utrum, quando veniat, an sintne venales? Sed quid est, quod audio, Spintherem fecisse divortium? 3. De lingua Latina securi es animi, dices, qui talia conscribis: *ἀπόγραφα* sunt: minore labore fiunt; verba tantum affero; quibus abundo.

LIII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Ego, etsi nihil habeo, quod ad te scribam, scribo tamen, quia tecum loqui videor. Hic nobiscum sunt Nicias et Valerius. Hodie tuas litteras exspectabamus matutinas. Erunt fortasse alterae postmeridianae, nisi te Epiroticae litterae impedient; quas ego non interpello. Misi ad te epistolas ad Marcianum et ad Montanum. Eas in eumdem fasciculum velim addas, nisi forte iam dedisti.

102.

LIBER DECIMUS TERTIUS.

ARG. Exiguum tempus mutum fuit a litteris inter huius libri epistolas et superioris. Scriptae autem et hae sunt, Caesare, ut Sigonio videtur, cos. IV. s. coll. eodemque in Hispania contra Pompeii liberos bellum gerente et post bellum redeunte, septem fere mensium spatio. Nam aestatis initio, ut ex epistola prima colligitur, scribi coeptae sunt, itaque a Kalendis fere Iuniis: et mense Decembri desierunt. Namque tertiis Saturnalibus, quae fuerant XII. Kal. Ianuarii, apud M. Tullium Caesar caenavit, ut est in ultima huius libri epistola, quamquam ultima videtur esse XLII., in qua Cicero de suo die natali agit, qui fuit III. Non. Ian. Argumentum illarum est multiplex de caede Marcelli X. XII. de Ciceronis et Publiliae divortio XXXIV. de Urbis pomoerio Caesaris auctoritate ab Atheniensi quodam prolato XXXV. sq. de statua Caesaris in pompa Circensi gestata XLIV. de profectione Caesaris XLV. L. Trebatii, Curtii, Torquati, Dolabellae IX. Varronis et Capitonis XXXIII. Bruti ad Ciceronem III. VII. de eius in se amore XXXV. XXXIX. de eiusdem et Porciae nuptiis IX. XVII. de laudatione Porciae XXXVII. XLVIII. de Q. filii luxuria XXXI. maledictis XXXVII. litteris contumeliosis XXXVIII. sq. de eius ad patruum profectione XXXVIII. XL. adventu LI. sq. de M. filii deversatione Corcyraea XXIV. de Ciceronis itinere in Urbem XXIII. XXV. sq. XXXIX. XLII sq. XLVII. de Attici ad Ciceronem profectione XXXI. de hortis ad exstruendum Tulliae fanum emendis I. III. XII XXVI sqq XXXI. sq. de Atticae valetudine XII. sqq. LI. de eius ad spectandos ludos Romanos accessione XLIV. de eiusdem sponsalibus XXI. de hereditatibus, ut Herenniana VI. Cluviana XXXVII. XLV. Brinniana XII. Babulliana XLVIII. de rebus argentariis XXII. sq. de pecunia Q. fratri delegandа XLVI. Reliqua fere sunt de litteris: de epistola ad Caesarem XXVI sqq XXXI L. sq. ad Hirtium XXI. de litteris Attici ad Cic. et Tullios I. de Q. Ciceronis epistolis XXX. de Caesaris epistola XXII de libris Dicaearchi XXXI. sqq. XXXIX. Phaedri XXXIX de Panaetii libro *περὶ προνοίας* et de epitome Bruti Fanniana sibi mittendis VIII. de libris Academicis ad Varronem scribendis XII. sqq de vocabulo Latino ad Graecum *ἐποχῆς* interpretandum ido-

tera XXI. XXIII. XXV. de libris ad Varronem et Brutum mittendis XXIII. de libris de Finibus Bonorum et Malorum nondum divulgandis XXI. sq. de libro Dolabellae inscribendo X. de oratione Ligariana XII. XIX. et de loco in eadem corrigendo XLIV. de Ciceronis et Bruti Catone XLVI.

I. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Ad Ciceronem ita scripsisti, ut neque severius neque temperatius scribi potuerit, nec magis quam quemadmodum ego maxime vellem. Prudentissime etiam ad Tullios. Quare aut ista proficient aut aliud agamus. 2. De pecunia vero video a te omnem diligentiam adhiberi vel potius iam adhibitam; quod si efficis, a te hortos habebo. Nec vero ullum genus possessionis est, quod malim, maxime scilicet ob eam caussam, quae suscepta est; cuius festinationem mihi tollis, quoniam de aestate polliceris, vel potius recipis: deinde etiam ad *κατα𝛽ίωσιν* maestitiamque minuendam nihil mihi reperiri potest aptius: cuius rei cupiditas impellit me interdum, ut te hortari velim: sed me ipse revoco. Non enim dubito, quin, quod me valde velle putes, in eo tu me ipsum cupiditate vincas. Itaque istuc iam pro facto habeo. 3. Exspecto, quid istis placeat de epistola ad Caesarem. Nicias te, ut debet, amat, vehementerque tua sui memoria delectatur. Ego vero Peducaeum nostrum vehementer diligo. Nam et quanti patrem feci, totum in hunc: et ipsum per se aeque amo, atque illum amavi; te vero plurimum, qui hoc ab utroque nostrum fieri velis. Si hortos inspexeris et si de epistola certiorem me feceris, dederis mihi, quod ad te scribam: sin minus, scribam tamen aliquid. Numquam enim deerit.

II. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Gratior mihi celeritas tua, quam ipsa res. Quid enim indignius? Sed iam ad ista obduruimus, et humanitatem omnem exuimus. Tuas litteras hodie exspectabam, nihil equidem ut ex iis novi: quid enim? Verumtamen. Oppio et Balbo epistolas deferri iubebis, et tamen Pisonem sicubi de auro. Faberius si venerit, videbis, ut tantum attribuatur, si modo attribuetur, quantum debetur. Accipies ab Erote. 2. Ariarathes, Ariobarzani filius, Romam venit. Vult, opinor, regnum aliquod emere a Caesare. Nam, quo modo nunc est, pedem ubi ponat in suo, non habet. Omnino eum Sestius noster parochus publicus occupavit: quod quidem facile patior. Verumtamen, quod mihi, summo beneficio meo, magna cum fratribus illius necessitudo est, invito eum per litteras, ut apud me deversetur. Ad eam rem quum mitterem Alexandrum, has ei dedi litteras. 3. Cras igitur auctio Peducaei. Quum poteris ergo: etsi impediet fortasse Faberius: sed tamen, quum licebit. Dionysius noster graviter queritur, et tamen iure, a discipulis abesse tam diu. Multis verbis scripsit ad me, credo item ad te. Mihi quidem videtur etiam diutius abfuturus: ac nollem: valde enim hominem desidero.

III. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. A te litteras exspectabam; nondum scilicet. Nam has mane rescribebam. Ego vero ista nomina sic probo, ut nihil aliud me moveat, nisi, quod tu videris dubitare. Illud enim non accipio in bonam partem, quod ad me refers, qui si ipse negotium meum gererem, nihil gererem nisi consilio tuo. Sed tamen intelligo, magis te id facere diligentia, qua semper uteris, quam quod dubites de nominibus istis. Etenim Caelium non probas, plura non vis. Utrumque laudo. His igitur utendum est. Praes aliquando factus esses, et in his quidem tabulis. A me igitur omnia. Quod dies longior est, (teneamus modo, quod volumus,) puto fore istam etiam a praecone diem, certe ab heredibus. De Crispo et Mustela videbis; et velim scire, quae sit pars duorum. De Bruti adventu eram factus certior. 2. Attulerat enim ab eo Aegypta libertus litteras. Misi ad te epistolam, quia commode scripta erat.

IV. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Habeo munus a te elaboratum decem legatorum: et quidem puto. Nam filius anno post quaestor fuit, quam consul Mummius. 2. Sed quoniam saepius de nominibus quaeris, quid placeat; ego quoque tibi saepius respondeo, placere. Si quid poteris cum Pisone, conficies; Avius enim videtur in officio futurus. Velim ante possis: si minus, utique simul simus, quum Brutus veniet in Tusculanum. Magni interest mea, una nos esse. Scies autem, qui dies is futurus sit, si puero negotium dederis, ut quaerat.

V. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Sp. Mummium putaram in decem legatis fuisse; sed videlicet. Etenim *εὔλογον* fratri fuisse. Fuit enim ad Corinthum. Misi tibi Torquatum. Colloquere tu quidem cum Silio, ut scribis, et urge. Illam diem negabat esse mense Maio, istam non negabat. Sed tu, ut omnia, istuc quoque ages diligenter. De Crispo et Mustela, scilicet, quum quid egeris. 2. Quoniam ad Bruti adventum fore te nobiscum polliceris, satis est; praesertim quum hi tibi dies in magno nostro negotio consumantur.

VI. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De aquaeductu probe fecisti. Columnarium, vide, ne nullum debeamus. Quamquam mihi videor audisse a Camillo, commutatam esse legem. 2. Pisoni, quid est, quod honestius respondere possimus, quam solitudinem Catonis? nec coheredibus solum Herennianis, sed etiam, ut scis, (tu enim mecum egisti,) de puero Lucullo: quam pecuniam tutor (nam hoc quoque ad rem pertinet) in Achaia sumpserat. Sed agit liberaliter, quoniam negat se quidquam facturum contra nostram voluntatem. Coram igitur, ut scribis, constituemus, quemadmodum rem explicemus. Quod reliquos coheredes convenisti, plane bene [fecisti]. 3. Quod epistolam meam ad Brutum poscis, non habeo eius exemplum, sed tamen salvum est, et ait Tiro, te habere oportere: et, ut recordor, una cum illius obiurgatoria tibi meam quoque, quam ad eum rescripseram, misi. Iudiciali molestia ut caream, videbis. 4. Tuditanum istum, proavum Hortensii, plane non noram; et filium, qui tum non potuerat esse legatus, fuisse putaram. Mummium fuisse ad Corinthum pro certo habeo. Saepe enim hic Spurius, qui nuper est mortuus, epistolas mihi pronuntiabat versiculis facetis, ad familiares missas a Corintho. Sed non

dubito, quin fratri fuerit legatus, non in decem. Atque hoc etiam accepi, non solitos maiores nostros legare in decem, qui essent imperatorum necessarii, ut nos, ignari pulcherrimorum institutorum, aut negligentes potius, M. Lucullum et L. Murenam et ceteros coniunctissimos ad L. Lucullum misimus. Illudque *εὐλογώτατον*, illum fratri in primis eius legatis fuisse. Operam tuam multam! qui et haec cures, et mea expedias, et sis in tuis multo minus diligens, quam in meis.

VII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Sestius apud me fuit, et Theopompus pridie: venisse a Caesare narrabat litteras; hoc scribere, sibi certum esse, Romae manere; caussamque eam ascribere, quae erat in epistola nostra, ne se absente leges suae negligerentur, sicut esset neglecta sumptuaria: est *εὔλογον*: idque eram suspicatus. Sed istis mos gerendus est; nisi placet hanc ipsam sententiam nos persequi. Et Lentulum cum Metella certe fecisse divortium. Haec omnia tu melius. Rescribes igitur, quidquid voles, dum modo quid. Iam enim non reperio, quid te rescripturum putem, nisi forte de Mustela, aut si Silium videris. 2. Brutus heri venit in Tusculanum post horam decimam. Hodie igitur me videbit; ac vellem, quum tu adesses. Iussi equidem ei nuntiari, te, quoad potuisses, exspectasse eius adventum, venturumque, si audisses: meque, ut facio, continuo te certiorem esse facturum.

VIII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Plane nihil erat, quod ad te scriberem. Modo enim discesseras, et paullo post triplices remiseras. Velim cures fasciculum ad Vestorium deferendum et alicui des negotium, qui quaerat, Q. Faberii fundus num quis in Pompeiano Nolanove venalis sit. Epitomen Bruti Caelianorum velim mihi mittas, et a Philoxeno *Παναιτίου περὶ προνοίας*. Te Idib. videbo cum tuis.

IX. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Commodum discesseras heri, quum Trebatius venit, paullo post Curtius; hic salutandi caussa: sed mansit invitatus. Trebatium nobiscum habemus. Hodie mane Dolabella. Multus sermo ad multum diem. Nihil possum dicere *ἐκτενέστερον*, nihil *φιλοστοργότερον*. Ventum est tamen ad Quintum. Multa *ἄφατα*, *ἀδιήγητα*: sed unum eiusmodi, quod, nisi exercitus sciret, non modo Tironi dictare, sed ne ipse quidem auderem scribere. Sed hactenus. *Εὐκαίρως* ad me venit, quum haberem Dolabellam, Torquatus; humanissimeque Dolabella, quibus verbis secum egissem, exposuit. Commodum enim egeram diligentissime: quae diligentia grata est visa Torquato. 2. A te exspecto, si quid de Bruto. Quamquam Nicias confectum putabat: sed divortium non probari. Quo etiam magis laboro idem, quod tu. Si quid est enim offensionis, haec res mederi potest. Mihi Arpinum eundum est. Nam et opus est, constitui a nobis illa praediola; et vereor, ne exeundi potestas non sit, quum Caesar venerit; de cuius adventu eam opinionem Dolabella habet, quam tu coniecturam faciebas ex litteris Messallae. Quum illuc venero, intellexeroque, quid negotii sit; tum, ad quos dies rediturus sim, scribam ad te.

X. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Minime miror te et graviter ferre de Marcello, et plura vereri periculi genera. Quis enim hoc timeret, quod neque acciderat antea, nec videbatur natura ferre, ut accidere posset? Omnia igitur metuenda. Sed illud *παρὰ τὴν ἱστορίαν*, tu praesertim: *me reliquum consularem*. Quid? tibi Servius quid videtur? Quamquam hoc nullam ad partem valet scilicet, mihi praesertim, qui non minus bene actum cum illis putem. Quid enim sumus? aut quid esse possumus? Domine, an foris? Quod nisi mihi hoc venisset in mentem, scribere ista nescio quae, quo verterem me, non haberem. 2. Ad Dolabellam, ut scribis, ita puto faciendum, *κοινότερα* quaedam, et *πολιτικώτερα*. Faciendum certe aliquid est: valde enim desiderat. 3. Brutus si quid, curabis ut sciam; cui quidem quam primum agendum puto, praesertim si statuit. Sermunculum enim omnem aut restinxerit aut sedarit. Sunt enim, qui loquantur etiam mecum. Sed haec ipse optime, praesertim si etiam tecum loquetur. Mihi est in animo proficisci XI. Kal. Hic enim nihil habeo quod agam, ne hercule illic quidem, nec usquam; sed tamen aliquid illic. Hodie Spintherem exspecto. Misit enim Brutus ad me: per litteras purgat Caesarem de interitu Marcelli: in quem, ne si insidiis quidem ille interfectus esset, caderet ulla suspicio. Nunc vero, quum de Magio constet, nonne furor eius caussam omnem sustinet? Plane, quid sit, non intelligo. Explanabis igitur. Quamquam nihil habeo, quod dubitem, nisi, ipsi Magio quae fuerit caussa amentiae; pro quo quidem etiam sponsor Sunii factus est. Et nimirum id fuit. Solvendo enim non erat. Credo eum petiisse a Marcello aliquid, et illum, ut erat, constantius respondisse.

XI. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. *Οὐ ταὐτὸν εἶδος* credebam esse facile. Totum est aliud, posteaquam sum a te disiunctior. Sed fuit faciendum, ut et constituerem mercedulas praediorum; et ne magnum onus observantiae Bruto nostro imponerem. Posthac enim poterimus commodius colere inter nos in Tusculano. Hoc autem tempore, quum ille me quotidie videre vellet, ego ad illum ire non possem, privabatur omni delectatione Tusculani. 2. Tu igitur, si Servilia venerit, si Brutus quid egerit, etiamsi constituerit, quando obviam: quidquid denique erit, quod scire me oporteat, scribes. Pisonem, si poteris, convenies. Vides, quam maturum sit. Sed tamen, quod commodo tuo fiat.

XII. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Valde me momorderunt epistolae tuae de Attica nostra: eaedem tamen sanaverunt. Quod enim te ipse consolabare eisdem litteris, id mihi erat satis firmum ad leniendam aegritudinem. 2. *Ligarianam* praeclare vendidisti. Posthac quidquid scripsero, tibi praeconium deferam. 3. Quod ad me de Varrone scribis, scis me antea orationes, aut aliquid id genus solitum scribere, ut Varronem nusquam possem intexere. Postea autem quam haec coepi *φιλολογώτερα*,

iam Varro mihi denuntiaverat magnam sane et gravem προσφώνησιν. Biennium praeteriit, quum ille Καλλιππίδης assiduo cursu cubitum nullum processerit. Ego autem me parabam ad id, quod ille mihi misisset, ut αὐτῷ τῷ μέτρῳ καὶ λώϊον, si modo potuissem. Nam hoc etiam Hesiodus ascribit, αἴκε δύνηαι. Nunc illam περὶ τελῶν σύνταξιν, sane mihi probatam, Bruto, ut tibi placuit, despondimus: idque tu eum non nolle mihi scripsisti. Ergo illam ἀκαδημικὴν, in qua homines, nobiles illi quidem, sed nullo modo philologi, nimis acute loquuntur, ad Varronem transferamus. Etenim sunt Ἀντιόχεια, quae iste valde probat. Catulo et Lucullo alibi reponemus; ita tamen, si tu hoc probas: deque eo mihi rescribas velim. 4. De Brinniana auctione accepi a Vestorio litteras. Ait, sine ulla controversia rem ad me esse collatam (Romae videlicet aut in Tusculano me fore putaverunt) a. d. VIII. Kal. Quint. Dices igitur vel amico tuo, S. Vettio coheredi meo, vel Labeoni nostro, paullum proferant auctionem; me circiter Nonas in Tusculano fore. Cum Pisone Erotem habes. De Scapulanis hortis toto pectore cogitemus. Dies adest.

XIII. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Commotus tuis litteris, quod ad me de Varrone scripseras, totam Academiam ab hominibus nobilissimis abstuli, tratulique ad nostrum sodalem, et ex duobus libris contuli in quattuor. Grandiores sunt omnino, quam erant illi; sed tamen multa detracta. Tu autem mihi pervelim scribas, qui intellexeris illum velle. Illud vero utique scire cupio, quem intellexeris ab eo ζηλοτυπεῖσθαι, nisi forte Brutum. Id hercle restabat. Sed tamen scire pervelim. Libri quidem ita exierunt, (nisi forte me communis φιλαυτία decipit,) ut in tali genere ne apud Graecos quidem simile quidquam. Tu illam iacturam feres aequo animo, quod illa, quae habes de Academicis, frustra descripta sunt. Multo tamen haec erunt splendidiora, breviora, meliora. 2. Nunc autem ἀπορῶ, quo me vertam. Volo Dolabellae valde desideranti: non reperio, quid: et simul αἰδέομαι Τρῶας: neque, si aliquid, potero μέμψιν effugere. Aut cessandum igitur aut aliquid excogitandum. 3. Sed quid haec levia curamus? Attica mea, obsecro te, quid agit? quae me valde angit. Sed crebro regusto tuas litteras: in his acquiesco. Tamen exspecto novas.

XIV. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Brinnii libertus, coheres noster, scripsit ad me, velle, si mihi placeret, coheredes, se et Sabinum Albium, ad me venire. Id ego plane nolo. Hereditas tanti non est. Et tamen obire auctionis diem facile poterunt, (est enim III. Id.) si me in Tusculano postridie Nonas mane convenerint. Quod si laxius volent proferre diem, poterunt vel biduum, vel triduum, vel ut videbitur. Nihil enim interest. Quare, nisi iam profecti sunt, retinebis homines. 2. De Bruto, si quid erit; de Caesare, si quid scies; si quid erit praeterea, scribes. 3. Illud etiam atque etiam consideres velim, placeatne tibi mitti ad Varronem, quod scripsimus. Etsi etiam ad te aliquid pertinet; nam scito, te ei dialogo adiunctum esse tertium. Opinor igitur consideremus. Etsi nomina iam facta sunt; sed vel induci, vel mutari possunt.

XV. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Quid agit, obsecro te, Attica nostra? Nam triduo abs te nullas acceperam: nec mirum; nemo enim venerat: nec fortasse caussa fuerat. Itaque ipse, quid scriberem, non habebam. Quo autem die has Valerio dabam, exspectabam aliquem meorum: qui si venisset, et a te quid attulisset, videbam non defuturum, quod scriberem.

XVI. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Nos, quum flumina et solitudines sequeremur, quo facilius sustentare nos possemus, pedem e villa adhuc egressi non sumus; ita magnos et assiduos imbres habebamus. Illam ἀκαδημικὴν σύνταξιν totam ad Varronem traduximus. Primo fuit Catuli, Luculli, Hortensii: deinde, quia παρὰ τὸ πρέπον videbatur, quod erat hominibus nota, non illa quidem ἀπαιδευσία, sed in iis rebus ἀτριψία, simul ac veni ad villam, eosdem illos sermones ad Catonem Brutumque transtuli. Ecce tuae litterae de Varrone. Nemini visa est aptior Ἀντιόχεια ratio. 2. Sed tamen velim scribas ad me, primum, placeatne tibi aliquid ad illum; deinde, si placebit, hocne potissimum. Quid Servilia? iamne venit? Brutus ecquid agit, ecquando? De Caesare quid auditur? Ego ad Nonas, quemadmodum dixi. Tu cum Pisone, si quid poteris.

XVII. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Quinto Kalend. exspectabam Roma aliquid; non quo imperassem. Igitur aliquid tuis. Nunc eadem illa: quid Brutus cogitet? aut, si aliquid egit, ecquid a Caesare. Sed quid ista, quae minus curo? Attica nostra quid agat, scire cupio: etsi tuae litterae (sed iam nimis veteres sunt) recte sperare iubent: tamen exspecto recens aliquid.

XVIII. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Vides, propinquitas quid habeat. Nos vero conficiamus hortos. Colloqui videbamur, in Tusculano quum essem; tanta erat crebritas litterarum. Sed id quidem iam erit. Ego interea admonitu tuo perfeci sane argutulos libros ad Varronem: sed tamen exspecto, quid ad ea, quae scripsi ad te: primum, qui intellexeris eum desiderare a me, quum ipse homo πολυγραφώτατος numquam me lacessisset: deinde, quem ζηλοτυπεῖν, nisi forte Brutum: quem si non ζηλοτυπεῖ, multo Hortensium minus, aut eos, qui de republica loquuntur. Plane hoc mihi explices velim: in primis, maneasne in sententia, ut mittam ad eum, quae scripsi; an nihil necesse putes. Sed haec coram.

XIX. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Commodum discesserat Hilarus librarius IV. Kal., cui dederam litteras ad te, quum venit tabellarius cum tuis litteris pridie datis: in quibus illud mihi gratissimum fuit, quod Attica nostra rogat te, ne tristis sis, quodque tu ἀκίνδυνα esse scribis. 2. *Ligarianam*, ut video, praeclare auctoritas tua commendavit. Scripsit enim ad me Balbus et Oppius, mirifice se probare; ob eamque caussam ad Caesarem eam se oratiunculam misisse. Hoc igitur idem tu mihi antea

scripseras. 3. In Varrone ista caussa me non moveret, ne viderer φιλένδοξος: (sic enim constituebam, neminem includere in dialogos eorum, qui viverent:) sed, quia scribis et desiderari a Varrone, et magni illum aestimare, eos confeci: et absolvi, nescio quam bene, sed ita accurate, ut nihil posset supra, *Academicam* omnem *quaestionem* libris quattuor. In eis, quae erant contra ἀκαταληψίαν praeclare collecta ab Antiocho, Varroni dedi: ad ea ipse respondeo: tu es tertius in sermone nostro. Si Cottam et Varronem fecissem inter se disputantes, ut a te proximis litteris admoneor; meum κωφὸν πρόςωπον esset. 4. Hoc in antiquis personis suaviter fit, ut et Heraclides in multis, et nos sex *de Republica* libris fecimus. Sunt etiam *de Oratore* nostri tres, mihi vehementer probati. In eis quoque eae personae sunt, ut mihi tacendum fuerit. Crassus enim loquitur, Antonius, Catulus senex, C. Iulius, frater Catuli, Cotta, Sulpicius. Puero me hic sermo inducitur, ut nullae esse possent partes meae. Quae autem his temporibus scripsi, Ἀριστοτέλειον morem habent; in quo sermo ita inducitur ceterorum, ut penes ipsum sit principatus. Ita confeci quinque libros περὶ τελῶν, ut Epicurea L. Torquato, Stoica M. Catoni, περιπατητικά M. Pisoni darem. Ἀζηλοτύπητον id fore putaram, quod omnes illi decesserant. 5. Haec *Academica*, ut scis, cum Catulo, Lucullo, Hortensio contuleram. Sane in personas non cadebant. Erant enim λογικώτερα, quam ut illi de iis somniasse umquam viderentur. Itaque, ut legi tuas de Varrone, tamquam ἕρμαιον arripui. Aptius esse nihil potuit ad id philosophiae genus, quo ille maxime mihi delectari videtur, easque partes; ut non sim consecutus, ut superior mea caussa videatur. Sunt enim vehementer πιθανὰ Ἀντιόχεια: quae diligenter a me expressa, acumen habent Antiochi, nitorem orationis nostrum; si modo is est aliquis in nobis. Sed tu, dandosne putes hos libros Varroni, etiam atque etiam videbis. Mihi quaedam occurrunt; sed ea coram.

XX. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. A Caesare litteras accepi consolatorias, datas prid. Kal. Mai. Hispali. De Urbe augenda quid sit promulgatum, non intellexi; id sane scire velim. Torquato nostra officia grata esse, facile patior; eaque augere non desinam. 2. Ad *Ligarianam* de uxore Tuberonis et privigna neque possum iam addere, (est enim pervulgata,) neque Tuberonem volo offendere. Mirifice est enim φιλαίτιος. Theatrum quidem sane bellum habuisti. 3. Ego, etsi hoc loco facillime sustentor, tamen te videre cupio. Itaque, ut constitui, adero. Fratrem credo a te esse conventum. Scire igitur studeo, quid egeris. 4. De fama nihil sane laboro: etsi scripseram ad te tunc stulte, *nihil melius*. Curandum enim non est. Atque hoc, *in omni vita sua quemque a recta conscientia transversum unguem non oportet discedere*, viden' quam φιλοσόφως? an tu nos frustra existimas haec in manibus habere? δεδῆχθαι te nollem, quod nihil erat. Redeo enim rursus eodem. Quidquamne me putas curare in toto, nisi ut ei ne desim? Id ago scilicet, ut iudicia videar tenere. *Μὴ γὰρ αὐτοῖς.* Vellem tam domestica ferre possem, quam ista contemnere. Putas autem me voluisse aliquid, quod perfectum non sit? Non licet scilicet sententiam suam: sed tamen quae tum acta sunt, non possum non probare; et tamen non curare pulchre possum, sicuti facio. Sed nimium multa de nugis.

XXI. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Ad Hirtium dederam epistolam sane grandem, quam scripseram proxime in Tusculano. Huic, quam tum mihi misisti, rescribam alias. Nunc aliis malo. 2. Quid possum de Torquato, nisi aliquid a Dolabella? Quod simul ac, continuo scietis. Exspectabam hodie, aut summum cras, ab eo tabellarios: qui simul ac venerint, mittentur ad te. A Quinto exspecto. Proficiscens enim e Tusculano VIII. Kal., ut scis, misi ad eum tabellarios. 3. Nunc, ad rem ut redeam, *inhibere* illud tuum, quod valde mihi arriserat, vehementer displicet. Est enim verbum totum nauticum. Quamquam id quidem sciebam: sed arbitrabar sustineri remos, quum inhibere essent remiges iussi. Id non esse eiusmodi, didici heri, quum ad villam nostram navis appelleretur. Non enim sustinent, sed alio modo remigant. Id ab ἐποχῇ remotissimum est. Quare facies, ut ita sit in libro, quemadmodum fuit. Dices hoc idem Varroni, si forte mutavit. Nec est melius quidquam, quam ut Lucullus

sustineat currum, ut bonu' saepe agitator, equosque!

Semperque Carneades προβολὴν pugilis et retentionem aurigae similem facit ἐποχῇ. Inhibitio autem remigum motum habet, et vehementiorem quidem remigationis, navem convertentis ad puppim. Vides, quanto hoc diligentius curem, quam aut de rumore aut de Pollione: de Pansa etiam, si quid certius: (credo enim palam factum esse:) de Critonio, si quid esset: certe ne de Metello et Balbino. 4. Dic mihi, placetne tibi, primum, edere iniussu meo? Hoc ne Hermodorus quidem faciebat, is, qui Platonis libros solitus est divulgare; ex quo, λόγοισιν Ἑρμόδωρος. Quid illud? rectumne existimas cuiquam ante, quam Bruto? cui te auctore προςφωνῶ. Scripsit enim Balbus ad me, se a te *quintum de Finibus librum* descripsisse; in quo non sane multa mutavi, sed tamen quaedam. Tu autem commode feceris, si reliquos continueris, ne et ἀδιόρθωτα habeat Balbus, et ἕωλα Brutus. Sed haec hactenus, ne videar περὶ μικρὰ σπουδάζειν: etsi nunc quidem maxima mihi sunt haec. Quid est enim aliud? Varroni quidem quae scripsi te auctore, ita propero mittere, ut iam Romam miserim describenda. Ea si voles, statim habebis. Scripsi enim ad librarios, ut fieret tuis, si tu velles, describendi potestas. Ea vero continebis, quoad ipse te videam; quod diligentissime facere soles, quum a me tibi dictum est. 5. Quod * autem fugit me tibi dicere, mirifice Caerellia studio videlicet philosophiae flagrans describit a tuis: istos ipsos de Finibus habet. Ego autem tibi confirmo, (possum falli, ut humanus,) a meis eam non habere: numquam enim ab oculis meis abfuerunt. Tantum porro aberat, ut binos scriberent; vix singulos confecerunt. Tuorum tamen ego nullum delictum arbitror, idemque te volo existimare. A me enim praetermissum est, ut dicerem, me eos exire nondum velle. Hui! quam diu de nugis? De re enim nihil habeo, quod loquar. 6. De Dolabella tibi assentior. Coheredes, ut scribis, in Tusculano. De Caesaris adventu, scripsit ad me Balbus, non ante Kal. Sext. De Attica optime, quod levius ac lenius, et quod fert εὐκόλως. 7. Quod autem de illa nostra cogitatione scribis, in qua nihil tibi cedo —, ea, quae novi, valde probo, hominem, domum, facultates. Quod caput est,

ipsum non novi: sed audio laudabilia. De Scrofa? Etiam. Proxime accedit, si quid hoc ad rem ἐκπρεπέστερος est etiam, quam pater. Coram igitur et quidem propenso animo ad probandum. Accedit enim, quod patrem, ut scire te puto, plus etiam, quam non modo tu, sed quam ipse scit, amo, idque et merito, et iam diu.

XXII. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De Varrone, non sine caussa, quid tibi placeat, tam diligenter exquiro. Occurrunt mihi quaedam. Sed ea coram. Te autem *ἀσμενέστατα* intexui, faciamque id crebrius. Proximis enim tuis litteris primum, te id non nolle, cognovi. 2. De Marcello scripserat ad me Cassius antea; *τὰ κατὰ μέρος* Servius. O rem acerbam! Ad prima redeo. 3. Scripta nostra nusquam malo esse, quam apud te; sed ea tum foras dari, quum utrique nostrum videbitur. Ego et librarios tuos culpa libero neque te accuso; et tamen aliud quiddam ad te scripseram, Caerelliam quaedam habere, quae, nisi a te, non potuerit. Balbo quidem intelligebam satisfaciendum fuisse; tantum nolebam, aut obsoletum Bruto aut Balbo inchoatum dari. Varroni, simul ac te videro, si tibi videbitur, mittam. Quid autem dubitarim, quum videro te, scies. 4. Attributos quod appellas, valde probe. Te de praedio Oviae exerceri, moleste fero. De Bruto nostro, perodiosum: sed vita fert. Mulieres autem vix satis humane, quae inimico animo ferant, quum utraque officio pareat. Tullium scribam, nihil fuit, quod appellares. Nam tibi mandassem, si fuisset. Nihil enim est apud eum positum nomine voti: sed est quiddam apud illum meum. Id ego in hanc rem statui conferre. Itaque et ego recte tibi dixi, ubi esset: et tibi ille recte negavit. Sed hoc quoque ipsum continuo adoriamur. Lucum hominibus non sane probo, quod est desertior: sed habet *εὐλογίαν*. Verum hoc quoque, ut censueris; quippe qui omnia. Ego, ut constitui, adero: atque utinam tu quoque eodem die! Sin quid — multa enim — utique postridie. Etenim coheredes: a quîs sine te opprimi, malitia est. 5. Alteris iam litteris nihil ad me de Attica. Sed id quidem in optima spe pono. Illud accuso, non te, sed illam ne salutem quidem. At tu et illi et Piliae plurimam: nec me tamen irasci indicaris. Epistolam Caesaris misi, si minus legisses.

XXIII. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Antemeridianis tuis litteris heri statim rescripsi: nunc respondeo vespertinis. Brutus mallem me arcesseret. Nam et aequius erat, quum illi iter instaret et subitum et longum: et mehercule nunc, quum ita simus affecti, ut non possimus plane simul vivere, (intelligis enim profecto, in quo maxime posita sit *συμβίωσις*,) facile patiebar, nos potius Romae una esse, quam in Tusculano. 2. Libri ad Varronem non morabantur. Sunt enim effecti, ut vidisti: tantum librariorum menda tolluntur. De quibus libris scis me dubitasse: sed tu videris. Item, quos Bruto mittimus, in manibus habent librarii. 3. Mea mandata, ut scribis, explica: quamquam ista retentione omnes ait uti Trebatius: quid tu istos putas? Nosti domum. Quare confice *εὐαγώγως*. Incredibile est, quam ego ista non curem. Omni tibi asseveratione affirmo, quod mihi credas velim, mihi maiori offensioni esse, quam delectationi, possessiunculas meas. Magis enim doleo, me non habere, cui tradam, quam habere, qui utar. Atque illud Trebatius se tibi dixisse narrabat. Tu autem veritus es fortasse, ne ego invitus audirem. Fuit id quidem humanitatis: sed, mihi crede, iam ista non curo. Quare

— — *da te in sermonem et perseca*
et confice, excita, compella, loquere — — —

ut te cum illo Scaeva loqui putes. Ne existimes eos, qui non debita consectari soleant, quod debeatur, remissuros. De die tantum videto, et id ipsum bono modo.

XXIV. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Quid est, quod Hermogenes mihi Clodius, Andromenem sibi dixisse, se Ciceronem vidisse Corcyrae? Ego enim audita tibi putaram. Nil igitur ne ei quidem litterarum? An non vidit? Facies ergo, ut sciam. Quid tibi ego de Varrone rescribam? Quattuor διφθέραι sunt in tua potestate. Quod egeris, id probabo. Nec tamen *αἰδέομαι Τρῶας*. Quid enim? Sed, ipsi quam res illa probaretur, magis verebar. Sed quoniam tu suscipis; in alteram aurem.

XXV. (In Arpinati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De retentione rescripsi ad tuas accurate scriptas litteras. Conficies igitur, et quidem sine ulla dubitatione aut retractatione. Hoc fieri et oportet et opus est. De Andromene, ut scribis, ita putaram. Scisses enim mihique dixisses. 2. Tu tamen ita mihi de Bruto scribis, ut de te nihil. Quando autem illum putas? Nam ego Romam pridie Idus. Ita volui Bruto scribere, (sed quoniam tu te legisse scribis, fui fortasse *ἀσαφέστερος*,) me ex tuis litteris intellexisse, nolle eum me quasi prosequendi sui caussa Romam nunc venire. Sed quoniam iam adest meus adventus, fac quaeso, ne quid eum Idus impediant, quo minus suo commodo in Tusculano sit. Nec enim ad tabulam eum desideraturus eram. In tali enim negotio cur tu unus non satis es? Sed ad testamentum volebam: quod iam malo alio die: ne ob eam caussam Romam venisse videar. Scripsi igitur ad Brutum, iam illud, quod putassem, Idib. nihil opus esse. Velim ergo totum hoc ita gubernes, ut ne minima quidem re ulla Bruti commodum impediamus. 3. Sed quid est tandem, quod perhorrescas, quia tuo periculo iubeam libros dari Varroni? Etiam nunc si dubitas, fac ut sciamus. Nihil est enim illis elegantius. Volo Varronem, praesertim quum ille desideret: sed est, ut scis,

δεινὸς ἀνήρ· τάχα κεν καὶ ἀναίτιον αἰτιόῳτο.

Ita mihi saepe occurrit vultus eius, querentis fortasse vel hoc, meas partes in iis libris copiosius defensas esse, quam suas; quod mehercule non esse intelliges, si quando in Epirum veneris. Nam nunc Alexionis epistolis cedimus. Sed tamen ego non despero probatum iri Varroni; et id, quoniam impensam fecimus in macrocolla, facile patior teneri. Sed etiam atque etiam dico, tuo periculo fiet. Quare, si addubitas, ad Brutum transeamus. Est enim is quoque Antiochius. O Academiam volaticam et sui similem, modo huc, modo illuc! Sed, quaeso, epistola mea ad Varronem valdene tibi placuit? Male mihi sit, si umquam quidquam tam enitar. *Ἔργον*. At ego ne Tironi quidem

dictavi, qui totas *περιοχάς* persequi solet, sed Spintharo syllabatim.

XXVI. (In Antiati, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De Virgilii parte valde probo. Sic ages igitur. Et quidem id erit primum, proximum Clodiae. Quod si neutrum; metuo, ne turbem, et irruam in Drusum. Intemperans sum in eius rei cupiditate, quam nosti. Itaque revolvor identidem in Tusculanum. Quidvis enim potius, quam ut non hac aestate absolvatur. 2. Ego, ut tempus est nostrum, locum habeo nullum, ubi facilius esse possim, quam Asturae. Sed quia, qui mecum sunt, (credo, quod maestitiam meam non ferunt,) domum properant; etsi poteram remanere, tamen, ut scripsi tibi, proficiscar hinc, ne relictus videar. Quo autem? Lanuvium? Conor equidem in Tusculanum. Sed faciam te statim certiorem. Tu litteras conficies. 3. Equidem, credibile non est, quantum scribam die; quin etiam noctibus. Nihil enim somni. Heri etiam effeci epistolam ad Caesarem: tibi enim placebat: quam non fuit malum scribi, si forte opus esse putares. Ut quidem nunc est, nihil sane est necesse mittere. Sed id quidem, ut tibi videbitur. Mittam tamen ad te exemplum fortasse Lanuvio, nisi forte Romam. Sed cras scies.

XXVII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. De epistola ad Caesarem, nobis vero semper rectissime placuit, ut isti ante legerent. Aliter enim fuissemus et in hos inofficiosi, et in nosmet ipsos, si illum offensuri fuimus, paene periculosi. Isti autem ingenue, mihique gratum, quod, quid sentirent, non reticuerunt: illud vero vel optime, quod ita multa mutari volunt, ut mihi de integro scribendi caussa non sit. Quamquam de Parthico bello quid spectare debui, nisi quod illum velle arbitrabar? Quod enim aliud argumentum epistolae nostrae, nisi *κολακία*, fuit? an, si ea, quae optima putaram, suadere voluissem, oratio mihi defuisset? Totis igitur litteris nihil opus est. Ubi enim *ἐπίτευγμα* magnum nullum fieri possit, *ἀπότευγμα* vel non magnum molestum futurum sit; quid opus est *παρακινδυνεύειν*? praesertim quum illud occurrat, illum, quum antea nihil scripserim, existimaturum, me, nisi toto bello confecto, nihil scripturum fuisse. Atque etiam vereor, ne putet me hoc quasi Catonis *μείλιγμα* esse voluisse. Quid quaeris? Valde me poenitebat; nec mihi in hac quidem re quidquam magis ut vellem accidere potuit, quam quod *σπουδή* nostra non est probata. Incidissemus etiam in illos, in eis in cognatum tuum. 2. Sed redeo ad hortos. Plane illuc te ire, nisi tuo magno commodo, nolo. Nihil enim urget. Quidquid erit, operam in Faberio ponamus. De die tamen auctionis, si quid scies. Eum, qui e Cumano venerat, quod et plane valere Atticam nuntiabat, et litteras se habere aiebat, statim ad te misi.

XXVIII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Hortos quoniam hodie eras inspecturus, quid visum tibi sit, cras scilicet. De Faberio autem, quum venerit. 2. De epistola ad Caesarem, iurato mihi crede, non possum; nec me turpitudo deterret, etsi maxime debebat. Quam enim turpis est assentatio, quum vivere ipsum turpe sit nobis? Sed ut coepi, non me hoc turpe deterret. Ac vellem quidem: (essem enim, qui esse debebam:) sed in mentem nihil venit. Nam, quae sunt ad Alexandrum hominum eloquentium et doctorum suasiones; vides, quibus in rebus versentur. Adolescentem, incensum cupiditate verissimae gloriae, cupientem sibi aliquid consilii dari, quod ad laudem sempiternam valeret, cohortantur. Ad decus non deest oratio. Ego quid possum? Tamen nescio quid e quercu exsculpseram, quod videretur simile simulacri. In eo quia nonnulla erant paullo meliora, quam ea, quae fiunt et facta sunt, reprehenduntur; quod me minime poenitet. Si enim pervenissent istae litterae, mihi crede, nos poeniteret. 3. Quid? tu non vides ipsum illum Aristoteli discipulum, summo ingenio, summa modestia, posteaquam rex appellatus sit, superbum, crudelem, immoderatum fuisse? Quid? tu hunc de pompa, Quirini contubernalem, his nostris moderatis epistolis laetaturum putas? Ille vero potius non scripta desideret, quam scripta non probet. Postremo, ut volet. Abiit illud, quod tum me stimulabat, quod tibi dabam *πρόβλημα Ἀρχιμήδειον*. Multo mehercule magis nunc opto casum illum, quem tum timebam, vel quem libebit. Nisi quid te aliud impediet, mihi optato veneris. Nicias a Dolabella magno opere arcessitus, (legi enim litteras,) etsi invito me, tamen eodem me auctore profectus est. Hoc manu mea.

XXIX. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum quasi alias res quaererem de philologis e Nicia, incidimus in Talnam. Ille de ingenio nihil nimis: modestum et frugi. Sed hoc mihi non placuit. Se scire aiebat, ab eo nuper petitam Cornificiam, Q. filiam, vetulam sane, et multarum nuptiarum: non esse probatum mulieribus, quod ita reperirent, rem non maiorem DCCC. Hoc putavi te scire oportere. 2. De hortis ex tuis litteris cognovi et Chrysippo. In villa, cuius insulsitatem bene noram, video nihil aut pauca mutata. Balnearia tamen laudat maiora: de minoribus ait hiberna effici posse. Tecta igitur ambulatiuncula addenda est: quam ut tantam faciamus, quantam in Tusculano fecimus, prope dimidio minoris constabit isto loco. Ad id autem, quod volumus, *ἀφίδρυμα*, nihil aptius videtur, quam lucus, quem ego noram: sed celebritatem nullam tum habebat: nunc audio maximam. Nihil est, quod ego malim. In hoc *τὸν τῦφόν μου πρὸς θεῶν τροποφόρησον*. Reliquum est, si Faberius nobis nomen illud explicat, noli quaerere, quanti. Othonem vincas volo. Nec tamen insaniturum illum puto. Nosse enim mihi hominem videor. Ita male autem audio ipsum esse tractatum, ut mihi ille emptor non esse videatur. Quid enim? pateretur? 3. Sed quid argumentor? Si Faberianum explicas, emamus vel magno: sin minus, ne parvo quidem possumus. Clodiam igitur; a qua ipsa ob eam caussam sperare videor, quod et multo minoris sunt, et Dolabellae nomen iam expeditum videtur, ut etiam repraesentatione confidam. De hortis satis. Cras aut te aut caussam: quam quidem futuram Faberianam. Sed, si poteris.

XXX. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Ciceronis epistolam tibi remisi. O te ferreum, qui illius periculis non moveris! Me quoque accusat eam tibi epistolam misisse. Nam illam alteram

de rebus gestis eodem exemplo puto. In Cumanum hodie misi tabellarium. 2. Ei dedi tuas ad Vestorium, quas Pharnaci dederas. Commodum ad te miseram Demeam, quum Eros ad me venit. Sed in eius epistola nihil erat novi, nisi auctionem biduum. Ab ea igitur, ut scribis: et velim, confecto negotio Faberiano; quem quidem negat Eros hodie. Cras mane putat. A te colendus est. Istae autem *κολακεῖαι* non longe absunt a scelere. Te, ut spero, perendie. 3. Mihi, sicunde potes, erues, qui decem legati Mummio fuerint. Polybius non nominat. Ego memini Albinum consularem et Sp. Mummium. Videor audisse ex Hortensio, Tuditanum. Sed in Libonis annali, XIV annis post praetor est factus Tuditanus, quam consul Mummius: non sane quadrat. Volo aliquem Olympiae, aut ubi visum, *πολιτικὸν σύλλογον*, more Dicaearchi, familiaris tui.

XXXI. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Quinto Kal. mane accepi a Demea litteras pridie datas, ex quibus aut hodie, aut cras te exspectare deberem. Sed, ut opinor, idem ego, qui exspecto tuum adventum, morabor te. Non enim puto tam expeditum Faberianum negotium futurum, etiamsi est futurum, ut non habeat aliquid morae. Quum poteris igitur, quoniam etiamdum abes. 2. Dicaearchi, quos scribis, libros sane velim mihi mittas: addas etiam *καταβάσεως*. 3. De epistola ad Caesarem *κέκρικα*. Atque id ipsum, quod isti aiunt illum scribere, se, nisi constitutis rebus, non iturum in Parthos; idem ego suadebam in illa epistola: sin —: utrum liberet facere posse, auctore me. Hoc enim ille exspectat videlicet, neque est facturus quidquam, nisi de meo consilio. Obsecro, abiiciamus ista, et semiliberi saltem simus: quod assequemur et tacendo et latendo. 4. Sed et aggredere Othonem, ut scribis. Confice, mi Attice, istam rem. Nihil enim aliud reperio, ubi et in foro non sim, et tecum esse possim. Quanti autem, hoc mihi venit in mentem. C. Albanius proximus est vicinus: is CIↃ iugerum de M. Pilio emit, ut mea memoria est, H-S CXV. Omnia scilicet nunc minoris. Sed accedit cupiditas: in qua, praeter Othonem, non puto nos ullum adversarium habituros. Sed eum ipsum tu poteris movere: facilius etiam, si Kanum haberes. O gulam insulsam! *Pudet me patris.* Rescribes, si quid voles.

XXXII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Alteram a te epistolam quum hodie accepissem, nolui te una mea contentum. Tu vero age, quod scribis, de Faberio. In eo enim totum est positum id, quod cogitamus; quae cogitatio si non incidisset, (mihi crede istuc, ut cetera,) non laborarem. Quamobrem, ut facis, (istuc enim addi nihil potest,) urge, insta, perfice. 2. Dicaearchi *περὶ ψυχῆς* utrosque velim mittas et *καταβάσεως*. *Τριπολιτικόν* non invenio, et epistolam eius, quam ad Aristoxenum misit. Tres eos libros maxime nunc vellem; apti essent ad id, quod cogito. 3. Torquatus Romae est. Misi, ut tibi daretur; Catulum et Lucullum, ut opinor, antea. His libris nova prooemia sunt addita, quibus eorum uterque laudatur. Eas litteras volo habeas; et sunt quaedam alia. Et, quod ad te de decem legatis scripsi, parum intellexisti: credo, quia *διὰ σημείων* scripseram. De C. Tuditano enim quaerebam, quem ex Hortensio audieram fuisse in decem. Eum video in Libonis praetorem P. Popilio P. Rupilio consulibus. Annis XIV ante, quam praetor factus est, legatus esse potuisset? nisi admodum sero quaestor est factus; quod non arbitror. Video enim curules magistratus eum legitimis annis perfacile cepisse. Postumium autem, cuius statuam in Isthmo meminisse te dicis, in iis sciebam fuisse. Is autem est, qui cum Lucullo fuit; quem tu mihi addidisti, sane ad illum *σύλλογον* personam idoneam. Videbis igitur, si poteris, ceteros; ut possimus *πομπεῦσαι καὶ τοῖς προσώποις*.

XXXIII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Negligentiam miram! Semelne putas mihi dixisse Balbum et Faberium, professionem relatam? Quin etiam eorum iussu miseram, qui profiteretur. Ita enim oportere dicebant. Professus est Philotimus libertus. Nosti credo librarium. Sed scribes, et quidem confestim. 2. Ad Faberium, ut tibi placet, litteras misi. Cum Balbo autem puto te aliquid fecisse H-S in Capitolio. In Virgilio mihi nulla est *δυσωπία*. Nec enim eius caussa sane debeo: et, si emero, quid erit, quod postulet? Sed videbis, ne is quum sit in Africa, ut Caelius. De nomine tu videbis cum Cispio; sed, si Plancus destinat, tum habet res difficultatem. Te ad me venire uterque nostrum cupit: sed ista res nullo modo relinquenda est. Othonem quod speras posse vinci, sane bene narras. De aestimatione, ut scribis, quum agere coeperimus: etsi nihil scripsit, nisi de modo agri. Cum Pisone, si quid poteris. Dicaearchi librum accepi: et *καταβάσεως* exspecto. 3. Negotium dederis: reperiet ex eo libro, in quo sunt senatus consulta Cn. Cornelio, L. Mummio consulibus. De Tuditano autem, quod putas, *εὔλογον* est, tum illum, quoniam fuit ad Corinthum, (non enim temere dixit Hortensius) aut quaestorem aut tribunum militum, idque potius fuisse credo. Tu de Antiocho scire poteris. Vide etiam, quo anno quaestor aut tribunus militum fuerit. Si neutrum quadret, in praefectis, an in contubernalibus fuerit, modo fuerit in eo bello. 4. De Varrone loquebamur; lupus in fabula. Venit enim ad me, et quidem id temporis, ut retinendus esset. Sed ego ita egi, ut non scinderem penulam. Memini enim tuum: »et multi erant, nosque imparati.« Quid refert? Paullo post C. Capito cum T. Carrinate. Horum ego vix attigi penulam; tamen remanserunt: ceciditque belle. Sed casu sermo a Capitone de Urbe augenda. A ponte Mulvio Tiberim duci secundum montes Vaticanos; campum Martium coaedificari; illum autem campum Vaticanum fieri, quasi Martium campum. Quid ais? inquam. At ego ad tabulam, ut, si recte possim, Scapulanos hortos. »Cave facias, inquit. Nam ista lex perferetur. Vult enim Caesar.« Audire me facile passus sum; fieri autem, moleste fero. Sed tu quid ais? Quamquam quid quaero? Nosti diligentiam Capitonis in rebus novis perquirendis. Non concedit Camillo. Facies me igitur certiorem de Idibus. Ista enim me res adducebat. Eo adiunxeram ceteras; quas consequi tamen biduo aut triduo post facile potero. Te tamen in via confici minime volo. Quin etiam Dionysio ignosco. 5. De Bruto quod scribis: feci, ut ei liberum esset, quod ad

me attineret. Scripsi enim ad eum heri, Idib. [Mai.] eius opera mihi nihil opus esse.

XXXIV. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Asturam veni viii. Kal. Vitandi enim caloris caussa Lanuvii iii horas acquieveram. Tu velim, si grave non erit, efficias, ne ante Nonas mihi illuc veniendum sit. Id potes per Egnatium Maximum. Illud in primis, ut cum Publilio, me paene absente, conficias: de quo quae fama sit, scribes.

Id pópulus curat scílicet.

Non mehercule arbitror. Etenim haec decantata erat fabula. Sed complere paginam volui. Quid plura? Ipse enim adsum: nisi quid tu prorogas. Scripsi enim ad te de hortis.

XXXV et XXXVI. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709. aut de Orellii sententia 707.)

CICERO ATTICO S.

1. O rem indignam! Gentilis tuus Urbem auget; quam hoc biennio primum vidit: et ei parum magna visa est, quae etiam ipsum capere potuerit. Hac de re igitur exspecto litteras tuas. 2. Varroni, scribis, te, simul ac venerit—. Dati igitur iam sunt; nec tibi integrum est: hui, si scias, quanto periculo tuo! aut fortasse litterae meae te retardarunt. Sed eas nondum legeras, quum has proximas scripsisti. Scire igitur aveo, quo modo res se habeat.

Hinc olim novae epistolae initium perperam.

3. De Bruti amore vestraque ambulatione, etsi mihi nihil novi affers, sed idem, quod saepe: tamen hoc audio libentius, quo saepius: eoque mihi iucundius est, quod tu eo laetaris; certiusque eo est, quod a te dicitur.

XXXVII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Has alteras hodie litteras. De Xenonis nomine et de Epiroticis xl nihil potest fieri nec commodius, nec aptius, quam ut scribis. Id erat locutus mecum eodem modo Balbus minor. 2. Novi nihil sane, nisi Hirtium cum Quinto acerrime pro me litigasse: omnibus eum locis [facere], maximeque in conviviis: quum multa de me, tum redire ad patrem; nihil autem ab eo tam *ἀξιοπίστως* dici, quam alienissimos nos esse a Caesare: fidem nobis habendam non esse: me vero etiam cavendum: (*φοβερὸν ἦν*, nisi viderem scire regem, me animi nihil habere:) Ciceronem vero meum vexari. Sed id quidem arbitratu suo. 3. Laudationem Porciae gaudeo me ante dedisse Leptae tabellario, quam tuas acceperim litteras. Eam tu igitur, si me amas, curabis, si modo mittetur, isto modo mittendam Domitio et Bruto. 4. De gladiatoribus, de ceteris, quae scribis *ἀνεμοφόρητα*, facies me quotidie certiorem. 5. Velim, si tibi videtur, appelles Balbum et Offilium de auctione proscribenda. Equidem locutus sum cum Balbo. Placebat. Puto conscripta habere Offilium omnia; habet et Balbus: sed Balbo placebat, propinquum diem et Romae: si Caesar moraretur, posse diem differri. Sed is quidem adesse videtur. Totum igitur considera. Placet enim Vestorio.

XXXVIII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709

CICERO ATTICO S.

1. Ante lucem quum scriberem contra Epicureos, de eodem oleo et opera exaravi nescio quid ad te et ante lucem dedi. Deinde quum, somno repetito, simul cum sole experrectus essem, datur mihi epistola a sororis tuae filio, quam ipsam tibi misi; cuius est principium non sine maxima contumelia. Sed fortasse *οὐκ ἐπέστησεν*. Est autem sic: *Ego enim non probo, quidquid non belle in te dici potest.* Posse vult in me multa dici non belle, sed ea se negat approbare. Hoc quidquam pote impurius? Iam cetera leges, (misi enim ad te,) iudicabisque. Bruti nostri quotidianis assiduisque laudibus, quas ab eo de nobis haberi permulti mihi renuntiaverunt, commotum istum aliquando, scripsisse aliquid ad me? credo et ad te: idque ut sciam, facies: nam, ad patrem de me quid scripserit, nescio; de matre quam pie! *Volueram,* inquit, *ut quam plurimum tecum essem, conduci mi domum; et id ad te scripseram: neglexisti. Ita minus multum una erimus. Nam ego istam domum videre non possum: qua de caussa, scis.* Hanc autem caussam pater odium matris esse dicebat. 2. Nunc me iuva, mi Attice, consilio, *πότερον δίκαις τεῖχος ὕψιον*, [id est, utrum aperte hominem asperner et respuam,] *ἢ σκολιαῖς ἀπάταις*. Ut enim Pindaro, sic *δίχα μοι νόος, ἀτρέκειαν εἰπεῖν*. Omnino moribus meis illud aptius, sed hoc fortasse temporibus. Tu autem, quod ipse tibi suaseris, idem mihi persuasum putato. Equidem vereor maxime, ne in Tusculano opprimar. In turba haec essent faciliora. Utrum igitur Asturae? Quid, si Caesar subito? Iuva me, quaeso, consilio. Utar eo, quod tu decreveris.

XXXIX. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. O incredibilem vanitatem! ad patrem, domo sibi carendum propter matrem! plenam pietatis. Hic autem iam languescit, et ait sibi illum iure iratum. 2. Sed utar tuo consilio. *Σκολιά* enim tibi video placere. Romam, ut censes, veniam, sed invitus. Valde enim in scribendo haereo. Brutum, inquis, eadem scilicet. Sed nisi hoc esset, res me ista non cogeret. Nec enim inde venit, unde mallem; neque diu abfuit; neque ullam litteram ad me. Sed tamen scire aveo, qualis ei totius itineris summa fuerit. Libros mihi, de quibus ad te antea scripsi, velim mittas, et maxime *Φαίδρου περὶ θεῶν* et *Παλλάδος*.

XL. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Itane nuntiat Brutus, illum ad bonos viros? *Εὐαγγέλια.* Sed ubi eos? Nisi forte se suspendit. Hic autem ut stultum est! Ubi igitur *φιλοτέχνημα* illud tuum, quod vidi in Parthenone, Ahalam et Brutum? Sed quid faciat? Illud optime, *sed ne is quidem, qui omnium flagitiorum auctor, bene de nostro.* At ego verebar, ne etiam Brutus eum diligeret. Ita enim significarat iis, quas ad me. *At vellem aliquid degustasse de fabulis.* Sed coram, ut scribis. 2. Etsi quid mi auctor es? Advolone, an maneo? Equidem et in libris haereo, et illum hic excipere nolo: ad quem, ut audio, pater hodie ad Saxa Acronoma. Mirum, quam inimicus ibat, ut ego obiurgarem. Sed ego ipse *κεπφοῦμαι*. Itaque posthac. Tu tamen vide, quid de adventu meo censeas, et τὰ ὅλα, cras si perspici potuerint, mane statim ut sciam.

XLI. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego vero Quinto epistolam ad sororem misi. Quum ille quereretur filio cum matre bellum, et se ob eam caussam domo cessurum filio diceret, dixi illum commodas ad matrem litteras, ad te nullas. Ille alterum mirabatur, de te autem suam culpam, quod saepe graviter ad filium scripsisset de tua in illum iniuria. Quod autem relanguisse se dicit, ego ei, tuis litteris lectis, *σκολιαῖς ἀπάταις* significavi me non fore —. Tum enim mentio Canae. 2. Omnino, si id consilium placeret, esset necesse. Sed, ut scribis, ratio est habenda gravitatis; et utriusque nostrum idem consilium esse debet; etsi in me graviores iniuriae, et certe notiores. Si vero etiam Brutus aliquid afferet, nulla dubitatio est. Sed coram: magna enim res et multae cautionis. Cras igitur: nisi quid a te commeatus.

XLII. (In Tusculano, [illegible], Trebonio cos. suff. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Venit ille ad me, *καὶ μάλα κατηφής*: et ego, *σὺ δὲ δή, τί σύννους;* »Rogas? inquit: cui iter instet, et iter ad bellum, idque quum periculosum, tum etiam turpe.« Quae vis igitur? inquam. »Aes, inquit, alienum; et tamen ne viaticum quidem.« Hoc loco ego sumpsi quiddam de tua eloquentia. Nam tacui. At ille: »Sed me maxime angit avunculus.« Quidnam? inquam. »Quod mihi, inquit, iratus est.« Cur pateris? inquam; malo enim ita dicere, quam, cur committis? »Non patiar, inquit: caussam enim tollam.« Et ego, rectissime quidem. Sed si grave non est, velim scire, quid sit caussae. »Quia, dum dubitabam, quam ducerem, non satisfaciebam matri, ita ne illi quidem. Nunc nihil mihi tanti est. Faciam, quod volunt.« Feliciter velim, inquam, teque laudo. Sed quando? »Nihil ad me, inquit, de tempore, quoniam rem probo.« At ego, inquam, censeo, prius, quam proficiscaris. Ita patri quoque morem gesseris. »Faciam, inquit, ut censes.« Hic dialogus sic conclusus est. 2. Sed heus tu, diem meum scis esse III. Non. Ian. Aderis igitur. 3. Scripseram iam: ecce tibi, orat Lepidus, ut veniam. Opinor augures nil habere ad templum effandum. Eatur: *μίασμα δρυός**. Videbimus te igitur.

XLIII. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

Ego vero utar prorogatione diei: tuque humanissime fecisti, qui me certiorem feceris, atque ita, ut eo tempore acciperem litteras, quo non exspectarem: tuque ut ab ludis scriberes. Sunt omnino mihi quaedam agenda Romae: sed consequemur biduo post.

XLIV. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Suaves tuas litteras! etsi acerba pompa. Verumtamen scire omnia non acerbum est, vel de Cotta. Populum vero praeclarum, quod propter malum vicinum ne victoriae quidem ploditur. Brutus apud me fuit: cui quidem valde placebat, me aliquid ad Caesarem. Annueram; sed pompa deterret. 2. Tu tamen ausus es Varroni dare? exspecto, quid iudicet. Quando autem perleget? De Attica, probo. Est quiddam etiam animum levari quum spectatione, tum etiam religionis opinione et fama. 3. Cottam mihi velim mittas. Libonem mecum habeo, et habueram ante Cascam. Brutus mihi T. Ligarii verbis nuntiavit, quod appelletur L. Corfidius in oratione Ligariana, erratum esse meum. sed ut aiunt *μνημονικὸν ἁμάρτημα*. Sciebam Corfidium pernecessarium Ligariorum; sed eum video ante esse mortuum. Da igitur, quaeso, negotium Pharnaci, Antaeo, Salvio, ut id nomen ex omnibus libris tollatur.

XLV. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Fuit apud me Lamia post discessum tuum epistolamque ad me attulit missam sibi a Caesare: quae quamquam ante data erat, quam illae Diocharinae, tamen plane declarabat, illum ante ludos Romanos esse venturum. In qua extrema scriptum erat, ut ad ludos omnia pararet, neve committeret, ut frustra ipse properasset. Prorsus ex his litteris non videbatur esse dubium, quin ante eam diem venturus esset; idemque Balbo, quum eam epistolam legisset, videri Lamia dicebat. Dies feriarum mihi additos video; sed quam multos, fac, si me amas, sciam. De Baebio poteris, et de altero vicino Egnatio. 2. Quod me hortaris, ut eos dies consumam in philosophia explicanda; currentem tu quidem; sed cum Dolabella vivendum esse istis diebus vides. Quod nisi me Torquati caussa teneret, satis erat dierum, ut Puteolos excurrere possem, et ad tempus redire. 3. Lamia quidem a Balbo (ut videbatur) audiverat, multos nummos domi esse numeratos, quos oporteret quam primum dividi. Magnum pondus argenti; auctionem praeter praedia primo quoque tempore fieri oportere. Scribas ad me velim, quid tibi placeat. Equidem, si ex omnibus esset eligendum, nec diligentiorem, nec officiosiorem, nec nostri studiosiorem facile delegissem Vestorio: ad quem accuratissimas litteras dedi, quod idem te fecisse arbitror. Mihi quidem hoc satis videtur. Tu quid dicis? Unum enim pungit, ne negligentiores esse videamur. Exspectabo igitur tuas litteras.

XLVI. (In Lanuvino, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Pollex quidem, ut dixerat, ad Idus Sext. Ita mihi Lanuvii pridie Idus praesto fuit: sed plane pollex, non index. Cognosces igitur ex ipso. 2. Balbum conveni. Lepta enim de sua vini curatione laborans, me ad eum perduxerat: in eo autem Lanuvino, quod Lepido tradidi. Ex eo hoc primum: »*paullo ante acceperam eas litteras, in quibus magno opere confirmat, ante ludos Romanos.*« Legi epistolam: multa de meo Catone, quo saepissime legendo se dicit copiosiorem factum: Bruti Catone lecto se sibi visum disertum. Tum ex eo cognovi cretionem Cluvii, (o Vestorium negligentem!) liberam cretionem, testibus praesentibus, sexaginta diebus. Metuebam, ne ille arcessendus esset. Nunc mittendum est, ut meo iussu cernat. Idem igitur Pollex. Etiam de hortis Cluvianis egi cum Balbo: nihil liberalius: se enim statim ad Caesarem scripturum: Cluvium autem a T. Hordeonio legare et Terentiae H-S ccɔɔ, et sepulchro multisque rebus; nihil a nobis. Subaccusa, quaeso, Vestorium. Quid minus probandum, quam Plotium unguentarium per suos pueros omnia tanto ante Balbo; illum mi ne per meos quidem? 3. De Cossinio doleo: dilexi hominem. Quinto delegabo, si quid aeri meo alieno superabit, et emptionibus; ex quibus mi etiam aes alienum faciendum puto. De domo Arpini nihil scio. 4. Ve-

storium nihil est quod accuses. Iam enim obsignata hac epistola, noctu tabellarius noster venit, et ab eo litteras diligenter scriptas attulit et exemplum testamenti.

XLVII. (Asturae, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Posteaquam *ábs ted, Agamemno,* non *út venirem,* (nam id quoque fecissem, nisi Torquatus esset,) sed ut scriberem, *tétigit aures núntius;* — extemplo instituta omisi; ea, quae in manibus habebam, abieci: quod iusseras, edolavi. Tu velim e Pollice cognoscas rationes nostras sumptuarias. Turpe est enim nobis, illum, qualiscumque est, hoc primo anno egere. Post moderabimur diligentius. Idem Pollex remittendus est, ut ille cernat. Plane Puteolos non fuit eundum, quum ob ea, quae ad te scripsi, tum, quod Caesar adest. Dolabella scribit, se ad me postridie Idus. O magistrum molestum! 2. Lepidus ad me heri vesperi litteras misit Antio; nam ibi erat: habet enim domum, quam nos vendidimus: rogat magno opere, ut sim Kal. in senatu; me et sibi et Caesari vehementer gratum esse facturum. Puto equidem nihil esse. Dixisset enim tibi fortasse aliquid Oppius, quoniam Balbus est aeger. Sed tamen malim venire frustra, quam desiderari, si opus esset: moleste ferrem postea. Itaque hodie Antii: cras ante meridiem domi. Tu velim, nisi te impedivisti, apud nos pridie Kal. cum Pilia. 3. Te spero cum Publilio confecisse. Equidem Kal. in Tusculanum recurram. Me enim absente omnia cum illis transigi malo. Q. fratris epistolam ad te misi, non satis humane illam quidem respondentem meis litteris, sed tamen quod tibi satis sit, ut equidem existimo. Tu videbis.

XLVIII. (In Tusculano, Caesare IV cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Heri nescio quid in strepitu videor exaudisse, quum diceres, te in Tusculanum venturum: quod utinam! iterum utinam! tuo tamen commodo. Lepta me rogat, ut, si quid sibi opus sit, accurram. Mortuus enim Babullius. Caesar, opinor, ex uncia: etsi nihil adhuc: sed Lepta ex triente. Veretur autem, ne non liceat tenere hereditatem; *ἀλόγως* omnino, sed veretur tamen. Is igitur si accierit, accurram; sin minus, haud antequam necesse erit. 2. Tu Pollicem, quum poteris. Laudationem Porciae tibi misi correctam: atque eo properavi, ut, si forte aut Domitii filio, aut Bruto mitteretur, haec mitteretur. Id si tibi erit commodum, magno opere cures velim: et velim M. Varronis et Lollii mittas laudationem; Lollii utique. Nam illam legi, volo tamen regustare. Quaedam enim vix mihi credo legisse me.

XLIX. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Atticae primum salutem, quam equidem ruri esse arbitror. Multam igitur salutem et Piliae. De Tigellio, si quid novi: qui quidem, ut mihi Gallus Fadius scripsit, *μέμψιν ἀναφέρει* mihi quamdam iniquissimam, me Phameae defuisse, quum eius caussam recepissem: quam quidem receperam contra pueros Octavios Cn. filios non libenter: sed et Phameae caussa volebam. Erat enim, si meministi, in consulatus petitione per te mihi pollicitus, si quid opus esset: quod ego perinde tuebar, ac si usus essem. Is ad me venit, dixitque iudicem operam dare sibi constituisse eo die ipso, quo de Sextio nostro lege Pompeia in consilium iri necesse erat. Scis enim dies illorum iudiciorum praestitutos fuisse. Respondi non ignorare eum, quid ego deberem Sextio: quem vellet, alium diem si sumpsisset, me ei non defuturum. Ita tum ille discessit iratus: puto me tibi narrasse. Non laboravi scilicet, nec hominis alieni iniustissimam iracundiam mihi curandam putavi. 2. Gallo autem narravi, quum proxime Romae fui, quid audissem; neque nominavi Balbum minorem. Habuit suum negotium Gallus, ut scribit. Ait illum, me animi conscientia, quod Phameam destituissem, de se suspicari. Quare tibi hactenus mando, de illo nostro, si quid poteris, exquiras: de me ne quid labores. Est bellum, aliquem libenter odisse, et quemadmodum non omnibus dormire, ita non omnibus servire. Etsi mehercule, ut tu intelligis, magis mihi isti serviunt, si observare servire est.

L. (Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Admonitus quibusdam tuis litteris, ut ad Caesarem uberiores litteras mittere instituerem, quum mihi Balbus nuper in Lanuvino dixisset se et Oppium scripsisse ad Caesarem, me legisse libros contra Catonem et vehementer probasse; conscripsi de his ipsis libris epistolam Caesari, quae deferretur ad Dolabellam: sed eius exemplum misi ad Oppium et Balbum; scripsique ad eos, ut tum deferri ad Dolabellam iuberent meas litteras, si ipsi exemplum probassent. Ita mihi rescripserunt, nihil umquam se legisse melius, epistolamque meam iusserunt dari Dolabellae. 2. Vestorius ad me scripsit, ut iuberem mancipio dari servo suo, pro mea parte, Hetereio cuidam, fundum Brinnianum; ut ipse ei Puteolis recte mancipio dare posset. Eum servum, si tibi videbitur, ad me mittes. Opinor enim, ad te etiam scripsisse Vestorium. 3. De adventu Caesaris idem, quod a te, mihi scriptum est ab Oppio et Balbo. Miror te nihildum cum Tigellio, vel ut hoc ipsum, quantum acceperit: prorsus aveo scire, nec tamen flocci facio. 4. Quaeris, quid cogitem de obviam-itione; quid censes, nisi Alsium? et quidem ad Murenam de hospitio scripseram: sed opinor cum Matio profectum. Sallustius igitur urgebitur. 5. Scripto iam superiore versiculo, Eros mihi dixit, sibi Murenam liberalissime respondisse. Eo igitur utamur. Nam Silius culcitas non habet. Dida autem, opinor, hospitibus totam villam concessit.

LI. (In Tusculano, Caesare IV. cos. s. coll. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. Ad Caesarem quam misi epistolam, eius exemplum fugit me tum tibi mittere; nec id fuit, quod suspicaris, ut me puderet tui, ne ridicule hemicillus: nec mehercule scripsi aliter, ac si *πρὸς ἴσον ὅμοιόν*que scriberem. Bene enim existimo de illis libris, ut tibi coram. Itaque scripsi, et *ἀκολακεύτως*, et tamen sic, ut nihil eum existimem lecturum libentius. 2. De Attica nunc demum mihi est exploratum. Itaque ei de integro gratulare. Tigellium totum mihi, et quidem quam primum: nam pendeo animi. Narro tibi. Quintus cras: sed ad me, an ad te, nescio. Mihi scripsit Romam VIII. Kal. Sed misi, qui invitaret: etsi hercle iam Romam veniendum est, ne ille ante advolet.

LII. (In Puteolano, Caesare V. et Antonio coss. 709.)

CICERO ATTICO S.

1. O hospitem mihi tam gravem! *ἀμεταμέλητον*: fuit enim periucunde. Sed quum secundis Saturnalibus ad Philippum vesperi venisset, villa ita completa militibus est, ut vix triclinium, ubi caenaturus ipse Caesar esset, vacaret: quippe hominum cIↃ cIↃ. Sane sum commotus, quid futurum esset postridie: ac mihi Barba Cassius subvenit: custodes dedit. Castra in agro: villa defensa est. Ille tertiis Saturnalibus apud Philippum ad horam VII.; nec quemquam admisit. Rationes opinor cum Balbo: inde ambulavit in littore. Post horam VIII. in balneum: tum audivit de Mamurra: vultum non mutavit: unctus est; accubuit; *ἐμετικήν* agebat. Itaque et edit et bibit *ἀδεῶς* et iucunde; opipare sane et apparate: nec id solum,

— — *sed, bene cocto, et*
condito sermone bono, et, si quaeris, libenter.

2. Praeterea tribus tricliniis accepti *οἱ περὶ αὐτόν* valde copiose. Libertis minus lautis, servisque nihil defuit. Nam lautiores eleganter accepti. Quid multa? homines visi sumus. Hospes tamen non is, cui diceres, amabo te, eodem ad me eum revertere. Semel satis est. *Σπουδαῖον οὐδέν* in sermone: *φιλόλογα* multa. Quid quaeris? Delectatus est, et libenter fuit. Puteolis se aiebat unum diem fore, alterum ad Baias. Habes hospitium, sive *ἐπισταθμίαν* odiosam, mihi, dixi, non molestam. Ego paullisper hic, deinde in Tusculanum. Dolabellae villam quum praeteriret, omnis armatorum copia, dextra sinistra ad equum, nec usquam alibi. Hoc ex Nicia.

103.

LIBER DECIMUS QUARTUS.

ARG. Nullae iam exstant trium mensium litterae, ex tertiis Saturnalibus, quae fuerunt XII. Kal. Ian., ad post Id. Martias, quo die Caesar occisus est. Scriptae sunt autem, quae hoc libro leguntur, M. Antonio et P. Cornelio Dolabella coss. (710.) Hic enim, teste Paterculo (II, 58.), fasces arripuit statim post mortem Caesaris, a quo iam antea ita designatus erat, ut sibi in Parthos proficiscenti substitutus succederet. In his igitur litteris Cicero refert de reipublicae tempestatibus post Caesaris necem in Urbe ortis. Ipse quidem Cicero quum senatum in suam sententiam perduxisset, ut, communis concordiae caussa, iniuriarum pristinarum memoria sempiterna oblivione tolleretur, Roma egressus has dedit litteras modo spei, modo desperationis plenas IV. sqq. IX. sqq. XIV. XVII. XX. Nunc de artibus Antonii III. XIX. sq. vel L. Caesari suspecti XVII. de actis Caesaris ab Antonio veteranorum opera sancitis XXI. de iisdem ex parte fictis XII. XX. sq. de sorte Buthrotiorum, quos Caesar proscripserat, illam ob caussam dubia X. sqq. de Caesarianorum minis XXII. de L. Antonii concione XX. de Q. filio fratris Antonii dextella XX. et aliis de rebus queritur: nunc salutis spem in Bruto et Cassio XX. in Hirtio et Pansa ibid. atque in Dolabella maxime XV. sqq. XX. repositam, item exspectationem de Octavii Cos. des. XII. concione XX. suam significat. Rerum adversarum solatium petit hoc tempore a litteris, in quibus ita versatur, ut libris scribendis det operam. Sic librum *ἀνέκδοτον* perpoliendum curat XVII. Catonem maiorem XXI. et Bruti iudicium de optimo genere dicendi XX. memorat. Insunt etiam exempla epistolarum Antonii ad Ciceronem XIII. et Cic. ad Antonium ibid. eiusdemque ad Dolabellam litterarum XVII., quarum alterius exemplum exstat ad Div. IX, 14. Mox in Graeciam excitat VII. XIII. ubi litterarum caussa versatur filius XI. Cetera privata sunt maxime de Q. fratre novum inire matrimonium recusante XIII. de Q. filii in patrem impietate XVII.

I. (In suburbano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Deverti ad illum, de quo tecum mane. Nihil perditius: explicari rem non posse. Etenim si ille tali ingenio exitum non reperiebat, quis nunc reperiet? Quid quaeris? periisse omnia aiebat; quod haud scio an ita sit; verum ille gaudens: affirmabatque minus diebus XX tumultum Gallicum; in sermonem se post Idus Mart. praeterquam Lepidi, venisse neminis; ad summam, non posse isthaec sic abire. O prudentem Oppium, qui nihilo minus illum desiderat, sed loquitur nihil, quod quemquam bonum offendat. Sed haec hactenus. 2. Tu, quaeso, quidquid novi, (multa autem exspecto) scribere ne pigrere. In his, de Sexto satisne certum, maxime autem de Bruto nostro: de quo quidem ille, ad quem deverti, Caesarem solitum dicere, *magni refert, hic quid velit; sed quidquid volet, valde volet:* idque eum animadvertisse, quum pro Deiotaro Niceae diceret: valde vehementer eum visum et libere dicere: atque etiam (ut enim quidque succurrit, libet scribere) proxime, quum Sextii rogatu apud eum fuissem, exspectaremque sedens, quoad vocarer, dixisse eum, *ego dubitem, quin summo in odio sim, quum M. Cicero sedeat, nec suo commodo me convenire possit? Atqui si quisquam est facilis, hic est. tamen non dubito, quin me male oderit.* Haec et eiusmodi multa. Sed ad propositum. Quidquid erit non modo magnum, sed etiam parvum, scribes. Equidem nihil intermittam.

II. (In suburbano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Duas a te accepi epistolas heri, ex priore theatrum Publiumque cognovi; bona signa consentientis multitudinis. Plausus vero, L. Cassio datus, etiam facetus mihi quidem visus est. 2. Altera epistola de Madaro scripta, apud quem nullum *σαλακώνισμα* * ut putas. Processi enim, sed minus. Diutius sermone enim sum retentus. 3. Quod autem ad te scripseram, obscure fortasse, id eiusmodi est: aiebat Caesarem secum, quo tempore Sestii rogatu veni ad eum, quum exspectarem sedens, dixisse: *ego nunc tam sim stultus, ut hunc ipsum facilem hominem putem mihi esse amicum, quum tamdiu sedens meum commodum exspectet?* Habes igitur *φαλάκρωμα*, inimicissimum otii, id est Bruti. 4. In Tusculanum hodie; Lanuvii cras; inde Asturae cogitabam. Piliae paratum est hospitium: sed vellem Atticam; (verum tibi ignosco;) quarum utrique salutem.

III. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Tranquillae tuae quidem litterae; quod utinam diutius! nam Matius posse negabat. Ecce autem structores nostri ad frumentum profecti, quum inanes rediissent, rumorem afferunt magnum, Romae domum ad Antonium frumentum omne portari: *πανικόν* certe: scripsisses enim. Corumbus Balbi nullus adhuc; et mihi notum nomen. Bellus enim esse dicitur archi-

tectus. 2. Ad obsignandum tu adhibitus non sine caussa videris. Volunt enim nos ita putare. Nescio, cur non animo quoque sentiant. Sed quid haec ad nos? Odorare tamen Antonii *διάθεσιν*: quem quidem ego epularum magis arbitror rationem habere, quam quidquam mali cogitare. Tu, si quid *πραγματικόν* habes, scribe: sin minus, populi *ἐπισημασίαν*, et mimorum dicta perscribito. Piliae et Atticae salutem.

IV. (Lanuvii, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Nunc quid putas me Lanuvii? At ego te istic quotidie aliquid novi suspicor. Tument negotia. Nam quum Matius, quid censes ceteros? Equidem doleo, quod numquam in ulla civitate accidit, non una cum libertate rempublicam recuperatam. Horribile est, quae loquantur, quae minitentur. Ac vereor Gallica etiam bella; ipse Sextus quo evadat. 2. Sed omnia licet concurrant, Idus Martiae consolantur. Nostri autem *ἥρωες*, quod per ipsos confici potuit, gloriosissime et magnificentissime confecerunt. Reliquae res opes et copias desiderant, quas nullas habemus. Haec ego ad te, ut, si quid novi, (nam quotidie aliquid exspecto,) confestim ad me: et, si novi nihil, nostro more tamen ne patiamur intermitti litterulas. Equidem non committam.

V. (Asturae, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Spero tibi iam esse, ut volumus, quoniam quidem *ἠσίτησας*, quum leviter commotus esses: sed tamen velim scire, quid agas. Signa bella, quod Calvena moleste fert se suspectum esse Bruto. Illa signa non bona, si cum signis legiones veniunt e Gallia. Quid tu illas putas, quae fuerunt in Hispania, nonne idem postulaturas? quid, quas Annius transportavit? Caninium volui, sed *μνημονικὸν ἁμάρτημα*. Ab aleatore *φυρμὸς πολύς*. Nam ista quidem Caesaris libertorum coniuratio facile opprimeretur, si recta saperet Antonius. 2. Meam stultam verecundiam, qui legari noluerim ante res prolatas, ne deserere viderer hunc rerum tumorem; cui certe si possem mederi, deesse non deberem. Sed vides magistratus, si quidem illi magistratus: vides tamen tyranni satellites in imperiis; vides eiusdem exercitus; vides in latere veteranos; quae sunt *εὐρίπιστα* omnia: eos autem, qui orbis terrae custodiis non modo septi, verum etiam magni esse debebant, tantummodo laudari atque amari, sed parietibus contineri. Atqui illi quoquo modo beati; civitas misera. 3. Sed velim scire, quid adventus Octavii; num qui concursus ad eum, num quae *νεωτερισμοῦ* suspicio. Non puto equidem: sed tamen, quidquid est, scire cupio. Haec scripsi ad te proficiscens Astura III. Idus.

VI. (Fundis, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Pridie Idus Fundis accepi tuas litteras caenans. Primum igitur melius esse: deinde meliora te nuntiare. Odiosa illa enim fuerant, legiones venire. Nam de Octavio susque deque. Exspecto, quid de Mario: quem quidem ego sublatum rebar a Caesare. Antonii colloquium cum heroibus nostris pro re nata non incommodum. Sed tamen adhuc me nihil delectat praeter Idus Mart. Nam, quoniam Fundis sum cum Ligure nostro, discrucior, Sextilii fundum a verberone Curtilio possideri: quod quum dico, de toto genere dico. 2. Quid enim miserius, quam ea nos tueri, propter quae illum oderamus? Etiamne consules et tribunos plebis in biennium, quos ille voluit? Nullo modo reperio, quemadmodum possim *πολιτεύεσθαι*. Nihil enim tam *σόλοικον*, quam *τυραννοκτόνους* in caelo esse, tyranni facta defendi. Sed vides consules, vides reliquos magistratus, si isti magistratus: vides languorem bonorum. Exsultant laetitia in municipiis. Dici enim non potest, quanto opere gaudeant, ut ad me concurrant, ut audire cupiant verba mea ea de re; nec ulla interea decreta. Sic enim *πεπολιτεύμεθα*, ut victos metueremus. Haec ad te scripsi, apposita secunda mensa: plura et *πολιτικώτερα* postea; et tu, quid agas, quidque agatur.

VII. (In Formiano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Postridie Idus Paullum Caietae vidi. Is mihi de Mario et de republica alia quaedam sane pessima. A te scilicet nihil: nemo enim meorum. Sed Brutum nostrum audio visum sub Lanuvio. Ubi tandem est futurus? Nam quum reliqua, tum de hoc scire aveo omnia. Ego e Formiano exiens XVII. Kal., ut inde altero die in Puteolanum, scripsi haec. 2. A Cicerone mihi litterae sane *πεπινωμέναι*, et bene longae. Cetera autem vel fingi possunt: *πῖνος* litterarum significat doctiorem. Nunc magno opere a te peto, de quo sum nuper tecum locutus, ut videas, ne quid ei desit. Id quum ad officium nostrum pertinet, tum ad existimationem et dignitatem; quod idem intellexi tibi videri omnino. Si ergo est, volo mense Quintili in Graeciam: sunt omnia faciliora. Sed quum sint ea tempora, ut certi nihil esse possit, quid honestum mihi sit, quid liceat, quid expediat; quaeso, da operam, ut illum quam honestissime copiosissimeque tueamur. Haec et cetera, quae ad nos pertinebunt, ut soles, cogitabis: ad meque aut, quod ad rem pertineat, aut, si nihil erit, quod in buccam venerit, scribes.

VIII. (In Sinuessano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Tu me iam rebare, quum scribebas, in actis esse nostris: at ego accepi XVII. Kal. in deversoriolo Sinuessano tuas litteras. De Mario probe: etsi doleo L. Crassi nepotem. Optime, tam etiam Bruto nostro probari Antonium. Nam quod Iuniam scribis moderate et amice scriptas litteras attulisse, mihi Paullus dedit ad se a fratre missas, quibus in extremis erat sibi insidias fieri; se id certis auctoribus comperisse. Hoc nec mihi placebat, et multo illi minus. Reginae fuga mihi non molesta. Sed Clodia quid egerit, scribas ad me velim. De Byzantiis curabis, ut cetera; et Pelopem ad te arcesses. Ego, ut postulas, Baiana negotia chorumque illum, de quo scire vis, quum perspexero, tum scribam, ne quid ignores. 2. Quid Galli, quid Hispani, quid Sextus agat, vehementer exspecto. Ea scilicet tu declarabis, qui cetera. Nauseolam tibi tuam caussam otii dedisse facile patiebar Videbare * enim mihi legenti tuas litteras requiesse paullisper. De Bruto semper ad me omnia perscribito, ubi sit, quid cogitet, quem quidem ego sper iam tuto vel solum tota Urbe vagari posse. Verumtamen —!

IX. (Puteolis, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. De republica multa cognovi ex tuis litteris, quas quidem multiiuges accepi uno tempore a Vesto-

in liberto. Ad ea autem quae requiris, brevi respondebo. Primum vehementer me Cluviana delectant. Sed quod quaeris, quid arcessierim Chrysippum; tabernae mihi duae corruerunt reliquaeque rimas agunt. Itaque non solum inquilini, sed mures etiam migraverunt. Hanc ceteri calamitatem vocant: ego ne incommodum quidem. O Socrates, et Socratici viri! numquam vobis gratiam referam. Dii immortales, quam mihi ista pro nihilo! Sed tamen ea ratio aedificandi initur, consiliario quidem et auctore Vestorio, ut hoc damnum quaestuosum sit. 2. Hic turba magna est eritque, ut audio, maior. Duo quidem quasi designati consules. O dii boni! vivit tyrannis, tyrannus occidit? Eius interfecti morte laetamur, cuius facta defendimus? Itaque quam severe nos M. Curtius accusat, ut pudeat vivere: neque iniuria. Nam mori millies praestitit, quam haec pati, quae mihi videntur habitura etiam vetustatem. 3. Et Balbus hic est multumque mecum: ad quem a Vetere litterae datae pridie Kal. Ianuar.; quum a se Caecilius circumsederetur et iam teneretur, venisse cum maximis copiis Pacorum Parthum: ita sibi esse eum ereptum, multis suis amissis: in qua re accusat Volcatium. Ita mihi videtur bellum illud instare. Sed Dolabella et Nicias viderint. Idem Balbus meliora de Gallia. XXI. die litteras habebat; Germanos illasque nationes, re audita de Caesare, legatos misisse ad Aurelium, qui est praepositus ab Hirtio, se, quod imperatum esset, esse facturos. Quid quaeris? Omnia plena pacis, aliter ac mihi Calvena dixerat.

X. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Itane vero? Hoc meus et tuus Brutus egit, ut Lanuvii esset? ut Trebonius itineribus deviis proficisceretur in provinciam? ut omnia facta, scripta, dicta, promissa, cogitata Caesaris plus valerent, quam si ipse viveret? Meministine me clamare, illo ipso primo Capitolino die, senatum in Capitolium a praetoribus vocari? Dii immortales! quae tum opera effici potuerunt, laetantibus omnibus bonis, etiam sat bonis, fractis latronibus! Liberalia tu accusas. Quid fieri tum potuit? Iam pridem perieramus. Meministine te clamare, caussam periisse, si funere elatus esset? At ille etiam in foro combustus laudatusque miserabiliter: servique et egentes in tecta nostra cum facibus immissi. Quae deinde? ut audeant dicere, *tune contra Caesaris nutum?* Haec et alia ferre non possum. Itaque γῆν πρὸ γῆς cogito. Tua tamen ὑπηνέμιος. 2. Nausea iamne plane abiit? Mihi quidem ex tuis litteris coniectanti ita videbatur. Redeo ad Tebassos, Scaevas, Frangones. Hos tu existimas confidere se illa habituros, stantibus nobis? in quibus plus virtutis putarunt, quam experti sunt. Pacis isti scilicet amatores, et non latrocinii auctores? At ego quum tibi de Curtilio scripsi Sextilianoque fundo, scripsi de Censorino, de Messalla, de Planco, de Postumio, de genere toto. Melius fuit periisse illo interfecto, (quod utinam accidisset!) quam haec videre. 3. Octavius Neapolim venit XIV. Kal. Ibi eum Balbus mane postridie; eodemque die mecum in Cumano, illum hereditatem aditurum. Sed, ut scribis, ῥοιζόθεμιν magnam cum Antonio. Buthrotia mihi tua res est, ut debet, eritque curae. Quod quaeris, iamne ad centena Cluvianum: adventare videtur: sed primo anno LXXX detersimus. 4. Q. pater ad me gravia de filio, maxime quod matri nunc indulgeat, cui antea bene merenti fuerit inimicus. Vehementes in eum litteras ad me misit. Ille autem quid agat si scis, neque dum Roma es profectus, scribas ad me velim, et hercule si quid aliud. Vehementer delector tuis litteris

XI. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Nudius tertius dedi ad te epistolam longiorem: nunc ad ea, quae proxime. Velim mehercule, Asturae Brutus. Ἀκολασίαν istorum scribis. An censebas aliter? Equidem etiam maiora exspecto. Quum equidem in concionem lego, DE TANTO VIRO, DE CLARISSIMO CIVI, ferre non queo; etsi ista iam ad risum. Sed memento: sic alitur consuetudo perditarum concionum; ut nostri illi, non heroes, sed dii, futuri quidem in gloria sempiterna sint, sed non sine invidia, ne sine periculo quidem. Verum illis magna consolatio, conscientia maximi et clarissimi facti: nobis quae? qui, interfecto rege, liberi non sumus? Sed haec fortuna viderit, quoniam ratio non gubernat. 2. De Cicerone, quae scribis, iucunda mihi sunt: velim sint prospera. Quod vero curae tibi est, ut ei suppeditetur ad usum et cultum copiose, per mihi gratum est; idque ut facias, te etiam rogo. De Buthrotiis et tu recte cogitas et ego non dimitto istam curam. Suscipiam omnem etiam actionem; quam video quotidie faciliorem. De Cluviano, quoniam in re mea me ipsum diligentia vincis, res ad centena perducitur. Ruina rem non fecit deteriorem, haud scio an iam fructuosiorem. Hic mecum Balbus, Hirtius, Pansa. Modo venit Octavius, et quidem in proximam villam Philippi, mihi totus deditus. Lentulus Spinther hodie apud me; cras mane vadit.

XII. (Puteolis, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. O mi Attice, vereor, ne nobis Idus Mart. nihil dederint praeter laetitiam et odii poenam ac doloris. Quae mihi istim afferuntur! quae hic video! Ὦ πράξεως καλῆς μέν, ἀτελοῦς δέ. Scis, quam diligam Siculos, et quam illam clientelam honestam iudicem. Multa illis Caesar, neque me invito: etsi Latinitas erat non ferenda; verumtamen —. Ecce autem Antonius, accepta grandi pecunia, fixit legem, a dictatore comitiis latam, qua Siculi cives Romani: cuius rei, vivo illo, mentio nulla. Quid? Deiotari nostri caussa non similis? Dignus ille quidem omni regno, sed non per Fulviam. Sexcenta similia. Verum illuc referor: tam claram, tamque testatam rem, tamque iustam, Buthrotiam, non tenebimus aliqua ex parte? et eo quidem magis, quo iste plura? 2. Nobiscum hic perhonorifice et amice Octavius: quem quidem sui Caesarem salutabant, Philippus non: itaque ne nos quidem: quem nego posse bonum civem: ita multi circumstant, qui quidem nostris mortem minitantur. Negant haec ferri posse. Quid censes, quum Romam puer venerit, ubi nostri liberatores tuti esse non possunt? qui quidem semper erunt clari: conscientia vero facti sui etiam beati. Sed nos, nisi me fallit, iacebimus. Itaque exire aveo,

— ubi nec Pelopidarum — — —

inquit. Haud amo vel hos designatos, qui etiam declamare me coegerunt; ut ne apud aquas quidem acquiescere liceret. Sed hoc meae nimiae facilitatis. Nam id erat quondam quasi necesse; nunc, quoquo modo se res habet, non est item. 3. Quam dudum nihil habeo, quod ad te scribam! scribo tamen, non

ut delectem his litteris, sed ut eliciam tuas. Tu, si quid erit de ceteris; de Bruto utique, quidquid. Haec conscripsi x. Kal., accubans apud Vestorium, hominem remotum a dialecticis, in arithmeticis satis exercitatum.

XIII. (Puteolis, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Septimo denique die litterae mihi redditae sunt, quae erant a te xiii. Kal. datae: quibus quaeris, atque etiam me ipsum nescire arbitraris, utrum magis tumulis prospectuque, an ambulatione ἁλιτενεῖ delecter. Est mehercule, ut dicis, utriusque loci tanta amoenitas, ut dubitem, utra anteponenda sit.

- - ἀλλ᾿ οὐ δαιτὸς ἐπηράτου ἔργα μέμηλεν,
ἀλλὰ λίην μέγα πῆμα, διοτρεφὲς, εἰσορόωντες
δείδιμεν· ἐν δοιῇ δὲ, σαωσέμεν, ἢ ἀπολέσθαι.

2. Quamvis enim tu magna et mihi iucunda scripseris de D. Bruti adventu ad suas legiones, in quo spem maximam video: tamen, si est bellum civile futurum, quod certe erit; si Sextus in armis permanebit, quem permansurum esse certo scio; quid nobis faciendum est? ignoro. Neque enim iam licebit, quod Caesaris bello licuit, neque huc, neque illuc. Quemcumque enim haec pars perditorum laetatum morte Caesaris putabit, (laetitiam autem apertissime tulimus omnes,) hunc in hostium numero habebit: quae res ad caedem maximam spectat. Restat, ut in castra Sexti, aut, si forte, Bruti nos conferamus. Res odiosa et aliena nostris aetatibus, et incerto exitu belli: et nescio, quo pacto tibi ego possim, mihi tu dicere,

Τέκνον ἐμὸν, οὔ τοι δέδοται πολεμήϊα ἔργα,
ἀλλὰ σύ γ᾿ ἱμερόεντα μετέρχεο ἔργα λόγοιο.

3. Sed haec fors viderit, ea, quae talibus in rebus plus, quam ratio potest. Nos autem id videamus, quod in nobis ipsis esse debet, ut, quidquid acciderit, fortiter et sapienter feramus, et accidisse hominibus meminerimus; nosque quum multum litterae, tum non minimum Idus quoque Mart. consolentur. 4. Suscipe nunc meam deliberationem, qua sollicitor: ita multa veniunt in mentem in utramque partem. Proficiscor, ut constitueram, legatus in Graeciam? Caedis impendentis periculum nonnihil vitare videor, sed casurus in aliquam vituperationem, quod reipublicae defuerim tam gravi tempore. Sin autem mansero; fore me quidem video in discrimine, sed accidere posse suspicor, ut prodesse possim reipublicae. Iam illa consilia privata sunt, quod sentio valde esse utile ad confirmationem Ciceronis, me illuc venire: nec alia caussa profectionis mihi ulla fuit tum, quum consilium cepi legari ab Caesare. Tota igitur hac de re, ut soles, si quid ad me pertinere putas, cogitabis. 5. Redeo nunc ad epistolam tuam. Scribis enim esse rumores, me, ad lacum quod habeo, venditurum, minusculam vero villam utique Quinto traditurum, vel impenso pretio, quo introducatur, ut tibi Quintus filius dixerit, dotata Aquillia. Ego vero de venditione nihil cogito, nisi quid, quod magis me delectet, invenero. Quintus autem de emendo nihil curat hoc tempore. Satis enim torquetur debitione dotis: in qua mirificas Egnatio gratias agit. A ducenda autem uxore sic abhorret, ut libero lectulo neget esse quidquam iucundius. 6. Sed haec quoque hactenus. Redeo enim ad miseram, seu nullam potius rempublicam. M. Antonius ad me scripsit de restitutione Sex. Clodii: quam honorifice, quod ad me attinet, ex ipsius litteris cognosces: (misi enim tibi exemplum:) quam dissolute, quam turpiter, quamque ita perniciose, ut nonnumquam Caesar desiderandus esse videatur, facile existimabis. Quae enim Caesar numquam neque fecisset, neque passus esset, ea nunc ex falsis eius commentariis proferuntur. Ego autem Antonio facillimum me praebui. Etenim ille, quoniam semel induxit animum, sibi licere quod vellet, fecisset nihilo minus me invito. Itaque mearum quoque litterarum misi tibi exemplum.

A.) (Antonio, Dolabella coss. 710.)

ANTONIUS CONSUL S. D. M. CICERONI.

1. Occupationibus est factum meis, et subita tua profectione, ne tecum coram de hac re agerem. Quam ob caussam vereor, ne absentia mea levior sit apud te. Quod si bonitas tua responderit iudicio meo, quod semper habui de te; gaudebo. 2. A Caesare petii, ut Sex. Clodium restitueret; impetravi. Erat mihi in animo etiam tum, sic uti beneficio eius, si tu concessisses. Quo magis laboro, ut tua voluntate id per me facere nunc liceat. Quod si duriorem te eius miserae et afflictae fortunae praebes; non contendam ego adversus te. Quamquam videor debere tueri commentarium Caesaris. Sed mehercule, si humaniter et sapienter et amabiliter in me cogitare vis, facilem profecto te praebebis: et voles P. Clodium, in optima spe puerum repositum, existimare, non te insectatum esse, quum potueris, amicos paternos. 3. Patere, obsecro te, pro republica videri gessisse simultatem cum patre eius. Non contempseris hanc familiam. Honestius enim et libentius deponimus inimicitias reipublicae nomine susceptas, quam contumaciae. Me deinde sine ad hanc opinionem iam nunc dirigere puerum, et tenero animo eius persuadere, non esse tradendas posteris inimicitias. Quamquam tuam fortunam, Cicero, ab omni periculo abesse, certum habeo: tamen arbitror, malle te quietam senectutem, et honorificam potius agere, quam sollicitam. Postremo meo iure te hoc beneficium rogo. Nihil enim non tua caussa feci. Quod si non impetro, per me Clodio daturus non sum: ut intelligas, quanti apud me auctoritas tua sit, atque eo te placabiliorem praebeas.

B.) (Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ANTONIO COS. S.

1. Quod mecum per litteras agis, unam ob caussam mallem coram egisses. Non enim solum ex oratione, sed etiam ex vultu et oculis et fronte (ut aiunt) meum erga te amorem perspicere potuisses. Nam quum te semper amavi, primum tuo studio, post etiam beneficio provocatus; tum his temporibus respublica te mihi ita commendavit, ut cariorem habeam neminem. 2. Litterae vero tuae, quum amantissime tum honorificentissime scriptae, sic me affecerunt, ut non dare tibi beneficium viderer, sed accipere a te, ita petente, ut inimicum meum, necessarium tuum, me invito servare nolles, quum id nullo negotio facere posses. 3. Ego vero tibi istuc, mi Antoni, remitto; atque ita, ut me a te, quum his verbis scripseris, liberalissime atque honorificentissime tractatum existimem; idque quum totum, quoquo modo se res haberet, tibi dandum putarem, tum do etiam humanitati et naturae meae. Nihil enim umquam non modo acerbum in me fuit, sed ne paullo quidem tristius aut severius, quam necessitas reipublicae postulavit. Accedit, ut ne in ipsum quidem Clodium meum insigne

odium fuerit umquam: semperque ita statui, non esse insectandos inimicorum amicos, praesertim humiliores: nec his praesidiis nosmet ipsos esse spoliandos. 4. Nam de puero Clodio tuas partes esse arbitror, ut eius animum tenerum, quemadmodum scribis, iis opinionibus imbuas, ut ne quas inimicitias residere in familiis nostris arbitretur. Contendi cum P. Clodio, quum ego publicam caussam, ille suam defenderet. Nostras concertationes respublica diiudicavit. Si viveret, mihi cum illo nulla contentio iam maneret. 5. Quare, quoniam hoc a me sic petis, ut, quae tua potestas est, ea neges te me invito usurum, puero quoque hoc a me dabis, si tibi videbitur: non quo aut aetas nostra ab illius aetate quidquam debeat periculi suspicari, aut dignitas mea ullam contentionem extimescat, sed ut nosmet ipsi inter nos coniunctiores simus, quam adhuc fuimus. Interpellantibus enim his inimicitiis, animus tuus mihi magis patuit, quam domus. Sed haec hactenus. Illud extremum; ego, quae te velle, quaeque ad te pertinere arbitrabor, semper sine ulla dubitatione summo studio faciam. Hoc velim tibi penitus persuadeas.

XIV. In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.

CICERO ATTICO S.

1. — — *Iteradum eadem istaec mihi!* Coronatus Quintus noster Parilibus? Parilibus. Solusne? solus; etsi addis Lamiam: quod demiror equidem, sed scire cupio, qui fuerint alii: quamquam satis scio, nisi improbum, neminem. Explanabis igitur hoc diligentius. Ego autem casu quum dedissem ad te litteras VI. Kalend. satis multis verbis, tribus fere horis post accepi tuas, et magni quidem ponderis. Itaque ioca tua plena facetiarum, de haeresi Vestoriana et de Pherionum more Puteolano, risisse me satis, nihil est necesse scribere. Πολιτικώτερα illa videamus. 2. Ita Brutos Cassiumque defendis, quasi eos ego reprehendam: quos satis laudare non possum. Rerum ego vitia collegi, non hominum. Sublato enim tyranno, tyrannida manere video. Nam quae ille facturus non fuit, ea fiunt, ut de Clodio; de quo mihi exploratum est, illum non modo non facturum, sed etiam ne passurum quidem fuisse. Sequetur Rufio Vestorianus, Victor, numquam scriptus; ceteri; quis non? Cui servire ipsi non potuimus, eius libellis paremus. Nam Liberalibus quis potuit in senatum non venire? Fac id potuisse aliquo modo: num, etiam quum venissemus, libere potuimus sententiam dicere? Nonne omni ratione veterani, qui armati aderant, quum praesidii nos nihil haberemus, defendendi fuerunt? Illam sessionem Capitolinam mihi non placuisse, tu testis es. Quid ergo? ista culpa Brutorum? Minime illorum quidem; sed aliorum brutorum; qui se cautos ac sapientes putant; quibus satis fuit laetari; nonnullis, etiam gratulari: nullis, permanere. 3. Sed praeterita omittamus: istos omni cura praesidioque tueamur; et, quemadmodum tu praecipis, contenti Idibus Mart. simus: quae quidem nostris amicis, divinis viris, aditum ad caelum dederunt, libertatem populo Romano non dederunt. Recordare tua: nonne meministi clamare te, omnia periisse, si ille funere elatus esset? Sapienter id quidem. Itaque ex eo quae manarint, vides. 4. Quae scribis Kalendis Iuniis Antonium de provinciis relaturum, ut et ipse Gallias habeat, et utrisque dies prorogetur: licebitne decerni libere? Si licuerit, libertatem esse recuperatam laetabor: si non licuerit; quid mihi attulerit ista domini mutatio praeter laetitiam, quam oculis cepi iusto interitu tyranni? 5. Rapinas scribis ad Opis fieri: quas nos quoque tum videbamus. Nae nos et liberati ab egregiis viris, nec liberi sumus. Ita laus illorum est, culpa nostra. Et hortaris me, ut historias scribam? ut colligam tanta eorum scelera, a quibus etiam nunc obsidemur? Poterone eos ipsos non laudare, qui te obsignatorem adhibuerunt? Nec mehercule me raudusculum movet: sed homines benevolos, qualescumque sunt, grave est insequi contumelia. 6. Sed de omnibus meis consiliis, ut scribis, existimo exploratius nos ad Kalendas Iunias statuere posse: ad quas adero; et omni ope atque opera enitar, adiuvante me scilicet auctoritate tua et gratia et summa aequitate caussae, ut de Buthrotiis senatus consultum, quale scribis, fiat. Quod me cogitare iubes, cogitabo equidem: etsi tibi dederam superiore epistola cogitandum. Tu autem, quasi iam recuperata republica, vicinis tuis Massiliensibus sua reddis. Haec armis, quae, quam firma habeamus, ignoro, restitui fortasse possunt: auctoritate non possunt.

XV. In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.

CICERO ATTICO S.

1. Epistola brevis, quae postea a te scripta est, sane mihi fuit iucunda, de Bruti ad Antonium et de eiusdem ad te litteris. Posse videntur esse meliora, quam adhuc fuerunt. Sed nobis, ubi simus, et quo iam nunc nos conferamus, providendum est. 2. O mirificum Dolabellam meum! Iam enim dico meum: antea, crede mihi, subdubitabam. Magnam ἀναθεώρησιν res habet: de saxo; in crucem; columnam tollere; locum illum sternendum locare. Quid quaeris? heroica: sustulisse mihi videtur simulationem desiderii, adhuc quae serpebat in dies, et inveterata, verebar, ne periculosa nostris tyrannoctonis esset. 3. Nunc prorsus assentior tuis litteris, speroque meliora: quamquam istos ferre non possum: qui, dum se pacem velle simulant, acta nefaria defendunt. Sed non possunt omnia simul. Incipit res melius ire, quam putaram. Nec vero discedam, nisi quum tu me id honeste putabis facere posse. Bruto certe meo nullo loco deero; idque, etiamsi mihi cum illo nihil fuisset, facerem propter eius singularem incredibilemque virtutem. 4. Piliae nostrae villam totam quaeque in villa sunt trado in Pompeianum ipse proficiscens Kalend. Maiis. Quam velim Bruto persuadeas, ut Asturae sit.

XVI. (Puteolis, Antonio, Dolabella coss. 710.

CICERO ATTICO S.

1. Quinto Non. conscendens ab hortis Cluvianis in phaselum epicopum has dedi litteras, quum Piliae nostrae villam ad Lucrinum, villicos, procuratores tradidissem. Ipse autem eo die in Paeti nostri tyrotarichum imminebam: perpaucis diebus in Pompeianum; post in haec Puteolana et Cumana regna renavigaro. O loca ceteroqui valde expetenda, interpellantium autem multitudine paene fugienda! 2. Sed ad rem ut veniam, o Dolabellae nostri magnam ἀριστείαν! Quanta est ἀναθεώρησις! Equidem laudare eum et hortari non desisto. Recte tu omnibus epistolis significas, quid de re, quid de viro sentias. Mihi quidem videtur Brutus noster iam vel coronam auream per forum ferre posse. Quis enim audeat violare, proposita cruce aut saxo? praesertim tantis

plausibus, tanta approbatione infimorum? 3. Nunc, mi Attice, me fac ut expedias. Cupio, quum Bruto nostro affatim satisfecerim, excurrere in Graeciam. Magni interest Ciceronis, vel mea potius, vel mehercule utriusque, me intervenire discenti. Nam epistola Leonidae, quam ad me misisti, quid habet, quaeso, in quo magno opere laetemur? Numquam ille mihi satis laudari videbitur, quum ita laudabitur: *Quomodo nunc est.* Non est fidentis hoc testimonium. sed potius timentis. Herodi autem mandaram, ut mihi *κατὰ μίτον* scriberet: a quo adhuc nulla littera est. Vereor, ne nihil habuerit, quod mihi, quum cognoscerem, iucundum putaret fore. 4. Quod ad Xenonem scripsisti, valde mihi gratum est. Nihil enim deesse Ciceroni, quum ad officium, tum ad existimationem meam pertinet. Flammam Flaminium audio Romae esse. Ad eum scripsi, me tibi mandasse per litteras, ut de Montani negotio cum eo loquerere: et velim cures epistolam, quam ad eum misi, reddendam, et ipse, quod commodo tuo fiat, cum eo colloquare. Puto, si quid in homine pudoris est, praestaturum eum, ne pro se quodam modo dependatur. De Attica pergratum mihi fecisti, quod curasti, ut ante scirem recte esse, quam non belle fuisse.

XVII. (In Pompeiano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. In Pompeianum veni v. Nonas Mai., quum pridie, ut antea ad te scripsi, Piliam in Cumano collocavissem. Ibi mihi caenanti litterae tuae sunt redditae, quas dederas Demetrio liberto prid. Kal., in quibus multa sapienter, sed tamen talia, quemadmodum tute scribebas, ut omne consilium in fortuna positum videretur. Itaque his de rebus ex tempore, et coram. 2. De Buthrotio negotio, utinam quidem Antonium conveniam! multum profecto proficiam. Sed non arbitrantur eum a Capua declinaturum: quo quidem, metuo, ne magno reipublicae malo venerit. Quod idem L. Caesari videbatur, quem pridie Neapoli affectum graviter videram. Quamobrem ista nobis ad Kal. Iun. tractanda et perficienda sunt. Sed hactenus. 3. Q. filius ad patrem acerbissimas litteras misit: quae sunt ei redditae, quum venissemus in Pompeianum: quarum tamen erat caput, Aquilliam novercam non esse laturum. Sed hoc tolerabile fortasse: illud vero? se ab Caesare habuisse omnia, nihil a patre, reliqua sperare ab Antonio! O perditum hominem! Sed *μελήσει.* 4. Ad Brutum nostrum, ad Cassium, ad Dolabellam epistolas scripsi. Earum exempla tibi misi, non ut deliberarem, reddendaene essent, (plane enim iudico esse reddendas,) sed quod non dubito, quin tu idem existimaturus sis. 5. Ciceroni meo, mi Attice, suppeditabis, quantum videbitur, meque hoc tibi onus imponere patiere. Quae adhuc fecisti, mihi sunt gratissima. 6. Librum meum illum *ἀνέκδοτον* nondum, ut volui, perpolivi. Ista vero, quae tu contexi vis, aliud quoddam separatum volumen exspectant. Ego autem (credas mihi velim) minore periculo existimo contra illas nefarias partes, vivo tyranno, dici potuisse, quam mortuo. Ille enim, nescio quo pacto, ferebat me quidem mirabiliter: nunc, quacumque nos commovimus, ad Caesaris non modo acta, verum etiam cogitata revocamur. De Montano, quoniam Flamma venit, videbis. Puto rem meliore loco esse debere.

A. (Scr. in Pompeiano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO DOLABELLAE COS. SUO S.

1. Etsi contentus eram, mi Dolabella, tua gloria, satisque ex ea magnam laetitiam voluptatemque capiebam: tamen non possum non confiteri, cumulari me maximo gaudio, quod vulgo hominum opinio socium me ascribat tuis laudibus. Neminem conveni, (convenio autem quotidie plurimos: sunt enim permulti optimi viri, qui valetudinis caussa in haec loca veniant: praeterea ex municipiis frequentes necessarii mei;) quin omnes, quum te summis laudibus ad caelum extulerunt, mihi continuo maximas gratias agant. Negant enim se dubitare, quin tu, meis praeceptis et consiliis obtemperans, praestantissimum te civem et singularem consulem praebeas. 2. Quibus ego quamquam verissime possum respondere, te, quae facias, tuo iudicio et tua sponte facere, nec cuiusquam egere consilio, tamen neque plane assentior, ne imminuam tuam laudem, si omnis a meis consiliis profecta videatur; neque valde nego. Sum enim avidior etiam, quam satis est, gloriae; et tamen non alienum est dignitate tua, quod ipsi Agamemnoni, regum regi, fuit honestum, habere aliquem in consiliis capiendis Nestorem. Mihi vero gloriosum, te iuvenem consulem florere laudibus, quasi alumnum disciplinae meae. 3. L. quidem Caesar, quum ad eum aegrotum Neapolim venissem, quamquam erat oppressus totius corporis doloribus, tamen ante, quam me plane salutavit, »o mi Cicero, inquit, gratulor tibi, quum tantum vales apud Dolabellam, quantum si ego apud sororis filium valerem, iam salvi esse possemus. Dolabellae vero tuo et gratulor, et gratias ago: quem quidem, post te consulem, solum possum vere consulem dicere.« Dein multa de facto ac de re gesta. Tum nihil magnificentius, nihil praeclarius actum umquam, nihil reipublicae salutarius: atque haec una vox omnium est. 4. A te autem peto, uti me hanc quasi falsam hereditatem alienae gloriae sinas cernere, meque aliqua ex parte in societatem tuarum laudum venire patiare. Quamquam, mi Dolabella, (haec enim iocatus sum,) libentius omnes meas, si modo sunt aliquae meae, laudes ad te transfuderim, quam aliquam partem exhauserim ex tuis. Nam quum te semper tantum dilexerim, quantum tu intelligere potuisti; tum his tuis factis sic incensus sum, ut nihil umquam in amore fuerit ardentius. Nihil est enim, mihi crede, virtute formosius, nihil pulchrius, nihil amabilius. 5. Semper amavi, ut scis, M. Brutum, propter eius summum ingenium, suavissimos mores, singularem probitatem atque constantiam: tamen Idibus Mart. tantum accessit ad amorem, ut mirarer locum fuisse augendi in eo, quod mihi iampridem cumulatum etiam videbatur. Quis erat, qui putaret ad eum amorem, quem erga te habebam, posse aliquid accedere? tantum accessit, ut mihi nunc denique amare videar, antea dilexisse. 6. Quare quid est, quod ego te horter, ut dignitati et gloriae servias? proponam tibi claros viros, quod facere solent, qui hortantur? neminem habeo clariorem, quam te ipsum. te imitere oportet, tecum ipse certes. Ne licet quidem tibi iam, tantis rebus gestis, non tui similem esse. 7. Quod quum ita sit, hortatio non est necessaria; gratulatione magis utendum est. Contigit enim tibi, quod haud scio an nemini, ut summa severitas animadversionis non modo non invidiosa, sed etiam popularis esset, et quum bonis omnibus, tum infimo cuique gratissima

Hoc si tibi fortuna quadam contigisset, gratularer felicitati tuae; sed contigit magnitudine quum animi, tum etiam ingenii atque consilii. Legi enim concionem tuam. Nihil illa sapientius. Ita pedetentim tum accessus a te ad caussam facti, tum recessus, ut res ipsa maturitatem tibi animadvertendi omnium concessu daret. 8. Liberasti igitur et Urbem periculo et civitatem metu; neque solum ad tempus maximam utilitatem attulisti, sed etiam ad exemplum. Quo facto, intelligere debes, in te positam esse rempublicam, tibique non modo tuendos, sed etiam ornandos illos viros, a quibus initium libertatis profectum est. Sed his de rebus coram plura propediem, ut spero. Tu, quando rempublicam nosque conservas, fac, ut diligentissime te ipsum, mi Dolabella, custodias.

XVIII. (In Pompeiano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Saepius me iam agitas, quod rem gestam Dolabellae nimis in caelum videar efferre. Ego autem, quamquam sane probo factum, tamen, ut tanto opere laudarem, adductus sum tuis et unis et alteris litteris. Sed totum se a te abalienavit Dolabella, ea de caussa, qua me quoque sibi inimicissimum reddidit. O hominem pudentem! Kal. Ian. debuit; adhuc non solvit, praesertim quum se maximo aere alieno Faberii manu liberarit, et opem ab eo petierit. Licet enim iocari, ne me valde conturbatum putes. Atque ego ad eum VIII. Idus litteras dederam bene mane; eodem autem die tuas litteras vesperi acceperam in Pompeiano, sane celeriter, tertio abs te die. Sed, ut ad te eo ipso die scripseram, satis aculeatas ad Dolabellam litteras dedi; quae si nihil profecerint, puto fore, ut me praesentem non sustineat. 2. Albianum te confecisse arbitror. De Patulciano nomine, quod mihi suppetiatus es, gratissimum est, et simile tuorum omnium. Sed ego Erotem, ad ista expedienda factum, mihi videbar reliquisse; cuius non sine magna culpa vacillarunt. Sed cum ipso videro. 3. De Montano, ut saepe ad te scripsi, erit tibi tota res curae. Servius proficiscens, quod desperanter tecum locutus est, minime miror; neque ei quidquam in desperatione concedo. 4. Brutus noster, singularis vir, si in senatum non est Kalend. Iuniis venturus, quid facturus sit in foro, nescio. Sed hoc ipse melius. Ego ex his, quae parari video, non multum Idibus Martiis profectum iudico. Itaque de Graecia quotidie magis et magis cogito. Nec enim Bruto meo, exsilium, ut scribit ipse, meditanti, video quid prodesse possim. Leonidae me litterae non satis delectarunt. De Herode tibi assentior. Saufeii legisse vellem. Ego ex Pompeiano VI. Idus Mai. cogitabam.

XIX. (In Pompeiano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Non. Mai., quum essem in Pompeiano, accepi binas a te litteras, alteras sexto die, alteras quarto. Ad superiores igitur prius. Quam mihi iucundum, opportune tibi Barnaeum litteras reddidisse! Tu vero cum Cassio, ut cetera. Quam commode autem, quod id ipsum, quod me mones, quatriduo ante ad eum scripseram, exemplumque mearum litterarum ad te miseram. Sed quum ex Dolabellae ἀπισίᾳ (sic enim tu ad me scripseras) magna desperatione affectus essem; ecce tibi et Bruti et tuae litterae. Ille exsilium meditari: nos autem alium portum propiorem huic aetati videbamus: in quem mallem equidem pervehi, florente Bruto nostro, constitutaque republica. Sed nunc quidem, ut scribis, non alienum est. Assentiris enim mihi, nostram aetatem a castris, praesertim civilibus, abhorrere. 2. Antonius ad me tantum de Clodio rescripsit, meam lenitatem et clementiam et sibi esse gratam, et mihi voluptati magnae fore. Sed Pansa furere videtur de Clodio, itemque de Deiotaro; et loquitur severe, si velis credere. Illud tamen non belle, ut mihi quidem videtur, quod factum Dolabellae vehementer improbat. 3. De coronatis, quum sororis tuae filius a patre accusatus esset, rescripsit, se coronam habuisse honoris Caesaris caussa; posuisse luctus gratia; postremo, se libenter vituperationem subire, quod amaret etiam mortuum Caesarem. 4. Ad Dolabellam, quemadmodum tibi dicis placere, scripsi diligenter. Ego etiam ad Sicam. Tibi hoc oneris non impono. Nolo te illum iratum habere. Servii orationem cognosce: in qua plus timoris video, quam consilii. Sed quoniam perterriti omnes sumus, assentior Servio. Publilius tecum tricatus est. Huc enim Caerellia missa ab istis est legata ad me: cui facile persuasi, mihi id, quod rogaret, ne licere quidem, non modo non lubere. Antonium si videro, accurate agam de Buthroto. 5. Venio ad recentiores literas; quamquam de Servio iam rescripsi. Me facere magnam πρᾶξιν Dolabellae. Mihi mehercule ita videtur; non potuisse maior tali re, talique tempore. Sed tamen, quidquid ei tribuo, tribuo ex tuis litteris. Tibi vero assentior, maiorem πρᾶξιν eius fore, si mihi, quod debuit, dissolverit. Brutus, velim, sit Asturae. 6. Quod autem laudas me, quod nihil ante de profectione constituam, quam, ista quo evasura sint, videro: muto sententiam. Neque quidquam tamen ante, quam te videro. Atticam meam gratias mihi agere de matre gaudeo; cui quidem ego totam villam cellamque tradidi; eamque cogitabam V. Idus videre. Tu Atticae salutem dices. Nos Piliam diligenter tuebimur.

XX. (In Neapolitano Luculli, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. E Pompeiano navi advectus sum in Luculli nostri hospitium VI. Idus, hora fere III.; egressus autem e navi, accepi tuas litteras, quas tuus tabellarius in Cumanum attulisse dicebatur, Nonis Mai. datas: a Lucullo postridie eadem fere hora veni in Puteolanum. Ibi accepi duas epistolas, alteram Nonis, alteram VII. Idus Lanuvio datas. Audi igitur ad omnes. Primum, quae de re mea gesta et in solutione et in Albiano negotio, grata. De tuo autem Buthroto, quum in Pompeiano essem, Misenum venit Antonius: inde ante discessit, quam illum venisse audissem: a quo in Samnium. Vide, quid speres. Romae igitur de Buthroto. L. Antonii horribilis concio, Dolabellae praeclara. Iam vel sibi habeat nummos, modo numeret Idibus. Tertullae nollem abortum: tam enim Cassii sunt iam, quam Bruti serendi. De regina velim, atque etiam de Caesare illo. Persolvi primae epistolae; venio ad secundam. 2. De Quintis, Buthroto, quum venero, ut scribis. Quod Ciceroni suppeditas, gratum. Quod errare me putas, qui rempublicam putem pendere e Bruto, sic se res habet: aut nulla erit, aut ab isto istisve servabitur. Quod me hortaris, ut scriptam concionem mittam, accipe a me, mi Attice, καθολικὸν θεώρημα earum rerum, in quibus satis exercitati sumus. Nemo umquam neque

poeta, neque orator fuit, qui quemquam meliorem, quam se, arbitraretur. Hoc etiam malis contingit. Quid tu Bruto putas, et ingenioso, et erudito? 3. De quo etiam experti sumus nuper in edicto. Scripseram rogatu tuo. Meum mihi placebat, illi suum. Quin etiam, quum, ipsius precibus paene adductus, scripsissem ad eum *de optimo genere dicendi*, non modo mihi, sed etiam tibi scripsit, sibi illud, quod mihi placeret, non probari. Quare sine quaeso sibi quemque scribere.

Suam cuique sponsam, mihi meum; suum cuique amorem, mihi meum.

Non scite. Hoc enim Attilius, poeta durissimus. Atque utinam liceat isti concionari! cui si esse in Urbe tuto licebit, vicimus. Ducem enim novi belli civilis aut nemo sequetur, aut ii sequentur, qui facile vincantur. 4. Venio ad tertiam. Gratas fuisse meas litteras Bruto et Cassio, gaudeo. Itaque iis rescripsi. Quod Hirtium per me meliorem fieri volunt: do equidem operam; et ille optime loquitur: sed vivit habitatque cum Balbo, qui item bene loquitur. Quid credas, videris. Dolabellam valde placere tibi video; mihi quidem egregie. Cum Pansa vixi in Pompeiano. Is plane mihi probabat se bene sentire et cupere pacem. Caussam armorum quaeri plane video. Edictum Bruti et Cassii probo. Quaeris, ut suscipiam cogitationem, quidnam istis agendum putem: consilia temporum sunt; quae in horas commutari vides. Dolabellae et prima illa actio, et haec contra Antonium concio mihi profecisse permultum videtur. Prorsus ibat res. Nunc autem videmur habituri ducem: quod unum municipia bonique desiderant. 5. Epicuri mentionem facis, et audes dicere, *μὴ πολιτεύεσθαι*? Non te Bruti nostri vulticulus ab ista oratione deterret? Quintus filius, ut scribis, Antonii est dextella. Per eum igitur, quod volemus, facile auferemus. Exspecto, si, ut putas, L. Antonius produxit Octavium, qualis concio fuerit. Haec scripsi citatim. Statim enim Cassii tabellarius. Eram continuo Piliam salutaturus; deinde ad epulas Vestorii navicula. Atticae plurimam salutem.

XXI. (Puteolis, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum paullo ante dedissem ad te Cassii tabellario litteras, v. Idus venit noster tabellarius, et quidem, portenti simile, sine tuis litteris. Sed cito conieci, Lanuvii te fuisse. Eros autem festinavit, ut ad me litterae Dolabellae perferrentur, non de re mea, (nondum enim meas acceperat,) sed rescripsit ad eas, quarum exemplum tibi miseram, sane luculente. 2. Ad me autem, quum Cassii tabellarium dimisissem, statim Balbus. O dii boni, quam facile perspiceres timere otium! et nosti virum, quam tectus: sed tamen Antonii consilia narrabat: illum circumire veteranos, ut acta Caesaris sancirent, idque se facturos esse iurarent, ut rata omnes haberent: eaque duumviri omnibus mensibus inspicerent. Questus est etiam de sua invidia; eaque omnis eius oratio fuit, ut amare videretur Antonium. Quid quaeris? nihil sinceri. 3. Mihi autem non est dubium, quin res spectet ad castra. Acta enim illa res est animo virili, consilio puerili. Quis enim hoc non vidit, regni heredem relictum? Quid autem absurdius,

hoc metuere, alterum in metu non ponere?

Quin etiam hoc ipso tempore multa *ὑποσόλοικα*. Pontii Neapolitanum a matre tyrannoctoni possideri? Legendus mihi saepius est *Cato maior*, ad te missus. Amariorem enim me senectus facit. Stomachor omnia. Sed mihi quidem *βεβίωται*. Viderint iuvenes. Tu mea curabis, ut curas. 4. Haec scripsi seu dictavi, apposita secunda mensa, apud Vestorium. Postridie apud Hirtium cogitabam: et quidem *πεντέλοιπον*. Sic hominem traducere ad optimates paro. *Λῆρος πολύς*. Nemo est istorum, qui otium non timeat. Quare talaria videamus. Quidvis enim potius, quam castra. Atticae salutem plurimam velim dicas. Exspecto Octavii concionem, et si quid aliud; maxime autem, ecquid Dolabella tinniat: an in meo nomine tabulas novas fecerit.

XXII. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710

CICERO ATTICO S.

1. Certior a Pilia factus, mitti ad te Idibus tabellarios, statim hoc nescio quid exaravi. Primum igitur scire te volui, me hinc Arpinum XVI. Kalend. Iun. Eo igitur mittes, si quid erit posthac: quamquam ipse iam iamque adero. Cupio enim ante, quam Romam venio, odorari diligentius, quid futurum sit. Quamquam vereor, ne nihil coniectura aberrem. Minime enim obscurum est, quid isti moliantur, (meus vero discipulus, qui hodie apud me caenat, valde amat illum, quem Brutus noster sauciavit,) et, si quaeris, (perspexi enim plane,) timent otium: *ὑπόθεσιν* autem hanc habent, eamque prae se ferunt, virum clarissimum interfectum, totam rempublicam illius interitu perturbatam: irrita fore, quae ille egisset, simul ac desistemus timere: clementiam illi malo fuisse; qua si usus non esset, nihil ei tale accidere potuisse. 2. Mihi autem venit in mentem, si Pompeius cum exercitu firmo veniat, quod est *εὔλογον*, certo fore bellum. Haec me species cogitatioque perturbat. Neque enim, quod tibi tum licuit, nobis nunc licebit. Nam aperte laetati sumus. Deinde habent in ore, nos ingratos. Nullo modo licebit, quod tum et tibi licuit et multis. *Φαινοπροςωπητέον* ergo, et *ἰτέον* in castra? Millies mori melius, huic praesertim aetati. Itaque me Idus Mart. non tam consolantur, quam antea. Magnum enim mendum continent. Etsi illi iuvenes

ἄλλοις ἐν ἐσθλοῖς τόνδ' ἀπωσοῦνται ψόγον.

Sed, si tu melius quippiam speras, quod et plura audis, et interes consiliis, scribas ad me velim, simulque cogites, quid agendum nobis sit super legatione votiva. Equidem in his locis moneor a multis, ne in senatu Kalendis. Dicuntur enim occulte milites ad eam diem comparati, et quidem in istos; qui mihi videntur ubivis tutius, quam in senatu, fore.

104.

LIBER DECIMUS QUINTUS.

ARG. Non valde differt huius libri argumentum a superioris sententia. Omnes enim epistolae scriptae sunt, quum iam Romae Antonius et Octavius ita miscerent omnia, ut, quamvis nec plane bellum, nec pax esset, appareret tamen, rem ad arma deductum iri. Quo quidem tempore Cicero et sibi timens III. V., et filium, Athenis philosophiae operam dantem, cupiens

inviseret, quum ius liberae legationis a Dolabella XI XIII, nec vero provincialis, et Syriae quidem, ut Plutarcho placet, haberet, iter suscepit in Graeciam XXI sqq., eo consilio, ut Kal. Ian. adesset, quod initium cogendi senatus fore, Hirtio et Pansa consulatum ineuntibus, videbatur. Dum vero, meliorum rerum nondum plane sublata spe, Brutus et Cassius praetores urbani, quibus maxime recuperandae reip. ratio nitebatur, si non Romae, in proximis tamen locis, manebant, perque litteras et edicta cum Antonio populoque I. II. IV. agebant: nusquam ille pedem. Post longam consultationem, ad quam etiam Cicero adhibebatur XI. et post Servii vanos pacificationis conatus VII. tandem illis cedentibus, hic ipse abeundi consilium cepit. Ad haec Cicero Q. filium ad Brutum et Cassium transire gaudet XXI. sq. XXIX. De Buthrotiorum autem negotio sollicitus esse pergit II. XII. XV. XIX. XXIX. De Cleopatrae fuga et iniquitate XV. et de rebus Hispaniensibus XIII. breviter significat. In primis operae pretium est cognoscere eius iudicia de morte Caesaris IV. de Antonio et Bruto I. de Bruto et Cassio XII. de Dolabella XIII. de Pansa XXII. de Hirtio III. VI. et de Octavio XII. Haec fere publica: privata autem sunt maxime de rebus ad iter componendis XV. XVIII. XX. de pecunia filio Athenas permutanda XV. XVII. de agri Tusculani periculo VIII. de vitando Bruti ludorum spectaculo XXVI. Cetera fere ad studia pertinent. Dispp. Tusculanas IV. libros de Officiis XIII. librum de Gloria XXVII. librum de Silii caussa XXIV. Philippicam secundam XIII. Varronis dialogum ibid. Insunt etiam exempla epistolarum Dolabellae XIV. et Hirtii ad Cic. VI. Praeterea memorat Cicero epistolas suas ad Brutum IV. ad Hirtium VI. ad Antonium VIII. ad Varronem XXVI. filii ad se litteras XVI. Peducaei VII. Bruti et Cassii V. et L. Antonii XII. Scriptae sunt autem huius libri epistolae ex ante XVI. Kalend. Ian. ad Non. Quint.

Ia. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. **O** factum male de Alexione! Incredibile est, quanta me molestia affecerit; nec mehercule ex ea parte maxime, quod plerique mecum: »ad quem igitur te medicum conferes?« Quid mihi iam medico? aut si opus est, tanta inopia est? Amorem erga me, humanitatem suavitatemque desidero. Etiam illud: quid est, quod non pertimescendum sit, quum hominem temperantem, summum medicum, tantus improviso morbus oppresserit? Sed ad haec omnia una consolatio est, quod ea conditione nati sumus, ut nihil, quod homini accidere possit, recusare debeamus. 2. De Antonio iam antea tibi scripsi, non esse eum a me conventum. Venit enim Misenum, quum ego essem in Pompeiano; inde ante profectus est, quam ego eum venisse cognovi. Sed casu, quum legerem tuas litteras, Hirtius erat apud me in Puteolano; ei legi, et egi. Primum quod attinet, nihil mihi concedebat: deinde ad summam, arbitrum me statuebat non modo huius rei, sed totius consulatus sui. Cum Antonio autem sic agemus, ut perspiciat, si in eo negotio nobis satisfecerit, totum me futurum suum. Dolabellam spero domi esse. 3. Redeamus ad nostros: de quibus tu bonam spem te significas habere propter edictorum humanitatem. Ego autem perspexi, quum a me XVII. Kal. de Puteolano Neapolim, Pansae conveniendi caussa, proficisceretur Hirtius, omnem eius sensum. Seduxi eum et ad pacem sum cohortatus. Non poterat scilicet negare, se velle pacem; sed non minus se nostrorum arma timere, quam Antonii; et tamen utrosque non sine caussa praesidium habere; se autem utraque arma metuere. Quid quaeris? *οὐδὲν ὑγιές*. 4. De Q. filio tibi assentior: patri quidem certe gratissimae et bellissimae tuae litterae fuerunt. Caerelliae vero facile satisfeci; nec valde laborare mihi visa est: et si illa, ego certe non laborarem. Istam vero, quam tibi molestam scribis esse auditam a te esse, omnino demiror. Nam quod eam collaudavi apud amicos, audientibus tribus filiis eius et filia, *ὡς ταὐτὸ ἐκ τοῦ αὐτοῦ*. Quid est hoc? Quid est autem, cur ego personatus ambulem? Parumne foeda persona est ipsius senectutis? 5. Quod Brutus rogat, ut ante Kalendas, ad me quoque scripsit: et fortasse faciam. Sed plane, quid velit, nescio. Quid enim illi afferre consilii possum, quum ipse egeam consilio, et quum ille suae immortalitati melius, quam nostro otio, consuluerit? De regina rumor exstinguetur. De Flamma, obsecro te, si quid potes.

Ib. (Hic a Schuetzio novae initium epistolae constituitur.)

1. **Heri** dederam ad te litteras exiens e Puteolano, deverteramque in Cumanum. Ibi bene valentem videram Piliam. Quin etiam Baulos Cumis eam vidi. Venerat enim in funus: cui funeri ego quoque operam dedi. Cn. Lucullus, familiaris noster, matrem efferebat. Mansi igitur eo die in Sinuessano: atque inde mane postridie Arpinum proficiscens, hanc epistolam exaravi. 2. Erat autem nihil novi, quod aut scriberem, aut ex te quaererem; nisi forte hoc ad rem putas pertinere: Brutus noster misit ad me orationem suam, habitam in concione Capitolina; petivitque a me, ut eam nec ambitiose corrigerem ante, quam ederet. Est autem oratio scripta elegantissime sententiis, verbis, ut nihil possit ultra. Ego tamen, si illam caussam habuissem, scripsissem ardentius. *Ὑπόθεσις*, vides, quae sit persona dicentis. Itaque eam corrigere non potui. Quo enim in genere Brutus noster esse vult, et quod iudicium habet de optimo genere dicendi, id ita consecutus est in ea oratione, ut elegantius esse nihil possit. Sed ego solus alius sum; sive hoc recte, sive non recte. Tu tamen velim orationem legas, nisi forte iam legisti, certioremque me facias, quid iudices ipse. Quamquam vereor, ne cognomine tuo lapsus, *ὑπεραττικὸς* sis in iudicando. Sed, si recordabere *Δημοσθένους* fulmina, tum intelliges posse et *ἀττικώτατα* gravissime dici. Sed haec coram. Nunc nec sine epistola, nec cum inani epistola volui ad te Metrodorum venire.

II. (Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. **Quinto** decimo Kalend. e Sinuessano proficiscens, quum dedissem ad te litteras, devertissemque a Cumis, in Vesciano accepi a tabellario tuas litteras; in quibus nimis multa de Buthroto. Non enim tibi ea res maiori curae aut est aut erit, quam mihi. Sic enim decet, te mea curare, tua me. Quamobrem id quidem sic susceptum est mihi, ut nihil sim habiturus antiquius. 2. L. Antonium concionatum esse, cognovi tuis litteris et aliis, sordide: sed, id quale fuerit, nescio: nihil enim scripsisti. De Menedemo, probe. Quintus certe ea dictitat, quae scribis. Consilium meum a te probari, quod ea non scribam, quae tu a me postularis, facile patior; multoque magis id probabis, si orationem eam, de qua hodie ad te scripsi, legeris. Quae de legionibus scribis, ea vera sunt. Sed non satis hoc mihi videris tibi persuasisse, quid de Buthrotiis nostris per senatum speres confici posse, quod puto. ** tantum enim video, non videmur esse victuri. Sed, si etiam nos hoc fallat, de Buthroto te non fallet. 3. De Octavii concione idem sentio, quod tu: ludorumque eius apparatus et Matius

ac Postumius mihi procuratores non placent. Saserna collega dignus. Sed isti omnes, quemadmodum sentis, non minus otium timent, quam nos arma. Balbum levari invidia per nos velim; sed ne ipse quidem id fieri posse confidit. Itaque alia cogitat. 4. Quod prima disputatio Tusculana te confirmat, sane gaudeo. Neque enim ullum est perfugium aut melius, aut paratius. Flamma quod bene loquitur, non moleste fero. Tyndaritanorum caussa, de qua laboras, quae sit, ignoro. Hos tamen—. *Πεντέλοιπον* movere ista videntur, in primis erogatio pecuniae. De Alexione doleo; sed, quoniam inciderat in ita gravem morbum, bene actum cum illo arbitror. Quos tamen secundos heredes, scire vellem, et diem testamenti.

III. (In Atinati, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Undecimo Kalend. accepi in Atinati duas epistolas tuas, quibus duabus meis respondisti. Una erat XV. Kal., altera XII. data. Ad superiorem igitur prius. Accurres in Tusculanum, ut scribis, quo me VI. Kal. venturum arbitrabar. Quod scribis parendum victoribus; non mihi quidem, cui sunt multa potiora. Nam illa, quae recordaris, Lentulo et Marcello consulibus acta in aede Apollinis; nec caussa eadem est, nec simile tempus, praesertim quum Marcellum scribas aliosque discedere. Erit igitur nobis coram odorandum et constituendum, tutone Romae esse possimus. Novi conventus habitatores sane movent. In magnis enim versamur angustiis. Sed sint ista parvi. Quin et maiora contemnimus. Calvae testamentum cognovi, hominis turpis ac sordidi. Tabula Demonici quod tibi curae est, gratum. De Matio scripsi iam pridem ad Dolabellam accuratissime: modo redditae litterae sint. Eius caussa et cupio et debeo. 2. Venio ad propiorem. Cognovi de Alexione, quae desiderabam. Hirtius est tuus. Antonio, quam est, volo peius esse. De Q. filio, ut scribis, de patre coram agemus. Brutum omni re, qua possum, cupio iuvare: cuius de oratiuncula idem te, quod me, sentire video. Sed parum intelligo, quid me velis scribere, quasi a Bruto habita oratione, quum ille ediderit. Qui tandem convenit? an sic, ut in tyrannum iure optimo caesum? Multa dicentur, multa scribentur a nobis; sed alio modo et tempore. De sella Caesaris, bene tribuni. Praeclaros etiam XIV ordines. Brutum apud me fuisse gaudeo: modo et libenter fuerit, et sat diu.

IV a. (In Atinati, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Decimo Kalend. hora VIII. fere a Q. Fufio venit tabellarius, nescio quid ab eo litterularum, uti me sibi restituerem: sane insulse, ut solet: nisi forte, quae non ames, omnia videntur insulse fieri. Scripsi ita, ut te probaturum existimo. Mihi duas a te epistolas reddidit, unam XI., alteram X. Ad recentiorem prius. Et leniorem laudo. Si vero etiam Carfulenus: *ἄνω ποταμῶν*. Antonii consilia narras turbulenta; atque utinam potius per populum agat, quam per senatum! Cui quidem ita credo. Sed mihi totum eius consilium ad bellum spectare videtur, si quidem D. Bruto provincia eripitur. Quoquo modo ego de illius nervis existimo, non videtur fieri posse sine bello. Sed non cupio; quoniam cavetur Buthrotiis. Rides? At ego doleo, non mea potius assiduitate, diligentia, gratia perfici. 2. Quod scribis te nescire, quid nostris faciundum sit: iam pridem me illa *ἀπορία* sollicitat. Itaque stulta iam Iduum Martiarum est consolatio. Animis enim usi sumus virilibus; consiliis, mihi crede, puerilibus. Excisa enim est arbor, non evulsa. Itaque, quam fruticetur, vides. Redeamus igitur, quoniam saepe usurpas, ad Tusculanas disputationes. Saufeium per te celemus. Ego numquam indicabo. Quod te a Bruto scribis; ut certior fieret, quo die in Tusculanum essem futurus: ut ad te ante scripsi, VI. Kal.; et quidem ibi te quam primum per videre velim. Puto enim nobis Lanuvium eundum, et quidem non sine multo sermone. Sed *μελήσει*. 3. Redeo ad superiorem: ex qua praetereo illa prima de Buthrotiis; quae mihi sunt inclusa medullis; sit modo, ut scribis, locus agendi. De oratione Bruti, prorsus contendis, quum iterum tam multis verbis agis. Egone, ut eam caussam, quam is scripsit? ego scribam non rogatus ab eo? Nulla *παρεγχείρησις* fieri potest contumeliosior. At, inquis, *Ἡρακλείδειον* aliquod. Non recuso id quidem; sed et componendum argumentum est, et scribendi exspectandum tempus maturius. Licet enim de me, ut libet, existimes (velim quidem quam optime); si haec ita manant, ut videntur, (feres, quod dicam,) me Idus Martiae non delectant. Ille enim numquam revertisset: nos timor confirmare eius acta non coegisset; aut, (ut in Saufeii eam, relinquamque *Tusculanas disputationes*, ad quas tu etiam Vestorium hortaris,) ita gratiosi eramus apud illum, quem dii mortuum perduint! ut nostrae aetati, quoniam interfecto domino liberi non sumus, non fuerit dominus ille fugiendus. Rubeo, mihi crede. Sed iam scripseram; delere nolui. 4. De Menedemo, vellem verum fuisset. De regina, velim verum sit. Cetera coram, et maxime, quid nostris faciendum sit; quid etiam nobis, si Antonius militibus obsessurus est senatum. Hanc epistolam si illius tabellario dedissem, veritus sum, ne solveret. Itaque misi dedita opera. Erat enim rescribendum tuis.

IV b. (Hic novam epistolam Mongaultio auctore incipit Graeter.)

Quam vellem, Bruto studium tuum navare potuisses! Ego igitur ad eum litteras. Ad Dolabellam Tironem misi cum mandatis et litteris. Eum ad te vocabis; et, si quid habebis, quod placeat, scribes. Ecce autem de transverso L. Caesar, ut veniam ad se, rogat, in Nemus; aut scribam, quo se venire velim: Bruto enim placere, se a me conveniri. O rem odiosam et inexplicabilem! puto me ergo iturum, et inde Romam; nisi quid mutaro. Summatim adhuc ad te: nihildum enim a Balbo. Tuas igitur exspecto, nec actorum solum, sed etiam futurorum.

V. (In Atinati, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. A Bruto tabellarius rediit: attulit et ab eo, et Cassio. Consilium meum magno opere exquirunt: Brutus quidem, utrum de duobus. O rem miseram! Plane non habeo, quid scribam. Itaque silentio puto me usurum; nisi quid aliud tibi videtur. Sin tibi quid venit in mentem, scribe, quaeso. Cassius vero vehementer orat ac petit, ut Hirtium quam optimum faciam. Sanum putas? *Ὁ γναφεὺς ἄνθρακας*. Epistolam tibi misi. 2. Ut tu de provincia Bruti et Cassii per senatus consultum, ita scribit et Balbus et Hirtius: qui quidem, se actutum. Etenim iam in Tusculano est: mihique, ut absim, vehementer auctor est: et ille quidem periculi caussa, quod sibi etiam fuisse

dicit ego autem, etiam ut nullum periculum sit tantum abest, ut Antonii suspicionem fugere nunc curem, ne videar eius secundis rebus non delectari, ut mihi caussa sit, cur Romam venire nolim, ne illum videam. 3. Varro autem noster ad me epistolam misit, sibi a nescio quo missam, (nomen enim delerat,) in qua scriptum erat, veteranos eos, qui reiiciantur, (nam partem esse dimissam), improbissime loqui; ut magno periculo Romae sint futuri, qui ab eorum partibus dissentire videantur. Qui porro noster itus, reditus, vultus, incessus inter istos? Quod si, ut scribis, L. Antonius in Decimum, reliqui in nostros; ego quid faciam? aut quo me pacto geram? Mihi vero deliberatum est, ut nunc quidem est, abesse ex ea urbe, in qua non modo florui cum summa, verum etiam servivi cum aliqua dignitate. Nec tam statui ex Italia exire, de quo tecum deliberabo, quam istuc non venire.

VI. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum ad me Brutus noster scripsisset et Cassius, ut Hirtium, quem adhuc bonum fuisse sciebant, neque eum confidebant fore, mea auctoritate meliorem facerem, (Antonio est enim fortasse iratior, caussae vero amicissimus,) tamen ad eum scripsi, eique dignitatem Bruti et Cassii commendavi. Ille quid mihi rescripsisset, scire te volui; si forte idem tu, quod ego, existimares, istos etiam nunc vereri, ne forte ipsi nostri plus animi habeant, quam habent.

HIRTIUS CICERONI SUO S.

2. *Rure iam redierim, quaeris. An ego, quum omnes caleant, ignaviter aliquid faciam? Etiam ex Urbe sum profectus. Utilius enim statui abesse. Has tibi litteras exiens in Tusculanum scripsi. Noli autem me tam strenuum putare, ut ad Nonas recurram. Nihil enim iam video opus esse nostra cura: quoniam praesidia sunt in tot annos provisa. Brutus et Cassius utinam, quam facile a te de me impetrare possunt, ita per te exorentur, ne quod calidius ineant consilium! Cedentes enim haec ais scripsisse: quo? aut quare?* 3. *Retine, obsecro te, Cicero, illos: et noli sinere haec omnia perire, quae funditus medius fidius rapinis, incendiis, caedibus pervertuntur. Tantum, si quid timent, caveant: nihil praeterea moliantur. Non medius fidius acerrimis consiliis plus, quam etiam inertissimis, dummodo diligentibus, consequentur. Haec enim, quae fluunt, per se diuturna non sunt; in contentione praesentes ad nocendum habent vires. Quid speres de illis, in Tusculanum ad me scribe.*

4. Habes Hirtii epistolam: cui rescripsi, nil illos calidius cogitare; idque confirmavi. Hoc qualecumque esset, te scire volui. Obsignata iam epistola, Balbus ad me, Serviliam rediisse, confirmare non discessuros. Nunc exspecto a te litteras.

VII. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

Gratum, quod mihi epistolas: quae quidem me delectarunt, in primis Sexti nostri. Dices, quia te laudat. Puto mehercule id quoque esse caussae: sed tamen etiam ante, quam ad eum locum veni, valde mihi placebat quum sensus eius de republica, tum scribendi cura. Servius vero pacificator cum librariolo suo videtur obiisse legationem et omnes captiunculas pertimescere. Debuerat autem

non ex iure manu consertum,

sed quae sequuntur. Tu quoque scribes.

VIII. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Post tuum discessum binas a Balbo: nihil novi: itemque ab Hirtio; qui se scribit vehementer offensum esse veteranis. Exspectat animus, quidnam agam de Kalend. Martiis. Misi igitur Tironem, et cum Tirone plures, quibus singulis, ut quidque accidisset, dares litteras: atque etiam scripsi ad Antonium de legatione: ne, si ad Dolabellam solum scripsissem, iracundus homo commoveretur. Quod autem aditus ad eum difficilior esse dicitur; scripsi ad Eutrapelum, ut is ei meas litteras redderet, legatione mihi opus esse. Honestior est votiva: sed licet uti utraque. 2. De te, quaeso, etiam atque etiam vide. Velim possis coram: si minus possis, litteris idem consequemur. Graeceius ad me scripsit, C. Cassium sibi scripsisse, homines comparari, qui armati in Tusculanum mitterentur. Id quidem mihi non videbatur; sed cavendum tamen, villaeque plures videndae. Sed aliquid crastinus dies ad cogitandum nobis de ea re.

IX. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Tertio Nonas vesperi a Balbo redditae mihi litterae, fore Nonis senatum, ut Brutus in Asia, Cassius in Sicilia frumentum emendum et ad Urbem mittendum curarent. O rem miseram! primum ullam ab istis, dein, si aliquam, hanc locatoriam provinciam? Atque haud scio, an melius sit, quam ad Eurotam sedere. Sed haec casus gubernabit. Ait autem eodem tempore decretum iri, ut et iis et reliquis praetoriis provinciae decernantur. Hoc certe melius, quam illa Περσικὴ porticus. Nolo enim Lacedaemonem longinquam Lanuvium existimari *. Rides, inquies, in talibus rebus? Quid faciam? plorando fessus sum. 2. Dii immortales! quam me conturbatum tenuit epistolae tuae prior pagina? Quid autem iste in domo tua casus armorum? Sed hunc quidem nimbum cito transiisse laetor. Tu quid egeris tua quum tristi, tum etiam difficili ad consiliandum legatione, vehementer exspecto. Est enim inexplicabilis. Ita circumsedemur copiis omnibus. Me quidem Bruti litterae, quas ostendis a te lectas, ita perturbarunt, ut, quamquam ante egebam consilio, tamen animi dolore sim tardior. Sed plura, quum ista cognoro. Hoc autem tempore, quod scriberem, nihil erat, eoque minus, quod dubitabam, tu has ipsas litteras essesne accepturus. Erat enim incertum, visurusne te esset tabellarius. Ego tuas litteras vehementer exspecto.

X. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

O Bruti amanter scriptas litteras! o iniquum tuum tempus, qui ad eum ire non possis! Ego autem quid scribam? Ut beneficio istorum utantur? quid turpius? Ut moliantur aliquid? nec audent, nec iam possunt. Age, quiescant auctoribus nobis! quis incolumitatem praestat? Si vero aliquid de Decimo gravius; quae nostris vita, etiamsi nemo molestus sit? Ludos vero non facere, quid foedius? Frumentum imponere; quae est alia Dionis legatio? aut quod munus in republica sordidius? Prorsus quidem consilia tali in re ne iis

quidem tuta sunt, qui dant. Sed possim id negligere proficiens. Frustra vero qui ingrediar? Matris consilio quum utatur, vel etiam precibus, quid me interponam? Sed tamen cogitabo, quo genere utar litterarum. Nam silere non possum. Statim igitur mittam vel Antium vel Circeios.

XI. (In Antiati, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Antium veni ante VI. Id. * Bruto iucundus noster adventus. Deinde multis audientibus, Servilia, Tertulla, Porcia quaerere, quid placeret. Aderat etiam Favonius. Ego, quod eram meditatus in via, suadere, ut uteretur Asiatica curatione frumenti; nihil esse iam reliqui, quod ageremus, nisi ut salvus esset: in eo etiam ipsi reipublicae esse praesidium. Quam orationem quum ingressus essem, Cassius intervenit; ego eadem illa repetivi. Hoc loco, fortibus sane oculis Cassius, (Martem spirare diceres,) »se in Siciliam non iturum. Egone, ut beneficium accepisse in contumeliam?« Quid ergo agis? inquam. At ille, »in Achaiam se iturum.« Quid tu, inquam, Brute? »Romam, inquit, si tibi videtur.« Mihi vero minime: tuto enim non eris. »Quid? si possem esse, placeretne?« Atque ut omnino, neque nunc, neque ex praetura in provinciam ires. Sed auctor non sum, ut te Urbi committas. Dicebam ea, quae tibi profecto in mentem veniunt, cur non esset tuto futurus. 2. Multo inde sermone querebantur, atque id quidem Cassius maxime, amissas occasiones, Decimumque graviter accusabat. Ego negabam oportere praeterita: assentiebar tamen. Quumque ingressus essem dicere, quid oportuisset, (nec vero quidquam novi, sed ea, quae quotidie omnes,) nec tamen illum locum attingerem, quemquam praeterea oportuisse tangi, sed senatum vocari, populum ardentem studio vehementius incitari, totam susciperem rempublicam: exclamat tua familiaris: *hoc vero neminem umquam audivi.* Ego repressi. Sed et Cassius mihi videbatur iturus: (etenim Servilia pollicebatur se curaturam, ut illa frumenti curatio de senatus consulto tolleretur:) et noster cito deiectus est de illo inani sermone. Velle enim se dixerat. Constituit igitur, ut ludi, absente se, fierent suo nomine. Proficisci autem mihi in Asiam videbatur ab Antio velle. 3. Ne multa: nihil me in illo itinere praeter conscientiam delectavit. Non enim fuit committendum, ut ille ex Italia prius, quam a me conventus esset, discederet. Hoc dempto munere amoris atque officii, sequebatur, ut mecum ipse:

Ἡ δεῦρ' ὁδός σοι τί δύναται νῦν, θεοπρόπε;

Prorsus dissolutum offendi navigium, vel potius dissipatum. Nihil consilio, nihil ratione, nihil ordine. Itaque etsi ne antea quidem dubitavi, tamen nunc eo minus, evolare hinc; idque quam primum, ubi

nec Pelopidarum facta, neque famam audiam.

4. Sed heus tu, ne forte sis nescius, Dolabella me sibi legavit a. d. IV. Nonas. Id mihi heri vesperi nuntiatum est. Votiva ne tibi quidem placebat. Etenim erat absurdum, quae, si stetisset respublica, vovissem, ea me, eversa illa, vota dissolvere: et habent, opinor, liberae legationes definitum tempus lege Iulia; nec facile addi potest. Aveo genus legationis, ut, quum velis, introire, exire liceat: quod nunc mihi additum est. Bella est autem huius iuris quinquennii licentia. Quamquam quid de quinquennio cogitem? Contrahi mihi negotium videtur. Sed *βλάσφημα* mittamus.

XII. (In Antiati, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Bene mehercule de Buthroto. At ego Tironem ad Dolabellam cum litteris, quia iusseras, miseram. Quid nocet? De nostris autem Antiatibus satis videbar plane scripsisse, ut non dubitares, essent quin otiosi futuri, usurique beneficio Antonii contumelioso. Cassius frumentariam rem aspernabatur. Eam Servilia sublaturam ex senatus consulto se esse dicebat. Noster vero, *καὶ μάλα σεμνός*, in Asiam, posteaquam mihi est assensus, tuto se Romae esse non posse. Ludos enim absens facere malebat. Statim autem se iturum, simul ac ludorum apparatum iis, qui curaturi essent, tradidisset. Navigia colligebat. Erat animus in cursu. Interea in eisdem locis erant futuri. Brutus quidem se aiebat Asturae. 2. L. quidem Antonius liberaliter litteris sine cura me esse iubet. Habeo unum beneficium; alterum fortasse, ni in Tusculanum venerit. O negotia non ferenda! quae feruntur tamen. *Τῶν δ' αἰτίαν τῶν Βρούτων τίς εἶχεν:* Octaviano, ut perspexi, satis ingenii, satis animi: videbaturque erga nostros *ἥρωας* ita fore, ut nos vellemus, animatus. Sed quid aetati credendum sit, quid nomini, quid hereditati, quid *κατηχήσει*, magni consilii est. Vitricus quidem nihil censebat: quem Asturae vidimus. Sed tamen alendus est; et, ut nihil aliud, ab Antonio seiungendus. Marcellus praeclare, si praecipit nostra isti *: cui quidem ille deditus mihi videbatur. Pansae autem et Hirtio non nimis credebat. Bona indoles, *ἐὰν διαμείνῃ*.

XIII a. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Octavo Kal. duas a te accepi epistolas. Respondebo igitur priori prius. Assentior tibi, ut nec duces simus nec agmen cogamus; faveamus tamen. *Orationem* tibi misi. Eius custodiendae et proferendae arbitrium tuum. Sed quando illum diem, quum tu edendam putes? 2. Inducias, quas scribis, non intelligo fieri posse. Melior est *ἀναντιφωνήσει*, qua me usurum arbitror. Quod scribis legiones duas Brundisium venisse; vos omnia prius. Scribes igitur, quidquid audieris. 3. Varronis *διάλογον* exspecto. Iam probo *Ἡρακλείδειον*, praesertim quum tu tanto opere delectere: sed quale velis, velim scire. Quod ad te *antea*, atque adeo *prius* scripsi (sic enim mavis), ad scribendum, tibi itero dicere, fecisti me acriorem. Ad tuum enim iudicium, quod mihi erat notum, addidisti Peducaei auctoritatem, magnam quidem apud me et in primis gravem. Enitar igitur, ne desideres aut industriam meam aut diligentiam. Vettienum, ut scribis, et Faberium foveo. Clodium nihil arbitror malitiose: quamquam —. Sed quid egerit? De libertate retinenda, qua certe nihil est dulcius, tibi assentior. Itane C. Annio? O hominem nequam! quid enim dicam aliud? cautum Marcellum! me sic —, sed non tamen cautissimum! 4. Longiori epistolae superiorique respondi. Nunc breviori propiorique quid respondeam, nisi eam fuisse dulcissimam? Res Hispanienses valde bonae. Modo Balbillum incolumem videam, subsidium nostrae senectutis. De Anniano item, quod me valde observat Visellia. Sed haec quidem humana. De Bruto te nihil scire dicis: sed Selicia, venisse M. Scaptium: eumque non qua pompa, ad se tamen clam venturum sciturumque me omnia quae ego statim. Interea narrat eadem, Bassi servum venisse.

qui nuntiaret legiones Alexandrinas in armis esse, Bassum arcessi, Cassium exspectari. Quid quaeris? Videtur respublica ius suum reciperatura. Sed ne quid ante. Nosti horum exercitationem in latrocinio et amentiam.

XIII b. ([illegible] Dolabella coss. 710.)

(Hinc Graeter XII, 99 novam epistolam incipit.)

CICERO ATTICO S.

1. Dolabella vir optimus. Etsi, quum scribebam, secunda mensa apposita, venisse eum ad Baias audiebam; tamen ad me ex Formiano scripsit, (quas litteras, quum e balineo exissem, accepi,) sese de attributione omnia summa fecisse; Vettienum accusat; tricatur scilicet, ut homo talis. Sed ait totum negotium Sestium nostrum suscepisse, optimum quidem illum virum nostrique amantissimum. Quaero autem, quid tandem Sestius in hac re facere possit, quod non quivis nostrum? Sed, si quid praeter spem erit, facies ut sciam. Sin est, ut arbitror, negotium perditum, scribes tamen; neque ista res commovebit. 2. Nos hic *φιλοσοφοῦμεν*, (quid enim aliud?) et *τὰ περὶ τοῦ καθήκοντος* magnifice explicamus *προσφωνοῦμεν*que Ciceroni. Qua de re enim potius pater filio? Deinde alia. Quid quaeris? exstabit opera peregrinationis huius. Varronem hodie aut cras venturum putabant. Ego autem in Pompeianum properabam; non quo hoc loco quidquam pulchrius; sed interpellatores illic minus molesti. Sed perscribe, quaeso, quae caussa sit Myrtilo: (poenas quidem illum pependisse audivi,) et satisne pateat, unde corruptus. 3. Haec quum scriberem, tantum quod existimabam ad te orationem esse perlatam. Hui, quam timeo, quid existimes! Etsi quid ad me, quae non sit foras proditura, nisi republica reciperata? De quo quid sperem, non audeo scribere.

XIV. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Sexto Kal. accepi a Dolabella litteras, quarum exemplum tibi misi: in quibus erat, omnia se fecisse, quae tu velles. Statim ei rescripsi, et multis verbis gratias egi. Sed tamen, ne miraretur, cur idem iterum facerem, hoc caussae sumpsi, quod ex te ipso coram antea nihil potuissem cognoscere. Sed quid multa? Litteras hoc exemplo dedi.

CICERO DOLABELLAE COS. SUO.

2. *Antea quum per litteras Attici nostri de tua summa liberalitate, summoque erga se beneficio certior factus essem; quumque tu ipse etiam ad me scripsisses, te fecisse ea, quae nos voluissemus: egi tibi gratias per litteras iis verbis, ut intelligeres, nihil te mihi gratius facere potuisse. Postea vero quam ipse Atticus ad me venit in Tusculanum huius unius rei caussa, tibi ut apud me gratias ageret, ut cuius eximiam quamdam et admirabilem in caussa Buthrotia voluntatem et singularem erga se amorem perspexisset: teneri non potui, quin tibi apertius illud idem his litteris declararem. Ex omnibus enim, mi Dolabella, studiis in me et officiis, quae summa sunt, hoc scito mihi et amplissimum videri, et gratissimum esse, quod perfeceris, ut Atticus intelligeret, quantum ego te, quam tu me amares.* 3. *Quod reliquum est, Buthrotiam et caussam et civitatem, quamquam a te constituta est, (beneficia autem nostra tueri solemus,) tamen velim receptam in fidem tuam, a meque etiam atque etiam tibi commendatam auctoritate et auxilio tuo tectam velis esse. Satis erit in perpetuum Buthrotiis praesidii magnaque cura et sollicitudine Atticum et me liberaris, si hoc honoris mei caussa susceperis, ut eos semper a te defensos velis. Quod ut facias, te vehementer etiam atque etiam rogo.*

4. His litteris scriptis me ad *συντάξει* dedi: quae quidem, vereor, ne miniata cerula tua pluribus locis notandae sint: ita sum *μετέωρος*, et magnis cogitationibus impeditus.

XV. ([illegible], Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. L. Antonio male sit! siquidem Buthrotiis molestus est. Ego testimonium composui; quod, quum voles, obsignabis. Tu nummos Arpinatum, si L. Fadius aedilis petet, vel omnes reddito. Ego ad te alia epistola scripsi de H-S cx, quae Statio curarentur. Si ergo petet Fadius, ei volo reddi, praeter Fadium nemini. Apud me item puto depositum. Id, scripsi ad Erotem, ut redderet. 2. Reginam odi. Me iure facere scit sponsor promissorum eius Ammonius; quae quidem erant *φιλόλογα* et dignitatis meae, ut vel in concione dicere auderem. Saram autem, praeterquam quod nefarium hominem cognovi, praeterea in me contumacem. Semel eum omnino domi meae vidi. Quum *φιλοφρόνως* ex eo quaererem, quid opus esset; Atticum se dixit quaerere. Superbiam autem ipsius reginae, quum esset trans Tiberim in hortis, commemorare sine magno dolore non possum. Nihil igitur cum istis: nec tam animum me, quam vix stomachum habere arbitrantur. 3. Profectionem meam, ut video, Erotis dispensatio impedit. Nam quum ex reliquis, quae Nonis April. fecit, vel abundare debeam, cogor mutuari: quodque ex istis fructuosis rebus receptum est, id ego ad illud fanum sepositum putabam. 4. Sed haec Tironi mandavi, quem ob eam caussam Romam misi. Te nolui impeditum impedire. 5. Cicero noster quo modestior est, eo me magis commovet. Ad me enim de hac re nihil scripsit, ad quem nimirum potissimum debuit. Scripsit hoc autem ad Tironem, sibi post Kal. April. (sic enim annuum tempus confici) nihil datum esse * *: tibi pro tua natura semper placuisse, teque existimasse id etiam ad dignitatem meam pertinere, eum non modo liberaliter a nobis, sed etiam ornate cumulateque tractari. Quare velim cures, (nec tibi essem molestus, si per alium hoc agere possem,) ut permutetur Athenas. Quod sit in annuum sumptum ei. Scilicet Eros numerabit. Eius rei caussa Tironem misi. Curabis igitur, et ad me, si quid tibi de eo videbitur, scribes.

XVI a. (In villa ad lacum Lucrinum, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

Tandem a Cicerone tabellarius; et mehercule litterae *πεπινωμένως* scriptae: quod ipsum *προκοπήν* aliquam significaret; itemque ceteri praeclara scribunt. Leonides tamen retinet suum illud ADHUC. Summis vero laudibus Herodes. Quid quaeris? vel verba mihi dari facile patior in hoc, meque libenter praebeo credulum. Tu, velim, si quid tibi est a Statio scriptum, quod pertineat ad me, certiorem me facias.

XVI b. (Hic Manutio auctore quidam novae epistolae initium constituunt.)

Narro tibi; haec loca venusta sunt, abdita certe et, si quid scribere velis, ab arbitris libera. Sed

nescio quo modo *οἶκος φίλος*. Itaque me referunt pedes in Tusculanum. Et tamen haec *ῥωπογραφία* ripulae videtur habitura celerem satietatem. Equidem etiam pluvias metuo, si prognostica nostra vera sunt. Ranae enim *ῥητορεύουσιν*. Tu, quaeso, fac sciam, ubi Brutum nostrum, et quo die videre possim.

XVII. (In villa ad Lucrinum, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Duas epistolas * accepi postridie Idus, alteram eo die datam, alteram Idibus. Prius igitur superiori. De Bruto, quum scies. De consulum ficto timore cognoveram. Sica enim *φιλοστόργως* ille quidem, sed tumultuosius ad me etiam illam suspicionem pertulit. Quid tu autem? *Τὰ μὲν διδόμενα;* Nullum enim verbum a Siregio. Non placet. De Plaetorio vicino tuo permoleste tuli, quemquam prius audisse, quam me. De Syro prudenter. L. Antonium per M. fratrem, ut arbitror, facillime deterrebis. Antroni vetui; sed nondum acceperas litteras; nec cuiquam, nisi L. Fadio aedili. Aliter enim nec caute, nec iure fieri potest. Quod scribis tibi deesse H-S C, quae Ciceroni curata sint; velim ab Erote quaeras, ubi sit merces insularum. Arabioni de Sitio nihil irascor. Ego de itinere, nisi explicato λ, nihil cogito. Quod idem tibi videri puto. 2. Habes ad superiorem: nunc audi ad alteram. Tu vero facis, ut omnia, quod Serviliae non dees, id est, Bruto. De regina gaudeo te non laborare, certe etiam tibi probari. Erotis rationes et ex Tirone cognovi, et vocavi ipsum. Gratissimum, quod polliceris, Ciceroni nihil defuturum: de quo mirabilia Messalla; qui Lanuvio, rediens ab illis, venit ad me: et mehercule ipsius litterae sic et *φιλοστόργως* et *εὐπινῶς* scriptae, ut eas vel in acroasi audeam legere: quo magis illi indulgendum puto. De Buciliano Sextium puto non moleste ferre. Ego, si Tiro ad me, cogito in Tusculanum. Tu vero, quidquid erit, quod me scire par sit, statim.

XVIII. (In itinere a villa ad lacum Lucrinum, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Septimodecimo Kal. etsi satis videbar scripsisse ad te, quid mihi opus esset, et quid te facere vellem, si tibi commodum esset: tamen, quum profectus essem et in lacu navigarem, Tironem statui ad te esse mittendum, ut iis negotiis, quae agerentur, interesset; atque etiam scripsi ad Dolabellam, me, si ei videretur, velle proficisci, petiique ab eo de mulis vecturae itineris. 2. Et in eis, quoniam intelligo te distentissimum esse, qua de Buthrotiis, qua de Bruto, cuius etiam ludorum seorsum curam, etiam administrationem suspicor ex magna parte ad te pertinere: ut ergo in eiusmodi re, tribues nobis paullum operae: nec enim multum opus est. Mihi res ad caedem, et eam quidem propinquam, spectare videtur. Vides homines; vides arma. Prorsus non mihi videor esse tutus. Sin tu aliter sentis, velim ad me scribas. Domi enim manere, si recte possum, multo malo.

XIX. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Quidnam est, quod audendum amplius de Buthrotiis? Stetisse enim te frustra scribis. Quid autem se refert Brutus? Doleo mehercule, te tam esse detentum: quod decem hominibus referendum acceptum. Est illud quidem *ἐργῶδες*, sed *ἀνεκτόν*, mihique gratissimum. De armis, nihil vidi apertius. Fugiamus igitur. At, ut ais, coram. Theophanes quid velit, nescio. Scripserat enim ad me. Cui rescripsi, ut potui. Mihi autem scribit, venire ad me se velle, ut et de suis rebus, et quaedam, quae ad me pertinerent. Tuas litteras exspecto. Vide quaeso, ne quid temere fiat. 2. Statius scripsit ad me, locutum secum esse Q. Ciceronem valde asseveranter, se haec ferre non posse; certum sibi esse, ad Brutum et Cassium transire. Hoc enimvero nunc discere aveo · hoc ego, quid sit, interpretari non possum. Potest aliquid iratus Antonio: potest gloriam novam quaerere: potest totum esse *σχεδίασμα*: et nimirum ita est. Sed tamen et ego vereor, et pater conturbatus est. Scit enim, quae ille de hoc: mecum quidem *ἄφατα* olim. Plane, quid velit, nescio. A Dolabella mandata habebo, quae mihi videbuntur, id est nihil. Dic mihi, C. Antonius voluitne fieri septemvir? Fuit certe dignus. De Menedemo est, ut scribis. Facies omnia mihi nota.

XX. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Egi gratias Vettieno: nihil enim potuit humanius. Dolabellae mandata sint quaelibet: mihi aliquid, vel quod Niciae nuntiem. Quis enim haec, ut scribis, *λεπτύνει* *? Nunc dubitare quemquam prudentem, quin meus discessus desperationis sit, non legationis? 2. Quod ais, extrema quaedam iam homines de republica loqui, et eos quidem viros bonos: ego, quo die audivi illum tyrannum in concione CLARISSIMUM VIRUM appellari, subdiffidere coepi; postea vero quam tecum Lanuvii vidi, nostros tantum spei habere ad vivendum, quantum accepissent ab Antonio, desperavi. Itaque, mi Attice, fortiter hoc velim accipias, ut ego scribo. Genus illud interitus, qui caussae cursus * est, foedum duces et quasi denuntiatum nobis ab Antonio. Ex hac naxa exire constitui, non ad fugam, sed ad spem mortis melioris. Haec omnis culpa Bruti. 3. Pompeium Carteiae receptum scribis: iam igitur contra hunc exercitum. Utra ergo castra? Media enim tollit Antonius. Illa infirma, haec nefaria. Properemus igitur. Sed iuva me consilio, Brundisione, an Puteolis. Brutus quidem subito: sed sapienter. *Πάσχω τι.* Quando enim illum? Sed humana ferenda. Tu ipse eum videre non potes. Dii illi mortuo, qui umquam Buthrotum. Sed acta missa. Videamus, quae agenda sint. 4. Rationes Erotis, etsi ipsum nondum vidi, tamen et ex litteris eius, et ex eo, quod Tiro cognovit, propemodum cognitas habeo. Versuram scribis esse faciendam mensium quinque; id est, ad Kal. Novemb. H-S cc. In eam diem cadere nummos, qui a Quinto debentur. Velim igitur, quoniam Tiro negat tibi placere, me eius rei caussa Romam venire, si ea te res nihil offendet, videas, unde nummi sint; mihi feras expensum. Hoc video in praesentia opus esse. Reliqua diligentius ex hoc ipso exquiram, in his, de mercedibus dotalium praediorum, quae si fideliter Ciceroni curabuntur, quamquam volo laxius, tamen ei propemodum nihil deerit. Equidem video mihi quoque opus esse viaticum. Sed ei ex praediis, ut cadet, ita solvetur: mihi autem opus est universo quidem. Etsi mihi videtur iste, qui umbras timet, ad caedem spectare: tamen, nisi explicata solutione, non sum discessurus. Sitne autem extricata, necne, tecum cognoscam. Hanc putavi mea manu scribendam:

itaque feci. De Fadio ut scribis, utique alii nemini. Rescribas velim hodie.

XXI. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Narro tibi, Q. pater exsultat laetitia. Scripsit enim filius, se idcirco profugere ad Brutum voluisse, quod, quum sibi negotium daret Antonius, ut eum dictatorem efficeret, praesidium occuparet, id recusasset: recusasse autem se, ne patris animum offenderet: ex eo sibi illum hostem. »Tum me, inquit, collegi, verens, ne quid mihi ille iratus tibi noceret. Itaque eum placavi. Et quidem cccc certa, reliqua in spe.« Scribit autem Statius, illum cum patre habitare velle. Hoc vero mirum: et id gaudet. Ecquem tu illo certiorem nebulonem? 2. Ἐποχήν vestram de re Cani deliberationis probo. Nihil eram suspicatus de tabulis: ἀκεραίως restitutam arbitrabar. Quae differs, ut mecum coram, exspectabo. Tabellarios, quoad voles, tenebis. Es enim occupatus. Quod ad Xenonem, probe. Quod scribo, quum absolvero. Quinto scripsisti, te ad eum litteras: nemo attulerat. 3. Tiro negat iam tibi placere Brundisium, et quidem dicere aliquid de militibus. At ego iam destinaram, Hydruntem quidem. Movebant me tuae quinque horae. Hic autem quantus πλοῦς! Sed videbimus. Nullas a te XI. Kal. quippe: quid enim iam novi? Quum primum igitur poteris, venies. Ego propero, ne ante Sextus, quem adventare aiunt.

XXII. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

Gratulor nobis Q. filium exisse: molestus non erit. Pansam bene loqui credo. Semper enim coniunctum esse cum Hirtio scio. Amicissimum Bruto et Cassio puto, si expediet. Sed quando illos videbit? Inimicum Antonio: quando, aut cur? quousque ludemur? Ego autem scripsi Sextum adventare, non quo iam adesset, sed quia certe id ageret, ab armisque nullus discederet. Certe, si pergit, bellum paratum est. Hic autem noster Cytherius, nisi victorem, neminem victurum. Quid ad haec Pansa? utro erit, si bellum erit? Quod videtur fore. Sed et haec et alia coram; hodie quidem, ut scribis, aut cras.

XXIII. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

Mirifice torqueor, sine dolore tamen: sed permulta mihi de nostro itinere in utramque partem occurrunt. Quousque? inquies. Quoad erit integrum: erit autem usque dum ad navem. Pansa si rescripserit, et meam tibi et illius epistolam mittam. Silium exspectabam; cui ὑπόμνημα compositum. Si quid novi. Ego litteras misi ad Brutum: cuius de itinere etiam ex te velim, si quid scies, cognoscere.

XXIV. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

Tabellarius, quem ad Brutum miseram, ex itinere rediit VII. Kal. Ei Servilia dixit, eo die Brutum H. IV. profectum. Sane dolui, meas litteras redditas non esse. Silius ad me non venerat. Caussam composui. Eum libellum tibi misi. Te quo die exspectem, velim scire.

XXV. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

De meo itinere variae sententiae: multi enim ad me. Sed tu incumbe, quaeso, in eam curam. Magna res est. An probas, si ad Kal. Ian. cogitamus? Meus animus est aequus: sic tamen, ut si nihil offensionis sit: et tu etiam scite, quo die olim piaculum, mysteria scilicet. Utut sit res, casus consilium nostri itineris iudicabit. Dubitemus igitur. Est enim hiberna navigatio odiosa; eoque ex te quaesieram mysteriorum diem. Brutum, ut scribis, visum iri a me puto. Ego hinc volo prid. Kal.

XXVI. (In Arpinati, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. De Quinti negotio video a te omnia facta. Ille tamen dolet, dubitans, utrum morem gerat Leptae, an fidem infirmet filio. Inaudivi L. Pisonem velle exire legatum ψευδεγγράφῳ senatus consulto. Velim scire, quid sit. Tabellarius ille, quem tibi dixeram a me ad Brutum esse missum in Anagninum, ad me venit ea nocte, quae proxima ante Kal. fuit, litterasque ad me attulit; in quibus unum alienum summa sua prudentia, idem illud, ut spectem ludos suos. Rescripsi scilicet, primum me iam profectum, ut non integrum sit: dein ἀτοπώτατον esse, me, qui Romam omnino post haec arma non accesserim, neque id tam periculi mei caussa fecerim, quam dignitatis, subito ad ludos venire. Tali enim tempore ludos facere illi honestum est, cui necesse est: spectare mihi ut non est necesse, sic ne honestum quidem est. Equidem illos celebrari et esse quam gratissimos mirabiliter cupio; idque ita futurum esse confido: et tecum ago, ut iam ab ipsa commissione ad me, quemadmodum accipiantur; deinde omnino reliquorum dies singulos persequare. Sed de ludis hactenus. 2. Reliqua pars epistolae est illa quidem in utramque partem: sed tamen nonnullos interdum iacit igniculos viriles: quod quale tibi videretur, ut posses interpretari, misi ad te exemplum epistolae. Quamquam mihi tabellarius noster dixerat, tibi quoque se attulisse litteras a Bruto, easque ad te e Tusculano esse delatas. 3. Ego itinera sic composueram, ut Nonis Quint. Puteolis essem. Valde enim festino; ita tamen, ut, quantum homo possit, quam cautissime navigem. 4. M. Aelium cura liberabis: is me paucos specus in extremo fundo, et eos quidem subterraneos; servitutis putat aliquid habituros: id me iam iam nolle, neque mihi quidquam esse tanti; sed, ut mihi dicebas, quam lenissime, potius ut cura liberetur, quam ut me succensere aliquid suspicetur. Idem de illo Tulliano capite libere cum Cascellio loquare. Parva res est: sed tu bene attendisti: nimis callide agebatur. Ego autem, si mihi imposuisset aliquid, quod paene fecit, nisi tua malitia adfuisset, animo iniquo tulissem. Itaque, utut erit, rem impediri malo. Octavam partem tolli luminarium in aedibus ad Streniae memineris. Cui Caerellia, videris mancipio dare ad eam summam, quae sub praecone fuit maxima: id opinor esse CCCLXXX. 5. Novi si quid erit, atque etiam si quid prospicies, quod futurum putes, scribas ad me quam saepissime velim. Varroni, quemadmodum tibi mandavi, memineris excusare tarditatem litterarum mearum. Mundus is —. Tu, M. Ennius quid egerit de testamento, (curiosus enim,) facias me velim certiorem. Ex Arpinati, VI. Non.

XXVII. (In Arpinati, Antonio, Dolabella coss. 710)

CICERO ATTICO S.

1. Gaudeo id te mihi suadere, quod ego mea sponte pridie feceram. Nam quum ad te VI. Non. darem, eidem tabellario dedi etiam ad Sestium, scriptas *πάνυ φιλοστόργως*. Ille autem, quod Puteolos prosequitur, humane; quod queritur, iniuste. Non enim ego tam illum exspectare, quum de Cosano rediret, debui, quam ille aut non ire ante, quam me vidisset, aut citius reverti. Sciebat enim me celeriter velle proficisci, seseque ad me in Tusculanum scripserat esse venturum. 2. Te, ut a me discesseris, lacrimasse, moleste ferebam. Quod si me praesente fecisses, consilium totius itineris fortasse mutassem. Sed illud praeclare, quod te consolata est spes brevi tempore congrediendi; quae quidem exspectatio me maxime sustentat. Meae tibi litterae non deerunt. De Bruto scribam ad te omnia. Librum tibi celeriter mittam *de Gloria*. Excudam aliquid *Ἡρακλείδειον*, quod lateat in thesauris tuis. 3. De Planco memini. Attica iure queritur. Quod me de Bacchide, de statuarum coronis certiorem fecisti, valde gratum: nec quidquam posthac, non modo tantum, sed ne tantulum quidem praeterieris. Et de Herode et Mettio meminero, et de omnibus, quae te velle suspicabor modo. O turpem sororis tuae filium, quum haec scriberem. Adventabat autem *βουλύσει*, caenantibus nobis.

XXVIII. (In Arpinati, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

Ego, ut ad te pridie scripseram, Nonis constitueram venire in Puteolanum*. Ibi igitur quotidie tuas litteras exspectabo, et maxime de ludis; de quibus etiam ad Brutum tibi scribendum est; cuius epistolae, quam interpretari ipse vix poteram, exemplum pridie tibi miseram. Atticae meae velim me ita excuses, ut omnem culpam in te transferas, et ei tamen confirmes, me minime totum amorem eo mecum attulisse.

XXIX. (In Formiano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Bruti ad te epistolam misi. Dii boni, quanta *ἀμηχανία*! Cognosces, quum legeris. De celebratione ludorum Bruti tibi assentior. Ad M. Aelium nullus tu quidem domum, sed sicubi inciderit. De Tulliano semisse M. Axianum adhibebis, ut scribis. Quod cum Cosiano egisti, optime. Quod non solum mea, verum etiam tua me expedis, gratum. Legationem probari meam gaudeo. Quod promittis, dii faxint. Quid enim mihi meis iucundius? Sed istam, quam tu excipis, metuo. Brutum quum convenero, perscribam omnia. De Planco et Decimo, sane velim. Sextum scutum abiicere nolebam. De Mundo, si quid scies. 2. Rescripsi ad omnia tua. Nunc nostra accipe. Quintus filius usque Puteolos; (mirus civis, ut tu Favonium, Asinium dicas:) et quidem duas ob caussas, et ut mecum, et *σπείσασθαι* vult cum Bruto et Cassio. Sed tu quid ais? Scio enim te familiarem esse Othonum. Ait hic sibi Iuliam ferre. Constitutum enim esse discidium. Quaesivit ex me pater, qualis esset fama. Dixi nihil sane me audisse, (nesciebam enim, cur quaereret,) nisi de ore et patre. Sed quorsus, inquam? At ille, filium velle. Tum ego, etsi *ἐβδελυττόμην*, tamen negavi putare me illa esse vera: *σκοπός* (hoc est enim) huic nostro nihil praebere. Illa autem *οὐ παρὰ τοῦτον*. Ego tamen suspicor, hunc, ut solet, hallucinari. Sed velim quaeras! (facile autem potes:) et me certiorem. 3. Obsecro te, quid est hoc? Signata iam epistola, Formiani, qui apud me caenabant, Plancum se aiebant hunc Buthrotium pridie, quam hoc scribebam, id est IV. Nonas, vidisse demissum, sine phaleris; servulos autem dicere, eum et agripetas eiectos a Buthrotiis. Macte. Sed amabo te, perscribe mihi totum negotium.

105.

LIBER DECIMUS SEXTUS.

ARG. Civitate Antonii armis oppressa, reique publicae salute desperata, Cicero, quod adhuc C. Caesare vivente cogitaverat, iter in Graeciam animo deliberato, sed invito iam est ingressus. Ergo Puteolis primum progressus, inque Neside Brutum allocutus, parantem una cum Cassio classem, qua hic in Syriam, ille in Macedoniam navigarent: Kalendis Sext. Rhegio conscendens, venit Syracusas. Unde quum transmittere vellet in Graeciam, bis ad Leucopetram, agri Rhegini promontorium, austro reiectus, et bonis de Antonio nuntiis confirmatus VII. profectionis consilium abiecit. Istum igitur in senatus potestate fore sperans Romam rediit, X. XIII. Urbemque ingressus est Kalendis Septembribus (at cf. XII.), et postridie primam dixit orationem Philippicam. Fuit deinde mox Romae, mox in suis praediis. quae omnia commemorantur sex primis epistolis. Reliquae incertis quidem diebus magna ex parte scriptae sunt, omnes tamen ante Kal. Ian. quo toto tempore haec gesta fuisse traduntur. Quum M. Antonius et Octavianus occultis potius odiis inter se, quam aperta vi certarent, alterque alterum insidiis praevertere conaretur: Antonius ante diem VII Id. Oct. Brundisium venit, profectus obviam legionibus Macedonicis quattuor, ut eas sibi pecunia conciliaret. quas tamen, quod quidam ab Octaviano praemissi multo plus obtulerant, attrahere ad se non potuit. Itaque etiam Martia et Decima ab illo postea desciverunt ad Octavianum. Hic Antonio Brundisii degente, ipse in Campaniam pergens, magnum veteranorum numerum ingenti spe, ingentique pecunia cepit, ut Cicero ait, denariis CCCC. Id quod illis armorum fuit initium nec bellum antea gerentibus, nec pacem habentibus. Tum vero accidit, ut Cicero in Antonium sollicitaretur ab Octaviano, qui, rempublicam se capessere simulans, nihil se, nisi de illius consilio, nec nisi per senatum facturum, pollicebatur. Scriptae sunt omnes, Antonio et Dolabella coss. ex a. d. VII Id. Quint. ad Nonas circiter Decembris. Atque his quidem multa alia continentur, ut domestica de expediendis tum suis II tum filii rationibus I. de Q. filii laudibus V. et quae ad litterarum studia pertinent, de historia scribenda XIII. de mutato libri de Gloria prooemio VI. de edendae epistolarum suarum [illegible] consilio V. de tecta inscriptione librorum de Officiis XI. (cf. XII.) Insunt etiam Ciceronis duae ad Capitonem et tres ad Plancum epistolae XVI. Memorat Attici iudicium de Philippica secunda I. Octaviani IX. et Nepotis ad se litteras V.

I. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Nonis Quint. veni in Puteolanum. Postridie iens ad Brutum in Nesidem haec scripsi. Sed eo die, quo veneram, caenanti Eros tuas litteras. Itane?

Novis Iuliis? Di hercule istis! Sed stomachari totum diem licet. Quidquamne turpius, quam Bruto Iuliis? Redeo ad meum igitur ἔτι μέν. Nihil vidi. 2. Sed quid est, quaeso, quod agripetas Buthroti concisos audio? Quid autem Plancus tam cursim ita enim audiebam diem et noctem? Sane cupio scire quid sit. 3. Meam profectionem laudari gaudeo. Dymaeos, agro pulsos, mare infestum habere, nil mirum. Nimirum videndum est, ut mansio laudetur. Ἐν ὁμοπλοίᾳ Bruti videtur aliquid praesidii esse. Sed, opinor, minuta navigia. Sed iam sciam, et ad te cras. 4. De Ventidio, πανικόν puto. De Sexto, pro certo habebatur, haud arma. Quod si verum est; sine bello civili video serviendum. Quid ergo? Kal. Ian. in Pansa spes? Λῆρος πολύς, in vino et in somno istorum. 5. De ccx—, optime Ciceronis rationes explicentur. Ovius enim recens—: is multa, quae vellem: in his ne hoc quidem malum in mandatis abunde, H-S LXXII satis esse, affatim prorsus, sed Xenonem perexigue et γλίσχρως praebere, id est minutatim. Quo plus permutasti, quam ad fructum insularum, id ille annus habeat, in quem itineris sumptus accessit. Hinc ex Kal. April. ad H-S LXXX accommodetur. Nunc enim insulae tantum. Videndum enim est, quid, quum Romae erit. Non enim puto socrum illam ferendam. Pindaro de Cumano negaram. 6. Nunc, cuius rei caussa tabellarium miserim, accipe. Q. filius mihi pollicetur se Catonem. Egit autem et pater, et filius, ut tibi sponderem: sed ita, ut tum crederes, quum ipse cognosses. Huic ego litteras ipsius arbitratu dabo. Eae te ne moverint. Has scripsi in eam partem, ne me motum putares. Dii faxint, ut faciat ea, quae promittit! Commune enim gaudium. Sed ego *** nihil dico amplius. Is hinc VI. Idus. Ait enim, attributionem in Idus, se autem urgeri acriter. Tu ex meis litteris, quo modo respondeas, moderabere. Plura, quum et Brutum videro, et Erotem remittam. Atticae meae excusationem accipio, eamque amo plurimum: cui et Piliae salutem.

II. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Sexto Idus duas epistolas accepi, unam a meo tabellario, alteram a Bruti. De Buthrotiis longe alia fama in his locis fuerat: sed cum aliis multis hoc ferendum. Erotem remisi citius, quam constitueram, ut esset, qui Hortensio: et quia equitibus quidem ait se Idibus constituisse. Hortensius vero impudenter. Nihil enim debetur ei, nisi ex tertia pensione, quae est Kal. Sext., ex qua pensione ipsa maior pars est ei soluta aliquanto ante diem. Sed haec Eros videbit Idibus. De Publilio autem, quod perscribi oportet, moram non puto esse faciendam. Sed quum videas, quantum de iure nostro decesserimus, qui de residuis cccc H-S cc praesentia solverimus, reliqua rescribamus: loqui cum eo, si tibi videbitur, poteris, eum commodum nostrum exspectare debere, quum tanta sit a nobis iactura facta iuris. 2. Sed amabo te, mi Attice, (videsne, quam blande?) omnia nostra, quoad eris Romae, ita gerito, regito, gubernato, ut nihil a me exspectes. Quamquam enim reliqua satis apta sunt ad solvendum; tamen fit saepe, ut ii, qui debent, non respondeant ad tempus. Si quid eiusmodi acciderit, ne quid tibi sit fama mea potius. Non modo versura, verum etiam venditione, si ita res coget, nos vindicabis. 3. Bruto tuae litterae gratae erant. Fui enim apud illum multas horas in Neside, quum paullo ante tuas litteras accepissem. Delectari mihi Tereo videbatur et habere maiorem Accio, quam Antonio, gratiam. Mihi autem quo laetiora sunt, eo plus stomachi et molestiae est, populum Romanum manus suas non in defendenda republica, sed in plaudendo consumere. Mihi quidem videntur istorum animi incendi etiam ad repraesentandam improbitatem suam. Sed tamen

— dummodo doleant aliquid, doleant quodlubet.

4. Consilium meum quod ais quotidie magis laudari non moleste fero, exspectabamque, si quid de eo ad me scriberes. Ego enim in varios sermones incidebam. Quin etiam idcirco trahebam, ut quam diutissime integrum esset. Sed quoniam furcilla extrudimur, Brundisium cogito. Facilior enim et exploratior devitatio legionum fore videtur, quam piratarum, qui apparere dicuntur. Sestius VI. Idus exspectabatur, sed non venerat, quod sciam. Cassius cum classicula sua venerat. Ego, quum eum vidissem, V. [Id.] in Pompeianum cogitabam, inde Aeculanum. Nosti reliqua. 5. De Tutia, ita putaram. De Aebutio, non credo: nec tamen curo plus, quam tu. Planco et Oppio scripsi equidem, quoniam rogaras: sed, si tibi videbitur, ne necesse habueris reddere. Quum enim tua caussa fecerint omnia, vereor, ne meas litteras supervacaneas arbitrentur. Oppio quidem utique: quem tibi amicissimum cognovi. Verum, ut voles. 6. Tu, quoniam scribis hiematurum te in Epiro, feceris mihi gratum, si ante eo veneris, quam mihi in Italiam te auctore veniendum est. Litteras ad me quam saepissime; sed de rebus minus necessariis, aliquem nactus; sin autem erit quid maius, domo mittito. Ἡρακλείδειον, si Brundisium salvi, adoriemur. *De Gloria* misi tibi. Custodies igitur, ut soles: (sed notentur eclogarii:) quos Salvius, bonos auditores nactus, in convivio dumtaxat legat. Mihi valde placent: mallem tibi. Etiam atque etiam vale.

III. [illegible] 710.

CICERO ATTICO S.

1. Tu vero sapienter. Nunc demum enim rescribo his litteris, quas mihi misisti, convento Antonio Tiburi. Sapienter igitur, quod manus dedisti, quodque etiam ultro gratias egisti. Certe enim, ut scribis, deseremur potius a republica, quam a re familiari. Quod vero scribis te magis et magis delectari,

O Tite, si quid ego —:

auges mihi scribendi alacritatem. Quod Erotem non sine munusculo exspectare dicis: gaudeo, non fefellisse eam rem opinionem tuam; sed tamen idem σύνταγμα misi ad te retractatius, et quidem ἀρχέτυπον ipsum, crebris locis inculcatum et refectum. Hunc tu tralatum in macrocollum lege arcano convivis tuis, sed, si me amas, hilaris et bene acceptis, ne in me stomachum erumpant, quum sint tibi irati. 2. De Cicerone, velim ita sit, ut audimus. De Xenone coram cognoscam: quamquam nihil ab eo arbitror neque indiligenter neque illiberaliter. De Herode, faciam, ut mandas: et ea, quae scribis, ex Saufeio et e Xenone cognoscam. 3. De Q. filio gaudeo tibi meas litteras prius a tabellario meo, quam ab ipso redditas: quamquam te nihil fefellisset. Verumtamen —. Sed exspecto, quid ille tecum, quid tu vicissim: nec dubito, quin suo more uterque. Sed eas litteras Curium mihi spero redditurum: qui quidem etsi per se est amabilis, a meque diligitur; tamen accedit magnus cumulus commendationis tuae. 4. Litteris tuis satis

responsum est; nunc audi, quod, etsi intelligo scribi necesse non esse, scribo tamen. Multa me movent in discessu, in primis mehercule, quod disiungor a te. Movet etiam navigationis labor, alienus non ab aetate solum nostra, verum etiam a dignitate; tempusque discessus subabsurdum. Relinquimus enim pacem, ut ad bellum revertamur; quodque temporis in praediolis nostris, et belle aedificatis et satis amoenis, consumi potuit, in peregrinatione consumimus. Consolantur haec: Aut proderimus aliquid Ciceroni, aut, quantum profici possit, iudicabimus. Deinde tu iam, ut spero et ut promittis, aderis. Quod quidem si acciderit, omnia nobis erunt meliora. 5. Maxime autem me angit ratio reliquorum meorum: quae quamquam explicata sunt; tamen, quod et Dolabellae nomen in iis est, et attributione mihi nomina ignota, conturbor: nec me ulla res magis angit ex omnibus. Itaque non mihi videor errasse, quod ad Balbum scripsi apertius, ut, si quid tale accidisset, ut non concurrerent nomina, subveniret; meque tibi etiam mandasse, ut, si quid eiusmodi accidisset, cum eo communicares: quod facies, si tibi videbitur, eoque magis, si proficisceris in Epirum.

(Hinc Graetero iudice novae epistolae initium:)

6. Haec ego conscendens e Pompeiano tribus actuariolis, decem scalmis. Brutus erat in Neside etiam nunc, Neapoli Cassius. Ecquid amas Deiotarum, et non amas Hieram? qui, ut Blesamius venit ad me, quum ei praescriptum esset, ne quid sine Sexti nostri sententia ageret; neque ad illum, neque ad quemquam nostrum retulit. Atticam nostram cupio absentem suaviari: ita mihi dulcis salus visa est, per te missa ab illa. Referes igitur ei plurimam, itemque Piliae dicas velim.

IV. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Ita, ut heri tibi narravi, vel fortasse hodie, (Quintus enim altero die se aiebat,) in Nesida VIII. Idus. Ibi Brutus. Quam ille doluit de Nonis Iuliis! Mirifice est conturbatus. Itaque sese scripturum aiebat, ut venationem eam, quae postridie ludos Apollinares futura est, proscriberent III. ID. QUINT. Libo intervenit. Is, Philonem, Pompeii libertum, et Hilarum, suum, venisse a Sexto cum litteris ad consules, sive quo alio nomine sunt. Earum exemplum nobis legit, si quid videretur. Pauca παρὰ λέξιν, ceteroqui et satis graviter, et non contumaciter. Tantum addi placuit, quod erat COSS. solum, ut esset, PRAETT. TRIBB. PLEB. SENATUI: ne illi non proferrent eas, quae ad ipsos missae essent. 2. Sextum autem nuntiant cum una solum legione fuisse Karthagine: eique, eo ipso die, quo oppidum Boream cepisset, nuntiatum esse de Caesare; capto oppido, miram laetitiam commutationemque animorum, concursumque undique; sed illum ad sex legiones, quas in ulteriore reliquisset, revertisse. Ad ipsum autem Libonem scripsit, nihil esse, nisi ad larem suum liceret. Summa postulatorum, ut omnes exercitus dimittantur, qui ubique sint. Haec fere de Sexto. 3. De Buthrotiis undique quaerens, nihil reperiebam. Alii, concisos agripetas: alii, Plancum acceptis nummis, relictis illis, aufugisse. Itaque non video sciturum me, quid eius sit, ni statim aliquid litterarum. 4. Iter illud Brundisium, de quo dubitabam, sublatum videtur. Legiones enim adventare dicuntur. Haec autem navigatio habet quasdam suspiciones periculi. Itaque constituebam uti ὁμοπλοίᾳ. Paratiorem offendi Brutum, quam audiebam. Nam et ipse Domitius bona plane habet δίκροτα; suntque navigia praeterea luculenta Sestii, Buciliani, ceterorum. Nam Cassii classem, quae plane bella est, non numero ultra fretum. Illud est mihi submolestum, quod parum Brutus properare videtur. Primum confectorum ludorum nuntios exspectat: deinde, quantum intelligo, tarde est navigaturus, consistens in locis pluribus. Tamen arbitror esse commodius, tarde navigare, quam omnino non navigare: et si, quum processerimus, explorata videbuntur, Etesiis utemur.

V. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Tuas iam litteras Brutus exspectabat: cuiquidem ego non novum attuleram de Tereo Accii. Ille Brutum putabat. Sed tamen rumoris nescio quid afflaverat, commissione Graecorum, frequentiam non fuisse: quod quidem me minime fefellit. Scis enim, quid ego de Graecis ludis existimem. 2. Nunc audi, quod pluris est, quam omnia. Quintus fuit mecum dies complures: et, si ego cuperem, ille vel plures fuisset: sed, quantum fuit, incredibile est, quam me in omni genere delectarit: in eoque maxime, in quo minime satisfaciebat. Sic enim commutatus est totus et scriptis meis quibusdam, quae in manibus habebam, et assiduitate orationis et praeceptis, ut tali animo in rempublicam, quali nos volumus, futurus sit. Hoc quum mihi non modo confirmasset, sed etiam persuasisset: egit mecum accurate multis verbis, tibi ut sponderem, se dignum et te et nobis futurum: neque se postulare, ut statim crederes; sed, quum ipse perspexisses, tum ut se amares. Quod nisi fidem mihi fecisset iudicassemque hoc, quod dico, firmum fore: non fecissem id, quod dicturus sum. Duxi enim mecum adolescentem ad Brutum. Sic ei probatum est, quod ad te scribo, ut ipse crediderit, me sponsorem accipere noluerit, eumque laudans, amicissime mentionem tui fecerit, complexus osculatusque dimiserit. Quamobrem etsi magis est, quod gratuler tibi, quam quod te rogem: tamen etiam rogo, ut, si quae minus antea, propter infirmitatem aetatis, constanter ab eo fieri videbantur, ea iudices illum abiecisse; mihique credas, multum allaturam, vel plurimum potius, ad illius iudicium confirmandum auctoritatem tuam. 3. Bruto quum saepe iniecissem de ὁμοπλοίᾳ, non perinde, atque ego putaram, arripere visus est. Existimabam μετεωρότερον esse; et hercule erat, et maxime de ludis. At mihi, quum ad villam redissem, Cn. Lucceius, qui multum utitur Bruto, narravit, illum valde morari, non tergiversantem, sed exspectantem, si qui forte casus. Itaque dubito, an Venusiam tendam et ibi exspectem de legionibus: si aberunt, ut quidam arbitrantur, Hydruntem: si neutrum erit ἀσφαλές, eodem revertar. Iocari me putas? Moriar, si quisquam me tenet praeter te. Etenim circumspice: sed ante quam erubesco. 4. O dies in auspiciis Lepidi lepide descriptos, et apte ad consilium reditus nostri! Magna ῥοπὴ ad proficiscendum tuis litteris. Atque utinam te illic! Sed ut conducere putabis. 5. Nepotis epistolam exspecto. Cupidus ille meorum? qui ea, quibus maxime γαυριῶ, legenda non putet? Et ais, μετ' ἀμύμονα. Tu vero ἀμύμων. Ille quidem ἄμβροτος. Mearum epistolarum nulla est συναγωγή; sed habet Tiro instar septuaginta. Et quidem sunt a te quaedam su-

mendae. Eas ego, oportet, perspiciam, corrigam. Tum denique edentur.

VI. (Vibone, Antonio, Dolab. coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Ego adhuc (perveni enim Vibonem ad Sicam) magis commode, quam strenue navigavi: remis enim magnam partem, prodromi nulli. Illud satis opportune: duo sinus fuerunt, quos tramitti oporteret, Paestanus et Vibonensis: utrumque pedibus aequis transmisimus. Veni igitur ad Sicam octavo die e Pompeiano, quum unum diem Veliae constitissem: ubi quidem fui sane libenter apud Testam* nostrum nec potui accipi, illo absente praesertim, liberalius. ix. Kal. igitur ad Sicam. Ibi tamquam domi meae scilicet. Itaque obduxi posterum diem. Sed putabam, quum Rhegium venissem, fore, ut illic, *δολιχὸν πλόον ὁρμαίνοντες*, cogitaremus, corbitane Patras, an actuariolis ad Leucopetram Tarentinorum, ast inde Corcyram: et, si oneraria, statimne freto, an Syracusis. Hac super re scribam ad te Rhegio. 2. Mehercule, mi Attice, saepe mecum, *ἡ δεῦρ' ὁδός σοι τί δύναται*; cur ego tecum non sum? cur ocellos Italiae, villulas meas non video? Sed id satis superque, tecum me non esse. Quid fugientem? Periculumne? At id nunc quidem, nisi fallor, nullum est. Ad ipsum autem revocat me auctoritas tua. Scribis enim, in caelum ferri profectionem meam; sed ita, si ante Kal. Ian. redeam: quod quidem certe enitar. Malo enim vel cum timore domi esse, quam sine timore Athenis tuis. Sed tamen prospice, quo ista vergant; mihique aut scribe aut, quod multo malim, affer ipse. Haec hactenus. 3. Illud velim in bonam partem accipias, me agere tecum, quod tibi maiori curae sciam esse, quam ipsi mihi. Nomina mea, per deos, expedi, exsolve. Bella reliqua reliqui. Sed opus est diligentia, coheredibus pro Cluviano Kal. Sext. persolutum ut sit. Cum Publilio quo modo agendum sit, videbis. Non debet urgere, quoniam iure non utimur; sed tamen ei quoque satisfieri plane volo. Terentiae vero, quid ego dicam? Etiam ante diem, si potes. Quin, si, ut spero, celeriter in Epirum; hoc, quod satisdato debeo, peto a te, ut ante provideas planeque expedias et solutum relinquas. 4. Sed de his satis; metuoque, ne tu nimium putes. Nunc negligentiam meam cognosce. *De Gloria* librum ad te misi: at in eo *prooemium* id est, quod in *Academico tertio*. Id evenit ob eam rem, quod habeo volumen prooemiorum. Ex eo eligere soleo, quum aliquod *σύγγραμμα* institui. Itaque iam in Tusculano, qui non meminissem, me abusum isto prooemio, conieci id in eum librum, quem tibi misi. Quum autem in navi legerem Academicos, agnovi erratum meum. Itaque statim novum prooemium exaravi; tibi misi. Tu illud desecabis, hoc agglutinabis. Piliae salutem dices et Atticae, deliciis atque amoribus meis.

VII. (Inde iter ad Pompeianum, Antonio, Dolab. IIa coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Octavo Id. Sext. quum a Leucopetra profectus (inde enim tramittebam) stadia circiter ccc processissem, reiectus sum austro vehementi ad eamdem Leucopetram. Ibi quum ventum exspectarem, (erat enim villa Valerii nostri, ut familiariter essem et libenter:) Rhegini quidam, illustres homines, eo venerunt, Roma sane recentes, in iis Bruti nostri hospes, qui Brutum Neapoli reliquisset. Haec afferebant, edictum Bruti et Cassii, et fore frequentem senatum Kalendis. A Bruto et Cassio litteras missas ad consulares et praetorios, ut adessent, rogare. Summam spem nuntiabant: fore, ut Antonius cederet, res conveniret, nostri Romam redirent. Addebant etiam, me desiderari, subaccusari. Quae quum audissem, sine ulla dubitatione abieci consilium profectionis, quo mehercule ne antea quidem delectabar. 2. Lectis vero tuis litteris, admiratus equidem sum, te tam vehementer sententiam commutasse; sed non sine caussa, arbitrabar. Etsi, quamvis non fueris suasor et impulsor profectionis meae, approbator certe fuisti, dummodo Kal. Ian. Romae essem. Ita fiebat, ut, dum minus periculi videretur, abessem, in flammam ipsam venirem. Sed haec, etiamsi non prudenter, tamen *ἀνεμέσητα* sunt; primum, quod de mea sententia acta sunt; deinde, etiamsi te auctore, quid debet, qui consilium dat, praestare praeter fidem? 3. Illud admirari satis non potui, quod scripsisti his verbis: *veni igitur, tu, qui εὐθανασίαν, veni. Relinques patriam?* An ego relinquebam aut tibi tum relinquere videbar? Tu id non modo prohibebas, verum etiam approbabas. Graviora, quae restant. *Velim σχόλιον aliquod elimes ad me, oportuisse te istuc facere.* Itane, mi Attice? defensione eget meum factum, praesertim apud te, qui id mirabiliter approbasti? Ego vero istum *ἀπολογισμὸν συντάξομαι*, sed ad eorum aliquem, quibus invitis et dissuadentibus profectus sum. Etsi quid iam opus est *σχολίῳ*? Si perseverassem, opus fuisset. At hoc ipsum non constanter. Nemo doctus umquam (multa autem de hoc genere scripta sunt) mutationem consilii inconstantiam dixit esse. 4. Deinceps igitur haec. *Nam si a Phaedro nostro, expedita excusatio esset. Nunc quid respondemus?* Ergo id erat meum factum, quod Catoni probare non possem, flagitii scilicet plenum et dedecoris. Utinam a primo ita tibi esset visum! tu mihi, sicut esse soles, fuisses Cato. 5. Extremum illud vel molestissimum: *Nam Brutus noster silet:* hoc est, non audet hominem id aetatis monere. Aliud nihil habeo, quod ex iis a te verbis significari putem: et hercule ita est. Nam xvi. Kal. Sept. quum venissem Veliam, Brutus audivit. Erat enim cum suis navibus apud Haletem fluvium, citra Veliam millia passuum iii. Pedibus ad me statim. Dii immortales, quam valde ille reditu, vel potius reversione mea laetatus, effudit illa omnia, quae tacuerat! ut recordarer illud tuum, *nam Brutus noster silet.* Maxime autem dolebat, me Kal. Sext. in senatu non fuisse. Pisonem ferebat in caelum: se autem laetari, quod effugissem duas maximas vituperationes: unam, quam itinere faciendo me intelligebam suscipere, desperationis ac relictionis reipublicae: flentes mecum vulgo querebantur, quibus de meo celeri reditu non probabam: alteram, de qua Brutus, et qui una erant, (multi autem erant,) laetabantur, quod eam vituperationem effugissem, me existimari ad Olympia. Hoc vero nihil turpius, quovis reipublicae tempore: sed hoc *ἀναπολόγητον*. Ego vero austro gratias miras, qui me a tanta infamia averterit. 6. Reversionis has speciosas caussas habes, iustas illas quidem et magnas, sed nulla iustior, quam quod tu idem aliis litteris: *provide, si cui quid debetur, ut sit, unde par pari respondeatur. Mirifica enim δυσχρηστία est propter metum armorum.* In freto medio hanc epistolam legi, ut, quid possem providere, in mentem mihi non veniret, nisi ut praesens me ipse defenderem. Sed haec hactenus. Reliqua coram. 7. Antonii edictum legi a Bruto, et ho-

rum contra, scriptum praeclare. Sed quid ista edicta valeant, aut quo spectent, plane non video: nec ego nunc, ut Brutus censebat, istuc ad rempublicam capessendam venio. Quid enim fieri potest? Num quis Pisoni est assensus? Num rediit ipse postridie? Sed abesse hanc aetatem longe a sepulcro negant oportere. 8. Sed obsecro te, quid est, quod audivi de Bruto? Piliam πειράζεσθαι παραλύσει, te scripsisse aiebat. Valde sum commotus: etsi idem, te scribere, sperare melius. Ita plane velim. Ei dicas plurimam salutem et suavissimae Atticae. Haec scripsi navigans, quum Pompeianum accederem, xiv. Kal.

VIII. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Quum sciam, quo die venturus sim, faciam, ut scias. Impedimenta exspectanda sunt, quae Anagnia veniunt: et familia aegra est. Kal. vesperi litterae mihi ab Octaviano. Magna molitur. Veteranos, quiqui Casilini et Calatiae sunt, perduxit ad suam sententiam. Nec mirum: quingenos denarios dat: cogitat reliquas colonias obire. Plane hoc spectat, ut se duce bellum geratur cum Antonio. Itaque video paucis diebus nos in armis fore. Quem autem sequamur? Vide nomen: vide aetatem. Atque a me postulat, primum ut clam colloquatur mecum, vel Capuae vel non longe a Capua. Puerile hoc quidem, si id putat clam fieri posse. Docui per litteras, id nec opus esse nec fieri posse. 2. Misit ad me Caecinam quemdam Volaterranum, familiarem suum, qui haec pertulit: Antonium cum legione Alaudarum ad Urbem pergere, pecunias municipiis imperare, legionem sub signis ducere. Consultabat, utrum Romam cum CIƆCIƆCIƆ veteranorum proficisceretur, an Capuam teneret, et Antonium venientem excluderet, an iret ad tres legiones Macedonicas, quae iter secundum mare superum faciunt: quas sperat suas esse. Eae congiarium ab Antonio accipere noluerunt, ut hic quidem narrat, et ei convicium grave fecerunt, concionantemque reliquerunt. Quid quaeris? ducem se profitetur, nec nos sibi putat deesse oportere. Equidem suasi, ut Romam pergeret. Videtur enim mihi et plebeculam urbanam et, si fidem fecerit, etiam bonos viros secum habiturus. O Brute, ubi es? quantam εὐκαιρίαν amittis? Non equidem hoc divinavi, sed aliquid tale putavi fore. Nunc tuum consilium exquiro. Romamne venio, an hic maneo, an Arpinum (ἀσφάλειαν habet is locus) fugiam? Romam; ne desideremur, si quid actum videbitur. Hoc igitur explica. Numquam in maiore ἀπορίᾳ fui.

IX. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

Binae uno die mihi litterae ab Octavio; nunc quidem, ut Romam statim veniam: velle se rem agere per senatum. Cui ego, non posse senatum ante Kal. Ian.: quod quidem ita credo. Ille autem addit, *consilio tuo*. Quid multa? ille urget: ego autem σκήπτομαι. Non confido aetati. Ignoro, quo animo: nil sine Pansa tuo volo. Vereor, ne valeat Antonius: nec a mari discedere libet: et metuo, ne quae ἀριστεία me absente. Varroni quidem displicet consilium pueri; mihi non. Si firmas copias habet: Brutum habere potest; et rem gerit palam. Centuriat Capuae; dinumerat. Iam iamque video bellum. Ad haec rescribe. Tabellarium meum Kalend. Roma profectum sine tuis litteris, miror.

X. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Septimo Id. veni ad me in Sinuessanum. Eodem die vulgo loquebantur, Antonium mansurum esse Casilini. Itaque mutavi consilium. Statueram enim recta Appia Romam. Facile me ille esset assecutus. Aiunt enim eum Caesarina uti celeritate. Verti igitur me a Minturnis Arpinum versus. Constitueram, ut v. Idus aut Aquini manerem, aut in Arcano. 2. Nunc, mi Attice, tota mente incumbe in hanc curam. Magna enim res est. Tria sunt autem, maneamne Arpini, an propius accedam, an veniam Romam. Quod censueris, faciam. Sed quamprimum: avide exspecto tuas litteras. vi. Idus mane in Sinuessano.

XI. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Nonis accepi a te duas epistolas: quarum alteram Kal. dederas, alteram pridie. Igitur prius ad superiorem. Nostrum opus tibi probari laetor: ex quo ἄνθη ipsa posuisti, quae mihi florentiora sunt visa tuo iudicio. Cerulas enim tuas miniatulas illas extimescebam. De Sica ita est, ut scribis. At, st! aegre me tenui. Itaque perstringam sine ulla contumelia Sicae aut Septimiae: tantum, ut sciant παῖδες παίδων, sine sillo Luciliano, eum ex C. Fadii filia liberos habuisse. Atque utinam eum diem videam, quum ista oratio ita libere vagetur, ut etiam in Sicae domum introeat! Sed illo tempore opus est, quod fuit illis triumviris. Moriar, nisi facete. Tu vero leges Sexto, eiusque iudicium mihi perscribes. Εἷς ἐμοὶ μύριοι. Caleni interventum et Calvenae cavebis. 2. Quod vereris, ne ἀδόλεσχος: mihi tu? quis minus? cui, ut Aristophani Archilochi iambus, sic epistola longissima quaeque optima videtur. Quod me admones: tu vero etiamsi reprehenderes, non modo facile paterer, sed etiam laetarer; quippe quum in reprehensione est prudentia cum εὐμενείᾳ. Ita libenter ea corrigam, quae a te animadversa sunt, *eodem iure, quo Rubriana* potius, quam *quo Scipionis:* et de laudibus Dolabellae deruam cumulum. Attamen est isto loco bella, ut mihi videtur, εἰρωνεία, quod eum ter contra cives in acie. Illud etiam malo, *indignissimum est hunc vivere*, quam *quid indignius?* 3. Πεπλογραφία Varronis tibi probari, non moleste fero: a quo adhuc Ἡρακλείδειον illud non abstuli. Quod me hortaris ad scribendum, amice tu quidem; sed me scito agere nihil aliud. Gravedo tua mihi molesta est. Quaeso, adhibe, quam soles, diligentiam. *O Tite* tibi prodesse laetor. Anagnini sunt Mustela ταξιάρχης, et Laco, qui plurimum bibit. Librum, quem rogas, perpoliam et mittam. 4. Haec ad posteriorem. Τὰ περὶ τοῦ καθήκοντος, quatenus Panaetius, absolvi duobus: illius tres sunt. Sed quum initio divisisset ita, tria genera exquirendi officii esse; unum, quum deliberemus, honestum an turpe sit, alterum, utile an inutile, tertium, quum haec inter se pugnare videantur, quomodo iudicandum sit, qualis caussa Reguli, redire honestum, manere utile: de duobus primis praeclare disseruit; de tertio pollicetur se deinceps: sed nihil scripsit. Eum locum Posidonius persecutus. Ego autem et eius librum arcessivi, et ad Athenodorum Calvum scripsi, ut ad me τὰ κεφάλαια mitteret, quae exspecto, quem velim cohortere et roges, ut quam primum. In eo est περὶ

τοῦ κατὰ περίστασιν καθήκοντος. Quod de inscriptione quaeris, non dubito quin καθῆκον officium sit, nisi quid tu aliud; sed inscriptio plenior de officiis. Προσφωνῶ autem Ciceroni filio. Visum est non ἀνοίκειον. 5. De Myrtilo dilucide. O quales tu semper istos! Itane in D. Brutum? Di istis! — 6. Ego me, ut scripseram, in Pompeianum non abdidi, primo tempestatibus, quibus nil taetrius; deinde ab Octaviano quotidie litterae, ut negotium susciperem, Capuam venirem, iterum rempublicam servarem, Romam utique statim.

Αἴδεσθεν μὲν ἀνήνασθαι, δεῖσαν δ' ὑποδέχθαι.

Is tamen egit sane strenue, et agit. Romam veniet cum manu magna, sed est plane puer. Putat senatum statim. Quis veniet? Si venerit, quis, incertis rebus, offendet Antonium? Kal. Ian. erit fortasse praesidio: aut quidem ante depugnabitur. Puero municipia mire favent. Iter enim faciens in Samnium venit Cales, mansit Teani. Mirifica *ἀπάντησις* et cohortatio. Hoc tu putares? Ob hoc ego citius Romam, quam constitueram. Simul ac constituero, scribam. 7. Etsi nondum stipulationes legeram, (nec enim Eros venerat,) tamen rem pridie Idus velim conficias. Epistolas Catinam, Tauromenium, Syracusas commodius mittere potero, si Valerius interpres ad me nomina gratiosorum scripserit. Alii enim sunt alias: nostrique familiares fere demortui. Publice tamen scripsi, si uti vellet eis Valerius: aut mihi nomina mitteret. 8. De Lepidanis feriis Balbus ad me usque ad III. Kalend. Exspectabo tuas litteras: deque Torquati negotiolo sciturum puto. Quinti litteras ad te misi, ut scires, quam valde eum amaret, quem dolet a te minus amari. Atticae, quoniam, quod optimum in pueris est, hilarula est, meis verbis suavium des. Vale.

XII. (Arpini, D. [illegible] a. u. c. 710.)

CICERO ATTICO S.

Oppii epistolae, quia perhumana erat, tibi misi exemplum. De Ocella, dum tu muginaris, nec mihi quidquam rescribis, cepi consilium domesticum. Itaque me pridie Idus arbitror Romae futurum. Commodius est visum, frustra me istic esse, quum id non necesse esset, quam, si opus esset, non adesse: et simul, ne intercluderer, metuebam. Ille enim iam adventare potest; etsi varii rumores multique, quos cuperem veros. Nihil tamen certi. Ego vero, quidquid est, tecum potius, quam animi pendeam, quum a te absim, et de te et de me. Sed quid tibi dicam? Bonum animum. De *Ἡρακλειδείῳ* Varronis, negotia salsa. Me quidem nihil umquam sic delectavit. Sed haec, et alia maiora coram.

XIII a. (In Arpinati, [illegible] a. u. c. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. O casum mirificum! VI. Idus quum ante lucem de Sinuessano surrexissem, venissemque diluculo ad pontem Tirenum, qui est Minturnis, in quo flexus est ad iter Arpinas, obviam mihi fit tabellarius, qui me offendit *δολιχὸν πλόον ὁρμαίνοντα*. Ego statim, cedo, inquam, si quid ab Attico. Nondum legere poteramus. Nam et lumina dimiseramus: nec satis lucebat. Quum autem luceret, ante scripta epistola ex duabus tuis prior mihi legi coepta est. Illa omnium quidem elegantissima. Ne sim salvus, si aliter scribo, ac sentio; nihil legi humanius. Itaque veniam, quo vocas, modo adiutore te. Sed nihil tam *ἀπροσδιόνυσον* mihi primo videbatur, quam ad eas litteras, quibus ego a te consilium petieram, te mihi ista rescribere. 2. Ecce tibi altera, qua hortaris [illegible] *Μίμαντα* [illegible]. Appiam [illegible]. Itaque eo die mansi Aquini. Longulum sane iter, et via in[illegible]. Inde postridie mane proficiscens has litteras dedi. —

XIII b. (Hic [illegible])

1. * * et quidem, ut a me dimitterem invitissimus, fecerunt Erotis litterae. Rem tibi Tiro narrabit. Tu, quid faciendum sit, videbis. Praeterea, possimne propius accedere, (malo enim esse in Tusculano, aut uspiam in suburbano,) an etiam longius discedendum putes, crebro ad me velim scribas. Erit autem quotidie, cui des. 2. Quod praeterea consulis, quid tibi censeam faciundum, difficile est, quum absim. Verumtamen, si pares aeque inter se, quiescendum: sin, latius manabit, et quidem ad nos, deinde communiter.

XIII c. (Hic novae epistolae initium in cod. [illegible])

1. Avide tuum consilium exspecto. Timeo, ne absim, quum adesse me sit honestius: temere venire non audeo. De Antonii itineribus nescio quid aliter audio, atque ad te scribebam. Omnia igitur velim explices, et ad me certa mittas. 2. De reliquo quid tibi ego dicam? Ardeo studio historiae: (incredibiliter enim me commovet tua cohortatio:) quae quidem nec institui nec effici potest sine tua ope. Coram igitur hoc quidem conferemus. In praesentia mihi velim scribas, quibus C. Fannius M. F. tribunus plebis fuerit. Videor mihi audisse, P. Africano, L. Mummio censoribus. Id igitur quaero. Tu mihi de iis rebus, quae novantur, omnia certa, clara. III. Id. ex Arpinati.

XIV. ([illegible] a. u. c. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Nihil erat plane, quod scriberem. Nam quum Puteolis essem, quotidie aliquid novi de Octaviano, multa etiam falsa de Antonio. Ad ea autem, quae scripsisti, (tres enim acceperam III. Idus a te epistolas,) valde tibi assentior, si multum possit Octavianus, multo firmius acta tyranni comprobatum iri, quam in Telluris, atque id contra Brutum fore: sin autem vincitur, vides intolerabilem Antonium: ut, quem velis, nescias. 2. O Sestii tabellarium hominem nequam! postridie Puteolis Romae se dixit fore. Quod me mones, ut pedetentim, assentior: etsi aliter cogitabam. Nec me Philippus aut Marcellus movet. Alia enim eorum oratio: et, si non est, tamen videtur. Sed in isto iuvene, quamquam animi satis, auctoritatis parum est. Tamen vide, si forte in Tusculano recte esse possum, idne melius sit, (ero libentius: nihil enim ignorabo:) an hoc, quum Antonius venerit. 3. Sed, ut aliud ex alio, mihi non est dubium, quin, quod Graeci *καθῆκον*, nos *officium*. Id autem, quid dubitas, quin etiam in rempublicam praeclare caderet? nonne dicimus, *consulum officium*, *senatus officium*? Praeclare convenit: aut da melius. 4. Male narras de Nepotis filio. Valde mehercule moveor, et moleste fero. Nescieram omnino esse istum puerum. Caninium perdidi, hominem, quod ad me attinet, non ingratum. Athenodorum, nihil est, quod hortere; misit enim satis bellum *ὑπόμνημα*. Gravedini, quaeso,

omni ratione subveni. [Quintus] avi tui pronepos scribit ad patris mei nepotem, se ex Nonis iis, quibus nos magna gessimus, aedem Opis explicaturum, idque ad populum. Videbis igitur et scribes. Sexti iudicium exspecto.

XV. (In Arpinati, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Noli putare, pigritia me facere, quod non mea manu scribam: sed mehercule pigritia. Nihil enim habeo aliud, quod dicam; et tamen in tuis quoque epistolis Alexim videor agnoscere. Sed ad rem venio. Ego, si me non improbissime Dolabella tractasset, dubitassem fortasse, utrum remissior essem, an summo iure contenderem. Nunc vero etiam gaudeo mihi caussam oblatam, in qua et ipse sentiat, et reliqui omnes, me ab illo abalienatum: idque prae me feram, et quidem me mea facere et reipublicae caussa, ut illum oderim: quod, quum eam me auctore defendere coepisset, non modo deseruerit, emptus pecunia, sed etiam, quantum in ipso fuit, everterit. 2. Quod autem quaeris, quomodo agi placeat, quum dies venerit; primum velim eiusmodi sit, ut non alienum sit me Romae esse; de quo, ut de ceteris, faciam, ut tu censueris. De summa autem agi prorsus vehementer et severe volo. Etsi sponsores appellare videtur habere quamdam δυςωπίαν: tamen hoc, quale sit, consideres velim. Possumus enim, ut sponsores appellentur, procuratores introducere. Neque enim illi litem contestabuntur: quo facto, non sum nescius sponsores liberari. Sed et illi turpe arbitror, eo nomine, quod satisdato debeat, procuratores eius non dissolvere; et nostrae gravitatis, ius nostrum sine summa illius ignominia persequi. De hoc quid placeat, rescribas velim: nec dubito, quin hoc totum lenius administraturus sis. 3. Redeo ad rempublicam. Multa mehercule a te saepe ἐν πολιτικῷ genere prudenter: sed his litteris nihil prudentius: *quamquam enim [postea] in praesentia belle iste puer retundit Antonium, tamen exitum exspectare debemus.* At, quae concio! nam est missa mihi. Iurat, *ita sibi parentis honores consequi liceat:* et simul dextram intendit ad statuam. Μηδὲ σωθείην ὑπόγε τοιούτον. Sed, ut scribis, certissimum esse video discrimen Cascae nostri tribunatum: de quo quidem ipso dixi Oppio, quum me hortaretur, ut adolescentem totamque caussam manumque veteranorum complecterer, me nullo modo facere posse, ni mihi exploratum esset, eum non modo non inimicum tyrannoctonis, verum etiam amicum fore. Quum ille diceret, ita futurum: quid igitur festinamus? inquam. Illi enim mea opera ante Kalend. Ianuar. nihil opus est. Nos autem eius voluntatem ante Idus Decemb. perspiciemus in Casca. Mihi valde assensus est. Quamobrem haec quidem hactenus. Quod reliquum est, quotidie tabellarios habebis et, ut ego arbitror, etiam quid scribas, habebis quotidie. Leptae litterarum exemplum tibi misi; ex quo mihi videtur στρατύλλαξ ille deiectus de gradu. Sed tu, quum legeris, existimabis.

4. Obsignata iam epistola, litteras a te et a Sexto accepi. Nihil iucundius litteris Sexti, nihil amabilius: nam tuae breves; priores erant uberrimae. Tu quidem et prudenter et amice suades, ut in his locis potissimum sim, quoad audiamus, haec, quae commota sunt, quorsus evadant. 5. Sed me, mi Attice, non sane hoc quidem tempore movet respublica; non quo aut sit mihi quidquam carius aut esse debeat: sed desperatis etiam Hippocrates vetat adhibere medicinam. Quare ista valeant: me res familiaris movet: rem dico? immo vero existimatio. Quum enim tanta reliqua sint, ne Terentiae quidem adhuc, quod solvam, expeditum est. Terentiam dico? scis nos pridem iam constituisse Montani nomine H-S xxv dissolvere. Pudentissime hoc Cicero petierat, ut fide sua. Liberalissime, ut tibi quoque placuerat, promiseram; Erotique dixeram, ut sepositum haberet. Non modo; sed iniquissimo foenore versuram facere Aurelius coactus est. Nam de Terentiae nomine, Tiro ad me scripsit, te dicere, nummos a Dolabella fore. Male eum credo intellexisse, si quisquam male intelligit; potius, nihil intellexisse. Tu enim ad me scripsisti Cocceii responsum, et iisdem paene verbis Eros. 6. Veniendum est igitur vel in ipsam flammam. Turpius est enim privatim cadere, quam publice. Itaque ceteris de rebus, quas ad me suavissime scripsisti, perturbato animo, non potui, ut consueram, rescribere. Consenti in hac cura, ubi sum, ut me expediam; quibus autem rebus, venit quidem mihi in mentem: sed certe constituere nihil possum, priusquam te videro. Qui minus autem ego istic recte esse possim, quam est Marcellus? Sed non id agitur, neque id maxime curo. Quid curem, vides. Adsum igitur.

XVI. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO ATTICO S.

1. Iucundissimas tuas legi litteras. Ad Plancum scripsi: habes exemplum. Cum Tirone quid sit locutus, cognoscam ex ipso. 2. Cum sorore ages attentius, si te occupatione ista relaxaris.

XVI. A. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

M. CICERO L. PLANCO PRAET. DES. S.

1. Attici nostri te valde studiosum esse cognovi, mei vero ita cupidum, ut mehercule paucos aeque observantes atque amantes me habere existimem. Ad paternas enim magnas et veteres et iustas necessitudines magnam attulit accessionem tua voluntas erga me, meaque erga te par atque mutua. 2. Buthrotia tibi caussa ignota non est: egi enim saepe de ea re tecum, tibique totam rem demonstravi: quae est acta hoc modo. Ut primum Buthrotium agrum proscriptum vidimus, commotus Atticus libellum composuit: eum mihi dedit, ut darem Caesari: eram enim caenaturus apud eum illo die. Eum libellum Caesari dedi: probavit caussam; rescripsit Attico, aequa eum postulare: admonuit tamen, ut pecuniam reliquam Buthrotii ad diem solverent. 3. Atticus, qui civitatem conservatam cuperet, pecuniam numeravit de suo. Quod quum esset factum, adiimus ad Caesarem, verba fecimus pro Buthrotiis, liberalissimum decretum abstulimus: quod est obsignatum ab amplissimis viris. Quae quum essent acta, mirari quidem solebam, pati Caesarem convenire eos, qui agrum Buthrotium concupissent: neque solum pati, sed etiam ei negotio te praeficere. Itaque et ego cum illo locutus sum, et saepius quidem; ut etiam accusarer ab eo, quod parum constantiae suae confiderem: et M. Messallae et ipsi Attico dixit, ut sine cura essent: aperteque ostendebat, se praesentium animos (erat enim popularis), ut noris, offendere nolle: quum mare transissent, curaturum se, ut in alium agrum deducerentur. 4. Haec illo vivo. Post interitum autem Caesaris, ut primum ex senatus consulto caussas consules cognoscere insti-

tuerunt, haec, quae supra scripsi, ad eos delata sunt. Probaverunt caussam sine ulla dubitatione, seque ad te litteras daturos esse dixerunt. Ego autem, mi Plance, etsi non dubitabam, quin et senatus consultum et lex et consulum decretum ac litterae apud te plurimum auctoritatis haberent, teque ipsius Attici caussa velle intellexeram, tamen hoc, pro coniunctione et benevolentia nostra, mihi sumpsi, ut id a te peterem, quod tua singularis humanitas suavissimique mores a te essent impetraturi. Id autem est, ut hoc, quod te tua sponte facturum esse certo scio, honoris nostri caussa libenter, prolixe, celeriter facias. 5. Mihi nemo est amicior, nec iucundior, nec carior Attico: cuius antea res solum familiaris agebatur, eaque magna; nunc accessit etiam existimatio, ut, quod consecutus est magna et industria et gratia, et vivo Caesare et mortuo, id, te adiuvante, obtineat. Quod si a te erit impetratum, sic velim existimes, me de tua liberalitate ita interpretaturum, ut tuo summo beneficio me affectum iudicem. Ego, quae te velle, quaeque ad te pertinere arbitrabor, studiose diligenterque curabo. Da operam, ut valeas.

XVI. B. (In Puteolano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO PLANCO PRAET. DES. S.

1. Iam antea petivi abs te per litteras, ut, quum caussa Buthrotiorum probata a consulibus esset, quibus et lege et senatus consulto permissum erat, ut de Caesaris actis cognoscerent, statuerent, iudicarent, eam rem tu adiuvares Atticumque nostrum, cuius te studiosum cognovi, et me, qui non minus laboro, molestia liberares. Omnibus enim rebus magna cura, multa opera et labore confectis, in te positum est, ut nostrae sollicitudinis finem quam primum facere possimus. Quamquam intelligimus, ea te esse prudentia, ut videas, si ea decreta consulum, quae de Caesaris actis interposita sunt, non serventur, magnam perturbationem rerum fore. 2. Equidem, quum multa, quod necesse erat in tanta occupatione, non probentur, quae Caesar statuerit; tamen otii pacisque caussa acerrime illa soleo defendere: quod tibi idem magno opere faciendum censeo: quamquam haec epistola non suasoris est, sed rogatoris. Igitur, mi Plance, rogo te, et etiam oro, sic medius fidius, ut maiore studio magisque ex animo agere non possim, ut totum hoc negotium ita agas, ita tractes, ita conficias, ut, quod sine ulla dubitatione apud consules obtinuimus, propter summam bonitatem et aequitatem caussae, id tu nos obtinuisse non modo facile patiare, sed etiam gaudeas. Qua quidem voluntate te * esse erga Atticum, saepe praesens et illi ostendisti, et vero etiam mihi. Quod si feceris, me, quem voluntate et paterna necessitudine coniunctum semper habuisti, maximo beneficio devinctum habebis. Idque ut facias, te vehementer etiam atque etiam rogo.

XVI. C. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO CAPITONI SUO S.

1. Numquam putavi fore, ut supplex ad te venirem: sed hercule facile patior datum tempus, in quo amorem experirer tuum. Atticum quanti faciam, scis. Amabo te, da mihi et hoc: obliviscere mea caussa, illum aliquando suo familiari, adversario tuo, voluisse consultum, quum illius existimatio ageretur. Hoc primum ignoscere, est humanitatis tuae: suos enim quisque debet tueri: deinde, si me amas, (omitte Atticum Ciceroni tuo, quem quanti facias, prae te soles ferre, totum hoc da, ut, quod semper existimavi, nunc plane intelligam me a te multum amari. 2. Buthrotios quum Caesar decreto suo, quod ego obsignavi cum multis amplissimis viris, liberavisset, ostendissetque nobis, se, quum agrarii mare transissent, litteras missurum, quem in agrum deducerentur: accidit, ut subito ille interiret. Deinde, quemadmodum tu scis, (interfuisti enim, quum consules oporteret ex senatus consulto de actis Caesaris cognoscere,) res ab iis in Kal. Iun. dilata est. Accessit ad senatus consultum lex, quae lata est a. d. IV. Non. Iun.; quae lex earum rerum, quas Caesar statuisset, decrevisset, egisset, consulibus cognitionem dedit. Caussa Buthrotiorum delata est ad consules. Decretum Caesaris recitatum est, et multi praeterea libelli Caesaris prolati. Consules de consilii sententia decreverunt secundum Buthrotios; Plancum dederunt. 3. Nunc, mi Capito, (scio enim, quantum semper apud eos, quibuscum sis, posse soleas, eo plus apud hominem facillimum atque humanissimum Plancum,) enitere, elabora, vel potius eblandire, effice, ut Plancus, quem spero optimum esse, sit etiam melior opera tua. Omnino res huiusmodi videtur esse, ut sine cuiusquam gratia Plancus ipse, pro ingenio et prudentia sua, non sit dubitaturus, quin decretum consulum, quorum et lege et senatus consulto cognitio et iudicium fuit, conservet; praesertim quum, hoc genere cognitionum labefactato, acta Caesaris in dubium ventura videantur: quae non modo ii, quorum interest, sed etiam ii, qui illa non probant, otii caussa confirmari velint. 4. Quod quum ita sit, tamen interest nostra, Plancum hoc animo libenti prolixoque facere. Quod certe faciet, si tu nervulos tuos, mihi saepe cognitos, suavitatemque, qua nemo tibi par est, adhibueris. Quod ut facias, te vehementer rogo.

XVI. D. (In Tusculano, Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO C. CUPIENNIO S.

Patrem tuum plurimi feci; meque ille mirifice et coluit et amavit: nec mehercule umquam mihi dubium fuit, quin a te diligerer. Ego quidem id facere non destiti. Quamobrem peto a te in maiorem modum, ut civitatem Buthrotiam subleves, decretumque consulum, quod ii secundum Buthrotios fecerunt, quum et lege, et senatus consulto statuendi potestatem haberent, des operam, ut Plancus noster quam primum confirmet et comprobet. Hoc te vehementer, mi Cupienni, etiam atque etiam rogo.

XVI. E. (Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO PLANCO PRAET. DES. S.

1. Ignosce mihi, quod, quum antea accuratissime de Buthrotiis ad te scripserim, eadem de re saepius scribam. Non mehercule, mi Plance, facio, quo parum confidam aut liberalitati tuae, aut nostrae amicitiae; sed quum tanta res agatur Attici nostri, nunc vero etiam existimatio, ut id, quod probavit Caesar, nobis testibus et obsignatoribus, qui et decretis, et responsis Caesaris interfueramus, videatur obtinere potuisse, praesertim quum tota potestas eius rei tua sit, ut ea, quae consules decreverunt secundum Caesaris decreta et responsa, non dicam comprobes, sed studiose libenterque comprobes. 2. Id mihi sic erit gratum, ut nulla res gratior esse possit. Etsi iam sperabam, quum has litteras accepisses, fore, ut ea, quae superioribus litteris a te petiissemus, impetrata essent; tamen non faciam finem rogandi, quoad nobis

nuntiatum erit, te id fecisse; quod magna cum spe exspectamus. Deinde enim confido fore, ut alio genere litterarum utamur; tibique pro tuo summo beneficio gratias agamus. Quod si acciderit, velim sic existimes, non tibi tam Atticum, cuius permagna res agitur, quam me, qui non minus laboro, quam ille, obligatum fore.

XVI. F. (Antonio, Dolabella coss. 710.)

CICERO CAPITONI S.

1. Non dubito, quin mirere atque etiam stomachere, quod tecum de eadem re agam saepius. Hominis familiarissimi et mihi omnibus rebus coniunctissimi permagna res agitur, Attici. Cognovi ego tua studia in amicos, etiam in te amicorum. Multum potes nos apud Plancum iuvare. Novi humanitatem tuam. 2. Scio, quam sis amicis iucundus. Nemo nos in hac caussa plus iuvare potest, quam tu. Et res ita est firma, ut debet esse, quam consules de consilii sententia decreverunt, quum et lege et senatus consulto cognoscerent. Tamen omnia posita putamus in Planci tui liberalitate: quem quidem arbitramur quum officii sui et reipublicae caussa decretum consulum comprobaturum, tum libenter nostra caussa esse facturum. Adiuvabis igitur, mi Capito: quod ut facias, te vehementer etiam atque etiam rogo.

106.

M. TULLII CICERONIS
EPISTOLARUM AD BRUTUM
LIBER PRIMUS.

PROOEMIUM.

Ex quo Cicero pro consule in Ciliciam profectus erat (703. p. U. c.) usque ad annum 710. multas saepe ad M. Brutum epistolas misit et ab eo vicissim accepit. Has autem olim octo ad minimum libris comprehensas fuisse, parvula quaedam earum fragmenta apud Quinctilianum et Nonium Marcellum pariter ac quinque, quae in epistolas ad Diversos (XIII, 10–14.) postea receptae videntur, documento sunt. Ex eodem numero quin etiam fuerint, quae his duobus libris continentur, post Car. Fr. Hermanni duas commentationes Gottingenses (Vindicias Latinitatis epistolarum Ciceronis ad M. Brutum et Bruti ad Cic. 1844. et Vindiciarum Epimetrum 1845.) totidemque eiusdem Acroases zur Rechtfertigung der Aechtheit des erhaltenen Briefwechsels zwischen Cicero und M. Brutus. Gottingae, ap. Dietrich, 1844 et 1845.), quamquam obstrepente Zumptio (De Cic. — epistolis, Berolin. ap. Schroeder 1845. et Jahrb. f. wissensch. Kritik 1845. II. No. 91-94), haud facile quisquam dubitet. Sane quidem Jac. Tunstall (Obss. on the present collection of epistles between Cicero and M. Brutus etc. Lond. 1744.) et Jer. Markland (Remarks of the epistles of Cic. to Brutus etc. Lond. 1745.) epistolas istas Ciceroni et Bruto, quod parum Latine nec satis horum temporibus accommodate scriptae viderentur, abiudicandas censuerunt, multorumque virorum doctorum assensum tulerunt. Illorum igitur dubitationibus Hermannus ita occurrit, ut, dubitandi caussis ad quattuor capita revocatis, primo multa perperam reprehensa et in suspicionem adducta utriusque ingenio et usui convenire, deinde alia saltem Latina esse, tum alia interpretando vindicari posse, denique pauca quaedam, quae depravata esse viderentur, criticorum emendatione restituenda esse ostenderet. Ego quidem singularum epistolarum argumentis adieci Tunstalli et Marklandi de earum auctoritate suspiciones, Hermanni autem confutationes addere longum fuit.

I. ARG. De L. Clodii trib. pl. singulari et cognito in se Brutumque amore et fide accurate scribit.

M. T. C. S. D. BRUTO.

1. L. Clodius, tribunus plebis designatus, valde me diligit, vel, ut ἐμφατικώτερον dicam, valde me amat. Quod quum mihi ita persuasum sit, non dubito, (bene enim me nosti,) quin illum quoque iudices a me amari. Nihil enim mihi minus hominis videtur, quam non respondere in amore iis, a quibus provocere. Is mihi visus est suspicari, nec sine magno meo quidem dolore, aliquid a suis, vel per suos potius iniquos ad te esse delatum, quo tuus animus a se esset alienior. Non soleo, mi Brute, (quod tibi notum esse arbitror,) temere affirmare de altero. Est enim periculosum, propter occultas hominum voluntates multiplicesque naturas. Clodii animum perspectum habeo, cognitum, iudicatum. Multa eius indicia: sed ad scribendum non necessaria. Volo enim hoc testimonium tibi videri potius, quam epistolam. Auctus Antonii beneficio est. Eius ipsius beneficii magna pars a te est. Itaque eum salvis nobis vellet salvum. 2. In eum autem locum rem adductam intelligit, (est enim, ut scis, minime stultus,) ut utrique salvi esse non possint. Itaque nos mavult. De te vero amicissime et loquitur et sentit. Quare, si quis secus ad te de eo scripsit, aut si coram locutus est, peto a te etiam atque etiam, mihi ut potius credas, qui et facilius iudicare possum, quam ille nescio quis, et te plus

diligo. Clodium tibi amicissimum existima civemque talem, qualis et prudentissimus, et fortuna optima esse debet.

II. ARG. Auctor respondet epistolae de cohortibus quinque a Dolabella in Chersonesum missis, eiusque dementiam notat, et laudat consilium Bruti eum persequi cogitantis. In seditionis auctoribus dimittendis clementiam Bruti reprehendit, et suas in Antonium invectivas defendit. In hac epistola mirum est, memorari in seditioso exercitu Quartam legionem, non Bruto duce, sed in Italia militantem scilicet. Deinde non admodum credibile, Ciceronem a Bruto e Macedonia accepisse XIV. Kal. Mai. epistolam de Antonio, vixdum XVII. Kal. ad Mutinam victo, scriptam, ad quam his litteris respondisse fertur.

M. C. S. D. BRUTO.

1. Scripta et obsignata iam epistola, litterae mihi redditae sunt a te, plenae rerum novarum maximeque mirabilium. Dolabellam quinque cohortes misisse in Chersonesum? Adeone copiis abundat, ut is, qui ex Asia fugere dicebatur, Europam appetere conetur? Quinque autem cohortibus quid se nam facturum arbitratus est, quum tu eo quinque legiones, optimum equitatum, maxima auxilia haberes? quas quidem cohortes spero iam tuas esse, quoniam latro ille tam fuit demens. 2. Et tuum consilium vehementer laudo, quod non prius exercitum Apollonia Dyrrhachioque movisti, quam de Antonii fuga audisti, Bruti eruptione, populi Romani victoria. Itaque, quod scribis, postea statuisse te ducere exercitum in Chersonesum, nec pati, sceleratissimo hosti ludibrio esse imperium populi Romani, facis ex tua dignitate et e republica. 3. Quod scribis de seditione, quae facta est in legione Quarta, de Antoniis, (in bonam partem accipies,) magis mihi probatur militum severitas, quam tua. Te benevolentiam exercitus equitumque expertum esse vehementer gaudeo. 4. De Dolabella, ut scribis, si quid habes novi, facies me certiorem: in quo valde delector, me ante providisse, ut tuum iudicium liberum esset cum Dolabella belli gerendi: et id valde pertinuit, ut ego tum intelligebam, ad rempublicam, ut nunc iudico, ad dignitatem tuam. 5. Quod scribis, me maximo otio egisse, ut insectarer Antonios, idque laudas; credo ita videri tibi: sed illam distinctionem tuam nullo pacto probo. Scribis enim, *acrius prohibenda bella civilia esse, quam in superatos iracundiam exercendam.* Vehementer a te, Brute, dissentio: nec clementiae tuae concedo; sed salutaris severitas vincit inanem speciem clementiae. Quod si clementes esse voluerimus, numquam deerunt bella civilia. Sed de hoc tu videris. De me possum idem, quod Plautinus pater in Trinummo:

Mihi quidem aetas acta ferme est: tua istuc refert máxime.

6. Opprimemini, (mihi crede,) Brute, nisi provideritis. Neque enim populum semper eumdem habebitis, neque senatum neque senatus ducem. Haec ex oraculo Apollinis Pythii edita tibi puta. Nihil potest esse verius. XIV. Kalend. Maias.

III. ARG. Auctor Octavianum laudat, et laetitiam Romae e victoria consulum et D. Bruti ortam commemorat. Liberalitatem eius in seditionis auctoribus reprehendi Romae, et omnes Antonianos hostes iudicatos esse scribit. Suspectum est autem, quod Cicero primo aegre fere laudat consules hac in epistola, eodem die data, quo dixit Philippicam XIV. summa eorumdem laude plenissimam, deinde quod nondum certior factus cecidisse in praelio Pansam, eum fugisse scribit.

M. C. S. D. BRUTO.

1. Nostrae res meliore loco videbantur. Scripta enim ad te certo scio, quae gesta sunt. Quales tibi saepe scripsi consules, tales exstiterunt. Caesaris vero pueri mirifica indoles virtutis. Utinam tam facile eum, florentem et honoribus et gratia, regere ac tenere possimus, quam facile adhuc tenuimus! Est omnino illud difficilius: sed tamen non diffidimus. Persuasum est enim adolescenti, et maxime per me, eius opera nos esse salvos. Et certe, nisi is Antonium ab Urbe avertisset, periissent omnia. 2. Triduo vero, aut quatriduo ante hanc rem pulcherrimam, timore quodam perculsa civitas tota ad te se cum coniugibus et liberis effundebat. Eadem, recreata a. d. XII. Kalend. Maias, te huc venire, quam se ad te ire, malebat. Quo quidem die magnorum meorum laborum multarumque vigiliarum fructum cepi maximum, si modo est aliquis fructus ex solida veraque gloria. Nam tantae multitudinis, quantam capit urbs nostra, concursus est ad me factus: ea quum usque in Capitolium deductus, maximo clamore atque plausu in rostris collocatus sum. Nihil est in me inane: neque enim debet: sed tamen omnium ordinum consensus, gratiarum actio congratulatioque me commovet; propterea quod, popularem me esse in populi salute, praeclarum est. 3. Sed haec te malo ab aliis. Me velim de tuis rebus consiliisque facias diligentissime certiorem: illudque consideres, ne tua liberalitas dissolutior videatur. Sic sentit senatus, sic populus Romanus, nullos umquam hostes digniores omni supplicio fuisse, quam eos cives, qui hoc bello contra patriam arma ceperunt: quos quidem ego omnibus sententiis ulciscor et persequor, omnibus bonis approbantibus. Tu quid de hac re sentias, tui iudicii est. Ego sic sentio, trium fratrum unam et eamdem esse caussam. 4. Consules duos, bonos quidem, sed dumtaxat bonos, amisimus. Hirtius quidem in ipsa victoria occidit, quum paucis diebus magno praelio ante vicisset. Nam Pansa fugerat, vulneribus acceptis, quae ferre non potuit. Reliquias hostium Brutus persequitur et Caesar. Hostes autem omnes iudicati, qui M. Antonii sectam secuti sunt. Itaque id senatus consultum, plerique interpretantur, etiam ad tuos sive captivos sive deditítios pertinere. Equidem nihil disserui durius, quum nominatim de C. Antonio decernerem, quod ita statueram, a te cognoscere caussam eius senatum oportere. X. Kalend. Maias.

IV. ARG. Auctor respondet superiori epistolae, et reprehensionem nimiae in C. Antonium clementiae diluit. Monet, ne nimiis honoribus Octaviano tribuendis malum exemplum inducatur, quo qui abutantur regnandi cupiditate ducti, iis regnandi detur occasio. Ceterum quum eo tempore, quo haec epistola scripta esse dicitur, non aliunde constet Octavianum ad consulatum aspirare visum esse necdum Ciceronem una cum eo in consulum, qui iam salvi essent, locum suffectum iri: haud facile potuit istarum rerum fieri mentio his in litteris. Hinc eae suspectae.

BRUTUS S. D. CICERONI.

1. Quanta sim laetitia affectus, cognitis rebus Bruti nostri et consulum, facilius est tibi existimare, quam mihi scribere. Quum alia laudo et gaudeo accidisse, tum quod Bruti eruptio non solum ipsi salutaris fuit, sed etiam maximo ad victoriam adiumento. Quod scribis mihi, trium Antoniorum unam atque eamdem caussam esse: quid ego sentiam, iudicii mei esse: statuo

nihil, nisi hoc: senatus aut populi Romani iudicium esse de iis civibus, qui pugnantes non interierint. 2. At hoc ipsum, inquies, inique facis, qui hostilis animi in rempublicam homines cives appelles: immo iustissime. Quod enim nondum senatus censuit nec populus Romanus iussit, id arroganter non praeiudico neque revoco ad arbitrium meum. Illud quidem non muto, quod ei, quem me occidere res non coegit, neque crudeliter quidquam eripui, neque dissolute quidquam remisi: habuique in mea potestate, quoad bellum fuit. Multo quidem honestius iudico, magisque quod concedere possit respublica, miserorum fortunam non insectari, quam infinite tribuere potentibus, quae cupiditatem et arrogantiam incendere possint. 3. Qua in re, Cicero, vir optime ac fortissime, mihique merito, et meo nomine et reipublicae, carissime, nimis credere videris spei tuae, statimque, ut quisque aliquid recte fecerit, omnia dare ac permittere: quasi non liceat traduci ad mala consilia corruptum largitionibus animum. Quae tua est humanitas, aequo animo te moneri patieris, praesertim de communi salute: facies tamen, quod tibi visum fuerit: etiam ego, quum me docueris. Nunc, Cicero, nunc agendum est, ne frustra, oppressum esse Antonium, gavisi simus, neu semper primi cuiusque mali excidendi caussa sit, ut aliud renascatur illo peius. 4. Nihil iam, neque opinantibus aut patientibus nobis, adversi evenire potest, in quo non quum omnium culpa, tum praecipue tua futura sit: cuius tantam auctoritatem senatus ac populus Romanus non solum esse patitur, sed etiam cupit, quanta maxima in libera civitate unius esse potest: quam tu non solum bene sentiendo, sed etiam prudenter tueri debes. Prudentia porro, quae tibi superest, nulla abs te desideratur, nisi modus in tribuendis honoribus. Alia omnia sic abunde adsunt, ut cum quolibet antiquorum comparari possint tuae virtutes. Unum hoc, grato animo liberalique profectum, cautiorem ac moderatiorem liberalitatem desiderat. Nihil enim senatus cuiquam dare debet, quod male cogitantibus exemplo aut praesidio sit. Itaque timeo de consulatu, ne Caesar tuus altius se ascendisse putet decretis tuis, quam inde, si consul factus sit, descensurum. 5. Quod si Antonius, ab alio relictum regni instrumentum, occasionem regnandi habuit: quonam animo fore putas, si quis, auctore, non tyranno interfecto, sed ipso senatu, putet se imperia quaelibet concupiscere posse? Quare tum et felicitatem et providentiam laudabo tuam, quum exploratum habere coepero, Caesarem honoribus, quos acceperit, extraordinariis fore contentum. Alienae igitur, inquies, culpae me reum subiicies? Prorsus alienae, si provideri potuit, ne exsisteret. Quod utinam inspectare possis timorem de illo meum! 6. His litteris scriptis, te consulem factum audivimus. Tum vero incipiam proponere mihi rempublicam iustam et iam suis nitentem viribus, si istuc videro. Filius valet, et in Macedoniam cum equitatu praemissus est. Idibus Maiis, ex castris.

V. ARG. Auctor scribit a senatu permissum esse arbitrio Bruti Dolabellam persequi suumque consilium interponit. Filium suum se velle in collegium pontificum minorum absentem cooptari, idque per leges Domitiam et Iuliam fieri posse demonstrat; qua de re quid Bruto videatur, sciscitatur. Haec quoque epistola Marklando suspecta est, quod et illa de Dolabella narratio pugnet cum loco Philippicae XI, 11. et quod lex Iulia de sacerdotiis, quae nusquam alias memoretur, e Caesaris historia temere sit ducta et conficta.

M. CICERO S. D. BRUTO.

1. A. d. v. Kalendas Maias, quum de iis, qui hostes iudicati sunt, bello persequendis sententiae dicerentur, dixit Servilius etiam de Ventidio, et ut Cassius persequeretur Dolabellam. Cui quum essem assensus, decrevi hoc amplius, ut tu, si arbitrarere utile eque republica esse, persequerere Dolabellam: bello: si minus id commodo reipublicae facere posses, sive non existimares e republica esse, ut in iisdem locis exercitum contineres. Nihil honorificentius potuit facere senatus, quam ut tuum esset iudicium, quid maxime conducere reipublicae tibi videretur. Equidem sic sentio, si manum habet, si castra, si, ubi consistat, uspiam Dolabella: ad fidem et ad dignitatem tuam pertinere, eum persequi. 2. De Cassii nostri copiis nihil sciebamus. Neque enim ab ipso ullae litterae, neque nuntiabatur quidquam, quod pro certo haberemus. Quanto opere autem intersit opprimi Dolabellam, profecto intelligis; tum ut sceleris poenas persolvat, tum ne sit, quo se latronum duces ex Mutinensi fuga conferant. Atque hoc mihi iam ante placuisse, potes ex superioribus meis litteris recordari: quamquam tum et fugae portus erat in tuis castris et subsidium salutis in tuo exercitu. Quo magis nunc, liberati (ut spero) periculis, in Dolabella opprimendo occupati esse debemus. Sed haec cogitabis diligentius, statues sapienter: facies nos, quid constitueris et quid agas, (si tibi videbitur,) certiores. 3. Ciceronem nostrum in vestrum collegium cooptari volo. Existimo omnino absentium rationem sacerdotum comitiis posse haberi. Nam etiam factum est antea. C. enim Marius, quum in Cappadocia esset, lege Domitia factus est augur: nec, quo minus id postea liceret, ulla lex sanxit. Est etiam in lege Iulia, quae lex est de sacerdotiis proxima, his verbis, QUI PETIT, CUIUSVE RATIO HABEBITUR. Aperte indicat, posse rationem haberi etiam non praesentis. Hac de re scripsi ad eum, ut tuo iudicio uteretur, sicut in rebus omnibus. Tibi autem statuendum est de Domitio et de Catone nostro. Sed quamvis liceat absentis rationem haberi, tamen omnia sunt praesentibus faciliora. Quod si statueris in Asiam tibi eundum, nulla erit ad comitia nostros arcessendi facultas. 4. Omnino, Pansa vivo, celeriora omnia putabamus. Statim enim collegam sibi subrogasset; deinde ante praetoria, sacerdotum comitia fuissent. Nunc per auspicia longam moram video. Dum enim unus erit patricius magistratus, auspicia ad patres redire non possunt. Magna sane perturbatio. Tu tota de re quid sentias, velim me facias certiorem. III. Nonas Maias.

VI. ARG. Auctor respondet epistolae superiori: Glaucona, medicum Pansae, ut e custodia eripiat, rogat, Flavium, qui cum Dyrrhachinis litem habebat, commendat, et de Dolabella fugato caesoque certiorem facit. Hoc argumentum haustum putant e Sueton. Vit. Aug. c. 11, depravatum autem Glauconis medici nomen.

BRUTUS S. D. CICERONI.

1. Noli exspectare, dum tibi gratias agam. Iampridem hoc ex nostra necessitudine, quae ad summam benevolentiam pervenit, sublatum esse debet. Filius tuus a me abest. In Macedonia congrediemur. Iussus est enim Ambracia ducere equites per Thessaliam,

et scripsi ad eum, ut mihi Heracleam occurreret. Quum eum videro, quoniam nobis permittis, communiter constituemus de reditu eius ad petitionem, aut ad commendationem honoris. 2. Tibi Glaucona, medicum Pansae, qui sororem Achilleos nostri in matrimonio habet, diligentissime commendo. Audimus eum venisse in suspicionem Torquato de morte Pansae custodirique ut parricidam. Nihil minus credendum est. Quis enim maiorem calamitatem morte Pansae accepit? Praeterea est modestus homo et frugi: quem ne utilitas quidem videatur impulsura fuisse ad facinus. Rogo te, et quidem valde rogo, (nam Achilleus noster non minus, quam aequum est, elaborat,) eripias eum ex custodia conservesque. Hoc ego ad meum officium privatarum rerum aeque, atque ullam aliam rem, pertinere arbitror. 3. Quum has ad te scriberem litteras, ab Satrio, legato C. Trebonii, reddita est mihi epistola, a Tillio et Deiotaro Dolabellam caesum fugatumque esse. Graecam epistolam tibi misi Cicereii cuiusdam, ad Satrium missam. 4. Flavius noster de controversia, quam habet cum Dyrrhachinis hereditariam, sumpsit te iudicem. Rogo te, Cicero, et Flavius rogat, rem conficias. Quin ei, qui Flavium fecit heredem, pecuniam debuerit civitas, non est dubium: neque Dyrrhachini infitiantur; sed sibi donatum aes alienum a Caesare dicunt. Noli pati a necessariis tuis necessario meo iniuriam fieri. XVII. Kalend. Iun. ex castris ad imam Candaviam.

VII. ARG. L. Bibulum ut in Pansae locum nominet, rogat. Quod autem Pansa et consul erat et pontifex, Brutus alterutrum munus memorare debuisse Marklando videtur. Eidem igitur hoc titulo suspecta est epistola. Accedere vero etiam, quod insolens sit illa dictio: „Sed Appuleius in sua epistola celebrabitur."

BRUTUS S. D. CICERONI.

1. [L.] Bibulus quam carus mihi esse debeat, nemo melius iudicare potest, quam tu; cuius tantae pro republica contentiones sollicitudinesque fuerunt. Itaque vel ipsius virtus, vel nostra necessitudo debet conciliare te illi: quo minus multa mihi scribenda esse arbitror. Voluntas enim te movere debet nostra, si modo iusta est aut pro officio necessario suscipitur. In Pansae locum petere constituit. Eam nominationem a te petimus. Neque coniunctiori dare beneficium, quam nos tibi sumus, neque digniorem nominare potes, quam Bibulum. 2. De Domitio et Appuleio quid attinet me scribere, quum ipsi per se tibi commendatissimi sint? Appuleium vero tu tua auctoritate sustinere debes. Sed Appuleius in sua epistola celebrabitur. Bibulum noli dimittere ex sinu tuo, tantum iam virum, ex quanto, crede mihi, potest evadere, qui vestris paucorum respondeat laudibus.

VIII. ARG. C. Nasennium municipem Suessanum commendat. In hoc epistolio Marklandus, quo suspicionem probaret, nihil reperit, nisi, quae parum Ciceroniana videbantur, illa verba: „vult per te aliquid auctoritatis assumere."

M. CICERO S. D. BRUTO.

1. Multos tibi commendavi et commendem necesse est. Optimus enim quisque vir et civis maxime sequitur iudicium tuum, tibique omnes fortes viri navare operam et studium volunt: nec quisquam est, quin ita existimet, meam apud te et gratiam et auctoritatem valere plurimum. 2. Sed C. Nasennium, municipem Suessanum, tibi ita commendo, ut neminem diligentius. Cretensi bello, Metello imperatore, octavum principem duxit: postea in re familiari occupatus fuit. Hoc tempore quum reipublicae partibus, tum tua excellenti dignitate commotus, vult per te aliquid auctoritatis assumere. Fortem virum, Brute, tibi commendo, frugi hominem et, si quid ad rem pertinet, etiam locupletem. Pergratum mihi erit, si eum ita tractaris, ut merito tuo mihi gratias agere possit.

IX. ARG. Brutum lugentem consolatur et ad fortitudinem cohortatur. Argumenta autem, quibus Marklandus hanc epistolam in suspicionem conatur adducere, sunt huiuscemodi: non memorari casum, ex quo Brutus dolorem perceperit, nec vero fuisse ei lugendi caussam. Porciam enim uxorem ei fuisse superstitem, necdum etiam Serviliam matrem fuisse mortuam. Praeterea falsum etiam esse, quod hic Cicero nimium indulsisse dolori dicatur accusatus fuisse in Bruti epistola, humanissime scilicet scripta, cf. ad Att. XII, 13.

M. CICERO S. D. BRUTO.

1. Fungerer officio, quo tu functus es in meo luctu, teque per litteras consolarer, nisi scirem, his remediis, quibus meum dolorem tu levasses, te in tuo non egere: ac velim facilius, quam mihi, nunc tibi tute medeare. Est enim alienum tanto viro, ut es tu, quod alteri praeceperit, id ipsum facere non posse. Me quidem tum rationes, quas collegeras, tum auctoritas tua a nimio maerore deterruit. Et quum eum mollius tibi ferre viderer, quam deceret virum, praesertim eum, qui alios consolari soleret; accusasti me per litteras gravioribus verbis, quam tua consuetudo ferebat. 2. Itaque iudicium tuum magni aestimans, idque veritus me ipse collegi: et ea, quae didiceram, legeram, acceperam, graviora duxi, tua auctoritate addita. Ac mihi tum, Brute, officio solum erat et naturae, tibi nunc populo et scenae (ut dicitur) serviendum est. Nam quum in te non solum exercitus tui, sed omnium civium ac paene gentium coniecti oculi sint, minime decet, propter quem fortiores ceteri sumus, eum ipsum animo debilitatum videri. Quam ob rem accepisti tu quidem dolorem, (id enim amisisti, cui simile in terris nihil fuit,) et est dolendum in tam gravi vulnere, (ne id ipsum, carere omni sensu doloris, sit miserius, quam dolere,) sed, ut modice, ceteris utile est, tibi necesse est. 3. Scriberem plura, nisi ad te haec ipsa nimis multa essent. Nos te tuumque exercitum exspectamus: sine quo, ut reliqua ex sententia succedant, vix satis liberi videmur fore. De tota republica plura scribam et fortasse iam certiora his litteris, quas Veteri nostro cogitabam dare.

X. ARG. Auctor de bello Mutinensi, de Octaviano omnique de rep. exponit, hortaturque, ut ex senatus auctoritate celeriter cum exercitu in Italiam veniat, Cassiumque, ut idem faciat, hortetur. Hanc epistolam a Cicerone auctore profectam esse negat Marklandus, quod Octaviano consulatum petenti, cui apud Appianum III, 82. favisse dicatur Cicero, se obstitisse, non commode potuerit scribere. Ceterum illum de fortuna locum ex ep. ad Att. IV, 1. repetitum, quatefaciendi autem verbum non Ciceronianum esse iudicat.

M. CICERO S. D. BRUTO.

1. Nullas adhuc a te litteras habebamus: ne famam quidem, quae declararet, te, cognita senatus auctoritate, in Italiam adducere exercitum: quod ut faceres idque maturares, magno opere desiderabat respublica. Ingravescit enim in dies intestinum ma-

lum, nec externis hostibus magis, quam domesticis laboramus; qui erant omnino ab initio belli, sed facilius frangebantur. Erectior senatus erat, non sententiis solum nostris, sed etiam cohortationibus excitatus. Erat in senatu satis vehemens et acer Pansa, tum in ceteros huius generis, tum maxime in socerum: cui consuli non animus ab initio, non fides ad extremum defuit. 2. Bellum ad Mutinam gerebatur, nihil ut in Caesare reprehenderes, nonnulla in Hirtio. Huius belli fortuna, ut in secundis, fluxa: ut in adversis, bona. Erat victrix respublica, caesis Antonii copiis, ipso expulso a Bruto. Deinde ita multa peccata, ut quodammodo victoria excideret e manibus. Perterritos, inermes, saucios non sunt nostri duces persecuti; datumque Lepido tempus est, in quo levitatem eius, saepe perspectam, maioribus in malis experiremur. Sunt exercitus boni, sed rudes, Bruti et Planci. Sunt fidelissima et etiam maxima auxilia Gallorum. 3. Sed Caesarem, meis consiliis adhuc gubernatum, praeclara ipsum indole admirabilique constantia, improbissimis litteris quidam fallacibusque interpretibus ac nuntiis impulerunt in spem certissimam consulatus. Quod simul atque sensi; neque ego illum absentem litteris monere destiti, nec accusare praesentes eius necessarios, qui eius cupiditati suffragari videbantur: nec in senatu sceleratissimorumconsiliorum fontes aperire dubitavi: nec vero ulla in re memini aut senatum meliorem, aut magistratus. Numquam enim in honore extraordinario potentis hominis, vel potentissimi potius, (quando quidem potentia iam in vi posita est et armis,) accidit, ut nemo tribunus plebis, nemo alio magistratu, nemo privatus auctor exsisteret. Sed in hac constantia atque virtute erat tamen sollicita civitas. Illudimur enim, Brute, quum militum deliciis, tum imperatoris insolentia. Tantum quisque se in republica posse postulat, quantum habet virium. Non ratio, non modus, non lex, non mos, non officium valet; non iudicium, non existimatio civium, non posteritatis verecundia. 4. Haec ego multo ante prospiciens, fugiebam ex Italia tum, quum me vestrorum edictorum fama revocavit. Incitavisti vero tu me, Brute, Veliae. Quamquam enim dolebam, in eam me urbem ire, quam tu fugeres, qui eam liberavisses, quod mihi quoque quondam acciderat, periculo simili, casu tristiore: perrexi tamen Romamque perveni nulloque praesidio quatefeci Antonium: contraque eius arma nefanda praesidia, quae oblata sunt, Caesaris consilio et auctoritate firmavi. Qui si steterit idem mihique paruerit: satis videmur habituri praesidii. Sin autem impiorum consilia plus valuerint, quam nostra, aut imbecillitas aetatis non potuerit gravitatem rerum sustinere: spes omnis est in te. Quam ob rem advola, obsecro, atque eam rempublicam, quam virtute atque animi magnitudine magis, quam eventis rerum liberasti, exitu libera. Omnis omnium concursus ad te futurus est. 5. Hortare idem per litteras Cassium. Spes libertatis nusquam, nisi in vestrorum castrorum principiis est. Firmos omnino et duces habemus ab occidente, et exercitus. Hoc adolescentis praesidium equidem adhuc firmum esse confido. Sed ita multi labefactant, ut, ne moveatur, interdum extimescam. Habes totum reipublicae statum; qui quidem tum erat, quum has litteras dabam. Velim deinceps meliora sint: sin aliter fuerit, (quod dii omen avertant!) reipublicae vicem dolebo: quae immortalis esse debebat. Mihi quidem quantulum reliqui est?

XI. **ARG.** Auctor, Veterem Antistium, virum optimum, ut in praeturae petitione ceterisque in rebus adiuvet, rogat. Hanc epistolam Marklandus abiudicat Bruto, qui, accepto iam de consulum morte nuntio, eos comitia praetoria habituros esse, scribere nequaquam potuerit.

BRUTUS S. D. CICERONI.

1. Veteris Antistii talis animus est in rempublicam, ut non dubitem, quin et in Caesare et Antonio se praestaturus fuerit acerrimum propugnatorem communis libertatis, si occasioni potuisset occurrere. Nam, qui in Achaia congressus, P. Dolabella milites atque equites habente, quodvis adire periculum ex insidiis paratissimi ad omnia latronis maluerit, quam videri aut coactus esse pecuniam dare, aut libenter dedisse homini nequissimo atque improbissimo: is nobis ultro et pollicitus est et dedit H-S xx ex sua pecunia; et, quod multo carius est, seipsum obtulit et coniunxit. 2. Huic persuadere coepimus, ut imperator in castris remaneret remque publicam defenderet. Statuit eundum sibi, quoniam exercitum dimisisset; statim vero rediturum ad nos confirmavit, legatione suscepta, nisi praetorum comitia habituri essent consules. Nam illi ita sentienti de republica magno opere auctor fui, ne differret tempus petitionis suae. Cuius factum omnibus gratum esse debet, qui modo iudicant, hunc exercitum esse reipublicae: tibi tanto gratius, quanto et maiore animo gloriaque libertatem nostram defendis, et dignitatem, si contigerit nostris consiliis exitus, quem optamus, perfuncturus es. Ego etiam, mi Cicero, proprie familiariterque te rogo, ut Veterem ames, velisque esse quam amplissimum: qui etsi nulla re deterreri a proposito potest, tamen excitari tuis laudibus indulgentiaque poterit, quo magis amplexetur ac tueatur iudicium suum. Id mihi gratissimum erit.

XII. **ARG.** Auctor excusat se Bruto, quod matris eius et sororis precibus de liberis M. Lepidi, hostis a senatu iudicati, excipiendis satisfacere non posset. De Antistio liberaliter promittit, et ipsum, ut in Italiam veniat, hortatur. Infirmata fide epistolae XI. Marklando huius quoque, qua Cicero ad illam respondere dicitur, epistolae convulsa auctoritas; argumentum autem ex ep. ad Div. XI, 25. ductum: denique incertum, quo pacto Cicero, qui Lepidum nullam classem habere haud ignoraret, ab hoc bellum „terra marique" geri, potuerit dicere.

CICERO BRUTO S.

1. Etsi daturus eram Messallae Corvino continuo litteras, tamen Veterem nostrum ad te sine litteris meis venire nolui. Maximo in discrimine respublica, Brute, versatur, victoresque rursus decertare cogimur. Id accidit M. Lepidi scelere et amentia. Quo tempore quum multa propter eam curam, quam pro republica suscepi, graviter ferrem, tum nihil etiam tuli gravius, quam me non posse matris tuae precibus cedere, non sororis. Nam tibi, quod mihi plurimi est, facile me satisfacturum arbitrabar. Nullo enim modo poterat caussa Lepidi distingui ab Antonio: omniumque iudicio etiam durior erat, quod, quum honoribus amplissimis a senatu esset Lepidus ornatus, tum etiam paucis ante diebus praeclaras litteras ad senatum misisset, repente non solum recepit reliquias hostium, sed bellum acerrime terra marique gerit: cuius exitus qui futurus sit, incertum est. Itaque quum rogamur, ut misericordiam liberis eius impertiamur, nihil affertur, quo minus summa supplicia, si (quod Iuppiter omen avertat!) pater puerorum vicerit, subeunda nobis sint. 2. Nec vero me fugit, quam sit acerbum,

parentum scelera filiorum poenis lui. Sed hoc praeclare legibus comparatum est, ut caritas liberorum amiciores parentes reipublicae redderet. Itaque Lepidus crudelis in liberos, non is, qui Lepidum hostem iudicat. Atque ille si, armis positis, de vi damnatus esset, quo in iudicio certe defensionem non haberet: eamdem calamitatem subirent liberi, bonis publicatis. Quamquam, quod tua mater et soror deprecatur pro pueris, id ipsum et multa alia crudeliora nobis omnibus Lepidus et Antonius et reliqui hostes denuntiant. Itaque maximam spem hoc tempore habemus in te atque exercitu tuo. Quum ad reipublicae summam, tum ad gloriam et dignitatem tuam vehementer pertinet, te in Italiam, ut ante scripsi, venire quamprimum. Eget enim vehementer quum viribus tuis, tum etiam consilio respublica. 3. Veterem pro eius erga te benevolentia singularique officio libenter ex tuis litteris complexus sum: eumque quum tui, tum reipublicae studiosissimum amantissimumque cognovi. Ciceronem meum propediem, ut spero, videbo. Tecum enim illum, et te in Italiam celeriter esse venturum confido.

XIII. ARG. Auctor liberos Lepidi commendat, rogatque, ne ex lege cum iis agatur. Haec epistola Bruto non posse auctori ascribi propterea indicatur, quod ille eo tempore, quo ista data est, nec, Lepidum a senatu hostem indicatum esse, scire potuerit, neque igitur stomachose flagitare misericordiam in Lepidi ex sorore sua liberos.

BRUTUS CICERONI S.

1. De M. Lepido vereri me cogit reliquorum timor: qui si eripuerit se nobis, (quod velim temere atque iniuriose de illo suspicati sint homines,) oro atque obsecro te, Cicero, necessitudinem nostram tuamque in me benevolentiam obtestans, sororis meae liberos obliviscaris esse Lepidi filios, meque his in patris locum successisse existimes. Hoc si a te impetro, nihil profecto dubitabis pro his suscipere. Aliter alii cum suis vivunt: nihil ego possum in sororis meae liberis facere, quo possit expleri voluntas mea aut officium. Quid vero aut mihi tribuere boni possunt, si modo digni sumus, quibus aliquid tribuatur: aut ego matri ac sorori puerisque illis praestaturus sum, si nihil valuerit apud te reliquumque senatum contra patrem Lepidum Brutus avunculus? 2. Scribere multa ad te neque possum prae sollicitudine ac stomacho, neque debeo. Nam si in tanta re tamque necessaria verbis mihi opus est ad te excitandum et confirmandum: nulla spes est, facturum te, quod volo et quod oportet. Quare noli exspectare longas preces. Intuere meipsum, qui hoc a te vel a Cicerone, coniunctissimo homine, privatim, vel a consulari tali viro, remota necessitudine privata, impetrare debeo. Quid sis facturus, velim mihi quamprimum rescribas. Kalend. Quint. ex castris.

XIV. ARG. Auctor paucitatem et brevitatem epistolarum Bruti accusat: rogat, ut Ciceronem secum retineat; et in Italiam quam primum ut veniat, hortatur. In hac epistola illud offensioni est, quod, quae ep. V. propter auspicia dilata esse dicuntur, comitia sacerdotum summa contentione alterum in annum reiecta esse traduntur.

M. CICERO S. D. BRUTO.

1. Breves tuae litterae: breves dico? immo nullae. Tribusne versiculis his temporibus Brutus ad me? Nihil scripsissem potius. Et requiris meas. Quis umquam ad te tuorum sine meis venit? Quae autem epistola non pondus habuit? Quae si ad te perlatae non sunt, ne domesticas quidem tuas perlatas arbitror. Ciceroni scribis te longiorem daturum epistolam. Recte id quidem: sed haec quoque debuit esse plenior. Ego autem, quum ad me de Ciceronis abs te discessu scripsisses, statim extrusi tabellarios litterasque ad Ciceronem; ut, etiamsi in Italiam venisset, ad te rediret. Nihil enim mihi iucundius, nihil illi honestius. Quamquam aliquoties ei scripseram, sacerdotum comitia mea summa contentione in alterum annum esse reiecta: quod ego quum Ciceronis caussa elaboravi, tum Domitii, Catonis, Lentuli, Bibulorum: quod ad te etiam scripseram. Sed videlicet quum illam pusillam epistolam tuam ad me dabas, nondum erat tibi id notum. 2. Quare omni studio a te, mi Brute, contendo, ut Ciceronem meum ne dimittas tecumque deducas: quod ipsum, si rempublicam, cui susceptus es, respicis, tibi iam iamque faciendum est. Renatum enim bellum est: idque non parvo scelere Lepidi. Exercitus autem Caesaris, qui erat optimus, non modo nihil prodest, sed etiam cogit exercitum tuum flagitari: qui si Italiam attigerit, erit civis nemo, (quem quidem civem appellari fas sit,) qui se non in tua castra conferat. Etsi Brutum praeclare cum Planco coniunctum habemus. Sed non ignoras, quam sint incerti animi hominum et infecti partibus et exitus praeliorum. Quin etiam, si, ut spero, vicerimus, tamen magnam gubernationem tui consilii tuaeque auctoritatis respublica desiderabit. Subveni igitur, per deos, idque quamprimum, tibique persuade, non te Idibus Martiis, quibus servitutem a tuis civibus depulisti, plus profuisse patriae, quam, si mature veneris, profuturum. II. Idus Quint.

XV. ARG. Auctor Messallam mirifice laudat, et reprehensionem nimiae in tribuendis honoribus facilitatis, in poenis autem decernendis severitatis accurate diluit. Urget praeterea reditum in Italiam, et de Lepidi liberis studium suum pollicetur. Quod autem epistolae istius auctor Ciceronis res gestas inde a Caesaris interitu deinceps omnes copiose exponat, Bruto facile cognitas, et Messallam scribat se exercere in verissimo dicendi genere, de cuius forma optima Bruto a Cicerone non fuerit persuasum (ad Att. XIV, 20.), denique quod praeter Ciceronis consuetudinem (de Legg. II, 11. Acad. II, 37.) Solonem sapientissimum ex septem praedicet, haec epistola non esse Ciceroniana Marklando videtur.

M. CICERO S. D. BRUTO.

1. Messallam habes. Quibus igitur litteris tam accurate scriptis assequi possum, subtilius ut explicem, quae gerantur quaeque sint in republica, quam tibi is exponet, qui et optime omnia novit, et elegantissime expedire et deferre ad te potest? Cave enim existimes, Brute, (quamquam non est necesse, ea me ad te, quae tibi nota sunt, scribere: sed tamen tantam omnium laudum excellentiam non queo silentio praeterire), cave putes, probitate, constantia, cura, studio reipublicae quidquam illi esse simile: ut eloquentia, qua mirabiliter excellit, vix in eo locum ad laudandum habere videatur: quamquam in hac ipsa sapientia plus apparet: ita gravi iudicio, multaque arte se exercuit in verissimo genere dicendi. Tanta autem industria est, tantumque evigilat in studio, ut non maxima ingenio (quod in eo summum est) gratia habenda videatur. 2. Sed provehor amore: non enim id propositum est huic epistolae, Messallam ut laudem, praesertim ad Brutum, cui et virtus illius non minus, quam mihi, nota est, et haec ipsa studia, quae

laudo, notiora: quem quum a me dimittens graviter ferrem, hoc levabar uno, quod ad te tamquam ad alterum me proficiscens et officio fungebatur, et laudem maximam assequebatur. Sed haec hactenus. 3. Venio nunc longo sane intervallo ad quamdam epistolam, qua mihi multa tribuens unum reprehendebas, quod in honoribus decernendis essem nimius et tamquam prodigus. Tu hoc: alius fortasse, quod in animadversione poenaque durior; nisi fortasse utrumque tu. Quod si ita est, utriusque rei meum iudicium tibi cupio esse notissimum: neque solum, ut Solonis dictum usurpem, qui et sapientissimus fuit ex septem, et legum scriptor solus ex septem. Is rempublicam duabus rebus contineri dixit, praemio et poena. Est scilicet utriusque rei modus, sicut reliquarum, et quaedam in utroque genere mediocritas: sed non tanta de re propositum est hoc loco disputare. 4. Quid ego autem secutus hoc bello sim in sententiis dicendis, aperire non alienum puto. Post interitum Caesaris et vestras memorabiles Idus Martias, Brute, quid ego praetermissum a vobis, quantamque impendere reipublicae tempestatem dixerim, non es oblitus. Magna pestis erat depulsa per vos, magna populi Romani macula deleta: vobis vero parta divina gloria: sed instrumentum regni delatum ad Lepidum et Antonium: quorum alter inconstantior, alter impurior; uterque pacem metuens, inimicus otio. His ardentibus perturbandae reipublicae cupiditate quod opponi posset praesidium, non habebamus. Erexerat enim se civitas, in retinenda libertate consentiens. 5. Nos tum nimis acres: vos fortasse sapientius excessistis urbe ea, quam liberaratis: Italiae sua vobis studia profitenti remisistis. Itaque quum teneri Urbem a parricidis viderem, nec te in ea, nec Cassium tuto esse posse, eamque armis oppressam ab Antonio: mihi quoque ipsi esse excedendum putavi. Taetrum enim spectaculum oppressa ab impiis civitas, opitulandi potestate praecisa. Sed animus idem, qui semper infixus in patriae caritate discessum ab eius periculis ferre non potuit. Itaque in medio Achaico cursu, quum Etesiarum diebus Auster me in Italiam, quasi dissuasor mei consilii, retulisset, te vidi Veliae doluique vehementer. Cedebas enim, Brute, cedebas; quoniam Stoici nostri negant, fugere sapientis. 6. Romam ut veni, statim me obtuli Antonii sceleri atque dementiae: quem quum in me incitavissem, consilia inire coepi Brutina plane (vestri enim haec sunt propria sanguinis) reipublicae liberandae. Longa sunt, quae restant, praetereunda: sunt enim de me: tantum dico, Caesarem hunc adolescentem, per quem adhuc sumus, si verum fateri volumus, fluxisse ex fonte consiliorum meorum. 7. Huic habiti a me honores nulli quidem, Brute, nisi debiti: nulli, nisi necessarii. Ut enim primum libertatem revocare coepimus, quum se nondum ne Decimi quidem Bruti divina virtus ita commovisset, ut iam id scire possemus, atque omne praesidium esset in puero, qui a cervicibus nostris avertisset Antonium: quis honos ei non fuit decernendus? Quamquam ego illi tum verborum laudem tribui, eamque modicam. Decrevi etiam imperium: quod quamquam videbatur illi aetati honorificum, tamen erat exercitum habenti necessarium. Quid enim est sine imperio exercitus? Statuam Philippus decrevit, celeritatem petitionis primo Servius, post maiorem etiam Servilius. Nihil tum nimium videbatur. 8. Sed nescio quomodo facilius in timore benigni, quam in victoria grati reperiuntur. Ego enim, D. Bruto liberato, quum laetissimus ille civitati dies illuxisset, idemque casu Bruti natalis esset, decrevi, ut in fastis ad eum diem Bruti nomen ascriberetur: in eoque sum maiorum exemplum secutus, qui hunc honorem mulieri Larentiae tribuerunt, cui vos pontifices ad aram in Velabro facere soletis. Quod ego quum dabam Bruto, notam esse in fastis gratissimae victoriae sempiternam volebam. Atque illo die cognovi, paullo plures in senatu malevolos esse, quam gratos. Eos per ipsos dies effudi (si ita vis) honores in mortuos, Hirtium et Pansam, Aquilam etiam. Quod quis reprehendit, nisi qui, deposito metu, praeteriti periculi fuerit oblitus? 9. Accedebat ad beneficii memoriam gratam ratio illa, quae etiam posteris esset salutaris. Exstare enim volebam in crudelissimos hostes monumenta odii publici sempiterna. Suspicor illud minus tibi probari, quod ab tuis familiaribus, optimis illis quidem viris, sed in republica rudibus, non probabatur, quod, ut ovanti introire Caesari liceret, decreverim. Ego autem (sed erro fortasse: nec tamen is sum, ut mea me maxime delectent) nihil mihi videor hoc bello sensisse prudentius. Cur autem ita sit, aperiendum non est, ne magis videar providus fuisse, quam gratus. Hoc ipsum nimium. Quare alia videamus. D. Bruto decrevi honores: decrevi L. Planco. Praeclara illa quidem ingenia, quae gloria invitantur: sed senatus etiam sapiens, qui, qua quemque re putat, modo honesta, ad rempublicam iuvandam posse adduci, hac utitur. At in Lepido reprehendimur: cui quum statuam in rostris statuissemus, iidem illam evertimus. Nos illum etiam honore studuimus a furore revocare. Vicit amentia levissimi hominis nostram prudentiam. Nec tamen tantum in statuenda Lepidi statua factum est mali, quantum in evertenda boni. 10. Satis multa de honoribus. Nunc de poena pauca sunt dicenda. Intellexi enim ex tuis saepe litteris, te in iis, quos bello devicisti, clementiam tuam velle laudari. Existimo equidem nihil a te, nisi sapienter. Sed sceleris poenam praetermittere, (id enim est, quod vocatur ignoscere,) etiam si in ceteris rebus tolerabile est, in hoc bello perniciosum puto. Nullum enim bellum civile fuit in nostra republica omnium, quae memoria mea fuerunt, in quo bello non, utracumque pars vicisset, tamen aliqua forma esset futura reipublicae. Hoc bello victores quam rempublicam simus habituri, non facile affirmarim; victis certe nulla umquam erit. Dixi igitur sententias in Antonium, dixi in Lepidum severas: neque tam ulciscendi caussa, quam ut et in praesens sceleratos cives timore ab impugnanda patria deterrerem, et in posterum documentum statuerem, ne quis talem amentiam vellet imitari. 11. Quamquam haec quidem sententia non magis mea fuit, quam omnium. In qua videtur illud esse crudele, quod ad liberos, qui nihil meruerunt, poena pervenit. Sed id et antiquum est et omnium civitatum: siquidem etiam Themistocli liberi eguerunt: et, si iudicio damnatos eadem poena sequitur cives, qui potuimus leniores esse in hostes? Quod autem queri potest quisquam de me, qui se, si vicisset, acerbiorem in me futurum fuisse confiteatur necesse est? Habes rationem mearum sententiarum, de hoc genere dumtaxat honoris et poenae. Nam de ceteris rebus quid senserim, quidque censuerim, audisse te arbitror. 12. Sed haec quidem non ita necessaria: illud valde necessarium, Brute, te in Italiam cum exercitu venire quam primum. Summa est exspectatio tui: qui si Italiam attigeris, ad te con-

cursus fiet omnium. Sive enim vicerimus, (qui quidem pulcherrime viceramus, nisi Lepidus perdere omnia, et perire ipse cum suis concupivisset, tua nobis auctoritate opus est ad collocandum aliquem civitatis statum: sive etiam nunc certamen reliquum est, maxima spes est quum in auctoritate tua, tum in exercitus tui viribus. Sed propera, per deos. Scis enim, quantum sit in temporibus, quantum in celeritate. Sororis tuae filiis quam diligenter consulam, spero te ex matris et ex sororis litteris cogniturum. Qua in caussa maiorem habeo rationem tuae voluntatis, quae mihi carissima est, quam, ut quibusdam videor, constantiae meae. Sed ego nulla in re malo, quam te amando constans et esse et videri.

XVI. ARG. Auctor graviter reprehendit Ciceronis ad Octavium epistolam, qua cum rogarat, ut liberatores patriae salvos vellet. Hae litterae a Marklando hanc maxime ob caussam in dubitationem vocantur, quod e Macedonia datae dicantur, quanquam Cicero apud Plutarchum (Brut. XXII.) a Bruto, antequam ex Italia abiret, ob favorem erga Octavium reprehensus esse dicatur. De tempore quidem Plutarchus erroris arguitur: cf. ad Att. XIV, 12. et XVI, 9. et 15. Suspectae vero esse censentur istae loquendi formulae: explere meritum — prohibere praesentia mala — nihil tanti fuit, quo — deterreri ob —

BRUTUS S. D. CICERONI.

1. Particulam litterarum tuarum, quas misisti Octavio, legi, missam ab Attico mihi. Studium tuum curaque de salute mea nulla me nova voluptate affecit. Non solum enim usitatum, sed etiam quotidianum est, aliquid audire de te, quod pro nostra dignitate fideliter atque honorifice dixeris aut feceris. At dolore, quantum animo maximum capere possum, eadem illa pars epistolae, scriptae ad Octavium de nobis, affecit. Sic enim illi gratias agis de republica, tam suppliciter ac demisse (quid scribam? pudet conditionis ac fortunae: sed tamen scribendum est;) commendas nostram salutem illi: quae morte qua non perniciosior? ut prorsus prae te feras, non sublatam dominationem, sed dominum commutatum esse. Verba tua recognosce et aude negare, servientis adversus regem istas esse preces. Unum ais esse, quod ab eo postuletur et exspectetur: ut eos cives, de quibus viri boni populusque Romanus bene existimet, salvos velit. Quid? si nolit, non erimus? Atqui, non esse, quam esse per illum, praestat. 2. Ego, medius fidius, non existimo, tam omnes deos aversos esse a salute populi Romani, ut Octavius orandus sit pro salute cuiusquam civis, non dicam pro liberatoribus orbis terrarum: iuvat enim magnifice loqui, et certe decet, adversus ignorantes, quid pro quoque timendum aut a quoque petendum sit. Hoc tu, Cicero, posse fateris Octavium, et illi amicus es? aut, si me carum habes, vis Romae videri; quum, ut ibi esse possem, commendandus puero illi fuerim? Cui quid agis gratias, si, ut nos salvos esse velit et patiatur, rogandum putas? An hoc pro beneficio est habendum, quod se, quam Antonium, esse maluerit, a quo ista petenda essent? Vindici illi quidem alienae dominationis, non vicario, ecquis supplicat, ut optime meritis de republica liceat esse salvis? 3. Ista vero imbecillitas et desperatio, cuius culpa non magis in te residet, quam in omnibus aliis, et Caesarem in cupiditatem regni impulit, et Antonio post interitum illius persuasit, ut interfecti locum occupare conaretur; et nunc puerum istum extulit, ut tu iudicares, precibus esse impetrandam salutem talibus viris, misericordiaque unius vix etiam nunc viri tutos fore nos, haud ulla alia re. Quod si Romanos nos esse meminissemus, non audacius dominari cuperent postremi homines, quam id nos prohiberemus: neque magis irritatus esset Antonius regno Caesaris, quam ob eiusdem mortem deterritus. 4. Tu quidem consularis, et tantorum scelerum vindex, (quibus oppressis, vereor, ne in breve tempus dilata sit abs te pernicies,) qui potes intueri, quae gesseris, simul, et ista vel probare vel ita demisse ac facile pati, ut probantis speciem habeas? Quod autem tibi cum Antonio privatum odium? nempe quia postulabat haec, salutem ab se peti, precariam nos incolumitatem habere, a quibus ipse libertatem accepisset; esse arbitrium suum de republica. Quaerenda esse arma putasti, quibus dominari prohiberetur: scilicet, ut, illo prohibito, rogaremus alterum, qui se in eius locum reponi pateretur, an ut esset sui iuris ac mancipii respublica? Nisi forte non de servitute, sed de conditione serviendi recusatum est a nobis. Atqui non solum bono domino potuimus Antonio tolerare nostram fortunam, sed etiam beneficiis atque honoribus, ut participes, frui, quantis vellemus. Quid enim negaret * iis, quorum patientiam videret maximum suae dominationis praesidium esse? Sed nihil tanti fuit, quo venderemus fidem nostram et libertatem. 5. Hic ipse puer, quem Caesaris nomen incitare videtur in Caesaris interfectores, quanti aestimet, (si sit commercio locus), posse, nobis auctoribus, tantum, quantum profecto poterit, quoniam vivere et pecunias habere et dici consulares volumus? ceterum nequidquam perierit ille: cuius interitu quid gavisi sumus, si mortuo nihilo minus servituri eramus? Nulla cura ab aliis adhibetur: sed mihi prius omnia dii deaeque eripuerint, quam illud iudicium, quo non modo heredi eius, quem occidi, non concesserim, quod in illo non tuli, sed ne patri quidem meo, si reviviscat, ut, patiente me, plus legibus ac senatu possit. An hoc tibi persuasum est, fore ceteros ab eo liberos, quo invito nobis in ista civitate locus non sit? Qui porro id, quod petis, fieri potest, ut impetres? Rogas enim, velit nos salvos esse. Videmur ergo tibi salutem accepturi, quum vitam acceperimus? quam, si prius dimittimus dignitatem et libertatem, qui possumus accipere? 6. An tu Romae habitare, id putas incolumem esse? Res, non locus oportet praestet istuc mihi. Neque incolumis fui Caesare vivo, nisi postquam illud conscivi facinus: neque usquam exsul esse possum, dum servire et pati contumelias peius odero malis omnibus aliis. Nonne hoc est in easdem tenebras recidisse, quum ab eo, qui tyranni nomen ascivit sibi, (quum in Graecis civitatibus liberi tyrannorum, oppressis illis, eodem supplicio afficiantur,) petitur, ut vindices atque oppressores dominationis salvi sint? Hanc ego civitatem videre velim, aut putem ullam, quae ne traditam quidem atque inculcatam libertatem recipere possit? plusque timeat in puero nomen sublati regis, quam confidat sibi, quum illum ipsum, qui maximas opes habuerit, paucorum virtute sublatum videat? Me vero posthac ne commendaveris Caesari tuo: ne te quidem ipsum, si me audies. Valde care aestimas tot annos, quot ista aetas recipit, si propter eam caussam puero isti supplicaturus es. 7. Deinde, quod pulcherrime fecisti, ac facis in Antonio, vide, ne convertatur a laude maximi animi ad opinionem formidinis. Nam si Octavius tibi placet, a quo de nostra salute petendum sit: non dominum fugisse, sed amiciorem dominum quaesisse videberis. Quem

quod laudas ob ea, quae adhuc fecit, plane probo. Sunt enim laudanda, si modo contra alienam potentiam, non pro sua suscepit eas actiones. Quum vero iudicas, tantum illi non modo licere, sed etiam a te ipso tribuendum esse, ut rogandus sit, ne nolit esse nos salvos; nimium magnam mercedem statuis. Id enim ipsum illi largiris, quod per illum habere videbatur respublica. Neque hoc tibi in mentem venit, si Octavius ullis dignus sit honoribus, quia cum Antonio bellum gerat: iis, qui illud malum exciderint, cuius istae reliquiae sunt, nihil, quo expleri possit eorum meritum, tributurum umquam populum Romanum, si omnia simul congesserit. 8. At vide, quanto diligentius homines metuant, quam meminerint, quia Antonius vivat atque in armis sit. De Caesare vero, quod fieri potuit ac debuit, transactum est: neque iam revocari in integrum potest. Octavius is est, qui quid de nobis iudicaturus sit, exspectet populus Romanus? Nos hi sumus, de quorum salute unus homo rogandus videatur? Ego vero, ut istuc revertar, is sum, qui non modo non supplicem, sed etiam coerceam postulantes, ut sibi supplicetur: aut longe a servientibus abero, mihique esse iudicabo Romam, ubicumque liberum esse licebit: ac vestri miserebor, quibus nec aetas, neque honores neque virtus aliena dulcedinem vivendi minuere potuerit. 9. Mihi quidem ita beatus esse videbor, si modo constanter ac perpetuo placebit hoc consilium, ut relatam putem gratiam pietati meae. Quid enim est melius, quam memoria recte factorum et libertate contentum negligere humana? Sed certe non succumbam succumbentibus, nec vincar ab iis, qui se vinci volunt; experiarque et tentabo omnia; neque desistam abstrahere a servitio civitatem nostram. Si secuta fuerit, quae debet, fortuna; gaudebimus omnes: sin minus, ego tamen gaudebo. Quibus enim potius haec vita factis aut cogitationibus traducatur, quam iis, quae pertinuerint ad liberandos cives meos? 10. Te, Cicero, rogo atque hortor, ne defatigere, neu diffidas: semper in praesentibus malis prohibendis, futura quoque, nisi ante sit occursum, explores, ne se insinuent: fortem et liberum animum, quo et consul et nunc consularis rempublicam vindicasti, sine constantia et aequabilitate nullum esse putaris. Fateor enim, duriorem esse conditionem spectatae virtutis, quam incognitae. Benefacta pro debitis exigimus: quae aliter eveniunt, ut decepti ab his, infesto animo reprehendimus. Itaque resistere Antonio Ciceronem, etsi magna laude dignum est; tamen, quia ille consul hunc consularem merito praestare videtur, nemo admiratur. 11. Idem Cicero si flexerit adversus alios iudicium suum, quod tanta firmitate ac sapientia aut magnitudine direxit in exturbando Antonio: non modo reliqui temporis gloriam eripuerit sibi, sed etiam praeterita evanescere coget, (nihil enim per se amplum est, nisi in quo iudicii ratio exstat:) quia neminem magis decet, quam te, rempublicam amare libertatisque defensorem esse, vel ingenio, vel rebus gestis vel studio atque efflagitatione omnium. Quare non Octavius est rogandus, ut velit nos salvos esse: magis tu te exsuscita, ut eam civitatem, in qua maxima gessisti, liberam atque honestam fore putes, si modo sint populo duces ad resistendum improborum consiliis.

XVII. ARG. Auctor de Ciceronis nimio Octavii ornandi studio vehementer conqueritur, eumdemque reprehendit, qui, quum Antonii dominationem oppresserit, novam stabiliat Octavii In his quoque litteris Marklandus suspicionis argumenta quaedam deprehendere sibi videtur. Cascae enim Ciceronem maledixisse, nemini facile credibile visum iri. Ineptam esse etiam comparationem supplicii coniuratorum cum caede Caesaris. Ceterum et huius et superioris epistolae summarium e Plutarchi vita Cic. c. XLV. ductum videri.

BRUTUS S. D. ATTICO.

1. Scribis mihi, mirari Ciceronem, quod nihil significem umquam de suis actis. Quoniam me flagitas, coactu tuo scribam, quae sentio. Omnia fecisse Ciceronem optimo animo, scio. Quid enim mihi exploratius esse potest, quam illius animus in rempublicam? Sed quaedam mihi videtur, quid dicam? imperite, vir omnium prudentissimus, an ambitiose fecisse: qui valentissimum Antonium suscipere pro republica non dubitarit inimicum. Nescio, quid scribam tibi, nisi unum: pueri et cupiditatem et licentiam potius esse irritatam, quam repressam a Cicerone; tantumque eum tribuere huic indulgentiae, ut se maledictis non abstineat: iis quidem, quae in ipsum dupliciter recidunt, quod et plures occidit uno, seque prius oportet fateatur sicarium, quam obiiciat Cascae, quod obiicit: et imitatur in Casca Bestiam. An quia non omnibus horis iactamus Idus Martias, similiter atque ille Nonas Decemb. suas in ore habet, eo meliore conditione Cicero pulcherrimum factum vituperabit, quam Bestia et Clodius reprehendere illius consulatum soliti sunt? 2. Sustinuisse mihi gloriatur bellum Antonii togatus Cicero noster. Quid hoc mihi prodest, si merces Antonii oppressi poscitur in Antonii locum successio: et si vindex illius mali auctor exstitit alterius, fundamentum et radices habituri altiores, si patiamur? ut iam ista, quae facit, non dominationem, sed dominum Antonium timentis sint? Ego autem gratiam non habeo, si quis, dum, ne irato serviat, rem ipsam non deprecatur. Immo triumphus et stipendium decernitur, et omnibus decretis ornatur. Pudeat concupiscere fortunam, cuius nomen susceperit consularis, ut Ciceronis est. 3. Quoniam mihi tacere non licuit, leges, quae tibi necesse est molesta esse. Etenim ipse sentio, quanto cum dolore haec ad te perscripserim: nec ignoro, quid sentias in republica, et quam desperatam quoque sanari putes posse. Nec mehercule te, Attice, reprehendo. Aetas enim, mores, liberi, segnem efficiunt: quod quidem etiam ex Flavio nostro perspexi. 4. Sed redeo ad Ciceronem. Quid inter Salvidienum et eum interest? quid autem amplius ille decerneret? Timet, inquies, etiam nunc reliquias belli civilis. Quisquam ergo ita timet profligatum, ut neque potentiam eius, qui exercitum victorem habeat, neque temeritatem pueri putet extimescendam esse? An hoc ipsum ea re facit, quod illi propter amplitudinem omnia iam ultroque deferenda putat? O magnam stultitiam timoris, id ipsum, quod verearis, ita cavere, ut, quum vitare fortasse potueris, ultro arcessas et attrahas! Nimium timemus mortem et exsilium et paupertatem. Haec videntur Ciceroni ultima esse in malis: et, dum habeat, a quibus impetret, quae velit, et a quibus colatur ac laudetur, servitutem, honorificam modo, non aspernatur: si quidquam in extrema ac miserrima contumelia potest honorificum esse. 5. Licet ergo patrem appellet Octavius Ciceronem, referat omnia, laudet, gratias agat: tamen illud apparebit, verba rebus esse contraria. Quid enim tam alienum ab humanis sensibus est, quam eum patris habere loco, qui ne liberi quidem hominis numero sit? Atqui eo ten-

dit, id agit, ad eum exitum properat vir optimus, ut sit illi Octavius propitius. Ego vero iam his artibus nihil tribuo, quibus scio Ciceronem instructissimum esse. Quid enim illi prosunt, quae pro libertate patriae, de dignitate, quae de morte, exsilio, paupertate scripsit copiosissime? Quanto autem magis illa callere videtur Philippus, qui privigno minus tribuerit, quam Cicero alieno tribuat? Desinat igitur gloriando etiam insectari dolores nostros. Quid enim nostra, victum esse Antonium, si victus est, ut alii vacaret, quod ille obtinuit? 6. Tametsi tuae litterae dubia etiam nunc significant. Vivat hercule Cicero, qui potest, supplex et obnoxius, si neque aetatis neque honorum neque rerum gestarum pudet. Ego certe quin cum ipsa re bellum geram, hoc est cum regno et imperiis extraordinariis et dominatione et potentia, quae supra leges se esse velit: nulla erit tam bona conditio serviendi, qua deterrear, quamvis sit vir bonus, ut scribis, Antonius: quod ego numquam existimavi. Sed dominum ne parentem quidem maiores nostri voluerunt esse. Te nisi tantum amarem, quantum Ciceroni persuasum est diligi se ab Octavio: haec ad te non scripsissem. Dolet mihi, quod tu nunc stomacharis, amantissimus tum tuorum omnium, tum Ciceronis. Sed persuade tibi, de voluntate propria mea nihil esse remissum, de iudicio largiter. Neque enim impetrari potest, quin, quale quidque videatur ei, talem quisque de illo opinionem habeat. 7. Vellem mihi scripsisses, quae conditiones essent Atticae nostrae. Potuissem aliquid tibi de meo sensu perscribere. Valetudinem Porciae meae tibi curae esse non miror. Denique quod petis, faciam libenter. Nam etiam sorores me rogant. Et hominem noro, et quid sibi voluerit.

XVIII. ARG. De exercitus in Italiam adducendi necessitate: de sollicitudine sua in retinendo Octavio, pro quo spoponderat pop. Rom., de rei pecuniariae difficultate et de Lepidi filiis. Haec epistola propterea supposititia habetur, quod Cicero aliquam adhuc de Octaviano spem habere fingitur, quam non dubium sit, quin iam tum plane abiecerit.

M. CICERO S. D. BRUTO.

1. Quum saepe te litteris hortatus essem, ut quam primum reipublicae subvenires in Italiamque exercitum adduceres, neque id arbitrarer dubitare tuos necessarios: rogatus sum a prudentissima et diligentissima femina, matre tua, cuius omnes curae ad te referuntur et in te consumuntur, ut venirem ad se a. d. VIII. Kal. Sext.; quod ego, ut debui, sine mora feci. Quum autem venissem, Casca aderat et Labeo et Scaptius. At illa retulit, quaesivitque, quidnam mihi videretur, arcessere nosne te, atque id tibi conducere putaremus, an tardare et commorari te melius esset. 2. Respondi id, quod sentiebam, et dignitati et existimationi tuae maxime conducere, te primo quoque tempore ferre praesidium labenti et inclinatae reipublicae. Quid enim abesse censes mali in eo bello, in quo victores exercitus fugientem hostem persequi noluerunt? et in quo incolumis imperator, honoribus amplissimis, fortunisque maximis, coniuge, liberis, vobis affinibus ornatus, bellum reipublicae indixerit? quid dicam in tanto senatus populique consensu, quum tantum resideat intra muros mali? 3. Maximo autem, quum haec scribebam, afficiebar dolore, quod, quum me pro adolescentulo ac paene puero respublica accepisset vadem, vix videbar, quod promiseram, praestare posse. Est autem gravior et difficilior animi et sententiae, maximis praesertim in rebus, pro altero, quam pecuniae obligatio. Haec enim solvi potest, et est rei familiaris iactura tolerabilis: reipublicae quod spoponderis, quemadmodum solvas, nisi is dependi facile patitur, pro quo spoponderis? Quamquam et hunc (ut spero) tenebo multis repugnantibus. Videtur enim in eo esse indoles, sed flexibilis aetas, multique ad depravandum parati, qui, splendore falsi honoris obiecto, aciem boni ingenii praestringi posse confidunt. Itaque ad reliquos hic quoque labor mihi accessit, ut omnes adhibeam machinas ad tenendum adolescentem, ne famam subeam temeritatis. 4. Quamquam quae temeritas est? Magis enim illum, pro quo spopondi, quam me obligavi. Nec vero poenitere potest rempublicam, me pro eo spopondisse, qui fuit in rebus gerendis quum suo ingenio, tum mea promissione constantior. 5. Maximus autem (nisi me forte fallit) in republica nodus est inopia rei pecuniariae. Obdurescunt enim magis quotidie boni viri ad vocem tributi; quod ex centesima collatum, impudenti censu locupletium, in duarum legionum praemiis omne consumitur. Impendent autem infiniti sumptus quum in hos exercitus, quibus nunc defendimur, tum vero in tuum. Nam Cassius noster videtur posse satis ornatus venire. Sed et haec et multa alia coram cupio, idque quam primum. 6. De sororis tuae filiis non exspectavi, Brute, dum scriberes. Omnino iam tempora (bellum enim ducetur) integram tibi caussam reservant. Sed ego a principio, quum divinare de belli diuturnitate possem, ita caussam egi puerorum in senatu, ut te arbitror e matris litteris potuisse cognoscere. Nec vero ulla res erit umquam, in qua ego non vel vitae periculo ea dicam eaque faciam, quae te velle, quaeque ad te pertinere arbitrer. Vale. VI. Kalend. Sext.

107.

M. TULLII CICERONIS

EPISTOLARUM AD BRUTUM

LIBER SECUNDUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Hae septem (vel sex, nam II. et III. principe in ed. cohaerent) epistolae Basileae anno 1528., *moderante Michaele Bentino, Tom. III. a Cratandro e vetusto, ut ait, codice sunt editae, haud dubie pro more illius temporis post opus typographicum ab operis deleto. In quo quod primum locum obtinuere, h. e. ante libri nunc prioris epistolam Ciceronis ad Brutum primam: huic epistolae apud Cratandrum praemissae eodem libro continentur. A Schutzio, me et Orellio seiunctae ac postpositae* ***alterius libri*** *locum et titulum occuparunt.*

I. ARG. Auctor in summo discrimine rem esse scribit, nec se tamen desperare; celeritatem in consulibus desiderat et prudentiam; maximam spem esse in Bruto et Cassio. Dubii auctoris esse videtur haec epistola, ut cuius initium ex loco Cic. ad Div. XII, 6. depromptum sit, et quae haud Latine dicta quaedam contineat, ut „infideliter suadere" et absurde scripta, v. c. „Ex me autem illud est — Cassiumque respiciunt."

CICERO BRUTO S.

1. Quum haec scribebam, res existimabatur in extremum adducta discrimen: tristes enim de Bruto nostro litterae nuntiique afferebantur. Me quidem non maxime conturbabant. His enim exercitibus ducibusque, quos habemus, nullo modo poteram diffidere. Neque assentiebar maiori parti hominum. Fidem enim consulum non condemnabam, quae suspecta vehementer erat. Desiderabam nonnullis in rebus prudentiam et celeritatem; qua si essent usi, iampridem rempubl. recuperassemus. Non enim ignoras, quanta momenta sint in republica temporum: et quid intersit, idem illud utrum ante, an post decernatur, suscipiatur, agatur. Omnia, quae severe decreta sunt hoc tumultu, si aut, quo die dixi sententiam, perfecta essent, et non in diem ex die dilata, aut quo ex tempore suscepta sunt, ut agerentur, non tardata et procrastinata, bellum iam nullum haberemus. 2. Omnia, Brute, praestiti reipublicae, quae praestare debuit is, qui esset in eo, in quo ego sum, gradu senatus populique iudicio collocatus: nec illa modo, quae nimirum sola ab homine sunt postulanda, fidem, vigilantiam, patriae caritatem: ea sunt enim, quae nemo est, qui non praestare debeat. Ego autem ei, qui sententiam dicat in principibus de republica, puto etiam prudentiam esse praestandam; nec me, quum mihi tantum sumpserim, ut gubernacula reipublicae prenderem, minus putarim reprehendendum, si inutiliter aliquid senatui suaserim, quam si infideliter. 3. Acta quae sint, quaeque agantur, scio perscribi ad te diligenter. Ex me autem illud est, quod te velim habere cognitum, meum quidem animum in aciem esse; neque respectum ullum quaerere, nisi me utilitas civitatis forte converterit. Maiores autem partes animi te Cassiumque respiciunt. Quamobrem ita te para, Brute, ut intelligas, aut, si hoc tempore bene res gesta sit, tibi meliorem rempublicam esse faciendam, aut, si quid offensum sit, per te esse eamdem recuperandam.

II ARG. De Planci egregio in rempubl. animo, et de suis cum Servilio in senatu contentionibus, quibus Plancum tandem fregit. Haec quoque epistola inter dubias numeratur, quod eius auctor litteras sibi scribat de Cassio, de legionibus, de Syria esse redditas, idem vero libri I. ep. 5. toto fere mense post scripta, si quidem eius quoque est auctor, illis de rebus quid sibi videatur, nihil dicere audeat.

CICERO BRUTO S.

1. Planci animum in rempublicam egregium, legiones, auxilia, copias ex litteris eius, quarum exemplum tibi missum arbitror, perspicere potuisti. Lepidi, tui necessarii, qui secundum fratrem affines habet, quos oderit, proximos, levitatem et inconstantiam animumque semper inimicum reipublicae iam credo tibi ex tuorum litteris esse perspectum. 2. Nos exspectatio sollicitat, quae est omnis iam in extremum adducta discrimen. Est enim spes omnis in Bruto expediendo, de quo vehementer timebamus. 3. Ego hic cum homine furioso satis habeo negotii, Servilio, quem tuli diutius, quam dignitas mea patiebatur: sed tuli reipublicae caussa, ne darem perditis civibus hominem, parum sanum illum quidem, sed tamen nobilem, quo concurrerent: quod faciunt nihilo minus: sed eum alienandum a republica non putabam. Finem feci eius ferendi. Coeperat enim esse tanta insolentia, ut neminem liberum duceret. In Planci vero caussa exarsit incredibili dolore, mecumque per biduum ita contendit et a me ita fractus est, ut eum in perpetuum modestiorem sperem fore. Atque in hac contentione ipsa, quum maxime res ageretur a d. V. Id. April., litterae mihi in senatu redditae sunt a Lentulo nostro de Cassio, de legionibus, de Syria: quas statim quum recitavissem, cecidit Servilius, complures praeterea: sunt enim insignes aliquot, qui improbissime sentiunt: sed acerbissime tulit Servilius, assensum esse mihi de Planco. Magnum illud monstrum in republica est * * *

III. ARG. De Dolabellae crudelitate, Antistii liberalitate et Ciceronis filii laudibus. Brevior est autem haec epistola, quam ut, Ciceroni an alii accepta referenda sit, disceptari commode queat.

BRUTUS CICERONI S.

*** sed quo nos amisisse, quem sic vexari a Dolabella audio, ut iam non videatur crudelissimum eius facinus interfectio Trebonii. Vetus Antistius me tamen pecunia sublevavit. Cicero, filius tuus, sic mihi se probat industria, patientia, labore, animi magnitudine, omni denique officio, ut prorsus numquam dimittere videatur cogitationem, cuius sit filius. Quare quoniam efficere non possum, ut pluris facias eum, qui tibi est carissimus; illud tribue iudicio meo, ut tibi persuadeas, non fore illi abutendum gloria tua, ut adipiscatur honores paternos. Kalend. April. [Carachio.]

IV. ARG. Respondet Bruti litteris de Cassii et Dolabellae rebus in Asia, et de Antonio sententiam consultus scribit. De huius quoque auctore epistolae ob brevitatem amplianda sententia est.

CICERO BRUTO S.

1. Datis mane a. d. VI. Id. April. Scaptio litteris, eodem die tuas accepi, Kal. April. Dyrrhachio datas vesperi. Itaque mane prid. Id. Apr., quum a Scaptio certior factus essem, non esse eos profectos, quibus pridie dederam, et statim ire, hoc paullulum exaravi ipsa in turba matutinae salutationis. 2. De Cassio laetor et reipublicae gratulor, mihi etiam, qui, repugnante et irascente Pansa, sententiam dixerim, ut Dolabellam bello Cassius persequeretur. Et quidem audacter dicebam, sine nostro senaticonsulto iam illud eum bellum gerere. De te etiam dixi tum, quae dicenda putavi. Haec ad te oratio perferetur, quoniam te video delectari Philippicis nostris. 3. Quod me de Antonio consulis; quoad Bruti exitum cognorimus, custodiendum puto. Ex his litteris, quas mihi misisti, Dolabella Asiam vexare videtur, et in ea se gerere taeterrime. Compluribus autem scripsisti, Dolabellam a Rhodiis esse exclusum: qui si ad Rhodum accessit, videtur mihi Asiam reliquisse. Id si ita est, istic tibi censeo commorandum: sin eam semel cepit, mihi crede, ** non erit. Id. April.

V. ARG. Auctor de Trebonii morte et provincia scribit. De Antonio consulit. Res a Cassio gestas non ante tempus publicandas esse ostendit. Orationes Ciceronis laudat, et pecuniam supplementumque postulat. Sed hoc ipsum est, quod Tunstallum mirum habet, quod Cicero quidem Philipp. X, 11. et idem, si auctor sit, libr. I. ep. 1. Brutum abundare praesidiis dixerit.

BRUTUS CICERONI S.

1. Litteras tuas valde exspecto, quas scripsisti post nuntios nostrarum rerum, et de morte Trebonii: non enim dubito, quin mihi consilium tuum explices. Indigno scelere et civem optimum amisimus, et provinciae possessione pulsi sumus, quam recuperari facile est. Neque minus turpe aut flagitiosum erit, si potest, non recuperari. 2. Antonius adhuc est nobiscum: sed medius fidius et moveor hominis precibus, et timeo, ne illum aliquorum furor excipiat: plane aestuo. Quod si scirem, quid tibi placeret, sine sollicitudine essem. Id enim optimum esse, persuasum esset mihi. Quare quam primum fac me certiorem, quid tibi placeat. 3. Cassius noster Syriam, legiones Syriacas habet, ultro quidem a Murco et a Marcio et ab exercitu ipso arcessitus. Ego scripsi ad Tertiam sororem, et matrem, ne prius ederent hoc, quod optime ac felicissime gessit Cassius, quam tuum consilium cognovissent tibique visum esset. 4. Legi orationes duas tuas, quarum altera Kal. Ian. usus es, altera de litteris meis, quae habita est abs te contra Calenum. Nunc scilicet hoc exspectas, dum eas laudem. Nescio, animi an ingenii tui maior in his libellis laus contineatur. Iam concedo, ut vel Philippici vocentur, quod tu quadam epistola iocans scripsisti. 5. Duabus rebus egemus, Cicero, pecunia et supplemento: quarum altera potest abs te expediri, ut aliqua pars militum istinc mittatur nobis, vel secreto consilio adversus Pansam, vel actione in senatu: altera, quae magis est necessaria, neque meo exercitui magis, quam reliquorum. Hoc magis doleo Asiam ** at in Asiam censeo persequendum. Nihil mihi videris hoc tempore melius acturus.

VI. Cicero respondet Bruto de supplemento et pecunia sollicito, de Cassii rebus evulgandis, et de filii sui laudibus. De huius item ac de V. epistolae auctore easdem ob caussas ambigitur.

CICERO BRUTO S.

1. Quod egere te duabus necessariis rebus scribis, supplemento et pecunia, difficile consilium est. Non enim mihi occurrunt facultates, quibus uti te posse videam praeter illas, quas senatus decrevit, ut pecunias a civitatibus mutuas sumeres. De supplemento autem non video quid fieri possit. Tantum enim abest, ut Pansa de exercitu suo aut delectu tibi aliquid tribuat, ut etiam moleste ferat, tam multos ad te ire voluntarios: quomodo equidem credo, quod his rebus, quae in Italia decernuntur, nullas copias nimis magnas esse arbitretur: quomodo autem multi suspicantur, quod ne te quidem nimis firmum esse velit: quod ego non suspicor. 2. Quod scribis, te ad Tertiam sororem scripsisse, ut ne prius ederent ea, quae gesta a Cassio essent, quam mihi visum esset, video te veritum esse id, quod verendum fuit, ne animi partium Caesaris, quomodo etiam nunc partes appellantur, vehementer commoverentur. Sed antequam tuas litteras accepimus, audita res erat, et pervulgata: tui etiam tabellarii ad multos familiares tuos litteras attulerant. Quare neque supprimenda res erat, praesertim quum id fieri non posset, neque, si posset, non divulgandam potius, quam occultandam putaremus. 3. De Cicerone meo, et si tantum est in eo, quantum scribis, tantum scilicet, quantum debeo, gaudeo: et si, quod amas eum, eo maiora facis: id ipsum incredibiliter gaudeo, a te eum diligi.

VII. ARG. Cicero de tota belli constitutione quid sentiat perscribit, et Brutum ad maiorem severitatem reipubl. caussa excitat. Tunstalli de epistolae auctore dubitationem iam Schützius convellit.

CICERO BRUTO S.

1. Quae litterae tuo nomine recitatae sint Id. April. in senatu, eodemque tempore Antonii, credo ad te scripsisse tuos: quorum ego nemini concedo. Sed nihil necesse erat eadem omnes: illud necesse, me ad te scribere, quid sentirem de tota constitutione huius belli, et quo iudicio essem, quaque sententia. Voluntas mea, Brute, de summa republica semper eadem fuit, quae tua: ratio quibusdam in rebus (non enim omnibus) paullo fortasse vehementior. Scis mihi semper placuisse, non rege solum, sed regno liberari rempublicam. Tu lenius, immortali omnino cum tua laude: sed quid melius fuerit, magno dolo-

re sensimus, magno periculo sentimus. Recenti illo tempore, tu omnia ad pacem, quae oratione confici non poterat; ego omnia ad libertatem, quae sine pace nulla est; pacem ipsam bello atque armis effici posse arbitrabar. Studia non deerunt arma poscentium, quorum repressimus impetum ardoremque restinximus. 2. Itaque res in eum locum venerat, ut, nisi Caesari Octaviano deus quidam illam mentem dedisset, in potestatem perditissimi hominis et turpissimi M. Antonii veniendum fuerit: quocum vides hoc tempore ipso quod sit quantumque certamen. Id profecto nullum esset, nisi tum conservatus esset Antonius. Sed haec omitto. Res enim a te gesta memorabilis et paene caelestis repellit omnes reprehensiones: quippe quae ne laude quidem satis idonea affici possit. Exstitisti nuper vultu severo: exercitum, copias, legiones idoneas per te brevi tempore comparasti. Dii immortales! qui ille nuntius, quae illae litterae, quae laetitia senatus, quae alacritas civitatis erat! nihil umquam vidi tam omnium consensione laudatum. Erat exspectatio reliquiarum Antonii: quem equitatu legionibusque magna ex parte spoliaras. Ea quoque habuit exitum optabilem. Nam tuae litterae, quae recitatae in senatu sunt, et imperatoris [consilium], et militum virtutem, et industriam tuorum, in quibus Ciceronis mei, declarant. Quod si tuis placuisset, de his litteris referri, et nisi in tempus turbulentissimum, post discessum Pansae consulis, incidissent, honos quoque iustus et debitus diis immortalibus decretus esset. 3. Ecce tibi Idib. April. advolat mane celer Pilus; qui vir! dii boni, quam gravis! quam constans! quam bonarum in republica partium! Hic epistolas affert duas, unam tuo nomine, alteram Antonii. Dat Servilio tribuno plebis; ille Cornuto: recitantur in senatu. ANTONIUS PROCOS. Magna admiratio, ut si esset recitatum, DOLABELLA IMPERATOR, a quo quidem venerant tabellarii: sed nemo Pili similis, qui proferre litteras auderet, aut magistratibus reddere. Tuae recitantur, breves illae quidem, sed in Antonium admodum lenes. Vehementer admiratus senatus. Mihi autem non erat explicatum, quid agerem. Falsas dicerem? Quid si tu eas approbasses? Confirmarem? Non erat dignitatis tuae. Itaque ille dies silentio. 4. Postridie autem quum sermo increbruisset, Pilusque oculos vehementius hominum offendisset, natum omnino est principium a me. De procos. Antonio multa: Sestius caussae non defuit; post, me cum quanto suum filium, quanto meum in periculo futurum duceret, si contra procos. arma tulissent. Nosti hominem: caussae non defuit. Dixerunt etiam alii. Labeo vero noster, nec signum tuum in epistola, nec diem appositum, nec te scripsisse ad tuos, ut soleres. Hoc cogere volebat, falsas litteras esse, et, si quaeris, probabat. 5. Nunc tuum est consilium, Brute, de toto genere belli. Video te lenitate delectari, et eum putare fructum esse maximum: praeclare quidem, sed aliis rebus, aliis temporibus, locus esse solet debetque clementiae. Nunc quid agitur, Brute? Templis deorum immortalium imminet hominum egentium et perditorum spes, nec quidquam aliud decernitur hoc bello, nisi utrum simus, necne. Cui parcimus, aut quid agimus? His ergo consulimus, quibus victoribus vestigium nostrûm nullum relinquetur? Nam quid interest inter Dolabellam, et quemvis Antoniorum trium? quorum si cui parcimus, duri fuimus in Dolabella. Haec ut ita sentiret senatus populusque Romanus, etsi res ipsa cogebat, tamen maxima ex parte nostro consilio atque auctoritate perfectum est. Tu si hanc rationem non probas, tuam sententiam defendam, non relinquam meam. Neque dissolutum a te quidquam homines exspectant, neque crudele. Huius rei moderatio facilis est, ut in duces vehemens sis, in milites liberalis. 6. Ciceronem meum, mi Brute, velim quam plurimum tecum habeas. Virtutis disciplinam meliorem reperiet nullam, quam contemplationem atque imitationem tui. XIII. Kalend. Maii.

108.

CICERONI SUPPOSITA

EPISTOLA AD OCTAVIUM.

NOTITIA LITTERARIA.

Haec, quae Ciceroni auctori male ascribitur, epistola Rhemi commentariis illustrata edita est Parisiis 1536 *iterumque* 1541. *in* 4.

ARG. Gravis et vehemens invectiva in Octavium, qui, subito commutata voluntate, optimatium et senatus partes reliquerat et se ad Antonium contulerat

CICERO OCTAVIO S.

1. Si per tuas legiones mihi licitum fuisset, quae nomini meo populique Romani sunt inimicissimae, venire in senatum coramque de republica disputare, fecissem: neque tam libenter, quam necessario. Nulla enim remedia, quae vulneribus adhibentur, tam faciunt dolorem, quam quae sunt salutaria. Sed quoniam, cohortibus armatis circumseptus, senatus nihil aliud vere potest decernere, nisi [se] timere [in

Capitolio signa sunt, in Urbe milites vagantur in Campo castra ponuntur, et Italia tota legionibus ad libertatem nostram conscriptis, ad servitutem adductis, equitatuque exterarum nationum distinetur:) cedam tibi in praesentia foro, curia et sanctissimis deorum immortalium templis; in quibus, reviviscente iam libertate, deinde rursus oppressa, senatus nihil consulitur, timet multa, assentitur omnia. 2. Post etiam paullo, temporibus ita postulantibus, cedam Urbe, quam per me conservatam, ut esset libera, in servitute videre non potero. Cedam vita, quae quamquam sollicita est, tamen, si profutura est reipublicae, bona spe posteritatis me consolatur; qua sublata, non dubitanter occidam, atque ita cedam, ut fortuna iudicio meo, non animus mihi defuisse videatur. Illud vero, quod et praesentis est doloris indicium et praeteritae iniuriae testimonium et absentium sensus significatio, non praetermittam, quin, quoniam coram id facere prohibeor, absens prosim: siquidem mea salus aut utilis reipublicae est, aut coniuncta certe publicae saluti. Nam, per deûm immortalium fidem, (nisi forte frustra eos appello, quorum aures atque animus a nobis abhorrent,) perque fortunam populi Romani, (quae, quamquam nobis infesta est, fuit aliquando propitia et, ut spero, futura est,) quis tam expers humanitatis, quis huius urbis nomini ac sedibus usque adeo est inimicus, ut ista aut dissimulare possit aut non dolere, aut, si nulla ratione publicis incommodis mederi queat, non morte proprium periculum vitet? 3. Nam, ut ordiar ab initio, et perducam ad extremum, et novissima conferam primis, quae non posterior dies acerbior priore? et quae non insequens hora antecedente calamitosior populo Romano illuxit? M. Antonius, vir animi maximi, (utinam etiam sapientis consilii fuisset!) C. Caesare fortissime, sed parum feliciter, a reipublicae dominatione summoto, concupierat magis regium, quam libera civitas pati posset, principatum. Publicam dilapidabat pecuniam, aerarium exhauriebat, minuebat vectigalia, donabat civitates: ex commentario dictaturam gerebat; leges imponebat; prohibebat dictatorem creari plebiscito; ipse regnabat in consulatu; provincias unus omnes concupiebat. Cui sordebat Macedonia provincia, quam victor sibi sumpserat Caesar, quid de hoc sperare aut exspectare nos oportebat? 4. Exstitisti tu vindex nostrae libertatis, ut tunc quidem, optimus, (quod utinam neque nostra nos opinio, neque tua fides fefellisset!) et veteranis in unum conductis, et duabus legionibus a pernicie patriae ad salutem avocatis, subito prope iam affectam ac prostratam rempublicam tuis opibus extulisti. Quae tibi non ante, quam postulares; maiora, quam velles: plura, quam sperares, detulit senatus? Dedit fasces, ut cum auctoritate defensorem haberet, non ut imperio se adversum armaret. Appellavit imperatorem, hostium exercitu pulso, tribuens honorem, non ut sua caede caesus ille fugiens exercitus te nominaret imperatorem. Decrevit in foro statuam, locum in senatu, summum honorem ante tempus. 5. Si quid aliud est, quod dari possit, addat. Quid aliud est maius, quod velis sumere? Sin autem supra aetatem, supra consuetudinem, supra etiam mortalitatem tuam tibi sunt omnia tributa: cur aut ingratus crudeliter, aut immemor beneficii scelerate circumscribis senatum? Quo te misimus? a quibus reverteris? contra quos armavimus? quibus arma cogitas inferre? a quibus exercitum abduxisti? et quos adversus aciem struis? Cur hostis relinquitur? civis hostis loco ponitur? cur castra medio itinere longius adversariorum castris, et propius Urbem moventur? 6. O me numquam sapientem et aliquando id, quod non eram, frustra existimatum! Quantum te, popule Romane, de me fefellit opinio! O meam calamitosam ac praecipitem senectutem! O turpem exacta dementique aetate canitiem! Ego patres conscriptos ad parricidium induxi: ego rempublicam fefelli: ego ipse senatum sibi manus afferre coegi, quum te Iunonium puerum et matris tuae partum aureum esse dixi. At te fata patriae Paridem futurum praedicebant, qui vastares Urbem incendio, Italiam bello, qui castra in templis deorum immortalium, senatum in castris habiturus esses. 7. O miseram, et in brevi tam celerem et tam variam reipublicae commutationem! Quisnam tali futurus ingenio est, qui possit haec ita mandare litteris, ut facta, non ficta videantur esse? Quis erit tanta animi facilitate, qui, quae verissime memoria propagata fuerint, non fabulae similia sit existimaturus? Cogita enim Antonium hostem iudicatum, ab eo circumsessum consulem designatum, eumdemque reipublicae parentem: te profectum ad consulem liberandum et hostem opprimendum, hostemque a te fugatum, et consulem obsidione liberatum: deinde paullo post fugatum illum hostem arcessitum, tamquam coheredem mortua republica ad bona populi Romani rapienda; consulem designatum rursum inclusum eo, ubi se non moenibus, sed fluminibus et montibus tueretur. Haec quis conabitur exponere? quis credere audebit? liceat semel impune peccasse; sit erranti medicina confessio. 8. Verum enim dicam: utinam te potius, Antoni, dominum non expulissemus, quam hunc reciperemus! non quo ulla sit optanda servitus, sed quia dignitate domini minus turpis est fortuna servi. In duobus autem malis quum fugiendum maius sit, levius est eligendum. Ille tamen ea exorabat, quae volebat auferre: tu extorques. Ille consul provinciam petebat: tu privatus concupisti. Ille ad malorum salutem iudicia constituebat et leges ferebat: tu ad perniciem optimorum. Ille a sanguine et incendio servorum Capitolium tuebatur: tu cruore et flamma cuncta delere vis. Si, qui dabat provincias Cassio et Brutis et illis custodibus nominis nostri, regnabat: quid faciet, qui vitam adimit? si, qui ex Urbe eiiciebat, tyrannus erat, quem hunc vocemus, qui ne locum quidem reliquit exsilio? 9. Itaque si quid illae maiorum nostrorum sepultae reliquiae sapiunt, si non una cum corpore sensus omnis uno atque eodem consumptus est igni: quid illis interrogantibus, quid agat nunc populus Romanus, respondebit aliquis nostrum, qui proximus in illam aeternam domum discesserit? aut quem accipient de suis posteris nuntium illi veteres Africani, Maximi, Paulli, Scipiones? quid de sua patria audient, quam spoliis triumphisque decorarunt? An esse quemdam annos XVII natum, cuius avus fuerit argentarius, astipulator pater; uterque vero precarium quaestum fecerit, sed alter usque ad senectutem, ut non negaret: alter a pueritia, ut non posset non confiteri: eum agere, rapere rempublicam, cui nulla virtus, nullae bello subactae et ad imperium adiunctae provinciae, nulla dignitas maiorum conciliasset eam potentiam, sed forma per dedecus pecuniam et nomen nobile consceleratum impudicitia dedisset: veteres vulneribus et aetate confectos Iulianos gladiatores,

egentes reliquias Caesaris ludi, ad rudem compulisset? quibus ille septus omnia misceret, nulli parceret, sibi viveret; qui tamquam in dotali matrimonio rempublicam testamento legatam sibi obtineret? 10. Audient duo Decii, servire eos cives, qui, ut hostibus imperarent, victoriae se devoverunt? Audiet C. Marius, impudico domino parere nos, qui ne militem quidem habere voluit, nisi pudicum? Audiet Brutus, eum populum, quem ipse primo, post progenies eius a regibus liberavit, pro turpi stupro datum in servitutem? Quae quidem si nullo alio, me tamen internuntio ad illos celeriter deferentur. Nam si vivus ista subterfugere non potero, una cum istis vitam simul fugere decrevi.

INDEX CHRONOLOGICUS

EPISTOLARUM M. TULLII CICERONIS.

Numerus maior librum, minor epistolam, A. praepositum epistolam ad Atticum, D. ad Diversos, F. ad Q. fratrem designat. Bruti et ad Brutum epistolae, quae duobus libris continentur, non in censum venunt.

D. XIII, 29. 78. 79. [illegible]
D. [illegible]
D. IX, [illegible]
A. XII, 1. 2.
D. IX, 4.
A. XII, [illegible]
D. IX, 6. 5. 7.
A. XII, 5. 6.
D. IX, 16. 18. 19.
D. VII, 3.
D. IX, 17. 20. 21.
D. VII, 4.
A. XII, 9-11.
D. IV, 3.
D. IV, 13. 7.
D. VI, 12. 13.
D. IV, 8.
D. VII, 27.
D. IV, 9.
D. VI, 6.
D. VII, 33. 28.
D. IX, 15.
D. VI, 8. 9. 7. 5.
D. IV, 14.
D. XIII, 11-14. 17-[illegible]. b.
D. XIII, 30-39.
D. XIII, 66-72.
D. XVI, 17. 19. 20. 22.

Anno incerto, fortasse 708.

D. XIII, 51.

Caesare IV. cos. s. coll. et dict. 709. *V.*

D. VI, 18-20.
D. XV, 18. 17.
D. IX, 10.
D. XV, 16.
D. IX, 11.
A. XII, 7. 12-18a. b. 19. 20.
D. IV, 6.
D. V, 13.
A. XII, 21-49.
D. V, 15.
D. IV, 10.
A. XII, 40-53.
A. XIII, 1-3.
A. XIII, 30-33.
A. XIII, 4-24.
D. IX, 8.
A. XIII, 25.
D. XIII, 77.
A. XIII, 35. [et 36.] 37-46.
A. XIII, 34.
D. VI, 19. 20.
A. XIII, 47-49
D. VII, 24.
A. XIII, 50. 51.
D. VII, 25.
D. VI, 1. [illegible] 10b. [illegible]
A. XII, 8-11.
D. IX, 13.
D. VI, 2.
A. XIII, 26-29.
D. VI, 21.
D. XIII, 4.
D. XII, 17. 18.
D. XIII, 5. 8. 7. 15. 16.
D. V, 11. 10b.
D. IX, 12.
A. XIII, 52.
D. XVI, 18.

Anno fort. 709?

D. XIII, [illegible]

Caesare dict. tum eod. et Antonio coss. mox suff. Dolabella. 710, *V.*

D. VII, 30.
D. XII, 19.
D. VII, 31.
D. XIII, 43-47. 50.
D. XVI, 26.
D. VII, [illegible]

Post Caesaris caedem.

D. VI, 15.
A. XIV, 1-6.
D. XI, 1.
A. XIV, 7-13. et 13. B. 14.
D. VI, 17.
D. XVI, 23.
A. XIV, 15. 17.
D. IX, 14. (= A. XIV, 17. A.)
A. XIV, 19. 18. 20.
D. XVI, 24.
A. XIV, 21. 22.
A. XV, 1a.-4b.
D. XII, 1.
D. XV, 20.
D. XI, 2. 27.
A. XV, 5. 8. 6. 7. 9-12.
A. XV, 16a. 16b. 15. 17-21. 23. 24. 22. 14. A.
A. XVI, 16. et 16. A-E.
A. XV, 25. 25. 28. 27. 29.
D. XI, 29.
A. XVI, 1. 5. 4. 2. 3a. b.
D. VII, 20.
A. XVI, 6.
D. VII, 19.
D. XI, 3.
A. XVI, 7.
D. X, 1.
D. XVI, 27.
D. XI, 4.
D. XVI, 21.
D. XII, 2. 21.
D. XI, 16. 17.
D. XII, 26. 27.
D. XVI, [illegible]
D. XII, 3-7. 23.
D. IX, [illegible]
D. X, [illegible]
A. XV, 13a. b.
A. XVI, 8. [illegible] 11. 12. 10. 14a. [illegible] 14. 15.
D. XI, 5. 6. [illegible]
D. X, [illegible]
D. XII, 22.

Pansa. Hirtio coss. 711. *V.*

D. XII, 24.
D. XI, 8.
D. IX, 24.
D. X, 5.
D. X, 6. 8. 7.
D. XII, 28-29.
D. XII, 25. [illegible]
D. XI, 22. 25.
D. XII, 30.
D. XI, 12.
D. XI, 14. 15. 18.
D. XII, 14. 15. 8. 9.
D. XI, 24.
D. XII, 10.

Annis incertis scriptae:

D. VII, 22. 23.
D. IX, 21. 22.
D. X, 29.
D. XII, 20.
D. XIII, 49.
D. XIII, 76.

INDEX

CICERONIS AMICORUM,

QUORUM LITTERAE IUXTA CUM TULLII EPISTOLIS AETATEM TULERUNT.

Antonius A. X, 8. A. et XIV, 13. A. (a. V. 705.)
Balbus A. VIII, 15. A. IX, 7. A. B. 13. A. (a. V. 705.)
Bithynicus D. VI, 16. (a. V. 710.)
D. Brutus D. XI, 1-4. (a. V. 710.) *D. XI*, 9-11. 13a. b. 19. 20. 23. 26 (a. V. 711.)
Caelius D. VIII, 1-5. 8-10. (a. V. 703.) *D. VIII*, 6. 7. 11-14. (a. V. 704.) VIII, 15. 16. et *A. X*, 9. A. (a. V. 705.) *D.* VIII, 17. (a. V. 706.)
C. Caesar A. IX, 6. A. 7. C. 13. A. 16. X, 8. B. (a. V. 705.)
C. Cassius D. XV, 19. (709. V.) *D. XII*, 11-13. (711. V.)
M. Cato D. XV, 5. (704. V.)
Curius D. VII, 29. (709. V.)
Dolabella D. IX, 9. (706. V.)
Galba D. X, 30. (711. V.)
Hirtius A. XV, 6. A. (710. V.)
Lentulus D. XII, 14. 15. (711. V.)
Lepidus D. X, 34a. b. 35. (711. V.)
Lucceius D. V, 14. (709. V.)
Marcellus D. IV, 11. (708. V.)
Matius A. IX, 15. A. (705. V.) D. XI, 28. (710. V.)
Q. Metellus D. V, 1. (692. V.) V, 3. (698. V.)
Oppius A. IX, 7. A. (705. V.)
Plancus D. X, 4. 9. (710. V.) *D. X*, 7. 8. 11. 15. 17. 18. 21. 23. 24. (711. V.)
Pollio D. X, 31-33. (711. V.)
Pompeius A. VIII, 11. A. C. 12. A. B. C. D. (705. V.)
Servius D. IV, 5. et 12. (709. V.)
Trebatius A. IX, 15. A. (705. V.)
Trebonius D. XII, 16. (710. V.)
Vatinius D. V, 9. 10a. b. (709. V.)

MARCI TULLII CICERONIS

OPERA PHILOSOPHICA.

M. TULLII CICERONIS

ACADEMICA POSTERIORA.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero omnem Academiae philosophiam duobus libris illustraverat, eosque, in quibus Catulo, Lucullo et Hortensio sermonem tribuerat, iam absolutos Attico describendos (ante mensem Sextilem anni DCCIX.) miserat, quum et nova prooemia scribenda sibi putavit (cf. ad Att. XIII, 32.) et, quas loquentes induxerat, personas non a litteris quidem, sed a philosophia tamen alienas esse intellexit. Quamobrem, Attici hortatu, Varronis personam disputationi inserere constituit, eique partes dedit Antiochi, quintae Academiae conditoris, veterem Academiam instaurare cupientis. Ipse vero partes sumpsit Philonis, qui quartum deinceps inter Academiae principes locum ita obtinuerat, ut novae Academiae placita tueretur. Sermonem autem, quem in Cumano coram Attico habitum esse fingit, composuit a. p. U. c. 709. cf. libr. XIII. ad Att. Ita nata est duplex Academicorum recensio. Nam quamquam Cicero Priora Academica evulgari noluerat, nihilo tamen minus ex illo exemplo, quod ad Atticum miserat, haec quoque in publicum emanarunt. Quo factum est, ut unum certe Luculli prooemium cum libro Academicorum priorum secundo etiam nunc exstet. Alterum Catuli prooemium cum ipso Acad. priorum libro I. intercidit. Academicorum autem posteriorum, quae quattuor libris comprehendisse dicitur, unius libri primi initium etiam hodie superest. Hanc igitur alteram Academicorum recensionem quum ad Atticum mitteret Cicero, ut hic, si videretur, ad M. Terentium Varronem transmitteret, ei adiunxit illam, quae et his libris praemitti solet, et in epistolis ad Div. IX, 8. legitur, epistolam, eidem Varroni inscriptam. Itaque quum alias, tum hanc ob caussam librorum istorum ordinem ab Ernestio Rathii et Goerenzii exemplo servatum deserere nolui, praesertim Nonii auctoritate probatum, alterum priorum Academicorum librum quartum numerantis. Cf. Fragmenta. Ceterum haec Opera esse Academica nominanda, Goerenzius evidenter docuit, Quaestiones Academicas dixit Nonius.

CICERO S. D. VARRONI.

Etsi munus flagitare, quamvis quis ostenderit, ne populus quidem solet, nisi concitatus: tamen ego exspectatione promissi tui moveor, ut admoneam te, non ut flagitem. Misi autem ad te quattuor admonitores non nimis verecundos. Nosti enim profecto os adolescentioris Academiae. Ex ea igitur media excitatos misi: qui, metuo, ne te forte flagitent: ego autem mandavi, ut rogarent. Exspectabam omnino iamdiu, meque sustinebam, ne ad te prius ipse quid scriberem, quam aliquid accepissem, ut possem te remunerari quam simillimo munere. Sed quum tu tardius faceres, id est, ut ego interpretor, diligentius, teneri non potui, quin coniunctionem studiorum amorisque nostri, quo possem litterarum genere, declararem. Feci igitur sermonem inter nos habitum in Cumano, quum esset una Pomponius. Tibi dedi partes Antiochinas, quas a te probari intellexisse mihi videbar: mihi sumpsi Philonis. Puto fore, ut, quum legeris, mirere id nos locutos esse inter nos, quod numquam locuti sumus. Sed nosti morem dialogorum. Posthaec autem, mi Varro, quam plurima, si videbitur, et de nobis, et inter nos: sero fortasse: sed superiorum temporum fortuna reipublicae caussam sustineat: haec ipsi praestare debemus. Atque utinam quietis temporibus, atque aliquo, si non bono, at saltem certo statu civitatis, haec inter nos studia exercere possemus! Quamquam tum quidem vel aliae quaepiam rationes honestas nobis et curas et actiones darent. Nunc autem quid est, sine his cur vivere velimus? Mihi vero cum his ipsis vix: his autem detractis, ne vix quidem. Sed haec coram et saepius. Migrationem et emptionem feliciter evenire volo, tuumque in ea re consilium probo. Cura, ut valeas.

M. TULLII CICERONIS

ACADEMICORUM POSTERIORUM

LIBER PRIMUS,

AD M. TERENTIUM VARRONEM.

ARG. In hoc **Academicorum posteriorum** fragmento post exordium, quo Cicero de instituto philosophiae Latinis litteris illustrandae egit et sermonis instituendi occasionem demonstrat, c. 1—3 Varro primum, inde a Socrate repetens usque ad Arcesilam, philosophiae rationem exponit, c. 4—13. deinde Cicero ab Arcesila incipit, et in Carneade desinit. Summa sermonis Varroniani haec est: Socratem primum coepisse de moribus magis, quam de rerum natura disputare, atque in omnibus sermonibus usum esse illa *εἰρωνείᾳ*, qua nihil se scire diceret, nisi nihil se scire. Platonis autem Socratici auctoritate unam et consentientem duobus vocabulis philosophiae formam institutam esse, Academicorum et Peripateticorum, qui certam et completam philosophiae formulam composuerint, sed Socraticam dubitationem et omnibus de rebus sine assensione disputandi consuetudinem reliquerint, atque ita artem philosophiae effecerint, c. 4. Triplicem autem fuisse philosophandi rationem, *unam, de vita et moribus*, quae a natura peteretur, cui parendum, in qua summum bonum quaerendum dicerent, c. 5. 6. *de natura alteram*, quae contineretur effectione et materia, quam fingeret et formaret effectio, c. 7. coll. c. 2. *tertiam*, quae *in ratione et disserendo* versaretur, a sensibus quidem ductam, sed ita, ut iudicium veritatis nonnisi menti tribueretur, quae sola cerneret, quid semper esset simplex, et unius modi et tale, quale esset, quam *ideam* appellavisset Plato. Omnem a sensibus ductam cognitionem opinabilem tantum esse, scientiam tantum in motionibus animi et rationibus inesse, c. 8. Aristotelem deinde primum ideas labefactasse; Theophrastum vitam beatam in sola virtute esse positam negasse. Stratonem totum se ad naturae obscuritatem contulisse, c. 9. Zenonem autem, disciplinam corrigere conatum, plurima in triplici illa ratione novasse, c. 10. 11. Tum vero Zenoni se opposuisse Arcesilam, rerum obscuritate commotum, et revocasse veterum illam omnibus de rebus dubitandi consuetudinem, nihilque dixisse sciri posse, ne id ipsum quidem, quod Socrates excepisset. cf. l. II. c. 24 Hanc esse Academiam novam appellatam et ad Carneadem perductam, c. 12.

I. 1. In Cumano nuper quum mecum Atticus noster esset, nuntiatum est nobis a M. Varrone, venisse eum Roma pridie vesperi, et, nisi de via fessus esset, continuo ad nos venturum fuisse. Quod quum audissemus, nullam moram interponendam putavimus, quin videremus hominem, nobiscum et studiis eisdem et vetustate amicitiae coniunctum. Itaque confestim ad eum ire perreximus: paullumque quum eius villa abessemus, ipsum ad nos venientem vidimus: atque illum complexi, ut mos amicorum est, satis eum longo intervallo ad suam villam reduximus. 2. Hic pauca primo, atque ea, percontantibus nobis, ecquid forte Roma novi, Atticus, Omitte ista, quae nec percontari, nec audire sine molestia possumus, quaeso, inquit, et quaere potius, ecquid ipse novi. Silent enim diutius Musae Varronis, quam solebant: nec tamen istum cessare, sed celare, quae scribat, existimo. Minime vero, inquit ille. Intemperantis enim arbitror esse, scribere, quod occultari velit. Sed habeo opus magnum in manibus, quod iam pridem ad hunc ipsum (me autem dicebat) quaedam institui, quae et sunt magna sane, et limantur a me politius. 3. Et ego, Ista quidem, inquam, Varro, iam diu exspectans, non audeo tamen flagitare: audivi enim e Libone nostro, cuius nosti studium, (nihil enim eiusmodi celare possumus,) non te ea intermittere, sed accuratius tractare nec de manibus umquam deponere. Illud autem mihi ante hoc tempus numquam in mentem venit a te requirere: sed nunc, posteaquam sum ingressus, res eas, quas tecum simul didici, mandare monumentis, philosophiamque veterem illam, a Socrate ortam, Latinis litteris illustrare; quaero, quid sit, cur, quum multa scribas, genus hoc praetermittas, praesertim quum et ipse in eo excellas, et id studium totaque ea res longe ceteris et studiis et artibus antecedat.

II. 4. Tum ille, Rem a me saepe deliberatam et multum agitatam requiris. Itaque non haesitans respondebo: sed ea dicam, quae mihi sunt in promptu; quod ista ipsa de re multum, ut dixi, et diu cogitavi. Nam quum philosophiam viderem diligentissime Graecis litteris explicatam, existimavi, si qui de nostris eius studio tenerentur, si essent Graecis doctrinis eruditi, Graeca potius, quam nostra lecturos: sin a Graecorum artibus et disciplinis abhorrerent, ne haec quidem curaturos, quae sine eruditione Graeca intelligi non possunt: itaque ea nolui scribere, quae nec indocti intelligere possent, nec docti legere curarent. 5. Vides autem eadem ipse. Didicisti enim, non posse nos Amafinii aut Rabirii similes esse, qui, nulla arte adhibita, de rebus ante oculos positis vulgari sermone disputant: nihil definiunt, nihil partiuntur, nihil apta interrogatione concludunt, nullam denique artem esse nec dicendi, nec disserendi putant. Nos autem praeceptis Dialecticorum et oratorum etiam (quoniam utramque vim virtutem esse nostri putant,) sic parentes, ut legibus, verbis quoque * novis cogimur uti: quae docti (ut dixi) a Graecis petere malent, indocti a nobis ne accipient quidem: ut frustra omnis suscipiatur labor. 6. Iam vero physica, si Epicurum, id est, si Democritum probarem, possem scribere ita plane, ut Amafinius. Quid est enim magnum, quum caussas rerum efficientium sustuleris, de corpusculorum (ita enim appellat atomos) concursione fortuita

loqui? nostra tu physica nosti, quae contineantur ex effectione, et ex materia ea, quam fingit et format effectio. Adhibenda enim Geometria est: quoniam quibusnam quisquam enuntiare verbis, aut quem ad intelligendum poterit adducere haec ipsa de vita et moribus, de expetendis fugiendisque rebus? Illi enim simpliciter pecudis et hominis idem bonum esse censent. Apud nostros enim, non ignoras, quae sit et quanta subtilitas. 7. Sive enim Zenonem sequare: magnum est efficere, ut quis intelligat, quid sit illud verum et simplex bonum, quod non possit ab honestate seiungi: quod bonum quale sit, negat se omnino Epicurus sine voluptatibus sensum moventibus nec suspicari. Si vero Academiam veterem persequamur, quam nos, ut scis, probamus: quam erit illa acute explicanda nobis! quam argute, quam obscure etiam contra Stoicos disserendum! Totum igitur illud philosophiae studium mihi quidem ipse sumo, et ad vitae constantiam quantum possum, et ad delectationem animi: nec ullum arbitror, ut apud Platonem est, maius aut melius a diis datum munus homini: 8. sed meos amicos, in quibus est studium, in Graeciam mitto, id est, ad Graecos ire iubeo, ut ea a fontibus potius hauriant, quam rivulos consectentur. Quae autem nemo adhuc docuerat, nec erat, unde studiosi scire possent; ea, quantum potui, (nihil enim magno opere meorum miror) feci, ut essent nota nostris. A Graecis enim peti non poterant, ac, post L. Aelii nostri occasum, ne a Latinis quidem. Et tamen in illis veteribus nostris, quae, Menippum imitati, non interpretati, quadam hilaritate conspersimus, multa admixta ex intima philosophia, multa dicta dialectice: quae quo facilius minus docti intelligerent, iucunditate quadam ad legendum invitati, in laudationibus, in his ipsis antiquitatum prooemiis philosophiae, scribere voluimus, si modo consecuti sumus.

III. 9. Tum ego, Sunt, inquam, ista, Varro. Nam nos in nostra urbe peregrinantes, errantesque, tamquam hospites, tui libri quasi domum deduxerunt, ut possemus aliquando, qui et ubi essemus, agnoscere. Tu aetatem patriae, tu descriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum; tu domesticam, tu bellicam disciplinam; tu sed[i]um, regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, caussas aperuisti: plurimumque poetis nostris, omninoque Latinis et litteris luminis attulisti et verbis: atque ipse varium et elegans omni fere numero poema fecisti, philosophiamque multis locis inchoasti, ad impellendum satis, ad edocendum parum. 10. Caussam autem probabilem tu quidem affers. Aut enim Graeca legere malent, qui erunt eruditi, aut ne haec quidem, qui illa nesciunt. Sed da mihi nunc: satisne probas? Immo vero et haec, qui illa non poterunt, et qui Graeca poterunt, non contemnent sua. Quid enim caussae est, cur poetas Latinos Graecis litteris eruditi legant, philosophos non legant? An quia delectat Ennius, Pacuvius, Accius, multi alii, qui non verba, sed vim Graecorum expresserunt poetarum? Quanto magis philosophi delectabunt, si, ut illi Aeschylum, Sophoclem, Euripidem, sic hi Platonem imitentur, Aristotelem, Theophrastum? 11. Oratores quidem laudari video, si qui e nostris Hyperidem sint aut Demosthenem imitati. Ego autem, (dicam enim, ut res est,) dum me ambitio, dum honores, dum caussae, dum reipublicae non solum cura, sed quaedam etiam procuratio multis officiis implicatum et constrictum tenebat, haec inclusa habebam; et, ne obsolescerent, renovabam, quum licebat, legendo. Nunc vero, et fortunae gravissimo percussus vulnere, et administratione reipublicae liberatus, doloris medicinam a philosophia peto, et otii oblectationem hanc honestissimam iudico. Aut enim huic aetati hoc maxime aptum est: aut iis rebus, si quas dignas laude gessimus, hoc in primis consentaneum: aut etiam ad nostros cives erudiendos nihil utilius: aut, si haec ita non sunt, nihil aliud video, quod agere possimus. 12. Brutus quidem noster, excellens omni genere laudis, sic philosophiam Latinis litteris persequitur, nihil ut iisdem de rebus Graecia desideret: et eamdem quidem sententiam sequitur, quam tu. Nam Aristum Athenis audivit aliquamdiu, cuius tu fratrem Antiochum. Quamobrem da, quaeso, te huic etiam generi litterarum.

IV. 13. Tum ille, Istuc quidem considerabo, nec vero sine te. Sed de te ipso quid est, inquit, quod audio? Quanam, inquam, de re? Relictam a te veterem iam, inquit: tractari autem novam. Quid? ergo, inquam, Antiocho id magis licuerit, nostro familiari, remigrare in domum veterem e nova, quam nobis in novam e vetere? Certe enim recentissima quaeque sunt correcta et emendata maxime. Quamquam Antiochi magister Philo, magnus vir, ut tu existimas ipse, negat * in libris, (quod coram etiam ex ipso audiebamus) duas Academias esse; erroremque eorum, qui ita putarunt, coarguit. Est, inquit, ut dicis: sed ignorare te non arbitror, quae contra Philonem Antiochus scripserit. 14. Immo vero et ista, et totam veterem Academiam, a qua absum iam diu, renovari a te, nisi molestum est, velim: et simul, assidamus, inquam, si videtur. Sane istud quidem, inquit: sum enim admodum infirmus. Sed videamus, idemne Attico placeat fieri a me, quod te velle video. Mihi vero, ille: quid est enim, quod malim, quam ex Antiocho iam pridem audita recordari? et simul videre, satisne ea commode dici possint Latine?

Quae quum dicta, in conspectu consedimus omnes.

15. Tum Varro ita exorsus est. Socrates mihi videtur, id quod constat inter omnes, primus a rebus occultis et ab ipsa natura involutis, in quibus omnes ante eum philosophi occupati fuerunt, avocavisse philosophiam, et ad vitam communem adduxisse; ut de virtutibus et vitiis omninoque de bonis rebus et malis quaereret, caelestia autem vel procul esse a nostra cognitione censeret, vel, si maxime cognita essent, nihil tamen ad bene vivendum. 16. Hic in omnibus fere sermonibus, qui ab his, qui illum audierunt, perscripti varie, copiose sunt, ita disputat, ut nihil affirmet ipse, refellat alios: nihil se scire dicat, nisi id ipsum: eoque praestare ceteris, quod illi, quae nesciant, scire se putent, ipse, se nihil scire, id unum sciat; ob eamque rem se arbitrari ab Apolline omnium sapientissimum esse dictum, quod haec esset una omnis sapientia, non arbitrari sese scire, quod nesciat. Quae quum diceret constanter, et in ea sententia permaneret, omnis eius oratio tum in virtute laudanda, et in omnibus hominibus ad virtutis studium cohortandis consumebatur, ut e Socraticorum libris, maximeque Platonis, intelligi potest. 17. Platonis autem auctoritate, qui varius et multiplex et copiosus fuit, una et consentiens duobus vocabulis philosophiae forma instituta est, Academicorum et Peripateticorum: qui, rebus congruentes, nominibus differebant. Nam, quum Speusippum, sororis filium, Plato philosophiae quasi heredem reliquisset; duos autem

praestantissimos studio atque doctrina, Xenocratem Chalcedonium et Aristotelem Stagiritem: qui erant cum Aristotele, Peripatetici dicti sunt, quia disputabant inambulantes in Lyceo: illi autem, qui Platonis instituto in Academia, quod est alterum gymnasium, coetus erant et sermones habere soliti, e loci vocabulo nomen habuerunt. Sed utrique Platonis ubertate completi, certam quamdam disciplinae formulam composuerunt, et eam quidem plenam ac refertam; illam autem Socraticam dubitationem de omnibus rebus, et nulla affirmatione adhibita consuetudinem disserendi reliquerunt. 18. Ita facta est [disserendi,] quod minime Socrates probabat, ars quaedam philosophiae, et rerum ordo, et descriptio disciplinae. Quae quidem erat primo duobus, ut dixi, nominibus una. Nihil enim inter Peripateticos et illam veterem Academiam differebat. Abundantia quadam ingenii praestabat, ut mihi videtur, Aristoteles quidem: sed idem fons erat utrisque, et eadem rerum expetendarum fugiendarumque partitio.

Sed quid ago? inquit: aut sumne sanus, qui haec vos doceo? Nam etsi non sus Minervam, ut aiunt: tamen inepte, quisquis Minervam docet. V. Tum Atticus, Tu vero, inquit, perge, Varro. Valde enim amo nostra atque nostros: meque ista delectant, quum Latine dicuntur, et isto modo. Quid me, inquam, putas, qui philosophiam iam professus sim, populo nostro exhibiturum? Pergamus igitur, inquit, quoniam placet. 19. Fuit ergo iam accepta a Platone philosophandi ratio triplex: una, de vita et moribus; altera, de natura et rebus occultis; tertia, de disserendo et, quid verum, [et] quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens, quid repugnet, iudicando. Ac primam illam partem, bene vivendi, a natura petebant, eique parendum esse dicebant; neque ulla alia in re, nisi in natura, quaerendum esse illud summum bonum, quo omnia referrentur: constituebantque, extremum esse rerum expetendarum et finem bonorum, adeptum esse omnia e natura et animo et corpore et vita. Corporis autem alia ponebant esse in toto, alia in partibus: valetudinem, vires, pulchritudinem in toto: in partibus autem sensus integros, et praestantiam aliquam partium singularum: ut in pedibus celeritatem, vim in manibus, claritatem in voce, in lingua etiam explanatam vocum expressionem. 20. Animi autem, quae essent ad comprehendendam ingeniis virtutem idonea, [eaque ab iis] in naturam et mores dividebantur. Naturae celeritatem ad discendum, et memoriam dabant: quorum utrumque mentis esset proprium, et ingenii. Morum autem putabant studia esse, et quasi consuetudinem: quam partim exercitationis assiduitate, partim ratione formabant; in quibus erat philosophia ipsa. In qua quod inchoatum est, neque absolutum, progressio quaedam ad virtutem appellatur: 21. quod autem absolutum, id est virtus, quasi perfectio naturae, omniumque rerum, quas in animis ponunt, una res optima. Ergo haec animorum. Vitae autem (id enim erat tertium) adiuncta esse dicebant, quae ad virtutis usum valerent. Iam virtus [animi bonis et corporis] cernitur in quibusdam, quae non tam naturae, quam beatae vitae adiuncta sunt. Hominem esse censebant quasi partem quamdam civitatis et universi generis humani, eumque esse coniunctum cum hominibus humana quadam societate. Ac de summo quidem atque naturali bono sic agunt. Cetera autem pertinere ad id putant aut adaugendum, aut tuendum, ut divitias, ut opes, ut gloriam, ut gratiam. Ita tripartita ab iis inducitur ratio bonorum. VI. 22. Atque haec illa sunt tria genera, quae putant plerique Peripateticos dicere. Id quidem non falso: est enim haec partitio illorum: illud imprudenter, si alios esse Academicos, qui tum appellarentur, alios Peripateticos arbitrantur. Communis haec ratio, et utrisque hic bonorum finis videbatur, adipisci, quae essent prima [in] natura, quaeque ipsa per sese expetenda, aut omnia, aut maxima. Ea sunt autem maxima, quae in ipso animo atque in ipsa virtute versantur. Itaque omnis illa antiqua philosophia sensit in una virtute esse positam beatam vitam: nec tamen beatissimam, nisi adiungerentur et corporis, et cetera, quae supra dicta sunt, ad virtutis usum idonea. 23. Ex hac descriptione, agendi quoque aliquid in vita, et officii ipsius initium reperiebatur: quod erat in conservatione earum rerum, quas natura praescriberet. Hinc gignebatur fuga desidiae voluptatumque contemptio: ex quo laborum dolorumque susceptio multorum magnorumque, recti honestique caussa; et earum rerum, quae erant congruentes cum descriptione naturae. Unde et amicitia exsistebat, et iustitia, atque aequitas. Haeque et voluptatibus, et multis vitae commodis anteponebantur. Haec quidem fuit apud eos morum institutio, et eius partis, quam primam posui, forma atque descriptio.

24. De natura autem (id enim sequebatur) ita dicebant, ut eam dividerent in res duas: ut altera esset efficiens, altera autem quasi huic se praebens, eaque efficeretur aliquid. In eo, quod efficeret, vim esse censebant: in eo autem, quod efficeretur, materiam quamdam: in utroque tamen utrumque. Neque enim materiam ipsam cohaerere potuisse, si nulla vi contineretur, neque vim sine aliqua materia. Nihil est enim, quod non alicubi esse cogatur: sed quod ex utroque, id iam corpus et quasi qualitatem quamdam nominabant. Dabitis enim profecto, ut in rebus inusitatis, quod Graeci ipsi faciunt, a quibus haec iam diu tractantur, utamur verbis interdum inauditis. VII. 25. Nos vero, inquit Atticus. Quin etiam Graecis licebit utare, quum voles, si te Latina forte deficient. Bene sane facis: sed enitar, ut Latine loquar, nisi in huiuscemodi verbis, ut philosophiam, aut rhetoricam, aut physicam, aut dialecticam appellem, quibus, ut aliis multis, consuetudo iam utitur pro Latinis. Qualitates igitur appellavi, quas ποιότητας Graeci vocant: quod ipsum apud Graecos non est vulgi verbum, sed philosophorum, atque id in multis. Dialecticorum vero verba nulla sunt publica: suis utuntur. Et id quidem commune omnium fere [est] artium. Aut enim nova sunt rerum novarum facienda nomina, aut ex aliis transferenda. Quod si Graeci faciunt, qui in his rebus tot iam saecula versantur, quanto id magis nobis concedendum est, qui haec nunc primum tractare conamur? 26. Tu vero, inquam, Varro, bene etiam meriturus mihi videris de tuis civibus, si eos non modo copia rerum auxeris, ut effecisti, sed etiam verborum. Audebimus ergo, inquit, novis verbis uti, te auctore, si necesse erit. — Earum igitur qualitatum sunt aliae principes, aliae ex iis ortae. Principes sunt uniusmodi et simplices. Ex iis autem ortae variae sunt, et quasi multiformes. Itaque aer (utimur enim pro Latino) et ignis et aqua et terra prima sunt. Ex iis autem ortae animantium formae earumque rerum, quae gignuntur e terra. Ergo illa initia et, ut e Graeco vertam, elementa dicuntur: e quibus aer et ignis movendi vim habent et efficiendi:

reliquae partes accipiendi et quasi patiendi; aquam dico et terram. Quintum genus, e quo essent astra mentesque, singulare, eorumque quattuor, quae supra dixi, dissimile Aristoteles quoddam esse rebatur. 27. Sed subiectam putant omnibus sine ulla specie, atque carentem omni illa qualitate (faciamus enim tractando usitatius hoc verbum et tritius) materiam quamdam, ex qua omnia expressa atque efficta sint: quae tota omnia accipere possint, omnibusque modis mutari, atque ex omni parte; eoque etiam interire, non in nihilum, sed in suas partes, quae infinite secari ac dividi possint, quum sit nihil omnino in rerum natura minimum, quod dividi nequeat: quae autem moveantur, omnia intervallis moveri; quae intervalla item infinite dividi possint. 28. Et quum ita moveatur illa vis, quam qualitatem esse diximus, et quum sic ultro citroque versetur: et materiam ipsam totam penitus commutari putant, et illa effici, quae appellant qualia, e quibus [in] omni natura cohaerente et continuata cum omnibus suis partibus effectum esse mundum: extra quem nulla pars materiae sit, nullumque corpus; partes autem mundi esse omnia, quae insint in eo, quae natura sentiente teneantur: in qua ratio perfecta insit, quae sit eadem sempiterna. 29. Nihil enim valentius esse, a quo intereat: quam vim animum esse dicunt mundi, eamdemque esse mentem sapientiamque perfectam; quem deum appellant, omniumque rerum, quae sunt ei subiectae, quasi prudentiam quamdam, procurantem caelestia maxime; deinde in terris ea, quae pertinent ad homines: quam interdum eamdem necessitatem appellant; quia nihil aliter possit, atque ab ea constitutum sit, inter quasi fatalem et immutabilem continuationem ordinis sempiterni: nonnumquam quidem eamdem fortunam, quod efficiat multa improvisa haec, nec opinata nobis, propter obscuritatem ignorationemque caussarum.

VIII. 30. Tertia deinde philosophiae pars, quae erat in ratione et in disserendo, sic tractabatur ab utrisque: quamquam oriretur a sensibus, tamen non esse iudicium veritatis in sensibus. Mentem volebant rerum esse iudicem: solam censebant idoneam, cui crederetur, quia sola cerneret id, quod semper esset simplex et uniusmodi, et tale, quale esset. Hanc illi *ideam* appellabant, iam a Platone ita nominatam, nos recte speciem possumus dicere. 31. Sensus autem omnes hebetes et tardos esse arbitrabantur, nec percipere ullo modo res eas, quae subiectae sensibus viderentur; quae essent aut ita parvae, ut sub sensum cadere non possent; aut ita mobiles et concitatae, ut nihil umquam unum esset constans; ne idem quidem, quia continenter laberentur et fluerent omnia. Itaque hanc omnem partem rerum opinabilem appellabant. 32. Scientiam autem nusquam esse censebant, nisi in animi notionibus atque rationibus: qua de caussa definitiones rerum probabant, et has ad omnia, de quibus disceptabatur, adhibebant. Verborum etiam explicatio probabatur, id est, qua de caussa quaeque essent ita nominata; quam *ἐτυμολογίαν* appellabant: post argumentis et quasi rerum notis ducibus utebantur ad probandum et ad concludendum id, quod explanari volebant: in qua tradebatur omnis dialecticae disciplina, id est orationis ratione conclusae. Huic quasi ex altera parte oratoria vis dicendi adhibebatur, explicatrix orationis perpetuae ad persuadendum accommodatae. 33. Haec erat illis prima a Platone tradita: cuius quas acceperim disputationes, si vultis, exponam. Nos vero volumus, inquam, ut pro Attico etiam respondeam. IX. Et recte, inquit, respondes. Praeclare enim explicatur Peripateticorum et Academiae veteris auctoritas. — Aristoteles primus species, quas paullo ante dixi, labefactavit: quas mirifice Plato erat amplexatus; ut in his quiddam divinum esse diceret. Theophrastus autem, vir et oratione suavis, et ita moratus, ut prae se probitatem quamdam et ingenuitatem ferret, vehementius etiam fregit quodam modo auctoritatem veteris disciplinae. Spoliavit enim virtutem suo decore imbecillamque reddidit, quod negavit in ea sola positum esse — beate vivere. 34. Nam Strato, eius auditor, quamquam fuit acri ingenio, tamen ab ea disciplina omnino semovendus est: qui quum maxime necessariam partem philosophiae, quae posita est in virtute et in moribus, reliquisset, totumque se ad investigationem naturae contulisset, in ea ipsa plurimum dissedit a suis. Speusippus autem et Xenocrates, qui primi Platonis rationem auctoritatemque susceperant, et post hos Polemo et Crates unaque Crantor, in Academia congregati, diligenter ea, quae a superioribus acceperant, tuebantur. Iam Polemonem audiverant assidue Zeno et Arcesilas. 35. Sed Zeno quum Arcesilam anteiret aetate, valdeque subtiliter dissereret et peracute moveretur: corrigere conatus est disciplinam. Eam quoque, si videtur, correctionem explicabo, sicut solebat Antiochus. Mihi vero, inquam, videtur; quod vides idem significare Pomponium.

X. Zeno igitur nullo modo is erat, qui, ut Theophrastus, nervos virtutis incideret: sed contra, qui omnia, quae ad beatam vitam pertinerent, in una virtute poneret: nec quidquam aliud numeraret in bonis, idque appellaret honestum, quod esset simplex quoddam, et solum et unum bonum. 36. Cetera autem etsi nec bona nec mala essent, tamen alia secundum naturam dicebat, alia naturae esse contraria. His ipsis alia interiecta et media numerabat. Quae autem secundum naturam essent, ea sumenda et quadam aestimatione dignanda docebat; contraque contraria: neutra autem in mediis relinquebat; in quibus ponebat nihil omnino esse momenti. 37. Sed quae essent sumenda, ex iis alia pluris esse aestimanda, alia minoris. Quae pluris, ea praeposita appellabat; reiecta autem, quae minoris. Atque ut haec non tam rebus, quam vocabulis commutaverat; sic inter recte factum atque peccatum, officium et contra officium, media locabat quaedam: recte facta sola in bonis actionibus ponens, prave, id est peccata, in malis; officia autem et servata praetermissaque media putabat, ut dixi. 38. Quumque superiores non omnem virtutem in ratione esse dicerent, sed quasdam virtutes natura aut more perfectas: hic omnes in ratione ponebat; quumque illi ea genera virtutum, quae supra dixi, seiungi posse arbitrarentur, hic nec id ullo modo fieri posse disserebat, nec virtutis usum modo, ut superiores, sed ipsum habitum per se esse praeclarum, nec tamen virtutem cuiquam adesse, quin ea semper uteretur. Quumque perturbationem animi illi ex homine non tollerent, naturaque et condolescere et concupiscere et extimescere et efferri laetitia dicerent, sed eam contraherent in angustumque deducerent: hic omnibus his quasi morbis voluit carere sapientem. 39. Quumque eas perturbationes antiqui naturales esse dicerent, et rationis expertes, aliaque in parte animi cupiditatem, alia rationem collocarent, ne his quidem assentiebatur. Nam et perturbationes voluntarias es-

se putabat, opinionisque iudicio suscipi, et omnium perturbationum arbitrabatur matrem esse immoderatam quamdam intemperantiam. Haec fere de moribus.

XI. De naturis autem sic sentiebat, primum, ut quattuor initiis rerum illis quintam hanc naturam, ex qua superiores sensus et mentem effici rebantur, non adhiberet. Statuebat enim ignem esse ipsam naturam, quae quidque gigneret, et mentem atque sensus. Discrepabat etiam ab iisdem, quod nullo modo arbitrabatur quidquam effici posse ab ea, quae expers esset corporis, (cuius generis Xenocrates et superiores etiam animum esse dixerant,) nec vero, aut quod efficeret aliquid, aut quod efficeretur, posse esse non corpus. 40. Plurima autem in illa tertia philosophiae parte mutavit. In qua primum de sensibus ipsis quaedam dixit nova: quos cunctos* esse censuit a quadam quasi impulsione oblata extrinsecus: quam ille *φαντασίαν*, nos visum appellemus licet; et teneamus hoc verbum quidem: erit enim utendum in reliquo sermone saepius. Sed ad haec, quae visa sunt et quasi accepta sensibus, assensionem adiungit animorum: quam esse vult in nobis positam et voluntariam. 41. Visis non omnibus adiungebat fidem, sed iis solum, quae propriam quamdam haberent declarationem earum rerum, quae viderentur: id autem visum, quum ipsum per se cerneretur, comprehensibile. Feretis haec? Nos vero, inquit. Quonam enim modo *καταληπτόν* diceres?—Sed, quum acceptum iam et approbatum esset, comprehensionem appellabat, similem iis rebus, quae manu prenderentur: ex quo etiam nomen hoc duxerat, quum eo verbo ante nemo tali in re usus esset: plurimisque idem novis verbis (nova enim dicebat) usus est. Quod autem erat sensu comprehensum, id ipsum sensum appellabat, et si ita erat comprehensum, ut convelli ratione non posset, scientiam: sin aliter, inscientiam nominabat: ex qua exsisteret etiam opinio, quae esset imbecilla, et cum falso incognitoque communis. 42. Sed inter scientiam et inscientiam comprehensionem illam, quam dixi, collocabat, eamque neque in rectis, neque in pravis numerabat, sed soli credendum esse dicebat. E quo sensibus etiam fidem tribuebat, quod, ut supra dixi, comprehensio facta sensibus et vera esse illi, et fidelis videbatur: non quod omnia, quae essent in re, comprehenderet: sed quia nihil, quod cadere in eam posset, relinqueret, quodque natura quasi normam scientiae et principium sui dedisset, unde postea notiones rerum in animis imprimerentur: — e quibus non principia solum, sed latiores quaedam ad rationem inveniendam viae reperiuntur —. Errorem autem et temeritatem et ignorantiam et opinationem, et suspicionem, et uno nomine omnia, quae essent aliena firmae et constantis assensionis, a virtute sapientiaque removebat. Atque in his fere commutatio consistit omnis dissensioque Zenonis a superioribus.

XII. 43. Quae quum dixisset: Et breviter sane minimeque obscure exposita est, inquam, a te, Varro, et veteris Academiae ratio et Stoicorum. Verum esse autem arbitror, ut Antiocho, nostro familiari, placebat, correctionem veteris Academiae potius, quam aliquam novam disciplinam putandam. Tum Varro, Tuae sunt nunc partes, inquit, qui ab antiquorum ratione nunc descisceres et ea, quae ab Arcesila novata sunt, probas, docere, quod, et qua de caussa discidium factum sit: ut videamus, satisne ista sit iusta defectio 44. Tum ego, Cum Zenone, inquam, ut accepimus, Arcesilas sibi omne certamen instituit, non pertinacia aut studio vincendi, ut mihi quidem videtur, sed earum rerum obscuritate, quae ad confessionem ignorationis adduxerant Socratem, et iam ante * Socratem Democritum, Anaxagoram, Empedoclem, omnes paene veteres: qui nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse [dixerunt]: angustos sensus, imbecillos animos, brevia curricula vitae, et (ut Democritus) in profundo veritatem esse demersam: opinionibus et institutis omnia teneri: nihil veritati relinqui: deinceps omnia tenebris circumfusa esse dixerunt. 45. Itaque Arcesilas negabat esse quidquam, quod sciri posset, ne illud quidem ipsum, quod Socrates sibi reliquisset. Sic omnia latere censebat * in occulto: neque esse quidquam, quod cerni aut intelligi posset: quibus de caussis nihil oportere neque profiteri, neque affirmare quemquam, neque assensione approbare: cohibereque semper, et ab omni lapsu continere temeritatem; quae tum esset insignis, quum aut falsa aut incognita res approbaretur: neque hoc quidquam esse turpius, quam cognitioni et perceptioni assensionem approbationemque praecurrere. Huic rationi quod erat consentaneum, faciebat, ut contra omnium sententias dies iam plerosque deduceret: ut, quum in eadem re paria contrariis in partibus momenta rationum invenirentur, facilius ab utraque parte assensio sustineretur. 46. Hanc Academiam novam appellant; quae mihi vetus videtur: si quidem Platonem ex illa vetere numeramus; cuius in libris nihil affirmatur, et in utramque partem multa disseruntur, de omnibus quaeritur, nihil certi dicitur. Sed tamen illa, quam exposui, vetus, haec nova nominetur: quae usque ad Carneadem perducta, qui quartus ab Arcesila fuit, in eadem Arcesilae ratione permansit. Carneades autem nullius philosophiae partis ignarus et, ut cognovi ex iis, qui illum audierant, maximeque ex Epicureo Zenone, qui, quum ab eo plurimum dissentiret, unum tamen praeter ceteros mirabatur, incredibili quadam fuit facultate. * * * *

(Multa deinceps desiderantur.)

FRAGMENTA LIBRI I.

1) Qui cum similitudine verbi concinere maxime sibi videretur. (*Non. v. Concinnare p.* 43.)

2) Quid autem stomachetur Mnesarchus, quid Antipater digladietur cum Carneade tot voluminibus? *(Id. v. Digladiari p.* 65.)

110.

M. TULLII CICERONIS

ACADEMICORUM PRIORUM

LIBER SECUNDUS

(NONIO QUARTUS),

QUI INSCRIBITUR

LUCULLUS.

ARG. Hoc in libro, ubi Cicero de laudibus Luculli, de instituto suo et occasione ineundae disputationis praefatus est, eam Lucullus c. 4. sq. ingreditur contra Academicos et Philonem, ex ore Antiochi, quocum saepe fuerat, acceptam. Eius summa haec est, Esse *καταληπτά*, quae comprehendi possint, hoc est, e definitione Zenonis, quam redarguit Philo, talia visa (*φαντασιας*) impressa et efficta ex eo, unde sint, qualia esse non possint ex eo, unde non sint, c. 6. extr. qua in re tota controversia agitur. Initio facto a sensibus, ostendit, vera esse et certa iudicia sensuum, quippe nullis valetudinis aliarumve rerum impedimentis laborantium, praesertim si ars adhibeatur et exercitatio. Ex his igitur visis oriri *ἐννοίας*, notitias: quae si falsae aut incertae sint, omnem rerum et cognitionem et memoriam tolli. Maxime vero virtutum cognitionem documento esse, multa et comprehendi posse et percipi. Ergo si qui comprehendi quidquam posse negent, eos ipsam virtutem tollere, immo vitam evertere funditus et animal animo orbare c. 7-10. Deinde quum horum reiicit sententiam, qui certum esse quidquam negant, verisimile concedunt, quod sublata veri et falsi notione, et constituta communitate veri cum falso, similitudo veri iudicari non possit; tum eorum rationem, qui percepta quum negent, perspicua largiuntur: neque enim perspicuum esse quidquam posse, v. c. avem albam esse, quando accidere possit, ut eadem sit nigra c. 10. 11. Quoniam autem perceptio cum assensione coniuncta sit, hanc docet esse certissimam c. 12. His disputatis et expositis c. 13. totius Academicorum rationis fundamentis, ostendit, aut eorum ratiocinationes, quibus nihil comprehendi contendant, incertas esse, aut falsum id, quod disputent, c. 14. Sed ut pares esse Academicis possimus, neque a veritate desciscamus, opus esse primo, ut, quae pro perspicuitate responderi possint, teneamus, deinde captiosis eorum interrogationibus occurrere possimus, c. 15. Itaque explicatis c. 15. tribus Academicorum argumentis, (quorum primum et ultimum est genus illud interrogandi, quod Soriten veteres vocabant) quibus contendunt, nihil inter visa falsa et vera interesse, iis c. 16. 17. 18. respondet, et totum illud genus interrogandi tamquam vitiosum reiicit. His singulis deinde respondet Cicero, posteaquam primo se Lucullo excusaverat de philosophiae academicae studio, magnum se opinatorem esse confessus, c. 20. 21.: deinde vero de Antiochi in deserenda Philonis disciplina levitate pauca dixerat c. 22. Commemoratis ergo summorum hominum auctoritatibus, qui nihil certi esse contenderint, c. 23. 24. sensuum veritatem impugnat. Aut cum Epicuro dicendum esse, sensus numquam fallere hominem, et, si semel mentiti sint, numquam iis credendum; aut cum Lucullo, alia sensuum visa esse vera, alia falsa: quo sumpto, nullam verorum a falsis discernendorum notam relinqui, c. 25. 26. Male autem obiici, artificiis adhibitis et cogitatione effici posse, ut intelligamus, aliter res esse, ac videantur, somnia, ubi evigilaverimus, falsa putari, et visa vinolentorum et furiosorum, ubi se receperint. Nam de hoc non disputari, sed, qualia haec videantur, quum videantur, id quaeri. Non enim esse dubium, quin, quum videantur, probentur; ex quo efficiatur, inter visa vera et falsa ad animi assensum nihil interesse, c. 27-28. Neque rationem magis quidquam ac sensus percipere. Nam quod dialecticae multum Stoici tribuant, primo dialecticum non posse de rebus v. c. geometricis iudicare, nisi geometriam didicerit, deinde non posse solvere soritas, propterea quod natura nobis eam cognitionem negarit, ut ullius rei fines statuere possimus; idque magno argumento esse, falsam esse illam definitionem, effatum esse id, quod aut verum aut falsum sit, c. 28-30. Quod sublata perceptione, quamvis relicta probabilitate, vitam omnem, sensum, memoriam, artem etc. tolli putet, in eo valde errare. Nam in plerisque actionibus, vel Stoicis consentientibus, tamquam in navigando, probabilitate homines duci, eamque ad actiones sufficere; eadem sentire Academicum, quae Stoicum, nihil mutari, iudicio tantum utrumque discrepare, quod ad ipsos sensus nullam vim habeat: memoria etiam errores, non tantum comprehensa, teneri, in artibus autem plerisque nos probabilitate duci, nihil dialectica opus esse, c. 30-34. Neque vero ex Antiochi mente cum repugnantia dicere, qui visa concedat aut vera esse aut falsa, nihil tamen inter se differre contendat. Neque enim verum ab Academicis omnino tolli, sed tantum percipiendi signum, c. 34. A cap. 35. deinceps usque ad 47. copiosam addit disputationem de summorum philosophorum dissensionibus in omnibus philosophiae partibus: ex quo pateat nihil exploratum esse, sed in omnibus probabilitatem esse sequendam, atque etiam, quod omnes praeter Stoicos concedant, sapientem posse opinari.

I. 1. Magnum ingenium L. Luculli, magnumque optimarum artium studium, tum omnis liberalis et digna homine nobili ab eo percepta doctrina, quibus temporibus florere in foro maxime potuit, caruit omnino rebus urbanis. Ut enim, admodum adolescens, cum fratre, pari pietate et industria praedito, paternas inimicitias magna cum gloria est persecutus: in Asiam quaestor profectus, ibi permultos annos admirabili quadam laude provinciae praefuit: deinde absens factus aedilis, continuo praetor: (licebat enim celerius legis praemio) post in Africam: inde ad consulatum: quem ita gessit, ut diligentiam admirarentur omnes, ingenium cognoscerent. Post ad Mithridaticum bellum missus a senatu, non modo

opinionem vicit omnium, quae de virtute eius erat, sed etiam gloriam superiorum. 2. Idque eo fuit mirabilius, quod ab eo laus imperatoria non admodum exspectabatur, qui adolescentiam in forensi opera, quaesturae diuturnum tempus, Murena bellum in Ponto gerente, in Asiae pace consumpserat. Sed incredibilis quaedam ingenii magnitudo non desideravit indocilem usus disciplinam. Itaque quum totum iter et navigationem consumpsisset partim in percontando a peritis, partim in rebus gestis legendis: in Asiam factus imperator venit, quum esset Roma profectus rei militaris rudis. Habuit enim divinam quamdam memoriam rerum, verborum maiorem Hortensius. Sed, quo plus in negotiis gerendis res, quam verba prosunt, hoc erat memoria illa praestantior: quam fuisse in Themistocle, quem facile Graeciae principem ponimus, singularem ferunt. Qui quidem etiam pollicenti cuidam se artem ei memoriae, quae tum primum proferebatur, traditurum, respondisse dicitur, *oblivisci se malle discere:* credo, quod haerebant in memoria, quaecumque audierat vel viderat. Tali ingenio praeditus Lucullus adiunxerat etiam illam, quam Themistocles spreverat, disciplinam. Itaque, ut litteris consignamus, quae monumentis mandare volumus: sic ille in animo res insculptas habebat. 3. Tantus ergo imperator in omni genere belli fuit, praeliis, oppugnationibus, navalibus pugnis, totiusque belli instrumento et apparatu, ut ille rex post Alexandrum maximus hunc a se maiorem ducem cognitum, quam quemquam eorum, quos legisset, fateretur. In eodem tanta prudentia fuit in constituendis temperandisque civitatibus, tanta aequitas, ut hodie stet Asia Luculli institutis servandis et quasi vestigiis persequendis. Sed, etsi magna cum utilitate reipublicae, tamen diutius, quam vellem, tanta vis virtutis atque ingenii peregrinata abfuit ab oculis et fori et curiae. Quin etiam, quum victor a Mithridatico bello revertisset, inimicorum calumnia triennio tardius, quam debuerat, triumphavit. Nos enim consules introduximus paene in Urbem currum clarissimi viri: cuius mihi consilium et auctoritas quid tum in maximis rebus profuisset, dicerem, nisi de me ipso dicendum esset: quod hoc tempore non est necesse. Itaque privabo illum potius debito testimonio, quam id cum mea laude communicem.

II. 4. Sed, quae populari gloria decorari in Lucullo debuerunt, ea fere sunt et Graecis litteris celebrata et Latinis. Nos autem illa externa cum multis, haec interiora cum paucis ex ipso saepe cognovimus. Maiore enim studio Lucullus quum omni litterarum generi, tum philosophiae deditus fuit, quam, qui illum ignorabant, arbitrabantur. Nec vero ineunte aetate solum, sed et pro quaestore aliquot annos, et in ipso bello: in quo ita magna rei militaris esse occupatio solet, ut non multum imperatori sub ipsis pellibus otii relinquatur. Quum autem e philosophis ingenio scientiaque putaretur Antiochus, Philonis auditor, excellere, eum secum et quaestor habuit et, post aliquot annos, imperator: quumque esset ea memoria, quam ante dixi, ea saepe audiendo facile cognovit, quae vel semel audita meminisse potuisset. Delectabatur autem mirifice lectione librorum, de quibus audiebat.

5. Ac vereor interdum, ne talium personarum, quum amplificare velim, minuam etiam gloriam. Sunt enim multi, qui omnino Graecas non ament litteras: plures, qui philosophiam: reliqui, etiamsi haec non improbent, tamen earum rerum disputationem principibus civitatis non ita decoram putant. Ego autem, quum Graecas litteras M. Catonem in senectute didicisse acceperim, P. autem Africani, historiae loquantur, in legatione illa nobili, quam ante censuram obiit, Panaetium unum omnino comitem fuisse: nec litterarum Graecarum, nec philosophiae iam ullum auctorem requiro. 6. Restat, ut iis respondeam, qui sermonibus eiusmodi nolint personas tam graves illigari. Quasi vero clarorum virorum aut tacitos congressus esse oporteat, aut ludicros sermones, aut rerum colloquia leviorum. Etenim, si quodam in libro vere est a nobis philosophia laudata, profecto eius tractatio optimo atque amplissimo quoque dignissima est: nec quidquam aliud videndum est nobis, quos populus Romanus hoc in gradu collocavit, nisi ne quid privatis studiis de opera publica detrahamus. Quod si, quum fungi munere debeamus, non modo operam nostram numquam a populari coetu removemus, sed ne litteram quidem ullam facimus, nisi forensem: quis reprehendet nostrum otium, qui in eo non modo nosmetipsos hebescere et languere nolumus, sed, ut plurimis prosimus, enitimur? Gloriam vero non modo non minui, sed etiam augeri arbitramur eorum, quorum ad populares illustresque laudes, has etiam minus notas minusque pervulgatas adiungimus. 7. Sunt etiam, qui negent, in his, qui in nostris libris disputent, fuisse earum rerum, de quibus disputatur, scientiam. Qui mihi videntur non solum vivis, sed etiam mortuis invidere. III. Restat unum genus reprehensorum, quibus Academiae ratio non probatur. Quod gravius ferremus, si quisquam ullam disciplinam philosophiae probaret, praeter eam, quam ipse sequeretur. Nos autem, quoniam contra omnes dicere, qui scire sibi videntur, solemus, non possumus, quin alii a nobis dissentiant, recusare. Quamquam nostra quidem caussa facilior est, qui verum invenire sine ulla contentione volumus; idque summa cura studioque conquirimus. Etsi enim omnis cognitio multis est obstructa difficultatibus, eaque est et in ipsis rebus obscuritas et in iudiciis nostris infirmitas, ut non sine caussa et antiquissimi et doctissimi invenire se posse, quod cuperent, diffisi sint: tamen nec illi defecerunt, neque nos studium exquirendi defatigati relinquimus: neque nostrae disputationes quidquam aliud agunt, nisi ut, in utramque partem dicendo, eliciant et tamquam exprimant aliquid, quod aut verum sit, aut ad id quam proxime accedat. 8. Neque inter nos et eos, qui se scire arbitrantur, quidquam interest, nisi quod illi non dubitant, quin ea vera sint, quae defendunt: nos probabilia multa habemus, quae sequi facile, affirmare vix possumus. Hoc autem liberiores et solutiores sumus, quod integra nobis est iudicandi potestas: nec, ut omnia, quae praescripta et quasi imperata sint, defendamus, necessitate ulla cogimur. Nam ceteri primum ante tenentur astricti, quam, quid esset optimum, iudicare potuerunt: deinde infirmissimo tempore aetatis aut obsecuti amico cuipiam, aut una alicuius, quem primum audierunt, oratione capti, de rebus incognitis iudicant, et, ad quamcumque sunt disciplinam quasi tempestate delati, ad eam, tamquam ad saxum, adhaerescunt. 9. Nam, quod dicunt omnia se credere ei, quem iudicent fuisse sapientem: probarem, si id ipsum rudes et indocti iudicare potuissent: (statuere enim, qui sit sapiens, vel maxime videtur esse sapientis) sed aut, ut potuerunt, omnibus

rebus auditis, cognitis etiam reliquorum sententiis iudicaverunt; aut re semel audita atque ad unius se auctoritatem contulerunt. Sed, nescio quo modo, plerique errare malunt, eamque sententiam, quam adamaverunt, pugnacissime defendere, quam sine pertinacia, quid constantissime dicatur, exquirere.

Quibus de rebus et alias saepe multa quaesita et disputata sunt, et quondam in Hortensii villa, quae est ad Baulos, quum eo Catulus et Lucullus, nosque ipsi postridie venissemus, quam apud Catulum fuissemus. Quo quidem etiam maturius venimus, quod erat constitutum, si ventus esset, Lucullo in Neapolitanum, mihi in Pompeianum navigare. Quum igitur pauca in xysto locuti essemus, tum eodem in spatio consedimus. IV. 10. Hic Catulus, Etsi heri, inquit, id, quod quaerebatur, paene explicatum est, ut tota fere quaestio tractata videatur; tamen exspecto ea, quae te pollicitus es, Luculle, ab Antiocho audita, dicturum. Equidem, inquit Hortensius, feci plus, quam vellem. Totam enim rem Lucullo integram servatam oportuit. Et tamen fortasse servata est. A me enim ea, quae in promptu erant, dicta sunt: a Lucullo autem reconditiora desidero. Tum ille, Non sane, inquit, Hortensi, conturbat me exspectatio tua; etsi nihil est iis, qui placere volunt, tam adversarium: sed quia non laboro, quam valde ea, quae dico, probaturus sim, eo minus conturbor. Dicam enim, nec mea, nec ea, in quibus, si vera non fuerint, non vinci me malim, quam vincere. Sed mehercule, ut quidem nunc se caussa habet, etsi hesterno sermone labefacta est, mihi tamen videtur esse verissima. Agam igitur, sicut Antiochus agebat. Nota enim mihi res est. Nam et vacuo animo illum audiebam, et magno studio; eadem de re etiam saepius: ut etiam maiorem exspectationem mei faciam, quam modo fecit Hortensius. 11. Quum ita esset exorsus, ad audiendum animos ereximus. At ille, Quum Alexandriae pro quaestore, inquit, essem, fuit Antiochus mecum, et erat iam antea Alexandriae familiaris Antiochi Heraclitus Tyrius, qui et Clitomachum multos annos et Philonem audierat; homo sane in ista philosophia, quae nunc prope dimissa revocatur, probatus, et nobilis: cum quo Antiochum saepe disputantem audiebam: sed utrumque leniter. Et quidem isti libri duo Philonis, de quibus heri dictum a Catulo est, tum erant allati Alexandriam, tumque primum in Antioohi manus venerant: et homo natura lenissimus (nihil enim poterat fieri illo mitius) stomachari tamen coepit. Mirabar. Neque enim umquam antea videram. At ille, Heracliti memoriam implorans, quaerere ex eo, viderenturne illa Philonis, aut ea num vel e Philone, vel ex ullo Academico audivisset aliquando. Negabat: Philonis tamen scriptum agnoscebat. Nec id quidem dubitari poterat: nam aderant mei familiares, docti homines, P. et C. Selii, et Tetrilius Rogus, qui se illa audisse Romae de Philone, et ab eo ipso duos illos libros dicerent descripsisse. Tum et illa dixit Antiochus, quae heri Catulus commemoravit a patre suo dicta Philoni, et alia plura: nec se tenuit, quin contra suum doctorem librum etiam ederet, qui Sosus inscribitur. 12. Tum igitur, et quum Heraclitum studiose audirem contra Antiochum disserentem, et item Antiochum contra Academicos, dedi Antiocho operam diligentius, ut caussam ex eo totam cognoscerem. Itaque complures dies, adhibito Heraclito, doctisque compluribus, et in his Antiochi fratre Aristo, et praeterea Aristone et Dione, quibus ille secundum fratrem plurimum tribuebat, multum temporis in ista una disputatione consumpsimus. Sed ea pars, quae contra Philonem erat, praetermittenda est. Minus enim acer est adversarius is, qui ista, quae sunt heri defensa, negat Academicos omnino dicere. Etsi enim mentitur, tamen est adversarius lenior. Ad Arcesilam Carneademque veniamus.

V. 13. Quae quum dixisset, sic rursus exorsus est: Primum mihi videmini (me autem nomine appellabat), quum veteres physicos nominatis, facere idem, quod seditiosi cives solent, quum aliquos ex antiquis claros viros proferunt, quos dicant fuisse populares, ut eorum ipsi similes esse videantur. Repetunt a P. Valerio, qui, exactis regibus, primo anno consul fuit: commemorant reliquos; qui leges populares de provocationibus tulerint, quum consules essent: tum ad hos notiores, C. Flaminium, qui legem agrariam aliquot annis ante secundum Punicum bellum tribunus plebis tulerit, invito senatu, et postea bis consul factus sit. L. Cassium, Q. Pompeium illi quidem, etiam P. Africanum referre in eumdem numerum solent. Duos vero sapientissimos et clarissimos fratres, P. Crassum et P. Scaevolam, aiunt Ti. Graccho auctores legum fuisse, alterum quidem, ut videmus, palam; alterum, ut suspicantur, obscurius. Addunt etiam C. Marium: et de hoc quidem nihil mentiuntur. Horum nominibus tot virorum atque tantorum expositis, eorum se institutum sequi dicunt. 14. Similiter vos quum perturbare, ut illi rempublicam, sic vos philosophiam bene iam constitutam velitis, Empedoclem, Anaxagoram, Democritum, Parmenidem, Xenophanem, Platonem etiam et Socratem profertis. Sed neque Saturnius (ut nostrum inimicum potissimum nominem) simile quidquam habuit veterum illorum, nec Arcesilae calumnia conferenda est cum Democriti verecundia. Et tamen isti physici raro admodum, quum haerent aliquo loco, exclamant, quasi mente incitati: Empedocles quidem, ut interdum mihi furere videatur: abstrusa esse omnia, nihil nos sentire, nihil cernere, nihil omnino, quale sit, posse reperire: maiorem autem partem mihi quidem omnes isti videntur nimis etiam quaedam affirmare, plusque profiteri se scire, quam sciant. 15. Quod si illi tum in novis rebus, quasi modo nascentes, haesitaverunt, nihilne tot saeculis, summis ingeniis, maximis studiis, explicatum putamus? nonne, quum iam philosophorum disciplinae gravissimae constitissent, tum exortus est, ut in optima republica Ti. Gracchus, qui otium perturbaret, sic Arcesilas, qui constitutam philosophiam everteret, et in eorum auctoritate delitesceret, qui negavissent quidquam sciri aut percipi posse? Quorum e numero tollendus est et Plato et Socrates: alter, quia reliquit perfectissimam disciplinam, Peripateticos et Academicos, nominibus differentes, re congruentes: a quibus Stoici ipsi verbis magis, quam sententiis dissenserunt: Socrates autem, de se ipse detrahens in disputatione, plus tribuebat iis, quos volebat refellere. Ita quum aliud diceret atque sentiret, libenter uti solitus est ea dissimulatione, quam Graeci *εἰρωνείαν* vocant: quam ait etiam in Africano fuisse Fannius: idque propterea vitiosum in illo non putandum, quod idem fuerit in Socrate. VI. 16. Sed fuerint illa veteribus*, si vultis, incognita. Nihilne est igitur actum, quod investigata sunt, posteaquam Arcesilas, Zenoni, ut putatur, obtrectans, nihil novi

reperienti, sed emendanti superiores, immutatione verborum, dum huius definitiones labefactare vult, conatus est clarissimis rebus tenebras obducere? Cuius primo non admodum probata ratio, quamquam floruit quum acumine ingenii, tum admirabili quodam lepore dicendi, proxime a Lacyde solo retenta est: post autem confecta a Carneade, qui est quartus ab Arcesila; audivit enim Hegesinum, qui Evandrum audierat, Lacydi discipulum, quum Arcesilae Lacydes fuisset. Sed ipse Carneades diu tenuit. Nam nonaginta vixit annos: et, qui illum audierant, admodum floruerunt; e quibus industriae plurimum in Clitomacho fuit: declarat multitudo librorum: ingenii non minus in hoc, quam in Charmada eloquentiae, in Melanthio Rhodio suavitatis. Bene autem nosse Carneadem Stratoniceus Metrodorus putabatur. 17. Iam Clitomacho Philo vester operam multos annos dedit. Philone autem vivo patrocinium Academiae non defuit. Sed, quod nos facere nunc ingredimur, ut contra Academicos disseramus, id quidam e philosophis, et ii quidem non mediocres, faciendum omnino non putabant; nec enim esse ullam rationem disputare cum his, qui nihil probarent; Antipatrumque Stoicum, qui multus in eo fuisset, reprehendebant; nec definiri aiebant necesse esse, quid esset cognitio aut perceptio aut, si verbum e verbo volumus, comprehensio, quam *κατάληψιν* illi vocant; eosque, qui persuadere vellent, esse aliquid, quod comprehendi et percipi posset, inscienter facere dicebant, propterea quod nihil esset clarius *ἐναργεία*, ut Graeci; perspicuitatem, aut evidentiam nos, si placet, nominemus, fabricemurque, si opus erit, verba; ne hic sibi (me appellabat iocans) hoc licere putet soli. Sed tamen orationem nullam putabant illustriorem ipsa evidentia reperiri posse, nec ea, quae tam clara essent, definienda censebant. Alii autem negabant se pro hac evidentia quidquam priores fuisse dicturos: sed ad ea, quae contra dicerentur, dici oportere putabant, ne qui fallerentur. 18. Plerique tamen et definitiones ipsarum etiam evidentium rerum non improbant: et rem idoneam, de qua quaeratur, et homines dignos, quibuscum disseratur, putant. Philo autem, dum nova quaedam commovet, quod ea sustinere vix poterat, quae contra Academicorum pertinaciam dicebantur, et aperte mentitur, ut est reprehensus a patre Catulo, et, ut docuit Antiochus, in id ipsum se induit, quod timebat. Quum enim ita negaret quidquam esse, quod comprehendi posset (id enim volumus esse *καταληπτόν* *), si illud esset, sicut Zeno definiret, tale visum (iam enim hoc pro *φαντασία* verbum satis hesterno sermone trivimus) visum igitur impressum effictumque ex eo, unde esset, quale esse non posset, ex eo, unde non esset; id nos a Zenone definitum rectissime dicimus. Qui enim potest quidquam comprehendi, ut plane confidas, id perceptum cognitumque esse, quod est tale, quale vel falsum esse possit? Hoc quum infirmat tollitque Philo, iudicium tollit incogniti et cogniti: ex quo efficitur, nihil posse comprehendi. Ita imprudens eo, quo minime vult, revolvitur. Quare omnis oratio contra Academiam suscipitur a nobis, ut retineamus eam definitionem, quam Philo voluit evertere. Quam nisi obtinemus, percipi nihil posse concedimus.

VII. 19. Ordiamur igitur a sensibus. Quorum ita clara iudicia et certa sunt, ut, si optio naturae nostrae detur, et ab ea deus aliqui requirat, contentane sit suis integris incorruptisque sensibus, an postulet melius aliquid, non videam quid quaerat amplius. Nec vero hoc loco exspectandum est, dum de remo inflexo aut de collo columbae respondeam. Non enim is sum, qui, quidquid videtur, tale dicam esse, quale videatur. Epicurus hoc viderit et alia multa. Meo autem iudicio ita est maxima in sensibus veritas, si et sani sunt ac valentes, et omnia removentur, quae obstant et impediunt. Itaque et lumen mutari saepe volumus, et situs earum rerum, quas intuemur, et intervalla aut contrahimus aut diducimus; multaque facimus usque eo, dum aspectus ipse fidem faciat sui iudicii. Quod idem fit in vocibus, in odore, in sapore: ut nemo sit nostrum, qui in sensibus sui cuiusque generis iudicium requirat acrius. 20. Adhibita vero exercitatione et arte, ut oculi pictura teneantur, aures cantibus, quis est, quin cernat, quanta vis sit in sensibus? Quam multa vident pictores in umbris et in eminentia, quae nos non videmus! quam multa, quae nos fugiunt in cantu, exaudiunt in eo genere exercitati! qui primo inflatu tibicinis Antiopam esse aiunt, aut Andromacham, quum id nos ne suspicemur quidem. Nihil necesse est de gustatu et odoratu loqui; in quibus intelligentia, etsi vitiosa, est quaedam tamen. Quid de tactu, et eo quidem, quem philosophi interiorem vocant, aut doloris aut voluptatis? (in quo Cyrenaici solo putant veri esse iudicium, quia sentiatur.) 21. Potestne igitur quisquam dicere, inter eum, qui doleat, et inter eum, qui in voluptate sit, nihil interesse? aut, ita qui sentiat, non apertissime insaniat? Atqui qualia sunt haec, quae sensibus percipi dicimus, talia sequuntur ea, quae non sensibus ipsis percipi dicuntur, sed quodam modo sensibus: ut haec: illud est album, hoc dulce, canorum illud, hoc bene olens, hoc asperum. Animo iam haec tenemus comprehensa, non sensibus. Ille deinceps equus est, ille canis. Cetera series deinde sequitur, maiora nectens, ut haec, quae quasi expletam rerum comprehensionem amplectuntur, Si homo est, animal est mortale, rationis particeps. Quo e genere nobis notitiae rerum imprimuntur; sine quibus nec intelligi quidquam, nec quaeri aut disputari potest. 22. Quod si essent falsae notitiae (*ἐννοίας* enim notitias appellare tu videbare), si igitur essent hae falsae aut eiusmodi visis impressae, qualia visa a falsis discerni non possent; quo tandem his modo uteremur? quo modo autem, quid cuique rei consentaneum esset, quid repugnaret, videremus? Memoriae quidem certe, quae non modo philosophiam, sed omnis vitae usus * omnesque artes una maxime continet, nihil omnino loci relinquitur. Quae potest enim esse memoria falsorum? aut quid quisquam meminit, quod non animo comprehendit et tenet? Ars vero quae potest esse, nisi quae non ex una aut duabus, sed ex multis animi perceptionibus constat? Quam si subtraxeris, qui distingues artificem ab inscio? Non enim fortuito hunc artificem dicemus esse, illum negabimus: sed, quum alterum percepta et comprehensa tenere videmus, alterum non item. Quumque artium aliud eiusmodi genus sit, ut tantummodo animo rem cernat: aliud, ut moliatur aliquid et faciat: quomodo aut geometres cernere ea potest, quae aut nulla sunt aut internosci a falsis non possunt: aut is, qui fidibus utitur, explere numeros et conficere versus? Quod idem in similibus quoque artibus continget; quarum omne opus est in faciendo atque agendo. Quid enim est, quod arte effici possit, nisi is, qui artem tractabit, multa perceperit?

VIII. 23. Maxime vero virtutum cognitio confir-

mat, percipi et comprehendi multa posse. In quibus solis inesse etiam scientiam dicimus; quam nos non comprehensionem modo rerum, sed eam stabilem quoque atque immutabilem esse censemus: itemque sapientiam, artem vivendi, quae ipsa ex sese habeat constantiam. Ea autem constantia si nihil habeat percepti et cogniti, quaero, unde nata sit, aut quomodo? Quaero etiam, ille vir bonus, qui statuit omnem cruciatum perferre, intolerabili dolore lacerari potius, quam ut officium prodat aut fidem, cur has sibi tam graves leges imposuerit, quum, quamobrem ita oporteret, nihil haberet comprehensi, percepti, cogniti, constituti? Nullo igitur modo fieri potest, ut quisquam tanti aestimet aequitatem et fidem, ut eius conservandae caussa nullum supplicium recuset, nisi iis rebus assensus sit, quae falsae esse non possunt. 24. Ipsa vero sapientia, si se ignorabit, sapientia sit, necne; quo modo primum obtinebit nomen sapientiae? deinde quo modo suscipere aliquam rem aut agere fidenter audebit, quum certi nihil erit, quod sequatur? quum vero dubitabit, quid sit extremum et ultimum bonorum, ignorans, quo omnia referantur, qui poterit esse sapientia? Atque etiam illud perspicuum est, constitui necesse esse initium, quod sapientia, quum quid agere incipiat, sequatur; idque initium esse naturae accommodatum. Nam aliter appetitio, (eam enim esse volumus ὁρμήν) qua ad agendum impellimur et id appetimus, quod est visum, moveri non potest. 25. Illud autem, quod movet, prius oportet videri eique credi: quod fieri non potest, si id, quod visum erit, discerni non poterit a falso. Quo modo autem moveri animus ad appetendum potest, si id, quod videtur, non percipitur, accommodatumne naturae sit, an alienum? itemque, si, quid officii sui sit, non occurrit animo, nihil umquam omnino aget, ad nullam rem umquam impelletur, numquam movebitur. Quod si aliquid aliquando acturus est, necesse est id ei verum, quod occurrit, videri. 26. Quid quod, si ista vera sunt, ratio omnis tollitur, quasi quaedam lux lumenque vitae? Tamenne in ista pravitate perstabitis? Nam quaerendi initium ratio attulit: quae perfecit virtutem, quum esset ipsa ratio confirmata quaerendo. Quaestio autem est appetitio cognitionis, quaestionisque finis inventio. At nemo invenit falsa; nec ea, quae incerta permanent, inventa esse possunt: sed, quum ea, quae quasi involuta fuerunt, aperta sunt, tum inventa dicuntur. Sic et initium quaerendi, et exitus percipiendi et comprehendendi tenetur *. Itaque argumenti conclusio, quae est Graece ἀπόδειξις, ita definitur: Ratio, quae ex rebus perceptis ad id, quod non percipiebatur, adducit.

IX. 27. Quod si omnia visa eiusmodi essent, qualia isti dicunt, ut ea vel falsa esse possent, neque ea posset ulla notio discernere: quo modo quempiam aut conclusisse aliquid, aut invenisse diceremus? aut quae esset conclusi argumenti fides? Ipsa autem philosophia, quae rationibus progredi debet, quem habebit exitum? Sapientiae vero quid futurum est? quae neque de se ipsa dubitare debet, neque de suis decretis, quae philosophi vocant δόγματα: quorum nullum sine scelere prodi poterit. Quum enim decretum proditur, lex veri rectique proditur; quo e vitio et amicitiarum proditiones, et rerum publicarum nasci solent. Non potest igitur dubitari, quin decretum nullum falsum possit esse, sapientique satis non sit, non esse falsum, sed etiam stabile, fixum, ratum esse debeat: quod movere nulla ratio queat. Talia autem neque esse, neque videri possunt eorum ratione, qui illa visa, e quibus omnia decreta sunt nata, negant quidquam a falsis interesse. 28. Ex hoc illud est natum, quod postulabat Hortensius, ut id ipsum saltem perceptum a sapiente diceretis, nihil posse percipi. Sed Antipatro hoc idem postulanti, quum diceret, ei, qui affirmaret nihil posse percipi, consentaneum esse, unum tamen illud dicere percipi posse, ut alia non possent, Carneades acutius resistebat. Nam tantum abesse dicebat, ut id consentaneum esset, ut maxime etiam repugnaret. Qui enim negaret quidquam esse, quod perciperetur, eum nihil excipere. Ita necesse esse, ne id ipsum quidem, quod exceptum non esset, comprehendi et percipi ullo modo posse. 29. Antiochus ad istum locum pressius videbatur accedere. Quoniam enim id haberent Academici decretum, (sentitis enim iam hoc me δόγμα dicere,) nihil posse percipi, non debere eos in suo decreto, sicut in ceteris rebus, fluctuare, praesertim quum in eo summa consisteret. Hanc enim esse regulam totius philosophiae, constitutionem veri, falsi, cogniti, incogniti: quam rationem quoniam susciperent docereque vellent, quae a quovis accipi oporteret, et quae repudiari, certe hoc ipsum, ex quo omne veri falsique iudicium esset, percipere eos debuisse. Etenim duo esse haec maxima in philosophia, iudicium veri et finem bonorum; nec sapientem posse esse, qui aut cognoscendi esse initium ignoret, aut extremum expetendi, ut, aut unde proficiscatur, aut quo perveniendum sit, nesciat. Haec autem habere dubia, neque his ita confidere, ut moveri non possint, abhorrere a sapientia plurimum. Hoc igitur modo potius erat ab his postulandum, ut hoc unum saltem, percipi nihil posse, perceptum esse dicerent. Sed de inconstantia totius illorum sententiae, si ulla sententia cuiusquam esse potest nihil approbantis, est, ut opinor, dictum satis. X. 30. Sequitur disputatio copiosa illa quidem, sed paullo abstrusior. Habet enim aliquantum a physicis: ut verear, ne maiorem largiar ei, qui contra dicturus est, libertatem et licentiam. Nam quid eum facturum putem de abditis rebus et obscuris, qui lucem eripere conetur? Sed disputari poterat subtiliter, quanto quasi artificio natura fabricata esset primum animal omne, deinde hominem maxime; quae vis esset in sensibus; quemadmodum primo visa nos pellerent, deinde appetitio ab his pulsa sequeretur; tum ut sensus ad res percipiendas intenderemus. Mens enim ipsa, quae sensuum fons est, atque etiam ipsa sensus est, naturalem vim habet, quam intendit ad ea, quibus movetur. Itaque alia visa sic arripit, ut his statim utatur: aliqua recondit; e quibus memoria oritur. Cetera autem similitudinibus constituit, ex quibus efficiuntur notitiae rerum; quas Graeci tum ἐννοίας, tum προλήψεις vocant. Eo quum accessit ratio argumentique conclusio rerumque innumerabilium multitudo, tum et perceptio eorum omnium apparet, et eadem ratio, perfecta his gradibus, ad sapientiam pervenit. 31. Ad rerum igitur scientiam vitaeque constantiam aptissima quum sit mens hominis, amplectitur maxime cognitionem, et istam κατάληψιν, quam, ut dixi, verbum e verbo exprimentes, comprehensionem dicemus, quum ipsam per se amat (nihil est enim ei veritatis luce dulcius) tum etiam propter usum. Quocirca et sensibus utitur, et artes efficit, quasi sensus alteros: et usque eo philosophiam ipsam corroborat, ut virtutem efficiat, ex qua re una vita omnis apta sit. Ergo hi, qui negant quidquam posse comprehendi, haec

ipsa eripiunt vel instrumenta, vel ornamenta vitae: vel potius etiam totam vitam evertunt funditus, ipsumque animal orbant animo, ut difficile sit de temeritate eorum, perinde ut caussa postulat, dicere.

32. Nec vero satis constituere possum, quod sit eorum consilium, aut quid velint. Interdum enim quum adhibemus ad eos orationem huiusmodi: Si ea, quae disputentur, vera sint, tum omnia fore incerta: respondent: Quid ergo istud ad nos? num nostra culpa est? naturam accusa, quae in profundo veritatem, ut ait Democritus, penitus abstruserit. Alii autem elegantius, qui etiam queruntur, quod eos insimulemus omnia incerta dicere; quantumque intersit inter incertum et id, quod percipi non possit, docere conantur, eaque distinguere. Cum his igitur agamus, qui haec distinguunt: illos, qui omnia sic incerta dicunt, ut, stellarum numerus par, an impar sit, quasi desperatos aliquos relinquamus. Volunt enim, (et hoc quidem vel maxime animadvertebam vos moveri,) probabile aliquid esse et quasi verisimile, eaque se uti regula et in agenda vita et in quaerendo ac disserendo.

XI. 33. Quae ista regula est veri et falsi, si notionem veri et falsi, propterea quod ea non possunt internosci, nullam habemus? Nam, si habemus, interesse oportet, ut inter rectum et pravum, sic inter verum et falsum. Si nihil interest, nulla regula est: nec potest is, cui est visio veri falsique communis, ullum habere iudicium aut ullam omnino veritatis notam. Nam, quum dicunt, hoc se unum tollere, ut quidquam possit ita videri, ut non eodem modo falsum etiam possit videri, cetera autem concedere, faciunt pueriliter. Quo enim omnia iudicantur, sublato, reliqua se negant tollere. Ut, si quis quem oculis privaverit, dicat, ea, quae cerni possent, non se ei ademisse. Ut enim illa oculis modo cognoscuntur, sic reliqua visis; sed propria veri, non communi veri et falsi nota. Quamobrem, sive tu probabilem visionem, sive probabilem et quae non impediatur, ut Carneades volebat, sive aliud quid proferes, quod sequare: ad visum illud, de quo agimus, tibi erit revertendum. 34. In eo autem, si erit communitas cum falso, nullum erit iudicium, quia proprium in communi signo notari non potest. Sin autem commune nihil erit; habeo, quod volo: id enim quaero, quod ita mihi videatur verum, ut non possit idem falsum videri. Simili in errore versantur, quum convicio * veritatis coacti, perspicua a perceptis volunt distinguere, et conantur ostendere, esse aliquid perspicui; verum illud quidem impressum in animo atque mente, neque tamen id percipi ac comprehendi posse. Quo enim modo perspicue dixeris album esse aliquid, quum possit accidere, ut id, quod nigrum sit, album esse videatur? aut quo modo ista aut perspicua dicemus, aut menti impressa subtiliter, quum sit incertum, vere inaniterve moveatur? Ita neque color, neque corpus, nec veritas, nec argumentum, nec sensus, neque perspicuum ullum relinquitur. 35. Ex hoc illud his usu venire solet, ut, quidquid dixerint, a quibusdam interrogentur: Ergo istuc quidem percipis? Sed qui ita interrogant, ab his irridentur. Non enim urgent, ut coarguant, neminem ulla de re posse contendere, neque asseverare, sine aliqua eius rei, quam sibi quisque placere dicit, certa et propria nota. Quod est igitur istuc vestrum probabile? Nam si, quod cuique occurrit et primo quasi aspectu probabile videtur, id confirmatur, quid eo levius? Sin ex circumspectione aliqua et accurata consideratione, quod visum sit, id se dicent sequi; tamen exitum non habebunt. 36. Primum quia his visis, inter quae nihil interest, aequaliter omnibus abrogatur fides: deinde, quum dicant posse accidere sapienti, ut, quum omnia fecerit diligentissimeque circumspexerit, exsistat aliquid, quod et verisimile videatur, et absit longissime a vero: ne si * magnam partem quidem, ut solent dicere, ad verum ipsum, aut quam proxime accedant, confidere sibi poterunt? Ut enim confidant, notum iis esse debebit insigne veri; quo obscurato et oppresso, quod tandem verum sibi videbuntur attingere? Quid autem tam absurde dici potest, quam quum ita loquuntur? »Est hoc quidem illius rei signum aut argumentum, et ea re id sequor, sed fieri potest, ut id, quod significatur, aut falsum sit, aut nihil sit omnino.« Sed de perceptione hactenus. Si quis enim ea, quae dicta sunt, labefactare volet, facile, etiam absentibus nobis, veritas se ipsa defendet.

XII. 37. His satis cognitis, quae iam explicata sunt, nunc de assensione atque approbatione, quam Graeci συγκατάθεσιν vocant, pauca dicemus: non quo non latus locus sit; sed paullo ante iacta sunt fundamenta. Nam quum vim, quae esset in sensibus, explicabamus, simul illud aperiebatur, comprehendi multa, et percipi sensibus; quod fieri sine assensione non potest. Deinde quum inter inanimum et animal hoc maxime intersit, quod [inanimum nihil agit,] animal agit aliquid, (nihil enim agens ne cogitari quidem potest quale sit) aut ei sensus adimendus est, aut ea, quae est in nostra potestate sita, reddenda assensio. 38. At vero animus quodam modo eripitur his, quos neque sentire, neque assentiri volunt. Ut enim necesse est, lancem in libra, ponderibus impositis, deprimi; sic animum perspicuis cedere. Nam, quomodo non potest animal ullum non appetere id, quod accommodatum ad naturam appareat (Graeci id οἰκεῖον appellant): sic non potest obiectam rem perspicuam non approbare. Quamquam, si illa, de quibus disputatum est, vera sunt, nihil attinet de assensione omnino loqui. Qui enim quid percipit, assentitur statim. Sed haec etiam sequuntur, nec memoriam sine assensione posse constare, nec notitias rerum, nec artes: idque, quod maximum est, ut sit aliquid in nostra potestate, in eo, qui rei nulli assentietur, non erit. 39. Ubi igitur virtus, si nihil situm est in ipsis nobis? Maxime autem absurdum, vitia in ipsorum esse potestate, neque peccare quemquam, nisi assensione: hoc idem in virtute non esse: cuius omnis constantia et firmitas ex iis rebus constat, quibus assensa est, et quas approbavit: omninoque ante videri aliquid, quam agamus, necesse est, eique, quod visum sit, assentiamur. Quare qui aut visum aut assensum tollit, is omnem actionem tollit e vita.

XIII. 40. Nunc ea videamus, quae contra ab his disputari solent. Sed prius potestis totius eorum rationis quasi fundamenta cognoscere. Componunt igitur primum artem quamdam de iis, quae visa dicimus, eorumque et vim et genera definiunt: in his, quale sit id, quod percipi et comprehendi possit totidem verbis, quot Stoici. Deinde illa exponunt duo, quae quasi contineant omnem hanc quaestionem: quae ita videantur, ut etiam alia eodem modo videri possint, nec in his quidquam intersit, non posse eorum alia percipi, alia non percipi: nihil interesse autem, non modo si omni ex parte eiusdem modi sint, sed etiam si discerni non possint. Quibus positis, unius argumenti conclusione tota ab his caussa comprehenditur. Composita ea conclusio sic est: »Eorum, quae viden-

tur, alia vera sunt, alia falsa: et quod falsum est, id percipi non potest: quod autem verum visum est, id omne tale est, ut eiusdem modi falsum etiam possit videri. Et, quae visa sint eiusmodi, ut in iis nihil intersit, non posse accidere, ut eorum alia percipi possint, alia non possint. Nullum igitur est visum, quod percipi possit.« 41. Quae autem sumunt, ut concludant id, quod volunt: ex his duo sibi putant concedi: neque enim quisquam repugnat. Ea sunt haec: »Quae visa falsa sint, ea percipi non posse:« et alterum: »Inter quae visa nihil intersit, ex iis non posse alia talia esse, ut percipi possint, alia ut non possint:« reliqua vero multa et varia ratione defendunt. Quae sunt item duo: unum, »Quae videantur, eorum alia vera esse, alia falsa;« alterum: »Omne visum, quod sit a vero, tale esse, quale etiam a falso possit esse.« 42. Haec duo proposita non praetervolant, sed ita dilatant, ut non mediocrem curam adhibeant et diligentiam. Dividunt enim in partes, et eas quidem magnas: primum in sensus: deinde in ea, quae ducuntur a sensibus, et ab omni consuetudine, quam obscurari volunt. Tum perveniunt ad eam partem, ut ne ratione quidem et coniectura ulla res percipi possit. Haec autem universa concidunt etiam minutius. Ut enim de sensibus hesterno sermone vidistis, item faciunt de reliquis: in singulisque rebus, quas in minima dispertiunt, volunt efficere, iis omnibus, quae visa sint, veris adiuncta esse falsa, quae a veris nihil differant; ea quum talia sint, nihil posse comprehendi.

XIV. 43. Hanc ego subtilitatem philosophia quidem dignissimam iudico, sed ab eorum caussa, qui ita disserunt, remotissimam. Definitiones enim, et partitiones, et horum luminibus utens oratio; tum similitudines dissimilitudinesque, et earum tenuis et acuta distinctio, fidentium est hominum, illa vera et firma et certa esse, quae tutentur: non eorum, qui clament, nihilo magis vera illa esse, quam falsa. Quid enim agant, si, quum aliquid definierint, roget eos quispiam, num illa definitio possit in aliam rem transferri quamlibet: si posse dixerint; quid dicere habeant, cur illa vera definitio sit? si negaverint; fatendum sit, quoniam vel illa definitio transferri non possit in falsum; quod ea definitione explicetur, id percipi posse: quod minime illi volunt. Eadem dici poterunt in omnibus [partibus]. 44. Si enim dicent, ea, de quibus disserent, se dilucide perspicere, nec ulla communione visorum impediri, comprehendere ea se fatebuntur. Sin autem negabunt vera visa a falsis posse distingui, qui poterunt longius progredi? Occurretur enim, sicut occursum est. Nam concludi argumentum non potest, nisi iis, quae ad concludendum sumpta erunt, ita probatis, ut falsa eiusdem modi nulla possint esse. Ergo si, rebus comprehensis et perceptis, nisa et progressa ratio hoc efficiet, nihil posse comprehendi; quid potest reperiri, quod ipsum sibi repugnet magis? Quumque ipsa natura accuratae orationis hoc profiteatur, se aliquid patefacturam, quod non appareat, et, quo id facilius assequatur, adhibituram et sensus, et ea, quae perspicua sint; qualis est istorum oratio, qui omnia non tam esse, quam videri volunt? Maxime autem convincuntur, quum haec duo pro congruentibus sumunt, tam vehementer repugnantia: primum esse quaedam falsa visa: quod quum volunt, declarant quaedam esse vera: deinde ibidem, inter falsa visa et vetera nihil interesse. At primum sumpseras, tamquam interesset: ita priori posterius, posteriori superius non iungitur.

45. Sed progrediamur longius, et ita agamus, ut nihil nobis assentati esse videamur; quaeque ab his dicuntur, sic persequamur, ut nihil in praeteritis relinquamus. Primum igitur perspicuitas illa, quam diximus, satis magnam habet vim, ut ipsa per sese ea, quae sint, nobis, ita ut sint, indicet. Sed tamen, ut maneamus in perspicuis firmius et constantius, maiore quadam opus est vel arte vel diligentia, ne ab iis, quae clara sint ipsa per sese, quasi praestigiis quibusdam et captionibus depellamur. XV. Nam, qui voluit subvenire erroribus Epicurus iis, qui videntur conturbare veri cognitionem, dixitque sapientis esse, opinionem a perspicuitate seiungere: nihil profecit. Ipsius enim opinionis errorem nullo modo sustulit. 46. Quamobrem quum duae caussae perspicuis et evidentibus rebus adversentur: auxilia totidem sunt contra comparanda. Adversatur enim primum, quod parum defigunt animos et intendunt in ea, quae perspicua sunt, ut, quanta luce ea circumfusa sint*, possint agnoscere: alterum est, quod fallacibus et captiosis interrogationibus circumscripti atque decepti quidam, quum eas dissolvere non possunt, desciscunt a veritate. Oportet igitur et ea, quae pro perspicuitate responderi possunt, in promptu habere, de quibus iam diximus, et esse armatos, ut occurrere possimus interrogationibus eorum, captionesque discutere: quod deinceps facere constitui. 47. Exponam igitur generatim argumenta eorum, quoniam ipsi etiam illi solent non confuse loqui. Primum conantur ostendere, multa posse videri esse, quae omnino nulla sint, quum animi inaniter moveantur eodem modo rebus iis, quae nullae sint, ut iis, quae sint. Nam quum dicatis, inquiunt, visa quaedam mitti a deo, velut ea, quae in somnis videantur, quaeque oraculis, auspiciis, extis declarentur: (haec enim aiunt probari Stoicis, quos contra disputant) quaerunt, quonam modo, falsa visa quae sint, ea deus efficere possit probabilia: quae autem plane proxime ad verum accedant, efficere non possit? aut, si ea quoque possit; cur illa non possit, quae perdifficiliter, internoscantur tamen? et, si haec, cur non, inter quae nihil intersit omnino? 48. Deinde, quum mens moveatur ipsa per sese, ut et ea declarant, quae cogitatione depingimus, et ea, quae vel dormientibus, vel furiosis videntur, nonne, inquiunt, verisimile sit, sic etiam mentem moveri, ut non modo non internoscat, visa vera illa sint, anne falsa, sed ut in his nihil intersit omnino? ut si qui tremerent et exalbescerent vel ipsi per se, motu mentis aliquo, vel obiecta terribili re extrinsecus, nihil ut esset, qui distingueretur tremor ille et pallor, neque ut quidquam interesset inter intestinum et oblatum. Postremo si nulla visa sunt probabilia, quae falsa sint, alia ratio est. Sin autem sunt: cur non etiam, quae non facile internoscantur? cur non ut plane nihil intersit? praesertim quum ipsi dicatis, sapientem in furore sustinere se ab omni assensu, quia nulla in visis distinctio appareat.

XVI. 49. Ad has omnes visiones inanes Antiochus quidem permulta dicebat, et erat de hac una re unius diei disputatio. Mihi autem non idem faciundum puto, sed ipsa capita dicenda: et primum quidem hoc reprehendendum, quod captiosissimo genere interrogationis utuntur; quod genus minime in philosophia probari solet, quum aliquid minutatim et gradatim additur aut demitur. *Soritas* hos vocant: qui acervum efficiunt uno addito grano: vitiosum sane et captiosum genus: sic enim ascenditis: Si tale visum ob-

iectum est a deo dormienti, ut probabile sit; cur non etiam, ut valde verisimile? cur deinde non, ut difficiliter a vero internoscatur? deinde, ut ne internoscatur quidem? postremo, ut nihil inter hoc et illud intersit? Huc si perveneris, me tibi primum quidque concedente: meum vitium fuerit: sin ipse tua sponte processeris: tuum. 50. Quis enim tibi dederit, aut omnia deum posse, aut ita facturum esse, si possit? Quomodo autem sumis, ut, si quid cui simile esse possit, sequatur, ut etiam internosci difficiliter possit? deinde, ut ne internosci quidem? postremo, ut eadem sint? ut, si lupi canibus similes, eosdem dices ad extremum. Et quidem honestis similia sunt quaedam non honesta, et bonis non bona, et artificiosis minime artificiosa. Quid dubitamus igitur affirmare, nihil inter haec interesse? Ne repugnantia quidem videmus? Nihil est enim, quod de suo genere in aliud genus transferri possit. At si efficeretur, ut inter visa differentium generum nihil interesset, reperirentur, quae et in suo genere essent et in alieno. Quod fieri qui potest? 51. Omnium deinde inanium visorum una depulsio est, sive illa cogitatione informantur, quod fieri solere concedimus, sive in quiete, sive per vinum, sive per insaniam. Nam ab omnibus eiusdem modi visis perspicuitatem, quam mordicus tenere debemus, abesse dicemus. Quis enim, quum sibi fingit aliquid et cogitatione depingit, non, simul ac se ipse commovit atque ad se revocavit, sentit, quid intersit inter perspicua et inania? Eadem ratio est somniorum. Num censes Ennium, quum in hortis cum Ser. Galba, vicino suo, ambulavisset, dixisse, visus sum mihi cum Galba ambulare? At, quum somniavit, ita narra[vi]t:

--- *visus Homerus adesse poëta.*

Idemque in Epicharmo:

Nam videbar sómniare mémet esse mortuum.

Itaque, simul ut experrecti sumus, visa illa contemnimus: neque ita habemus, ut ea, quae in foro gessimus. XVII. 52. At enim dum videntur, eadem est in somnis species et eorum, quae vigilantes videmus. Plurimum interest. Sed id omittamus. Illud enim dicimus, non eamdem esse vim neque integritatem dormientium et vigilantium, nec mente nec sensu. Ne vinolenti quidem quae faciunt, eadem approbatione faciunt, qua sobrii: dubitant, haesitant, revocant se interdum, iisque, quae videntur, imbecillius assentiuntur; quumque edormiverunt, illa visa quam levia fuerint, intelligunt. Quod idem contingit insanis; ut et, incipientes furere, sentiant et dicant, aliquid, quod non sit, id videri sibi: et, quum relaxentur, sentiant, atque illa dicant Alcmaeonis:

-- *Sed mihi neútiquam*
cór consentit cum óculorum aspectu. ——

53. At enim ipse sapiens sustinet se in furore, ne approbet falsa pro veris. — Et alias quidem saepe, si aut in sensibus ipsius est aliqua forte gravitas aut tarditas, aut obscuriora sunt, quae videntur, aut a perspiciendo temporis brevitate excluditur. Quamquam totum hoc, sapientem aliquando sustinere assensionem, contra vos est. Si enim inter visa nihil interesset, aut semper sustineret aut numquam. Sed ex hoc genere toto perspici potest levitas orationis eorum, qui omnia cupiunt confundere. Quaerimus gravitatis, constantiae, firmitatis, sapientiae iudicium: utimur exemplis somniantium, furiosorum, ebriosorum. Num * illud attendimus in hoc omni genere, quam inconstanter loquamur? Non enim proferremus vino aut somno oppressos, aut mente captos, tam absurde, ut tum diceremus, interesse inter vigilantium visa et sobriorum, et sanorum et eorum, qui essent aliter affecti: tum nihil interesse. 54. Ne hoc quidem cernunt, omnia se reddere incerta, quod nolunt; ea dico incerta, quae ἄδηλα Graeci. Si enim res se ita habeat *, ut nihil intersit, utrum ita cui videatur, [ut] insano, an sano; cui possit exploratum esse de sua sanitate? quod velle efficere, non mediocris insaniae est. Similitudines vero aut geminorum aut signorum annulis impressorum pueriliter consectantur. Quis enim nostrum similitudines negat esse, quum eae plurimis in rebus appareant? Sed, si satis est ad tollendam cognitionem, similia esse multa multorum; cur eo non estis contenti, praesertim concedentibus nobis? et cur id potius contenditis, quod rerum natura non patitur, ut non suo quidque genere sit tale, quale est? nec sit in duobus aut pluribus ulla re differens ulla communitas? ut [sibi] sint et ova ovorum, et apes apium simillimae. Quid pugnas igitur? aut quid tibi vis in geminis? Conceditur enim similes esse, quo contentus esse potueras: 55. tu autem vis eosdem plane esse, non similes: quod fieri nullo modo potest. Dein confugis ad physicos eos, qui maxime in Academia irridentur; a quibus ne tu quidem iam te abstinebis: et ais Democritum dicere, innumerabiles esse mundos, et quidem sic quosdam inter se non solum similes, sed undique perfecte et absolute ita pares, ut inter eos nihil prorsus intersit, et eos quoque innumerabiles: itemque homines. Deinde postulas, ut, si mundus ita sit par alteri mundo, ut inter eos ne minimum quidem intersit, concedatur tibi, ut in hoc quoque nostro mundo aliquid alicui sic sit par, ut nihil differat, nihil intersit. Cur enim, inquies, quum ex illis individuis, unde omnia Democritus gigni affirmat, in reliquis mundis et in his quidem innumerabilibus innumerabiles Q. Lutatii Catuli non modo possint esse, sed etiam sint; in hoc tanto mundo Catulus alter non possit effici? XVIII. 56. Primum quidem me ad Democritum vocas, cui non assentior: potiusque refello, propter id, quod dilucide docetur a politioribus physicis, singularum rerum singulas proprietates esse. Fac enim antiquos illos Servilios, qui gemini fuerunt, tam similes, quam dicuntur; num censes etiam eosdem fuisse? Non cognoscebantur foris: at domi. Non ab alienis: at a suis. An non videmus, hoc usuvenire, ut, quos numquam putassemus a nobis internosci posse, eos, consuetudine adhibita, tam facile internosceremus, uti ne minimum quidem similes viderentur? 57. Hic, pugnes licet, non repugnabo: quin etiam concedam, illum ipsum sapientem, de quo omnis hic sermo est, quum ei res similes occurrant, quas non habeat denotatas, retenturum assensum, nec umquam ulli viso assensurum, nisi quod tale fuerit, quale falsum esse non possit. Sed et ad ceteras res habet quamdam artem, qua vera a falsis possit distinguere, et ad similitudines istas usus adhibendus est. Ut mater geminos internoscit consuetudine oculorum: sic tu internosces, si assueveris. Videsne, ut in proverbio sit ovorum inter se similitudo? Tamen hoc accepimus, Deli fuisse complures (salvis rebus illis), qui gallinas alere permultas quaestus caussa solerent. Hi quum ovum inspexerant, quae id gallina peperisset, dicere solebant. Neque id est contra nos. 58. Nam nobis satis est, ova illa internoscere. Nihil enim magis assentiri potest, hoc illud esse, quam si inter illa omnino nihil interesset. Ha-

beo enim regulam, ut talia visa vera iudicem, qualia falsa esse non possint. Ab hac mihi non licet transversum, ut aiunt, digitum discedere, ne confundam omnia. Veri enim et falsi non modo cognitio, sed etiam natura tolletur, si nihil erit, quod intersit: ut etiam illud absurdum sit, quod interdum soletis dicere, quum visa in animis imprimantur, non vos id dicere, inter ipsas impressiones nihil interesse, sed inter species et quasdam formas eorum. Quasi vero non specie visa iudicentur: quae fidem nullam habebunt, sublata veri et falsi nota. 59. Illud vero perabsurdum, quod dicitis, probabilia vos sequi, si re nulla impediamini. Primum qui potestis non impediri, quum a veris falsa non distent? deinde quod iudicium est veri, quum sit commune falsi? Ex his illa necessario nata est ἐποχή, id est assensionis retentio: in qua melius sibi constitit Arcesilas, si vera sunt, quae de Carneade nonnulli existimant. Si enim percipi nihil potest, quod utrique visum est: tollendus assensus est. Quid enim est tam futile, quam quidquam approbare non cognitum? Carneadem autem etiam heri audiebamus solitum esse eo * delabi interdum, ut diceret, opinaturum, id est, peccaturum esse sapientem. Mihi porro non tam certum est, esse aliquid, quod comprehendi possit, de quo iam nimium etiam diu disputo, quam sapientem nihil opinari, id est, numquam assentiri rei vel falsae vel incognitae. 60. Restat illud, quod dicunt, veri inveniendi caussa contra omnia dici oportere, et pro omnibus. Volo igitur videre, quid invenerint. Non solemus, inquit, ostendere. Quae sunt tandem ista mysteria? aut cur celatis, quasi turpe aliquid, sententiam vestram? Ut, qui audient, inquit, ratione potius, quam auctoritate ducantur. Quid, si utroque? num peius est? Unum tamen illud non celant, nihil esse, quod percipi possit. An in eo auctoritas nihil obest? Mihi quidem videtur vel plurimum. Quis enim ista tam aperte perspicueque et perversa et falsa secutus esset, nisi tanta in Arcesila, multo etiam maior in Carneade et copia rerum et dicendi vis fuisset?

XIX. Haec Antiochus fere et Alexandriae tum, et multis annis post, multo etiam asseverantius in Syria, quum esset mecum paullo ante quam est mortuus. 61. Sed iam confirmata caussa, te, hominem amicissimum (me autem appellabat) et aliquot annis minorem natu, non dubitabo monere. Tune, quum tantis laudibus philosophiam extuleris, Hortensiumque nostrum dissentientem commoveris, eam philosophiam sequere, quae confundit vera cum falsis, spoliat nos iudicio, privat approbatione, omnibus orbat sensibus? Et Cimmeriis quidem, quibus aspectum solis sive deus aliquis sive natura ademerat, sive eius loci, quem incolebant, situs, ignes tamen aderant, quorum illis uti lumine licebat; isti autem, quos tu probas, tantis offusis tenebris, ne scintillam quidem ullam nobis ad dispiciendum reliquerunt: quos si sequamur, iis vinculis simus astricti, ut nos commovere nequeamus. 62. Sublata enim assensione, omnem et motum animorum et actionem rerum sustulerunt. Quod non modo recte fieri, sed omnino fieri non potest. Provide etiam, ne uni tibi istam sententiam minime liceat defendere. An tu, quum res occultissimas aperueris in lucemque protuleris, iuratusque dixeris, ea te comperisse: quod mihi quoque licebat, qui ex te illa cognoveram, negabis esse rem ullam, quae cognosci, comprehendi, percipi possit? Vide, quaeso, etiam atque etiam, ne illarum quoque rerum pulcherrimarum a te ipso minuatur auctoritas. Quae quum dixisset ille, finem fecit. 63. Hortensius autem vehementer admirans, (quod quidem perpetuo Lucullo loquente fecerat, ut etiam manus saepe tolleret; nec mirum: nam numquam arbitror contra Academiam dictum esse subtilius) me quoque, iocansne, an ita sentiens, (non enim satis intelligebam) coepit hortari, ut sententia desisterem. Tum mihi Catulus, Si te, inquit, Luculli oratio flexit, quae est habita memoriter, accurate, copiose; taceo, neque te, quo minus, si tibi ita videatur, sententiam mutes, deterrendum puto. Illud vero non censuerim, ut eius auctoritate moveare. Tantum enim non te monuit, inquit arridens, ut caveres, ne quis improbus tribunus plebis, quorum vides quanta copia semper futura sit, arriperet te et in concione quaereret, qui tibi constares, quum idem negares quidquam certi posse reperiri, idem te comperisse dixisses. Hoc, quaeso, cave ne te terreat. De caussa autem ipsa malim quidem te ab hoc dissentire. Sin cesseris, non magno opere mirabor. Memini enim Antiochum ipsum, quum annos multos talia sensisset, simul ac visum sit, sententia destitisse. Haec quum dixisset Catulus: me omnes intueri.

XX. 64. Tum ego non minus commotus, quam soleo in caussis maioribus, huiusmodi quamdam orationem sum exorsus: Me, Catule, oratio Luculli de ipsa re ita movit, ut docti hominis et copiosi et parati et nihil praetereuntis eorum, quae pro illa caussa dici possent; non tamen ut ei respondere posse diffiderem. Auctoritas autem tanta plane me movebat, nisi tu opposuisses non minorem tuam. Aggrediar igitur, si pauca ante quasi de fama mea dixero. 65. Ego enim si aut ostentatione aliqua adductus, aut studio certandi ad hanc potissimum philosophiam me applicavi, non modo stultitiam meam, sed etiam mores et naturam condemnandam puto. Nam, si in minimis rebus pertinacia reprehenditur, calumnia etiam coercetur, ego de omni statu consilioque totius vitae aut certare cum aliis pugnaciter, aut frustrari quum alios tum etiam me ipsum velim? Itaque, nisi ineptum putarem, in tali disputatione id facere, quod, quum de republica disceptatur, fieri interdum solet, iurarem per Iovem deosque penates, me et ardere studio veri reperiendi, et ea sentire, quae dicerem. 66. Qui enim possum non cupere verum invenire, quum gaudeam, si simile veri quid invenerim? Sed, ut hoc pulcherrimum esse iudicem, vera videre: [sic] pro veris probare falsa, turpissimum est. Nec tamen ego is sum, qui nihil umquam falsi approbem, qui numquam assentiar, qui nihil opiner: sed quaerimus de sapiente. Ego vero ipse et magnus quidem sum opinator (non enim sum sapiens) et meas cogitationes sic dirigo, non ad illam parvulam Cynosuram,

qua fidunt duce nocturna Phoenices in alto,

ut ait Aratus, eoque directius gubernant, quod eam tenent,

quae cursu interiore, brevi convertitur orbe:

sed ad Helicen et clarissimos Septentriones, id est rationes has, latiore specie, non ad tenue limatas: eo fit, ut errem et vager latius. Sed non de me, ut dixi, sed de sapiente quaeritur. Visa enim ista quum acriter mentem sensumve pepulerunt, accipio, hisque interdum etiam assentior, nec percipio tamen. Nihil enim arbitror posse percipi. Non sum sapiens. Itaque visis cedo, neque possum resistere. Sapientis autem hanc censet Arcesilas vim esse maximam, Zenoni assentiens, cavere, ne capiatur; ne fallatur, vi-

dere. Nihil est enim ab ea cogitatione, quam habemus de gravitate sapientis, errore, levitate, temeritate disiunctius. 67. Quid igitur loquar de firmitate sapientis? quem quidem nihil opinari tu quoque, Luculle, concedis. Quod quoniam a te probatur, ut praepostere tecum agam, mox referam me ad ordinem, haec primum conclusio quam habeat vim, considera. XXI. Si ulli rei sapiens assentietur umquam, aliquando etiam opinabitur. Numquam autem opinabitur: nulli igitur rei assentietur. Hanc conclusionem Arcesilas probabat: confirmabat enim et primum et secundum. Carneades nonnumquam secundum illud dabat, assentiri aliquando. Ita sequebatur etiam opinari: quod tu non vis, et recte, ut mihi videris. Sed illud primum, sapientem, si assensurus esset, etiam opinaturum, falsum esse et Stoici dicunt, et eorum astipulator Antiochus. Posse enim eum falsa a veris et, quae non possint percipi, ab iis, quae possint, distinguere. 68. Nobis autem primum, etiamsi quid percipi possit, tamen ipsa consuetudo assentiendi periculosa esse videtur et lubrica. Quamobrem quum tam vitiosum esse constet, assentiri quidquam aut falsum aut incognitum: sustinenda est potius omnis assensio, ne praecipitet, si temere processerit. Ita enim finitima sunt falsa veris, eaque, quae percipi non possunt, iis, quae possunt, (si modo ea sunt quaedam: iam enim videbimus) ut tam praecipitem in locum non debeat se sapiens committere. Sin autem, omnino nihil esse, quod percipi possit, a me sumpsero et, quod tu mihi das, accepero, sapientem nihil opinari; effectum illud erit, sapientem assensus omnes cohibiturum: ut videndum tibi sit, idne malis, an, aliquid opinaturum esse sapientem. Neutrum, inquies, illorum. Nitamur igitur, nihil posse percipi. Etenim de eo omnis est controversia.

XXII. 69. Sed prius pauca cum Antiocho: qui haec ipsa, quae a me defenduntur, et didicit apud Philonem tam diu, ut constaret, diutius didicisse neminem, et scripsit de his rebus acutissime, et idem haec non acrius accusavit in senectute, quam antea defensitaverat. Quamvis igitur fuerit acutus, ut fuit: tamen inconstantia levatur auctoritas. Quis enim iste dies illuxerit, quaero, qui illi ostenderit eam, quam multos annos esse negitavisset, veri et falsi notam. »Excogitavit aliquid:« eadem dicit, quae Stoici: »poenituit eum illa sensisse.« Cur non se transtulit ad alios, et maxime ad Stoicos? Eorum enim erat propria ista dissensio. Quid? eum Mnesarchi poenitebat? Quid? Dardani? qui erant Athenis tum principes Stoicorum. Numquam a Philone discessit, nisi posteaquam ipse coepit, qui se audirent, habere. 70. Unde autem subito vetus Academia revocata est? Nominis dignitatem videtur, quum a re ipsa descisceret, retinere voluisse; quod erant, qui illum gloriae caussa facerent sperare, etiam fore, ut ii, qui se sequerentur, Antiochii vocarentur. Mihi autem magis videtur non potuisse sustinere concursum omnium philosophorum. Etenim de ceteris sunt inter illos nonnulla communia: haec Academicorum est una sententia, quam reliquorum philosophorum nemo probet. Itaque cessit. Et ut ii, qui sub Novis * solem non ferunt: item ille, quum aestuaret, veterum, ut Maenianorum, sic Academicorum umbram secutus est. 71. Quoque solebat uti argumento tum, quum ei placebat, nihil posse percipi, quum quaereret, Dionysius ille Heracleotes utrum comprehendisset certa illa nota, qua assentiri dicitis oportere, illudne, quod multos annos tenuisset, Zenonique magistro credidisset, honestum quod esset, id bonum solum esse: an quod postea defensitavisset, honesti inane nomen esse, voluptatem esse summum bonum: qui ex illius commutata sententia docere vellet, nihil ita signari in animis nostris a vero posse, quod non eodem modo possit a falso: is curavit, quod argumentum ex Dionysio ipse sumpsisset, ex eo ceteri sumerent. Sed cum hoc alio loco plura: nunc ad ea, quae a te, Luculle, dicta sunt.

XXIII. 72. Et primum, quod initio dixisti, videamus, quale sit: similiter a nobis de antiquis philosophis commemorari, atque seditiosi solerent claros viros, sed tamen populares aliquos nominare. Illi quum res non bonas tractent, similes bonorum videri volunt. Nos autem ea dicimus nobis videri, quae vosmetipsi nobilissimis philosophis placuisse conceditis. Anaxagoras nivem nigram dixit esse. Ferres me, si ego idem dicerem? Tu, ne si dubitarem quidem. At quis est hic? num sophistes? sic enim appellabantur ii, qui ostentationis aut quaestus caussa philosophabantur: maxima fuit et gravitatis et ingenii gloria. 73. Quid loquar de Democrito? quem cum eo conferre possumus non modo ingenii magnitudine, sed etiam animi? qui ita sit ausus ordiri, Haec loquor de universis. Nihil excipit, de quo non profiteatur. Quid enim esse potest extra universa? quis hunc philosophum non anteponit Cleanthi, Chrysippo reliquisque inferioris aetatis? qui mihi cum illo collati, quintae classis videntur. Atque is non hoc dicit, quod nos, qui veri esse aliquid non negamus, percipi posse negamus: ille verum plane negat esse: sensus quidem non obscuros dicit, sed * tenebricosos: (sic enim appellat eos is, qui hunc maxime est admiratus, Chius Metrodorus initio libri, qui est de natura:) *Nego*, inquit, *scire nos, sciamusne aliquid, an nihil sciamus: ne id ipsum quidem nescire, aut scire: nec omnino, sitne aliquid, an nihil sit.* 74. Furere tibi Empedocles videtur: at mihi dignissimum rebus iis, de quibus loquitur, sonum fundere. Num ergo is excaecat nos aut orbat sensibus, si parum magnam vim censet in iis esse ad ea, quae sub eos subiecta sunt, iudicanda? Parmenides, Xenophanes, minus bonis quamquam versibus, sed tamen illis versibus increpant eorum arrogantiam, quasi irati, qui, quum sciri nihil possit, audeant se scire dicere. Et ab his aiebas removendum Socratem et Platonem. Cur? An de ullis certius possum dicere? Vixisse cum his equidem videor: ita multi sermones perscripti sunt, e quibus dubitari non possit, quin Socrati nihil sit visum sciri posse. Excepit unum tantum, scire se, nihil se scire: nihil amplius. Quid dicam de Platone? qui certe tam multis libris hoc persecutus non esset, nisi probavisset. Ironiam enim alterius, perpetuam praesertim, nulla fuit ratio persequi. XXIV. 75. Videorne tibi, non ut Saturninus, nominare modo illustres homines, sed etiam imitari numquam, nisi clarum, nisi nobilem? Atqui habebam molestos vobis, sed minutos, Stilponem, Diodorum, Alexinum; quorum sunt contorta et aculeata quaedam sophismata. Sic enim appellantur fallaces conclusiunculae. Sed quid eos colligam, quum habeam Chrysippum, qui fulcire putatur porticum Stoicorum? Quam multa ille contra sensus, quam multa contra omnia, quae in consuetudine probantur. At dissolvit idem. Mihi quidem non videtur. Sed dissolverit sane: certe tam multa non collegisset, quae nos fallerent probabilitate magna, nisi videret, his resisti non facile posse. 76. Quid? Cyrenaei videntur

minime contempti philosophi, qui negant esse quidquam, quod percipi possit extrinsecus: ea se sola percipere, quae tactu intimo sentiant, ut dolorem, ut voluptatem: neque se, quo quid colore aut quo sono sit, scire, sed tantum sentire, affici se quodammodo.

Satis multa de auctoribus: quamquam ex me quaesieras, nonne putarem post illos veteres tot saeculis inveniri verum potuisse, tot ingeniis, tantisque studiis, quaerentibus. Quid inventum sit, paullo post videro, te ipso quidem iudice. Arcesilam vero non obtrectandi caussa cum Zenone pugnavisse, sed verum invenire voluisse, sic intelligitur. 77. Nemo, inquam, superiorum non modo expresserat, sed ne dixerat quidem, posse hominem nihil opinari: nec solum posse, sed ita necesse esse sapienti. Visa est Arcesilae quum vera sententia, tum honesta et digna sapiente. Quaesivit de Zenone fortasse, quid futurum esset, si nec percipere quidquam posset sapiens, nec opinari sapientis esset. Ille, credo, nihil opinaturum; quoniam esset, quod percipi posset. Quid ergo id esset? Visum, credo. Quale igitur visum? Tum illum ita definivisse, ex eo, quod esset, sicut esset impressum et signatum et effictum. Post requisitum, etiamne, si eiusmodi esset visum verum, quale vel falsum. Hic Zenonem vidisse acute, nullum esse visum, quod percipi posset, si id tale esset ab eo, quod est, ut eiusdem modi ab eo, quod non est, posset esse. Recte consensit Arcesilas; ad definitionem additum, Neque enim falsum percipi posse, neque verum, si esset tale, quale vel falsum. Incubuit autem in eas disputationes, ut doceret, nullum tale esse visum a vero, ut non eiusdem modi etiam a falso posset esse. 78. Haec autem est una contentio, quae adhuc permanserit. Nam illud, nulli rei assensurum esse sapientem, nihil ad hanc controversiam pertinebat. Licebat enim nihil percipere, et tamen opinari; quod a Carneade dicitur probatum: equidem Clitomacho plus, quam Philoni aut Metrodoro, credens, hoc magis ab eo disputatum, quam probatum puto. Sed id omittamus. Illud certe, opinatione et perceptione sublata, sequitur omnium assensionum retentio: ut, si ostendero, nihil posse percipi, tu concedas numquam assensurum esse.

XXV. 79. Quid ergo est, quod percipi possit, si ne sensus quidem vera nuntiant? Quos tu, Luculle, communi loco defendis. Quod ne id facere posses, idcirco heri non necessario loco contra sensus tam multa dixeram: tu autem te negas infracto remo neque columbae collo commoveri. Primum cur? Nam et in remo sentio non esse id, quod videatur: et in columba plures videri colores, nec esse plus uno. Deinde nihilne praeterea diximus? — Maneant illa omnia: laborat* ista caussa: veraces suos esse sensus dicit. — Igitur semper auctorem habes eum, qui magno suo periculo caussam agat! Eo enim rem demittit Epicurus, si unus sensus *semel* in vita mentitus sit, nulli umquam esse credendum. 80. Hoc est verum esse, confidere suis testibus et importune insistere! Itaque Timagoras Epicureus negat sibi umquam, quum oculum torsisset, duas ex lucerna flammulas esse visas. Opinionis enim esse mendacium, non oculorum. Quasi quaeratur, quid sit, non quid videatur. Sed hic quidem maiorum similis. Tu vero, qui visa sensibus alia vera dicas esse, alia falsa: qui ea distinguis? Desine, quaeso, communibus locis. Domi nobis ista nascuntur. Si, inquis, deus te interroget, sanis modo et integris sensibus, num amplius quid desideras? quid respondeas? — Utinam quidem roget! audias, quam nobiscum male egerit. Ut enim vera videamus, quam longe videmus? Ego Catuli Cumanum ex hoc loco video, Pompeianum non cerno; neque quidquam interiectum est, quod obstet: sed intendi longius acies non potest. O praeclarum prospectum! Puteolos videmus: at familiarem nostrum C. Avianum, fortasse in porticu Neptuni ambulantem, non videmus. 81. At ille nescio qui, qui in scholis nominari solet, mille et octoginta stadia quod abesset, videbat: quaedam volucres longius. Responderem igitur audacter isti vestro deo, me plane his oculis non esse contentum. Dicet me acrius videre, quam ullos pisces fortasse; qui neque videntur a nobis, et nunc quidem sub oculis sunt: neque ipsi nos suspicere possunt. Ergo ut illis aqua, sic nobis aër crassus offunditur. At amplius non desideramus. Quid? talpam num desiderare lumen putas? Neque tam quereretur cum deo, quod parum longe, quam quod falsum videret. Videsne navem illam? stare nobis videtur: at iis, qui in navi sunt, moveri haec villa. Quaere rationem, cur ita videatur: quam ut maxime inveneris, quod haud scio, an non possis; non tu verum testem habere, sed eum non sine caussa falsum testimonium dicere ostenderis. XXVI. 82. Quid ego de navi? vidi enim a te remum contemni. Maiora fortasse quaeris. Quid potest esse sole maius? quem mathematici amplius duodeviginti partibus confirmant maiorem esse, quam terram: quantulus nobis videtur! Mihi quidem quasi pedalis. Epicurus autem posse putat etiam minorem esse eum, quam videatur, sed non multo: ne maiorem quidem multo putat esse, vel tantum esse, quantus videatur: ut oculi aut non multum mentiantur aut nihil. Ubi igitur illud est *semel?* Sed ab hoc credulo, qui numquam sensus mentiri putat, discedamus: qui ne nunc quidem, quum ille sol, qui tanta incitatione fertur, ut, celeritas eius quanta sit, ne cogitari quidem possit, tamen nobis stare videatur. 83. Sed, ut minuam controversiam: videte, quaeso, quam in parvo lis sit*. Quattuor sunt capita, quae concludant, nihil esse, quod nosci, percipi, comprehendi possit; de quo haec tota quaestio est. E quibus primum est, esse aliquod visum falsum: secundum, non posse id percipi: tertium, inter quae visa nihil intersit, fieri non posse, ut eorum alia percipi possint, alia non possint: quartum, nullum esse visum verum a sensu profectum, cui non appositum sit visum aliud, quod ab eo nihil intersit, quodque percipi non possit. Illorum quattuor capitum secundum et tertium omnes concedunt. Primum Epicurus non dat. Vos, quibuscum res est, id quoque conceditis. Omnis pugna de quarto est. 84. Qui igitur P. Servilium Geminum videbat, sed Quintum se videre putabat, incidebat in eiusmodi visum, quod percipi non posset: quia nulla nota verum distinguebatur a falso: qua distinctione sublata, quam haberet in C. Cotta, qui bis cum P. Gemino consul fuit, agnoscendo eiusmodi notam, quae falsa esse non posset? Negas tantam similitudinem in rerum natura esse. Pugnas omnino, sed cum adversario facili. Ne sit sane: videri certe potest. Fallet igitur sensum: et si una fefellerit similitudo, dubia omnia reddiderit. Sublato enim iudicio illo, quo oportet agnosci, etiam si ipse erit, quem videris, qui tibi videbitur, tamen non ea nota iudicabis, qua dicis oportere, ut non possit esse eiusdem modi falsa. 85. Quando igitur potest tibi P. Geminus Quintus videri, quid habes explorati, cur non possit tibi Cotta videri, qui

non sit? quoniam aliquid videtur esse, quod non est? Omnia dicis sui generis esse: nihil esse idem, quod sit aliud. Stoicum est quidem, nec admodum credibile, nullum esse pilum omnibus rebus talem, qualis sit pilus alius, nullum granum. Haec refelli possunt: sed pugnare nolo. Ad id enim, quod agitur, nihil interest, omnibusne partibus visa res nihil differat, an internosci non possit, etiam si differat. Sed si hominum similitudo tanta esse non potest, ne signorum quidem? Dic mihi, Lysippus eodem aere, eadem temperatione, eodem caelo, aqua, ceteris omnibus, centum Alexandros eiusdem modi facere non posset? Qua igitur notione discerneres? 86. Quid si in eiusdemmodi cera centum sigilla hoc annulo impressero? ecquae poterit in agnoscendo esse distinctio? An tibi erit quaerendus annularius aliqui, quoniam gallinarium invenisti Deliacum illum, qui ova cognosceret? XXVII. Sed adhibes artem advocatam etiam sensibus. Pictor videt, quae nos non videmus: et, simul inflavit tibicen, a perito carmen agnoscitur. Quid? hoc nonne videtur contra te valere, si sine magnis artificiis, ad quae pauci accedunt, nostri quidem generis, admodum nec videre nec audire possumus? Iam illa praeclara, quanto artificio esset sensus nostros, mentemque et totam constructionem hominis fabricata natura! cur non extimescam opinandi temeritatem? 87. Etiamne hoc affirmare potes, Luculle, esse aliquam vim, cum prudentia et consilio scilicet, quae finxerit, vel, ut tuo verbo utar, quae fabricata sit hominem? Qualis ista fabrica est? ubi adhibita? quando? cur? quo modo? Tractantur ista ingeniose: disputantur etiam eleganter. Denique videantur sane, ne affirmentur modo. Sed de physicis mox, et quidem ob eam caussam, ne tu, qui idem me facturum paullo ante dixeris, videare mentitus. Sed ut ad ea, quae clariora sunt, veniam: res iam universas profundam; de quibus volumina impleta sunt non a nostris solum, sed etiam a Chrysippo. — De quo queri solent Stoici, dum studiose omnia conquisierit contra sensus, et perspicuitatem, contraque omnem consuetudinem contraque rationem, ipsum sibi respondentem, inferiorem fuisse: itaque ab eo armatum esse Carneadem. — 88. Ea sunt eiusmodi, quae a te diligentissime tractata sunt. Dormientium et vinolentorum et furiosorum visa imbecilliora esse dicebas, quam vigilantium, siccorum, sanorum. Quo modo? Quia, quum experrectus esset Ennius, non diceret, se vidisse Homerum, sed visum esse: Alcmaeo autem:

— — *Sed mihi neútiquam*
cor consentit. — —

Similia de vinolentis. Quasi quisquam neget, et qui experrectus sit, eum somnia, et, cuius furor consederit, putare non fuisse ea vera, quae essent sibi visa in furore. Sed non id agitur: tum, quum videntur, quo modo videbantur*, id quaeritur. Nisi vero Ennium non putamus ita totum illud audivisse,

O pietas animi.

si modo id somniavit, ut si vigilans audiret. Experrectus enim potuit illa visa putare, ut erant, somnia: dormienti vero aeque ac vigilanti probabantur. Quid? Iliona somno illo,

Mater, te appello: —

nonne ita credit filium locutum, ut experrecta etiam crederet? Unde enim illa: —

Age adsta: mane: audi! iterádum eademmet ista
mi!

num videtur minorem habere visis, quam vigilantes, fidem? XXVIII. 89. Quid loquar de insanis? Qualis tandem fuit adfinis tuus, Catule, Tuditanus? Quisquam sanissimus tam certa putat, quae videt, quam is putabat, quae videbantur? Quid ille, qui

Video, video te. Vive, Ulixes, dum licet:

nonne etiam bis exclamavit, videre, quum omnino non videret? Quid? apud Euripidem Hercules, quum, ut Eurysthei filios, ita suos configebat sagittis, quum uxorem interimebat, quum conabatur etiam patrem: non perinde movebatur falsis, ut veris moveretur? Quid? ipse Alcmaeo tuus, qui negat *cor sibi cum oculis consentire*, nonne ibidem incitato furore:

— *Unde haec flamma oritur?*

et illa deinceps,

Incede, incede: adsunt, adsunt: me me expetunt.

Quid, quum virginis fidem implorat?

Fer mi aúxilium: pestem ábige a me:
flammiferam hanc vim, quae me éxcruciat!
Caerúlea incinctae angui incedunt:
circúmstant cum ardentibu' taedis. —

Num dubitas, quin sibi haec videre videatur? Itemque cetera:

Inténdit crinitús Apollo
arcom aúratom luna innixus:
Diana facem iacit a laeva.

90. Qui magis haec crederet, si essent, quam credebat, quia videbantur? Apparet enim iam *cor cum oculis consentire.* Omnia autem haec proferuntur, ut illud efficiatur, quo certius nihil potest esse: inter visa vera et falsa ad animi assensum nihil interesse. Vos autem nihil agitis, quum illa falsa vel furiosorum, vel somniantium recordatione ipsorum refellitis. Non enim id quaeritur, qualis recordatio fieri soleat eorum, qui experrecti sint, aut eorum, qui furere destiterint: sed qualis visio fuerit aut furentium aut somniantium tum, quum commovebantur. Sed abeo a sensibus.

91. Quid est, quod ratione percipi possit? Dialecticam inventam esse dicitis, veri et falsi quasi disceptatricem et iudicem. Cuius veri et falsi? et in qua re? In geometriane, quid sit verum aut falsum, dialecticus iudicabit, an in litteris, an in musicis? At ea non novit. In philosophia igitur. Sol quantus sit, quid ad illum? Quod sit summum bonum, quid habet, ut queat iudicare? Quid igitur iudicabit? quae coniunctio, quae disiunctio vera sit, quid ambigue dictum sit, quid sequatur quamque rem, quid repugnet? Si haec et horum similia iudicat, de se ipsa iudicat. Plus autem pollicebatur. Nam haec quidem iudicare ad ceteras res, quae sunt in philosophia multae atque magnae, non est satis. 92. Sed quoniam tantum in ea arte ponitis, videte, ne contra vos tota nata sit: quae primo progressu festive tradit elementa loquendi et ambiguorum intelligentiam concludendique rationem, tum, paucis additis, venit ad soritas, lubricum sane et periculosum locum; quod tu modo dicebas esse vitiosum interrogandi genus. XXIX. Quid ergo? istius vitii num nostra culpa est? Rerum natura nullam nobis dedit cognitionem finium, ut ulla in re statuere possimus, quatenus. Nec hoc in acervo tritici solum, unde nomen est, sed nulla omnino in re minutatim interrogati: dives, pauper; clarus, obscurus sit; multa, pauca; magna, parva; longa, brevia; lata, angusta: quanto aut addito aut dempto certum respondeamus, non habemus. — 93. At vitiosi sunt soritae. — Frangite igitur eos, si potestis, ne molesti sint. Erunt enim, nisi cavetis. Cautum est, inquit. Placet enim Chrysippo, quum gra-

datim interrogetur, verbi caussa, tria pauca sint, anne multa; aliquanto prius, quam ad multa perveniat, quiescere, id est, quod ab iis dicitur, ἡσυχάζειν. Per me vel stertas licet, inquit Carneades, non modo quiescas. Sed quid proficit? Sequitur enim, qui te ex somno excitet, et eodem modo interroget. Quo in numero conticuisti, si ad eum numerum unum addidero, multane erunt? Progrediere rursus, quoad videbitur. — Quid plura? hoc enim fateris, neque ultimum te paucorum, neque primum multorum respondere posse. Cuius generis error ita manat, ut non videam, quo non possit accedere. 94. Nihil me laedit, inquit: ego enim, ut agitator callidus, prius quam ad finem veniam, equos sustinebo; eoque magis, si locus is, quo ferentur equi, praeceps erit. Sic me, inquit, ante sustineo, nec diutius captiose interroganti respondeo. Si habes, quod liqueat, neque respondes, superbis: si non habes, ne tu quidem percipis. Si, quia obscura; concedo. Sed negas te usque ad obscura progredi. Illustribus igitur rebus insistis. Si id tantummodo, ut taceas, nihil assequeris. Quid enim ad illum, qui te captare vult, utrum tacentem irretiat te, an loquentem? Sin autem usque ad novem, verbi gratia, sine dubitatione respondes pauca esse, in decimo insistis: etiam a certis et illustrioribus cohibes assensum. Hoc idem me in obscuris facere non sinis. Nihil igitur te contra soritas ars ista adiuvat; quae nec augenti nec minuenti, quid aut primum sit aut postremum, docet. 95. Quid? quod eadem illa ars, quasi Penelope telam retexens, tollit ad extremum superiora. Utrum ea vestra, an nostra culpa est? Nempe fundamentum dialecticae est, quidquid enuntietur, (id autem appellant ἀξίωμα; quod est quasi effatum,) aut verum esse aut falsum. Quid igitur? haec vera an falsa sunt? Si te mentiri dicis, idque verum dicis, mentiris. Haec scilicet inexplicabilia esse dicitis. Quod est odiosius, quam illa, quae nos incomprehensa et non percepta dicimus. XXX. Sed haec omitto. Illud quaero, si ista explicari non possunt, nec eorum ullum iudicium invenitur, ut respondere possitis, verane, an falsa sint: ubi est illa definitio, *Effatum esse id, quod aut verum, aut falsum sit?* Rebus sumptis, adiungam, ex his sequendas esse alias, alias improbandas, quae sint in genere contrario. Quo modo igitur hoc conclusum esse iudicas? 96. *Si dicis nunc lucere, et verum dicis: lucet igitur.* Probatis certe genus et rectissime conclusum dicitis. Itaque in docendo eum primum concludendi modum traditis. [Aut,] quidquid igitur eodem modo concluditur, probabitis, aut ars ista nulla est. Vide ergo, hanc conclusionem probaturusne sis: *si dicis te mentiri, verumque dicis, mentiris: dicis autem te mentiri, verumque dicis: mentiris igitur.* Qui potes hanc non probare, quum probaveris eiusdem generis superiorem? Haec Chrysippea sunt, ne ab ipso quidem dissoluta. Quid enim faceret huic conclusioni? *si lucet, lucet: lucet autem: lucet igitur.* Cederet scilicet. Ipsa enim ratio connexi, quum concesseris superius, cogit inferius concedere. Quid ergo haec ab illa conclusione differt? *Si mentiris, mentiris; mentiris autem: mentiris igitur.* Hoc negas te posse nec approbare nec improbare. 97. Qui igitur magis illud? Si ars, si ratio, si via, si vis denique conclusionis valet; eadem est in utroque. Sed hoc extremum eorum est: postulant, ut excipiantur haec inexplicabilia. Tribunum aliquem censeo adeant: a me istam exceptionem numquam impetrabunt. Etenim quum ab Epicuro, qui totam dialecticam et contemnit et irridet, non impetrent, ut verum esse concedat, quod ita effabimur, *aut vivet cras Hermachus, aut non vivet:* quum dialectici sic statuant, omne, quod ita disiunctum sit, quasi, *aut etiam, aut non,* non modo verum esse, sed etiam necessarium: vide, quam sit cautus is, quem isti tardum putant. Si enim, inquit, alterutrum concessero: necessarium esse necesse erit, cras Hermachum aut vivere, aut non vivere. Nulla autem est in natura rerum talis necessitas. Cum hoc igitur dialectici pugnent, id est, Antiochus et Stoici; totam enim evertit dialecticam. Nam si e contrariis disiunctio (contraria autem ea dico, quum alterum ait, alterum negat) si talis disiunctio falsa potest esse, nulla vera est. 98. Mecum vero quid habent litium, qui ipsorum disciplinam sequor? Quum aliquid huiusmodi inciderat, sic ludere Carneades solebat: *Si recte conclusi, teneo: sin vitiose, minam Diogenes reddet.* Ab eo enim Stoico dialecticam didicerat: haec autem merces erat dialecticorum. Sequor igitur eas vias, quas didici ab Antiocho: nec reperio, quomodo iudicem, *Si lucet, lucet,* verum esse, ob eam caussam, quod ita didici, omne, quod ipsum ex se connexum sit, verum esse: non iudicem, *Si mentiris, mentiris,* eodem modo esse connexum. Aut igitur hoc, et illud: aut, nisi hoc, ne illud quidem iudicabo.

XXXI. Sed, ut omnes istos aculeos et totum tortuosum genus disputandi relinquamus, ostendamusque, qui simus: iam, explicata tota Carneadis sententia, Antiochia ista corruent universa. Nec vero quidquam ita dicam, ut quisquam id fingi suspicetur: a Clitomacho sumam, qui usque ad senectutem cum Carneade fuit, homo et acutus, ut Poenus, et valde studiosus ac diligens. Et quattuor eius libri sunt de sustinendis assensionibus. Haec autem, quae iam dicam, sunt sumpta de primo. 99. Duo placet esse Carneadi genera visorum: in uno hanc divisionem, *Alia visa esse, quae percipi possint: alia, quae non possint:* in altero autem, *Alia visa esse probabilia, alia non probabilia.* Itaque, quae contra sensus contraque perspicuitatem dicantur, ea pertinere ad superiorem divisionem: contra posteriorem nihil dici oportere: quare ita placere; tale visum nullum esse, ut perceptio consequeretur; ut autem probatio, multa.— Etenim contra naturam esset, si probabile nihil esset. Et sequitur omnis vitae ea, quam tu, Luculle, commemorabas, eversio.— Itaque et sensibus probanda multa sunt; teneatur modo illud, non inesse in his quidquam tale, quale non etiam falsum nihil ab eo differens esse possit. Sic, quidquid acciderit specie probabile, si nihil se offeret, quod sit probabilitati illi contrarium, utetur eo sapiens; ac sic omnis ratio vitae gubernabitur. Etenim is quoque, qui a vobis sapiens inducitur, multa sequitur probabilia, non comprehensa neque percepta neque assensa, sed similia veri: quae nisi probet, omnis vita tollatur. 100. Quid enim? conscendens navem sapiens, num comprehensum animo habet atque perceptum, se ex sententia navigaturum? Qui potest? Sed si iam ex hoc loco proficiscatur Puteolos stadia triginta, probo navigio, bono gubernatore, hac tranquillitate, probabile videatur, se illuc venturum esse salvum. Huiusmodi igitur visis consilia capiet et agendi et non agendi: faciliorque erit, ut albam esse nivem probet, quam erat Anaxagoras; qui id non modo ita esse negabat, sed sibi, quia sciret aquam nigram esse, unde illa concreta esset, albam ipsam esse, ne videri quidem. Et

quaecumque res eum sic attinget, ut sit visum illud probabile, neque ulla re impeditum movebitur. Non enim est e saxo sculptus, aut e robore dolatus. habet corpus, habet animum, movetur mente, movetur sensibus, ut ei vera multa videantur. 101. neque tamen habere insignem illam et propriam percipiendi notam. eoque sapientem non assentiri, quia possit eiusdem modi exsistere falsum aliquod, cuiusmodi hoc verum. Neque nos contra sensus aliter dicimus, ac Stoici, qui multa falsa esse dicunt, longeque aliter se habere, ac sensibus videantur. XXXII. Hoc autem si ita sit, ut unum modo sensibus falsum videatur: praesto est, qui neget, rem ullam percipi posse sensibus. Ita, nobis tacentibus, ex uno Epicuri capite, altero vestro, perceptio et comprehensio tollitur. Quod est caput Epicuri? *Si ullum sensus visum falsum est: nihil percipi potest.* Quod vestrum? *Sunt falsa sensus visa.* Quid sequitur? Ut taceam, conclusio ipsa loquitur, *nihil posse percipi.* Non concedo, inquit, Epicuro. Certa igitur cum illo, qui a te totus diversus est: noli mecum, qui hoc quidem certe, falsi esse aliquid in sensibus, tibi assentior. 102. Quamquam nihil mihi tam mirum videtur, quam ista dici, ab Antiocho quidem maxime, cui erant, quae paullo ante dixi, notissima. Licet enim haec quivis arbitratu suo reprehendat, quod negemus rem ullam percipi posse; certe levior reprehensio est. Quod tamen dicimus esse quaedam probabilia, non videtur hoc satis esse vobis. Ne sit. Illa certe debemus effugere, quae a te vel maxime agitata sunt: »nihil igitur cernis? nihil audis? nihil tibi est perspicuum?« Explicavi paullo ante, Clitomacho auctore, quo modo ista Carneades diceret. Accipe, quemadmodum eadem dicantur a Clitomacho in eo libro, quem ad C. Lucilium scripsit poetam, quum scripsisset iisdem de rebus ad L. Censorinum, eum, qui consul cum M' Manilio fuit. Scripsit igitur his fere verbis; — sunt enim mihi nota, propterea quod earum ipsarum rerum, de quibus agimus, prima institutio et quasi disciplina illo libro continetur; — sed scriptum est ita: 103. Academicis placere, esse rerum eiusmodi dissimilitudines, ut aliae probabiles videantur, aliae contra: id autem non esse satis, cur alia posse percipi dicas, alia non posse; propterea quod multa falsa probabilia sint, nihil autem falsi perceptum et cognitum possit esse. Itaque ait vehementer errare eos, qui dicant, ab Academia sensus eripi, a quibus numquam dictum sit, aut colorem aut saporem aut sonum nullum esse; illud sit disputatum, non inesse in his propriam, quae nusquam alibi esset, veri et certi notam. 104. Quae quum exposuisset, adiungit, dupliciter dici assensus sustinere sapientem. uno modo, quum hoc intelligatur, omnino eum rei nulli assentiri: altero, quum se a respondendo[, ut aut approbet quid, aut improbet,] sustineat, ut neque neget aliquid neque aiat. Id quum ita sit: alterum placere, ut numquam assentiatur; alterum tenere, ut sequens probabilitatem, ubicumque haec aut occurrat aut deficiat; aut *etiam* aut *non* respondere possit: nec, ut placeat, eum, qui de omnibus rebus contineat se ab assentiendo, moveri tamen et agere aliquid, reliquit eiusmodi visa, quibus ad actionem excitemur: item ea, quae interrogati in utramque partem respondere possimus, sequentes tantummodo, quod ita visum sit, dum sine assensu: neque tamen omnia eiusmodi visa approbari, sed ea, quae nulla re impedirentur. 105. Haec si vobis non probamus, sint falsa sane: invidiosa certe non sunt. Non enim lucem eripimus: sed ea, quae vos percipi comprehendique, eadem nos, si modo probabilia sint, videri dicimus.

XXXIII. Sic igitur inducto et constituto probabili, et eo quidem expedito, soluto, libero, nulla re implicato, vides profecto, Luculle, iacere iam illud tuum perspicuitatis patrocinium. Iisdem enim hic sapiens, de quo loquor, oculis, quibus iste vester, caelum, terram, mare intuebitur: iisdem sensibus reliqua, quae sub quemque sensum cadunt, sentiet. Mare illud, quod nunc, Favonio nascente, purpureum videtur, idem huic nostro videbitur, nec tamen assentietur; quia nobismetipsis modo caeruleum videbatur, mane ravum; quodque nunc, qua a sole collucet, albescit et vibrat, dissimileque est proximo ei continenti: ut, etiam si possis rationem reddere, cur id eveniat, tamen non possis, id verum esse, quod videbatur oculis, defendere. 106. Unde memoria, si nihil percipimus? (sic enim quaerebas.) Quid? meminisse visa, nisi comprehensa, non possumus? Quid? Polyaenus, qui magnus mathematicus fuisse dicitur, is posteaquam, Epicuro assentiens, totam geometriam falsam esse credidit, num illa etiam, quae sciebat, oblitus est? Atqui, falsum quod est, id percipi non potest, ut vobismetipsis placet. Si igitur memoria perceptarum comprehensarumque rerum est: omnia, quae quisque meminit, habet ea comprehensa atque percepta. Falsi autem comprehendi nihil potest; et omnia meminit Scyron Epicuri dogmata. Vera igitur illa sunt nunc omnia. Hoc per me licet. Sed tibi aut concedendum est ita esse, quod minime vis: aut memoriam mihi remittas oportet, et facile esse ei locum, etiam si comprehensio perceptioque nulla sit. 107. Quid fiet artibus? Quibus? Iisne, quae ipsae fatentur coniectura se plus uti, quam scientia: an his, quae tantum id, quod videtur, sequuntur, nec habent istam artem vestram, qua vera et falsa diiudicent?

Sed illa sunt lumina duo, quae maxime caussam istam continent. Primum enim negatis fieri posse, ut quisquam nulli rei assentiatur. At id quidem perspicuum est: quum Panaetius, princeps prope, meo quidem iudicio, Stoicorum, ea de re dubitare se dicat quam omnes, praeter eum, Stoici certissimam putant, vera esse haruspicinam,* auspicia, oracula, somnia, vaticinationes, seque ab assensu sustineat. Quod si is potest facere vel * de his rebus, quas illi, a quibus ipse didicit, certas habuerint; cur id sapiens de reliquis rebus facere non possit? an est aliquid, quod positum vel improbare vel approbare possit, dubitare non possit. An tu in soritis poteris hoc, quum voles: ille in reliquis rebus non poterit eodem modo insistere, praesertim quum possit sine assensione ipsam verisimilitudinem non impeditam sequi? 108. Alterum est, quod negatis actionem ullius rei posse in eo esse, qui nullam rem assensu suo comprobet. Primum enim videri oportet, in quo sit etiam assensus. Dicunt enim Stoici, sensus ipsos assensus esse: quos quoniam appetitio consequatur, actionem sequi: tolli autem omnia, si visa tollantur. XXXIV. Hac de re in utramque partem et dicta sunt et scripta multa: sed brevi res potest tota confici. Ego enim etsi maximam actionem puto, repugnare visis, obsistere opinionibus, assensus lubricos sustinere, credoque Clitomacho ita scribenti, Herculi quemdam laborem exantlatum a Carneade, quod, ut feram et immanem belluam, sic ex animis nostris assensionem, id est, opinationem et temeritatem, extraxisset: tamen, ut

ea pars defensionis relinquatur, quid impediet actionem eius, qui probabilia sequitur, nulla re impediente? 109. Hoc, inquit, ipsum impediet, quod statuet, ne id quidem, quod probet, posse percipi. Iam istuc te quoque impediet in navigando, in conserendo, in uxore ducenda, in liberis procreandis, plurimisque in rebus, in quibus nihil sequere, praeter probabile.

Et tamen illud usitatum et saepe repudiatum refers, non ut Antipater, sed, ut ais, pressius. Nam Antipatrum reprehensum, quod diceret, consentaneum esse ei, qui affirmaret, nihil posse comprehendi, id ipsum saltem dicere posse comprehendi; quod ipsi Antiocho pingue videbatur, et sibi ipsum contrarium. Non enim potest convenienter dici, nihil comprehendi posse, si quidquam comprehendi posse dicatur. Illo modo potius putat urgendum fuisse Carneadem: quum sapientis nullum decretum esse possit, nisi comprehensum, perceptum, cognitum; ut hoc ipsum decretum, quod sapientis esset, nihil posse percipi, fateretur esse perceptum: proinde quasi sapiens nullum aliud decretum habeat, et sine decretis vitam agere possit! 110. Sed ut illa habet probabilia, non percepta; sic hoc ipsum, nihil posse percipi. Nam si in hoc haberet cognitionis notam, eadem uteretur in ceteris. Quam quoniam non habet, utitur probabilibus. Itaque non metuit, ne confundere omnia videatur et incerta reddere. Non enim, quemadmodum, si quaesitum ex eo sit, stellarum numerus par, an impar sit: item, si de officio multisque aliis de rebus, in quibus versatus exercitatusque sit, nescire se dicat. In incertis enim nihil est probabile: in quibus autem est, in his non deerit sapienti, nec quid faciat, nec quid respondeat.

111. Ne illam quidem praetermisisti, Luculle, reprehensionem Antiochi, (nec mirum: in primis enim est nobilis,) qua solebat dicere Antiochus, Philonem maxime perturbatum. Quum enim sumeretur unum, esse quaedam falsa visa: alterum, nihil ea differre a veris; non attendere, superius illud ea re a se esse concessum, quod videretur esse quaedam in visis differentia, eam tolli altero, quo neget visa a falsis vera differre: nihil tam repugnare. Id ita esset, si nos verum omnino tolleremus. Non facimus. Nam tam vera, quam falsa cernimus. Sed probandi species est: percipiendi signum nullum habemus.

XXXV. 112. Ac mihi videor nimis etiam nunc agere ieiune. Quum sit enim campus, in quo possit exsultare oratio: cur eam tantas in angustias, et in Stoicorum dumeta compellimus? Si enim mihi cum Peripatetico res esset, qui id percipi posse diceret, *quod impressum esset e vero*, neque adhiberet illam magnam accessionem, *quo modo imprimi non posset a falso*; cum simplici homine simpliciter agerem, nec magno opere contenderem, atque etiam, si, quum ego nihil dicerem posse comprehendi, diceret ille, sapientem interdum opinari, non repugnarem: praesertim ne Carneade quidem huic loco valde repugnante. Nunc quid facere possum? 113. Quaero enim, quid sit, quod comprehendi possit. Respondet mihi non Aristoteles aut Theophrastus, ne Xenocrates quidem aut Polemo; sed qui minor etiam: *tale verum, quale falsum esse non possit.* Nihil eiusmodi invenio. Itaque incognito nimirum assentiar, id est, opinabor. Hoc mihi et Peripatetici, et vetus Academia concedit: vos negatis, Antiochus in primis, qui me valde movet, vel quod amavi hominem, sicut ille me, vel quod ita iudico, politissimum et acutissimum omnium nostrae memoriae philosophorum. A quo primum quaero, quo tandem modo sit eius Academiae, cuius esse se profiteatur? Ut omittam alia: haec duo, de quibus agitur, quis umquam dixit aut veteris Academiae aut Peripateticorum? vel id solum percipi posse, quod esset verum tale, quale falsum esse non posset; vel sapientem nihil opinari? Certe nemo. Horum neutrum ante Zenonem magno opere defensum est. Ego tamen utrumque verum puto: nec dico temporis caussa; sed ita plane probo. XXXVI. 114. Illud ferre non possum. Tu, quum me incognito assentiri vetes, idque turpissimum esse dicas et plenissimum temeritatis, tantum tibi arroges, ut exponas disciplinam sapientiae, naturam rerum omnium evolvas, mores fingas, fines bonorum malorumque constituas, officia describas, quam vitam ingrediar, definias: idemque etiam disputandi et intelligendi iudicium dicas te et artificium traditurum: perficies, ut ego, ista innumerabilia complectens, nusquam labar? nihil opiner? Quae tandem ea est disciplina, ad quam me deducas, si ab hac abstraxeris? Vereor, ne subarroganter facias, si dixeris tuam. Atqui ita dicas necesse est. Neque vero tu solus, sed ad suam quisque rapiet. 115. Age, restitero Peripateticis, qui sibi cum oratoribus cognationem esse, qui claros viros, a se instructos, dicant rempublicam saepe rexisse: sustinuero Epicureos, tot meos familiares, tam bonos, tam inter se amantes viros: Diodoto quid faciam Stoico, quem a puero audivi? qui mecum vivit tot annos? qui habitat apud me? quem et admiror et diligo? qui ista Antiochia contemnit? Nostra, inquies, sola vera sunt. Certe sola, si vera. Plura enim vera discrepantia esse non possunt. Utrum igitur nos impudentes, qui labi nolumus; an illi arrogantes, qui sibi persuaserint, scire se solos omnia? Non me quidem, inquit, sed sapientem dico scire. Optime: nempe ista scire, quae sunt in tua disciplina. Hoc primum quale est, a non sapiente explicari sapientiam? Sed discedamus a nobismetipsis: de sapiente loquamur: de quo (ut saepe iam dixi) omnis haec quaestio est.

116. In tres igitur partes et a plerisque et a nobismetipsis distributa sapientia est. Primum ergo, si placet, quae de natura rerum sunt quaesita, videamus: velut illud ante. Estne quisquam tanto inflatus errore, ut sibi se illa scire persuaserit? Non quaero rationes eas, quae ex coniectura pendent, quae disputationibus huc et illuc trahuntur, nullam adhibent persuadendi necessitatem. Geometrae provideant, qui se profitentur non persuadere, sed cogere, et qui omnia vobis, quae describunt, probant. Non quaero ex his illa initia mathematicorum; quibus non concessis, digitum progredi non possunt. *Punctum* esse, quod magnitudinem nullam habeat, *extremitatem*, et quasi libramentum, in quo nulla omnino crassitudo sit: *lineamentum*, longitudinem latitudine carentem. Haec quum vera esse concessero: si adiiciam iusiurandum, sapientemne prius, quam Archimedes eo inspectante rationes omnes descripserit eas, quibus efficitur, multis partibus solem maiorem esse, quam terram, iuraturum putas? Si fecerit, solem ipsum, quem deum censet esse, contempserit. 117. Quod si geometricis rationibus non est crediturus, quae vim afferunt in docendo, vos ipsi ut dicitis: nae ille longe aberit, ut argumentis credat philosophorum: aut, si est crediturus, quorum potissimum? Omnia physicorum licet explicare. Sed longum est. Quaero tamen, quem sequatur. Finge aliquem nunc

fieri sapientem, nondum esse, quam potissimum sententiam eliget et disciplinam? etsi, quamcumque eliget, insipiens eliget. Sed sit ingenio divino: quem unum e physicis potissimum probabit? Nec plus uno poterit. Non persequor quaestiones infinitas: tantum de principiis rerum, e quibus omnia constant, videamus quem probet: est enim inter magnos homines summa dissensio. XXXVII. 118. Princeps Thales, unus e septem, cui sex reliquos concessisse primas ferunt, ex aqua dixit constare omnia. At hoc Anaximandro, populari et sodali suo, non persuasit: is enim infinitatem naturae dixit esse, e qua omnia gignerentur. Post eius auditor Anaximenes, infinitum aera: sed ea, quae ex eo orirentur, definita: gigni autem terram, aquam, ignem, tum ex his omnia: Anaxagoras, materiam infinitam: sed ex ea particulas, similes inter se, minutas; eas primum confusas, postea in ordinem adductas a mente divina: Xenophanes paullo etiam antiquior, unum esse omnia, neque id esse mutabile, et id esse deum, neque natum umquam, et sempiternum, conglobata figura: Parmenides, ignem, qui moveat terram, quae ab eo formetur: Leucippus, plenum, et inane; Democritus huic in hoc similis, uberior in ceteris: Empedocles, haec pervulgata et nota quattuor: Heraclitus, ignem: Melissus, hoc, quod esset infinitum et immutabile, et fuisse semper et fore. Plato ex materia in se omnia recipiente mundum esse factum censet a deo sempiternum. Pythagorei ex numeris et mathematicorum initiis proficisci volunt omnia. Ex his eliget vester sapiens unum aliquem, credo, quem sequatur: ceteri, tot viri et tanti, repudiati ab eo condemnatique discedent. 119. Quamcumque vero sententiam probaverit, eam sic animo comprehensam habebit, ut ea, quae sensibus; nec magis approbabit nunc lucere, quam, quoniam Stoicus est, hunc mundum esse sapientem, habere mentem, quae et se et ipsum fabricata sit, et omnia moderetur, moveat, regat. Erit ei persuasum etiam, solem, lunam, stellas omnes, terram, mare deos esse, quod quaedam animalis intelligentia per omnia ea permanet et transeat: fore tamen aliquando, ut omnis hic mundus ardore deflagret. XXXVIII. Sint ista vera: (vides enim iam me fateri aliquid esse veri:) comprehendi ea tamen et percipi nego. Quum enim tuus iste Stoicus sapiens syllabatim tibi ista dixerit; veniet flumen orationis aureum fundens Aristoteles, qui illum desipere dicat: neque enim ortum esse umquam mundum, quod nulla fuerit, novo consilio inito, tam praeclari operis inceptio, et ita esse eum undique aptum, ut nulla vis tantos queat motus mutationemque moliri, nulla senectus diuturnitate temporum exsistere, ut hic ornatus umquam dilapsus occidat. Tibi hoc repudiare, illud autem superius, sicut caput et famam tuam, defendere necesse erit: mihi, ne ut dubitem quidem, relinquatur? 120. Ut omittam levitatem temere assentientium, quanti libertas ipsa aestimanda est, non mihi necesse esse, quod tibi est? Cur deus, omnia nostri caussa quum faceret, (sic enim vultis,) tantam vim natricum viperarumque fecerit? cur tam multa pestifera terra marique disperserit? Negatis haec tam polite, tamque subtiliter effici potuisse sine divina aliqua sollertia. Cuius quidem vos maiestatem deducitis usque ad apium formicarumque perfectionem: ut etiam inter deos Myrmecides aliquis, minutorum opusculorum fabricator, fuisse videatur. 121. Negas sine deo posse quidquam. Ecce tibi e transverso Lampsacenus Strato, qui det isti deo immunitatem magni quidem muneris. Sed quum sacerdotes deorum vacationem habeant, quanto est aequius habere ipsos deos? Negat opera deorum se uti ad fabricandum mundum. Quaecumque sint, docet omnia effecta esse natura: nec, ut ille, qui asperis et levibus et hamatis uncinatisque corporibus concreta haec esse dicat interiecto inani. Somnia censet haec esse Democriti non docentis, sed optantis. Ipse autem singulas mundi partes persequens, quidquid aut sit aut fiat, naturalibus fieri aut factum esse docet ponderibus et motibus. Nae ille et deum opere magno liberat, et me timore. Quis enim potest, quum existimet se curari a deo, non et dies et noctes divinum numen horrere? et, si quid adversi acciderit, (quod cui non accidit?) extimescere, ne id iure evenerit? Nec Stratoni tamen assentior, nec vero tibi. Modo hoc, modo illud probabilius videtur.

XXXIX. 122. — — *Latent ista omnia*, — — Luculle,

crassis occultata et circumfusa tenebris,

ut nulla acies humani ingenii tanta sit, quae penetrare in caelum, terram intrare possit. Corpora nostra non novimus: qui sint situs partium, quam vim quaeque pars habeat, ignoramus. Itaque medici ipsi, quorum intererat ea nosse, aperuerunt, ut viderentur. Nec eo tamen aiunt empirici notiora esse illa; quia possit fieri, ut patefacta et detecta mutentur. Sed ecquid nos eodem modo rerum naturas persecare, aperire, dividere possumus, ut videamus, terra penitusne defixa sit, et quasi radicibus suis haereat: an media pendeat? 123. Habitari ait Xenophanes in luna, eamque esse terram multarum urbium et montium. Portenta videntur; sed tamen neque ille, qui dixit, iurare posset, ita se rem habere, neque ego non ita. Dicitis etiam, esse e regione nobis, e contraria parte terrae, qui adversis vestigiis stent contra nostra vestigia, quos antipodas vocatis: cur mihi magis succensetis, qui ista non aspernor, quam eis, qui, quum audiunt, desipere vos arbitrantur? Hicetas Syracusius, ut ait Theophrastus, caelum, solem, lunam, stellas, supera denique omnia stare censet, neque praeter terram rem ullam in mundo moveri: quae quum circum axem se summa celeritate convertat et torqueat, eadem effici omnia, quae, si stante terra caelum moveretur. Atque hoc etiam Platonem in Timaeo dicere quidam arbitrantur, sed paullo obscurius. Quid tu, Epicure? Loquere. Putas solem esse tantulum? Egone? vos quidem tantum! Sed et vos ab illo irridemini, et ipsi illum vicissim eluditis. Liber igitur a tali irrisione Socrates, liber Aristo Chius, qui nihil istorum sciri putat posse. Sed redeo ad animum et corpus. 124. Satisne tandem ea nota sunt nobis, quae nervorum natura sit, quae venarum? Tenemusne, quid animus sit? ubi sit? denique, sitne, an *, ut Dicaearcho visum est, ne sit quidem ullus? Si est: tresne partes habeat, ut Platoni placuit, rationis, irae, cupiditatis; an simplex unusque sit? Si unus et simplex, utrum sit ignis, an anima, an sanguis? an, ut Xenocrates, numerus * nullo corpore? (Quod intelligi, quale sit, vix potest:) et, quidquid est, mortale sit, an aeternum? Nam utramque in partem multa dicuntur. Horum aliquid vestro sapienti certum videtur: nostro, ne quid maxime quidem probabile sit, occurrit; ita sunt in plerisque contrariarum rationum paria momenta. XL. 125. Sin agis verecundius, et me accusas, non quod tuis rationibus non assentiar, sed quod nullis; vincam animum, cuique assentiar, deligam. Quem potissimum?

quem? Democritum? Semper enim (ut scitis) studiosus nobilitatis fui. Urgebor iam omnium vestrum convicio. Tune aut inane quidquam putes esse, quum ita completa et conferta sint omnia, ut et quod movebitur corporum cedat, et qua quodque cesserit, aliud illico subsequatur? aut atomos ullas, e quibus quidquid efficiatur, illarum sit dissimillimum? aut sine aliqua mente rem ullam effici posse praeclaram? et, quum in uno mundo ornatus hic tam sit mirabilis, innumerabiles supra, infra, dextra, sinistra, ante, post, alios dissimiles, alios eiusdem modi mundos esse? et, ut nos nunc simus ad Baulos, Puteolosque videamus, sic innumerabiles paribus in locis esse, eisdem nominibus, honoribus, rebus gestis, ingeniis, formis, aetatibus, eisdem de rebus disputantes? et, si nunc, aut si etiam dormientes aliquid animo videre videamur, imagines extrinsecus in animos nostros per corpus irrumpere? 126. Tu vero ista ne asciveris, neve fueris commentitiis rebus assensus. Nihil sentire est melius, quam tam prava sentire. Non ergo id agitur, ut aliquid assensu meo comprobem. Quae tu vide, ne impudenter etiam postules, non solum arroganter; praesertim quum ista tua mihi ne probabilia quidem videantur. Nec enim divinationem, quam probatis, ullam esse arbitror: fatumque illud etiam, quo omnia contineri dicitis, contemno. Ne exaedificatum quidem hunc mundum divino consilio existimo; atque haud scio, an ita sit. XLI. Sed cur rapior in invidiam? Licetne per vos nescire, quod nescio? an Stoicis ipsis inter se disceptare, mihi cum his non licebit? Zenoni et reliquis fere Stoicis aether videtur summus deus, mente praeditus, qua omnia regantur. Cleanthes, qui quasi maiorum est gentium Stoicus, Zenonis auditor, Solem dominari et rerum potiri putat. Ita cogimur dissensione sapientum dominum nostrum ignorare: quippe qui nesciamus, Soli, an Aetheri serviamus. Solis autem magnitudo (ipse enim hic radiatus me intueri videtur) admonet, ut crebro faciam mentionem sui. Vos ergo huius magnitudinem quasi decempeda (hinc enim me quasi malis architectis mensurae vestrae nego hoc) permensi refertis. — Ergo credere dubium est, uter nostrum sit, leniter ut dicam, verecundior! — 127. Neque tamen istas quaestiones physicorum exterminandas puto. Est enim animorum ingeniorumque naturale quoddam quasi pabulum consideratio contemplatioque naturae: erigimur; elatiores fieri videmur; humana despicimus; cogitantesque supera atque caelestia, haec nostra, ut exigua et minima, contemnimus. Indagatio ipsa rerum tum maximarum, tum etiam occultissimarum, habet oblectationem. Si vero aliquid occurret, quod verisimile videatur; humanissima completur animus voluptate. 128. Quaeret igitur haec et vester sapiens et hic noster: sed vester, ut assentiatur, credat, affirmet: noster, ut vereatur temere opinari, praeclareque agi secum putet, si in eiusmodi rebus, verisimile quod sit, invenerit. Veniamus nunc ad bonorum malorumque notionem. Sed paullum ante dicendum est. Non mihi videntur considerare, quum physica ista valde affirmant, earum etiam rerum auctoritatem, si quae illustriores videantur, amittere. Non enim magis assentiuntur neque approbant, lucere nunc, quam, quum cornix cecinerit, tum aliquid eam aut iubere, aut vetare: nec magis affirmabunt, signum illud, si erunt mensi, sex pedum esse, quam solem, quem metiri non possunt, plus quam duodeviginti partibus maiorem esse, quam terram. Ex quo illa conclusio nascitur: si, sol quantus sit, percipi non potest, qui ceteras res eodem modo, quo magnitudinem solis, approbat, is eas res non percipit. Magnitudo autem solis percipi non potest. Qui igitur id approbat, quasi percipiat, nullam rem percipit. Responderint, posse percipi, quantus sol sit. Non repugnabo, dummodo eodem pacto cetera percipi comprehendique dicant. Nec enim possunt dicere, aliud alio magis minusve comprehendi; quoniam omnium rerum una est definitio comprehendendi.

XLII. 129. Sed, quod coeperam: Quid habemus in rebus bonis et malis explorati? Nempe fines constituendi sunt, ad quos et bonorum et malorum summa referatur. Qua de re est igitur inter summos viros maior dissensio? Et omitto illa, quae relicta iam videntur, et Herillum, qui in cognitione et scientia summum bonum ponit: qui quum Zenonis auditor esset, vides, quantum ab eo dissenserit, et quam non multum a Platone. Megaricorum fuit nobilis disciplina, cuius, ut scriptum video, princeps Xenophanes, quem modo nominavi; deinde eum secuti Parmenides et Zeno; itaque ab his Eleatici philosophi nominabantur: post Euclides, Socratis discipulus, Megareus: a quo iidem illi Megarici dicti: qui id bonum solum esse dicebant, quod esset unum et simile et idem semper. Hi quoque multa a Platone. A Menedemo autem, quod is Eretria fuit, Eretriaci appellati: quorum omne bonum in mente positum et mentis acie, qua verum cerneretur: Herilli * similia, sed, opinor, explicata uberius et ornatius. 130. Hos si contemnimus et iam abiectos putamus; illos certe minus despicere debemus, Aristonem, qui, quum Zenonis fuisset auditor, re probavit ea, quae ille verbis, Nihil esse bonum, nisi virtutem; neque malum, nisi quod virtuti esset contrarium: in mediis ea momenta, quae Zeno voluit, nulla esse censuit. Huic summum bonum est, in his rebus neutram in partem moveri: quae ἀδιαφορία ab ipso dicitur. Pyrrho autem, ea ne sentire quidem sapientem; quae ἀπάθεια nominatur. Has igitur tot sententias ut omittamus; haec nunc videamus, quae diu multumque defensa sunt. 131. Alii voluptatem finem esse voluerunt: quorum princeps Aristippus, qui Socratem audierat; unde Cyrenaici; post Epicurus; cuius est disciplina nunc notior; neque tamen cum Cyrenaicis de ipsa voluptate consentiens. Voluptatem autem et honestatem finem esse Callipho censuit: vacare omni molestia, Hieronymus: hoc idem cum honestate, Diodorus. Ambo hi Peripatetici. Honeste autem vivere, fruentem rebus iis, quas primas homini natura conciliet, et vetus Academia censuit, (ut indicant scripta Polemonis, quem Antiochus probat maxime, et Aristoteles: eiusque amici nunc proxime videntur accedere. Introducebat etiam Carneades, non quo probaret, sed ut opponeret Stoicis, summum bonum esse, frui iis rebus, quas primas natura conciliavisset. Honestum autem, quod ducatur a conciliatione naturae, Zeno statuit finem esse bonorum; qui inventor et princeps Stoicorum fuit.

XLIII. 132. Iam illud perspicuum est, omnibus iis finibus bonorum, quos exposui, malorum fines esse contrarios. Ad vos nunc refero, quem sequar: modo ne quis illud tam ineruditum absurdumque respondeat: Quemlibet, modo aliquem. Nihil potest dici inconsideratius. Cupio sequi Stoicos. Licetne (omitto per Aristotelem, meo iudicio in philosophia prope singularem:) per ipsum Antiochum? qui appellabatur Academicus; erat quidem, si perpauca mutavis-

set, germanissimus Stoicus. Erit igitur res iam in discrimine. Nam aut Stoicus constituatur sapiens, aut veteris Academiae. Utrumque non potest. Est enim inter eos non de terminis, sed de tota possessione contentio. Nam omnis ratio vitae definitione summi boni continetur, de qua qui dissident, de omni vitae ratione dissident. Non potest igitur uterque esse sapiens, quoniam tanto opere dissentiunt, sed alter. Si Polemoneus peccat Stoicus, rei falsae assentiens; vos quidem nihil dicitis a sapiente tam alienum esse: sin vera sunt Zenonis, eadem in veteres Academicos Peripateticosque dicenda. Hic igitur neutri assentiens si numquam, uter est prudentior? 133. Quid? quum ipse Antiochus dissentit quibusdam in rebus ab his, quos amat, Stoicis, nonne indicat, non posse illa probanda esse sapienti? Placet Stoicis, omnia peccata esse paria. At hoc Antiocho vehementissime displicet. Liceat tandem mihi considerare, utram sententiam sequar. Praecide, inquit: statue aliquando quidlibet. Quid? quae dicuntur quidem et acuta mihi videntur in utramque partem et paria; nonne caveam, ne scelus faciam? Scelus enim dicebas esse, Luculle, dogma prodere. Contineo igitur me, ne incognito assentiar: quod mihi tecum est dogma commune. 134. Ecce multo maior etiam dissensio. Zeno in una virtute positam beatam vitam putat. Quid Antiochus? Etiam, inquit, beatam, sed non beatissimam. Deus ille, qui nihil censuit deesse virtuti; homuncio hic, qui multa putat praeter virtutem homini partim cara esse, partim etiam necessaria. Sed ille vereor ne virtuti plus tribuat, quam natura patiatur, praesertim Theophrasto multa diserte copioseque dicente. Et hic metuo ne vix sibi constet; qui quum dicat esse quaedam et corporis et fortunae mala, tamen eum, qui in his omnibus sit, beatum fore censet, si sapiens sit. Distrahor: quum hoc mihi probabilius, tum illud videtur; et tamen, nisi alterutrum sit, virtutem iacere plane puto. Verum in his discrepant.

XLIV. 135. Quid? illa, in quibus consentiunt, num pro veris probare possumus? sapientis animum numquam nec cupiditate moveri, nec laetitia efferri? Age, haec probabilia sane sint: num etiam illa, numquam timere, numquam dolere? Sapiensne non timeat? nec, si patria deleatur, non doleat? nec, si deleta sit? Satis durum! sed Zenoni necessarium, cui praeter honestum nihil est in bonis: tibi vero, Antioche, minime: cui praeter honestatem multa bona, praeter turpitudinem multa mala videntur: quae et venientia metuat sapiens necesse est, et venisse doleat. Sed quaero, quando ista fuerint ab Academia vetere decreta, ut animum sapientis commoveri et conturbari negarent? Mediocritates illi probabant, et in omni permotione naturalem volebant esse quemdam modum. Legimus omnes Crantoris, veteris Academici, de luctu. Est enim non magnus, verum aureolus et, ut Tuberoni Panaetius praecipit, ad verbum ediscendus libellus. Atque illi quidem etiam utiliter a natura dicebant permotiones istas animis nostris datas: metum cavendi caussa; misericordiam aegritudinemque clementiae; ipsam iracundiam fortitudinis quasi cotem esse dicebant; recte secusne, alias viderimus. Atrocitas quidem ista tua quo modo in veterem Academiam irruperit, nescio. 136. Illa vero ferre non possum, non quo mihi displiceant: sunt enim Socratica pleraque mirabilia Stoicorum, quae παράδοξα nominantur: sed ubi Xenocrates, ubi Aristoteles ista tetigit? hos enim quasi eosdem esse vultis. Illi umquam dicerent sapientes solos reges? solos divites? solos formosos? omnia, quae ubique essent, sapientis esse? neminem consulem, praetorem, imperatorem, nescio an ne quinquevirum quidem quemquam, nisi sapientem: postremo, solum civem, solum liberum? insipientes omnes peregrinos, exsules, servos, furiosos? Denique scripta Lycurgi, Solonis, duodecim tabulas nostras non esse leges? ne urbes denique aut civitates, nisi quae essent sapientium? 137. Haec tibi, Luculle, si es assensus Antiocho, familiari tuo, tam sunt defendenda, quam moenia: mihi autem, bono modo: tantum, quantum videbitur. XLV. Legi apud Clitomachum, quum Carneades et Stoicus Diogenes ad senatum in Capitolio starent, A. Albinum, qui tum P. Scipione et M. Marcello coss. praetor esset, eum, qui cum avo tuo, Luculle, consul fuit, doctum sane hominem, ut indicat ipsius historia, scripta Graece, iocantem dixisse Carneadi: *ego tibi, Carneade, praetor esse non videor, quia sapiens non sum: nec haec urbs, nec in ea civitas.* Tum ille, *huic Stoico non videris.* Aristoteles aut Xenocrates, quos Antiochus sequi volebat, non dubitavisset, quin et praetor ille esset, et Roma urbs, et eam civitas incoleret. Sed ille noster est plane, ut supra dixi, Stoicus, perpauca balbutiens. 138. Vos autem mihi veremini, ne labar ad opinionem et aliquid asciscam et comprobem incognitum; quod minime vultis. Quid consilii datis? Testatur saepe Chrysippus, tres solas esse sententias, quae defendi possint, de finibus bonorum: circumcidit et amputat multitudinem: aut enim honestatem esse finem aut voluptatem aut utrumque: nam qui summum bonum dicant id esse, si vacemus omni molestia, eos invidiosum nomen voluptatis fugere, sed in vicinitate versari: quod facere eos etiam, qui illud idem cum honestate coniungerent; nec multo secus eos, qui ad honestatem prima naturae commoda adiungerent: ita tres relinqui sententias, quas putet probabiliter posse defendi. 139. Sit sane ita; (quamquam a Polemonis et Peripateticorum et Antiochi finibus non facile divellor; neque quidquam habeo adhuc probabilius:) verumtamen video, quam suaviter voluptas sensibus nostris blandiatur. Labor eo, ut assentiar Epicuro aut Aristippo. Revocat virtus, vel potius reprehendit manu: pecudum illos motus esse dicit, hominem iungit deo. Possum esse medius: ut, quoniam Aristippus, quasi animum nullum habeamus, corpus solum tuetur; Zeno, quasi corporis simus expertes, animum solum complectitur; ut Calliphontem sequar; cuius quidem sententiam Carneades ita studiose defensitabat, ut eam probare etiam videretur. Quamquam Clitomachus affirmabat, numquam se intelligere potuisse, quid Carneadi probaretur. Sed, si ipsum velim sequi; nonne ipsa veritas et gravis et recta ratio mihi obversetur? Tu, quum honestas in voluptate contemnenda consistat, honestatem cum voluptate, tamquam hominem cum bellua, copulabis? XLVI. 140. Unum igitur par, quod depugnet, reliquum est, voluptas cum honestate. De quo Chrysippo fuit, quantum ego sentio, non magna contentio. Alterum si sequare, multa ruunt, et maxime communitas cum hominum genere, caritas, amicitia, iustitia, reliquae virtutes: quarum esse nulla potest, nisi erit gratuita. Nam quae voluptate, quasi mercede aliqua, ad officium impellitur, ea non est virtus, sed fallax imitatio simulatioque virtutis. Audi contra illos, qui nomen honestatis a se ne intelligi quidem dicant, nisi forte, quod gloriosum sit in vulgus,

id honestum velimus dicere: fontem omnium bonorum in corpore esse; hanc normam, hanc regulam, hanc praescriptionem esse naturae; a qua qui aberravisset, eum numquam, quid in vita sequeretur, habiturum. 141. Nihil igitur me putatis, haec et alia innumerabilia quum audiam, moveri? Tam moveor, quam tu, Luculle: neque me minus hominem, quam te putaveris. Tantum interest, quod tu, quum es commotus, acquiescis, assentiris, approbas; verum illud, certum, comprehensum, perceptum, ratum, firmum, fixum vis; deque eo nulla ratione neque pelli, neque moveri potes: ego nihil eiusmodi esse arbitror, cui si assensus sim, non assentiar saepe falso, quoniam vera a falsis nullo discrimine separantur, praesertim quum iudicia ista dialecticae nulla sint.

142. Venio enim iam ad tertiam partem philosophiae. Aliud iudicium Protagorae est, qui putet id cuique verum esse, quod cuique videatur: aliud Cyrenaicorum, qui praeter permotiones intimas nihil putant esse iudicii: aliud Epicuri, qui omne iudicium in sensibus et in rerum notitiis et in voluptate constituit. Plato autem omne iudicium veritatis veritatemque ipsam abductam ab opinionibus et a sensibus cogitationis ipsius et mentis esse voluit. 143. Numquid horum probat noster Antiochus? Ille vero ne maiorum quidem suorum. Ubi enim aut Xenocratem sequitur, cuius libri sunt de ratione loquendi multi et multum probati: aut ipsum Aristotelem, quo profecto nihil est acutius, nihil politius? A Chrysippo pedem numquam. XLVII. Qui ergo Academici appellamur? an abutimur gloria nominis? aut cur cogimur eos sequi, qui inter se dissident? In hoc ipso, quod in elementis dialectici docent, quo modo iudicare oporteat, verum falsumne sit, si quid ita connexum est, ut hoc: Si dies est, lucet; quanta contentio est! Aliter Diodoro, aliter Philoni, Chrysippo aliter placet. Quid? cum Cleanthe, doctore suo, quam multis rebus Chrysippus dissidet? Quid? duo vel principes Dialecticorum, Antipater et Archidemus, opiniosissimi homines, nonne multis in rebus dissentiunt? 144. Quid me igitur, Luculle, in invidiam et tamquam in concionem vocas? Et quidem, ut seditiosi tribuni solent, occludi tabernas iubes? Quo enim spectat illud, quum artificia tolli quereris a nobis, nisi ut opifices concitentur? Qui si undique omnes convenerint, facile contra vos incitabuntur. Expromam primum illa invidiosa, quod eos omnes, qui in concione stabunt, exsules, servos, insanos esse dicatis: deinde ad illa veniam, quae iam non ad multitudinem, sed ad vosmetipsos, qui adestis, pertinent. Negat enim vos Zeno, negat Antiochus scire quidquam. Quo modo? inquies: nos enim defendimus, etiam insipientem multa comprehendere. — 145. At scire negatis quemquam rem ullam, nisi sapientem. Et hoc quidem Zeno gestu conficiebat. Nam, quum extensis digitis adversam manum ostenderat, »*visum*, inquiebat, huiusmodi est.« Deinde, quum paullum digitos constrinxerat, »*assensus* huiusmodi.« Tum quum plane compresserat pugnumque fecerat; *comprehensionem* illam esse dicebat: quae ex similitudine etiam nomen ei rei, quod ante non fuerat, *κατάληψιν* imposuit. Quum autem laevam manum admoverat, et illum pugnum arcte vehementerque compresserat: *scientiam* talem esse dicebat; cuius compotem, nisi sapientem, esse neminem. Sed, qui sapientes aut sint aut fuerint, ne ipsi quidem solent dicere. Ita tu nunc, Catule, lucere nescis: nec tu, Hortensi, in tua villa nos esse. 146. Num minus haec invidiose dicuntur? nec tamen nimis eleganter: illa subtilius. Sed, quo modo tu, si nihil comprehendi posset, artificia concidere dicebas, neque mihi dabas, id quod probabile esset, satis magnam vim habere ad artes; sic ego nunc tibi refero, artem sine scientia esse non posse. An pateretur hoc Zeuxis, aut Phidias, aut Polycletus, nihil se scire, quum in his esset tanta sollertia? Quod si eos docuisset aliquis, quam vim habere diceretur scientia, desinerent irasci: ne nobis quidem succenserent, quum didicissent id tollere nos, quod nusquam esset; quod autem satis esset ipsis, relinquere. Quam rationem maiorum etiam comprobat diligentia: qui primum iurare *ex sui animi sententia* quemque voluerunt; deinde ita teneri, *si sciens falleret*, quod inscientia multa versaretur in vita: tum, qui testimonium diceret, ut *arbitrari* se diceret, etiam quod ipse vidisset: quaeque iurati iudices cognovissent, ea, non ut, esse facta, sed ut *videri* pronuntiarent.

XLVIII. 147. Verum, quoniam non solum nauta significat, sed etiam Favonius ipse insusurrat, navigandi nobis, Luculle, tempus esse, et quoniam satis multa dixi, est mihi perorandum. Posthac tamen, quum haec quaeremus, potius de dissensionibus tantis summorum virorum disseramus. De obscuritate naturae, deque errore tot philosophorum, qui de bonis contrariisque rebus tanto opere discrepant, ut, quum plus uno verum esse non possit, iacere necesse sit tot tam nobiles disciplinas; quam de oculorum sensuumque reliquorum mendaciis, et de sorite aut pseudomeno: quas plagas ipsi contra se Stoici texuerunt. 148. Tum Lucullus, Non moleste, inquit, fero, nos haec contulisse. Saepius enim congredientes nos, et maxime in Tusculanis nostris, si quae videbuntur, requiremus. Optime, inquam. Sed quid Catulus sentit? quid Hortensius? Tum Catulus, Egone? inquit. Ad patris revolvor sententiam: quam quidem ille Carneadeam esse dicebat, ut percipi nihil putem posse, assensurum autem non percepto, id est, opinaturum sapientem existimem: sed ita, ut intelligat se opinari, sciatque nihil esse, quod comprehendi et percipi possit; per *ἐποχὴν* illam omnium rerum comprobans, illi alteri sententiae, nihil esse, quod percipi possit, vehementer assentior. Habeo, inquam, sententiam tuam, nec eam admodum aspernor. Sed tibi quid tandem videtur, Hortensi? Tum ille ridens, Tollendum. Teneo te, inquam. Nam ista Academiae est propria sententia. Ita sermone confecto, Catulus remansit, nos ad naviculas nostras descendimus.

III.

M. TULLII CICERONIS
DE
FINIBUS BONORUM ET MALORUM
AD BRUTUM
LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero trium illarum, quas his quinque libris, ad M. Brutum scriptis, dicit habitas esse, de Finibus disputationum unam in Cumano suo exeunte anno p. U. c. 704. Epicureorum decreta explicante L. Manlio Torquato coram C. Valerio Triario, semet ipso autem partes agente adversarii (librr. I. et II.), — alteram eodem fere tempore sive post L. Luculli obitum (de quo vid. Plutarch. Lucull. c. ult.), Catone in Luculli pueri, cuius tum tutor erat, Tusculano Stoicorum, Cicerone autem Peripateticorum veterisque Academiae rationes tuente (librr. III. et IV.); — tertiam Athenis in Academiae spatiis anno fere p. U. c. 675. M. Pupio Pisone coram Attico, Q. et L. Ciceronibus, suo ipsius rogatu, Peripateticorum et veteris Academiae placita copiose explanante (lib. V.) institutam esse fingit. Scripti sunt autem hi libri anno U. 709.

ARG. Cicero hoc opere veterum philosophorum *περὶ τέλους* i. e. de Finibus sive de summo et bono et malo sententias exponit. Ac primo quidem libro, post prooemium de philosophiae Graecae Latinis litteris illustrandae et de omni philosophandi studio c. 1-4. Torquatus, suscepta defendendae philosophiae Epicureae provincia c. 5., Ciceroni hoc philosophiae genus omnino reprehendenti c. 6. 7. respondet hoc modo: Epicurum summum bonum posuisse in voluptate, summum malum in dolore; exemplum enim animalium recens natorum, quae appetant voluptatem, dolorem fugiant, satis ostendere, voluptatem pro summo bono habendam esse c. 9. Quare si qui accusent voluptatem doloremque laudent, non ipsam voluptatem, sed eos potius accusare, qui blanditiis praesentium voluptatum corrupti, futuros dolores non provideant, aut perferendis doloribus parvis maiores non repellant c. 10. Neque vero voluptatem intelligi eam solam, quae suavitate aliqua naturam ipsam moveat, sed eam potissimum, quae percipiatur, omni dolore detracto c. 11. Voluptatem autem esse summum bonum, dolorem summum malum, ex eo intelligi, quod nihil beatius esse possit eo, qui perpetuis fruatur animi et corporis voluptatibus, nullo dolore nec impediente nec impendente, nihil contra miserius eo, qui maximis confectus sit animi corporisque doloribus, nec ulla spe ducatur, fore aliquando melius c. 12. Qui in una virtute, nominis splendore capti, summum bonum ponant, non videre, eam ne expetendam quidem videri, nisi voluptatem efficiat c. 13-16. Nullum igitur esse errorem in ipsis finibus, sed in his rebus, e quibus efficiantur. Fateri autem se, animi voluptatem et dolorem e corpore nasci, sed esse tamen maiorem voluptate et dolore corporis, quo non item atque animo praeterita et futura, sed praesentia tantum sentiamus; unde tanto plus quisque voluptatis percipiat, quanto sit sapientior. Itaque Epicurum etiam nemini nisi sapienti voluptatem illam, nemini nisi stulto dolorem tribuere. c. 17. sqq. Neque tandem amicitiam, isto summo bono constituto, tolli, quod omnium rerum, quas ad suaviter vivendum sapientia comparaverit, nihil maius amicitia, nil iucundius sit.

I. 1. Non eram nescius, Brute, quum, quae summis ingeniis exquisitaque doctrina philosophi Graeco sermone tractavissent, ea Latinis litteris mandaremus, fore, ut hic noster labor in varias reprehensiones incurreret. Nam quibusdam, et iis quidem non admodum indoctis, totum hoc displicet philosophari. Quidam autem non id tam reprehendunt, si remissius agatur: sed tantum studium tamque multam operam ponendam in eo non arbitrantur. Erunt etiam, et hi quidem eruditi Graecis litteris, contemnentes Latinas, qui se dicant in Graecis legendis operam malle consumere. Postremo aliquos futuros suspicor, qui me ad alias litteras vocent; genus hoc scribendi, etsi sit elegans, personae tamen et dignitatis esse negent. 2. Contra quos omnes dicendum breviter existimo. Quamquam philosophiae quidem vituperatoribus satis responsum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est, quum esset accusata et vituperata ab Hortensio. Qui liber quum et tibi probatus videretur et iis, quos ego posse iudicare arbitrarer, plura suscepi, veritus, ne movere hominum studia viderer, retinere non posse. Qui autem, si maxime hoc placeat, moderatius tamen id volunt fieri, difficilem quamdam temperantiam postulant in eo, quod semel admissum coerceri reprimique non potest: ut propemodum iustioribus utamur illis, qui omnino avocent a philosophia, quam his, qui rebus infinitis modum constituant, in reque eo meliore, quo maior sit, mediocritatem desiderent. 3. Sive enim ad sapientiam perveniri potest: non paranda nobis solum ea, sed fruenda etiam est. Sive hoc difficile est: tamen nec modus est ullus investigandi veri, nisi inveneris: et quaerendi defatigatio turpis est, quum id, quod quaeritur, sit pulcherrimum. Etenim si delectamur, quum scribimus: quis est tam invidus, qui ab eo nos abducat? Sin laboramus: quis est, qui alienae modum statuat industriae? Nam, ut Terentianus Chremes non inhumanus, qui novum vicinum non vult

fodere, aut arare, aut aliquid ferre denique:

non enim illum ab industria, sed ab illiberali labore

deterret: sic isti curiosi, quos offendit noster minime nobis iniucundus labor. II. 4. His igitur est difficilius satisfacere, qui se Latina scripta dicunt contemnere: in quibus hoc primum est, in quo admirer, cur in gravissimis rebus non delectet eos patrius sermo, quum iidem fabellas Latinas, ad verbum de Graecis expressas, non inviti legant. Quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Ennii Medeam aut Antiopam Pacuvii spernat aut reiiciat? qui se iisdem Euripidis fabulis delectari dicat[, Latinas litteras oderit]? Synephebos ego, inquit, potius Caecilii, aut Andriam Terentii, quam utramque Menandri legam? 5. A quibus tantum dissentio, ut, quum Sophocles vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Attilii mihi legendam putem; de quo Licinius:

Férreum scriptórem: verum, opinor, scriptorém tamen,
út legendus sít.

Rudem enim esse omnino in nostris poetis, aut inertissimae segnitiae est, aut fastidii delicatissimi. Mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt. An,

Utinám ne in nemore, – – –

nihilominus legimus, quam hoc idem Graecum? Quae autem de bene beateque vivendo a Platone disputata sunt, haec explicari non placebit Latine? 6. Quod si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea, quae dicta sunt ab iis, quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus: quid habent, cur Graeca anteponant iis, quae et splendide dicta sint, neque sint conversa de Graecis? Nam si dicent, ab illis has res esse tractatas: ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant, quam legendi sunt. Quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis? Legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium, multos alios, in primisque familiarem nostrum Posidonium. Quid? Theophrastus mediocriterne delectat, quum tractat locos ab Aristotele ante tractatos? Quid? Epicurei num desistunt de iisdem, de quibus et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis, ad arbitrium suum scribere? 7. Quod si Graeci leguntur a Graecis, iisdem de rebus alia ratione compositis: quid est, cur nostri a nostris non legantur? III. Quamquam si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem, ut verterunt nostri poetae fabulas: male, credo, mererer de meis civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem! Sed id neque feci adhuc, nec mihi tamen, ne faciam, interdictum puto. Locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis, quos modo nominavi, quum inciderit, ut id apte fieri possit: ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet. Nec vero, ut noster Lucilius, recusabo, quo minus omnes mea legant. Utinam esset ille Persius! Scipio vero et Rutilius multo etiam magis: quorum ille iudicium reformidans, Tarentinis ait se et Consentinis et Siculis scribere. Facete is quidem, sicut alias: sed neque tam docti tunc erant, ad quorum iudicium elaboraret, et sunt illius scripta leviora, ut urbanitas summa appareat, doctrina mediocris. 8. Ego autem quem timeam lectorem, quum ad te, ne Graecis quidem cedentem in philosophia, audeam scribere? Quamquam a te ipso id quidem facio provocatus gratissimo mihi libro, quem ad me *de virtute* misisti. Sed ex eo credo quibusdam usu venire, ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de male Graecis Latine scripta deterius. Quibus ego assentior, dummodo de iisdem rebus ne Graecos quidem legendos putent. Res vero bonas verbis electis graviter ornateque dictas quis non legat? nisi qui se plane Graecum dici velit: ut a Scaevola est praetore salutatus Athenis Albucius. 9. Quem quidem [locum] cum multa venustate et omni sale idem Lucilius: apud quem praeclare Scaevola,

Graecum te, Albuci, quam Romanum atque Sabinum,
municipem Ponti, Tritanni, centurionum,
praeclarorum hominum ac primorum, signiferumque,
maluisti dici. Graece ergo praetor Athenis,
Id quod maluisti, te, quum ad me accedi', saluto:
χαῖρ', inquam, Tite: lictores, turma omni', cohorsque,
χαῖρε, Tite, hinc hostis mi Albucius, hinc inimicus.

10. Sed iure Mucius. Ego autem satis mirari non queo, unde hoc sit tam insolens domesticarum rerum fastidium. Non est omnino hic docendi locus: sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiorem etiam esse, quam Graecam. Quando enim, vel nobis dicam, aut oratoribus bonis aut poetis postea quidem quam fuit quem imitarentur, ullus orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit? IV. Ego vero, quum forensibus operis, laboribus, periculis non deseruisse mihi videor praesidium, in quo a populo Romano locatus sum: debeo profecto, quantumcumque possim, in eo quoque elaborare, ut sint opera, studio, labore meo doctiores cives mei, nec cum istis tanto opere pugnare, qui Graeca legere malint; modo legant illa ipsa, nec simulent: et iis servire, qui vel utrisque litteris uti velint vel, si suas habent, illas non magno opere desiderent. 11. Qui autem alia malunt scribi a nobis, aequi esse debent, quod et scripta multa sunt, sic ut plura nemini e nostris, et scribentur fortasse plura, si vita suppetet: et tamen, qui diligenter haec, quae de philosophia litteris mandamus, legere assueverit, iudicabit nulla ad legendum his esse potiora. Quid est enim in vita tanto opere quaerendum, quam quum omnia in philosophia, tum id, quod his libris quaeritur, quid sit finis, quid extremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi recteque faciendi consilia referenda? quid sequatur natura, ut summum ex rebus expetendis? quid fugiat, ut extremum malorum? Qua de re quum sit inter doctissimos summa dissensio, quis alienum putet eius esse dignitatis, quam mihi quisque tribuit, quid in omni munere vitae optimum et verissimum sit, exquirere? 12. An, partus ancillae sitne in fructu habendus, disseretur inter principes civitatis, P. Scaevolam, M'. Manilium? ab hisque M. Brutus dissentiet, quod et acutum genus est, et ad usus civium non inutile: nosque ea scripta, reliquaque eiusdem generis et legimus libenter et legemus: haec, quae vitam continent omnem, negligentur? Nam, ut sint illa vendibiliora, haec uberiora certe sunt. Quamquam id quidem licebit iis existimare, qui legerint. Nos autem hanc omnem quaestionem de finibus bonorum et malorum fere a nobis explicatam esse his litteris arbitramur, in quibus, quantum potuimus, non modo quid nobis probaretur, sed etiam quid a singulis philosophiae disciplinis diceretur, persecuti sumus.

V. 13. Ut autem a facillimis ordiamur, prima veniat in medium Epicuri ratio, quae plerisque notissi-

mihi est, quam a nobis sic intelliges expositam, ut ab ipsis, qui eam disciplinam probant, non soleat accuratius explicari. Verum enim invenire volumus, non tamquam adversarium aliquem convincere. Accurate autem quondam a L. Torquato, homine omni doctrina erudito, defensa est Epicuri sententia de voluptate; a meque ei responsum, quum C. Triarius, in primis gravis et doctus adolescens, ei disputationi interesset. 14. Nam quum ad me in Cumanum salutandi caussa uterque venisset, pauca primo inter nos de litteris, quarum summum erat in utroque studium; deinde Torquatus: Quoniam nacti te, inquit, sumus aliquando otiosum, certe audiam, quid sit, quod Epicurum nostrum non tu quidem oderis, ut fere faciunt, qui ab eo dissentiunt, sed certe non probes, eum, quem ego arbitror unum vidisse verum, maximisque erroribus animos hominum liberavisse, et omnia tradidisse, quae pertinerent ad bene beateque vivendum: sed existimo, te, sicut nostrum Triarium, minus ab eo delectari, quod ista Platonis, Aristotelis, Theophrasti orationis ornamenta neglexerit. Nam illuc quidem adduci vix possum, ut ea, quae senserit ille, tibi non vera videantur. 15. Vide, quantum, inquam, fallare, Torquate. Oratio me istius philosophi non offendit: nam et complectitur verbis, quod vult, et dicit plane, quod intelligam: et tamen a philosopho, si afferat eloquentiam, non asperner: si non habeat, non admodum flagitem. Re mihi non aeque satisfacit, et quidem locis pluribus. Sed quot homines, tot sententiae. Falli igitur possumus. Quamobrem tandem, inquit, non satisfacit? Te enim iudicem aequum puto: modo, quae dicat ille, bene noris. 16. Nisi mihi Phaedrum, inquam, mentitum, aut Zenonem putas, (quorum utrumque audivi, quum mihi nihil sane praeter sedulitatem probarent,) omnes mihi Epicuri sententiae satis notae sunt. Atque eos, quos nominavi, cum Attico nostro frequenter audivi; quum miraretur ille quidem utrumque, Phaedrum autem etiam amaret: quotidieque inter nos ea, quae audiebamus, conferebamus: neque erat umquam controversia, quid ego intelligerem, sed quid probarem. VI. Quid igitur est, inquit? Audire enim cupio, quid non probes.

17. Principio, inquam, in physicis, quibus maxime gloriatur, primum totus est alienus. Democrito adiicit, perpauca mutans, sed ita, ut ea, quae corrigere vult, mihi quidem depravare videatur. Ille ἀτόμους, quas appellat, id est corpora individua, propter soliditatem censet in infinito inani, in quo nihil nec summum nec infimum nec medium nec ultimum nec citimum sit, ita ferri, ut concursionibus inter se cohaerescant: ex quo efficiantur ea, quae sint, quaeque cernantur, omnia: eumque motum atomorum nullo a principio, sed ex aeterno tempore intelligi convenire. 18. Epicurus autem, in quibus sequitur Democritum, non fere labitur. Quamquam utriusque quum multa non probo, tum illud in primis, quod, quum in rerum natura duo quaerenda sint, unum, quae materia sit, ex qua quaeque res efficiatur; alterum, quae vis sit, quae quidque efficiat: de materia disseruerunt, vim et caussam efficiendi reliquerunt. Sed hoc commune vitium: illae Epicuri propriae ruinae. Censet enim, eadem illa individua et solida corpora ferri suo deorsum pondere ad lineam: hunc naturalem esse omnium corporum motum. 19. Deinde ibidem homo acutus, quum illud occurreret, si omnia deorsum e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam, numquam fore, ut atomus altera alteram posset attingere: itaque attulit rem commentitiam: declinare dixit atomum perpaullum, quo nihil posset fieri minus. Ita effici complexiones et copulationes et adhaesiones atomorum inter se, ex quo efficeretur mundus omnesque partes mundi, quaeque in eo essent. Quae quum res tota ficta sit pueriliter, tum ne efficit quidem, quod vult. Nam et ipsa declinatio ad libidinem fingitur, (ait enim declinare atomum sine caussa: quo nihil turpius Physico, quam fieri sine caussa quidquam dicere;) et illum motum naturalem omnium ponderum, ut ipse constituit, e regione inferiorem locum petentium, sine caussa eripuit atomis: nec tamen id, cuius caussa haec finxerat, assecutus est. 20. Nam si omnes atomi declinabunt, nullae umquam cohaerescent: sin aliae declinabunt, aliae suo nutu recte ferentur, primum erit hoc quasi provincias atomis dare, quae recte, quae oblique ferantur: deinde eadem illa atomorum, in quo etiam Democritus haeret, turbulenta concursio hunc mundi ornatum efficere non poterit. Ne illud quidem Physici, credere, aliquid esse minimum. Quod profecto numquam putavisset, si a Polyaeno, familiari suo, geometriam discere maluisset, quam illam etiam ipsum dedocere. Sol Democrito magnus videtur, quippe homini erudito in geometriaque perfecto; huic bipedalis fortasse: tantum enim esse censet, quantus videtur, vel paullo aut maiorem, aut minorem. 21. Ita, quae mutat, ea corrumpit: quae sequitur, sunt tota Democriti. Atomi, inane, imagines, quae εἴδωλα nominant, quorum incursione non solum videamus, sed etiam cogitemus: infinitio ipsa, quam ἀπειρίαν vocant, tota ab illo est: tum innumerabiles mundi, qui et oriantur, et intereant quotidie. Quae etsi mihi nullo modo probantur, tamen Democritum laudatum a ceteris, ab hoc, qui eum unum secutus est, nollem vituperatum. VII. 22. Iam in altera philosophiae parte, quae est quaerendi ac disserendi, quae λογική dicitur, iste vester plane, ut mihi quidem videtur, inermis ac nudus est. Tollit definitiones: nihil de dividendo ac partiendo docet: non, quo modo efficiatur concludaturque ratio, tradit: non, qua via captiosa solvantur, ambigua distinguantur, ostendit. Iudicia rerum in sensibus ponit: quibus si semel aliquid falsi pro vero probatum sit, sublatum esse omne iudicium veri et falsi putat. 23. [In tertia vero parte, quae est de vita et moribus, in constitutione finis, nil generosum sapit atque magnificum.] Confirmat illud vel maxime, quod ipsa natura, ut ait ille, asciscat et reprobet, id est voluptatem et dolorem. Ad haec, et quae sequamur et quae fugiamus, refert omnia. Quod quamquam Aristippi est, a Cyrenaicisque melius liberiusque defenditur: tamen eiusmodi esse iudico, ut nihil homine videatur indignius. Ad maiora enim quaedam nos natura genuit et conformavit, ut mihi quidem videtur. Ac fieri potest, ut errem: sed ita prorsus existimo, neque eum Torquatum, qui hoc primus cognomen invenerit, aut torquem illum hosti detraxisse, ut aliquam ex eo perciperet voluptatem corpore, aut cum Latinis tertio consulatu conflixisse apud Veserim propter voluptatem. Quod vero securi percusserit filium, privavisse se etiam videtur multis voluptatibus, quum ipsi naturae patrioque amori praetulerit ius maiestatis atque imperii. 24. Quid? T. Torquatus, is, qui consul cum Cn. Octavio fuit, quum illam severitatem in eo filio adhibuit, quem in adoptionem D. Silano emancipaverat, ut eum, Macedonum legatis accusantibus, quod pecunias praetorem in provincia cepisse arguerent, caussam apud se di-

cere iuberet, reque ex utraque parte audita, pronuntiaret, eum non talem videri fuisse in imperio, quales eius maiores fuissent, et in conspectum suum venire vetuit: numquid videtur tibi de voluptatibus suis cogitavisse? Sed ut omittam pericula, labores, dolorem etiam, quem optimus quisque pro patria et pro suis suscipit, ut non modo nullam captet, sed etiam praetereat omnes voluptates, dolores denique quosvis suscipere malit, quam deserere ullam officii partem: ad ea, quae hoc non minus declarant, sed videntur leviora, veniamus. 25. Quid tibi, Torquate, quid huic Triario litterae, quid historiae cognitio[que] rerum, quid poetarum evolutio, quid tanta tot versuum memoria voluptatis affert? Nec mihi illud dixeris: »Haec enim ipsa mihi sunt voluptati; et erant illa Torquatis.« Numquam hoc ita defendit Epicurus: neque vero tu, aut quisquam eorum, qui aut saperet aliquid, aut ista didicisset. Et, quod quaeritur saepe, cur tam multi sint Epicurei: sunt aliae quoque caussae, sed multitudinem hoc maxime allicit, quod ita putat dici ab illo, recta et honesta quae sint, ea facere ipsa per se laetitiam, id est voluptatem. Homines optimi non intelligunt, totam rationem everti, si ita se res habeat. Nam si concederetur, etiam si ad corpus nihil referatur, ista sua sponte et per se esse iucunda, per se esset et virtus et cognitio rerum, quod minime ille vult, expetenda. 26. Haec igitur Epicuri non probo, inquam. De cetero vellem equidem aut ipse doctrinis fuisset instructior, (est enim, quod ita tibi videri necesse est, non satis politus iis artibus, quas qui tenent, eruditi appellantur,) aut ne deterruisset alios a studiis. Quamquam te quidem video minime esse deterritum.

VIII. Quae quum dixissem, magis ut illum provocarem, quam ut ipse loquerer: tum Triarius leniter arridens, Tu quidem, inquit, totum Epicurum paene e philosophorum choro sustulisti. Quid ei reliquisti, nisi te, quoquo modo loqueretur, intelligere, quid diceret? Aliena dixit in physicis, nec ea ipsa, quae tibi probarentur. Si quae in his corrigere voluit, deteriora fecit. Disserendi artem nullam habuit. Voluptatem quum summum bonum diceret, primum in eo ipso parum vidit: deinde hoc quoque alienum. Nam ante Aristippus, et ille melius. Addidisti ad extremum, etiam indoctum fuisse. 27. Fieri, inquam, o Triari, nullo pacto potest, ut non dicas, quid non probes eius, a quo dissentias. Quid enim me prohiberet Epicureum esse, si probarem, quae ille diceret? quum praesertim, illa perdiscere, ludus esset.

Quamobrem dissentientium inter se reprehensiones non sunt vituperandae. Maledicta, contumeliae, tum iracundiae, contentiones concertationesque in disputando pertinaces indignae mihi philosophia videri solent. 28. Tunc Torquatus, Prorsus, inquit, assentior. Neque enim disputari sine reprehensione, nec cum iracundia aut pertinacia recte disputari potest. Sed ad haec, nisi molestum est, habeo quae velim. At me, inquam, nisi te audire vellem, censes haec dicturum fuisse? Utrum igitur percurri omnem Epicuri disciplinam placet: an de una voluptate quaeri, de qua omne certamen est? Tuo vero id quidem, inquam, arbitratu. Sic faciam igitur, inquit: unam rem explicabo, eamque maximam. De physicis alias, et quidem tibi et declinationem istam atomorum et magnitudinem solis probabo et Democriti errata, ab Epicuro reprehensa et correcta permulta. Nunc dicam de voluptate; nihil scilicet novi, ea tamen, quae te ipsum probaturum esse confidam. Certe, inquam, pertinax non ero: tibique, si mihi probabis ea, quae dices, libenter assentiar. 29. Probabo, inquit: modo ista sis aequitate, quam ostendis. Sed uti oratione perpetua malo, quam interrogare aut interrogari. Ut placet, inquam. Tunc dicere exorsus est.

IX. Primum igitur, inquit, sic agam, ut ipsi auctori huius disciplinae placet: constituam, quid et quale sit id, de quo quaerimus; non quo ignorare vos arbitrer: sed ut ratione et via procedat oratio. Quaerimus igitur, quid sit extremum, quid ultimum bonorum. Quod, omnium philosophorum sententia, tale debet esse, ut ad id omnia referri oporteat: ipsum autem nusquam. Hoc Epicurus in voluptate ponit, quod summum bonum esse vult, summumque malum dolorem; idque instituit docere sic: 30. Omne animal, simulatque natum sit, voluptatem appetere, eaque gaudere, ut summo bono; dolorem aspernari, ut summum malum, et, quantum possit, a se repellere: idque facere nondum depravatum, ipsa natura incorrupte atque integre iudicante. Itaque negat opus esse ratione, neque disputatione, quam ob rem voluptas expetenda, fugiendus dolor sit. Sentiri hoc putat, ut, calere ignem, nivem esse albam, dulce mel: quorum nihil oportere exquisitis rationibus confirmare: tantum satis esse admonere. Interesse enim inter argumentum conclusionemque rationis, et inter mediocrem animadversionem atque admonitionem: alterâ, occulta quaedam et quasi involuta aperiri: alterâ, prompta et aperta iudicari. Etenim quoniam, detractis de homine sensibus, reliqui nihil est: necesse est, quid aut ad naturam aut contra sit, a natura ipsa iudicari. Ea quid percipit, et quid iudicat, quo aut petat, aut fugiat aliquid, praeter voluptatem et dolorem? 31. Sunt autem quidam e nostris, qui haec subtilius velint tradere et negent, satis esse, quid bonum sit aut quid malum, sensu iudicari: sed animo etiam ac ratione intelligi posse, et voluptatem ipsam per se esse expetendam, et dolorem ipsum per se esse fugiendum. Itaque aiunt hanc quasi naturalem atque insitam in animis nostris inesse notionem, ut alterum esse appetendum, alterum aspernandum sentiamus. Alii autem, (quibus ego assentior), quum a philosophis compluribus permulta dicantur, cur nec voluptas in bonis sit numeranda, nec in malis dolor, non existimant oportere nimium nos caussae confidere, sed et argumentandum et accurate disserendum, et rationibus conquisitis de voluptate et dolore disputandum putant.

X. 32. Sed ut perspiciatis, unde omnis iste natus sit error voluptatem accusantium doloremque laudantium, totam rem aperiam: eaque ipsa, quae ab illo inventore veritatis et quasi architecto beatae vitae dicta sunt, explicabo. Nemo enim ipsam voluptatem, quia voluptas sit, aspernatur aut odit aut fugit, sed quia consequuntur magni dolores eos, qui ratione voluptatem sequi nesciunt. Neque porro quisquam est, qui dolorem ipsum, quia dolor sit, amet, consectetur, adipisci velit: sed quia nonnumquam eiusmodi tempora incidunt, ut labore et dolore magnam aliquam quaerat voluptatem. Ut enim ad minima veniam, quis nostrum exercitationem ullam corporis suscipit laboriosam, nisi ut aliquid ex ea commodi consequatur? quis autem vel cum iure reprehenderit, qui in ea voluptate velit esse, quam nihil molestiae consequatur, vel illum, qui dolorem eum fugiat, quo voluptas nulla pariatur? 33. At vero eos et accusamus et iusto odio dignissimos ducimus, qui blanditiis praesentium voluptatum deliniti atque corrupti,

quos dolores et quas molestias excepturi sint occaecati cupiditate non provident, similique sunt in culpa, qui officia deserunt mollitia animi, id est, laborum et dolorum fuga. Et harum quidem rerum facilis est et expedita distinctio. Nam libero tempore, quum soluta nobis est eligendi optio, quumque nihil impedit, quo minus id, quod maxime placeat, facere possimus, omnis voluptas assumenda est, omnis dolor repellendus. Temporibus autem quibusdam et aut officiis debitis aut rerum necessitatibus saepe eveniet, ut et voluptates repudiandae sint, et molestiae non recusandae. Itaque earum rerum hic tenetur a sapiente delectus, ut aut reiiciendis voluptatibus maiores alias consequatur, aut perferendis doloribus asperiores repellat.

34. Hanc ego quum teneam sententiam, quid est, cur verear, ne ad eam non possim accommodare Torquatos nostros? quos tu paullo ante quum memoriter, tum etiam erga nos amice et benevole collegisti: nec me tamen laudandis maioribus meis corrupisti, nec segniorem ad respondendum reddidisti. Quorum facta quemadmodum, quaeso, interpretaris? Sicceine eos censes aut in armatum hostem impetum fecisse, aut in liberos atque in sanguinem suum tam crudeles fuisse, nihil ut de utilitatibus, nihil ut de commodis suis cogitarent? At id ne ferae quidem faciunt, ut ita ruant atque turbentur, ut, earum motus et impetus quo pertineant, non intelligamus: 35. tu tam egregios viros censes tantas res gessisse sine caussa? Quae fuerit caussa, mox videro: interea hoc tenebo: si ob aliquam caussam ista, quae sine dubio praeclara sunt, fecerint, virtutem his ipsam per se caussam non fuisse. Torquem detraxit hosti: et quidem se texit, ne interiret. At magnum periculum adiit: in oculis quidem exercitus. Quid ex eo est consecutus? Laudem et caritatem: quae sunt vitae sine metu degendae praesidia firmissima. Filium morte mulctavit: si sine caussa, nollem me ab eo ortum, tam importuno, tamque crudeli. Sin, ut dolore suo sanciret militaris imperii disciplinam, exercitumque in gravissimo bello animadversionis metu contineret; saluti prospexit civium, qua intelligebat contineri suam. 36. Atque haec ratio late patet. In quo enim maxime consuevit iactare vestra se oratio, tua praesertim, qui studiose antiqua persequeris, claris et fortibus viris commemorandis, eorumque factis non emolumento aliquo, sed ipsius honestatis decore, laudandis, id totum evertitur eo delectu rerum, quem modo dixi, constituto, ut aut voluptates omittantur, maiorum voluptatum adipiscendarum caussa, aut dolores suscipiantur, maiorum dolorum effugiendorum gratia. XI. 37. Sed de clarorum hominum factis illustribus et gloriosis satis hoc loco dictum sit. Erit enim iam de omnium virtutum cursu ad voluptatem proprius disserendi locus.

Nunc autem explicabo, voluptas ipsa quae qualisque sit, ut tollatur error omnis imperitorum, intelligaturque, ea quae voluptaria, delicata, mollis habeatur disciplina, quam gravis, quam continens, quam severa sit. Non enim hanc solam sequimur, quae suavitate aliqua naturam ipsam movet, et cum iucunditate quadam percipitur sensibus, sed maximam illam voluptatem habemus, quae percipitur, omni dolore detracto. Nam quoniam, quum privamur dolore, ipsa liberatione et vacuitate omnis molestiae gaudemus: omne autem id, quo gaudemus, voluptas est, ut omne id, quo offendimur, dolor: doloris omnis privatio recte nominata est voluptas. Ut enim, quum cibo et potione fames sitisque depulsa est, ipsa detractio molestiae consecutionem affert voluptatis: sic in omni re doloris amotio successionem efficit voluptatis. 38. Itaque non placuit Epicuro, medium esse quoddam inter dolorem et voluptatem. Illud enim ipsum, (quod quibusdam medium videtur,) quum omni dolore careret, non modo voluptatem esse, verum etiam summam voluptatem. Quisquis enim sentit, quemadmodum sit affectus, eum necesse est aut in voluptate esse, aut in dolore. Omnis autem privatione doloris putat Epicurus terminari summam voluptatem: ut postea variari voluptas distinguique possit, augeri amplificarique non possit. 39. At etiam Athenis, ut a patre audiebam, facete et urbane Stoicos irridente, statua est in Ceramico, Chrysippi sedentis, porrecta manu: quae manus significet illum in hac esse rogatiuncula delectatum. »Num quidnam manus tua sic affecta, quemadmodum affecta nunc est, desiderat?« Nihil sane. »At, si voluptas esset bonum, desideraret.« Ita credo. »Non est igitur voluptas bonum.« Hoc ne statuam quidem dicturam pater aiebat, si loqui posset. Conclusum est enim contra Cyrenaicos satis acute: nihil ad Epicurum. Nam si ea sola voluptas esset, quae quasi titillaret sensus, ut ita dicam, et ad eos cum suavitate afflueret et illaberetur: nec manus esse contenta posset ulla vacuitate doloris sine iucundo motu voluptatis. Sin autem summa voluptas est, ut Epicuro placet, nihil dolere: primum tibi recte, Chrysippe, concessum est, nihil desiderare manum, quum ita esset affecta: secundum non recte, si voluptas esset bonum, fuisse desideraturam. Idcirco enim non desideraret, quia, quod dolore caret, id in voluptate est.

XII. 40. Extremum autem esse bonorum voluptatem, ex hoc facillime perspici potest. Constituamus aliquem magnis, multis, perpetuis fruentem et animo et corpore voluptatibus, nullo dolore nec impediente nec impendente: quem tandem hoc statu praestabiliorem aut magis expetendum possumus dicere? Inesse enim necesse est in eo, qui ita sit affectus, et firmitatem animi, nec mortem nec dolorem timentis, quod mors sensu careat, dolor in longinquitate levis, in gravitate brevis soleat esse; ut eius magnitudinem celeritas, diuturnitatem allevatio consoletur. 41. Ad ea quum accedit, ut neque divinum numen horreat, nec praeteritas voluptates effluere patiatur, earumque assidua recordatione laetetur: quid est, quod huc possit, quod melius sit, accedere? Statue contra aliquem confectum tantis animi corporisque doloribus, quanti in hominem maximi cadere possunt, nulla spe proposita, fore levius aliquando, nulla praeterea nec praesenti nec exspectata voluptate: quid eo miserius dici aut fingi potest? Quod si vita doloribus referta maxime fugienda est: summum profecto malum est, vivere cum dolore. Cui sententiae consentaneum est, ultimum esse bonorum, cum voluptate vivere. Nec enim habet nostra mens quidquam, ubi consistat, tamquam in extremo: omnesque et metus et aegritudines ad dolorem referuntur: nec praeterea est res ulla, quae sua natura aut sollicitare possit aut angere. 42. Praeterea et appetendi et refugiendi et omnino rerum gerendarum initia proficiscuntur aut a voluptate aut a dolore. Quod quum ita sit, perspicuum est omnes rectas res atque laudabiles eo referri, ut cum voluptate vivatur. Quo-

niam autem id est vel summum bonorum vel ultimum vel extremum, quod Graeci *τέλος* nominant, quod ipsum nullam ad aliam rem, ad id autem res referuntur omnes: fatendum est, summum esse bonum, iucunde vivere.

XIII. Id qui in una virtute ponunt, et splendore nominis capti, quid natura postulet, non intelligunt: errore maximo, si Epicurum audire voluerint, liberabuntur. Istae enim vestrae eximiae pulchraeque virtutes nisi voluptatem efficerent, quis eas aut laudabiles aut expetendas arbitraretur? Ut enim medicorum scientiam non ipsius artis, sed bonae valetudinis caussa probamus; et gubernatoris ars, quia bene navigandi rationem habet, utilitate, non arte laudatur: sic sapientia, quae ars vivendi putanda est, non expeteretur, si nihil efficeret; nunc expetitur, quod est tamquam artifex conquirendae et comparandae voluptatis. 43. Quam autem dicam voluptatem, iam videtis, ne invidia verbi labefactetur oratio mea. Nam quum ignoratione rerum bonarum et malarum maxime hominum vita vexetur, ob eumque errorem et voluptatibus maximis saepe priventur et gravissimis animi doloribus torqueantur: sapientia est adhibenda, quae et terroribus cupiditatibusque detractis, et omnium falsarum opinionum temeritate dempta, certissimam se nobis ducem praebeat ad voluptatem. Sapientia enim est una, quae maestitiam pellat ex animis, quae nos exhorrescere metu non sinat: qua praeceptrice in tranquillitate vivi potest, omnium cupiditatum ardore restincto. Cupiditates enim sunt insatiabiles: quae non modo singulos homines, sed universas familias evertunt, totam etiam labefactant saepe rempublicam. 44. Ex cupiditatibus odia, dissidia, discordiae, seditiones, bella nascuntur. Nec hae sese foris solum iactant, nec tantum in alios caeco impetu incurrunt, sed intus etiam in animis inclusae inter se dissident atque discordant: ex quo vitam amarissimam necesse est effici: ut sapiens solum, amputata circumcisaque inanitate omni et errore, naturae finibus contentus, sine aegritudine possit et sine metu vivere. 45. Quae est enim aut utilior aut ad bene vivendum aptior partitio, quam illa, qua est usus Epicurus? qui unum genus posuit earum cupiditatum, quae essent et naturales et necessariae: alterum, quae naturales essent, nec tamen necessariae: tertium, quae nec naturales, nec necessariae. Quarum ea ratio est, ut necessariae nec opera multa nec impensa expleantur. 46. Ne naturales quidem multa desiderant, propterea quod ipsa natura divitias, quibus contenta sit, et parabiles et terminatas habet. Inanium autem cupiditatum nec modus ullus nec finis inveniri potest. XIV. Quod si vitam omnem perturbari videmus errore et inscientia: sapientiamque esse solam, quae nos a libidinum impetu et a formidinum terrore vindicet, et ipsius fortunae modice ferre doceat iniurias, et omnes monstret vias, quae ad quietem et tranquillitatem ferant: quid est, cur dubitemus dicere, et sapientiam propter voluptatem expetendam, et insipientiam propter molestias esse fugiendam? 47. Eademque ratione ne temperantiam quidem propter se expetendam esse dicemus, sed quia pacem animis afferat, et eos quasi concordia quadam placet ac leniat. Temperantia est enim, quae in rebus aut expetendis aut fugiendis, rationem ut sequamur, monet. Nec enim satis est iudicare, quid faciendum non faciendumve sit: sed stare etiam oportet in eo, quod sit iudicatum. Plerique autem, quod tenere atque servare id, quod statuerunt, non possunt, victi et debilitati, obiecta specie voluptatis, tradunt se libidinibus constringendos, nec, quid eventurum sit, provident, ob eamque caussam propter voluptatem et parvam et non necessariam, et quae vel aliter pararetur, et qua etiam carere possent sine dolore, tum in morbos graves, tum in damna, tum in dedecora incurrunt: saepe etiam legum iudiciorumque poenis obligantur. 48. Qui autem ita frui volunt voluptatibus, ut nulli propter eas dolores consequantur; et qui suum iudicium retinent, ne voluptate victi faciant id, quod sentiunt non esse faciendum: hi voluptatem maximam adipiscuntur, praetermittenda voluptate. Iidem etiam dolorem saepe perpetiuntur, ne, si id non faciant, incidant in maiorem. Ex quo intelligitur, nec intemperantiam propter se fugiendam esse: temperantiamque expetendam, non quia voluptates fugiat, sed quia maiores consequatur.

XV. 49. Eadem fortitudinis ratio reperietur. Nam neque laborum perfunctio, neque perpessio dolorum, per se ipsa allicit: nec patientia, nec assiduitas, nec vigiliae, nec ea ipsa, quae laudatur, industria; ne fortitudo quidem: sed ista sequimur, ut sine cura metuque vivamus, animumque et corpus, quantum efficere possimus, molestia liberemus. Ut enim mortis metu omnis quietae vitae status perturbatur; et ut, succumbere doloribus eosque humili animo imbecilloque ferre miserum est, ob eamque debilitatem animi multi parentes, multi amicos, nonnulli patriam, plerique autem se ipsos penitus perdiderunt: sic robustus animus et excelsus omni est liber cura et angore, quum et mortem contemnit, qua qui affecti sunt, in eadem caussa sunt, qua antequam nati: et ad dolores ita paratus est, ut meminerit, maximos morte finiri, parvos multa habere intervalla requietis, mediocrium nos esse dominos: ut, si tolerabiles sint, feramus: sin minus, aequo animo e vita, quum ea non placeat, tamquam e theatro, exeamus. Quibus rebus intelligitur, nec timiditatem ignaviamque vituperari, nec fortitudinem patientiamque laudari suo nomine: sed illas reiici, quia dolorem pariant; has optari, quia voluptatem. XVI. 50. Iustitia restat, ut de omni virtute sit dictum; sed similia fere dici possunt. Ut enim sapientiam, temperantiam, fortitudinem, copulatas esse docui cum voluptate, ut ab ea nullo modo nec divelli, nec distrahi possint: sic de iustitia iudicandum est: quae non modo numquam nocet cuiquam, sed contra semper allicit * quum vi sua atque natura, quod tranquillet animos: tum spe, nihil earum rerum defuturum, quas natura non depravata desideret. Et quemadmodum temeritas et libido et ignavia semper animum excruciant et semper sollicitant turbulentaeque sunt: sic iniustitia cuius in mente consedit, hoc ipso, quod adest, turbulenta non potest non * fieri: si vero molita quippiam est, quamvis occulte fecerit, numquam tamen id confidet fore semper occultum. Plerumque improborum facta primo suspicio insequitur; deinde sermo atque fama; tum accusator, tum iudex: multi etiam, ut te consule, ipsi se indicaverunt. 51. Quod si qui satis sibi contra hominum conscientiam septi esse et muniti videntur, deorum tamen horrent, easque ipsas sollicitudines, quibus eorum animi noctes atque dies exeduntur, a diis immortalibus supplicii caussa importari putant. Quae autem tanta ex improbis factis ad minuendas vitae molestias accessio fieri potest, quanta ad augendas,

quum conscientia factorum tum poena legum odioque civium? Et tamen in quibusdam neque pecuniae modus est, neque honoris neque imperii, nec libidinum, nec epularum nec reliquarum cupiditatum: quas nulla praeda umquam improbe parta minuit, sed auget potius atque inflammat, ut coercendi magis, quam dedocendi esse videantur. 52. Invitat igitur vera ratio bene sanos ad iustitiam, aequitatem, fidem: neque homini infanti aut impotenti iniuste facta conducunt; qui nec facile efficere possit, quod conetur, nec obtinere, si effecerit: et opes vel fortunae vel ingenii, liberalitati magis conveniunt; qua qui utuntur, benevolentiam sibi conciliant, et, quod aptissimum est ad quiete vivendum, caritatem; praesertim quum omnino nulla sit caussa peccandi. 53. Quae enim cupiditates a natura proficiscuntur, facile explentur sine ulla iniuria: quae autem inanes sunt, his parendum non est. Nihil enim desiderabile concupiscunt, plusque in ipsa iniuria detrimenti est, quam in iis rebus emolumenti, quae pariuntur iniuria. Itaque ne iustitiam quidem recte quis dixerit per se ipsam optabilem, sed quia iucunditatis vel plurimum afferat. Nam diligi et carum esse iucundum est, propterea, quia tutiorem vitam, et voluptatem efficit pleniorem. Itaque non ob ea solum incommoda, quae eveniunt improbis, fugiendam improbitatem putamus, sed multo etiam magis, quod, cuius in animo versatur, numquam sinit eum respirare, numquam acquiescere. 54. Quod si ne ipsarum quidem virtutum laus, in qua maxime ceterorum philosophorum exsultat oratio, reperire potest exitum, nisi dirigatur ad voluptatem, voluptas autem est sola, quae nos vocet ad se et alliciat suapte natura: non potest esse dubium, quin id sit summum atque extremum bonorum omnium, beateque vivere nihil aliud sit, nisi cum voluptate vivere.

XVII. 55. Huic certae stabilique sententiae quae sint coniuncta, explicabo brevi. Nullus in ipsis error est finibus bonorum et malorum, id est, in voluptate aut in dolore: sed in his rebus peccant, quum, e quibus haec efficiantur, ignorant. Animi autem voluptates et dolores nasci fatemur e corporis voluptatibus et doloribus. Itaque concedo, quod modo dicebas, cadere caussa, si qui e nostris aliter existimant; quos quidem video esse multos, sed imperitos. Quamquam autem et laetitiam nobis voluptas animi, et molestiam nobis dolor afferat: eorum tamen utrumque et ortum esse e corpore, et ad corpus referri: nec ob eam caussam non multo maiores esse et voluptates et dolores animi, quam corporis. Nam corpore nihil, nisi praesens et quod adest, sentire possumus: animo autem et praeterita et futura. Ut enim aeque doleamus animo, quum corpore dolemus: fieri tamen permagna accessio potest, si aliquod aeternum et infinitum impendere malum nobis opinemur. Quod idem licet transferre in voluptatem; ut ea maior sit, si nihil tale metuamus. 56. Iam illud quidem perspicuum est, maximam animi aut voluptatem aut molestiam plus aut ad beatam aut ad miseram vitam afferre momenti, quam eorum utrumvis, si aeque diu sit in corpore. Non placet autem, detracta voluptate aegritudinem statim consequi, nisi in voluptatis locum dolor forte successerit: at contra, gaudere nosmet omittendis doloribus, etiam si voluptas ea, quae sensum moveat, nulla successerit: eoque intelligi potest, quanta voluptas sit non dolere. 57. Sed ut iis bonis erigimur, quae exspectamus: sic laetamur iis, quae recordamur. Stulti autem malorum memoria torquentur: sapientes bona praeterita, grata recordatione renovata delectant. Est autem situm in nobis, ut et adversa quasi perpetua oblivione obruamus, et secunda iucunde ac suaviter meminerimus. Sed quum ea, quae praeterierunt, acri animo et attento intuemur, tum fit, ut aegritudo sequatur, si illa mala sint: laetitia, si bona. XVIII. O praeclaram beate vivendi, et apertam, et simplicem et directam viam! Quum enim certe nihil homini possit melius esse, quam vacare omni dolore et molestia, perfruique maximis et animi et corporis voluptatibus: videtisne, quam nihil praetermittatur, quod vitam adiuvet, quo facilius id, quod propositum est, summum bonum consequamur? Clamat Epicurus, is, quem vos nimis voluptatibus esse deditum dicitis, non posse iucunde vivi, nisi sapienter, honeste iusteque vivatur: nec sapienter, honeste, iuste, nisi iucunde. 58. Neque enim civitas in seditione beata esse potest, nec in discordia dominorum domus: quo minus animus a se ipse dissidens secumque discordans gustare partem ullam liquidae voluptatis et liberae potest: atque pugnantibus et contrariis studiis consiliisque semper utens, nihil quieti videre, nihil tranquilli potest. 59. Quod si corporis gravioribus morbis vitae iucunditas impeditur: quanto magis animi morbis impediri necesse est! Animi autem morbi sunt cupiditates immensae et inanes, divitiarum, gloriae, dominationis, libidinosarum etiam voluptatum. Accedunt aegritudines, molestiae, maerores, qui animos exedunt conficiuntque curis hominum non intelligentium, nihil dolendum esse animo, quod sit a dolore corporis praesenti futurove seiunctum. Nec vero quisquam stultus non horum morborum aliquo laborat: nemo igitur eorum non miser. 60. Accedit etiam mors, quae, quasi saxum Tantalo, semper impendet: tum superstitio, qua qui est imbutus, quietus esse numquam potest. Praeterea bona praeterita non meminerunt, praesentibus non fruuntur, futura modo exspectant, quae quia certa esse non possunt, conficiuntur et angore et metu: maxime cruciantur, quum sero sentiunt, frustra se aut pecuniae studuisse, aut imperiis, aut opibus aut gloriae. Nullas enim consequuntur voluptates, quarum potiendi spe inflammati, multos labores magnosque susceperant. 61. Ecce autem alii minuti et angusti, aut omnia semper desperantes, aut malevoli, invidi, difficiles, lucifugi, maledici, mo[nst]rosi: alii autem etiam amatoriis levitatibus dediti, alii petulantes, alii audaces, protervi, iidem intemperantes et ignavi, numquam in sententia permanentes: quas ob caussas in eorum vita nulla est intercapedo molestiae. Igitur neque stultorum quisquam beatus, neque sapientium non beatus. Multoque hoc melius nos veriusque, quam Stoici. Illi enim negant bonum quidquam esse, nisi nescio quam illam umbram, quod appellant honestum, non tam solido, quam splendido nomine: virtutem autem, nixam hoc honesto, nullam requirere voluptatem atque ad beate vivendum seipsa esse contentam. XIX. 62. Sed possunt haec quadam ratione dici, non modo non repugnantibus, verum etiam approbantibus nobis. Sic enim ab Epicuro sapiens semper beatus inducitur. Finitas habet cupiditates; negligit mortem; de diis immortalibus sine ullo metu vera sentit; non dubitat, si ita melius sit, migrare de vita. His rebus instructus semper est in voluptate. Neque enim tempus est ullum, quo non plus habeat voluptatum, quam dolorum. Nam et praeterita grate

meminit, et praesentibus ita potitur, ut animadvertat, quanta sint ea quamque iucunda: neque pendet ex futuris, sed exspectat illa, fruitur praesentibus: ab iisque vitiis, quae paullo ante collegi, abest plurimum: et, quum stultorum vitam cum sua comparat, magna afficitur voluptate. Dolores autem, si qui incurrunt, numquam vim tantam habent, ut non plus habeat sapiens, quod gaudeat, quam quod angatur. 63. Optime vero Epicurus, quod exiguam dicit fortunam intervenire sapienti, maximasque ab eo et gravissimas res consilio ipsius et ratione administrari: neque maiorem voluptatem ex infinito tempore aetatis percipi posse, quam ex hoc percipiatur, quod videamus esse finitum. In dialectica autem vestra nullam vim existimavit esse nec ad melius vivendum, nec ad commodius disserendum. In physicis plurimum posuit. Eâ scientiâ et verborum vis et natura orationis, et consequentium repugnantiumve ratio potest perspici: omnium autem rerum natura cognita, levamur superstitione, liberamur mortis metu, non conturbamur ignoratione rerum, e qua ipsa horribiles exsistunt saepe formidines. Denique etiam morati melius erimus, quum didicerimus, quae natura desideret. Tum vero, si stabilem scientiam rerum tenebimus, servata illa (quae quasi delapsa de caelo est ad cognitionem omnium) regula, ad quam omnia iudicia rerum dirigentur, numquam ullius oratione victi sententia desistemus. 64. Nisi autem rerum natura perspecta erit, nullo modo poterimus sensuum iudicia defendere. Quidquid porro animo cernimus, id omne oritur a sensibus. Qui si omnes veri erunt, ut Epicuri ratio docet: tum denique poterit aliquid cognosci et percipi. Quos qui tollunt et nihil posse percipi dicunt, ii, remotis sensibus, ne id ipsum quidem expedire possunt, quod disserunt. Praeterea, sublata cognitione et scientia, tollitur omnis ratio et vitae degendae et rerum gerendarum. Sic e physicis et fortitudo sumitur contra mortis timorem, et constantia contra metum religionis, et sedatio animi, omnium rerum occultarum ignoratione sublata; et moderatio, natura cupiditatum generibusque earum explicatis; et (ut modo docui) cognitionis regula et iudicio ab eadem illa constituto, veri a falso distinctio traditur.

XX. 65. Restat locus huic disputationi vel maxime necessarius, de amicitia, quam, si voluptas summum sit bonum, affirmatis nullam omnino fore: de qua Epicurus quidem ita dicit: *omnium rerum, quas ad beate vivendum sapientia comparaverit, nihil esse maius amicitia, nihil uberius, nihil iucundius.* Neque vero hoc oratione solum, sed multo magis vita et factis et moribus comprobavit. Quod quam magnum sit, fictae veterum fabulae declarant: in quibus tam multis tamque variis, ab ultima antiquitate repetitis, tria vix amicorum paria reperiuntur, ut ad Orestem pervenias, profectus a Theseo. At vero Epicurus una in domo, et ea quidem angusta, quam magnos, quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges! Quod fit etiam nunc ab Epicureis. 66. Sed ad rem redeamus. De hominibus dici non necesse est. Tribus igitur modis video esse a nostris de amicitia disputatum. Alii, quum eas voluptates, quae ad amicos pertinerent, negarent esse per se ipsas tam expetendas, quam nostras expeteremus: quo loco videtur quibusdam stabilitas amicitiae vacillare: tuentur tamen eum locum, seque facile, ut mihi videtur, expediunt. Ut enim virtutes, de quibus ante dictum est, sic amicitiam negant posse a voluptate discedere. Nam quum solitudo et vita sine amicis insidiarum et metus plena sit, ratio ipsa monet, amicitias comparare: quibus partis confirmatur animus et a spe pariendarum voluptatum seiungi non potest. 67. Atque ut odia, invidiae, despicationes, adversantur voluptatibus: sic amicitiae non modo fautrices fidelissimae, sed etiam effectrices sunt voluptatum tam amicis, quam sibi. Quibus non solum praesentibus fruuntur, sed etiam spe eriguntur consequentis ac posteri temporis. Quod quia nullo modo sine amicitia firmam et perpetuam iucunditatem vitae tenere possumus; neque vero ipsam amicitiam tueri, nisi aeque amicos, ac nosmet ipsos diligamus; idcirco et hoc ipsum efficitur in amicitia, et amicitia cum voluptate connectitur. Nam et laetamur amicorum laetitia aeque atque nostra, et pariter dolemus angoribus.

68. Quocirca eodem modo sapiens erit affectus erga amicum, quo in seipsum: quosque labores propter suam voluptatem susceperit, eosdem recipiet propter amici voluptatem: quaeque de virtutibus dicta sunt, quemadmodum hae semper voluptatibus inhaererent eadem de amicitia dicenda sunt. Praeclare enim Epicurus his paene verbis: *Eadem*, inquit, *sententia confirmavit animum, ne quod aut sempiternum aut diuturnum timeret malum; quae perspexit, in hoc ipso vitae spatio amicitiae praesidium esse firmissimum.* 69. Sunt autem quidam Epicurei timidiores paullo contra vestra convicia, sed tamen satis acuti, qui verentur, ne, si amicitiam propter nostram voluptatem expetendam putemus, tota amicitia quasi claudicare videatur. Itaque primos congressus copulationesque et consuetudinum instituendarum voluntates fieri propter voluptatem: quum autem usus progrediens familiaritatem effecerit, tum amorem efflorescere tantum, ut, etiam si nulla sit utilitas ex amicitia, tamen ipsi amici propter se ipsos amentur. Etenim si loca, si fana, si urbes, si gymnasia, si campum, si canes, si equos, si ludicras exercendi aut venandi consuetudines adamare solemus: quanto id in hominum consuetudine facilius fieri potuerit et iustius? 70. Sunt autem, qui dicant, foedus quoddam esse sapientum, ut ne minus amicos, quam se ipsos diligant. Quod et posse fieri intelligimus, et saepe id videmus, et perspicuum est, nihil ad iucunde vivendum reperiri posse, quod coniunctione tali sit aptius. Quibus ex omnibus iudicari potest, non modo non impediri rationem amicitiae, si summum bonum in voluptate ponatur, sed sine hoc institutionem amicitiae omnino non posse reperiri.

XXI. 71. Quapropter si ea, quae dixi, sole ipso illustriora et clariora sunt: si omnia dixi hausta e fonte naturae; si tota oratio nostra omnem sibi fidem sensibus confirmat, id est incorruptis atque integris testibus: si infantes pueri, mutae etiam bestiae paene loquuntur magistra ac duce natura, nihil esse prosperum, nisi voluptatem, nihil asperum, nisi dolorem; de quibus neque depravate iudicant neque corrupte: nonne ei maximam gratiam habere debemus, qui, hac exaudita quasi voce naturae, sic eam firme graviterque comprehenderit, ut omnes bene sanos in viam placatae, tranquillae, quietae, beatae vitae deduceret? Qui quod tibi parum videtur eruditus, ea caussa est, quod nullam eruditionem esse duxit, nisi quae beatae vitae disciplinam iuvaret. 72. An ille tempus aut in poetis evolvendis, ut ego et Triarius, te hortatore, facimus, consumeret? in quibus nulla solida utilitas, omnisque puerilis est delectatio: aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret? quae

et, a falsis initiis profecta, vera esse non possunt: et, si essent vera, nihil afferrent, quo iucundius, id est, quo melius viveremus. Eas ergo artes persequeretur: vivendi artem tantam tamque operosam et perinde fructuosam relinqueret? Non ergo Epicurus ineruditus, sed ii indocti, qui, quae pueros non didicisse turpe est, ea putant usque ad senectutem esse discenda. Quae quum dixisset, Explicavi, inquit, sententiam meam, et eo quidem consilio, tuum iudicium ut cognoscerem. Quae mihi facultas, ut id meo arbitratu facerem, ante hoc tempus numquam est data.

112.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hic liber in refutanda quum universa Epicuri ratione tum Torquati disputatione versatur. Ac primum quidem Cicero ipsum vocabulum ἡδονῆς s. voluptatis falso ab Epicuro definiri atque etiam ad significandam indolentiam adhiberi monet c. 1-10. Deinde ad evertenda ipsius opinionis Epicureae fundamenta accedit, et negat,nec, quod infantes appetant voluptatem, dolorem aspernentur, voluptatem esse pro summo bono habendam; quum non tam ad voluptatem appetendam moveantur a natura infantes, quam quod se diligant, et integros se salvosque velint; nec repetendam esse originem summi boni et mali a sensibus, quibus nullum de iis iudicium competat, sed de coloribus et eiusmodi rebus. c. 10-12. Unam ergo rationem audiendam esse, quae nihil voluptati doceat esse loci, non modo, ut sola in summi boni sede ponatur, sed ne ita quidem, ut ad honestatem applicetur, nec ullam esse de summo bono sententiam probandam, nisi quae aut solam probet honestatem, aut initiis naturae eam et totius perfectione vitae locupletet. Totam autem sententiam Epicuream hoc uno everti posse, si honestum esse aliquid ostendatur, quod ipsum propter se sit expetendum, h. e. quod, detracta omni utilitate, sine ullis praemiis fructibusque per se ipsum possit laudari, idque quattuor virtutibus illis Stoicis contineri. Eo constituto c. 14. sq. Torquati disputationem pro Epicuri sententia ita refellit, ut inprimis, neque virtutibus neque amicitiae usquam locum esse, ostendat, si ad voluptatem omnia referantur, c. 15-27. deinde vero etiam reliqua persequatur.

I. 1. Hic quum uterque me intueretur, seseque ad audiendum significarent paratos: primum, inquam, deprecor, ne me, tamquam philosophum, putetis scholam vobis aliquam explicaturum: quod ne in ipsis quidem philosophis magno opere umquam probavi. Quando enim Socrates, qui parens philosophiae iure dici potest, quidquam tale fecit? Eorum erat iste mos, qui tum sophistae nominabantur: quorum e numero primus est ausus Leontinus Gorgias in conventu poscere quaestionem, id est iubere dicere, qua de re quis vellet audire. Audax negotium! dicerem impudens, nisi hoc institutum postea tralatum ad philosophos nostros esset. 2. Sed et illum, quem nominavi, et ceteros sophistas, ut e Platone intelligi potest, lusos videmus a Socrate. Is enim percontando atque interrogando elicere solebat eorum opiniones, quibuscum disserebat, ut ad ea, quae ii respondissent, si quid videretur, diceret. Qui mos quum a posterioribus non esset retentus, Arcesilas eum revocavit: instituitque, ut ii, qui se audire vellent, non de se quaererent, sed ipsi dicerent, quid sentirent. Quod quum dixissent, ille contra. Sed qui audiebant, quoad poterant, defendebant sententiam suam. Apud ceteros autem philosophos, qui quaesivit aliquid, tacet. Quod quidem iam fit etiam in Academia. Ubi enim is, qui audire vult, ita dixit: Voluptas mihi videtur esse summum bonum; perpetua oratione contra disputatur: ut facile intelligi possit, eos, qui aliquid sibi videri dicant, non ipsos in ea sententia esse, sed audire velle contraria. 3. Nos commodius agimus. Non enim solum Torquatus dixit, quid sentiret, sed etiam, cur; ego autem arbitror, quamquam admodum delectatus sum eius oratione perpetua, tamen commodius, quum in rebus singulis insistas, et intelligas, quid quisque concedat, quid abnuat, ex rebus concessis concludi, quod velis, et ad exitum perveniri. Quum enim fertur, quasi torrens, oratio, quamvis multa cuiusquemodi rapiat: nihil tamen teneas, nihil apprehendas, nusquam orationem rapidam coerceas.

Omnis autem in quaerendo, quae via quadam et ratione habetur, oratio praescribere primum debet: (ut quibusdam in formulis ea res agatur,) ut, inter quos disseritur, conveniat, quid sit id, de quo disseratur. II. 4. Hoc positum in Phaedro a Platone probavit Epicurus; sensitque, in omni disputatione id fieri oportere. Sed quod proximum fuit, non vidit. Negat enim definiri rem placere: sine quo fieri interdum non potest, ut inter eos, qui ambigunt, conveniat, quid sit id, de quo agatur: velut in hoc ipso, de quo nunc disputamus. Quaerimus enim finem bonorum: possumusne scire, hoc quale sit, nisi contulerimus inter nos, quum finem bonorum dixerimus, quid finis, quid etiam sit ipsum bonum? 5. Atqui haec patefactio quasi rerum opertarum, quum, quid quidque sit, aperitur, definitio est: qua tu etiam imprudens utebare nonnumquam. Nam hunc ipsum sive finem sive extremum sive ultimum definiebas id esse, quo omnia, quae recte fierent, referrentur, neque id ipsum usquam referretur. Praeclare hoc quidem. Bonum ipsum etiam quid esset, fortasse, si opus fuisset, definisses: aut, quod esset natura appetendum; aut, quod prodesset; aut, quod iuvaret; aut, quod liberet modo. Nunc idem, nisi molestum est, quoniam tibi non omnino displicet definire, et id facis, quum vis; velim definias, quid sit voluptas: de quo omnis haec quaestio est. 6. Quis quaeso, inquit, est, qui, quid sit voluptas, nesciat: aut qui, quo magis id intelligat, definitionem aliquam desideret? Me ipsum esse dicerem, inquam, nisi mihi viderer habere bene cognitam voluptatem et satis firme conceptam animo atque comprehensam. Nunc autem dico, ipsum Epicurum nescire et in eo nutare: eumque, qui crebro dicat, diligenter oportere exprimi, quae vis subiecta sit vocibus, non intelligere interdum, quid sonet haec vox voluptatis, id est, quae res huic voci subiiciatur. III. Tunc ille ridens, Hoc vero, inquit, optimum, ut is, qui finem rerum expetendarum voluptatem esse dicat, id extremum, id ultimum bonorum; id ipsum quidem, quale sit, nesciat! Atqui, inquam, aut Epicurus, quid sit voluptas, aut omnes mortales, qui ubique sunt, nesciunt. Quonam, inquit, modo? Quia voluptatem hanc sentiunt omnes, quam sensus accipiens movetur et iucunditate quadam perfunditur. 7. Quid ergo, istam voluptatem, inquit, Epicurus ignorat? Non semper, inquam. Nam interdum nimis etiam novit, quippe qui testificetur, ne intelligere quidem se pos-

se, ubi sit, aut quid sit ullum bonum, praeter illud, quod cibo aut potione et aurium delectatione et obscena voluptate capiatur. An haec ab eo non dicuntur? Quasi vero me pudeat, inquit, istorum, aut non possim, quemadmodum ea dicantur, ostendere! Ego vero non dubito, inquam, quin facile possis: nec est, quod te pudeat sapienti assentiri; qui se unus, quod sciam, sapientem profiteri sit ausus. Nam Metrodorum non puto ipsum professum: sed, quum appellaretur ab Epicuro, repudiare tantum beneficium noluisse. Septem autem illi non suo, sed populorum suffragio omnium nominati sunt. 8. Verum hoc loco sumo, verbis his eamdem certe vim voluptatis Epicurum notasse, quam ceteros. Omnes enim iucundum motum, quo sensus hilaretur, Graece *ἡδονήν*, Latine voluptatem vocant. Quid est igitur, inquit, quod requiras? Dicam, inquam, et quidem discendi caussa magis, quam quo te aut Epicurum reprehensum velim. Ego quoque, inquit, didicerim libentius, si quid attuleris, quam te reprehenderim. Tenesne igitur, inquam, Hieronymus Rhodius quod dicat esse summum bonum, quo putet omnia referri oportere? Teneo, inquit, finem illi videri, nihil dolere. Quid? idem iste de voluptate quid sentit? 9. Negat esse eam, inquit, propter seipsam expetendam. Aliud igitur esse censet gaudere, aliud non dolere. Et quidem, inquit, vehementer errat. Nam, ut paullo ante docui, augendae voluptatis finis est doloris omnis amotio. Non dolere, inquam, istud quam vim habeat, postea videro: aliam vero vim voluptatis esse, aliam nihil dolendi, nisi valde pertinax fueris, concedas necesse est. Atqui reperies, inquit, in hoc quidem pertinacem. Dici enim nihil potest verius. Estne quaeso, inquam, sitienti in bibendo voluptas? Quis ista, inquit, possit negare? Eademne, inquam, quae restincta siti? Immo alio genere. Restincta enim sitis stabilitatem voluptatis habet, inquit: illa autem voluptas ipsius restinctionis in motu est. Cur igitur, inquam, res tam dissimiles eodem nomine appellas? 10. Quid paullo ante, inquit, dixerim, nonne meministi, quum omnis dolor detractus esset, variari, non augeri voluptatem? Memini vero, inquam. Sed tu istuc dixti bene Latine, parum plane. *Varietas* enim Latinum verbum est, idque proprie quidem in disparibus coloribus dicitur: sed transfertur in multa disparia. *Varium* poema, *varia* oratio, *varii* mores, *varia* fortuna. Voluptas etiam *varia* dici solet, quum percipitur e multis dissimilibus rebus, dissimiliter efficientibus voluptates. Eam si varietatem diceres, intelligerem, ut, etiam non dicente te, intelligo. Ista varietas quae sit, non satis perspicio, quod ais, quum dolore careamus, tum in summa voluptate nos esse: quum autem vescamur iis rebus, quae dulcem motum afferant sensibus, tum esse in motu voluptatem, qui faciat varietatem voluptatum: sed non augeri illam non dolendi voluptatem. Quam cur voluptatem appelles, nescio. IV. 11. An potest, inquit ille, quidquam esse suavius, quam nihil dolere? Immo sit sane nihil melius, inquam, (nondum enim id quaero): num propterea idem voluptas est, quod, ut ita dicam, indolentia? Plane idem, inquit, et maxima quidem, qua fieri nulla maior potest. Quid dubitas igitur, inquam, summo bono a te ita constituto, ut id totum in non dolendo sit, id tenere unum, id tueri, id defendere? 12. Quid enim necesse est, tamquam meretricem in matronarum coetum, sic voluptatem in virtutum concilium adducere? Invidiosum nomen est, infame, suspectum. Itaque hoc frequenter dici solet a vobis, non intelligere nos, quam dicat Epicurus voluptatem. Quod quidem mihi si quando dictum est: est autem dictum non parum saepe: etsi satis clemens sum in disputando, tamen interdum soleo subirasci. Egone non intelligo, quid sit *ἡδονή* Graece, Latine *voluptas?* Utram tandem linguam nescio? Deinde, qui fit, ut ego nesciam, sciant omnes, quicumque Epicurei esse voluerunt? Quod vestri quidem vel optime disputant, nihil opus esse, eum, qui philosophus futurus sit, scire litteras. Itaque, ut maiores nostri ab aratro abduxerunt Cincinnatum illum, ut dictator esset: sic vos de pagis omnibus colligitis bonos illos quidem viros, sed certe non pereruditos. 13. Ergo illi intelligunt, quid Epicurus dicat, ego non intelligo? Ut scias me intelligere, primum idem esse dico *voluptatem,* quod ille *ἡδονήν.* Et quidem saepe quaerimus verbum Latinum par Graeco, et quod idem valeat: hic nihil fuit, quod quaereremus. Nullum inveniri potest, quod magis idem declaret Latine, quod Graece *ἡδονή*, quam declarat *voluptas.* Huic verbo omnes, qui ubique sunt, qui Latine sciunt, duas res subiiciunt, laetitiam in animo, commotionem suavem iucunditatis in corpore. Nam et ille apud Trabeam *voluptatem animi nimiam* laetitiam dicit, eamdem, quam ille Caecilianus, qui *omnibus laetitiis laetum* esse se narrat. Sed hoc interest, quod voluptas dicitur etiam in animo [vitiosa res, ut Stoici putant; qui eam sic definiunt: Sublationem animi sine ratione, opinantis se magno bono frui:] non dicitur laetitia nec gaudium in corpore. 14. In eo autem voluptas omnium Latine loquentium more ponitur, quum percipitur ea, quae sensum aliquem moveat, iucunditas. Hanc quoque iucunditatem, si vis, transfer in animum: iuvare enim in utroque dicitur, ex eoque iucundum: modo intelligas, inter illum, qui dicat,

— — tánta laetitia aúctu' sum,
út nihil constet:

et eum, qui,

Núnc — demum mihi ánimus ardet:

quorum alter laetitia gestiat, alter dolore crucietur: esse illum medium,

Quamquam haec inter nos núper notitia ádmodum est,

qui nec laetetur, nec angatur: itemque inter eum, qui potiatur expetitis corporis voluptatibus, et eum, qui excrucietur summis doloribus, esse eum, qui utroque careat. V. 15. Satisne igitur videor vim verborum tenere: an sum etiam nunc vel Graece loqui vel Latine docendus? Et tamen vide, ne, si ego non intelligam, quid Epicurus loquatur, quum Graece, ut videor, luculenter sciam, sit aliqua culpa eius, qui ita loquatur, ut non intelligatur. Quod duobus modis sine reprehensione fit: si aut de industria facias, ut Heraclitus, cognomento qui *σκοτεινός* perhibetur, quia de natura nimis obscure memoravit: aut quum rerum obscuritas, non verborum, facit, ut non intelligatur oratio: qualis est in Timaeo Platonis. Epicurus autem, ut opinor, nec non vult, si possit, plane et aperte loqui: nec de re obscura, ut physici, aut artificiosa, ut mathematici, sed de illustri et facili et iam in vulgus pervulgata loquitur. Quamquam non negatis nos intelligere, quid sit voluptas, sed quid ille dicat; ex quo efficitur, non ut nos non intelligamus, quae vis sit istius verbi, sed ut ille suo more loquatur, nostrum negligat. 16. Si enim idem dicit, quod Hieronymus, qui censet summum bonum esse, sine ulla molestia vivere; cur mavult dicere voluptatem, quam vacuita-

tem doloris, ut ille facit, qui, quid dicat, intelligit? Sin autem voluptatem putat adiungendam eam, quae sit in motu: sic enim appellat hanc dulcem, in motu, illam nihil dolentis, in stabilitate.) quid tendit, quum efficere non possit, ut cuiquam, qui ipse notus sibi sit, hoc est, qui suam naturam sensumque perspexerit, vacuitas doloris et voluptas idem esse videatur? Hoc est vim afferre, Torquate, sensibus: extorquere ex animis cognitiones verborum, quibus imbuti sumus. Quis est enim, qui non videat, haec esse in natura rerum tria? unum, quum in voluptate sumus: alterum, quum in dolore: tertium hoc, in quo nunc quidem sumus, (credo idem vos) nec in dolore nec in voluptate esse: ut in voluptate sit, qui epuletur, in dolore, qui torqueatur. Tu autem inter haec tantam multitudinem hominum interiectam non vides, nec laetantium nec dolentium? 17. Non, prorsus, inquit: omnesque, qui sine dolore sint, in voluptate, et ea quidem summa, esse dico. Ergo in eadem voluptate eum, qui alteri misceat mulsum, ipse non sitiens, et eum, qui illud sitiens bibat?

VI. Tum ille, Finem, inquit, interrogandi, si videtur: quod quidem ego a principio ita me malle dixeram, hoc ipsum providens, dialecticas captiones. Rhetorice igitur, inquam, nos mavis, quam dialectice disputare? Quasi vero, inquit, perpetua oratio rhetorum solum, non etiam philosophorum sit. Zenonis est, inquam, hoc Stoici, omnem vim loquendi, ut iam ante Aristoteles, in duas tributam esse partes. Rhetoricam palmae, dialecticam pugni similem esse dicebat, quod latius loquerentur rhetores, dialectici autem compressius. Obsequar igitur voluntati tuae: dicamque, si potero, rhetorice, sed hac rhetorica philosophorum, non nostra illa forensi: quam necesse est, quum populariter loquatur, esse interdum paullo hebetiorem. 18. Sed dum dialecticam, Torquate, contemnit Epicurus, quae una continet omnem et perspiciendi, quid in quaque re sit, scientiam et iudicandi, quale quidque sit, et ratione ac via disputandi: ruit in dicendo, ut mihi quidem videtur, nec ea, quae docere vult, ulla arte distinguit: ut haec ipsa, quae modo loquebamur. Summum a vobis bonum voluptas dicitur. Aperiendum est igitur, quid sit voluptas: aliter enim explicari, quod quaeritur, non potest. Quam si explicavisset, non tam haesitaret. Aut enim eam voluptatem tueretur, quam Aristippus, id est, qua sensus dulciter ac iucunde movetur; quam etiam pecudes, si loqui possent, appellarent voluptatem: aut, si magis placeret suo more loqui, quam ut

omnes Danai atque Mycenenses,
Attica pubes.

reliquique Graeci, qui hoc anapaesto citantur: hoc *non dolere* solum voluptatis nomine appellaret, illud Aristippeum contemneret: aut, si utrumque probaret, ut probat, coniungeret doloris vacuitatem cum voluptate et duobus ultimis uteretur. 19. Multi enim et magni philosophi haec ultima bonorum iuncta fecerunt, ut Aristoteles, qui virtutis usum cum vitae perfectae prosperitate coniunxit. Callipho adiunxit ad honestatem voluptatem: Diodorus ad eamdem honestatem addidit vacuitatem doloris. Idem fecisset Epicurus, si sententiam hanc, quae nunc Hieronymi est, coniunxisset cum Aristippi vetere sententia. Illi enim inter se dissentiunt; propterea singulis finibus utuntur: et quum uterque Graece egregie loquatur; nec Aristippus, qui voluptatem summum bonum dicit, in voluptate ponit non dolere, neque Hieronymus, qui summum bonum statuit non dolere, voluptatis nomine umquam utitur pro illa indolentia: quippe qui ne in expetendis quidem rebus numeret voluptatem. VII. 20. Duae sunt enim res quoque, ne tu verba solum putes. Unum est sine dolore esse, alterum cum voluptate. Vos ex his tam dissimilibus rebus non modo nomen unum, (nam id facilius paterer,) sed etiam rem unam ex duabus facere conamini; quod fieri nullo modo potest. Hic, qui utramque probat, ambobus debuit uti, sicut facit re, neque tamen dividit verbis. Quum enim eam ipsam voluptatem, quam eodem nomine omnes appellamus, laudat locis plurimis, audet dicere, ne suspicari quidem se ullum bonum seiunctum ab illo Aristippeo genere voluptatis: atque ibi hoc dicit, ubi omnis eius est oratio de summo bono. In alio vero libro, in quo breviter comprehensis gravissimis sententiis quasi oracula edidisse sapientiae dicitur, scribit his verbis: quae nota tibi profecto, Torquate, sunt; quis enim vestrum non edidicit Epicuri *κυρίας δόξας*, id est quasi maxime ratas, quia gravissimae sint ad beate vivendum breviter enuntiatae sententiae? Animadverte igitur, rectene hanc sententiam interpreter. 21. »Si ea, quae sunt luxuriosis »efficientia voluptatum, liberarent eos deorum et mor»tis et doloris metu, docerentque, qui essent fines cu»piditatum: nihil haberemus, quod reprehendere»mus, quum undique complerentur voluptatibus, nec »haberent ulla ex parte aliquid aut dolens aut aegrum, »id est autem malum.«

Hoc loco tenere se Triarius non potuit. Obsecro, inquit, Torquate: haec dicit Epicurus? Quod mihi quidem visus est, quum sciret, velle tamen confitentem audire Torquatum. At ille non pertimuit; saneque fidenter, Istis quidem ipsis verbis, inquit: sed quid sentiat, non videtis. Si alia sentit, inquam, alia loquitur, numquam intelligam, quid sentiat: sed plane dicit, quod intelligam. Idque si ita dicit, non esse reprehendendos luxuriosos, si sapientes sint, dicit absurde: similiter et si dicat, non reprehendendos parricidas, si nec cupidi sint, nec deos metuant, nec mortem nec dolorem. Et tamen, quid attinet luxuriosis ullam exceptionem dare, aut fingere aliquos, qui, quum luxuriose viverent, a summo philosopho non reprehenderentur eo nomine, dumtaxat cetera caverent? 22. Sed tamen nonne reprehenderes, Epicure, luxuriosos ob eam ipsam caussam, quod ita viverent, ut persequerentur cuiusque modi voluptates; quum esset praesertim, ut ais tu, summa voluptas nihil dolere? Atqui reperiemus asotos primum ita non religiosos, ut edant de patella: deinde ita mortem non timentes, ut illud in ore habeant ex Hymnide,

Mihi sex menses sáti' sunt vitae; séptimum Orco spondeo.

Iam doloris medicamenta illa Epicurea tamquam de narthecio promant: *si gravis, brevis: si longus, levis.* Unum nescio, quo modo possit, si luxuriosus sit, finitas cupiditates habere. VIII. 23. Quid ergo attinet dicere, *nihil haberem, quod reprehenderem, si finitas cupiditates haberent?* Hoc est dicere, *non reprehenderem asotos, si non essent asoti.* Isto modo ne improbos quidem, si essent boni viri. Hic homo severus luxuriam ipsam per se reprehendendam non putat! et hercule, Torquate, ut verum loquamur, si summum bonum voluptas est, rectissime non putat. Nolim enim mihi fingere asotos, ut soletis, qui in mensam vomant, et qui de conviviis auferantur crudique postridie se rursus ingurgitent: qui solem, ut aiunt, nec occiden-

tem umquam viderint, nec orientem: qui, consumptis patrimoniis, egeant. Nemo nostrum istius generis asotos iucunde putat vivere. Mundos, elegantes, optimis coquis, pistoribus, piscatu, aucupio, venatione, his omnibus exquisitis, vitantes cruditatem;

— *quibu' vinum*
defusum e pleno siet, hir siphove (ut ait Lucilius)
cui nil
dempsit, vis aut sacculus abstulerit, adhibentis
ludos —

et quae sequuntur illa: quibus detractis, clamat Epicurus se nescire, quid sit bonum: adsint etiam formosi pueri, qui ministrent: respondeat his vestis, argentum, Corinthium, locus ipse, aedificium. Hos ego asotos bene quidem vivere aut beate numquam dixerim. 24. Ex quo efficitur, non ut voluptas ne sit voluptas, sed ut voluptas non sit summum bonum. Nec ille, qui Diogenem Stoicum adolescens, post autem Panaetium audierat, Laelius eo dictus est sapiens, quod non intelligeret, quid suavissimum esset: (nec enim sequitur, ut, cui cor sapiat, ei non sapiat palatus:) sed quia parvi id duceret.

O lapathe, ut iactare necesse est, cognitu' cui sis.
In quo Laeliu' clamores σοφός ille solebat
edere, compellans gumias ex ordine nostros.

Praeclare Laelius, et recte *σοφός*; illudque vere:

O Publi, o gurges, Galloni: es homo miser, inquit:
caenasti in vita numquam bene, quum omnia in ista
consumis squilla atque acipensere cum decumano.

Is haec loquitur, qui, in voluptate nihil ponens, negat eum bene caenare, qui omnia ponat in voluptate: et tamen non negat libenter umquam caenasse Gallonium; mentiretur enim; sed bene. Ita graviter et severe voluptatem secernit a bono. Ex quo illud efficitur, qui bene caenent, omnes libenter caenare: qui libenter, non continuo bene. Semper Laelius bene. 25. Quid bene? Dicet Lucilius:

— — *cocto,*
condito,

— sed cedo caput caenae: —

sermone bono,

Quid ex eo?

si quaeri', libenter.

Veniebat enim ad caenam, ut animo quieto satiaret desideria naturae. Recte ergo is negat, umquam bene caenasse Gallonium; recte, miserum: quum praesertim in eo omne studium consumeret. Quem libenter caenasse nemo negat. Cur igitur non bene? Quia, quod bene, id recte, frugaliter, honeste: ille porro male, prave, nequiter, turpiter caenabat. Non igitur nec lapathi suavitatem acipenseri Gallonii Laelius anteponebat, sed suavitatem ipsam negligebat. Quod non faceret, si in voluptate summum bonum poneret. IX. Semovenda est igitur voluptas, non solum ut recta sequamini, sed etiam ut loqui deceat frugaliter. 26. Possumusne igitur in vita summum bonum dicere, quum id ne in caena quidem posse videamur?

Quo modo autem philosophus loquitur? tria genera cupiditatum: naturales et necessarias: naturales non necessarias: nec naturales nec necessarias. Primum divisit inelegantur; duo enim genera quae erant, fecit tria. Hoc est non dividere, sed frangere. Qui si diceret, cupiditatum esse duo genera, naturales et inanes: naturalium quoque item duo, necessarias et non necessarias: confecta res esset. Qui haec didicerunt, quae ille contemnit, sic solent. Vitiosum est enim in dividendo, partem in genere numerare. 27. Sed hoc sane concedamus. Contemnit enim disserendi elegantiam; confuse loquitur. Gerendus est mos, modo recte sentiat. Equidem illud ipsum non nimium probo, et tantum patior, philosophum loqui de cupiditatibus finiendis. An potest cupiditas finiri? Tollenda est atque extrahenda radicitus. Quis est enim, in quo sit cupiditas, quin recte cupidus dici possit? Ergo et avarus erit, sed finite: et adulter, verum habebit modum: et luxuriosus, eodem modo. Qualis ista philosophia est, quae non interitum afferat pravitatis, sed sit contenta mediocritate vitiorum? Quamquam in hac divisione rem ipsam prorsus probo: elegantiam desidero. Appellet haec desideria naturae: cupiditatis nomen servet alio, ut eam, quum de avaritia, quum de intemperantia, quum de maximis vitiis loquetur, tamquam capitis accuset. 28. Sed haec quidem liberius ab eo dicuntur et saepius. Quod equidem non reprehendo: est enim tanti philosophi tamque nobilis, audacter sua decreta defendere.

Sed tamen ex eo, quod eam voluptatem, quam omnes gentes hoc nomine appellant, videtur amplexari saepe vehementius, in magnis interdum versatur angustiis, ut, hominum conscientia remota, nihil tam turpe sit, quod voluptatis caussa non videatur esse facturus. Deinde, ubi erubuit, (vis enim est permagna naturae), confugit illuc, ut neget accedere quidquam posse ad voluptatem nihil dolentis. At iste non dolendi status non vocatur voluptas. »Non laboro, inquit, de nomine.« Quid, quod res alia tota est? »Reperiam multos vel innumerabiles potius, non tam curiosos, nec tam molestos, quam vos estis: quibus, quidquid velim, facile persuadeam.« Quid ergo dubitamus, quin, si non dolere voluptas sit summa, non esse in voluptate, dolor sit maximus? Cur id non ita fit? »Quia dolori non voluptas contraria est, sed doloris privatio.« X. 29. Hoc vero non videre, maximo argumento, esse voluptatem illam, qua sublata, neget se intelligere omnino, quid sit bonum[, eam autem ita persequitur, quae palato percipiatur, quae auribus: cetera addit, quae si appelles, honos praefandus sit]. Hoc igitur, quod solum bonum severus et gravis philosophus novit, idem non videt ne expetendum quidem esse, quod eam voluptatem hoc eodem auctore non desideremus, quum dolore careamus. Quam haec sunt contraria! 30. Hic si definire, si dividere didicisset, si loquendi vim, si denique consuetudinem verborum teneret, numquam in tantas salebras incidisset. Nunc vides, quid faciat. Quam nemo umquam voluptatem appellavit, appellat, et quae duo sunt, unum facit, hanc in motu voluptatem: sic enim has suaves et quasi dulces voluptates appellat. Interdum ita extenuat, ut M'. Curium putes loqui: interdum ita laudat, ut, quid praeterea sit bonum, neget se posse ne suspicari quidem. Quae iam oratio non a philosopho aliquo, sed a censore opprimenda est. Non est enim vitium in oratione solum, sed etiam in moribus. Luxuriam non reprehendit, modo sit vacua infinita cupiditate et timore. Hoc loco discipulos quaerere videtur, ut, qui asoti esse velint, philosophi ante fiant.

31. A primo, ut opinor, animantium ortu petitur origo summi boni. Simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam appetit, ut bonum: aspernatur dolorem, ut malum. De malis autem et bonis ab iis animalibus, quae nondum depravata sint, ait optime iudicari. Haec et tu ita posuisti, et verba vestra sunt. Quam multa vitiosa! Summum enim bonum

et malum vagiens puer utra voluptate diiudicabit? stante, an movente? quoniam, si dis placet, ab Epicuro loqui discimus. Si stante, hoc natura videlicet vult, salvam esse se, quod concedimus: si movente, quod tamen dicitis, nulla turpis voluptas erit, quae praetermittenda sit. Et simul non proficiscitur animal illud modo natum a summa voluptate: quae est a te posita in non dolendo. 32. Nec tamen argumentum hoc Epicurus a parvis petivit, aut etiam a bestiis: quae putat esse specula naturae: ut diceret, ab his, duce natura, hanc voluptatem expeti nihil dolendi. Neque enim haec movere potest appetitum animi: nec ullum habet ictum, quo pellat animum status hic non dolendi. Itaque in hoc eodem peccat Hieronymus. At ille pellit, qui permulcet sensum voluptate. Itaque Epicurus semper hoc utitur, ut probet, voluptatem natura expeti: quod ea voluptas, quae in motu sit, et parvos ad se alliciat et bestias, non illa stabilis, in qua tantum inest nihil dolere. 33. Qui igitur convenit, ab alia voluptate dicere naturam proficisci, in alia summum bonum ponere?

XI. Bestiarum vero nullum iudicium puto. Quamvis enim depravatae non sint, pravae tamen esse possunt. Ut bacillum aliud est inflexum et incurvatum de industria, aliud ita natum: sic ferarum natura, non est illa quidem depravata mala disciplina, sed natura sua. Nec vero, ut voluptatem expetat, natura movet infantem: sed tantum, ut se ipse diligat, ut integrum se salvumque velit. Omne enim animal, simul ut ortum est, et seipsum et omnes partes suas diligit: duasque, quae maximae sunt, in primis amplectitur, animum et corpus: deinde utriusque partes. Nam sunt et in animo praecipua quaedam, et in corpore: quae quum leviter agnovit, tum discernere incipit, ut ea, quae prima data sunt natura, appetat, aspernetur que contraria. 34. In his primis naturalibus voluptas insit, necne, magna quaestio est. Nihil vero putare esse, praeter voluptatem, non membra, non sensus, non ingenii motum, non integritatem corporis, non valetudinem, summae mihi videtur inscitiae. Atque ab isto capite fluere necesse est omnem rationem bonorum et malorum. Polemoni et iam ante Aristoteli ea prima visa sunt, quae paullo ante dixi. Ergo nata est sententia veterum Academicorum et Peripateticorum, ut finem bonorum dicerent secundum naturam vivere, id est, virtute adhibita, frui primis a natura datis. Callipho ad virtutem nihil adiunxit, nisi voluptatem, Diodorus vacuitatem doloris. His omnibus, quos dixi, consequentes sunt fines bonorum. Aristippo simplex voluptas: Stoicis consentire naturae; quod esse volunt e virtute, id est, honeste vivere: quod ita interpretantur, vivere cum intelligentia earum rerum, quae natura evenirent, eligentem ea, quae essent secundum naturam, reiicientemque contraria. 35. Ita tres sunt fines expertes honestatis, unus Aristippi vel Epicuri: alter Hieronymi: Carneadis tertius: tres, in quibus honestas cum aliqua accessione, Polemonis, Calliphontis, Diodori. Una simplex, cuius Zeno auctor, posita in decore tota, id est, honestate. Nam Pyrrho, Aristo, Herillus, iam diu abiecti. Reliqui sibi constiterunt, ut extrema cum initiis convenirent, ut Aristippo voluptas, Hieronymo doloris vacuitas, Carneadi frui principiis naturalibus esset extremum.

XII. Epicurus autem quum in prima commendatione voluptatem dixisset: si eam, quam Aristippus, idem tenere debuit ultimum bonorum, quod ille: sin eam, quam Hieronymus, fecisset idem, ut voluptatem illam, non Aristippi, in prima commendatione poneret.

36. Nam, quod ait, sensibus ipsis iudicari, voluptatem bonum esse, dolorem malum: plus tribuit sensibus, quam nobis leges permittunt, privatarum litium quum iudices sumus. (Nihil enim possumus iudicare, nisi quod est nostri iudicii. In quo frustra iudices solent, quum sententiam pronuntiant, addere, si quid mei iudicii est. Si enim non fuit eorum iudicii, nihilo magis, hoc non addito, illud est iudicatum.) Quid iudicant sensus? dulce, amarum: lene, asperum; prope, longe; stare, movere; quadratum, rotundum.

37. Quam igitur pronuntiabit sententiam ratio? Adhibita primum divinarum humanarumque rerum scientia, quae potest appellari rite sapientia: deinde adiunctis virtutibus, quas ratio rerum omnium dominas, tu voluptatum satellites et ministras esse voluisti: quarum adeo omnium sententia pronuntiabit, primum de voluptate, nihil esse ei loci, non modo ut sola ponatur in summi boni sede, quam quaerimus, sed ne illo quidem modo, ut ad honestatem applicetur. De vacuitate doloris eadem sententia erit. 38. Reiicietur etiam Carneades: nec ulla de summo bono ratio aut voluptatis non dolendive particeps, aut honestatis expers, probabitur. Ita relinquet duas, de quibus etiam atque etiam consideret. Aut enim statuet, nihil esse bonum, nisi honestum; nihil malum, nisi turpe: cetera aut omnino nihil habere momenti, aut tantum, ut nec expetenda nec fugienda, sed eligenda modo aut reiicienda sint: aut anteponet eam, quam quum honestate ornatissimam, tum etiam ipsis initiis naturae et totius perfectione vitae locupletatam videbit. Quod eo liquidius faciet, si perspexerit, rerum inter eas, verborumne sit controversia.

XIII. 39. Huius ego nunc auctoritatem sequens, idem faciam. Quantum enim potero, minuam contentiones; omnesque simplices sententias eorum, in quibus nulla inest virtutis adiunctio, omnino a philosophia semovendas putabo: primum Aristippi Cyrenaicorumque omnium: quos non est veritum, in ea voluptate, quae maxime dulcedine sensum moveret, summum bonum ponere, contemnentes istam vacuitatem doloris. 40. Hi non viderunt, ut ad cursum equum, ad arandum bovem, ad indagandum canem; sic hominem ad duas res, ut ait Aristoteles, ad intelligendum et ad agendum, esse natum, quasi mortalem deum: contraque, ut tardam aliquam et languidam pecudem, ad pastum et ad procreandi voluptatem, hoc divinum animal ortum esse voluerunt. Quo nihil mihi videtur absurdius. 41. Atque haec contra Aristippum, qui eam voluptatem non modo summam, sed solam etiam ducit: quam omnes unam appellamus voluptatem. Aliter autem vobis placet. Sed ille, ut dixi, vitiose. Nec enim figura corporis, nec ratio excellens ingenii humani significat, ad hanc unam rem natum hominem, ut frueretur voluptatibus. Nec vero audiendus Hieronymus: cui summum bonum est idem, quod vos interdum vel potius nimium saepe dicitis nihil dolere. Non enim, si malum dolor est, carere eo malo satis est ad bene vivendum. Hoc dixerit potius Ennius.

— — —*Nimium boni est,*

cui nihil est mali. — —

Nos beatam vitam non depulsione mali, sed adeptio-

ne boni iudicemus: nec eam cessando; sive gaudentem, ut Aristippus, sive non dolentem, ut hic: sed agendo aliquid considerandove quaeramus. 42. Quae possunt eadem contra Carneadeum illud summum bonum dici: quod is non tam, ut probaret, protulit, quam ut Stoicis, quibuscum bellum gerebat, opponeret. Id autem eiusmodi est, ut, additum ad virtutem, auctoritatem videatur habiturum, et expleturum cumulate vitam beatam: de quo omnis haec quaestio est. Nam qui ad virtutem adiungunt vel voluptatem, quam unam virtus minimi facit, vel vacuitatem doloris, quae etiam si malo caret, tamen non est summum bonum: accessione utuntur non ita probabili, nec tamen, cur id tam parce tamque restricte faciant, intelligo. Quasi enim emendum eis sit, quod addant ad virtutem, primum vilissimas res addunt: deinde singulas potius, quam omnia, quae prima natura approbavisset. 43. Quae quum Aristoni et Pyrrhoni omnino visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime aegrotare nihil prorsus dicerent interesse, recte iam pridem contra eos desitum est disputari. Dum enim in una virtute sic omnia esse voluerunt, ut eam rerum selectione exspoliarent: nec ei quidquam, aut unde oriretur, darent, aut ubi niteretur: virtutem ipsam, quam amplexabantur, sustulerunt. Herillus autem, ad scientiam omnia revocans, unum quoddam bonum vidit: sed nec optimum, nec quo vita gubernari possit. Itaque hic ipse iam pridem est reiectus. Post enim Chrysippum non sane est disputatum. XIV. Restatis igitur vos. Nam cum Academicis incerta luctatio est: qui nihil affirmant, et, quasi desperata cognitione certi, id sequi volunt, quodcumque verisimile videatur. 44. Cum Epicuro autem hoc est plus negotii, quod e duplici genere voluptatis coniunctus est: quodque et ipse, et amici eius, et multi postea, defensores eius sententiae fuerunt: et nescio quomodo is, qui auctoritatem minimam habet, maximam vim, populus, cum illis facit. Quos nisi redarguimus, omnis virtus, omne decus, omnis vera laus deserenda est. Ita ceterorum sententiis semotis, relinquitur non mihi cum Torquato, sed virtuti cum voluptate certatio. Quam quidem certationem homo et acutus et diligens, Chrysippus, non contemnit totumque discrimen summi boni in eadem comparatione positum putat. Ego autem existimo, si honestum aliquid esse ostendero, quod sit ipsum vi sua propter seque expetendum, iacere vestra omnia. Itaque eo, quale sit, breviter, ut tempus postulat, constituto, accedam ad omnia via, Torquate; nisi memoria forte defecerit.

45. Honestum igitur id intelligimus, quod tale est, ut, detracta omni utilitate, sine ullis praemiis fructibusque, per se ipsum possit iure laudari. Quod quale sit, non tam definitione, qua sum usus, intelligi potest, (quamquam aliquantum potest;) quam communi omnium iudicio et optimi cuiusque studiis atque factis: qui permulta ob eam caussam unam faciunt, quia decet, quia rectum, quia honestum est; etsi nullum consecuturum emolumentum vident. Homines enim, etsi aliis multis, tamen hoc uno a bestiis plurimum differunt, quod rationem habent a natura datam mentemque et acrem et vigentem celerrimeque multa simul agitantem, et, ut ita dicam, sagacem, quae et caussas rerum et consecutiones videat, et similitudines transferat, et disiuncta coniungat, et cum praesentibus futura copulet omnemque complectatur vitae consequentis statum. Eademque ratio fecit hominem hominum appetentem, cumque his natura et sermone et usu congruentem, ut profectus a caritate domesticorum ac suorum serpat longius, et se implicet primum civium, deinde omnium mortalium societate: atque, ut ad Archytam scripsit Plato, non sibi se soli natum meminerit, sed patriae, sed suis, ut perexigua pars ipsi relinquatur. 46. Et quoniam eadem natura cupiditatem ingenuit homini veri videndi, quod facillime apparet, quum vacui curis, etiam quid in caelo fiat, scire avemus: his initiis inducti omnia vera diligimus, id est fidelia, simplicia, constantia: tum vana, falsa, fallentia odimus, ut fraudem, periurium, malitiam, iniuriam. Eadem ratio habet in se quiddam amplum atque magnificum, ad imperandum magis, quam ad parendum accommodatum; omnia humana non tolerabilia solum, sed etiam levia ducens: altum quiddam et excelsum, nihil timens, nemini cedens, semper invictum. 47. Atque his tribus generibus honestorum notatis, quartum sequitur, et in eadem pulchritudine, et aptum ex illis tribus: in quo inest ordo et moderatio. Cuius similitudine perspecta in formarum specie ac dignitate, transitum est ad honestatem dictorum atque factorum. Nam ex his tribus laudibus, quas ante dixi, et temeritatem reformidat, et non audet cuiquam aut dicto protervo aut facto nocere: vereturque quidquam aut facere aut loqui, quod parum virile videatur.

XV. 48. Habes undique expletam et perfectam, Torquate, formam honestatis: quae tota his quattuor virtutibus, quae a te quoque commemoratae sunt, continetur. Hanc se tuus Epicurus omnino ignorare dicit, quam aut qualem esse velint, qui honestate summum bonum metiantur. Si enim ad honestatem omnia referantur, neque in ea voluptatem dicant inesse; ait eos inani voce sonare, (his enim ipsis verbis utitur,) neque intelligere, neque videre, sub hac voce honestatis quae sit subiicienda sententia. Ut enim consuetudo loquitur, id solum dicitur honestum, quod est populari fama gloriosum. Quod, inquit, quamquam voluptatibus quibusdam est saepe iucundius, tamen expetitur propter voluptatem. 49. Videsne, quam sit magna dissensio? Philosophus nobilis, a quo non solum Graecia et Italia, sed etiam omnis barbaria commota est, honestum quid sit, si id non est in voluptate, negat se intelligere: nisi forte illud, quod multitudinis rumore laudatur. Ego autem hoc etiam turpe esse saepe iudico: et, si quando turpe non sit, tum non esse non turpe, quum id a multitudine laudetur. Quod si sit ipsum per se rectum atque laudabile, non ob eam caussam tamen illud dici honestum esse, quia laudetur a multis, sed quia tale sit, ut, vel si ignorarent id homines, vel si obmutuissent, sua tamen pulchritudine esset specieque laudabile. Itaque idem natura victus, cui obsisti non potest, dicit alio loco id, quod a te etiam paullo ante dictum est, non posse iucunde vivi, nisi etiam honeste. 50. Quid nunc *honeste* dicitur? idemne, quod *iucunde?* Ergo ita, non posse honeste vivi, nisi honeste vivatur. An nisi populari fama? Sine ea igitur iucunde negat posse vivi? Quid turpius, quam sapientis vitam ex insipientium sermone pendere? Quid ergo hoc loco intelligit honestum? Certe nihil, nisi quod possit ipsum propter se iure laudari. Nam si propter voluptatem: quae est ista laus, quae possit e macello peti? Non is vir est, ut, quum honestatem eo loco habeat, ut sine ea iucunde neget posse vivi, illud

honestum, quod populare sit, sentiat, et sine eo iucunde neget vivi posse aut quidquam aliud honestum intelligat, nisi quod sit rectum ipsumque per se, sua vi, sua natura, sua sponte laudabile. XVI. 51. Itaque, Torquate, quum diceres, clamare Epicurum, non posse iucunde vivi, nisi honeste et sapienter et iuste viveretur, tu ipse mihi gloriari videbare. Tanta vis inerat in verbis, propter earum rerum, quae significabantur his verbis, dignitatem, ut altior fieres, ut interdum insisteres, ut nos intuens, quasi testificarere, laudari honestatem et iustitiam aliquando ab Epicuro. Quam te decebat iis verbis uti, quibus si philosophi non uterentur, philosophia omnino non egeremus; istorum enim verborum amore, quae perraro appellantur ab Epicuro, sapientiae, fortitudinis, iustitiae, temperantiae, praestantissimis ingeniis homines se ad philosophiae studium contulerunt.

52. Oculorum, inquit Plato, est in nobis sensus acerrimus: quibus sapientiam non cernimus. »*Quam illa ardentes amores excitaret sui, si videretur!*« Cur tandem? an quod ita callida est, ut optime possit architectari voluptates? Cur iustitia laudatur? aut unde est hoc contritum vetustate proverbium? *quicum in tenebris.* Hoc dictum in una re, latissime patet: ut in omnibus factis re, non teste moveamur.

53. Sunt enim levia et perinfirma, quae dicebantur a te, quum animi conscientia improbos excruciari, tum etiam poenae timore; qua aut afficiantur, aut semper sint in metu, ne afficiantur aliquando. Non oportet timidum, aut imbecillo animo fingi; non bonum illum virum, qui, quidquid fecerit, ipse se cruciet omniaque formidet: sed omnia callide referentem ad utilitatem, acutum, versutum, veteratorem, facile ut excogitet, quo occulte, sine teste, sine ullo conscio fallat. 54. An tu me de L. Tubulo putas dicere? qui, quum praetor quaestionem inter sicarios exercuisset, ita aperte cepit pecunias ob rem iudicandam, ut anno proximo P. Scaevola, tribunus plebis, ferret ad plebem, vellentne de ea re quaeri. Quo plebisscito decreta a senatu est consuli quaestio Cn. Caepioni. Profectus in exsilium Tubulus statim, nec respondere ausus. Erat enim res aperta. XVII. Non igitur de improbo, sed de callide improbo quaerimus, qualis Q. Pompeius in foedere Numantino infitiando fuit, nec vero omnia timente: sed primum qui animi conscientiam non curet; quam scilicet comprimere nihil est negotii. Is enim, qui occultus et tectus dicitur, tantum abest, ut se indicet, perficiet etiam, ut dolere alterius improbe facto videatur: quid est enim aliud, esse versutum? 55. Memini me adesse P. Sextilio Rufo, quum is ad amicos rem ita deferret, se esse heredem Q. Fadio Gallo: cuius in testamento scriptum esset, se ab eo rogatum, ut omnis hereditas ad filiam perveniret. Id Sextilius factum negabat. Poterat autem impune. Quis enim redargueret? Nemo nostrum credebat: eratque veri similius, hunc mentiri, cuius interesset, quam illum, qui id se rogasse scripsisset, quod debuisset rogare. Addebat etiam, se in legem Voconiam iuratum contra eam facere non audere, nisi aliter amicis videretur. Aderamus nos quidem adolescentes, sed etiam multi amplissimi viri: quorum nemo censuit plus Fadiae dandum, quam posset ad eam lege Voconia pervenire. Tenuit permagnam Sextilius hereditatem; unde, si secutus esset eorum sententiam, qui honesta et recta emolumentis omnibus et commodis anteponerent, ne nummum quidem unum attigisset. Num igitur eum postea censes anxio animo aut sollicito fuisse? Nihil minus: contraque illa hereditate dives ob eamque rem laetus. Magni enim aestimabat pecuniam, non modo non contra leges, sed etiam legibus partam: quae quidem vel cum periculo est quaerenda vobis. Est enim effectrix multarum et magnarum voluptatum. 56. Ut igitur illis, qui, recta et honesta quae sunt, ea statuunt per se expetenda, adeunda sunt quaevis pericula decoris honestatisque caussa: sic vestris, qui omnia voluptate metiuntur, pericula adeunda sunt, ut adipiscantur magnas voluptates: si magna res, magna hereditas agetur, quum pecunia voluptates pariantur plurimae. Idemque erit Epicuro vestro faciendum, si suum finem bonorum sequi volet, quod Scipioni, magna gloria proposita, si Hannibalem in Africam retraxisset. Itaque quantum adiit periculum! Ad honestatem enim ille omnem conatum suum referebat, non ad voluptatem. Sic vester sapiens, magno aliquo emolumento commotus, animi caussa, si opus fuerit, dimicabit. 57. Occultum facinus esse potuerit: gaudebit. Deprehensus, omnem poenam contemnet. Erit enim instructus ad mortem contemnendam, ad exsilium, ad ipsum etiam dolorem. Quem quidem vos, quum improbis poenam proponitis, impatibilem facitis: quum sapientem semper boni plus habere vultis, tolerabilem. XVIII. Sed finge non solum callidum eum, qui aliquid improbe faciat, verum etiam praepotentem: ut M. Crassus fuit; qui tamen solebat uti suo bono: ut hodie est noster Pompeius, cui recte facienti gratia est habenda: esse enim quam vellet iniquus, poterat impune. Quam multa vero iniuste fieri possunt, quae nemo possit reprehendere? 58. Si te amicus tuus moriens rogaverit, ut hereditatem reddas suae filiae, nec usquam id scripserit, ut scripsit Fadius, nec cuiquam dixerit: quid facies? Tu quidem reddes: ipse Epicurus fortasse redderet: ut Sex. Peducaeus, Sex. F., is, qui hunc nostrum reliquit, effigiem et humanitatis et probitatis suae filium, tum doctus, tum omnium vir optimus et iustissimus, quum sciret nemo, eum rogatum a C. Plotio, equite Romano splendido, Nursino, ultro ad mulierem venit, eique nihil opinanti viri mandatum exposuit hereditatemque reddidit. Sed ego ex te quaero, (quoniam idem tu certe fecisses,) nonne intelligis, eo maiorem vim esse naturae, quod ipsi vos, quia omnia ad vestrum commodum et, ut ipsi dicitis, ad voluptatem referatis, tamen ea faciatis, e quibus appareat, non voluptatem vos, sed officium sequi? plusque rectam naturam, quam rationem pravam valere? 59. Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum factura sit: improbe feceris, nisi monueris, ne assideat, sed impune tamen: »scisse enim te quis coarguere possit?« Sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri. Deque his rebus satis multa in nostris *de Republica* libris sunt dicta a Laelio. XIX. 60. Transfer idem ad modestiam vel temperantiam, quae est moderatio cupiditatum, rationi oboediens. Satisne ergo pudori consulat, si quis sine teste libidini pareat? an est aliquid per se ipsum flagitiosum, etiam si nulla comitetur infamia? Quid? fortes viri voluptatumne calculis subductis praelium ineunt, sanguinem pro patria profundunt: an quodam animi ardore atque impetu concitati? Utrum tandem censes, Torquate, Imperiosum illum, si nostra verba

audiret, tuamne de se orationem libentius auditurum fuisse, an meam; quum ego dicerem, nihil eum fecisse sua caussa, omniaque reipublicae, tu contra nihil, nisi sua? Si vero id etiam explanare velles, apertiusque diceres, nihil eum fecisse, nisi voluptatis caussa, quo modo eum tandem laturum fuisse existimes? 61. Esto: fecerit, si ita vis, Torquatus propter suas utilitates: malo enim dicere, quam voluptates, in tanto praesertim viro: num etiam eius collega P. Decius, princeps in ea familia consulatus, quum se devoveret et equo admisso in mediam aciem Latinorum irrueret, aliquid de voluptatibus suis cogitabat? Nam ubi eam caperet, aut quando, quum sciret confestim esse moriendum, eamque mortem ardentiore studio peteret, quam Epicurus voluptatem petendam putat? Quod quidem eius factum nisi esset iure laudatum, non esset imitatus quarto consulatu suo filius: neque porro ex eo natus, cum Pyrrho bellum gerens, consul cecidisset in praelio, seque e continenti genere tertiam victimam reipublicae praebuisset. Contineo me ab exemplis. 62. Graecis hoc modicum est: Leonidas, Epaminondas, tres aliqui aut quattuor. Ego, si nostros colligere coepero, perficiam illud quidem, ut se virtuti tradat constringendam voluptas. Sed dies me deficiet: et, ut A. Varius, qui est habitus iudex durior, dicere consessori solebat, quum, datis testibus, alii tamen citarentur: aut hoc testium satis est, aut nescio, quid satis sit; sic a me satis datum est testium. Quid enim? te ipsum, dignissimum maioribus tuis, voluptasne induxit, ut adolescentulus eriperes P. Sullae consulatum? Quem quum ad patrem tuum retulisses, fortissimum virum, qualis ille vel consul, vel civis quum semper, tum post consulatum fuit! quo quidem auctore nos ipsi ea gessimus, ut omnibus potius, quam ipsis nobis consuluerimus.

63. At quam pulchre dicere videbare, quum ex altera parte ponebas cumulatum aliquem plurimis et maximis voluptatibus, nullo nec praesenti, nec futuro dolore: ex altera autem, cruciatibus maximis toto corpore, nulla nec adiuncta nec sperata voluptate: et quaerebas, quis aut hoc miserior, aut superiore illo beatior foret? deinde concludebas, summum malum esse dolorem, summum bonum voluptatem? XX. L. Thorius Balbus fuit, Lanuvinus; quem meminisse tu non potes. Is ita vivebat, ut nulla tam exquisita posset inveniri voluptas, qua non abundaret. Erat et cupidus voluptatum, et cuiusvis generis eius intelligens et copiosus: ita non superstitiosus, ut illa plurima in sua patria sacrificia et fana contemneret: ita non timidus ad mortem, ut in acie sit ob rempublicam interfectus. 64. Cupiditates non Epicuri divisione finiebat, sed sua satietate. Habebat tamen rationem valetudinis: utebatur his exercitationibus, ut ad caenam et esuriens et sitiens veniret: eo cibo, qui et suavissimus esset et idem facillimus ad concoquendum: vino, et ad voluptatem, et ne noceret. Cetera illa adhibebat, quibus demptis negat se Epicurus intelligere, quid sit bonum. Aberat omnis dolor: qui si adesset, nec molliter ferret, et tamen medicis plus, quam philosophis uteretur. Color egregius, integra valetudo, summa gratia, vita denique conferta voluptatum omnium varietate. 65. Hunc vos beatum: ratio quidem vestra sic cogit. At ego, huic quem anteponam, non audeo dicere: dicet pro me ipsa virtus, nec dubitabit isti vestro beato M. Regulum anteponere. Quem quidem, quum sua voluntate, nulla vi coactus praeter fidem, quam dederat hosti, ex patria Carthaginem revertisset, tum ipsum, quum vigiliis et fame cruciaretur, clamat virtus beatiorem fuisse, quam potantem in rosa Thorium. Bella magna gesserat; bis consul fuerat: triumpharat: nec tamen sua superiora illa tam magna neque tam praeclara ducebat, quam illum ultimum casum, quem propter fidem constantiamque susceperat: qui nobis miserabilis videtur audientibus, illi perpetienti erat voluptarius. Non enim hilaritate, nec lascivia, nec risu aut ioco, comite levitatis, sed saepe etiam tristes firmitate et constantia sunt beati. 66. Stuprata per vim Lucretia a regis filio, testata cives, se ipsa interemit. Hic dolor populi Romani, duce et auctore Bruto, caussa civitati libertatis fuit: ob eiusque mulieris memoriam primo anno et vir et pater eius consul est factus. Tenuis L. Virginius unusque de multis, sexagesimo anno post libertatem receptam, virginem filiam sua manu occidit potius, quam ea App. Claudii libidini, qui tum erat summo in imperio, dederetur. XXI. 67. Aut haec tibi, Torquate, sunt vituperanda, aut patrocinium voluptatis repudiandum. Quod autem patrocinium, aut quae ista caussa est voluptatis, quae nec testes ullos e claris viris, nec laudatores poterit adhibere? Ut enim nos ex annalium monumentis testes excitamus eos, quorum omnis vita consumpta est in laboribus gloriosis, qui voluptatis nomen audire non possent: sic in vestris disputationibus historia muta est. Numquam audivi in Epicuri schola Lycurgum, Solonem, Miltiadem, Themistoclem, Epaminondam nominari: qui in ore sunt ceterorum omnium philosophorum. Nunc vero, quoniam haec nos etiam tractare coepimus, suppeditabit nobis Atticus noster de thesauris suis quos et quantos viros! 68. Nonne melius est de his aliquid, quam tantis voluminibus de Themista loqui? Sint ista Graecorum: quamquam ab his philosophiam et omnes ingenuas disciplinas habemus. Sed tamen est aliquid, quod nobis non liceat, liceat illis. Pugnant Stoici cum Peripateticis. Alteri negant quidquam esse bonum, nisi quod honestum sit. Alteri, plurimum se, et longe longeque plurimum tribuere honestati; sed tamen et in corpore et extra esse quaedam bona. Et certamen honestum, et disputatio splendida! Omnis est enim de virtutis dignitate contentio. At cum tuis quum disseras, multa sunt audienda etiam de obscenis voluptatibus, de quibus ab Epicuro saepissime dicitur. 69. Non potes ergo ista tueri, Torquate, mihi crede, si te ipse et tuas cogitationes et studia perspexeris. Pudebit te, inquam, illius tabulae, quam Cleanthes, sane commode, verbis depingere solebat. Iubebat eos, qui audiebant, secum ipsos cogitare pictam in tabula Voluptatem; pulcherrimo vestitu et ornatu regali in solio sedentem; praesto esse Virtutes, ut ancillulas, quae nihil aliud agerent, nullum suum officium ducerent, nisi ut Voluptati ministrarent, et eam tantum ad aurem admonerent, (si modo id pictura intelligi posset,) ut caveret, nequid faceret imprudens, quod offenderet animos hominum, aut quidquam, e quo oriretur aliquis dolor. »Nos quidem Virtutes sic natae sumus, ut tibi serviremus; aliud negotii nihil habemus.«

XXII. 70. At negat Epicurus, (hoc enim vestrum lumen est,) quemquam, qui honeste non vivat, iucunde posse vivere. Quasi ego id curem, quid ille aiat aut neget. Illud quaero, quid ei, qui in voluptate summum bonum putat, consentaneum sit dicere. Quid affers, cur Thorius, cur C. Hirrius Postumius, cur omnium horum magister, Orata, non iucundissime

vixerit? Ipse negat, ut ante dixi, luxuriosorum vitam reprehendendam, nisi plane fatui sint, id est, nisi aut cupiant aut metuant. Quarum ambarum rerum quum medicinam pollicetur, luxuriae licentiam pollicetur. His enim rebus detractis, negat se reperire in asotorum vita, quod reprehendat. 71. Non igitur potestis, voluptate omnia dirigentes, aut tueri aut retinere virtutem. Nam nec vir bonus ac iustus haberi debet, qui, ne malum habeat, abstinet se ab iniuria. Nosti credo illud:

Nemo pius est, qui pietatem — — —

Cave quidquam putes esse verius. Nec enim, dum metuit, iustus est: et certe, si metuere destiterit, non erit. Non metuet autem, sive celare potuerit, sive opibus magnis, quidquid fecerit, obtinere; certeque malet existimari bonus vir, ut non sit, quam esse, ut non putetur. Ita (quod certissimum est) pro vera certaque iustitia simulationem nobis iustitiae traditis; praecipitisque quodam modo, ut nostram stabilem conscientiam contemnamus, aliorum errantem opinionem aucupemur. 72. Quae dici eadem de ceteris virtutibus possunt: quarum omnium fundamenta vos in voluptate, tamquam in aqua, ponitis. Quid enim? Fortemne possumus dicere eumdem illum Torquatum? Delector enim, (quamquam te non possum, ut ais, corrumpere:) delector, inquam, et familia vestra et nomine. Et hercule mihi vir optimus nostrique amantissimus, A. Torquatus, versatur ante oculos: cuius quantum studium fuerit, et quam insigne erga me temporibus illis, quae nota sunt omnibus, scire necesse est utrumque vestrum. Quae mihi ipsi, qui volo et esse et haberi gratus, grata non essent, nisi eum perspicerem mea caussa mihi amicum fuisse, non sua: nisi hoc dicis, *sua*, quod interest omnium recte facere. Si id dicis, vicimus. Id enim volumus, id contendimus, ut officii fructus sit ipsum officium. 73. Hoc ille tuus non vult, omnibusque ex rebus voluptatem, quasi mercedem, exigit. Sed ad illum redeo. Si voluptatis caussa cum Gallo apud Anienem depugnavit provocatus, et ex eius spoliis sibi et torquem et cognomen induit, ullam aliam ob caussam, nisi quod ei talia facta digna viro videbantur; fortem non puto. Iam si pudor, si modestia, si pudicitia, si, uno verbo, temperantia poenae aut infamiae metu coercebuntur, non sanctitate sua se tuebuntur: quo adulterium, quo stuprum, quo libido non se proripiet ac proiiciet, aut occultatione proposita, aut impunitate aut licentia!

74. Quid? illud, Torquate quale tandem videtur? te isto nomine, ingenio, gloria, quae facis, quae cogitas, quae contendis, quo referas, cuius rei caussa perficere, quae conaris, velis, quid optimum denique in vita iudices, non audere in conventu dicere? Quid enim mereri velis iam, quum magistratum inieris et in concionem ascenderis, (est enim tibi edicendum, quae sis observaturus in iure dicendo: et fortasse etiam, si tibi erit visum, aliquid de maioribus tuis et de te ipso dices, more maiorum:) quid merearis igitur, ut te dicas in eo magistratu omnia voluptatis caussa facturum esse? teque nihil fecisse in vita nisi voluptatis caussa? An me, inquis, tam amentem putas, ut apud imperitos isto modo loquar? At tu eadem ista dic in iudicio, aut, si coronam times, dic in senatu. Numquam facies. Cur, nisi quod turpis est oratio? Mene ergo et Triarium dignos existimas, apud quos turpiter loquare? XXIII. 75. Verum esto. Verbum ipsum voluptatis non habet dignitatem; nec nos fortasse intelligimus. hoc enim identidem dicitis, non intelligere nos, quam dicatis voluptatem. Rem vides difficilem et obscuram. Individua quum dicitis, et intermundia, quae nec sunt ulla nec possunt esse, intelligimus: voluptas, quae passeribus nota est omnibus, a nobis intelligi non potest? Quid, si efficio, ut fateare, me non modo, quid sit voluptas, scire, (est enim iucundus motus in sensu,) sed etiam, quid eam tu velis esse? Tum enim eam ipsam vis, quam modo ego dixi; et nomen imponis, in motu ut sit, et faciat aliquam varietatem: tum aliam quamdam summam voluptatem, cui addi nihil possit: eam tum adesse, quum dolor omnis absit, eamque stabilem appellas. 76. Sit sane ista voluptas. Dic in quovis conventu, te omnia facere, ne doleas. Si ne hoc quidem satis ample, satis honeste dici putas; dic, te omnia et in isto magistratu et in omni vita utilitatis tuae caussa facturum, nihil nisi quod expediat, nihil denique nisi tua caussa: quem clamorem concionis, aut quam spem consulatus eius, qui tibi paratissimus est, futuram putes? Eamne rationem igitur sequare, qua tecum ipse et cum tuis utare, profiteri autem et in medium proferre non audeas? At vero illa, quae Peripatetici, quae Stoici dicunt, semper tibi in ore sunt: in iudiciis, in senatu: *officium, aequitatem, dignitatem, fidem, recta, honesta, digna imperio, digna populo Romano, omnia pericula pro republica, mori pro patria.* 77. Haec quum loqueris, nos barones stupemus: tu videlicet tecum ipse rides. Nam inter ista tam magnifica verba tamque praeclara non habet ullum voluptas locum, non modo illa, quam in motu esse dicitis, quam omnes urbani, rustici, omnes, inquam, qui Latine loquuntur, voluptatem vocant: sed ne haec quidem stabilis, quam praeter vos nemo appellat voluptatem. XXIV. Vide igitur, ne non debeas verbis nostris uti, sententiis tuis. Quod si vultum tibi, si incessum fingeres, quo gravior viderere, non esses tui similis: verba tu fingas, et ea dicas, quae non sentias, aut etiam, ut vestitum, sic sententiam habeas aliam domesticam, aliam forensem, ut in fronte ostentatio sit, intus veritas occultetur? Vide, quaeso, rectumne sit. Mihi quidem eae verae videntur opiniones, quae honestae, quae laudabiles, quae gloriosae, quae in senatu, quae apud populum, quae in omni coetu concilioque proferendae sint: ne id non pudeat sentire, quod pudeat dicere.

78. Amicitiae vero locus ubi esse potest, aut quis amicus esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? Quid autem est amare, e quo nomen ductum amicitiae est, nisi velle bonis aliquem affici quam maximis, etiam si ad se nihil ex iis redeat? Et quidem prodest, inquis, mihi eo esse animo. Immo videri fortasse: esse enim, nisi eris, non potes. Qui autem esse poteris, nisi te amor ipse ceperit? quod non subducta utilitatis ratione effici solet, sed ipsum a se oritur et sua sponte nascitur. At enim sequor utilitatem. Manebit ergo amicitia tam diu, quam diu sequetur utilitas: et, si utilitas amicitiam constituet, tollet eadem. 79. Sed quid ages tandem, si utilitas ab amicitia (ut fit saepe) defecerit? Relinquesne? Quae ista amicitia est? Retinebis? Qui convenit? Quid enim de amicitia statueris, utilitatis caussa expetenda, vides. »Ne in odium veniam, si amicum destitero tueri.« Primum cur ista res digna odio est, nisi quod est turpis? Quod si, ne quo incommodo afficiare, non relinques amicum: tamen, ne sine fructu alligatus sis, ut moriatur, optabis. Quid? si non modo utilitatem tibi nullam afferet, sed iacturae rei familiaris erunt faciun-

dae, labores suscipiendi, adeundum vitae periculum: ne tum quidem te respicies et cogitabis sibi quemque natum esse et suis voluptatibus? Vadem te ad mortem tyranno dabis pro amico, ut Pythagoreus ille Siculo fecit tyranno? aut Pylades quum sis, dices te esse Orestem, ut moriare pro amico? aut, si esses Orestes, Pyladem refelleres, te indicares? et, si id non probares, quo minus ambo una necaremini, non deprecarere?

XXV. 80. Faceres tu quidem, Torquate, haec omnia. Nihil enim arbitror magna laude dignum, quod te praetermissurum credam aut mortis aut doloris metu. Non quaeritur autem, quid naturae tuae consentaneum sit, sed quid disciplinae. Ratio ista, quam defendis, praecepta, quae didicisti, quae probas, funditus evertunt amicitiam; quamvis eam Epicurus, ut facit, in caelum efferat laudibus. »At coluit ipse amicitias.« Quis, quaeso, illum negat et bonum virum et comem et humanum fuisse? De ingenio eius in his disputationibus, non de moribus quaeritur. Sit ista in Graecorum levitate perversitas, qui maledictis insectantur eos, a quibus de veritate dissentiunt. Sed quamvis comis in amicitiis tuendis fuerit, tamen, si haec vera sunt, (nihil enim affirmo,) non satis acutus fuit. »At multis se probavit.« 81. Et quidem iure fortasse; sed tamen non gravissimum est testimonium multitudinis. In omni enim arte vel studio vel quavis scientia, vel in ipsa virtute, optimum quidque rarissimum. Ac mihi quidem, quod et ipse bonus vir fuit, et multi Epicurei fuerunt et hodie sunt et in amicitiis fideles, et in omni vita constantes et graves, nec voluptate, sed officio consilia moderantes, hoc videtur maior vis honestatis, et minor voluptatis. Ita enim vivunt quidam, ut eorum vita refellatur oratio. Atque ut ceteri dicere existimantur melius, quam facere; sic hi mihi videntur facere melius, quam dicere. XXVI. 82. Sed haec nihil sane ad rem. Illa videamus, quae a te de amicitia dicta sunt. E quibus unum mihi videbar ab ipso Epicuro dictum cognoscere: amicitiam a voluptate non posse divelli, ob eamque rem colendam esse, quod sine ea tuto et sine metu vivi non posset, nec iucunde quidem posset. Satis est ad hoc responsum. Attulisti aliud humanius horum recentiorum, numquam dictum ab ipso illo, quod sciam: primo utilitatis caussa amicum expeti: quum autem usus accessisset, tum ipsum amari per se, etiam omissa spe voluptatis. Hoc etsi multis modis reprehendi potest, tamen accipio, quod dant. Mihi enim satis est, ipsis non satis. Nam aliquando posse recte fieri dicunt, nulla exspectata nec quaesita voluptate. 83. Posuisti etiam, dicere alios, foedus quoddam inter se facere sapientes, ut, quemadmodum sint in se ipsos animati, eodem modo sint erga amicos: id et fieri posse, et saepe esse factum, et ad voluptates percipiendas maxime pertinere. Hoc foedus facere si potuerunt, faciant etiam illud, ut aequitatem, modestiam, virtutes omnes per se ipsas gratis diligant. At vero si fructibus et emolumentis et utilitatibus amicitias colemus; si nulla caritas erit, quae faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam: dubium est, quin fundos et insulas amicis anteponamus? 84. Licet hic rursus ea commemores, quae optimis verbis ab Epicuro de laudibus amicitiae dicta sunt. Non quaero, quid dicat, sed quid convenienter possit rationi et sententiae suae dicere. Utilitatis caussa amicitia est quaesita. Num igitur utiliorem tibi hunc Triarium putas esse posse, quam tua sint Puteolis granaria? Collige omnia, quae soletis: *praesidium* amicorum —. Satis est tibi in te, satis in legibus, satis in mediocribus amicitiis praesidii: iam contemni non poteris. *Odium* autem et *invidiam* facile vitabis. Ad eas enim res ab Epicuro praecepta dantur. Et tamen, tantis vectigalibus ad liberalitatem utens, eis sine hac Pyladea amicitia multorum te benevolentia praeclare et tuebere et munies. 85. At quicum ioca, seria, ut dicitur, quicum arcana, quicum occulta omnia? Tecum optime: deinde etiam cum mediocri amico. Sed fac ista esse non inopportuna: quid ad utilitatem tantae pecuniae? Vides igitur, si amicitiam sua caritate metiare, nihil esse praestantius; sin emolumento, summas familiaritates praediorum fructuosorum mercede superari. Me ipsum igitur ames oportet, non mea, si veri amici futuri sumus. XXVII. Sed in rebus apertissimis nimium longi sumus. Perfecto enim et concluso, neque virtutibus neque amicitiis usquam locum esse, si ad voluptatem omnia referantur, nihil praeterea est magno opere dicendum. Attamen, ne cui loco non videatur esse responsum, pauca etiam nunc dicam ad reliquam orationem tuam.

86. Quoniam igitur omnis summa philosophiae ad beate vivendum refertur, idque unum expetentes homines se ad hoc studium contulerunt: beate autem vivere alii in alio, vos in voluptate ponitis, item contra infelicitatem omnem in dolore: id primum videamus, beate vivere vestrum quale sit. Atque hoc dabitis, ut opinor, si modo sit aliquid, esse beatum, id oportere totum poni in potestate sapientis. Nam si amitti vita beata potest, beata esse non potest. Quis enim confidit sibi semper id stabile et firmum permansurum, quod fragile et caducum sit? Qui autem diffidet perpetuitati bonorum suorum, timeat necesse est, ne aliquando, amissis illis, sit miser. Beatus autem esse in maximarum rerum timore nemo potest.

87. Nemo igitur esse beatus potest. Neque enim in aliqua parte, sed in perpetuitate temporis vita beata dici solet: neque appellatur omnino vita beata, nisi confecta atque absoluta: nec potest quisquam alias beatus esse, alias miser: qui enim existimabit posse se miserum esse, beatus non erit. Nam quum suscepta semel est beata vita, tam permanet, quam ipsa illa effectrix beatae vitae sapientia: neque exspectat ultimum tempus aetatis; quod Croeso scribit Herodotus praeceptum a Solone. At enim, quemadmodum tute dicebas, negat Epicurus nec diuturnitatem quidem temporis ad beate vivendum aliquid afferre, nec minorem voluptatem percipi in brevitate temporis, quam, si illa sit sempiterna. 88. Haec dicuntur inconstantissime. Quum enim summum bonum in voluptate ponat, negat infinito tempore aetatis voluptatem fieri maiorem, quam finito atque modico. Qui bonum omne in virtute ponit, is potest dicere perfici beatam vitam perfectione virtutis: negat enim summo bono afferre incrementum diem. Qui autem voluptate vitam effici beatam putabit, qui sibi is conveniet, si negabit voluptatem crescere longinquitate? Igitur ne dolorem quidem. An dolor longissimus quisque miserrimus; voluptatem non optabiliorem diuturnitas facit? Quid est igitur, cur ita semper deum beatum Epicurus appellet et aeternum? Dempta enim aeternitate nihilo beatior Iuppiter, quam Epicurus. Uterque enim summo bono fruitur, id est voluptate. At enim hic etiam dolore. At eum nihili facit. Ait enim se, si uratur, »quam hoc suave!« dicturum. 89. Qua igitur re a deo vincitur, si aeternitate non vincitur? In

quo quid est boni praeter summam voluptatem, et eam sempiternam? Quid ergo attinet gloriose loqui, nisi constanter loquare? In voluptate corporis (addam, si vis animi dum ea ipsa, ut vultis, sit e corpore) situm est vivere beate. Quid? istam voluptatem perpetuam quis potest praestare sapienti? Nam quibus rebus efficiuntur voluptates, hae non sunt in potestate sapientis. Non enim in ipsa sapientia positum est beatum esse, sed in iis rebus, quas sapientia comparat ad voluptatem. Totum autem id externum: et, quod externum, id in casu est. Ita fit beatae vitae domina fortuna: quam Epicurus ait *exiguam intervenire sapienti*.

XXVIII. 90. »Age, inquies: ista parva sunt. *Sapientem locupletat ipsa natura*: cuius divitias Epicurus parabiles esse docuit.« Haec bene dicuntur: nec ego repugno: sed inter sese ipsa pugnant. Negat enim, tenuissimo victu, id est contemptissimis escis et potionibus, minorem voluptatem percipi, quam rebus exquisitissimis ad epulandum. Huic ego, si negaret quidquam interesse ad beate vivendum, quali uteretur victu, concederem: laudarem etiam: verum enim diceret: idque Socratem, qui voluptatem nullo loco numerat, audio dicentem, cibi condimentum esse famem, potionis sitim. Sed qui, ad voluptatem omnia referens, vivit ut Gallonius, loquitur ut Frugi ille Piso, non audio. Nec [enim] eum, quod sentiat, dicere existimo. 91. Naturales divitias dixit parabiles esse, quod parvo esset natura contenta. Certe, nisi voluptatem tanti aestimaretis. *Non minor*, inquit, *voluptas percipitur ex vilissimis rebus, quam ex pretiosissimis.* Hoc est non modo cor non habere, sed ne palatum quidem. Qui enim voluptatem ipsam contemnunt, iis licet dicere, se acipenserem menae non anteponere. Cui vero in voluptate summum bonum est, huic omnia sensu, non ratione sunt iudicanda: eaque dicenda optima, quae sunt suavissima.

92. Verum esto: consequatur summas voluptates, non modo parvo, sed per me nihilo, si potest: sit voluptas non minor in nasturtio illo, quo vesci Persas esse solitos scribit Xenophon, quam in Syracusanis mensis, quae a Platone graviter vituperantur: sit, inquam, tam facilis, quam vultis, comparatio voluptatis: quid de dolore dicemus? cuius tanta tormenta sunt, ut in his beata vita, si modo dolor summum malum est, esse non possit. Ipse enim Metrodorus, paene alter Epicurus, beatum esse describit his fere verbis: *quum corpus bene constitutum sit, et sit exploratum, ita futurum.* An id exploratum cuiquam potest esse, quo modo sese habiturum sit corpus, non dico ad annum, sed ad vesperum? Dolor igitur, id est summum malum, metuetur semper, etiam si non aderit. Iam enim adesse poterit. Qui potest igitur habitare in beata vita summi mali metus? Traditur, inquit, ab Epicuro ratio negligendi doloris. 93. Iam ipsum absurdum, maximum malum negligi. Sed quae tandem ista ratio est? Maximus dolor, inquit, brevis est. Primum quid tu dicis breve? deinde dolorem quem maximum? Quid enim? summus dolor plures dies manere non potest? Vide ne etiam menses. Nisi forte eum dicis, qui, simulatque arripuit, interficit. Quis istum dolorem timet? Illum mallem levares, quo optimum atque humanissimum virum, Cn. Octavium, M. F., familiarem meum, confici vidi: nec vero semel, nec ad breve tempus, sed et saepe plane, et diu. Quos ille, dii immortales! quum omnes artus ardere viderentur, cruciatus perferebat! Nec tamen miser esse, quia summum id malum non erat, — tantummodo laboriosus videbatur. At miser, si in vitiosa et flagitiosa vita afflueret voluptatibus. XXIX. 94. Quod autem magnum dolorem brevem, longinquum levem dicitis: id non intelligo, quale sit. Video enim et magnos, et eosdem bene longinquos dolores: quorum alia toleratio est verior; qua uti vos non potestis, qui honestatem ipsam per se non amatis. Fortitudinis quaedam praecepta sunt, ac paene leges, quae effeminari virum vetant in dolore. Quamobrem turpe putandum est, non dico dolere, (nam id quidem est interdum necesse,) sed saxum illud Lemnium clamore Philoctetaeo funestare:

quod eiulatu, questu, gemitu fremitibus
resonando mutum, flebiles voces refert.

Huic Epicurus comparet se, si potest:

cui viperino morsu venae viscerum
venéno imbutae taetros cruciatûs cient.

Sit Epicurus Philocteta: *si gravis dolor, brevis.* At iam decimum annum in spelunca iacet! *Si longus, levis: dat enim intervalla, et relaxat.* 95. Primum non saepe; deinde quae est ista relaxatio, quum et praeteriti doloris memoria recens est, et futuri atque impendentis torquet timor? *Moriatur*, inquit. Fortasse id optimum, sed ubi illud, *Plus semper voluptatis?* Si enim ita est; vide ne facinus facias, quum mori suadeas. Potius ergo illa dicantur, turpe esse viro debilitari, dolore frangi, succumbere. Nam ista vestra, *Si gravis, brevis: si longus, levis,* dictata sunt. Virtutis, magnitudinis animi, patientiae, fortitudinis fomentis dolor mitigari solet. XXX. 96. Audi, ne longe abeam, moriens quid dicat Epicurus: et intellige, facta eius cum dictis discrepare. *Epicurus Hermarcho S. Quum ageremus*, inquit, *vitae beatum, et eumdem supremum diem, scribebamus haec. Tanti autem morbi aderant vesicae et viscerum, ut nihil ad eorum magnitudinem posset accedere.* Miserum hominem! si dolor summum malum est, dici aliter non potest. Sed audiamus ipsum: *Compensabatur*, inquit, *tamen cum his omnibus animi laetitia, quam capiebam memoria rationum inventorumque nostrorum. Sed tu, ut dignum est tua erga me et erga philosophiam voluntate ab adolescentulo suscepta, fac ut Metrodori tueare liberos.* 97. Non ego iam Epaminondae, non Leonidae mortem huius morti antepono! quorum alter quum vicisset Lacedaemonios apud Mantineam, atque ipse gravi vulnere exanimari se videret; ut primum dispexit, quaesivit, salvusne esset clypeus? Quum salvum esse flentes sui respondissent: rogavit, essentne fusi hostes? Quumque id quoque, ut cupiebat, audivisset, evelli iussit eam, qua erat transfixus, hastam. Ita multo sanguine profuso, in laetitia et in victoria est mortuus. Leonidas autem, rex Lacedaemoniorum, se in Thermopylis trecentosque eos, quos eduxerat Sparta, quum esset proposita aut fuga turpis aut gloriosa mors, opposuit hostibus. Praeclarae mortes sunt imperatoriae. Philosophi autem in suis lectulis plerumque moriuntur. Refert tamen, quod sibi videtur esse morienti magna laus. *Compensabatur*, inquit, *cum summis doloribus laetitia.* 98. Audio equidem philosophi vocem, Epicure. Sed quid tibi dicendum sit, oblitus es. Primum enim, si vera sunt ea, quorum recordatione te gaudere dicis, hoc est, si vera sunt tua scripta et inventa; gaudere non potes. Nihil enim iam habes, quod ad corpus referas. Est autem a te semper dictum, nec gaudere quemquam, nisi propter corpus, nec dolere. *Praeteritis*, inquit, *gaudeo.* Quibusnam praeteritis? Si ad corpus pertinentibus, rationes

tuas te video compensare cum istis doloribus, non memoriam corpore perceptarum voluptatum: sin autem ad animum, falsum est; quod negas animi ullum esse gaudium, quod non referatur ad corpus. Cur deinde Metrodori liberos commendas? Quid ex isto tuo egregio officio et tanta fide (sic enim existimo) ad corpus refers?

XXXI. 99. Huc et illuc, Torquate, vos versetis licet: nihil in hac praeclara epistola scriptum ab Epicuro congruens et conveniens decretis eius reperietis. Ita redarguitur ipse a sese, vincunturque scripta eius probitate ipsius ac moribus. Nam ista commendatio puerorum, memoria et caritas amicitiae, summorum officiorum in extremo spiritu conservatio indicat, innatam esse homini probitatem gratuitam, non invitatam voluptatibus, nec praemiorum mercedibus evocatam. Quod enim testimonium maius quaerimus, quae honesta et recta sint, ipsa esse optabilia per sese, quum videamus tanta esse officia morientis? 100. Sed, ut epistolam laudandam arbitror eam, quam modo totidem fere verbis interpretatus sum; (quamquam ea cum summa eius philosophia nullo modo congruebat:) sic eiusdem testamentum non solum a philosophi gravitate, sed etiam ab ipsius sententia iudico discrepare. Scripsit enim, et multis saepe verbis, et breviter apteque, in eo libro, quem modo nominavi, *mortem nihil ad nos pertinere: quod enim dissolutum sit, id esse sine sensu; quod autem sine sensu sit, id nihil omnino ad nos pertinere.* Hoc ipsum elegantius poni meliusque potuit. Nam quod ita positum est, »Quod dissolutum sit, id esse sine sensu,« id eiusmodi est, ut non satis plane dicat, quid sit dissolutum. 101. Sed tamen intelligo, quid velit. Quaero autem, quid sit, quod, quum dissolutione, id est morte, sensus omnis exstinguatur, et quum reliqui nihil sit omnino, quod pertineat ad nos, tam accurate tamque diligenter caveat et sanciat, *ut Amynomachus et Timocrates, heredes sui, de Hermarchi sententia dent, quod satis sit ad diem agendum natalem suum quotannis, mense Gamelione: itemque omnibus mensibus vicesimo die lunae dent ad eorum epulas, qui una secum philosophati sint, ut et sui et Metrodori memoria colatur.* 102. Haec ego non possum dicere non esse hominis quamvis et belli et humani; sapientis vero nullo modo, physici praesertim, quem se ille esse vult, putare ullum esse cuiusquam diem natalem. Quid? verene potest esse dies saepius, qui semel fuit? Certe non potest. An eiusdem modi? Ne id quidem, nisi quum multa annorum intercesserint millia, ut omnium siderum eodem, unde profecta sint, fiat ad unum tempus reversio: nullus est igitur cuiusquam dies natalis. At habetur! Et ego scilicet id nesciebam! Sed, ut sit, etiamne post mortem coletur? idque testamento cavebit is, qui vobis quasi oraculum ediderit, nihil post mortem ad nos pertinere? Haec non erant eius, qui innumerabiles mundos infinitasque regiones, quarum nulla esset ora, nulla extremitas, mente peragravisset. Numquid tale Democritus? Ut alios omittam, hunc appello, quem ille unum secutus est. 103. Quod si dies notandus fuit, eumne potius, quo natus, an eum, quo sapiens factus est? Non potuit, inquies, fieri sapiens, nisi natus esset. Et isto modo ne si avia quidem eius nata non esset. Res tota, Torquate, non doctorum hominum, velle post mortem epulis celebrari memoriam sui nominis. Quos quidem dies quemadmodum agatis, et in quantam hominum facetorum urbanitatem incurratis, non dico. Nihil opus est litibus. Tantum dico, magis fuisse vestrum agere Epicuri diem natalem, quam illius, testamento cavere, ut ageretur.

XXXII. 104. Sed, ut ad propositum revertamur, (de dolore enim quum diceremus, ad istam epistolam delati sumus:) nunc totum illud concludi sic licet. Qui in summo malo est, is tum, quum in eo est, non est beatus. Sapiens autem semper beatus est, et est aliquando in dolore. Non est igitur summum malum dolor. Iam illud quale tandem est? *Bona praeterita non effluere sapienti; mala meminisse non oportere.* Primum in nostrane potestate est, quid meminerimus? Themistocles quidem, quum ei Simonides an quis alius artem memoriae polliceretur, oblivionis, inquit, mallem: nam memini etiam, quae nolo: oblivisci non possum, quae volo. 105. Magno hic ingenio. Sed res se tamen sic habet, ut nimis imperiosi philosophi sit, vetare meminisse. Vide, ne ista sint Manliana vestra aut maiora etiam, si imperes, quod facere non possim. Quid, si etiam iucunda memoria est praeteritorum malorum? ut proverbia nonnulla veriora sint, quam vestra dogmata. Vulgo enim dicitur, *Iucundi acti labores:* nec male Euripides: concludam, si potero, Latine: Graecum enim hunc versum nostis omnes:

Suavis laborum est praeteritorum memoria.

Sed ad bona praeterita redeamus. Quae si a vobis talia dicerentur, qualibus C. Marius uti poterat, ut expulsus, egens, in palude demersus, tropaeorum recordatione levaret dolorem suum: audirem et plane probarem. Nec enim absolvi beata vita sapientis, neque ad exitum perduci poterit, si prima quaeque bene ab eo consulta atque facta ipsius oblivione obruentur. 106. Sed vobis voluptatum perceptarum recordatio vitam beatam facit, et quidem corpore perceptarum. Nam si quae sunt aliae, falsum est, omnes animi voluptates esse e corporis societate. Corporis autem voluptas si etiam praeterita delectat, non intelligo, cur Aristoteles Sardanapali epigramma tanto opere derideat: in quo ille rex Assyriae glorietur, se omnes secum libidinum voluptates abstulisse. Quod enim ne vivus quidem, inquit, diutius sentire poterat, quam dum fruebatur, quo modo id potuit mortuo permanere? Fluit igitur voluptas corporis, et prima quaeque avolat, saepiusque relinquit caussas poenitendi, quam recordandi; itaque beatior Africanus cum patria illo modo loquens,

Desine Roma tuos hostes - - -

reliquaque praeclare:

Namque tibi monumenta mei peperere labores.

Laboribus hic praeteritis gaudet: tu iubes voluptatibus. Hic se ad ea revocat, e quibus nihil umquam retulerat ad corpus: tu totus haeres in corpore.

XXXIII. 107. Illud autem ipsum qui obtineri potest, quod dicitis, omnes animi et voluptates et dolores ad corporis voluptates ac dolores pertinere? Nihilne te delectat umquam? (Video, quicum loquar.) Te igitur, Torquate, ipsum per se nihil delectat? Omitto dignitatem, honestatem, speciem ipsam virtutum, de quibus ante dictum est: haec leviora ponam: poema, orationem, quum aut scribis, aut legis; quum omnium factorum, quum regionum conquiris historiam; signum, tabula, locus amoenus, ludi, venatio, villa Luculli, (nam si tuam dicerem, latebram haberes, ad corpus diceres pertinere:) sed ea, quae dixi, ad corpusne refers? an est aliquid, quod te sua sponte delectet? Aut pertinacissimus fueris, si in eo perstiteris, ad corpus ea, quae dixi, referre, aut deserueris totam Epicuri voluptatem, si negaveris. 108. Quod vero a te

disputatum est, maiores esse voluptates et dolores animi, quam corporis: quia trium temporum particeps animus sit, corpore autem praesentia solum sentiantur: qui probari potest, ut is, qui propter me aliquid gaudet, plus quam ego ipse, gaudeat? [Animi voluptas oritur propter voluptatem corporis, et maior est animi voluptas, quam corporis. Ita fit, ut gratulator laetior sit, quam is, cui gratuletur.] Sed, dum efficere vultis beatum sapientem, quum maximas animo voluptates percipiat, omnibusque partibus maiores, quam corpore: quid occurrat, non videtis. Animi enim quoque dolores percipiet omnibus partibus maiores, quam corporis. Ita miser sit aliquando necesse est is, quem vos beatum semper vultis esse. Nec vero id, dum omnia ad voluptatem doloremque referetis, efficietis umquam.

109. Quare aliud aliquid, Torquate, hominis summum bonum reperiendum est. Voluptatem bestiis concedamus: quibus vos de summo bono testibus uti soletis. Quid? si etiam bestiae multa faciunt, duce sua quaeque natura, partim indulgenter vel cum labore; ut in gignendo, in educando perfacile appareat, aliud quiddam iis propositum, non voluptatem: partim cursu et peregrinatione laetantur; congregatione aliae coetum quodam modo civitatis imitantur. 110. Videmus in quodam volucrium genere nonnulla indicia pietatis, cognitionem, memoriam: in multis etiam disciplinam videmus. Ergo in bestiis erunt secreta a voluptate humanarum quaedam simulacra virtutum; in ipsis hominibus virtus, nisi voluptatis caussa, nulla erit? et homini, qui ceteris animantibus plurimum praestat, praecipui a natura nihil datum esse dicemus? XXXIV. 111. Nos vero, si quidem in voluptate sunt omnia, longe multumque superamur a bestiis: quibus ipsa terra fundit ex sese pastus varios atque abundantes nihil laborantibus: nobis autem aut vix, aut ne vix quidem suppetunt multo labore quaerentibus. Nec tamen ullo modo summum pecudis bonum et hominis idem mihi videri potest. Quid enim tanto opus est instrumento in optimis artibus comparandis, quid tanto concursu honestissimorum studiorum, tanto virtutum comitatu, si ea nullam ad aliam rem, nisi ad voluptatem conquiruntur? 112. Ut, si Xerxes, quum tantis classibus tantisque equestribus et pedestribus copiis, Hellesponto iuncto, Athone perfosso, maria ambulavisset terramque navigasset, si, quum tanto impetu in Graeciam venisset, caussam quis ex eo quaereret tantarum copiarum tantique belli, mel se auferre ex Hymetto voluisse diceret, certe sine caussa videretur tanta conatus: sic nos sapientem, plurimis et gravissimis artibus atque virtutibus instructum et ornatum, non, ut illum, maria pedibus peragrantem, classibus montes, sed omne caelum totamque cum universo mari terram mente complexum, voluptatem petere si dicemus, mellis caussa dicemus tanta molitum. 113. Ad altiora quaedam et magnificentiora, mihi crede, Torquate, nati sumus: nec id ex animi solum partibus, in quibus inest memoria rerum innumerabilium, et ea quidem infinita, inest coniectura consequentium, non multum a divinatione differens; inest moderator cupiditatis pudor; inest ad humanam societatem iustitiae fida custodia; inest in perpetiendis laboribus adeundisque periculis firma et stabilis doloris mortisque contemptio: ergo haec in animis: tu autem etiam membra ipsa sensusque considera: qui tibi, ut reliquae corporis partes, non comites solum virtutum, sed ministri etiam videbuntur: 114. quid? si in ipso corpore multa voluptati praeponenda sunt, ut vires, valetudo, velocitas, pulchritudo? quid tandem in animis censes? in quibus doctissimi illi veteres inesse quiddam caeleste et divinum putaverunt. Quod si esset in voluptate summum bonum, ut dicitis, optabile esset, in voluptate maxima, nullo intervallo interiecto, dies noctesque versari, quum omnes sensus dulcedine omni quasi perfusi moverentur. Quis est autem dignus nomine hominis, qui unum diem totum velit esse in isto genere voluptatis? 115. Cyrenaici quidem non recusant: vestri haec verecundius; illi fortasse constantius.

Sed lustremus animo non has maximas artes, quibus qui carebant, inertes a maioribus nominabantur: sed quaero, num existimes, non dico Homerum, Archilochum, Pindarum, sed Phidiam, Polycletum, Zeuxin ad voluptatem artes suas direxisse? Ergo opifex plus sibi proponet ad formarum, quam civis excellens ad factorum pulchritudinem? Quae est autem alia caussa erroris tanti, tam longe lateque diffusi, nisi quod is, qui voluptatem summum bonum esse decernit, non cum ea parte animi, in qua inest ratio atque consilium, sed cum cupiditate, id est cum animi levissima parte, deliberat? Quaero enim de te: si sunt dii, ut vos etiam putatis, qui possunt esse beati, quum voluptates corpore percipere non possint? aut si sine eo genere voluptatis beati sunt, cur similem animi usum in sapiente esse nolitis? XXXV. 116. Lege laudationes, Torquate, non eorum, qui sunt ab Homero laudati, non Cyri, non Agesilai, non Aristidi aut Themistocli, non Philippi aut Alexandri: lege nostrorum hominum, lege vestrae familiae: neminem videbis ita laudatum, ut artifex callidus comparandarum voluptatum diceretur. Non elogia monumentorum id significant, velut hoc ad portam: UNUM HUNC PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. 117. Idne consensisse de Calatino plurimas gentes arbitramur, primarium populi fuisse, quod praestantissimus fuisset in conficiendis voluptatibus? Ergo in iis adolescentibus bonam spem esse dicemus et magnam indolem, quos suis commodis inservituros et, quidquid ipsis expediat, facturos arbitrabimur? Nonne videmus, quanta perturbatio rerum omnium consequatur? quanta confusio? Tollitur beneficium, tollitur gratia; quae sunt vincula concordiae. Nec enim, si tuam ob caussam cuiquam commodes, beneficium illud habendum est, sed feneratio: nec gratia deberi videtur ei, qui suam ob caussam commodaverit. Maximas vero virtutes iacere omnes necesse est, voluptate dominante. Sunt etiam turpitudines plurimae, quae, nisi honestas natura plurimum valeat, cur non cadant in sapientem, non est facile defendere. 118. Ac, ne plura complectar, (sunt enim innumerabilia,) bene laudata virtus voluptatis aditus intercludat necesse est. Quod iam a me exspectare noli. Tute introspice in mentem tuam ipse: eamque omni cogitatione pertractans, percontare ipse te, perpetuisne malis voluptatibus perfruens in ea, quam saepe usurpabas, tranquillitate degere omnem aetatem sine dolore, assumpto etiam illo, quod vos quidem adiungere soletis, sed fieri non potest, sine doloris metu: an, quum de omnibus gentibus optime mererere, quum opem indigentibus salutemque ferres, vel Herculis perpeti aerumnas. Sic enim maiores nostri labores non fugiendos, tristissimo tamen verbo aerumnas, etiam in deo, nominaverunt. 119. Exigerem ex te, cogeremque, ut responderes, nisi vere-

rer, ne Herculem ipsum ea, quae pro salute gentium summo labore gessisset, voluptatis caussa gessisse diceres.

Quae quum dixissem, Habeo, inquit Torquatus, ad quos ista referam: et, quamquam aliquid ipse poteram, tamen invenire malo paratiores familiares nostros. Credo Syronem dicis et Philodemum, quum optimos viros, tum doctissimos homines. Recte, inquit, intelligis. Age sane, inquam. Sed erat aequius, Triarium aliquid de nostra dissensione iudicare. Eiuro*, inquit arridens, iniquum, hac quidem de re. Tu enim ista lenius: hic Stoicorum more nos vexat. Tum Triarius, Posthac quidem, inquit, audacius. Nam haec ipsa mihi erunt in promptu, quae modo audivi: nec ante aggrediar, quam te ab istis, quos dicis, instructum videro. Quae quum essent dicta, finem fecimus et ambulandi et disputandi.

113.

LIBER TERTIUS.

ARG. Hoc in libro M. Porcius Cato Ciceroni Stoicorum et Academicorum de malis et bonis sententias non re, sed verbis discrepare contendenti repugnat (c. 1–4.) et rationem Stoicam ita ferme explicat: Simul ac natum sit animal, ipsum sibi commendari et conciliari a natura ad se conservandum, et ab interitu rebusque, quae interitum afferant, alienari. Huic *primae appetitioni* ubi, quod quaerat, consequatur, accedere voluptatem, quae non sit cum Epicuro in naturae ponenda initiis. Notiones vero communes (καταλήψεις) et *artes* propter se ipsas appetendas esse atque assumendas. c. 5. Sequitur prima divisio: aliud esse *aestimabile*, quod secundum naturam sit, aut efficiat aliquid per se selectione dignum; aliud *inaestimabile*, quod sit illi contrarium. Hoc constituto, ut, quae secundum naturam sint, propter se sumantur, primum esse *officium* (καθῆκον), ut homo statum naturae suum conservet, deinceps ut ea teneat, quae secundum naturam sint, pellatque contraria. Simulatque autem ceperit *intelligentiam*, vel *notionem* potius (ἔννοιαν), et rerum agendarum ordinem viderit, plus eum diligere, quam ipsa illa initia atque colligere, in eo esse *summum bonum*, quod in *convenientia* (ὁμολογίᾳ) versetur, quod per se *expetatur*, quum nihil ex initiis naturae propter se appetatur, sed tantum *seligatur*. c. 6. Quum autem omnia officia a primis naturae oriantur, ab iisdem necessario proficisci sapientiam Hac vero et animi magnitudinem contineri et iustitiam, quas virtutes nemo tenere possit, nisi qui statuerit, nihil esse, quod intersit, aut differat aliud ab alio praeter honesta et turpia c. 6. 7. Ac quum extremum sit, naturae congruenter vivere, omnes *sapientes necessario et semper feliciter vivere*, et, *quod honestum, id solum bonum* iudicare. c. 7. 8. *Bonum* esse, quod sit natura absolutum; *utile* autem (ὠφέλημα motum aut statum e natura absoluta. Atque id bonum non nisi propria vi sua sentiri, nec magnitudine, sed genere esse aestimandum. Nec vero perturbationes (πάθη) vi aliqua naturali moveri, sed esse opiniones levitatis, easque a sapiente alienas. c. 10. Solum autem honestum esse propter se expetendum, a multis praeter Stoicos philosophis concedi et defendi; quod omnes malint sine scelere, quae velint, consequi, et ad res dignas cognitione cognoscendas etiam sine voluptate aut utilitate aliqua ferri, gaudeant praeterea commemoratione praeclare factorum, et vel sine teste ipsius turpitudinis caussa scelere abstineant. c. 11. Iam in hoc discrepare re, non verbis Peripateticos et Stoicos, quod illi, bona quae dicant, omnia ad beate vivendum pertinere putent, hi, quod aestimatione aliqua dignum sit, eo compleri vitam beatam negent: quod illi dolorem in malis ponant, et cum multitudine bonorum augeri beatitatem aliamque actionem magis alia expetendam existiment, dissentientibus Stoicis. c. 13. 14. Qui quamquam negent nec virtutes nec vitia crescere, eosdem tamen tum concedere, utrumque genus fundi quodammodo et quasi dilatari, tum inter ea, quae ad beate misereve vivendum, nihil valeant, nullam statuere differentiam, ut alia sint *aestimabilia*, alia contra, alia neutrum. Aestimabilium alia satis iusta de caussa aliis anteponi, alia non item, et sic etiam non aestimabilia. Hinc orta Zenonis *προηγμένα i. e. producta, praeposita, praecipua, promota*, et *ἀποπροηγμένα reiecta, remota.* c. 15. 16. Bona porro ita dividi, ut alia sint *τελικά, pertinentia*, alia *ποιητικά, efficientia*, alia *utrumque*. Officium autem i. e. quod ita factum sit, ut eius probabilis ratio reddi possit, medium quoddam esse, quod nec in bonis ponatur nec in contrariis. c. 17. Sapientis autem esse, videre, quid sit officii, quid non. c. 18. Facile autem intelligi, naturam esse ducem hominibus ad amorem mutuum, ad amicitiam, ad societatis communisque utilitatis studium. c. 19–21. His autem virtutibus Stoicos addere dialecticam et physicam. c. 22. Patere autem, quae a Stoicis sapienti tribuantur, ea vere tribui.

I. 1. Voluptatem quidem, Brute, si ipsa pro se loquatur, nec tam pertinaces habeat patronos, concessuram arbitror, convictam superiore libro, dignitati. Etenim sit impudens, si virtuti diutius repugnet, aut si honestis iucunda anteponat, aut pluris esse contendat dulcedinem corporis et titillationem ex eave natam laetitiam, quam gravitatem animi atque constantiam. Quare illam quidem dimittamus et suis se finibus tenere iubeamus, ne blanditiis eius illecebrisque impediatur disputandi severitas. 2. Quaerendum est enim, ubi sit illud summum bonum, quod reperire volumus, quoniam et voluptas ab eo remota est, et eadem fere contra eos dici possunt, qui vacuitatem doloris finem bonorum esse voluerunt: nec vero ita ullum probetur summum bonum, ut virtute careat: qua nihil potest esse praestantius. Itaque quamquam in eo sermone, qui cum Torquato est habitus, non remissi fuimus: tamen haec acrior est cum Stoicis parata contentio. Quae enim de voluptate dicuntur, ea nec acutissime, nec abscondite disseruntur. Neque enim qui defendunt eam, versuti in disserendo sunt, nec qui contra dicunt, caussam difficilem repellunt. 3. Ipse etiam dicit Epicurus, ne argumentandum quidem esse de voluptate, quod sit positum eius iudicium in sensibus, ut commoneri nos satis sit, nihil attineat doceri. Quare illa nobis simplex fuit in utramque partem disputatio. Nec enim in Torquati sermone quidquam implicatum aut tortuosum fuit: nostraque, ut mihi videtur, dilucida oratio. Stoicorum autem non ignoras quam sit subtile vel spinosum potius disserendi genus idque quum Graecis, tum magis nobis, quibus etiam verba parienda sunt, imponendaque nova novis rebus nomina. Quod quidem nemo mediocriter doctus mirabitur, cogitans, in omni arte, cuius usus vulgaris communisque non sit, multam novitatem nominum esse, quum constituantur earum rerum vocabula, quae in quaque arte versentur. 4. Itaque et dialectici et physici verbis utuntur iis, quae ipsi Graeciae nota non sunt. Geometrae vero et musici, grammatici etiam more quodam loquuntur suo. Item ipsae rhetorum artes, quae sunt totae forenses atque populares, verbis tantum in docendo quasi privatis utuntur ac suis. II. Atque, ut omittam has artes elegantes et ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia pos-

sent, nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usitatis sibi. Quin etiam agricultura, quae abhorret ab omni politiore elegantia, tamen eas res, in quibus versatur, nominibus notavit novis. Quo magis hoc philosopho faciendum est. Ars est enim philosophia vitae, de qua disserens arripere verba de foro non potest. 5. Quamquam ex omnibus philosophis Stoici plurima novaverunt. Zeno quoque eorum princeps non tam rerum inventor fuit, quam verborum novorum. Quod si in ea lingua, quam plerique uberiorem putant, concessum [a Graecia] est, ut doctissimi homines de rebus non pervagatis inusitatis verbis uterentur; quanto id nobis magis est concedendum, qui ea nunc primum audemus attingere? Et si quod saepe diximus, et quidem cum aliqua querela non Graecorum modo, sed etiam eorum, qui se Graecos magis, quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Graecis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores:) elaborandum est, ut hoc non in nostris solum artibus, sed etiam in illorum ipsorum consequamur. Quamquam ea verba, quibus, instituto veterum, utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut rhetorica, dialectica, grammatica, geometria, musica, quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus. Atque haec quidem de rerum nominibus. 6. De ipsis rebus autem saepenumero, Brute, vereor, ne reprehendar, quum haec ad te scribam, qui quum in philosophia, tum in optimo genere philosophiae tantum processeris. Quod si facerem, quasi te erudiens, iure reprehenderer. Sed ab eo plurimum absum: neque, ut ea cognoscas, quae tibi notissima sunt, ad te mitto, sed quia facillime in nomine tuo acquiesco, et quia te habeo aequissimum eorum studiorum, quae mihi communia tecum sunt, existimatorem et iudicem. Attendes igitur, ut soles, diligenter, eamque controversiam diiudicabis, quae mihi fuit cum avunculo tuo, divino ac singulari viro.

7. Nam, in Tusculano quum essem, vellemque e bibliotheca pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in eius villam, ut eos ipse (ut solebam) inde promerem. Quo quum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nescieram, vidi in bibliotheca sedentem, multis circumfusum Stoicorum libris. Erat enim, ut scis, in eo inexhausta aviditas legendi, nec satiari poterat: quippe qui, ne reprehensionem quidem vulgi inanem reformidans, in ipsa curia soleret legere saepe, dum senatus cogeretur, nihil operae reipublicae detrahens: quo magis tum in summo otio maximaque copia quasi helluari libris, si hoc verbo in tam clara re utendum est, videbatur. 8. Quod quum accidisset, ut alter alterum necopinato videremus, surrexit statim. Deinde prima illa, quae in congressu solemus: Quid tu, inquit, huc? a villa enim, credo: et, si ibi te esse scissem, ad te ipse venissem. Heri, inquam, ludis commissis, ex Urbe profectus veni ad vesperum. Caussa autem fuit huc veniendi, ut quosdam hinc libros promerem: et quidem, Cato, totam hanc copiam iam Lucullo nostro notam esse oportebit. Nam his libris eum malo, quam reliquo ornatu villae delectari. Est enim mihi magnae curae, (quamquam hoc quidem proprium tuum munus est,) ut ita erudiatur, ut et patri et Caepioni nostro et tibi tam propinquo respondeat. Laboro autem non sine caussa. Nam et avi eius memoria moveor (nec enim ignoras, quanti fecerim Caepionem: qui, ut opinio mea fert, in principibus iam esset, si viveret:) et Lucullus mihi versatur ante oculos, vir quum omnibus excellens, tum mecum et amicitia et omni voluntate sententiaque coniunctus. 9. Praeclare, inquit, facis, quum et eorum memoriam tenes, quorum uterque tibi testamento liberos suos commendavit, et puerum diligis. Quod autem meum munus dicis, non equidem recuso: sed te adiungo socium. Addo etiam illud, multa iam mihi dare signa puerum et pudoris et ingenii. Sed aetatem vides. Video equidem, inquam: sed tamen iam infici debet iis artibus, quas si, dum est tener, combiberit, ad maiora veniet paratior. Sic: et quidem diligentius saepiusque ista loquemur inter nos, agemusque communiter. Sed resideamus, inquit, si placet. Itaque fecimus.

III. 10. Tum ille: Tu autem, quum ipse tantum librorum habeas, quos hic tandem requiris? Commentarios quosdam, inquam, Aristotelios, quos hic sciebam esse, veni ut auferrem, quos legerem, dum essem otiosus: quod quidem nobis, ut scis, non saepe contingit. Quam vellem, inquit, te ad Stoicos inclinavisses! Erat enim, si cuiusquam, certe tuum, nihil praeter virtutem in bonis ducere. Vide, ne magis, inquam, tuum fuerit, quum re idem tibi, quod mihi videretur, non nova te rebus nomina imponere. Ratio enim nostra consentit, pugnat oratio. Minime vero, inquit ille, consentit. Quidquid enim praeter id, quod honestum sit, expetendum esse dixeris in bonisque numeraveris: et honestum ipsum, quasi virtutis lumen, exstinxeris, et virtutem penitus everteris. 11. Dicuntur ista, Cato, magnifice, inquam: sed videsne, verborum gloriam tibi cum Pyrrhone et cum Aristone, qui omnia exaequent, esse communem? de quibus cupio scire quid sentias. Egone? [quaeris,] inquit, [scire, quid sentiam?] Quos bonos viros, fortes, iustos, moderatos aut audivimus in republica fuisse, aut ipsi vidimus; qui sine ulla doctrina, naturam ipsam secuti, multa laudabilia fecerunt; eos melius a natura institutos fuisse, quam institui potuissent a philosophia, si ullam aliam probavissent, praeter eam, quae nihil aliud in bonis habet, nisi honestum: nihil, nisi turpe, in malis: ceterae philosophorum disciplinae, omnino alia magis alia; sed tamen omnes, quae rem ullam virtutis expertem aut in bonis aut in malis numerent, eas non modo nihil adiuvare arbitror, neque affirmare, quo meliores simus, sed ipsam depravare naturam. Nam si hoc non obtineatur, id solum bonum esse, quod honestum sit: nullo modo probari possit, beatam vitam virtute effici. Quod si ita sit; cur opera philosophiae sit danda, nescio. Si enim sapiens aliquis miser esse possit, nae ego istam gloriosam memorabilemque virtutem non magno aestimandam putem. IV. 12. Quae adhuc, Cato, a te dicta sunt, eadem, inquam, dicere posses, si sequerere Pyrrhonem aut Aristonem. Nec enim ignoras, [similiter] his istud honestum non summum modo, sed etiam, ut tu vis, solum bonum videri. Quod si ita est, sequitur id ipsum, quod te velle video, omnes semper beatos esse sapientes. Hosne igitur laudas, et hanc eorum, inquam, sententiam sequi nos censes oportere? Minime vero istorum quidem, inquit. Quum enim virtutis hoc proprium sit, earum rerum, quae secundum naturam sint, habere delectum: qui omnia sic exaequaverunt, ut in utramque partem ita paria redderent, uti nulla selectione uterentur, virtutem ipsam sustulerunt. 13. Istud quidem, inquam, optime dicis: sed quaero, nonne tibi faciendum idem sit, nihil dicenti bonum, quod

non rectum honestumque sit, reliquarum rerum discrimen omne tollenti? Si quidem, inquit, tollerem: sed relinquo. 14. Quonam modo, inquam, si una virtus, unum istud, quod honestum appellas, rectum, laudabile, decorum — erit enim notius quale sit, pluribus notatum vocabulis idem declarantibus — id ergo, inquam, si solum est bonum, quid habebis praeterea, quod sequare? aut, si nihil malum, nisi quod turpe, inhonestum, indecorum, pravum, flagitiosum, foedum, (ut hoc quoque pluribus nominibus insigne faciamus:) quid praeterea dices esse fugiendum? Non ignoranti, inquit, tibi, quid sim dicturus, sed aliquid, ut ego suspicor, ex mea brevi responsione arripere cupienti, non respondebo ad singula: explicabo potius, quoniam otiosi sumus, nisi alienum putas, totam Zenonis Stoicorumque sententiam. Minime id quidem, inquam, alienum: multumque ad ea, quae quaerimus explicatio tua ista profecerit. 15. Experiamur igitur, inquit, etsi habet haec Stoicorum ratio difficilius quiddam et obscurius. Nam quum in Graeco sermone haec ipsa quondam rerum nomina novabantur, quae nunc consuetudo diuturna trivit: quid censes in Latino fore? Faciendum id quidem est, inquam. Si enim Zenoni licuit, quum rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen imponere, cur non liceat Catoni? Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, quum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum. Equidem soleo etiam, quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere: et tamen puto concedi nobis oportere, ut Graeco verbo utamur, si quando minus occurret Latinum, ne hoc *ephippiis* et *acratophoris* potius, quam *προηγμένοις* et *ἀποπροηγμένοις* concedatur: quamquam haec quidem *praeposita* recte et *reiecta* dicere licebit. 16. Bene facis, inquit, quod me adiuvas: et istis quidem, quae modo dixisti, utar potius Latinis; in ceteris subvenies, si me haerentem videbis. Sedulo, inquam, faciam. Sed fortuna fortes: quare conare, quaeso. Quid enim hoc possumus agere divinius?

V. Placet his, inquit, quorum ratio mihi probatur, simulatque natum sit animal, (hinc enim est ordiendum,) ipsum sibi conciliari et commendari ad se conservandum, et ad suum statum eaque, quae conservantia sunt eius status, diligenda: alienari autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur afferre. Id ita esse sic probant, quod ante quam voluptas aut dolor attigerit, salutaria appetant parvi, aspernenturque contraria. Quod non fieret, nisi statum suum diligerent, interitum timerent. Fieri autem non posset, ut appeterent aliquid, nisi sensum haberent sui, eoque se et sua diligerent. Ex quo intelligi debet, principium ductum esse a se diligendo. 17. In principiis autem naturalibus plerique Stoici non putant voluptatem esse ponendam. Quibus ego vehementer assentior: ne, si voluptatem natura posuisse in iis rebus videatur, quae primae appetuntur, multa turpia sequantur. Satis esse autem argumenti videtur, quamobrem illa, quae prima sunt ascita natura, diligamus; quod est nemo, quin, quum utrumvis liceat, aptas malit et integras omnes partes corporis, quam eodem usu imminutas aut detortas habere. Rerum autem cognitiones, (quas vel comprehensiones vel perceptiones vel, si haec verba aut minus placent aut minus intelliguntur, *καταλήψεις* appellemus licet:) has igitur ipsas propter se asciscendas arbitramur, quod habeant quiddam in se quasi complexum et continens veritatem. Id autem in parvis intelligi potest; quos delectari videamus, etiam si eorum nihil intersit, si quid ratione per se ipsi invenerunt. 18. Artes etiam ipsas propter se assumendas putamus; tum quia sit in his aliquid dignum assumptione, tum quod constent ex cognitionibus, et contineant quiddam in se ratione constitutum et via. A falsa autem assensione magis nos alienatos esse, quam a ceteris rebus, quae sunt contra naturam, arbitrantur. Iam membrorum, id est, partium corporis, alia videntur propter eorum usum a natura esse donata, ut manus, crura, pedes, ut ea, quae sunt intus in corpore, quorum utilitas quanta sit, a medicis etiam disputatur: alia autem nullam ob utilitatem, quasi ad quemdam ornatum, ut cauda pavoni, plumae versicolores columbis, viris mammae atque barba. 19. Haec dicuntur fortasse ieiunius: sunt enim quasi prima elementa naturae; quibus ubertas orationis adhiberi vix potest, nec equidem eam cogito consectari: verumtamen quum de rebus grandioribus dicas, ipsae res verba rapiunt. Ita fit quum gravior, tum etiam splendidior oratio. Est, ut dicis, inquam. Sed tamen omne, quod de re bona dilucide dicitur, mihi praeclare dici videtur. Istiusmodi autem res dicere ornate velle puerile est: plane autem et perspicue expedire posse, docti et intelligentis viri.

VI. 20. Progrediamur igitur, quoniam, inquit, ab his principiis naturae discessimus: quibus congruere debent, quae sequuntur. Sequitur autem prima divisio haec. *Aestimabile* esse dicitur: sic enim, ut opinor, appellemus id, quod aut ipsum secundum naturam sit, aut tale quid efficiat, ut selectione dignum propterea sit, quod aliquod pondus habeat dignum aestimatione, quam ille *ἀξίαν* vocat: contraque *inaestimabile*, quod sit superiori contrarium. Initiis igitur ita constitutis, ut ea, quae secundum naturam sunt, ipsa propter se sumenda sint, contrariaque item reiicienda; primum est officium (id enim appello *καθῆκον*), ut se conservet in naturae statu: deinceps ut ea teneat, quae secundum naturam sint, pellatque contraria, quae inventa selectione et item reiectione sequitur deinceps cum officio selectio. Deinde ea perpetua, tum ad extremum constans consentaneaque naturae: in qua primum inesse incipit, et intelligit, quid sit, quod vere bonum possit dici. 21. Prima est enim conciliatio hominis ad ea, quae sunt secundum naturam. Simul autem cepit *intelligentiam*, vel *notionem* potius, quam appellant *ἔννοιαν* illi, viditque rerum agendarum ordinem, et, ut ita dicam, concordiam: multo eam pluris aestimavit, quam omnia illa, quae prima dilexerat; atque ita cognitione et ratione collegit, ut statueret, in eo collocatum summum illud hominis per se laudandum et expetendum bonum: quod quum positum sit in eo, quod *ὁμολογίαν* Stoici, nos appellemus convenientiam, si placet: quum igitur in eo sit id bonum, quo referenda sunt omnia ipsumque honestum, quod solum in bonis ducitur: quamquam post oritur, tamen id solum vi sua et dignitate expetendum est: eorum autem, quae sunt prima naturae, propter se nihil expetendum. 22. Quum vero illa, quae officia esse dixi, proficiscantur ab initiis naturae, ea necesse est ad haec referri: ut recte dici possit, omnia officia eo referri, ut adipiscamur principia naturae, nec tamen ut hoc sit bonorum ultimum, propterea quod non inest in primis naturae conciliationibus honesta

actio. Consequens est enim et post oritur, ut dixi. Est tamen ea secundum naturam, multoque nos ad se expetendam magis hortatur, quam superiora omnia. Sed ex hoc primum error tollendus est, ne quis sequi existimet, ut duo sint ultima bonorum. Ut enim, si cui propositum sit, collineare hastam aliquo, aut sagittam, sicut nos ultimum in bonis dicimus: sic illi facere omnia, quae possit, ut collineet. Huic in eius similitudine omnia sint facienda, ut collineet; et tamen ut omnia faciat, quo propositum assequatur, sit hoc, quasi ultimum, quale nos summum in vita bonum dicimus: illud autem, ut feriat, quasi seligendum, non expetendum. VII. 23. Quum autem omnia officia a principiis naturae proficiscantur, ab iisdem necesse est proficisci ipsam sapientiam. Sed quemadmodum saepe fit, ut is, qui commendatus sit alicui, pluris eum faciat, cui commendatus sit, quam illum, a quo sit; sic minime mirum est, primo nos sapientiae commendari ab initiis naturae, post autem ipsam sapientiam nobis cariorem fieri, quam illa sint, a quibus ad hanc venerimus. Atque ut membra nobis ita data sunt, ut ad quamdam rationem vivendi data esse apparea[n]t: sic appetitio animi, quae ὁρμή Graece vocatur, non ad quodvis genus vitae, sed ad quamdam formam vivendi videtur data: itemque et ratio et perfecta ratio. 24. Ut enim histrioni actio, saltatori motus, non quivis, sed certus quidam est datus: sic vita agenda est certo genere quodam, non quolibet: quod genus conveniens consentaneumque dicimus. Nec enim gubernationi aut medicinae similem sapientiam esse arbitramur, sed actioni illi potius, quam modo dixi, et saltationi, ut in ipsa insit, non foris petatur extremum, id est, artis effectio. Et tamen est etiam alia cum his ipsis artibus sapientiae dissimilitudo: propterea quod in illis, quae recte facta sunt, non continentur tamen omnes partes, e quibus constant. Quae autem nos aut recta aut recte facta dicamus, si placet, (illi autem appellant κατορθώματα) omnes numeros virtutis continent. Sola enim sapientia in se tota conversa est: quod idem in ceteris artibus non fit. 25. Inscite autem medicinae et gubernationis ultimum cum ultimo sapientiae comparatur. Sapientia enim et animi magnitudinem complectitur, et iustitiam, [et] ut omnia, quae homini accidant, infra se esse iudicet: quod idem in ceteris artibus non contingit. Tenere autem virtutes eas ipsas, quarum modo feci mentionem, nemo poterit, nisi statuerit, nihil esse, quod intersit, aut differat aliud ab alio praeter honesta et turpia.

26. Videamus nunc, quam sint praeclare illa his, quae iam posui, consequentia. Quum enim hoc sit extremum, (sentis enim, credo, me iam diu, quod τέλος Graeci dicant, id dicere tum extremum, tum ultimum, tum summum: licebit etiam finem pro extremo aut ultimo dicere:) quum igitur hoc sit extremum, congruenter naturae convenienterque vivere; necessario sequitur, omnes sapientes semper feliciter, absolute, fortunate vivere: nulla re impediri, nulla prohiberi, nulla egere. Quod autem continet non magis eam disciplinam, de qua loquor, quam vitam fortunasque nostras, id est, ut, quod honestum sit, id solum bonum iudicemus: potest id quidem fuse et copiose et omnibus electissimis verbis gravissimisque sententiis [rhetorice] et augeri et ornari: sed consectaria me Stoicorum brevia et acuta delectant. VIII. 27. Concluduntur igitur eorum argumenta sic: Quod est bonum, omne laudabile est: quod autem laudabile est, omne est honestum. Bonum igitur quod est, honestum est. Satisne hoc conclusum videtur? Certe. Quod enim efficiebatur ex his duobus, quae erant sumpta, in eo vides esse conclusum. Duorum autem, e quibus effecta conclusio est, contra superius dici solet, non omne bonum esse laudabile. Nam quod laudabile sit, honestum esse conceditur. Illud autem perabsurdum, bonum esse aliquid, quod non expetendum sit: aut expetendum, quod non placens: aut, si id, non etiam diligendum. Ergo et probandum. Ita etiam laudabile. Id autem honestum. Ita fit, ut, quod bonum sit, id etiam honestum sit. 28. Deinde quaero, quis aut de misera vita possit gloriari, aut non de beata? De sola igitur beata. Ex quo efficitur, gloriatione, ut ita dicam, dignam esse beatam vitam, quod non possit quidem, nisi honestae vitae, iure contingere. Ita fit, ut honesta vita beata vita sit. Et quoniam is, cui contigit, ut iure laudetur, habet insigne quiddam ad decus et ad gloriam, ut ob ea, quae tanta sint, beatus dici iure possit: idem de vita talis viri rectissime dicitur. Ita, si beata vita honestate cernitur: quod honestum est, id bonum solum habendum est. 29. Qui vero negari ullo modo possit, quemquam stabili et firmo et magno animo, quem fortem virum dicimus, effici posse, nisi constitutum sit, non esse malum dolorem? Ut enim, qui mortem in malis ponit, non potest eam non timere: sic nemo ulla in re potest id, quod malum esse decreverit, non curare, idque contemnere: quo posito et omnium assensu approbato, illud assumitur, eum, qui magno sit animo atque forti, omnia, quae cadere in hominem possint, despicere et pro nihilo putare. Quae quum ita sint, effectum est, nihil esse malum, quod turpe non sit. Atque iste vir altus et excellens, magno animo, vere fortis, infra se omnia humana ducens, is, inquam, quem efficere volumus, quem quaerimus certe, et confidere sibi debet, et suae vitae et actae et consequenti, et bene de se iudicare, statuens, nihil posse mali incidere sapienti. Ex quo intelligitur idem illud, solum bonum esse, quod honestum sit; idque esse beate vivere, honeste, id est, cum virtute, vivere.

IX. 30. Nec vero ignoro, varias philosophorum fuisse sententias, eorum dico, qui summum bonum, quod ultimum appello, in animo ponerent. Quos quamquam vitiose quidam secuti sunt, tamen non modo his tribus, qui virtutem a summo bono segregaverunt, quum aut voluptatem aut vacuitatem doloris, aut prima naturae in summis bonis ponerent, sed etiam alteris tribus, qui mancam fore putaverunt sine aliqua accessione virtutem, ob eamque rem trium earum rerum, quas supra dixi, singuli singulas addiderunt: his tamen omnibus eos antepono, cuicuimodi sunt, qui summum bonum in animo atque in virtute posuerunt. 31. Sed sunt tamen perabsurdi et ii, qui, cum scientia vivere, ultimum bonorum, et qui nullam rerum differentiam esse dixerunt, atque ita sapientem beatum fore, nihil aliud alii momento ullo anteponentem: aut, ut quidam Academici constituisse dicuntur, extremum bonorum et summum munus esse sapientis, obsistere visis, assensusque suos firme sustinere. His singulis copiose responderi solet. Sed quae perspicua sunt, longa esse non debent. Quid autem apertius, quam, si selectio nulla sit ab iis rebus, quae contra naturam sint, *fore, ut* * earum rerum, quae sint secundum naturam, tollatur omnis ea, quae quaera-

tur laudeturque, prudentia? Circumscriptis igitur iis sententiis, quas posui, et iis, quae similes earum sunt, relinquitur, ut summum bonum sit, vivere, scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant, seligentem, quae secundum naturam, et, si quae contra naturam sunt, reiicientem, id est, convenienter congruenterque naturae vivere. 32. Sed in ceteris artibus quum dicitur *artificiose*, posterum quodam modo et consequens putandum est: quod illi ἐπιγεννηματικόν appellant. Quod autem in quo *sapienter* dicimus, id a primo rectissime dicitur. Quidquid enim a sapiente proficiscitur, id continuo debet expletum esse omnibus suis partibus. In eo enim positum est id, quod dicimus esse expetendum. Nam ut peccatum est, patriam prodere, parentes violare, fana depeculari, quae sunt in effectu: sic timere, sic maerere, sic in libidine esse, peccatum est, etiam sine effectu. Verum ut haec non in posteris et in consequentibus, sed in primis continuo peccata sunt: sic ea, quae proficiscuntur a virtute, susceptione prima, non perfectione recta sunt iudicanda.

X. 33. Bonum autem, quod in hoc sermone toties usurpatum est, id etiam definitione explicatur. Sed eorum definitiones paullum oppido inter se differunt, et tamen eodem spectant. Ego assentior Diogeni, qui bonum definierit, id, quod esset natura absolutum. Id autem sequens, illud etiam, quod prodesset, (ὠφέλημα enim sic appellemus,) motum aut statum esse dixit, e natura absoluto. Quumque rerum notiones in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit, aut coniunctione aut similitudine aut collatione rationis; hoc quarto, quod extremum posui, boni notio facta est. Quum enim ab iis rebus, quae sunt secundum naturam, ascendit animus collatione rationis, tum ad notionem boni pervenit. 34. Hoc autem ipsum bonum non accessione, neque crescendo, aut cum ceteris comparando, sed propria vi sua et sentimus et appellamus bonum. Ut enim mel, etsi dulcissimum est, suo tamen proprio genere saporis, non comparatione cum aliis, dulce esse sentitur: sic bonum hoc, de quo agimus, est illud quidem plurimi aestimandum, sed ea aestimatio genere valet, non magnitudine. Nam quum aestimatio, quae ἀξία dicitur, neque in bonis numerata sit, neque rursus in malis: quantumcumque eo addideris, in suo genere manebit. Alia est igitur propria aestimatio virtutis: quae genere, non crescendo, valet. 35. Nec vero perturbationes animorum, quae vitam insipientium miseram acerbamque reddunt: (quas Graeci πάθη appellant, poteram ego, verbum ipsum interpretans, morbos appellare: sed non conveniret ad omnia: quis enim misericordiam, aut ipsam iracundiam, morbum solet dicere? at illi dicunt πάθος: sit igitur perturbatio, quae nomine ipso vitiosa declarari videtur:) nec hae perturbationes vi aliqua naturali moventur: omnesque sunt genere quattuor, partibus plures, aegritudo, formido, libido, quamque Stoici communi nomine corporis et animi ἡδονήν appellant, ego malo laetitiam appellare, quasi gestientis animi elationem voluptariam. Perturbationes autem nulla naturae vi commoventur, omniaque ea sunt opiniones ac iudicia levitatis. Itaque his sapiens semper vacabit.

XI. 36. Omne autem, quod honestum sit, id esse propter se expetendum, commune nobis est cum multorum aliorum philosophorum sententiis. Praeter enim tres disciplinas, quae virtutem a summo bono excludunt, ceteris omnibus philosophis haec est tuenda sententia, maxime tamen his [Stoicis], qui nihil aliud in bonorum numero, nisi honestum, esse voluerunt. Sed haec quidem est perfacilis et perexpedita defensio. Quis est enim, aut quis umquam fuit aut avaritia tam ardenti, aut tam effrenatis cupiditatibus, ut eamdem illam rem, quam adipisci scelere quovis velit, non multis partibus malit ad sese, etiam omni impunitate proposita, sine facinore, quam illo modo pervenire? 37. Quam vero utilitatem, aut quem fructum petentes, scire cupimus, illa, quae occulta nobis sunt, quo modo moveantur, quibusque de caussis ea versentur in caelo? Quis autem tam agrestibus institutis vivit, aut quis contra studia naturae tam vehementer obduruit, ut a rebus cognitione dignis abhorreat, easque sine voluptate aut utilitate aliqua non requirat et pro nihilo putet? aut quis est, qui, maiorum, aut Africanorum aut eius, quem tu in ore semper habes, proavi mei, ceterorumque virorum fortium atque omni virtute praestantium, facta, dicta, consilia cognoscens, nulla animo afficiatur voluptate? 38. Quis autem honesta in familia institutus, et educatus ingenue, non ipsa turpitudine, etiam si eum laesura non sit, offenditur? quis animo aequo videt eum, quem impure ac flagitiose putet vivere? quis non odit sordidos, vanos, leves, futiles? Quid autem dici poterit, si turpitudinem non ipsam per se fugiendam esse statuemus, quo minus homines, tenebras et solitudinem nacti, nullo dedecore se abstineant, nisi eos per se foeditate sua turpitudo ipsa deterreat? Innumerabilia dici possunt in hanc sententiam: sed non necesse est. Nihil est enim, de quo minus dubitari possit, quam et honesta expetenda per se, et eodem modo turpia per se esse fugienda. 39. Constituto autem illo, de quo ante diximus, quod honestum esset, id esse solum bonum: intelligi necesse est, pluris id, quod honestum sit, aestimandum esse, quam illa media, quae ex eo comparentur. Stultitiam autem et temeritatem et iniustitiam et intemperantiam quum dicimus esse fugienda propter eas res, quae ex ipsis eveniant; non ita dicimus, ut cum illo, quod positum est, solum id esse malum, quod turpe sit, haec pugnare videatur oratio: propterea quod ea non ad corporis incommodum referuntur, sed ad turpes actiones, quae oriuntur e vitiis. Quas enim Graeci κακίας appellant, vitia malo, quam malitias nominare.

XII. 40. Nae tu, inquam, Cato, verbis illustribus et id, quod vis, declarantibus. Itaque mihi videris Latine docere philosophiam, et ei quasi civitatem dare: quae quidem adhuc peregrinari Romae videbatur, nec offerre sese nostris sermonibus: et ista maxime propter limatam quamdam et rerum et verborum tenuitatem. Scio enim esse quosdam, qui quavis lingua philosophari possint: nullis enim partitionibus, nullis definitionibus utuntur, ipsique dicunt, ea se modo probare, quibus natura tacita assentiatur. Itaque in rebus minime obscuris non multus est apud eos disserendi labor. Quare attendo te studiose, et, quaecumque rebus iis, de quibus hic sermo est, nomina imponis, memoriae mando. Mihi enim erit iisdem istis fortasse iam utendum. Virtutibus igitur rectissime mihi videris, et ad consuetudinem nostrae orationis, vitia posuisse contraria. Quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto, vel etiam a vitio dictum vituperari. Sin κακίαν malitiam dixisses, ad aliud nos unum certum vitium consuetudo Latina traduceret. Nunc omni virtuti vitium contrario nomine opponitur.

41. Tum ille: His igitur ita positis, inquit, sequitur magna contentio, quam tractatam a Peripateticis mollius (est enim eorum consuetudo dicendi non satis acuta propter ignorationem dialecticae) Carneades tuus egregia quadam exercitatione in dialecticis summaque eloquentia rem in summum discrimen adduxit: propterea quod pugnare non destitit, in omni hac quaestione, quae de bonis et malis appelletur, non esse rerum Stoicis cum Peripateticis controversiam, sed nominum. Mihi autem nihil tam perspicuum videtur, quam has sententias eorum philosophorum re inter se magis, quam verbis dissidere: maiorem multo inter Stoicos et Peripateticos rerum esse aio discrepantiam, quam verborum: quippe quum Peripatetici omnia, quae ipsi bona appellant, pertinere dicant ad beate vivendum: nostri vero, quod aestimatione omnino aliqua dignum sit, compleri vitam beatam non putent. XIII. 42. An vero certius quidquam potest esse, quam illorum ratione, qui dolorem in malis ponunt, non posse sapientem beatum esse, quum equuleo torqueatur? Eorum autem, qui dolorem in malis non habent, ratio certe cogit, uti in omnibus tormentis conservetur beata vita sapienti. Etenim si dolores eosdem tolerabilius patiuntur, qui excipiunt eos pro patria, quam qui leviore de caussa: opinio facit, non natura, vim doloris aut maiorem aut minorem. 43. Ne illud quidem est consentaneum, ut, si, quum tria genera bonorum sint, quae sententia est Peripateticorum, eo beatior quisque sit, quo sit corporis aut externis bonis plenior, ut hoc idem approbandum sit nobis, ut, qui plura habeat ea, quae in corpore magni aestimantur, sit beatior. Illi enim corporis commodis compleri vitam beatam putant: nostri nihil minus. Nam quum ita placeat, ne eorum quidem bonorum, quae nos bona naturae appellemus, frequentia beatiorem vitam fieri, aut magis expetendam aut pluris aestimandam: certe minus ad beatam vitam pertinet multitudo corporis commodorum. 44. Etenim si et sapere expetendum sit et valere: coniunctum utrumque magis expetendum sit, quam sapere solum, neque tamen, si utrumque aestimatione dignum, pluris sit coniunctum, quam sapere ipsum separatum. Nam qui valetudinem aestimatione aliqua dignam iudicamus, neque eam tamen in bonis ponimus, iidem censemus nullam esse tantam aestimationem, ut ea virtuti anteponatur. Quod idem Peripatetici non tenent: quibus dicendum est, quae et honesta actio sit, et sine dolore, eam magis esse expetendam, quam si esset eadem actio cum dolore. Nobis aliter videtur: recte secusne, postea: sed potestne rerum maior esse dissensio? XIV. 45. Ut enim obscuratur et offunditur luce solis lumen lucernae; et ut interit magnitudine maris Aegaei stilla muriae; et ut in divitiis Croesi teruncii accessio; et gradus unus in ea via, quae est hinc in Indiam: sic, quum sit is bonorum finis, quem Stoici dicunt, omnis ista rerum in corpore sitarum aestimatio splendore virtutis et magnitudine obscuretur et obruatur atque intereat necesse est. Et quemadmodum opportunitas (sic enim appellemus *εὐκαιρίαν*) non fit maior productione temporis, (habent enim suum modum quaecumque opportuna dicuntur:) sic recta effectio (*κατόρθωσιν* enim ita appello, quoniam rectum factum *κατόρθωμα*) recta igitur effectio, item convenientia, denique ipsum bonum, quod in eo positum est, ut naturae consentiat, crescendi accessionem nullam habet. 46. Ut enim opportunitas illa, sic haec, de quibus dixi, non fiunt temporis productione maiora: ob eamque caussam Stoicis non videtur optabilior nec magis expetenda beata vita, si sit longa, quam si brevis: utunturque simili. Ut, si cothurni laus illa esset, ad pedem apte convenire, neque multi cothurni paucis anteponerentur, nec maiores minoribus: sic, quorum omne bonum convenientia atque opportunitate finitur, nec plura paucioribus, nec longinquiora brevioribus anteponentur. 47. Nec vero satis acute dicunt: Si bona valetudo pluris aestimanda sit longa, quam brevis, sapientiae quoque usus longissimus quisque sit plurimi. Non intelligunt, valetudinis aestimationem spatio iudicari: virtutis opportunitate: ut videantur, qui illud dicant, iidem hoc esse dicturi, bonam mortem et bonum partum meliorem longum esse, quam brevem. Non vident, alia brevitate pluris aestimari, alia diuturnitate. 48. Itaque consentaneum est his, quae dicta sunt, ratione illorum, qui illum bonorum finem, quod appellamus extremum, quod ultimum, crescere putent posse, iisdem placere, esse alium alio [etiam] sapientiorem, itemque alium magis alio vel peccare vel recte facere. Quod nobis non licet dicere: qui crescere bonorum finem non putamus. Ut enim, qui demersi sunt in aqua, nihilo magis respirare possunt, si non longe absunt a summo, ut iam iamque possint emergere, quam si etiam tum essent in profundo: nec catulus ille, qui iam appropinquat, ut videat, plus cernit, quam is qui modo est natus: item, qui processit aliquantum ad virtutis aditum, nihilominus in miseria est, quam ille, qui nihil processit. XV. Haec mirabilia videri intelligo. Sed quum certe superiora firma ac vera sint, his autem ea consentanea et consequentia: ne de eorum quidem veritate est dubitandum. Sed quamquam negant nec virtutes nec vitia crescere: attamen utrumque eorum fundi quodam modo, et quasi dilatari putant. 49. Divitias autem Diogenes censet non eam modo vim habere, ut quasi duces sint ad voluptatem et ad valetudinem bonam, sed etiam, ut ea contineant: non idem facere eas in virtute neque in ceteris artibus, ad quas esse dux pecunia potest, continere autem non potest. Itaque si voluptas aut si bona valetudo sit in bonis, divitias quoque in bonis esse ponendas: at, si sapientia bonum sit, non sequi, ut etiam divitias bonum esse dicamus; nec ab ulla re, quae non sit in bonis, id, quod sit in bonis, contineri potest; ob eamque caussam, quia cognitiones comprehensionesque rerum, e quibus efficiuntur artes, appetitiones movent: quum divitiae non sint in bonis, nulla ars divitiis contineri potest. 50. Quod si de artibus concedamus, virtutis tamen non sit eadem ratio, propterea quod haec plurimae commentationis et exercitationis indigeat; quod idem in artibus non sit: et quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vitae complectatur, nec haec eadem in artibus esse videamus.

Deinceps explicatur differentia rerum: quam si non ullam esse diceremus et confunderetur omnis vita, ut ab Aristone: neque ullum sapientiae munus aut opus inveniretur, quum inter res eas, quae ad vitam degendam pertinerent, nihil omnino interesset, neque ullum delectum adhiberi oporteret. Itaque quum esset satis constitutum, id solum esse bonum, quod esset honestum, et id malum solum, quod turpe: tum inter illa, quae nihil valerent ad beate misereve vivendum, aliquid tamen, quo differrent, esse voluerunt, ut essent eorum alia aestimabilia, alia contra, alia neutrum. 51. Quaeque autem aestimanda es-

sent, eorum in aliis satis esse caussae, quamobrem quibusdam anteponerentur, ut in valetudine, ut in integritate sensuum, ut in doloris vacuitate, ut gloriae, divitiarum, similium rerum: alia autem non esse eiusmodi; itemque eorum, quae nulla aestimatione digna essent, partim satis habere caussae, quamobrem reiicerentur, ut dolorem, morbum, sensuum amissionem, paupertatem, ignominiam, similia horum: partim non. Itemque hinc esse illud exortum: quod Zeno *προηγμένον*, contraque, quod *ἀποπροηγμένον* nominavit, quum uteretur in lingua copiosa factis tamen nominibus ac novis; quod nobis in hac inopi lingua non conceditur. Quamquam tu hanc copiosiorem etiam soles dicere. Sed non alienum est, quo facilius vis verbi intelligatur, rationem huius verbi faciendi Zenonis exponere. XVI. 52. Ut enim, inquit, nemo dicit, in regia regem ipsum quasi productum esse ad dignitatem, (id enim est *προηγμένον*,) sed eos, qui in aliquo honore sint, quorum ordo proxime accedit, ut secundus sit, ad regium principatum: sic in vita non ea, quae primario loco sunt, sed ea, quae secundum locum obtinent, *προηγμένα*, id est producta, nominentur. Quae vel ita appellemus (id erit verbum e verbo) vel promota et remota vel, ut dudum diximus, praeposita vel praecipua, et illa reiecta. Re enim intellecta, in verborum usu faciles esse debemus. 53. Quoniam autem omne, quod est bonum, primum locum tenere dicimus, necesse est, nec bonum esse, nec malum hoc, quod praepositum vel praecipuum nominamus. Itaque id definimus, quod sit indifferens cum aestimatione mediocri. Quod enim illi *ἀδιάφορον* dicunt, id mihi ita occurrit, ut indifferens dicerem. Neque enim illud fieri poterat ullo modo, ut nihil relinqueretur in mediis, quod aut secundum naturam esset aut contra: nec, quum id relinqueretur, nihil in his poni, quod satis aestimabile esset: nec hoc posito, non aliqua esse praeposita. 54. Recte igitur haec facta distinctio est, atque etiam ab iis, quo facilius res perspici possit, hoc simile ponitur. Ut enim, inquiunt, si hoc fingamus esse quasi finem et ultimum, ita iacere talum, ut rectus assistat: qui ita talus erit iactus, ut cadat rectus, praepositum quiddam habebit ad finem: qui aliter, contra; neque tamen illa praepositio tali ad eum, quem dixi, finem pertinebit: sic ea, quae sunt praeposita, referuntur illa quidem ad finem; sed ad eius vim naturamque nihil pertinent.

55. Sequitur illa divisio, ut bonorum alia sint ad illud ultimum pertinentia, (sic enim appello, quae *τελικά* dicuntur: nam hoc ipsum instituamus, ut placuit, pluribus verbis dicere, quod uno non poterimus, ut res intelligatur:) alia autem efficientia, quae Graeci *ποιητικά*, alia utrumque. De pertinentibus nihil est bonum praeter actiones honestas: de efficientibus nihil praeter amicum. Sed et pertinentem et efficientem sapientiam volunt esse. Nam quia sapientia est conveniens actio, est illo pertinenti genere, quod dixi. Quod autem honestas actiones affert et efficit, id efficiens dici potest.

XVII. 56. Haec, quae praeposita dicimus, partim sunt per se ipsa praeposita, partim quod aliquid efficiunt, partim utrumque: per se, ut quidam habitus oris et vultus, ut status, ut motus: in quibus sunt et praeponenda quaedam et reiicienda: alia ob eam rem praeposita dicentur, quod ex se aliquid efficiant, ut pecunia: alia autem ob utramque rem, ut integri sensus, ut bona valetudo. 57. De bona autem fama (quam enim appellant *εὐδοξίαν*, aptius est hoc loco bonam famam appellare, quam gloriam) Chrysippus quidem et Diogenes, detracta utilitate, ne digitum quidem eius caussa porrigendum esse dicebant: quibus ego vehementer assentior. Qui autem post eos fuerunt, quum Carneadem sustinere non possent, hanc, quam dixi, bonam famam ipsam propter se praepositam et sumendam esse dixerunt, esseque hominis ingenui et liberaliter educati, velle bene audire a parentibus, a propinquis, a bonis etiam viris, idque propter rem ipsam, non propter usum: dicuntque, ut liberis consultum velimus, etiam si postumi futuri sint, propter ipsos, sic futurae post mortem famae tamen esse propter rem, etiam detracto usu, consulendum.

58. Sed, quum, quod honestum sit, id solum bonum esse dicamus: consentaneum tamen est, fungi officio, quum id officium nec in bonis ponamus, nec in malis. Est enim aliquid in his rebus probabile, et quidem ita, ut eius ratio reddi possit: ergo ut etiam probabiliter acti ratio reddi possit. Est autem officium, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit. Ex quo intelligitur, officium medium quoddam esse, quod neque in bonis ponatur, neque in contrariis. Quoniamque in iis rebus, quae neque in virtutibus sunt, neque in vitiis, est tamen quiddam, quod usui possit esse: tollendum id non est. Est autem eius generis actio quoque quaedam, et quidem talis, ut ratio postulet agere aliquid et facere eorum. Quod autem ratione actum sit, id officium appellamus. Est igitur officium eius generis, quod nec in bonis ponatur nec in contrariis. XVIII. 59. Atqui perspicuum etiam illud est, in istis rebus mediis aliquid agere sapientem. Iudicat igitur, quum agit, officium illud esse. Quod quoniam numquam fallitur in iudicando, erit in mediis rebus officium: quod efficitur hac etiam conclusione rationis. Quoniam enim videmus esse quiddam, quod recte factum appellemus, id autem est perfectum officium: erit autem etiam inchoatum: ut, si iuste depositum reddere in recte factis sit, in officiis ponatur, depositum reddere: illo enim addito, *iuste*, fit recte factum: per se autem hoc ipsum reddere, in officio ponitur. Quoniamque non dubium est, quin in iis, quae media dicimus, sit aliud sumendum, aliud reiiciendum: quidquid ita fit aut dicitur, communi officio continetur. Ex quo intelligitur, quoniam se ipsi omnes natura diligant, tam insipientem quam sapientem sumpturum, quae secundum naturam sint, reiecturumque contraria. Ita est quoddam commune officium sapientis et insipientis: ex quo efficitur, versari in iis, quae media dicamus. 60. Sed quum ab his omnia proficiscantur officia, non sine caussa dicitur, ad ea referri omnes nostras cogitationes: in his et excessum e vita, et in vita mansionem. In quo enim plura sunt, quae secundum naturam sunt, huius officium est in vita manere: in quo autem aut sunt plura contraria, aut fore videntur, huius officium est, e vita excedere. E quo apparet, et sapientis esse aliquando officium, excedere e vita, quum beatus sit: et stulti, manere in vita, quum sit miser. 61. Nam bonum illud et malum, quod saepe iam dictum est, postea consequitur. Prima autem illa naturae, sive secunda, sive contraria, sub iudicium sapientis et delectum cadunt: estque illa subiecta quasi materia sapientiae. Itaque et manendi in vita et migrandi ratio omnibus iis rebus, quas supra dixi, metienda. Nam neque iis, qui virtute retinentur in vita, neque iis, qui sine virtute sunt, mors est oppetenda. At saepe officium est sapientis, desciscere a vita, quum sit bea-

tissimus, si id opportune facere possit, quod est convenienter naturae vivere. Sic enim censent, opportunitatis esse, beate vivere. Itaque a sapientia praecipitur, se ipsam, si usus sit, sapiens ut relinquat. Quamobrem quum vitiorum ista vis non sit, ut caussam afferant mortis voluntariae, perspicuum est, etiam stultorum, qui iidem miseri sint, officium esse, manere in vita, si sint in maiore parte earum rerum, quas secundum naturam esse dicimus. Et quoniam excedens e vita et manens aeque miser est, nec diuturnitas ei magis vitam fugiendam facit: non sine caussa dicitur, iis, qui pluribus naturalibus frui possint, esse in vita manendum.

XIX. 62. Pertinere autem ad rem arbitrantur, intelligi, natura fieri, ut liberi a parentibus amentur: a quo initio profectam communem humani generis societatem persequimur. Quod primum intelligi debet figura membrisque corporum, quae ipsa declarant procreandi a natura habitam esse rationem. Neque vero haec inter se congruere possent, ut natura et procreari vellet, et diligi procreatos non curaret. Atque etiam in bestiis vis naturae perspici potest: quarum in fetu et in educatione laborem quum cernimus, naturae ipsius vocem videmur audire. Quare ut perspicuum est, natura nos a dolore abhorrere: sic apparet, a natura ipsa, ut eos, quos genuerimus, amemus, impelli. 63. Ex hoc nascitur etiam, ut communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine ob id ipsum, quod homo sit, non alienum videri. Ut enim in membris alia sunt tamquam sibi nata, ut oculi, ut aures; aliqua etiam ceterorum membrorum usum adiuvant, ut crura, ut manus: sic immanes quaedam bestiae sibi solum natae sunt: at illa, quae in concha patula pinna dicitur; isque, qui enat e concha, qui, quod eam custodit, pinnoteres vocatur, in eamque quum se recipit, includitur: ut videatur monuisse, ut caveret: itemque formicae, apes, ciconiae aliorum etiam caussa quaedam faciunt. Multo magis haec coniunctio est hominis. Itaque natura sumus apti ad coetus, concilia, civitates. 64. Mundum autem censent regi numine deorum, eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum, et unum quemque nostrum eius mundi esse partem. Ex quo illud natura consequi, ut communem utilitatem nostrae anteponamus. Ut enim leges omnium salutem singulorum saluti anteponunt: sic vir bonus et sapiens et legibus parens et civilis officii non ignarus utilitati omnium plus, quam unius alicuius aut suae consulit. Nec magis vituperandus est proditor patriae, quam communis utilitatis aut salutis desertor propter suam utilitatem aut salutem. Ex quo fit, ut laudandus sit is, qui mortem oppetat pro republica, quod deceat, cariorem esse patriam nobis, quam nosmetipsos. Quoniamque illa vox inhumana et scelerata ducitur eorum, qui negant se recusare, quo minus, ipsis mortuis, terrarum omnium deflagratio consequatur: (quod vulgari quodam versu Graeco pronuntiari solet:) certe verum est, etiam iis, qui aliquando futuri sint, esse propter ipsos consulendum.

XX. 65. Ex hac animorum affectione testamenta commendationesque morientium natae sunt. Quodque nemo in solitudine vitam agere velit, ne cum infinita quidem voluptatum abundantia; facile intelligitur, nos ad coniunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos. Impellimur autem natura, ut prodesse velimus quam plurimis, in primisque docendo rationibusque prudentiae tradendis. 66. Itaque non facile est invenire, qui, quod sciat ipse, non tradat alteri. Ita non solum ad discendum propensi sumus, verum etiam ad docendum. Atque ut tauris natura datum est, ut pro vitulis contra leones summa vi impetuque contendant: sic ii, qui valent opibus atque id facere possunt, ut de Hercule et de Libero accepimus, ad servandum genus hominum natura incitantur. Atque etiam, Iovem quum Optimum et Maximum dicimus, quumque eumdem Salutarem, Hospitalem, Statorem; hoc intelligi volumus, salutem hominum in eius esse tutela. Minime autem convenit, quum ipsi inter nos abiecti neglectique simus, postulare, ut diis immortalibus cari simus et ab his diligamur. Quemadmodum igitur membris utimur prius, quam didicimus, cuius ea utilitatis caussa habeamus: sic inter nos natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus. Quod ni ita se haberet, nec iustitiae ullus esset nec bonitati locus. 67. Et quo modo hominum inter homines iuris esse vincula putant, sic homini nihil iuris esse cum bestiis. Praeclare enim Chrysippus, cetera nata esse hominum caussa et deorum, eos autem communitatis et societatis suae: ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possint sine iniuria. Quoniamque ea natura esset hominis, ut ei cum genere humano quasi civile ius intercederet: qui id conservaret, eum iustum, qui migraret, iniustum fore. Sed quemadmodum, theatrum ut commune sit, recte tamen dici potest, eius esse eum locum, quem quisque occuparit: sic in urbe mundove communi non adversatur ius, quo minus suum quidque cuiusque sit. 68. Quum autem ad tuendos conservandosque homines hominem natum esse videamus: consentaneum est huic naturae, ut sapiens velit gerere et administrare rempublicam, atque, ut e natura vivat, uxorem adiungere et velle ex ea liberos procreare. Ne amores quidem sanctos a sapiente alienos esse arbitrantur. Cynicorum autem rationem atque vitam alii cadere in sapientem dicunt, si quis eiusmodi forte casus inciderit, ut id faciendum sit: alii nullo modo. XXI. 69. Ut vero conservetur omnis homini erga hominem societas, coniunctio, caritas: et emolumenta et detrimenta, quae *ὠφελήματα* et *βλάμματα* appellant, communia esse voluerunt: quorum altera prosunt, nocent altera. Neque solum ea communia, verum etiam paria esse dixerunt. Incommoda autem et commoda (ita *εὐχρηστήματα* et *δυσχρηστήματα* appello) communia esse voluerunt, paria noluerunt. Illa enim, quae prosunt aut quae nocent, aut bona sunt aut mala: quae sint paria necesse est. Commoda autem aut incommoda in eo genere sunt, quae praeposita et reiecta dicimus. Ea possunt paria non esse. Sed emolumenta communia esse dicuntur. Recte autem facta et peccata non habentur communia. 70. Amicitiam autem adhibendam esse censent, quia sit ex eo genere, quae prosunt. Quamquam autem in amicitia alii dicant, aeque caram esse sapienti rationem amici, ac suam; alii autem, sibi cuique cariorem suam: tamen hi quoque posteriores fatentur, alienum esse ab iustitia, ad quam nati esse videamur, detrahere quid de aliquo, quod sibi assumat. Minime vero probatur huic disciplinae, de qua loquor, aut amicitiam aut iustitiam propter utilitates ascisci aut probari. Eaedem enim utilitates poterunt eas labefactare atque pervertere. Etenim nec iustitiae nec amicitiae esse omnino poterunt, nisi ipsae per se ex-

petantur. 71. Ius autem, quod ita dici appellarique possit, id esse natura: alienumque esse a sapiente non modo iniuriam cui facere, verum etiam nocere. Nec vero rectum est, cum amicis aut bene meritis consociare aut coniungere iniuriam: gravissimeque et verissime defenditur, numquam aequitatem ab utilitate posse seiungi: et, quidquid aequum iustumque esset, id etiam honestum: vicissimque, quidquid esset honestum, id iustum etiam atque aequum fore.

72. Ad easque virtutes, de quibus disputatum est, dialecticam etiam adiungunt et physicam; easque ambas virtutum nomine appellant: alteram, quod habeat rationem, ne cui falso assentiamur, neve umquam captiosa probabilitate fallamur, eaque, quae de bonis et malis didicerimus, ut tenere tuerique possimus. Nam sine hac arte quemvis arbitrantur a vero abduci fallique posse. Recte igitur, si omnibus in rebus temeritas ignoratioque vitiosa est, ars ab his ea, quae tollit haec, virtus nominata est. XXII. 73. Physicae quoque non sine caussa tributus idem est honos: propterea quod, qui convenienter naturae victurus sit, ei proficiscendum est ab omni mundo atque ab eius procuratione. Nec vero potest quisquam de bonis et malis vere iudicare, nisi omni cognita ratione naturae, et vitae etiam deorum, et utrum conveniat, necne, natura hominis cum universa: quaeque sunt vetera praecepta sapientium, qui iubent *tempori parere*, et *sequi deum*, et *se noscere*, et *nihil nimis*. Haec sine physicis quam vim habeant, (et habent maximam,) videre nemo potest. Atque etiam ad iustitiam colendam, ad tuendas amicitias et reliquas caritates quid natura valeat, haec una cognitio potest tradere. Nec vero pietas adversus deos, nec, quanta his gratia debeatur, sine explicatione naturae intelligi potest.

74. Sed iam sentio, me esse longius provectum, quam proposita ratio postularet. Verum admirabilis compositio disciplinae incredibilisque rerum traxit ordo: quem, per deos immortales! nonne miraris? Quid enim aut in natura, qua nihil est aptius, nihil descriptius, aut in operibus manu factis tam compositum tamque compactum et coagmentatum inveniri potest? Quid posterius priori non convenit? Quid sequitur, quod non respondeat superiori? Quid non sic aliud ex alio nectitur, ut non, si unam litteram moveris, labent omnia? Nec tamen quidquam est, quod moveri possit.

75. Quam gravis vero, quam magnifica, quam constans conficitur persona sapientis! qui, quum ratio docuerit, quod honestum esset, id esse solum bonum, semper sit necesse est beatus, vereque omnia ista nomina possideat, quae irrideri ab imperitis solent. Rectius enim appellabitur rex, quam Tarquinius, qui nec se nec suos regere potuit: rectius magister populi, (is enim est dictator,) quam Sulla, qui trium pestiferorum vitiorum, luxuriae, avaritiae, crudelitatis, magister fuit: rectius dives, quam Crassus, qui, nisi eguisset, numquam Euphratem nulla belli caussa transire voluisset. Recte eius omnia dicentur, qui scit uti solus omnibus: recte etiam pulcher appellabitur; animi enim lineamenta sunt pulchriora, quam corporis: recte solus liber, nec dominationi cuiusquam parens neque obediens cupiditati: 76. recte invictus, cuius etiam si corpus constringatur, animo tamen vincula iniici nulla possint. Neque exspectet ultimum tempus aetatis, ut tum denique iudicetur beatusne fuerit, quum extremum vitae diem morte confecerit: quod ille unus e septem sapientibus non sapienter Croesum monuit. Nam si beatus umquam fuisset, beatam vitam usque ad illum a Cyro exstructum rogum pertulisset. Quod si ita est, ut neque quisquam, nisi bonus vir, et omnes boni beati sint: quid philosophia magis colendum, aut quid est virtute divinius?

114.

LIBER QUARTUS.

ARG. In introitu Cicero philosophiam Stoicam in universum reprehendit, maxime vero auctorem eius Zenonem, qui, Socraticorum Aristotelisque disciplina temere relicta, novam sit ausus condere, non nisi novis quibusdam verbis et scribendi disserendique ratione discrepantem. c. 1-5. Item illam Stoicorum summo de bono et malo verborum potius, quam rerum, esse controversiam. Nam constitutionem illam primam naturae, a qua et Cato de Stoicorum more exorsus sit, utriusque partis esse communem, ut nulla de rebus sit dissensio. Valetudinem corporis, sensuum integritatem, non esse bona, sed praeposita; quae in corpore excellant, non esse per se expetenda, sed sumenda; omnia vitia esse paria; qui virtutem non plene consecuti sint, summe esse miseros: ea vero non esse eiusmodi, ut vetus illa disciplina deserenda fuisse videatur, praesertim quum novae significationi verborum, in quibus disputationis cardo versetur, linguae consuetudo refragetur. c. 6-9. Sequitur deinde pressior disputatio de his, quae a Catone dicta erant, eaque conferuntur cum his, quae Cicero anteposuit Catonianis. Quod ab iisdem initiis naturae, animo et corpore, et utriusque conservandi studio proficiscantur Stoici et Peripatetici: male Stoicos paullo post corporis plane oblivisci, et in exquirendo summo bono et malo unum animum intueri: nam etsi corporis bona virtuti longe sint postponenda, his tamen partes vitae beatae contineri 10-12. Deinde quum omnium naturalium simile sit id, ad quod omnia referantur, et quod sit ultimum rerum appetendarum, omnis autem natura nullam sui partem deserat, neque aliam alia potiorem ducat, non esse, cur summum bonum non toto in homine ponatur. c. 13. 14. Quod autem Stoici negent, posse constitui virtutem, si, quae extra eam sint, ad beatam vitam pertineant; id totum contra esse. Neque enim virtutem posse introduci, nisi, quae legat et reiiciat, omnia unam ad summam referantur. c. 15. 16. Iam ad reliqua pergit Cicero. Ac primum quidem minime probandum esse dicit, quod Stoici, quum, quod sit honestum, solum esse bonum doceant, rursus dicant, initia proponenda esse accommodata naturae, quorum e selectione virtus possit exsistere. Non enim esse aequum, aliunde finem beate vivendi, i. e. ab honesto, aliunde vero, i. e. a natura, principium agendi petere, sed una ratione utrumque contineri oportere. ex quo ipso Stoicae rationis, de fine bonorum, vitium intelligi, quo, qui in voluptate summum bonum ponant, liberi sint, quorum de sententia et appetitio et actio simul commoveantur. c. 17. Iam in illis consectariis: *omne bonum laudabile, laudabile omne honestum, igitur omne bonum honestum*, item in illo sorite: *quod bonum sit, id esse optabile, quod optabile, expetendum* etc. sumi ea, quae a nemine concedantur, nisi a quo sola virtute finis bonorum contineri censeatur. Reliqua autem: omnes, qui non sint sapientes, aeque miseros esse, omnia recte facta et peccata aequalia, et his similia, ita repugnare sensibus ac rerum naturae, ut iis ipsis tollantur ea, ex quibus colligantur. c. 18. 19. Atque hac ipsa re factum esse, ut caussam non obtinens Zeno,

repugnante quippe natura, et ad angustias redactus, versare verba incipere. Nam quae bona vellet dici, cum concessisse, ut apta, accommodata, praeposita dicerentur, et quae mala negaret esse, reiecta appellarentur. Platonem non sapientem quidem dixisse, Dionysio tamen tyranno praetulisse; peccata alia tolerabilia censuisse, alia nullo modo: in his, ut et in reliquis, loqui cum aliter atque omnes, sed idem sentire ac ceteros. c. 20 sq. Harum angustiarum unam caussam esse [illegible] in constituendo summo bono ostentationem. Nam quum, quod honestum sit, id solum bonum esse dicat, omnia officia vitae tolli; ex quibus angustiis dum expedire se velit, nova quaedam dicere cogi, sed ea cum Aristotelis re consentientia, verbis discrepantia, e re igitur fuisse, usitate loqui. c. 25. 26. Hinc orta esse illa [illegible], ut omnia peccata esse paria, quae, si res verbis subiectae spectentur, nihil habeant controversiae. c. 27. 28.

I. 1. Quae quum dixisset, finem ille. Ego autem, Nae tu, inquam, Cato, ista exposuisti tam multa memoriter, tam obscura dilucide. Itaque aut omittamus contra omnino velle aliquid, aut spatium sumamus ad cogitandum. Tam enim diligenter, etsi minus vere, (nam nondum id quidem audeo dicere,) sed tamen accurate non modo fundatam, verum etiam exstructam disciplinam non est facile perdiscere. Tum ille, Ain tandem, inquit, quum ego te hac nova lege videam eodem die accusatori respondere, et tribus horis perorare: in hac me caussa tempus dilaturum putas? quae tamen a te agetur non melior, quam illae sunt, quas interdum obtines. Quare istam quoque aggredere, tractatam praesertim et ab aliis, et a te ipso saepe, ut tibi deesse non possit oratio. 2. Tum ego, Non mehercule, inquam, soleo temere contra Stoicos: non quo illis admodum assentiar: sed pudore impedior; ita multa dicunt, quae vix intelligam. Obscura, inquit, quaedam esse confiteor: nec tamen ab illis ita dicuntur de industria: sed inest in rebus ipsis obscuritas. Cur igitur, easdem res, inquam, Peripateticis dicentibus, verbum nullum est, quod non intelligatur? Easdemne res, inquit? an parum disserui, non verbis Stoicos a Peripateticis, sed universa re et tota sententia dissidere? Atqui, inquam, Cato, si istud obtinueris, traducas me ad te totum licebit. Putabam equidem, satis, inquit, me dixisse. Quare ad ea primum, si videtur. Sin aliud quid voles, postea. Immo isto quidem, inquam, loco, nisi iniquum postulo, responde arbitratu meo. Ut placet, inquit. Etsi enim illud erat aptius, aequum, cuique concedere.

II. 3. Existimo igitur, inquam, Cato, veteres illos Platonis auditores, Speusippum, Aristotelem, Xenocratem, deinde eorum, Polemonem, Theophrastum, satis et copiose et eleganter habuisse constitutam disciplinam, ut non esset caussa Zenoni, quum Polemonem audisset, cur et ab eo ipso et a superioribus dissideret: quorum fuit haec institutio; in qua animadvertas velim, quid putes mutandum; nec exspectes, dum ad omnia dicam, quae a te dicta sunt: universa enim illorum ratione cum tota vestra confligendum puto. 4. Qui quum viderent, ita nos esse natos, ut et communiter ad eas virtutes apti essemus, quae notae illustresque sunt, iustitiam dico, temperantiam, ceteras generis eiusdem; (quae omnes, similes artium reliquarum, materia tantum ad meliorem partem, et tractatione differunt:) easque ipsas virtutes viderent nos magnificentius appetere et ardentius; habere etiam insitam quamdam, vel potius innatam, cupiditatem scientiae, natosque esse ad congregationem hominum et ad societatem communitatemque generis humani, eaque in maximis ingeniis maxime elucere: — totam philosophiam tres in partes diviserunt: quam partitionem a Zenone retentam esse videmus. 5. Quarum quum una sit, qua mores conformari putantur, differo eam partem, quae quasi stirps est huius quaestionis: qui sit enim finis bonorum, mox: hoc loco tantum dico, a veteribus Peripateticis Academicisque, qui re consentientes vocabulis differebant, eum locum, quem civilem recte appellaturi videmur, Graeci πολιτικὸν, graviter et copiose esse tractatum. III. Quam multa illi de republica scripserunt! quam multa de legibus! quam multa non solum praecepta in artibus, sed etiam exempla in orationibus bene dicendi reliquerunt! Primum enim ipsa illa, quae subtiliter disserenda erant, polite apteque dixerunt, tum definientes, tum partientes: ut vestri etiam: sed vos squalidius; illorum, vides, quam niteat oratio. 6. Deinde ea, quae requirebant orationem ornatam et gravem, quam magnifice sunt dicta ab illis! quam splendide! de iustitia, de fortitudine, de amicitia, de aetate degenda, de philosophia, de capessenda republica, de temperantia, de consuetudine hominum acu * spinas vellentium, ut Stoici, nec ossa nudantium, sed eorum, qui grandia ornate vellent, enucleate minora dicere. Itaque quae sunt eorum consolationes! quae cohortationes! quae etiam monita et consilia, scripta ad summos viros! Erat enim apud eos, ut est rerum ipsarum natura, sic dicendi exercitatio, duplex. Nam quidquid quaeritur, id habet aut generis ipsius sine personis temporibusque, aut, his adiunctis, facti aut iuris aut nominis controversiam. Ergo in utroque exercebantur: eaque disciplina effecit tantam illorum utroque in genere dicendi copiam. 7. Totum genus hoc et Zeno, et ab eo qui sunt, aut non potuerunt, aut noluerunt, certe reliquerunt. Quamquam scripsit artem rhetoricam Cleanthes; Chrysippus etiam; sed sic, ut, si quis obmutescere concupierit, nihil aliud legere debeat. Itaque vides, quo modo loquantur. Nova verba fingunt: deserunt usitata. At quanta conatur! Mundum hunc omnem oppidum esse nostrum. [Incendit igitur eos, qui audiunt.] Vides, quantam rem agat: ut, Circeiis qui habitet, totum hunc mundum suum municipium esse existimet. * * Quid? ille incendat? Restinguet citius, si ardentem acceperit. Ista ipsa, quae tu breviter, regem, dictatorem, divitem solum esse sapientem, a te quidem apte ac rotunde: quippe; habes enim a rhetoribus. Illorum vero ista ipsa quam exilia de virtutis vi! quam tantam volunt esse, ut beatum per se efficere possit. Pungunt, quasi aculeis, interrogatiunculis angustis: quibus etiam qui assentiuntur, nihil commutantur animo, et iidem abeunt, qui venerant: res enim fortasse verae, certe graves, non ita tractantur, ut debent, sed aliquanto minutius.

IV. 8. Sequitur disserendi ratio cognitioque naturae. Nam de summo bono mox, ut dixi, videbimus, et ad id explicandum disputationem omnem conferemus. In iis igitur partibus duabus nihil erat, quod Zeno commutare gestiret. Res enim praeclare se habent, et quidem in utraque parte. Quid enim ab antiquis ex eo genere, quod ad disserendum valet, praetermissum est? qui et definierunt plurima, et definiendi artes reliquerunt: quodque est definitioni adiunctum, ut res in partes dividatur, id et fit ab illis, et, quemadmodum fieri oporteat, traditur; item de contrariis; a quibus ad genera formasque generum venerunt. Iam argumenti, ratione conclusi, caput esse faciunt ea, quae perspicua dicunt: deinde ordi-

nem sequuntur: tum, quid verum sit in singulis, extrema conclusio est. 9. Quanta autem ab illis varietas argumentorum ratione concludentium eorumque cum captiosis interrogationibus dissimilitudo! Quid? quod pluribus locis quasi denuntiant, ut neque sensuum fidem sine ratione, nec rationes sine sensibus exquiramus, atque eorum alterum ab altero separemus? Quid? ea, quae dialectici nunc tradunt et docent, nonne ab illis instituta sunt et inventa? De quibus etsi a Chrysippo maxime est elaboratum, tamen a Zenone minus multo, quam ab antiquis. Ab hoc autem quaedam non melius, quam veteres: quaedam omnino relicta. 10. Quumque duae sint artes, quibus perfecte ratio et oratio compleatur, una inveniendi, altera disserendi: hanc posteriorem et Stoici et Peripatetici, priorem autem illi egregie tradiderunt; hi omnino ne attigerunt quidem. Nam e quibus locis, quasi thesauris, argumenta depromerentur, vestri ne suspicati quidem sunt, superiores autem artificio et via tradiderunt. Quae quidem res efficit, ne necesse sit, iisdem de rebus semper quasi dictata decantare, neque a commentariolis suis discedere. Nam qui sciet, ubi quidque positum sit, quaque eo veniat, is, etiam si quid obrutum erit, poterit eruere, semperque esse in disputando suus. Quod etsi ingeniis magnis praediti quidam dicendi copiam sine ratione consequuntur: ars tamen est dux certior, quam natura. Aliud est enim, poetarum more verba fundere, aliud, ea, quae dicas, ratione et arte distinguere.

V. 11. Similia dici possunt de explicatione naturae, qua hi utuntur et vestri: neque vero ob duas modo caussas, quod Epicuro videtur, ut pellatur mortis et religionis metus: sed etiam modestiam quamdam cognitio rerum caelestium affert iis, qui videant, quanta sit etiam apud deos moderatio, quantus ordo: et magnitudinem animi, deorum opera et facta cernentibus: iustitiam etiam, quum cognitum habeas, quod sit summi rectoris ac domini numen, quod consilium, quae voluntas: cuius ad naturam apta ratio vera illa et summa lex a philosophis dicitur. 12. Inest in eadem explicatione naturae insatiabilis quaedam e cognoscendis rebus voluptas: in qua una, confectis rebus necessariis, vacui negotiis, honeste ac liberaliter possumus vivere. Ergo in hac ratione tota de maximis fere rebus Stoici illos secuti sunt, ut et deos esse, et quattuor ex rebus omnia constare dicerent. Quum autem quaereretur res admodum difficilis, num quinta quaedam natura videretur esse, ex qua ratio et intelligentia oriretur, in quo etiam de animis, cuius generis essent, quaereretur: Zeno id dixit esse ignem: nonnulla deinde aliter; sed ea pauca. De maxima autem re, eodem modo, divina mente atque natura mundum universum atque eius maximas partes administrari: materiam vero rerum et copiam apud hos exilem, apud illos uberrimam reperiemus. 13. Quam multa ab his conquisita et collecta sunt de omnium animantium genere, ortu, membris, aetatibus! quam multa de rebus iis, quae gignuntur e terra! quam multae, quamque de rebus variis, et caussae, cur quidque fiat, et demonstrationes, quemadmodum quaeque fiant! Qua ex omni copia plurima et certissima argumenta sumuntur ad cuiusque rei naturam explicandam. Ergo adhuc, quantum equidem intelligo, caussa non videtur fuisse mutandi nominis. Non enim, si omnia non sequebatur, idcirco non erat ortus illinc. Equidem etiam Epicurum, in physicis quidem, Democritum puto: pauca mutat, vel plura sane. At quum e plurimis eadem dicit, tum certe de maximis. Quod idem quum vestri faciant, non satis magnam tribuunt inventoribus gratiam. Sed haec hactenus.

VI. 14. Nunc videamus, quaeso, de summo bono, quod continet philosophiam, ecquid tandem attulerit, quamobrem ab inventoribus, tamquam a parentibus, dissentiret. Hoc igitur loco, quamquam a te, Cato, diligenter est explicatum, finis hic bonorum et quis a Stoicis et quemadmodum diceretur: tamen ego quoque exponam, ut perspiciamus, si potuerimus, quidnam a Zenone novi sit allatum. Quum enim superiores, e quibus planissime Polemo, secundum naturam vivere, summum bonum esse dixissent, his verbis tria significari Stoici dicunt: unum eiusmodi, vivere adhibentem scientiam earum rerum, quae natura evenirent. (Hunc ipsum Zenonis aiunt finem esse, declarantem illud, quod a te dictum est, convenienter naturae vivere:) 15. alterum significare idem, ut si diceretur, officia omnia media aut pleraque servantem, vivere. Hoc sic expositum dissimile est superiori. Illud enim rectum, quod κατόρθωμα dicebas, contingit sapienti soli: hoc autem inchoati cuiusdam officii est, non perfecti; quod cadere in nonnullos insipientes potest. Tertium autem, omnibus aut maximis rebus iis, quae secundum naturam sunt, fruentem vivere, hoc non est positum in nostra actione. Completur enim et ex eo genere vitae, quod virtute finitur, et ex iis rebus, quae secundum naturam sunt, neque sunt in nostra potestate. Sed hoc summum bonum, quod tertia significatione intelligitur, eaque vita, quae ex summo bono degitur, quia coniuncta ei virtus est, in sapientem solum cadit: isque finis bonorum, ut ab ipsis Stoicis scriptum videmus, a Xenocrate atque ab Aristotele constitutus est. Itaque ab his constitutio illa prima naturae, a qua tu quoque ordiebare, his prope verbis exponitur. VII. 16. Omnis natura vult esse conservatrix sui, ut et salva sit, et in genere conservetur suo. Ad hanc rem aiunt artes quoque requisitas, quae naturam adiuvarent: in quibus ea numeretur in primis, quae est vivendi ars, ut tueatur, quod a natura datum sit, quod desit, acquirat: iidemque diviserunt naturam hominis in animum et corpus. Quumque eorum unum quodque per se expetendum esse dixissent, virtutes quoque utriusque eorum per se expetendas esse dicebant: quum animum quadam infinita laude anteponerent corpori, virtutes quoque animi bonis corporis anteponebant. 17. Sed quum sapientiam totius hominis custodem et procuratricem esse vellent, quae esset naturae comes et adiutrix: hoc sapientiae munus esse dicebant, ut eum tueretur, qui constaret ex animo et corpore; in utroque iuvaret eum, atque contineret. Atque ita re primo simpliciter collocata, reliqua subtilius persequentes, corporis bona facilem quamdam rationem habere censebant. De animi bonis accuratius exquirebant, in primisque reperiebant, inesse in his iustitiae semina: primique ex omnibus philosophis a natura tributum esse docuerunt, ut ii, qui procreati essent, a procreatoribus amarentur, et id, quod temporum ordine antiquius est, ut coniugia virorum et uxorum, natura coniuncta esse dicerent: qua ex stirpe orirentur amicitiae cognationum. Atque ab his initiis profecti, omnium virtutum et originem et progressionem persecuti sunt. Ex quo magnitudo quoque animi exsistebat, qua facile posset repugnari obsistique fortunae, quod maximae res essent in potestate sapientis. Varietates autem iniu-

riasque fortunae fere de veterum philosophorum praeceptis instituta vita superabat. 18. Principiis autem a natura datis, amplitudines quaedam bonorum excitabantur partim profectae a contemplatione rerum occultiorum, quod erat insitus menti cognitionis amor, ex quo etiam rationis explicandae disserendique cupiditas consequebatur; quodque hoc solum animal natum est pudoris ac verecundiae particeps, appetensque coniunctionem hominum ac societatem, animadvertensque in omnibus rebus, quas ageret aut diceret, ut nequid ab eo fieret, nisi honeste et decore; his initiis, ut ante dixi, tamquam seminibus, a natura datis, temperantia, modestia, iustitia et omnis honestas perfecte absoluta est.

VIII. 19. Habes, inquam, Cato, formam illorum omnium, de quibus loquor, philosophorum. Qua exposita, scire cupio, quae caussa sit, cur Zeno ab hac antiqua institutione desciverit: quidnam horum ab eo non sit probatum. Quodne omnem naturam conservatricem sui dixerint? an quod omne animal ipsum sibi commendatum, ut se et salvum in suo genere incolumeque vellet? an, quum omnium artium finis is esset, quid natura maxime quaereret, idem statui debere de totius arte vitae? an quod, quum animo constaremus et corpore, et haec ipsa et eorum virtutes per se esse sumendas? An vero displicuit ea, quae tributa est animi virtutibus tanta praestantia? an, quae de prudentia, de cognitione rerum, de coniunctione generis humani, quaeque ab eisdem de temperantia, de modestia, de magnitudine animi, de omni honestate dicuntur? Fatebuntur Stoici, haec omnia dicta esse praeclare, neque eam caussam Zenoni desciscendi fuisse.

20. Alia quaedam dicent, credo, magna antiquorum esse peccata, quae ille, veri investigandi cupidus, nullo modo ferre potuerit. Quid enim perversius, quid intolerabilius, quid stultius, quam bonam valetudinem, quam dolorum omnium vacuitatem, quam integritatem oculorum reliquorumque sensuum ponere in bonis potius, quam dicere, nihil omnino inter eas res hisque contrarias interesse? Ea enim omnia, quae illi bona dicerent, praeposita esse, non bona: itemque illa, quae in corpore excellerent, stulte antiquos dixisse per se esse expetenda; sumenda potius, quam expetenda; eademque omni vita, quae in una virtute consisteret: illam vitam, quae etiam ceteris rebus, quae essent secundum naturam, abundaret, magis expetendam non esse, sed magis sumendam: quumque ipsa virtus efficiat ita beatam vitam, ut beatior esse non possit, tamen quaedam deesse sapientibus tum, quum sint beatissimi: itaque eos id agere, ut a se dolores, morbos, debilitates repellant.

IX. 21. O magnam vim ingenii, caussamque iustam, cur nova exsisteret disciplina! Perge porro. Sequentur enim, quae tu scientissime complexus es, omnem insipientiam, iniustitiam, alia vitia similia esse, omniaque peccata esse paria; eosque, qui natura doctrinaque longe ad virtutem processissent, nisi eam plene consecuti essent, summe esse miseros, neque inter eorum vitam et improbissimorum quidquam omnino interesse, ut Plato, tantus ille vir, si sapiens non fuerit, nihilo melius, quam quivis improbissimus, nec beatius vixerit. Haec videlicet est correctio philosophiae veteris et emendatio. Quae omnino aditum habere nullum potest in Urbem, in forum, in curiam. Quis enim ferre posset ita loquentem eum, qui se auctorem vitae graviter et sapienter agendae profiteretur, nomina rerum commutantem, quumque idem sentiret, quod omnes, quibus rebus eandem vim tribueret, alia nomina imponentem, verba modo mutantem, de opinionibus nihil detrahentem? 22. Patronusne caussae in epilogo pro reo dicens negaret esse malum exsilium, publicationem bonorum? haec reiicienda esse, non fugienda? nec misericordem iudicem esse oportere? in concione autem si loqueretur, si Hannibal ad portas venisset murumque iaculo traiecisset, negaret esse in malis, capi, venire, interfici, patriam amittere? An senatus, quum triumphum Africano decerneret, QUOD EIUS VIRTUTE AUT FELICITATE, posset dicere, si neque virtus in ullo, nisi in sapiente, nec felicitas vere dici potest? Quae est igitur ista philosophia, quae communi more in foro loquitur, in libello suo? praesertim quum, quod illi suis verbis significent, in eo nihil novetur, [de ipsis rebus nihil mutetur,] eaedem res maneant alio modo. 23. Quid enim interest, divitias, opes, valetudinem bona dicas, anne praeposita, quum ille, qui ista bona dicit, nihilo plus his tribuat, quam tu, qui eadem illa praeposita nominas? Itaque homo in primis ingenuus et gravis, dignus illa familiaritate Scipionis et Laelii, Panaetius, quum ad Q. Tuberonem de dolore patiendo scriberet; quod esse caput debebat, si probari posset, nusquam posuit, non esse malum dolorem: sed quid esset, et quale quantumque in eo inesset alieni, deinde, quae ratio esset perferendi: cuius quidem, quoniam Stoicus fuit, sententia condemnata mihi videtur esse immanitas ista verborum.

X. 24. Sed, ut propius ad ea, Cato, accedam, quae a te dicta sunt, pressius agamus, eaque, quae modo dixisti, cum his conferamus, quae tuis antepono. Quae sunt igitur communia vobis cum antiquis, his sic utamur, quasi concessis: quae in controversiam veniunt, de iis, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet agi subtilius et, ut ipse dixisti, pressius. Quae enim adhuc protulisti, popularia sunt: ego autem a te elegantiora desidero. A mene tu, inquam? Sed tamen enitar et, si minus mihi multa occurrent, non fugiam ista popularia. 25. Sed positum sit primum, nosmetipsos commendatos esse nobis, primamque ex natura hanc habere appetitionem, ut conservemus nosmet ipsos. Hoc convenit. Sequitur illud, ut animadvertamus, qui simus ipsi, ut nos, quales oportet esse, servemus. Sumus igitur homines: ex animo constamus et corpore; quae sunt cuiusdam modi; nosque oportet, ut prima appetitio naturalis postulat, haec diligere, constituereque ex his finem illum summi boni atque ultimi. Quem, si prima vera sunt, ita constitui necesse est, earum rerum, quae sint secundum naturam, quam plurima et quam maxima adipisci. 26. Hunc igitur finem illi tenuerunt: quodque ego pluribus verbis, illi brevius, secundum naturam vivere, hoc his bonorum videtur extremum.

XI. Age nunc isti doceant, vel tu potius, (quis enim ista melius?) quonam modo, ab iisdem principiis profecti, efficiatis, ut honeste vivere (id est enim vel ex virtute, vel naturae congruenter vivere) summum bonum sit, et quonam modo, aut quo loco corpus subito deserueritis, omniaque ea, quae, secundum naturam quum sint, absint a nostra potestate; ipsum denique officium. Quaero igitur, quo modo hae tantae commendationes, a natura profectae, subito a sapientia relictae sint. 27. Quod si non hominis summum bonum quaereremus, sed cuiusdam animantis: is autem esset nihil, nisi animus: (liceat enim fingere aliquid

eiusmodi, quo verum facilius reperiamus:) tamen illi animo non esset hic vester finis. Desideraret enim valetudinem, vacuitatem doloris: appeteret etiam conservationem sui, earumque rerum custodiam: finemque sibi constitueret, secundum naturam vivere: quod est, ut dixi, habere ea, quae secundum naturam sint, vel omnia, vel plurima et maxima. 28. Cuiuscumque enim modi animal constitueris: necesse est, etiam si id sine corpore sit, ut fingimus, tamen esse in animo quaedam similia eorum, quae sunt in corpore: ut nullo modo, nisi ut exposui, constitui possit finis bonorum. Chrysippus autem exponens differentias animantium, ait alias earum corpore excellere, alias autem animo, nonnullas valere utraque re: deinde disputat, quod cuiusque generis animantis statui deceat extremum. Quum autem hominem in eo genere posuisset, ut ei tribueret animi excellentiam: summum bonum id constituit, non ut excellere animo, sed uti nihil esse praeter animum videretur. XII. Uno autem modo in virtute sola summum bonum recte poneretur, si quod esset animal, quod totum ex mente constaret: id ipsum tamen sic, ut ea mens nihil haberet in se, quod esset secundum naturam: ut valetudo est. 29. Sed id ne cogitari quidem potest, quale sit, ut non repugnet ipsum sibi. Sin dicit obscurari quaedam, nec apparere, quia valde parva sint, nos quoque concedimus. Quod dicit Epicurus de voluptate, quae minimae sint voluptates, eas obscurari saepe et obrui. Sed non sunt in eo genere tantae commoditates corporis, tamque productae temporibus, tamque multae. Itaque, in quibus, propter earum exiguitatem, obscuratio consequitur; saepe accidit, ut nihil interesse nostra fateamur, sint illa necne sint: ut in sole, quod a te dicebatur, lucernam adhibere nihil interest, aut teruncium adiicere Croesi pecuniae. 30. Quibus autem in rebus tanta obscuratio non sit, fieri tamen potest, ut id ipsum, quod interest, non sit magnum. Ut ei, qui iucunde vixerit annos decem, si aeque vita iucunda menstrua addatur; quia momentum aliquod habeat ad iucundum accessio, bonum sit: sin autem id non concedatur, non continuo vita beata tollitur. Bona autem corporis huic sunt, quod posterius posui, similiora. Habent enim accessionem dignam, in qua elaboretur: ut mihi in hoc Stoici iocari videantur interdum, quum ita dicant, si ad illam vitam, quae cum virtute degatur, ampulla aut strigilis accedat, sumpturum sapientem eam vitam potius, cui haec adiecta sint, nec beatiorem tamen ob eam caussam fore. 31. Hoc simile tandem est non risu potius, quam oratione eiiciendum? Ampulla enim sit, necne sit, quis non iure optimo irrideatur, si laboret? At vero gravitate membrorum et cruciatu dolorum si quis quem levet, magnam ineat gratiam: nec, si ille sapiens ad tortoris equuleum a tyranno ire cogatur, similem habeat vultum, ac si ampullam perdidisset: sed, ut magnum et difficile certamen iniens, quum sibi cum capitali adversario, dolore, depugnandum videret, excitaret omnes rationes fortitudinis ac patientiae, quarum praesidio iniret illud difficile, ut dixi, magnumque praelium. Deinde non quaeremus, quid obscuretur aut intereat, quia sit admodum parvum: sed quid tale sit, ut expleat summam. Una voluptas e multis obscuratur in illa vita voluptaria: sed tamen ea, quamvis parva sit, pars est eius vitae, quae posita est in voluptate. Nummus in Croesi divitiis obscuratur: pars est tamen divitiarum. Quare obscurentur etiam haec, quae secundum naturam esse dicimus, in vita beata: sint modo partes vitae beatae. XIII. 32. Atqui, si, ut convenire debet inter nos, est quaedam appetitio naturalis ea, quae secundum naturam sunt, appetens: eorum omnium est aliqua summa facienda. Quo constituto, tum licebit otiose ista quaerere, de magnitudine rerum, de excellentia, quanta in quoque sit ad beate vivendum, de istis ipsis obscurationibus, quae propter exiguitatem vix aut ne vix quidem appareant.

Quid? de quo nulla dissensio est? Nemo enim est, qui aliter dixerit, quin omnium naturalium simile esset id, ad quod omnia referuntur: quod est ultimum rerum appetendarum. Omnis enim est natura diligens sui. Quae est enim, quae se umquam deserat, aut partem aliquam sui, aut eius partis habitum, aut vim, aut ullius earum rerum, quae secundum naturam sunt, aut motum, aut statum? Quae autem natura suae primae institutionis oblita est? Nulla profecto, quin suam vim retineat a primo ad extremum. 33. Quomodo igitur evenit, ut hominis natura sola esset, quae hominem relinqueret, quae oblivisceretur corporis, quae summum bonum non in toto homine, sed in parte hominis poneret? Quo modo autem, quod ipsi etiam fatentur constatque inter omnes, conservabitur, ut simile sit omnium naturale illud ultimum, de quo quaeritur? Tum enim esset simile, si in ceteris quoque naturis id cuique esset ultimum, quod in quaque excelleret. Tale enim visum esset ultimum Stoicorum. 34. Quid dubitas igitur mutare principia naturae? Quid enim dicis, omne animal, simul atque sit ortum, applicatum esse ad se diligendum; esseque in se conservando occupatum? Quin potius ita dicis, omne animal applicatum esse ad id, quod in eo sit optimum, et in eius unius occupatum esse custodia, reliquasque naturas nihil aliud agere, nisi ut id conservent, quod in quaque optimum sit? Quo modo autem optimum, si bonum praeterea nullum est? Sin autem reliqua appetenda sunt, cur, quod est ultimum rerum appetendarum, id non aut ex omnium earum, aut ex plurimarum et maximarum appetitione concluditur? ut Phidias potest a primo instituere signum idque perficere: potest ab alio inchoatum accipere et absolvere. Huic sapientia similis. Non enim ipsa genuit hominem, sed accepit a natura inchoatum. Hanc ergo intuens, debet institutum illud, quasi signum, absolvere. 35. Qualem igitur natura hominem inchoavit? et quod est munus, quod opus sapientiae? quid est, quod ab ea absolvi et perfici debeat? Si nihil in eo, quod perficiendum est, praeter motum ingenii quemdam, id est rationem: necesse est, huic ultimum esse, ex virtute vitam fingere. Rationis enim perfectio est virtus. Sin nihil, nisi corpus: summa erunt illa, valetudo, vacuitas doloris, pulchritudo, cetera. Nunc de hominis summo bono quaeritur. XIV. 36. Quid ergo dubitamus in tota eius natura quaerere, quid sit effectum? Quum enim constet inter omnes, omne officium munusque sapientiae in hominis cultu esse occupatum: alii (ne me existimes contra Stoicos solum dicere) eas sententias afferunt, ut summum bonum in eo genere ponant, quod sit extra nostram potestatem, tamquam de animali aliquo loquantur: alii contra, quasi nullum corpus sit hominis, ita praeter animum nihil curant: quum praesertim ipse quoque animus non inane nescio quid sit, (neque enim id possum intelligere,) sed in quodam genere corporis: ut ne is quidem virtute una contentus sit, sed appetat vacuitatem doloris. Quamobrem utrique idem

faciunt, ut si laevam partem neglegerent, dexteram tuerentur: aut ipsius animi, ut fecit Herillus, cognitionem amplexarentur, actionem relinquerent. Eorum enim omnium, multa praetermittentium, dum eligant aliquid, quod sequantur, quasi curta sententia. At vero illa perfecta atque plena, eorum, qui quum de hominis summo bono quaererent, nullam in eo neque animi neque corporis partem vacuam tutela reliquerunt. 37. Vos autem, Cato, quia virtus, ut omnes fatemur, altissimum locum in homine et maxime excellentem tenet, et quod eos, qui sapientes sunt, absolutos et perfectos putamus, aciem animorum nostrorum virtutis splendore praestringitis. In omni enim animante est summum aliquid atque optimum, ut in equis, in canibus; quibus tamen et dolore vacare opus est et valere. Sic igitur in homine perfectio ista, in eo potissimum, quod est optimum, id est in virtute, laudatur. Itaque mihi non satis videmini considerare, quod iter sit naturae, quaeque progressio. Non enim, quod facit in frugibus, ut, quum ad spicam perduxerit ab herba, relinquat et pro nihilo habeat herbam, idem facit in homine, quum eum ad rationis habitum perduxerit. Semper enim ita assumit aliquid, ut ea, quae prima dederit, ne deserat. 38. Itaque sensibus rationem adiunxit, et, ratione effecta, sensus non relinquit. Ut si cultura vitium, cuius hoc munus est, ut efficiat, ut vitis cum partibus suis omnibus quam optime se habeat: (sed sic intelligamus: licet enim, ut vos quoque soletis fingere aliquid docendi caussa:) si igitur illa cultura vitium in vite insit, ipsa cetera, credo, velit, quae ad colendam vitem attinebunt, sicut antea: se autem omnibus vitis partibus praeferat, statuatque nihil esse melius in vite, quam se: similiter sensus, quum accessit ad naturam, tuetur illam quidem, sed etiam tuetur se: quum autem assumpta ratio est, tanto in dominatu locatur, ut omnia illa prima naturae huius tutelae subiiciantur. 39. Itaque non discedit ab eorum curatione, quibus praeposita vitam omnem debet gubernare: ut mirari satis eorum inconstantiam non possimus. Naturalem enim appetitionem, quam vocant ὁρμήν, itemque officium, ipsam etiam virtutem esse volunt earum rerum, quae secundum naturam sunt: quum autem ad summum bonum volunt pervenire, transiliunt omnia, et duo nobis opera pro uno relinquunt, ut alia sumamus, alia appetamus potius, quam uno fine utrumque concludant.

XV. 40. At enim natura dicitis virtutem non posse constitui, si ea, quae extra virtutem sint, ad beate vivendum pertineant. Quod totum contra est. Introduci enim virtus nullo modo potest, nisi omnia, quae leget quaeque reiiciet, unam referantur ad summam. Nam si omnino ea negligemus, in Aristonea vitia et peccata incidemus, obliviscemurque, quae virtuti ipsi principia dederimus. Sin ea non negligemus, neque tamen ad finem summi boni referemus, non multum ab Herilli levitate aberrabimus. Duarum enim vitarum nobis erunt instituta capienda. Facit enim ille duo seiuncta ultima bonorum: quae, ut essent vera, coniungi debuerunt. Nunc ista separantur, ut disiuncta sint. Quo nihil potest esse perversius. 41. Itaque contra est, ac dicitis; nam constitui virtus nullo modo potest, nisi ea, quae sint prima naturae, ut ad summam pertinentia, tenebit. Quaesita enim virtus est, non quae relinqueret naturam, sed quae tueretur. At illa, ut vobis placet, partem quamdam tuetur, reliquam deserit. Atque ipsa institutio hominis si loqueretur, haec diceret: Primos suos quasi coeptus appetendi fuisse, ut se conservaret in ea natura, in qua ortus esset. Nondum autem explanatum satis erat, quid maxime natura vellet. Explanetur igitur. Quid ergo aliud intelligetur, nisi ut ne quae pars naturae negligatur? In qua si nihil est praeter rationem, sit in una virtute finis bonorum. Sin est etiam corpus, ista explanatio naturae nempe hoc effecerit, ut ea, quae ante explanationem tenebamus, relinquamus. Ergo id est convenienter naturae vivere, a natura discedere. 42. Ut quidam philosophi, quum, a sensibus profecti, maiora quaedam ac diviniora vidissent, sensus reliquerunt: sic isti, quum ex appetitione rerum virtutis pulchritudinem aspexissent, omnia, propter quae praeter virtutem ipsam viderant, abiecerunt, obliti, naturam omnem appetendarum rerum ita late patere, ut a principiis permanaret ad fines: neque intelligunt, se rerum illarum pulchrarum atque admirabilium fundamenta subducere. XVI. 43. Itaque mihi videntur omnes quidem illi errasse, qui finem bonorum esse dixerunt *honeste vivere*. Sed alius alio magis: Pyrrho scilicet maxime, qui, virtute constituta, nihil omnino, quod appetendum sit, relinquat: deinde Aristo, qui nihil relinquere non est ausus: introduxit autem, quibus commotus sapiens appeteret aliquid, quodcumque in mentem incideret, et quodcumque tamquam occurreret. Is hoc melior, quam Pyrrho, quod vel aliquod genus appetendi dedit: deterior, quam ceteri, quod penitus a natura recessit. Stoici autem, quod finem bonorum in una virtute ponunt, similes sunt illorum: quod autem principium officii quaerunt, melius, quam Pyrrho: quod ea non occurrentia fingunt, vincunt Aristonem: quod autem ea, quae ad naturam accommodata et per se assumenda esse dicunt, non adiungunt ad finem bonorum, desciscunt a natura et quodam modo sunt non dissimiles Aristonis. Ille enim occurrentia nescio quae comminiscebatur: hi autem ponunt illi quidem prima naturae, sed ea seiungunt a finibus et a summa bonorum: quae quum praeponunt, ut sit aliqua rerum selectio; naturam videntur sequi: quum autem negant, ea quidquam ad beatam vitam pertinere; rursus naturam relinquunt.

44. Atque adhuc ea dixi, caussa cur Zenoni non fuisset, quamobrem a superiorum auctoritate discederet. Nunc reliqua videamus: nisi aut ad haec, Cato, dicere aliquid vis, aut nos iam longiores sumus. Neutrum vero, inquit ille. Nam et a te perfici istam disputationem volo, nec tua mihi oratio longa videri potest. Optime, inquam. Quid enim mihi potest esse optatius, quam cum Catone, omnium virtutum auctore, de virtutibus disputare? 45. Sed primum illud vide, gravissimam illam vestram sententiam, quae familiam ducit, honestum quod sit, id esse solum bonum, honesteque vivere bonorum finem, communem fore vobis cum omnibus, qui in una virtute constituunt finem bonorum: quodque dicitis, informari non posse virtutem, si quippiam, nisi quod honestum sit, numeretur, idem dicetur ab illis, quos modo nominavi. Mihi autem aequius videbatur, Zenonem cum Polemone disceptantem, a quo, quae essent principia naturae, acceperat, a communibus initiis progredientem videre, ubi primum insisteret, et unde caussa controversiae nasceretur: non stantem cum iis, qui ne dicerent quidem sua summa bona esse a natura profecta, ut iisdem argumentis, quibus illi, uterentur iisdemque sententiis. XVII. 46. Minime

vero illud probo, quod, quum docuistis, ut vobis videmini, solum bonum esse, quod honestum sit, tum rursum dicitis, initia proponi necesse esse apta et accommodata naturae, quorum ex selectione virtus possit exsistere. Non enim in selectione virtus ponenda erat, ut id ipsum, quod erat bonorum ultimum, aliud aliquid acquireret. Nam omnia, quae sumenda quaeque legenda aut optanda sunt, inesse debent in summa bonorum, ut is, qui eam adeptus sit, nihil praeterea desideret. Videsne, ut, quibus summa est in voluptate, perspicuum sit, quid iis faciendum sit aut non faciendum? ut nemo dubitet, eorum omnia officia quo spectare, quid sequi, quid fugere debeant. Sit hoc ultimum bonorum, quod nunc a me defenditur. Apparet statim, quae sint officia, quae actiones. Vobis autem, quibus nihil est aliud propositum, nisi rectum atque honestum, unde officii, unde agendi principium nascatur, non reperietis. 47. Hoc igitur quaerentes omnes, et ii, qui, quodcumque in mentem veniat, aut quodcumque occurrat, se sequi dicent: et vos ad naturam revertimini. Quibus natura iure responderit, non esse verum, aliunde finem beate vivendi, a se principia rei gerendae peti: esse enim unam rationem, qua et principia rerum agendarum, et ultima bonorum continerentur: atque, ut Aristonis esset explosa sententia, dicentis, nihil differre aliud ab alio, nec esse res ullas praeter virtutes et vitia, inter quas quidquam omnino interesset, sic errare Zenonem, qui nulla in re, nisi in virtute, [aut vitio,] propensionem, ne minimi quidem momenti, ad summum bonum adipiscendum esse diceret: et, quum ad beatam vitam nullum momentum ea res haberet, ad appetitionem autem rerum, esse in his momenta diceret: quasi vero haec appetitio non ad summi boni adeptionem pertineret! 48. Quid autem minus consentaneum est, quam, quod aiunt, cognito summo bono, reverti se ad naturam, ut ab ea petant agendi principium, id est officii? Non enim actionis aut officii ratio impellit ad ea, quae secundum naturam sunt, appetenda: sed ab his et appetitio et actio commovetur.

XVIII. Nunc venio ad illa tua brevia, quae consectaria esse dicebas, et primum illud, quo nihil potest esse brevius: Bonum omne laudabile; laudabile autem omne honestum: igitur omne bonum honestum. O plumbeum pugionem! Quis enim tibi illud primum concesserit? quo quidem concesso, nihil opus est secundo. Si enim omne bonum laudabile est, omne honestum est. 49. Quis tibi ergo istud dabit praeter Pyrrhonem, Aristonem eorumve similes? quos tu non probas. Aristoteles, Xenocrates, tota illa familia non dabit; quippe qui valetudinem, vires, divitias, gloriam, multa alia bona esse dicant, laudabilia non dicant. Et hi quidem ita non sola virtute finem bonorum contineri putant, ut rebus tamen omnibus virtutem anteponant. Quid censes eos facturos, qui omnino virtutem a bonorum fine segregaverunt, Epicurum, Hieronymum, illos etiam, si qui Carneadeum finem tueri volunt? 50. Iam aut Calliphon, aut Diodorus quomodo poterunt tibi istud concedere, qui ad honestatem aliud adiungant, quod ex eodem genere non sit? Placet igitur tibi, Cato, quum res sumpseris non concessas, ex illis efficere, quod velis? Iam ille sorites, quo nihil putatis esse vitiosius, Quod bonum sit, id esse optabile: quod optabile, id esse expetendum: quod expetendum, laudabile: deinde reliqui gradus. Sed ego in hoc resisto. Eodem enim modo tibi nemo dabit, quod expetendum sit, id esse laudabile. Illud vero minime consectarium, sed in primis hebes illorum, gloriatione dignam esse beatam vitam, quod non possit sine honestate contingere, ut iure quisquam glorietur. 51. Dabit hoc Zenoni Polemo: etiam magister eius, et tota illa gens et reliqui, qui, virtutem omnibus rebus multo anteponentes, adiungunt ei tamen aliquid summo in bono finiendo. Si enim virtus digna est gloriatione, ut est, tantumque praestat ceteris rebus, ut dici vix possit: et beatus esse poterit virtute una praeditus, carens ceteris, nec tamen illud tibi concedet praeter virtutem nihil in bonis esse ducendum. Illi autem, quibus summum bonum sine virtute est, non dabunt fortasse, vitam beatam habere, in quo iure possit gloriari: etsi illi quidem etiam voluptates faciunt interdum gloriosas.

XIX. 52. Vides igitur te aut ea sumere, quae non concedantur, aut ea, quae etiam concessa te nihil iuvent. Equidem in omnibus istis conclusionibus hoc putarem philosophia nobisque dignum, et maxime, quum summum bonum quaereremus, vitam nostram, consilia, voluntates, non verba corrigi. Quis enim potest istis, quae te, ut ais, delectant, brevibus et acutis auditis de sententia decedere? Nam, quum exspectant * et avent audire, cur dolor malum non sit: dicunt illi, asperum esse dolere, molestum, odiosum, contra naturam, difficile toleratu: sed, quia nulla sit in dolore nec fraus, nec improbitas, nec malitia, nec culpa, nec turpitudo, non esse illud malum. Haec qui audierit, ut ridere non curet, discedet tamen nihilo firmior ad dolorem ferendum, quam venerat. Tu autem negas fortem esse quemquam posse, qui dolorem malum putet. 53. Cur fortior sit, si illud, quod tute concedis, asperum et vix ferendum putabit? Ex rebus enim timiditas, non ex vocabulis nascitur. Et ais, si una littera commota sit, fore, tota ut labet disciplina. Utrum igitur tibi litteram videor, an totas paginas commovere? Ut enim sit apud illos, id quod est a te laudatum, ordo rerum conservatus, et omnia inter se apta et connexa, (sic enim aiebas,) tamen persequi non debemus, si a falsis principiis profecta congruunt * ipsa sibi et a proposito non aberrant. 54. In prima igitur constitutione Zeno tuus a natura recessit; quumque summum bonum posuisset in ingenii praestantia, quam virtutem vocamus, nec quidquam aliud bonum esse dixisset, nisi quod esset honestum, nec virtutem posse constare, si in ceteris rebus esset quidquam, quod aliud alio melius esset aut peius: his propositis, tenuit prorsus consequentia. Recte dicis: negare enim non possum. Sed ita falsa sunt ea, quae consequuntur, ut illa, e quibus haec nata sunt, vera esse non possint. 55. Docent enim nos (ut scis) dialectici, si ea, quae rem aliquam sequantur, falsa sint, falsam illam ipsam esse, quam sequantur. Ita fit illa conclusio non solum vera, sed ita perspicua, ut dialectici ne rationem quidem reddi putent oportere: Si illud, hoc; non autem hoc; igitur ne illud quidem. Sic, consequentibus vestris sublatis, prima tolluntur. Quae sequuntur igitur: omnes, qui non sunt sapientes, aeque miseros esse; sapientes omnes summe beatos esse; recte facta omnia aequalia; omnia peccata paria: quae quum magnifice primo dici viderentur, considerata minus probantur. Sensus enim cuiusque et natura rerum atque ipsa veritas clamat quodam modo, non posse adduci, ut inter eas res, quas Zeno exaequaret, nihil interesset.

XX. 56. Postea tuus ille Poenulus, (scis enim Citieos, clientes tuos, e Phoenicia profectos) homo igitur

acutus, caussam non obtinens, repugnante natura, verba versare coepit: et primum rebus iis, quas nos bonas ducimus, concessit, ut haberentur aptae, habiles et ad naturam accommodatae: faterique coepit sapienti, hoc est summe beato, commodius tamen esse, si ea quoque habeat, quae bona non audet appellare, naturâ ipsâ accommodata esse concedit: negatque, Platonem, si sapiens non sit, eadem esse in caussa, qua tyrannum Dionysium. Huic mori optimum esse propter desperationem sapientiae: illi propter spem vivere: peccata autem partim esse tolerabilia, partim nullo modo, propterea quod alia peccata plures, alia pauciores quasi numeros officii praeterirent: iam insipientes alios ita esse, ut nullo modo ad sapientiam possent pervenire: alios, qui possent, si id egissent, sapientiam consequi. 57. Hic loquebatur aliter, atque omnes: sentiebat idem, quod ceteri. Nec vero minoris aestimanda ducebat ea, quae ipse bona negaret esse, quam illi, qui ea bona esse dicebant. Quid igitur voluit sibi, qui illa mutaverit? Saltem aliquid de pondere detraxisset, et paullo minoris aestimavisset ea, quam Peripatetici, ut sentire quoque aliud, non solum dicere videretur. Quid? de ipsa beata vita, ad quam omnia referuntur, quae dicitis? Negatis eam esse, quae expleta sit omnibus iis rebus, quas natura desideret: totamque eam in una virtute ponitis: quumque omnis controversia aut de re soleat aut de nomine esse; utraque earum nascitur, si aut res ignoratur aut erratur in nomine. Quorum si neutrum est, opera danda est, ut verbis utamur quam usitatissimis et quam maxime aptis, id est rem declarantibus. Num igitur dubium est, quin, si in re ipsa nihil peccatur a superioribus, verbis illi commodius utantur? Videamus igitur sententias eorum: tum ad verba redeamus.

XXI. 58. Dicunt appetitionem animi moveri, quum aliquid ei secundum naturam esse videatur: omniaque, quae secundum naturam sint, aestimatione aliqua digna: eaque pro eo, quantum in quoque sit ponderis, esse aestimanda: quaeque secundum naturam sint, partim nihil habere in sese eius appetitionis, de qua saepe iam diximus, quae nec honesta, nec laudabilia dicantur: partim, quae voluptatem habeant in omni animante, sed in homine rationem etiam; ex iis quae sint apta, ea honesta, ea pulchra, ea laudabilia, illa autem superiora naturalia nominantur: quae coniuncta cum honestis vitam beatam perficiunt et absolvunt. 59. Omnium autem eorum commodorum, quibus non illi plus tribuunt, qui illa bona esse dicunt, quam Zeno, qui negat, longe praestantissimum esse, quod honestum esset atque laudabile: sed, si duo honesta proposita sint, alterum cum valetudine, alterum cum morbo: non esse dubium, ad utrum eorum natura nos ipsa deductura sit. Sed tamen tantam vim esse honestatis, tantumque eam rebus omnibus praestare et excellere, ut nullis nec suppliciis nec praemiis demoveri possit ex eo, quod rectum esse decreverit: omniaque, quae dura, difficilia, adversa videantur, ea virtutibus iis, quibus a natura essemus ornati, obteri posse. Non faciles illas quidem, nec contemnendas, (quid enim esset in virtute tantum?) sed ut hoc iudicaremus, non esse in his partem maximam positam beate aut secus vivendi. 60. Ad summam, ea, quae Zeno aestimanda et sumenda et apta naturae esse dixit, eadem illi bona appellant, vitam autem beatam illi eam, quae constaret ex iis rebus, quas dixi, aut plurimis aut gravissimis. Zeno autem, quod suam, quod propriam speciem habeat, cur appetendum sit, id solum bonum appellat: beatam autem vitam eam solam, quae cum virtute degatur.

XXII. Si de re disceptari oportet, nulla mihi tecum, Cato, potest esse dissensio. Nihil est enim, de quo aliter tu sentias, atque ego: modo commutatis verbis ipsas res conferamus. Nec hoc ille non vidit: sed verborum magnificentia est et gloria delectatus: qui si ea, quae dicit, ita sentiret, ut verba significant, quid inter eum et vel Pyrrhonem vel Aristonem interesset? Sin autem eos non probabat: quid attinuit cum iis, quibuscum re concinebat, verbis discrepare? 61. Quid si reviviscant Platonici illi, et deinceps qui eorum auditores fuerunt, et tecum ita loquantur? »Nos quum te, M. Cato, studiosissimum philosophiae, iustissimum virum, optimum iudicem, religiosissimum testem audiremus, admirati sumus, quid esset, cur nobis Stoicos anteferres, qui de rebus bonis et malis sentirent ea, quae ab hoc Polemone Zeno cognoverat: nominibus uterentur iis, quae prima specie admirationem, re explicata risum moverent. Tu autem, si tibi illa probabantur, cur non propriis verbis illa tenebas? Sin te auctoritas commovebat: nobisne omnibus, et Platoni ipsi, nescio quem illum anteponebas, praesertim quum in republica princeps esse velles, ad eamque tuendam cum summa tua dignitate maxime a nobis ornari atque instrui posses? Nobis enim ista quaesita, a nobis descripta, notata, praecepta sunt: omniumque rerum publicarum rectiones, genera, status, mutationes, leges etiam et instituta ac mores civitatum perscripsimus. Eloquentiae vero, quae et principibus maximo ornamento est, et qua te audivimus valere plurimum, quantum tibi ex monumentis nostris addidisses!« Ea quum dixissent, quid tandem talibus viris responderes? 62. Rogarem te, inquit, ut diceres pro me tu idem, qui illis orationem dictavisses, vel potius paullum loci mihi, ut his responderem, dares, nisi et te audire nunc mallem, et istis tamen alio tempore responsurus essem, tum scilicet, quum tibi. XXIII. Atqui, si verum respondere velles, Cato, haec erant dicenda: Non eos tibi non probatos, tantis ingeniis homines tantaque auctoritate, sed te animadvertisse, quas res illi propter antiquitatem parum vidissent, eas a Stoicis esse perspectas, eisdemque de rebus hos tum acutius disseruisse, tum sensisse gravius et fortius, quippe qui primum valetudinem bonam expetendam negent esse, eligendam dicant; non quia bonum sit valere, sed quia sit non nihilo aestimandum: neque tamen pluris, quam illis videtur, qui illud non dubitant bonum dicere. Hoc vero te ferre non potuisse, quod antiqui illi, quasi barbati, ut nos de nostris solemus dicere, crediderint, eius, qui honeste viveret, si idem etiam bene valeret, bene audiret, copiosus esset, optabiliorem fore vitam melioremque et magis expetendam, quam illius, qui, aeque vir bonus, *multis modis* esset, ut Ennii Alcmaeo,

circumventus morbo, exsilio atque inopia.

63. Illi igitur antiqui non tam acute optabiliorem illam vitam putant praestantiorem, beatiorem: Stoici autem tantummodo praeponendam in seligendo, non quo beatior haec vita sit, sed quod ad naturam accommodatior, et, qui sapientes non sint, omnes aeque miseros esse. Stoici haec videlicet viderunt. Illos autem id fugerat superiores: [qui arbitrabantur,] homines sceleribus et parricidiis inquinatos nihilo miseriores esse, quam eos, qui, quum caste et integre

viverent, nondum perfectam illam sapientiam essent consecuti.

64. Atque hoc loco similitudines eas, quibus illi uti solent, dissimillimas proferebas. Quis enim ignorat, si plures ex alto emergere velint, propius fore eos quidem ad respirandum, qui ad summam iam aquam appropinquant, sed nihilo magis respirare posse, quam eos, qui sunt in profundo? Nihil ergo adiuvat procedere et progredi in virtute, quo minus miserrimus sit, antequam ad eam perveniret, quoniam in aqua nihil adiuvat: et quoniam catuli, qui iam dispecturi sunt, caeci aeque, et hi, qui modo nati; Platonem quoque necesse est, quoniam nondum videbat sapientiam, aeque caecum animo, ac Phalarim fuisse. XXIV. 65. Ista similia non sunt, Cato: in quibus quamvis multum processeris, tamen illud in eadem caussa est, a quo abesse velis, donec evaseris. Nec enim ille respirat, ante quam emersit, et catuli aeque caeci, priusquam dispexerunt, ac si ita futuri semper essent. Illa sunt similia: hebes acies est cuipiam oculorum; corpore alius languescit: hi curatione adhibita levantur in dies: valet alter plus quotidie: alter videt. His similes sunt omnes, qui virtuti student; levantur vitiis, levantur erroribus. Nisi forte censes Ti. Gracchum patrem non beatiorem fuisse, quam filium, quum alter stabilire rempublicam studuerit, alter evertere. Nec tamen ille erat sapiens: quis enim hoc? aut quando? aut ubi? aut unde? sed quia studebat laudi et dignitati, multum in virtute processerat. 66. Conferam autem avum tuum, Drusum, cum C. Graccho, eius fere aequali. Quae hic reipublicae vulnera imponebat, eadem ille sanabat. Si nihil est, quod tam miseros faciat, quam impietas et scelus; ut iam omnes insipientes sint miseri, quod profecto sunt: non est tamen aeque miser, qui patriae consulit, et is, qui illam exstinctam cupit. Levatio igitur vitiorum magna fit iis, qui habent ad virtutem progressionis aliquantum. 67. Vestri autem progressionem ad virtutem fieri aiunt, levationem vitiorum fieri negant. At, quo nitantur homines acuti argumento ad probandum, operae pretium est considerare. Quarum, inquit, artium summa crescere potest, earum etiam contrariarum summa poterit augeri: ad virtutis autem summam accedere nihil potest: ne vitia quidem igitur crescere poterunt, quae sunt virtutum contraria. Utrum igitur tandem, perspicuisne dubia aperiuntur, an dubiis perspicua tolluntur? Atqui hoc perspicuum est, vitia alia in aliis esse maiora: illud dubium, ad id, quod summum bonum dicitis, ecquaenam fieri possit accessio. Vos autem quum perspicuis dubia debeatis illustrare, dubiis perspicua conamini tollere. 68. Itaque usque eadem ratione, qua sum paullo ante usus, haerebitis. Si enim propterea vitia alia aliis maiora non sunt, quia ne ad finem quidem bonorum eum, quem vos facitis, quidquam potest accedere: quoniam perspicuum est, vitia non esse omnium paria, finis bonorum vobis mutandus est. Teneamus enim illud necesse est, quum consequens aliquod falsum sit, illud, cuius id consequens sit, non posse esse verum.

XXV. Quae est igitur caussa istarum angustiarum? Gloriosa ostentatio in constituendo summo bono. Quum enim, quod honestum sit, id solum bonum esse confirmatur, tollitur cura valetudinis, diligentia rei familiaris, administratio reipublicae, ordo gerendorum negotiorum, officia vitae. Ipsum denique illud honestum, in quo uno vultis esse omnia, deserendum est. Quae diligentissime contra Aristonem dicuntur a Chrysippo. Ex ea difficultate illae fallaciloquae, (ut ait Attius) malitiae natae sunt. 69. Quod enim sapientia, ubi pedem poneret, non habebat, sublatis officiis omnibus: officia autem tollebantur, delectu omni et discrimine remoto; (quae enim esse poterant, rebus omnibus sic exaequatis, ut inter eas nihil interesset?) ex his angustiis ista evaserunt deteriora, quam Aristonis. Illa tamen simplicia, vestra versuta. Roges enim Aristonem, bonane ei videantur haec, vacuitas doloris, divitiae, valetudo? Neget. Quid, quae contraria sunt his, malane? Nihilo magis. Zenonem roges: respondeat totidem verbis. Admirantes quaeramus ab utroque, quonam modo vitam agere possimus, si nihil interesse nostra putemus, valeamus aegrine simus; vacemus, an cruciemur dolore: frigus, famem propulsare possimus, necne possimus. Vives, inquit Aristo, magnifice atque praeclare: quod erit cumque visum agens, numquam angere, numquam cupies, numquam timebis. 70. Quid Zeno? Portenta haec esse dicit, nec ea ratione ullo modo posse vivi; sed differre inter honestum et turpe nimium quantum, nescio quid immensum: inter ceteras res nihil omnino interesse. 71. Idem adhuc: (audi reliqua, et risum contine, si potes:) Media illa, inquit, inter quae nihil interest, tamen eiusmodi sunt, ut eorum alia eligenda sint, alia reiicienda, alia omnino negligenda, hoc est, ut eorum alia velis, alia nolis, alia non cures. At modo dixeras, nihil in his rebus esse, quod interesset. Et nunc idem dico, inquiet, sed ad virtutes et ad vitia nihil interesse. XXVI. 72. Quis istuc, quaeso, nesciebat? Verum audiamus. Ista, inquit, quae dixisti valere, locupletem esse, non dolere, bona non dico, sed dicam Graece προηγμένα, Latine autem *producta*: sed *praeposita* aut *praecipua* malo: sic tolerabilius et mollius. Illa autem, egestatem, morbum, dolorem, non appello mala, sed, si libet, *reiectanea*. Itaque illa non dico me expetere, sed legere; nec optare, sed sumere: contraria autem non fugere, sed quasi secernere. Quid ait Aristoteles reliquique Platonis alumni? Se omnia, quae secundum naturam sint, bona appellare; quae autem contra, mala. Videsne igitur, Zenonem tuum cum Aristone verbis consistere, re dissidere: cum Aristotele et illis re consentire, verbis discrepare? Cur igitur, quum de re conveniat, non malimus usitate loqui? Aut doceat, paratiorem me ad contemnendam pecuniam fore, si illam in rebus praepositis, quam si in bonis duxero! fortioremque in patiendo dolore, si eum asperum et difficilem perpessu et contra naturam esse, quam si malum, dixero. 73. Facete M. Piso, familiaris noster, et alia multa, et hoc loco Stoicos irridebat. Quid enim aiebat? Bonum negas esse divitias: praepositum esse dicis. Quid adiuvas? Avaritiamne minuis? Quod si verbum sequimur, primum longius verbum, praepositum, quam bonum. Nihil ad rem! Ne sit sane: at certe gravius. Nam bonum ex quo appellatum sit, nescio; praepositum ex eo credo, quod praeponatur aliis. Id mihi magnum videtur. Itaque dicebat, plus tribui divitiis a Zenone, qui eas in praepositis poneret, quam ab Aristotele, qui bonum esse divitias fateretur. Sed neque magnum bonum et prae rectis honestisque contemnendum ac despiciendum, nec magno opere expetendum: omninoque de omnibus istis verbis a Zenone mutatis ita disputabat,

et quae bona negarentur esse ab eo, et quae mala, illa laetioribus nominibus ab eo appellari quam a nobis, haec tristioribus. Piso igitur hoc modo, vir optimus tuique, ut scis, amantissimus. Nos paucis ad haec additis finem faciamus aliquando. Longum est enim ad omnia respondere, quae a te dicta sunt.

XXVII. 74. Nam ex iisdem verborum praestigiis et regna nata vobis sunt, et imperia, et divitiae, et tantae quidem, ut omnia, quae ubique sint, sapientis esse dicatis. Solum praeterea formosum, solum liberum, solum civem: stultorum omnia contraria; quos etiam insanos esse vultis. Haec *παράδοξα* illi, nos admirabilia dicamus. Quid autem habent admirationis, quum prope accesseris? Conferam tecum, quam cuique verbo rem subiicias: nulla erit controversia. Omnia peccata paria dicitis. Non ego tecum iam ita loquar, ut iisdem his de rebus, quum L. Murenam, te accusante, defenderem. Apud imperitos tum illa dicta sunt: aliquid etiam coronae datum: nunc agendum est subtilius. 75. Peccata paria quonam modo? Quia nec honesto quidquam honestius, nec turpi turpius. Perge porro: nam de isto magna dissensio est: illa argumenta propria videamus, cur omnia peccata sint paria. Ut, inquit, in fidibus pluribus, si nulla earum ita contenta numeris sit, ut concentum servare possit, omnes aeque incontentae sint: sic peccata, quia discrepant, aeque discrepant: paria sunt igitur. Hic ambiguo ludimur. Aeque enim contingit omnibus fidibus, ut incontentae sint, illud non continuo, ut aeque incontentae. Collatio igitur ista te nihil iuvat. Nec enim omnes avaritias si aeque avaritias esse dixerimus, sequetur etiam, ut aequas esse dicamus. 76. Ecce aliud simile dissimile. Ut enim, inquit, gubernator aeque peccat, si palearum navem evertit, et si auri: item aeque peccat, qui parentem et qui servum iniuria verberat. Hoc non videre, cuius generis onus navis vehat, id ad gubernatoris artem nihil pertinere? itaque, aurum paleamve portet, ad bene aut ad male gubernandum nihil interesse. At quid inter parentem et servulum intersit, intelligi et potest et debet. Ergo in gubernando nihil, in officio plurimum interest, quo in genere peccetur. Et si in ipsa gubernatione negligentia est navis eversa, maius est peccatum in auro, quam in palea. Omnibus enim artibus volumus attributam esse eam, quae communis appellatur prudentia; quam omnes, qui cuique artificio praesunt, debent habere. XXVIII. 77. Ita ne hoc modo paria quidem peccata sunt. Urgent tamen et nihil remittunt. Quoniam, inquiunt, omne peccatum imbecillitatis et inconstantiae est; haec autem vitia in omnibus stultis aeque magna sunt: necesse est paria esse peccata. Quasi vero aut concedatur, in omnibus stultis aeque magna esse vitia, et eadem imbecillitate et inconstantia L. Tubulum fuisse, qua illum, cuius is condemnatus est rogatione, P. Scaevolam; et quasi nihil inter res quoque ipsas, in quibus peccatur, intersit, ut, quo hae maiores minoresve sint, eo, quae peccentur in his rebus, aut maiora sint aut minora! 78. Itaque (iam enim concludatur oratio) hoc uno vitio maxime mihi premi videntur tui Stoici, quod se posse putant duas contrarias sententias obtinere. Quid enim tam repugnans, quam eumdem dicere, quod honestum sit, solum id bonum esse, qui dicat, appetitionem rerum ad vivendum accommodatarum a natura profectam? Ita quum ea volunt retinere, quae superiori sententiae conveniunt, in Aristonem incidunt: quum id fugiunt, re eadem defendunt, quae Peripatetici; verba tenent mordicus, quae rursus dum sibi evelli ex ordine nolunt, horridiores evadunt, asperiores, duriores et oratione et moribus. 79. Quorum illorum tristitiam atque asperitatem fugiens Panaetius, nec acerbitatem sententiarum, nec disserendi spinas probavit; fuitque in altero genere mitior, in altero illustrior: semperque habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant: quos quidem tibi studiose et diligenter tractandos magno opere censeo. 80. Sed quoniam et advesperascit et mihi ad villam revertendum est: nunc quidem hactenus: verum hoc idem saepe faciamus. Nos vero, inquit ille; nam quid possumus facere melius? Et hanc quidem primam exigam a te operam, ut audias me, quae a te dicta sunt, refellentem. Sed memento, te, quae nos sentiamus, omnia probare, ni quod verbis aliter utamur: mihi autem vestrorum nihil probari. Scrupulum, inquam, abeunti; sed videbimus. Quae quum essent dicta, discessimus.

115.

LIBER QUINTUS.

ARG. Hoc libro **M. Pupius Piso a M. et Q. Ciceronibus** itemque ab Attico rogatus L. Ciceroni, illorum patrueli, commendatis veteris Academiae philosophis et Peripateticis et commemoratis omnibus de summo bono sententiis, illam veteris Academiae rationem exponendam suscipit, quam et Aristoteles et Nicomachus, eius filius, atque etiam Theophrastus sequuntur c. 1-8. Facto igitur ex veterum instituto a primis naturae exponendis initio, hunc finem bonorum ex iis exsistere dicit *Secundum naturam vivere, eamque humanam et plane perfectam* c. 9. Cuius rei primum argumentum omne ducitur a prima commendatione naturae, quod omne animal se ipsum diligat, id quod in ipsa natura ita infixum sit, ut non possit intelligi aut cogitari, non modo esse aliquod animal, quod se oderit, sed quod, quomodo se habeat, nihil sua censeat interesse, quod, eo sumpto, omnis appetitus animi tollatur, quemadmodum in iis rebus, inter quas nihil intersit, in neutram partem propensiores simus. Eam etiam esse corporis et animi atque omnium partium facultatumque naturam, ut salvas eas perfectasque velimus, per se caras habeamus, in iisque maxima ad bene vivendum momenta posita iudicemus: quod, cui conservatio sui proposita sit, necesse esse huic partes quoque sui caras esse, eoque cariores, quo sint perfectiores: ex quo intelligi, ut quaeque ex nostris plurimum habeant dignitatis et praestantiae, ita maxime esse expetenda, atque adeo virtutem animi, quae ex ratione gignatur, qua nihil sit divinius in homine, omnium maxime appetendam esse. c. 10-14. Quod si se quisque et naturam suam, simul ac natus est, cognoscat et naturae suae singularumque partium vim, continuo homo videre hoc, quod quaeritur, ultimum. Atqui in infirma aetate ea quasi per caliginem cerni et sensim cognosci; ut neque finis ille statim animadvertatur. c. 15. 16. Alterum argumentum ratio inde ducitur, quod cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua vis sit, ideoque in diverso harum rerum usu et actionibus sponte moveamur. c. 17-20. Actionum autem alias aliis esse maiores excellentioresque: maximas vero cognitionem rerum caelestium et a natura occultarum, quas indagare ratio pos-

sit; administrationem reipublicae, aut administrandi scientiam, tum prudentem, temperatam, fortem et iustam rationem, ceterasque virtutes et actiones virtutibus congruentes: quae omnia honesta dicamus, et ad quorum cognitionem a natura ipsa deducamur. c. 21. 22. In honestis autem nil esse illustrius, quam desideratissimam illam hominum societatem, eiusque conservatricem iustitiam eique adiunctas pietatem, bonitatem, liberalitatem, comitatem, aliaque eius generis, quae virtutum reliquarum sint communia. Ita fieri, ut illa societas etiam per se appetenda sit: quamquam neque in fine bonorum, quia extrinsecus accedat, neque in animo neque in corpore sit posita. Duo igitur esse genera per se expetendorum: unum eorum, quibus expleatur illud extremum sive summum bonum, quae sint aut animi aut corporis; alterum, in quo sint res extrinsecus positae; quae quamquam non contineantur summo bono, tamen ad hoc referantur, quod illas his officiis tueamur, quae a suo cuiusque genere virtutis oriantur. c. 23. 24. Hanc esse Peripateticae rationis summam, ex qua ceteri omnes particulam aliquam detraxerint, quum suam quisque afferre videri velit sententiam. c. 25. Reliqua disputatio versatur in diluendis iis, quae Cicero de inconstantia rationis Peripateticae disseruerat, c. 26. sq. qua ostenditur, tantam esse virtutis excellentiam, ut, si qua desint bona externa, ea facile suppleat, nihiloque minus beatus sapiens dici possit, etsi in molestia quadam sit; accessione autem illorum bonorum aut decessione fieri alium alio beatiorem.

I. 1. Quum audivissem Antiochum, Brute, ut solebat, cum M. Pisone, in eo gymnasio, quod Ptolemaeium vocatur, unaque nobiscum Q. frater et T. Pomponius et L. Cicero, frater noster, cognatione patruelis, amore germanus: constituimus inter nos, ut ambulationem postmeridianam conficeremus in Academia, maxime quod is locus ab omni turba id temporis vacuus esset. Itaque ad tempus ad Pisonem omnes. Inde vario sermone sex illa ab Dipylo stadia confecimus. Quum autem venissemus in Academiae non sine caussa nobilitata spatia, solitudo erat ea, quam volueramus. 2. Tum Piso, Naturane nobis hoc, inquit, datum dicam, an errore quodam, ut, quum ea loca videamus, in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse versatos, magis moveamur, quam si quando eorum ipsorum aut facta audiamus, aut scriptum aliquod legamus? Velut ego nunc moveor. Venit enim mihi Platonis in mentem: quem accepimus primum hic disputare solitum: cuius etiam illi hortuli propinqui non memoriam solum mihi afferunt, sed ipsum videntur in conspectu meo ponere. Hic Speusippus, hic Xenocrates, hic eius auditor Polemo, cuius ipsa illa sessio fuit, quam videmus. Equidem etiam curiam nostram (Hostiliam dico, non hanc novam, quae mihi minor esse videtur, posteaquam est maior:) solebam intuens Scipionem, Catonem, Laelium, nostrum vero in primis avum cogitare: tanta vis admonitionis inest in locis; ut non sine caussa ex his memoriae ducta sit disciplina. 3. Tum Quintus, Est plane, Piso, ut dicis, inquit. Nam me ipsum huc modo venientem convertebat ad sese Coloneus ille locus, cuius incola Sophocles ob oculos versabatur: quem scis quam admirer, quamque eo delecter. Me quidem ad altiorem memoriam Oedipodis huc venientis et illo mollissimo carmine, quaenam essent ipsa haec loca, requirentis species quaedam commovit, inanis scilicet, sed commovit tamen. Tum Pomponius: At ego, quem vos, ut deditum Epicuro, insectari soletis, sum multum equidem cum Phaedro, quem unice diligo, ut scitis, in Epicuri hortis, quos modo praeteribamus: sed, veteris proverbii admonitu, vivorum memini: nec tamen Epicuri licet oblivisci, si cupiam: cuius imaginem non modo in tabulis nostri familiares, sed etiam in poculis et in annulis habent. II. 4. Hic ego, Pomponius quidem, inquam, noster iocari videtur, et fortasse suo iure. Ita enim Athenis se collocavit, ut sit paene unus ex Atticis, ut id etiam cognomen videatur habiturus. Ego autem tibi, Piso, assentior, usu hoc evenire, ut acrius aliquanto et attentius de claris viris, locorum admonitu, cogitemus. Scis enim me quodam tempore Metapontum venisse tecum, neque ad hospitem ante devertisse, quam Pythagorae ipsum illum locum, ubi vitam ediderat, sedemque viderim. Hoc autem tempore, etsi multa in omni parte Athenarum sunt in ipsis locis indicia summorum virorum: tamen ego illa moveor exedra. Modo enim fuit Charmadas *: quem videre videor, (est enim nota imago,) a sedeque ipsa, tanti ingenii magnitudine orbata, desiderari illam vocem puto. 5. Tum Piso, Quoniam igitur aliquid omnes, quid Lucius noster, inquit? an eum locum libenter invisit, ubi Demosthenes et Aeschines inter se decertare soliti sunt? Suo enim quisque studio maxime ducitur. Et ille, quum erubuisset, Noli, inquit, ex me quaerere, qui in Phalericum etiam descenderim: quo in loco ad fluctum aiunt declamare solitum Demosthenem, ut fremitum assuesceret voce vincere. Modo etiam paullum ad dextram de via declinavi, ut ad Periclis sepulcrum accederem. Quamquam id quidem infinitum est in hac urbe: quacumque enim ingredimur, in aliquam historiam vestigium ponimus.

6. Tum Piso, Atqui, Cicero, inquit, ista studia, si ad imitandos summos viros spectant, ingeniosorum sunt; sin tantummodo ad indicia veteris memoriae cognoscenda, curiosorum. Te autem hortamur omnes, currentem quidem, ut spero, ut eos, quos novisse vis, etiam imitari velis. Hic ego, Etsi facit hic quidem, inquam, Piso, (ut vides) ea, quae praecipis: tamen mihi grata est hortatio tua. Tum ille amicissime, ut solebat, Nos vero, inquit, omnes omnia ad huius adolescentiam conferamus, in primisque ut aliquid suorum studiorum philosophiae quoque impertiat, vel ut te imitetur, quem amat, vel ut illud ipsum, quod studet, facere possit ornatius. Sed utrum hortandus es nobis, Luci, inquit, an etiam tua sponte propensus es? Mihi quidem Antiochum, quem audis, satis belle videris attendere. Tum ille timide, vel potius verecunde, Facio, inquit, equidem: sed audistine modo de Charmada *? Rapior illuc. Revocat autem Antiochus: nec est praeterea, quem audiamus. III. 7. Tum Piso, Etsi hoc, inquit, fortasse non poterit sic abire, quum hic adsit, (me autem dicebat,) tamen audebo te ab hac Academia nova ad veterem illam vocare; in qua, ut dicere Antiochum audiebas, non ii soli numerantur, qui Academici vocantur, Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor ceterique, sed etiam Peripatetici veteres, quorum princeps Aristoteles, quem, excepto Platone, haud scio an recte dixerim principem philosophorum. Ad eos igitur converte te, quaeso. Ex eorum enim scriptis et institutis quum omnis doctrina liberalis, omnis historia, omnis sermo elegans sumi potest, tum varietas est tanta artium, ut nemo sine eo instrumento ad ullam rem illustriorem satis ornatus possit accedere. Ab his oratores, ab his imperatores ac rerum publicarum principes exstiterunt. Ut ad minora veniam, mathematici, poetae, musici, medici denique ex hac, tamquam ex omnium artium officina, profecti sunt. 8. Atque ego, Scis me, inquam, istud idem sentire, Piso: sed a te opportune facta mentio est. Studet enim meus audire Cicero,

quaenam sit istius veteris, quam commemoras, Academiae de finibus bonorum Peripateticorumque sententia. Censemus te autem facillime id explanare posse, quod et Staseam Neapolitanum multos annos habueris apud te, et complures iam menses Athenis haec ipsa te ex Antiocho videmus exquirere. Et ille ridens, Age, age, inquit, (satis enim scite me nostri sermonis principium esse voluisti,) exponamus adolescenti, si quae forte possumus. Dat enim id nobis solitudo. Quod si quis deus diceret, numquam putarem me in Academia, tamquam philosophum, disputaturum! Sed ne, dum huic obsequor, vobis molestus sim. Mihi, inquam, qui te id ipsum rogavi? Tum, Quintus et Pomponius quum idem se velle dixissent, Piso exorsus est. Cuius oratio, attende quaeso, Brute, satisne videatur Antiochi complexa esse sententiam: quam tibi, qui fratrem eius Aristum frequenter audieris, maxime probatam existimo. Sic est igitur locutus.

IV. 9. Quantus ornatus in Peripateticorum disciplina sit, satis est a me, ut brevissime potuit, paullo ante dictum. Sed est forma eius disciplinae, sicut fere ceterarum, triplex. Una pars est naturae: disserendi altera: vivendi tertia. Natura sic ab iis investigata est, ut nulla pars caelo, mari, terra (ut poetice loquar) praetermissa sit. Quin etiam, quum de rerum initiis omnique mundo locuti essent, ut multa non modo probabili argumentatione, sed etiam necessaria mathematicorum ratione concluderent: maximam materiam ex rebus per se investigatis ad rerum occultarum cognitionem attulerunt. 10. Persecutus est Aristoteles animantium omnium ortus, victus, figuras: Theophrastus autem stirpium naturas, omniumque fere rerum, quae e terra gignerentur, caussas atque rationes; qua ex cognitione facilior facta est investigatio rerum occultissimarum. Disserendique ab eisdem non dialectice solum, sed etiam oratorie praecepta sunt tradita: ab Aristoteleque principe de singulis rebus in utramque partem dicendi exercitatio est instituta, ut non contra omnia semper, sicut Arcesilas, diceret, et tamen, ut in omnibus rebus, quidquid ex utraque parte dici posset, expromeret. 11. Quum autem tertia pars bene vivendi praecepta quaereret, ea quoque est ab iisdem non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad rerum publicarum rectionem relata. Omnium fere civitatum, non Graeciae solum, sed etiam Barbariae, ab Aristotele mores, instituta, disciplinas, a Theophrasto leges etiam cognovimus: quumque uterque eorum docuisset, qualem in republica principem esse conveniret, pluribus praeterea conscripsisset, qui esset optimus reipublicae status: hoc amplius Theophrastus, quae essent in republica inclinationes rerum et momenta temporum, quibus esset moderandum, utcumque res postularet. Vitae autem degendae ratio maxime quidem illis placuit quieta, in contemplatione et cognitione posita rerum: quae quia deorum erat vitae simillima, sapiente visa est dignissima, atque his de rebus et splendida est eorum et illustris oratio. V. 12. De summo autem bono, quia duo genera librorum sunt, unum populariter scriptum, quod ἐξωτερικὸν appellabant; alterum limatius, quod in commentariis reliquerunt: non semper idem dicere videntur: nec in summa tamen ipsa aut varietas est ulla, apud hos quidem, quos nominavi, aut inter ipsos dissensio. Sed quum beata vita quaeratur, idque sit unum, quod philosophia spectare et sequi debeat: sitne ea tota sita in potestate sapientis, an possit aut labefactari aut eripi rebus adversis, in eo nonnumquam variari inter eos et dubitari videtur. Quod maxime efficit Theophrasti de beata vita liber: in quo multum admodum fortunae datur. Quod si ita se habeat, non possit beatam praestare vitam sapientia. Haec mihi videtur delicatior, ut ita dicam, molliorque ratio, quam virtutis vis gravitasque postulat. Quare teneamus Aristotelem et eius filium Nicomachum; cuius accurate scripti de moribus libri dicuntur illi quidem esse Aristotelis: sed non video, cur non potuerit patri similis esse filius. Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dummodo plus in virtute teneamus, quam ille tenuit, firmitatis et roboris. 13. Simus igitur contenti his. Namque horum posteri, meliores illi quidem, mea sententia, quam reliquarum philosophi disciplinarum: sed ita degenerant, ut ipsi ex se nati esse videantur. Primum Theophrasti Strato physicum se voluit. In quo etsi est magnus, tamen nova pleraque, et perpauca de moribus. Huius Lyco et oratione locuples, rebus ipsis ieiunior. Concinnus deinde et elegans huius Aristo: sed ea, quae desideratur a magno philosopho, gravitas in eo non fuit. Scripta sane et multa et polita: sed nescio quo pacto auctoritatem oratio non habet. 14. Praetereo multos, in his doctum hominem et suavem, Hieronymum: quem iam cur Peripateticum appellem, nescio. Summum enim bonum exposuit vacuitatem doloris. Qui autem de summo bono dissentit, de tota philosophiae ratione dissentit. Critolaus imitari antiquos voluit: et quidem est gravitate proximus, et redundat oratio. Attamen is quidem in patriis institutis manet. Diodorus, eius auditor, adiungit ad honestatem vacuitatem doloris. Hic quoque suus est: de summoque bono dissentiens, dici vere Peripateticus non potest. Antiquorum autem sententiam Antiochus noster mihi videtur persequi diligentissime: quam eamdem Aristotelis fuisse et Polemonis docet. VI. 15. Facit igitur Lucius noster prudenter, qui audire de summo bono potissimum velit. Hoc enim constituto in philosophia, constituta sunt omnia. Nam ceteris in rebus sive praetermissum, sive ignoratum est quippiam, non plus incommodi est, quam quanti quaeque earum rerum est, in quibus neglectum est aliquid. Summum autem bonum si ignoretur, vivendi rationem ignorari necesse est. Ex quo tantus error consequitur, ut, quem in portum se recipiant, scire non possint. Cognitis autem rerum finibus, quum intelligitur, quid sit et bonorum extremum et malorum, inventa et vitae via est conformatioque omnium officiorum.

16. Est igitur, quo quodque referatur: ex quo, id quod omnes expetunt, beate vivendi ratio inveniri et comparari potest. Quod quoniam in quo sit, magna dissensio est; Carneadia nobis adhibenda divisio est, qua noster Antiochus libenter uti solet. Ille igitur vidit, non modo quot fuissent adhuc philosophorum de summo bono, sed quot omnino esse possent sententiae. Negabat igitur ullam esse artem, quae ipsa a se proficisceretur. Etenim semper illud extra est, quod arte comprehenditur. Nihil opus est exemplis hoc facere longius. Est enim perspicuum, nullam artem ipsam in se versari, sed esse aliud artem ipsam, aliud, quod propositum sit arti. Quoniam igitur, ut medicina valetudinis, navigationis gubernatio, sic vivendi ars est prudentia: necesse est eam quoque ab aliqua re esse constitutam et profectam. 17. Constitit autem fere inter omnes, id, in quo prudentia versaretur, et

quod assequi vellet, aptum et accommodatum naturae esse oportere et tale, ut ipsum per se invitaret et alliceret appetitum animi, quem ὁρμήν Graeci vocant. Quid autem sit, quod ita moveat itaque a natura in primo ortu appetatur, non constat, deque eo est inter philosophos, quum summum bonum exquiritur, omnis dissensio. Totius enim quaestionis eius, quae habetur de finibus bonorum et malorum, (quum quaeritur, in his quid sit extremum, quid ultimum,) fons reperiendus est, in quo sint prima invitamenta naturae. Quo invento, omnis ab eo, quasi capite, de summo bono et malo disputatio ducitur. VII. Voluptatis alii primum appetitum putant et primam depulsionem doloris: alii censent primum ascitum non dolere, et primum declinatum dolorem. 18. Ab his alii, quae prima secundum naturam nominant, proficiscuntur: in quibus numerant incolumitatem conservationemque omnium partium, valetudinem, sensus integros, doloris vacuitatem, vires, pulchritudinem ceteraque generis eiusdem: quorum similia sunt prima in animis, quasi virtutum igniculi et semina. Ex his tribus quum unum aliquod sit, quo primum natura moveatur vel ad appetendum, vel ad repellendum, nec quidquam omnino praeter haec tria possit esse: necesse est omnino officium aut fugiendi aut sequendi ad eorum aliquid referri; ut illa prudentia, quam artem vitae esse diximus, in earum trium rerum aliqua versetur, a qua totius vitae ducat exordium. 19. Ex eo autem, quod statuerit esse, quo primum natura moveatur, exsistet etiam recti ratio atque honesti, quae cum uno aliquo ex tribus illis congruere possit, ut honestum sit, facere omnia aut voluptatis caussa, etiam si eam non consequare, aut non dolendi, etiam si id assequi nequeas, aut eorum, quae secundum naturam sunt, adipiscendi, etiam si non adipiscare. Ita fit, ut, quanta differentia est in principiis naturalibus, tanta sit in finibus bonorum malorumque dissimilitudo. Alii rursus iisdem a principiis omne officium referunt aut ad voluptatem aut ad non dolendum aut ad prima illa secundum naturam obtinenda. 20. Expositis iam igitur sex de summo bono sententiis, trium proximarum hi principes: voluptatis, Aristippus; non dolendi, Hieronymus; fruendi rebus iis, quas primas secundum naturam esse diximus, Carneades, non ille quidem auctor, sed defensor, disserendi caussa fuit. Superiores tres erant, quae esse possent: quarum est una sola defensa, eaque vehementer. Nam voluptatis caussa facere omnia, quum, etiam si nihil consequamur, tamen ipsum illud consilium ita faciendi per se expetendum et honestum et solum bonum sit, nemo dicit. Ne vitationem quidem doloris ipsam per se quisquam in rebus expetendis putavit, ne si etiam evitare posset. At vero facere omnia, ut adipiscamur, quae secundum naturam sunt, etiam si ea non assequamur, id esse et honestum et solum per se expetendum et solum bonum Stoici dicunt. VIII. 21. Sex igitur hae sunt simplices de summa bonorum malorumque sententiae: duae sine patrono, quattuor defensae. Iunctae autem et duplices expositiones summi boni tres omnino fuerunt: nec vero plures, si penitus rerum naturam videas, esse potuerunt. Nam aut voluptas adiungi potest ad honestatem, ut Calliphoni Dinomachoque placuit: aut doloris vacuitas, ut Diodoro: aut prima naturae, ut antiquis: quos eosdem Academicos et Peripateticos nominamus. Sed quoniam non possunt omnia simul dici, haec in praesentia nota esse debebunt, voluptatem semovendam esse: quando ad maiora quaedam, ut iam apparebit, nati sumus. De vacuitate doloris eadem fere dici solent, quae de voluptate. [Quoniam igitur et de voluptate cum Torquato et de honestate, in qua una omne bonum poneretur, cum Catone est disputatum: primum, quae contra voluptatem dicta sunt, eadem fere cadunt contra vacuitatem doloris.] 22. Nec vero alia sunt quaerenda contra Carneadiam illam sententiam. Quocumque enim modo summum bonum sic exponitur, ut id vacet honestate: nec officia, nec virtutes in ea ratione, nec amicitiae constare possunt. Coniunctio autem cum honestate vel voluptatis, vel non dolendi id ipsum honestum, quod amplecti vult, efficit turpe. Ad eas enim res referre quae agas: quarum una, si quis malo careat, in summo eum bono dicas esse; altera versetur in levissima parte naturae: obscurantis est omnem splendorem honestatis, ne dicam inquinantis. Restant Stoici, qui quum a Peripateticis et Academicis omnia tratulissent, nominibus aliis easdem res secuti sunt. Hos contra singulos dici est melius. Sed nunc, quod agimus: de illis, quum volemus. 23. Democriti autem securitas, quae est animi tamquam tranquillitas, quam appellavit *εὐθυμίαν*, eo separanda fuit ab hac disputatione, quia ista animi tranquillitas ipsa est beata vita. Quaerimus autem, non quae sit, sed unde sit. Iam explosae eiectaeque sententiae Pyrrhonis, Aristonis, Herilli, quod in hunc orbem, quem circumscripsimus, incidere non possunt, adhibendae omnino non fuerunt. Nam quum omnis haec quaestio de finibus et quasi de extremis bonorum et malorum ab eo proficiscatur, quod dicimus naturae esse aptum et accommodatum, quodque ipsum per se primum appetatur: hoc totum et ii tollunt, qui in rebus iis, in quibus nihil [quod] aut honestum aut turpe sit, negant esse ullam caussam, cur aliud alii anteponatur, nec inter eas res quidquam omnino putant interesse: et Herillus, si ita sensit, nihil esse bonum praeter scientiam, omnem consilii capiendi caussam inventionemque officii sustulit. Sic exclusis sententiis reliquorum, quum praeterea nulla esse possit, haec antiquorum valeat necesse est. Ergo instituto veterum, quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium.

IX. 24. Omne animal se ipsum diligit ac, simul ut ortum est, id agit, ut se conservet, (quod hic ei primus ad omnem vitam tuendam appetitus a natura datur, se ut conservet,) atque ita sit affectum, ut optime secundum naturam affectum esse possit. Hanc initio constitutionem confusam habet et incertam, ut tantummodo se tueatur, qualecumque sit. Sed nec quid sit, nec quid possit, nec quid ipsius natura sit, intelligit. Quum autem processit paullum et, quatenus quidquid se attingat ad seque pertineat, perspicere coepit, tum sensim incipit progredi seseque agnoscere, et intelligere, quam ob caussam habeat eum, quem diximus, animi appetitum: coeptatque et ea, quae naturae apta sentit, appetere et propulsare contraria. Ergo omni animali illud, quod appetit, positum est in eo, quod naturae est accommodatum. Ita finis bonorum exsistit secundum naturam vivere sic affectum, ut optime affici possit ad naturamque accommodatissime. 25. Quoniam autem sua cuiusque animantis natura est, necesse est finem quoque omnium hunc esse, ut natura expleatur. Nihil enim prohibet, quaedam esse et inter se animalibus reliquis, et cum bestiis homini communia, quoniam omnium est natura communis. Sed extrema illa et summa, quae quae-

rimus, inter animalium genera distincta et dispertita sunt et sua cuique propria et ad id apta, quod cuiusque natura desiderat. 26. Quare quum dicimus, omnibus animalibus extremum esse secundum naturam vivere; non ita accipiendum est, quasi dicamus unum esse omnium extremum: sed, ut omnium artium recte dici potest commune esse, ut in aliqua scientia versetur, scientiam autem suam cuiusque artis esse: sic commune animalium omnium secundum naturam vivere, sed naturas esse diversas, ut aliud equo sit natura, aliud bovi, aliud homini, et tamen in omnibus summa communis, et quidem non solum in animalibus, sed etiam in rebus omnibus iis, quas natura alit, auget, tuetur: in quibus videmus ea, quae gignuntur e terra, multa quodam modo efficere ipsa sibi per se, quae ad vivendum crescendumque valeant, et suo genere perveniant ad extremum: ut iam liceat una comprehensione omnia complecti, non dubitemque dicere, omnem naturam esse conservatricem sui, idque habere propositum, quasi finem et extremum, se ut custodiat in quam optimo sui generis statu: ut necesse sit omnium rerum, quae natura vigeant, similem esse finem, non eumdem. Ex quo intelligi debet, homini id esse in bonis ultimum, secundum naturam vivere: quod ita interpretemur, vivere ex hominis natura undique perfecta et nihil requirente. 27. Haec igitur nobis explicanda sunt: sed si enodatius, vos ignoscetis. Huius enim aetati et huic, nunc hoc primum fortasse audienti, servire debemus. Ita prorsus, inquam. Etsi ea quidem, quae adhuc dixisti, quamvis ad aetatem recte isto modo dicerentur.

X. Exposita igitur, inquit, terminatione rerum expetendarum, cur ista se res ita habeat, ut dixi, deinceps demonstrandum est. Quamobrem ordiamur ab eo, quod primum posui. Quod idem reapse primum est, ut intelligamus, omne animal se ipsum diligere. Quod quamquam dubitationem non habet, (est enim infixum in ipsa natura, comprehenditurque suis cuiusque sensibus, sic, ut, contra si quis dicere velit, non audiatur,) tamen, ne quid praetermittamus, rationes quoque, cur hoc ita sit, afferendas puto. 28. Etsi qui potest intelligi aut cogitari, esse aliquod animal, quod se oderit? Res enim concurrent contrariae. Nam quum appetitus ille animi aliquid ad se trahere coeperit consulto, quod sibi obsit, quia sit sibi inimicus: quum id sua caussa faciet, et oderit se, et simul diliget; quod fieri non potest. Necesse est quidem, si quis ipsi sibi inimicus est, eum, quae bona sunt, mala putare; bona contra, quae mala: et quae appetenda, fugere; et quae fugienda, appetere; quae sine dubio vitae sunt eversio. Neque enim, si nonnulli reperiuntur, qui aut laqueos, aut alia exitia quaerant, aut, ut ille apud Terentium, qui *decrevit tantisper se minus iniuriae suo gnato facere,* (ut ait ipse) *dum fiat miser,* inimicus ipse sibi putandus est. 29. Sed alii dolore moventur, alii cupiditate; iracundia etiam multi efferuntur: et quum in mala scientes irruunt, tum se optime sibi consulere arbitrantur: itaque dicunt, nec dubitant,

mihí sic usus'st: tibi ut opus'st factó, face:

velut, qui ipsi sibi bellum indixissent, cruciari dies, noctes torqueri vellent, nec vero sese ipsi accusarent ob eam caussam, quod sese male suis rebus consuluisse dicerent. Eorum enim haec est querela, qui sibi cari sunt seseque diligunt. Quare, quotiescumque dicetur male de se quis mereri sibique esse inimicus atque hostis, vitam denique fugere: intelligatur aliquam subesse eiusmodi caussam, ut ex eo ipso intelligi possit, sibi quemque esse carum. 30. Nec vero id satis est, neminem esse, qui ipse se oderit: sed illud quoque intelligendum est, neminem esse, qui, quo modo se habeat, nihil sua censeat interesse. Tolletur enim appetitus animi, si, ut in iis rebus, inter quas nihil interest, neutram in partem propensiores sumus, item in nobismetipsis, quemadmodum affecti simus, nihil nostra arbitrabimur interesse. XI. Atque etiam illud si quis dicere velit, perabsurdum sit: ita diligi a sese quemque, ut ea vis diligendi ad aliam rem quampiam referatur, non ad eum ipsum, qui sese diligat. Hoc quum in amicitiis, quum in officiis, quum in virtutibus dicitur, quomodocumque dicitur, intelligi tamen, quid dicatur, potest: in nobismet autem ipsis ne intelligi quidem, ut propter aliam quampiam rem, verbi gratia propter voluptatem, nos amemus. Propter nos enim illam, non propter eam nosmetipsos diligimus. 31. Quamquam quid est, quod magis perspicuum sit, non modo carum sibi quemque, verum etiam vehementer carum esse? Quis est enim aut quotus quisque, cui, mors quum appropinquet,

non *refugiat timido sanguen atque exalbescat metu?*

etsi hoc quidem est in vitio, dissolutionem naturae tam valde perhorrescere: (quod item est reprehendendum in dolore.) Sed quia fere sic afficiuntur omnes, satis argumenti est, ab interitu naturam abhorrere: idque quo magis quidam ita faciunt, ut iure etiam reprehendantur, hoc magis intelligendum est, haec ipsa nimia in quibusdam futura non fuisse, nisi quaedam essent modica natura. Nec vero dico eorum metum mortis, qui, quia privari se vitae bonis arbitrentur, aut quia quasdam post mortem formidines extimescant, aut si metuant, ne cum dolore moriantur, idcirco mortem fugiant: in parvis enim saepe, qui nihil eorum cogitant, si quando his ludentes minamur praecipitaturos alicunde, extimescunt. Quin etiam ferae, [inquit Pacuvius,]

quibus abest ad praecavendum intelligendi astútia,

[sibi] iniecto terrore mortis, horrescunt. 32. Quis autem de ipso sapiente aliter existimat? quin etiam quum decreverit esse moriendum, tamen discessu a suis atque ipsa relinquenda luce moveatur. Maxime autem in hoc quidem genere vis est perspicua naturae, quum et mendicitatem multi perpetiantur, ut vivant, et angantur appropinquatione mortis confecti homines senectute, et ea perferant, quae Philoctetam videmus in fabulis: qui quum cruciaretur non ferendis doloribus, propagabat tamen vitam aucupio sagittarum, configebat *tardus celeres, stans volantes,* ut apud Accium est, pinnarumque contextu corpori tegumenta faciebat. 33. De hominum genere, aut omnino de animalium loquor; quum arborum et stirpium eadem paene natura sit: sive enim, ut doctissimis viris visum est, maior aliqua caussa atque divinior hanc vim ingenuit, sive hoc ita fit fortuitu: videmus ea, quae terra gignit, corticibus et radicibus valida servari; quod contingit animalibus sensuum distributione et quadam compactione membrorum. Qua quidem de re quamquam assentior iis, qui haec omnia regi natura putant; quae si natura negligat, ipsa esse non possint: tamen concedo, ut, qui de hoc dissentiunt, existiment quod velint, ac vel hoc intelligant, si quando naturam hominis dicam, hominem dicere me: nihil enim differt. Nam prius poterit a se quisque discedere, quam appetitum earum rerum, quae

sibi conducant, amittere. Iure igitur gravissimi philosophi initium summi boni a natura petiverunt, et illum appetitum rerum ad naturam accommodatarum ingeneratum putaverunt omnibus, qui continentur ea commendatione naturae, qua se ipsi diligunt.

XII. 34. Deinceps videndum est, quoniam satis apertum est, sibi quemque natura esse carum, quae sit hominis natura. Id est enim, de quo quaerimus. Atqui perspicuum est hominem e corpore animoque constare, quum primae sint animi partes, secundae corporis. Deinde id quoque videmus, et ita figuratum corpus, ut excellat aliis, animumque ita constitutum, ut et sensibus instructus sit et habeat praestantiam mentis, cui tota hominis natura pareat, in qua sit mirabilis quaedam vis rationis et cognitionis et scientiae virtutumque omnium. Nam quae corporis sunt, ea nec auctoritatem cum animi partibus comparandam, et cognitionem habent faciliorem. Itaque ab his ordiamur. 35. Corporis igitur nostri partes, totaque figura, et forma, et statura, quam apta ad naturam sit, apparet: neque est dubium, quin frons, oculi, aures et reliquae partes, quales propriae sunt hominis, intelligatur. Sed certe opus est ea valere et vigere et naturales motus ususque habere, ut nec absit quid eorum, nec aegrum debilitatumve sit. Id enim natura desiderat. Est etiam actio quaedam corporis, quae motus et status naturae congruentes tenet: in quibus si peccetur distortione et depravatione quadam ac motu statuve deformi, ut, si aut manibus ingrediatur quis, aut non ante, sed retro; fugere plane se ipse, et, hominem ex homine exuens, naturam odisse videatur. Quamobrem etiam sessiones quaedam et flexi fractique motus, quales protervorum hominum aut mollium esse solent, contra naturam sunt: ut, etiam si animi vitio id eveniat, tamen in corpore immutari hominis natura videatur. 36. Itaque e contrario moderati aequabilesque habitus, affectiones ususque corporis apti esse ad naturam videntur. Iam vero animus non esse solum, sed etiam cuiusdam modi debet esse, ut et omnes partes habeat incolumes et de virtutibus nulla desit. Atqui in sensibus est sua cuiusque virtus, ut ne quid impediat, quo minus suo sensus quisque munere fungatur in iis rebus celeriter expediteque percipiendis, quae subiectae sunt sensibus. XIII. Animi autem, et eius animi partis, quae princeps est, quaeque mens nominatur, plures sunt virtutes, sed duo prima genera: unum earum, quae ingenerantur suapte natura appellanturque non voluntariae: alterum earum, quae in voluntate positae magis proprio nomine appellari solent: quarum est excellens in animorum laude praestantia. Prioris generis est docilitas, memoria: quae fere omnia appellantur uno ingenii nomine: easque virtutes qui habent, ingeniosi vocantur. Alterum autem genus est magnarum verarumque virtutum, quas appellamus voluntarias, ut prudentiam, temperantiam, fortitudinem, iustitiam et reliquas eiusdem generis. Et summatim quidem haec erant de corpore animoque dicenda: quibus quasi informatum est, quod hominis natura postulet. 37. Ex quo perspicuum est, quoniam ipsi a nobis diligamur, omniaque et in animo et in corpore perfecta velimus esse, ea nobis ipsa cara esse propter se, et in his esse ad bene vivendum momenta maxima. Nam cui proposita sit conservatio sui, necesse est huic partes quoque sui caras esse, carioresque, quo perfectiores sint, et magis in suo genere laudabiles. Ea enim vita expetitur, quae sit animi corporisque expleta virtutibus: in eoque summum bonum poni necesse est, quandoquidem id tale esse debet, ut rerum expetendarum sit extremum. Quo cognito, dubitari non potest, quin, quum ipsi homines sibi sint per se et sua sponte cari, partes quoque et corporis et animi et earum rerum, quae sunt in utriusque motu et statu, sua caritate colantur, et per se ipsae appetantur. 38. Quibus expositis, facilis est coniectura, ea maxime esse expetenda ex nostris, quae plurimum habent dignitatis: ut optimae cuiusque partis, quae per se expetatur, virtus sit expetenda maxime. Ita fiet, ut animi virtus corporis virtuti anteponatur, animique virtutes non voluntarias vincant virtutes voluntariae: quae quidem proprie virtutes appellantur, multumque excellunt, propterea quod ex ratione gignuntur, qua nihil est in homine divinius. Etenim omnium rerum, quas et creat natura, et tuetur, quae aut sine animo sint, aut non multo secus, earum summum bonum in corpore est: ut non inscite illud dictum videatur in sue, animam illi pecudi datam pro sale, ne putisceret.

XIV. Sunt autem bestiae quaedam, in quibus in est aliquid simile virtutis, ut in leonibus, in canibus, in equis: in quibus non corporum solum, ut in suibus, sed etiam animorum aliqua ex parte motus quosdam videmus. In homine autem summa omnis animi est, et in animo rationis: ex qua virtus est, quae rationis absolutio definitur: quam etiam atque etiam explicandam putant. 39. Earum etiam rerum, quas terra gignit, educatio quaedam et perfectio est non dissimilis animantium. Itaque et vivere vitem, et mori dicimus; arboremque et novellam et vetulam, et vigere et senescere. Ex quo non est alienum, ut animantibus, sic illis et apta quaedam ad naturam putare et aliena; earumque augendarum et alendarum quamdam cultricem esse, quae sit scientia atque ars agricolarum, quae circumcidat, amputet, erigat, extollat, adminiculetur, ut, quo natura ferat, eo possint ire: ut ipsae vites, si loqui possint, ita se tractandas tuendasque esse fateantur. Et nunc quidem, quod eam tuetur, ut de vite potissimum loquar, est id extrinsecus. In ipsa enim parum magna vis est, ut quam optime se habere possit, si nulla cultura adhibeatur. 40. At vero si ad vitem sensus accesserit, ut appetitum quemdam habeat, et per se ipsam moveatur, quid facturam putas? An ea, quae per vinitorem antea consequebatur, per se ipsam curabit? Sed videsne accessuram ei curam, ut sensus quoque suos, eorumque omnium appetitum, et, si qua sint ei membra adiuncta, tueatur? Sic ad illa, quae semper habuit, iunget ea, quae postea accesserint: nec eumdem finem habebit, quem cultor eius habebat: sed volet secundum eam naturam, quae postea ei adiuncta sit, vivere. Ita similis erit et finis boni, atque antea fuerat, neque idem tamen. Non enim iam stirpis bonum quaeret, sed animalis. Quod si non sensus modo ei sit datus, verum etiam animus, et animus hominis: non necesse est, et illa pristina manere, ut tuenda sint: et inter haec multo esse cariora, quae accesserint: animique optimam quamque partem carissimam: in eaque expletione naturae summi boni finem consistere, quum longe multumque praestet mens atque ratio? Sic et extremum omnium appetendorum, atque ductum a prima commendatione naturae, multis gradibus ascendit, ut ad summum perveniret: quod cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta.

XV. 41. Quum igitur ea sit, quam exposui, forma naturae, si, ut initio dixi, simul atque ortus esset, se quisque cognosceret iudicareque posset, quae vis et totius esset naturae et partium singularum, continuo videret, quid esset hoc, quod quaerimus, omnium rerum, quas expetimus, summum et ultimum: nec ulla in re peccare posset. Nunc vero a primo quidem mirabiliter occulta natura est, nec perspici nec cognosci potest. Progredientibus autem aetatibus, sensim, tardeve potius, quasi nosmetipsos cognoscimus. Itaque illa prima commendatio, quae a natura nostri facta est nobis, incerta et obscura est: primusque appetitus ille animi tantum agit, ut salvi atque integri esse possimus. Quum autem dispicere coepimus, et sentire, quid simus, et quid animantibus ceteris differamus, tum ea sequi incipimus, ad quae nati sumus. 42. Quam similitudinem videmus in bestiis: quae primo, in quo loco natae sunt, ex eo se non commovent: deinde suo quaeque appetitu movetur: serpere anguiculos, nare anaticulas, evolare merulas, cornibus uti videmus boves, nepas aculeis, suam denique cuique naturam esse ad vivendum ducem. Quae similitudo in genere etiam humano apparet. Parvi enim primo ortu sic iacent, tamquam omnino sine animo sint. Quum autem paullum firmitatis accesserit, et animo utuntur et sensibus; connituntur que, ut sese erigant, et manibus utuntur; et eos agnoscunt, a quibus educantur; deinde aequalibus delectantur, libenterque se cum his congregant, dantque se ad ludendum; fabellarumque auditione ducuntur; deque eo, quod ipsis superat, aliis gratificari volunt; animadvertuntque ea, quae domi fiunt, curiosius, incipiuntque commentari aliquid et discere; et eorum, quos vident, volunt non ignorare nomina; quibusque rebus cum aequalibus decertant, si vicerint, efferunt se laetitia, victi debilitantur animosque demittunt: quorum sine caussa fieri nihil putandum est. 43. Est enim natura sic generata vis hominis, ut ad omnem virtutem percipiendam facta videatur: ob eamque caussam parvi virtutum simulacris, quarum in se habent semina, sine doctrina moventur. Sunt enim prima elementa naturae: quibus auctis virtutis quasi carmen efficitur. Nam quum ita nati factique simus, ut et agendi aliquid, et diligendi aliquos, et liberalitatis, et referendae gratiae principia in nobis contineremus, atque ad scientiam, prudentiam, fortitudinem, aptos animos haberemus, a contrariisque rebus alienos: non sine caussa eas, quas dixi, in pueris virtutum quasi scintillulas videmus, e quibus accendi philosophi ratio debet, ut eam, quasi deum, ducem subsequens, ad naturae perveniat extremum. Nam, ut saepe iam dixi, infirma aetate imbecillaque mente vis naturae quasi per caliginem cernitur. Quum autem progrediens confirmatur animus, agnoscit ille quidem naturae vim, sed ita, ut progredi possit longius, per se sit tamen inchoata. XVI. 44. Intrandum est igitur in rerum naturam, et penitus, quid ea postulet, pervidendum. Aliter enim nosmetipsos nosse non possumus. Quod praeceptum quia maius erat, quam ut ab homine videretur, idcirco assignatum est deo. Iubet igitur nos Pythius Apollo noscere nosmetipsos. Cognitio autem haec est una, ut vim nostri corporis animique norimus, sequamurque eam vitam, quae rebus ipsis perfruatur. Quoniam autem is animi appetitus a principio fuit, ut ea, quae dixi, quam perfectissima natura haberemus: confitendum est, quum id adepti simus, quod appetitum sit, in eo quasi ultimo consistere naturam, atque id esse summum bonum, quod certe universum sua sponte ipsum expeti et propter se necesse est, quoniam ante demonstratum est, etiam singulas eius partes esse per se expetendas. 45. In enumerandis autem corporis commodis si quis praetermissam a nobis voluptatem putabit, in aliud tempus quaestio differatur. Utrum enim sit voluptas in iis rebus, quas primas secundum naturam esse diximus, necne sit, ad id, quod agimus, nihil interest. Si enim (ut mihi quidem videtur) non explet bona naturae voluptas, iure praetermissa est. Sin est in ea, quod quidam volunt, nihil impedit nostram hanc comprehensionem summi boni. Quae enim constituta sunt prima naturae, ad ea si voluptas accesserit, unum aliquod accesserit commodum corporis, neque eam constitutionem summi boni, quae est proposita, mutaverit.

XVII. 46. Et adhuc quidem ita nobis progressa ratio est, ut ea duceretur omnis a prima commendatione naturae. Nunc autem aliud iam argumentandi sequamur genus, ut non solum, quia nos diligamus, sed quia cuiusque partis naturae et in corpore, et in animo sua quaeque vis sit, idcirco in his rebus summa nostra sponte moveamur. Atque ut a corpore ordiar, videsne, ut, si qua in membris prava aut debilitata aut imminuta sint, occultent homines? ut etiam contendant et elaborent, si efficere possint, ut aut non appareat corporis vitium, aut quam minimum appareat? multosque etiam dolores curationis caussa perferant? ut, si ipse usus membrorum non modo non maior, verum etiam minor futurus sit, eorum tamen species ad naturam revertatur? Etenim quum omnes natura totos se expetendos putent, nec id ob aliam rem, sed propter ipsos: necesse est eius etiam partes propter se expeti, quod universum propter se expetatur. 47. Quid? in motu et in statu corporis nihil inest, quod animadvertendum esse ipsa natura iudicet? Quemadmodum quis ambulet, sedeat, qui ductus oris, qui vultus in quoque sit? nihilne est in his rebus, quod dignum libero aut indignum esse ducamus? Nonne odio dignos multos putamus, qui quodam motu aut statu videntur naturae legem et modum contempsisse? Et, quoniam haec deducuntur de corpore, quid est, cur non recte pulchritudo etiam ipsa propter se expetenda ducatur? Nam si pravitatem imminutionemque corporis propter se fugiendam putamus: cur non etiam ac fortasse magis propter se formae dignitatem sequamur? et, si turpitudinem fugimus in statu et motu corporis, quid est, cur pulchritudinem non sequamur? Atque etiam valetudinem, vires, vacuitatem doloris non propter utilitatem solum, sed etiam ipsas propter se expetemus. Quoniam enim natura suis omnibus expleri partibus vult, hunc statum corporis per se ipsum expetit, qui est maxime e natura: quae tota perturbatur, si aut aegrum corpus est, aut dolet aut caret viribus. XVIII. 48. Videamus animi partes; quarum est aspectus illustrior: quae quo sunt excelsiores, eo dant clariora indicia naturae. Tantus est igitur innatus in nobis cognitionis amor et scientiae, ut nemo dubitare possit, quin ad eas res hominum natura nullo emolumento invitata rapiatur. Videmusne, ut pueri ne verberibus quidem a contemplandis rebus perquirendisque deterreantur? ut pulsi recurrant, ut aliquid scire se gaudeant? ut aliis narrare gestiant? ut pompa, ludis atque eiusmodi spectaculis teneantur, ob eamque rem vel famem et sitim perferant?

Quid vero? Qui ingenuis studiis atque artibus delectantur, nonne videmus eos nec valetudinis, nec rei familiaris habere rationem, omniaque perpeti, ipsa cognitione et scientia captos, et cum maximis curis et laboribus compensare eam, quam ex discendo capiant, voluptatem? 49. Mihi quidem Homerus huiusmodi quiddam vidisse videtur in iis, quae de Sirenum cantibus finxerit. Neque enim vocum suavitate videntur, aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehebantur, sed quia multa se scire profitebantur; ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescerent. Ita enim invitant Ulixem: (nam verti, ut quaedam Homeri, sic istum ipsum locum):

O decus Argolicum, quin puppim flectis, Ulixe,
auribus ut nostros possis agnoscere cantus?
Nam nemo haec umquam est transvectus caerula cursu,
quin prius astiterit, vocum dulcedine captus,
post, variis avido satiatus pectore musis,
doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
Nos grave certamen belli clademque tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit,
omniaque e latis rerum vestigia terris.

Vidit Homerus, probari fabulam non posse, si cantiunculis tantus vir irretitus teneretur. Scientiam pollicentur: quam non erat mirum sapientiae cupido patria esse cariorem. Atque omnia quidem scire, cuiuscumque modi sint, cupere curiosorum: duci vero maiorum rerum contemplatione ad cupiditatem scientiae, summorum virorum est putandum. XIX. 50. Quem enim ardorem studii censetis fuisse in Archimede, qui, dum in pulvere quaedam describit attentius, ne patriam quidem captam esse senserit? Quantum Aristoxeni ingenium consumptum videmus in musicis? Quo studio Aristophanem putamus aetatem in litteris duxisse? Quid de Pythagora? quid de Platone aut de Democrito loquar? a quibus propter discendi cupiditatem videmus ultimas terras esse peragratas. Quae qui non vident, nihil umquam magna cognitione dignum amaverunt. Atque hoc loco, qui propter animi voluptates coli dicunt ea studia, quae dixi, non intelligunt, idcirco esse propter se expetenda, quod, nulla utilitate obiecta, delectentur animi, atque ipsa scientia, etiam si incommodatura sit, gaudeant. 51. Sed quid attinet de rebus tam apertis plura requirere? Ipsi enim quaeramus a nobis, stellarum motus contemplationesque rerum caelestium, eorumque omnium, quae naturae obscuritate occultantur, cognitiones quemadmodum nos moveant: et quid historia delectet, quam solemus persequi usque ad extremum: praetermissa repetimus, inchoata persequimur. Nec vero sum inscius, esse utilitatem in historia, non modo voluptatem. Quid? quum fictas fabulas, e quibus utilitas nulla elici potest, cum voluptate legimus? 52. Quid? quum volumus nomina eorum, qui quid gesserint, nota nobis esse, parentes, patriam, multa praeterea minime necessaria? quid? quod homines infima fortuna, nulla spe rerum gerendarum, opifices denique, delectantur historia? maximeque eos videre possumus res gestas audire et legere velle, qui a spe gerendi absunt, confecti senectute. Quocirca intelligi necesse est, in ipsis rebus, quae discuntur et cognoscuntur, invitamenta inesse, quibus ad discendum cognoscendumque moveamur. 53. Ac veteres quidem philosophi, in beatorum insulis, fingunt, qualis futura sit vita sapientium, quos cura omni liberatos, nullum necessarium vitae cultum aut paratum requirentes, nihil aliud esse acturos putant, nisi ut omne tempus inquirendo ac discendo in naturae cognitione consumant. Nos autem non solum beatae vitae istam esse oblectationem videmus, sed etiam levamentum miseriarum. Itaque multi, quum in potestate essent hostium aut tyrannorum, multi in custodia, multi in exsilio, dolorem suum doctrinae studiis levaverunt. 54. Princeps huius civitatis Phalereus Demetrius quum patria pulsus esset iniuria, ad Ptolemaeum se regem Alexandriam contulit. Qui quum in hac ipsa philosophia, ad quam te hortamur, excelleret, Theophrastique esset auditor; multa praeclara in illo calamitoso otio scripsit, non ad usum aliquem suum, quo erat orbatus: sed animi cultus ille erat ei quasi quidam humanitatis cibus. Equidem e Cn. Aufidio, praetorio, erudito homine, oculis capto, saepe audiebam, quum se lucis magis, quam utilitatis desiderio moveri diceret. Somnum denique nobis, nisi requietem corporibus et medicinam quamdam laboris afferret, contra naturam putaremus datum. Aufert enim sensus, actionemque tollit omnem. Itaque, si aut requietem natura non quaereret, aut eam posset alia quadam ratione consequi, facile pateremur; qui etiam nunc agendi aliquid discendique caussa prope contra naturam vigilias suscipere soleamus. XX. 55. Sunt autem etiam clariora, vel plane perspicua, nec dubitanda indicia naturae, maxime scilicet in homine, sed in omni animali, ut appetat animus aliquid agere semper, neque ulla conditione quietem sempiternam possit pati. Facile est haec cernere in primis puerorum aetatulis. Quamquam enim vereor, ne nimius in hoc genere videar: tamen omnes veteres philosophi, maxime nostri, ad incunabula accedunt, quod in pueritia facillime se arbitrentur naturae voluntatem posse cognoscere. Videmus igitur, ut conquiescere ne infantes quidem possint. Quum vero paullum processerint, lusionibus vel laboriosis delectantur, ut ne verberibus quidem deterreri possint; eaque cupiditas agendi aliquid adolescit una cum aetatibus. Itaque, ne si iucundissimis quidem nos somniis usuros putemus, Endymionis somnum nobis velimus dari: idque si accidat, mortis instar putemus. 56. Quin etiam inertissimos homines, nescio qua singulari nequitia praeditos, videmus tamen et corpore et animo moveri semper, et, quum re nulla impediantur necessaria, aut alveolum poscere, aut quaerere quempiam ludum, aut sermonem aliquem requirere: quumque non habeant ingenuas ex doctrina oblectationes, circulos aliquos et sessiunculas consectari. Ne bestiae quidem, quas delectationis caussa concludimus, quum copiosius alantur, quam si essent liberae, facile patiuntur sese contineri; motusque solutos et vagos, a natura sibi tributos, requirunt. 57. Itaque, ut quisque optime natus institutusque est, esse omnino nolit in vita, si, gerendis negotiis orbatus, possit paratissimis vesci voluptatibus. Nam aut privatim aliquid gerere malunt; aut, qui altiore animo sunt, capessunt rempublicam honoribus imperiisque adipiscendis, aut totos se ad studia doctrinae conferunt. Qua in vita, tantum abest, ut voluptates consectentur: etiam curas, sollicitudines, vigilias perferunt: optimaque parte hominis, quae in nobis divina ducenda est, ingenii et mentis acie fruuntur, nec voluptatem requirentes, nec fugientes laborem. Nec vero intermittunt aut admi-

rationem earum rerum, quae sunt ab antiquis repertae, aut investigationem novarum. Quo studio quum satiari non possint, omnium ceterarum rerum obliti nihil abiectum nihil humile cogitant: tantaque est vis talibus in studiis, ut eos etiam, qui sibi alios proposuerunt fines bonorum, quos utilitate aut voluptate dirigunt, tamen in rebus quaerendis, explicandisque naturis aetates conterere videamus. XXI. 58. Ergo hoc quidem apparet, nos ad agendum esse natos. Actionum autem genera plura, ut obscurentur etiam minora maioribus. Maximae autem sunt, primum, ut mihi quidem videtur et his, quorum nunc in ratione versamur, consideratio cognitioque rerum caelestium et earum, quas a natura occultatas et latentes indagare ratio potest: deinde rerum publicarum administratio, aut administrandi scientia: tum prudens, temperata, fortis et iusta ratio, reliquaeque virtutes, et actiones virtutibus congruentes; quae, uno verbo complexi omnia, honesta dicimus: ad quorum et cognitionem et usum iam corroborati, natura ipsa praeeunte, deducimur. Omnium enim rerum principia parva sunt, sed suis progressionibus usa augentur: nec sine caussa. In primo enim ortu inest teneritas et mollities quaedam, ut nec res videre optimas, nec agere possint. Virtutis enim beataeque vitae, quae duo maxime expetenda sunt, serius lumen apparet: multo etiam serius, ut plane, qualia sint, intelligantur. Praeclare enim Plato: BEATUM, CUI ETIAM IN SENECTUTE CONTIGERIT, UT SAPIENTIAM VERASQUE OPINIONES ASSEQUI POSSIT! 59. Quare, quoniam de primis naturae commodis satis dictum est, nunc de maioribus consequentibusque videamus.

Natura igitur corpus quidem hominis sic et genuit et formavit, ut alia in primo ortu perficeret, alia progrediente aetate fingeret, neque sane multum adiumentis externis et adventitiis uteretur. Animum autem reliquis rebus ita perfecit, ut corpus. Sensibus enim ornavit ad res percipiendas idoneis, ut nihil, aut non multum adiumento ullo ad suam conformationem indigeret. Quod autem in homine praestantissimum atque optimum est, id deseruit. Etsi dedit talem mentem, quae omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum, et quasi instituit docere, et induxit in ea, quae inerant, tamquam elementa virtutis. Sed virtutem ipsam inchoavit: nihil amplius. 60. Itaque nostrum est, (quod nostrum dico, artis est,) ad ea principia, quae accepimus, consequentia exquirere, quoad sit id, quod volumus, effectum: quod quidem pluris sit haud paullo, magisque ipsum propter se expetendum, quam aut sensus, aut corporis ea, quae diximus: quibus tantum praestat mentis excellens perfectio, ut vix cogitari possit, quid intersit. Itaque omnis honos, omnis admiratio, omne studium, ad virtutem et ad eas actiones, quae virtuti sunt consentaneae, refertur: eaque omnia, quae aut ita in animis sunt, aut ita geruntur, uno nomine honesta dicuntur. Quorum omnium quaeque sint notitiae, quaeque significentur rerum vocabulis, quaeque cuiusque vis et natura sit, mox videbimus. XXII. 61. Hoc autem loco tantum explicemus, haec, honesta quae dico, praeterquam quod nosmetipsos diligamus, praeterea suapte natura per se esse expetenda. Indicant pueri: in quibus, ut in speculis, natura cernitur. Quanta studia decertantium sunt! quanta ipsa certamina! ut illi efferuntur laetitia, quum vicerint! ut pudet victos! ut se accusari nolunt! quam cupiunt laudari! quos illi labores non perferunt, ut aequalium principes sint! quae memoria est in eos bene merentium! quae referendae gratiae cupiditas! Atque ea in optima quaque indole maxime apparent; in qua haec honesta, quae intelligimus, a natura tamquam adumbrantur. 62. Sed haec in pueris. In iis vero aetatibus, quae iam confirmatae sunt, quis est tam dissimilis homini, qui non moveatur et offensione turpitudinis, et comprobatione honestatis? quis est, qui non oderit libidinosam, protervam adolescentiam? quis contra in illa aetate pudorem, constantiam, etiam si sua nihil intersit, non tamen diligat? Quis Pullum Numitorium, Fregellanum, proditorem, quamquam reipublicae nostrae profuit, non odit? quis urbis conservatorem Codrum, quis Erechthei filias non maxime laudat? Cui Tubuli nomen odio non est? quis Aristidem non mortuum diligit? An obliviscimur, quanto opere in audiendo in legendoque moveamur, quum pie, quum amice, quum magno animo aliquid factum cognoscimus? 63. Quid loquar de nobis, qui ad laudem et ad decus nati, suscepti, instituti sumus? Qui clamores vulgi atque imperitorum excitantur in theatris, quum illa dicuntur:

Ego sum Orestes.

contraque ab altero,

— immo enimvero ego sum, inquam, Orestes.

Quum autem etiam exitus ab utroque datur conturbato errantique regi: *ambo ergo una vivere precamur:* quoties hoc agitur, quandove, nisi admirationibus maximis? Nemo est igitur, quin hanc affectionem animi probet atque laudet; qua non modo utilitas nulla quaeritur, sed contra utilitatem etiam conservatur fides. 64. Talibus exemplis non fictae solum fabulae, verum etiam historiae refertae sunt, et quidem maxime nostrae. Nos enim ad sacra Idaea accipienda optimum virum delegimus: nos tutores misimus regibus: nostri imperatores pro salute patriae sua capita voverunt: nostri consules regem inimicissimum, moenibus iam appropinquantem, monuerunt, a veneno ut caveret: nostra in republica, et, quae per vim oblatum stuprum voluntaria morte lueret, inventa est, et, qui interficeret filiam, ne stupraretur: quae quidem omnia et innumerabilia praeterea, quis est, qui non intelligat, et eos, qui fecerint, dignitatis splendore ductos, immemores fuisse utilitatum suarum, nosque, quum ea laudemus, nulla alia re, nisi honestate duci?

XXIII. Quibus rebus expositis breviter (nec enim sum copiam, quam potui, quia dubitatio in re nulla erat, persecutus), sed his rebus concluditur profecto, et virtutes omnes, et honestum illud, quod ex his virtutibus exoritur et in his haeret, per se esse expetendum. 65. In omni autem honesto, de quo loquimur, nihil est tam illustre, nec quod latius pateat, quam coniunctio inter homines hominum et quasi quaedam societas et communicatio utilitatum et ipsa caritas generis humani: quae nata a primo satu, quo a procreatoribus nati diliguntur, et tota domus coniugio et stirpe coniungitur, serpit sensim foras, cognationibus primum, tum affinitatibus, deinde amicitiis, post vicinitatibus; tum civibus, et iis, qui publice socii atque amici sunt: deinde totius complexu gentis humanae: quae animi affectio, suum cuique tribuens atque hanc, quam dico, societatem coniunctionis humanae munifice et aeque tuens, iustitia dicitur; cui sunt adiunctae pietas, bonitas, liberalitas, benignitas, comitas, quaeque sunt generis eiusdem. Atque haec ita

iustitiae propria sunt, ut sint virtutum reliquarum communia. 66. Nam quum sic hominis natura generata sit, ut habeat quiddam innatum quasi civile atque populare, quod Graeci *πολιτικόν* vocant: quidquid aget quaeque virtus, id a communitate et ea, quam exposui, caritate atque societate humana non abhorrebit: vicissimque iustitia, ut ipsa se fundet usu in ceteras virtutes, sic illas expetet. Servari enim iustitia, nisi a forti viro, nisi a sapiente, non potest. Qualis est igitur omnis haec, quam dico, conspiratio consensusque virtutum, tale est illud ipsum honestum: quandoquidem honestum aut ipsa virtus est aut res gesta virtute. Quibus in rebus vita consentiens virtutibusque respondens recta et honesta et constans et naturae congruens existimari potest. 67. Atque haec coniunctio confusioque virtutum tamen a philosophis ratione quadam distinguitur. Nam quum ita copulatae connexaeque sint, ut omnes omnium participes sint, nec alia ab alia possit separari: tamen proprium suum cuiusque munus est, ut fortitudo in laboribus periculisque cernatur, temperantia in praetermittendis voluptatibus, prudentia in delectu bonorum et malorum, iustitia in suo cuique tribuendo. Quando igitur inest in omni virtute cura quaedam quasi foras spectans aliosque appetens atque complectens, exsistit illud, ut amici, ut fratres, ut propinqui, ut affines, ut cives, ut omnes denique (quando unam societatem hominum esse volumus) propter se expetendi sint. Atque eorum nihil est eius generis, ut sit in fine atque extremo bonorum. 68. Ita fit, ut duo genera propter se expetendorum reperiantur: unum, quod est in iis, quibus completur illud extremum; quae sunt aut animi aut corporis. Haec autem, quae sunt extrinsecus, id est, quae neque in animo insunt neque in corpore, ut amici, ut parentes, ut liberi, ut propinqui, ut ipsa patria, sunt illa quidem sua sponte cara, sed eodem in genere, quo illa, non sunt. Nec vero quisquam summum bonum assequi umquam posset, si omnia illa, quae sunt extra, quamquam expetenda, summo bono continerentur. XXIV. 69. Quo modo igitur, inquies, verum esse poterit, omnia referri ad summum bonum, si amicitiae, si propinquitates, si reliqua externa summo bono non continentur? Hac videlicet ratione: quod ea, quae externa sunt, iis tuemur officiis, quae oriuntur a suo cuiusque genere virtutis. Nam et amici cultus, et parentis, et qui officio fungitur, in eo ipso prodest, quod, ita fungi officio, in recte factis est: quae sunt orta virtutibus. Quae quidem sapientes sequuntur, utentes tamquam duce natura.

Non perfecti autem homines, et tamen ingeniis excellentibus praediti, excitantur saepe gloria: quae habet formam honestatis et similitudinem. Quod si ipsam honestatem, undique perfectam atque absolutam, rem unam praeclarissimam omnium maximeque laudandam penitus viderent; quonam gaudio complerentur, quum tanto opere eius adumbrata opinione laetentur? 70. Quem enim deditum voluptatibus, quem cupiditatum incendiis inflammatum in iis potiendis, quae acerrime concupivisset, tanta laetitia perfundi arbitramur, quanta aut superiorem Africanum Hannibale victo, aut posteriorem Karthagine eversa? Quem Tiberina decursio, festo illo die, tanto gaudio affecit, quanto L. Paullum, quum regem Persen captum adduceret, eodem flumine invectio? 71. Age nunc, Luci noster, exstrue animo altitudinem excellentiamque virtutum: iam non dubitabis, quin earum compotes homines, magno animo erectoque viventes, semper sint beati: qui omnes motus fortunae mutationesque rerum et temporum leves et imbecillos fore intelligant, si in virtutis certamen venerint. Illa enim, quae sunt a nobis bona corporis numerata, complent ea quidem beatissimam vitam, sed ita, ut sine illis possit beata vita exsistere. Ita enim parvae et exiguae sunt istae accessiones bonorum, ut, quemadmodum stellae in radiis solis, sic istae in virtutum splendore ne cernantur quidem. 72. Atque hoc ut vere dicitur, parva esse ad beate vivendum momenta ista corporis commodorum, sic nimis violentum est, nulla esse dicere. Qui enim sic disputant, obliti mihi videntur, quae ipsi egerint principia naturae. Tribuendum est igitur his aliquid, dummodo, quantum tribuendum sit, intelligas. Est tamen philosophi, non tam gloriosa, quam vera quaerentis, nec pro nihilo putare ea, quae secundum naturam illi ipsi gloriosi esse fatebantur, et videre, tantam vim virtutis, tantamque, ut ita dicam, auctoritatem honestatis, ut reliqua non illa quidem nulla, sed ita parva sint, ut nulla esse videantur. Haec est nec omnia spernentis praeter virtutem et virtutem ipsam suis laudibus amplificantis oratio. Denique haec est undique completa et perfecta explicatio summi boni. Hinc ceteri particulas arripere conati, suam quisque videri voluit afferre sententiam. XXV. 73. Saepe ab Aristotele, a Theophrasto mirabiliter est laudata per se ipsa rerum scientia. Hoc uno captus Herillus scientiam summum bonum esse defendit, nec rem ullam aliam per se expetendam. Multa sunt dicta ab antiquis de contemnendis ac despiciendis rebus humanis. Hoc unum Aristo tenuit: praeter vitia atque virtutes negavit rem esse ullam aut fugiendam aut expetendam. Positum est a nostris in iis rebus, quae secundum naturam essent, non dolere. Hoc Hieronymus summum bonum esse dixit. At vero Calliphon, et post eum Diodorus, quum alter voluptatem adamavisset, alter vacuitatem doloris, neuter honestate carere potuit, quae est a nostris laudata maxime. 74. Quin etiam ipsi voluptarii deverticula quaerunt *, et virtutes habent in ore totos dies, voluptatemque primo dumtaxat expeti dicunt, deinde consuetudine quasi alteram naturam quamdam effici, qua impulsi multa faciunt nullam quaerentes voluptatem. Stoici restant. Hi quidem non unam aliquam aut alteram [rem *] a nobis, sed totam ad se nostram philosophiam tratulerunt. Atque, ut reliqui fures, earum rerum, quas ceperunt, signa commutant: sic illi, ut sententiis nostris pro suis uterentur, nomina, tamquam rerum notas, mutaverunt. Ita relinquitur sola haec disciplina digna studiosis ingenuarum artium, digna eruditis, digna claris viris, digna principibus, digna regibus.

75. Quae quum dixisset paullumque institisset: Quid est? inquit: satisne vobis videor pro meo iure in vestris auribus commentatus? Et ego, Tu vero, inquam, Piso, ut saepe alias, sic hodie ita nosse ista visus es, ut, si tui copia nobis semper fieret, non multum Graecis supplicandum putarem. Quod quidem eo probavi magis, quia memini, Staseam Neapolitanum, doctorem illum tuum, nobilem sane Peripateticum, aliquanto ista secus dicere solitum, assentientem iis, qui multum in fortuna secunda aut adversa, multum in bonis aut malis corporis ponerent. Est, ut dicis, inquit: sed haec ab Antiocho, nostro familiari, dicuntur multo melius et fortius, quam a Stasea dicebantur. Quamquam ego non quaero, quid tibi a me probatum sit, sed huic Ciceroni nostro, quem disci-

pulum cupio a te abducere. XXVI. 76. Tum Lucius: Mihi vero ista valde probata sunt, quod item fratri puto. Tum mihi Piso, Quid ergo? inquit, dasne adolescenti veniam? an eum discere ea mavis, quae quum praeclare didicerit, nihil sciat? Ego vero isti, inquam, permitto; sed nonne meministi, mihi licere probare ista, quae sunt a te dicta? Quis enim potest ea, quae probabilia videantur ei, non probare? An vero, inquit, quisquam potest probare, quod perceptum, quod comprehensum, quod cognitum non habet? Non est ista, inquam, Piso, magna dissensio. Nihil est enim aliud, quamobrem mihi nihil percipi posse videatur, nisi quod percipiendi vis ita definitur a Stoicis, ut negent quidquam posse percipi, nisi tale verum, quale falsum esse non possit. Itaque haec cum illis est dissensio, cum Peripateticis nulla sane. Sed haec omittamus; habent enim et bene longam et satis litigiosam disputationem.

77. Illud mihi a te nimium festinanter dictum videtur, sapientes omnes esse semper beatos. Nescio quo modo praetervolavit oratio. Quod nisi ita efficitur; quae Theophrastus de fortuna, de dolore, de cruciatu corporis dixit, cum quibus coniungi beatam vitam nullo modo posse putavit, vereor ne vera sint. Nam illud vehementer repugnat, eumdem et beatum esse, et multis malis oppressum. Haec quo modo conveniant, non sane intelligo. Utrum igitur tibi non placet, inquit, virtutis tantam vim esse, ut ad beate vivendum se ipsa contenta sit? an, si id probas, ita fieri posse negas, ut ii, qui virtutis compotes sint, etiam malis quibusdam affecti beati sint? Ego vero volo in virtute vim esse quam maximam: sed, quanta sit, alias; nunc tantum, possitne esse tanta, si quidquam extra virtutem habeatur in bonis. 78. Atqui, inquit, si Stoicis concedis, ut virtus sola, si adsit, vitam efficiat beatam, concedis etiam Peripateticis. Quae enim mala illi non audent appellare, aspera autem et incommoda et reiicienda et aliena naturae esse concedunt, ea nos mala dicimus, sed exigua et porro minima. Quare si potest esse beatus is, qui est in asperis reiiciendisque rebus, potest is quoque esse, qui est in parvis malis. Et ego, Piso, inquam, si est quisquam, qui acute in caussis videre soleat, quae res agatur, is es profecto tu. Quare attende, quaeso. Nam adhuc, meo fortasse vitio, quid ego quaeram, non perspicis. Istic sum, inquit, exspectoque, quid ad id, quod quaeram, respondeas. XXVII. 79. Respondebo, me non quaerere, inquam, hoc tempore, quid virtus possit efficere, sed quid constanter dicatur, quid ipsum a se dissentiat. Quo igitur, inquit, modo? Quia, quum a Zenone, inquam, hoc magnifice, tamquam ex oraculo, editur, Virtus ad beate vivendum se ipsa contenta est: — quare? inquit: — respondet: Quia, nisi quod honestum est, nullum est aliud bonum. Non quaero iam, verumne sit: illud dico, ea, quae dicat, praeclare inter se cohaerere. 80. Dixerit hoc idem Epicurus, Semper beatum esse sapientem: quod quidem solet ebullire nonnumquam. Quem quidem, quum summis doloribus conficiatur, ait dicturum, Quam suave est! quam nihil curo! Non pugnem cum homine, cur tantum habeat in natura boni: illud urgeam, non intelligere eum, quid sibi dicendum sit, quum dolorem summum malum esse dixerit. Eadem nunc mea adversum te oratio est. Dicis eadem omnia et bona et mala, quae quidem dicunt, qui numquam philosophum pictum, ut dicitur, viderunt, valetudinem, vires, staturam, formam, integritatem unguiculorum omnium bona; deformitatem, morbum, debilitatem mala. 81. Iam illa externa parce tu quidem; sed haec quum corporis bona sint, eorum conficientia, certe in bonis numerabis, amicos, liberos, propinquos, divitias, honores, opes. Contra haec attende me nihil dicere: si ista mala sunt, in quae potest incidere sapiens, sapientem esse, non esse ad beate vivendum satis. Immo vero, inquit, ad beatissime vivendum parum est: ad beate vero satis. Animadverti, inquam, te isto modo paullo ante ponere: et scio, ab Antiocho nostro dici sic solere. Sed quid minus probandum, quam esse aliquem beatum, nec satis beatum? Quod autem satis est, eo quidquid accesserit, nimium est, et nemo nimium beatus est et nemo beato beatior. 82. Ergo, inquit, tibi Q. Metellus, qui tres filios consules vidit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem praetorem, eosque salvos reliquit, et tres filias nuptas, quum ipse consul, censor, augur fuisset, et triumphasset: ut sapiens fuerit, nonne beatior, quam, ut item sapiens fuerit, qui in potestate hostium vigiliis et inedia necatus est, Regulus? XXVIII. 83. Quid me istud rogas, inquam? Stoicos roga. Quid igitur, inquit, eos responsuros putas? Nihilo beatiorem esse Metellum, quam Regulum. Inde igitur, inquit, audiendum est. Tamen a proposito, inquam, aberramus. Non enim, inquam, quaero, quid verum, sed quid cuique dicendum sit. Utinam quidem dicerent alium alio beatiorem! iam ruinas videres. In virtute enim sola et in ipso honesto quum sit bonum positum, quumque nec virtus, ut placet illis, nec honestum crescat, idque bonum solum sit, quo qui potiatur, necesse est beatus sit, quum augeri id non possit, in quo uno positum est beatum esse: qui potest esse quisquam alius alio beatior? Videsne, ut haec concinant? Et hercule (fatendum est enim, quod sentio,) mirabilis est apud illos contextus rerum. Respondent extrema primis, media utrisque, omnia omnibus: quid sequatur, quid repugnet, vident. In geometria prima si dederis, danda sunt omnia. Concede, nihil esse bonum, nisi quod honestum sit: concedendum est, in virtute sola positam esse beatam vitam. Vide rursus retro. Dato hoc, dandum erit illud. Quod vestri non item: 84. »Tria genera bonorum.« Proclivi currit oratio: venit ad extremum: haeret in salebra: cupit enim dicere, Nihil posse ad beatam vitam deesse sapienti. Honesta oratio, Socratica, Platonis etiam. Audeo dicere, inquit. Non potest, nisi retexueris illa: paupertas si malum est, mendicus beatus esse nemo potest, quamvis sit sapiens. At Zeno eum non beatum modo, sed etiam divitem dicere ausus est. Dolere malum: in crucem qui agitur, beatus esse non potest. Bonum liberi; miserum orbitas: bonum patria; miserum exsilium: bonum valetudo: miserum morbus: bonum integritas corporis; miserum debilitas: bonum incolumis acies; miserum caecitas. Quae si potest singula consolando levare, universa quo modo sustinebit? Sit enim idem caecus, debilis, morbo gravissimo affectus, exsul, orbus, egens, torqueatur equuleo; quem hunc appellas, Zeno? Beatum, inquit. Etiam beatissimum? Quippe, inquiet, quum tam docuerim, gradus istam rem non habere, quam virtutem, in qua sit ipsum etiam beatum. 85. Tibi hoc incredibile, quia beatissimum. Quid? tuum credibile? Si enim ad populum me vocas: eum, qui ita sit affectus, beatum numquam probabis: si ad prudentes: alterum fortasse dubitabunt, sitne tantum in virtute, ut ea prae-

diti vel in Phalaridis tauro beati sint: alterum non dubitabunt, quin et Stoici convenientia sibi dicant, et vos repugnantia. Theophrasti igitur, inquit, tibi liber ille placet de beata vita? Tamen aberramus a proposito: et, ne longius, prorsus, inquam, Piso, si ista mala sunt, placet. 86. Nonne igitur tibi videntur, inquit, mala? Id quaeris? inquam: in quo, utrum respondero, verses te huc atque illuc necesse est. Quo tandem modo, inquit? Quia, si mala sunt, is, qui erit in his, beatus non erit: si mala non sunt, iacet omnis ratio Peripateticorum. Et ille ridens, Video, inquit, quid agas. Ne discipulum abducam, times. Tu vero, inquam, ducas licet, si sequatur. Erit enim mecum, si tecum erit.

XXIX. Audi igitur, inquit, Luci. Tecum enim, ut ait Theophrastus, mihi instituenda oratio est. Omnis auctoritas philosophiae consistit in beata vita comparanda. Beate enim vivendi cupiditate incensi omnes sumus. 87. Hoc mihi cum tuo fratre convenit. Quare hoc videndum est, possitne nobis hoc ratio philosophorum dare. Pollicetur certe. Nisi enim id faceret, cur Plato Aegyptum peragravit, ut a sacerdotibus barbaris numeros et caelestia acciperet? Cur post Tarentum ad Archytam? cur ad ceteros Pythagoreos, Echecratem, Timaeum, Acrionem Locros, ut, quum Socratem expressisset, adiungeret Pythagoreorum disciplinam, eaque, quae Socrates repudiabat, addisceret? Cur ipse Pythagoras et Aegyptum lustravit et Persarum magos adiit? cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit? tot maria transmisit? cur haec eadem Democritus? qui (vere falsone, quaereremus) dicitur oculis se privasse. Certe, ut quam minime animus a cogitationibus abduceretur, patrimonium neglexit: agros deseruit incultos: quid quaerens aliud, nisi beatam vitam? quam si etiam in rerum cognitione ponebat, tamen ex illa investigatione naturae consequi volebat, bono ut esset animo. Ideo enim ille summum bonum εὐθυμίαν et saepe ἀθαμβίαν appellat, id est animum terrore liberum. 88. Sed haec etsi praeclare, nondum tamen et perpolita. Pauca enim neque ea ipsa enucleate ab hoc de virtute quidem dicta. Post enim haec in hac urbe primum a Socrate quaeri coepta, deinde in hunc locum delata sunt. Nec dubitatum, quin in virtute omnis, ut bene, sic etiam beate vivendi spes poneretur. Quae quum Zeno didicisset a nostris: ut in actionibus praescribi solet, de re eadem fecit alio modo. Hoc tu nunc in illo probas. Scilicet vocabulis rerum mutatis, inconstantiae crimen ille effugit, nos effugere non possumus! Ille Metelli vitam negat beatiorem, quam Reguli, praeponendam tamen, nec magis expetendam, sed magis sumendam, et, si optio esset, eligendam Metelli, Reguli reiiciendam. Ego, quam ille praeponendam et magis eligendam, beatiorem hanc appello: nec ullo minimo momento plus ei vitae tribuo, quam Stoici. 89. Quid interest, nisi quod ego res notas notis verbis appello: illi nomina nova quaerunt, quibus idem dicant? Ita quemadmodum in senatu semper est aliquis, qui interpretem postulet: sic isti nobis cum interprete audiendi sunt. Bonum appello, quidquid secundum naturam est; quod contra, malum: nec ego solus, sed tu etiam, Chrysippe, in foro, domi: in schola desinis. Quid ergo? aliter homines, aliter philosophos loqui putas oportere, [quanti quidque sit] aliter doctos, et indoctos? Sed quum constiterit inter doctos, quanti res quaeque sit: (si homines essent, usitate loquerentur,) dum res maneant, verba fingant arbitratu suo. XXX. 90. Sed venio ad inconstantiae crimen, ne saepius dicas, me aberrare: quam tu ponis in verbis, ego positam in re putabam. Si satis erit hoc perceptum, in quo adiutores Stoicos optimos habemus, tantam vim esse virtutis, ut omnia, si ex altera parte ponantur, ne appareant quidem: quum omnia, quae illi commoda certe dicunt esse et sumenda et eligenda et praeposita, quae ita definiunt, ut satis magno aestimanda sint: haec igitur quum ego, tot nominibus a Stoicis appellata, partim novis et commentitiis, ut ista producta et reducta, partim idem significantibus: (quid enim interest, expetas an eligas? mihi quidem etiam lautius videtur, quod eligitur, et ad quod delectus adhibetur:) sed, quum ego ista omnia bona dixero, tantum refert, quam magna dicam: quum expetenda, quam valde. Sin autem nec expetenda ego magis, quam tu eligenda, nec illa pluris aestimanda ego, qui bona, quam tu, qui producta appellas: omnia ista necesse est obscurari nec apparere et in virtutis, tamquam in solis, radios incurrere. 91. At enim, qua in vita est aliquid mali, ea beata esse non potest. Ne seges quidem igitur spicis uberibus et crebris, si avenam uspiam videris: nec mercatura quaestuosa, si in maximis lucris parum aliquid damni contraxerit. An hoc usquequaque aliter in vita, et non ex maxima parte de tota iudicabis? an dubium est, quin virtus ita maximam partem obtineat in rebus humanis, ut reliquas obruat? Audebo igitur, quae secundum naturam sint, bona appellare, nec fraudare suo veteri nomine, quam aliquid potius novum exquirere, virtutis autem amplitudinem quasi in altera librae lance ponere. 92. Terram, mihi crede, ea lanx et maria deprimet. Semper enim ex eo, quod maximas partes continet latissimeque funditur, tota res appellatur. Dicimus aliquem hilare vivere. Igitur, si semel tristior effectus est, hilara vita amissa est? At hoc in eo M. Crasso, quem semel ait in vita risisse Lucilius, non contigit, ut ea re minus ἀγέλαστος, ut ait idem, vocaretur. Polycratem Samium felicem appellabant. Nihil acciderat ei, quod nollet, nisi quod annulum, quo delectabatur, in mari abiecerat. Ergo infelix una molestia: felix rursus, quum is ipse annulus in praecordiis piscis inventus est. Ille vero, si insipiens, (quod certe, quoniam tyrannus:) numquam beatus: si sapiens, ne tum quidem miser, quum ab Oroete praetore Darei in crucem actus est. At multis malis affectus. Quis negat? sed ea mala virtutis magnitudine obruebantur.

XXXI. 93. An ne hoc quidem Peripateticis concedis, ut dicant, omnium virorum bonorum, id est sapientium omnibusque virtutibus ornatorum, vitam omnibus partibus plus habere semper boni, quam mali? Quis hoc dicit? Stoicis licet? Minime. Sed isti ipsi, qui voluptate et dolore omnia metiuntur, nonne clamant sapienti plus semper adesse, quod velit, quam quod nolit? Quum tantum igitur in virtute ponant hi, qui se fatentur virtutis caussa, nisi ea voluptatem ac ciret, ne manum quidem versuros fuisse: quid facere nos oportet, qui quamvis minimam animi praestantiam omnibus bonis corporis anteire dicamus, ut ea ne in conspectu quidem relinquantur? Quis est enim, qui hoc cadere in sapientem dicere audeat, ut, si fieri possit, virtutem in perpetuum abiiciat, ut dolore omni liberetur? Quis nostrum dixerit, quos non pudet, ea, quae Stoici aspera dicunt, mala dicere, melius esse, turpiter aliquid facere cum voluptate, quam honeste cum dolore? 94. Nobis Heracleotes ille Dionysius flagitiose descivisse videtur a Stoicis propter oculorum

dolorem. Quasi vero hoc didicisset a Zenone, non dolere, quum doleret! Illud audierat nec tamen didicerat malum illud non esse, quia turpe non esset, et esset ferendum viro. Hic si Peripateticus fuisset, permansisset, credo, in sententia, quoniam dolorem dicunt malum esse. De asperitate autem eius fortiter ferenda praecipiunt eadem, quae Stoici. Et quidem Arcesilas tuus, etsi fuit in disserendo pertinacior, tamen noster fuit. Erat enim Polemonis. Is quum arderet podagrae doloribus, visitassetque hominem Corniades *, Epicuri perfamiliaris, et tristis exiret: mane, quaeso, inquit, Corniade * noster: nihil illinc huc pervenit. Ostendit pedes et pectus. Ac tamen hic mallet non dolere. XXXII. 95. Haec igitur est nostra ratio, quae tibi videtur inconstans: quum propter virtutis caelestem quamdam et divinam tantamque praestantiam, ut, ubi virtus sit resque magnae et summe laudabiles virtute gestae, ibi esse miseria et aerumna non possit, tamen labor possit, possit molestia: non dubitem dicere, omnes sapientes semper beatos esse, sed tamen fieri posse, ut sit alius alio beatior.

Atqui iste locus est, Piso, tibi etiam atque etiam confirmandus, inquam. Quem si tenueris, non modo meum Ciceronem, sed etiam me ipsum abducas licebit. 96. Tum Quintus, Mihi quidem, inquit, satis hoc confirmatum videtur. Laetor quidem, philosophiam, cuius antea supellectilem pluris aestimabam, quam possessiones reliquorum; ita mihi dives videbatur, ut ab ea petere possem, quidquid in studiis nostris concupissem: hanc igitur laetor etiam acutiorem repertam, quam ceteras; quod quidem ei deesse dicebant. Non quam nostram quidem! inquit Pomponius iocans. Sed mehercule pergrata mihi oratio tua. Quae enim dici Latine posse non arbitrabar, ea dicta sunt a te, nec minus plane, quam dicuntur a Graecis, verbis aptis. Sed tempus est, si videtur: et recta quidem ad me. Quod quum ille dixisset, et satis disputatum videretur, in oppidum ad Pomponium perreximus omnes.

116

M. TULLII CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD M. BRUTUM

LIBER PRIMUS

DE

CONTEMNENDA MORTE.

NOTITIA LITTERARIA.

Has quinque disputationes Tusculanas, quas Cicero in Tusculano suo post Bruti discessum in Galliam anno U. c. DCCVIII. cum aliquot, qui tum forte praesto erant, familiaribus habitas esse fingit, instituit mortua demum Tullia sua a. DCCIX. scribere: nam libr. IV. c. 1. librum de Consolatione *suum memorat. Totum autem opus iam absolutum erat, quum Caesar occisus est a. DCCX. Huius enim anni mense Maio illud Attico perlectum fuisse, ex epp. ad Att. XV. 2 et 4. manifestum est. Cf. etiam de Fat. 2. Hos autem dialogos, quas pervulgato nomine* Quaestiones Tusculanas *solent dicere,* Disputationum Tusculanarum *titulo ornandos esse, nunc quidem satis constat. Testes sunt enim non modo complures melioris notae codices, ut Palatt. Vatic. Med. alii, sed etiam, quum aliorum quorumdam scriptorum veterum, tum maxime ipsius Ciceronis loci, ubi horum librorum mentionem fieri videmus, de Div. II, 1. Tuscc. IV, 4. V, 1. de Fat. 2. ad Att. XV, 2. 4. Sunt etiam, qui simpliciter* Tusculanas *eas nominant, ut Nonius, Charisius, Priscianus, alii. Ceterum siglae illae M. et A., quibus in diverbiis personae inter se colloquentes designantur, Marcum et Atticum aliis, aliis Magistrum et Auditorem, aliis videntur Marcum et Auditorem significare.*

I. ARG. Cicero praefatus de instituto philosophiae Graecae Latinis litteris illustrandae, ut, quo uno in genere a Graecis vincerentur Romani, id ad hos quoque transferretur, c. 1–4. ponit id, de quo tota est primi libri disputatio: *An mors malum sit*; quod deinceps multis refellit. Primum ostendit, mortem non posse malum esse mortuis, quod et falsa sint omnia, quae de inferis apud poetas narrentur, et, si nusquam sint mortui, ii, quod nihil sentiant, non possint esse miseri. c. 5–7. Deinde morituris mortem non esse malum c. 8. demonstrare suscipit. Mors quid sit, non constare inter philosophos, qui de animi natura valde dissentiant: c. 9. 10. qua non cognita, ne mors quidem qualis sit, posse intelligi. Qui animum confundant cum-

corpore, iis una cum hoc illum interire videri, reliquos spem immortalitatis afferre Quidquid sit, mortem non esse malum. Nam si intereat animus, non esse miserum: sin superstes sit corpori, beatum esse. c. 11. Immortalitatem autem animi confirmari primum communi omnis antiquitatis auctoritate, c. 12. 13. deinde nativa illa omnium hominum cura rerum post mortem futurarum, c. 14. sq. tum consensu nationum omnium, c. 16. porro natura animorum vel animali, h. e. spirabili, vel ignea, qua, quum corpore excesserint, propter agilitatem in sublime ferantur, c. 17. divinis denique rebus, quae animo insint, quae nec a corpore oriri, nec in terra natae esse possint, c. 24 – 27. Quod autem primo propterea quidam animum a corpore discretum negent, quod, ubi sit, aut qualis sit, non intelligant, id esse leve; quod nec oculus se videat, et animus, quamquam non suam formam, tamen sagacitatem, memoriam, ingenium videat. c. 28. 29. Deinde, quod negent animum vacantem corpore esse posse, quod, qualis eiusmodi animus sit, et quomodo possit vacare corpore, non intelligant; ne in corpore quidem, qualis sit, intelligi, difficiliusque esse cognitu, quomodo in alieno et diversae naturae corpore esse, quam quomodo vacare corpore possit. c. 22. Stoicos autem esse perabsurdos, qui animos manere dicant, quum e corpore excesserint, sed non semper; quod dent id, quod difficillimum in caussa sit, posse animum manere corpore vacantem, tollant id, quod facile sit, semper eum manere. c. 32. Neque Panaetii rationem duplicem valere, qui animos mortales velit, primo, quod, quidquid nascatur, intereat; deinde, quod animus saepe aeger sit: quod autem aegrum esse possit, id ab interitu non sit liberum. Nam quum de immortalitate disputetur, de mente dici, quae omni turbido motu vacet, non iis de partibus, quae obnoxiae sint aegritudini. c. 32. 33. Quod si animus intereat, non esse tamen, quare mortem timeamus, tum propter eam rationem, quam supra c. 11. attulerit, tum propter multas alias. Nec enim propter se timeri mortem, quae plerumque sine sensu fiat, nonnumquam etiam cum voluptate, sed propter discessum ab omnibus vitae bonis: ea vero esse aut opinata tantum, aut tam pauca et parva, ut malorum et magnitudine et multitudine obruantur; atque morte omnia mala et pericula effugi. c. 34 – 36. Nullis bonis rebus carere mortuos, quod carere is demum dicatur, cui desit, quod desideret: c. 36. sine sensu autem esse nihil habere odii tum, quum sensus ablatus sit. c. 37. Ac propterea omnem metum mortis pellendum esse, neque miserum putandum mature mori, et, ut aiunt, ante tempus, quod nullum certum vivendi spatium natura dederit, sed incertam vitae usuram. c. 39 – 41. De humatione autem et sepultura non esse laborandum, quod nihil ad mortuum pertineat: c. 42 – 45. operam potius dandam esse, ut laudabilem vitam gloriosa ratione finiamus: eam esse optimam aequo animo oppetendae mortis rationem. c. 46. 47. Epilogi loco afferuntur ipsorum deorum de morte testimonia et hominum de morte pro patria oppetita sententiae.

I. 1. Quum defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino, aut magna ex parte essem aliquando liberatus, retuli me, Brute, te hortante maxime, ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo intermissa revocavi: et, quum omnium artium, quae ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur; hoc mihi Latinis litteris illustrandum putavi. Non, quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset: sed meum semper iudicium fuit, omnia nostros aut invenisse per se sapientius, quam Graecos, aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent. 2. Nam mores et instituta vitae resque domesticas ac familiares nos profecto et melius tuemur et lautius: rem vero publicam nostri maiores certe melioribus temperaverunt et institutis et legibus. Quid loquar de re militari? in qua quum virtute nostri multum valuerunt, tum plus etiam disciplina. Iam illa, quae natura, non litteris assecuti sunt, neque cum Graecia, neque ulla cum gente sunt conferenda. Quae enim tanta gravitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda? 3. Doctrina Graecia nos et omni litterarum genere superabat: in quo erat facile vincere non repugnantes. Nam quum apud Graecos antiquissimum sit e doctis genus poetarum, si quidem Homerus fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo; serius poeticam nos accepimus: annis enim fere DX post Romam conditam Livius fabulam dedit, (C. Claudio, Caeci filio, M. Tuditano consulibus, anno ante natum Ennium: qui fuit maior natu, quam Plautus,) et Naevius. II. Sero igitur a nostris poetae vel cogniti vel recepti. Quamquam est in Originibus, solitos esse in epulis canere convivas ad tibicinem de clarorum hominum virtutibus: honorem tamen huic generi non fuisse, declarat oratio Catonis, in qua obiecit, ut probrum, M. Nobiliori, quod is in provinciam poetas duxisset. Duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium. Quo minus igitur honoris erat poetis, eo minora studia fuerunt. Nec tamen, si qui magnis ingeniis in eo genere exstiterunt, non satis Graecorum gloriae responderunt. 4. An censemus, si Fabio, nobilissimo homini, laudi datum esset, quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polycletos et Parrhasios fuisse? Honos alit artes, omnesque incenduntur ad studia gloria; iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur. Summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus. Igitur et Epaminondas, princeps, meo iudicio, Graeciae, fidibus praeclare cecinisse dicitur: Themistoclesque aliquot ante annis, quum in epulis recusaret lyram, habitus est indoctior. Ergo in Graecia musici floruerunt, discebantque id omnes; nec, qui nesciebat, satis excultus doctrina putabatur. 5. In summo apud illos honore geometria fuit: itaque nihil mathematicis illustrius. At nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis terminavimus modum. III. At contra oratorem celeriter complexi sumus: nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum; post autem eruditum. Nam Galbam, Africanum, Laelium doctos fuisse traditum est: studiosum autem eum, qui his aetate anteibat, Catonem: post vero Lepidum, Carbonem, Gracchos: inde ita magnos nostram ad aetatem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur. Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem, nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum; quae illustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi. 6. In quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam esse Latini libri dicuntur scripti inconsiderate, ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. Fieri autem potest, ut recte quis sentiat, et id, quod sentit, polite eloqui non possit: sed mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere, nec illustrare possit, nec delectatione aliqua allicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. Itaque suos libros ipsi legunt cum suis, nec quisquam attingit praeter eos, qui eamdem licentiam scribendi sibi permitti volunt. Quare si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontes aperiemus, e

quibus etiam illa manabant. IV. 7. Sed ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientia, copia, quum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere etiam coepit adolescentes docere, et prudentiam cum eloquentia iungere: sic nobis placet, nec pristinum dicendi studium deponere, et in hac maiore et uberiore arte versari. Hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere: in quam exercitationem ita nos studiose dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus: ut nuper tuum post discessum in Tusculano, quum essent complures mecum familiares, tentavi, quid in eo genere possem. Ut enim antea declamitabam caussas, quod nemo me diutius fecit: sic haec mihi nunc senilis est declamatio. Ponere iubebam, de quo quis audire vellet: ad id aut sedens aut ambulans disputabam. 8. Itaque dierum quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. Fiebat autem ita, ut, quum is, qui audire vellet, dixisset, quid sibi videretur, tum ego contra dicerem. Haec est enim, ut scis, vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi. Nam ita facillime, quid veri simillimum esset, inveniri posse Socrates arbitrabatur. Sed quo commodius disputationes nostrae explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. Ergo ita nascetur exordium.

V. 9. A. Malum mihi videtur esse mors. M. Iisne, qui mortui sunt, an iis, quibus moriendum est? A. Utrisque. M. Est miserum igitur, quoniam malum. A. Certe. M. Ergo et ii, quibus evenit iam, ut morerentur, et ii, quibus eventurum est, miseri. A. Mihi ita videtur. M. Nemo ergo non miser. A. Prorsus nemo. M. Et quidem, si tibi constare vis, omnes, quicumque nati sunt eruntve, non solum miseri, sed etiam semper miseri. Nam si solos eos diceres miseros, quibus moriendum esset: neminem tu quidem eorum, qui viverent, exciperes: moriendum est enim omnibus: esset tamen miseriae finis in morte. Quoniam autem etiam mortui miseri sunt, in miseriam nascimur sempiternam. Necesse est enim, miseros esse eos, qui centum millibus annorum ante occiderunt, vel potius omnes, quicumque nati sunt. 10. A. Ita prorsus existimo. M. Dic, quaeso: num te illa terrent, triceps apud inferos Cerberus, Cocyti fremitus, transvectio Acherontis,

mento summam aquam áttingens siti énecatus
Tantalus?

num illud, quod

Sisyphu' versat
saxum, sudans nitendo, neque proficit hilum?

fortasse etiam inexorabiles iudices, Minos et Rhadamanthus. Apud quos nec te L. Crassus defendet, nec M. Antonius, nec, quoniam apud Graecos iudices res agetur, poteris adhibere Demosthenem: tibi ipsi pro te erit maxima corona caussa dicenda. Haec fortasse metuis, et idcirco mortem censes esse sempiternum malum. VI. A. Adeone me delirare censes, ut ista esse credam? M. An tu haec non credis? A. Minime vero. M. Male hercule narras. A. Cur? quaeso. M. Quia disertus esse possem, si contra ista dicerem. 11. A. Quis enim non in eiusmodi caussa? aut quid negotii est, haec poetarum et pictorum portenta convincere? M. Atqui pleni sunt libri philosophorum contra ista ipsa disserentium. A. Inepte sane. Quis est enim tam excors, quem ista moveant? M. Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli. A. Ita prorsus existimo. M. Ubi ergo sunt ii, quos miseros dicis? aut quem locum incolunt? Si enim sunt, nusquam esse non possunt. A. Ego vero nusquam esse illos puto. M. Igitur ne esse quidem. A. Prorsus isto modo: et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sunt. 12. M. Iam mallem Cerberum metueres, quam ista tam inconsiderate diceres. A. Qui tandem? M. Quem esse negas, eundem esse dicis. Ubi est acumen tuum? Quum enim miserum esse dicis, tum eum, qui non sit, dicis esse. A. Non sum ita hebes, ut istud dicam. M. Quid dicis igitur? A. Miserum esse verbi caussa M. Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit: miserum Cn. Pompeium, qui tanta gloria sit orbatus: omnes denique miseros, qui hac luce careant. M. Revolveris eodem. Sint enim oportet, si miseri sunt. Tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. Si igitur non sunt, nihil possunt esse: ita ne miseri quidem sunt. A. Non dico fortasse etiam, quod sentio. Nam istud ipsum, non esse, quum fueris, miserrimum puto. 13. M. Quid? miserius, quam omnino numquam fuisse? Ita, qui nondum nati sunt, miseri iam sunt, quia non sunt: et nos ipsi, si post mortem miseri futuri sumus, miseri fuimus, antequam nati. Ego autem non commemini, antequam sum natus, me miserum. Tu si meliore memoria es, velim scire, ecquid de te recordere. VII. A. Ita iocaris, quasi ego dicam eos miseros, qui nati non sunt, et non eos, qui mortui sunt. M. Esse ergo eos dicis. A. Immo, quia non sunt, quum fuerint, eo miseros esse. M. Pugnantia te loqui non vides? Quid enim tam pugnat, quam non modo miserum, sed omnino quidquam esse, qui non sit? An tu, egressus porta Capena quum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulcra vides, miseros putas illos? A. Quoniam me verbo premis, posthac non ita dicam, *miseros esse*, sed tantum, *miseros*, ob id ipsum, quia non sunt. M. Non dicis igitur, *miser est M. Crassus*, sed tantum, *miser M. Crassus*. A. Ita plane. 14. M. Quasi non necesse sit, quidquid isto modo pronunties, id aut esse aut non esse. An tu dialecticis ne imbutus quidem es? In primis enim hoc traditur: omne pronuntiatum (sic enim mihi in praesentia occurrit ut appellarem ἀξίωμα; utar post alio, si invenero melius:) — id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum. Quum dicis igitur, *miser M. Crassus*: aut hoc dicis, *miser est M. Crassus*, ut possit iudicari, verum id falsumne sit: aut nihil dicis omnino. A. Age, iam concedo, non esse miseros, qui mortui sunt, quoniam extorsisti, ut faterer, qui omnino non essent, eos ne miseros quidem esse posse. Quid? qui vivimus, quum moriendum sit, nonne miseri sumus? Quae enim potest in vita esse iucunditas, quum dies et noctes cogitandum sit, iam iamque esse moriendum?

VIII. 15. M. Ecqui ergo intelligis, quantum mali de humana conditione deieceris? A. Quonam modo? M. Quia, si mori etiam mortuis miserum esset, infinitum quoddam et sempiternum malum haberemus in vita. Nunc video calcem: ad quam quum sit decursum, nihil sit praeterea extimescendum. Sed tu mihi videris Epicharmi, acuti, nec insulsi hominis, ut Siculi, sententiam sequi. A. Quam? Non enim novi. M. Dicam, si potero, Latine. Scis enim me Graece loqui in Latino sermone non plus solere, quam in Graeco Latine. A. Et recte quidem. Sed quae tandem est Epicharmi ista sententia? M.

émori nolo: sed me esse mórtuum nihil aéstimo.

A. Iam agnosco Graecum. Sed quoniam coegisti, ut

concederem, qui mortui essent, eos miseros non esse, perfice, si potes, ut ne moriendum quidem esse miserum putem. 16. M. Iam istud quidem nihil negotii est: sed etiam maiora molior. A. Quo modo hoc nihil negotii est? aut quae sunt tandem ista maiora? M. Quia, quoniam post mortem nihil est mali, ne mors quidem est malum: cui proximum tempus est post mortem, in quo mali nihil esse concedis: ita ne moriendum quidem esse malum est. Id est enim, perveniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur. A. Uberius ista, quaeso. Haec enim spinosiora prius, ut confitear, me cogunt, quam ut assentiar. Sed quae sunt ea, quae dicis te maiora moliri? M. Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse mortem. A. Non postulo id quidem; aveo tamen audire. Ut enim non efficias, quod vis; tamen, mors ut malum non sit, efficies. Sed nihil te interpellabo. Continentem orationem audire malo. 17. M. Quid? si te rogavero aliquid, nonne respondebis? A. Superbum id quidem esset. Sed, nisi quid necesse erit, malo ne roges. IX. M. Geram tibi morem, et ea, quae vis, ut potero, explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa, quae dixero, sed ut homunculus unus e multis, probabilia coniectura sequens. Ultra enim quo progrediar, quam ut veri videam similia, non habeo. Certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt, et se sapientes esse profitentur. A. Tu, ut videtur: nos ad audiendum parati sumus.

18. M. Mors igitur ipsa, quae videtur notissima res esse, quid sit, primum est videndum. Sunt enim, qui discessum animi a corpore putent esse mortem. Sunt, qui nullum censeant fieri discessum, sed una animum et corpus occidere, animumque in corpore exstingui. Qui discedere animum censent, alii statim dissipari, alii diu permanere, alii semper. Quid sit porro ipse animus, aut ubi, aut unde, magna dissensio est. Aliis cor ipsum animus videtur: ex quo *excordes, vecordes concordesque* dicuntur: et Nasica ille prudens, bis consul, *Corculum,* et

egregie cordatus homo catus Aeliu' Sextus.

19. Empedocles animum esse censet cordi suffusum sanguinem. Aliis pars quaedam cerebri visa est animi principatum tenere. Aliis nec cor ipsum placet, nec cerebri quamdam partem esse animum: sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi esse sedem et locum. Animum autem alii animam, ut fere nostri declarant nomen. Nam et agere animam, et efflare dicimus, et animosos, et bene animatos, et ex animi sententia: ipse autem animus ab anima dictus est. Zenoni Stoico animus ignis videtur. X. Sed haec quidem, quae dixi, cor, sanguinem, cerebrum, animam, ignem vulgo: reliqua fere singuli, ut multi ante veteres. 20. Proxime autem Aristoxenus, musicus idemque philosophus, ipsius corporis intentionem quamdam, vel, ut in cantu et fidibus, quae harmonia dicitur, sic ex corporis totius natura et figura varios motus cieri, tamquam in cantu sonos. Hic ab artificio suo non recessit, et tamen dixit aliquid, quod ipsum quale esset, erat multo ante et dictum et explanatum a Platone. Xenocrates animi figuram et quasi corpus negavit esse, verum numerum dixit esse, cuius vis, ut iam ante Pythagorae visum erat, in natura maxima esset. Eius doctor Plato triplicem finxit animum: cuius principatum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit: et duas partes parere voluit, iram et cupiditatem: quas locis disclusit: iram in pectore, cupiditatem subter praecordia locavit. 21. Dicaearchus autem in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium, primo libro multos loquentes facit: duobus Pherecratem quemdam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit, nihil esse omnino animum, et hoc esse nomen totum inane, frustraque et animalia et animantes appellari; neque in homine inesse animum vel animam, nec in bestia: vimque omnem eam, qua vel agamus quid vel sentiamus, in omnibus corporibus vivis aequabiliter esse fusam, nec separabilem a corpore esse, quippe quae nulla sit, nec sit quidquam, nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut temperatione naturae vigeat et sentiat. 22. Aristoteles longe omnibus (Platonem semper excipio) praestans et ingenio et diligentia, quum quattuor illa genera principiorum esset complexus, e quibus omnia orirentur, quintam quamdam naturam censet esse, e qua sit mens. Cogitare enim et providere et discere et docere et invenire aliquid, et tam multa alia meminisse, amare, odisse, cupere, timere, angi, laetari: haec et similia eorum in horum quattuor generum inesse nullo putat. Quintum genus adhibet, vacans nomine: et sic ipsum animum ἐντελέχειαν appellat, novo nomine, quasi quamdam continuatam motionem et peremnem. XI. Nisi quae me forte fugiunt, hae sunt fere de animo sententiae. Democritum enim, magnum quidem illum virum, sed levibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursu quodam fortuito, omittamus. Nihil est enim apud istos, quod non atomorum turba conficiat. 23. Harum sententiarum quae vera sit, deus aliqui viderit: quae veri simillima, magna quaestio est. Utrum igitur inter has sententias diiudicare malumus, an ad propositum redire? A. Cuperem equidem utrumque, si posset: sed est difficile confundere. Quare si, ut ista non disserantur, liberari mortis metu possumus, id agamus: sin id non potest, nisi hac quaestione animorum explicata, nunc, si videtur, hoc; illud alias. M. Quod malle te intelligo, id puto esse commodius. Efficiet enim ratio, ut, quaecumque vera sit earum sententiarum, quas exposui, mors aut malum non sit, aut sit bonum potius. 24. Nam si cor aut sanguis aut cerebrum est animus; certe, quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore. Si anima est, fortasse dissipabitur: si ignis, exstinguetur: si est Aristoxeni harmonia, dissolvetur. Quid de Dicaearcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? His sententiis omnibus nihil post mortem pertinere ad quemquam potest: pariter enim cum vita sensus amittitur: non sentientis autem, nihil est, ullam in partem quod intersit. Reliquorum sententiae spem afferunt, si te forte hoc delectat, posse animos, quum e corporibus excesserint, in caelum, quasi in domicilium suum, pervenire. A. Me vero delectat: idque primum ita esse velim; deinde, etiam si non sit, mihi persuaderi tamen velim. M. Quid tibi ergo opera nostra opus est? Num eloquentia Platonem superare possumus? Evolve diligenter eius eum librum, qui est de animo: amplius quod desideres, nihil erit. A. Feci mehercule, et quidem saepius, sed nescio quo modo, dum lego, assentior; quum posui librum et mecum ipse de immortalitate animorum coepi cogitare, assensio omnis illa elabitur. 25. M. Quid hoc? dasne aut manere animos post mortem, aut morte ipsa interire? A. Do vero. M. Quid, si maneant? A. Beatos esse concedo. M. Si intereant? A. Non esse miseros, quoniam ne sint

quidem, nam istud, coacti a te, paullo ante concessimus. M. Quo modo igitur, aut cur mortem malum tibi videri dicis, quae aut beatos nos efficiet, animis manentibus, aut non miseros, sensu carentes?

XII. 26. A. Expone igitur, nisi molestum est, primum, animos, si potes, remanere post mortem: tum, si minus id obtinebis, est enim arduum, docebis, carere omni malo mortem. Ego enim istud ipsum vereor, ne malum sit, non dico carere sensu, sed carendum esse. M. Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam vis obtineri, uti optimis possumus: quod in omnibus caussis et debet et solet valere plurimum: et primum quidem omni antiquitate: quae quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quae erant vera, cernebat.

27. Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos Cascos appellat Ennius, esse in morte sensum, neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret: idque quum multis aliis rebus, tum e pontificio iure et caerimoniis sepulcrorum intelligi licet; quas maximis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent, nec violatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi haereret in eorum mentibus, mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed quamdam quasi migrationem commutationemque vitae, quae in claris viris et feminis dux in caelum soleret esse, in ceteris humi retineretur, et permaneret tamen. 28. Ex hoc et nostrorum opinione

Romulus in caelo cum dis - - agit *aevom*,

ut, famae assentiens, dixit Ennius: et apud Graecos, indeque perlapsus ad nos et usque ad Oceanum, Hercules tantus et tam praesens habetur deus: hinc Liber, Semele natus, eademque famae celebritate Tyndaridae fratres: qui non modo adiutores in praeliis victoriae populi Romani, sed etiam nuntii fuisse perhibentur. Quid? Ino, Cadmi filia, nonne *Λευκοθέα* nominata a Graecis, Matuta habetur a nostris? Quid? totum prope caelum, ne plures persequar, nonne humano genere completum est? XIII. 29. Si vero scrutari vetera et ex his ea, quae scriptores Graeci prodiderunt, eruere coner: ipsi illi maiorum gentium dii qui habentur, hinc a nobis profecti in caelum reperientur. Quaere, quorum demonstrantur sepulcra in Graecia; reminiscere, quoniam es initiatus, quae traduntur mysteriis: tum denique, quam hoc late pateat, intelliges. Sed qui nondum ea, quae multis post annis tractari coepissent, physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum natura admonente cognoverant: rationes et caussas rerum non tenebant; visis quibusdam saepe movebantur, hisque maxime nocturnis, ut viderentur ii, qui vita excesserant, vivere. 30. Ut porro firmissimum hoc afferri videtur, cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit immanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio: — multi de diis prava sentiunt: (id enim vitioso more effici solet:) omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur: nec vero id collocutio hominum aut consensus effecit: non institutis opinio est confirmata, non legibus. Omni autem in re consensio omnium gentium lex naturae putanda est. — Quis est igitur, qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitae commodis arbitretur? Tolle hanc opinionem; luctum sustuleris. Nemo enim maeret suo incommodo. Dolent fortasse et anguntur: sed illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum, quem dileximus, vitae commodis privatum arbitramur, idque sentire. Atque hoc ita sentimus natura duce, nulla ratione, nullaque doctrina.

XIV. 31. Maximum vero argumentum est naturam ipsam de immortalitate animorum tacitam iudicare, quod omnibus curae sunt, et maximae quidem, quae post mortem futura sint.

Serit
arbores, quae alteri saeculo prosint

ut ait ille in Synephebis: quid spectans, nisi etiam postera saecula ad se pertinere? Ergo arbores serit diligens agricola, quarum aspiciet bacam ipse numquam: vir magnus leges, instituta, rempublicam non seret? Quid procreatio liberorum, quid propagatio nominis, quid adoptiones filiorum, quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulcrorum monumenta, quid elogia significant, nisi nos futura etiam cogitare? 32. Quid illud? num dubitas, quin specimen naturae capi debeat ex optima quaque natura? Quae est igitur melior in hominum genere natura, quam eorum, qui se natos ad homines iuvandos, tutandos, conservandos arbitrantur? Abiit ad deos Hercules. Numquam abiisset, nisi, quum inter homines esset, eam sibi viam munivisset. Vetera iam ista et religione omnium consecrata. XV. Quid in hac republica tot tantosque viros ob rempublicam interfectos cogitasse arbitramur? iisdemne ut finibus nomen suum, quibus vita terminaretur? Nemo umquam sine magna spe immortalitatis se pro patria offerret ad mortem. 33. Licuit esse otioso Themistocli, licuit Epaminondae, licuit, ne et vetera et externa quaeram, mihi: sed nescio quomodo inhaeret in mentibus quasi saeculorum quoddam augurium futurorum: idque in maximis ingeniis altissimisque animis et exsistit maxime et apparet facillime. Quo quidem dempto, quis tam esset amens, qui semper in laboribus et periculis viveret? 34. Loquor de principibus: quid poetae? Nonne post mortem nobilitari volunt? Unde ergo illud?

Aspicite, o cives, senis Ennii imaginî formam.
Hic vestrûm pinxit maxuma facta patrum.

Mercedem gloriae flagitat ab iis, quorum patres affecerat gloria: idemque,

Nemo me lacrimis decoret, nec funera fletu
faxit. Cur? Volito vivu' per ora virûm.

Sed quid poetas? Opifices post mortem nobilitari volunt. Quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in clypeo Minervae, quum inscribere non liceret? Quid? nostri philosophi — nonne in his ipsis libris, quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina inscribunt? 35. Quod si omnium consensus naturae vox est, omnesque, qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid, quod ad eos pertineat, qui vita cesserunt: nobis quoque idem existimandum est: et si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitramur, quia natura optima sunt, cernere naturae vim maxime: veri simile est, quum optimus quisque maxime posteritati serviat, esse aliquid, cuius is post mortem sensum sit habiturus.

XVI. 36. Sed ut deos esse natura opinamur, qualesque sint, ratione cognoscimus; sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium: qua in sede maneant, qualesque sint, ratione discendum est. Cuius ignoratio finxit inferos, easque formidines, quas tu contemnere non sine caussa videbare. In terram enim cadentibus corporibus, hisque *humo* tectis, e quo dictum est *humari*, sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum. Quam eorum opinio-

nem magni errores consecuti sunt: quos auxerunt poetae. 37. Frequens enim consessus theatri, in quo sunt mulierculae et pueri, movetur audiens tam grande carmen:

Adsum, atque advenió Acherunte, víx, via alta atque árdua,
pér speluncas sáxis structas ásperis, pendéntibus,
máximis; ubi rigida constat crássa caligo inferum.

Tantumque valuit error, qui mihi quidem iam sublatus videtur, ut, corpora cremata quum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri possent, nec intelligi. Animos enim per se ipsos viventes non poterant mente complecti: formam aliquam figuramque quaerebant. Inde Homeri tota *νεκυία*: inde ea, quae meus amicus Appius *νεκρομαντεῖα* faciebat: inde in vicinia nostra Averni lacus,

únde animae excitántur obscura úmbra, aperto óstio
álti Acheruntis, sálso sanguine, mórtuorum imágines.

Has tamen imagines loqui volunt: quod fieri nec sine lingua, nec sine palato, nec sine faucium, laterum, pulmonum vi et figura potest. Nihil enim animo videre poterant: ad oculos omnia referebant. 38. Magni autem est ingenii, sevocare mentem a sensibus et cogitationem ab consuetudine abducere. Itaque credo equidem etiam alios tot saeculis: sed, quod litteris exstet proditum *, Pherecydes Syrus primum dixit, animos hominum esse sempiternos: antiquus sane: fuit enim meo regnante gentili. Hanc opinionem discipulus eius Pythagoras maxime confirmavit: qui quum Superbo regnante in Italiam venisset, tenuit magnam illam Graeciam quum honore disciplinae, tum etiam auctoritate: multaque saecula postea sic viguit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docti viderentur.

XVII. Sed redeo ad antiquos. Rationem illi sententiae suae non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut descriptionibus explicandum. 39. Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse et didicisse Pythagorea omnia, primumque de animorum aeternitate non solum sensisse idem, quod Pythagoram, sed rationem etiam attulisse. Quam, nisi quid dicis, praetermittamus et hanc totam spem immortalitatis relinquamus. A. Ain tu? quum me in summam exspectationem adduxeris, deseris? Errare mehercule malo cum Platone, quem tu quanti facias, scio, et quem ex tuo ore admiror, quam cum istis vera sentire. 40. M. Macte virtute! Ego enim ipse cum eodem ipso non invitus erraverim. Num igitur dubitamus, [an], sicut pleraque, sic et hoc? (quamquam hoc quidem minime: persuadent enim mathematici,) terram in medio mundo sitam ad universi caeli complexum quasi puncti instar obtinere, quod *κέντρον* illi vocant: eam porro naturam esse quattuor omnia gignentium corporum, ut quasi partita habeant inter se ac divisa momenta; terrena et humida suopte nutu et suo pondere ad pares angulos in terram et in mare ferantur; reliquae duae partes, una ignea, altera animalis, ut illae superiores in medium locum mundi gravitate ferantur et pondere, sic hae rursum rectis lineis in caelestem locum subvolent, sive ipsa natura superiora appetente, sive quod a gravioribus leviora natura repellantur. Quae quum constent, perspicuum debet esse, animos, quum e corpore excesserint, sive illi sint animales, id est spirabiles, sive ignei, in sublime ferri. 41. Si vero aut numerus quidam sit animus, quod subtiliter magis, quam dilucide dicitur, aut quinta illa non nominata magis, quam non intellecta natura: multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terra longissime se efferant. Horum igitur aliquid animus est, nec tam vegeta mens aut in corde cerebrove aut in Empedocleo sanguine demersa iaceat.

XVIII. Dicaearchum vero cum Aristoxeno aequali et condiscipulo suo, doctos sane homines, omittamus: quorum alter ne condoluisse quidem umquam videtur, qui animum se habere non sentiat: alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad haec transferre conetur. Harmoniam autem ex intervallis sonorum nosse possumus, quorum varia compositio etiam harmonias efficit plures: membrorum vero situs et figura corporis, vacans animo, quam possit harmoniam efficere, non video: sed hic quidem, quamvis eruditus sit, sicut est, haec magistro concedat Aristoteli; canere ipse doceat. Bene enim illo proverbio Graecorum praecipitur,

Quam quisque norit ártem, in hac se exérceat!

42. Illam vero funditus eiiciamus individuorum corporum levium et rotundorum concursionem fortuitam: quam tamen Democritus concalefactam et spirabilem, id est animalem, esse voluit. Is autem animus, qui, si est horum quattuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur, ex inflammata anima constat, ut potissimum videri video Panaetio, superiora capessat necesse est. Nihil enim habent haec duo genera proni, et supera semper petunt. Ita, sive dissipantur, procul a terris id evenit: sive permanent et conservant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad caelum et ab his perrumpatur et dividatur crassus hic et concretus aër, qui est terrae proximus. Calidior est enim vel potius ardentior animus, quam est hic aer, quem modo dixi crassum atque concretum. Quod ex eo sciri potest, quia corpora nostra, terreno principiorum genere confecta, ardore animi concalescunt. XIX. 43. Accedit, ut eo facilius animus evadat ex hoc aëre, quem saepe iam appello, eumque perrumpat, quod nihil est animo velocius, nulla est celeritas, quae possit cum animi celeritate contendere. Qui si permanet incorruptus suique similis: necesse est ita feratur, ut penetret et dividat omne caelum hoc, in quo nubes, imbres ventique coguntur: quod et humidum et caliginosum est propter exhalationes terrae. Quam regionem quum superavit animus naturamque sui similem contigit et agnovit; iunctis ex anima tenui et ex ardore solis temperato ignibus insistit et finem altius se efferendi facit. Tum * enim sui similem et levitatem et calorem adeptus, tamquam paribus examinatus ponderibus, nullam in partem movetur, eaque ei demum naturalis est sedes, quum ad sui simile penetravit, in quo, nulla re egens, aletur et sustentabitur iisdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur. 44. Quumque corporis facibus inflammari soleamus ad omnes fere cupiditates, eoque magis incendi, quod iis aemulemur, qui ea habeant, quae nos habere cupiamus: profecto beati erimus, quum, corporibus relictis, et cupiditatum et aemulationum erimus expertes: quodque nunc facimus, quum laxati curis sumus, ut spectare aliquid velimus et visere, id multo tum faciemus liberius, totosque nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus, propterea, quod et natura inest mentibus nostris insatiabilis quaedam cupiditas veri videndi, et orae ipsae locorum illorum, quo pervenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum caelestium, eo maiorem cognoscendi cupiditatem dabunt. 45. Haec enim pulchritudo etiam in terris patriam illam et avi-

tam, ut ait Theophrastus, philosophiam cognitionis cupiditate incensam, excitavit. Praecipue vero fruentur ea, qui tum etiam, quum has terras incolentes, circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant. XX. Etenim si nunc aliquid assequi se putant, qui ostium Ponti viderunt et eas angustias, per quas penetravit ea, quae est nominata

Argo, quia Argivi in ea, *delecti viri,*
vecti, petebant pellem inauratam arietis,

aut ii, qui Oceani freta illa viderunt,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda:

quod tandem spectaculum fore putamus, quum totam terram contueri licebit, eiusque quum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabiles regiones et rursum omni cultu propter vim frigoris aut caloris vacantes? 46. Nos enim ne nunc quidem oculis cernimus ea, quae videmus: neque est enim ullus sensus in corpore: sed, ut non solum physici docent, verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt, viae quasi quaedam sunt ad oculos, ad aures, ad nares a sede animi perforatae. Itaque saepe aut cogitatione, aut aliqua vi morbi impediti, apertis atque integris et oculis et auribus, nec videmus nec audimus: ut facile intelligi possit, animum et videre et audire, non eas partes, quae quasi fenestrae sunt animi: quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat et adsit. Quid, quod eadem mente res dissimillimas comprehendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum? quae numquam quinque nuntiis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur, ut idem omnium iudex solus esset. Atque ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur, quum, quo natura fert, liber animus pervenerit. 47. Nam nunc quidem, quamquam foramina illa, quae patent ad animum a corpore, callidissimo artificio natura fabricata est, tamen terrenis concretisque corporibus sunt intersepta quodammodo. Quum autem nihil erit praeter animum, nulla res obiecta impediet, quo minus percipiat, quale quidque sit. XXI. Quamvis copiose haec diceremus, si res postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis caelestibus esset habiturus. 48. Quae quidem cogitans, soleo saepe mirari nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur, eiusque inventori et principi gratias exsultantes agunt, eumque venerantur, ut deum: liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno et diurno ac nocturno metu. Quo terrore? quo metu? Quae est anus tam delira, quae timeat ista, quae vos videlicet, si physica non didicissetis, timeretis?

Acherúsia templa alta Orci . .
— — pallida Leti —
nubila ténebris loca!

Non pudet philosophum in eo gloriari, quod haec non timeat et quod falsa esse cognoverit? Ex quo intelligi potest, quam acuti natura sint, qui haec sine doctrina credituri fuerint! 49. Praeclarum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt se, quum tempus mortis venisset, totos esse perituros. Quod ut ita sit, (nihil enim pugno), quid habet ista res aut laetabile aut gloriosum? Nec tamen mihi sane quidquam occurrit, cur non Pythagorae sit et Platonis vera sententia. Ut enim rationem Plato nullam afferret, (vide, quid homini tribuam:) ipsa auctoritate me frangeret. Tot autem rationes attulit, ut velle ceteris, sibi certe persuasisse videatur.

XXII. 50. Sed plurimi contra nituntur animosque quasi capite damnatos morte mulctant: neque aliud est quidquam, cur incredibilis his animorum videatur aeternitas, nisi quod nequeunt, qualis animus sit vacans corpore, intelligere et cogitatione comprehendere. Quasi vero intelligant, qualis sit in ipso corpore, quae conformatio, quae magnitudo, qui locus: ut, si iam possent in homine vivo * cerni omnia, quae nunc tecta sunt, casurusne in conspectum videatur animus, an tanta sit eius tenuitas, ut fugiat aciem. 51. Haec reputent isti, qui negant animum sine corpore se intelligere posse. Videbunt, quem in ipso corpore intelligant. Mihi quidem naturam animi intuenti multo difficilior occurrit cogitatio multoque obscurior, qualis animus in corpore sit, tamquam alienae domi, quam qualis, quum exierit et in liberum caelum, quasi domum suam, venerit. Nisi enim, quod numquam vidimus, id quale sit, intelligere non possumus; certe et deum ipsum et divinum animum, corpore liberatum, cogitatione complecti possumus. Dicaearchus quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi, quid aut qualis esset, intelligentia, nullum omnino animum esse dixerunt. 52. Est illud quidem vel maximum, animo ipso animum videre: et nimirum hanc habet vim praeceptum Apollinis, quo monet, ut se quisque noscat. Non enim, credo, id praecipit, ut membra nostra aut staturam figuramve noscamus. Neque nos corpora sumus: neque ego, tibi haec dicens, corpori tuo dico. Quum igitur, *nosce te,* dicit, hoc dicit, nosce animum tuum: nam corpus quidem quasi vas est aut aliquod animi receptaculum: ab animo tuo quidquid agitur, id agitur a te. Hunc igitur nosse nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum, sic ut tributum deo sit.

53. Sed si, qualis sit animus, ipse animus nesciat: dic, quaeso, ne esse quidem se sciet? ne moveri quidem se? Ex quo illa ratio nata est Platonis, quae a Socrate est in Phaedro explicata, a me autem posita est in sexto libro de republica. XXIII. »*Quod semper movetur, aeternum est: quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod se ipsum movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi: principii autem nulla est origo.* 54. *Nam e principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest. Nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde. Quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec a se aliud creabit, siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur. Id autem nec nasci potest nec mori: vel concidat omne caelum, omnisque terra consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, qua primo impulsa moveatur. Quum pateat igitur, aeternum id esse, quod se ipsum moveat, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo. Quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo. Nam haec est propria natura animi atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae se ipsa semper moveat, neque nata certe est et aeterna est.*« 55. Licet concurrant plebeii omnes philosophi, (sic enim ii, qui a Platone et Socrate et ab ea familia dissident, appellandi videntur,) non modo nihil umquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem ipsum, quam subtiliter conclusum sit, intelligent. Sentit igi-

tur animus se moveri: quod quum sentit, illud una sentit, se vi sua, non aliena moveri: nec accidere posse, ut ipse umquam a se deseratur. Ex quo efficitur aeternitas: nisi quid habes ad haec. A. Ego vero facile sum passus, ne in mentem quidem mihi aliquid contra venire: ita isti faveo sententiae.

XXIV. 56. M. Quid illa tandem? num leviora censes? quae declarant inesse in animis hominum divina quaedam? quae, si cernerem, quemadmodum nasci possent, etiam, quemadmodum interirent, viderem. Nam sanguinem, bilem, pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique membrorum et totius corporis figuram videor posse dicere, unde concreta et quo modo facta sint: animum ipsum, si nihil esset in eo, nisi id, ut per eum viveremus, tam natura putarem hominis vitam sustentari, quam vitis, quam arboris. Haec enim etiam dicimus vivere. Item si nihil haberet animus hominis, nisi ut appeteret aut refugeret, id quoque esset ei commune cum bestiis. 57. Habet primum memoriam, et eam infinitam rerum innumerabilium. Quam quidem Plato recordationem esse vult superioris vitae. Nam in illo libro, qui inscribitur Menon, pusionem quemdam Socrates interrogat quaedam geometrica de dimensione quadrati. Ad ea sic ille respondet, ut puer: et tamen ita faciles interrogationes sunt, ut gradatim respondens eodem perveniat, quo, si geometrica didicisset. Ex quo effici vult Socrates, ut discere nihil aliud sit, nisi recordari. Quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e vita: docet enim, quemvis, qui omnium rerum rudis esse videatur, bene interroganti respondentem, declarare, se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere: nec vero fieri ullo modo posse, ut a pueris tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones, quas *ἐννοίας* vocant, haberemus, nisi animus, antequam in corpus intravisset, in rerum cognitione viguisset. 58. Quumque nihil esset, ut omnibus locis a Platone disseritur, (nihil enim ille putat esse, quod oriatur et intereat, idque solum esse, quod semper tale sit, quale *ἰδέαν* appellat ille, nos *speciem*:) non potuit animus haec in corpore inclusus agnoscere: cognita attulit. Ex quo tam multarum rerum cognitionis admiratio tollitur. Neque ea plane videt animus, quum repente in tam insolitum tamque perturbatum domicilium immigravit, sed, quum se collegit atque recreavit, tum agnoscit illa reminiscendo. 59. Ita nihil aliud est discere, nisi recordari. Ego autem maiore etiam quodam modo memoriam admiror. Quid est enim illud, quo meminimus? aut quam habet vim? aut unde natam? Non quaero, quanta memoria Simonides fuisse dicatur, quanta Theodectes, quanta is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cyneas, quanta nuper Charmadas, quanta, qui modo fuit, Scepsius Metrodorus, quanta noster Hortensius: de communi hominum memoria loquor, et eorum maxime, qui in aliquo maiore studio et arte versantur: quorum quanta mens sit, difficile est existimare: ita multa meminerunt. XXV. 60. Quorsus igitur haec spectat oratio? Quae sit illa vis et unde sit, intelligendum puto. Non est certe nec cordis, nec sanguinis, nec cerebri nec atomorum. Anima sit animus ignisne, nescio: nec me pudet, ut istos, fateri nescire, quod nesciam. Illud, si ulla alia de re obscura affirmare possem, sive anima sive ignis sit animus, eum iurarem esse divinum. Quid enim? obsecro te, terrane tibi aut hoc nebuloso et caliginoso caelo aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriae? Si, quid sit hoc, non vides: at, quale sit, vides. Si ne id quidem: at, quantum sit, profecto vides. 61. Quid igitur? utrum capacitatem aliquam in animo putamus esse, quo, tamquam in aliquod vas ea, quae meminimus, infundantur? Absurdum id quidem. Qui enim fundus aut quae talis animi figura intelligi potest? aut quae tanta omnino capacitas? An imprimi, quasi ceram, animum putamus, et memoriam esse signatarum rerum in mente vestigia? Quae possunt verborum, quae rerum ipsarum esse vestigia? quae porro tam immensa magnitudo, quae illa tam multa possit effingere? Quid? illa vis quae tandem est, quae investigat occulta, quae inventio atque excogitatio dicitur? Ex hacne tibi terrena mortalique natura et caduca concreta ea videtur? 62. Aut qui primus, quod summae sapientiae Pythagorae visum est, omnibus rebus imposuit nomina? aut qui dissipatos homines congregavit et ad societatem vitae convocavit? aut qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis litterarum notis terminavit? aut qui errantium stellarum cursus, regressiones*, institiones* notavit? omnes magni; etiam superiores, qui fruges, qui vestitum, qui tecta, qui cultum vitae, qui praesidia contra feras invenerunt: a quibus mansuefacti et exculti, a necessariis artificiis ad elegantiora defluximus. Nam et auribus oblectatio magna parta est, inventa et temperata varietate et natura sonorum; et astra suspeximus, tum ea, quae sunt infixa certis locis, tum illa non re, sed vocabulo errantia. Quorum conversiones omnesque motus qui animo vidit, is docuit similem animum suum eius esse, qui ea fabricatus esset in caelo. 63. Nam quum Archimedes lunae, solis, quinque errantium motus in sphaeram illigavit, effecit idem, quod ille, qui in Timaeo mundum aedificavit, Platonis deus, ut tarditate et celeritate dissimillimos motus una regeret conversio. Quod si in hoc mundo fieri sine deo non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Archimedes sine divino ingenio potuisset imitari. XXVI. 64. Mihi vero ne haec quidem notiora et illustriora carere vi divina videntur, ut ego aut poetam grave plenumque carmen sine caelesti aliquo mentis instinctu putem fundere, aut eloquentiam sine vi maiore quadam fluere, abundantem sonantibus verbis uberibusque sententiis. Philosophia vero, omnium mater artium, quid est aliud, nisi, ut Plato ait, donum; ut ego, inventum deorum? Haec nos primum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudivit; eademque ab animo, tamquam ab oculis, caliginem dispulit, ut omnia supera, infera, prima, ultima, media videremus. 65. Prorsus haec divina mihi videtur vis, quae tot res efficiat et tantas. Quid est enim memoria rerum et verborum? quid porro inventio? Profecto id, quo nec in deo quidquam maius intelligi potest. Non enim ambrosia deos, aut nectare, aut Iuventate pocula ministrante laetari arbitror, nec Homerum audio, qui Ganymedem a diis raptum ait propter formam, ut Iovi bibere ministraret: non iusta caussa, cur Laomedonti tanta fieret iniuria. Fingebat haec Homerus, et humana ad deos transferebat: divina mallem ad nos. Quae autem divina? Vigere, sapere, invenire, meminisse. Ergo animus, ut ego dico, divinus est; ut Euripides audet dicere, deus: et quidem, si deus aut anima aut ignis est, idem est animus hominis. Nam ut illa natura caelestis et terra vacat et humore, sic utriusque

harum rerum humanus animus est expers. Sin autem est quinta quaedam natura, ab Aristotele inducta primum: haec et deorum est et animorum. XXVII. 66. Hanc nos sententiam secuti, his ipsis verbis in consolatione haec expressimus. *Animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur: nihil ne aut humidum quidem, aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura provideat et complecti possit praesentia: quae sola divina sunt, nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint nisi a deo. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita, quidquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum, ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omniaque sentiens et movens, ipsaque praedita motu sempiterno.* 67. Hoc e genere atque eadem e natura est humana mens.

Ubi igitur, aut qualis est ista mens? Ubi tua aut qualis? potesne dicere? an, si omnia ad intelligendum non habeo, quae habere vellem, ne iis quidem, quae habeo, mihi per te uti licebit? Non valet tantum animus, ut sese ipse videat. At, ut oculus, sic animus, se non videns, alia cernit. Non videt autem, quod minimum est, formam suam. Fortasse! quamquam id quoque: sed relinquamus: vim certe, sagacitatem, memoriam, motum, celeritatem videt. Haec magna, haec divina, haec sempiterna sunt. Qua facie quidem sit aut ubi habitet, ne quaerendum quidem est.

XXVIII. Ut, quum videmus speciem primum candoremque caeli: 68. deinde conversionis celeritatem tantam, quantam cogitare non possumus; tum vicissitudines dierum atque noctium, commutationesque temporum quadripartitas, ad maturitatem frugum et ad temperationem corporum aptas, eorumque omnium moderatorem et ducem solem; lunamque accretione et deminutione luminis, quasi fastorum notis, signantem dies; tum in eodem orbe, in XII partes distributo, quinque stellas ferri, eosdem cursus constantissime servantes, disparibus inter se motibus, nocturnamque caeli formam undique sideribus ornatam; tum globum terrae eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco, duabus oris distantibus habitabilem et cultum: quarum altera, quam nos incolimus,

sub áxe posita ad stellas septem, unde horrifer
aquilonis stridor gelidas molitúr nives;

altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci ἀντίχϑονα: 69. ceteras partes incultas, quod aut frigore rigeant aut urantur calore: hic autem, ubi habitamus, non intermittit suo tempore

caelúm nitescere, árbores frondescere,
vités laetificae pámpinis pubéscere,
rami baccarum ubértate incurvéscere,
segetés largiri frúges, florere ómnia,
fontes scatere, herbis prata convestirier:

tum multitudinem pecudum, partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda; hominemque ipsum quasi contemplatorem caeli ac deorum ipsorumque cultorem; atque hominis utilitati agros omnes et maria parentia: — 70. haec igitur et alia innumerabilia quum cernimus, possumusne dubitare, quin his praesit aliquis vel effector, si haec nata sunt, ut Platoni videtur, vel, si semper fuerunt, ut Aristoteli placet, moderator tanti operis et muneris? Sic mentem hominis, quamvis eam non videas, ut deum non vides: tamen, ut deum agnoscis ex operibus eius, sic ex memoria rerum et inventione, et celeritate motus, omnique pulchritudine virtutis vim divinam mentis agnoscito. XXIX. In quo igitur loco est? Credo equidem in capite, et, cur credam, afferre possum. Sed alias: nunc ubiubi sit animus, certe quidem in te est. Quae est ei natura? Propria puto et sua. Sed fac igneam, fac spirabilem: nihil ad id, de quo agimus. Illud modo videto, ut deum noris, etsi eius ignores et locum et faciem, sic animum tibi tuum notum esse oportere, etiam si ignores et locum et formam. 71. In animi autem cognitione dubitare non possumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex. Quod quum ita sit, certe nec secerni, nec dividi, nec discerpi, nec distrahi potest: nec interire igitur. Est enim interitus quasi discessus, et secretio ac diremptus earum partium, quae ante interitum iunctione aliqua tenebantur.

His et talibus rationibus adductus, Socrates nec patronum quaesivit ad iudicium capitis, nec iudicibus supplex fuit: adhibuitque liberam contumaciam, a magnitudine animi ductam, non a superbia: et supremo vitae die de hoc ipso multa disseruit, et paucis ante diebus, quum facile posset educi e custodia, noluit; et quum paene in manu iam mortiferum illud teneret poculum, locutus ita est, ut non ad mortem trudi, verum in caelum videretur escendere. XXX. 72. Ita enim censebat, itaque disseruit: duas esse vias, duplicesque cursus animorum e corpore excedentium. Nam qui se humanis vitiis contaminavissent, et se totos libidinibus dedidissent, quibus caecati vel domesticis vitiis atque flagitiis se inquinavissent, vel republica violanda fraudes inexpiabiles concepissent, iis devium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum: qui autem se integros castosque servavissent, quibusque fuisset minima cum corporibus contagio, seseque ab his semper sevocassent, essentque in corporibus humanis vitam imitati deorum; his ad illos, a quibus essent profecti, reditum facilem patere. 73. Itaque commemorat, ut cygni, qui non sine caussa Apollini dicati sint, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes, quid in morte boni sit, cum cantu et voluptate moriantur: sic omnibus et bonis et doctis esse faciendum. Nec vero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem nobis accideret, diligenter de animo cogitantibus, quod iis saepe usu venit, qui [quum] acriter oculis deficientem solem intuerentur, ut aspectum omnino amitterent: sic mentis acies, seipsa intuens, nonnumquam hebescit; ob eamque caussam contemplandi diligentiam amittimus. Itaque dubitans, circumspectans, haesitans, multa adversa reverens, tamquam in rate, in mari immenso nostra vehitur oratio. 74. Sed haec et vetera et a Graecis. Cato autem sic abiit e vita, ut caussam moriendi nactum se esse gauderet. Vetat enim dominans ille in nobis deus, iniussu hinc nos suo demigrare: quum vero caussam iustam deus ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, saepe multis: nae ille, medius fidius, vir sapiens laetus ex his tenebris in lucem illam excesserit. Nec tamen illa vincla carceris ruperit: leges enim vetant; sed tamquam a magistratu aut ab aliqua potestate legitima, sic a deo evocatus atque

emissus exierit. Tota enim philosophorum vita, ut ait idem, commentatio mortis est. XXXI. 75. Nam quid aliud agimus, quum a voluptate, id est a corpore, quum a re familiari, quae est ministra et famula corporis, quum a republica, quum a negotio omni sevocamus animum? Quid, inquam, tum agimus, nisi animum ad seipsum advocamus, secum esse cogimus maximeque a corpore abducimus? Secernere autem a corpore animum nec quidquam aliud est, quam emori discere. Quare hoc commentemur, mihi crede; disiungamusque nos a corporibus, id est, consuescamus mori. Hoc et, dum erimus in terris, erit illi caelesti vitae simile: et, quum illuc ex his vinculis emissi feremur, minus tardabitur cursus animorum. Nam qui in compedibus corporis semper fuerunt, etiam quum soluti sunt, tardius ingrediuntur; ut ii, qui ferro vincti multos annos fuerunt. Quo quum venerimus, tum denique vivemus. Nam haec quidem vita mors est: quam lamentari possem, si liberet.

76. A. Satis tu quidem in consolatione es lamentatus: quam quum lego, nihil malo, quam has res relinquere; his vero modo auditis, multo magis. M. Veniet tempus, et quidem celeriter, et sive retractabis sive properabis: volat enim aetas. Tantum autem abest ab eo, ut malum mors sit, quod tibi dudum videbatur, ut verear, ne homini nihil sit, non malum aliud certe, sed nihil bonum aliud potius: si quidem vel dii ipsi, vel cum diis futuri sumus. A. Quid refert? Adsunt enim, qui haec non probent. M. Ego autem numquam ita te in hoc sermone dimittam, ulla ut ratione mors tibi videri malum possit. 77. A. Quî potest, quum ista cognoverim? M. Quî possit, rogas? Catervae veniunt contra dicentium, non solum Epicureorum, quos equidem non despicio: sed nescio quo modo doctissimus quisque, acerrime autem deliciae meae, Dicaearchus, contra hanc immortalitatem disseruit. Is enim tres libros scripsit, qui Lesbiaci vocantur, quod Mytilenis sermo habetur: in quibus vult efficere, animos esse mortales. Stoici autem usuram nobis largiuntur, tamquam cornicibus; diu mansuros aiunt animos; semper, negant. XXXII. Numne vis igitur audire, cur, etiam si ita sit, mors tamen non sit in malis? A. Ut videtur: sed me nemo de immortalitate depellet. 78. M. Laudo id quidem: etsi nihil nimis oportet confidere. Movemur enim saepe aliquo acute concluso, labamus mutamusque sententiam clarioribus etiam in rebus. In his est enim aliqua obscuritas. Id igitur si acciderit, simus armati. A. Sane quidem: sed, ne accidat, providebo.

M. Numquid igitur est caussae, quin amicos nostros Stoicos dimittamus? eos dico, qui aiunt animos manere, e corpore quum excesserint, sed non semper. A. Istos vero: qui, quod tota in hac caussa difficillimum est, suscipiant, posse animum manere corpore vacantem: illud autem, quod non modo facile ad credendum est, sed eo concesso, quod volunt, consequens, id certe non dant, ut, quum diu permanserit, ne intereat. M. Bene reprehendis: et se isto modo res habet. 79. Credamus igitur Panaetio, a Platone suo dissentienti? Quem enim omnibus locis divinum, quem sapientissimum, quem sanctissimum, quem Homerum philosophorum appellat, huius hanc unam sententiam de immortalitate animorum non probat. Vult enim, quod nemo negat, quidquid natum sit, interire: nasci autem animos, quod declaret eorum similitudo, qui procreentur: quae etiam in ingeniis, non solum in corporibus, appareat. Alteram autem affert rationem: nihil esse, quod doleat, quin id aegrum esse quoque possit: quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum; dolere autem animos; ergo etiam interire. XXXIII. 80. Haec refelli possunt. Sunt enim ignorantis, quum de aeternitate animorum dicatur, de mente dici, quae omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus aegritudines, irae, libidinesque versentur: quas is, contra quem haec dicuntur, semotas a mente et disclusas putat. Iam similitudo magis apparet in bestiis: quarum animi sunt rationis expertes. Hominum autem similitudo in corporum figura magis exstat: et ipsi animi, magni refert, quali in corpore locati sint. Multa enim e corpore exsistunt, quae acuant mentem; multa, quae obtundant. Aristoteles quidem ait omnes ingeniosos melancholicos esse: ut ego me tardiorem esse non moleste feram. Enumerat multos: idque quasi constet, rationem, cur ita fiat, affert. Quodsi tanta vis est ad habitum mentis in iis, quae gignuntur in corpore: (ea sunt autem, quaecumque sunt, quae similitudinem faciunt:) nihil necessitatis affert, cur nascatur animi similitudo. 81. Omitto dissimilitudines *. Vellem adesse posset Panaetius: (vixit cum Africano:) quaererem ex eo, cuius suorum similis fuisset Africani fratris nepos, facie vel patris, vita omnium perditorum ita similis, ut esset facile deterrimus. Cuius etiam similis P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis, nepos multorumque aliorum virorum clarorum, quos nihil attinet nominare, nepotes et filii. Sed quid agimus? Oblitine sumus, hoc nunc nobis esse propositum, quum satis de aeternitate dixissemus, ne si interirent quidem animi, quidquam mali esse in morte? A. Ego vero memineram: sed te de aeternitate dicentem aberrare a proposito facile patiebar.

XXXIV. 82. M. Video te alte spectare et velle in caelum migrare. A. Spero fore, ut contingat id nobis. Sed fac, ut isti volunt, animos non remanere post mortem: vides nos, si ita sit, privari spe beatioris vitae. M. Mali vero quid affert ista sententia? Fac enim sic animum interire, ut corpus: num igitur aliquis dolor aut omnino post mortem sensus in corpore est? Nemo id quidem dicit; etsi Democritum insimulat Epicurus; Democritici negant. Ne in animo quidem igitur sensus remanet. Ipse enim nusquam est. Ubi igitur malum est; quoniam nihil tertium est? An, quoniam ipse animi discessus a corpore non fit sine dolore? Ut credam ita esse, quam est id exiguum! Et falsum esse arbitror: et fit plerumque sine sensu; nonnumquam etiam cum voluptate: totumque hoc leve est, qualecumque est; fit enim ad punctum temporis. 83. Illud angit, vel potius excruciat, discessus ab omnibus iis, quae sunt bona in vita. Vide, ne a malis dici verius possit. Quid ego nunc lugeam vitam hominum? Vere et iure possum. Sed quid necesse est, quum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando miseriorem? Fecimus hoc in eo libro, in quo nosmetipsos, quantum potuimus, consolati sumus. A malis igitur mors abducit, non a bonis, verum si quaerimus. Hoc quidem a Cyrenaico Hegesia sic copiose disputatur, ut is a rege Ptolemaeo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere, quod multi, his auditis, mortem sibi ipsi consciscerent. 84. Callimachi quidem epigramma in Ambraciotam Cleombrotum est: quem ait, quum nihil ei accidisset adversi, e muro se in mare abiecisse, lecto Platonis libro. Eius autem, quem dixi, Hegesiae li-

ber est ἀποκαρτερῶν, quod a vita quidam per inediam discedens revocatur ab amicis: quibus respondens, vitae humanae enumerat incommoda. Possem idem facere; etsi minus, quam ille, qui omnino vivere expedire nemini putat. Mitto alios: etiamne nobis expedit? qui et domesticis et forensibus solatiis ornamentisque privati, certe, si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis abstraxisset. XXXV. 85. Sit igitur aliquis, qui nihil mali habeat, nullum a fortuna vulnus acceperit: Metellus ille, honoratis quattuor filiis; at quinquaginta Priamus; e quibus septem et decem iusta uxore nati. In utroque eamdem habuit fortuna potestatem; sed usa in altero est. Metellum enim multi filii, filiae, nepotes, neptes in rogum imposuerunt: Priamum tanta progenie orbatum, quum in aram confugisset, hostilis manus interemit. Hic si vivis filiis, incolumi regno occidisset;

— — astante ope barbarica,
tectis caelatis, láqueatis:

utrum tandem a bonis, an a malis discessisset? Tum profecto videretur a bonis. At certe ei melius evenisset, nec tam flebiliter illa canerentur,

Haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari.

Quasi vero ista vi * quidquam tum potuerit ei melius accidere. Quodsi ante occidisset, tum eventum omnino amisisset: hoc autem tempore sensum amisit malorum. 86. Pompeio nostro familiari, quum graviter aegrotasset Neapoli, melius est factum. Coronati Neapolitani fuerunt; nimirum etiam Puteolani; vulgo ex oppidis publice gratulabantur. Ineptum sane negotium et Graeculum; sed tamen fortunatum. Utrum igitur, si tum esset exstinctus, a bonis rebus, an a malis discessisset? Certe a miseris. Non enim cum socero bellum gessisset; non imparatus arma sumpsisset; non domum reliquisset; non ex Italia fugisset; non, exercitu amisso, nudus in servorum ferrum et manus incidisset; non liberi defleti; non fortunae omnes a victoribus possiderentur. Qui, si mortem tum obisset, in amplissimis fortunis occidisset: is propagatione vitae quot, quantas, quam incredibiles hausit calamitates! XXXVI. Haec morte effugiuntur, etiam si non evenerint, tamen quia possunt evenire: sed homines ea sibi accidere posse non cogitant. Metelli sperat sibi quisque fortunam: perinde quasi aut plures fortunati sint, quam infelices; aut certi quidquam sit in rebus humanis; aut sperare sit prudentius, quam timere.

87. Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte privari. Ergo etiam carere mortuos vitae commodis, idque esse miserum? Certe ita dicant necesse est. An potest is, qui non est, re ulla *carere?* Triste enim est nomen ipsum *carendi,* quia subiicitur haec vis: habuit, non habet: desiderat, requirit, indiget. Haec, opinor, incommoda sunt carentis. Caret oculis, odiosa caecitas; liberis, orbitas. Valet hoc in vivis: mortuorum autem non modo vitae commodis, sed ne vita quidem ipsa quisquam caret. De mortuis loquor, qui nulli sunt. Nos, qui sumus, num, etsi cornibus caremus aut pennis, sit, qui id dixerit? Certe nemo. Quid ita? Quia, quum id non habeas, quod tibi nec usu nec natura sit aptum, non careas, etiam si sentias te non habere. 88. Hoc premendum etiam atque etiam est argumentum, confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt, dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte sit, ut ne minima quidem suspicio sensus relinquatur. Hoc igitur probe stabilito et fixo, illud excutiendum est, ut sciatur, quid sit *carere,* ne relinquatur aliquid erroris in verbo. *Carere* igitur hoc significat, egere eo, quod habere velis. Inest enim velle in carendo, nisi quum sic, tamquam in febri, dicitur, alia quadam notione verbi. Dicitur enim alio modo etiam *carere,* quum aliquid non habeas et non habere te sentias, etiam si id facile patiare. *Carere* in malo non dicitur: nec enim esset dolendum. Dicitur illud, bono *carere,* quod est malum. Sed ne vivus quidem bono caret, si eo non indiget: sed in vivo intelligi tamen potest, regno te carere: dici autem hoc in te satis subtiliter non potest; posset in Tarquinio, quum regno esset expulsus: at in mortuo ne intelligi quidem [potest]. Carere enim, sentientis est: nec sensus in mortuo: ne *carere* quidem igitur in mortuo est. XXXVII. 89. Quamquam quid opus est in hoc philosophari, quum rem non magno opere philosophia egere videamus? Quoties non modo ductores nostri, sed universi etiam exercitus ad non dubiam mortem concurrerunt! Quae quidem si timeretur, non L. Brutus, arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in praelio concidisset; non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent; non uno bello pro patria cadentes Scipiones Hispania vidisset, Paullum et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Latini Albinum, Lucani Gracchum. Num quis horum miser hodie? Ne tum quidem post spiritum extremum: nec enim potest esse miser quisquam sensu perempto. 90. At id ipsum odiosum est sine sensu esse. — Odiosum, si id esset carere. Quum vero perspicuum sit, nihil posse in eo esse, qui ipse non sit: quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat, nec sentiat? Quamquam hoc quidem nimis saepe: sed eo, quod in hoc inest omnis animi contractio ex metu mortis. Qui enim satis viderit, id quod est luce clarius, animo et corpore consumpto totoque animante deleto, et facto interitu universo, illud animal, quod fuerit, factum esse nihil, is plane perspiciet, inter Hippocentaurum, qui numquam fuerit, et regem Agamemnonem nihil interesse nec pluris nunc facere M. Camillum hoc civile bellum, quam ego, illo vivo, fecerim Romam captam. Cur igitur et Camillus doleret, si haec post trecentos et quinquaginta fere annos eventura putaret? et ego doleam, si ad decem millia annorum gentem aliquam urbe[m] nostra[m] potituram putem? Quia tanta caritas patriae est, ut eam non sensu nostro, sed salute ipsius metiamur. XXXVIII. 91. Itaque non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus quotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam longe potest abesse, quo minus in omne tempus reipublicae suisque consulat et posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. Quare licet etiam mortalem esse animum, iudicantem aeterna moliri, non gloriae cupiditate, quam sensurus non sit, sed virtutis, quam necessario gloria, etiam si tu id non agas, consequatur. Natura vero sic se habet, ut, quo modo initium nobis rerum omnium ortus noster afferat, sic exitum mors; ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. In quo quid potest esse mali, quum mors nec ad vivos pertineat, nec ad mortuos? Alteri nulli sunt, alteros non attingit. 92. Quam qui leviorem faciunt, somni simillimam volunt esse: quasi vero quisquam ita nonaginta annos velit vivere, ut, quum sexaginta confecerit, reliquos dormiat. Ne sues quidem id velint, non modo ipse.

Endymion vero, si fabulas audire volumus, ut, nescio quando, in Latmo obdormivit, qui est mons Cariae, nondum, opinor, est experrectus. Num igitur eum curare censes, quum Luna laboret, a qua consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur? Quid curet autem, qui ne sentit quidem? Habes somnum imaginem mortis, eamque quotidie induis. Et dubitas, quin sensus in morte nullus sit, quum in eius simulacro videas esse nullum sensum?

XXXIX. 93. Pellantur ergo istae ineptiae paene aniles, ante tempus mori miserum esse. Quod tandem tempus? Naturaene? At ea quidem dedit usuram vitae, tamquam pecuniae, nulla praestituta die. Quid est igitur, quod querare, si repetit, quum vult? Ea enim conditione acceperas. Iidem, si puer parvus occidit, aequo animo ferendum putant: si vero in cunis, ne querendum quidem. Atqui ab hoc acerbius exegit natura, quod dederat. Nondum gustaverat, inquiunt, vitae suavitatem: hic autem iam sperabat magna, quibus frui coeperat. At id quidem ipsum in ceteris rebus melius putatur, aliquam partem, quam nullam, attingere: cur in vita secus? Quamquam non male ait Callimachus, *multo saepius lacrimasse Priamum, quam Troilum.* Eorum autem, qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur. 94. Cur? nam, reor, non ullis, si vita longior daretur, posset esse iucundior. Nihil est enim profecto homini prudentia dulcius; quam, ut cetera auferat, affert certe senectus. Quae vero aetas longa est? aut quid omnino homini longum? Nonne

módo pueros, modo ádolescentes, in cursu, a tergo insequens,
néc opinantes ásseeuta est

senectus? Sed quia ultra nihil habemus, hoc longum dicimus. Omnia ista, perinde ut cuique data sunt pro rata parte, ita longa aut brevia dicuntur. Apud Hypanim fluvium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem vivant. Ex his igitur, hora octava quae mortua est, provecta aetate mortua est: quae vero occidente sole, decrepita; eo magis, si etiam solstitiali die. Confer nostram longissimam aetatem cum aeternitate; in eadem propemodum brevitate, qua illae bestiolae, reperiemur. XL. 95. Contemnamus igitur omnes ineptias: (quod enim lenius * huic levitati nomen imponam?) totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine et in omnium rerum humanarum contemptione ac despicientia, et in omni virtute ponamus. Nam nunc quidem cogitationibus mollissimis effeminamur, ut, si ante mors adventet, quam Chaldaeorum promissa consecuti simus, spoliati magnis quibusdam bonis, illusi destitutique videamur. 96. Quod si exspectando et desiderando pendemus animis, cruciamur, angimur: pro dii immortales! quam iter illud iucundum esse debet, quo confecto, nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit! Quam me delectat Theramenes! quam elato animo est! Etsi enim flemus, quum legimus, tamen non miserabiliter vir clarus emoritur. Qui quum, coniectus in carcerem triginta iussu tyrannorum, venenum ut sitiens obduxisset, reliquum sic e poculo eiecit, ut id resonaret; quo sonitu reddito, arridens, *Propino*, inquit, *hoc pulcro Critiae*, qui in eum fuerat taeterrimus. Graeci enim in conviviis solent nominare, cui poculum tradituri sint. Lusit vir egregius extremo spiritu, quum iam praecordiis conceptam mortem contineret: vereque ei, cui venenum praebiberat, mortem est eam augurатus, quae brevi consecuta est. 97. Quis hanc animi maximi aequitatem in ipsa morte laudaret, si mortem malum iudicaret? Vadit in eumdem carcerem atque in eumdem paucis post annis scyphum Socrates, eodem scelere iudicum, quo tyrannorum Theramenes. Quae est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum apud iudices, iam morte multatum? XLI. »*Magna me*, inquit, *spes tenet, iudices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem. Necesse est enim, sit alterum de duobus; ut aut sensus omnino omnes mors auferat, aut in alium quemdam locum ex his locis morte migretur. Quamobrem, sive sensus exstinguitur morsque ei somno similis est, qui nonnumquam etiam sine visis somniorum placatissimam quietem affert: dii boni! quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur; cui si similis futura est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beatior?* 98. *Sin vera sunt, quae dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas, qui e vita excesserunt, incolunt: id multo iam beatius est, te, quum ab iis, qui se iudicum numero haberi volunt, evaseris, ad eos venire, qui vere iudices appellentur, Minoem, Rhadamanthum, Aeacum, Triptolemum: convenireque eos, qui iuste et cum fide vixerint. Haec peregrinatio mediocris vobis videri potest? Ut vero colloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero, Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis? Equidem saepe emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quae dico, mihi liceret invenire. Quanta delectatione autem afficerer, quum Palamedem, quum Aiacem, quum alios, iudicio iniquo * circumventos, convenirem? Tentarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisyphique prudentiam: nec ob eam rem, quum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer. Ne vos quidem iudices, ii, qui me absolvistis, mortem timueritis.* 99. *Nec enim cuiquam bono mali quidquam evenire potest, nec vivo nec mortuo: nec umquam eius res a diis immortalibus negligentur. Nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. Nec vero ego iis, a quibus accusatus sum aut a quibus condemnatus, habeo quod succenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt.*« Et haec quidem hoc modo. Nihil autem melius extremo: *Sed tempus est*, inquit, *iam hinc abire me, ut moriar; vos, ut vitam agatis. Utrum autem sit melius, dii immortales sciunt: hominem quidem scire arbitror neminem.* XLII. Nae ego haud paullo hunc animum malim, quam eorum omnium fortunas, qui de hoc iudicaverunt. Etsi, quod praeter deos negat scire quemquam, id scit ipse, utrum melius sit. Nam dixit ante. Sed suum illud, nihil ut affirmet, tenet ad extremum. 100. Nos autem teneamus, ut nihil censeamus esse malum, quod sit a natura datum omnibus: intelligamusque, si mors malum sit, esse sempiternum malum. Nam vitae miserae mors finis esse videtur; mors si est misera, miseriae finis esse nullus potest. Sed quid ego Socratem aut Theramenem, praestantes viros virtutis et sapientiae gloria, commemoro, quum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tanto opere contempserit, ut, quum ad eam duceretur damnatus ab Ephoris, et esset vultu hilari atque laeto, dixissetque ei quidam inimicus, Contemnisne leges Lycurgi? responderit: Ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena multaverit, quam sine mutuatione et sine versura possem dissolvere. O virum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus esse videatur. 101. Tales innumerabiles nostra civitas tulit. Sed quid duces et principes nominem, quum legiones scri-

bat Cato saepe alacres in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur? Pari animo Lacedaemonii in Thermopylis occiderunt, in quos Simonides:

Dic hospes Spartae nos te hic vidisse iacentes,
dum sanctis patriae legibus obsequimur.

Quid ille dux Leonidas dicit? *Pergite animo forti, Lacedaemonii: hodie apud inferos fortasse caenabimus.* Fuit haec gens fortis, dum Lycurgi leges vigebant. E quibus unus, quum Perses hostis in colloquio dixisset glorians: *Solem prae iaculorum multitudine et sagittarum non videbitis: In umbra igitur*, inquit, *pugnabimus.* 102. Viros commemoro. Qualis tandem Lacaena? quae quum filium in praelium misisset, et interfectum audisset, *Idcirco*, inquit, *genueram, ut esset, qui pro patria mortem non dubitaret occumbere.* XLIII. Esto: fortes et duri Spartiatae: magnam habet vim reipublicae disciplina. Quid? Cyrenaeum Theodorum, philosophum non ignobilem, nonne miramur? cui quum Lysimachus rex crucem minaretur, *Istis quaeso*, inquit, *ista horribilia minitare purpuratis tuis: Theodori quidem nihil interest, humine, an sublime putrescat.*

Cuius hoc dicto admoneor, ut aliquid etiam de humatione et sepultura dicendum existimem: rem non difficilem, iis praesertim cognitis, quae de nihil sentiendo paullo ante dicta sunt. De qua Socrates quidem quid senserit, apparet in eo libro, in quo moritur: de quo iam tam multa diximus. 103. Quum enim de immortalitate animorum disputavisset, et iam moriendi tempus urgeret, rogatus a Critone, quemadmodum sepeliri vellet, *Multam vero*, inquit, *operam, amici, frustra consumpsi. Critoni enim nostro non persuasi, me hinc avolaturum, neque quidquam mei relicturum. Verumtamen, Crito, si me assequi potueris aut sicubi nactus eris, ut tibi videbitur, sepelito. Sed, mihi crede, nemo me vestrum, quum hinc excessero, consequetur.* Praeclare id quidem, qui et amico permiserit, et se ostenderit de hoc toto genere nihil laborare. 104. Durior Diogenes, et is quidem idem sentiens, sed, ut Cynicus, asperius, proiici se iussit inhumatum. Tum amici, Volucribusne et feris? Minime vero, inquit: sed bacillum propter me, quo abigam, ponitote. Qui poteris? illi: non enim senties. — Quid igitur mihi ferarum laniatus oberit, nihil sentienti? Praeclare Anaxagoras: qui, quum Lampsaci moreretur, quaerentibus amicis, velletne Clazomenas in patriam, si quid ei accidisset, auferri: nihil necesse est, inquit: undique enim ad inferos tantumdem viae est. Totaque de ratione humationis unum tenendum est, ad corpus illam pertinere, sive occiderit animus, sive vigeat. In corpore autem perspicuum est, vel exstincto animo vel elapso, nullum residere sensum. XLIV. 105. Sed plena errorum sunt omnia. Trahit Hectorem ad currum religatum Achilles: lacerari eum et sentire, credo, putat. Ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi videtur. At illa, sicut acerbissimam rem, maeret:

Vidi, videre quod me passa aegerrime,
Hectórem quadriiugo curru raptárier.

Quem Hectorem? aut quamdiu ille erit Hector? Melius Accius, et aliquando sapiens Achilles:

Immo enimvero córpus Priamo réddidi, Hectorem ábstuli.

Non igitur Hectorem traxisti, sed corpus, quod fuerat Hectoris. 106. Ecce alius exoritur e terra, qui matrem dormire non sinat:

Mater, te appello, quae curam somno suspensam levas,
neque mei te miseret, surge et sepeli natúm:

Haec quum pressis et flebilibus modis qui totis theatris maestitiam inferant, concinuntur; difficile est, non eos, qui inhumati sunt, miseros iudicare.)

— — — — prius,
quám ferae volucrésque, . . .

(metuit, ne laceratis membris minus bene utatur: ne combustis, non extimescit.)

*Neu reliquias sic meas siris *, denudatis ossibus,*
*taetra * sanie delibutas foede divexárier.*

107. (Non intelligo, quid metuat, quum tam bonos septenarios fundat ad tibiam.) Tenendum est igitur, nihil curandum esse post mortem, quum multi inimicos etiam mortuos poeniantur. Exsecratur luculentis sane versibus apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio pereat Atreus: durum hoc sane: talis enim interitus non est sine gravi sensu. Illa inania,

ipse summis sáxis fixus ásperis, evisceratus,
látere pendens, sáxa spargens tábo, sanie et sánguine atro,

Non ipsa saxa magis sensu omni vacabant, quam ille, latere pendens, cui se hic cruciatum censet optare. Quae essent dura, si sentiret: nulla sine sensu sunt. Illud vero perquam inane:

néque sepulcrum, quó recipiat, hábeat, portum córporis:
úbi, remissa humána vita, córpus requiescát malis.

Vides, quanto haec in errore versentur: portum esse corporis, et requiescere in sepulcro putat mortuum. Magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium nec docuerit, quatenus esset quidque curandum.

XLV. 108. Sed quid singulorum opiniones animadvertam, nationum varios errores perspicere quum liceat? Condiunt Aegyptii mortuos, et eos servant domi: Persae etiam cera circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant diuturna corpora. Magorum mos est non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata. In Hyrcania plebs publicos alit canes, optimates domesticos; nobile autem genus canum illud scimus esse: sed pro sua quisque facultate parat, a quibus lanietur; eamque optimam illi esse censent sepulturam. Permulta alia colligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus: sed ita taetra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio. Totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non negligendus in nostris: ita tamen, ut mortuorum corpora nihil sentire vivi sentiamus. 109. Quantum autem consuetudini famaeque dandum sit, id curent vivi; sed ita, ut intelligant, nihil id ad mortuos pertinere.

Sed profecto mors tum aequissimo animo oppetitur, quum suis se laudibus vita occidens consolari potest. Nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectae perfecto functus est munere. Multa mihi ipsi ad mortem tempestiva fuerunt: quam * utinam potuissem obire! Nihil enim iam acquirebatur: cumulata erant officia vitae: cum fortuna bella restabant. Quare, si ipsa ratio minus perficiet, ut mortem negligere possimus: at vita acta perficiat, ut satis superque vixisse videamur. Quamquam enim sensus abierit, tamen suis et propriis bonis et laudis et gloriae, quamvis non sentiant, mortui non carent. Etsi enim nihil habet in se gloria, cur expetatur, tamen virtutem tamquam umbra sequitur. XLVI. 110. Verum multitudinis iudicium de bonis, si quando est, magis laudandum est, quam illi ob eam rem beati. Non pos-

sum autem dicere, quoquo modo hoc accipiatur, Lycurgum, Solonem legum et publicae disciplinae carere gloria: Themistoclem, Epaminondam bellicae virtutis. Ante enim Salamina[m] ipsam Neptunus obruet, quam Salaminii tropaei memoriam: priusque Boeotia Leuctra tollentur, quam pugnae Leuctricae gloria. Multo autem tardius fama deseret Curium, Fabricium, Calatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paullum, Catonem, Laelium, innumerabiles alios. Quorum similitudinem aliquam qui arripuerit, non eam fama populari, sed vera bonorum laude metiens, fidenti animo, si ita res feret, gradietur ad mortem. In qua aut summum bonum aut nullum malum esse cognovimus: secundis vero suis rebus volet etiam mori. Non enim tam cumulus bonorum iucundus esse potest, quam molesta decessio. 111. Hanc sententiam significare videtur Laconis illa vox, qui, quum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo suos filios victores Olympiae vidisset, accessit ad senem, et gratulatus, Morere, Diagora, inquit: non enim in caelum ascensurus es. Magna haec, et nimium fortasse Graeci putant, vel tum potius putabant, isque, qui hoc Diagorae dixit, permagnum existimans, tres Olympionicas una e domo prodire, cunctari illum diutius in vita, fortunae obiectum, inutile putabat ipsi. Ego autem tibi quidem quod satis esset, paucis verbis, ut mihi videbar, responderam. Concesseras enim nullo in malo mortuos esse; sed ob eam caussam contendi, ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu haec est consolatio maxima. Nostrum enim et nostra caussa susceptum dolorem modice ferre debemus, ne nosmetipsos amare videamur. Illa suspicio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos, quibus orbati sumus, esse cum aliquo sensu in iis malis, quibus vulgo opinantur. Hanc excutere opinionem mihimet volui radicitus; eoque fui fortasse longior. XLVII. 112. A. Tu longior? Non mihi quidem. Prior enim pars orationis tuae faciebat, ut mori cuperem; posterior, ut modo non nollem, modo non laborarem. Omni autem oratione illud certe perfectum est, ut mortem non ducerem in malis.

M. Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus? an hanc iam artem plane relinquimus? A. Tu vero istam ne reliqueris, quam semper ornasti, et quidem iure. Illa enim te, verum si loqui volumus, ornaverat. Sed quinam est iste epilogus? aveo enim audire, quidquid est. 113. M. Deorum immortalium iudicia solent in scholis proferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore, aliisque pluribus. Primum Argiae sacerdotis Cleobis et Biton filii praedicantur. Nota fabula est. Quum enim illam ad sollemne et statum sacrificium curru vehi ius esset satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque iumenta: tunc iuvenes ii, quos modo nominavi, veste posita, corpora oleo perunxerunt, ad iugum accesserunt. Ita sacerdos advecta in fanum, quum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut illis praemium daret pro pietate, quod maximum homini dari posset a deo: post epulatos cum matre adolescentes somno se dedisse: mane inventos esse mortuos. 114. Simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur: qui, quum Apollini Delphis templum exaedificavissent, venerantes deum, petierunt mercedem non parvam quidem operis et laboris sui, nihil certi, sed quod esset optimum homini. Quibus Apollo se id daturum ostendit post eius diei diem tertium: qui ut illuxit, mortui sunt reperti. Iudicavisse deum dicunt, et eum quidem deum, cui reliqui dii concessissent, ut praeter ceteros divinaret. XLVIII. Affertur etiam de Sileno fabella quaedam: qui quum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur; docuisse regem, non nasci homini longe optimum esse; proximum autem, quam primum mori. 115. Qua est sententia in Cresphonte usus Euripides:

Nam nos decebat, coetus celebrantis, domum
lugere, ubi esset áliquis in lucem editus,
humánae vitae vária reputantis mala:
at, qui labores mórte finissét gravis,
*hunc ómni * amicos laúde et laetitia éxsequi.*

Simile quiddam est in consolatione Crantoris. Ait enim, Terinaeum quemdam Elisium, quum graviter filii mortem maereret, venisse in Psychomantium, quaerentem, quae fuisset tantae calamitatis caussa. Huic in tabellis tris huiusmodi versiculos datos:

Ignaris homines in vita mentibus errant.
Euthynous potitur, fatorum numine, leto.
Sic fuit utilius finiri ipsique tibique.

116. His et talibus auctoribus usi, confirmant, caussam rebus a diis immortalibus iudicatam. Alcidamas quidam, rhetor antiquus, in primis nobilis, scripsit etiam laudationem mortis, quae constat ex enumeratione humanorum malorum. Cui rationes eae, quae exquisitius a philosophis colliguntur, defuerunt; ubertas orationis non defuit. Clarae vero mortes, pro patria oppetitae, non solum gloriosae rhetoribus, sed etiam beatae videri solent. Repetunt ab Erechtheo: cuius etiam filiae cupide mortem expetiverunt pro vita civium: Codrum, qui se in medios immisit hostes, veste famulari, ne posset agnosci, si esset ornatu regio: quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset, victrices Athenas fore. Menoeceus non praetermittitur: qui oraculo edito largitus est patriae suum sanguinem. Iphigenia Aulide duci se immolandam iubet, ut hostium sanguis eliciatur suo.

XLIX. Veniunt inde ad propiora. Harmodius in ore et Aristogiton; Lacedaemonius Leonidas, Thebanus Epaminondas vigent. Nostros non norunt; quos enumerare magnum est: ita sunt multi, quibus videmus optabiles mortes fuisse cum gloria.

117. Quae quum ita sint, magna tamen eloquentia est utendum, atque ita velut superiore e loco concionandum, ut homines mortem vel optare incipiant, vel certe timere desistant. Nam si supremus ille dies non exstinctionem, sed commutationem affert loci; quid optabilius? Sin autem perimit ac delet omnino; quid melius, quam in mediis vitae laboribus obdormiscere, et ita conniventem somno consopiri sempiterno? Quod si fiat, melior Ennii, quam Solonis oratio. Hic enim noster,

Nemo me lacrumis decoret, inquit, *nec funera fletu faxit.*

At vero sapiens ille,

Mors mea ne careat lacrumis: linquamus amicis
maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.

118. Nos vero, si quid tale acciderit, ut a deo denuntiatum videatur, ut exeamus e vita, laeti et agentes gratias pareamus, emittique nos e custodia et levari vinculis arbitremur, ut aut in aeternam et plane in nostram domum remigremus, aut omni sensu molestiaque careamus: sin autem nihil denuntiabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis, nobis faustum putemus; nihilque in malis ducamus, quod sit vel a diis immortalibus vel a natura parente omnium constitutum. Non enim temere nec fortuito

sati et creati sumus, sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano, nec id gigneret aut aleret quod, quum exantlavisset omnes labores, tum incideret in mortis malum sempiternum: portum potius paratum nobis et perfugium putemus. 119. Quo utinam velis passis pervehi liceat! Sin reflantibus ventis reiiciemur, tamen eodem paullo tardius referamur necesse est. Quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest? — Habes epilogum, ne quid praetermissum aut relictum putes. A. Ego vero et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem. M. Optime, inquam. Sed nunc quidem valetudini tribuamus aliquid: cras autem, et quot dies erimus in Tusculano, agamus haec, et ea potissimum, quae levationem habeant aegritudinum, formidinum, cupiditatum: qui omni e philosophia est fructus uberrimus.

117.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Post cohortationem ad philosophiam diligenter colendam et Latinis maxime illustrandam litteris, c. 1-3. sermo in Tusculano *de dolore* institutus exponitur. Is inducitur ab exordio de philosophiae laudibus, et auditoris sententia de malorum finibus in dolore ponendis hoc maxime argumento refellitur, quod dedecus dolore maius sit malum. c. 5. Deinde docetur, omnino ne malum quidem esse dolorem. In quo primum multorum philosophorum imbecillitatem docet. Aristippum enim Socraticum non dubitasse dolorem summum malum dicere, quem Epicurus secutus sit: Hieronymum autem Rhodium summum bonum posuisse in vacuitate a dolore. Ceteros excepto Zenone, Aristonem et Pyrrhonem, malum putasse. Poetas quoque ab hac opinione non abesse, quod inducant summos homines in acutis doloribus non viriliter lamentantes. c. 6-12. Contortas vero esse eas rationes, quibus in frangendis his opinionibus utantur Stoici, eosque definire aliis verbis dolorem, non tollere. Verum igitur hoc esse, dolorem opprimendum esse patientia et fortitudine, idque partim exercitatione fieri et consuetudine, c. 13-17. partim ratione et sapientia; in quo nihil profici docet ratione Epicuri, longum dolorem levem, gravem autem brevem esse censentis. c. 18. 19. Itaque primum oportere hoc sibi quemque persuadere, nihil honestius esse ac laudabilius, et ne optabilius quidem, quam ferre dolorem: deinde sibi ipsum imperare. Nam quoniam animus sit in partes tributus duas, alteram rationis participem, alteram expertem, illam huic imperare, tamquam dominum servo, h. e. ratione coerceri temeritatem oportere. Si se turpiter gerat, et gemitibus ac fletibus dedat, amicorum propinquorumque custodiis constringendam esse; sin autem firmior sit, tamquam bonum militem admonitu revocandam esse ad dignitatem. c. 20. 21. Intentionem etiam adhibendam esse, cuius, ut in corpore, sic in animo magna vis sit. c. 22. 23. Contemnendo etiam levari omnem laborem doloremque. c. 24. Illud denique proponendum animo, amplitudinem animi, quae maxime emineat contemnendis doloribus, unam esse omnium rem pulcherrimam. c. 25. 26. Nitendum vero esse, ut aequabilis sit in omni dolore ferendo patientia.

I. 1. Neoptolemus quidem apud Ennium *philosophari sibi* ait *necesse esse, sed paucis: nam omnino haud placere.* Ego autem, Brute, necesse mihi quidem esse arbitror philosophari: nam quid possum, praesertim nihil agens, agere melius? sed non paucis, ut ille. Difficile est enim in philosophia pauca esse ei nota, cui non sint aut pleraque aut omnia. Nam nec pauca, nisi e multis, eligi possunt, nec, qui pauca perceperit, non idem reliqua eodem studio persequetur. 2. Sed in vita tamen occupata atque, ut Neoptolemi tum erat, militari pauca ipsa multum saepe prosunt, et ferunt fructus, si non tantos, quanti ex universa philosophia percipi possunt; tamen eos, quibus aliqua ex parte interdum aut cupiditate aut aegritudine aut metu liberemur: velut ex ea disputatione, quae mihi nuper habita est in Tusculano, magna videbatur mortis effecta contemptio; quae non minimum valet ad animum metu liberandum. Nam qui id, quod vitari non potest, metuit, is vivere animo quieto nullo modo potest: sed qui, non modo quia necesse est mori, verum etiam quia nihil habet mors, quod sit horrendum, mortem non timet, magnum is sibi praesidium ad beatam vitam comparat. 3. Quamquam non sumus ignari, multos studiose contra esse dicturos; quod vitare nullo modo potuimus, nisi nihil omnino scriberemus. Etenim si orationes, quas nos multitudinis iudicio probari volebamus, (popularis est enim illa facultas, et effectus eloquentiae est audientium approbatio); sed si reperiebantur nonnulli, qui nihil laudarent, nisi quod se imitari posse confiderent, quemque sperandi sibi, eumdem bene dicendi finem proponerent, et, quum obruerentur copia sententiarum atque verborum, ieiunitatem et famem se malle, quam ubertatem et copiam dicerent; unde erat exortum genus Atticorum, iis ipsis, qui id sequi se profitebantur, ignotum; qui iam conticuere, paene ab ipso foro irrisi: quid futurum putamus, quum adiutore populo, quo utebamur antea, nunc minime nos uti posse videamus? 4. Est enim philosophia paucis contenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens, eique ipsi et suspecta et invisa: ut vel, si quis universam velit vituperare, secundo id populo facere possit; vel, si in eam, quam nos maxime sequimur, conetur invadere, magna habere possit auxilia a reliquorum philosophorum disciplinis. II. Nos autem universae philosophiae vituperatoribus respondimus in Hortensio; pro Academia autem quae dicenda essent, satis accurate in Academicis quattuor libris explicata arbitramur: sed tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus. In ipsa enim Graecia philosophia tanto in honore numquam fuisset, nisi doctissimorum contentionibus dissensionibusque viguisset.

5. Quamobrem hortor omnes, qui facere id possunt, ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et perferant in hanc urbem, sicut reliquas omnes, quae quidem erant expetendae, studio atque industria sua maiores nostri tratulerunt. Atque oratorum quidem laus ita ducta ab humili venit ad summum, ut iam, quod natura fert in omnibus fere rebus, senescat brevique tempore ad nihilum ventura videatur: philosophia nascatur Latinis quidem litteris ex his temporibus, eamque nos adiuvemus; nosque ipsos redargui refellique patiamur. Quod ii ferunt animo iniquo, qui certis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt, eaque necessitate constricti, ut, etiam quae non probare soleant, ea cogantur constantiae caussa defendere: nos, qui sequimur probabilia, nec ultra quam id, quod verisimile occurrerit, progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus.

6. Quod si haec studia traducta erunt ad nostros, ne bibliothecis quidem Graecis egebimus; in quibus multitudo infinita librorum propter eorum est multitudinem, qui scripserunt. Eadem enim dicuntur a multis; ex quo libris omnia referserunt. Quod accidet etiam nostris, si ad haec studia plures confluxerint. Sed eos, si possumus, excitemus, qui liberaliter eruditi, adhibita etiam disserendi elegantia, ratione et via philosophantur. III. 7. Est enim quoddam genus eorum, qui se philosophos appellari volunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri: quos non contemno equidem, quippe quos numquam legerim: sed quia profitentur ipsi illi, qui eos scribunt, se neque distincte, neque distribute, neque eleganter, neque ornate scribere; lectionem sine ulla delectatione negligo. Quid enim dicant et quid sentiant ii, qui sunt ab ea disciplina, nemo mediocriter quidem doctus ignorat. Quamobrem, quoniam, quemadmodum dicant, ipsi non laborant: cur legendi sint, nisi ipsi inter se, qui idem sentiunt, non intelligo. 8. Nam, ut Platonem reliquosque Socraticos et deinceps eos, qui ab his profecti sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non approbant aut non studiosissime consectantur; Epicurum autem et Metrodorum non fere praeter suos quisquam in manus sumit: sic hos Latinos ii soli legunt, qui illa recte dici putant. Nobis autem videtur, quidquid litteris mandetur, id commendari omnium eruditorum lectioni decere. Nec, si id ipsi minus consequi possumus, idcirco minus id ita faciendum esse sentimus. 9. Itaque mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partes disserendi non ob eam caussam solum placuit, quod aliter non posset, quid in una quaque re verisimile esset, inveniri; sed etiam, quod esset ea maxima dicendi exercitatio: qua princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt. Nostra autem memoria Philo, quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum. Ad quam nos consuetudinem a familiaribus nostris adducti, in Tusculano, quod datum est temporis nobis, in eo consumpsimus. Itaque quum ante meridiem dictioni operam dedissemus, sicut pridie feceramus: post meridiem in Academiam descendimus. In qua disputationem habitam non quasi narrantes exponimus, sed eisdem fere verbis, ut actum disputatumque est.

IV. 10. Est igitur ambulantibus ad hunc modum sermo ille nobis institutus, et a tali quodam inductus exordio. A. Dici non potest, quam sim hesterna disputatione tua delectatus vel potius adiutus. Etsi enim mihi sum conscius, numquam me nimis cupidum fuisse vitae: tamen obiiciebatur interdum animo metus quidam et dolor, cogitanti, fore aliquando finem huius lucis et amissionem omnium vitae commodorum. Hoc genere molestiae sic, mihi crede, sum liberatus, ut nihil minus curandum putem. 11. M. Minime mirum id quidem. Nam efficit hoc philosophia: medetur animis, inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores. Sed haec eius vis non idem potest apud omnes: tamen valet multum, quum est idoneam complexa naturam. Fortes enim non modo fortuna adiuvat, ut est in vetere proverbio, sed multo magis ratio, quae quibusdam quasi praeceptis confirmat vim fortitudinis. Te natura excelsum quemdam videlicet, et altum, et humana despicientem genuit. Itaque facile in animo forti contra mortem habita insedit oratio. Sed haec eadem num censes apud eos ipsos valere, nisi admodum paucos, a quibus inventa, disputata, conscripta sunt? Quotus enim quisque philosophorum invenitur, qui sit ita moratus, ita animo ac vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet? qui obtemperet ipse sibi et decretis suis pareat? 12. Videre licet alios tanta levitate et iactatione, iis ut fuerit non didicisse melius: alios pecuniae cupidos, gloriae nonnullos, multos libidinum servos: ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio: quod quidem mihi videtur esse turpissimum. Ut enim, si grammaticum se professus quispiam barbare loquatur, aut si absurde canat is, qui se haberi velit musicum, hoc turpior sit, quod in eo ipso peccet, cuius profitetur scientiam: sic philosophus in ratione vitae peccans hoc turpior est, quod in officio, cuius magister esse vult, labitur, artemque vitae professus, delinquit in vita.

V. A. Nonne verendum igitur, si est ita, ut dicis, ne philosophiam falsa gloria exornes? Quod est enim maius argumentum, nihil eam prodesse, quam quosdam perfectos philosophos turpiter vivere? 13. M. Nullum vero id quidem argumentum est. Nam ut agri non omnes frugiferi sunt, qui coluntur, falsumque illud Attii:

Probae étsi in segetem súnt deteriorém datae*
fruges, tamen ipsae suápte natura enitent:

sic animi non omnes culti fructum ferunt. Atque, ut in eodem simili verser, ut ager, quamvis fertilis, sine cultura fructuosus esse non potest: sic sine doctrina animus. Ita est utraque res sine altera debilis. Cultura autem animi philosophia est: haec extrahit vitia radicitus, et praeparat animos ad satus accipiendos, eaque mandat his, et, ut ita dicam, serit, quae adulta fructus uberrimos ferant. Agamus igitur, ut coepimus. Dic, si vis, de quo disputari velis.

14. A. Dolorem existimo maximum malorum omnium. M. Etiamne maius, quam dedecus? A. Non audeo id dicere quidem, et me pudet tam cito de sententia esse deiectum. M. Magis esset pudendum, si in sententia permaneres. Quid enim minus est dignum, quam tibi peius quidquam videri dedecore, flagitio, turpitudine? Quae ut effugias, quis est non modo non recusandus, sed non ultro appetendus, subeundus, excipiendus dolor? A. Ita prorsus existimo. Quare ne sit sane summum malum dolor: malum certe est. M. Videsne igitur, quantum, breviter admonitus, de doloris terrore deieceris? 15. A. Video plane: sed plus desidero. M. Experiar equidem: sed magna res est; animoque mihi opus est non repugnante. A. Habebis id quidem. Ut enim heri feci, sic nunc rationem, quo ea me cumque ducet, sequar.

VI. M. Primum igitur de imbecillitate multorum et de variis disciplinis philosophorum loquar: quorum princeps et auctoritate et antiquitate, Socraticus Aristippus, non dubitavit summum malum dolorem dicere. Deinde ad hanc enervatam muliebremque sententiam satis docilem se Epicurus praebuit. Hunc post Rhodius Hieronymus, dolore vacare, summum bonum dixit: tantum in dolore duxit mali. Ceteri praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem idem fere, quod modo tu: malum illud quidem, sed alia peiora. 16. Ergo, id quod natura ipsa et quaedam generosa virtus statim respuit, ne dolorem summum malum diceres, oppositoque dedecore sententia depellerere, — in eo magistra vitae philosophia tot saecula permanet. Quod huic officium, quae laus, quod decus erit tanti,

quod adipisci cum dolore corporis velit, qui dolorem summum malum sibi esse persuaserit? Quam porro quis ignominiam, quam turpitudinem non pertulerit, ut effugiat dolorem, si id summum malum esse decreverit? Quis autem non miser, non modo tunc, quum premetur summis doloribus, si in his est summum malum, sed etiam quum sciet id sibi posse evenire? et quis est, cui non possit? Ita fit, ut omnino nemo esse possit beatus. 17. Metrodorus quidem eum perfecte putat beatum, cui corpus bene constitutum sit, et exploratum, ita semper fore. Quis autem est iste, cui id exploratum possit esse? VII. Epicurus vero ea dicit, ut mihi quidem risus captare videatur. Affirmat enim quodam loco, *si uratur sapiens, si crucietur*: exspectas fortasse, dum dicat, *patietur*, *perferet*, *non succumbet*: magna mehercule laus et eo ipso, per quem iuravi, Hercule digna; sed Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis: *in Phalaridis tauro si erit, dicet: Quam suave est hoc! quam hoc non curo!* Suave etiam? An parum est, si non amarum? At id quidem illi ipsi, qui dolorem malum esse negant, non solent dicere, cuiquam suave esse cruciari: asperum, difficile, odiosum, contra naturam dicunt, nec tamen malum. Hic, qui non solum hoc malum dicit, sed malorum omnium extremum, sapientem censet id suave dicturum. 18. Ego a te non postulo, ut dolorem eisdem verbis afficias, quibus Epicurus voluptatem, homo, ut scis, voluptarius. Ille dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo. Ego tantam vim non tribuo sapienti contra dolorem. Sit fortis in perferendo: officio satis est: ut laetetur etiam, non postulo. Tristis enim res est sine dubio, aspera, amara, inimica naturae, ad patiendum tolerandumque difficilis. 19. Aspice Philoctetam: cui concedendum est gementi. Ipsum enim Herculem viderat in Oeta magnitudine dolorum eiulantem. Nihil igitur hunc virum sagittae, quas ab Hercule acceperat, tum consolantur, quum

e viperino morsu venae viscerum
veneno imbutae taetros cruciatús cient.

Itaque exclamat auxilium expetens, mori cupiens:

Heu! quis salsis fluctibu' mandet
me ex súblimo vertice saxi?
Iamiam ábsumor; confícit animam
vis vólneris, ulceris aestus.

Difficile dictu videtur, eum non in malo esse, et magno quidem, qui ita clamare cogatur. VIII. 20. Sed videamus Herculem ipsum, qui tum dolore frangebatur, quum immortalitatem ipsa morte quaerebat. Quas hic voces apud Sophoclem in Trachiniis edit! Cui quum Deianira sanguine Centauri tinctam tunicam induisset, inhaesissetque ea visceribus, ait ille:

O múlta dictu grávia, perpessu áspera,
quae córpore exanclávi, atque animo pértuli.
Nec mihi Iunonis térror implacábilis,
nec tántum invexit tristis Eurystheús mali,
quantum úna vecors Oenei partu edita.
Haec me írretivit véste furiali ínscium,
quae láteri inhaerens mórsu lacerat víscera,
urgénsque graviter púlmonum haurit spíritus.
Iam décolorem sánguinem omnem exsórbuit.
Sic córpus clade horríbili absumptum extábuit:
ipse ílligatus péste interimor téxtili.
Hos nón hostilis déxtra, non terra edita
molés Gigantum, nón biformato ímpetu
Centaúrus ictus córpori inflixít meo;
non Graia vis, non barbara ulla immanitas,
non saeva terris gens relegata ultimis,
quas peragrans, undique omnem hinc feritatem
expuli:
sed feminea vir, feminea interimor manu.
IX. *O nate, vere hoc nomen usurpa patri,*
ne me occidentem matris superet caritas.
Huc arripe ad me manibus abstractam piis.
Iam cérnam, mene, an íllam potiorém putes.
21. *Perge, aúde, nate, illácrima patris pestibus:*
miserére! Gentes nóstras flebunt míserias.
Heu! virginalem me ore ploratum edere,
quem vidit nemo ulli íngemiscentém malo!
Sic féminata vírtus afflicta occidit.
Accede, nate, assiste, miserandum áspice
eviscerati córpus laceratúm patris.
Vidéte, cuncti; túque caelestúm sator,
iace, óbsecro, in me vím coruscam fúlminis!
Nunc, núnc dolorum anxíferi torquent vértices:
nunc serpit ardor. O ánte victrices manus,
22. *o péctora, o terga, ó lacertorúm tori!*
Vestróne pressu quóndam Nemeaeús leo
frendéns efflavit gráviter extremum hálitum?
Haec déxtra Lernam taetram, mactata éxcetra,
placávit: haec bicórporem afflixít manum:
Erymánthiam haec vastíficam abiecit béluam:
haec é Tartarea ténebrica abstractúm plaga
tricípitem eduxit Hýdra generatúm canem;
haec interemit tórtu multiplicábili
dracónem, auriferam obtútu observantem árborem;
multa ália victrix nóstra lustravít manus,
nec quisquam e nostris spólia cepit laúdibus.

Possumusne nos contemnere dolorem, quum ipsum Herculem tam intoleranter dolere videamus? X. 23. Veniat Aeschylus, non poeta solum, sed etiam Pythagoreus. Sic enim accepimus. Quo modo fert apud eum Prometheus dolorem, quem excipit ob furtum Lemnium,

unde ignis cluet mortálibus clam
divísus; eum doctú' Prometheus
clepsísse dolo, poenásque Iovi
fato éxpendisse supremo.

Has igitur poenas pendens, affixus ad Caucasum, haec dicit:

Titánum suboles, sócia nostri sánguinis,
generáta caelo, aspícite religatum ásperis
vinctúmque saxis, návem ut horrisonó freto
noctém paventes tímidi adnectunt návitae.
Satúrnius me sic infíxit Iúppiter,
Iovísque numen Múlcibri ascívit manus.
Hos ílle cuneos fábrica crudeli ínserens,
perrúpit artus: quá miser sollértia
transvérberatus, cástrum hoc furiarum íncolo.
24. *Iam tértio me quóque funestó die,*
tristi ádvolatu, adúncis lacerans únguibus
Iovis satelles pástu dilaniát fero.
Tum, iécore opimo fárta et satiata áffatim,
clangórem fundit vástum et, sublime ávolans,
pinnáta cauda nóstrum adulat sánguinem.
Quum véro adesum inflátu renovatum est iecur,
tum rúrsus taetros ávida se ad pastús refert.
Sic hánc custodem maésti cruciatús alo,*
quae mé peremni vívum foedat miseria.
Namque, út videtis, vinclis constrictús Iovis,
arcére nequeo díram volucrem a pectore.
25. *Sic me ípse viduus péstes excipio ánxias,*
amóre mortis términum anquirens mali.

Sed lónge a leto númine aspellór Iovis:
atque haéc vetusta, saéclis glomerata hórridis,
luctifica clades nóstro infixa est córpori:
e quó liquatae sólis ardore éxcidunt
guttaé, quae saxa assídue instillant Caúcasi.

XI. Vix igitur posse videmur ita affectum non miserum dicere: et si hunc miserum, certe dolorem malum. 26. A. Tu quidem adhuc meam caussam agis. Sed hoc mox videro. Interea unde isti versus? Non enim agnosco. M. Dicam hercle. Etenim recte requiris. Videsne abundare me otio? A. Quid tum? M. Fuisti saepe, credo, quum Athenis esses, in scholis philosophorum. A. Vero, ac libenter quidem. M. Animadvertebas igitur, etsi tum nemo erat admodum copiosus, verumtamen versus ab his admisceri orationi. A. Ac multos quidem a Dionysio Stoico. M. Probe dicis. Sed is quasi dictata, nullo delectu, nulla elegantia. Philo noster et proprium numerum et lecta poemata et loco adiungebat. Itaque postquam adamavi hanc quasi senilem declamationem, studiose equidem utor nostris poetis. Sed, sicubi illi defecerunt, verti ipse multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis careret Latina oratio. 27. Sed videsne, poetae quid mali afferant? Lamentantes inducunt fortissimos viros: molliunt animos nostros: ita sunt deinde dulces, ut non legantur modo, sed etiam ediscantur. Sic ad malam domesticam disciplinam vitamque umbratilem et delicatam quum accesserunt etiam poetae, nervos omnis virtutis elidunt. Recte igitur a Platone educuntur ex ea civitate, quam finxit ille, quum mores optimos et optimum reipublicae statum exquireret. At vero nos, docti scilicet a Graecia, haec et a pueritia legimus et discimus: hanc eruditionem liberalem et doctrinam putamus.

XII. 28. Sed quid poetis irascimur? Virtutis magistri philosophi inventi sunt, qui summum malum dolorem dicerent. At tu adolescens, quum id tibi paullo ante dixisses videri, rogatus a me, etiamne maius, quam dedecus, verbo de sententia destitisti. Rogo hoc idem Epicurum; maius dicet esse malum mediocrem dolorem, quam maximum dedecus: in ipso enim dedecore mali nihil esse, nisi sequantur dolores. Quis igitur Epicurum sequitur dolor, quum hoc ipsum dicit, summum malum esse dolorem, quo dedecus maius a philosopho nullum exspecto? Quare satis mihi dedisti, quum respondisti, maius tibi videri malum dedecus, quam dolorem. Hoc ipsum enim si tenebis, intelliges, quam sit obsistendum dolori: nec tam quaerendum est, dolor malumne sit, quam firmandus animus ad dolorem ferendum. 29. Concludunt ratiunculas Stoici, cur non sit malum: quasi de verbo, non de re laboretur. — Quid me decipis, Zeno? Nam quum id, quod mihi horribile videtur, tu omnino malum esse negas, capior; et scire cupio, quo modo id, quod ego miserrimum existimem, ne malum quidem sit. — Nihil est, inquit, malum, nisi quod turpe atque vitiosum est. — Ad ineptias redis. Illud enim, quod me angebat, non eximis. Scio dolorem non esse nequitiam: desine id me docere: hoc doce, doleam necne doleam, nihil interesse. — Numquam quidquam, inquit, ad beate quidem vivendum, quod est in una virtute positum: sed est tamen reiiciendum. Cur? Asperum est, contra naturam, difficile perpessu, triste, durum. XIII. 30. Haec est copia verborum, quod omnes uno verbo malum appellamus, id tot modis posse dicere. Definis tu mihi, non tollis dolorem, quum dicis asperum, contra naturam, vix quod ferri tolerarique possit: nec mentiris: sed re succumbere non oportebat, verbis gloriantem, dum nihil bonum, nisi quod honestum: nihil malum, nisi quod turpe. Optare hoc quidem est, non docere. Illud et melius et verius: omnia, quae natura aspernetur, in malis esse: quae asciscat, in bonis. Hoc posito, et verborum concertatione sublata, tantum tamen excellet illud, quod recte amplexantur isti, quod honestum, quod rectum, quod decorum appellamus, quod idem interdum virtutis nomine amplectimur, ut omnia praeterea, quae bona corporis et fortunae putantur, perexigua et minuta videantur: ne malum quidem ullum, nec, si in unum locum collata omnia sint, cum turpitudinis malo comparanda. 31. Quare, si, ut initio concessisti, turpitudo peius est, quam dolor: nihil est plane dolor. Nam dum tibi turpe nec dignum viro videbitur, gemere, eiulare, lamentari, frangi, debilitari dolore, tum honestas, tum dignitas, tum decus aderit: tuque in ea intuens, te continebis: cedet profecto virtuti dolor et animi inductione languescet. Aut enim nulla virtus est aut contemnendus omnis dolor. Prudentiamne vis esse, sine qua ne intelligi quidem ulla virtus potest? Quid ergo? ea patieturne te quidquam facere nihil proficientem et laborantem? an temperantia sinet te immoderate facere quidquam? An coli iustitia poterit ab homine propter vim doloris enuntiante commissa, prodente conscios, multa officia relinquente? 32. Quid? fortitudini comitibusque eius, magnitudini animi, gravitati, patientiae, rerum humanarum despicientiae, quo modo respondebis? Afflictusne et iacens et lamentabili voce deplorans, audies, O virum fortem? Te vero, ita affectum, ne virum quidem dixerit quisquam. Aut mittenda igitur fortitudo est aut sepeliendus dolor. XIV. Ecquid scis igitur, si quid de Corinthiis tuis amiseris, posse habere te reliquam supellectilem salvam: virtutem autem si unam amiseris: etsi amitti non potest virtus; sed si unam confessus fueris te non habere, nullam te esse habiturum? 33. Num igitur fortem virum, num magno animo, num patientem, num gravem, num humana contemnentem potes dicere? aut Philoctetam illum? A te enim malo discedere; — sed ille certe non fortis,

qui iacet in lecto húmido,
quod, éiulatu, quéstu, gemitu, frémitibus
resonándo, mutum flebiles voces refert.

Non ego dolorem dolorem esse nego. Cur enim fortitudo desideraretur? Sed eum opprimi dico patientia, si modo est aliqua patientia: si nulla est, quid exornamus philosophiam? aut quid eius nomine gloriosi sumus? Pungit dolor. — Vel fodiat sane. Si nudus es, da iugulum. Sin tectus Vulcaniis armis, id est fortitudine, resiste. Haec enim te, nisi ita facies, custos dignitatis relinquet et deseret. 34. Cretum quidem leges, quas sive Iuppiter sive Minos sanxit, de Iovis quidem sententia, ut poetae ferunt, itemque Lycurgi, laboribus erudiunt iuventutem, venando, currendo, esuriendo, sitiendo, algendo, aestuando. Spartae vero pueri ad aram sic verberibus accipiuntur, ut multus e visceribus sanguis exeat; nonnumquam etiam, ut, quum ibi essem, audiebam, ad necem: quorum non modo nemo exclamavit umquam, sed ne ingemuit quidem. Quid? ergo hoc pueri possunt, viri non poterunt? et mos valet, ratio non valebit? XV. 35. Interest aliquid inter laborem et dolorem. Sunt finitima omnino, sed tamen differunt aliquid. Labor est functio quaedam vel animi vel corporis gravioris operis et muneris: dolor autem motus

asper in corpore, alienus a sensibus. Haec duo Graeci illi, quorum copiosior est lingua, quam nostra, uno nomine appellant. Itaque industrios homines illi studiosos vel potius amantes doloris appellant: nos commodius laboriosos. Aliud est enim laborare, aliud dolere. O verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Graecia! Aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. Quum varices secabantur C. Mario, dolebat; cum aestu magno ducebat agmen, laborabat. Est inter haec tamen quaedam similitudo. Consuetudo enim laborum perpessionem dolorum efficit faciliorem. 36. Itaque illi, qui Graeciae formam rerum publicarum dederunt, corpora iuvenum firmari labore voluerunt. Quod Spartiatae etiam in feminas tratulerunt: quae ceteris in urbibus mollissimo cultu, parietum umbris occuluntur. Illi autem voluerunt

nihil horum simile esse ápud Lacaenas virgines;
quibu' mági' palaestra, Eurotas, sol, pulvis, labor,
milítia studio est, quám fertilitas bárbara.

Ergo his laboriosis exercitationibus et dolor intercurrit nonnumquam: impelluntur, feriuntur, abiiciuntur, cadunt: et ipse labor quasi callum quoddam obducit dolori. XVI. 37. Militiam vero — (nostram dico, non Spartiatarum, quorum procedit mora ad tibiam, nec adhibetur ulla sine anapaestis pedibus hortatio) nostri exercitus primum unde nomen habeant, vides: deinde qui labor, quantus agminis! ferre plus dimidiati mensis cibaria: ferre, si quid ad usum velint: ferre vallum. Nam scutum, gladium, galeam, in onere nostri milites non plus numerant, quam humeros, lacertos, manus. Arma enim membra militis esse dicunt. Quae quidem ita gerunt apte, ut, si usus ferat, abiectis oneribus, expeditis armis, ut membris, pugnare possint. Quid? exercitatio legionum; quid? ille cursus, concursus, clamor, quanti laboris est! Ex hoc ille animus in praeliis paratus ad vulnera. Adduc pari animo inexercitatum militem: mulier videbitur. 38. Cur? Tantum interest inter novum et veterem exercitum, quantum experti sumus. Aetas tironum plerumque melior: sed ferre laborem, contemnere vulnus consuetudo docet. Quin etiam videmus, ex acie efferri saepe saucios; et quidem rudem illum et inexercitatum, quamvis levi ictu, ploratus turpissimos edere: at vero ille exercitatus et vetus ob eamque rem fortior, medicum modo requirens, a quo obligetur,

O Pátrocles, (inquit) *ad vós adveniens, aúxilium et vestrás manus*
petó, priusquam oppetám malam pestém, datam hostili manu:
neque sánguis ullo potis est pacto profluens consístere:
si quí sapientiá magi' vestra dévitari mórs potest.
Namque Aésculapí liberorum saúcii opplent pórticus:
non pótest accedi. P. Cérte Eurypylus hic quidem est. Hominem exércitum!

ubi tantum luctus continuatur. XVII. 39. Vide, quam non flebiliter respondeat: rationem etiam afferat, cur aequo animo sibi ferendum sit:

— E. Qui álteri exitiúm parat,
eum scíre oportet síbi paratam péstem, ut participét parem.

Abducet Patrocles, credo, ut collocet in cubili, ut vulnus obliget: si quidem homo est. Sed nihil vidi minus. Quaerit enim, quid actum sit.

— P. Eloquere: rés Argivûm praélio ut se sústinet.
E. Non pótis ecfari tántum dictis, quántum factis súppetit
labori. P. Quiesce igitur — et volnus alliga.

Etiam si Eurypylus posset, non posset Aesopus.

E. — ubi fortuna Hectoris
nostram acrem aciem inclinatam —

et cetera explicat in dolore. Sic est enim intemperans militaris in forti viro gloria. Ergo haec veteranus miles facere poterit: doctus vir sapiensque non poterit? Ille vero melius, ac non paullo quidem. 40. Sed de consuetudine adhuc exercitationis loquor, nondum de ratione et sapientia. Aniculae saepe inediam biduum aut triduum ferunt. Subduc cibum unum diem athletae: Iovem Olympium, eum ipsum, cui se exercebit, implorabit: ferre non posse se * clamabit. Consuetudinis magna vis est. Pernoctant venatores in nive. in montibus uri se patiuntur. Inde pugiles caestibus contusi ne ingemiscunt quidem. 41. Sed quid hos, quibus Olympiorum victoria consulatus ille antiquus videtur? gladiatores aut perditi homines aut barbari quas plagas perferunt? quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt, quam turpiter vitare? quam saepe apparet, nihil eos malle, quam vel domino satisfacere vel populo? mittunt etiam vulneribus confecti ad dominos, qui quaerant, quid velint: si satis his factum non sit, se velle decumbere. Quis mediocris gladiator ingemuit? quis vultum mutavit umquam? quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter? quis, quum decubuisset, ferrum recipere iussus, collum contraxit? Tantum exercitatio, meditatio, consuetudo valet. Ergo hoc poterit

Samnis, spurcus homo, vita illa dignu' locoque:

vir natus ad gloriam ullam partem animi tam mollem habebit, quam non meditatione et ratione corroboret? Crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum nonnullis videri solet: et haud scio an ita sit, ut nunc fit. Quum vero sontes ferro depugnabant, auribus fortasse multae, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

XVIII. 42. De exercitatione et consuetudine et commentatione dixi. Age sis, nunc de ratione videamus: nisi quid vis ad haec. A. Egone ut te interpellem? Ne hoc quidem vellem: ita me ad credendum tua ducit oratio. M. Sitne igitur malum dolor necne, Stoici viderint, qui contortulis quibusdam ac minutis conclusiunculis, nec ad sensus permanantibus, effici volunt, non esse malum dolorem. Ego illud, quidquid sit, tantum esse, quantum videatur, non puto. falsaque eius visione et specie moveri homines dico vehementius, doloremque eius omnem esse tolerabilem. Unde igitur ordiar? an eadem breviter attingam, quae modo dixi, quo facilius oratio progredi possit longius? 43. Inter omnes igitur hoc constat, nec doctos homines solum, sed etiam indoctos, virorum esse fortium et magnanimorum et patientium et humana vincentium toleranter dolorem pati: nec vero quisquam fuit, qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret. Quod ergo et postulatur a fortibus, et laudatur, quum fit, id aut extimescere veniens, aut non ferre praesens, nonne turpe est? Atqui vide, ne, quum omnes rectae animi affectiones virtutes appellentur, non sit hoc proprium nomen omnium, sed ab ea, quae una ceteris excellebat, omnes nominatae sint. Appellata est enim ex viro virtus: viri autem propria maxime est fortitudo. Cuius munera duo sunt maxima mortis dolorisque contemptio. Utendum est igitur his, si virtutis compotes, vel potius si viri volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata.

Quaeres fortasse, quo modo: et recte. Talem enim medicinam philosophia profitetur. XIX. 44. Venit Epicurus, homo minime malus, vel potius vir optimus: tantum monet, quantum intelligit: »Neglige, inquit, dolorem.« Quis hoc dicit? Idem, qui dolorem summum malum. Vix satis constanter audiamus. Si summus dolor est, inquit, necesse est brevem esse.

Iteradum eadem ista mi!

non enim satis intelligo, quid summum dicas esse, quid breve. »Summum, quo nihil sit superius: breve, quo nihil brevius.« Contemno magnitudinem doloris, a qua me brevitas temporis vindicabit ante paene, quam venerit. »Sed, si est tantus dolor, quantus Philoctetae?« Bene. Plane magnus mihi quidem videtur, sed tamen non summus: nihil enim dolet, nisi pes. Possunt oculi: potest caput, latera, pulmones: possunt omnia. Longe igitur abest a summo dolore. »Ergo, inquit, dolor diuturnus habet laetitiae plus, quam molestiae.« 45. Nunc ego non possum, tantum hominem nihil sapere, dicere: sed nos ab eo derideri puto. Ego summum dolorem (summum autem dico, etiam si decem atomis est maior alius) non continuo dico esse brevem: multosque possum bonos viros nominare, qui complures annos doloribus podagrae crucientur maximis. Sed homo catus numquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum, ut sciam, quid summum dicat in dolore, quid breve in tempore. Omittamus hunc igitur, nihil prorsus dicentem: cogamusque confiteri, non esse ab eo doloris remedia quaerenda, qui dolorem malorum omnium maximum dixerit: quamvis idem forticulum se in torminibus et in stranguria sua praebeat. Aliunde igitur est quaerenda medicina, et maxime quidem (si, quid maxime consentaneum sit, quaerimus) ab iis, quibus, quod honestum sit, summum bonum, quod turpe, summum videtur malum. His tu praesentibus gemere et te iactare non audebis profecto. Loquetur enim eorum voce virtus ipsa tecum: XX. 46. Tune, quum pueros Lacedaemone, adolescentes Olympiae, barbaros in arena videris excipientes gravissimas plagas et ferentes silentio, si te forte dolor aliquis pervellerit, exclamabis, ut mulier? non constanter et sedate feres? — Ferri non potest: natura non patitur. — Audio. Pueri ferunt, gloria ducti: ferunt pudore alii, multi metu: et tamen veremur, ut hoc, quod a tam multis et quod tot locis perferatur, natura patiatur? Illa vero non modo patitur, verum etiam postulat. Nihil enim habet praestantius, nihil, quod magis expetat, quam honestatem, quam laudem, quam dignitatem, quam decus. Hisce ego pluribus nominibus unam rem declarari volo, sed utor, ut quam maxime significem, pluribus. Volo autem dicere, illud homini longe optimum esse, quod ipsum sit optandum per se, a virtute profectum, vel in ipsa virtute situm, sua sponte laudabile: quod quidem citius dixerim solum, quam non summum bonum. Atque, ut haec de honesto, sic de turpi contraria: nihil tam taetrum, nihil tam aspernandum, nihil homine indignius.

47. Quod si tibi persuasum est: (principio enim dixisti, plus in dedecore mali tibi videri, quam in dolore:) reliquum est, ut tute tibi imperes. Quamquam hoc nescio, quo modo dicatur, quasi duo simus, ut alter imperet, alter pareat: non inscite tamen dicitur. XXI. Est enim animus in partes tributus duas: quarum altera rationis est particeps, altera expers. Quum igitur praecipitur, ut nobismetipsi imperemus, hoc praecipitur, ut ratio coerceat temeritatem. Est in animis omnium fere natura molle quiddam, demissum, humile, enervatum quodammodo et languidum. Si nihil esset aliud: nihil esset homine deformius. Sed praesto est domina omnium et regina ratio, quae, connixa per se et progressa longius, fit perfecta virtus. Haec ut imperet illi parti animi, quae obedire debet, id videndum est viro. 48. Quonam modo? inquies. — Vel ut dominus servo, vel ut imperator militi, vel ut parens filio. Si turpissime se illa pars animi geret, quam dixi esse mollem, si se lamentis muliebriter lacrimisque dedet, vinciatur et constringatur amicorum propinquorumque custodiis. Saepe enim vidimus fractos pudore, qui ratione nulla vincerentur. Ergo hos quidem, ut famulos, vinclis prope ac custodia [coerceamus]: qui autem erunt firmiores, nec tamen robustissimi, hos admonitu oportebit, ut bonos milites, revocatos, dignitatem tueri. Non nimis in Niptris ille sapientissimus Graeciae saucius lamentatur vel modice potius:

— *pedeténtim* (inquit) *et sedató nisu,*
ne súccussu arripiát maior
dolor.

49. (Pacuvius hoc melius, quam Sophocles. Apud illum enim perquam flebiliter Ulixes lamentatur in vulnere:) tamen huic leviter gementi illi ipsi, qui ferunt saucium, personae gravitatem intuentes, non dubitant dicere:

Tu quóque, Ulixes, quamquám graviter
cernímus ictum, nimi' paéne animo es
mollí, qui consuetús in armis
aevom ágere.

Intelligit poeta prudens, ferendi doloris consuetudinem esse non contemnendam magistram. 50. Atque ille non immoderate magno in dolore,

retinéte, tenete, opprímite, ulcus
nudáte. Heu miserum me! éxcrucior.

Incipit labi: deinde illico desinit,

— *óperite, abscedite, iamiam*
mittite: nam attrectatu ét quassu
saevum ámplificati' dolórem.

Videsne, ut obmutuerit non sedatus corporis, sed castigatus animi dolor? Itaque in extremis Niptris alios quoque obiurgat, idque moriens,

Cónqueri fortúnam advorsam, nón lamentarí decet.
Id viri est offícium: fletus múliebri ingenio ádditus.

Huius animi pars illa mollior rationi sic paruit, ut severo imperatori miles pudens. XXII. 51. In quo viro erit perfecta sapientia: (quem adhuc nos quidem vidimus neminem: sed philosophorum sententiis, qualis hic futurus sit, si modo aliquando fuerit, exponitur:) is igitur, si ea ratio, quae erit in eo perfecta atque absoluta, sic illi parti imperabit inferiori, ut iustus parens probis filiis; nutu, quod volet, conficiet, nullo labore, nulla molestia: eriget ipse se, suscitabit, instruet, armabit, ut, tamquam hosti, sic obsistat dolori. Quae sunt ista arma? Contentio, confirmatio, sermoque intimus, quum ipse secum, Cave turpe quidquam, languidum, non virile. 52. Obversentur species honestae animo: Zeno proponatur Eleates, qui perpessus est omnia potius, quam conscios delendae tyrannidis indicaret. De Anaxarcho Democritio cogitetur, qui quum Cypri in manus Nicocreontis regis incidisset, nullum genus supplicii deprecatus est neque recusavit. Calanus Indus, indoctus ac barbarus, in radicibus Caucasi natus, sua voluntate vivus combustus est. Nos, si pes condoluit, si dens, si tactum

dolore corpus, ferre non possumus. Opinio est enim quaedam effeminata ac levis, nec in dolore magis, quam [eadem] in voluptate: qua quum liquescimus, fluimusque mollitia, apis aculeum sine clamore ferre non possumus. 53. At vero C. Marius, rusticanus vir, sed plane vir, quum secaretur, ut supra dixi, principio vetuit se alligari: nec quisquam ante Marium solutus dicitur esse sectus. Cur ergo postea alii? Valuit auctoritas. Videsne igitur opinionis esse, non naturae malum? Et tamen fuisse acrem morsum doloris, idem Marius ostendit: crus enim alterum non praebuit. Ita et tulit dolorem, ut vir, et, ut homo, maiorem ferre sine caussa necessaria noluit. Totum igitur in eo est, ut tibi imperes. Ostendi autem, quod esset imperandi genus, atque haec cogitatio, quid patientia, quid fortitudine, quid magnitudine animi dignissimum sit, non solum animum comprimit, sed ipsum etiam dolorem, nescio quo pacto, mitiorem facit. XXIII. 54. Ut enim fit in praelio, ut ignavus miles ac timidus, simul ac viderit hostem, abiecto scuto fugiat, quantum possit, ob eamque caussam pereat nonnumquam, etiam integro corpore, quum ei, qui steterit, nihil tale evenerit: sic, qui doloris speciem ferre non possunt, abiiciunt se, atque ita afflicti et exanimati iacent: qui autem restiterunt, discedunt saepissime superiores. Sunt enim quaedam animi similitudines cum corpore: ut onera contentis corporibus facilius feruntur, remissis opprimunt, simillime animus intentione sua depellit pressum omnem ponderum, remissione autem sic urgetur, ut se nequeat extollere. 55. Et, si verum quaerimus, in omnibus officiis persequendis animi est adhibenda contentio. Ea est sola officii tamquam custodia. Sed hoc quidem in dolore maxime est providendum, ne quid abiecte, ne quid timide, ne quid ignave, ne quid serviliter muliebriterve faciamus: in primisque refutetur ac reiiciatur Philoctetaeus ille clamor. Ingemiscere nonnumquam viro concessum est, idque raro: eiulatus ne mulieri quidem. Et hic nimirum est lessus, quem duodecim tabulae in funeribus adhiberi vetuerunt. 56. Nec vero umquam ne ingemiscit quidem vir fortis ac sapiens, nisi forte ut se intendat ad firmitatem: ut in stadio cursores exclamant, quam maxime possunt. Faciunt idem, quum exercentur, athletae: pugiles vero, etiam quum feriunt adversarium, in iactandis caestibus ingemiscunt; non, quod doleant animove succumbant, sed quia profundenda voce omne corpus intenditur, venitque plaga vehementior. XXIV. Quid? qui volunt exclamare maius, num satis habent latera, fauces, linguam intendere, e quibus eiici vocem et fundi videmus? Toto corpore atque omnibus ungulis, ut dicitur, contentioni vocis asserviunt. 57. Genu mehercule M. Antonium vidi, quum contente pro se ipse lege Varia diceret, terram tangere. Ut enim balistae lapidum et reliqua tormenta telorum eo graviores emissiones habent, quo sunt contenta atque adducta vehementius: sic vox, sic cursus, sic plaga hoc gravior, quo est missa contentius. Cuius contentionis quum tanta vis sit, si gemitus in dolore ad confirmandum animum valebit, utemur. Sin erit ille gemitus elamentabilis, si imbecillus, si abiectus, si flebilis: ei qui se dederit, vix eum virum dixerim. Qui quidem gemitus si levationis aliquid afferret, tamen videremus, quid esset fortis et animosi viri. Quum vero nihil imminuat doloris, cur frustra turpes esse volumus? Quid est enim fletu muliebri viro turpius? 58. Atque hoc praeceptum, quod de dolore datur, patet latius. Omnibus enim rebus, non solum dolori, simili contentione animi resistendum est. Ira exardescit: libido concitatur. In eamdem arcem confugiendum est: eadem sunt arma sumenda. Sed quoniam de dolore loquimur, illa omittamus. Ad ferendum igitur dolorem placide et sedate plurimum proficit, toto pectore, ut dicitur, cogitare, quam id honestum sit. Sumus enim natura, ut ante dixi, (dicendum est enim saepius), studiosissimi appetentissimique honestatis. Cuius si quasi lumen aliquod aspexerimus, nihil est, quod, ut eo potiamur, non parati simus et ferre et perpeti. Ex hoc cursu atque impetu animorum ad veram laudem atque honestatem illa pericula adeuntur in praeliis; non sentiunt viri fortes in acie vulnera vel, si sentiunt, se mori malunt, quam tantillum modo de dignitatis gradu demoveri. 59. Fulgentes gladios hostium videbant Decii, quum in aciem eorum irruebant. His levabat omnem vulnerum metum nobilitas mortis et gloria. Num tu ingemuisse Epaminondam putas, quum una cum sanguine vitam effluere sentiret? Imperantem enim patriam Lacedaemoniis relinquebat, quam acceperat servientem. Haec sunt solatia, haec fomenta summorum dolorum.

XXV. 60. Dices, quid in pace? quid domi? quid in lectulo? Ad philosophos me revocas, qui in aciem non saepe prodeunt. E quibus homo sane levis Heracleotes Dionysius, quum a Zenone fortis esse didicisset, a dolore deductus est. Nam quum ex renibus laboraret, ipso in eiulatu clamitabat, falsa esse illa, quae antea de dolore ipse sensisset. Quem quum Cleanthes condiscipulus rogaret, quaenam ratio eum de sententia deduxisset, respondit, Quia, quum tantum operae philosophiae dedissem, dolorem tamen ferre non possem, satis esset argumenti, malum esse dolorem. Plurimos autem annos in philosophia consumpsi, nec ferre possum: malum est igitur dolor. Tum Cleanthem, quum pede terram percussisset, versum ex Epigonis ferunt dixisse:

Audisne haec, Amphiaráe, sub terram ábdite?

61. Zenonem significabat: a quo illum degenerare dolebat. At non noster Posidonius: quem et ipse saepe vidi, et id dicam, quod solebat narrare Pompeius: se, quum Rhodum venisset decedens ex Syria, audire voluisse Posidonium: sed quum audivisset, eum graviter esse aegrum, quod vehementer eius artus laborarent, voluisse tamen nobilissimum philosophum visere: quem ut vidisset et salutavisset honorificisque verbis prosecutus esset molesteque se dixisset ferre, quod eum non posset audire; at ille, Tu vero, inquit, potes: nec committam, ut dolor corporis efficiat, ut frustra tantus vir ad me venerit. Itaque narrabat, eum graviter et copiose de hoc ipso, nihil esse bonum, nisi quod honestum esset, cubantem disputavisse: quumque quasi faces ei doloris admoverentur, saepe dixisse, »Nihil agis, dolor: quamvis sis molestus, numquam te esse confitebor malum.« Omninoque omnes clari et nobilitati labores contemnendo fiunt etiam tolerabiles. XXVI. 62. Videmusne, apud quos magistros eorum ludorum, qui gymnici nominantur, magnus honos sit, nullum ab iis, qui in id certamen descendant, devitari dolorem? Apud quos autem venandi et equitandi laus viget, qui hanc petessunt, nullum fugiunt dolorem. Quid de nostris ambitionibus, quid de cupiditate bonorum loquar? Quae flamma est, per quam non cucurrerint ii, qui haec olim punctis singulis colligebant? Itaque semper Africanus Socraticum Xenophontem in manibus habebat: cuius

in primis laudabat illud, quod diceret, eosdem labores non esse aeque graves imperatori et militi, quod ipse honos laborem leviorem faceret imperatorium. 63. Sed tamen hoc evenit, ut in vulgus insipientium opinio valeat honestatis, quum ipsam videre non possint. Itaque fama et multitudinis iudicio moventur, ut id honestum putent, quod a plerisque laudetur. Te autem, si in oculis sis multitudinis, tamen eius iudicio stare nolim, nec, quod illa putet, idem putare pulcherrimum. Tuo tibi iudicio est utendum. Tibi si recta probanti placebis, tum non modo tete viceris, quod paullo ante praecipiebam, sed omnes et omnia. 64. Hoc igitur tibi propone: amplitudinem et quasi quamdam exaggerationem quam altissimam animi, quae maxime eminet contemnendis et despiciendis doloribus, unam esse omnium rem pulcherrimam, eoque pulchriorem, si vacet populo, neque, plausum captans, se tantum ipsa delectet. Quin etiam mihi quidem laudabiliora videntur omnia, quae sine venditatione et sine populo teste fiunt: non quo fugiendus sit, (omnia enim benefacta in luce se collocari volunt,) sed tamen nullum theatrum virtuti conscientia maius est.

XXVII. 65. Atque in primis meditemur illud, ut haec patientia dolorum, quam saepe iam animi intentione dixi esse firmandam, in omni genere se aequabilem praebeat. Saepe enim multi, qui aut propter victoriae cupiditatem, aut propter gloriae, aut etiam ut ius suum et libertatem tenerent, vulnera exceperunt fortiter et tulerunt; iidem omissa contentione dolorem morbi ferre non possunt. Neque enim illum, quem facile tulerant, ratione aut sapientia tulerant, sed studio potius et gloria. Itaque barbari quidam et immanes ferro decertare acerrime possunt, aegrotare viriliter non queunt. Graeci autem homines, non satis animosi, prudentes, ut est captus hominum, satis, hostem aspicere non possunt, iidem morbos toleranter atque humane ferunt. At Cimbri et Celtiberi in praeliis exsultant, lamentantur in morbo: nihil enim potest esse aequabile, quod non a certa ratione proficiscatur. 66. Sed quum videas, eos, qui aut studio aut opinione ducantur, in eo persequendo atque adipiscendo dolore non frangi; debeas existimare aut non esse malum dolorem, aut, etiamsi, quidquid asperum alienumque natura sit, id appellari placeat malum, tantulum tamen esse, ut a virtute ita obruatur, ut nusquam appareat. Quae meditare, quaeso, dies et noctes. Latius enim manabit haec ratio, et aliquanto maiorem locum, quam de uno dolore, occupabit. Nam si omnia fugiendae turpitudinis adipiscendaeque honestatis caussa faciemus, non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunae contemnamus licebit, praesertim quum paratum sit illud ex hesterna disputatione perfugium. 67. Ut enim si cui naviganti, quem praedones insequantur, deus quis dixerit: »Eiice te navi: praesto est, qui excipiat, vel delphinus, ut Arionem Methymnaeum, vel equi Pelopis illi Neptunii, qui per undas currus suspensos rapuisse dicuntur, excipient te et, quo velis, perferent«; omnem omittat timorem: sic urgentibus asperis et odiosis doloribus, si tanti sint, ut ferendi non sint, quo sit confugiendum, vides.

Haec fere hoc tempore putavi esse dicenda. Sed tu fortasse in sententia permanes. A. Minime vero: meque biduo duarum rerum, quas maxime timebam, spero liberatum metu. M. Cras ergo ad clepsydram. Sic enim dicimus. Et tibi hoc video non posse deberi. A. Ita prorsus. Et illud quidem ante meridiem, hoc eodem tempore. M. Sic faciemus, tuisque optimis studiis obsequemur.

118.

LIBER TERTIUS.

ARG. Praefatio huius libri in laudibus philosophiae versatur, quae quum animi medicina sit, huic praeferri queritur medicinam corporis c. 1-3. Deinceps id agitur, ut *aegritudinem non cadere in sapientem* demonstretur. Praemittuntur c. 4. 5. argumenta leviora, ut a verbis Latinorum ducta, qui omnem animi affectionem, rationis lumine carentem, insaniam, amentiam, dementiam appellent, adeoque a sapiente removeant. Sequuntur deinde argumenta Stoicorum breviter astricta c 6-9. Quibus expositis, fusius ista edisseruntur. Probantur philosophorum praecepta fortes quasdam sententias sequentium, Peripateticorum non item, perturbationum mediocritates probantium c. 10. Clarum autem esse dicitur, non solum omnis aegritudinis, verum ceterarum etiam perturbationum caussam esse ab opinione repetendam, et aegritudinis quidem ab opinione magni mali, cuius definitio subiicitur huiuscemodi: esse opinionem magni mali praesentis, et recentem quidem opinionem talis mali, ut in eo rectum videatur esse, angi c. 11. Ex hac definitione in tres partes abit disputatio, quarum prima docet aegritudinem esse ex opinione mali, c. 12. 13. in qua Epicurum refellit, qui ipsam opinionem esse aegritudinem contendat, et Cyrenaicos, qui non nisi inopinatum malum ad aegritudinem valere putent, quod, quamquam insperata sint graviora, et ipsa praemeditatio aegritudinem minuat c. 13. med. 14. 15. ut merito reprehendantur Epicurei, qui istam reprehendant c. 16. et cogitationes potius ad voluptates traducant corporis, aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur c. 17-21. tamen in isto non sint omnia, quum et necopinatorum natura considerata intelligatur, propterea tantum magna videri, quod, quanta sint, considerandi spatium non detur, et quasi culpa contractum omne non provisum malum videatur, c. 22. Altera pars, dolorem voluntarium esse, non in natura rerum ipsa situm, ex eo demonstrat, quod, quum accessit ad opinionem magni mali altera illa opinio, ad officium pertinere, aegre ferre, quod acciderit, vehementer augeatur aegritudinis perturbatio c. 23-26. sq. Tertia denique hoc argumento a natura rerum aegritudinem removet, quod aegritudo fere non sit nisi e recenti mali opinione, quaeque habeat quamdam viriditatem, unde fiat, ut ipse dies vel maximae aegritudini medeatur c. 31. Reliqua disputatio c. 32. 33. versatur in remediis aegritudinis tradendis.

I. 1. Quidnam esse, Brute, caussae putem, cur, quum constemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique caussa quaesita sit ars, eiusque utilitas deorum immortalium inventioni consecrata: animi autem medicina nec tam desiderata sit, antequam inventa, nec tam culta, posteaquam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et invisa? An quod corporis gravitatem et dolorem animo iudicamus, animi morbum corpore non sentimus? Ita fit, ut animus de se ipse tum iudicet, quum id ipsum, quo iudicatur, aegrotet. 2. Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eademque optima duce cursum vitae conficere possemus: haud erat sane, quod quisquam rationem ac doctrinam requireret. Nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravati sic

restinguimus, ut nusquam naturae lumen appareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum, quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem, simul atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et in summa opinionum perversitate versamur: ut paene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur. Quum vero parentibus redditi, dein magistris traditi sumus, tum ita variis imbuimur erroribus, ut vanitati veritas, et opinioni confirmatae natura ipsa cedat.

II. 3. Accedunt etiam poetae: qui quum magnam speciem doctrinae sapientiaeque prae se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur, et inhaerescunt penitus in mentibus: quum vero accedit eodem quasi maximus quidam magister populus, atque omnis undique ad vitia consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum pravitate a naturaque desciscimus: ut nobis optimam magistram * invidisse videantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus, imperiis, populari gloria iudicaverunt. Ad quam fertur optimus quisque; veramque illam honestatem expetens, quam unam natura maxime inquirit, in summa inanitate versatur, consectaturque nullam eminentem effigiem [virtutis], sed adumbratam imaginem gloriae. Est enim gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata: ea est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene iudicantium de excellente virtute: ea virtuti resonat tamquam imago. Quae quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis viris repudianda. 4. Illa autem, quae se eius imitatricem esse vult, temeraria atque inconsiderata, et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama popularis simulatione honestatis formam eius pulchritudinemque corrumpit. Qua caecitate homines, quum quaedam etiam praeclara cuperent, eaque nescirent nec ubi, nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates, alii ipsi ociderunt. Atque hi quidem, optima petentes, non tam voluntate, quam cursus errore falluntur. Quid? qui pecuniae cupiditate, qui voluptatum libidine feruntur, quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint ab insania, quod insipientibus contingit omnibus; his nullane est adhibenda curatio? Utrum, quod minus noceant animi aegrotationes, quam corporis? an, quod corpora curari possint, animorum medicina nulla sit? III. 5. At et morbi perniciosiores pluresque sunt animi, quam corporis. Hi enim ipsi odiosi sunt, quod ad animum pertinent eumque sollicitant:

*ánimus*que *aeger,* ut ait Ennius, *sémper errat, néque*
pati, neque perpeti potest:

cupere numquam desinit. Quibus duobus morbis (ut omittam alios), aegritudine et cupiditate, qui tandem possunt in corpore esse graviores? qui vero probari potest, ut sibi mederi animus non possit, quum ipsam medicinam corporis animus invenerit, quumque ad corporum sanationem multum ipsa corpora et natura valeant, nec omnes, qui curari se passi sunt, continuo etiam convalescant: animi autem, qui se sanari voluerint praeceptisque sapientium paruerint, sine ulla dubitatione sanentur? 6. Est profecto animi medicina philosophia: cuius auxilium non, ut in corporis morbis, petendum est foris; omnibusque opibus et viribus, ut nosmetipsi nobis mederi possimus, elaborandum est. Quamquam de universa philosophia, quanto opere et expetenda esset et colenda, satis, ut arbitror, dictum est in Hortensio. De maximis autem rebus nihil fere intermisimus postea nec disputare nec scribere. His autem libris exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris in Tusculano erant disputata. Sed quoniam duobus superioribus de morte et de dolore dictum est, tertius dies disputationis hoc tertium volumen efficiet. 7. Ut enim in Academiam nostram descendimus, inclinato iam in postmeridianum tempus die, poposci eorum aliquem, qui aderant, caussam disserendi. Tum res acta sic est.

IV. A. Videtur mihi cadere in sapientem aegritudo. M. Num reliquae quoque perturbationes animi, formidines, libidines, iracundiae? Haec enim fere sunt eiusmodi, quae Graeci πάθη appellant: ego poteram morbos; et id verbum esset e verbo: sed in consuetudinem nostram non caderet. Nam misereri, invidere, gestire, laetari, haec omnia morbos Graeci appellant, motus animi rationi non obtemperantes: nos autem hos eosdem motus concitati animi, recte, ut opinor, perturbationes dixerimus; morbos autem non satis usitate: nisi quid aliud tibi videtur. 8. A. Mihi vero isto modo. M. Haeccine igitur cadere in sapientem putas? A. Prorsus existimo. M. Nae ista gloriosa sapientia non magno aestimanda est, si quidem non multum differt ab insania. A. Quid? tibi omnisne animi commotio videtur insania? M. Non mihi quidem soli: sed, id quod admirari saepe soleo, maioribus quoque nostris hoc ita visum intelligo multis saeculis ante Socratem: a quo haec omnis, quae est de vita et de moribus, philosophia manavit. A. Quonam tandem modo? M. Quia nomen insaniae significat mentis aegrotationem et morbum, id est insanitatem et aegrotum animum, quam appellarunt insaniam. 9. Omnes autem perturbationes animi morbos philosophi appellant; negantque, stultum quemquam his morbis vacare. Qui autem in morbo sunt, sani non sunt: et omnium insipientium animi in morbo sunt: omnes insipientes igitur insaniunt. Sanitatem enim animorum positam in tranquillitate quadam constantiaque censebant: his rebus mentem vacuam appellarunt insaniam, propterea quod in perturbato animo, sicut in corpore, sanitas esse non posset. V. 10. Nec minus illud acute, quod animi affectionem, lumine mentis carentem, nominaverunt amentiam eamdemque dementiam. Ex quo intelligendum est, eos, qui haec rebus nomina posuerunt, sensisse hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoici retinuerunt, omnes insipientes esse non sanos. Qui enim animus est in aliquo morbo, (morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant) non magis est sanus, quam id corpus, quod in morbo est. Ita fit, ut sapientia sanitas sit animi: insipientia autem quasi insanitas quaedam[, quae est insania eademque dementia]: multoque melius haec notata sunt verbis Latinis, quam Graecis: quod aliis quoque multis locis reperietur. Sed id alias: nunc, quod instat. 11. Totum igitur id, quod quaerimus, quid et quale sit, verbi vis ipsa declarat. Eos enim sanos quoniam intelligi necesse est, quorum mens motu, quasi morbo, perturbata nullo sit: qui contra affecti sunt, hos insanos appellari necesse est. Itaque nihil melius, quam quod est in consuetudine sermonis Latini, quum exisse ex potestate dicimus eos, qui effrenati feruntur aut libidine aut iracundia. Quamquam ipsa iracundia libidinis est pars. Sic enim definitur iracundia, ulciscendi libido. Qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sunt in potestate mentis, cui regnum totius animi a natura tributum est. Graeci

autem *μανίαν* unde appellent, non facile dixerim. Eam tamen ipsam distinguimus nos melius, quam illi. Hanc enim insaniam, quae iuncta stultitiae patet latius, a furore disiungimus. Graeci volunt illi quidem, sed parum valent verbo: quem nos furorem, *μελαγχολίαν* illi vocant. Quasi vero atra bili solum mens, ac non saepe vel iracundia graviore vel timore vel dolore moveatur: quo genere Athamantem, Alcmaeonem, Aiacem, Orestem furere dicimus: qui ita sit affectus, eum dominum esse rerum suarum vetant duodecim tabulae. Itaque non est scriptum, SI INSANUS, sed SI FURIOSUS ESCIT*. Stultitiam enim censuerunt, constantia id est sanitate vacantem, posse tamen tueri mediocritatem officiorum et vitae communem cultum atque usitatum. Furorem autem esse rati sunt mentis ad omnia caecitatem. Quod quum maius esse videatur, quam insania, tamen eiusmodi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania. Sed haec alia quaestio est. Nos ad propositum revertamur.

VI. 12. Cadere, opinor, in sapientem aegritudinem tibi dixisti videri. A. Et vero ita existimo. M. Humanum id quidem, quod ita existimas. Non enim silice nati sumus: sed est naturâ fere in animis tenerum quiddam atque molle, quod aegritudine quasi tempestate quatiatur. Nec absurde Crantor ille, qui in nostra Academia vel in primis fuit nobilis, Minime, inquit, assentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magno opere laudant: quae nec potest ulla esse nec debet. Ne aegrotus sim, inquit: sin, is, qui fuerat, sensus adsit, sive secetur quid, sive avellatur a corpore. Nam istuc nihil dolere non sine magna mercede contingit, immanitatis in animo, stuporis in corpore. 13. Sed videamus, nec haec oratio sit hominum assentantium nostrae imbecillitati et indulgentium mollitudini: nos autem audeamus non solum ramos amputare miseriarum, sed omnes radicum fibras evellere. Tamen aliquid relinquetur fortasse: ita sunt altae stirpes stultitiae; sed relinquetur id solum, quod erit necessarium. Illud quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, quod sine philosophia fieri non potest, finem miseriarum nullum fore. Quamobrem, quoniam coepimus, tradamus nos ei curandos: sanabimur, si volemus. Et progrediar quidem longius: non enim de aegritudine solum, quamquam id quidem primum, sed de omni animi, ut ego posui, perturbatione, (morbo, ut Graeci volunt,) explicabo. Et primo, si placet, Stoicorum more agamus, qui breviter astringere solent argumenta: deinde nostro instituto vagabimur.

VII. 14. Qui fortis est, idem est fidens: quoniam confidens, mala consuetudine loquendi, in vitio ponitur, ductum verbum a *confidendo*, quod laudis est. Qui autem est fidens, is profecto non extimescit. Discrepat enim a timendo *confidere*. Atque in quem cadit aegritudo, in eumdem timor. Quarum enim rerum praesentia sumus in aegritudine, easdem impendentes et venientes timemus. Ita fit, ut fortitudini aegritudo repugnet. Verisimile est igitur, in quem cadat aegritudo, cadere in eumdem timorem et infractionem quamdam animi et demissionem. Quae in quem cadunt, in eumdem cadit, ut serviat, ut victum se quandoque esse fateatur. Quae qui recipit, recipiat idem necesse est timiditatem et ignaviam. Non cadunt autem haec in virum fortem: igitur ne aegritudo quidem. At nemo sapiens, nisi fortis. Non cadit ergo in sapientem aegritudo. 15. Praeterea necesse est, qui fortis sit, eumdem esse magni animi; qui magni animi sit, invictum: qui invictus sit, eum res humanas despicere atque infra se positas arbitrari. Despicere autem nemo potest eas res, propter quas aegritudine affici potest. Ex quo efficitur, fortem virum aegritudine numquam affici. Omnes autem sapientes fortes. Non cadit igitur in sapientem aegritudo. Et quemadmodum oculus conturbatus non est probe affectus ad suum munus fungendum: et reliquae partes totumve corpus statu quum est motum, deest officio suo et muneri: sic conturbatus animus non est aptus ad exsequendum munus suum. Munus autem animi est ratione bene uti: et sapientis animus ita semper affectus est, ut ratione optime utatur. Numquam igitur est perturbatus. At aegritudo perturbatio est animi. Semper igitur ea sapiens vacabit.

VIII. 16. Veri etiam simile illud est, qui sit temperans, quem Graeci *σώφρονα* appellant eamque virtutem *σωφροσύνην* vocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, nonnumquam etiam modestiam: sed haud scio, an recte ea virtus frugalitas appellari possit, quod angustius apud Graecos valet, qui frugi homines *χρησίμους* appellant, id est tantummodo utiles; at illud est latius: est enim omnis abstinentia, omnis innocentia (quae apud Graecos usitatum nomen nullum habet, sed habere potest *ἀβλάβειαν*: nam est innocentia affectio talis animi, quae noceat nemini) — reliquas etiam virtutes frugalitas continet. Quae nisi tanta esset, et si iis angustiis, quibus plerique putant, teneretur, numquam esset L. Pisonis cognomen tanto opere laudatum. 17. Sed quia nec, qui propter metum praesidium reliquit, (quod est ignaviae,) nec, qui propter avaritiam clam depositum non reddidit, (quod est iniustitiae,) nec, qui propter temeritatem male rem gessit, (quod est stultitiae,) *frugi* appellari solet; eo tres virtutes, fortitudinem, iustitiam, prudentiam, frugalitas complexa est: (etsi hoc quidem commune est virtutum: omnes enim inter se nexae et iugatae sunt:) reliquum igitur est, quarta virtus ut sit ipsa frugalitas. Eius enim videtur esse proprium, motus animi appetentis regere et sedare, semperque adversantem libidini, moderatam in omni re servare constantiam. Cui contrarium vitium *nequitia* dicitur. 18. *Frugalitas*, ut opinor, a *fruge*: qua nihil melius e terra. *Nequitia* ab eo (etsi hoc erit fortasse durius: sed tentemus: lusisse putemur, si nil sit) ab eo, quod *nequidquam* est in tali homine: ex quo idem *nihili* dicitur. Qui sit frugi igitur, vel, si mavis, moderatus et temperans, eum necesse est esse constantem; qui autem constans, quietum; qui quietus, perturbatione omni vacuum: ergo etiam aegritudine. Et sunt illa sapientis: aberit igitur a sapiente aegritudo. IX. Itaque non inscite Heracleotes Dionysius ad ea disputat, quae apud Homerum Achilles queritur, hoc, ut opinor, modo:

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
quum decore atque omni me orbatum laude recordor.

19. Num manus affecta recte est, quum in tumore est? aut num aliud quodpiam membrum tumidum ac turgidum non vitiose se habet? Sic igitur inflatus et tumens animus in vitio est. Sapientis autem animus semper vacat vitio, numquam turgescit, numquam tumet. At irati animus eiusmodi est: numquam igitur sapiens irascitur. Nam si irascitur, etiam concupiscit. Proprium est enim irati cupere, a quo laesus videatur, ei quam maximum dolorem inurere. Qui autem id concupierit, eum necesse est, si id consecu-

tus sit magno opere laetari. Ex quo fit, ut alieno malo gaudeat. Quod quoniam non cadit in sapientem, ne ut nascatur quidem cadit. Sin autem caderet in sapientem aegritudo caderet etiam iracundia. Qua quoniam vacat, aegritudine etiam vacabit. 20. Etenim si sapiens in aegritudinem incidere posset, posset etiam in misericordiam, posset in invidentiam. Non dixi invidiam, quae tum est, quum invidetur: ab invidendo autem invidentia recte dici potest, ut effugiamus ambiguum nomen invidiae, quod verbum ductum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Melanippa,

— — Quisnam florem liberûm invidit meûm?

Male Latine videtur, sed praeclare Accius; ut enim videre, sic invidere florem rectius, quam flori. Nos consuetudine prohibemur: poeta ius suum tenuit, et dixit audacius. X. 21. Cadit igitur in eumdem et misereri et invidere. Nam qui dolet rebus alicuius adversis, idem alicuius etiam secundis dolet: ut Theophrastus, interitum deplorans Callistheni sodalis sui, rebus Alexandri prosperis angitur: itaque dicit Callisthenem incidisse in hominem summa potentia summaque fortuna, sed ignarum, quemadmodum rebus secundis uti conveniret. Atqui quemadmodum misericordia aegritudo est ex alterius rebus adversis: sic invidentia aegritudo est ex alterius rebus secundis. In quem igitur cadit misereri, in eumdem etiam invidere. Non cadit autem invidere in sapientem: ergo ne misereri quidem. Quod si aegre ferre sapiens soleret, misereri etiam soleret. Abest ergo a sapiente aegritudo.

22. Haec sic dicuntur a Stoicis concluduntur que contortius. Sed latius aliquanto dicenda sunt et diffusius: sententiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime forti et, ut ita dicam, virili utuntur ratione atque sententia. Nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil gravius, mediocritates vel perturbationum vel morborum animi mihi non sane probant. Omne enim malum, etiam mediocre, magnum est. Nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino. Nam ut corpus, etiam si mediocriter aegrum est, sanum non est: sic in animo ista mediocritas caret sanitate. Itaque praeclare nostri, ut alia multa, molestiam, sollicitudinem, angorem, propter similitudinem corporum aegrorum, aegritudinem nominaverunt. 23. Hoc propemodum verbo Graeci omnem animi perturbationem appellant. Vocant enim πάθος, id est morbum, quicumque est motus in animo turbidus. Nos melius: aegris enim corporibus simillima est animi aegritudo. At non similis aegrotationis est libido, non immoderata laetitia, quae est voluptas animi elata et gestiens. Ipse etiam metus non est morbi admodum similis, quamquam aegritudini est finitimus: sed proprie, ut aegrotatio in corpore, sic aegritudo in animo nomen habet non seiunctum a dolore. Doloris igitur huius origo nobis explicanda est, id est caussa efficiens aegritudinem in animo, tamquam aegrotationem in corpore. Nam, ut medici, caussa morbi inventa, curationem esse inventam putant: sic nos, caussa aegritudinis reperta, medendi facultatem reperiemus.

XI. 24. Est igitur caussa omnis in opinione, nec vero aegritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium perturbationum: quae sunt genere quattuor, partibus plures. Nam quum omnis perturbatio sit animi motus vel rationis expers, vel rationem aspernans, vel rationi non obediens, isque motus aut boni aut mali opinione citetur: bifariam quattuor perturbationes aequaliter distributae sunt. Nam duae sunt ex opinione boni: quarum altera voluptas gestiens, id est praeter modum elata laetitia, opinione praesentis magni alicuius boni; altera, quae est immoderata appetitio opinati magni boni, rationi non obtemperans, vel cupiditas recte vel libido dici potest. 25. Ergo haec duo genera, voluptas gestiens et libido, bonorum opinione turbantur; ut duo reliqua, metus et aegritudo, malorum. Nam et metus opinio magni mali impendentis, et aegritudo est opinio magni mali praesentis, et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi; id autem est, ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. His autem perturbationibus, quas in vitam hominum stultitia quasi quasdam furias immittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est vitae, tranquille placideque traducere. Sed ceteras alias: nunc aegritudinem si possumus, depellamus. Id enim sit propositum, quandoquidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti: quod ego nullo modo existimo: taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugienda. XII. 26. Qualis enim tibi ille videtur

Tantalo prognátus, Pelope natus, qui quondam a socru
Oenomao rege Hippodamiam raptis nactus st nuptiis?

Iovis iste quidem pronepos: tamne ergo abiectus, tamque fractus?

Nolite (inquit) *hospités ad me adire. Illico istim!*
ne cóntagió mea bonis, umbrave obsit:
- - tanta vis sceleris in corpore haeret.

Tu te, Thyesta, damnabis, orbabisque luce propter vim sceleris alieni? Quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

Refugére oculi: corpus macie extábuit:
lacrumae peredére humore exsangues genas,
sitú liventes: bárba paedore hórrida atque
intónsa infuscat péctus illuvié scabrum.

Haec mala, o stultissime Aeeta, ipse tibi addidisti. Non inerant in his, quae tibi casus invexerat: et quidem inveterato malo, quum tumor animi resedisset: — est autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recentis — sed maeres videlicet regni desiderio, non filiae. Illam enim oderas, et iure fortasse: regno non aequo animo carebas. Est autem impudens luctus maerore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. 27. Dionysius quidem tyrannus, Syracusis expulsus, Corinthi pueros docebat: usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio vero quid impudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant superbiam? Is, quum restitui in regnum nec Veientium nec Latinorum armis potuisset, Cumas se contulisse dicitur, inque ea urbe senio et aegritudine esse confectus. XIII. Hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut aegritudine opprimatur, id est miseria? Nam quum omnis perturbatio miseria est, tum carnificina est aegritudo. Habet ardorem libido, levitatem laetitia gestiens, humilitatem metus; sed aegritudo maiora quaedam, tabem, cruciatum, afflictationem, foeditatem;

lacérat, exest animúm, planeque cónficit.

Hanc nisi exuimus sic, ut abiiciamus, miseria carere non possumus.

28. Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritudinem exsistere, quum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse et urgere videatur. Epicuro autem placet, opinionem mali aegritudinem

esse natura, ut, quicumque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent, sed insperato et nec opinato malo. Est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam: videntur enim omnia repentina graviora. Ex hoc et illa iure laudantur:

'Ego quum genui, túm moriturum scívi, et ei rei sústuli.
Praéterea ad Troiám quum misi ob défendendam Graéciam,
scíbam me in mortíferum bellum, nón in epulas mittere.

XIV. 29. Haec igitur praemeditatio futurorum malorum lenit eorum adventum, quae venientia longe ante videris. Itaque apud Euripidem a Theseo dicta laudantur. Licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere.

Nam qui haéc audita a dócto meminissém viro,
futúras mecum cómmentabar míserias:
aut mórtem acerbam, aut éxsilii maestám fugam,
aut sémper aliquam mólem meditabár mali:
ut, sí qua invecta díritas casú foret,
ne me ímparatum cúra laceraré t repens.

30. Quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de se ipso loquitur Euripides. Fuerat enim auditor Anaxagorae: quem ferunt, nuntiata morte filii, dixisse, Sciebam me genuisse mortalem. Quae vox declarat, iis esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata. Ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint improvisa graviora. Itaque quamquam non haec una res efficit maximam aegritudinem: tamen, quoniam multum potest provisio animi et praeparatio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. Et nimirum haec est illa praestans et divina sapientia, et perceptas penitus et pertractatas humanas res habere; nihil admirari, quum acciderit; nihil, antequam evenerit, non evenire posse arbitrari.

Quam ob rem ómnes, quum secúndae res sunt máxume, tum máxume
meditári secum opórtet, quo pacto ádversam aerumnám ferant:
perícla, damna, péregre rediens sémper secum cógitet,
aut fílii peccatum, aút uxoris mórtem, aut morbum filiae:
commúnia esse haec, né quid horum umquam áccidat animó novom:
quidquíd praeter spem evéniat, omne id députare esse ín lucro.

XV. 31. Ergo hoc Terentius a philosophia sumptum quum tam commode dixerit: nos, e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius, et constantius sentiemus? Hic est enim ille vultus semper idem; quem dicitur Xanthippe praedicare solita in viro suo fuisse Socrate, eodem semper se vidisse exeuntem illum domo, et revertentem. Nec vero ea frons erat, quae M. Crassi illius veteris, quem semel ait in omni vita risisse Lucilius; sed tranquilla et serena: sic enim accepimus. Iure autem erat semper idem vultus, quum mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio. Quare accipio equidem a Cyrenaicis haec arma contra casus et eventus, quibus eorum advenientes impetus diuturna praemeditatione frangantur: simulque iudico malum illud opinionis esse, non naturae.

32. Si enim in re esset, cur fierent provisa leviora? Sed est, iisdem de rebus quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam viderimus: qui censet, necesse esse omnes in aegritudine esse, qui se in malis esse arbitrentur; sive illa ante provisa et exspectata sint sive inveteraverint. Nam neque vetustate minui mala, nec fieri praemeditata leviora: stultamque etiam esse meditationem futuri mali, aut fortasse ne futuri quidem: satis esse odiosum malum omne, quum venisset: qui autem semper cogitavisset, accidere posse aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum: si vero ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam voluntariam: ita semper angi, aut accipiendo aut cogitando malo. 33. Levationem autem aegritudinis in duabus rebus ponit, avocatione a cogitanda molestia et revocatione ad contemplandas voluptates. Parere enim censet animum rationi posse et, quo illa ducat, sequi. Vetat igitur ratio intueri molestias: abstrahit ab acerbis cogitationibus hebetem aciem ad miserias contemplandas: a quibus quum cecinit receptui, impellit rursum et incitat ad conspiciendas totaque mente contrectandas varias voluptates, quibus ille, et praeteritarum memoria et spe consequentium, sapientis vitam refertam putat. Haec nostro more nos diximus: Epicurei dicunt suo. Sed, quae dicant, videamus, quo modo negligamus.

XVI. 34. Principio male reprehendunt praemeditationem rerum futurarum. Nihil est enim, quod tam obtundat elevetque aegritudinem, quam perpetua in omni vita cogitatio, nihil esse, quod accidere non possit: quam meditatio conditionis humanae: quam vitae lex commentatioque parendi: quae non hoc affert, ut semper maereamus, sed ut numquam. Neque enim, qui rerum naturam, qui vitae varietatem, qui imbecillitatem generis humani cogitat, maeret quum haec cogitat, sed tum vel maxime sapientiae fungitur munere. Utrumque enim consequitur, ut et considerandis rebus humanis proprio philosophiae fungatur officio, et adversis casibus triplici consolatione sanetur: primum, quod posse accidere diu cogitavit; quae cogitatio una maxime molestias omnes extenuat et diluit: deinde, quod humana ferenda intelligit: postremo, quod videt malum nullum esse, nisi culpam; culpam autem nullam esse, quum id, quod ab homine non potuerit praestari, evenerit. 35. Nam revocatio illa, quam affert, quum a contuendis nos malis avocat, nulla est. Non est enim in nostra potestate, fodicantibus iis rebus, quas malas esse opinemur, dissimulatio vel oblivio. Lacerant, vexant, stimulos admovent, ignes adhibent, respirare non sinunt. Et tu oblivisci iubes, quod contra naturam est: quod a natura datum est auxilium extorqueas inveterati doloris? Est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam affert longinquitas et dies. Iubes me bona cogitare, oblivisci malorum. Diceres aliquid, et magno quidem philosopho dignum, si ea bona sentires esse, quae essent homine dignissima. XVII. 36. Pythagoras mihi si diceret aut Socrates aut Plato: »Quid iaces? aut quid maeres? aut cur succumbis cedisque fortunae? quae pervellere te forsitan potuerit et pungere: non potuit certe vires frangere. Magna vis est in virtutibus: eas excita, si forte dormiunt. Iam tibi aderit princeps Fortitudo, quae te animo tanto esse coget, ut omnia, quae possint homini evenire, contemnas et pro nihilo putes. Aderit Temperantia, quae est eadem moderatio; a me quidem paullo ante appellata frugalitas; quae te turpiter et nequiter facere nihil pa-

tietur. Quid est autem nequius aut turpius effeminato viro? Ne iustitia quidem sinet te ista facere: cui minimum esse videtur in hac caussa loci, quae tamen ita dicet, dupliciter esse te iniustum, quum et alienum appetas, qui mortalis natus conditionem postules immortalium, et graviter feras te, quod utendum acceperis, reddidisse. 37. Prudentiae vero quid respondebis, docenti, virtutem sese esse contentam, quo modo ad bene vivendum, sic etiam ad beate? Quae si extrinsecus religata pendeat, et non et oriatur a se, et rursus ad se revertatur, et omnia sua complexa nihil quaerat aliunde: non intelligo, cur aut verbis tam vehementer ornanda, aut re tanto opere expetenda videatur.« Ad haec bona me si revocas, Epicure, pareo, sequor, utor te ipso duce, obliviscor etiam malorum, ut iubes, eoque facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo. Sed traducis cogitationes meas ad voluptates. Quas? Corporis, credo, aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur. Numquid est aliud? Rectene interpretor sententiam tuam? Solent enim isti negare nos intelligere, quid dicat Epicurus. 38. Hoc dicit, et hoc ille acriculus, me audiente, Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, contendere et magna voce dicere solebat: eum esse beatum, qui praesentibus voluptatibus frueretur, confideretque se fruiturum aut in omni, aut in magna parte vitae, dolore non interveniente; aut si interveniret, si summus foret, futurum brevem; sin productior, plus habiturum iucundi, quam mali: haec cogitantem fore beatum, praesertim si et ante perceptis bonis contentus esset, nec mortem, nec deos extimesceret. Habes formam Epicuri vitae beatae, verbis Zenonis expressam, nihil ut possit negari. XVIII. 39. Quid ergo? huiusne vitae propositio et cogitatio aut Thyesten levare poterit, aut Aeetam, de quo paullo ante dixi, aut Telamonem, pulsum patria, exsulantem atque egentem? in quo haec admiratio fiebat:

Híccine est Telamo ílle, modo quem glória ad caelum extulit?
quem áspectabant? cúius ob os Graii óra obvertebánt sua?

40. Quod si cui, ut ait idem,

simul ánimus cum re concidit,

a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina est, non ab his voluptariis. Quam enim isti bonorum copiam dicunt? Fac sane esse summum bonum, non dolere. Quamquam id non vocatur voluptas. Sed non necesse est nunc omnia. Idne est, quo traducti luctum levemus? Sit sane summum malum dolere. In eo igitur qui non est, si malo careat, continuone fruitur summo bono? 41. Quid tergiversamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, quum os perfricuisti, soles dicere? Sunt haec tua verba, necne? In eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam (fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere) dicis haec: *Nec equidem habeo, quod intelligam bonum illud, detrahens eas voluptates, quae sapore percipiuntur; detrahens eas, quae auditu et cantibus; detrahens eas etiam, quae ex formis percipiuntur oculis, suaves motiones, sive quae aliae voluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu. Nec vero ita dici potest, mentis laetitiam solam esse in bonis. Laetantem enim mentem ita novi, spe eorum omnium, quae supra dixi, fore ut natura, iis potiens, dolore careat.* 42. Atque haec quidem his verbis, quivis ut intelligat, quam voluptatem norit Epicurus. Deinde paullo infra, *Saepe quaesivi*, inquit, *ex iis, qui appellabantur sapientes quid haberent, quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellent voces inanes fundere. Nihil ab his potui cognoscere: qui si virtutes ebullire nolent et sapientias, nihil aliud dicent, nisi eam viam, qua efficiantur eae voluptates, quas supra dixi.* Quae sequuntur, in eadem sententia sunt: totusque liber, qui est de summo bono, refertus et verbis et sententiis talibus. 43. Ad hancene igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves aegritudinem? et si quem tuorum afflictum maerore videris, huic acipenserem potius, quam aliquem Socraticum libellum dabis? hydrauli hortabere ut audiat voces potius, quam Platonis? expones, quae spectet florida et varia? fasciculum ad nares admovebis? incendes odores? [et] sertis redimiri iubebis et rosa? Si vero aliquid etiam —: tum plane luctum omnem absterseris? XIX. 44. Haec Epicuro confitenda sunt: aut ea, quae modo expressa ad verbum dixi, tollenda de libro; vel totus liber potius abiiciundus: est enim confertus voluptatibus. Quaerendum igitur, quemadmodum aegritudine privemus eum, qui ita dicat:

— pol mihi fortuna magis nunc defit, quám genus.
Namque regnum suppetebat mi: ut scias quanto e loco,
quántis opibus, quibu' de rebus lápsa fortuna óccidat.

Quid? huic calix mulsi impingendus est, ut plorare desinat, aut aliquid eiusmodi? Ecce tibi ex altera parte ab eodem poeta:

Ex ópibus summis ópis egens, Hectór, tuae.

Huic subvenire debemus: quaerit enim auxilium:

Quid petam praésidî, aut éxsequar? quóve nunc
aúxilio éxsilî aút fugae fréta sim?
'Arce et urbe órba sum. Quo áccidam? quo ápplicem?
cuí nec arae pátriae domi stant: fráctae et disiectae iacent:
fána flamma déflagrata: tosti alti stant párietes,
deformati, atque ábiete crispa.

Scitis, quae sequantur; et illud in primis:

O páter, o patria, o Priami domus,
(septum áltisono cardíne templum:)
vidi égo te, astante ope bárbarica,
tectis caelatis, láqueatis,
auro, ébore instructam régifice.

45. O poetam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. Sentit omnia repentina et nec opinata esse graviora. Exaggeratis igitur regis opibus, quae videbantur sempiternae fore, quid adiungit?

Haec ómnia vidi inflámmari,
Priamó vi vitam evitari,
Iovis áram sanguine túrpari.

46. Praeclarum carmen! est enim et rebus et verbis et modis lugubre. Eripiamus huic aegritudinem. Quo modo? Collocemus in culcita plumea; psaltriam adducamus: hedychrum incendamus: demus scutellam dulciculae potionis; aliquid videamus et cibi. Haec tandem bona sunt, quibus aegritudines gravissimae detrahantur? Tu enim paullo ante ne intelligere te quidem alia ulla dicebas. Revocari igitur oportere a maerore ad cogitationem bonorum. Conveniret mihi cum Epicuro, si, quid esset bonum, conveniret.

XX. Dicet aliquis: Quid ergo? Tu Epicurum existimas ista voluisse, aut libidinosas eius fuisse sententias? Ego vero minime. Video enim ab eo dici multa severe, multa praeclare. Itaque, ut saepe dixi, de acumine agitur eius, non de moribus; quamvis

spernat voluptates eas, quas modo laudavit: ego tamen meminero, quod videatur ei summum bonum. Non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit, quid diceret. *Saporem*, inquit, *et corporum complexum, et ludos atque cantus, et formas eas, quibus oculi iucunde moveantur.* Num fingo? num mentior? Cupio refelli. Quid enim laboro, nisi ut veritas in omni quaestione explicetur? At idem ait, non crescere voluptatem dolore detracto; summamque voluptatem nihil dolere. 47. Paucis verbis tria magna peccata: unum, quod secum ipse pugnat. Modo enim, ne suspicari quidem se quidquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate: nunc autem, summam voluptatem esse, dolore carere. Potestne magis secum ipse pugnare? Alterum peccatum, quod, quum in natura tria sint: unum gaudere; alterum dolere; tertium nec gaudere nec dolere: hic primum et tertium putat idem esse, nec distinguit a non dolendo voluptatem. Tertium peccatum commune cum quibusdam, quod, quum virtus maxime expetatur, eiusque adipiscendae caussa philosophia quaesita sit, ille a virtute summum bonum separavit. 48. At laudat, et saepe, virtutem. Et quidem C. Gracchus, quum largitiones maximas fecisset, et effudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium. Quid verba audiam, quum facta videam? Piso ille Frugi semper contra legem frumentariam dixerat. Is, lege lata, consularis ad frumentum accipiendum venerat. Animadvertit Gracchus in concione Pisonem stantem. Quaerit audiente populo Romano, quî sibi constet, quum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. Nolim, inquit, mea bona, Gracche, tibi viritim dividere libeat: sed si facias, partem petam. Parumne declaravit vir gravis et sapiens, lege Sempronia patrimonium publicum dissipari? Lege orationes Gracchi: patronum aerarii esse dices. 49. Negat Epicurus iucunde posse vivi, nisi cum virtute vivatur: negat ullam in sapientem vim esse fortunae: tenuem victum antefert copioso: negat ullum esse tempus, quo sapiens non beatus sit. Omnia philosopho digna, sed cum voluptate pugnantia. »Non istam dicit voluptatem.« Dicat quamlibet. Nempe eam dicit, in qua virtutis nulla pars insit. Age, si voluptatem non intelligimus, ne dolorem quidem? Nego igitur eius esse, qui dolore summum malum metiatur, mentionem facere virtutis.

XXI. 50. Et querantur quidam Epicurei, viri optimi, (nam nullum genus est minus malitiosum,) me studiose dicere contra Epicurum. Ita credo, de honore aut de dignitate contendimus. Mihi summum in animo bonum videtur, illi autem in corpore: mihi in virtute, illi in voluptate. Et illi pugnant; et quidem vicinorum fidem implorant: multi autem sunt, qui statim convolent. Ego sum is, qui dicam me non laborare, actum habiturum quod egerint. 51. Quid enim? de bello Punico agitur? de quo ipso quum aliud M. Catoni, aliud L. Lentulo videretur, nulla inter eos concertatio umquam fuit. Hi nimis iracunde agunt, praesertim quum ab iis non sane animosa defendatur sententia, pro qua non in senatu, non in concione, non apud exercitum, neque apud censores dicere audeant. Sed cum istis alias, et eo quidem animo, nullum ut certamen instituam: verum dicentibus facile cedam. Tantum admonebo: si maxime verum sit, ad corpus omnia referre sapientem, sive, ut honestius dicam, nihil facere, nisi quod expediat, sive omnia referre ad utilitatem suam: quoniam haec plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant.

XXII. 52. Cyrenaicorum restat sententia: qui tum aegritudinem censent exsistere, si necopinato quid evenerit. Est id quidem magnum, ut supra dixi. Etiam Chrysippo ita videri scio, quod provisum ante non sit, id ferire vehementius. Sed non sunt in hoc omnia: quamquam hostium repens adventus magis aliquanto conturbat, quam exspectatus: et maris subita tempestas, quam ante provisa, terret navigantes vehementius: et eiusmodi sunt pleraque. Sed quum diligenter necopinatorum naturam consideres, nihil aliud reperias, nisi omnia videri subita maiora: et quidem ob duas caussas: primum, quod, quanta sint quae accidunt, considerandi spatium non datur: deinde quum videtur praecaveri potuisse, si provisum esset, quasi culpa contractum malum aegritudinem acriorem facit. 53. Quod ita esse dies declarat: quae procedens ita mitigat, ut, iisdem malis manentibus, non modo leniatur aegritudo, sed in plerisque tollatur. Karthaginienses multi Romae servierunt, Macedones rege Perse capto: vidi etiam in Peloponneso, quum essem adolescens, quosdam Corinthios. Hi poterant omnes eadem illa de Andromacha deplorare,

Haec ómnia vidi —.

Sed iam decantaverant fortasse. Eo enim erant vultu, oratione, omni reliquo motu et statu, et eos Argivos aut Sicyonios diceres: magisque me moverant Corinthi subito aspectae parietinae, quam ipsos Corinthios: quorum animis diuturna cogitatio callum vetustatis obduxerat. 54. Legimus librum Clitomachi, quem ille eversa Karthagine misit consolandi caussa ad captivos cives suos. In eo est disputatio scripta Carneadis: quam se ait in commentarium retulisse. Quum ita positum esset, videri fore in aegritudine sapientem, patria capta: quae Carneades contra dixerit, scripta sunt. Tanta igitur calamitatis praesentis adhibetur a philosopho medicina, quanta in inveterata ne desideratur quidem. Nec si aliquot annis post idem ille liber captivis missus esset, vulneribus mederetur, sed cicatricibus. Sensim enim et pedetentim progrediens extenuatur dolor: non quo ipsa res immutari soleat aut possit: sed id, quod ratio debuerat, usus docet, minora esse ea, quae sint visa maiora.

XXIII. 55. Quid ergo opus est, dicet aliquis, ratione aut omnino consolatione illa, qua solemus uti quum levare dolorem maerentium volumus? Hoc enim fere tum habemus in promptu, nihil oportere inopinatum videri. Aut quî tolerabilius feret incommodum, qui cognoverit, necesse esse homini tale aliquid accidere? Haec enim oratio de ipsa summa mali nihil detrahit: tantum modo affert, nihil evenisse, quod non opinandum fuisset. Neque tamen genus id orationis in consolando non valet: sed id haud sciam an plurimum. Ergo ista necopinata non habent tantam vim, ut aegritudo ex his omnis oriatur: feriunt enim fortasse gravius: non id efficiunt, ut ea, quae accidant, maiora videantur; quia recentia sunt, videntur, non quia repentina. 56. Duplex est igitur ratio veri reperiendi non in iis solum, quae mala, sed in iis etiam, quae bona videntur. Nam aut ipsius rei natura qualis et quanta sit, quaerimus, ut de paupertate nonnumquam, cuius onus disputando levamus, docentes, quam parva et quam pauca sint, quae natura desideret: aut a disputandi subtilitate orationem ad exempla traducimus. Hic Socrates commemoratur, hic Diogenes, hic Caecilianum illud,

Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia

Quum enim paupertatis una eademque sit vis, quidnam dici potest, quamobrem C. Fabricio tolerabilis ea fuerit, alii negent se ferre posse? 57. Huic igitur alteri generi similis est ea ratio consolandi, quae docet humana esse, quae acciderint. Non enim solum id continet ea disputatio, ut cognitionem afferat generis humani: sed significat tolerabilia esse, quae et tulerint et ferant ceteri. XXIV. De paupertate agitur; multi patientes pauperes commemorantur: de contemnendo honore; multi inhonorati proferuntur, et quidem propter id ipsum beatiores: eorumque, qui privatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim vita laudatur: nec siletur illud potentissimi regis anapaestum, qui laudat senem, et fortunatum esse dicit, quod inglorius sit atque ignobilis ad supremum diem perventurus. 58. Similiter, commemorandis exemplis, orbitates quoque liberorum praedicantur, eorumque, qui gravius ferunt, luctus aliorum exemplis leniuntur. Sic perpessio ceterorum facit, ut ea, quae acciderint, multo minora, quam quanta sint existimata, videantur. Ita fit sensim cogitantibus, ut, quantum sit ementita opinio, appareat. Atque hoc idem et Telamo ille declarat,

ego quum genui, [tum moriturum scivi]

et Theseus,

futuras mecum commentabar miserias:

et Anaxagoras, *Sciebam me genuisse mortalem.* Hi enim omnes, diu cogitantes de rebus humanis, intelligebant, eas nequaquam pro opinione vulgi esse extimescendas. Et mihi quidem videtur idem fere accidere iis, qui ante meditantur, quod iis, quibus medetur dies: nisi quod ratio quaedam sanat illos, hos ipsa natura, intellecto eo, quod rem[edium illud] continet, malum, quod opinatum sit esse maximum, nequaquam esse tantum, ut vitam beatam possit evertere. 59. Hoc igitur efficitur, ut ex illo necopinato plaga maior sit, non ut illi putant, ut, quum duobus pares casus evenerint, is modo aegritudine afficiatur, cui ille necopinato casus evenerit. Itaque dicuntur nonnulli in maerore, quum de hac communi hominum conditione audivissent, ea lege esse nos natos, ut nemo in perpetuum esse posset expers mali, gravius etiam tulisse. XXV. Quocirca Carneades, ut video nostrum scribere Antiochum, reprehendere Chrysippum solebat, laudantem Euripideum carmen illud,

Mortális nemo est, quém non attingit dolor,
morbúsque; multis súnt humandi líberi,*
rursúm creandi: mórsque est finita ómnibus;
quae géneri humano angórem nequidquam áfferunt.
Reddénda est terrae térra: tum vita ómnibus
meténda, ut fruges. Síc iubet Necéssitas.

60. Negabat genus hoc orationis quidquam omnino ad levandam aegritudinem pertinere. Id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus. Nam illam quidem orationem ex commemoratione alienorum malorum ad malevolos consolandos esse accommodatam. Mihi vero longe videtur secus. Nam et necessitas ferendae conditionis humanae quasi cum deo pugnare prohibet, admonetque esse hominem: quae cogitatio magno opere luctum levat: et enumeratio exemplorum, non ut animum malevolorum oblectet, affertur, sed ut ille, qui maeret, ferendum sibi id censeat, quod videat multos moderate et tranquille tulisse. 61. Omnibus enim modis fulciendi sunt, qui ruunt, nec cohaerere possunt propter magnitudinem aegritudinis. Ex quo ipsam aegritudinem λύπην Chrysippus quasi λύσιν id est solutionem totius hominis appellatam putat. Quae tota poterit evelli, explicata, ut principio dixi, caussa aegritudinis. Est enim nulla alia nisi opinio et iudicium magni praesentis atque urgentis mali. Itaque et dolor corporis, cuius est morsus acerrimus, perfertur spe proposita boni: et acta aetas honeste ac splendide, tantam affert consolationem, ut eos, qui ita vixerint, aut non attingat aegritudo aut perleviter pungat animi dolor.

XXVI. Sed ad hanc opinionem magni mali quum illa etiam opinio accessit, oportere, rectum esse, ad officium pertinere, ferre illud aegre, quod acciderit: tum denique efficitur illa gravis aegritudinis perturbatio. 62. Ex hac opinione sunt illa varia et detestabilia genera lugendi, paedores, muliebres lacerationes genarum, pectoris, feminum, capitis percussiones. Hinc ille Agamemno Homericus et idem Accianus,

scindéns dolore idemtidem intonsám comam.

In quo facetum illud Bionis, perinde stultissimum regem in luctu capillum sibi evellere, quasi calvitio maeror levaretur. 63. Sed haec omnia faciunt, opinantes ita fieri oportere. Itaque et Aeschines in Demosthenem invehitur, quod is septimo die post filiae mortem hostias immolavisset. At quam rhetorice! quam copiose! quas sententias colligit! quae verba contorquet! ut licere quidvis rhetori intelligas. Quae nemo probaret, nisi insitum illud in animis haberemus, omnes bonos interitu suorum quam gravissime maerere oportere. Ex hoc evenit, ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte,

qui miser in campis maerens errabat Aleis,
ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans:

et Nioba fingitur lapidea, propter aeternum, credo, in luctu silentium. Hecubam autem putant propter animi acerbitatem quamdam et rabiem fingi in canem esse conversam. Sunt autem alii, quos in luctu cum ipsa solitudine loqui saepe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

Cupído cepit míseram nunc me, próloqui
caelo átque terrae Médeai miserias.

XXVII. 64. Haec omnia recta, vera, debita putantes, faciunt in dolore: maximeque declarat, hoc quasi officii iudicio fieri. Quod si qui forte, quum se in luctu esse vellent, aliquid fecerunt humanius, aut si hilarius locuti sunt, revocant se rursus ad maestitiam, peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint. Pueros vero matres et magistri castigare etiam solent, nec verbis solum, sed etiam verberibus, si quid in domestico luctu hilarius ab iis factum est aut dictum: plorare cogunt. Quid? ipsa remissio luctus quum est consecuta, intellectumque nihil profici maerendo, nonne res declarat, fuisse totum illud voluntarium? 65. Quid ille Terentianus ipse se poeniens, id est ἑαυτὸν τιμωρούμενος?

Decrévi, tantispér me minus iniúriae,
Chremé, meo gnato fácere, dum fiám miser.

Hic decernit, ut miser sit. Num quis igitur quidquam decernit invitus?

Maló quidem me quóvis dignum députem.

Malo se dignum deputat, nisi miser sit? Vides ergo opinionis esse, non naturae, malum. Quid, quos res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum quotidianae neces interitusque multorum sedationem maerendi afferunt: apud quem ita dicitur:

*Namque nimis multos, atque omni luce cadentes**
cernimus; ut nemo possit maerore vacare.
Quo magis est aequum tumulis mandare peremptos
firmo animo, et luctum lacrumis finire diurnis.

66. Ergo in potestate est abiicere dolorem, quum velis, tempori servientem. An est ullum tempus, (quoniam quidem res in nostra potestate est,) cui non ponendae curae et aegritudinis caussa serviamus? Constabat, eos, qui concidentem vulneribus Cn. Pompeium vidissent, quum in illo ipso acerbissimo miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil tum aliud egisse, nisi ut remiges hortarentur, et ut salutem adipiscerentur fuga: posteaquam Tyrum venissent, tum afflictari lamentarique coepisse. Timor igitur ab iis aegritudinem potuit repellere, ratio ac sapientia vera non poterit? XXVIII. Quid est autem, quod plus valeat ad ponendum dolorem, quam quum est intellectum, nihil profici, et frustra esse susceptum? Si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest. Voluntate igitur et iudicio suscipi aegritudinem confitendum est. 67. Idque indicatur eorum patientia, qui, quum multa sint saepe perpessi, facilius ferunt, quidquid accidit: obduruisseque sese contra fortunam arbitrantur: ut ille apud Euripidem,

Si míhi nunc tristis prímum illuxissét dies,
nec tam aérumnoso návigavissém salo:
essét dolendi caússa; ut iniecto équulei
frenó repente táctu exagitantúr novo.
Sed iám subactus míseriis obtorpui.

Defatigatio igitur miseriarum aegritudines quum faciat leniores, intelligi necesse est, non rem ipsam caussam atque fontem esse maeroris. 68. Philosophi summi, nequedum tamen sapientiam consecuti, nonne intelligunt, in summo se malo esse? Sunt enim insipientes: neque insipientia ullum maius malum est: neque tamen lugent. Quid ita? quia huic generi malorum non affingitur illa opinio, Rectum esse et aequum et ad officium pertinere, aegre ferre, quod sapiens non sis. Quod idem affingimus huic aegritudini, in qua luctus inest; quae omnium maxima est. 69. Itaque Aristoteles, veteres philosophos accusans, qui existimavissent, philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse: sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens accusasse naturam dicitur, quod cervis et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset, hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguam vitam dedisset: quorum si aetas potuisset esse longinquior, futurum fuisse, ut, omnibus perfectis artibus, omni doctrina hominum vita erudiretur. Querebatur igitur, se tum, quum illa videre coepisset, exstingui. Quid? ex ceteris philosophis nonne optimus et gravissimus quisque confitetur multa se ignorare, et multa sibi etiam atque etiam esse discenda? 70. Neque tamen, quum se in media stultitia, qua nihil est peius, haerere intelligant, aegritudine premuntur. Nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris. Quid, qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maximus, efferens filium consularem: qualis L. Paullus, duobus paucis diebus amissis filiis: qualis M. Cato, praetore designato mortuo filio: quales reliqui, quos in *Consolatione* collegimus. 71. Quid hos aliud placavit, nisi quod luctum et maerorem esse non putabant viri? Ergo id, quod alii rectum opinantes aegritudini se solent dedere, id hi turpe putantes aegritudinem repulerunt. Ex quo intelligitur, non in natura, sed in opinione esse aegritudinem.

XXIX. Contra dicuntur haec. Quis tam demens, ut sua voluntate maereat? Natura affert dolorem. Cui quidem Crantor, inquiunt, vester cedendum putat. Premit enim atque instat, nec resisti potest. Itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem antea de Aiacis morte consolatus esset, is, quum audisset de sua, fractus est. De cuius commutata mente sic dicitur:

Nec véro tanta praéditus sapiéntia
quisquam ést, qui, aliorum aerúmnam dictis állevans,
non ídem cum fortúna mutata ímpetum
convértat, clade ut súbita frangatúr sua,
ut ílla ad alios dícta et praecepta éxcidant.

Haec quum disputant, hoc student efficere, naturae obsisti nullo modo posse: ii tamen fatentur graviores aegritudines suscipi, quam natura cogat. Quae est igitur amentia? ut nos quoque idem ab illis requiramus. 72. Sed plures sunt caussae suscipiendi doloris. Primum illa opinio mali, quo viso atque persuaso aegritudo insequitur necessario: deinde etiam gratum mortuis se facere, si graviter eos lugeant, arbitrantur. Accedit superstitio muliebris quaedam: existimant enim, diis immortalibus se facilius satis facturos, si eorum plaga perculsi afflictos se et stratos esse fateantur. Sed haec inter se quam repugnent, plerique non vident. Laudant enim eos, qui aequo animo moriantur: qui alterius mortem aequo animo ferant, eos putant vituperandos. Quasi fieri ullo modo possit, quod in amatorio sermone dici solet, ut quisquam plus alterum diligat, quam se. 73. Praeclarum illud est, et, si quaeris, rectum quoque et verum, ut eos, qui nobis carissimi esse debeant, aeque, ac nosmetipsos, amemus: ut vero plus, fieri nullo pacto potest. Ne optandum quidem est in amicitia, ut me ille plus, quam se, ego illum plus, quam me. Perturbatio vitae, si ita sit, atque officiorum omnium consequatur. XXX. Sed de hoc alias: nunc illud satis est, non attribuere ad amissionem amicorum miseriam nostram, ne illos plus, quam ipsi velint, si sentiant; plus certe, quam nosmetipsos, diligamus. Nam quod aiunt, plerosque consolationibus nihil levari, adiunguntque, consolatores ipsos confiteri se miseros, quum ad eos impetum suum fortuna converterit, utrumque dissolvitur: sunt enim ista non naturae vitia, sed culpae. Stultitiam autem accusare quamvis copiose licet. Nam et qui non levantur, ipsi ad se miseriam invitant: et qui suos casus aliter ferunt, atque auctores aliis ipsi fuerunt, non sunt vitiosiores, quam fere plerique, qui avari avaros, gloriae cupidos gloriosi reprehendunt. Est enim proprium stultitiae, aliorum vitia cernere, oblivisci suorum. 74. Sed nimirum hoc maximum est experimentum, quum constet aegritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in die positam, sed in cogitatione diuturna. Nam si et eadem res est, et idem est homo: qui potest quidquam de dolore mutari, si neque de eo, propter quod dolet, quidquam est mutatum, neque de eo, qui dolet? Cogitatio igitur diuturna, nihil esse in re mali, dolori medetur, non ipsa diuturnitas. XXXI. Hic mihi afferunt mediocritates. Quae si naturales sunt, quid opus est consolatione? Natura enim ipsa terminabit modum: sin opinabiles, opinio tota tollatur. Satis dictum esse arbitror, aegritudinem esse opinionem

mali praesentis: in qua opinione illud insit, ut aegritudinem suscipere oporteat.

75. Additur ad hanc definitionem a Zenone recte, ut illa opinio praesentis mali sit recens. Hoc autem verbum sic interpretantur, ut non tantum illud recens esse velint, quod paullo ante acciderit; sed, quam diu in illo opinato malo vis quaedam insit et vigeat et habeat quamdam viriditatem, tam diu appelletur recens. ut Artemisia illa, Mausoli, Cariae regis, uxor, quae nobile illud Halicarnassi fecit sepulcrum, quamdiu vixit, vixit in luctu, eodemque etiam confecta contabuit. Huic erat illa opinio quotidie recens: quae tum denique non appellatur recens, quum vetustate exaruit.

Haec igitur officia sunt consolantium, tollere aegritudinem funditus, aut sedare, aut detrahere quam plurimum, aut supprimere, nec pati manare longius, aut ad alia mentem traducere. 76. Sunt, qui unum officium consolantis putent, malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet. Sunt, qui non magnum malum, ut Peripatetici. Sunt, qui abducant a malis ad bona, ut Epicurus. Sunt, qui satis putent, ostendere, nihil inopinati accidisse, nihil mali. Chrysippus autem caput esse censet in consolando, detrahere illam opinionem maerenti, si se officio fungi putet iusto atque debito. Sunt etiam, qui haec omnia genera consolandi colligant. Alius enim alio modo movetur*, ut fere nos omnia in consolationem unam coniecimus: erat enim in tumore animus, et omnis in eo tentabatur curatio. Sed sumendum tempus est non minus in animorum morbis, quam in corporum: ut Prometheus ille Aeschyli: cui quum dictum esset,

Atqui, Prometheu, te hoc tenere existimo,
medéri posse rátionem iracúndiae;

respondet:

Si quidem, qui tempestivam medicinam ádmovens,
non ád gravescens vúlnus illidát manus.

XXXII. 77. Erit igitur in consolationibus prima medicina, docere aut nullum malum esse, aut admodum parvum: altera et de communi conditione vitae, et proprie, si quid sit de ipsius, qui maereat, disputandum: tertia, summam esse stultitiam frustra confici maerore, quum intelligas, nihil posse profici. Nam Cleanthes quidem sapientem consolatur: qui consolatione non eget. Nihil enim esse malum, quod turpe non sit, si lugenti persuaseris; non tu illi luctum, sed stultitiam detraxeris: alienum autem tempus docendi. Et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum Cleanthes ipse fateatur. Quid enim dicemus, quum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut accepimus, eum nihil hominis esse, nec quidquam inter Alcibiadem, summo loco natum, et quemvis baiulum interesse; quum se Alcibiades afflictaret, lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet turpitudinemque depelleret; quid dicemus, Cleanthe? num, in illa re, quae aegritudine Alcibiadem afficiebat, mali nihil fuisse? 78. Quid? illa Lyconis qualia sunt? qui, aegritudinem extenuans, parvis ait eam rebus moveri, fortunae et corporis incommodis, non animi malis. Quid ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis vitiisque constabat? Ad Epicuri consolationem satis est ante dictum. XXXIII. 79. Ne illa quidem consolatio firmissima est, quamquam et usitata est et saepe prodest: Non tibi hoc soli. Prodest haec quidem, ut dixi, sed nec semper nec omnibus. Sunt enim, qui respuant: sed refert, quo modo adhibeatur. Ut enim tuendi sit quisque eorum, qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo affectus sit, praedicandum est. Chrysippi — ad veritatem firmissima est, ad tempus aegritudinis — difficilis. Magnum opus est probare maerenti, illum suo iudicio, et quod se ita putet oportere facere, maerere. Nimirum igitur, ut in caussis non semper utimur eodem statu (sic enim appellamus controversiarum genera), sed ad tempus, ad controversiae naturam, ad personam accommodamus: sic in aegritudine lenienda, quam quisque curationem recipere possit, videndum est.

80. Sed nescio quo pacto ab eo, quod erat a te propositum, aberravit oratio. Tu enim de sapiente quaesieras: cui aut malum videri nullum potest, quod vacet turpitudine; aut ita parvum malum, ut id obruatur sapientia vixque appareat: qui nihil opinione affingat assumatque ad aegritudinem; nec id putet esse rectum, se quam maxime excruciari luctuque confici; quo pravius nihil esse possit. Edocuit tamen ratio, ut mihi quidem videtur, quum hoc ipsum proprie non quaereretur hoc tempore, num quod esset malum, nisi quod idem dici turpe posset: tamen ut videremus, quidquid esset in aegritudine mali, id non naturale esse, sed voluntario iudicio et opinionis errore contractum. 81. Tractatum est autem a nobis id genus aegritudinis, quod unum est omnium maximum, ut, eo sublato, reliquorum remedia ne magno opere quaerenda arbitraremur. XXXIV. Sunt enim certa, quae de paupertate, certa, quae de vita inhonorata et ingloria dici soleant. Separatim certae scholae sunt de exsilio, de interitu patriae, de servitute, de debilitate, de caecitate, de omni casu: in quo nomen poni solet calamitatis. Haec Graeci in singulas scholas et in singulos libros dispertiunt. Opus enim quaerunt: quamquam plenae disputationes delectationis sunt. 82. Et tamen, ut medici toto corpore curando minimae etiam parti, si condoluit, medentur: sic philosophia, quum universam aegritudinem sustulit, tamen, si quis error aliunde exstitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tenebrarum obfudit exsilium, aut eorum, quae modo dixi, si quid exstitit: [et si] singularum rerum sunt propriae consolationes; de quibus audies tu quidem, quum voles: sed ad eumdem fontem revertendum est, aegritudinem omnem procul abesse a sapiente, quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non natura exoriatur, sed iudicio, sed opinione, sed quadam invitatione ad dolendum, quum id decreverimus ita fieri oportere. 83. Hoc detracto, quod totum est voluntarium, aegritudo erit sublata illa maerens: morsus tamen et contractiuncula quaedam animi relinquetur. Hanc dicant sane naturalem, dum aegritudinis nomen absit, grave, taetrum, funestum: quod cum sapientia esse atque, ut ita dicam, habitare nullo modo possit. At quae* stirpes sunt aegritudinis, quam multae, quam amarae! Quae, ipso trunco everso, omnes elidendae sunt, et, si necesse erit, singulis disputationibus. Superest enim nobis hoc, cuicuimodi est, otium. Sed ratio una omnium est aegritudinum, plura nomina. Nam et invidere aegritudinis est, et aemulari, et obtrectare, et misereri, angi, lugere, maerere, aerumna affici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestia esse, afflictari, desperare. 84. Haec omnia definiunt Stoici: eaque verba, quae dixi, singularum rerum sunt; non, ut videntur, easdem res significant, sed aliquid differunt: quod alio loco fortasse tractabimus. Hae sunt illae fibrae stirpium,

quas initio dixi, persequendae et omnes elidendae, ne ulla umquam possit exsistere. Magnum opus et difficile! quis negat? Quid autem praeclarum non idem arduum? Sed tamen id se effecturam philosophia profitetur: nos modo curationem eius recipiamus. Verum quidem haec hactenus. Cetera, quotiescumque voletis, et hoc loco et aliis parata vobis erunt.

119.

LIBER QUARTUS

ARG. Cicero, de severa vitae disciplina apud priscos Romanos usitata praefatus, auditoris sententiam refellere aggreditur, *omni perturbatione posse sapientem vacare,* negantis. Primo affert perturbationis definitionem Stoicam, et quattuor eius genera. Perturbationem Zeno Stoicorum princeps dixerat aversam a recta ratione naturaeque incongruam animi commotionem (Diog. Laert. VII, 63. . Partes autem perturbationum duae ex bonis opinatis memorantur, laetitia et libido, duae ex malorum errore, aegritudo et metus: hisque singulis perturbationibus suae partes subiiciuntur. c. 4-9. Deinde quomodo ipsa perturbatio ab aegrotatione seu morbo differat, et quae sit in hoc genere animi et corporis similitudo, ostenditur. c. 10-14. Tum secundum institutam quaestionem brevis subiicitur demonstratio, perturbationem cum sapientia consistere non posse, longa autem disputatio contra Peripateticos, qui perturbationes necessarias esse, naturales utilesque contendunt, nec tollendas sapienti et exstirpandas, sed coercendas et moderandas statuunt. c. 15-26. Hanc excipit expositio de perturbationum curatione, eaque diversa pro diversa perturbationum natura. In quattuor autem perturbationibus illis sedandis est ea distincta ratio: Primum, utrum ad universam perturbationem, tamquam aegritudinem, laetitiam, an ad singulas, h. e. formas generibus subiectas adhibeatur; deinde, utrum mali bonive opinio, an ipsa omnino perturbatio tollatur. Sed certam et propriam sanationem esse, si doceas, ipsas perturbationes per se esse vitiosas, nec habere quidquam aut naturale, aut necessarium. Alteram autem rationem, quae simul opinionem boni aut mali tollat, esse eam quidem utiliorem, sed raro proficere, neque esse ad vulgus adhibendam. Esse etiam, ubi adhiberi plane non possit, quod res, quae perturbet animum, vere sit bona aut mala, tamquam, si quis aegre ferat, nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis. c. 27. 28. Reliqua disputatio, quomodo quattuor ista genera tollenda sint, docet.

I. 1. Quum multis locis nostrorum hominum ingenia virtutesque, Bruto, soleo mirari, tum maxime his in studiis, quae sero admodum expetita in hanc civitatem e Graecia tratulerunt. Nam quum a primo Urbis ortu, regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, caerimoniae, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque descriptio, tota res militaris divinitus esset constituta; tum progressio admirabilis incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est, dominatu regio republica liberata. Nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque maiorum et disciplina ac temperatione civitatis loquamur; aliis haec locis satis accurate a nobis dicta sunt, maximeque in iis sex libris, quos *de Republica* scripsimus. 2. Hoc autem loco consideranti mihi studia doctrinae multa sane occurrunt, cur ea quoque arcessita aliunde, neque solum expetita, sed etiam conservata et culta videantur. Erat enim illis paene in conspectu praestanti sapientia et nobilitate Pythagoras, qui fuit in Italia temporibus iisdem, quibus L. Brutus patriam liberavit, praeclarus auctor nobilitatis tuae. Pythagorae autem doctrina, quum longe lateque flueret, permanavisse mihi videtur in hanc civitatem: idque quum coniectura probabile est, tum quibusdam etiam vestigiis indicatur. Quis enim est, qui putet, quum floreret in Italia Graecia potentissimis et maximis urbibus, ea, quae magna dicta est, in hisque primum ipsius Pythagorae, deinde postea Pythagoreorum tantum nomen esset, nostrorum hominum ad eorum doctissimas voces aures clausas fuisse? 3. Quin etiam arbitror propter Pythagoreorum admirationem Numam quoque regem Pythagoreum a posterioribus existimatum. Nam quum Pythagorae disciplinam et instituta cognoscerent, regisque eius aequitatem et sapientiam a maioribus suis accepissent, aetates autem et tempora ignorarent propter vetustatem, eum, qui sapientia excelleret, Pythagorae auditorem fuisse crediderunt. II. Et de coniectura quidem hactenus. Vestigia autem Pythagoreorum, quamquam multa colligi possunt, paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tempore. Nam quum carminibus soliti illi esse dicantur et praecepta quaedam occultius tradere, et mentes suas a cogitationum intentione cantu fidibusque ad tranquillitatem traducere, gravissimus auctor in Originibus dixit Cato, morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut deinceps, qui accubarent, canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes. Ex quo perspicuum est, et cantus tum fuisse rescriptos vocum sonis, et carmina. 4. Quamquam id quidem etiam XII tabulae declarant, condi iam tum solitum esse carmen: quod ne liceret fieri ad alterius iniuriam, lege sanxerunt. Nec vero illud non eruditorum temporum argumentum est, quod et deorum pulvinaribus et epulis magistratuum fides praecinunt: quod proprium eius fuit, de qua loquor, disciplinae. Mihi quidem etiam Appii Caeci carmen, quod valde Panaetius laudat epistola quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Pythagoreum videtur. Multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis: quae praetereo, ne ea, quae peperisse ipsi putamur, aliunde didicisse videamur. 5. Sed, ut ad propositum redeat oratio; quam brevi tempore quot et quanti poetae, qui autem oratores exstiterunt! facile ut appareat, nostros omnia consequi potuisse, simul ut velle coepissent. III. Sed de ceteris studiis alio loco et dicemus, si usus fuerit, et saepe diximus. Sapientiae studium vetus id quidem in nostris: sed tamen ante Laelii aetatem et Scipionis non reperio, quos appellare possim nominatim. Quibus adolescentibus, Stoicum Diogenem et Academicum Carneadem video ad senatum ab Atheniensibus missos esse legatos, qui quum reipublicae nullam umquam partem attigissent, essetque eorum alter Cyrenaeus, alter Babylonius, numquam profecto scholis essent excitati, neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam principibus temporibus illis fuissent studia doctrinae. Qui quum cetera litteris mandarent, alii ius civile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum: hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam vita magis, quam litteris persecuti sunt. 6. Itaque illius verae elegantisque philosophiae, quae ducta a Socrate in Peripateticis adhuc permansit, et idem alio modo dicentibus Stoicis, quum Academici eorum controver-

sua disceptarent, nulla fere sunt aut pauca admodum Latina monumenta, sive propter magnitudinem rerum occupationemque hominum, sive etiam, quod imperitis ea probari posse non arbitrabantur; quum interim, illis silentibus, C. Amafanius exstitit dicens: cuius libris editis commota multitudo contulit se ad eamdem potissimum disciplinam, sive quod erat cognitu perfacilis, sive quod invitabantur illecebris blandae voluptatis, sive etiam, quia nihil prolatum erat melius, illud, quod erat, tenebant. 7. Post Amafanium autem multi eiusdem aemuli rationis multa quum scripsissent, Italiam totam occupaverunt: quodque maximum argumentum est, non dici illa subtiliter, quod et facile ediscantur, et ab indoctis probentur, id illi firmamentum esse disciplinae putant. IV. Sed defendat quod quisque sentit: sunt enim iudicia libera: nos institutum tenebimus, nulliusque unius disciplinae legibus astricti, quibus in philosophia necessario pareamus, quid sit in quaque re maxime probabile, semper requiremus. Quod quum saepe alias, tum nuper in Tusculano studiose egimus. Itaque expositis tridui disputationibus, quartus dies hoc libro concluditur. Ut enim in inferiorem ambulationem descendimus, quod feceramus idem superioribus diebus, acta res est sic.

8. M. Dicat, si quis vult, qua de re disputari velit. A. Non mihi videtur omni animi perturbatione posse sapiens vacare. M. Aegritudine quidem hesterna disputatione videbatur: nisi forte temporis caussa nobis assentiebare. A. Minime vero. Nam mihi egregie probata est oratio tua. M. Non igitur existimas cadere in sapientem aegritudinem? A. Prorsus non arbitror. M. Atqui, si ista perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit. Quid enim? metusne conturbet? At earum rerum est absentium metus, quarum praesentium est aegritudo. Sublata igitur aegritudine, sublatus est metus. Restant duae perturbationes, laetitia gestiens et libido: quae si non cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapientis. 9. A. Sic prorsus intelligo. M. Utrum igitur mavis? statimne nos vela facere, an quasi e portu egredientes paullulum remigare? A. Quidnam est istuc? Non enim intelligo. V. M. Quia Chrysippus et Stoici, quum de animi perturbationibus disputant, magnam partem in iis partiendis et definiendis occupati sunt: illa eorum perexigua oratio est, qua medeantur animis, nec eos turbulentos esse patiantur: Peripatetici autem ad placandos animos multa afferunt: spinas partiendi et definiendi praetermittunt. Quaerebam igitur, utrum panderem vela orationis statim, an eam ante paullulum Dialecticorum remis propellerem. A. Isto modo vero. Erit enim hoc totum, quod quaero, ex utroque perfectius. 10. M. Est id quidem rectius; sed post requires, si quid fuerit obscurius. A. Faciam equidem. Tu tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius, quam dicuntur a Graecis. M. Enitar equidem: sed intento opus est animo, ne omnia dilabantur, si unum aliquod effugerit. Quoniam, quae Graeci *πάθη* vocant, nobis perturbationes appellari magis placet, quam morbos: in his explicandis veterem illam equidem Pythagorae primum, deinde Platonis descriptionem sequar: qui animum in duas partes dividunt: alteram rationis participem faciunt, alteram expertem. In participe rationis ponunt tranquillitatem, id est placidam quietamque constantiam: in illa altera motus turbidos tum irae, tum cupiditatis, contrarios inimicosque rationi. 11. Sit igitur hic fons. Utamur tamen in his perturbationibus describendis Stoicorum definitionibus et partitionibus, qui mihi videntur in hac quaestione versari acutissime.

VI. Est igitur Zenonis haec definitio, ut perturbatio sit, quod *πάθος* ille dicit, aversa a recta ratione, contra naturam, animi commotio. Quidam brevius, perturbationem esse appetitum vehementiorem: sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturae constantia. Partes autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci, et ex duobus opinatis malis; ita esse quattuor: ex bonis *libidinem* et *laetitiam*, ut sit laetitia praesentium bonorum, libido futurorum; ex malis *metum* et *aegritudinem* nasci censent: metum futuris, aegritudinem praesentibus. Quae enim venientia metuuntur, eadem afficiunt aegritudine instantia. 12. *Laetitia* autem et *libido* in bonorum opinione versantur, quum libido ad id, quod videtur bonum, illecta et inflammata rapiatur, laetitia, ut adepta iam aliquid concupitum, efferatur et gestiat. Natura enim omnes ea, quae bona videntur, sequuntur, fugiuntque contraria. Quamobrem simul obiecta species cuiuspiam est, quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. Id quum constanter prudenterque fit, eiusmodi appetitionem Stoici *βούλησιν* appellant, nos appellamus *voluntatem*. Eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt: Voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. Quae autem, ratione adversa, incitata est vehementius, ea libido est vel cupiditas effrenata: quae in omnibus stultis invenitur. 13. Itemque, quum ita movemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit. Nam quum ratione animus movetur placide atque constanter, tum illud *gaudium* dicitur: quum autem inaniter et effuse animus exsultat, tum illa *laetitia gestiens* vel *nimia* dici potest; quam ita definiunt, sine ratione animi elationem. Quoniamque, ut bona natura appetimus, sic a malis natura declinamus: quae declinatio, si cum ratione fiet, cautio appelletur, eaque intelligatur in solo esse sapiente: quae autem sine ratione, et cum exanimatione humili atque fracta, nominetur metus: est igitur metus, ratione adversa, cautio. Praesentis autem mali sapientis affectio nulla est. 14. Stulti autem aegritudo est ea, qua afficiuntur in malis opinatis, animosque demittunt et contrahunt, rationi non obtemperantes. Itaque haec prima definitio est, ut aegritudo sit animi, adversante ratione, contractio. Sic quattuor *perturbationes* sunt, tres *constantiae*, quoniam aegritudini nulla constantia opponitur.

VII. Sed omnes perturbationes iudicio censent fieri et opinione. Itaque eas definiunt pressius, ut intelligatur, non modo quam vitiosae, sed etiam quam in nostra sint potestate. Est igitur *aegritudo* opinio recens mali praesentis, in quo demitti contrahique animo rectum esse videatur; *laetitia* opinio recens boni praesentis, in quo efferri rectum esse videatur; *metus* opinio impendentis mali, quod intolerabile esse videatur; *libido* opinio venturi boni, quod sit ex usu, iam praesens esse atque adesse. 15. Sed quae iudicia quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, verum illa etiam, quae efficiuntur perturbationibus: ut aegritudo quasi morsum aliquem doloris efficiat, metus recessum quemdam animi et fugam, laetitia profusam hilaritatem, libido effrenatam appetentiam. Opina-

tionem autem, quam in omnes definitiones superiores inclusimus, volunt esse imbecillam assensionem.

16. Sed singulis perturbationibus partes eiusdem generis plures subiiciuntur: ut *aegritudini* invidentia, (utendum est enim, docendi caussa, verbo minus usitato: quoniam invidia non in eo, qui invidet, solum dicitur, sed etiam in eo, cui invidetur,) aemulatio, obtrectatio, misericordia, angor, luctus, maeror, aerumna, dolor, lamentatio, sollicitudo, molestia, afflictatio, desperatio, et si quae sunt de genere eodem. Sub *metum* autem subiecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pavor, exanimatio, conturbatio, formido; *voluptati* malevolentia, [laetans malo alieno,] delectatio, iactatio, et similia; *libidini* ira, excandescentia, odium, inimicitia, discordia, indigentia, desiderium, et cetera eiusmodi. VIII. 17. Haec autem definiunt hoc modo. *Invidentiam* esse dicunt aegritudinem susceptam propter alterius res secundas, quae nihil noceant invidenti. Nam si qui doleat eius rebus secundis, a quo ipse laedatur, non recte dicatur invidere; ut si Hectori Agamemno: qui autem, cui alterius commoda nihil noceant, tamen eum doleat his frui, is invidet profecto. *Aemulatio* autem dupliciter illa quidem dicitur, ut et in laude et in vitio nomen hoc sit. Nam et imitatio virtutis aemulatio dicitur: (sed ea nihil hoc loco utimur; est enim laudis:) et est aemulatio aegritudo, si eo, quod concupierit, alius potiatur, ipse careat. 18. *Obtrectatio* autem est ea, quam intelligi zelotypiam volo, aegritudo ex eo, quod alter quoque potiatur eo, quod ipse concupiverit. *Misericordia* est aegritudo ex miseria alterius, iniuria laborantis. Nemo enim parricidae aut proditoris supplicio misericordia commovetur. *Angor* aegritudo premens. *Luctus* aegritudo ex eius, qui carus fuerit, interitu acerbo. *Maeror* aegritudo flebilis. *Aerumna* aegritudo laboriosa. *Dolor* aegritudo crucians. *Lamentatio* aegritudo cum eiulatu. *Sollicitudo* aegritudo cum cogitatione. *Molestia* aegritudo permanens. *Afflictatio* aegritudo cum vexatione corporis. *Desperatio* aegritudo sine ulla rerum exspectatione meliorum. Quae autem subiecta sunt sub metum, ea sic definiunt: *Pigritiam* metum consequentis laboris: 19. *Pudorem*** et *terrorem* metum concutientem, ex quo fit, ut pudorem rubor, terrorem pallor et tremor et dentium crepitus consequatur: *timorem* metum mali appropinquantis: *pavorem* metum mentem loco moventem, ex quo illud Ennii,

Túm pavor sapiéntiam omnem mi éxanimato expéctorat:

Exanimationem metum subsequentem et quasi comitem pavoris: *Conturbationem* metum excutientem cogitata: *Formidinem* metum permanentem. IX. 20. Voluptatis autem partes hoc modo describunt, ut *Malevolentia* sit voluptas ex malo alterius sine emolumento suo: *Delectatio* voluptas suavitate auditus animum deleniens: et, qualis est haec aurium, tales sunt oculorum et tactionum et odorationum et saporum: quae sunt omnes unius generis, ad perfundendum animum tamquam illiquefactae voluptates. *Iactatio* est voluptas gestiens et se efferens insolentius. 21. Quae autem libidini subiecta sunt, ea sic definiunt, ut *Ira* sit libido poeniendi eius, qui videatur laesisse iniuria: *Excandescentia* autem sit ira nascens et modo exsistens, quae θύμωσις Graece dicitur: *Odium* ira inveterata: *Inimicitia* ira ulciscendi tempus observans: *Discordia* ira acerbior, intimo odio et corde concepta: *Indigentia* libido inexplebilis: *Desiderium* libido eius, qui nondum adsit, videndi. Distinguunt illud etiam, ut sit libido earum rerum, quae dicuntur de quodam aut quibusdam: quae κατηγορήματα Dialectici appellant; ut habere divitias, capere honores. Indigentia rerum ipsarum est, ut honorum, ut pecuniae. 22. Omnium autem perturbationum fontem esse dicunt *Intemperantiam:* quae est a tota mente et a recta ratione defectio, sic aversa a praescriptione rationis, ut nullo modo appetitiones animi nec regi nec contineri queant. Quemadmodum igitur temperantia sedat appetitiones, et efficit, ut eae rectae rationi pareant, conservatque considerata iudicia mentis: sic huic inimica intemperantia omnem animi statum inflammat, conturbat, incitat. Itaque et aegritudines et metus et reliquae perturbationes omnes gignuntur ex ea. X. 23. Quemadmodum, quum sanguis corruptus est aut pituita redundat aut bilis, in corpore morbi aegrotationesque nascuntur, sic pravarum opinionum conturbatio et ipsarum inter se repugnantia sanitate spoliat animum morbisque perturbat. Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quae vocant illi *νοσήματα,* eaque, quae sunt eis morbis contraria. Quae habent ad res certas vitiosam offensionem atque fastidium: deinde aegrotationes, quae appellantur a Stoicis *ἀῤῥωστήματα,* hisque item oppositae contrariae offensiones. Hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo. Qua oratione praetermissa minime necessaria, ea, quae rem continent, pertractemus. 24. Intelligatur igitur, perturbationem, iactantibus se opinionibus inconstanter et turbide, in motu esse semper: quum autem hic fervor concitatioque animi inveteraverit et tamquam in venis medullisque insederit, tum exsistit et morbus et aegrotatio et offensiones eae, quae sunt eis morbis aegrotationibusque contrariae. XI. Haec, quae dico, cogitatione inter se differunt, re quidem copulata sunt, eaque oriuntur ex libidine et laetitia. Nam quum est concupita pecunia, nec adhibita continuo ratio, quasi quaedam Socratica medicina, quae sanet eam cupiditatem: permanat in venas, et inhaeret in visceribus illud malum, exsistitque morbus et aegrotatio, quae evelli inveterata non possunt: eique morbo nomen est *avaritia.* 25. Similiterque ceteri morbi, ut *gloriae cupiditas,* ut *mulierositas,* ut ita appellem eam, quae Graece φιλογύνεια dicitur, ceterique similiter morbi aegrotationesque nascuntur. Quae autem sunt his contraria, ea nasci putantur a metu: ut *odium mulierum,* quale in μισογύνῳ Attilii est; ut *in hominum universum genus,* quod accepimus de Timone, qui μισάνθρωπος appellatur; ut *inhospitalitas* est. Quae omnes aegrotationes animi ex quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt et oderunt. 26. Definiunt autem animi *aegrotationem* opinationem vehementem de re non expetenda, tamquam valde expetenda sit, inhaerentem et penitus insitam. Quod autem nascitur ex offensione, ita definiunt, opinionem vehementem de re non fugienda, inhaerentem, et penitus insitam, tamquam fugienda. Haec autem opinatio est iudicatio, se scire, quod nesciat. Aegrotationi autem talia quaedam subiecta sunt, *avaritia, ambitio, mulierositas, pervicacia, ligurritio, vinolentia, cupedia,* et si qua similia. Est autem avaritia opinatio vehemens de pecunia, quasi valde expetenda sit, inhaerens et penitus insita: similisque est eiusdem generis definitio reliquarum. 27. *Offensionum* autem definitiones sunt eiusmodi, ut *inhospitalitas* sit opinio vehemens,

valde fugiendum esse hospitem, eaque inhaerens et penitus insita: similiterque definitur et *mulierum odium* ut Hippolyti, et ut Timonis *generis humani*.

XII. Atque ut ad valetudinis similitudinem veniamus, eaque collatione utamur aliquando, sed parcius, quam solent Stoici: ut sunt alii ad alios morbos procliviores, itaque dicimus gravedinosos quosdam, quosdam torminosos, non quia iam sint, sed quia saepe sint: sic alii ad metum, alii ad aliam perturbationem. Ex quo in aliis *anxietas*, unde anxii, in aliis *iracundia* dicitur, quae ab *ira* differt: estque aliud iracundum esse, aliud iratum: ut differt *anxietas* ab *angore*. Neque enim omnes anxii, qui anguntur aliquando, nec qui anxii, semper anguntur: ut inter ebrietatem et ebriositatem interest: aliudque est amatorem esse, aliud amantem. Atque haec aliorum ad alios morbos proclivitas late patet. Nam pertinet ad omnes perturbationes. 28. In multis etiam vitiis apparet: sed nomen res non habet. Ergo et invidi et malevoli et lividi et timidi et misericordes, quia proclives ad eas perturbationes, non quia semper feruntur. Haec igitur proclivitas ad suum quodque genus a similitudine corporis aegrotatio dicatur, dum ea intelligatur ad aegrotandum proclivitas. Sed haec in bonis rebus, quod alii ad alia bona sunt aptiores, *facilitas* nominetur, in malis *proclivitas*, ut significet lapsionem: in neutris habeat superius nomen. XIII. Quo modo autem in corpore est morbus, est aegrotatio, est vitium; sic in animo. *Morbum* appellant totius corporis corruptionem: 29. *aegrotationem* morbum cum imbecillitate: *vitium*, quum partes corporis inter se dissident: ex quo pravitas membrorum, distortio, deformitas. Itaque illa duo, morbus et aegrotatio, ex totius valetudinis corporis conquassatione et perturbatione gignuntur: vitium autem, integra valetudine, ipsum ex se cernitur. Sed in animo tantummodo cogitatione possumus morbum ab aegrotatione seiungere. Vitiositas autem est habitus aut affectio in tota vita inconstans et a se ipsa dissentiens. Ita fit, ut in altera corruptione opinionum morbus efficiatur et aegrotatio, in altera inconstantia et repugnantia. Non enim omne vitium partes habet dissentientes, ut eorum, qui non longe a sapientia absunt, affectio est illa quidem discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta nec prava. Morbi autem et aegrotationes partes sunt vitiositatis: sed perturbationes sintne eiusdem partes, quaestio est. 30. Vitia enim affectiones sunt manentes, perturbationes autem moventes, ut non possint affectionum manentium partes esse. Atque ut in malis attingit animi naturam corporis similitudo, sic in bonis. Sunt enim in corpore praecipua pulchritudo, vires, valetudo, firmitas, velocitas; sunt item in animo. Ut enim corporis temperatio, quum ea congruunt inter se, e quibus constamus, sanitas: sic animi dicitur, quum eius iudicia opinionesque concordant, eaque animi est virtus: quam alii ipsam temperantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiae praeceptis, et eam subsequentem, nec habentem ullam speciem suam: sed sive hoc, sive illud sit, in solo esse sapiente. Est autem quaedam animi sanitas, quae in insipientem etiam cadat, quum curatione medicorum turbatio mentis aufertur. 31. Et, ut corporis est quaedam apta figura membrorum cum coloris quadam suavitate, ea quae dicitur pulchritudo: sic in animo opinionum iudiciorumque aequabilitas et constantia cum firmitate quadam et stabilitate virtutem subsequens aut virtutis vim ipsam continens pulchritudo vocatur. Itemque viribus corporis et nervis et efficacitati similes similibus quoque verbis animi vires nominantur. Velocitas autem corporis celeritas appellatur: quae eadem ingenii etiam laus habetur propter animi multarum rerum brevi tempore percursionem. XIV. Illud animorum corporumque dissimile, quod animi valentes morbo tentari non possunt, corpora possunt: sed corporum offensiones sine culpa accidere possunt, animorum non item: quorum omnes morbi et perturbationes ex aspernatione rationis eveniunt. Itaque in hominibus solum exsistunt: nam bestiae simile quiddam faciunt, sed in perturbationes non incidunt. 32. Inter acutos autem et hebetes interest, quod ingeniosi, ut aes Corinthium in aeruginem, sic illi in morbum et incidunt tardius et recreantur ocius; hebetes non item. Nec vero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit. Non enim in ulla * efferata et immania: quaedam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia, aegritudo, metus. Aegrotationes autem morbique animorum difficilius evelli posse putantur, quam summa illa vitia, quae virtutibus sunt contraria. Morbis enim manentibus, vitia sublata esse possunt, quia hi non tam celeriter sanantur, quam illa tolluntur. 33. Habes ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici: quae logica appellant, quia disseruntur subtilius. Ex quibus quoniam tamquam e scruposis cotibus enavigavit oratio, reliquae disputationis cursum teneamus: modo satis illa dilucide diximus pro rerum obscuritate. A. Prorsus satis: sed si qua diligentius erunt cognoscenda, quaeremus alias: nunc vela, quae modo dicebas, exspectamus et cursum. XV. 34. M. Quando et aliis locis de virtute diximus, et saepe dicendum erit, (pleraeque enim quaestiones, quae ad vitam moresque pertinent, a virtutis fonte ducuntur,) quando igitur virtus est affectio animi constans conveniensque, laudabiles efficiens eos, in quibus est, et ipsa per se sua sponte, separata etiam utilitate, laudabilis: ex ea proficiscuntur honestae voluntates, sententiae, actiones omnisque recta ratio: quamquam ipsa virtus brevissime recta ratio dici potest. Huius igitur virtutis contraria est vitiositas. Sic enim malo, quam malitiam appellare eam, quam Graeci *κακίαν* appellant. Nam malitia certi cuiusdam vitii nomen est, vitiositas omnium. Ex qua concitantur perturbationes, quae sunt, ut paullo ante diximus, turbidi animorum concitatique motus, aversi a ratione, et inimicissimi mentis vitaeque tranquillae. Important enim aegritudines anxias atque acerbas, animosque affligunt et debilitant metu. Iidem inflammant appetitione nimia: quam tum cupiditatem, tum libidinem dicimus, impotentiam quamdam animi, a temperantia et moderatione plurimum dissidentem. 35. Quae si quando adepta erit id, quod ei fuerit concupitum, tum effertur * alacritate, ut nihil ipsi constet, quod agat: ut ille, qui *voluptatem animi nimiam summum esse errorem* arbitratur. Eorum igitur malorum in una virtute posita sanatio est.

XVI. Quid autem est non miserius solum, sed foedius etiam et deformius, quam aegritudine quis afflictus, debilitatus, iacens? Cui miseriae proximus est is, qui appropinquans aliquod malum metuit exanimatusque pendet animi. Quam vim mali significantes poetae impendere apud inferos saxum Tantalo faciunt

ob scelera animique impotentiam et superbiloquentiam.

ea communis poena stultitiae est. Omnibus enim, quorum mens abhorret a ratione, semper aliqui talis terror impendet. 36. Atque ut hae tabificae mentis perturbationes sunt, aegritudinem dico et metum: sic hilariores illae, cupiditas avide semper aliquid expetens, et inanis alacritas, id est laetitia gestiens, non multum differunt ab amentia. Ex quo intelligitur, qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum et temperantem, alias constantem continentemque dicimus. Nonnumquam haec eadem vocabula ad frugalitatis nomen, tamquam ad caput, referre volumus. Quod nisi eo nomine virtutes continerentur, numquam ita pervulgatum illud esset, ut iam proverbii locum obtineret, *hominem frugi omnia recte facere.* Quod idem quum Stoici de sapiente dicunt, nimis admirabiliter nimisque magnifice dicere videntur.

XVII. 37. Ergo is, quisquis est, qui moderatione et constantia quietus animo est sibique ipse placatus, ut nec tabescat molestiis, nec frangatur timore, nec sitienter quid expetens ardeat desiderio, nec alacritate futili gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quaerimus, is est beatus: cui nihil humanarum rerum aut intolerabile ad demittendum animum aut nimis laetabile ad efferendum videri potest. Quid enim videatur ei magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis totiusque mundi nota sit magnitudo? Nam quid aut in studiis humanis aut in tam exigua brevitate vitae magnum sapienti videri potest, qui semper animo sic excubat, ut ei nihil improvisum accidere possit, nihil inopinatum, nihil omnino novum? 38. Atque idem ita acrem in omnes partes aciem intendit, ut semper videat sedem sibi ac locum sine molestia atque angore vivendi, ut, quemcumque casum fortuna invexerit, hunc apte et quiete ferat: quod qui faciet, non aegritudine solum vacabit, sed etiam perturbationibus reliquis omnibus. His autem vacuus animus, perfecte atque absolute beatos efficit: idemque, concitatus, et abstractus ab integra certaque ratione, non constantiam solum amittit, verum etiam sanitatem.

Quocirca mollis et enervata putanda est Peripateticorum ratio et oratio, qui perturbari animos necesse esse dicunt, sed adhibent modum quemdam, quem ultra progredi non oporteat. 39. Modum tu adhibes vitio? an vitium nullum est, non parere rationi? an ratio parum praecipit, nec bonum illud esse, quod aut cupias ardenter, aut adeptus efferas te insolenter? nec porro malum, quo aut oppressus iaceas aut, ne opprimare, mente vix constes? eaque omnia aut nimis tristia, aut nimis laeta errore fieri? Qui si error stultis extenuetur die, ut, quum res eadem maneat, aliter ferant inveterata, aliter recentia: sapientes ne attingat quidem omnino. 40. Etenim quis erit tandem modus iste? Quaeramus enim modum aegritudinis, in quo operae plurimum ponitur. Aegre tulisse P. Rutilium fratris repulsam consulatus, scriptum apud Fannium est. Sed tamen transisse videtur modum, quippe qui ob eam caussam a vita recesserit: moderatius igitur ferre debuit. Quid? si, quum id ferret modice, mors liberorum accessisset? Nata esset aegritudo nova, sed ea modica: magna tamen facta esset accessio. Quid? si deinde dolores graves corporis, si bonorum amissio, si caecitas, si exsilium, si pro singulis malis aegritudines accederent, summa ea fieret? Quae non sustineretur. XVIII. 41. Qui modum igitur vitio quaerit, similiter facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucata praecipitaverit, sustinere se, quum velit. Ut enim id non potest: sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest, nec, quo loco vult, insistere: omninoque, quae crescentia perniciosa sunt, eadem sunt vitiosa nascentia. 42. Aegritudo autem ceteraeque perturbationes amplificatae certe pestiferae sunt. Igitur etiam susceptae continuo in magna pestis parte versantur. Etenim ipsae se impellunt, ubi semel a ratione discessum est: ipsaque sibi imbecillitas indulget, in altumque provehitur imprudens, nec reperit locum consistendi. Quamobrem nihil interest, utrum moderatas perturbationes approbent, an moderatam iniustitiam, moderatam ignaviam, moderatam intemperantiam. Qui enim vitiis modum apponit, is partem suscipit vitiorum. Quod quum ipsum per se odiosum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico, incitataque semel proclive labuntur sustinerique nullo modo possunt. XIX. 43. Quid? quod iidem Peripatetici perturbationes istas, quas nos exstirpandas putamus, non modo naturales esse dicunt, sed etiam utiliter a natura datas? Quorum est talis oratio. Primum multis verbis iracundiam laudant: cotem fortitudinis esse dicunt; multoque et in hostem et in improbum civem vehementiores iratorum impetus esse: leves autem ratiunculas eorum, qui ita cogitarent: praelium rectum est hoc fieri; convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria. Haec nullam habent vim, nisi ira excanduit fortitudo. Nec vero de bellatoribus solum disputant. Imperia severiora nulla esse putant sine aliqua acerbitate iracundiae: oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine aculeis iracundiae. Quae etiam si non adsit, tamen verbis atque motu simulandam arbitrantur, ut auditoris iram oratoris incendat actio. Virum denique videri negant, qui irasci nesciat: eamque, quam lenitatem nos dicimus, vitioso lentitudinis nomine appellant. 44. Nec vero solum hanc libidinem laudant, (est enim ira, ut modo definivi, ulciscendi libido,) sed ipsum illud genus vel libidinis vel cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a natura datum: nihil enim quemquam, nisi quod libeat, praeclare facere posse. Noctu ambulabat in publico Themistocles, quod somnum capere non posset, quaerentibusque respondebat, Miltiadis tropaeis se e somno suscitari. Cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria. Philosophiae denique ipsius principes numquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. Ultimas terras lustrasse Pythagoram, Democritum, Platonem accepimus. Ubi enim quid esset, quod disci posset, eo veniendum iudicaverunt. Num putamus haec fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse? XX. 45. Ipsam aegritudinem, quam nos, ut taetram et immanem belluam, fugiendam diximus, non sine magna utilitate a natura dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominiis affici se in delicto dolerent. Impunitas enim peccatorum data videtur eis, qui ignominiam et infamiam ferunt sine dolore: morderi est melius conscientia. Ex quo est illud e vita ductum ab Afranio. Nam quum dissolutus filius,

Heu me miserum!

tum severus pater,

Dummodo doleat aliquid, doleat quidlubet.

46. Reliquas quoque partes aegritudinis utiles esse dicunt, misericordiam ad opem ferendam et calamitates hominum indignorum sublevandas: ipsum illud aemulari, obtrectare non esse inutile, quum aut

se non id videat consecutum, quod alium aut illum idem quod se. Metum vero si quis sustulisset, omnem vitae diligentiam sublatam fore, quae summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui ignominiam, qui mortem, qui dolorem timerent. Haec tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, evelli penitus dicant nec posse nec opus esse, et in omnibus fere rebus mediocritatem esse optimam existiment. Quae quum exponunt, nihilne tibi videntur, an aliquid dicere? A. Mihi vero dicere aliquid; itaque exspecto, quid ad ista.

XXI. 47. M. Reperiam fortasse: sed illud ante. Videsne, quanta fuerit apud Academicos verecundia? Plane enim dicunt, quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoicis. Digladientur illi per me licet: cui nihil est necesse, nisi, ubi sit illud, quod veri simillimum videatur, anquirere. Quid est igitur, quod occurrat in hac quaestione, quo possit attingi aliquid verisimile, quo longius mens humana progredi non potest? Definitio perturbationis: qua recte Zenonem usum puto. Ita enim definit, ut perturbatio sit aversa a ratione contra naturam animi commotio, vel brevius, ut perturbatio sit appetitus vehementior; vehementior autem intelligatur is, qui procul absit a naturae constantia. 48. Quid ad has definitiones possim dicere? Atqui haec pleraque sunt prudenter acuteque disserentium. Illa quidem ex rhetorum pompa, *ardores animorum cotesque virtutum.* An vero vir fortis, nisi stomachari coeperit, non potest fortis esse? Gladiatorum id quidem. Quamquam in eis ipsis videmus saepe constantiam. Colloquuntur, congrediuntur, queruntur, aliquid postulant, ut magis placati, quam irati esse videantur. Sed in illo genere sit sane Pacideianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius,

Occidam illum equidem et vincam, si id quaeritis, inquit.
Verum illud credo fore: in os prius accipiam ipse,
quam gladium in stomacho, sura, ac pulmonibu' sisto.
Odi hominem: iratus pugno: nec longiu' quidquam
nobis, quam dextrae gladium dum accommodet alter:
usque adeo studio atque odio illius ecferor ira.

XXII. 49. At sine hac gladiatoria iracundia videmus progredientem apud Homerum Aiacem multa cum hilaritate, quum depugnaturus esset cum Hectore: cuius, ut arma sumpsit, ingressio laetitiam attulit sociis, terrorem autem hostibus: ut ipsum Hectorem, quemadmodum est apud Homerum, toto pectore trementem provocasse ad pugnam poeniteret. Atque hi, collocuti inter se, priusquam manum consererent, leniter et quiete, nihil ne in ipsa quidem pugna iracunde rabioseve fecerunt. Ego ne Torquatum quidem illum, qui hoc cognomen invenit, iratum existimo Gallo torquem detraxisse: nec Marcellum apud Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. 50. De Africano quidem, quia notior est nobis propter recentem memoriam, vel iurare possum, non illum iracundia tum inflammatum fuisse, quum in acie M. Allienum Pelignum scuto protexerit gladiumque hosti in pectus infixerit. De L. Bruto fortasse dubitarim, an propter infinitum odium tyranni effrenatius in Aruntem invaserit. Video enim utrumque comminus ictu cecidisse contrario. Quid igitur huc adhibetis iram? An fortitudo, nisi insanire coeperit, impetus suos non habet? Quid? Herculem, quem in caelum ista ipsa, quam vos iracundiam esse vultis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro aut leone Nemeaeo? An etiam Theseus Marathonii tauri cornua comprehendit iratus? Vide, ne fortitudo minime sit rabiosa, sitque iracundia tota levitatis. Neque enim est ulla fortitudo, quae rationis est expers.

XXIII. 51. Contemnendae res sunt humanae: neglígenda mors est: patibiles et dolores et labores putandi. Haec quum constituta sunt iudicio atque sententia, tum est robusta illa et stabilis fortitudo: nisi forte, quae vehementer, acriter, animose fiunt, iracunde fieri suspicamur. Mihi ne Scipio quidem ille, pontifex maximus, qui hoc Stoicorum verum esse declaravit, numquam privatum esse sapientem, iratus videtur fuisse Ti. Graccho, tum, quum consulem languentem reliquit atque ipse privatus, ut si consul esset, qui rempublicam salvam esse vellet, se sequi iussit. 52. Nescio, ecquid ipsi nos fortiter in republica fecerimus. Si quid fecimus, certe irati non fecimus. An est quidquam similius insaniae, quam ira? quam bene Ennius *initium* dixit *insaniae.* Color, vox, oculi, spiritus, impotentia dictorum atque factorum quam partem habent sanitatis? Quid Achille Homerico foedius? quid Agamemnone in iurgio? Nam Aiacem quidem ira ad furorem mortemque perduxit. Non igitur desiderat fortitudo advocatam iracundiam. Satis est instructa, parata, armata per sese. Nam isto modo quidem licet dicere, utilem vinolentiam ad fortitudinem, utilem etiam dementiam, quod et insani et ebrii multa faciunt saepe vehementius. Semper Aiax fortis, fortissimus tamen in furore:

Nam fácinus fecit máximum, cum, Dánais inclinántibus,
summám rem perfecít manus, rem réstituit insániens.

XXIV. 53. Dicamus igitur utilem insaniam. Tracta definitionem fortitudinis: intelliges, eam stomacho non egere. Fortitudo est igitur affectio animi legi summae in perpetiendis rebus obtemperans; vel conservatio stabilis iudicii in eis rebus, quae formidolosae videntur, subeundis et repellendis; vel scientia rerum formidolosarum contrariarumque perferendarum aut omnino negligendarum, conservans earum rerum stabile iudicium; vel brevius, ut Chrysippus. Nam superiores definitiones erant Sphaeri, hominis in primis bene definientis, ut putant Stoici: sunt enim omnino omnes fere similes: sed declarant communes notiones, alia magis alia. Quo modo igitur Chrysippus? Fortitudo est, inquit, scientia rerum perferendarum, vel affectio animi in patiendo ac perferendo, summae legi parens sine timore. Quamvis licet insectemur istos, ut Carneades solebat: metuo, ne soli philosophi sint. Quae enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine, tectam atque involutam? qua aperta, quis est, qui aut bellatori aut imperatori aut oratori quaerat aliquid, neque eos existimet sine rabie quidquam fortiter facere posse? 54. Quid? Stoici, qui omnes insipientes insanos esse dicunt, nonne ista colligunt? Remove perturbationes, maximeque iracundiam: iam videbuntur monstra dicere. Nunc autem ita disserunt, sic se dicere, omnes stultos insanire, ut male olere omne coenum. At non semper. Commove: senties. Sic iracundus non semper iratus est: lacesse: iam videbis furentem. Quid? ista bellatrix iracundia, quum domum rediit, qualis est cum uxore? cum liberis? cum familia? An tum quoque est utilis? Est igitur aliquid, quod perturbata mens melius possit facere, quam constans? An quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? Bene igitur nostri, quum

omnia essent in moribus vitia, quod nullum erat iracundia foedius, iracundos solos morosos nominaverunt. XXV. 55. Oratorem vero irasci minime decet: simulare non dedecet. An tibi irasci tum videmur, quum quid in caussis acrius et vehementius dicimus? quid? quum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus?

Ecquis hoc animadvertit? Vincite!

num aut egisse umquam iratum Aesopum, aut scripsisse existimamus iratum Accium? Aguntur ista praeclare; et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione: sed aguntur leniter et mente tranquilla. Libidinem vero laudare cuius est libidinis! Themistoclem mihi et Demosthenem profertis: additis Pythagoram, Democritum, Platonem. Quid? vos studia libidinem vocatis? quae, vel optimarum rerum, ut ea sunt, quae profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Iam aegritudinem laudare, unam rem maxime detestabilem, quorum est tandem philosophorum? At commode dixit Afranius,

Dúmmodo doleat áliquid, doleat quídlubet.

Dixit enim de adolescente perdito ac dissoluto: nos autem de constanti viro ac sapienti quaerimus. Et quidem ipsam illam iram centurio habeat aut signifer, vel ceteri, de quibus dici non necesse est, ne rhetorum aperiamus mysteria. Utile est enim, uti motu animi, qui uti ratione non potest: nos autem, ut testificor saepe, de sapiente quaerimus. XXVI. 56. At etiam aemulari utile est, obtrectare, misereri. Cur misereare potius, quam feras opem, si id facere possis? An sine misericordia liberales esse non possumus? Non enim suscipere ipsi aegritudines propter alios debemus, sed alios, si possumus, levare aegritudine. Obtrectare vero alteri, aut illa vitiosa aemulatione, quae rivalitati similis est, aemulari quid habet utilitatis, quum sit aemulantis, angi alieno bono, quod ipse non habeat: obtrectantis autem, angi alieno bono, quod id etiam alius habeat? Qui id approbari possit, [te] aegritudinem suscipere pro experientia, si quid habere velis? Nam solum habere velle summa dementia est. 57. Mediocritates autem malorum quis laudare recte possit? Quis enim potest, in quo libido cupiditasve sit, non libidinosus et cupidus esse? in quo ira, non iracundus? in quo angor, non anxius? in quo timor, non timidus? Libidinosum igitur [et cupidum] et iracundum et anxium et timidum censemus esse sapientem? De cuius excellentia multa quidem dici quamvis fuse lateque possunt; sed brevissime illo modo, sapientiam esse rerum divinarum et humanarum scientiam cognitionemque, quae cuiusque rei caussa sit. Ex quo efficitur, ut divina imitetur, humana omnia inferiora virtute ducat. In hanc tu igitur, tamquam in mare, quod est ventis subiectum, perturbationem cadere tibi dixisti videri? Quid est, quod tantam gravitatem constantiamque perturbet? An improvisum aliquid aut repentinum? Quid potest accidere tale, cui nihil, quod homini evenire possit? Nam quod aiunt nimia resecari oportere, naturalia relinqui: quid tandem potest esse naturale, quod idem nimium esse possit? Sunt enim omnia ista ex errorum orta radicibus: quae evellenda et extrahenda penitus, non circumcidenda nec amputanda sunt.

XXVII. 58. Sed quoniam suspicor, te non tam de sapiente, quam de te ipso quaerere (illum enim putas omni perturbatione esse liberum, te vis:) videamus, quanta sint, quae a philosophia remedia morbis animorum adhibeantur. Est enim quaedam medicina certe: nec tam fuit hominum generi infensa atque inimica natura, ut corporibus tot res salutares, animis nullam invenerit. De quibus hoc etiam est merita melius, quod corporum adiumenta adhibentur extrinsecus, animorum salus inclusa in his ipsis est. Sed quo maior est in eis praestantia et divinior, eo maiore indigent diligentia. Itaque bene adhibita ratio cernit, quid optimum sit: neglecta multis implicatur erroribus. 59. Ad te igitur mihi iam convertenda omnis oratio est. Simulas enim quaerere te de sapiente: quaeris autem fortasse de te.

Earum igitur perturbationum, quas exposui, variae sunt curationes. Nam neque omnis aegritudo una ratione sedatur. Alia est enim lugenti, alia miseranti aut invidenti adhibenda medicina. Est etiam in omnibus quattuor perturbationibus illa distinctio: Utrum ad universam perturbationem, quae est aspernatio rationis aut appetitus vehementior, an ad singulas, ut ad metum, libidinem reliquasque, melius adhibeatur oratio: et, utrum illudne non videatur aegre ferendum, ex quo suscepta sit aegritudo, an omnium rerum tollenda omnino aegritudo: ut, si quis aegre ferat, se pauperem esse, idne disputes, paupertatem malum non esse: an, hominem aegre ferre nihil oportere. Nimirum hoc melius: ne, si forte de paupertate non persuaseris, sit aegritudini concedendum: aegritudine autem sublata, propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quodam modo etiam paupertatis malum tollitur. XXVIII. 60. Sed omnis eiusmodi perturbatio animi placatione abluatur illa quidem, quum doceas nec bonum illud esse, ex quo laetitia aut libido oriatur, nec malum, ex quo aut metus aut aegritudo. Verumtamen haec est certa et propria sanatio, si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas, nec habere quidquam aut naturale aut necessarium: ut ipsam aegritudinem leniri videmus, quum obiicimus maerentibus imbecillitatem animi effeminati, quumque eorum gravitatem constantiamque laudamus, qui non turbulente humana patiantur. Quod quidem solet eis etiam accidere, qui illa mala esse censent, ferenda tamen aequo animo arbitrantur. Putat aliquis, esse voluptatem bonum, alius autem pecuniam: tamen et ille ab intemperantia, et hic ab avaritia avocari potest. Illa autem altera ratio et oratio, quae simul et opinionem falsam tollit et aegritudinem detrahit, est ea quidem subtilior, sed raro proficit, neque est ad vulgus adhibenda. 61. Quaedam autem sunt aegritudines, quas levare illa medicina nullo modo possit: ut, si quis aegre ferat, nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis, propter mala is quidem angatur, sed alia quaedam sit ad eum admovenda curatio, et talis quidem, quae possit esse omnium etiam de ceteris rebus discrepantium philosophorum. Inter omnes enim convenire oportet, commotiones animorum, a recta ratione aversas, esse vitiosas, ut, etiam si et mala sint illa, quae metum aegritudinemve, et bona, quae cupiditatem laetitiamve moveant, tamen sit vitiosa ipsa commotio. Constantem enim quemdam volumus, sedatum, gravem, humana omnia prementem illum esse, quem magnanimum et fortem virum dicimus. Talis autem nec maerens nec timens nec cupiens nec gestiens esse quisquam potest. Eorum enim haec sunt, qui eventus humanos superiores, quam suos animos esse ducunt. XXIX. 62. Quare omnium philosophorum, ut ante dixi, una ratio est medendi, ut nihil, quale sit illud, quod perturbet animum, sed de ipsa sit perturbatione

dicendum. Itaque primum in ipsa cupiditate, quum id solum agitur, ut ea tollatur, non est quaerendum, bonum illud necne sit, quod libidinem moveat: sed libido ipsa tollenda est: ut, sive, quod honestum est, id sit summum bonum, sive voluptas, sive horum utrumque coniunctum, sive tria illa genera bonorum, tamen, etiam si virtutis ipsius vehementior appetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. Continet autem omnem sedationem animi humana in conspectu posita natura: quae quo facilius expressa cernatur, explicanda est oratione communis conditio lexque vitae. 63. Itaque non sine caussa, quum Orestem fabulam doceret Euripides, primos tris versus revocasse dicitur Socrates.

Neque tám terribilis úlla fando orátio est,
nec sórs, nec irá caélitum invectúm malum,
quod non natura humána patiendo ecferat.

Est autem utilis ad persuadendum, ea, quae acciderint, ferri et posse et oportere, enumeratio eorum, qui tulerunt. Etsi aegritudinis sedatio et hesterna disputatione explicata est, et in *Consolationis libro*, quem in medio (non enim sapientes eramus) maerore et dolore conscripsimus: quodque vetat Chrysippus, ad recentes quasi tumores animi remedium adhibere, id nos fecimus, naturaeque vim attulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet.

XXX. 64. Sed aegritudini, de qua satis est disputatum, finitimus est metus. De quo pauca dicenda sunt. Est enim metus, ut aegritudo praesentis, sic ille futuri mali. Itaque nonnulli aegritudinis partem quamdam metum esse dicebant: alii autem metum praemolestiam appellabant, quod esset quasi dux consequentis molestiae. Quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia. Nam videndum est in utrisque, ne quid humile, summissum, molle, effeminatum, fractum abiectumque faciamus. Sed quamquam de ipsius metus inconstantia, imbecillitate, levitate dicendum est, tamen multum prodest, ea, quae metuuntur, ipsa contemnere. Itaque, sive casu accidit sive consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quae maxime metuuntur, de morte et de dolore, primo et proximo die disputatum est. Quae si probata sunt, metu magna ex parte liberati sumus. XXXI. 65. Ac de maiorum opinione hactenus. Videamus nunc de bonorum, id est de laetitia et de cupiditate. Mihi quidem in tota ratione ea, quae pertinet ad animi perturbationes, una res videtur caussam continere, omnes eas esse in nostra potestate, omnes iudicio susceptas, omnes voluntarias. Hic igitur error est eripiendus, haec detrahenda opinio: atque, ut in malis opinatis tolerabilia, sic in bonis sedatiora sunt efficienda ea, quae magna et laetabilia dicuntur. Atque hoc quidem commune malorum et bonorum: ut, si iam difficile sit persuadere, nihil earum rerum, quae perturbent animum, aut in bonis aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda, aliaque ratione malevolus, alia amator, alia rursus anxius, alia timidus corrigendus. 66. Atque erat facile, sequentem eam rationem, quae maxime probatur de bonis et malis, negare umquam laetitia affici posse insipientem, quod nihil umquam haberet boni. Sed loquimur nunc more communi. Sint sane ista bona, quae putantur, honores, divitiae, voluptates, cetera: tamen in eis ipsis potiundis exsultans gestiensque laetitia turpis est: ut, si ridere concessum sit, vituperetur tamen cachinnatio. Eodem enim vitio est effusio animi in laetitia, quo in dolore contractio: eademque levitate cupiditas est in appetendo, qua laetitia in fruendo: et, ut nimis afflicti molestia, sic nimis elati laetitia iure iudicantur leves. Et quum invidere aegritudinis sit; malis autem alienis voluptatem capere, laetitiae: utrumque, immanitate et feritate quadam proponenda, castigari solet. Atque ut confidere decet, timere non decet: sic gaudere decet, laetari non decet: quoniam docendi caussa a gaudio laetitiam distinguimus. 67. Illud iam supra diximus, contractionem animi recte fieri numquam posse, elationem posse: aliter enim Naevianus ille gaudet Hector,

Laetus sum, laudari me abs te, pater, a laudato viro:

aliter ille apud Trabeam,

Laéna, delenita argento, nútum observabit meum,
quid velim, quid stúdeam. Adveniens digito impellam iánuam,
fóres patebunt: de improviso Chrýsis ubi me aspéxerit,
álacris obviam mihi veniet, complexum exoptáns meum;
mihi se dedet.

Quam haec pulchra putet, ipse iam dicet,

Fórtunam ipsam anteibo fortunís meis.

XXXII. 68. Haec laetitia quam turpis sit, satis est diligenter attendentem penitus videre. Et ut turpes sunt, qui efferunt se laetitia tum, quum fruuntur Venereis voluptatibus: sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. Totus vero iste, qui vulgo appellatur amor, (nec, hercule, invenio, quo nomine alio possit appellari) tantae levitatis est, ut nihil videam, quod putem conferendum. Quem, Caecilius,

— déum qui non summúm putet,
aut stúltum, aut rerum esse imperitum exístumat:
cui ín manu sit, quem esse dementém velit,
quem sápere, quem sanári, quem in morbum íniici,
quem cóntra amari, quem éxpeti, quem arcessier.

69. O praeclaram emendatricem vitae poeticam! quae amorem, flagitii et levitatis auctorem, in concilio deorum collocandum putet. De comoedia loquor: quae, si haec flagitia non probaremus, nulla esset omnino. Quid ait ex tragoedia princeps ille Argonautarum?

Tú me amoris mágis, quam honoris sérvavisti grátia.

Quid ergo? hic amor Medeae quanta miseriarum excitavit incendia! Atque ea tamen apud alium poetam patri dicere audet, se coniugem habuisse

illum, amor quem déderat, qui plus póllet potiorque ést patre.

XXXIII. 70. Sed poetas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc flagitio versari ipsum videmus Iovem. Ad magistros virtutis, philosophos, veniamus: qui amorem negant stupri esse, et in eo litigant cum Epicuro, non multum, ut opinio mea fert, mentiente. Quis est enim iste amor amicitiae? Cur neque deformem adolescentem quisquam amat neque formosum senem? Mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo videtur: in quibus isti liberi et concessi sunt amores. Bene ergo Ennius,

Flágitii princípium est, nudare inter civis córpora.

Qui, ut sint, quod fieri posse video, pudici, solliciti tamen et anxii sunt: eoque magis, quod seipsi continent et coercent. 71. Atque, ut muliebres amores omittam, quibus maiorem licentiam natura concessit: quis aut de Ganymedi raptu dubitat, quid poetae velint: aut non intelligit, quid apud Euripidem et loqua-

tur et cupiat Laius? quid denique homines doctissimi et summi poetae de se ipsi et carminibus edant et cantibus? Fortis vir in sua republica cognitus, quae de iuvenum amore scribit Alcaeus! Nam Anacreontis quidem tota poesis est amatoria. Maxime vero omnium flagrasse amore Rheginum Ibycum, apparet ex scriptis. XXXIV. Atque horum omnium libidinosos esse amores videmus. Philosophi sumus exorti, et auctore quidem nostro Platone, quem non iniuria Dicaearchus accusat, qui amori auctoritatem tribueremus. 72. Stoici vero et sapientem amaturum esse dicunt: et amorem ipsum conatum amicitiae faciundae ex pulchritudinis specie definiunt. Qui si quis est in rerum natura sine sollicitudine, sine desiderio, sine cura, sine suspirio: sit sane. Vacat enim omni libidine: haec autem de libidine oratio est. Sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit aut non multum ab insania, qualis in Leucadia est:

— sí quidem sit quisquám deus,
cui égo sim curae.

73. At id erat deis omnibus curandum, quemadmodum hic frueretur voluptate amatoria!

Heu me ínfelicem!

Nihil verius. Probe et ille,

— Sánusne es, qui temere lamentáre?

Sic insanus videtur etiam suis. At quas tragoedias efficit!

Te, Apóllo sancte, fér opem, teque, omnipotens Neptune, ínvoco;
vosque ádeo, venti.

Mundum totum se ad amorem suum sublevandum conversurum putat: Venerem unam excludit, ut iniquam:

— Nam quíd ego te appellem, Venus?

Eam prae libidine negat curare quidquam. Quasi vero ipse non propter libidinem tanta flagitia et faciat et dicat. XXXV. 74. Sic igitur affecto haec adhibenda curatio est, ut et illud, quod cupiat, ostendat, quam leve, quam contemnendum, quam nihil sit omnino, quam facile vel aliunde, vel alio modo perfici, vel omnino negligi possit. Abducendus est etiam nonnumquam ad alia studia, sollicitudines, curas, negotia; loci denique mutatione, tamquam aegroti non convalescentes, saepe curandus est. 75. Etiam novo quidam amore veterem amorem, tamquam clavo clavum, eiiciundum putant. Maxime autem admonendus, quantus sit furor amoris. Omnibus enim ex animi perturbationibus est profecto nulla vehementior: ut, si iam ipsa illa accusare nolis, stupra dico et corruptelas et adulteria, incesta denique, quorum omnium accusabilis est turpitudo; sed ut haec omittas, perturbatio ipsa mentis in amore foeda per se est. 76. Nam ut illa praeteream, quae sunt furoris: haec ipsa per sese quam habent levitatem, quae videntur esse mediocria!

— iniúriae,
suspiciones, ínimicitiae, indúciae,
bellúm, pax rursum: incerta haec si tu postules
ratióne certa fácere, nihilo plús agas,
quam sí des operam, ut cúm ratione insánias

Haec inconstantia mutabilitasque mentis quem non ipsa pravitate deterreat? Est enim illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum, nullam esse nisi opinabilem, nisi iudicio susceptam, nisi voluntariam. Etenim si naturalis amor esset: et amarent omnes, et semper amarent, et idem amarent, neque alium pudor, alium cogitatio, alium satietas deterreret.

XXXVI. 77. Ira vero, quam diu perturbat animum, dubitationem insaniae non habet: cuius impulsu exsistit etiam inter fratres tale iurgium:

A. Quís homo te exsuperávit usquam géntium impudéntia?
M. Quís autem malítia te?

Nosti, quae sequuntur. Alternis enim versibus intorquentur inter fratres gravissimae contumeliae: ut facile appareat Atrei filios esse eius, qui meditatur poenam in fratrem novam.

Maiór mihi moles, máius miscendúm 'st malum,
quí illíus acerbum cór contundam et cómprimam.

Quae igitur haec erit moles? Audi Thyestem ipsum:

'Impius hortatúr me frater, út meos malís miser
mánderem natós; eorum viscera apponít. — —

Quid est enim, quo non progrediatur eodem ira, quo furor? Itaque iratos proprie dicimus exisse de potestate, id est de consilio, de ratione, de mente: horum enim potestas in totum animum esse debet. 78. His aut subtrahendi sunt ii, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi colligant: (quid est autem se ipsum colligere, nisi dissipatas animi partes rursum in suum locum cogere?) aut rogandi orandique sunt, ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira. Defervescere autem certe significat ardorem animi invita ratione excitatum. Ex quo illud laudatur Archytae: qui quum villico factus esset iratior, *Quo te modo*, inquit, *accepissem, nisi iratus essem!* XXXVII. 79. Ubi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt? potest utilis esse insania? aut naturalem? an quidquam est secundum naturam, quod fit repugnante ratione? quo modo autem, si naturalis esset ira, aut alius alio magis iracundus esset, aut finem haberet prius, quam esset ulta ulciscendi libido? aut quemquam poeniteret, quod fecisset per iram? ut Alexandrum regem videmus, qui quum interemisset Clitum, familiarem suum, vix a se manus abstinuit: tanta vis fuit poenitendi. Quibus cognitis, quis est, qui dubitet, quin hic quoque motus animi sit totus opinabilis ac voluntarius? Quis enim dubitarit, quin aegrotationes animi, qualis est avaritia, gloriae cupiditas, ex eo, quod magni aestimetur ea res, ex qua animus aegrotat, oriantur? Unde intelligi debet, perturbationem quoque omnem esse in opinione. 80. Et, si fidentia, id est firma animi confisio, scientia quaedam est et opinio gravis non temere assentientis: diffidentia quoque est metus exspectati et impendentis mali. Et, si spes est exspectatio boni: mali exspectationem esse necesse est metum. Ut igitur metus, sic reliquae perturbationes sunt in malo. Ergo ut constantia scientiae, sic perturbatio erroris est. Qui autem natura dicuntur iracundi aut misericordes aut invidi aut tale quid, iis sunt constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen: ut Socratis dicitur. Quum multa in conventu vitia collegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur, derisus est a ceteris, qui illa in Socrate vitia non agnoscerent: ab ipso autem Socrate sublevatus, quum illa sibi insita, sed ratione a se deiecta diceret. 81. Ergo ut optima quisque valetudine affectus potest videri, at natura ad aliquem morbum proclivior: sic animus alius ad alia vitia propensior. Qui autem non natura, sed culpa vitiosi esse dicuntur, eorum vitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum ac malarum, ut sit alius ad alios motus

perturbationesque proclivior. Inveterato autem, ut in corporibus, aegrius depellitur, quam perturbatio; citiusque repentinus oculorum tumor sanatur, quam diuturna lippitudo depellitur.

XXXVIII. 82. Sed cognita iam caussa perturbationum, quae omnes oriuntur ex iudiciis opinionum et voluntatibus, sit iam huius disputationis modus. Scire autem nos oportet, cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus, nihil a philosophia posse aut maius aut utilius optari, quam haec, quae a nobis hoc quatriduo disputata sunt. Morte enim contempta et dolore ad patiendum levato, adiunximus sedationem aegritudinis, qua nullum homini malum maius est. Etsi enim omnis animi perturbatio gravis est nec multum differt ab amentia, tamen [ita] ceteros, quum sunt in aliqua perturbatione aut metus aut laetitiae aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus: at eos, qui se aegritudini dediderunt, miseros, afflictos, aerumnosos, calamitosos. 83. Itaque non fortuito factum videtur, sed a te ratione propositum, ut separatim de aegritudine et de ceteris perturbationibus disputaremus: in ea est enim fons miseriarum et caput. Sed et aegritudinis et reliquorum animi morborum una sanatio est, omnes opinabiles esse et voluntarios, ea reque suscipi, quod ita rectum esse videatur. Hunc errorem, quasi radicem malorum omnium, stirpitus philosophia se extracturam pollicetur. 84. Demus igitur nos huic excolendos, patiamurque nos sanari. His enim malis insidentibus, non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. Aut igitur negemus quidquam ratione confici, quum contra nihil sine ratione recte fieri possit: aut, quum philosophia ex rationum collatione constet, ab ea, si et boni et beati volumus esse, omnia adiumenta et auxilia petamus bene beateque vivendi.

120.

LIBER QUINTUS.

ARG. Hoc libro quinti diei disputatio continetur, qua *virtutem ad beate vivendum se ipsa contentam esse* demonstratur. Ac primo quidem Mathematicorum more Cicero ex iis, quae ante disputata erant, breviter conficit id, quod quaeritur; deinde vero ad philosophorum modum ita de hac quaestione disputat, tamquam superioribus diebus nil esset disputando confectum. Nam primo ostendit, si sapiens omnibus perturbationibus liber sit, non posse non beatum sapientem esse, quod, qui in iis sint, miseri sint necessario. Quare, quum virtus a perturbationibus sola liberet, virtutem necessario solam beatum hominem efficere. c. 1–6. In quo reprehendit veterem Academicorum et Peripateticorum inconstantiam, qui quum tria genera bonorum faciant, solam tamen virtutem dicant sufficere, etsi non ad beatissimam, tamen ad beatam vitam. c. 7–13. Deinde multis tum argumentis, tum exemplis hominum et vitiosorum et virtutis laude illustrium demonstrat, virtutem efficere hominem non solum beatum, quod sit Stoicis cum Academiae veteris philosophis et Peripateticis commune, sed etiam vel in cruciatu et tormentis beatissimum; quod contra dicant Platonici et Peripatetici, qui virtute quidem beatam vitam esse contendant, sed accessione bonorum corporis et fortunae fieri beatissimam. c. 14–28. Postremo subiicitur longa disputatio, qua, initio a Platonicis et Peripateticis facto, ostenditur, quomodo, ut ceteros omittam, ita ne primos quidem veterum de fine bonorum sententiae consentaneum posset, sapientes semper beatissimos ducere.

I. 1. Quintus hic dies, Brute, finem faciet Tusculanarum disputationum, quo die est a nobis ea de re, quam tu ex omnibus maxime probas, disputatum. 2. Placere enim tibi admodum sensi, et ex eo libro, quem ad me accuratissime scripsisti, et ex multis sermonibus tuis, virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam. Quod etsi difficile est probatu, propter tam varia et tam multa tormenta fortunae: tale tamen est, ut elaborandum sit, quo facilius probetur. Nihil est enim omnium, quae in philosophia tractantur, quod gravius magnificentiusque dicatur. Nam quum ea caussa impulerit eos, qui primi se ad philosophiae studium contulerunt, ut, omnibus rebus posthabitis, totos se in optimo vitae statu exquirendo collocarent: profecto spe beate vivendi tantam in eo studio curam operamque posuerunt. Quod si ab iis inventa et perfecta virtus est, et si praesidii ad beate vivendum in virtute satis est: quis est, qui non praeclare et ab illis positam et a nobis susceptam operam philosophandi arbitretur? Sin autem virtus, subiecta sub varios incertosque casus, famula fortunae est, nec tantarum virium est, ut se ipsa tueatur: vereor, ne non tam virtutis fiducia nitendum nobis ad spem beate vivendi, quam vota facienda videantur. 3. Equidem, eos casus, in quibus me fortuna vehementer exercuit, mecum ipse considerans, huic incipio sententiae diffidere interdum, et humani generis imbecillitatem fragilitatemque extimescere. Vereor enim, ne natura, quum corpora nobis infirma dedisset, iisque et morbos insanabiles et dolores intolerabiles adiunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentes, et separatim suis angoribus et molestiis implicatos. 4. Sed in hoc me ipse castigo, quod ex aliorum et ex nostra fortasse mollitia, non ex ipsa virtute de virtutis robore existimo. Illa enim, si modo est ulla virtus, (quam dubitationem avunculus tuus, Brute, sustulit;) omnia, quae cadere in hominem possunt, subter se habet: eaque despiciens casus contemnit humanos: culpaque omni carens, praeter se ipsam nihil censet ad se pertinere. Nos autem omnia adversa tum venientia metu augentes, tum maerore praesentia, rerum naturam, quam errorem nostrum damnare malumus. II. 5. Sed et huius culpae et ceterorum vitiorum peccatorumque nostrorum omnis a philosophia petenda correctio est. Cuius in sinum quum a primis temporibus aetatis nostra voluntas studiumque nos compulisset, his gravissimis casibus in eumdem portum, ex quo eramus egressi, magna iactati tempestate confugimus. O vitae philosophia dux, o virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset! Tu urbes peperisti: tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti: tu eos inter se primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et vocum communione iunxisti: tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti. Ad te confugimus; a te opem petimus: tibi nos, ut antea magna ex parte, sic nunc penitus totosque tradimus. Est autem unus dies, bene et ex praeceptis tuis actus, peccanti immortalitati anteponendus. Cuius igitur potius opibus utamur, quam tuis, quae et vitae tranquillitatem

largita nobis es, et terrorem mortis sustulisti? 6. Ac philosophia quidem, tantum abest, ut proinde, ac de hominum est vita merita, laudetur; ut, a plerisque neglecta, a multis etiam vituperetur. Vituperare quisquam vitae parentem, et hoc parricidio se inquinare audet? et tam impie ingratus esse, ut eam accuset, quam vereri deberet, etiam si minus percipere potuisset? Sed, ut opinor, hic error et haec indoctorum animis offusa caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt, nec eos, a quibus vita hominum instructa primis sit, fuisse philosophos arbitrantur. III. 7. Quam rem antiquissimam quum videamus, nomen tamen confitemur esse recens. Nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non modo re esse antiquam, verum etiam nomine? quae divinarum humanarumque rerum, tum initiorum caussarumque cuiusque rei cognitione hoc pulcherrimum nomen apud antiquos assequebatur. Itaque et illos septem, qui a Graecis *σοφοί*, sapientes a nostris et habebantur et nominabantur, et multis ante saeculis Lycurgum, cuius temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur, etiam heroicis aetatibus Ulixem et Nestorem accepimus et fuisse et habitos esse sapientes. 8. Nec vero Atlas sustinere caelum, nec Prometheus affixus Caucaso nec stellatus Cepheus cum uxore, genero, filia traderetur, nisi caelestium divina cognitio nomen eorum ad errorem fabulae traduxisset. A quibus ducti deinceps omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant, sapientes et habebantur et nominabantur: idque eorum nomen usque ad Pythagorae manavit aetatem: quem, ut scribit auditor Platonis Ponticus Heraclides, vir doctus in primis, Phliuntem ferunt venisse, eumque cum Leonte, principe Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quaedam. Cuius ingenium et eloquentiam quum admiratus esset Leon, quaesivisse ex eo, qua maxime arte confideret. At illum, artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum. Admiratum Leontem novitatem nominis, quaesisse, Quinam essent philosophi, et quid inter eos et reliquos interesset? 9. Pythagoram autem respondisse: similem sibi videri vitam hominum et mercatum eum, qui haberetur maximo ludorum apparatu totius Graeciae celebritate. Nam ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem coronae peterent; alii emendi aut vendendi quaestu et lucro ducerentur; esset autem quoddam genus eorum, idque vel maxime ingenuum, qui nec plausum nec lucrum quaererent, sed visendi caussa venirent, studioseque perspicerent, quid ageretur, et quo modo: ita nos, quasi in mercatus quamdam celebritatem ex urbe aliqua, sic in hanc vitam ex alia vita et natura profectos, alios gloriae servire, alios pecuniae; raros esse quosdam, qui, ceteris omnibus pro nihilo habitis, rerum naturam studiose intuerentur: hos se appellare sapientiae studiosos, id est enim philosophos: et ut illic liberalissimum esset, spectare, nihil sibi acquirentem, sic in vita longe omnibus studiis contemplationem rerum cognitionemque praestare. IV. 10. Nec vero Pythagoras nominis solum inventor, sed rerum etiam ipsarum amplificator fuit. Qui quum post hunc Phliasium sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Graeciam, quae magna dicta est, et privatim et publice praestantissimis et institutis et artibus. Cuius de disciplina aliud tempus fuerit fortasse dicendi. Sed ab antiqua philosophia usque ad Socratem, qui Archelaum, Anaxagorae discipulum, audierat, numeri motusque tractabantur, et unde omnia orirentur, quove reciderent: studioseque ab his siderum magnitudines, intervalla, cursus anquirebantur et cuncta caelestia. Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo, et in urbibus collocavit, et in domos etiam introduxit, et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere. 11. Cuius multiplex ratio disputandi rerumque varietas et ingenii magnitudo, Platonis memoria et litteris consecrata, plura genera effecit dissentientium philosophorum. E quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore alios levaremus et in omni disputatione, quid esset simillimum veri, quaereremus. Quem morem quum Carneades acutissime copiosissimeque tenuisset, fecimus et alias saepe, et nuper in Tusculano, ut ad eam consuetudinem disputaremus. Et quatridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus: quinto autem die, quum eodem loco consedissemus, sic est propositum, de quo disputaremus.

V. 12. A. Non mihi videtur ad beate vivendum satis posse virtutem. M. At hercule Bruto meo videtur: cuius ego iudicium, pace tua dixerim, longe antepono tuo. A. Non dubito. Nec id nunc agitur, tu illum quantum ames: sed hoc, quod mihi dixi videri, quale sit: de eo a te disputari volo. M. Nempe negas ad beate vivendum satis posse virtutem? A. Prorsus nego. M. Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene vivendum satisne est praesidii in virtute? A. Certe satis. M. Potes igitur, aut qui male vivat, non eum miserum dicere, aut, quem bene fateare, eum negare beate vivere? A. Quidni possim? Nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter et ob eam rem bene vivi potest, dummodo intelligas, quid nunc dicam bene. Dico enim, constanter, graviter, sapienter, fortiter. 13. Haec etiam in equuleum coniiciuntur, quo vita non aspirat beata. M. Quid igitur? solane beata vita, quaeso, relinquitur extra ostium limenque carceris, quum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia reliquaeque virtutes rapiantur ad tortorem nullumque recusent nec supplicium nec dolorem? A. Tu, si quid es facturus, nova aliqua conquiras oportet. Ista me minime movent, non solum quia pervulgata sunt, sed multo magis, quia, tamquam levia quaedam vina nihil valent in aqua, sic Stoicorum ista magis gustata, quam potata delectant. Velut iste chorus virtutum, in equuleum impositus, imagines constituit ante oculos cum amplissima dignitate, ut ad eas cursim perrectura beata vita, nec eas a se desertas passura videatur. 14. Quum autem animum ab ista pictura imaginibusque virtutum ad rem veritatemque traduxeris, hoc nudum relinquitur, possitne quis beatus esse, quamdiu torqueatur. Quamobrem hoc nunc quaeramus: virtutes autem, noli vereri, ne expostulent et querantur se a beata vita esse relictas. Si enim nulla virtus prudentia vacat, prudentia ipsa hoc videt, non omnes bonos esse etiam beatos: multaque de M. Attilio, Q. Caepione, M'. Aquillio recordatur: beatamque vitam, (si imaginibus potius uti, quam rebus ipsis placet,) conantem ire in equuleum, retinet ipsa prudentia negatque ei cum dolore et cruciatu quidquam esse commune. VI. 15. M. Facile patior, te isto modo agere: etsi iniquum est praescribere mihi te, quemadmodum a me disputari velis. Sed quaero, utrum aliquid actum superioribus diebus, an nihil arbitremur? A. Actum vero, et aliquantum quidem. M. Atqui, si ita est, profligata iam haec et paene ad exitum

adducta quaestio est. A. Quo tandem modo? M. Quia motus turbulenti iactationesque animorum incitatae et impetu inconsiderato elatae, rationem omnem repellentes, vitae beatae nullam partem relinquunt. Quis enim potest, mortem aut dolorem metuens, quorum alterum saepe adest, alterum semper impendet, esse non miser? Quid? si idem, quod plerumque fit, paupertatem, ignominiam, infamiam timet, si debilitatem, caecitatem, si denique, quod non singulis hominibus, sed potentibus populis saepe contigit, servitutem: potest ea timens esse quisquam beatus? 16. Quid? qui non modo ea futura timet, verum etiam fert sustinetque praesentia? adde eodem exsilia, luctus, orbitates: qui rebus his fractus aegritudine eliditur, potest tandem esse non miserrimus? Quid vero? illum, quem libidinibus inflammatum et furentem videmus, omnia rabide appetentem cum inexplebili cupiditate, quoque affluentius voluptates undique hauriat, eo gravius ardentiusque sitientem, nonne recte miserrimum dixeris? Quid? elatus ille levitate inanique laetitia exsultans et temere gestiens nonne tanto miserior, quanto sibi videtur beatior? Ergo, ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli metus terrent, nullae aegritudines exedunt, nullae libidines incitant, nullae futiles laetitiae exsultantes languidis liquefaciunt voluptatibus. Ut maris igitur tranquillitas intelligitur, nulla ne minima quidem aura fluctus commovente: sic animi quietus et placatus status cernitur, quum perturbatio nulla est, qua moveri queat. 17. Quod si est, qui vim fortunae, qui omnia humana, quae cuique accidere possunt, tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum nec angor attingat: idemque, si nihil concupiscat, nulla efferatur animi inani voluptate: quid est, cur is non beatus sit? et si haec virtute efficiuntur, quid est, cur virtus ipsa per se non efficiat beatos? VII. A. Atqui alterum dici non potest, quin ii, qui nihil metuant, nihil angantur, nihil concupiscant, nulla impotenti laetitia efferantur, beati sint: itaque id tibi concedo: alterum autem iam integrum non est. Superioribus enim disputationibus effectum est, vacare omni animi perturbatione sapientem. 18. M. Nimirum igitur confecta res est. Videtur enim ad exitum venisse quaestio. A. Propemodum id quidem. M. Verumtamen mathematicorum iste mos est, non est philosophorum. Nam geometrae quum aliquid docere volunt, si quid ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id sumunt pro concesso et probato: illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum est. Philosophi, quamcumque rem habent in manibus, in eam, quae conveniunt, congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. Quod ni ita esset, cur Stoicus, si esset quaesitum, satisne ad beate vivendum virtus posset, multa diceret? Cui satis esset, respondere, se ante docuisse, nihil bonum esse, nisi quod honestum esset: hoc probato, consequens esse, beatam vitam virtute esse contentam: et, quo modo hoc sit consequens illi, sic illud huic, ut, si beata vita virtute contenta sit, nisi honestum quod sit, nihil aliud sit bonum. 19. Sed tamen non agunt sic. Nam et de honesto et de summo bono separatim libri sunt: et quum ex eo efficiatur, satis magnam in virtute ad beate vivendum esse vim, nihilo minus hoc agunt separatim. Propriis enim et suis argumentis et admonitionibus tractanda quaeque res est, tanta praesertim. Cave enim putes, ullam a philosophia vocem emissam clariorem, ullumve esse philosophiae promissum uberius aut maius. Nam quid profitetur? o dii boni! Perfecturam se, qui legibus suis paruisset, ut esset contra fortunam semper armatus, ut omnia praesidia haberet in se bene beateque vivendi, ut esset semper denique beatus. 20. Sed videro, quid efficiat. Tantisper hoc ipsum magni aestimo, quod pollicetur. Nam Xerxes quidem refertus omnibus praemiis donisque fortunae, non equitatu, non pedestribus copiis, non navium multitudine, non infinito pondere auri contentus, praemium proposuit ei, qui invenisset novam voluptatem. Qua ipsa non fuisset contentus: neque enim umquam finem inveniet libido. Nos vellem praemio elicere possemus, qui nobis aliquid attulisset, quo hoc firmius crederemus.

VIII. 21. A. Vellem id quidem: sed habeo paullulum, quod requiram. Ego enim assentior, eorum, quae posuisti, alterum alteri consequens esse, ut, quemadmodum, si quod honestum sit, id solum sit bonum, sequatur, vitam beatam virtute confici, sic, si vita beata in virtute sit, nihil esse, nisi virtutem, bonum. Sed Brutus tuus, auctore Aristo et Antiocho, non sentit hoc: putat enim, etiam, si sit bonum aliquod praeter virtutem. M. Quid igitur? contra Brutumne me dicturum putas? A. Tu vero, ut videtur: nam praefinire non est meum. 22. M. Quid cuique igitur consentaneum sit, alio loco. Nam ista mihi et cum Antiocho saepe, et cum Aristo nuper, quum Athenis imperator apud eum deversarer, dissensio fuit. Mihi enim non videbatur quisquam esse beatus posse, quum in malis esset: in malis autem sapientem esse posse, si essent ulla corporis aut fortunae mala. Dicebantur haec, quae scripsit etiam Antiochus locis pluribus: virtutem ipsam per se beatam vitam efficere posse, neque tamen beatissimam: deinde ex maiore parte plerasque res nominari, etiam si quae pars abesset, ut vires, ut valetudinem, ut divitias, ut honorem, ut gloriam, quae genere, non numero cernerentur: item beatam vitam, etiam si ex aliqua parte clauderet, tamen ex multo maiore parte obtinere nomen suum. 23. Haec nunc enucleare non ita necesse est: quamquam non constantissime dici mihi videntur. Nam et qui beatus est, non intelligo, quid requirat, ut sit beatior: (si est enim, quod desit, ne beatus quidem est) et, quod ex maiore parte unam quamque rem appellari spectarique dicunt, est, ubi id isto modo valeat. Quum vero tria genera malorum esse dicant: qui duorum generum malis omnibus urgeatur, ut omnia adversa sint in fortuna, omnibus oppressum corpus et confectum doloribus, huic paullumne ad beatam vitam deesse dicemus, non modo ad beatissimam? IX. 24. Hoc illud est, quod Theophrastus sustinere non potuit. Nam quum statuisset, verbera, tormenta, cruciatus, patriae eversiones, exsilia, orbitates magnam vim habere ad male misereque vivendum, non est ausus elate et ample loqui, quum humiliter demisseque sentiret. Quam bene, non quaeritur: constanter quidem certe. Itaque mihi placere non solet, consequentia reprehendere, quum prima concesseris. Hic autem, elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus, non magno opere reprehenditur, quum tria genera dicit bonorum: vexatur autem ab omnibus, primum in eo libro, quem scripsit de vita beata, in quo multa disputat, quamobrem is, qui torqueatur, qui crucietur, beatus esse non possit. In eo etiam putatur dicere, in rotam beatam vitam non escendere. Non usquam id quidem dicit omnino: sed, quae dicit, idem valent. 25. Possum igitur, cui concesserim, in malis esse dolores corporis,

in malis naufragia fortunae, huic succensere dicenti, non omnes bonos esse beatos, quum in omnes bonos ea, quae ille in malis numerat, cadere possint? Vexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod in Callisthene suo laudarit illam sententiam,

Vitám regit fortúna, non sapientia.

Negant ab ullo philosopho quidquam dictum esse languidius. Recte id quidem: sed nihil intelligo dici potuisse constantius. Si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortuna: nonne consentaneum est, plus fortunam, quae domina rerum sit et externarum et ad corpus pertinentium, quam consilium, valere? 26. An malumus Epicurum imitari? qui multa praeclare saepe dicit: quam enim sibi constanter convenienterque dicat, non laborat. Laudat tenuem victum. Philosophi id quidem: sed si Socrates aut Antisthenes diceret, non is, qui finem bonorum voluptatem esse dixerit. Negat, quemquam iucunde posse vivere, nisi idem honeste, sapienter iusteque vivat. Nihil gravius, nihil philosophia dignius; nisi idem hoc ipsum, honeste, sapienter, iuste, ad voluptatem referret. Quid melius, quam fortunam exiguam intervenire sapienti? sed hoc isne dicit, qui, quum dolorem non modo maximum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto corpore opprimi possit doloribus acerrimis tum, quum maxime contra fortunam glorietur? 27. Quod idem melioribus etiam verbis Metrodorus. *Occupavi,* inquit, *te, fortuna, atque cepi; omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me aspirare non posses.* Praeclare, si Aristo Chius, aut si Stoicus Zeno diceret, qui, nisi quod turpe esset, nihil malum duceret. Tu vero, Metrodore, qui omne bonum in visceribus medullisque condideris, et definieris, summum bonum firma corporis affectione exploratаque spe contineri, fortunae aditus interclusisti? Quo modo? Isto enim bono iam exspoliari potes. X. 28. Atqui his capiuntur imperiti; et propter huiusmodi sententias istorum hominum est multitudo. Acute autem disputantis illud est, non, quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit, videre. Velut in ea ipsa sententia, quam in hac disputatione suscepimus, omnes bonos semper beatos volumus esse. Quid dicam bonos, perspicuum est. Omnibus enim virtutibus instructos et ornatos tum sapientes tum viros bonos dicimus. Videamus, qui dicendi sint beati. Equidem hos existimo, qui sint in bonis, nullo adiuncto malo. 29. Neque ulla alia huic verbo, quum beatum dicimus, subiecta notio est, nisi, secretis malis omnibus, cumulata bonorum complexio. Hanc assequi virtus, si quidquam praeter ipsam boni est, non potest. Aderit enim malorum, si mala illa ducimus, turba quaedam, paupertas, ignobilitas, humilitas, solitudo, amissio suorum, graves dolores corporis, perdita valetudo, debilitas, caecitas, interitus patriae, exsilium, servitus denique. In his tot et tantis (atque etiam plura possunt accidere) potest esse sapiens. Nam haec casus importat, qui in sapientem potest incurrere. At si ea mala sunt, quis potest praestare, sapientem semper beatum fore, quum vel in omnibus his uno tempore esse possit? 30. Non igitur facile concedo neque Bruto meo, neque communibus magistris, nec veteribus illis, Aristoteli, Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut, quum ea, quae supra enumeravi, in malis numerent, iidem dicant semper beatum esse sapientem. Quos si titulus hic delectat insignis et pulcher, Pythagora, Socrate, Platone dignissimus, inducant animum, illa, quorum splendore capiuntur, vires, valetudinem, pulchritudinem, divitias, honores, opes contemnere, eaque, quae his contraria sunt, pro nihilo ducere: tum poterunt clarissima voce profiteri, se neque fortunae impetu, nec multitudinis opinione, nec dolore, nec paupertate terreri, omniaque sibi in sese esse posita, nec esse quidquam extra suam potestatem, quod ducant in bonis. 31. Namque et haec loqui, quae sunt magni cuiusdam et alti viri, et eadem, quae vulgus, in malis et bonis numerare, concedi nullo modo potest. Qua gloria commotus Epicurus exoritur, cui etiam, si diis placet, videtur semper sapiens beatus. Hic dignitate huius sententiae capitur: sed numquam id diceret, si ipse se audiret. Quid est enim, quod minus conveniat, quam ut is, qui vel summum, vel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat, *Quam hoc suave est!* tum, quum dolore crucietur, dicturum esse sapientem? Non igitur ex singulis vocibus philosophi spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantia.

XI. 32. A. Adducis me, ut tibi assentiar. Sed tua quoque, vide, ne desideretur constantia. M. Quonam modo? A. Quia legi tuum nuper quartum *de Finibus.* In eo mihi videbare, contra Catonem disserens, hoc velle ostendere, quod mihi quidem probatur, inter Zenonem et Peripateticos nihil praeter verborum novitatem interesse. Quod si ita est, quid est caussae, quin, si Zenonis rationi consentaneum sit, satis magnam vim in virtute esse ad beate vivendum, liceat idem Peripateticis dicere? Rem enim opinor spectari oportere, non verba. 33. M. Tu quidem tabellis obsignatis agis mecum, et testificaris, quid dixerim aliquando, aut scripserim. Cum aliis isto modo, qui legibus impositis disputant. Nos in diem vivimus; quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus; itaque soli sumus liberi. Verumtamen, quoniam de constantia paullo ante diximus, non ego hoc loco id quaerendum puto, verumne sit, quod Zenoni placuerit, quodque eius auditori, Aristoni, bonum esse solum, quod honestum esset: sed, ni ita esset, utrum hoc totum, beate vivere, in una virtute poneretur. 34. Quare demus hoc sane Bruto, ut sit beatus semper sapiens. Quam sibi conveniat, ipse viderit. Gloria quidem huius sententiae quis est illo viro dignior? Nos tamen teneamus, ut sit idem beatissimus. XII. Etsi Zeno Citieus, advena quidam et ignobilis verborum opifex, insinuasse [se] in antiquam philosophiam videtur. Huius sententiae gravitas a Platonis auctoritate repetatur; apud quem saepe haec oratio usurpata est, ut nihil praeter virtutem diceretur bonum: velut in Gorgia Socrates, quum esset ex eo quaesitum, Archelaum, Perdiccae filium, qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret? 35. Haud scio, inquit: numquam enim cum eo collocutus sum. — Ain tu? An tu aliter id scire non potes? — Nullo modo. — Tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes dicere, beatusne sit? — An ego possim, quum ignorem, quam sit doctus, quam vir bonus? — Quid? tu in eo sitam vitam beatam putas? — Ita prorsus existimo: bonos beatos, improbos miseros. — Miser ergo Archelaus? — Certe, si iniustus. — Videturne omnem hic beatam vitam in una virtute ponere? 36. Quid vero in epitaphio? quo modo idem? Nam cui viro, inquit, ex se ipso apta sunt omnia, quae ad beate vivendum ferunt, nec suspensa aliorum aut bono casu aut contrario pendere ex alterius eventis et errare coguntur: huic optime vivendi

ratio comparata est. Hic est ille moderatus, hic fortis, hic sapiens, hic, et nascentibus et cadentibus quum reliquis commodis tum maxime liberis, parebit et obediet praecepto illi veteri:

Neque enim laetabitur umquam nec maerebit nimis,
quod semper in se ipso omnem spem reponet sui.

Ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit oratio.

XIII. 37. Unde igitur rectius ordiri possumus, quam a communi parente natura? quae, quidquid genuit, non modo animal, sed etiam quod ita ortum esset e terra, ut stirpibus suis niteretur, in suo quidque genere perfectum esse voluit. Itaque et arbores et vites et ea, quae sunt humiliora, neque se tollere a terra altius possunt; alia semper virent, alia, hieme nudata, verno tempore tepefacta frondescunt: neque est ullum, quod non ita vigeat interiore quodam motu, et suis in quoque seminibus inclusis, ut aut flores aut fruges fundat aut bacas, omniaque in omnibus, quantum in ipsis sit, nulla vi impediente, perfecta sint. 38. Facilius vero etiam in bestiis, quod his sensus a natura est datus, vis ipsius naturae perspici potest. Namque alias bestias nantes aquarum incolas esse voluit; alias volucres caelo frui libero; serpentes quasdam, quasdam esse gradientes; earum ipsarum partim solivagas, partim congregatas; immanes alias, quasdam autem cicures; nonnullas abditas terraque tectas. Atque earum quaeque suum tenens munus, quum in disparis animantis vitam transire non possit, manet in lege naturae. Et ut bestiis aliud alii praecipui a natura datum est, quod suum quaeque retinet, nec discedit ab eo: sic homini multo quiddam praestantius: etsi praestantia debent ea dici, quae habent aliquam comparationem: humanus autem animus, decerptus ex mente divina, cum alio nullo, nisi cum ipso deo, si hoc fas est dictu, comparari potest. 39. Hic igitur, si est excultus, et si eius acies ita curata est, ut ne caecetur erroribus; fit perfecta mens, id est absoluta ratio; quod est idem virtus. Et, si omne beatum est, cui nihil deest et quod in suo genere expletum atque cumulatum est, idque virtutis est proprium: certe omnes virtutis compotes beati sunt. Et hoc quidem mihi cum Bruto convenit, id est cum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone. XIV. 40. Sed mihi videntur etiam beatissimi. Quid enim deest ad beate vivendum ei, qui confidit suis bonis? aut, qui diffidit, beatus esse quî potest? At diffidat necesse est, qui bona dividit tripartito. Quî enim poterit aut corporis firmitate aut fortunae stabilitate confidere? Atqui, nisi stabili et fixo et permanente bono, beatus esse nemo potest. Quid ergo eiusmodi istorum est? Ut mihi Laconis illud dictum in hos cadere videatur: qui glorianti cuidam mercatori, quod multas naves in omnem oram maritimam dimisisset, *non sane optabilis quidem ista*, inquit, *rudentibus apta fortuna*. An dubium est, quin nihil sit habendum in eo genere, quo vita beata completur, si id possit amitti? Nihil enim interarescere, nihil exstingui, nihil cadere debet eorum, in quibus vita beata consistit. Nam qui timebit, ne quid ex his deperdat, beatus esse non poterit. 41. Volumus enim, eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpugnabilem, septum atque munitum; non ut parvo metu praeditus sit, sed ut nullo. Ut enim innocens is dicitur, non qui leviter nocet, sed qui nihil nocet: sic sine metu is habendus est, non qui parum metuit, sed qui omnino metu vacat. Quae est enim alia fortitudo, nisi animi affectio quum in adeundo periculo et in labore ac dolore patiens, tum procul ab omni metu? 42. Atque haec certe non ita se haberent, nisi omne bonum in una honestate consisteret. Qui autem illam maxime optatam et expetitam securitatem (securitatem autem nunc appello vacuitatem aegritudinis, in qua vita beata posita est) habere quisquam potest, cui aut adsit aut adesse possit multitudo malorum? Quî autem poterit esse celsus et erectus et ea, quae homini accidere possunt, omnia parva ducens, qualem sapientem esse volumus, nisi omnia sibi in se posita censebit? An Lacedaemonii, Philippo minitanti per litteras, se omnia, quae conarentur, prohibiturum, quaesiverunt, num se esset etiam mori prohibiturus: vir is, quem quaerimus, non multo facilius tali animo reperietur, quam civitas universa? Quid? ad hanc fortitudinem, de qua loquimur, temperantia adiuncta, quae sit moderatrix omnium commotionum, quid potest ad beate vivendum deesse ei, quem fortitudo ab aegritudine et a metu vindicet: temperantia tum a libidine avocet, tum insolenti alacritate gestire non sinat? Haec efficere virtutem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata. XV. 43. Atque quum perturbationes animi miseriam, sedationes autem vitam efficiant beatam: duplexque ratio perturbationis sit, quod aegritudo et metus in malis opinatis, in bonorum autem errore laetitia gestiens libidoque versetur: quum haec omnia cum consilio et ratione pugnent; his tu tam gravibus concitationibus, tamque ipsis inter se dissentientibus atque distractis quem vacuum, solutum, liberum videris, hunc dubitabis beatum dicere? Atqui sapiens semper ita affectus est. Semper igitur sapiens beatus est. Atque etiam omne bonum laetabile est: quod autem laetabile, id praedicandum et prae se ferendum: quod tale autem, id etiam gloriosum: si vero gloriosum, certe laudabile: quod laudabile autem, profecto etiam honestum: quod bonum igitur, id honestum. 44. At quae isti bona numerant, ne ipsi quidem honesta dicunt: solum igitur bonum, quod honestum: ex quo efficitur honestate una vitam contineri beatam. Non sunt igitur ea bona dicenda nec habenda, quibus abundantem licet esse miserrimum. 45. An dubitas, quin praestans valetudine, viribus, forma, acerrimis integerrimisque sensibus, adde etiam, si libet, pernicitatem et velocitatem, da divitias, honores, imperia, opes, gloriam: si fuerit is, qui haec habet, iniustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio atque nullo: dubitabisne eum miserum dicere? Qualia igitur ista bona sunt, quae qui habeat, miserrimus esse possit? Videamus, ne, ut acervus ex sui generis granis, sic beata vita ex sui similibus partibus effici debeat. Quod si ita est; ex bonis, quae sola honesta sunt, efficiendum est beatum. Ea mixta ex dissimilibus si erunt: honestum ex his effici nihil poterit: quo detracto, quid poterit beatum intelligi? Etenim quidquid est, quod bonum sit, id expetendum est: quod autem expetendum, id certe approbandum: quod vero approbaris, id gratum acceptumque habendum: ergo etiam dignitas ei tribuenda est. Quod si ita est, laudabile sit necesse est: bonum igitur omne laudabile. Ex quo efficitur, ut, quod sit honestum, id sit solum bonum. XVI. 46. Quod ni ita tenebimus, multa erunt, quae nobis bona dicenda sint: omitto divitias; quas, quum quivis, quamvis indignus, habere possit, in bonis non numero: quod enim est bonum, id non quivis habere potest: omitto nobilitatem famamque popularem, stultorum improborumque consensu excitatam. Haec, quae sunt mi-

nima, tamen bona dicantur necesse est; candiduli dentes, venusti oculi, color suavis, et ea, quae Euryclea laudat Ulixi pedes abluens,

lénitudo orátionis, móllitudo córporis.

Ea si bona dicemus, quid erit in philosophi gravitate, quam in vulgi opinione stultorumque turba, quod dicatur aut gravius aut grandius? 47. At enim eadem Stoici praecipua vel producta dicunt, quae bona isti. Dicunt illi quidem: sed his vitam beatam compleri negant: hi autem sine iis esse nullam putant aut, si sit beata, beatissimam certe negant. Nos autem volumus beatissimam: idque nobis Socratica illa conclusione confirmatur. Sic enim princeps ille philosophiae disserebat. *Qualis cuiusque animi affectus esset, talem esse hominem: qualis autem ipse homo esset, talem eius esse orationem: orationi autem facta similia, factis vitam. Affectus autem animi in bono viro laudabilis; et vita igitur laudabilis boni viri, et honesta ergo, quoniam laudabilis. Ex quibus, bonorum beatam vitam esse, concluditur.* 48. Etenim, pro deorum atque hominum fidem! parumne cognitum est superioribus nostris disputationibus, an delectationis et otii consumendi caussa locuti sumus, sapientem ab omni concitatione animi, quam perturbationem voco, semper vacare? semper in animo eius esse placidissimam pacem? Vir igitur temperatus, constans, sine metu, sine aegritudine, sine alacritate ulla, sine libidine, nonne beatus? At semper sapiens talis: semper igitur beatus. Iam vero quî potest vir bonus non ad id, quod laudabile sit, omnia referre, quae agit, quaeque sentit? Refert autem omnia ad beate vivendum. Beata igitur vita laudabilis. Nec quidquam sine virtute laudabile. Beata igitur vita virtute conficitur.

XVII. 49. Atque hoc sic etiam concluditur. Nec in misera vita quidquam est praedicabile aut gloriandum: nec in ea, quae nec misera sit nec beata. Et est in aliqua vita praedicabile aliquid et gloriandum ac prae se ferendum: ut Epaminondas,

Consiliis nostris laus est attonsa Laconum:

ut Africanus,

A sole exoriente, supra Maeotis paludes,
nemo est qui factis me aequiperare queat.

50. Quod si beata vita, glorianda et praedicanda et prae se ferenda est. Nihil est enim aliud, quod praedicandum et prae se ferendum sit. Quibus positis, intelligis, quid sequatur: et quidem, nisi ea vita beata est, quae est eadem honesta: sit aliud necesse est melius vita beata. Quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius. Ita erit beata vita melius aliquid. Quo quid potest dici perversius? Quid? quum fatentur satis magnam vim esse in vitiis ad miseram vitam, nonne fatendum est, eamdem vim in virtute esse ad beatam vitam? Contrariorum enim contraria sunt consequentia. 51. Quo loco quaero, quam vim habeat libra illa Critolai: qui quum in alteram lancem animi bona imponat, in alteram corporis et externa, tantum propendere illam [bonorum animi] lancem putet, ut terram et maria deprimat. XVIII. Quid ergo aut hunc prohibet aut etiam Xenocratem illum gravissimum philosophorum, exaggerantem tanto opere virtutem, extenuantem cetera et abiicientem, in virtute non beatam modo vitam, sed etiam beatissimam ponere? Quod quidem nisi fit, virtutum interitus consequetur. 52. Nam in quem cadit aegritudo, in eumdem metum cadere necesse est: est enim metus futurae aegritudinis sollicita exspectatio. In quem autem metus, in eumdem formido, timiditas, pavor, ignavia. Ergo ut idem vincatur interdum, nec putet ad se praeceptum illud Atrei pertinere,

Proinde ita parent se in vita, ut vinci nésciant.

Hic autem vincetur, ut dixi: nec modo vincetur, sed etiam serviet. At nos virtutem semper liberam volumus, semper invictam. Quae nisi sunt, sublata virtus est. 53. Atqui si in virtute satis est praesidii ad bene vivendum, satis est etiam ad beate. Satis est enim certe in virtute, ut fortiter vivamus. Si fortiter, etiam ut magno animo; et quidem ut nulla re umquam terreamur semperque simus invicti. Sequitur, ut nihil poeniteat, nihil desit, nihil obstet: ergo omnia profluenter, absolute, prospere: igitur beate. Satis autem ad fortiter vivendum virtus potest: satis ergo etiam ad beate. 54. Etenim ut stultitia, etsi adepta est, quod concupivit, numquam se tamen satis consecutam putat: sic sapientia semper eo contenta est, quod adest, neque eam umquam sui poenitet.

XIX. Similemne putas C. Laelii unum consulatum fuisse, et eum quidem cum repulsa, — si, quum sapiens et bonus vir, qualis ille fuit, suffragiis praeteritur, non populus a bono consule potius, quam ille a vano populo repulsam fert — sed tamen utrum malles, te, si potestas esset, semel, ut Laelium, consulem, an, ut Cinnam, quater? 55. Non dubito, tu quid responsurus sis. Itaque video, cui committam. Non quemvis hoc idem interrogarem: responderet enim alius fortasse, se non modo quattuor consulatus uni anteponere, sed unum diem Cinnae multorum et clarorum virorum totis aetatibus. Laelius, si digito quem attigisset, poenas dedisset. At Cinna collegae sui, consulis Cn. Octavii, praecidi caput iussit, P. Crassi, L. Caesaris, nobilissimorum hominum, quorum virtus fuerat domi militiaeque cognita, M. Antonii, omnium eloquentissimi, quos ego audierim, C. Caesaris, in quo mihi videtur specimen fuisse humanitatis, salis, suavitatis, leporis. Beatusne igitur, quia hos interfecit? Mihi contra non solum eo videtur miser, quod ea fecit, sed etiam, quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret. Etsi peccare nemini licet: sed sermonis errore labimur. Id enim licere dicimus, quod cui conceditur. 56. Utrum tandem beatior C. Marius tum, quum Cimbricae victoriae gloriam cum collega Catulo communicavit, paene altero Laelio, (nam hunc illi duco simillimum,) an quum civili bello victor, iratus, necessariis Catuli deprecantibus non semel respondit, sed saepe, Moriatur? In quo beatior ille, qui huic nefariae voci paruit, quam is, qui tam scelerate imperavit. Nam quum accipere, quam facere, praestat iniuriam, tum morti iam ipsi adventanti paullum procedere obviam, quod fecit Catulus, quam, quod Marius, talis viri interitu sex suos obruere consulatus, et contaminare extremum tempus aetatis.

XX. 57. Duodequadraginta annos tyrannus Syracusanorum fuit Dionysius, quum V et XX natus annos dominatum occupavisset. Qua pulchritudine urbem, quibus autem opibus praeditam, servitute oppressam tenuit civitatem! Atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in victu temperantiam, in rebusque gerendis virum acrem et industrium, eumdem tamen maleficum natura et iniustum. Ex quo omnibus, bene veritatem intuentibus, videri necesse est miserrimum. Ea enim ipsa, quae concupierat, ne tum quidem, quum omnia se posse censebat, consequebatur. 58. Qui quum esset bonis parentibus atque honesto loco natus (etsi id quidem alius alio modo tradidit, abundaretque aequa-

lium familiaritatibus et consuetudine propinquorum haberet etiam, more Graeciae, quosdam adolescentes amore coniunctos, credebat se eorum nemini, sed iis, quos ex familiis locupletum servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis et feris barbaris corporis custodiam committebat. Ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodammodo ipse se incluserat. Quin etiam, ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit. Ita sordido ancillarique artificio regiae virgines, ut tonstriculae, tondebant barbam et capillum patris. Et tamen ab his ipsis, quum iam essent adultae, ferrum removit instituitque, ut candentibus iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. 59. Quumque duas uxores haberet, Aristomachen, civem suam, Doridem autem Locrensem, sic noctu ad eas ventitabat, ut omnia specularetur et perscrutaretur ante. Et, quum fossam latam cubiculari lecto circumdedisset eiusque fossae transitum ponticulo ligneo coniunxisset, eum ipsum, quum forem cubiculi clauserat, detorquebat. Idemque, quum in communibus suggestis consistere non auderet, concionari ex turri alta solebat. 60. Atque is quum pila ludere vellet (studiose enim id factitabat) tunicamque poneret, adolescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur. Hic quum quidam familiaris iocans dixisset: *Huic quidem certe vitam tuam committis*, arrisissetque adolescens, utrumque iussit interfici: alterum, quia viam demonstravisset interimendi sui; alterum, quia dictum id risu approbavisset. Atque eo facto sic doluit, nihil ut tulerit gravius in vita. Quem enim vehementer amarat, occiderat. Sic distrahuntur in contrarias partes impotentium cupiditates. Quum huic obsecutus sis, illi est repugnandum. Quamquam hic quidem tyrannus ipse indicavit, quam esset beatus. XXI. 61. Nam quum quidam ex eius assentatoribus Damocles commemoraret in sermone copias eius, opes, maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum, negaretque umquam beatiorem quemquam fuisse: *Visne igitur*, inquit, *Damocle, quoniam haec te vita delectat, ipse eamdem degustare et fortunam experiri meam?* Quum se ille cupere dixisset, collocari iussit hominem in aureo lecto, strato pulcherrime textili stragulo, magnificis operibus picto, abacosque complures ornavit argento auroque caelato. Tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere, eosque nutum illius intuentes diligenter ministrare. 62. Aderant unguenta, coronae: incendebantur odores: mensae conquisitissimis epulis exstruebantur. Fortunatus sibi Damocles videbatur. In hoc medio apparatu fulgentem gladium, e lacunari seta equina aptum, demitti iussit, ut impenderet illius beati cervicibus. Itaque nec pulchros illos ministratores aspiciebat nec plenum artis argentum; nec manum porrigebat in mensam; iam ipsae defluebant coronae: denique exoravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet esse. Satisne videtur declarasse Dionysius, nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror impendeat? Atque ei ne integrum quidem erat, ut ad iustitiam remigraret, civibus libertatem et iura redderet: iis enim se adolescens improvida aetate irretierat erratis, eaque commiserat, ut salvus esse non posset, si sanus esse coepisset. XXII. 63. Quanto opere vero amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoreis duobus illis: quorum quum alterum vadem mortis accepisset, alter, ut vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis destinatam, *Utinam ego*, inquit, *tertius vobis amicus ascriberer!* Quam huic erat miserum carere consuetudine amicorum, societate victus, sermone omnino familiari! homini praesertim docto a puero et artibus ingenuis erudito! Musicorum vero perstudiosum accepimus, poetam etiam tragicum: quam bonum, nihil ad rem. In hoc enim genere nescio quo pacto magis, quam in aliis, suum cuique pulchrum est; adhuc neminem cognovi poetam, (et mihi fuit cum Aquinio amicitia,) qui sibi non optimus videretur; sic se res habet: te tua, me delectant mea. Sed, ut ad Dionysium redeamus, omni cultu et victu humano carebat: vivebat cum fugitivis, cum facinorosis, cum barbaris: neminem, qui aut libertate dignus esset aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

XXIII. 64. Non ego iam cum huius vita, qua taetrius, miserius, detestabilius excogitare nihil possum, Platonis aut Archytae vitam comparabo, doctorum hominum et plane sapientium: ex eadem urbe humilem homunculum a pulvere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archimedem. Cuius ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, quum esse omnino negarent, septum undique et vestitum vepribus et dumetis, indagavi sepulcrum. Tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam: qui declarabant, in summo sepulcro sphaeram esse positam cum cylindro. 65. Ego autem, quum omnia collustrarem oculis, (est enim ad portas Achradinas magna frequentia sepulcrorum,) animadverti columellam non multum e dumis eminentem: in qua inerat sphaerae figura et cylindri. Atque ego statim Syracusanis (erant autem principes mecum) dixi, me illud ipsum arbitrari esse, quod quaererem. Immissi cum falcibus multi purgarunt et aperuerunt locum. 66. Quo quum patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus. Apparebat epigramma, exesis posterioribus partibus versiculorum, dimidiatis fere. Ita nobilissima Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinate didicisset. — Sed redeat, unde aberravit, oratio. Quis est omnium, qui modo cum Musis, id est cum humanitate et cum doctrina, habeat aliquod commercium, qui se non hunc mathematicum malit, quam illum tyrannum? Si vitae modum actionemque quaerimus: alterius mens rationibus agitandis exquirendisque alebatur, cum oblectatione sollertiae; qui est unus suavissimus pastus animorum: alterius in caede et iniuriis, cum et diurno et nocturno metu. Age, confer Democritum, Pythagoram, Anaxagoram. Quae regna, quas opes studiis eorum et delectationibus antepones? 67. Etenim quae pars optima est in homine, in ea situm esse necesse est illud, quod quaeris, optimum. Quid est autem in homine sagaci ac bona mente melius? Eius bono fruendum est igitur, si beati esse volumus. Bonum autem mentis est virtus. Ergo hac beatam vitam contineri necesse est. Hinc omnia, quae pulchra, honesta, praeclara sunt, ut supra dixi: sed dicendum idem illud paullo uberius videtur: plena gaudiorum sunt. Ex perpetuis autem plenisque gaudiis quum perspicuum sit vitam beatam exsistere, sequitur, ut ea exsistat ex honestate.

XXIV. 68. Sed, ne verbis solum attingamus ea, quae volumus ostendere, proponenda quaedam quasi moventia sunt, quae nos magis ad cognitionem intel-

ligentiamque convertant. Sumatur enim nobis quidam praestans vir optimis artibus, isque animo parumper et cogitatione fingatur. Primum ingenio eximio sit necesse est; tardis enim mentibus virtus non facile comitatur: deinde ad investigandam veritatem studio incitato. Ex quo triplex ille animi fetus exsistet: unus in cognitione rerum positus et in explicatione naturae: alter in descriptione expetendarum fugiendarumve rerum: tertius in iudicando, quid cuique rei sit consequens, quid repugnans; in quo inest omnis tum subtilitas disserendi, tum veritas iudicandi. 69. Quo tandem igitur gaudio affici necesse est sapientis animum cum his habitantem pernoctantemque curis! ut, quum totius mundi motus conversionesque perspexerit, sideraque viderit innumerabilia caelo inhaerentia cum eius ipsius motu congruere certis infixa sedibus; septem alia suos quaeque tenere cursus, multum inter se aut altitudine aut humilitate distantia, quorum vagi motus rata tamen et certa sui cursus spatia definiant: horum nimirum aspectus impulit illos veteres et admonuit, ut plura quaererent. Inde est indagatio nata initiorum et tamquam seminum, unde essent omnia orta, generata, concreta; quaeque cuiusque generis vel inanimi vel animantis, vel muti vel loquentis origo, quae vita, qui interitus, quaeque ex alio in aliud vicissitudo atque mutatio; unde terra, et quibus librata ponderibus, quibus cavernis maria sustineat; in qua omnia, delata gravitate, medium mundi locum semper expetant, qui est idem infimus in rotundo. XXV. 70. Haec tractanti animo et noctes et dies cogitanti exsistit illa a deo Delphis praecepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat coniunctamque cum divina mente se sentiat, ex quo insatiabili gaudio completur. Ipsa enim cogitatio de vi et natura deorum studium incendit illius aeternitatis imitandae, neque se in brevitate vitae collocatam putat, quum rerum caussas alias ex aliis aptas et necessitate nexas videt; quibus ab aeterno tempore fluentibus in aeternum, ratio tamen mensque moderatur. 71. Haec ille intuens atque suspiciens, vel potius omnes partes orasque circumspiciens, quanta rursus animi tranquillitate humana et citeriora considerat! Hinc illa cognitio virtutis exsistit: efflorescunt genera partesque virtutum: invenitur, quid sit, quod natura spectet extremum in bonis, quod in malis ultimum; quo referenda sint officia, quae degendae aetatis ratio deligenda. Quibus et talibus rebus exquisitis, hoc vel maxime efficitur, quod hac disputatione agimus, ut virtus ad beate vivendum sit se ipsa contenta. 72. Sequitur tertia, quae per omnes partes sapientiae manat et funditur, quae rem definit, genera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit, vera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia. Ex qua quum summa utilitas exsistit ad res ponderandas, tum maxime ingenua delectatio et digna sapientiâ. Sed haec otii. Transeat idem iste sapiens ad rempublicam tuendam. Quid eo possit esse praestantius, quum contineri prudentia utilitatem civium cernat, iustitia nihil in suam domum inde derivet, reliquis utatur tot tam variisque virtutibus? Adiunge fructum amicitiarum: in quo doctis positum est quum consilium omnis vitae consentiens et paene conspirans, tum summa iucunditas e quotidiano cultu atque victu. Quid haec tandem vita desiderat, quo sit beatior? Cui [rei], refertae tot tantisque gaudiis, fortuna ipsa cedat necesse est. Quod si gaudere talibus bonis animi, id est virtutibus, beatum est, omnesque sapientes his gaudiis perfruuntur: omnes eos confiteri beatos esse necesse est.

XXVI. 73. A. Etiamne in cruciatu atque tormentis? M. An tu me in viola putabas, aut in rosa dicere: an Epicuro, qui tantummodo induit personam philosophi et sibi ipse hoc nomen inscripsit, dicere licebit: (quod quidem, ut habet se res, me tamen plaudente dicit:) »Nullum sapienti esse tempus, etsi uratur, torqueatur, secetur, quin possit exclamare, *Quam pro nihilo puto!*« quum praesertim omne malum dolore definiat, bonum voluptate; haec nostra honesta, turpia irrideat, dicatque nos, in vocibus occupatos, inanes sonos fundere; neque quidquam ad nos pertinere, nisi quod aut leve aut asperum in corpore sentiatur: — huic ergo, ut dixi, non multum differenti a iudicio ferarum, oblivisci licebit sui? et tum fortunam contemnere, quum sit omne et bonum eius et malum in potestate fortunae, tum dicere se beatum in summo cruciatu atque tormentis, quum constituerit, non modo summum malum esse dolorem, sed etiam solum? 74. Nec vero illa sibi remedia comparavit ad tolerandum dolorem, firmitatem animi, turpitudinis verecundiam, exercitationem consuetudinemque patiendi, praecepta fortitudinis, duritiam virilem, sed una se dicit recordatione acquiescere praeteritarum voluptatum: ut, si quis aestuans, quum vim caloris non facile patiatur, recordari velit, se aliquando in Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse. Non enim video, quo modo sedare possint mala praesentia praeteritae voluptates. 75. Sed quum is dicat semper beatum esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare vellet, non liceret: quidnam faciendum est his, qui nihil expetendum, nihil in bonis ducendum, quod honestate careat, existimant? Me quidem auctore etiam Peripatetici veteresque Academici balbutire desinant aliquando, aperteque et clara voce audeant dicere, beatam vitam in Phalaridis taurum descensuram. XXVII. 76. Sint enim tria genera bonorum, (ut iam a laqueis Stoicorum, quibus usum me pluribus, quam soleo, intelligo, recedamus:) sint sane illa genera bonorum, dum corporis et externa iaceant humi, et tantummodo, quia sumenda sint, appellentur bona; alia autem illa divina longe lateque se pandant caelumque contingant: [ut,] ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo, et non beatissimum etiam dixerim? Dolorem vero sapiens extimescet. Is enim huic maxime sententiae repugnat: nam contra mortem nostram atque nostrorum contraque aegritudinem et reliquas animi perturbationes satis esse videmur superiorum dierum disputationibus armati et parati: dolor esse videtur acerrimus virtuti adversarius; is ardentes faces intentat; is fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam se debilitaturum minatur: 77. huic igitur succumbet virtus: huic beata sapientis et constantis viri vita cedet. Quam turpe! o dii boni! Pueri Spartiatae non ingemiscunt verberum dolore laniati. Adolescentium greges Lacedaemone vidimus ipsi incredibili contentione certantes pugnis, calcibus, unguibus, morsu denique, quum exanimarentur prius, quam se victos faterentur. Quae barbaria India vastior aut agrestior? In ea tamen gente primum ii, qui sapientes habentur, nudi aetatem agunt et Caucasi nives hiemalemque vim perferunt sine dolore, quumque ad flammam se applicaverunt, sine gemitu aduruntur. 78. Mulieres vero in India, quum est cuius earum vir mortuus, in certamen iudiciumque veniunt, quam plurimum ille dilexerit plures enim

singulis solent esse nuptae: quae est victrix, ea laeta, prosequentibus suis, una cum viro in rogum imponitur: illa victa maesta discedit. Numquam naturam mos vinceret: Est enim ea semper invicta. Sed nos umbris, deliciis, otio, languore, desidia animum infecimus, opinionibus maloque more delenitum mollivimus. Aegyptiorum morem quis ignorat? quorum imbutae mentes pravitatis erroribus quamvis carnificinam prius subierint, quam ibin aut aspidem aut felem aut canem aut crocodilum violent, quorum etiam si imprudentes quippiam fecerint, poenam nullam recusent. 79. De hominibus loquor. Quid bestiae? Non frigus, non famem, non montivagos atque silvestres cursus lustrationesque patiuntur? non pro suo partu ita propugnant, ut vulnera excipiant, nullos impetus, nullos ictus reformident? Omitto, quae perferant, quaeque patiantur ambitiosi, honoris caussa; laudis studiosi, gloriae gratia; amore incensi, cupiditatis. Plena vita exemplorum est. XXVIII. 80. Sed adhibeat oratio modum, et redeat illuc, unde deflexit. Dabit, dabit, inquam, se in tormenta vita beata: nec iustitiam, temperantiam, in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, quum tortoris os viderit, consistet; virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis, resistet extra fores (ut ante dixi) limenque carceris. Quid enim ea foedius, quid deformius sola relicta, comitatu pulcherrimo segregata? Quod tamen fieri nullo pacto potest. Nec enim virtutes sine beata vita cohaerere possunt, nec illa sine virtutibus. 81. Itaque eam tergiversari non sinent, secumque rapient, ad quemcumque ipsae dolorem cruciatumque ducentur. Sapientis est enim proprium, nihil, quod poenitere possit, facere, nihil invitum; splendide, constanter, graviter, honeste omnia; nihil ita exspectare, quasi certo futurum; nihil, quum acciderit, admirari, ut inopinatum ac novum accidisse videatur, omnia ad suum arbitrium referre, suis stare iudiciis. Quo quid sit beatius, mihi certe in mentem venire non potest. 82. Stoicorum quidem facilis conclusio est: qui quum finem bonorum esse senserint, congruere naturae cumque ea convenienter vivere: quum id sit in sapientis*, situm non officio solum, verum etiam potestate: sequatur necesse est, ut, cuius in potestate summum bonum, in eiusdem vita beata sit. Ita fit semper vita beata sapientis. — Habes, quae fortissime de beata vita dici putem, et, quo modo nunc est, nisi quid tu melius attuleris, etiam verissime.

XXIX. A. Melius equidem afferre nihil possum: sed a te impetrarim libenter, ut, nisi molestum sit, (quoniam te nulla vincula impediunt ullius certae disciplinae, libasque ex omnibus, quodcumque te maxime specie veritatis movet:) quod paullo ante Peripateticos veteremque Academiam hortari videbare, ut sine retractatione libere dicere auderent, sapientes esse semper beatissimos, id velim audire, quemadmodum his putes consentaneum esse id dicere. Multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt et Stoicorum ratione conclusa. 83. M. Utamur igitur libertate, qua nobis solis in philosophia licet uti; quorum oratio nihil ipsa iudicat, sed habetur in omnes partes, ut ab aliis possit ipsa per sese, nullius auctoritate adiuncta, iudicari. Et quoniam videris hoc velle, ut, quaecumque dissentientium philosophorum sententia sit de finibus, tamen virtus satis habeat ad vitam beatam praesidii: quod quidem Carneadem disputare solitum accepimus, sed is, ut contra Stoicos, quos studiosissime semper refellebat, et contra quorum disciplinam ingenium eius exarserat, nos illud quidem cum pace agemus. Si enim Stoici fines bonorum recte posuerunt, confecta res est: necesse est semper beatum esse sapientem. 84. Sed quaeramus unam quamque reliquorum sententiam, si fieri potest, ut hoc praeclarum quasi decretum beatae vitae possit omnium sententiis et disciplinis convenire. XXX. Sunt autem hae de finibus, ut opinor, retentae defensaeque sententiae. Primum simplices quattuor: Nihil bonum, nisi honestum, ut Stoici: Nihil bonum, nisi voluptatem, ut Epicurus: Nihil bonum, nisi vacuitatem doloris, ut Hieronymus: Nihil bonum, nisi naturae primis bonis aut omnibus aut maximis frui, ut Carneades contra Stoicos disserebat. Haec igitur simplicia: illa mixta. 85. Tria genera bonorum, maxima animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripatetici, nec multo veteres Academici secus: voluptatem cum honestate Dinomachus et Callipho copulavit: indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit. Hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant: nam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli nonnullorumque aliorum evanuerunt. Hi quid possint obtinere, videamus, omissis Stoicis: quorum satis videor defendisse sententiam. Et Peripateticorum quidem explicata caussa est: praeter Theophrastum, et si qui, illum secuti, imbecillius horrent dolorem et reformidant; reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut gravitatem dignitatemque virtutis exaggerent. Quam quum ad caelum extulerint, quod facere eloquentes homines copiose solent; reliqua ex collatione facile est conterere atque contemnere. Nec enim licet iis, qui laudem cum dolore petendam esse dicant, negare eos esse beatos, qui illam adepti sunt. Quamquam enim sint in quibusdam malis, tamen hoc nomen beati longe et late patet. XXXI. 86. Nam ut quaestuosa mercatura, fructuosa aratio dicitur: non, si altera semper omni damno, altera omni tempestatis calamitate semper vacat; sed si multo maiore ex parte exstat in utraque felicitas: sic vita, non solum si undique referta bonis est, sed si multo maiore et graviore ex parte bona propendent, beata recte dici potest. 87. Sequetur igitur horum ratione vel ad supplicium beata vita virtutem, cumque ea descendet in taurum, Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus, nec eam minis aut blandimentis corrupta deseret. Eadem Calliphontis erit Diodorique sententia: quorum uterque honestatem sic complectitur, ut omnia, quae sine ea sint, longe et retro ponenda censeat. Reliqui habere se videntur angustius, enatant tamen: Epicurus, Hieronymus, et si qui sunt, qui desertum illum Carneadem curent defendere. Nemo est enim eorum, quin bonorum animum putet esse iudicem, eumque condocefaciat, ut ea, quae bona malave videantur, possit contemnere. 88. Nam quae tibi Epicuri videtur, eadem erit Hieronymi et Carneadis caussa, et hercle omnium reliquorum. Quis enim parum est contra mortem aut dolorem paratus? Ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem voluptarium dicimus.

Quid? is tibi mortemne videtur an dolorem timere? qui eum diem, quo moritur, beatum appellat, maximisque doloribus affectus eos ipsos inventorum suorum memoria et recordatione confutat; nec haec sic agit, ut ex tempore quasi effutire videatur. De morte enim ita sentit, ut, dissoluto animante, sensum exstinctum putet; quod autem sensu careat, nihil ad nos id iudicet pertinere. Item de dolore certa habet, quae

sequatur; cuius magnitudinem brevitate consolatur, longinquitatem levitate. 89. Qui tandem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxime angunt, melius se habent, quam Epicurus? an ad cetera, quae mala putantur, non et Epicurus et reliqui philosophi satis parati videntur? Quis non paupertatem extimescit? Neque tamen quisquam philosophorum.

XXXII. Hic vero ipse quam parvo est contentus! Nemo de tenui victu plura dixit. Etenim quae res pecuniae cupiditatem afferunt, ut amori, ut ambitioni, ut quotidianis sumptibus copiae suppetant: quum procul ab his omnibus rebus absit, cur pecuniam magno opere desideret, vel potius curet omnino? 90. An Scythes Anacharsis potuit pro nihilo pecuniam ducere: nostrates philosophi facere non poterunt? Illius epistola fertur his verbis: *Anacharsis Hannoni salutem. Mihi amictui est Scythicum tegmen: calciamentum solorum callum: cubile terra: pulpamentum fames: lacte, caseo, carne vescor. Quare ut ad quietum me licet venias. Munera autem ista, quibus es delectatus, vel civibus tuis vel diis immortalibus dona.* Omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a recta ratione natura vitiosa detorsisset, eodem hoc animo esse potuerunt. 91. Socrates, in pompa quum magna vis auri argentique ferretur, *Quam multa non desidero!* inquit. Xenocrates, quum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxima: abduxit legatos ad caenam in Academiam; iis apposuit tantum, quod satis esset, nullo apparatu. Quum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet: *Quid? vos hesterna*, inquit, *caenula non intellexistis, me pecunia non egere?* Quos quum tristiores vidisset, xxx minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem videretur. 92. At vero Diogenes liberius, ut Cynicus, Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset, *Nunc quidem paullulum*, inquit, *a sole*: offecerat videlicet apricanti. Et hic quidem disputare solebat, quanto regem Persarum vita fortunaque superaret: sibi nihil deesse: illi nihil satis umquam fore: se eius voluptates non desiderare, quibus numquam satiari ille posset; suas eum consequi nullo modo posse. XXXIII. 93. Vides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera diviserit, non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen: partim esse naturales et necessarias, partim naturales et non necessarias, partim neutrum: necessarias satiari posse paene nihilo; divitias enim naturae esse parabiles: secundum autem genus cupiditatum nec ad potiendum difficile esse censet, nec vero ad carendum: tertias, quod essent plane inanes, neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem attingerent, funditus eiiciendas putavit. 94. Hoc loco multa ab Epicureis disputantur, eaeque voluptates singillatim extenuantur: quarum genera non contemnunt, quaerunt tamen copiam. Nam et obscenas voluptates, de quibus multa ab illis habetur oratio, faciles, communes, in medio sitas esse dicunt: easque si natura requirat, non genere aut loco aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas putant: ab iisque abstinere minime esse difficile, si aut valetudo aut officium aut fama postulet: omninoque genus hoc voluptatum optabile esse, si non obsit; prodesse numquam. 95. Totumque hoc de voluptate sic ille praecipit, ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper optandam expetendamque putet: eademque ratione dolorem ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum: itaque hac usurum compensatione sapientem, ut voluptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit, et dolorem suscipiat, maiorem efficientem voluptatem; omniaque iucunda, quamquam sensu corporis iudicentur, ad animum referri tamen; 96. quocirca corpus gaudere tam diu, dum praesentem sentiat voluptatem; animum et praesentem percipere pariter cum corpore, et prospicere venientem, nec praeteritam praeterfluere sinere. Ita perpetuas et contextas voluptates in sapiente fore semper, quum exspectatio speratarum voluptatum perceptarum memoria iungeretur. Atque his similia ad victum etiam transferuntur, extenuanturque magnificentia et sumptus epularum, quod parvo cultu natura contenta sit. XXXIV. 97. Etenim quis hoc non videt, desideriis ista condiri omnia? Darius in fuga, quum aquam turbidam et cadaveribus inquinatam bibisset, negavit umquam se bibisse iucundius. Numquam videlicet sitiens biberat. Nec esuriens Ptolemaeus ederat: cui quum peragranti Aegyptum, comitibus non consecutis, cibarius in casa panis datus esset, nihil visum est illo pane iucundius. Socratem ferunt, quum usque ad vesperum contentius ambularet, quaesitumque esset ex eo, quare id faceret, respondisse, se, quo melius caenaret, opsonare ambulando famem. 98. Quid? victum Lacedaemoniorum in philitiis nonne videmus? Ubi quum tyrannus caenavisset Dionysius, negavit se iure illo nigro, quod caenae caput erat, delectatum. Tum is, qui illa coxerat: minime mirum, condimenta enim defuerunt. Quae tandem, inquit ille? Labor in venatu, sudor, cursus ad Eurotam, fames, sitis. His enim rebus Lacedaemoniorum epulae condiuntur: atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis intelligi potest, quae, ut quidquid obiectum est, quod modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius. 99. Civitates quaedam universae, more doctae, parsimonia delectantur, ut de Lacedaemoniis paullo ante diximus. Persarum a Xenophonte victus exponitur; quos negat ad panem adhibere quidquam, praeter nasturtium. Quamquam, si quaedam etiam suaviora natura desideret; quam multa ex terra arboribusque gignuntur, quum copia facili, tum suavitate praestantia! Adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam in victu, adde integritatem valetudinis. 100. Confer sudantes, ructantes, refertos epulis, tamquam opimos boves: tum intelliges, qui voluptatem maxime sequantur, eos minime consequi; iucunditatemque victus esse in desiderio, non in satietate. XXXV. Timotheum, clarum hominem Athenis et principem civitatis ferunt, quum caenavisset apud Platonem, eoque convivio admodum delectatus esset, vidissetque eum postridie, dixisse: »Vestrae quidem caenae non solum in praesentia, sed etiam postero die iucundae sunt.« Quid, quod ne mente quidem recte uti possumus, multo cibo et potione completi? Est praeclara epistola Platonis ad Dionis propinquos; in qua scriptum est his fere verbis: *Quo quum venissem, vita illa beata, quae ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit, bis in die saturum fieri, nec umquam pernoctare solum, ceteraque, quae comitantur huic vitae, in qua sapiens nemo efficietur umquam, moderatus vero multo minus.* 101. *Quae enim natura tam mirabiliter temperari potest?* Quo modo igitur iucunda vita potest esse, a qua absit prudentia, absit moderatio? Ex quo Sardanapali, opulentissimi Syriae regis, error agnoscitur, qui incidi iussit in busto:

Haec habeo, quae edi, quaeque exsaturata libido
hausit: at illa iacent multa et praeclara relicta.

Quid aliud, inquit Aristoteles, *in bovis, non in regis sepulcro inscriberes?* Haec habere se mortuum dicit, quae ne vivus quidem diutius habebat, quam fruebatur. 102. Cur igitur divitiae desiderentur? aut ubi paupertas beatos esse non sinit? Signis, credo, tabulis, ludis. Si quis est, qui his delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur, quam illi qui his abundant? Est enim earum omnium rerum nostra in urbe summa in publico copia. Quae qui privatim habent, nec tam multa et raro vident, quum in sua rura venerunt. Quos tamen pungit aliquid, quum, illa unde habeant, recordantur. Dies deficiat, si velim paupertatis caussam defendere. Aperta enim res est, et quotidie nos ipsa natura admonet, quam paucis, quam parvis rebus egeat, quam vilibus.

XXXVI. 103. Num igitur ignobilitas aut humilitas aut etiam popularis offensio sapientem beatum esse prohibebit? Vide, ne plus commendatio in vulgus et haec, quae expetitur, gloria molestiae habeat, quam voluptatis. Leviculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri, *Hic est ille Demosthenes.* Quid hoc levius? At quantus orator! Sed apud alios loqui videlicet didicerat, non multum ipse secum. 104. Intelligendum est igitur, nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam, nec ignobilitatem extimescendam. *Veni Athenas* inquit Democritus: *neque me quisquam ibi agnovit.* Constantem hominem et gravem! qui glorietur, a gloria se abfuisse. An tibicines iique, qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio cantus numerosque moderantur: vir sapiens, multo arte maiore praeditus, non quid verissimum sit, sed quid velit vulgus, exquiret? An quidquam stultius, quam, quos singulos, sicut operarios barbarosque, contemnas, eos aliquid putare esse universos? Ille vero nostras ambitiones levitatesque contemnet, honoresque populi, etiam ultro delatos, repudiabit: nos autem eos nescimus, antequam poenitere coepit, contemnere. 105. Est apud Heraclitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro: *universos* ait *Ephesios esse morte mulctandos, quod, quum civitate expellerent Hermodorum, ita locuti sint: Nemo de nobis unus excellat: sin quis exstiterit, alio in loco et apud alios sit.* An hoc non ita fit omni in populo? Nonne omnem exsuperantiam virtutis oderunt? Quid? Aristides (malo enim Graecorum, quam nostra proferre) nonne ob eam caussam expulsus est patria, quod praeter modum iustus esset? Quantis igitur molestiis vacant, qui nihil omnino cum populo contrahunt! Quid est enim dulcius otio litterato? iis dico litteris, quibus infinitatem rerum atque naturae, et in hoc ipso mundo caelum, terras, maria cognoscimus.

XXXVII. 106. Contempto igitur honore, contempta etiam pecunia, quid relinquitur, quod extimescendum sit? Exsilium, credo, quod in maximis malis ducitur. Id si propter alienam et offensam populi voluntatem malum est: quam sit ea contemnenda, paullo ante dictum est. Sin abesse patria miserum est, plenae miserorum provinciae sunt; ex quibus admodum pauci in patriam revertuntur. At mulctantur bonis exsules. 107. Quid tum? parumne multa de toleranda paupertate dicuntur? Iam vero exsilium, si rerum naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum demum a perpetua peregrinatione differt? in qua aetates suas philosophi nobilissimi consumpserunt, Xenocrates, Crantor, Arcesilas, Lacydes, Aristoteles, Theophrastus, Zeno, Cleanthes, Chrysippus, Antipater, Carneades, Panaetius, Clitomachus, Philo, Antiochus, Posidonius, innumerabiles alii: qui, semel egressi, numquam domum reverterunt. At enim sine, ignominia * * afficere sapientem? de sapiente enim haec omnis oratio est, cui iure id accidere non possit: nam iure exsulantem consolari non oportet. 108. Postremo ad omnes casus facillima ratio est eorum, qui ad voluptatem ea referunt, quae sequuntur in vita, ut, quocumque haec loco suppeditent, ibi beate queant vivere. Itaque ad omnem rationem Teucri vox accommodari potest,

— *Patria est, ubicumque est bene.*

Socrates quidem quum rogaretur, cuiatem se esse diceret, *Mundanum*, inquit. Totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur. Quid T. Albucius? nonne animo aequissimo Athenis exsul philosophabatur? cui tamen illud ipsum non accidisset, si, in republica quiescens, Epicuri legibus paruisset. 109. Qui enim beatior Epicurus, quod in patria vivebat, quam quod Athenis Metrodorus? aut Plato Xenocratem vincebat, aut Polemo Arcesilam, quo esset beatior? Quanti vero ista civitas aestimanda est, ex qua boni sapientesque pelluntur? Demaratus quidem, Tarquinii, regis nostri, pater, tyrannum Cypselum quod ferre non poterat, fugit Tarquinios Corintho, et ibi suas fortunas constituit ac liberos procreavit. Num stulte anteposuit exsilii libertatem domesticae servituti? XXXVIII. 110. Iam vero motus animi, sollicitudines aegritudinesque oblivione leniuntur, traductis animis ad voluptatem. Non sine caussa igitur Epicurus ausus est dicere, semper in pluribus bonis esse sapientem, quia semper sit in voluptatibus. Ex quo effici putat ille, quod quaerimus, ut sapiens semper beatus sit. 111. Etiamne, si sensibus carebit oculorum, si aurium? Etiam: nam ista ipsa contemnit. Primum enim, horribilis ista caecitas quibus tandem caret voluptatibus? quum quidam etiam disputent, ceteras voluptates in ipsis habitare sensibus: quae autem aspectu percipiantur, ea non versari in oculorum ulla iucunditate: ut ea, quae gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur; in oculis tale nihil fit: animus accipit, quae videmus. Animo autem multis modis variisque delectari licet, etiam si non adhibeatur aspectus. Loquor enim de docto homine et erudito, cui vivere est cogitare. Sapientis autem cogitatio non ferme ad investigandum adhibet oculos advocatos. 112. Etenim si nox non adimit vitam beatam, cur dies nocti similis adimat? Nam illud Antipatri Cyrenaici est quidem paullo obscenius, sed non absurda sententia est: cuius caecitatem quum mulierculae lamentarentur, *Quid agitis?* inquit: *an vobis nulla videtur voluptas esse nocturna?* Appium quidem veterem illum, qui caecus annos multos fuit, et ex magistratibus et ex rebus gestis intelligimus, in illo suo casu nec privato nec publico muneri defuisse. C. Drusi domum compleri consultoribus solitam accepimus: quum, quorum res esset, sua ipsi non videbant, caecum adhibebant ducem. Pueris nobis, Cn. Aufidius praetorius et in senatu sententiam dicebat, nec amicis deliberantibus deerat, et Graecam scribebat historiam et videbat in litteris. XXXIX. 113. Diodotus Stoicus caecus multos annos nostrae domi vixit. Is vero, quod credibile vix esset, quum in philosophia multo etiam magis as-

sidue, quam antea, versaretur, et quum fidibus Pythagoreorum more uteretur, quumque ei libri noctes et dies legerentur; quibus in studiis oculis non egebat: tum, quod sine oculis fieri posse vix videtur, geometriae munus tuebatur, verbis praecipiens discentibus, unde, quo quamque lineam scriberent. Asclepiadem ferunt, non ignobilem Eretricum philosophum, quum quidam quaereret, quid ei caecitas attulisset, respondisse, puero ut uno esset comitatior. Ut enim vel summa paupertas tolerabilis sit, si liceat, quod quibusdam Graecis quotidie: sic caecitas ferri facile possit, si non desint subsidia valetudinum. 114. Democritus, luminibus amissis, alba scilicet et atra discernere non poterat. At vero bona mala, aequa iniqua, honesta turpia, utilia inutilia, magna parva poterat: et sine varietate colorum licebat vivere beate, sine notione rerum non licebat. Atque hic vir impediri etiam animi aciem aspectu oculorum arbitrabatur: et, quum alii saepe, quod ante pedes esset, non viderent, ille infinitatem omnem peragrabat, ut nulla in extremitate consisteret. Traditum est etiam Homerum caecum fuisse. At eius picturam, non poesin, videmus. Quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formaque pugnae, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum non ita expictus est, ut, quae ipse non viderit, nos ut videremus, effecerit? Quid ergo? aut Homero delectationem animi ac voluptatem, aut cuiquam docto defuisse umquam arbitramur? 115. Aut, ni ita se res haberet, Anaxagoras aut hic ipse Democritus agros et patrimonia sua reliquissent, huic discendi quaerendique divinae delectationi toto se animo dedidissent? Itaque augurem Tiresiam, quem sapientem fingunt poetae, numquam inducunt deplorantem caecitatem suam. At vero Polyphemum Homerus, quum immanem ferumque finxisset, cum ariete etiam colloquentem facit eiusque laudare fortunas, quod, qua vellet, ingredi posset et, quae vellet, attingere. Recte hic quidem. Nihilo enim erat ipse Cyclops, quam aries ille, prudentior. XL. 116. In surditate vero quidnam est mali? Erat surdaster M. Crassus: sed aliud molestius, quod male audiebat; etiam si, ut mihi videbatur, iniuria. [Epicurei] nostri Graece fere nesciunt, nec Graeci Latine. Ergo hi in illorum, et illi in horum sermone surdi: omnesque nos in iis linguis, quas non intelligimus, quae sunt innumerabiles, surdi profecto sumus. At vocem citharoedi non audiunt: ne stridorem quidem serrae tum, quum acuitur: aut grunnitum, quum iugulatur, suis: nec, quum quiescere volunt, fremitum murmurantis maris. Et, si cantus eos forte delectant, primum cogitare debent, antequam hi sint inventi, multos beate vixisse sapientes: deinde multo maiorem percipi posse legendis his, quam audiendis, voluptatem; 117. tum, ut paullo ante caecos ad aurium traducebamus voluptatem, sic licet surdos ad oculorum. Etenim qui secum loqui poterit, sermonem alterius non requiret.

Congerantur in unum omnia, ut idem oculis et auribus captus sit; prematur etiam doloribus acerrimis corporis. Qui primum per se ipsi plerumque conficiunt hominem: sin forte longinquitate producti vehementius tamen torquent, quam ut caussa sit, cur ferantur: quid est tandem, dii boni! quod laboremus? Portus enim praesto est, quoniam mors [ibidem] est aeternum nihil sentienti receptaculum. Theodorus Lysimacho mortem minitanti: *Magnum vero,* inquit, *effecisti, si cantharidis vim consecutus es.* 118. Paullus Persae deprecanti, ne in triumpho duceretur: *In tua id quidem potestate est.* Multa primo die, quum de ipsa morte quaereremus; non pauca etiam postero, quum ageretur de dolore, sunt dicta de morte: quae qui recordetur, haud sane periculum est, ne non mortem aut optandam, aut certe non timendam putet. XLI. Mihi quidem in vita servanda videtur illa lex, quae in Graecorum conviviis obtinetur; *aut bibat,* inquit, *aut abeat.* Et recte. Aut enim fruatur aliquis pariter cum aliis voluptate potandi: aut, ne sobrius in violentiam vinolentorum incidat, ante discedat: sic iniurias fortunae, quas ferre nequeas, defugiendo relinquas. Haec eadem, quae Epicurus, totidem verbis dicit Hieronymus.

119. Quod si ii philosophi, quorum ea sententia est, ut virtus per se ipsa nihil valeat; omneque, quod honestum nos et laudabile esse dicimus, id illi cassum quiddam et inani vocis sono decoratum esse dicant: [et] tamen semper beatum censent esse sapientem: quid tandem a Socrate et Platone profectis philosophis faciendum putes? Quorum alii tantam praestantiam in bonis animi esse dicunt, ut ab his corporis et externa obscurentur: 120. alii autem haec ne bona quidem ducunt; in animo reponunt omnia. Quorum controversiam solebat, tamquam honorarius arbiter, iudicare Carneades. Nam quum, quaecumque bona Peripateticis, eadem Stoicis commoda viderentur: neque tamen Peripatetici plus tribuerent divitiis, bonae valetudini, ceteris rebus generis eiusdem, quam Stoici: quum ea re, non verbis ponderarentur, caussam esse dissidendi negabat. Quare hunc locum ceterarum disciplinarum philosophi quemadmodum obtinere possint, ipsi viderint. Mihi tamen gratum est, quod de sapientium perpetua bene vivendi facultate dignum quiddam philosophorum voce profitentur.

121. Sed quoniam mane est eundum, has quinque dierum disputationes memoria comprehendamus. Equidem me etiam conscripturum arbitror, (ubi enim melius uti possumus hoc, cuicuimodi est, otio?) ad Brutumque nostrum hos libros alteros quinque mittemus, a quo non modo impulsi sumus ad philosophas scriptiones, verum etiam lacessiti. In quo quantum ceteris profuturi simus, non facile dixerimus: nostris quidem acerbissimis doloribus variisque et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inveniri levatio.

121.

M. TULLII CICERONIS
DE
NATURA DEORUM
AD BRUTUM
LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

In his libris C. Velleius (trib. pl. a. 664. U. c.), Q. Lucilius Balbus L. ICti frater et C. Aurelius Cotta (679 cos et pontifex, cf. N. D. II, 1 et 67.) inducuntur disputantes de natura deorum, audiente Cicerone. Velleius Epicuream rationem explicat, Balbus Stoicam, et contra utramque disserit Academicus Cotta, sub cuius persona, quamquam dissimulat et Stoicae se rationem probare simulat, tamen latet Cicero. Hic vero sermonem istum, quem a. 677. aut 678. habitum esse fingit, Caesare V. Antonio coss. 710. scripsisse dicitur.

ARG. Explicatis in prooemio difficultate quaestionis et academico philosophandi genere, 1-7. primo Velleius, qui cum Cotta disputat, rationes reprehendit Platonicam ac Stoicam, quarum illa mundum a deo tanquam opifice atque aedificatore profectum pugnabat, altera πρόνοιαν, providentiam, inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem ardentemque faciebat. c. 8-10. Reliquorum deinde philosophorum inde a Thalete sententiis de deo reiectis, c. 10-15. Epicuream probare aggreditur. Solum Epicurum vidisse, primum, esse deos, quod quum in omnium animis notionem eorum impresserit natura, et sine doctrina anticipationem quamdam deorum (πρόληψιν), tum mira sit hominum consensio. Homines vero etiam eam anticipationem habere sive praenotionem deorum, ut beatos, immortales putent. Ita effici, ut nihil negotii nec ipsi habeant, nec aliis exhibeant, neque ira neque gratia teneantur, quod, quae talia sint, imbecilla sint omnia. Id si ita sit, pie colendos esse deos, nullo autem modo timendos; hac una re omnem superstitionem everti. c. 16. 17. Sed ad hanc opinionem confirmandam requiri formam, vitam et actionem mentis atque agitationem in deo. Ac formam quidem non posse nisi humanam esse. primum, quod natura speciem aliam deorum non habeat; deinde, quod humana forma sit pulcherrima; tertio, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus, eamque mente tantum cerni, nec soliditate quadam, nec ad numerum, sed imaginibus, similitudine ac transitione perceptis. Vitam autem deorum esse beatissimam. Nihil enim agere, sua virtute et sapientia gaudentes et scientes, semper se fore maximis in voluptatibus. c. 18-20. Contra haec disputat Cotta Academicus; non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat; neque quod neget, esse deos, sed quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, quum leve per se, tum etiam falsum esse. c. 23. Sed, esse deos, concedi posse. Illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint: ad quae omnia atomis abutantur Epicurei; quae primo nullae sint, quod nullus sit corporibus vacuus locus, deinde, si sint, effici, ut aeterni dii non sint, et interire possint; quo constituto, beatitudinem deorum tolli. Ad hanc reprehensionem effugiendam quasi corpus et quasi sanguinem excogitatum esse, quod quid sit, intelligere posse neminem. c. 24-26. Nihil etiam valere eas rationes, quibus humana forma diis asseratur. Nam quam omnes fere homines, praeter Aegyptios paucasque alias gentes, diis cogitatione affingant, eam non a natura esse, sed consilio humano, aut superstitioni a pictoribus, poetis, artificibus confirmatae deberi. Neque ex eo, quod hominibus nihil homine pulchrius videatur, consequi, nihil esse eo pulchrius. Denique incertum illud esse, quod nusquam, nisi in figura humana, ratio, virtus, atque adeo beatitudo, locum habere videatur. Neque enim rationem, quod ea in nulla alia forma esse videatur, propterea in nulla esse posse. Nam, si nullum diis sit negotium, quod membra corporis humani requirat, nil membris opus esse. c. 27-37. Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita et beatitudine deorum, laborare Epicuream rationem. Nullam in diis soliditatem esse, nec ad numerum eos permanere dici; sed imaginum similitudine ac transitione percipi. Iam si nulla deorum sit soliditas et eminentia, nihil interesse, utrum de deo, an de hippocentauro disputetur, meritoque deos ad inanes animi conformationes referri. Quod si imaginibus deorum pulsentur animi; quamquam tota res nugatoria sit: tamen speciem dumtaxat obiici animis, non vero, cur eae beatae sint aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam ἰσονομίαν, h. e. aequilibritatem, Epicuri, qua, quia natura mortalis sit, ut etiam immortalis sit, effici putat, per se absurdam esse. Beatus autem quum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus; nec otiosos illos deos posse beatos esse. Neque vero voluptate corporea uti eos posse, in qua summum bonum Epicurus ponat; neque unam doloris vacuitatem aut assiduam felicitatis suae cogitationem beatos eos efficere posse. Et quum semper pulsentur incursione atomorum, et imagines ex ipsis semper effluant, non posse eos non interitum timere, quod beatitudini plane repugnet. c. 37-41. Quoniam vero otiosos deos introducant Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes; omnem sanctitatem et adversus deos pietatem, quamquam verbo ponatur, tamen re tolli. c. 42. sqq.

I. 1. Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura deorum: quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat, caussam, id est principium, philosophiae, esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? 2. Velut in hac quaestione plerique (quod maxime verisimile est et quo omnes duce natura vehimur,) deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris deorum, et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem caussamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab iis et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis magna dissensio est: eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari. II. 3. Sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure ac caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab iis, et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dii neque possunt nos iuvare neque volunt, nec omnino curant, nec, quid agamus, animadvertunt, nec est, quod ab iis ad hominum vitam permanare possit: quid est, quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae sequitur et magna confusio. 4. Atque haud scio, an, pietate adversus deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri: nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a diis immortalibus tribui generi humano putant: multaque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. 5. Res enim nulla est, de qua tanto opere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes: alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit. III. Qua quidem in caussa et benevolos obiurgatores placare et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt; qui inimice insectantur, repellendi. 6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaeque disciplinae, et iam pridem relictae, patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari, nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus, et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur; quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. 7. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. IV. Sin autem quis requirit, quae caussa nos impulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam quum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset: primum ipsius reipublicae caussa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. 8. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim: complures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. 9. Hortata est etiam, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria; cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes inter se aptae colligataeque videantur. V. 10. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctoritatis in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur: desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus, quos ferunt, si quid affirmarent in disputando, quum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos, *Ipse dixit*: *ipse* autem erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. 11. Qui autem

mirantur nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum derelictarumque rerum patrocinium suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi caussa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere. 12. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor: secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quemdam insignem et illustrem, iis sapientis vita regeretur.

VI. 13. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille in Synephebis:

Pró! deûm, populárium omnium, ómnium adolescentium
clámo, postulo, óbsecro, oro, plóro, atque imploró fidem:

non levissima de re, ut queritur ille, fieri

— — — in civitate fácinora capitália.
— Ab amico amánte argentum áccipere meretrix nevolt;

14. sed, ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. 15. Quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter de diis immortalibus disputatum est. Nam, quum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exedra et cum C. Velleio senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus; qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis: oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio: cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse. VII. 16. Atqui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. enim Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. Miror Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. 17. Verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed, ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret, quae res agatur: de natura agebamus deorum; quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete, quae coeperas. — Repetam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eiusmodi astrictum necessitate, ut mihi, velim nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. 18. Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset, Audite, inquit, non futiles commentitiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo deum: nec anum fatidicam, Stoicorum πρόνοιαν, quam Latine licet providentiam dicere: neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem, ardentem deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. 19. Quibus enim oculis [animi] intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? Quae molitio? quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? Quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est, ad omnia; quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. 20. Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, id est naturae rationem, qui quidquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatum: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quemadmodum Platonicus deus, sempiternum. IX. 21. Ab utroque autem scitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint, in-

numerabilia saecula dormierint. Non enim, si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur. Nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur, spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi non potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. 22. Isto igitur tam immenso spatio, quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum, nec erat ullus, quum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria, parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus, tamquam aedilis, ornare? Si, ut deus ipse melius habitaret; antea videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio deo? Quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset. 23. An haec, ut fere dicitis, hominum caussa a deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos igitur tanta est facta rerum molitio. An stultorum? at primum caussa non fuit, cur de improbis bene mereretur. Deinde quid est assecutus? quum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia. X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi naturam ** intelligentes, in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. 24. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eumdem beatum, rotundum esse velint, quod ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri, vel quadrati, vel coni, vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? Nempe, ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit; in qua, non video, ubinam mens constans et vita beata possit insistere: quodque in nostro corpore, si minima ex parte significetur, molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei. Atqui terrae maximas regiones inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque, longinquo solis abscessu; quae, si mundus est deus, quoniam partes mundi sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

25. Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si dii possunt esse sine sensu, cur aquae mentem * adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse deos, longis intervallis orientes occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos deum, nisi sempiternum, intelligere qui possumus? 26. Post Anaximenes aëra deum statuit, eumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, quum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie esse deceat; aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum sensui iunctum et continentem in infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur corpore externo. 27. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens, nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus, animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit, animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit, distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum, et, quum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest. 28. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset deus? Quomodo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri; de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem commentitium quiddam coronae similitudine efficit: Stephanen appellat continente ardore * lucis orbem, qui cingit caelum; quem appellat deum: in quo neque figuram divinam, neque sensum quisquam suspicari potest: multaque eiusdem monstra; quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocat: quae vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate delentur: eademque de sideribus: quae, reprehensa iam in alio, in hoc omittantur. XII. 29. Empedocles autem, multa alia peccans, in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse censet, quas et nasci et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de diis habere, quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de natura deorum suspicari. Quid? Democritus, qui tum imagines earumque circuitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Quum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum: nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest, aut quam formam dei? 30. Iam de Platonis inconstantia longum est dicere: qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse: in legum autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt, ἀσώματον; id quale esse possit, intelligi non potest: careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in legibus, et mundum deum esse, et caelum, et astra, et terram, et animos, et eos, quos

maiorum institutis accepimus, quae et per se sunt falsa perspicue et inter sese vehementer repugnantia. 31. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat: facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam dei quaeri non oportere, eumdemque et solem et animum deum dicere: et modo unum, tum autem plures deos; quae sunt iisdem in erratis fere, quibus ea, quae de Platone diximus. XIII. 32. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens et vim quamdam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum. 33. Aristoteles quoque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem: modo mundum ipsum deum dicit esse: modo quemdam alium praeficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur; tum caeli ardorem deum dicit esse, non intelligens, caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quomodo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot dii, si numeramus etiam caelum deum? Quum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat et prudentia. Quo porro modo mundum movere, carens corpore, aut quomodo, semper se movens, esse quietus et beatus potest? 34. Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior; in cuius libris, qui sunt de natura deorum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur; unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus: septimum Solem adiungit: octavamque Lunam: qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros, et tum mundum, tum mentem divinam esse putat: errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse vult: eodemque in libro rursus terram et caelum refert in deos. 35. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est: modo enim menti divinum tribuit principatum, modo caelo, tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur: qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae caussas gignendi, augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et figura. XIV. 36. Zeno autem (ut iam ad vestros, Balbe, veniam) naturalem legem divinam esse censet eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quomodo efficiat animantem, intelligere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intelligi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus, neque in optatis neque in votis. Aliis autem libris rationem quamdam, per omnem naturam rerum pertinentem, vi divina esse affectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Quum vero Hesiodi theogoniam interpretatur, tollit omnino insitas praeceptasque cognitiones deorum. Neque enim Iovem, neque Iunonem, neque Vestam neque quemquam, qui ita appellatur, in deorum habet numero: sed rebus inanimis atque mutis per quamdam significationem haec docet tributa nomina. 37. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est, qui neque formam dei intelligi posse censeat, neque in diis sensum esse dicat dubitetque omnino, deus animans necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quamdam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

XV. 38. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa: ipsasque res utiles et salutares deorum esse vocabulis nuncupatas; ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformes deorum honore afficere, aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? 39. Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim, vim divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente; ipsumque mundum deum dicit esse, et eius animi fusionem universam; tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem; tum fatalem vim et necessitatem rerum futurarum; ignem praeterea et eum, quem antea dixi, aethera; tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut [et] aquam et terram et aëra; solem, lunam, sidera, universitatemque rerum, qua omnia continerentur, atque homines etiam eos, qui immortalitatem essent consecuti. 40. Idemque disputat aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent; quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum; terramque eam esse, quae Ceres diceretur; similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, eamdemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem; quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. 41. Et haec quidem in primo libro de natura deorum: in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de diis immortalibus dixerit: ut etiam veterrimi poetae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens, disiungit a fabula.

XVI. 42. Exposui fere, non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae, poetarum vocibus fusa, ipsa suavitate nocuerunt; qui et ira inflammatos et libidine furentes induxerunt deos, feceruntque, ut eorum bella, pugnas, praelia, vulnera videremus; odia praeter-

ea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortalibus procreatos. 43. Cum poetarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia, veritatis ignoratione, versantur. Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam deorum? quam appellat *πρόληψιν* Epicurus, id est anteceptam animo rei quamdam informationem, sine qua nec intelligi quidquam, nec quaeri, nec disputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine accepimus. XVII. 44. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Quum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio: intelligi necesse est, esse deos, quoniam insitas eorum, vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos: fateamur, constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum. (Sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse *πρόληψιν* appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat.) 45. Hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro: *Quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri: itaque neque ira, neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia.* Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus, et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, quum et aeterna esset et beatissima; habet enim venerationem iustam, quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intelligitur enim, a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari; quibus remotis, nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit animus et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo.

XVIII. 46. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum. Quae enim alia forma occurrit umquam aut vigilanti cuiquam aut dormienti? Sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. 47. Nam quum praestantissimam naturam, vel quia beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur eamdem esse pulcherrimam, quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species humanâ potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis, (nam Cotta meus modo hoc, modo illud,) quum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere. 48. Quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est: ea figura profecto est, quae pulcherrima sit omnium; quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse, nisi in hominis figura: hominis esse specie deos confitendum est. 49. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus, nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. XIX. Haec quamquam et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere: tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam caussa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet, ut manu nos ducat, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur: nec soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem *στερέμνια* appellat, sed imaginibus, similitudine et transitione perceptis: quum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis exsistat et ad deos affluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intelligentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna. 50. Summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contemplatione dignissima est; in qua intelligi necesse est eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. Hanc *ἰσονομίαν* appellat Epicurus, id est aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem, et, si, quae interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas. 51. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. Nihil enim agit: nullis occupationibus est implicatus, nulla opera molitur, sua sapientia et virtute gaudet; habet exploratum, fore se semper tum in maximis, tum in aeternis voluptatibus. XX. 52. Hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum, quam nullo puncto temporis intermisso versari circum axem caeli admirabili celeritate? Nisi quietum autem, nihil beatum est: sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur: nae ille est implicatus molestis negotiis et operosis! 53. Nos autem beatam vitam in animi securitate et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum: nihil opus fuisse fabrica, tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia, quemadmodum natura efficere sine aliqua mente possit, non videtis: ut tragici poetae, quum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum; 54. cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis, in quam se iniiciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum infinita vis innume-

rabilium volitat atomorum, quae, interiecto inani, cohaerescunt tamen inter se et aliae alias apprehendentes continuantur: ex quo efficiuntur eae rerum formae atque figurae, quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem, curiosum et plenum negotii deum? 55. Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam *εἱμαρμένην* dicitis, ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate caussarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui, tamquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur *μαντική* vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates et coniectores nobis essent colendi. 56. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati, nec metuimus eos, quos intelligimus nec sibi fingere ullam molestiam, nec alteri quaerere: et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio, vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere. Quamquam non tam dicendi ratio mihi quidem habenda fuit, quam audiendi.

XXI. 57. Tum Cotta comiter, ut solebat, Atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque quum saepe, tum, quum te audirem paullo ante, contigit. Roges me, qualem deorum naturam esse ducam: nihil fortasse respondeam. Quaeras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus. Sed antequam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. 58. Saepe enim de L. Crasso, familiari illo tuo, videor audisse, quum te togatis omnibus sine dubio anteferret, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet; sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benevolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen, de re obscura atque difficillima a te dictum esse dilucide; neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius, quam solent vestri. 59. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, quum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone: credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, quum a principe Epicureorum accepissem, quemadmodum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, quum te audirem, accidebat, ut moleste ferrem, tantum ingenium (bona venia me audies) in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sententias incidisse. 60. Nec ego nunc ipse aliquid afferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, et maxime in physicis, quid non sit, citius, quam quid sit, dixerim. XXII. Roges me, quid aut quale sit deus: auctore utar Simonide, de quo quum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit. Quum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit. Quum saepius duplicaret numerum dierum, admiransque Hiero requireret, cur ita faceret; quia, quanto, inquit, diutius considero, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror, (non enim poeta solum suavis, verum etiam ceteroqui doctus sapiensque traditur,) quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem. 61. Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere, quam tecum) quid dicit, quod non modo philosophia dignum esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne dii necne sint. Difficile est negare. Credo, si in concione quaeratur; sed in huiusmodi sermone et in consessu facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. 62. Sed vide, quam tecum agam liberaliter: quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere, mihique ipsi in primis, deos esse. Itaque non pugno. Rationem tamen eam, quae a te affertur, non satis firmam puto. XXIII. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum esse argumentum dixisti, cur esse deos confiteremur. Quod quum leve per se, tum etiam falsum est. Primum enim unde notae tibi sunt opiniones nationum? Equidem arbitror, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. 63. Quid? Diagoras, *ἄθεος* qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, quum in principio libri sui sic posuisset, *De diis, neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere;* Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus, librique eius in concione combusti. Ex quo equidem existimo, tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe quum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

— *Tubulus si Lucius umquam,*

si Lupus, aut Carbo, [*aut*] *Neptuni filius,* —

ut ait Lucilius, putasset esse deos; tam periurus aut tam impurus fuisset? 64. Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. Sed quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo.

65. Concedo esse deos: doce me igitur, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita. Haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia. Hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim, quod vacet corpore; corporibus autem omnis obsidetur locus; ita nullum inane, nihil esse individuum potest. XXIV. 66. Haec ego nunc Physicorum oracula fundo: vera an falsa, nescio: sed veri tamen similiora, quam vestra. Ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam levia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam et quasi adunca; ex his effectum esse caelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu, quam de ista auctoritate deiecerit. Ante enim iudicasti, Epicureum

te esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit, aut haec flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae nomen amittere. 67. Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita beata nihil repugno: quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis, aliis nascentibus, aliis cadentibus. An in individuis corpusculis, tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paullo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia. Quid ad rem? deorum enim natura quaeritur. 68. Sint sane ex atomis: non igitur aeterni. Quod enim ex atomis sit, id natum aliquando. Si natum, nulli dii ante, quam nati. Et si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paullo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus verbis significatis deum? quod quum efficere vultis, in dumeta correpitis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus, nec sanguinem, sed quasi sanguinem.

XXV. 69. Hoc persaepe facitis, ut, quum aliquid non verisimile dicatis et effugere reprehensionem velitis, afferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit; ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter resistere. Velut Epicurus, quum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius; invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. Ait atomum, quum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paullulum. 70. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra Dialecticos: a quibus quum traditum sit, in omnibus disiunctionibus, in quibus, *aut etiam, aut non*, poneretur, alterutrum verum esse: pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid, Aut vivet cras aut non vivet Epicurus, alterutrum fieret necessarium: totum hoc, *aut etiam*, *aut non*, negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Urgebat Arcesilas Zenonem, quum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur: Zeno autem, nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum; omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum, nisi callide. Graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. 71. Idem facit in natura deorum. Dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, quum haruspicem viderit: hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intelligerem, quale esset, si id in ceris fingeretur, aut fictilibus figuris. In deo quid sit quasi corpus aut quasi sanguis, intelligere non possum. Ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri. 72. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans hallucinatus est, quum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod et non praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse. Nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit: quem virum, dii immortales! et sunt, qui putent audivisse: ipse non vult: credo plus nemini. Pamphilum quemdam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum: ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat. Sed, quum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. 73. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur, quem quum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid enim in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut, quod paullo ante de inclinatione atomorum dixi: tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane, imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi corpus et quasi sanguinem, quid sit, intelligis? 74. Ego enim te scire ista melius, quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior; quum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo: quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus, sed, quod inter nos liceat, ne tu quidem intelligis. XXVII. 75. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori: nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse. Fac id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta atque formas. 76. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quum de deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, quod, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat: nec esse humana ullam pulchriorem. Tertiam rationem affertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. 77. Primum igitur quidque consideremus, quale sit. Arripere enim mihi videmini, quasi vestro iure, rem nullo modo probabilem. Etenim quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in deos, aut consilio quodam sapientum, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poetae, pictores, opifices. Erat enim non facile, agentes aliquid et molientes deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulchrius videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique belluam, quae non sui generis bellua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam ante-

ferre censes leonem illud? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius, quam hominem, putaret? eam esse caussam, cur deos hominum similes putaremus?

XXVIII. 78. Quid censes, si ratio esset in beluis? non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere, pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus: qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens belluis, adiunctis humano corpori, nolis esse. Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. 79. Et quidem formica formicae. Sed tamen cuius hominis? Quotus enim quisque formosus est? Athenis quum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid arriseris; sed tamen ita res se habet. Deinde nobis, qui, concedentibus philosophis antiquis, adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat Alcaeum. At est corporis macula naevus. Illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium: in quem etiam illud est eius:

Constiteram, exorientem Auroram forte salutans,
quum subito a laeva Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
mortalis visus pulchrior esse deo.

Huic ille deo pulchrior; at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert, si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur?— Redeo ad deos.

XXIX. 80. Ecquos, si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? An omnia emendata in illis? Detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? Nam si plures: aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus deus. Si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est. Si enim nihil inter deum et deum differt: nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio. 81. Quid? si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem, nisi hominis occurrere; tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis: Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt, neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu: at non Aegyptii, nec Syri, nec fere cuncta barbaria; firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum. 82. Etenim fana multa exspoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle, quam tibi illam nostram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argiva, nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis, alia nobis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Iovis. XXX. 83. Non pudet igitur physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebat, Iovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes: in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age, et his vocabulis deos esse faciamus, quibus a nobis nominantur. 84. At primum, quot hominum linguae, tot nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus, ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est. Quid enim attinet, quum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius, nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum sibi* displicere? An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas. Quid? ergo solem dicam, aut lunam, aut caelum deum? Ergo etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? qui potest esse in eiusmodi trunco sapientia? Haec vestra sunt. 85. Si igitur nec humano visu, quod docui; nec alio aliquo, quod tibi persuasum est: quid dubitas negare, deos esse? Non audes. Sapienter id quidem. Etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla venerantes: quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis κυρίας δόξας, haec, ut opinor, prima sententia est: *Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium.* XXXI. In hac ita exposita sententia, sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto: de homine minime vafro male existimant. 86. Dubium est enim, utrum aliquid dicat esse beatum et immortale, an, si quod sit, id esse [immor]tale. Non animadvertunt, hic eum ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte, quam paullo ante te. Ille vero deos esse putat, nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos. Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur morte proposita. Alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis.

87. Sed, quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare esse deos: quid est, quod te impediat aut solem aut lunam aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura ponere? Numquam vidi, inquis, animam rationis consiliique participem in ulla alia, nisi humana figura. Quid? solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eumdem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab eisdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Numquid tale, Epicure, vidisti? 88. Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae: quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidi-

mus. Quid? deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut ratio nova affert. Ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses, nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, quum tibi, quales essent, diceretur, si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares? Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed Dialecticorum, (quae funditus gens vestra non novit,) argumenti sententiam conclusisti: beatos esse deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse.

XXXII. 89. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis, Nec rationem esse, nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisses tuo iure. Quid autem est istud gradatim? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere. 90. Nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere, quam homines deorum. Quaeres, quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video; sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos: dii enim semper fuerunt; nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri: at homines nati: ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant forma dii immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim in rerum natura ratione factum esse vultis) — sed tamen quis iste tantus casus? 91. unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Semina deorum decidisse de caelo in terras putamus, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis; deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis, sed casu esse factum, ut deorum similes essemus. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. XXXIII. Etenim enumerasti memoriter et copiose (ut mihi quidem admirari liberet, in homine esse Romano tantam scientiam,) usque a Thale Milesio de natura deorum philosophorum sententias. 92. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet, considerantes, quae sit utilitas, quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis, membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine caussa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus, et non loquetur; dentes, palatum, fauces nullum ad usum: quaeque procreationis caussa natura corpori affinxit, ea frustra habebit deus; nec externa magis, quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera; quae, detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in deo propter pulchritudinem vultis. 93. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa est? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen. — Tantum Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri? Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albutium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. Sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram; quum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit, Phaedoni Socratico turpissime maledixerit, Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit, in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus, Nausiphanem, magistrum suum, a quo non nihil didicerat, tam male acceperit. XXXIV. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros, figebat maledictis, sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chesippum vocabat. 94. Tu ipse paullo ante, quum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commentitia, vix digna lucubratione anicularum. Non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis, ut concedamus eamdem esse hominum et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio. 95. Nam quod et mares deos et feminas esse dicitis, quid sequatur, videtis. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda est, (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt) verum ea, quaecumque, est cur aut in solem illum aut in hunc mundum aut in aliquam mentem aeternam, figura membrisque corporis vacuam, cadere non potest? 96. Nihil aliud dicis, nisi, numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum praeter hunc umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sexcenta millia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio, inquis, docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, quum praestantissima natura quaeratur, eaque beata et aeterna, quae sola divina natura sunt, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci, atque ut animi, item corporis? Cur igitur, quum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? Ad similitudinem enim deo propius accedebat humana virtus, quam figura. XXXV. 97. An quidquam tam puerile dici potest, (ut eumdem locum diutius urgeam,) quam si ea genera belluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt! quae negemus esse, quia numquam vidimus! Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo! Quid? canis nonne similis lupo? Atque, ut Ennius,

simia quam similis turpissima bestia nobis!

At mores in utroque dispares. Elephanto belluarum nulla prudentior. At figura quae vastior? 98. De bestiis loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores, et moribus simillimis

figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende, quo serpat. Tu enim sumebas nisi in hominis figura rationem inesse non posse: sumet alius, nisi in terrestri: nisi in eo, qui natus sit: nisi in eo, qui adoleverit: nisi in eo, qui didicerit: nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo: postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est, quod te una forma non* turbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis, in homine rationem esse et mentem videbas. Quibus detractis, deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquare. 99. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quidquid supervacaneum sit aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est, uno digito plus habere! Quid ita? Quia nec ad speciem, nec ad usum alium quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur. Haec enim sunt domicilia vitae. Oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. XXXVI. 100. Et eos tu vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, quum ipsum mundum, quum eius membra, caelum, terras, maria, quumque horum insignia, solem, lunam stellasque vidissent, quumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiam si aberrant coniectura, video tamen, quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quamdam dei: et barbati quidem Iovis et galeatae Minervae. Num igitur esse tales putas? 101. Quanto melius haec vulgus imperitorum, qui non membra solum hominis deo tribuant, sed usum etiam membrorum. Dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscinam, fulmen, et si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii nullam belluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt: velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, quum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro: avertunt pestem ab Aegypto, quum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt; ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere: sed nolo esse longus. Ita concludam, tamen belluas a barbaris propter beneficium consecratas; vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino. 102. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat. XXXVII. At ipsi tamen pueri, etiam quum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. Haec oratio non modo deos spoliat motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit; si quidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest.

103. Verum sit sane, ut vultis, deus effigies hominis et imago: quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Utatur enim suis bonis oportet et fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua; superior aeri*, ignibus altissima ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes, sunt quaedam etiam, quae igni nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. 104. Quaero igitur, vester deus primum ubi habitet: deinde quae caussa eum loco moveat: si modo movetur aliquando: post[remo], quum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant, quod sit naturae accommodatum: deus quid appetat: ad quam denique rem motu mentis ac ratione utatur: postremo, quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quidquid enim horum attigeris, ulcus est. Ita male instituta ratio exitum reperire non potest. 105. Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem, neque eamdem ad numerum permanere, eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio, ex eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet. XXXVIII. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur! quale tandem est? Nam si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam: quid interest, utrum de hippocentauro, an de deo cogitemus? omnem enim talem conformationem animi ceteri philosophi motum inanem vocant: vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. 106. Ut igitur, Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem; tu autem, et Gracchi et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium quum pervenerint, tum ad animum meum referantur: hoc idem fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati atque aeterni intelligantur. 107. Fac imagines esse, quibus pulsentur animi: species dumtaxat obiicitur quaedam; num etiam cur ea beata sit? cur aeterna? Quae autem istae imagines vestrae, aut unde? A Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est, nec vos exitum reperitis, totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est, quod minus probari possit, quam hominum in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ea forma, qua illi fuerunt? Quae ergo illae? et quorum imagines? Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. 108. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simulac mihi collibitum est, praesto est imago? quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? Tota res, Vellei, nugatoria est: vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis: tanta est impunitas garriendi. XXXIX. 109. At quam licenter! Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e mul-

tis una videatur. Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet, ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibritatem: (sic enim *ἰσονομίαν*, si placet, appellemus:) et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales: et quoniam nascuntur in terra, nascantur et in aqua: »et quia sunt, quae interimant, sunt, quae conservent.« Sint sane: sed ea quae conservent, quae sunt? 110. Deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt; pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent: formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis. XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo: virtus autem actuosa: et deus vester nihil agens: expers virtutis igitur: ita ne beatus quidem. 111. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo; nempe ad corpus pertinentium. Nullam enim novistis, nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum, quos non* pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscenis voluptatibus: quas quidem non erubescens persequitur omnes nominatim. 112. Quem cibum igitur, aut quas potiones, aut quas vocum aut colorum varietates, aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poetae quidem nectar ambrosiamque epulis comparant, et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem: tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim, unde habeat ista deus tuus, video, nec, quomodo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. 113. At has leviores dicis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. Quousque ludis? Nam Philo etiam noster ferre non poterat, aspernari Epicureos molles et delicatas voluptates; summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri: neque id semel dicit: sed saepius. Annuere te video. Nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur: alia est ea quaestio: sed doceo, deos vestros esse voluptatis expertes; ita vestro iudicio ne beatos quidem. XLI. At dolore vacant. Satin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? 114. Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se: habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo et propone ante oculos, deum nihil aliud in omni aeternitate, nisi, *Mihi pulchre est*, et, *Ego beatus sum*, cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, quum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque incursione atomorum sempiterna, quumque ex ipso imagines semper effluant. Ita nec beatus est vester deus nec aeternus.

115. At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut Coruncanium aut Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem, nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, quum dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? 116. At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam allicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae, sua voluptate laetans, nihil nec actura sit umquam, neque agat, neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos: cum quibus quid potest nobis esse iuris, quum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum: qui quamobrem colendi sint, nón intelligo, nullo nec accepto ab iis nec sperato bono.

XLII. 117. Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, quum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licuerit, nec esse deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum; sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. 118. Quid? ii, qui dixerunt, totam de diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae caussa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus, qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? 119. Quid? qui aut fortes aut claros aut potentes viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est: quem noster et interpretatus et secutus est praeter ceteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse religionem videtur, an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusina, sanctam illam et augustam,

— *ubi initiantur gentes orarum ultimae:*

praetereo Samothraciam, eaque,

— *quae Lemni,*
noctúrno aditu occultá, coluntur,
silvestribu' saepibu' densa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam deorum.

XLIII. 120. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum; tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit; tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent, vel nocere; tum ingentes quasdam imagines, tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae

quidem omnia sunt patria Democriti quam Democrito digniora. 121. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, quum diis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Quum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam. Tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim est melius, aut quid praestantius bonitate et beneficentia? Qua quum carere deum vultis, neminem deo nec deum nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligi vultis. Ita fit, ut non modo homines a diis, sed ipsi dii inter se ab aliis alii negligantur. XLIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur? Censent autem sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius. Quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. 122. Vos autem quid mali datis, quum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis! Ut enim omittam vim et naturam deorum: ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? *Carum* ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus, non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur: hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit; quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a diis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. 123. Ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dii humana non curant? quae autem animans natura, nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrûm Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse: neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum fingeret, lineamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quemdam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquit deos. 124. Deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur; valeat: quid enim dicam, propitius sit? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

122.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hic liber continet Balbi de natura deorum disputationem ex mente Stoicorum, totum locum in partes quattuor dividentium. Primum [illegible] deos [illegible] esse, tum quales sint, tum ab his administrari [illegible], denique consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor partibus [illegible] tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars his argumentis confirmatur. Primo, quod mundum consentiente [illegible] de diis [illegible] natura evidens sit necesse esse; deinde, ex ipsis praesensionibus et adventu [illegible] rem confirmasse; praedictiones item et praesensiones rerum futurarum, esse deos, [illegible] autem miram totius mundi varietatem, pulchritudinem [illegible] rerumque utilitatem omnium. Quin ex ipsa hominum societate colligi posse, esse aliquam mentem divinam. Nam si ea, quae in corpore sint, aliunde sumantur, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aere, aliud ab igni, rationem etiam aliunde sumi necesse esse, nec esse caussam cur ille, quod omnium sit optimum, non habeat. Omnes porro concedere, nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse; quare, quum ratione nihil sit melius, eam quoque mundo insit necesse esse. Qui non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur. c. 2-8. His rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae. Prima huiusmodi est: Omnia, quae alantur et crescant, ea temperatione caloris oriri et augescere, omnesque partes mundi calore fultas sustineri; itaque et mundum simili parique natura servari. Esse igitur naturam, quae omnem mundum contineat eamque tueatur, quae quasi mundi principatum, (τὸ ἡγεμονικόν,) ut in homine mens, obtineat et sit omnium optima, in hac sensus quoque et rationem insint necesse esse, et multo quidem acriores atque maiores, ex quo efficitur mundum esse deum. Esse praeterea animantem mundum, quod motu suo cieatur, qui, vel Platone auctore, tantum in animus cadat. c. 9-12. Altera ratio est huiuscemodi. In omni rerum institutione esse aliquid extremum atque perfectum, nisi quae vis obsistat. In omni igitur natura et universo, ac multo etiam magis necesse esse absolvi aliquid ac perfici, quod nihil, ut in ceteris naturis, obsistere possit. Ergo quum in his, quae gignantur ex terra, nihil sit nisi nutritio, bestiae praeterea sensum et motum habeant et appetitum, homini additam etiam rationem esse, qua appetitus regantur. Ex quo effici, esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, quibus ab initio insit recta constansque ratio, quae deo tribuenda sit, hoc est mundo. Eodem fere modo effici, esse in mundo summam virtutem et sapientiam. c. 12-14. Sed mundi divinitate perspecta, astris etiam divinitatem esse tribuendam. Gigni enim ista ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque esse calida et pellucida. Absurdum autem esse, si res aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascantur, sensu eas aut ratione carere, immo necesse esse iisdem vigeant multo istic acrioribus, idque vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarari. c. 15. sq. Sed maxime astrorum sensum et intelligentiam divinitatemque demonstrari mirabili ordine eorum et constantia. Mirum vero in modum errare Epicurum, qui humanam figuram diis attribuat negetque rotundum et volubilem deum cogitari posse. c. 16. sq. Sed multas alias naturas deorum magnis eorum beneficiis constitutas esse. Nam primo, quod sit a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupari; deinde rem ipsam, in qua sit vis maior aliqua, sic appellari. beneficiis porro excellentes viros in caelum fama ac voluntate sublatos esse. Denique ex physica ratione multos fluxisse poetarum deos. c. 23. sq. Ubi haec duo constituta sunt, deos esse, et qualis eorum natura sit; sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis asseritur. Primum ab eo ipso, quod dii sint, ducitur, c. 30. 31. sq. alterum inde, quod omnes res subiectae sint naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime gerantur. c. 32. tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur. Tertiae huic disputationis parti subiicitur tandem ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis caussa factam esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum: idque quattuor argumentis, eorumque primo ducto a corporis humani structura, altero a perfectionibus animi, tertio ab utilitate, quam res quum caelestes tum terrestres hominibus adferant, quarto denique ab illustrium, quibus dii consuluerint, hominum exemplis.

I. 1. Quae quum Cotta dixisset, tum Velleius, Nae ego, inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congredi conatus sim! Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine ista philosophia rhetorem, quamvis eloquentem: neque enim flumine conturbor inanium verborum nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias: nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. 2. Tum Balbus, Eumdem equidem mallem audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. Est enim et philosophi et pontificis et Cottae de diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque dictum est. Sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es, quid initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? 3. Quod si haberem aliquid, quod liqueret, tamen te vicissim audire vellem, quum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus, Geram igitur tibi morem, et agam quam brevissime potero; etenim, convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quaestionem in partes quattuor. Primum docent esse deos; deinde, quales sint; tum, mundum ab iis administrari; postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus: tertium et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi sumus, et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

II. 4. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, quum caelum suspeximus, caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset assensu omnium dicere Ennius:

'Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem;

illum vero et Iovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

— patrem divûmque hominumque,

et praesentem ac praepotentem deum? Quod qui dubitet, haud sane intelligo, cur non idem, sol sit an nullus sit, dubitare possit. 5. Quid enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterari potuisset. Etenim videmus, ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim hippocentaurum fuisse aut chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? Opinionum enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores atque meliores. 6. Idque evenit non temere nec casu, sed quod praesentiam saepe divi suam declarant: ut et apud Regillum bello Latinorum, quum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano praelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt, et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adolescentis, quum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent, regem Persen illo die captum, senatuique nuntiavisset: primo, quasi temere de republica locutus, in carcerem coniectus est; post, a Paullo litteris allatis, quum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. Atque etiam quum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo praelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae, memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut impium deos praesentes esse confiteri coegerunt. III. 7. Praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae futura sunt, ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum, quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae ascivissent, si res omnino repudiaret: ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per iocum deos irridens, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent? Qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. 8. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, quum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est, Iunius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse apud Thrasimenum scribit cum magno reipublicae vulnere. Quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et, si conferre volumus nostra cum externis; ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur, religione, id est cultu deorum, multo superiores. 9. An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandum suem regiones vineae terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed negligentia nobilitatis augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae reipublicae partes, in his bella, quibus reipublicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, quum auspicia posuerunt. 10. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam seipsos diis immortalibus capite velato verbis certis pro republica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmentur, quae dubia nemini debent esse. IV. Atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione, C. Figulo consulibus res ipsa probavit: quos quum Ti. Gracchus, consul iterum, crearet, primus rogatorum, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus quum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit. Senatus, quos ad soleret, referendum censuit. Haruspices introducti responderunt non fuisse iustum comitiorum rogatorem. 11. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira, Itane vero? ego non iustus, qui

et consul rogavi et augur et auspicato? an vos, Tusci ac barbari, auspiciorum populi Romani ius tenetis et interpretes esse comitiorum potestis? Itaque tum illos exire iussit. Post autem ex provincia litteras ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse, hortos Scipionis, quod, quum pomoerium postea intrasset habendi senatus caussa, in redeundo, quum idem pomoerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent consules, abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? Vir sapientissimus atque haud scio an omnium praestantissimus peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam haerere in republica religionem: consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. 12. Magna augurum auctoritas. Quid? Haruspicum ars nonne divina? Haec et innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est: deorum autem interpretes sunt: deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalèscunt, idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a diis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium sententia constat. Omnibus enim innatum est et in animo quasi insculptum, esse deos. V. 13. Quales sint, varium est: esse, nemo negat. Cleanthes quidem noster quattuor de caussis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur caeli temperatione, fecunditate terrarum aliarumque commoditatum complurium copia: 14. tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi cruentis; tum labibus* aut repentinis terrarum hiatibus; tum praeter naturam hominum pecudumque portentis; tum facibus visis caelestibus; tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri crinitas vocant, quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae; tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquillio consulibus evenerat, quo quidem anno P. Africanus sol alter exstinctus est; quibus exterriti homines vim quamdam esse caelestem et divinam suspicati sunt. 15. Quartam caussam esse, eamque vel maximam, aequabilitatem motus, conversionem caeli; solis, lunae siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordinem; quarum rerum aspectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Ut, si quis in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum venerit, quum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine caussa fieri iudicare, sed esse aliquem intelligat, qui praesit et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuat necesse est, ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari. VI. 16. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. *Si enim*, inquit, *est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit, est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res caelestes omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam deum? Etenim si dii non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? In eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis arrogantiae est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto deus.* 17. An vero si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes: tantum vero ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum si tuum, ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora, terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aer? ut ob eam ipsam caussam (quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter caeli pleniorem naturam,) hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est in crassissima regione mundi, collocati sint. 18. Et tamen ex ipsa hominum sollertia, esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. *Unde enim hanc homo arripuit?* ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat, unde habeamus, apparet: quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab humore, aliud ab igne, aliud ab aere eo, quem spiritu ducimus. VII. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius, nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. 19. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio quem non coget ea, quae dicuntur a me, comprobare? Possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci? aut aestus maritimi fretorumque angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. 20. Atque haec quum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. Quum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile corrumpitur: sic orationis flumine reprehensoris convicia* diluuntur; angustia autem conclusae orationis non facile seipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat:

VIII. 21. *Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. Ratione igitur mundus utitur.* Similiter effici potest, sapientem esse mundum: similiter, beatum: similiter, aeternum. Omnia enim haec meliora sunt, quam ea, quae sunt his carentia: nec mundo quidquam melius: ex quo efficitur, esse mundum deum. 22. Idemque hoc modo: *Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt. Non igitur caret sensu mundus.* Pergit idem, et urget angustius: *Nihil,* inquit, *quod animi, quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis. Mundus autem generat animantes compotesque rationis. Animans est igitur mundus composque rationis.* Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: *Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur: num dubitares, quin inesset in oliva tibicinii quaedam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? idem scilicet censeres, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque iudicetur, quum ex se procreet animantes atque sapientes?*

IX. 23. Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dixeram: (negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum, deos esse:) tamen id ipsum rationibus physicis confirmare volo. Sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur et crescant, contineant in se vim caloris: sine qua neque ali possent neque crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo; quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili, qui quamdiu remanet in nobis, tamdiu sensus et vita remanet; refrigerato autem et exstincto calore, occidimus ipsi et exstinguimur. 24. Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore: negat enim ullum esse cibum tam gravem, quin is die et nocte concoquatur; cuius etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Iam vero venae et arteriae micare non desinunt, quasi quodam igneo motu, animadversumque saepe est, quum cor animantis alicuius evulsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur, quod vivit, sive animal sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet, eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. 25. Atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultae sustinentur; quod primum in terrena natura perspici potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus, et recenti fossione *terram fumare calentem,* atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis caloris terrae cavernis contineatur, eaque hieme sit densior, ob eamque caussam calorem insitum in terris contineat arctius. X. 26. Longa est oratio, multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia, quae terra concipiat, semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa contineat, ea temperatione caloris et oriri et augescere. Atque aquae etiam admixtum esse calorem, primum ipse liquor aquae declarat et effusio, quae neque conglaciaret frigoribus neque nive pruinaque concresceret, nisi eadem se admixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus adiectis durescit humor, et idem vicissim mollitur tepefactus et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. Nec enim ille externus et adventitius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus, quod nostris quoque corporibus contingit, quum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aer, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. 27. Ille vero et multo quidem calore admixtus est. Ipse enim oritur ex respiratione aquarum: earum enim quasi vapor quidam aer habendus est. Is autem exsistit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae effervescunt subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi ea et ipsa tota natura fervida est et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. 28. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari: eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et caussa gignendi, a quo et animantia omnia et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et augescere. XI. 29. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione: omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in bellua quiddam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem et earum rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci ἡγεμονικόν vocant, quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse praestantius. Itaque necesse est illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

30. Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit,) inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est, naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque est etiam mundi ille fervor purior, perlucidior mobiliorque multo, ob easque caussas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. 31. Absurdum est igitur dicere, quum homines bestiaeque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu, qui integro et puro et libero, eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur; praesertim quum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur? XII. 32. Audiamus enim Platonem, quasi quemdam deum philosophorum: cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte mo-

vetur, animus sit necesse est. Ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intelligi poterit, in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Ut enim nulla pars est corporis nostri, quae non sit minoris, quam nosmetipsi sumus: sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum omnem oporteret.

33. Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea, quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. 34. Bestiis autem et sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutares, a pestiferis recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. XIII. Quartus autem gradus et altissimus est eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur, quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est deoque tribuenda, id est mundo; in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. 35. Neque enim dici potest in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut pictura et fabrica ceteraeque artes habent quemdam absoluti operis effectum: sic in omni natura ac multo etiam magis necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire, propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. 36. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur; quae quoniam talis est, ut et praesit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est intelligentem esse mundum et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius, quam eam naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici, aut, quum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? Qui enim aliter potest esse optima? Neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio: homo enim sapiens fieri potest, mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur: ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus et deus habendus est. 37. Neque enim est quidquam aliud praeter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus. XIV. Scite enim Chrysippus, ut clypei caussa involucrum, vaginam autem gladii: sic praeter mundum cetera omnia aliorum caussa esse generata; ut eas fruges atque fructus, quos terra gignat, animantium caussa; animantes autem hominum; ut equum vehendi caussa; arandi bovem; venandi et custodiendi canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. 38. Sed mundus, quoniam omnia complexus est, (neque enim est quidquam, quod non insit in eo) perfectus undique est. Quid igitur potest ei deesse, quod est optimum? Nihil est autem mente et ratione melius. Ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens omnia in perfectis et maturis docet esse meliora: ut in equo, quam in equulo; in cane, quam in catulo; in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. 39. Est autem mundo nihil perfectius, nihil virtute melius: igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine virtus. Quanto igitur in mundo facilius? Est ergo in eo virtus. Sapiens est igitur, et propterea deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea sunt admixta natura, totaque sunt calida atque perlucida; ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. 40. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius ignis, quippe qui in immenso mundo tam longe lateque colluceat; et is eius tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. »Ergo, inquit, quum sol igneus sit Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere: necesse est aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. 41. Atqui hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium, idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus, vitalis et salutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque afficit.« Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, quum is quoque efficiat, ut omnia floreant et in suo quaeque genere pubescant. Quare quum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. 42. Quum enim aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum: absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aethereum locum obtinent; qui quoniam tenuissimus est et semper agitatur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et mobilitate celerrima esse. Quare quum in aethere astra gignantur, consentaneum est in iis sensum inesse et intelligentiam: ex quo efficitur, in deorum numero astra esse ducenda. XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aer sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. 43. Quin etiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheream mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat

ordo eorum atque constantia, (nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio:) in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam significat, (est enim plena rationis:) neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte suo sensu ac divinitate moveantur. 44. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit aut vi aut voluntate: moveri autem solem et lunam et sidera omnia: quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum aut levitate in sublime ferri, quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumque ferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur. Quae enim potest esse maior? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet: mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae esse mentis existimem. XVII. 45. Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus. In quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed quum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius: ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et deum iudicem. 46. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens patriam, et dicat se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus deus: tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. 47. Nec dubium, quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius, quam id, quod his careat. Ita efficitur animantem, sensus, mentis, rationis compotem esse mundum. Qua ratione, deum esse mundum, concluditur. Sed haec paullo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit. XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre, vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et cylindrum et pyramidem pulchriorem, quam sphaeram videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora dumtaxat aspectu: quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? quumque duae formae praestantes sint, ex solidis globus, (sic enim *σφαῖραν* interpretari placet;) ex planis autem circulus aut orbis, qui *κύκλος* Graece dicitur: his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae, a medioque tantum absit extremum, quantum medium* a summo: quo nihil fieri potest aptius. 48. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis: an ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc aequabilitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis; nam posse fieri, ut alia sit figura: innumerabilesque mundos alios aliarum esse formarum. 49. Quae, si, bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum, palato quid sit optimum, iudicat, caeli palatum (ut ait Ennius) non suspexit. XIX. Nam, quum duo sint genera siderum: quorum alterum, spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum umquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut, quum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. Ipsa enim umbra terrae soli officiens noctem efficit. Nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum; eiusdemque solis tum accessus modici tum recessus et frigoris et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium v et LX et CCC, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam: inflectens autem sol cursum tum ad septem triones, tum ad meridiem aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quattuor temporum mutationibus omnium, quae terra marique gignuntur, initia caussaeque ducuntur. 50. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur: cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonaris, tum australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo, multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur augescantque, et pubescant maturitatemque assequantur, quae oriuntur e terra. XX. 51. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus reliquosque motus constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis et lunae et quinque errantium ad eamdem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. 52. Quae quam longa sit, magna quaestio est: esse vero certam et definitam necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur *Φαίνων*que a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, XXX fere annis cursum suum conficit: in quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae *Φαέθων* dici-

tur eaque eumdem XII signorum orbem annis XII conficit easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. 53. Huic autem proximum inferiorem orbem tenet *Πυρόεις*, quae stella Martis appellatur, eaque IV et XX mensibus, VI, ut opinor, diebus minus, eumdem lustrat orbem, quem duae superiores. Infra autem hanc stella Mercurii est: ea *Στίλβων* appellatur a Graecis, quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit tum antevertens tum subsequens. Infima est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris, quae *Φωσφόρος* Graece, Latine dicitur Lucifer, quum antegreditur solem, quum subsequitur autem, *Ἕσπερος*. Ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi orbis et longitudinem: quod idem faciunt stellae superiores: neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit tum antecedens tum subsequens. XXI. 54. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possumus intelligere sine mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eamdem mentem atque prudentiam, quarum est quotidiana, conveniens constansque conversio, nec habent aethereos cursus neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat. Nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. 55. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes, ab aetherea coniunctione secretam et liberam. Earum autem perennes cursus atque perpetui cum admirabili incredibilique constantia declarant in his vim et mentem esse divinam: ut, haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. 56. Nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio nec vanitas inest, contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quaeque his vacant, ementita et falsa plenaque erroris, ea circum terras infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. 57. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis huius disputationis principium duxero. XXII. Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quamdam et sectam, quam sequatur. 58. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coercet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur: sic natura mundi omnes motus habet voluntarios conatusque et appetitiones, quas *ὁρμάς* Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmetipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit, ob eamque caussam vel prudentia vel providentia appellari recte possit. Graece enim *πρόνοια* dicitur. Haec potissimum providet et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatus. XXIII. 59. Dictum est de universo mundo, dictum est etiam de sideribus, ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres aut nimis concretos humores colligant: nec iis corporibus sunt, ut aut casus aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentes commentus est. 60. Illi autem pulcherrima forma praediti purissimaque in regione caeli collocati ita feruntur, moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine caussa et a Graeciae sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo donatum, nomine ipsius dei nuncupabant: ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terentii,

— *sine Cerere et Libero friget Venus*:

61. tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa nominetur deus, ut Fides, ut Mens: quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Attilio Calatino erat Spes* consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum: quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae? Libertatis? Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt; vitiosarum rerum neque naturalium, quamquam Velleius aliter existimat, sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. 62. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paullo ante dicta sunt, quae vis sit, in quoque declaratur deo. XXIV. Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam; hunc dico Liberum Semele natum, non eum, quem nostri maiores auguste sancteque cum Cerere et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eumdem esse Quirinum putant: quorum quum remanerent animi atque aeternitate fruerentur, dii rite sunt habiti; quum et optimi essent et aeterni.

63. Alia quoque ex ratione et quidem physica magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe et Chrysippo

pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. 64. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas; caelestem enim, altissimam aethereamque naturam, id est igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. XXV. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet; *Κρόνος* enim dicitur, qui est idem *χρόνος*, id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis: ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur: vinctus autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet atque ut eum siderum vinculis alligaret. Sed ipse Iuppiter, id est *iuvans pater*, quem conversis casibus appellamus a *iuvando* Iovem, a poetis *pater divômque hominumque* dicitur: a maioribus autem nostris *optimus maximus;* et quidem ante *optimus*, id est beneficentissimus, quam *maximus*, quia maius est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. 65. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Aspice hoc sublíme candens, quem ínvocant omnés Iovem:

planius, quam alio loco idem,

cuí, quod in me est, éxsecrabor hóc, quod lucet, quídquid est:

hunc etiam augures nostri, quum dicunt, *Iove fulgente, tonante*: dicunt enim, *caelo fulgente, tonante.* Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:

Vidés sublime fúsum, immoderatum aéthera,
qui ténero terram círcumiectu ampléctitur?
Hunc súmmum habeto divôm: hunc perhibetó Iovem.

XXVI. 66. Aer autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum, Iunonis nomine consecratur; quae est soror et coniux Iovis, quod ei similitudo est aetheris et cum eo summa coniunctio. Effeminarunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam. Aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum, nomenque productum, ut Portunus a *portu*, sic Neptunus a *nando*, paullum primis litteris immutatis. Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui *dives*, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidant omnia in terras et oriantur e terris. Is rapuit Proserpinam, quod Graecorum nomen est; ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur; quam frugum semen esse volunt absconditamque quaeri a matre fingunt. 67. Mater autem est a *gerendis* frugibus Ceres, tamquam *Geres:* casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis: nam ab illis quoque *Δημήτηρ* quasi *Γημήτηρ* nominata est. Iam qui *magna verteret*, Mavors, Minerva autem, quae vel *minueret* vel *minaretur*.

XXVII. Quumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt: quod ab *eundo* nomen est ductum: ex quo transitiones perviae *Iani*, foresque in liminibus profanarum aedium *ianuae* nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis est: ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur. Vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. 68. Nec longe absunt ab hac vi dii Penates, sive a *penu* ducto nomine, (est enim omne, quo vescuntur homines, penus:) sive ab eo, quod *penitus* insident: ex quo etiam penetrales a poetis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum, quem Solem esse volunt, Dianam autem et Lunam eamdem esse putant: quum Sol dictus sit, vel quia *solus* ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, quum est exortus, obscuratis omnibus *solus* apparet: Luna a *lucendo* nominata sit: eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Graecos Dianam eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant: quae eadem Diana *omnivaga* dicitur, non a *venando*, sed quod in septem numeratur tamquam *vagantibus*. 69. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem nonnumquam, aut, ut plerumque, novem lunae cursibus, qui, quia mensa spatia conficiunt, *menses* nominantur. Concinneque, ut multa, Timaeus; qui, quum in historia dixisset, qua nocte natus esset Alexander, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit minime id esse mirandum, quod Diana, quum in partu Olympiadis adesse voluisset, abfuisset domo. Quae autem dea ad res omnes *veniret*, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas, quam Venus ex venustate. XXVIII. 70. Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commentitios et fictos deos? quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene aniles: et formae enim nobis deorum et aetates et vestitus ornatusque noti sunt, genera praeterea, coniugia, cognationes omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae: nam et perturbatis animis inducuntur: accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias: nec vero, ut fabulae ferunt, bellis praeliisque caruerunt; nec solum, ut apud Homerum, quum duo exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur stultissime, et plena sunt futilitatis summaeque levitatis. 71. Sed tamen, his fabulis spretis ac repudiatis, deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia poterunt intelligi, qui qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. 72. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati: quod nomen patuit postea latius. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex *relegendo*, ut elegantes ex *eligendo*, itemque ex *diligendo* diligentes, ex *intelligendo* intelligentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis, et esse deos et quales essent, ostendisse.

XXIX. 73. Proximum est, ut doceam deorum providentia mundum administrari. Magnus sane locus et a vestris, Cotta, vexatus; ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra enim

solum legitis, vestra amatis, ceteros caussa incognita condemnatis. Velut a te ipso hesterno die dictum est anum fatidicam *πρόνοιαν* a Stoicis induci, id est providentiam. Quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quandam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat: sed id praecise dicitur. 74. Ut, si quis dicat, Atheniensium rempublicam consilio regi, desit illud *Areopagi:* sic, quum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrator *deorum*. Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere, et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet, non datum est, non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit, moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum: sed quum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore. XXX. 75. Dico igitur providentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse et omni tempore administrari; eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt: quarum pars prima est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos; quo concesso, confitendum est eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geri. Quo constituto, sequitur, ab animantibus principiis esse omnia generata. Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

76. Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et Democritus simulacra et Epicurus imagines inducens quodam pacto negat; aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est eos aliquid agere, idque praeclarum. Nihil est autem praeclarius mundi administratione: deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto necesse est esse melius et maiore vi praeditum, quam deos, quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. 77. Non est igitur natura deorum praepotens neque excellens, siquidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae, qua caelum, terrae, maria regantur. Nihil est autem praestantius deo. Ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli est igitur naturae obediens aut subiectus deus. Omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus intelligentes esse deos, concedimus etiam providentes, et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant, quae res maximae sint, quoque hae modo tractandae et tuendae, an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena naturae deorum est, et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia mundum administrari. XXXI. 78. Atqui necesse est, quum sint dii, si modo sunt, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos, unum mundum, ut communem rempublicam atque urbem aliquam, regentes. 79. Sequitur, ut eadem sit in iis, quae humano in genere, ratio, eadem veritas utrobique sit eademque lex: quae est recti praeceptio pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque et mentem a diis ad homines pervenisse; ob eamque caussam maiorum institutis mens, fides, virtus, concordia consecratae et publice dedicatae sunt. Quae qui convenit penes deos esse negare, quum eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia; unde haec in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? Quumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia; necesse est, deos haec ipsa habere maiora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. 80. Nihil est autem nec maius nec melius mundo: necesse est ergo deorum consilio et providentia eum administrari. Postremo quum satis docuerimus hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo, cum magno usu et commoditate generis humani: efficitur, omnia regi divina mente atque prudentia. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. 81. Sequitur, ut doceam omnia subiecta esse naturae, eaque ab ea pulcherrime regi. Sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam esse censent vim quamdam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios; alii autem vim participem rationis atque ordinis, tamquam via progredientem declarantemque, quid cuiusque rei caussa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando: seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen, si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita effingat et efficiat in suo quidque genere, partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint et ex sese sui similia gignere. 82. Sunt autem, qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane, quaeque his accidant. Sed nos quum dicimus, natura constare administrarique mundum, non ita dicimus, ut glebam aut fragmentum lapidis aut aliquid eiusmodi, nulla cohaerendi natura; sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet et artis quaedam similitudo.

XXXIII. 83. Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt et vigent, profecto ipsa terra eadem vi continetur et arte naturae, quippe quae gravidata seminibus omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Eiusdemque exspirationibus et aer alitur et aether et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est: stirpes enim terrae inhaerent; animantes autem aspiratione aëris sustinentur, ipseque aer nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat; nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum: quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare et cedere. 84. Quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum, quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et quum quattuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua, ex aqua oritur aer, ex aere aether; deinde retrorsum vicissim ex aethere aer, ex aere aqua, ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant,

sursum deorsum, ultro citro commeantibus, mundi partium coniunctio continetur. 85. Quae aut sempiterna sit necesse est, hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum paene tempus. Quorum utrumvis ut sit, sequitur natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio, aut quae instructio exercitus, aut (rursus ut ea, quae natura efficit, conferamus) quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? Aut nihil igitur est, quod sentiente natura regatur, aut mundum regi confitendum est. 86. Etenim, qui reliquas naturas omnes earumque semina contineat, quî potest ipse non natura administrari? ut, si qui dentes et pubertatem natura dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura, non intelligat ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea, quae ex iis efferantur.

XXXIV. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus, omniaque, sicut membra et partes suas, nutricatur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari: cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit: ex iis enim naturis, quae erant, quod effici optimum potuit, effectum est. 87. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit, et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuerit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse, neque ad speciem pulchriores: videamus, utrum ea fortuitane sint, an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante divinaque providentia. Si ergo meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit quidquam sine ratione: ne natura quidem rationis expers est habenda. Quî igitur convenit, signum aut tabulam pictam quum aspexeris, scire adhibitam esse artem, quumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur; aut *, quum solarium aut descriptum aut ex aqua contemplere, intelligere declarari horas arte, non casu: mundum autem, qui et has ipsas artes et earum artifices et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? 88. Quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus: quis in illa barbaria dubitet, quin ea sphaera sit perfecta ratione? XXXV. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua, an ratione ac mente divina, et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus, quam naturam in efficiendis, praesertim quum multis partibus sint illa perfecta, quam haec simulata, sollertius. 89. Atqui ille apud Attium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus, hoc modo loquitur:

— tánta moles lábitur,
fremebúnda ex alto, ingenti sonitu et spiritu:
prae se úndas volvit, vórtices vi súscitat,
ruit prolapsa; pelagus respergit; reflat.
Ita dum ínterruptum crédas nimbum vólvier,
dum quód sublime véntis expulsúm rapi
saxum, aút procellis vél globosos túrbines
exsístere ictos úndis concursántibus:
nisi quás terrestres Póntus strages cónciet:
aut fórte Triton, fúscina everténs specus,
subtér radices pénitus undante ín freto
molem éx profundo sáxeam ad caelum éruit?

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam: idemque, iuvenibus visis, auditoque nautico cantu,

sic íncitati et álacres róstris pérfremunt
delphini. —

Item alia multa.

- - Silvaní melo
consímilem ad aures cántum et auditúm refert.

90. Ergo ut hic primo aspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere; post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari: sic philosophi debuerunt, si forte eos primus aspectus mundi conturbaverat, postea, quum vidissent motus eius finitos et aequabiles, omniaque ratis ordinibus moderata immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem et tamquam architectum tanti operis tantique muneris. XXXVI. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium.

91. Principio enim terra, sita in media parte mundi, circumfusa undique est hac animali spirabilique natura, cui nomen est aer, Graecum illud quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum dicaturque tam aether Latine, quam dicitur aer, etsi interpretatur Pacuvius:

Hóc, quod memoro, nóstri caelum, Gráii perhibent aéthera —

quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Siquidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco:

Graiúgena de istoc áperit ipsa orátio.*

92. Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum exsistunt, quorum est princeps sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus maior atque amplior, quam terra universa: deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublata.

XXXVII. 93. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? Hoc qui existimet fieri potuisse, non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterarum, vel aureae vel qualeslibet, aliquo coniiciantur, posse ex his in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici; quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. 94. Isti autem quemadmodum asseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam ποιότητα Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu mundum esse perfectum? vel innumerabiles potius in omni

puncto temporis alios nasci, alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. 95. Praeclare ergo Aristoteles, *si essent*, inquit, *qui sub terra semper habitavissent, bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis atque picturis instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, accepissent autem fama et auditione, esse quoddam numen et vim deorum; deinde aliquo tempore patefactis terrae faucibus ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire potuissent: quum repente terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitudinem ventorumque vim cognovissent aspexissentque solem eiusque tum magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret toto caelo luce diffusa: quum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum et ornatum, lunaeque luminum varietatem tum crescentis tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus, atque in omni aeternitate ratos immutabilesque cursus: haec quum viderent, profecto et esse deos et haec tanta opera deorum esse arbitrarentur.* XXXVIII. 96. Atque haec quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret: quum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem aspiceremus: quaenam species caeli videretur? Sed assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi neque admirantur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident; proinde quasi novitas nos magis, quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas caussas excitare. 97. Quis enim hunc hominem dixerit, qui, quum tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines, tamque omnia inter se connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem, eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur, nullo consilio assequi possumus? An quum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta, non dubitamus, quin illa opera sint rationis: quum autem impetum caeli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus, constantissime conficientem vicissitudines anniversarias cum summa salute et conservatione rerum omnium: dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti divinaque ratione? 98. Licet enim iam, remota subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in media mundi sede, solida et globosa et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus, quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas perennitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines, saxorum asperitates, impendentium montium altitudines immensitatesque camporum; adde etiam reconditas auri argentique venas infinitamque vim marmoris. 99. Quae vero et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel ferarum! qui volucrum lapsus atque cantus! qui pecudum pastus! quae vita silvestrium! Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti non patiuntur eam nec immanitate belluarum efferari nec stirpium asperitate vastari: quorumque operibus agri, insulae littoraque collucent, distincta tectis et urbibus. Quae si, ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram de divina ratione dubitaret. 100. At vero quanta maris est pulchritudo! quae species universi! quae multitudo et varietas insularum! quae amoenitates orarum ac littorum! quot genera quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium belluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium! Ipsum autem mare sic terram appetens littoribus alludit, ut una ex duabus naturis conflata videatur. 101. Exinde mari finitimus aer die et nocte distinguitur, isque tum fusus et extenuatus sublime fertur, tum autem concretus in nubes cogitur humoremque colligens terram auget imbribus, tum effluens huc et illuc ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates, idemque et volatus alitum sustinet et spiritu ductus alit et sustentat animantes. XL. Restat ultimus et a domiciliis nostris altissimus omnia cingens et coercens caeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi; in quo cum admirabilitate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt. 102. E quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur isque oriens et occidens diem noctemque conficit, et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit, quarum intervallo tum quasi tristitia quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum caelo hilarata videatur. 103. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, maior, quam dimidia pars terrae, iisdem spatiis vagatur, quibus sol: sed tum congrediens cum sole, tum digrediens et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras, et varias ipsa mutationes lucis habet; atque etiam tum subiecta atque opposita soli radios eius et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram terrae, quum est e regione solis, interpositu interiectuque terrae repente deficit. Iisdemque spatiis eae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur eodemque modo oriuntur et occidunt, quarum motus tum incitantur, tum retardantur, saepe etiam insistunt. 104. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo, quarum ita descripta distinctio est, ut ex notarum figurarum similitudine nomina invenerint. XLI. Atque hoc loco me intuens, Utar, inquit, carminibus Arati, eis, quae a te admodum adolescentulo conversa ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis assidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

cetera labuntur celeri caelestia motu,
cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,

105. quorum contemplatione nullius expleri potest animus, naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex
dicitur esse polus.

Hunc circum ἄρκτοι duae feruntur, numquam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
altera dicitur esse Helice,

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

quas nostri septem soliti vocitare Triones.

106. Paribusque stellis similiter distinctis eumdem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
et late prima confestim a nocte videtur:
haec vero parva est: sed nautis usus in hac est.
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

XLII. Et quo sit earum stellarum admirabilior aspectus,

has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
torvu' Draco serpit, subter superaque revolvens
sese conficiensque sinus e corpore flexos.

107. Eius quum totius est praeclara species, tum * in primis suspicienda est figura capitis atque ardor oculorum.

Huic non una modo caput ornans stella relucet,
verum tempora sunt duplici fulgore notata,
e trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant
atque uno mentum radianti sidere lucet:
obstipumque caput, tereti cervice reflexum,
obtutum in cauda maioris figere dicas.

108. Et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus cernimus;

hoc caput hic paullum sese subitoque recondit,
ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una.

Id autem caput

attingens defessa velut maerentis imago
vertitur;

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona.

Atque haec quidem a tergo: propter caput autem Anguitenens:

109. *quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.*
Hic pressu duplici palmarum continet anguem,
atque eius ipse manet religatus corpore torto:
namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
atque oculos urget pedibus pectusque Nepai.

Septem autem triones sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes:
quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum.

110. Dein quae sequuntur. Huic Booti

— subter praecordia fixa videtur
stella micans radiis Arcturus nomine claro:

cui subiecta fertur

spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.

XLIII. Atque ita demetata signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina sollertia appareat.

Et natos Geminos invises sub caput Arcti.
Subiectus mediae est cancer, pedibusque tenetur
magnu' Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.

Auriga

sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
Adversum caput huic Helicae truculenta tuetur
At Capra laevum humerum clara obtinet. —

Tum quae sequuntur.

Verum haec est magno atque illustri praedita signo,
contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem,

cuius sub pedibus

corniger est valido connexus corpore Taurus.

111. Eius caput stellis conspersum est frequentibus.

Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt,

a pluendo; ὕειν enim est pluere; nostri imperite suculas; quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae. Minorem autem Septemtrionem Cepheus passis palmis a tergo subsequitur.

Namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.

Hunc antecedit

obscura specie stellarum Cassiopea.
Hanc autem illustri versatur corpore propter
Andromede, fugiens aspectum maesta parentis.
Huic Equus ille, iubam quatiens fulgore micanti,
summum contingit caput alvo, stellaque iungens
una tenet duplices communi lumine formas,
aeternum ex astris cupiens connectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret;

quem propter

Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante.
et magis horriferis aquilonis tangitur auris.

XLIV. 112. Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

quem summa ab regione aquilonis flamina pulsant.

Cuius propter laevum genu

— Vergilias tenui cum luce videbis.
Inde Fides posita et leviter convexa videtur.
Inde est ales avis lato sub tegmine caeli.

Capiti autem Equi proxima Aquarii dextra, totusque deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans,
corpore semifero magno Capricornus in orbe.
Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
brumali flectens contorquet tempore currum.

113. Hinc autem aspicitur,

ut sese ostendens emergit Scorpios alte,
posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
quem propter nitens pennis convolvitur ales.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus;

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

114. Quem subsequens,

fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus sequitur,

curriculum numquam defecto corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo. — —
Hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces,
fluminis illustri tangentem corpore ripas.

Quem longe serpentem et manantem

— aspicies; proceraque Vincla videbis.
quae retinent Pisces caudarum a parte locata. — —
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

Propter quae Centaurus

cedit, Equi partes properans subiungere chelis.
Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
tendit et illustrem truculentus caedit ad aram;
hic sese infernis de partibus erigit Hydra:

cuius longe corpus est fusum;

in medioque sinu fulgens Cratera relucet.
Extremam nitens plumato corpore Corvus
rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, Προκύων Graio qui nomine fertur.

115. Haec omnis descriptio siderum atque hic tantus caeli ornatus ex corporibus, huc et illuc casu et temere cursitantibus, potuisse effici, cuiquam sano videri potest? An vero alia quae natura mentis et rationis expers haec efficere potuit, quae non modo, ut fierent, ratione eguerunt, sed intelligi, qualia sint, sine summa ratione non possunt?

XLV. Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius, quam quod ita stabilis est mundus atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. Omnes enim partes eius undique medium locum capessentes nituntur aequaliter. Maxime autem corpora inter se iuncta permanent, quum quodam quasi vinculo circumdato colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente et ratione conficiens funditur et ad medium rapit et convertit extrema. 116. Quocirca, si mundus globosus est, ob eamque caussam omnes eius partes undique aequabiles ipsae per se atque inter se continentur: contingere idem terrae necesse est, ut, omnibus eius partibus in medium vergentibus, (id autem medium infimum in sphaera est,) nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, quum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens conglobatur undique aequabiliter neque redundat umquam neque effunditur. 117. Huic autem continens aer fertur ille quidem levitate sublimis, sed tamen in omnes partes se ipse fundit: itaque et mari continuatus et iunctus est, et natura fertur ad caelum, cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars caeli, qui aether dicitur, et suum retinet ardorem tenuem et nulla admixtione concretum et cum aëris extremitate coniungitur. XLVI. In aethere autem astra volvuntur; quae se et nixu suo conglobata continent, et forma ipsa figuraque sua momenta sustentant: sunt enim rotunda: quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. 118. Sunt autem stellae natura flammeae: quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur; quibus altae renovataeque stellae atque omnis aether refundunt eadem et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat, aut admodum paullum, quod astrorum ignis et aetheris flamma consumit. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, quum, humore consumpto, neque terra ali posset neque remearet aer; cuius ortus, aqua omni exhausta, esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem, a quo rursum animante ac deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur. 119. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, maximeque earum, quae errare dicuntur. Quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, quum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interiecta Iovis illustret et temperet infraque Martem duae Soli obediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat ab eoque Luna illuminata graviditates et partus afferat maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae quem non movet, hunc horum nihil umquam reputavisse certo scio.

XLVII. 120. Age, ut a caelestibus rebus ad terrestres veniamus, quid est in his, in quo non naturae ratio intelligentis appareat? Principio eorum, quae gignuntur e terra, stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et ex terra succum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur, obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis adminicula tamquam manibus apprehendunt atque ita se erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus [brassicisque], si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus refugere dicuntur nec eos ulla ex parte contingere. 121. Animantium vero quanta varietas est, quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneat! Quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae; pluma alias, alias squama videmus obductas; alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum, ad eum pastum capessendum conficiendumque quae sit in figuris animantium, et quam sollers subtilisque descriptio partium, quamque admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. 122. Dedit autem eadem natura belluis et sensum et appetitum, ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando; cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum; alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant. 123. Quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli, adiuvantur proceritate collorum. Manus etiam data elephantis, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebant ad pastum. XLVIII. At, quibus bestiis erat is cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit aut celeritatem. Data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque sollertia: ut in araneolis aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant: aliae autem ex inopinato observant et, si quid incidit, arripiunt, idque consumunt. Pina vero, (sic enim Graece dicitur,) duabus grandibus patula conchis, cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi: itaque quum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum admonita squillae pina morsu comprimit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibus quaeritur. 124. In quo admirandum est, congressune aliquo inter se, an iam inde ab ortu natura ipsa congregatae sint. Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in terra: veluti crocodili fluviatilesque testudines quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis saepe supponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab his, ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt; deinde eas relinquunt, et effugiunt sequentes, quum primum aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam. XLIX. Legi etiam scriptum, esse avem quamdam, quae Platalea nominaretur; eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent; quae quum emersissent piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent, id quod ipsa invaderet. Eademque haec avis scribitur conchis se solere complere easque, quum stomachi calore concoxerit, evomere, atque ita eligere ex iis, quae sunt esculenta. 125. Ranae autem marinae dicuntur obruere sese arena solere, et moveri prope aquam, ad quas quasi ad escam pisces quum accesserint, confici a ranis atque consumi. Milvo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo. Ergo alter alterius, ubicumque nactus est,

ova frangit. Illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari? grues, quum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam; eius autem summo angulo aer ab iis adversus pellitur; deinde sensim ab utroque latere tamquam remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trianguli, quem grues efficiunt, ea tamquam a puppi ventis adiuvatur, eaeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt; quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet, cui innitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat. Et in eius locum succedit ex iis, quae acquierunt, eaque vicissitudo in omni cursu conservatur. 126. Multa eiusmodi proferre possum, sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitescant. L. Atque illa mirabilia. Quid ea, quae nuper, id est paucis ante saeculis, medicorum ingeniis reperta sunt? vomitione canes, purgatu autem alvos ibes Aegyptiae curant. Auditum est, pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere, quo quum essent usae, non morerentur; capras autem in Creta feras, quum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur; quam quum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. 127. Cervaeque paullo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra vim et metum suis se armis quaeque defendat. Cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones, aliae fuga se, aliae occultatione tutantur, atramenti effusione sepiae, torpore torpedines: multae etiam insectantes odoris intolerabili foeditate depellunt. LI. Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae altae aut radicibus a terra aut stirpibus continerentur. Quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur, idque semen inclusum est in intima parte earum bacarum, quae ex quaque stirpe funduntur; iisdemque seminibus et homines affatim vescuntur et terrae eiusdem generis stirpium renovatione complentur. 128. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem generis earum appareat? Nam primum aliae mares, aliae feminae sunt, quod perpetuitatis caussa machinata natura est. Deinde partes corporis et ad procreandum et ad concipiendum aptissimae et in mare et in femina commiscendorum corporum mirae libidines. Quum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eoque septum fingit animal: quod quum ex utero elapsum excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit: eaque, quae paullo ante nata sunt, sine magistro, duce natura, mammas appetunt, earumque ubertate saturantur. Atque, ut intelligamus, nihil horum esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae sollertisque naturae: quae multiplices fetus procreant, ut sues, ut canes, his mammarum data est multitudo; quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. 129. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere? Etsi pisces, ut aiunt, ova quum genuerunt, relinquunt: facile enim illa aqua et sustinentur, et fetum fundunt. LII. Testudines autem et crocodilos dicunt, quum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere: ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Iam gallinae avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum, et cubilia sibi nidosque construunt, eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur: ex quibus pullos quum excluserunt, ita tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur, et, si est calor a sole, se opponant. Quum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura liberantur. 130. Accedit etiam ad nonnullorum animantium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum sollertia et diligentia. Nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat, et, quum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit mollitosque et oblimatos agros ad serendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates, in quam quotannis quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit: magnam enim vim seminum secum frumenti et similium dicitur deportare. 131. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum, multos fertiles agros, alios aliorum fructuum. LIII. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia, tamque iucunda gignit, neque ea uno tempore anni, ut semper et novitate delectemur et copia! Quam tempestivos autem dedit, quam salutares non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias, quorum flatu nimii temperantur calores! Ab iisdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. Multa praetereunda sunt, et tamen multa dicuntur. 132. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates, aestus maritimi, tum accedentes, tum recedentes, montes vestiti atque silvestres, salinae ab ora maritima remotissimae, medicamentorum salutarium plenissimae terrae, artes denique innumerabiles ad victum et ad vitam necessariae. Iam diei noctisque vicissitudo conservat animantes, tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur, mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

133. Hic quaerat quispiam, cuiusnam caussa tantarum rerum molitio facta sit; arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustinentur. At id quidem absurdum est. An bestiarum? Nihilo probabilius, deos mutorum et nihil intelligentium caussa tantum laborasse. Quorum igitur caussa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt dii et homines, quibus profecto nihil est melius: ratio est enim, quae praestat omnibus. Ita fit credibile deorum et hominum caussa factum esse mundum quaeque in eo sint omnia. LIV. Faciliusque intelligetur, a diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanae naturae figura atque perfectio. 134. Nam quum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu: ad haec omnia percipienda os est aptissimum: quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur, atque ab his extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acu-

[illegible] dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui genuini vocantur, quae confectio etiam a lingua adiuvari videtur. 135. Linguam autem ad radices eius haerens excipit stomachus, quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt ore. Is utraque ex parte tonsillas attingens palato extremo atque intimo terminatur. Atque is, agitatione et motibus linguae quum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius autem partes eae, quae sunt infra id, quod devoratur, dilatantur: quae autem supra, contrahuntur. 136. Sed quum aspera arteria (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat, adiunctum linguae radicibus, paullo supra, quam ad linguam stomachus annectitur, eaque ad pulmones usque pertineat excipiatque animam eam, quae ducta sit spiritu, eamdemque a pulmonibus respiret et reddat: tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam caussam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed quum alvi natura, subiecta stomacho, cibi et potionis sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus spiritum adducant: in alvo multa sunt mirabiliter effecta; quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa arcetque et continet, sive illud aridum est, sive humidum, quod recipit, ut id mutari et concoqui possit; eaque tum astringitur, tum relaxatur, atque omne, quod accipit, cogit et confundit; ut facile et calore, quem multum habet, exterendo cibo et praeterea spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur. LV. In pulmonibus autem inest raritas quaedam et assimilis spongiis mollitudo, ad hauriendum spiritum aptissima: qui tum se contrahunt aspirantes, tum respiratu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. 137. Ex intestinis autem et alvo, secretus a reliquo cibo, sucus is, quo alimur, permanat ad iecur, per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris (sic enim appellantur) ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur eique adhaerent. Atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore delapsus. Ab eo cibo quum est secreta bilis iique humores, qui e renibus profunduntur: reliqua se in sanguinem vertunt ad easdemque portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae pertinent: per quas lapsus cibus in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor confectus iam coctusque perlabitur; a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnes partes corporis pertinentes. 138. Quemadmodum autem reliquiae cibi depellantur tum astringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est, sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ab ipso spiritu, deinde coagitatione pulmonum: ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant, cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur, et spiritus per arterias. Utraeque autem crebrae multaeque toto corpore intextae vim quamdam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. 139. Quid dicam de ossibus, quae subiecta corpori mirabiles commissuras habent, et ad stabilitatem aptas et ad artus finiendos accommodatas et ad motum et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur, eorumque implicationem toto corpore pertinentem: qui sicut venae et arteriae a corde tracti et profecti in corpus omne ducuntur. LVI. 140. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem adiungi multa possunt, e quibus intelligatur, quantae res hominibus a diis, quamque eximiae tributae sint. Qui primum eos humo excitatos, celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent. Sunt enim e terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere. 141. Et aures, quum sonum percipere debeant, qui natura sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt: et quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine caussa vicinitatem oris secutae sunt. Iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus omnesque minimos et frigoris et caloris appulsus sentire possimus. Atque, ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis et naribus dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura; sic natura res similes procul amandavit a sensibus. LVII. 142. Quis vero opifex praeter naturam, qua nihil potest esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et sepsit: quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni posset, firmas autem, ut continerentur. Sed lubricos oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, si quid noceret, et aspectum, quo vellent, facile converterent; aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupilla vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet: palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupillas, ne quid incideret, et ad aperiendas: idque providit, ut idemtidem fieri posset cum maxima celeritate. 143. Munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum, quibus et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur, et somno conniventibus, quum oculis ad cernendum non egeremus, ut qui tamquam involuti quiescerent. Latent praeterea utiliter, et excelsis undique partibus sepiuntur. Primum enim superiora, superciliis obducta, sudorem a capite et a fronte defluentem repellunt. Genae deinde ab inferiore parte tutantur subiectae leniterque* eminentes. Nasusque ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus esse videatur. 144. Auditus autem semper patet; eius enim sensu etiam dormientes egemus: a quo quum sonus est acceptus, etiam a somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit, quod posset, si simplex et directum pateret; provisum etiam, ut, si qua minima bestiola conaretur irrumpere, in sordibus aurium tamquam in visco inhaeresceret. Extra autem eminent, quae appellantur aures, et tegendi caussa factae tutandique sensus, et ne adiectae voces laberentur atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus multisque cum flexibus; quod his naturis rela-

tus amplificatur sonus. Quocirca et in fidibus testudine resonatur aut cornu et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur ampliores. 145. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere, humoremque semper habent, ad pulverem multaque alia depellenda non inutilem. Gustatus praeclare septus est: ore enim continetur: et ad usum apte et ad incolumitatis custodiam. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum. LVIII. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa cernunt subtilius; colorum etiam et figurarum tum venustatem atque ordinem et, ut ita dicam, decentiam oculi iudicant. atque etiam alia maiora. Nam et virtutes et vitia cognoscunt: iratum propitium, laetantem dolentem, fortem ignavum, audacem timidumque cognoscunt. 146. Auriumque item est admirabile quoddam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis, et in tibiarum nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio et vocis genera permulta: candidum* fuscum, leve asperum, grave acutum, flexibile durum; quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque item et gustandi pariter et tangendi magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos plures etiam, quam vellem, artes repertae sunt. Perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint. LIX. 147. Iam vero animum ipsum mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputarem, tuam mihi dari vellem, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres! Quanta primum intelligentia! deinde consequentium rerum cum primis coniunctio et comprehensio esset in nobis, ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione, concludimus: singulasque res definimus circumscripteque complectimur; ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit, qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae extra sunt, percipimus atque comprehendimus! 148. Ex quibus collatis inter se et comparatis artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, eloquendi vis, quam est praeclara, quamque divina! quae primum efficit, ut et ea, quae ignoramus, discere et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus; haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit, haec a vita immani et fera segregavit. 149. Ad usum autem orationis, incredibile est, ubi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox, principium a mente ducens, percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est, finita dentibus. Ea vocem immoderate profusam fingit et terminat: atque sonos vocis distinctos et pressos efficit, quum et ad dentes et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus. LX. 150. Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis facilisque porrectio propter molles commissuras et artus nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tibiarum apta manus est admotione digitorum. Atque haec oblectationis: illa necessitatis, cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta vel suta, omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intelligitur, ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus, omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus, urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. 151. Iam vero operibus hominum, id est manibus, cibi etiam varietas invenitur et copia. Nam et agri multa efferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur, vel mandentur condita vetustati. Et praeterea vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum vectiones: quorum celeritas atque vis nobis ipsis affert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus; nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur; nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam; nos aeris, argenti, auri venas penitus abditas invenimus et ad usum aptas et ad ornatum decoras: arborum autem consectione omnique materia et culta et silvestri partim ad calefaciendum corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut, tectis septi, frigora caloresque pellamus. 152. Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae: quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam; plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur; nostri sunt amnes, nostri lacus: nos fruges serimus, nos arbores; nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus; nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus; nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur. LXI. 153. Quid vero? hominum ratio non in caelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus cursusque cognovimus; ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus; defectiones solis et lunae cognitae praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quantae, quando futurae sint. Quae contuens animus accipit ab his cognitionem deorum, ex qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes, e quibus vita beata exsistit par et similis deorum; nulla alia re, nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Quibus rebus expositis, satis docuisse videor, hominis natura quanto omnes anteiret animantes. Ex quo debet intelligi, nec figuram situmque membrorum, nec ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna. 154. Restat, ut doceam atque aliquando perorem, omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum caussa facta esse et parata.

LXII. Principio ipse mundus deorum hominumque caussa factus est, quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt. Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus aut urbs utrorumque. Soli enim ratione utentes iure ac

lege vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem Atheniensium Lacedaemoniorumque caussa putandum est conditas esse, omniaque quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur: sic, quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. 155. Iam vero circuitus solis et lunae reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent: nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem sollertiamque praestantior; eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum et varietates mutationesque cognovimus. Quae si hominibus solis nota sunt, hominum caussa facta esse iudicandum est. 156. Terra vero feta frugibus et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne, an hominum caussa gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi, neque colendi, nec tempestive demetendi percipiendique fructus, neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est, earumque omnium rerum hominum est et usus et cura. LXIII. 157. Ut fides igitur et tibias eorum caussa factas dicendum est, qui illis uti possunt, sic ea, quae dixi, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur; nec si quae bestiae furantur aliquid ex iis aut rapiunt, illarum quoque caussa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murium aut formicarum caussa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. Itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur, domini palam et libere. 158. Hominum igitur caussa eas rerum copias comparatas esse fatendum est: nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum, eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et aspectus dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest, ut haec bestiarum etiam caussa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? Quae quidem neque ali, neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione possent. Canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantumque odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando quid significat aliud, nisi se ad hominum commoditates esse generatos? 159. Quid de bobus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata: cervices autem natae ad iugum: tum vires humerorum et latitudines ad aratra [ex]trahenda. Quibus quum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poetae loquuntur, vis nulla umquam afferebatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est,
ausaque funestum prima est fabricarier ensem
et gustare manu vinctum domitumque iuvencum.

Tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur. LXIV. Longum est mulorum persequi utilitates et asinorum, quae certe ad hominum usum paratae sunt. 160. Sus vero quid habet praeter escam? Cui quidem, ne putresceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. Qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura fecundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea nostra Epicurea fuisse videatur. Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque sollertia: quamquam aves quasdam, et alites et oscines, ut nostri augures appellant, rerum augurandarum caussa esse natas putamus. 161. Iam vero immanes et feras belluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis, et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae disciplinae, et utamur domitis et condocefactis, ut elephantis, multaque ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eliciamus, sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et periclitatione percepimus. Totam licet animis, tamquam oculis, lustrare terram mariaque omnia; cernes iam spatia frugifera atque immensa camporum vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, tum incredibili cursus maritimos celeritate. 162. Nec vero supra terram, sed etiam in intimis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas, quae, ad usum hominum orta, ab hominibus solis invenitur.

LXV. Illud vero, quod uterque vestrum fortasse arripiet ad reprehendendum: Cotta, quia Carneades libenter in Stoicos invehebatur: Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus, quam praedictionem rerum futurarum: mihi videtur vel maxime confirmare, deorum providentia consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus apparet, quum in privatis, tum maxime in publicis. 163. Multa cernunt haruspices, multa augures provident, multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis; quibus cognitis, multae saepe res ex hominum sententia atque utilitates partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis sive ars sive natura ad scientiam rerum futurarum homini profecto est nec alii cuiquam a diis immortalibus data. Quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se connexa atque coniuncta movere debebunt.

164. Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis a diis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos. LXVI. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quacumque in ora ac parte terrarum, ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemus ob eas caussas, quas ante diximus: his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. 165. Sin autem iis consulunt, qui quasi magnam quamdam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus: etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum, et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium, primo Punico Calatinum, Duillium, Metellum, Lutatium: secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos Paullum, Gracchum, Catonem, patrum vero memoria Scipionem, Laelium; multosque praeterea et nostra civitas et Graecia tulit singulares viros; quorum neminem, nisi iuvante deo, talem fuisse credendum est. 166. Quae ratio poetas maximeque Homerum impulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos deos discriminum et periculorum comites adiungeret. Praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, quales supra commemoravi, declarant, ab

his et civitatibus et singulis hominibus consuli: quod quidem intelligitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa extis admonemur, multisque rebus aliis: quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. 167. Nemo igitur vir magnus sine aliquo afflatu divino umquam fuit. Nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit, aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo aut neglectum a deo iudicemus. Magna dii curant, parva negligunt. Magnis autem viris prospere semper eveniunt omnes res, si quidem satis a nostris et a principe philosophiae Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

LXVII. 168. Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta, si me audias, eamdem caussam agas teque et principem civem et pontificem esse cogites et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas, eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, huc potius conferas. Mala enim et impia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit, sive simulate.

LIBER TERTIUS.

ARG. Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam rationem de diis disputatio. Ea, ut superiore libro, in quattuor partes distribuitur. Nam prima parte ille respondet c. 3-7. ad ea, quibus Balbus docere voluerat, esse deos. Ac primo quidem negat argumentis eam partem rationis Stoicae confirmandam esse, si quidem verum sit, quod Stoici dicant, esse deos, atque inter omnes constet; deinde vero agit de argumento a divinatione petito, et Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter reprehendit: quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte c. 8-25. omnia ea impugnantur, quae de diis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primo non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae sideribusque divinitas asserta erat, sed etiam, ea opinio quam absurda sit, pluribus argumentis demonstrat: quorum facile primarium est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos: nullum neque corpus neque animal, quod patibilem naturam habeat, immortale et aeternum esse posse; immortalitate autem et aeternitate sublata ipsam divinitatem tolli. Deinde poeticos deos, et quos plebs superstitiosa venerabatur *σωριτικαῖς ἐρωτήσεσι*, quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia pars autem disputationis cum partibus duabus quartae intercidit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae, deos providisse et consuluisse hominibus, contendebat, quattuor argumentis nitebatur (v. argum. L. II. in fine): horum secundo et quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola supersunt: c. 26-40. Ostendit enim primo, quibus rebus hominibus consuluisse dii dicantur, eorum pleraque, in primis rationem, ad hominum perniciem converti, summosque homines et virtutis amantissimos plerumque mala fortuna usos esse.

I. 1. Quae quum Balbus dixisset, tum arridens Cotta, Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam. Ego enim, te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui caussa, quam ea, quae minus intelligebam, requirendi. Quum autem suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est, me id sentire, quod tu velis. 2. Hic Velleius, Nescis, inquit, quanta cum exspectatione, Cotta, sim te auditurus. Iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. Praebebo igitur me ego tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem. Spero enim, te, ut soles, bene paratum venire. 3. Tum Cotta, Si mehercule, inquit, Vellei. Neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. Quî tandem, inquit ille? Quia mihi, inquit, videtur Epicurus vester de diis immortalibus non magno opere pugnare. Tantummodo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat aut criminis. Quum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum habere nullum, ludere videtur satisque putare, si dixerit esse quamdam beatam naturam et aeternam. 4. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohaerentia. Itaque cogito, ut dixi, non tam refellere eius orationem, quam ea, quae minus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo. Sin me interrogare: non tam intelligendi caussa, quam refellendi; utrum voles, faciam; vel ad singula, quae requires, statim respondebo, vel, quum peroraris, ad omnia. 5. Tum Cotta, Optime, inquit; quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducit ratio. II. Sed antequam de re, pauca de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminissem me et Cottam esse et pontificem. Quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de diis immortalibus, sacra, caerimonias religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper semperque defendi: nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed quum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem aut Cleanthem aut Chrysippum sequor, habeoque C. Laelium augurem eumdemque sapientem, quem potius audiam de religione dicentem in illa oratione nobili, quam quemquam principem Stoicorum. Quumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, et tertium adiunctum sit, si quid praedictionis caussa ex portentis et monstris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt: harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi, mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat: fac nunc ego intelligam, tu quid sentias. 6. A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis, maioribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, credere. III. Tum Balbus, Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille, Quadripartita, inquit, fuit divisio tua: primum ut velles docere, deos esse, deinde, quales essent; tum, ab his mundum regi, postremo, consulere eos rebus humanis. Haec, si recte memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus, sed exspecto, quid requiras.

7. Tum Cotta, Primum quidem videamus, inquit. Etsi id est primum, quod inter omnes nisi admodum impios convenit, mihi quidem ex animo exui non potest, esse deos. Id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta, Quia sic aggredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil umquam audierim de diis immortalibus, nihil cogitaverim, rudem me discipulum et integrum accipe, et ea, quae requiro, doce. 8. Dic igitur, quid requiras. Egone? primum illud, cur, qui id in ista partitione* ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, quum in foro diceres, quam plurimis posses, argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret caussa. Atque hoc idem et philosophi faciunt et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero tantum, cum idem uno assequi possim. IV. 9. Tum Cotta, Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego neque in caussis, si quid est evidens, de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo: perspicuitas enim argumentatione elevatur: nec, si id facerem in caussis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuerere autem altero oculo, caussa non esset; quum idem obtutus esset amborum, et quum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas tam esse id perspicuum, quam tu velis: propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum satis erat, ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. 10. Patere igitur rationem meam cum tua ratione contendere. Affers haec omnia argumenta, cur dii sint; remque, mea sententia minime dubiam, argumentando dubiam facis. Mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, quum caelum suspexissemus, statim nos intelligere, esse aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam,

Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

11. Quasi vero quisquam nostrûm istum potius, quam Capitolinum Iovem appellet; aut hoc perspicuum sit constetque inter omnes eos esse deos, quos tibi Velleius multique praeterea ne animantes quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de diis immortalibus et omnium esset et quotidie cresceret. Placet igitur tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis? V. At enim praesentes vidimus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinius: nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram praelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone: eos tu cantheriis albis, nûllis calonibus, obviam Vatinio venisse existimas, et victoriam populi Romani Vatinio potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod hodie apparet apud Regillum, tamquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? 12. Nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet quomodo, nec fabellas aniles proferas. 13. Tum Lucilius, An tibi, inquit, fabellae videntur? Nonne ab A. Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam, nonne senatus consultum de Vatinio vides? Nam de Sagra Graecorum etiam est vulgare proverbium, qui, quae affirmant, certiora esse dicunt, quam illa, quae apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta, Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe: ego autem a te rationes requiro. *(Desunt nonnulla.)*

VI. 14. Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit; miserum est enim, nihil proficientem angi, nec habere ne spei quidem extremum et tamen commune solatium, praesertim quum vos iidem fato fieri dicatis omnia, quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur iuvat, aut quid affert ad cavendum, scire aliquid futurum, quum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? Quis invenit fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit? quis sortes? quibus ego credo, nec possum Attii Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed, qui ista intellecta sint, a philosophis debeo discere, praesertim quum plurimis de rebus isti divini mentiantur. 15. At medici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio? quae unde oriatur, non intelligo. Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorum fuit, quod Graeci στρατήγημα appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent; rebantur enim fore, ut exercitus imperatorem, equo incitato se in hostes immittentem, persequeretur; id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audivi. Tibi, si audisse te dicis, credam: etsi, Faunus omnino quid sit, nescio. VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te est, Balbe, intelligo deos esse: quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. 16. Nam Cleanthes, ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum. Alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis motibus. Tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia. Quartus ex astrorum ordine caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus et maritimis et terrenis non possumus dicere, quum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a diis immortalibus fieri existiment. 17. Sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui deos esse putent: dii utrum sint, necne, quaeritur. Nam reliquae caussae, quas Cleanthes affert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia, altera de temporum ordine caelique constantia, tum tractabuntur a nobis, quum disputabimus de providentia deorum, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt; eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius: 18. quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi comparabas, et quum totius mundi convenientiam consensumque afferebas Zenonisque breves et acutulas conclusiones

in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus, eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea, deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur: omniaque, quae a te nudiustertius dicta sunt, — quum docere velles deos esse — quare et mundus universus et sol et luna et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. 19. A te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas deos esse. VIII. Tum Balbus, Equidem attulisse rationes mihi videor; sed eas tu ita refellis, ut, quum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato: quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere, sed ab hac eae* quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse, ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.

20. Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quattuor in partes totam quaestionem divisisti. de primaque diximus; consideremus secundam. Quae mihi talis videtur fuisse, ut, quum ostendere velles, quales dii essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas, sed, quum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quod nihil in rerum natura melius esset; modo possemus eum animantem cogitare, vel potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere. 21. Sed quum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis melius? Si pulchrius, assentior: si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior: sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus assentior: non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare; sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere.

IX. Nihil est mundo melius in rerum natura; ne in terris quidem urbe nostra. Num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas, formicam anteponendam esse huic pulcherrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. 22. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit: *Quod ratione utitur, melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur.* 23. Hoc si placet, iam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere: *Quod litteratum est, id est melius, quam quod non est litteratum: nihil autem mundo melius: litteratus igitur est mundus.* Isto modo etiam disertus et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixisti, nihil fieri sine deo, nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. Concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tibicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? Nihil igitur affert pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus: et tamen nihil est eo melius: nihil est enim eo pulchrius, nihil nobis salutarius, nihil ornatius aspectu motuque constantius. Quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabiles in deorum numero reponebas, quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant: nec mehercule iniuria: sunt enim admirabili incredibilique constantia. 24. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantes habent, ea deo potius tribuenda sunt, quam naturae. X. Quid Chalcidico Euripo in motu identidem reciprocando putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi, vel Hispanienses vel Britannici, eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus sine deo fieri nonne possunt? Vide, quaeso, si omnes motus, omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quoque* febres et quartanas divinas esse dicendum sit; quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. 25. Quod vos quum facere non potestis, tamquam in aram, confugitis ad deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus: (versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur: callidos autem, quorum tamquam manus opere, sic animus usu concalluit:) is igitur, *si aliquid est*, inquit, *quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest: qui potuit igitur, is praestat homini. Homini autem praestare quis possit, nisi deus? Est igitur deus.* Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore versantur. 26. Quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. Idemque, si dei non sint, negat esse in omni natura quidquam homine melius; id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae arrogantiae censet esse. Sit sane arrogantis pluris se putare, quam mundum. At illud non modo non arrogantis, sed potius prudentis, intelligere, se habere sensum et rationem: haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et, *si domus pulchra sit, intelligamus eam dominis*, inquit, *aedificatam esse, non muribus: sic igitur mundum deorum domum existimare debemus.* Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum esse, non, quemadmodum docebo, a natura conformatum putarem.

XI. 27. At enim quaerit apud Xenophontem Socrates, unde animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus. Nisi vero loqui solem cum luna putamus, quum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae, non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit, iam videbimus, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. 28. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognatione continuatam conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, non deorum: estque in ea iste quasi consensus, quam *συμπάθειαν* Graeci vocant: sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

XII. 29. Illa autem, quae Carneades afferebat, quemadmodum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum: corpus au-

tem immortale nullum esse, ne individuum quidem, nec quod dirimi distrahive non possit. Quumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est quasi ferendi et patiendi, necessitatem, et, si omne animal [mor]tale est, immortale nullum est. Ergo itidem, si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum. Atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferendam paratum est: mortale igitur omne animal et dissolubile et dividuum sit necesse est. 30. Ut enim, si omnis cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset; item nihil argenteum, nihil aereum, si commutabilis esset natura argenti et aeris. Similiter igitur, si omnia, e quibus, quae sunt*, cuncta constant, mutabilia sunt: nullum corpus esse potest non mutabile. Mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile: ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua aut aer aut ignis aut terra est, aut id, quod est cóncretum ex his aut ex aliqua parte eorum. Horum autem nihil est, quin intereat. 31. Nam et terrenum omne dividitur, et humor ita mollis est, ut facile comprimi collidique possit; ignis vero et aer omni impulsu facillime pellitur naturaque cedens est maxime et dissipabilis. Praeterea omnia haec tum intereunt, quum in naturam aliam convertuntur, quod fit, quum terra in aquam se vertit, et quum ex aqua oritur aer, et quum ex aëre aether, quumque eadem vicissim retro commeant. Quod si ea intereunt, ex quibus constat omne animal, nullum est animal sempiternum. XIII. 32. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum umquam sit et semper sit futurum. Omne enim animal sensus habet. Sentit igitur et calida et frigida, et dulcia et amara, nec potest ullo sensu iucunda accipere et non accipere contraria. Si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. Quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. Omne igitur animal confitendum est esse mortale. 33. Praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat, nec dolorem, id animal esse non potest; sin autem quod animal est, id illa necesse est sentiat: et quod ea sentiat, non potest esse aeternum: et omne animal sentit: nullum igitur animal est aeternum. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit et declinatio naturalis. Appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria: et omne animal appetit quaedam et fugit a quibusdam. Quod autem refugit, id contra naturam est, et quod est contra naturam, id habet vim interimendi: omne ergo animal intereat necesse est. 34. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit, nihil esse, quod sensum habeat, quin id intereat: etenim necesse est ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor, ut cetera, quum amplificata sint, interimant: nec ullum animal est sine sensu: nullum igitur animal est aeternum. XIV. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit, vel ignea, vel animalis, vel humida; quod quale sit, ne intelligi quidem potest: aut concreta est ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur*: alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt, semper autem nullo modo possunt: necesse est enim, suum quaeque in locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

35. Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes: quem ipsum non omnes interpretantur uno modo: qui quoniam, quid diceret, intelligi noluit, omittamus: vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem, itaque et animantes, quum calor defecerit, tum interire, et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intelligo, quo modo, calore exstincto, corpora intereant; non intereant, humore aut spiritu amisso, praesertim quum intereant etiam nimio calore. 36. Quamobrem id quidem commune est de calido; verumtamen videamus exitum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal et sentiens* in natura atque mundo, praeter ignem. Qui magis, quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo animal* dicitur? Quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi ignem? probabilius enim videtur, tale quiddam esse animum, ut sit ex igni atque anima temperatum. Quod si ignis ex sese ipse animal est, nulla se alia admiscente natura, quoniam is, quum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus: non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt. Quidquid est enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem et dolorem; ad quem autem dolor veniat, ad eumdem etiam interitum venire. Ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. 37. Quid enim? non eisdem vobis placet omnem ignem pastus indigere nec permanere ullo modo posse, nisi alatur; ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque caussam Cleanthes affert, cur se sol referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, itemque brumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit, mox. Nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura: ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur natura ignem sempiternum.

XV. 38. Qualem autem deum intelligere nos possumus nulla virtute praeditum? Quid enim? Prudentiamne deo tribuemus, quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et nec bonarum nec malarum? Cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intelligentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura assequamur: at obscurum deo nihil potest esse. Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad deos? Hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis, cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intelligi qui potest in dolore, an in labore, an in periculo, quorum deum nihil attingit? 39. Nec ratione igitur utentem nec virtute ulla praeditum deum intelligere qui possumus? Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, quum ea considero, quae dicuntur a Stoicis: sunt enim illa imperitorum: piscem Syri venerantur; omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. Iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos; Alabandum Alabandi: Tenedii Tenem: Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium cuncta Graecia, Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri aliosque complures, quos quasi novos et ascriptitios cives in caelum receptos putant. XVI. 40. Haec igitur indocti. Quid vos philosophi? qui meliora?

Omitto illa: sunt enim praeclara. Sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

— *sublime candens, quem invocant omnes Iovem.*

Quare igitur plures adiungimus deos? quanta autem est eorum multitudo! Mihi quidem sane multi videntur. Singulas enim stellas numeratis deos, eosque aut belluarum nomine appellatis, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem: aut rerum inanimatarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. 41. Sed ut haec concedantur, reliqua quî tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? Quum fruges Cererem, vinum Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato: sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu redde rationem, quemadmodum id fieri potuerit, aut cur fieri desierit, et ego discam libenter. Quomodo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui *in monte Oetaeo illatae lampades fuerunt*, ut ait Attius, *in domum aeternam patris* ex illo ardore pervenerit: quem tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixe, sicut ceteros, qui excesserant vita. 42. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire sane velim: plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas litteras: antiquissimum, Iove natum, sed item Iove antiquissimo. Nam Ioves quoque plures in priscis Graecorum litteris invenimus. Ex eo igitur et Lysithoë* est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus, Aegyptius: quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis: cui inferias afferunt. Quartus est Iovis et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcumena, quem Iuppiter genuit, sed tertius Iuppiter: quoniam, ut iam docebo, plures Ioves etiam accepimus.

XVII. 43. Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis diis immortalibus iure pontificio et maiorum more, capedunculis iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget: Si dii sunt, suntne etiam Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphae quidem deae igitur? At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? Ne ceteri quidem ergo dii, quorum templa sunt dedicata? Age porro: Iovem et Neptunum deos numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Styx, Phlegethon, tum Charon, tum Cerberus dii putandi. 44. At id quidem repudiandum. Ne Orcus quidem igitur? Quid dicitis ergo de fratribus? Haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret: (quid enim philosopho minus conveniens?) sed ut Stoicos nihil de diis explicare convinceret. Itaque insequebatur. Quid enim? aiebat, si hi fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno id negari potest, quem vulgo maxime colunt ad Occidentem? Qui si est deus, patrem quoque eius Caelum esse deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes dii habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia; quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt aut prima illa tollenda. XVIII. 45. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, ceteros — deos esse dices: de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aeque, atque illi; apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius: Theseus Neptuni: reliqui, quorum patres dii, non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres deae? Opinor etiam magis. Ut enim in iure civili, qui est matre libera, liber est: item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime colunt. Qui si deus est, et Orpheus et Rhesus dii sunt, Musa matre nati: nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi dii non sunt, quia nusquam coluntur: quo modo illi sunt? 46. Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? An haec quoque dea est? Vidimus enim eius aras delubraque in Graecia: sin haec dea est, cur non Eumenides? Quae si deae sunt, quarum et Athenis fanum est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae: Furiae deae sunt, speculatrices, credo, et vindices facinorum et scelerum. 47. Quod si tales dii sunt, ut rebus humanis intersint: Natio quoque dea putanda est: cui quum fana circuimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus: quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est. Ea si dea est; dii omnes illi, qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia: ergo etiam Spes, Moneta omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod si veri simile non est; ne illud quidem est, haec unde fluxerunt. XIX. Quid autem dicis, si dii sunt illi, quos colimus et accepimus: cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? Quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? Boves igitur et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, feles, multas praeterea belluas in deorum numero reponemus. Quae si reiiciamus, illa quoque, unde haec nata sunt, reiiciemus. 48. Quid deinde? Ino dea dicetur, quae Leucothea a Graecis, a nobis Matuta dicitur, quum sit Cadmi filia: Circe autem et Pasiphaë, e Perseide, Oceani filia, natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? Quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam dicis? quid Medeae respondebis, quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia procreata est? quid huius Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? Sed illud nomen veterum litteris usitatius. Qui si dii non sunt, vereor quid agat Ino: haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. 49. An Amphiaraus deus erit, et Trophonius? Nostri quidem publicani, quum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege censoria, negabant immortales esse ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi dii; est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus aut de ceteris, qui pugnantes pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile non est: ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. 50. Atqui in plerisque civitatibus intelligi potest augendae virtutis gratia, quo libentius reipublicae caussa periculum

adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam caussam Erechtheus Athenis filiaeque eius in numero deorum sunt. Itemque Leondum* est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum; apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, quum quidam ei molestus Alabandum deum esse confirmaret, Herculem negaret. »Ergo, inquit, mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus!« XX. 51. Illa autem, Balbe, quae tu a caelo astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides? Solem deum esse Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si Luna dea est: ergo etiam Lucifer ceteraeque errantes numerum deorum obtinebunt; igitur etiam inerrantes. Cur autem Arci species non in deorum numero reponatur? Est enim pulcher, et ob eam caussam, quia speciem habet admirabilem, Thaumante dicitur esse natus. Cuius si divina natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratus. Quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod si nubes retuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines dii putandi. Nostri quidem duces, mare ingredientes, immolare hostiam fluctibus consueverunt. 52. Iam si est Ceres a gerendo (ita enim dicebas), terra ipsa dea est et ita habetur: quae est enim alia Tellus? Si terra: mare etiam, quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

XXI. 53. Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in caelum tralatos non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur; ex quibus primum et secundum natos in Arcadia, alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt et Liberum: alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt: tertium Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. *Διόσκουροι* etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces, Athenis ex Iove, rege antiquissimo, et Proserpina nati, Tritopatres, Zagreus*, Eubuleus, Dionysus: secundi duo, Iove tertio nati et Leda, Castor et Pollux: tertii dicuntur a nonnullis Alco, Melampus et Tmolus*, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. 54. Iam Musae primae quattuor, natae Iove altero, Thelxinoe, Aoede, Arche, Melete: secundae, Iove tertio et Mnemosyne procreatae, novem: tertiae, Piero natae et Antiopa, quas Pieridas et Pierias solent poetae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxime superiores. Quumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas: Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! Unus eorum Iove natus, nepos Aetheris: alter Hyperione: tertius Vulcano, Nili filio; cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur: quartus is, quem heroicis temporibus Achanto Rhodi peperisse dicitur, Ialysi, Camiri et Lindi: quintus, qui Colchis fertur Aeetam et Circen procreavisse. XXII. 55. Vulcani item complures: primus Caelo natus, ex quo et Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt: secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt: tertius ex tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse: quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Vulcaniae nominantur. 56. Mercurius unus Caelo patre, Dia matre natus, cuius obscenius excitata natura traditur, quod aspectu Proserpinae commotus sit: alter Valentis et Coronidis* filius, is, qui sub terris habetur; idem Trophonius: tertius Iove tertio natus et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt: quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare: quintus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse, ob eamque caussam in Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges et litteras tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. 57. Aesculapiorum primus, Apollinis, quem Arcades colunt; qui specillum invenisse primusque vulnus dicitur obligavisse: secundus, secundi Mercurii frater. Is, fulmine percussus, dicitur humatus esse Cynosuris: tertius, Arsippi et Arsinoae; qui primus purgationem alvi dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit: cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur. XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paullo ante ex Vulcano natum esse dixi custodem Athenarum: alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur: tertius Iove tertio natus et Latona; quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse: quartus in Arcadia, quem Arcades Nomion[em] appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. 58. Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur: secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus: tertiae pater Upis traditur, Glauce mater. Eam Graeci saepe Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum Iove et Proserpina natum: secundum Nilo, qui Nysam dicitur condidisse: tertium, Cabiro* patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt; cui Cabiria* sunt instituta: quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici: quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. 59. Venus prima Caelo et Die nata, cuius Elide delubrum vidimus: altera, spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus: tertia, Iove nata et Diona; quae nupsit Vulcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur: quarta, Syria Cyproque* concepta, quae Astarte vocatur, quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus: secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saitae colunt: tertia illa, quam Iove generatam supra diximus: quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia; quam Arcades Coriam nominant et quadrigarum inventricem ferunt: quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem, cui pinnarum talaria affigunt. 60. Cupido primus Mercurio et Diana prima natus dicitur: secundus Mercurio et Venere secunda: tertius, qui idem* est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem et eiusmodi ex vetere Graeciae fama collecta sunt, quibus intelligis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant interpretando, quor-

sum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc degressi sumus, revertamur.

XXIV. 61. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? Nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam ceteraque huiusmodi rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia: aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria: quarum rerum utilitatem video; video etiam consecrata simulacra. Quare autem in his vis deorum insit, tum intelligam, quum cognovero. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda: quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget: quae digna certe non sunt deo. 62. Iam si quidem vos illa delectat explicatio fabularum et enodatio nominum, exsectum a filio Caelum, vinctum itidem a filio Saturnum: haec et alia generis eiusdem vos ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis; Mavors, quia magna vertit; Minerva, quia minuit, aut quia minatur; Venus, quia venit ad omnia; Ceres a gerendo. Quam periculosa consuetudo! In multis enim nominibus haerebitis. Quid Veiovi facies? quid Vulcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una littera explicare, unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natare visus es, quam ipse Neptunus. 63. Magnam molestiam suscepit, et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commentitiarum fabularum reddere rationem; vocabulorum, cur quique ita appellati sint, caussas explicare. Quod quum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter se rem habere, atque hominum opinio sit; eos enim, qui dii appellentur, rerum naturas esse, non figuras deorum. XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio et Orbonae ad aedem Larum et aram Malae Fortunae Esquiliis consecratam videmus. 64. Omnis igitur talis a philosophia pellatur error, ut, quum de diis immortalibus disputemus, dicamus digna diis immortalibus, de quibus habeo ipse, quod sentiam; non habeo autem, quid tibi assentiar. Neptunum esse dicis animum cum intelligentia per mare pertinentem; idem de Cerere. Istam autem intelligentiam aut maris, aut terrae non modo comprehendere animo, sed ne suspicione quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint dii, discere possim, quam quales tu eos esse vis.

65. Videamus ea, quae sequuntur: primum, deorumne providentia mundus regatur; deinde, consulantne rebus humanis. Haec enim mihi ex tua partitione restant duo. De quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur; nam et maiora exspecto, et his, quae dicta sunt, vehementer assentior. Tum Balbus, Interpellare te, inquit, Cotta, nolo, sed sumemus tempus aliud. Efficiam profecto, ut fateare. Sed ***

(Multa desunt.)

Néquaquam istuc istac ibit: mágna inest certátio.
Nám ut ego illis súpplicarem tánta blandiloquentia?

XXVI. 66. [Niobe] parumne ratiocinari videtur, et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione!

Quí volt esse, quód volt: ita dat sé res, ut operám dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum.

'Ille transversa ménte mihi hodie trádidit repágula:
quibus ego iram omném recludam, atque illi perniciém dabo:
míhi maerores, ílli luctum: exítium illi, exsiliúm mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. 67. Videsne igitur, quanto munere deorum simus affecti? Atque eadem Medea, patrem patriamque fugiens:

— postquám pater
áppropinquat, iámque, paene ut cómprehendatúr, parat,
púerum interea obtrúncat, membraque árticulatim dívidit,
pérque agros passím dispergit córpus: id ea grátia,
út, dum nati dissipatos ártus captarét parens,
ípsa interea effúgeret, illum ut maéror tardarét sequi;
síbi salutem ut fámiliari páreret parricídio.

68. Huic, ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille funestas epulas fratri comparans nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

Maiór mihi moles, máius miscendúm 'st malum,
quí illius acerbum cor contundam et comprimam.

XXVII. Nec tamen ille ipse est praetereundus, qui

— nón sat habuit cóniugem illexe ín stuprum:

de quo recte et verissime loquitur Atreus:

Quod ín re summa súmmum esse periclum árbitror,
matrés coinquinári regum, régiam*
contáminari stirpem, admisceri genus.

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret:

Addo (inquit) *húc, quod mihi porténto caelestúm pater*
prodigium misit régni stabilimén mei,
agnum ínter pecudes aúrea clarúm coma,
quem clám Thyestem clépere ausum esse e régia:
qua in re ádiutricem cóniugem cepit sibi.

69. Videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione? Nec vero scena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut, quemadmodum ratione recte fiat, sic ratione peccetur; alterumque et a paucis et raro, alterum et saepe et a plurimis: ut satius fuerit nullam omnino nobis a diis immortalibus datam esse rationem, quam tanta cum pernicie datam. Ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere: sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sit multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari. 70. Quamobrem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem: iis solis consuluit, quos bona ratione donavit, quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a diis immortalibus esse consultum; sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huic loco sic soletis occurrere: non idcirco non optime nobis a diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur. Etiam pa-

trimoniis multos male uti: nec ob eam caussam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istud negat? aut quae est in collatione ista similitudo? Nec enim Herculi Deianira nocere voluit, quum ei tunicam sanguine Centauri tinctam dedit: nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non potuerant. Multi enim et, quum obesse vellent, profuerunt et, quum prodesse, obfuerunt. Ita non fit, ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat; nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. 71. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut scelus suscipitur nisi consilio capto, aut sine animi motu et cogitatione, id est ratione, perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera, mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus, bonam autem rationem aut non bonam a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio homini est beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset? XXIX. Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione nefaria scelera meditantes. 72. Quid? levitates comicae? parumne semper in ratione versantur? Parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

Quid igitur faciam? — —
Exclusit, revocat: redeam? Non, si me obsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui *in amore summo summaque inopia suave esse* dicit,

paréntem habere avárum, illepidum, in líberos
difficilem, qui te néc amet, nec studeát tui.

73. Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

Aut tu íllum fructu fállas: aut per lítteras
avertas aliquod nomen: aut per servolum
percútias pavidum: póstremo, a parcó patre
quod súmas, quanto díssipas libéntius!

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat,

quem néque quo pacto fállam, neque quid inde aúferam,
nec quem dolum ad eum aut máchinam commóliar,
scio quidquam: ita omnes méos dolos, fallácias,
praestigias praestinxit commoditás patris.

Quid ergo isti doli? quid machinae? quid fallaciae praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? O praeclarum munus deorum! ut Phormio possit dicere,

Cédo senem: iam instrúcta sunt mi in córde consilia ómnia.

XXX. 74. Sed exeamus e theatro: veniamus in forum. Sessum it praetor. Quid? ut iudicetur, qui tabularium incenderit. Quod facinus occultius! At se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transscripserit tabulas publicas. Id quoque L. Alenus fecit, quum chirographum Sex-primorum imitatus est. Quid hoc homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolosani, coniurationis Iugurthinae. Repete superiora: Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam: posteriora, de incestu, rogatione Peducaea: tum haec quotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio, OPE CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE; inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae, reliqua, quae ex empto aut vendito aut conducto aut locato contra fidem fiunt: inde iudicium publicum rei privatae lege Plaetoria; inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo: quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit; quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, quum aliud sit simulatum, aliud actum. 75. Hanc igitur tantam a diis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus dii dederunt, malitiam dederunt: est enim malitia versuta et fallax nocendi ratio. Iidem etiam dii fraudem dederunt, facinus ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. Utinam igitur, ut illa anus optat,

— ne in nemore Pelio securibus
caesa áccidisset abiegna ad terrám trabes.

sic istam calliditatem hominibus dii ne dedissent! qua perpauci bene utuntur; qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur: innumerabiles autem improbe utuntur; ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

XXXI. 76. Sed urgetis idemtidem, hominum esse istam culpam, non deorum: ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset: etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? contra deum licet disputare liberius. In hominum vitiis ais esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori deorum? Nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus, qua possumus falli: deus falli qui potuit? An ut Sol, in currum quum Phaethontem filium sustulit, aut Neptunus, quum Theseus Hippolytum perdidit, quum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? 77. Poetarum ista sunt; nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque hi tamen ipsi dii poetici si scissent perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur: posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire: prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationes interpretarentur, tacere praestaret philosophis, quam iis, qui se audissent, nocere. 78. Sic, si homines rationem, bono consilio a diis immortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt: non dari illam, quam dari humano generi melius fuit. Ut, si medicus sciat, eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum statimque periturum, magna sit in culpa: sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis eam nescisse. Utinam quidem! Sed non audebitis. Non enim ignoro, quanti eius nomen putetis.

XXXII. 79. Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam si stultitia consensu omnium philosophorum maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur, sapientiam autem nemo assequitur: in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a diis immortalibus dicitis. Nam ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere: sic non intelligo, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur dii homines negligant:

nám si curent, béne bonis sit, mále malis: quod núnc abest.

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. 80. Sin id minus: bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium consularem? Cur Marcellum Hannibal interemit? Cur Paullum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera, et alia permulta. Propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus idemque doctissimus, P. Rutilius, in exsilio est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit iubere? 81. Dies deficiat, si velim numerare, quibus bonis male evenerit, nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter septimum consul domi suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas. XXXIII. Prohiberi melius fuit impedirique, ne tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit; si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat: illos conservari melius fuit, quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. 82. Quam multos ante hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus! At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant: nec tamen possumus dicere, non plures captivos acerbe, quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus, Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate, cuius morti illacrimari soleo Platonem legens? Videsne igitur, deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum? XXXIV. 83. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat, Harpalum, qui temporibus illis praedo in Pamphylia felix habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, quum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas: isque quum secundissimo vento cursum teneret, ridens, Videtisne, inquit, amici, quam bona a diis immortalibus navigatio sacrilegis detur? Idque * homo acutus quum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui, quum ad Peloponnesum classem appulisset, et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere, quo Iovem ornarat ex manubiis Karthaginiensium tyrannus Hiero. Atque in eo etiam cavillatus est, aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum, eique laneum pallium iniecit, quum id esse aptum ad omne anni tempus diceret. Idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit. Neque enim convenire barbatum esse filium, quum in omnibus fanis pater imberbis esset. 84. Idem mensas argenteas de omnibus delubris iussit auferri, in quibus quod more veteris Graeciae inscriptum esset, BONORUM DEORUM, uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas et pateras et coronas, quae simulacrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tollebat, eaque se accipere, non auferre dicebat. Esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. Eumdemque ferunt haec omnia, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse et per praeconem vendidisse: exactaque pecunia edixisse, ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quodque fanum referret. Ita ad impietatem in deos in homines adiunxit iniuriam. XXXV. Hunc igitur nec Olympius Iuppiter fulmine percussit nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit, atque in suo lectulo mortuus in Tympanidis rogum illatus est, eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi iustam et legitimam, hereditatis loco filio tradidit. 85. Invita in hoc loco versatur oratio: videtur enim auctoritatem afferre peccandi; et recte videretur, nisi et virtutis et vitiorum sine ulla divina ratione grave ipsius conscientiae pondus esset, qua sublata iacent omnia. Ut enim nec domus nec respublica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla nec supplicia peccatis: sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.

86. At enim minora dii negligunt, neque agellos singulorum, nec viticulas persequuntur, nec, si uredo aut grando quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit: ne in regnis quidem reges omnia minima curant: sic enim dicitis: quasi ego paullo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute. XXXVI. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae a diis se habere; virtutem autem nemo umquam deo acceptam retulit. 87. Nimirum recte; propter virtutem enim iure laudamur et in virtute recte gloriamur. Quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni aut depulimus mali, quum diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi assumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias diis egit umquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum, maximum ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. 88. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, quum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur. Sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine aspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra et Virtuti et Fidei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a diis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt (ut Diogenes dicebat) vim omnem deorum ac potestatem. XXXVII. 89. At nonnumquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus attribuimusque sine ulla ratione diis immortalibus. At Diagoras, quum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, »Tu, qui deos putas humana negligere, nonne animadvertis ex tot tabulis

pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint? Ita fit, inquit. Illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt. Idemque, quum ei naviganti vectores adversa tempestate timidi et perterriti dicerent non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eamdem navem recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim se res habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis aut quemadmodum vixeris, nihil intersit. 90. Non animadvertunt, inquit, omnia dii: ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est. XXXVIII. At deo ne excusatio quidem est inscientiae. Quem vos praeclare defenditis, quum dicitis, eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem deorum! Ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

Quinam Tantalidarum internecioni modus
paretur? aut quaenam umquam ob mortem Myrtili
poenis luendis dabitur satias supplicii?

91. Utrum poetae Stoicos depravarint, an Stoici poetis dederint auctoritatem, non facile dixerim. Portenta enim et flagitia ab utrisque dicuntur. Neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat, nec, quum Aegisthi libidinem, aut quum Paridis videmus, a deo caussam requirimus, quum culpae paene vocem audiamus; nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Aesculapio datam iudico; nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Spartae, quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum, Karthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse negatis, deus. 92. At subvenire certe potuit et conservare urbes tantas atque tales. XXXIX. Vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse, quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo; ut enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa ac voluntate moveantur, sic numine deorum omnia fingi, moveri mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione. Materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis subito fingi convertique possit; eius autem universae fictricem et moderatricem divinam esse providentiam: hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse quidquid velit. Itaque aut nescit, quid possit, aut negligit res humanas, aut, quid sit optimum, non potest iudicare. Non curat singulos homines. 93. Non mirum: ne civitates quidem. Non eas? ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnit, quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed, quo modo iidem dicitis non omnia deos persequi, iidem vultis a diis immortalibus hominibus dispartiri ac dividi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent; audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, non esse eam tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit, qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt? Haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura, et quam difficiles explicatus haberet.

XL. 94. Quae quum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem, Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissime et providentissime constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focis certamen, et pro deorum templis atque delubris, proque Urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis diligentiusque Urbem religione, quam ipsis moenibus cingitis. Quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. 95. Tum Cotta: Ego vero et opto redargui me, Balbe, et ea, quae disputavi, disserere malui, quam iudicare, et facile me a te vinci posse, certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove: quae ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoicorum de natura deorum oratio. Haec quum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

FRAGMENTA.

Ex libro de Nat. Deor. tertio.

1.) Intelligebat Cicero falsa esse, quae homines odorarent: nam quum multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent; ait tamen, *non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat.*

(Lactant. Div. Instt. I. II. c. 3.)

2.) Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam: sed habere et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, quum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item cera; sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est a deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aer et ignis a deo factus est.

(Id. ibid. II. c. 8.)

3.) *Adduci — hoc ut credamus non possumus, immortalem illam praestantissimamque naturam divisam esse per sexus, et esse partem unam mares, partem esse alteram feminas. Quem quidem locum plene iam dudum homines pectoris vivi tam Romanis litteris explicavere, quam Graecis: et ante omnes Tullius etc.*

(Arnob. I. III. c. 6. p. 111. Orell. cui hoc et quae deinceps sequuntur Ciceronis fragmenta debentur. Praeterea unum ex Orellianis omisi repetitum e Servio, quod continetur de N. D. II., 36, 91.)

4.) Quin etiam gustatus, qui est sensus ex omnibus maxime voluptarius, quique dulcitudine praeter ceteros sensus commovetur.

(Non. v. Dulcitas p. 96.)

Ex libris de N. D. incertis.

5.) *Tullius in libris de N. D.* tria millia annorum *dixit* magnum annum tenere. — Cf. tamen de N. D. II., 20. et Fragm. Hortensii 54.

(Serv. ad Aen. III., 284.)

6.) — *apud Ciceronem de N. D.* LT., ubi de Cleomene Lacedaemonio.

(Maii Vett. Intpp. Virgilii p. 45. ed. Mediol. Hoc fragmentum Orellius opinatur esse libri III.)

124.

M. TULLII CICERONIS DE DIVINATIONE LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

His de Divinatione libris, qui anno U. 710. paullo post libros de Natura deorum et his quidem quasi in supplementum sunt scripti, M. Cicero cum Q. fratre colloquium in Tusculano suo habitum refert. Ac fratrem quidem primo libro inducit omne divinationis genus e Stoicorum sententia defendentem, contra cuius sententiam ipse deinceps libro secundo disputat.

ARG. Cicero, complurium populorum et philosophorum opinionibus de divinationis veritate et decretis in libri I. prooemio c. 1-4. explicatis, ipsum colloquium exponit. Hic antiquissimam se sententiam sequi profitetur, omnium populorum gentiumque consensu comprobatam. Esse enim duo divinandi genera, unum artificiosum, quod partim constet ex coniectura, partim ex observatione diuturna: alterum naturale, quod animus arripiat aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Nullam autem esse civitatem aut gentem, quae non astrologorum, sortium, somniorum praedictione moveri soleat. Atque in his omnino magis eventa rerum spectari, quam caussas quaeri oportere arbitratur. Multa enim in rerum natura accidere, quae nemo dubitet quin vera sint, etiamsi, cur ita eveniant, ignoret. c. 5-13. Neque vero propterea tollendam esse divinationem, quod quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant. Multas enim praedictiones eventum habuisse, quod negare nemo possit, nisi omnem annalibus fidem detrahat. c. 14-17. Itaque se iis assentiri, qui duo divinationis genera esse dixerint, artis unum particeps, expers alterum. Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut animo a curis vacuo liberoque praesentiant. Huc igitur referendas esse praedictiones per oracula c. 18. 19. per somnia c. 20-30. itemque vaticinationes furentium c. 31. Extremae huic disputationi Chrysippi argumentatio adiicitur, haec divinandi genera vera esse statuentis c. 32.

Deinde perlustrantur divinationis artificialis genera, ad quae haruspices, augures coniectoresque pertinent. Eorumdem alia esse in disciplina et monumentis posita, alia in subita coniectura. c. 33-37. Tum exponit, quibus Stoici rationibus confirmaverint, esse re vera divinationem c. 38. sq. Iam, qui divinationem esse negent, quod nulla sit eius ratio et caussa, eos errare: nam quaerendum esse, sitne divinatio necne, non, quomodo fiat. Neque vero aut in vita communi, aut a philosophis dubitari, quin vere sit divinatio. c. 40. Recte etiam moveri animos hominum antiquitate, clarissimis testimoniis testata et consignata: c. 41. et in optima quaque republica quum cetera divinandi genera, tum auspicia semper valuisse c. 42-48. Omnem vero divinationis vim et originem referendam esse ad deum c. 49-55. ad fatum c. 56 et ad naturam c. 57. 58

I. 1. Vetus opinio est, iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quamdam inter homines divinationem, quam Graeci μαντικήν appellant, id est praesensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem res et salutaris, si modo est ulla quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa, quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. 2. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intelligi praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque regionum, quas incolebant, quum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum ob-

servitaverunt, quibus notatis, quid quoque significaretur, memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum et quo quisque fato natus esset. Eamdem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. 3. Quam vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam, Asiam, Siciliam, Italiam, sine Pythio aut Dodonaeo aut Ammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est? II. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam ceteros populos, noster quam multa genera complexus est! Principio huius urbis parens Romulus non solum auspicato Urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi, et exactis regibus nihil publice sine auspiciis nec domi nec militiae gerebatur. Quumque magna vis videretur esse et in impetriendis consulendisque rebus, et in monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. 4. Et, quum duobus modis animi sine ratione et scientia motu ipsi suo soluto et libero incitarentur, uno furente, altero somniante, furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. Ex quo genere saepe hariolorum etiam et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae ad rempublicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Balearici filiae, somnio. III. 5. Atque haec, ut ego arbitror, veteres rerum magis eventis moniti, quam ratione docti probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta, cur esset vera divinatio, collecta sunt: e quibus, ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes praeter Epicurum, balbutientem de natura deorum, divinationem probaverunt; sed non uno modo. Nam quum Socrates omnesque Socratici Zenoque et hi, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia, vetere Academia et Peripateticis consentientibus; quumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plurimisque locis gravis auctor Democritus praesensionem rerum futurarum comprobaret: Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit: Cratippusque familiaris noster, quem ego parem summis Peripateticis iudico, iisdem rebus fidem tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. 6. Sed quum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paullo uberiora fecisset: accessit acerrimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis: quem subsequens, unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor duo Antipater, quinque noster Posidonius. Sed a Stoicis vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius: nec tamen ausus est negare vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re, invitissimis Stoicis, Stoico facere licuit, id nos ut in reliquis rebus faciamus, a Stoicis non concedetur? praesertim quum id, de quo Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. 7. Sed haec quidem laus Academiae praestantissimi philosophi iudicio et testimonio comprobata est. IV. Etenim nobismet ipsis quaerentibus, quid sit de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoicos disputata sint, verentibusque, ne temere vel falsae rei vel non satis cognitae assentiamur, faciendum videtur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in his tribus libris, quos de natura deorum scripsimus. Nam quum omnibus in rebus temeritas in assentiendo errorque turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iudicandum est, quantum auspiciis rebusque divinis religionique tribuamus. Est enim periculum, ne aut, neglectis iis, impia fraude aut, susceptis, anili superstitione obligemur.

V. 8. Quibus de rebus et alias saepe, et paullo accuratius nuper, quum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputatum est. Nam quum ambulandi caussa in Lyceum venissemus: (id enim superiori Gymnasio nomen est) perlegi, ille inquit, tuum paullo ante tertium de natura deorum; in quo disputatio Cottae quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime vero, inquam. Etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum Quintus, Dicitur quidem istud, inquit, a Cotta, et vero saepius: credo, ne communia iura migrare videatur: sed studio contra Stoicos disserendi deos mihi videtur funditus tollere. 9. Eius rationi non sane desidero quid respondeam: satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio: cuius disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. Sed, quod praetermissum est in illis libris, (credo, quia commodius arbitratus es, separatim id quaeri, deque eo disseri, id est de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio;) id, si placet, videamus, quam habeat vim et quale sit. Ego enim sic existimo: si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus quaeque colimus, esse deos: vicissimque, si dii sint, esse, qui divinent. VI. 10. Arcem tu quidem Stoicorum, inquam, Quinte, defendis, si quidem ista sic reciprocantur, ut et, si divinatio sit, dii sint et, si dii sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu arbitraris, conceditur. Nam et natura significari futura sine deo possunt; et, ut sint dii, potest fieri, ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille, Mihi vero, inquit, satis est argumenti, et esse deos, et eos consulere rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis genera iudico. De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo, neque habes aliquid, quod huic sermoni praevertendum putes. 11. Ego vero, inquam, philosophiae, Quinte, semper vaco. Hoc autem tempore, quum sit nihil aliud, quod libenter agere possim, multo magis aveo audire, de divinatione quid sentias.

Nihil, inquit, equidem novi, nec, quod praeter ceteros ipse sentiam. Nam quum antiquissimam sen-

tentiam, tum omnium populorum et gentium consensu comprobatam sequor. Duo sunt enim divinandi genera; quorum alterum artis est, alterum naturae. 12. Quae est autem gens aut quae civitas, quae non aut extispicum, aut monstra aut fulgura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sortium, (ea enim fere artis sunt) aut somniorum, aut vaticinationum (haec enim duo naturalia putantur) praedictione moveatur? Quarum quidem rerum eventa magis arbitror, quam caussas quaeri oportere. Est enim vis et natura quaedam, quae tum observatis longo tempore significationibus, tum aliquo instinctu inflatuque divino futura praenuntiat. VII. Quare omittat urgere Carneades; quod faciebat etiam Panaetius, requirens, Iuppiterne cornicem a laeva, corvum a dextra canere iussisset. Observata sunt haec tempore immenso, et in significatione eventus animadversa et notata. Nihil est autem, quod non longinquitas temporum excipiente memoria prodendisque monumentis efficere atque assequi non possit. 13. Mirari licet, quae sint animadversa a medicis herbarum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera, quorum vim atque naturam ratio numquam explicavit: utilitate et ars est et inventor probatus. Age, ea, quae, quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora, videamus.

Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
tristificas certant Neptuno reddere voces:
aut, densus stridor quum celso e vertice montis
ortus, adaugescit scopulorum saepe repulsus.

VIII. Atque his rerum praesensionibus prognostica tua referta sunt. Quis igitur elicere caussas praesensionum potest? Etsi video Boëthum Stoicum esse conatum; qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae in mari caelove fierent. 14. Illa vero cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

Rava fulix itidem, fugiens e gurgite ponti,
nuntiat horribiles clamans instare procellas,
haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Saepe etiam pertriste ciet de pectore carmen
et matutinis acredula vocibus instat,
vocibus instat, et assiduas iacit ore querelas,
quum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnumquam cursans per littora cornix
demersit caput, et fluctum cervice recepit.

IX. 15. Videmus haec signa numquam fere ementientia; nec tamen, cur ita fiat, videmus.

Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
quum clamore paratis inanes fundere voces,
absurdoque sono fontes et stagna cietis.

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari possit? Sed inest mira vis in ranunculis et natura quaedam significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

Mollipedesque boves, spectantes lumina caeli,
naribus humiferum duxere ex aëre succum.

Non quaero, cur; quoniam, quid eveniat, intelligo.

Iam vero, semper viridis semperque gravata,
lentiscus, triplici solita grandescere fetu,
ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.

16. Nec hoc quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat, aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet. Hoc sum contentus, quod, etiam si, quomodo quidque fiat, ignorem, quid fiat, intelligo. Pro omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus, quas commemoravi, respondebo. X. Quid scammoneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentum possit, quae nomen ex inventore reperit, rem ipsam inventor ex somnio, video; quod satis est: cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quae dixi, rationem quam habeant, non satis perspicio: vim et eventum agnosco, scio, approbo. Similiter, quid fissum in extis, quid fibra valeat, accipio: quae caussa sit, nescio. Atque horum quidem plena vita est: extis enim omnes fere utimur. Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? Nonne quum multa alia mirabilia, tum illud in primis: quum Summanus in fastigio Iovis optimi maximi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset, nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui est ab haruspicibus demonstratus. XI. 17. Sed quo potius utar aut auctore aut teste, quam te? cuius edidici etiam versus, et libenter quidem, quos in secundo Consulatus Urania Musa pronuntiat:

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
vertitur, et totum collustrat lumine mundum,
menteque divina caelum terrasque petessit;
quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
aetheris aeterni septa atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus cursusque vagantes
nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
(quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
re vera certo lapsu spatioque feruntur:)
omnia iam cernes divina mente notata.
18. *Nam primum astrorum volucres, te consule, motus*
concursusque graves stellarum ardore micantes
tu quoque, quum tumulos Albano in monte nivales
lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
vidisti et claro tremulos ardore cometas,
multaque misceri nocturna strage putasti:
quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
quum claram speciem concreto lumine luna
abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
quae, magnum ad columen, flammato ardore volabat,
praecipites caeli partes obitusque petissens:
aut quum terribili percussus fulmine civis
luce serenanti vitalia lumina liquit?
aut quum se gravido tremefecit corpore tellus!
Iam vero variae, nocturno tempore visae,
terribiles formae bellum motusque monebant:
multaque per terras vates oracla furenti
pectore fundebant, tristes minitantia casus:
19. *atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,*
haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
ipse deûm genitor caelo terrisque canebat.

XII. *Nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta*
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
et Capitolinis iniecit sedibus ignes.
Tum species ex aere vetus generosaque Nattae*
concidit, elapsaeque vetusto numine leges,
et Divûm simulacra peremit fulminis ardor.

20 *Hic silvestris erat Romani nominis altrix,*
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
uberibus gravidis vitali rore rigabat:
quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non, artis scripta ac monumenta volutans,
voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa stirpe profectam
vitare ingentem cladem pestemque monebant,
vel legum exitium constanti voce ferebant,
templa deûmque adeo flammis urbesque iubebant
eripere, et stragem horribilem caedemque vereri:
atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri;
ni post, excelsum ad columen formata decore,
sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
tum fore, ut occultos populus sanctusque senatus
cernere conatus posset, si, solis ad ortum
conversa, inde patrum sedes populique videret.
21. *Haec, tardata diu species, multumque morata,*
consule te tandem celsa est in sede locata:
atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna:
et clades patriae, flamma ferroque parata,
vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.

XIII. *Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,*
qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
praecipue coluere vigenti numine divos.
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
otia qui studiis laeti tenuere decoris,
22. *inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo*
fuderunt claras fecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
quod patriae vocis studiis nobisque sacrasti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissime scripseris? 23. Quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant, aut qua arte perfici possint? Nescire me fateor: evenire autem, te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? Quidquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quattuor tali iacti casu Venereum efficiunt. Num etiam centum Venereos, si cccc talos ieceris, casu futuros putas? Aspersa temere pigmenta in tabula oris lineamenta effingere possunt; num etiam Veneris Coae pulchritudinem effingi posse aspersione fortuita putas? Sus rostro si humi A litteram impresserit, num propterea suspicari poteris, Andromacham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades, in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci. Credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. Sic enim profecto se res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

XIV. 24. At nonnumquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur, et sunt opinabiles. An medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? An Achivorum exercitus et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio,

ut profectione laeti piscium lasciviam
intuerentur, ut ait Pacuvius, *nec tuendi capere posset satietas?*
'Interea prope iam óccidente sóle inhorrescit mare:
tenebrae conduplicantur, noctisque et nimbûm occaecát nigror.

Num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit, amisso exercitu? aut num propterea nulla est reipublicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, nonnulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio, omnisque opinabilis divinatio: coniectura enim nititur, ultra quam progredi non potest. 25. Ea fallit fortasse nonnumquam; sed tamen ad veritatem saepissime dirigit. Est enim ab omni aeternitate repetita; in qua quum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent, iisdem signis antegressis, ars est effecta, eadem saepe animadvertendo ac notando.

XV. Auspicia vero vestra quam constant? quae quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur: (bona hoc tua venia dixerim:) a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis tenentur. 26. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiotarum regem, commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit: qui quum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset, aquilae admonitus volatu; conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte corruit. 27. Itaque, ut ex ipso audiebam, persaepe revertit ex itinere, quum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, posteaquam a Caesare tetrarchia*, regno pecuniaque multatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, poenitere. Senatus enim auctoritatem et populi Romani libertatem atque imperii dignitatem suis armis esse defensam: sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse: antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis. Necesse est enim, offa obiecta, cadere frustum ex pulli ore, quum pascitur. 28. Quod autem scriptum habetis, tripudium fieri, si ex ea quid in solum ceciderit: hoc quoque, quod dixi, coactum, tripudium solistimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens queritur, negligentia collegii amissa plane et deserta sunt.

XVI. Nihil fere quondam maioris rei, nisi auspicato, ne privatim quidem, gerebatur: quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui, re omissa, nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis: (quamquam id ipsum aliquanto minus, quam olim:) sic tum avibus magnae res impetriri* solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, in dira et in vitiosa incurrimus. 29. Ut P. Claudius, Appii Caeci filius, eiusque collega, L. Iunius, classes maximas perdiderunt, quum vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni: qui, quum Achivi coepissent

inter sese strépere, aperteque ártem obterere extispicum;*
sólvere imperát secundo rúmore adversáque avi.

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscripserit. Esto: fuerit hoc censoris, si iudicabat ementitum. At illud minime auguris, quod ascripsit, ob eam caussam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea caussa calamitatis fuit: non in eo est culpa, qui obnuntiavit, sed in eo, qui non paruit. Veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et censor, exitus approbavit: quae si falsa fuisset, nullam afferre potuisset caussam calamitatis. Etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non caussas afferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant ventura, nisi provideris. 30. Non igitur obnuntiatio Ateii caussam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit Crassum, quid eventurum esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit: aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereret non in eo, qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit. XVII. Quid? lituus iste vester, quod clarissimum est insigne auguratus, unde vobis est traditus? Nempe eo Romulus regiones direxit tum, quum Urbem condidit. Qui quidem Romuli lituus, id est incurvum et leviter a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine nomen invenit, quum situs esset in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque deflagravisset, inventus est integer. 31. Quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit ab Attio Navio per lituum regionum facta descriptio? Qui quum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex iis amissa, vovisse dicitur, si recuperavisset, uvam se deo daturum, quae maxima esset in vinea: itaque sue inventa, ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse; quumque in quattuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua in regione distributa, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata, quum vicini omnes ad eum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. 32. Ex quo factum est, ut eum ad se rex Priscus arcesseret. Cuius quum tentaret scientiam auguratus, dixit ei, cogitare se quiddam; id possetne fieri, consuluit. Ille, augurio acto, posse respondit. Tarquinius autem dixit, se cogitasse cotem novacula posse praecidi. Tum Attium iussisse experiri. Ita cotem, in comitium allatam, inspectante et rege et populo, novacula esse discissam. Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de suis rebus ad eum referret. 33. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio supraque impositum puteal accepimus. Negemus omnia: comburamus annales; ficta haec esse dicamus: quidvis denique potius, quam deos res humanas curare, fateamur. Quid? quod scriptum apud te est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum comprobat disciplinam? Qui, quum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomoerium transgressus esset, comitia consulibus rogandis habuit. Nota res est, et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit; et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui, recentibus comitiis in senatum introducti, negaverunt iustum comitiorum rogatorem fuisse.

XVIII. 34. Iis igitur assentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt: unum, quod particeps esset artis; alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur, veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui, non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi, aut soluto liberoque motu, futura praesentiunt: (quod et somniantibus saepe contingit et nonnumquam vaticinantibus per furorem:) ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea. Cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino afflatuque funduntur. Etsi ipsa sors contemnenda non est, si auctoritatem habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus: quae tamen ductae ut in rem apte cadant, fieri credo posse divinitus. Quorum omnium interpretes, ut grammatici poetarum, proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem videntur accedere. 35. Quae est igitur ista calliditas, res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio caussam. Latet fortasse obscuritate involuta naturae. Non enim me deus ista scire, sed his tantummodo uti voluit. Utar igitur, nec adducar, ut rear, aut in extis totam Etruriam delirare, aut eamdem gentem in fulguribus errare, aut fallaciter portenta interpretari, quum terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa nostrae reipublicae, multa ceteris civitatibus gravia et vera praedixerint. 36. Quid? qui irridetur, partus hic mulae, nonne, quia fetus exstitit in sterilitate naturae, praedictus est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus, P. F., qui bis consul et censor fuit, idemque et summus augur et vir sapiens civisque praestans, nonne (ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reliquit), duobus anguibus domi comprehensis, haruspices convocavit? Qui quum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum; si feminam, ipsi: aequius esse censuit, se maturam oppetere mortem, quam P. Africani filiam adolescentem. Feminam emisit: ipse paucis post diebus est mortuus. XIX. Irrideamus haruspices; vanos, futiles esse dicamus: quorumque disciplinam et sapientissimus vir et eventus ac res comprobavit, contemnamus: contemnamus etiam Babylonios et eos, qui e Caucaso caeli signa servantes numeris stellarum cursus et motus * persequuntur. Condemnemus, inquam, hos aut stultitiae aut vanitatis aut imprudentiae, qui CCCC LXX millia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent, et mentiri iudicemus, nec saeculorum reliquorum iudicium, quod de ipsis futurum sit, pertimescere. 37. Age, barbari vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia mentita est? quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chrysippus, nec ullum sine locuplete auctore atque teste; quae quia nota tibi sunt, relinquo. Defendo unum hoc. Numquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset, neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas oraculorum illorum veritatem esset experta. Iamdiu idem non facit. 38. Ut igitur nunc minore gloria est, quia minus oraculorum veritas excellit: sic tum, nisi summa veritate, in tanta gloria non fuisset. Potest autem vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino afflatu concitabat, evanuisse vetu-

state, ut quosdam exaruisse amnes aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. Sed, ut vis, acciderit: magna enim quaestio est. modo maneat id, quod negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus, multis saeculis verax fuisse id oraculum.

XX. 39. Sed omittamus oracula: veniamus ad somnia. De quibus disputans Chrysippus, multis et minutis somniis colligendis facit idem, quod Antipater, ea conquirens, quae Antiphontis interpretatione explicata, declarant illa quidem acumen interpretis; sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, eius, qui Syracusiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem et diligentem et aequalem temporum illorum, quum praegnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se peperisse Satyriscum. Huic interpretes portentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responderunt, (ut ait Philistus) eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore. 40. Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poetarum? Narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

Excita quum tremulis anus attulit artubu' lumen,
talia commemorat lacrumans, exterrita somno:
Eurydica prognata, pater quam noster amavit,
vires vitaque corpu' meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcher per amoena salicta
et ripas raptare, locosque novos. Ita sola
postilla, germana soror, errare videbar,
tardaque vestigare, et quaerere te, neque posse
corde capessere: semita nulla pedem stabilibat.
41. *Exin compellare pater me voce videtur*
his verbis: O gnata, tibi sunt ante gerendae
aerumnae: post ex fluvio fortuna resistet.
Haec effatu' pater, germana, repente recessit,
nec sese dedit in conspectum corde cupitus,
quamquam multa manus ad caeli caerula templa
tendebam lacrumans, et blanda voce vocabam.
Vix aegro tum corde meo me somnu' reliquit.

XXI. 42. Haec, etiam si ficta sunt a poeta, non absunt tamen a consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commentitium, quo Priamus est conturbatus.

Quia máter gravida párere se ardentem facem
visa ést in somnis Hécuba: quo factó pater
rex ípse Priamus, sómnio mentís metu
percúlsus, curis súmptus suspirántibus,
exsácrificabat hóstiis balántibus.
Tum cóniectorem póstulat, pacém petens,
ut se édoceret óbsecrans Apóllinem,
quo sése vertant tántae sortes sómniúm.
Ibi éx oraclo vóce divina édidit
Apóllo; puerum, prímus Priamo quí foret
postílla natus, témperaret tóllere.
Eum ésse exitium Tróiae, pestem Pérgamo.

43. Sint haec, ut dixi, somnia fabularum: hisque adiungatur etiam Aeneae somnium, quod in Numerii Fabii Pictoris Graecis annalibus eiusmodi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt, quaeque illi acciderunt, ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt. XXII. Sed propiora videamus. Cuiusnam modi est Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

44. *Quum iám quieti córpus nocturno ímpetu*
dedí, sopore plácans artus lánguidos;
visú' st in somnis, pástorem ad me appéllere
pecús lanigerum exímia pulchritúdine:
duos cónsanguineos árietes inde éligi,
praeclarioremque álterum immolare me;
deinde eius germanum cornibus conitier
in me arietare, eoque ictu me ad casum dari;
exín prostratum terra, graviter saucium,
resupinum, in caelo contueri maximum ac
miríficum facinus; déxtrorsum orbem flámmeum
radiatum solis liquier cursu novo.

45. Eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio facta, videamus:

Rex, quae in vita usurpant homines, cogitant, cu-
rant, vident,
quaeque agunt vigilantes, agitantque, ea si cui in
somno accidunt,
minus mirum est. Sed in re tanta haud témere vi-
sa se offerunt.
Proin vide, ne, quem tu esse hebetem deputes aeque ac
pecus,
is sapientiá munitum pectus egregiúm gerat,
téque regno expellat. Nam id, quod dé sole osten-
túm est tibi,
pópulo commutátionem rérum portendit fore
perpropinquam: haec béne verruncent populo. Nam
quod ad dexteram
coépit cursum ab laéva signum praépotens; pulchér-
rime
auguratum est, rem Romanam públicam summam
fore.

XXIII. 46. Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra deorum, quae ipsa domi consecravisset: ex his Mercurium e patera, quam dextra manu teneret, sanguinem visum esse fundere: qui quum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine redundaret. Quod matris somnium immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego, quae magi Cyro illi principi interpretati sunt, ex Dinonis Persicis proferam? Nam quum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra appetivisse manibus, quum se convolvens sol elaberetur et abiret: ei magos dixisse, (quod genus sapientum et doctorum habebatur in Persis:) ex triplici appetitione solis, XXX annos Cyrum regnaturum esse, portendi. Quod ita contigit. Nam ad septuagesimum pervenit, quum XL natus annos regnare coepisset. 47. Est profecto quiddam etiam in barbaris gentibus praesentiens atque divinans: siquidem ad mortem proficiscens Calanus Indus, quum ascenderet in rogum ardentem: »O praeclarum discessum, inquit, e vita! quum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato, in lucem animus excesserit!« Quumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret; »Optime, inquit: propediem te videbo.« Quod ita contigit. Nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis, ad quae mox revertar. Qua nocte templum Ephesiae Dianae deflagravit, eadem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum, atque, ubi lucere coepisset, clamitasse magos, pestem ac perniciem Asiae proxima nocte natam. Haec de Indis et magis.

XXIV. 48. Redeamus ad somnia. Hannibalem Caelius scribit, quum columnam auream, quae esset in fano Iunonis Laciniae, auferre vellet, dubitaretque, utrum ea solida esset, an extrinsecus inaurata, perterebravisse: quumque solidam invenisset, statuissetque tollere, ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere, ne id faceret, minarique, si fecisset, se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret,

amitteret; idque ab homine acuto non esse neglectum. Itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam, et eam in summa columna collocavisse. 49. Hoc idem in Sileni, quem Caelius sequitur, Graeca historia est: is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est: Hannibalem, quum cepisset Saguntum, visum esse in somnis a Iove in deorum concilium vocari: quo quum venisset, Iovem imperasse, ut Italiae bellum inferret, ducemque ei unum e concilio datum; quo illum utentem cum exercitu progredi coepisse; tum ei ducem illum praecepisse, ne respiceret; illum autem id diutius facere non potuisse elatumque cupiditate respexisse; tum visam belluam vastam et immanem, circumplicatam serpentibus, quacumque incederet, omnia arbusta, virgulta, tecta pervertere; et eum admiratum quaesisse de deo, quodnam illud esset tale monstrum: et deum respondisse, vastitatem esse Italiae, praecepisseque, ut pergeret protinus; quid retro atque a tergo fieret, ne laboraret. 50. Apud Agathoclem scriptum in historia est, Hamilcarem Karthaginiensem, quum oppugnaret Syracusas, visum esse audire vocem, se postridie caenaturum Syracusis: quum autem is dies illuxisset, magnam seditionem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse factam: quod quum sensissent Syracusani, improviso eos in castra irrupisse Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum. Ita res somnium comprobavit. Plena exemplorum est historia, tum referta vita communis. 51. At vero P. Decius ille, Q. F. qui primus e Deciis consul fuit, quum esset tribunus militum M. Valerio, A. Cornelio consulibus, a Samnitibusque premeretur noster exercitus, quum pericula praeliorum iniret audacius, monereturque, ut cautior esset, dixit, quod exstat in annalibus: sibi in somnis visum esse, quum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maxima gloria. Et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit. Post triennium autem, quum consul esset, devovit se, et in aciem Latinorum irrupit armatus. Quo eius facto superati sunt et deleti Latini. Cuius mors ita gloriosa fuit, ut eamdem concupisceret filius. XXV. 52. Sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum. Est apud Platonem Socrates, quum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum: vidisse se in somnis pulchritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quemdam eiusmodi versum:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

Quod ut est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon Socraticus (qui vir et quantus!) in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia; quorum eventus mirabiles exstiterunt. 53. Mentiri Xenophontem, an delirare dicemus? Quid? singulari vir ingenio Aristoteles, et paene divino, ipsene errat, an alios vult errare? quum scribit, Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem Pheras venisse; quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur: in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent: ei visum in quiete egregia facie iuvenem dicere, fore, ut perbrevi convalesceret, paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem Eudemum quinquennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim scribit Aristoteles consecuta, et convaluisse Eudemum, et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum; quinto autem anno exeunte, quum esset spes ex illo somnio in Cyprum illum ex Sicilia esse rediturum, praeliantem eum ad Syracusas occidisse: ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, quum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur. 54. Adiungamus philosophis doctissimum hominem, poetam quidem divinum, Sophoclem: qui, quum ex aede Herculis patera aurea gravis surrepta esset, in somnis vidit ipsum deum dicentem, qui id fecisset. Quod semel ille iterumque neglexit. Ubi idem saepius, ascendit in Areopagum: detulit rem. Areopagitae comprehendi iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus. Is, quaestione adhibita, confessus est, pateramque retulit. Quo facto, fanum illud Indici[s] Herculis nominatum est. XXVI. 55. Sed quid ego Graecorum? Nescio quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxime Caelius. Quum bello Latino ludi votivi maximi primum fierent, civitas ad arma repente est excitata. Itaque, ludis intermissis, instaurativi constituti sunt. Qui antequam fierent, quumque iam populus consedisset, servus per circum, quum virgis caederetur, furcam ferens ductus est. Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire, qui diceret, praesulem sibi non placuisse ludis, idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare: illum non esse ausum. Iterum esse idem visum, et monitum, ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse ausum. Exin filium eius esse mortuum; eamdem in somnis admonitionem fuisse tertiam. Tum illum etiam debilem factum, rem ad amicos detulisse, quorum de sententia lecticula in curiam esse delatum, quumque senatui somnium enarravisset, pedibus suis domum revertisse. Itaque somnio comprobato a senatu, ludos illos iterum instauratos, memoriae proditum est. 56. C. vero Gracchus multis dixit, ut scriptum apud eumdem Caelium est, sibi in somnis quaesturam petenti Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum. Hoc, antequam tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse scribit Caelius, et dixisse multis. Quo somnio quid inveniri potest certius?

XXVII. Quid? illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide: qui quum ignotum quemdam proiectum mortuum vidisset, eumque humavisset, haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepultura affecerat; si navigasset, eum naufragio esse periturum; itaque Simonidem redisse; perisse ceteros, qui tum navigassent. 57. Alterum ita traditum, clarum admodum somnium. Quum duo quidam Arcades familiares iter una facerent, et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse, ad hospitem alterum. Qui ut caenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse; dein quum se collegisset idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse; tum ei dormienti eumdem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur, se interfectum in plaustrum a caupone esse coniectum, et supra stercus iniectum; petere, ut mane ad portam adesset, priusquam plaustrum ex oppido exiret. Hoc vero eum somnio commotum, mane bubulco praesto ad portam fuisse; quaesisse ex eo, quid esset in plau-

stro illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse, cauponem re patefacta, poenas dedisse.

XXVIII. 58. Quid hoc somnio dici potest divinius? Sed quid aut plura aut vetera quaerimus? Saepe tibi meum narravi, saepe ex te audivi tuum somnium: Me, quum Asiae provinciae praeessem, vidisse in quiete, quum tu equo advectus ad quamdam magni fluminis ripam, provectus subito atque delapsus in flumen, nusquam apparuisses, me contremuisse, timore perterritum: tum te repente laetum exstitisse, eodemque equo adversam ascendisse ripam nosque inter nos esse complexos. Facilis coniectura huius somnii: mihique a peritis in Asia praedictum est, fore eos eventus rerum, qui acciderunt. 59. Venio nunc ad tuum: audivi equidem ex te ipso, sed mihi saepius noster Salustius narravit; quum in illa fuga, nobis gloriosa, patriae calamitosa, in villa quadam campi Atinatis maneres, magnamque partem noctis vigilasses, ad lucem denique arcte et graviter dormitare te* coepisse. Itaque, quamquam iter instaret, se* tamen silentium fieri iussisse, neque esse passum te excitari: quum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, quum in locis solis maestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te, quid tristis esses; quumque tu te tua patria vi pulsum esse dixisses, prehendisse eum dextram tuam, et bono animo te iussisse esse, lictorique proximo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret; et dixisse, in eo tibi salutem fore. Tum et se exclamasse Salustius narrat, reditum tibi celerem et gloriosum paratum, et te ipsum visum somnio delectari. Nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses, in monumento Marii de tuo reditu magnificentissimum illud senatus consultum esse factum, referente optimo et clarissimo viro consule, idque frequentissimo theatro, incredibili clamore et plausu comprobatum: dixisse te, nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

XXIX. 60. At multa falsa. Immo obscura fortasse nobis. Sed sint falsa quaedam; contra vera quid dicimus? quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus. Nunc onusti cibo et vino perturbata et confusa cernimus. Vide, quid Socrates in Platonis Politia loquatur. Dicit enim: *Quum dormientibus ea pars animi, quae mentis et rationis sit particeps, sopita langueat: illa autem, in qua feritas quaedam sit atque agrestis immanitas, quum sit immoderato tumefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno immoderateque iactari: itaque huic omnia visa obiiciuntur a mente ac ratione vacua: ut aut cum matre corpus miscere videatur, aut cum quovis alio vel homine, vel deo, saepe bellua; atque etiam trucidare aliquem, et impie cruentari, multaque facere impure atque taetre cum temeritate et impudentia.* 61. *At qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata et erecta, saturataque bonarum cogitationum epulis: eaque parte animi, quae voluptate alitur, nec inopia enecta, nec satietate affluenti, (quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam, sive abundat atque affluit,) illa etiam tertia parte animi, in qua irarum exsistit ardor, sedata atque restincta: tum eveniet, duabus animi temerariis partibus compressis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat, et se vegetam ad somniandum acremque praebeat: tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia.* Haec verba ipsa Platonis expressi. XXX. 62. Epicurum igitur audiemus potius? Namque Carneades concertationis studio modo ait hoc, modo illud. At ille quid sentit? Sentit autem nihil umquam elegans, nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philosophos vincerent. Iubet igitur Plato, sic ad somnum proficisci corporibus affectis, ut nihil sit, quod errorem animis perturbationemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne faba vescerentur, quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis quaerentis vera contrariam. 63. Quum ergo est somno sevocatus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura praevidet. Iacet enim corpus dormientis, ut mortui; viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, quum omnino corpore excesserit. Itaque appropinquante morte multo est divinior. Nam et id ipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero affecti, instare mortem. Itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum: tumque vel maxime laudi student; eosque, qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime poenitet. 64. Divinare autem morientes, etiam illo exemplo confirmat Posidonius, quo affert, Rhodium quemdam morientem sex aequales nominasse, et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui deinceps moriturus esset. Sed tribus modis censet deorum appulsu homines somniare: uno, quod praevideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur; altero, quod plenus aer sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant; tertio, quod ipsi dii cum dormientibus colloquantur: idque, ut modo dixi, facilius evenit appropinquante morte, ut animi futura augurentur. 65. Ex quo et illud est Calani, de quo ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propinquam Achilli mortem denuntiat. XXXI. Neque enim illud verbum temere consuetudo approbavisset, si ea res nulla esset omnino:

Praesagibat ánimus, frustra me íre, quum exirém domo.

Sagire enim sentire acute est: ex quo sagae anus, quia multa scire volunt, et sagaces dicti canes. Is igitur, qui ante sagit, quam oblata res est, dicitur praesagire, id est, futura ante sentire.

66. Inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. Ea si exarsit acrius, furor appellatur, quum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

H. Séd quid oculis rábere visa est dérepente ardéntibus?
Ubi illa paullo ánte sapiens, vírginali modéstia?
C. Máter, optumátum multo múlier melior múlierum,
missa sum supérstitiosis háriolatiónibus;
nám me Apollo fátis fandis démentem invitám ciet.*
Vírgines vero aéquales, patrí méi, meúm factúm pudet,
optimi viri: mea mater, túi me miseret, méi piget.
Optumam progéniem Priamo peperisti extra me: hóc dolet.
méd obesse, illós prodesse, me óbstare, illos óbsequi.

O poema tenerum et moratum atque molle! Sed hoc minus ad rem. 67. Illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor vera soleat.

Adest, adest fax óbvoluta sánguine atque incéndio:
multos annos látuit: cives, ferte opem, et restínguite.

Deus inclusus corpore humano iam, non Cassandra loquitur:

Iámque mari magnó classis cita
téxitur: exitiúm éxamen rapit:
ádvenit, et fera vélivolantibus
návibu' complevít manu' littora.

XXXII. 68. Tragoedias loqui videor et fabulas. At ex te ipso non commentitiam rem, sed factam, eiusdem generis audivi: C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio, quum praetorio imperio classis Rhodiae praeesset, cum primis hominem prudentem atque doctum: eumque dixisse, remigem quemdam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, madefactum iri minus xxx diebus Graeciam sanguine; rapinas Dyrrhachii et conscensionem in naves cum fuga, fugientibusque miserabilem respectum incendiorum fore, sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari: tum neque te ipsum non esse commotum, Marcumque Varronem et M. Catonem, qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus ex Pharsalica fuga venisse Labienum: qui quum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. 69. Nam et ex horreis direptum effusumque frumentum vias omnes angiportusque constraverat; et naves subito perterriti metu conscendistis; et noctu ad oppidum respicientes, flagrantes onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis: postremo a Rhodia classe deserti, verum vatem fuisse sensistis.

70. Exposui, quam brevissime potui, somnii et furoris oracula, quae carere arte dixeram. Quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet; animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos. Ex quo intelligitur, esse extra divinum animum, humanus unde ducatur: humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae appetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam: quae autem pars animi rationis atque intelligentiae sit particeps, eam tum maxime vigere, quum plurimum absit a corpore. 71. Itaque expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum, Cratippus solet rationem concludere hoc modo: »Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum; possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere: qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare; potest autem quis, quum divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere: satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia; esse igitur divinationem, confitendum est.«

XXXIII. 72. Quae vero aut coniectura explicantur, aut eventis animadversa et notata sunt, ea genera divinandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur: in quo haruspices, augures coniectoresque numerantur. Haec improbantur a Peripateticis, a Stoicis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monumentis et disciplina: quod Etruscorum declarant et haruspicini et fulgurales et tonitruales libri, vestri etiam augurales: alia autem subito ex tempore coniectura explicantur, ut apud Homerum Calchas, qui ex passerum numero belli Troiani annos auguratus est; et ut in Sisennae scriptum historia videmus, quod, te inspectante, factum est, ut, quum ille in agro Nolano immolaret ante praetorium, ab infima ara subito anguis emergeret; quum quidem C. Postumius haruspex oraret illum, ut in expeditionem exercitum educeret: id quum Sulla fecisset, tum ante oppidum Nolam florentissima Samnitium castra cepit. 73. Facta coniectura etiam in Dionysio est paullo ante, quam regnare coepit: qui quum, per agrum Leontinum iter faciens, equum ipse demisisset in flumen, submersus equus voraginibus, non exstitit: quem quum maxima contentione non potuisset extrahere, discessit, ut ait Philistus, aegre ferens. Quum autem aliquantulum progressus esset, subito exaudivit hinnitum, respexitque et equum alacrem laetus aspexit, cuius in iuba examen apum consederat. Quod ostentum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coeperit. XXXIV. 74. Quid? Lacedaemoniis, paullo ante Leuctricam calamitatem, quae significatio facta est, quum in Herculis fano arma sonuerunt, Herculisque simulacrum multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae clausae repagulis subito se ipsae aperuerunt; armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa. Quumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic assidue canere coepisse, ut nihil intermitterent: tum augures dixisse Boeotios, Thebanorum esse victoriam, propterea quod avis illa victa silere soleret, canere, si vicisset. 75. Eademque tempestate multis signis Lacedaemoniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur. Namque et Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus fuerat, statuae, quae Delphis stabat, in capite corona subito exstitit ex asperis herbis et agrestibus: stellaeque aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses conciderunt, (qua in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae,) paullo ante Leuctricam pugnam deciderunt neque repertae sunt. 76. Maximum vero illud portentum iisdem Spartiatis fuit, quod, quum oraculum ab Iove Dodonaeo petivissent, de victoria sciscitantes, legatique illud, in quo inerant sortes, collocavissent; simia, quam rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas et cetera, quae erant ad sortem parata, disturbavit et aliud alio dissipavit. Tum ea, quae praeposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur, de salute Lacedaemoniis esse, non de victoria cogitandum. XXXV. 77. Quid? bello Punico secundo nonne C. Flaminius, consul iterum, neglexit signa rerum futurarum magna cum clade reipublicae? Qui, exercitu lustrato, quum Arretium versus castra movisset et contra Hannibalem legiones duceret, et ipse et equus eius ante signum Iovis Statoris sine caussa repente concidit, nec eam rem habuit religioni, obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret praelium. Idem quum tripudio auspicaretur, pullarius diem praelii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quaesivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Quum ille quiescendum respondisset, Flaminius: »Praeclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur.« Itaque signa convelli, et se sequi iussit. Quo tempore, quum signifer primi hastati signum non posset movere loco, nec quidquam proficeretur, plures quum accederent; Flaminius, re nuntiata, suo more neglexit. Itaque tribus horis concisus exercitus, atque ipse interfectus est. 78. Ma-

gnum illud etiam, quod addidit Caelius, eo tempore ipso, quum hoc calamitosum fieret proelium, tantos terrae motus in Liguribus, Gallia compluribusque insulis totaque in Italia factos esse, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factae sint terraeque desederint fluminaque in contrarias partes fluxerint, atque in amnes mare influxerit. XXXVI. Fiunt certe divinationum coniecturae a peritis. Midae illi Phrygio, quum puer esset, dormienti formicae in os tritici grana congesserunt. Divitissimum fore, praedictum est: quod evenit. At Platoni, quum in cunis parvulo dormienti apes in labellis consedissent, responsum est, singulari illum suavitate orationis fore. Ita futura eloquentia provisa in infante est. 79. Quid? amores ac deliciae tuae, Roscius num aut ipse aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? Qui quum esset in cunabulis educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini, noctu lumine apposito experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu. Quo aspectu exterrita clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices retulit: qui responderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Atque hanc speciem Pasiteles* caelavit argento et noster expressit Archias versibus. Quid igitur exspectamus? an, dum in foro nobiscum dii immortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt, quam tum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. Nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyllam. Quid enim? non videmus, quam sint varia terrarum genera; ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis, et in Asia Plutonia, quae vidimus: et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres: aliae, quae acuta ingenia gignant, aliae, quae retusa: quae omnia fiunt et ex caeli varietate et ex disparili aspiratione terrarum.

80. Fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius: saepe etiam cura et timore: qualis est illa,

flexanima tamquam lymphata, aut Bacchi sacris
commóta, in tumulis Teúcrum commemoráns suum.

XXXVII. Atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam. Negat enim sine furore Democritus quemquam poetam magnum esse posse: quod idem dicit Plato. Quem, si placet, appellet furorem, dummodo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. Quid? vestra oratio in caussis: quid? ipsa actio potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior? Equidem etiam in te saepe vidi, et (ut ad leviora veniamus) in Aesopo, familiari tuo, tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.

81. Obiiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae sunt: speciem autem offerunt. Quod contigisse Brenno dicitur eiusque Gallicis copiis, quum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. Tum enim ferunt ex oraculo effatam esse Pythiam:

Ego próvidebo rem istam et albae vírgines.

Ex quo factum, ut et viderentur virgines ferre arma contra, et nive Gallorum obrueretur exercitus. XXXVIII. Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum. Ego autem haud scio, an nec cardiacis hoc tribuendum sit, nec phreneticis: animi enim integri, non vitiosi corporis est divinatio.

82. Quam quidem esse re vera, hac Stoicorum ratione concluditur: »Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sunt: aut non diligunt homines; aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nihil interesse hominum scire, quid futurum sit; aut non censent, esse suae maiestatis praesignificare hominibus, quae sunt futura: aut ne ipsi quidem dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest scire ea, quae ventura sunt; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere. 83. Non igitur sunt dii nec significant futura. Sunt autem dii: significant ergo. Et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam: frustra enim significarent: nec, si dant vias, non est divinatio; est igitur divinatio.«

XXXIX. 84. Hac ratione et Chrysippus et Diogenes et Antipater utitur. Quid est igitur, cur dubitandum sit, quin sint ea, quae disputavi, verissima? Si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si denique hoc semper ita putatum est? Si summi philosophi, si poetae, si sapientissimi viri, qui respublicas constituerunt, qui urbes condiderunt? an, dum bestiae loquantur, exspectamus; hominum consentiente auctoritate contenti non sumus?

85. Nec vero quidquam aliud affertur, cur ea, quae dico, divinandi genera nulla sint: nisi, quod difficile dictu videtur, quae cuiusque divinationis ratio, quae caussa sit. Quid enim habet haruspex, cur pulmo incisus etiam in bonis extis dirimat tempus et proferat diem? quid augur, cur a dextra corvus, a sinistra cornix faciat ratum? quid astrologus, cur stella Iovis aut Veneris coniuncta cum Luna ad ortus puerorum salutaris sit, Saturni Martisve contraria? cur autem deus dormientes nos moneat, vigilantes negligat? Quid deinde caussae est, cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat? 86. Cur fiat quidque, quaeris? Recte omnino. Sed non nunc id agitur. Fiat, necne fiat, id quaeritur. Ut si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se alliciat et attrahat; rationem, cur id fiat, afferre nequeam: fieri omnino neges? Quod idem facis in divinatione: quam et cernimus ipsi, et audimus, et legimus et a patribus accepimus: neque ante philosophiam patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis vita dubitavit: et postea, quam philosophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset auctoritas. 87. Dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate: excepi de antiquis praeter Xenophanem neminem: adiunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos. Unus dissentit Epicurus. Quid vero? hoc turpius, quam quod idem nullam sensit gratuitam esse virtutem? XL. Quis est autem, quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas? Calchantem augurem scribit Homerus longe optimum, eumque ducem classis fuisse ad Ilium*, auspiciorum credo scientia, non locorum. 88. Amphilochus et Mopsus Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures: iique urbes in ora maritima Ciliciae Graecas condiderunt. Atque etiam ante hos Amphia-

raus et Tiresias, non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

qui sui quaestus caússa fictas súscitant sententias,

sed clari et praestantes viri, qui avibus et signis admoniti futura dicebant. Quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait, solum sapere, ceteros umbrarum vagari modo. Amphiaraum autem sic honoravit fama Graeciae, deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est humatus, oracula peterentur. 89. Quid? Asiae rex Priamus nonne et Helenum filium et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? Quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse scriptum videmus. Quid? Polyidum Corinthium nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Troiam proficiscenti mortem praedixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. Ut enim sapere, sic divinare regale ducebant. Testis est nostra civitas, in qua et reges augures, et postea privati eodem sacerdotio praediti rempublicam religionum auctoritate rexerunt. XLI. 90. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est: si quidem et in Gallia Druidae sunt, e quibus ipse Divitiacum Aeduum, hospitem tuum laudatoremque, cognovi: qui et naturae rationem, quam physiologiam Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur, et partim auguriis, partim coniectura, quae essent futura, dicebat; et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi caussa atque inter se colloquendi: quod etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis. 91. Nec quisquam rex Persarum potest esse, qui non ante magorum disciplinam scientiamque perceperit. Licet autem videre et genera quaedam et nationes huic scientiae deditas. Telmessus in Caria est: qua in urbe excellit haruspicum disciplina. Itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clytidarum, haruspicinae nobilitate praestantes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum antecellunt. 92. Etruria autem de caelo tacta scientissime animadvertit: eademque interpretatur, quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud maiores nostros senatus, tum, quum florebat imperium, decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum. Phryges autem et Pisidae et Cilices et Arabum natio avium significationibus plurimum obtemperant: quod idem factitatum in Umbria accepimus.

XLII. 93. Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse ductae. Etenim Aegyptii et Babylonii, in camporum patentium aequoribus habitantes, quum ex terra nihil emineret, quod contemplationi caeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt; Etrusci autem, quod religione imbuti studiosius et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt: quodque propter aëris crassitudinem de caelo apud eos multa fiebant, et quod ob eamdem caussam multa inusitata partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu et satu, portentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt. Quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant. Quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt; ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur. 94. Arabes autem et Phryges et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur, campos et montes hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt. Eademque et Pisidiae caussa fuit, et huic nostrae Umbriae. Tum Caria tota, praecipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uberrimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

XLIII. 95. Quis vero non videt, in optima quaque republica plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse? Quis rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis, quo maius erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi habent [Auspicia] externa videamus. Namque et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos μάντεις vocant, adhibuerunt: et Lacedaemonii regibus suis augurem assessorem dederunt; itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt: iidemque de rebus maioribus semper aut Delphis oraculum, aut ab Ammone aut a Dodona petebant. 96. Lycurgus quidem, qui Lacedaemoniorum rempublicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit. Quas quum vellet Lysander commutare, eadem est prohibitus religione. Atque etiam, qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi caussa incubabant, quia vera quietis oracula ducebant. 97. Ad nostra iam redeo. Quoties senatus decemviros ad libros ire iussit! quantis in rebus, quamque saepe responsis haruspicum paruit! Nam et quum duo visi soles essent, et quum tres lunae, et quum faces, et quum sol nocte visus esset, et quum e caelo fremitus auditus, et quum caelum discessisse visum est atque in eo animadversi globi. Delata etiam ad senatum labes agri Privernatis, quum ad infinitam altitudinem terra desedisset, Apuliaque maximis terrae motibus conquassata esset: quibus portentis magna populo Romano bella perniciosaeque seditiones denuntiabantur. Inque his omnibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus congruebant. 98. Quid? quum Cumis Apollo sudavit, Capuae Victoria? quid? ortus androgyni? nonne fatale quoddam monstrum fuit? Quid? quum fluvius atratus sanguine fluxit? quid? quum saepe lapidum, sanguinis nonnumquam, terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit? quid? quum in Capitolio ictus Centaurus e caelo est, in Aventino portae et homines? Tusculi aedes Castoris et Pollucis Romaeque Pietatis? nonne et haruspices ea responderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem repertae praedictiones sunt? XLIV. 99. Caeciliae Q. filiae somnio modo Marsico bello templum est a senatu Iunoni Sospitae restitutum. Quod quidem somnium Sisenna quum disputavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tamen insolenter, credo ab Epicureo aliquo inductus, disputat somniis credi non oportere. Idem contra ostenta nihil disputat exponitque initio belli Marsici et deorum simulacra sudavisse, et sanguinem fluxisse, et discessisse caelum, et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nuntiarent, et Lanuvii clypeos, quod haruspicibus tristissimum visum esset, a muri-

bus esse derosos. 100. Quid? quod in annalibus habemus, Veienti bello, quum lacus Albanus praeter modum crevisset, Veientem quemdam ad nos hominem nobilem profugisse, eumque dixisse, ex fatis, quae Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum lacus is redundaret: et, si lacus emissus lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano; sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum salutare nostris fore. Ex quo illa admirabilis a maioribus Albanae aquae facta deductio est. Quum autem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent, tum ex his quidam dixisse dicitur, non omnia illum transfugam ausum esse senatui dicere: in iisdem enim fatis scriptum Veientes habere, *Fore, ut brevi a Gallis Roma caperetur*: quod quidem sexennio post Veios captos esse factum videmus. XLV. 101. Saepe etiam et in praeliis Fauni auditi, et in rebus turbidis veridicae voces ex occulto missae esse dicuntur: cuius generis duo sunt ex multis exempla, sed maxima. Nam non multo ante Urbem captam exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in novam viam devexus est: »Ut muri et portae reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur.« Quod neglectum, quum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem expiatum est. Ara enim Aio Loquenti, quam septam videmus, exadversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, quum terrae motus factus esset, *Ut sue plena procuratio fieret*, vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse: quocirca Iunonem illam appellatam Monetam. Haec igitur et a diis significata, et a nostris maioribus iudicata contemnimus?

102. Neque solum deorum voces Pythagorei observitaverunt, sed etiam hominum, quae vocant omina. Quae maiores nostri quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis, *Quod bonum, faustum, felix fortunatumque esset*, praefabantur: rebusque divinis, quae publice fierent, ut *faverent linguis*, imperabatur; inque feriis imperandis, ut *litibus et iurgiis se abstinerent*. Itemque in lustranda colonia, ab eo, qui eam deduceret, et quum imperator exercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur. Quod idem in delectu consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. 103. Quae quidem a te scis et consule et imperatore summa religione esse servata. Praerogativam etiam maiores omen iustorum comitiorum esse voluerunt. XLVI. Atque ego exempla ominum nota proferam. L. Paullus consul iterum, quum ei, bellum ut cum rege Perse gereret, obtigisset; ut ea ipsa die domum ad vesperum rediit, filiolam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animadvertit tristiculam. *Quid est*, inquit, *mea Tertia? quid tristis es?* — *Mi pater*, inquit, *Persa periit.* — Tum ille arctius puellam complexus, *Accipio*, inquit, *mea filia*, *omen*: erat autem mortuus catellus eo nomine. 104. L. Flaccum, flaminem Martialem, ego audivi, quum diceret, Caeciliam Metelli, quum vellet sororis suae filiam in matrimonium collocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi caussa: quod fieri more veterum solebat. Quum virgo staret, et Caecilia in sella sederet, neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petiisse a matertera, ut sibi concederet paullisper, ut in eius sella requiesceret: illam autem dixisse, *Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes.* Quod omen res consecuta est. Ipsa enim brevi mortua est; virgo autem nupsit, cui Caecilia nupta fuerat. Haec posse contemni vel etiam rideri, praeclare intelligo: sed id ipsum est, deos non putare; quae ab iis significantur, contemnere.

XLVII. 105. Quid de auguribus loquar? Tuae partes sunt: tuum, inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. Tibi App. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore: quod paucis post mensibus exortum, paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer assentior. Solus enim multorum annorum memoria, non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. Quem irridebant collegae tui, eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant. Quibus nulla videbatur in auguriis aut auspiciis praesensio aut scientia veritatis futurae; sapienter, aiebant, ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est: neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent. Sed difficultas laborque discendi disertam negligentiam reddidit. Malunt enim disserere, nihil esse in auspiciis, quam, quid sit, ediscere. 106. Quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissimum te auctore:

Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
arboris e trunco serpentis saucia morsu,
subigit ipsa, feris transfigens unguibus, anguem
semianimum et varia graviter cervice micantem.
Quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi, praepetibus pinnis lapsuque volantem,
conspexit Marius, divini numinis augur,
faustaque signa suae laudis reditusque notavit.
Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.

XLVIII. 107. Atque ille Romuli auguratus pastoralis, non urbanus fuit; nec fictus ad opiniones imperitorum, sed a certis acceptus et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

curantes magna cum cura, concupientes
regni, dant operam simul auspicio augurioque.
Hinc Remus auspicio se devovet atque secundam
solus avem servat. At Romulu' pulcher in alto
quaerit Aventino, servans genus altivolantum.
Certabant, urbem Romamne Remamne vocarent.
Omnis cura viris, uter esset induperator.
Exspectant, veluti, consul quum mittere signum
volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,
108. *quam mox emittat pictis e faucibu' currus:*
sic exspectabat populus, atque ore timebat
rebus, utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albu' recessit in infera noctis;
exin candida se radiis dedit icta foras lux;
et simul ex alto longe pulcherrima praepes
laeva volavit avis: simul aureus exoritur sol.
Cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
auspicio regni stabilita scamna solumque.

XLIX. 109. Sed unde huc degressa est, eodem redeat oratio. Si nihil queam disputare, quamobrem

quidque fiat, et tantummodo, fieri ea, quae commemoravi, doceam: parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid, si etiam ratio exstat artificiosae praesensionis facilis, divinae autem paullo obscurior? Quae enim extis, quae fulguribus, quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata sunt observatione diuturna. Affert autem vetustas omnibus in rebus longinqua observatione incredibilem scientiam: quae potest esse etiam sine motu atque impulsu deorum, quum, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, crebra animadversione perspectum est. 110. Altera divinatio est naturalis, ut ante dixi: quae physica disputandi subtilitate referenda est ad naturam deorum: a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos animos et libatos habemus: quumque omnia completa et referta sint aeterno sensu et mente divina, necesse est cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed vigilantes animi vitae necessitatibus serviunt, disiunguntque se a societate divina, vinclis corporis impediti. 111. Rarum est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent et ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque rapiantur. Horum sunt auguria non divini impetus, sed rationis humanae: nam et natura futura praesentiunt, ut aquarum fluxiones et deflagrationem futuram aliquando caeli atque terrarum. Alii autem, in republica exercitati, ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyrannidem multo ante prospiciunt. quos prudentes possumus dicere, id est providentes; divinos nullo modo possumus; non plus, quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores suos convinceret, ostenderetque, etiam philosophum, si ei commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam, antequam florere coepisset, in agro Milesio coemisse dicitur. 112. Animadverterat fortasse quadam scientia, olearum ubertatem fore. Et quidem idem primus defectionem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse fertur. L. Multa medici, multa gubernatores, agricolae etiam multa praesentiunt: sed nullam eorum divinationem voco, ne illam quidem, qua ab Anaximandro physico moniti Lacedaemonii sunt, ut urbem et tecta linquerent armatique in agro excubarent, quod terrae motus instaret, tum, quum et urbs tota corruit, et ex monte Taygeto extrema montis quasi puppis avulsa est. Ne Pherecydes quidem, ille Pythagorae magister, potius divinus habebitur, quam physicus; qui quum vidisset haustam aquam de iugi puteo, terrae motus dixit instare. 113. Nec vero umquam animus hominis naturaliter divinat, nisi quum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore. Quod aut vatibus contingit aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur et, ut dixi, a Cratippo nostro. Si propterea, quod ea proficiscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola. Sin autem nihil esse in observatione putant, multa tollunt, quibus vitae ratio continetur. Sed quoniam dant aliquid, idque non parvum, vaticinationes cum somniis; nihil est, quod cum his magno opere pugnemus, praesertim quum sint, qui omnino nullam divinationem probent. 114. Ergo et ii, quorum animi, spretis corporibus, evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati, cernunt illa profecto, quae vaticinantes praenuntiant: multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent; ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur. Multos nemora silvaeque, multos amnes aut maria commovent: quorum furibunda mens videt ante multo, quae sunt futura. Quo de genere illa sunt:

Eheú, videte; iúdicavit inclutum
iudícium inter deas trés aliquis:
quo iúdicio Lacedaémonia
mulier, furiarum una, ádveniet.

Eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

versibu', quos olim Fauni vatesque canebant.

115. Similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicuntur. Quo de genere Apollinis operta prolata sunt. Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatae mentes oracula funderent. LI. Atque haec quidem vatum ratio est: nec dissimilis sane somniorum. Nam quae vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus. Viget enim animus in somnis, liberque est sensibus et* omni impeditione curarum, iacente et mortuo paene corpore. Qui quia vixit ab omni aeternitate, versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum sunt, videt; si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est affectus, ut sopito corpore ipse vigilet. Haec somniantis est divinatio. 116. Hic magna quaedam exoritur, neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum Antiphontis interpretatio: eodemque modo et oraculorum et vaticinationum sunt explanatores, ut grammatici poetarum. Nam ut aurum et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset, quemadmodum ad eorum venas perveniretur: nec fruges terrae baccasve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset, nisi earum cultus et conditiones tradidisset: materia deinde quid iuvaret, nisi confectionis eius fabricam haberemus? sic cum omni utilitate, quam dii hominibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraculis, quod erant multa obscura, multa ambigua, explanationes adhibitae sunt interpretum.

117. Quo modo autem aut vates aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est. Sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant; sint haec, quae quaerimus, faciliora. Continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est *de natura deorum* a te secundo libro explicata dilucide. Quam si obtinemus, stabit illud quidem, quod locum hunc continet, de quo agimus, esse deos, et eorum providentia mundum administrari, eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam singulis. Haec si tenemus, quae mihi quidem non videntur posse convelli; profecto hominibus a diis futura significari necesse est. LII. 118. Sed distinguendum videtur, quonam modo. Nam non placet Stoicis, singulis iecorum fissis aut avium cantibus interesse deum: neque enim decorum est nec diis dignum, nec fieri ullo pacto potest: sed ita a principio inchoatum esse mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe falluntur. Male coniecta maleque interpretata falsa sunt, non rerum vitio, sed interpretum inscientia. Hoc autem posito atque concesso, esse quamdam vim divinam, hominum vitam continentem; non difficile est, quae fieri certe videmus, ea qua ratione fiant, suspicari. Nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae est toto confusa mundo: et tum, ipsam

quam immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit aliquid aut supersit; parvis enim momentis multa natura aut affingit aut mutat aut detrahit. 119. Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento, quod paullo ante interitum Caesaris contigit; qui quum immolaret illo die, quo primum in sella aurea sedit et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse? Qua ille rei novitate percussus, quum Spurinna diceret, timendum esse, ne et consilium et vita deficeret; earum enim rerum utrumque a corde proficisci: postero die caput in iecore non fuit. Quae quidem illi portendebantur a diis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Quum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequisset: intelligendum est, in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse. LIII. 120. Eademque efficit in avibus divina mens; ut tum huc, tum illuc volent alites: tum in hac, tum in illa parte se occultent: tum a dextra, tum a sinistra parte canant oscines. Nam si animal omne, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque quocumque vult flectit, contorquet, porrigit, contrahit; eaque ante efficit paene, quam cogitat: quanto id deo est facilius, cuius numini parent omnia? 121. Idemque mittit et signa nobis eius generis, qualia permulta historia tradidit; quale scriptum illud videmus: si luna paullo ante solis ortum defecisset in signo leonis, fore, ut armis Darius et Persae ab Alexandro et Macedonibus praelio vincerentur, Dariusque moreretur: et, si puella nata biceps esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi: et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore, ut ab exteris gentibus vinceretur ea respublica, in qua id contigisset. Eiusdem generis etiam illud est, quod scribit Herodotus: Croesi filium, quum esset infans, locutum: quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arsisse Servio Tullio dormienti, quae historia non prodidit? Ut igitur, qui se tradet quieti, praeparato animo quum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem accommodatis, certa et vera cernit in somnis: sic castus animus purusque vigilantis et ad astrorum, et ad avium reliquorumque signorum, et ad extorum veritatem est paratior. LIV. 122. Hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepimus, quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dicitur, esse divinum quiddam, quod δαιμόνιον appellat, cui semper ipse paruerit, numquam impellenti, saepe revocanti. Et Socrates quidem (quo quem auctorem meliorem quaerimus?) Xenophonti consulenti, sequereturne Cyrum, postea quam exposuit, quae sibi videbantur, *Et nostrum quidem*, inquit, *humanum est consilium, sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referendum: ad quem etiam Athenienses publice de maioribus rebus semper retulerunt.* 123. Scriptum est item, quum Critonis, sui familiaris, oculum alligatum vidisset, quaesivisse, quid esset: quum autem ille respondisset, in agro ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in oculum recidisse: tum Socrates: »Non enim paruisti mihi revocanti, quum uterer, qua soleo, praesagitione divina.« Idem etiam Socrates, quum apud Delium male pugnatum esset Lachete praetore fugeretque cum ipso Lachete, ut ventum est in trivium, eadem, qua ceteri, fugere noluit. Quibus quaerentibus, cur non eadem via pergeret, deterreri se a deo dixit. Tum quidem ii, qui alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. Permulta collecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a Socrate divinata sunt. Quae praetermittam: tibi enim nota sunt, mihi ad commemorandum non necessaria. 124. Illud tamen eius philosophi magnificum ac paene divinum, quod, quum impiis sententiis damnatus esset, aequissimo animo se dixit mori: neque enim domo egredienti, neque illud suggestum, in quo caussam dixerat, ascendenti signum sibi ullum, quod consuesset, a deo, quasi mali alicuius impendentis, datum.

LV. Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui aut arte aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem: homines autem, ut in ceteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere, ut aliquod signum dubie datum pro certo sit acceptum: potest aliquod latuisse aut ipsum, aut quod esset illi contrarium. Mihi autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est, non modo plura, sed pauciora divine praesensa et praedicta reperiri. 125. Quin etiam hoc non dubitans dixerim: si unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut, quum evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quidquam casu et fortuito factum esse appareat: esse certe divinationem, idque esse omnibus confitendum.

Quocirca primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a deo, de quo satis dictum est, deinde a fato, deinde a natura vis omnis divinandi ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato, ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Graeci εἱμαρμένην, id est ordinem seriemque caussarum, quum caussa caussae nexa rem ex se gignat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod quum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit, eodemque modo nihil est futurum, cuius non caussas id ipsum efficientes natura contineat. 126. Ex quo intelligitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, caussa aeterna rerum, cur et ea, quae praeterierunt, facta sint et, quae instant, fiant et, quae sequuntur, futura sint. Ita fit, ut et observatione notari possit, quae res quamque caussam plerumque consequatur, etiam si non semper. Nam id quidem affirmare difficile est. Easdemque caussas verisimile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas, aut in quiete videant. LVI. 127. Praeterea quum fato omnia fiant, (id quod alio loco ostendetur,) si quis mortalis possit esse, qui colligationem caussarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. Qui enim teneat caussas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod quum nemo facere, nisi deus, possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam, consequentia declarantibus, futura praesentiat. Non enim illa, quae futura sunt, subito exsistunt; sed est quasi rudentis explicatio, sic traductio temporis nihil novi efficientis et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est, et ii, quibus cursus rerum observando notatus est. Qui etsi caussas ipsas non cernunt, signa tamen caussarum et notas cernunt: ad quas, adhibita memoria et diligentia, ex monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum signorumque caelestium. 128. Non est igitur, ut mirandum sit, ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint. Sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque ut in seminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur: sic in caussis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut concitata mens aut soluta somno cer-

nit aut ratio aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis et lunae reliquorumque siderum ortus, obitus motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, multo ante praedicunt: sic, qui cursum rerum, eventorumque consequentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper aut, si id difficile est, plerumque, — quod si ne id quidem conceditur, nonnumquam certe, quid futurum sit, intelligunt. Atque haec quidem et quaedam huiusmodi argumenta, cur sit divinatio, ducuntur a fato.

LVII. 129. A natura autem alia quaedam ratio est: quae docet, quanta sit animi vis, seiuncta a corporis sensibus: quod maxime contingit aut dormientibus aut mente permotis. Ut enim deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sentiunt inter se, quid quisque sentiat: ex quo fit, ut homines, etiam quum taciti optent quid aut voveant, non dubitent, quin dii illud exaudiant: sic animi hominum, quum aut somno soluti vacant corpore, aut mente permoti per se ipsi libere* incitati moventur, cernunt ea, quae permixti cum corpore animi videre non possunt. 130. Atque hanc quidem rationem naturae difficile est fortasse traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus: sed tamen id quoque rimatur, quantum potest, Posidonius. Esse censet in natura signa quaedam rerum futurarum. Etenim Ceos accepimus ortum caniculae diligenter quotannis solere servare, coniecturamque capere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne an pestilens annus futurus sit. Nam si obscurior et quasi caliginosa stella exstiterit, pingue et concretum esse caelum, ut eius aspiratio gravis et pestilens futura sit: sin illustris et perlucida stella apparuerit, significari, caelum esse tenue purumque et propterea salubre. 131. Democritus autem censet, sapienter instituisse veteres, ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta; quorum ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa percipi; nonnumquam etiam, quae sit vel sterilitas agrorum vel fertilitas futura. Quae si, a natura profecta, observatio atque usus agnovit; multa afferre potuit dies, quae animadvertendo notarentur; ut ille Pacuvianus, qui in Chryse physicus inducitur, minime naturam rerum cognosse videatur.

— — — *Nam istos, qui linguam avium intélligunt,*
plusque éx alieno iecore sapiunt, quam éx suo,
magis aúdiendum, quam aúscultandum cénseo.

Cur? quaeso: quum ipse, paucis interpositis versibus, dicas satis luculente:

Quídquid est hoc, ómnia animat, fórmat, alit, augét, creat,
sépelit, recipitque in sese omnia: ómniumque idem ést pater:
índidemque eadémque oriuntur de integro atque eodem óccidunt.

Quid est igitur, cur, quum domus sit omnium una, eaque communis, quumque animi hominum semper fuerint futurique sint, cur ii, quid ex quoque eveniat et quid quamque rem significet, perspicere non possint? — Haec habui, inquit, de divinatione quae dicerem.

LVIII. 132. Nunc illa testabor, non me sortilegos neque eos, qui quaestus caussa hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere. *Non habeo denique nauci Marsum augurem, non haruspices vicanos, non de circo astrologos, non Isiacos coniectores, non interpretes somniorum.* Non enim sunt ii aut scientia aut arte divini;

séd superstitiósi vates ímpudentesque hárioli,
aút inertes, aút insani, aut quibus egestas ímperat!
Quí sibi semitám non sapiunt, álteri monstránt viam:
quibu' divitias póllicentur, áb iis drachmam ipsí petunt.
De hís divitiis síbi deducant dráchmam, reddant cétera.

Atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus *esse deos* censet, *sed eos non curare* opinatur, *quid agat humanum genus.* Ego autem, qui et curare arbitror et monere etiam ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusa, divinationem probo. Quae quum dixisset Quintus, Praeclare tu quidem, inquam, paratus * *.

Desunt pauca quaedam.

125.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hoc libro Cicero de libris suis ante hos de Divinatione scriptis praefatus c. 1. sq. contra rationem Stoicam a Q. fratre libro superiore explanatam et defensam disputare instituit Initium facit a Carneadis argumento, nullam esse divinationem censentis, quod nulla sit divinationis tamquam materies Nullam enim esse divinationem nec earum rerum, quae sensibus percipiantur, nec earum, quae arte tractentur, nec earum, quae in republica versentur. c. 3. 4. Praeterea non concedendum videri, divinationem esse praedictionem et praesensionem rerum fortuitarum: primum enim ventos, eventus morborum, multa alia esse fortuita, non tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta: deinde si fortuita dicantur, quae nec ratione nec arte provideri possint, quod in fortuna posita sint; nullam posse earum rerum esse praesensionem. Sin autem Stoici negent esse fortunam, et omnia, quae sint quaeque futura sint, ex omni aeternitate fataliter definita esse iudicent, nihil prodesse divinationem, c. 5 - 8 et vero inutilem hominibus esse futurarum rerum scientiam c. 9.: et quod dicant mala omnia ad ferendum leviora fore rebus divinis procuratis, nihil id esse, quod, si nihil fiat extra fatum, nihil levari re divina possit. c. 10. Deinceps singula divinationis genera, quae c. 11 denuo partitur, refutare aggreditur Ac de haruspicina quidem disputat, i. e. de extis c. 12 - 16. de fulgoribus c. 17 - 21. de ostentis c. 22 - 32. Deinde monstrat, quam vana sint auspicia c. 33 - 40. Tum de sortibus agit c. 41 et de Chaldaeorum praedictionibus astrologicis earumque vanitate c. 42 - 47. Quae reliqua sunt duo naturalis divinationis genera c. 48. alterum praedictionis furore quodam natae, ad quod etiam librorum Sibyllinorum aliorumque oraculorum sortes et vaticinia refert, c. 49 - 57. somniorum alterum c. 58 - 71. attingit In disputationis conclusione religionem tuendam, sed confutandam superstitionem esse graviter admonet c. 72.

I. 1. Quaerenti mihi multumque et diu cogitanti, quanam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere reipublicae, nulla maior occurrebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus: quod compluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium eo libro, qui est inscriptus *Hortensius*, et, quod genus philosophandi minime arrogans maximeque et constans et elegans arbitraremur, quattuor *Academicis* libris ostendimus. 2. Quumque fundamentum esset philoso-

phiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et quid contra quemque philosophum diceretur, intelligi posset. Totidem subsecuti libri *Tusculanarum disputationum* res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnenda morte; secundus de tolerando dolore; de aegritudine lenienda tertius; quartus de reliquis animi perturbationibus; quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat. docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. 3. Quibus [rebus] editis tres libri perfecti sunt *de natura deorum*, in quibus omnis eius loci quaestio continetur. Quae ut plene esset cumulateque perfecta, de divinatione ingressi sumus his libris scribere. Quibus (ut est in animo) de fato si adiunxerimus, erit abunde satisfactum toti huic quaestioni. Atque his libris adnumerandi sunt sex *de Republica*, quos tunc scripsimus, quum gubernacula reipublicae tenebamus. Magnus locus philosophiaeque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime. Nam quid ego de *Consolatione* dicam? quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur: ceteris item multum illam profuturam puto. Interiectus est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum *de Senectute* misimus. In primisque, quoniam philosophia vir bonus efficitur et fortis, *Cato* noster in horum librorum numero ponendus est. 4. Quumque Aristoteles, itemque Theophrastus, excellentes viri quum subtilitate tum copia, cum philosophia dicendi etiam praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in eumdem numerum referendi videntur. Ita tres erunt *de Oratore*: quartus *Brutus*: quintus *Orator*. II. Adhuc haec erant. Ad reliqua alacri tendebamus animo; sic parati, ut, nisi quae caussa gravior obstitisset, nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non Latinis litteris illustratus pateret. Quod enim munus reipublicae afferre maius meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus iuventutem? his praesertim moribus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda ac coercenda sit. 5. Nec vero id effici posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut omnes adolescentes se ad haec studia convertant. Pauci utinam! quorum tamen in republica late patere poterit industria. Equidem ex his etiam fructum capio laboris mei, qui iam aetate provecti in nostris libris acquiescunt: quorum studio legendi meum scribendi studium vehementius indies incitatur: quos quidem plures, quam rebar, esse cognovi. Magnificum illud etiam Romanisque hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia litteris non egeant. 6. Quod assequar profecto, si instituta perfecero. Ac mihi quidem explicandae philosophiae caussam attulit gravis casus civitatis, quum in armis civilibus nec tueri meo more rempublicam, nec nihil agere poteram, nec, quid potius, quod quidem me dignum esset, agerem, reperiebam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, quum esset in unius potestate respublica, neque ego me abdidi, neque deserui, neque afflixi neque ita gessi, quasi homini aut temporibus iratus, neque ita porro aut adulatus aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae poeniteret. Id enim ipsum a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. 7. Quod quum accidisset nostrae reipublicae, tum pristinis orbati muneribus haec studia renovare coepimus, ut et animus molestus hac potissimum re levaretur, et prodessemus civibus nostris, qua re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, concionabamur, philosophiam nobis pro reipublicae procuratione substitutam putabamus. Nunc, quoniam de republica consuli coepti sumus, tribuenda est opera reipublicae, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda: tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed haec alias pluribus: nunc ad institutam disputationem revertamur.

III. 8. Nam quum de divinatione Quintus frater ea disseruisset, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lyceo est, assedimus. Atque ego, Accurate tu quidem, inquam, Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam defendisti: quodque me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus es, et iis quidem claris et illustribus. Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut affirmem, quaeram omnia, dubitans plerumque, et mihi ipse diffidens. Si enim aliquid certi haberem, quod dicerem; ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. 9. Etenim me movet illud, quod in primis Carneades quaerere solebat, quarumnam rerum divinatio esset: earumne, quae sensibus perciperentur? At eas quidem cernimus, audimus, gustamus, olfacimus, tangimus. Numquid ergo in iis rebus est, quod provisione aut permotione mentis magis, quam natura ipsa sentiamus? ut* nescio qui ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit, quae alba sint, quae nigra, dicere? aut, si surdus sit, varietates vocum aut modos noscere? Ad nullam igitur earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quae arte tractantur, divinatione opus est. Etenim ad aegros non vates aut hariolos, sed medicos solemus adducere: nec vero, qui fidibus aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis. 10. Eadem in litteris ratio est, reliquisque rebus, quarum est disciplina. Num censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere, sol maiorne, quam terra sit? an tantus, quantus videatur? luna suo lumine, an solis utatur? sol, luna quem motum habeant? quem quinque stellae, quae errare dicuntur? Nec haec, qui divini habentur, profitentur se esse dicturos; nec eorum, quae in geometria describuntur, quae vera, quae falsa sint; sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum. IV. De illis vero rebus, quae in philosophia versantur, numquid est, quod quisquam divinorum aut respondere soleat aut consuli, quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? Sunt enim haec propria philosophorum. 11. Quid? de officio num quis haruspicem consulit, quemadmodum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quemadmodum utendum pecunia? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? Ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a Dialecticis aut Physicis tractantur, num quis eorum divinare potest, unusne mundus sit, an plures? quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? Physicorum est ista prudentia. Quomodo autem mentientem, quem ψευδόμενον vocant, dissolvas? aut quemadmodum soriti resistas? quem, si necesse sit, Latino verbo liceat acervalem appellare: sed nihil opus est; ut enim ipsa philosophia, et multa verba Graecorum, sic sorites satis Latino sermone tritus est. Ergo haec quoque Diale-

ctici dicent, non divini. Quid? quum quaeritur, qui sit optimus reipublicae status, quae leges, qui mores aut utiles aut inutiles; haruspicesne ex Etruria arcessentur, an principes statuent, et delecti viri, periti rerum civilium? 12. Quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, ulla divinatio est; nec earum, quae artibus continentur; nec earum, quae in philosophia disseruntur; nec earum, quae in republica versantur: quarum rerum sit, nihil prorsus intelligo. Nam aut omnium debet esse, aut aliqua ei materia danda est, in qua versari possit. Sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit; nec locus, nec materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio. V. Est quidam Graecus vulgaris in hanc sententiam versus:

Bene quí coniiciet, vátem hunc perhibebo óptimum.

Num igitur aut, quae tempestas impendeat, vates melius coniiciet, quam gubernator? aut morbi naturam acutius, quam medicus; aut belli administrationem prudentius, quam imperator, coniectura assequetur?

13. Sed animadverti, Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus aut artificiis perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire, Divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. Primum eodem revolveris. Nam et medici et gubernatoris et imperatoris praesensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex aut augur aut vates quis aut somnians melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum aut e periculo navem aut ex insidiis exercitum, quam medicus, quam gubernator, quam imperator? 14. Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas, ventos aut imbres impendentes quibusdam praesentire signis: (in quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt:) etsi haec ipsa fortuita sunt: plerumque enim, non semper eveniunt. Quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? Quae enim praesentiri aut arte aut ratione aut usu aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte nec sapientia provideri possunt: ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter consul fuit, multis annis ante dixisset naufragio esse periturum, divinasset profecto. Nulla enim arte alia id, nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio divinatio est. VI. 15. Potestne igitur earum rerum, quae nihil habent rationis, quare futurae sint, ulla esse praesensio? Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid eventus, nisi quum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere atque evenire, vel aliter cadere atque evenire potuerit? Quo modo ergo id, quod temere fit caeco casu et volubilitate fortunae, praesentiri et praedici potest? 16. Medicus morbum ingravescentem ratione providet, insidias imperator, tempestates gubernator: et tamen hi ipsi saepe falluntur, qui nihil sine certa ratione opinantur: ut agricola, quum florem oleae videt, bacam quoque se visurum putat; non sine ratione ille quidem; sed nonnumquam tamen fallitur. Quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt: quid existimandum est de coniectura eorum, qui extis aut avibus aut ostentis aut oraculis aut somniis futura praesentiunt? Nondum dico, quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiectio, voces furentium, sortes, somnia: de quibus singulis dicam suo loco: nunc de universis. 17. Qui potest provideri, quidquam futurum esse, quod neque caussam habet ullam neque notam, cur futurum sit? Solis defectiones, itemque lunae, praedicuntur in multos annos ab iis, qui siderum cursus et motus numeris persequuntur. Ea enim praedicunt, quae naturae necessitas perfectura est. Vident ex constantissimo motu lunae, quando illa e regione solis facta incurrat in umbram terrae, quae est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit: quandoque eadem luna subiecta atque opposita soli nostris oculis eius lumen obscuret: quo in signo quaeque errantium stellarum, quoque tempore futura sit: qui exortus quoque die signi alicuius, aut qui occasus futurus sit. Haec qui ante dicunt, quam rationem sequantur, vides. VII. 18. Qui thesaurum inventum iri*, aut hereditatem venturam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura inest, id futurum? Quod si haec, eaque quae sunt eiusdem generis, habent aliquam talem necessitatem; quid est tandem, quod casu fieri aut forte fortuna putemus? Nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae, quam fortuna; ut mihi ne in deum quidem cadere videatur, ut sciat, quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet. Sin certe eveniet, nulla fortuna est. Est autem fortuna. Rerum igitur fortuitarum nulla est praesensio. 19. Aut si negas esse fortunam, et omnia, quae fiunt quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita dicis esse fataliter; muta definitionem divinationis, quam dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum fuerit, esse futurum rato tempore: quae potest esse fortuna? Qua sublata, qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. Quamquam dicebas, omnia, quae fierent futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum. Sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc, quod necesse est. VIII. 20. Si omnia fato: quid mihi divinatio prodest? Quod enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est: ut ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, familiarem nostrum et necessarium, ex itinere aquila revocavit. Qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxima nocte corruit. Ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset: nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est, quod me moneant aut sortes aut exta aut ulla praedictio? Si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam, interire; etiam si tripudium solistimum pulli fecissent, L. Iunio et P. Clodio consulibus classes tamen interissent. Sin, quum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt; non interierunt fato: vultis autem omnia fato: nulla igitur est divinatio. 21. Quod si fatum fuit bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Thrasimenum interire; num id vitari potuit, si Flaminius consul iis signis iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? Certe non* potuit. Aut igitur non fato interiit exercitus; mutari enim fata non possunt: aut, si fato, [quod certe vobis ita dicendum est:] etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. Ubi est igitur ista divinatio Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus. quoquo enim modo nos gesseri-

mus, fiet tamen illud, quod futurum est: sin autem id potest flecti, nullum est fatum: ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere ne fiat.

IX. 22. Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset Priamo, si ab adolescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis, propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in *Consolatione* collegimus. Quid igitur? Ut omittamus superiores, Marcone Crasso putas utile fuisse, tum, quum maximis opibus fortunisque florebat, scire, sibi interfecto Publio filio exercituque deleto trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium censes tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret, se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri, amisso exercitu: post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non possumus dicere? 23. Quid vero Caesarem putamus? Si divinasset fore, ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeia ante ipsius Pompeii simulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet; quo cruciatu animi vitam acturum fuisse! Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior est, quam scientia. 24. Nam illud quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest: Non isset ad arma Pompeius: non transisset Crassus Euphratem: non suscepisset bellum civile Caesar. Non igitur fatales exitus habuerunt. Vultis autem evenire omnia fato; nihil ergo illis profuisset divinare: atque etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent. Quid enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo se verterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc modo, vel illo potest evenire: fortuna valet plurimum. Quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est, quid quaque de re, quoque tempore futurum sit: quid est, quod me adiuvent haruspices, quum res tristissimas portendi dixerint?

X. 25. Addunt ad extremum, omnia levius casura, rebus divinis procuratis. Si enim nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest. Hoc sentit Homerus, quum querentem Iovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat Graecus ille in eam sententiam versus:

Quod fore paratum est, íd summum exsuperát Iovem.

Totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse irrisum videtur; sed in rebus tam severis non est iocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil potest futurum esse eorum, quae casu fiunt, quia esse certa non possunt: divinatio nulla est. Sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia: rursus divinatio nulla est. Eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. 26. Sed haec fuerit nobis tamquam levis armaturae prima orationis excursio: nunc cominus agamus, experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae.

XI. Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum artificiosum, alterum naturale: artificiosum constare partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos aut acceptos aut libatos haberemus. Artificiosae divinationis illa fere genera ponebas, extispicum eorumque, qui ex fulguribus ostentisque praedicerent, tum augurum eorumque, qui signis aut ominibus uterentur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponebas. 27. Illud autem naturale aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur, aut animo per somnum sensibus et curis vacuo provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a deo, a fato, a natura. Sed tamen quum explicare nihil posses, pugnasti commentitiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere. Hoc ego philosophi non esse arbitror, testibus uti; qui aut casu veri, aut malitia falsi fictique esse possunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

XII. 28. Ut ordiar ab haruspicina, quam ego reipublicae caussa communisque religionis colendam censeo: — sed soli sumus: licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti. Inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest, ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturna? Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quomodo est collata inter ipsos, quae pars inimica, quae pars familiaris esset: quod fissum periculum, quod commodum aliquod ostenderet? An haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest. Alios enim alio more videmus exta interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. 29. Et certe, si est in extis aliqua vis, quae declaret futura; necesse est eam aut cum rerum natura esse coniunctam aut conformari quodam modo numine deorum vique divina cum rerum natura, tanta tamque praeclara in omnes partes motusque diffusa, quid habere potest commune, non dicam gallinaceum fel, (sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse dicant,) sed tauri opimi iecur aut cor aut pulmo? quid habet naturale, quo declarari possit, quid futurum sit? XIII. 30. Democritus tamen non inscite nugatur, ut Physicus: quo genere nihil arrogantius.

Quód 'st ante pedes, némo spectat: caéli scrutantúr plagas.

Verum is tamen habitu extorum et colore declarari censet haec dumtaxat, pabuli genus et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem vel tenuitatem; salubritatem etiam aut pestilentiam extis significari putat. O mortalem beatum! cui certo scio ludum numquam defuisse. Hunccine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret, tum futurum id verisimile, si omnium pecudum exta eodem tempore in eumdem habitum se coloremque converterent? Sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile: quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore? 31. an hoc eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a te dictum? qui quum aquam vidisset ex puteo haustam, terrae motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, quum factus esset motus, dicere audent, quae vis id effecerit: etiamne futurum esse, aquae iugis colore praesentiunt? Multa istiusmodi dicuntur in scholis; sed credere omnia, vide, ne non sit necesse. 32.

Verum sint sane ista Democritea vera: quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eiusmodi ab haruspice, inspectis extis, audivimus? Ab aqua aut ab igni pericula monent: tum hereditates, tum damna denuntiant: fissum familiare et vitale tractant: caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius. XIV. 33. Haec observari certe non potuerunt, ut supra docui. Sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. Cum rerum autem natura quam cognationem habent? quae ut uno consensu iuncta sit et continens; quod video placuisse Physicis, eisque maxime, qui omne, quod esset, unum esse dixerunt: quid habere mundus potest cum thesauri inventione coniunctum? Si enim extis pecuniae mihi amplificatio ostenditur, idque fit natura; primum exta sunt coniuncta mundo: deinde meum lucrum natura rerum continetur. Nonne pudet Physicos haec dicere? Ut enim iam sit aliqua in natura rerum cognatio, quam esse concedo; (multa enim Stoici colligunt:) nam et musculorum iecuscula bruma dicuntur augeri, et puleium aridum florescere ipso brumali die, et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in contrarias partes se vertere: iam nervos in fidibus, aliis pulsis, resonare alios; ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum luna pariter crescant pariterque decrescant; arboresque ut hiemali tempore cum luna simul senescentes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur.

34. Quid de fretis aut de marinis aestibus plura dicam? quorum accessus et recessus lunae motu gubernantur. Sexcenta licet eiusdemmodi proferre, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat. XV. Demus hoc: (nihil enim huic disputationi adversatur:) num etiam, si fissum cuiusdammodi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? Qua ex cognatione naturae, et quasi concentu atque consensu, quam συμπάθειαν Graeci appellant, convenire potest aut fissum iecoris cum lucello meo, aut meus quaesticulus cum caelo, terra rerumque natura? Concedam hoc ipsum, si vis; etsi magnam iacturam caussae fecero, si ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero. 35. Sed tamen, eo concesso, qui evenit, ut is, qui impetrire* velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? Hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur! Pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam diligendam ducem esse vim quamdam sentientem atque divinam, quae toto confusa mundo sit. Illud vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est et dicitur ab illis: quum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid aut supersit: deorum enim numini parere omnia. 36. Haec iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An censes, eumdem vitulum si alius delegerit, sine capite iecur inventurum: si alius, cum capite? Haec decessio capitis aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? Non perspicitis, aleam quamdam esse in hostiis deligendis, praesertim quum res ipsa doceat? Quum enim tristissima exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius: proxima hostia litatur saepe pulcherrime. Ubi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum tanta placatio? XVI. Sed affers, in tauri opimi extis, immolante Caesare, cor non fuisse: id quia non potuerit accidere, ut sine corde victima illa viveret, iudicandum esse, tum interisse cor, quum immolaretur. 37. Qui fit, ut alterum intelligas, sine corde non potuisse bovem vivere; alterum non videas, cor subito non potuisse, nescio quo, avolare? Ego enim possum vel nescire, quae vis sit cordis ad vivendum, vel suspicari, contactum aliquo morbo, bovis exile et exiguum et vietum cor et dissimile cordis fuisse. Tu vero quid habes, quare putes, si paullo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? An, quod aspexit vestitu purpureo excordem Caesarem, ipse corde privatus est? Urbem philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis. Nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam et vinum insperseris: deus id eripiet, vis aliqua conficiet aut exedet. Non ergo omnium interitus atque ortus* natura conficiet: et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum subito occidat. Quis hoc Physicus dixit umquam? Haruspices dicunt. His igitur, quam Physicis, potius credendum existimas? XVII. 38. Quid? quum pluribus diis immolatur, qui tandem evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? Quae autem inconstantia deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, saepe etiam inter proximos, ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? Quid est tam perspicuum, quam, quum fortuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid divini, quae cuique hostia obtingat; tamquam in sortibus, quae cui ducatur. Mox de sortibus. Quamquam tu quidem non hostiarum casum confirmas sortium similitudine, sed infirmas sortes collatione hostiarum. 39. An, quum in Aequimaelium misimus, qui afferat agnum, quem immolemus; is mihi agnus affertur, qui habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu, sed duce deo servus deducitur? Nam si casum in eo quoque dicis esse, quasi sortem quamdam cum deorum voluntate coniunctam; doleo tantam Stoicos nostros Epicureis irridendi sui facultatem dedisse. Non enim ignoras, quam ista derideant. 40. Et quidem illi facilius facere possunt. Deos enim ipsos iocandi caussa induxit Epicurus perlucidos et perflabiles, et habitantes, tamquam inter duos lucos, sic inter duos mundos propter metum ruinarum: eosque habere putat eadem membra, quae nos, nec usum ullum habere membrorum. Ergo is circuitione quadam deos tollens, recte non dubitat divinationem tollere. Sed non, ut hic sibi constat, item Stoici. Illius enim deus, »nihil habens nec sui nec alieni negotii«, non potest hominibus divinationem impertire. Vester autem deus potest non impertire, ut nihilominus mundum regat et hominibus consulat. 41. Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas numquam explicetis? Ita enim, quum magis properant, concludere solent: Si dii sunt, est divinatio: sunt autem dii: est ergo divinatio. Multo est probabilius, Non est autem divinatio: non sunt ergo dii. Vide, quam temere committant, ut, si nulla sit divinatio, nulli sint dii. Divinatio enim perspicue tollitur; deos esse retinendum est.

XVIII. 42. Atque hac extispicum divinatione sublata, omnis haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur et fulgura. Valet autem in fulguribus observatio diuturna; in ostentis ratio plerumque conie-

cturaque adhibetur. Quid est igitur, quod observatum sit in fulgure? Caelum in XVI partes diviserunt Etrusci. Facile id quidem fuit, quattuor, quas nos habemus, duplicare, post idem iterum facere, ut ex eo dicerent, fulmen qua ex parte venisset. Primum id quid interest? deinde quid significat? Nonne perspicuum est, ex prima admiratione hominum, quod tonitrua iactusque fulminum extimuissent, credidisse ea efficere rerum omnium praepotentem Iovem? Itaque in nostris commentariis scriptum habemus: *Iove tonante, fulgurante, comitia populi habere nefas.* 43. Hoc fortasse reipublicae caussa constitutum est. Comitiorum enim non habendorum caussas esse voluerunt. Itaque comitiorum solum vitium est fulmen: quod idem omnibus rebus optimum auspicium habemus, si sinistrum fuit. Sed de auspiciis alio loco, nunc de fulguribus. XIX. Quid igitur minus a Physicis dici debet, quam quidquam certi significari rebus incertis? Non enim te puto esse eum, qui Iovi fulmen fabricatos esse Cyclopas in Aetna putes. 44. Nam esset mirabile, quomodo id Iuppiter toties iaceret, quum unum haberet: nec vero fulminibus homines, quid aut faciendum esset, aut cavendum, moneret. Placet enim Stoicis, eos anhelitus terrae, qui frigidi sint, quum fluere coeperint, ventos esse: quum autem se in nubem induerint, eiusque tenuissimam quamque partem coeperint dividere atque disrumpere, idque crebrius facere et vehementius, tum et fulgura et tonitrua exsistere: si autem nubium conflictu ardor expressus se emiserit, id esse fulmen. Quod igitur vi naturae, nulla constantia, nullo rato tempore videmus effici, ex eo significationem rerum consequentium quaerimus? Scilicet, si ista Iuppiter significaret, tam multa frustra fulmina emitteret! 45. Quid enim proficit, quum in medium mare fulmen iacit? quid, quum in altissimos montes? quod plerumque fit: quid, quum in desertas solitudines? quid, quum in earum gentium oras, in quibus haec ne observantur quidem? XX. At inventum est caput in Tiberi. Quasi ego artem aliquam istorum esse negem! Divinationem nego. Caeli enim distributio, quam ante dixi, et certarum rerum notatio docet, unde fulmen venerit, quo concesserit. Quid significet autem, nulla ratio docet. Sed urges me meis versibus:

Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
et Capitolinis iniecit sedibus ignes.

Tum statua Nattae, tum simulacra deorum, Romulusque et Remus cum altrice bellua, vi fulminis icti, conciderunt, deque his rebus haruspicum exstiterunt responsa verissima. 46. Mirabile autem illud, quod eo ipso tempore, quo fieret indicium coniurationis in senatu, signum Iovis biennio post, quam erat locatum, in Capitolio collocabatur. »Tu igitur animum induces, (sic enim mecum agebas,) caussam istam et contra facta tua, et contra scripta defendere?« Frater es: eo vereor. Verum quid tibi hic tandem nocet? resne, quae talis est; an ego, qui verum explicari volo? Itaque nihil contra dico: a te rationem totius haruspicinae peto. Sed te mirificam in latebram coniecisti. Quod enim intelligeres, fore, ut premerere, quum ex te caussas unius cuiusque divinationis exquirerem, multa verba fecisti, te, quum res videres, rationem caussamque non quaerere; quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere. Quasi ego aut fieri concederem aut esset philosophi, caussam, cur quidque fieret, non quaerere. 47. Et eo quidem loco et prognostica nostra pronuntiabas et genera herbarum, scammoneam aristolochiamque radicem, quarum caussam ignorares, vim et effectum videres. XXI. Dissimile totum. Nam et prognosticorum caussas persecuti sunt et Boethus Stoicus, qui est a te nominatus, et noster etiam Posidonius: etsi caussae non reperiantur istarum rerum, res tamen ipsae observari animadvertique possunt. Nattae vero statua, aut aera legum de caelo tacta quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nattae nobiles: a nobilitate igitur periculum. Hoc tam callide Iuppiter cogitavit! Romulus lactens fulmine ictus: Urbi igitur periculum ostenditur ei, quam ille condidit. Quam scite per notas nos certiores facit Iuppiter! At eodem tempore signum Iovis collocabatur, quo coniuratio indicabatur. Et tu scilicet mavis, numine deorum id factum, quam casu, arbitrari? et redemptor, qui columnam illam de Cotta et de Torquato conduxerat faciendam, non inertia aut inopia tardior fuit, sed a diis immortalibus ad istam horam reservatus est? 48. Non equidem plane despero ista esse vera, sed nescio, et discere a te volo. Nam quum mihi quaedam casu viderentur sic evenire, ut praedicta essent a divinantibus; dixisti multa de casu, ut, Venerium iaci posse casu, quattuor talis iactis; quadringentis centum Venerios non posse casu consistere. Primum nescio, cur non possint: sed non pugno; abundas enim similibus. Habes et respersionem pigmentorum, et rostrum suis, et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci. Quasi non potuerit id evenire casu, et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita! Illa enim ipsa efficiuntur detractione; nec quidquam illuc affertur a Praxitele: sed quum multa sunt detracta, et ad lineamenta oris perventum est, tum intelligas, illud, quod iam expolitum sit, intus fuisse. 49. Potest igitur tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. Sed sit hoc fictum. Quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam aut hippocentauri? Potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

XXII. Sed quoniam de extis et fulguribus satis est disputatum; ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulae partus prolatus est a te; res mirabilis, propterea quia non saepe fit: sed si fieri non potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat; numquam, quod fieri non potuerit, esse factum; sin potuerit, non esse mirandum. Caussarum enim ignoratio in re nova mirationem facit. Eadem ignoratio si in rebus usitatis est; non miramur. Nam qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat, ignorat. Sed, quod crebro videt, non miratur, etiam si, cur fiat, nescit. Quod ante non vidit, id si evenerit, ostentum esse censet. Utrum igitur, quum concepit mula, an quum peperit, ostentum est? 50. Conceptio contra naturam fortasse: sed partus prope necessarius. XXIII. Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae: sic facillime, quid habeat auctoritatis, iudicabimus. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, quum terra araretur, et sulcus altius esset impressus, exstitisse repente et eum affatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. Eius aspectu quum obstupuisset bubulcus, clamoremque maiorem cum admiratione edidisset; concursum esse factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse; tum illum plura locutum

multis audientibus, qui omnia eius verba exceperint litterisque mandaverint: omnem autem orationem fuisse eam, qua haruspicinae disciplina contineretur: eam postea crevisse rebus novis cognoscendis et ad eadem illa principia referendis. Haec accepimus ab ipsis: haec scripta conservant: hunc fontem habent disciplinae. 51. Num ergo opus est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? Estne quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, deum dicam, an hominem? Si deum, cur se contra naturam in terram abdiderit, ut patefactus aratro lucem aspiceret? Quid? idem nonne poterat deus hominibus disciplinam superiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terra oppressus vivere? Unde porro illa potuit, quae docebat alios, ipse didicisse? Sed ego insipientior, quam illi ipsi, qui ista credunt, qui quidem contra eos tam diu disputem. XXIV. Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat, quod non rideret haruspex, haruspicem quum vidisset. 52. Quota enim quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit quippiam, quid afferri potest, cur non casu id evenerit? Rex Prusias, quum Hannibali apud eum exsulanti depugnari placeret, negabat se audere, quod exta prohiberent. An tu, inquit, carunculae vitulinae mavis, quam imperatori veteri credere? Quid? ipse Caesar, quum a summo haruspice moneretur, ne in Africam ante brumam transmitteret, nonne transmisit? Quod ni fecisset, uno in loco omnes adversariorum copiae convenissent. Quid ego haruspicum responsa commemorem, (possum equidem innumerabilia) quae aut nullos habuerunt exitus aut contrarios? 53. Hoc civili bello, dii immortales! quam multa luserunt! quae nobis in Graeciam Roma responsa haruspicum missa sunt! quae dicta Pompeio! Etenim ille admodum extis et ostentis movebatur. Non lubet commemorare, nec vero necesse est, tibi praesertim, qui interfuisti. Vides tamen, omnia fere contra, ac dicta sint, evenisse. Sed haec hactenus. Nunc ad ostenta veniamus. XXV. 54. Multa me consule a me ipso scripta recitasti: multa ante Marsicum bellum a Sisenna collecta attulisti: multa ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a Callisthene commemorata dixisti. De quibus dicam equidem singulis, quoad videbitur: sed dicendum etiam est de universis. Quae est enim ista a diis profecta significatio et quasi denuntiatio calamitatum? Quid autem volunt ea dii immortales primum significantes, quae sine interpretibus non possimus intelligere: deinde ea, quae cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates praedicant, quas illi effugere nullo modo possint: ut medici, quamquam intelligunt saepe, tamen numquam aegris dicunt illo morbo eos esse morituros. Omnis enim praedictio mali tum probatur, quum ad praedictionem cautio adiungitur. 55. Quid igitur aut ostenta aut eorum interpretes vel Lacedaemonios olim, vel nuper nostros adiuverunt? Quae si signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt? Si enim, ut intelligeremus, quid esset eventurum: aperte declarari oportebat; aut ne occulte quidem, si ea sciri nolebant. XXVI. Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio, ingeniis hominum in multas ac diversas aut etiam contrarias partes saepe diducitur. Ut enim in caussis iudicialibus alia est coniectura accusatoris, alia defensoris, et tamen utriusque credibilis: sic in omnibus iis rebus, quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur oratio. Quas autem res tum natura, tum casus affert, nonnumquam etiam errorem creat similitudo, magna stultitia est, earum rerum deos facere effectores, caussas rerum non quaerere. 56. Tu vates Boeotios credis Lebadiae vidisse ex gallorum gallinaceorum cantu, victoriam esse Thebanorum, quia galli victi silere solent, canere victores. Hoc igitur per gallinas Iuppiter tantae civitati signum dabat? An illae aves, nisi quum vicerint, canere non solent? At tum canebant, nec vicerant. Id enim, inquies, ostentum. Magnum vero: quasi pisces, non galli cecinerint. Quod autem est tempus, quo illi non cantent, vel nocturnum, vel diurnum? Quod si victores alacritate et quasi laetitia ad canendum excitantur: potuit accidisse alia quoque laetitia, qua ad cantum moverentur. 57. Democritus quidem optimis verbis caussam explicat, cur ante lucem galli canant. Depulso enim de pectore et in omne corpus diviso et mitificato cibo, cantus edere, quiete satiatos: qui quidem *silentio noctis*, ut ait Ennius,

— — *favent faucibus russis*
cantú, plausuque premúnt alas.

Quum igitur hoc animal tam sit canorum sua sponte; quid in mentem venit Callistheni dicere, deos gallis signum dedisse cantandi, quum id vel natura, vel casus efficere potuisset? XXVII. 58. Sanguinem pluisse senatui nuntiatum est: atratum etiam fluvium fluxisse sanguine: deorum sudasse simulacra. Num censes his nuntiis Thalen aut Anaxagoram aut quemquam Physicum crediturum fuisse? Nec enim sanguis nec sudor, nisi e corpore, est. Sed et decoloratio quaedam ex aliqua contagione terrena maxime potest sanguinis similis esse, et humor allapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro, sudorem imitari. Atque haec in bello plura et maiora videntur timentibus: eadem non tam animadvertuntur in pace. Accedit illud etiam, quod in metu et periculo quum creduntur facilius, tum finguntur impunius. 59. Nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus? Ante vero Marsicum bellum, quod clypeos Lanuvii, ut a te est dictum, mures rosissent, maximum id portentum haruspices esse dixerunt. Quasi vero quidquam intersit, mures, diem noctem aliquid rodentes, scuta an cribra corroserint. Nam si ista sequimur, quod Platonis Politiam nuper apud me mures corroserunt, de republica debui pertimescere: aut, si Epicuri de Voluptate liber rosus esset, putarem annonam in macello cariorem fore. XXVIII. 60. An vero illa nos terrent, si quando aliqua portentosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur? Quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. Quidquid enim oritur, qualecumque est, caussam habeat a natura necesse est: ut etiam si praeter consuetudinem exstiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere. Caussam igitur investigato in re nova atque admirabili, si potes. Si nullam reperies: illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine caussa: eumque terrorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. Ita te nec terrae fremitus, nec caeli discessus, nec lapideus aut sanguineus imber, nec traiectio stellae, nec faces visae terrebunt. 61. Quorum omnium caussas si a Chrysippo quaeram, ipse ille divinationis auctor numquam illa dicet facta fortuito, naturalemque rationem omnium reddet. Nihil enim fieri sine caussa potest: nec quidquam fit, quod fieri non potest. Nec, si id factum est, quod potuit fieri,

portentum debet videri. Nulla igitur portenta sunt. Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sapientem esse portentum est. Saepius enim mulam peperisse arbitror, quam sapientem fuisse. Illa igitur ratio concluditur, nec id, quod non potuerit fieri, factum umquam esse; nec, quod potuerit, id portentum esse: ita omnino nullum esse portentum. 62. Quod etiam coniector quidam et interpres portentorum non inscite respondisse dicitur ei, qui quum ad eum retulisset, quasi ostentum, quod anguis domi vectem circumiectus fuisset, »tum esset, inquit, ostentum, si anguem vectis circumplicavisset.« Hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil habendum esse portentum, quod fieri posset. XXIX. C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit, duobus anguibus domi comprehensis, haruspices a patre convocatos. Qui magis anguibus, quam lacertis, quam muribus? Quia sunt haec quotidiana, angues non item. Quasi vero referat, quod fieri potest, quam id saepe fiat. Ego tamen miror, si emissio feminae anguis mortem afferebat Ti. Graccho, emissio autem maris anguis erat mortifera Corneliae, cur alteram utram emiserit. Nihil enim scribit respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At mors insecuta Gracchum est; caussa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emissione serpentis: neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem umquam fiat, quod futurum illi esse dixerint. XXX. 63. Nam illud mirarer, si crederem, quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum numero belli Troiani annos auguratum: de cuius coniectura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus, loquitur Agamemno:

Ferte viri et duros animo tolerate labores,
auguris ut nostri Calchantis fata queamus
scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant;
nos, circum latices gelidos fumantibus aris,
aurigeris divûm placantes numina tauris,
sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
vidimus immani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsu penetrabat ab ara:
qui platani in ramo foliorum tegmine septos
corripuit pullos: quos quum consumeret octo,
nona super tremulo genitrix clangore volabat:
cui ferus immani laniavit viscera morsu.
64. *Hunc, ubi tam teneros volucres matremque peremit,*
qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
abdidit et duro formavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
vidimus in mediis divûm versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
Quidnam torpentes subito obstupuistis, Achivi?
Nobis haec portenta deûm dedit ipse creator,
tarda et sera nimis, sed fama ac laude peremni.
Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos:
quae decimo cadet, et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis.

65. Quae tandem ista auguratio est ex passeribus, annorum potius, quam aut mensium aut dierum? Cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet qui id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? Postremo quid simile habet passer annis? Nam de angue illo, qui Sullae apparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, quum in expeditionem educturus esset, immolavisse et anguem ab ara exstitisse, eoque die rem praeclare esse gestam, non haruspicis consilio, sed imperatoris. XXXI. 66. Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent. Quae quum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur: ut illa tritici grana in os pueri Midae congesta, aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non tam mirabilia sint, quam coniecta belle: quae tamen vel ipsa falsa esse vel ea, quae praedicta sunt, fortuito cecidisse potuerunt. De ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit angui: sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari solent. Nam quod haruspices responderunt, nihil illo clarius, nihil nobilius fore; miror, deos immortales histrioni futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano. 67. Atque etiam a te Flaminiana ostenta collecta sunt. Quod ipse et equus eius repente conciderit: non sane mirabile hoc quidem. Quod evelli primi hastati signum non potuerit: timide fortasse signifer evellebat, quod fidenter infixerat. Nam Dionysii equus quid attulit admirationis, quod emersit ex flumine, quodque habuit apes in iuba? Sed quia brevi tempore regnare coepit; quod acciderat casu, vim habuit ostenti. At Lacedaemoniis in Herculis fano arma sonuerunt, eiusdemque dei Thebis valvae clausae subito se aperuerunt; eaque scuta, quae fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum quum fieri nihil potuerit sine aliquo motu; quid est, cur divinitus ea potius, quam casu facta esse dicamus? XXXII. 68. At in Lysandri statuae capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis, et quidem subita. Itane? censes ante coronam herbae exstitisse, quam conceptum esse semen? herbam autem asperam, credo, avium congestu, non humano satu. Iam quidquid in capite est, id coronae simile videri potest. Nam quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis, Delphis positas, decidisse, neque eas usquam repertas esse dixisti: furum id magis factum, quam deorum videtur. 69. Simiae vero Dodoneae improbitatem historiis Graecis mandatam esse demiror. Quid minus mirum, quam illam monstruosissimam bestiam urnam evertisse, sortes dissipavisse? Et negant historici, Lacedaemoniis ullum ostentum hoc tristius accidisse. Nam illa praedicta Veientium, si lacus Albanus redundasset, isque in mare fluxisset, Romam perituram; si repressus esset, Veios: ita aqua Albana deducta ad utilitatem agri suburbani, non ad arcem Urbemque retinendam. At paullo post audita vox est monentis, ut providerent, ne a Gallis Roma caperetur: ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam. Quid ergo? Aius iste Loquens, quum eum nemo norat, aiebat et loquebatur, et ex eo nomen invenit: posteaquam et sedem et aram et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta potest: a qua, praeterquam de sue plena, quid umquam moniti sumus? XXXIII. 70. Satis multa de ostentis. Auspicia restant et sortes eae, quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, quae oracula verius dicimus; de quibus tum dicemus, quum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldaeis. Sed primum auspicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum.

Marso fortasse, sed Romano facillimus. Non enim sumus ii nos augures, qui avium reliquorumve signorum observatione futura dicamus. Et tamen credo Romulum, qui Urbem auspicato condidit, habuisse opinionem, esse in providendis rebus augurandi scientiam: (errabat enim multis in rebus antiquitas,) quam vel usu iam vel doctrina vel vetustate immutatam videmus. Retinetur autem et ad opinionem vulgi et ad magnas utilitates reipublicae mos, religio, disciplina, ius augurum, collegii auctoritas. 71. Nec vero non omni supplicio digni P. Claudius, L. Iunius, consules, qui contra auspicia navigarunt. Parendum enim fuit religioni nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Iure igitur alter populi iudicio damnatus est: alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit auspiciis. Itaque periit cum exercitu. At anno post Paullus paruit. Num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu? Etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt; haec certe, quibus utimur, sive tripudio, sive de caelo, simulacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo. XXXIV. Q. FABI, TE MIHI IN AUSPICIO ESSE VOLO; respondet, AUDIVI. Hic apud maiores nostros adhibebatur peritus, nunc quilibet. Peritum autem esse necesse est eum, qui, silentium quid sit, intelligat. Id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. 72. Hoc intelligere perfecti auguris est. Illi autem, qui in auspicium adhibetur, quum ita imperavit is, qui auspicatur, DICITO, SI SILENTIUM ESSE VIDEBITUR; nec suspicit nec circumspicit: statim respondet, SILENTIUM ESSE VIDERI. Tum ille, DICITO, SI PASCUNTUR. — PASCUNTUR. — Quae aves? aut ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Hae sunt igitur aves internuntiae Iovis: quae pascantur, necne, quid refert? Nihil ad auspicia: sed quia, quum pascuntur, necesse est aliquid ex ore cadere, et terram pavire, terripavium primo, post terripudium dictum est: hoc quidem iam tripudium dicitur. Quum igitur offa cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiant. XXXV. 73. Ergo hoc auspicium divini quidquam habere potest, quod tam sit coactum et expressum? Quo antiquissimos augures non esse usos argumento est, quod decretum collegii vetus habemus, omnem avem tripudium facere posse. Tum igitur esset auspicium, si modo esset ei liberum se ostendisse; tum avis illa videri posset interpres et satelles Iovis. Nunc vero, inclusa in cavea et fame enecta, si in offam pultis invadit, et si aliquid ex ore cecidit, hoc tu auspicium aut hoc modo Romulum auspicari solitum putas? 74. Iam de caelo servare non ipsos censes solitos, qui auspicabantur? Nunc imperant pullario: ille renuntiat. Fulmen sinistrum auspicium optimum habemus ad omnes res, praeterquam ad comitia: quod quidem institutum reipublicae caussa est, ut comitiorum, vel in iudiciis populi, vel in iure legum, vel in creandis magistratibus, principes civitatis essent interpretes. At Ti. Gracchi litteris Scipio et Figulus coss., quum augures iudicassent eos vitio creatos esse, magistratu se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse? Divinationem nego. At haruspices divini: quos quum Ti. Gracchus propter mortem repentinam eius, qui in praerogativa referenda subito concidisset, in senatum introduxisset, non iustum rogatorem fuisse dixerunt. 75. Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator centuriae fuisset. Is enim erat mortuus. Id autem sine divinatione coniectura poterant dicere. Deinde fortasse casu; qui nullo modo est ex hoc genere tollendus. Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo recte capto aut de pomoerii iure potuerunt? Equidem assentior C. Marcello potius, quam App. Claudio; qui ambo mei collegae fuerunt; existimoque ius augurum, etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea reipublicae caussa conservatum ac retentum. XXXVI. 76. Sed de hoc loco plura in aliis: nunc hactenus. Externa enim auguria, quae sunt non tam artificiosa, quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur, nos admodum paucis: alia illis sinistra sunt, alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percontari nostri augurii disciplinam, ego ex illo sui. Dii immortales! quantum differebat! ut quaedam essent etiam contraria. Atque ille iis semper utebatur: nos, nisi dum a populo auspicia accepta habemus, quam multum iis utimur? Bellicam rem administrari maiores nostri, nisi auspicato, noluerunt. Quam multi anni sunt, quum bella a proconsulibus et propraetoribus administrantur, qui auspicia non habent! 77. Itaque nec amnes transeunt auspicato nec tripudio auspicantur. Nam ex acuminibus quidem, quod totum auspicium militare est, iam M. Marcellus, ille quinquies consul, totum omisit, idem imperator, idem augur optimus. Ubi ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urbanis retenta videtur, a bellicis esse sublata. Et quidem ille dicebat, si quando rem agere vellet, ne impediretur auspiciis, lectica operta facere iter se solere. Huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne iuge auspicium obveniat, ut iumenta iubeant disiungere. 78. Quid est aliud nolle moneri a Iove, nisi efficere, ut aut ne fieri possit auspicium, aut, si fiat, videri?

XXXVII. Nam illud admodum ridiculum, quod negas Deiotarum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti facta sunt, poenitere, quod fidem secutus amicitiamque populi Romani functus sit officio: antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam, quam regnum et possessiones suas. Credo id quidem; sed hoc nihil ad auspicia, nec enim ei cornix canere potuit, recte eum facere, quod populi Romani libertatem defendere pararet. Ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. 79. Aves eventus significant aut adversos aut secundos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum: quae vetat spectare fortunam, dum praestetur fides. Aves vero si prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt. Fugit e praelio cum Pompeio: grave tempus; discessit ab eo: luctuosa res; Caesarem eodem tempore hostem et hospitem vidit: quid hoc tristius? Is quum ei Trocmorum tetrarchiam eripuisset, et asseclae suo Pergameno, nescio cui, dedisset, eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam: quumque ab eo magnificentissimo hospitio acceptus esset; spoliatum reliquit et hospitem et regem. Sed labor longius. Ad propositum revertar. Si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus: nullo modo prospera Deiotaro; sin officia: a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt. XXXVIII. 80. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuisse comburi: contemne cotem Attii Navii. Nihil debet esse in philosophia commentitiis fabellis loci. Illud erat philosophi, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. Quae est igitur natura, quae volucres huc et illuc passim vagantes efficiat ut significent aliquid, et tum vetent agere, tum iubeant aut cantu aut volatu? Cur autem

aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint? Quomodo autem haec aut quando aut a quibus inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae. Nos quem? Attumne Navium? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Pisidarum aut Cilicum aut Phrygum ista inventa dicemus? Placet igitur, humanitatis expertes habere divinitatis auctores? XXXIX. 81. At omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis. Quasi vero quidquam sit tam valde, quam nihil sapere, vulgare, aut quasi tibi ipsi in iudicando placeat multitudo! quotus quisque est, qui voluptatem neget esse bonum? Plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, si in auspiciis et in omni divinatione imbecilli animi superstitiosa ista concipiant, verum dispicere non possint? 82. Quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? Ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius:

Quum tonuit laevum bene tempestate serena.

At Homericus Ulixes apud Achillem querens de ferocitate Troianorum, nescio quid, hoc modo nuntiat:

Prospera Iuppiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra meliora. Quamquam haud ignoro, quae bona sint, sinistra nos dicere: etiam si dextra sint. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, externique dextrum, quia plerumque melius id videbatur. 83. Haec quanta dissensio est! Quid, quod aliis avibus utuntur, aliis signis? aliter observant, alia respondent? Non necesse est fateri, partim horum errore susceptum esse, partim superstitione multa fallendo? XL. Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina adiungere. Aemilia Paullo, Persam perisse; quod pater omen accepit: Caecilia sororis filiae sedes suas tradere. Iam illa, *Favete linguis*, et praerogativam. omen comitiorum; hoc est, ipsum esse contra se copiosum et disertum. Quando enim, ista observans, quieto et libero animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitionem habeas, sed rationem ducem? Itane? Si quis aliquid ex sua re atque ex suo sermone dixerit, et eius verbum aliquod apte ceciderit ad id, quod ages aut cogitabis, ea res tibi aut timorem afferet aut alacritatem? 84. Quum M. Crassus exercitum Brundisii imponeret, quidam in portu, caricas Cauno advectas vendens, *Cauneas!* clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, caveret, ne iret: non fuisse periturum, si omini paruisset. Quae si suscipiamus, pedis offensio nobis et abruptio corrigiae et sternutamenta erunt observanda.

XLI. Sortes restant et Chaldaei, ut ad vates veniamus et ad somnia. 85. Dicendum igitur putas de sortibus. Quid enim sors est? Idem propemodum, quod micare, quod talos iacere, quod tesseras; quibus in rebus temeritas et casus, non ratio nec consilium valet. Tota res est inventa fallaciis, aut ad quaestum, aut ad superstitionem, aut ad errorem. Atque, ut in haruspicina fecimus, sic videamus, clarissimarum sortium quae tradatur inventio. Numerium Suffucium Praenestinorum monumenta declarant honestum hominem et nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus, quum iuberetur certo in loco silicem caedere, perterritum visis, irridentibus suis civibus, id agere coepisse: itaque perfracto saxo sortes erupisse in robore insculptas priscarum litterarum notis. Is est hodie locus septus religiose propter Iovis pueri, qui lactens cum Iunone Fortunae in gremio sedens, mammam appetens, castissime colitur a matribus. 86. Eodemque tempore, in eo loco, ubi Fortunae nunc sita est aedes, mel ex olea fluxisse dicunt haruspicesque dixisse, summa nobilitate illas sortes futuras, eorumque iussu ex illa olea arcam esse factam eaque conditas sortes, quae hodie Fortunae monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse certi, quae Fortunae monitu pueri manu miscentur atque ducuntur? Quo modo autem istae positae in illo loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? Nihil est, inquiunt, quod deus efficere non possit. Utinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia superstitiosa sollicitudine et miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita iam communis explosit. Fani pulchritudo et vetustas Praenestinarum etiam nunc retinet sortium nomen, atque id in vulgus. 87. Quis enim magistratus, aut quis vir illustrior utitur sortibus? Ceteris vero in locis sortes plane refrixerunt. Quod Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nusquam se fortunatiorem, quam Praeneste, vidisse Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omittamus.

XLII. Ad Chaldaeorum monstra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia iudicio doctissimorum hominum facile princeps, sic opinatur, id quod scriptum reliquit: »Chaldaeis in praedictione et in notatione cuiusque vitae ex natali die minime esse credendum.« 88. Nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum praedicta reiecit, Archelaum et Cassandrum, summos astrologos illius aetatis, qua erat ipse, quum in ceteris astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere non usos. Scylax Halicarnasseus, familiaris Panaetii, excellens in astrologia, idemque in regenda sua civitate princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus repudiavit. 89. Sed ut ratione utamur, omissis testibus, sic isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalicia praedicta defendunt. Vim quamdam esse aiunt signifero in orbe, qui Graece ζωδιακός dicitur, talem, ut eius orbis una quaeque pars alia alio modo moveat immutetque caelum, perinde ut quaeque stellae in iis finitimisque partibus sint quoque tempore, eamque vim varie moveri ab iis sideribus, quae vocantur errantia. Quum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui nascatur; aut in eam, quae coniunctum aliquid habeat aut consentiens; (ea triangula illi et quadrata nominant.) Etenim quum temporum * anni tempestatumque caeli conversiones commutationesque tantae fiant accessu stellarum et recessu; quumque ea vi solis efficiantur, quae videmus: non verisimile solum, sed etiam verum esse censent, perinde, utcumque temperatus sit aer, ita pueros orientes animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitae, casus cuiusque eventusque fingi. XLIII. 90. O delirationem incredibilem! Non enim omnis error stultitia est dicenda. Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit, aliquid ut praedicere possint, dumtaxat quali quisque natura, et ad quam quisque maxime rem aptus futurus sit. Cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse sciri: etenim geminorum formas esse similes, vitam atque fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes, Lacedaemoniorum reges, gemini fratres fuerunt. 91. At hi nec totidem annos vixerunt: anno enim Procli vita brevior fuit, multumque is fratri

rerum gestarum gloria praestitit. At ego id ipsum, quod vir optimus Diogenes Chaldaeis quasi quadam praevaricatione concedit, nego posse intelligi. Etenim quum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant et notent sidera natalicia Chaldaei, quaecumque lunae iuncta videantur; oculorum fallacissimo sensu iudicant ea, quae ratione atque animo videre debebant. Docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quanta humilitate luna feratur, terram paene contingens; quantum absit a proxima Mercurii stella, multo autem longius a Veneris; deinde alio intervallo distet a sole, cuius lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla infinita et immensa, a sole ad Martis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad caelum ipsum, quod extremum atque ultimum mundi est. 92. Quae potest igitur contagio ex infinito paene intervallo pertinere ad lunam, vel potius ad terram?

XLIV. Quid? quum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnes omnium ortus, quicumque gignantur in omni terra, quae incolatur, eosdem esse eademque omnibus, qui eodem statu caeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse; nonne eiusmodi sunt, ut ne caeli quidem naturam interpretes istos caeli nosse appareat? Quum enim illi orbes, qui caelum quasi medium dividunt et aspectum nostrum definiunt, qui a Graecis ὁρίζοντες nominantur, a nobis finientes rectissime nominari possunt, varietatem maximam habeant aliique in aliis locis sint; necesse est ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnes. 93. Quod si eorum vi caelum modo hoc, modo illo modo temperatur: qui potest eadem vis esse nascentium, quum caeli tanta sit dissimilitudo? In his locis, quae nos incolimus, post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot diebus: apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium: ut, si iam concedamus, aliquid vim caelestem ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere, confitendum sit illis, eos, qui nascantur* eodem tempore, posse in dissimiles incidere naturas propter caeli dissimilitudinem. Quod minime illis placet. Volunt enim illi omnes eodem tempore ortos, qui ubique sint nati, eadem conditione nasci. XLV. 94. Sed quae tanta dementia est, ut in maximis motibus mutationibusque caeli nihil intersit, qui ventus, qui imber, quae tempestas ubique sit? (quarum rerum in proximis locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi, alia Romae eveniat saepe tempestas; quod, qui navigant, maxime animadvertunt, quum in flectendis promontoriis ventorum mutationes maximas saepe sentiant): haec igitur quum sit tum serenitas, tum perturbatio caeli: estne sanorum hominum, hoc ad nascentium ortus pertinere non dicere, (quod non certe pertinet:) illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo modo, intelligi autem vix potest, quae a luna ceterisque sideribus caeli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere? Quid? quod non intelligunt, seminum vim, quae ad gignendum procreandumque plurimum valeat, funditus tolli, mediocris erroris est? Quis enim non videt, et formas et mores et plerosque status ac motus effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, si hoc non vis et natura gignentium efficeret, sed temperatio lunae caelique moderatio. 95. Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati dissimiles et naturas et vitas et casus habent: parumne declarat, nihil ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte putamus, neminem eodem tempore ipso et conceptum et natum, quo Africanum. Num quis igitur talis fuit?

XLVI. 96. Quid? illudne dubium est, quin multi, quum ita nati essent, ut quaedam contra naturam depravata haberent, restituerentur et corrigerentur ab natura, quum se ipsa revocasset, aut arte atque medicina? ut*, quorum linguae sic inhaererent, ut loqui non possent, eae scalpello resectae liberarentur? Multi etiam naturae vitium meditatione atque exercitatione sustulerunt: ut Demosthenem csribit Phalereus, quum RHO dicere nequiret, exercitatione fecisse, ut planissime diceret. Quod si haec astro ingenerata et tradita essent, nulla res ea mutare posset. Quid? dissimilitudo locorum nonne dissimiles hominum procreationes habet? quas quidem percurrere oratione facile est; quid inter Indos et Persas, Aethiopas et Syros differat, corporibus, animis: ut incredibilis varietas dissimilitudoque sit. 97. Ex quo intelligitur, plus terrarum situs, quam lunae tactus ad nascendum valere. Nam, quod aiunt, quadringenta septuaginta millia annorum in periclitandis experiundisque pueris, quicumque essent nati, Babylonios posuisse, fallunt. Si enim esset factitatum, non esset desitum: neminem autem habemus auctorem, qui aut fieri dicat, aut factum sciat. XLVII. Videsne, me non ea dicere, quae Carneades, sed ea, quae princeps Stoicorum Panaetius dixerit? Ego autem etiam hoc requiro, omnesne, qui Cannensi pugna ceciderunt, uno astro fuerint? Exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro quoque uno? Quod enim tempus, quo non innumerabiles nascantur? At certe similis nemo Homeri. 98. Et, si ad rem pertinet, quo modo caelo affecto compositisque sideribus quodque animal oriatur; valeat id necesse est etiam in rebus inanimis. Quo quid dici potest absurdius? L. quidem Tarutius Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaicis rationibus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus, Romamque, in iugo quum esset luna, natam esse dicebat, nec eius fata canere dubitabat. 99. O vim maximam erroris! Etiamne Urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? Fac in puero referre, [ex] qua affectione caeli primum spiritum duxerit: num hoc in latere aut in caemento, ex quibus Urbs affecta est, potuit valere? Sed quid plura? Quotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi in senectute, nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum! ut mihi permirum videatur, quemquam exstare, qui etiam nunc credat iis, quorum praedicta quotidie videat re et eventis refelli.

XLVIII. 100. Restant duo divinandi genera, quae habere dicimur a natura, non ab arte; vaticinandi et somniandi. De quibus, Quinte, inquam, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet: his enim, quae adhuc disputasti, prorsus assentior: et, vere ut loquar, quanquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam: ac me Peripateticorum ratio magis movebat, et veteris Dicaearchi et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent esse in mentibus hominum tamquam oraculum aliquod, ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus animus, aut somno relaxatus solute moveatur ac libere. His de generibus quid sentias, et quibus ea rationibus infirmes, audire sane velim.

XLIX. 101. Quae quum ille dixisset, tum ego rursus quasi ab alio principio sum exorsus dicere. Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de ceteris divinandi generibus dubitares, ista duo, furoris et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, probares. Dicam igitur, de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius, et Stoicorum conclusio rationis et Cratippi nostri quid valeat, videro. Dixisti enim, et Chrysippum et Diogenem et Antipatrum concludere hoc modo: »Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sint, aut non diligunt homines: aut, quid eventurum sit, ignorant: aut existimant nihil interesse hominum, scire, quid sit futurum: aut non censent esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sint futura: aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. 102. At neque non diligunt nos, sunt enim benefici generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest scire ea, quae futura sint; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere. Non igitur dii sunt, nec significant nobis futura: sunt autem dii: significant ergo. Et non, si significant futura, nullas dant nobis vias ad significationum scientiam: frustra enim significarent: neque, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio.« 103. O acutos homines! quam paucis verbis negotium confectum putant! Ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur. L. Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere solent Stoici, quemadmodum, quod in natura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse concluserit? *Quod finitum est*, inquit, *habet extremum*. Quis hoc non dederit? *Quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus.* Hoc quoque est concedendum. *At, quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus.* Ne hoc quidem negari potest. *Nihil igitur quum habeat extremum, infinitum sit necesse est.* 104. Videsne, ut ad rem dubiam concessis rebus pervenerit? Hoc vos Dialectici non facitis: nec solum ea non sumitis ad concludendum, quae ab omnibus concedantur; sed ea sumitis, quibus concessis, nihilo magis efficiatur, quod velitis. Primum enim hoc sumitis: *Si sunt dii, benefici in homines sunt.* Quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat, quidquam deos nec alieni curare, nec sui? an noster Ennius, qui magno plausu loquitur assentiente populo:

Ego deûm genus esse semper dixi et dicam caelitum:
sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus.

Et quidem, cur sic opinetur, rationem subiicit. Sed nihil est necesse dicere quae sequuntur: tantum sat est intelligi, id sumere istos pro certo, quod dubium controversumque sit. LI. 105. Sequitur porro, *Nihil deos ignorare, quod omnia sint ab iis constituta.* Hic vero quanta pugna est doctissimorum hominum, negantium esse haec a diis immortalibus constituta! At *nostra interest scire*, quae eventura sint. Magnus Dicaearchi liber est, nescire ea melius esse, quam scire. Negant *id esse alienum maiestate deorum*, scilicet casas omnium introspicere, ut videant, quid cuique conducat. 106. Neque non possunt *futura praenoscere*. Negant posse ii, quibus non placet esse certum, quid futurum sit. Videsne igitur, quae dubia sint, ea sumi pro certis atque concessis? Deinde contorquent, et ita concludunt: *Non igitur sunt dii, nec significant futura*: id enim iam perfectum arbitrantur. Deinde assumunt: *Sunt autem dii*: quod ipsum non ab omnibus conceditur: *significant ergo.* Ne id quidem sequitur: possunt enim non significare, et tamen esse dii. *Nec, si significant, non dant vias aliquas ad scientiam significationis.* At id quoque potest, ut non dent homini, ipsi habeant. Cur enim Tuscis potius, quam Romanis darent? *Nec, si dant vias, nulla est divinatio.* Fac dare deos; quod absurdum est: quid refert, si accipere non possumus? Extremum est: *Est igitur divinatio.* Sit extremum: effectum tamen non est. Ex falsis enim, ut ab ipsis didicimus, verum effici non potest. Iacet igitur tota conclusio.

LII. 107. Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem nostrum, Cratippum. »Si sine oculis, inquit, non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere; qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum, vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem, quum quis divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere; satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid ita esse divinatum, nihil ut fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia. Esse igitur divinationem confitendum est.« Festive et breviter. Sed quum bis sumpsit, quod voluit; etiam si faciles nos ad concedendum habuerit, id tamen, quod assumit, concedi nullo modo potest. 108. »Si«, inquit, »aliquando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando viderint, inest in iis vis videndi.« Item, »Si qui semel aliquid viderit, is, etiam quum peccet, tamen existimandus sit habere vim divinandi.« LIII. Vide, quaeso, Cratippe noster, quam sint ista similia. Nam mihi non videntur. Oculi enim vera cernentes utuntur natura atque sensu: animi, si quando vel vaticinando vel somniando vera viderunt, usi sunt fortuna atque casu. Nisi forte concessuros tibi existimas eos, qui somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse. Sed demus tibi istas duas sumptiones, ea, quae λήμματα appellant Dialectici; sed nos Latine loqui malumus: assumptio tamen, quam πρόσληψιν iidem vocant, non dabitur. 109. Assumit autem Cratippus hoc modo: »Sunt autem innumerabiles praesensiones non fortuitae.« At ego dico nullam. Vide, quanta sit controversia. Iam, assumptione non concessa, nulla conclusio est. At impudentes sumus, qui, quum tam perspicuum sit, non concedamus. Quid est perspicuum? Multa vera, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falsa? Nonne ipsa varietas, quae est propria fortunae, fortunam esse caussam, non naturam, docet? Deinde, si tua ista conclusio, Cratippe, vera est: (tecum enim mihi res est:) nonne intelligis, eadem uti posse et haruspices et fulguratores et interpretes ostentorum et augures et sortilegos et Chaldaeos? quorum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque genera divinandi sunt: quae tu rectissime improbas: aut, si ea non sunt, non intelligo, cur haec duo sint, quae relinquis. Qua ergo ratione haec inducis, eâdem illa possunt esse, quae tollis.

LIV. 110. Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divinum vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat insanus, et is, qui humanos sensus amiserit, divinos assecutus sit? Sibyllae versus observamus,

quos illa furens fudisse dicitur. Quorum interpres nuper falsa quadam hominum fama dicturus in senatu putabatur; eum, quem re vera regem habebamus, appellandum quoque esse regem, si salvi esse vellemus. Hoc si est in libris, in quem hominem et in quod tempus est? Callide enim, qui illa composuit, perfecit, ut, quodcumque accidisset, praedictum videretur, hominum et temporum definitione sublata. 111. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur. Non esse autem illud carmen furentis, quum ipsum poema declarat (est enim magis artis et diligentiae, quam incitationis et motus), tum vero ea, quae ἀκροστιχὶς dicitur, quum deinceps ex primis versuum litteris aliquid connectitur, ut in quibusdam Ennianis: id certe magis est attenti animi, quam furentis. 112. Atque in Sibyllinis ex primo versu cuiusque sententiae primis litteris illius sententiae carmen omne praetexitur. Hoc scriptoris est, non furentis: adhibentis diligentiam, non insani. Quamobrem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus; ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur quidem libri, valeantque ad deponendas potius, quam ad suscipiendas religiones: cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris, quam regem proferant; quem Romae posthaec nec dii, nec homines esse patientur. LV. At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra,

Iámque mari magnó —

eademque paullo post:

Eheú videte —

113. Num igitur me cogis etiam fabulis credere? quae delectationes habeant, quantum voles: verbis, sententiis, numeris, cantibus adiuventur: auctoritatem quidem nullam debemus nec fidem commentitiis rebus adiungere. Eodemque modo nec ego Publicio nescio cui, nec Marciis vatibus, nec Apollinis opertis credendum existimo: quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, numquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti, probata sunt. 114. Quid? inquies: remex ille de classe Coponii nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero, et ea quidem, quae omnes eo tempore, ne acciderent, timebamus. Castra enim in Thessalia castris collata audiebamus; videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris, propter vetustatem. Casum autem praelii, nemo nostrum erat, quin timeret: sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Graecus, quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia atque a mente atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi, quae, sanus quum esset, timebat, ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. Utrum tandem, per deos atque homines! magis verisimile est, vesanum remigem, an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum, consilia Deorum immortalium perspicere potuisse? LVI. 115. Sed iam ad te venio,

[O] sáncte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obsides,
unde superstitiosa primum saera evasit vox fera.

Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen implevit, partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime, partim flexiloquis et obscuris, ut interpres egeat interprete et sors ipsa ad sortes referenda sit, partim ambiguis et quae ad Dialecticum deferenda sint. Nam quum sors illa edita est opulentissimo regi Asiae,

Croesus Halym penetrans magnam pervertet opum vim:

hostium vim sese perversurum putavit, pervertit autem suam. 116. Utrum igitur eorum accidisset, verum oraculum fuisset. Cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Croeso, quam de Pyrrho fingere Ennius? Quis enim est, qui credat, Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum,

Aio, te, Aeacida, Romanos vincere posse.

Primum Latine Apollo numquam locutus est. Deinde ista sors inaudita Graecis est. Praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat. Postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

— stolidum genus Aeacidarum:
bellipotentes sunt magi', quam sapientipotentes:

tamen hanc amphiboliam versus intelligere potuisset, *vincere te Romanos*, nihilo magis in se, quam in Romanos valere. Nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere; haec vero ne Epicurum quidem. LVII. 117. Sed, quod caput est, cur isto modo iam oracula Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed iamdiu, iam ut nihil possit esse contemptius? Hoc loco quum urgentur, evanuisse aiunt vetustate vim loci eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente incitata oracula ederet. De vino aut salsamento putes loqui, quae evanescunt vetustate. De vi loci agitur, neque solum naturali, sed etiam divina; quae quo tandem modo evanuit? Vetustate, inquies. Quae vetustas est, quae vim divinam conficere possit? quid tam divinum autem, quam afflatus ex terra mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero versuque pronuntiet? Quando autem ista vis evanuit? An postquam homines minus creduli esse coeperunt? 118. Demosthenes quidem, qui abhinc annos prope ccc fuit, iam tum φιλιππίζειν Pythiam dicebat, id est, quasi cum Philippo facere. Hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret. Quo licet existimare, in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed, nescio quomodo isti philosophi superstitiosi et paene fanatici quidvis malle videntur, quam se non ineptos. Evanuisse mavultis et exstinctum esse id, quod, si umquam fuisset, certe aeternum esset, quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

LVIII. 119. Similis est error in somniis: quorum quidem defensio repetita quam longe est! Divinos animos censent esse nostros, eosque esse tractos extrinsecus, animorumque consentientium multitudine completum esse mundum: hac igitur mentis et ipsius divinitate et coniunctione cum externis mentibus cerni, quae sint futura. Contrahi autem animum Zeno et quasi labi putat atque concidere, et id ipsum esse dormire. Iam Pythagoras et Plato, locupletissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, praeparatos quodam cultu atque victu proficisci ad dormiendum iubent. Faba quidem Pythagorei utique abstinuere, quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. Sed, nescio quomodo, nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum. 120. Utrum igitur censemus dormientium animos per semet ipsos in somniando moveri, an, ut Democritus censet, externa et adventitia visione pulsari? Sive

enim sic est, sive illo modo, videri possunt permulta somniantibus falsa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quae stant, et quodam obtutu oculorum duo pro uno lucernae lumina. Quid dicam insanis, quid ebriis quam multa falsa videantur? Quod si eiusmodi visis credendum non est, cur somniis credatur, nescio. Nam tam licet de his erroribus, si velis, quam de somniis disputare: ut ea, quae stant, si moveri videantur, terrae motum significare dicas, aut repentinam aliquam fugam, gemino autem lucernae lumine declarari, dissensionem ac seditionem moveri. LIX. 121. Iam ex insanorum aut ebriorum visis innumerabilia coniectura trahi possunt, quae futura videantur. Quis est enim, qui totum diem iaculans non aliquando collineet? Totas noctes dormimus; neque ulla fere est, qua non somniemus: et miramur, aliquando id, quod somniarimus, evadere? Quid est tam incertum, quam talorum iactus? tamen nemo est, quin saepe iactans, Venerium iaciat aliquando, nonnumquam etiam iterum ac tertium. Num igitur, ut inepti, Veneris id fieri impulsu malumus, quam casu, dicere? Quod si ceteris temporibus falsis visis credendum non est; non video, quid praecipui somnus habeat, in quo valeant falsa pro veris. 122. Quod si ita natura paratum esset, ut ea dormientes agerent, quae somniarent: alligandi omnes essent, qui cubitum irent. Maiores enim, quam ulli insani, efficerent motus somniantes. Quod si insanorum visis fides non est habenda, quia falsa sunt; cur credatur somniantium visis, quae multo etiam perturbatiora sunt, non intelligo. An, quod insani sua visa coniectori non narrant, narrant qui somniaverunt? Quaero etiam, si velim scribere quid aut legere aut canere vel voce vel fidibus, aut geometricum quiddam aut physicum aut dialecticum explicare, somniumne exspectandum sit, an ars adhibenda, sine qua nihil earum rerum nec fieri nec expediri potest? Atqui, ne si navigare quidem velim, ita gubernarem, ut somniaverim. Praesens enim poena sit. 123. Qui igitur convenit, aegros a coniectore somniorum potius, quam a medico petere medicinam? An Aesculapius, an Serapis potest nobis praescribere per somnium curationem valetudinis; Neptunus gubernantibus non potest? et sine medico medicinam dabit Minerva; Musae scribendi, legendi, ceterarum artium scientiam somniantibus non dabunt? At si curatio daretur valetudinis, haec quoque, quae dixi, darentur. Quae quoniam non dantur, medicina non datur. Qua sublata, tollitur omnis auctoritas somniorum.

LX. 124. Sed haec quoque in promtu [fuerint]: nunc interiora videamus. Aut enim divina vis quaedam, consulens nobis, somniorum significationes facit: aut coniectores ex quadam convenientia et coniunctione naturae, quam vocant *συμπάθειαν*, quid cuique rei conveniat, ex somniis, et quid quamque rem sequatur, intelligunt: aut eorum neutrum est, sed quaedam observatio constans atque diuturna est, quum quid visum secundum quietem sit, quid evenire et quid sequi soleat. Primum igitur intelligendum est, nullam vim esse divinam effectricem somniorum. Atque illud quidem perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a numine deorum: nostra enim caussa dii id facerent, ut providere futura possemus. 125. Quotus igitur est quisque, qui somniis pareat? qui intelligat? qui meminerit? quam multi vero, qui contemnant, eamque superstitionem imbecilli animi atque anilis putent! Quid est igitur, cur his hominibus consulens deus somniis moneat eos, qui illa non modo cura, sed ne memoria quidem digna ducunt? Nec enim ignorare deus potest, qua mente quisque sit; nec frustra ac sine caussa quid facere dignum deo est; quod abhorret etiam ab hominis constantia. Ita si pleraque somnia aut ignorantur aut negliguntur; aut nescit hoc deus, aut frustra somniorum significatione utitur. Sed horum neutrum in deum cadit. Nihil igitur a deo somniis significari fatendum est. LXI. 126. Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa nobis providendi caussa dat, non vigilantibus potius det, quam dormientibus. Sive enim externus et adventitius pulsus animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi moventur, sive quae caussa alia est, cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur; eadem caussa vigilantibus esse poterat: idque si nostra caussa dii secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent; praesertim quum Chrysippus, Academicos refellens, permulto clariora et certiora esse dicat, quae vigilantibus videantur, quam quae somniantibus. Fuit igitur divina beneficentia dignius, quum consulerent nobis, clariora visa dare vigilantibus, quam obscuriora per somnium. Quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt. 127. Iam vero quid opus est circuitione et amfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum potius, quam directo? Deus, si quidem nobis consulebat, *Hoc facito*, *Hoc ne feceris*, diceret? idque visum vigilanti potius, quam dormienti daret? LXII. Iam vero quis dicere audeat, vera omnia esse somnia? *Aliquot somnia vera*, inquit Ennius; *sed omnia non est necesse.* Quae est tandem ista distinctio? quae vera, quae falsa habet? Et si vera a deo mittuntur, falsa unde nascuntur? Nam si ea quoque divina, quid inconstantius deo? quid inscitius autem est, quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? Sin vera visa divina sunt; falsa autem et inania humana: quae est ista designandi licentia, ut hoc deus, hoc natura fecerit potius, quam aut omnia deus, quod negatis, aut omnia natura? quod quoniam illud negatis, hoc necessario confitendum est. 128. Naturam autem eam dico, qua numquam animus insistens agitatione et motu esse vacuus potest. Is quum languore corporis nec membris uti nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta ex reliquiis, ut ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit aut cogitaverit. Quarum perturbatione mirabiles interdum exsistunt species somniorum. Quae si alia falsa, alia vera: qua nota internoscantur, scire sane velim. Si nulla est: quid istos interpretes audiamus? Sin quaepiam est: aveo audire, quae sit. Sed haerebunt. LXIII. 129. Venit enim iam in contentionem, utrum sit probabilius: deosne immortales, rerum omnium praestantia excellentes, concursare omnium mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos, et, quum stertentes aliquos viderint, obiicere his visa quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somnio ad coniectorem mane deferant: an natura fieri, ut mobiliter animus agitatus, quod vigilans viderit, dormiens videre videatur. Utrum philosophia dignius, sagarum superstitione ista interpretari, an explicatione naturae? Ut, si iam fieri possit coniectura vera somniorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non possint: ex levissimo enim et indoctissimo genere constant. Stoici autem tui negant quemquam, nisi sapientem, divinum esse posse. 130.

Chrysippus quidem divinationem definit his verbis, *Vim cognoscentem et videntem et explicantem signa, quae a diis hominibus portendantur:* officium autem esse eius, praenoscere, dii erga homines mente qua sint, quidque significent, quemadmodumque ea procurentur atque expientur. Idemque somniorum coniectionem definit hoc modo, esse *vim cernentem et explanantem, quae a diis hominibus significentur in somnis.* Quid ergo? ad haec mediocri opus est prudentia, an et ingenio praestanti et eruditione perfecta? Talem autem cognovimus neminem. LXIV. 131. Vide igitur, ne, etiam si divinationem tibi esse concessero, quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista mens est deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intelligamus, neque ea, quorum interpretes habere possimus? Similes enim sunt dii, si ea nobis obiiciunt, quorum neque scientiam, neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni aut Hispani in senatu nostro loquerentur sine interprete. 132. Iam vero quo pertinent obscuritates et aenigmata somniorum? Intelligi enim a nobis dii velle debebant ea, quae nostra caussa nos monerent. Quid? poeta nemo, nemo Physicus obscurus? Ille vero nimis etiam obscurus Euphorion. 133. At non Homerus. Uter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus: minime Democritus. Num igitur conferendi? Mea caussa me mones, quod non intelligam? Quid me igitur mones? Ut si quis medicus aegroto imperet, ut sumat

terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam

potius, quam, hominum more, cochleam dicere. Nam Pacuvianus Amphion,

quadrupés tardigrada, agréstis, humilis, áspera,
capité brevi, cervice ánguina, aspectú truci,
eviscerata, inánima, cum animalí sono,

quum dixisset obscurius, tum Attici respondent, *non intelligimus, nisi aperte dixeris.* At ille uno verbo, *Testudo.* Non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere? LXV. 134. Defert ad coniectorem quidam, somniasse se, ovum pendere ex fascia lecti sui cubicularis. Est hoc in Chrysippi libro somnium. Respondit coniector thesaurum defossum esse sub lecto. Fodit: invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento. Misit coniectori, quantulum visum est, de argento. Tum ille, Nihilne, inquit, de vitello? Id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasse; reliquum, argentum. Nemone igitur umquam alius ovum somniavit? Cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? Quam multi inopes, digni praesidio deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur? Quam autem ob caussam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nasceretur thesauri similitudo potius, quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare? LXVI. 135. Ergo obscura somnia minime consentanea maiestati deorum. Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo interfecto a caupone Megaris: quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus est navigare; quale etiam de Alexandro: quod a te praeteritum esse miror: qui, quum Ptolemaeus, familiaris eius, in praelio telo venenato ictus esset, eoque vulnere summo cum dolore moreretur; Alexander assidens, somno est consopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre et simul dicere, quo illa loci nasceretur, (neque is longe aberat ab eo loco) eius autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret. Quum Alexander experrectus narrasset amicis somnium, emisisse, qui illam radiculam quaererent. Qua inventa, et Ptolemaeus sanatus dicitur, et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati. 136. Multa etiam sunt a te ex historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Hannibalis, P. Decii: pervulgatum iam illud de praesule: Gracchi etiam, et recens Caeciliae, Balearici filiae, somnium. Sed haec externa ob eamque caussam ignota nobis sunt: nonnulla etiam ficta fortasse. Quis enim auctor istorum? De nostris somniis quid habemus dicere? tu de merso me et equo ad ripam? ego de Mario cum fascibus laureatis me in suum deduci iubente monumentum? LXVII. Omnium somniorum, Quinte, una ratio est: quae, per deos immortales! videamus, ne nostra superstitione et depravatione superetur. 137. Quem enim tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, eius et imaginem, ut Democrito videtur. Unde profectam imaginem? A corporibus enim solidis et a certis figuris vult fluere imagines. Quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. Plena sunt imaginum omnia. Ista igitur me imago Marii in campum Atinatem persequebatur. Nulla enim species cogitari potest, nisi pulsu imaginum. 138. Quid ergo? istae imagines ita nobis dicto audientes sunt, ut, simul atque velimus, accurrant? Etiamne earum rerum, quae nullae sunt? Quae est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam non sibi ipse fingere animus possit? ut, quae numquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, hominum figuras. 139. Num igitur, quum aut muros Babylonis aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt: nihil est enim, de quo cogitare nequeamus. Nullae ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus, nec omnino fluunt ullae*; nec cognovi quemquam, qui maiore auctoritate nihil diceret. Animorum est ea vis eaque natura, ut vigeant vigilantes nullo adventitio pulsu, sed suo motu, incredibili quadam celeritate. Hi quum sustinentur membris et corpore et sensibus, omnia certiora cernunt, cogitant, sentiunt. Quum autem haec subtracta sunt, desertusque animus languore corporis, tum agitur ipse per sese. Itaque in eo et formae versantur et actiones; et multa audiri, multa dici videntur. 140. Haec scilicet in imbecillo remissoque animo, multa omnibus modis confusa et variata versantur, maximeque reliquiae earum rerum moventur in animis et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus aut egimus: ut mihi temporibus illis multum in animo Marius versabatur, recordanti, quam ille gravem suum casum magno animo, quam constanti tulisset. Hanc credo caussam de illo somniandi fuisse. LXVIII. Tibi autem, de me cum sollicitudine cogitanti, subito sum visus emersus e flumine. Inerant enim in utriusque nostrùm animis vigilantium cogitationum vestigia. At quaedam adiuncta sunt: ut mihi de monumento Marii, tibi, quod equus, in quo ego vehebar, mecum una demersus rursus apparuit. 141. An tu censes ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu nonnumquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est. Potest omnino hoc esse falsum, potest verum: sed, utrum sit, non est mirabile. Non enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus audire, et quidem, quo maius sit, quum radicem ore teneret, locutus est

Sed nihil est magnum somnianti. Quaero autem, cur Alexandro tam illustre somnium, tam certum nec huic eidem alias, nec multa ceteris. Mihi quidem, praeter hoc Marianum, nihil sane, quod meminerim. Frustra igitur consumptae tot noctes tam longa in aetate. 142. Nunc quidem propter intermissionem forensis operae et lucubrationes detraxi, et meridiationes addidi, quibus uti antea non solebam: nec, tam multum dormiens, ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de rebus: nec mihi magis umquam videor, quam quum aut in foro magistratus, aut in curia senatum video, somniare.

LXIX. Etenim (ex divisione hoc secundum est) quae est continuatio coniunctioque naturae (quam, ut dixi, vocant *συμπάθειαν*) eiusmodi, ut thesaurus ex ovo intelligi debeat? Nam medici ex quibusdam rebus et advenientes et crescentes morbos intelligunt: nonnullas etiam valetudinis significationes, ut hoc ipsum, *pleni enectine simus*, ex quodam genere somniorum intelligi posse dicunt. Thesaurus vero et hereditas et honos et victoria et multa generis eiusdem qua cum somniis naturali cognatione iunguntur? 143. Dicitur quidam, quum in somnis complexu Venerio iungeretur, calculos eiecisse. Video sympathiam. Visum est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. Quae igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis, quod scribitur, somnium? qui paullo ante interitum visus est in somnis amicae esse amictus amiculo. Is quum esset proiectus inhumatus, ab omnibusque desertus iaceret: amica corpus eius texit suo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris et caussas naturales habebat? an, et ut videretur et ut eveniret, casus effecit? LXX. 144. Quid? ipsorum interpretum coniecturae nonne magis ingenia declarant eorum, quam vim consensumque naturae? Cursor ad Olympia proficisci cogitans visus est in somnis curru quadrigarum vehi. Mane ad coniectorem. At ille, Vinces, inquit. Id enim celeritas significat et vis equorum. Post idem ad Antiphontem. Is autem, Vincare, inquit, necesse est. An non intelligis, quattuor ante te cucurrisse? Ecce alius cursor: (atque horum somniorum, et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri:) sed ad cursorem redeo. Ad interpretem detulit, aquilam se in somnis visum esse factum. At ille, Vicisti. Ista enim avi volat nulla vehementius. Huic quidem Antiphon, Baro, inquit, te victum esse non vides? Ista enim avis, insectans alias aves et agitans, semper ipsa postrema est. 145. Parere quaedam matrona cupiens, dubitans essetne praegnans, visa est in quiete obsignatam habere naturam. Retulit. Negavit, eam, quoniam obsignata fuisset, concipere potuisse. At alter, praegnantem esse dixit. Nam inane obsignari nihil solere. Quae est ista ars coniectoris, eludentis ingenio? An ea, quae dixi, et innumerabilia, quae collecta habent Stoici, quidquam significant, nisi acumen hominum, ex similitudine aliqua coniecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici signa quaedam habent ex venis et ex spiritu aegroti; multisque ex aliis futura praesentiunt. Gubernatores quum exsultantes loligines viderint, aut delphinos se in portum coniicientes, tempestatem significari putant. Haec ratione explicari, et ad naturam facile revocari possunt: ea vero, quae paullo ante dixi, nullo modo.

LXXI. 146. At enim observatio diuturna, (haec enim pars una restat) notandis rebus fecit artem. An tandem somnia observari possunt? Quonam modo? Sunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam praepostere, tam incondite, tam monstruose cogitari potest, quod non possimus somniare. Quo modo igitur haec infinita et semper nova aut memoria complecti, aut observando notare possumus? Astrologi motus errantium stellarum notaverunt. Inventus est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur. Cedo tandem, qui sit ordo aut quae concursatio somniorum? Quo modo autem distingui possunt vera somnia a falsis, quum eadem et aliis aliter evadant et iisdem non semper eodem modo? ut mihi mirum videatur, quum mendaci homini, ne verum quidem dicenti, credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogant, quam ex uno innumerabilia confirmant.

147. Si igitur neque deus est effector somniorum, neque naturae societas ulla cum somniis neque observatione inveniri potuit scientia; effectum est, ut nihil prorsus somniis tribuendum sit: praesertim quum illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent; ii, qui interpretantur, coniecturam adhibeant, non naturam: casus autem innumerabilibus paene saeculis in omnibus plura mirabilia, quam in somniorum visis effecerit: neque coniectura, quae in varias partes duci potest, nonnumquam etiam in contrarias, quidquam sit incertius. LXXII. 148. Explodatur haec quoque somniorum divinatio pariter cum ceteris. Nam ut vere loquamur, superstitio, fusa per gentes, oppressit omnium fere animos atque hominum imbecillitatem occupavit. Quod et in iis libris dictum est, qui sunt *de natura deorum*, et hac disputatione id maxime egimus. Multum enim et nobismet ipsis, et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulissemus. Nec vero (id enim diligenter intelligi volo) superstitione tollenda religio tollitur. Nam et maiorum instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis sapientis est: et esse praestantem aliquam aeternamque naturam, et eam suspiciendam admirandamque hominum generi, pulchritudo mundi ordoque rerum caelestium cogit confiteri. 149. Quamobrem, ut religio propaganda etiam est, quae est iuncta cum cognitione naturae: sic superstitionis stirpes omnes eiiciendae. Instat enim et urget et, quo te cumque verteris, persequitur; sive tu vatem, sive tu omen audieris; sive immolaris, sive avem aspexeris; si Chaldaeum, si haruspicem videris; si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de caelo; si ostenti simile natum factumve quippiam: quorum necesse est plerumque aliquid eveniat; ut numquam liceat quieta mente consistere. 150. Perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum esse somnus. At ex eo ipso plurimae curae metusque nascuntur. Qui quidem ipsi per se minus valerent et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi suscepissent, nec ii quidem contemptissimi, sed in primis acuti et consequentia et repugnantia videntes: qui prope iam absoluti et perfecti putantur. Quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio, an soli iam philosophi iudicarentur. Cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est: non quod eos maxime contemnamus, sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. Quum autem proprium sit Academiae, iudicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri vi-

dcantur, conferre caussas et, quid in quamque sententiam dici possit, expromere; nulla adhibita sua auctoritate, iudicium audientium relinquere integrum ac liberum: tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam, eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse iucundius. Quae quum essent dicta, surreximus.

126.

M. TULLII CICERONIS

D E F A T O

LIBER SINGULARIS.

NOTITIA LITTERARIA.

Hunc de Fato sermonem Cicero post Caesaris interitum (710. U.) se in Puteolano, unde tum etiam epistolas ad Att. XIV, 9. sqq. misit, cum Hirtio cos. des. habuisse fingit. Hic autem sermo, pariter ac Plutarchi illa περὶ εἱμαρμένης commentatio (Tom. IV. Moral. ed. Tauchn.) ad nos non pervenit integer. Sunt etiam, qui duos huius disputationis libros, quorum alterius supersit pars, olim fuisse opinentur magis, quam ostendant.

ARG. Cicero hac contra Posidonium suscepta disputatione, cuius principium deest, docere conatus est, si fati nullum esset nomen, nulla natura et vis, si forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, non aliter ac nunc omnia eventura; nihil igitur attinere inculcare fatum, quo sublato ratio rerum omnium ad naturam fortunamve referretur. c. 1-3. Deinde sequitur disputatio cum Chrysippo de contagione rerum et de naturae coniunctione, quam *συμπάθειαν* vocant: qua Cicero docet effici, ut alii ad alia propensiores sint ob caussas naturales et rerum antecessiones, non vero ut voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint caussae. c. 4-8. Iam ad Diodori *περὶ δυνατῶν* sententiam se vertit, nihil posse fieri censentis, nisi quod verum aut sit aut futurum sit. c. 9. Tum ad Chrysippum pergit ita ratiocinantem: si sit motus sine caussa, non omnem enuntiationem aut veram aut falsam fore; nam, quod non habeat caussas efficientes, id nec verum nec falsum fore: motum igitur sine caussa nullum esse: quo posito, rerum antecessionibus fieri omnia; id si ita sit, fato fieri omnia. Ad haec Cicero concedit quidem motum nullum sine caussa esse, neque vero, quaecumque fiant, fieri omnia caussis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse caussas externas et antecedentes. c. 10-12. Hic disserit etiam de ignava ratione (s. *ἀργῷ λόγῳ*); qua admissa omnem e vita tolli actionem liberam docet, Chrysippi et Carneadis rationes sequens. c. 13-16. Denique quum duae fuissent veterum philosophorum sententiae, una eorum, qui censerent, omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret; altera eorum, qui sine ullo fato esse animorum motus voluntarios putarent: Chrysippum ait medium ferire voluisse, sed tamen magis ad eorum accedere sententiam, qui necessitate motus animos liberos esse arbitrentur. c. 17-19. Utcumque se res habeat, hoc certe modo ad hanc caussam disceptandam non ab atomis errantibus et de via declinantibus Epicureo more praesidium petendum videri. c. 20.

Deest principium.

I. 1. ** quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant, nos eam partem philosophiae »de moribus« appellare solemus: sed decet, augentem linguam Latinam, nominare moralem. Explicandaque vis est ratioque enuntiationum, quae Graeci *ἀξιώματα* vocant: quae de re futura quum aliquid dicunt, deque eo, quod possit fieri aut non possit, quam vim habeant, obscura quaestio est; quam *περὶ δυνατῶν* philosophi appellant: totaque est *λογική*, quam rationem disserendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui sunt *de natura deorum*, itemque in iis, quos *de divinatione* edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione *de fato*, casus quidam, ne facerem, impedivit. 2. Nam quum essem in Puteolano Hirtiusque noster, consul designatus, iisdem in locis, vir nobis amicissimus et iis studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus: multum una eramus, maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem et ad concordiam civium pertinerent. Quum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum caussae quaeri viderentur, hisque esse occurrendum putaremus: omnis fere nostra in iis deliberationibus consumebatur oratio; idque et saepe alias, et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die, quum ille ad me venisset, primo illa, quae erant quotidiana et quasi legitima nobis, de pace et de otio. II. 3. Quibus actis, Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire vel dicere. Nec enim, id quod recte existimas, oratoria illa studia deserui; quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissimum acceperam; nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. Nam cum

hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem. Subtilitatem enim ab Academia mutuatur, et ei vicissim reddit ubertatem orationis et ornamenta dicendi. Quamobrem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua. Tum Hirtius, Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile: nihil enim umquam abnuit meo studio voluntas tua. 4. Sed quoniam rhetorica mihi vestra sunt nota, teque in iis et audivimus saepe et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse *Tusculanae disputationes*, ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non est molestum, volo. An mihi, inquam, potest quidquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? Sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti. Proinde ordire.

* * *

III. 5. Consideramus hic: * * quorum in aliis, ut in Antipatro poeta, ut in brumali die natis, ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus, ut in reliquis eiusmodi, naturae contagio valet: quam ego non tollo: vis est nulla fatalis, in aliis autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita. Quaedam etiam Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci videtur. Sunt, inquam, quidem absurda. Quid enim? Si Daphitae fatum fuit ex equo cadere atque ita perire? ex hocne equo, qui, quum equus non esset, nomen habebat alienum? aut Philippus hasce in capulo quadrigulas vitare monebatur? Quasi vero capulo sit occisus. Quid autem magnum est*, naufragum illum sine nomine in rivo esse lapsum? quamquam huic quidem hic scribit praedictum, in aqua esse pereundum. Ne hercule Icadii quidem praedonis video fatum ullum. Nihil enim scribit ei praedictum. 6. Quid mirum igitur, ex spelunca saxum in crura eius incidisse? Puto enim, etiam si Icadius tum in spelunca non fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse. Nam aut nihil est omnino fortuitum, aut hoc ipsum potuit evenire fortuna. Quaero igitur, (atque hoc late patebit,) si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset et forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia: num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent? Quid ergo attinet inculcare fatum, quum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

IV. 7. Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus: ad Chrysippi laqueos revertamur. Cui primum quidem de ipsa rerum contagione respondeamus: reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit, videmus: alios esse salubres, alios pestilentes: in aliis esse pituitosos et quasi redundantes, in aliis exsiccatos atque aridos: multaque sunt alia, quae inter locum et locum plurimum differunt. Athenis tenue caelum, ex quo acutiores etiam putantur Attici, crassum Thebis; itaque pingues Thebani et valentes. Tamen neque illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem quis aut Arcesilam aut Theophrastum audiat; neque crassum, ut Nemea potius, quam Isthmo victoriam petat. 8. Disiungo longius. Quid enim loci natura afferre potest, ut in porticu Pompeii potius, quam in campo ambulemus? tecum, quam cum alio? Idibus potius, quam Kalendis? Ut igitur ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil: sic astrorum affectio valeat, si vis, ad quasdam res; ad omnes certe non valebit. At enim, quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara delectent; alii libidinosi, alii iracundi aut crudeles aut superbi sint; alii talibus vitiis abhorreant: quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat; quid mirum est, has dissimilitudines ex differentibus caussis esse factas? V. 9. Haec disserens, qua de re agatur, et in quo caussa consistat, non videt. Non enim, si alii ad alia propensiores sint propter caussas naturales et antecedentes, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque appetitionum sunt caussae naturales et antecedentes. Nam nihil esset in nostra potestate, si res ita se haberet. Nunc vero fatemur, acuti hebetesne, valentes imbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem aut ambulemus, voluntatis esse; is non videt, quae quamque rem res consequatur. Ut enim et ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus caussis, itemque valentes et imbecilli; non sequitur tamen, ut etiam sedere et ambulare et rem agere aliquam, principalibus caussis definitum et constitutum sit. 10. Stilponem, Megaricum philosophum, acutum sane hominem et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum et mulierosum fuisse: neque hoc scribunt vituperantes, sed potius ad laudem; vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et compressam esse doctrina, ut nemo umquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socratem nonne legimus, quemadmodum notarit Zopyrus, physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte pernoscere? stupidum esse Socratem dixit et bardum; quod iugula concava non haberet, obstructas eas partes et obturatas esse dicebat; addidit etiam, mulierosum: in quo Alcibiades cachinnum dicitur sustulisse. 11. Sed haec ex naturalibus caussis vitia nasci possunt: exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est positum in naturalibus caussis, sed in voluntate, studio, disciplina. Quae tolluntur omnia, si vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur. VI. Etenim si est divinatio, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta appello, quae dicuntur Graece *θεωρήματα*. Non enim credo nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo munere, aut eos, qui divinatione utantur, futura praedicere. 12. Sunt igitur astrologorum percepta huiusmodi: »Si quis, verbi caussa, oriente Canicula natus est, is in mari non morietur.« Vigila, Chrysippe, ne tuam caussam, in qua tibi cum Diodoro, valente Dialectico, magna luctatio est, deseras. Si enim verum est, quod ita connectitur: »Si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur;« illud quoque verum est: »Si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in mari non morietur.« Pugnant ergo haec inter se, Fabium oriente Canicula natum esse, et in mari Fabium moriturum: et quoniam certum in Fabio ponitur, ortum esse eum Canicula oriente; haec quoque pugnant, et esse Fabium, et in mari esse moriturum. Ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus, »Et est Fabius, et in mari Fabius morietur:« quod ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud, »Morietur in mari Fabius,« ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne igitur, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non potest. VII. 13. At hoc, Chrysippe, minime vis: maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est. Ille

enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum, aut futurum sit verum; et, quidquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse, et, quidquid non sit futurum, id negat fieri posse. Tu, et quae non sint futura, posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam si id numquam futurum sit: neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millesimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista comprobabis divina praedicta; et, quae falsa in futuris dicentur, in his habebis, ut ea fieri non possint: ut, si dicatur, Africanum Karthagine potiturum: et, si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, dicas esse necessarium. Quae est tota Diodori vobis inimica sententia. 14. Etenim si illud vere connectitur, »Si oriente Canicula natus es, in mari non moriere:« primumque, quod in connexo, »Natus es oriente Canicula,« necessarium est: (omnia enim vera in praeteritis necessaria sunt, ut Chrysippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt immutabilia, nec in falsum e vero praeterita possunt convertere:) si igitur, quod primum in connexo est, necessarium est: fit etiam, quod sequitur, necessarium. Quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus. Sed tamen, si naturalis est caussa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest. VIII. 15. Hoc loco Chrysippus aestuans falli sperat Chaldaeos ceterosque divinos, neque eos usuros esse coniunctionibus, ut in sua percepta pronuntient, »Si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur:« sed potius ita dicant, »Non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur.« O licentiam iocularem! Ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius, quam infinita connexa ponant; cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint? Medicus in primis, quod erit ei perspectum in arte, non ita proponet, »Si cui venae sic moventur, is habet febrem:« sed potius illo modo, »Non ei venae sic moventur, et febrem is non habet.« Itemque geometres non ita dicet, »In sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur:« sed potius illo modo, »Non et sunt in sphaera maximi orbes, et hi non medii inter se dividuntur.« — 16. Quid est, quod non possit isto modo ex connexo transferri ad coniunctionum negationem? Et quidem aliis modis easdem res efferre possumus. Modo dixi, »In sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur:« possum dicere, »Si in sphaera maximi orbes erunt;« possum dicere, »Quia in sphaera maximi orbes erunt.« Multa genera sunt enuntiandi, nec ullum distortius, quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum caussa fore.

IX. 17. Illorum tamen nemo ita loquitur: maius est enim, has contortiones orationis, quam signorum ortus obitusque perdiscere. Sed ad illam Diodori contentionem, quam *περὶ δυνατῶν* appellant, revertamur: in qua, quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro, id solum fieri posse, quod aut verum sit, aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quaestionem: Nihil fieri, quod non necesse fuerit: et, Quidquid fieri possit, id aut esse iam aut futurum esse: nec magis commutari ex veris in falsa ea posse, quae futura sunt, quam ea, quae facta sunt: sed in factis immutabilitatem apparere; in futuris quibusdam, quia non appareat*, ne inesse quidem videri: ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum sit, »Hic morietur hoc morbo:« at hoc idem si vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit, ut commutatio ex vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam, »Morietur Scipio,« talem vim habet, ut, quamquam de futuro dicatur, tamen id non possit convertere in falsum. De homine enim dicitur, cui necesse est mori. 18. Sic si diceretur, »Morietur noctu in cubiculo suo vi oppressus Scipio,« vere diceretur. Id enim fore diceretur, quod esset futurum: futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intelligi debet. Nec magis erat verum, »Morietur Scipio,« quam, »Morietur illo modo:« nec magis * necesse mori Scipionem, quam illo modo mori: nec magis immutabile ex vero in falsum, »Necatus est Scipio,« quam »Necabitur Scipio:« nec, quum haec ita sint, est caussa, cur Epicurus fatum extimescat, et ab atomis petat praesidium easque de via deducat, et uno tempore suscipiat res duas inenodabiles; unam, ut sine caussa fiat aliquid, ex quo exsistet, ut de nihilo quippiam fiat; quod nec ipsi nec cuiquam Physico placet; alteram, ut, quum duo individua per inanitatem ferantur, alterum e regione moveatur, alterum declinet. 19. Licet enim Epicuro, concedenti, omne enuntiatum aut verum aut falsum esse, non vereri, ne omnia fato fieri sit necesse: non enim aeternis caussis naturae necessitate manantibus verum est id, quod ita enuntiatur: Descendit in Academiam Carneades: nec tamen sine caussis: sed interest inter caussas fortuito antegressas et inter caussas cohibentes in se efficientiam naturalem. Ita et semper verum fuit, »Morietur Epicurus,« quum duo et septuaginta annos vixerit, Archonte Pytharato; neque tamen erant caussae fatales, cur ita accideret: sed, quod ita cecidisset, certe casurum, sicut cecidit, fuit. 20. Nec ii, qui dicunt immutabilia esse, quae futura sint, nec posse verum futurum convertere in falsum, fati necessitatem confirmant, sed verborum vim interpretantur. At, qui introducunt caussarum seriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate libera spoliatam necessitate fati devinciunt.

X. Sed haec hactenus. Alia videamus. Concludit enim Chrysippus hoc modo, »Si est motus sine caussa, non omnis enuntiatio, quod *ἀξίωμα* Dialectici appellant, aut vera aut falsa erit. Caussas enim efficientes quod non habebit, id nec verum nec falsum erit. Omnis autem enuntiatio aut vera aut falsa est. Motus ergo sine caussa nullus est. 21. Quod si ita est, omnia, quae fiunt, caussis fiunt antegressis. Id si ita est, omnia fato fiunt. Efficitur igitur, fato fieri, quaecumque fiant.« Hic primum — mihi libeat assentiri Epicuro et negare omnem enuntiationem aut veram esse aut falsam! eam plagam potius accipiam, quam fato omnia fieri comprobem. Illa enim sententia aliquid habet disputationis, haec vero non est tolerabilis. Itaque contendit omnes nervos Chrysippus, ut persuadeat, omne *ἀξίωμα* aut verum esse aut falsum. Ut enim Epicurus veretur, ne, si hoc concesserit, concedendum sit fato fieri, quaecumque fiant (si enim alterum utrum ex aeternitate verum sit, esse id etiam certum: et, si certum, etiam necessarium: ita et necessitatem et fatum confirmari putat.) sic Chrysippus metuit, ne, si non obtinuerit, omne, quod enuntietur, aut verum esse aut falsum, non teneat, omnia fato fieri et ex caussis aeternis rerum futurarum. 22. Sed Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, quum declinat atomus intervallo mi-

nimo. Id appellat ἐλάχιστον. Quam declinationem sine caussa fieri, si minus verbis, re cogitur confiteri. Non enim atomus ab atomo pulsa declinat. Nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendiculum corpora individua rectis lineis, ut Epicuro placet? Sequitur enim, ut, si alia ab alia numquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam. Ex quo efficitur, etiam si sit atomus, eaque declinet, declinare eam sine caussa. 23. Hanc Epicurus rationem induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, quum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Id Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturales motus avellere. XI. Acutius Carneades, qui docebat posse Epicureos suam caussam sine hac commentitia declinatione defendere. Nam quum docerent*, esse posse quemdam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius, quam introducere declinationem, cuius praesertim caussam reperire non possunt. Quo defenso, facile Chrysippo possent resistere. Quum enim concessissent, motum nullum esse sine caussa, non concederent, omnia, quae fierent, fieri caussis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse caussas externas et antecedentes. 24. Communi igitur consuetudine sermonis abutimur, quum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle sine caussa. Ita enim dicimus, sine caussa, ut dicamus, sine externa et antecedente caussa, non sine aliqua. Ut, quum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut Physici, quibus inane esse nihil placet: sed ita, ut, verbi caussa, sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicamus: sic, quum sine caussa animum moveri dicimus, sine antecedente et externa caussa moveri, non omnino sine caussa, dicimus. De ipsa atomo dici potest, quum per inane moveatur gravitate et pondere, sine caussa moveri, quia nulla caussa accedat extrinsecus. 25. Rursus autem, ne omnibus* a Physicis irrideamur, si dicamus, quidquam fieri sine caussa, distinguendum est et ita dicendum, ipsius individui hanc esse naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse caussam, cur ita feratur. Similiter ad animorum motus voluntarios non est requirenda externa caussa. Motus enim voluntarius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra potestate nobisque pareat: nec id sine caussa. 26. Eius enim rei caussa ipsa natura est. Quod quum ita sit, quid est, cur non omnis pronuntiatio aut vera aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri, quaecumque fiant? Quia futura vera, inquit, non possunt esse ea, quae caussas, cur futura sint, non habent: habeant igitur caussas necesse est ea, quae vera sunt; ita quum evenerint, fato evenerint. XII. Confectum negotium, si quidem tibi concedendum est aut fato omnia fieri aut quidquam posse fieri sine caussa. 27. An aliter haec enuntiatio vera esse non potest, »Capiet Numantiam Scipio,« nisi ex aeternitate caussa caussam serens hoc erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset sexcentis saeculis ante dictum? Et, si tum non esset vera haec enuntiatio, »Capiet Numantiam Scipio:« ne illâ quidem eversâ vera est haec enuntiatio, »Cepit* Numantiam Scipio:« potest igitur quidquam factum esse, quod non verum fuerit futurum esse? Nam ut praeterita ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia: sic futura, quorum consequenti tempore vera erit instantia, ea vera dicemus. 28. Nec, si omne enuntiatum aut verum aut falsum est, sequitur illico, esse caussas immutabiles easque aeternas, quae prohibeant quidquam secus cadere, atque casurum sit. Fortuitae sunt caussae, quae efficiant, ut vere dicantur, quae ita dicentur, »Veniet in senatum Cato,« non inclusae in rerum natura atque mundo. Et tamen tam est immutabile venturum, quum est verum, quam venisse: nec ob eam caussam fatum aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse, »si haec enuntiatio, Veniet in Tusculanum Hortensius, vera non est, sequitur, ut falsa sit.« Quorum isti neutrum volunt. Quod fieri non potest.

Nec nos impediet illa ignava ratio, quae dicitur: appellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim interrogant: Si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere; sive »medicum adhibueris, sive non adhibueris,« convalesces. 29. Item: Si fatum tibi est, ex hoc morbo non convalescere; sive tu medicum adhibueris, sive non adhibueris, non convalesces. Et alterum utrum fatum est. Medicum ergo adhibere nihil attinet. XIII. Recte genus hoc interrogationis ignavum atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Licet etiam immutare, ut fati nomen ne adiungas, et eamdem tamen teneas sententiam, hoc modo: Si ex aeternitate verum hoc fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces. Itemque: Si ex aeternitate hoc falsum fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, non convalesces: deinde cetera. 30. Haec ratio a Chrysippo reprehenditur. Quaedam enim sunt, inquit, in rebus simplicia, quaedam copulata. Simplex est, »Morietur eo die Socrates.« Huic, sive quid fecerit, sive non fecerit, finitus est moriendi dies. At si ita fatum sit: Nascetur Oedipus Laio; non poterit dici, sive fuerit Laius cum muliere, sive non fuerit; copulata enim res est et confatalis: sic enim appellat: quia ita fatum sit, et concubiturum cum uxore Laium et ex ea Oedipum procreaturum: ut, si esset dictum, »Luctabitur Olympiis Milo,« et referret aliquis: »Ergo, sive habuerit adversarium, sive non habuerit, luctabitur;« erraret. Est enim copulatum, »Luctabitur,« quia sine adversario nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captiones eodem modo refelluntur. »Sive tu adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces;« captiosum. Tam enim est fatale, medicum adhibere, quam convalescere. Haec, ut dixi, confatalia ille appellat.

XIV. 31. Carneades genus hoc totum non probabat et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat. Itaque premebat alio modo nec ullam adhibebat calumniam; cuius erat haec conclusio: Si omnia antecedentibus caussis fiunt, omnia naturali colligatione conserte contexteque fiunt. Quod si ita est, omnia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in nostra potestate. Est autem aliquid in nostra potestate. At, si omnia fato fiunt, omnia caussis antecedentibus fiunt. Non igitur fato fiunt, quaecumque fiunt. 32. Haec arctius astringi ratio non potest. Nam si quis velit idem referre atque ita dicere: »Si omne futurum ex aeternitate verum est, ut ita certe eveniat, quemadmodum sit futurum, omnia necesse est colligatione naturali conserte contexteque fieri:« nihil dicat. Multum enim differt, utrum caussa naturalis ex aeternitate futura vera efficiat, an etiam sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera esse pos-

sint intelligi. Itaque dicebat Carneades, ne Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quorum caussas natura ita contineret, ut ea fieri necesse esset. 33. Quid enim spectans deus ipse diceret, Marcellum, eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum? Erat quidem hoc verum ex aeternitate, sed caussas id efficientes non habebat. Ita ne praeterita quidem ea, quorum nulla signa tamquam vestigia exstarent, Apollini nota esse censebat: quanto minus futura. Caussis enim efficientibus quamque rem cognitis, posse denique sciri, quid futurum esset. Ergo nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere, nullis in rerum natura caussis praepositis, cur ab eo patrem interfici necesse esset: nec quidquam eiusmodi. XV. Quocirca, si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est, huiusmodi oracula ceteraque, quae ad divinationem pertinere dicuntur, comprobare: iis autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est; vide, ne non eadem sit illorum caussa et Stoicorum. Hi enim urgentur angustius; illorum ratio soluta ac libera est. 34. Quod si concedatur nihil posse evenire, nisi caussa antecedente; quid proficiatur, si ea caussa non ex aeternis caussis apta dicatur? Caussa autem ea est, quae id efficit, cuius est caussa; ut vulnus mortis, cruditas morbi, ignis ardoris. Itaque non sic caussa intelligi debet, ut, quod cuique antecedat, id ei caussa sit, sed quod cuique efficienter antecedat: nec, quod in campum descenderim, id fuisse caussae, cur pila luderem: nec Hecubam caussam interitus fuisse Troianis, quod Alexandrum genuerit: nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytaemnestram. Hoc enim modo viator quoque bene vestitus caussa grassatori fuisse dicetur, cur ab eo spoliaretur. 35. Ex hoc genere illud est Ennii:

Utinám ne in nemore Pélio secúribus
caesa áccidisset ábiegna ad terrám trabes!

Licuit vel altius, *Utinam ne in Pelio nata ulla umquam esset arbor!* etiam supra, *Utinam ne esset mons ullus Pelius!* similiterque superiora repetentem regredi infinite licet.

Neve inde navis ínchoandae exórdium
coepisset.

Quorsum haec praeterita? Quia sequitur illud,

Nam núnquam hera errans mea domo efferret pedem,
Medéa, animo aegro, amóre saevo saúcia;

non, ut eae res caussam afferrent amoris. XVI. 36. Interesse autem aiunt, utrum eiusmodi quid sit, sine quo aliquid effici non possit, an eiusmodi, quo aliquid effici necesse sit. Nulla igitur earum est caussa, quoniam nulla eam rem sua vi efficit, cuius dicitur caussa: nec id, sine quo quippiam non fit, caussa est; sed id, quod quum accessit, id, cuius caussa est, efficit necessario. Nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta, quae caussa in rerum natura continebatur, fore, ut is in insula Lemno linqueretur? Post autem caussa fuit propior, et cum exitu iunctior. 37. Ratio igitur eventus aperit caussam. Sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio: »Relinquetur in insula Philoctetes:« nec hoc ex vero in falsum poterat converte-re. Necesse est enim in rebus contrariis duabus (contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat); ex his igitur necesse est, invito Epicuro, alterum verum esse, alterum falsum: ut, »Sauciabitur Philocteta,« omnibus ante saeculis verum fuit; »Non sauciabitur:« falsum. Nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi, qui tales enuntiationes nec veras nec falsas esse dicunt: aut, quum id pudet, illud tamen dicunt, quod est impudentius, veras esse ex contrariis disiunctiones; sed quae in his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum. 38. O admirabilem licentiam et miserabilem inscitiam disserendi! Si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est. Quod autem verum non est, quî potest non falsum esse? aut quod falsum non est, quî potest non verum esse? Tenebitur ergo id, quod a Chrysippo defenditur: Omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse: ratio ipsa coget, et ex aeternitate quaedam vera esse, et ea non esse nexa caussis aeternis et a fati necessitate esse libera.

XVII. 39. Ac mihi quidem videtur, quum duae sententiae fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret; in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit: altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii: Chrysippus, tamquam arbiter honorarius, medium ferire voluisse: sed applicat se ad eos potius, qui necessitate motus animorum * liberatos volunt. Dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus. 40. Atque hoc, si placet, quale sit, videamus in assensionibus, quas prima oratione tractavi. Eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. Qui autem ab his dissentiebant, fato assensiones liberabant negabantque, fato assensionibus adhibito, necessitatem ab his posse removeri: iique ita disserebant: Si omnia fato fiunt, omnia fiunt caussa antecedente: et, si appetitus, illa etiam, quae appetitum sequuntur: ergo etiam assensiones. At, si caussa appetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem appetitus est in nostra potestate. Quod si ita est, ne illa quidem, quae appetitu efficiuntur, sunt sita in nobis. Non sunt igitur neque assensiones neque actiones in nostra potestate. Ex quo efficitur, ut nec laudationes iustae sint nec vituperationes nec honores nec supplicia. Quod quum vitiosum sit, probabiliter concludi putant, non omnia fato fieri, quaecumque fiant. XVIII. 41. Chrysippus autem quum et necessitatem improbaret, et nihil vellet sine praepositis caussis evenire, caussarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat, et retineat fatum. Caussarum enim, inquit, aliae sunt perfectae et principales: aliae adiuvantes et proximae. Quamobrem quum dicimus, omnia fato fieri caussis antecedentibus, non hoc intelligi volumus, caussis perfectis et principalibus, sed caussis adiuvantibus, antecedentibus et proximis. Itaque illi rationi, quam paullo ante conclusi, sic occurrit, Si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia caussis fiant antepositis, verum non principalibus et perfectis, sed adiuvantibus et proximis. Quae si ipsae non sint in nostra potestate, non sequitur, ut ne appetitus quidem sit in nostra potestate. At hoc sequeretur, si omnia perfectis et principalibus caussis fieri diceremus, ut, quum hae caussae non essent in nostra potestate, ne ille quidem esset in nostra potestate. 42. Quamobrem qui ita fatum introducunt ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa conclusio. Qui autem caussas antecedentes non dicunt perfectas neque principales, in eos nihil valebit. Quod enim dicantur assensiones fieri caussis antepositis, id quale sit, facile a se explicari putat. Nam quamquam assensio non possit fieri nisi commota viso; tamen, quum id visum proximam caussam habeat, non principalem, hanc

habet rationem, ut Chrysippus vult, quam dudum diximus: non ut illa quidem fieri possit nulla vi extrinsecus excitata; necesse est enim assensionem viso commoveri: sed revertitur ad cylindrum et ad turbinem suum, quae moveri incipere nisi pulsa non possunt. Id autem quum accidit, suapte natura, quod superest, et cylindrum volvi et versari turbinem putat. XIX. 43. Ut igitur, inquit, qui protrusit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit: sic visum obiectum imprimet illud quidem, et quasi signabit in animo suam speciem, sed assensio nostra erit in potestate: eaque, quemadmodum in cylindro dictum est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur. Quod si aliqua res efficeretur sine caussa antecedente, falsum esset omnia fato fieri: sin omnibus, quaecumque fiunt, verisimile est caussam antecedere: quid afferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intelligatur, quae sit caussarum distinctio ac dissimilitudo. 44. Haec quum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui negant assensiones fato fieri, fateantur tamen eas [non] sine viso antecedente fieri; alia ratio est. Sed si concedunt, anteire visa, nec tamen fato fieri assensiones, quod proxima illa et continens caussa non moveat assensionem: vide, ne idem dicant. Neque enim Chrysippus concedens, assensionis proximam et continentem caussam esse in viso positam, eam caussam ad assentiendum necessariam esse concedet, ut, si omnia fato fiant, omnia fiant caussis antecedentibus et necessariis: itemque illi, qui ab hoc dissentiunt, confitentes non fieri assensiones sine praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eiusmodi, ut nihil fieret, nisi praegressione caussae, confitendum esse, fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est, quoniam utrique, patefacta atque explicata sententia sua, ad eumdem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere. 45. Omninoque, quum haec sit distinctio, ut quibusdam in rebus vere dici possit, quum hae caussae antegressae sint, non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum caussae fuerint: quibusdam autem in rebus, caussis antegressis, in nostra tamen esse potestate, ut illud aliter eveniat: hanc distinctionem utrique approbant: sed alteri censent, quibus in rebus, quum caussae antecesserint, [ita, ut] non sit in nostra potestate, ut aliter illa eveniant, eas fato fieri: quae autem in nostra potestate sint, ab his fatum abesse.

* * *

XX. 46. Hoc modo hanc caussam disceptari oportet, non ab atomis errantibus et de via declinantibus praesidium petere. Declinat, inquit, atomus. Primum cur? Aliam enim quamdam vim motus habebunt a Democrito impulsionis, quam plagam ille appellat, a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quae ergo nova caussa in natura est, quae declinet atomum? aut num sortiuntur inter se, quae declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus aut tribus? Optare hoc quidem est, non disputare. 47. Nam neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri et declinare dicis: neque in illo inani, per quod feratur atomus, quidquam fuisse caussae, cur ea non e regione ferretur: nec in ipsa atomo mutationis aliquid factum est, quamobrem naturalem sui ponderis motum non teneret. Ita quum attulisset nullam caussam, quae istam declinationem efficeret: tamen aliquid sibi dicere videtur, quum id dicat, quod omnium mentes aspernentur ac respuant. 48. Nec vero quisquam magis confirmare mihi videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et vim omnium rerum, sustulisseque motus animi voluntarios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commentitias declinationes confugisset. Nam, ut essent atomi, quas quidem esse mihi probari nullo modo potest: tamen declinationes istae numquam explicarentur. Nam si atomis, ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re impediente moveatur et feratur necesse est; illud quoque necesse est declinare quibusdam atomis vel, si volunt, omnibus naturaliter * * *

F R A G M E N T A.

1.) *M. Cicero in libro, quem de fato conscripsit, quum quaestionem istam diceret obscurissimam esse et implicatissimam, Chrysippum quoque philosophum non expedisse se in ea refert his verbis:* »Chrysippus aestuans laboransque, quonam pacto explicet, et fato omnia fieri, et esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo.«

(Gell. N. A. VI., 2. extr.)

2.) Nam quum esset apud se ad Lavernium Scipio unaque Pontius, allatus est forte Scipioni acipenser, qui admodum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. Quum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitasset pluresque etiam invitaturus videretur; in aurem Pontius, Scipio, inquit, vide, quid agas; acipenser iste paucorum hominum est.

(Macrob. Saturn. II., 12.)

127.

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Africani eiusque familiarium sermonem de republica his libris expositum Cicero sibi et amico cuidam, cui opus inscripsit, fortasse Attico, Smyrnae Lepido Catulo coss. s. a. 676. p. U. c. a Rutilio illo traditum esse narrat. Ipsius autem confectio operis, quod, consilio identidem mutato, in sex libros digessit, cadit in a. p. U. c. 701. (cf. Ep. ad Q. fratrem III, 5. contra vero ad Att. XIII, 19. de Div. II, 1. Tuscc. IV, 1. de Legg. I 6. III, 2.) Haec fragmenta Ang. Maius e codice Vaticano, eoque Augustini palimpsesto, primus edidit, interpositis, quae aliunde nota erant, fragmentis, Romae 1822. Quae hac in editione excidisse teste Maio dicuntur, paginae sunt illius codicis intelligendae, quarum singulae quaeque octonis ere versibus nostris respondent.

ARG. Cicero, Platonis et Aristotelis exemplo, de re publica instituit scribere, ut, si qua posset labantem iam Romanorum rempublicam consilio sustentare, nihil omisisse videretur. Ut vero sine ulla invidia disputaret, disputationem non a se, aut suo tempore, sed ab Africano minore Tuditano Aquillio coss. (625. U.) habitam fingit. Ad hunc paullo ante, quam exstingueretur, feriis Latinis convenerant aliquot familiares, Q. Aelius Tubero, Paulli nepos ex Aemilia, sorore Africani, L. Furius Philus, P. Rutilius Rufus, Sp. Mummius, Achaici frater, C. Fannius, Laelii gener, Q. Mucius Scaevola, C. Laelius Sapiens et M'. Manilius. Quorum ceteri quum de rebus caelestibus sermocinentur, Laelius magis ad se pertinere ostendit sermonem de re publica: quem ut instituat Africanus suamque ea de re sententiam exponat, ceteris assentientibus, ille impetrat. Hic igitur c. 24. tandem exordiens, primo definit notionem reipublicae, quam dicit esse rem populi, populum autem coetum multitudinis consensu iuris et utilitatis communione sociatum c. 25. Deinde omnem rempublicam, sive a rege, sive ab optimatibus, sive ab ipso populo administretur, consilio regendam esse censet. Tum interrogatus a Laelio, quam de tribus istis administrandae illius formis optimam iudicet, nullam earum sibi satisfacere respondet, sed quartam quamdam temperatam et compositam ex omnibus. c. 29. Instante autem Laelio, ut, quam de tribus illis administrationis rationibus maxime probet, aperte profiteatur, regiam reliquis duabus praefert, quum ceterorum plerorumque, tum ipsius populi Romani atque rei et domesticae et bellicae usu unice commendatam: quamquam consilium in optimatium, in populi imperio libertatem collaudat. Denique redit ad eam, quam iam supra professus est, sententiam, genus reipublicae regendae optimum illud sibi videri, quod mixtum sit e tribus illis generibus. Quod quoniam Romanae reipublicae exemplo illustrare propositum habet, antea, quantum haec ceteris praestet, sibi ostendendum esse dicit.

(Desiderantur paginae XXXIV.)

I. 1. *** *impetu* liberavissent; nec C. Duellius, Aulus Attilius, L. Metellus terrore Karthaginis; non duo Scipiones oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent; nec id excitatum maioribus copiis aut Quintus Maximus enervavisset, aut M. Marcellus contudisset, aut a portis huius urbis avulsum P. Africanus compulisset intra hostium moenia. M. vero Catoni, homini ignoto et novo, quo omnes, qui iisdem rebus studemus, quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur, certe licuit Tusculi se in otio delectare, salubri et propinquo loco. Sed homo demens, ut isti putant, quum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus ad summam senectutem maluit iactari, quam in illa tranquillitate atque otio iucundissime vivere. Omitto innumerabiles viros, quorum singuli saluti huic civitati fuerunt: et quia sunt procul ab aetatis huius memoria, commemorare eos desino, ne quis se aut suorum aliquem praetermissum queratur. Unum hoc definio, tantam esse necessitatem virtutis generi hominum a natura, tantumque amorem ad communem salutem defendendam datum, ut ea vis omnia blandimenta voluptatis otiique vicerit.

II. 2. Nec vero habere virtutem satis est, quasi artem aliquam, nisi utare. Etsi ars quidem, quum ea non utare, scientia tamen ipsa teneri potest; virtus in usu sui tota posita est; usus autem eius est maximus civitatis gubernatio, et earum ipsarum rerum quas isti in angulis personant, reapse, non oratione, perfectio. Nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod non * ab his partum confirmatumque sit, a quibus civitatibus iura descripta sunt. Unde enim pietas? aut a quibus religio? unde ius aut gentium, aut hoc ipsum civile quod dicitur? unde iustitia, fides, aequitas? unde pudor, continentia, fuga turpitudinis, appetentia laudis et honestatis? unde in laboribus et periculis fortitudo? nempe ab his, qui haec disciplinis informata, alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus. 3. Quin etiam Xenocratem ferunt, nobilem in primis philosophum, quum quaereretur ex eo, quid assequerentur eius discipuli, respondisse, ut id sua sponte facerent.

quod cogerentur facere legibus. Ergo ille civis, qui id cogit omnes imperio legumque poena, quod vix paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam his, qui illa disputant, ipsis est praeferendus doctoribus. Quae est enim istorum oratio tam exquisita, quae sit anteponenda bene constitutae civitati, publico iure et moribus? Equidem, quemadmodum

— *urbes magnas atque imperiosas*,

ut appellat Ennius, viculis et castellis praeferendas puto, sic eos, qui his urbibus consilio atque auctoritate praesunt, his, qui omnis negotii publici expertes sint, longe duco sapientia ipsa esse anteponendos. Et quoniam maxime rapimur ad opes augendas generis humani, studemusque nostris consiliis et laboribus tutiorem et opulentiorem vitam hominum reddere, et ad hanc voluptatem ipsius naturae stimulis incitamur: teneamus eum cursum, qui semper fuit optimi cuiusque, neque ea signa audiamus, quae receptui canunt, ut eos etiam revocent, qui iam processerint.

III. 4. His rationibus tam certis tamque illustribus opponuntur ab his, qui contra disputant, primum labores, qui sint re publica defendenda sustinendi: leve sane impedimentum vigilanti et industrio, neque solum in tantis rebus, sed etiam in mediocribus vel studiis vel officiis vel vero etiam negotiis contemnendum. 5. Adiunguntur pericula vitae, turpisque ab his formido mortis fortibus viris opponitur: quibus magis id miserum videri solet, natura se consumi et senectute, quam sibi dari tempus, ut possint eam vitam, quae tamen esset reddenda naturae, pro patria potissimum reddere. Illo vero se loco copiosos et disertos putant, quum calamitates clarissimorum virorum iniuriasque iis ab ingratis impositas civibus colligunt. Hinc enim illa et apud Graecos exempla, Miltiadem victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vulneribus iis, quae corpore adverso in clarissima victoria accepisset, vitam ex hostium telis servatam in civium vinculis profudisse, et Themistoclem patria, quam liberavisset, pulsum atque proterritum non in Graeciae portus per se servatos, sed in barbariae sinus confugisse, quam afflixerat. Nec vero levitatis Atheniensium crudelitatisque in amplissimos cives exempla deficiunt: quae nata et frequentata apud illos etiam in gravissimam civitatem nostram dicuntur redundasse. 6. Nam vel exsilium Camilli, vel offensio commemoratur Ahalae, vel invidia Nasicae, vel expulsio Laenatis, vel Opimi damnatio, vel fuga Metelli, vel acerbissima C. Marii clades, principum caedes, vel eorum multorum pestes, quae paullo post secutae sunt. Nec vero iam meo nomine abstinent; et, credo, quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque otio conservatos putant, gravius etiam de nobis queruntur et amantius. Sed haud facile dixerim, cur, quum ipsi discendi aut visendi caussa maria tramittant, * * *

(Desiderantur paginae duae.)

IV. 7. *** salvam esse consulatu abiens in concione P. R. idem iurante iuravissem, facile iniuriarum omnium compensarem curam et molestiam. Quamquam nostri casus plus honoris habuerunt, quam laboris; neque tantum molestiae, quantum gloriae; maioremque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus, quam ex laetitia improborum dolorem. Sed si aliter, ut dixi, accidisset, qui possem queri? quum mihi nihil improviso, nec gravius, quam exspectavissem, pro tantis meis factis evenisset. Is enim fueram, cui quum liceret aut maiores ex otio fructus capere, quam ceteris, propter variam suavitatem studiorum, in quibus a pueritia vixeram, aut si quid accideret acerbius universis, non praecipuam, sed parem cum ceteris fortunae conditionem subire: non dubitaverim, me gravissimis tempestatibus ac paene fulminibus ipsis obvium ferre conservandorum civium caussa meisque propriis periculis parere commune reliquis otium. 8. Neque enim hac nos patria lege genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta exspectaret a nobis, ac tantummodo, nostris ipsa commodis serviens, tutum perfugium otio nostro suppeditaret et tranquillum ad quietem locum; »sed ut plurimas et maximas nostri »animi, ingenii, consilii partes ipsa sibi ad utilitatem »suam pigneraretur;« tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.

V. 9. Iam illa perfugia, quae sumunt sibi ad excusationem, quo facilius otio perfruantur, certe minime sunt audienda: quum ita dicunt, accedere ad rem publicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum quibus comparari sordidum, confligere autem, multitudine praesertim incitata, miserum et periculosum sit. Quam ob rem neque sapientis esse accipere habenas, quum insanos atque indomitos impetus vulgi cohibere non possit, neque liberalis, cum impuris atque immanibus adversariis decertantem, vel contumeliarum verbera subire, vel exspectare sapienti non ferendas iniurias: proinde quasi bonis et fortibus et magno animo praeditis ulla sit ad rem publicam adeundi caussa iustior, quam ne pareant improbis, neve ab iisdem lacerari rem publicam patiantur, quum ipsi auxilium ferre si cupiant, non queant.

VI. 10. Illa autem exceptio cui probari tandem potest, quod negant, sapientem suscepturum ullam rei publicae partem, extra quam si eum tempus et necessitas coegerit? quasi vero maior cuiquam necessitas accidere possit, quam accidit nobis! in qua quid facere potuissem, nisi tum consul fuissem? Consul autem esse qui potui, nisi eum vitae cursum tenuissem a pueritia, per quem equestri loco natus pervenirem ad honorem amplissimum? Non igitur potestas est ex tempore aut quum velis opitulandi rei publicae, quamvis ea prematur periculis, nisi eo loco sis, ut tibi id facere liceat. 11. Maximeque hoc in hominum doctorum oratione mihi mirum videri solet, quod, qui tranquillo mari gubernare se negent posse, quod nec didicerint nec umquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus. Isti enim palam dicere, atque in eo multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerum publicarum aut constituendarum aut tuendarum nihil nec didicisse umquam nec docere; earumque rerum scientiam non doctis hominibus ac sapientibus, sed in illo genere exercitatis concedendam putant. Quare qui convenit polliceri operam suam rei publicae tum denique, si necessitate cogantur? quum, quod est multo proclivius, nulla necessitate premente rem publicam regere nesciant. Equidem, ut verum esset sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis non solere; sin autem temporibus cogeretur, tum id munus denique non recusare; tamen arbitrarer hanc rerum civilium minime negligendam scientiam sapienti, propterea quod omnia essent ei praeparanda, quibus nesciret an aliquando uti necesse esset.

VII. 12. Haec plurimis a me verbis dicta sunt ob eam caussam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi de re publica disputatio; quae ne frustra ha-

beretur, dubitationem ad rem publicam adeundi in primis debui tollere. Ac tamen si qui sunt, qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper atque audiant eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos homines et gloria: quos ego existimo, etiam si qui ipsi rem publicam non gesserint, tamen, quoniam de re publica multa quaesierint et scripserint, functos esse aliquo rei publicae munere. Eos vero septem, quos Graeci sapientes nominaverunt, omnes paene video in media re publica esse versatos. Neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas aut conservare iam conditas.

VIII. 13. Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum consecuti, et in explicandis rationibus rerum civilium quamdam facultatem, non modo usu, sed etiam studio discendi et docendi essemus auctores; quum superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quorum res gestae nullae invenirentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes: nec vero nostra quaedam est instituenda nova et a nobis inventa ratio, sed unius aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae civitatis virorum disputatio repetenda memoria est, quae mihi tibique quondam adolescentulo est a P. Rutilio Rufo, Zmyrnae quum simul essemus complures dies, exposita; in qua nihil fere, quod magno opere ad rationes omnium rerum pertineret, praetermissum puto.

IX. 14. Nam quum P. Africanus hic, Paulli filius, feriis Latinis Tuditano cos. et Aquillio constituisset in hortis esse; familiarissimique eius ad eum frequenter per eos dies ventitaturos se esse dixissent: Latinis ipsis mane ad eum primus sororis filius venit Q. Tubero: quem quum comiter Scipio appellavisset libenterque vidisset, Quid tu, inquit, tam mane, Tubero? Dabant enim hae feriae tibi opportunam sane facultatem ad explicandas tuas litteras. Tum ille: Mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum, numquam enim sunt illi occupati; te autem permagnum est nancisci otiosum, hoc praesertim motu rei publicae. Tum Scipio: Atqui nactus es, sed mehercule otiosiorem opera, quam animo. Et ille: At tu vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri potest, abuti tecum hoc otio. — Libente me vero, ut aliquid aliquando de doctrinae studiis admoneamur.

X. 15. Tum ille: Visne igitur, quoniam et me quodammodo invitas, et tui spem das, hoc primum, Africane, videamus, ante quam veniunt alii, quidnam sit, de isto altero sole quod nuntiatum est in senatu? neque enim pauci neque leves sunt, qui se duo soles vidisse dicant; ut non tam fides non habenda, quam ratio quaerenda sit. Hic Scipio: Quam vellem Panaetium nostrum nobiscum haberemus! qui quum cetera, tum haec caelestia vel studiosissime solet quaerere. Sed ego, Tubero, (nam tecum aperte quod sentio loquar,) non nimis assentior in omni isto genere nostro illi familiari, qui, quae vix coniectura qualia sint possumus suspicari, sic affirmat, ut oculis ea cernere videatur aut tractare plane manu. Quo etiam sapientiorem Socratem soleo iudicare, qui omnem eiusmodi curam deposuerit, eaque quae de natura quaererentur, aut maiora, quam hominum ratio consequi possit, aut nihil omnino ad vitam hominum attinere dixerit. 16. Dein Tubero: Nescio, Africane, cur ita memoriae proditum sit, Socratem omnem istam disputationem reiecisse et tantum de vita et de moribus solitum esse quaerere. Quem enim auctorem de illo locupletiorem Platone laudare possumus? cuius in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut etiam, quum de moribus, de virtutibus, denique de re publica disputet, numeros tamen et geometriam et harmoniam studeat Pythagorae more coniungere. Tum Scipio: Sunt ista, ut dicis; »sed audisse te credo, Tubero, Platonem, Socrate »mortuo, primum in Aegyptum discendi caussa, post »in Italiam et in Siciliam contendisse,« ut Pythagorae inventa perdisceret; eumque et cum Archyta Tarentino, et cum Timaeo Locro multum fuisse; et Philolai commentarios esse nactum: quumque eo tempore in his locis Pythagorae nomen vigeret, illum se et hominibus Pythagoreis et studiis illis dedisse. Itaque quum Socratem unice dilexisset, eique omnia tribuere voluisset; leporem Socraticum subtilitatemque sermonis cum obscuritate Pythagorae et cum illa plurimarum artium gravitate contexuit.

XI. 17. Haec Scipio quum dixisset, L. Furium repente venientem aspexit, eumque ut salutavit amicissime apprehendit et in lecto suo collocavit. Et quum simul P. Rutilius venisset, qui est nobis lau*da*tus sermonis auctor; eum quoque ut salutavit, propter Tuberonem iussit assidere. Tum Furius: Quid vos agitis? num sermonem vestrum aliquem diremit noster interventus? Minime vero, Africanus; soles enim tu haec studiose investigare, quae sunt in hoc genere, de quo instituerat paullo ante Tubero quaerere. Rutilius quidem noster etiam sub ipsis Numantiae moenibus solebat mecum interdum eiusmodi aliquid conquirere. Quae res tandem inciderat, inquit Philus? Tum ille: De solibus istis duobus; de quo studeo, Phile, ex te audire, quid sentias.

XII. 18. Dixerat hoc ille, quum puer nuntiavit venire ad eum Laelium domoque iam exisse. Tum Scipio, calceis et vestimentis sumptis, e cubiculo est egressus; et quum paullulum inambulavisset in porticu, Laelium advenientem salutavit et eos, qui una venerant, Spurium Mummium, quem in primis diligebat, et C. Fannium et Quintum Scaevolam, generos Laelii, doctos adolescentes, iam aetate quaestorios: quos quum omnes salutavisset, convertit se in porticu et coniecit in medium Laelium: fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam ius inter illos, ut militiae propter eximiam belli gloriam Africanum ut deum coleret Laelius; domi vicissim Laelium, quod aetate antecedebat, observaret in parentis loco Scipio. Dein quum essent perpauca inter se uno atque altero spatio collocuti, Scipionique* eorum adventus periucundus et pergratus fuisset, placitum est, ut in aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tempus anni, considerent: quod quum facere vellent, intervenit vir prudens omnibusque illis et iucundus et carus M. Manilius, qui a Scipione ceterisque amicissime consalutatus assedit proximus Laelio.

XIII. 19. Tum Philus, Non mihi videtur, inquit, quod hi venerunt, alius nobis sermo esse quaerendus, sed agendum accuratius et dicendum dignum aliquid horum auribus. Hic Laelius: Quid tandem agebatis, aut cui sermoni nos intervenimus? PH. Quaesierat ex me Scipio, quidnam sentirem de hoc, quod duo soles visos esse constaret. L. Ain vero, Phile, iam explorata nobis sunt ea, quae ad domos nostras, quaeque ad rem publicam pertinent, siquidem, quid agatur in caelo, quaerimus? Et ille: An tu ad domos nostras non censes pertinere, scire, quid agatur et quid fiat

domi? quae non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam di nobis communem secum dederunt; quum praesertim, si haec ignoremus, multa nobis et magna ignoranda sint. Ac me quidem, ut hercule etiam te ipsum, Laeli, omnesque avidos sapientiae cognitio ipsa rerum consideratioque delectat. 20. Tum Laelius: Non impedio, praesertim quoniam feriati sumus, sed possumus audire aliquid, an serius venimus? PH. Nihil est adhuc disputatum, et quoniam est integrum, libenter tibi, Laeli, ut de eo disseras, equidem concessero. L. Immo vero te audiamus; nisi forte Manilius interdictum aliquod inter duos soles putat esse componendum, ut ita caelum possideant, ut uterque possederit. Tum Manilius: Pergisne eam, Laeli, artem illudere, in qua primum excello ipse, deinde sine qua scire nemo potest, quid sit suum, quid alienum? Sed ista mox: nunc audiamus Philum, quem video maioribus iam de rebus, quam me, aut quam P. Mucium, consuli.

XIV. 21. Tum Philus: Nihil novi vobis afferam, neque quod a me sit cogitatum aut inventum: nam memoria teneo C. Sulpicium Gallum, doctissimum, ut scitis, hominem, quum idem hoc visum diceretur, et esset casu apud M. Marcellum, qui cum eo consul fuerat, sphaeram, quam M. Marcelli avus, captis Syracusis, ex urbe locupletissima atque ornatissima sustulisset, quum aliud nihil ex tanta praeda domum suam deportavisset, iussisse proferri: cuius ego sphaerae quum persaepe propter Archimedi gloriam nomen audissem, speciem ipsam non sum tanto opere admiratus: erat enim illa venustior et nobilior in vulgus, quam ab eodem Archimede factam posuerat in templo Virtutis Marcellus idem. 22. Sed posteaquam coepit rationem huius operis scientissime Gallus exponere, plus in illo Siculo ingenii, quam videretur natura humana ferre potuisse, iudicabam fuisse. Dicebat enim Gallus, sphaerae illius alterius solidae atque plenae vetus esse inventum, et eam a Thalete Milesio primum esse tornatam: post autem ab Eudoxo Cnidio, discipulo, ut ferebat, Platonis, eamdem illam astris caelo inhaerentibus esse descriptam; cuius omnem ornatum et descriptionem, sumptam ab Eudoxo, multis annis post non astrologiae scientia, sed poetica quadam facultate versibus Aratum extulisse. Hoc autem sphaerae genus, in quo solis et lunae motus inessent et earum quinque stellarum, quae errantes et quasi vagae nominarentur, in illa sphaera solida non potuisse finiri. Atque in ea admirandum esse inventum Archimedi, quod excogitasset, quemadmodum in dissimillimis motibus inaequabiles et varios cursus servaret una conversio. Hanc sphaeram Gallus quum moveret, fiebat, ut soli luna totidem conversionibus in aere illo, quot diebus in ipso caelo, succederet; ex quo et in [caelo] sphaera solis fieret eadem illa defectio, et incideret luna tum in eam metam, quae esset umbra terrae, quum sol e regione***

Octo paginae hic Maio desiderantur.

XV. 23. *** fuit, quod et ipse hominem diligebam, et in primis patri meo Paullo probatum et carum fuisse cognoveram. Memini, me admodum adolescentulo, quum pater in Macedonia consul esset, et essemus in castris, perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod serena nocte subito candens et plena luna defecisset. Tum ille, quum legatus noster esset anno fere ante, quam consul est declaratus, haud dubitavit postridie palam in castris docere, nullum esse prodigium, idque et tum factum esse, et certis temporibus semper futurum, quum sol ita locatus fuisset, ut lunam suo lumine non posset attingere. Ain tandem? inquit Tubero, docere hoc poterat ille homines paene agrestes, et apud imperitos audebat haec dicere? S. Ille vero, et magna quidem cum ***

Hic Maio duae ad minimum paginae videntur deesse.

24. *neque insolens ostentatio, neque oratio abhorrens* a persona hominis gravissimi; rem enim magnam assecutus, quod, hominibus perturbatis, inanem religionem timoremque deiecerat.

XVI. 25. Atque eiusmodi quiddam etiam bello illo maximo, quod Athenienses et Lacedaemonii summa inter se contentione gesserunt, Pericles ille, et auctoritate et eloquentia et consilio princeps civitatis suae, quum obscurato sole tenebrae factae essent repente, Atheniensiumque animos summus timor occupavisset, docuisse cives suos dicitur id, quod ipse ab Anaxagora, cuius auditor fuerat, acceperat, certo illud tempore fieri et necessario, quum tota se luna sub orbem solis subiecisset: itaque, etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri non posse, nisi certo intermenstruo tempore. Quod quum disputando rationibusque docuisset, populum liberavit metu: erat enim tunc haec nova et ignota ratio, solem lunae opposítu[m] solere deficere; quod Thaletem Milesium primum vidisse dicunt. Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui ut scribit, anno ccc. quinquagesimo fere post Romam conditam

— *nonis Iunis soli luna obstitit et nox.*

Atque hac in re tanta inest ratio atque sollertia, ut ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis annalibus consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatae sint usque ad illam, quae Nonis Quinctilibus fuit regnante Romulo: quibus quidem Romulum tenebris etiamsi natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur sustulisse.

XVII. 26. Tum Tubero: Videsne, Africane, quod paullo ante secus tibi videbatur, doc ***

Desiderantur paginae duae.

† An vero multorum in terris praediorum dominos divites appellamus, omnium virtutum possessores pauperes nominabimus? (Augustin. de vita beata. 22.)*** lis, quae videant ceteri. Quid porro aut praeclarum putet in rebus humanis, qui haec deorum regna perspexerit: aut diuturnum, qui cognoverit, quid sit aeternum: aut gloriosum, qui viderit, quam parva sit terra, primum universa, deinde ea pars eius, quam homines incolant: quamque nos in exigua eius parte affixi, plurimis ignotissimi gentibus, speremus tamen nostrum nomen volitare et vagari latissime? Agros vero et aedificia et pecudes et immensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus, exiguus usus, incertus dominatus, saepe etiam taeterrimorum hominum immensa possessio: — 27. quam est hic fortunatus putandus; cui soli vere liceat omnia, non Quiritium, sed sapientium iure pro suis vindicare! nec civili nexo, sed communi lege naturae, quae vetat ullam rem esse cuiusquam, nisi eius, qui tractare et uti sciat: qui imperia consulatusque nostros in necessariis, non in expetendis rebus, muneris fungendi gratia subeundos, non praemiorum aut gloriae caussa appetendos putet: qui denique, ut Africanum avum meum scribit Cato solitum esse dicere, possit idem de se praedicare, numquam se plus agere, quam nihil quum ageret; numquam minus solum esse, quam

quum solus esset. 28. Quis enim putare vere potest, plus egisse Dionysium tum, quum omnia moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam eius civem Archimedem, quum istam ipsam sphaeram, de qua modo dicebatur, nihil quum agere videretur, effecerit? Quis autem non magis solos esse, qui in foro turbaque, quicum colloqui libeat, non habeant, quam qui nullo arbitro vel secum ipsi loquantur vel quasi doctissimorum hominum in concilio adsint, quum eorum inventis scriptisque se oblectent? Quis vero divitiorem quemquam putet, quam eum, cui nihil desit, quod quidem natura desideret? aut potentiorem, quam illum, qui omnia, quae expetat, consequatur? aut beatiorem, quam qui sit omni perturbatione animi liberatus? aut firmiore fortuna, quam qui ea possideat, quae secum, ut aiunt, vel e naufragio possit efferre? Quod autem imperium, qui magistratus, quod regnum potest esse praestantius, quam despicientem omnia humana, et inferiora sapientiâ ducentem, nihil umquam nisi sempiternum et divinum animo volutare? cui persuasum sit appellari ceteros homines, esse solos eos, qui essent politi propriis humanitatis artibus? 29. Ut mihi Platonis illud, seu quis dixit alius, perelegans esse videatur; quem quum ex alto ignotas ad terras tempestas et in desertum littus detulisset, timentibus ceteris propter ignorationem locorum, animadvertisse dicunt in arena geometricas formas quasdam esse descriptas; quas ut vidisset, exclamavisse, ut bono essent animo; videre enim se hominum vestigia: quae videlicet ille non ex agri consitura, quam cernebat, sed ex doctrinae indiciis interpretabatur. Quam ob rem, Tubero, semper mihi et doctrina et eruditi homines et tua ista studia placuerunt.

XVIII. 30. Tum Laelius, Non audeo quidem, inquit, ad ista, Scipio, dicere; neque tam te aut Philum aut Manilium * * *

(Desiderantur paginae duae.)

* * * in ipsius paterno genere fuit noster ille amicus, dignus huic ad imitandum,

egregie cordatus homo, catus Aeliu' Sextus;

qui egregie cordatus et catus fuit et ab Ennio dictus est, non quod ea quaerebat, quae numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quae eos, qui quaesissent, et cura et negotio solverent: cuique contra Galli studia disputanti in ore semper erant illa de Iphigenia Achillis:

'Astrologorum signa, in caelo quid sit observát Iovis,
quúm capra aut nepa aut exoritur nomen aliquod beluá[rum].
Quód 'st ante pedes némo spectat; caéli scrutantúr plagas.

Atque idem, multum enim illum audiebam et libenter, Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinae esse dicebat: magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui se ait philosophari velle, sed paucis; nam omnino haud placere. Quod si studia Graecorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa latius, quae vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam conferre possumus. Istae quidem artes, si modo aliquid, valent, ut paullum acuant et tamquam irritent ingenia puerorum, quo facilius possint maiora discere.

XIX. 31. Tum Tubero: Non dissentio a te, Laeli; sed quaero, quae tu esse maiora intelligas. L. Dicam mehercule, et contemnar a te fortasse, quum tu ista caelestia de Scipione quaesieris, ego autem haec, quae videntur ante oculos, esse magis putem quaerenda. Quid enim mihi L. Paulli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit, quomodo duo soles visi sint, non quaerit, cur in una re publica duo senatus et duo paene iam populi sint? Nam, ut videtis, mors Tiberii Gracchi, et iam ante tota illius ratio tribunatus divisit populum unum in duas partes: obtrectatores autem et invidi Scipionis, initiis factis a P. Crasso et Appio Claudio, tenent nihilo minus, illis mortuis, senatus alteram partem dissidentem a nobis, auctore Metello et P. Mucio: neque hunc, qui unus potest, concitatis sociis et nomine Latino, foederibus violatis, triumviris seditiosissimis aliquid quotidie novi moventibus, bonis viris locupletibus perturbatis, his tam periculosis rebus subvenire patiuntur. 32. Quam ob rem, si me audietis, adolescentes, solem alterum ne metueritis: aut enim nullus esse potest: aut sit sane, ut visus est, modo ne sit molestus; aut scire istarum rerum nihil, aut, etiamsi maxime sciemus, nec meliores ob eam scientiam nec beatiores esse possumus: senatum vero et populum ut unum habeamus, et fieri potest, et permolestum est, nisi fit, et secus esse scimus, et videmus, si id effectum sit, et melius nos esse victuros et beatius.

XX. 33. Tum Mucius: Quid esse igitur censes, Laeli, discendum nobis, ut istud efficere possimus ipsum, quod postulas? L. Eas artes, quae efficiant, ut usui civitati simus: id enim esse praeclarissimum sapientiae munus maximumque virtutis vel documentum vel officium puto. Quam ob rem ut hae feriae nobis ad utilissimos reipublicae sermones potissimum conferantur, Scipionem rogemus, ut explicet, quem existimet esse optimum statum civitatis. Deinde alia quaeremus: quibus cognitis, spero nos ad haec ipsa via perventuros; earumque rerum rationem, quae nunc instant, explicaturos.

XXI. 34. Quum id et Philus et Manilius et Mummius admodum approba*vissent;*

(Desiderantur paginae duae.)

‡ Nullum est exemplum; quasi alius assimulare rem publicam — (Diomedes l. I. p. 362. ed. Putsch.) ‡ Quare si placet, deduc orationem tuam de caelo ad haec citima. (Nonius v. Citima p. 85. et v. Deductum p. 289. e Cic. l. II de Rep.) —

* * * non solum ob eam caussam fieri volui, quod erat aequum de re publica potissimum principem rei publicae dicere; sed etiam quod memineram, persaepe te cum Panaetio disserere solitum coram Polybio, duobus Graecis vel peritissimis rerum civilium; multaque colligere ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem maiores nostri nobis reliquissent. Qua in disputatione quoniam tu paratior es, feceris, ut etiam pro his dicam, si de re publica quid sentias explicaris, nobis gratum omnibus.

XXII. 35. Tum ille: Non possum equidem dicere, me ulla in cogitatione acrius aut diligentius solere versari, quam in ista ipsa, quae mihi, Laeli, a te proponitur. Etenim quum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare videam, nisi quo sit in illo genere melior: ego, quum mihi sit unum opus hoc a parentibus maioribusque meis relictum, procuratio atque administratio rei publicae, non me inertiorem esse confitear, quam opificem quemquam, si minus in maxima arte, quam illi in minimis, operae consumpserim? 36. Sed neque his contentus sum, quae de ista consultatione

scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique homines reliquerunt, neque ea, quae mihi videntur, anteferre illis audeo. Quam ob rem peto a vobis, ut me sic audiatis: neque ut omnino expertem Graecarum rerum, neque ut eas nostris in hoc praesertim genere anteponentem, sed ut unum e togatis patris diligentia non illiberaliter institutum studioque discendi a pueritia incensum, usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum, quam litteris.

XXIII. 37. Hic Philus, Non, hercule, inquit, Scipio, dubito, quin tibi ingenio praestiterit nemo, usu quidem in re publica rerum maximarum facile omnes viceris: quibus autem studiis semper fueris, tenemus. Quam ob rem si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Laelio: spero enim multo uberiora fore, quae a te dicentur, quam illa, quae a Graecis nobis scripta sunt omnia. Tum ille: Permagnam tu quidem exspectationem, quod onus est ei, qui magnis de rebus dicturus est, gravissimum, imponis orationi meae. Et Philus: Quamvis sit magna, tamen eam vinces, ut soles: neque enim est periculum, ne te de re publica disserentem deficiat oratio.

XXIV. 38. Hic Scipio: Faciam, quod vultis, ut potero, et ingrediar in disputationem ea lege, qua credo omnibus in rebus disserendis utendum esse, si errorem velis tollere, ut eius rei, de qua quaeritur, si nomen quod sit conveniat, explicetur, quid declaretur eo nomine: quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem: numquam enim, quale sit illud, de quo disputabitur, intelligi poterit, nisi, quid* sit, fuerit intellectum prius. Quare quoniam de re publica quaerimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum, quod quaerimus. Quum approbavisset Laelius: nec vero, inquit Africanus, ita disseram de re tam illustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar, quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima congressione maris et feminae, deinde a progenie et cognatione ordiar; verbisque, quid sit et quot modis quidque dicatur, definiam saepius: apud prudentes enim homines et in maxima re publica summa cum gloria belli domique versatos quum loquar, non committam, ut sit illustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea: nec enim hoc suscepi, ut tamquam magister persequerer omnia: neque hoc polliceor me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone praetermissa sit. Tum Laelius: Ego vero istud ipsum genus orationis, quod polliceris, exspecto.

XXV. 39. »Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi: populus autem non omnis hominum »coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multi»tudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.« Eius autem prima caussa coeundi est non tam imbecillitas, quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio: non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum affluen*tia* * * *

(Desiderantur paginae duae.)

40. † *Urbis condendae originem atque caussam non unam intulerunt; sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, quum per silvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut iuris vinculo cohaererent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse, praesidium implorasse, et primo nutibus voluntatem suam significasse, deinde sermonis initia tentasse, ac singulis quibusque rebus nomina imponendo, paulatim loquendi perfecisse rationem. Quum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam, oppida etiam corpisse munire, vel ut quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando sed obiectis aggeribus arcerent. Haec aliis delira visa sunt, dixeruntque, non ferarum laniatus caussam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis appetens esset.* (Lact. Instit. l. VI. c. 10.)

Quid est res publica, nisi res populi? res ergo communis, res utique civitatis. Quid est autem civitas, nisi multitudo hominum in quoddam vinculum redacta concordiae? Apud eos enim ita legitur: »Brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat.« (August. Ep. 138. 10.)

XXVI. 41. *** *quaedam quasi semina*, neque reliquarum virtutum; nec ipsius rei publicae reperiatur ulla institutio*. Hi coetus igitur hac, de qua exposui, caussa instituti sedem primum certo loco domiciliorum caussa constituerunt; quam quum locis manuque sepsissent, eiusmodi coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt, delubris distinctam spatiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis, qualem exposui; omnis civitas, quae est constitutio populi; omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam caussam referendum est, quae caussa genuit civitatem. 42. Deinde aut uni tribuendum est aut delectis quibusdam aut suscipiendum est multitudini atque omnibus. Quare quum penes unum est omnium summa rerum, regem illum unum vocamus et regnum eius rei publicae statum. Quum autem est penes delectos, tum illa civitas optimatium arbitrio regi dicitur. Illa autem est civitas popularis, (sic enim appellant,) in qua in populo sunt omnia. Atque horum trium generum quodvis, si teneat illud vinculum, quod primum homines inter se rei publicae societate devinxit; non perfectum illud quidem neque mea sententia optimum, sed tolerabile tamen; ut* aliud alio possit esse praestantius. Nam vel rex aequus ac sapiens; vel delecti ac principes cives; vel ipse populus, quamquam id est minime probandum, tamen nullis interiectis iniquitatibus aut cupiditatibus, posse videtur aliquo esse non incerto statu.

XXVII. 43. Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis iuris et consilii: et in optimatium dominatu vix particeps libertatis potest esse multitudo, quum omni consilio communi ac potestate careat: et quum omnia per populum geruntur, quamvis iustum atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua, quum habet nullos gradus dignitatis. Itaque si Cyrus ille Perses iustissimus fuit sapientissimusque rex, tamen mihi populi res (ea enim est, ut dixi antea, publica) non maxime expetenda fuisse illa videtur, quum regeretur unius nutu ac modo. Si Massilienses nostri clientes per delectos et principes cives summa iustitia reguntur, inest tamen in ea conditione populi similitudo quaedam servitutis. Si Athenienses quibusdam temporibus, sublato Areopago, nihil nisi populi scitis ac decretis agebant; quoniam distin-

ctos dignitatis gradus non habebant, non tenebat ornatum suum civitas.

XXVIII. 44. Atque hoc loquor de tribus his generibus rerum publicarum non turbatis atque permixtis, sed suum statum tenentibus. Quae genera primum sunt in iis singula vitiis, quae ante dixi: deinde habent perniciosa alia vitia: nullum est enim genus illarum rerum publicarum, quod non habeat iter ad finitimum quoddam malum praeceps ac lubricum. Nam illi regi, ut eum potissimum nominem, tolerabili, aut si vultis, etiam amabili Cyro, subest ad immutandi animi licentiam crudelissimus ille Phalaris, cuius in similitudinem dominatus unius proclivi cursu et facili* delabitur. Illi autem Massiliensium paucorum et principum administrationi civitatis finitimus est, qui fuit quodam tempore apud Athenienses triginta [virorum*] consensus et factio. Iam Atheniensium populi potestatem omnium rerum ipsi, ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXIX. 45. * * * taeterrimus et ex hac, vel optimatium, vel factiosa tyrannica illa, vel regia vel etiam persaepe popularis: itemque ex ea genus aliquod efflorescere ex illis, quae ante dixi, solet: mirique sunt orbes et quasi circuitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum: quos quum cognosse sapientis est, tum vero prospicere impendentes in gubernanda re publica moderantem cursum atque in sua potestate retinentem magni cuiusdam civis et divini paene est viri. Itaque quartum quoddam genus rei publicae maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quae prima dixi, moderatum et permixtum tribus.

XXX. 46. Hic Laelius: Scio tibi ita placere, Africane; saepe enim ex te audivi; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerum publicarum velim scire quid* optimum iudices. Nam vel profuerit aliquid ad cog * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXXI. 47. * * * et talis est quaeque res publica, qualis eius aut natura aut voluntas, qui illam regit. Itaque nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet: qua quidem certe nihil potest esse dulcius, et quae si aequa non est, ne libertas quidem est. Qui autem aequa potest esse? omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus; sed in istis civitatibus, in quibus verbo sunt liberi omnes; ferunt enim suffragia, mandant imperia, magistratus; ambiuntur, rogantur; sed ea dant magis, quae etiamsi nolint, danda sint; et quae ipsi non habent, unde alii petunt: sunt enim expertes imperii, consilii publici, iudicii delectorum iudicum; quae familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderantur. In libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium, qui * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXXII. 48. * * * populo aliquis unus pluresve divitiores opulentioresque exstitissent, tum ex eorum fastidio et superbia nata esse commemorant, cedentibus ignavis et imbecillis et arrogantiae divitum succumbentibus. Si vero ius suum populi teneant, negant quidquam esse praestantius, liberius, beatius, quippe qui domini sint legum, iudiciorum, belli, pacis, foederum, capitis unius cuiusque, pecuniae. Hanc unam rite rem publicam, id est rem populi, appellari putant. Itaque et a regum et a patrum dominatione solere in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis populis reges requiri aut potestatem atque opes optimatium. 49. Et vero negant oportere indomiti populi vitio genus hoc totum liberi populi repudiari: concordi populo et omnia referenti ad incolumitatem et ad libertatem suam nihil esse immutabilius, nihil firmius; facillimam autem in ea re publica esse concordiam, in qua idem conducat omnibus: ex utilitatis varietatibus, quum aliis aliud expediat, nasci discordias. Itaque quum patres rerum potirentur, numquam constitisse civitatis statum. Multo iam id in regnis minus, quorum, ut ait Ennius,

— — *nulla [regni] sancta societas,*
nec fides — est.

Quare quum lex sit civilis societatis vinculum, ius autem legis aequale, quo iure societas civium teneri potest, quum par non sit conditio civium? Si enim pecunias aequari non placet; si ingenia omnium paria esse non possunt: iura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem re publica. Quid est enim civitas, nisi iuris societas? * * *

(Desiderantur paginae quattuor.)

XXXIII. 50. Ceteras vero res publicas ne appellandas quidem putant iis nominibus, quibus illae sese appellari velint. Cur enim regem appellem Iovis optimi nomine hominem dominandi cupidum aut imperii singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? tam enim esse clemens tyrannus, quam rex importunus potest; ut hoc populorum intersit, utrum comi domino, an aspero serviant; quin serviant, *id* quidem fieri non potest. Quo autem modo assequi poterat Lacedaemon illa tum, quum praestare putabatur disciplina rei publicae, ut bonis uteretur iustisque regibus, quum esset habendus rex, quicumque genere regio natus esset? Nam optimates quidem quis ferat, qui non populi concessu, sed suis comitiis hoc sibi nomen arrogaverunt? Qui enim iudicatur iste optimus doctrina, artibus, studiis? Audio quando * * *
(Non. v. Aemulus p. 239.)

(Desiderantur paginae duae.)

XXXIV. 51. * * * si fortuito id faciet, tam cito evertetur, quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad gubernacula accesserit. Quod si liber populus deliget, quibus se committat; deligetque, si modo salvus esse vult, optimum quemque; certe in optimorum consiliis posita est civitatium salus: praesertim quum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animo praeessent imbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis velint. Verum hunc optimum statum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt, qui ignoratione virtutis, quae quum in paucis est, tum in paucis iudicatur et cernitur, opulentos homines et copiosos, tum genere nobili natos, esse optimos putant. Hoc errore vulgi quum rem publicam opes paucorum, non virtutes, tenere coeperunt, nomen illi principes optimatium mordicus tenent, re autem carent eo nomine. Nam divitiae, nomen, opes vacuae consilio et vivendi atque aliis imperandi modo, dedecoris plenae sunt et insolentis superbiae: nec ulla deformior species est civitatis, quam illa, in qua opulentissimi optimi putantur. 52. Virtute vero gubernante rem publicam quid potest esse praeclarius? quum is, qui imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati; quum, quas ad res cives instituit et vocat, eas omnes complexus est ipse nec leges imponit populo, quibus ipse non pa-

reat, sed suam vitam ut legem praefert suis civibus. Qui si unus satis omnia consequi posset, nihil opus esset pluribus; si universi videre optimum et in eo consentire possent, nemo delectos principes quaereret. Difficultas ineundi consilii rem a rege ad plures, error et temeritas populorum a multitudine ad paucos transtulit. Sic inter infirmitatem unius temeritatemque multorum medium optimates possederunt locum, quo nihil potest esse moderatius; quibus rem publicam tuentibus, beatissimos esse populos necesse est, vacuos omni cura et cogitatione, aliis permisso otio suo, quibus id tuendum est, neque committendum, ut sua commoda populus negligi a principibus putet. 53. Nam aequabilitas quidem iuris, quam amplexantur liberi populi, neque servari potest: ipsi enim populi, quamvis soluti effrenatique sint, praecipue multis multa tribuunt, et est in ipsis magnus delectus hominum et dignitatum, eaque, quae appellatur aequabilitas, iniquissima est. Quum enim par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni populo necesse est, ipsa aequitas iniquissima est: quod in iis civitatibus, quae ab optimis reguntur, accidere non potest. Haec fere, Laeli, et quaedam eiusdem generis ab iis, qui eam formam rei publicae maxime laudant, disputari solent.

XXXV. 54. Tum Laelius, Quid tu? inquit, Scipio, e tribus istis, quid maxime probas? s. Recte quaeris, quid maxime e tribus, quoniam eorum nullum ipsum per se separatum probo; anteponoque singulis illud, quod conflatum fuerit ex omnibus. Sed si unum ac simplex probandum *sit*, regium *probem atque in primis laudem*. In *primo autem, quod* hoc loco appellatur, occurrit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis ita consulentis suis civibus, et eos conservantis stu*dios*ius, quam *redi*gentis *in servitu*tem; *ut sane utilius sit faculta*tibus *et mente exig*uos sustentari unius optimi et summi viri diligentia. 55. Adsunt optimates, qui se melius hoc idem facere profiteantur, plusque fore dicant in pluribus consilii, quam in uno, et eamdem tamen aequitatem et fidem. Ecce autem maxima voce clamat populus, neque se uni neque paucis velle parere; libertate ne feris quidem quidquam esse dulcius; hac omnes carere, sive regi sive optimatibus serviant. Ita caritate nos capiunt reges, consilio optimates, libertate populi: ut in comparando difficile ad eligendum sit, quid maxime velis. L. Credo, inquit, sed expediri quae restant vix poterunt, si hoc inchoatum reliqueris.

XXXVI. 56. s. Imitabor ergo Aratum, qui, magnis de rebus dicere exordiens, a Iove incipiendum putat. L. Quo Iove? aut quid habet illius carminis simile haec oratio? s. Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes doctrina expoliti * uno ore consentiunt. Quid? inquit Laelius. Et ille: Quid censes, nisi quod est ante oculos? Sive haec ad utilitatem vitae constituta sint a principibus rerum publicarum, ut rex putaretur unus esse in caelo, qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret, idemque et rex et pater haberetur omnium; magna auctoritas est multique testes, siquidem omnes multos appellari placet; ita consensisse gentes, decretis videlicet principum; nihil esse rege melius, quoniam deos omnes censent unius regi numine. Sive haec in errore imperitorum posita esse et fabularum similia didicimus; audiamus communes quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quae nos vix audiendo cognoscimus. Quinam, inquit Laelius, isti sunt? Et ille: Qui natura omnium rerum pervestiganda senserunt omnem hunc mundum mente * * *

Desiderantur paginae quattuor.

57. [illegible] *Plato* [illegible] *asserit unum deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles, auditor eius, unam esse mentem, quae mundo praesideat, confitetur. Antisthenes unum esse dicit naturalem deum, totius summae gubernatorem. Longum est recensere, quae de summo deo vel Thales vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoici, Cleanthes et Chrysippus et Zeno (et ipse Tullius) praedicaverint; quum hi omnes a deo solo regi mundum affirmaverint. Hermes, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinae vetustate philosophos antecessit, quique apud Aegyptios ut deus colitur, maiestatem dei singularis infinitis asserens laudibus, dominum et patrem nuncupat, etc.* (Lactant. Epit. c. 4.)

XXXVII. 58. * * * Sed si vis, Laeli, dabo tibi testes nec nimis antiquos nec ullo modo barbaros. L. Istos, inquit, volo. s. Videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem, ut sine regibus sit? L. Vero minus. s. Quid ergo? haec quadringentorum annorum aetas, ut Urbis et civitatis, num valde longa est? L. Ista vero, inquit, adulta vix. s. Ergo his annis quadringentis Romae rex erat? L. Et superbus quidem. s. Quid supra? L. Iustissimus; et deinceps retro usque ad Romulum, qui ab hoc tempore anno sexcentesimo rex erat. s. Ergo ne iste quidem pervetus? L. Minime, ac prope senescente iam Graecia. s. Cedo, num, Scipio, barbarorum Romulus rex fuit? L. Si, ut Graeci dicunt, omnes aut Graios esse aut barbaros, vereor ne barbarorum rex fuerit; sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Graecos minus barbaros, quam Romanos puto. Et Scipio: Atqui ad hoc, de quo agitur, non quaerimus gentem, ingenia quaerimus. Si enim et prudentes homines et non veteres reges habere voluerunt, utor neque perantiquis neque inhumanis ac feris testibus.

XXXVIII. 59. Tum Laelius: Video te, Scipio, testimoniis satis instructum: sed apud me, ut apud bonum iudicem, argumenta plus, quam testes valent. Tum Scipio: utere igitur argumento, Laeli, tute ipse sensus tui. Cuius, inquit ille, sensus? s. Si quando [si forte] tibi visus es irasci alicui. L. Ego vero saepius, quam vellem. s. »Quid? tum, quum tu es iratus, permittis illi iracundiae dominatum animi tui?« L. Non mehercule, inquit: sed imitor Archytam illum Tarentinum, qui quum ad villam venisset, et omnia aliter offendisset ac iusserat, Te, te infelicem, inquit villico, quem necassem iam verberibus, nisi iratus essem. 60. Optime, inquit Scipio. Ergo Archytas iracundiam, videlicet dissidentem a ratione, seditionem quamdam animi vere ducebat; eam consilio sedari volebat. Adde avaritiam, adde imperii, adde gloriae cupiditatem, adde libidines; et illud vides *, si in animis hominum regale imperium sit, unius fore dominatum, consilii scilicet: — ea est enim animi pars optima: — consilio autem dominante, nullum esse libidinibus, nullum irae, nullum temeritati locum. L. Sic, inquit, est. s. Probas igitur animum ita affectum? L. Nihil vero, inquit, magis. s. Ergo non profecto probares, si consilio pulso libidines, quae sunt innumerabiles, iracundiaeve tenerent omnia. L. Ego vero nihil isto animo, nihil ita animato homine miserius

ducerem. s. Sub regno igitur tibi esse placet omnes animi partes, et eas regi consilio? L. Mihi vero sic placet. s. Cur igitur dubitas, quid de re publica sentias? in qua, si in plures tralata res sit, intelligi iam licet, nullum fore, quod praesit, imperium; quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest.

XXXIX. 61. Tum Laelius: Quid, quaeso, interest inter unum et plures, si iustitia est in pluribus? Et Scipio: Quoniam testibus meis intellexi, Laeli, te non valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc, quod dico, probem. Me, inquit ille, quonam modo? s. Quia animum adverti nuper, quum essemus in Formiano, te familiae valde interdicere, ut uni dicto audiens esset. L. Quippe villico. s. Quid domi? pluresne praesunt negotiis tuis? L. Immo vero unus, inquit. s. Quid? totam domum num quis alter praeter te regit? L. Minime vero. s. Quin tu igitur concedis idem in re publica, singulorum dominatus, si modo iusti sint, esse optimos? L. Adducor igitur et propemodum assentior.

XL. 62. Et Scipio: Tum magis assentiare, Laeli, si, ut omittam similitudines, uni gubernatori, uni medico, si digni modo sint iis artibus, rectius esse, alteri navem committere, aegrum alteri, quam multis, ad maiora pervenero. L. Quaenam ista sunt? s. Quid? tu non vides unius importunitate et superbia Tarquinii nomen huic populo in odium venisse regium? L. Video vero, inquit. s. Ergo etiam illud vides, quo progrediente oratione [v]ita me dicturum puto, Tarquinio exacto, mira quadam exsultasse populum insolentia libertatis: tum exacti in exsilium innocentes, tum bona direpta multorum, tum annui consules, tum demissi populo fasces, tum provocationes omnium rerum, tum secessio plebis, tum prorsus ita acta pleraque, ut in populo essent omnia. 63. L. Est, inquit, ut dicis. Est vero, inquit Scipio, in pace et otio: licet enim lascivire, dum nihil metuas, ut in navi ac saepe etiam in morbo levi. Sed ut ille, qui navigat, quum subito mare coepit horrescere, et ille aeger, ingravescente morbo, unius opem implorat; sic noster populus in pace et domi imperat et ipsis magistratibus minatur, recusat, appellat, provocat; in bello sic paret, ut regi: valet enim salus plus, quam libido. Gravioribus vero bellis etiam sine collega omne imperium nostri penes singulos esse voluerunt, quorum ipsum nomen vim suae potestatis indicat. Nam *dictator* quidem ab eo appellatur, quia *dicitur:* sed in nostris libris vides eum, Laeli, magistrum populi appellari. L. Video, inquit. Et Scipio: sapienter igitur illi vete*res*

(Desiderantur paginae duae.)

XLI. 64. * * * iusto quidem rege quum est populus orbatus,

Pectora dura * *tenet desiderium;* sicut ait Ennius, post optimi regis obitum; *simul inter*
sese sic memorant, o Romule, Romule die,
qualem te patriae custodem dii genuerunt!
O pater! o genitor! o sanguen dis oriundum!

Non *heros* nec *dominos* appellabant eos, quibus iuste paruerunt: denique ne reges quidem; sed patriae custodes, sed patres et deos. Nec sine caussa. Quid enim adiungunt?

Tu produxisti nos intra luminis oras.

Vitam, honorem, decus sibi datum esse iustitia regis existimabant. Mansisset eadem voluntas in eorum posteris, si regum similitudo permansisset: sed vides unius iniustitia concidisse genus illud totum rei publicae. L. Video vero, inquit, et studeo cursus istos mutationum non magis in nostra, quam in omni re publica noscere.

XLII. 65. Et Scipio: Est omnino, quum de illo genere rei publicae, quod maxime probo, quae sentio, dixero, accuratius mihi dicendum de commutationibus rerum publicarum; etsi minime facile eas in ea re publica futuras puto. Sed huius regiae prima et certissima est illa mutatio. Quum rex iniustus esse coep[er]it, perit illud illico genus, et est idem ille tyrannus, deterrimum genus et finitimum optimo: quem si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum res publica de tribus secundarium: est enim quasi regium, id est patrium, consilium populo bene consulentium principum. Sin per se populus interfecit aut eiecit tyrannum, est moderatior, quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur, tuerique vult per se constitutam rem publicam. Si quando aut regi iusto vim populus attul[er]it, regnove eum spoliavit; aut etiam, id quod evenit saepius, optimatium sanguinem gustavit, ac totam rem publicam substravit libidini suae; cave putes, aut[em] mare ullum aut flammam esse tantam, quam non facilius sit sedare, quam effrenatam insolentia multitudinem.

XLIII. 66. Tum fit illud, quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id exprimere Latine potuero; nam difficile factu est; sed conabor tamen. Quum enim, inquit, inexplebiles populi fauces exaruerunt libertatis siti, malisque usus ille ministris, non modice temperatam, sed nimis meracam libertatem sitiens hauserit: tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint et large sibi libertatem ministrent, insequitur, insimulat, arguit; praepotentes reges, tyrannos vocat. Puto enim tibi haec esse nota. L. Vero mihi, inquit ille, notissima. 67. s. Ergo illa sequuntur: eos, qui pareant principibus, agitari ab eo populo, et servos voluntarios appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum similes esse velint, eosque privatos, qui efficiant, ne quid inter privatum et magistratum differat, »ferunt laudibus et mactant honoribus«, ut necesse sit in eiusmodi re publica plena libertatis esse omnia; ut et privata domus omnis vacet dominatione, et hoc malum usque ad bestias perveniat; denique ut pater filium metuat, filius patrem negligat, absit omnis pudor, ut plane liberi sint; nihil intersit, civis sit an peregrinus; magister ut discipulos metuat et iis blandiatur, spernantque discipuli magistros: adolescentes ut senum sibi pondus assumant, senes autem ad ludum adolescentium descendant, ne sint iis odiosi et graves: ex quo fit, ut etiam servi se liberius gerant, uxores eodem iure sint, quo viri, inque tanta libertate canes etiam et equi, aselli denique liberi sint, sic incurrant, ut iis de via decedendum sit. Ergo ex hac infinita, inquit, licentia haec summa cogitur, ut ita fastidiosae mollesque mentes evadant civium, ut, si minima vis adhibeatur imperii, irascantur et perferre nequeant: ex quo leges quoque incipiunt negligere, ut plane sine ullo domino sint.

XLIV. 68. Tum Laelius, Prorsus, inquit, expressa sunt a te, quae dicta sunt ab illo. s. Atque, ut iam ad sermonis mei morem revertar, ex hac nimia licentia, quam illi solam libertatem putant, ait ille ut ex stirpe quadam exsistere et quasi nasci tyrannum. Nam ut ex nimia potentia principum oritur interitus principum, sic hunc nimius liberum populum libertas ipsa servitute afficit. Sic omnia nimia, quum vel in

tempestate, vel in agris vel in corporibus laetiora fuerunt, in contraria fere convertuntur maximeque *id* in rebus publicis evenit: nimiaque illa libertas et populis et privatis in nimiam servitutem cadit. Itaque ex hac maxima libertate tyrannus gignitur et illa iniustissima et durissima servitus. Ex hoc enim populo indomito vel potius immani deligitur aliqui plerumque dux contra illos principes afflictos iam et depulsos loco, audax, impurus, consectans proterve bene saepe de re publica meritos, populo gratificans et aliena et sua: cui quia privato sunt oppositi timores, dantur imperia et ea continuantur, praesidiis etiam, ut Athenis Pisistratus, sepiuntur: postremo, a quibus producti sunt, exsistunt eorum ipsorum tyranni; quos si boni oppresserunt, ut saepe fit, recreatur civitas; sin audaces, fit illa factio genus aliud tyrannorum: eademque oritur etiam ex illo saepe optimatium praeclaro statu, quum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. Sic tamquam pilam rapiunt inter se rei publicae statum tyranni ab regibus; ab iis autem principes aut populi; a quibus aut factiones aut tyranni: nec diutius umquam tenetur idem rei publicae modus.

XLV. 69. Quod ita quum sit, tribus primis generibus longe praestat, mea sententia, regium; regio autem ipsi praestabit id, quod erit aequatum et temperatum ex tribus optimis rerum publicarum modis. Placet enim, esse quiddam in re publica praestans et regale; esse aliud auctoritati* principum partum ac tributum; esse quasdam res servatas iudicio voluntatique multitudinis. Haec constitutio primum habet aequabilitatem quamdam magnam, qua carere diutius vix possunt liberi, deinde firmitudinem, quod et illa prima facile in contraria vitia convertuntur, ut exsistat ex rege dominus, ex optimatibus factio, ex populo turba et confusio; quodque ipsa genera generibus saepe commutantur novis: hoc in hac iuncta moderateque permixta conformatione rei publicae non ferme sine magnis principum vitiis evenit. Non est enim caussa conversionis, ubi in suo quisque est gradu firmiter collocatus, et non subest, quo praecipitet ac decidat.

XLVI. 70. Sed vereor, Laeli vosque homines amicissimi ac prudentissimi, ne, si diutius in hoc genere verser, quasi praecipientis cuiusdam et docentis et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea. Quam ob rem ingrediar in ea, quae nota sunt omnibus, quaesita autem a nobis iamdiu. Sic enim decerno, sic sentio, sic affirmo, nullam omnium rerum publicarum aut constitutione aut descriptione aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam iam inde a maioribus reliquerunt. Quam, si placet, quoniam ea, quae tenebatis ipsi, etiam ex me audire voluistis, simul, et qualis sit, et optimam esse, ostendam: expositaque ad exemplum nostra re publica, accommodabo ad eam, si potuero, omnem illam orationem, quae est mihi habenda de optimo civitatis statu. Quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Laelius praeposuit, ut opinio mea fert, effecero.

XLVII. 71. Tum Laelius, tuum vero, inquit, Scipio, ac tuum quidem munus. Quis enim te potius aut de maiorum dixerit institutis? quum sis clarissimis ipse maioribus: aut de optimo statu civitatis? quem si habemus, etsi ne nunc quidem, tum vero quis te possit esse florentior? aut de consiliis in posterum providendis? quum tu, duobus huius urbis terroribus depulsis, in omne tempus prospexeris.

LIBRI I DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

(Duo prima Maius prooemio adiudicat, ut in quo et de patriae caritate et de disciplina civili sermo sit.)

1.) Sed quoniam plurima beneficia continet patria, et est antiquior parens, quam [si]qui creav[er]it; maior ei profecto, quam parenti debetur gratia. (Nonius v. Antiquior p. [illegible])

2.) Nec tantum Karthago habuisset opum sexcentos fere annos sine consiliis et disciplina. (Idem cap. de doct. indag. p. [illegible])

3.) Cognoscere me hercle, inquit, consuetudinem istam et studium sermonis. (Idem v. Cognoscere p. 276.)

4.) Profecto, (inquit Cicero,) omnis istorum disputatio, quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantam oblectationem quamdam otii. (Lactant. Inst. l. III. c. 16.)

5.) A qua isti avocabant. (Arus. Mess. Exempl. Elocut. v. Avocat p. 216. ed. Lindemann.)

128.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hoc libro Africanus Catonis confirmat sententiam, Romanorum remp. ceteris praestare civitatibus, quod non sub'ito unius hominis arbitrio, sed complurium deinceps virorum consilio, pietate et virtute sit constituta. Qua mente enarrat, quibus illa civitas auspiciis a Romulo condita sit, et quibus beneficiis, artibus praesidiisque ab eodem ceterisque regibus aucta et firmata c. 1-22 tyrannidis impatiens, tandem excusso Tarquinii iugo, se in libertatem vindicaverit c. 23-27. Iam exposita tyrannidis natura c. 28-29. Scipio non minimae, qualem Plato cogitatione finxerit, sed maximae, quae vere fuerit, Romanorum civitatis imaginem adumbrando novam se disputandi viam ingredi profitetur c. 30. Hinc, proposito P. Valerii Publicolae exemplo, paullo post reges exactos quater consulis, quanta primo tempore senatorum, consulum, dictatorum auctoritas et quam modica populi libertas fuerit, paucis significat. c. 31. 32. Mox plebem aere alieno pressam et a patriciis vexatam, prima in montem sacrum secessione facta Cominio Sp. Cassio coss. (a. 261. p. U. c.), plus iuris adeptam esse constituta potestate tribunicia c. 33. sq. populum autem tanto tuendae libertatis studio flagrasse, ut Sp. Cassium regni appetentem ipse pater occiderit (a 300. p. U. c.) et plebes potestatis decemviralis libidine exacerbata iterum (a. U. 304.) in montem sacrum secesserit c. 35-37. Iam enarrata rerum Romanarum historia, Scipio Tuberoni urgenti se de conservandae reipublicae rationibus disputaturum pollicetur c. 38 sqq.

I. 1. *Ut omnes igitur vidit incensos cupiditate* audiendi, ingressus est sic loqui Scipio. Catonis hoc senis est, quem, ut scitis, unice dilexi maximeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque iudicio, vel etiam meo studio me totum ab adolescentia dedidi; cuius me numquam satiare potuit oratio: tantus erat in homine usus rei publicae, quam et domi et mi-

litiae quum optime, tum etiam diutissime gesserat; et modus in dicendo, et gravitate mixtus lepos, et summum vel discendi studium vel docendi, et orationi vita admodum congruens. 2. Is dicere solebat ob hanc caussam praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere, qui suam quisque rem publicam constituissent legibus atque institutis suis; ut Cretum Minos, Lacedaemoniorum Lycurgus, Atheniensium, quae persaepe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum Solo, tum Clisthenes, tum multi alii, postremo exsanguem iam et iacentem doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius; nostra autem res publica non unius esset ingenio, sed multorum, nec una hominis vita, sed aliquot constituta saeculis et aetatibus. Nam neque ullum ingenium tantum exstitisse dicebat, ut, quem res nulla fugeret, quisquam aliquando fuisset; neque cuncta ingenia collata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac vetustate. 3. Quam ob rem, ut ille solebat, ita nunc mea repetet oratio populi originem; libenter enim etiam verbo utor Catonis. Facilius autem, quod est propositum, consequar, si nostram rem publicam vobis et nascentem et crescentem et adultam et iam firmam atque robustam ostendero, quam si mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.

II. 4. Hoc quum omnes approbavissent: Quod habemus igitur, *inquit*, institutae rei publicae tam clarum ac tam omnibus notum exordium, quam huius urbis condendae principium profectum a Romulo? qui patre Marte natus, — concedamus enim famae hominum, praesertim non inveteratae solum, sed etiam sapienter a maioribus proditae, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur, non solum esse ingenio divino; — is igitur, ut natus sit cum Remo fratre, dicitur ab Amulio, rege Albano, ob labefactandi regni timorem ad Tiberim exponi iussus esse: quo in loco quum esset silvestris belluae sustentatus uberibus, pastoresque eum sustulissent et in agresti cultu laboreque aluissent, perhibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi ferocitate tantum ceteris praestitisse, ut omnes, qui tum eos agros, ubi hodie est haec urbs, incolebant, aequo animo illi libenterque parerent. Quorum copiis quum se ducem praebuisset, ut [et] iam a fabulis ad facta veniamus, oppressisse Longam Albam, validam urbem et potentem temporibus illis, Amuliumque regem interemisse fertur.

III. 5. Qua gloria parta, urbem auspicato condere et firmare dicitur primum cogitavisse rem publicam. Urbi autem locum, quod est ei, qui diuturnam rem publicam serere conatur, diligentissime providendum, incredibili opportunitate delegit. Neque enim ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque facillimum, ut in agrum Rutulorum Aboriginumve procederet; aut in ostio Tiberino, quem in locum multis post annis rex Ancus coloniam deduxit, urbem ipse conderet; sed hoc vir excellenti providentia sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs maritimos urbibus eis, quae ad spem diuturnitatis conderentur atque imperii. 6. Primum quod essent urbes maritimae non solum multis periculis oppositae, sed etiam caecis. Nam terra continens adventus hostium non modo exspectatos, sed etiam repentinos multis indiciis et quasi fragore quodam et sonitu ipso ante denuntiat. Neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam, quis et unde sit, scire possimus. Maritimus vero ille et navalis hostis ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat. Nec vero, quum venit, prae se fert, aut qui sit, aut unde veniat, aut etiam, quid velit; denique ne nota quidem ulla, pacatus an hostis sit, discerni ac iudicari potest.

IV. 7. Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum: admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur non merces solum adventitiae, sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. Iam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius: atque etiam quum manent corpore, animo tamen excurrunt et vagantur. Nec vero ulla res magis labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando, quam hic error ac dissipatio civium, quod mercandi cupiditate et navigandi et agrorum et armorum cultum reliquerant. 8. Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciosa civitatibus suppeditantur mari, quae vel capiuntur vel importantur: atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel desidiosas illecebras multas cupiditatum. Et quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Graecia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est; nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non contingant mare: et extra Peloponnesum Aenianes et Dores et Dolopes soli absunt a mari. Quid dicam insulas Graeciae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatium institutis et moribus. 9. Atque haec quidem, ut supra dixi, veteris sunt Graeciae. »Coloniarum vero quae est deducta a Graiis in Asiam, Thraciam, Italiam,« Siciliam, Africam, praeter unam Magnesiam, quam unda non alluat? Ita barbarorum agris quasi attexta quaedam videtur ora esse Graeciae. Nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritimi, praeter Etruscos et Poenos; alteri mercandi caussa, latrocinandi alteri. Quae caussa perspicua est malorum commutationumque Graeciae, propter ea vitia maritimarum urbium, quae ante paullo perbreviter attigi. Sed tamen in his vitiis inest illa magna commoditas; et, quod ubique gentium est, »ut ad eam urbem, quam incolas, possit adnare:« et rursus, ut id, quod agri efferant sui, quascumque velint in terras portare possint ac mittere.

V. 10. Qui potuit igitur divinitus et utilitates complecti maritimas Romulus et vitia vitare? quam quod urbem perennis amnis et aequabilis et in mare late influentis posuit in ripa, quo posset urbs et accipere ex mari, quo egeret, et reddere, quo redundaret: eodemque ut flumine res ad victum cultumque maxime necessarias non solum mari absorberet, sed etiam invectas acciperet ex terra: ut mihi iam tum divinasse ille videatur, hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse imperio praebituram; nam hanc rerum tantam potentiam non ferme facilius alia in parte Italiae posita urbs tenere potuisset.

VI. 11. Urbis autem ipsius nativa praesidia, quis est tam negligens, qui non habeat animo notata planeque cognita? cuius is est tract[at]us ductusque muri, quum Romuli, tum etiam reliquorum regum sapientia definitus ex omni parte arduis praeruptisque montibus, ut* unus aditus, qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem, maximo aggere obiecto fossa cingeretur vastissima; atque ut ita munita arx circumiectu arduo et quasi circumciso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus in-

columis atque intacta permanserit. Locumque delegit et fontibus abundantem, et in regione pestilenti salubrem: colles enim sunt, qui, quum perflantur ipsi, tum afferunt umbram vallibus.

VII. 12. Atque haec quidem perceleriter confecit: nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam iussit nominari: et ad firmandam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis et iam tum longe providentis, secutus est, quum Sabinas honesto ortas loco virgines, quae Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in circo facere instituisset, Consu*a*libus rapi iussit, easque in familiarum amplissimarum matrimoniis collocavit. 13. Qua ex caussa quum bellum Romanis Sabini intulissent, praeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio rege Sabinorum foedus icit, matronis ipsis, quae raptae erant, orantibus: quo foedere et Sabinos in civitatem ascivit sacris communicatis et regnum suum cum illorum rege sociavit.

VIII. 14. Post interitum autem Tatii quum ad eum potentatus omnis recidisset, quamquam cum Tatio in regium consilium delegerat principes, qui appellati sunt propter caritatem patres; populumque et suo et Tatii nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabino praelio occiderat, in tribus tres curiasque triginta descripserat, quas curias earum nominibus nuncupavit, quae ex Sabinis virgines raptae postea fuerant oratrices pacis et foederis: sed quamquam ea Tatio sic erant descripta vivo, tamen eo interfecto multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

IX. 15. Quo facto primum vidit iudicavitque idem, quod Spartae Lycurgus paullo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius gubernari et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas. Itaque hoc consilio et quasi senatu fultus et munitus, et bella cum finitimis felicissime multa gessit: et, quum ipse nihil ex praeda domum suam reportaret, locupletare cives non destitit. 16. Tunc, id quod retinemus hodie magna cum salute rei publicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. Nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, Urbem condidit auspicato, et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis, ex singulis tribubus singulos cooptavit augures: et habuit plebem in clientelas principum descriptam; quod quantae fuerit utilitati, post videro: mulctaeque dictione ovium et boum, (quod tum erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur;) non vi et suppliciis coercebat.

X. 17. Ac Romulus, quum septem et triginta regnavisset annos, et haec egregia duo firmamenta rei publicae peperisset, auspicia et senatum, tantum est consecutus, ut, quum subito sole obscurato non comparuisset, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo umquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloria. 18. Atque hoc eo magis est in Romulo admirandum, quod ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fingendi proclivis esset ratio, quum imperiti facile ad credendum impellerentur. Romuli autem aetatem minus his sexcentis annis, iam inveteratis litteris atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato, fuisse cernimus. Nam si, id quod Graecorum investigatur annalibus, Roma condita est secundo anno Olympiadis septimae: in id saeculum Romuli cecidit aetas, quum iam plena Graecia poetarum et musicorum esset; minorque fabulis, nisi de veteribus rebus, haberetur fides. Nam centum et octo annis postquam Lycurgus leges scribere instituit, prima posita est Olympias; quam quidam nominis errore ab eodem Lycurgo constitutam putant. Homerum autem, qui minimum dicunt, Lycurgi aetati triginta annis anteponunt fere. 19. Ex quo intelligi potest, permultis annis ante Homerum fuisse, quam Romulum: ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix quidquam esset loci. Antiquitas enim recepit fabulas fictas etiam nonnumquam incondite; haec aetas autem iam exculta, praesertim eludens omne, quod fieri non potest, respuit. (Augustin. C. D. l. XXII cap. 6. Opp. T. V. p. [illegible].) * * *

(Desiderantur in Ms. litterae CCXXX. s. huius ed. III fere versus.)

20. * * * *eodem nomine alius nepos eius*, ut di*xerunt* quidam, *ex* filia, quo*niam* ille mor*tuus* eodem *est anno*; *natus Simonides Olympiade* sexta et *quinquagesima*: *quo f*acilius *intel*ligi pos*sit tu*m de Ro*mu*li immortalitate creditum, quum iam inveterata vita hominum ac tractata esset et cognita. Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio homini agresti crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent: qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in concione dixisse fertur, a se visum esse in eo colle Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur: eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret: se deum esse et Quirinum vocari.

XI. 21. Videtisne igitur, unius viri consilio non solum ortum novum populum, neque ut in cunabulis vagientem relictum, sed adultum iam et paene puberem? Tum Laelius: Nos vero videmus; et te quidem ingressum ratione ad disputandum nova, quae nusquam est in Graecorum libris. Nam princeps ille, quo nemo in scribendo praestantior fuit, aream sibi sumpsit, in qua civitatem exstrueret arbitratu suo; praeclaram illam* quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a moribus. 22. Reliqui disseruerunt sine ullo certo exemplari formaque rei publicae de generibus et de rationibus civitatum. Tu mihi videris utrumque facturus; es enim ita ingressus, ut, quae ipse reperias, tribuere aliis malis, quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere; et illa de Urbis situ revoces ad rationem, quae a Romulo casu aut necessitate facta sunt; et disputes non vaganti oratione, sed defixa in una re publica. Quare perge, ut instituisti: prospicere enim iam videor te reliquos reges persequente[m] quasi perfectam rem publicam.

XII. 23. Ergo, inquit Scipio, quum ille Romuli senatus, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse rex tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari patriciosque eorum liberos, tentaret post Romuli excessum, ut ipse gereret sine rege rem publicam, populus id non tulit; desiderioque Romuli postea regem flagitare non destitit: quum prudenter illi principes novam et inauditam ceteris gentibus interregni ineundi rationem excogitaverunt, ut, quoad certus rex declaratus esset, nec sine rege civitas, nec diuturno rege esset uno, nec committeretur, ut quisquam inveterata potestate aut ad deponendum imperium tardior esset, aut ad obtinendum munitior. 24. Quo quidem tem-

pore novus ille populus vidit tamen, id quod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui regem non deligendum duxit; si modo hoc in Lycurgi potestate potuit esse; sed habendum, qualiscumque is foret, qui modo esset Herculis stirpe generatus. Nostri illi etiam tum agrestes viderunt, virtutem et sapientiam regalem, non progeniem quaeri oportere.

XIII. 25. Quibus quum esse praestantem Numam Pompilium fama ferret, praetermissis suis civibus regem alienigenam patribus auctoribus sibi ipse populus ascivit; eumque ad regnandum Sabinum hominem Romam Curibus accivit. Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis regem esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit: hominesque Romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit eos paullum ab illa consuetudine esse revocandos.

XIV. 26. Ac primum agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus, docuitque, sine depopulatione atque praeda posse eos colendis agris abundare commodis omnibus, amoremque eis otii et pacis iniecit; quibus facillime iustitia et fides convalescit; et quorum patrocinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defenditur. Idemque Pompilius et, auspiciis maioribus inventis, ad pristinum numerum duo augures addidit; et sacris e principum numero pontifices quinque praefecit: et animos propositis legibus his, quas in monumentis habemus, ardentes consuetudine et cupiditate bellandi religionum caerimoniis mitigavit: adiunxitque praeterea flamines, Salios virginesque Vestales; omnesque partes religionis statuit sanctissime. 27. Sacrorum autem ipsorum diligentiam difficilem, apparatum perfacilem esse voluit. Nam quae perdiscenda quaeque observanda essent, multa constituit, sed ea sine impensa. Sic religionibus colendis operam addidit, sumptum removit: idemque mercatus, ludos omnesque conveniendi caussas et celebritates invenit. Quibus rebus institutis, ad humanitatem adque mansuetudinem revocavit animos hominum studiis bellandi iam immanes ac feros. Sic ille quum undequadraginta annos summa in pace concordiaque regnavisset, (sequamur enim potissimum Polybium nostrum, quo nemo fuit in exquirendis temporibus diligentior:) excessit e vita, duabus praeclarissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus confirmatis, religione atque clementia.

XV. 28. Quae quum Scipio dixisset, Verene, inquit Manilius, hoc memoriae proditum est, Africane, regem istum Numam Pythagorae ipsius discipulum, an certe Pythagoreum fuisse? saepe enim hoc de maioribus natu audivimus et ita intelligimus vulgo existimari: neque vero satis id annalium publicorum auctoritate declaratum videmus. Tum Scipio, Falsum est enim, Manili, inquit, id totum; neque solum fictum, sed etiam imperite absurdeque fictum: ea sunt enim demum non ferenda in mendacio, quae non solum facta esse, sed ne fieri quidem potuisse cernimus. Nam quartum iam annum regnante Lucio Tarquinio Superbo, Sybarim et Crotonem et in eas Italiae partes Pythagoras venisse reperitur. Olympias enim secunda et sexagesima eadem Superbi regni initium et Pythagorae declarat adventum. 29. Ex quo intelligi regiis annis dinumeratis potest, anno fere centesimo et quadragesimo post mortem Numae primum Italiam Pythagoram attigisse: neque hoc inter eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum annales, ulla est umquam in dubitatione versatum. Dii immortales, inquit Manilius, quantus iste est hominum et quam inveteratus error! Ac tamen facile patior, non esse nos transmarinis nec importatis artibus eruditos, sed genuinis domesticisque virtutibus.

XVI. 30. Atqui multo id facilius cognosces, inquit Africanus, si progredientem rem publicam atque in optimum statum naturali quodam itinere et cursu venientem videris; quin hoc ipso sapientiam maiorum natu esse laudandam, quod multa intelliges etiam aliunde sumpta meliora apud nos multo esse facta, quam ibi fuissent, unde huc tralata essent, atque ubi primum exstitissent: intelligesque non fortuito populum Romanum, sed consilio et disciplina confirmatum esse, nec tamen adversante fortuna.

XVII. 31. Mortuo rege Pompilio, Tullum Hostilium populus regem, interrege rogante, comitiis curiatis creavit: isque de imperio suo, exemplo Pompilii, populum consuluit curiatim. Cuius excellens in re militari gloria, magnaeque exstiterunt res bellicae. Fecitque idem et sepsit de manubiis comitium et curiam: constituitque ius, quo bella indicerentur; quod per se iustissime inventum sanxit fetiali religione, ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id iniustum esse atque impium iudicaretur. Et ut advertatis animum, quam sapienter iam reges hoc nostri viderint, tribuenda quaedam esse populo; multa enim nobis de eo genere dicenda sunt; ne insignibus quidem regiis Tullus, nisi iussu populi, est ausus uti. Nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire liceret * * *

(Desiderantur paginae duae.)

32. † Propterea et istum non creditum inter deos receptum tali morte, quia fortasse, quod erat in Romulo probatum, Romani vulgare noluerunt, si hoc et alteri facile tribueretur. (Augustin. C. D. III., 15. Tom. V. p. 179.)

XVIII. 33. * * * *neque* enim serpit, sed volat in optimum statum instituto tuo sermone res publica. S. Post eum Numae Pompilii nepos ex filia rex a populo est Ancus Marcius constitutus: itemque de imperio suo legem curiatam tulit. Qui quum Latinos bello devicisset, ascivit eos in civitatem. Atque idem Aventinum et Caelium montem adiunxit urbi: quosque agros ceperat, divisit: et silvas maritimas omnes publicavit, quas ceperat: et ad ostium Tiberis urbem condidit colonisque firmavit. Atque ita quum tres et viginti regnavisset annos, est mortuus. Tum Laelius: Laudandus etiam iste rex; sed obscura est historia Romana; siquidem istius regis matrem habemus, ignoramus patrem. S. Ita est, inquit: sed temporum illorum tantum fere regum illustrata sunt nomina.

XIX. 34. Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam disciplina doctior facta esse civitas. Influxit enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium. Fuisse enim quemdam ferunt Demaratum Corinthium et honore et auctoritate et fortunis facile civitatis suae principem; qui quum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum magna pecunia dicitur, ac se contulisse Tarquinios in urbem Etruriae florentissimam. Quumque audiret dominationem Cypseli confirmari, defugit patriam vir liber ac fortis, et ascitus est civis a Tarquiniensibus, atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi quum de matrefamilias Tarquiniensi duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam erudiit * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XX. 35. * * * facile in civitatem receptus esset, propter humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus usque eo, ut consiliorum omnium particeps et socius paene regni putaretur. Erat in eo praeterea summa comitas, summa in omnes cives opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam benignitas. Itaque, mortuo Marcio, cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius (sic enim suum nomen ex Graeco nomine inflexerat, ut in omni genere huius populi consuetudinem videretur imitatus). Isque ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum, et antiquos patres maiorum gentium appellavit, quos priores sententiam rogabat; a se ascitos minorum. 36. Deinde equitatum ad hunc morem constituit, qui usque adhuc est retentus: nec potuit Titiensium et Rhamnensium et Lucerum mutare quum cuperet nomina, quod auctor ei summa augur gloria Att*i*us Navius non erat. Atque etiam Corinthios video publicis equis assignandis et alendis, orborum et viduarum tributis, fuisse quondam diligentes. Sed tamen, prioribus equitum partibus secundis additis, ∞ ac cc fecit equites, numerumque duplicavit, postquam bello subegit Aequorum magnam gentem et ferocem et rebus populi Romani imminentem. Idemque Sabinos, quum a moenibus urbis repulisset, equitatu fudit belloque devicit. Atque eumdem primum ludos maximos, qui Romani dicti sunt, fecisse accepimus: aedemque in Capitolio Iovi optimo maximo bello Sabino in ipsa pugna vovisse faciendam, mortuumque esse, quum duodequadraginta regnavisset annos.

XXI. 37. Tum Laelius: Nunc fit illud Catonis certius, nec temporis unius nec hominis esse constitutionem rei publicae: perspicuum est enim, quanta in singulos reges rerum bonarum et utilium fiat accessio. Sed sequitur is, qui mihi videtur ex omnibus in re publica vidisse plurimum. Ita est, inquit Scipio. Nam post eum Servius *Tul*lius* primus iniussu populi regnavisse traditur: quem ferunt ex serva Tarquiniens*i** natum, quum esset ex quodam regis cliente conceptus. Qui quum famulorum numero educatus ad epulas regis assisteret, non latuit scintilla ingenii, quae iam tum elucebat in puero: sic erat in omni vel officio vel sermone sollers. Itaque Tarquinius, qui admodum parvos tum haberet liberos, sic Servium diligebat, ut is eius vulgo haberetur filius: atque eum summo studio omnibus iis artibus, quas ipse didicerat, ad exquisitissimam consuetudinem Graecorum erudiit. 38. Sed quum Tarquinius insidiis Anci filiorum interisset, Serviusque, ut ante dixi, regnare coepisset, non iussu, sed voluntate atque concessu civium; quod, quum Tarquinius ex vulnere aeger fuisse et vivere falso diceretur, ille regio ornatu ius dixisset obaeratosque pecunia sua liberavisset; multaque comitate usus, iussu Tarquinii se ius dicere probavisset; non commisit se patribus: sed, Tarquinio sepulto, populum de se ipse consuluit; iussusque regnare, legem de imperio suo curiatam tulit. Et primum Etruscorum iniurias bello est ultus: ex quo quum ma * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXII. 39. * * * *scripsit centurias equitum** duodeviginti censu maximo. Deinde equitum magno numero ex omni populi summa separato, reliquum populum distribuit in quinque classes, senioresque a iunioribus divisit: eosque ita disparavit, ut suffragia non in multitudinis, sed in locupletium potestate essent; curavitque, quod semper in re publica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi. Quae descriptio si esset ignota, vobis explicaretur a me. Nunc rationem videtis esse talem, ut equitum centuriae cum sex suffragiis, et prima classis, addita centuria, quae ad summum usum Urbis fabris tignariis est data, LXXXIX centurias habeat: quibus ex cent. quattuor centuriis (tot enim reliquae sunt,) octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa: reliquaque multo maior multitudo sex et nonaginta centuriarum neque excluderetur suffragiis, ne superbum esset; nec valeret nimis, ne esset periculosum. 40. In quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens: qui quum locupletes assiduos appellasset ab aere dando, eos, qui aut non plus mille quingentum aeris aut omnino nihil in suum censum praeter caput attulissent, proletarios nominavit; ut ex iis quasi proles, id est quasi progenies civitatis, exspectari videretur. Illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur, quam paene in prima classe tota. Ita nec prohibebatur quisquam iure suffragii: et is valebat in suffragio plurimum, cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. Quin etiam accensis, velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis * * *

(Desiderantur paginae quattuor.)

XXIII. 41. † Statu esse optimo constitutam rem publicam, quae ex tribus generibus illis, regali et optimati et populari, confusa modice nec puniendo irritet animum immanem ac ferum. (Nonius s. v. Modicum p. 342. e Cic. l. II. de Rep.)

42. *** *quinque et* sexaginta annis antiquior, quod erat XXXIX. ante primam Olympiadem condita. Et antiquissimus ille Lycurgus eadem videt fere. Itaque ista aequabilitas atque hoc triplex rerum publicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed quod proprium sit in nostra re publica, quo nihil possit esse praeclarius, id persequar, si potero, subtilius, quod erit eiusmodi, nihil ut tale ulla in re publica reperiatur. Haec enim, quae adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedaemoniorum et in Karthaginiensium, ut temperata nullo fuerint modo. 43. Nam in qua re publica est unus aliquis perpetua potestate, praesertim regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romae, quum erant reges; ut Spartae Lycurgi legibus; et ut sit aliquod etiam populi ius, ut fuit apud nostros reges; tamen illud excellit regium nomen; neque potest eiusmodi res publica non regnum et esse et vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob caussam, quod unius vitio praecipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. Nam ipsum regale genus civitatis non modo non est reprehendendum, sed haud scio an reliquis simplicibus longe anteponendum; (si ullum probarem simplex rei publicae genus:) sed ita, quoad statum suum retinet. Is est autem status, ut unius perpetua potestate et iustitia omnique sapientia regatur salus et aequabilitas et otium civium. Desunt omnino ei populo multa, qui sub rege est, in primisque libertas; quae non in eo est, ut iusto utamur domino, sed ut nul*lo* * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXIV. 44. * * * Itaque illa praeclara constitutio Romuli quum ducentos annos et viginti fere firma mansisset — (Nonius cap. de doct. indag. p. 526. e Cic. l. II. de Rep.)

45. * * * ferebant. Etenim illi iniusto domino atque acerbo aliquamdiu in rebus gerendis prospere fortuna comitata est. Nam et omne Latium bello devicit, et Suessam Pometiam urbem opulentam refertamque cepit; et maxima auri argentique praeda locupletatus votum patris Capitolii aedificatione persolvit, et colonias deduxit, et institutis eorum, a quibus ortus erat, dona magnifica, quasi libamenta praedarum, Delphos ad Apollinem misit.

XXV. 46. Hic ille iam vertetur orbis, cuius naturalem motum atque circuitum a primo discite agnoscere. Id enim est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publicarum, ut, quum sciatis, quo quaeque res inclinet, retinere aut ante possitis occurrere. Nam rex ille, de quo loquor, primum optimi regis caede maculatus, integra mente non erat; et quum metueret ipse poenam sceleris sui summam, metui se volebat. Deinde victoriis divitiisque subnixus exsultabat insolentia, neque suos mores regere poterat, neque suorum libidines. 47. Itaque quum maior eius filius Lucretiae, Tricipitini filiae, Collatini uxori, vim attulisset, mulierque pudens et nobilis ob illam iniuriam sese ipsa morte multavisset; tum vir ingenio et virtute praestans L. Brutus depulit a civibus suis iniustum illud durae servitutis iugum: qui quum privatus esset, totam rem publicam sustinuit; primusque in hac civitate docuit, in conservanda civium libertate esse privatum neminem. Quo auctore et principe concitata civitas et hac recenti querela Lucretiae patris ac propinquorum, et recordatione superbiae Tarquinii multarumque iniuriarum et ipsius et filiorum, exsulem et regem ipsum et liberos eius et gentem Tarquiniorum esse iussit.

XXVI. 48. Videtisne igitur, ut de rege dominus exstiterit, uniusque vitio genus rei publicae ex bono in deterrimum conversum sit? Hic est enim dominus populi, quem Graeci tyrannum vocant: nam regem illum volunt esse, qui consulit ut parens populo conservatque eos, quibus est praepositus, quam optima in conditione vivendi. Sane bonum, ut dixi, rei publicae genus, sed tamen inclinatum et quasi pronum ad perniciosissimum statum. 49. Simulatque enim se inflexit hic rex in dominatum iniustiorem, fit continuo tyrannus, quo neque taetrius, neque foedius, nec diis hominibusque invisius animal ullum cogitari potest: qui quamquam figura est hominis, morum tamen immanitate vastissimas vincit belluas. Quis enim hunc hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui denique cum omni hominum genere nullam iuris communionem, nullam humanitatis societatem velit? Sed erit hoc de genere nobis alius aptior dicendi locus, quum res ipsa admonuerit, ut in eos dicamus, qui etiam liberata iam civitate dominationes appetiverunt.

XXVII. 50. Habetis igitur primum ortum tyranni: nam hoc nomen Graeci regis iniusti esse voluerunt: nostri quidem omnes reges vocitaverunt, qui soli in populos perpetuam potestatem haberent. Itaque et Spurius Cassius et M. Manlius et Spurius Maelius regnum occupare voluisse dicti sunt: et modo *Tib. Gracchus* * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXVIII. 51. * * * *Lycurgus γέροντας Lacedaemone* appellavit, nimis is quidem paucos, XXVIII, quos penes summam consilii voluit esse, quum imperii summam rex teneret: ex quo nostri idem illud secuti atque interpretati, quos senes ille appellavit, nominaverunt senatum; ut etiam Romulum patribus lectis fecisse diximus; tamen excellit atque eminet vis, potestas nomenque regium. Imperti etiam populo potestatis aliquid, ut et Lycurgus et Romulus: non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate libertatis, quum tantummodo potestatem gustandi feceris. Ille quidem semper impendebit timor, ne rex, quod plerumque evenit, exsistat iniustus. Est igitur fragilis ea fortuna populi, quae posita est in unius, ut dixi antea, voluntate vel moribus.

XXIX. 52. Quare prima sit haec forma et species et origo tyranni, inventa nobis in ea re publica, quam auspicato Romulus condiderit, non in illa, quam, ut perscripsit Plato, sibi ipse Socrates Peripatetico illo in sermone depinxerit; ut, quemadmodum Tarquinius, non novam potestatem nactus, sed, quam habebat, usus iniuste, totum genus hoc regiae civitatis everterit; sit huic oppositus alter, bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite, ut agnoscatis: est enim, qui consilio et opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen minus est adhuc tritum sermone nostro, saepiusque genus eius hominis erit in reliqua nobis oratione trac*tandum* * * *

(Desiderantur paginae duodecim.)

XXX. 53. * * * *Plato regionem sedesque civium aequis apprime partibus divis*as requisivit; civitatemque optandam magis, quam sperandam, quam minimam posuit; non quae possit esse, sed in qua ratio rerum civilium perspici posset, effecit. Ego autem, si quo modo consequi potuero, rationibus eisdem, quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima re publica enitar, ut cuiusque et boni publici et mali caussam tamquam virgula videar attingere. His enim regiis quadraginta annis et ducentis paullo cum interregnis fere amplius praeteritis, expulsoque Tarquinio, tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum vel potius excessum Romuli, desiderium. Itaque ut tum carere rege, sic pulso Tarquinio nomen regis audire non poterat. Hic facultatem cum * * *

Desiderantur paginae sedecim.

XXXI. 54. * * * lex illa tota sublata est. Hac mente tum nostri maiores et Collatinum innocentem suspicione cognationis expulerunt et reliquos Tarquinios offensione nominis. Eademque mente P. Valerius et fasces primus demitti iussit, quum dicere in concione coepisset, et aedes suas detulit sub Veliam, postea quam, quod in excelsiore loco Veliae coepisset aedificare, eo ipso, ubi rex Tullus habitaverat, suspicionem populi sensit moveri. Idemque, in quo fuit Publicola maxime, legem ad populum tulit eam, quae centuriatis comitiis prima lata est, ne quis magistratus civem Romanum adversus provocationem necaret neve verberaret. Provocationem autem etiam a regibus fuisse declarant pontificii libri; significant nostri etiam augurales, itemque ab omni iudicio poenaque provocari licere, indicant XII tabulae compluribus legibus: ut, quod proditum memoria est, X-viros, qui leges scripserint, sine provocatione creatos, satis ostenderit, reliquos sine provocatione magistratus non fuisse Luciique Valerii Potiti et M. Horatii Barbati, hominum concordiae caussa sapienter popularium consularis lex sanxit, ne qui magistratus sine provocatione crearetur. Neque vero leges Porciae, quae tres sunt trium

Porciorum, ut scitis, quidquam praeter sanctionem attulerunt novi. 55. Itaque Publicola lege illa de provocatione perlata, statim secures de fascibus demi iussit, postridieque sibi collegam Sp. Lucretium subrogavit, suosque ad eum, quod erat maior natu, lictores transire iussit, instituitque primus, ut singulis consulibus alternis mensibus lictores praeirent, ne plura insignia essent imperii in libero populo, quam in regno fuissent. Haud mediocris hic, ut ego quidem intelligo, vir fuit, qui, modica libertate populo data, facilius tenuit auctoritatem principum. Neque ego haec nunc sine caussa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto; sed illustribus in personis temporibusque exempla hominum rerumque definio, ad quae reliqua oratio dirigatur mea.

XXXII. 56. Tenuit igitur hoc in statu senatus rem publicam temporibus illis; ut in populo libero pauca per populum, pleraque senatus auctoritate et instituto ac more gererentur: atque uti consules potestatem haberent tempore dumtaxat annuam, genere ipso ac iure regiam. Quodque erat ad obtinendam potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata, nisi ea patrum approbavisset auctoritas. Atque his ipsis temporibus dictator etiam est institutus decem fere annis post primos consules T. Larcius; novumque id genus imperii visum est et proximum similitudini regiae. Sed tamen omnia summa cum auctoritate a principibus, cedente populo, tenebantur: magnaeque res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio praeditis dictatoribus atque consulibus belli † gerebantur.

XXXIII. 57. Sed id, quod fieri natura rerum ipsa cogebat, ut plusculum sibi iuris populus ascisceret, liberatus a regibus, non longo intervallo, sexto decimo fere anno, Postumo Cominio Sp. Cassio consulibus consecutus est: in quo defuit fortasse ratio, sed tamen vincit ipsa rerum publicarum natura saepe rationem. Id enim tenetote, quod initio dixi, nisi aequabilis haec in civitate compensatio sit et iuris et officii et muneris, ut et potestatis satis in magistratibus, et auctoritatis in principum consilio et libertatis in populo sit, non posse hunc incommutabilem rei publicae conservari statum. 58. Nam quum esset ex aere alieno commota civitas, plebs montem sacrum prius, deinde Aventinum occupavit. Ac ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus Graecis frenos: nam etiam Spartae, regnante Theopompo, sunt item quinque, quos illi ephoros appellant, in Creta autem decem, qui cosmoe vocantur, ut contra consulare imperium tribuni pl., sic illi contra vim regiam constituti.

XXXIV. 59. Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo aere alieno medendi, quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat; neque post aliquanto nostrum senatum, quum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata, nectierque postea desitum: semperque huic generi, quum plebes publica calamitate impendiis debilitata deficeret, salutis omnium caussa aliqua sublevatio et medicina quaesita est. Quo tum consilio praetermisso, caussa populo nata est, duobus tribunis plebis per seditionem creatis, ut potentia senatus atque auctoritas minueretur: quae tamen gravis et magna remanebat, sapientissimis et fortissimis et armis et consilio civitatem tuentibus; quorum auctoritas maxime florebat, quod, quum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores, nec pecuniis ferme superiores; eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur.

XXXV. 60. Quo in statu rei publicae Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia florentem, quaestor accusavit, eumque, ut audistis, quum pater in ea culpa esse comperisse se dixisset, cedente populo, morte mactavit. Gratamque etiam illam rem quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules de mulctae sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centuriatis tulerunt. Annis post ea xx ex eo, quod L. Papirius, P. Pinarius censores mulctis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant, levis aestimatio pecudum in mulcta lege C. Iulii, P. Papirii consulum constituta est.

XXXVI. 61. Sed aliquot ante annis, quum summa esset auctoritas in senatu, populo patiente atque parente, inita ratio est, ut et consules et tribuni pl. magistratu se abdicarent, atque ut x-viri maxima potestate sine provocatione crearentur, qui et summum imperium haberent et leges scriberent. Qui quum x tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum decemviros alios subrogaverunt, quorum non similiter fides nec iustitia laudata. Quo tamen e collegio laus est illa eximia C. Iulii, qui hominem nobilem L. Sestium, cuius in cubiculo effossum esse se praesente mortuum diceret, quum ipse potestatem summam haberet, quod decemvir sine provocatione esset, vades tamen poposcit: quod se legem illam praeclaram neglecturum negaret, quae de capite civis Romani, nisi comitiis centuriatis statui vetaret.

XXXVII. 62. Tertius est annus x-viralis consecutus, quum iidem essent, nec alios subrogare voluissent. In hoc statu rei publicae, quem dixi iam saepe non posse esse diuturnum, quod non esset in omnes ordines civitatis aequabilis, erat penes principes tota res publica, praepositis x-viris nobilissimis, non oppositis tribunis pl., nullis aliis adiunctis magistratibus, non provocatione ad populum contra necem et verbera relicta. 63. Ergo horum ex iniustitia subito exorta est maxima perturbatio et totius commutatio rei publicae: qui duabus tabulis iniquarum legum additis, quibus, etiam quae disiunctis populis tribui solent, connubia, haec illi ut ne plebei cum patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt; quae postea plebeiscito Canuleio abrogata est: libidinoseque omni imperio et acerbe et avare populo praefuerunt. Nota scilicet illa res et celebrata monumentis plurimis litterarum; quum Decimus quidam Virginius virginem filiam propter unius ex illis x-viris intemperiem in foro sua manu interemisset, ac maerens ad exercitum, qui tum erat in Algido, confugisset; milites bellum illud, quod erat in manibus, reliquisse et primum montem sacrum, sicut erat in simili caussa antea factum, deinde Aventinum ar*matos insedisse* * * *

(Desiderantur paginae octo.)

† Dictatore L. Quinctio dicto. (Philargyrius ad Virgil. Georg. III. 125. p. 9. ed. Paris.)

*** *maio*res nostros et probavisse maxime et retinuisse sapientissime iudico.

XXXVIII. 64. Quum ea Scipio dixisset, silentioque omnium reliqua eius exspectaretur oratio; tum Tubero: Quoniam nihil ex te, Africane, hi maiores natu requirunt, ex me audies, quid in oratione tua de-

siderem. Sane, inquit Scipio, et libenter quidem. Tum ille: Laudavisse mihi videris nostram rem publicam, quum ex te non de nostra, sed de omni re publica quaesisset Laelius. Nec tamen didici ex oratione tua, istam ipsam rem publicam, quam laudas, qua disciplina, quibus moribus aut legibus constituere vel conservare possimus.

XXXIX. 65. Hic Africanus: Puto nobis mox de instituendis et conservandis civitatibus aptiorem, Tubero, fore disserendi locum. De optimo autem statu equidem arbitrabar me satis respondisse ad id, quod quaesierat Laelius. Primum enim numero definieram genera civitatum tria probabilia; perniciosa autem tribus illis totidem contraria; nullumque ex eis unum esse optimum; sed id praestare singulis, quod e tribus primis esset modice temperatum. 66. Quod autem exemplo nostrae civitatis usus sum, non ad definiendum optimum statum valuit; nam id fieri potuit sine exemplo; sed ut civitate maxima reapse cerneretur, quale esset id, quod ratio oratioque describeret. Sin autem sine ullius populi exemplo genus ipsum exquiris optimi status, naturae imagine utendum est nobis; quoniam tu hanc imaginem urbis et populi ni * * *

(Multa desiderantur.)

XL. 67. * * * s. *quem* iamdudum quaero et ad quem cupio pervenire. L. Prudentem fortasse quaeris? Tum ille: Istum ipsum. L. Est tibi ex *h*is ipsis, qui adsunt, bella copia, velut a te ipso ordiare. Tum Scipio: Atque utinam ex omni senatu pro rata parte esset! Sed tamen est ille prudens, qui, ut saepe in Africa vidimus, immani et vastae insidens belluae, coercet et regit belluam; quocumque vult, levi admonitu, non, ac tu, inflectit illam feram. L. Novi et, tibi quum essem legatus, saepe vidi. S. Ergo ille Indus aut Poenus unam coercet belluam, et eam docilem et humanis moribus assuetam: at vero ea, quae latet in animis hominum, quaeque pars animi mens vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat, si quando id efficit, quod perraro potest. Namque, et illa tenenda est ferox * * *

(Desiderantur quattuor ad minimum paginae.)

XLI. 68. 1. † Quae sanguine alitur, quae in omni crudelitate sic exsultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur. (Nonius v. Exsultare p. 300. e Cic. l. II. de Rep.)

2. † Cupido autem et expetenti et lubidinoso et volutabundo in voluptatibus. (Idem v. Volutabundus p. 491. e Cic. l. II. de Rep.)

[3. † *Tres sunt affectus, qui homines in omnia facinora praecipites agunt, ira, cupiditas, libido. Ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates.* (Lact. Inst. l. VI. c. 19.)]

4. † Quartaque anxitudo prona ad luctum et maerens, semperque ipsa se sollicitans. (Non. v. Anxitudo p. 72. e Cic. l. II. de Rep.)

5. † Esse autem angores, si miseria afflictas atque abiectas timiditate et ignavia. (Idem v. Timor p. 228. e Cic. l. II. de Rep.)

6. † Ut auriga indoctus e curru trahitur, operitur, eliditur, laniatur. (Idem v. Elidere p. 292. e Cic. l. II. de Rep.)

[7. † *Concitationes animorum iuncto currui similes sunt, in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet: si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per praecipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur.* (Lact. Inst. VI. 17.)]

XLII. 69. * * * dici possit. Tum Laelius: Video iam illum, quem exspectabam, virum cui praeficias officio et muneri. Huic scilicet, Africanus, uni paene: nam in hoc fere uno sunt cetera, ut numquam a se ipso instituendo contemplandoque discedat; ut ad imitationem sui vocet alios; ut sese splendore animi et vitae suae sicut speculum praebeat civibus. Ut enim in fidibus aut tibiis, atque ut in cantu ipso ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem immutatum aut discrepantem aures eruditae ferre non possunt; isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens; sic ex summis et infimis et mediis et interiectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitas con † sensu dissimillimorum concinit: et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, arctissimum atque optimum in omni re publica vinculum incolumitatis; eaque sine iustitia nullo pacto esse potest. (Haec et sequentia refert e Cic. l. II. de Rep. Augustin. C. D. II., 21. Tom. V. p. 131.)

XLIII. 70. *Ac deinde quum aliquanto latius et uberius disseruisset (Scipio), quantum prodesset iustitia civitati, quantumque obesset, si abfuisset; suscepit deinde Philus, unus eorum, qui disputationi aderant, et poposcit, ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur ac de iustitia plura dicerentur, propter illud, quod iam vulgo ferebatur, rem publicam geri sine iniuria non posse.* (Idem ibid.)

XLIV. 71. * * * plenam esse iustitiae. Tum Scipio: Assentior vero renuntioque vobis, nihil esse, quod adhuc de re publica dictum putemus, aut quo possimus longius progredi, nisi erit confirmatum, non modo falsum illud esse, sine iniuria non posse, sed hoc verissimum esse, sine summa iustitia rem publicam geri nullo modo posse. Sed, si placet, in hunc diem hactenus. Reliqua (satis enim multa restant) differamus in crastinum. Quum ita placuisset, finis disputandi in eum diem factus est.

LIBER TERTIUS.

ADNOTATIO.

Principium deest in cod. Vat. cum ipso titulo libri tertii Cui qui a Maio ob foliorum Vaticanorum cum extremo libro II. cohaerentiam accensetur praeclarus (cf. Cic. de Legg. I, 9) de mente humana locus, disputationi de iustitia prooemii causa praemissus, idem a Lactantio (de Opif. dei c. 1) ad quartum librum refertur. Maiorem autem in modum confirmat Maii sententiam libri III. summarium, quod adiunxi, ab Augustino de Civ. Dei II., 21. proditum. Nam si verum est, quod Vaticanus ille Tullianae dictionis investigator quum ex aliis Lactantii locis, tum maxime ex Inst. l. III. extr. conatus est ostendere, Cicero huic libro prooemium praemisit huiuscemodi: hominem ea lege natum esse, ut ratione, qua sola a ceteris animantibus differat, studiose exculta sapientiae beneficio fruatur et iustitiae. *Ita Cicero, antequam de iustitia disputaret, de qua libro III. egisse apud Augustinum dicitur, facile potuit de mente humana disserere, ut quae sit una capax iustitiae.*

ARGUMENTUM AUGUSTINI.

In tertio libro magna conflictatione res acta est. Suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent sine iniustitia regi non posse rem publicam, purgans se praecipue, ne hoc ipse sentire crederetur; egitque sedulo pro iniustitia contra iustitiam, ut hanc esse utilem rei publicae, illam vero inutilem, veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Laelius, rogantibus omnibus, iustitiam defendere aggressus est, asseruitque, quantum potuit, nihil tam inimicum, quam iniustitiam civitati, nec omnino, nisi magna iustitia, geri aut stare posse rem publicam. Qua quaestione, quantum satis visum est, pertractata, Scipio ad intermissa revertitur; recolitque suam atque commendat brevem rei publicae definitionem, qua dixerat eam esse rem populi; populum autem non omnem coetum multitudinis, sed coetum iuris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. Docet deinde, quanta sit in disputando definitionis utilitas; atque ex illis suis definitionibus colligit, tunc esse rem publicam, id est rem populi, quum bene ac iuste geritur, sive ab uno rege, sive a paucis optimatibus, sive ab universo populo. Quum vero iniustus est rex, quem tyrannum, more Graeco, appellavit; aut iniusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem; aut iniustus ipse populus, cui nomen usitatum non reperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret; non iam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus connexa docuisset, omnino nullam esse rem publicam, quoniam non esset res populi, quum tyrannus eam factiove capesseret, nec ipse populus iam populus esset, si esset iniustus, quoniam non esset multitudo iuris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.

---

* * *

I. 1. 1. † In libro tertio de re publica Tullius hominem dicit non ut a matre, sed ut a noverca natura editum in vitam, corpore nudo, fragili et infirmo; animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines; in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis. (Augustinus contra Iulianum Pelag. l. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048. ed. Basil.)

2. 2. † *Homo quum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est; et ea omnia, quae firmiora nascuntur, etiamsi vim caeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis: quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur a nobis, aut nostrae subiecta sint potestati etc. Plato naturae gratias egit, quod homo natus esset etc.* (Lactant. de opificio dei c. 3.) * * *

(Desiderantur hic paginae ad minimum quattuor.)

II. 3. * * * et vehiculis tarditati: eademque quum accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has et distinxit in partes, et ut signa quaedam, sic verba rebus impressit, hominesque antea dissociatos iucundissimo inter se sermonis vinculo colligavit. A simili etiam mente, vocis qui videbantur infiniti soni, paucis notis inventis, sunt omnes signati et expressi, quibus et colloquia cum absentibus et indicia voluntatum et monumenta rerum praeteritarum tenerentur. Accessit eo numerus, res quum ad vitam necessaria, tum una immutabilis et aeterna: quae prima impulit etiam, ut suspiceremus in caelum, nec frustra siderum motus intueremur, dinumerationibusque noctium ac dierum * * *

(Desiderantur octo fere paginae.)

III. 4. * * * quorum animi altius se extulerunt et aliquid dignum dono, ut ante dixi, deorum aut efficere aut excogitare potuerunt. Quare sint nobis isti, qui de ratione vivendi disserunt, magni homines, ut sunt, sunt eruditi, sunt veritatis et virtutis magistri: dummodo sit haec quaedam, sive a viris in rerum publicarum varietate versatis inventa, sive etiam in istorum otio ac litteris tractata res, sicut est, minime quidem contemnenda, ratio civilis et disciplina populorum, quae perficit in bonis ingeniis, id quod iam persaepe perfecit, ut incredibilis quaedam et divina virtus exsisteret. 5. Quod si quis ad ea instrumenta animi, quae natura, quaeque civilibus institutis habuit, adiungendam sibi etiam doctrinam et uberiorem rerum cognitionem putavit, ut ii ipsi, qui in horum librorum disputatione versantur, nemo est, quin eos anteferre omnibus debeat. Quid enim potest esse praeclarius, quam quum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione coniungitur? Aut quid P. Scipione, quid C. Laelio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui, ne quid praetermitterent, quod ad summam laudem clarorum virorum pertineret, ad domestic[or]um maiorumque morem etiam hanc a Socrate adventitiam doctrinam adhibuerunt. 6. Quare qui utrumque voluit et potuit, id est, ut quum maiorum institutis, tum doctrina se instrueret, ad laudem hunc omnia consecutum puto. Sin alterutra sit via prudentiae deligenda, tamen, etiam si cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta vitae ratio beatior, haec civilis laudabilior est certe et illustrior, ex qua vita sic summi viri ornantur, ut vel M'. Curius,

Quem nemo ferro potuit superare nec auro:

vel * * *

(Desiderari videntur paginae sex.)

IV. 7. * * * fuisse sapientiam: tamen hoc in ratione utriusque generis interfuit, quod illi verbis et artibus aluerunt naturae principia, hi autem institutis et legibus. Plures vero haec tulit una civitas, si minus sapientes, (quoniam id nomen illi tam restricte tenent;) at certe summa laude dignos, quoniam sapientium praecepta et inventa coluerunt. Atque etiam (quod et sunt laudandae civitates et fuerunt), quoniam id est in rerum natura longe maximi consilii, constituere eam rem publicam, quae possit esse diuturna: si singulos numeremus in singulas, quanta iam reperiatur virorum excellentium multitudo! Quod si aut Italiae Latium, aut eiusdem Sabinam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Graeciam collustrare animo voluerimus; si deinde Assyrios, si Persas, si Poenos, si haec * * *

(Desiderantur paginae duodecim.)

V. 8. * * * *advocati.* Et Philus: Praeclaram vero caussam ad me defertis, quum me improbitatis patrocinium suscipere vultis. Atqui id tibi, inquit Laelius, verendum est, si ea dixeris, quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare, quum et ipse sis quasi unicum exemplum antiquae probitatis et fidei, neque sit ignota consuetudo tua contrarias in partes disserendi, quod ita facillime verum inveniri putes. Et Philus, Heia vero, inquit, gêram morem vobis et me oblinam sciens; quod quoniam, qui aurum quaerunt, non putant sibi recusandum, nos, quum iustitiam quaeramus, rem multo omni auro cariorem, nullam profecto molestiam fugere debemus. Atque utinam, quemadmodum oratione sum usurus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno! Nunc ea dicenda sunt

L. Furio Philo, quae Carneades, Graecus homo et consuetus quod commodum esset, verbis * * *

(Desiderari videntur paginae quattuor.)

9. 3. † *Neque ego hercle ex mea animi sententia loquar, sed* ut Carneadi respondeatis, qui saepe optimas caussas ingenii calumnia ludificari solet. (Nonius v. Calumnia p. 263. cf. Lactant. Inst. l. VII. c. 7.)

VI. 4. † *Carneades, Academicae sectae philosophus, cuius in disserendo quae vis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit, is ex praedicatione Ciceronis intelliget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima ostendit non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum Orcus remittat. Is quum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de iustitia copiose, audiente Galba et Catone Censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit, et iustitiam, quam pridie laudaverat, sustulit; non quidem philosophi gravitate, cuius firma et stabilis debet esse sententia; sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua iustitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, iustitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quae pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere.* (Lactant. Inst. l. V. c. 14.)

VII. 10. 5. † *Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de iustitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet, et quum ceterae virtutes quasi tacitae sint, et intus inclusae, solam esse iustitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit, nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene faciendum prona sit, ut quam plurimis prosit. Quasi vero in iudicibus solis atque in potestate aliqua constitutis iustitia esse debeat et non in omnibus.* 11. *Atqui nullus est hominum ne infirmorum quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est commune omnium bonum, paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito exstitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem et iustitiam, quae fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos defensores eius ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare.* (Lactant. epitom. c. 55.)

6. † Iustitia foras spectat et proiecta tota est atque eminet. (E Cic. l. de Rep. II., ut ait Nonius v. Proiectum p. 373.)

7. † Quae virtus praeter ceteras tota se ad alienas porrigit utilitates atque explicat. (Indidem, ut ait Idem v. Explicare p. 299.)

VIII. 12. * * * et reperiret et tueretur; alter autem de ipsa iustitia quattuor implevit sane grandes libros. Nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia verborum momentis, non rerum ponderibus examinet. Illorum fuit heroum, eam virtutem, quae est una, si modo est, maxime munifica et liberalis, et quae omnes magis, quam sepse diligit, aliis nata potius, quam sibi, excitare iacentem et in illo divino solio non longe a sapientia collocare. 13. Nec vero illis aut voluntas defuit: quae enim iis scribendi alia caussa, aut quod omnino consilium fuit? aut ingenium, quo omnibus praestiterunt. Sed eorum et voluntatem et copiam caussa vicit. Ius enim, de quo quaerimus, civile est aliquod, naturale nullum: nam si esset, ut calida et frigida, et amara et dulcia, sic essent iusta et iniusta eadem omnibus.

IX. 14. Nunc autem, si quis, illo Pacuviano invehens alitum anguium curru, multas et varias gentes et urbes despicere et oculis collustrare possit; videat primum in illa incorrupta maxime gente Aegyptiorum, quae plurimorum saeculorum et eventorum memoriam litteris continet, bovem quemdam putari deum, quem Apim Aegyptii nominent: multaque alia portenta apud eosdem, et cuiusque generis belluas numero consecratas deorum. Deinde Graeciae, sicut apud nos, delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quae Persae nefaria putaverunt: eamque unam ob caussam Xerxes inflammari Atheniensium fana iussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret. 15. Post autem cum Persis et Philippus qui cogitavit, et Alexander qui gessit, hanc bellandi caussam inferebat, quod vellet Graeciae fana punire: quae ne reficienda quidem Graii putaverunt, ut esset posteris ante oculos* documentum Persarum sceleris sempiternum. Quam multi, ut Tauri in Axino, ut rex Aegypti Busiris, ut Galli, ut Poeni, homines immolare et pium et diis immortalibus gratissimum esse duxerunt! Vitae vero instituta sic distant, ut Cretes et Aetoli latrocinari honestum putent, Lacedaemonii suos omnes agros esse dictitarint, quos spiculo possent attingere. Athenienses iurare etiam publice solebant, omnem suam esse terram, quae oleam frugesve ferret. Galli turpe esse ducunt frumentum manu quaerere: itaque armati alienos agros demetunt. 16. Nos vero iustissimi homines, qui Transalpinas gentes oleam et vitem serere non sinimus, quo pluris sint nostra oliveta nostraeque vineae: quod quum faciamus, prudenter facere dicimur, iuste non dicimur; ut intelligatis, discrepare ab aequitate sapientiam. Lycurgus autem, ille legum optimarum et aequissimi iuris inventor, agros locupletium plebi, ut servitio, colendos dedit.

X. 17. Genera vero si velim iuris, institutorum, morum consuetudinumque describere, non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe vel in hac ipsa millies mutata demonstrem: ut hic iuris noster interpres alia nunc Manilius iura dicat esse de mulierum legatis et hereditatibus, alia solitus sit adolescens dicere, nondum Voconia lege lata: quae quidem ipsa lex utilitatis virorum gratia rogata in mulieres plena est iniuriae. Cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virgini Vestali sit heres, non sit matri suae? Cur autem, si pecuniae modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, aeris millies salva lege: mea tricies non posset * * *

(Desiderari videntur paginae duae.)

XI. 18. *** sanxisset iura nobis; et omnes iisdem et idem non alias aliis uterentur. Quaero autem: si iusti hominis et si boni est viri parere legibus; quibus? an quaecumque erunt? at nec inconstantiam virtus recipit, nec varietatem natura patitur; legesque poena, non iustitia nostra, comprobantur. Nihil habet igitur naturale ius: ex quo illud efficitur, ne iustos quidem esse natura. An vero in legibus varietatem esse dicunt: natura autem viros bonos eam iustitiam sequi, quae sit, non eam, quae putetur? esse enim hoc

boni viri et iusti, tribuere id cuique, quod sit quoque dignum. 19. Ecquid ergo primum mutis tribuemus beluis? non enim mediocres viri, sed maximi et docti, Pythagoras et Empedocles, unam omnium animantium conditionem iuris esse denuntiant; clamantque inexpiabiles poenas impendere iis, a quibus violatum sit animal. Scelus est igitur nocere bestiae; quod scelus qui velit * * *

(Multa desiderantur.)

XII. 20. 8. † Nam quum quaereretur ex eo, quo scelere impulsus mare haberet infestum uno myoparone; eodem, inquit, quo tu orbem terrae. (Nonius v. Infestum mare haberet p. 125. v. Habere p. 318. v. Myoparo p. 534. e Cic. l. III. de Rep.)

21. * * * omnibus *quaeri*tote. »Sapientia iubet augere opes, amplificare divitias,« proferre fines. Unde enim *potuisset* [Alexander] summus *ille* imperator, *qui* in *Asia olim* [armis] fines imperii propagavit; nisi aliquid de alieno accessisset; — imperare, quam plurimis frui voluptatibus, pollere, regnare, dominari? Iustitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere, sacra, publica, [aliena] non [tangere]. Quid igitur efficitur? Si sapientiae pareas, divitiae, potestates, opes, honores, imperia, regna, vel privatis vel populis. Sed quoniam de re publica loquimur, sunt illustriora, quae publice fiunt: quoniamque eadem est ratio iuris in utroque, de populi sapientia dicendum puto. Ut* iam omittam alios, noster hic populus, quem Africanus hesterno sermone a stirpe repetivit, cuius imperio iam orbis terrae tenetur, iustitia an sapientia est e minimo omnium * * *

(Desiderantur paginae ad minimum quattuor.)

XIII. 22. 9. † *Quantum a iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indicendo, et legitime iniurias faciendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit.* (Lactant. Inst. l. VI. c. 9.)

10. † *Quae sunt patriae commoda, nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? id est fines propagare, aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora etc. Itaque haec bona quisquis patriae acquisierit, hoc est eversis civitatibus gentibusque deletis aerarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus: qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam.* (Lactant. Inst. l. VI. c. 6.)

XIV. 23. * * * Sunt enim omnes, qui in populum vitae necisque potestatem habent, tyranni; sed se Iovis optimi nomine malunt reges vocari. Quum autem certi propter divitias aut genus aut aliquas opes rem publicam tene[a]nt, est factio; sed vocantur illi optimates. Si vero populus plurimum potest, omniaque eius arbitrio reguntur, dicitur illa libertas, est vero licentia. Sed quum alius alium timet et homo hominem et ordo ordinem, tum, quia sibi nemo confidit, quasi pactio fit inter populum et potentes: ex quo exsistit id, quod Scipio laudabat, coniunctum civitatis genus. Etenim iustitiae non natura nec voluntas, sed imbecillitas mater est. Nam quum de tribus unum esset optandum, aut facere iniuriam nec accipere, aut et facere et accipere, aut neutrum: optimum est facere, impune si possis, secundum nec facere nec pati, miserrimum digladiari semper tum faciendis tum accipiendis iniuriis. Ita qui primum illud assequi * * *

(Aliquot paginae desunt.)

XV. 24. 11. † Carneadis summa disputationis haec fuit: *Iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus, et apud eosdem pro temporibus saepe mutata, ius autem naturale esse nullum. Omnes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam; aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens.* Et inferebat haec argumenta: *Omnibus populis, qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est si aliena restituant, ad casus esse redeundum et in egestate ac miseriis iacendum.* (Lactant. Inst. l. V. c. 16.)

25. * * * praeter Arcadas et Athenienses, qui, credo, timentes hoc interdictum iustitiae ne quando exsisteret, commenti sunt, se de terra, tamquam hos ex arvis musculos, exstitisse.

XVI. 26. Ad haec illa dici solent primum ab iis, qui minime sunt in disserendo mali; qui in hac caussa eo plus auctoritatis habent, quia, quum de viro bono quaeritur, quem apertum et simplicem volumus esse, non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi. Negant enim sapientem idcirco virum bonum esse, quod eum sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet; sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo vita bonorum virorum sit: contra autem improbis semper aliqui scrupus in animis haereat, semper iis ante oculos iudicia et supplicia versentur. Nullum autem emolumentum esse, nullum iniustitia partum praemium tantum, semper ut timeas, semper ut adesse, semper ut impendere aliquam poenam putes, damna * * *

(Desiderantur in Cod. Vat. quattuor ad minimum paginae quarum aliquod supplementum est ap. Lactant. Inst. l. V. c. 12. Nam qui e Cicerone affertur ab eo locus, ultimam lacunae et primam orationis post hanc lacunam in Cod. redintegratae partem exhibet, cincinnis ornatam.)

XVII. 27. 12. † (Lact. Inst. l. V. c. 12.) Quaero, si duo sint, quorum alter optimus vir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide; alter insignis scelere et audacia: et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum sceleratum, facinorosum, nefarium putet; contra autem, qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide, proque hac opinione omnium civium bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique afferantur*, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, extermi»netur, egeat, postremo iure »etiam optimo omnibus miserrimus esse videatur: »contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab »omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia »imperia, omnes opes, omnes undique copiae confe»rantur, vir denique optimus omnium existimatione »et dignissimus omni fortuna optima iudicetur; quis »tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse »malit?«

XVIII. 28. Quod in singulis, id est in populis: nulla est tam stulta civitas, quae non iniuste imperare malit, quam servire iuste. Nec vero longius abibo. Consul ego quaesivi, quum vos mihi essetis in consilio, de Numantino foedere. Quis ignorabat Q. Pompeium fecisse foedus, eadem in caussa esse Mancinum? Alter vir optimus etiam suasit rogationem, me ex senatus consulto ferente; alter acerrime se defendit. Si pudor quaeritur, si probitas, si fides, Mancinus haec attulit; si ratio, consilium, prudentia, Pompeius antistat. Utrum * * *

(Aliquot desunt paginae.)

XIX. 29. 13. † Tum, omissis communibus, ad propria veniebat (Carneades). *Bonus vir*, inquit, *si habeat servum fugitivum vel domum insalubrem ac pestilentem, quae vitia solus sciat et ideo proscribat, ut vendat, utrumne profitebitur, fugitivum servum vel pestilentem domum se vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus iudicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet; sed idem malus, quia fallet. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, quum sit illud aurum; aut plumbum, quum sit argentum: tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur, malle magno.* Unde intelligi volebat, et eum, qui sit iustus ac bonus, stultum esse; et eum, qui sapiens, malum.

XX. 30. Transscendebat ergo ad maiora, in quibus nemo posset sine periculo vitae iustus esse. Dicebat enim: *Nempe iustitia est, hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat, maxime quum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet: ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, iam vero iustus ille, sed stultus est, qui vitae suae non parcat, dum parcit alienae.* Item: *Si, acie suorum fusa, hostes insequi coeperint, et iustus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem: eine parcet, ut ipse occidatur; an deiiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? quod si fecerit, sapiens, sed idem malus; si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est.* 31. Ita ergo iustitiam quum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem; utramque subvertit; quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit; naturalis autem illa iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta haec plane ac venenata sunt, et quae M. Tullius non potuit refellere. Nam quum faciat Laelium Furio respondentem pro iustitiaque dicentem, irrefutata haec, tamquam foveam, praetergressus est. (Lactant. Inst. l. V. c. 16.)

XXI. 32. *** 14. † Non gravarer, Laeli, nisi et hos velle putarem, et ipse cuperem te quoque aliquam partem huius nostri sermonis attingere: praesertim quum heri ipse dixeris, te nobis etiam superfuturum. Verum id quidem fieri non potest; ne desis, omnes te rogamus. (E l. de Rep. II. ut ait Gellius N. A. l. I. c. 22. immo e l. de Rep. III. ut vult Maius, ob hesternum, quem Cicero hic memorat, sermonem i. e. diei primi libris I. et II. expositum.)

15. † Sed iuventuti nostrae minime audiendus: quippe si ita sensit, ut loquitur, est homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen immanis. (Nonius v. Impurus p. 323. e Cic. l. III. de Rep.)

XXII. 33. 16. † Est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat, quae tamen neque probos frustra iubet aut vetat, nec improbos iubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest: nec vero aut per senatum aut per populum solvi hac lege possumus: neque est quaerendus explanator aut interpres eius alius: nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac; sed et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus; ille legis huius inventor, disceptator, lator, cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernatus hoc ipso luet maximas poenas, etiam si cetera supplicia, quae putantur, effugerit. (Lactant. Inst. l. VI. c. 8. e Cic. l. de Rep. III.)

XXIII. 34. † Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica, disputari: nullum bellum suscipi a civitate optima, nisi aut pro fide aut pro salute. Quid autem dicat pro salute, vel intelligi quam salutem velit, alio loco, demonstrans: Sed his poenis, inquit, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exsilio, vinculis, verberibus, elabuntur saepe privati, oblata mortis celeritate: civitatibus autem mors ipsa poena est, quae videtur a poena singulos vindicare. Debet enim constituta sic esse civitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis, ut hominis: in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persaepe. Civitas autem quum tollitur, deletur, exstinguitur. Simile est quodam modo, ut magnis parva conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. (Augustinus de Civit. D. XXII. 6. Tom. V. p. 1336. sq.)

35. 8. † In re publica dicit Cicero: Illa iniusta bella sunt, quae sunt sine caussa suscepta. Idem Tullius, paucis interiectis, sub[di]dit; Nullum bellum iustum habetur, nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi [de] repetitis rebus. (Isidorus Orig. XVIII. 1.)

96. † Noster autem populus sociis defendendis terrarum iam omnium potitus est. (Nonius cap. de num. et cas. p. 498. e Cic. l. III. de Rep.)

XXIV. 36. † *Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris adversus iniustitiam pro iustitia. Et quoniam, quum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare augerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat iniustum esse, ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, cuius est magna res publica, non eam posse provinciis imperare; responsum est a parte iustitiae, ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, quum recte fit, id est, quum improbis aufertur iniuriarum licentia; et domiti se melius habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt: subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum, atque dictum est*: Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus? (Augustinus C. D. XIX. 21. Tom. V. p. 1778.)

XXV. 37. † *Audi manifestiora quae dicat (Tullius) in libro de re publica tertio, quum ageret de caussa imperandi*, An non, *inquit*, cernimus, optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infimorum datum? Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini iracundiaeque et ceteris vitiosis eiusdem animi partibus? *Adhuc audi; paullo post enim*, Sed et imperandi et serviendi, *inquit*, sunt dissimilitudines cognoscendae. Nam ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini; sed corpori, ut rex civibus suis aut parens liberis: libidini autem ut servis dominus, quod eam coercet et frangit. Sic regum, sic imperatorum, sic magistratuum, sic patrum, sic populorum imperia civibus sociisque praesunt, ut corporibus animus; domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est sapientia, eiusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras. (Augustinus contra Iulianum Pelag. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048.)

22. † Est enim genus iniustae servitutis, quum hi sunt alterius, qui sui possunt esse; quum autem hi famulantur, *qui sibi moderari nequeunt, nulla iniuria est.* (Nonius v. Famulantur p. 109. e Cic. l. III. de Rep.)

XXVI. 38. 23. † Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum factura sit; improbe feceris, nisi monueris, ne assideat sed impune tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura; et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri. Deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio. (Cicero de Fin. l. II. c. 18. §. 59.)

24. † Si, ut nos a te admonemur, recte in illis libris diximus, nihil esse bonum, nisi quod honestum; nihil malum, nisi quod turpe sit. (Cic. ad Att. X, 4.)

XXVII. 39. 25. † Laetor probari tibi φυσικὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα. etenim si haec non est, nulla potest homini esse ad hominem naturae adiunctio; qua sublata, vitae societas tollitur. Bene eveniat, inquit Carneades: spurce; sed tamen prudentius, quam Lucius noster et Patro: qui quum omnia ad se referant, nec quidquam alterius caussa fieri putent, et quum ea re bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intelligunt, se de callido homine loqui, non de bono viro. Sed haec, opinor, sunt in iis libris, quos tu laudando animos mihi addidisti. (Cic. ad Att. VII, 2.)

26. † In quibus assentior, sollicitam et periculosam iustitiam non esse sapientis. (Priscian. l. VIII. p. 801. P. c. 6. §. 32.)

XXVIII. 40. 27. † Apud Ciceronem idem ille iustitiae defensor Laelius, Vult, inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia merces; quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Et alio loco idem Laelius: Huic tu viro quas divitias obiicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona divina iudicat. Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes, suis virtutem praemiis spoliant: nae illa se multis solatiis oblectat, maximeque suo decore se ipsa sustentat. (Lactantius Inst. V. 18 et 22.)

28. † *Hercules, qui ob virtutem clarissimus et quasi Africanus inter deos habetur.* (Idem ibid. lib. 1. c. 9.)

29. † In tertio de re publica libro Cicero quum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos asseveraret, Quorum non corpora, inquit, sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur, ut id, quod esset e terra, nisi in terra maneret. (Augustinus C. D. XXII. 4. Tom. V. p. 1331.)

30. † Numquam viri fortissimi fortitudinis, impigritatis, patientiae *fructu caruerunt.* (Nonius v. Impigritas p. 125. e Cic. l. III. de Rep.)

31. † *Nisi forte stulte* Pyrrhi ridetur largitas a consule, aut Samnitium copiae Curio defuerunt. (Idem v. Largitas p. 132. indidem.)

32. † Cuius etiam focum Cato ille noster, quum venerat ad se in Sabinos, ut ex ipso audiebamus, visere solebat; apud quem ille sedens Samnitium, quondam hostium, tum iam clientium suorum, dona relegaverat. (Idem v. Apud p. 522. indidem.)

XXIX. 41. *** Asia Ti. Gracchus: perseveravit in civibus, sociorum nominisque Latini iura neglexit ac foedera. Quae si consuetudo ac licentia manare coeperit latius, imperiumque nostrum ad vim a iure traduxerit, ut, qui adhuc voluntate nobis obediunt, terrore teneantur: etsi nobis, qui id aetatis sumus, evigilatum fere est; tamen de posteris nostris et de illa immortalitate rei publicae sollicitor: quae poterat esse perpetua, si patriis viveretur institutis et moribus.

XXX. 42. Quae quum dixisset Laelius, etsi omnes, qui aderant, significabant ab eo se esse admodum delectatos; tamen praeter ceteros Scipio, quasi quodam gaudio elatus, Multas tu quidem, inquit, Laeli, saepe caussas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam collegam nostrum, quem tu, quoad vixit, omnibus anteponebas, verum ne Atticorum quidem oratorum quemquam aut sua*vitate* ***

Desiderantur paginae duodecim

33. † — duas sibi res, quominus in vulgus et in foro diceret, confidentiam et vocem, defuisse — (Nonius v. Confidentia p. 262. e Cic. l. III. de Rep.)

34. † inclusorum hominum gemitu mugiebat taurus (Schol. Iuvenal. ed. Crameri p. 245.)

XXXI. 43. *** reportare. Ergo illam rem populi, id est rem publicam, quis diceret tum, quum crudelitate unius oppressi essent universi? neque esset unum vinculum iuris, nec consensus ac societas coetus, quod est populus. — Atque hoc idem Syracusis. Urbs illa praeclara, quam ait Timaeus graecarum maximam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidis et ad urbis crepidines infusi, viae latae, porticus, templa, muri nihilo magis efficiebant, Dionysio tenente, ut esset illa res publica: nihil enim populi, et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est, plane nullam esse rem publicam.

XXXII. 44. Praeclare quidem dicis, Laelius: etenim video iam, quo pergat oratio. S. Vides igitur, ne illam quidem, quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem publicam. L. Sic plane iudico. S. Et rectissime quidem iudicas: quae enim fuit tum Atheniensium res, quum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi iniustissime praefuerunt? num aut vetus gloria civitatis, aut species praeclara oppidi, aut theatrum, gymnasia, porticus, aut propylaea nobilia, aut arx, aut admiranda opera Phidiae aut Piraeus ille magnificus rem publicam efficiebat? — Minime vero, Laelius; quoniam quidem populi res non erat. S. Quid, quum decem viri Romae sine provocatione fuerunt, tertio illo anno, quum vindicias amisisset ipsa libertas? L. Populi nulla res erat; immo vero id populus egit, ut rem suam recuperaret.

XXXIII. 45. S. Venio nunc ad tertium genus illud, in quo esse videbuntur fortasse angustiae, quum per populum agi dicuntur et esse in populi potestate omnia; quum, de quocumque vult, supplicium sumit multitudo, quum agunt, rapiunt, tenent, dissipant, quae volunt; potesne tum, Laeli, negare rem esse illam publicam, quum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rem publicam? Tum Laelius, ac nullam quidem citius nega*verim esse* rem publicam, *quam quae* tota *sit in multitudinis potestate; plane ut* nobis non placebat Syracusis fuisse rem publicam neque Agrigenti neque Athenis, quum essent tyranni; nec hic *[Romae]* quum decemviri: nec video, qui magis in multitudinis dominatu rei publicae nomen appareat: quia primum mihi populus non est, ut tu optime definisti, Scipio, nisi qui consensu iuris continetur; sed est tam tyrannus iste conventus, quam si esset unus; hoc etiam taetrior, quia nihil ista, quae populi speciem et nomen imitatur, immanius bellua est. Nec vero convenit, quum furiosorum bona legibus in agnatorum potestate sint, quod eorum iam ***

(Desiderantur paginae octo.)

XXXIV. 46. *** dici possint, cur illa sit res publica resque populi, quae sunt dicta de regno. Et multo etiam magis, inquit Mummius: nam in regem potius cadit domini similitudo, quod est unus: plures vero boni in qua re publica rerum potientur, nihil poterit esse illa beatius. Sed tamen vel regnum malo, quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissimae rei publicae tertium.

XXXV. 47. Hic Scipio, Agnosco, inquit, tuum morem istum, Spuri, aversum a ratione populari: sed * quamquam potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, tamen assentior, nullum esse de tribus his generibus, quod sit probandum minus. Illud tamen non assentior tibi, praestare regi optimates: si enim sapientia est, quae gubernet rem publicam, quid tandem interest, haec in unone sit, an in pluribus? Sed errore quodam fallimur ita disputando: quum enim optimates appellantur, nihil potest videri praestabilius. Quid enim optimo melius cogitari potest? Quum autem regis est facta mentio, occurrit animis rex etiam iniustus: nos autem de iniusto rege nihil loquimur nunc, quum de ipsa regali re publica quaerimus. Quare cogitato Romulum aut Pompilium aut Tullum regem, fortan non tam illius te rei publicae poenitebit. 48. M. Quam igitur relinquis populari rei publicae laudem? Tum ille: Quid? tibi tandem, Spuri, Rhodiorum, apud quos nuper fuimus una, nullane videtur esse res publica? M. Mihi vero videtur: et minime quidem vituperanda. S. Recte dicis: sed, si meministi, omnes erant iidem tum de plebe tum senatores, vicissitudinesque habebant, quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio: utrobique autem conventitium accipiebant; et in theatro et in curia res capitales et reliquas omnes iudicabant iidem: tantum poterat tantique erat, quanti multitudo, *Senatus* ***

(Multa desiderantur.)

LIBRI III. DE RE PUBLICA
FRAGMENTA INCERTAE SEDIS E DIVERSIS REPETITA SCRIPTORIBUS.

49. 35. Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exsultat voluptate vel molestia frangitur. (Nonius v. Exsultare p. 301.)

36. Sed ut ipsi seu animum periclitantur, seu vident, quid se putent esse facturos. (Idem v. Periculum p. 364. e l. Cic. de Rep. III.)

37. Phoenices primi mercaturis et mercibus suis avaritiam et magnificentiam et inexplebiles cupiditates omnium rerum exportaverunt in Graeciam. (Idem v. Merx p. 431. ibidem.)

38. Sardanapalus, rex Assyriorum luxuriosus, de quo Tullius in tertio de re publica sic ait: Sardanapalus ille vitiis multo quam nomine ipso deformior. (Scholiastes Iuvenalis ad Sat. X. v. 362.)

39. Quid ergo illa sibi vult absurda exceptio, nisi quis Athonem pro monumento vult funditus efficere? Quis enim est Athos aut Olympus tantus? (Priscianus l. VI. c. 13.) 70. e Cic. l. III. — aut IV. ed. Krehl. — de Rep.)

(Locis subiectis Augustinus verbis magnam partem Tullianis libri de Rep. III. finem narrat:)

40. Enitar suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus, quid sit res publica et quid sit populus, loquente Scipione, breviter posuit; attestantibus etiam multis, sive ipsius sive eorum, quos loqui fecit in eadem disputatione sententiis; numquam illam fuisse rem publicam, quia numquam in ea fuit vera iustitia. Secundum probabiliores autem definitiones pro suo more quaedam res publica fuit, et melius ab antiquioribus Romanis quam a posterioribus administrata est. (Augustinus C. D. l. II. c. 21. Tom. V. p. 133.)

50. 41. Nunc est locus, ut quam potero breviter ac dilucide expediam, quod in secundo huius operis libro me demonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus apud Ciceronem utitur Scipio in libris de re publica, numquam rem publicam fuisse Romanam. Breviter enim rem publicam definit esse rem populi etc. populum esse coetum multitudinis, iuris consensu et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens geri sine iustitia non posse rem publicam: ubi ergo iustitia vera non est, nec ius potest esse. Quod enim iure fit, profecto iuste fit; quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. Non enim iura dicenda sunt vel putanda iniqua hominum constituta: quum illud etiam ipsi ius esse dicant, quod de iustitiae fonte manaverit; falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est. Quocirca, ubi non est vera iustitia, iuris consensu sociatus coetus hominum non potest esse: et ideo nec populus, iuxta illam Scipionis vel Ciceronis definitionem: et si non populus, nec res populi; sed qualiscumque multitudinis, quae populi nomine digna non est. Ac per hoc, si res publica res populi est et populus non est, qui consensu non sociatus est iuris, non est autem ius, ubi nulla iustitia est; procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rem publicam. Iustitia porro ea virtus est, quae sua cuique distribuit. (Augustinus C. D. l. XIX. c. 21. Tom. V. p. 1177.)

130.

LIBER QUARTUS.

ARG. Quoniam civitas hominum est beate honesteque vivendi societas, haud sane potuit fieri, quin, quum de iustitia, qua vitae beatae conditio continetur, libro superiore disputatum esset, iam de moribus et conformandis et tuendis sermo instituetur. Ac praeterquam quod duo illa, quae sola codex Vaticanus praestat, huius libri fragmenta publicam iuventutis disciplinam attingunt, qui ab aliis scriptoribus vel diserte hoc ex libro afferuntur, vel, ut Maio quidem videtur, ex eodem sunt repetiti, loci eodem tendunt omnes. Sunt enim alii de tuendis institutis, moribus, virtutibus, alii de earumdem rerum tuendarum rationibus. Hinc sermo de virorum notandorum iure poetis, praesertim in scena, denegando, et solis censoribus concedendo, de mulierum autem censura unis viris relinquenda.

* * *

I. 1. 1. † Tentabo —, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem, quantum pusillitas intelligentiae meae pervidet, explicare. Quod officium hac de caussa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de re publica libro, quum id facere tentasset, materiam late patentem angustis finibus terminavit, leviter summa quaeque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit executus, ipse testatus est, nec voluntatem sibi defuisse nec curam. In libro enim de legibus primo (c. 9.), quum hoc idem summatim stringeret, sic ait: Hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. (Lactant. de opificio divino cap. 1.)

2. † Atque ipsa mens, quae futura videt, praeterita meminit. (Nonius de num. et cas. p. 500. e. Cic. l. de Rep. IV.)

3. † Praeclare M. Tullius: *Etenim si nemo est*, inquit, *quin emori malit, quam converti in aliquam figuram be-*

stiae, quam eius hominis mentem sit habiturus, quanto est miserius, in hominis figura, animo esse efferato! Mihi quidem tanto videtur, quanto praestabilior est animus corpore. (Lactant. Inst. l. V. c. 11.)

4. † Ait quidem Tullius, *se non putare, idem esse arietis et P. Africani bonum.* (Augustin. contra Iulian. Pelag. l. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048.)

5. † Eademque obiectu suo umbram noctemque efficiat, quum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem. (Nonius v. Aptam p. 234. e Cic. l. IV. de Rep.)

6. † Quumque auctumno terras ad concipiendas fruges patefecerit, hieme ad conficiendas relaxarit; aestiva maturitate alia mitigaverit, alia torruerit. (Nonius v. Mitis p. 343. e Cic. l. IV. de Rep.)

7. † Quum adhibent in pecuda pastores — (Nonius v. Pecuda p. 159. e Cic. l. IV. de Rep.)

8. [† Cicero in quarto de re publica - Armentum - et ab eo armentarius.] (Priscian. super XII verss. Virg. c. 2. §. 14. Vid. Fragm. huius de Rep. libri ultimum.)

II. 2. * * * gratiam. Quam commode ordines descripti, aetates, classes, equitatus, in quo suffragia sunt, etiam senatus: nimis multis iam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quaerunt aliquo plebiscito reddendorum equorum.

III. 3. Considerate nunc, cetera quam sint provisa sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societatem: ea est enim prima caussa coeundi, et id hominibus effici ex re publica debet, partim institutis, alia legibus. Principio disciplinam puerilem ingenuis; de qua Graeci multum frustra laborarunt, et in qua una Polybius noster hospes nostrorum institutorum negligentiam accusat; nullam certam aut destinatam legibus aut publice expositam aut unam omnium esse voluerunt. Nam * * *

(Desiderantur paginae ad minimum quattuor.)

9. † Secundum Tullium, qui dicit, *ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur.* (Servius Aen. l. V. v. 546. p. 384.)

IV. 4. * * * ri, nudari puberem. Ita sunt alte repetita quasi fundamenta quaedam verecundiae. Iuventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis! quam levis epheborum illa militia! quam contrectationes et amores soluti et liberi! Mitto apud Eleos et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam habet et solutam licentiam. Lacedaemonii ipsi, quum omnia concedunt in amore iuvenum praeter stuprum, tenui sane muro dissepiunt id, quod excipiunt: complexus enim concubitusque permittunt: pallas inter pecus. Hic Laelius: Praeclare intelligo, Scipio, te in his Graeciae disciplinis, quas reprehendis, cum populis nobilissimis malle, quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem: praesertim quum * * *

V. 5. 10. † Adeo, ut Cicero dicat in libris de re publica, opprobrio fuisse adolescentibus, si amatores non haberent. (Servius ad Virg. Aen. X. v. 325 p. 591.)

11. † Non modo ut Spartae, rapere ubi pueri et clepere discunt. (Nonius v. Clepere p. 20. e Cic. l. IV. de Rep.)

12. † Et noster Plato magis etiam, quam Lycurgus, omnia qui prorsus iubet esse communia, ne quis civis propriam aut suam rem ullam queat dicere. (Nonius v. Proprium p. 362. indidem.)

13. † Ego vero eodem, quo ille Homerum redimitum coronis et delibutum unguentis emittit ex ea urbe, quam sibi ipse fingit. - (Idem v. Fingere p. 308. sq. indidem.)

VI. 6. 14. † Censoris iudicium nihil fere damnato, nisi ruborem affert. Itaque ut omnis ea iudicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est. (Idem v. Ignominia p. 24. indidem.)

15. † Horum enim severitatem dicitur inhorruisse primum civitas. (Idem v. Horrendum et Horrescunt p. 423 indidem.)

16. † Nec vero mulieribus praefectus praeponatur, qui apud Graecos creari solet; sed sit censor, qui viros doceat moderari uxoribus. (Idem de num. et cas. p. 499. indidem.)

17. † Ita magnam habet vim disciplina verecundiae: carent temeto omnes mulieres. (Idem v. Temulenta p. 5. indidem.)

18. † Atque etiam si qua erat famosa, ei cognati osculum non ferebant. (Idem v. Fama p. 306. indidem.)

19. † Itaque a petendo petulantia; a procando, id est poscendo, procacitas nominata est. (Idem v. Petulantia p. 23. v. Procacitas p. 24.)

VII. 7. 20. † Nolo enim eumdem populum imperatorem et portitorem esse terrarum. Optimum autem et in privatis familiis et in re publica vectigal duco esse parsimoniam. (Idem v. Portitores p. 24. e l. Cic. de Rep. IV. quamquam e l. III. Io. Saresberiensis Policrat. III. 12.)

21. † Fides enim nomen ipsum mihi videtur habere, quum fit, quod dicitur. (Nonius v. Fidei p. 24. e Cic. l. IV. de Rep.)

22. † In cive excelso atque homine nobili blanditiam, ostentationem, ambitionem notam esse levitatis (Idem v. Blandimentum p. 194. indidem.)

23. † *Intuere paullulum ipsos de re publica libros, quod nullus sit patriae consulendi modus aut finis bonis. Cerne, quantis ibi laudibus frugalitas et continentia praedicetur, et erga coniugale vinculum fides, castique, honesti ac probi mores.* (Augustin. Epist. CCII. Tom. II. p. 824. Ep. XCI. 3. Bened.)

VIII. 8. 24. † Admiror, nec rerum solum, sed verborum etiam elegantiam. Si iurgant, inquit. Benevolorum concertatio, non lis inimicorum, iurgium dicitur. Et in sequenti: Iurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare. (Non. v. Iurgium p. 430. sq. e Cic. l. IV. de Rep.)

25. † Eosdem terminos hominum curae atque vitae, sic pontificio iure sanctitudo sepulturae. (Idem v. Sanctitudo p. 174. indidem.)

26. Quod insepultos reliquissent eos, quos e mari propter vim tempestatis excipere non potuissent, innocentes necaverint. (Idem. v. Excipere p. 293. indidem.)

27. † Nec in hac dissensione suscepi populi caussam, sed bonorum. (Idem de doct. indag. p. 519. e Cic. l. IV. de Rep.)

28. † Non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil impertias iuris aut parum. (Priscian. l. XV. c. 4. §. 20. e Cic. l. IV. de Rep.)

29. † Cui quidem utinam vere fideliter abunde ante auguraverim. (Nonius v. Auguro p. 469. e Cic. l. IV. de Rep.)

IX. 9. 30. † Frustra hoc exclamante Cicerone, qui quum de poetis ageret, Ad quos quum accessit, inquit, clamor et approbatio populi quasi magni cuiusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras! quos invehunt metus! quas inflammant cupiditates! (Augustin. C. D. l. II. c. 14. Tom. V. p. 116. et Io. Saresberiensis Policr. l. VII. c. 9.)

31. † *Negat Cicero, si duplicetur sibi aetas, habiturum se tempus, quo legat lyricos.* (Seneca ep. XLIX.)

X. 10. 32. † Sicut apud Ciceronem Scipio loquitur: Quum artem ludicram scenamque totam probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt. (Augustin. C. D. l. II. c. 13. Tom. V. p. 113.)

11. 33. † Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de re publica scripsit, ubi Scipio disputans ait: Numquam comoediae, nisi consuetudo vitae pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. Et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quamdam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut, quod vellet comoedia, de quo vellet, nominatim diceret. Itaque sicut in eisdem libris loquitur Africanus: Quem illa non attigit? vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines improbos, in re publica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum, laesit. Patiamur, inquit; etsi eiusmodi cives a censore melius est, quam a poeta notari: sed Periclem, quum iam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli praefuisset, violari versibus et eos agi in scena, non plus decuit, quam si Plautus, inquit, noster voluisset, aut Naevius Publio et Cnaeo Scipioni, aut Caecilius Marco Catoni maledicere. 12. Deinde paullo post, Nostrae, inquit, contra duodecim tabulae, quum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Praeclare; iudiciis enim magistratuum, ac disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingeniis, habere debemus, nec probrum audire, nisi ea lege, ut respondere liceat et iudicio defendere. Haec ex Ciceronis quarto de re publica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum, nonnullis propter faciliorem intellectum vel praetermissis vel paullulum commutatis. Dicit deinde alia, et sic concludit hunc locum, ut ostendat, veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scena vivum hominem vel vituperari. (Augustin. C. D. l. II. c. 9. Tom. V. p. 106.)

XI. 13. 34. † *Comoediam esse Cicero ait imitationem vitae, speculum consuetudinis, imaginem veritatis.* (Donat. de com. et trag. p. LVII. Terent. ed. Westerh.)

35. † Siquidem, quod in eo quoque (i. e. IV.) de re publica libro commemoratur, et Aeschines Atheniensis, vir eloquentissimus, quum adolescens tragoedias actitavisset, rem publicam capessivit; et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis et belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt. (August. C. D. l. II. c. 10. T. V. p. 109.)

XII. 14. 36. † *Οὔτε γὰρ ἅπασα τέρψις μεμπτὸν, οὔτε τῆς μουσικῆς αὕτη τέλος, ἀλλ' ἡ μὲν ψυχαγωγία κατὰ τὸ συμβεβηκὸς, σκοπὸς δὲ ὁ προκείμενος ἡ πρὸς ἀρετὴν ὠφέλεια· ὅπερ πολλούς τε ἄλλους ἔλαθε, καὶ τὸν ἐν τοῖς Κικέρωνος τοῦ Ῥωμαίου* π ο λ ι τ ι κ ο ῖ ς *τὰ κατὰ μουσικῆς ῥηθέντα [διαλεγόμενον*]· οὐ γὰρ ἔγωγ' ἂν φαίην ἐκείνῳ τὰ τοιαῦτα εἰρῆσθαι· πῶς γὰρ ἄν τις αὐτὸν ἰσχυρίσαιτο μουσικὴν λοιδορεῖν τε καὶ ὡς φαύλην εὐθύνειν τέχνην; ἁρμονιῶν τε καὶ ῥυθμῶν ἀρετάς τε καὶ κακίας* διορίζουσαν, ἄνδρα, ὅς γε τηνικαῦτα ῥυθμοῖς μόνοις, καὶ τούτοις ἀγενέσι καὶ φαύλοις, ἐπιδεικνύμενον Ῥώσκιον, τὸν ὀρχηστὴν, οὕτω σφόδρα ἐξεπλήττετο, ὥστε φάσκειν αὐτὸν προνοίᾳ θεῶν ἐς ἀνθρώπους παρελθεῖν. Καὶ γὰρ εἴ τις αὐτὸν φάσκοι, τὰ μὲν ἐν ᾗ συγγέγραφε πολιτείᾳ λέγειν ἑκουσίως, τὰ δὲ περὶ Ῥώσκιον προκειμένης ἕνεκεν ὑποθέσεως, ἀντιστρέφειν μὲν καὶ ἡμᾶς οὐδὲν κωλύσει τὸν αὐτὸν λόγον. Ἀλλ' ὅμως καὶ οὕτω λάθοι τις ἂν ἀποδοκιμάζων μᾶλλον, ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν σκέψιν, ἢ συνιστὰς τὸν ῥήτορα· ἀναξιόπιστος γὰρ πρὸς ἀληθείας εὕρεσιν ἢ δικαίαν κρίσιν, ὁ ταῖς κατ' αὐλὴν ἢ κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν, ἀλλὰ μὴ ταῖς κατ' οὐσίαν δουλεύων ὑποθέσεσιν. Οἶμαι δὲ, ὡς οὐδ' ἂν αὐτὴν ἔψεγε ῥητορικὴν διὰ τοὺς δεκαζομένους* τῶν ῥητόρων. Οὕτω δὴ καὶ εἴ τινες τῶν τεχνιτῶν διὰ τὸ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν τὰ ἀγενῆ μελῳδοῦσιν, οὐ τῆς τέχνης τὸ αἰτίαμα. Ἀλλὰ καὶ ἡ πατρὶς αὐτῶν τοὺς μὲν ἐπὶ Νομᾶ καὶ τοὺς ὀλίγῳ μετ' αὐτὸν, ἔτι τυγχάνοντας ἀγριωτέρους, μουσικῇ παιδευομένους εἶχε καθά καὶ αὐτός φησιν, ἰδίᾳ τε ἐν εὐωχίαις, κοινῇ τε ἐν ἁπάσαις τελεταῖς σφίσι συνοργιάζουσῃ. (Aristides Quinct. de Musica lib. II. p. 69-71. ed. Meibom.)

LIBRI DE RE PUBLICA IV.

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

Octavo inter huius libri fragmenta loco Maius ob peculiarem vocis affinitatem (Fr. 7.) posuit illud Prisciani L. XII. c. 2. Sed quoniam obscura sunt verba grammatici, totum hic locum ascripsi

Fac derivativum ab eo. Armarium, armamentum, armamentarium, armillae, quae nunc vocant brachialia. Sic Cicero in IV. de Republica. Armentum et ab eo armentarius.

In hoc fragm. Lindemann. armillae vocem a Prisciano e Cicerone afferri arbitratur; Krehl. brachialia; Mai. armentarius: Ernest. utrumque posterius.

131.

LIBER QUINTUS.

ARG. Hoc libro Scipio Tullianus, qui ad unum modo principem summam totius reipublicae curam delatam vult, id maxime egisse videtur, ut perfectam eius imaginem informaret. Itaque, quantum videre licet, de paranda rei publicae gerendae scientia, de potestate summi magistratus sapienter definienda, de officiorum rationibus exposuit. Ad hunc de ineundis cautionibus locum Maius recte, opinor, refert Quinctiliani declamationem CCLXVIII. contra concionatores seditiosos ex hoc Ciceronis libro repetitam. Ipse quidem Tullius, ut supra in adumbrando civitatis gubernatore Politicum Platonis, sic eiusdem librum de Legibus undecimum in impugnandis importunis illis oratoribus ob oculos habuisse creditur.

I. 1. 1. † Quando res publica Romana non iam pessima ac flagitiosissima, sed omnino nulla erat, secundum istam rationem, quam disputatio de re publica inter magnos eius tum principes habita patefecit. Sicut etiam ipse Tullius non Scipionis nec cuiusquam alterius, sed suo sermone loquens in principio quinti libri demonstravit, commemorato prius Ennii poetae versu, quo dixerat,

Moribus antiquis res stat Romana virisque:

quem quidem ille versum, inquit, vel brevitate vel veritate tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tamdiu tenere potuissent tantam et tam iuste lateque imperantem rem publicam. Itaque ante nostram memoriam et mos ipse patrius praestantes viros adhibebat, et veterem morem ac maiorum instituta retinebant excellentes viri. 2. Nostra vero aetas, quum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed iam evanescentem vetustate, non modo eam coloribus iisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem eius et extrema tamquam lineamenta servaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non

modo non colantur, sed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt virorum penuria, cuius tanti mali non modo reddenda ratio nobis sed etiam tamquam reis capitis quodam modo docenda caussa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus. Haec Cicero fatebatur longe quidem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de re publica disputare. (Augustin. C. D. l. II. c. 21. Tom. V. p. 182. sq. cf. l. II. c. 20. p. 114.)

II. 3. * * * *Nihil esse tam* regale quam explanationem aequitatis, in qua iuris erat interpretatio, quod ius privati petere solebant a regibus: ob easque caussas agri arvi et arbusti et pascui lati atque uberes definiebantur, qui essent regii, qui colerenturque sine regum opera et labore, ut eos nulla privati negotii cura a populorum rebus abduceret. Nec vero quisquam privatus erat disceptator aut arbiter litis; sed omnia conficiebantur iudiciis regiis. Et mihi quidem videtur Numa noster maxime tenuisse hunc morem veterum* Graeciae regum. Nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam tamen partem bella gesserunt et eorum iura coluerunt. Illa autem diuturna pax Numae mater huic urbi iuris et religionis fuit: qui legum etiam scriptor fuisset, quas scitis exstare: quod quidem huius civis proprium, de quo agimus * * *

III. 4. 2. † Sed tamen ut bono patrifamilias colendi, aedificandi, ratiocinandi quidam usus opus est. (Nonius de num. et cas. p. 497. e Cic. l. V. de Rep.)

5. * * * S. *ra*dicum seminumque cognoscere, num te offendet? M. Nihil, si modo opus exstabit. S. Num id studium censes esse villici? M. Minime: quippe quum agri cultura saepissime opera deficiat. S. Ergo, ut villicus naturam agri novit, dispensator litteras scit, uterque autem se a scientiae delectatione ad efficiendi utilitatem refert: sic noster hic rector studuerit sane iuri et legibus cognoscendis, fontes quidem earum utique perspexerit, sed se responsitando et lectitando et scriptitando ne impediat, ut quasi dispensare rem publicam et in ea quodam modo villicare possit; summi iuris peritissimus, sine quo iustus esse nemo potest, civilis non imperitus, sed ita, ut astrorum gubernator, physicorum medicus; uterque enim illis ad artem suam utitur, sed se a suo munere non impedit. Illud autem videbit hic vir * * *

IV. 6. * * * *civi*tatibus, in quibus expetunt laudem optimi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. Nec vero tam metu poenaque terrentur, quae est constituta legibus, quam verecundia, quam natura homini dedit quasi quemdam vituperationis non iniustae timorem. Hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus, perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor cives non minus a delictis arceret, quam metus. Atque haec quidem ad laudem pertinent, quae dici latius uberiusque potuerunt.

V. 7. Ad vitam autem usumque vivendi ea descripta ratio est iustis nuptiis, legitimis liberis, sanctis Penatium deorum Larumque familiar*i*um sedibus, ut omnes et communibus commodis et suis uterentur, nec bene vivi sine bona re publica posset, nec esse quidquam civitate bene constituta beatius. Quocirca permirum mihi videri solet, quae sit tanta doc***

VI. 8. 3. Consumo igitur omne tempus considerans, quanta vis sit illius viri, quem nostris libris satis diligenter, ut tibi quidem videmur, expressimus. Tenesne igitur, moderatorem illum rei publicae quo referre volimus omnia? Nam sic quinto, ut opinor, in libro loquitur Scipio: Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata civium vita proposita est; ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit: huius enim operis maximi inter homines atque optimi illum esse perfectorem volo. (Cic. ad Att. VIII, 11.)

4. † Et ubi est, quod et vestrae litterae illum laudant patriae rectorem, qui populi utilitati magis consulat, quam voluntati? (Augustini ep. ad Nectarium — CXIV. ed. Benedict.)

VII. 9. 5. † Tullius dissimulare non potuit in iisdem libris, quos de re publica scripsit, ubi loquitur de instituendo principe civitatis, quem dicit alendum esse gloria, et consequenter commemorat maiores suos multa mira atque praeclara gloriae cupiditate fecisse. (Augustinus C. D. V. 13. Tom. V. p. 509. Io. Saresberiensis Policr. VIII. 5.)

6. † Tullius in libris de re publica scripsit, scilicet principem civitatis gloria esse alendum, et tamdiu stare rem publicam, quamdiu ab omnibus honor principi exhiberetur. (Petrus Pictaviensis epist. ad calumn. Bibl. PP. Lugd. T. XXII. pag. 824.)

7. † Tum virtute, labore, industria quaereretur ** summi viri indolem; nisi nimis animose ferox natura illum nescio quo — (Nonius v. Anima p. 233. e Cic. l. V. de Rep.)

8. † Quae virtus fortitudo vocatur, in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio. (Idem v. Contemptus p. 201. indidem.)

VIII. 10. 9. † Marcellus ut acer et pugnax; Maximus ut consideratus et lentus. (Idem v. Lentum p. 337. e Cic. l. V. de Rep.)

10. † Qui comperit eius vim et effrenatam illam ferociam. (Idem v. Ferocia p. 492. e l. Cic. de Rep. V. ed. Plantini et Gothofr. aut VI. ed. Paris.)

11. † Quod non modo singulis hominibus, sed potentissimis populis saepe contingit. (Idem v. Contingere p. 268. e l. Cic. V. de Rep.)

12. † Orbi terrarum comprehensos. (Charisius lib. I. p. 112. e Cic. libr. V. de Rep.)

13. † Quod molestias senectutis suae vestris familiis impertire posset. (Nonius v. Impertire p. 37. e Cic. l. V. de Rep.)

IX. 11. 14. † Cicero in libris de re publica: Ut Menelao Laconi quaedam fuit suaviloquens iucunditas. Et alio loco: Breviloquentiam in dicendo colat. (Seneca apud Gellium l. XII. c. 2.)

15. † *Quarum artium scaevitate*. ut Tullius asseverat, *nefas est religionem decipi iudicantis*. Ait enim: *Quumque nihil tam incorruptum esse debeat in re publica, quam suffragium, quam sententia: non intelligo, cur, qui ea pecunia corruperit, poena dignus sit; qui eloquentia, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus mali facere videtur, qui oratione, quam qui pretio iudicem corrumpit: quod pecunia corrumpere prudentem nemo potest, dicendo potest.* (Ammianus Marcellinus l. XXX. c. 4.)

16. † Quae quum Scipio dixisset, admodum probans Mummius; erat enim nimis odio quodam rhetorum imbutus. (Nonius v. Imbuere p. 521. e Cic. l. V. de Rep.)

132.

LIBER SEXTUS.

ARG. Hoc libro quid praeter somnium Scipionis exposuerit Cicero, non constat. Macrobius quidem (Somn. Scip. I, 1.) illud maxime Ciceronem spectasse ait, ut ostenderet, quod praemium ille

consecuturus esset princeps, qui rei publicae maxima cum laude praefuisset. Sed hoc non tam totius libri summarium fuisse videtur, quam quod in narrando illo somnio Cicero secutus est consilium. Immo haud dubie de aliis summi illius rerum publicarum gubernatoris officiis ineunte libro dixerat, ut de prohibendis dissensionibus civium et factionibus, de caerimoniis colendis augendisque religionibus. Ita quidem transitu commode parato, ad explicandum illud somnium suum Scipio, somniis et divinationibus nimium indulgens, accedere recte potuit et disputationi finem imponere.

* * *

I. 1. 1. † Totam igitur exspectas prudentiam huius rectoris, quae ipsum nomen hoc nacta est ex providendo. (Nonius v. Prudentia p. 42. e Cic. l. VI. de Rep.)

2. † Quam ob rem se comparet hic civis ita necesse est, ut sit contra haec, quae statum civitatis permovent, semper armatus. (Nonius v. Comparare p. 256. indidem.)

3. † Eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios, seditio dicitur. (Idem v. Seditionis p. 25. indidem. Cf. Servius ad Aen. l. I. v. 149. p. 179.)

4. † Et vero in dissensione civili, quum boni plus, quam multi, valent, expendendos cives, non numerandos puto. (Nonius de doct. indag. p. 519. e Cic. l. VI. de Rep.)

5. † Graves enim dominae cogitationum libidines infinita quaedam cogunt atque imperant; quae quia nec expleri nec satiari ullo modo possunt, ad omne facinus impellunt eos, quos illecebris suis incenderunt. (Idem v. Expleri p. 424. indidem.)

II. 2. 6. † Quod quidem eo fuit maius, quia, quum caussa pari collegae essent, non modo invidia pari non erant, sed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur. (Gellius l. VI. c. 16. Nonius v. Deprecor p. 290. e Cic. l. VI. de Rep.)

7. † Qui numero optimatum et principum obtulit his vocibus; et gravitatis suae liquit illum tristem et plenum dignitatis sonum. (Nonius v. Triste p. 409. indidem.)

8. † Ut, quemadmodum scribit ille, cotidiano in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis descenderent. (Idem de num. et cas. p. 501. indidem.)

9. † In his, ut meministis, concursu levissimae multitudinis et aere congesto funus de subito esset ornatum. (Idem v. Desubito p. 517. indidem.)

10. † Firmiter enim maiores nostri stabilita matrimonia esse voluerunt. (Idem v. Firmiter p. 512. et Priscianus lib. XV. c. 3. §. 13. e Cic. l.VI. de Rep.)

11. † Oratio exstat Laelii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum diis immortalibus grata sint Samiaeque, ut ibi scribit, capedines. (Nonius v. Samium p. 398. e Cic. l. VI. de Rep.)

III. 3. 12. † Imitatione Platonis (de Rep. X, 12. p. 626.) Cicero de re publica scribens, locum etiam de Eris Pamphyli reditu in vitam, qui, ut ait, rogo impositus revixisset multaque de inferis secreta narrasset, non fabulosa, ut ille, assimilatione commentus est, sed sollertis somnii rationabili quadam imaginatione composuit, videlicet scite significans, haec quae de animae immortalitate dicerentur caeloque, *non somniantium philosophorum esse commenta, nec fabulas incredibiles, quas Epicurei derident, sed prudentium coniecturas.* Insinuat Scipionem illum, qui Karthagine subiugata cognomen familiae peperit Africanum, huic Scipioni, Paulli filio, futuras a propinquis insidias et fatalis metae denuntiare curriculum, quod necessitate numerorum in vitae perfectae tempora coarctetur; ponitque illum aetatis suae quinquagesimo ac sexto anno duobus in se coeuntibus numeris absolutam caelo animam, unde acceperat, redditurum etc. (Favonius Eulogius comm. ad somn. Scip. p. 438. Graev.)

IV. 4. 13. † Nonnulli nostri, propter quoddam praeclarissimum loquendi genus et propter nonnulla, quae veraciter sensit, amantes Platonem, dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse. Quod quidem sic tangit in libris de re publica Tullius, ut eum lusisse potius, quam id, quod verum esset, affirmet dicere voluisse. Inducit enim hominem revixisse et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationibus congruebant. (Augustinus C. D. l. XXII. c. 28. Tom. V. p. 1386.)

V. 5. 14. † *In hoc vel maxime operis similitudinem servavit imitatio, quod quum Plato in voluminis (de rep.) conclusione a quodam vitae reddito, quam reliquisse videbatur, indicari faciat, qui sit exutarum corporibus status animarum, adiecta quadam sphaerarum vel siderum non otiosa descriptione: rerum facies non dissimilia significans a Tulliano Scipione per quietem sibi ingesta narratur.* (Macrobius in somn. Scip. l. I. c. 1.)

VI. 6. 15. † *Hunc ordinem Tullius non minore iudicio re servans, quam ingenio repertus est. Postquam in omni reip. otio ac negotio palmam iustitiae disputando dedit, sacras immortalium animarum sedes, et caelestium arcana regionum in ipso consummati operis fastigio locavit; indicans, quo his perveniendum vel potius revertendum sit, qui rem publicam cum prudentia, iustitia, fortitudine ac moderatione tractaverint. Sed ille Platonicus secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui quum vulneribus in praelio acceptis vitam effudisse visus, duodecimo die demum inter ceteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis inter utramque vitam diebus egerat videratve, tamquam publicum professus indicium, humano generi enuntiavit. Hanc fabulam Cicero licet ab indoctis, quasi ipse veri conscius, doleat irrisam, exemptum tamen stolidae reprehensionis vitans, excitari narraturum, quam reviviscere maluit.* (Idem ibidem.)

VII. 7. 16. † *Ac prius quam somnii verba consulamus, enodandum nobis est, a quo genere hominum Tullius memoret vel irrisam Platonis fabulam, vel, ne sibi idem eveniat, non vereri. Nec enim his verbis vult imperitum vulgus intelligi, sed genus hominum veri ignarum subperitiae ostentatione: quippe quos et legisse talia, et ad reprehendendum animatos constaret. Dicemus igitur et quos in tantum philosophum referat quamdam censurae exercuisse levitatem, quisve eorum etiam scriptam reliquerit accusationem etc. Epicureorum tota factio, aequo semper errore a vero devia, et illa existimans ridenda, quae nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit naturae seria. Colotes vero inter Epicuri auditores famosior et loquacitate notabilior, etiam in librum retulit, quae de hoc amarius reprehendit. Sed cetera, quae iniuria notavit, siquidem ad somnium, de quo hic procedit sermo, non attinent, hoc loco nobis omittenda sunt: illam calumniam persequemur, quae nisi supplodatur, manebit Ciceroni cum Platone communis. Ait* a philosopho fabulam non oportuisse confingi: quoniam nullum figmenti genus veri professoribus conveniret. Cur enim, *inquit*, si rerum caelestium notionem, si habitum nos animarum docere voluisti, non simplici et absoluta hoc insinuatione curatum est, sed quaesita persona casusque excogitata novitas, et composita advocati scena figmenti, ipsam quaerendi veri ianuam mendacio polluerunt? Haec quoniam, quum de Platonico Ere iactantur, etiam quietem Africani nostri somniantis incusant, resistamus urgenti et frustra arguens refellatur etc. (Macrob. l. I. cap. 2.)

VIII. 8. 17. † *Scipionem haec occasio ad narrandum somnium provocavit, quod longo tempore se testatus est silentio condidisse. Quum enim Laelius quereretur nullas Nasicae statuas in publico in interfecti ty-*

rerum remunerationem locatas: respondit Scipio post alia in haec verba: Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est praemium, tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhaerentes, nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora praemiorum genera desiderat. Quae tandem ista sunt, inquit Laelius? Tum Scipio, Patimini me, inquit, quoniam tertium diem iam feriati sumus —*et cetera, quibus ad narrationem somnii venit, docens illa esse* ***stabiliora et viridiora praemiorum genera, quae ipse*** *vidisset in caelo bonis rerum publicarum servata rectoribus.* (Idem l. I. c. 4.)

18. Somnium.

(Numerus primus huius ed. caput, medius binis semicirculis circumscriptus caput separatae editionis Somnii, tertius § notat.)

IX. (I.) 9. Quum in Africam venissem M'.Manilio consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum, nihil mihi potius fuit, quam ut Masinissam convenirem, regem familiae nostrae iustis de caussis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrimavit, aliquantoque post suspexit in caelum, et, Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque reliqui Caelites, quod ante, quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re publica percontatus est: multisque verbis ultro citroque habitis ille nobis consumptus est dies.

X. 10. Post autem regio apparatu accepti sermonem in multam noctem produximus, quum senex nihil nisi de Africano loqueretur omniaque eius non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me et de via, et qui ad multam noctem vigilassem, arctior, quam solebat, somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti: fit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui:) Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex imagine eius, quam ex ipso, erat notior; quem ut agnovi, equidem cohorrui: sed ille, Ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio, et quae dicam, trade memoriae.

XI. (II.) 11. Videsne illam urbem, quae, parere populo Romano coacta per me renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Karthaginem de excelso et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles? hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Quum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum cos. absens bellumque maximum conficies, Numantiam excides. Sed quum eris curru Capitolium invectus, offendes rem publicam perturbatam consiliis nepotis mei.

XII. 12. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii consiliique tui. Sed eius temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam quum aetas tua septenos octies solis amfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de caussa, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint: in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas: te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac ne multa, dictator rem publicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic quum exclamasset Laelius, ingemuissentque ceteri vehementius; leniter arridens Scipio, Quaeso, inquit, ne me e somno excitetis, et rumpatis visum*; audite cetera.

XIII. (III.) 13. Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandum rem publicam, sic habeto: omnibus, qui patriam conservarint, adiuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur: nihil est enim illi principi deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur: harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur.

XIV. 14. Hic ego, etsi eram perterritus non tam metu mortis, quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et Paullus pater et alii, quos nos exstinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere evolaverunt: vestra vero, quae dicitur, vita mors est. Quin tu aspicis ad te venientem Paullum patrem? Quem ubi vidi, equidem vim lacrimarum profudi: ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

XV. 15. Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse coepi, Quaeso inquam, pater, sanctissime atque optime, quoniam haec est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi enim deus is, cuius hoc templum est omne, quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis; quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec iniussu eius, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum assignatum a deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, iustitiam cole et pietatem: quae quum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides:

XVI. 16. (erat autem is splendidissimo candore inter flammas elucens circus, quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis:) ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera et mirabilia videbantur. Erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quae ultima caelo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. Iam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum eius attingimus, poeniteret.

XVII. (IV.) 17. Quam quum magis intuerer, Quaeso, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? Nonne aspicis, quae in templa veneris? Novem tibi orbibus vel potius globis connexa sunt

omnia: quorum unus est caelestis, extimus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus, arcens et continens ceteros: in quo infixi sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni: cui subiecti sunt septem; qui versantur retro contrario motu atque caelum; e quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant: deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Iovis: tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis: deinde subter mediam fere regionem sol obtinet, dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret et compleat. Hunc ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus: in infimoque orbe Luna, radiis solis accensa, convertitur. Infra autem iam nihil est, nisi mortale et caducum praeter animos munere deorum hominum generi datos: supra lunam sunt aeterna omnia: nam ea, quae est media et nona, tellus, neque movetur et infima est, et in eam feruntur omnia nutu suo pondera.

XVIII. (V.) 18. Quae quum intuerer stupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas, tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui intervallis coniunctus imparibus, sed tamen pro rata parte ratione distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium conficitur et, acuta cum gravibus temperans, varios aequabiliter concentus efficit: nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob caussam summus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitatior, acuto et excitato movetur sono, gravissimo autem hic lunaris atque infimus: nam terra nona immobilis manens ima sede semper haeret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere nodus est: quod docti homines nervis imitati atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum, sicut alii, qui praestantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. 19. Hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis, sicut ubi Nilus ad illa, quae Catadupa nominantur, praecipitat ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint, sicut intueri solem adversum nequitis, eiusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem.

XIX. (VI.) 20. Tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quae si tibi parva, ut est, ita videtur; haec caelestia semper spectato, illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? Vides habitari in terra raris et angustis locis, et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interiectas: eosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare vobis: a quibus exspectare gloriam certe nullam potestis.

XX. 21. Cernis autem eamdem terram quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis; e quibus duos maxime inter se diversos, et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisse pruina vides; medium autem illum et maximum solis ardore torreri: duos habitabiles, quorum australis ille, in quo qui insistunt, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus: hic autem alter subiectus aquiloni, quem incolitis, cerne quam tenui vos parte contingat: omnis enim terra, quae colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine quam sit parvus, vides. 22. Ex his ipsis cultis notisque terris num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit vel illum Gangem tranatare? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet? Quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quamdiu loquentur?

XXI. (VII.) 23. Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes unius cuiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sunt? qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri: XXII. 24. quum praesertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantummodo solis, id est unius astri, reditu metiuntur: quum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eamdemque totius anni descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo quam multa saecula hominum teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, quum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit; ita, quandoque eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto: huius quidem anni nondum vigesimam partem scito esse conversam.

XXIII. 25. Quocirca, si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris; quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et aeternam domum contueri, neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus; quid de te alii loquantur, ipsi videant; sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit, et obruitur hominum interitu et oblivione posteritatis exstinguitur.

XXIV. (VIII.) 26. Quae quum dixisset, Ego vero, inquam, o Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam, a pueritia vestigiis ingressus patriis et tuis, decori vestro

non defui, nunc tamen tanto praemio proposito, enitar multo vigilantius. Et ille: Tu vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc: nec enim tu es, quem forma ista declarat, sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse: si quidem deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

XXV. 27. Nam quod semper movetur, aeternum est; quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur quod sese movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit. Quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principio autem nulla est origo: nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim id esset principium, quod gigneretur aliunde: quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest nec mori: vel concidat omne caelum omnisque natura consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, qua a primo impulsu moveatur.

XXVI. (IX.) 28. Quum pateat igitur aeternum id esse, quod a se ipso moveatur; quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore et suo: nam haec est natura propria animi atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae sese moveat, neque nata est certe et aeterna est. 29. Hanc tu exerce optimis in rebus! sunt autem optimae — curae de salute patriae: quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit. Idque ocius faciet, si iam tum, quum erit inclusus in corpore, eminebit foras et ea, quae extra erunt, contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. Namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum et hominum iura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur, nec hunc in locum nisi multis exagitati saeculis, revertuntur. — Ille discessit; ego somno solutus sum.

LIBRORUM DE RE PUBLICA INCERTORUM FRAGMENTA

1. A qua isti avocant. ([illegible] p. 197.)

2. Vitam lugeo. (Idem [illegible] p. [illegible])

3. Idque ipsa natura non invitaret solum, sed etiam cogeret. (Nonius v. Invitare p. [illegible])

4. Nitito. (Diomedes lib. I. p. 330.)

5. Excellunt. (Idem [illegible] p. [illegible])

6. In libris de Re publica a Cicerone illa virtus dicitur, quae prudentia. (Victorinus prooem. ad I. Rhet. Cic. p. 102. ed. Capperonn.)

7. Et quamquam optatissimum est, perpetuo fortunam quam florentissimam permanere; illa tamen aequabilitas vitae non tantum habet sensum, quantum quum ex saevis et perditis rebus ad meliorem statum fortuna revocatur. (Ammianus Marc. l. XV., c. 5.)

8. *Aliud civitas non est, quam concors hominum multitudo.* (Augustin. C. D. l. I. c. 15. Tom. V. p. 59.)

9. Cicero in dialogis nominavit foedifragos Afros. (Interpres Cruquianus ad Horatium od. IV. 8. 17. p. 232. b. Cf. Cic. Off. l. I. c. 12.)

10. Fanni, caussa difficilis laudare puerum: non enim res laudanda, sed spes est. (Servius ad Aen. l. VI. v. 877. e Ciceronis dialogo, p. 447. ed. Paris.)

His tria accedunt fragmenta, a Maio in testimoniorum numero posita:

11. — quod ait Cicero: Quoniam sumus ab ipsa calce eius interpellatione revocati — hanc quam nunc in Circo cretam vocamus, calcem antiqui dicebant. (Seneca Ep. 108. cf. Cic. Cat. c. 23.)

12. Deinde Ennianos colligit versus et in primis illos de Africano scriptos:

— — — — — cui nemo civi' neque hostis
quivit pro factis reddere op'rae pretium.
(Idem ibid.)

13. Est enim apud Ciceronem in his ipsis de Republ. hoc epigramma:

Si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam:
mi soli coeli maxima porta patet.
(Idem ibid. Cf. Lactant. Inst. l. V. c. 19.)

133.

M. TULLII CICERONIS DE LEGIBUS

LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero quum in libris de Republica magnam partem deperditis de optimo reipublicae statu exposuisset, scribendum etiam de optimis Legibus putavit, quibus respublica carere non posset. Hinc nati sunt de Legibus libri, nec omnes, (Macrobius enim VI., 4. quintum laudat, et Goerenzius e libr. de Legg. III., 20. sex fuisse libros docet, horumque quartum de potestate, quintum de iure publico, sextum de iure privato) nec integri ad nostram aetatem servati, quibus universam iuris ac legum caussam complectitur. Scripti sunt autem hi de legibus libri confecto iam bello Africano, cf. Cic. ad Div. IX, 2. extr. et Hulsemanno post Cic. mortem demum editi videntur. Colloquium autem Marci Ciceronis cum Q. fratre in Arpinati habitum incidit in annum U. c. 702.

ARG. Cicero primum naturam iuris explicat, eamque ab hominis repetit natura deinde considerat quibus legibus civitas regi debeat, denique vero haec tractat, quae composita et descripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur. c. 5. In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus, a Stoicis in primis, articulatim distincteque dicebantur, quod negabant satisfieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur. c. 13. Primus liber tamquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit, et ultimam legem dicit esse mentem Dei Optimi Maximi, omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscitur, quae est ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum. cf. II., 4. Atque hoc est argumentum huius libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primo igitur docet, a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam conditione generatum esse hominem, praeter alia enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem; quae, quum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit, et, quia ratio lex sit, communio iuris, et quasi quaedam agnatio: quod a deo ratio sit ingenerata. c. 7-9. Deinde ostendit c. 10 11 hominum inter ipsos esse, propter summam similitudinem et aequalitatem, summam societatem coniunctionemque, ex quo sequitur tertium, ad participandum alium ab alio communicandumque inter omnes ius, nos natura esse factos, efficiturque, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese magis quisquam, quam alterum diligat. c 12. Ex his tribus tamquam principiis sua sponte intelligere quisque potest, natura ius, non opinione et iudicio humano contineri. c. 13-17. Sed de eodem peculiaris est multisque argumentis confirmata disputatio, cuius tamen particula quaedam statim ab initio interiit Eam sequitur alia brevis, qua efficitur, ius et omne honestum sua sponte esse expetendum c. 18 seq Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis, iisque magis de verbis quam de rebus

I. 1. Atticus. Lucus quidem ille et haec Arpinatium quercus agnoscitur, saepe a me lectus in *Mario.* Si manet illa quercus, haec est profecto. Etenim est sane vetus. Quintus. Manet vero, Attice noster, et semper manebit. Sata est enim ingenio. Nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna, quam poetae versu seminari potest. Att. Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poetae serunt? Mihi enim videris fratrem laudando suffragari tibi. Q. Sit ita sane. Verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur: eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

canescet saeclis innumerabilibus.

2. Nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam tenere potuerunt; aut, quod Homericus Ulixes Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eamdem: multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

nuntia fulva Iovis, miranda visa figura,

nunc sit haec. Sed quum eam tempestas vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent. 3. Att. Non dubito id quidem. Sed hoc iam non ex te, Quinte, quaero, verum ex ipso poeta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis Marcus. Respondebo tibi equidem, sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice: certe non longe a tuis aedibus inambulans, post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit, se deum esse et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco iusserit: et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo sustulerit sic enim est traditum. 4. Att. Quorsum tandem aut cur ista quaeris? M. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. Att. Atqui multa quaeruntur in Mario, fictane, an vera sint: et a nonnullis, quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine versere veritas a te postulatur. M. Et me

hercule ego me cupio non mendacem putari. Sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poeta, sed ut a teste veritatem exigant. Nec dubito, quin idem, et cum Egeria collocutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. Q. Intelligo, te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poemate. 5. M. Quippe quum in illa ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque. Quamquam et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

II. Att. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. M. Quam tandem, Tite? Att. Postulatur a te iamdiu, vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus; ut ea, quae salva per te est, per te eumdem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intelligo et ex te persaepe audio. Potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. 6. Quamobrem aggredere, quaesumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse iucundius, si aut ad Fabium aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem aut ad Pisonem aut ad Fannium aut ad Vennonium venias; quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunctus Antipater paullo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii, Clodius, Asellio, nihil ad Caelium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. 7. Nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum, — nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis, — in orationibus autem multas ineptias, elatio summam impudentiam. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus, et in historia puerile quiddam consectatur: ut unum Clitarchum, neque praeterea quemquam de Graecis, legisse videatur; eum tamen velle dumtaxat imitari; quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus, hoc a te exspectatur; nisi quid Quinto videtur secus. III. 8. Q. Mihi vero nihil: et saepe de isto collocuti sumus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. Att. Quae tandem? Q. A quibus temporibus scribendi capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem: ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. Att. Ego vero huic potius assentior. Sunt enim maximae res in hac memoria atque aetate nostra; tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes illustrabit. Incurret etiam in illum met memorabilem annum suum. Quae ab isto malo praedicari, quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. M. Intelligo equidem, a me istum laborem iamdiu postulari, Attice: quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus ac liberum. Neque enim occupata opera, neque impedito animo res tanta suscipi potest: utrumque opus est, et cura vacare et negotio. 9. Att. Quid? ad cetera, quae scripsisti plura, quam quisquam e nostris, quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? M. Subseciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior; ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi praeparato otio, nec exiguo tempore absolvi: et ego animi pendere soleo, quum, semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. 10. Att. Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat aut eiusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. M. Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quum praesertim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio, consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae, quantum vellem, dare.

IV. 11. Att. Atqui vereor, ne istam caussam nemo noscat, tibique semper dicendum sit: et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut, quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu ceciderat, ipsasque tardiores fecerat tibias, sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit. Quod sustinere quum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a caussis vacationem video dari. 12. Q. At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad ius respondendum dedisses. Quamobrem, quum placebit, experiendum tibi censeo. M. Si quidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. Sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam caussarum operam, ad quam ego numquam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam maiorem umquam caussam sum ausus accedere. 13. Att. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsecivis, ut ais, temporibus, et conscribis de iure civili subtilius, quam ceteri? Nam et a primo tempore aetatis iuri studere te memini, quum ipse etiam ad Scaevolam ventitarem: neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile contemneres. M. In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam; et, quoniam vacui sumus, dicam. Q. Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? 14. M. Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quum satis erit ambulatum, requiescemus; nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quaerentibus. Att. Nos vero: et hac quidem adire, si placet, per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. M. Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo et responsitare soliti sint: sed eos, magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur? quamquam est populo necessarium. Nec vero eos, qui ei muneri praefuerunt, universi iuris expertes fuisse existimo, sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum praestare voluerunt. Id autem in cognitione est tenue, in usu necessarium. Quamobrem quo

me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? aut ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? quae et scripta sunt a multis diligenter et sunt humiliora, quam illa, quae a vobis exspectari puto. V. 15. Att. Atqui, si quaeres, ego quid exspectem: quoniam scriptum est a te de optimo reipublicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus: sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. M. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia et cum Lacedaemonio Megillo, aestivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnosiorum et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputat: sic nos inter has procerissimas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quaeramus iidem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? 16. Att. Ego vero ista audire cupio. M. Quid ait Quintus? Q. Nulla de re magis. M. Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste patefieri, quid sit homini tributum natura; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cuius muneris colendi efficiendique caussa nati et in lucem editi simus; quae sit coniunctio hominum; quae naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons legum et iuris inveniri potest. 17. Att. Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. M. Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in iure, aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est; quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur: sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota caussa est universi iuris ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quemdam et angustum locum concludatur [naturae]. Natura enim iuris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura: considerandae leges, quibus civitates regi debeant: tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta, iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt; quae vocantur iura civilia. VI. 18. Q. Alte vero, et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quaerimus: et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae, quam litigandi tradunt vias. M. Non est ita, Quinte: ac potius ignoratio iuris litigiosa est, quam scientia. Sed haec posterius. Nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, *lex* est ratio summa, insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. 19. Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere: eamque rem illi Graeco putant nomine, a suum cuique tribuendo, appellatam; ego nostro, a legendo. Nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet; a lege ducendum est iuris exordium: ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quae scripto sancit quod vult, aut iubendo aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. 20. Q. Commodius vero et ad rationem instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo, ipsius iuris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. Q. Ego vero ita faciendum esse censeo. Att. Me quoque ascribito fratris sententiae. M. Quoniam igitur eius reipublicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda: repetam stirpem iuris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. Att. Rectissime: et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

VII. 21. M. Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi sententiam) deorum immortalium vi et natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? Nam si hoc non probas, ab eo nobis caussa ordienda est potissimum. Att. Do sane, si postulas. Etenim propter hunc concentum avium strepitumque fluminum, non vereor, condiscipulorum ne quis exaudiat. M. Atqui cavendum est. Solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci. Nec vero ferent, si audierint, te primum caput viri optimi prodidisse: in quo scripsit, *Nihil curare deum, nec sui, nec alieni.* 22. Att. Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi, quorsus pertineat, exspecto. M. Non faciam longius. Huc enim pertinet: animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus *hominem,* praeclara quadam conditione generatum esse a supremo deo. Solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, quum cetera sint omnia expertia. Quod est autem, non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra, ratione divinius? (Quae quum adolevit atque perfecta est, nominatur rite sapientia.) 23. Est igitur, quoniam nihil est ratione melius, eaque et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est. Quae quum sit lex, lege quoque consociati homines cum diis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est. Quibus autem haec sunt [inter eos] communia, civitatis eiusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent, multo etiam magis. Parent autem huic caelesti descriptioni mentique divinae et praepotenti deo; ut iam universus hic mundus una civitas sit communis deorum atque hominum existimanda. Et, quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius, ut homines deorum agnatione et gente teneantur.

VIII. 24. Nam quum de natura hominis quaeritur, disputari solet, (et nimirum ita sunt, ut disputantur,) perpetuis cursibus conversionibusque caelestibus exstitisse quamdam maturitatem serendi generis humani, quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere. Quumque alia, quibus cohaererent homines, e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca; animum esse ingeneratum a deo. Ex quo vere vel agnatio nobis cum cae-

lestibus, vel genus vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei: ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta, neque tam fera, quae non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. 25. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur ac noscat. Iam vero virtus eadem in homine ac deo est, neque ullo alio ingenio praeterea. Est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum deo similitudo. Quod quum ita sit, quae tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quae frugibus atque bacis terrae foetu profunduntur, sed etiam pecudes: quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. 26. Artes vero innumerabiles repertae sunt, docente natura. Quam imitata ratio res ad vitam necessarias sollerter consecuta est. IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus tamquam satellites attribuit ac nuntios: et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quaedam scientiae: figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit ad caelique, quasi cognationis domiciliique pristini, conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. 27. Nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti sumus, loquuntur; et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse praeter hominem potest, indicat: cuius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis: neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis, et hunc locum satis, ut mihi videtur, in his libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit deus, perspicuum sit illud (ne omnia disserantur), ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit.

X. 28. Att. Dii immortales, quam tu longe iuris principia repetis! atque ita, ut ego non modo illa non properem, quae exspectabam a te de iure civili, sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim haec maiora, quae aliorum caussa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum haec caussa praeparantur. M. Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur: sed omnium, quae in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. 29. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret et flecteret, quocumque coepisset; sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. Itaque quaecumque est hominis definitio, una in omnes valet. 30. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere: quae si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una praestamus belluis, per quam coniectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis, doctrinâ differens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur: et ea, quae movent sensus, itidem movent omnium: quaeque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intelligentiae similiter in omnibus imprimuntur: interpresque est mentis oratio, verbis discrepans, sententiis congruens. 31. Nec est quisquam gentis ullius, qui ducem naturam nactus ad virtutem pervenire non possit. XI. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus insignis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes: quae etsi est illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni; est enim suavitate delectans: sic ab errore mentis, tamquam salutare aliquid, asciscitur: similique inscitia mors fugitur, quasi dissolutio naturae: vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet; dolor in maximis malis ducitur, tum sua asperitate, tum quod naturae interitus videtur sequi. 32. Propterque honestatis et gloriae similitudinem beati, qui honorati sunt, videntur: miseri autem, qui inglorii. Molestiae, laetitiae, cupiditates, timores similiter omnium mentes pervagantur: nec, si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem ut deos colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex rebus quum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. Att. Nos vero nihil: ut pro utroque respondeam.

XII. 33. M. Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes ius, homines natura esse factos — atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, ius* quod dicam, naturam esse —, tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi exstinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic iudicio homines *humani* (ut ait poeta) *nihil a se alienum putarent*, coleretur ius aeque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est: ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando: si lex, ius quoque. At omnibus ratio. Ius igitur datum est omnibus: recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura seiunxisset. 34. Id enim querebatur caput esse exitiorum omnium: unde est illa Pythagorea vox, [*Τὰ τῶν φίλων κοινά, καὶ φιλίαν ἰσότητα*]. Ex quo perspicitur, quum hanc benevolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus, quam alterum diligat. Quid enim est, quod differat, quum sint cuncta paria? Quod si interesse quippiam tantulum modo potuerit, iam amicitiae nomen occiderit: cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri,

malueri, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius, ius in natura esse positum, intelligi possit. De quo quum perpauca dixero, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis nata est oratio.

XIII. 35. Q. Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, quae dixisti, Attico videtur, mihi quidem certe, ex natura ortum esse ius. Att. An mihi aliter videri possit, quum haec iam perfecta sint: primum, quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos: secundo autem, unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem: deinde, omnes inter se naturali quadam indulgentia et benevolentia, tum etiam societate iuris contineri? Quae quum vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, quî iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? 36. M. Recte dicis: et res se sic habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur. Neque enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturae esse ius, disputarint. Att. Et scilicet tua libertas disserendi amissa est: aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas. 37. M. Non semper, Tite: sed, iter huius sermonis quod sit, vides. Ad respublicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisa et diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non potest,) sed ut iis, qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt, et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset, — 38. his omnibus (sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt; sive Aristotelem et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paullum differentes, secuti sunt: sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula: sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa aequalitate ponerent:) his omnibus haec, quae dixi, probantur. 39. Sibi autem indulgentes et corpori deservientes atque omnia, quae sequantur in vita, quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt, (nihil enim opus est hoc loco litibus,) in hortulis suis iubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicae, cuius partem nec norunt ullam, nec umquam nosse voluerunt, paullisper facessant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus, ut sileat. Nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

(Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et scelerum poenis.)

XIV. 40. * * * nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus. At vero scelerum in homines atque impietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis, (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt; ut sint tamen, persaepe falsa sunt) sed ut eos agitent insectenturque furiae, non *ardentibus taedis*, sicut in fabulis, sed angore conscientiae fraudisque cruciatu. Quod si homines ab iniuria poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios, sublato suppliciorum metu? Quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus, aut iusti sui doloris caussam aliquam fingeret, defensionemque facinoris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quod si poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudo, deterret ab iniuriosa facinorosaque vita: nemo est iniustus: aut incauti potius habendi sunt improbi. 41. Tum autem qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi simus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iudicem? quid, in deserto quo loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura iustus vir ac bonus etiam colloquetur, iuvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius caussa faciet, metietur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam erepturum et aurum ablaturum; numquam ob eam caussam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant! XV. 42. Iam vero illud stultissimum, existimare omnia iusta esse, quae scita sint populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent, aut si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hae leges iustae haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, indicta caussa impune posset occidere. Est enim unum ius, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una. Quae lex est recta ratio imperandi atque prohibendi: quam qui ignorat, is est iniustus, sive est illa scripta uspiam, sive nusquam. Quod si iustitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum, et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt: negliget leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino iustitia, si neque natura est, et ea, quae propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. 43. Atque, si natura confirmatura ius non erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero aut referendae gratiae voluntas poterit exsistere? Nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensi sumus ad diligendos homines: quod fundamentum iuris est. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos caerimoniae religionesque tolluntur: quas non metu, sed ea coniunctione, quae est homini cum deo, conservandas puto. XVI. Quod si populorum iussis, si principum decretis, si sententiis iudicum iura constituerentur: ius esset latrocinari, ius adulterare; ius testamenta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis multitudinis probarentur. 44. Quae si tanta potestas est stultorum sententiis atque iussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur: cur non sanciunt, ut, quae mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, quum ius ex iniuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma dividere possumus. Nec solum ius et iniuria a natura diiudicantur, sed omnino

omnia honesta ac turpia. Nam et communis intellegentia notas nobis res efficit easque in animis nostris inchoavit, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. 45. Haec autem in opinione existimare, non in natura posita, dementis est. Nam nec arboris, nec equi virtus, quae dicitur, in quo abutimur nomine in opinione sita est, sed in natura. Quod si ita est, honesta quoque et turpia natura diiudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus, eadem eius etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa iudicet? Est enim virtus perfecta ratio: quod certe in natura est. Igitur omnis honestas eodem modo. XVII. Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria sua sponte, non aliena iudicantur: sic constans et perpetua ratio vitae, quae est virtus, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura probabitur. 46. Nos ingenia iuvenum non item? at ingenia natura: virtutes et vitia, quae exsistunt ab ingeniis, aliter iudicabuntur? an ea aliter: honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? Quod laudabile bonum est, in se habeat quod laudetur necesse est: ipsum enim bonum non est opinionibus, sed natura. Nam ni ita esset, beati quoque opinione essent. Quo quid dici potest stultius? Quare quum et bonum et malum natura iudicetur, et ea sint principia naturae: certe honesta quoque et turpia simili ratione diiudicanda et ad naturam referenda sunt. 47. Sed perturbat nos opinionum varietas hominumque dissensio: et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus: illa, quae aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus. Quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poeta, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiae, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui, teneros et rudes quum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus in omni sensu implicata insidet imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium: cuius blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernunt satis.

XVIII. 48. Sequitur, ut conclusa mihi iam haec sit omnis oratio, (id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt,) et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant, nec est viri boni, errare et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur ius est expetendum et colendum. Quod si ius, etiam iustitia: sic reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuitane est, an mercenaria? Si sine praemio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusque dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil pretii. Per se igitur expetitur. Eademque omnium virtutum caussa atque sententia est. 49. Atque etiam si emolumentis, non suapte natura virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert, quaecumque agit, ita minime est vir bonus: ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius caussa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus? Quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum et aequalitas et iustitia per se expetenda. 50. Quod ni ita est, omnino iustitia nulla est. Id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae mercedem quaerere. XIX. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore pudicitiaque dicemus? Infamiaene metu non esse petulantes, an legum et iudiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumorem bonum colligant? Erubescunt pudici etiam loqui de pudicitia. Ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium nisi iudicio ipso notatum putant. 51. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, quum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? Nam quid aut laudari rite aut vituperari potest, si ab eius natura recesseris, quod aut laudandum aut vituperandum putes? an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis: animi deformitas non habebit? cuius turpitudo ex ipsis vitiis facillime perspici potest. Quid enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abiectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna aut detrimenta aut cruciatus aliquos miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtutem dici potest. 52. Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? Quae et, quum adsunt, perparva sunt; et, quam diu adfutura sint, certum sciri nullo modo potest. An (id quod turpissimum dictu est) voluptatem? At in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit: atque ut ex alio alia nectantur? Quin labebar longius, nisi me retinuissem. XX. Q. Quo tandem? Libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. M. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cuius [apiscendi] caussa sunt facienda omnia: controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen iudicandam. 53. Att. Qui istuc fieri potest, L. Gellio mortuo? M. Quid tandem id ad rem? Att. Quia me Athenis audire ex Phaedro meo memini, Gellium, familiarem tuum, quum pro consule ex praetura in Graeciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magno opere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum. Quod si essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere; posse rem convenire: et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. M. Ioculare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe derisum. Sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. Att. Quo tandem istud modo? M. Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. Att. Ain tandem? Una de re est solum dissensio? 54. M. Quae quidem ad rem pertineat, una: quippe quum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo iuvaremur in vita, bonum esse decreverint, hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. Att. Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quae dirimat omnia! M. Probe quidem sentis, si re, ac non

verbis dissiderent. XXI. Att. Ergo assentiris Antiocho familiari meo (magistro enim non audeo dicere), quocum vixi, et qui me ex nostris paene convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. M. Vir iste fuit ille quidem prudens et acutus et in suo genere perfectus mihique, ut scis, familiaris: cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro; hoc dico, controversiam totam istam posse sedari. 55. Att. Quî istud tandem vides? M. Quia si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse, quod honestum esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse: valde a Xenocrate et Aristotele et ab illa Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima et de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero, quum, quod decus antiqui summum bonum esse dixerant, hic solum bonum dicat: itemque dedecus illi summum malum, hic solum: divitias, valetudinem, pulchritudinem commodas res appellet, non bonas: paupertatem, debilitatem, dolorem incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordiâ controversia nata est de finibus: in qua, quoniam usucapionem XII tabulae intra quinque pedes esse noluerunt, depasci veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamilia lege singuli, sed ex his tres arbitri fines regemus. 56. Q. Quamnam igitur sententiam dicemus? M. Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit, iisque parere. Q. Praeclare, frater, iam nunc a te verba usurpantur civilis iuris et legum: quo de genere exspecto disputationem tuam: nam ista quidem magna diiudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est, vita modica et apta virtute perfrui: aut naturam sequi et eius quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc diiudicari, nescio an numquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi sumus. Att. At ego huc declinabam nec invitus. XXII. 57. Q. Licebit alias: nunc id agamus, quod coepimus, quum praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. M. Prudentissime, Quinte, dicis. Nam quae a me adhuc dicta sunt, * * * Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondae, neque Zaleuci, nec nostras XII tabulas nec plebiscita desidero: sed te existimo quum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. 58. M. Est huius vero disputationis, Quinte, proprium id, quod exspectas: atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum rerum sapientia sit, a cuius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit: qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. Haec enim una nos quum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cuius praecepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuipiam, sed Delphico deo tribueretur. 59. Nam qui se ipse norit, primum aliquid se habere sentiet divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet et sentiet: et, quum se ipse perspexerit totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principia rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo ac mente conceperit: quibus illustratis, sapientia duce, bonum virum et ob eam ipsam caussam cernat se beatum fore. XXIII. 60. Nam quum animus, cognitis perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque sicut labem aliquam dedecoris oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque natura coniunctos suos duxerit, cultumque deorum et puram religionem susceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem ad bona deligenda et reiicienda contraria: quae virtus ex providendo est appellata prudentia: quid eo dici aut excogitari poterit beatius? 61. Idemque quum caelum, terras, maria rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum aeternumque sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem paene prehenderit, seseque non unius circumdatum moenibus loci, sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille magnificentia rerum atque in hoc conspectu et cognitione naturae, dii immortales! quam ipse se noscet! 62. quod Apollo praecepit Pythius: quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quae vulgo dicuntur amplissima! Atque haec omnia quasi sepimento aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium. Quumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quae quum tot res tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui seipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia. Att. Laudata quidem a te graviter et vere. Sed quorsus haec pertinent? 63. M. Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus: quae tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter et, ut spero, recte, quod eam, cuius studio teneor, quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. Att. Vero: facis et merito, et ipse, fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciundum.

131.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Quum ius omne vel divinum sit vel humanum, divini autem prima necessario debeat esse cura: ab hoc merito initium fecit Cicero, totamque *religionem* hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ra-

tio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum c. 4. Deinde ipsam proponit legem, e legibus Numae et moribus Romanis ductam c. 8. 9. praemisso prooemio de legis laudibus, iisque propriis generis sui c. 7. Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et tamquam suadenda, ut, quibus de caussis quaeque legis pars placeat, intelligatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripsere (v. III. 5. 6.), sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in ferendis rogandisque legibus, primum de legum laude et necessitate in universum disserere, deinde a praecone, scriba subiiciente, recitari legem, et, ubi docendo, explicando, rationibusque afferendis eam suasere, populum discedere et, datis tabellis, in sua quemque tribu ferre suffragium iubere consueverunt III. 4. in fin.

I. 1. Atticus. Sed visne, quoniam et satis iam ambulatum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insula, quae est in Fibreno, (nam opinor* illi alteri flumini nomen esse) sermoni reliquo demus operam sedentes? M. Sane quidem. Nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid aut scribo aut lego. 2. Att. Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari non queo: magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno. Ductus vero aquarum, quos isti nilos et euripos vocant, quis non, quum haec videat, irriserit? Itaque, ut tu paullo ante, de lege et iure disserens, ad naturam referebas omnia; sic in his ipsis rebus, quae ad requietem animi delectationemque quaeruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar, (nihil enim his in locis, nisi saxa et montes, cogitabam: idque ut facerem, et orationibus inducebar tuis, et versibus) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, quum Roma absis, usquam potius esse. 3. M. Ego vero, quum licet plures dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem hanc et salubritatem sequor: raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque caussa delectat, quae te non attingit ita. Att. Quae tandem ista caussa est? M. Quia, si verum dicimus, haec est mea et huius fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima sumus: hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius aedificatam patris nostri studio: qui quum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco, quum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse. II. 4. Att. Ego vero istam tibi iustam caussam puto, cur huc libentius venias atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villae amicior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsae illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis exquisitisque antiquorum artibus delectant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus: studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. M. Gaudeo igitur, me incunabula paene mea tibi ostendisse. 5. Att. Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paullo ante dixisti, hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? an est una illa patria communis? Nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. M. Ego mehercule et illi et omnibus municipibus duas esse censeo patrias: unam naturae, alteram civitatis: ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. Ita, quum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit, et simul φράτορες* iidem et Attici: sic nos et eam patriam dicimus, ubi nati, et illam, qua excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam praestare, qua populi Romani nomen universae civitatis est: pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo [, dum sit illa maior, haec in ea contineatur]. III. 6. Att. Recte igitur Magnus ille noster, me audiente, posuit in iudicio, quum pro Balbo tecum simul diceret, rempublicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent: ut iam videar adduci, hanc quoque, quae te procrearit, esse patriam tuam. Q. Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. Ut enim hoc quasi rostro finditur Fibrenus, et divisus aequaliter in duas partes latera haec alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod satis sit modicae palaestrae, loci, quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim praecipitat in Lirem et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius, Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, quum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim: quod in Phaedro Platonis facit Socrates. 7. M. Est vero ita: sed tamen huic amoenitati, quam ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, concesserit. Q. Est ita, ut dicis. Cave enim putes, Attici nostri Amaltheo platanisque illis quidquam esse praeclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra, atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. M. Praeclare exigis, Quinte: (at ego effugisse arbitrabar:) et tibi horum nihil deberi potest. Q. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. *A Iove Musarum primordia*, —

sicut in Aratio carmine orsi sumus. Q. Quorsum istud? M. Quia nunc itidem ab eodem et a ceteris diis immortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. Q. Optime vero, frater: et fieri sic decet. IV. 8. M. Videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim [sermonis] eius, quo iura nobis definienda sint. Q. Sane quidem, hercle: et est ista recta docendi via. M. Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis dei: ex qua illa lex, quam dii humano generi

dederunt, recte est laudata. Est enim ratio mensque sapientis ad iubendum et ad deterrendum idonea. 9. Q. Aliquoties iam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares leges venias, vim istius caelestis legis explana, si placet: ne aestus nos consuetudinis absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. M. A parvis enim, Quinte, didicimus, SI IN IUS VOCAT, atque eiusmodi alias leges nominare. Sed vero intelligi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim non habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi: quae vis non modo senior est, quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius caelum atque terras tuentis et regentis dei.

10. Neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habere; nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret a tergoque pontem interscindi iuberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio putabimus: nec, si regnante Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens et a delicto avocans: quae non tum denique incipit lex esse, quum scripta est, sed tum, quum orta est. Orta est autem simul cum mente divina. Quamobrem lex vera atque princeps apta ad iubendum et ad vetandum ratio est recta summi Iovis.

V. 11. Q. Assentior, frater, ut, quod est rectum, verum quoque sit, neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat. M. Ergo ut illa divina mens summa lex est, item, quum in homine est perfecta, est in mente sapientis. Quae sunt autem varie et ad tempus descripta populis, favore magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Constat profecto, ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges: eosque, qui primum eiusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturos, quibus illi ascitis susceptisque honeste beateque viverent: quaeque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciosa et iniusta populis iussa descripserint, quum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges: ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam iusti et iuris legendi. 12. Quaero igitur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam caussam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? Q. Ac maximis quidem. M. Lege autem carens civitas anne ob id ipsum habenda nullo loco? Q. Dici aliter non potest. M. Necesse est igitur, legem haberi in rebus optimis. 13. Q. Prorsus assentior. M. Quid? quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen attingunt, quam si latrones aliqua consessu suo sanxerint? Nam neque medicorum praecepta dici vere possint, si quae inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint, neque in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, etiam si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio, ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quae supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos. VI. Q. Praeclare intelligo: nec vero iam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. 14. M. Igitur tu Titias et Appuleias leges nullas putas? Q. Ego vero ne Livias quidem. M. Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus puncto temporis sublatae sint: lex autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli neque abrogari potest. Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. M. Certe, si modo acceptae a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de republica conscripsit, idemque separatim de legibus eius, id mihi credo esse faciendum, ut, priusquam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. Quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video; quamquam quidem illi non studii et delectationis, sed reipublicae caussa leges civitatibus suis conscripserunt. Quos imitatus Plato videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. 15. Q. Quid? quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? M. At Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia; meliorem multi nominant: commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem. Loquimur, quod traditum est. VII. Sit igitur hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quae gerantur, eorum geri iudicio ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri piorumque et impiorum habere rationem. 16. His enim rebus imbutae mentes haud sane abhorrebunt ab utili et a vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerari qui decet? Quumque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem praestare naturae omnium rerum: rationem inesse in ea confitendum est. Utiles esse autem opiniones has quis neget, quum intelligat, quam multa firmentur iureiurando? quantae salutis sint foederum religiones? quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit? quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum iudicibus, tum testibus? Habes legis prooemium: sic enim hoc appellat Plato. 17. Q. Habeo vero, frater: et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris, atque ille. Nihil enim tam dissimile, quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari orationis genus. M. Vellem fortasse. Quis enim id potest aut umquam poterit imitari? Nam sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? Q. Prorsus assentior. Verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si placet, istas leges de religione. 18. M. Expromam equidem, ut pote-

ro: et quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id est? M. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus, et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paullo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae: nam esset infinitum: sed ipsae summae rerum atque sententiae. 19. Q. Ita vero necesse est. Quare audiamus.

VIII. M. AD DIVOS ADEUNTO CASTE. PIETATEM ADHIBENTO: OPES AMOVENTO. QUI SECUS FAXIT, DEUS IPSE VINDEX ERIT. SEPARATIM NEMO HABESSIT DEOS, NEVE NOVOS, SIVE ADVENAS, NISI PUBLICE ASCITOS, PRIVATIM COLUNTO. CONSTRUCTA A PATRIBUS DELUBRA IN URBIBUS HABENTO, LUCOS IN AGRIS HABENTO ET LARUM SEDES. RITUS FAMILIAE PATRUMQUE SERVANTO. DIVOS ET EOS, QUI CAELESTES SEMPER HABITI, COLUNTO, ET OLLOS, QUOS ENDO CAELO MERITA LOCAVERUNT, HERCULEM, LIBERUM, AESCULAPIUM, CASTOREM, POLLUCEM, QUIRINUM: AST OLLA, PROPTER QUAE DATUR HOMINI ASCENSUS IN CAELUM, MENTEM, VIRTUTEM, PIETATEM, FIDEM: EARUMQUE LAUDUM DELUBRA SUNTO: NEVE ULLA VITIORUM SACRA SOLLEMNIA OBEUNTO.

FERIIS IURGIA AMOVENTO, EASQUE IN FAMULIS, OPERIBUS PATRATIS, HABENTO: ITAQUE UT ITA CADAT IN ANNUIS ANFRACTIBUS, DESCRIPTUM ESTO: CERTASQUE FRUGES, CERTASQUE BACAS SACERDOTES PUBLICE LIBANTO: HOC CERTIS SACRIFICIIS AC DIEBUS. 20. ITEMQUE ALIOS AD DIES UBERTATEM LACTIS FETURAEQUE SERVANTO. IDQUE NE COMMITTI POSSIT, AD EAM REM, RATIONEM, CURSUS ANNUOS SACERDOTES FINIUNTO: QUAEQUE QUOIQUE DIVO DECORAE GRATAEQUE SINT HOSTIAE, PROVIDENTO. DIVISQUE ALIIS ALII SACERDOTES, OMNIBUS PONTIFICES, SINGULIS FLAMINES SUNTO. VIRGINESQUE VESTALES IN URBE CUSTODIUNTO IGNEM FOCI PUBLICI SEMPITERNUM.

QUOQUE HAEC PRIVATIM ET PUBLICE MODO RITUQUE FIANT, DISCUNTO IGNARI A PUBLICIS SACERDOTIBUS. EORUM AUTEM DUO GENERA SUNTO: UNUM, QUOD PRAESIT CAERIMONIIS ET SACRIS: ALTERUM, QUOD INTERPRETETUR FATIDICORUM ET VATUM EFFATA INCOGNITA, QUORUM SENATUS POPULUSQUE ASCIVERIT. INTERPRETES AUTEM IOVIS OPTIMI MAXIMI, PUBLICI AUGURES, SIGNIS ET AUSPICIIS POSTEA VIDENTO, DISCIPLINAM TENENTO. 21. SACERDOTESQUE VINETA VIRGETAQUE ET SALUTEM POPULI AUGURANTO, QUIQUE AGENT REM DUELLI, QUIQUE POPULAREM, AUSPICIUM PRAEMONENTO, OLLIQUE OBTEMPERANTO: DIVORUMQUE IRAS PROVIDENTO, IISQUE APPARENTO: CAELIQUE FULGURA REGIONIBUS RATIS TEMPERANTO: URBEMQUE ET AGROS ET TEMPLA LIBERATA ET EFFATA HABENTO: QUAEQUE AUGUR INIUSTA, NEFASTA, VITIOSA, DIRA DEFIXERIT, INRITA INFECTAQUE SUNTO: QUIQUE NON PARUERIT, CAPITAL ESTO. IX. FOEDERUM, PACIS, BELLI, INDUCIARUM ORATORES, FETIALES, IUDICESVE SUNTO. BELLA DISCEPTANTO. PRODIGIA, PORTENTA AD ETRUSCOS HARUSPICES, SI SENATUS IUSSIT, DEFERUNTO: ETRURIAQUE PRINCIPES DISCIPLINAM DOCETO. QUIBUS DIVIS CREVERINT, PROCURANTO: IIDEMQUE FULGURA ATQUE OBSTITA PIANTO. NOCTURNA MULIERUM SACRIFICIA NE SUNTO PRAETER OLLA, QUAE PRO POPULO RITE FIENT: NEVE INITIANTO, NISI, UT ASSOLET, CERERI, GRAECO SACRO.

SACRUM COMMISSUM, QUOD NEQUE EXPIARI POTERIT, IMPIE COMMISSUM ESTO*: QUOD EXPIARI POTERIT, PUBLICI SACERDOTES EXPIANTO. LUDIS PUBLICIS, QUOD SINE CURRICULO ET SINE CERTATIONE CORPORUM FIAT, POPULAREM LAETITIAM IN CANTU ET FIDIBUS ET TIBIIS MODERANTO, EAMQUE CUM DIVUM HONORE IUNGUNTO. EX PATRIIS RITIBUS OPTUMA COLUNTO. PRAETER IDAEAE MATRIS FAMULOS, EOSQUE IUSTIS DIEBUS, NE QUIS STIPEM COGITO. 22. SACRUM SACROVE COMMENDATUM QUI CLEPERIT RAPSITQUE, PARRICIDA ESTO. PERIURII POENA DIVINA EXITIUM, HUMANA DEDECUS. INCESTUM PONTIFICES SUPREMO SUPPLICIO SANCIUNTO. IMPIUS NE AUDETO PLACARE DONIS IRAM DEORUM. CAUTE VOTA REDDUNTO. POENA VIOLATI IURIS ESTO. QUOCIRCA NE QUIS AGRUM CONSECRATO. AURI, ARGENTI, EBORIS SACRANDI MODUS ESTO. SACRA PRIVATA PERPETUA MANENTO. DEORUM MANIUM IURA SANCTA SUNTO. SOS* LETO DATOS, DIVOS HABENTO: SUMTUM IN OLLOS LUCTUMQUE MINUUNTO.

X. 23. ATT. Conclusa quidem est a te tam magna lex, sane quam brevi: et, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus. M. An censes, quum in illis de republica libris persuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum nostram veterem illam fuisse optimam, non necesse esse optimae reipublicae leges dare consentaneas? ATT. Immo prorsus ita censeo. M. Ergo adeo exspectate leges, quae genus illud optimum reipublicae contineant: et, si quae forte a me hodie rogabuntur, quae non sint in nostra republica, nec fuerint, tamen erunt fere in more maiorum: qui tum, ut lex, valebat. 24. ATT. Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego, *utei rogas*, possim dicere. M. Ain' tandem, Attice, non es dicturus aliter? ATT. Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter: in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. Q. Atque haec mea quidem sententia est. M. At ne longum fiat, videte. ATT. Utinam quidem! Quid enim agere malumus?

M. Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam corporis: sed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori praestet, observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis. Nam illud [incestum] vel aspersione aquae, vel dierum numero tollitur: animi labes nec diuturnitate evanescere, nec amnibus ullis elui potest. 25. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat, probitatem gratam esse deo, sumptum esse removendum. Quid est enim, quum paupertatem divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam, sumptu ad sacra addito, deorum aditu arceamus? praesertim quum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod autem non homo iudex, sed deus ipse vindex constituitur; praesentis poenae metu religio confirmari videtur. Suosque deos aut novos aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et ignotas caerimonias sacerdotibus. 26. Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi. Patrum delubra esse in urbibus censeo, nec sequor magos Persarum; quibus auctoribus Xer-

xes inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus. XI. Melius Graeci atque nostri; qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim haec opinio religionem utilem civitatibus: si quidem et illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxime et pietatem et religionem versari in animis, quum rebus divinis operam daremus: et quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, homines existimare oportere, omnia quae cernerentur, deorum esse plena: fore enim omnes castiores, veluti quum in fanis essent maxime religiosis. Est enim quaedam opinione species deorum in oculis, non solum in mentibus. 27. Eamdemque rationem luci habent in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est quum dominis, tum famulis, posita in fundi villaeque conspectu, religio Larium, repudianda est. Iam ritus familiae patrumque servare, id est (quoniam antiquitas proxime accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri. Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem et ceteros, coli lex iubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque divinos. 28. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides consecratur manu: quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant, (habent autem omnes boni) deos ipsos in animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod, Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliae fanum et Impudentiae. Virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque, quae vetustissima est in Palatio, Febris: et altera Esquiliis, Malae Fortunae, detestataque omnia eiusmodi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicaepotae potius [vincendi] atque [potiundi] Statae* [standi] cognominaque Statoris et Invicti Iovis: rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae: quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam Spes a Calatino consecrata est: Fortunaque sit vel Huiusce diei, nam valet in omnes dies, vel Respiciens, ad opem ferendam; vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, Comes. Tum * * *

(Desunt nonnulla.)

XII. 29. Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et iurgiorum, in servis operum et laborum: quas compositor anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus, ut sacrificiorum libamenta serventur fetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est. Quod institutum perite a Numa posteriorum pontificum negligentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui maioribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes et respondendi iuris et confitendarum religionum facultatem afferunt. Quumque Vesta quasi focum Urbis, ut Graeco nomine est appellata (quod nos prope idem Graecum interpretatum nomen tenemus) complexa sit; ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis, et sentiant mulieres a natura feminarum omnium castitatem peti.

30. Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine his, qui sacris publice praesint, religioni privatae satisfacere non possint. Continet enim rempublicam, consilio et auctoritate optimatium semper populum indigere. Descriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint sollemnibus: ad interpretanda alii praedicta vatum; neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset. 31. Maximum autem et praestantissimum in republica ius est augurum cum auctoritate coniunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia, vel instituta dimittere, vel habita rescindere? Quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur *alio die* dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non dare? quid? legem, si non iure rogata est, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil militiae, per magistratus gestum, sine eorum auctoritate posse cuiquam probari? XIII. 32. Att. Age, iam ista video fateorque esse magna: sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio: nam eorum ego in libros incidi: quum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicae composita: alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse. Hac tu de re, quaero, quid sentias. M. Egone? Divinationem, quam Graeci μαντικήν appellant, esse censeo, et huius hanc ipsam partem, quae est in avibus ceterisque signis disciplinae nostrae; quod, quum summos deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem hominum consulere generi, et posse nobis signa rerum futurarum ostendere; non video cur esse divinationem negem. 33. Sunt autem ea, quae posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctaeque gentes, augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse: neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus noster auspicato Urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec disciplina et ars augurum evanuerit iam et vetustate et negligentia. Itaque neque illi assentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat; quae mihi videtur apud maiores fuisse dupliciter, ut ad reipublicae tempus nonnumquam, ad agendi consilium saepissime pertineret. 34. Att. Credo, hercle, ita esse, istique rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

XIV. M. Reddam vero et, si potero, brevi. Sequitur enim de iure belli: in quo et suscipiendo et gerendo et deponendo ius plurimum valet et fides; horumque ut publici interpretes essent, lege sanximus. Iam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus satis superque in ipsa lege dictum

puto. Att. Assentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. M. At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sane quaero, Tite. 35. Att. Quid tandem id est? M. De nocturnis sacrificiis mulierum. Att. Ego vero assentior; excepto praesertim in ipsa lege sollemni sacrificio ac publico. M. Quid ergo aget Iacchus, Eumolpidaeque nostri, et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? Non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. 36. Att. Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. M. Ego vero excipiam? Nam mihi quum multa eximia divinaque videntur Athenae tuae peperisse atque in vita hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus: Initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus: neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poetae indicant comici. Qua licentia Romae data, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne imprudentiam quidem oculorum adiici fas fuit? Att. Tu vero istam Romae legem rogato. Nobis nostras ne ademeris. XV. 37. M. Ad nostra igitur revertor: quibus profecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo in genere severitatem maiorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum, exercitu adhibito, quaestio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit. Novos vero deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poeta veteris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii dii peregrini iudicati e civitate eiiciantur. Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus foedis damnet atque impiam iudicet.

38. Iam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu [et] pugilatione, luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam in circo constitutis: in * cavea, cantu, voce, ac fidibus, et tibiis; dum modo ea moderata sint, ut lege praescribitur. Assentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi sonos: quorum, dici vix potest, quanta sit vis in utramque partem. Namque et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquum vocum conservare modum: quarum mores lapsi ad mollitiem pariter sunt immutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, quum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus, animis mutatis, etiam huic mutationi locus. 39. Quamobrem ille quidem sapientissimus Graeciae vir longeque doctissimus valde hanc labem veretur. Negat enim mutari posse musicas leges sine immutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum nec plane contemnendum puto. Illa quidem, quae solebant quondam compleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis, nunc ut eadem exsultant! cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent! Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia, longe providens, quam sensim pernicies illapsa civium animos, malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret: si quidem illa severa Lacedaemon nervos iussit, quod plures quam septem haberet, in Timothei fidibus demi.

XVI. 40. Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo quum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est, eas, quae essent in more maiorum. Quo quum iterum venissent, maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum, quaesivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis: respondit, optimum. Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optimum. Stipem sustulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus. Implet enim superstitione animos et exhaurit domos. Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum. Quod et nunc multis fit in fanis. 41. Alexander in Cilicia deposuisse apud Solos in delubro pecuniam dicitur; et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, quum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit. Sed iam de periuriis: de incesto nihil sane hoc quidem loco disputandum est. Donis impii ne placare audeant deos, Platonem audiant; qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. Diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenae tragoediae. Quae ante oculos sunt, ea potius attingantur. Etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur: tamen, quoniam mihi sermo est apud vos, nihil reticebo: velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. —

XVII. 42. Omnia tum perditorum civium scelere, discessu meo, religionum iura polluta sunt: vexati nostri Lares familiares: in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae: pulsus a delubris is, qui illa servarat. Circumspicite celeriter animo, (nihil enim attinet quemquam nominari) qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem Urbis, omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi non sumus, eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium, conservatae patriae consecuti sumus. Quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae afflictaeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati iacent: qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt et praeter ceteros in omni religione impii, non solum vita cruciati, [atque] dedecore, verum etiam sepultura ac iustis exsequiarum caruerunt. 43. Q. Equidem ista agnosco, frater, et meritas diis gratias ago: sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. M. Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit: et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus. Morte aut dolore corporis aut luctu animi aut offensione iudicii hominum miserias ponderamus: quae fateor humana esse et multis bonis viris accidisse. Sceleris est poena tristis; et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentes tum cupiditate, tum metu, tum conscientia: quid agerent, modo timentes; vicissim contemnentes religiones; iudicia perrupta ab

iisdem; corrupta hominum, non deorum. 44. Reprimam iam me, et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo, quam petivi. Tantum ponam, duplicem poenam esse divinam, quod constat et vexandis vivorum animis, et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio comprobetur.

XVIII. 45. Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus assentior: qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: »Terra igitur, ut focus domiciliorum, sacra deorum omnium est. Quocirca ne quis »iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum »in urbibus et privatim et in fanis invidiosa res est. »Tum ebur, ex inani corpore extractum, haud satis ca»stum donum deo. Iam aes atque ferrum, duelli in»strumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis »voluerit, uno e ligno dedicato, itemque lapideum, in »delubris communibus. Textile ne operosius, quam »mulieris opus menstruum. Color autem albus prae»cipue decorus deo est quum in ceteris, tum maxime »in textili. Tincta vero absint, nisi a bellicis insigni»bus. Divinissima autem dona aves et formae ab uno »pictore uno absolutae die: itemque cetera. huius »exempli dona sunto.« Haec illi placent. Sed ego cetera non tam restricte praefinio, vel hominum vitiis, vel subsidiis temporum victus. Terrae cultum segniorem suspicor fore, si ad eam utendam ferroque subigendam superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis et de manium iure restat. M. O miram memoriam, Pomponi, tuam! At mihi ista exciderant. 46. Att. Ita credo: sed tamen hoc magis eas res et memini et exspecto, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent. M. Vero: et apertissima sunt istis de rebus et responsa et scripta multa: et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, eius ipsius generis ius civile nostrum: sed ita, locus ut ipse notus sit, ex quo ducatur quaeque pars iuris, ut non difficile sit, qui modo ingenio possit moveri, quaecumque nova caussa consultatiove acciderit, eius tenere ius, quum sciat, a quo sit capite repetendum. XIX. 47. Sed iureconsulti, sive erroris obiiciendi caussa, quo plura et difficiliora scire videantur: sive, quod similius veri est, ignoratione docendi, (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quaedam ars etiam docendi) saepe, quod positum est in una cognitione, id in infinita dispertiuntur: velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo, et iidem iuris peritissimi? Saepe, inquit Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum esse, nisi qui ius civile cognosset. Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de iure parietum aut aquarum aut ullo omnino? Ergo, quod cum religione coniunctum est. Id autem quantulum est! De sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, et si quid eiusmodi est. Cur igitur haec tanta facimus, quum cetera perparva sint? De sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper et deinceps familiis prodantur et, ut in lege posui, perpetua sint sacra. Hoc uno posito, haec iura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut ne morte patrisfamilias sacrorum memoria occideret; iis essent ea adiuncta, ad quos eiusdem morte pecunia venerit. 48. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur iurisconsultorum libri: quaeruntur enim, qui astringantur sacris. Heredum caussa iustissima est. Nulla est enim persona, quae ad vicem eius, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove eius tantumdem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine. Est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fuerint, quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus eius, qui plurimum servet. 49. Extrema illa persona est, ut is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam solverit, proinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit. XX. Haec nos a Scaevola didicimus, non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris astringi: hereditate, aut si maiorem partem pecuniae capiat, aut si maior pars pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. 50. Sed pontificem sequamur. Videtis igitur, omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris coniungi volunt, iisdemque ferias et caerimonias ascribendas putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quod est partitio: ut, si in testamento deducta scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacrisne alligentur. In donatione hoc iidem secus interpretantur: et quod paterfamilias in eius donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est: quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est. 51. His propositis, quaestiunculae multae nascuntur: quas qui intelligat, non si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat: veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur: ac post de eius heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cuius ipse heres esset, praetermissum fuisset: eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta: qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus, sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredem testamenti solvat, propterea quod eo loco res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset. XXI. 52. Hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis, Scaevolae, pontifices maximi et homines meo quidem iudicio acutissimi, quid sit, quod ad ius pontificium civile appetatis. Civilis enim iuris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, coniuncta sunt. Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas: sed quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia illam eluditis. Placuit P. Scaevolae et Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperet, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo ius pontificium. 53. Quid huc accessit ex iure civili? partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet iurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Super, dicebant, qui quid cepisset, adstringi. Rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium ius, et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea [*sacris non alligata.*

54. *Iam ad ceteram vim, quae maiores nostri et sapientissime instituerunt, et religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tum extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, Decembri facere solebat. Cuius ego rei caussam quum mecum quaererem, Brutum reperiebam idcirco a more maiorum discessisse, nam Sisennam video caussam, cur is vetus institutum non servarit, ignorare. Brutum autem maiorum nostrorum institutum temere neglexisse, non fit mihi verisimile,* doctum hominem sane, cuius fuit Accius perfamiliaris: sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia autem maxima parentare, pietati esse adiunctum putabat. XXII. 55. Iam tanta religio est sepulcrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse: idque apud maiores nostros A. Torquatus in gente Popilia iudicavit. Nec vero tam denicales, (quae a nece appellatae sunt, quia residentur mortuis,) quam ceterorum caelestium quieti dies, feriae nominarentur; nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre ius, ut neque ipsius, neque publicae feriae sint: totaque huius iuris compositio pontificalis magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat; quemadmodum os resectum* terrae obtegatur; quaeque in porca contracta iura sint; quo tempore incipiat sepulcrum esse, et religione teneatur. 56. At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. Redditur enim terrae corpus, et ita locatum ac situm quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulcro, quo haud procul a Fonti ara* regem nostrum Numam conditum accepimus: gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quam si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. 57. Quod haud scio an timens suo corpori posse accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat etenim Ennius de Africano, *Hic est ille situs*. Vere: nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulcrum est, quam iusta facta, et corpus incensum est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis ponitur, ut* humati dicantur: id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta contegeret: eumque morem ius pontificale confirmat. Nam priusquam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. Iniecta gleba tum et illic humatus est, et gleba vocatur: ac tum denique multa religiosa iura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare proiectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: porcam heredi esse contractam, [et] habendas triduum ferias, et porco femina piaculum pati. Si in mari mortuus esset, eadem praeter piaculum et ferias.

XXIII. 58. Att. Video, quae sint in pontificio iure. Sed quaero, quidnam sit in legibus. M. Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad ius sepulcrorum. *Hominem mortuum,* inquit lex in XII tabulis, *in Urbe ne sepelito, neve urito.* Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito,* indicat, non, qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. Att. Quid? qui post XII in Urbe sepulti sunt clari viri? M. Credo, Tite, fuisse aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis caussa tributum est, ut Publicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure tenuerunt: aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis caussa, soluti legibus consecuti sunt. Sed in Urbe sepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non esse ius, in loco publico fieri sepulcrum. Nostis extra portam Collinam aedem Honoris: et aram in eo loco fuisse memoriae proditum est. Ad eam quum lamina esset inventa, et in ea scriptum LAMINA HONORIS, ea caussa fuit aedis huius dedicandae. Sed quum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt. Statuit enim collegium, locum publicum non potuisse privata religione obligari. 59. Iam cetera in XII, minuendi sumptus, lamentationesque funeris, tralata de Solonis fere legibus. *Hoc plus,* inquit, *ne facito. Rogum ascia ne polito.* Nostis quae sequuntur. Discebamus enim pueri XII, ut carmen necessarium: quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumptu, tribus riciniis, et vinculis purpurae, et decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem, *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.* Hoc veteres interpretes, Sex. Aelius, L. Acilius, non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris: L. Aelius lessum quasi lugubrem eiulationem, ut vox ipsa significat. Quod eo magis iudico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia et locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen in morte. XXIV. 60. Cetera item funebria, quibus luctus augetur, duodecim sustulerunt. HOMINI, inquit, MORTUO NE OSSA LEGITO, QUO POST FUNUS FACIAT. Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus de unctura; quibus SERVILIS UNCTURA tollitur omnisque CIRCUMPORTATIO. Quae et recte tolluntur; neque tollerentur, nisi fuissent: NE SUMPTUOSA RESPERSIO; NE LONGAE CORONAE, nec ACERRAE praetereantur. Illa iam significatio est, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod CORONAM VIRTUTE PARTAM et ei, qui peperisset, et eius parenti sine fraude esse lex impositam iubet: credo, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures sternerentur, idque ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege quum esset, NEVE AURUM ADDITO, quam humane excipit altera lex: QUOI AURO DENTES VINCTI ESCUNT, AST IM CUM ILLO SEPELIRE UREREVE, SE FRAUDE ESTO. Et simul illud videtote, aliud habitum esse sepelire, et urere. 61. Duae sunt praeterea leges de sepulcris, quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulcris cavet. Nam quod ROGUM BUSTUMVE NOVUM vetat PROPIUS SEXAGINTA PEDES ADIICI AEDES ALIENAS, INVITO DOMINO, incendium veretur acerbum. Quod autem FORUM, id est vestibulum sepulcri, BUSTUMVE USUCAPI vetat, tuetur ius sepulcrorum. Haec habemus in Duodecim: sane secundum naturam, quae norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus. 62. Honoratorum virorum laudes in concione memorentur, easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur: cui nomen neniae: quo vocabulo etiam Graecis cantus lugubres nominantur. XXV. Q. Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari: maiorumque sapientia admodum delector. M. Sed credo, Quinte, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulcrorum modum recte requiri: quos enim ad sumptus progressa iam ista

res sit, in C. Figuli sepulcro vides. Sed credo minimam olim istius rei fuisse cupiditatem; alioquin multa exstarent exempla maiorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite iubemur sumptus et luctum removere a deorum Manium iure, hoc intelligunt, in primis sepulcrorum magnificentiam esse minuendam. 63. Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta sunt. Nam et Athenis iam ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit, ocius terra humandi: quam quum proximi iniecerant, obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur: solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati: apud quas de mortui laude, quum quid veri erat praedicatum, (nam mentiri nefas habebatur,) iusta confecta erant. 64. Postea, quum*, ut scribit Phalereus, sumptuosa fieri funera et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt. Quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam tabulam coniecerunt. Nam de tribus riciniis et pleraque illa Solonis sunt. De lamentis vero expressa verbis sunt: MULIERES GENAS NE RADUNTO, NEVE LESSUM FUNERIS ERGO HABENTO.

XXVI. De sepulcris autem nihil est apud Solonem amplius, quam, NE QUIS EA DELEAT, NEVE ALIENUM INFERAT: poenaque est, SI QUIS BUSTUM (nam id puto appellari τύμβον) AUT MONUMENTUM, inquit, AUT COLUMNAM VIOLARIT, DEIECERIT, FREGERIT. Sed post aliquanto propter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, NE QUIS SEPULCRUM FACERET OPEROSIUS, QUAM QUOD DECEM HOMINES EFFECERINT TRIDUO. 65. Neque id opere tectorio exornari, nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi: nec de mortui laude, nisi in publicis sepulturis, nec ab alio, nisi si qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur. Habet enim luctum concursus hominum. 66. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius, increbruisse eam funerum sepulcrorumque magnificentiam, quae nunc fere Romae est. Quam consuetudinem lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e republica maxime tuendaeque civitatis peritissimus. Iste igitur sumptum minuit non solum poena, sed etiam tempore: ante lucem enim iussit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum: nam super terrae tumulum noluit quid statui, nisi columellam, tribus cubitis ne altiorem, aut mensam, aut labellum: et huic procurationi certum magistratum praefecerat.

XXVII. 67. Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Platonem, qui iusta funerum reiicit ad interpretes religionum. Quem nos morem tenemus. De sepulcris autem dicit haec: vetat ex agro culto eove, qui coli possit, ullam partem sumi sepulcro: sed, quae natura agri tantummodo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut compleatur: quae autem terra fruges ferre et, ut mater, cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis minuat, neve vivus, neve mortuus. 68. Exstrui autem vetat sepulcrum altius, quam quod quinque diebus homines quinque absolverint, nec e lapide excitari amplius* nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, incisam ne plus quattuor herois versibus; quos longos appellat Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulcris summi viri: a quo item funerum sumptus praefinitur ex censibus, a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis impiorum.

69. Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. Q. Nos vero, frater, et copiose quidem: sed perge cetera. M. Pergam equidem: et quoniam libitum est vobis, me ad haec impellere, hodierno sermone conficiam, spero: hoc praesertim die. Video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. Id enim est profecto, quod, constituta religione, rempublicam contineat maxime. Att. Tu vero dic et istam rationem, quam coepisti, tene.

135.

LIBER TERTIUS.

Diis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione, statim Cicero *de magistratibus* leges, eodem modo prooemio et explicatione adiectis, subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec reipublicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum putaret. Itaque descriptionem magistratuum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interiit: in ea autem, quae restat, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In Epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

I. 1. Marcus. Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum, quem quadam admiratione commotus saepius fortasse laudo, quam necesse est. Att. Platonem videlicet dicis. M. Istum ipsum, Attice. Att. Tu vero eum nec nimis valde umquam, nec nimis saepe laudaveris. Nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. M. Bene hercle faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. Att. Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coeperas. 2. M. Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. Att. Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti. M. Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus: ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus:) vereque dici, magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum. 3. Nihil porro tam aptum est ad ius conditionemque naturae, quod quum dico, legem a me dici nihil aliud intelligi volo, quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. Nam et hic deo paret, et huic obediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae legis obtemperat. II. 4. Atque, ut ad haec cite-

riora veniam et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur, idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit: deinde etiam deinceps posteris prodebatur; quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quaeque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus: accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. 5. Magistratibus igitur opus est: sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest: quorumque descriptione omnis reipublicae moderatio continetur. Neque solum his praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus. Nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est: et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum: et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum, ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam, ut eos colant diligantque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae quum ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. ATT. Mihi vero et istud et ordo iste rerum placet.

III. 6. M. IUSTA IMPERIA SUNTO; IISQUE CIVES MODESTE AC SINE RECUSATIONE PARENTO. MAGISTRATUS NEC OBEDIENTEM ET NOXIUM CIVEM MULCTA, VINCULIS VERBERIBUS[VE] COERCETO, NI PAR MAIORVE POTESTAS POPULUSVE PROHIBESSIT: AD QUOS PROVOCATIO ESTO. QUUM MAGISTRATUS IUDICASSIT INROGASSITVE, PER POPULUM MULCTAE, POENAE CERTATIO ESTO. MILITIAE AB EO, QUI IMPERABIT, PROVOCATIO NE ESTO: QUODQUE IS, QUI BELLUM GERET, IMPERASSIT, IUS RATUMQUE ESTO. MINORES MAGISTRATUS, PARTITI IURIS, PLURES IN PLURIA SUNTO. MILITIAE, QUI IUSSI ERUNT, IMPERANTO; EORUMQUE TRIBUNI SUNTO. DOMI PECUNIAM PUBLICAM CUSTODIUNTO: VINCULA SONTIUM SERVANTO: CAPITALIA VINDICANTO: AES, ARGENTUM AURUMVE PUBLICE SIGNANTO: STLITES CONTRACTAS IUDICANTO: QUODCUMQUE SENATUS CREVERIT, AGUNTO. 7. SUNTOQUE AEDILES, COERATORES URBIS, ANNONAE LUDORUMQUE SOLLEMNIUM: OLLISQUE AD HONORIS AMPLIORIS GRADUM IS PRIMUS ASCENSUS ESTO. CENSORES POPULI AEVITATES, SUBOLES, FAMILIAS PECUNIASQUE CENSENTO: URBIS TEMPLA, VIAS, AQUAS, AERARIUM, VECTIGALIA TUENTO: POPULIQUE PARTES IN TRIBUS DISTRIBUUNTO: EXIN PECUNIAS, AEVITATES, ORDINES PARTIUNTO: EQUITUM PEDITUMQUE PROLEM DESCRIBUNTO: CAELIBES ESSE PROHIBENTO: MORES POPULI REGUNTO: PROBRUM IN SENATU NE RELINQUUNTO: BINI SUNTO: MAGISTRATUM QUINQUENNIUM HABENTO: RELIQUI MAGISTRATUS ANNUI SUNTO: EAQUE POTESTAS SEMPER ESTO. 8. IURIS DISCEPTATOR, QUI PRIVATA IUDICET IUDICARIVE IUBEAT, PRAETOR ESTO. IS IURIS CIVILIS CUSTOS ESTO. HUIC POTESTATE PARI, QUOTCUMQUE SENATUS CREVERIT POPULUSVE IUSSERIT, TOT SUNTO. REGIO IMPERIO DUO SUNTO: IIQUE PRAEEUNDO, IUDICANDO, CONSULENDO PRAETORES, IUDICES, CONSULES APPELLANTOR. MILITIAE SUMMUM IUS HABENTO, NEMINI PARENTO. OLLIS SALUS POPULI SUPREMA LEX ESTO. EUMDEM MAGISTRATUM, NI INTERFUERINT DECEM ANNI, NEQUIS CAPITO. 9. AEVITATEM ANNALI LEGE SERVANTO. AST QUANDO DUELLUM GRAVIUS DISCORDIAEVE CIVIUM ESCUNT, OENUS, NE AMPLIUS SEX MENSES, SI SENATUS CREVERIT, IDEM IURIS, QUOD DUO CONSULES, TENETO: ISQUE AVE SINISTRA DICTUS POPULI MAGISTER ESTO. EQUITEMQUE QUI REGAT, HABETO PARI IURE CUM EO, QUICUMQUE ERIT IURIS DISCEPTATOR. AST QUANDO CONSULES MAGISTERVE POPULI, NEC RELIQUI MAGISTRATUS NEC ESCUNT, AUSPICIA PATRUM SUNTO: OLLIQUE EX SE PRODUNTO, QUI COMITIATU CREARE CONSULES RITE POSSIT. IMPERIA, POTESTATES, LEGATIONES, QUUM SENATUS CREVERIT POPULUSVE IUSSERIT, EX URBE EXEUNTO: DUELLA IUSTA IUSTE GERUNTO: SOCIIS PARCUNTO: SE ET SERVOS CONTINENTO: POPULI SUI GLORIAM AUGENTO: DOMUM CUM LAUDE REDEUNTO. REI SUAE ERGO NE QUIS LEGATUS ESTO. PLEBES QUOS PRO SE CONTRA VIM AUXILII ERGO DECEM CREASSIT, TRIBUNI EIUS SUNTO: QUODQUE II PROHIBESSINT, QUODQUE PLEBEM ROGASSINT, RATUM ESTO: SANCTIQUE SUNTO: NEVE PLEBEM ORBAM TRIBUNIS RELINQUUNTO. 10. OMNES MAGISTRATUS AUSPICIUM IUDICIUMQUE HABENTO: EX QUOIS SENATUS ESTO: EIUS DECRETA RATA SUNTO. AST SI POTESTAS PAR MAIORVE PROHIBESSIT, SENATUS CONSULTA PERSCRIPTA SERVANTO. IS ORDO VITIO VACATO: CETERIS SPECIMEN ESTO. CREATIO MAGISTRATUUM, IUDICIA, POPULI IUSSA, VETITA, QUUM SUFFRAGIO CONSCISCENTUR, OPTIMATIBUS NOTA, PLEBI LIBERA SUNTO. IV. AT SI QUID ERIT, QUOD EXTRA MAGISTRATUS COERATORE OESUS SIT; QUI COERET, POPULUS CREATO, EIQUE IUS COERANDI DATO. CUM POPULO PATRIBUSQUE AGENDI IUS ESTO CONSULI, PRAETORI, MAGISTRO POPULI EQUITUMQUE, EIQUE, QUEM PATRES PRODUNT CONSULUM ROGANDORUM ERGO, TRIBUNISQUE, QUOS SIBI PLEBES ROGASSIT, IUS ESTO CUM PATRIBUS AGENDI: IIDEM AD PLEBEM, QUOD OESUS ERIT, FERUNTO. QUAE CUM POPULO, QUAEQUE IN PATRIBUS AGENTUR, MODICA SUNTO. 11. SENATORI, QUI NEC ADERIT, AUT CAUSSA AUT CULPA ESTO. LOCO SENATOR, ET MODO ORATO: CAUSSAS POPULI TENETO. VIS IN POPULO ABESTO. PAR MAIORVE POTESTAS PLUS VALETO. AST QUI TURBASSIT IN AGENDO, FRAUS ACTORIS ESTO. INTERCESSOR REI MALAE, SALUTARIS CIVIS ESTO. QUI AGENT, AUSPICIA SERVANTO: AUGURI PUBLICO PARENTO: PROMULGATA, PROPOSITA, IN AERARIO COGNITA, AGUNTO: NEC PLUS, QUAM DE SINGULIS REBUS SIMUL CONSULUNTO: REM POPULUM DOCENTO: DOCERI A MAGISTRATIBUS PRIVATISQUE PATIUNTO. PRIVILEGIA NE INROGANTO: DE CAPITE CIVIS, NISI PER MAXIMUM COMITIATUM OLLOSQUE, QUOS CENSORES IN PARTIBUS POPULI LOCASSINT, NE FERUNTO. DONUM NE CAPIUNTO NEVE DANTO, NEVE PETENDA NEVE GERENDA NEVE GESTA POTESTATE. QUOD QUIS EARUM RERUM MIGRASSIT, NOXIAE POENA PAR ESTO. CENSORES FIDE LEGES CUSTODIUNTO. PRIVATI AD EOS ACTA REFERUNTO: NEC EO MAGIS LEGE LIBERI SUNTO. Lex recitata est. Disce rem, et tabellam iubebo dari.

V. 12. Q. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio! sed ea paene nostrae civitatis: etsi a te paullum allatum est

novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis. Haec est enim, quam Scipio laudat in libris et quam maxime probat temperationem reipublicae; quae effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. Nam sic habetote; magistratibus iisque, qui praesunt, contineri rempublicam, et ex eorum compositione, quod cuiusque reipublicae genus sit, intelligi. Quae res quum sapientissime moderatissimeque constituta esset a maioribus nostris, nihil habui sane, non modo multum, quod putarem novandum in legibus. 13. Att. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti, admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, ut disputes, quibus de caussis maxime placeat ista descriptio. M. Faciam, Attice, ut vis: et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo: et, ut institui, nostra iura attingam. Att. Istud maxime exspecto disserendi genus. M. Atqui pleraque sunt dicta in illis libris: quod faciendum fuit, quum de optima republica quaereretur. 14. Sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam, a Theophrasto primum, deinde a Diogene Stoico quaesita subtilius. VI. Att. Ain' tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt? M. Non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt, Platone principe. Post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophrastus vero, institutus ab Aristotele, habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque, non modo in solem atque pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in republica viros et doctissimos homines non nimis in republica versatos multos commemorare possumus. Qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile, praeter hunc, inveniri potest? VII. 15. Att. Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut coeperas.

M. Quaesitum est igitur ab illis, placeretne unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent: quod exactis regibus intelligo placuisse nostris maioribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea, non tam regni, quam regis vitiis repudiatum est, nómen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. 16. Quare nec Ephori Lacedaemone sine caussa a Theopompo oppositi regibus, nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset: hoc enim primum minuit consulare ius, quod exstitit ipse, qui eo non teneretur; deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis, consuli non parentibus. 17. Q. Magnum dicis malum. Nam, ista potestate nata, gravitas optimatium cecidit convaluitque ius multitudinis. M. Non est ita, Quinte. Non enim ius illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat: quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est.

(Deest omnium huius legis capitum explicatio a principio usque ad hoc caput: Domum cum l.)

VIII. 18. *Domum cum laude redeunto.* Nihil enim, praeter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hostibus neque a sociis reportandum. Iam illud apertum est, profecto nihil esse turpius, quam quempiam legari nisi reipublicae caussa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quaero, quid reapse sit turpius, quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicae munere? Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Minui tamen tempus, et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita turpitudo manet diuturnitate sublata. Sed iam, si placet, de provinciis decedatur, in Urbemque redeatur. Att. Nobis vero placet; sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. 19. M. At vero, Tite, si parebunt his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius: nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum plebis potestatem, quae est in republica nostra: de qua disseri nihil necesse est. Q. At mehercule ego, frater, quaero, de ista potestate quid sentias. Nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione, et ad seditionem nata sit: cuius primum ortum si recordari volumus, inter arma civium, et occupatis et obsessis Urbis locis, procreatum videmus. Deinde quum esset cito letatus*, tamquam ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multoque taetrior et foedior natus est. IX. Quae enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: quum afflixisset principum gravitatem, numquam tamen conquievit. 20. Atque ut C. Flaminium, atque ea, quae iam prisca videntur propter vetustatem, relinquam: quid iuris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem consules, (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius, in vincula coniecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus ruinis et sicis iis, quas ipse se proiecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicae statum permutavit? Quid iam de Saturnino, Sulpicio*, reliquis dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respublica? 21. Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunicium exacuisset in nos? quem quum homines scelerati ac perditi non modo ulla in domo sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. 22. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae belluae, multorum inflam-

matus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit. Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus, semper amplissimis summisque effero laudibus: de tribunicia potestate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare possum. X. 23. M. Vitia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda, praetermissis bonis, malorum enumeratio vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperabilis est, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est tribunorum plebis: quis negat? sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quae, ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo periculo progredi cogitat: populi impetus periculi rationem sui non habet. 24. At aliquando incenditur. Et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus sed etiam sublatus intercessor servaverat. Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegae abrogavit? Sed tu sapientiam maiorum in illo vide. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt; restincta seditio est; inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt. Et praeter eos quamvis enumeres multos licet: quum deni creentur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos; leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret; plebes de suo iure periculosas contentiones nullas facit. 25. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt: aut plebi re, non verbo danda libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclarissimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet. XI. Nostra autem caussa, quae, optime et dulcissime frater, incidit in tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu. Non enim plebes incitata nostris rebus invidit: sed vincula soluta sunt et servitia incitata, adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicae tempore: cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed [etiam] servus, libertate dignus, fuit, cui nostra salus cara non esset? 26. Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reipublicae gessimus, ut non omnibus gratus esset: et, si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset: ferremus, o Quinte frater: consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam, quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem, Quippe quam tanto opere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit, caussam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huiusmodi sermone, ut transiri alio possit, dici, *admodum*, aut *prorsus ita est*. Q. Haud equidem assentior; tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes? Q. Nunc mehercule. Att. Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quae restant, audiamus.

XII. 27. M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et iudicia dantur: iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur: auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent morae: saepe enim populi impetum iniustum auspiciis dii immortales represserunt. Ex iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, populare sane, neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublata cooptatione censoria. Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. 28. Sequitur enim: *eius decreta rata sunto.* Nam ita se res habet, ut, si senatus dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes; et, si ordines reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione iuris, quum potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: *Is ordo vitio careto, ceteris specimen esto.* Q. Praeclara vero, frater, ista lex est, sed et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem quaerit interpretem. 29. Att. Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare. XIII. M. Omitte ista, Attice. Non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex iubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina: de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. 30. Att. Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum: tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. M. Tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeterii. *Ceteris specimen esto.* Quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas: sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur, quasi commodissime respondisset, quum esset obiecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos; superiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quorum quum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod his, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. 31. Quis enim ferret istos, quum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum) quantum illud, quod permulti imitatores principum exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse: quaecumque mu-

tatio morum in principibus exstiterit, eamdem in populo secutam. 32. Idque haud paullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis, mutari civitatum status. Ego autem, nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, ipsi quod corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

XV. 33. Proximum autem est de suffragiis: quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. Att. Ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent. M. Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita: suffragia magistratu mandando, aut reo iudicando, lege aut rogatione sciscenda, clam, an palam ferre melius esset. Att. An etiam id dubium est? Q. Vereor, ne a te rursus dissentiam. M. Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius, sed, obtineri an possit, videndum est. 34. Q. Frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest saepissime reipublicae, quum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quum agitur severe: deinde vi opprimi in bona caussa est melius, quam malae cedere. Quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit: idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus exstant vocis, quam tabellae. Quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis caussis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, nec auctor umquam bonus. XVI. 35. Sunt enim quattuor leges tabellariae: quarum prima de magistratibus mandandis: ea est Gabinia, lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio post Cassia est, de populi iudicio. Ea a nobili homine lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente a bonis atque omni rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac vetandis, seditiosi atque improbi civis: cui ne reditus quidem ad bonos salutem a bonis potuit afferre. 36. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque iudicio C. Caelius tabellam, doluitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse reipublicae. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam: excitabat enim fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res esset ad se delata, Scaurus consul, Utinam, inquit, M. Cicero, isto animo atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in municipali maluisses! 37. Quamobrem, quoniam non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus: non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse praestabis. Nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu eius intelligo. XVII. Att. Mihi vero nihil umquam populare placuit: eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul constituerat, quae sit in potestatem optimorum. 38. M. Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis. *Optimatibus nota, plebi libera sunto.* Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. 39. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus; habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, uti in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento, aliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis caussa tollitur.

XVIII. 40. Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi aut cum senatu. Gravis et, ut arbitror, praeclara lex. *Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunto:* id est modesta atque sedata. Actor enim et moderatur et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod in senatu non difficile est; est enim senator is, cuius non ad actorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit: nam gravitatem res habet, quum frequens ordo est: ut loco dicat, id est rogatus: ut modo, ne sit infinitus: nam brevitas, non modo senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu, quod fit ambitione saepisssime, nullo magistratu adiuvante, tolli diem utile est: aut quum tanta caussa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est. 41. Quodque addit, *caussas populi teneto,* est senatori necessarium nosse rempublicam. Idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aerario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, conditione, foedere: tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla maiorum. Videtis iam, genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest. 42. Deinceps sunt cum populo actiones: in quibus primum et maximum, *Vis abesto.* Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri et legibus, nihil minus et civile et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim. Parere iubet interces-

sori: quo nihil praestantius: impediri enim bonam rem melius, quam concedi malae. XIX. Quod vero *actoris* iubeo esse *fraudem*, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia: quem est senatus consecutus, quum decrevisset, C. Claudio consule de C. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simulatque intercessum turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, quum agi nihil potest, vim quaerit. Cuius impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: INTERCESSOR REI MALAE SALUTARIS CIVIS ESTO. 43. Quis non studiose reipublicae subvenerit, hac tam praeclara legis voce laudatus? Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: AUSPICIA SERVANTO, AUGURI PARENTO. Est autem boni auguris, meminisse, se maximis reipublicae temporibus praesto esse debere; Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit; caelique partes sibi definitas esse traditas, de quibus saepe opem ferre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis. 44. Tum leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae: quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Et nondum natis* seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum, tantum maiores in posterum providisse: in privos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium: quo quid est iniustius? quum legis haec vis sit, ut sit* scitum et iussum in omnes? Ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt. Descriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii, quam fuse in tribus convocatus. 45. Quo verius in nostra caussa vir magno ingenio* summaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis: praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et nobis et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

XX. 46. Sequuntur de captis pecuniis et de ambitu leges. Quae quum magis iudiciis, quam verbis sancienda sint, adiungitur, NOXIAE POENA PAR ESTO, ut in suo vitio quisque plectatur: vis capite, avaritia mulcta, honoris cupiditas ignominia sanciatur. Extremae leges sunt nobis non usitatae, reipublicae necessariae. Legum custodiam nullam habemus. Itaque hae leges sunt, quas apparitores nostri volunt: a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat), sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant. 47. Haec detur cura censoribus: quandoquidem eos in republica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint: deque iis censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit, publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii. Quocirca melius est rationes referri caussamque exponi censoribus: integram tamen legem accusatori iudicioque servari. Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

ATT. Quid? si nos tacemus, locus ipse non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? M. Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi: id est enim iunctum magistratibus. 48. ATT. Quid? de iure populi Romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? M. Quid tandem hoc loco est, quod requiras? ATT. Egone? quod ignorari ab iis, qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego: sic animadverto, quosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras: faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de iure disputes. 49. M. Faciam breviter, si consequi potuero: nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius sodalis perite, meo quidem iudicio, et diligenter. At de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus; de iure populi Romani, quae relicta sunt et tradita. ATT. Sic profecto censeo: et id ipsum, quod dicis, exspecto.

FRAGMENTA

LIBRI I. DE LEGIBUS.

Sicut una eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur; sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt, nec se intelligunt esse consanguineos et subiectos omnes sub unam eamdemque tutelam; quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent.
(Lactant. lib. V. c. 8.)

LIBRI II. DE LEGIBUS.

Magnum audaxque consilium Graecia suscepit, quod Cupidinum et Amorum simulacra in Gymnasiis consecravit. (Lactant. lib. I. c. 20.)

LIBRI V. DE LEGIBUS.

Visne igitur, quoniam sol paullulum a meridie iam devexus videtur, neque dum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendatur ad Lirim, eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur? (Macrob. lib. VI. c. 4.)

INCERTORUM LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. Gratulamurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem allatura est statum. Nam sine corpore, animo vigente, divina vita est; sensu carenti nihil profecto est mali.
(Lactant. lib. III. c. 19.)

2. Octo genera poenarum in Legibus esse scribit Tullius: damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exsilium, mortem, servitutem.
(Augustin. de Civ. dei XXI. c. 11.)

3. *Cicero ait in libris Legum:* Stipem prohibeo: nam auget superstitionem et exhaurit domos. Dignis igitur largiendum est. (Serv. in Aen. VI. v. 611.)

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS

AD MARCUM FILIUM

LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero reipublicae libertate sublata quum ad philosophiae se studium retulisset, multosque eius locos illustres latinis litteris illustrasset, hos tres de Officiis libros studiosissime et elegantissime scriptos (mensibus Novembri et Decembri anni 710.) misit ad filium tum temporum et litterarum caussa Athenis degentem, ut haec studia etiam patrio sermone illustrari posse intelligeret. Omnem vero istam quaestionem Stoicorum disciplinam secutus exposuit.

ARG. Cicero, praemissa officii et definitione et divisione, tria facit genera deliberationis in consilio capiendo: primum, honestumne factu sit an turpe: alterum, conducatne an noceat: tertium vero, ubi cum honesto pugnat id quod videtur utile, et quum aliud alio honestius aut utilius videtur, utrum alteri sit praeponendum. In tres igitur locos totam disputationem distribuit, quorum primus est de honesto (L. I.), alter de utili (L. II.), tertius de comparatione eorum (L. III.). c. 3. Primum formam quamdam honesti exhibet a natura humana ductam, eiusque quattuor partes facit, sapientiam, iustitiam, temperantiam, et fortitudinem seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quaedam officia nasci docet. c. 4. Ac de his quattuor partibus accurate disputat et, quomodo ab iis officia ducantur, ostendit. c. 5-42. Huic disputationi subiicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius. c. 43. sq.

I. 1. Quamquam te, Marce fili, annum iam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae propter summam et doctoris auctoritatem et urbis, quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis; tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem nos, ut videmur, magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad iudicandum. 2. Quamobrem disces tu quidem a principe huius aetatis philosophorum, et disces, quamdiu voles; (tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit): sed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique, Socratici et Platonici, esse volumus, de rebus ipsis utere tuo iudicio; nihil enim impedio; orationem autem Latinam efficies profecto legendis nostris pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis, quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio aetatem consumpsi, si id mihi assumo, videor id meo iure quodam modo vindicare. 3. Quamobrem magno opere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui iam illos fere aequarunt, studiose legas. Vis enim maior in illis dicendi; sed hoc quoque colendum est aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Graecorum contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret, sequereturque et illud forense dicendi et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium: utrumque certe secuti sumus. 4. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere, et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico: quorum uterque, suo studio delectatus, contempsit alterum. II. Sed quum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum et auctoritati meae. Nam quum multa sint in philosophia et gravia et utilia accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis et praecepta sunt. Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis, neque forensibus neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque colendo sita vitae est honestas omnis, et in negligendo turpitudo. 5. Atque haec quidem quaestio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt

nonnullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus officium omne pervertunt. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic, si sibi ipse consentiat et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec iustitiam, nec liberalitatem: fortis vero, dolorem summum malum iudicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. 6. Quae quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hae disciplinae igitur si sibi consentaneae esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, coniuncta naturae tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Ita propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli iam pridem explosa sententia est; qui tamen haberent ius suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequimur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes; sed, ut solemus, e fontibus eorum, iudicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

7. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim quae [a] ratione suscipitur de aliqua re institutio, debet a definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur. III. Omnis de officio duplex est quaestio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: alterum, quod positum est in praeceptis, quibus in omnes partes usus vitae conformari possit. Superioris generis huiusmodi exempla [sunt]: Omniane officia perfecta sint: numquid officium aliud alio maius sit: et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen minus id apparet, quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum. 8. Atque etiam alia divisio est officii. Nam et *medium* quoddam *officium* dicitur, et *perfectum*. Perfectum officium *rectum*, opinor, vocemus, quod Graeci *κατόρθωμα*, hoc autem commune [officium] *καθῆκον* vocant. Atque ea sic definiunt, ut, *rectum* quod sit, id *officium perfectum* esse definiant, *medium* autem *officium* id esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. 9. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam, honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id quod in deliberationem cadit. In quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt aut consultant, ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare et suos, conducat id, necne, de quo deliberant. Quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, quum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Quum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur [in] deliberando animus afferatque ancipitem curam cogitandi. 10. Hac divisione, quum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit, duo praetermissa sunt. Nec enim solum, utrum honestum an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum est igitur de *honesto*, sed dupliciter, tum pari ratione de *utili*, post de *comparatione eorum* disserendum.

IV. 11. Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur, declinetque ea, quae nocitura videantur, omniaque, quae ad vivendum sunt necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia eiusdem generis. Commune autem animantium omnium est coniunctionis appetitus procreandi caussa, et cura quaedam eorum, quae procreata sunt. Sed inter hominem et belluam hoc maxime interest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest quodque praesens est, se accommodat, paullum admodum sentiens praeteritum aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, caussas rerum videt, earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, et rebus praesentibus adiungit atque annectit futuras: facile totius vitae cursum videt, ad eamque degendam praeparat res necessarias. 12. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitae societatem; ingeneratque in primis praecipuum quemdam amorem in eos, qui procreati sunt; impellitque, ut hominum coetus et celebrationes et esse et a se obiri velit, ob easque caussas studeat parare ea, quae suppeditent et ad cultum et ad victum, nec sibi soli, sed coniugi, liberis ceterisque, quos caros habeat tuerique debeat. Quae cura exsuscitat etiam animos et maiores ad rem gerendam facit. 13. Inprimisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque quum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, simplex sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adiuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, nisi praecipienti aut docenti, aut utilitatis caussa iuste et legitime imperanti: ex quo magnitudo animi exsistit humanarumque rerum contemptio. 14. Nec vero illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo, quid sit, quod deceat, in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quae aspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. Quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat cavetque, ne quid indecore effeminateve faciat; tum in omnibus et opinionibus et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, *honestum:* quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum est; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, natura esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides: *quae si oculis cerneretur, mirabiles amores*, ut ait Plato, *excitaret sapientiae.* Sed omne, quod est honestum, id *quattuor partium* oritur ex aliqua. Aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur, aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide, aut in

animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore, aut in omnium, quae fiunt quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. 15. Quae quattuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri; eiusque virtutis hoc munus est proprium. 16. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet et in qua versetur, subiecta est veritas. 17. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur: ut et societas hominum coniunctioque servetur, et animi excellentia magnitudoque quum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem et constantia et moderatio et ea, quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quae tractantur in vita, modum quemdam et ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

VI. 18. Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in *veri cognitione* consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. In hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent,) adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam. 19. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audimus: in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus: multos in dialecticis, plures in iure civili; quae omnes artes in veri investigatione versantur, cuius studio a rebus gerendis abduci contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen fit intermissio saepe, multique dantur ad studia reditus; tum agitatio mentis, quae numquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiae cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. 20. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos et vitae quasi communitas continetur. Cuius partes duae sunt: *iustitia,* in qua virtutis splendor est maximus: ex qua boni viri nominantur; et huic coniuncta *beneficientia,* quam eamdem vel *benignitatem* vel *liberalitatem* appellari licet. Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus iniuria: deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. 21. Sunt autem privata nulla naturâ, sed aut vetere occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum; similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit, eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: eo, si qui sibi plus appetet, violabit ius humanae societatis. 22. Sed quoniam, (ut praeclare scriptum est a Platone,) non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem parentes, partem amici; atque, ut placet Stoicis, quae in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum caussa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. 23. Fundamentum autem iustitiae est *fides,* id est dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia *fiat,* quod dictum est, appellatam *fidem.*

Sed iniustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit, aut ira aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio, quam si parentes aut amicos aut patriam deserat. 24. Atque illae quidem iniuriae, quae nocendi caussa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur; quum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad iniuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia.

VIII. 25. Expetuntur autem divitiae quum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cuius fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus vitaeque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda est: sed fugienda semper iniuria est. 26. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos iustitiae capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium,

— — *Nulla sancta societas,*
nec fides regni est:

id latius patet. Nam, quidquid eiusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina atque humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. 27. Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae ple-

rumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitate fiat iniuria. Leviora enim sunt ea, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est. IX. 28. Praetermittendae autem defensionis deserendique officii plures solent esse caussae. Nam aut inimicitias aut laborem aut sumptus suscipere nolunt: aut etiam negligentia, pigritia, inertia, aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quae plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant et pro nihilo ducant, propterea iustos esse. Nam alterum genus assequuntur, [in] inferenda ne cui noceant iniuria; in alterum incidunt; discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putat, nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si est voluntarium. 29. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur iniuriam: qui altero genere iniustitiae vacant, in alterum incurrunt. Deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur, duobus generibus iniustitiae propositis, adiunximus caussas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia contineretur: facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, iudicare. 30. Est enim difficilis cura rerum alienarum. Quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a se alienum putat*: sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris; quae, quasi longo intervallo interiecto, videmus: aliter de illis, ac de nobis iudicamus. Quocirca bene praecipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, aequum sit an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat iniuriae. X. 31. Sed incidunt saepe tempora, quum ea, quae maxime videntur digna esse iusto homine eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum, promissum facere; quaeque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare fit iustum. Referri enim decet ad ea, quae posui principio, fundamenta iustitiae: primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut communi utilitati serviatur. Ea quum tempore commutantur, commutatur officium et non semper est idem. 32. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, maius anteponi minori: ut, si constitueris, te cuipiam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis standum non esse, quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? 33. Quae quidem pleraque iure praetorio liberantur, nonnulla legibus.

Exsistunt etiam saepe iniuriae calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quo illud *summum ius summa iniuria*, factum est iam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, quum triginta dierum essent cum hoste factae induciae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium induciae. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium, (nihil enim praeter auditum habeo,) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter, atque ut regredi, quam progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adiudicavit. Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni re fugienda est talis sollertia.

XI. Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus iniuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus. Atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, iniuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et ceteri sint ad iniuriam tardiores. 34. Atque in republica maxime conservanda sunt iura belli. Nam quum sint duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per vim; quumque illud proprium sit hominis, hoc belluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. 35. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam caussam, ut sine iniuria in pace vivatur; parta autem victoria, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt; at Karthaginem et Numantiam funditus sustulerunt: nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; si non optimam, at aliquam rempublicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et quum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt. In quo tanto opere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum. 36. Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse iustum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit et indictum. Popilius imperator tenebat provinciam, in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Quum autem Popilio videretur, unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed quum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiae sacramento; quia, priore amisso, iure cum hostibus pugnare non poterat. — 37. Adeo summa erat observatio in bello movendo. — M. quidem Ca-

tonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit se audisse, eum missum factum esse a consule, quum in Macedonia Persico bello miles esset. Monet igitur, ut caveat, ne praelium ineat: negat enim ius esse, qui miles non sit, cum hoste pugnare. XII. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine *perduellis* esset, is *hostis* vocaretur, lenitate verbi rei tristitiam mitigatam. *Hostis* enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc *peregrinum* dicimus. Indicant duodecim tabulae: ut STATUS DIES CUM HOSTE; itemque, ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius effecit iam vetustas: a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. 38. Quum vero de imperio decertatur belloque quaeritur gloria, caussas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante iustas caussas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii proposita gloria est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim cum civi aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal; reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara:

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis!
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,
virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
quorum virtuti belli fortuna pepercit,
eorumdem me libertati parcere certum est:
dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis dis.

Regalis sane et digna Aeacidarum genere sententia. XIII. 39. Atque etiam si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda: ut primo Punico bello Regulus captus a Poenis, quum de captivis commutandis Romam missus esset, iurassetque se rediturum: primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde, quum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere. [40. Secundo autem Punico bello, post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam astrictos misit iureiurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent: eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui peierassent, in aerariis reliquerunt; nec minus illum, qui iurisiurandi fraude culpam invenerat. Quum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris, iureiurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum. Quum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum et eum necaturum: senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, et potentis et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit.] 41. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est.

Meminerimus autem etiam adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum: quibus, non male praecipiunt, qui ita iubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, iusta praebenda. Quum autem duobus modis, id est aut vi aut fraude, fiat iniuria: fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum; sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui, quum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. — De iustitia satis dictum est.

XIV. 42. Deinceps, ut erat propositum, de *beneficentia* ac de *liberalitate* dicatur: qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius. Sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris: deinde, ne maior benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi assentatores iudicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem aliena convertant. 43. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur; hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullae et C. Caesaris pecuniarum tralatio a iustis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil enim liberale, quod non idem iustum. 44. Alter locus erat cautionis, ne benignitas maior esset, quam facultates: quod, qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod iniuriosi sunt in proximos. Quas enim copias iis et suppeditari aequius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet plerosque, non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quae proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est coniunctior, quam aut liberalitati aut honestati. 45. Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis: in quo et mores eius erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas ac societas vitae, et ad nostras utilitates officia ante collata: quae ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures caussae maioresque ponderis plus habebunt. XV. 46. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus praeclare agitur si sunt simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua iam multa dicta sunt, iustitia. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto nec sapiente ferventior plerumque est: illae virtutes virum bonum videntur potius attingere. Atque haec in moribus. 47. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia iudicemus. sin

erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, maior quaedam cura adhibenda est. Nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. 48. Quod si ea, quae utenda acceperis, maiore mensura, si modo possis, iubet reddere Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui iam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in nostra potestate est; non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine iniuria. 49. Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi; nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine iudicio vel modo in omnes, vel repentino quodam quasi vento, impetu animi incitati: quae beneficia aeque magna non sunt habenda, atque ea, quae iudicio, considerate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio et in referenda gratia, si cetera paria sunt, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi is non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

XVI. 50. Optime autem societas hominum coniunctioque servabitur, si, ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quae natura principia sint communitatis et societatis humanae, repetendum videtur altius. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate. Eius autem vinculum est ratio et oratio; quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando conciliat inter se homines coniungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus: iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus: sunt enim rationis et orationis expertes. 51. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas haec est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas, ut, quae descripta sunt legibus et iure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est: *Amicorum esse communia omnia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis eius, quod, ab Ennio positum in una re, transferri in multas potest.

Homó, qui erranti cómiter monstrát viam,
quasi lúmen de suo lúmine accendát, facit,
nihilóminus ipsi lúcet, quum illi accénderit.

Una ex re satis praecipitur, ut, quidquid sine detrimento commodari possit, id tribuatur vel ignoto. 52. Ex quo sunt illa communia, Non prohibere aqua profluente; Pati ab igne ignem capere, si quis velit; Consilium fidele deliberanti dare: quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt, eorum autem, qui iis egeant, infinita est multitudo, vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, *Nihilóminus ipsi lúcet:* ut facultas sit, qua in nostros simus liberales. XVII. 53. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab illa infinita discedatur, propior est eiusdem gentis, nationis, linguae; qua maxime homines coniunguntur: interius etiam est eiusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines praeterea et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractae. Arctior vero colligatio est societatis propinquorum. Ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. 54. Nam quum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium Urbis, et quasi seminarium reipublicae. Sequuntur fratrum coniunctiones; post consobrinorum sobrinorumque: qui quum una domo iam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia et affinitates; ex quibus etiam plures propinqui. Quae propagatio et suboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem coniunctio benevolentia devincit homines et caritate. 55. Magnum est enim, eadem habere monumenta maiorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla praestantior est, nulla firmior, quam quum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate coniuncti. Illud enim honestum, quod saepe dicimus, etiam si in alio cernimus, tamen nos movet atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. 56. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur, tamen iustitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius nec copulatius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt eaedemque voluntates, in his fit, ut aeque quisque altero delectetur, ac seipso; efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis: quae et mutua et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. 57. Sed quum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quae cum republica est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est: pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. 58. Sed si contentio quaedam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii: principes sint patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus; proximi liberi, totaque domus, quae spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi; vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam obiurgationes in amicitiis vigent maxime: estque ea iucundissima amicitia, quam similitudo morum coniugavit. XVIII. 59. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum; suntque officia, quae aliis magis, quam aliis debeantur: ut vicinum citius adiuveris in fructibus percipiendis, quam

aut fratrem aut familiarem; at, si lis in iudicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio, et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. 60. Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt, sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi; sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quae sunt in iure societatis humanae, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

61. Intelligendum est autem, quum proposita sint genera quattuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod *animo magno elatoque humanas res despiciente* factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

Vos etenim, iuvenes, animum geritis muliebrem,
illa virago viri:

et si quid eiusmodi:

Salmáci, da spolia, síne sudore et sánguine.

Contraque in laudibus, quae magno animo fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris; hinc noster Cocles; hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari.

XIX. 62. Sed ea animi elatio, quae cernitur in periculis et laboribus, si iustitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non modo enim id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis *fortitudo*, quum eam *virtutem* esse dicunt *propugnantem pro aequitate*. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus. Nihil enim honestum esse potest, quod iustitia vacat. 63. Praeclarum igitur illud Platonis: *Non solum*, inquit, *scientia, quae est remota ab iustitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda: verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat, quam fortitudinis.* Itaque viros fortes et magnanimos eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus: quae sunt ex media laude iustitiae. 64. Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, *omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi:* sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. Difficile est autem, quum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo iure patiantur: exsistuntque in republica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam iustitia pares. Sed quo difficilius, hoc praeclarius. Nullum est enim tempus, quod iustitia vacare debeat. 65. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non, qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria iudicat; principemque se esse mavult, quam videri. Etenim qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res iniustas impellitur, ut quisque altissimo animo est, gloriae cupiditate. Qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX. 66. Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur, quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, quum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari aut optare aut expetere oportere, nullique neque homini neque perturbationi animi nec fortunae succumbere. Altera est res, ut, quum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed ut vehementer arduas plenasque laborum et periculorum, tum vitae, tum multarum rerum, quae ad vitam pertinent. 67. Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: caussa autem et ratio efficiens magnos viros est in priore. In eo est enim illud, quod excellentes animos et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices, et ab omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum est: et ea, quae videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est magnaeque constantiae. 68. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate: nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et haec videnda, et pecuniae fugienda cupiditas. Nihil enim est tam angusti animi tamque parvi, quam amare divitias: nihil honestius magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficientiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriae cupiditas, ut supra dixi: eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam. 69. Vacandum autem omni est animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam aegritudine et voluptate nimia et iracundia; ut tranquillitas et securitas adsit, quae affert quum constantiam, tum etiam dignitatem Multi autem et sunt et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes a negotiis publicis se removerunt ad otiumque perfugerunt: in his et nobilissimi philosophi longeque principes, et quidam homines severi et graves, qui nec populi nec principum mores ferre potuerunt, vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. 70. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cuius proprium est sic vivere, ut velis. XXI. Quare, quum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et suo et parvo. In quo

neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed et facilior et tutior et minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rempublicam et ad magnas res gerendas accommodaverunt. 71. Quapropter et iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capessentibus, qui, excellenti ingenio, doctrinae sese dediderunt: et iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore caussa impediti a republica recesserunt, quum eius administrandae potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit caussa, si despicere se dicant ea, quae plerique mirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum iudicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu est non probare: sed videntur labores et molestias, tum offensionum et repulsarum quasi quamdam ignominiam timere et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent; voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores; gloriam negligant, frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. 72. Sed iis, qui habent a natura adiumenta rerum gerendarum, abiecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus et gerenda respublica est: nec enim aliter aut regi civitas aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam et magnificentia et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam saepe dico, tranquillitas animi atque securitas: si quidem nec anxii futuri sunt et cum gravitate constantiaque victuri. 73. Quae faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita, quae fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent: et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine caussa maiores motus animorum concitantur, maiorque cura efficiendi rempublicam gerentibus, quam quietis; quo magis iis et magnitudo animi est adhibenda et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit, sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis prius, quam aggrediare, adhibenda est praeparatio diligens.

XXII. 74. Sed quum plerique arbitrentur, res bellicas maiores esse, quam urbanas, minuenda est haec opinio. Multi enim bella saepe quaesiverunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem apti et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus iudicare, multae res exstiterunt urbanae maiores clarioresque, quam bellicae. 75. Quamvis enim Themistocles iure laudetur, et sit eius nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas: non minus praeclarum hoc, quam illud, iudicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc maiorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adiuverit: at ille vere, ab se adiutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus eius, qui a Solone erat constitutus. 76. Licet eadem de Pausania Lysandroque dicere: quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemonis dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt. Quin etiam ob has ipsas caussas et parentiores habuerunt exercitus et fortiores. Mihi quidem neque, pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, quum versaremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur.

Parvi enim foris sunt arma, nisi sit consilium domi.

Nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excidenda Numantia reipublicae profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, quum Ti. Gracchum interemit: quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione: (attingit etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est:) sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano sine exercitu. 77. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam nobis rempublicam gubernantibus, nonne togae arma cessere? Neque enim periculum in republica fuit gravius umquam, nec maius otium. Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? 78. Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas huius gloriae et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt igitur domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his, operae studiique ponendum est.

XXIII. 79. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus et ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura et cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicae praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta aut confecta bella sunt, nonnumquam etiam illata: ut M. Catonis bellum Punicum tertium; in quo etiam mortui valuit auctoritas. 80. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quaesita videatur. Fortis vero et constantis est non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu deiici, ut dicitur; sed praesenti animo uti et consilio, nec a ratione discedere. 81. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem: et, quid agendum sit, quum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit: *Non putaram.* Haec sunt opera magni animi et excelsi et prudentia consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam et belluarum simile est: sed quum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda. XXIV. 82. De evertendis autem diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid crudeliter. Idque est viri magni, rebus agitatis, punire

sontes, multitudinem conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant: sic reperias multos, quibus periculosa et calida consilia quietis et cogitatis et splendidiora et maiora videantur. 83. Numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine caussa: quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare dementis est, subvenire autem tempestati quavis ratione — sapientis: eoque magis, si plus adipiscare re explicata boni, quam addubitata mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicae. Itemque alii de vita, alii de gloria et benevolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore et gloria, quam de ceteris commodis.

84. Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent, iidem gloriae iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui quum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, quum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua, quum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audent dicere.

XXV. 85. Omnino, qui reipublicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicae ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videantur, pauci universorum. 86. Hinc apud Athenienses magnae discordiae, in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quae gravis et fortis civis et in republica dignus principatu fugiet atque oderit, tradetque se totum reipublicae, neque opes aut potentiam consectabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit, omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quae dixi. 87. Miserrima est omnino ambitio honorumque contentio, de qua praeclare apud eumdem est Platonem: *Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret.* Idemque praecipit, ut *eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo iudicio tueri rempublicam velint:* qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

88. Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis et in iuris aequabilitate exercenda est etiam facilitas et altitudo animi, quae dicitur: ne, si irascamur aut intempestive accedentibus aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur reipublicae caussa severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet, neque ad eius, qui punitur aliquem aut verbis fatigat, sed ad reipublicae utilitatem referri. 89. Cavendum est etiam, ne maior poena, quam culpa sit: et ne iisdem de caussis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. Numquam enim, iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum; quae placet Peripateticis, et recte placet, modo ne laudarent iracundiam et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque, ut ii, qui praesunt reipublicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

XXVI. 90. Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus superbiam, fastidium arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre levitatis est: praeclaraque est aequabilitas in omni vita et idem semper vultus eademque frons; ut de Socrate, itemque de C. Laelio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio, facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus: ut recte praecipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores sumus, tanto nos geramus submissius. Panaetius quidem *Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum* ait *dicere, ut equos, propter crebras contentiones praeliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere soleant, ut iis facilioribus possint uti: sic homines secundis rebus effrenatos sibique praefidentes tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem varietatemque fortunae.* 91. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, iisque maior etiam, quam ante, tribuenda auctoritas. Iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus, in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut iure laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata; quum homines inflati opinionibus turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed haec quidem hactenus.

92. Illud autem sic est iudicandum, maximas geri res et maximi animi ab iis, qui respublicas regant,

quod earum administratio latissime pateat ad plurimosque pertineat: esse autem magni animi et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent aut conarentur magna quaedam, seseque suarum rerum finibus continerent, aut interiecti inter philosophos et eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab eius usu suos; potiusque et amicis impertientes et reipublicae, si quando usus esset. Quae primum bene parta sit, nullo neque turpi quaestu neque odioso, tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia, nec libidini potius luxuriaeque, quam liberalitati et beneficientiae pateat. Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter vitaeque hominum amice.

XXVII. 93. Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua *verecundia*, et quasi quidam ornatus vitae, *temperantia et modestia omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus* cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine *decorum* potest: Graece enim *πρέπον* dicitur. Huius vis ea est, ut ab honesto non queat separari. 94. Nam et, quod decet, honestum est: et, quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, quum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et ratione uti atque oratione prudenter, et agere, quod agas, considerate, omnique in re, quid sit veri, videre et tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare et mente esse captum: et iusta omnia decora sunt; iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur: quod contra, id, ut turpe, sic indecorum. 95. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum; et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. Ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine: sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. 96. Est autem eius descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur, et aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: *Decorum* id esse, *quod consentaneum sit hominis excellentiae in eo, in quo natura eius a reliquis animantibus differat.* Quae autem pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id *decorum* velint esse, *quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam liberali.* XXVIII. 97. Haec ita intelligi, possumus existimare ex eo decoro, quod poetae sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poetas, quod deceat, dicimus, quum id, quod quaque persona dignum est, et fit et dicitur. Ut, si Aeacus aut Minos diceret,

Oderint, dum metuant: – – – aut,

— — *natis sepulcro ipse est parens:*

indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus: at, Atreo dicente, plausus excitantur: est enim digna persona oratio. Sed poetae, quid quemque deceat, ex persona iudicabunt. Nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. 98. Quocirca poetae in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat et quid deceat, videbunt: nobis autem quum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint, quumque eadem natura doceat, non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in uno quoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine et constantia et moderatione dictorum omnium atque factorum. 99. Adhibenda est igitur quaedam reverentia adversus homines, et optimi cuiusque et reliquorum. Nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed [etiam] omnino dissoluti. Est autem quod differat in hominum ratione habenda inter iustitiam et verecundiam. Iustitiae partes sunt, non violare homines: verecundiae, non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100. Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam, quae deducit ad convenientiam conservationemque naturae. Quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus, assequemurque et id, quod acutum et perspicax natura est, et id, quod ad hominum consociationem accommodatum, et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. 101. Duplex est enim vis animorum atque natura: una pars in appetitu posita est, quae est *ὁρμή* Graece, quae hominem huc et illuc rapit: altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet. XXIX. Omnis autem ratio vacare debet temeritate et negligentia, nec vero agere quidquam, cuius non possit caussam probabilem reddere. 102. Haec est enim fere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque praecurrant, nec propter pigritiam aut ignaviam deserant, sintque tranquilli atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur et tamquam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt. Relinquunt enim et abiiciunt obedientiam nec rationi parent, cui sunt subiecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum aut eorum, qui aut libidine aliqua aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus statusque mutantur. 103. Ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii formam revertamur,) appetitus omnes contrahendos sedandosque esse excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconsiderate negligenterque agamus. Neque enim ita gene-

rati a natura sumus, ut ad ludum et iocum facti esse videamur, ad severitatem potius, et ad quaedam studia graviora atque maiora. Ludo autem et ioco uti illo quidem licet; sed sicut somno et quietibus ceteris, tum, quum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus iocandi non profusum nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat. 104. Duplex est omnino iocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscenum; alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt; multaque multorum facete dicta: ut ea, quae a sene Catone collecta sunt, quae vocant *ἀποφθέγματα*. Facilis est igitur distinctio ingenui et illiberalis ioci. Alter est, si tempore fit, remisso homine dignus; alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. Ludendi est etiam quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster et studia venandi honesta exempla ludendi.

XXX. 105. Sed pertinet ad omnem officii quaestionem, semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque belluis antecedat. Illae nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu; hominis autem mens discendo alitur et cogitando, semper aliquid aut anquirit aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paullo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine:) sed si quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis propter verecundiam. 106. Ex quo intelligitur corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia, eamque contemni et reiici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referatur et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volemus, quae sit in natura hominis excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe, diffluere luxuria, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parce, continenter, severe, sobrie.

107. Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis, quarum una communis est ex eo, quod omnes participes sumus rationis, praestantiaeque eius, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur: altera autem, quae proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt: (alios videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere; itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem:) sic in animis exsistunt maiores etiam varietates. 108. Erat in L. Crasso, in L. Philippo multus lepos; maior etiam, magisque de industria, in C. Caesare, L. F. At iisdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adolescente singularis severitas; in C. Laelio multa hilaritas; in eius familiari Scipione ambitio maior, vita tristior. De Graecis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem *εἴρωνα* Graeci nominaverunt, Socratem accepimus: contra Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem ex Poenorum, ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praecipere hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Iasonem ceteris anteponunt: in primisque versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita eius esset, et plus aliquando reipublicae prodesset, furere se simulavit. 109. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti, qui nihil ex occulto, nihil insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici; itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur: ut Sullam et M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus: contraque Callicratidam, qui praefectus classis proximus post Lysandrum fuit: itemque in sermonibus alium, quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur. Quod in Catulo, et in patre et in filio, idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex maioribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contraque patrem eius, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis; ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum et clarum fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum. XXXI. 110. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus: ea tamen conservata, propriam naturam sequamur; ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostrae naturae regula metiamur. Neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invita Minerva, ut aiunt, id est, adversante et repugnante natura. 111. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam Graeca verba inculcantes, iure optimo rideamur: sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. 112. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere aliquis debeat, alius in eadem caussa non debeat. Num enim alia in caussa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita, et mores fuerant faciliores: Catoni autem quum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roborasset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriundum potius, quam tyranni vultus aspiciendus fuit. 113. Quam multa passus est Ulixes in illo errore diuturno, quum et mulieribus, (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt,) inserviret et in omni sermone omnibus affabilem se esse vellet! Domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Aiax, quo animo traditur, millies oppetere

mortem quam illa perpeti maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui, eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque maxime suum. 114. Suum quisque igitur noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat, ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiae. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt: qui voce freti sunt, Epigonos Medumque; qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram: semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non saepe Aesopus Aiacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit sapiens vir in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minime indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus. XXXII. 115. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliqui aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismetipsi iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. 116. Quorum vero patres aut maiores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F., in iure civili; Paulli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, quum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione maiorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti maioribus. 117. Haec igitur omnia, quum quaerimus quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, iudicare. 118. Nam quod Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, quum primum pubesceret, — quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, — exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Jovis satu edito, potuit fortasse contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur; plerumque autem parentium praeceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis iudicio feruntur quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentium disciplina rectam vitae secuti sunt viam. XXXIII. 119. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: qua in deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Nam quum in omnibus, quae aguntur ex eo modo, quo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda multo est ei rei cura maior adhibenda, ut constare in perpetuitate vitae possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare. 120. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam; utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitae, sed naturae magis: multo enim et firmior est et constantior, ut fortuna nonnumquam ipsa, mortalis cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maxime decet: nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentimque facienda: ut amicitias, quae minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente praecidere. 121. Commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse maiores: primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possit, — ut superioris filius Africani, qui hunc Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui: — si igitur non poterit sive caussas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere; illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas et impium iudicandum est.

XXXIV. 122. Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt iuvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, maiores natu vereri, exque iis deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur: ineuntis enim aetatis inscitia senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis, ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam, quum relaxare animos et dare se iucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae, quod erit facilius, si in eiusmodi quidem rebus maiores natu velint interesse. 123. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur: danda vero opera, ut et amicos et iuventutem et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adiuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiaeque dedat. Luxuria vero quum omni aetati turpis, tum senectuti

foedissima est. Sin autem etiam libidinum intemperantia accesserit, duplex malum est, quod et ipsa senectus dedecus concipit, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. 124. Ac ne illud quidem alienum est de magistratuum, de privatorum civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus intelligere, se gerere personam civitatis, debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura describere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus iure vivere, neque submissum et abiectum, neque se efferentem; tum in republica ea velle, quae tranquilla et honesta sint: talem enim solemus et sentire bonum civem et dicere. 125. Peregrini autem atque incolae officium est nihil praeter suum negotium agere, nihil de alio anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. 126. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto; difficilibus ad eloquendum: sed satis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quae formam nostram reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu; quae partes autem corporis, ad naturae necessitatem datae, aspectum essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit atque abdidit. 127. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum *verecundia*. Quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant; quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscenum est. Itaque nec actio rerum illarum aperta petulantia vacat, nec orationis obscenitas. 128. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae re turpia non sint, verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est, sed dicitur non obscene: liberis dare operam re honestum est, nomine obscenum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. 129. Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda: ne quid effeminatum aut molle, et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet vetere disciplina verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. Verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam aperiantur, aspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce.

XXXVI. 130. Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas: venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus *ornatus;* et huic simile vitium in *gestu motuque* caveatur. Nam et palaestrici motus saepe sunt odiosiores, et histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione; et in utroque genere, quae sunt recta et simplicia, laudantur. Formae autem dignitas coloris bonitate tuenda est, color exercitationibus corporis. Adhibenda est praeterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est. 131. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in ingressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur; aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates: quae quum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus, et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. 132. Motus autem animorum duplices sunt, alteri cogitationis, alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur, appetitum rationi obedientem praebeamus. XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex; altera contentionis, altera sermonis: contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, concionum, senatus, *sermo* in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur, sequatur etiam convivia. Contentionis praecepta rhetorum sunt, nulla sermonis: quamquam haud scio, an possint haec quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui studeant, sunt nulli; rhetorum turba referta omnia. Quamquam quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. 133. Sed quum orationis indicem vocem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis, utrumque omnino a natura petendum est; verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum: — quamquam erant litterati: sed et alii —: hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis; litterae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum: sine contentione vox nec languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnes: ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. 134. Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax; insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios; sed quum reliquis in rebus, tum in sermone communi vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si iocosis, leporem. In primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus: quod maxime tum solet evenire, quum studiose de absentibus, detrahendi caussa, aut per ri-

diculum, aut severe, maledice contumelioseque dicitur. 135. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut, etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio, sed, utcumque aderunt: neque enim omnes isdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. XXXVIII. 136. Sed quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est motus animi nimios, rationi non obtemperantes, sic eiusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat: maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et vereri et diligere videamur. Obiurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore, et verborum gravitate acriore; id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. Sed, ut ad urendum et secandum, sic et ad hoc genus castigandi raro invitique veniemus; nec umquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina: sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. 137. Magnam autem partem * clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut et severitas adhibeatur et contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius id caussa, qui obiurgetur, esse susceptum. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter fieri possunt, nec iis, qui adsunt, probari. Deforme est etiam, de se ipsum praedicare, falsa praesertim, et cum irrisione audientium imitari *militem gloriosum.* XXXIX. 138. Et quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe, dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis *domum* placeat esse: cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio et tamen adhibenda commoditatis dignitatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio et plenam dignitatis domum: quae quum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur: hanc Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit; hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam non repulsam solum retulit, sed ignominiam et calamitatem. 139. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quaerenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est: et, ut in ceteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum, sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi, et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis. Aliter ampla domus dedecori saepe domino fit, si est in ea solitudo; et maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. Odiosum est enim, quum a praetereuntibus dicitur:

— — *o domus ántiqua, heu, quam dispari*
domináre domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. 140. Cavendum est autem, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur, ut L. Luculli, summi viri, — virtutem, quis? atquam multi villarum magnificentiam imitati sunt! Quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus. 141. In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus, ut neve maior, neve minor cura et opera suscipiatur, quam caussa postulet. Tertium est, ut caveamus, ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium praestantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

XL. 142. Deinceps de ordine rerum et temporum opportunitate dicendum est. Haec autem scientia continentur ea, quam Graeci *εὐταξίαν* nominant, non hanc, quam interpretamur *modestiam;* quo in verbo *modus* inest: sed illa est *εὐταξία*, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eamdem nos *modestiam* appellemus, sic definitur a Stoicis, ut *modestia* sit *scientia rerum earum, quae agentur aut dicentur, loco suo collocandarum.* Ita videtur eadem vis *ordinis* et *collocationis* fore. Nam et *ordinem* sic definiunt, *compositionem rerum aptis et accommodatis locis: locum* autem *actionis, opportunitatem temporis* esse dicunt. *Tempus* autem *actionis opportunum* Graece *εὐκαιρία,* Latine appellatur *occasio.* Sic fit, ut *modestia* haec, quam ita interpretamur, ut dixi, *scientia* sit *opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.* 143. Sed potest eadem esse *prudentiae definitio,* de qua principio diximus. Hoc autem loco de moderatione et temperantia et earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt: quae autem harum virtutum, de quibus iamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. 144. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in praetura Sophoclem poetam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles: »O puerum pulchrum, Pericle!« *At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.* Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci et temporis. Ut si qui, quum caussam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscitia temporis. 145. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magno opere admonitionem et praecepta desiderant. Quae autem parva videntur esse delicta neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus aut tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet: sic videndum est in vi-

ta, ne forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo maior et melior actionum, quam sonorum concentus est. XLI. 146. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt: sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum, magna saepe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis et submissione, ex ceteris similibus, facile iudicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quidque eorum sit, ex aliis iudicare, ut, si quid dedeceat in illis, vitemus ipsi. Fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismetipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi caussa, magistri. 147. Nec vero alienum est, ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Maior enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modo, quid quisque loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam, qua de caussa quisque sentiat. Ut enim pictores et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poetae, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur; hique et secum et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt: sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda et non facienda, et mutanda et corrigenda sunt. 148. Quae vero more agentur institutisque civilibus, de iis nihil est praecipiendum: illa enim ipsa praecepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est eiicienda: est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. 149. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes ac bene meritos aut merentes, sicut aliquo honore aut imperio affectos, observare et colere debemus; tribuere etiam multum senectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis et peregrini: in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit; ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus. XLII. 150. Iam de *artificiis* et *quaestibus*, qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut feneratorum. Illiberales autem et sordidi quaestus mercenariorum omnium, quorum operae, non artes emuntur. Est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant. Nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur. Nec vero est quidquam turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur: nec enim quidquam ingenuum habere potest officina. Minimeque artes eae probandae, quae ministrae sunt voluptatum,

cetárii, lanii, coqui, fartóres, piscatóres,

ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium. 151. Quibus autem artibus aut prudentia maior inest, aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, eae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda: atque etiam, si satiata quaestu, vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu in agros se possessionesque contulerit, videtur iure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius; de qua quoniam in *Catone maiore* satis multa diximus, illinc assumes, quae ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. 152. Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio et comparatio, *de duobus honestis utrum honestius:* qui locus a Panaetio est praetermissus. Nam quum omnis honestas manet a partibus quattuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis: eae in deligendo officio saepe inter se comparentur necesse est. 153. Placet igitur, aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest. Quod si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quae cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret et contempletur: tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum [est] illa sapientia, quam *σοφίαν* Graeci vocant: *prudentiam* enim, quam Graeci *φρόνησιν*, aliam quamdam intelligimus; quae est *rerum expetendarum fugiendarumque scientia.* Illa autem *sapientia*, quam principem dixi, *rerum est divinarum atque humanarum scientia*, in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est; certe necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur: pertinet igitur ad societatem generis humani: ergo haec cognitioni anteponenda est. 154. Atque id optimus quisque re ipsa ostendit et iudicat. Quis est enim tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei, tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abiiciat, etiam si dinumerare se stellas aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. 155. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad hominum caritatem, qua nihil homini esse debet antiquius. XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudiverunt multos, quo meliores cives utilioresque rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam

attulimus, si modo aliquid attulimus, a doctoribus atque doctrina instructi ad eam et ornati accessimus. 156. Neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt atque docent, sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur. Nec enim locus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret; ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi, doctrinae studiis et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque caussam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare, quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate iuncti sumus. 157. Atque ut apum examina non fingendorum favorum caussa congregantur, sed, quum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis natura congregati, adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et ieiuna videatur: itemque *magnitudo animi*, remota a communitate coniunctioneque humana, feritas sit quaedam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. 158. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem. Quod si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita. Nam et solitudinem fugeret, et socium studii quaereret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur. XLV. 159. Illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam *moderationi modestiaeque* semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae caussa sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita taetra quaedam, ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet reipublicae caussa; ne respublica quidem pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicae, quidquam illorum facere sapientem. 160. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. Ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non difficile sit in exquirendo officio, quid cuique sit praeponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum; ex quibus, quid cuique praestet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus, secunda patriae, tertia parentibus, deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. 161. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

137.

LIBER SECUNDUS

ARG. Cicero hoc libro totius disputationis secundum de Utili locum explicare instituit. Utile autem est ei vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, cum honesto coniunctum et natura confusum, et totum in virtute positum. Sed quoniam, quaecumque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt, hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt, relictis omnibus, aliorum animos nobis conciliandos et ad usus nostros adiungendos esse docet, quod quomodo fieri possit, copiose demonstrat, sed ita, ut omnem amorem atque benevolentiam hominum a virtute et honestate repetendam esse dicat, ut a iustitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate c. 3-24. Ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniaeque curatio, quomodo valetudo sustentetur et pecunia honeste quaeratur, ostendit. c. 24. extr. In comparatione autem utilitatum, quum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, item commoda corporis inter se, vel externa cum externis conferantur, dubium esse negat, quin maior utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ut ne ab honesto deflectatur cap. 25.

I. 1. Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultates, ad opes, ad copias: [in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile; tum, ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile.] De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixero. 2. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem, quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam. Quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae reipublicae, summos viros, amisissem; nec me angoribus dedidi, quibus eram confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus. 3. Atque utinam respublica stetisset, quo coeperat, statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, incidisset! Primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Quum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino; illae scilicet litterae conticuerunt, forenses et senatoriae. 4. Nihil agere autem quum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis existimavi honestissime molestias

posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui quum multum adolescens discendi caussa temporis tribuissem; postea quam honoribus inservire coepi, meque totum reipublicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicae temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat. II. 5. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos! optabilius sapientia? quid praestantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, *philosophi* nominantur; nec quidquam aliud est *philosophia*, si interpretari velis, praeter *studium sapientiae*. *Sapientia* autem est (ut a veteribus philosophis definitum est) *rerum divinarum et humanarum caussarumque, quibus eae res continentur, scientia:* cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. 6. Nam sive oblectatio quaeritur animi requiesque curarum: quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur: aut haec ars est aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbati reipublicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. 7. Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, quum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia! Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur. Quae enim esset ista mens, vel quae vita potius, non modo disputandi, sed vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes *alia probabilia*, *contra alia* [esse] dicimus. 8. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quae probabilia mihi videantur, sequi; quae contra, improbare, atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte caussarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in *Academicis* nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt, tamen haec nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

III. 9. *Quinque* igitur *rationibus* propositis *officii persequendi,* quarum duae ad *decus honestatemque* pertinerent, duae ad *commoda vitae, copias, opes, facultates:* quinta ad *eligendi iudicium, si quando ea,* quae dixi, *pugnare inter se viderentur:* honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod *utile* appellatur. In quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut, honestatem ab utilitate secernens, et constitueret, esse honestum aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum: qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit afferri. 10. Summa quidem auctoritate philosophi severe sane atque honeste haec tria, genere confusa, cogitatione distinguunt. Quidquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent; itemque quod honestum, idem iustum. Ex quo efficitur, ut, *quidquid honestum sit, idem sit utile.* Quod qui parum perspiciunt, ii saepe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam iudicant. Quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude et malitia se intelligant ea, quae velint, consequi posse. 11. Quae ergo *ad vitam hominum tuendam pertinent,* partim sunt *inanima,* ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia generis eiusdem: partim *animalia*, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia *rationis expertia* sunt, alia *ratione utentia.* Expertes rationis equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad usum hominum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt: *deorum* unum, alterum *hominum. Deos* placatos pietas efficiet et sanctitas: *proxime* autem *et secundum deos homines hominibus maxime utiles esse possunt.* 12. Earumque *rerum, quae noceant et obsint,* eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, *homines hominibus obesse plurimum* arbitrantur. Ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent, nec iis sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum operâ ulla esse potuisset. 13. Iam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio et earum, quibus egeremus, invectio certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii: nec

— — *férrum, aes, aurum, argéntum* effoderetur, *penitus abditum.*

sine hominum labore et manu. IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? 14. Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos: quae unde sine hominum opera habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, homines certe fuerunt, nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fructus ex iis capere possemus. ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur et, quae usui possunt esse, capiuntur. 15. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Qui enim aegris subveniretur, quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae no-

bis artes ministrarent? Quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari nec frequentari ex quo leges moresque constituti, tum iuris aequa descriptio certaque vivendi disciplina. Quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est. effectumque, ut esset vita munitior atque ut dando et accipiendo mutuandisque facultatibus et commodandis nulla re egeremus.

V. 16. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem belli nec principem domi magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi: qui, collectis ceteris caussis, eluvionis, pestilentiae, vastitatis, belluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta, deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

17. Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint: *proprium hoc* statuo *esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adiungere.* Itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in usu et tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis; *hominum* autem *studia, ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur.* 18. [Etenim virtus omnis *tribus* in rebus fere vertitur: quarum *una* est in perspiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quae cuiusque rei caussa sit: *alterum,* cohibere motus animi turbatos, quos Graeci *πάθη* nominant; appetitionesque, quas illi *ὁρμάς,* obedientes efficere rationi: *tertium,* iis, quibuscum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantaque poena afficiamus, quantam aequitas humanitasque patitur.]

VI. 19. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in *fortuna* in utramque partem, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? Nam et quum prospero flatu eius utimur, ad exitus pervehimur optatos, et quum reflavit, affligimur. Haec igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde a bestiis ictus, morsus, impetus. Haec ergo, ut dixi, rariora. 20. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum, clades imperatorum, ut nuper summi et singularis viri: invidiae praeterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum saepe civium expulsiones, calamitates, fugae: rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, *quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus.* Quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortasse etiam brevior videbitur.

21. Quaecumque igitur homines homini tribuunt *ad eum augendum atque honestandum,* aut benevolentiae gratia faciunt, quum aliqua de caussa quempiam diligunt, aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant, aut cui fidem habent et bene rebus suis consulere arbitrantur, aut cuius opes metuunt: aut contra, a quibus aliquid exspectant, ut quum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut postremo pretio ac mercede ducuntur; quae sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima, et iis, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. 22. Male enim se res habet, quum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. — Sed quoniam nonnumquam hoc subsidium necessarium est, quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam *subiiciunt se homines imperio alterius et potestati* de caussis pluribus. Ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissisque capti: aut postremo, ut saepe in nostra republica videmus, mercede conducti. VII. 23. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam *diligi;* nec alienius, quam *timeri.* Praeclare enim Ennius:

Quém metuunt, odére: quem quisque ódit, periisse éxpetit.

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque quum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem: sed reliquorum similes exitus tyrannorum; quorum haud fere quisquam interitum [talem] effugit. Malus enim custos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis [est] vel ad perpetuitatem. 24. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda saevitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, iis nihil potest esse dementius. Quamvis enim sint demersae leges alicuius opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissae libertatis, quam retentae. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quae volemus, et privatis in rebus et in republica consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est. 25. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum? qui, cultros metuens tonsorios, candente carbone sibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheraeum, quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen, ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Threiciis, destricto gladio iubebat anteire; prae-

mittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret, quam coniugem! Nec eum fefellit. Ab ea est enim ipsa propter pellicatus suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente metu possit esse diuturna. 26. Testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster: sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedaemonios iniuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis? VIII. Externa libentius in tali re, quam domestica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites aut necessarii. Regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus: 27. nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terrae verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamus; post vero Sullae victoriam penitus amisimus: desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, quum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam caussam non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hasta posita, quum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletium et certe civium, *praedam se suam vendere.* Secutus est, qui in caussa impia, victoria etiam foediore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet. 28. Itaque, vexatis ac perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quidquam sol vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunitates scelerum tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas. 29. Nec vero umquam bellorum civilium semen et caussa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt, quam P. Sulla quum vibrasset, dictatore propinquo suo, idem, sexto tricesimo anno post, a sceleratiore hasta non recessit: alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus praemiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes modo Urbis stant et manent, iique ipsi iam extrema scelera metuentes; rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus, (redeundum est enim ad propositum,) dum metui, quam cari esse et diligi malumus. Quae si populo Romano iniuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod quum perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam, metus imbecillam, sequitur, ut disseramus, quibus rebus facillime possimus eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. 30. Sed ea non pariter omnes egemus. Nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis sit, a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum et nostra mirantium: haec enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros, eaque utrisque est propemodum comparanda. 31. Honore et gloria et benevolentia civium fortasse non aeque omnes egent, sed tamen si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum quum ad cetera, tum ad amicitias comparandas. IX. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur *Laelius.* Nunc dicamus *de gloria*: quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri; sed attingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta *gloria* constat ex tribus his: *si diligit multitudo; si fidem habet; si cum admiratione quadam honore dignos putat.* Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam *aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus.* 32. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi *benevolentiae* praecepta, videamus: quae quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco voluntate beneficâ benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficientiae, iustitiae, fidei, omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus: idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem caussae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores. 33. *Fides* autem *ut habeatur,* duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus et, quum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse. Hanc enim utilem homines existimant veramque prudentiam. Iustis autem et fidis hominibus, id est viris bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis iniuriaeque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. 34. Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet: quippe quum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior, hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiae iustitia coniuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium. Iustitia sine prudentia multum poterit: sine iustitia nihil valebit prudentia.

X. 35. Sed, ne quis sit admiratus, cur, quum inter omnes philosophos constet, a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse: alia est illa, quum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, quum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios viros bonos, alios prudentes dicamus. Popularibus enim verbis est agen-

dum et usitatis quum loquimur de opinione populari idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur. 36. Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, *ut cum admiratione hominum honore ab iis digni iudicaremur*. Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna et praeter opinionem suam animadverterunt separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona. Itaque eos viros suspiciunt maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere; despiciunt autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant et ad faciendam iniuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam; sed de iis male existimant. Quamobrem, ut ante dixi, contemnuntur ii, qui *nec sibi, nec alteri*, ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. 37. Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire ceteris virtute putantur, et quum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimae dominae, maioris partis animos* a virtute detorquent; et dolorum quum admoventur faces, praeter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiae, paupertas omnes homines vehementissime permovent. Quae qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, quumque aliqua iis ampla et honesta res obiecta est, totos ad se convertit et rapit, tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis? XI. 38. Ergo et haec animi despicientia admirabilitatem magnam facit: et maxime iustitia, ex qua una virtute *viri boni* appellantur, mirifica quaedam multitudini videtur: nec iniuria. Nemo enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quae his sunt contraria, aequitati anteponit. Maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit: et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis, et ob eamdem caussam fidem et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

39. Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adiumenta hominum desiderat, in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini atque in agro vitam agenti opinio iustitiae necessaria est; eoque etiam magis, quod, eam si non habebunt, iniusti habebuntur et nullis praesidiis septi multis afficientur iniuriis. 40. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est: cuius tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit, et multo maiores Viriathus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is, qui sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam eius vim inter leges et iudicia in constituta republica fore putamus? XII. 41. Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud maiores nostros iustitiae fruendae caussa videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur initio multitudo ab iis, qui maiores opes habebant: ad unum aliquem confugiebant, virtute praestantem; qui quum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit caussa, quae regum. 42. Ius enim semper quaesitum est aequabile: neque enim aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequebantur, erant eo contenti. Quum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. Adiuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines iis auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iustitia est, quum ipsa propter sese, (nam aliter iustitia non esset,) tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, verum etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est. 43. Quamquam praeclare Socrates *hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiariam* dicebat *esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset*. Quod si qui simulatione et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed brevitatis caussa familia erimus contenti una. Ti. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit; at eius filii nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent iure caesorum. XIII. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, iustitiae fungatur officiis. Ea quae essent, dictum est in libro superiore.

44. Sed, *ut facillime, quales simus, tales esse videamur*, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet caussam celebritatis et nominis, aut a patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse,) aut aliquo casu atque fortuna: in hunc oculi omnium coniiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur: et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse nec factum. 45. Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur: ii simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. Prima est igitur adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex *bellicis rebus* comparari potest; in qua multi apud

maiores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, quum te Pompeius alae alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequebare equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto. Quamobrem pergamus ad ea, quae restant. 46. Ut igitur in reliquis rebus multo maiora sunt opera animi, quam corporis: sic eae res, quas *ingenio ac ratione* persequimur, gratiores sunt, quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur *a modestia cum pietate in parentes, tum in suos benevolentia.* Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur *adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicae, contulerunt:* quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore [se] similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. 47. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem et innocentiae, et iuris scientiae, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, quum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa. Et, qua aetate qui exercentur, laude affici solent, ut Demosthenem accepimus, ea aetate L. Crassus ostendit, id se in foro optime iam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. XIV. 48. Sed quum duplex ratio sit *orationis*, quarum in altera *sermo* sit, in altera *contentio*, non est id quidem dubium, quin contentio orationis maiorem vim habeat ad gloriam. Ea est enim, quam *eloquentiam* dicimus. — Sed tamen difficile dictu est, quanto opere conciliet animos hominum *comitas affabilitasque sermonis.* Exstant epistolae, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus,) quibus praecipiunt, *ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deleniant.* Quae autem in multitudine cum *contentione* habetur oratio, ea saepe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus, quam ceteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestiae gravitas, nihil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. 49. Sed, quum sint plura caussarum genera, quae eloquentiam desiderent, multique in nostra republica adolescentes et apud iudices et apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima admiratio est in iudiciis; quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paullo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. 50. Sed hoc quidem non est saepe faciendum, nec umquam, nisi aut reipublicae caussa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinii, ut nos pro Siculis, pro Sardis in Albucio Iulius. In accusando etiam M'. Aquillio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, reipublicae tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius, non est reprehendendum. Modus tamen adsit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id quum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui iuris civilis in primis peritus fuit. 51. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum religioni, nocentem aliquando — modo ne nefarium impiumque — defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est, semper in caussis verum sequi; patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere, praesertim quum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et saepe alias, et adolescentes contra L. Sullae dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus: quae, ut scis, exstat oratio.

XV. 52. Sed expositis adolescentium officiis, quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de *beneficentia* ac de *liberalitate* dicendum est. Cuius est ratio duplex. Nam aut *opera* benigne fit indigentibus aut *pecunia*. Facilior est haec posterior, locupleti praesertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen, altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur, qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. 53. At qui opera, id est, virtute et industria, benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt: deinde consuetudine beneficientiae paratiores erunt, et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Praeclare epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur: *Quae te, malum,* inquit, *ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore?* Bene *ministrum et praebitorem*, quia sordidum regi; melius etiam quod *largitionem corruptelam* dixit esse. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. 54. Hoc ille filio: sed praeceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae constet ex opera et industria, et honestior sit et latius pateat et possit prodesse pluribus. Nonnumquam tamen est *largiendum*, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est, et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, sed diligenter atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam, quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae. Quum enim dando egere

coeperunt alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, quum benevolentiae comparandae caussa benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. 55. Quamobrem nec ita claudenda res est familiaris, ut eam benignitas aperire non possit: nec ita reseranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus saepissime usurpatum, iam in proverbii consuetudinem venit, *largitionem fundum non habere.* Etenim quis potest modus esse, quum et idem, qui consuerunt, et idem illud alii desiderent? XVI. Omnino duo sunt *genera largorum*, quorum alteri prodigi, alteri liberales: *prodigi*, qui epulis et viscerationibus et gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi; 56. *liberales* autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt, aut aes alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adiuvant, aut opitulantur in re vel quaerenda vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa praeclare; illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum, taliumque sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cuius pauca exempla posui, multo et maior videtur et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quae fiunt ad multitudinem deleniendam. *At ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquae sextarium mina cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed, quum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus iacturis infinitisque sumptibus nihil nos magno opere mirari; quum praesertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur, ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus, eaque a levissimo quoque, in quo tamen ipso una cum satietate memoria quoque moriatur voluptatis.* 57. Bene etiam colligit, haec pueris et mulierculis et servis et servorum simillimis liberis esse grata: gravi vero homini, et ea, quae fiunt, iudicio certo ponderanti, probari posse nullo modo. Quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse iam a bonis temporibus, ut splendor aedilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, quum cognomine dives, tum copiis, functus est aedilicio maximo munere: et paullo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mucio, magnificentissima aedilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus me consule vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. XVII. 58. Vitanda tamen suspicio est avaritiae. Mamerco, homini divitissimo, praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et, si quando aliqua res maior atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod in caritate annonae asse modium populo dedit: magna enim se et inveterata invidia, nec turpi iactura, quando erat aedilis, nec maxima, liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emptis reipublicae caussa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Caussa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. 59. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus, Q. F., magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus, nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit. 60. Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quae ad usum reipublicae pertinent. Quamquam, quod praesens tamquam in manum datur, iucundius est: tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo, propter Pompeium: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus: et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea coniecerit. Sed de hoc genere toto in iis libris, quos *de republica* scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tamen ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est. XVIII. 61. In illo autem altero genere largiendi, quod *a liberalitate* proficiscitur, non uno modo in disparibus caussis affecti esse debemus. Alia caussa est eius, qui calamitate premitur, et eius, qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. 62. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adiuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo debemus, sed in deligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius:

Benefácta male locáta malefacta árbitror.

63. Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo quum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt eamque iniuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam reipublicae est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro, in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Haec est gravium hominum atque magnorum, illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. 64. Conveniet autem, quum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum, in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando; vicinitatibus et confiniis aequum, facilem, multa multis de suo iure cedentem, a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paullum nonnumquam de suo iure decedere, sed

interdum etiam fructuosum. Habenda autem ratio est rei familiaris; quam quidem dilabi sinere flagitiosum est: sed ita, ut illiberalitatis avaritiaeque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata *hospitalitas*. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit, *Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse: ita enim instituisse et villicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.*

XIX. 65. Quae autem *opera,* non largitione beneficia dantur, haec tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare, atque hoc scientiae genere prodesse quamplurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet et ad gratiam. Itaque quum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio. Quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt. Nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, quum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera grata multis et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. 66. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas et gratior et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum caussas et non gravate et gratuito defendentis beneficia et patrocinia late patent. 67. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Quum autem non possint omnes, ne multi quidem, aut iurisperiti esse aut diserti; licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, commendantem iudicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria. 68. Iam illud non sunt admonendi, (est enim in promptu,) ut animum advertant, quum iuvare alios velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit. Si imprudentes, negligentiae est: si scientes, temeritatis. Utendum est etiam excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possit, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: ceterisque operis et officiis erit id, quod violatum est, compensandum. XX. 69. Sed quum in hominibus iuvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat; dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est. Sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri caussae non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem, et qui retulerit, habere; et qui habeat, retulisse.* At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, ii ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, quum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint; atque etiam a se postulari aut exspectari aliquid suspicantur: patrocinio vero se usos aut clientes appellari, mortis instar putant. 70. At vero ille tenuis, quum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putat, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat, (eget enim multis,) gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo aut si forte in liberis eius manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles, quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. 71. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus; sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui quum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero,* inquit, *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro.* Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum. Quarum magnitudo quid ad unum quemque nostrûm pertinet? Illum fortasse adiuvat, qui habet: ne id quidem semper. Sed fac iuvare: utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae, quo minus iuvetur, modo ne adiuvent: sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda est, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro iniuria. Fundamentum enim perpetuae commendationis et famae est iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

XXI. 72. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant; deinceps de iis, *quae ad universos, quaeque ad rempublicam pertinent,* disputandum est. Eorum autem ipsorum partim eiusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant; quae sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque; nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe ne obsit reipublicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur aerarium: modica M. Octavii, et reipublicae tolerabilis et plebi necessaria: ergo et civibus et reipublicae salutaris. 73. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, quum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum praebuit: sed quum in agendo multa populariter, tum illud male: *non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, et ad aequationem bonorum

pertinens: qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob caussam maxime, ut sua tenerent, respublicae civitatesque constitutae sunt. Nam etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant. 74. Danda etiam opera est, ne, quod apud maiores nostros saepe fiebat propter aerarii tenuitatem assiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum; idque ne eveniat, multo ante erit providendum. Sin quae necessitas huius muneris alicui reipublicae obvenerit: (malo enim, quam nostrae, ominari; neque tamen de nostra, sed de omni republica disputo:) danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. 75. Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. *Utinam,* inquit C. Pontius Samnis, *ad illa tempora me fortuna reservavisset et tum essem natus, si quando Romani dona accipere coepissent! Non essem passus diutius eos imperare.* Nae illi multa saecula exspectanda fuerunt. Modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. Itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, si quidem in illo tantum fuit [roboris]. Nondum centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est, nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges, et proximae quaeque duriores, tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum, tanta, sublatis legibus et iudiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. XXII. 76. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? Sed in illo alia maiora. Laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paullus: tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Karthagine eversa. Quid? qui eius collega fuit in censura L. Mummius, numquid copiosior, quum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit. Quamquam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. 77. Nullum igitur vitium taetrius, ut eo, unde degressa est, referat se oratio, quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculo edidit,

Spartam nulla re, nisi avaritia perituram,

id videtur non solum Lacedaemoniis, sed etiam omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui reipublicae praesunt, quam abstinentia et continentia. 78. Qui vero se populares volunt, ob eamque caussam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, ii labefactant fundamenta reipublicae; concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae; deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium, ut supra dixi, civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suae rei cuiusque custodia. 79. Atque in hac pernicie reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse, et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit iniuriam, et meminit et prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum, multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat, qui autem habuit, amittat? XXIII. 80. Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt: Agin regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt: exque eo tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni exsisterent, et optimates exterminarentur, et praeclarissime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae, a Lacedaemoniis profecta, manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? 81. At vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, quum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Quumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant eius civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed quum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria, iudicavit neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. 82. Quum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum iussit esse: isque celeriter ad Ptolemaeum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam. Cui quum exposuisset, patriam se liberare velle, caussamque docuisset; a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adiuvaretur. Quam quum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus caussas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant: perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine querela discederent. 83. O virum magnum dignumque, qui in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus, non (ut bis iam vidimus) hastam in foro ponere et bona civium voci subiicere praeconis. At ille Graecus (id quod fuit sapientis et praestantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes aequitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, quum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est

aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? 84. Tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum: eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? XXIV. Quamobrem, ne sit aes alienum, quod reipublicae noceat, providendum est, quod multis rationibus caveri potest; non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus ita restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit, nec melius nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit, quum eius iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si caussa non esset. 85. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat, et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit invidia: praeterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt, haec apud maiores nostros factitata: haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicae magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

86. *In his* autem *utilitatum praeceptis* Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, *duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem et pecuniae:* quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles. Sunt certe utiles: sed valetudo sustentatur notitia sui corporis et observatione, quae res aut prodesse soleant aut obesse, et continentia in victu omni atque cultu corporis tuendi caussa, et praetermittendis voluptatibus, postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent. 87. *Res* autem *familiaris* quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo; conservari autem diligentia et parsimonia, iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui *Oeconomicus* inscribitur: quem nos, ista fere aetate quum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus.

XXV. 88. Sed *utilitatum comparatio*, quoniam hic locus erat quartus a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis et externa cum externis comparari solent. Cum externis corporis hoc modo comparantur: Valere ut malis, quam dives esse; cum corporis externa hoc modo: Dives esse potius, quam maximis corporis viribus; ipsa inter se corporis sic, ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati; externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. 89. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo quum quaereretur, *quid maxime in re familiari expediret?* respondit: »*Bene pascere.*« *Quid secundum?* »*Satis bene pascere.*« *Quid tertium?* »*Male pascere.*« *Quid quartum?* »*Arare.*« Et, quum ille, qui quaesierat, dixisset: *Quid fenerari?* tum Cato: »*Quid hominem*« [inquit] »*occidere?*« Ex quo et multis aliis intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. 90. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, vellem etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris, ad Ianum medium sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda. Pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

LIBER TERTIUS.

ARG. Hoc libro Cicero accedit ad tertium commentationis locum de honestatis et utilitatis comparatione. Negat vero aut dubitandum esse aut umquam dubitari, an id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum, sed tempora incidere, quibus, quod turpe haberi soleat, honestum videatur: ut occidere hominem, qui tyrannus esse coeperit; in quo non utile honesto, sed hoc illi anteponatur. Itaque, ut sine ullo errore diiudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videatur, quod appellemus utile, formulam quamdam e Stoicorum disciplina constituit, quam si quis in comparatione rerum sequatur, numquam ab officio recedat. Ea est autem huiuscemodi: quidquid sit honestum, idem esse utile, nec utile quidquam, quod non sit honestum; ex quo consequi, unum debere omnibus esse propositum: ut eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum. c. 1—7. Ex hac formula deinceps multas quaestiones propositas, quibus officium temporum ratione censet, ad extremum usque explicat.

I. 1. *Publium Scipionem,* Marce fili, *eum, qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum* scripsit Cato, qui fuit fere eius aequalis, »*Numquam se minus otiosum esse, quam quum otiosus, nec minus solum, quam quum solus esset.*« Magnifica vero vox et magno viro ac sapiente digna: quae declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duae res, quae languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret; sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et, a republica forensibusque negotiis armis impiis vique prohibiti, otium persequimur; et ob eam caussam, Urbe relicta, rura peragrantes saepe soli sumus. 2. Sed nec hoc otium cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a coetu hominum frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est. Exstincto enim senatu deletisque iudiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus? 3. Ita qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam viximus, nunc, fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, *non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere*

et his ipsis, si quid inesset boni: propterea et otio fruor non illo quidem, quo debebat is, qui quondam peperisset otium civitati, nec eam solitudinem languere patior, quam mihi affert necessitas, non voluntas. 4. Quamquam Africanus maiorem laudem meo iudicio assequebatur. Nulla enim eius ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, neque otiosum nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversa, quam multis annis, stante republica, scripsimus. II. 5. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars eius inculta ac deserta sit, tum nullus feracior in ea locus est nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido, tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. 6. Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi: ad quos quum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. Quare, quantum conniti animo potes, quantum labore contendere, (si discendi labor est potius, quam voluptas,) tantum fac ut efficias: neve committas, ut, quum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus: multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

7. Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, *tribus generibus* propositis, *in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno, quum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe? altero, utilene, an inutile? tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret*, — de duobus generibus primis tribus libris explicavit: *de tertio* autem *genere deinceps se* scripsit *dicturum*, nec exsolvit, quod promiserat. 8. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posidonio est, *triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam illos libros edidisset.* Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis: praesertim quum scribat, *nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium.* 9. Minime vero assentior iis, qui negant *eum locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare.* De quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio *de hac parte pollicetur se deinceps esse dicturum.* 10. Accedit eodem testis locuples Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, *P. Rutilium Rufum dicere solere*, qui Panaetium audierat, *»Ut nemo pictor esset inventus, qui Coae Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret,«* (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat) *»sic ea, quae Panaetius praetermisisset et non perfecisset, propter eorum, quae perfecisset, praestantiam neminem esse persecutum.«*

III. 11. Quamobrem de iudicio Panaetii dubitari non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adiunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet, sive, quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum eos, qui primum haec, natura cohaerentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut et, quidquid honestum esset, id utile esse censerent, nec utile quidquam, quod non honestum. 12. Quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, quum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit, quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione peiorem; non videtur eiusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. 13. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturae vivere:* id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod quum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipiendum fuisse. Atque illud quidem *honestum,* quod proprie vereque dicitur, id in *sapientibus* est solis, neque *a virtute* divelli umquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo, similitudines honesti esse possunt. 14. Haec enim omnia *officia*, de quibus his libris disputamus, *media* Stoici appellant, ea communia sunt et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur et progressione discendi. Illud autem officium, quod *rectum* iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet, nec praeter sapientem cadere in quemquam potest. 15. Quum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum: propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum. Quod item in poematis et in picturis usu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, caussam, quod insit in iis aliquid probi, quod capiat ignaros, qui quidem, quid in una quaque re vitii sit, nequeant iudicare. Itaque quum sunt docti a peritis, desistunt facile sententia. IV. Haec igitur officia, de quibus his libris disserimus, *quasi secunda*

quaedam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. 16. Itaque iis omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero quum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemorantur, aut quum Fabricius Aristidesve *iustus* nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his iustitiae tamquam a sapientibus petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant speciemque sapientum. 17. Quocirca nec id, quod vere *honestum* est, fas est cum *utilitatis repugnantia* comparari, nec id, quod communiter appellamus *honestum*, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque nobis est, quam illud, quod proprie dicitur vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si quae est ad virtutem facta progressio. Sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. 18. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo, Panaetium, quum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo, non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum, sed haec etiam inter se comparare, et in his addubitare turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnumquam dubitationem afferre soleat considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. 19. Saepe enim tempore fit, ut, quod turpe plerumque haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli caussa ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest maius esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se astrinxit scelere, si qui tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestatem utilitas consecuta est.

Itaque, ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod *honestum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quaedam constituenda est: quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. 20. Erit autem haec formula Stoicorum rationi disciplinaeque maxime consentanea: quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam et a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam iidem erant, *quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia*, tamen splendidius haec ab eis disseruntur, quibus, *quidquid honestum est, idem utile videtur; nec utile quidquam, quod non honestum:* quam ab iis, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. V. 21. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est *contra naturam*, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cetera, quae possunt aut corpori accidere aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. 22. Ut, si unum quodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset: sic, si unus quisque nostrum ad se rapiat commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia, societas hominum et communitas evertatur necesse est. Nam sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri acquirere, concessum est, non repugnante natura: illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. 23. Neque vero hoc solum natura et iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi caussa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium coniunctionem: quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multo magis efficit ipsa naturae ratio, quae est lex divina et humana: cui parere qui velit, (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere,) numquam committet, ut alienum appetat et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. 24. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque comitas, iustitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiae: quae quidem contemnere et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est. Detrahere autem de altero sui commodi caussa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cetera generis eiusdem. 25. Itemque magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut iuvandis maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio caelestium collocavit, quam vivere in solitudine non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis, ut excellas etiam pulchritudine et viribus. Quocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem, naturae obedientem, homini nocere non posse. 26. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil existimat se facere contra naturam, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuiquam iniuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunae vitium vitiis animi gravius existimat. VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, *ut eadem sit utilitas uniuscuiusque et universorum*: quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. 27. Atque si etiam hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam caussam, quod is homo sit, consultum velit, necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae

lege prohibemur. Verum autem primum. Verum igitur extremum. 28. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos sui commodi caussa, aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil iuris, nullam societatem, communis utilitatis caussa, statuunt esse cum civibus: quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant: ii dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur. Quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii iudicandi sunt. Ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt: cuius societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere sui commodi caussa, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quae vacent iustitia. 29. Haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit; nonne faciat? 30. Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam, si quid ab homine, ad nullam partem utili, tuae utilitatis caussa detraxeris: inhumane feceris contraque naturae legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis: si quid ob eam caussam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit eiusmodi: suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas, aut quid eiusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim iniusta. 31. Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne, ipse de se bene existimans seseque diligens, hanc caussam habeat ad iniuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum et ei, quam saepe commemoro, humanae societati. 32. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est; neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem est honestum necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt et nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figura hominis feritas et immanitas belluae a communi tamquam humanitatis corpore segreganda est. Huius generis sunt quaestiones omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur. VII. 33. Eiusmodi igitur credo res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio eius consilium peremisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid sit, quod idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, prope tamen absoluto, tamquam fastigium imponimus, ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae volunt, explicent: sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, *nihil praeter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum.* Sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, *quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum.* Mihi utrumvis satis est: et tum hoc, tum illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. 34. Ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia *cum honestis pugnare aliquando posse* dixerit, (neque enim ei fas erat,) sed *ea, quae viderentur utilia.* *Nihil vero utile, quod non idem honestum: nihil honestum, quod non idem utile sit,* saepe testatur negatque *ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint.* Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore diiudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullis adminiculis, sed, ut dicitur, Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur de iis, quae in manus meas venerint.

VIII. 35. Quum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commoveri necesse est. Sed si, quum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit; tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo, (recta enim et convenientia et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria,) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas: certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet: necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita, quidquid honestum, id utile. 36. Quare error hominum non proborum, quum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiae non ferendae: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec taetrius nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident: poenam, non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. 37. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio, (est enim totum sceleratum et impium,) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum. IX. 38. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui,

quum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatum, aeneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent: quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor:) tum in concilium se pastorum recepit. Ibi quum palam eius annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat; idem rursus videbatur, quum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus reginae stuprum intulit, eaque adiutrice regem dominum interemit, sustulitque quos obstare arbitrabatur: nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. 39. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, *fictam et commentitiam fabulam* dicunt *prolatam a Platone:* quasi vero ille, aut factum id esse aut fieri potuisse, defendat. Haec est vis huius annuli et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, quum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis caussa feceris, si id diis hominibusque futurum sit semper ignotum: sisne facturus? Negant id fieri posse: quamquam potest id quidem. Sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustice sane. Negant enim posse, et in eo perstant; hoc verbum quid valeat, non vident. Quum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint se, impunitate proposita, facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed iam ad propositum revertamur.

X. 40. Incidunt multae saepe caussae, quae conturbent animos utilitatis specie; non, quum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem; nam id quidem improbum est: sed illud, *possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter.* Quum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste. Fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor. Quum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam: quod erat utile, patriae consulere; id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem: sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui Urbem condidit, non item. 41. Species enim utilitatis animum pepulit eius: cui quum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, assequi posset; et tamen muri caussam opposuit, speciem honestatis neque probabilem nec sane idoneam. 42. Peccavit igitur; pace vel Quirini vel Romuli dixerim. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, quum iis ipsi egeamus: sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: *Qui stadium,* inquit, *currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat; supplantare eum, quicum certet, aut manu [de]pellere nullo modo debet. Sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est; alteri deripere, ius non est.* 43. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed huius generis totius breve et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra iusiurandum ac fidem amici caussa vir bonus faciet; ne si iudex quidem erit de ipso amico. *Ponit* enim *personam amici, quum induit iudicis.* Tantum dabit amicitiae, ut veram amici caussam esse malit: ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. 44. Quum vero iurato sententia dicenda sit, meminerit, deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinius. Itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, *quae salva fide facere posset.* Haec rogatio ad ea pertinet, quae paullo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. Nam, si omnia facienda sint, quae amici velint: non amicitiae tales, sed coniurationes putandae sint. 45. Loquor autem de communibus amicitiis. Nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum caussa postulavisset: — vas factus est alter eius sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui quum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus petivit, ut se ad amicitiam tertium ascriberent. 46. Quum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur: iaceat utilitatis species, valeat honestas. Quum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur: religio et fides anteponatur amicitiae. Sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

XI. Sed utilitatis specie in republica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione nostri. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur. Hoc visum est utile. Nimis enim imminebat propter propinquitatem Aegina Piraeeo. Sed nihil, quod crudele, utile. Est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. 47. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent eosque exterminant, ut Pennus* apud patres nostros, Papius nuper. Nam *esse pro cive, qui civis non sit,* rectum est non licere: quam legem tulerunt sapientissimi consules, Crassus et Scaevola: usu vero Urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, quum saepe alias, tum maxime bello Punico secundo; quae, Cannensi calamitate accepta, maiores animos habuit quam umquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. 48. Athenienses quum Persarum impetum nullo modo possent sustinere statuerentque, *ut, urbe relicta, coniugibus et liberis Troezene depositis, naves conscenderent libertatemque Graeciae classe defenderent,* Cyrsilum quemdam suadentem, *ut in urbe manerent Xerxemque reciperent,* lapidibus cooperuerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat, repugnante honestate. 49. Themistocles post victoriam eius belli, quod cum Persis fuit, dixit in

concione, *Se habere consilium reipublicae salutare, sed id sciri non opus esse:* postulavit, *ut aliquem populus daret, quicum communicaret.* Datus est Aristides. Huic ille *Classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse, quo facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset.* Quod Aristides quum audisset, in concionem magna exspectatione venit dixitque, *Perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum.* Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. XII. Maneat ergo, *quod turpe sit, id numquam utile esse, ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, adipiscare.* Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

50. Sed incidunt, ut supra dixi, saepe *caussae, quum repugnare utilitas honestati videtur:* ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones: Si, exempli gratia, vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonae caritate; si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de eius deliberatione et consultatione quaerimus; qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet; sed dubitet, turpe sit, an turpe non sit. 51. In huiusmodi caussis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo. Antipatro, *omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret;* Diogeni, *venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cetera sine insidiis agere: et, quoniam vendat, velle quam optime vendere.* »*Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri, fortasse etiam minoris, quum maior est copia. Cui fit iniuria?*« 52. Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: »*Quid ais? tu, quum hominibus consulere debeas et servire humanae societati, eaque lege natus sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas, vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae?*« Respondebit Diogenes fortasse sic: »*Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, qui sit finis bonorum: quae tibi plus prodessent cognita, quam tritici vilitas. Sed non, quicquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est.*« — 53. »*Immo vero,* [inquiet ille,] *necesse est, si quidem meministi, esse inter homines natura coniunctam societatem.*« — »*Memini,* inquiet ille; *sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusquam sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.*« XIII. Vides in hac tota disceptatione non illud dici, *Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam;* sed *ita expedire, ut turpe non sit:* ex altera autem parte, *ea re, quia turpe sit, non esse faciendum.* 54. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent; pestilentes sint, et habeantur salubres; ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatae sint, ruinosae: sed hoc praeter dominum nemo sciat. Quaero, si haec emptoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num id iniuste, aut improbe fecerit? »*Ille vero,*« inquit Antipater. 55. »*Quid est enim aliud erranti viam non monstrare, quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum est, si hoc non est, emptorem pati ruere et per errorem in maximum fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere.*« Diogenes contra: »*Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit; tu, quod placebat, emisti. Quod si qui proscribunt, villam bonam beneque aedificatam, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero stultius, quam venditorem eius rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quam si domini iussu ita praeco praedicet: domum pestilentem vendo?*« 56. Sic ergo in quibusdam caussis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae diiudicanda sunt: non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. 57. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic aedium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas; sed quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui caussa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit et cuius hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni: versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

XIV. 58. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt: quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus et satis litteratus, quum se Syracusas *otiandi,* ut ipse dicere solebat, *non negotiandi caussa* contulisset, dictitabat *se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset.* Quod quum percrebruisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, [dixit,] *venales quidem se hortos non habere: sed licere uti Canio, si vellet, ut suis:* et simul ad caenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad caenam tempore venit Canius. Opipare a Pythio apparatum convivium; cymbarum ante oculos multitudo; pro se quisque quod ceperat, afferebat; ante pedes Pythii pisces abiiciebantur. 59. Tum Canius, »*Quaeso*«, inquit, »*quid est hoc, Pythi? Tantumne piscium? tantumne cymbarum?*« Et ille, »*Quid mirum?*« inquit: »*hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hic aquatio: hac villa isti carere non possunt.*« Incensus Canius cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos: nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos; venit ipse mature; scalmum nullum videt. Quaerit ex proximo vicino, *num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret.* »*Nullae, quod sciam,*« inquit: »*sed hic piscari nulli so-*

lent. Itaque heri mirabar, quid accidisset.« 60. Stomachari Canius. Sed quid faceret? Nondum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis quum ex eo quaereretur, *Quid esset dolus malus;* respondebat, *Quum esset aliud simulatum, aliud actum.* Hoc quidem sane luculente, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius et omnes aliud agentes, aliud simulantes perfidi, improbi, malitiosi. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, quum sit tot vitiis inquinatum.

XV. 61. Quod si Aquilliana definitio vera est: ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus et legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, circumscriptio adolescentium lege Plaetoria, et sine lege iudiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae, MELIUS, AEQUIUS; in fiducia, INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS AEQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut, quum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus in simulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non illicitatorem venditor, non, qui contra se liceatur, emptor apponet. Uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. 62. Q. quidem Scaevola, P. F., quum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset, dixit *se pluris aestimare;* addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis negant, ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius, *Nequidquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret.* Vere id quidem, si, quid esset *prodesse,* mihi cum Ennio conveniret. 63. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de Officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere, *Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicae. Singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis.* Huic Scaevolae factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim qui omnino tantum se negat facturum compendii sui caussa, quod non liceat, huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. 64. Sed sive et simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucae res sunt, in quibus non dolus malus iste versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperiemus. Numquam est igitur utile peccare, quia semper est turpe: et, quia semper est honestum, virum bonum esse semper est utile.

XVI. 65. Ac de iure quidem praediorum sanctum apud nos est iure civili, ut in iis vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, quum ex XII [tabulis] satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata; quae qui infitiatus esset, dupli poenam subiret: a iureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. *Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere.* 66. Ut, quum in arce augurium augures acturi essent, iussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis, Claudius proscripsit insulam, vendidit; emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset, cognossetque Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum adegit, *quidquid sibi dare, facere oporteret ex fide bona.* M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater: ut enim ceteri ex patribus, sic, qui illud lumen progenuit, ex filio est nominandus: — is igitur iudex ita pronuntiavit: *quum in venumdando rem eam scisset et non pronuntiasset emptori, damnum praestari oportere.* 67. Ergo ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit, non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huiusmodi reticentiae iure civili omnes comprehendi non possunt: quae autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Eae [Sergio] serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urgebat, *quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari,* aequitatem Antonius, *quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici, nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset, teneret.* 68. Quorsus haec? Ut illud intelligas, non placuisse maioribus nostris astutos. XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt: philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiae, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis feras nec agitaturus? Ipsae enim, nullo insequente, saepe incidunt. Sic tu aedes proscribas, tabulam, tamquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens? 69. Hoc quamquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri aut iure civili: tamen naturae lege sanctum est. Societas est enim, (quod etsi saepe dictum est, dicendum est tamen saepius,) latissime quidem quae pateat, omnium inter omnes; interior eorum, qui eiusdem gentis sunt, propior eorum, qui eiusdem civitatis. Itaque maiores aliud ius gentium, aliud ius civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus; umbra et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturae et veritatis exemplis. 70. Nam quanti verba illa: UTI NE PROPTER TE FIDEMVE TUAM CAPTUS FRAUDATUSVE SIEM! Quam illa aurea: INTER BONOS BENE AGIER OPORTET ET SINE FRAUDATIONE! Sed, qui sint *boni* et quid sit *bene agi,* magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, *summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur:* EX FIDE BONA, *fideique bonae nomen* existimabat *manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis venditis, conductis locatis, quibus vitae societas contineretur: in his magni esse iudicis statuere, praesertim quum in plerisque essent iudicia contraria, quid quemque cuique praestare oporteret.* 71. Quocirca astutiae tollendae sunt, eaque malitia, quae vult illa quidem

videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum. *Prudentia* est enim locata in delectu bonorum et malorum; *malitia*, si omnia, quae turpia sunt, mala sunt, mala bonis ponit ante. Nec vero in praediis solum ius civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat, sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium. Heredum alia caussa est. 72. Ex quo intelligitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscitia. Nec ulla pernicies vitae maior inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui, impunitate et ignoratione omnium proposita, abstinere possit iniuria?

XVIII. 73. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putet. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est; (qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi:) sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt. Quod quo facilius obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines eiusdem aetatis potentissimos: qui, quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpae, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur: quamquam alterum vivum amavi, alterum non odi mortuum. 74. Sed quum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: (hunc dico patronum agri Piceni et Sabini: o turpem notam temporum illorum!) num erat aequum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit iniuriam, neque propulsat quum potest, iniuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed adiuvat iniuriam? Mihi quidem etiam verae hereditates non honestae videntur, si sunt malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quaesitae. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. 75. Falso: nam *eadem utilitatis, quae honestatis est regula.* Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: »*Est istuc quidem honestum, verum hoc expedit.*« res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium. XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen eius irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres; in foro, mihi crede, saltaret. Homo autem iustus isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. 76. At vero, si qui voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, iam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit: noceat nemini, nisi lacessitus iniuria. Quid ergo? Hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? »*Non igitur faciat,*« dixerit quis, »*quod utile sit, quod expediat?*« Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit iniustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. 77. Fimbriam consularem audiebam de patre nostro puer iudicem M. Lutatio Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, quum is sponsionem fecisset, NI VIR BONUS ESSET. Itaque ei dixisse Fimbriam, *se illam rem numquam iudicaturum, ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra iudicavisset, aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, quum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur.* Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat praedicare. Haec non turpe est dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod iam contritum est vetustate proverbium. Quum enim fidem alicuius bonitatemque laudant; *dignum* esse dicunt, *quicum in tenebris mices.* Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis, nullo refellente, obtinere? 78. Videsne, hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paullo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse converrere? Ut enim, quod turpe est, id, quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante natura. XX. 79. At enim, quum permagna praemia sunt, est caussa peccandi. C. Marius quum a spe consulatus longe abesset, et iam septimum annum post praeturam iaceret neque petiturus umquam consulatum videretur, Q. Metellum, cuius legatus erat, summum virum et civem, quum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, *bellum illum ducere; si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum, aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi Romani reducturum.* Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cuius legatus et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. 80. Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, quum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebi adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur: iactabatur enim temporibus illis nummus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio constitueruntque, *ut omnes simul in rostra post meridiem escenderent.* Et ceteri quidem alius alio; Marius ab subselliis in rostra recta, idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit. Omnibus vicis statuae: ad eas thus, cerei. Quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. 81. Haec sunt, quae conturbant homines in deliberatione nonnumquam, quum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum, illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, praeripere collegis et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe, consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: *aut il-*

lud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum iudicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quae sit in ea species, forma et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui caussa, criminari, praeripere, fallere? Nihil profecto minus. 82. Est ergo ulla res tanti aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se convertat quis in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluae? XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cuius ipse audacia potens esset? Utile ei videbatur, plurimum posse alterius invidia. Id quam iniustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Graecos versus *de Phoenissis* habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi:

Nam sí violandum est iús, regnandi grátia
violándum est: aliis rébus pietatém colas.

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit! 83. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupiverit idque perfecerit! Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est. Probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem taetram et detestabilem gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quae libera fuit quaeque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile: qua hunc obiurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum et taeterrimum parricidium patriae: quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus *parens* nominetur? *Honestate igitur dirigenda utilitas est,* et quidem sic, ut haec duo, verbo inter se discrepare, re unum sonare videantur. 84. Non habeo, ad vulgi opinionem quae maior utilitas, quam regnandi esse possit; nihil contra inutilius ei, qui id iniuste consecutus sit, invenio, quum ad veritatem coepi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Múlti iniqui atque ínfideles régno, pauci súnt boni,

inquit Accius. At cui regno? Quod a Tantalo et Pelope proditum iure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem servire sibi coegisset? 85. Hunc tu quas conscientiae labes in animo censes habuisse! quae vulnera! Cuius autem vita ipsi potest utilis esse, quum eius vitae ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit, et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, *nihil esse utile, quod non honestum sit.* XXII. 86. Quamquam id quidem, quum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro iudicatum est. Quum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, quumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii eique est pollicitus, *si praemium sibi posuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum et eum veneno necaturum.* Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum, idque eius factum laudatum a senatu est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. 87. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriae caussa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. F., sententia: *quas civitates L. Sulla pecunia accepta ex senatus consulto liberavisset, ut eae rursus vectigales essent, neque his pecuniam,* quam pro libertate dederant, *redderemus.* Ei senatus est assensus. Turpe imperio! Piratarum enim melior fides. At aucta vectigalia; utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? 88. Potest autem ulli imperio, quod gloria fultum esse debet et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. Nimis mihi praefracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere: omnia publicanis negare, multa sociis; quum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus; eoque magis, quo illa ordinum coniunctio ad salutem reipublicae pertinebat. Male etiam Curio, quum *caussam Transpadanorum aequam esse* dicebat: semper autem addebat: »*Vincat utilitas!*« Potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, quam, quum *utilem* diceret non esse, *aequam* fateretur.

XXIII. 89. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: *Sitne boni viri in maxima caritate annonae familiam non alere?* In utramque partem disputat; sed tamen ad extremum utilitate officium dirigit magis, quam humanitate. Quaerit, *si in mari iactura facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat, an servuli vilis?* Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. *Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit?* Negat, *quia sit iniurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? Minime: non plus, quam navigantem in alto eiicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.* 90. *Quid? si una tabula sit, duo naufragi, iique sapientes, sibine uter rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero: sed ei, cuius magis intersit, vel sua vel reipublicae caussa vivere. Quid? si haec paria in utroque? Nullum erit certamen, sed, quasi sorte aut micando victus, alteri cedet alter. Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium; indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem. Quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria praestat omnibus officiis? Immo vero: sed ipsi patriae conducit, pios habere cives in parentes. Quid? si tyrannidem occu-*

patre? si patriam prodere conabitur pater, silebitne filius? Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit: minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris. 91. Quaerit etiam, *si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis, quum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis.* Diogenes ait, Antipater negat, cui potius assentior. *Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? Non necesse* putat Diogenes. Antipater *viri boni* existimat. Haec sunt quasi controversa iura Stoicorum. *In mancipio vendendo dicendane vitia, non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili, sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum.* Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. 92. *Si quis aurum vendens orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium?* Perspicuum iam est, et quid mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia. XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint, QUAE NEC VI, NEC DOLO MALO, ut praetores solent, FACTA SINT? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, *ne illo medicamento umquam postea uteretur;* si eo medicamento sanus factus sit, et annis aliquot post inciderit in eumdem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti: quid faciendum sit. Quum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quidquam fiat iniuriae; vitae et saluti consulendum. 93. Quid? si qui sapiens rogatus ab eo, qui eum heredem faciat, *quum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ante, quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet*, id se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis. Quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, nisi forte eam pecuniam in reipublicae magnum aliquod tempus contulerit: ut vel saltare eum, quum patriae consulturus sit, turpe non sit. XXV. 94. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio, ut redeamus ad fabulas, *facturum se esse* dixit, *quidquid optasset.* Optavit, *ut in currum patris tolleretur.* Sublatus est. Atque is, antequam constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc promissum patris non esse servatum! Quid? quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii, quum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. 95. Quid? Agamemnon, quum devovisset Dianae, *quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno*, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam taetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnumquam, neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere peccatum sit, officium non reddere. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non, credo: facias enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse *utilitates* contra *iustitiam*, simulatione *prudentiae*, satis arbitror dictum.

96. Sed quoniam a *quattuor fontibus honestatis* primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, quum docebimus, ea, quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de *prudentia* quidem, quam vult imitari *malitia*, itemque de *iustitia*, quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera *in animi excellentis magnitudine et praestantia* cernitur, altera in *conformatione et moderatione continentiae et temperantiae.*

XXVI. 97. Utile videbatur Ulixi, ut quidem poetae tragici prodiderunt: (nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulixe nulla suspicio est:) sed insimulant eum tragoediae, simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. »At utile, (ut aliquis fortasse dixerit,) regnare et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis laboribus et periculis cum hac tranquillitate conferendum putas?« Ego vero istam contemnendam et abiiciendam, quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. 98. Quid enim auditurum putas fuisse Ulixem, si in illa simulatione perseveravisset? qui, quum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace:

Cuius ípse princeps iúris iurandí fuit,
quod ómnes scitis, sólus neglexít fidem.
Furere ássimulavit; né coiret, ínstitit.
Quod ní Palamedis perspícax prudéntia
istíus percepset málitiosam astútiam:
fidé sacratae iús perpetuo fálleret.

99. Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas et externa: ad rem factam nostraque veniamus. M. Atilius Regulus, quum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare: iuratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Karthaginem. Is quum Romam venisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit: quae erat talis: manere in patria; esse domi suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem, tenere consularis dignitatis gradum. Quis haec neget esse utilia? Quae censes, magnitudo animi et fortitudo negat. XXVII. 100. Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere: nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit; mandata exposuit; sententiam ne diceret, recusavit; *quamdiu iureiurando hostium teneretur, non esse se senatorem.* Atque illud etiam, *(o stultum hominem,* dixerit quispiam, *et repugnantem utilitati suae!)* reddi captivos, negavit esse utile: *illos enim adolescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute.* Cuius quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt; ipse Karthaginem rediit: neque eum caritas patriae retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci: sed iusiurandum conservandum putabat. Itaque tum, quum vigilando necabatur, erat in meliore caussa, quam si domi senex captivus, periurus consularis remansisset. 101. »At stulte,

qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit.« Quomodo stulte? etiamne si reipublicae conducebat? potest autem, quod inutile reipublicae sit, id cuiquam civi esse utile?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae, quum utilitatem ab honestate seiungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa et prima et summa habemus; *utilitatis* nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. 102. »Quid est igitur, dixerit quis, in iureiurando? num iratum timemus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii [dicunt], nihil exhibere alteri: sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, *numquam nec irasci deum nec nocere.* Quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem praeverteret. An ne turpiter faceret? Primum, *minima de malis.* Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

— — — Fregistín fidem?

Néque dedi neque do ínfideli cuiquam,

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur.« 103. Addunt etiam, »quemadmodum nos dicamus, videri quaedam utilia, quae non sint: sic se dicere, videri quaedam honesta, quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi iuris iurandi caussa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim [hostium] esset actum, ratum esse non debuit.« Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur.

XXIX. 104. Haec fere contra Regulum. Sed prima videamus. »Non fuit Iuppiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque irasci solet, nec nocere.« Haec quidem ratio non magis contra Reguli, quam contra omne iusiurandum valet. Sed in iureiurando, non qui metus, sed quae vis sit, debet intelligi. Est enim *iusiurandum affirmatio religiosa.* Quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris: id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, quae nulla est, sed ad iustitiam et ad fidem pertinet. Nam praeclare Ennius:

'O Fides alma, ápta pinnis, ét iusiurandúm Iovis!

Qui ius igitur iurandum violat, is *fidem* violat, *quam in Capitolio vicinam Iovis Optimi Maximi,* ut in Catonis oratione est, *maiores nostri esse voluerunt.* 105. »At enim ne iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus.« Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quaeso, vituperare. Quem enim locupletiorem quaerimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii caussa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt, *minima de malis,* id est, ut turpiter potius, quam calamitose: — an est ullum maius malum turpitudine? quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et foeditas turpificati animi debet videri! 106. Itaque, nervosius qui ista disserunt, *solum* audent *malum dicere id, quod turpe sit;* qui autem remissius, hi tamen non dubitant *summum malum* dicere. Nam illud quidem,

Néque dedi, neque do infideli cuiquam:

idcirco recte a poeta, quia, quum tractaretur Atreus, personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sument, nullam esse fidem, quae infideli data sit: videant, ne quaeratur latebra periurio. 107. Est ius etiam bellicum fidesque iurisiurandi saepe cum hoste servanda. Quod enim ita iuratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non feceris, nullum est periurium. Ut, si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. Nam pirata non est perduellium numero [definitus], sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet, nec iusiurandum esse commune. 108. Non enim falsum iurare periurare est: sed, quod EX ANIMI TUI SENTENTIA iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, periurium est. Scite enim Euripides:

Iurávi lingua, méntem iniuratám gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactionesque bellicas et hostiles perturbare periurio. Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum ius fetiale, et multa sunt iura communia. Quod ni ita esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset. XXX. 109. At vero T. Veturius et Sp. Postumius, quum iterum consules essent, quia, quum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt iis: iniussu enim populi senatusque fecerant: eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Maelius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque huius deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus: qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam P. * Furius, S. Attilius ex senatus consulto ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompeius, quo, quum in eadem caussa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas; apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. 110. »At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim.« Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. »Cur igitur ad senatum proficiscebatur, quum praesertim de captivis dissuasurus esset?« Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit caussam, ut esset iudicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent. Ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam, quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec, quia utile, honestum; sed, quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestantius.

XXXI. 111. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuit. Nam, quod rediit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astringendam fidem iure-

iurando maiores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in xii tabulis, indicant sacratae, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notiones animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius, quam de iureiurando iudicabant. 112. L. Manlio, A. F., quum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, *quod Titum filium*, qui postea est Torquatus appellatus, *ab hominibus relegasset et ruri habitare iussisset.* Quod quum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri, accurrisse Romam et cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui quum esset nuntiatum; qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo remotisque arbitris ad se adolescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, iuravitque, *se illum statim interfecturum, nisi iusiurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum.* Iuravit hoc coactus terrore Pomponius. Rem ad populum detulit: docuit, cur sibi caussa desistere necesse esset; Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis iusiurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto cognomen invenit: cuius tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati: magnus vir in primis et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium. XXXII. 113. Sed, ut laudandus Regulus in conservando iureiurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam iuratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. Nam Polybius, bonus auctor in primis, [scribit,] *ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetrata: unum,* qui paullo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, *Romae remansisse.* Reditu enim in castra liberatum se esse iureiurando, interpretabatur; non recte; fraus enim astringit, non dissolvit periurium. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Hannibalem duceretur. 114. Sed illud maximum. Octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paullo et Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, quum id parva pecunia fieri posset; ut esset insitum militibus nostris, aut vincere aut emori. *Qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis,* scribit idem, *quod senatus populusque Romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset.* Sic honestatis comparatione ea, quae videntur utilia, vincuntur. 115. Acilius autem, qui Graece scripsit historiam, *plures* ait *fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut iureiurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos.* Sit iam huius loci finis. Perspicuum est enim, quae timido animo, humili, demisso fractoque fiant, (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod sibi opus esse videretur, non quod reipublicae, censuisset aut domi remanere voluisset:) non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

XXXIII. 116. Restat quarta pars, quae *decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia* continetur. Potest igitur quidquam utile esse, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Anniceri philosophi nominati *omne bonum in voluptate* posuerunt, *virtutemque* censuerunt *ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis.* Quibus obsoletis floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctorque sententiae. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. 117. Nam si non modo utilitas, sed *vita omnis beata corporis firma constitutione eiusque constitutionis spe explorata,* ut a Metrodoro scriptum est, *continetur*: certe haec utilitas, et quidem summa, sic enim censent, cum honestate pugnabit. Nam ubi primum *prudentiae* locus dabitur? An, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! Quod autem munus prudentiae? An legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse iucundius: quid cogitari potest turpius? Iam, qui *dolorem summum malum* dicat, apud eum quem habet locum *fortitudo,* quae est *dolorum laborumque contemptio?* Quamvis enim multis locis dicat Epicurus, sicut dicit, satis fortiter de dolore: tamen non id spectandum est, quid dicat; sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia. Dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua haeret, ut aiunt. Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica; libidines autem consectatrices voluptatis. 118. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. *Prudentiam* introducunt, *scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem* quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt *rationem negligendae mortis, perpetiendi doloris.* Etiam *temperantiam* inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen, quoquo modo possunt. Dicunt enim, *voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri.* Iustitia vacillat, vel iacet potius, omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. 119. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria: sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem tamquam cum homine pecudem copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas; aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum, [et malorum,] qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. 120. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quae videtur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

121. Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum; sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam hi tibi tres libri inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi; sed, ut, si ipse venissem Athenas, (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset;) aliquando me quoque audires, sic, quoniam his

voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues iis temporis quantum poteris: poteris autem, quantum voles. Quum vero intellexero, te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, ut spero, et dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade, esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorem, si talibus monumentis praeceptisque laetabere.

139.

M. TULLII CICERONIS

CATO MAIOR

SEU

DE SENECTUTE

AD

T. POMPONIUM ATTICUM.

ARG Hic libellus versatur in senectutis tum laudibus explicandis, tum repellendis criminationibus. Quattuor autem de caussis senectus putatur misera; quarum prima est, quod avocet a rebus gerendis, altera, quod corpus faciat infirmius, tertia, quod privet omnibus fere voluptatibus, quarta, quod haud procul absit a morte. Haec igitur singula accusationis capita redarguit, ut quae senectutem partim non attingant, partim non reddant miseram. Sermo autem tribuitur Catoni Censorio, seni et patientissimo aetatis suae et florentissimo. Qui quum in senectute demum litteras Graecas didicerit, oratio eius hoc in libello, quam alias, est doctior. – Habitus quidem fingitur sermo T. Quinctio Flaminino M' Acilio Balbo Coss. s anno p. U. c. 604. Scriptus est autem post caedem Caesaris, anno, ut videtur, 710. et missus ad Atticum senem, de republica tum maxima sollicitum. Hic, Cicerone tribus annis maior, eo tempore annum agebat sexagesimum sextum.

I. 1. *O Tite, si quid ego adiuro curamve levasso,*
quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,
ecquit erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum

ille vir haud magna cum re, sed plenu' fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui et aequitatem, teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor iisdem rebus, quibus meipsum, interdum gravius commoveri, quarum consolatio et maior est et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est *de Senectute* aliquid ad te conscribere. 2. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut iam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et meipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia, et ferre et laturum esse certo scio. Sed mihi, quum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur laudari satis digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. 3. Sed de ceteris et diximus multa, et saepe dicemus: hunc librum *de senectute* ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius; parum enim esset auctoritatis in fabula: sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Graecis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. 4. SCIPIO. Saepenumero admirari soleo cum hoc C. Laelio tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam senectutem tibi gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. CATO. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est aetas: qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus; quam ut adipiscantur, omnes optant, eamdem accusant adeptam. Tanta est inconstantia stultitiae atque perversitas! Obrepere aiunt eam citius, quam putavissent. Primum, quis coegit eos falsum putare? Quid enim? citius

adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia obrepit? Deinde qui minus gravis esset iis senectus si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Praeterita enim aetas, quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. 5. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, (quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tamquam deum, sequimur, eique paremus: a qua, non versimile est, quum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poeta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum et, tamquam in arborum baccis terraeque frugibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferendum est molliter sapienti. Quid est enim aliud, Gigantum modo bellare cum diis, nisi naturae repugnare? 6. Laelius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe, senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus. Cat. Faciam vero, Laeli: praesertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est. Lael. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

III. 7. Cato. Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui querelis meorum aequalium, *(pares autem cum paribus,* vetere proverbio, *facillime congregantur,)* quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant: tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt: importunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est. 8. Lael. Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere. Cato. Est istuc quidem, Laeli, aliquid: sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, quum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum: *nec hercule,* inquit, *si ego Seriphius essem. nobilis, nec tu, si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses.* Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem: nec insipienti etiam in summa copia non gravis. 9. Aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quae, in omni aetate cultae, quum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam deserunt, ne in extremo quidem tempore aetatis, (quamquam id maximum est,) verum etiam, quia conscientia bene actae vitae multorumque benefactorum recordatio iucundissima est.

IV. 10. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat: quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum. Anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum. cumque eo quartum consule adolescentulus miles ad Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum. Quaestor deinde quadriennio post factus sum: quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, quum quidem ille, admodum senex, suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit, hic et bella gerebat, ut adolescens, quum plane grandis esset, et Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia sua molliebat: de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

11. Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! quum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: *Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti:* »*Certe,* inquit ridens: *nam nisi tu amisisses, numquam recepissem.*« Nec vero in armis praestantior, quam in toga; qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti; augurque quum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quae pro reipublicae salute gererentur: quae contra rempublicam ferrentur, contra auspicia ferri. 12. Multa in eo viro praeclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. Est in manibus laudatio: quam quum legimus, quem philosophum non contemnimus! Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo! quae praecepta! quanta notitia antiquitatis! quae scientia iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, litterae. Omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem, id quod evenit, illo exstincto fore, unde discerem, neminem. V. 13. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? Quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure et eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus: qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus; qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit, vixitque quinquennium postea: cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos; neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quaereretur, cur tamdiu vellet esse in vita: *nihil habeo,* inquit, *quod incusem senectutem.* Praeclarum responsum et docto homine dignum! 14. Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt. Quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius.

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quam quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius, facti sunt: ille autem Caepione,

et Philippo iterum, consulibus mortuus est: quum ego quidem, v et LX annos natus, legem Voconiam voce magna et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur. 15. Etenim, quum contemplor animo, reperio quattuor caussas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis: alteram, quod corpus faciat infirmius: tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus: quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, caussarum quanta quamque sit iusta una quaeque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? An iis, quae geruntur iuventute et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? Ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? 16. Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset: tamen is, quum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
antehac, dementes sese flexere [viai]?

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appii exstat oratio. Atque haec ille egit septem et decem annis post alterum consulatum, quum inter duos consulatus anni decem interfluxissent, censorque ante superiorem consulatum fuisset; ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus. 17. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant; similesque sunt, ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, quum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille autem clavum tenens quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quae iuvenes: at vero multo maiora et meliora facit. Non viribus aut velocitatibus aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. 18. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, quum bella non gero. At senatui, quae sint gerenda, praescribo, et quomodo: Karthagini male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio: de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. 19. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! Cuius a morte hic tertius et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, [i]x annis post meum consulatum, quum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae poeniteret? Nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis aut cominus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent senatum. 20. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, quí vestram rempúblicam tantam ámisistis tám cito?

Sic enim percontantur, ut est in Naevii Ludo: respondentur et alia, et haec in primis:

Provéniebant orátores noví, stulti, adolescéntuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis. VII. 21. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina. Num igitur censetis eum, quum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos. Nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quae curant, meminerunt: vadimonia constituta; qui sibi, cui ipsi debeant. 22. Quid iurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria: nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit: quod propter studium quum rem negligere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus, quaesisseque, *num illud carmen desipientis videretur.* Quo recitato, sententiis iudicum est liberatus. 23. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum, coegit in suis studiis obmutescere senectus? an in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? 24. Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum. Nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere Sed iidem in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere:

Serit arbores, quae alteri saeclo prosint,

ut ait Statius noster in Synephebis. 25. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quaerenti, cui serat, respondere: *diis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.* VIII. Melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente, quam illud idem:

Aedepol senectus, si nihil quidquam aliud viti
appórtes tecum, quum ádvenis; unum id sat est,
quod, diu vivendo, multa, quae non vult, videt.

Et multa fortasse, quae vult! atque in ea quidem, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
sentire, ea aetate esse se odiosum alteri

26. Iucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a iuven-

tute coluntur et diliguntur, sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intellego me vobis, quam mihi vos esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid? quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se *quotidie aliquid addiscentem* fieri senem dicit: ut ego feci, qui Graecas litteras senex didici, quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud: discebant enim fidibus antiqui: sed in litteris certe elaboravi.

IX. 27. Nec nunc equidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis,) non plus, quam adolescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti et, quidquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Crotoniatae? qui, quum iam senex esset athletasque se exercentes in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur illacrimansque dixisse: *At hi quidem iam mortui sunt.* Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator. Neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil S. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus; a quibus iura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. 28. Orator, metuo, ne languescat senectute: est enim munus eius non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute: quod equidem adhuc non amisi; et videtis annos. Sed tamen decorus est sermo senis, quietus et remissus; facitque persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid enim iucundius senectute stipata studiis iuventutis? 29. An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? Quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium adolescentiae vitiis efficitur saepius, quam senectutis: libidinosa enim et intemperans adolescentia effetum corpus tradit senectuti. 30. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, quum admodum senex esset, negat se umquam sensisse, senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, — qui quum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit, — ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere: quamquam est id quidem senile, aetatique nostrae conceditur. X. 31. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam enim iam aetatem hominum vivebat: nec erat ei verendum, ne vera praedicans de se nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, *ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio.* Quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus, et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiacis similes habeat decem, at ut Nestoris, quod si acciderit, non dubitat, quin brevi sit Troia peritura. 32. Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesimum: vellem equidem idem posse gloriari, quod Cyrus; sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quaestor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, quum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M'. Acilio Glabrione consule: sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, *mature fieri senem, si diu velis esse senex.* Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium, quam vestrûm utervis! 33. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco est ille praestantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nitatur; nae ille non magno desiderio tenebitur virium! Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, quum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit; quum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes pueritiam, paullum aetate progressi adolescentiam debent requirere. Cursus est certus aetatis et una via naturae, eaque simplex, suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data; ut et infirmitas puerorum, et ferocitas iuvenum, et gravitas iam constantis aetatis, et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. 34. Audire te arbitror, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie, nonaginta natus annos: quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere; quum equo, ex equo non descendere: nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit; summam esse in eo corporis siccitatem: itaque omnia exsequi regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris. XI. Non sunt in senectute vires? Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. 35. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit! quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. Ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum id ne adolescentes quidem effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem. 36. Habenda ratio valetudinis; utendum exercitationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam haec quoque, nisi tamquam

lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute. Et corpora quidem exercitatione ingravescunt; animi autem [se] exercendo levantur. Nam quos ait Caecilius

— — *comicos stultos senes*,

hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. 37. Quattuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et caecus et senex. Intentum enim animum, tamquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos; metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant: vigebat in illa domo mos patrius et disciplina. 38. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet, si nemini mancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adolescentis, probo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus; omnia antiquitatis monumenta colligo: caussarum illustrium, quascumque defendi, nunc quum* maxime conficio orationes; ius augurum, pontificum, civile tracto; multum etiam Graecis litteris utor; Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt exercitationes ingenii; haec curricula mentis; in his desudans atque elaborans, corporis vires non magno opere desidero. Adsum amicis; venio in senatum frequens ultroque affero res multum et diu cogitatas, easque tueor animi, non corporis viribus. Quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem: sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas senescit; nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

XII. 39. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, quum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. *Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus* dicebat *a natura datam; cuius voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarent.* 40. *Hinc patriae proditiones, hinc rerumpublicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci; nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero et adulteria et omne tale flagitium nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Quumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem.* 41. *Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo iubebat tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum, quam voluptatem: si quidem ea, quum maior esset atque longior, omne animi lumen exstingueret.* Haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino praelio Sp. Postumius, T. Veturius, consules, superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis: quem Tarentum venisse L. Camillo, Appio Claudio consulibus reperio. 42. Quorsus haec? Ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae effecerit, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica, ac mentis, ut ita dicam, praestringit oculos; nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu eiicerem VII[I]. annis post, quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim quum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic, Tito, fratre suo, censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est; mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret imperii dedecus. XIII. 43. Saepe audivi a maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, quum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea, esse quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere, omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes, M'. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro republica quarto consulatu devoverat. Norat eumdem Fabricius, norat Coruncanius: qui quum ex sua vita, tum ex eius, quem dico, P. Decii facto iudicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur, quodque, spreta et contempta voluptate, optimus quisque sequeretur. 44. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magno opere desiderat. At caret epulis exstructisque mensis et frequentibus poculis? Caret ergo etiam vinolentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus, (divine enim Plato *escam malorum* appellat *voluptatem, quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces*) quamquam immoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, M. F., qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a caena senem saepe videbam puer, delectabatur crebro funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiae dabat gloria! 45. Sed quid ego alios? Ad meipsum iam revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem me quaestore constitutae sunt, sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis; qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum et

sermonibus metiebar. Bene enim *maiores nostri accubitionem epularem amicorum*, quia vitae coniunctionem haberet, *convivium nominarunt*, melius, quam *Graeci*, qui hoc idem tum *compotationem*, tum *concaenationem* vocant; ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur. XIV. 46. Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque conviviis delector, nec cum aequalibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque vobiscum: habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est etiam fortasse quidam naturalis modus:) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant, a maioribus instituta, et is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculis, et pocula, sicut in symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia, et refrigeratio aestate, et vicissim aut sol aut ignis hibernus. Quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. 47. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam iam affecto aetate quaereret, utereturne rebus venereis: *dii meliora!* inquit: *libenter vero istinc tamquam a domino agresti ac furioso profugi.* Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere; satiatis vero et expletis iucundius est carere, quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat: ego non desiderare dico esse iucundius. 48. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat; delectatur tamen etiam, qui in ultima: sic adolescentia voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus procul eas spectans, tantum, quantum sat est. 49. At illa quanti sunt, animum, tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse secumque, ut dicitur, vivere! Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. Mori paene videbamus in studio dimetiendi caeli atque terrae C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio! Quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, quum mane coepisset! Quam delectabat eum, defectiones solis et lunae multo nobis ante praedicere! 50. Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui quum sex annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar? aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est! Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *Suadae medullam* dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! Quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae: quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt; ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, *senescere se, multa in dies addiscentem*: qua voluptate animi nulla certe potest esse maior. XV. 51. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector; quae nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium, nec umquam sine usura reddit, quod accepit: sed alias minore, plerumque maiore cum fenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat: quae quum gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit, primum id occaecatum cohibet; ex quo *occatio*, quae hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem: quae, nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis iam quasi pubescens includitur; e quibus quum emersit, fundit frugem spici ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. 52. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum; ut meae senectutis requietem oblectamentaque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra, quae ex fici tantulo grano aut ex acino vinaceo aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat. Malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est et, nisi fulta sit, ad terram fertur, eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans coercet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur. 53. Itaque ineunte vere in iis, quae relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur; a qua oriens uva sese ostendit: quae, et succo terrae et calore solis augescens, primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse quum fructu laetius, tum aspectu pulchrius? Cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum iugatio, religatio et propagatio vitium sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? 54. Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem *de rebus rusticis* scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laertem, lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed etiam hortis et pomariis, tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura sollertius. XVI. 55. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum; sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem; nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior: ne ab omnibus eam vitiis videar

vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis: cuius quidem ego villam contemplans, (abest enim non longe a me,) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiati sunt. Non enim aurum habere praeclarum sibi videri dixit, sed iis, qui haberent aurum, imperare. 56. Poteratne tantus animus non efficere iucundam senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, id est senes: si quidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum appetentem occupatum interemit. A villa in senatum arcessebantur et Curius et ceteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio an nulla beatior possit esse: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est villaque tota locuples est; abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. Conditiora facit haec supervacanei [etiam] operis aucupium atque venatio. 57. Quid de pratorum viriditate aut arborum ordinibus aut vinearum olivetorumque specie dicam? Brevi praecidam. Agro bene culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie ornatius; ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni, aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? 58. Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, et pilam, sibi natationes atque cursus: nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras: id ipsum utrum lubebit; quoniam sine his beata esse senectus potest. XVII. 59. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt: quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur! Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum praestantem ingenio atque imperii gloria, quum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis eique dona a sociis attulisset, et ceteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quemdam conseptum agrum diligenter consitum ostendisse. Quum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam atque puram et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus; tum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius, a quo essent illa dimensa atque descripta; et ei Cyrum respondisse: *Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae.* Tum Lysandrum, intuentem eius purpuram et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: *Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta est!* 60. Hac igitur fortuna frui licet senibus: nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum, et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, quum esset acta iam aetate in agris, eosque coleret. Cuius inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum spatium aetatis maiores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit: atque eius extrema aetas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. 61. Quanta fuit in L. Caecilio Metello! quanta in Attilio Calatino! in quem illud elogium unicum: PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum est carmen incisum in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens! Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio praeditum, vidimus! Quid de Paullo aut Africano loquar aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiae voluptates. XVIII. 62. Sed in omni oratione, mementote, eam me senectutem laudare, quae fundamentis adolescentiae constituta sit. Ex quo efficitur id, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi: *Miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet.* Non cani, non rugae repente auctoritatem arripere possunt; sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. 63. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedaemone esse honestissimum domicilium senectutis. Nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, quum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum nusquam ei datum a suis civibus; quum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui, legati quum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse. 64. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam, *Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle.* Multa in nostro collegio praeclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? Quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. 65. At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes, si quaerimus, etiam avari! Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi, praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia

dulciora fiunt et moribus bonis et artibus: idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in *Adelphis* sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam, sicut alia, modicam, acerbitatem nullo modo. 66. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus viae restat, eo plus viatici quaerere?

XIX. Quarta restat caussa, quae maxime angere atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquatio mortis: quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse, in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum: aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. 67. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet. Facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius aegrotant; tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est: qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, quum illud videatis cum adolescentia esse commune? 68. Sensi ego tum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, mortem omni aetati esse communem. At sperat adolescens diu se victurum: quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex, ne quod speret quidem, habet: at est eo meliore conditione, quam adolescens, quum id, quod ille sperat, hic iam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. 69. Quamquam, o dii boni! quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus: exspectemus Tartessiorum regis aetatem: fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Quum enim id advenit, tunc illud, quod praeteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horae quidem cedunt et dies et menses et anni: nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. 70. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est; modo, in quocumque fuerit actu, probetur: nec sapienti usque ad *Plaudite* veniendum. Breve enim tempus aetatis satis est longum ad bene honesteque vivendum. Sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate, aestatem auctumnumque venisse. Ver enim tamquam adolescentiam significat ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. 71. Fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? Quod idem contingit adolescentibus adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut quum aquae multitudine vis flammae opprimitur; senes autem, sicut sua sponte nulla adhibita vi consumptus ignis exstinguitur: et, quasi poma ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas; quae mihi quidem tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

XX. 72. Omnium aetatum certus est terminus; senectutis autem nullus certus est terminus; recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis, et tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, quum illi quaerenti, *qua tandem spe fretus sibi tam audaciter obsisteret*, respondisse dicitur, *Senectute.* Sed vivendi est finis optimus, quum, integra mente ceterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit; sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine caussa deserendum sit: 73. vetatque Pythagoras, *iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere.* Solonis quidem sapientis elogium est, quo *se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare.* Vult, credo, se esse carum suis: sed haud scio, an melius Ennius:

Nemo me lacrumis decoret neque funera fletu
faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. 74. Iam sensus morienti aliquis esse potest isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est, et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere? 75. De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, quum recorder, non L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Attilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duo Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est; sed legiones nostras, quod scripsi in *Originibus*, in eum saepe locum profectas alacri animo et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt, id docti senes extimescent? 76. Omnino, ut mihi quidem videtur, studiorum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt pueritiae certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis adolescentiae: num ea constans iam requirit aetas, quae media dicitur? Sunt etiam huius

aetatis: ne ea quidem quaeruntur a senectute; sunt extrema quaedam studia senectutis: ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. Quod quum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis affert. XXI. 77. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere: quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere arbitror: et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur: est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium. Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique, caelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas.

78. Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? Sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa; non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem: quumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus; et, quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Haec Platonis fere. XXII. 79. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec dicit. *Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed, eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eumdem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. 80. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; quum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset; sed quum omni admixtione corporis liberatus purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est quo quaeque discedant; abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt: animus autem solus, nec quum adest, nec quum discedit, apparet. Iam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum. 81. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam: multa enim, quum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, quum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, ut deum: sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.* Cyrus quidem haec moriens. Nos, si placet, nostra videamus. XXIII. 82. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paullum aut duos avos, Paullum et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent posteritatem ad se pertinere. An censes, (ut de me ipso aliquid more senum glorier,) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam aetatam et quietam sine ullo labore et contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus, erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatem gloriae niteretur. 83. Quid? quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci: ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit. Quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem. Nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. 84. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane; habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt: neque me vixisse poenitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. Commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi [locum] dedit. O praeclarum diem, quum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, quumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi; verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior: cuius a me corpus crematum est; (quod contra decuit ab illo meum:) animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum: non quo aequo animo ferrem; sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. 85. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti,) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus, (ut quidam minuti philosophi censent,) nihil sentiam: non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstin-

qui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio tamquam fabulae, cuius defatigationem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate. — Haec habui, de senectute quae dicerem. Ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

140.

M. TULLII CICERONIS LAELIUS SIVE DE AMICITIA DIALOGUS AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARG. Quum inter P. Scipionem Africanum et Laelium summam semper amicitiam fuisse constaret, Ciceroni de amicitia scripturo idoneus visus est Laelius, quem induceret de amicitia disputantem cum utroque genero C. Fannio et Q. Mucio Scaevola. Hoc igitur sermone, quem Cicero paucis diebus post Africani mortem habitum fingit, Laelius docet, quid sit amicitia, quibus de caussis amici quaesiti sint, et quibus caussis amicitia contrabatur: deinde inter quos amicitia esse possit: quae sit amicitiae lex, quae officia, et quibus denique modis perpetuo conservetur.

Scriptus est autem hic libellus post Catonem Maiorem anno fere p. U. c. 710.

I. 1. Quintus Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam fierique studebam eius prudentia doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias: nunc redeo ad augurem. 2. Quum saepe multa, tum memini, domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, quum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat, quanta hominum esset vel admiratio vel querela. 3. Itaque tum Scaevola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum et cum altero genero C. Fannio, M. F., paucis diebus post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandavi; quas hoc libro exposui arbitratu meo: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *inquam* et *inquit* saepius interponeretur, atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. 4. Quum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis rogatu tuo. Sed, ut in *Catone Maiore*, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute praeter ceteros floruisset: sic, quum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate et eorum illustrium, plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. 5. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius, et sapiens, (sic enim est habitus,) et amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur; respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipse cognosces.

II. 6. Fannius. Sunt ista, Laeli! Nec enim melior vir fuit Africano quisquam nec clarior. Sed existimare debes omnium oculos nunc in te esse coniectos; unum te sapientem et appellant et existimant.

Tribuebatur hoc modo M. Catoni: scimus L. Attilium apud patres nostros appellatum esse sapientem; sed uterque alio quodam modo: Attilius, quia prudens esse in iure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat: multa eius et in senatu et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur. Propterea quasi cognomen iam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in Graecia neminem. 7. Nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent. Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo item ex te, Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras: eoque magis, quod his proximis Nonis, quum in hortos D. Bruti auguris commentandi caussa, ut assolet, venissemus, tu non adfuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire. 8. SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis quum summi viri tum amicissimi morte, ferre moderate; nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuae: quod autem his Nonis in collegio nostro non adfuisses, valetudinem caussam, non maestitiam fuisse. LAELIUS. Recte tu quidem, Scaevola, et vere: nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, quum valerem, abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. 9. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amice: sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone. Aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo, ut alia omittam, mortem filii tulit! Memineram Paullum, videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. 10. Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit: huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, ut iam cum utroque loquar, sic habetote. III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim, tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit; ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina; me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto. Mihi accidit, si quid accidit: suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed seipsum amantis est. 11. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit; qui consulatum petivit numquam, factus est consul bis; primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, reipublicae paene sero; qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnes? Nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiamnum erat Scipio. 12. Quamobrem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit; quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quum senatu dimisso domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita: ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur deos potius, quam ad inferos pervenisse. IV. 13. Neque enim assentior iis, qui haec nuper disserere coeperunt, cum corporibus simul animos interire atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt: quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc quidem deleta est, tunc florebat, institutis et praeceptis suis erudierunt: vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut plerisque, sed idem [dicebat] semper, *Animos hominum esse divinos, iisque, quum e corpore excessissent, reditum in caelum patere optimoque et iustissimo cuique expeditissimum.* 14. Quod item Scipioni videbatur, qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adessent, et alii plures tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de republica: cuius disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum: quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet tamquam e custodia vinculisque corporis; cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca maerere hoc eius eventu vereor ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat: ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino; quem tamen esse natum et nos gaudemus, et haec civitas, dum erit, laetabitur. 15. Quamobrem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est, mecum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de re publica et de privata fuit, quocum et domus et militia communis et id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore: idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore. 16. FANN. Istud quidem, Laeli, ita necesse est. Sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scaevolae) si, quemadmodum soles

de ceteris rebus, quum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des. SCAEV. Mihi vero pergratum erit, atque, id ipsum quum tecum agere conarer, Fannius antevertit; quamobrem utrique nostrûm gratum admodum feceris. V. 17. LAEL. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam et praeclara res est, et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est egetque exercitatione non parva. Quamobrem, quae disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel adversas. 18. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. Negant enim quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. Nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam, C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum; concedant, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt id, nisi sapienti, posse concedi. 19. Agamus igitur *pingui Minerva*, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas vel libido vel audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines possunt, naturam — optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam: maior autem, ut quisque proxime accederet. Itaque cives potiores, quam peregrini; propinqui, quam alieni: cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest: sublata enim benevolentia amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. 20. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur. VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate summa consensio: qua quidem haud scio, an, excepta sapientia, nihil [quidquam] melius homini sit a diis immortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Belluarum hoc quidem extremum: illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in consiliis nostris, quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem: sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet; nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. 21. Iam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur, virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita contenta est; eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. 22. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, qui potest esse *vita vitalis*, ut ait Ennius, quae non in amici mutua benevolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis: divitiae, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis. Amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, praesto est: nullo loco excluditur: numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia, et adversas partiens communicansque leviores. VII. 23. Quumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bona spe praelucet in posterum, nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant — et imbecilli valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex natura rerum benevolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit; ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis atque dissidiis funditus possit everti? Ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest. 24. Agrigentinum quidem doctum quemdam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei, M. Pacuvii, nova fabula! quum, ignorante rege, uter esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. Stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera facturos fuisse? Facile indicabat ipsa natura vim suam, quum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere. Si qua praeterea sunt, (credo autem esse multa:) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote. 25. FANN. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi et audivi non invitus equidem; sed aliud quoddam filum orationis tuae. SCAEV. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de repu-

blica disputatum, adfuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili! Fann. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere. Scaev. Quid amicitiam? Nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam maximam gloriam ceperit? VIII. 26. Lael. Vim hoc quidem est afferre! Quid enim refert, qua me rogatione cogatis? Cogitis certe. Studiis enim generorum, praesertim in re bona, quum difficile est, tum ne aequum quidem obsistere. — Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut in dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet; an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia caussa? *Amor* enim, ex quo *amicitia* nominata, princeps est ad benevolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis caussa. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quidquid est, id verum est et voluntarium. 27. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia orta amicitia, applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius: primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non potest; deinde, quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. 28. Nihil est enim amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe quum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos numquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho et Hannibale: ab altero propter probitatem eius non nimis alienos animos habemus, alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit. IX. 29. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum moveantur, quum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et studio perspecto et consuetudine adiuncta; quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo. Quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset: ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus: quod longe secus est. 30. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso posita iudicet: ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime hercle! ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe caussae diligendi profectae. 31. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam, (neque enim beneficium feneramur, sed natura propensi ad liberalitatem sumus:) sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. 32. At ii, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt: nec mirum. Nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem facta significatione probitatis; quam qui appetiverunt, applicant sese et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus sintque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque haec inter eos fit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur, et erit eius ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret. Sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. — Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. Fann. Tu vero perge, Laeli! pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo. 33. Scaev. Recte tu quidem. Quamobrem audiamus.

X. Lael. Audite ergo, optimi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere. Nam vel, ut non idem expediret, incidere saepe; vel, ut de republica non idem sentirent: mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta ponerentur; 34. sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae conditionis vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim maiorem esse nullam in amicitiis, quam in plerisque pecuniae cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et gloriae; ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. 35. Magna enim dissidia et plerumque iusta nasci, quum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur, ut aut libidinis ministri aut adiutores essent ad iniuriam. Quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent; illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici caussa esse facturos. Eorum querela inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Haec ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia sub-

terfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis duceret sibi videri.

XI. 36. Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? Num Viscellinum amici, regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt iuvare? 37. Ti. quidem Gracchum, rempublicam vexantem, a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, quum ad me, qui aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, caussam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, *Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?* »*Numquam*, inquit, *voluisset id quidem. Sed, si voluisset, paruissem.*« Videtis, quam nefaria vox. Et hercle ita fecit; vel plus etiam, quam dixit: non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit; nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas reipublicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici caussa peccaveris. Nam, quum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. 38. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus; perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus, aut de quibus memoriam accepimus, quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. 39. Videmus Papum Aemilium C. Luscino familiarem fuisse, (sic a patribus accepimus,) bis una consules, collegas in censura: tum et cum iis et inter se coniunctissimos fuisse M'. Curium et Ti. Coruncanium memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra iusiurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? quum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tunc quidem Caius frater, nunc idem acerrimus. XII. 40. Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici caussa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicae. Deflexit enim iam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo maiorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est; vel regnavit is quidem paucos menses. 41. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Ti. Gracchi sustinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu quid exspectem, non libet augurari. Serpit deinde res, quae proclivius ad perniciem, quum semel coepit, labitur. Videtis, in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. 42. Quorsum haec? Quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eiusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis in re publica peccantibus non discedant: improbis autem poena statuenda est: nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle? quis potentior? Qui quum imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset propterque invidiam in exsilium missus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod XX annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo: itaque mortem sibi uterque conscivit. 43. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda, ut ne quis [sibi] concessum putet, amicum vel bellum patriae inferentem sequi. Quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit. XIII. 44. Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta petamus; amicorum caussa honesta faciamus; ne exspectemus quidem, dum rogemur; studium semper adsit, cunctatio absit; consilium vero dare gaudeamus libere. Plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas, eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit; et adhibitae pareatur.

45. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam: (sed nihil est, quod illi non persequantur argutius:) partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus; satis superque esse suarum cuique rerum; alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae: quas vel adducas, quum velis, vel remittas. Caput enim esse ad beate vivendum securitatem; qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus. 46. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paullo ante:) praesidii adiumentique caussa, non benevolentiae neque caritatis, amicitias esse expetendas. Itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat minimumque virium, ita amicitias appetere maxime. Ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant, quam viri, et inopes, quam opulenti, et calamitosi, quam beati. 47. O praeclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt: qua nihil a diis immortalibus melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? Specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est, quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, imbellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus et dolere con-

trariis. 48. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor; (qui profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitramur:) quae caussa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominem et saxum aut truncum aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream quamdam esse volunt: quae quidem est quum multis in rebus, tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundantur et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur. XIV. Quum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet et adiungat: id quum contingit, amor exoriatur necesse est. 49. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare, vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius. 50. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo; concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant asciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse: qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non est enim inhumana virtus neque immunis neque superba: quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat; quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. 51. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis caussa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat; tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute praediti, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra, nec domi nec militiae, Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. XV. 52. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deum fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec est enim tyrannorum vita, in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia; omnia semper suspecta atque sollicita: nullus locus amicitiae. 53. Quis enim aut eum diligat, quem metuat; aut eum, a quo se metui putet? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderint; tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt, tum [exsulantem] se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, quum iam neutris gratiam referre posset. 54. Quamquam miror, illa superbia et importunitate si quemquam habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere: sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est. Itaque efferuntur fere fastidio et contumacia: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari, spernique ab his veteres amicitias, indulgeri novis. 55. Quid autem stultius, quam, quum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, suppellectilem? Etenim cetera quum parant, cui parent, nesciunt, nec cuius caussa laborent:— eius est enim istorum quidque, qui vincit viribus: — amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

XVI. 56. Constituendi sunt autem, qui sint in amicitia fines et quasi termini diligendi. De quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicos affecti simus, quo erga nosmetipsos; alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiae pariter aequaliterque respondeat; tertiam, ut, quanti quisque seipse facit, tanti fiat ab amicis. 57. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa *prima* vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quae nostra caussa numquam faceremus, facimus caussa amicorum, precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius; quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime: multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi fruantur. 58. *Altera* sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Divitior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo in amicitiam congeratur. 59. *Tertius* vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est, sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem animum excitet inducatque spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quam eius, qui dixisset ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus. nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse

dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; [sed] impuri cuiusdam, aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? Quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum: rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. 60. Quare hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat. XVII. 61. His igitur finibus utendum arbitror, ut, quum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas: ut, etiam si qua fortuna acciderit, ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum sit de via; modo ne summa turpitudo sequatur: est enim, quatenus amicitiae dari venia possit. Nec vero neglegenda est fama; nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium: quam blanditiis et assentando colligere turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

62. Sed saepe (etenim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent: capras et oves quot quisque haberet, dicere posse: amicos quot haberet, non posse dicere! et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse nec habere quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi; cuius generis est magna penuria: et iudicare difficile est sane, nisi expertum; experiendum est autem in ipsa amicitia. Ita praecurrit amicitia iudicium, tollitque experiendi potestatem. 63. Est igitur prudentis sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiae, quo utamur, quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves; quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui, pecuniam praeferre amicitiae, sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponant, ut, quum ex altera parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint? Imbecilla est enim natura ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna caussa sit neglecta amicitia. 64. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendat. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt aut si in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt. XVIII. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere iudicare debemus et paene divino.

65. Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque eius, quam in amicitia quaerimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem praeterea et communem et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quae omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum; neque vero, qui non eisdem rebus movetur et natura consentit, fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis: quae omnia pertinent ad eam, quam iamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. Est enim boni viri, quem eumdem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit neve simulatum; aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam: deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. 66. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem; sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior. XIX. 67. Exsistit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio! Non enim amicitiarum debent esse, sicut aliarum rerum satietates. Veterrimae quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debent suavissima: verumque illud est, quod dicitur, *multos modios salis simul edendos esse*, ut amicitiae munus expletum sit. 68. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae; vetustas tamen suo loco conservanda est. Maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo, cuius modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanimata, consuetudo valet; quum locis ipsis delectemur, montuosis etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

69. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori: saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat suosque omnes per se esse ampliores volebat. 70. Quod faciendum imitandumque est omnibus: ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sunt, impertiant ea suis communicentque cum proximis; ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint et dignitati: ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerint, quum cogniti sunt, et aut deorum aut regum filii inventi, retinent tamen cari-

tatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur. XX. 71. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent: sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid aut etiam exprobrant: eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium: quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. 72. Quamobrem ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, quum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. 73. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis: deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere: ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere, fratrem eius Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. 74. Omnino amicitiae, corroboratis iam confirmatisque et ingeniis et aetatibus, iudicandae sunt: nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo. Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam caussam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. 75. Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia, quod persaepe fit, impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impedientem audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est mollisque natura, et ob eam ipsam caussam in amicitia parum iustus. 76. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitiis dimittendis nonnumquam necessaria: iam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum quum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis, quam discindendae; nisi quaedam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit neque fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque facienda sit. 77. Sin autem morum aut studiorum commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit, aut in reipublicae partibus dissensio intercesserit: (loquor enim iam, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis:) cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. Nihil enim turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio: propter dissensionem autem, quae erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate et offensione animi non acerba. 78. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum discidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut exstinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae: ex quibus iurgia, maledicta, contumeliae gignuntur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt: et hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiant neve non dignos. 79. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest caussa, cur diligantur. Rarum genus! et quidem omnia praeclara rara, nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit, et amicos, tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. 80. Ita pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia, per se et propter se expetenda, nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferetur, verus amicus numquam reperietur. Est enim is quidem tamquam alter idem. 81. Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant: (id enim pariter cum omni animante nascitur:) deinde, ut requirant atque appetant, ad quas se applicent eiusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in homine fit natura, qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus? XXII. 82. Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab eis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam iamdudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, quum homines benevolentia coniuncti, primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iustitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit; neque solum colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. 83. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes, ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, coniuncta et con-

sociata cum altera perveniret. Quae si quos inter societas aut est aut fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. 84. Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi atque iucunditas, ut et, quum haec adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est, sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. Ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus experiri cogit. 85. Quocirca, (dicendum est enim saepius,) quum iudicaveris, diligere oportet; non, quum dilexeris, iudicare. Sed quum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et diligendis et colendis: praeposteris enim utimur consiliis, et acta agimus, quod vetamur vetere proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias exorta aliqua offensione disrumpimus. XXIII. 86. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt: quamquam a multis ipsa virtus contemnitur et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat; honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment! Itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rempublicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. 87. Serpit enim nescio quomodo per omnium vitas amicitia nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis ea asperitate est et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus: tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? 88. Verum ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum: Si quis in caelum ascendisset naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quae iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est. XXIV. Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat ac desideret: obsurdescimus tamen nescio quomodo, nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae, multaeque caussae suspicionum offensionumque dantur: quas tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est. Una illa sublevanda offensio est, ut et veritas in amicitia et fides retineatur: nam et monendi amici saepe sunt et obiurgandi, et haec accipienda amice, quum benevole fiunt. 89. Sed, nescio quomodo, verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est: primum, ut monitio acerbitate, deinde ut obiurgatio contumelia careat. In *obsequio* autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum adiutrix, procul amoveatur: quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est: aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. 90. Cuius autem aures veritati clausae sunt, ut ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos numquam. Atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se, non anguntur; obiurgari moleste ferunt: quod contra oportebat delicto dolere, correctione gaudere. XXV. 91. Ut igitur et monere et moneri proprium est verae amicitiae, et alterum libere facere, non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse maiorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. 92. Quum autem omnium rerum simulatio est vitiosa, (tollit enim iudicium veri, idque adulterat,) tum amicitiae repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam quum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? 93. Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Négat quis? nego: ait? áio: postremo ímperavi egomet mihi,
omnia assentári:

ut ait idem Terentius; sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. 94. Multi autem, Gnathonum similes quum sint, loco, fortuna, fama superiores: horum est assentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas. 95. Secerni autem blandus amicus a vero et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos. 96. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illi, dii immortales! fuit

gravitas! quanta in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani [non comitem] diceres. Sed adfuistis, et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur! Cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primus instituit in forum versus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium nobis defendentibus facile vincebat. Atque id actum est praetore me quinquennio ante quam consul sum factus. Ita re magis, quam auctoritate caussa illa defensa est. XXVI. 97. Quod si in scena, id est in concione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et illustratum est; quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem aut amari, quum, id quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur et se maxime ipse delectet. 98. Omnino est amans sui virtus: optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit: ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi praediti esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio; his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur haec amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnás vero agere grátias Thaís mihi?

Satis erat respondere: *magnas; ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. 99. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callida assentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors: callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est. Nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe assentetur, et litigare se simulans blandiatur, atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, cavendum est, ut in Epiclero:

Hodié me ante omnes cómicos stultós senes
*versaris atque emunxeris * lautissime.*

100. Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium, (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse,) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae quum se extulit et ostendit lumen suum, et idem aspexit agnovitque in alio: ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor sive amicitia. Utrumque enim dictum est ab amando. Amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita: 101. quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus sequutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos, L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus. Haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, A. Virginii, familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur ex alia; maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum eisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. 102. Sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur. Caritate enim benevolentiaque sublata omnis est e vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quae exstincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo umquam animo aut spe maiora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. 103. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audivi ex ipso, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. 104. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi, in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt, aluntur que potius et augentur cogitatione et memoria: et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium. diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sunt. Haec habui, de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia praestabilius putetis.

141.

M. TULLII CICERONIS PARADOXA AD M. BRUTUM.

ARG. Hoc libello Cicero, Catonis Uticensis, perfecti illius Stoici, admiratione adductus, disciplinae Stoicae praecepta, quae ob severitatem admirabantur magis, quam sequebantur, [illegible] quae Latini vocant admirabilia, orationis suae suavitate mollita probare populo et commendare propositum habet. Nam etsi in oratione pro Murena, Catone accusante, Stoicorum [illegible] perstringit et in libris de Fin. III. et IV. eorumdem austeritati moderandum censet, tamen non tam doctrinae rationem improbat, quam sermonis insolentiam. Ac primo quidem loco, bonum sola honestate contineri, deinde secundo, tamquam consectario, ostendit, honestissimum quemque in se uno habere omnia bene beateque vivendi praesidia. Ex his autem locis cetera, quae deinceps persequitur, apta sunt et suspensa. Itaque tertius locus est de peccatorum aequalitate omnium. Quartum de stultorum insania locum exemplo probat alicuius, quem Clodii similem esse fingit, adversarii. Quinto loco, quo L. Lucullum atque etiam Hortensium videtur carpere, nonnisi sapientem libertate frui docet. posse vero unum quemque ita vivere, ut velit, i. e. liberum esse, si modo honestatem sequatur. Denique sexto loco, quo M. Crassum divitem reprehendit, aerarii in consulatu secundo (699 p. U. c.) expilati infamia notabilem, solum sapientem ait gaudere divitiis, ut quae quum in ceteris virtutibus, tum maxime in continentia sint positae. Hoc autem brevium quaestionum, quod ad M. Brutum mittit, munusculum unius anni tempore, sive verno, sive hiberno, compositum esse, e prooemii § 5. apparet. Ac quamquam Cicero Crassum a. 701. et Clodium a. 702. interfectos dialogi licentia sibi adesse fingit, non tamen post mensem anni 708. Iunium, quo Cato mortem sibi Uticae conscivit, condidisse hoc opusculum Facciolato videtur.

PROOEMIUM.

1. Animadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum tuum, quum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi et publico, sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. 2. Quod eo maius est illi, quam aut tibi aut nobis, quia nos ea philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quae non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem, perfectus, mea sententia, Stoicus, et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus, et in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem orationis neque dilatat argumentum, minutis interrogatiunculis, quasi punctis, quod proposuit, efficit. 3. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione et tamquam excolatur. Quod quum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriae stoice solet, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos. 4. Quae quia sunt admirabilia contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam παράδοξα appellantur, tentare volui, possentne proferri in lucem. [id est in forum,] et ita dici, ut probarentur. an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio: eoque scripsi libentius, quod mihi ista, *παράδοξα* quae appellant, maxime videntur esse Socratica longeque verissima. 5. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his iam contractioribus noctibus: quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit: et degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, quum ea, quae dicuntur in scholis *θετικά*, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo. Non est enim, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiae: sed tamen, ut ex eadem officina exisse appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον ἀγαθὸν τὸ καλόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

I. 6. Vereor, ne cui vestrûm ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur oratio: dicam tamen, quod sentio; et dicam brevius, quam res tanta dici poscit. Numquam mehercule ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime astricti sunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis esse duxi: quippe quum viderem, rebus his circumfluentes ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur umquam, nec satiatur cupiditatis sitis: neque solum, ea qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. 7. In quo equidem continentissimorum hominum, maiorum nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec imbecilla et commutabilia [pecuniae membra] verbo Bona putaverunt appellanda, quum re ac factis longe aliter iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, *ut etiam improbi habeant et obsint probis.* 8. Quamobrem licet irrideat, si qui vult: plus apud me tamen vera ratio valebit, quam vulgi opinio. neque ego umquam bona perdidisse dicam, si qui pecus aut supellectilem amiserit: neque non saepe laudabo sapientem illum Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem: cuius quum patriam Prienen cepis-

set hostis, ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent: quum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret: *Ego vero,* inquit, *facio: nam omnia mea porto mecum.* 9. Ille haec ludibria fortunae ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? Si quid recte fit et honeste et cum virtute, id bene fieri vere dicitur; et, quod rectum et honestum et cum virtute est, id solum opinor *bonum.* II. 10. Sed haec videri possunt obscuriora, quum lentius disputantur. Vita atque factis illustranda sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rempublicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut auri et argenti ad avaritiam, aut amoenitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? 11. Ponite ante oculos unum quemque regum. Vultis a Romulo? vultis post liberam civitatem ab iis ipsis, qui liberaverunt [eam]? Quibus tandem gradibus Romulus escendit in caelum? iisne, quae isti bona appellant? an rebus gestis atque virtutibus? Quid? a Numa Pompilio? minusne gratas diis immortalibus capedines ac fictiles hirnulas fuisse, quam filicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos: sunt enim omnes pares inter se praeter Superbum. 12. Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda: si quis item reliquos eiusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint: num quis exsistet, cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium fortis et magni viri quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quae res ad necem Porsenae C. Mucium impulit sine ulla spe salutis suae? Quae vis Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quae patrem Decium, quae filium devotavit atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victus M'. Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Karthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? quid Africanus maior? quid minor? quid inter horum aetates interiectus Cato? quid innumerabiles alii? (nam domesticis exemplis abundamus:) cogitasse, quidquam in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile esset et praeclarum, videntur? III. 13. Veniant igitur isti irrisores huius orationis ac sententiae: et iam vel ipsi iudicent, utrum se horum alicuius, qui marmoreis tectis, ebore et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint? 14. Atque haec quidem, *quae modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent:* illud tamen arcte tenent accurateque defendunt, *voluptatem esse summum bonum.* Quae quidem mihi vox *pecudum videtur esse, non hominum.* Tu, quum tibi sive deus, sive mater, ut ita dicam, rerum omnium natura dederit animum, quo nihil est praestantius neque divinius, sic te ipse abiicies atque prosternes, ut nihil inter te atque quadrupedem aliquam putes interesse? Quidquamne bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? 15. Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita et laudabilis maxime: *neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari.* Quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando sese et praedicatione effert? Atqui si voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est, eaque, *quo est maior, eo magis mentem e sua sede et statu demovet,* profecto nihil est aliud bene et beate vivere, nisi honeste et recte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

16. Nec vero ego M. Regulum aerumnosum nec infelicem nec miserum umquam putavi. Non enim magnitudo animi eius excruciabatur a Poenis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse: qui, tot virtutum praesidio tantoque comitatu, quum corpus eius caperetur, capi certe ipse non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secundis rebus unus ex fortunatis hominibus, adversis unus ex summis viris videbatur: quo beatius esse mortali nihil potest. 17. Nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat; nomen tantum virtutis usurpas: quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis et ratio et cogitatio pendet ex fortuna; huic nihil potest esse certi, nihil, quod exploratum habeat permansurum sibi unum diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, istis mortis aut exsilii minis! Mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo non repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curae et cogitationes meae, si quidem nihil peperi tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunae temeritas, neque inimicorum labefactaret iniuria? 18. Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, — an exsilium, ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis est iis, quorum cum vita omnia exstinguuntur; non iis, quorum laus emori non potest: exsilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus; non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt, qui te beatum, qui florentem putas: tuae libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris; cui nec sat est, quod est, et, id ipsum ne non sit diuturnum, times: te conscientiae stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant iudiciorum atque legum: quocumque aspexisti, ut furiae, sic tuae tibi occurrunt iniuriae, quae te respirare non sinunt. 19. Quamobrem, ut improbo et stulto et inerti nemini bene esse potest, sic bonus vir et fortis et sapiens miser esse non potest. *Nec vero, cuius virtus moresque laudandi sunt, eius non laudanda vita est:* neque porro fugienda vita, quae laudanda est. Esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem, quidquid est laudabile, idem et beatum et florens et expetendum videri debet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ κατορθώματα.

Aequalia esse peccata et recte facta.

I. 20. *Parva,* inquis, *res est.* At magna culpa. Nec enim peccata rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse aut minus: ipsum quidem illud *peccare,* quoquo verteris, unum est. Auri navem evertat gu-

bernator, an paleae: in re aliquantulum, in gubernatoris inscientia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine: peccavit vero nihilominus, si quidem est peccare tamquam transilire lineas; quod quum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, quum semel transieris, ad augendam culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec maius nec minus umquam fieri potest: (quoniam in eo est peccatum, si non licuit; quod semper unum et idem est:) quae ex eo peccata nascuntur, aequalia sint oportet. 21. Quod si virtutes pares sunt inter se, paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec sapiente sapientiorem posse fieri, facillime potest perspici. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, quum lucrari impune posset auri pondo decem, reddiderit, si idem in decem millibus pondo non [idem fecerit? aut temperantem [eum], qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? 22. Una virtus est consentiens cum ratione et perpetua constantia. Nihil huic addi potest, quo magis virtus sit: nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim si benefacta recte facta sunt, et nihil recto rectius: certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: si quidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes sunt: recte facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent; itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia necesse est. II. 23. *A philosophis,* inquis, *ista sumis.* Metuebam, ne a lenonibus diceres. *Socrates disputabat isto modo.* Bene hercule narras. Nam istum doctum et sapientem virum fuisse memoriae traditum est. Sed tamen quaero ex te: (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis:) utrum de bonis est quaerendum, quid baiuli atque operarii, an, quid homines doctissimi senserint? praesertim quum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri ulla possit. Quae vis enim est, quae magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? aeque peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus adferant? quamcumque in domum stuprum intulerint, eamdem esse labem libidinis? 24. *Nihilne igitur interest,* (nam hoc dicet aliquis,) *patrem quis enecet, an servum?* Nuda ista si ponas, iudicari, qualia sint, non facile possunt. Patrem vita privare si per se scelus est: Saguntini, qui parentes suos liberos emori, quam servos vivere maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et parenti nonnumquam adimi vita sine scelere potest: et servo saepe sine iniuria non potest. Caussa igitur haec, non natura distinguit; quae quando utro accessit, id fit propensius; si utroque adiuncta est, paria fiant necesse est. 25. Illud tamen interest, quod in servo necando, si id fit iniuria, semel peccatur; in patris vita violanda multa peccantur. Violatur is, qui procreavit: is, qui aluit: is, qui erudivit: is, qui in sede ac domo atque in republica collocavit. Multitudine peccatorum praestat, eoque poena maiore dignus est. Sed nos in vita, non quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus: quidquid non oportet, scelus esse, quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: si quidem rerum modum fingere non possumus, animorum modum tenere possumus. 26. Histrio si paullum se movit extra numerum, aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior aut longior, exsibilatur et exploditur: tu in vita, quae omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debet, ut in syllaba te peccare dices? Poetam non audio in nugis: in vitae societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? Quae si visa sunt breviora, leviora qui possint videri? quum, quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis; perturbata autem semel ratione et ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Omnem stultum insanire.

I. 27. Ego vero te non stultum, ut saepe: non improbum, ut semper; sed dementem et insanum rebus vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia rerum humanarum, contemptione fortunae, virtutibus denique omnibus, ut moenibus, septus vincetur et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim civitas? Omnisne conventus etiam ferorum et immanium? omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant: quum iudicia iacebant: quum mos patrius occiderat: quum, ferro pulsis magistratibus, senatus nomen in republica non erat. Praedonum ille concursus et, te duce, latrocinium in foro constitutum et reliquiae coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furoremque conversae non civitas erat. 28. Itaque pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat: arcessitus in civitatem sum, quum esset in republica consul, qui tum nullus fuerat: esset senatus, qui tum occiderat: esset consensus populi liberi: esset iuris et aequitatis, quae vincula sunt civitatis, repetita memoria. Ac vide, quam ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam et immissam a te nefariam in me iniuriam semper duxi: pervenisse ad me numquam putavi: nisi forte, quum parietes disturbabas, aut quum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbitrabare. 29. Nihil neque meum est neque cuiusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus respublica te invitissimo stat; si huius aeterni beneficii immortalem memoriam delevisses; multo etiam magis si illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti, nec facere potuisti: reditum mihi gloriosum iniuria tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis; et tum maxime, quum meam salutem senatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu ne nunc quidem: nisi forte idem esse hostis et civis potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non animo factisque distinguis? II. 30. Caedem in foro fecisti: armatis latronibus templa tenuisti: privatorum domos, aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? Potes autem tu esse civis, propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, quum omnes meo discessu exsulasse rempublicam putent? Numquamne, homo amentissime, te circumspicies? numquam, nec quid facias, considerabis, nec quid loquare? Nescis, exsi-

lium scelerum esse poenam? meum illud iter ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum? 31. Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. An quum omnes leges te exsulem esse iubeant, non eris tu exsul? Num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? aedes Nympharum manu tua deflagravit. Qui templa occupaverit? in foro castra posuisti. 32. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae accessisses, exsulares. At te id fecisse, etiam gloriari soles. Quomodo igitur, tot legibus in exsilium eiectus, nomen exsulis non perhorrescis? *Romae sum,* inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit, eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.
Solum sapientem esse liberum et omnem stultum servum.

I. 33. Laudetur vero hic imperator aut etiam appelletur aut hoc nomine dignus putetur. Quo modo aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coerceat avaritiam, ceteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, quum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini, parere desierit. Dum quidem his obediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. Praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis, quorum ego auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio. Quum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sunt, cur ego simulem, me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis viris, nisi sapientem, liberum esse neminem. 34. Quid est enim libertas? potestas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisa est? qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas sequitur atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter ac libere: cuius omnia consilia, resque omnes, quas gerit, ab ipso proficiscuntur, eodemque referuntur: nec est ulla res, quae plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas atque iudicium: cui quidem etiam, quae vim habere maximam dicitur, Fortuna ipsa cedit: sicut sapiens poeta dixit: *Suis ea cuique fingitur moribus.* Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. 35. Quod etsi ita esse, pluribus verbis disserendum est: illud tamen et breve et confitendum est, nisi qui ita sit affectus, liberum esse neminem. Servi igitur omnes improbi. Nec hoc tam re est, quam dictu inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt eos esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum facta nexu, aut aliquo iure civili: sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi atque abiecti et arbitrio carentis suo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos? II. 36. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, praescribit, iubet, vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit; dandum est: vocat; veniendum: eiicit; abeundum; minatur, extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia sunt alii lautiores, ut sibi videntur, servi, sed tamen servi, atrienses ac topiarii; pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos caelatum argentum, quos Corinthia opera, quos aedificia magnifica nimio opere delectant. *At sumus,* inquiunt, *civitatis principes.* Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. 37. Sed ut in familia, qui tractant ista, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent: sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum paene infimum obtinent. *Magna,* inquit, *bella gessi: magnis imperiis et provinciis praefui.* Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet aut signum aliquod Polycleti. Mitto, unde sustuleris, [et] quomodo habeas. Intuentem te, admirantem, clamores tollentem quum video, servum te esse ineptiarum omnium iudico. 38. *Nonne igitur sunt ista festiva?* Sint. Nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed, obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret, matellionem Corinthium cupidissime tractantem, quum ipse totam Corinthum contempsisset: utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat M'. Curius aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit praeter ipsos, et videat aliquem, summis populi beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem de piscina et pertractantem et muraenarum copia gloriantem: nonne hunc hominem ita servum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet? 39. An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam conditionem recusant durissimae servitutis? Hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem: quidquid denunciatum sit, facit: assectatur, assidet, munerat[ur]. Quid horum est liberi? quid denique non servi inertis? III. 40. Quid? iam illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens! Cethego, homini non probatissimo, servire coegit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quae servitus est, si haec libertas existimari potest? Quid? quum cupiditatum dominatus excessit, et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor; quam est illa misera, quam dura servitus! adolescentibus paullo loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini timentur. Iudex vero quantum habet dominatum! quo timore nocentes afficit! An non est omnis metus servitus? 41. Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis, quam sapiens oratio: *Eripite nos ex servitute!* Quae est ista servitus tam claro homini tamque nobili? Omnis animi debilitati et humilis et fracti timiditas servitus est. *Nolite sinere nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? Minime. Quid enim adiungit? *Nisi vobis universis.* Dominum mutare, non liber esse vult. *Quibus et possumus et debemus*

Nos vero siquidem animo excelso et alto et virtutibus exaggerato sumus nec debemus nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes. debere ne dixeris, quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille videat, quomodo imperator esse possit: quum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.
Solum sapientem esse divitem.

I. 42. Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? Solusne tu dives? pro dii immortales! egone me audivisse aliquid et didicisse non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit: qui nihil quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. 43. Animus oportet tuus se iudicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuae: nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius. Satiatus est aut contentus etiam pecunia: concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, quum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus; si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis; si socios spolias, aerarium expilas; si testamenta amicorum exspectas, aut ne exspectas quidem, atque ipse supponis: haec utrum abundantis, an egentis signa sunt? 44. Animus hominis dives, non arca appellari solet. Quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecunia est opus: duas; maiore: plures; maiore etiam. Et si, ut aiunt, Danao quinquaginta sint filiae, tot dotes magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quo modo ego appellabo divitem, quum ipse etiam egere se sentiat? 45. Multi ex te audierunt, quum diceres *neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus:* quod populus Romanus tantis vectigalibus iam pridem vix potest. Ergo hoc proposito, numquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri sex legiones et magna equitum ac peditum auxilia possis. Iam fateris igitur non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem vel potius egestatem ac mendicitatem tuam numquam obscure tulisti. II. 46. Nam ut iis, qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quaesito: sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum atque iudicum consociatos greges; qui nocentes et pecuniosos reos, eodem te auctore, corruptelam iudicii molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad fenerandas diripiendasque provincias: qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, qui sublatos tot homines, qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium: quis hunc non putet confiteri sibi quaesito opus esse? Cui autem quaesito opus sit, quis umquam hunc vere dixerit divitem? 47. Etenim divitiarum fructus in copia est: copiam autem declarat satietas rerum atque abundantia: quam tu quoniam numquam assequere, numquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis; (et recte, est enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica:) de me silebo: de re loquar. 48. Si censenda nobis atque aestimanda res sit, utrum tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum, an responsum M'. Curii? hereditatem L. Paulli, an liberalitatem Africani, qui eius hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt, quam illa, quae sunt pecuniae. Quis igitur (si quidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita divitissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti pluris, quam virtus, aestimanda est. III. 49. O dii immortales! non intelligunt homines, quam magnum vectigal sit parsimonia. Venio enim iam ad sumptuosos: relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis praediis sexcenta sestertia; ego centena ex meis: illi, aurata tecta in villis et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, supellectilem et vestem infinite concupiscenti, non modo ad sumptum ille est fructus, sed etiam ad fenus exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur est divitior: cui deest, an cui superat? qui eget, an qui abundat? cuius possessio quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam: an quae suis se viribus sustinet? 50. Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius saeculi errore verser? M'. Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios et Luscinos loquamur) pauper tandem fuit. Habuit enim aediculas in Carinis et fundum in Labicano. Nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem! Sed non aestimatione census, verum victu atque cultu terminatur pecuniae modus. 51. Non esse cupidum pecunia est: non esse emacem vectigal est. Contentum vero suis rebus esse maximae sunt certissimaeque divitiae. Etenim si isti callidi rerum aestimatores prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest: quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi, nec surripi potest umquam: neque naufragio nec incendio amittitur: nec vi tempestatum nec temporum perturbatione mutatur! Qua praediti qui sunt, soli sunt divites. 52. Soli enim possident res et fructuosas et sempiternas: solique (quod est proprium divitiarum) contenti sunt rebus suis, satis esse putant, quod est; nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt: improbi autem et avari, quoniam incertas atque in casu positas possessiones habent, et plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis; non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

142.

M. TULLII CICERONIS

ORATIO DE PACE

(vel in oblivionis (ἀμνηστίας) laudem ad senatum in Telluris templo habita tertio post Caesaris caedem die, Graece exposita a Dione lib. XLIV. c. 23-33. ed. Reimar.)

Cap. 23. Ἀεὶ μὲν ἔγωγε οἶμαι χρῆναι μηδένα μηδενὸς χάριν μήτε πρὸς φιλονεικίαν λέγειν, ἀλλ᾽ ὃ βέλτιστον ἕκαστος εἶναι νομίζει, τοῦτ᾽ ἀποφαίνεσθαι· δεινὸν γάρ, εἰ τοὺς μὲν στρατηγοῦντας τούς θ᾽ ὑπατεύοντας πάντα ἀπ᾽ ὀρθῆς τῆς διανοίας ποιεῖν ἀξιώσομεν· κἂν ἄρα πως σφαλῶσιν, εὐθύνας παρ᾽ αὐτῶν καὶ τῆς τύχης ἀπαιτήσομεν· ἐν δὲ δὴ τῷ βουλεύεσθαι, ἐν ᾧ κυριώτατοι τῆς ἡμετέρας αὐτῶν γνώμης ἐσμέν, τὰ κοινῇ συμφέροντα τῶν ἰδίων ἕνεκα πλεονεξιῶν προησόμεθα. Ἀεὶ μὲν δὴ διὰ ταῦτα, ὦ πατέρες, πάντα ἁπλῶς καὶ δικαίως ἡγοῦμαι δεῖν ἡμᾶς συμβουλεύειν ὑμῖν· μάλιστα δὲ ἐν τοῖς παροῦσι πράγμασιν, ἐν οἷς ἂν μηδὲν πολυπραγμονήσαντες ὁμονοήσωμεν, αὐτοί τε σωθησόμεθα, καὶ τοὺς ἄλλους ἄκοντας περιποιήσομεν. Ἂν δ᾽ ἀκριβῶς πάντα ἐξετάσαι ἐθελήσωμεν, δέδοικα δὴ μὴ κακῶς· δυςχερὲς δ᾽ οὐδέν, ἀρχόμενος τῶν λόγων, εἰπεῖν βούλομαι. 24. Πρότερον μὲν γὰρ οὐκ ὀλίγος ἐξ οὗ χρόνος οἱ τὰ ὅπλα ἔχοντες καὶ τῆς πολιτείας ἐγκρατεῖς ὡς τὸ πολὺ ἐγίγνοντο, ὥστ᾽ αὐτοὺς ὅ, τι δεῖ βουλεύειν ὑμῖν ἐπιτάττειν, ἀλλ᾽ οὐχ ὑμᾶς ὅ, τι χρὴ πράττειν ἐκείνους προσκοπεῖν· νῦν δ᾽ ἐς τοῦτο καιροῦ πάνθ᾽ ὡς εἰπεῖν τὰ πράγματα πάρεστιν, ὥστε ἐφ᾽ ὑμῖν τε αὐτὰ εἶναι καὶ ἐς ὑμᾶς ἀνακεῖσθαι· καὶ παρ᾽ ὑμῶν, ἤτοι τὴν ὁμόνοιαν, καὶ μετὰ ταύτης τὴν ἐλευθερίαν, ἢ στάσεις καὶ πολέμους ἐμφυλίους αὖθις, καὶ ἀπ᾽ αὐτῶν καὶ δεσπότην λαβεῖν. Ὅ, τι γὰρ ἂν τήμερον ψηφίσησθε, τούτῳ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες ἀκολουθήσουσι. Τούτων οὖν οὕτως (ὥς γε ἐμαυτὸν πείθω) ἐχόντων, φημὶ δεῖν ἡμᾶς τὰς μὲν πρὸς ἀλλήλους ἔχθρας ἢ φιλονεικίας, ἢ ὅπως ἄν τις αὐτὰς ὀνομάσῃ, καταλύσασθαι, πρὸς δὲ δὴ τὴν παλαιὰν ἐκείνην εἰρήνην καὶ φιλίαν καὶ ὁμόνοιαν ἐπανελθεῖν· ἐνθυμηθέντας τοῦτό γε, εἰ μηδὲν ἄλλο, ὅτι τέως μὲν ἐκείνως ἐπολιτευόμεθα, καὶ χώρας καὶ πλούτους καὶ δόξαν καὶ συμμάχους ἐκτησάμεθα· ἀφ᾽ οὗ δὲ ἐς τὰ πρὸς ἀλλήλους κακὰ προήχθημεν, οὐχ ὅσον οὐκ ἀμείνους, ἀλλὰ καὶ πολὺ χείρους ἐγενόμεθα. Καὶ ἔγωγε τοσοῦτον δέω νομίζειν ἄλλο τι σῶσαι ἂν ἔν γε τῷ παρόντι τὴν πόλιν, ὥστ᾽ ἂν μή τι τήμερον καὶ ἤδη γε ὅτι τάχιστα προβουλεύσωμεν, οὐδ᾽ ἀναλαβεῖν δυνησόμεθα. 25. Σκοπεῖτε δέ, ὡς ἀληθῆ λέγω, πρός τε τὰ παρόντα ἀπιδόντες, καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀναλογισάμενοι. Ἢ οὐχ ὁρᾶτε μὲν τὰ γιγνόμενα; καὶ ὅτι διαιρεῖταί τε καὶ περισπᾶται ὁ δῆμος αὖθις; καὶ οἱ μὲν ταῦτα, οἱ δὲ ἐκεῖνα προαιρούμενοι, δίχῃ τε ἤδη νενέμηνται, καὶ δίχῃ στρατοπεδεύονται; καὶ οἱ μὲν τὸ Καπιτώλιον προκατειλήφασιν, ὥσπερ τινὰς Γαλάτας φοβούμενοι· οἱ δὲ ἐκ τῆς ἀγορᾶς πολιορκεῖν αὐτοὺς παρασκευάζονται, καθάπερ Καρχηδόνιοί τινες, ἀλλ᾽ οὐ Ῥωμαῖοι καὶ αὐτοὶ ὄντες; οὐκ ἀκούετε δέ, ὅτι καὶ πρότερον πολλάκις, διχογνωμησάντων τινῶν, ὥστε καὶ τὸν Ἀουεντῖνόν ποτε, καὶ τὸ Καπιτώλιον, ἔστι δ᾽ οὓς αὐτῶν καὶ τὸ ἱερὸν ὄρος κατασχεῖν· ὁσάκις μὲν ἐπὶ τοῖς ἴσοις, ἢ καὶ βραχύ τι συγχωρήσαντες οἱ ἕτεροι τοῖς ἑτέροις, κατηλλάγησαν, μισοῦντές τε ἀλλήλους εὐθὺς ἐπαύσαντο, καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ τὸ λοιπὸν τοῦ χρόνου διήγαγον οὕτως, ὥστε καὶ πολλοὺς καὶ μεγάλους πολέμους κοινῇ κατορθῶσαι; ὁσάκις δὲ δὴ πρὸς φόνους καὶ σφαγὰς ἐχώρησαν, (οἱ μὲν δικαιώσει τοῦ ἀμύνεσθαι τοὺς προϋπάρξαντας, οἱ δὲ καὶ φιλονεικίᾳ τοῦ μηδενὸς ἐλασσοῦσθαι δοκεῖν, ἀπατηθέντες·) οὐδὲν πώποτε χρηστὸν ἐγένετο; τί γὰρ δεῖ πρὸς οὐδὲν ἧττον ὑμᾶς εἰδότας τὸν Οὐαλέριον, τὸν Ὁράτιον, τὸν Σατορνῖνον, τὸν Γλαύκιον, τοὺς Γράκχους λέγοντα διατρίβειν; τοιαῦτ᾽ οὖν παραδείγματα, καὶ ταῦτα οὐκ ἀλλότρια, ἀλλ᾽ οἰκεῖα ἔχοντες, μὴ μελλήσητε τὰ μὲν ζηλῶσαι, τὰ δὲ φυλάξασθαι· ἀλλ᾽ ἅτε ἀπ᾽ αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὴν πεῖραν τῆς ἐκβάσεως, ὧν βουλεύεσθε, παρειληφότες, μηκέτι τοὺς ἐμοὺς λόγους, ὡς καὶ ῥήματα, διασκοπεῖτε, ἀλλὰ τῷ κοινῷ διαφέροντα, ὡς καὶ ἐν τῷ ἔργῳ ἤδη ὄντα, θεωρεῖτε. Οὐδὲ γὰρ ἀσαφεῖ τινι ἐνθυμήσει τἀφανὲς τῆς ἐλπίδος ἀναρρίψετε, ἀλλ᾽ ἐχεγγύῳ πίστει τὸ βέβαιον τοῦ λογισμοῦ προνοήσετε. 26. Ὑπάρχει μὲν οὖν ὑμῖν τοῦθ᾽ ὅπερ εἶπον, οἴκοθεν καὶ παρὰ τῶν προγόνων λαβοῦσιν, ὀρθῶς βουλεύσασθαι· καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ ξενικοῖς παραδείγμασι χρήσασθαι ἠθέλησα, μυρία ἂν εἰπεῖν ἔχων· ἓν δ᾽ οὖν ὅμως τῆς ἀρίστης καὶ ἀρχαιοτάτης πόλεως, παρ᾽ ἧς οὐδ᾽ οἱ πατέρες ἡμῶν ἐπαγαγέσθαι τινὰς νόμους ἀπηξίωσαν, παρέξομαι· καὶ γὰρ αἰσχρὸν ἂν εἴη, τοσοῦτον ἡμᾶς καὶ τῇ ῥώμῃ καὶ τῇ γνώμῃ τῶν Ἀθηναίων ὑπερέχοντας, χεῖρον αὐτῶν βουλεύσασθαι. Ἐκεῖνοι τοίνυν (λέγω δὲ ὃ πάντες ἴστε) στασιάσαντές ποτε, καὶ ἐκ τούτου καὶ ἐκ τῶν Λακεδαιμονίων καταπολεμηθέντες, καὶ ὑπὸ τῶν δυνατωτέρων πολιτῶν τυραννηθέντες, οὐ πρότερον ἀπηλλάγησαν τῶν κακῶν, πρὶν συνθέσθαι καὶ διομολογήσασθαι, τῶν τε συμβεβηκότων σφίσι, πολλῶν που καὶ δεινῶν ὄντων, ἐπιλήσεσθαι, καὶ μηδὲν τὸ παράπαν ὑπὲρ αὐτῶν μήτε ἐγκαλέσειν ποτέ, μήτε μνησικακήσειν τινί. Τοιγαροῦν σωφρονήσαντες οὕτως, οὐχ ὅτι τυραννούμενοι καὶ στασιάζοντες ἐπαύσαντο, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν εὐθένησαν· καὶ τὴν πόλιν ἀνεκτήσαντο, καὶ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀρχῆς ἀντεποιήσαντο· καὶ τέλος, κύριοι καὶ σῶσαι καὶ ἀπολέσαι καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους αὐτοὺς καὶ τοὺς Θη-

ἰδίους πολλάκις ἐγένοντο. Καίτοι εἰ ἐπεθύμησαν ἐκεῖνοι οἱ τὴν Φυλὴν καταλαβόντες, καὶ ἐκ τοῦ Πειραιῶς κατελθόντες, τιμωρήσασθαι τοὺς ἐκ τοῦ ἄστεος, ὑφ' ὧν ἠδίκηντο, εὔλογον μὲν ἂν πρᾶγμα πεποιηκέναι ἔδοξαν, πολλὰ δ' ἂν καὶ ἐδεδράκεσαν κακὰ καὶ ἐπεπόνθεσαν. Ὥσπερ γὰρ κρείττους αὐτῶν παρὰ τὴν ἐλπίδα ἐγένοντο, τάχ' ἄν τι καὶ ἠλαττώθησαν αὖθις. 27. Οὐ γάρ ἐστιν ἐν τοῖς τοιούτοις βέβαιον οὐδέν, οὐδ' ἐξ ὧν ἰσχύει τις προσεπεκράτησεν· ἀλλὰ πάμπολλοι μὲν θαρσοῦντες ἔπταισαν, πάμπολλοι δὲ ζητοῦντες ἀμύνασθαί τινα προσαπώλοντο. Οὔτε γὰρ τὸ πλεονεκτούμενόν τινι — πάντως ἀτυχεῖ, διότι καὶ ἀδικεῖται· οὔτε τὸ δυνάμει προὔχον πάντως κατορθοῖ, διότι καὶ προέχει. Ἀλλ' ἀμφότερα ἀπὸ τῆς ἴσης καὶ τῷ παραλόγῳ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τῷ ἀσταθμήτῳ τῆς τύχης ὑποκείμενα, καὶ τὴν ῥοπὴν πολλάκις οὐ πρὸς τὸ σφέτερον εὔελπι, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀδόκητον ἐκείνων λαμβάνει. Ὅθεν ἔκ τε τούτων καὶ ἐκ τῆς φιλονεικίας (δεινὸν γάρ ἐστιν ἄνθρωπος ἀδικηθεὶς ἢ νομίσας γε ἀδικεῖσθαι ὑπὲρ δύναμιν θρασύνεσθαι· καὶ πολλοὶ πολλάκις καὶ παρὰ τὴν ἰσχὺν ἐπαίρονται διακινδυνεύειν, ὡς καὶ κρατήσοντες, ἢ οὔτι γε καὶ ἀνατιμωρητὶ διολούμενοι· καὶ οὕτοι τὰ μέν, νικῶντες, τὰ δέ, ἡττώμενοι, καὶ τοτὲ μὲν ἀντεπικρατοῦντες, τοτὲ δὲ ἀντελαττούμενοι, οἱ μὲν πασσυδὶ συναπόλλυνται, οἱ δὲ τήν γε Καδμείαν λεγομένην νίκην νικῶντες τυγχάνουσι· καὶ ἐν τῷ χρόνῳ, ὅτι οὐδὲν ὄφελός ἐστιν, αἰσθάνονται, ὅτι κακῶς ἐβουλεύσαντο. 28. Καὶ ὅτι ταῦθ' οὕτως ἔχει, καὶ ὑμεῖς ἔργῳ μεμαθήκατε. Σκοπεῖτε δέ· ἴσχυσε τινὰ χρόνον ἐν τοῖς στασιωτικοῖς ὁ Μάριος, εἶτ' ἐκπεσών, καὶ δύναμιν ἀθροίσας, ἴστε οἷα εἰργάσατο. Ὁμοίως ὁ Σύλλας (ἵνα μὴ τὸν Κίνναν, μηδὲ τὸν Κάρβωνα, μηδὲ τοὺς ἄλλους τοὺς διὰ μέσου καταλέγω) δυνηθεὶς τὴν πρώτην, εἶτ' ἐλαττώθη· ἔπειτα δυναστεύσας, οὐδὲν ὅ, τι οὐχὶ τῶν δεινοτάτων ἔπραξε. Τί γὰρ δεῖ τὸν Μάριον τὸν δεύτερον, ἢ τὸν Κίνναν αὐτόν, ἢ τὸν Κάρβωνα ὀνομάζειν; μετὰ ταῦτα Λέπιδος ἰδίαν τέ τινα, ὡς δὴ καὶ τούτοις ἐπεξιών, στάσιν ἤγειρε, καὶ πᾶσαν ὀλίγου τὴν Ἰταλίαν ἐτάραξεν. Ὡς δ' ἀπηλλάγημέν ποτε καὶ τούτου, μέμνησθε ὅσα αὖ καὶ οἷα πρός τε τοῦ Σερτωρίου, καὶ πρὸς τῶν ἄλλων τῶν μετ' αὐτοῦ φυγόντων ἐπάθομεν. Τί δ' ὁ Πομπήϊος, τί δ' ὁ Καῖσαρ αὐτὸς οὗτος; (ἵνα μηδὲν ἐνταῦθα μήτε τοῦ **Κατιλίνου, μήτε τοῦ Κλωδίου μνημονεύσω) οὐ πρότερον** ἐπολέμησαν ἀλλήλοις, καὶ ταῦτα συγγενεῖς ὄντες; ἔπειτα μυρίων κακῶν οὐ μόνον τὴν πόλιν ἡμῶν ἢ καὶ τὴν λοιπὴν Ἰταλίαν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν, ὡς εἰπεῖν, τὴν οἰκουμένην ἐνέπλησαν; ἆρ' οὖν μετά τε τὸν Πομπηΐου θάνατον, καὶ τὸν πολὺν ἐκεῖνον τῶν πολιτῶν ὄλεθρον, ἡσυχία τις ἐγένετο; πόθεν; πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Οἶδε δὲ ἡ Ἀφρική, οἶδεν ἡ Ἰβηρία τὸ πλῆθος τῶν ἑκατέρωθι ἀπολομένων. Τί οὖν; ἐπί γε τούτοις εἰρηνήσαμεν; καὶ πῶς; ὁπότε κεῖται μὲν αὐτὸς ὁ Καῖσαρ οὕτω σφαγείς· κατέχεται δὲ τὸ Καπιτώλιον, καὶ πεπλήρωται μὲν ἡ ἀγορὰ τῶν ὅπλων, πεπλήρωται δὲ καὶ πᾶσα ἡ πόλις τοῦ φόβου. 29. Οὕτως ἐπειδὰν ἄρξωνταί τινες στασιάζειν, καὶ τὰ βίαια ἀεὶ τοῖς βιαίοις ἀμύνεσθαι ζητῶσι, καὶ τὰς τιμωρίας μήτε πρὸς τὸ ἐπιεικές, μήτε πρὸς τὸ ἀνθρώπινον, ἀλλὰ πρός τε τὴν **ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ἐξουσίαν τὴν ἐκ τῶν** ὅπλων ποιῶνται, **κύκλος τις ἐξ** ἀνάγκης ἀεὶ τῶν κακῶν γίγνεται καὶ ἀντ**απόδοσις ἐκ διαδοχῆς** τῶν **δεινῶν συμβαίνει. Τό, τε γὰρ** εὐτυχῆσαν ὕβρει τε πλεονάζει καὶ οὐδένα ὅρον τῆς πλεονεξίας τολμᾶν, καὶ τὸ παῦσαι, ὀργῇ τῇ συμφορᾷ, ὅ γε μὴ παραχρῆμα ἀπόλλυται, ἀντιτιμωρήσασθαι τὸν ἀδικήσαντα ἐθέλει, μέχρις ἂν τὸν θυμὸν ἐκπλήσῃ, καὶ αὐτοὶ καὶ τὸ λοιπὸν πλῆθος, καὶ μὴ συμμετάσχῃ τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τῷ τε ἐλέῳ τοῦ νενικημένου, καὶ τῷ φθόνῳ τοῦ κεκρατηκότος, δεῖσαν τε ἅμα μὴ καὶ τὰ αὐτὰ ἐκείνῳ πάθῃ, καὶ ἐλπίσαν τὰ αὐτὰ τούτῳ δράσειν, συναίρεται. Καὶ οὕτω καὶ τὰ μέσα τῶν πολιτῶν στασιάζειν προάγεται· καὶ ἄλλοι τε ἐπ' ἄλλοις τὸ κακόν, προφάσει τιμωρίας τῶν ἀεὶ ἐλαττουμένων, ὥσπερ τι ἔννομον **καὶ ἐγκύκλιον πρᾶγμα, ἀνταμυνόμενοι διαδέχονται, καὶ** αὐτοὶ μὲν ὡς ἕκαστοι ἀπαλλάσσουσι, τὸ δὲ δὴ κοινὸν ἐξ ἅπαντος τρόπου φθείρουσιν. 30. Ἢ οὐχ ὁρᾶτε, ὅσον **μὲν χρόνον κατατετρίμμεθα πολεμοῦντες ἀλλήλοις, ὅσα** δὲ καὶ οἷα ἐν αὐτῷ πεπόνθαμεν; καίτοι τί τούτου δεινότερόν ἐστι, καὶ δεδράκαμεν; καὶ τίς ἀναριθμῆσαι δύναιτο τὸ πλῆθος τῶν χρημάτων, ἃ τούς τε συμμάχους περιδύοντες, καὶ τοὺς θεοὺς περισυλῶντες, καὶ προσέτι καὶ αὐτοὶ ἐξ ὧν οὐκ εἴχομεν συνεσφέροντες ἐπ' ἀλλήλους δεδαπανήμεθα; τίς τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀπολωλότων, οὐχ ὅτι τῶν ἄλλων (ἐπεὶ τοῦτό γ' ἀνεξεύρετόν ἐστιν), **ἀλλὰ καὶ τῶν ἱππέων καὶ τῶν βουλευτῶν, ὧν εἷς ἕκαστος καὶ πᾶσαν τὴν πόλιν ἐν τοῖς ὀθνείοις πολέμοις σῶσαι καὶ** ζῶν καὶ ἀποθανὼν ἐδύνατο; πόσοι μὲν γὰρ Κούρτιοι, πόσοι δὲ Δέκιοι, Φάβιοι, Γράκχοι, Μάρκελλοι, Σκιπίωνες τεθνήκασιν; οὐ μὰ Δί' οὐχ ἵνα Σαυνίτας ἢ Λατίνους, ἢ Ἴβηρας, ἢ Καρχηδονίους ἀμύνωνται, ἀλλ' ἵνα καὶ αὐτοὶ προσαπόλωνται. Καὶ τῶν μὲν ἐν τοῖς ὅπλοις τετελευτηκότων (εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ ἐκείνων ὠδύρετο ἄν τις) ἀλλ' ἧττόν γε ἄξιόν ἐστιν ὀλοφύρασθαι. Ἔς τε γὰρ τὰς **μάχας ἐθελονταὶ** (εἴ γε **ἐθελοντὰς** τοὺς ἀναγκασθέντας φόβῳ **καλεῖν δεῖ**) ἦλθον, **καὶ θάνατον εἰ καὶ ἄδικον, ἀλλὰ ἀνδρεῖόν γε ὑπέμειναν· ἔν τε ἀγῶνι ἰσοπαλεῖ, καὶ ἐν ἐλπίδι τοῦ κἂν περιγενέσθαι καὶ κρατῆσαι, ἔπαιον** ἀναισθήτως. Τοὺς δὲ ἐν ταῖς οἰκίαις καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς, τῇ τε ἀγορᾷ, τῷ τε βουλευτηρίῳ αὐτῷ, τῷ τε Καπιτωλίῳ αὐτῷ βιαίως, οὐχ ὅπως ἄνδρας, ἀλλὰ καὶ γυναῖκας, οὐχ ὅπως **ἀκμάζοντας, ἀλλὰ καὶ γέροντας καὶ παῖδας, οἰκτρῶς ἐξολωλότας**, πῶς ἄν τις κατ' ἀξίαν θρηνήσειε; καὶ ταῦτα **μέν τοι τοιαῦτα, οἷα καὶ ὅσα οὔτ' αὐτοί ποτε πρὸς πάντων ἅμα τῶν πολεμίων ἐπάθομεν, οὔτε ἐκείνους ἐδράσαμεν, διατεθέντες ἀλλήλους, οὐχ ὅσον οὐκ ἀχθόμεθα, οὔτ' ἀπαλλαγῆναί ποτε αὐτῶν ἀνδρικῶς ἐθέλομεν, ἀλλὰ καὶ χαίρομεν, καὶ ἑορτάζομεν, καὶ εὐεργέτας τοὺς ποιοῦντας** αὐτὰ ὀνομάζομεν. Καίτοι ἔγωγε οὐδ' ἀνθρώπινόν τινα βίον ἡγοῦμαι τοῦτον ὑμᾶς βεβιωκέναι, ἀλλά τινων θη**ρίων, ἃ δι' ἀλλήλων φθείρεται. 31. Καὶ τὰ μὲν ἤδη** συμβεβηκότα τί ἂν ἐπὶ πλέον ὀδυραίμεθα (οὐ γάρ που καὶ ἀγένητα αὐτὰ ποιησαίμεθα) τῶν δὲ δὴ μελλόντων **προϊδώμεθα. Διὰ γὰρ ταῦτα καὶ ἐκείνων ἐμνημόνευσα,** οὐχ ἵνα τὰς κοινὰς συμφοράς, ἅς γε μηδὲ γενέσθαι ὤφελε, καταλέξω, ἀλλ' ἵνα ὑμᾶς ἐξ αὐτῶν ἀναπείσω, τὰ γοῦν **λοιπὰ διασῶσαι. Τοῦτο γάρ τις μόνον τῶν κακῶν ἀπό**λαυσιο, τὸ μηδὲν αὖθις ὅμοιον σφίσι παθεῖν φυλάξασθαι. Ἔξεστι δὲ τοῦθ' ὑμῖν ἐν τῷ παρόντι μάλιστα **ποιῆσαι, ἕως ἔτι τὸ δεινὸν ἄρχεται, καὶ οὔτε πολλοί που** συνεστήκασιν, οἵ τε κεκινημένοι οὔτε πεπλεονεκτήκασιν **ἀπ' ἀλλήλων οὔτ' ἠλάττωνται, ὡς τῇ ἐλπίδι τοῦ κρείττονος, ὀργῇ τοῦ καταδεεστέρου, καὶ παρὰ τὸ συμφέρον** σφίσιν, ἀπερισκέπτως κινδυνεῦσαι προαχθῆναι. Καὶ

τοῦτο μέντοι τηλικοῦτον κατορθώσετε, μήτε πόνον τινὰ πονήσαντες, μήτε κινδυνεύσαντες, μήτε χρήματα ἀναλώσαντες, μὴ σφαγὰς ποιήσαντες· ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο μόνον ψηφισάμενοι, μὴ μνησικακεῖν ἀλλήλοις. **32.** Εἰ γάρ τοί τινα καὶ ἡμάρτηταί τισιν, ἀλλ' οὔτι γε καιρός ἐστιν οὔτε πολυπραγμονῆσαι αὐτά, οὔτε ἐξελέγξαι, οὔτε τιμωρήσασθαι. Οὐδὲ γὰρ δικάζετέ τισιν ἂν ἐν τῷ παρόντι, ὡς τό τε πάνυ ἀκριβὲς δίκαιον ζητηθῆναι δεῖν, ἀλλὰ βουλεύεσθε περὶ τῶν ἐνεστηκότων, ὅπως ὡς ἀσφαλέστατα καταστῇ. Τοῦτο δὲ οὐκ ἂν ὑπάρξειεν ἡμῖν, εἰ μή τι παρίδοιμεν· ὥσπερ που καὶ ἐπὶ τῶν παίδων ποιεῖν εἰώθαμεν. Οὔτε γὰρ πάντα ἀκριβῶς ἐπ' αὐτῶν ἐκλογιζόμεθα, καὶ πολλὰ καὶ παρορῶμεν ἀναγκαίως. Τῶν γὰρ μετρίων ἁμαρτημάτων ἕνεκα οὐδὲν ἀνηκέστως δεῖ κολάζειν, ἀλλὰ πρᾴως σωφρονίζειν. Καὶ νῦν οὖν, ἅτε καὶ κοινοὶ παντὸς τοῦ δήμου πατέρες οὐ μόνον ὀνομαζόμενοι, ἀλλὰ καὶ ἀληθῶς ὄντες, μὴ καὶ πάντα διακριβολογώμεθα, ἵνα μὴ καὶ πάντες ἀπολώμεθα. Ἐπεί τοι πολλὰ μὲν ἄν τις καὶ αὐτῷ τῷ Καίσαρι ἐγκαλέσειεν, ὥστε καὶ δικαίως αὐτὸν πεφονεῦσθαι δόξαι· πολλὰ δὲ καὶ τοὺς ἀποκτείναντας αὐτὸν αἰτιάσαιτο, ὥστε καὶ τιμωρίας αὐτοὺς ἀξίους εἶναι νομισθῆναι. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀνδρῶν ἔργον ἐστὶ στασιάσαι αὖθις ἐπιθυμούντων. Δεῖ δὲ τοὺς ὀρθῶς βουλευομένους, μὴ τὸ πάντη δίκαιον ἐξακριβοῦντας βλάπτεσθαι, ἀλλὰ καὶ τῷ ἐπιεικεῖ προσχρωμένους σώζεσθαι. Ὥστε τὰ μὲν γεγενημένα ταῦτα χαλάζης τέ τινος καὶ κατακλυσμοῦ τρόπον συμβεβηκέναι νομίσαντες, λήθῃ παράδοτε· γνωρίσαντες δὲ νῦν γε ἀλλήλους, ἅτε καὶ ὁμόφυλοι, καὶ πολῖται, συγγενεῖς τε ὄντες, ὁμονοήσατε. **33.** Καὶ, ὅπως γε μηδεὶς ὑμῶν ὑποπτεύσῃ με χαρίσασθαί τι τοῖς τὸν Καίσαρα ἀποκτείνασιν, ἵνα μὴ δίκην δῶσιν, ὅτι ποτὲ ἐν τῇ τοῦ Πομπηΐου μερίδι ἐγενόμην, βούλεσθαι· ἕν τι ὑμῖν ἐρῶ. Καὶ γάρ τοι καὶ νομίζω πάντας ὑμᾶς πεπεῖσθαι σαφῶς, ὅτι οὔτε φιλίαν, οὔτε ἔχθραν πρὸς οὐδένα πώποτε δι' ἐμαυτὸν ἀνειλόμην, ἀλλ' ἀεὶ πάντας ὑμῶν ἕνεκα, καὶ τῆς κοινῆς καὶ ἐλευθερίας καὶ ὁμονοίας, τοὺς μὲν ἐμίσησα, τοὺς δὲ ἠγάπησα. Δι' οὖν ταῦτα τὰ μὲν ἄλλα ἐάσω, βραχὺ δέ τι ὑμῖν μόνον φράσω. Τοσούτου γὰρ δέω τοῦτο ποιεῖν, καὶ μὴ τῆς κοινῆς σωτηρίας προσκοπεῖν, ὥστε καὶ τοῖς ἑτέροις οὐχ ὅτι τὴν ἄδειαν ἁπάντων, ὧν ἐπιπολάσαντες ἐπὶ τοῦ Καίσαρος ἔξω τοῦ καθεστηκότος ἐποίησαν, δοθῆναί φημι χρῆναι, ἀλλὰ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς δωρεὰς, ὅσας ἔλαβον παρ' αὐτοῦ, (καίπερ οὐκ ἀρεσκόμενός τισιν αὐτῶν.) φυλαχθῆναι. Πρᾶξαι μὲν γάρ τι, καὶ προχειρίσασθαί τι τοιοῦτον, οὐκ ἂν ὑμῖν συμβουλεύσαιμι· ἐπειδὴ δὲ γέγονεν, οὐδὲν οὐδὲ ἐκείνων οἶμαι δεῖν ὑμᾶς πολυπραγμονῆσαι. Τί γὰρ ἂν καὶ ζημιωθείητε τοσοῦτον, ἂν ὁ δεῖνα ἢ ὁ δεῖνα ἔξω τοῦ δικαίου καὶ παρὰ τὴν ἀξίαν λαβὼν ἔχῃ, ὅσον ὠφεληθείητε μήτε φόβον μήτε ταραχὴν τοῖς γε δυνηθεῖσι τότε παρασχόντες; ταῦτα μὲν ἐν τῷ παρόντι πρὸς τὸ κατεπεῖγον ἤδη λέγω· ἐπειδὰν δὲ καταστῇ τὰ πράγματα, τότε καὶ περὶ τῶν λοιπῶν σκεψόμεθα.

MARCI TULLII CICERONIS

FRAGMENTA.

M. TULLII CICERONIS
F R A G M E N T A.

(Typi obliqui, quos cursivos vocant, supplementa fragmentis addita; asterisci singuli coniecturam, bini ** lacunam parvam, terni *** magnam, signum crucis † sedem fragmento de coniectura in media oratione assignatam, cincinni „ " fragmenti recens inventi locum iam pridem cognitum, unci [ ] litteras vocesve dubias notant.)*

A. FRAGMENTA ORATIONUM M. TULLII CICERONIS.

MAGNAM PARTEM SUPERSTITUM.

143. Orationis pro P. QUINTIO unum vid. Adn. ad Opp. 15. c. 27.

144. Or. pro ROSCIO COMOEDO quinque a Caietano Meliore Neapolitano cum fragmento Liviano Tullianorum nomine edita partim (1. 2. 3.) Senecae sunt (cf. Niebuhrium ad Cic. orr pro Fonteio etc. Fragmm. p. 102.), partim (4.) orationis Ciceronianae pro C. Rabirio (cf. Niebuhr. ib. p. 79. sq.); quintum denique cui debeatur, incertum est. Haec omnia v. Opp. 17. extr.

145. Or. pro M. FONTEIO septem, quorum numero 7. et 10. ab Orellio sunt addita, v. Opp. 25. §§. 1-10.

146. Or. I. pro LEGE AGRARIA tria v. Opp. 29. init. In priore ed. quattuor enumeravi, quorum alterum, quod est ap. Gellium (N. A. l. XIII. c. 24.), ipsius orationis §. 12. continetur.

147. Or. pro FLACCO quindecim.

a) Ingenita levitas et erudita vanitas (int. Graecorum). (Hieronym. Comm. ad Galat. lib. I, 3. et ep. X, 3. Opp. Vol. IV, 2. p. 16. Ed. Bened.)

b) Quam benevolum hunc populo Romano, quam fidelem putatis? (Fronto Exx. Elocc. p. 368. Rom.) Haec Maio eadem videntur esse, quae exstant ap. Cic. Philipp. XI, 13, 33. „*cuius benevolentia*" etc. et verbis disparia et constructione, cuius caussa Frontoni citantur.

Hoc secundum et reliqua tredecim, quae vid. Opp. 40. inter §§. 5. et 6., Orellius primus adiecit.

148. Or. in L. PISONEM undecim, quorum prima decem vid. Opp. 50. init. A-K. Quod loco 7. Klotzius affert, Arusianus Messus p. 221. ed. Lindemann. memoriae prodidit:

Homini levi et subito filiam collocavit.

Ceterum eodem, quo Orellius, ordine haec fragmenta recensui, nisi quod eius octavum in duo h) et i) dispescui. Eodem auctore quartum d) composui e duobus, i. e. sexto et octavo Klotzii. Is vero fragmenta nescio cur in hunc redegit ordinem: a b c e g d 1. l d 2. f h k, omisit autem fragmentum i, uncis a me notatum, ab Orellio ascriptum fragmento i.

B. FRAGMENTA ORATIONUM DEPERDITARUM.

149. DE REGE ALEXANDRINO.

ARG. Cn. Cornelio Lentulo L. Marcio Philippo coss. 698. quum Ptolemaeus Auletes, Aegypti rex, Romam supplex confugisset, Cicero in senatu sententiis ultro citroque dictis orationem habuit de reducendo in regnum rege Alexandrino. Haec autem orationis fragmenta primus edidit A. Maius e cod. Ambros. Mediolani 1817.

I. 1. Ut rapiat, ut latrocinetur.

2. Si hercle in nostris rebus tam ad res, ad pecunias tam attenti, tam avari soleremus esse.

II. 1. Sed tamen, quae sunt nostra iudicia, tentaverat Crassus asseverare, non semel de hac Aegypti severitate, sed frequentissime praeiudicatum. Ac primo quidem, illo tempore, quo pecunia repetita esse ab Tyro, et advecta Romam videbatur, seposita iam nuper ab Alexa rege. Occurrendum est igitur, ut haec refutentur et in ipsa propositione.

2. Debent esse modestissima: quoniam quidem est hoc summi imperii, nosmet ipsos de nostris rebus iudicare.

3. Qui ex hereditate tanta unum solum nomen agnoverimus.

4. Sic est iusta caussa belli, sicuti Crassus commemoravit cum Iugurtha fuisse.

III. 1. Non patiar hanc exaudiri vocem huius imperii: ego te, nisi das aliquid, hostem; si quid dederis, regem et socium et amicum iudicabo.

2. Quum ille rex sit interfectus, hunc puerum in Syria fuisse.

3. Atque illud etiam constare video, regem illum, quum reginam sororem suam, caram acceptamque populo, manibus suis trucidasset, interfectum esse impetu multitudinis. (Haec Asconius.)

4. Difficilis ratio belli gerendi; at plena fidei, plena pietatis. (Aquila c. 14. p. 164. Fortun. Rhetor. l. II. in Partitione et in Hypophoris. Marcian. Capella de Rhetorica p. 428. ed. Capperon.)

150. IN CLODIUM ET CURIONEM.

(Cum supplementis ed. Beier.)

ARGUMENTUM, ut videtur, ASCONII.

Apud Graecos *huiusmodi genera orationum* [illegible] nominantur, continentia fere laudes et vituperationes. Non enim rei postulantur a Tullio vel C. Curio vel P. Clodius, sed quoniam habuerant in senatu quamdam iurgiosam decertationem, visum Ciceroni est hanc orationem conscribere plenam sine dubio et asperitatis et facetiarum, quibus mores utriusque [illegible] scindit et de singulorum vitiis quam potest acerbissime loquitur. Sed enim principium huius offensae fertur a P. Clodii incestu descendisse. Nam visus est in domo pontificis maximi C. Caesaris eiusdemque praetoris incestum fecisse cum eius uxore Pompeia eo tempore, quo per Vestales virgines et matronas honestissimas in operto Bonae deae sacrificium viris omnibus inaccessum fiebat, unde elapso tamen Clodio magna invidia percrebruit et

infamia caerimoniarum, ut senatus decernere cogeretur, omni diligentia consulum pervestigandum, si quod esset publicis religionibus illatum flagitium. Accedebat huc etiam praeiudicium quoddam C. Caesaris ipsius pontificis, qui uxorem suam illico repudiavit. Post quod reus de incesto factus est P. Clodius, accusante L. Lentulo, defendente C. Curione patre. Nam tres illis temporibus Curiones illustri nomine exstiterunt atque ita in libris adhuc feruntur: Curio avus, qui Servium Fulvium incesti reum defendit, et hic C. Curio pater, qui P. Clodio adfuit, et tertius ille Curio tribunicius, qui bello civili Pompeiano in Africa periit: quum *enim* esset partium Caesaris, oppressus est ab equitibus Iubae regis. Sed hactenus de Curionibus dictum sit. Multum diuque habitis concertationibus ante iudicium, P. Clodius a turbulenta multitudine, ne caussam diceret, non sine impetu seditionis adiutus est, auctore huius conspirationis Q. Fufio Caleno tribuno pl., cuius mentionem creberrimam Tullius in Philippicis orationibus facit, obstante vero paene universo senatu pro sanctimonia religionum adversus crimen incesti. Iudices tamen ad extremum dati sunt. Et primo quidem ab senatu praesidium petiverant, *ut* de Clodio potentissimo homine liberius iudicaretur. Verum ita res cecidit, ut in eum multi grave testimonium dicerent, quorum in numero M. ipse Tullius interrogatus ait, ad se salutatum venisse ipsa die Clodium, qua se ille contenderat Interamnae fuisse millibus passuum ferme XC ab Urbe disiunctum: quo scilicet videri volebat incesti Romae committendi facultatem non habuisse. Et post haec ab iudicibus XXV damnatus est. Praevaluit tamen ad eius victoriam maior eorum numerus, qui absolverunt. Nam XXXI pro eo sententiae latae sunt. Inde igitur capitalis inimicus in M. Tullium coepit efferri. Et quum illo anno *pot*estate quaestoria fungeretur, apud populum creberrimis eum concionibus lacessebat. Minas quin immo praetendens, ad familiam se plebeiam transiturum, ut tribunus pl. fieret, denuntiabat. Quibus minacissimis illius vocibus vehementer et acerrimo spiritu hac oratione Cicero respondit, duorum, tam ipsius, quam Curionis.

(Hoc veteris scholiastae argumentum, et quae huic subiecta sunt orationis fragmenta, praeter quattuor e Quinctiliano, duo e Nonio, unum ex horum utroque et Rufiniano, et unum ex ipso Cicerone iam diu cognita, primum edita a Maio e cod. Ambrosiano Mediolani 1814. supplementis codicis Taurinensis Peyron auxit 1824. Ceterum Nonius orationem etiam omisso Curionis nomine commemorat.)

I. † Statueram, P. C., quoad reus esset P. Clodius, nihil de illo neque apud vos neque alio ullo in loco dicere. *Tametsi acerbissimum et capitale mihi odium minis* † ac furiosis concionibus indixerat, (quod simul ab eo mihi et rei publicae denuntiabatur,) *tamen neque dixi quidquam pro testimonio, nisi quod erat ita notum atque testatum, ut non possem praeterire, et facile patiebar*, † nihil me addere ad alterius periculum. *Non enim illum reum, sed millies condemnatum arbitrabar, nisi religio, nisi pudicitia, nisi iudiciorum fides, nisi senatus auctoritas omnis concidisset.* † Sin esset iudicatum, non videri virum venisse, quo iste venisset, *non magno opere intelligebam esse nobis laborandum, ne ita, ut sperarunt mali, alacris exsultaret improbitas in victoria.* Ut ille iudicio tamquam e naufragio nudus emersit: † perturbatio istum mentis et quaedam scelerum offusa caligo et ardentes Furiarum faces excitarunt, *praesertim quum eum frustrata esset spes, cui inhiaverat cupiditati suae blandiens, ut opimae provinciae proconsuli quaestor auctoritate senatus adderetur.* (Ascon. Quinctil. l. VIII, c. 3. §. 81. l. IX, c. 3. §. 47.)

II. † Ac vide, an facile fieri tu potueris, quum is factus non sit, cui tu concessisti † Syriam sibi extra ordinem polliceri. (Ascon. Quinctil. l. V, 10, 92.)

Quum igitur † creditoribus suis spem ostentare provinciae videretur, augens magnum quemdam cumulum aeris alieni: *ut* ingemuit gravius timidior quidam creditor; confirmat se comitiis consularibus Romae futurum. (Asconius.)

Quum vero ipsa iam sortito provincia exspectaretur, † tanto prius ad aerarium venit, ut illi ne scribam quidem quemquam offenderet. (Asconius.)

III. *Atque etiam simulabat se, ut tribunus plebis fieret, contaminatis gentibus, iure Quiritium legitimo tutelarum et hereditatum relicto, amissis sacris paternis in adoptiva transiturum:* † quibus iste, qui omnia sacrificia nosset, facile ab se deos placari posse arbitrabatur. (Quinctil. l. IX, c. 2. §. 96.)

† Quum se ad plebem transire velle diceret, sed misere fretum transire cuperet: hanc loquacem Siciliam non despexit. (Asconius.)

Iam vero ex iudicio tam egens emissus, quam quidam iudices eius ante illud iudicium fuerunt, et ad aliquod severius iudicium reservatus, ut in concionem ad popularem iactationem escenderat, aperte victrice nequitia ac libidine exsultans et triumphans: † accesserunt ita pauci, ut eum non ad concionem, sed sponsum diceres advocasse. (Asconius.)

Quasi vero periculum sit in spondendo pro eo, † cuius satisdationes semper iudicantur induci! (Asconius.)

Nunc ego furialibus illis vocibus respondebo, quas tu, o coenum! o labes! o pestis importuna! in concionibus misisti. Nam quae ad fautorem tui flagitii, patroni tui filium, pertinent: quamvis ille operarum ac gregalium tuorum dux in concionibus meo nomine ad invidiam usus sit, contumelioseque me laeserit; tamen haec nunc, quantum res patiatur, antiquae, quae mihi cum patre eius adhuc fuit, amicitiae et necessitudini condonanda potius intel † ligo, quam in absentem esse dicenda.

IV. Primum homo durus ac priscus invectus est in eos, qui mense Aprili apud Baias essent et aquis calidis uterentur. Quid cum hoc homine nobis tam tristi ac severo? Non possunt hi mores ferre hunc tam austerum et tam vehementem magistrum, per quem hominibus maioribus natu ne in suis quidem praediis impune tum, quum Romae nihil agitur, liceat esse valetudinique servire. Verumtamen ceteris *possit* ignoscere; *ei* vero, *qui villam habeat* in illo loco, nullo modo. Quid homini, inquit, Arpinati cum Baiis, agresti ac rustico? Quo loco ita fuit caecus, ut facile appareret vidisse eum, quod fas non fuisset: nec enim respexit, illum ipsum patronum libidinis suae non modo apud Baias esse, verum eas ipsas aquas habere, quae gustu tamen Arpinatis fuissent. Sed videte metuendam inimici et hostis bilem et licentiam! Is me dixit aedificare; ubi nihil habeo, ibi fuisse. *Quomodo* enim non *mirer* amentem adversarium, qui id obiiciat, quod vel honeste confiteri, vel manifesto redarguere possis?

V. »Nam rusticos ei nos videri minus est mirandum, qui manicatam tunicam et mitram et purpureas »fascias habere non possumus. Tu vero festivus, tu »elegans, tu solus urbanus, quem decet muliebris ornatus, quem incessus psaltriae, qui effeminare vultum, attenuare vocem, levare corpus potes.«

O singulare prodigium! At, o monstrum! nonne te huius templi, non Urbis, non vitae, non lucis pudet? Tu, qui indutus muliebri veste fueris, virilem vocem audes emittere, cuius importunam libidinem et stuprum cum scelere coniunctum ne subornandi quidem mora retardavit? »Tune, quum vincirentur pedes

»fasciis, quum calautica capiti accommodaretur,« (Non. v. calautica p. 537.) quum vix manicatam tunicam in lacertos induceres, »quum strophio accurate praecingerere,« (Non. v. Strophium p. 538.) in tam longo spatio numquam te Appii Claudii nepotem esse recordatus es? Nonne, etiamsi omnem mentem libido averterat, tamen (E codice Taurin.) *exiturum per atrium imagines maiorum tuorum te a tanto scelere etiam mutae revocare debuerunt? Quem enim umquam audisti maiorum tuorum, qui et sacra privata coluerunt et publicis sacerdotiis praefuerunt, quum sacrificium Bonae deae fieret, interfuisse? Neminem; ne illum quidem, qui caecus est factus.* † Sed, credo, postquam speculum tibi allatum est, longe te a pulchris abesse sensisti. (Asconius. Nonius v. Longum p. 339. v. Speculum p. 434.)

At sum, inquit, haud ita illiberali facie. — † Quasi vero ego de facie tua, catamite, dixerim, *ac non de flagitio tuo, quo maiorum imagines funestas!* (Rufinian. c. 2. p. 197. ed. Ruhnk.)

VI. At sum, inquit, absolutus. — Novo quidem, hercle! more; cui uni absoluto lites aestimatae sunt. (Asconius.)

Iuranti, inquit, tibi iudices non crediderunt. † Quasi ego non contentus sim, quod mihi quinque et viginti iudices crediderunt! *triginta unus tibi nihil crediderunt*, qui sequestres abs te locupletes acceperint *manifesti periurii et praesidium a nobis petierint.* (Ascon.)

VII. † Integritas tua te purgavit, mihi crede; pudor eripuit; vita anteacta servavit. † Quattuor tibi sententias solas ad perniciem defuisse? (Quinctilian. l. VIII. c. 6. §. 56. et Ascon.)

Tu quidem prae te fers pecuniam te recepturum, qua sententias emisti eorum, qui te crimine liberarunt. Quem vero tam stultum fore existimas, ut pecuniam, quam acceperit, reddat? † Nam L. quidem Cotta, *quod in iudice spectari et fortuna deberet et dignitas, ita iudicatum amplissimorum ordinum delectis viris patere voluit,* † ut posthac lege Aurelia iudex esse non possit, *nisi salvis nummis quisquam illorum, quos fames magis, quam fama commovit, ut, quod omnes non modo homines, verum etiam pecudes factum esse sciant, id statuerent non videri factum. Sed nolite una plaga accepta, P. C., concidere; nolite deficere. Vulnus est eiusmodi, quod mihi nec dissimulandum nec pertimescendum videtur, ne aut ignorando stultissimi aut metuendo ignavissimi iudicemur. Bis absolutus est Lentulus, bis Catilina. Hic tertius iam est a iudicibus in rempublicam immissus.*

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS

Erras, Clodi: non te iudices Urbi, sed carceri reservarunt: neque te retinere in civitate, sed exsilio privare voluerunt. Quamobrem, P.C., erigite animos, retinete vestram dignitatem: manet illa in republica bonorum consensio: dolor accessit bonis viris, virtus non est imminuta: nihil est damni factum novi, sed quod erat, inventum est in unius hominis perditi iudicio: plures similes reperti sunt. (Cic. ad Att. lib. I. ep. 16. §. 5.)

151. DE CONSULATU SUO.

Patricius dubitat, utrum hic corruptus sit locus poematis de consulatu, an orationis. Orationem enim meditatus erat Cicero, hoc se magistratu abdicaturus: quam ne haberet, Metellus trib. pl. prohibuit.

Quorum luxuries fortunata censa peperit. (Nonius v. Census p. 202.)

152. PRO C. CORNELIO ORAT. I.

ARGUMENTUM ASCONII.

Cornelius homo non improbus vita habitus est. Fuerat quaestor Cn. Pompeii, dein tribunus pl. C. Pisone consule biennio ante, quam haec dicta sunt. In eo magistratu ita se gessit, ut iustior, [sed] pertinacior videretur. Alienatus autem a senatu ex hac caussa. Retulerat ad senatum, ut, quoniam exterarum nationum legatis pecunia mutua magna daretur usura, turpiaque et famosa ex eo lucra fierent, ne quis legatis exterarum nationum pecuniam expensam ferret. Cuius relationem repudiavit senatus: et decrevit satisfactum videri eo S. C. quod ante annos aliquot Cn. Domitio, C. Caelio consulibus factum erat, quum senatus ante pauculos annos illo S. C. decrevisset, ne quis Cretensibus pecuniam mutuam daret. Cornelius, ea re offensus senatui, questus est de ea re in concione, exhauriri provincias usuris: providendum, ut haberent legati, unde in praesentia pecuniam creditoribus darent: promulgavitque legem, qua auctoritatem senatus minuebat, ne quis, nisi per populum, legibus solveretur. quod antiquo quoque iure erat cautum. Itaque in omnibus S. C., quibus tum aliquem legibus solvi placebat, adiici erat solitum, ut de ea re ad populum ferretur: sed paullatim ferri erat desitum, resque iam in eam consuetudinem venerat, ut postremo ne adiiceretur quidem in S. C. de rogatione ad populum ferenda, eaque ipsa S. C. per pauculos admodum fiebant. Indigne eam Cornelii rogationem tulerant potentissimi quique ex senatoribus, quorum gratia magno opere minuebatur. Itaque P. Servilius Globulus tribunus pl. inventus erat, qui C. Cornelio obsisteret. Is, ubi legis ferundae dies venit, et praeco subiiciente scriba verba legis recitare populo coepit, et scribam subiicere, et praeconem pronuntiare passus non est. Tum Cornelius ipse codicem recitavit, quod quum improbe fieri C. Piso consul vehementer quereretur, tollique ea re tribuniciam intercessionem diceret, gravi convicio a populo exceptus est. Et quum ille eos, qui sibi intentabant manus, prendi a lictore iussisset, fracti eius fasces cuncti lapidesque etiam ex ultima concione in consulem iacti. Quo tumultu Cornelius perturbatus concilium dimisit. Actum deinde eadem de re in senatu est magnis contentionibus. Tum Cornelius ita ferre rursus coepit, ne quis in senatu legibus solveretur, nisi CC affuissent, neve quis, quum solutus esset, intercederet, quum de ea re ad populum ferretur. Haec sine tumultu res acta est. nemo enim negare poterat, pro auctoritate senatus esse eam legem: sed tamen eam tulit invitis optimatibus, qui vel pauci senatusconsultum facere solebant. Aliam deinde legem Cornelius, etsi nemo repugnare ausus est, multis tamen invitis tulit, ut praetores ex edictis suis perpetuis ius dicerent. Quae res tum gratiam ambitiosis praetoribus, qui varie ius dicere assueverant, sustulit. Alias quoque complures leges Cornelius promulgavit. quibus plerique collegae intercesserunt: per quas contentiones totus prope tribunatus eius peractus est. Sequenti deinde anno M. Lepido, L. Volcatio coss. quo anno praetor Cicero fuit, reum Cornelium duo fratres Cominii lege Cornelia de maiestate fecerunt. Detulit nomen Publius, subscripsit Caius, et quum P. Cassius praetor decimo die, ut mos est, adesse iussisset, eoque die ipse non affuisset, seu avocatus propter publici frumenti curam, seu gratificans reo: circumventi sunt ante tribunal eius accusatores a notis operarum ducibus, ita ut mors intentaretur, si mox non desisterent. Quam perniciem vix effugerunt interventu consulum, qui advocati rei descenderant. Et quum in scalas quasdam Cominii fugissent, clausi in noctem ibi se occultaverunt, deinde per tecta vicinarum aedium profugerunt ex Urbe. Postero die quum P. Cassius assedisset, et citati accusatores non adessent, exemptum nomen est de reis Cornelii. Cominii autem magna infamia flagraverunt, vendidisse silentium magna pecunia. Sequente deinde anno L. Cotta, L. Torquato coss. (a. 689. p. U. c.), quo haec oratio a Cicerone praetore dicta est, quum prima parte M. Manilius, qui iudicium per operarum duces turbaverat, ** deinde quod ex S. C. ambo coss. praesidebant, et iudicio non respondisset, atque esset damnatus, ** recreavisset, iam accepta pecunia tollere ait Cornelium lege maiestatis. Res acta est magna exspectatione paucos ante M' eis Cornelius, perterritus Manilii exitu, in iudicium adhibuit, ut ne clamor quidem ullus ab advocatis eius oriretur. Dixerunt in eum infesti testimonia principes civitatis, qui plurimum in senatu poterant, Q. Hortensius, Q. Catulus, Q. Metellus Pius, M. Lucullus, M'. Lepidus. Dixerunt autem hoc, vidisse se, quum Cornelius in tribunatu codicem pro rostris ipse recitaret, quod ante Cornelium

nemo fecisse existimaretur. Volebant videri, se iudicare eam rem magno opere ad crimen imminutae maiestatis tribuniciae pertinere. Etenim prope tollebatur intercessio, si id tribunis permitteretur. Cicero, quia non poterat negare id factum esse, eo contulit, ut diceret, non ideo, quod lectus sit codex a tribuno, imminutam esse tribuniciam potestatem. Qua vero arte et scientia orationis, ita ut et dignitatem clarissimorum civium, contra quos dicebat, non violaret, et tamen auctoritate eorum laedi reum non pateretur! quantaque moderatione rem tam difficilem aliis tractaverit, lectio ipsa declarabit. Adiumentum autem habuit, quod, sicut diximus, Cornelius, praeter districtum propositum adversus principum voluntatem, caetera vita nihil fecerat, quod magno opere improbaretur: praeterea quod ipse Globulus, qui intercesserat, aderat Cornelio, et quod ipsum quoque diximus, quod Cornelius Pompeii Magni quaestor fuerat apud duas praefecturas equitum Rom. et tribunos, et ex tertia quoque parte apud plerosque, exceptis iis familiaris principum civitatis. Res acta est magno conventu magnaque exspectatione, quis eventus iudicii futurus esset. A summis viris dici testimonium, et id, quod ii dicerent, confiteri reum animadvertebant. Exstat oratio hominis accusatoris: quam sumere in manus est aliquod operae pretium non solum propter Ciceronis orationes, quas pro Cornelio habemus, sed etiam propter semet ipsam: Cicero ipse significat quatriduo Cornelium defendisse, quas actiones contulisse eum in duas orationes apparet. Iudicium id exercuit Q. Gallius praetor.

—

VERSU A PRIMO CIRCITER CLXI.

* * * * *
* * * * *

1. Postulatur apud me praetorem primum de pecuniis repetundis. Prospectat videlicet Cominius, quid agatur. Videlicet homines foeneos in medium ad tentandum periculum proiectos.

2. Quid? Metellus summa nobilitate ac virtute, quum bis iurasset: semel privatim a patre; iterum publice: a lege coactus destitit accusatione. An vi? an veritate? In quo suspicionem omnem tollit C. Curionis virtus ac dignitas, et Q. Metelli adolescentia, ad summam laudem omnibus rebus ornata.

3. Legem, inquit, de libertinorum suffragiis Cornelius cum Manilio dedit. Quid est hoc, DEDIT? An tulit? an rogavit? an hortatus est? Nam tulisse ridiculum est, quasi legem aliquam aut ad scribendum difficilem, aut ad excogitandum reconditam. Quae lex paucis his annis non modo scripta, sed etiam lata esset.

4. In quo quum multa reprehensa sint, tum in primis celeritas actionis.

5. Petivit tamen a me praetore maxima contestatione, ut caussam Manilii defenderem.

VERSU A PRIMO DCCCCL. (Dicit de eodem Manilii tribunatu.)

6. Nam quum is tribunus plebis duas leges tulisset in eo magistratu, unam perniciosam, alteram egregiam: quod summam rempublicam laesit, id ab ipso tribuno abiectum est. Bonum autem in summa republica manet.

(Dicit de disturbato iudicio Maniliano.)

7. Aliis ille in illum furorem magnis hominibus auctoribus impulsus est, qui aliquod institui exemplum disturbandorum iudiciorum perniciosissimum, temporibus suis accommodatissimum, meis alienissimum rationibus, cupierunt.

VERSU CIRC. CXI.

8. Possum dicere, hominem summa prudentia clarum C. Cottam de suis legibus abrogandis ipsum ad senatum retulisse.

SEQUITUR.

9. Possum et eiusdem Cottae legem de iudiciis privatis anno post, quam lata sit, a fratre eius abrogatam.

STATIM.

10. Legem Liciniam et Muciam de civibus regundis, quam duo consules, omnium quos vidimus, sapientissimi, tulissent, video constare inter omnes, non modo inutilem, sed perniciosam reipublicae fuisse.

11. Quattuor omnino genera sunt, iudices, in quibus per senatum, more maiorum, statuatur aliquid de legibus. Unum est eiusmodi, placere legem abrogari: ut Q. Caecilio, M. Iunio consulibus, quae leges rem militarem impedirent, ut abrogarentur. Alterum, quae lex lata esse dicatur, ea non videri populum teneri: ut L. Marcio, Sex. Iulio consulibus, de legibus Liviis. Tertium est de legum abrogationibus. Quo de genere persaepe senatusconsulta fiunt, ut nuper de ipsa lege Calpurnia, quae derogaretur.

12. P. Africanus ille superior, ut dicitur, non solum a sapientissimis hominibus, qui tum erant, verum etiam a se ipso saepe accusatus est, quod, quum consul esset cum Ti. Longo, passus esset tum primum a populari consessu senatoria subsellia separari.

CIRCA MEDIUM. (Quo loco numerat, quum lex feratur, quot loca intercessionis sint, ubi et dicere.)

13. Est utique ius vetandi, quum ea feratur, quamdiu non perfertur: quamdiu qui suffragii ferundi caussa conveniunt, huc et illuc transferuntur, dum privati dicunt: dum tabellae diribentur: dum sitella defertur: dum aequantur sortes: dum sortitio fit: et si qua sunt huius generis alia.

PAULLO POST.

14. Unum tamen, quod hoc ipso tribuno plebis factum est, praetermittendum non videtur. Neque enim maius est legere codicem, quum intercedatur, quam sitellam ipsam cum ipso intercessore deferre, nec gravius, incipere ferre, quam perferre, nec vehementius, ostendere se laturum invito collega, quam ipsi collegae magistratum derogare, nec criminosius, tribus ad legem accipiendam, quam ad collegam reddendum privatim intro vocare: quae vir fortis huius collega Aulus Gabinius in re optima fecit omnia; neque quum salutem populo Romano atque omnibus gentibus finem diuturnae captivitatis, turpitudinis et servitutis afferret, passus est, plus unius collegae sui, quam universae civitatis, vocem valere et voluntatem.

15. At enim de corrigenda lege retulerunt.

16. Idem, nisi haec ipsa lex, quam C. Cornelius tulit, obstitisset, decrevissem id, quod palam iam isti defensores iudiciorum pugnaverunt, senatui non placere, id iudicium de Sullae bonis fieri. Quam ego caussam longe aliter praetor in concione defendi, quum id dicerem, quod iidem iudices postea statuerunt, iudicium aequiore tempore fieri oportere.

STATIM.

17. Antea vero quam multarum rerum iudicia sublata sint, et quia scitis, praetereo, et ne quem in iudicium oratio mea revocare videatur.

PAULLO POST.

18. Non Cn. Dolabella C. Volcatium, honestissimum virum, communi et quotidiano iure privasset. Non denique homo illorum et vita et prudentia longe

dissimilis, sed tamen nimis in gratificando iure liber, L. Sisenna, bonorum Cn. Cornelii possessionem ex edicto suo P. Scipioni, adolescenti summa nobilitate, eximia virtute praedito, dedisset. Quare quum ambitum populus Romanus videret, et quum a tribunis plebis doceretur, nisi poena accessisset in divisores, exstingui nullo modo posse, legem hanc Cornelii flagitabat; illam, quae ex senatusconsulto ferebatur, repudiabat.

ET EADEM DE RE PAULLO POST.

19. Ut spectaculum illud duorum designatorum consulum calamitate, re et tempore salubre ac necessarium, genere et exemplo miserum ac funestum, videremus.

20. Quid ego nunc tibi argumentis respondeam, posse fieri, ut alius aliquis Cornelius sit, qui habeat Philerotem? Res nota est, vulgare nomen esse Phile- rotis, Cornelios vero ita multos, ut iam etiam collegium constitutum sit.

21. At enim extremi ac difficillimi temporis vocem illam, C. Corneli, consulem mittere coegisti, qui rempublicam salvam esse vellent, ut ad legem accipiendam adessent.

22. Plebem ex Maniliana offensione victam et domitam esse dicit; ante vestros annos propter illius tribuni plebis temeritatem posse adduci, ut omnino ne illius potestate abalienemur** qui restituerunt eam potestatem, alterum nihil unum posse contra multos, alterum longe abesse.

23. Tanta igitur in illis virtus fuit, ut anno XVI. post reges exactos, propter nimiam dominationem potentium, secederent, leges sacratas ipsi sibi restituerent, duos tribunos crearent, montem illum trans Anienem, qui hodie Mons Sacer nominatur, in quo armati consederant, aeternae memoriae caussa consecrarent. Itaque auspicato postero anno X tribuni plebis comitiis curiatis creati sunt.

24. Tum interposita fide per tres legatos, amplissimos viros, Romam armati reverterunt: in Aventino consederunt: inde armati in Capitolium venerunt: decem tribunos plebis per pontificem, quod magistratus nullus erat, creaverunt. Etiam haec recentiora praetereo: ponam principium iustissimae libertatis, Cassiam; qua lege suffragiorum vis potestasque convaluit: alteram Cassiam, quae populi iudicia firmavit.

Dicit de nobilibus.

25. Qui non modo cum Sulla, verum etiam, illo mortuo, semper hoc per se summis opibus retinendum putaverunt, inimicissimi C. Cottae fuerunt, quod is consul paullum tribunis plebis non potestatis, sed dignitatis addidit.

26. Quamdiu quidem hoc animo erga nos illa plebs erit, quo se ostendit, quum legem Aureliam, quum Rosciam, non modo accepit, sed etiam efflagitavit.

27. Memoria teneo, quum primum senatores cum equitibus Romanis lege Plotia iudicarent, hominem diis ac nobilitati perinvisum, Cn. Pompeium, caussam lege Varia de maiestate dixisse.

28. Ut ab Iove optimo maximo ceterisque diis deabusque omnibus opem et auxilium petam. (Priscian. l. VII. c. 3. §. 11.)

29. Nihil senatui detraxisse Cornelium. (Fronto Exx. Elocc. p. 508.)

30. Ex promulgatione trinundinum dies ad ferendum potestasque venisset. (Prisc. l. VII. c. 3. §. 9.)

31. Codicem attigit. (Quinctil. l. V. c. 13. §. 26.)

32. Repugnare — dicit Cicero —, ut divisores, quos honoris sui ministros esse voluerat, lege ambitus vellet affligere. (Marcian. Capella de Rhetorica p. 421. ed. Caperon.)

33. Quae intermissa complures annos. (Prisc. l. VII. c. 17. §. 86.)

34. Num alicui gratificabatur aut homini aut ordini? (Idem l. VIII. c. 15. §. 82.)

35. Coeptum igitur per eos, qui agi volebant, desitum est per hunc, qui decessit. (Priscian. l. X. c. 7. §. 40. c. 9. §. 55.)

36. Circuitis rostris eiicerentur lapidibus homines. (Idem l. VIII. c. 15. §. 82.)

37. Refertum tribuniciis legibus, exhaustum a quibus sit, ipsi sciunt. (Aquila c. 16. p. 156.)

38. Qui eloquentia ceteris antecellit. (Prisc. l. X. c. 6. §. 36.)

39. Demi medius fidius de his tormentis aliquantum malim. (Fronto Exx. Elocc. p. 511.)

40. Ad miserrimum crudelissimumque dominatum dedi patiamini. (Idem ibid. p. 507.)

41. Cui (sic Mai., vulgo: cur) nunc redeant, si tum gratiae concesserint. (Idem ibid. p. 503.)

42. Quid, quod ne cum iis quidem expertus es, quos duces operarum fuisse dixisti? (Idem ibid. p. 511.)

43. Eiusmodi mihi duos laqueos in caussa esse propositos, ut, si me altero expedissem, tenerer altero. (Idem ibid. p. 513.)

44. Aperuit fores scalarum. (Acro ad Hor. Serm. I, 2,67.)

45. Legite, ut legebatis; hinc intelligetis nulla tenuissima suspicione describi aut significari Cornelium. (Boëth. de Defin. p. 659. in edit. Bas.)

46. Maiestas est in imperio, atque in omni populi Romani dignitate. (Quinctil. l. VII. c. 3. §. 35.)

47. Obiecta est paullo liberalior vita. (Idem ibid.)

153. PRO C. CORNELIO ORAT. II.

1. Pugnem aperte contra nobilissimorum hominum voluntates? studia, consilia cogitationesque eorum aperiam? (Aquila c. 10. p. 151. et Marc. Capell. l. V. p. 171.)

2. O callidos homines! o rem excogitatam! o ingenia metuenda! testes dare volumus. Quem quaeso nostrum fefellit, ita vos esse facturos? (Cic. Orat. c. 67. §. 225.)

3. Num in eo, qui sint hi testes, haesitatis? Ego vobis edam duos. Reliqui sunt de consularibus, inimici tribuniciae potestatis. Pauci praeterea assentatores eorum atque asseclae subsequuntur. (Asconius.)

4. Sed si familiariter ex Q. Catulo, sapientissimo viro atque humanissimo, velim quaerere: utrius tandem tibi tribunatus minus probari potest, C. Cornelii, an, non dicam P. Sulpicii, non L. Saturnini, non C. Gracchi, non Tiberii — neminem, quem isti seditiosum existimant, nominabo: sed avunculi tui, Q. Catule, clarissimi, patriaeque amantissimi viri; quid mihi tandem responsurum putatis? (Idem.)

POST XX VERSUS A PRAECEDENTI.

5. Quid? avunculus tuus, clarissimus vir, clarissimo patre, avo, maioribus, credo, silentio, favente nobilitate, nullo intercessore comparato, populo Romano dedit et potentissimorum hominum collegiis eripuit cooptandorum sacerdotum potestatem? (Asconius.)

SEQUITUR

6. Quid? idem Domitius M. Silanum, consularem hominem, quemadmodum tribunus pl. vexavit? (Idem.)

7. Haec est controversia eiusmodi, ut mihi tribunus pl. Cn. Domitius, Catulo ** M. Terpolius contemptissimum nomen electum esse ex iis, qui tribuni pl. fuerunt. (Idem.)

8. Nam neque me divitiae movent, quibus omnes Africanos et Laelios multi venalitii mercatoresque superarunt, neque vestis aut caelatum aurum et argentum, quo nostros veteres Marcellos Maximosque multi eunuchi e Syria Aegyptoque vicerunt. Neque vero movent me ornamenta ista villarum, quibus L. Paullum et Mummium, qui rebus his Urbem Italiamque omnem referserunt, ab aliquo video perfacile Deliaco aut Syro potuisse superari. (Cic. Or. c. 70. §. 232. Quinct. l. IX. c. 4. §. 14. Non. v. Venalicii p. 188. Prisc. l. X. c. 9. §. 49.)

9. Quis tam abundans copiis. (Prisc. l. XVIII. c. 2. §. 19. Fronto Exx. Elocc. p. 487.)

10. Da mihi potestatem, eos, qui tum adfuerunt Cornelio, nominandi. (Fronto Exx. Elocc. p. 492.)

11. Facite, ut facitis, qui ad caussam adestis. (Idem ibid. p. 493.)

12. Sed ad Urbem dierum tres fuerunt complurium. (Idem ibid. p. 496.)

13. Si vos huius fortunas paucorum odio adiudicaveritis. (Idem ibid. p. 497.)

14. Quid enim mihi certamen est cum accusatore aut contentio? (Idem ibid. p. 500.)

15. Quam diligentes libertatis vos oporteat esse. (Idem ibid. p. 511.)

16. Qui commodis populi R. lingua dumtaxat ac voluntate consuluit. (Idem ibid. p. 511.)

17. Expelleret a dispensantibus. (Idem ibid. p. 513.)

18. Correpsit in scalas. (Schol. vet. in Iuven. v. Rutgers. Varr. Lectt. l. V. c. 3. p. 457.)

19. Ne fraudi sit ei, qui populum ad contentionem vocarit. (Serv. ad Aen. l. XI. v. 708. p. 656. ed. Paris. 1600.)

154. PRO M. FUNDANIO.

(Haec oratio habita est a. U. 688. Duo fragmenta postrema Orellio debentur.)

1. Non modo hoc a Iulio Annale, sed vix mehercule a Q. Mutone factum probari potest. (Prisc. l. VII. c. 11. §. 58.)

2. Essetne id, quod Meno nuntiasset. (Id. l. VI. c. 6. §. 29.)

3. Arcades se proselenos esse asseverant, id est ante lunam natos: quod et Cic. in Fundaniana commemorat. (Serv. ad Georg. l. II. v. 342. cf. Placidum Lactantium ad Statii Thebaid. l. IV. p. 132. et Lindenbr. „Cicero pro Fun„danio opinionis eius meminit, quum de nobilitate tractaret.")

4. Commissura. (Id. ad Aen. l. IX. v. 675.)

5. Puncta. (Acro in Horat. Art. Poet. 343.)

6. Descripsistine eius necessarium, nostrum competitorem? istum ipsum, cuius nunc studio et gratia tota accusatio ista munita est. (Boëth. de Definit. p. 658. ed. Bas. a. 1570.)

7. Antiqui dicebant *fordeum foedus*que pro aspiratione vav simili littera utentes: nam contra Graeci aspirare solent, ut pro Fundanio Cicero testem, qui primam eius litteram dicere non posset, irridet. (Quinctil. I, 4, 14.)

8. Quasi vero ego de facie tua, catamite, dixerim, vel alias potuisti contumeliosius facere, si tibi hoc Parmeno alloqui, ac non ipse Parmeno nuntiasset. (Iul. Rufinianus de Figg. p. 197. Ruhnk. p. 30. Capper.)

155. PRO A. GABINIO.

(Dicta est haec oratio Domitio, App. Claudio coss. a. 700. p. U. c. Cf. Dio XXXIX, 63.)

Ego quum omnes amicitias tuendas semper putavi summa religione et fide, tum eas maxime, quae essent ex inimicitiis revocatae in gratiam: propterea, quod integris amicitiis officium praetermissum imprudentiae vel, ut gravius interpretemur, negligentiae excusatione defenditur: post reditum in gratiam, si quid est commissum, id non neglectum, sed violatum putatur, nec imprudentiae, sed perfidiae assignari solet. (Hieron. Apol. adv. Rufinum, Opp. T. II. p. 134. ed. Francof.)

156. PRO GALLIO.

(Dicta est oratio pro Gallio, ambitus reo, (cf. Q. Cic. de Petit. Cons. 5. M. Cic. Brut. 80, 278.) incertum, quo anno, de Sigonii autem sententia anno U. 688. Lepido, Tullo coss. dissentiente Franc. Fabricio in Cic. Hist., aut potius, si res est certa, de Galliis duobus (Cic. ad Fam. VIII, 4.) i. e. M. et Q. anno 703. Sulpicio, Marcello coss.

1. Ut (st * Ruhnk.) clamor, ut (st * R.) convicium mulierum, ut (st * R.) symphoniae cantus. Videbar mihi videre alios intrantes, alios autem exeuntes, partim ex vino vacillantes, partim hesterna potatione oscitantes. Versabatur inter hos Gallius unguentis oblitus, redimitus coronis: humus erat immunda, lutulenta vino, coronis languidulis et spinis cooperta piscium. (Aquila c. 2. p. 144. Quinct. l. VIII. c. 3. §. 66. l. XI. c. 3. §. 165.)

2. — quidam poeta nominatus, homo perlitteratus, cuius sunt illa colloquia poetarum ac philosophorum, quum facit Euripidem et Menandrum inter se et in alio loco Socratem atque Epicurum disserentes, quorum aetates non annis, sed saeculis scimus esse disiunctas, quantos is plausus et clamores movet? Multos enim condiscipulos habet in theatro, qui simul litteras non didicerunt. (D. Hieronym. ad Nepotian. de vit. Cler. T. I. p. 10. ed. Francof.)

3. An ista, si vera essent, sic a te dicerentur? (Quinct. l. XI. c. 3. §. 155.)

4. *Ut Tullius in Galliana:* qui * spurce dictum commemorarent in libera civitate. (Eugraph. in Terent. Eun. II, 2, 4.)

5. Tu istuc, M. Calidi, nisi fingeres, sic ageres? praesertim quum ista eloquentia alienorum hominum pericula defendere acerrime soleas, tuum negligeres? ubi dolor? ubi ardor animi? qui etiam ex infantium ingeniis elicere voces et querelas solet. Nulla perturbatio animi, nulla corporis; frons non percussa, non femur; pedis (quod minimum est) nulla supplosio. Itaque tantum abfuit, ut inflammares nostros animos: somnum isto loco vix tenebamus. (Cic. Brut. c. 80. §. 278. Quinct. l. c.)

6. Ego te certo scio omnes logos, qui ludis dicti sunt, animadvertisse. (Non. v. Logi p. 63.)

7. Poematorum. (Charis. l. I. p. 114. ed. Putsch.)

157. PRO C. MANILIO.

ARG. Hunc defendit Cicero, aut quod, ut Asconius scribit, iudicium Cornelius per operarum duces turbavisset, aut Plutarcho referente repetundarum reum, anno 688 p. U. c.

Hic ego non solum confiteor, verum etiam profiteor. (Non. v. Confiteri p. 434.)

158. DE AERE ALIENO MILONIS.

ARGUMENTUM, ut videtur, ASCONII.

In eumdem annum consulatum petierunt Annius Milo et Q. Metellus Scipio et Hypsaeus. Quo anno etiam P. Claudius Pulcher, inimicus eius, in praeturae candidam venerat. Idem quum petitioni Milonis adversaretur, et comitia multo et vario ambitus genere turbaret, quo magis Hypsaeus et Scipio consules designarentur, Milo autem repulsam ferret: per hos dies senatus convocatus est; apud quem P. Clodius invectionem sibi non tantum contra Milonem, verum etiam contra ipsum M. Tullium con-

tumeliosam atque asperam depoposcit, ut ambitum moveri ab eo diceret, quoniam multis erga remp. meritis praevaleret: vim moliri etiam per armatos homines criminaretur: ad extremum longe minus, quam haberet, aeris alieni esse professum. Nam sestertium sexagies in aere alieno se habere professus Milo secundum veterem consuetudinem fuerat. Quum igitur obnixe contenderet Clodius non oportere eum, qui magno aere alieno defeneratus praedae videretur, magistratum esse reipublicae, contradixit eius insectationi M. Cicero, qui familiaritate praecipua Milonem diligebat ob id maxime meritum, quod restitutionem suae dignitatis ab eodem tribuno plebis meminerat adiutam. Quanto autem odio habuerit P. Clodium, iam compertum est ex orationibus illius plurimis, quibus eius vitam moresque dilacerat. Ex iurgio itaque, quod inter se moverant, oratio ista composita est, cuius inscriptionis titulum, priusquam commentari aggrediar, explanandum puto: non ab re existimans futurum nostris lectoribus, si orationis titulum non indocte perspexerint. Quippe inscribitur INTERROGATIO DE AERE ALIENO MILONIS. Interrogationis autem non una species erat, sed varia: ut alia significaret accusationis denuntiationem, qualis illa praescriptio est orationis eius, qua usus fuit in eum P. Clodius, *quum* legibus interrogasset. Legibus enim sic interrogabatur, inquirente accusatore, an omnia secundum legum praescripta gesserit is, cui crimen intendebatur. Erat alia praeterea interrogatio testium, sicut ipse M. Tullius P. Vatinium testem interrogavit. Proprie namque interrogatio dicebatur, qua testes redarguebantur. Tertia haec est interrogandi species, ut Sinnio Capitoni videtur, pertinens ad officium et consuetudinem senatoriam. Quando enim aliquis sententiam loco suo iam dixerat et alius postea interrogatus quaedam videbatur ita locutus, ut refutari posse iustissime viderentur, postulabat ille, qui iam sententiam dixerat, ut sibi liceret interrogare, hoc est, illum redarguere, cuius sententia in multis quasi mendax et calumniosa redargui posset. Quoniam ergo dixerat Clodius et minus professum aeris alieni Milonem * * *

(Haec oratio, cuius nullum usquam vestigium expressum erat, una cum scholiastae argumento primum e cod. Ambrosiano edita est ab Angelo Maio Mediolani a. 1817. *Initium argumenti mutilum ab eodem suppletum est Asconii argumento orationis Milonianae.)*

I. 1. * * * adversarii.

2. Eiiciundus est ex Urbe civis auctor salutis.

3. Includendus intra parietes.

4. Qui populi Romani imperium non terrarum regionibus, sed caeli partibus terminavit.

II. 1. Nec vero tum timendum fuit, quum cessimus.

2. Eosdem ad caedem civium de Apennino deduxisti.

3. Lapidibus duo consules ceciderunt.

4. Qui multis inspectantibus caput feriebas, femina plangebas.

5. * * * ber animosae confidens.

6. Non pudet. Sed quid pudeat hominem non modo sine pudore, verum omnino sine ore?

7. Si enim homines egentes et turbarum cupidi loquebantur: O virum unum!

8. Maledicere autem, immo vero domo principem civem vi et metu continere.

III. 1. Ut quas haberet in vestibulo tabulas refigeret.

2. Etenim tria, ut opinor, haec in Milonis personam questus es, de aere alieno, *de* vi, de ambitu. Duo praeteristi: nihil de religionibus violatis, nihil de incestus stupris questus es.

3. Est enim quocumque venit et reorum crimen et iudicum.

4. Tuamque praeturam non tuo more differas.

IV. 1. Nec suffragia dabis, quibus ostentas.

2. Nec vero illam nefariam libertatem.

3. Quis non meminerit pueritiam tuam?

4. Iterum a piratis redemptum. Quo enim nomine appellem eos, qui te pretio accepto liberaverunt.

V. 1. Nisi vero lineamenta hominis et nomen figuris positum, non naturis putas.

2. Tum habuisti quasdam formidines, *quae* quasi cornua quaedam exciderunt impleta.

3. Non enim viderunt, quos ipsi exturbarant, eos in civitatem restitutos.

4. Qui armis cessissem vel tuis urbanis, vel, ut opinio tum erat, alienis.

159. CONTRA CONCIONEM Q. METELLI.

(Contra concionem Metelli trib. pl., a. d. III. Non. Ianuar. anni p. U. c. 692. *habitam, Cicero brevi post dixit, multis modis lacessitus.)*

1. Sic enim, ut opinor, insequar fugientem, quoniam congredi non licet cum resistente. (Chirii s. Curii Fortunatiani Artis rhetoricae scholicae lib. III. cap. de Figuris controversiarum.)

2. Permulsa atque recreata est. (Prisc. l. IX. c. 9. §. 51.)

3. Nisi eorum exitio, non requieturam. (Idem l. X. c. 3. §. 18.)

4. Escendi in concionem: concursus est populi factus. (Gell. l. XVIII. c. 7.)

5. Vestrum iam hic factum deprehenditur (reprehenditur*), patres conscripti, non meum: pulcherrimum quidem factum: verum, ut dixi, non meum, sed vestrum. (Quinctil. l. IX. c. 3. §. 40.)

6. Dediderim periculis omnibus, obtulerim insidiis, obiecerim invidiae. (Idem ibid. §. 45.)

7. Vos enim statuistis, vos sententiam dixistis, vos iudicastis. (Ibidem.)

8. Quaero ab inimicis, sintne haec investigata, comperta, patefacta, sublata, delata, exstincta per me? (Idem ibid. §. 49.)

9. Qui indicabantur, eos vocari, custodiri, ad senatum adduci iussi; in senatu sunt positi. (Idem ibid. §. 50.)

160. PRO P. OPPIO.

ARG. Haec actio habita est anno fere 687 p. U. c. M. Aurelio Cotta ex Asia Romam reverso (cf. Dio. XXXVI, 23), a quo procos. P. Oppius quaestor, quod repetundarum insidiarumque suspicionem sibi contraxerat, in Urbem erat relegatus. Huius patrocinium Cicero suscepit, Cotta reum testimonio suo urgente. Cf. Salust. Fragm. Hist. lib. III. p. 978. ed. Cort. p. 236. Gerlach. „At Oppius, postquam nihil proficiebat, timide tectum pugionem expedire conatus, a Cotta Vulscioque impeditur."

1. Utrum quum Cottam appetisset, an quum ipse sese conaretur occidere, telum ei e manibus ereptum est? (Quinct. l. V. c. 10. §. 69.)

2. Quos educere invitos in provinciam non potuit, eos invitos retinere qui potuit? (Id. l. V. c. 10. §. 76.)

3. At enim non verisimile est, tantum scelus M. Cottam esse commentum. Quid? hoc verisimile est, tantum scelus Oppium esse conatum? [illegible]

4. — — questusque mecum est. [illegible] p. 511.)

5. Etenim multum posse ad salutem alterius honori multis, parum potuisse ad exitium, probro nemini umquam fuit. [illegible]

6. O amorem mirum! o benevolentiam singularem! (Quinctil. l. IX. c. 2. §. [illegible])

(His [illegible] sex nova [illegible] fragmenta.)

7. Fortissime invaseris, quod est aut omnibus periculosum, — — aut ipsis iudicibus, ut pro Oppio

monet pluribus, ne illud actionis genus in equestrem ordinem admittant. (Quinct. l. V. c. 13. §. 21.)

8. Obiicitur Oppio, quod de militum cibariis detraxerit: asperum crimen: sed id contrarium ostendit Cicero, quia iidem accusatores obiecerint Oppio, quod is voluerit exercitum largiendo corrumpere. (Id. l. V. c. 13. §. 17.)

9. Infinitum est, ut Cicero Cottae detraxerit auctoritatem. (Id. l. VI. c. 5. §. 10.)

10. Cicero quamquam erat in Cottam gravissime dicturus neque aliter agi P. Oppii caussa poterat, longa tamen praefatione excusavit officii sui necessitatem. (Id. l. XI. c. 1. §. 68.)

11. *Προπαρασκευή* est, qua nobis iudicem praeparamus, quum aut quaedam nobis obstant, et illis prius occurrendum est, ut fecit Cicero pro Oppio contra M. Cottae auctoritatem, cet. (Fortunatianus A. Rhet. Schol. 4. 2. p. 61. Pith.)

12. Misericordiam movemus, si ab iis nos oppugnari dicimus, quorum auxilio freti esse deberemus, ut Cicero pro Oppio. (Severianus Synt. Rhet. p. 310. Pith.)

161. DE L. OTHONE.

Hoc est fragmentum orationis consularis habitae (691. p. U. c.) ad sedandum plebeiorum tumultum, quem L. Roscius Otho concitaverat lege a. 687. proposita de primis quattuordecim subselliis in theatro ordini equestri assignandis, posterioribus autem plebi relinquendis.

Hic si se istius viae dedisset. (Fronto. Exx. Elocc. p. 507.)

162. DE PROSCRIPTORUM LIBERIS.

Hac oratione Cicero cos. (691. U. c.) egit de tuenda lege Cornelia, qua proscriptorum liberi honorum petendorum potestate privati erant.

Quid enim crudelius, quam homines honestis parentibus ac maioribus natos a rep. summoveri? Sed ita legibus Sullae cohaeret status civitatis, ut, his solutis, stare ipsa non possit. (Quinct. l. XI. c. 1. §. 85.)

163. QUAESTORIS LILYBAEO DECEDENTIS.

(Habita est oratio L. Licinio Lucullo, M. Aurel. Cotta coss. 680. U. c.)

Quod non detrectare militiam, sed defendere provinciam iudicata est. (Fronto. Exx. Elocc. p. 511. p. 375.)

164. PRO M. AEMILIO SCAURO.

(Cum supplementis ed. Beier.)

DE HAC ORATIONE ITA ASCONIUS.

Hanc quoque orationem eisdem consulibus dixit, quibus pro Vatinio, L. Domitio Ahenobarbo et Appio Claudio Pulchro coss. Summus iudicii dies fuit a. d. IV. Nonas Septembris. (a. 700. p. U. c.)

ARGUMENTUM EIUSDEM.

M. Scaurus, M. Scauri filius, qui princeps senatus fuit, vitricum habuit Sullam: quo victore et munifico in socios victoriae, ita abstinens fuit, ut nihil neque donari sibi voluerit neque ab hasta emerit.

Aedilitatem summa magnificentia gessit, adeo ut in eius impensas opes suas absumpserit, magnumque aes alienum contraxerit.

Ex praetura provinciam Sardiniam obtinuit, in qua neque satis abstinenter se gessisse existimatus est et valde arroganter, quod genus morum in eo paternum videbatur, quum cetera industria nequaquam esset par. Oraverat tamen aliquando inter patronos caussarum. Sed postquam ex provincia redierat, dixerat pro C. Catone, isque erat absolutus a. d. III. Nonas Quint. Ipse, quum ad consulatus petitionem a. d. III. Kal. Quint. Romam redisset, querentibus de eo Sardis, a P. Valerio Triario, adolescente parato ad dicendum et notae industriae, filio eius, qui in Sardinia contra M. Lepidum arma tulerat et post in Asia Pontoque legatus L. Luculli fuerat, quum is bellum contra Mithridatem gereret, postulatus apud M. Catonem praetorem repetundarum (ut in actis scriptum est) postridie Nonas Quint. post diem tertium, quam C. Cato erat absolutus.

Subscripserunt Triario in Scaurum L. Marius L. F., M. et Q. Pacuvii fratres cognomine Claudii; qui inquisitionem in Sardiniam itemque Corsicam insulas dies tricenos acceperunt neque profecti sunt ad inquirendum. Cuius rei hanc causam reddebant, quod interea comitia consularia futura erant: timere enim se, ne Scaurus ea pecunia, quam ab sociis abstulisset, emeret consulatum et, sicut pater eius fecisset, ante quam de eo iudicari posset, magistratum iniret ac rursus ante alias provincias spoliaret, quam rationem prioris administrationis redderet.

Scaurus summam fiduciam in paterni nominis dignitate, magnam in Cn. Pompeii Magni reponebat. Habebat enim filium, liberorum Cn. Pompeii fratrem: nam Tertiam, Scaevolae filiam, dimissam a Pompeio, in matrimonium duxerat. M. Catonem autem, qui id iudicium, ut diximus, exercebat, metuebat admodum propter amicitiam, quae erat illi cum Triario: nam Flaminia Triarii mater et ipse Triarius sororem Catonis Serviliam, quae mater M. Bruti fuit, familiariter diligebat; ea porro apud Catonem maternam obtinebat auctoritatem. Sed in eo iudicio neque Pompeius propensum adiutorium praebuit (videbatur enim apud animum eius non minus offensionis contraxisse, quod iudicium eius in Muciam crimine impudicitiae ab eo dimissam levius fecisse existimaretur, quum eam ipse probasset, quam gratiae acquisisse necessitudinis iure, quod ex eadem uterque liberos haberet) neque Cato ab aequitate ea, quae et vitam eius et magistratum illum decebat, quoquam deflexit.

Post diem autem quartum, quam postulatus erat Scaurus, Faustus Sulla tum quaestor, filius Sullae Felicis, frater ex eadem matre Scauri, servis eius vulneratis prosiluit ex lectica et questus est, prope interemptum esse a competitoribus Scauri et ambulare cum trecentis armatis, seque, si necesse esset, vim vi repulsurum.

Defenderunt Scaurum sex patroni, quum ad id tempus raro quisquam pluribus, quam quattuor uteretur: at post bella civilia ante legem Iuliam ad duodenos patronos est perventum. Fuerunt autem hi P. Clodius Pulcher, M. Marcellus, M. Calidius, M. Cicero, M. Messalla Niger, Q. Hortensius. Ipse quoque Scaurus dixit pro se ac magno opere iudices movit et squalore et lacrimis et aedilitatis effusae memoria, ac favore populari, ac praecipue paternae auctoritatis recordatione.

I. 1. a. ÷ »Maxime fuit optandum M. Scauro, iu»dices, ut nullo suscepto cuiusquam odio sine offen»sione ac molestia« *paternae dignitatis splendorem obtinere potuisset. Verumtamen, quoniam ita tulit casus infestus, non recusandum sibi arbitratur, quo minus eadem fortuna utatur, qua pater: qui saepe numero ab inimicis ad caussae dictionem vocatus est.*

INITIUM EXPOSITIONIS, CIRCA VERSUM A PRIMO XL., QUUM ENUMERARET IUDICIA, QUAE PATER SCAURI SUS EXPERTUS EST.

1. b. *Summum nostrae civitatis virum scimus accusatum a M. Bruto. Exstant orationes, ex quibus intelligi potest, multa in ipsum illum Scaurum esse dicta. — Falso. — Quis negat? verumtamen ab inimico dicta et obiecta.*

Subiit etiam populi iudicium, inquirente Cn. Domitio tribuno plebis. (Asconius.)

IBIDEM.

2. Reus est factus a Q. Servilio Caepione lege Servilia, quum iudicia penes equestrem ordinem essent et P. Rutilio damnato nemo tam innocens videretur, ut non timeret illa. (Asconius.)

IBIDEM.

3. Ab eodem etiam lege Varia custos ille rei publicae proditionis est in crimen vocatus: vexatus a Q. Vario tribuno pl. est non multo ante. (Asconius.)

Huius multorum calumniis vexati viri filium, iudices, nunc invidi atque inimici ignominioso repetundarum iudicio perfundere volunt. Eius caussam ut reciperem, hoc clarissimi patris memoriae debere me existimavi.

(Dicit iterum de patre M. Scauri.)

4. a. Non enim tantum admiratus sum ego illum virum, sicut omnes, sed etiam praecipue dilexi. Primus enim me flagrantem studio laudis in spem impulit, posse virtutem sine praesidio fortunae, quo contendisset, labore et constantia pervenire. (Asconius.)

4. b. † Et quoniam congesta fuit accusatio magis acervo quodam criminum, non distinctione aliqua generum et varietate (Severian. syntom. rhet. cap. de disponendis criminibus p. 334. ed. Capperoner.): *his si* † universe (Charis. l. II. p. 198. ed. Putsch.) *potius quam argumentis ad singula respondero; videar caussae atque officio meo satis fecisse. Nihilo minus tamen totam caussam, iudices, explicemus, atque ante oculos expositam consideremus. Ita facillime, et quibus de rebus nos dicere oporteat et quid vos sequi conveniat, intelligetis.*

4. c. † Bostarem igitur quemdam Norensem fugientem e Sardinia Scauri adventum, (Severian. c. de propositione adversarii. pap. 337. ed. C.) *Triarius criminatur huius malitiosis blanditiis e fuga revocatum atque hospitali mensae adhibitum veneno ab hospite necatum esse et* † prius illum sepultum, quam huic caenam sublatam. (Idem ibidem.)

4. d. *Quae veneni dati suspicio, iudices, primum quam levis sit, statim apparebit, si considerare volueritis, ex quibus caussis mors saepe eveniat repentina.*

* * *

4. e. *In ea Scaurus fortuna erat constitutus, ut non modo suas possessiones facillime* † retineret, id quod praecipue semper studuit, (Fronto de oratt. p. 240. et in exemplis elocutt. s. v. Studeo p. 343. ed. 1. Mediol.) *verum etiam nova posset acquirere potius bona* † quam quod habebat veniret. Agedum, ego defendi Scaurum, Triari; defende tu matrem (Ms. Ambrosiani lacinia.) *Bostaris, quam ipsam arguo huic culpae esse affinem.* * * *

Refutavi etiam illud, quod dicebas † te metuere, ne non solvendo fuisse; bona den*ique* reus n*e retinere vol*uisse, *quae* proscripta esse*nt*, nis*i* (Ms. Ambros.) *Bostare intestato mortuo sic egisset eam rem, quasi ad ipsum hereditas pertineret, neve haec ipsa ei caussa Bostarem veneno necandi fuisse videretur.*

4. f. *Scaurus autem* † in illa bona invadere nullo modo potuisset. (Fronto in exempl. eloc. p. 530. ed. Mediol.)

5. Si, mehercule! iudices, pro L. Tubulo dicerem, quem unum ex omni memoria sceleratissimum et audacissimum fuisse accepimus, tamen non timerem, venenum hospiti aut convivae si diceretur caenanti ab illo datum, cui neque heres neque iratus fuisset (Asconius), *ne cui hoc credibile videretur.*

6. *Venio iam ad crimen incontinentiae intemperantiaeque libidinum, cuius notam accusator Scauro eiusque famae inurere voluit. — Coniugem suam, inquit, quam ipse amabat, istius incensae libidini atque effrenatae cupiditati* † quum dare nollet Aris, clam ex Sardinia est fugere coactus. (Priscian. l. VI. c. 5. §. 28.) 7. *Scilicet relicta illic uxore ipse fuga sibi consuluit, quemadmodum castores, ut aiunt, a venatoribus* † redimunt se ea parte corporis, propter quam maxime expetuntur! (Isidor. Etym. XII. c. 2. n. 21.)

8. *Sed ut Scaurus omnium hominum dissolutissimus libidinosissimusque semper fuerit: tamen incredibile dictu est, iudices, quod Triarius addidit,* † Arinis uxorem *praetoris licentia adactam esse, ut iniuriae remedium morte ac suspendio quaereret. Hic enim primus et cum bestiis communis homini ad omnem vitam tuendam appetitus a natura datus est, quo ipse sibi conciliatur et commendatur ad se conservandum, alienatur autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur afferre.* (Prisc. l. VII. c. 8. §. 36.)

CIRCA TERTIAM PARTEM A PRIMO:

II. 1. a. Sic, inquam, se, iudices, res habet. Neque hoc a me novum disputatur, sed quaesitum ab aliis est. (Asconius.) 1. b. *Sed tamen id ita esse exemplis probari potest. Stuprata per vim Lucretia a regis filio, testata cives, se ipsa interemit. Hic dolor caussa civitati libertatis fuit. Ac ne fortissimi quidem viri, nisi in extrema necessitate, alicuius dedecoris evitandi caussa mortem ultro oppetiverunt: ut P. Crassus Mucianus cum Aristonico bellum in Asia gerens, a Thracibus, quorum is magnum numerum in praesidio habebat, inter Elaeam et Zmyrnam exceptus, ne in ditionem eius perveniret, dedecus arcessita ratione mortis effugit. Virgam enim, qua ad regendum equum usus fuerat, narratur in unius barbari oculum direxisse, qui vi doloris accensus latus Crassi sica confodit, dumque se ulciscitur, Romanum Imperatorem maiestatis turpitudine liberavit. Ostendit fortunae Crassus, quam indignum virum tam gravi contumelia afficere voluisset; quoniam quidem iniectos ab ea libertati suae miserabiles laqueos prudenter pariter ac fortiter rupit donatumque se iam Aristonico dignitati suae reddidit.* Illa audivimus; hoc vero meminimus ac paene vidimus, eiusdem stirpis et nominis P. Crassum, ne in manus incideret inimicorum, se ipsum interemisse. (Asconius.)

STATIM:

2. At neque illius Crassi factum superioris iisdem honoribus usus, qui fortissimus in bellis fuisset, M'. Aquillius potuit imitari (Asconius); *sed memoriam iuventu* † tis suae rerumque gestarum senectutis dedecore foedavit. »Quid vero? alterum Crassum temporibus »iisdem — num aut clarissimi viri Iulii aut summo »ingenio praeditus M. Antonius potuit imitari? 3. Quid? in omnibus monumentis Graeciae (quae sunt verbis ornatiora, quam rebus) quis invenitur, quum ab Aiace fabulisque discesseris, qui tamen ipse

ignóminiae dolóre (ut ait poeta) victor insolens

— — se victum non potuit pati

praeter Atheniensem Themistoclem, qui se ipse morte multavit. 4. At Graeculi quidem multa fingunt, apud quos etiam *Cl*eombrotum Ambraciotam ferunt se ex altissimo praecipitasse muro, non quo acerbitatis accepisset aliquid, sed, ut video scriptum apud Graecos, quum summi philosophi Platonis graviter et ornate scriptum librum de morte legisset, in quo, ut opinor, Socrates illo ipso die, quo erat ei moriendum, permulta disputat, hanc esse mortem, quam nos vitam putaremus, quum corpore animus tamquam carcere septus teneretur, vitam autem esse eam, quum idem animus vinclis corporis liberatus in eum se locum, unde esset ortus, retulisset. 5. Num igitur ista tua Sarda Pythagoram aut Platonem norat aut legerat?

Qui tamen ipsi mortem ita laudant, ut fugere vitam vetent atque id contra foedus fieri dicant legemque naturae. Aliam quidem caussam mortis voluntariae nullam profecto iustam reperietis. Atque hoc ille vidit. Nam legit quodam loco vita illam mulierem spoliari, quam pudicitia maluisse. 6. Sed refugit statim, nec de pudicitia plura dixit, veritus, credo, ne quem irridendi nobis daret et iocandi locum. Constat enim illam quum deformitate summa fuisse, tum etiam senectute. Quare quae potest, quamvis salsa ista Sarda fuerit, ulla libidinis aut amoris esse suspicio?

7. Ac ne existimes, Triari, quod afferam in dicendo, me fingere ipsum et non a reo caussam cognoscere: explicabo tibi, quae fuerint opiniones in Sardinia de istius mulieris morte. Nam fuerunt duae, quo etiam facilius *hi et Scauri innocentiam et testium tuorum audaciam cognoscere possint et eorum, quae facta sunt, indignitatem.* 8. *Sardae istius maritus Aris matrem Bostaris*, te dixi, libidinosam atque improbam matrem, infami ac noto adulterio iam diu diligebat. Is quum hanc suam uxorem, anum et locupletem et molestam, timeret: neque eam habere in matrimonio propter foeditatem, neque dimittere propter dotem volebat. Itaque compecto cum matre Bostaris consilium cepit, ut uterque Romam veniret; ibi se aliquam rationem inventurum, quemadmodum illam uxorem duceret, con*firm*avit.

9. Hic opinio fuit, ut dixi, duplex, una non abhorrens a statu naturaque rerum, »Arinis uxorem pel»licatus dolore concitatam« quum audisset Arinem cum illa sua metus et fugae simulatione Roma*m* se contulisse, ut, quum antea consuetudo inter eos fuisset, tum etiam nuptiis iungerentur, arsisse dolore muliebri et mori, quam id perpeti maluisse; 10. altera non minus veri similis et, ut opinor, in Sardinia magis etiam credita, Arinem istum, testem atque hospitem, Triari, tuum, proficiscentem Romam, negotium dedisse liberto, ut illi aniculae non ille quidem vim afferret (neque enim erat rectum patron*ae*), »sed collum digitulis duobus oblideret,« resticula cingeret, ut illa perisse suspendio putaretur. 11. »Quae quidem »suspicio valuit etiam plus ob hanc caussam, quod, »quum agerent parentalia Norenses« omnesqu*e* suo more ex oppido exissent, tum illa est a liberto suspendisse se dicta. Discessus autem solitudo ei, qui patronam suffocabat, fuit quaerenda; illi, quae volebat mori, non fuit. 12. Confirmata vero suspicio est, quod anu mortua libertus statim, tamquam opere confecto, Romam est profectus; Aris autem, simulac libertus de morte uxoris nuntiavit, continuo Romae matrem illam Bostaris duxit uxorem.

13. En, quibus familiis, quam foedis, quam contaminatis, quam turpibus *de*datis hanc familiam, iudices! en, quibus testibus commoti de quo homine, de quo genere, de quo nomine sententias feratis! Obliviscendum vobis putatis matrum in liberos, virorum in uxores scelera? Cernitis crudelitate mixtas libidines, videtis immanes; duorum maximorum criminum auctores, quibus criminibus haec tota apud ignaros aut invidos famata caussa est, omni facinore et flagitio deformatos habetis.

14. Num igitur in his criminibus, iudices, resi*det* iam aliqua suspicio? Non perpurgata sunt? non refutata? non fracta? Quî igitur id factum est? Quia dedisti mihi, Triari, quod diluerem, in quo *argumen*ta*rer*, de quo disputarem; quia genus eiusmodi fuit criminum, quod non totum penderet ex teste, sed quod ponderaret iudex ipse per se. 15. Neque vero, iudices, quidquam aliud in ignoto teste facere debemus, nisi ut argumento, coniectura, suspicione rerum ipsarum vim naturamque quaeramus. (Etenim testis non modo Afer, aut Sardus sane, si ita se isti malunt nominari,) sed quivis etiam elegantior ac religiosior impelli, deterreri, fingi, flecti potest: dominus est ipse voluntatis suae, in quo est impunita men*tie*ndi licen*tia*. 16. Argumentum vero, quod quidem* est proprium rei, (neque enim ullum aliud argumentum vere vocari potest: rerum vox est naturae vestigium, veritatis nota:) id qualecumque est, maneat immutabile necesse est: non enim fingitur *ab* oratore, sed sumitur. Quare in eo genere accusationis si vincerer, succumberem et cederem: vincerer omni re, vincerer caussa, vincerer veritate. 17. Agmen tu mihi inducas Sardorum et catervas? et me non criminibus urgere, sed Afrorum fremitu terrere conere? Non potero equidem disputare; sed ad horum fidem et mansuetudinem con*fugere*, *ad ius iurandum iudicum, ad* populi Romani *ae*quitatem, qui hanc familiam in hac urbe principem voluit esse, deorum immortalium numen implorare potero, qui semper exstiterunt huic generi nominique fautores.

18. Poposcit, imperavit, eripuit, coegit. — Si docet tabulis, quoniam habet seriem quamdam et ordinem contracti negotii confectio ipsa tabularum, attendam acriter et, quid in defendendo mihi agendum sit, videbo. Si denique nitere testibus (non dico bonis viris ac probatis, noti sint modo): quemadmodum mihi cum quoque sit confligendum, considerabo. 19. Sin unus color, una vox, una natio est omnium testium; si, quod ii dicunt, non modo nullis argumentis, sed ne litterarum quidem aliquo genere aut publicarum aut privatarum (quod tamen ipsum fingi potest) confirmare conantur: quo me vertam, iudices, aut quid agam? Cum singulis disputem? quid? non habuisti quod dares? — Habuisse se dicet. — Quis id scit? Quis id *in*dicavit? Non fuisse caussam? — Finget fuisse. Quî refellemus potuisse non dare, si noluisset? Vi ereptum esse dicet. Quae potest eloquentia disputando ignoti hominis impudentiam confutare? 20. Non agam igitur cum ista Sardorum conspiratione et cum expresso, coacto sollicitatoque periurio subtiliter nec acu quaedam enucleata argumenta conquiram; sed contra impetum istum illorum impetu ego nostro concurram atque confligam. Non est unus mihi quisque ex illorum acie protrahendus neque cum singulis decertandum atque pugnandum; tota est acies illa uno impetu prosternenda.

21. Est enim unum maximum totius Sardiniae frumentarium crimen, de quo Triarius omnes Sardos interrogavit, quod genus uno testimonii foedere et consensu omnium est confirmatum. Quod ego crimen antequam attingo, peto a vobis, iudices, ut me totius nostrae defensionis quasi quaedam iacere fundamenta patiamini. Quae si erunt, ut mea ratio et cogitatio fert, posita et constituta: nullam accusationis partem pertimescam. 22. Dicam enim primum de ipso genere accusationis; postea de Sardis; tum etiam pauca de Scauro: quibus rebus explicatis tum denique ad hoc horribile et formidolosum frumentarium crimen accedam.

23. Quod est igitur hoc accusationis, Triari, genus? Primum, ut inquisitum non ieris? Quae fuit ista tam ferox, tam explorata huius opprimendi fidu-

cia? Pueris nobis, audisse videor L. Aelium libertinum hominem, litteratum ac facetum, quum ulcisceretur patroni iniurias, nomen Q. Muttonis, hominis sordidissimi, detulisse. A quo quum quaereretur, quam provinciam aut quam diem testium postularet; horam sibi octavam, dum in foro bovario inquireret, postulavit. 24. Hoc tu idem tibi in M. Aemilio Scauro putasti esse faciendum? — Delata enim, inquit, caussa ad me Romae est. — Quid ad me Siculi — nonne Romam caussam Siciliae detulerunt? Atqui homines prudentes natura, callidi usu, doctrina eruditi. Tamen ego mihi provinciae caussam in provinciam ipsam cognoscendam et discendam putavi. 25. An ego querelas atque iniurias aratorum non in segetibus ipsis arvisque cognoscerem? Peragravi, inquam, Triari, durissima quidem hieme valles Agrigentinorum atque colles. »Campus« ille nobilissimus ac feracissimus »ipse me caussam paene docuit Leontinus. »Adii casas aratorum; a stiva ipsa homines mecum »colloquebantur.« 26. Itaque sic fuit illa expressa caussa, non ut audire ea, quae dicebam, iudices, sed ut cernere et paene tangere viderentur. Neque enim mihi probabile, neque verum videbatur, me, quum fidelissimae atque antiquissimae provinciae patrocinium recepissem, caussam tamquam unius clientis in cubiculo meo discere.

27. Ego, nuper quum Reatini, qui essent in fide mea, me suam publicam caussam de Velini fluminibus et cuniculis apud hos consules agere voluissent, non existimavi, me neque dignitati praefecturae gravissimae neque fidei meae satis esse facturum, nisi me caussam illam non solum homines, sed etiam locus ipse lacusque docuisset.

28. Neque tu aliter fecisses, Triari, si te id tui isti Sardi facere voluissent, hi, qui te in Sardiniam minime venire voluerunt, ne longe aliter omnia atque erant ad te delata cognosceres, nullam multitudinis in Sardinia querelam, nullum in Scauro odium populi. 29. *Ac vide, Triari, quantum praeterea intersit inter meam atque tuam accusationem. Ego non ante comperendinari, quam, quemadmodum Iuppiter, si poetarum fabulis credimus, Enceladum deiectum atque semiustum imposita insula operuit vel, ut alii volunt, Typhonem, cuius anhe*litu Aetnam ardere dicunt, sic Verrem operuissem Sicilia teste tota. Tu *uno* comperendinasti *re*um teste producto. At quo teste? dii immortales! Non satis, quod uno; non, quod ignoto; non, quod levi: etiamne Valerio teste primam actionem confecisti, qui patris tui beneficio civitate donatus gratiam tibi non illustribus officiis, sed manifesto periurio retulit? 30. Quod si te omen nominis vestri for*te* duxit: nos tamen id more maiorum, quia faustum putamus, non ad perniciem, verum ad salutem interpretamur. Sed omnis ista celeritas ac festinatio, quod inquisitionem, quod priorem actionem totam sustulisti, illud patefecit et illustravit, quod occultum tamen non erat, non esse hoc iudicium iudicii, sed comitiorum consularium caussa comparatum.

31. Hic ego Appium Claudium consulem fortissimum atque ornatissimum virum mecumque, ut spero, fideli in gratiam reditu firmoque coniunctum nullo loco, iudices, vituperabo. Fuerant enim eae partes aut eius, quem id facere dolor et suspicio sua coegit, aut eius, qui has sibi partes depoposcit, quod aut non animadvertebat, quem violaret, aut facilem sibi fore in gratiam reditum arbitrabatur. 32. Ego tantum dicam, quod et caussae satis et in illum minime durum aut asperum possit esse. Quid enim habet turpitudinis, Appium Claudium M. Scauro esse inimicum? Quid, avus eius P. Africano non fuit? Quid, mihi ipsi idem iste? Quid, ego illi? Quae inimicitiae dolorem utrique nostrum fortasse aliquando, dedecus vero certe numquam attulerunt. 33. Successori decessor invidit et voluit eum quam maxime offensum, quo magis ipsius memoria excelleret: res non modo non abhorrens a consuetudine, sed usitata etiamnum et valde pervagata. »Neque vero tam haec ipsa quotidiana »res Appium Claudium illa humanitate et sapientia »praeditum per se ipsa movisset, nisi hunc C. Claudii »fratris sui competitorem fore putasset.«

34. »Qui sive patricius sive plebeius esset (non»dum enim certum constituerat): cum hoc sibi conten»tionem fore putabat;« Appius autem hoc maiorem etiam, quod illum in pontificatus petitione, in saliatu, in ceteris meminerat fuisse patricium. Quam ob rem se consule neque repelli fratrem volebat, neque, si patricius esset, parem Scauro fore videbat, nisi hunc aliquo aut metu aut infamia perculisset.

35. Ego id fratri in honore fratris amplissimo non concedendum putem; praesertim qui, quid amor fraternus valeat, paene praeter ceteros sentiam? — At enim frater iam non petit. — Quid tum? Si ille retentus a cuncta Asia supplice, si a negotiatoribus, si a publicanis, si ab omnibus, sociis, civibus, exoratus anteposuit honori suo commoda salutemque provinciae: propterea putas semel exulceratum animum tam facile potuisse sanari?

36. Quamquam in istis omnibus rebus, praesertim apud homines barbaros, opinio plus valet saepe, quam res ipsa. »Persuasum est Sardis se nihil Appio »gratius esse facturos, quam si de Scauri fama detra»xerint;« multorum etiam spe commodorum praemiorumque ducuntur; omnia consulem putant posse, praesertim ultro pollicentem. De quo plura iam non dicam. 37. Quamquam ea, quae dixi, non secus dixi, quam si eius frater essem, non is, qui et est et qui multa dixit, sed is, qui ego esse in meum consuevi. Generi igitur totius accusationis resistere, iudices, debetis, in quo nihil more, nihil modo, nihil considerate, nihil integre; contra improbe, turbide, festinanter, rapide omnia conspiratione, imperio, auctoritate, spe, minis videtis esse suscepta.

38. Venio nunc ad testes, in quibus docebo, non modo nullam fidem et auctoritatem, sed ne speciem quidem esse aut imaginem testium. Etenim fidem primum ipsa tollit consensio, quae la*be*facta est compromisso Sardorum et coniuratione agitata; deinde illa cupiditas, quae suscepta est spe et pr*omissione* pr*ae*miorum; postremo ipsa natio, cuius tanta vanitas est, ut libertatem a servitute nulla re alia nisi mentiendi licentia distinguendam putent. 39. Neque ego *di*-*co*, Sardorum querelis moveri nos numquam oportere. Non sum aut tam inhumanus aut tam alienus a Sardis, praesertim quum frater meus nuper ab his decesserit, quum rei *frumentariae* Cn. Pompeii missu praefuisset: qui et ipse illis pro sua fide et humanitate consuluit et eis vicissim percarus et iucundus fuit. 40. Pateat vero hoc perfugium dolori, pateat iustis querelis: con-iurati*oni* vi*a* intercludatur, obs*ae*piatur insidiis. neque hoc in Sardis magis, quam in Gallis, in Afris, in Hispanis. Damnatus est *T.* Albucius, C. Megaboccus ex Sar*di*nia, nonnullis etiam laudantibus Sardis. Ita fidem maiorem varietas ipsa faciebat. Testibus enim aequis, tabulis incorruptis tenebantur. 41. Nunc est

una vox, una mens; non expressa dolore, sed simulata, neque huius iniuriis, sed promissis aliorum et praemiis excitata. — At creditum est aliquando Sardis. — Et fortasse credetur aliquando, si integri venerint, si incorrupti, si sua sponte, si non alicuius impulsu, si soluti, si liberi. Quae si erunt: tamen sibi credi gaudeant et mirentur. Quum vero omnia absint, tamen se non respicient? non gentis suae famam perhorrescent?

42. Fallacissimum genus esse Phoenicum omnia monumenta vetustatis atque omnes historiae nobis prodiderunt. Ab his orti Poeni multis Carthaginiensium rebellionibus, multis violatis fractisque foederibus nihil se degenerasse docuerunt. A Poenis admixto Afrorum genere Sardi non deducti in Sardiniam atque ibi constituti, sed amandati et repudiati coloni.

43. Quare, quum integri nihil fuerit in hac gente plena, quam valde eam putamus tot transfusionibus coacuisse? Hic mihi ignoscet Cn. Domitius Sincaius, vir ornatissimus, hospes et familiaris meus; ignoscent de*nique* omnes ab eodem Cn. Pompeio civitate donati, quorum tamen omnium laudatione utimur; ignoscent alii viri boni ex Sardinia, credo enim esse quosdam. 44. Neque ego, quum de vitiis gentis loquor, neminem excipio. Sed a me est de universo genere dicendum, in quo fortasse aliqui suis moribus et humanitate stirpis ipsius et gentis vitia vicerunt. Magnam quidem esse partem sine fide, sine societate et coniunctione nominis nostri, res ipsa declarat. Quae est enim praeter Sardiniam provincia, quae nullam habeat amica*m* populo Romano ac liberam civitatem? 45. a. Africa ipsa parens illa Sardiniae, quae plurima et acerbissima cum maioribus nostris bella gessit, non solum fidelissimis regnis, sed etiam in ipsa provincia se a societate Punicorum bellorum Utica teste defendit. Hispania ulterior, Scipionum in*teritu et fidei Saguntinae rogo nobilitata, habet Gaditanam civitatem officiis, periculis, foedere nobiscum coniunctam. Quaero iam, quaenam Sardiniae civitas foederata possit commemorari? Nulla profecto.* 45. b. *Quo igitur ore in populi Romani conspectum se committere audet Sardus testis,* † copiis inops, gente fallax? *Repulsum etiam vos M. Scaurum a consulatu venistis, et beneficio populi Romani eum privare conamini? qua auctoritate?* (Fronto Exx. Elocc. p. 523.)

45. c. *Timere vos dixit accusator, ne Scaurus ea pecunia, quam ab sociis abstulisset, emeret consulatum et, sicut pater eius fecisset, ante quam de eo iudicari posset, magistratum iniret ac rursus ante alias provincias spoliaret, quam rationem prioris administrationis redderet: atque hanc ipsam Triarius accusationis tam turbide, tam festinanter a se susceptae caussam reddidit.* 45. d. *Quid hoc est portenti? quid hoc prodigii est?* † Quem purpura regalis non commovit, eum Sardorum mastruca mutavit? (Isidori Etym. XIX, 23, 5.) 45. e. *Nemo enim adeo hospes in hac urbe versatur, ut peregrinentur eius aures, neque in hoc pervagato civitatis sermone versentur, M. Scaurum, vitrico suo L. Sulla victore et munifico in socios victoriae, ita abstinentem fuisse, ut nihil neque donari sibi voluerit, neque ab hasta emerit. Hoc aliis mirabile videtur; ille quidem aliter facere non potuit. Meminerat enim se eius esse filium, qui senatoria sententia, cuius erat ille princeps, ac nutu prope terrarum orbem rexisset.* 45. f. *Quam ob rem, Sardi venales, impero vobis, ut,* † hoc nomine audito, quod per omnes gentes pervagatum est, † de familia nobili ipsi quoque cum orbis terrarum auctoritate sentiatis. (Fronto Exx. Elocc. p. 540. Ammian. Marcell. l. XXII. c. 15.)

45. g. *Nunc M. Scaurus, squalore sordidus, lacrimis ac maerore perditus, vester est supplex, iudices, vestram fidem obtestatur, misericordiam implorat, vestram potestatem ac vestras opes intuetur. Nolite, per deos immortales! iudices, permittere, ut ab ignotis testibus, ab hominibus barbaris civis ac supplex vester non solum consulatu, quo se honestiorem fore putavit, verum etiam ceteris ante partis honestatibus atque omni dignitate fortunaque privetur. Atque ita vos Scaurus, iudices, orat atque obsecrat, si iniuste neminem laesit, si nullius aures voluntatemve violavit, si nemini, ut levissime dicam, odio fuit. Semel tantum has partes pietas ei imposuit.*

(Post has partes orationis dixit de Scauro, quae [illegible])

45. h. Nam quum ex multis unus ei restaret Dolabella paternus inimicus, qui cum Q. Caepione, propinquo suo, contra Scaurum, patrem suum, obsignaverat *litteras*: eas sibi inimicitias non susceptas, sed relictas *pietatis caussa gerendas esse arbitrabatur, aemulatus M. et L. Lucullos, qui, pari pietate et industria praediti, admodum adolescentes paternas inimicitias magna cum gloria fuerant persecuti. Etc.* (Asconius.)

(Post tres partes, quo loco defendit, quod tam magnificam domum Scaurus haberet.)

45. i. *Quanta vero Triarii fuit iniquitas criminantis, quod tam magnificam domum Scaurus haberet? O priscum censorem ac severum, per quem ne honorato quidem homini et principi liceat habere commodam et plenam dignitatis domum;* praesertim quum propinquitas et celebritas loci suspicionem desidiae tollat aut cupiditatis. (Asconius.)

45. k. *Quam vero insolenter tua se iactabat, Triari, oratio, quum diceres, Lucullei marmoris columnarum, quas in atrio Scauri collocatas videmus, per Urbem praeter fictilia deorum fastigia in privatam domum vectas esse tantas moles, ut satisdari sibi damni infecti coegerit redemptor cloacarum, quum in Palatium plaustris extraherentur! Videlicet invidiosae istae columnae ad privatam superbiam, quam populus Romanus odit, advectae sunt, ac non ad publicam magnificentiam, quam diligit. An tu solus ignoras, usum iis Scaurum antea fuisse aedilem in ornatu theatri, ut pro muneris amplitudine et liberalitate sua in deorum immortalium honorem religionem ludorum apparatus lautitia augustiorem redderet?* 45. l. † Ego porro, qui Albanas habeo columnas, clitellis ea apportavi. (Quinctil. Inst. l. V. c. 13. §. 40.) 45. m. *Quid? Tu ipse, Triari, quos, quantos quamque profusos sumptus in columnis fecisti!* † Hoc miror enim querorque, quemquam hominem ita pessumdare alterum verbis velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget. (Quinct. l. VIII. c. 6. §. 47.) 45. n. † Domus tibi deerat? At habebas. Pecunia superabat? At egebas. Incurristi amens in columnas: in alienis insanus insanisti; depressam, caecam, iacentem domum pluris, quam te, quam fortunas tuas, aestimasti. (Cic. Orator c. 67. §. 223. sq. Quinctil. l. IX. c. 2. §. 15. c. 4. §. 122. Marcian. Capell. lib. de Rhetor. p. 429.) *Quid igitur, si te Scaurus arbitrum adegisset,* SI MULTO MAIORES SUMPTUS, MULTO MAIORES EFFUSIONES PRO CENSU TUO IN COLUMNIS FECISSES, QUAM IPSE? *utrum tandem sponsione vinci necesse fuisset: eumne, qui in tam amplo rei familiaris quam paterni nominis patrimonio ornasset dignitatem domo, an eum, qui magno in aere alieno totam ex domo quaesisset?* 45. o. Haec quum tu effugere non potuisses: contendes tamen et postulabis, ut M. Aemilius cum sua dignitate omni, cum patris memoria, cum avi gloria sordidissimae, levissimae, vanissimae genti,

ac prope dicam — pellitis testibus condonetur? (Asconius.) Intercidit refutatio frumentarii criminis de decimis tribus. Respice §. 22. et Marciani Capellae testimonium lib. de Rhetor. p. 418. ed. Capperon.

VERSU A NOVISSIMO CLX.

(Ex Asconio. Inde ab † signo e cod. Taurin.)

46. ** Undique mihi suppeditat, quod pro M. Scauro dicam, quocumque non modo mens, verum etiam oculi inciderint. Curia illa vos de gravissimo principatu patris fortissimoque testatur; L. ipse Metellus, avus huius, sanctissimos deos illo consti — † »tuisse templo videtur in vestro conspectu, iudices, ut »salutem a vobis nepotis sui deprecarentur«, quod ipsi saepe multis laborantibus atque implorantibus ope sua subvenissent; 47. Capitolium illud templis tribus illustratum, paternis atque etiam huius amplissimis donis ornati aditus Iovis O. M., Iunonis Reginae, Minervae, M. Scaurum apud *vos memoria huius munificentiae et liberalitatis publicae ab omni avaritiae aut cupiditatis suspicione defendunt; propinqua illa aedes Vestae admonet vos, ut recordemini* illius L. Metelli, pontificis maximi, qui, quum templum illud arderet, in medios se iniecit ignes et eripuit flamma Palladium illud, quod quasi pignus nostrae salutis atque imperii custodis Vestae continetur. 48. Qui utinam posset parumper exsistere! Eriperet ex hac flamma stirpem profecto suam, qui eripuisset ex illo incendio di*vinum incolumitatis nostrae pignus. Permoveor cogitatione, tam parum sacerdoti deos esse propitios, ut ne servati quidem servent eius genus tutelae suae commenda*tum. 49. Te vero, M. Scaure, equidem vid*e*o, video, inquam, non cogito solum. Nec vero sine magno animi maerore ac dolore, quum tui filii squalorem aspexi, »de te recordor.« Atque utinam, sicut mihi tota in hac caussa versatus ante oculos *es*, sic num horum te offeras mentibus et in horum animis adhaerescas. Species medius *fidius viri, cui neminem vidimus parem consilio, gravitate, constantia, ceteris virtutibus, si posset reviviscere, sic omnes commoveret, ut, quisquis intueretur, is,* etiamsi forte non nosset, tamen principem civitatis esse diceret.

50. Quo te nunc modo appellem? ut hominem? At non es inter nos. Ut mortuum? At vivis et viges; at in omnium animis atque ore versaris, atque divinus animus mortale nihil habuit, neque tuorum quidquam potuit emori praeter corpus. Quocumque igitur te modo *appellari verum est: adsis nobis atque istam mendacissimorum et levissimorum testium vanitatem impudentiamque vultu ipso aspectuque conterreas; adsis et civibus tui consilii, cuius auctoritatis numquam poenituit, praeferas lumen, ut ne genus tuum ignominia et calamitate dehonestent neve filium tuum, haud degenerem paterni nominis heredem, sententiis suis affligant.*

51. In Scauriana invenimus istam discretionem de *Sardis* et *Sardiniensibus,* ut illos incolas, illos advenas doceat. (Pompeii Commentum Artis Donati p. 188.)

165. IN TOGA CANDIDA.

ARGUMENTUM ASCONII.

Haec oratio dicta est L. Caesare, C. Figulo coss. (a. 690 U. c.) post annum quam pro Cornelio dixerat. Sex competitores in consulatus petitione Cicero habuit, duos patricios, P. Sulpicium Galbam, L. Sergium Catilinam: quattuor plebeios, ex quibus duo nobiles, C. Antonium, M. Antonii oratoris filium, L. Cassium Longinum: duos, qui tantum non primi ex familiis suis magistratum adepti erant, Q. Cornificium et C. Licinium Sacerdotem. Solus Cicero ex competitoribus equestri erat loco natus, atque in petitione patrem amisit. Ceteri eius competitores modeste se gessere, visique sunt Q. Cornificius et P. Galba sobrii ac sancti viri, Sacerdos nulla improbitate notus. Cassium, qui iners ac stolidus tum magis quam improbus videretur, sed post paucos menses in coniuratione Catilinae esse apparuit, ac cruentissimarum sententiarum fuisse auctorem: itaque hi quattuor pro re iacebant. Catilina autem et Antonius, quamquam omnibus maxime infamis eorum vita esset, tamen multum poterant. Coierant enim ambo, ut Ciceronem consulatu deiicerent, adiutoribus usi firmissimis, M. Crasso et C. Caesare. Itaque haec oratio contra solum Catilinam et Antonium est. Caussa orationis huiusmodi in senatu habendae Ciceroni fuit, quod, quum in dies licentia ambitus augeretur propter praecipuam Catilinae et Antonii audaciam, censuerat senatus, ut lex ambitus aucta etiam cum poena ferretur. Ei quoque rei Q. Mucius Orestinus tribunus pl. intercesserat: quum Cicero, graviter senatu intercessionem ferente, surrexit atque in coitionem Catilinae et Antonii invectus est ante dies comitiorum paucos.

(Deest principium orationis.)

1. Dico, P. C., superiore nocte cuiusdam hominis nobilis et valde in hoc largitionis quaestu noti et cogniti domum Catilinam et Antonium cum sequestribus suis convenisse.

2. Quem enim aut amicum habere potest is, qui tot cives trucidavit: aut clientem, qui in sua civitate cum peregrino negavit se iudicio aequo certare posse?

3. Nec se iam tum respexit, quum gravissimis vestris decretis absens notatus est.

4. In iudiciis quanta vis esset, didicit, quum est absolutus: si aut illud iudicium, aut illa absolutio nominanda est.

5. Populum vero, quum inspectante populo collum secuit hominis maxime popularis, quanti faceret, ostendit.

6. Me, qua amentia inductus est, ut contemneret, constituere non possum. Utrum aequo animo laturum putavit? an in suo familiarissimo non viderat, me ne aliorum quidem iniurias mediocriter posse ferre?

7. Alter, pecore omni vendito et saltibus prope addictis, pastores retinet, ex quibus ait se, quum velit, subito fugitivorum bellum excitaturum. Alter induxit eum, quem potuit, ut repente gladiatores populo non debitos polliceretur, quos ipse consularis candidatus perspexit et legit et emit: praesente populo Romano factum est.

8. Quamobrem augere etiam mercedes si vultis, Q. Mucium conantem legem impedire, ut coepit senatus, consules prohibere, sed ego ea lege contentus sum, qua duos consules designatos uno tempore damnari vidimus.

9. Te tamen, Q. Muci, tam male de republica existimare, moleste fero, qui hesterno die me esse dignum consulatu negabas. Quid? populus Romanus minus diligenter scit sibi constituere defensorem, quam tu tibi? Qui, quum te furti L. Calenus argueret, me potissimum fortunarum tuarum patronum esse voluisti, et cuius tu consilium in tua turpissima caussa delegisti, hunc honestissimarum rerum defensorem populus Romanus auctore te repudiare potest? nisi forte hoc dicturus es, quo tempore a L. Caleno furti delatus sis, eo tempore in me tibi parum auxilii esse vidisse.

10. Atque ut istum omittam, in exercitu Sullano praedonem, in introitu gladiatorem, in victoria quadrigarium.

11. Te vero, Catilina, consulatum sperare aut cogitare, non prodigium atque portentum est? A quibus

enim petis? Principibus civitatis? qui tibi, quum L. Volcatius consul in consilio fuisset, ne petendi quidem potestatem esse voluerunt. A senatoribus? qui te auctoritate sua, spoliatum ornamentis omnibus, vinctum paene Africanis oratoribus tradiderunt. Ab equestri ordine? quem trucidasti. A plebe? cui spectaculum eiusmodi tua crudelitas praebuit, ut nemo sine luctu aspicere, sine gemitu recordari posset.

12. Quod caput, etiam tum plenum animae et spiritus, ad Sullam usque ab Ianiculo ad aedem Apollinis manibus ipse suis detulit.

13. Quis? tu potes in defensione tua dicere, quod illi ne dixerunt quidem? tibi dicere non licebit?

ET PAULLO POST:

14. Denique illi negare potuerunt, et negaverunt: tu tibi ne infitiandi quidem impudentiae locum reliquisti. Quare praeclara dicentur iudicia tulisse, si, qui infitiantem Luscium condemnarunt, Catilinam absolverint confitentem.

15. Is ergo negat, se ignarum esse: quum etiam illi, imperitos se homines esse et, si quem etiam interfecissent, imperatori ac dictatori paruisse dicerent. Ac negare quoque posse: Catilinam vero infitiari non posse.

16. Hanc tu habes dignitatem, qua fretus me contemnis et despicis? an eam, quam reliqua vita es consecutus? quum ita vixisti, ut non esset locus tam sanctus, quo non adventus tuus, etiam quum culpa nulla subesset, crimen afferret.

17. Quum deprehendebare in adulteriis; quum deprehendebas adulteros ipse: quum ex eodem stupro tibi et uxorem et filiam invenisti.

18. ** stupris se omnibus ac flagitiis contaminavit, caede nefaria cruentavit, diripuit socios, leges, quaestiones, iudicia violavit.

19. Quid ego, ut violaveris provinciam, praedicem, cuncto populo Romano clamante ac resistente? Nam, ut te illic gesseris, non audeo dicere, quoniam absolutus es. Mentitos esse equites Romanos, falsas fuisse tabulas honestissimae civitatis existimo: mentitum Q. Metellum Pium, mentitam Africam, vidisse puto nescio quid illos iudices, qui te innocentem iudicarunt. O miser, qui non sentias, illo iudicio te non absolutum, verum ad aliquod severius iudicium ac maius supplicium reservatum.

20. Praetereo illum nefarium conatum tuum, et paene acerbum et luctuosum populo Romano diem, quum, Cn. Pisone socio, neque alio nemine, caedem optimatium facere voluisti.

21. An oblitus es, te ex me, quum praeturam peteremus, petisse, ut tibi primum locum concederem? Quod quum saepius ageres, et impudentius a me contenderes; meministi, me tibi respondere, impudenter te facere, qui id a me peteres, quod avunculus numquam impetrasset? Nescis, me praetorem primum esse factum, te concessione competitorum, et collatione centuriarum, et meo maxime beneficio, e postremo in tertium locum esse sublectum?

(Dicit de malis civibus.)

22. Qui posteaquam illo, ut conati erant, Hispaniensi pugiunculo nervos incidere civium Romanorum non potuerunt, duas uno tempore conantur in rempublicam sicas destringere.

23. Hunc vos scitote Licinium gladiatorem iam immisisse cupidum Catilinae, iudices, Quintumque Curium, hominem quaestorium.

---

166. FRAGM. ORATIONIS PRO TULLIO.

ARGUMENTUM

Sex huius orationis fragmenta admodum parva, et eorum quidem duo e Quinctiliano, e Prisciano autem, Victorino, Marciano Capella et Rufiniano cetera supererant, quum alia maiora eiusdem pars (§. 4 „ore putavit" usque ad § 23 „Quum autem in comm") e codice Ambrosiano primum edita est Mediolani a. 1814, quae mox a Peyrone codicis Taurinensis supplementis aucta est a. 1824. Quantum orationis etiamnunc desideretur, ex incerti auctoris Dialogo de caussis corrupt. eloq. c. 20 licet coniicere.

Caussa autem, quae Metello praetore anno U. C., ut videtur, 683 acta est, versatur in interpretandis verbis interdicti a Lucullo propositi DE VI HOMINIBUS ARMATIS. P. enim Fabius emerat fundum in agro Thurino, cui affinis erat M. Tullius, isque haud dubie alius, quam Decula a. 673 cos. Ac controversia de fundi finibus orta, et aucta ob aedificium in centuria Popiliana exstructum, Fabii familia servos Tullii praeter Philinum omnes occiderat et tectum villamque disturbaverat. Iam quum L. Quintius vel Quinctius, Fabii patronus, iure et occisos esse Tullii servos, servi cuiusdam Fabiani caede nuper inquinatos, et disturbatum esse aedificium contenderet, Cicero iniuria et dolo malo id factum esse hac oratione conatus est ostendere.

I. 1. Antea sic hanc caussam *agere statueram, recuperatores, ut infitiat*uros adversarios arbitrarer, tantam caedem et tam atrocem ad familiam suam pertinere. Itaque animo soluto a cura et a cogitatione veneram, quod intelligebam, facile id me testibus planum facere posse. Nunc vero, posteaquam non modo confessus est vir primarius L. Quin*tius, sed ipse P. Fabius non dubitavit hoc, quod arguitur, confiteri longe alia ratione ad agendam caussam venio, atque initio veneram. Tum enim de eo la*borabam, ut, quod arguebam, id factum esse ostenderem; nunc in eo consumenda est oratio, ut ne adversarii, quod infitiari nullo modo potuerunt, quum maxime cuperent, id quum confessi sunt, meliore loco esse videantur. 2. Itaque tum vestrum difficilius iudicium, mea facilis defensio fore videbatur. Ego enim omnia in tes*tibus ponebam antea, nunc in confessione adversarii: cuius in vi audaciae, in iudicio impudentiae obsistere non nostri ingenii, vestri auxilii est. Nam* quid est facilius, quam de eo, qui confitetur, iudicare? Mihi autem difficile est satis copiose de eo dicere, quod nec atrocius verbis demonstrari potest, quam re ipsa est, neque apertius oratione mea fieri, quam ipsorum confessione factum est.

3. Quum in hac re, quam commemoravi, mihi mutanda ratio defensionis *est, tum obliviscendum parumper in P. Fabio illius lenitatis meae, qua usus priore actione animum a laedendo revocaram ipse et reflexeram, ut non* minus diligenter illius existimationem, quam rem M. Tullii viderer defendere. Nunc quoniam Quintius ad caussam pertinere putavit res ita multas, falsas praesertim et inique confictas, proferre de vita et moribus et existimatione M. Tullii, multis de caussis mihi Fabius debebit ignoscere, si minus eius famae parcere videbor, quam antea consului. 4. Pri*ore actione omnes aculeos orationis meae reconditos habui: sed quoniam ipse Quintius, in actione illa prio*re, putavit ad officium suum pertinere, adversario nulla in re parcere: quid me oportet Tullium pro Tullio facere, homine coniuncto mecum, non minus animo, quam nomine? Ac mihi magis illud laborandum videtur, recuperatores, ut, quod antea nihil in istum dixi, probare possim, quam in eo reprehendar, quod hoc tempore respondeo. 5. Verum et tum id feci, quod oportuit, et nunc faciam, quod necesse est. Nam quum

esset de re pecuniaria controversia, quod damnum datum M. Tullio diceremus: alienum mea natura videbatur quidquam de existimatione P. Fabii dicere; non quia res postulare non videretur. Quid ergo est? Tametsi postulat caussa: tamen, nisi plane cogit ingratiis, ad maledicendum non soleo descendere. Nunc, quum coactus dicam, si quid forte dicam, tamen id ipsum verecunde modi*ce*que faciam, tantum ut, quoniam sibi me non esse inimicum potuit priore actione Fabius iudicare, nunc M. Tullio fidelem certumque amicum esse cognoscat.

6. Unum hoc abs te, L. Quinti, pervelim impetrare (quod tametsi eo volo, quia mihi utile est: tamen abs te idcirco, quia aequum est, postulo), ut ita tibi multum temporis ad dicendum sumas, ut *h*is aliquid ad iudicandum relinquas. Namque antea non defensionis tuae modus, sed nox tibi fine*m* dicendi fecit. Nunc, si tibi placere potest, ne idem facias, id abs te postulo. Neque hoc idcirco postulo, quod te aliquid censeam praeterire oportere, aut non quam ornatissime et copiosissime dicere, verum ut semel una quaque de re dicas. Quod si facies: non vereor, ne dicendo dies eximatur.

7. Iudicium vestrum est, recuperatores, QUANTAE PECUNIAE PARET DOLO MALO FAMILIAE P. FABII VI HOMINIBUS ARMATIS COACTISVE DAMNUM DATUM ESSE M. TULLIO. Eius rei taxationem nos fecimus; aestimatio vestra est; iudicium datum est IN QUADRUPLUM.

8. Quum omnes leges omniaque iudicia, quae paullo graviora atque asperiora videntur esse, ex improborum iniquitate et iniuria nata sunt; tum hoc iudicium paucis hisce annis, propter hominum malam consuetudinem nimiamque licentiam, constitutum est. Nam quum multae familiae dicerentur in agris longinquis et pascuis armatae esse caedesque facere, quumque ea consuetudo non solum ad res privatorum, sed ad summam rem publicam pertinere videretur: M. Lucullus, qui summa aequitate et sapientia ius dixit, primus hoc iudicium composuit et id spectavit, ut omnes ita familias suas continerent, ut non modo armati damnum nemini darent, verum etiam lacessiti iure se potius, quam armis defenderent; 9. et quum sciret de damno legem esse Aquilliam: tamen hoc ita existimavit, apud maiores nostros quum et res et cupiditates minores essent et familiae non magnae magno metu continerentur, ut perraro fieret ut homo occideretur, idque nefarium ac singulare facinus putaretur, nihil opus fuisse iudicio de vi coactis armatisque hominibus; (quod enim usu non veniebat, de eo si quis legem aut iudicium constitueret, non tam prohibere videretur, quam admonere); — 10. his temporibus, quum ex bello diuturno atque domestico res in eam consuetudinem venisset, ut homines minore religione armis uterentur, necesse putavit esse et in universam familiam iudicium dare, QUOD A FAMILIA FACTUM DICERETUR, et recuperatores dare, ut quam primum res iudicaretur, et poenam graviorem constituere, ut metu comprimeretur audacia, et illam latebram tollere DAMNUM INIURIA. 11. Quod in aliis caussis debet valere et valet lege Aquillia, id ex huiusmodi damno, quod vi per servos armatos datum esset, *manifesto deprehensum apparere iudicavit atque ideo de INIURIA non addidit, ne*, *qui haberent controversiam*, ipsi statuerent, quo tempore possent suo iure arma capere, manum cogere, homines occidere. 12. Quum iudicium ita dare*tur*, ut hoc solum in iudicium veniret. VIDERETURNE VI HOMINIBUS COACTIS ARMATISVE DAMNUM DOLO MALO FAMILIAE DATUM, neque illud adderet INIURIA: putavit se audaciam improborum sustulisse, quum spem defensionis nullam reliquisset.

13. Quoniam, quod iudicium et quo consilio constitutum sit, cog*n*ostis: nunc rem ipsam, ut gesta sit, dum breviter vobis demonstro, attendite.

14. »Fundum habet in agro Thurino M. Tullius paternum,« recuperatores, quem se habere, usque eo non moleste tulit, donec vicinum eiusmodi nactus est, qui agri fines armis proferre mallet, quam iure defendere. Nam P. Fabius nuper emit agrum de C. Claudio senatore, cui fundo erat affinis M. Tullius, sane magno, dimidio fere pluris incultu*m* exustis villis omnibus, quam quanti integrum atque ornatissimum carissimis pretiis ipse Claudius *emerat. Agri cupidius empti pretium sero diligentius attendenti quum nimis magnum videretur, facile est existimatu, quantum stomachi fecerit suspicio venditorem se* clam circumscripsisse isti a consulari Macedonia et Asia. 15. Etiam illud addam, quod ad rem pertinet. Imperatore mortuo pecuniam, nescio quomodo quaesitam, dum vult in praedio ponere, non posuit, sed abiecit. Nihil adhuc m*agno opere miror, quod stultitia sua impeditus, quoquo modo posset, se expedire voluit. Illud vero mirari satis non queo, illud indignor, quod suam stultiti*am calamitate vicinorum corrigit, et quod stomachum suum damno Tullii *re*plere conatus est.

16. Est in e*o* agro centuria, quae Popiliana nominatur, recuperatores, quae semper M. Tullii fuit, quam etiam pater pos*sederat sine ulla umquam controversia. Iste demum vicinus novus improbae spei eo securior, quod M. Tullius abesset, coepit inhiare, quum ei centuria Popiliana videretur satis commode* posita esse et ad fundum eius convenire. Ac primum, quod eum negotii totius et emptionis suae poenitebat, fundum proscripsit; eum autem emptum habebat cum socio Cn. Acerronio viro op*timo. Is Romae versabatur, quum subito nuntii M. Tullio veniunt a villa, P. Fabium fundi illius finitimi maiorem, quam ipse nuper cum Cn. Acerronio emisset*, modum proscripsisse. 17. Hominem appellat. Iste sane arroganter, quod commodum fuit, respondit. Neque tum fines auctor demonstraverat. Mittit ad procuratorem litteras et ad villicum Tullius, *adirent C. Claudii procuratorem, ut ipsis praesentibus fines emptoribus ostenderet. Is vero nescio qua contumelia suspicionis offensus hoc se* facturum negavit, illis absentibus fines Acerronio demonstravit: neque tamen hanc centuriam Popilianam vacuam tradidit. 18. Acerronius, quomodo potuit, se de to*ta* re ex*cusarit, quum primum potuit; Fabio autem statim renuntiavit (maluit enim rei, quam existimationis facere iacturam) atque ex societate cum ho*mine eiusmodi semustilatus effugit. Adducit iste interea in saltum homines electos maximis animis et viribus, et iis arma, quae cuique *h*abilia atque apta essent, comparat: prorsus, ut quivis intelligeret, non eos ad rem rusticam, verum ad caedem ac pugnam comparari. 19. Brevi illo tempore Q. Cati Aemiliani hominis honesti, quem vos nostis, duo homines occiderunt, multa alia fecerunt, passim vagabantur armati, non obscure, sed ut plane intelligere viderentur, ad quam rem parati essent, agros, vias denique infestas habebant. Venit in Thurinum interea Tullius. Deinde iste pater familias, Asiaticus beatus, novus arator et idem pecuarius, quum ambularet in agro, animadvertit in hac ipsa

centuria Popiliana aedificium non ita magnum, servumque M. Tullii Philinum. 20. Quid vobis, inquit, istic negotii in meo est? Servus respondit pudenter, at non stulte, dominum esse ad villam: posse eum cum eo disceptare, si quid vellet. Rogat Fabius Acerronium (nam ibi tum erat), ut secum simul veniat ad Tullium. Venitur. Ad villam erat Tullius. Appellat Fabius, ut aut ipse Tullium deduceret aut ab eo deduceretur. Dicit deducturum se Tullius; vadimonium Fabio Romam promissurum. Manet in ea conditione Fabius. Mature disceditur.

21. Proxima nocte, iam fere quum lux appropinquaret, ad illud aedificium, de quo antea dixi, quod erat in centuria Popiliana, servi P. Fabii frequentes armatique veniunt; introitum ipsi sibi *vi* manuque patefaciunt; homines magni pretii servos M. Tullii nec opinantes adoriuntur, quod facile factu fuit; neque tam multos neque repugnantes multi armati paratique occidunt; tantumque odii crudelitatisque *ha*buerunt, ut eos omnes gurgulionibus insectis relinquerent, ne, si quem semivivum ac spirantem etiam reliquissent, minor is honor haberetur; praeterea tectum villamque disturbant. 22. Hanc rem tam atrocem, tam indignam, tam repentinam nuntiat M. Tullio Philinus, quem antea nominavi, qui graviter saucius e caede effugerat. Tullius statim dimittit ad amicos, quorum ea vicinitate tum illi bona atque honesta copia praesto fuit. 23. Omnibus acerba res et misera videbatur. Quum amici in commu*ne consuluissent: visum est ire in rem praesentem.*

* * * *

II. *** turbarunt. 24. Audite, quaeso, in eas res, quas commemoro, hominum honestorum testimonium. Haec, quae mei testes dicunt, fatetur adversarius eos vere dicere; quae mei testes non dicunt, quia non viderunt nec sciunt, ea dicit ipse adversarius. Nostri testes dicunt occisos homines, cruorem in locis pluribus, deiectum aedificium se vidisse; dicunt nihil amplius. Quid Fabius? Horum nihil negat. 25. Quid ergo addit amplius? Suam familiam fecisse dicit. Quomodo? Vi hominibus armatis. Quo animo? Ut id fieret, quod factum est. Quid est id? Ut homines M. Tullii occiderentur. Quod ergo eo animo factum est, ut homines unum in locum convenirent, ut arma caperent, ut certo consilio certum in locum proficiscerentur, ut idoneum tempus eligerent, ut caedem facerent: — id si voluerunt et cogitarunt et perfecerunt: potestis eam voluntatem, id consilium, id factum a dolo malo seiungere? 26. At istuc totum DOLO MALO additur in hoc iudicio eius caussa, qui agit, non illius, quicum agitur. Id ut intelligatis, recuperatores, quaeso, ut diligenter attendatis. Profecto, quin ita sit, non dubitabitis.

27. Si ita iudicium daretur, ut id concluderetur, QUOD A FAMILIA FACTUM ESSET: si quae familia ipsa in caede interesse noluisset et homines aut servos aut liberos coegisset, aut conduxisset; totum hoc iudicium et praetoris severitas dissolveretur. Nemo enim potest haec iudicare, qua in re familia non interfuisset, in ea re eam ipsam familiam vi armatis hominibus damnum dedisse. Ergo, id quia poterat fieri, et facile poterat, idcirco non satis habitum est quaeri, quid familia ipsa fecisset, verum etiam illud, QUID FAMILIAE DOLO MALO FACTUM ESSET. 28. Nam quum facit ipsa familia vi armatis coactisve hominibus et damnum cuipiam dat: id dolo malo fieri necesse est. Quum autem rationem init, ut id fiat: familia ipsa non facit, fit autem dolo malo eius. Ergo addito, DOLO MALO, actoris et petitoris fit caussa copiosior. Utrum enim ostendere potest, sive eam ipsam familiam sibi damnum dedisse, sive consilio et opera eius familiae factum esse: vincat necesse est.

29. Videtis, praetores per hos annos intercedere hoc *interdicto inter* me et M. Claudium, UNDE DOLO MALO TUO, M. TULLI, M. CLAUDIUS AUT FAMILIA AUT PROCURATOR EIUS VI DETRUSUS EST. Cetera ex formula sic, ut ita interdictum est et sponsio facta. Ego me ad iudicem si defendam: vi me deiecisse confitear; dolo malo, negem? et quis me audiat? Non opinor quidem; quia, si vi deieci M. Claudium, dolo malo deieci: in vi enim dolus malus inest et Claudio utrumvis satis est planum facere, vel se a me ipso vi deiectum esse, vel me consilium inisse, ut vi deiiceretur. 30. Plus igitur *datur* Claudio, *quum ita* interdicitur, unde a dolo malo meo vi deiectus sit, quam si daretur, unde a me vi deiectus esset. Nam in hoc posterior*e*, nisi ipse egomet deiecissem, vincerem sponsionem; in illo priore, ubi dolus malus additur, sive consilium inissem, ut vi deiiceretur, sive ipse deiecissem, necesse erat *d*e dolo malo meo vi deiectum iudicari.

31. Hoc persimile atque adeo plane idem est in hoc iudicio, recuperatores. Quaero enim abs te, si ita iudicium datum esset, QUANTAE PECUNIAE PARET A FAMILIA P. FABII HOMINIBUS ARMATIS DAMNUM M. TULLIO *FA*CTUM, quid haberes, quod diceres? Nihil, opinor. Fateris enim omnia, et familiam P. Fabii fecisse, et vi hominibus armatis fecisse. Quod additum est, DOLO MALO, id te adiuvare putas, in quo opprimitur et excluditur omnis tua defensio? 32. Nam si additum id non esset ac tibi libitum esset ita defendere, tuam familiam non fecisse: vinceres, si id probare potuisses. Nunc, sive illa defensione uti voluisses, sive hac, qua uteris, condemneris necesse est: nisi putamus *in iudic*ium venire, qui consilium inierit; illum, qui fecerit, non venire; quum consilium sine facto intelligi possit, factum sine consilio non possit. An, quod factum eiusmodi est, ut sine occulto consilio, sine nocte, sine vi, sine damno alterius, sine armis, sine caede, sine maleficio fieri non potuerit, id sine dolo malo factum iudicabitur? 33. An, qua in re praetor illi improbam defensionem tolli voluit, in ea re mihi difficiliorem actionem factam putabitis? Hic mihi isti singulari ingenio videntur esse, qui et id, quod mihi contra illos datum est, ipsi arripiunt et scopulo atque saxis pro portu stationeque utuntur. Nam in DOLO MALO volunt delitescere; in quo non modo, quum omnia ipsi fecerunt, quae fatentur, verum etiam, si per alios id fecissent, haererent ac tenerentur.

34. Ego non in una re sola, (quod mihi satis est,) neque in universa re solum, (quod mihi satis est,) sed singulatim in omnibus dolum malum exstare dico. Consilium capiunt, ut ad servos M. Tullii veniant: dolo malo faciunt. Arma capiunt: dolo malo faciunt. Tempus ad insidiandum atque celandum idoneum eligunt: dolo malo faciunt. Vi in tectum irruunt: in ipsa vi dolus est. Occidunt homines, tectum diruunt: nec homo occidi nec consulto alteri damnum dari sine dolo malo potest. *Er*go si omnes partes sunt eiusmodi, ut in singulis dolus malus haereat, universam rem et totum facinus sine dolo malo factum iudicabitis?

35. Quid ad haec Quintius? Sane nihil certum neque unum, in quo non modo possit, verum putet se

posse consistere. Primum enim illud iniecit, nihil posse dolo malo familiae fieri. Hoc loco non solum fecit, ut defenderet Fabium, sed ut omnino huiuscemodi iudicia dissolveret. Nam si venit id in iudicium de familia, quod omnino familia nulla potest committere: nullum est iudicium; absolvantur omnes de simili caussa necesse est. 36. Hoc solum, (bona, mehercule, *res!*) si hoc solum esset, tamen vos, tales viri, nolle deberetis maximam rem, coniunctam cum summa re fortunisque privatorum, severissimum iudicium maximaque ratione compositum per vos videri esse dissolutum. Sed non id solum agitur *in hoc iudicio, recuperatores, ut M. Tullius per interdictum suum ius teneat atque iniuriam a P. Fabii familia factam persequatur; verum* † hoc iudicium sic exspectatur, ut non uni rei statui, sed omnibus constitui putetur. (Prisc. l. VI. c. 1. §. 5.)

* * *

III. † Dicam vim factam a P. Fabii familia? Adversarii non negant. Damnum datum esse M. Tullio? Concedis; vici unam rem. Vim hominibus armatis factam? Non negas; vici alteram. Dolo malo factum negas; de hoc iudicium est. (Victorin. in I. Rhet. Cic. c. 57.)

* * *

IV. 37. *Nec vero quid attineat argumenta quaerere, quibus defensio istius tam levis nugatoriaque infirmetur ac diluatur*, ego intelligo; et tamen dicendum est ad ea, quae dixit Quintius, non quo ad rem pertineat, sed ne quid, quia a me praetermissum est, pro concesso putetur.

38. Dicis oportere quaeri, homines M. Tullii iniuria occisi essent, necne. De quo hoc primum quaero, venerit *ea res* in hoc iudicium, necne. Si non venit: quid attinet, aut nos dicere, aut *h*os quaerere? Si autem venit; quid attinuit te tam multis verbis a praetore postulare, ut adderet in iudicium INIURIA, et quia non impetrasses, tribunos pl. appellare et hic in iudicio queri praetoris iniquitatem, quod de INIURIA non addidisset*? 39. Haec quum praetorem postulabas, *quum* tribunos appellabas, *nempe ita* dicebas, potestatem tibi fieri oportere, ut, si posses, recuperator*ibus* persuaderes, non esse iniuria M. Tullio damnum datum. Quod ergo ideo in iudicium addi voluisti, ut de eo tibi apud recuperatores dicere liceret; eo non addito nihilo minus tamen ita dicis, quasi id ipsum, a quo *depulsus* es, impetraris? At, quibus verbis in decernendo Metellus usus est, ceteri, quos appellasti, — nonne haec omnium fuit oratio, quod vi hominibus armatis coactisve familia fecisse diceretur, id tametsi nullo iure fieri potuerit, tamen se nihil addituros? 40. Et recte, recuperatores. Nam quum perfugio nullo constituto tamen haec scelera servi audacissime faciant, domini impudentissime confiteantur: quid censetis fore, si praetor iudicet eiusmodi caedes fieri iure posse? An quidquam interest, utrum magistratus peccato defensionem constituant, an peccandi potestatem licentiamque permittant? 41. Etenim, recuperatores, non damno commoventur magistratus, ut in haec verba iudicium dent. Nam *si* id esset: nec recuperatores potius darent, quam iudicem, nec in universam familia*m*, sed in eum, *qui*cum nominatim ageretur, nec in quadruplum, sed in duplum; et *ad* DAMNUM adderetur INIURIA. Neque enim is, qui hoc iudicium dedit, de ceteris damnis ab lege Aquillia recedit, *in* quibus nihil agitur nisi damnum. Qua de re praetor animum debet advertere.

42. In hoc iudicio videtis agi de vi, videtis agi de hominibus armatis, videtis aedificiorum expugnationes, agri vastationes, hominum trucidationes, incendia, rapinas, sanguinem in iudicium venire. Et miramini satis habuisse eos, qui hoc iudicium dederunt, *id* quaeri, utrum *h*aec tam acer*b*a, tam indigna, tam atrocia facta essent necne; non, utrum iure facta, an iniuria? Non ergo praetores a lege Aquillia recesserunt, quae DE DAMNO esset; sed DE VI ET ARMATIS severum iudicium constituerunt: nec ius et iniuriam quaeri nusquam putarunt oportere, sed eos, qui armis quam iure agere maluissent, de iure et iniuria disputare noluerunt. 43. Neque ideo de INIURIA non addiderunt, quod in aliis rebus non adderent, sed ne ipsi iudicarent posse homines servos iure arma capere et manum cogere; neque quod putarent, si additum esset, posse hoc talibus viris persuader*i* non iniuria factum, sed ne quod tamen scutum dare in iudicio viderentur iis, quos propter haec arma in iudicium vocavissent.

44. Fuit illud interdictum apud maiores nostros DE VI, quod hodie quoque est: UNDE TU AUT FAMILIA AUT PROCURATOR TUUS ILLUM AUT FAMILIAM AUT PROCURATOREM ILLIUS IN HOC ANNO VI DEIECISTI. Deinde additur illius iam hoc caussa, quicum agitur, QUUM ILLE POSSIDERET, et hoc amplius: QUOD NEC VI NEC CLAM NEC PRECARIO POSSIDERET. 45. Multa dantur ei, qui vi alterum detrusisse dicitur, (quorum si unum quodlibet probari iudici potuerit: etiamsi confessus erit se vi deiecisse: vincat necesse est) vel non possedisse eum, qui deiectus sit, vel vi a*b* se possedisse, vel clam, vel precario. Ei, qui de vi confessus esset, tot defensiones tamen ad caussam obtinendam maiores reliquerunt.

46. Age illud alterum interdictum consideremus, quod item nunc est constitutum propter eamdem iniquitatem temporum nimiamque hominum *licentiam*.

* * *

V. *** boni debent dicere. 47. Atque ille legem mihi de XII tabulis recitavit, quae permittit, ut furem noctu liceat occidere, et luci, si se telo defendat; et legem antiquam de legibus sacratis, quae iubeat impune occidi eum, QUI TRIBUNUM PLEB. PULSAVERIT. Nihil, ut opinor, praeterea de legibus.

48. Qua i*n* re hoc primum quaero, quid ad hoc iudicium recitari istas leges pertinuerit. Num quem tribunum pleb. servi M. Tulli pulsaverunt? Non, opinor. Num furatum domum P. Fabii noctu vener*unt*? Ne id quidem. Nu*m* luce furatum venerunt et se telo defenderunt? Dici non potest. Ergo istis legibus, quas recitasti, certe non potuit istius familia servos M. Tullii occidere.

49. Non, inquit, ad eam rem recitavi, sed ut hoc intelligeres, non visum esse maioribus nostris tam indignum istuc nescio quid, quam tu putas, hominem occidi. — At primum istae ipsae leges, quas recitas, ut mittam cetera, significant, quam noluerint maiores nostri, nisi quum pernecesse esset, hominem occidi. Primum ista lex sacrata est, quam rogarunt armati, ut inermes sine periculo possent esse. Quare non iniuria, quo magistratu munitae leges sunt, eius magistratus corpus legibus vallatum esse voluerunt. 50. Furem, hoc est praedonem et latronem, luce occidi vetant XII tabulae, quum intra parietes tuos hostem certissimum teneas: NISI SE TELO DEFENDIT, inquit, etiamsi cum telo venerit, nisi utetur telo eo ac repugnabit: NON OCCIDES. QUOD SI REPUGNAT, ENDO-

et ORATO, hoc est conclamato, ut aliqui audiant et conveniant. Quid ad hanc clementiam addi potest, qui ne hoc quidem permiserint, ut domi suae caput suum sine testibus et arbitris ferro defendere liceret?

51. Quis est, cui magis ignosci conveniat quoniam me ad XII. tabulas revocas, quam si quis quem imprudens occiderit? Nemo, opinor. Haec enim tacita lex est humanitatis, ut ab homine consilii, non fortunae poena repetatur. Tamen huiusce rei veniam maiores non dederunt. Nam lex est in XII tabulis: SI TELUM MANU FUGIT MAGIS QUAM IECIT * * *

* * *

VI. 52. † Si quis furem occiderit: iniuria occiderit. Quam ob rem? quia ius constitutum nullum est. Quid, si se telo defenderit? Non iniuria. Quid ita? quia constitutum est. (Rufinianus c. 7. p. 201.)

* * *

VII. * * * tamen *per* vim factum esset [. non modo servos. 53. Tamen] in eo ipso loco, qui tuus esset, non modo servos M. Tullii occidere iure non potuisti; verum etiam, si tectum hoc insciente aut per vim demolitus esses, quod hic in tuo aedificasset et suum esse defenderet, id vi aut clam factum iudicaretur. Tu ipse iam statue, quam verum sit, quum paucas tegulas deiicere impune familia tua non potuerit, maximam caedem sine fraude facere potuisse. Ego ipse tecto illo disturbato si hodie postulem, QUOD VI AUT CLAM FACTUM SIT: tu aut per arbitrum restituas aut sponsione condemneris necesse est. Nunc hoc probabis viris talibus, quum aedificium tuo iure disturbare non potueris, quod esset (quemadmodum tu vis) in tuo, homines, qui in eo aedificio fuerint, te tuo iure potuisse occidere?

54. At servus meus non comparet, qui visus est cum tuis; at casa mea est incensa a tuis. — Quid ad haec respondeam? Ostendi falsa esse: verumtamen confitebor. Quid postea? Hoc sequitur, ut familia M. Tullii concidi oportuerit? vix, mehercule! ut corium peti; vix, ut gravius expostulari. Verum ut esses durissimus: agi quidem usitato iure et quotidiana actione potuit. Quid opus fuit vi? quid armatis hominibus? quid caede? quid sanguine?

55. At enim oppugnatum me fortasse venissent: — haec est illorum in caussa perdita extrema, non oratio neque defensio, sed coniectura et quasi divinatio. Illi oppugnatum venturi erant? Quem? — Fabium. — Quo consilio? — Ut occiderent. — Quam ob caussam? quid ut proficerent? Quî comperisti? Et ut rem perspicuam quam paucissimis verbis agam: dubitari hoc potest, recuperatores, utri oppugnasse videantur: qui ad villam venerunt, an qui in villa manserunt; qui occisi sunt, an ii, ex quorum numero saucius factus est nemo; qui cur facerent, caussa non fuit, an ii, qui fecisse se confitentur? 56. Verum, ut hoc tibi credam, metuisse te, ne oppugnarere; »quis hoc statuit umquam, »aut cui concedi sine summo omnium periculo potest, »ut eum iure potuerit occidere, a quo metuisse se di»cat, ne ipse posterius occideretur?« (Quinctil. Inst. l. V. c. 13. §. 21.)

VIII. Plicavi legimus, ut est apud Ciceronem pro Marco Tullio. (Diomedes l. I. ed. Putsch. p. 369.)

IX. Cicero pro Tullio explicavit ait. (Macrobius de diff. et societt. Graeci Latinique verbi, p. 715. ed. Zeunii.)

167. PRO L. VARENO.

ARG. Haec oratio incertum quando, aut anno U. 674. ut Orellius existimat, aut, ut Schützius, 683. dicta est pro L. Vareno, reo inter sicarios, quod Cn. Varenum vulnerasset, C. Varenum occidisset. Damnatus est autem Lucius, quamquam oratio valde laudata est Plinio [illegible] (Ep. I. ep. 20. §. 7.), Q[illegible] I. VI c. 1. §. 49. cf. l. VII. c. 2. §§. 10. et [illegible], et Severian[illegible] Rhet. [illegible] P.[illegible])

1. Amici deficiunt, cognati deserunt. (Severiani Syntomat. Rhetor. [illegible])

2. In inimicissima civitate urgent, instant, insequuntur studio, multitudine, pecunia, periurio pugnant. (Idem ibidem.)

3. C. Ancharius Rufus fuit e municipio Fulginate. (Priscian. l. VII. c. 14. §. 70.)

4. In praefectura Fulginate. (Idem ibid.)

5. Quum iter per agros et loca sola faceret cum Pompuleno, in familiam Ancharianam incidisse dixerunt: deinde Pompulenum occisum esse, illico Varenum vinctum, asservatum, dum hic ostenderet, quid de eo fieri vellet. (Quinct. l. V. c. 13. §. 28.)

6. Lege de sicariis commisit L. Varenus. Nam C. Varenum occidendo et Cnaeum vulnerando et Salarium item occidendo cadit. (Id. l. VII. c. 1. §. 9.)

7. Tum C. Varenus, is, qui a familia Anchariana occisus est. (Hoc quaeso, iudices, diligenter attendite.) (Id. l. IV. c. 1. §. 74. l. IX. c. 2. §. 56.)

8. L. ille Septimius diceret (etenim est ad L. Crassi eloquentiam gravis et vehemens et volubilis): Erucius hic noster Antoniaster est. (Priscian. l. III. c. 7. §. 40. Quinct. l. VIII. c. 3. §. 22.)

9. Ea caedes si potissimum crimini datur, detur ei, cuia interfuit, non ei, cuia nihil interfuit. (Prisc. l. XII. c. 6. §. 49.)

10. Optio vobis datur, utrum velitis, casu illo itinere Varenum esse usum, an huius persuasu et inductu. (Quinct. l. V. c. 10. §. 69.)

11. Deûm fidem. (Prisc. l. VIII. c. 6. §. 25.)

168. PRO P. VATINIO.

(Habita est oratio L. Domit. Ahenobarbo, Appio Claud. Pulchro coss. 700.)

Facio quiddam, quod in Eunucho parasitus suadet militi:

Ubi nóminabit Phaédriam, tu Pámphilam
contínuo. Si quando ílla dicet, Phaédriam
intrómittamus cómessatum: Pámphilam
cantátum provocémus. Si laudábit haec
illíus formam, tu húius contra. Dénique
tu pár pari reférto, quod eam mórdeat.

Sic peto a vobis, iudices, ut, quoniam quidam nobiles homines et de me optime meriti nimis amant inimicum meum, meque inspectante saepe eum in senatu modo severe seducunt, modo familiariter atque hilare amplexantur, quoniamque illi habent suum Publium, detis mihi ipsi alium Publium, in quo possim eorum animos, mediocriter lacessitus, leviter repungere. (Cic. ad Div. l. I. ep. 9. §. 6.)

C. TITULI ORATIONUM DEPERDITARUM.

---

169. 170. PRO ACILIO, capitis reo, duas orationes habuit Cic. (ad Div. l. VII. ep. 30.) aut ipso anno 710. aut antea.

171. PRO M. ANTONIO, collega Ciceronis in consulatu. (pr. Dom. c. 16. §. 41.)

172. PRO MULIERE ARRETINA. (pr. Caecin. c. 33. §. 97.)

173. PRO ASCITIO, praevaricationis reo, (pr. Caelio c. 10. §. 24.) anno 698.

174. PRO ATRATINO (pr. Caelio c. 1.) eod. tempore.

175. PRO BESTIA (altero Vopisco), ambitus reo, a. d. III. Idus Febr. anni 698. p. U. c. (ad Q. Fratr. l. II. ep. 3. adde Philipp. XI. c. 5.)

176. PRO CANINIO GALLO, a. 699. p. U. c. (ad Div. l. VII. ep. 1.)

177. PRO M. CISPIO, dicta a Cicerone post annum U. 697., quo restitutus erat, ante Plancianam autem (699.), itaque anno fere 698. Cn. Cornelio Lentulo, L. Marcio Philippo coss. (pr. Planc. c. 31.)

178. PRO CRASSO dixit in senatu, a. 700. p. U. c. (ad Div. l. I. ep. 9. §. 7.)

179. 180. PRO DOLABELLA, capitis reo, a. 704. p. U. c. (ad Div. l. III. ep. 10.)

181. PRO DRUSO, a. 700. p. U. c. (ad Att. l. IV. ep. 15.)

182. IN A. GABINIUM Cicero dixit, ante quam reconciliata gratia eius patrocinium suscepit, i. e. ante annum U. c. 700. (Vid. Quinctil. l. XI. c. 1. §. 73. cf. Cic. or. p. Lege Manil. c. 17. p. Sestio c. 8. sq. in Pis. c. 11. post Redit. in Sen. c. 5. de Provv. coss. c. 4.)

1. Gallienus quum Theodoto vellet imperium proconsulare decernere, a sacerdotibus est prohibitus, qui dixerunt fasces proconsulares ingredi Alexandriam non licere: cuius rei etiam Ciceronem, quum contra Gabinium loquitur, meminisse satis novimus. (Trebell. Pollio in XXX tyrannis. Aemilian. p. 521. Obrecht. cf. Orell.)

183. PRO MESSIO, a. 700. p. U. c. (ad Att. l. IV. ep. 15.)

184. PRO Q. MUCIO, furti reo, (Fragm. Orat. in toga candida.) ante ann. U. 690.

185. PRO C. MUSTIO (in Verr. Act. II. lib. I. c. 53. §. 139.) ante ann. 684. U. c.

186. CONTRA NAEVIUM, anno U. 678. dicta (Cic. Brut. c. 60. §. 217.)

187. PRO SCIPIONE NASICA, ambitus reo, a. p. U. c. 694. (ad Att. l. II. ep. 1.)

188. PRO C. ORCHIVIO. (Q. Cic. de Pet. Cons. 5. cf. p. Cluent. 34. 233.) Olim leg. ORCINIO vel ORCININO; ap. Sigon. CORVINO. Biennio ante Ciceronis consulatum habita.

189. PRO PATRICIIS adolescentibus Romanis, ignaviae suspectis, apud Peducaeum, Siciliae praetorem, anno U. 679. dicta. (Plutarch. Cic. 6.)

190. PRO C. PISONE. (Cic. pr. Flacc. c. 39.)

191. CONTRA T. MUNATIUM PLANCUM BURSAM anno 702. p. U. c. dicta. (Dio l. XL. c. 55. Cic. ad Div. VII. 2.)

192. PRO POPILLIO LAENATE, habita rogatu M. Caelii, itaque post a. U. 696. quo fere hic se ad Cic. consuetudinem applicuit et ante annum 706. quo interfectus est. (Val. Max. V. 3, 4. et Caesar. B. C. III. 22.)

193. IN DEPONENDA PROVINCIA. Haec oratio una est e consularibus. Ciceroni consuli sortienti Macedonia provincia obtigerat, Antonio collegae Gallia. Huius loco Macedoniam Cicero collegae, ut gratum faceret, concessit, et ipsam rursus Galliam postea Metello Celeri. Eo tempore dicta est haec oratio. (ad Att. l. II. ep. 1. §. 2.)

194. DE REATINORUM CAUSSA contra Interamnates, a. 700. p. U. c. (ad. Att. l. IV. ep. 15.)

195. 196. PRO SAUFEIO. Hunc primum lege Pompeia, mox lege Plautia de vi defendit. (Ascon. in Milon.) Anno 702. U. c. habita.

197. PRO SCAMANDRO anno 698. U. c. (pr. Cluent. c. 17. et 18.)

198. PRO TENEDIORUM libertate, anno U. 699. dicta. (Ep. ad Q. fratrem l. II. ep. 11.)

199. 200. PRO THERMO, dicta a. 695 p. U. c. (pro Flacco c. 39.)

201. PRO TITINIA, contra Naevium, anno 678. U. (Brut. c. 6.)

202. PRO CAESARE VOPISCO. (Vid. pro Bestia.)

E COMMENTARIIS CAUSSARUM.

(Cicero caussarum agendarum commentarios scribere consuevit (v. de Senect. c. 11.), actarum autem eas, quas maxime probabat, orationes postea emendatas edere, minus probatas in commentariis imperfectas relinquere. Sed tamen hos quoque Commentarios Quinctilianus (lib. X. c. 7. §. 30.) ad posteritatis memoriam compositos fuisse indicat atque contractos esse dolet.)

203. (Ad Accus. II. in Verr. l. III. c. 33.) De decumis Herbitensium per triennium quum primo anno venditas dicat tritici modium XLIV, secundo tritici modium XXV milibus DCCC, anno tertio supra iacente Aeschrione venditas dicunt medimnum VIII millibus centum, i. e. modium XLVIII millibus DC, dupla summa anni proximi addicitur medimnum VIII millibus C, dimidio fere pluris, quam anno superiore. (Fronto v. Dimidio p. 507. ed. Mediol.)

(E libro XIII.) Re vendita, iterum empta. (Diomedes l. I. p. 365.)

204. PRO T. ANNIO MILONE.

Orationem Cicero, ut Dio (l. XL. c. 54.) refert, praemeditatus si scripsit, utrum integram litteris conceperit, an eius lineamenta tantum aut antea, aut postea in commentarios retulerit Tironisve manu referenda curaverit, incertum est. Dubium non est, quin ornatiorem postea ediderit. Duo sunt apud Quinctilianum loci, quorum priorem Orellius inter primitivae orationis fragmenta numerare non dubitat, posteriorem utri ascribat, dubitat. Quod in priore Fabius Tullium digredi dicit, non impedit, quominus etiam ille fragmentis orationis primitivae addatur, in cuius prooemio item legitur digressio. Quae quum ita sint, haec dicta Commentariis subiicere visum est.

1. (*Prima oratio*, vere habita, nunc deperdita:) »Ciceroni quoque in prooemio quum diceret pro Milone digredi fuit necesse, ut ipsa oratiuncula, qua usus est, patet.« (Quinctil. l. IV. c. 3. §. 17. cf. l. III. c. 6. §. 93.)

2. *An huius ille legis, quam* Clodius a se inventam gloriatur, mentionem facere ausus esset vivo Milone, non dicam consule? de nostrûm enim omnium — non audeo totum dicere. (Quinctil. l. IX. c. 2. §. 54.)

ORATIONES E GRAECO IN LATINUM CONVERSAE A M. TULLIO:

205. DEMOSTHENIS PRO CTESIPHONTE ORATIO. (Cic. de opt. gen. orr. 5.)

206. AESCHINIS IN CTESIPHONTEM ORATIO. (Cic. ibid.)

D. FRAGMENTA EPISTOLARUM.

207. AD Q. AXIUM EPIST. LIB. I.

1. Ad M. Bibulum adierunt. (Fronto Exx. El. p. 492 p. 365.)

2. Si tu nos aliquid adiutare potes. (Idem ibid. p. 493. p. 366.)

3. Caesar in consulatu confirmavit regnum, de quo aedilis cogitarat. (Sueton. in Iul. Caes. c. 9.)

208. AD M. BRUTUM EPIST. LIB. VII

His contraria atque parata, ut esse solent, expertus sum. (Non. v. Experiri p. 296.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. VIII

1. Sic igitur facies, et me aut amabis aut, quo contentus sum, diliges. (Idem v. Amare et Diligere p. 421 v. Contentus p. 264.)

2. Et quod te tantum amat, ut vel me audeat provocare. (Idem v. Vel p. 526.)

3. Simne bonus vir, si hoc suadeam? Minime. Suasoris enim est finis utilitas eius, cui quisque suadet. At recta sunt. Quis negat? Sed non est semper rectis in suadendo locus. (Quinct. l. III. c. 8. §. 42.)

4. Veritus fortasse, ne nos in Catonem nostrum transferremus illinc mali quid: etsi argumentum simile non erat. (Idem l. V. c. 10. §. 9.)

5. Nam eloquentiam, quae admirationem non habet, nullam iudico. (Quinct. l. VIII. c. 3. §. 6.)

6. Eum amorem et eum, ut hoc verbo utar, favorem in consilium advocabo. (Idem l. VIII. c. 3. §. 41.)

7. Populo imposuimus, et oratores visi sumus. (Idem l. VIII. c. 6. §. 20. et 55.)

8. Ego quum in gratiam redierim cum Ap. Claudio et redierim per Cn. Pompeium: ego ergo quum redierim —. (Idem l. IX. c. 3. §. 41.)

9. Sermo nullus scilicet, nisi de te: quid enim potius? Tum Flavius, Cras, inquit, tabellarii, et ego ibidem has inter caenam exaravi. (Idem ibid. §. 58.)

10. Res mihi invisae visae sunt, Brute. (Idem l. IX. c. 4. §. 41.)

11. Ipse Cicero in sua persona quum ad Brutum in epistolis, tum aliis etiam locis virtutem eloquentiam appellat. (Idem. l. II. c. 20. §. 10.)

12. „Tres libros epistolarum Ciceronis, duos ad Brutum, unum ad Axium, describi iubebis, si quid tibi esse videbitur, et remittes mihi; nam exemplares eorum excerptorum nullos feci." (Fronto p. 161. Rom. qui duos libros epistolarum Cic. ad Brutum suppositios significare videtur, a Cratandro editos; Nonius autem octo epistolarum ad Brutum libros excitat — cf. v. Vel. p. 527.)

209. FRAGMENTA EPIST. BRUTI AD CICERONEM.

1. Occiso C. Caesare, postquam mare transierat, praestatum est. (Priscian. l. IX. c. 7. §. 38.)

2. Neque illi malunt habere tutores aut defensores, quamquam sciunt placuisse Catoni. (Quinctil. l. IX. c. 4. §. 75.)

3. Praestat enim nemini imperare, quam alicui servire; sine illo enim vivere honeste licet, cum hoc vivendi nulla conditio est. (Hoc, quod editores Ciceronis epistolarum fragmentis adnumerant, Quinctilianus — l. IX. c. 3. §. 95. — apud Brutum de Dictatura Pompeii scriptum fuisse testatur.)

210. AD C. CAESAREM EPIST. LIB. I.

1. Tum, quum ea, quae es ab senatu summo cum honore consecutus. (Non. v. Consequi p. 270. v. Honor p. 320.)

2. Balbum quanti faciam, quamque ei me totum dicaverim, ex ipso scies. (Idem v. Dicare p. 287.)

3. Debes odisse improbitatem eius, quia impudentissimum nomen delegerit. (Idem v. Improbum p. 327.)

4. Ut sciret, maiore cura tuenda esse, quam parta sunt. (Idem v. Tueri p. 413.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. II.

1. Sed ego, quae monumenti ratio sit, nomine ipso admoneor. Ad memoriam magis spectare debet posteritatis, quam ad praesentis temporis gratiam. (Idem v. Monumentum p. 32.)

2. Vel quod locatio ipsa pretiosa. (Idem v. Locare p. 340.)

3. Quod sapientes homines ac boni putant. (Id. v. Putare p. 369. In ed. Gothofred. est e libro II. in Merc. e libro. I.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

1. Quae si videres, non de exercitu retinendo * * tueri, sed eo tradito aut dimisso. (Non. v. Demissum p. 286.)

2. Amici nonnulli a te contemni et despici ac pro nihilo haberi senatum volunt. (Idem v. Contemnere p. 436.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Extrema vero nec quanta nec qualia sint, verbis consequi possum. (Idem v. Consequi p. 270.)

2. Iam amplitudinem gloriamque tuam magno mihi ornamento [esse et] fore existimo, quod me levas cura. (Idem v. Levare p. [illegible])

211. FRAGM. EPIST. CAESARIS AD CICERONEM

[illegible]

Neque pro cauto ac diligente se castris continuit. (Charis. l. I. p. 101. ed. Putsch.)

212. CIC. EPP. AD CAES. IUNIOREM LIB. I.

1. ** et aut ad consules, aut ad te, aut ad Brutum adissent, iis fraudi ne esset, quod cum Antonio fuissent. (Non. v. Aditus p. 238.)

2. Roga ipsum, quemadmodum ego eum Arimini acceperim. (Idem v. Accipere p. 239. v. Rogare p. 383.)

3. Sed cito poenituit domumque rediit, ceteri cunctabantur. (Idem v. Cunctari p. [illegible])

4. ** neminem tibi profecto hominem ex omnibus aut anteposuissem umquam aut etiam comparassem. (Idem v. Comparare p. 256.)

5. In singulas tegulas impositis sexcentis, sexcenties confici posse. (Idem v. Confectum p. 269.)

6. Ne res duceretur, fecimus, ut Hercules Antianus in alium locum transferretur. (Idem v. Duci p. 283. sq.)

7. Ex ceteris autem generibus tunc pecunia expedietur, quum legionibus victricibus erunt, quae spopondimus, persolvenda. (Non. v. Expedire p. 298.)

8. Itaque vereor, ne ferociorem eum faciant tua tam praeclara de eo iudicia. (Idem v. Ferox p. 305.)

9. Sed quod videret nomine pacis bellum involutum fore. (Idem v. Involvere p. 328.)

10. Erat opinio bona de Planco, bona de Lepido. (Idem v. Opinio p. 356.)

11. Sed haec videbimus, quum legati responsa retulerint. (Idem v. Relatum p. 380.)

12. Qui si nihil ad id beneficium adderes, quo per te me una cum republica in libertatem vindicassem. (Idem v. Vindicare p. 419.)

13. Quod mihi et Philippo vacationem das, bis gaudeo. Nam et praeteritis ignoscis et concedis futura. (Idem v. Ignoscere et Concedere p. 436.)

14. Pridie Nonas Febr. quum ad te litteras mane dedissem, descendi ad forum togatus, quum reliqui consulares sagati vellent descendere. (Idem v. Sagum p. 538.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. II.

1. Sed ita locutus insulse est, ut mirum senatus convicium exceperit. (Non. v. Insulsum p. 33.)

2. In quo tua me provocavit oratio, mea consecuta est segnis. (Idem v. Ignavum et Segne p. 33.)

3. Bellum, ut opinio mea fert, ex consensu civitatis confectum iam haberemus. (Idem v. Confectum p. 269.)

4. ** quum constet Caesarem Lupercis id vectigal dedisse, qui ante poterat id constare? (Idem v. Constat p. 273.)

5. De statua nescio cuius Clodii, quam quum restitui iussisset, Anconae cum hero deiectam esse ex senatus consulto. (Idem v. Deiicere p. 288.)

6. ** insolens, arrogans, iactans. (Non. v. Insolens p. 322.)

7. Quem perisse ita de republica merentem consulem [vehementer] doleo. (Idem v. Meret p. 344.)

8. Tu si meam fidem praestiteris, quod confido te esse facturum. (Idem v. Praestare p. 371.)

9. Scriptum erat equestre praelium valde secundum, in his autem potius adversum. (Idem v. Secundum p. 389.)

10. Quum iter facerem Athiqui (ex Arpinati?) Claternam tempestate spurcissima. (Idem v. Spurcum p. 394.)

11. Nihil omnino certi, nec locupletem ad hoc auctorem habebamus. (Idem v. Locupletes p. 462.)

12. Antonius demens ante lucem paludatus. (Idem v. Paludamentum p. 539.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

1. Itaque in eam pausam vehementer est invectus. (Non. v. Invehi p. 329.)

2. Ego autem antiquissimum Scythis oriundum, quibus antiquior laetitia est, quam lucrum. (Idem v. Antiquus p. 426.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Posthac quod voles a me fieri, scribito. Vincam opinionem tuam. (Non. v. Opinio p. 356.)

2. Promissa tua memoria teneas. (Idem v. Promittere p. 362.)

213. AD LICINIUM CALVUM LIB. I.

1. Tuli moleste, quod litterae delitae mihi a te redditae sunt. (Prisc. l. IX. c. 10. §. 54.)

2. Praesentit animus et augurat quodammodo, quae futura sit suavitas. (Non. v. Auguro p. 469.)

214. EX EPISTOLA AD CATONEM.

Nec idcirco mihi desiderandam esse dignitatem meam, quod eam multi impugnarint, sed eo magis recolendam, quod plures desiderarint. (Non. v. Plus et Multum p. 438.)

215. EX EPISTOLA AD CERELLIAM.

Haec aut animo Catonis ferenda sunt aut Ciceronis stomacho. (Quinct. l. VI. c. 3. §. 112.)

216. E M. CIC. EPP. AD M. FILIUM. LIB. I.

Quare effice et elabora, ut excelleas. (Prisc. l. VIII. c. 17. §. 96. l. X. c. 6. §. 36.)

AD EUMDEM LIB. II.

Cui ego, quibuscumque rebus potero, libentissime commodabo. (Non. v. Commodare p. 275.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Ceris delitis. (Diomed. l. I. p. 372.)

2. Philosophiae quidem praecepta noscenda; vivendum autem civiliter. (Lactant. Inst. l. III. c. 14. §. 17.)

3. Cicero per epistolam culpat filium, dicens male eum dixisse »direxi litteras duas,« quum litterae, quoties epistolam significant, numeri tantum pluralis sint. (Serv. ad Aen. VIII. 168.)

4. M. Tullius — — in filio (ut epistolis apparet) recte loquendi usque quaque asper quoque exactor? (Quinctil. l. I. c. 7. §. 34. Ioannes Sarisber. Metalog. l. 1. c. 21.)

217. AD A. HIRTIUM EPIST. LIB. II.

Qua in re si mediocriter lapsus sum, defendes meum tolerabile erratum. (Non. v. Error p. 204.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. V.

Et quoniam, ut hoc tempus est, nihil habeo, patriae quod impertiam. (Idem v. Impertire p. 37.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. IX.

Dices: quid, quaeso, istuc intererat? Nescio, nisi tamen erat mihi verendum saepius, ne qui casus perimeret superiora. (Idem v. Interfiel p. 450.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Luta et limum aggerebant. (Idem v. Lutum p. 212.)

2. Quum enim nobilitas sit nihil aliud, quam cognita virtus; quis in eo, quem veterascentem videt, ad gloriam generis antiquitatem desideret? (Idem v. Vetustiscere et Veterascere p. 437.)

218. EX EPISTOLA AD HOSTILIUM.

Cicero requietem dixit ad Hostilium. (Charis. p. 52. 85. Putsch.)

219. AD CORNELIUM NEPOTEM E LIB. II.

Itaque nostri, quum omnia, quae dixissemus, dicta essent: quae facete et breviter et acute locuti essemus, ea proprio nomine appellari dict[eri]a voluerunt. (Macrob. Saturn. l. II. c. 1.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Hoc restiterat etiam, ut a te fictis aggrederer donis. (Prisc. l. VIII. c. 4. §. 17.)

2. Qui habet, ultro appetitur; qui est pauper, aspernatur. (Prisc. ibid.)

3. Quid? oratorum quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? Quis sententiis aut acutior aut crebrior? quis verbis aut ornatior aut elegantior? (Sueton. Iul. Caes. c. 55.)

4. Neque enim quidquam aliud est felicitas, nisi honestarum rerum prosperitas, vel, ut alio modo definiam, Felicitas est fortuna, adiutrix consiliorum bonorum: quibus qui non utitur, felix esse nullo pacto potest. Ergo in perditis impiisque consiliis, quibus Caesar usus erat, nulla potuit esse felicitas: feliciorque meo iudicio Camillus exsulans, quam temporibus iisdem Manlius, etiamsi, id quod cupierat, regnare potuisset. (Ammian. Marcell. l. XXI. c. 16. §. 13.)

5. Quidam veterum — — — cognitiones actuum variorum stilis uberioribus explicatas non edidere superstites, ut in quadam ad Cornelium Nepotem epistola Tullius quoque testis reverendus affirmat. (Idem l. XXVI. c. 1. §. 2.)

220. AD C. PANSAM EPIST. LIB. I.

1. De Antiocho fecisti humaniter: quem quidem ego semper dilexi, meque ab eo diligi sensi. (Non. v. Humaniter p. 509. Prisc. l. XV. c. 3. §. 14.)

2. ** quorum erupit illa vox, de qua ex te primum quiddam inaudieram. (Non. v. Inaudire p. 126.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

Nos Ventidianis rumoribus calficimur. (Non. v. Concalfacere p. 92.)

221. EPISTOLAE AD POMPEIUM.

Eam Scholiastes Ambros. ad Plancianam p. 177 ed. Mai DE REBUS SUIS in consulatu gestis Ciceronem [illegible] dicit voluminis instar insolentius scriptam.

222. AD M. TITINIUM.

Equidem memoria teneo, pueris nobis primum Latine docere coepisse L. Plotium quemdam: ad quem quum fieret concursus, quod studiosissimus quisque apud eum exerceretur, dolebam mihi idem non licere. Continebar autem doctissimorum hominum auctoritate, qui existimabant Graecis exercitationibus ali melius ingenia posse. (Sueton. de clar. Rhet. c. 2.)

223. EPISTOLARUM INCERTARUM

1. Data Lupercalibus, quo die Antonius Caesari. (Quinctilian. l. IX. c. 3. §. 61.)

2. Nae illi sunt faceti ac delicati ingredienti molles. (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 20.)

3. Piissimus vituperat Cicero in Philippicis (XIII. c. 19.), tamen Caper ille magister Augusti Caesaris [illegible] me et de epistolis Ciceronis colligit hoc verbum [illegible] dixerat ipse Cicero piissimus. (Pompeius p. 142 ed. Lindemann.)

4. *Καίτοι τινὲς τῶν προσποιουμένων δημοσθενίζειν ἐπιφύονται φωνῇ τοῦ Κικέρωνος, ἣν πρός τινα τῶν ἑταίρων ἔθηκεν ἐν ἐπιστολῇ γράψας, ἐνιαχοῦ τῶν λόγων ἀπονυστάζειν τὸν Δημοσθένη.* (Plutarch. in Vit. Cic. c. 24.)

5. Ciceroni dormitare interim Demosthenes — videtur. (Quinctil. l. X. c. 1. §. 24.)

6. Cicero ... quibusdam epistolis scripsit a satellitibus Caesarem in cubiculum regium eductum in aureo lecto veste purpurea decubuisse floremque aetatis a Venere orti in Bithynia contaminatum. (Suet. in Caes. c. 49.)

7. P. Ventidium mulionem castrensem suffraraneum fuisse. (Plin. H. N. l. VII. c. 44.)

8. Non se timidum in suscipiendis, sed in providendis periculis. (Quinctil. l. XII. c. 1. §. 17.)

9. Sed tamen ad illum diem Memmius erat Memmius. (Aquila c. 28 p. 145.) Item: sed tamen ad illum diem Memmius Memmius ad illud tempus, Memmius in alio — Marc. Capell. de Rhet. p. 129. Capp. — Idem Memmius Ciceroni (ad Att. l. I. ep. 18.) Paris dicitur.

224. EPISTOLARUM ΣΥΝΑΓΩΓΗ.

(Cic. ad Att. l. XVI. ep. 5.)

E. FRAGMENTA LIBRORUM PHILOSOPHICORUM MAGNAM PARTEM SUPERSTITUM.

225. I. FRAGMENTA ACADEMICORUM.

NOTITIA LITTERARIA.

XXI fragmenta quattuor librorum Academicorum exhibuimus, ac duo quidem libri I, quorum unum (1.) inter libri II fragmenta hactenus erat editum, quamquam primo annumeratum a Nonio. E decem libri II. fragmentis, quae adhuc enumerari consueverant, illo revulso et omisso, quod Nonius p. 162. *affert, in integra ipsius Ciceronis oratione II,* 33, 105 *conspicuo, octo tantum reliquimus.*

FRAGMENTA LIBRI I.

vide ad calcem Academicorum libri I. exscripta.

226. FRAGMENTA LIBRI II.

(i. e. apud Nonium posteriorum Academicorum libri II.)

1. Quid tam planum videtur, quam mare? ex quo etiam aequor illud poetae vocant. (Non. v. Aequor p. 65.)

2. Qui enim serius honores adamaverunt, vix admittuntur ad eos, nec satis commendati multitudini possunt esse. (Idem v. Adamare p. 69.)

3. Frangere avaritiam, scelera ponere, vitam suam exponere ad imitandum iuventuti. (Idem v. Exponere p. 104.)

4. Quid? lunae quae lineamenta sint, potesne dicere? cuius et nascentis et senescentis alias hebetiora, alias acutiora videntur cornua? (Idem v. Hebes p. 121.)

5. Atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non normis, non regulis. (Idem v. Perpendiculi p. 163.)

6. Alius adultis, alius senibus: alius aegris, alius sanis: alius siccis, alius vinolentis. (Idem v. Siccum p. 395.)

7. Si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil superum aut obscure admodum cernimus. (Idem v. Urinantur p. 474.)

8. Quibus etiam alabaster plenus unguenti putere videatur. (Idem v. Alabaster p. 545.)

227. EX LIB. III. (v. PRIORUM ACADEMICORUM I.)

1. Digladiari autem semper, depugnare cum facinorosis et audacibus, quis non quum miserrimum, tum etiam stultissimum dixerit? (Idem v. Digladiari p. ...)

2. Et ut nos nunc sedemus ad Lucrinum, pisciculosque exsultantes videmus. (Idem v. Exsultare p. ...)

3. In tanta animalium varietate, homini ut soli cupiditas ingeneraretur cognitionis et scientiae. (Id. v. Ingeneraretur p. 123.)

4. Aliqua potestas si sit, vindicet se in libertatem. (Idem v. Vindicare p. ...)

5. Quod si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutis, corrigere errorem poenitendo, facilior esset emendatio temeritatis. (Lactant. Inst. l. VI. c. 24.)

6. Malcho in opera affixa. (... l. ... p. ... ed. Putsch.)

228. EX LIBRIS ACADEMICORUM INCERTIS.

1. Mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi. (Lactant. l. III. c. 14. §. 15.)

2. — — — — — Latent ista omnia, Varro, magnis obscurata et circumfusa tenebris. (Marcian. Capell. de Rhet. p. 426. ed. C. Fortunat. l. III. c. 16. de Elocutionis Cura. cf. Cic. Acad. pr. l. II. c. 39. init.)

3. Talia mihi videntur omnia, quae probabilia vel verisimilia putavi nominanda: quae tu si alio nomine vis vocare, nihil repugno: satis enim mihi est, te iam bene accepisse, quid dicam: id est, quibus rebus haec nomina imponam. Non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem. (Augustin. contr. Acad. l. II. c. 11. §. 26. Tom. IV. p. 432. ed. Bas.)

4. Difficile est prorsus, ut quemquam non moveat, quod ibi (a Cicerone in Academicorum libris) dictum est: Academico sapienti ab omnibus ceterarum sectarum, qui sibi sapientes viderentur, secundae partes dantur, quum primas sibi quemque vindicare necesse sit. Ex quo potest probabiliter confici, eum recte primum esse iudicio suo, qui omnium ceterorum iudicio sit secundus. Fac enim, verbi caussa, Stoicum adesse sapientem: nam contra eos potissimum Academicorum exarsit ingenium: ergo Zeno vel Chrysippus, si interrogentur, quis sit sapiens, respondebit, eum esse, quem ipse descripserit. Contra Epicurus vel quis alius adversariorum negabit, suumque potius peritissimum voluptatum aucupem sapientem esse contendet. Inde ad iurgium. Clamat Zeno, et tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil esse aliud, quam honestatem: ipsam suo splendore in se animos ducere, nullo prorsus commodo extrinsecus posito et quasi lenocinante mercede: voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem et hominem et sapientem trudere nefas esse. Contra ille, convocata de hortulis in auxilium quasi libera turba temulentorum quaerentium tantum, quem incomptis unguibus bacchantes asperoque ore discerpant, voluptatis nomen, suavitatem, quietem teste populo exaggerans, instat acriter, ut sine ea beatus nemo esse posse videatur. In quorum rixam si Academicus incurrerit, utrosque audiet trahentes se ad suas partes. Sed si in illos aut in istos concesserit, ab eis, quos deserit, insanus, imperitus temerariusque clamabitur. Itaque quum et huc et illuc aurem diligenter admoverit, interrogatus, quid ei videatur, dubitare se dicet. Roga nunc Stoicum, quis sit melior, Epicurusne, qui delirare illum clamat, an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta deliberandum esse pronuntiat. Nemo dubitat, Academicum praelatum iri. Rursus te ad illum converte, et quaere, quem magis amet, Zenonem, a quo bestia nominatur, an Arcesilam, a quo audit, Tu fortasse verum dicis,

sed requiram diligentius: nonne apertum est, totam illam porticum insanam, Academicos autem prae illis modestos cautosque homines visum iri Epicuro? (Idem ibid. l. III. c. 7. Tom. IV. p. 441.)

5. Ait Cicero, Academicis morem fuisse occultandi sententiam suam, nec eam cuiquam, nisi qui secum ad senectutem usque vixisset, aperiendi. (Idem ibid. c. 20. §. 43. T. IV. p. 455.)

---

229. II. FRAGMENTA LIBRI, ut videtur, III. DE NAT. DEORUM septem vid. ipsi libro subscripta

230. III. EX LIB. I. DE DIVINATIONE.

Antecellunt. (Diomedes l. I. p. 371. ed. Putsch.)

231. IV. E LIB. DE FATO duo fragmenta v. ad libri exitum posita.

232-235. V. FRAGMENTA LIBRORUM DE LEGIBUS quinque et in his quintum ab Orellio additum ipsi de Legg. operi subieci.

F. FRAGMENTA DEPERDITORUM LIBRORUM PHILOSOPHICORUM.

---

236. I. OECONOMICA EX XENOPHONTE.

NOTITIA LITTERARIA.

Oeconomica (cf. Hieronym. ad Algasiam Quaest. VI. Opp. T IV. Part. I. pag 196. Bened.) scripsit Cicero a. p. C. c. 670. aut 71., Oeconomicum Xenophonteum, si non interpretatus, certe secutus. Quamquam his in fragmentis multa insunt interpretationis vestigia. Macrobius Saturn. l II. c. 16. Ciceronis Oeconomicon librum tertium memorat. Ac Serv. ad Virg Ge. I. 43. p. 63. omnino tres fuisse libros narrat, I. de domesticis, II. extraneis de officiis patrisfamilias, III. de agricultura. Ego fragmenta, quoniam, quo quaeque e libro sumpta sint, non liquet, ad Xenophontei Oeconomici ordinem redigere malui.

---

1. (Xenoph. Oec. c. 4. §. 20-25.) Quum ad Cyrum minorem regem Persarum, praestantem ingenio atque imperii gloria, Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset Sardis — et reliqua, quae continentur libro DE SENECTUTE c. 17. §. 59.

2. (Xenoph. Oec. c. 6. §. 12.) Homo ex eo numero hominum, qui apud nos hoc nomine dignantur. (Prisc. l. VIII. c. 4. §. 19.)

3. (Xenoph. Oec. c. 7. §. 9.) Quid igitur, pro deûm immortalium, primum eam docebas, quaeso? (Donat. in Ter. Phorm. 2, 3, 4.)

4. Xenophon Atheniensis eo libro, — qui Oeconomicus inscribitur, prodidit (c. 7. §. 18-28.) maritale coniugium sic comparatum esse natura, ut non solum iucundissima, verum etiam utilissima vitae societas iniretur: nam primum, quod etiam Cicero ait, ne genus humanum temporis longinquitate occideret, propter hoc marem cum femina esse coniunctum: deinde ut ex hac eadem societate mortalibus adiutoria senectutis, nec minus propugnacula praepararentur. Tum etiam, quum victus et cultus humanus non, uti feris, in propatulo ac silvestribus locis, sed domi sub tecto accurandus erat, necessarium fuit, alterutrum foris et sub dio esse, qui labore et industria compararet, quae tectis reconderentur: si quidem vel rusticari vel navigare vel etiam alio genere negotiari necesse erat, ut aliquas facultates acquireremus. Quum vero paratae res sub tectum essent congestae, alium esse oportuit, qui et illatas custodiret, et ea conficeret opera, quae domi deberent administrari. Nam et fruges ceteraque alimenta terrestria indigebant tecto: et ovium ceterarumque pecudum fetus, atque fructus clauso custodiendi erant, nec minus reliqua utensilia, quibus aut alitur hominum genus, aut etiam excolitur. Quare quum [et] operam et diligentiam ea, quae proposuimus, desiderarent, nec exigua cura foris acquirerentur, quae domi custodiri oporteret: iure, ut dixi, [a] natura comparata est [opera] mulieris ad domesticam diligentiam, viri autem ad exercitationem forensem et extraneam. Itaque viro calores et frigora perpetienda, tum etiam itinera et labores pacis ac belli, id est rusticationis et militarium stipendiorum, deus tribuit: mulieri deinceps, quod omnibus his rebus eam fecerat inhabilem, domestica negotia curanda tradidit. Et quoniam hunc sexum custodiae et diligentiae assignaverat, idcirco timidiorem reddidit, quam virilem. Nam metus plurimum confert ad diligentiam custodiendi. Quod autem necesse erat foris et in aperto victum quaerentibus nonnumquam iniuriam propulsare, idcirco virum, quam mulierem fecit audaciorem. Quia vero partis opibus aeque fuit opus memoria et diligentia: non minorem feminae, quam viro earum rerum tribuit possessionem. Tum etiam, quod simplex natura non omnes res commodas amplecti valebat*, idcirco alterum alterius indigere voluit: quoniam, quod alteri deest, praesto plerumque est alteri. Haec in Oeconomico Xenophon et deinde Cicero, qui eum Latinae consuetudini tradidit non inutiliter disseruerunt. (Colum. l. XII. Praef. §. 1-7.)

5. (Xen. Oec. c. 7. §. 36. sq.) Ea porro persuasissimum habere debebit, aut in totum, aut certe plurimum domi se morari oportere: tum quibus aliquid in agro faciendum erit servis, eos foras emittere; quibus autem in villa quid agendum videbitur, eos intra parietes continere, atque animadvertere, ne diurna cessando frustrentur opera: quae domum autem inferuntur, diligenter inspicere, ne delibata sint, et ita explorata atque inviolata recipere, tum separare, quae consumenda sunt, et quae superfieri possunt, custodire, ne sumptus annuus menstruus fiat. Tum si quis ex familia coeperit adversa valetudine affici, videndum erit, ut is quam commodissime ministretur: nam ex huiusmodi cura nascitur benevolentia, nec minus obsequium. Quin etiam fidelius, quam prius, servire student, qui convaluerint, quum est aegris adhibita diligentia. (Colum. l. XII. c. 1. §. 5. 6.)

6. (Xen. Oec. c. 8. §. 2-4.) Nam vetus est proverbium, paupertatem certissimam esse, quum alicuius indigeas, uti eo non posse, quia ignoretur, ubi proiectum iaceat, quod desideretur. Itaque in re familiari laboriosior est negligentia, quam diligentia. Quis enim dubitet, nihil esse pulchrius in omni ratione vitae, dispositione atque ordine? Quod etiam ludicris spectaculis licet saepe cognoscere. Nam ubi chorus canentium non ad certos modos, neque numeris praeeuntis magistri consensit, dissonum quiddam ac tumultuosum audientibus canere videtur. At ubi certis numeris ac pedibus, velut facta conspiratione, consensit atque concinuit, ex eiusmodi vocum concordia non solum ipsis canentibus amicum quiddam et dulce resonat, verum etiam spectantes audientesque laetissima voluptate permulcentur. Iam vero in exercitu neque miles neque imperator sine ordine ac dispositione quidquam valet explicare, quum arma-

tis inermem, eques peditem, plaustrum equitem, si sint permixti, confundant. (Colum. l. XII. c. 2. §. 5.)

7. (Xen. Oec. c. 8. §. 10.) Nam et unum quodque facilius consideratur, quum est assignatum suo loco, et si quid forte abest, ipse vacuus locus admonet, ut, quod deest, requiratur. Si quid vero curari aut concinnari oportet, facilius intelligitur, quum ordine suo recensetur. (Colum. l. XII. c. 2. §. 6.)

8. (Xen. Oec. c. 8. §. 1[illegible].) Haec eadem ratio praeparationis atque ordinis etiam in navigiis plurimum valet. Nam ubi tempestas incessit, et est rite disposita navis, suo quidque ordine locatum armamentum sine trepidatione minister promit, quum est a gubernatore postulatum. (Colum. l. XII. c. 2. §. 5.)

9. (Xen. Oec. c. 9. §. 3.) Quod excelsissimum est conclave, pretiosissima vasa et vestem desiderat: quod denique horreum siccum atque aridum, frumentis habetur idoneum: quod frigidum, commodissime vinum custodit: quod bene illustre, fragilem supellectilem atque ea postulat opera, quae multi luminis indigent. (Colum. l. XII. c. 2. §. 2.)

10. (Xen. Oec. c. 9. §. 6-10.) Praeparatis idoneis locis, instrumentum et supellectilem distribuere coepimus, ac primum ea secrevimus, quibus ad res divinas uti solemus: postea mundum muliebrem, qui ad dies festos comparatur: deinde ad bella* virilem: item dierum sollemnium ornatum, nec minus calceamenta utrique sexui convenientia: tum iam seorsum arma ac tela seponebantur, et in altera parte instrumenta, quibus ad lanificia utuntur. Post, quibus ad cibum comparandum vasis uti assolent, constituebantur; inde, quae ad lavationem, quae ad exornationem, quae ad mensam quotidianam atque epulationem pertinent, exponebantur. Postea ex iis, quibus quotidie utimur, quod menstruum esset, seposuimus, annuum quoque in duas partes divisimus. Nam sic minus fallit, qui exitus futurus sit. Haec postquam omnia secrevimus, tum suo quaeque loco disposuimus: deinde, quibus quotidie servuli utuntur, quae ad lanificia, quae ad cibaria coquenda et conficienda pertinent, haec ipsis, qui his uti solent, tradidimus, et, ubi ea ponerent, demonstravimus, et, ut salva essent, praecepimus. Quibus autem ad dies festos et ad hospitum adventum utimur et ad quaedam rara negotia, haec promo* tradidimus, et loca omnium demonstravimus, et omnia annumeravimus, atque annumerata ipsi exscripsimus, eumque admonuimus, ut, quodcumque opus esset, sciret, unde daret; et meminisset atque adnotaret, quid et quando et cui dedisset, et, quum recepisset, ut quidque suo loco reponeret. (Colum. l. XII. c. 3. §. 1-4.)

11. (Xen. Oec. c. 9. §. 11.) In primis considerandum erit, an a vino, ab escis, a superstitionibus, a somno, a viris remotissima sit, et ut cura eam subeat, quid meminisse, quid in posterum prospicere debeat, ut fere eum morem servet, quem villico praecepimus: quoniam pleraque similia esse debent in viro atque femina, et tam malum vitare, quam praemium recte factorum sperare. (Colum. l. XII. c. 1. §. 3.)

12. (Xen. Oec. c. 9. §. 14.) Postremo his rebus omnibus constitutis, nihil hanc arbitror distributionem profuturam, nisi, ut iam dixi, villicus saepius, et aliquando tamen dominus aut matrona consideraverit animadverteritque, ut ordinatio instituta conservetur. Quod etiam in bene moratis civitatibus semper est observatum; quarum primoribus atque optimatibus non satis visum est bonas leges habere, nisi custodes earum diligentissimos cives creassent, quos Graeci νομοφύλακας appellant. Horum erat officium, eos, qui legibus parerent, laudibus prosequi, nec minus honoribus: eos autem, qui non parerent, poena multare. (Colum. l. XII. c. 3. §. 10.)

13. (Xen. Oec. c. 10. §. 10.) Denique uno loco quam minime oportebit eam consistere: neque enim sedentaria eius opera est, sed modo ad telam debebit accedere ac, si quid melius sciat, docere; si minus, addiscere ab eo, qui plus intelligat: modo eos, qui cibum familiae conficiunt, invisere: tum etiam culinam et bubilia, nec minus praesepia mundanda curare: valetudinaria quoque, vel, si vacent ab imbecillis, identidem aperire, et immunditiis liberare, ut, quum res exegerit, bene ordinata [et ornata] et salubria languentibus praebeantur: promis quoque et cellariis aliquid appendentibus aut metientibus intervenire. (Colum. l. XII. c. 3. §. 8.)

14. [illegible] rogatus a Socrate (c. 12. §. 4.) utrumne, si res familiaris desiderasset, mercari villicum, tamquam fabrum, an a se instituere consueverit: ego vero, inquit, ipse instituto. Etenim qui me absente in meum locum substituitur, et vicarius meae diligentiae succedit, is ea, quae ego, scire debet. (Colum. l. XI. c. 1. §. [illegible])

15. (Xen. Oec. c. 12. §. 10-14.) Somni et vini sit abstinentissimus, quae utraque sunt inimicissima diligentiae: nam et ebriosa cura officii pariter cum memoria subtrahitur; et somniculosum plurima effugiunt: quid enim possit aut ipse agere aut cuiquam dormiens imperare? Tum etiam sit a venereis amoribus aversus: quibus si se dediderit, non aliud quidquam possit cogitare, quam illud, quod diligit. Nam vitiis eiusmodi pellectus animus nec praemium iucundius, quam fructum libidinis, nec supplicium gravius, quam frustrationem cupiditatis existimat. (Colum. l. XI. c. 1. §. 13. 14.)

16. (Xen. Oec. c. 16. §. 14.) Nullo modo facilius arbitror posse neque herbas arescere et interfici, neque terram ab sole percoqui. (Nonius v. Interfici p. 449.)

17. (Xen. Oec. c. 17. §. 2.) Sementibus tempora plerique praesumunt et ab undecimo die auctumnalis aequinoctii fruges serunt, adveniente Coronae exortu, continuis diebus certo prope imbrium promisso; Xenophon autem, quum (al. antequam) deus signum dederit. Hoc Cicero Novembris imbre fieri interpretatus est; quum sit vera ratio non prius serendi, quam folia coeperint decidere. (Plin. H. N. XVIII. 60.)

18. (Xen. Oec. c. 17. §. 14.) Apes in alvearium congesserunt*. (Charis. l. I. p. 82.)

19. (Xen. Oec. c. 19. §. 3.) Scrobes. (Serv. ad. Virgil. Georg. l. II. v. 288.)

20. (Xen. Oec. c. 19. §. 12. sq.) [Qui] neque serit vitem, neque quae sata est diligenter colit, oleum, ficus, poma non habet. (Macrob. Saturn. l. II. c. 16.)

21. (Xen. Oec. c. 19. §. 19.) Quum vero, affecta iam prope aestate, uvas a sole mitescere tempus est —. (Gell. l. XV. c. 5. Non. v. Profligare p. 161.)

22. (Xen. Oec. c. 20. §. 16-19.) Plurimum enim refert, colonos a primo mane opus aggredi, nec lentos per otium pigre procedere, siquidem Ischomachus idem ille, Malo, inquit, unius agilem industriam, quam decem hominum negligentem et tardam operam. Quippe plurimum affert mali, si operario tricandi potestas fiat. Nam ut in itinere conficiendo saepe dimidio maturius pervenit is, qui naviter et sine ullis [con]ces-

sationibus permeabit, quam is, qui quum sit una profectus, umbras arborum fonticulorumque amoenitatem, vel aurae refrigerationem captavit: sic in agresti negotio dici vix potest, quid navus operarius ignavo et cessatore praestet. (Colum. l. XI. c. 1. §. 15. 16.)

23. Cicero in Oeconomicis praedia latifundia. (Serv. ad Virg. Georg. l. II. c. 412.)

24. Quum alius alleget agriculturam laudabilem apud omnes haberi, fructus terrae simplices esse triplos; plus qui seminaverit, eum probatiorem fore; uberiores reditus industriae fraudari, negligentiam magis et incuriam ruris inculti reprehendi. (Haec Ambros. de Officiis III. 6. 2. editoribus Benedictinis Tulliana visa Orellius quamquam non assentiens addidit.)

237. II. PROTAGORAS EX PLATONE.

(Hunc dialogum quo tempore Cicero Latine interpretatus sit, non magis constat, quam quando Aeschinis in Ctesiphontem, et Demosthenis pro Ctesiphonte orationes et, quod his praemisit, prooemium De optimo genere oratorum. Protagoram vero, et alios nescio quos Platonis libros, quum alii, tum Schützius a Cicerone in iuventute in Latinum esse conversos propterea statuere videntur, quod Xenophontis Oeconomicum ipse Cicero a se adolescente adhuc in Latinum esse tralatum scribit Off. l. II. c. 24. §. 87. Ceterum adde locum Quinctiliani l. X. c. 5. §. 2. Ruhnkenii quidem iudicio haud integrum. De Timaeo vid. Argum. Tim.)

---

1. (Plat. Prot. init.) Quid tu? unde tandem appares, o Socrate? an [id*] quidem non dubium est, quin ab Alcibiade? (Prisc. l. VI. c. 11. §. 63.)

2. (Plat. Prot. p. 356. A. ed. Steph.) Quae igitur potest esse indignitas voluntatis (voluptatis* al.) ad molestiam, nisi in magnitudine aut longitudine alterius utrius posita? (Prisc. l. V. c. 12. §. 64.)

3. (Plat. Protag. p. 357. B.) Nunc a vobis, a Protagora et Socrate, postulo, ut de isto concedatis alter alteri, et inter vos de huiuscemodi rebus controversemini, non concertetis. (Prisc. l. VII. c. 7. §. 35.)

4. Confirmandi genera compluria. (Donat. in Terent. Phorm. Act. IV. sc. 3. v. 6.)

---

238. III. TIMAEUS

SEU

DE UNIVERSO.

NOTITIA LITTERARIA.

Hunc Platonis librum Cicero aetate iam provectus Latine est interpretatus. Ipsum enim prooemium declarat eum scriptum esse post Academica, quae Caesare IV. cos. s. coll. s. a. U. 710. confecta esse constat. Ceterum ipse quidem Cicero librum Platonis exemplo Timaeum, seriores autem grammatici de Universitate vel de Universo inscripsisse dicuntur.

I. Multa sunt a nobis et in Academicis conscripta contra Physicos, et saepe cum P. Nigidio Carneadeo more et modo disputata. Fuit enim vir ille quum ceteris artibus, quae quidem dignae libero essent, ornatus omnibus, tum acer investigator et diligens earum rerum, quae a natura involutae videntur. Denique sic iudico, post illos nobiles Pythagoreos, quorum disciplina exstincta est quodammodo, quum aliquot saecula in Italia Siciliaque viguisset, hunc exstitisse, qui illam renovaret. Qui quum me in Ciliciam proficiscentem Ephesi exspectavisset, Romam ex legatione ipse decedens: venissetque eodem Mytilenis mei salutandi et visendi caussa Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audiverim, meo iudicio facile princeps: perlibenter et Nigidium vidi, et Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus salutationibus, reliquum percontatione consumpsimus.

* * *

(Praeter partem exordii Ciceroniani desiderantur Timaei Platonici undecim paginae a p. 17. usque ad 27. ed. Steph. p. 22. ed. Bekker., qua exeunte leguntur verba: Ἔστιν οὖν δὴ κατ' ἐμὴν δόξαν πρῶτον διαιρετέον τάδε. Hinc incipit Tulliana Platonis oratio.)

II. Quid est, quod semper sit, neque ullum habeat ortum, et quod gignatur, nec umquam sit? Quorum alterum intelligentia et ratione comprehenditur; quod unum semper atque idem est: alterum, quod opinioni sensus rationis expers affert; quod totum opinabile est, id gignitur et interit, nec umquam esse vere potest. Omne autem, quod gignitur, ex aliqua caussa gigni necesse est. Nullius enim rei, caussa remota, reperiri origo potest. Quocirca si is, qui aliquod munus efficere molitur, eam speciem, quae semper est eadem, intuebitur, atque eam sibi proponet exemplar, praeclarum opus efficiat necesse est. Sin autem eam, quae gignitur: numquam illam, quam expetet, pulchritudinem consequetur. Omne igitur caelum, sive mundus sive quo alio vocabulo gaudet, hoc a nobis nuncupatus sit. De quo id primum consideremus, quod principio est in omni quaestione considerandum, semperne fuerit, nullo generatus ortu: an ortus sit ab aliquo temporis principatu. Ortus est, quandoquidem cernitur et tangitur, et est undique corporatus. Omnia autem talia sensum movent: sensusque moventia quae sunt, eadem in opinione consistunt*, quae ortum habere gignique diximus: nihil autem gigni posse sine caussis. Atque illum quidem quasi parentem huius universitatis invenire difficile: et quum iam inveneris, indicare in vulgus, nefas. Rursus igitur videndum, ille fabricator tanti operis utrum sit imitatus exemplar, idne, quod semper unum et idem et sui simile, an id, quod generatum ortumque dicimus. Atqui si pulcher est hic mundus, si probus eius artifex: profecto speciem aeternitatis imitari maluit: sin secus, quod ne dictu quidem fas est; generatum exemplum est pro aeterno secutus. Non igitur dubium, quin aeternitatem maluerit exsequi, quandoquidem neque mundo quidquam pulchrius, neque eius aedificatore praestantius. Sic ergo generatus, ad id est effectus, quod ratione sapientiaque comprehenditur atque immutabili aeternitate continetur. Ex quo efficitur, ut sit necesse, hunc, quem cernimus mundum simulacrum aeternum esse alicuius aeterni. Difficillimum autem est in omni inquisitione rationis exordium. De iis igitur, quae diximus, haec sit prima distinctio. III. Omni orationi cum iis rebus, de quibus explicat*, videtur esse cognatio*. Itaque quum de re stabili et immutabili disputatur oratio talis sit, qualis illa, quae neque redargui neque convinci potest. Quum autem ingressa est imitata et efficta simulacra, bene agi putat, si similitudinem veri consequatur. Quantum enim ad id, quod ortum est, aeternitas valet tantum ad fidem veritas. Quocirca si forte, de deorum natura ortuque mundi disserentes, minus id, quod avemus, omnino conseque-

mur, ut tota dilucide et plane exornata oratio sibi constet, et ex omni parte secum ipsa consentiat, haud sane erit mirum: contentique esse debebitis, si probabilia dicentur. Aequum est enim meminisse, et me, qui disseram, hominem esse, et vos, qui iudicetis, ut, si probabilia dicentur, ne quid ultra requiratis. Quaeramus igitur caussam, quae eum impulerit, qui haec machinatus sit, ut originem rerum et molitionem novam quaereret. Probitate videlicet praestabat: probus autem invidet nemini. Itaque omnia sui similia generavit. Haec nimirum gignendi mundi caussa iustissima. Nam quum constituisset deus bonis omnibus explere mundum, mali nihil admiscere, quoad natura pateretur: quidquid erat, quod in cernendi sensum caderet, id sibi assumpsit, non tranquillum et quietum, sed immoderate agitatum et fluctuans, idque ex inordinato in ordinem adduxit. Hoc enim iudicabat esse praestantius. Fas autem nec est, nec umquam fuit, quidquam, nisi pulcherrimum, facere ei, qui esset optimus. Quum rationem igitur habuisset, reperiebat nihil esse eorum, quae natura cernerentur, non intelligens, intelligente in toto genere praestantius. Intelligentiam autem ulli rei adiunctam esse sine animo, nefas esse. Quocirca intelligentiam in animo, animum conclusit in corpore. Sic ratus est opus illud effectum esse pulcherrimum. Quam ob caussam non est cunctandum profiteri, si modo investigari aliquid coniectura potest, hunc mundum animal esse, idque intelligens et divina providentia constitutum. IV. Hoc posito; quod sequitur, videndum est, cuiusnam animantium deus in fingendo mundo similitudinem secutus sit. Nullius profecto, eorum quidem, quae sunt nobis nota animantia. Sunt enim omnia in quaedam genera partita, aut inchoata, nulla ex parte perfecta. Imperfecto autem nec absoluto simile pulchrum esse nihil potest. Cuius ergo omne animal quasi particula quaedam est, sive in singulis sive in universo genere cernatur, eius similem mundum esse dicamus. Omnes igitur, qui animo cernuntur, et ratione intelliguntur animantes, complexu rationis et intelligentiae, sicut homines, hoc mundo, et pecudes et omnia, quae sub aspectum cadunt, comprehenduntur. Quod enim pulcherrimum in rerum natura intelligi potest, et quod ex omni parte absolutissimum est, ei quum deus similem mundum efficere vellet, animal unum, aspectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. Rectene igitur unum mundum diximus, an plures, et innumerabiles, dictu verius et melius? Unus profecto, siquidem factus est ad exemplum. Quod enim omnes animantes eos, qui ratione intelliguntur, complectitur, id non potest esse cum altero. Rursus enim alius animans, qui eum contineat, sit necesse est, cuius partes sint animantes superiores, caelumque hoc simulacrum illius ultimi sit, non proximi. Quorum ne quid accideret atque ut hic mundus esset animanti absoluto simillimus, hoc ipso, quod solus atque unus esset, idcirco singularem deus hunc mundum atque unigenam procreavit. Corporeum autem et aspectabile, itemque tractabile omne necesse est esse, quod natum est. Nihil porro, igni vacuum, videri potest: nec vero tangi, quod careat solido: solidum autem nihil, quod terrae sit expers. Quamobrem mundum efficere moliens, deus terram primum ignemque iungebat. Omnia autem duo ad cohaerendum tertium aliquid requirunt, et quasi nodum vinculumque desiderant. Sed vinculorum id est aptissimum atque pulcherrimum, quod ex se atque de his, quae astringit, quam maxime unum efficit. Id optime assequitur, quae Graece *ἀναλογία*, Latine (audendum est enim, quoniam haec primum a nobis novantur) comparatio proportiove dici potest. V. Quando enim trium vel numerorum vel figurarum vel quorumcumque generum contingit, ut, quod medium sit, ut ei primum proportione, ita id postremo comparetur, vicissimque ut extremum cum medio, sic medium cum primo conferatur; id quod medium est, tum primum fit, tum postremum: postrema vero et prima media fiunt: ita necessitas cogit, ut eadem sint ea, quae disiuncta fuerunt. Eadem autem quum facta sint, efficitur, ut omnia sint unum. Quod si universitatis corpus planum et aequabile explicaretur, neque in eo quidquam esset requisitum: unum interiectum medium et se ipsum, et ea, quibus esset interpositum, colligaret. Sed quum soliditas mundo quaereretur: solida autem omnia uno medio numquam, duobus semper copulentur: ita contigit, ut inter ignem et terram aquam deus animamque poneret, eaque inter se compararet et proportione coniungeret, ut, quemadmodum ignis animae, sic anima aquae; quodque anima aquae, id aqua terrae proportione redderet. Qua ex coniunctione caelum ita aptum est, ut sub aspectum et tactum cadat. Itaque et ob eam caussam, et ab iis rebus, numero quattuor, mundi est corpus effectum, ea constrictum comparatione, qua dixi: ex quo ipse se concordi quadam amicitia et caritate complectitur; atque ita apte cohaeret, ut dissolvi nullo modo queat, nisi ab eodem, a quo est colligatus. Earum autem quattuor rerum, quas supra dixi, sic in omni mundo omnes partes collocatae sunt, ut nulla pars huiusce generis excederet extra, atque in hoc universo inessent genera illa universa. Id ob eas caussas, primum ut mundus animans posset ex perfectis partibus esse perfectus: deinde ut unus esset, nulla parte, unde alter gigneretur, relicta: postremo ne qui morbus eum posset aut senectus attingere. Omnis enim coagmentatio corporis vel calore vel frigore vel aliqua impulsione vehementi labefactatur et frangitur et ad morbos senectutemque compellitur. Hanc igitur habuit rationem effector mundi molitorque deus, ut unum opus totum atque perfectum ex omnibus totis atque perfectis absolveretur, quod omni morbo seniove careret. VI. Formam autem et maxime sibi cognatam et decoram dedit. A quo enim animante omnes reliquos contineri vellet animantes, hunc ea forma figuravit, qua una omnes reliquae formae concluduntur: et globosum* est fabricatus, quod *σφαιροειδὲς* Graeci vocant. Cuius omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur; idque ita tornavit, ut nihil effici possit rotundius, nihil ut asperitatis haberet, nihil offensionis, nihil incisum angulis, nihil amfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum, omnesque partes simillimas omnium, quod eius praestabat iudicio dissimilitudini similitudo. Omni autem totam figuram mundi levitate circumdedit. Nec enim oculis egebat, quia nihil extra, quod cerni posset, relictum erat: nec auribus, quia ne quod audiretur quidem: neque erant anima circumfusa extrema mundi, ut respirationem requireret: nec vero desiderabat aut alimenta corporis, aut detractionem confecti et consumpti cibi. Neque enim ulla decessio fieri poterat, neque accessio: neque vero erat, unde. Ita se ipse consumptione et senio alebat sui, quum ipse per se et a se et pateretur et faceret omnia. Sic enim ratus est

ille, qui ista iunxit et condidit, ipsum se contentum esse mundum, neque egere altero. Itaque nec ei manus affinxit, quia nec capiendum quidquam erat, nec repellendum: nec pedes, nec alia membra, quibus ingressum corpore sustineret. Motum enim dedit caelo eum, qui figurae eius esset aptissimus, qui unus ex septem motibus mentem atque intelligentiam cieret maxime. Itaque una conversione atque eadem ipse circum se torquetur et vertitur. Sex autem reliquos motus ab eo separavit. Itaque eum ab omni erratione liberavit. Ad hanc igitur conversionem, quae pedibus et gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit. Haec deus is, qui erat, de aliquando deo futuro cogitans, levem eum effecit et undique aequabilem, et a medio ad summum parem et perfectum atque absolutum ex absolutis atque perfectis. Animum autem ut in eo medio collocavit, ita per totum tetendit: deinde eum circumdedit corpore et vestivit extrinsecus: caeloque solivago et volubili et in orbem incitato complexus est, quod secum ipsum propter virtutem facile esse posset, nec desideraret alterum, satis sibi ipsum notum et familiare. Sic deus ille aeternus hunc perfecte beatum deum procreavit. Sed animum haud ita, ut modo locuti sumus, tum denique, quum corpus ei effecisset, inchoavit. Neque enim esset rectum, minori parere maiorem. Sed nos multa inconsiderate ac temere dicimus. VII. Deus autem et ortu et virtute antiquiorem genuit animum, eumque ut dominum atque imperantem obedienti praefecit corpori: idque molitus tali quodam est modo. Ex ea materia, quae individua est et quae semper unius modi suique similis, et ex ea, quae corporibus dividua gignitur, tertium materiae genus ex duobus in medium admiscuit, quod esset eiusdem naturae, et quod alterius: idque interiecit inter individuum atque id, quod dividuum esset in corpore. Ea quum tria sumpsisset, unam in speciem temperavit: naturamque illam, quam alterius diximus, vi cum eadem coniunxit, fugientem, et eius copulationis alienam, quae* permiscens cum materia, quum ex tribus effecisset unum, id ipsum in ea, quae decuit, membra partitus est. Iam partes singulas ex eodem et ex altero et ex materia temperavit. Fuit autem talis illa partitio. Unam principio partem detraxit ex toto: secundam autem primae partis duplam: deinde tertiam, quae esset secundae sesquialtera, primae tripla: deinde quartam, quae secundae dupla esset: quintam inde, quae tertiae tripla: tum sextam octuplam primae, postremo septimam, quae septem et viginti partibus antecederet primae. Deinde instituit dupla et tripla intervalla explere, partes rursus ex toto desecans: quas intervallis ita locabat, ut in singulis essent bina media: (vix enim audeo dicere medietates, quas Graeci *μεσότητας* appellant; sed quasi ita dixerim, intelligatur; erit enim planius.) Earum alteram, eadem parte praestantem extremis eademque superatam: alteram pari numero praestantem extremis, parique numero superatam. Sesquialteris autem intervallis et sesquitertiis et sesquioctavis sumptis ex his colligationibus in primis intervallis, sesquioctavo intervallo sesquitertia omnia explebat, quum particulam singulorum relinqueret. Eius autem particulae intervallo relicto habebat numerus ad numerum eamdem proportionem comparationemque in extremis, quam habent CCLVI cum CCXLIII, atque ita permixtum illud, ex quo haec secuit, iam omne consumpserat. Hanc igitur omnem coniunctionem, duplicem in longitudinem diffidit: mediaeque accommodans mediam quasi decussavit: deinde in orbem torsit, ut et ipsae secum et inter se ex commissura, quae e regione esset, iungerentur; eoque motu, cuius orbis semper in eodem erat eodemque modo ciebatur, undique est eas circumplexus. Atque ita quum alterum esset exteriorem amplexus orbem: illum, eiusdem naturae; hunc, alterius nominavit: eamque, quae erat eiusdem, detorsit a latere in dextram partem: hanc autem citimam a media linea direxit ad laevam: sed principatum dedit superiori, quam solam individuam reliquit. Interiorem autem quum in sex partes divisisset, septem orbes dispares duplo et triplo intervallo moveri iussit, contrariis inter se cursibus. Eorum autem trium fecit pares celeritates, sed quattuor et inter se dispares et dissimiles trium reliquorum. VIII. Animum igitur quum ille procreator mundi deus ex sua mente et voluntate genuisset: tum denique omne, quod erat concretum atque corporeum, substernebat animo, interiusque faciebat: atque ita medio medium accommodans copulabat. Sic animus a medio profectus extremitatem caeli a suprema regione rotundo ambitu circumiecit, seseque ipse versans, divinae, sempiternae sapientisque vitae induxit exordium. Et corpus quidem caeli aspectabile effectum est, animus autem oculorum effugit obtutum. Est autem unus ex omnibus rationis concentionisque (*ἁρμονίας* Graece) sempiternarum rerum et sub intelligentiam cadentium compos et particeps; quo nihil ab optimo et praestantissimo genitore melius procreatum: quippe qui ex eadem vinctus, alteraque natura, adiuncta materia, temperatione trium partium, proportione compactus, se ipse conversans, quum materiam mutabilem arripuisset, et quum rursus individuam atque simplicem, per se omnis movetur, discernitque, quid sit eiusdem generis, et alterius, et cetera diiudicat, quid cuique rei sit maxime aptum, quid quoque loco aut modo aut tempore contingat: quaeque distinctio sit inter ea, quae gignantur, et ea, quae sint semper eadem. Ratio autem vera, quae versatur in iis, quae sunt semper eadem, et in iis, quae mutantur, quum in eodem et in altero movetur ipsa per sese sine voce et sine ullo sono, quum eam* partem attingit, qua sensus cieri potest: orbis illius generis alterius immutatus et rectus omnia animo mentique denuntiat: tum opiniones assensionesque firmae veraeque gignuntur. Quum autem in illis rebus vertitur, quae manentes semper eaedem non sensu, sed intelligentia continentur: [tum intelligentia scientiaque necessario efficitur.]

* * *

(Excidit tantum fere orationis Platonicae, quantum una [illegible] ctitur pagina ed. Steph. ubi ultima ante hanc lacunam verba [illegible] tur p. 37. C. p. 35. ed. Bekker [illegible] Post eamdem prima p. [illegible] C. ed. St. p. [illegible] ed. B. [illegible] sunt: [illegible])

IX. »Ratione igitur et mente divina, ad originem »temporis curriculum inventum est solis et lunae ****[Corpora autem eorum singulorum quum effecisset deus, ea ad eas conversiones collocavit, quas alterius circuitus conficiebat, quae sunt septem, ut et illa septem: ita vim suam natura convertit,] ut terram lunae cursus proxime ambiret eique supra terram proxima solis circumvectio esset. Lucifer deinde et sancta Mercurii stella cursum habent solis celeritati parem, sed vim quamdam contrariam: eaque concursione*, quam inter se habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios vincunt vicissimque vincuntur. Reliquorum siderum quae caussa collocandi fuerit, quaeque

eorum sit collocatio, in sermonem alium differendum est: ne in eo, quod attingendum fuit, quam in eo, cuius caussa id attigimus, longior ponatur oratio. Quando igitur unum quodque eorum siderum cursum decorum est adeptum, ex quibus erat motus temporis consignandus: colligatisque corporibus vinculis animalibus, [tum] animantia orta sunt: eaque imperio parere didicerunt: tunc ex alterius naturae motione transversa, in eiusdem naturae motum incurrentia, in eaque haerentia atque impedita, quum alia maiorem lustrarent orbem, alia minorem, tardius quae* maiorem, celerius quae* minorem, motu unius eiusdemque naturae: quae velocissime movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus, et quum superabant, superari videbantur. Omnes enim orbes eorum quasi helicis inflexione vertebat: quam bifariam contrarie simul procedentia efficiebant, ut, quod esset tardissimum, id proximum fieret celerrimo. Atque ut esset mensura quaedam evidens, quae in [istis] octo cursibus celeritates tarditatesque declararet: deus ipse solem, quasi lumen, accendit ad secundum supra terram ambitum, ut quam maxime caelum omnibus colluceret, animantesque, quibus ius esset doceri, ab eiusdem motu et ab eius, quod simile esset, numerorum naturam vimque cognoscerent. Nox igitur et dies ad hunc modum, et ob has generata caussas, unum circuitum orbis efficit sapientissimum atque optimum: mensis autem, quando luna, lustrato suo cursu, solem consecuta est: annus, ubi sol suum totum confecit et peragravit orbem. Ceterorum autem siderum ambitus ignorantes homines, praeter admodum paucos, neque nomine appellant, neque inter se numero commetiuntur. Itaque nesciunt, hos siderum errores id ipsum esse, quod rite dicitur tempus, multitudine infinita, varietate admirabili praeditos. Attamen illud perspici et intelligi potest, absoluto perfectoque numero temporis, absolutum perfectumque annum tunc compleri denique, quum se octo ambitus, confectis suis cursibus, ad idem caput retulerunt, quumque eos permensus est idem et semper sui similis orbis. Has igitur ob caussas nata astra sunt, quae, per caelum penetrantia, solstitiali se et brumali revocatione converterent: ut hoc omne animal, quod videmus, esset illi animali, quod sentimus, ad aeternitatis imitationem simillimum. X. Et cetera quidem usque ad temporis ortum expressa* ab illis, quae imitabatur, effinxerat: sed quia nondum omne animal in mundo intus incluserat, ex ea parte deficiebat ad propositum exemplar imaginis similitudo. Quot igitur et quales animalium formas mens, in speciem rerum intuens, poterat cernere, totidem et tales in hoc mundo secum cogitavit effingere. Erant autem animantium genera quattuor: quorum unum divinum atque caeleste: alterum pennigerum et aërium: tertium aquatile: terrestre quartum. Divinae animationis maxime speciem faciebat ex igne, ita ut splendidissimus esset et aspectu pulcherrimus. Quumque similem universitatis naturae efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit, comitemque* eum sapientia quam optimae mentis effecit, circumque omne caelum aequaliter distribuit, ut hunc hac varietate distinctum bene Graeci *κόσμον*, nos lucentem mundum nominaremus. Dedit autem divinis duo genera motus: unum, quod semper esset in eodem aeque, et idem in omnibus, atque uno modo celeraret: alterum, quod in anticam partem a conversione eiusdem et similis pelleretur. Quinque autem reliquis motibus orbem eum esse voluit expertem, immobilem et stantem. Ex quo genere ea sunt sidera quae infixa caelo non moventur loco: quae sunt animantia eaque divina ob eamque caussam suis sedibus inhaerent et perpetuo manent. Quae autem vaga et mutabili erratione* labuntur, ita generata sunt, ut supra diximus. Iam vero terram, altricem nostram, quae traiecto axe sustinetur, diei noctisque effectricem eamdemque custodem, antiquissimam deorum voluit esse eorum, qui intra caelum gignerentur. Flexiones autem deorum et inter ipsos deos concursiones, quaeque in orbibus eorum conversiones antecessionesque eveniant, quumque inter se paene contingant, eos, qui prope copulentur contraria regione, et pone quos, aut ante labantur, quibusque temporibus a nostro aspectu oblitescant, rursusque emersi errorem incutiant rationis expertibus, si verbis explicare conemur, nullo posito sub oculis simulacro, earum rerum frustra suscipiatur labor. Sed haec satis sint dicta nobis. Quae de deorum, qui cernuntur, quique orti sunt, natura praefati sumus, habeant hunc terminum. XI. Reliquorum autem, quos Graeci *δαίμονας* appellant, nostri, opinor, Lares, si modo hoc recte conversum videri potest, et nosse et nuntiare ortum eorum, maius est, quam ut profiteri scribere nos audeamus. Credendum nimirum est veteribus et priscis, ut aiunt, viris, qui se progeniem deorum esse dicebant. Itaque eorum vocabula nobis prodiderunt. Nosse autem generatores suos optime poterant: ac difficile factu est, a diis ortis fidem non habere; quamquam nec argumentis nec rationibus certis eorum oratio confirmatur: sed quia de suis rebus notis videntur loqui, veteri legi morique parendum est. Sic igitur, ut ab iis est traditum, horum deorum ortus habeatur atque dicatur, ut Oceanum Salaciamque Caeli satu Terraeque conceptu generatos editosque memoremus: ex his Phorcyn, Saturnum et Opem: deinceps Iovem atque Iunonem, reliquos, quos fratres inter se agnatosque usurpare atque appellare videmus, et eorum, ut utamur veteri verbo, prosapiam. Quando igitur omnes, et qui moventur palamque ostenduntur, et qui eatenus nobis declarantur, qua ipsi volunt, creati sunt: tum ad eos is deus, qui omnia genuit, fatur. Haec vos, qui deorum satu orti estis, attendite: quorum operum ego parens effectorque sum, quae per me facta, sunt indissolubilia, me invito: quamquam omne colligatum solvi potest: sed haudquaquam boni est, ratione vinctum velle dissolvere. Sed quoniam orti estis, immortales vos quidem esse et indissolubiles non potestis: neutiquam tamen dissolvemini, neque vos ulla mortis fata periment, nec fraus valentior, quam consilium meum, quod maius est vinculum ad perpetuitatem vestram, quam illa, quibus estis tum, quum gignebamini, colligati. Quid sentiam igitur, cognoscite. Tria nobis genera reliqua sunt, eaque mortalia: quibus praetermissis, caeli absolutio perfecta non erit. Omnia enim genera animalium complexu non tenebit: teneat autem oportebit, ut ex eodem ne quid absit; quae a me ipso effecta sint, deorum vitam possint adaequare. Ut igitur mortali generentur conditione, vos suscipite, ut illa gignatis, imiteminique vim meam, qua in vestro ortu me usum esse meministis: in quibus qui tales creantur, ut deorum immortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur, teneantque omnium animantium principatum, vobisque iure et lege volentes pareant: quorum vobis initium satusque* tradetur a me: vos autem ad id, quod erit immortale, partem attexitote mortalem. Ita orientur animan-

tes, quos et vivos alatis et consumptos sinu recipiatis. Haec ille dixit. XII. Deinde ad temperationem superiorem revertit: in qua omnem animum universae naturae temperans permiscebat, superiorisque permixtionis reliquias fundens aequabat, eodem modo ferme, nisi quod non ita incorruptas, ut ea, quae semper idem, sed ab iis secundum sumebat atque tertium. Toto igitur omni constituto, sideribus parem numerum distribuit animorum et singulos adiunxit ad singula atque ita quasi in currum universitatis imposuit commonstravitque leges fatales ac necessarias, et ostendit primum ortum unum fore omnibus, eumque moderatum atque constantem nec ab ullo imminutum: satis autem, et quasi sparsis animis, fore, uti certis temporum intervallis oriretur animal, quod esset ad cultum deorum aptissimum. Sed quum duplex esset natura generis humani, sic se res habebant, ut praestantius genus esset eorum, qui essent futuri viri. Quum autem animos corporibus* cum necessitate insevisset, quumque ad corpora necessitate tum accessio fieret, tum abscessio; principio necesse erat sensum exsistere unum, communemque omnium vehementiore motu excitatum, coniunctumque naturae: deinde voluptate et molestia mixtum amorem: post iram et metum et reliquos motus animi, comites superiorum, et iis etiam contrarios dissidentes: quos qui ratione rexerit, iuste vixerit; qui autem his se dediderit, iniuste. Atque ille, qui recte et honeste curriculum vivendi a natura datum confecerit, ad illud astrum, quocum aptus fuerit, revertetur. Qui autem immoderate et intemperate vixerit, eum secundus ortus in figuram muliebrem transferet. Et si ne tum quidem finem vitiorum faciet: gravius etiam iactabitur, et in suis moribus simillimas figuras pecudum et ferarum transferetur: neque malorum terminum prius aspiciet, quam illam sequi coeperit conversionem, quam habebat in se ipse, eiusdem et unius, simul innatam et insitam. Quod tum eveniet, quum illa, quae ex igni, aëre, aqua atque terra, turbulenta et rationis expertia insederint, denique ratione depulerit, et ad primam atque optimam affectionem animi pervenerit.

XIII. Quae quum ita designasset, seseque, si quid postea fraudis aut vitii evenisset, extra omnem culpam caussamque posuisset: alios in terram, alios in lunam, alios in reliquas mundi partes, quae sunt ad spatiorum temporis significationem notae constitutae, spargens quasi serebat. Post autem sationem eam diis, ut ita dicam, iunioribus permisit, ut corpora mortalia effingerent, quantumque esset reliquum ex humano animo, quod deberet accedere, id omne, et quae consequentia essent, perpolirent et absolverent: deinde ut huic animanti principem se ducemque praeberet, vitamque eius pulcherrime regeret et gubernaret: nisi quatenus ipse benefactus sua culpa sibi aliquid miseriae quaereret. Atque is quidem, qui cuncta composuit, constanter in suo manebat statu: qui autem erant ab eo creati, quum parentis ordinem cognovissent, hunc sequebantur. Itaque quum accepissent immortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem et effectorem sui, particulas ignis et terrae et aquae et animae a mundo, quas rursus redderent, mutuabantur, easque inter se copulabant, haud iisdem vinculis, quibus ipsi erant colligati, sed talibus, quae cerni non possent propter parvitatem, crebris quasi cuneolis iniectis, unum efficiebant ex omnibus corpus: itemque in eo influente atque effluente animo divino ambitus illigabant. Itaque illi in flumen [ingens] immersi, neque tenebant neque tenebantur, sed vi magna tum ferebant tum ferebantur. Ita totum animal movebatur illud quidem, sed immoderate et fortuitu, ut sex motibus veheretur. Nam et ante et pone, ad laevam et ad dextram, et sursum et deorsum, modo huc, modo illuc —
* * * sex oras regionesque versus errans procedebat, * * *

(Tres fere desunt paginae orationis Platonicae. Verba ante hiatum ultima haec sunt ap. Plat. p. 43. B. ed. Steph. p. 47. ed. Bekker.): [illegible] Abruptae orationis initium [illegible] verbis ap. Plat. p. 46. A. ed. Steph. p. 52. ed. Bekker. [illegible]tur: [illegible] etc.

Iam vero earum imaginum, quae finguntur et redduntur in speculis, eorumque, quae splendida et lévia sunt, rationem perspicere haud difficile est. Nam ex ignis utriusque externi atque interni communione inter ipsos, quum unus per singulas partes effectus et multis modis concors et aptus redditus in levore consedit.

XIV. Sed si in splendore consedit: tum vel eadem species vel interdum immutata redditur [*omniaque huiusmodi necessario in speculo referuntur*], quum ignis oculorum cum eo igne, qui est ob os offusus, [*in re levi et splendida.*] se confudit, et contulit. Dextra autem videntur, quae laeva sunt, quia contrariis partibus oculorum contrarias partes attingunt, [*praeter morem usitatum adiectionis et commissurae.*]

* * *

Respondent autem dextra dextris, laeva laevis conversione luminum, quum ea inter se non cohaerescunt. Id fit, quum speculorum lévitas hinc illincque altitudinem assumpsit et ita dextra detrusit in laevam partem oculorum, laevaque in dextram. Supina etiam ora cernuntur depulsione luminum: quae convertens inferiora reddit, quae sunt superiora. Atqui haec omnia ex eo genere sunt, quae rerum adiuvant caussas. Quibus utitur ministeriis deus, quum optimi speciem, quoad fieri potest, efficit. Sed existimant plerique, non haec adiuvantia caussarum, sed has ipsas esse omnium caussas, quae vim habeant frigoris et caloris, concretionis et liquoris, careant autem omni intelligentia atque ratione, quae, nisi in animo, nulla alia in natura reperiantur. Animus autem sensum omnem effugit oculorum. At ignis et aqua et terra et aer corpora sunt, eaque cernuntur. Illum autem, qui intelligentiae sapientiaeque se amatorem profitetur, necesse est intelligentis sapientisque naturae primas caussas conquirere: deinde secundas caussas rerum earum, quae necessario movent alias, quum ipsae ab aliis moventur. Quocirca nobis sic cerno esse faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere caussarum, separatim autem de iis, quae cum intelligentia sunt efficientes pulcherrimarum rerum atque optimarum: et de iis, quae, vacantes prudentia, inconstantia perturbataque efficiunt. Ac de oculorum quidem caussis, ut haberent eam vim, quam nunc habent, satis fermo esse dictum puto. Maxima autem eorum utilitas donata humano generi deorum munere deinceps explicetur. Rerum enim optimarum cognitiones nobis oculi attulerunt. Nam haec, quae est habita de Universitate oratio a nobis, haud umquam esset inventa, si neque sidera neque sol neque caelum sub oculorum aspectum cadere potuissent. Nunc vero dies noctesque oculis cognitae, tum mensium annorumque conversiones ad numerum machinatae sunt, et spatium temporis dimensae sunt et ad quaestionem totius naturae impulerunt. Quibus ex

rebus philosophiam adepti sumus quo bono nullum optabilius, nullum praestantius neque datum est mortalium generi deorum concessu atque munere, neque dabitur

* * *

(P. 47. B. et I. Steph. (p. 51 ed. Bekker) haec exstant Platonis verba [illegible] — in quo exit hoc Ciceronis fragmentum. Hunc orationis Plat. locum paginae XLVI [illegible]

Defenstrix. Prisc. de XII vers. Aen. c. 2. §. 16.)

239. IV. DE PHILOSOPHIA
SEU
HORTENSIUS.

NOTITIA LITTERARIA.

LXXXVI fragmenta Hortensii e Nonio aliisque scriptoribus collecta editione priore continentur. Orellius tria addidit, unum post 21, alterum post 27, tertium post 86. His Frid. Schneiderus Wratislaviensis in Progrr. gymnasii Tremesnensis 1841. et 1844. rursus tria adiunxit. Idem auctor exstitit, ut in alium ordinem redigerentur, et ipse redigere coepit. Ego disputationis ordinem, quoad ex ipsis verbis cognoscere poteram, ita sum persecutus, ut in exordio et in duobus deinceps sermonibus collocarem, et certae sedis fragmentis subiungerem sententiae similitudine affinia, in fine autem incertae sedis fragmenta componerem, vestigia sequens superioris ordinis, eiusque numeros ubique iuxta novos aspergerem. Schneideri ordinem ex magna parte meum facere dubitavi.

Quot fuerint dialogi, incertum est. Fuisse plures et minimum duos, Fr. 23. satis demonstrat. Bipartita autem fuit ipso Cicerone teste (de Fin. I, 1.) disputatio, prior Hortensii philosophiam accusantis et vituperantis, Ciceronis vero defendentis et collaudantis posterior. M. Tullio autem aderant Catulus pro philosophia dicens contra eloquentiam (Fr. 8. 41.) Balbus haud secus atque in libris de N. D. Stoicorum disciplinae patrocinans (Fr. 21.) et Lucullus historiae laudes celebrans (Fr. 47.). In exordio M. Tullius locum de beatitudine illustrat. Omnes in Luculli villam convenerant, ubi colloquium est habitum (Fr. 3. et 4.). Ceterum sermo non potuit post annum U. 694 quo Afranio et Metello coss. Catulus obiit, haberi aut habitus fingi. Cicero autem opus ad excitanda inter Romanos philosophiae studia scriptum edidit. Cf. de Div. II. 1.

EXORDIUM.

1. (22.) Cicero quum vellet in Hortensio dialogo ab aliqua re certa, de qua nullus ambigeret, sumere suae disputationis exordium, **Beati certe, inquit, omnes esse volumus.** Augustin. de Trinit. l. XIII. c. 4. Opp. T. III. p. 408. Idem contra Iulian. l. VI. c. 26. Tom. X. ed. Antwerp. p. 989. haec addit: „Idque unum esse dixerunt philosophi, quod disputatione non egeat, quod nemo est qui non expetat.“ Cf. etiam Iul. Victor. p. 64. „Omnes beatam vitam vivere volunt; qui beatam vitam vivere volet, philosophetur oportet.“

2. (13.) **Perge, quaeso; nec enim imperite exorsus es.** (Nonius v. Exordium p. 30.)

3. (*) Scholiastes ad. Cic. Act. II. in Verrem lib. I. c. 20. §. 54.: „Qui“ (Hortensius) „huiusmodi signis et tabulis pictis familiariter „delectabatur. Id manifestius in Hortensio ostendit dialogo, „quum in villa Luculli bellum esset omni apparatu venustatis ornatum.“ **Bellum** esse litterarum certamen, docent verba adiecta. De improprio usu vocabuli cf. Tusc. l. I. c. 45. §. 109. Quare non est, cur **sacellum** Schützii aut alieniores Madvigii aut Schneideri coniecturas admittas. Quas v. ap. Schneid. Progr. 1844.

4. (3.) **Lucullo quidem noster adventus et gratus et iucundus fuisset —.** (Fronto Exx. Elocc. p. 380. et 519.)

5. (33.) **Quare velim dari mihi, Luculle, iubeas indicem tragicorum, ut sumam, si qui forte mihi desunt.** (Nonius v. Sumere p. [illegible])

6. (64.) (M. Tullius in Hortensio) **Primus balneola suspendit, inclusit pisces.** (Nonius v. Balneae p. [illegible])

7. (65.) — **et amoenitate summa perfructus est** (Priscian. l. X. c. 2. §. 13.)

8. (4.) **Hic primum Catulus delectatus ipso loco.** (Fronto Exx. Elocc. p. 374. et 5[illegible])

9. (26.) **Si deus unus est, quae esse beata solitudo queat?** (Lactant. Inst. l. I. c. 7.)

10. (63.) (Fingimus aliquem talem qualem Tullius fuisse dicit Oratam. Quis enim fuisse dicit Oratam egestate laborasse, **hominem ditissimum, amoenissimum, delicatissimum, cui neque ad voluptatem quidquam defuit, neque ad gratiam, neque ad bonam integramque valetudinem. Nam et praediis quaestuosissimis, et amicis iucundissimis, quantum libuit, et abundavit et illis omnibus aptissime ad salutem corporis usus est: eiusque, ut breviter totum explicem, omne institutum voluntatemque omnem successio prospera consecuta est.** (Augustin. de Vit. beat. c. 26. Opp. Tom. I. p. 308. Bened.)

11. (67.) **Vixit ad summam senectutem valetudine optima.** (Nonius v. Summum p. 401.)

12. (35.) **Si nobis, quum ex hac vita migraverimus, in beatorum insulis immortale aevum, ut fabulae ferunt, degere liceret, quid opus esset eloquentia, quum iudicia nulla fierent; aut ipsis etiam virtutibus? Nec enim fortitudinis indigeremus, nullo proposito aut labore aut periculo: nec iustitia, quum esset nihil, quod appeteretur, alieni: nec temperantia, quae regeret eas, quae nullae essent, libidines: ne prudentia quidem egeremus, nullo delectu proposito bonorum et malorum. Una igitur essemus beati cognitione naturae et scientia, qua sola etiam deorum est vita laudanda. Ex quo intelligi potest, cetera necessitatis esse, unum hoc voluptatis.** (Augustin. de Trin. l. XIV. c. 9. T. III. p. 432.)

13. (25.) **Ecce autem non philosophi quidem, sed prompti tamen ad disputandum omnes aiunt esse beatos, qui vivant, ut ipsi velint. — Falsum id quidem. Velle enim, quod non deceat, id ipsum miserrimum [est]: nec tam miserum est, non adipisci, quod velis, quam adipisci velle, quod non oporteat. Plus enim mali pravitas voluntatis affert, quam fortuna cuiquam boni.** (Augustin. de Vit. beat. Opp. T. I. p. 500. de Trin. lib. XIII. c. 5. T. II. p. 409.)

LIBER I.
PHILOSOPHIAE ACCUSATIO ET VITUPERATIO.

14. (17.) Praeterea illud quoque argumentum contra philosophiam valet plurimum, quo idem est usus Hortensius: ex eo ipso posse intelligi, philosophiam non esse sapientiam, quod principium et origo eius appareat: **Quando, inquit, philosophi esse coeperunt?** Thales, ut opinor, primus. Recens haec quidem aetas. Ubi ergo apud antiquiores latuit amor iste investigandae veritatis? (Lactant. Inst. l. III. c. 16.)

15. (19.) **Epicurei plures volunt esse caelos, aut tandem doceas, quod vix cuiquam contigit.** (Serv. ad. Virg. Aen. l. I. v. 331. p. 193.)

16. (61.) **Ad iuvenilem libidinem copia voluptatum gliscit illa, ut ignis oleo.** (Non. v. Gliscit p. 22.)

17. (68.) **Voluptates autem nulla ad res necessarias invitamenta afferunt senibus.** (Nonius v. Invitare p. 321.)

18. (29.) **Vidi in dolore podagrae nihilo ipsum, vel omnium maximum Stoicorum, Posidonium, quam Nicomachum Tyrium, hospitem meum, fortiorem.** (Idem v. Vel p. 527.)

19. (72.) **Et ceteris quidem in rebus, in quibus peccata non maxima insunt, noxias tamen inferunt*.** (Idem v. Noxa et Noxia p. 438.)

20. (24.) — his contrarius Aristo Chius, praefractus, ferreus, nihil bonum, nisi quod rectum et honestum est —. (Non. v. Praefractum p. 155.)

21. (69.) Vide — quid in Hortensio dialogo dicat Tullius, quae magis verba te delectare debuerant, quam Balbi Stoicorum partes agentis. Quae licet vera, tamen de parte hominis inferiore h. e. de corpore fuerunt et te nihil adiuvare potuerunt. Vide, quid iste pro vivacitate mentis contra voluptatem corporis dicat. An vero, inquit, voluptates corporis expetendae, quae vere et graviter a Platone dictae sunt illecebrae esse atque escae malorum? Quae enim confectio est, inquit, valetudinis, quae deformatio coloris et corporis, quod turpe damnum, quod dedecus, quod non evocetur atque eliciatur voluptate? cuius motus ut quisque est maximus, ita est inimicissimus philosophiae. Congruere enim cum cogitatione magna voluptas corporis non potest. Quis enim, quum utatur voluptate ea, qua nulla possit maior esse, attendere animum, inire rationes, cogitare omnino quidquam potest? Quis autem tantus est gurges, qui dies et noctes sine ulla minimi temporis intermissione velit ita moveri suos sensus, ut moventur in summis voluptatibus? Quis autem bona mente praeditus non mallet nullas omnino nobis a natura voluptates datas? (Augustin. contra Iulian. Pelagian. l. IV. c. 14. Tom. VII. p. 1054. Tom. X. p. 619. Bened. Par. Non. v. Conficere p. 269.)

22. (20.) Itaque tunc Democriti manus urgebatur. Est enim non magna. (Non. v. Urgere p. 418.)

LIBER II.

PHILOSOPHIAE DEFENSIO ET LAUDATIO.

23. (2.) Quod quum uterque nostrum annuisset, omnesque ad id tempus, quod erat dictum, postero die venissemus —. (Nonius v. Annuere p. 438.)

24. (86.) Quae nobis dies noctesque considerantibus, acuentibusque intelligentiam, quae est mentis acies, caventibusque, ne quando illa hebescat, id est in philosophia viventibus, magna spes est, aut si hoc, quo sentimus et sapimus, mortale et caducum est, iucundum nobis, perfunctis muneribus humanis, occasum, neque molestam exstinctionem, et quasi quietem vitae fore; aut si, ut antiquis philosophis, iisque maximis longeque clarissimis placuit, aeternos animos ac divinos habemus: sic existimandum est, quo magis hi fuerint semper in [suo] cursu, id est in ratione et investigandi cupiditate, et quo minus se admiscuerint atque implicuerint hominum vitiis et erroribus, hoc iis faciliorem ascensum et reditum in caelum fore. — Quapropter, ut aliquando terminetur oratio, si aut exstingui tranquille volumus, quum [in] his artibus vixerimus, aut si ex hac in aliam haud paullo meliorem domum sine mora demigrare, in his studiis nobis omnis opera et cura ponenda est. (Augustin. de Trinit. l. XIV. c. 19. Tom. III. p. 441.)

25. (28.) Quae est igitur philosophia, Socrates? nec dubito, quin, quaecumque sit, lautum victum et elegantem, magnifice, neque minus quam deceret, colere instituisset. (Nonius v. Lautum p. 337.)

26. (18.) Id enim est sapientis providere. Ex quo sapientia est appellata prudentia. (Idem v. Prudentia p. 41.)

27. (89. Orell.) Nondum scis, quantum ubique nos adiuvet philosophia, quemadmodum et in maximis, ut Ciceronis utar verbo, opituletur et in minima descendat. (Seneca Ep. XVII. ex Hortensio, ut opinatur Lipsius.)

28. (34.) Facessant igitur omnes, qui docere nihil possunt, quo melius sapientiusque vivamus. (Non. v. Facessere p. 307.)

29. (27.) Praecipiunt haec istis; facit nemo. (Idem v. Praecipere p. 372.)

30. (62.) Hi nostri amici verecundantur, capti splendore virtutis. (Idem v. Verecundatur p. 480.)

31. (36.) — deinde boni mores, et modestiores, et ad capienda praecepta molliores. (Idem v. Capi p. 254.)

32. (54.) — ut ea sibi ratio vera restituat, quae consuetudo vitiosa detraxerit. (Idem v. Detrahere p. 288.)

33. (58.) Imbecillis autem est pudoris magister timor, qui si quando paullulum aberrav[er]it, statim spe impunitatis exsultat. (Idem v. Exsultare p. 300. sq.)

34. (51.) ** ut ait Ennius:

— Refugiat tímido sanguen, átque ex-
albescát metu.

(Prisc. l. VI. c. 12. §. 66. cf. Cic. de Fin. l. V. c. 11. §. 31. Non. v. Sanguis p. 224.)

35. (59.) Ciceronis est tractum de philosophis, qui dicunt, Sufficere ad gloriam benefacti conscientiam. (Serv. ad Virg. Aen. l. IX. v. 254. p. 546.)

36. (75.) *Ne* in continentibus quidem terris vestrum nomen dilatari potest. (Nonius v. Continens p. 274.)

37. (* 29. Orell.) [Recte Tullius civiles viros, qui rempublicam gubernent, qui urbes aut novas constituant, aut constitutas aequitate tueantur, qui salutem libertatemque civium vel bonis legibus vel salubribus consiliis vel iudiciis gravibus conservent, philosophiae doctoribus praeferet] Profecto, inquit, omnis istorum disputatio quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus vereor, ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantum oblectationem quamdam otii. (Lactant. Institt. l. III. c. 16. §. 2. et 5.)

38. (55.) Consolabitur eum magnitudo animi et humanarum opinionum alta quaedam despectio. (Non. v. Despicere p. 288.)

39. (50.) An quum videat me, et meos comites, fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam, constantiam, gravitatem, fidem, ipsa se subducat? (Idem v. Subducere p. 399.)

40. (53.) — magnitudo animi, patientia laborum, mortis denique contemptio — (Idem v. Contemptus p. 201 sq.)

41. (42.) Malle se dicit Catulus vel unum parvum de officio libellum, quam longam orationem pro seditioso homine Cornelio. (Lactant. Inst. l. VI. c. 2. §. 15.)

42. (30.) — eloquentiam tueri, quam tu in caelum, Hortensi, credo, ut ipse cum ea simul ascenderes, sustulisses. (Nonius v. Sublatum p. 385.)

43. (15.) Se ad extremum pollicetur prolaturum, qui se ipse comest. Quod efficit Dialecticorum ratio. (Idem v. Comest p. 81.)

44. (40.) Tune pseudomenon et soritem et totam dialecticam aut illudis aut increpas? (Idem v. Increpitat etc. p. 329.)

45. (7.) — hunc Crassum, qui lentius, ut scitis, dicere solebat, ad imitationem quasi nostri generis contendisse —. (Idem v. Lentus p. 337. sq.)

46. (41.) Quis te aut est aut fuit umquam in par[t]iundis rebus, in definiendis, in explanandis pressior? (Idem v. Pressum p. 364.)

47. (*) Scholiastes in Adn. ad. Cic. or. Manil. c. 10.: „in „Hortensio Lucullus historiam laudavit." (Cf. Schneid Progr. 1844.)

48. (11.) Unde autem facilius, quam ex annalium monumentis, aut res bellica aut omnis reipublicae disciplina cognoscitur? (Nonius v. Cognoscere p. 275.)

49. (10.) Quid enim aut Herodoto dulcius, aut Thucydide gravius, aut Philisto brevius, aut Theopompo acrius, aut Theophrasto (Ephoro ed. Merc.) mitius inveniri potest? (Idem v. Grave p. 315. v. Acre p. 241. v. Mite p. 343.)

50. (31.) Tu me et alias nonnumquam, et paullo ante adhortatus es, (ut) aliorum facta et eventa conquirerem. (Idem v. Eventus p. 204.)

51. (76.) Ea facultas nostris maioribus erat, qui confectis senatusconsultis — (Idem v. Confectum p. [illegible])

52. (42.) Unde ad agendum aut ad dicendum copia depromi maior gravissimorum exemplorum, quasi incorruptorum testimoniorum, potest? (Idem v. Grave p. [illegible])

53. (21.) Et horum annorum, quos in Fastis habemus, magnus XII millia DCCCCLIV amplectitur. [illegible] (Idem ibid. l. III. v. 284. p. 283.)

54. (* 22. Orelli.) Ut Cicero in Hortensio scribit, is est magnus et verus annus, quo eadem positio caeli siderumque, quae quum maxime est, rursum exsistet, isque annus horum, quos nos vocamus, annorum XII MDCCCCLIV complectitur. ([Tacitus] Dial. de Oratorib. c. 16. §. 9.)

55. (83.) Nam quum Cicero in extremis partibus Hortensii dialogi multa, quae videmus et gemimus, de hominum vanitate et infelicitate dixisset, Ex quibus humanae, inquit, vitae erroribus et aerumnis fit, ut interdum veteres illi sive vates, sive in sacris initiisque tradendis divinae mentis interpretes, qui nos ob aliqua scelera suscepta in vita superiore poenarum luendarum caussa natos esse dixerunt, aliquid vidisse videantur, verumque sit illud, quod est apud Aristotelem, simili nos affectos esse supplicio, atque eos, qui quondam, quum in praedonum Etruscorum manus incidissent, crudelitate excogitata necabantur: quorum corpora viva cum mortuis, adversa adversis accommodata, quam aptissime colligabantur: sic nostros animos cum corporibus copulatos, ut vivos cum mortuis esse coniunctos. (Augustin. contra Iulian. Pelagian. l. IV. c. 15. T. VII. p. 1058.)

56. (84.) Vidit enim, quod videndum fuit, appendicem animi esse corpus, nihilque in eo esse magnum. (Nonius v. Appendix p. 42.)

57. (16.) Quaero enim, non quibus intendam rebus animum, sed quibus relaxem et remittam. (Idem v. Intentum p. 329. v. Remissum p. 383.)

58. (5.) Nam quum omnis sollertia admiranda est, tum ea, quae efficit, ut, inanima quae sunt, vivere et spirare videantur. (Nonius v. Inanima p. 128.)

59. (66.) — sollertiamque eam [, quae] posse[t] vel in tegulis proseminare ostreas. (Non. v. Ostrea p. 216.)

60. (9.) Ut enim segetes agricolae subigunt aratris multo ante, quam serant — (Idem v. Seges p. 395. v. Subigere p. 401.)

61. (77.) — quod alterius ingenium sic dulce*, ut acetum Aegyptium; alterius sic acre, ut mel Hymettium, dicimus. (Idem v. Acre p. 240.)

62. (8.) Ut ii, qui combibi purpuram volunt, sufficiunt prius lanam medicamentis quibusdam, sic litteris talibusque doctrinis ante excoli animos et ad sapientiam concipiendam imbui et praeparari decet. (Idem v. Imbuere p. 521. v. Sufficit p. 386.)

63. (70.) — tunc obsequatur naturae, quum sine magistro censuerit, quid natura desideret. (Augustin. l. l. l. V. c. 5. p. 1079.)

64. (57.) — deinde imitator, ut sibi quidem videtur, naturae mos vindicat. (Non. v. Vindicare p. 419.)

65. (38.) Caeli signorum admirabilem ordinem insatiabilemque pulchritudinem magis specta[n]t. (Idem v. Spectare p. 402.)

66. (39.) — ut easdem tenebras efficiat (sol), quas effecit in interitu Romuli: qui in obscuratione solis est factus. (Augustin. de Civ. D. l. III. c. 15. T. V. p. 179.)

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

67. (1.) — et Paullum Marcelli occupavisse —. (Non. v. Occupare p. 356.)

68. (6.) Praeter ceteras nostra extulit civitas. (Nonius v. [illegible] p. 2[illegible])

69. (14.) Magna etiam animi contentio adhibenda est in explicando Aristotele, si leges[ri]s. (Non. v. [illegible] p. [illegible])

70. (23.) — quantum inter se homines studiis, moribus [et] omni vitae ratione differant —. (Non. v. Differre p. 2[illegible].)

71. (32.) Qui quum hodie bellum cum mortuo gerant —. (Fronto Exx. Elocu. p. [illegible])

72. (37.) — altera est nexa cum superiore, et inde apteque pendens. (Non. v. Aptum p. 2[illegible].)

73. (43.) Nam quod vereris, ne non conveniat nostris aetatibus ista oratio, quae spectat ad hortandum. (Non. v. Convenire p. 27[illegible].)

74. (44.) Aut tibi id ipsum pervertendum fuit, quod tu ne attigisti quidem: aut eius partes, quasi membra quaedam, caedendae. (Non. v. Caedere p. 271.)

75. (45.) Quid? tu, inquam, soles, quum rationem a dispensatore accipis, si aera singula probasti, summam, quae ex his confecta sit, non probare? (Non. v. Aera p. 193.)

76. (46.) Itaque tibi concedo, quod in duodecim scriptis solemus, ut calculum reducas, si te alicuius dati poenitet. (Non. v. Scripta p. 170.)

77. (47.) Quare aggredere, quaeso, et gratificare reipublicae. (Non. v. Gratificari p. 118.)

78. (48.) — nihil tamen esse, in quo se animus excellens tollat. (Non. v. Tollere p. 407.)

79. (49.) Captum me fortasse, inquit, [tu] putas, et [id] quod nollem, confiteri coactum. (Non. v. Capi p. 253.)

80. (52.) Itaque nec in philosophia cuiquam cessit, et vitae gravitate praestitit. (Non. v. Praestare p. 371.)

81. (56.) Habet enim ipsa certam et definitam viam; sed ex ea, multis vitiis et erroribus depravata, deducitur. (Non. v. Deductum p. 289.)

82. (60.) Tum intelligas, quam illud non sit necessarium, quod redundat. (Non. v. Redundare p. 384.)

83. (71.) Et qui exspectat, pendet animi, quia semper, quid futurum sit, incertum est. (Nonius, Ubi genitivus pro ablativo p. 408.)

84. (73.) Ut igitur domitores equorum non verbera solum adhibent ad domandum, sed cibum etiam [saepe] subtrahunt, ut fame debilitetur equuleorum nimis effrenata vis. (Non. v. Equuleus p. 105.)

85. (74.) Qui quum publicas iniurias lente tulisset, suam non tulit. (Non. v. Lentum p. 338.)

86. (78.) Ponendae sunt fides et tibiae. (Non. v. Fides p. 313.)

87. (79.) Aliud ex silvis severum et triste. (Nonius v. Severum p. 390. v. Triste p. 409.)

88. (80.) Eumdem enim non modo ex mediocri pecunia, sed etiam ex tenui percipere possumus. (Non v. Tenue p. 411.)

89. (81.) Qui iidem nescio quid, quod in primoribus habent, ut aiunt, labris. (Non. v. Priores et Primores p. 428.)

90. (82.) — non et sine [ea] cogitatione ineundis subducendisque rationibus. (Non. v. Subducere p. 399.)

91. (85.) — Maeoniam — cuius dum brevitas duos fratres Lydum et Tyrrhenum ferre non posset, ex sorte Tyrrhenus cum ingenti multitudine profectus est et partem Italiae tenuit et Tyrrheniam nominavit. Hi diu piraticam exercuerunt, ut etiam Cicero in Hortensio docet, quum captivos novis poenis affligerent, occisorum eos religantes cadaveribus. (Serv. ad Virg. Aen. l. VIII. v. 479. sq. p. 516. cf. de Rep. II. 4.)

92. (*) Augustini de Grammatica testimonium p. 2006. Dictum est a Cic. de philosophis »morturiunt,« mori desiderant. Hoc vocabulum Schneider Progr. I. (1841.) p. 14. ad Hortensium refert.

240. V. DE CONSOLATIONE SEU DE LUCTU MINUENDO.

ARG. Tullia paullo post, quam cum Cn. Cornelio Lentulo Dolabella divortium fecit, i. e. mense Februario anni U. 709. Caesare cos. s. Collega, Romae in patris domo (cf. Cic. ad Div. l. VI. ep. 18.) ex partu — filii an filiae, incertum — (v. Middleton. Hist. Rom. Tom. III. p. 219. intp. Seidel.) mortua est. Cicero igitur, ut, quem e filiae obitu percipiebat, dolorem levaret, a philosophia solatium petere studuit. Ea mente librum de **Luctu minuendo** s. de Consolatione conscripsit: quamquam Augustinus multum eum fuisse refert in lamentandis vitae miseriis. (De Civ. D. l. XIX. c. 4. T. V. p. 1147.) Sed Fr. Schneider in libro de Consol. Cic. (1835.) eum constantem se virum praestitisse ac brevi tempore scripsisse monstrat libellum, ante Tusculanas (i. e. annum 708.) editum.

1. (Cicero) quum in principio Consolationis suae dixisset, luendorum scelerum caussa nasci homines; — Quam sententiam Ciceronis editores ita conformarunt: Idcirco nati sumus, ut scelerum poenas lueremus. — (Lactant. Inst. l. III. c. 18.)

2. Hinc nata est inepta illa sententia, hanc esse mortem, quam nos vitam putemus, illam vitam, quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum esse non nasci; secundum citius mori. Quae ut maioris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. (Cf. Plutarch. in Consol. ad Apollonium c. 27.) Cicero sic in Consolatione: Non nasci, longe optimum, nec in hos scopulos incidere vitae: proximum autem, si natus sis, quam primum mori et tamquam ex incendio effugere violentiam fortunae. (Idem ibid. c. 19. §. 14.)

3. Sed nescio, quis nos teneat error, aut miserabilis ignoratio veri. (Idem ibid. c. 14. §. 20. cf. III. 18, 18.)

4. Animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihil ne aut humidum quidem, aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat: quod et praeterita teneat, et futura provideat et complecti possit praesentia; quae sola divina sunt. Nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint, nisi a deo. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum, ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens, ipsaque praedita motu sempiterno. (Cic. Tusc. l. I. c. 27. §. 66. Lactant. Ira D. c. 10. Instit. l. I. c. 5.

5. Quum vero et mares et feminas complures ex hominibus in deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima delubra veneremur: assentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus. Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi aut Amphitryonis progenies aut Tyndari in caelum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum coetu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. (Lactant. Instit. l. I. c. 15. §. 20.)

6. Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eumdem cursum in caelum patere. Nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in coeno iacere docuerunt: castos autem, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos levi quodam et facili lapsu ad deos, id est ad naturam sui similem, pervolare. (Idem ibid. c. 19. §. 6.)

7. M. Tullius in sua Consolatione se pugnasse semper contra fortunam loquitur, eamque a se semper esse superatam, quum fortiter inimicorum impetus retudisset: nec tum quidem ab ea fractum, quum domo pulsus patria caruerit. Tum autem quum amiserit carissimam filiam, victum se a fortuna turpiter confitetur: Cedo, inquit, et manum (alii malum) tollo. (Idem ibid. c. 28. §. 9.)

8. Sunt etiam, qui haec omnia genera consolandi colligant; alius enim alio modo movetur, ut fere nos in Consolatione omnia in consolationem unam coniecimus; erat enim in tumore animus, et omnis in eo tentabatur oratio. (Cic. Tusc. l. III. c. 31. §. 76.)

9. Quid? qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maximus — — quales reliqui, quos in Consolatione collegimus. (Idem ib. l. III. c. 18. §. 70.)

10. Pulvillus Capitolium dedicans mortuum, ut nuntiabatur, subito filium se iussit absente sepeliri. L. Paullus septem diebus inter duorum exsequias filiorum triumphans Urbem ingressus est. Praetermitto Maximos, Catones, Gallos, Pisones, Brutos, Scaevolas, Metellos, Scauros, Marios, Crassos, Marcellos atque Aufidios, quorum non minor in luctu, quam in bellis virtus fuit, et quorum orbitates in Consolationis libro Tullius explicavit. (Hieronymus in Epitaphio Nepotiani Opp. T. IV. P. 2. p. 268. Bened.

VI. DE GLORIA.

ARG. Cicero duos scripsit de Gloria libros [illegible] de Off. l. II c. 9. Hieronym. Comment. ad Ep. ad Galat. [illegible] p. 518. ed. Vallars.) atque a. d. IV Non. Quinctil. anni 710 Antonio et Dolabella coss. absolvit (ad Att. l. XV. ep. 27. et l. XVI. ep. 2.). Hos Petrarcha (in libr. epistolar. senilium XV. ep. 1. ad Lucam de Penna dat. [illegible] Kal. Maias [illegible] sibi [illegible] se scribit, ut Raimundi Superantii beneficio cognosceret [illegible] quibus visis, inquit, me ditissimum existimavi. [illegible] plosaque Manetti fabula de codice librorum Tullianorum de Gloria in Polonia reperto non est, quod dicam. (Cf. Orell. [illegible] ad Argumentum [illegible]) Eos vero Tullius ideo scripsisse [illegible] videtur, ut gloriam ostenderet [illegible] esse maximam, tum praecipue [illegible] summis bonis habendam et omnium [illegible] dam videri. Nam ipse quidem saepe [illegible] gloria disputat. [illegible] facile potuisse locum de contemnenda [illegible] praeterii arbitra[illegible], ali[illegible] tractatum [illegible] c. 11. Tusc. l. [illegible]

241. LIBER I.

Oppidorum [illegible] appellationem usurpa[illegible] [illegible] quod operam darent, [illegible] plias Stoicorum [illegible]

242. LIBER II.

1. Apud eumdem poetam Aiax cum Hectore [illegible] grediens depugnandi caussa agit, ut sepeliatur [illegible] forte victus, declaratque, se velle, ut suum tumulum

multis etiam post saeculis praetereuntes sic loquantur:

Hic situs est vitae iampridem lumina linquens,
qui quondam Hectoreo perculsus concidit ense.
Fabitur haec aliquis, mea semper gloria vivet.

(Gell. l. XV. c. 6. cf. Hom. Il. l. VII. v. 89. sqq.)

2. Quo stante et incolume. (Charis. l. I. p. 108.)

3. Statuerunt aeream leaenam. (Philargyr. ad Virg. Ecl. 2. v. 63. p. 1. ed. Paris. Servii. p. 325. ed. Lion. Varro de L. L. p. 593. Spengel.)

4. In Tusculanum mihi nuntiabantur gladiatorii (gladiatoris Putsch.) sibili. (Charis. l. I. p. 61.)

LIBRORUM DE GLORIA

FRAGMENTA SEDIS INCERTAE.

1. O miserum vel potius amentem, de quo necesse erat peius existimare eos, qui plodere*, quam eos, qui non plodere. (E Cic. l. de Gloria, ut ait Diomedes lib. I. p. 378.)

2. Caesar quum quosdam ornare voluit, non illos honestavit, sed ornamenta ipsa turpavit. (Hieronym. ad Pammachium super obitu Paullinae Opp. T. I. p. 1005. Hoc fragmentum Beieri suasu huc retuli.)

---

243. VII. COMMENTARIUS DE VIRTUTIBUS.

ADNOTATIO.

Hunc librum Cicero post tres de Officiis libros pariter, ut Aristoteles post libros τῶν ἠθικῶν opusculum περὶ ἀρετῶν, exempli auctoritate adductus scripsisse Patricio videtur. Ego vero dubito, utrum utro Tullius prius, - quin eodem fere tempore similis argumenti opus confecerit, non dubito.

1. Illud neutiquam probantes. Charis. l. II. p. 186.

2. Memoria praeteritorum est, non praesentium: nam quidam, quum de virtutibus agerent, in quibus est etiam Tullius, in tria ista prudentiam diviserunt: memoriam, intelligentiam, providentiam. (Augustin. de Trin. l. XIV. XI. c. 14. T. III. p. 433. Tom. VIII. p. 959. Hoc fragmentum Patricio auctore ad Cic. Hortensium vulgo referunt ob Hortensii fragment. 12. Meyerus vero e l. de Inv. II. 53, 160. repetitum putat.

3. Quattuor virtutes, prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia, de quibus plenissime in Officiorum libris Tullius disputat, scribens proprium quoque de quattuor virtutibus librum. (Hieronym. in Zachariae Prophetae Commentario I. 2. Opp. Tom. III. p. 1715. ed. Bened.)

---

244. COMMENTARII CONSULATUS SUI iique Graece scripti. Vid. infr. poema eiusd. argumenti.

---

245. VIII. M. CATO SEU LAUS M. CATONIS.

ADNOTATIO

M. Porcius Cato minor, ne in Caesaris potestatem veniret, Uticae in Africa sibi ipse mortem consciverat (m. Aprili anni U. 709. Caesare III. Lepido coss.) quum a Cicerone hoc libro laudatus est. Huic Caesar opposuit librum de Catonis vitiis, Anticatonem inscriptum (cf. Cic. maxime ad Att. l. XII ep. 40.)

1. De cuius (Catonis) vita liber est M. Ciceronis, qui inscribitur: Laus Catonis, quem in eodem libro idem Cicero pronepotem fuisse dicit (ex maiore filio) M. Catonis Censorii. (Gell. l. XIII. c. 19.)

2. Contingebat in eo, quod plerisque contra solet, ut maiora omnia re, quam fama, viderentur; id quod [non] saepe evenit, ut exspectatio [a] cognitione, aures ab oculis vincerentur. (Macrob. Saturn. l. VI. c. 2. extr.)

3. Ignoturum alteri, quod patrem, alteri, quod fautorem secutus esset. (Priscian. X. 3. p. 485. Krehl.)

---

246. LAUS PORCIAE.

[illegible]

G. TITULI VARIORUM CICERONIS OPERUM.

247. LIBER DE LAUDE CAESARIS

Hunc librum Cicero de Caesaris actis sibi probatis scripsit, si locum ad Att. l. II. ep. 5. § 1. Schutzius recte cepit, anno U. 698. Lentulo Philippo coss. — Quod si Nonius Ciceronem in Caesarianis scribere dicit, hic titulus, incertum est, sitne libri de Caesaris amicis aut actis, an variatus libri de laude Caesaris.

»Quasi quodam aemulo atque imitatore studiorum et laborum meorum et comite abstracto.« (Non. v. Aemulatio p. 457.)

---

248. CAESARIS EXPEDITIO BRITANNICA.

NOTITIA LITTERARIA

Voluisse M. Ciceronem de ea re poema componere, clarum est ex epist. libri II. ad Q. fratrem 15. cf. III. 1, 10. 17. Quod quum institutum frater perficere iussisset (cf. III. 8.) ipse opus suave se absolvisse scripsit III. 9.

---

249. LIBER IOCULARIS.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero ad Div. II. 32. se sperare scripsit, ita notata se reliquisse genera dictorum suorum, ut agnosci sua sponte possent. sed tantam esse faecem in Urbe, ut nihil sit tam [illegible], quod non alicui venustum esse videretur. In his utrum facetias quoque deposuerit, non clare quidem dicit. Idem ad Div. XV. 21. facete dicta sua vel ἀποφθέγματα a Trebonio esse libro comprehensa, et ad Div. IX. 16. a C. Iulio Caesare edita memorat: Macrobius autem (Sat. II. 1.) a Tirone, Ciceronis liberto, libris (tribus, vid. Quinctil. VI. 3, 5.) memoriae prodita esse testatur.

1. Cicero ab Androne quodam Laodiceno salutatus quum causam adventus requisisset comperissetque, nam ille se legatum de libertate patriae ad Caesarem venisse respondit, ita expressit servitutem publicam: Ἐὰν ἐπιτύχῃς, καὶ περὶ ἡμῶν πρέσβευσον. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

2. Cicero post victoriam Caesaris interrogatus, cur in electione partis errasset, respondit: »Praecinctura me decepit«; iocatus in Caesarem, qui ita toga praecingebatur, ut trahendo laciniam velut mollis incederet. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

3. Quum Laberius, in fine ludorum annulo honoratus a Caesare, e vestigio in quattuordecim ad spectandum transiit, violato ordine, et quum detrectatus est eques Romanus et quum mimus remissus; ait Cicero praetereunti Laberio et sedile quaerenti: Recepissem te, nisi anguste sederem, simul et illum respuens et in novum senatum iocatus, cuius numerum Caesar ultra fas auxerat. Nec impune. Respondit enim Laberius: Mirum, si anguste sedes, qui soles duabus sellis sedere. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

4. Cicero facilitatem Caesaris irridens quum ab hospite suo P. Mallio rogaretur, ut decurionatum privigno eius expediret, assistente frequentia dixit: Romae si vis habebit: Pompeio difficile est. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

5. Nec Q. Ciceroni fratri circa similem mordacitatem pepercit: nam quum in ea provincia, quam ille rexerat, vidisset clypeatam imaginem eius ingentibus lineamentis usque ad pectus ex more pictam (erat autem Quintus ipse staturae parvae) ait: »Frater meus dimidius maior est, quam totus.« (Macrob. l. II. c. 3.)

6. Quum accusator Miloni obiiceret in argumentum factarum Clodio insidiarum, „quod Bovillas ante horam nonam devertisset, ut exspectaret, dum Clodius a villa sua exiret,“ et identidem interrogaret, „quo tempore Clodius occisus esset?“ respondit: »Sero.« (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 49.)

7. Hunc (M. Coelium) melius obiicientem crimina, quam defendentem, bonam dextram, malam sinistram habere dicebat. (Vid. Quinctil. l. VI. c. 3. §. 69. cf. Cic. Brut. c. 79.)

8. Quum is candidatus, qui coci filius habebatur, coram Cicerone suffragium ab alio peteret: »Ego quoque,« inquit, »tibi favebo.« (Quinctil. VI. 3. 47.)

9. M. Cicero quum apud Damasippum coenaret et ille mediocri vino posito diceret: „Bibite Falernum hoc, annorum quadraginta est:" Bene, inquit, aetatem fert. (Macrob. Saturn. l. II. c. 3.)

10. *Πλεονασμὸν* castigans in Hirtio, ut a quo in declamatione Pansa filius a matre decem mensibus in utero latus esse diceretur, Quid? aliae, inquit (Cicero), in pennula (perula*) solent ferre?« (Quinctil. l. VIII. c. 3. §. 54.)

11. In Isauricum: »Miror, quid sit, quod pater tuus, homo constantissimus, te nobis varium reliquit.« (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 48.)

12. Idem quum Lentulum [generum] suum exiguae staturae (vulgo naturae) hominem longo gladio accinctum vidisset: »Quis, inquit, generum meum ad gladium alligavit«? (Macrob. l. II. c. 3.)

13. In Marcium, hominem callidum et versutum, quum is in caussa quadam suspectus esset, paronomasia usus est: Nisi qua Ulixes rate evasit Lartius (Sic Spalding pro Laertius ad Quinctil. l. VI. c. 3. §. 96.)

14. Cicero Octavio de recitatione quadam Tulliana dicenti: „Non audio, quae dicis" respondit: Certe solebas bene foratas habere aures, oriundus e Libya, ubi moris erat auriculas perforare. (Macrob. Sat. l. VII. c. 3. cf. Plutarch. Cic. c. 26.)

15. Cicero, quum Piso gener eius mollius incederet, filia autem concitatius, ait genero: Ambula tamquam femina; ac filiae: Ambula, tamquam vir. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

16. In Pletorium, Fonteii accusatorem: Cuius matrem, dixit (Cicero), dum vixisset, ludum, postquam mortua esset, magistros habuisse. Dicebantur autem, dum vixit, infames feminae convenire ad eam solitae: post mortem bona eius venibant. (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 51.)

17. De Pompeio: »Ego vero, quem fugiam, habeo, quem sequar, non habeo.« (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

18. Quum ad Pompeium venisset, dicentibus, eum sero venisse, respondit: »Minime sero veni: nam nihil hic paratum video.« (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

19. Interroganti Pompeio, ubi gener eius Dolabella esset, respondit: »Cum socero tuo.« (Macrob. ib.)

20. Quum donasset Pompeius transfugam civitate Romana: »Bellum hominem! inquit; Gallis civitatem promittit alienam, qui nobis nostram non potest reddere.« (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

21. Caninius quoque Rebilus (vulgo Revilius) qui uno die, ut iam Servius retulit, consul fuit, rostra cum ascendisset, pariter honorem iniit consulatus et eieravit: quod Cicero omni gaudens occasione urbanitatis increpuit: »*Λογοθεώρητος* est Caninius consul.« Et deinde: »Hoc consecutus est Rebilus, ut quaereretur, quibus consulibus consul fuerit.« Dicere praeterea non destitit: »Vigilantem habemus consulem Caninium, qui in consulatu suo somnum non vidit.« (Macrob. Sat. l. II. c. 3. cf. Cic. ad. Div. l. VII. ep. 30.)

22. In Triarium: Qui quum Scauri columnas per urbem plaustris vectas esse dixit, »Ego porro,« inquit (Cicero), »qui Albanas habeo columnas, clitellis eas apportavi.« (Quinctil. l. VI. c. 13. §. 40.)

23. In Vatinium: Qui, pedibus aeger, quum vellet videri commodioris valetudinis factus et diceret se iam bina millia ambulare; »Dies enim«, inquit, »longiores sunt.« (Quinctil. 1 VI. c. 3. §. 77.)

24. In consulatu Vatinii, quem paucis diebus gessit, notabilis Ciceronis urbanitas circumferebatur: »Magnum ostentum, inquit, anno Vatinii factum est; quod illo consulatu nec bruma, nec ver, nec aestas, nec auctumnus fuit.« — Querenti deinde Vatinio, quod gravatus esset domum ad se infirmatum venire, respondit: »Volui in tuo consulatu venire: sed nox me comprehendit.« Ulcisci autem se Cicero videbatur, ut qui respondisse sibi Vatinium meminerat, quum humeris se reipublicae de exsilio reportatum gloriaretur: „Unde ergo tibi varices?" (Macrob. l. II. c. 3.)

CICERONIS FACETE DICTA.

25. *Κικέρων τούς γε τῷ βοᾷν μεγάλα χρωμένους ῥήτορας ἐπισκώπτων ἔλεγε, δι' ἀσθένειαν ἐπὶ τὴν κραυγήν, ὥσπερ χωλοὺς ἐφ' ἵππον, πηδᾷν.*

26. *Ἡ δὲ περὶ τὰ σκώμματα καὶ τὴν παιδιὰν ταύτην εὐτραπελία δικανικὸν μὲν ἐδόκει καὶ γλαφυρόν· χρώμενος δ' αὐτῇ κατακόρως πολλοὺς ἐλύπει καὶ κακοηθείας ἐλάμβανε δόξαν.* (Plutarch. Cic. c. 5.)

27. *Πολλὰ χαρίεντα διαμνημονεύεται καὶ περὶ ἐκείνην αὐτοῦ (Κικέρωνος κατὰ Βέῤῥου) τὴν δίκην. Βέῤῥην γὰρ οἱ Ῥωμαῖοι τὸν ἐκτετμημένον χοῖρον καλοῦσιν. Ὡς οὖν ἀπελευθερικὸς ἄνθρωπος, ἔνοχος τῷ Ἰουδαΐζειν, ὄνομα Καικίλιος, ἐβούλετο παρωσάμενος τοὺς Σικελιώτας κατηγορεῖν τοῦ Βέῤῥου· „Τί Ἰουδαίῳ πρὸς χοῖρον;" ἔφη, ὁ Κικέρων.* (Plutarch. Cic. c. 7.)

28. *Ἦν δὲ τῷ Βέῤῥῃ αντίπαις υἱός, ουκ ἐλευθερίως δοκῶν προΐστασθαι τῆς ὥρας. Λοιδορηθεὶς οὖν ο Κικέρων εἰς μαλακίαν ὑπὸ τοῦ Βέῤῥου· „Τοῖς υἱοῖς," εἶπεν, „ἐντὸς θυρῶν δεῖ λοιδορεῖσθαι."* (Plutarch. ibid.)

29. *Τοῦ δὲ ῥήτορος Ὁρτησίου τὴν μὲν εὐθεῖαν τῷ Βέῤῥῃ συνειπεῖν μὴ τολμήσαντος, ἐν δὲ τῷ τιμήματι πεισθέντος παραγενέσθαι καὶ λαβόντος ἐλεφαντίνην Σφίγγα μισθόν, εἰπέ τι πλαγίως ο Κικέρων πρὸς αυτόν· τοῦ δὲ φήσαντος, αἰνιγμάτων λύσεως ἀπείρως ἔχειν· „Καὶ μὴν ἐπὶ τῆς οἰκίας τὴν Σφίγγα ἔχεις."* (Plutarch ibid.) — „Non intelligo haec aenigmata." — »Atqui debes, inquit, quum Sphingem domi habeas.« (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 98. cf. Plin. H. N. l. XXXIV. c. 8. §. 18.)

30. *Μέλλων δὲ Κράσσος εἰς Συρίαν ἀπαίρειν ἐβούλετο τὸν Κικέρωνα μᾶλλον αὐτῷ φίλον, ἢ ἐχθρὸν εἶναι καὶ φιλοφρονούμενος ἔφη, βούλεσθαι δειπνῆσαι παρ' αὐτῷ· κἀκεῖνος ὑπεδέξατο προθύμως. Ὀλίγαις δ' ὕστερον ἡμέραις περὶ Βατινίου φίλων τινῶν ἐντυγχανόντων, ὡς μνωμένου διαλύσεις καὶ φιλίαν ἦν γὰρ ἐχθρός· „Οὐ δήπου καὶ Βατίνιος", εἶπε, „δειπνῆσαι παρ' ἐμοὶ βούλεται;"* (Plutarch. Cic. c. 26.)

31. *Βατίνιον, ἔχοντα χοιράδας ἐν τραχήλῳ καὶ λέγοντα δίκην, οἰδοῦντα ῥήτορα προσεῖπεν. Ἀκούσας δ', ὅτι τέθνηκεν, εἶτα μετὰ μικρὸν πυθόμενος σαφῶς, ὅτι ζῇ· „Κακὸς τοίνυν ἀπόλοιτο κακῶς ψευσάμενος."* (Plutarch. ibid.)

32. *Ἐπεὶ δὲ Καίσαρι ψηφισαμένῳ τὴν ἐν Καμπανίᾳ χώραν κατανεμηθῆναι τοῖς στρατιώταις, πολλοὶ μὲν ἐδυσχέραινον ἐν τῇ βουλῇ· Λεύκιος δὲ Γέλλιος, ὁμοῦ τι πρεσβύτατος ὤν, εἶπεν, ὡς οὐ γενήσεται τοῦτο ζῶντος αὐτοῦ· „Περιμείνωμεν", εἶπεν ὁ Κικέρων, „μακρὰν γὰρ οὐκ αἰτεῖται Γέλλιος ὑπερθέσιν."* (Plutarch. ibid.)

33. *Μετέλλου — Νέπωτος εἰπόντος, ὅτι πλείονας καταμαρτυρῶν ἀνῄρηκεν, ἢ συνηγορῶν σέσωκεν· „Ὁμολογῶ γάρ", ἔφη, „πίστεως ἐν ἐμοὶ πλέον, ἢ δεινότητος, εἶναι."* (Plutarch. ib.)

34. *Νεανίσκου τινός, αἰτίαν ἔχοντος ἐν πλακοῦντι φάρμακον τῷ πατρὶ δεδωκέναι, θρασυνομένου καὶ λέγοντος, ὅτι λοιδορήσει τὸν Κικέρωνα· „Τοῦτο," ἔφη, „παρὰ σοῦ βούλομαι μᾶλλον, ἢ πλακοῦντα."* (Plutarch. ibid.)

35. *Ποπλίου Σηστίου συνήγορον μὲν αὐτὸν ἐν τινι δίκῃ παραλαβόντος μεθ' ἑτέρων, αὐτοῦ δὲ πάντα βουλομένου λέγειν, καὶ μηδενὶ παριέντος εἰπεῖν, ὡς δῆλος ἦν ἀφιέμενος ὑπὸ τῶν δικαστῶν ἤδη τῆς ψήφου φερομένης· „Χρῶ σήμερον", ἔφη, „τῷ καιρῷ, Σηστίε· μέλλεις γὰρ αὔριον ἰδιώτης εἶναι."* (Plutarch. ibid.)

36. *Πόπλιον Κώσταν, νομικὸν εἶναι βουλόμενον, ὄντα δ' ἀφυῆ καὶ ἀργόν, πρός τινα δίκην ἐκάλεσε μάρτυρα. Τοῦ δὲ μηδὲν εἰδέναι φάσκοντος· „Ἴσως", ἔφη, „δοκεῖς περὶ τῶν νομικῶν ἐρωτᾶσθαι."* (Plutarch. ibid.)

37. *Μετέλλου Νέπωτος ἐν διαφορᾷ τινι πολλάκις λέγοντος· Τίς σου πατήρ ἐστιν, ὦ Κικέρων; „Σοὶ ταύτην τὴν ἀπόκρισιν", ἔφη, „ἡ μήτηρ χαλεπωτέραν ἐποίησεν." Ἐδόκει δ' ἀκόλαστος ἡ μήτηρ εἶναι τοῦ Νέπωτος, αὐτὸς δέ τις εὐμετάβολος.* (Plutarch. ib.)

38. *Νέπως ποτὲ τὴν δημαρχίαν ἀπολιπὼν ἄφνω πρὸς Πομπήιον ἐξέπλευσεν εἰς Συρίαν, εἶτ' ἐκεῖθεν ἐπανῆλθεν ἀλογώτερον. Θάψας δὲ Φίλαγρον, τὸν καθηγητήν, ἐπιμελέστερον, ἐπέστησεν αὐτοῦ τῷ τάφῳ κόρακα λίθινον. Καὶ ὁ Κικέρων· „Τοῦτ'", ἔφη, „σοφώτερον ἐποίησας· πέτεσθαι γάρ σε μᾶλλον, ἢ λέγειν ἐδίδαξεν."* (Plutarch. ib.)

39. *Ἐπεὶ Μᾶρκος Ἄππιος ἔν τινι δίκῃ προοιμιαζόμενος εἶπε, φίλον αὐτοῦ δεδεῆσθαι παρασχεῖν ἐπιμέλειαν καὶ λογιότητα καὶ πίστιν· „Εἶθ' οὕτως", ἔφη, „σιδηροῦς γέγονας ἄνθρωπος, ὥστε μηδὲν ἐκ τοσούτων, ὧν ᾐτήσατο ὁ φίλος, παρασχεῖν;"* (Plutarch. ib.)

40. *Μᾶρκον Ἀκύλιον, ἔχοντα δύο γαμβροὺς φυγάδας, Ἄδραστον ἐκάλει.* (Plutarch.Cic.c.27.) *Λευκίου Κόττα τιμητικὴν ἔχοντος ἀρχήν, φιλοινοτάτου δ' ὄντος, ὑπατείαν μετιὼν ὁ Κικέρων ἐδίψησε, καὶ τῶν φίλων κύκλῳ περιστάντων, ὡς ἔπιεν· „Ὀρθῶς φοβεῖσθε", εἶπε, „μή μοι γένοιτο χαλεπὸς ὁ τιμητής, ὅτι ὕδωρ πίνω."* (Plutarch. ib.)

41. *Βωκωνίῳ ἀπαντήσας, ἄγοντι μεθ' ἑαυτοῦ τρεῖς ἀμορφοτάτας θυγατέρας, ἀνεφθέγξατο·*

„Φοίβου ποτ' οὐκ ἐῶντος ἔσπειρεν τέκνα." (Plutarch. ib.)

42. *Μάρκου Γελλίου δοκοῦντος οὐκ ἐξ ἐλευθέρων γεγονέναι, λαμπρᾷ δὲ τῇ φωνῇ καὶ μεγάλῃ γράμματα πρὸς τὴν σύγκλητον ἐξαναγνόντος· „Μὴ θαυμάζετε", εἶπε, „καὶ αὐτὸς εἷς ἐστι τῶν ἀναπεφωνηκότων."* (Plutarch. ibid.)

43. *Ἐπεὶ Φαῦστος ὁ Σύλλα, τοῦ μοναρχήσαντος ἐν Ῥώμῃ καὶ πολλοὺς ἐπὶ θανάτῳ προγράψαντος, ἐν δανείοις γενόμενος καὶ πολλὰ τῆς οὐσίας διασπαθήσας, ἀπαρτίαν προέγραψε, ταύτην ἔφη μᾶλλον τὴν προγραφὴν ἀρέσκειν, ἢ τὴν πατρῴαν.* (Plutarch. ib.)

---

250. DE AUGURIIS.

Cicero, Charisio teste, librum scripsit de Auguriis, ex quo iste haec duo, quae adiuncta sunt, fragmenta affert. Eumdem Servius ad Aen. l. V. vs. 737. commemorat (Haec plene, inquit, exsequitur et Cicero in Auguralibus et Aulus Gellius.) Ipse quidem Cicero nusquam diserte eius se libri auctorem esse profitetur, nisi forte de Div. l. II. c. 35. extr. Ad scribendum vero Appii et Marcelli de iure augurali dissentientium libris compulsus esse Sigonio videtur. (Cf. de Div. l. I. et de Legg. l. II. c. 13 § 32.) Quae quum ita sint, quando librum scripserit, non ausim dicere. Locus ille de Div. nullam nobis de ea re coniiciendi facit copiam. Sed ante annum U. 701., quo in Crassi locum successit Tullius, a toto augurum collegio expetitus (Philipp. II. c. 2.), ut ipse (ad Div. l. XV. ep. 4. §. 2.) eum a se honorem neglectum fuisse fatetur, ita, an librum ea de re scribere ne cogitaverit quidem, dubitandum videtur.

1. Cicero de auguriis: Omnibus avi incerta — (Charis. de duplici genitivi forma l. I. p. 98.)

2. Oscen augur[i]um consuetudo dicit. Cicero tamen, inquit Plinius, et hic oscinis dixit. (Idem ibid. p. 112.)

---

251. DE IURE CIVILI.

ADNOTATIO

Quoniam Gellius lib. I. c. 22. memorat Tullii librum de iure civili in artem redigendo, vix dubitandum videtur, quin vorsum Cicero librum minimum unum operis incepti, sed fortasse non absoluti (cf. Spalding ad Quinctil. l. XII. c. 3. §. 10.) ediderit, quamquam eadem de re etiam uno librorum de Legg. deperditorum, sexto fortasse sive ultimo, singulatim expositum dicitur. Vid. Argum. l. I. de Legg. cf. Macrob. Saturn. VI. 4. et Cic. de Legg. l. III. c. 20. §. 48. Ceterum Q. Mucii Scaevolae opus (libr. XVIII.) ante oculos habuisse Patricio videtur.

1. Aliquo excellente ac nobile viro. [illegible] (Charis. l. I. p. 111.)

2. Nec vero scientia iuris maioribus suis Q. Aelius Tubero defuit, doctrina etiam superfuit. (Gell. l. I. c. 22.)

---

252. EDICTUM L. RACILII TRIB. PL.

quod sub nomine [illegible] P. Clodii [illegible] 1817.) [illegible] Marcellino et Philippo coss. s. anno U. [illegible]

---

253. DE ORDINANDA REPUBLICA.

Fuit hic liber [illegible] Att. l. XII. ep. [illegible] ad Caesarem IV. cos. s. coll. eumdemque dictat. s. anno U. 709. missa. Circumferuntur etiam nunc incerti auctoris de ordinanda republica epistolae, quae facilius Sallustio deberi videntur, quam Tullio.

---

254. LIBER DE SUIS CONSILIIS

VEL

EXPOSITIO SUORUM CONSILIORUM.

ARGUMENTUM

Quum Cicero, gratia apud populum in dies magis magisque aucta, invidiam sibi conflaret hominum in civitate potentium, ut Crassi et Caesaris, librum de consiliis suis seu expositionem consiliorum suorum publicavit, qua bonam animi voluntatem aut, ne consulatus obtinendi spe excideret, suis probaret civibus, aut ob res in consulatu iam gestas inimicorum sermonibus in suspicionem adductam purgaret. Nam quamquam in libro, quem de consulatu suo scripsit, idem egisse videri potest, tamen singulari id libello fecisse Asconii et Boethii testimonio intelligitur. **Quapropter hunc circa consulatus sui tempora confecisse mihi videtur.**

1. Aut C. Caesaris aut M. Crassi domum significat. Etenim acerrimi ac potentissimi fuerunt Ciceronis refragatores, quum petiit consulatum, quod eius indies civilem crescere dignitatem animadvertebant. Et hoc ipse Cicero in expositione suorum consiliorum significat. Eius quoque coniurationis, quae Cotta et Torquato coss. ante annum, quam haec dicerentur, facta est a Catilina et Pisone, arguit M. Crassum auctorem fuisse. (Asconius ad orat. in toga cand. m.)

2. Sed ut, aliqua similitudine adductus, maximis minima conferam, ut quum vinolenti adolescentes, tibiarum etiam cantu, ut fit, instincti, mulieris pudicae fores frangerent, admonuisse tibicinam, ut spondeum caneret, Pythagoras dicitur. Quod quum illa fecisset, tarditate modorum et gravitate cantus illorum furentem petulantiam resedisse. (Augustin. c. Iulian. Pelag. lib. V. c. 5. §. 23. et ex eo, ut videtur, Boeth. de Musica l. I. c. 1. p. 1372. ed. Basil. 1546.)

3. Neque assidere Gabinium aut alloqui in curia quisquam audebat. (Fronto Exx. Elocc. p. 364. ed. Rom.)

255. PONTIUS GLAUCUS.

De hoc unus Plutarchus in Cic. vit. c. 2. ita: *Καί τι ποιημάτιον ἔτι παιδὸς αὐτοῦ διασώζεται Πόντιος Γλαῦκος ἐν τετραμέτρῳ πεποιημένον.* ***Scherpezelius, referente Tzschuckio ad Strab. Tom.***

IV. p. 27. Ciceroni ob oculos fuisse suspicatur Aeschyli Glaucum. Sed hic fuit Πότνιος vel Ποτνιεύς. Vid. Schweighaeuser ad Athen. T. III. p. 87. Animadv. T. II. p. 87. sq.

II. FRAGMENTA POEMATUM.

I. VERSUS HOMERICI

A CICERONE IN LATINUM TRALATI.

ADNOTATIO.

***Cicero ipse se Homeri versus in Latinum tratulisse profitetur** de Fin. l. V. c. 18. Nec equidem dubium est, quin, ut **quae a se admodum adolescentulo conversa esse scribit Aratea, sic etiam Homerica quaedam in iuventute ab eo exercitutionis** caussa Latinis expressa sint versibus.*

256 A) ex Iliade.

1) β'. v. 299-330. ap. Cic. de Div. l. II. c. 30. §. 36.

Ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
auguris ut nostri Calchantis fata queamus
scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant:
nos circum latices gelidos fumantibus aris,
aurigeris Divûm placantes numina tauris,
sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
vidimus immani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsu penetrabat ab ara:
qui platani in ramo foliorum tegmine septos
corripuit pullos: quos quum consumeret octo,
nona super tremulo genitrix clangore volabat:
cui ferus immani laniavit viscera morsu.
Hunc ubi tam teneros volucres matremque peremit,
qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
abdidit et duro formavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
vidimus in mediis Divûm versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
Quidnam torpentes subito obstupuistis, Achivi?
Nobis haec portenta deûm dedit ipse creator,
tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.
Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exantlabimus annos:
quae decimo cadet et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis.

257. 2) ζ'. v. 201. sq. ap. Cic. Tuscc. l. III. c. 26. §. 63.

Qui miser in campis maerens errabat Aleïs,
ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans.

258. 3) ι'. v. 646-648. ap. Cic. Tuscc. l. III. c. 9. §. 18.

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
quum decore atque omni me orbatum laude recordor. —

259. B) ex Odyssea.

1) μ'. v. 184-191. ap. Cic. de Fin. l. V. c. 18. §. 49.

O decus Argolicum, quin puppim flectis, Ulixe,
auribus ut nostros possis agnoscere cantus.
Nam nemo haec umquam est transvectus caerula cursu,
quin prius astiterit vocum dulcedine captus;
post, variis avido satiatus pectore Musis,
doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
Nos grave certamen belli, clademque tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit;
omniaque e latis rerum vestigia terris.

260. 2) σ'. v. 136. sq. ap. Augustin. de Civ. D. l. V. c. 8. T. V. p. 293.

Tales sunt hominum mentes, qualis pater ipse
Iuppiter auctiferas lustravit lumine terras.

---

261. II. ARATI PHAENOMENA

A CICERONE IN LATINUM CONVERSA.

ADNOTATIO.

*Hoc carmen, quo Cicero admodum adolescentulus Arateа Eudoxi Φαινόμενα **sermone Latino illustravit, (N. D. l. II. c. 41.)** magna parte mutilum Hugo Grotius suis suppletum versibus una cum Arato, Germanico et Avieno edidit a. MDC. **Ciceronianis igitur versibus Grotianos numero non nimis multos,** conspectus caussa, Oliveto exemplum mihi praeeunte, [illegible]que passim emendatos, visum est addere, ut, qui ad Aratum legendum **novissimis Buhlii, Matthiaei, Vossii, Buttmanni studiis excitarentur, cum perpetua illius oratione Ciceronianam facillime possent contendere. Quibus ne diversus Graecorum et Latinorum versuum numerus impedimento esset, orationem Latinam eodem fere modo, quo Buttmannus Graecam, distinguendam, Grotianam autem, quo a Tulliana facilius discerneretur, litteris obliquis i. e. cursivis exscribendam curavi. Ne vero perpetui carminis lectio auctorum nomenclatura interpellaretur, satius duxi in antecessum monere, unde parva illa Tullianorum versuum fragmenta deprompta essent. V. 1. e** Cic. de Legg. l. II. c. 3. § 7. — Vv. 19. 20. 24. 25. 28. 37. 38. 40-44. **46-48. 56-61. 63-66. 68. 73. 76. 77. e Cic. N. D. l. II. c. 41. sq.** §. 104 sqq. — Vv. 80. 81. e Priscian. [illegible] — Vv. 86-90. 96-101. e Cic. N. D. l. II. c. 42. §. 109 sq. — V. 116 e Lactant. Inst. l. V. c. 5. — Vv. 134-136. e Cic. N. D. l. II. c. [illegible] § [illegible] — V. 138 e **Lactant. Inst. l. V. c. 5. — V. 149. e Priscian. VI. 4, 19. — Vv.** 151-153 e Cic. N. D. l. II. c. 43. § 110. — V. 157 e Cic. Or. [illegible] — Vv. 165-167. 170. 171. 173. 178. 186. 193. 201. 202. 209. 212 et 230 e Cic. N. D. l. II. c. 43. § 110 sq. Maius fragmentum [illegible] ap. **Victor. Pisanum et Aldum exstat, proprio suorum versuum ordine distinctum in margine, incipit a V.** 235. **atque in V.** 725. desinit.*

»Ab Iove Musarum primordia:« *semper in ore*
plurimus ille hominum est, qui compita [illegible]
conciliumque virûm complet pelagusque profundum
et pelagi portus. Fruimur Iove et utimur [illegible]
nos genus illius. nobis ille omnia laeta
dextera praesignat populumque laboribus urget,
consulat ut vitae: quando sit terra ligoni
aptior aut bubus, monet; et quo tempore par sit
aut serere aut septas lymphis aspergere plantas.
Ipse etiam in magno [illegible]
ordine quaeque suo, atque [illegible]
astra dedit, quae nos moneant, qua quaelibet hora
apta geri, certa [illegible]
Idem ergo primus placatur et ultimus idem.
Magne pater, magnum mortalibus incrementum,
progenies prior, et dulces ante omnia Musae,
cuncti una salvete mihi et, [illegible]
si ius fasque sinunt, longum deducite carmen.
»Cetera labuntur celeri caelestia motu,

rcum caeloque simul noctesque diesque feruntur
axis at immotus nunquam vestigia mutat,
sed tenet aequali libratas pondere terras,
quem circum magno se volvit turbine caelum.
»Extremusque adeo duplici de cardine vertex
»dicitur esse Polus,« *quorum hic non cernitur, ille*
ad Boream, Oceani supera confinia tendit:
quem cingunt Ursae celebres cognomine Plaustri.
»quas nostri septem soliti vocitare Triones.«
Alterius caput alterius flammantia terga
aspicit, inque vicem pronas rapit orbis in ipsos
conversas humeros. Creta, si credere fas est,
ad caeli nitidos axes venere relicta:
Iuppiter hoc voluit, quem sub bene olentibus herbis
ludentem Dicti grato posuere sub antro
Idaeum ad montem, totumque aluere per annum,
Saturnum fallunt dum Dictaei Corybantes.
»Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur;
»altera dicitur esse Helice,« *quae monstrat Achivis*
in pelago, navis quo sit vertenda; sed usque
»hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
»Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
»et late prima confestim a nocte videtur.
»Haec vero parva est, sed nautis usus in hac est:
»nam cursu interiore brevi convertitur orbe,«
signaque Sidoniis monstrat certissima nautis.
»Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
»torvu' Draco serpit, subter superaque revolvens
»sese conficiensque sinus e corpore flexos,«
quos cani tangunt immunes gurgitis Arctoe.
Verum haec extremae circumdatur agmine caudae,
qua spirae sinus est, involvitur altera caelo.
Nempe Helice extremae circumdatur agmine caudae,
qua spirae sinus est, caput est Cynosuridos Ursae:
quae tamen usque pedes summo illum a vertice tangit.
Retrogrado hic iterum cursu convertitur anguis.
»Huic non una modo caput ornans stella relucet;
»verum tempora sunt duplici fulgore notata,
»e trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant
»atque uno mentum radianti sidere lucet:
»obstipum caput et tereti cervice reflexum,
»obtutum in cauda maioris figere dicas.«
Opposita extremae capitis sunt dextera caudae.
»Hoc caput hic paullum sese sero* que recondit,
»ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una.«
Quod »tangens defessa velut maerentis imago
»vertitur;« *hanc nemo certo tibi dicere possit,*
aut quisnam, quo sit fessus, labor: attamen illam
»Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.«
Illa petit binis manibus diversa locorum,
atque humeros supera tensis dispenditur ulnis,
et super ora, cavis spirantia naribus ignem,
serpentis dextrae figit vestigia plantae.
»Hic illa eximio posita est fulgore Corona:«
hanc Ariadnaeum Bacchus testatus amorem
intulit in caelum, qua Nixi terga fatiscunt.
Iuxta humeros sertum est: »propter caput Anguitenentis,
»quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.«
est caput illius, summoque ex vertice Nixi
perfacile alterius candentia sidera nosces.
»Huic supera duplices humeros affixa videtur
»stella, micans tali specie talique nitore,«
fulgeat ut, pleno quum lumine Luna refulsit.
Non par est geminis manibus vigor, et licet illis
nec nullus splendor nec sit parvissima moles,
attamen est tenuis disperso lumine fulgor.
»Hic pressu duplici palmarum continet Anguem,
»atque eius ipse manet religatus corpore torto,
»namque virum medium serpens sub pectora cingit.
»Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
»atque oculos urget pedibus pectusque Nepai.
Hic, pressus dextra, tollit se parte sinistra:
ac serta attingunt summae Minoia notae.
Sub spira quaeres immenso corpore Chelas,
quae tamen haud magnum iactant pro mole nitorem.
Ipsam Helicen sequitur, non dispar forma bubulco,
»Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes,
»quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arcton.«
Clarus hic, et »subter praecordia fixa videtur
»stella micans radiis Arcturus nomine claro.«
Hic se »sub pedibus profert finita Booti,
»Spicum illustre tenens, splendenti corpore Virgo.«
Sive illi Astraeus pater est, qui dicitur idem
sideribus stellisque pater, seu quilibet alter,
sit felix: sane haec narratur fabula vulgo.
Incoluit caelo terras Astraea relicto,
conventusque hominum non dedignata priorum,
sed nec femineos spernens invisere coetus,
leti expers generi mortali mixta resedit,
nomine Iustitiae gaudens; senibusque coactis,
in magnove foro, lateve patente platea,
civiles populis dictabat sedula leges:
nec mala lis fuerat, necdum discordia nota,
nec fera seditio furiarat mobile vulgus,
saeva nec audaces fuerant freta passa carinas:
sed, bubus tracto sulcantes vomere terras,
»malebant tenui contenti vivere cultu,«
sufficiente dea iustis pleno omnia cornu.
Haec manet, in sanctis dum gens manet aurea terris
at non argenti nimis et laetata metallo,
moribus et versis versa est prior ipsa voluntas,
raraque peiori iunxit sua numina genti:
sola sed ex raucis descendens montibus ibat,
sub noctem, nulli teneris blandita loquelis;
sed simulac magnas hominum migrarat ad urbes,
improba terrificis sic ulta est crimina verbis:
non ego me dignor posthac monstrare videndam,
degener o primae proles nunc altera prolis,
degeneres iterumque iterumque habitura nepotes:
tunc fera bella hominum generi, caedesque nefandae
impendent, culpamque comes sua poena sequetur.
Sic ait et populos, intenta etiam ora tenentes,
linquit et ad montes silvarumque avia tendit.
Haec aetas vitam liquit sobolemque reliquit.
»Ferrea tum vero proles exorta repente est,
»ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
»et gustare manu vinctum domitumque iuvencum.«
Tunc, mortale exosa genus, dea in alta volavit,
»et Iovis in regno caelique in parte resedit,«
illustrem sortita locum, qua nocte serena
virgo conspicuo fulget vicina Bootae.
Huic, humeros supera duplices, convertitur alam
ad dextram Graio Protrygeter nomine dicta,
stella micans tali specie talique nitore,
qualis et immensae sub cauda volvitur Arcti.
Illa quidem flagrans: sed et huic flagrantia plura
sidera, quae parvo poteris reperire labore.
Quin etiam ante pedes, magno fulgore notata,
stella nitet: dehinc prima humeros subit, altera lumbos.
»tertia sub cauda ad genus ipsum lumina pandit.«
Cetera sed certo passim sine nomine fulgent.
Et natos Geminos invises sub caput Arcti.

»subiectus medi*ae** est Cancer, pedibusque tenetur
»magnu' Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.«
Explicat hic summos ardores semita Phoebi.
Tunc nullae apparent per culta novalia spicae,
principioque adeo Solis per caerula caeli
»hoc motu radiantis Etesiae in vada Ponti«
procumbunt glomerati et spirant flamine longo.
Tunc mihi non remis placeat ratis indiga, verum
larga satis, rectoque ad venti commoda clavo.
Si cupis Aurigam atque Aurigae noscere sidus,
ullaque fama tuas Caprae pervenit ad aures,
Haedorumque simul, quorum duo lumina cernunt
saepe per iratum iactata cadavera pontum:
»sub laeva *is* Geminorum obductus parte feretur.
»Adversum caput huic Helicoe truculenta tuetur.
»At capra laevum humerum clara obtinet:« *illa putatur*
ubera adhuc parvo lactenda dedisse Tonanti,
hanc Iovis Oleniam capram dixere ministri.
»Verum haec est magno atque illustri praedita signo.
»Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem«
Aurigae in manibus; cuius vestigia servans,
»corniger est, valido connixus corpore, Taurus,«
quem non difficili ratione agnoscere possis.
Namque illum exornant externi haud indiga signi
sidera, quae vivum caput olli utrimque figurant,
incluta per totam spargentia lumina frontem:
»has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt.«
Sed pes Aurigae dexter cornuque sinistrum
Tauri uno igne micant: pariterque feruntur uterque;
at prior Aurigâ latum petit oceanum Bos,
quum tamen e placidis surgant simul aequoris undis.
Quin etiam Iasidae domus antiquissima Cephei
aerumnis est nota suis, quam Iuppiter auctor
progenii subito praeclaris intulit astris:
»namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti«
Iasides, passis distendens brachia palmis;
tantaque ab extrema cauda disterminat Arcti
regula utrumque pedem, quantâ pes a pede distat.
Quod si a Cephaeo paullum tua lumina baltheo
dimoveas, versus saevi agmina prima Draconis:
Hic erit, haud plena poteris quam cernere luna,
»obscura specie stellarum Cassiepea:«
nam non crebrae illi stellae, neque sidera iuncta
egregium ex variis componunt ignibus ignem:
sed quali portas firmatas obiice clavi
occludit vectis bifori vis obdita valvae,
talia et hanc etiam prive disposta figurant
sidera; et ipsa adeo passis distenditur ulnis,
non secus ac sortem natae miseretur iniquam.
»Hanc *namque* illustri versatur corpore propter
»Andromeda, aufugiens aspectum maesta parentis:«
quam non sollicitus noctu labor inquirundi;
tam clarum caput est, tam magno sidere flagrant
ambo humeri summique pedes vestesque fluentes.
Haec etiam in varias distendit brachia partes;
utque prius, sic nunc in magno vincula mundo
non relevant duro defessas pondere palmas.
»Huic Equus ille, iubam quatiens fulgore micanti,
»summum contingit caput alvo, stellaque iungens
»una tenet duplices communi lumine formas,
»aeternum ex astris cupiens connectere nodum.«
Sed latus atque armos depingunt terna caballi,
aequali a sese spatio quae sidera distant,
eximio fulgore, quibus par nec caput altum
nec longa est cervix: flagrantis ad ultima malae
quattuor his aliis non cedat stella nitore,
fulgentes inter stellas media ipsa refulgens.
Non equidem hic quadrupes, verum media tenus alvo
conspicuus profert sonipes venerabilis ora.
Hunc fama est, olim propter iuga summa Heliconis,
Hippocrenaeum nobis donasse liquorem:
tunc nondum Aonii maduere virentia montis
fecundo latice: ut generosi prima caballi
ungula humum tetigit, simul ingens prosiluit fons,
unde Caballinum primi vocitare bubulci:
ille quidem stillans e saxis irrigat agros,
Thespia terra, tuos: sed Equus pro munere tanto
exornat magni penetralia lucida caeli.
»Exin contortis Aries cum cornibus haeret.«
Ille quidem, aeternum longos agitatus in orbes,
segnior haud currit signo Cynosuridos Arcti;
languidus obscurusque tamen, ceu luna retundat
Flammae aciem, Andromedae se propter cingula volvit.
E quibus hunc subter possis cognoscere fultum.
Nam* caeli mediam partem terit, ut prius illae
Chelae, quum pectus quod cernitur Orionis.
Et prope conspicies parvum sub pectore claro
Andromedae signum, Deltoton dicere Graii
quod soliti, simili quia forma littera claret:
huic spatio ductum simili latus exstat utrumque.
At non tertia pars lateris: — namque est minor illis,
sed stellis longe densis praeclara relucet.
Inferior paullo est Aries et flamen ad Austri
inclinatior, atque etiam vehementius illo
»Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,
»et magis horriferis Aquilonis tangitur alis.«
Atque horum e caudis duplices velut esse catenae
dicuntur; sua diversae per lumina serpunt,
atque una tandem in stella communiter haerent,
quam veteres soliti caelestem dicere Nodum.
Andromedae laevo ex humero, si quaesere perges,
appositum poteris supra cognoscere Piscem.
E pedibus natum summo Iove Persea vises,
quos humeris retinet defixo corpore Perseus:
»quem summa ab regione Aquilonis flamina pulsant.«
Hic dextram ad sedes intendit Cassiepeae,
diversosque pedes, vinctos talaribus aptis,
pulverulentus uti de terra elapsu'* repente
in caelum victor magnum sub culmine portat.
»At propter laevum genus omni ex parte locatas
»Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.«
Haec septem vulgo perhibentur more vetusto
stellae, cernuntur vero sex undique parvae.
At non interiisse putari convenit unam:
sed frustra temere a vulgo ratione sine ulla
septem dicier, ut veteres statuere poetae,
aeterno cunctas aevo qui nomine dignant,
Alcyone, Meropeque, Celaeno, Taygeteque,
Electra, Steropeque, simul sanctissima Maia.
Hae tenues parvo labentes lumine lucent:
at magnum nomen signi clarumque vocatur,
propterea quod et aestatis primordia clarat,
et post, hiberni praepandens temporis ortus,
admonet, ut mandent mortales semina terris.
»Inde Fides, posita et leviter convexa, videtur,«
Mercurius parvus manibus quam dicitur olim
in cunis fabricatus in alta sede locasse.
»Haec genus ad laevum Nixi delapsa resedit,
»atque inter flexum genus et caput Alitis haesit.
»Namque est Ales avis, lato sub tegmine caeli
quae volat et serpens geminis secat aera pennis

Altera pars huic obscura est et luminis expers;
altera nec parvis nec claris lucibus ardet,
sed mediocre iacit quatiens e corpore lumen.
Haec dextram Cephei dextro pede pellere palmam
gestit; iam vero clinata est ungula vemens
fortis Equi propter pennati corporis alam.
Ipse autem labens multis Equus ille tenetur
Piscibus: huic cervix dextra mulcetur Aquari.
Serius haec obitus terrai iussit equi vis*,
quam gelidum valido de pectore frigus anhelans,
corpore semifero magno Capricornus in orbe;
quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
brumali flectens contorquet tempore currum.
Hoc cave te ponto studeas committere mense:
nam non longinquum spatium labere diurnum:
non hiberna cito volvetur curriculo nox:
humida non sese vestris aurora querelis
ocius ostendet, clari praenuntia solis:
at validis aequor pulsabit viribus Auster:
tum fixum tremulo quatietur frigore corpus.
Sed tamen anni iam labuntur tempore toto,
nec cui signorum cedent, neque flamina vitant,
nec metuunt canos minitanti murmure fluctus.
At nautae, fulicae similes mergoque natanti,
anxia per totum iactantes lumina pontum,
nequidquam nusquam parentia littora quaerunt,
dum tenuis nigro tabula hos distinguit ab Orco.
Atque etiam supero navi pelagoque vagato
mense, Sagittipotens solis quum sustinet orbem.
[*Non multo leviora putes instare pericla,*
ante nigras cautus tenebras subducere puppim.]
Nam iam tum nimis exiguo lux tempore praesto est,
hoc signum veniens poterunt praenoscere nautae:
iam prope praecipitante licebit visere nocte,
ut sese emergens ostendit Scorpios alto,
posteriore trahens plexum vi corporis arcum:
sed Nepa non multum prior, at prior exit ab undis.
Iam supra cernes Arcti caput esse minoris,
et magis erectum ad summum versarier orbem.
Tum sese Orion toto iam corpore condit
extrema prope nocte, et Cepheus conditur ante,
lumborum tenus a palma* depulsus ad umbras.
Hic, missore vacans, fulgens iacet una Sagitta,
»quam propter nitens penna convolvitur Ales:«
et clinata magis paullo est Aquilonis ad auras.
»At propter se Aquila ardenti cum corpore portat«
igniferum mulcens tremebundis aethera pinnis,
non nimis ingenti cum corpore, sed grave maestis
ostendit nautis, perturbans aequora, signum.
»Tum magni curvus Capricorni corpora propter
»Delphinus iacet, haud nimio lustratu' nitore,«
praeter quadruplices stellas in fronte locatas,
quas intervallum binas disterminat unum.
Cetera pars late* tenui cum lumine serpit.
Illae, quae fulgent luces ex ore corusco,
sunt inter partes gelidas Aquiloni' locatae,
atque inter spatium et laeti vestigia solis.
At pars inferior Delphini fusa videtur
inter solis iter, simul inter flamina venti,
viribus erumpit qua summi spiritus Austri.
»Exinde Orion, obliquo corpore nitens,«
inferiora tenet truculenti corpora Tauri:
quem qui suspiciens* in caelum nocte serena
late dispersum non viderit, haud ita vero
cetera se speret cognoscere signa potesse.

Namque pedes subter rutilo cum lumine claret
»fervidus ille Canis stellarum luce refulgens.«
Hunc tegit obscurum subter praecordia vestis,
nec toto spirans rabido de corpore flammam
aestiferos validis erumpit flatibus ignes;
totus ab ore micans iacitur mortalibus ardor.
Sirion hunc Graeci proprio nomine dicunt
Hic ubi se pariter cum Sole in culmina caeli
extulit, haud patitur foliorum tegmine frustra
suspensos animos arbusta ornata tenere.
Nam quorum stirpes tellus amplexa prehendit,
haec augens anima vitali flamine mulcet:
at quorum nequeunt radices findere terras,
denudat foliis ramos et cortice truncos.
Tendentem occiduas etiam hunc sentimus ad oras:
cetera signandis sunt languida sidera membris.
Hunc propter subterque pedes, quos diximus ante,
Orioni' iacet levipes Lepus. Hic fugit, ictus
horrificos metuens rostri tremebundus acuti.
Nam Canis infesto sequitur vestigia cursu,
praecipitantem agitans, oriens iam denique paullo,
»curriculum numquam defecto corpore sedans.
»At Canis ad caudam serpens praelabitur Argo,
conversam prae se portans cum lumine puppim:
non aliae naves ut in alto pondere proras
ante solent rostro Neptunia prata secantes,
sed conversa retro caeli se per loca portat:
sicut, quum coeptant tutos contingere portus,
obvertunt navem magno cum pondere nautae,
adversamque trahunt optata ad littora puppim.
Sic conversa vetus super aethera vertitur Argo,
atque usque a prora ad celsum* sine lumine malum,
a malo ad puppim cum lumine clara videtur;
inde gubernaclum, disperso lumine fulgens,
clari posteriora Canis vestigia condit.
Exin semotam procul, in tutoque locatam
Andromedam tamen explorans fera quaerere Pistrix
pergit, et usque sitam validas Aquilonis ad auras
caerula vestigat finita in partibus Austri.
»Hanc Aries tegit, et squamoso corpore Pisces,
»Fluminis illustri tangentem pectore ripas.«
Namque etiam Eridanum cernes in parte locatum
caeli, funestum magnis cum viribus amnem,
quem lacrimis maestae Phaëthontis saepe sorores
sparserunt, letum maerenti voce canentes.
Hunc Orionis sub laeva cernere planta
serpentem poteris, »proceraque vincla videbis,
»quae retinent Pisces, caudarum a parte locata«
Flumine mixta retro ad Pistricis terga reverti.
Haec una stella nectuntur, quam iacit ex se
Pistricis spina evalida cum luce refulgens.
Exinde exiguae tenui cum lumine multae
inter Pistricem fusae sparsaeque videntur
atque Gubernaclum stellae, quas contegit omnis,
formidans acrem morsum, Lepus: his neque nomen
nec formam veteres certam statuisse videntur.
Nam quae sideribus claris natura polivit
et vario pinxit distinguens lumine formas,
haec ille astrorum custos ratione notavit,
signaque signavit caelestia nomine vero:
has autem, quae sunt parvo sub culmine fusae,
consimili specie stellas, parilique nitore,

non potuit nobis nota clarare figura.
Exinde, australem soliti quem dicere Piscem,
volvitur inferior Capricorno versus ad Austrum,
Pistricem observans, procul illis Piscibus haerens.
At prope conspicies, expertes nominis omnes,
inter Pistricem et Piscem, quem diximus, Austri
stellas, sub pedibus stratas radiantis Aquarî.
Propter Aquarius obscurum dextra rigat amnem,
exiguo qui stellarum candore nitescit.
E multis tamen his duo late lumina fulgent:
unum sub magnis pedibus cernetur Aquarî.
Quod superest, gelido delapsum flumine fontis,
spiniferam subter caudam Pistricis adhaesit:
et tenues stellae perhibentur nomine Aquarî.
Hic aliae volitant parvo cum lumine clarae,
atque priora pedum subeunt vestigia magni
Arcitenentis, et obscurae sine nomine cedunt.
»Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
»Aram, quam flatu permulcet spiritus Austri,«
exiguo superum quae lumina tempore tranat:
nam procul Arcturo est adversa parte locata.
Arcturo magnum spatio supra dedit orbem
Iuppiter; hunc parvum inferiore in parte locavit.
Haec* tamen aeterno invisens loca curriculo nox
signa dedit nautis, cuncti quae noscere possent,
commiserans hominum metuendos undique casus.
Nam quum fulgentem cernes sine nubibus atris
Aram, sub media caeli regione locatam,
a summa parte obscura caligine tectam,
tum validis fugito devitans viribus Austrum:
quem si prospiciens vitaveris, omnia caute
armamenta locans, tuto labere per undas.
Sin gravis inciderit vehementi flamine ventus,
perfringet celsos defixo robore malos:
ut res nulla feras possit mulcere procellas,
ni parte ex Aquilonis opacam pellere nubem
coeperit et subitis auris diduxerit Ara.
Sin humeros medio in caelo Centaurus habebit,
ipseque caerulea contectus nube feretur,
atque Aram tenui caligans vestiet umbra,
ad signorum obitum vis est metuenda Favoni.
Ille autem Centaurus in alta sede locatus,
qua sese clarum collucens Scorpius infert.
Hunc subter partem praeportans ipse virilem
»cedit, equi partes properans subiungere Chelis.
»Hic, dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,«
quam nemo certo donavit nomine Graiûm,
»tendit, et illustrem truculentus caedit ad Aram.
»Hic sese infernis de partibus erigit Hydra,«
praecipiti lapsu flexo cum corpore serpens.
Haec, caput atque oculos torquens ad terga Nepai,
convexoque sinu subiens inferna Leonis,
Centaurum leni contingit lubrica cauda:
»in medioque sinu fulgens Cratera relucet.
»Extremam nitens plumato corpore Corvus
»rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
»Ante Canem, Graio Procyon qui nomine fertur.«
Haec sunt, quae, visens nocturno tempore signa
aeternumque volens mundi pernoscere motum,
legitimo cernes cael*um** lustrantia cursu.
Nam quae per bis sex signorum labier orbem
quinque solent stellae, simili ratione notari
non possunt: quia, quae faciunt vestigia cursu,
non eodem semper spatio portata teruntur.
Sic malunt errare vagae per nubila caeli,
atque suos vario motu metirier orbes.
Hae faciunt magnos longinqui temporis annos,
quum redeunt ad idem caeli sub tegmine signum:
quare ego nunc nequeo totos evolvere cursus.
Verum haec, quae semper certo volvuntur in orbe
fixa simul, magnos edemus gentibus orbes.
Quattuor, aeterno lustrantes lumine mundum,
orbes stelligeri portantes signa feruntur,
amplexi terras caeli sub tegmine fulti.
E quibus annorum volitantia lumina nosces,
quae densis distincta licebit cernere signis.
Tum multos orbes magno cum lumine latos,
vinctos inter se et nodis caelestibus aptos,
atque pari spatio duo cernes esse duobus.
Nec sic, nocturno cognoscens tempore caelum,
quum neque caligans detersit sidera nubes,
nec pleno stellas superavit lumine Luna,
vidisti magnum candentem serpere circum.
Lacteus hic nimio fulgens candore notatur.
Is non perpetuum detexens conficit orbem:
quattuor hunc simili nitentes mole feruntur:
sed spatio multum superis praestare duobus
dicitur, et late caeli lustrare cavernas.
Quorum alter tangens Aquilonis vertitur auras,
ora petens Geminorum illustr*ia**. Tum genus ardens
in sese retinens Aurigae portat utrumque.
Hunc sura laeva Perseus, humeroque sinistro
tangit: at Andromedae hic dextra de parte tenetur,
cui manus ad Boream, cubitus cui spectat ad Austrum.
imponitque pedes duplices Equus: et simul Ales
ponit avis caput, et clinato corpore tergum
Anguitenens humeris connititur: illa recedens
Austrum consequitur devitans corpore Virgo.
At vero totum spatium convestit et orbis
magnu' Leo, et claro collucens lumine Cancer,
in quo consistens convertit curriculum Sol
aestivus, medio distinguens corpore cursus.
Hic totus medius circo disiungitur; iste
pectoribus validis atque alvo possidet orbem.
Hunc octo in partes divisum noscere circum
si potes, invenies supero convertier orbe
quinque pari spatio, partes tres esse relictas,
tempore nocturno quas vis inferna frequentat.

* * *

Alter ab infernis *contra connititur* austris.
Distribuens medium subter secat hic Capricornum,
atque pedes gelidum rivum fundentis Aquari,
caeruleamque ferae caudam Pistricis et illum
fulgentem Leporem, inde pedes Canis, et simul amplam
Argolicam retinet crebro cum lumine Navem:
tergaque Centauri atque Nepai portat acumen
inde Sagittari defixum possidet arcum
Hunc, a clarisonis auris Aquilonis ad Austrum
cedens*, postremum tangit rota fervida Solis
exinde in superas brumali tempore flexus
se recipit sedes: huic orbi quinque tributae
nocturnae partes, supera tres luce dicantur.
Hosce inter mediam in partem retinere videtur
tantus, quantus erit collucens Lacteus orbis
in quo autumnali, atque iterum sol lumine verno
exaequat spatium lucis cum tempore noctis
Hunc retinens Aries sublucet corpore totus,
atque genu flexo Taurus connititur ingens.
Orion claro contingens corpore fertur:

Hydra tenet flexu Cratera* et Corvus adhaeret
et paucae e Chelis stellae, simul Anguitenentis
sunt genua, et summi Iovis Ales nuntius instat
propter Equus capite et cervicum lumine tangit.
Hosce aequo spatio devinctos sustinet axis,
per medios summo caeli de vertice tranans.
Ille autem claro quartus cum lumine circus
partibus extremis extremos continet orbes,
et simul a medio media de parte secatur,
atque obliquus in his nitens cum lumine fertur,
ut nemo, cui sancta manu doctissima Pallas
sollertem ipsa dedit fabricae rationibus artem,
tam tornare cate contortos possiet orbes,
quam sunt in caelo divino numine flexi,
terram cingentes, ornantes lumine mundum,
culmine transverso retinentes sidera fulta.
Quattuor hi motu cuncti volvuntur eodem.
Sed tantum supera terras semper tenet ille
curriculum, oblique inflexus tribus orbibus unus,
quanto est divisus Cancer spatio a Capricorno;
at subter terras spatium par esse necesse est:
et quantos radios iacimus de lumine nostro,
quis hunc* convexum caeli* contingimus orbem,
sex tantae poterunt sub eum succedere partes,
bina pari spatio caelestia signa tenentes.
Zodiacum hunc Graeci vocitant, nostrique Latini
orbem signiferum perhibebunt nomine vero:
nam gerit hic volvens bis sex ardentia signa.
Aestifer est pandens ferventia sidera Cancer.
Hunc subter fulgens cedit vis torva Leonis,
quem rutilo sequitur collucens corpore Virgo.
Exin proiectae claro cum lumine Chelae;
ipsaque consequitur lucens vis magna Nepai.
Inde Sagittipotens dextra flexum tenet arcum:
post hunc ore fero Capricornus vadere pergit:
humidus inde loci collucet Aquarius orbe.
Exin squamigeri serpentes ludere pisces:
quis comes est Aries, obscuro lumine labens,
inflexoque genu proiecto corpore Taurus,
et Gemini, clarum iactantes lucibus ignem.
Haec Sol aeterno convestit lumine lustrans,
annua conficiens vertenti tempora cursu.
Hic quantus terris connexus pellitur orbis,
tantumdem ille patens supera mortalibu' cedit*.
Sex omni semper cedunt labentia nocte,
tot caelum rursus fugientia signa revisunt.
Hoc spatium tranans caecis nox conficit umbris,
quod supera terras prima de nocte relictum
signifero ex orbe est et signorum ordine fultum.
Quod si Solis aves certos cognoscere cursus,
ortus signorum nocturno tempore vises:
nam semper signum exoriens Titan trahit unum.
Sin autem officiens signis mons obstruet altus,
aut adiment lucem caeca caligine nubes:
certas ipse notas caeli de tegmine sumens,
ortus atque obitus omnes cognoscere possis.
Quae simul exsistant, cernes, quae tempore eodem
praecipitent obitum, nocturno tempore nosces.
Iam, simul ut supero se totum lumine Cancer
extulit, extemplo cedit delapsa Corona,
et loca convisit cauda tenus infera Piscis.
Dimidiam retinens stellis distincta Corona
partem etiam supera, atque alia de parte repulsa est:
quam tamen insequitur Piscis, nec totus ad umbras
tectus, sed supero contectus corpore cedit.
Atque humeros usque a genibus, clarumque recondit
Anguitenens validis magnum a cervicibus Anguem.
Iam vero Arctophylax non aequa parte secatur.
Nam brevior clara caeli de parte videtur,
amplior infernas depulsus possidet umbras.
Quattuor hic obiens secum deducere signa
signifero solet ex orbi: tum serius ille,
quum supera sese satiavit luce, recedit,
post mediam labens claro cum corpore noctem.
Haec obscura tenens convestit sidera tellus:
at parte ex alia claris cum lucibus errat
Orion, humeris et lato pectore fulgens,
et dextra retinens non cassum luminis ensem.
Sed quum de terris vis est patefacta Leonis,
omnia, quae Cancer praeclaro detulit ortu,
cedunt obscurata, simul vis magna Aquilai
pellitur, ac, flexo considens corpore, Nixus
iam supero ferme depulsus lumine cedit:
sed laevum genus atque illustrem linquit in altum
plantam. Tum contra exoritur clarum caput Hydrae,
et Lepus et Procyon, qui sese fervidus infert
ante Canem: inde Canis vestigia prima videntur.
Non pauca e caelo depellens signa, repente
exoritur candens illustri lumine Virgo.
Cedit clara Fides Cyllenia, mergitur unda
Delphinus, simul obtegitur depulsa Sagitta,
atque Avis ad summam caudam primasque recedit
pinnas et magnus pariter delabitur Amnis.
Hic Equus a capite et longa cervice latescit:
longius exoritur iam claro corpore Serpens,
Crateraque tenus lucet mortalibus Hydra.
Inde pedes Canis ostendit iam posteriores,
et post ipse trahit claro cum lumine Puppim:
insequitur labens per caeli lumina Navis,
et iamiam toto processit corpore Virgo;
haec medium ostendit radiato stipite Malum.
At quum procedunt obscuro corpore Chelae,
exsistit pariter larga cum luce Bootes,
cuius in adversum est Arcturus corpore fixus,
totaque iam supera fulgens prolabitur Argo:
Hydraque, quod late caelo dispersa tenetur,
nondum tota patet; *nam** caudam contegit umbra.
Anguitenens autem renovata luce refulget.
Iam dextrum genus et decoratam lumine suram
erigit ille vacans vulgato nomine Nixus,
qui Fidis Arcadicae semper confinia tangit:
quem nocte exstinctum atque exortum vidimus una,
persaepe ut parvum tranans geminaverit orbem.
Hic genus et suram cum Chelis erigit alte;
ipse autem praeceps obscura nocte tenetur,
dum Nepa et Arcitenens invisant lumina caeli:
*nam** se quum medium pandet Nepa, tollere vero
in caelum totum exoriens conabitur Arcus.
Hic tribus elatus cum signis corpore toto
lucet, at exoritur media de parte Corona,
caudaque Centauri extremo candore refulget.
Hic se iam totum caecas Equus abdit in umbras,
quem, rutila fulgens pluma, praetervolat Ales.
Occidit Andromedae clarum caput, et fera Pistrix
labitur, horribiles epulas funesta requirens.
Hanc contra Cepheus non cessat tendere palmas.
Illa usque ad spinam mergens se caerula condit.
At Cepheus caput atque humeros palmasque reclinat.
Quum vero vis est vehemens exorta Nepai,
late fusa volat: [in terras labitur unda,

Orionque metu perculsus conditur una.
Pace huius liceat caussam explicuisse timoris,
Virgo, tua: mihi quaeso veni placata, Diana.
Haec fama est hominum, haec] per terras fama vagatur:
ut quondam Orion manibus violasse Dianam
dicitur, excelsis errans in collibus amens,
quos tenet Aegaeo defixa in gurgite Chius,
Bacchica* quam viridi convestit tegmine vitis.
Ille feras vecors amenti corde necabat,
Oenopionis avens epulas ornare nitentes.
At vero, pedibus subito percussa Dianae,
insula discessit, disiectaque saxa revellens
perculit, et caecas lustravit luce lacunas:
e quibus ingenti exsistit cum corpore prae se
Scorpius infestus, praeportans flebile acumen.
Hic valido cupide venantem perculit ictu,
mortiferum in venas figens per vulnera virus:
ille gravi moriens constravit corpore terram.
Quare cum magnis sese Nepa lucibus effert,
Orion fugiens commendat corpora terris.
Tum vero fugit Andromeda et Neptunia Pistrix
tota latet: cedit converso corpore Cepheus,
extremas medio contingens corpore terras.
Hic caput et superas potis est demergere partes:
infera lumborum numquam convestiet umbra.
Nam retinent Arctoe, lustrantes lumine suras.
Labitur illa simul gnatam lacrimosa requirens
Cassiepea neque, ex caelo depulsa, decore
fertur: nam verso contingens vertice primum
terras, post humeris eversa sede refertur.
Hanc illi tribuunt poenam Nereides almae,
cum quibus, ut perhibent, ausa est contendere forma.
Haec obit inclinata: at pars exorta Coronae est
altera, cum caudaque omnis iam panditur Hydra.
At Caput et totum sese Centaurus opacis
eripit e tenebris, linquens vestigia parva
antepedum contecta, simul cum lumine pandit:
ipse feram dextra retinet, *sed cetera magni*
exspectant Arcus ortum. Prolabitur inde
Anguitenens capite et manibus: profert simul Anguis
iam caput et summum flexo de corpore lumen.
Hic ille exoritur converso corpore Nixus,
alvum, crura, humeros simul et praecordia lustrans,
et dextra radios laeto cum lumine iactans.
Inde Sagittipotens superas convisere luces
instituit, emergit Nixi caput et simul effert
sese clara Fides et promit pectore Cepheus.
Fervidus ille Canis toto cum corpore cedit;
abditur Orion: obit et Lepus abditus umbra;
inferiora cadunt Aurigae lumina lapsu.
Crus dextrumque pedem linquens obit infera Perseus
in loca, tum cedens a puppi linquitur Argo.
Inde obiens Capricornus ab alto, lumine pellit
Aurigam, instantemque Capram, parvos simul Haedos,
et magnam antiquo depellit nomine Navem.
Obruitur Procyon: emergunt alite lapsu
e terris Volucres: exsistit clara Sagitta.
At postquam superum convisit Aquarius orbem,
Australisque Arae surgit sanctissima sedes,
seque humero et pedibus primis Equus exserit alte
Centauri oppositam devolvit ad infera caudam
nox caput et latos humeros et pectora magna
non potis obscurare, et Hydrae quae proxima collo est
subducit Spiram rutilantiaque ora recondit:
cetera sed longum radianti lumine perstant,
nec prius a superis cedunt cum semifero oris
omnia, quam surgant geminato corpore Pisces.
Surgit et Aegoceri vicinus ab aequore piscis,
parte alia exspectans instantis sideris ortum:
sic humeri Andromedae, et cum lassis incluta palmis
crura bipartito signorum tempore surgunt:
quum primum planis Pisces oriuntur ab undis,
Andromedes dextras dabitur tibi cernere partes;
at laevas Aries, linquens inferna locorum,
ostendit terris. Illo sub tempore ferme
hesperii servantem Aram confinia ponti,
Perseaque usque humeros Eoa in parte videbis.
Hoc dubium est, cessansne Aries praecordia Persei
attrahat, an Taurus: Tauro simul aethera lustrat.
Sed non desinere haec Tauro exoriente putarim:
nam vicina illis Aurigae sidera fulgent,
quem tamen haud totum dias in luminis oras
Taurus agit, Geminis sed enim completur in ipsis.
Sed duplices Haedi, et cum planta Capra sinistra
cum bove se tollunt: tunc terga immania Pistrix
erigit et caeli splendentem in fornice caudam.
Occidit ipse etiam prima iam parte Bootes.
Quattuor hunc lato vix condunt sidera ponto,
laevaque in occiduae constans subvolvitur Ursae.
Ambo pedes usque ad geminum genus Anguitenentis
cedentes caelo, atque immensa sub aequora lapsi,
surgentes alibi poterunt monstrare Gemellos.
Iam lateri Pistrix nulli vicina videtur,
mox visenda tamen, quum iam fluvii agmina prima
in medio venient nautae cernenda profundo,
qui signum exspectans magnum manet Oriona;
nempe iter ut ratis et noctis mensura patescat,
qualia plura hominum generi dii signa dederunt.

262. III. PROGNOSTICA.

ARGUMENTUM.

Hoc carmine, *Φαινομένοις* subiuncto, Aratus Eudoxo duce de orbibus caelestibus, de stellis singulorum quorumque signorum comitibus, et de portentis, quae ipse *Διοσημεῖα* i. e. *Iovis* caeli signa, Cicero et Avienus Prognostica nominant, deinceps exposuit. Haec Tullius, ut videtur, admodum adolescentulus interpretatus est (N. D. l. II. c. 41.), et aetate iam provectus fortasse recensuit (ad Att. l. II. ep. 1.). Tulliani autem carminis exiguae sunt reliquiae. Vs. 132 sq e Priscian l. X c. 2 § 11 — V. 160 ex Eiusd. l. XVI c. 2. § 15 et l. XVIII c. 21 § 172. Vs. 177-182 e Cic. de Div. l. I. c. 7 § 13 — Vs. 183-185 Ibid. c. 8. § 14 — Vs. 216-218 Ibid. c. 9. § 15 — Vs. 219-224 Ibid. c. 8. § 14. — Vs. 225 sq Ibid. c. 9 § 15 — Vs. 322-324 Ibid. c. 9. §. 15. Cetera cursivis expressa typis supplementa sunt Grotii.

Primum equidem modicae parent quum cornua Phoebes
aequore ab Hesperio, nascentem cernere mensem est:
at quum prima deae tenuem lux emoret umbram
luna tibi quartam properabit reddere lucem.
Dimidia octavam, medium fax integra mensem
denotat atque alias aliis variata figuris
venturi numerum solita est narrare diei.
Nempe extrema tibi poterunt edicere noctis
signiferi partes, magnum qui digerit annum.
Quin et plantandi cum tempore tempus arandi
Iuppiter e celso cunctis monstravit Olympo.
Navita venturos e caelo providet imbres,
et catus in medio sacros timet aequore ventos,
Arcturum observans et cetera sidera ponto
aut crepera luce aut primis evecta tenebris

Scilicet haec longo rota fervida Solis in anno
permeat: aut pelago candens quum surgit Eoo,
aut rubet occiduo quum mergitur aequoris undis.
cuncta suam spectant dum caeli sidera lucem.
Scire tibi hoc facile est: namque isthaec omnia monstrant
bis quini atque novem Phoebei luminis orbes.
Quid ferat Orion a zona clarus ad imum,
iam nosti et rabido flagrantem Sirion aestu,
iam varias sortes terrae et maris e Iovis astris
nosse potes stellisque tridentiferi Neptuni.
His operam nava: nec sit tibi quaerere durum,
si te sollicito cupias committere ponto,
quae tibi vel fluctus vel venti flamina monstrent.
Est labor hic parvus: non praemia parva labori,
grandiaque assiduas edulcant gaudia curas,
ipse etenim sese servat sibi, servat et illum,
quem monet horrendum, sapiens, vitare periclum:
saepe adeo navem pelago sub nocte serenam
subducit, metuens venturam mane procellam.
Tertia nunc illam, nunc quarta Aurora videbit:
hunc subita incautos veniet super. Omnia nondum
Iuppiter humanum docuit genus: abdita caecis
multa latent tenebris, quae, quum volet, ipse docebit
altitonans, qui nos praeclaris undique signis
adiuvat et sortis tradit monumenta futurae.
Multa monet facies aut dimidiata Dianae,
aut utraque augens aut aucto lumine fulgens.
Multa etiam Eoa surgens Sol aureus ora,
occiduamve petens: et sunt etiam altera signa,
plurima quae noctu vel clara luce videntur.
Observa primum nitidae duo cornua Lunae,
illam alias alio depingit lumine Vesper,
et diversa redit variatae forma Dianae,
quum primo crescit, quum quarta et tertia fulget.
Haec etiam instantem poterit tibi ducere mensem:
tertia nam tenui, sed puro sidere fulgens
suda erit: at raro paullum perfusa rubore
ventosa est: nullo si cornua acumine surgant,
quartaque quae sequitur crasso fax langueat igni,
aut Austro aut pluviae properis obtunditur undis.
Quod si nec nutent nascentis cornua Lunae,
tertia nec iaceat resupina per aethera Phoebe,
cornua sed recte per caelum prona ferantur,
cras Tartessiacis Zephyrus spirabit ab oris.
At quum recta etiam quarta sub luce renidet,
collectam metues pluviam, tunc omnia nimbo
fervere deciduo cernes: cornu altius abde —
inflexum Borean, resupinum parturit Austros.
Sed si post triduum lunam ruber ambiat orbis,
tempestas pelago, tempestas imminet agris:
quoque rubor maior, maior solet esse procella.
Bis quum dimidio, quum pleno lumine fulget,
aspice quum crescit, quum cornua prisca resumit,
aspice: signa tibi color haud dabit irrita mensis.
Namque auram facies portendit pura serenam;
at quum tota rubet, furibundos indicat Austros;
imber erit, nigro si sit variata calore.
Tempora sed tantis non sunt paria omnia signis.
Nam quae quarta tulit Phoebe vel tertia, durant
dimidiam ad Lunam, quae dimidia, omnia tendunt
ad plenam; quae plena dedit, spectare videntur
dimidiam rursum, et quae tunc praebentur ab illa,
excipiet moribunda aut quarta aut tertia mensis.
Si parilis totam Latoida circulus ambit,
aut terni geminive utraque ex parte locati;
unicus aut ventos nobis aut indicat aethram:
diruptus ventos evanidus indicat aethram
horriferos nimbos geminatus praemonet orbis,
maioresque trahit triplicata corona procellas;
maiores, si nigra iacet, si scinditur ultro.
Haec tibi vel mensis vel Phoebe menstrua dicent.
Nec Solem gemina spectare in litteris acta
poeniteat: solem certissima signa sequentur:
quum surget gelidis et quum se condet in undis.
Nolim interstinctam, quum deseret aequora, lucem
cernere, si Soles optem radiare serenos;
malim unum nullis maculis spectare colorem:
si iuga demat equis pacato lumine Titan,
blandus et Hesperium subeat sine nubibus aequor,
pulchra serena die poteris sperare sequenti.
Non ita si recavus summo de margine surgat,
fulgeat aut sparsis radiis: pars tendat ad Austrum,
pars eat ad Borean mediusque renideat orbis;
tunc aut suspectus tibi sit Notus aut gravis imber.
Ut videas, subsitne suo lux splendida Soli,
inspice Solem ipsum (namque is certissimus auctor),
inspice, num rubeat, (fieri quod saepe videmus:
creber enim educit contracta nube ruborem:)
an niger obscuret faciem: niger indicat imbres,
rubraque venturos species denuntiat Euros.
Sin ruber incipiet color immiscerier atro,
omnia tunc Borea pariter pluviaque videbis
fervere: sin radiis coëant crescantque sub unum,
quum pelago Titan terrisve admoverit orbem,
aut lateat victus per nubila sive relicta
nocte petens lucem, seu noctem luce relicta,
illa dies pluvias et quae nascetur ab illa
proferet: Eoo nec si praeeuntia caelo
nubila Sol radiis picto disiecerit astro,
sis pluviae ignarus: si se Titanius orbis
Eoo late diffuderit aequore surgens,
inde magisque magisque exsparsum contrahat ignem,
dulcior aethra subest, pluvio se tempore quamquam
abdiderit Phoebus: si caelo decidit imber,
ex imbri alterius sortem te quaerere lucis
nubilaque et solem moneo spectare cadentem.
Nam si nigrae obiens condatur carcere nubis
Phoebus et exiguo radii fulgore micantes
immensum nebulis circumfundantur in orbem,
non erit alterius melior fortuna diei.
Purus ad hesperias si Sol labatur in undas,
quumque parat terris in aquas migrare relictis,
vicinae rubeant nubes, non crastinus imber,
non tibi nocturno est metuendus tempore nimbus.
Si Solis radii nigris absconsa tenebris
marcentes nitido depromant lumina caelo,
»ut quum luna means Hyperionis officit orbi,
»stinguuntur radii caeca caligine tecti;«
aut Phoebo instantem tardanti reddere lucem,
se toto fundant late ignea nubila caelo,
non sicco praegnans arebit pulvere tellus,
nec tibi, si, superis quum Sol est proximus oris,
obscura radios praeeuntes luce videbis,
sit pudor aut pluviam aut ventos vitare futuros.
Quoque adeo surgens primo iubar aequore condunt
maiores tenebrae, maior supereminet imber.
Sin tenui lateant radii caligine, qualis
est tenerae facies nebulae et subtilibus umbris,
venturus rapidis Sol obscurabitur Austris.
Sed neque, si cingat nigro splendore corolla,
suda dabit, quoque est Solis vicinior astro,
quo nigrior peior: binae saevissima signa.
Aspice, num, terras quum Sol petit aut petit undas,

erubeant nubes (dixere παρήλια Graii),
a Borea aut Austro aut a Borea et ab Austro;
aspice, et hanc secors non umquam neglige curam.
Namque utrumque facis, si nubila surgere cernes
aemula Phoebeae mediumque apud aequora Phoebum,
nulla mora est, subito densissimus ingruit imber.
Sin Boreas unam caeli sub culmina nubem
emittat, metue a Borea, sin Auster, ab Austro.
Iunctus erit nimbus, si iunctae nubibus undae.
Quin etiam occidui spectabis littoris ora,
certa tibi occidui monstrabit littoris ora.
»At vero tenui caligans lumine Phatne«
signa dat in Cancro spectans Aquilonia flabra
et geminae tenui stellae fulgore micantes:
has non distantes nimium nimiumve propinquas
dispescit spatium cupido non latius uno:
illa subit Borean, subit haec vicinior Austrum.
Has Asinos dicunt, mediam Praesepe vocarunt,
quod subito liquidas saepe evanescit in auras,
quum caeli nituit genitabilis aura sereni,
coniungens geminos subtracto sidere Asellos:
postilla undosam poteris spectare procellam.
Si nigra sit Phatne, geminis color unus in astris:
sin niteat, pluviis declivibus arva madebunt.
Si Boreae propior languenti torqueat igne
nube latens caeca, niteat vicinior Austro,
par metuisse Notum est, contra hic si marceat, ille
fulgeat,a saevo ventos Aquilone notabis.
»Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
»inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
»saxaque cana salis niveo spumata liquore
»tristificas certant Neptuno reddere voces;
»aut densus stridor quum celso e vertice montis
»ortus adaugescit scopulorum saepe repulsus.
»Cana fulix itidem fugiens e gurgite ponti
»nuntiat horribiles clamans instare procellas,
»haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.«
Cepphum etiam videas caelo volitare sereno
contra venturos connixum corpore ventos:
saepe feras anates cernas mergosve relicto
aequore mox tremulis tellurem plangere pennis;
ad iuga se supera montis distendere nubem:
quin etiam pappi, senium canentis acanthae,
dant venti indicium, numero quum forte videntur
innumero placidi fluitare per aequora ponti.
Immo adeo ex illa,volitant qua dira per aestum
fulgura, parte potes venturos noscere flatus.
Si videas stellas noctis volitare per umbram
praecipites longosque a tergo albescere tractus,
hoc iter emensi venient per inania venti.
Si varia varias videas ex parte cadentes
in terras ruere et caeli per nubila ferri,
discordes tendent animae in diversa locorum,
et vario humanas percellent flamine mentes.
Fulmen ubi ex Euro, fulmen volitabit ab Austro,
et Zephyro horriferisque Arctoi Aquilonis ab auris,
tunc nautae pavidos penetrat tremor algidus artus.
O utinam pelago ne tunc obsessus et imbre
mixta perhorrescat densatus fulgura nimbis!
Saepe etiam pluvia poteris spectare futura
nubila ceu lanae per caelum vellera ferri:
tum gemino cingit caelum Thaumantias arcu
aut aliqua atratam praeducit stella corollam:
crebra etiam volucris falsas et crebra palustris
haurit aquas potasque sitit vehementius undas.
Saepe etiam pluviae praenuntia venit hirundo,
limosam tumido protundens ventre paludem.
»Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
»quum clamore paratis inanes fundere voces,
»absurdoque sono fontes et stagna cietis.
»Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen,
»et matutinis acredula vocibus instat,
»vocibus instat et assiduas iacit ore querelas,
»quum primum gelidos rores Aurora remittit:
»fuscaque non umquam cursans per littora cornix
»demersit caput et fluctum cervice recepit:
»mollipedesque boves spectantes lumina caeli,
»naribus humiferum duxere ex aëre sucum.«
Saepius et tectis effert penetralibus ova
angustum formica terens iter, undique et albos
mille pedes circa muros cernuntur iuli,
quaeque nigrae veteres dixerunt viscera terrae.
Tunc quoque cristatae soboles gallina volucris
ore pedes legit et crocitans e gutture rauco
expressit sonitus undae stillantis in undam.
Corvus et atratis velata monedula pennis
venturo terras madituras imbre monebunt,
accipitrum in morem si magnis garrula turmis
agmina concelebrent: gravibus vox aemula guttis
corvorum pluvias praedixit saepe futuras,
aut adeo streperas gaudens coniungere voces
increpuit crociens densis exercitus alis.
Tunc mansuetae anates atque intra limina degens
graculus assiduis quatiunt suggrundia pennis:
tunc fulicae magnis poscunt clamoribus undas:
haec ne, si pluviae cupies cognoscere sortem,
despicias, nec quum solito maioribus ausis
purpureum muscae certant haurire cruorem:
aut nocte incipiunt putres concrescere fungi,
ardenti in testa gelidae vel tempore brumae,
num se submisit sublimes ardor in auras,
et nunc deciduos ignes vomuere lucernae
ampullis similes tenuesre a lumine summo
dimanant radii, seu forte aestate serena
conspicias densas anatum volitare catervas,
aut igni appositas multo cum lumine cernis
scintillare ollas et multo ex aere lebetes:
in cinerive vides rutilas carbone tepenti
effervere notas, forma non dispare cenchris.
Haec catus observa et pluviam sperare memento.
Infima si montis videas sola cuncta tenebris
et caeca obvolvi nebula summumque cacumen
nulla nube premi, candenti fide sereno.
Fide sereno etiam, ponti super aequora ferri
nubila si cernas, sed nondum vergere in altum,
ceu pelago eminulas videas consurgere rupes.
Quum renitet sudum, venturam inquire procellam:
quumque procella furit, sudum: atque ante omnia Phatnen
aspice, quae curvi conclusa est sidere Cancri,
primum adeo abstersis quum fulget pura tenebris
hac pura subito tempestas horrida cedit.
Hinc tacite in lychnis flammae, blandumque susurrans
noctua sub mediam noctem, marcescere sensim
horrisonas monstrant hiemes, et vespere sero
voce canens varia placidum cornicula carmen
Rauca etiam primum sola tunc murmura corvi
ingeminant et se magno post agmine iungunt,
atque alacri subeunt nocturna cubilia turma
cantantes multum: multum gaudere putares,
sic laetos mixtim iactant super aethera cantus:
et vel in aerias ramis vel in arbore summa
concutiunt reduces Eoo tempore pennis.

Tunc immensa gruum videas veniente sereno
agmina praedicto ferri super aera tractu,
nec semel inceptum verso pede flectere cursum.
Si subito astrorum nitidum iubar obscuretur,
nec densae abscondant atra caligine nubes,
nec nebulis, nec sint victrici obnoxia lunae,
inclyta sed proprio marcescant sidera motu,
tunc tibi non placidam promittit Iuppiter aethram,
sed tristes auras; caeli regione sub una
immo tam videas illo quoque tempore nubem,
praeterlapsam aliam atque aliam post terga sequentem.
Ibit et ad pastum magnis clangoribus anser:
saecula passa novem cornix tibi signa procellae
nocte dabit stridens serumque monedula cantans,
et surgente die passer reliquaeque volucres
aequora linquentes: tunc et spelaea subibit
orchilus et recavas latebras anquiret eritheus,
nocturnoque satur condetur graculus antro.
Quum fera tempestas instat, nullae undique ceras
Phoenicias variarum apium struxere catervae,
mellifico ast intus sese accinxere labori:
atque iter inceptum refugo per aperta volatu
Strymoniae rupere grues et terga dederunt.
Nec levis implacido quum fertur aranea caelo,
aut invita nitet manantis flamma lucernae,
aut tenuis cinerem percurrit fulgor ab igni,
neglige saevam hiemem. Sed quid documenta futuri
multa tibi referam? cinis (et quid filius illo?)
concretus nimium niveos denuntiat imbres:
praemonet hos et fax nocturni conscia pensi,
quum milio paribus candent elychnia signis,
tunc spisso veniet glacialis ab aethere grando,
quum nitet extremus candenti lumine carbo,
sed medius nebulae tenui velatur amictu.
Non caruit signis, quae non et fructibus, ilex,
non nigra lentiscus: ne forsan inutilis aestas
efflueret manibus, crebrum monuere colonum.
Quum nigra densatis curvatur glandibus ilex,
invocat hibernae gelidissima tempora brumae.
Sin modicos radix emittat vivida fructus;
nullo obsessa situ tellus florebit aristis.
»Iam vero semper viridis semperque gravata
»lentiscus triplici solita est grandescere fetu,
»ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.«
Nam tres esse ferunt promenti vomeris horas:
primus habet primam fructus mediusque secundam,
tertius extremo fetus respondet aratro.
Si gravida egregios glandis lentiscus acervos
proferat, hoc largas sperabis ab omine messes,
et modica modicam parca praenoscere parcam
glande potes: terno pariter quae tempore floret
squilla tibi dicet, quo surgant mergite culmi;
nam quaecumque avidum lentiscus feta colonum
praemonuit, squillae poterunt tibi dicere flores.
Si crebra auctumno videas pereunte moveri
agmina vesparum, subitae se frigora brumae,
ante etiam Hesperio quam surgant Pleiades ortu,
praecipitant densoque ruit cum turbine vortex.
Si porcae turpes et oves gracilesque capellae,
exspectare mares aveant genitalibus arvis,
concubitusque novos semper iam nota voluptas
sollicitet, simili brumam ratione notabis.
Si videt in Venerem tardas, nec sponte moveri,
securas nimium generis, cui pallia desunt,
gaudet inops, hiemes iussus sperare serenas,
gaudet et assueta gruibus venientibus hora
tempora qui servat, tardis et tardus arator:
utraque grues venturae mutantur tempora brumae
si subito veniunt densisque per aera turmis,
immitis festinat hiems; sit tardius illae
agmine, non uno, non uno tempore tendunt,
lenis hiems serum veniens sata sera iuvabit;
si grandi auctumno pecudes et bucera saecla
effodiant pedibus glebas obnixaque vento
sustentent capita, horrendis furibunda procellis
surget hiems, nostros fugiet quum lucida visus
Pleias et miseros vexabit bruma colonos,
non tenerae plantae, flavo non utilis arvo.
Quin potius totis iaceat nix plurima terris,
quum nondum grandes culmus distinxit aristas,
ut beet agricolam multo cum fenore tellus.
Nolim equidem gemini pluresve unusve cometes
flammiferum ducant spatioso limite crinem,
ne sitiat toto tellus male fertilis anno:
nec qui continuam proscindit vomere terram,
si forte emittat volucres circumflua multas
insula, laetetur: timeat magis: obsita multo
ne squalore seges vanis eludat avenis
spes tumidas domini: sed ubi conspexerit illas,
gaudeat upilio, quando tunc lacte recenti
implebunt multum niveae mulctralia vaccae.
Sic, miserandum! alios alienis vivere damnis
nos voluere dii et semper contraria vota
fundere et exiguis vanas spes pascere signis.
Venturas hiemes pecoris didicere magistri —
quum depulsi ovium properant ad pabula fetus,
lanigerique duces pecoris cum fortibus agnis
innixi gemino ludunt per compita cornu
hirsutosque pedes multo cum pulvere iactant,
cornigeri binos ductores, quattuor agni;
aut ubi iam sero processit Vesper Olympo,
inviti stabulum repetunt atque obvia carpunt
gramina nec missos curant in terga lapillos.
Saepe etiam instantem minitari dira procellam
ruricolae docuere boves, quum lingere tentant
posteriora pedum glabris vestigia linguis,
aut dextrum in stabulo ponunt latus: hisce magistris
stivae opus inceptum differt longaevus arator.
Saepe etiam insolito mugitu pascua complent,
quum stabula et notos repetunt armenta penates,
floridaque invitae linquentes prata iuvencae
ante feras cupiunt ventrem saturasse procellas:
nec levis iliceis nimium capra dedita ramis
suda monet, multo nec circumfusa lutosus.
Si secum in campis ululet solusque pererret
arva ignota lupus, quem dira coegit egestas
non vitare homines, propiusque accedere suasit
mendico similem, et dignam conquirere praedam,
tertius aequoreis quum surget Lucifer undis,
horrida tempestas instat: sic cetera cuncta
ventique pluviaeque et saevae signa procellae
ipsa sequensve dies aut tertia perficit Eos.
Quin etiam parvos, despecta animalia mures
confremere et laetas visos ductare choreas
usibus edocti non contemsere priores
sollicitosque canes; gemino pede nam sola terrae
tum canis infestat, saevas praenuntiat auras.
Tunc etiam aequoreis exsurgit Cancer ab undis,
solus et in sicca secum spatiatur arena:
inde domus socii mures e mollibus herbis
componunt pedibus lectos pluviamque futuram
venturasque hiemes gaudent eludere somnis.
Haec ne despicias: sed signum iungere signo
esto memor geminis rem praesignantibus unam,

spes subeat: ternis rata sit fiducia signis.
Quin et praeterito quaecumque notaveris anno,
confer et observa, quis sidera quaeque diebus
humanos fugiant visus fugiantve tenebras,
quidve astrum moneat: nec sit tibi quaerere durum,
quid vel nascenti primum vel quarta cadenti
mense ferat; luces namque hae, ceu vincula menses
connectunt geminos atque octo noctibus aether
lubricus est, tecta Phoebe quum luce laborat.
Quae tu si totum fueris speculatus in annum,
certa tibi certum promet praesagia caelum.

IV. CICERONIS ARATEORUM FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

1. In montes patrios et ad incunabula nostra.
(Cic. ad Att. l. II. ep. 5. §. 3.)

2. Caprigeni pecoris custos de gurgite vasto.
(Priscian. l. VI. c. 1. §. 3. e Cic. Progn.)

3. Quem neque tempestas perimet, neque longa vetustas
interimet, stinguens praeclara insignia caeli.
(Idem. l. X. c. 2. §. 11. p. 480. ed. Krehl.)

4. Navibus absumptis fluitantia quaerere aplustra.
(Idem l. VII. c. 15. §. 74. p. 342. ed. Krehl.)

263. 264. V. UXORIUS ET VI. NILUS.

ARGUMENTUM.

Iul. Capitolinus in Gord. c. 3. „Adolescens, inquit, quum esset Gordianus — poemata scripsit, quae omnia exstant, et cuncta illa, quae Cicero ex Demetrio et Arato: et Alcyonas, et Uxorium, et Nilum; quae quidem ad hoc scripsit, ut Ciceronis poemata nimis antiqua viderentur." Quid? ex Demetrio Comico comoediam, ut Kordesio videtur? At si fides est Salmasio et Casaubono, Capitolinus scripsit: „cuncta illa, quae Cicero edidit, Marium et Aratum et Alcyonas et Uxorium et Limona "

265. VII. LIMON.

ARGUMENTUM.

Hoc carmine Tan. Faber Ciceronem suspicatur complexum esse epigrammata in viros clarissimos. Hoc epigramma in P. Terentium, quod in Terentii vita, quae Suetonium habet auctorem, c. 5. exstat, fuerunt, qui nescio quo a Grammatico confictum putarent. Sed hoc ipsum non modo C. Iul. Caesar imitatus est, eodem usus exordio, (cf. Sueton. ibid.) sed etiam Ausonius in Protreptico:

Tu quoque, qui Latium lecto sermone, Terenti —

Tu quoque, qui solus lecto sermone, Terenti,
conversum expressumque Latina voce Menandrum
in medio populi sedatis vocibus effers,
quidquid come loquens atque omnia dulcia dicens*

— Sic Dan. Heins. linquens in Mss. —
(Sueton. vita Terent. c. 5.)

266. VIII. MARIUS.

ARGUMENTUM.

Marium municipalem suum Cicero cecinit non multo ante quam libros de Legg. scribere institueret, (v. Haupt Verhandl d K. G. der Wissenschaften II. 54 a. 1847) fere 698 U. (cf. Corrad. Quaestur. p. 262. Ern.)

1. Nuntia fulva Iovis miranda visa figura.
(Cic. de Legg. l. I. c. 1. §. 2.)

2. Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
arboris e trunco serpentis saucia morsu,
subigit ipsa feris transfigens unguibus anguem
semianimum et varia graviter cervice micantem,
quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pennis lapsuque volantem
conspexit Marius, divini numinis augur,
faustaque signa suae laudis reditusque notavit:
partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.
(Cic. de Divin. l. I. c. 47. §. 106.)

3. Tunc se fluctifrago* tradit mandatque paroni.
(Isidor. Orig. l. XIX. c. 1.)

IX. DE SUO CONSULATU.

ADNOTATIO

Cicero de consulatu suo s. de rebus, quas consul anno U. 691. gesserat, ipse primum Graece scripsit commentarium ante mensem Iunium anni 694 (cf. ad Att. l. II. ep. 1 init. et Dio lib. XLVI. c. 21.) mox Latinum carmen, ut videtur, tripartitum (vid. ad Att. l. I. ep. 19. §. 8.) cecinit. Scripsit iisdem de rebus etiam epistolam ad Pompeium, quam vetus scholiastes quidam, ut Maio videtur, Asconius, (ad or. pr. Plancio c. 34 p. 177 ed. Mai.) voluminis instar fuisse testatur. (Cf. Cic. or. pr. Sulla c. 24.) Commentarium autem [illegible] magis, quam ἐγκωμιαστικόν fuisse, ipse ibidem significat. Ac quantam Plutarchus ei fidem habuerit, videre licet e Caesaris vit. c. 8. Ceterum de Ciceronis consulatu Atticus eodem tempore Graece exposuit. Idem ut Posidonius Rhodius faceret, optare se professus est Cicero ad Att. l. II. ep. 1. Ut iisdem de rebus memoriae proderet, Lucceium pulchella illa, quam ipse quidem praedicat, epistola (ad Div. l. V. ep. 12.) flagitavit anno U. 798.

267. LIBER I.

Servius ad Virg. Ecl. VIII. v. 105. sq. p. 47.: Aspice, corripuit tremulis altaria flammis Sponte sua — haec adnotat: Sine igne subito ex ipsis cineribus flamma emersit. Hoc uxori Ciceronis dicitur contigisse, quum peracto sacrificio [illegible] vellet, in cinerem ex ipso cinere flamma surrexit, quae illam eodem anno consulem futurum ostendit eius maritum, sicut Cicero in suo testatur poemate.

268. LIBER II.

Libro II. Cicero Uraniam Musam loquentem induxit (de Div. l. I. c. 11. §. 17. cf. ad Q. fratr. l. II. ep. 9. §. 1.). Ibidem (ad Q. fr. l. I.) si titulus libri Malespinae coniectura recte est restitutus, extremi libri (II. an tertii, incertum) memoratur oratio Iovis.

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
vertitur et totum collustrat lumine mundum,
menteque divina caelum terrasque petessit:
quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
aetheris aeterni septa atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus cursusque vagantes
nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
(quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
re vera certo lapsu spatioque feruntur:)
omnia iam cernes divina mente notata.
Nam primum astrorum volucres, te consule, motus
concursusque graves stellarum ardore micantes
tu quoque, quum tumulos Albano in monte nivales
lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
vidisti, et claro tremulos ardore cometas,
multaque misceri nocturna strage putasti
quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae
quum claram speciem concreto lumine luna
abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
quae magnum ad columen flammato ardore volabat
praecipites caeli partes obitusque petessens:
aut quum terribili percussus fulmine civis
luce serenanti vitai lumina liquit
aut quum se gravido tremefecit corpore tellus*

Iam vero variae, nocturno tempore visae,
terribiles formae bellum motusque monebant
multaque per terras vates oracla furenti
pectore fundebant tristes minitantia casus:
atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
ipse deum genitor caelo terrisque canebat.
Nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
et Capitolinis iniecit sedibus ignes;
tum species ex aere vetus generosaque* Nattae
concidit, elapsaeque vetusto numine leges:
et divum simulacra peremit fulminis ardor.
Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
uberibus gravidis vitali rore rigabat:
quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non, artis scripta ac monumenta volutans,
voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa ab stirpe profectam
vitare ingentem cladem pestemque monebant:
vel legum exitium constanti voce ferebant,
templa deumque adeo flammis urbemque iubebant
eripere et stragem horribilem caedemque vereri:
atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
ni post, excelsum ad columen formata decore,
sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
tum fore, ut occultos populus sanctusque senatus
cernere conatus posset, si, solis ad ortum
conversa, inde patrum sedes populique videret.
Haec, tardata diu species multumque morata,
consule te tandem celsa est in sede locata:
atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna:
ac clades patriae, flamma ferroque parata,
vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,
qui populos urbesque modo ac virtute regebant;
rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
praestitit ac longe vicit sapientia cunctos,
praecipue coluere vigenti numine divos,
haec adeo penitus cura videre sagaci,
otia qui studiis laeti tenuere decoris,
inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo
fuderunt claras fecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxa,
quod patriae voces studiis nobisque sacrasti.

(Cic. de Div. l. I. c. 11-13. §. 17-22. Lact. Inst. div. l. III. c. 17.)

Atque animo pendens noctu eventa timebat.

(Non. v. Eventus p. 204.)

269. LIBER III.

Interea cursus, quos prima a parte iuventae,
quosque adeo consul virtute animoque petisti,
hos retine, atque auge famam laudesque bonorum.

(Cic. ad Att. l. II. ep. 3. §. 3.)

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

In montes patrios et ad incunabula nostra.

(Cic. ad Att. l. II. ep. 5. §. 3.)

270. DE SUIS TEMPORIBUS.

De suis temporibus Cicero tres carminum libros se scripsisse ipse testis est (ad Div. l. IX. ep. 9.). Hos meritorum Lentuli erga se et suae in hunc pietatis testes esse voluit. Itaque non de consulatu tantum, sed etiam de exilio et de reditu in patriam suo his in libris cecinisse putandus est. Eorumdem autem confectio cadit in annum U. 700. quo coss. fuere Domitius et Appius Pulcher.

1. Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

(Quinctil. l. XI. c. 1. §. 24. [illegible])

2. O fortunatam natam me consule Romam!

(Quinctil. l. c. Idem l. IX. c. 4. §. 41. [illegible] Sallust. in Cic. c. 3. §. 5. Cic. in Sal. c. 2. §. 7. Diomed. l. II. p. 461.)

3. Iovem illum, a quo in concilium deorum advocatur.

(Quinctil. l. XI. c. 1. §. 24.)

4. Minerva, quae artes eum docuit.

(Quint. l. c.)

271. X. ALCYONES.

ARGUMENTUM

Iul. Capitolinus in Gordianis c. 3. carmen Tullianum hoc titulo inscriptum memorat. Nonius (s. v. Praevius p. 65.) hos servat versiculos, quorum priorem Ciceronis editores olim incepere: Alcyon hunc genuit — recentiores de coniectura Alcyonem genuit — Olivetus Alcyon nomen pro libri titulo habuit, prioris versus principium deesse arbitratus. Sermo est autem, ut videtur, de Ceyce, coniuge Alcyones.

* * hunc genuit, claris delapsus ab astris,
praevius aurorae solis noctisque satelles.

272. XI. ELEGIA TAMELASTIS.

ADNOTATIO.

Haec elegia nescio quo modo Tamelastis inscripta est uno teste Servio, in cuius quidem Mss aliis Thamelastis, in aliis Temelastis, in aliis Talemgais legitur. Nec certius est, qua de re illa composita fuerit. Si tamen ex unico, qui superstes est, versiculo de totius argumento carminis concludere licet, Cicero de profectione quadam sua aut in itinere versus fecit. De qua profectione cecinerit, non ausim dicere. Quemadmodum enim prima illa profectio, Sullae, ut quibusdam placet, vel valetudinis, secunda Clodii, tertia Caesaris, quarta Antonii caussa suscepta, sic ipsa illa in Parthos expeditio, cuius fructu caruit, Ciceroni elegiae componendae occasionem praebere potuit.

Iam mare Tyrrhenum longe penitusque palumbes
relliquit. —

(Serv. in Virg. Ecl. l. v. 58. p. 5.)

273. EPIGRAMMA IN TIRONEM.

(Plin. lib. VII. ep. 4.)

Hoc tanti fecit Plinius, quod lascivi generis fuisse scribit, epigramma, ut id ipse compluribus versibus epigrammate celebraret.

274. FRAGMENTA LIBRORUM INCERTORUM.

ADNOTATIO.

Hoc capite omissi sunt loci olim inter huius generis fragmenta perperam relati, qui ut ab aliis scriptoribus afferuntur, ita etiam hodie in integris Ciceronis libris leguntur. Omissa sunt etiam ea fragmenta, quae supplendis quum aliis, tum illis, quas haec aetas rursus in lucem protraxit, librorum reliquiis adhibita erant ab editoribus. Illius generis fragmenta haec sunt: 1.) Quinctil. l. V. c. 11. §. 28.: Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor *etc. de Inv. l. I. c. 31. 2.) Gell. l. III. c. 31.*

Mausolus *etc. Tuscul. l. III. c.* 31. 3.*) Lact. l. I. c.* 15. Atque adeo in plerisque civitatibus *etc. de N. D. l. III. c.* 10. §. 50. 4 *) Non. v. Deponere p.* 279 Existimavi honestissime *etc. Off. l. II. c.* 1. §. 4. 5 *) Lact. l. V. c.* 11. Etenim si nemo est, qui non mori malit *etc. Hunc locum Patricius ex Off. l. III. c.* 20. *sumptum recte iudicat, Maius de Rep. l. IV. c.* 1. *numero tertium posuit.* 6.*) Augustin. de Vit. beat. cf. de Rep. l. I. c.* 17. 7.*) Philargyr. Georg. l. III. c.* 125. de accusatore lege quinta dicta — *Haec verba litterarum compendio consignata ita ab ICto videntur male explicita. Est enim Lex quinta D. de iure accusandi (L. XLVII Tit.* 15.*). Eadem Maius sic legit (de Rep. l. II. c.* 37.*)* de dictatore L. Quinctio dicto. 8.*) Augustin. — de Rep. l. IV. c.* 1. *fr.* 4 9.*) Serv. — de Rep. l. IV. c.* 3. *fr.* 9. 10.*) Senec. — de Rep. l IV. c.* 9. *fr.* 31. 11.*) Donat. — de Rep. l IV. c.* 11 *fr.* 34 12.*) Serv. — de Rep. fragm. inc. libr. fr.* 10. 13.*) Ammian. Marcell. — de Rep. fragm. inc. libr. (fr.* 7.*) ed. Mai. Sed eumdem locum Patricius verbis paullum commutatis in Or. post red. ad Quir. c.* 1. *in. reperisse sibi visus est* 14 *) Hieronym* — *Cic. de Gloria fr.* 3. 15.) *Quinctil.* Hoc miror enim querorque *etc. — Cic. Or. pr. Scaur. c.* 45. *m.* 16.*) Isidor. — e Cic. Mario fr.* 3. 17.*) Donat. in Ter. Andr. Act. III. Sc. I. v.* 12. Non solum videam — sentiam. *Cf. Cic. I. Catil. c.* 3. §. 8. *Relicti sunt ii tantum loci, qui quibus e Ciceronis libris repetiti esse videantur, ascripsi. His denique accedunt pauci quidam loci, qui Ciceroni quidem tribuuntur ab auctoribus, sed neque in scriptis eius legi videntur, neque in fragmentorum numero recenseri solent.*

I. E RHETORICIS.

1. Meliora unguenta sunt, quae terram, quam quae crocum sapiunt. (Plin. H. N. l. XIII. c. 4. (3.) l. XVII. c. 5. cf. Cic. de Or. l. III. c. 25. §. 99.)

2. Et Cicero quidem in Rhetoricis iudicium subiecit (Spalding cj. subiunxit) inventioni. (Quinctil. l. III. c. 6. §. 64.)

3. Cicero certe Graecorum Metrodorum Scepsium et Empylum Rhodium, nostrorumque Hortensium, tradidit, quae cogitaverant, ad verbum retulisse. (Quinctil. l. X. c. 6. §. 4.)

4. Si calor ac spiritus tulit, frequenter accidit, ut successum extemporalem consequi cura non possit. Deum tunc adfuisse, quum id evenisset, veteres oratores, ut Cicero ait, dictitabant. (Id. l. X. c. 7. §. 13.)

5. Neque fere tam est ullus dies occupatus, ut nihil lucrativae, ut Cicero Brutum facere tradit, operae ad scribendum aut legendum aut dicendum rapi aliquo momento temporis possit. Si quidem C. Carbo etiam in tabernaculo solebat hac uti exercitatione. Ne id quidem tacendum, quod eidem Ciceroni placet, nullum nostrum usquam negligentem esse sermonem: quidquid loquemur ubicumque, sit pro sua scilicet portione perfectum. (Id. l. X. c. 7. §. 27. et 28.)

6. Iudicis vultus saepe iste rector est dicentis, ut Cicero praecipit. (Id. l. XII. c. 10. §. 56.)

7. Quis nostrum, quamvis sit ingeniosus, poterit omnia comprehendere, quum eloquentissimus orator de rhetorica et iuris scientia disputans dixerit: pauci unum possunt, utrumque nemo. (Hieronym. Dial. cum Pelagian. II. p. 703. ed. Vallarsii.)

8. Id esse optimum, quod quum te facile credideris consequi imitatione, non possis. (Quinctil. l. XI. c. 1. §. 92. Similia Spalding affert ex Orat. c. 23. et 28. Adde c. 7. extr. et Tusc. l. II. in. Verba ipsa, si sic scripta sunt a Tullio, ubi legantur, incertum.)

9. — non id egisse, ut ita diceret, quomodo se quilibet posse confideret, sed quomodo nemo. (Id ibid.)

II. EX ORATIONIBUS.

1. — omnium pectora sic attingit, ut cogat in gemitum, quod ait Tullius: Nullae sunt occultiores insidiae, quam [eae], quae latent in simulatione officii aut in aliquo necessitudinis nomine. Nam eum, qui palam est adversarius, facile cavendo vitare possis: hoc vero occultum, intestinum ac domesticum malum non solum exsistit, verum etiam opprimit ante, quam prospicere atque explorare potueris. (Augustin. de C. D. l. XIX. c. 5. T. V. p. 1154. cf. Cic. II. Verr. l. I. c. 6. §. 15.)

2. Gladiatores invisos habemus, si omni modo vitam impetrare cupiunt. (Seneca de Tranq. c. 11. quem locum Lipsius refert ad Milonianam, in qua certe similia leguntur c. 34. §. 92.)

3. Nihil Tullius ait esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur vel iniuria hominum, vel ipsa confectrice rerum omnium vetustate. (Lact. Inst. l. VII. c. 11. cf. pr. Marcell. c. 4.)

4. — quum parcere vel laedere potuisset (Tullius), ut ipse affirmat, ignoscendi quaerens caussas, non puniendi occasiones, quod iudicis lenti et considerati est proprium. (Amm. Marcell. l. XIX. c. 12. Hoc fragmentum Beierus ad orationem Metellinam referendum censet.)

5. At huius sceleratissimi opera, qui fuit lucus religiosissimus, nunc est locus desertissimus: nimirum quoniam traditam sibi publicorum custodiam sacrorum non honori, sed oneri esse existimavit. (Rutil. Lup. c. 3. p. 12. sqq. ed. Ruhnk. Charis. l. IV. p. 251. Diomed. l. II. p. 441. Clodium fortasse significat. Ceterum cf. II. Verr. l. IV. c. 48. ubi similis est ploce.)

6. Quamquam illa non poena, sed prohibitio sceleris fuit. (Quinctil. l. IX. c. 2. §. 18. Rufinian. c. 14. p. 208.)

7. Miror, quid sit, quod pater tuus, homo constantissimus, te nobis varium reliquit. (Varium Huetius Servilium Isauricum dici putat, hominem vestigiis variolarum et animi varietate insignem. — Quinctil. l. VI. c. 3. §. 48.)

8. Neque enim poterat indicio et his damnatis, qui indicabantur. — Venit ex Asia. Hoc ipsum quam bonum? — Tribunus pl. venit ex Asia. Verumtamen venit. (Idem. l. IX. c. 3. §. 42. sq.)

9. Mitto illam primam libidinis iniuriam. (Quinctil. l. IX. c. 2. §. 47.)

10. Ne illa quidem testimonia recito, quae dicta sunt de sestertiorum septingentis millibus. (Id. ibid.)

11. — possum dicere. (Id. ibid.)

12. Unum etiam mihi reliquum huiusmodi crimen est. (Id. l. IX. c. 2. §. 60.)

13. Aliud ex alio succurrit mihi. (Id. ibid.)

14. Non nimium dura archipiratae. (Id. l. IX. c. 4. §. 64.)

15. Illud scimus, ubicumque sunt, esse pro nobis. (Id. l. IX. c. 4. §. 100.)

16. Quamquam sentio, quanta hoc cum offensione dicturus sim, dicendum est. (Aquila p. 143. Ruhnk.)

17. Infirmo corpore atque aegro, colore, ut ipse iudicare p. u. (Iul. Rufin. p. 197. Ruhnk.)

18. Hoc miror enim querorque, quemquam hominum ita pessum dare alterum verbis velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget. (Quinctil. l. VIII. c. 6. §. 47. Hoc fragmentum Beiero auctore ad Scaurianam refertur.)

19. Provincias inter se partiverant. ([illegible] Cf. Val. Prob. 1483. Putsch.)

III. A) E PHILOSOPHICIS.

1. In libris de Republica Platonis me comitem profiteor, in Consolatione libri Crantorem [illegible] sequor, item Panaetium de Officiis. ([illegible] mihi videntur.)

2. Quoniam utraque earum sententiarum [illegible] et de num [illegible] doctissimos habent auctores, nec quid certi sit, divinari potest. ([illegible])

3. Cicero dicit Hippocratem, nobilissimum medicum, scriptum reliquisse, se quosdam fratres, quum

simul aegrotare coepissent et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos esse suspicatum [illegible] de Morbis vulgaribus l. I. Sect. VII. p. 31. C. D. ed. Foes.)

4. Romam conditam Olympiadis sextae anno tertio — (Solin. c. 1. p. 2. ed. Salm. cf. de Rep. l. II. c. 10.)

5. Haec est illa lex dei, ut a Cicerone dictum est (in IV. fortasse de Rep. libro, sed vid. Mai. p. 271.), praeclara et divina semper, quae recta et honesta iubet, vetat prava et turpia: cui parentem sanctissimae ac certissimae legi iuste ac legitime necesse est vivere. (Lactant. Inst. l. VI. c. 24. §. 29.)

6. Philosophiam dii paucis quibusdam veram dederunt. (Fragmentum, ut videtur, Hortensii. August. C. D. l. XXII. c. 22. T. V. p. 1375.)

7. — infelices esse eos, qui omnia sibi licere existimarent. (Amm. Marcell. l. XXVI. c. 10. §. 12.)

8. O miserum — cui peccare licebat! (Augustin. de C. D. l. V. c. 27. T. V. p. 334. Marc. Capell. p. 426. cf. Tusc. l. V. c. 19. e poëta, ut videtur.)

9. Omnes prope cives virtute, gloria, dignitate superabat (Pompeius, an Cato? — e Maniliana, an e laudatione Catonis verba repetierit Quinctil. l. IX. c. 4. §. 104. incertum.)

10. »Sic in hac calamitosa fama, quasi in aliqua perniciosissima flamma;« et, »Non enim spes laudanda, quam res est.« (Quinctil. l. IX. c. 3. §. 76. cf. Serv. ad Virgil. Aen. l. VI. v. 877., apud quem postrema e Dialogo referuntur paullo plenius: »Fanni, caussa difficilis, laudare puerum. Non enim res laudanda, sed spes est.« Hinc a Maio inter fragmenta Reipubl. numerantur.)

11. [Fatum est connexio rerum per aeternitatem, se invicem tenens, quae suo ordine et lege variatur, ita tamen, ut ipsa varietas habeat aeternitatem.] (Serv. ad Virgil. Aen. l. III. v. 376. Verba sumpta videntur e Div. l. I. c. 55. immutata tamen.)

12. Animalia biuros (al. byturos) vocari, qui vites in Campania erodant — (Plin. H. N. l. XXX. c. 52. (25.) fortassis e Chorographia.)

13. Erythraeo oppido superpositum montem Mimanta. (Ammian. Marc. l. XXXI. c. 14. §. 8. ex eodem fortasse Ciceronis libro.)

14. — duo axes, Boreus, quem Aquinoalem vocamus. Hinc ardua[e] (l. arctoe) sunt, id est septemtriones, quae nobis semper apparent, cuius contrarius est notius, qui Australis dicitur. Hic est, qui terra tegitur, ut ait Cicero, et fanera (φανερός, immo ἀντίχθων) a Graecis nominatur. (Haec Gronovius, quum med. saec. XVII. Oxonii esset, e Ms. Bodleiano, in quo extremo scriptum erat: Finit hoc opus de Natura Rerum, eruit. Ceterum cf. Cic. Dispp. Tusc. l. I. c. 28.)

15. *Οὐκ ἀνάξιον δὲ οἶμαι, ὦ θαυμάσιε, κἀκεῖνον μνησθῆναι, ὃ Κικέρων ἱστορεῖ τοῦ παρὰ Ῥωμαίοις πεζικοῦ περὶ στρατοῦ· φησὶ γὰρ τὰ μὲν ὅπλα οὕτως φέροντας ἀχωρίστως σχεῖν ἀεὶ οἷον τινα μέλη τοῦ σώματος οἰομένοις, καὶ πρός γε τροφὴν σφίσι πέντε ἀποχρῶσαν ἡμέρας· ἀνάγκης τε ἄνευ τινὸς καὶ εἰ παρεῖναι συμβαίνοι νωτοφόρα ζῶα, ὃ συνηθείᾳ μακρᾷ βεβαιωθὲν νόμος παρ' αὐτοῖς ἐγένετο, ὡς καὶ τιμωρίαν ἐπικεῖσθαι εἴ τις παραβαίη.* (Petrus de scientia political. IV. c. 5. p. 593. ed. Maii, additum iam ab Orellio.)

IV. B) EX ADMIRANDORUM LIBRO.

ADNOTATIO.

Admirandorum librum Patricius non a Plinio, sed a librariis eius Ciceroni auctori censet ascriptum esse, quem a Varrone profectum esse constet. Neque enim, qui integer est, liber παραδόξων, quae ipse Cicero Admirabilia dicit (Acad. Pr. l. IV. c. 44 Fin. l. IV. c. 27.) harum, quae apud Plinium sunt, similem aliquam complectitur sententiam.

16. [illegible] Reatinis tantum paludibus ungulas iumentorum indurari. (Plin. H. N. lib. XXXI. c. 8. -2-)

17. Quosdam terrae imbribus [illegible] velut in Narniensi agro, quod Admirandis suis inseruit M. Cicero, siccitate lutum fieri prodens, imbre pulverem. (Idem ib. c. 28. -4-)

Ad eundem librum, adnotante Dalechampio, refertur etiam hic locus.

18. Haec autem (mustela), quae in domibus nostris oberrat et catulos suos, ut auctor est Cicero, quotidie transfert mutatque sedem, serpentes persequitur. (Idem ibid. l. XXIX. c. 16. -3-)

Ex eodem, ut videtur, libro.

19. Feminas omnes ubique visu nocere, quae duplices pupillas habeant. (Plin. H. N. l. VII. c. 2. cf. Gell. l. IX. c. 4.)

20. In nuce inclusam Iliada Homeri carmen in membrana scriptum tradidit Cicero. (Idem ibid. c. 21.)

21. — fuisse, qui praevideret (alii pervideret) cxxxv M. passuum — (Idem ibid.)

22. Romanum fuisse civem Naevium Pollionem, pede longiorem, quam quemquam longissimum. (Colum. l. III. c. 8. §. 2.)

V. 275. SINGULAE VOCES

E LIBRIS NON NOMINATIS.

NOTIT. LITT. *His addidi nunc post Orellium* 14 - 32.

1. Arcera (Non. s. h. v. p. 55.)
2. Fascem unum si nactus esses (Charis. l. I. p. 20.)
3. Forem al. ferem al. ficem al. faecem (Fortunatian. l. III. c. 2. de Elocutione p. 91. ed. Capper.)
4. Ipsus (Diomed. l. I. p. 318.)
5. Plure venit (Charis. l. I. p. 84.)
6. Rare (Idem l. II. p. 193.)
7. Rarenter (Idem ibid.)
8. Ructaretur (Paull. Diacon. v. Ructare p. 414. ed. Gothofr.)
9. De plebeia faece sellulariorum (Augustin. contr. Iul. Pelag. l. II. T. VII. p. 988.)
10. Seps (Auson. Idyll. XII. Technopaign. p. 496. ed. Toll.)
11. Formicas Cicero appellat solipugas — solivagas Ern. Schütz. — (Plin. H. N. l. XXIX. c. 29. -4-)
12. Stomachose (Charis. l. II. p. 193.). Stomachosius (ad Att. l. X. ep. 5.)
13. Tesqua loca augurio designata Cicero aspera ait esse et difficilia. (Paul. Diac. v. Tesqua p. 465. ed. Gothofr.)
14. M. Tullius et C. Caesar mordeo memordi, pungo pepugi, spondeo spepondi dixerunt. (Gell. N. A. l. VII. c. 19. §. 15. Cf. Charis. p. 364. P. Cicero: Intellexi, quid cum pupugisset.)
15. Lecturus es hic etiam novum verbum, id est essentiam: et indoloriam nominavit addens: Licet enim novis rebus nova nomina imponere. (Sidonius Apollinaris in Epistola Carmini XIV. praemissa p. 444. Ed. Sav. cf. Intpp ad. Finn. l. II. §. 11. Usum v. essentiae Ciceroni tribuit etiam Seneca in ep. 58. cf. Muret. Var. Lectt. XV. 20. Spalding ad Quinctil. l. II. c. 14. p. 338.)
16. Hoc algu (τὸ κρύος) et algor, algoris, ut Cicero (Charis. p. 23. ed. Putsch.)
17. Salutarius (Idem p. 194. cf. Cic. ad Div. l. IX. ep. 14.)
18. Singularie i. e. singulariter (Id. p. 195.)
19. Cicero Foresia et Megalesia et Hortesia sine N litera libenter dicebat. (Velius Longus de Orthogr. p. 2237. P.)
20. Sinum i. e. vini, non lactis vas. (Cf. Intpp. Vett. Virgil. Ecl. VII. v. 33. ap. Mai. p. 9.)
21. Cicero Canopitarum exercitum dicit; ipsi Canobon vocant. (Quinctil. l. I. c. 5. §. 13.)
22. Iolaus ille violens, crede M. Tullio. (Terent. Maurus vs. 657. cf. Santen.)
23. Ego quidem ceteras tempestates (Serv. ad Virgil. Aen. l. I. v. 580. cf. Korte ad Salust. Catil. c. 51. §. 15.)

24. Sciat etiam Ciceroni placuisse Aiio Maiiamque geminata I scribere. (Quinctil. l. I. c. 4. §. 11. cf. Spalding. Priscian. p. 1226. et Velius Longus p. 2219. P. et Pompeii Commentum p. 22.)

25. *Ἐνάργεια*, quae a Cicerone illustratio et evidentia nominatur. (Quinctil. l. VI. c. 2. §. 32.)

26. M. Tullius et sarracum et ficem (forem Fortunatianus, fascem ci. Moneta) et scalas (in Cornelianae Fr.) dicere non turpe duxit. (in Pisonianae Fr.)

27. *Σοφίσματα* cavillationes vocat Cicero. (Seneca ep. CXI. cf. fallaces conclusiunculas Acadd. priorr. l. II. §. 75.)

28. Cuicui in cuicuimodi. Cf. Pompeius p. 251.)

29. Ignitum liquorem Cicero dicit liquidum ignem. (Serv. ad Virgil. Ecl. 6. v. 33.)

30. Umbraculisque silvestribus (Idem ad Virgil. Ecl. 9. v. 42. e Tullio.)

31. Morturiunt (Augustin. de Grammatica p. 2006. P.)

32. Quaesere (Phocae Ars. p. 1718. P.)

TITULI LIBRORUM DUBIAE FIDEI.

276. DE RE MILITARI.

(Mai. Catal. Codd. Ambros. CI.)

---

277. DE BIBLIOTHECARUM IMAGINIBUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Atticus huic libro nomen dedisse Harduino virgula post Ciceronis nomen posita, eadem vero rectius praeposita Ciceronis librum edidisse mihi videtur.

An priores coeperint Alexandriae et Pergami reges, qui bibliothecas magno certamine instituere, non facile dixerim. Imaginum amore flagrasse quondam, testes sunt et Atticus ille, Ciceronis edito de his volumine, et M. Varro benignissimo invento, insertis Voluminum suorum fecunditati non nominibus tantum septingentorum illustrium, sed et aliquo modo imaginibus: non passus intercidere figuras, aut vetustatem aevi contra homines valere, inventor muneris etiam diis invidiosi, quando immortalitatem non solum dedit, verum etiam in omnes terras misit, ut praesentes esse ubique et claudi possent. (Plin. H. N. l. XXXV. c. 2.)

---

278. VI. ORTHOGRAPHIA AUT CHOROGRAPHIA.

ADNOTATIO.

Chorographiam pro Varroniana, ut Patricius existimat, Ciceronianam unus memorat Priscianus: quem qui nuper edidit Krehlius, h. l. orthographiam scribi iussit, subiectis chronographiae et chorographiae lectionibus. Ego chorographiam, eidem tamquam synonymam contemptam, orthographiae praeferendam duxi. Huius enim nullum usquam, nisi in vetere quodam Indice (v. Script. Cic. Subi.) invenitur vestigium. Chorographiam vero haud scio an illud Cicero inscripserit opus geographicum, in quo conficiendo se Caesare Bibulo coss. s. a. U. 695. elaborare scribit ad Att. l. II. epp. 4. 6. et 7. Praeterea Orellius Savaronem ad Sidon. Apollinarem p. 3. conferri iubet.

1. Ibi quercorum rami ad terram iacent, ut sues quasi caprae ex ramis glande pascantur. (Prisc. l. VI. c. 16. §. 83.)

DE ORTHOGRAPHIA.

(In Vetere Indice Librorum Ciceronis ad calcem Reip. ap. Mai. in Catalog. Codd. Ambros. CI. cf. Adnot. meam ad Fragm. de Chorographia.)

---

279. LOCI COMMUNES.

NOTITIA LITTERARIA.

Incertum est Quinctiliani testimonium de sylloge locorum communium. Immo παράδοξα intelligenda Gesnero, Spaldingio, Orellio videntur. Haud temere, ut arbitror.

Communes loci sive qui sunt in vitia directi, quales legimus a Cicerone compositos; seu quibus quaestiones generaliter tractantur, quales sunt editi a Quinto quoque Hortensio. (Quinctil. l. II. c. 1. §. 11.)

OPERA CICERONI SUBIECTA.

280.

C. SALUSTII CRISPI

AUT

ALIUS CUIUSDAM AUCTORIS

IN M. T. CICERONEM DECLAMATIO.

I. 1. *Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis quam morbo animi petulantia ista uti. Sed quum in te neque modum neque modestiam ullam animadverto, respondeo tibi: uti, si quam male dicendo voluptatem cepisti, eam male audiendo amittas. Ubi querar? quos implorem, patres conscripti? diripi rempublicam atque audacissimo cuique esse perfidiae? apud populum Romanum, qui ita largitionibus corruptus est, uti sese ipsum ac fortunas suas venales habeat? an apud vos, patres conscripti? quorum auctoritas turpissimo cuique et sceleratissimo ludibrio est! ubi M. Tullius leges, iudicia populi Romani defendit, atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familia viri clarissimi, Scipionis Africani, ac non repetitius, ascitus, ac paullo ante insitus huic urbi civis. 2. An vero, M. Tulli, facta ac dicta tua obscura sunt? an non ita a pueritia vixisti, uti nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alicui collibuisset? Aut scilicet istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiae iactura perdidicisti? Itaque minime mirandum est quod eam tam flagitiose venditas, quam turpissime parasti. II. Verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos tollit: uxor sacrilega ac periuriis delibuta; filia matris pellex, tibi iucundior atque obsequentior, quam parenti par est. Domum ipsam tuam vi et rapinis, funestam tibi ac tuis, comparasti: videlicet, uti nos commonefacias, quam conversa res sit populi Romani, quum in ea domo habitares, homo flagitiosissime, quae P. Crassi, viri clarissimi, fuit. 3. Atque quum haec ita sint, tamen Cicero se dicit in concilio deorum immortalium fuisse, inde missum huic urbi civibusque custodem, absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit. Quasi vero non illius coniurationis causa fuerit consulatus tuus, et idcirco respublica disiecta eo tempore, quod te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quae post consulatum cum Terentia uxore de republica consuluisti, quum legis Plautiae iudicia domi faciebatis, ex coniuratis alios morte, alios pecunia condemnabas, quum tibi alius Tusculanum, alius Pompeianam villam [ex]aedificabat, alius domum emebat: qui vero nihil poterat, is erat calumniae proximus is aut domum tuam oppugnatum venerat, aut insidias senatui fecerat, denique de eo tibi compertum erat. 4. Quae*

si tibi falsa obiicio, redde rationem, quantum patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, quid ex pecunia domum paraveris, Tusculanum et Pompeianum infinito sumptu aedificaveris: aut, si reticeris, cui potest dubium esse, quin opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium paraveris? III. *Verum, ut opinor, homo novus Arpinas, ex C. Marii familia, eius virtutem imitatur, contemnit simultatem hominum nobilium, rempublicam caram habet, neque terrore, neque gratia movetur.* 5. *Illud vero amicitiae tantum, ac virtutis est animi. Immo vero homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo illarum partium, fidus nemini, levissimus senator, mercenarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat, lingua vana, manus rapacissimae, gula immensa, pedes fugaces: quae honeste nominari non possunt, inhonestissima. Atque is quum eiusmodi sit, tamen audet dicere:*

»O fortunatam natam me consule Romam!«

Te consule fortunatam, Cicero? Immo vero infelicem et miseram, quae crudelissimam proscriptionem civium perpessa est, quum tu, perturbata republica, metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuae cogebas: quum omnia iudicia, omnes leges in tua libidine erant: quum tu sublata lege Porcia, erepta libertate, omnium nostrum vitae necisque potestatem ad te unum revocaveras. 6. *Atque parum est, quod impune fecisti, verum etiam commemorando exprobras, neque licet oblivisci [his] servitutis suae. Egeris, oro te, Cicero, perfeceris quidlibet: satis est perpessos esse: etiamne aures nostras odio tuo onerabis? etiamne molestissimis verbis insectabere?*

»Cedant arma togae, concedat laurea linguae.«

Quasi vero togatus, et non armatus ea, quae gloriaris, confeceris; atque inter te Sullamque dictatorem, praeter nomen imperii, quidquam interfuerit. IV. 7. *Sed quid ego plura de tua insolentia commemorem? quem Minerva omnes artes edocuit, Iuppiter optimus maximus in concilium deorum admisit, Italia exsulem humeris suis reportavit. Oro te, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnes Paullos, Scipiones, Fabios superasti, quem tandem locum in hac civitate obtines? quae tibi partes reipublicae placent? quem amicum, quem inimicum habes? Cui in civitate fecisti insidias, ancillaris, (quo iure, quum de exsilio tuo Dyrrhachio rediisti, eum sequebaris?) quos tyrannos appellabas, eorum nunc potentiae faves? qui tibi ante optimates videbantur, eosdem [nunc] dementes ac furiosos vocas? Vatinii caussam agis? de Sextio male existimas? Bibulum petulantissimis verbis laedis? laudas Caesarem? quem maxime odisti, ei maxime obsequeris? aliud stans, aliud sedens de republica sentis; his maledicis, illos odisti, levissime transfuga, neque in hac, neque in illa parte fidem habens.*

281.

CICERONIS PERSONATI IN C. SALUSTIUM CRISPUM RESPONSIO.

I. 1. Ea demum magna voluptas est, C. Salusti, aequalem ac parem verbis vitam agere: neque quidquam tam obscenum dicere, cui non ab initio pueritiae omni genere facinoris aetas tua respondeat: ut omnis oratio moribus consonet. Neque enim qui ita vivit, uti tu, aliter, ac tu, loqui potest: neque qui tam illoto sermone utitur, vita honestior est. Quo me vertam, patres conscripti? unde initium sumam? Maius enim mihi dicendi onus imponitur, quo notior est uterque nostrum; quod si aut de mea vita atque actibus huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur: aut, si huius facta, mores, omnem aetatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic obiicio. Id vos, si forte offendimini, iustius huic, quam mihi, succensere debetis, qui initium introduxit. 2. Ego dabo operam, ut et pro me minimo cum fastidio respondeam, et in hunc minime mentitus esse videar. Scio me, patres conscripti, in respondendo non habere magnam exspectationem, quod nullum vos sciatis novum crimen in Salustium audituros, sed omnia vetera recognituros, quis et meae et vestrae iam et ipsius aures calent. Verum eo magis odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare minimis rebus posuit rudimentum: sed ita ingressus est, uti neque ab alio vinci possit, neque ipse se omnino reliqua aetate praeterire. 3. Itaque nihil aliud studet, nisi, uti lutulentus sus, cum quovis volutari. Longe vero fallitur opinione. Non enim procacitate linguae vitae sordes eluuntur: sed est quaedam calumnia, quam unus quisque nostrum testante animo suo fert, de eo, qui falsum crimen bonis obiectat. Quod si vita istius memoriam vicerit: illam, patres conscripti, non ex oratione, sed ex moribus suis spectare debetis. Iam dabo operam, quam maxime potero, brevi ut faciam. Neque haec altercatio nostra vobis inutilis erit, patres conscripti. Plerumque enim respublica privatis crescit inimicitiis: ubi nemo civis, qualis sit vir, potest latere.

II. 4. Primum igitur, quoniam omnium maiores C. Salustius ad unum exemplum et regulam quaerit, velim mihi respondeat, numquid [hi], quos protulit Scipiones et Metellos vel Fabios, ante fuerint aut opinionis aut gloriae, quam eos res gestae suae et vita innocentissime acta commendavit. Quod si hoc fuit illis initium nominis et dignitatis: cur non aeque de nobis existimetur, cuius et res gestae illustres [sunt], et vita integerrime acta? Quasi vero tu sis ab illis viris, Salusti, ortus. Quod si esses, nonnullos iam tuae turpitudinis pigeret. 5. Ego meis maioribus virtute mea praeluxi, uti, si prius noti non fuerint, a me accipiant initium memoriae suae. Tu tuis vita, quam turpiter egisti, magnas offudisti tenebras: ut, etiamsi fuerint egregii cives, certe venerint in oblivionem. Quare noli mihi antiquos viros obiectare. Satius est enim me meis rebus gestis florere, quam maiorum opinione niti: et ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis initium et virtutis exemplum. Neque me cum iis conferri decet, patres conscripti, qui iam decesserunt omnique odio carent et invidia; sed cum iis, qui mecum una in republica versati sunt. 6. Sed si fuerim aut in honoribus petendis nimis ambitiosus, (non hanc dico popularem ambitionem, cuius me principem confiteor, sed illam perniciosam contra leges, cuius primos ordines Salustius duxit,) aut in gerendis magistratibus, aut in vindicandis maleficiis tam severus, aut in tuenda republica tam vigilans, quam tu proscriptionem vocas: credo quod non omnes tui similes incolumes in hac urbe vixissent: atquanto meliore loco respublica staret, si tu, par ac similis sce-

lestorum civium, una cum illis adnumeratus esses? An ego tunc falso scripsi,

Cedant arma togae,

qui togatus armatos, [et] pace bellum oppressi? 7. An illud mentitus sum,

— fortunatam natam me consule Romam,

qui tantum intestinum bellum et domesticum Urbis incendium exstinxi? III. Neque te tui piget, homo levissime, quum ea culpas, quae in historiis gloriae mihi ducis? An turpius est, patres conscripti, scribentem mentiri, quam illum palam hoc ordine dicentem? Nam quod aetatem increpuisti: tantum me abesse puto ab impudicitia, quantum tu [abes] a pudicitia. 8. Sed quid ego de te plura querar? Quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam, uti vitium, obiicere? cuius semper nocens eguisti patrocinio. An ullum existimas posse fieri civem egregium, qui non his artibus et disciplinis sit eruditus? an ulla alia putas esse rudimenta et incunabula virtutis, quibus animi ad gloriae cupiditatem aluntur? Sed minime mirum est, patres conscripti, si homo, qui desidiae ac luxuriae plenus sit, haec, ut nova atque inusitata, miratur. 9. Nam quod ista inusitata rabie petulanter in uxorem et in filiam meam invasisti, quae facilius se mulieres a viris abstinuerunt, quam tu vir a viris: satis docte ac perite fecisti. Non enim me sperasti mutuam tibi gratiam relaturum, ut vicissim tuas compellarem. Unus enim satis es materiae habens: neque quidquam turpius est domi tuae, quam tu. Multum te vero opinio fallit, qui mihi putasti parare invidiam ex mea re familiari, quae multo mihi minor est, quam habere dignus sum. Atque utinam ne tanta quidem esset, quanta est! uti potius amici mei viverent, quam ego testamentis eorum locupletior essem. 10. Ego fugax, Crispe Salusti? Furori tribuni plebis cessi. Utilius duxi, quamvis fortunam unus experiri, quam universo populo Romano civilis esse[m] dissensionis caussa. Qui, posteaquam ille suum annum in republica perbacchatus [est] omniaque, quae commoverat, pace et otio resederunt: hoc ordine revocante, atque ipsa republica manu retrahente me, reverti. Qui mihi dies, si cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo superet: quum universi vos populusque Romanus frequens adventu meo gratulatus est: tanti me, fugacem, mercenarium patronum, hi aestimaverunt. IV. 11. Neque hercule mirum est, si ego semper iustas omnium amicitias existimavi. Non enim uni privatim ancillatus sum, neque me addixi: sed, quantum quisque reipublicae studuit, tantum mihi fuit aut amicus, aut inimicus. Ego nihil plus volui valere, quam pacem. Multi privatorum audacias metuerunt: ego nihil timui, nisi leges. Multi arma sua timeri voluerunt: ego numquam volui quidquam posse, nisi pro vobis. Multi ex vobis, potentia freti, in vos suis viribus abusi sunt. Itaque non est mirum, si nullius amicitia usus sum, qui non perpetuo reipublicae amicus fuit. 12. Neque enim me poenitet, si aut petenti Vatinio reo patrocinium pollicitus sum, aut Sextii insolentiam repressi, aut Bibuli patientiam culpavi, aut virtutibus Caesaris favi. Hae [enim] laudes egregii civis et unicae sunt. Quae si tu mihi uti vitia obiicis, temeritas tua reprehendetur, non mea vitia culpabuntur. Plura dicerem, si apud alios mihi esset dicendum, patres conscripti, non apud vos, quos ego habui omnium actionum mearum monitores. Sed ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis?

V. 13. Nunc, ad te uti revertar, Salusti, patremque tuum praeteream: qui si numquam in vita sua peccavit, tamen maiorem iniuriam reipublicae facere non potuit, quam quod te talem filium genuit: neque, tu si qua in pueritia peccasti, exsequar, ne parentem tuum videar accusare, qui eo tempore summam tui potestatem habuit: sed qualem adolescentiam egeris. Hac enim demonstrata, facile intelligetur, quam petulanti pueritia tam impudicus et procax adoleveris. Posteaquam immensae gulae impudicissimi corporis quaestus sufficere non potuit, et aetas tua iam ad ea patienda, quae alteri facere collibuisset, exoleverat, cupiditatibus infinitis efferebaris: ut, quae ipse corpori tuo turpia non duxisses, in aliis experireris. 14. Ita non est facile exputare, patres conscripti, utrum in honestioribus corporis partibus rem quaesierit, an amiserit. Domum paternam vivo patre turpissime venalem habuit; vendidit. Et cui[quam] dubium potest esse, quin mori coegerit eum, quo hic nondum mortuo pro herede gesserit omnia? Neque pudet a me eum quaerere, quis in P. Crassi domo habitet, quum ipse respondere non queat, quis in ipsius habitet paterna domo. At, hercule, lapsus aetatis tirocinio, postea sese correxit. Non ita est, sed abiit in sodalitium sacrilegi Nigidiani: bis iudicum ad subsellia attractus, extrema fortuna stetit: et ita discessit, ut non hic innocens esse, sed iudices peierasse existimarentur. 15. Primum honorem in quaestura adeptus, hunc locum et hunc ordinem despexit, cuius aditus sibi quoque, sordidissimo homini, patuisset. Itaque timens, ne facinora eius clam vos essent, quum omnibus matrum familia[rum] viris opprobrio esset, confessus est, vobis audientibus, adulterium, neque erubuit ora vestra. VI. Vixeris, uti libet, Salusti: egeris, quae volueris: satis sit, unum te tuorum scelerum conscium esse. Noli nobis languorem et soporem nimium exprobrare. Sumus diligentes in tuenda pudicitia uxorum nostrarum, sed ita experrecti non sumus, ut a te cavere possimus. 16. Audacia tua vincit studia nostra. Et quod hunc movere possit, patres conscripti, factum ac dictum turpe, quem non puduit palam, vobis audientibus, adulterium confiteri? Quod si nihil pro me tibi respondere voluissem, sed illud censorium elogium Appii Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem: nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non possit? Neque post illum delectum senatus te umquam vidimus: nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina reipublicae confluxerat. 17. At idem Salustius, qui in pace ne senator quidem manserat: posteaquam respublica armis oppressa est, et idem victores, qui exsules reduxit: in senatum post quaesturam reductus est. Quem honorem ita gessit, ut nihil in eo non venale habuerit, cuius aliquis emptor fuerit. Ita igitur egit, ut nihil non aequum ac verum duxerit, quod ipsi facere collibuisset: neque aliter vexavit, ac debuit, si quis praedae loco accepisset magistratum. 18. Peracta quaestura, posteaquam magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitae se coniunxerat, unus iam ex illo grege videbatur. Eius enim partis exemplar erat Salustius, quo, tamquam in imam voraginem, coetus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum, cyllonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in Urbe, municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis subsederant, homines perditi ac notissimi, nulla in parte

castris apti, nisi licentia vitiorum, et cupiditate rerum novarum. VII. 19. At posteaquam praetor factus est, modeste se gessit, et abstinenter. Nonne ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint, neque exspectarint gravius socii nostri in bello, quam experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum traiici, aut in naves contrudi: tantum, inquam, patres conscripti, exhausit, quantum voluit. Ne caussam diceret, sestertio duodecies cum Caesare paciscitur. Quod si quidpiam eorum falsum est, hic palam refelle, unde tu, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus, hortos pretiosissimos, villam Tiburti, C. Caesaris reliquas possessiones paraveris. 20. Neque piguit quaerere, cur ego P. Crassi domum emissem, quum tu veteris villae dominus sis, cuius paullo ante fuerat Caesar. Modo, inquam, patrimonio non comeso, sed devorato, quibus rationibus repente factus es tam affluens et tam beatus? Nam quis te faceret heredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum quisquam sibi ducit, nisi similis ac par tui? VIII. At, hercule, egregia facta maiorum tuorum te extollunt: quorum sive tu es similis, sive illi tui, nihil ad omnium scelus ac nequitiam addi potest. 21. Verum, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. Tu, Crispe Salusti, tantidem putas esse, bis senatorem et bis quaestorem fieri, quanti bis consularem et bis triumphalem? Carere debet omni vitio, qui in alterum paratus est dicere. Is demum maledicit, qui non potest verum ab altero audire. Sed tu, omnium mensarum assecla, omnium cubiculorum in [prima] aetate pellex, et idem postea adulter, omnis ordinis turpitudo es, et civilis belli memoria. Quid enim [hoc] gravius pati potuimus, quamquod te incolumem in hoc ordine vide[a]mus? 22. Desine bonos petulantissima consectari lingua: desine morbo procacitatis isto uti: desine unum quemque moribus tuis aestimare. His moribus amicum tibi facere non potes: videris velle inimicum habere. Finem dicendi faciam, patres conscripti. Saepe enim gravius vidi offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia aperte dixerunt, quam eos, qui commiserunt. Mihi quidem ratio habenda est, non quid Salustius merito debeat audire, sed [ut] ea dicam, si qua ego honeste effari possum.

282

CICERONIS

CUIUS OLIM INSCRIPTA EST

NOMINE INDIGNA

AD POPULUM

ET

EQUITES ROMANOS

ANTEQUAM IRET IN EXSILIUM

ORATIO.

I. 1. Si quando inimicorum impetum propulsare ac propellere cupistis, defendite nunc universi unum, qui, ne omnes concideretis ardoreque flammae conflagraretis, mei capitis periculo non dubitavi providere. Nam, quem virtutis gloria cum summa laude ad caelum extulit, eumdem inimicorum invidia indignissime oppressum deprimit ad supplicium. Si liberûm conceptam dulcedinem animo inclusam continetis, nolite eo velle carere, qui carissimam vestram procreationem sibi esse duxit. 2. Est enim liberale officium, serere beneficium, ut metere possis fructum. Fidei conducit, in loco, debitum retribuere. Illic enim animi voluntas propensa comprobatur: hic memoria collaudatur. Itaque, si omnibus grave servitutis iugum esse debet in libertate educatis: sit is vestris animis acceptissimus, qui a vestro corpore iugum acerbissimum repulit servitutis. 3. Et, si maiores vestri eos imperatores, qui militum virtute hostium fregerunt furorem, iucundissimo fructu libertatis reconciliato, non solum statuis dignos putarunt, sed etiam aeterna triumphi laude decorarunt: tum vos eum consulem, qui non militum praesenti fortitudine, sed sua eximia animi virtute hostilem civium mentem senatus auctoritate vindicavit, existimate vobis retinendum in civitate esse. II. 4. Si, quae beneficia singulis civibus privatimque dantur, ea solent iis esse fructuosa, a quibus sunt profecta: iure et merito possum ego vos ad defensionem meae salutis adhortari, quos conservavi universos. Nam neque maius est, defendere unum, quam populum: neque verius, a singulis, quam ab omnibus repetere officii praemium et fructum: propterea quod in unius periculo saepe contentio parva est, ut levis sit labor defensori sustinendus: in reipublicae insidiis, quo firmius est quod oppugnatur, eo paratiores sunt inimici, ut iis sine magna sollicitudine, industria, virtute non queat resisti. 5. Et singulorum opes saepe sunt tenues, et infirmae ad gratiam referendam, ut opitulari bene merentibus non queant, si maxime cupiant: universorum auxilium eo plurimum prodest, quod firmioribus opibus est nixum. Iure igitur, quoniam et maior impensa in patriam officii facta est, quam in privata fit defensione, et plus a vobis praesidii, quam a ceteris opis ad salutem potest afferri: vos obtestor, quos mihi et debere et posse intelligo opitulari. 6. Non convenit enim, quum ego ad promerendum officium tam fuerim expeditus, vos ad referendam gratiam esse tardiores: ne, cuius amplitudinem ac gloriam laude atque honoribus amplificare debeatis, eius incolumitatem et salutem deserendam existimetis. III. Etenim errat, si quis arbitratur, M. Tullium idcirco in capitis periculum vocari, quod deliquerit aliquid, quod patriam laeserit, quod improbe vixerit. Non citatur reus audaciae: virtutis reus citatur. Non accusatur, quod rempublicam vi oppugnarit, sed quod homo novus perniciosum nobilium restinxerit furorem. Non obest mihi turpis et nocens, sed honestissime laudatissimeque acta vita. Non odio bonorum, sed invidia premor malorum. 7. Intelligunt homines, tot et tam praeclaris testimoniis monumentisque virtutis comparatis, M. Tullio, dum sit incolumis, fore voluptati. Idcirco vitam eripere cupiunt, ut cum spiritu sensum quoque adimant iucunditatis. Nonne igitur indignum est, eos praemiis meis invidere, qui virtute certare noluerunt? eos in contentionem honoris venire, qui officiis se superari aequissimo animo tulerunt? Si dulcis est gloria, consequere virtutem: noli abiicere labores, petere honorem: honorem dico? immo vero famam, fortunas, familiam, liberos, caput, corpus, ipsum denique sanguinem et animam. Cedo invitus de republica: cedo oppressus

de fortuna, de dignitate: discedo a republica victus audacia malorum. 8. Liceat manere, si non illum M. Tullium, custodem Urbis, defensorem omnium, patrem patriae, at certe reliquias Tullii: liceat in conspectu civium, in hac urbe, quam ex parricidarum faucibus eripuit, remanere, tecta omnium, fana deorum, universam videre periculo liberatam suo civitatem: liceat ex hac flamma evolare, praesertim qui illud impium incendium perditorum hominum lacrimis potius meis, quam sanguine vestro restingui malui. Neque enim peto, ut mihi detis vitam: sed datam repeto, ut reddatis. Si meministis, quod dedi, vos non debetis oblivisci, sed retribuere, quod debetis.

IV. 9. Vos, vos obtestor, dii immortales, qui meae menti lumina praetulistis, quum consensum exstinxi coniurationis, arcemque Urbis ab incendio ac flamma liberavi, liberosque vestros e gremio et complexu matrum ad caedem et cruorem non sum passus abstrahi. Num igitur potest fieri, a clientibus ut recipiar, quum, a quibus debeam retineri, reiicere instituant? Socii quo fugiant, quum aditus custodi patriae praeclusus sit? Quomodo spes salutis reliquis residebit, quum civibus praeclusa sit exspectatio incolumitatis? Pax et concordia extraneis gignetur, quum iam domesticis non insideat, sed publice providenti eripiatur? 10. Nam quid ego improborum facta renovem oratione, ut redintegratione illius coniurationis animos vulnerem vestros? Auxilium ab alienis efflagitabo, quum cives vestros deseratis? Sociorum invocem subsidium, quum a civibus interclusum sit praesidium? Quam colere gentem nunc instituam? utrum ut custos accipiar, an ut proditor excludar? Si ut conservator: vestra erit ignominia. Sin ut oppugnator: praecisa erunt omnia. Itaque quod putavi fore gaudium, id exstitit exitium. 11. Si, Quirites, eumdem in ceterorum periculis haberemus animum, quem in nostris difficultatibus, et pro innocentissimo quoque propugnare, et nocentissimum quemque oppugnare nobis utilissimum esse arbitraremur, et si cum optimi cuiusque rebus adversis nostram salutem, cum deterrimorum hominum secundis nostra pericula putaremus coniuncta: frequentes profecto talibus conatibus obviam ire niteremur: neque partim innocentia freti, partim nobilitate nixi, partim potentia ac multitudine amicorum fulti, quum perfacile existimaremus adversariorum vim ac factionem a nobis repelli posse, subito ipsi simili periculo circumventi, in nostro eventu aliorum reminiscentes casus, iure id nobis accidere nequidquam quereremur. V. 12. Quis enim est, Quirites, qui nunc, quum inimicorum nostrorum vim atque violentiam perspiciat, quique nostrûm ipsum periculosissimum casum recognoscat, qui non sibi ac suis diffidat fortunis? Quo enim se satis tutum arbitrabitur praesidio? Virtutis et gloriae? At ea nos ipsa hoc tempore oppugnant. Multitudine amicorum? Aperuerunt non fortes esse se amicos, si in eorum potestate nostra sita salus non est. Paucitate inimicorum? At id non in ipsius, sed in aliorum voluntate positum est. Nam non satis est, ne cui iniuriam facias, providere, si tamen sunt voluntarii inimici, qui tuis praemiis te oppugnent. 13. Atque quum haec omnia omnibus sint gravia atque acerba, tum vero nobis misera atque intoleranda, quorum et officia in rempublicam recentissima, et incommoda ob rempublicam frequentissima in familia versantur. Nunc si eadem conditio disceptationis proponetur, aequi auditores adhibebuntur, aures non obtusae criminatione, sed vacuae praebebuntur: qui sunt assecuti summum gradum honoris, non dispoliabuntur honore: qui sperant, facilius et proclivius ad laudem nobilitatis pervenient. Quamobrem nolo me duce supplicii vos ad fraudem deduci, ut ego ad pristinum statum recidam casus. Nunc igitur, si lingua est concertandum, innocentiae virtute fretus supero: si facta compensanda sunt, conferamus aequitatem: si violentiae impetu opprimimur, cedam pro omnibus tribunicio furori, quoniam laborem pro cunctis ferre consuevi. VI. 14. Si igitur aliquo tempore iis hominibus consuluistis, quorum animus est religionis pietate defunctus: debetis mihi quoque prospicere, qui numini deorum consecratum sartum tectum ab omni piaculo conservavi et, vos ut tutam tranquillamque fortunam traheretis, mea perfeci vigilantia. Nam me, quem paullo ante fortuna erexerat ad gloriam, virtus extulit ad laudem, populus tribuit honorem: eumdem tribuni furor exagitatus depulit ad calamitatem. Et quoniam animadvertistis, illam conspirationem conflatam ita esse restinctam, ut nulla scintilla compareat incendii, vos quoque tribuniciam sedate temeritatem; (qui nunc se mihi inimicum ostendit, se prius esse vestrum professus est inimicum;) ne rei crudelitas, experta in me, in vos convalescat, et calamitas remorata longius serpat atque progrediatur, praecavete. 15. Nunc vel solus delectus ad calamitatem, vel primus vocatus ad tale periculum, omnium animos iure debeo commovere. Omnia sunt immutata. Manus ad demonstrandam religantur iniuriam: lingua inciditur ad deplorandam calamitatem: animus praecluditur ad exponendam rei indignitatem. Humilitatem generis obiiciunt nobis, qui novam rationem suscitant, veteres maiorum obterunt laudes. Sed quid ego plura de illorum aut in me maledictis, aut in vos scelerate loquar factis? quorum cognita improbitas, me tacente, coarguitur turpitudine vitae, ut de iis non sit necesse inimicos praedicare, de quorum scelere ne amici quidem aut ipsi possunt negare. 16. Vos ego appello, quorum de me maxima est potestas. Apud vos loquor de mea calamitate, quos habui semper innocentiae et virtutis meae testes. VII. Igitur ex civitate bene meritus de republica civis exturbatur? innocens expellitur consularis homo? non facultatibus usus quondam minimis, amicorum multorum praesidio munitus, nunc partim ab invidis, partim ab inimicis circumventus eget indigne? Huic si opem non tuleritis in periculo capitis, vos, credo, retinebitis vestram libertatem? qui neque tanta valetis auctoritate, neque tantorum officiorum impensam egistis in patriam. Mihi credite, hoc in uno incommodum confirmatum multorum infirmabit incolumitatem: et si initio non erit refutatum, impune ad omnium perniciem convalescet. Proinde aut in meo periculo salutem integram praestate communem, aut in vestris hoc idem incommodum exspectate fortunis. 17. Nemo tam perdita auctoritate, tam facinorosa inventus est vita, qui, quum de scelere fateretur, non tamen sententiis prius iudicum convinceretur, quam supplicio addiceretur. Ego repente vi tribunicia correptus, non modo loquendi libere in iudicio, sed ne consistendi quidem in civitate habeo potestatem. Eiicior non solum sine teste, sine indice, sine crimine, sed sine etiam scelere, sine accusatore. 18. Hostibus in bello, qui dissident voluntate, dimicant armis, vitam quotidie oppugnant, in ipsa acie quum praeliantur, licet loqui, licet disputare: mihi in pace, civi, qui perditorum hominum fre-

gi furorem, pro fortunis meis apud vos loqui non licebit? Servi, qui ad supplicium caesi verberibus trahuntur, apud eos saepe disputant, quos necare voluerunt: ego consularis apud vos non loquar, quos conservavi? Tacebo, si necesse est: tacebo, inquam, animo aequo, quoniam virtus mea, me tacente, agit caussam meam. VIII. 19. Itaque ut ego in concione mea nihil ponam de rebus meis gestis, tamen in animis et memoria vestra largiter relinquam. Isti modo videant, qua ratione hanc multam meam fugam ferre possint. Etenim si a me, ut isti existimant, Lentuli mortui sordes, si Catilinae notissimus furor, si amentia Cethegi, si luxuries ac stupra Cassii poenas repetunt: profecto istis hora nulla, eiecto Tullio, vacua periculo aut periculi exspectatione relinquetur. Itaque illi in dies non meis insidiis, quae nullae a me parantur, sed suorum scelerum conscientia cruciati, mihi absenti et populo Romano poenas dabunt. 20. Quas ob res ego inimicorum amentiae cupiditatique paucorum, omnium salutis caussa, decedam: neque eo deducam aut progredi patiar, ut opera mea manus inter vos conseratis, caedesque civium inter se fiat: multoque potius ipse patria liberisque meis carebo, quam, propter unum me, vos de fortunis vestris reique publicae dimicetis. Sic enim ab initio fui animatus, ut non magis me mea caussa putarem esse natum, quam reipublicae procreatum. 21. Sed illud queror, (quod non iam ad unius perniciem, sed ad universorum instruitur calamitatem,) conqueri, commiserari, dicere, expurgare, suspicionem dimovere, crimen diluere non licere: ore oppresso cervices esse praebendas: quae tamen omnia iam non sunt tam calamitosa, quod mihi sunt subeunda, quam perniciosa, quod in rempublicam sunt introducta. IX. Quamobrem statutum est atque decretum, in his temporibus civitatis omnia perpeti, quae volet furor libidinosus. Vim volunt afferre? praesto sum. Eiicere volunt? exeo indicta caussa. Nolunt audire? caussam non dico. Aliud quippiam conantur? agant: nihil duri, nihil acerbi mihi erit, quod rempublicam tutabitur. Non enim illis victus cedo, sed incolumibus vobis me condono. 22. Neque enim mors miseranda est, quae ob rempublicam capitur: neque exsilium turpe, quod virtute suscipitur: quum praesertim nonnullam hae poenae habeant in se consolationem. Nam vitam si eripiunt, non adiment gloriam immortalem. Si exsilio mulctabunt corpus, non animum a republica removebunt. Nam, ubicumque ero, hoc cogitabo, haec semper cura mea erit: meque vobis ereptum, non a vobis repudiatum existimabo. 23. Illud ab universis postulo petoque, si, dum in civitate manere licitum est, nemini iniuste periculum creavi, nemini innocenti fui calamitati, si omnibus auxilio praesidioque esse consuevi, plurimosque in hac civitate sum tutatus: uti vos liberos meos in vestram fidem recipiatis, eosque defendatis, neve inimicos meos in familiam nostram longius progredi patiamini: utique, sive hinc abiero, sive ero hic oppressus, ea maneat opinio et existimatio, quae virtute parta, non quae infelicitate illata est. X. 24. Nunc ego te, Iuppiter Optime Maxime, cuius nutu ac ditione sola terrarum gubernantur, teque, particeps connubii, socia regni, regina Iuno, teque, Tritonia, armipotens Gorgophora Pallas Minerva, ceterique dii deaeque immortales, qui excellenti tumulo civitatis sedem Capitolii in saxo incolitis constitutam, ut non solum cunctam intueri, sed etiam tueri possitis civitatem: a quorum ego quondam altaribus impiam manum civium removi: a quorum templis meo periculo funestam facem repuli, ne illustrissimum orbis terrarum monumentum cum principe omnium terrarum occideret civitate: teque, Iuppiter Stator, quem vere huius imperii statorem maiores nostri nominaverunt: cuius in templo hostilem impetum Catilinae repuli a muris: cuius templum a Romulo victis Sabinis in Palati radice cum Victoria est collocatum: oro atque obsecro, ferte opem pariter reipublicae cunctaeque civitati meisque fortunis: resistite tribunicio furori: favete innocentiae, subvenite solitudini, misereminι senectutis: nolite eum supplicem a vobis absterrere et excludere, qui in suo magistratu funestam facem a vestris repulit templis. 25. Si C. Mario auxilio fuistis, quod in clivo Capitolino improborum civium caedem fecerat: si P. Scipioni, quod Hannibalis furibundam mentem a vestris repulit templis, si denique Cn. Pompeio, quod terra marique hostes reddidit pacatos: sic nunc in meis calamitatibus aliquam ferte opem divinam, ut saepe multorum in periculis fecistis; sic nunc in meis miseriis divinum aliquod auxilium et numen ostendite. XI. 26. Deinde vos, quorum potestas proxime ad deorum immortalium numen accedit, oro atque obsecro, quibus singillatim saepe supplex ad pedes iacui, ut eum, quem singuli stratum atque abiectum sublevatis, nunc universi conservatum velitis. Si neminem umquam vestrûm laesi, si nemini innocenti obfui, si etiam e contrario, ut quisque auxilium meum desideravit, opem ferre non dubitavi: si denique, quaecumque administravi, ex vestra auctoritate et patrum conscriptorum voluntate feci: si malui inimicorum cupiditati, quam reipublicae et legitimae auctoritati poenas sufferre: ut existimetis, ex illo crudelissimo inimicorum impetu ereptum, in antiquum statum dignitatis restitui convenire. 27. Sed quoniam neque mihi libere loquendi, neque vobis clementer audiendi, neque omnino iudicandi, paucorum furore et audacia, facta est potestas: sed oppressa est respublica armis, metu debilitata servili, uti liberum spiritum ducendi nullam habeat potestatem: cedam inermis armatis, innocens nocentibus, privatus furibundo magistratui. Neque enim Q. Metellus quidquam de virtute sua detraxit, quod cessit L. Saturnino furenti: neque C. Cotta, quod Q. Vario tribuno plebis, inferiore genere orto, cedendum putavit: neque C. Marius: qui quantas res gesserit, vestra vobis libertas indicio esse poterit: neque vero M. Tullius suum animum vestra abalienavit potestate, quum praecipuum vobis obsidem sui animi vestram reliquerit libertatem. 28. Quamobrem testor deos deasque omnes immortales, vestrasque maxime mentes, me non vitae turpitudine, non pro magnitudine scelerum, non propter reliquae aetatis infamiam poenas iure et lege persolvere: sed propter virtutis invidiam, propter iucundissimam ingenii laudem, propter magnitudinem rerum gestarum crudelissime civitate privari. Quod si idem accidit Q. Caepioni, si Mancino, si Rutilio; mihi quoque hoc accidisse non magno opere erit mirandum, quum praesertim non generis antiquitate, sed virtutis ornamentis summam laudem sim consecutus.

XII. 29. Nunc ego vos, equites Romani, obtestor, quorum virtute nomen Romanum victoriam cum laude possidet coniunctam, quorum factis gloriantur cives, laetantur socii, gemunt hostes: ut, si erga vos omni tempore optime fui animatus, si mea pericula neglexi, dum timorem a patria propulsarem: si aeque liberis vestris prospexi, ac vos parentibus consuestis: ut

nunc me velitis, vestris opibus defensum, incolumem in hac civitate retinere: quae quum a scelerata coniuratione esset incensa, meo ductu ac labore restincta est: nec patiamini me, a liberis meis abstractum, a coniuge abreptum, ab aris focisque innocentem proiectum, vitam degere in exsilio, miserrimi mortalis casum subire. 30. Proiicitur Tullius in exsilium. At a quo? nimirum innocens ab inimico, religiosus a scelerato, benevolus huic civitati ab hoste. O misera vitae ratio, quae tamdiu resides in voluptate, quamdiu fortunae poscit libido! Egone inimicus huic civitati? quamobrem? quia inimicos necavi. Egone hostis? quid ita? quia hostes interfeci. En conditionem huius temporis! antea gloria et laude dignissimi ducebantur, qui haec perfecerunt: nunc scelerati et parricidae esse dicuntur, qui haec administrarunt. Sint sane scelerati: superet istorum victoria, si modo victoria appellanda est, in qua civitatis inest luctus: habeant hanc palmam ex innocentis cruore: tantum a vobis illud, equites Romani, peto et rogo, ut, quem saepenumero vestra laude cohonestastis, eumdem in dubiis vitae periculis vestra virtute conservetis.

283.

INCERTI AUCTORIS

CONSOLATIO.

I. 1. Quamquam recentibus morbis medicinam adhibere vetant sapientes, nihilque adversi hominibus accidere solet in vita, quod aut improvisum aut inexspectatum videatur: conemur tamen, si qua ratione possumus, mederi nobismetipsis et domesticae subvenire calamitati. Si enim, quoties usuvenit, consuluimus ceteris, cur non aliquando nobis ipsis? et, si mala, quae nec vitari nec averti humanis viribus possunt, pertulimus toleranter, cur non ea, si possumus, ratione leviora faciamus? praesertim quum ad aegritudines et molestias depellendas eo acrius incumbere homines debeant, quo melius est, sine cura vivere, quam, curis et angoribus oppressum ac circumventum humanam conditionem, satis per se miseram, aliis etiam incommodis efficere miseriorem. 2. Quid porro praestantius, quid utilius est, quam, quum corpore valeas, curare, ut etiam animo valere possis? siquidem corpus animi gubernaculo, animus autem ministerio corporis indiget. At neque animus aeger bene gubernabit, nec affectum corpus animi recte parebit imperio. II. 3. Quamobrem prudenter a doctis et sapientibus viris et cogitatum et factum est, qui de luctu minuendo ante nos scripserunt: quorum exstant satis multa, sane sapienter litteris mandata, in primisque a Theophrasto, Xenocrate et Crantore: quorum libros quum saepe animi caussa sumpserimus in manus, admirati eorum saluberrimis praeceptis refertam et conditam eloquentiam, tum proxime legimus necessario. 4. Casus enim ereptae nobis filiae, quam in oculis ferebamus, eximiis et virtutis et prudentiae laudibus praestantem, ita nos vel perculit vel afflixit, ut ab iis opem ad leniendum et mitigandum dolorem petere coacti simus, quorum maxime doctrina atque auctoritate antea movebamur. Itaque multa, quae ab illis vel acute cogitata, vel eleganter enuntiata sunt, ad dolorem nostrum abstergendum colligemus; ut, si minus ceteros in tanto maerore delectare poterimus, quod alias et dicendo et scribendo efficere conati sumus et fortasse interdum praestitimus, saltem nobis ipsis medeamur. 5. Sed nos etiam in hoc fortiores erimus, quam ceteri, quibus difficile non fuit, quum doloris expertes ipsi essent, alios consolari et a maerore abducere: nos autem dolore afflicti, consolationem a nobis petentes, nosmetipsos in dolore vincemus, ac naturae quamdam quasi vim afferemus. Quae utinam tanti sit, ut ceteros quoque in pari fortuna doceat adversos casus patienter ferre: qui quo saepius contingunt, eo propiores hominibus putandi sunt, quasique in ipsa humana natura innati atque insiti, ideoque levius ferendi. Qui enim hominem se esse agnoscit, hominisque nomen sibi vindicat, cur ea, quae hominis maxime propria sunt, recusare ac reiicere audeat? Quod simul ut fecisset, et imprudens et iniustus merito haberetur. 6. Atque hic locus a Theophrasto egregie tractatus et perpolitus est: itemque a Xenocrate: quorum uterque eos, qui communes casus recusant, imprudentiae atque iniustitiae condemnat: alter etiam diis ipsis adversos non dubitat appellare. Quod etiam gravius crimen est, ac vix in homine tolerabile: qui, quum omnia diis immortalibus accepta referre debeat, quorum ope vivit, intelligit, agit; si eorum voluntati repugnet, cum diis gigantum more bellare videbitur. III. 7. Haec autem perite, ut dixi, a multis tractata sunt. Sed ego Crantorem sequor: cuius legi brevem illum quidem, sed vere aureum et, ut Panaetio placuit, ad verbum ediscendum de luctu librum, quo acute universam doloris medicinam complexus est. Sed humanae naturae incommoda ita diligenter et accurate expressit, ut, quasi luendorum scelerum caussa nasci homines et in hanc lucem ingredi, possis agnoscere. 8. Fac enim, nasci hominem et in lucem edi: continuo senties, non rerum humanarum dominum et gubernatorem exortum, sed verius miseriarum servum atque incommodorum. Nam infantiam et pueritiam vagitus, lacrimae, imbecillitas, nullus nec rationis nec corporis usus, dolores molestiaeque quam plurimae amplectuntur. Adolescentiam ardor quidam excipit aetatis, nec prudentiae nec iudicii compos: rerum utilium ac laudabilium contemptio: voluptatis et saepe turpitudinis appetitio: veri boni ignoratio: in pares ferocia, in superiores superbia, in infimos arrogantia. 9. Ex his contentiones, rixae, contumeliae, assiduus denique molestiarum concursus exsistit: ex rebus honestis contemptis infelicitas et infamia: ex turpibus curiose arreptis et conquisitis luctus, morbi, perpetuum denique sui ipsius odium, ex cognita rerum turpium mercede conflatum. 10. Adde insanas pecuniarum largitiones, nullam futuri temporis curam, non inopiae, non liberorum, non uxoris, non posterorum, non familiae. Quae si quis aetatis potius vitia, quam naturae miserias velit appellare: quamquam nominis quaestionem inducat, non tamen ipsas ab homine miserias atque incommoda removebit. 11. Nec vero audiendus erit, qui haec ab humanae naturae miseriis separanda putet, quod non in natura insita sint, sed unius vel aliquorum hominum errores videantur: totius autem naturae illa esse affirmet, quae a nullo prorsus homine seiungi possunt. Quasi vero humanum non sit irasci, quod multi non irascantur, aut non humanum loqui

et societatem coire, quod multi reperiantur, qui nihil difficilius faciant, quam cum hominibus congredi aut sermonem cum aliquo conferre. IV. 12. Vere autem humanae miseriae sunt, quod, etsi non omnes in uno, certe omnes in omnibus, et aliqua in multis et multae saepe in uno agnoscuntur. Iam, constantis aetatis quot quantaeque miseriae sint, non difficile est intelligere, at difficillimum enumerare. Haec enim ex omnibus hominis aetatibus in perturbationes animi, in pericula capitis, famae, fortunarum una maxime incurrit. 13. Sicut enim ceterarum omnium aetatum ad res negotiaque, tum privata, tum publica peragenda, aptissima est maximeque idonea: ita etiam una, prae ceteris omnibus, difficultatum miseriarumque omnium, quae ex publica privataque administratione oriuntur, particeps et socia est. Haec privata amicorum negotia procurat, haec publica sustinet munera: haec gloriam et commodum ex rebus feliciter evenientibus, haec aerumnas et molestias ex adversis experitur. Huic bonorum civium propugnatio, huic malorum accusatio proposita est: huic invidia et aemulatio a bonis imminent, a malis pericula et insidiae intenduntur: aetas numquam sibi ipsi non infesta, numquam pacata; semper laboriosa, semper anxia et sollicita. Quae si non aliquos interdum vel utilitatis, vel voluptatis fructus ex assiduo labore perciperet, se ipsam profecto regere ac tueri non posset. 14. Sed miseriarum numerus multo maior est: magnitudo autem tanta, ut neminem a publicis procurationibus non avertere ac deterrere possit. Illustre praebuit exemplum universae civitati calamitas nostra, quam ex parta civium salute, ex defensis aris ac focis, ex proditoribus a reipublicae ac populi Romani cervicibus depulsis contraximus. Sed nostra fuerit aerumna: civibus contigerit salus et quies: quam etiam, vita ipsa profundenda, si opus fuisset, libentissime redemissemus. 15. Nihil necesse est mihi de me ipso praedicare. Sed tamen verissime affirmare possum, eos demum annos me vere vixisse, quos in praeclaro aliquo patriae vel commodo vel ornamento consumpsi. Ac, si longius mihi vitam producere liceret, non me alia caussa ad diutius vivendum, quam publicae utilitatis studium curaque adduceret: quae una cogitatio in homine gloriosa et laudabilis est maxime. V. 16. Nunc, quae extrema de aetatibus superest, quid ego de senectutis incommodis ac miseriis loquar? quas plurimas esse et gravissimas, et nomen ipsum languoris calamitatisque plenissimum indicat et aspectus ipse senum hominum patefacit. Quid est enim aliud senem videre trementem, incurvum, canum, imbecillum, infirmum, quam cernere morientem vivum aut viventem mortuum? Ac, si nonnullis visum est, magnam esse senilis aetatis consolationem prudentiam, usu rerum quaesitam, quae illius aetatis propria est; eosdem illos fateri oportet, ex eo ipso fonte manare etiam ad senes non minimum doloris atque molestiae. 17. Qui enim se prudentem rerumque agendarum peritum agnoscit, cur non doleat, quae optime intelligit, prae aetatis vitio optime etiam perficere non posse? et, si patriam diligit, cur non angatur, quod, quam consilio iuvat, opera etiam iuvare non possit? eoque maior prudentium dolor est, quod optimorum consiliorum fructum nulla alia ratione percipi posse, quam si optime ad exitum perducantur, intelligunt, quod, nisi vir optimus patriaeque amantissimus ad agendum accedat, prorsus inania sint futura. VI. 18. De aetatibus satis mihi videor dixisse. Quid iam de generibus hominum loquar? aut numquid principes viros et medios et infimos aeque miseros esse negare possum? Reges ipsi quam miseri sint, quantoque opere sollicitudini, timori atque insidiis propositi, satis ostendit Dionysius, quum imminente capiti gladio Damoclem fortunae suae felicitatem voluit experiri. Nec mirum, quum iis bellorum calamitates, agrorum vastationes, populorum caedes, urbium exitia immineant. 19. Quae quum eveniunt, qui victoria potitur, aliquid et ad gloriam, et ad imperium semper acquirit: sed tanta praeterea rerum amissio tantusque sumptus consequitur, ut magni constet victoria ac plerumque praestiterit, numquam arma sumpsisse. Sin profligatio exercitus aut clades aliqua contingit, nihil eo statu miserius ne cogitari quidem potest: si quidem captivitati, inopiae, luctui, contemptui coniunctus est. 20. Sed fac, regem esse a bellorum impetu et a castrorum pulvere remotum, sua pacate possidentem, nulla hostium incursione vexatum: num idcirco tutior, a miseriis securior? Quin immo, ut otium humana natura non fert, ipse sibi molestiam ac sollicitudinem exhibebit. Nam aut de augendis vectigalibus, aut de producendis finibus, deque urbibus ad imperium acquirendis, aut de iungendis cum potentioribus propinquitatibus atque amicitiis cogitabit. Quae qui animo agitat, nec a molestia liber est, nec alios securos ac quietos esse sinit. 21. De avaritia vero, maxima animorum peste, nolim hoc loco pluribus disputare: quae in deside atque otiosa mente quam maxime exoritur. Eaque erectiores animos, et altiores dignitatis gradus maxime sollicitat. Huic generi infimum hominum genus opponitur: quod, ut nomine abiectissimum, sic re quoque omnibus calamitatibus atque angoribus est propositum. Huic inopia, fames, contumelia, iniuriae, tributorum solutio, militiae incommoda, misera denique omnia perferenda sunt: eoque miserius est, quod ceteris omnibus, quum adversa fortuna premuntur, permulta tamen suppetunt, e quibus consolationem dolorisque levationem petunt. 22. At infimam plebem natura ipsa fatali quadam necessitate tam abiecto tamque imo loco collocavit, ut, omnibus aerumnis subiecta, nulla propemodum ratione erigi aut sublevari possit. Ne mediocris quidem hominum conditio miseriarum expers esse cognoscitur. Nam inter summum et infimum interiecta alteri paret, alterum patitur. Cui si imperare posset, certe longius a miseria distaret. Sed quia neque dignitate praestat, nec summos viribus adaequat, suo statu contenta esse cogitur. Itaque multis in civitate perfungitur incommodis, non illis quidem parum reipublicae fructuosis aut valde ad ferendum gravibus atque asperis: sed quae tamen animum sollicitent et humanas miserias augeant.

VII. 23. Haec longiori oratione persequi non est praesentis instituti: ante oculos omnia sunt et nobis praecipue re ipsa perspecta et cognita. Nec vero alia est feminarum conditio. Aut enim iisdem aut parum certe diversis et molestiis et angoribus vexantur: nam et iisdem morbis, quibus viri, et iisdem animi perturbationibus mentisque erroribus obiiciuntur. 24. Eoque miserior illarum status est, quo mollior natura et ad propulsanda incommoda calamitatesque perferendas infirmior. Easdem, quas viri ex parentum, fratrum, sororum, affinium interitu, molestias et dolores hauriunt: maritos saepe fatuos, parum de re domestica sollicitos, pecuniam profundentes nanciscuntur. 25. Ex quo paupertas et luctus. Quibus malis eo premuntur gravius, quod non, ut homines, indagare

possunt, qua maxime ratione medeantur incommodis rebusque suis consulant. Quantum Tullia mea ex patris exsilio doloris, quantum ex maritorum aerumnis et difficultatibus luctus molestiaeque percepit! Et quamvis optanda etiam minime pauca in vita viderit; malorum tamen paucorum sensus, vel doctissimis hominibus iudicantibus, ita acerbus est, ut bonis vel plurimis et maximis aequetur, interdum etiam praeferatur. Permulta praeterea in hoc genere sunt, quae reticere praestat, quam edere. 26. Sed magna certe vel hoc uno nomine feminarum miseria est, quod, quamdiu vivunt, parere semper coguntur: aut enim innuptae parentibus et affinibus, aut nuptae maritis parent et serviunt. Sic, quo minus liberae, eo magis miserae, nec umquam liberae, nisi e vita profectae. Ergo mortuae beatae censendae erunt. Nec sane video, quid aptius dici possit. Sed, ut ad nos ipsos redeamus: cui uxor contingit, is praeter communes omnium calamitates praecipuo etiam miseriae genere premitur, quod non solum suis, sed etiam domesticis uxoris et familiae molestiis curisque vexatur. Neque enim ab ea, quicum arctissimo matrimonii vinculo conglutinatus est, aut mente aut cogitatione seiunctus esse potest. 27. Itaque tot vexatus calamitatibus tantisque miseriis circumclusus hominis animus quid egregium aut eximium suscipere aut cogitare potest? Mirum, ni sese abiiciat, ac veluti desperatione perculsus humi iaceat. VIII. 28. Redeo igitur ad illud, quod initio dixi, neminem esse, qui spiritum ducat, non miserum, neminem vere felicem. Parumque sapiunt ii, qui hominem luendorum scelerum caussa natum felicem aut beatum audent nominare. Nostra enim, quae dicitur vita, mors est, nec umquam vivit animus, nisi, compage solutus corporis, liber aeternitate potiatur. 29. Itaque mortem in beneficii loco tributam a diis immortalibus iis, quos maxime dilexerunt, traditum est: ut, quum, Herodoto auctore, Argia sacerdos, quod optimum filiis esset, a dea precata, eos reperit mortuos; mortem autem, tamquam optimam, illis esse concessam. Credamus sane Apollini Delphico, qui exoratus a Trophonio et Agamede, a quibus templum magnifice Apollini exaedificatum Delphis erat, ut, quod esset optimum homini, tribueret: post diem tertium exanimes sunt inventi. 30. Quo munere indicavit deus, et deus is, cui divinationis partes a reliquis diis sunt relictae, mortem homini omnium rerum esse optimam. Itaque excutiatur iam et evellatur funditus falsa illa multorum opinio, malam esse mortem: quandoquidem, vel deorum iudicio, non modo mala non est, sed omnium rerum optima et omnium munerum, quae humano generi dari possunt, praestantissima. 31. Praeclare: nam et miseriarum omnium, quas viventes pertulimus, finis est in morte, et vitatio futurarum, in quas progredientes in vita incurrunt. Docemur enim exemplis, e propagatione vitae permultos optimos et fortissimos cives incredibiles hausisse calamitates. Immerentes, dixerit aliquis; ergo non sunt in miseriis ponendae. Nihil enim miserum, quod non culpa contractum. De hoc alias viderimus: sed calamitates certe fuerunt, quarum etiam unica cogitatio, quae praetervolat et effugit, non modo sensus, qui corpori firmius inhaeret, acerbitatis habet plurimum. 32. Ex quo vere colligi potest, sapienter fecisse Thraces, qui, si Herodoto credimus, nascentibus liberis lugere, morientibus laetari solebant. Exitum videlicet vitae, ut miseriarum finem et quietis portum, probabant: vitae initium, ut ingressum ad molestias et dolores, inviti videbant. IX. 33. Si ergo nascimur miseri, morimur beati: quis in hanc lucem edi velit, ut miseriis opprimatur? quis non potius mori, ut beatam vitam acquirat? et, si hoc nobismetipsis, ut optimum, vellemus; cur liberis et affinibus diversum? An melius nobis, quam iis, quos summe diligimus, esse velimus, aut potius beate nobis, misere ipsis et infeliciter? Hoc certe nullo modo. 34. Quamobrem amanda mors semper omnibus, carissimis etiam optanda. Ac, si quibus mori praestat, quam vivere, iis praecipue, quos et acta cum virtute vita claros effecit, et mors, satis diuturna vita perfunctos, molestia afficere non potest. 35. Nasci vero, non intelligo, quibus expediat. Nam in aerumnas miseriasque ingredientes quid gratum, quid hilare aspicimus? qua re potius non offendimur? quod primus ille nascentium infantium vagitus et eiulatus satis declarat. Tributus enim est ab optima parente natura, quae nihil inane solet efferre, ac potius iis rebus, quas efficit, admiranda semper edit vel pietatis vel iustitiae vel prudentiae documenta. 36. Ex quo intelligi licet, non nasci longe optimum esse, nec in hos scopulos incidere vitae: proximum autem, si natus sis, quam primum mori, et tamquam ex incendio effugere fortunae. Sileni quae fertur fabula, si gravioribus ludicra interdum admiscere liceat, idem certe confirmat: qui, captus a Mida, missionem doctrina redemit. Docuit autem regem, numquam nasci optimum esse, sed celeritatem mortis proxime accedere. Idemque Euripidis testimonio, poetae sapientissimi, comprobatur. 37. Sed Crantor noster patri, filii mortem aegerrime ferenti, responsum ait datum esse in Psychomantio, filio suo bene beateque esse, utiliusque futurum fuisse, si etiam pater pari ratione fatis concessisset. Quamobrem, si dolorum finem mors affert, si securioris et melioris initium vitae; si futura mala avertit; si medetur praesentibus; si nos ex plurimis vel morborum vel molestiarum vel acerbitatum periculis educit: cur eam tanto opere accusare aut dolorem ex ea derivare velimus, ex qua potius consolationem et laetitiam haurire fas esset? Nisi si, quod mortem subsequitur, nos fortasse sollicitos habet. 38. De quo libet pauca dicere, ne hic unus ad molestiam doloremque alendum angulus relinquatur: qui profecto insipientibus obiiciendus non est, nec in tanto argumentorum acervo, quibus mortem ipsam nobis obstringere conamur, committendum, ut hoc uno nomine minus nobis debere videatur. Et quamquam haec futuri post mortem temporis cura hominis propria non sit, sed diis immortalibus potius relinquenda, quorum nos vel liberalitati vel sapientiae permittere fas piumque esset (qui enim nascentium curam suscipiunt, qui viventes protegunt, alunt, tuentur, fovent, cur morientes deserant?) tamen aliquid etiam modeste de iis exquirere, non est inutile. Necesse est autem, sit alterum de duobus, ut aut sensus penitus omnes mors auferat, aut in alium quemdam locum ex his locis morte migretur. X. 39. Quod si morte sensus exstinguitur obitusque noster ei somno similis est, qui nonnumquam etiam sine visis somniorum placatissimam quietem affert; quid lucri est emori? aut quod omnino tempus reperiri potest, quod ei tempori anteponatur, cui similis futura est perpetuitas omnis consequentis aetatis? Sin migrationem malimus esse mortem in eas oras, quas e vita profecti incolunt: quid optabilius, quam ad eos proficisci, quos mortuos vivens dilexeris; et cum iis perpetua vita perfrui, qui, ut nos in

laude viveremus et libenter moreremur? suis et praeceptis et exemplis tanto opere laborarunt? 40. Mihi certe nihil videtur evenire posse gratius, quam si mors aditum ad alia loca patefaciat, ad eos venire et cum iis esse, quos et maxime dilexi, et numquam non diligere ac laudare possum. Ad meos autem et affines et amicos ut pervenero, quanto opere laetabor! Quae iucundior collocutio, qui suavior vel congressus vel complexus? O vitam vere *vitalem*, ut ait Ennius, omnibus bonis ac gaudiis circumfluentem: sed beatam etiam mortem, quae ad beatissimam vitam aditum aperiat. Me quidem, etsi dolore vehementer perculsum et afflictum, his tamen monitis et praeceptis non mediocriter allevari sentio. 41. Itaque neminem puto fore, quem non rationes, a nobis tam studiose e sapientum libris collectae, iuvent ac delectent: eoque magis, quo leviores erunt aliorum dolores, quam hic, quo nos tanto opere vexati sumus. Nam si amor, si pietas filiae, si virtus, si gravitas, si constantia, si cetera, quae vix in feminis spectari, nedum requiri solent, consideranda sint: tanta facta iactura, gravissime dolere debuimus. Sed vincat dolorem consolatio: nec iam, quid amiserimus, sed, quatenus mortalem filiam lugere deceat, cogitemus. Hoc nos in maerore nostro: quod certe fortis est aegroti, non solum accipere, sed etiam exquirere medicinam. XI. 42. At, si quis erit, quem dolor a ratione averterit, cui non satis firma videantur ea, quae iam dicta sunt: is se hominem esse meminerit; nihil autem humanius esse morte, ut, si mors ab ipso divelli atque auferri posset, diis propior habendus esset, quam hominibus, nec omni ex parte hominis nomen ipsi congrueret, quia communi et praecipua hominis conditione non uteretur. Praeterea lacrimis nihil profici, quae si quid adiumenti afferre possent, non solum effundendae, sed studiose conquirendae viderentur. XII. 43. Denique, non solum iniuste, sed etiam turpissime agere, qui immodice doleat. Turpitudo enim peior est dolore: siquidem dolor homini a natura insitus est, nihilque habet infamiae. Turpitudo autem idcirco vituperanda, quod aliquid semper indecorum continet, culpa contractum. At omnis immodicus dolor turpis est et a viro alienus: quandoquidem, ut immodice praeterque rationem doleas, sponte efficis. Ex quo culpa exoritur: quae homini maxime fugienda vitandaque est, ne cogitationibus mollissimis, quales interdum perdite amantes suscipere solent, nimium perturbemur et effeminemur. 44. Quin potius nos ad Homerica praecepta referamus:

Corde age sis firmo, nec te submitte dolori:
namque aliquid gravius peiusque aliquando tulisti.

Nemo videlicet suorum funera experitur, cui non adversa multa antea contigerint; ita variis omni ex parte incommodis humana natura concluditur. Cur igitur graviora, vel certe aeque gravia fortiter passus, quum maxime occalluisse et ad dolorem novum obduruisse deberet, despondeat animum, seque maerori tradat? Quod etiam iniustum esse, paullo ante dicebamus. Natura enim usuram nobis vitae dedit, tamquam pecuniae, nulla praefinita die. Quod si, quum libet, sua repetit, ea conditione commodata, ut restituenda sint, cur accusatur? aut, cur non potius naturae gratias agis, quod, quum citius potuisset, tardius repetierit, quam, quod aliquando repetierit, iniusta querela insequeris? 45. Certum est enim, non habitandi locum, sed commorandi deversorium nobis esse concessum: e quo quum migramus, alacres tamquam ex hospitio miseriarum atque incommodorum plenissimo egredi debemus, ac laetissimo animo ad futuram vitam tamquam ad patriam evolare. Quod sapientes re ipsa praestitisse memorantur. Profecto enim, si quid est, quod morientes perturbet, aut morientium affines habeat sollicitos, id totum aut ex falsa quadam opinione oritur, quod vitae huius usum nimis utilem ac iucundum arbitremur, aut ex nimio in nosmetipsos amore caritateque provenit. Sed opinionem illam, quam rationes adeo firmae convellunt, libenter deponere debemus; ab hoc vero amore nimio tanto libentius abhorrere, quanto indecentius est, vitae munere perfunctos velle etiam in vita diis invitis commorari communemque omnium, qui ante nos e vita discesserunt, conditionem recusare; demum tanta esse mollitie tantaque impudentia, ut ne in morte quidem confirmemur ac resipiscamus. XIII. 46. Quod si nostrorum mortem dolemus, cogitemus aliquando, moriendum ipsis fuisse: mortem autem incertam esse, nec in hominis arbitrio positam, sed e deorum voluntate pendere: quos vero lugemus, eos quoque suorum mortem vidisse patienterque tulisse: ideoque suo exemplo, quid nos facere velint, praecipere: denique, id quod ad consolandum maximum ac firmissimum est, non eos nobis penitus ereptos esse nec prorsus amissos, sed ad praefinitum tempus a nostris oculis nostraque consuetudine remotos. 47. Itaque, quum ad eum vitae terminum, quem natura praescripsit, nos quoque pervenerimus, statim eorum consuetudinem regustabimus et ad suavissimam vel consuetudinem vel convictum redibimus. Mortem suis acerbam amaramque in moriendo esse, nonnulli existimant, atque ideo fortasse perturbantur; quod me quidem, sublatis gravioribus dolendi caussis, quas iam superiori disputatione reiecimus, minime angit. Ipse enim discessus animi a corpore vel cum nullo, vel certe cum modico dolore fit, et interdum sine sensu: nonnumquam etiam, si recte sapimus, cum voluptate. 48. Sed quidquid sit, totum hoc ita leve est, qualia sunt ea, quae puncto temporis fiunt. Nec, si mors paullo longior alicui contingat, desperandum est de deorum naturaeque benignitate, quin eo quoque tempore properantem e vita discedere foveant atque allevent. Cuius rei in morientibus saepissime signa minime dubia cernuntur: quum, velut e somno exciti, quo tempore extremum spiritum edituri sunt, ita gaudentes et alacres aspiciunt, ut libentissime iudices e vita proficisci. 49. Quamobrem ne haec quidem ullam aequam doloris afferre caussam possunt; qui certe comprimendus ac minuendus est, quod, etiam si nolis, tempore tamen ipso extenuatur et evanescit: non, quod minuendi doloris vis in ipsa die posita sit, sed quod usus ipse cogitatioque diuturni temporis doceat, nihil esse in morte mali, ideoque leviter et patienter ferendam.

XIV. 50. Sed turpe stultumque est homini, tanta tamque varia rerum cognitione instructo, non a se ipso potius mature, quam sero ab usu et cogitatione doloris remedia exspectare: quae tam firma sunt, ut neminem fore putem, quem non vehementer non iuvent solum, sed etiam permoveant. Mihi vero eo magis necessaria fuerunt, quo turpius visum esset, me, qui ceteros constantissime consolatus essem, in meo dolore iacere: voxque illa exaudiri, et fortasse non immerito, potuisset, *Hiccine ille* Cicero,

— cuius ob os Graii ora obvertebant sua!

Sed nos philosophia adversus omnes vel temporum vel fortunae vel naturae insidias munivit: quae ita

fortis est, ut nullius iniuriae impetum extimescat: ita lenis et suavis, ut omnes acerbitates facile mitiget ac molliat: ita demum utilis et fructuosa, ut totam se ad humanas utilitates liberalissime porrigat atque explicet. 51. Nec vero secus debet. Quae enim humanarum miseriarum cumulum optime norit et acutissime perspiciat, si eas patiatur manare longius, neque homini, maerore confecto, consilio praesidioque suo praesto sit: quid illo miserius? quid vita nostra laboriosius aut taetrius? aut quid prodesset, aspectum a natura ad supera erectum accepisse, ut caelum contemplari, ut deorum maiestatem cogitare, aut a diis immortalibus mentem et rationem, ut utilia cognoscere, honesta a turpibus secernere, aequa amplecti, ab iniquis abstinere possemus, voce denique ipsa et oratione frui, quae nullis animantibus concessa est, quaque ceteris omnibus, quae sub caelo sunt, viventium naturis antecellimus? inania haec videri possent, si tam multis ex adverso miseriis oppressa hominis natura neque se ad caelestia erigere, nec tantis bonis, quibus maiora nulla esse potuerunt, uti posset. 52. Sed profecto, ut contra serpentium virus pharmacorum genera multa, contra inopiae calamitatem sollertia et industria, contra turpitudinis voluptatem pudor et verecundia; sic contra doloris morsum philosophia nobis data est deorum immortalium concessu atque munere. Quam ut nemo satis pro dignitate laudare queat, sic quam plurimi mentis tranquillitatem, animi moderationem, in voluptates imperium, in acerba omnia summam quamdam vim ac fortitudinem illi uni acceptam referant necesse est. Neque nos aut in exsilio patientes, aut in honorum cursu temperantes fuissemus, aut nunc in tanto maerore sapienter et fortiter versaremur, nisi tuo, philosophia optima rerum humanarum moderatrix, beneficio. XV. 53. Tu vero felix et beata, Tullia mea, si quis tibi in morte sensus est, quae tot tantisque miseriis, quibus proposita fuisses in vita, una morte perfuncta es: a praesentibus malis expedita, ab impendentibus erepta, et in tuto ac tranquillo quietis portu collocata. Merito tibi mortem iucundam fuisse putem, quum vel ea bona, quibus viventi frui licuit, animo reputas, vel mala, quae moriens vitasti, mente ac cogitatione complecteris. 54. Ego autem, quum te felicem iudicem, ac, si dicere liceat, paene oculis cernam, cur tua morte excrucier? Potius laetabor ac tibi tamquam de re optatissima gratulabor. Cui nisi molestum est me iam aetate confectum in tam perturbata republica tamque misero vitae genere reliquisse, quid iam grave aut acerbum esse possit? 55. Sed hoc quoque ratione ipsa levius aliquanto efficitur: neque tu nunc, quid me perferre necesse sit, sed, quam non multo post tecum iisdem bonis usurus sim, debes cogitare. Nihil enim accidere valde grave potest iis, qui spe iam propinqua futuri boni recreantur et aluntur. Sed nescio, qui nos teneat error aut miserabilis ignoratio veri. Non enim tanto opere bonis delectamur, quam malis affligimur. Ex quo fit, ut haec etiam nolentes augeamus: bona autem, quae fruendo, cogitando, gaudendo maiora efficere expediret, etiam deteramus: quod certe minime oporteret. Nam, si serio disputare volumus, cur dolores resque adversas refugiamus, quae fortitudinem in nobis gignunt et efficiunt? 56. Quae si nulla essent, nulla profecto fortitudo agnosceretur. Cur mortem horreamus, quae assidua sui memoria, nos ut meliores simus, admonet? nec patitur, ad ea nos animum adiungere, quae aliquam nomini nostro vel intemperantiae vel iniustitiae notam possint inurere. Bona vero, et ea, quae probantur in vulgus, cur tanto opere appetamus? quae consecuti, molliores plerumque ac deteriores evadimus. XVI. 57. Itaque his voluptatum lenociniis obruimur, ut, discessum ex hac vita impendere, vix aliquando recordemur. Sapienter philosophorum princeps et magister Plato: quae sensus appetit aut timet, nihil aliud esse, quam somnia: itaque penitus contemnenda esse. Mala vero ut vitentur, ad aeterna properandum: quo nisi confugias, vitari numquam posse. At ad aeterna ne properari quidem potest, nisi morte ianitore ac duce. 58. Quorsum haec? ut intelligamus, non modo a dolore vacuam, quietam, opportunam, bonam denique esse mortem, sed etiam summorum atque immortalium bonorum liberalem ac beneficam ministram. Itaque Cato sic e vita discessit, ut laetaretur, caussam se nactum esse moriendi. Iam nemini dubium esse potest, quin vir prudentissimus, si sua morte laetabatur, mortem etiam optimam esse agnosceret. 59. Certe enim in re sua, quae praesertim sensu percipiatur, nemo fallitur. Quod comprobare possum Artabani, Xerxis patrui, viri sapientissimi, testimonio. De quo est apud Herodotum, quum Xerxes, exercitus sui copias paene innumerabiles ante se in aciem instructas intuens, collacrimatus esset, neminem ex tot millibus ad centum annos superstitem futurum, illum Xerxi respondisse: at tam multa sunt, tamque misera, quae viventes perferunt, ut nemo sit, quin mori saepissime cupiat: quum incidentes calamitates et morbi vitam adeo perturbent sollicitamque habeant, ut longissima videatur. 60. Itaque, mortem perfugium esse aerumnosae vitae, dubitare nemo potest. Nec his contentus addidit etiam illud: deos immortales, quum hominum vitam, quae adeo misera sit, multis bonorum integumentis velarunt et operuerunt, fecisse quodammodo invidentius, ne mortis suavitatem, quanta est, omni ex parte degustaremus. Amphiaraum fabulae narrant Iovi atque Apollini fuisse carissimum, neque tamen illum senium attigisse. XVII. 61. Ex quo quid aliud coniici potest, quam mortis celeritatem divinum munus et lucrum esse maximum? Itaque scitum est illud comicum:

Nam quem tuetur átque diligit deus,
iuvenis supremum mórtis intrat limitem.

Neminem enim, quem dilexerint dii, patiuntur esse miserum. Quare vitam eis, miseriarum plenam, adimant necesse est. 62. Quid autem contingere homini tam gratum potest, quod eum magno opere in vita retineat? Voluptas, credo, quam ex alicuius sive artis sive doctrinae tractatione percipit. At doctrina aemulationem, omnium rerum molestissimam, si quaeris, etiam dolorem, parit. Non tam enim delectamur aliquid discentes, quam angimur multo plura ac maiora, quae scire vellemus, penitus ignorantes. Artes vero, quas tenuiores tractant, quid habent voluptatis, aut quid non potius molestiarum et maeroris? Quanta inter eos, qui illas exercent, perfidia! quantum odium! quanta invidia! aut quis est sua sorte contentus, et non alienae sive industriae, sive fortunae aemulator, osor, detractor? 63. Sin civilem vitam quisquam appetit, et in reipublicae luce vivere pulchrum putat, is se exigua ac paene nulla honoris specie magnas comparare calamitates certo sciat. Quotus enim quisque est, cui non publica administratio vel maeroris vel iacturae tantum attulerit, quantum verbis explicare vix queat? Ac, si de toto vitae cursu iudicare vere vo-

lumus, exitum videamus. Ubi optimi reipublicae administratores seu verius parentes, Miltiades Ephialtes, Cimo, Themistocles, Aristides? Quantum illis fides, caritas, integritas, constantia peperit miseriae? ut non modo honoribus, dignitate, auctoritate spoliarit, sed etiam in exsilium miserit. Quod contra oportebat: viros optimos patriaeque amantissimos honore affici, in oculis ferri. Scipio Africanus apud nostros, optimam caussam amplexus, paucorum immoderatae libidini repugnans, mane mortuus in lecto est inventus: nec abfuit suspicio, quin ab uxore, quae Gracchorum soror fuit, interfectores essent immissi. 64. Metello autem Numidico, homine omnium clarissimo ac praestantissimo, quid miserius? qui, ne in legem perniciosam iuraret, in exsilium abire sit coactus. Fateor profecto, inter omnia exsilii genera atque omnes miseriarum caussas maxime honestam Numidici fuisse conditionem; cui probitas, integritas, in patriam caritas calamitatis caussam attulerit: sed tamen fatendum est, gravissimam fuisse calamitatem, pelli patria, avelli a suis, bonorum direptionem, liberorum sive maestitiam sive aerumnam videre. 65. M. Regulum, C. Marium, L. Brutum, ob liberandam patriam interfectum, praetereo. Nolim in iis commemorandis nimius videri, quorum exitus nemo est quin ex libris, imaginibus, fama denique vulgari iam didicerit. Quae quum multa maximeque gravia sint: gravissimum tamen illud debet videri, quod homine ambitionis vinculis irretito, quique e popularibus suffragiis totus pendeat, nihil usquam infelicius reperiri potest. Quantus in eo timor, quanta dubitatio, quantus conatus, quanta sollicitudo! ut, nullam illi a molestia vacuam esse horam, non immerito suspicari possimus. Nam si servientis ea est conditio, ut ex eius, cui servit, moribus, voluntate, ingenio propriam sibi fortunam fingat: qui populo serviet, avido, invido, ignaro, ad mutationem proclivi et, quod caput est, ingrato, num aliquando beatus esse poterit? an potius, quoties de eius natura cogitabit, toties suam ipse calamitatem ac fortunam conquereretur? Praeclare vetus poeta:

Aeterno mixtam luctu mortalibu' vitam
olim constituit divum pater atque hominum rex.

XVIII. 66. Itaque quamdiu hac luce utimur, vivere quidem videmur, sed verius assidue morimur, aut saltem vitam verbo retinemus, re ipsa amisimus. Equidem non video, quid in hominis vita valde optandum aut felix esse possit. Multos potius, ne in maiora, quam quae humana consuetudo quotidie fert, mala inciderent, mortem sibi dedita opera conscivisse scio. Quod tamen non iccirco dictum velim, quia probandum putem; sed, ut ex eo appareat, humana vita quam multis undique prematur difficultatibus. 67. Cleomenes Lacedaemoniorum rex eiusque filius, morte ultro appetita, praeterea Theagenes Numantinus, qui, ne in hostium manus veniret, primum suis, deinde sibi ipsi mortem attulit, quanto opere vita fugienda sit, satis videntur aperte declarasse. Ac nisi turpe videatur homines a mulierculis multo certe imbecillioribus fortitudinis exempla petere, repetamus ex historiis Asdrubalis uxorem illam, quae, Carthagine in hostium potestatem redacta, se ipsam cum tribus filiis in conflagrantis patriae incendium immisit. 68. Sed praeter haec, quae iam testata sunt et illustria, fateamur sane ingenue, tantam esse humanae naturae miseriam, ut neque genus ipsum hominum, nec e toto genere singuli miseriarum expertes esse possint. Quod eo magis mirandum est, quod non iis solum malis, quibus hominis natura assidue affligitur, mala nostra praescripta sunt, sed ipsi nos, quantum in nobis est, miseriores quotidie reddere conamur. Nullum enim aliud in toto terrarum orbe genus animantium reperias, praeter unum hominem, quod in proprium genus atque in se ipsum saevitiam exerceat suam. meritoque Dicaearchus in eo libro, quem de hominis interitu luculentum et eruditum conscripsit, nihil habere dubitationis putavit, quin multo plures exstincti sint homines ipsa hominum saevitia et acerbitate, quam omni reliquo genere calamitatis. Tanta est enim in permultis avaritia, tantum ambitionis, imperii, divitiarum studium, ut explendae cupiditatis gratia nihil sibi non licere putent. Atque hoc malum non iam angustis finibus compressum videmus, sed superioribus saeculis erupisse vehementer et manasse latius. Non enim certum aliquem hominum numerum, sed regna ipsa et totas persaepe funditus sustulit civitates. XIX. 69. At, si ad singulos homines, quae proxima ratio est, mentem cogitationemque converteris, ne in iis quidem quidquam reperies, quod valde appetere aut approbare possis. Finge enim animo, quidquid homini felix aut beatum ex opinione vulgari possit in vita contingere; congerantur divitiae, bona valetudo, honores, potentia; etiam voluptates accedant: quum haec omnia in hominem contuleris, nihil tamen tribueris stabile aut firmum, nihil, quod non repentinam et assiduam pati mutationem possit. Caduca enim et incerta sunt omnia, non in humanis consiliis aut viribus posita, sed in fortunae temeritate ac temporum vicissitudine constituta. 70. Quid autem homini turpius, quam e temporis ac fortunae mutatione pendere, et secundo illius flatu sublevari, reflatu deprimi et affligi? aut laetis rerum eventis gloriari, adversis lugere, nec lacrimis temperare posse? Quid iam intersit inter hominem mutamque pecudem, si nos perinde atque illa, quibus rationem natura denegavit, extrinsecus toti pendeamus, in nobis ipsis nihil fortitudinis, nihil firmitatis, nihil habeamus constantiae? Quamvis enim homini non mater, sed verius noverca natura corpus fragile infirmumque tradiderit, animum autem et in molestiis anxium et in timore humilem et ad labores mollem: plurimos tamen insevit divinos ingenii iudiciique igniculos, quorum auxilio et cum dolore luctari, et timori obsistere, labores vero omnes nullo negotio vincere ac perferre possemus. Itaque tributum divinitus mentis ignem et prudentiae non exstinguere, sed sopitum fovere atque augere debemus. XX. 71. Mors autem progressis in vita longius si immineat, nihil est, cur magno opere commoveamur: quae praesertim aut meliorem, quam quo viventes fruimur, aut certe non deteriorem vitae statum sit allatura. Quis enim negabit, si animus omnino intereat, exstincto sensu nihil esse mali, proptereaque nullam iustam doloris caussam exsistere: at, si vigeat corpore solutus ac liber, quid iam illa vita beatius, quid divinius? ex quo maxima et verissima laetitiae ac voluptatis exoritur occasio. 72. Itaque nihil iam restat, quo minus, optimam esse mortem, vere affirmare possimus, tantumque abesse, ut, quum adest, dolenda sit, ut numquam fugienda, saepe etiam optanda videatur: atque eo magis, quo diutius in vita homo permanserit. Nam, quum iis bonis, quae afferre vita potest, satiari coeperit, tum, ab humanis molestiis secedens, in beatissimam vitam commigrabit. Non enim is ego sum, qui animum simul cum homine in-

terire putem, tantumque mentis lumen, e divina natura delibatum, posse exstingui, sed potius certo tempore emenso ad immortalitatem redire. 73. Quid autem hominem magis deceat, quam, tam multis tamque firmis rationibus nixum, virilem animum retinere, femineam mollitiem exuere? Qui vero mortuos nimis lugent, nec humanam conditionem magno elatoque animo despicere possunt: in eos illud probri plenum vere dicetur:

Vos etenim iuvenes animum geritis muliebrem:
illaque virgo viri.

Multae enim repertae feminae sunt, quae in domestico luctu singularem animi praesentiam ac magnitudinem praestiterunt. Sed virilis fortitudo, ut libidini, sic dolori, non aliter, quam servo domina, imperare debet, eamque coercere ac frangere, tamquam vitiosam et imbecillam animi partem. Quam si emergere patiatur, seque paullo altius efferre, non modo rationi praecurret, sed etiam victrix in animo exsultabit. Quo nihil homini turpius aut perniciosius ne excogitari quidem possit. 74. Gorgias orator, iam aetate confectus ac morti proximus, rogatus, num libenter moreretur: Maxime vero, inquit. Nam tamquam ex putri miseraque domo laetus egredior. O virum egregium dignumque, cuius vigeat in omnium ore ac mente sententia! Quid enim potuit praeclarius dicere? Quum mala, quae viventem pati necesse est, cogitaret, miseriarum finem, quas moriens relinquebat, adesse laetaretur? Sic par est loqui hominem, qui non libidine vexetur, non voluptatis illecebris irretiatur, nulli denique pareat cupiditati: quae summa est ratio et sapientia, humanae necessitati imperare, non dolori cedere, non desiderio angi, nihil denique humanum extimescere. XXI. 75. Angamur liberorum aut affinium interitu? Quid ita? ut stultos imitemur, qui, quae mutari non possunt, quaeque vel nolentes opprimunt, perferre nequeunt: saniores, quorum tam multa exstant ad aeternitatem illustria sive exempla sive testimonia, negligamus? Quid est aliud caecorum more ambulare et, quum in celebritate versari ac solis lumine uti possis, solitudinem tamen ac tenebras quaerere? Iam enim ad eos, quos aemulari satius est, quosque nobis imitandos proposuit antiquitas, nostra delabatur oratio. 76. Mortem igitur in malis nullo modo esse ponendam, sed in praecipuis bonis numerandam, dubitaturum puto neminem. Si enim a miseriis abstrahit, si in meliorem vitam inducit, si neque misera ipsa est, nec ullius particeps miseriae, cur mala censeatur? Sin hoc largitur, ut sempiternis bonis potiamur vitamque, quam mortalem habuimus, aeternam adipiscamur, quid morte beatius esse possit? Itaque sapientissimos homines accepimus non modo suorum morte non perculsos neque dolore ullo affectos, sed etiam saepissime laetatos esse. 77. Anaxagorae, inter familiares suos de natura rerum disserenti, filii mortem nuntiatam tradunt; nihilque aliud ab eo responsum, nisi, se illum genuisse mortalem. Praeclara vero vox et vere digna, quae a tanto viro emitteretur. Non enim sane video, quid sapientius aut constantius dici posset. An adolescentem illum esse mortuum? Fracti hoc animi nec in rebus adversis admodum firmi signum fuisset. An angi sese non sua, sed filii caussa? Num igitur ignorare se fateretur, quantis e malis elapsus esset filius? An se quidem dolere, sed tamen humanum casum agnoscere? Ubi ergo hominis gravitas, iudicium, sapientia? aut quid ab imperitorum turba distabit? e quibus tamen saepe multi nec iis rebus anguntur, quae necessario eveniunt, nec, quo minus eveniant, quum communes omnibus sint, laborandum ullo pacto censent. 78. Ille vero sapiens et vere philosophus: quem neque improvisus nuntius perculit, nec a disputatione abduxit, sed potius vocem expressit, summae indicem fortitudinis ac sapientiae. Vellem et hoc ipsum de pluribus ex nostris dicere liceret: quos si qua interdum fortunae oppressit iniuria, nihil aliud iudices, quam prostratos illos ac penitus abiectos esse. Quasi vero aliquid acciderit, quod vel ante ipsos nemini, aut quod ipsis, si minus hoc tempore, saltem paucis post annis non eventurum fuerit. Ac, quum maxime animo vigere deberent, tum praecipue non solum praeteritae patriaeque virtutis, sed etiam humanae legis ac paene obliviscuntur sui. Tantum in eorum animis mollities potest ac servitus quaedam doloris atque tristitiae. XXII. 79. An ego illum iudicare liberum possim, cui dolor imperat? quem repentinus casus perturbat, impellit, evertit, qui nihil prae doloris magnitudine cogitare, nihil meditari queat? qui nihil in se ipso, in temporibus atque in fortuna, quae stabilitatis nihil habet, sua ponat omnia? Ego vero istam non modo servitutem, sed paene captivitatem et quidem miserrimam censuerim. Quid enim interest inter eum, qui vinctus ab hostibus et carceribus conclusus obsideatur, et eum, qui dolore captus suo prorsus careat arbitrio? At ille quidem, etsi corpore serviat, animo tamen liber est, nec dubitat aliquando fore, ut libertatem assequatur: qui vero dolori paret, nec valet corpore, et animo quam maxime laborat. Non enim amicis frui, non reipublicae prodesse, non privatas res curare, non publicis consulere potest. Ita in otio, et quidem molestissimo, nec cuiquam paret, et tamen sibi non imperat. Qui quum assiduis et maximis prematur angustiis, alterum esse necesse est, ut, quamdiu in dolore versatur, semper miser sit: alterum fieri nullo modo potest, ut, nisi dolere desinat, a miseriis eximatur. 80. Quanto sapientius Xenophon, qui, quum sacra sollemnia perageret, maioremque natu filium in praelio apud Mantineam cecidisse audiret, coronam tantum e capite deposuit, sed in sacris peragendis constanter perstitit. Ubi vero cognovit, fortiter pugnantem occidisse, coronam rursus capiti imposuit, deosque ipsos, quibus litabatur, testatus est, maiorem se ex filii virtute voluptatem, quam ex obitu molestiam cepisse. Huic ego, non dubitarim, quin omnia, quaecumque accidere possent in vita, nullam essent perturbationem allatura. Qui enim usque eo in deorum cultu constans et firmus esset, ut neque filii morte nuntiata ab iis avocari posset, cur eum credam filii morte lugenda a deorum voluntate dissensurum fuisse? aut qui virtutem filii vitae anteferret, non iure credi possit, illum et virtutis studio incensum, et patriae caritate impulsum, omnes molestias omnesque calamitates libentissime fuisse subiturum? 81. Sed quo rariores, qui hoc modo animati sint, hoc praeclariores viri. Nihil enim ad laudem illustrius, quam in aeternam gloriam aut in patriae utilitatem intuentem, aut saltem fortiter dolores perferentem et cum fortuna luctantem negligere humana. Quae qui nimium curant, ii laudis studium, civium commoda, denique omnia, quae laudabilia putantur, prorsus e mente ac cogitatione eiiciant necesse est. Neque enim humanis curis implicitus toto animo de patriae salute atque utilitate cogitare, aut laudem sibi praeclaris actionibus comparare vel egregii quidquam suscipere

ac sustinere queat. Suis autem commodis ac rationibus prospiciens et consulens cetera omittet, de se ipso dies noctesque cogitabit. Ita nec boni civis, nec boni viri fungetur officio. Bonum enim virum decet de ceterorum commodis aeque laborare ac de suis; bonum vero civem sua omnia posteriora habere, patriae commoda prima et maxima ducere, a quibus neque dolore, neque ulla omnino humana avelli perturbatione debemus. XXIII. 82. Periclem narrant historiae intra quatriduum duobus filiis, eximiae indolis adolescentibus, esse orbatum. Qui usque eo fortis ac constans in luctu fuit, ut nihil prorsus de pristino habitu cultuque deminuerit, sed eumdem, quem antea, in concionibus habendis morem ritumque servarit, nec umquam coronam e capite deposuerit. De quo traditum est, nihil eum putavisse indignius futurum, quam si aliquod fracti animi signum maeroris caussa muliebri more edidisset. Fortem sane hominem et magna laude aeternaque memoria dignissimum, quem neque naturae vis, ad nimium saepe amorem trahens, potuerit de statu dimovere et ad dolorem abducere, nec liberorum desiderium, quos tamen summe dilexisse dicitur, ulla ratione perturbarit. 83. Nec mirum. Vera enim fortitudo inanes sollicitudines eiicit ac depellit, opprimit cupiditates, imperat timori, nihil autem appetit forti viro indignum, nec ab ulla re vel metu vel inconstantia repellitur. Et quamvis excelsam elatamque naturam ratio ipsa, doctrinae praeceptis imbuta, confirmet: quod Pericli, doctissimo homini maximoque ingenio praedito, sine ulla dubitatione contigisse, prorsus mihi persuadeo: ipsae tamen fortitudinis radices in animo praecipue insident. Qui quum humana despicit, nec ad humilia, quasi humi depressus, ullo pacto adhaerescit: facile fit, ut uberiores et maturiores fructus ferat, quum ad eum, veluti ad agrum optimum cultura, ratio etiam accesserit conformatioque doctrinae. Non enim sensu omni doloris caruisse summos viros credendum est. Qualis enim nihil sentientis animi sensuque prorsus carentis esse fortitudo potuisset? Sed dolorem sentientes ad eum opprimendum ac vincendum summam animi contentionem adhibebant tantumque nitebantur, ut e pugna discederent superiores. 84. Verum enim illud est, nullam animo maiorem pestem una remissione posse contingere. Qui si intentus est seque ad resistendum parat, omnia sustinet pondera, omnia vel firmissima tormenta facile discutit ac depellit: at remissione enervatus et effeminatus ita deprimitur et urgetur, ut se ad aequitatem nequeat extollere. Nec vero quisquam doloris impetum excipere ac fortiter perpeti posset, nisi se prius ad obsistendum comparasset, aut fortitudinem acquirere, nisi prius doloribus multis acerrime ac fortissime restitisset. XXIV. 85. Ex quo consuetudo fit, quae callum obducit animo nosque contra omnes vel naturae vel fortunae impetus armat. An censemus Harpagum Medum tantum fortitudinis exemplum, quantum ab Herodoto memoriae mandatum est, edere potuisse, nisi prius in patientiae ac fortitudinis exercitatione saepissime versatus esset? nec sine maximo fructu, magnaque potius cum nominis sui gloria. Tantum enim fortitudine ac prudentia praestitit, ut acerbissimam iniuriam sine ullo plane doloris sensu pertulerit, et sese cumulate contra regis immanitatem ulcisci potuerit. Nam, quum eius filium rex Astyages interfectum ad epulandum apponi iussisset, caputque ei post coenam allatum ostendisset, rogans, cuius ferae viscera in mensa comedisset; ille vero, nihil perterritus nec animo ullam in partem deiecto, Agnosco, inquit, quid sit actum, ac, quidquid regi placuit, mihi quoque placere pronuntio. Hoc autem immanissimum genus iniuriae tam diu dissimulavit, quoad Cyrum ex Persia in Mediam evocare potuit: quo adveniente, quum exercitus imperator contra eum a rege missus esset, et regnum et regem illi tradidit. Itaque Astyages in Cyri potestatem, impietatis suae poenas daturus, redactus est. 86. O factum omnium gentium ac saeculorum memoria dignissimum! ex quo non modo, qui dolori cedunt, ad patientiam ac fortitudinem excitentur, sed etiam reges, quique hominibus imperant, ne quid impium aut indecens audeant, erudiantur. Nam adversus iniustitiam atque impietatem tantum est odium, tanta invidia, ut ne ipsum quidem caelum aut sidera, etiam si homines velint, huiusmodi scelera pati ac dissimulare possint. Ac, si sera deorum vindicta sit, noluerunt tamen impios ipso in facinore adeo exsultare, ut non angore conscientiae fraudisque cruciatu, tamquam domesticis furiis, assidue vexentur. 87. Tantumque potest impietatis odium, ut tyrannum exstinctum ac saevissime excruciatum nemo misereatur, nemo doleat. Nam adversus hoc hominum genus, nec in ullo praeterea, omnem prorsus vim omnesque stimulos amittit dolor. Qui si ratione comprimendus est, quod supra diximus, multo etiam magis consuetudine vincetur: cuius tantae sunt vires, ut non modo perturbationes animi sedare, sed etiam naturae vim afferre, eamque saepissime immutare ac penitus aliam possit efficere. Cuius auxilio non modo doloris aculei, sed etiam fortunae fulmina depelli ac contemni facile poterunt. Meditemur igitur et omnino statuamus nihil prorsus humanum esse dolendum, non mortem, quam iam optimam esse cognovimus; non egestatem, quae saepissime maximi boni caussa a diis immortalibus tribuatur; non exsilium, quum orbis terrarum omnibus pateat; non cetera generis eiusdem, quae vulgi opinione gravissimis in malis numerantur. Nullum enim tam grave malum apparebit, quin ex eo bonum aliquod multo maius multoque optabilius magno deorum beneficio aliquando colligatur. Pleni sunt libri philosophorum, refertae argumentis ac rationibus paginae fere omnes, tanta autem exemplorum copia, ut nihil possit esse cumulatius. XXV. 88. Quae quum ita sint, qua iam re terreamur, aut cui dolori cedamus? Dion certe, qui e Platonis schola defluxit, quum eius filius in atrium e tecto delapsus interisset, non modo non doluit, sed etiam in eo, quod tum forte agebat, constanter perstitit. Quo facto iudicavit et vir sapiens, et Platonis discipulus, quid ceteros, qui sapientes haberi volunt, facere oporteat. 89. At Traheaspas multo fortius: si quidem filii morientis, quum ferro traiiceretur, sine ullo prorsus dolore spectator fuit. Cambyses enim iratus et ebrius quum eius filium sagittis peteret iamque pectus reclusum appareret, patrem iussit inspicere, num cor percussum esset. Cui quum pater respondisset, iam cordi sagittam esse infixam: tum Cambyses, Numquid certam, inquit, habeo manum? At pater, nullo doloris signo dato, nec usquam conversa aut commota facie, Ne Apollinem quidem, inquit, certiores sagittas emissurum crediderim. Quid hunc patrem putemus facturum fuisse, si filius in pugna fortiter dimicans occubuisset, qui nullius culpae conscium filium crudelissime trucidari non doluerit? Num credamus, filii mortem honestam ac pro patria susceptam tali patri futuram fuisse iucundissimam?

Nec tamen dubito, permultos fore, qui impium illum ac paene viscerum suorum carnificem vocent. Sed faciant sane, ut lubet; dum hoc mihi concedant, exemplum hoc fortitudinis ac devicti doloris esse praeclarissimum. 90. Quod si ita est, ut infirmos animos spectata ceterorum virtus erigat et confirmet, quem censeamus iam dolori concessurum, quum tam multos audiat, qui se ipsos in dolore superarint. Quocirca tam multa veterum exempla colligere vereor ne supervacaneum aut fortasse putidum videatur. Quod si ceteris tantum, et non nobismetipsis scriberemus, fortasse breviores in scribendo, in exemplis autem recensendis etiam priores essemus. Sed fit nescio quomodo, ut ex aliorum casibus ad mala nostra sananda medicinam colligamus. Nobis quidem ita videtur; et, quum nostro vulneri medeamur, mirari non debebunt, qui haec in manus sument, si quid fortasse paullo expressum uberius invenerint. 91. Illud certe propositum habemus, ut omnibus nobiscum prodesse omniumque dolori, quam accuratissime fieri possit, consolationem afferre possimus. Quamobrem his enumerandis nostram valde imminui atque allevari molestiam experimur: ceteris idem optamus, ac, si dicere liceat, etiam speramus. Nam in tanta vel argumentorum vel exemplorum copia, quibus se legentes paene obrui sentient, ecquis se immobilem aut in dolore inexorabilem praebeat?

(Desunt nonnulla.)

XXVI. 92. Nec vero ignoro, nonnulla interdum accidere, quibus ita perturbetur et opprimatur animus, ut a medicina refugiat, idque si ullo in casu contingit, certe, quum dolore affligimur, maxime solet evenire. Quod ex eo fit, quod erepti vel amici vel affinis vel filii cogitatio adeo nobis grata est, quod illum paene ante oculos constituere videatur, ut, etiam si dolorem refricet et lacrimas eliciat, tamen eam deponere nolimus. Ac, si ad consolandum remedia suppetant, tamen nihil minus, quam consolantium verba, audiamus. Falluntur sane graviter, qui ita agunt: sed hunc errorem, quo magno opere delectantur, sibi extorqueri nolunt. 93. Quare suum uni cuique studium, suaque omnibus delectatio relinquatur. Non enim vereor, quin, si minus in ipso doloris aestu remediis utendum homines censeant, certe, quum modice dolor resederit ac se paullum quasi remittere coeperit, ad exstinguendas doloris reliquias monita praeceptaque nostra adhibeantur. Nihil autem utilius est, quam haec eadem in voluptate ac laetitia pertractare atque in manibus habere. Sic enim et legi atque ad verbum edisci et penitus memoriae mandari possunt, ut, quum in animum penitus influxerint, tum exhauriri ac prorsus elabi non facile queant. 94. Ita fit, ut, quum repente dolor invasit, tum iis utamur: quae, nisi ante percepta et cognita sint, impetu ipso doloris incurrente plane depelli atque excludi solent. Sensimus hoc in nobis ipsis: nec parum nobis obfuit, hanc universam adversus dolorem commentationem non multo ante animo ac mente percurrisse. Quamvis enim permultos philosophorum libros vel de luctu, vel de morte satis accurate legissemus, ut Theophrasti, Xenocratis, aliorum, quos commemorare nihil attinet: tamen hoc non ideo feceramus, quod eventurum putaremus, ut iis ipsis in nostro maerore uteremur. Itaque neque lectionem, quantum oportuisset, accuratam, nec memoriam satis intentam adhibuimus. Casu autem repentino oppressi, non prius ad libros confugere potuimus, quin ante acerbitatis vi prosterneremur. Quamquam postea tempore ipso factum est, ut dolor nec, ut antea, acrior, et mens ipsa paullo esset sedatior et ad medicinam accipiendam magis idonea.

XXVII. 95. Sed pergamus ad reliqua, quae nec multa restant, et scitu ac cognitione dignissima, fructu autem ipso, quem praecipue quaerimus, gratiora fortasse et uberiora. Quid est ergo, quod aliquam nobis afferre dubitationem possit, cur nihil omnino nostrorum morte dolere debeamus? Credo, si quando nobis in mentem venit, magnam nos ex eorum, quos amisimus, opera ac studio utilitatem percepturos fuisse. At hoc non ad amicos aut affines, quorum dolere videmur interitu, sed ad nosmetipsos pertinebit. Mercenarius igitur dolor fuerit, quique non ex affinitate aut benevolentia, sed ex una proveniat utilitate. Quid autem flagitiosius et indignius, quam eum, qui sic doleat, fateri oportere, quum tanto opere alicuius morte crucietur, quod aliqua utilitate privatus sit, si nihil ex eius vita beneficii ac commodi se consecuturum speravisset, nihil sibi omnino dolendum fuisse? 96. At videamus, non Persas aut Scythas, sed e media civitate nostra clarissimos et praestantissimos viros ac cives, qui non modo amicorum, cum quibus coniunctissime vixerant, sed etiam liberorum, et quidem carissimorum, interitum ita fortiter et constanter tulerunt, ut caussae nihil sit, quin eos superioribus Graecis comparare atque etiam anteferre debeamus. Atque hoc multo magis in illis mirandum fuerit, quod in eorum obitu se fortissimos et constantissimos praebuerunt, qui non modo ipsis utilissimi, si vixissent, sed paene soli utiles ac iucundi esse potuissent. Quid enim utilius filio? quid iucundius unico? 97. At filium et unicum Q. Fabius, praeterea consularem, qui iam magnas res gesserat et maiores cogitabat, amisit. Neque solum non doluit, quod fortissimi animi fuit; sed etiam mortuo laudationem in foro dixit: quo nihil fortius aut laudabilius ne ex omni quidem antiquitate recenseri potest. Cuius orationem quis non admiretur, insignem ingenii, iudicii, ordinis praestantia? Quo modo ille vel ea, quae dixit, sine luctu dicere aut, quae scripsit, sine dolore cogitare potuit? quum praesertim hoc in illa laudatione et admirari et obstupescere soleamus, quod non, ut alii, de ceterorum fortitudine disputat, ut suum ipse dolorem aliorum exemplo minuat, sed in filio haerens, illius maxime virtutes propriasque laudes, quae vel acerbiorem efficere doloris sensum poterant, longissimo sermone persequitur.

XXVIII. 98. Quod singularis virtutis exemplum fortasse Horatii Pulvilli laudem magna ex parte deminuere videatur: quem tamen summum virum silentio praeterire nefas ducimus, quum in eo ipso, quod filii mortem aequissimo ac fortissimo animo tulit, etiam Iovi Optimo Maximo, cuius aedem dedicabat, gratissimum fecisse videatur. Nam pontifex inter sollemnium verborum nuncupationem postem tenens, ut filium mortuum audivit, neque manum a poste removit, ne sacra dirimeret, nec vultum a populo avertit, ne suum potius dolorem, quam populi utilitatem ac salutem cogitare videretur. 99. Iam, quid L. Paullo insignius, quid illustrius? qui filios paucissimis diebus duos ita perdidit, ut nullum paene doloris paullo acrius indicium ediderit: ac potius in ea concione, quam de rebus a se gestis ad populum habuit, laetatus est, quidquid populo Romano immineret adversi, totum id in se ipsum a diis immortalibus esse conversum. 100. Cum Sulpicio vero Gallo quis neget actum esse praeclarissime? cuius innocentiam, sapientiam,

militarem virtutem etiam insignis in obitu filii fortitudo illustraverit. Quem ut numquam lubens tacitum dimiserim, sic ad Catonem properans exsultare videtur animus et, quasi in portum ex horrida tempestate delatus, in sapientissimi viri nomine atque exemplo conquiescere. Neque enim maiori mihi admirationi esse solent clarissimi hominis res gestae ac virtus non solum in luce patriae sed etiam in congressu hostium cognita, quam fuit illa in filii morte, praetoris designati, in oculis omnium civium fortitudo declarata. 101. Atque horum egregia in domesticis miseriis atque aerumnis facinora qui fortiter in civitate nostra imitati sint, casusque fortunae gravissimos patientissime tulerint, non difficile fuerit oratione complecti. Nam et Q. Marcius Rex, quum unicum summae pietatis summaeque virtutis filium amisisset, dolorem prudentia pervicit et eo ipso die, quo filii rogum spectarat, curiam ingressus est senatumque iussit convenire. Crassus vero in eo praelio, quod cum Parthis commisit, occiso filio, tantum abfuit ut doleret, ut etiam exercitum increpaverit, quod unius militis iactura tanto opere commoveretur, hortatusque sit, ut patriae virtutis memores pro republica fortiter dimicarent, filii mortui ultionem sibi uni relinquerent. 102. Sed antiquior P. Crassus, vir clarus et consularis, P. Crassi filii mortem et vidit et moderatissime tulit. Nec ab eius laude abfuit ac fortasse Crasso praestitit Cn. Caepio, qui Caepionem filium naufragio absumptum ita non doluit, ut eum ne leviter quidem e vultu aut ulla corporis parte commotum e familiaribus quisquam ullo pacto senserit. Iam quid Pisones, Scaevolas, Brutos, Marcellos, Metellos, Lepidos, Aufidios enumerem? quorum singuli, pluribus amissis filiis vel uxoribus vel parentibus, nec lugendum existimarunt, et suam in illorum funeribus virtutem atque constantiam non sibi solum, sed etiam generi nominique Romano gloriosam fore putaverunt.

XXIX. 103. Pudet in virorum gravissimis casibus repetendis longiori uti oratione, quum virorum maxime peculiaris virtus sit, et in viris efflorescat ac vigeat maxime. Quamobrem de feminis potius dicendum est, ut, quum eas fortissimas fuisse cognitum sit, tum pudeat viros a mulierculis virtutis exempla petere, et ab iis ea virtute, quae ipsorum propria esse debeat, videri aliquando superatos. 104. Nam, si verum est, quod a Theophrasto alicubi proditum memoriae mandavimus, orbem terrarum theatrum quoddam esse magnum, divina mente repletum, et caelestis indicandae sapientiae gratia tam multis undique collucentibus ornamentis illustratum ac depictum; in eo autem medio collocatos esse homines a deo, ut cum fortuna, dolore, morbis, egestate casibusque permultis assidue luctentur; deum vero ipsum, quantum quisque pugnando valeat, quamque viriliter fortitudine divinitus accepta utatur, desuper aspectare; hoc, inquam, si verum est, dubitari profecto non potest, quin, quemadmodum populus Romanus in muneribus publicis invisos habet gladiatores, qui omni modo vitam impetrare cupiunt, favet iis, qui contemptum eius prae se ferunt; itidem dii immortales, si quos ex hominibus nimis anxie de vita sollicitos eiusque exitum detrectantes aspiciant, iis aliquo modo succenseant: eos vero et caros habeant et muneribus prosequantur, qui, si e vita revocentur ipsi vel suos revocari videant, alacres laetique deo pareant nihilque propterea mali sibi accidisse iudicent. XXX. 105. Quod si feminas praestitisse intelligimus: cur iis imbecilliores atque infirmiores videri velint viri? Neque solum unam aliquam e multis feminam sed totam gentem ac nationem ut marium virtute sic feminarum eximia quadam magnitudine animi praestitisse accepimus. 106. Lacaenas enim matronas, traditum est, occisis filiis vulnera inspicere consuevisse, ac si adversos vulneratos esse comperissent, laetabundas funus ducere, eosque in avita sepulcra inferre solitas esse: contra vero, quos aversis vulneribus concisos agnoscebant, ab iis refugientes, clam sepeliendos curabant, nec ullo prorsus honore funeris prosequendos statuebant. Tantum in femineis quoque animis decus poterat et studium gloriae. 107. Qua ex gente etiam illud ad nos praeclarum dimanavit, matrem quamdam filium, senis confossum vulneribus, intuentem nec ingemere voluisse, nec coronam e capite deponere, sed, ad comites conversam, ita locutam: Quanto pulchrius et optabilius est in acie victorem animam efflare, quam in Olympio certamine parta victoria vivere! At alia, filium in praelio interfectum audiens, Idcirco, inquit, genueram, ut mortem pro patria fortiter occumbere non dubitaret. XXXI. 108. Quid his feminis facias, aut quo non honore ac gratulatione dignas putes, quae de patriae dignitate deque gloria sollicitae honestam mortem cuivis saluti ac lucro anteponerent! Age vero, num Lacaenis Romanarum virtus inferior? Par fortasse, nisi malis etiam superiorem appellare. Quam fortis enim et quam magnifica illa Corneliae vox, quae, duodecimo iam fetu amisso, quum Tiberium et Caium filios interfectos spectavisset, nullo timore perculsa nulloque dolore confecta, Numquam, inquit, ego me non felicem dixerim, quae Gracchos pepererim. Fortem vero feminam, et cuivis ex veteribus mentis praestantia ac magnitudine animi conferendam! Non enim dolori concessit, sed potius, quum virtute vicisset, victrix de dolore triumphum egit. 109. Nihil iam Rutiliam miremur, quae C. Cottam filium in exsilium secuta, quum postea reversum in patriam amisisset, nemo eam lacrimantem post elatum funus vidit. Parique fato Clodia usa est, quae D. Brutum filium consularem mortuum superstes vidit, neque tamen eius obitum non fortiter et patienti animo tulit. Quae virtutis non vulgaria in feminis exempla mirari aliquis possit, qui sexus imbecillitatem ac mollitiem cogitet. Ac vero, qui fortissimis genitas parentibus, et fortibus etiam avis maioribusque prognatas recordatus fuerit, nihilo ab eis minorem vel prudentiam vel animi magnitudinem requirat.

XXXII. 110. Est ergo ulla res tanti aut commodum ullum tam expetendum, ut, illo amisso, ne prudentiam quidem retineamus? Quae si ulla in nobis residet, nos profecto vel avitae vel patriae virtutis admonet, nec de Pisonibus, Fabiis, Brutis, Marcellis cogitantes, quos imitemur et a quibus ortum ducamus, immemores esse patitur. 111. Horum enim armis imperii fines producti sunt: horum sanguine parta ac stabilita libertas: horum denique labore ac studio respublica ad tantam pervenit sive bellicae laudis sive domesticae virtutis gloriam. Quorum in vestigia pedem ponere oportet, qui laudabiliter vivere, quique honestis in actionibus exerceri volunt nec ullo mentis errore ad nimium dolorem atque insaniam traduci. Nominavimus externos magnos clarosque viros: collegimus de nostris plurimos, quibus mortis sensus non modo non ingratus, sed etiam optatus et iucundus accidit. Addatur, si placet, etiam Theramenes, qui, veneno epoto, maxima aequitate animi, ludens in mor-

te, quod erat in poculo reliquum, Critiae propinavit. 112. Ergo ille in sua morte vir clarus et sapiens ludebat: nos in filiorum aut affinium morte lugebimus? et veterum dicta quotidie legentes atque addiscentes, praeclara ducemus, exempla repudiabimus? aut eam vitam, quae mortem hanc consecutura est, immortalem, beatam, a miseriis omnibus vacuam, negligemus? Quamvis enim nudum corpus et exanime discedens relinquat animus, nec amplius liceat homini, qui e vita discedat, suis opibus, bonis, divitiis perfrui:

— — *adstante*, ut ille ait, *ope bárbarica,*
tectis caelatis, láqueatis:

tamen multo maioribus et bonis et opibus, quae nulla vetustas absumet, nulla vis eripiet, piorum mentes assidue potiuntur. XXXIII. 113. Sed dimittamus et exempla clarorum hominum, et illorum virtutis impressam historiis memoriam: veniamus ad id, quod unus quisque sensu percipit, quantumque ex morte consequamur emolumenti ac commodi, re ipsa factisque probemus. Ex qua docendi ac disputandi ratione perspicue veritas elucescit, quidque hoc modo se habeat, vel illo, facile potest perspici. 114. Si quisquam est, qui secundos in omni vita rerum exitus adipisci et consequi possit, nihilque timeat adversi, hunc nemo infitiari poterit iure dicturum, si vitam sibi morte multis partibus meliorem affirmet. Atqui nemo est, qui non modo miserias atque aerumnas ab humana vita segregare, sed ne semihoram quidem felicem sibi ac beatam polliceri possit. 115. Metelli sibi fortunam sperant omnes: Priami sobolem ac regnum exoptant alii: quasi non et Metellus, tam multos nactus filios ac nepotes, quum maxime beatus esse posset, invitus obierit, et Priamum non, omni orbatum progenie summoque dolore confectum, hostilis manus interemerit. His vitam si mors aliquot ante annis ademisset, e multis eos miseriis ac luctibus simul eripuisset: quos idcirco experti sunt, quia vitam diutius, quam ipsorum requirebat felicitas, produxerunt. 116. Hinc illa miserabiliter decantata:

Haec omnia vidi inflámmari,
Priamó vi vitam [*auferri*]
Iovis áram sanguine turpari:

quae non modo visu, sed etiam auditu acerbissima sunt; quid putamus misero regi, qui omnia et videre et audire et experiri coactus est? Num ei multo melius evenisset, si vitam omnino multis ante annis, quam haec acciderent, amisisset? Forsitan quispiam dixerit: multa, quae vivens nactus est, bona cito decedens penitus reliquisset. Sed a malis etiam multo gravioribus, qualia multa saecula non viderunt, felicissime liberatus esset. XXXIV. 117. Ex quibus omnibus multisque aliis perspicuum est, pervertere homines ea, quae sunt humanae fundamenta felicitatis, quum utilitatem a morte seiungunt aut quum miseriam cum morte connectunt. 118. L. Crassum, ex nostra civitate clarissimum et eloquentissimum virum, matura mors quantis e molestiis quantisque incommodis eripuit! Nam, qua in patriam pietate fuit, ex iis malis, quae mortem eius consecuta sunt, incredibilem, si vixisset, dolorem accepisset. 119. Flagravit enim bello Italia, exarsit senatus invidia, nihil denique in civitate fuit, quod non eius temporis calamitatem luctumque persenserit. Nam quid fugam Marii, quid cetera, quae in illius discessu acciderunt, maxime luctuosa summeque miseranda commemorem? quid reditum illum sanguinarium, cuius ex recordatione nemo est qui non intimis sensibus exhorrescat. 120. Tenemus enim memoria aut saltem ex patrum scriptis accepimus, crudelissimam omnium caedem illo tempore esse factam, trucidatos bonos viros et cives, incisas eorum cervices in rostrisque positas, qui multorum civium salutem ac dignitatem eloquentia peperissent. Quam multos ex illa reipublicae tempestate commemorare possumus, innocentissimos homines atque optimos, ut acerbissimam calamitatem effugerent, libertatem morte quaesisse! 121. O acerbum ac nemini non poenitendum reipublicae statum conditionemque vivendi! quum eos ipsos, qui rempublicam suo labore suoque sanguine auxerint, iuverint, servarint, nusquam tuto, nihilque magis, quam propinquorum manus ac gladios timentes horrescentesque videas: illorum autem, quorum ope atque auxilio servatus sis, quum horribiles miserosque casus spectes, nulla tamen ratione opitulari nihilque afferre adiumenti queas. XXXV. 122. Quis neget iis ipsis, qui haec intueri cogantur, mortem esse non modo detrectandam, sed etiam optandam? Qui autem, ne in horum temporum flammam incidant, mortis beneficio consecuti sint, eos vero beatissimos iure omnes existimabunt: qualem fuisse L. Crassum, nisi res ipsa probavisset, nihil esset, cur oratione persuadendum videretur. Sed haec paullo antiquiora, quam ut omnibus in memoriam redigi ac cogitatione comprehendi possint. 123. Pompeii autem, nostri familiaris, casu quid in civitate notius, quid illustrius? aut quid omnium oculis ac mentibus perspectius et clarius? Hunc, si mature exstinctus esset, nihil doloris, nihil invasisset mali. Quod tam diu in vita mansit, idcirco factum est, ut singularis calamitatis exemplum omnibus praebuerit. Cui eo luctuosior fortunae acerbitas visa est, quo feliciore ac secundiore fortuna in omni vita usus erat. Quis enim universis civibus aliquando carior? quis in toga vel rebus gestis, vel honoribus extra ordinem delatis clarior? quis opibus, propinquitatibus, amicitiis florentior? cui nihil prorsus ad summam absolutamque felicitatem praeter honestum ac iucundum vitae exitum deesset. 124. Sed videamus, quantum in rebus humanis fortunae possit iniuria. Nisi malimus ad propriam mortalis vitae nimis asperam miseramque conditionem omnia mala revocare. Qui enim amplissimis fortunis usus erat; qui nihil, nisi sublime ac beatum, nec cogitare nec optare consueverat; cui omnia vel ad usum vel ad voluptatem supererant; bellum cum socero suscepit, deseruit domum, profugit ex Italia, et quum antea nihil in ceteris bellis, nisi summo consilio prudentiaque gessisset, quum vel maxime ingenio iudicioque excellere debuisset, sui paene oblitus est. 125. Itaque imbelles et infirmas copias, tirones collectitiosque milites cum robustissimis legionibus conferre non dubitavit: et, amisso exercitu ereptisque castris turpissime victus, in servorum manus vir summus et clarissimus incidit. Vita vero ut miserabiliter privatus sit, commemorare nihil est necesse: quum eo ipso, quod in tam miseram fortunam delapsus vitam cito amiserit, minus fortasse miser censeri possit. Beatissimus autem obiisset, si, quum in republica florebat, quum valebat auctoritate et gratia, quum copiis opibusque affluebat, e vita decessisset. Cuius propagatio quantum illi maeroris ac luctus attulerit, non modo scribendo, sed vix etiam cogitando consequi quisquam possit. XXXVI. 126. Itaque, hoc stabilito et fixo, mortem saepissime beatam homini contin-

gere, non solum, quod nos in beatam vitam inducat, sed etiam, quod multarum magnarumque miseriarum sensu liberet et a futuris vel calamitatibus vel doloribus abstrahat: quid iam relinquetur, cur non morte laetari ac clarorum hominum virtutem, qui nullius interitu perturbati sunt, imitari debeamus? An non optimam beatamque mortem iudicabat L. Brutus, quum, tyrannum arcens, quem expulerat, vitam pro nihilo ducebat? Item Decii, quo tempore cum Latinis pro patria dimicantes sese hostium telis obiiciebant? Praeterea Scipio, Paullus, Marcellus, Albinus, quos vitam in acie iuvandae patriae caussa fortissime profudisse memoriae proditum legimus. Et vero nihil fuit, quamobrem elato excelsoque animo homines vitam non despicerent, ut sempiternam gloriam consequi possent. Nam cum nullo vel certe minimo doloris sensu, quem morientes perferunt, infinitam laudem commutabant. XXXVII. 127. Hunc enim locum de exiguo vel nullo potius dolore mortis, quem supra perstrinximus, paullo uberius percurramus. Neque enim absurde dixisse mihi videtur is, qui morientium mortuorumque hominum statum et conditionem duabus potissimum ex rebus percipi atque intelligi posse affirmavit; quarum unam somnum statuit, alteram vero tempus illud, quod nostrûm cuiusque ortum antecessit. 128. Et sane ita est, ut ex omnibus opinionibus, quarum errore duci vulgus solet, quum de morte loquitur, nulla plane ad veritatem videatur esse propensior. Ita enim multi vivunt, ut praesentibus bonis fruantur, nec sane cogitent, quid paucis post annis vel ipsis vel ceteris boni aut mali possit evenire. Itaque saepe non opinatis morbis, perturbationibus et angoribus vexantur: mortis vero, de qua potissimum cogitare debuerant, ita non reminiscuntur, ut ad se mininum illam pertinere, nec sua quidquam interesse existiment. 129. Qui, ut Panaetius Africanum dicere solitum tradit, ferociores equos domitoribus tradendos esse, ut paullatim parere seque mitiores ac molliores praebere incipiant: sic ipsi in gyrum fortitudinis ac patientiae reducendi sunt, ne, si mors imprudentes oppresserit, perterreantur planeque concidant. XXXVIII. 130. Sed nescio quo modo voluptate luxuque delinita hominum consuetudo de recta maiorum vita deflexit eoque sensim delata est, ut nihil minus, quam verum, agnoscat, nec, quum aliquid agitur, rectum id necne sit, magno opere cogitet. Qua nulla maior pestis ac pernicies humanis rebus valde iam labefactatis potuit afferri. Atqui, si in ullo homine, certe in his ipsis vulgare dictum et verum et acute cogitatum esse deprehenditur. 131. Quid enim isti aliud agunt, nisi totos dies per inertiam perdunt atque ita vivunt, ut stertere potius, quam ullo pacto vivere videantur? Dormiens autem ut nihil sentit, nihil agit, nihil curat: sic mortuus quid agere, quid curare aut sentire possit, haud sane intelligas: itaque in fabulis, quos dii maxime adamarunt, eos, ne imminentem aliquam calamitatem sentire cogerentur, si vigilassent, a diis immortalibus consopitos esse accepimus. 132. Mortem igitur, siquidem somno similis est, singulis noctibus induimus, et, quum in somno sensus sit plane nullus, nullum etiam in morte futurum esse sensum, verissime statuere debemus. Quod ut sensu ipso plane percipitur, sic ne de altero quidem dubitari ullo pacto potest, quin, quales ante, quam oriremur, fuimus, tales etiam mortui futuri simus. Mors enim quemadmodum ad eum, qui nondum ortus est, nihil pertinuit, sic ne ad eum quidem, qui mortuus est, ulla ratione pertinebit. Ad morientem vero vel nihil, vel parum certe pertinet: siquidem tam angusto spatio tamque brevi curriculo coercetur, ut nec si velit quidem, vires suas nimium porrigere aut explicare possit. XXXIX. 133. Quae est igitur eorum oratio, qui tantum in morte dolorem se timere atque expavescere dictitant? Quamquam non sane video, quo modo aliter facere possint. Qui enim mortem numquam experti sint, quam semel homo subiturus est, quo modo, bona malane sit, vere sentire ac diiudicare possunt? Morientes aiunt cruciari, angi, distorqueri: quod in nonnullis fortasse animadverti atque observari potuit. 134. In quo tum isti aliquid dixisse videri possent, si hoc ex ipso mortis sensu penderet. Nam, si mors ipsa dolore suo corpus usque eo cruciaret atque angeret, ut haec doloris edere indicia cogeretur: negari profecto non posset, quin dolorem non levissimum mors ipsa esset allatura. Quum vero huiusmodi cruciatus paucissimos angat, et eos maxime, qui intemperanter, flagitiose, nefarie vixerint: nunc dubitari non potest, quin tales homines non mors, sed admissorum scelerum conscientia vexet habeatque sollicitos. 135. Qui enim se morituros numquam crediderint ac ne cogitarint quidem, quum ad ipsam mortem pervenerint, anguntur non dolore moriendi, sed, quod e vita inviti discedunt. In qua quum omnia secunda feliciaque experirentur, ne secus mortuis accidat, valde vereri ac dubitare coguntur. 136. At bonis, qui mortem semper tamquam praesentis tempestatis portum in ore ac sermone habuerint, quique ex huius vitae procellis mortis beneficio aliquando egredi saepissime concupiverint, nihil libentius ac iucundius mentione ac nomine mortis accidit. Atque in iis etiam praestans planeque admirandum deorum munus agnoscitur. Bonos enim, et quidem plurimos, non modo cum exiguo dolore, ut optare homines vulgo solent, sed omnis plane doloris expertes ex hac vita egressos sine ulla dubitatione reperias.

XL. 137. Ex quibus Q. Fabius, consulatum adeptus, quum in curia praetereuntes salutaret, nihil dolens, nihil molesti sentiens, immo plane gaudens, e vita discessit. Atque idem contigit A. Pompeio, quum in aede Iovis Capitolini sacra fecisset, itemque Thalnae consuli, diis immortalibus supplicanti. Quid hos in ipso mortis articulo doloris expertos existimes, qui paullo ante laeti vivebant, et in eo, quo moriebantur, puncto temporis nihil lugubre testati sint, nihil flebile dixerint? Morte, inquies, oppressi sunt. 138. At sapientissimi et optimi viri: quibus mortem tamquam beatae vitae initium dii immortales largiri voluerunt; quam eo fortasse iucundiorem ipsis fore videbant, quo minus eo tempore tantum boni exspectaverant ac ne sperare quidem poterant. Nam quum mors e divina voluntate tota pendeat, haud sane in hominis potestate esse possit, quo potissimum die quaque conditione mori velit. 139. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, mortis eumdem omnibus hominibus diem ac terminum divinitus esse constitutum: ut autem vel citius vel serius moriamur, singulorum hominum vel intemperantia vel negligentia contingere. Nam, ut illud verissimum est, praefinitum esse vitae terminum a deo, quem praeterire, aut ex quo egredi nemini liceat: sic illud affirmare nemo possit, eumdem omnibus eademque hora vitae finem impendere.

XLI. 140. Quod si agnosceremus, nihil sane esset, cur homini prudentiam, temperantiam, pietatem tribueremus. Quae omnes plane virtutes, si hoc conse-

quereretur, non modo inutiles, sed penitus inanes viderentur. Cur enim prudentia uteretur homo, cur abstinentia, cur temperantia, si eodem, quo reliqui omnes, temporis spatio vitam esset terminaturus? Ut diutius, inquis, vitam producere liceret. 141. At, si vitae terminus fatalis est, nec immutari quidem posse necesse est. Sin voluntarius et in hominis arbitrio positus, nihil est, cur, eumdem omnibus a deo constitutum esse, quisquam affirmet. Sed de his statuat unus quisque, ut libet. Quid autem verius sit, deus ipse viderit; hominem quidem scire arbitror neminem. Stet modo nobis illud, doloris esse nihil in morte; boni autem tantum ex ea ad homines permanare, quantum sperare multi possint, cogitatione quidem assequatur nemo. Itaque hoc divinitus hominibus datum est, ut, quoties molesti aliquid experiantur, tum mortem exoptent, ac votis etiam conceptis saepe implorent. Quid ita? quia, bonam utilemque esse mortem, coguntur agnoscere: malam autem aut acerbam esse numquam posse, homini a natura insitum est. 142. Itaque dolore perculsi mortem imploramus, eamque unam, ut miseriarum malorumque terminum exoptamus. Admonet me locus, ut, quum neminem ipsa morte magno opere commoveri debere probatum sit, iis praecipue dolendum nihil esse contendam, quos mors cum laude oppetita consolari potest. Satis enim diu vixisse putandi sunt, qui vitam honeste clauserunt. Eosdemque e vita abeuntes non modo laus, sed etiam perpetua voluptas delectatioque prosequitur. Quae sane eo maior in animo exoriri ac vigere solet, quo latior alicuius in colendo officio vitaque honeste ducenda manavit industria. 143. Certe enim, quum ad recte agendum natus homo sit, ideoque mentis et rationis munere prae ceteris animantibus ornatus atque instructus, unde potius laudem ac voluptatem, quam ab honestis actionibus petat? An, unde ortum duxerit, obliviscatur? Ille vero nec sui oblitus est, qui recte vixit, nec iniquo animo mori potest, quum multos relinquat suae testes memoresque virtutis. 144. Quanto autem gaudio exsultare credendus est illorum animus, qui corporis admixtione solutus in caelestes ignes sempiternasque domos, unde exierat, revertit? Profecto enim ex divina mente delibatos habemus animos, qui hac mole inclusi tamquam terrae gravitate, sic ipsi nimio pondere corporis opprimuntur. Ubi autem soluti corporibus ad proprias sedes evolaverunt, tum vere vivunt, nec libidini, voluptati, dolori serviunt, sed sui compotes nulla re anguntur, nihil requirunt, omnibus imperant.

XLII. 145. Recte igitur dictum est corpus terram esse, mentem autem ignem de caelo sumptum. Id quod clarorum virorum acta cum virtute vita praeclaraeque actiones facile testantur. Quo modo enim aut omnia humanae vitae commoda contemneret, aut voluptates cunctas pro nihilo duceret, aut vitam ipsam laudis honestatisque gratia profunderet, qui nihil quidquam ad se, praeter haec ipsa mortalia, quae manibus contrectat, quae terit pedibus, pertinere cogitaret? Verum haec non ita se habent. Corpus enim, e terra concretum, tamdiu terrestrium rerum amore ducitur, quoad in terram ipsam, unde ortum duxit, revertatur. Animus vero, qui e caelo sumptus est, sempiternum quiddam et caeleste appetit, nec iisdem, quibus corpus, finibus cogitationes coercet suas. Itaque numquam quiescere, nec vere vivere putandus est, quamdiu, corpore conclusus, invitus propemodum mortali labe terrenisque vinculis cohibetur. 146. At illa quanti sunt, gravissimis vitae laboribus liberari, in mediis doloribus et aerumnis obdormiscere, et quasi emissos e molestissima vitae custodia in iucundissimam suavissimamque domum remigrare? Huc enim pertinent, quae de piorum quiete deque voluptate illa, qua egressi e vita perfrui dicuntur, disputari a sapientibus solent. Qui quum intelligerent, non fortuito aut temere satos et creatos homines esse; nec eadem mereri bonos, qui multis exantlatis laboribus vitam in medio dolore amisissent, et improbos, quorum in patrandis flagitiis semper est animus cogitatioque defixa: idcirco non eumdem probis et improbis vitae terminum, nec eadem mortuis praemia statuerunt. 147. Qua nos recordatione potissimum refici ac recreari decet, qui carissimam filiam optimeque de nobis meritam ita vixisse scimus, ut ad optimos mores summamque prudentiam nihil posset accedere: et ita mortuam, ut in dolore, quem ex partu contraxerat, summam animi magnitudinem summamque constantiam praestiterit. Cuius mentio nobis, dolore iam, si non penitus exstincto, certe magno opere levato, non solum acerba, sed etiam iucunda accidit. Qui enim aliter debet? quum nec ipsi quidquam accideret mali, nec ego ulla re, quae tanto opere cum natura congruat et cum omnibus hominibus communicet, angi aut perturbari debeam. XLIII. 148. Quid ergo mihi restat? Nihil sane, nisi quum ea divino potissimum beneficio vitae munere perfuncta sit, ut ad eam maxime vivendi conditionem cogitationem meam mentemque referam, qua nunc ipsam perfrui credimus, ac si, quod aequum est, fateri velimus, etiam intelligimus. Qua ex meditatione eo maiorem voluptatem percepturus sum, quo meliore illa nunc statu, quam quem vivens experta est, sine ulla dubitatione perfruitur. Quid enim boni non merita est, quae nihil umquam egit ac ne cogitavit quidem mali, et iis angoribus ac malis, quae viventi obiecta sunt, ita patienter perfuncta sit, ut non secus de adversis, quam de secundis rebus diis immortalibus gratulari gratiasque agere soleret? et, quum nihil nisi rectum honestumque cogitaret, tamen una conscientia contenta, nec sua benefacta in luce collocari, nec sibi quidquam propterea laudis aut gloriae deberi arbitraretur. 149. Quae ergo ita animata fuerit, ut de se quidem minimum, de recta mente ac de aequitate plurimum laboraret, an non diis ipsis censemus maxime gratam et probatam fuisse, in qua non ficta et adumbrata, ut in multis, sed maxime solida et expressa virtutis elucebat effigies? Nam, quum eam talem natura genuisset, ut, quod pulchrum rectumque agnoscebat, sua sponte sequeretur: tamen, eo non contenta, summa vi rationis prudentiaeque perfecerat, ut nulla re minus, quam natura duce egere videretur. 150. Itaque qui eius instituta et mores paullo diligentius inspexisset, qui regundae familiae sollertiam, qui summum in cunctis rebus ingenium singularemque doctrinam advertisset: haud fuisset sane, quod aut virilem in intelligendis iudicandisque rebus prudentiam, aut exquisitam patris familias sollertiam requireret. Itaque, quibus maxime rebus egere saepe homines solemus, fortitudo et prudentia, hae ita in muliere abundabant, ut sui macroris medicinam non peteret foris, sed, in se ipsam spectans, ex sua semper virtute penderet. Quanto autem graviores ac difficiliores animi morbi sunt, quam corporis, eo magis mirandum est, talem exstitisse illam, cuius fortitudini corporis mala parerent, prudentiae vero omnes animi morbi facile cederent. Itaque quamquam ex calami-

tate temporibusque nostris molestiae plurimum traxerit, numquam tamen animo perculsam aut deiectam sensimus. 151. Angebatur patris exsilio, totiusque familiae luctum bonorumque direptionem invita videbat: sed matri tamen consilio prudentiaque aderat et, rebus in magnum saepe discrimen adductis, reditus spem nobis afferre numquam dubitavit. Ita, quantum ex calamitate doloris, tantumdem ex filiae suavitate ac pietate solatii capiebamus. Quod ut esset diuturnius, si commodum nostrum aut eam, quae omnibus antiquissima est, liberorum caritatem cogitaremus, magno opere optare debuimus. At, quum illam corporis vinculis solutam, omnibus exutam miseriis et immortalitatis compotem factam animo reputamus, non modo in dolore conquiescimus, sed etiam praecipue laetamur. XLIV. 152. Quid enim mihi accidere laetius potest, quam de immortalitate animorum cogitanti de filiae simul aeterna beataque vita confidere? Animos enim esse immortales, ne dubitandum mihi quidem videtur. Faciam autem non invitus, ut sapientissimorum hominum percurram hac de re sententiam, quando me in hunc locum deduxit oratio. Neque vero haec ita disputanda censeo, ut animos idcirco non interire probari possit, quod mortuorum corporibus vis quaedam inesse veneratione digna putetur, quae significare debeat, non deleri morte animos, sed immortalium animorum, veluti sepulcra quaedam, mortalia corpora fuisse. Quasi non et maiora et firmiora multa suppetant, quibus planum fieri possit, qui animos simul cum corporibus interire contendat, eum contra rationem, nulla nixum ratione, pugnare. 153. Quod si auctoritas quaerenda sit, quem graviorem nominare auctorem possum, quam eum, quem Apollo ipse sapientissimum omnium pronuntiavit? Cuius testimonium tale fuit, ut divinos esse hominum animos, et eos corpore solutos in caelum remigrare, unde prius venissent, in omni sermone asseveraret. In quo cum philosophis illis consensit, quos quondam Italicos nominavit antiquitas, maximeque nobiles iudicavit: quorum semper constans fuit opinio, demitti animos e caelo, divinaeque mentis eos esse non solum munus, sed etiam partem praecipuam ac propriam Quod si secus esse quisquam putet, haud sane facile, quid multis et firmissimis in hanc sententiam argumentis respondere possit, inveniet. Sic enim plane cognosci ac sensu ipso diiudicari potest: summam esse paeneque incredibilem in animis celeritatem ac festinationem, cuius ope, quae corpus non modo certo mensium, sed vix etiam annorum spatio perficere atque exsequi posset, ea ipsi non modo semel puncto temporis percurrere, sed etiam saepius excogitare et repetere facillime queant. XLV. 154. Quod si mirum videtur, cur non admirabilius censeatur, meminisse animum tam multa innumerabilibus ante saeculis gesta: quae futura sunt, cogitando prospicere, ac non modo praesentia, sed etiam praeterita et futura, veluti deum, omnia complecti ac sub oculos subiicere conari? Quis dubitet, quum haec intelligat, eademque in se ipso agnoscat, divinum esse animum. nec, si divina aeterna sunt, ipsum esse mortalem? quum praesertim duabus ex rebus, quae praecipuae in animo sunt, illius aeterna natura facile intelligi ac deprehendi possit. Haec autem sunt motus, qui in eo praecipuus est, principium ac perpetuitas. Quum enim ex se ipso moveatur, nec aliunde, ut cetera, principium motus mutuetur: summa autem in eo, quamdiu in corpore est, perpetuitas motus appareat, quippe quae etiam in dormientibus agnoscatur et vigeat: idcirco dubitari nullo modo potest, quin divinus sit et sempiternus futurus. 155. Et sane ita esse ratio vincit et rerum probat exitus. Dei enim imago quaedam animus est, ex ipso deo delibata ac profecta. Quod si deus immortalitate fruitur, cur eam partem, quam ex se ipso sumpsit, mortalem esse velit? Quin hoc ipso singularem et eximiam divinam esse vim indicandum putavit, quod non solum ipse immortalis sit, sed etiam, quos velit, suae naturae compotes et plane immortales efficiat. Corpus autem voluit esse mortale: nec immerito, quum e terra, cuius mutationi subiecta natura est, initium duxerit, et in eam ipsam vitae cursu confecto abire debeat. Sed animus, profectus a deo, caelum ipsum appetit: nam in eum locum, unde discessit, semper optat redire. Terra autem, si cui appetenda, corpori soli est. 156. At vero animis aeterna caeli sedes quaerenda, eaque propria illorum patria: siquidem animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur. Nihil ne aut humidum quidem aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat: quod et praeterita teneat, et futura praevideat, et complecti possit praesentia. Quae sola divina sunt, nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint, nisi a deo. XLVI. 157. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sapit, quod vult, quod viget, caeleste et divinum est ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens, ipsaque praedita motu sempiterno. 158. Itaque eamdem aeternitatem animis quoque nostris, ex se ipsa exortis, impartivit. Quorum ex cogitationibus atque operibus nihil aliud, nisi divinos esse illos et sempiternos, colligere possumus. Nam si aedificiorum magnitudinem atque ornatum, si monumenta litterarum, si pecuniae vim infinitam in res maxime stabiles et admirandas effusam, si plurimarum maximarumque rerum adeptionem cogitare voluerimus, profecto intelligemus, haec numquam facturum fuisse hominem, nisi diuturnitatem temporis ipsamque aeternitatem plurimum ad se pertinere existimaret. Iam ipsa gloriae cupiditas, honorum sitis, opum ac divitiarum assidua procuratio quid aliud indicat, nisi cogitare hominem in posterum, nec eodem vescendi vivendique studio, quo ceteras animantes duci videmus, humanum animum detineri? Sed haec abiectiora atque humiliora, nec ullis, nisi sane angustis naturae terminis, circumscripta. 159. Quid illa in primis gravia atque praestantia, nec ulli plane in terris degenti, nisi soli homini tributa? contemplatorem esse ipsum caeli rerumque caelestium; frui magnarum obscurissimarumque rerum scientia, quae vel ad excolendos ad integritatem atque innocentiam mores, vel ad comparandam solis astrorumque cognitionem, vel ad exercendam in abditis obscurisque rebus memoriam mentemque pertineant. XLVII. 160. Nonne haec ipsa tanta ac talia, divinum esse animum, ostendunt, nec illius naturam aliunde, quam e caelo, delibatam ac deductam? An censemus, si una cum corporibus animi interirent, aut sapientissimos homines tam aequo animo mori posse, aut tam iniquo planeque invito stultos et fatuos? So-

cratem ferunt, morti proximum, de piorum immortalitate beataque vita, quae mortem consequitur, disputavisse, itaque laeto ac libenti animo letale illud poculum hausisse, quasi non ad mortem, sed ad regnum atque imperium vocaretur. 161. At vero, quorum animus in terra defixus haeret: qui nihil, nisi mortale terrenumque, cogitant; eos plane repugnantes atque invitos e vita discedere videmus. Nec immerito: quum, animorum aeternitatem propius iam intuentes, crucientur mirum in modum, quasi flagitiose actam vitam poena etiam sit immortalis consecutura. Atque illud etiam (o stultum hominem, dixerit aliquis, et naturae suae penitus ignarum!) nemini obscurum esse potest, ex ipsis etiam sacris caerimoniisque maiorum aeternam hominis vitam facile cognosci atque intelligi posse. Neque enim illi aut mortuos tanto honore coluissent, aut tam multas tamque varias sepulcrorum caerimonias posteris tradidissent, nisi cognitum perspectumque habuissent, vigere animum in morte, nec, quamquam corpus occidat, hominem ipsum penitus evanescere. 162. Itaque statuisse videntur, mortem ipsam non esse humanae vitae confectricem, nec ex ea sequi interitum, sed potius ad aliam multo feliciorem vitam iis, qui recte vixissent, ducem optimam solere exsistere. Quicumque enim convenienter naturae vixerint, nec illam secuti sint malae consuetudinis corruptelam, quae divinitus datos igniculos exstinguit, vitiaque gignit et confirmat omnia, eos et viventes gloria et e vita excedentes praemiis prosequi oportet. Id enim non solum rationi consentaneum, sed etiam verissimum atque aequissimum est. Cui autem aequitatis antiquior cura, quam deo? XLVIII. 163. Itaque, quum homo solus ex omni propemodum genere nactus sit aliquam notitiam dei, nisi vitae iniquitate deo iniquus atque invisus evaserit, ad deum certe evolabit. Idque aeternitatis humanae vel maximum ac firmissimum argumentum est, solum hominem divinae voluntatis participem consciumque exsistere: ut, quamquam agrestibus silvestribusque in locis natus sit, tamen ipsa docente natura, et esse deum, et colendum ac verendum esse, dubitare non possit. 164. O rem dignam, in qua non modo homines, sed ipsas etiam pecudes obstupescere ac, si fieri possit, etiam erubescere oporteat! cognatum esse hominem deo: nullum aliud in terris animal, nisi hominem solum, dei cognitione imbutum esse: nec quidquam esse aliud, quod animo, e divina mente hausto, praeditum sit: tantamque inesse homini caecitatem atque socordiam, ut, divinae cognationis immemor, aversetur migrationem ad deum? Nec enim aliud esse mors, quam migratio ad caelestes superasque sedes, existimanda est, nec id solum ratione quadam, aequitati veritatique consentanea, sed etiam sapientissimorum hominum maxime firmo stabilique consensu. Atqui eum, qui hoc pacto vivere, ac paene a se ipso dissentire velit, meminisse certe oportuit, terram ipsam omniaque, quae sub caelo sunt, divina voluntate regi, proptereaque quiddam nobis, quod observandum et addiscendum videatur, praescribere. 165. Quis ergo terram ipsam aut quotannis feracem, aut semper optimas fruges et numquam malas inutilesque herbas edentem efferentemque vidit? quis animalia semper uberes foetus edidisse, numquam sterilitatem passa esse recordabitur? Quod si haec ipsa secus se habent, nihilque in rebus humanis perpetuo firmum eiusdemque naturae optare licet: cur, quam in omnibus et rebus et animantibus vicissitudinem cernimus, eam ab homine seiungamus? Qui si multos annos feliciter vixerit, si sobolem, honores, opes assequutus diu tantis bonis frui potuerit: praeclare secum esse actum vere dixerit. 166. Sed adversi tamen aliquid subeundum perferendumque relinquetur: demum oppetenda mors erit, quae eo levior esse debet, quod omnibus communis est, nec cuiquam singularis aut praecipua; sed hoc quoque gratior, quod nos a multis erroribus abstrahit, quibus, quoad vivimus, in tanta opinionum varietate assiduaque veri inquisitione perturbari saepe solemus, et ad ipsam cernendam fruendamque veritatem iucunde traducit. Quo nihil beatius homini posse contingere, satis, ut arbitror, ex eo suspicari possumus, quod innata est homini cupiditas scientiae: eius autem praestantia, non sane video, qua alia in re nisi in perfecta veritatis cognitione posita sit. Ex quo fit, ut, veritatis cognitionem assecuti, perfecta absolutaque scientia potiamur; vereque dici potest, qui veritatem intueatur sensuque percipiat, eum voti sui compotem vereque beatum esse. XLIX. 167. Quod si beata vita quaerenda nobis est, nec quidquam fugiendum magis, quam ne miseriarum gravitate premamur: quid illo homine stultius aut stolidius reperiri potest, qui ceterorum morte ita angitur, ut, beatae vitae oblitus, miseram atque infelicem consectetur? Profecto enim ita se res habet, ut, nisi mortis dolorisque timore liberatus sit, etiam si multas cognitas perceptasque virtutes habeat, rectumque et aequum omni plane utilitati anteponat, beatus tamen esse nemo possit. Quid enim aliud dolor est, nisi cruciatus animi, isque perpetuus? quid aliud timor, nisi assiduus invisarum ac molestarum rerum metus? 168. At quo modo felix aut beatus esse poterit, qui assiduo cruciatu metuque urgebitur? Quin eo miserior atque infelicior existimari debet, quod non solum sibi ipsi molestiam miseriamque comparabit, sed in ceterorum etiam sermonem ac vituperationem incurret. Nihil enim nimio dolore deformius, nihil a viro alienius. Et, si corporis pravitatibus vituperatio proposita est, vitiis ipsis, quibus laborat animus, nihil turpitudinis, nihil inuretur infamiae? Illa vero et graviora sunt, et maiori animadversione vindicanda, quo nobiliorem, quam corpus est, sedem, nempe animum ipsum, occupaverunt. 169. Quod si turpis dolor nimius et vituperatione dignus, certe illud consequetur, ut, qui nimio dolori seipsum tradat, ne laude quidem ulla dignus censeatur. Est enim series quaedam, maxime veritati consentanea, ut sententiarum, sic rerum: et, quemadmodum in sermone disputationeque nostra nectitur aliud ex alio, ita, qui se una aliqua vel deformitate vel turpitudine implicari patitur, multis statim miseriis ac deformitatibus opprimetur. L. 170. Nec vero credi velim, me, quia dolori nimio repugnem, idcirco dolorem omni ex parte improbare, omnesque illius ex animo fibras evellendas existimare. Est enim, quatenus homo doleat; et, (quod prudenter a Crantore dictum est,) sive secetur pars aliqua corporis, sive avellatur, sensus tamen adesse debet. Istud enim nihil dolere — fieri non potest, quin, quemadmodum feritatem corporis quamdiam, sic animi stuporem maximum inducat. 171. Sed nimirum illud est, quod improbamus, dolori nos ipsos ita tradere, ut in aliam fortasse graviorem ex alia parte vituperationem incidamus. Nam quemadmodum, qui nihil prorsus doleat, desciscere videatur ab hominis natura, quae, morte perculsa, dolorem ac luctum aliquo modo indicare cogitur: ita, qui dolori nimis

indulgeat, humanae naturae penitus oblivisci, communemque omnium conditionem recusare iudicabitur. Quibus rebus intelligitur, graviter peccare homines, quum vel ea, quae omnibus perferenda subeundaque sunt, detrectare audent, vel, quid ipsos in vita deceat, quaeque sequi aut refugere debeant, non cernunt satis. Quod proprium prudentiae munus est, quam humanarum actionum moderatricem a diis immortalibus esse constitutam, infitiari nemo potest. 172. Atqui huic tam praeclaro divinoque muneri plane obsistit, qui nimio dolore ducitur. Non modo enim se ipsum sine ullo fructu lacrimis ac tristitiae tradit, sed etiam omni plane consilio ac iudicio vacat. Ubi enim ratio, si se dolore auferri sinat? ubi constantia, si sibi ipse repugnet et in maerore iaceat? ubi denique humanitas, si, se hominem esse oblitus, nihil sibi cum morte commune esse contendat? Iam vero illud stultissimum, existimare, quae ceteri homines libenti animo subeant, iis se non esse obstrictum. 173. Quid enim? an ignorare quisquam potest, quanta inter homines cognatio sit, quantaque similitudo? Etenim, nisi hoc verum fateremur, caussae nihil esset, cur homo hominem consilio, re, gratia iuvaret, ab hostium impetu ac laesione defenderet. Quod contra videmus accidere: ut, qui ab his actionibus avertat animum, non modo in vulgus improbetur, sed etiam inhumanitatis ac feritatis accusetur. Certe enim non e marmore sculpti aut e robore dolati sumus: est in nobis quiddam, quod pietate misericordiaque moveatur, nec exstingui sinat illam, qua diis proximi sumus, iuvandi ac benefaciendi voluntatem. LI. 174. Itaque insitum homini atque innatum videtur, ut, quoties alium hominem, quamvis alienum, premi calamitate atque aerumna videat, crucietur animo, nec, si facultas suppetat, dimittendam putet illius sublevandi occasionem. Quam enim ipse, si eo loco esset, benignitatem sibi impartiri optaret, ea ut in alium utatur, natura tacita quadam voce monere ac praecipere videtur. Quae igitur sibi evenire posse dubitet, ea si contingant, cur angi ac perturbari velit? aut cur non potius, humana illa esse et omnibus hominibus proclivia, fateatur? 175. Quanto rectius ille, qui *hominem se* agnoscit *nihil*que *humani a se alienum putat?* Itaque quum hanc ex animis nostris opinionem, mala omnia non esse humana, veluti immitem quamdam et immanem belluam, extraxerimus, profecto minus misere minusque sollicite vivemus. Relinquetur enim illa cogitatio, quaecumque accidant, fortiter ferenda esse, nihilque posse homini evenire, quo funditus prosternatur: idque ita erit, si nobismetipsis non assentabimur, sed veritatem, qua nihil praeclarius, praestabilius, uberius esse potest, toto pectore amplectemur. Haec enim illa est, quam assecuti, meliores multo efficimur et ad perferenda incommoda praeclaraque peragenda alacriores; 176. quum nihil, nisi quod rectum et aequum est, laudabile arbitramur, nihilque aliud, nisi egregia illa, ex quibus vera gloria nascitur, expetimus. Ac mihi videor nimis etiam nunc anguste atque exiliter agere. Qui enim latior obiici campus queat, in quo fidentius atque alacrius exsultare possit oratio? Sed faciam impudenter, si medicinam deserens animorum, quam ex omnibus maxime utilem esse intelligo, ad meam unius delectationem sermonem omnem mentemque convertam. 177. Dolorem igitur nimis acrem ac diuturnum fugiendum diximus, et quidem probabiliter; quum ex eo mala multa maximeque gravia soleant exoriri, contra vero nihil boni. Neque enim dolor ex illis rebus est, in quibus vel ad probandum vel ad vituperandum multa et magna contrariarum rationum paria momenta agnoscantur. Hoc enim si accideret, agerem verecundius, neque me in eum locum demitterem, unde nullum plane exitum viderem. Sed, quoniam haec ita se habent, contendo, vincendum esse animum dolorique acriter obsistendum. Sive enim nosmetipsos, sive vulgi opinionem cogitemus, id nobis sine ulla dubitatione faciendum est. 178. At, si ad mortuos ipsos animum traducamus, qui possumus existimare, gratum illis fore, quod nimio dolore cruciemur? praesertim quum ex eo nihil ad illos utilitatis, sed permultum ad nos dedecoris atque incommodi permanet. Quid igitur eos ipsos a nobis optare atque expetere arbitremur? Nihil sane, nisi ut eos illustri memoria ac recordatione decoremus.

Nemo me lacrumis decoret,

ait Ennius:

— *cur?* quia *volito viv'* *per ora virûm.*

LII. 179. Quid igitur est caussae, cur fletum lacrimasque recuset? Nimirum ea gloria, quam se adhuc viventem assecutum esse confidebat. Eamdem igitur ob caussam nostrum quoque luctum mortuis ingratum molestumque fore suspicemur, nec aliud eos a nobis quidquam flagitare credamus, quam, ut id ipsum illis, quo maxime delectamur, tribuamus. 180. Haec autem gloria est et assidua illorum virtutis recordatio, quam si sermone laudationeque nostra immortalem efficere liceat, hoc uno de mortuis nos vel optime meritos existimare possemus. Quid? quod eum, qui sic doleat, ut recreari confirmarique non possit, ne divinum quidem numen horrere, sapientissimi homines prodiderunt? 181. Impium autem est, quibus debemus omnia, iis pessimam referre gratiam: contra vero, qui deorum voluntati paruerunt, nihilque se, quod ab illis ultro daretur, moleste ferre declaraverunt, eos non solum viventes praecipua laude ornavit antiquitas, sed etiam e vita egressos perpetuo coluit honore: idque eo studiosius ac libentius, si quos intellexit cum deorum cultu exercitationem virtutis et praecipuam in mortales beneficentiam coniunxisse. Scite profecto, ut cetera ferme omnia. 182. Quid enim? maiori laude dignum ex omnibus rebus humanis commemorare possimus, quam eum, qui vitam ducat cum virtute coniunctam, ad deorum cultum atque honorem perpetuum in homines studium ac pietatem aggregare? nec quidquam tantulum modo in eius animo exsistere, quod non vel pietati vel humanitati vel denique virtuti sit consentaneum? LIII. 183. Nec aliam sane ob caussam perturbari omnem vitam errore inscitiaque videmus, nisi quod, quae in hominis vita praecipua esse deberent, pietas erga deos, in homines beneficentia, virtus in ingeniis ac moribus, ea fere omnia negliguntur: eademque ratione, quae maxime vitare deberemus, ea studiose expetimus, caecoque impetu ferimur ad illa, quibus vita nostra plane fera atque immanis efficitur. Ex hoc fonte cupiditates insatiabiles exoriuntur, quibus non modo singulos homines, sed totas familias et universas funditus eversas civitates videmus: praeterea seditiones, insidiae, discordiae rerumque et hominum clades et interitus. Ex his etiam incredibiles dolores emanant, quibus perturbari vitam, neque solum insuavem, sed acerbissimam effici necesse est. 184. Quod contra probis virtutemque amantibus accidit. Nam divinae voluntati obtemperantes nihil in se ipsis, sed in ea se ipsos

ac sua ponunt et locant omnia, neminem laedunt, omnes liberalitate, benignitate, caritate amplectuntur; nulla re cruciantur, nihil appetunt, omnium vitiorum fracto impetu cupiditatumque radicibus ex animo penitus evulsis. Nempe igitur eos, qui ita vixerunt, ut sibi iucundi, diis grati, hominibus fructuosissimi exstiterint, divinis honoribus iure dignos maiores nostri censuerunt: eosque *cum diis immortalibus aevum agere* sapientissimus poeta non immerito cecinit, nec tamen idcirco, quod eorum corpora in caelum perlata credere sapienter quisquam possit: quod, quia natura non patitur, ut, quod e terra est, alibi, quam in terra maneat, ne credi quidem debeat necesse est: sed, quod eorum animi, tamquam hominum de diis immortalibus humanoque genere optime meritorum, in caelum putentur elati. 185. Quod de Romulo, urbis nostrae conditore, memoriae proditum accepimus: quem singulare in genus hominum collatum munus tam praeclarae urbis condendae in deorum numero collocavit: idque eo tempore, quo litteris et doctrinis homines exculti facile fictum a germano, verum a falso secernebant: ut credi non possit, quidquam illis persuaderi potuisse, quod ullam ficti aut falsi imaginem prae se ferret. 186. Sed, quod ille mortalis eximia virtutis ac beneficentiae gloria consecutus est, ut non solum immortalis, sed deus iudicaretur: id ipsum aliis etiam tributum esse, ut inter deos recepti putarentur, quum excessissent e vita, annales veterum loquuntur. Quod et apud Graecos prius contigit, et inde fortasse ad nostros permanavit. Nam et Hercules et Liber, fratres Tyndaridae et feminae plurimae, quibus nunc inter deos locus esse praecipuus creditur, et hominibus nati et homines fuerunt. Sed, quod virtute praestiterunt et, ut ceteris ad recte vivendum beneque merendum praelucerent, elaboraverunt *, ideo eos hominum fama beneficiorum memor in consessu concilioque caelestium collocavit. Atque ipsos, quos vocamus maiorum gentium deos, aliosque quam plurimos, quos in deorum numerum retulimus, hinc a nobis egressos et in caelum profectos, facillimum erit agnoscere. LIV. 187. Maximum vero argumentum est, quod de illis credimus, id esse verissimum, quod et tantus tot saeculorum doctissimorumque hominum consensus veritatis vox ipsa esse videtur, et quod, tantae tamque praeclarae virtuti quem alium vere congruentem locum tribuere oporteat, non sane reperies. 188. Quis est autem tam demens, ut, quos innocentia, liberalitate et singulari quadam ac praecipua virtute diis proximos intelligat, iis seiunctum a diis tribuendum locum censeat? et, quum hominis animus terrena respuat, ad supera semper feratur: qui non solum tacito naturae impulsu, sed voluntate, reque ipsa, ut quam maxime caelestibus similes essent, praestiterunt, eos licebitne caelo esse privatos? 189. Mihi vero eo iustius in caelo collocati videntur, quo clarior eorum inter homines vel eluxit liberalitas vel virtus enituit. Quis enim Hercule fortior? quis prudentior? quis ab omni cupiditate remotior? Quos ille labores, ut fortiter ageret et hominibus prodesset, suscepit et pertulit: aut quid non doloris et calamitatis exhausit? 190. Quis ergo hunc caelo excludi patiatur, quum eius virtuti sempiterna gloria et laudis patuerit immortalitas? Eademque ceterorum conditio est: quorum alius alio genere virtutis, omnes summis et singularibus vel in ipsos deos, vel in homines meritis praestiterunt. Itaque tam egregiis eximiisque factis non infixas plumbo statuas, non arescentes triumphorum coronas satis diuturna persolvere posse praemia iudicatum est, sed florentiora stabilioraque munera quaesita sunt, quibus ornarentur ii, qui virtutem, honestatem, gloriam otio, libidini, voluptati, vitae denique praetulissent: tamque id aequum est, quam illud decorum maximeque probandum, non easdem improbis sedes, quas bonis atque integris, post mortem esse propositas. 191. Intellexerunt enim ex maioribus nostris complures, qui sapientia praestiterunt, quum in diis aequitas praecipue vigeat, eaque in eorum gubernatione appareat maxime, fieri non posse, quin nequitiam sceleraque aversentur, quique ea in vita exercuerunt, eos a se ipsis longissime seiungant. Quod in vulgus edi verumque existimari, non modo rationi conveniens, sed utile quoque in primis est futurum. Nam si quid in hominum animis pietatis, si quid religionis inerit, certe ob hanc potissimum caussam se a flagitiis ac facinoribus abstinebunt, quod impios ac nefarios homines a deorum concilio ac societate arceri iudicabunt. 192. Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eumdem cursum in coelum patere. Nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras atque in caeno iacere docuerunt: castos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos, leni quodam ac facili lapsu ad deos, id est ad naturam sui similem, pervolare.

LV. 193. Quod si ita est, certe nobis, quantum conniti animo possumus, quantum diligentia consequi, contendendum atque elaborandum est, ut ne ab iis segregemur, quorum est proprium vita frui sempiterna ac beata. Quod efficere qui voluerit, (omnes autem velle debebunt, qui se ipsos diligere convenienterque naturae volent vivere:) numquam committet, ut, quae ceteris exitiosa fore crediderit, ea ipse persequatur. Neque enim in spem venire poterit, aut ignoraturos esse deos, quae ipse agat, quum divinam naturam nihil praeterire credibile sit, aut illa probaturos, a quibus non modo dii, sed etiam sani homines abhorreant. Quid enim turpius libidine? quid taetrius avaritia? quid detestabilius crudelitate? Quae quamvis in hominibus aliquando exsistant, tamen ab hominis natura tam aliena sunt, quam humanum illud erit, si omnia nobis bona omniaque commoda expetamus. 194. Atque in hoc comprimendae sunt cupiditates, quibus trahimur persaepe ad ea, quae virtuti adversantur. Quod facillime perficiet, qui tam gloriosi facinoris exitum secum ipse assidue cogitabit. Tantaque est huius cogitationis suavitas, ut, quod libenter alacriterque agimus, etiam sine labore peragamus. Idque in praestantibus laudisque appetentibus hominibus facile cernitur: quorum tanta esse solet vel in obeundis praeliis, vel in agendis caussis, vel in contentionibus pro republica suscipiendis alacritas, tantaque virtus, ut, quod in iis rebus periculi aut laboris est, aut non sentiant aut pro nihilo ducant. 195 Magnum enim est contendentis et ad gloriam anhelantis animi fomentum, magnum solatium spes futurae ac propinquae sive utilitatis sive gloriae. Neque id solum in magnis, sed etiam in levioribus laboribus ac studiis. Quos enim cursus, quos venatio delectat, eos quamvis de via fessos ac paene exanimes videas, numquam tamen minus alacres minusque concitatos animadvertas. Iam, honorum cupiditas quid non in nostra civitate laboris, quid non sollicitudinis negotiique facessit? LVI. 196. Quotus tamen quisque est, qui se vel labore defatigatum, vel prensationis molestia curaque confectum audeat dicere? Sic, quorum oculos

virtutis splendor occupavit, gloriaeque studium animos delenivit, ii nec laborem sentiunt, et, si tantus est, ut aliquando erumpat, eo tamen non magno opere moventur. Toti enim in eo sunt, ut prosint patriae immortalemque sibi nominis memoriam comparent. Quam si quis negligendam ducat, omnemque hominis felicitatem recte factorum conscientia metiri velit, is certe divinos honores, qui claris viris tribui consueverunt, numquam negliget. Etenim de diis ipsis, qui eosdem sibi honores asciverunt, pessime iudicasse videretur. 197. Tanta autem eorum, qui huiusmodi consuetudine delectati sunt, et sapientia et aequitas agnoscitur, ut dubitari non possit, quin, ipsi quod egerunt, a certa ratione proficiscatur. Quales numerare Lacedaemonas possumus, clarissimos et fortissimos viros, qui cives suos, mortem pro patria obeuntes, divinis honoribus afficere solebant. Quid vero illae, omnis plane doctrinae omnisque sapientiae parentes, Athenae? nonne Codrum, regem suum, ob pietatem in patriam meritaque illa, quibus excelluit, magno consensu in deos retulerunt? 198. Atque haud scio, an recte senserint viri doctissimi, quorum ea fuit opinio, viros claros et fortes idcirco deorum immortalium honore consecratos, ut incitaretur virtus acrius, et acuerentur vehementius ad obeunda pericula, qui patriae amore studioque tenebantur. Vera enim virtutis merces gloria est: nec quidquam est aliud, quo magis ad recte honesteque agendum praestantis animi homines incendantur. Quod optime agnovit ac diutissime retinuit omnium litterarum praeclara custos et altrix Graecia: quae multos habet virtutis gratia factos ex hominibus deos, quorum alios fatentur novos, alios multis iam saeculis receptos in caelum consecratosque contendunt; quam multi autem sint, qui reconditas eorum scrutantur litteras, nosse fortasse possunt. LVII. 199. Neque vero haec a me ideo copiosius disputantur, quod eos temere neque satis considerate tam multos consecratos esse credi velim: quum eos ipse quoque venerer, deorumque loco habendos putem: sed potius, quum tot apud omnes paene gentes immortalitate divinisque honoribus affecti reperiantur, ut exacuam bonorum mentes ad ea promerenda, quae sapientium iudicio ducuntur amplissima. Nihil enim praestantius aut beatius accidere homini potest, quam eo loco donari, in quem ut ascenderent urbis nostrae conditores, nullum periculum, nullum laborem, nullum denique certamen praetermiserunt. Ac, si privatae utilitatis et commodi habenda ratio est, nullam aliam expetere aut optare vir sapiens et eruditus praeter hanc unam debet. 200. Templa vero publice vota et dedicata quantum in vulgus dignitatis, quantum habent gloriae! quum omnes, qui deos illos, quibus templa voventur, publice colunt, fateri cogantur, et fuisse homines, et ad deos divinosque honores, una virtute fretos, ascendisse. 201. Nec mirandum est, deos illos publice coli, eorumque delubra et templa auguste sancteque exornari, qui vel patribus nati sunt diis vel matribus. Nam, quemadmodum eorum cultus et sanctus et religiosus est, maximeque pietati atque aequitati consentaneus: sic admirationis aut dubitationis nihil habet. Totus enim ex natura oritur, ut iure ipso naturae, qui deo satus vel dea editus procreatusque sit, deus esse debeat: at vero, qui homine patre vel mortali matre natus est, hunc esse deum, et magnum quiddam videri potest, et dubitandi occasionem, nec fortasse ineptam, multis afferre solet. 202. Non enim, si eximius talium virorum virtuti tribuatur honos, quin id iure fiat, aut dubitare aut negare quisquam potest: sed, quod tantam virtutis esse vim velimus, ut vel natura ipsa eius unius ope immutetur, hoc illud est, de quo quaerere doctores viri non immerito soleant. Quibus ita responsum est, non immutari virtute naturam; nec enim id, sine prioris naturae corruptione, posse evenire: sed, eadem in illis manente natura, evolare animum ad deos, et in eorum ascribi concilium, quum immortalis sit et immortalitatis divinae particeps; corpus autem suapte natura mortale manere in terra; quodque terrenum est, nullo pacto suam exuere posse naturam, ut alienam induat. 203. Quamvis enim haec ipsa quaestio perobscura videri soleat, nec omnino proclives aut faciles habeat explicatus: tamen, nisi auctoritatibus contra rationem pugnetur, non incommode, opinor, a nobis exposita censeri potest. Et quoniam, quae in hoc genere praecipua cognituque digna sunt, persequimur omnia, (volumus quidem certe,) praetereundum non est, quales quamque multae virtutes erudiendorum hominum gratia sint honore deorum immortalium consecratae. Cuius rei finis est publica utilitas: ut, quo honore virtutes ipsas decoratas videant, eumdem se consecuturos esse homines sperent, si iisdem virtutibus excellant. LVIII. 204. Quo in genere multum boni est in imitatione. Libenter enim ea imitantur et persequuntur multi, ex quibus alios illa eadem, quae ipsi appetunt, consecutos vident. Atque ex eo plerumque accidit, ut multis in rebus, quas antea ne cogitaverant quidem, quum ad clarorum virorum imitationem se contulerint, multorum vigeat industria. Quae quum paullo manavit latius, quantos progressus, quantaque acquirat incrementa, nihil necesse arbitror commemorare. 205. Constat enim inter omnes, quae praeclara ducuntur, ea fere omnia a tenuibus initiis sumpsisse exordium. Quod paullatim, imitatione progrediente confirmatum, ita increbruit, ut ne augeri quidem aut exaggerari magis posset. Quod si ulla in re gratum nobis atque optatum esse debet, certe in complectendis provehendisque virtutibus, non video, quid esse possit optatius. Siquidem ex his informatoi pendet educatioque vitae: quae quum recte instituitur atque excolitur, incredibile dictu est, quantos quamque uberes iustitiae, integritatis omnisque amplissimae laudis fructus afferat. LIX. 206. Sed, quum virtutes multae merito colantur, quod et ipsae cultu dignae sint, et multae ab iis ad universum genus hominum utilitates proveniant, quid sit, cur bestiae quoque ipsae ab Aegyptiis ferme omnes consecratae sint, scire sane velim. Sit piscis in cultu ac deorum opinione apud Syros, homines nec tanta ingenii acie praeditos, nec tantis doctrinarum praesidiis instructos, ut haec inepta ridiculaque esse possint agnoscere. 207. Aegyptii vero, omnibus affluentes eruditionis et scientiae laudibus, quo modo in tam inanem tamque absurdam delabi opinionem potuerint, equidem intelligere vix possum. Quid enim? an boves, canes, lupos, feles, pisces in deorum numero habebimus? et quas nobis natura praesidii auxiliique caussa animantes genuit, eas per inscitiam deos iudicabimus? quibus nihil foedius, obscenius, lutulentius ne natura quidem ipsa viderit. 208. Etiamne animalium monstra illa, a quibus hominum generi praecipua incommoda inferuntur, crocodilos, aspidas, serpentes, ceteras feras et immanes belluas in deorum numerum referemus? Quid erit aliud naturam invertere, et ima summis, summa infimis commutare?

Et, quum tantam in his imperitiam barbariamque agnoscamus, tamenne ista penitus inania pertinaciter defendemus? Eademque inscitia cepas, allia, fructus ceteros, qui oriuntur e terra, in deorum numero reposuit Aegyptus. 209. Quae, haud scio, cur longiori oratione refellere sit necesse. Incredibilis est enim eorum absurditas, ut nulla esse possit aut pertinacia aut imperitia tanta, quae non ista aspernetur atque refugiat. Imbres autem, nimbi, procellae si a nostris consecratae sunt, id antiquissimis populi Romani ritibus ac caerimoniis receptum et confirmatum est. Quae tolli aut perturbari, quum et satis firma ratione nitantur, et usu iam ipso confirmata et approbata sint, sine nefario scelere non possunt. 210. Graeciam vero, quam paullo ante laudibus ornavimus, hoc loco non sane laudare possumus, quae Cupidines et Amores satis audacter et temere in gymnasiis aedibusque publicis consecrarit. Quid enim Cupidini aut Amoribus cum gymnasiis? aut quid ea consecratio vel ad considerandum vel ad imitandum afferre potuit honestatis aut boni? LX. 211. Nihil enim temerarium, nihil insipiens in deorum consecratione esse debet, nec, quod ullam vel levissimam aut turpitudinis aut ullius omnino impudentiae suspicionem afferat. Quales videri possunt eorum consecrationes, quorum in rebus probitati pudorique contrariis numen esse potentiaque creditur. Qui ergo ad hominum vitam vel adiuvandam vel excolendam atque exornandam aliquid attulerunt, quique virtutibus rerumque gestarum gloria praestiterunt, eos nemo dubitet, iure deos habitos, divinoque cultu affectos esse. Neque ego ullo pacto auderem hoc primus prodere. Non enim tam studiose, quae laudari possunt, appeto, quam reformidare ea soleo, ex quibus possit aliquid vel levioris culpae redundare. 212. Quum vero et mares et feminas complures in deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima templa veneremur: assentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus. Tantis enim ducibus aberrare non possumus: nec a nobis, sed ab illis ipsis, quos sequimur, rei tam iustae ac debitae ratio reposcetur. Iure enim fecisse putandi sunt, qui, ne quem virum aut feminam praeclare meritam debito honore spoliarent, eorum memoriam sanctam venerandamque esse voluerunt. Nos autem iniuste ageremus, si, quos pari cultu venerationeque dignos cognovimus, eos pateremur silentio praeteriri.

LXI. 213. Neque hoc de te una, mea Tullia, dictum volumus, cuius exstabunt virtutis, prudentiae, doctrinae, continentiae ad omnem aeternitatem impressa vestigia, sed de iis omnibus, quos tali honore dignos aut ipsi vidimus, aut futuro tempore posteritas intuebitur. Nunc autem de te loquar, quam non ego amissam aut mihi penitus ademptam velim dicere, quum illucescat menti meae quotidie magis praeclarissima nominis tui tuarumque virtutum gloria. 214. Vigebis autem memoria, quamdiu monumenta exstabunt illa, quibus eximia consignata sunt tam excelsae laudis testimonia, quae sempiterna fore, quum praestantissima sint, plane confidere debemus. Tibi igitur numquam me debitum persolvisse officium putabo, nisi de me optime meritae, quem eximie coluisti, ac de patria, quam semper ornasti, supremo honore decoravero. Id autem facile consequar, quum is locus, quem tibi delegi, sempiternam habiturus sit religionem. 215. Nostra vero si qua erit ex ea re consolatio, quae magna certe erit, aut si qua laus ex paterna pietate, mihi certe iucundissima acciderit. Nihil enim aliud vel audire vel memoria repetere libentius possum, quam me in eam, quam summe dilexerim summeque diligendam merito suo censuerim, quam maxime pium gratumque esse: quum praesertim in alienos, quia de se optime erant meriti, tam prolixos liberalesque sese et maiores nostri et exteri praebuerint. LXII. 216. Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, qualia multa consecraverunt Aegyptii, quod nullum profecto fuit: si Cadmi aut Amphitryonis progenies aut Tyndari in caelum tollenda fama fuit: huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum coetu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Tu ergo in eo ipso fano, quod ad nominis tui memoriam ac cultum votum dedicatumque est, et laudari te et coli senties. Maxime autem laetaberis in eo, quod et eum tibi, quem maxime debui, honorem persolverim, et me simul iniquissimo fortunae imperio penitus exsolverim. Nosti enim, quam semper alacri fortique animo cunctis casibus restiterim: ut ne me quidem, pulsum patria omnique plane dignitate spoliatum, tam acri impetu frangere ac deiicere fortuna potuerit. 217. Cum inimicis autem quanta contentione decertaverim, quaeque mea fuerit in iis refutandis frangendisque virtus et constantia, norunt omnes, qui varios civitatis nostrae casus curiose notaverunt. Quum vero, Tullia, te mihi extremo loco fortuna ademisset, tum equidem intellexi, quantum illa in rebus posset humanis, quantaque adversus me ipsum vi ac potestate niteretur. Itaque nihil habui, quod dicerem, nisi, Cedo, et manum tollo, quum, tam gravi accepto vulnere, plane dolore perculsus atque afflictus essem. 218. Nunc autem, et praeceptis sapientiae adversus omnem fortunae vim confirmatus et, te consecrata in caelumque recepta, tanta affectus voluptate ac laetitia, quantam animo capere maximam possum, exsultare plane videor, victorque de fortuna ac de omni prorsus dolore triumpho. Tu ergo, quando me insigni et excellenti tuarum laude memoriaque virtutum tam praeclare iuvisti: nunc, ab hominibus seiuncta, non me deserens, sed aliquando respectans, perduc eo, ubi tua tandem collocutione conspectuque fruar; ut et parenti tui amantissimo, quam potissimum optare debes, gratiam referas, et ego multo mihi gratiorem multoque iucundiorem congressum nostrum futurum intelligam, quam insuavis et acerbus digressus fuit.

284. SYNONYMA.

(Mai. in Catal. Codd. Ambros. LVI. qui hoc opus spurium iudicat.)

285.

Q. CICERO
DE PETITIONE CONSULATUS
AD
M. TULLIUM FRATREM.

ARG. Quum tempus instaret, quo M. Tullius Cicero consulatum ex lege annali petere posset, scripsit ad eum Quintus

frater hunc libellum, quo docere fratrem suscepit, quibus rationibus et artibus illud munus, quod mox petiturus erat, consequi certo posset. Quare, quamquam ad ipsum quidem Ciceronem pertinet libellus, tamen omnium honorum petendorum ratio, quae libera republica Romae usu venit, ex eo perspici potest. Primo autem agit de persona, quae petit, c. 1-3, deinde de re, quae petitur, c. 4-13, denique de loco, ubi petitur, c. 14. in quibus singulis fere haec duo spectantur: quae impedimenta obstent et rem difficilem reddant, deinde, quibus ea subsidiis tolli queant.

I. 1. Etsi tibi omnia suppetunt, quae consequi ingenio aut usu homines aut diligentia possunt: tamen amore nostro non sum arbitratus alienum, ad te perscribere ea, quae mihi veniebant in mentem, dies ac noctes de petitione tua cogitanti; non ut aliquid ex iis novi addisceres, sed ut ea, quae in re dispersa atque infinita viderentur esse, ratione et distributione sub uno aspectu ponerentur. Quamquam plurimum natura valet, tamen videtur in paucorum mensium negotio posse simulatio naturam vincere. 2. Civitas quae sit, cogita; quid petas; qui sis. Prope quotidie ad forum tibi descendenti meditatum hoc sit: *novus sum; consulatum peto. Roma est.* Nominis novitatem dicendi gloria maxime sublevabis. Semper ea res plurimum dignitatis habuit. Non potest, qui dignus habetur patronus consularium, indignus consulatu putari. Quamobrem, quoniam ab hac laude proficisceris, et, quidquid es, ex hoc es: ita paratus ad dicendum venito, quasi in singulis caussis iudicium de omni ingenio futurum sit. 3. Eius facultatis adiumenta, quae tibi scio esse seposita, ut parata ac prompta sint, cura; et saepe, quae de Demosthenis studio et exercitatione scripsit Demetrius, recordare; deinde et amicorum multitudo et genera appareant. Habes enim ea, quae novi habuerunt: omnes publicanos, totum fere equestrem ordinem, multa praeterea municipia, multos abs te defensos cuiusque ordinis, aliquot collegia; praeterea studio dicendi conciliatos plurimos adolescentulos, quotidianam amicorum assiduitatem et frequentiam. 4. Haec cura ut teneas commendando et rogando et omni ratione efficiendo, ut intelligant, et qui debent tua caussa, referendae gratiae, et qui volunt, obligandi tui tempus sibi aliud nullum fore. Etiam hoc multum videtur adiuvare posse novum hominem: hominum nobilium voluntas, et maxime consularium. Prodest, quorum in locum ac numerum pervenire velis, ab his ipsis illo loco ac numero dignum putari. 5. Hi rogandi omnes sunt diligenter, et ad eos allegandum est persuadendumque iis, nos semper cum optimatibus de republica sensisse, minime populares fuisse; si quid locuti populariter videamur, id nos eo consilio fecisse, ut nobis Cn. Pompeium adiungeremus, ut eum, qui plurimum posset, aut amicum in nostra petitione haberemus aut certe non adversarium. 6. Praeterea adolescentes nobiles, elabora, ut habeas vel ut teneas, studiosos tui quos habes. Multum dignitatis afferent. Plurimos habes: perfice, ut sciant, quantum in eis putes esse. Si adduxeris, ut ii, qui non nolunt, cupiant, plurimum proderunt. II. 7. Ac multum etiam novitatem tuam adiuvat, quod eiusmodi nobiles tecum petunt, ut nemo sit, qui audeat dicere, plus illis nobilitatem, quam tibi virtutem prodesse oportere. Iam P. Galbam et L. Cassium, summo loco natos, quis est qui petere consulatum putet? Vides igitur, amplissimis ex familiis homines, quod sine nervis sunt, tibi pares non esse. 8. At Catilina et Antonius molesti sunt. Immo homini novo, industrio, innocenti, diserto, gratioso apud eos, qui res iudicant, optandi competitores: ambo a pueritia sicarii, ambo libidinosi, ambo egentes. Eorum alterius bona proscripta vidimus, vocem denique audivimus iurantis, se Romae iudicio aequo cum homine Graeco certare non posse, et ex senatu eiectum scimus. Optima vero censorum existimatione in praetura competitorem habuimus, amico Sabidio et Panthera; quod, ad tabulam quos poneret, non habebat. Quo tamen in magistratu amicam, quam palam domi haberet, de machinis emit. In petitione autem consulatus caupones omnes compilare per turpissimam legationem maluit, quam adesse et populo Romano supplicare. 9. Alter vero, dii boni! quo splendore est? Primum nobilitate eadem: num maiore? non; sed virtute: quamobrem, quod inanius, umbram suam metuit: hic ne leges quidem, natus in patris egestate, educatus in sororis stupris, corroboratus in caede civium: cuius primus ad rempublicam aditus in equitibus Romanis occidendis fuit. Nam illis, quos meminimus, Gallis, qui tum Titiniorum ac Nanniorum ac Tanusiorum capita demebant, Sulla unum Catilinam praefecerat, in quibus ille hominem optimum, Q. Caecilium, sororis suae virum, equitem Romanum, nullarum partium, quum semper natura, tum etiam aetate iam quietum, suis manibus occidit. III. 10. Quid ego nunc dicam, petere eum consulatum, qui hominem carissimum populo Romano, M. Marium, inspectante populo Romano, vitibus per totam Urbem ceciderit; ad bustum egerit; ibi omni cruciatu vivum lacerarit; [in uno] instanti collum gladio sua dextera secuerit, quum sinistra capillum eius a vertice teneret; caput sua manu tulerit, quum inter digitos eius rivi sanguinis fluerent; qui postea cum histrionibus et cum gladiatoribus ita vixit, ut alteros libidinis, alteros facinorum adiutores haberet? qui nullum in locum tam sanctum ac tam religiosum accessit, in quo non, etsi in aliis culpa non esset, tamen ex sua nequitia dedecoris suspicionem relinqueret; qui ex curia Curios et Annios, ab atriis Sapalas et Carvilios, ex equestri ordine Pompilios et Vettios sibi amicissimos comparavit; qui tantum habet audaciae, tantum nequitiae, tantum denique in libidine artis et efficacitatis, ut prope in parentum gremiis praetextatos liberos constuprarit. Quid ego nunc tibi de Africa, quid de testium dictis scribam? Nota sunt: et ea tu saepius legito. Sed tamen hoc mihi non praetermittendum videtur, quod primum ex eo iudicio tam egens discessit, quam quidam iudices eius ante illud iudicium fuerunt; deinde tam invidiosus, ut aliud in eum iudicium quotidie flagitetur. Hic se sic habet, ut magis timeat, etiam si quierit, quam ut contemnat, si quid commoverit. 11. Quanto melior tibi fortuna petitionis data est, quam nuper homini novo C. Caelio! Ille cum duobus hominibus ita nobilissimis petebat, ut tamen in iis omnia pluris essent, quam ipsa nobilitas; summa ingenia, summus pudor, plurima beneficia, summa ratio ac diligentia petendi. Tamen eorum alterum Caelius, etiam quum multo esset inferior genere, superior nulla re paene, superavit. 12. Quare si facies ea, quae tibi natura et studia, quibus semper usus es, largiuntur, quae temporis tui ratio desiderat, quae potes, quae debes; non erit difficile certamen cum iis competitoribus, qui nequaquam sunt tam genere insignes, quam vitiis nobiles. Quis enim reperiri potest tam improbus civis, qui velit uno suffragio duas in rempublicam sicas destringere?

IV. 13. Quoniam, quae subsidia novitatis haberes

et habere posses, exposui: nunc de magnitudine petitionis dicendum videtur. Consulatum petis: quo honore, nemo est, quin te dignum arbitretur, sed multi, qui invideant. Petis enim homo ex equestri loco summum locum civitatis, atque ita summum, ut forti homini, diserto, innocenti multo ille idem honos plus amplitudinis, quam ceteris afferat. Noli putare, eos, qui sunt eo honore usi, non videre, tu quum idem sis adeptus, quid dignitatis habiturus sis; eos vero, qui consularibus familiis nati locum maiorum consecuti non sunt, suspicor, tibi, nisi si qui admodum te amant, invidere. Etiam novos homines praetorios existimo, nisi qui tuo beneficio vincti sunt, nolle abs te se honore superari. 14. Iam in populo quam multi invidi sint, quam multi consuetudine horum annorum ab hominibus novis alienati, venire tibi in mentem certo scio. Esse etiam nonnullos tibi iratos ex iis caussis, quas egisti, necesse est. Iam illud tute circumspicito, quod ad Cn. Pompeii gloriam augendam tanto studio te dedisti, num quos tibi putes ob eam caussam esse amicos. 15. Quamobrem quum et summum locum civitatis petas et videas esse studia, quae tibi adversentur, adhibeas necesse est omnem rationem et curam et laborem et diligentiam. V. 16. Et petitio magistratuum divisa est in duarum rationum diligentiam, quarum altera in amicorum studiis, altera in populari voluntate ponenda est. Amicorum studia beneficiis et officiis et vetustate et facilitate ac iucunditate naturae parta esse oportet. Sed hoc nomen amicorum in petitione latius patet, quam in cetera vita. Quisquis est enim, qui ostendat aliquid in te voluntatis, qui colat, qui domum ventitet, is in amicorum numero est habendus. Sed tamen, qui sunt amici ex caussa iustiore, cognationis aut affinitatis aut sodalitatis aut alicuius necessitudinis, iis carum et iucundum esse maxime prodest. 17. Deinde ut quisque est intimus ac maxime domesticus, ut is amet et quam amplissimum esse te cupiat, valde elaborandum est; tum ut tribules, ut vicini, ut clientes, ut denique liberti, postremo etiam servi tui; nam fere omnis sermo ad forensem famam a domesticis emanat auctoribus. 18. Denique instituendi sunt cuiusque generis amici: ad speciem, homines illustres honore ac nomime; qui etiam si suffragandi studia non navant, tamen afferunt petitori aliquid dignitatis; ad ius obtinendum, magistratus, ex quibus maxime consules, deinde tribuni plebis; ad conficiendas centurias, homines excellenti gratia. Qui abs te tribum aut centuriam aut aliquod beneficium aut habeant aut habere sperent, eos prorsus magno opere et compara et confirma. Nam per hos annos homines ambitiosi vehementer omni studio atque opera elaborarunt, ut possent a tribulibus suis ea, quae peterent, impetrare. Hos tu homines, quibuscumque poteris rationibus, ut ex animo atque ex illa summa voluntate tui studiosi sint, elaborato. 19. Quod si satis grati homines essent, haec omnia tibi parata esse debebant, sicut parata esse confido: nam hoc biennio quattuor sodalitates civium ad ambitionem gratiosissimorum tibi obligasti, M. Fundanii, Q. Gallii, C. Cornelii, C. Orchivii: horum in caussis ad te deferundis quidnam eorum sodales tibi receperint et confirmarint, scio: nam interfui. Quare hoc tibi faciendum est hoc tempore, ut ab iis, quod debent, exigas saepe commonendo, rogando, confirmando, curando, ut intelligant, nullum se umquam aliud tempus habituros referendae gratiae: profecto homines et spe reliquorum tuorum officiorum, etiam recentibus beneficiis, ad studium navandum excitabuntur. 20. Et omnino quoniam eo genere amicitiarum petitio tua maxime munita est, quod ex caussarum defensionibus adeptus es: fac, ut plane iis omnibus, quos devinctos tenes, descriptum ac dispositum suum cuique munus sit. Et quemadmodum nemini illorum molestus nulla in re umquam fuisti: sic cura, ut intelligant, omnia te, quae ab illis tibi deberi putaris, ad hoc tempus reservasse. VI. 21. Sed quoniam tribus rebus homines maxime ad benevolentiam atque ad haec suffragandi studia ducuntur, beneficio, spe, adiunctione animi vel voluntate: animadvertendum est, quemadmodum cuique horum generi sit inserviendum. Minimis beneficiis homines adducuntur, ut satis caussae putent esse ad studium suffragationis; nedum ii, quibus saluti fuisti, quos tu habes plurimos, non intelligant, si hoc tuo tempore tibi non satisfecerint, se probatos nemini umquam fore. Quod quum ita sit, tamen rogandi sunt atque etiam in hanc opinionem adducendi, ut, qui nobis adhuc obligati fuerint, iis vicissim nos obligari posse videamur. 22. Qui autem spe tenentur, (quod genus hominum multo etiam est diligentius atque officiosius:) iis fac ut propositum ac paratum auxilium tuum esse videatur; denique ut spectatorem te suorum officiorum esse intelligant diligentem: ut videre te plane atque animadvertere, quantum a quoque proficiscatur, appareat. 23. Tertium illud genus est studiorum voluntarium, quod agendis gratiis, accommodandis sermonibus ad eas rationes, propter quas quisque studiosus esse tui videbitur, significanda erga illos pari voluntate, adducenda amicitia in spem familiaritatis et consuetudinis confirmari oportebit. Atque in iis omnibus generibus iudicato et perpendito, quantum quisque possit; ut scias, et quemadmodum cuique inservias, et quid a quoque exspectes et postules. 24. Sunt enim quidam homines in suis vicinitatibus et municipiis gratiosi; sunt diligentes et copiosi; qui, etiam si antea non studuerunt huic gratiae, tamen ex tempore elaborare eius caussa, cui debent aut volunt, facile possunt. His hominum generibus sic inserviendum est, ut ipsi intelligant te videre, quid a quoque exspectes; sentire, quid accipias; meminisse, quid acceperis. Sunt autem alii, qui aut nihil possunt, aut etiam odio sunt tribulibus suis: nec habent tantum animi aut facultatis, ut enitantur ex tempore. Hos internoscas videto; ne, spe in aliquo maiore posita, praesidii parum comparetur. VII. 25. Et quamquam partis ac fundatis amicitiis fretum ac munitum esse oportet, tamen in ipsa petitione amicitiae permultae ac perutiles comparantur. Nam in ceteris molestiis habet hoc tamen petitio commodi, ut possis honeste, quod in cetera vita non queas, quoscumque velis, adiungere ad amicitiam; quibuscum si alio tempore agas, ut te utantur, absurde facere videare: in petitione autem nisi id agas, et cum multis et diligenter, nullus petitor esse videare. 26. Ego autem tibi hoc confirmo, esse neminem, (nisi aliqua necessitudine competitorum alicui tuorum sit adiunctus,) a quo non facile, si contenderis, impetrare possis, ut suo beneficio promereatur, se ut ames, et sibi ut debeas: modo ut intelligat, te magni aestimare, ex animo agere, bene se ponere, fore ex eo non brevem et suffragatoriam, sed firmam et perpetuam amicitiam. 27. Nemo erit, mihi crede, in quo modo aliquid virtutis sit, qui hoc tempus sibi oblatum amicitiae tecum constituendae praetermittat: praesertim quum tibi hoc casus

afferat, ut ii tecum petant, quorum amicitia aut contemnenda aut fugienda sit, et qui hoc, quod ego te hortor, non modo assequi, sed ne incipere quidem possint. 28. Nam quid incipiat Antonius homines adiungere atque invitare ad amicitiam, quos per se suo nomine appellare non possit? Mihi quidem stultius nihil videtur, quam existimare esse eum studiosum tui, quem non noris. Eximiam quamdam gloriam et dignitatem ac rerum gestarum magnitudinem esse oportet in eo, quem homines ignoti, nullis suffragantibus meritis, honore afficiant. Ut quidem homo nequam, iners, sine officio, sine ingenio, cum infamia, nullis amicis [septus,] hominem plurimorum studio atque omnium bona existimatione munitum praecurrat, sine magna culpa negligentiae fieri non potest.

VIII. 29. Quamobrem, omnes centurias multis et variis amicitiis, cura, ut confirmatas habeas. Et primum, id, quod ante oculos est, senatores equitesque Romanos, ceterorum ordinum navos homines et gratiosos complectere. Multi homines urbani industrii, multi libertini in foro gratiosi navique versantur, quos per te, quos per communes amicos poteris, summa cura, ut tui cupidi sint, elaborato, appetito, allegato, summo beneficio te affici ostendito. 30. Deinde habeto rationem Urbis totius, collegiorum omnium, pagorum, vicinitatum. Ex iis principes ad amicitiam tuam si adiunxeris, per eos reliquam multitudinem facile tenebis. Postea totam Italiam fac ut in animo ac memoria tributim descriptam comprehensamque habeas; ne quod municipium, coloniam, praefecturam, locum denique Italiae ne quem esse patiare, in quo non habeas firmamenti, quod satis esse possit. 31. Perquiras etiam et investiges homines ex omni regione, eos cognoscas, appetas, confirmes; cures, ut in suis vicinitatibus tibi petant, et tua caussa quasi candidati sint. Volent te amicum, si suam a te amicitiam expeti videbunt. Id ut intelligant, oratione, quae ad eam rationem pertinet, habenda consequere. Homines municipales ac rusticani, si nobis nomine noti sunt, in amicitia esse se arbitrantur. Si vero etiam praesidii se aliquid sibi constituere putant, non amittunt occasionem promerendi. Hos ceteri, et maxime tui competitores, ne norunt quidem: tu et nosti et facile cognosces: sine quo amicitia esse non potest. 32. Neque id tamen satis est, tametsi magnum est, sed non sequitur spes utilitatis atque amicitiae, ne nomenclator solum, sed amicus etiam bonus esse videare. Ita quum et hos ipsos, propter suam ambitionem, qui apud tribules suos plurimum gratia possunt, tui studiosos in centuriis habebis, et ceteros, qui apud aliquam partem tribulium propter municipii aut vicinitatis aut collegii rationem valent, cupidos tui constitueris; in optima spe esse debebis. 33. Iam equitum centuriae multo facilius mihi diligentia posse teneri videntur. Primum cognosci equites; pauci enim sunt: deinde appeti; multo enim facilius illa adolescentulorum ad amicitiam aetas adiungitur. Deinde habebis tecum ex iuventute optimum quemque et studiosissimum humanitatis. Tum autem, quod equester ordo tuus est, sequentur illi auctoritatem ordinis, si abs te adhibebitur ea diligentia, ut non ordinis solum voluntate, sed etiam singulorum amicitiis eas centurias confirmatas habeas. Iam studia adolescentulorum in suffragando, in obeundo, in nuntiando, in assectando mirifice et magna et honesta sunt.

IX. 34. Et quoniam assectationis mentio facta est, id quoque curandum est, ut quotidiana cuiusque generis et ordinis et aetatis utare. Nam ex ea ipsa copia coniectura fieri poterit, quantum sis in ipso campo virium ac facultatis habiturus. Huius autem rei tres partes sunt: una salutatorum, quum domum veniunt, altera deductorum, tertia assectatorum. 35. In salutatoribus (qui magis vulgares sunt et hac consuetudine, quae nunc est, plures veniunt) hoc efficiendum est, ut hoc ipsum mininum officium eorum tibi gratissimum esse videatur. Qui domum tuam venient, iis significato, te animadvertere; et eorum amicis, qui illis renuntient, ostendito, saepe ipsis dicito. Sic homines saepe, quum obeunt plures competitores, et vident unum esse aliquem, qui haec officia maxime animadvertat, ei se dedunt, deserunt ceteros, minutatim ex communibus proprii, ex fucosis firmi suffragatores evadunt. Iam illud teneto diligenter, si eum, qui tibi promiserit, audieris fucum, ut dicitur, facere aut senseris; ut te id audisse aut scire dissimules. Si qui tibi se purgare volet, quod suspectum se esse arbitretur, affirmes te de illius voluntate numquam dubitasse nec debere dubitare. Is enim, qui se non putat satisfacere, amicus esse nullo modo potest. Scire autem oportet, quo quisque animo sit; ut, quantum cuique confidas, constituere possis. 36. Iam deductorum officium, quo maius est, quam salutatorum, hoc gratius tibi esse significato atque ostendito, et, quoad eius fieri poterit, certis temporibus descendito. Magnam affert opinionem, magnam dignitatem quotidiana in deducendo frequentia. 37. Tertia est ex hoc genere assidua assectatorum copia. In ea quos voluntarios habebis, curato, ut intelligant, te sibi in perpetuum summo beneficio obligari. Qui autem tibi debent, ab iis plane hoc munus exige: qui per aetatem ac negotium poterunt, ipsi tecum ut assidui sint. Qui ipsi sectari non poterunt, suos necessarios in hoc munere constituant. Valde ego te volo (et ad rem pertinere arbitror,) semper cum multitudine esse. 38. Praeterea magnam affert laudem et summam dignitatem, si ii tecum erunt, qui a te defensi et qui per te servati ac iudiciis liberati sunt. Hinc tu plane ab iis postulato, ut, quoniam nulla impensa per te alii rem, alii honestatem, alii salutem ac fortunas omnes obtinuerunt, nec aliud ullum tempus futurum sit, ubi tibi referre gratiam possint, hoc te officio remunerentur. X. 39. Et quoniam in amicorum studiis haec omnis ratio versatur, qui locus in hoc genere cavendus sit, praetermittendum non videtur. Fraudis atque insidiarum et perfidiae plena sunt omnia. Non est huius temporis perpetua illa de hoc genere disputatio, quibus rebus benevolus et simulator diiudicari possit: tantum est huius temporis admonere. Summa tua virtus eosdem homines et simulare tibi se esse amicos et invidere coegit. Quamobrem *Ἐπιχαρμεῖον* illud teneto, nervos atque artus esse sapientiae — non temere credere. 40. Et quum tuorum amicorum studia constitueris, tum etiam obtrectatorum atque adversariorum rationes et genera cognoscito. Haec tria sunt: [unum ex iis,] quos laesisti; alterum, qui sine caussa non amant, tertium, qui competitorum valde amici sunt. Quos laesisti, quum contra eos pro amico diceres, iis te plane purgato; necessitudines commemorato; in spem adducito, te in eorum rebus, si se in amicitiam contulerint, pari studio atque officio futurum. Qui sine caussa non amant, eos aut beneficio aut spe aut significando tuo erga illos studio [futura] delinito, dato operam, ut de illa animi pravitate deducas. Quorum voluntas erit abs te pro-

pter competitorum amicitias alienior, iis quoque eadem inservito ratione, qua superioribus, et, si probare poteris, te in eos ipsos competitores tuos benevolo esse animo ostendito. — XI. 41. Quoniam de amicitiis constituendis satis dictum est, dicendum est de illa altera parte petitionis, quae in populari ratione versatur. Ea desiderat nomenclationem, blanditiam, assiduitatem, benignitatem, rumorem, spem in republica. 42. Primum id, quod facis, ut homines noris, significa, ut appareat: et auge, ut quotidie melius fiat. Nihil mihi tam populare, neque tam gratum videtur. Deinde id, quod natura non habes, induc in animum ita simulandum esse, ut natura facere videare. Nam comitas tibi non deest ea, quae bono ac suavi homine digna est. Sed opus est magno opere blanditia, quae, etiam si vitiosa est et turpis in cetera vita, tamen in petitione est necessaria. Etenim quum deteriorem aliquem assentando facit, tum improba est: quum amiciorem, non tam vituperanda; petitori vero necessaria est, cuius et frons et vultus et sermo ad eorum, quoscumque convenerit, sensum et voluntatem commutandus est. 43. Iam assiduitatis nullum est praeceptum; verbum ipsum docet, quae res sit. Prodest quidem vehementer, nusquam discedere; sed tamen hic fructus est assiduitatis, non solum esse Romae atque in foro, sed assidue petere, saepe eosdem appellare, non committere, ut quisquam possit dicere: quoad eius sit, consequi possis, si abs te [non] sit rogatum, et valde ac diligenter rogatum. 44. Benignitas autem late patet; et est in re familiari; quae quamquam ad multitudinem pervenire non potest, tamen ab amicis laudatur, [et] multitudini grata est. Est in conviviis, quae facito et abs te et ab amicis tuis concelebrentur et passim, et tributim: est etiam in opera; quam pervulga et communica; curaque, ut aditus ad te diurni nocturnique pateant, neque solum foribus aedium tuarum, sed etiam vultu ac fronte, quae est animi ianua. Quae si significat, voluntatem abditam esse ac retrusam, parvi refert patere ostium. Homines enim non modo promitti sibi, praesertim quod a candidato petant, sed etiam large atque honorifice promitti volunt. 45. Quare hoc quidem facile praeceptum est, ut, quod acturus sis, id significes te studiose ac libenter esse facturum; illud difficilius et magis ad tempus, quam ad naturam accommodatum tuam, quod facere non possis, ut id aut iucunde [promittas, aut ingenue] neges. Quorum alterum est boni viri, alterum boni petitoris. Nam quum id petitur, quod honeste aut sine detrimento nostro promittere non possumus, (quo modo, si qui roget, ut contra amicum aliquem caussam recipiamus,) belle negandum est, ut ostendas necessitudinem, demonstres quam moleste feras, aliis te [id] rebus exsarturum esse persuadeas. XII. 46. Audivi hoc dicere quemdam de quibusdam oratoribus, ad quos caussam suam detulisset, gratiorem sibi orationem fuisse eius, qui negasset, quam illius, qui recepisset. Sic homines fronte et oratione magis, quam ipso beneficio reque capiuntur. Verum hoc probabile est: illud alterum subdurum tibi, homini Platonico, suadere: sed tamen tempori tuo consulam. Quibus enim te propter aliquod officium necessitudinis affuturum negaris, tamen ii possunt abs te placati aequique discedere; quibus autem idcirco negaris, quod te impeditum esse dixeris aut amicorum hominum negotiis, aut gravioribus caussis ante susceptis, inimici discedunt, omnesque hoc animo sunt, ut sibi te mentiri malint, quam negare. 47. C. Cotta, in ambitione artifex, dicere solebat, se operam suam, quoad non contra officium rogaretur, polliceri solere omnibus, impertire iis, apud quos optime poni arbitraretur: ideo se nemini negare, quod saepe accideret caussa, cur is, cui pollicitus esset, non uteretur: saepe, ut ipse magis esset vacuus, quam putasset: neque posse domum eius compleri, qui tantum modo reciperet, quantum videret se obire posse: casu fieri, ut agantur ea, quae non putaris; illa, quae credideris in manibus esse, ut aliqua de caussa non agantur: deinde esse extremum, ut irascatur is, cui mendacium dixeris. 48. Id si promittas, et incertum est et in diem et in paucioribus; sin autem neges, et certe abalienes, et statim, et plures. Plures enim multo sunt, qui rogant, ut uti liceat opera alterius, quam qui utuntur. Quare satius est ex iis aliquos aliquando in foro tibi irasci, quam omnes continuo domi; praesertim quum multo magis irascantur iis, qui negent, quam ei, quem videant iusta caussa impeditum; ut facere, quod promisit, cupiat, si ullo modo possit. 49. Ac ne videar aberrasse a distributione mea, qui haec in hac populari parte petitionis disputem, hoc sequor; haec omnia non tam ad amicorum studia, quam ad popularem famam pertinere. Etsi inest aliquid ex illo genere, benigne respondere, studiose inservire negotiis ac periculis amicorum, tamen hoc loco ea dico, quibus multitudinem capere possis, ut de nocte domus compleatur; ut multi spe tui praesidii teneantur, ut amiciores abs te discedant, quam accesserint, ut quam plurimorum aures optimo sermone compleantur.

XIII. 50. Sequitur enim, ut de rumore dicendum sit: cui maxime serviendum est. Sed quae dicta sunt omni superiore oratione, eadem ad rumorem concelebrandum valent; dicendi laus, studia publicanorum et equestris ordinis, hominum nobilium voluntas, adolescentulorum frequentia; eorum, qui abs te defensi sunt, assiduitas; ex municipiis multitudo eorum, quos tua caussa venisse appareat: bene ut homines nosse, comiter appellare, assidue ac diligenter petere, benignum ac liberalem esse loquantur et existiment; domus ut multa nocte compleatur; omnium generum frequentia adsit; satisfiat oratione omnibus, re operaque multis; perficiatur id, quod fieri potest labore et arte ac diligentia; non ut ad populum ab iis omnibus fama perveniat, sed ut in iis studiis populus ipse versetur. 51. Iam urbanam illam multitudinem et eorum studia, qui conciones tenent, adeptus es in Pompeio ornando, Manilii caussa recipienda, Cornelio defendendo; excitanda nobis sunt, quae adhuc habuit nemo, quin idem splendidorum* hominum voluntates haberet. Efficiendum etiam illud, ut sciant omnes, Cn. Pompeii summam esse erga te voluntatem, et vehementer ad illius rationes, te id assequi, quod petis, pertinere. 52. Postremo tota petitio cura ut pompae plena sit, ut illustris, ut splendida, ut popularis, ut habeat summam speciem ac dignitatem; ut, etiam si qua possit, ne competitoribus tuis exsistat aut sceleris aut libidinis aut largitionis accommodata ad eorum mores infamia. 53. Atque etiam in hac petitione maxime videndum est, ut spes reipublicae bona de te sit et honesta opinio; nec tamen in petendo respublica capessenda est, neque in senatu, neque in concione: sed haec tibi sunt retinenda, ut senatus te existimet ex eo, quod ita vixeris, defensorem auctoritatis suae fore; equites Romani, et viri boni ac locupletes, ex vita acta te studiosum otii ac rerum tranquillarum, multitudo ex eo, quod dumtaxat oratione in concione ac iudicio

popularis fuisti, te a suis commodis non alienum futurum. XIV. 54. Haec mihi veniebant in mentem de duabus illis commentationibus matutinis, quod tibi quotidie ad forum descendenti meditandum esse dixeramus. *Novus sum, consulatum peto.*

Tertium restat: Roma est, civitas ex nationum conventu constituta; in qua multae insidiae, multa fallacia, multa in omni genere vitia versantur; multorum arrogantia, multorum contumacia, multorum malevolentia, multorum superbia, multorum odium ac molestia perferenda est. Video esse magni consilii atque artis in tot hominum cuiusque modi vitiis tantisque versantem vitare offensionem, vitare fabulam, vitare insidias; esse unum hominem accommodatum ad tantam morum ac sermonum ac voluntatum varietatem. 55. Quare etiam atque etiam perge tenere istam viam, quam instituisti. Excelle dicendo. Hoc et tenentur Romae homines et alliciuntur et ab impediendo ac laedendo repelluntur. Et quoniam in hoc vel maxime vitiosa est civitas, quod, largitione interposita, virtutis ac dignitatis oblivisci solet; in hoc, fac, ut te bene noris, id est, ut intelligas, eum esse te, qui iudicii ac periculi metum maximum competitoribus afferre possis. Fac, se ut abs te custodiri atque observari sciant. Quum diligentiam tuam, tum auctoritatem vimque dicendi, tum profecto equestris ordinis erga te studium pertimescent. 56. Atque haec ita volo te illis proponere, non, ut videare accusationem iam meditari, sed ut hoc terrore facilius hoc ipsum, quod agis, consequare. Et plane sic contende omnibus nervis ac facultatibus, ut adipiscamur, quod petimus. Video nulla esse comitia tam inquinata largitione, quibus non gratis aliquae centuriae renuntient suos, maxime necessarios. 57. Quare, si advigilamus pro rei dignitate, et si nostros ad summum studium benevolos excitamus, et si hominibus gratiosis studiosisque nostri suum cuique munus describimus, et si competitoribus iudicium proponimus, sequestribus metum iniicimus, divisores ratione aliqua coercemus, perfici potest, ut largitio aut nulla fiat aut nihil valeat. 58. Haec sunt, quae putavi non melius scire me, quam te, sed facilius his tuis occupationibus colligere unum in locum posse et ad te perscripta mittere. Quae tametsi ita sunt scripta, ut non ad omnes, qui honores petant, sed ad te proprie et ad hanc petitionem tuam valeant: tamen tu, si quid mutandum esse videbitur, aut omnino tollendum, aut si quid erit praeteritum, velim hoc mihi dicas. Volo enim hoc commentariolum petitionis haberi omni ratione perfectum.

286. QUINTI CICERONIS

VERSUS QUIDAM DE XII SIGNIS.

Flumina verna cient obscuro lumine Pisces:
curriculumque Aries aequat noctisque diique:
cornua quem comunt, florum praenuntia, Tauri:
aridaque aestatis Gemini primordia pandunt:
longaque iam minuit praeclarus lumine Cancer:
languificosque Leo proflat ferus ore calores.
Post modicum quatiens Virgo fugat orta vaporem.
Auctumni reserat portas, aequatque diurna
tempora nocturnis, dispenso sidere Libra:
et foetos ramos denudat flamma Nepai.
Pigra sagittipotens iaculatur frigora terris.
Bruma gelu glacians iubare spirat Capricorni:
quam sequitur nebulas rorans liquor altus Aquarî:
tanta super circaque vigent, ubi flumina Mundi.
At dextra laevaque ciet rota fulgida Solis
mobile curriculum, et lunae simulacra feruntur.
Squama sub aeterno conspectu torta Draconis
eminet: hanc inter fulgentem sidera septem
magna quatit stellans: quam servans serus in alta
conditur Oceani ripa cum luce Bootes.

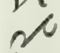
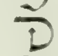
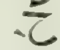
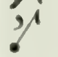
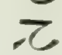
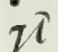
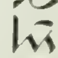
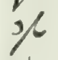
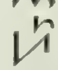
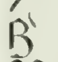
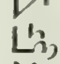
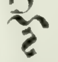
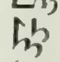
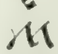
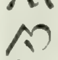
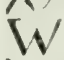
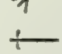
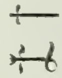
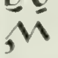
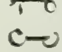
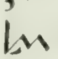
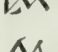
287. EIUSDEM AUT ALIUS EPIGRAMMA DE AMORE FEMINARUM.

Crede ratem ventis; animum ne crede puellis:
namque est feminea tutior unda fide.
Femina nulla bona est: et, si bona contigit ulla,
nescio, quo fato res mala facta bona.

288. DE NOTIS LIBER.

ADNOTATIO.

Romani veteres in scribendo praeter ipsas litteras vel arcanis earumdem in paucorum usum inventis vel compendiariis totarum vocum notis ad festinandam scriptionem excogitatis usi fuisse dicuntur. Illius generis notas ut alii alias (Gell. XVII. 9.), ita Cicero suas usurpasse legitur (ad Div. XIII 6.). Alterius generis notae non singulorum arbitrio fictae, sed certa quadam notariorum lege compositae iam a veteribus collectae sunt et illustratae. Ita natum est notarum lexicon, quod alii ad Tullium Tironem, Ciceronis libertum, alii ad Senecam auctorem referunt, Trithemius Ciceronis esse et a Cypriano amplificatum tradit. Primus enim Trithemius, Abb. Herbipolit., lexici quod nunc vocant Tironiani fragmentum, quod XXX tantum notas complectitur, e codice, quem in ordinis sui monasterio quodam invenerat, edidit (Polygraph. p. 599. sqq. a. 1496.). Hoc in Ciceronis fragmenta ita receptum est, ut notae omitterentur, et earum interpretamenta tantum retinerentur. Deinceps Gruter. syllogen notarum Tironianarum auctiorem Thes. Inscrr. addidit, Senecam Commelinianum secutus. Eamdem codicis Casselani incrementis conspicuam edidit Kopp. (Palaeogr. crit. 1817.) Hunc nos sequi oportebat, nisi e re esse duceremus, aut plane omittere notas Tironianas, aut retinere XXX Trithemii, quas tamquam Ciceronianas solent edere, a Koppianis et numero et figura discrepantes.

	adprobat.		incommodus.
	comprobat.		accommodat.
	improbus.		in modum.
	probus.		admodum.
	probitas.		quemadmodum.
	improbitas.		epistola.
	probabilis.		littera.
	reprobat.		litterae.
	modus.		syllaba.
	modulus.		tempus.
	modestus.		per tempus.
	immodestus.		per idem tempus.
	modicus.		temporalis.
	immodicus.		extemporalis.
	commodus.		homo.

A D N O T A T I O

LOCORUM EMENDATORUM EMENDATIONISQUE FONTIUM.

Emendatorum locorum scriptura prior huius est editionis, posterior plerumque meae anni 1827. utrique adiectis litteris maiusculis. E. Ernestii, L. Lindemanni, O. Orellii, suam cuiusque novissimam, O1. Orellii priorem, O2. eiusdem alteram, S. Schützii, N1. meam priorem, N. posteriorem item meam, editiones hodie in scholis usitatas, significantibus. Litterae minusculae a b c d e hoc est 1. 2. 3. 4. 5. documento sunt, quotum quaeque vox in editionibus O S etc. locum habeat; cj. coniecturam designat. Numerorum emendato vocabulo praescriptorum prior cum commate §um, posterior cum puncto §i versum, ad quem referenda est emendatio, indicat.

1. Lib. I. ad Herennium.

§. 1, 11. *animi moderatione.* N1.2. baO. — 2, 15. *et* omisi ante *pronuntiationem.* — 2,19. *in* omisi ante *locis.* — 4, 3. *inventionem* SN1. *orationem* O1.2.L. — 5, 6. *considerandum est* ESN1. b a O2. — 5, 15. *partes* ES. *partem* O1.2. — 6, 6 sq. *humile erit genus* EN1. a c b O2. — 7, 3. *Dociles auditores* ESN1. *Docilem auditorem* O. sic accommodate proximis. — 8, 17. *potentiam* EN1. *si pot.* O. — 8, 22. *eorum* N1. [*adversariorum*] O1.2. — 10, 13. *exordiemur* N1. [*exordiemur*] O. — 10, 14. **depravatione E. depravata** SO. cf. Cic. 8, 29. — 11, 3. **eiusmodi O. huiusmodi** N1. sic etiam 3, 18. — 11, 23 sq. [*quod — includitur*] cum Aldo, Vict. EO.( ) N1. — 12, 4. *quidque* O. *quodque* N1. — 13, 7. **tragoediis O. a tragoedis** N1. — 13, 12. *lenitatem* O. **levitatem** N1. — 14, 13. **genus est** EN1. *genus* O. — 15, 9. *etsi sequamur* O. *et si sequemur* N1. — 16, 4. *retulit* O. *referri* N1. — 16, 10. *erit* EN1. [*erit*] O. om. Erf. N2. *observanda* S. *conserv.* O. etc. — 16, 14. **quae O. quia** N1. — 16, 15. **quaedam** expunxi post *nova.* — 16, 15. *soli nos* [praeter ceteros] N2. *soli* [nos] **praeter ceteros** O2. — 17, 2. **enim** omisi post **Primum.** — 17, 15. **periculosum** Mss. O. **periculum** cj. ESN1. — 17, 18. *quibus de* O. ba N1. — 18, 9. [*Hermes*] O. *Hermes* N. — 18, 22. *docere* O. *doceri* cj. EN1. *bipartito* E. *bipert.* O. et sic deinceps. — 19, 8. *Sit lex* O. *Si lex sit* N1. — 20, 16. *Tullius* O. *Filius* cj. S. — 21, 5. *id* O. *per id* N1. — 23, 4. *ESCIT* ESN1. *exsistet* O. glossa. — 23, 13. *indutae* O. cod. Lips. *inductae* N1. — 24, 15. *translatio crim. remotio* EN1. c b a O. sed cf. §. 25. — 24, 21. *exerc. amissione* O. b a EN1. — 24, 22. *suppl. sumpsit, cui frater esset* O. Mss. c d e a b N1. — 24, 24. *aperuit* Mss. *aperuisset* cj. O. — 26, 6. *perverterit* Mss. *perverteret* cj. O. — 27, 4. *quaeritur, quare fecerit* Ald. S. b c a O. — 27, 20. *quo (i. e. aliquanto)* O. *qua* cj. Ald. om. SN1.

2. Lib. II. ad Herennium.

§. 1, 3. *artis* recte cf. fin. §. 1. includit O. — 1, 5. *rebus* includit O. — 1, 14. *eaque* O. *ea quoque* N1. — *hoc libro* O. *hoc in libro* E. etc. N1. — 1, 15. *et* etc. *sed* O. — 2, 19. *sequi et quas vitare (vitari* N1.) O. d b e a EN1. — 3, 18. *eiusmodi* O. *huiusm.* N1. — 6, 10. *bono* O2. *bonum* N1. — 7, 11. *qua hora* cj. O. *quo die* mallem; *qua[die]* N1. — 7, 13. *considerabitur* O. *consideratur* congrue verbo *quaeritur* N1. — 7, 14. **scieritne O. et potueritne sciri (scire E.)** N1. S. — 7, 25. *scire* EOS. *scir[i]* N1. — 8, 2. *reus* ex coniectura ESO. **res** N1. E. — 8, 9. Scribe: **num quid in loco praeter consuetudinem fecerit.** — 8, 14. *sensus* EO. *sensuum* N1. S. — 8, 37. **commotum** intellige reum N2. **[se] commotum** O. — 10, 13. *sit* O. *esset* ES. — 11, 7. *quomodo* O. *quo* N1. E. — 13, 7. **pertineat ES. pertinebit** LO. — 14, 3. **quod EO. id, quod** N1. S. — 14, 17. *contra* N1. [*et*] *contra* O. — 14, 20. *expositio* N2. [*et*] *exp.* O. — 15, 16. *partes* O. *partem* EL. *faciant* O. *faciat* ELN1. **qua** N2. **qua [parte] O. qua parte L.** — 16, 5. **interpretantur O. interpretentur ES.** — 16, 10. *utrum* EO. *utra* LSN1. — 16, 11. **arbitrentur EO. arbitrantur L.** — 16, 17. **sententiam O. [in] sententiam** N1. S. — 16, 24. *In praesentiarum* EO. *in praesentia* autem N1.S. — 18, 5. **aut agente ELO. sit agendum** SN1. — 18, 12. **scriptor, an** SN1. **an** L. utrumque om. EO. — 20, 4. **conferemus** cj. SO. **proferemus E.** — 20, 8. **ex hominis O. hominis EL.** — 21, 1. **In assumptiva** * addidi de cj. S. cum O. — 21, 4. *convenit* O. *conveniet* cett. — 22, 13. *si* SN1. *an* cett. — 22, 24. *dicat* O. *dicant* E. — 22, 28. **utile fuisse O. ba EL.** — 24, 1. *Sin* OS. *Si* EL. — 24, 10. **imprudentia ELO. [in] imprud.** N1. S. — 24. 22. *quae* O. *et quae* cett. — 28, 2. **est argumentatio** O. b a cett. — 29. 4. *inducti* O. cf. §. 30. *ducti* EN1. — 34, 15. **praeceteris** dedi cum LO. sed inclusi, om. ES. neque enim est Tulliana dictio. — 34, 16. **infinitae et immod. sunt.** *Hae* LO. om. ESN1. — 37, 13. **in huiusmodi O. ba** ESLN1. — 38, 16. *collocari* E. *explicatione*: enim est caesura versus; *te locari* O. *bene locari* L. — 41, 9. *attulerit* O. *attulit* ESLN1. — 41. 17. *Quid?* SO. *Quod* ELN1. — 44, 6. *constet* EO. *constat* SLN1. — 45, 2. *re altera* O. *altera re* L. *altera* ES. — 45, 18. *vocabulo* EOL. [*de*] *voc.* N1. *de voc.* S. — 45, 31. *commutationem* **O. mutationem** ELSN1. — 46, 4. *his* O. *iis* ESLN1. — 46, 15. *id quod* ELO. *quod* S. — 47, 11. *In qua* O. *Item* ESL. — 47, 12. *oratio[nis enumeratio]* N2. sine uncis EOL. *orationis* om. S. — 49, 2. *ex consulto* EO. *consulto* LS. — 49, 2. *ostendimus — dicimus* OL. *ostendemus — dicemus* ES. — 49, 12. *constat* ELO. *est, qui constat* S. — 49, 13 et 18. *dicimus* — *exponimus* O. *dicemus* — *exponemus* ESL.

3. Lib. III. ad Herennium.

§. 1, 5. **pertinebant** LO. **pertinerent** ES. — 2, 1 et 3. *eiusmodi* O. **huiusmodi** ESL. et sic 17, 9. cf. eae 19, 12. — 4, 5. **disciplinabilem sc. EO. disciplinam aut sc.** SL. — 4, 11. **innocentium O. innocentum** ESL. — 5, 3. **appetere** cj. SN1. *appeti* cett. — 5, 4. **res — indignas viros EL. r. — indignas viris fortibus viros O.** — 5, 14. **similium O. similiumque** ESL. — 5, 16 et 17. *nimium-modum* O. **et nimium—et modum** ESL. — 6, 5. **eiusmodi dicantur O. huiusmodi dicatur** ESL. — 6, 11. **liberalitatem OS. libertatem** cett. — 6, 14. **esse dicemus OS. dicemus** EL. — 8, 19. *Poeno* O. *Poenis* cett. — 9, 13. **in iud. O. iud.** cett. — 10, 8. **comparata O. comparanda** ESLN1. — 10, 5. **animi** SLO. **et animi** EN1. — 11, 7. **quod rectum sit aut O. dabc**ESL. — 11, 8. **ipsius O. noster** cett. — 11, 18. **contrarie O. contraria** cett. — 12, 5. **quo** Lamb. N1. **atque** ESOL. — 14, 5. *haec* O. om. cett. — 14, 11. *fugisse* O. *occidisse* S. — 15, 5. *praedicemus; si* O. *dicamus; sin* cett. — 15, 19. *commendandum* * cj. **ESON 1. considerandum EL.** — 15, 21. *accommodatissime* OL. *commodissime* ES. — 16, 14. *libro secundo* O. baESL. — 17, 10. *nisi* ELO. *non, si* cj. ESN1. — 17, 16. *quod* O. *quia* EL. — 18, 9. *statim re narrata* O. bca ESL. — 19, 4. *egregie* O. *nec egr.* EL. *sed egr.* SN 1. — 19, 17. **est ea O. est** ESL. — 20, 5. *cura* * cj. S. *natura* cett. — **20, 6. ratio** * cj. S. **exercitatio** cett. — 20, 11. [*ad*] om. OL. — 21, 11. *vulneratur* O. *vulnus* cett. — 21, 19. *servandam* ESL. **conservandam O.** — 22, 2. **firmitudinem** LSO. *firm. vocis* E. — 22, 17. *suavitudini* LO. cf. 22, 10. *suavitati* ES. — 23, 18. *continuandae* ELO. *continuae* cj. SN1. — 24, 22. *hilare* O. *hilariter* ESLN1. — 25, 2. *tremebundam vocem* * cj. SN1. *trem. voce* cett. — 25, 3 *mimicae* * cj. ESN1. *mimae* Grut. LO. *mimae* cett. — 26, 1. *et corporis* LO. ba ES. — 27, 9. *sin* SLO. *si* EN1. — 28, 9. *sit ea* O. ba ESL. — 28, 16. *item* O. *ita* cett. atque ita §. 40, 9. — 29, 20. *leonis, aquilae* O. *leones, aquilae,* *quorum* ESLN1. — 31, 8. *in* O. *et in* ESN1. *et si in* L. — 31, 9. *deinde facile est deinceps* LO. *deinde f. e.* E. *f. e. deinceps* SN1. — 31, 19. *Et* ELO. *Iam et* SN1. — 32, 9. *et quamvis* O. *quamvis* ESLN1. — 32, 10. *satis* O. *ad ista* *satis* ESLN1. — 34, 19. **cum imaginibus LO. imag.** ESN1. — **35, 14.** *quod recens audivimus* O. *recens* **audivimus SN 1. audimus EL.** — 37, 7. *aliquas* O. *aliqua re* ESLN1. — 37, 9. *quam rem* O. *quae* [illegible] ESLN1. — 37, 17. *pervagemur* O. **percurramus** ESL. — 38, 18. *notata sit, ea p. videatur insignis* **O. e Ms. T. notatae sint, eae p. videantur** *insignes* ES. *notae* etc. L.

4. Lib. IV. ad Herennium.

§. 1, 3. *exemplis* OL. om. ESN1. — **1, 20. etiam ipsos O. ba ESL.** — 2, 23. *Nam* Paul. Manut. Ven. 1564. **Nam cett.** — **3, 1. summum est O. ba ESLN 1.** — **3, 19. ipsum** OSL. om. EN 1. — **4, 1. auctoritate** OS. *auctoritate* [illegible] ELN1. — 4, 8. *concedent esse* O. ba ESLN1. — 6, 18. *artifices suos* EO. *artificium* SLN1. — 7, 13 **huius rei NL. eius E. Schützius** autem omittit verba: [illegible] **intelligemus.**" Eadem includit N1. — 8, 1. *se* O. *si* cett. *esse* O. *esse* cett. — **8, 4. Igitur OL. Ergo** EN1. *Atqui* S. — 8, 11. *Deinde* ELO. *Denique* SN1. — 9, 1. *su menda non fuisse* [*sic*] *intelligimus* O. deabc ESL. — 9, 8. *aut e* **areis O. [aliud] mercis; aut si E.** — **9, 14. ridiculus LON. ridiculum** ESN1. — 9, 18. *hac* O. *hoc* ESLN1. — **9, 25. arescant O.** *alius, arescant* ESLN1. — 9, 28 *ventrem et cruris* * * O. om. cett. — 9, 30. *poterat considerare* O ba ESLN1. — 11, 5. *hoc* LO. *cui* *quo* ES. — 11, 9. *consuetudinem sermonis* O. ba ESL. — 11, 12 *exclamat* O. *transit* ESL. — 12, 10. *reliquerunt* O *non reliquerunt?* EN1. *non reliquerunt.* SL. — 12, 20. *considerat* SN1. *conside- dat* cett. — 13, 7. *et maiores* O om. cett. — 13, 15. *partem sermonum* O. ba ESL. — 13, 17. *quotiens* O. *quae* ESL. — 13, 26. *et comparatores* O. *a parat.* ESL. — 13, 27. *quod* SO. *quae* EL. — 14, 5. *re* SO. om. ELN1. — 14, 12 *atque acer* ELO. [illegible] SN1 — 15, 7. [illegible] O [illegible] ESLN1 — 15, 18. [illegible] OL. [illegible] SN1 — 15, 20 [illegible] O [illegible] L. — 16, 20. [illegible] OL. [illegible] LS — 1. 4 [illegible] N2. [illegible] S. [illegible] EOL. Liber IV. cap. XII [illegible] in Mss. Paris. 7714. et Monac. Liber V. a cap. XIII incipit. — 18, 27. [illegible] O. *et* ESL. — 19, 4 [illegible] O. [illegible] ESLN1. [illegible] O ba ESLN1. — 19, 13. [illegible] EO [illegible] SL. — 20 [illegible]

quam O. [illegible] ESLN1. — 21, 2. [illegible] O. ba ESLN1. — 21, [illegible] O. [illegible] ESLN1. — 22, [illegible] LO. [illegible] ES. — 24, [illegible] SO. [illegible] ESLN1. — 24, 11. [illegible] OL. ba ESN1. — 24, 28. [illegible] — 24, 30. [illegible] O. ba ESLN1. — 26, 27. *corpus vulnere* O. ba ESLN1. — 28, 13. [illegible] O. [illegible] ESLN1. — 29, 8. *sic* O. om. ESLN1. — 30, 1. *Qui* O. *Quid* ESLN1. — 30, 11. *magis accedit* O. ba ESL. — 31, 1. 5. *Alexandrum — dixerunt* SOL. hic om. EN1. posita demum post verbum *transvolasset*. — 31, 12. *est oblata* O. ba ESLN1. — 32, 1. *proxima* [illegible] O. ba ESLN1. — 32, 12. *ioratone* O. *oratione auditor* ESL. — 33, 3. *oportet dici* O. ba ESL. — 33, 14. *non est licitum* O. cba ESL. — 33, 20. *alicubi* ELO. *ali[cu]bi* N1. *aut ubi* S. — 33, 20. *at* O. *Nam* SL. — 33, 24. *turpe putet* O. ba ESLN1. — 36, 4. *facile hoc* O. ba ESLN1. — 37, 18. *eiusmodi — actionem* O. *huiusmodi orationem* ESL. — 38, 16. *C. Gracchus* O. *C. Gracchi* EL. *Gracchi, Gracchi — comparant* SN1. — 38, 17. *comparat* ELO. *comparant* SN1. — 39, 12. *translatione* ESL. *relatione* O. — 40, 15. [illegible] O. cab ESLN1. — 41, 7. *separatis partibus* O. ba ESLN1. — 42, 1. *sunt positae* O. ba ESLN1. — 42, 8. *cuius* O. *cui* ESLN1. — 42, 15. *utendum raro* O. ba ESLN1. — 42, 20. *non potest app* [illegible] O. cba ELN1. — *(placet)* S. — 42, 22. et 23. *inquiat — inquiat* O. *inquiet — inquit* ESLN1. — 43, 2. [illegible] *propinquis et finitimis* O. dabc ESLN1. — 43, 21. *aut argentum* O. *vel argentum* ESLN1. — 45, 3. *nonnemo sensit idem* [illegible] O. cadb ESLN1. — 45, 20. *nocentium* OL. *nocentum* ESN1. — 46, 18. *ut* O. om. ESL. — Liber quintus capite XXXIV. terminatur in Mss. Paris. 7714. et Monac. Liber sextus a cap. XXXV. initium habet. — 47, 2. *certa* O. om. ESN1. — 47, 11. *sint in civitate* O. cab ESLN1. — 48, 9. *est enim* O. ba ESL. — 48, 29. *nobis* — [illegible] O. *nobis* ESL. — 48, 30. *ad* O. *ac* ESL. Ceterum O. sublato post *aliis* commate verba „*retinetis q. p. i. civitate*" includit. — 48, 3. *quo eos* — [illegible] — *videamur* O. *quod eos minime offendat* [illegible] ESLN1. — 49, [illegible] SO. *ut* EL. — 49, 27. [illegible] LO. ba ES. — 50, 8. [illegible] O. [illegible] ESL. — 50, 10. [illegible] OL. [illegible] ES. — 50, 10. [illegible] O. [illegible] — 52, 5. *promeritis* EO. *meritis* S. *propriis meritis* L. — 53, 13. *est ab isto quicquam* O. dabc ESLN1. — 53, 21. [illegible] SLO. [illegible] LN1. — 53, [illegible] O. ba ESL. — 55, 5. *quod ad haec* [illegible] O. [illegible] ESL. — 55, 10. [illegible] O. ba LSN1. *sic* om. L. — 55, 17. *Quare saepe* O. cf. SN1. *Quia haec secum loquitur sapiens saepe* E. cf. L. — 57, 23. *vitup. est* O. *vitup.* ESL. — 57, 24. [illegible] O. [illegible] ESL. — 58, [illegible] O. *de qua* ESL. — 58, 22. *huiusmodi* O. *eiusmodi* ESL. — 59, 19. *exercitus* O. *exercitum* ESL. — 60, 11. [illegible] LO. [illegible] ES. — 60, 24. *item* O. *ita* ESL. atque ita §. 61, 7. — 61, 1. *oportet* O. *oportebit* ESLN1. — 61, 17. *totae* O. *toti* ESL. — 62, 23. [illegible] OL. ba ES. — 62, 26. *quem* [illegible] O. [illegible] EL. — 62, 27. [illegible] ES. — 62, [illegible] — 66, 8. *factus est consul* O. cab ESL. — 66, 16. [illegible] O. ba ESL. — 66, 18. [illegible] ESL. — 66, 25. [illegible] O. [illegible] — 68, 38. *hilare* SO. *hilaris* EL. — 69, 14. *quicum* OS. *[qui] cum* N1. [illegible] EL. — 69, 25. *oporteat — conveniat* OL. *oportet — conveniet* E. [illegible] *mus, compararetur.*)

AD CICERONIS LIBROS DE INVENTIONE RHETORICA.

His annotationibus designata sunt discrimina scripturae vel a mea editione superiore vel ab Ernestiana abhorrentis, plerumque cum Schutzio vel Lindemanno, vel Orellio, qui saepe utrumque sequitur, concrepantis. Praetermissa sunt autem ea omnia, quae non nisi inversum eorumdem verborum ordinem indicarent, et quaecumque levioris momenti esse vulgo putantur, ac saepe haud multum discrepante sententia confusa huius *et* eius — his *et* iis — iis *et* eis *pronomina, et alia eiusdem generis.*

5. Lib. I.

§. 2. Vs. 17. *materies — inesset* O. *materia esset.* Sed postea ubique *materia.* — 3, 19. *calliditas* * cj. E. *commoditas* cett. — 11, 5. *Et quid* E. *Ecquid* O. — 11, 20. *dicant* * cj. E. *dicunt* O. — 12, 5. *omnia* O. *omnino* SN1. — 13, 9. *eius* O. *constitutionis eius* N1. — 16, 9. *animadverterunt — retulerunt* SO. *—rint —rint* — 18, 4. *Ac* O. *At* N1. — 18, 5. *quum* om. O. — 18, 15. *est ea* O. etc. *ea* E. — 23, 3. *audient* O. *audiunt* N1. etc. — 32, 18. *Thebani aut Troiani* O. *Thebanis aut Troianis* E. etc. — 33, 2. *speciem* * cj. S. *secum* N1. *sicuti* O. — 34, 11. *Omnis — confirmatur* O. *Omnes — confirmantur* E. — 35, 15. *dantur* O. *data* E. — 35, 16. [*considerabuntur*] *in natura.* O sine uncis. — 35, 16. *consideranda sunt* omisi cum O. — 36, 3. *virtutis* O. Graev. *virtutem* cett. — 36, 9. *est autem* LO. *est* E. — 37, 12. *sint* O. *sunt* E. — 38, 11. *aut* SO. *an* ELN1. — 39, 1. *autem est* L. ba O. *est* ESN1. — 39, 9 etc. *faciunt — sunt — possunt — instant — fiunt — consequuntur* SO. *faciant — sunt* etc. ELN1. — 41, 1. *est autem* O. ba L. *est* ES. — 41, 5. *Prudentiae autem* LO. *Prudentiae* ES. — 41, 13. *quo de* EO. *de quo* cod. Oxon. N1. — 43, 11. *offendere* SO. *offendi* ELN1. — 48, 18. [*Horatii — vel ut*] rest. S. e Mss. — 48, 21. *reum* om. O. — 51, 14. *Agesis* O2. *Age* cett. — 51, 15. *utrumne tuum virum malis, an illius?* O2. *virumne tuum an illius malis?* E. — 53, 16. *non* O. *e* N1. — 59, 10. *necessitudine* O. *necessitate* ESLN1. — 63, 8. *quidem quamdam* O2. *quamdam* ES. — 69, 8. *atque* O. *aut* EN1. — 69, 10. *At* O. *Atque* EN1. — 79, 13. *negatur* O. *negetur* EN1. — 79, 14. *una aut utraque ex* O. *ex una aut ex utraque* cett. — 80, 7. *constet* O. *constat* SN1. — 89, 8. *Id quod* O. *Id* cett. — 90, 9. *ut hoc* O. *hoc modo* cett. — 91, 2. *repetitur* O. *petitur* E. — 93, 2. *dicitur atque* O. *ea dicitur, atque* E. — 93, 9. *vivi* O. cod. Turic. *vivere* cett. — 94, 14. *si qui* O. *si quis* E. etc. et sic saepe alias non monito lectore scr. — 94, 15. *vitio* O. *vitiis* — 97, 17. *implicatas* O. *implicitas* ESLN1. more minus Tulliano. — 101, 10. *aut* SO. *an* LEN1. — 101, 16. *remotissimae sint* O. *remotissima sit* ESL. — 102, 12. *Quintus* O. *Quintus est* cett. — 109, 15. *benigne* O. *bene* ELS. — 109, 27. *in quo* SO. *in qua* EL.

6. Lib. II.

§. 3, Vs. 5. *prodiderunt* O. *tradiderunt* cett. — 4, 8. *iis* O. *his* cett. pro crebra permutatione in Cic. codd. — 5, 6. *inscientia* O. *inscitia* cett. — 14, 13. *iam* LO. om. ES. — 15, 3. *illum* O. om. ES. — 27, 2. *reum* * cj. SO. [*r*]*eum* N1. *eum* cett. — 34, 10. *necesse esse* LES. *necesse est* N1. — 37, 7. *in genere* O. *generi* cett. — 38, 8. *earum* cj. S. *eorum* vulgo. — 39, 3. *possint* cj. O. *possunt* vulgo. — 39, 4. *considerasse* O. *considerare* cett. — 40, 6. *iniiciemus* O. *demonstrabimus* cett. — 43, 2. *ecquo* O. *si quo* E. §. 42. *ecqua* bis O. *ecquae* N. — 50, 3. *multa in* O. *multa* cett. — 53, 1. *qui* O. *quis* cett. — 55, 2. *maiori aut minori* O. *maiori aut minori* L. *maiori* N1E. — 60, 9. *iudicatur* O. *iudicetur* E. — 68, 19. *quos nos* O. *quos* E. — 70, 8. *concelebrandae* O. *celebrandae* vulgo. — 70, 9. *statuerunt* O. *statuerint* cett. — 74, 1. *tractare oportebit et* O. *tractari conveniet. Oportebit* cett. — 79, 14. *transferetur* O. *transfertur* ELS. — 83, 7. *se punitum* O. *punitum* ESLN1. — 90, 8. *Sin* O. codd. *Si* cett. — 91, 3. *certissime* O. codd. *certissimi* ed. Iuntin. etc. — 99, 16. *ni sic* EO2. codd. *nisi* O1. — 101, 11. *confessionem* O. codd. cf. §. 103. *confessione* cett. — 103, 7. sq. *in — intendimus* O. *ad — contendimus* S. — 104, 8. *sunt* O. *sint* ELSN1. — 105, 3. *haec* O. om. cett. — 107, 8. [*demonstrabit*] hoc verbum etiam ab O. inclusum e superiore loco repetitum videtur. — 111, 5. *esse dicerentur, qui tunc* O. *dicerentur, quod tamen* cett. — 111, 8. *Hic et* O. Lambin. *Hic ut et* cett. e. codd. — 111, 11. *incidet* LSO. *incidit* EN1. — 113, 8. *eiusmodi* O. codd. ut saepe, cf. §. 130. *huiusmodi* cett. — 113, 12. *quod* O. *quo* E. — 114, 7. *sint, ea experiendo* O. *sunt, ea ex praemio* cett. — 115, 11. *uti* O. *ut* vulgo. — 117, 8. *et ex factis* O. *factis* cett. — 121, 11. *utrimque* O. *utrosque* ESN1. *utrumque* L. — 126, 2. *quod* O. *quo* ESLN1. — 128, 2. *haec* O. *hoc* ESLN1. — 129, 9. *afferre* Lamb. 1. 3. Iunt. *inferre* O. — 132, 10. *quo secius* cj. S. e Cic. 2, 12. O. *quum saepius* cett. — 134, 9. *captiones* * cj. SO. *actiones* vulgo. — 134, 12. *cuicuimodi* O. *cuius[ce]modi* N1. — 136, 3. *dicet* O. *dicit* ESL. — 140, 11. *qui ea* SO. *qui* EN1L. — 149, 9. *ipsis libet* O. *ipse iubet* ESL — 150, 7. *percontatione* LO. [*per contentionem*] N1E. om. S. *cum percontatione* Lambin. — 150, 11. *hac* O. *hac re* ESLN1. — 154, 16. *quaeretur* O. *quaeritur* ESLN1. Paullo ante *narem* O. *narrem* cett. — 159, 7. *modo atque* O. *modo* ESLN1. — 161, 2. *inseruit* vulgo, *inserit* Lambin. — 164, 8. *invectiones — retinentur* Garatonius ad Cic. 51. p. 274. O. *invectio — retinetur* E. — 164, 9. *honesti curam* O. *honestus caram* E. — 167, 5. *existimans — incipiat* O. *existiment — incipiant* ES. — 168, 9. *extrariis* O. *extraneis* ESL. — 169, 11. *posse* O. *difficile* ESLN1. — 170, 8. *Animal* O. *Corpus* ESLN1. — 170, 12. [*necessitudines*] EO. uncis excludit L. omittit S. — 170, 13. *accident* O. *incident* E. — 171, 7. *non est* SO. *non* E. — 172, 2. *si aliquid* O. *ut aliquid* ESLN1. — 174, 10. *huiusmodi* O. *eiusmodi* ESLN1. — 177, 2. *iis* O. *his* vulgo. — 178, 2. *extrariis* O. *extraneis* ESLN1. — 178, 10. *hoc ac* O. *hunc ab* ESLN1.

AD LIBROS DE ORATORE.

In his libris scripturae discrimina editionum E. Ernestianae, S. Schutzianae, O. Orelhanae, M. Mullerianae, Ell. Ellendtianae, ac passim Aldinae iterum collatae, aliarumque in subsidium adhibitarum sunt adnotata.

7. De Oratore Lib. I.

§. 3, Vs. 7. *redundarunt* E. *redundarent* O. — 3, 7. *eis* O 2. *his* cett. — 4, 3. *quisquam* MSO1. *quispiam* O 2. — 5, 8. *prudentissimorum* E. *eruditissimorum* glossa O 2. — 6, 4. *rebus* E. *artibus* Ald. O. — 8, 11. *floruerunt, quam multi sint. Sic* SO. *floruerint* O 2. *floruerunt, quamque multi: sic* Ell. N1. *Sic* om. E. — 16, 7. *Quid enim? quis* N 2. *Quid enim quis* EllO2. *Quis enim* E. — 18, 3. *ac iuris* Ms. Guelf. SMOEll. *aut iuris* E. — 22, 8. *ac* O 2 Ell. *aut* ES. etc. — 31, 1. *est enim* O 2. ba E. etc. — 36, 6. *in conserv.* O. *conserv.* vulgo. — 39, 1. *mosque* Aldus O. *moresque* E. etc. — 42, 3. *sua in iure* O 2. *suo in genere* E. *suo iure* O1. — 43, 5. *putas* OEllS. *putares* E. — 44, 3. *comungitur* Ald. Pearce EllO 2. *contingitur* EN1. — 44, 10. *videare dicere* EllO. *dicere videaris* ES. — 48, 2. *iure et* EllO. *iure aut* ES. — 48, 6. *moris* SEllO. *morum* E. — 53, 3. *ad dolorem* SEllO. *dolorem* E. — 59, 1. *Nec* EllO. *Numquam* ESN1. — 59, 4. *eum, qui* EllO2. *eum dicam, qui* ESN1. — 63, 5. *si optime* EllO2. *si [qu]id optime* N1. *si quid opt.* cj. SM. *si id opt.* E. — 71, 1. *Nam* EllO. *Namque* ESN1. — 72, 3. *volebat* EllO *volebat* cj. ESN1. — 75, 8. *ministras* E. etc. *ministratrices* EllO. e Nonio speciose. — 85, 7. *excitabatur* * Guilielm. SEllO. *exagitabatur* E. etc. — 87, 15. *quae* O. *quam* cj. Walker SM. — 88, 3. *Demostheni* EllO. Mss. (cf. *Carneadi* 8, 61. 9, 80. *Pericli* 10, 59. *Isocrati* 11, 190.) *Demosthenis* ES. — 94, 1. *Itaque* SEllO. *Tumque* E. — 94, 7. *opinione hominum* EllO. *opinione* ES. — 97, 4. *via* Gronov. Ms. EllO. *vi* ES. — 109, 8. *ea quidem* O. ba E. — 112, 3. *ita ei* O. ba E. — 121, 6. *artubus omnibus* O. ba E. — 127, 1. *in ceteris* EllO. *ceteris* ES. — 137, 7. *id* EllO. *illud* ES. — 146, 5. *id egisse* EEllO. *digessisse* cj. Gesn. SMN1. — 149, 2. *aliqua* SEllO. om. E. — 162, 6. *esset* EllO. *esses* ES. — 162, 6. *illam* EllO. *eam* ES. — 168, 8. *ne* EllO. om. ES. — 178, 2. *Oratae* EllO. *Auratae* et sic deinceps ES. — 178, 5. *M.* EllO. om. ES. — 180, 11. *veniret* EllO. *venisset* S. — 180, 14. *autem* SEllO. *voluntatem* — 180, 14. *cum mente* O. *cum tum mente* SEll. — 193, 5. *haec aliena* * Ald. EllO. *antiqua* Wyttenb. MSN1. *aliena* E. — 193, 10. *contemplatur* EllO. *contempletur* EN1. *complectitur* S. de conj. Wyttenb. — 198, 11. *auctore* O. [ ] EEll. om. S. — 202, 14. *labantem* EEllO. *labantem* Lamb. MSN1. — 212, 4. *agendum* EllO. *scribendum* ES. — 213, 6. *et verbis* EllO. *verbis* ES. — 217, 3. *is* O. *ita* EEllS. — 222, 7. *eisum est* O. *visum* ESEll. — 235, 5. *etiam* EEllO. [*et semper praefuerunt*] *et* MN1. *similiter* S. — 241, 9. *in controversiis* EllO. [*in controversi*] E. sine uncis S. — 245, 6. *et in eo* O. *in eo* ESEll. — 246, 10. *in qua* EEllO. *in quo* MS. cod. Guelf. — 253, 2. *peritissimi* OMS. *imperitissimi* ESEll. — 255, 3. [*et*] O. *id* * Heusinger SN1. om. Ell. — 256, 8. *habere videntur* Ald. MSEllO. *videtur* E.

8. De Oratore Lib. II.

§. 2, Vs. 10. *quod, quum essemus* * *eiusmodi* (eruditi scil.) bcda. EO. inclus. post Lamb. Ell. *quod quum esset eiusmodi* cj. Guil. SM. Ego *quod* transposui. — 10, 16. *soles* SEllO. *soleo* E. — 20, 4. *nunc ambulamus* E. etc. [*in*]*ambulamus* S. et M. e Mss. Guelf. — 20, 7. *importunum* E. etc. *inopportunum* Pearc. Lamb. SN1. — 23, 1. *res* * *sese* EllO. *se res* ES. — 23, 3. *effingere — constituere* EllO. *fingere — construere* ES. — 23, 7. *gestiant — cupiant* SMEllO. *gestiunt — cupiunt* E. — 34, 8. [*enim*] inclusit O. om. Mss. Abring. et Erlang. b. — 37, 1. *Et* Ell. *Sed* E. — 37, 5. *cognovit* SM. codd. Guelff. EllO. *cognorit* Gruter. Gronov. E. Olivet. *cognoverit* Lambin. — 38, 6. *est* EllO. *sit* ES. — 43, 2. *oranda* SEll. *or*[*di*]*nanda* N1. *ordinanda* E. *ornanda* al. — 45, 1. *ornamenta dicendi* SEllM. *ornate dicendi praecepta* Grut. Gron. Oliv. Lambin. — 47, 2. *est* EllO. *inest* ES. — 51, 6. *quoque ipsi* EllO. *quoque* ES. — 53, 7. *ornetur* EllO. *ornatur* ES. — 61, 2. *qui* EllO. *quod* ES. — 66, 6. *eis* EllO. ut saepe alias deinceps cf. §. 312. *iis* ESN1. — 72, 18. *aut* Ell. *qui* E. *qui quum* S. — 73, 5. *clypeo* O. *in clupeo* SEll. — 73, 5. *idem* EllO. *idem ille* S. — 79, 1. *Deinde* EllO. *Denique* ES. — 88, 4. *aptis* EllO. *aptum* ES. — 91, 3. *vitiosi* EllO. *vitiosum* MN1. *insigne* S. *vitiose* E. — 94, 4. *Atqui* EllO. *Itaque* ES. — 108, 3. *breviterque uterque* EllO. *absolute breviter uterque* SMN1. — 110, 4. *quod* EllO. *quum* E. — 110, 8. *ex contrariisque* EllO. *et ex contr.* E. — 113, 2. *possint* EllO. *possunt* E. — 116, 9. *in argument.* EllO. *in* om. ESN1. — 117, 3. *isti* EEllO. *ista* cj. ESM. — 122, 11. *Itaque* EllO. *Atque* ES. — 122, 14. *sint* EllO. *sunt* ES. — 124, 11. *posset* EllO. *possit* ES. — 142, 14. *esset* O. *est* ESEll. — 149, 5. *vires, diligentia est* EllO. *vires, haec magna sunt* E. — 155, 1. *ego hoc* EllO. *ego* ES. — 159, 4. *negat* EllO. *neget* ES. — 159, 7. *si qui* O. ut saepe alias, *si quis* vulgo. — 166, 1. *attingit* EllO. *attingat* ES. — 166, 7. *sint* EllO. *sunt* ES. — 177, 2. *audit* EllO. *audiat* ES. — 177, 4. *et quare* EllO. *et id quare* ES. — 177, 4. *ex iisdem* EllO. *iisdem* ES. — 182, 2. *mores et* EllO. *mores* ES. — 183, 2. *excellit* EllO. *excellet* ES. — 185, 8. *permotionibus* EllO. *perturbationibus* ES. — 187, 3. *flatus* SEll. *status* E. — 187, 9. *excipere* EllO. *impellere* ES. — 193, 5. *spondalia* EllO. *e sponda illa* Hermann. M. *spondialia* S. *spondaulia* Salmas. ad Solin. 1, 88. — 193, 10. *At* EllO. *Ut* ES. — 194, 6. *vellem — sim* EllO. *vellem — essem* ES. — 197, 2. [*et Q. meo*] om. O. — 204, 2. [*istam enim ipsam demonstr. — abs te ipso comm.*] N2. quamquam pronomina salva sunt: *istam tamen ipsam* [*dem. — comm.*] EllO. [*abs te ipso comm.*] incl. N1. om. SM. — 214, 5. *Argum.* EllO. *Argum. enim* ES. — 214, 6. *cui* * — *emissum* * Wyttenbach. SMO. *quae — emissa* E. — 219, 8. *facete* O. *facetum* vulgo. — 221, 5. *ipse* EEllO. *ipso* SMN1. — 221, 7. *occurrunt* EllO. *occurrant* E. — 222, 1. *Scaevola* O. *Scaevolam* SEll. — 225, 4. [*funere*] incl. EllO. — 227, 3. *contentio* MSO. cf. §. 230. *concio* E. — 239, 10. *sunt enim* EllO. ba ES. — 249, 9. *hoc rid.* EllO. *ridic.* ES. — 251, 2. *animadv. est* EllO. *est* om. ES. — 255, 5. *Novium* * cj. Schneider SMEllO. *Naevium* E. etc. — 255, 6. *videns percontatur* SEllO. *videt percunctatus* E. — 260, 6. *L. Porcius Nasica* EO. [*Porcius*] incl. Ell. om. MS. — 268, 11. *Tanta* EllO. *Tacita* cj. SM. — 276, 8. *inquit, vocem* EllO. ba ES. — 280, 1. *Est etiam* O. *Etiam* ESEll. — 281, 4. *Albium Granius* EllO. *Albius Granium* ES. — 287, 6. *nolint* MEll. *nollent* E. *nolent* S. — 289, 8. *volet* EllO *vult* ES. — 302, 6. *turpius videri* EllO. ba ES. — 305, 3. *adversariis* N2. *in* incl. EllO. *in adversariis* ES. — 305, 6. *quo, non* O. *quo, ego non* ESEll. — 309, 1. *utilia sunt* EllO. ba ES. — 311, 5. *digredi* O. *degredi* E. — 319, 1. *Sumetur* EllO. *Sumentur* ES. — 319, 1. *eas — non esse communes* EllO. *ea — non esse communia* S. *ea — esse communia* E. — 321, 3. *agitur* EllO. *agitur* ES. — 322, 1. *nefanda* O. *infanda* ESEll. — 324, 3. *trahitur* EllO. *trahitur* E. *trahemus* S. e cod. Guelf.1. — 325, 8. *Samnitium* EllO. *Samnitum* ES. — 325, 10. *proluserint* EllO. *proluserunt* ES. — 327, 7. *imposita* O. *posita* ESEll. — 329, 6. *maiore etiam* EllO. *maiore* ES. — 330, 3. *nec dubium* EllO. *nec si non dubium* ES. — 330, 4. *narrare* EllO. *narrari* ES. — 340, 5. *et breviter* O. *ac breviter* E. — 342, 3. *dat* SEllO. *dat* E. — 367, 11. *inquit* O. *ille inquit* ESEll.

9. De Oratore Lib. III.

§. 2, Vs. 6. *Septembribus* EllO. *Septembris* ES. — 3, 6. *se* EllO. *sese* ES. — 7, 3. *aut ante* EllO. *et ante* ES. — 8, 3. *reipublicae* EllO. *rempublicam* ES. — 9, 1. *Et* EllO *Sed* ES. — 21, 9. *partis* SMEllO. *par*[*ti*]*tis* N1. *partitis* E. — 47, 4. *Tu vero, inquit ille, quoniam* EllO. *Tum ille, Tum quod* E. *Tum ille, Tu vero, quod* Lamb. S. — 59, 12. [*fuit*] includ. EllO. *fuit* ES. — 62, 14. *dicebant* EllO. *dicerent* ES. — 71, 6. [*ipse*] om. MS. includ. EllO. defendit Goerenz. — 80, 7. [*rhetoricum*] — [*moremque*] om. S. includ. EllO. tuetur M. — 82, 15. *tantis tuis* EllO. ba E. — 88, 4. *agitatio* EllO. *agitatione* ES. — 88, 4. *facilis, si usus* EllO. *facilis usus* ES. — 88, 9. *at* EllS. *aut* E. — 92, 3. *saneque* Ell. *sane atque* ES — 100, 3. [*vel oratoribus*] haec glossatoris esse Schützio EllO. videntur, item 100, 7. [*vel poesis vel oratio*] — 109, 8. *definita controversia* Gr. *de finita contr.* EllO. *definitae controversiae* cett. — 110, 4. *vi* EEllO. *aut vi* Lambin. SM. — 115, 8. *ut* EllO. *et* * Pearc. SMN1. *aut* E. — 119, 3. *discrepuit* SEllO. e codd. Guelff. al. et Nonio, *discrepavit* E. — 122, 2. *oratores* EllO. *oratores sumus* ES. — 123, 9. *hauriemus* EllO. *hauriamus* ES. — 125, 3. *re naturalis* SMEllO. *rei natura* E. — 125, 9. *cognorit*, EN1. et N2. operae, *delegerit* codd. Erf. Stephani Pearc. SMEllO. rectius. — 128, 5. *Calchedonio* EllO. *Chalcedonio* (*Χαλκηδονίῳ*) ES. — 135, 5. *elaboravit* EllO. *laboravit* ES. — 136, 5. *aut bellicam* EllO. *ut bellicam* ES. — 138, 2. *vi* EllO. *copia* ES. — 138, 10. *declamator* Ell. *clamator* ES. — 139, 14. *Philolaus Archytam Tar.* EllO. *Philolaum Archytas Tarentinus* ES. — 141, 2. *ipse* EEllO. *ille* * SM. — 141, 7. *Philoctetae* EEllO. *de Philocteta* Heusingero tuente S. — 141, 14. *eloquendi* EllO. *loquendi* ES. — 142, 6. *malet* Lamb. SMEllO. *malit* E. — 144, 4. *erat* SEllO. *esset* E. — 150, 1. *igitur est* EllO. ba ES. — 151, 1. *Itaque* EllO. *Etiam* ES. — 153, 1. *vetustate* EllO. *vetusta et* ES. — 159, 5. *vocabulum propr.* EllO. ba ES. — 166, 8. *victurum* SEllO. *sese victurum* E. — 166, 7. *Achivom* EllO. *Achivum* ES. — 168, 15. *fuvimus* Pearc. SMEllO. cf. Conradi ad Gell. XII, 4. *fuimus* E. — 171, 15. *ut ille vult* EllO. *quod* * *ille volunt* de E. sententia SM. — 177, 8. *Itaque tum* EllO. *Itaque ut* * *tum* SM. secundum Quin til. 9, 4, 69. — 177, 11. [*interim et*] om. SEllO. — 179, 2. *paullum ut* EllO. ba ES. — 180, 13. *caelo Capitolium* EllO. *caelo* ES. — 182, 9. *dactyli e. a. e. sp. pedem* haec Madvig. Henrichsen Ell. omitti volunt, includ. O. — 182, 14. *cadunt* EEllO. *cedunt* SM. — 185, 13. *auribus — modulatur ipsa* EllO. *aures — modulantur ipsa* (*ipsae* E.) S. — 190, 6. *efficiendum* EllO. *Et efficiendum* E. *sed et.* SM. — 191 6. *aut pavone* SEllO. *et pavone* E. — 192, 5. *est* EllO. *sit* ES. — 192, 6. *pauci prima* EllO. ba ES. — 202, 8. *percursio* EEllO. *praecisio* editiones veteres Grut. Gronov. Lamb. Oliv. SM. — 208, 8. *nobis* EN1 et N2. *vobis* recte scripserunt SEllO. (contra §. 190. *nobis* pro *vobis* SM. etc.). — 212, 4. *agimus* O. *agimus* ESEll. — 214, 5. *lamentantem* SEll. *lamentantemque* — 216, 12. *extenuatam* EllO. *atten.* S. — 217, 2. *horum veterum* O. *horum* (*et* addit. Ell.) *veterum* *generum* S. [ ] Ell. — 218, 5. *mi* Ell *mihi* S. — 221, 5. *cultus* Ell. *cultus est* S. — 221, 8. *continens* SEll. *continens* — 227, 8. *et tam ab ipsa* EEll. *sed tam ab ipsa* * — 228 8. [*ut*] *meus ut* om. S. includ. EllO.

AD (10.) BRUTUM.

Haec adnotatio [illegible] (1827.) [illegible] (E.) Ernestii et (S.) Schutzii, modo cum (O.) Orellii ed. secunda [illegible] editionibus [illegible].

§. 6, Vs. 1. *hunc aut* EllO. *hunc autem* ES. — 19, 7. *veterum annalium* ES. de Victoris Pisani cj. *veterum rerum* MO. [illegible] *veteres* ut scriptores, sic annales, non res, pro antiquis vel ante [illegible]. Non desideratur *veterum* de [illegible] tum [illegible] vix ullum est in codd. vestigium. — 30, 1. *Calchedonius* EMO. cf. 9, 32, 128, 11, 12, 39. non *Chalcedonius* ES. quamquam [illegible]. — 31, 1. *His* EMO. *Iis* ES. item §. 63, 7. §. 207, 16. §. 294, 11. §. 305, 8. — 31, 3. *solebat* S. *solebat verbis* EO. [*verbis*] Ell. — 43, 12. *Coriolano* EEllO. [*in*] *Coriolano* N1S. auctore Lambino. — 60, 13. *consulibus* EllO. *consules* ES. — 62, 8. *ad plebem* EllO. *a plebe* ES. — 67, 3. *ne* SEllO. *non* E. — 72, 2. *Liv. qui primus* EO. *Liv. primus* Ell. 2. — 72, 2. *Claudio* EllO. *Clodio* ES. item §. 166, 6. — 72, 8. *Tarenti* EllO. *Tarento* ES. — 72, 8. *scripsit* ESO. *scribit* Ell. cf. Ritschel Parergon Vol. I. p. 57. — 79, 7. *eloquentem aiunt, [illegible]* EllO. *eloquentem, Publii illius eloqu. M. alium* E. — 79, 7. *accepit* [illegible] *accepit* S. — 79, 7. [illegible] EllO. *etiam* E. — 81, 6. *aut quo* EllOS. cod. Guelf. 2. *aut quod* E. Ald. — 89, 15. [*an*] [illegible] N2. sine uncis ES. — 96, 2. *levitas* O. *lenitas* ESEll. — 109, 9. *is omnia* EllO ba ES. — 110, 1. et 7. *His* SEllO. *Iis* E. — 114, 5. *esse* S. e codd. Guelff. EllS. om. E. — 122, 8. *haec* EllO. om. ES. — 129, 5. *truculentus* de Ern. cj. EllO. *trucul. accusator* S. *luculentus patronus* E. — 131, 4. *damni iniuria* EllO. *de iniuria* ES. — 141, 4. *orationem* O. *oratorem* ESEll. — 145, 6. *et iam* EllO. *etiam* ES. — 147, 4. *utebar* EllO. *utebatur* ES. — [illegible] ES. — 165, 1. [illegible] ES. — 167, 8. [illegible] ES. — [illegible] ES. — 175, 9. *Bellienus* EllO. *Bilienus* ES. — 178, 7. [illegible] *la*) Lamb. SEllO. *Aphilia* cett. [*Aphilia*] N1. — 180, 2. [illegible] *aut plane* S. — 180, 3. *et inurb.* SEllO. *aut inurb.* E. — 180, 6. *Gargonium* EllO. *Gorgonium* ES. — 191, 3. *clarum* EllO. *Clarum* ES. — 191, 7. *omnium* EllO. [illegible] S. [illegible] E. — 200, 15. *audiverit* EllO. *audierit* ES. [illegible] 249. — 213, 6. [illegible] SO [illegible] N1. et Ell. sine uncis E. — 214, 10. *clauderet* EllO. *claudicaret* ES. — 218, 2. *obliviscebatur* Victor. [illegible] *aestimatore* SEllO. *aestimatore* E. — [illegible] 253, 8. *si, ut* cog. EllO. *si, cog.* [illegible] SEllO. *ullo* Ald. E. — 312. 6. *nos* [illegible] *quum* Lamb. S.

AD (11.) ORATOREM.

Haec adnotatio continet huius et superioris editionis meae (1827.) scripturam discrepantem, cum (E.) Ernestii, (S.) Schutzii, (O.) Orellii (1845.) et (M.) Meyeri exemplis collatam.

§. 6, Vs. 1. *vero* EOM. om. S. Goerenzio auctore [ ] N1. — 6, 6. *se studio eloquentiae* EOM. bca S. codd. Guelff. — 18, 7. *reapse* O. *re ipsa* ESM. — 21, 4. *vicinus* SO. *ut cinnus* EM. — 25, 4. *adipatae* EMO. *adipale* S. codd. Guelff. Schneider. — 27, 5. *hoc an illo verbo usus sit, huc* SMO. *hoc an illud verbum dixerit, huc* E. — 39, 1. *Calchedonium*, non *Chalcedonium*, cf. Adnot. ad Cic. 10, 30, 4. — 40, 3. *leniter* Muret. SMO. *leviter* E. cf. Adnot. ad Cic. 10, 96, 2. — 40, 4. *cedes* SO. *cedas* EM. — 57, 4. *etiam in dicendo* O. cab ESM. — 64, 5. *miserabile* M. *mirabile* E. — 65, 9. *altius* O. *apertius* EM. *audacius* S. — 74, 8. *probi* O. *probam* ESM. — 82, 1. *parum* EMO. *partum* cj. S. — 82, 10. *alta* MO. *alia* ES. — 83, 2. *iis* O. *his* ESM. item §. 168, 3. §. 175, 9. §. 176, 5. §. 211, 3. *eis* §. 184, 7. — 84, 1. *S. e. pleraque apta* MO. *S. e. pleraeque aptae* E. *Non s. e. pleraque apta* S. — 93, 3. *arce et urbe orba* a*b*de *sum*, ab operis omissum, SMO. cf. Cic. 118, 19. *arcem et urbem orbas* E. — 95, 4. *explicantur — dicuntur* EMO. *explicabuntur — dicentur* Heinsius S. — 100, 6. *Is est enim* MO. acb ES. — 112, 5. *esse dicturos* MO. *dicturos* ES. — 114, 6. *trahi* SMO. *trahi* E. — 124, 5. *tenuis caussa est* O. *tenues caussae* ESM. — 126, 10. *atque ut* S. *atque* EMO. — 127, 8. *etiam faciendum* O. *faciendum* ESM. — 134, 2. *iis ipsis* MO. *ipsis* E. — 135, 16. *commutantur* MO. *commutatur* ES. — 136, 6. *quidquam est aliud* MO. bca ES. — 137, 2. *eadem et una in re* MO. *eamdem et unam rem; et* ES. — 139, 2. *sequitur* Lamb. SMO. *sequatur* E. — 141, 9. *praescriptionum* O. *persecutionum* ESM. — 142, 9. *gloriosum est* O. *gloriosum* ESM. — 144, 4. *nescio cur quum doc.* MO. *nescio doc.* ES. — 146, 15. *Quid erat, cur* EMO. *Quis erat, cui* S. — 149, 7. *est enim* MO. *ut fiat* ES. — 149, 8. *nec id tamen fiet* MO. *nec tamen fiat* ES. — 150, 7. *gravesce* MO. *gravesque* ES. — 155, 27. *centuriam* scribi oportebat, ut O. *armorum* ESM. — 157, 17. *nec tamen eisdem ut* O. [ ] M. *sed * tamen eisdem* E. *sed tamen* S. — 158, 13. *refecit, retulit, reddidit* O. [ ] M. *effecit, extulit, edidit* ES. — 161, 6. *Ita non erat ea offensio* MO. *Ita non erat offensio* E. *Id non erat offensioni* S. — 166, 2. *referendis contrariis* MO. ba ES. — 172, 9. *intensius* MO. *impensius* ES. — 173, 2. *quia* MO. *quid?* ES. — 173, 5. *exclamant* EMO. *reclamant* S. — 174, 3. *illa* MO. *alia* ES. — 176, 8. *etiam temperavit* O. *temperavit* ESM. — 178, 10. *admonente natura* O. ba ESM. — 187, 2. *collatata* EMO. *dilatata* S. — 188, 9. *sesquiplex paean* MO. cf. §. 191. sqq. *sesquipaeon* E. *sesquiplex paeon* S. — 195, 3. *eisdem* O. cf. §. 157. *iisdem* ESM. cf. 253, 2. — 197, 10. *ipsa minus* SMO. *ipsa* E. — 198, 12. *nisi ut* SMO. *nisi aut* E. — 210, 16. *anquirit* MO. *inquirit* ES. — 210, 16. *quid* MO. *quod* ES. — 211, 2. *ipsam* O. *ipse* ESM. — 213, 4. *ipse ille* O. ba ESM. — 215, 11. *longa est* EMO. *longa* S. — 217, 2. *choreus, qui habet tres breves, trochaeus* O. *choreo, qui habet tres breves,* E. *trochaeus, q. h. t. breves,* SM. — 220, 2. *est* O. *inest* ESM. — 222, 12. *se fuisse* MO. *effugisse* ES. — 229, 10. *ne aut* EMO. ba N1. *ut ne* Sirach S. — 232, 8. *pauxillulum* MO. *pauxillum* ES. — 237, 9. *levissima* O. *novissima* ESM.

AD (12.) TOPICA.

Haec adnotatio indicat, quid nova haec mea editio a priore discrepet, collata cum (E.) Ernestii, (S.) Schutzii, (O.) Orellii aliorumque editionibus.

§. 2, Vs. 1. *Quumque tibi* O. *Quam tibi quum* ES. — 2, 4. *illis libris* O. ba ES. — 2, 6. *facile ut* O. ba ES. — 3, 6. *ignoraretur* SO. *ignoretur* E. — 8, 2. *orationem* O. *rationem* ES. — 8, 3. *iis locis* O. *his locis* ES. cf. §. 41, 6. §. 57, 7. §. 73, 15. — 8, 8. *ducuntur* O. Ascens. Lambin. *dicuntur* ES. — 14, 6. [*enim*] O. om. Victor. sine uncis ES. — 16, 2. *argentum omne* O. ba ES. — 21, 4. *amittit* O. *amittet* ES. — 23, 4. *huiusmodi* O. *eiusmodi* ES. — 27, 10. *in intelligentia* Victor. O. *intelligentia* E. — 27, 12. *explicanda est* O. *expl. sunt* ES. — 28, 11. *Sunt etiam* O. ex optimis quibusque libris Mss. *Sunt et* ES. — 29, 16. *inter se, qui* O. bca ES. — 30, 6. *εἴδη* Ascens. O. *ἰδέας* ES. — 31, 5. [illegible] O. [illegible] *dicunt* ES. — 31, 7. *sunt igitur eae* N2S. [*igitur*] *e.* O. *igitur sunt hae* ES. — 32, 10. *tralatione enim* O. *tralatione* ES. — 33, 1. *Partitione* O. *Partitione autem* ES. — 37, 1. *esse putat* O. ba ES. — 37, 4. *ex suo* O. *et ex suo* ES. — 37, 5. *redusse videantur* O ba ES. — 37, 6. *Quo genere* O. *Quo in genere* ES. — 40, 2. *partes persequare* O. ba ES. — 44, 3. *caussa Curiana* O. ba ES. — 45, 9. *ut aliquid* O. *aut aliquid* ES. — 48, 3. *Praeposito — privatur* O. *Praepositio — privat* ES. — 49, 8. *in argumento* O. *argumento* ES. — 50, 2. [*scilicet*] N2. om. O. *scilicet* ES. — 50, 3. *edicto praetoris* Lamb. O. *edicto* ES. — 51, 1. *Ac* SE. Mss. *At* E. — 51, 3. *ad nos* cj. Sch. e Mss. O. *ad ius* E. etc. — 53, 12. *simplex locus* O. ba ES. — 53, 14. *argentum omne* O. ba ES. — 54, 7. *iis unum aut plura* O. *his primum* ES. — 55, 3. *quin* O. *quod non* ES. — 57, 4. *hoc et* O. *hoc est* ESN1. — 58, 6. *sub eam vim* O. *sub ea* ES. — 59, 4. *materia* O. *materiae* ES. — 59, 4. *cetera* O. *et cetera* ES. — 59, 7. *attulerat* O. *attulerit* ES. — 62, 9. *ut qui* O. Mss. *ut* ES. — 65, 8. *consilia* O. Mss. *consilio* ES. — 67, 6. *eloqui* O. *loqui* ES. — 71, 7. *atqui* O. *at, quod* ES. — 71, 7. *Igitur perfecta* O. *igitur. Perfecta* ES. — 73, 4. *qualiscumque est* O. Mss. *qualiscumque* ES. — 74, 5. *magna est enim* O. acb ES. — 74, 7. *quae tum* SO. *quae quum* E. — 75, 4. *quo id* O. *ad quod* ES. — 75, 7. *Staieno* O. *Staleno* ES. cf. Adn. ad 10, 241, 6. — 77, 4. *quaedam opera divina* O. cab ES. — 78, 2. *est autem* O. ba ES. — 79, 4. *et quibusd.* O. *sed quibusd.* ES. — 80, 3. *earum* O. *rarum* ES. — 82, 6. *aut sitne* O. *quum an sit* ES. — 86, 7. *ad laudem, ad gloriam* O. *ad gloriam et ad laudem* ES. — 95, 4. *ea* O. *eae* ES. — 95, 9. *sed appellentur* O. *qui appellantur* ES. — 96, 6. [*an*] O. *aut* ES. — 97, 8. *moratae* Victor. Oliv. SO. *mo[de]ratae* N2. *moderatae* E. — 98, 8. *sint* O. *sunt* ES.

AD (13.) PARTITIONES ORATORIAS.

Haec adnotatio monstrat, ubi haec a superiore editione mea dissentientem scripturam habeat, cum (E.) *Ernestii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii editionibus comparatam.*

§. 3, Vs. 10. *custos* O. *custos est* ES. — 7, 2. Omisi, quod e Cic. 12, 2, 8. repetita videbantur, haec, quae uncis seclusa post verba „*rebus ipsis*" in ed. 1. dederam: *tum ex toto, tum ex partibus, tum ex notatione, tum ex iis rebus, quae quodam modo affectae sunt ad id, de quo quaeritur, et ad id totum, de quo disseritur, tum definitio adhibetur, tum partium enumeratio, tum notatio verbi. Ex iis autem rebus, quae quodammodo affectae sunt ad id, de quo quaeritur, alia coniugata appellantur, alia ex genere, alia ex forma, alia ex similitudine, alia ex differentia, alia ex contrario, alia ex coniunctis, alia ex antecedentibus, alia ex consequentibus, alia ex repugnantibus, alia ex caussis, alia ex effectis, alia ex comparatione maiorum, aut parium, aut minorum.* Om. Oliv. ESO. Seclusere Gruter, Gronov. Lambin. — 8, 2. *ex istis* O. *ex his* ES. — 11, 6. *genere caussarum?* O. *genera controversiarum?* ES. — 12, 6. *in aequali* EO. *in aequa[bi]li* N1. Gruter. *inaequalia* S. — 20, 1. *est autem oratio* O. bca ES. — 21, 3. *lēvium* O. *lenium* ES. — 22, 12, *faciunt* O. *faciant* ES. — 24, 5. *versum* O. *versus* ES. — 32, 3. *sit brevitas ea, quae* O. *est brevitas, eaque* ES. — 39, 3. *clamor, eiulatus,* O. *clamor editus,* ES. — 42, 3. *et factum* O. *factum* ES. — 42, 3. *constat* O. *constet* ES. — 42, 8. *inscientia* O. *inscitia* ES. — 44, 7. *sumpta sunt* O. *sumpta sint* ES. — 45, 4. *est argumenti* O. *sit arg.* ES. — 47, 1. *Est etiam* SO. *Est autem* E. — 47, 3. *nosmetipsos* O. *nosmetipsi* ES. — 52, 1. *restat pars* O. ba ES. — 54, 9. *agendum* S. Ms. Erlang. O. *agenda* E. — 60, 6. *brevi* O. *brevia* E. *breviter* S. — 61, 8. *propositum quasi latior* O. et, mutato verborum ordine, S. *consultatio quasi latior* E. — 62, 8. *sit, sic:* O. *sit;* ES. — 62, 9. *sic: iuste* O. *iuste* ES. — 66, 11. *ex comparatione etiam* O. cab ES. — 68, 7. *transferetur* O. *transfertur* ES. — 68, 9. [*admodum*] incl. O. *admodum* ES. — 73, 4. *oraculis* O. *et oraculis* ES. — 75, 5. *digerenda* Lambin. SO. *dirigenda* E. — 77, 12. [*non turbulentum*] O. apud alios aliter scripta. — 78, 3. [*vulgo autem bonitas*] om. S. (glossema Christianum) [ ] O. — 87, 1. [*Eorum — expetuntur*] includit O. — 90, 6. *atque expolitum* Lamb. *et politum* E. — 91, 7. *gravis est testis. Genus* S. Ms. Erlang. *gravis est. Est genus* E. — 91, 11. *qua via* * SO. *qua vi* E. — 92, 8. *est enim* SO. ba E. — 94, 5. *etiam illa* O. *et illa* ES. — 95, 8. *suppetant — adversentur* EO. *suppetunt — adversantur* S. — 96, 7. *eiusmodi* O. *huiusmodi* ES. — 98, 7. *disceptatur* SO. *disputatur* E. — 104, 11. *fusa* O. [*con*]*fusa* N1. *confusa* E. *diffusa* S. — 106, 3. [*factum*] O. om. Ald. — 124, 2. *tractatur hoc genus* O. bca ES. — 126, 5. *soleat* O. *solet* ES. — 130, 2. *directo* O. *directa* SN1. *directi* E. — 130, 5. *punitio* O. *ultio* ES. — 131, 2. *sunt fontes* SO. ba E. — 133, 6. [*et*] O. *et* ES. — 137, 2. *retrahetur* SO. *retrahatur* E. — 139, 10. *et aut* SO. *aut* E.

AD (14.) LIBR. DE OPTIMO GENERE ORATORUM.

Haec adnotatio scripturam huius editionis meae continet, cum priore discrepantem, collatam cum (E.) *Ernestii*, (S.) *Schutzii*, (O.) *Orellii aliorumque editionibus.*

§. 1, Vs. 4. [*quod minus* * — *Latinis*] spuria iudicat E. om. S. *minus* cj. Lamb. *quo magis* — *Latinis* O. — 1, 5. *cuiusque* O. *quodvis* ES. — 6, 2. *perfectissimus or.* O. *or.* [*peritissimus*] sine uncis E. *or. perf.* S. — 8, 5. *quum careant* O. *quamvis car.* ES. — 9, 7. *quum* O. *quoniam* ES. — 11, 6. *arridere*[*n*]*tur* N. *arriderentur* ES. *riderentur* O. — 14, 3. *Aeschini Demosthenique* O. *Aeschinis Demosthenisq.* ES. cf. §. 6, 6. — 16, 7. *abhorrebit* SO. *abhorreat* E. — 16, 8. *quod* SO. [*quae*] N1. sine uncis E. — 17, 11. *Pacideiano* O. *Pacidiano* ES. cf. Cic. 119, 21. et 89, 4, 2. — 19, 10. *illo* O. *ipso* ES. — 21, 1. *caussa fuit* O. *caussa* ES. — 21, 1. *quum* O. *quoniam* ES. — 22, 6. *tam aut* O. ba ES.

AD (15.) ORATIONEM PRO QUINCTIO.

Haec adnotatio indicat, ubi haec a superiore editione mea dissentiat collata cum (E.) *Ernestii* (B.) *Beckii*, (S.) *Schützii*, (K.) *Klotzii*, (O.) *Orellii aliorumque editionibus.*

§. 24, Vs. 2. *Februarias* KO. *Februarii* EBS. — 30, 9. *essent* EO. *non essent* Muret. Lamb. BS. Mss. Oxon. K. — 39, 8. *eum tum* KO. *eum tu*[*m*] N1. *eum tu* ES. — 53, 4. *concurrisses* EBOK. [*cu*]*currisses* N1. Rufinian. Lamb. S. — 54, 4. *Lucili* KO. *Luculle* EBS. — 57, 10. *nihil* KO. *nil* EBS. — 59, 14. *se* BSKO. *sese* E. — 69, 6. *non erat* KO. *erat* EBS. — 70, 1. *Tametsi* E. *Tamen etsi* BS. Codd. Ox. K. — 75, 13. *negligent* EO. *neglegent* K. *neglexerint* BS. — 76, 1. *Ego* BKO. *Ergo* ES. — 80, 4. *Secusianos* Itin. *Sebusianos* E. *Sepusianos* S. *Segusianos* BOK. — 84, 6. *possessa non sint* EBSK. non om. O. — 86, 12. *latitasse* O. *latitasset* EBSK. — 90, 3. *hoc ipso* KO. *ipso* EBS. — 93, 10. *sibi aut* KO. *sibi* EBS.

AD (16.) ORATIONEM PRO S. ROSCIO AMERINO.

Haec adnotatio continet discrimina scripturae a priore editione mea discrepantis, cum (E.) *Ernestii* (B.) *Beckii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii*, (K.) *Klotzii aliorumque exemplis collatae.*

§. 4, Vs. 7. *debeam* BKO. *debebam* ES. — 27, 3. *filiam* EBO. *sororem* N1. *Nepotis* [*sororem, Balearici*] *filiam* K. om. S. — 34, 1. *Fimbriano simul.* O. *Fimbriae* [*non*] *simil.* EBK. *Fimbriae simil.* S. — 39, 3. *annis maior quadrag.* O. *annos natus magis quadrag.* EBSK. — 51, 9. *quum ruri* EO. *quum rure* K. *qui r.* B. Welske. Matthiae. Möbius. *quod ruri* S. — 81, 3. *in sanguine* O. *sanguine* EBSK. — 95, 4. *cuicuimodi* BSK. *cuiusmodi* E. — 104, 9. *paullo tamen* BSOK. *paullo* E. — 113, 8. [*mandati*] O. — 118, 3. *audacter* O. *audacter* EBSK. — 131, 8. *pernicii* BSO. *pernici* K. *pernicie* E. — 132, 9. Fragmenta h. l. Orellio et Klotzio auctoribus ponere visum est. — 1[illegible], 2. [illegible] *randi* includ. Matth. O. — 132, 10. *Nequid hac aliud* O. *Numquid aliud* EBSK.

PRO (17.) ROSCIO COMOEDO.

Haec adnotatio discrepantem sistit scripturam huius et superioris editionis meae, cum (E.) *Ernestio*, (S.) *Schutzio*, (O.) *Orellio et* (K.) *Klotzio collatam.*

§. 9, Vs. 6. *debere tibi* OK. *debere* EBS. — 13, 5. *iudicavit* EBK. *indicavit* Lambin. SN1. Nauger. — 15, 5. *et advocatio* OK. *advocatio* EBS. — 32, 12. *enim tu* BSK. *enim* E. — 32, 13. *Magno tu* BS. *Magno et tu* EK. — 32, 15. *tu abstulisti* BSK. *abstulisti* Z. — 42, 7. [*index*] secludit O. Verba „*quis est — index*" S. aegre Ciceroniana iudicat. — 49, 10. [*respondit*] includunt S. et O.

Corollarium fragmentorum debetur Orellio, Cic. Opp. Vol. IV, 2. p. 442. Adn. 1.

IN DIVINATIONEM ET VERRINAS.

Haec adnotatio [illegible] *cum* [illegible] *mea* [illegible] *indicat, cum* [illegible] (O.) [illegible], K [illegible], Z. [illegible]

18. Divinatio in Q. Caecilium.

§. 21 Vs. 12. [illegible] SOK. om. EBZ. — [illegible] OKZ. [illegible] EBS. [illegible] — [illegible] O. [illegible] *qui quaestor eius fueris* EBKZ.

19. Actio I.

§. 9, Vs. 3. *aut in al.* BO *aut al.* ES. *aut in al. aut* KZ. — 23, 8. *nequisse* EBOKZ. *nequissent* * Lamb. S. — 51, 1. *diuturnitate* * Hervag. Grut. Graev. ES. *diuturnitatis* BKZ.

20. Actionis II. Lib. I.

§. 11, Vs. 14. *et ex urbibus* KZ. *ex urb.* EBSO. — 19, 10. [illegible] Z. [illegible] K. [illegible] EBSO. — 21, 13. [illegible] KZ. ba EBSO. — 23, 3. *nostri* KZ. *vestri* EBSO. — 28, 17. *eos* KZ. *eo* EBSO. — 31, 3. *in eo elaborari* Z. *et elaborari* K. *in eo laborari* EBOS. — 34, 20. *exspectatus in Galliam* KZ. cab EBOS. — 36, 6. *V et VII nummos* KZ. *XVII nummos* EBSO. — 37, 7. *conscelerata* KZ. *scelerata* EBSO. — 38, 3. *insidiosam* OKZ. *invid.* E. om. S. seclud. B. — 41, 10. *Ille, m. q. esset, Cn. Dolabella* Z. *Ille* om. K. *I. m. q. esset* EBSO. — 50. Verba „*Qua de re — pertinere*" post *oporteret* ab EBS. posita §. 52. extr. reposui cum OKZ. — 53, 11. *suo artificio* KZ. *art.* [*suo*] N2. sine uncis EBO. *suo* om. Ascon. S. — 57, 17. *perscripta* KZ. *descripta* EBSO. — 60, 13. *M. Antonio* KZ. *Antonio* EBSO. — 63, 17. *flagitiose* BOZ. *flagitiosae* ESK. — 65, 15. *domum* KZ. *in domum* EBSO. — 71, 15. *tacu*[*er*]*it* N2. *tacuerit* EBSO. *tacuit* KZ. — 75, 8. *sine Dol.* KZ. *Dol.* EBSO. — 77, 9. *loco* KZ. *locum* EBSO. — 80, 3. *concurrerit* KZ. *concurrerent* EBSO. — 85, 7. *arguebatur* Z. *argueretur* EBSOK. — 87, 4. *Fannio* KZ. *Rabio* EBSO. — 92, 9. *a multis* KZ. *multis* EBSO. — 98, 5. *Ita est: sed* KZ. *sed* EBSO. — 99, 11. *Pr. et Pro Pr.* KZ. *Pr. P. Pr.* EBSO. — 100, 7. *callidissimus* Z. *castissimus* EBSOK. — 108, 5. *his ipsis* KZ. *his* EBSO. — 109, 3. *Furias Fusias* KZ. *Furias* EBSO. — 111, 2. *mercenario prooemioque* vit. typ. Scribi oportuerat *mercenarioque prooemio*, ut est ap. KZ. *mercenario prooemio* EBSO. — 111, 7. *Annaea* KZ. *Annia* EB. — 111, 11. *C. Verres* KZ. *Verres* EBSO. — 114, 9. *quemque* SOKZ. *proximum quemque* E. [*prox.*] B. — 114, 10. *op. si is intestato mortuus esset, ita* Z. *intestatus* K. *op. ita* EBSO. — 114, 12. *dicere* KZ. *docere* EBSO. — 116, 12. *complecteris* KZ. *amplecteris* EBSO. — 117, 13. *hoc postea* KZ. *postea* EBSO. — 119, 14. *illud ipsum* KZ. *illud* EBSO. — 122, 7. *iste virgis* KZ. ba EBSO. — 127, 2. *credetur* BSOKZ. *crederetur* E. — 128, 4. *proferentur* OKZ. *proferuntur* EBS. — 130, 10. „*Qua potestate — verumtamen*" Haec verba ita collocata apud EO. hoc ordine scripta leguntur ap. BSKZ: „*Qua potestate iste permissa, quum esset omnibus in rebus apertissime impudentissimeque praedatus, id* [illegible] *et Q. Tadio* [illegible] — 134, 1. [illegible] KZ. [illegible] EBSO. — 136, 16. [illegible] KZ *et op.* EBSO. — 137, 9. *qui numquam ulla* KZ. *qui nulla* EBSO. — 140, 6. [illegible] KZ. [illegible] EBSO. — 141, 1. *Tutores hoc* KZ. *Tutores haec* EBSO. — 115, 11. *Sex. P. M.* KZ. *L. P. M. Sex.* EBS. [illegible] O. — 115, 11. *NEVE — NEVE* KZ. *NEVE EI — NEVE EI* EBS. [ ] O. — 144, 4. *subierant* Z. *suberant* K *subierunt* EBSO. — 147, 5. *manus pretium* EKZ. *manupretii* Lamb. Garaton. Ascon. BS. *manupretium* O. — 149, 6. *negabat se* KZ. *negabat* EBSO. — 149, 13. *qui pot.* KZ. *quid pot.* EBSO. — 149, 15. *haberet Rabonio?* EBOZ. *haberet Habonio?* K. *haberem**? *Rab.* Lamb. S. — 150, 5. *Nunc ne argutemur* KZ. *Nam quid argutamur* EBSO. — 151, 12. *quum tut.* KZ. *tum tut.* EBSO. — 154, 12. *is uno* SKZ. *is in uno* EBO. — 155, 9. *id quod* KZ. *quod* EBSO. — 157, 4. *conatus sit* BKZ. *con. est* ESO. — 158, 13. *quos quum iste* Z. *quos iste* EBKO. *quos ubi iste* S.

21. Actionis II. Lib. II.

§. 2, Vs. 6. *dicam* Z. *dico* EBSOK. — 5, 9. *nominabat* ZK. *nominavit* EBSO. — 11, 4. *amplissima* ZK. *honestissima* EBSO. — 12, 10. *legationem* ZK. [illegible] EBSO. — 12, 10. *diceret* ZK. *dicerent* EBSO. — 13, 13. *isti* ZK. *illi* EBSO. — 16, 3. *honest. ex Sicilia plurimos* ZK. dabc EBSO. — 22, 2. *petit* OZK. *petiit* EBS. — 23, 2. *Dionis egit?* ZK. ba EBSO. — 26, 16. *ob imperata, ob edicta* N2. *ob edicta, ob imperia, ob indicta* KZ. *ob imperata, ob indicata* EBSO. — 28, 2. *reipubl.* OKZ. *reip.* EBS. — 28, 3. *ordinis nostri* Lambin. SZK. *ordinis* EBO. — 29, 12. *cum his* ZK. *cum illis* EBSO. — 30, 2. *cum consil.* ZK. *in cons.* EBSO. — 35, 10. *pec. relictam* ZK. *pec. venisse* EBSO. — 39, 2. *commonstrem* ZK. *demonstrem* EBSO. — 40, 10. *servassent* Z. *observassent* EBSOK. — 41, 3. *reiectione* ZK. *religione* EBSO. — 42, 7. *turpiorem fore* Z. *turpiorem* EBSOK. — 42, 11. *lege Rup.* ZK. *e lege Rup.* EBSO. — 42, 14. *oraret* ZK. *eum oraret* EBSO. — 44, 2. *iudices* ZK. *iudicium* EBSO. — 44, 6. *a teste* Z. *ipse ad se* EBSKO. — 48, 13. *et dignitatis* ZK. *dign.* EBSO. — 49, 3. *criminibusque* ZK. *et crim.* EBSO. — 49, 8. *quum* ZK *tum* EBSO. — 50, 4. *testibusque* ZK. *et testibus* EBSO. — 50, 9. *civitate illa* ZK. *civitate* EBSO. — 50, 20. *facta est* ZK. *facta* EBSO. — 50, 21. *ponerent* Z. *posuerint* EBSO. *posuerunt* K. — 52, 4. *Iam* ZK. *Sed iam* EBSO. — 52, 11. *quaeso, quo* Z. *quo, quaeso, acc.* K. *quoquam si* EB. *q.* [*si*] O. *quoq.* (*si* om.) S. — 54, 11. *amicorum suorum* ZK. ba EBO. — 55, 2. *interfuerant*, BZKO. *interfueral*, ES. — 55, 3. *Primum* Z. *Primo* EBKS. — 55, 12. *esset ulla* ZK. *esset* EBSO. — 56, 2. *dimittit* K. *dimisit* EBSO — 58, 9. *nisi tecum tum* Z. *nisi tecum* EBSO. *nisi tum* K. — 58, 12. *relictus es* ZK. *sis relictus* EBSO. — 59, 3. *debuit, a quibus* ZK. *debuit, ut a quibus* EBSO. — 60, 5. [illegible] SZK [*iudices*] EBO. — 61, 3. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 62, 10. *potuerat* Z. *poterat* EBSOK. — 64, 12. [illegible] Z. [illegible] EBSOK. — 64, 15. [illegible] *praetura, qua* [illegible] *pr.* ZK. *non totam istius praeturam* EBSO. — 66, 2. [illegible] ZK [illegible] EBSO. — 66, 3. *compromisso* ZK. *compromissis* EBO. — 66, 7. [illegible] Z. [illegible] EBOK. — 67, 7. [illegible] *Hic* Z. [illegible] *Hic* EBSOK. — 67, 11. *ut haec H.* ZK. *ut H.* EBSO. — 70, 13. *et* ZK. *aut* EBSO. — 74, 5. *a Palatio in conventum* ZK [illegible] EBSO. — 75, 2. *Reus* ZK. *Sopatrus* EBSO. — 75, 10. *condemnat.* ZK. *condemnavit.* EBSO. — 76, 9. *tantae luxuriae — desidiae* ZK. *tanta luxuria — desidia* EBSO. — 77, 10. [illegible] ZK. [illegible] *istum* EBSO. — 79, 2. *Statenum* OK. *Stalenum* EBSZ. — 85, 1. *iste cupiditate* ZK. ba EBSO. — 86, 6. *arbitrabatur* Z. *arbitraretur* EBSOK. — 87, 17. *illius* ZK. *ipsius* EBSO. — 88, 13. *eius* ZK. *huius* EBSO. — 90, 17. *haberet* Z. *habuerit* EBOK. — 91, 4. *nona* K. (VIIII. Z.) *octava* EBOS. — 91, 6. *potuerat* ZK. *poterat* EBSO. — 92, 2. *nonam* K. (VIIII. Z.) *octavam* EBSO. — 92, 8. *discedit* ZK. *discessit* EBSO. — 95, 2. *pervenisset* ZK. *venisset* EBSO. — 95, 5. *erat — videbatur* ZK. *erant — videbantur* EBSO. — 96, 9. *esse missurum* ZK. *missurum* EBSO. — 97, 2. *illo* BSZK. *incepto* EO. — 98, 3. *adductus* ZK. *inductus* EBSO. — 99, 5. *condemnari* EBSZK. *damnari* O. — 99, 9. *ad diem non affuissem* ZK. cdab EBSO. — 100, 7. *Sthenii*: *et* ZK. *Sthenii*: EBSO. — 100, 9. *X tribunos* Z. *decem trib.* K. *tribunos* EBO. — 102, 11. *Macros Soluntinus* ZK. *Matro Solentinus* EBSO. — 102, 13. *audierunt — interfuerunt* ZK. *audierint — interfuerint* EBSO. — 104, 3. *promulgata* ZK. *pervulgata* EBSO. — 107, 1. *amplum* ZK. *amplum esse* EBSO. — 108, 6. *ipsi* Z. *ipse* EBSOK. — 109, 4. *amicissimum* ZK. *amicum* EBSO. — 109, 11. *iam Romam* ZK. *iam* om. EBSO. — 110, 13. *ceterorum* ZK. *ceterorumque* EBSO. — 113, 5. *quumque* OZK. *quum* EBS. — 113, 18. *et essent* ZK. *essent* EBSO. — 115, 4. *Vidi* BOZK. *Vide* ES. — 117, 12. *caussa videretur* SOZK. *caussa* EB. — 119, 14. *et quin* OZK. *quin* EBS. — 124, 6. *emptum venerunt illum locum* ZK. badc EBSO. — 127, 10. *iste* Z. *ille* EBSOK. — 127, 12. *Cuium* ZK. *Cuius* EBSO. — 127, 16. *Respondent*, ZK. *Responsum*, EBSO. — 130, 4. *eum mensem qui consequitur mensem comit.* EZK. *eum mensem comit.* BSO. — 133, 11. *pecuniae* ZK. *pecunia* EBSO. — 135, 3. *opus esset* ZK. *esset necesse* EBSO. — 137, 14. *empta* OZK. *erepta* EBS. — 137, 16. *fateare* ZK. *fatebere* EBSO. — 137, 18. *totius* ZK. *istius* EBSO. — 141, 6. et 142, 16. *tricies* Z. *viciens* KS. [*CXX*] *millia* EBO. — 142, 6. *deferemus* OZK. *deferamus* EBS. — 142, 8. *tricies* (*vicies* SK.) — *captum* SZK. *CXX millia — capta* EBO. — 142, 14. *est ista pecunia* ZK. cab EBSO. — 142, 17. *hoc a vobis* ZK. cab EBSO. — 144, 9. *mantestatum* ZK. [illegible] EBSO. — 146, 10. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 147, 10. [illegible] ZK [illegible] EBSO. — 148, [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 148, 14. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 152, 7. *togatum* Z. [illegible] K. [illegible] EBSO. — 154, 2. [illegible] ZK ba EBSO. — 154, 17. [illegible] ZK. ba EBSO. — 155, 14. [illegible] K. [illegible] OZK. [illegible] E. [illegible] ES. — 156, [illegible] *prae* OZ. *pro* EBSK. — 156, 19. [illegible] ZK. [illegible] EBSO — 157, 10. *declarabit* ZK. *declararet* EBSO. — 158, 2. [illegible] Z. [illegible] EBSKO. — 158, 4. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 158, 8. [illegible] ZK [illegible] EBSO. — 159, 1. *Rhodii, qui* ZK. *quum Rhodii* EBSO. — 159, 1. *prope soli bellum illud* ZK. cdab EBSO. — 159, 2. *gesserunt* ZK. *gesserint* EBSO. — 159, 3. [illegible] ZK [illegible] EBO. *et quum regis* S. — 160, 3. *remoti* ZK. *remotissimi* OEBS — 160, 5. *abiecta* ZK. *ablata* EOBS. — 160, 13. *Syracusis* Z. *Syracusanus* EBOKS. — 160, 15. *illic* ZK. *illuc* EBOS. — 161, 5. *attigit* OZK. *attingeret* EBS. — 161, 13. *voluerunt* ZKOB. *voluerant* ES. — 162, 3. *Centuripinorum magistratus* ZK. *Centuripinum magistratum* ESOB. — 162, 5. *minatur* ZK. *iis minatur* ESOB. — 163, 8. *Romanum* ZK. *Romanorum* EBSO. — 165, 5. [illegible] Z [illegible] SK. *CXX* [illegible] EBO. — 168, 10. *oppositis* ZK. *positis* EBSO. — 170, 5. *his ferebat* N2. ba Z. *iis ferebat* EBSO. ba K. — 172, 7. *etiam ille* ZK. ba EBSO. — 173, 2. *ea se* OZK. ba EBS. — 173, 6. *caput suum* ZK. ba EBSO. — 176, 1. *Ac* ZK. *At* EBSO. — 177, 3. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 181, 2. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 182, 2. [illegible] ZK. *eorum* EBSO. — 183, 9. *Canuleiani. Non* Z. *Canuleii. Iam non* EBSOK. — 183, 11. *tantum Melitensium* Z. *tantam Melitensem vestem* EBSOK. — 183, 13. *tantum tibi* ZK. ba EBSO. — 186, 6. *pecunias* ZK. *pecuniam* EBSO. — 186, 7. *Quod erit* ZK. *Erit* EBSO. — 187, 6. *C. Verr.* ZK. *a C. Verr.* EBSO. — 187, 12. *is esset* ZK. ba EBSO. — 187, 20. *teneretur* ZK. *contineretur* EBSO. — 188, 13. [illegible] Z. [illegible] EBSOK. — 190, 8. *cognoveris* [illegible] Z. *cognoris* EBSOK.

22. Actionis II. Lib. III.

§. 2, Vs. 9. *vi quad. mag. nec.* Z. *ut quad. mag. nec. ratione* EBSOK. — 5, 5. [illegible] ZK. *moleste* EBSO. — 7, 2. *decrevisset* ZK. *decresset* EBSO. — 7, 14. *industriam* Z. *industrias* EBSOK. — 8, 13. *vixerint* ZK. *vixerunt* EBSO. — 10, 10. *fere* SOZK. *et re* EB. — 16, 20. *qui* ZK. *quae* EBSO. — 19, 5. *Romanus* Z. *Romanus idem* EBSOK. — 20, 7. *posset* ZK. *possit* EBSO. — 20, 13. *posset* Z. *possit* EBSOK. — 23, 19. *solus* BOZK. *solius* ES. — 33, 7. *quod* ZK. *quum* EBSO. — 34, 8. *reliqui est* ZK. *reliquit* EBSO. — 34, 9. *possit* ZK. *posset* EBSO. — 34, 14. *quia* ZK. *qui non* EBSO. — 38, 4. *ne quis — rogatur* ZK. *ne — rogantur* EBSO. — 40, 22. *vendidisti* Z.

vendidi EBSOK. — 42, 16. *C. Marcellus* BSOZK. *M. Marc.* E. — 43, 3. *posteritatem* BSOZK. *posterum* E. — 43, 8. *te praetore* ZK ba EBSO. — 43, 15. *potuerat* ZK. *poterat* EBSO. — 44, 10. *inductus* ZK. *adductus* EBSO. — 44, 13. *ex prov.* Z. *de prov.* K. *in prov.* EBSO. — 46, 8. *ipse accepi* Z ba EBSO. *ipse* om. K. — 47, 8. et 56, 1. *Murgentinus* ZK. *Morgantinus* EBSO. — 48, 16. *add. bene de republica, bene de p.* ZK. *add. bene de p.* EBSO. — 49, 4. *oratio* Z. *ratio* EBSOK. — 51, 14. *haberet* EZK. *haberent* BSO. — 52, 11. *ac locupletissimos* ZK. haec verba om. EBSO. — 53, 11. *magnoque* ZK. *magno* EBSO. — 54, 6. *Volusium* ZK. *Volusianum* EBSO. — 55, 2. *Menaeni* ZK. *Meneni* EBSO. — 63, 5. *nemo abs te interrog.* Z. *nemo int.* EBSOK. — 63, 15. *alium antea* ZK. ba EBSO. — 64, 4. *furta antea* ZK. ba EBSO. — 65, 5. *vivere* ZK. *inire convivium* EBSO. — 65, 10. *quaestu maximo* ZK. ba EBSO. — 66, 19. *iudices,* ZK. *iudicia et* EBSO. — 67, 7. *vi ac minis* ZK. cba EBSO. — 67, 10. *occupare* Z. *occurrere* EBSOK. — 69, 21. *suas sibi* Z. ba EBSOK. — 70, 9. *istius* ZK. *ipsius* EBSO. — 71, 3. *perspexit* ZK. *perspexerit* EBSO. — 71, 4. *aratorum* ZK. *arationum* EBSO. — 71, 7. *pretium dilig.* N2. *pretia dil.* ZK. ba EBSO. — 72, 5. *lucri* ZK. *lucrum* EBSO. — 73, 6. *exiguntur* ZK. *exigentur* EBO. — 73, 15. *LX* EBOZK. *CXXIX* S. — 73, 15. *At* ZK. *An* EBSO. — 74, 13. *defensio non potest* Z. *defensione non potes* EBKO. — 75, 8. *modiûm* Z. *medimnûm* EBS. — 75, 8. *item istius* Z. ba EBK. — 75, 12. et 13. *modiûm* Z. *medimnûm* EBSO. — 75, 14. *tantum* S. *tantum triticum* EBO. — 76, 3. *modiûm XXVDCC* ZO. *medimnûm XXV millibus* EB. — 76, 3. *illa sua* Z. *illa* EBSOK. — 77, 9. *recidisset* ZO. *redisset* EBS. *resedisset* K. — 77, 14. *VIIIC* ZO. *XXXV* EBSK. — 77, 19. *DC* ZO. *CIↃCIↃCIↃDC* EBSK. — 77, 21. *medimnis VIIIC* OZ. *medimnûm XXXV* EBS. *DↃMMMC* K. — 77, 21. *VIIC* Z. *XXXI et CCCC* EBS. *IↃↃMMD* OK. — 78, 2. *ad quem iste* ZK. *qui ad istum* EBSO. — 78, 15. *tantum dare* ZK. ba EBSO. — 78, 16. *modiûm* OZK. *medimnûm* EBS. — 79, 2. *de Docimo* ZK. *Doc.* EBSO. — 79, 3. *Atque* ZK. *At* EBSO. — 79, 4. *quidquam sibi* ZK. ba EBSO. — 79, 5. *XII* ZK. *XV* EBSO. — 79, 15. *enim iam* ZK. *enim* EBSO. — 80, 9. *iste* ZK. *ipse* S. *ipso* EBO. — 81, 12. *aliquot senatus consultis* ZK. *illius SCtto* EBSO. — 82, 4. *legem* ZK. *lege* EBSO. — 83, 4. *Tertiae, tritici — (mill. om.)* ZK. *trit. — mill.* ES. [ ] BO. — 83, 21. *eripiet aut ulla larg.* Z. dabc EBSO. — 84, 1. *totum g. int.* N2. cab EBSO. bac ZK. — 84, 9. *dari* OZK. *dare* EBS. — 86, 1. *Quid vero?* ZK. *Q. ergo?* EBSO. — 86, 8. *accedunt* ZK. *accedant* EBSO. — 86, 9. *XII modiûm* ZK. *CIↃCIↃCIↃ medimnûm* EBSO. — 89, 2. *litt. publicis. Litterae publicae.* ZK. *litt. recita ex litt. publ.* EBSO. — 89, 13. *medimna* OZ. *medimnus* EBS. *med.* K. — 90, 8. *vendidisti* ZK. *vendidi* EBSO. — 90, 8. *datum esse* ZK. *datum* EBSO. — 93, 2. *Arabat — nemini est* BOZ. *arator. (Arabat is — nemini est)* K. *arator. Is agrum in Segestano (nam commercium in eo agro Panormitanis est)* ES. — 93, 6. *millibus et medimnis* ZK. *millibus et* EBSO. — 93, 8. et sic deinceps *C. Annaeus* ZK. *Anneius* EBSO.

— 96, 2. *multi* ZK. *inulti* EBSO. — 96, 3. *equites Romanos* ZK. *equitem Romanum* EBSO. — 97, 8. *decumanos* ZK. *in decumas* EBSO. — 99, 7. *medimnum* ZK. *modiûm* EBSO. — 99, 11. *et praeterea* ZK. *praet.* EBSO. — 100, 8. *VIIICC* ZK. *CIↃCIↃCIↃCC* EBSO. — 100, 14. *sint* ZK. *sunt* EBSO. — 100, 14. *sed quae* ZK. *quae sed* EBSO. — 102, 2. *factae sunt* ZK. *pactae sint* ESO. *pacta sint* B. — 103, 7. *hominum* ZK. *hom.* om. EBSO. — 103, 14. *Enguinam* ZK. *Engynam* Cluver. Graev. EBSO. — 103, 15. *Inensibus* ZK. *Hennensibus* EBS. *Ennensibus* O. — 103, 17. *Citarinos* EZ. *Cetarinos* BSOK. — 103, 22. *relictum aut remiss.* OZK. cba EBS. — 104, 3. *ego agrorum* ZK. ba EBSO. — 104, 8. *in Sicilia nullum* ZK. cab EBSO. — 106, 15. *H-S L.* ZK. *L H-S Millia.* EBSO. — 106, 17. *lucri* ZK. *millia lucri* EBSO. — 108, 17. *poss. habent* ZK. ba EBSO. — 109, 10. *fuerint* ZK. *fuerunt* EBSO. — 109, 16. *audistis* ZK. *audistis* EBSO. — 110, 10. *decumanos* ZK. *decumanum* EBSO. — 111, 6. *capiam* ZK. *faciam* EBSO. — 112, 5. *se tabulas* ZK. ba EBSO. — 112, 13. *omnes arat.* ZK. ba EBSO. — 112, 17. *iugero* ZK. *iugere* EBSO. — 112, 22. *sint* ZK. *sunt* EBSO. — 113, 4. *essent* ZK. *erant* EBSO. — 113, 5. *exararent* ZK. *ararent* EBSO. — 113, 7. *oportebat* ZK. *poterat* EBSO. — 113, 10. *emerent* ZK. *emeret* EBSO. — 113, 13. *aut* ZK. *an* EBSO. — 113, 15. *id quod* ZK. *quod* EBS. — 114, 1. *ostendam* Z. *ostendo* EBSOK. — 115, 13. *hisce* ZK. *his* EBSO. — 115, 14. *quid* Z. *quid lucri* EBSOK. — 116, 2. *XXX* ZK. *XXX millia* EBSO. — 116, 3. *CCXVI* ZK. *CCXVI millibus* EBSO. — 116, 4. *(CCXXIV)* scribe potius *CCCXXIV* ut ZK. *CCCXXIV millia* EBSO. — 116, 6. *fit* ZK. *id est* EBSO. — 116, 8. *CCCLX* ZK. *CCCLVI* EBSO. — 116, 13. *singulos semis acc.* ZK. *quinque access.* EBS. — 116, 16. *accedant* ZK. *accedebant* EBSO. — 118, 17. *millia nummum* ZK. *millia* EBSO. — 120, 12. *LXXXIV* ZK. *LXXXIII* SO. *LXXXVIII* E. — 120, 13. *Duo* ZK. *Unum* ESO. — 120, 16. *CLXXXVII* ZK. *CLXXXVIII* EBSO. — 120, 17. *LXXXVII CI aratores unus* ZK. „*CI* — *LXXXVII aratores unus (CI — LXVII.* vitio typographor. E.) BSO. — 120, 21. *CCLII* ZK. *CCLVII* EBSO. — 120, 22. *CXXXII* ZK. *CXXXVII* ESO. — 120, 27. *litteris publ.* ZK. ba EBSO. — 122, 8. *ostendo test. et publ. hon. civ. et priv.* K. *doceo litteris civ. et priv.* EBSOZ. — 122, 9. *virorum* ZK. *virorum testimoniis* EBSO. — 124, 2. *summa vi* ZK. *summa* EBSO. — 124, 2. *a me opera* ZK. cab EBSO. — 124, 5. *offendisti* ZK. *offendi* EBSO. — 124, 9. *modo* ZK. *quod* EBSO. — 124, 10. *non ulla* scribendum erat, quod et reponendum. *nulla* ZK. EBSO. — 124, 12. *dicit* ZK. *dicat* EBSO. — 127, 7. *deiectos* Z. *deiectos, eiectos* EBSK. — 127, 16. *pop. Rom. commoda* ZK. cab EBS. — 129, 6. *pervagatum* ZK. *pervulgatum* EBS. — 130, 6. *conetur* ZK. *conentur* EBS. — 132, 9. *L. Rubrius* ZK. *P. Rubrius* EBSO. — 134, 3. *illorum* ZK. *eorum* EBSO. — 134, 9. *profecto* OZK. *non profecto* EBS. — 135, 12. *socium in decumis* ZK. cab EBSO. — 135, 15. *tantis erunt* ZK. ba EBSO. — 136, 2. *nemo est, quin audisse se* ZK. *quum nemo esset, quin hoc se audisse* EBS. [*quum*] etc. O. —

137, 22. *sibi putant* Z. (*sibi esse putant*) K. *putant* EBSO. — 137, 23. *sibi totam* ZK. ba EBSO. — 138, 9. *statuas alium* Z. *statuas* EBSOK. — 140, 5. *Estne* ZK. *Est* EBSO. — 140, 6. *possit? Est.* ZK. *potest.* EBSO. — 140, 20. *H-SV* Z. (*IↃↃ* K.) *H-SV millia* EBSO. — 141, 12. *agitatum* ZK. [*excogitatum*] EBSO. om. S. — 143, 3. *habeam* Z. *haberem* EBSOK. — 144, 14. *vobis magis hoc* ZK. bca EBSO. — 147, 18. *plus decumam* ZK. *plus decuma* EBSO. — 148, 2. *atque al. quid. agr. prop. mag. dec. vendidisse* Haec verba quae habet Z. om. EBSOK. — 148, 5. *CCXII* BSO. *CCXVI* EZK. — 148, 9. *ipse Alba* ZK. *Alba* E. — 149, 9. *procuratorem (non procuratores)* ZK. *procurare* EBSO. — 149, 10. *tuum negotium agere* ZK. *negotium* EBSO. — 152, 1. *manifesta* cj. *manifesto* EBSOZK. — 153, 5. *hoc ipse* Z. *hoc ipso* EBSOK. — 154, 10. *quod adscribit* Z. *quod adscripsit* EBSO. *quoniam scribat* K. — 154, 14. *praetoris exist.* ZK. ba EBSO. — 155, 3. *non illum putem* N2. bac ZKEBSO. — 155, 17. *habebere* BSOZ. *haberere* E. *habebis* K. — 155, 20. *est* Z. *sit* EBSOK. — 155, 23. *dare, profundere oportere* SK. *d. p. opponere* B. *d. p. apponere* O. *da, profunde, oppone* E. — 156, 10. *errat* BSO. *erravit* E. — 156, 11. *et per se* N2. *per se* EBSOZ. — 156, 13. *arbitratur* BSO. *arbitrabatur* E. — 156, 21. *ei* ZK. *ei Verri* EBSO. — 157, 4. *Concedisne* Z. *Concedesne* EBSOK. — 157, 12. *Volent* ZO. *Volunt* EBSK. — 157, 16. *ac* ZK. *his* EBSO. — 157, 21. *se insinuet* ZK. *insinuet* EBSO. — 158, 10. *recup. in aratorem* ZK. cab BSO. *in aratorem* verb. om. E. — 159, 6. *iste* ZK. *ille* EBSO. — 160, 9. *facere* ZK. *agere* EBSO. — 160, 10. *patris* ZK. *patri* EBSO. — 161, 2. *Verres, sed* ZK. *verum* EBSO. — 161, 11. *forte hoc* ZK. ba EBSO. — 161, 12. *deteriorem* ZK. *deterior est* EBSO. — 162, 6. *sunt* ZK. *sint* EBSO. — 162, 8. *Verris* ZK. *Verri* EBSO. — 163, 4. *decumanum* SOZ. *decumarum* EBK. — 163, 10. *in Sic. emere* ZK. cab EBS. — 163, 18. *H-S III S* ZK. *H-S IIII* EBSO. — 163, 19. *duodetricies* ZK. *bis et tric.* EBSO. — 164, 4. *ut arat.* ZK. *aratoribus* EBSO. — 166, 10. *et amicus* ZK. *amicus* EBSO. — 167, 3. *quum* ZK. *ut et* EBSO. — 167, 4. *litt. in Siciliam* ZK. cab EBSO. — 167, 8. *L. Tullium* BZOK. *Tullium* ES. — 167, 14. *pecun. populo* ZK. ba EBSO. — 169, 8. *praetorem* S. (e marg. cod. L.) ZK. *non populi Rom.* EBO. — 170, 9. (et 171, 8.) *sexagena* OZ. *sexaginta* EBS. *LX* K. — 170, 12. *Halesae* BZO. *Halesiae* ES. *Halaesae* K. — 171, 5. *esset Romam* Z. ba EBSO. *esset frum. Rom.* K. — 171, 13. *debeat* ZK. *debebat* EBSO. — 171, 18. *id a* ZK. *id* EBSO. — 172, 4. *Siculorum* ZK. *Siculum* EBSO. — 172, 18. *eiusdem* ZK. *eiusdemque* EBSO. — 173, 1. *improbos* Z. *improbas* EBSOK. — 173, 4. *his* ZK. *iis* EBSO. — 173, 17. *emeret* ZK. *em. a Siculis* EBO. *pecunia f. e. a Siculis* om. S. — 174, 12. *III S* ZK. *III* EBSO. — 174, 14. *II. Sed — II S quoniam* ZK. *II S — III quon.* EBSO. — 176, 2. *maximorum p. h. c. iniq. e. inertiae confessio, non verba* om. EBSO. *habent* ZK. — 176, 15. *improbis* ZK. *in improbis* EBSO. — 177, 15. *natura* ZK *in nat.* EBSO. — 177, 16. *ipse* ZK. *ipse sibi* BSO. (*ipse ipsi* E. vit.) — 178, 14. *multorum* SZK. *in multis* EBO. —

179, 4. *Ita* ZK. *Itaque* EBSO. — 179, 5. *erat ipsum frumentum* ZK. *fuit ipsius frumenti* EBSO. — 180, 3. *Sint sane* ZK. *Sint* EBSO. — 180, 11. *ad statuas* ZK. *vel ad statuam* EBSO. — 181, 8. *quid vocas?* ZK. *quid?* EBSO. — 182, 3. *tantis praes.* Z. *praes. in tantis* EBSO. — 182, 4. *Romanus* Z. *id* EBSO. — 182, 5. *est ita* Z. ba EBSO. — 182, 10. *aut u. i. sit* Z. dabc EBSO. — 182, 25. *omn. umquam* Z. ba EBSOK. — 183, 4. *aut Ven.* ZK. *ac Ven.* EBSO. — 184, 17. *IV* Z. *XVIII* EBSO. *VIII* K. — 186, 7. *aut man.* Z. *aut man.* EBOK. *aut quibus man.* cj. ES. — 186, 9. *praesidium propque* ZK. bac EBSO. — 187, 6. *liberisque suis* OZK. *liberisque* EBS. — 187, 8. *tua praef.* ZK. *praef. tuae* EBSO. — 187, 9. *quandoque tu quid* ZK. *quando tu quidem* EBS. *q. t.* [*quidem*] O. — 187, 11. *quandoque* ZK. *quandoquidem* EBSO. — 187, 15. *eas* Z. *hasce* EBSOK. — 187, 15. *te re* ZK. *te* EBSO. — 187, 17. *Neque* ZK. *Non* EBSO. — 188, 12. *ternis den.* ZK. ba EBO. — 189, 2. *binis* ZK. *II* EBSO. — 189, 9. *coniunctione* Z. *coauctione* EBSO. *coniunctione* K. — 190, 4. *in* ZK. *ad* EBSO. — 191, 13. *Philomelensibus* Z. *—lensibus* EBSOK. — 192, 2. *eiusm. est?* ZK. *eiusmodi* EBSO. — 193, 1. *si eis H d.* ZK. *si quid H. d. eis* EBSO. — 193, 3. *oportebat* Z. *oportet* EBSOK. — 193, 10. *in i. l. i. q.* Z. *quam tu i. l. i. q. es* EBSOK. — 194, 12. *defendis* Z. *defendes* EBSOK. — 194, 15. *ratione* Z. *recte* EOBSK. — 194, 16. *defendes* EBSOK. *defendis* Z. — 195, 19. *improbe* ZK *improbi* EBSO. — 196, 5. *frumentum* ZK. *frumento* EBSO. — 197, 3. *de fisco* ZK. *ex f.* EBSO. — 197, 8. *dare vol.* ZK. *dari vol.* EBSO. — 197, 9. *habes* Z. *habebis* EBSOK. — 198, 4. *frumentum omnem amitteret* ZK. *frumentum omne amittere* EBSO. — 198, 5. *Quonam se verteret?* ZK. *Quo enim se verteret, non habebat.* EBSO. — 199, 2. *aliquid* Z. *onus aliquod* EBSO. *munus aliquod* K. — 200, 8. *vestris* Z. *nostris* EBSOK. — 201, 10. *arator* Z. *aratio* EBSOK. — 201, 12. *Menna* Z. *Maena est* EBSOK. — 201, 13. *modo* Z. *modo id* EBSOK. — 201, 14. *possitis* EBSO. *possumus* ZK. — 202, 2. *constituatur* ZK. *constituitur* EBS. — 207, 11. *damnis* Z. *in dat.* EBSOK. — 209, 3. *tanta causa* Z. ba EBSOK. — 209, 10. *idem fec.* Z. ba EBSOK. — 210, 13. *habes ind. tecum* ZK. *quum habeas iudices* EBSO. — 210, 14. *et Q. Cat.* ZK. *Q. C.* EBSO. — 210, 16. *ante passerum clar. que* ZK. *ante passerum et clar.* EBSO. — 213, 17. [illegible] *eius* Z. ba EBSOK. — 213, 18. *omnia eius* Z. ba EBSOK. — 213, 19. *populus* Z. *populusque Rom.* EBSOK. — 214, 13. [illegible] OZK. [illegible] *annonae* EBS. — 215, 1. [illegible] *Anton.* ZK. *Anton.* EBSO. — 221, 5. *idem qui* Z. ba EBSOK. — 222, 3. *frum. quam dec.* ZK. cab EBSO. — 224, 5. [illegible] Z. [illegible] EBSOK. — 224, 15. [illegible] S. e Lamb. Ms. ZK. *hac* EBO. — 228, 2. *republicae* ZK. *populi Rom.* EBSO. — 228, 7. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 228, 12. *cognostis* ZK. *cognoscitis* EBSO.

23. Actionis II. Lib. IV.

§. 3. Vs. 8. *qui Messanam dec.* [illegible] N2. — *concedunt* [illegible] ZK.) dcab EBSO. — 5, 5. *hos* ZK. *hosce* EBSO. — 8, 2. *unc* ZK. *iam unc* EBSO. — 8, 4. *omnia qui* ZK. ba EBSO. — 14, 3. *usumque meum* ZK. *usumque*

EBSO. — 11, 3. XL ZK. CXX EBSO. — 11, 8. [illegible] Z. [illegible] K. [illegible] EBSO. — 16, 2. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 16, 5. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 17, 12. [illegible] ZK. [illegible] O. [illegible] EBS. — 18, 1. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 18, 6. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 21, 1. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 25, 16. [illegible] OZK. [illegible] EBS. — 27, 15. Quaesivi, quem [illegible] ZK. Quaesivi, [illegible] EBSO. [illegible] — 29, 21. phaleras ablatas ZK. ba EBSO. — 32, 1. Verum ZK. Vere EBSO. — 33, 16. accessit — coepit ZK. accessit — coeperit EBSO. — 33, 23. dicta essent ZK. ba EBSO. — 34, 5. reus et reus [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 36, 4. aliquid Z. aliquot EBSOK. — 36, 18. dicis — praeter ZO. dicis — praeteris EBS. dicas — praeteris EK. — 37, 3. prompti ZK. promptissimi EBSO. — 38, 5. non vera Z. ba EBSOK. — 38, 17. Lilybaei si ZK. ba EBSO. — 39, 4. propter quam suam ZK. ba EBSO. — 44, 3. Curidio ZK. Cordio EBSO. — 45, 5. facta sint K. f. sint EBSO. — 45, 10. CCC ZK. LXXX EBSO. — 45, 11. LXXX ZK. CCC EBSO. — 46, 2. Papinio ZK. Papirio EBSO. — 48, 1. haec crimina ZK. hoc crimen EBSO. — 48, 7. sed ne domus quidem ulla ZK. domus nulla EBSO. — 49, 6. tanquam ZK. quasi EBSO. — 49, 9. evellenda ZK. avellenda EBSO. — 51, 1. optima est, ZK. optima EBSO. — 52, 13. detrahebantur BZK. detrahuntur ESO. — 53, 4. a priv. ZK. de priv. EBSO. — 53, 5. hi ZK. illi EBSO. — 53, 14. dicere si ZK. ba EBSO. — 53, 19. repetere ZK. petere EBSO. — 54, 13. evellerat ZK. vellerat EBSO. — 55, 8. audisse aut vidisse ZK. aut vid. aut aud. EBSO. — 56, 4. Ei ZK. Is EBSO. — 58, 4. Quaesivit Graev. Garaton. BSZK. [Ex]quisivit N1. Exquisivit EO. — 62, 6. olei, vini ZK. ba EBSO. — 64, 7. nondum ZK. nondum etiam EBO. — 67, 18. possunt ZK. possint EBSO. — 68, 4. audirent ZK. audierint EBSO. — 76, 16. lamentationibus ZK. lamentatione EBSO. — 77, 1. religio BZK. religione ESO. — 79, 13. munus ZK. onus EBSO. — 79, 13. cur M. Tull. ZK. M. Tull. EBSO. — 79, 19. monumentum Z. monumento K. monumenta EBSO. — 79, 20. deleri ac sust. BOZK. c b a ES. — 81, 10. Deinde Z. Aliquando K. Nae EBSO. — 83, 1. Equidem ZK. Et quidem EBSO. — 83, 4. nihil minus ferendum BSOZK. ferendum E. — 85, 6. Et statim ZK. Ita tum EBSO. — 86, 7. id fore ZK. ideo EBSO. — 86, 18. quum domi ZK. tum domi EBSO. — 91, 2. M. Marcello ZK. C. Marc. EBSO. — 91, 11. deduxi testes ZK. ba EBSO. — 91, 12. esse nemini ZK. ba EBSO. — 92, 8. ei loco ZK. eo loco EBS. — 92, 10. istum ipsum BZ. ba K. istum ES. — 92, 13. Ismenias ZK. Hismenias EBS. — 96, 12. aeditui EOZ. aeditumi K. aeditimi BS. — 97, 16. atque in supellectili ZK. ac supellectili EBSO. — 100, 4. illud ZK. ea EBSO. — 101, 2. exspectas OZK. spectas EBS. — 106, 6. ita ZK. tam EBSO. — 107, 9. prope ZK. propter EBSO. — 112, 2. Hennae Z. Ennae EBSO. Hennae K. — 112, 12. tam illi ZK. ba EBSO. — 113, 11. maxime ZK. multo max. EBSO. — 113, 20. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 114, 6. [illegible] BSOZK. [illegible] EB. — 118, 5. [illegible] ZK. ba EBSO. — 118, 7. [illegible] ZK. antecellunt EBSO. — 118, 13. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 123, 9. septem et viginti ZK. c b a EBSO. — 129, 2. arbitramini? BSOZK. arbitremini? E. — 129, 2. conicere ZK. hinc colligere EBSO. — 131, 7. conservaret ZK. servaret EBSO. — 134, 5. tabulas Z. tabulas publ. K. litteras publicas EBSO. — 135, 16. accipere eos BZK. accidere eis ESO. — 138, 7. Timarchidi ZK. Timarchides EBSO. — 138, 17. provinciae ZK. Siciliae EBSO. — 139, 7. de Heracl. ZK. ex Her. EBSO. — 140, 1. istius ZK. illius EBSO. — 141, 1. sic nota ZK. se EBSO. — 141, 6. appropinquaret ZK. appropinquarit EBSO. — 141, 8. illi ZO. illa EBSK. — 142, 5. Sin aliquando tacent ZK. Si quando taceant EBSO. — 143, 13. periculorum ZK. periculorum tuorum EBSO. — 143, 15. Illi ipsi ZK. ba EBSO. — 146, 7. Caesetius BOZK. Caecilius ES. — 146, 12. populi Romani praet. ZK. praet. EBSO. — 147, 2. acute ZK. diligenter et caute EBSO. — 148, 12. coepit ZK. coeperit EBSO. — 149, 18. iam antea Z. ba EBSOK. — 150, 8. dederunt ZK. dederint EBSO. — 150, 17. isto ZK. isto praetore EBSO. — 151, 2. Mamertinorum ZK. Mamertinam EBSO.

24. Actionis II. Lib. V.

§. 1, Vs. 9. istius ZK. eius EBSO. — 4, 1. Eadem ZK. Haec eadem EBSO. — 4, 4. at felix ZK. et fel. EBSO. — 5, 2. laus et ZK. laus EBSO. — 6, 1. At quum esset SOZK. At quum B. At tum E. — 6, 5. propinquitas locorum ZK. propinquitas EBSO. — 6, 7. imit. belli ZK. imit. eius belli EBSO. — 9, 5. scripserit SZK. conscr. EBO. — 10, 1. tenuerunt ZK. tenuerant EBSO. — 10, 1. (11, 9.) Triocalino EZK. Leonidae BO. — 10, 20. Fieri nihil Lamb. SZO. Nihil EBK. — 15, 12. DC ZK. centum EBSO. — 19, 5. iudicarit N2. iudicaverit ZK. iudicavit EBSO. — 19, 13. damnatus ZK. condemnatus EBSO. — 20, 10. honestissimae civ. honestissimum recte reposuerunt ZK. c b a EBSO. — 21, 12. Relinquo ZK. Relinquam EBSO. — 24, 2. possint Z. possunt EBSOK. — 26, 11. viderint ZK. viderent EBSO. — 27, 6. viderit ZK. videret EBSO. — 30, 15. patris simil. SO. patri sim. EB. — 31, 12. homines ZK. homines in eo EBSO. — 35, 12. terrarum orbis BZK. ba SO. orbis terrae E. — 35, 13. esse videntur Z. ba EBSOK. — 37, 3. etiamsi ZK. tametsi EBSO. — 38, 16. totam ZK. unam totam EBSO. — 39, 5. officiique ZK. et off. EBSO. — 39, 10. omnibus quum ZK. ba EBSO. — 39, 12. nullam tibi ZK. ba EBSO. — 39, 13. fugitivorum belli ZK. ba EBSO. — 39, 16. attulisset ZK. obtulisset EBSO. — 40, 7. tu tecum deportaras ZK. tecum deportabas EBSO. — 46, 14. in Italia mar. habere ZK. d a b c EBSO. — 46, 18. et ad ZK. et quae ad EBSO. — 47, 4. istis ips. Mamert. tuis ZK. b a d c EBSO. — 47, 8. [illegible] Z. [illegible] EBSOK. — [illegible] Z. [illegible] EBSK. [illegible] O. — 51, [illegible] Lamb. SOKZ. imperaretur EB. — 53, 7. Quid immunes? [illegible] ZK. [illegible] EBO. [illegible] 12. Sed Mamert. ZK. Mam. EBSO. — 54, 2. [illegible] OZK. [illegible] EBS. — 56, 10. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 58, 7. omnia te ZK. ba EBSO. — 59, [illegible] ZK. ba BS [illegible] EO. — 60, [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 64, 2. suppl. ZK suppl. de captivis ES. [de capt.] B. [sumi de capt. putatur] O. — 64, 6. scribis Z. scribis suis EBSOK. — 65, 1. Convect. est ZK. [Conv. bona est] [illegible] uncis EB. — 65, 13. saepe tim. ZK. quum eum saepe tim. EBS. [quum eum] s. tim. O. — 66, 5. victorum Z. vinctorum EBSOK. — 67, 8. quam ob rem? Z. quo K. quem EBSO. — 69, 5. in lautumiis ZK. illis in laut. EO. [ ] B. om. S. — 70, 1. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 70, 11. adhiberetur ZK. [illegible] EBSO. — 74, 5. Fit ZK. Fit in eo ESO. Fit [in eo] B. — 74, 8. Quid? ZK. Qui EBSO. — 74, 14. cum imperio OZK. in imp. EBS. — 75, 13. Quam ob rem N2. Quam ob caussam Z. Q. o. r.? Quam ob caussam? ESOK. — 77, 12. privati hominis ZK. privatis EBSO. — 77, 14. reservant ZK. servant EBSO. — 78, 12. tu te fass. esses ZK. tute f. esses te EBSO. — 81, 10. Pippa EBOZ. Erat Pippa SK. — 83, 9. ubi tribuni ZK. et trib. EBSO. — 84, 12. Syracusanorum Z. Syracusanum EBSOK. — 89, 6. aliqua tamen BOZK. aliqua ES. — 90, 1. (91, 2. 7. et 95. 5.) Helorum Z. Elorum BSO. Pelorum E. — 90, 3. hi Z. ii K. hi tamen EBSO. — 90, 5. in periculo ZK. periculo EBSO. — 94, 16. duabus ZK. duabusque EBS. — 94, 17. habita ZK. hab. est EBS. — 95, 7. Syracusas Z. ad Syr. EBSOK. — 96, 12. sed ipse ZK. sed EBO. sed ut Lamb. S. — 97, 14. viderint Z. viderent EBSOK. — 98, 6. civitatis ZK. civ. victae EBS. civ. [victae] O. — 98, 11. urbs ZK. urbis magna pars EO. incl. B. om. S. — 98, 13. Syracusanorum ZK. Syr. quemquam EBSO. — 101, 7. audacia ZK. avaritia EBSO. — 102, 1. eiusmodi ZK. huiusmodi EBSO. — 104, 3. pot. imp. que ZK. b a c EBSO. — 104, 7. non modo inanes ZK. c a b EBSO. — 105, 9. (116, 2. etc.) Phalacrum ZK. Phalargum EBSO. — 107, 1. Quum haec ita fierent Ita scribi iusseram, ut est ap. Z. Quum haec fierent EBSOK. et ego invitus. — 107, 2. Omittatur ita, uti recte ZK. illum ipsum EBSO. — 107, 13. turpitudinum ZK. turpitudinis EBSO. — 108, 12. fuerat ZK. fuit EBSO. — 108, 12. (110, 2. etc.) Dexo ZK. Dexio EBSO. — 110, 3. Deserueral ZK. Des. exercitum EBSO. — 111, 13. falsi ZK. falso EBSO. — 112, 4. non domi suae sol. ZK. c b a d E. [non solum] BO. om. S. — 113, 10. scelerumque ZK. sceleratorumque EBSO. — 116, 7. accedit ad hom. ZK. c a b EBSO. — 116, 8. esse ei ZK. b a EBSO. — 117, 4. Usitatum. Z. Us. est. EBSOK. — 117, 7. nefario ZK. crudelissimo EBSO. — 119, 5. Sestio suo ZK. Sestio EBSO. — 119, 14. parentibus ZK. parentis EBSO. — [illegible] EBSO. — [illegible] EBSO. — [illegible] EBSOK. — 127, 3. deportata Z. apportata EBSOK. — 128, 9. [illegible] ZK. [illegible] dari EBSO. — 128, 16. de suis ZK. ex suis EBSO. — 129, 8. ceteris in ZK. ba EBSO. — 130, 6. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 131, 14. illo ipso tempore Z. [illegible] EBSOK. — [illegible] ZK. [illegible] EBSOK. — [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — [illegible] in huiusm. (huiuscemodi K.) crimini — [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 141, [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 141, [illegible] ZK. b c a EBSO. — 141, 12. duorum millium nummûm sponsionum ZK. [illegible] libus EBSO. — 141, 14. se de — [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 142, 2. lictores BZK. lict. eum ES. [eum] O. — 142, 5. iam saepe ZK. ba EBSO. — 144, 2. hom. maleficorum ZK. [illegible] EBSO. — 144, 13. duxisti ZK. putasti EBSO. — 146, 4. immanioribus Lamb. SZK. [illegible] EBO. — 149, 11. mercatores esse convectos Z. c b a EBSO. c a b K. — 151, 7. ipsa illa [illegible] ZK. illa ipsa EBSO. — 151, 11. iure ZK. id iure EBSO. — 153, 2. occ. Perperna permulti ZK. c a b EBSO. — 155, 5. [illegible] ZK. [illegible] EBSO. — 155, 7. T. Herennius ZK. L. Her. EBSO. — 155, 9. Syracusano ZK. Syracusanorum E. Syracusanorum BSO. — 155, 11. tamen ZK. tamen a te EBSO. — 158, 13. dedi OZK. testimoniis dedi EBS. — 160, 14. consciam ZK. sociam EBSO. — 161, 9. meruisse ZK. meruisse se EBSO. — 162, 11. pestem ZK. potestatem EBSO. — 163, 9. candentesq. OZK. ardentesq. EBS. — 165, 14. sed se ZK. sed qui se EBSO. — 168, 6. quod cum quis EZK. quod quis BSO. — 168, 15. cogn. EBOZK. si * cognosceret Lamb. S. — 170, 2. necare — tollere ZK. necari — tolli EBSO. — 172, 3. indigna ZK. indignissima EBSO. — 173, 3. Nam si ZK. Nam etsi EBSO. — 177, 12. requirit OZK. requiret EBS. — 179, 9. aut tacitus ZK. aut diutius tacitus EBSO. — 179, 13. aut iudicium ZK. ac. iud. EBSO. — 183, 2. est illud Z. ba EBSOK. — 183, 5. Delib. est autem ZK. a c b EBSO. — 183, 7. corrupti ZK. corrumpendi EBSO. — 185, 10. in domo ZK. in villa EBSO. — 186, 6. templo Z. in templo EBSOK. — 186, 13. iste sibi ZK. ba EBSO. — 186, 13. improbissimam ZK. maximam improbissimam EBSO. — 187, 4. morum, legum ZK. ba EBSO. — 187, 5. humanitatis ZK. hum. exempla EBSO. — 188, 14. virtutem ZK. veritatem EBSO.

AD (25.) ORATIONEM PRO FONTEIO.

Haec adnotatio indicat, ubi haec mea editio a priore, collata cum (E.) Ernestii, (B.) Beckii, (S.) Schützii, (O.) Orellii, (K.) Klotzii aliorumque passim memoratorum scriptura, abhorreat.

§. 11, Vs. 9. *Audaciter* (cf. Quinctil. 1, 6, 17.) BOK. *Audacter* ES. — 12, 9. *haec est* K. ba EBS. — 13, 6. *praetori* K. *populo* EB. — 13, 7. *remis copiisque* cj. K. *coriis remisque* EB. *copiis armisq.* SO. — 13, 11. *proximi* K. *proxime* EBSO. — 15, 5. *oppugnatum* Faern. Iunt. Lamb. Graev. Gruter. OK. *oppugnent* EBS. — 16, 5. *omnium* K. *hominum* EBSO. — 18, 3. *possumus* OK. *possimus* EBS. — 18, 3. *non ut* OK. ba EBS. — 18, 5. *possunt* OK. *possent* EBS. — 18, 13. *vestris* EBSK. *nostris* O. — 18, 14. *quas exscripsistis* K. *quas scripsistis* EBS. *ex quas scripsistis* O. — 18, 17. *L. M.* (i. e. litterae missae) BOK. *Litterae* — ES. — 19, 11. *Munium* OK. *Numium* EBS. — 19, 16. *Elesiodulus cantum* OK. *Elesiodolum tantum* EBS. — 21, 14. *existimandam* OK. *aestimandam* EBS. — 32, 8. *cum Gallis iurare* Faern. O. *Gallis credere* EBS. — 42, 2. *a me, iudices* Faern. Lamb. Garat. Graev. KO. cab E. — 44, 10. *defensa est* cj. Faern. Lamb. SOK. *def. fuit* EB.

AD (26.) ORATIONEM PRO CAECINA.

Haec adnotatio indicat, ubi haec a priore mea editione dissentiat, cum (E.) Ernestii, (B.) Beckii, (S.) Schützii, (O.) Orellii, (K.) Klotzii et subinde aliorum scriptura collata.]

§. 2, Vs. 15. *idem possit in iudicio* K. cdba EBSO. — 7, 4. (et 8, 4.) *vindicanda* OK. *iudicanda* EBS. — 7, 5. *de eadem hac, quia* K. *ea, in qua* EBS. — 7, 14. *ex facto* OK. *et facto* EB. *et factum* Lamb. Hotom. Ald. S. — 9, 5. *lemorem* K. *leviorem* EBSO. — 10, 3. *et ius* EK. *eius* * cj. Faber, Lallem. BSO. — 11, 11. *usum et fructum* K. *usumfructum* EBSO. — 13, 6. *eo quoque* OK. ba EBS. — 14, 9. *ille, ille* K. *ille* EBSO. — 15, 8. *posse eam* K. ba EBSO. — 15, 11. *illius hoc munus esse* BOK. *hominis ill. ad hoc mun. et* ES. — 16, 8. *dubitaret* K. *dubitarit* EBSO. — 18, 11. *stultitiamque eius* K. *stultitiamque* EBSO. — 19, 13. *fundi et fructus* K. bca EBSO. — 21, 1. *De cast.* K. *Tum de cast.* EBSO. — 22, 3. *est in* K. *ex* EBSO. — 25, 2. *ipse facinoris arg.* K. *ipsum arg.* EBSO. — 30, 70. *caussae* K. *caussa* EBSO. — 31, 6. *inesse* K. *utrum esse* EBS. *an esse* O. — 34, 11. *coegisset — prohibuisset* K. *-sent -sent* EBSO. — 35, 10. *Quid ad* BK. *Quid id ad* ES. *Q. [id] ad* O. — 35, 13. *atque animadversionem ages* OK. *et ad animadversionem? Ages* EBS. — 39, 6. *distare aliquid aut* K. *illa res aliquid* EBO. *in iure aliquid* S. — 39, 6. *ex aliqua* K. ba EBO. *ex al. parte* om. S. — 39, 8. *possessione* K. *-nem* EBSO. — 39, 9. *eadem* OK. *quum eadem* ES. *in ead.* B. — 39, 10. *verum* K. *verum etiam* EBSO. — 42, 7. *relinquent* K. *relinquunt* EBSO. — 42, 9. *Quid? si* K. *Quodsi* EBSO. — 48, 3. *tandem noluit* K. ba EBSO. — 49, 6. *Quid? si* SOK. *Quodsi* EB. — 49, 9. *controversiam* K. *controversias* EBSO. — 49, 17. *adiungere* OK. *attingere* EB. *alligare* S. — 50, 2. *verbo* K. *vero* EBSO. — 52, 1. *hercule* K. *mehercule* EBSO. — 54, 8. *Quandoque* K. *Quandoquidem* EBS. [*quidem*] O. — 55, 7. *velimus* K. *volumus* EBSO. — 55, 16. *Neque enim* K. *neque* EBSO. — 58, 9. *fecerit* BK. *deiecerit* ESO. — 58, 12. *Etiamsi ut* K. *Etiam ut iam* EBSO. — 58, 13. *et si* K. *si* EBSO. — 63, 2. *haec ad* K. *haec in* EBSO. — 64, 2. *non enim* K. *si non* EBSO. — 64, 5. *cum saxis* O. *saxis* EBS. — 69, 5. *potius* K. *non potius* EBSO. — 71, 7. *testem tamen* OK. *testimonium* EBS. — 76, 9. *solum esse* SO. *solum* EB. — 76, 11. *iniuria dici eum deiectum* K. acbd OS. *iniuriarum delictum* EB. — 78, 7. *est et bonus vir* K. bcda EBSO. — 79, 9. *neminem* SOK. *nominem* EB. — 81, 4. *quid — quid* K. *quod — quod* EBSO. — 84, 4 *intercludere* OK. *includere* EBS. — 86, 7. *id sum* K. ba EBSO. — 86, 11. *ubi f. s. d. diceret* K. *in quo esset* EBSO. — 86, 12. *si qui ab* BK. *si ab* ESO. — 86, 12. *venisset* K. *veniret* EBSO. — 87, 11. *deiecti* K. *deiectus* * EBSO. — 88, 8. *unde — dei* K. *unde tu dei* EBSO. — 88, 18. *verborum vim* K. ba EBSO. — 90, 13. *eum qui non possideat, negas deiici posse.* SOK. Haec om. EB. — 92, 12. *sponsione* K. *-nem* EBSO. — 93, 3. *voluerint* OK. *-runt* EBS. — 93, 7. *inermus* K. *inermis* EBSO. — 93, 9. *hoc sit* K. *hoc* EBSO. — 95, 9. *rogarier* BSOK. *rogari* E. — 97, 13. *omni* K. *omnes* EBSO. — 97, 16. *est nemini vestrum* K. bca EBSO. — 98, 7. *tamen* K. *tum* EBSO. — 99, 5. *ii — fuerint — liberentur* K. *is -rit -retur* BESO. — 101, 3. *nostri* K. *vestri* EBSO. — 103, 6. *non minus id* K. cab EBSO. — 104 12. *direptum* K. *erept.* EBSO.

AD (27.) ORATIONEM PRO LEGE MANILIA.

Haec adnotatio scripturae discrimina continet huius editionis cum priore mea discrepantis, cum (E.) Ernestii, (B.) Beckii, (S.) Schützii, (O.) Orellii, (K.) Klotzii aliorumque passim lectione collata.

§. 2, Vs. 17. *duxerunt* K. *censuerunt* EBSO. — 3, 4. *possit* K. *potest* EBSO. — 6, 6. *persequendi studium* K. ba EBSO. — 6, 6. *In quo agitur* Ms. Vat. OK. *Agitur* EBS. — 7, 11. *Ponti* K. *Ponto* EBSO. — 9, 7. *simularet* K. *simulasset* EBSO. — 9, 8. *ac litteras* OK. *Ecbatanis* EBS. — 10, 6. *rerum gest.* K. ba EBSO. — 10, 11. *actione* EK. *oratione* BSO. — 12, 2. *tradere* K. *relinquere* EBSO. — 12, 5. *vocatur, quo t. a. f. debetis? Regno* K. *vocatur? Regno* EBSO. — 13, 10. *quod cet.* K. *quam cet.* EO. [ ] B. om. S. — 13, 10. *in prov. eiusm.* K. *eiusm. in prov.* EB. — 14, 6. *maximis vestris* K. ba EBSO. — 14, 12. *exportentur* K. *-tantur* EBSO. — 16, 6. *saltibus* Hotom. Lips. Gronov. ES. *salinis* BO. *silvis* K. — 16, 10. *fructui* K. *fructuosi* EBSO. — 19, 3. *certe id quidem* K. bca EBSO. — 19, 17. *coniunctae cum* K. *cum* EBSO. — 21, 7. *fuisset* K. *esset* EBSO. — 21, 12. *atque ad* BOK. *atque* ES. — 22, 2. *magnum esse* K. ba EBSO. — 23, 10. *animos* K. *per animos* EBSO. — 26, 5. *vetere* K. *veteri* EBSO. — 26, 8. *perspicite* K. *-citis* EBSO. — 26, 9. *putetis* EOK. *putatis* BS. — 28, 8. *miles in exerc.* K. *miles* EBSO. — 31, 3. *quum* K. *tum* ESO. — 31, 9. *navigaret* K. *navigaret[ur]* N1. sine uncis Heumann. Nauger. SO. — 33, 5. *potestatem* BSOK. Cf. Gell. 1, 7. *potestate* E. — 33, 18. *nunc* K. *ii nunc* EBSO. — 35, 1. *quum se* K. ba EBSO. — 35, 10. *se imp. ac pot.* K. bcda EBSO. — 37, 1. *imp. poss.* K. ba EBSO. — 41, 5. *continentia* K. *abstinentia* EBSO. — 41, 8. *ea temp.* K. *hac temp.* EBSO. — 42, 4. *ex loco* K. *in loco* EBSO. — 42, 10. *huic hoc tantum* OK. *huic tantum* EBS. — 43, 9. *et fama* OK. *famae* EBS. — 44, 4. *completisque* K. *repletisque* EBSO. — 44, 8. *huius auct.* K. [*huius*] O. *auct.* EBS. — 45, 10. *perfecturus* OK. *prof.* EBS. — 46, 10. *cum, quem* BOK. *cumque* ES. — 49, 1. *sit ita necess.* K. bca EBSO. — 52, 10. *eam legem* K. ba EBSO. — 53, 9. *nobis erant maria omnia* K. badc EBSO. — 54, 7. *tam parva* K. *quae t. p.* EBSO. — 58, 7. *vos ipse* BSOK. *se ipse* E. — 58, 17. *Cn. Pomp. socius* OK. *auctor, comes Cn. Pomp.* EBS. — 58, 18. *illud bell.* K. *id bell.* EBSO. — 60, 1. *ne quid* K. *nihil* EBSO. — 60, 7. *duasque* SK. *duas* EBO. — 60, 8. *minitabantur* BOK. *minabantur* ES. — 61, 8. *aetas a sen. gr.* K. bcda EBSO. — 64, 13 *nisi* K. *quam* EBSO. — 67, 6. *praetores* K. *populum Rom.* EBSO. — 67, 8. *eos* K. *nos* EBSO. — 67, 11. *iacturis et* K. *iacturis* EBSO. — 68, 14. *cognovistis* OK. *cognoscitis* EBS. — 68, 16. *ut horum* EBK. *num horum* SO. — 71, 2. *id ego* K *id* EBSO. — 71, 5. *multas me* K. *multas* EBSO.

AD (28.) ORATIONEM PRO CLUENTIO.

Haec adnotatio docet, ubi nova editio a priore mea discrepet, collata cum (E.) Ernestii, (B.) Beckii (S.) Schützii, (O.) Orellii, (K.) Klotzii et (C.) Classenii editionibus.

§. 3, Vs. 4. *omnium* K. *omnem* EBSOC. — 3, 8. *inter nos* K. *inter vos* EBSOC. — 10, 17. *hic — dicimus — accipere* CK. *huic — dicitur — accedere* EBSO. — 10, 18. *ac molestia* CK. *ac dolore* EBSO. — 12, 9. *enim est* BSKC. *enim* EO. — 17, 4. *cuius cumque modi* CK. aob EBSO. — 18, 19. *debebitis* K. *debetis* EBSOC. — 20, 14. (55, 7. etc.) *Staienum* OKC. *Stalenum* EBS. — 21, 8. *fratrem* KC. *fr. suum* EBSO. — 22, 6. *tamen* BSOK. *tantum* E. — 24, 7. *is, qui* OKC. *qui* EBS. — 25, 11. *Vibium* OKC. *Virbium* EBS. — 31, 6. *putaretur* CK. *videretur* EBSO. — 31, 8. *Post* CK. *Postea* EBSO. — 31, 18. *custodiae — potuissent* KC. *-dia — potuisset* EBSO. — 32, 10. *ipsa* EBOKC. *ipsam* Nauger. Quinctil. 8. — 33, 1. *hanc eius* Oliv. BSOKC. *hanc* E. — 33, 2. *cognosset* OKC. *cognosceret* EBS. — 33, 6 etc. *Dinaea* CK. *Dinea* EBSO. — 34, 5 *non longe* CK *longe* EBSO — 36, 1. *Asinii* CK. *Asinii* EBSO — 36, 3. etc. *Avillius* CK. *Avilius* EBSO. — 36, 12. *Inire — perficere* OK. *Iniri — perfici* EB. *Iniri — perficere* C. — 37, 2. *ubi perm. ibi* K. *ubi perm. et ibi* EBSC. *i. p. e. ibidem* O. — 37, 7. *disceditur* K. *discedit* EBSOC. — 38, 8. (39, 2.) *Manius* CK. *Manilius* EBSO. — 38, 9. *ille* CK. *ille* EBSO. — 39, 3. *quod iam* CK. ba EBSO. — 40, 9. *duobus milibus* CK. *quadringentis* EBSO. — 41, 9. *ceteris quoque* CK. *ceteris*

[illegible] — 71, 1. *consilii* CK. [illegible] EBSO. — 74, 15. *e publ.* COK. *a* [illegible] — 76, 15. [illegible] — 92, 9. [illegible] — 94, 1. *Orchivium* (cf. 28, 53. et 285, 6.) CK. *Orchinium* EBSO. — 97, 1. *At enim* CK. *At* EBSO. — 98, 2. *huic obesse* CK. ba EBSO. — 99, 12. *retineat* CK. *retinant* EBSO. — 102, 8. *reperietur* OK. *reperitur* EBC. *reperiatur* S. — 103, 26. *capta usq.* Stat. KC. *(captum)* O. *quam Stat. qui caussam usq.* [illegible] — 107, 3. *hi* CK. *ii* EBSO. — 111, [illegible] 117, 3. (138, 7. 140, 4.) *proinde* CK. [illegible] — 117, 5. *dicere incipio* CBOK. [illegible] — 125, 10. *abortione* CK. *potione* EBSO. — 126, 14. [illegible] *habebantur* OCK. *habebant* EBS. — 127, 12. *sese* C. [illegible] — 128, 5. [illegible] *-tas c- v- -tiare* EB. — 129, 15. *aut quam* OK. *et quam* EBS. *ut quam* C. — 130, 5. *multitudini: Nemini* COK. *multitudinem illicitum* EBS. — 130, 10. *tabellarum* COK. *tabularum* EBS. — 130, 17. *iudicia repreh.* COK. *iud. cum* [illegible] 11. *sunt* COK. *sint* EBS. — 137, [illegible] 140, 5. *si quid* BCK. *quid* EBO. [illegible] *sa* K. *caussa* EBSOC. — 142, 7. [illegible] *de eo* EBSOC. — 145, 8. *obtineremus* [illegible] EBSO. — 150, 3. (cf. 158, 5. et 9.) [illegible] — 152, 13. *constitutum est* [illegible] *exist.* BCOK. *exist.* ES. — 159, 13. [illegible] *fendit* CK. *-dat* EBS. *-det* O. — [illegible] 11. *adire* EBCO. *audire* BK. — [illegible] 2. *esset* EOKC. *est* BS. — 183, 15. [illegible] EBSO. — 200, 7. *veritatem* CK. [illegible]

AD ORATIONES CONTRA RULLUM ET SEQUENTES.

Haec adnotatio indicat, ubi ista editio a priore mea discedat, collata cum (E.) *Ernestii*, (B.) *Beckii*, (S.) *Schutzii*, (O.) *Orellii*, (K.) *Klotzii editionibus.*

Ad (29.) orationem I. contra Rullum.

§. 11, Vs. 7. *Num quisquam tandem* N2. *Numquisnam tam* O. *Nunc quisquam tandem* K. *Nunc quisquam tam* EB. — 12, 4. *pervenit aut* K. *aut* om. EBSO. Verba seqq. *ex praeda — coronario* quae Gell. 13, 24. refert, in ed. I. inter fragmenta recensueram. — 26, 3. *aliquod* OK. *aliud* EBS. — 26, 5. *patres conscripti* BSOK. *pop. Romano* E.

Ad (30.) orationem II. contra Rullum.

§. 3, Vs. 13. *petissent* EBK. *petierint* SO. — 5, 10. *cuius* K. *cui* EBSO. — 7, 7. *essem* K. *sim* EBSO. — 10, 10. *sed si a. quidem* K. *si a. quiddam* EBSO. — 12, 12. *Quib. in reb.* K. *Quib. rebus* EBSO. — 18, 18. *Eodem* OK. *Eodemque* EBS. — 19, 14. *populo tamen* K. *potestate* ESO. [ ] B. — 21, 10. *fieri* OK. *creari* EBS. — 22, 2. *prohibuit* OK. *privavit* EBS. — 22, 8. *arbitrer* BOK. *arbitrarer* ES. — 22, 9. *suspicione* OK. *exceptione* EBS. — 22, 11. *quae* K. *quos* EBSO. — 22, 14. *indice et* OK. haec verba om. EBSO. — 26, 3. *novum* K. *novo more* EBSO. — 29, 7. *quum* OK. *quoniam* EBS. — 29, 11. *itaque* OK. *iique* EBS. — 30, 12. *cui v. intercedi* K. *cui vetat, intercedendi* [ ] E. om. BS. *cui v. intercedere* O. — 31, 8. *auspicii* Lamb. Garat. SK. [ ] E. *auspicia* O. [ ] B. — 32, 8. *finitores* OK. *ianitores* [ ] EB. om. S. — 34, 3. *petere* K. *gerere* EBSO. — 35, 10. *ea* K. *eis* EBSO. — 35, 12. *coss. aut postea* OK. *coss.* EBS. — 44, 11. *Quirites* K. *quietis iis* EB. *qui etesiis* OS. — 45, 2. *una Quirites:* SK. *unaque* EBO. — 54, 15. *viderint* K. *viderit* EBSO. — 56, 6. *ne vobis* BK. *vobis* ESO. — 56, 11. *sic Quirites* K. *sicque* EBSO. — 57, 7. *ipse* K. *saepe* EO. [ ] B. om. S. — 57, 7. *quid* K. *quae* EBSO. — 61, 6. *reportare* K. *dep.* EBSO. — 61, 12. *vestros* K. *nostr.* EBSO. — 62, 11. *praeterm., sed* EK. *praeterm. sit:* BSO. — 72, 2. *pecuniae* BSOK. *-nia* E. — 73, 6. *aut pl. recuset?* K. *Est qui pl. recuset* SO. *Est pl. Rectius, et* EB. — 76, 10. *delectet* K. *delectat* EBSO. — 81, 6. *quod de* OK. *quod a* EBS. — 83, 3. *Atque* OK. *Atqui* EBS. — 87, 2. *nefarie* K. *-rii* EBSO. — 87, 9. *iam* K. *ita* EBO. *Italiae et* S. — 89, 11. *M. Bruti* Man. Graev. SOK. *Bruti* EB. — 90, 12. *nihil omn. est cog.* BOK. *omnino cog.* S. *omn. excog.* E. — 93, 6. *baculis* K. *bacillis* EBSO. — 95, 18. *sunt* EBOK. *fuit* S. — 96, 10. *Pupinium* K. *-niam* EBSO. — 97, 3. *venustatis* K. *vet-* EBSO. — 100, 13. *quam ego, si quivero* OK. *quamquam ego sum is, qui eam possim* EB. *q. e. s. i. q. eum p.* S. — 101, 5. *nec vereor* OK. *nunc verear* EBS. — 102, 12. *res* OK. *et res* EBS.

Ad (31.) orationem III. contra Rullum.

§. 2, Vs. 9. *probabo* OK. *-aro* EBS. — 3. 4. *Hoc* K. *Haec* EBSO. — 8, 9. etc. *Hirpinus* OK. *Irpinus* EBS. — 9, 7. *liberantur* OK. *-rabuntur* EBS. — 11, 5. *Hoc* K. *Haec* EBSO. — 15, 4. *pop. Romanus* BSOK. *respubl.* E.

Ad (32.) orationem pro C. Rabirio.

§. 2, Vs. 1. *quum dign.* K. *tum dign.* EBSO.

Ad (33.) orationem Catilinariam I.

§. 7, Vs. 8. *optimatium* K. *optimatum* EBSO. — 8, 2. *Novembribus* OK. *-bris* EBS. — 16, 5. *esse cos.* Lambin. Graev. SK. *cos.* EBO. — 20, 2. *si emori* SOK. *si hic em.* B. *si hic morari* E. — 28, 1. *te imp.* K. ba EBSO.

Ad (34.) orationem Catilinariam II.

§. 4, Vs. 14. *acre al.* K. ba EBSO. — 7, 4. *cogitari* K. *excogitari* EBSO. — 10, 2. *secuti erunt sui comites* OK. *sui fuerint com. sec.* EBS. — 13, 3. *in noct.* OK. *an noct.* EBS. — 17, 8. *volunt* K. *volent* EBSO. — 19, 19. *sint* K. *fuerint* EBSO. — 21, 3. *emergunt* K. *-gent* EBSO. — 22, 5. *carcer cap.* K. ba EBSO. — 23, 4. *psallere* Mss. Oxx. SOK. *cantare* EB.

Ad (35.) orationem Catilinariam III.

§. 14, Vs. 21. *usus est* K. ba EBSO. — 15, 11. *patefactis* K. *-ctus* EBSO. — 16, 7. *non* K. *nec* EBSO. — 18, 10. *ceteraque* OK. *ut cet.* EBS. — 22, 22. *superare potuerunt* OK. *superarent* EBS. — 27, 2. *eadem est* K. ba EBSO.

Ad (36.) orationem Catilinariam IV.

§. 2, Vs. 7. *hon. sella curulis umq.* OK. *hon. umq.* EBS. — 2, 12. *miserrima* SOK. *misera* EB. — 4, 14. *populi Rom.* K. *reip.* EBSO. — 11, 15. *sepultam patriam* OK. *sepulta in patria* BS. — 14, 12. *est enim* K. ba EBSO. — 16, 17. *quantum a. e. q. p. tantum* K. f a b c d e EBSO. — 17, 10. *velint* BOK. *vellent* ES. — 17, 14. *sustentatur* OK. *sustinetur* EBS. — 23, 17. *solius* BOK. *solus* ES.

Ad (37.) orationem pro Murena.

§. 7, Vs. 4. *se dixit* K. *dixit* EBSO. — 13, 7. *circumspicere* K. *conspic.* EBSO. — 25, 10. *petebantur* OK. *-batur* EBS. — 26, 6. *Inde ibi* BSOK. *Inde* E. — 26, 22. *qua ex* K. *qui* EO. om. BS. — 32, 15. *pugnax et acer et* K. *pugna excitatum* EBSO. — 45, 7. *aut suam* EBOK. *et suam* Lamb. S. — 48, 13. *satietati* OK. *sapientiae* EBS. — 51, 15. *timebant: quum* K. *tim. Tum* EBSO. — 54, 1. *est relictus* K. *est* EBSO. — 58, 9. *prodesset* K. *prodesse posset* EBSO. — 60, 19. *istuc* OK. *his tot* EB. *his* S. — 62, 11. *quippe iam* K. *quippiam* EBSO. — 63, 1. *illi* OK. *isti* EBS. — 64, 1. *Pinnarium* K. *et paene divinum* EBSO. — 73, 18. *gladiatorium* K. *-toribus* EBSO. — 74, 11. *eam* OK. *etiam* EBS. — 77, 6. *Quid? quod* K. *Aut quid* EBSO. — 81, 5. *eos ceteros* K. *es* EBSO. — 83, 21. *iudicarit* K. *iudicaret* EBSO. — 85, 6. *perrumpet* K. *prorump.* EBSO. — 87, 4. *vos si L. Mur.* K. *vos Mur.* ES. *vos L. Mur.* BO.

Ad (38.) orationem pro Sulla.

§. 6, Vs. 7. *C. Cornelium* BOK. *Cornel.* ES. — 6, 10. *defendendos* K. *non defendendos* EBSO. — 12, 6. *quum comm.* K. *tum comm.* EBSO. — 17, 6. *ligones* K. *legiones* EBO. *legionis* S. — 26, 19. *abest a me* BSOK. ba E. — 28, 2. *in qua* K. *et in qua* EBSO. — 33, 15. *confessis* K. *confoss.* EBSO. — 46, 9. *perculerim et perfregerim* K. *praeceleri* EBSO. — 55, 9. *Bellum* OK. *Balbum* EBS. — 63, 4. *quo fratris casum levare posset, quem quia res* K. *qua res* EBSO. — 63, 5. *desisteret* K. *statueretur* EBSO. — 65, 2. *deposita* OK. *posita* EBS. — 65, 6. *illam* OK. *istam* EBS. — 66, 2. *tamen* BOK. *tum* ES. — 70, 7. *grassatum* K. *versatum* EBSO. — 81, 17. *num* K. *non* EBSO. — 90, 7. *miserrima* K. *misera* EBSO. — 92, 13. *sunt* K. *est* EBSO.

Ad (39.) orationem pro Archia poeta.

§. 6, Vs. 12. et 8, 5. *L. Lucullus* BOK. *M. Luc.* ES. — 9, 4. *An* K. *At* EBSO. — 14, 9. *sunt omnes* K. ba EBOS. — 22, 9. *Rudinum* OK. *Rudium* EBS. — 25, 9. *iussit* K. *iubere* EBSO. — 31, 2. *quum dign* K. *tum dign.* EBSO.

Ad (40.) orationem pro Flacco.

§. 4, Vs. 1. *enim app.* K. *enim alium app.* EBSO. — 6, 11. *qua*

vi K. om. EBSO. — 6, 19. post *voluntates* pone comma. — 9, 9. et 10. *prudentes — imprud.* K. *pud. — impud.* EBSO. — 14, 6. *D. Lael.* OK. *Lael.* EBS. — 24, 2. *aut* K. *ac* EBSO. — 30, 6. *postero* OK. *postremo* EBS. — 31, 13. *Atyanas* OK. *Atinas* EBS. — 32, 14. *omnes* OK. *in omnes* EBS. — 32, 14. *in provincia* OK. *pecunias* EB. [ ] S. — 33, 2. *onus* K. *genus* EBSO. — 40, 8. *cuicuimodi* SOK. *cuiuscumque modi* Lamb. *cuiusque modi* EB. — 41, 5. *quum* K. *quod* EBSO. — 41, 7. *arborem* K. *arb. fici* EBSO. — 45, 12. *in frum.* K. *frum.* EBSO. — 48, 12. *in illa* BSOK. *illa* E. — 50, 10. *et ab* K. *ab* EBSO. — 54, 6. *siluerunt* K. *exsiluerunt* EBSO. — 54, 7. *istius* OK. *ipsius* EBS. — 57, 21. *a suis* OK. *suis* EBS. — 59, 3. *Flacco* BSOK. *-cci* E. — 64, 3. *Graec. cup. ut Gr.* K. c a b d EBSO. — 65, 2. *ut, quum* OK. *quum* EBS. — 68, 14. *hunc* K. *hunc ipsum* EBS. [*ips.*] O. — 70, 7. *illo* K. *isto* EBSO. — 71, 2. *Pergami* OK. *Pergae* EBS. — 72, 13. *et ux.* BOK. *uxor* ES. — 73, 6. *membra* K. *nam membra* EBSO. — 74, 15. *atque* K. *At qui* EBSO. — 75, 2. *habere me* OK. *hab.* EBS. — 76, 9. *Illi — illi* OK. *Isti — isti* EBS. — 78, 3. *aliter* K. *aliter ac* EBSO. — 78, 5. *sed in latentem* K. om. EBSO. — 80, 4. *aut apud* K. *apud* EBSO. — 80, 17. *maxima habiturum esse* OK. [*maximam habiturum esse familiam. Responsum est, eius facta non videri. Idem visum est postea Flacco, quum rem cognosceret: itaque decrevit.*] EBS. — 81, 12. *Scilicet* OK. *Sed* EBS. — 84, 10. *nisi* K. *sine* EBSO. — 85, 8. *Vecti* EK. *Vetti* BSO. — 85, 12. *occisio* K. *occasio* EBSO. — 86, 5. *Extorquere* K. *eripere, extorq.* EBSO. — 87, 7. *civit. et provinc.* K. *provinc.* EBSO. — 91, 8. *venierant* BSOK. *venierunt* E. — 93, 2. *constant.* K. *et const.* EBS. [*et*] O. — 102, 7. *Tu, tu* K. *Tu, tum* EBSO. — 102, 12. *Pomptinio* EK. *-ptino* Lall. S. *-mtino* B.

Ad (41.) orationem post reditum in senatu.

§. 1, Vs. 10. *enum.* OK. *num.* EBS. — 7, 10. *paullulum* K. *paullum* EBSO. — 8, 15. *quid prius* SK. *quid eg[er]it pr.* Graev. N 2. *quid egit pr.* EBO. — 9, 3. *fuit! quo* O. *est* ES. *Est, quo* B. — 10, 2. *inimicus* K. *unicus* ESO. [ ] B. — 14, 3. *elinguem* BOK. *elingue* ES. — 17, 8. *depulissem* K. *depellerent* ESO. [*tum — dep.*] B. — 21, 12. *specialim* K. *separatim* EBSO. — 25, 10. *et vera* K. *aut vera* EBSO. — 26, 7. *quum* * K. *quo* EBSO. — 36, 3. *imminuam* K. *minuam* EBSO. — 38, 4. *consulis* BOK. *consularis* ES.

Ad (42.) orationem ad Quirites post reditum.

§. 1, Vs. 14. *patresque* K. *patres* EBSO. — 5, 13. *eam* BOK. *iam* ES. — 5, 18. *careremus* BK. *caruissemus* ES. *carueramus* O. — 5, 22. *universum c.* K. *-rsim cuncto* S. *uni* E. *cuncto* BO. — 6, 16. *valent* K. *valerent* EBSO. — 7, 6. *at me* BOK. *Me autem* ES. — 7, 10. *fratrisque* BOK. *frq. mei* ES. — 8, 4. *Tanto* K. *Et tanto* EBSO. — 8, 8. *eodem me* BOK. *eod.* ES. — 15, 8. *et coll.* K. *coll. autem* EBSO. — 16, 6. *eadem* K. *eodem* ESO. [ ] B. — 21, 9. *nef. me* BOK. *nef.* ES.

Ad (43.) orationem pro domo.

§. 6, Vs. 5. *etiam* BOK. om. ES. — 8, 14. *putarent* K. *-rint* EBSO. — 15, 7. *ann. esse* K. *ann.* E. *esse ann.* BSO. — 27, 11. *illustrius* K. *industrius* EBSO. — 31, 11. *civis* BSOK. om. E. — 36, 3. *eae v. sint* K. *hae v. sunt* EBSO. — 36, 3. *adopt. loco patris* BOK. *adopt.* ES. — 37, 10. *iam patr.* BOK. *patr.* ES. — 37, 10. *vellet* OK. *velit* EBS. — 37, 13. *non is sit* OK. *non sit is* B. *non sit* ES. — 40, 12. *quod* BOK. *quae* ES. — 45, 10. *quum* K. *tum* EBSO. — 47, 15. *dic* K. om. EBSO. — 55, 6. *paratos* K. *speratos* EBSO. — 57, 7. *se praesentem* SOK. *se* EB. — 57, 8. *ord., an ii* B. *an ord. ii* ES. — 62, 2. *erat, nisi ut, qui mihi dux in omnibus meis rebus fuerat, socius idem* K. *erat, ut, qui modus moribus-fuerat, idem* EBSO. — 65, 4. *Quid? vincere posses? Non. Quid ergo? extrudere* K. *Quid posses extr.* EBSO. — 65, 6. *hic modo amandatus sit* K. *hunc m. amandandum esse* EBSO. — 79, 5. *An* K. *Hunc* EBSO. — 83, 14. *praescr.* K. *perscr.* BSO. *proscr.* E. — 87, 3. *est iam* K. *est* EBSO. — 88, 11. *ut ne* K. *ut* EBSO. — 89, 5. *Catilinae* K. *quotidie* EBSO. — 101, 8. etc. 10. *Maelii — Aequimaelii* BSOK. *Melii — Aequimelii* E. — 101, 10. *stultitiae* SK. *-tia* EBO. — 106, 2. *quid — rogari* K. *quod — rogare* ES. *quid — r.* BO — 120, 6. *repererit* K. *reperiet* EBSO. — 127, 5. *tuo* BOK. *homine* ES. — 129, 12. *nova* BSOK. *novae* E. — 137, 14. *religionis tamen* BSOK. *reip. tantum* E.

Ad (44.) orationem de haruspicum responsis.

§. 23, Vs. 4. *amisit* K. *omisit* EBSO. — 24, 15. *pollueret* K. *-rit* EBSO. — 32, 12. *quaerimus* K. *conquirimus* EBSO. — 39, 23. *habueris* K. *haberes* EBSO. — 40, 17. *et honestis* OK. *honeste* BS. om. E. — 61, 10. *non, quin* Lamb. Vict. BSOK. *non, inquam,* E.

AD (45.) ORATIONEM SESTIANAM.

Haec adnotatio indicat, ubi haec a priore editione mea discedat, collata cum (E.) *Ernestii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii*, (K.) *Klotzii et expressa typis sed inedita* (B.) *Beckii editionibus.*

§. 1, Vs. 16. *etiam* BSK. *etiam voluntarios* E. [ ] O. — 7, 2. *et* BOK. *at* ES. — 7, 8. *ille* K. *illo* EBSO. — 8, 4. *multa P. Sestius, quum esset cum collega meo, senserit, ad* K. *multa ad* EBSO. — 12, 13. *animus et amor* K. *animo et amore* EB. *animus in amore* S. *animus* O. — 14, 2. *dictum est* K. *dictum* EBS. — 14, 13. *agam m. e. huius* K. *ut ag. m. et huic* ES. *quam mod. huic* B. — 14, 17. *offerunt* K. *off.* [*insolenter*] *et* B. sine uncis ES. *efferunt* [*ins.*] O. — 16, 4. *lege curiata* K. [*legem*] EB. sine uncis O. om. S. — 16, 11. *insani* BOK. *infamis* ES. — 26, 15. *vos* OK. *Quum venisset ad senatum, vos* EBS. — 27, 10. *deprecarere* K. *deprecarentur* EBSO. — 30, 2. *soc. et Lat.* K. *soc. Lat.* EBSO. — 30, 2. *quam se* K. *quam* EBSO. — 31, 11. *ignoscitote* OK. *-oscite* EBS. — 32, 16. *neve* OK. *ne* EBS. — 33, 11. *quin* K. *qui* EBSO. — 43, 7. *quis reliqua praestaret? cui* K. *quid reliquiarum restaret? quid* EBSO. — 44, 1. *ac non* SOK. *ac modo* EB. — 44, 2. *insanabilis, illa* OK. *ins. illa et* S. *mihi sanabilis, illis* EB. — 44, 2. *quam reip. imposuisset* OK. *quam illi imposuissent* S. *qui eam imposuissent* EB. — 47, 3. *qui superessent* K. *quid superesset* EBSO. — 47, 4. *remp.* K. *rem* EBSO. — 48, 17. *victorem vivus* OK. *vict.* EBS. — 50, 10. *fatum* K. *statum* EBO. (*reip. recuperandae reserv.* S.) — 52, 14. *brevi tempore doloris* O. *brevis temporis dolore* EBS. — 55, 17. *lege legem ferret* OK. *lege potestas fieret* EBS. — 61, 10. *videret* OK. *viderit* EBS. — 62, 8. *ob eam causs.* K. *ob causs.* EBSO. — 64, 8. *defenderunt — protexerunt* BOK. *-rant -rant* ES. — 66, 7. *aut flandae* K. *auferendae* EBSO. — 80, 5. *maledic Titio* K. *maledicto* EBSO. — 80, 6. *temere* K. *tempore* BO. *tempori* ES. — 81, 10. *conculcatam* K. *occupatam* EBSO. — 81, 12. *vivi* OK. *viri* EBS. — 82, 3. *perhorruerunt* K. *-rant* EBSO. — 84, 16. *mirabamini* K. *maerebatis* EBSO. — 88, 13. *iam in* BOK. *iam* ES. — 89, 16. *et latere. Perfecit, ut* K. *Etiam e rep. credidit, ut* EBSO. — 90, 6. *iure* BOK. *qui vitae* ES. — 93, 7. *monetur* BOK. *movetur* ES. — 92, 7. *Hoc* K. *Haec* EBSO. — 94, 11. *eludere* K. *illudere* EBSO. — 96, 7. *vestro* K. *nostro* EBSO. — 97, 12. *Sequitur* K. *Esto igitur* EBSO. — 97, 13. *qui et* BOK. *quiqui* ES. — 101, 8. *amplexatur* K. *malleviduatur* EBSO. — 110, 13. *sane Attae* K. om. EBSO. — 115, 2. *vester iste* BOK. *vester* ES. — 117, 4. *rei* K. *ore* EO. [ ] B. om. S. (*ipsi autem* S. *ipsi atque* cet.) — 123, 13. *Populus Rom.* BOK. *populum Rom.* ES. — 124, 1. *Maxime* OK. *Maximum* EBS. — 126, 1 *ille* OK. *et ille* EBS. — 130, 19 *beneficio suo* K. *benef.* EBSO. — 131, 13. *idem Salutis, ut scitis:* OK. *idemque Sal.* EBS. — 134, 7. *Iste* K. *Ista* EBSO. — 134, 11 *eos* K. *hos* EBSO. — 135, 4. *Dicet* K. *Dicat* EBSO. — 135, 12. *Aeliam* immo *Caeciliam*. cf. Orelli Ind. Legg. 125. — 136, 5. *maiorum vestrorum* K. *mai vestrum* EBSO. — 138, 16. *virorum fortium* OK. *viros fortes* EBS. — 141, 5. *e civ.* BSOK. *a civ.* E. — 143, 16. *aut lab.* K. *ac lab.* EBSO — 144, 6. *actorem* K. *auctorem* EBSO.

AD (46.) ORATIONEM IN VATINIUM ET SEQUENTES.

Haec adnotatio indicat, ubi ista mea editio a priore discrepet, cum (E.) *Ernestii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii*, (K.) *Klotzii et inedita* (B.) *Beckii ad § usque 17. collata.*

§. 3, Vs. 7. *hoc* K. *huius* EBSO. — 5, 5. *num* BSOK. *quum* E. — 10, 8. *omnium* OK. *non solum* E. [ ] B. om. S. — 12, 3. *me cos.* BOK. *cos.* ES. — 16, 8. *scies* K. *scis* EBSO. — 17, 3. *fuerit* BOK. *fuit* ES. — 18, 12. *ex omnibus trib.* K. *ex trib.* E. — 19, 10. *labefactatam* OK. *-factam* ES. — 24, 9. *dixeritne* OK. *ut diceret* ES. — 28, 6. *nihil Q.* OK. *nihilque* ES. — 28, 15. *collocatam* K. *collocatas* ESO. — 33, 3. *clarissimi viri caussa* K. *-simis viris* ESO. — 34, 4. *escenderit* K. *asc.* ESO. — 34, 5. *deiecerit* K. *delegerit* ESO. — 35, 11. *oratores* K. *curatores* ESO. — 36, 5. *ut tu summi cons. gubernationem* K. *a rep. s. c. gubernationem* O. *haec a summi cons. gubernatione* ES. — 37, 1. Verba „*Ob hasce — perdidisset?*" hoc loco collocarunt OK. codd. Victor. Bern. Lambin. Palat. g. et Erfurt auctoritate moti. Eadem verba ap. cett. §. 37. extr. leguntur. — 37, 10. *sunt* OK. *sint* ES. — 41, 4. *verum tamen* K. *verum etiam* ESO. — 41, 10. *non numquam* OK. *numquam* ES. — 41, 22. *pluriums* K. *pluribus* ESO. — 41, 28. *huius* O. *eius* ESK. — 41, 24. *coniungas* K. *coniungis* ESO. — 41, 28. *nolis* ES. *nolis* OK.

Ad (47.) orationem pro Caelio.

§. 3, Vs. 7. *M. Cael.* OK. *Cael.* ES. — 8, 5. *falso* EOK. *salse* * cj. S. — 10, 13. *caussam* EOK. *quo caussam* S. — 18, 3. *caussatam* OK. *caussa* ES. — 18, 20. *malorum* SO. *sive mal.* EK. — 23, 7. *rex* OK. *reus* ES. — 23, 7. *Qui* OK. *qui huius* ES. — 25, 8. *animos — accenderet* O. *ad an. — accederet* ESK. — 25, 12. *omnes* OK. *homines* ES. — 26, 11. *ne quis* SOK. *ne, si quis* E. — 27, 11. *respondebo* OK. *-deo* ES. — 35, 8. *quae moliris* OK. haec om. ES. — 36, 17. *parasti* OK. *praeparasti* ES. — 38, 1. *est, qui* OK. haec om. ES. — 54, 16. *hospitem* OK. *-spite* ES. — 55, 4. *L. Luccem* OK. *Lucc.* ES — 55, 5. *dupram* K *aliam* ES. — 55, 15. *dignitatis, eff.* OK. *eff.* ES. — 56, 7. *L. Herenn.* O. *Her.* ESK. — 66, 10. *reperietur* OK. *reperitur* ES. — 71, 11. *Camurtii* SO. *Camerti* E. — 71, 12. (etc.) *Caeserni* O. *Caeserni* K. *Aeserni* S. *Eserni* E. — 77, 6. *iam res, iam dies* O. *iam ista dies* EK. *iam dies* S. — 77, 6 *mitigarit* O. *mitigarit* ESK.

Ad (48.) orationem de Provinciis consularibus.

§. 7, Vs. 13. *Senatus consulta* OK. *[illegible]* ES. — 18, 13. *At Tib.* OK. *In non Tib.* ES. — 19, 2. [*aliud mimum?*] EO. sine uncis K. *[illegible]* cod. Med. N1. *[illegible]* S. — 22, 6. *respubl. dign. que* cod. Erf. Graev. SOK. *resp. dign. et* E. — 29, 7. *tradat* OK. *tradatur* ES. — 33, 4. *conferrent* OK. *conferret* ES. — 33, 12. *qua* OK. *qui non* ES. — 37, 1. *Atqui* O. *Qui* E. *Quo* S. *Quamquam* K. — 37, 5. *magis* SO. *minus* EK. — 38, 9. *quod* O. *si quod* ESK. — 38, 9. *si etiam* OK. *sin etiam* ES. — 38, 15. *indign.* SO. *dign.* EK. — 45, 9. *Est mihi* O. *Mihi* ESK.

Ad (49.) orationem pro Cornelio Balbo.

§. 3, Vs. 4. *quae vellet* om. ES. *quae [facere] vellet* O. *quae facere vellet* K. — 5, 4. *et lic.* OK. *et lic.* ES. — 9, 2. *hoc et* * O. *hoc* ES. *haec et* K. — 14, 5. *an* EOK. *quam* * S. — 24, 1. *Est enim i. p. R. grave* O. *Etenim i. p. R. grave est* SEK. — 33, 8. *fecerit* OK. *facit* ES. — 43, 16. *consequantur* OK. *-quuntur* ES. — 45, 4. *arbitramur* EO. *-tremur* SK. — 47, 8. *gessit et confecit* O. *gessit, confecit* K. *et gessisset et confecisset* ES. — 48, 5. *T. Matrin.* OK. *L. Matr.* ES. — 48, 9. *non dix.* OK. *et non dix.* S. *Spoletinus dix.* E. — 50, 5. *Heracleensem Alexam* OK. *Heracliensium legionem* ES. — 50, 15. *quum grav.* OK. *tum gr.* ES. — 51, 8. *obvios* EO. *Ovios* Lamb. SK. — 51, 9. *Fabios* OK. *fabros* ES. — 51, 11. *defendunt* OK. *-derunt* ES. — 51, 21. *etsi id hab. omnes leve*(*etsi* om. O.)K. *etsi id hab. hoc leve* ES. — 52, 5. *sanctissimum et sap.* OK. *sanctissimum* E. *sapientiss.* S. — 54, 2. *poterit* O. *potuit* ESK. — 54, 3-5. *licebat — licebat — poterant — licebit* O. *-bat -bat -rant -bat* K. *-bit -bit -runt -bit* ES. — 54, 12. *eiusm.* EO. *et eiusm.* S. Weiske. K. — 54, 17. *populos Latinos* O. *populos* ES. *populo* K. — 56, 10. *suae* OK. *summa* ES. — 58, 12. *vestrisq. disc.* K. [ ] O. *nost.q. disc.* [ ] E. om. S. — 61, 13. *P. Crass.* cf. §. 50. *M. Crass.* EO. *L. Crass.* K.

Ad (50.) orationem in Pisonem.

§. 8, Vs. 10. *mag.* EOK. *mag. vicorum* S. — 8, 13. *Kal.* OK. *III. Kal.* ES. — 20, 13. *aut* OK. *tum* ES. — 23, 1. *Tune* O. *Tu* ESK. — 23, 5. * *His* O. *Huius* ESK. — 25, 15. *defenderant* OK. *-runt* ES. — 30, 13. *putabatis* O. *putabitis* ESK. — 33, 3. *e patr.* OK. *a patr.* — 39, 4. *mea iam* OK. *mea* ES. — 39, 7. et 69, 9. *tabellas* OK. *tabulas* ES. — 44, 4. *gloria et laude* OK. *gloriae laude* ES. — 44, 7. *Esse* OK. *Ecce* ES. — 46, 6. *numquam veniret* OK. *non veniret* ES. — 47, 14. *leve est* SOK. om. E. — 48, 4. *reip.* O. *populi Rom.* ESK. — 48, 12. *Tusculum* OK. *-lanum* ES. — 49, 5. *Praebuit* OK. *Tribuit* ES. — 53, 9. *solitudo* OK. *non sol.* E. — 54, 15. *longe* OK. *non longe* ES. — 55, 1. [*Cui*] O. sine uncis K. om. ES. — 55, 14. *aut vestr.* OK. *ut vestr.* E. — 57, 7. *et omnes* OK. *ut omn.* ES. — 58, 8. *L. Atrani* OK. *P. Africane* ES. — 63, 7. *sed os* Ald. Lamb. SK. *os* E. — 64, 1. *Num* OK. *Nunc* ES. — 68, 9. *fastidivit* OK. *fugit* ES. — 69, 10. *est tamen: dicit, ut opinor,* O. *et t. dicit, u. o.* SK. *et tamen dictum opinor* E. — 70, 16. *omnia stupra* O. om. ESK. — 77, 8. *ut ne* OK. *ne* ES. — 81, 4. *Neque [illegible] umquam* OK. *Atque [illegible] umquam* ES. — 84, 11. *[illegible]* O. *[illegible]* ESK. — 88, 11. *[illegible]* OK. *[illegible]* ES. — 89, 10. *[illegible]* * OK. *[illegible]* E. *[illegible]* S. — 92, 1. *[illegible]* O. *[illegible]* ESK. — 94, 1. *[illegible]* OK. *[illegible]* ES. — 94, [illegible] OK. *[illegible]* ES. — 96, 2. *[illegible]* O. *[illegible]* ESK.

Ad (51.) orationem pro Plancio.

§. 13, Vs. 4. *te non* K. *non* ESO. — 16, 12. *assequerere* * Grut. Wolf. O. *assequerer* ESK. — 17, 4. *ortis* OK. om. ES. — 19, 16. *[illegible]* cod. Erfurt. Verburg. [illegible] OK. *hominum* ES. — 20, 9. *[illegible]* OK. *de* ES. — 22, 15. *loquitur et t.* Verburg. OK. *-nis t.* ES. — 23, 6. *reperiuntur* cod. Bavar. OK. *inveniuntur* ES. — 24, 15. *tributim* cod. Erfurt. OK. *tribubus* ES. — 27, 9. *Quod* OK. *Qui* ES. — 27, 16. *Cui* K. *Quibus* ESO. — 29, 10. *videtis* cod. Bavar. OK. *videatis* ES. — 37, 1. *huiusce* codd. Bavar. Erfurt. Garat. OK. *huius* ES. — 37, 2. *agit. tum* iid. codd. OK. *agit.* ES. — 37, 3. *copiosissime* iid. codd. OK. *-sius* ES. — 38, 2. *Fuit certe* Graev. Garat. OK. *Fuit* ES. — 42, 6. *hunc, his* K. (*et* O.) *hunc* ES. — 42, 10. *iudicavisti* K. *ind.* ESO. — 43, 2. *Terentinam* SK. *-tian.* EO. — 43, 3. *aut apud* OK. *aut* ES. — 48, 6. *Num* OK. *Non* ES. — 49, 18. *praerogativa* OK. *-gata* ES. — 50, 9. *repud. est* K. *rep. fuit* ESO. — 53, 4. *provid. autem* K. *prov. ante* ESO. — 59, 13. *Nosti cetera. Nonne? Id q. m. invid. quae cetera, quae* OK. *Non Te id q.m. i. Nostis cetera* ES. — 61, 4. *magistratus ceperint, quod triumpharant* OK. (*-runt*) S. *magis laude fuerint digni, quod triumpharant* E. — 64, 4. *gloriae sit* cod. Bavar. OK. *sit* ES. — 64, 14. *in me* codd. Bavar. Erfurt. OK. om. ES. — 67, 10. *vitae* cod. Bavar. OK. om. ES. — 70, 9. *patriae* SOK. om. E. — 72, 17. *ex host.* OK. *host.* ES. — 77, 16. *tantum* SOK. om. E. — 78. 13. *defugerim* K. *defugerem* ESO. — 78, 19. *enim est* cod. Bavar. Garat. OK. *enim* ES. — 79, 5. *aedilitatis* OK. *-tas* ES. — 82, 2. *tuo crimini* OK. *tuae orationi* ES. — 83, 10. *sanxisse* OK. *traxisse* E. *legem de ambitu tulisse* S. — 87, 1. *At erat* K. *Aderat* ESO. — 87, 10. *At tota* ESK. *Ac tota At* om. O. — 89, 15. *gloria et laude* OK. *gloriae laude* ES. — 90, 17. *vigiliam* OK. *iugulum* ES. — 94, 12. *defensas* OK. *defendendas* ES. — 97, 12. *filiorum* SOK. *filii* E. — 98, 7. *tamen* cod. Bavar. Garat. OK. *tantum* ES. — 100, 4. *ad me* K. om. ESO. — 100, 7. *vi me, vi me* K. *vi me* ESO.

Ad (52.) orationem pro Rabirio Postumo.

§. 2, Vs. 3. *ut grav.* OK. *grav.* ES. — 2, 12. *uti qua* SOK. *uti quae* E. — 2, 14. *memoria patrum* SO. *ad memoriam prodendam patrum* E. (*prod.* om) K. — 4, 2. *viderit* K. *viderat* ESO. — 8, 7. *est. At nec ex Postumi bonis servari legem aequum est* K. *Lex aequa est* ESO. — 10, 8. *iidem* OK. *iisdem* ES. — 14, 7. *sin esset* K. *sin autem* ESO. — 21, 2. *suasor perbl.* K. *perbl.* EO. *persuasor bl.* S. — 23, 2. *tandem* K. *tamen* ESO. — 30, 2. *Gab. quum* K. *dum Gab.* ESO. — 31, 7. *imponere tanto plus suis* K. *imponi tantum pati suis* S. (*imponere*) EO. — 35, 4. *doc. nunc* K. *doc. nos* E. *doc. nunc nos* S. *bac* O. — 35, 5. *esse, quod vultis, aut sil.* K. *Quid vultis? sil.* E. *Quid [illegible]* SO. — [illegible] *fin.* K. *[illegible]* O. *Ind[illegible]* S. — [illegible] K. *[illegible]* ESO. — [illegible] K. *[illegible]* ESO. — [illegible], 10. *[illegible]* K. *[illegible]* ESO. — [illegible], 7. *[illegible]* K. *ad [illegible]* ESO. *[illegible]* S. — [illegible] K. *[illegible]* N2. *[illegible]* ESO. — [illegible] K. *[illegible]* ESO. — 41, 11. *[illegible]* K. *[illegible]* ESO. — 44, 10. *[illegible]* Lamb. SOK. *perstr.* E. — 45, 9. *est C. Curti* (*i. e. Curtii*) K. *es Curti* ESO.

Ad (53.) orationem pro Milone.

§. 6, Vs. 9. *Sed si* OK. *Sin* ES. — 8, 7. *responderit* K. *-dit* ESO. — 10, 4. *[illegible]* Garat. SK. *Est enim* O. — 12, 15. *aut propt.* Garat. OK. *propt.* ES. — 15, 3. *esset* OK. *fuit* ES. — 15, 6. *Vid. igitur* OK. *Vid.* ES. — 26, 8. *aut summ.* OK. *ad summ.* ES. — 29, 14. *re vera* OK. *ita esse* ES. — 30, 2. *sup. est* K. *sup.* ESO. — 30, 5. *sane quod* KN2. *quid mallem. id* ESO. — 30, 8. *fieri non potuit* K. *non posset* ESO. — 31, 2. *fuit* SOK. *fuisset* E. — 31, 6. *occ.* OK. *non occis.* ES. — 31, 15. *ut scel.* K. *ut nos sc.* O. *tum nos scel.* ES. — 33, 13. [*[illegible] — [illegible]*] OK. Verba „*Atque — reprehensio est*" om. ES. — 34, 1-13. [*Demonstravi — interf.*] O. *Audistis — prof.* K. Verba „*Demonstravi — solutam*" om. ES. — 34, 19. *nunc* OK. *non* ES. — 37, 11. *rursus est* ESO. *rurs.* K. — 38, 4. *quoties et quant.* K. *quant. quoties* ESO. — 39, 1. *At quod erat tempus* OK. *Atqui erat id temporis* ES. — 39, 14. *quem qui* OK. *quem si qui* ES. — 40, 2. *in iud.* OK. *ad iud.* ES. — 40, 14. *M. vero Antonii* OK. *Ant. vero* ES. — 43, 6. *quin se ille* K. *qui se* ESO. — 48, 2. *igitur ne* OK. *ne* ES. — 51, 2. *in Alb.* OK. *ad Alb.* ES. — 54, 14. *morae et tergiversationis?* K. *mora et -atio?* ESO. — 60, 2. *Rufio* OK. *Ruscio* ES. — 64, 10. *ferramentorum,* K. *ferrorum,* ([ ] O.) *spar[illegible]rum* ESO. — 66, 3. *sed omnia* SK. *sed omnino omn.* EO. — 66, 13. *ut* OK. *nisi* ES. — 67, 2. *Cur tamen si* K. *Quodsi tamen* ESO. — 67, 9. *dictitarunt* OK. *dictitant* ES. — 69, 8. *temp.* K. *temp. immutatis* ESO. — 73, 6. *populus Rom.* OK. *pop.* ES. — 74, 12. *M. Paconio* OK. (*non Pacc.*) *T. Pacavio* ES. — 76, 9. *immitt.* OK. *mitt.* ES. — 79, 11. et 12. *aut — aut* K. *ut — sic* ESO. — 79, 14. *vellet* OK. *voluisset* ES. — 83, 11. *nostri* K. *vestri* ESO. — 85, 7. *obtestor* K. *testor* ESO. — 86, 6. *acceperit* K. *acciperet* ESO. — 86, 13. *cui* OK. *quam* ES. — 89, 5. *virtutem — vexatam* OK. *virum — vexatum* ES. — 92, 9. *parcere! Haud* OK. *parc. atque haud* ES. — 94, 1. *mihi susc.* O. *susc. mei* ESK. — 94, 12. *illa tua* O. *ba* K. *tua* ES. — 98, 5. *subiiciantur* OK. *-ciuntur* ES. — 99, 4. *quo* SOK. *quod* E. — 100, 11. *quid fac.* K. *quod dic.,* [ ] O. *quod fac.* ES. — 102, 1. *o me inf.* OK. *o inf.* ES. — 103, 10. *distrahar* K. *-hor* ESO. — 105, 6. *sentiatis* K. *sentietis* ESO.

Ad (54.) orationem pro Marcello.

§. 2, Vs. 12. *meae* OK. *et meae* ES. — 3, 3. *in omn.* K. *omn.* ESO. — 8, 3. *quae et* K. *quae* ESO. — 11, 2. *anteponis* K. *-pones* ESO. — 11, 6. *ut nulla* K. *ut* ESO. — 13, 7. *item* OK. *iterum* ES. — 14, 7. *consilio* K. *officio* ESO. — 20, 6. *quod* K. *quod plerique* ESO. — 22, 2. *[illegible]* K. *[illegible]* ESO. — 25, 1. *[illegible]* N2. *[illegible]* K. *[illegible]* ESO. — 27, 12. *[illegible]* K. *[illegible]* ESO. — 31, 3. *[illegible]* EOK. *[illegible]* Weiske. *[illegible]*

Ad (55.) orationem pro Ligario.

§. [illegible], Vs. 11. *[illegible]* K. *ad privatum* ESO. — 10, 4. *acuit* K. *[illegible]* ESO. — [illegible] OK. *[illegible]* ES. — [illegible] OK. *[illegible]* ES. — [illegible] *Ligarium [illegible]* OK. *Ligarii [illegible]* ES. — 22, [illegible] OK. *[illegible]* ES. — 24, 4. *[illegible]* K. *[illegible]* ESO. — [illegible] OK. *[illegible]* ES. — [illegible] K. *[illegible]* ESO. — 25, 12. *[illegible]* K. *[illegible]* ESO. — 27, [illegible] K. *[illegible]* ESO. — [illegible] K. *[illegible]* ESO. — 28, 10. *[illegible]* K. *[illegible]ses* ESO. — 30, 2. *et quidem* EK. *[illegible]* S. *[illegible]* — [illegible] OK. *[illegible]* ES. — [illegible], 12. *[illegible]* K. *[illegible]* ES. om. O. — [illegible] *[illegible]* K. *ad [illegible]* ESO. — 31, 7. *gratiosiores* OK. *graviores* ES. — 31, 8. *vultus* EOK. *preces* codd. Erfurt. Oxx. 1. 2. 8. — 31, 8. *sed quae* K. *sed quam* ESO. — 31, 13 *concedas* K. *-dis* ESO. — 33, 12. *omnium,* K. *omnem* ESO. — 33, 15. *qui tecum fuerunt* K. *tec. fuisse* ES. *tecum fuerunt* O. — 34, 5. *fuisset fut.* K. *fut. fuerit* ESO. — 36, 7. *ipsis* EK. *[illegible]* SO. — 37, 7. *et pop.* K. *pop.* ESO. — 38, 2. *Caesar,* K. om. ESO.

Ad (56.) orationem pro Deiotaro.

§. 2, Vs. 2. *solebamus* K. *solebam* ESO. — 8, 5. *amicum esse* K. *amicum* ESO. — 9, 2. *fac. orari* K. *fac. exorari* ESO. — 9, 9. *esse* K. *fuisse* ESO. — 11, 2. *sumpta esse* K. *sumpta* ESO. — 11, 13. *veri nuntii* K. *veri* ESO. — 12, 10-11. *Quanto — tanto* K. *Tanto — quanto* ESO. — 17, 15. *subornavit* SOK. *-bit* E. — 19, 4. *rex illo t. n. perf. re* K. *re i. t. n. perf.* ESO. — 23, 11. *vel si nosset* K. *vel quia non posset* ESO. — 24, 4. *At nesc.* K. *Ait nesc.* ESO. — 24, 11. *quem A. p. nulla re* K. *ei, q. A. p. n. in re* ESO. — 26, 16. *aet. quum* K. *aet. tum* ESO. — 28, 1. *avi* K. *avi tui* ESO. — 29, 9. *qui ab* OK. *qui et ab* ES. — 30, 6. *reputaretis* K. *-ritis* ESO. — 33, 3. *regem, inquit,* K. *reg.* ESO. — 38, 2. *noctesque* SOK. *et noct.* E. — 41, 8. *quum reg.* K. *tum reg.* ESO.

Ad (57.) orationem Philippicam I.

§. 6, Vs. 8. *appellabantur* OK. *-llantur* ES. — 9, 4. *non put.* OK. *put.* ES. — 10, 11. *videntur* OK. *-debantur* ES. — 10, 12. *huius tamen* OK. *huius* ES. — 14, 13. *amplissimoque* codd. Oxx. OK. om. ES. — 15, 1. *Quae* OK. *Quaenam* ES. — 15, 6. *metus* OK. *metu* ES. — 16, 6. *licuit* OK. *licebat* ES. — 17, 6. *a vivo* OK. *vivo* ES. — 22, 5. *obiicere* K. *-ci* ESO. — 22, 11. *pest.* OK. *reip. pest.* ES. — 23, 6. *tamen ita* cod. Vat. Muret. Garat. OK. *ita* ES. — 25, 5. *Quaero autem* OK. *Quaerunt* E. *Quaer. quidam* S. — 26, 4. *hoccine* OK. *hoc enim* ES. — 26, 8. *possint* OK. *possunt* ES. — 28, 5. *loquuntur* K. om. ESO. — 31, 4. *abs. enim* K. *abs.* ESO. — 31, 10. *a te i. a. pop. Rom. nuntiata* OK. et (*pop. Rom.* om.) S. *te i. a. nuntiante* E. — 32,

6. *denique rel.* OK. *rel.* ES. — 33, 1. *te quum haec* OK. *huiusce quum* ES. — 33, 2. *fort. tuae* OK. *fort. te* ES. — 34, 2. *fabula illi ipsi — dixerit* OK. *fabulis ipsis illis — dixerint* ES. — 36, 4. *versus* OK. *concursus* ES. — 36, 5. *tribun.* OK. *iis trib.* ES. — 37, 11. *est ipse* K. *est* ESO. — 38, 4. *consulturos* SOK. *consultores* E.

Ad (58.) orationem Philippicam II.

§. 6, Vs. 5. *At* OK. *Nam* ES. — 11, 10. *Curioni* OK. *Curionem* ES. — 12, 4. *Q. Catulo* OK. *Q. Lutatio Catulo* ES. — 12, 7. *C. Pis. M.' Glabr. M.' Lepido* OK. *M. Lep. C. Pis. M.' Glabr.* E. *(M.)* S. — 15, 8. *referas — referas* OK. *refers — refers* ES. — 19, 2. *audacem* Cod. Vat. Muret. OK. *aud. dici* ES. — 19, 14. *videas* OK. *vides* ES. — 19, 16. *ipse* OK. om. ES. — 20, 2. *id te* OK. *id* ES. — 20, 8. *plura* OK. om. ES. — 20, 9. *te neque* OK. *neque* ES. — 20, 15. *maiora videamus* OK. *ad mai. veniamus* ES. — 21, 10. *fact. id* OK. *fact.* ES. — 24, 10. *quae* K. *quae ego* ESO. — 26, 7. *maioribus* OK. *mai. orbi* ES. — 38, 8. *rep.* Cod. Vat. Muret. SOK. *re* E. — 38, 11. *ut postea* SOK. *et postea* E. — 39, 3. *de Phars.* OK. *Phars.* ES. — 39, 3. *pers.* OK. *pros.* ES. — 41, 2. *aterne* SOK. *aterve* E. — 41, 9. *inquis,* K. *inquies,* ESO. — 49, 6. *cultus* OK. *custoditus* ES. — 54, 1. *si haec* K. *si* ESO. — 65, 9. *igitur viri* OK. *ig.* ES. — 68, 2. *Tu etiam ingr.* OK. *Tu* ES. — 70, 7. *Nisi si* OK. *Nisi* ES. — 71, 5. *multosque praet.* K. *multos* ESO. — 75, 13. *Deos penates patr.* OK. *Deos patr.* ES. — 75, 17. *pugnare? quem?* OK. *Cn. Pompeii pugn.* ES. — 79, 5. *ille prom.* K. *prom.* ESO. — 85, 3. *Escendis* OK. *Ascendis* ES. — 86, 12. *Quid indignius, quam vivere eum* EOK. *Indignissimum est hunc vivere* S. — 87, 11. *et Melius* N2. *Mel.* ES. *Mael.* O. *Sp. Mael.* K. — 88, 10. *praeclaro illo* OK. *illo* ES. — 90, 6. *nobilem* SOK. *nob. M. Antonii filium* E. — 93, 8. *a tuis* K. *a diversis* ESO. — 97, 3. *imitatores* ESO. *institores?* (quod recipiendum) K. — 98, 3. *inquinatos* OK. *aequatos* ES. — 99, 6. *enim, cui* K. (non *enim. Cui*) *enim. Quid* ESO. — 103, 7. *valeat hasta* OK. om. ES. — 105, 11. *obsolefiebant* Codd. Oxx. Olivet. OK. *obsolebant* ES. — 107, 14. *ut similis* K. *ut sit sim.* ESO. — 108, 7. *sequuntur* OK. *seq. milites* ES. — 115, 8. *gustatum* OK. *gustum* ES. — 115, 11. *sin* OK. *si* ES. — 115, 13. *ei quid* OK. *quid* ES. — 116, 8. *litterae, cura* OK. *litteratura* E. *litterae* S. — 117, 6. *Haec* OK. *Haec igitur* ES.

Ad (59.) orationem Philippicam III.

§. 3, Vs. 12. *debui* OK. *decuit* ES. — 6, 12. *reip.* OK. *populo Rom.* ES. — 9, 8. *D. Brutus* OK. *Decimus* ES. — 9, 9. *Antonium* OK. om. ES. — 10, 13. *ad trec.* OK. *trec.* ES. — 12, 12. *die se* OK. *die* E. — 12, 14. *insignia* K. *insigne* ESO. — 15, 13. *nostrum* Garat. OK. om. ES. — 16, 1. *Atiniae* OK. *Scatiniae* ES. — 16, 6. *Atius* OK. *Attius* ES. — 18, 11. *ac pessimis* OK. om. ES. — 21, 3. *nisi se h. iud.* K. dabc ESO. — 26, 7. *L. Annius* K. *C. Antonius* ES. *L. Ant.* O. — 39, 5. *quaestore* OK. om. ES. — 39, 11. *inissent — videretur — referrent — videretur* OK. *inierint — videbitur — referant — censuerint* ES.

Ad (60.) orationem Philippicam IV.

§. 2, Vs. 4. *Quirites* OK. om. ES. — 4, 9. *fort.* OK. *fort. que* ES. — 11, 4. *videant — adhortentur* SOK. *vident — adhortantur* E. — 14, 10. *quum* OK. *qui* ES.

Ad (61.) orationem Philippicam V.

§. 7, Vs. 12. *biennium — sexennium* Lambin. OK. *-nii -nii* ES. — 7, 14. *non* OK. *nonne* ES. — 8, 2. *trinum nundinum* OK. *trinundinum* ES. — 9, 8. *revulsis* OK. *evulsis* ES. — 12, 15. *Leg. etiam* OK. *Is etiam leg.* ES. — 13, 13. *eodemque* K. *eod. et* ESO. — 17, 4. *habuerit* OK. *habuit* ES. — 22, 12. *locupletium* OK. *-etum* ES. — 25, 5. *quae* Cod. Vat. Garat. *quas* ES. — 25, 7. *haec hi* OK. *at hi* ES. — 25, 13. *decernis — deprecere — imperes* OK. *decernitis -centur -retis* ES. — 27, 16. *mittimus* SOK. *-temus* E. — 29, 2. *ut* OK. *ut re* ES. — 30, 2. *depugnarit* OK. *-vit* ES. — 30, 3. *Sit* OK. *Si* ES. — 33, 6. *destinavit* OK. *destituit* ES. — 34, 12. *quoad* OK. *quod* ES. — 35, 3. *rog. serv.* OK. *rog. more maiorum serv.* ES. — 39, 5. *etiam* codd. Mediol. Barberin. O. *eius* ES. — 45, 5. *illa aetate* OK. *illi -ati* ES. — 46, 7. *propraetore* EOK. *-torem* S. — 46, 15. *petet* cj. Muret. OK. *appeteret* E. *peteret* S. — 46, 16. *quaestor* OK. *praetor* cj. Ursin. ES. — 53, 13. *Trig. Quinta* OK. b a ES.

Ad (62.) orationem Philippicam VI.

§. 7, Vs. 9. *exhibere nullam* EK. *eximere ullam* SO. — 11, 7. *hoc* OK. *hinc* ES. — 11, 13. *scelere* OK. *scelus est* ES. — 14, 3. *exercitu — H.* K. *exercitibus — duobus* ES. — 14, 12. *fecerant — instruxerant* OK. *-runt -runt* ES. — 15, 3. *A Iano Medio* OK. *Iani Medii* ES. — 15, 4. *est* K. *sit* ESO. — 15, 9. *cogitare* OK. *iudicare* ES. — 18, 9. *vestrum* OK. *vestra* ES.

Ad (63.) orationem Philippicam VII.

§. 4, Vs. 5. *evenit* K. *convenit* ESO. — 14, 4. *vos prob.* OK. *prob.* ES. — 14, 7. *porro* OK. *porro est* ES. — 14, 15. *dignitatemque* OK. *dignitatem* ES. — 14, 21. *extorq.* OK. *sed extorq.* ES. — 16, 11. *equitum Rom.* OK. *equitum* ES. — 21, 7. *vestras* OK. *nostras* ES. — 23, 8. *si qui* OK. *qui* ES. — 23, 11. *nullo* OK. *ullo* ES. — 27, 6. *tenueritis* OK. *retin.* ES.

Ad (64.) orationem Philippicam VIII.

§. 3, Vs. 7. *potest* K. *licet* ESO. — 4, 11. *tolletur — tollentur* OK. *tollitur — tolluntur* ES. — 5, 9. *vestra* K. *nostra* ESO. — 6, 11. *esse dixit* Cod. Vat. OK. *dixit* ES. — 13, 1. *etiam* OK. *etiam memini* ES. — 13, 2. *Atque* OK. *Atqui* ES. — 13, 5. *et e rep.* OK. *reip.* ES. — 13, 10. *eius* OK. *eius enim* ES. — 14, 3. *L. Opim.* SOK. *Opim.* E. — 18, 6. *sis* ES. *es* OK. — 18, 8. *facit* OK. *fecit* ES. — 20, 2. *quin* OK. *qui non* ES. — 21, 9. *postea f. s. quam M. Ant.* OK. *facti s. postq.* ES. — 25, 10. *ut quos* Faërn. Graev. OK. *quos* ES. — 29, 9. *propos.* OK. *expos.* ES. — 32, 15. *ut se* K. *ut huic se* ES. [*huic*] O.

Ad (65.) orationem Philippicam IX.

§. 3, Vs. 2. *nos et* K. *nos* ESO. — 5, 3. *restaret* OK. *restat* ES. — 6, 3-5. *sin — fore — emori* OK. *si — allaturum — mori* ES. — 9, 6. *sumus adv.* OK. *sumus eius adv.* ES. — 13, 4. *L. Sull. primum statuta est* OK. *est L. S. prima statua* ES. — 15, 14. *in* OK. *ad* ES — 17, 3. *iis* OK. *his* ES. — 17, 11. *eius esset — dat. esset* OK. *eius sit — dat. est* ES.

Ad (66.) orationem Philippicam X.

§. 3, Vs. 2. *ut numq.* OK. *qui numq.* ES. — 3, 8. *sint* OK. *sunt* ES. — 4, 9. *Brutos ut* OK. *Br. tu* ES. — 4, 10. *ceteri* OK. *omnes* ES. — 5, 2. *eumne Br.* K. *eum Brutine* ESO. — 5, 4. *eos* OK. *quos* ES. — 6, 20. *C. Ant.* OK. *Ant.* ES. — 7, 12. *reip.* OK. *populi Rom.* ES. — 10, 3. *circumsedeat* OK. *circumsedet* ES. — 10, 11. *is* cod. Vat. O. *qui* ES. — 12, 3. *reip.* K. *populi Rom.* ESO. — 15, 12. *Decimo tamen* OK. *Dec. t. Bruto* ES. — 16, 10. *Ergo* OK. *Igitur* ES. — 17, 10. et 24, 9. *M* *Bruto* OK. *Br.* ES. — 19, 4. *gubernantur — referuntur* OK. *gubernabuntur — referentur* ES. — 20, 11. *referremus* OK. *-ramus* ES. — 23, 4. *videte* OK. *vide* ES. — 25, 3. *in hoc ordine* OK. *huic ordini* ES. — 26, 2. *cunctamque* OK. *totamque* ES.

Ad (67.) orationem Philippicam XI.

§. 5, Vs. 19. *affixum* OK. *fixum* ES. — 6, 9. *illa* exstat post verba *ex hoc* ap. ESOK. deest post verba *ab hoc* ap. OK. recte. — 7, 14. *animi* K. *sed animi* ES. [ ] O. — 9, 7. *a Karth.* K. *et a Kar.* ES. — 9, 8. *Qua re* K. *In q. re* ES. — 9, 9. *de Dol. iudicandum* OK. *Dol. iudicandus* ES. — 9, 12. *ulcisci cupit* SOK. *ulciscitur* E. — 9, 19. *semper ipse* cod. Vat. OK. *semper* ES. — 13, 10. *effundant* K. *-dunt* ESO. — 14, 4. *vidimus* ESO. *vidimus* K. — 14, 4. *T. Planc.* K. *L. Pl.* ES. *Planco* O. — 18, 7. *pop. Rom.* OK. *pop.* ES. — 18, 11. *solas tulit* OK. *tulit* ES. — 19, 6. *Assensus ero* OK. *Assensero* ES. — 20, 19. *Imperium C. Caes. belli nec.* OK. *Caes. bellum nec.* ES. — 27, 3. *omnium rerum* OK. *rerum* ES. — 33, 3. *summaque* EK. *summa* SO. — 35, 8. *Parthorum* OK. *Pacori* ES.

Ad (68.) orationem Philippicam XII.

§. 13, Vs. 10. *sermonesque* SOK. *sermones* E. — 14, 5. *Seiosve* OK. *Saxasve* ES. — 15, 1. *L. Piso* OK. *Piso* ES. — 15, 9. *cadendum est* K. *cad.* ESO. — 17, 10. *egi* K. *semper egi* ESO. — 21, 2. *potuero* OK. *potero* ES. — 22, 7. *extim.* OK. *pertim.* ES. — 24, 5. *Si sic* OK. *Si* ES. — 24, 8. *nam hoc caput est,* K. om. ESO. — 27, 17. *et condit.* K. *condit. que* ESO. — 29, 3. *cogitetis* ES. om. OK.

Ad (69.) orationem Philippicam XIII.

§. 2, Vs. 2. *auctorem — fatemur* OK. *quum — fateamur* ES. — 4, 10. *Quem vini anhelitum* OK. *Quam vim anhelitus* ES. — 6, 7. *protectior* ES. *tectior,* quod rectius videtur, OK. — 6, 12. *fuerit* OK *si erit* ES. — 6, 16. *ut haec* OK. *ut* ES. — 7, 14. *mea q. officia in illum* OK. a b d e c S. *ac mei quaedam* E. — 9, 12. *quum pr.* OK. *ut pr.* ES. — 11, 6. *Formianum* OK. *Firmanum* ES. — 16, 10. *ne oppr.* OK. *ne ab hoc oppr.* ES. — 26, 16. *quem* OK. *quos* ES. — 27, 4. *unde* K. *e qua* ESO. — 27, 11. *munerarosit* OK. *munere* ES. — 31, 9. *senatusc.* OK. *et sen.* ES. — 31, 10. *legem c. c. latam* OK. *lege c. c. lata* ES. — 32, 4. *animadvertite* OK. *advertite* ES. — 32, 8. *teneri — dictitatis* K. *tenere — dignitates* ESO. — 32, 8. *Qui, quaeso* OK. *Quisquam* ES. — 33, 1. *Petrum* codd. plerq. K. *Paetum* ESO. recte, opinor. — 33, 19. *nesciebant* O. *nec sciebant* ES. *ignorabant* K — 34, 7. *esse possit* OK. b a S *poss.* E. — 35, 3. *depravati. An corr.* K. *Depr. et corr.* ES. *Depr. aut corr.* O. — 35, 6. *tantum modo patiantur* K. *si tamen patiantur* ESO. — 37, 11. *essent* K. *esset* ESO. — 39, 7. *rep.* OK. *pop. Romano* ES. — 44, 5. *maximo* SOK. *magno* E. — 44, 7. *ille huius* OK. *huius* ES. — 47, 17. *igni ferroq.* OK. *ignem ferrumque* ES. — 49, 2. *et virt.* SOK. *virt.* E.

Ad (70.) orationem Philippicam XIV.

§. 1, Vs. 9. *quam sit* O. *quam* ES. — 1, 10. *tum laetitia* K. *et laetitiae usus* ESO. — 6, 11. *dubitantes* OK. *et dubitare* ES. — 9, 4. *cum dedecore* OK. haec om. ES. — 11, 13. *simq. que* OK. *et sim.* ES. — 12, 5. *interf. host.* N2. *ca* O. *host. interf. host.* K. *host. dico* ES. — 13, 5. *sic ut a.* OK. *ut gr.* ES. — 13, 7. *Equidem invitus* K. *Et quidem invitus* ESO. — 14, 2. *creberrimum* OK. *celeberrimum* ES. — 14, 5. *confictum* K. *consultum* ESO. — 23, 8 *calamitosissimi* OK. *calamitosa* ES. — 24, 7 *patres consc.* OK. *publice* ES. — 28, 8. *consecutus* OK. *secutus* ES. — 30, 6. *quoniam — sunt* K *quum — sunt* O. *quum — sint* ES — 35, 4. *pop. Rom. praetoris* K. *pat.* ESO. — 36, 13. *caeteris* Stephan. Faern. OK. *ceteris* ES. — 37, 7. *pro praetore rep.* OK *sup.* ES. — 38, 20 *atque* K. *utque* ESO. — 38, 23. *usque* SOK. *eaque praeterbus* E.

IN EPISTOLAS AD DIVERSOS.

Haec adnotatio indicat discrimina huius editionis cum priore mea discrepantis, cum (E.) Ernestii, (B.) Benedicti, (M.) Martyni Lagunae ad librum usque VI., (S.) Schutzii, (O.) Orellii editionibus collata.

Ad (71.) Lib. I.

Ep. I. §. 1. Vs. 4. *quoniam* Ms. *Guaei* O. al. MSO. *quum* EB. — II. 4. 15. *cui* MSO. *cuique* EB. — II. 4. 14. *omni* MO. *omnino* EBS. — IV. 2. 12. *etiam* BO. *iam* ESM. V a. 2. 8. *restituimus* O. *restituimus* EBMS. — VII. 8, 3. *iam* BMSO. *etiam* E. — VII. 8, 4. *dignitatique* BSO. *dign. existimatique* EM. — VII. 8, 7. *ille esse* EB. *esse illi* O. *clamoribus* MS. — IX. 4, 15. *alicui* O. *aliquo* EBMS. — IX. 15, 1. *sint* BMO. *sunt* ES. — IX. 22, 4. *quum* O. *tum* EBMS. — IX. 25, 5. *paraturum cum collega* BO. *paraturum* EMS.

Ad (72.) Lib. II.

Ep. I. §. 2, Vs. 2. *consuet.* BO. *consuet. tuae* EMS. — III. 1, 6. *ea* MSO. *eam* EB. — III. 2, 4. *summam* *tuae exspectationis* O. *summae* S. *in exspectatione te* EBM. *ab* eo ed S. — IV. 1, 5. *exspectas* BO. *exspectes* EMS. — VI. 1, 2. *Sex. Villium* EBO. *Sex. Vilium* S. *Sext.* S. *ex.* M. — VI. 2, 8. *merita* MS. om. EBO. — VI. 2, 11. *cumulate loquar* O. *cumulate loquar* EBMS. — VIII. 2, 10. *Quare da* etc. hexameter dactylicus apud O. — IX. 1, 8. *quae* MS. *quem* EBO. — X. 4, 1. *sperares* O. *speres* EBMS. — XIII. 2, 6. *cui iam* MSO. *quoniam* EB. — XIII. 2, 11. *non nihil* MO. *nihil* EBS. — XIII. 4, 6. *militemque* O. *militaremque rem* EBMS. — XVII. 5, 6. *tarde* BMO. *tandem* ES.

Ad (73.) Lib. III.

Ep. II. §. 1, Vs. 13. *et consulas* BMOS. *cons.* E. — II. 2, 11. *a te provisum* BM. e ab O. *meis* ES. — V. 1, 16. *praestitueresque* O. *restitueresq.* EBM. *statueresq.* S. — V. 4, 4. *Pridie* MO. *Prope* EBS. — V. 5, 6. *Ac sane* O. *At sane* M. *Sane* ESB. — VI. 3, 7. *iis* O. *illis* EMS. om. B. — VII. 5, 20. *quid sit εὐγ. quid ἦθος* MS. *quid s. εὐγ. quid sit nobilitas* EBO. — VIII. 2, 11. *sollicitudine significationis* MO. *significatione* ES. *soll. significatione* B. — VIII. 5, 17. *si* O. *quum* EBMS. — XI. 2, 11. *etsi* BMO. *ut* E. — XIII. 2, 7. *ut, quanti — tanti* BSO. *quanti — uti* EM.

Ad (74.) Lib. IV.

Ep. III. §. 2, Vs. 3. *sint* BO. *sunt* EMS. — IV. 2, 10. (et VIII. 1, 9.) *et sibi* O. *ut sibi* EBMS. — V. 4. 12. sq. Versus monstrat forma *oppidûm*. Illud *iaceant* EM S. pro vulgato *iacent* et poscit versus et confirmat. — V. 4, 18. *populi Rom.* O. *praeterea* EBMS. — VII. 7, 8. *cuicuimodi* MSO. *cuiusmodi* EB. — XII. 1, 10. *in Malea* Lamb. e Mss. suis. Matthiae MS. *supra Maleas* (forma soloeca) EB. *supra Maleam* O. — XII. 2, 1. *Post diem tertium c. d.* O. *Postridie e. d.* EMS. *Postridie* B. — XIII. 6, 13. *te esse* BS. cod. Ox. ψ O. *esse* EM. — XIV. 3, 10. *vel etiam* BMSO. *etiam* E. — XV. 2, 6. *ac praec.* MS. *et praec.* EO. *aut praec.* BN1.

Ad (75.) Lib. V.

Ep. II. §. 9, Vs. 13. *Addam illud* MO. *Addam et ill.* EBS. — XII. 3, 7. *ficti* O. *alteri* EBMS. — XIV. 1, 4. *a me discesseris* BM. *disc.* ES. *discesserat* O. — XIV. 2. 1. *hinc discesseris* MO. *hic dum eras* EBS. — XV. 2, 6. *quaeres* B. ego parenthesin feci. *quae res* M. om. E. *si quaeris* S. *quaeri* O. — XVI. 4, 16. *et post.* BO. *ac post.* M. *post* ES. — XVII. 5, 5. *conscientia* MO. *conscientiae* EBS. — XVII. 5, 6. *et illud* O. *cui et ill.* MS. *si et ill.* EB. — XX. 1, 1. *Quoquo* MSO. *Quo* EB. — XX. 2, 2. *quando* BM. *quum* ES. *proximam* O. — XX. 5, 16. (et 6, 11.) *quoniam* MO. *quum* EB. — XX. 6, 7. *de Lucceio p. gratum vestrum est* S. *legio (de loco eo* B. *de locello* M.) *p. gratiosum est* EO (*sit*) B.

Ad (76.) Lib. VI.

(Hic liber eorum, quos edidit Martyni-Laguna, est ultimus.)

Ep. I. §. 7, Vs. 6. *quin, si — possit.* O. *qui — non possit.* EBMS. — III. 3, 4. *ut tum* BMSO. *ut non* E. — VI. 7, 1. *quoniam* O. *quum* EBMS. — VIII. 1, 10. inter verba *repente* * *potius* excidisse quiddam M suspicatur. — X a. 1, 1. *quantique me* EBO. *quanti me* ESM. — X a. 1, 10. *haec his* BO. *iis* E. *haec iis* S. *hoc his* M. — XIII. 2, 9. *virtute et pietate* BMO. *virtus et pietas* ES.

Ad (77.) Lib. VII.

Ep. I. §. 1, Vs. 12. *Misenum* SO. *Seianum* Lamb. E. *scenam* B. — I. 2, 10. *quid?* BO. *qui* ES. — I. 4, 11. *exsp.* BO. *ex his exsp.* ES. — I. 6, 4. *eiusm.* BO. *huiusm.* ES. — II. 1, 6. *illicitatorem* BSO. cf. Off. III, 15. *licit.* E. — V. 2, 6. *Orfium* EBO. *Rufum* S. — V. 2, 7. *si vis, Tu* SO. *Si vis tu* EB. — VIII. 2, 3. (et XXX. 2, 7.) *quando* ed. Iensoniana 1470. ut saepe alias. *quum* EBS. *quoniam* O. — XVIII. 3, 6. *M. Aemilii* O. *Metrilii* EBS. — XIX. Vs. 13. *lumenque* * Manut. 1572. *nonnumquam* O. *usum q.* cj. Manut. BS. *unum quem* E. — XXIII. 1, 9. *Ac tamen* BO. *Attamen* ES. — XXXI. 1, 3. *quoniam* O. *quum* EBS. — XXXII. 3, 6. *idque* O. *id* EBS. — XXXIII. 2, 10. *litt. meis* B. [*meis*] O. *litt.* ES. — XXXIII. 2, 17. *pluribus* BO. *perinvitus* ES.

Ad (78.) Lib. VIII.

Ep. III. §. 1, Vs. 19. *ut si* BO. *quod si* ES. — III. 1, 20. *sed tanti? sed meh.* BO. *sed tanti meh.* ES. — IV. 4, 9. *interrogatus est* SO. *interrogatus* EB. — IV. 5, 4. *verentur* BO. *venentur* ES. — VIII. 2, 4. *maximae — invidiae* O. *-me -diae* E. *-ma -dia* N1. — VIII. 3, 17. *Sext. Tettio* BO. *Tettio* ES. — VIII. 5, 16. *sex* EBO. *eos* Manut. S. — VIII. 5, 17. *quid de* BO. *quid* E. *quo* S. — VIII. 6, 1. *I. N.* Iens. *L. V.* EB. om. SO. — VIII. 6, 2. *Metellus Q. F. Fabius* O. *Caecilius Q. F. Met.* EBS. — IX. 2, 10. *quando* Iens. 1470. B. *quum* ES. *quoniam* O. — IX. 3, 10. *hoc. Curare sol.* O. *hoc curae. Sol.* EBS. — X. 4, 2. *afferet;* O. *afferre et* EBS. — XI. 2, 17. *qui inique* BO. *quidem, qui neque* ES. — XI. 4, 8. *quoniam* O. *quum* EBS. — XII. 2, 8. *excanduit* BO. *incanduit* ES. — XII. 4, 4. *Ieonibus catulos, tum* O. *visi catulos* S. om. EB. — XII. 4, 7. *procedit* BO. *procedit* ES. — XIII. 2, 1. *Velles Cicero, Cur.* BO. *Velles C. Cur.* E. *Velles C. Cur.* S. — XIV. 1, 9. *et* ... *terram* ... *Modo* O. ... EBS. — XV. 1, 8. *videntur* BSO. *videantur* E. — XVI. 5, 7. *quo* ... SO. ... EB. — XVII. 1, 5. *aut* BO. *ut* ES. — XVII. 1, 6. *Tu, tu* BO. *Tum tu* ES. — XVII. 1, 7. *Arimino* BO. *Ariminum* ES. — XVII. 2, ... *alibi* O. sine uncis B. *alibi* ES. — XVII. 2, 9. *qua — qua* BO. *quam — quam* S. — XVII. 2, 15. *Vale* add. O. om. EBS.

Ad (79.) Lib. IX.

Ep. I. §. 2, Vs. 10. *quoniam — iis* O. *quando — his* ES. *quum — his* B. — II. 4, 2. *effervescit* BO. *defervescit* ES. — VII. 1, 3. [*te*] O. om. EBS. — XIV. 2, 7. *Et tamen n. al. est* O. (*est* om. B.) *Est t. n. al.* ES. — XV. 1, 1. *quatriduo* BO. *triduo* ES. — XV. 3, 3. *moderationis* BO. *demorationis* Guilielm. S. *commor.* E. — XV. 4, 5. *ad scribendum* EBO. *adfuisse scribendo* cj. Manut. S. — XVI. 2, 1. (et 7, 2. item XVIII. 4, 7.) *quoniam* O. *quum* EBS. — XVI. 2, 4. *potuerit* O. *poterit* EBS. — XVI. 2, 9. et 10. *iis* O. *his* EBS. — XX. 1, 11. *Nunc* O. *Nam* EBS. — XXII. 1, 10. *Modo forte* ad versum retulit cum O. *modo* [*forte*] om. S. — XXII. 1, 17. *usurpat* N2. *usurpat[o]* O. sine uncis B. *usurpat* et S. — XXV. 2, 3. atque ita deinceps *Fadio* O. *Fabio* EBS.

Ad (80.) Lib. X.

Ep. II. §. 2, Vs. 6. *poterunt* O. *possunt* EBS. — III. 2, 3. *es* O. *esses* EBS. — III. 2, 7. *debere esse* O. *habere* EBS. — V. 3, 7. *proprium* BO. *proprie* ES. — VI. 3, 14. [*in*] N. sine uncis ES. om. BO. — XIV. 2, 4. *et cum rep.* O. *reip. satis* EBS. — XV. 3, 9. et 14. (cf. XVII. 1, 1.) *Maias* O. *Maii* EBS. — XVIII. 3, 13. *nisi* EBO. *si* cj. Manut. S. — XXX. 2, 4. *potueramus* BO. *poteramus* ES. — XXXI. 4, 2. *litteris suis* B. *litteris* ES. — XXXI. 5, 8. *putare esse* B. *putare* ES. — XXXIV. 1, 6. *Voconii* O. *Vocontium* EBS. — XXXIV b. Hanc ep. separandam esse primus vidit Victor. O.

Ad (81.) Lib. XI.

Ep. II. §. 1, Vs. 3. *quando* ed. Ienson. 1470. *quum* EBS. *quoniam* O. — IV. 2, 6. *facies* BO. *feceris* ES. — VII. 3, 5. *ita* O. *seu* EBS. — IX. 2, 2. *animadvertere* BO. *advertere* ES. — X. 2, 3. *peditum* O. *militum* EBS. — XIII b. epistolae fragm. adiecit ante me h. l. O. — XXVIII. 3, 5. *quando* O. *quum* EBS.

Ad (82.) Lib. XII.

Ep. X. §. 1, Vs. 6. *maxime spe* BO. *maxima spes* ES. — X. 2, 2. *Marii* BO. *Mari* ES. — XIII. ... *Quaestoris* ... BO. ... ES. — XV. ... *Pr. P. C. Fuscus, Q. L.* ... — XXVI. 2, 8. *a me* BO. ... ES. — XXX. 2, 8. *conveniunt* O. *conveniat* EBS. — XXX. 4, 10. *unum a te litt.* O. *unum litt.* EBS.

Ad (83.) Lib. XIII.

Ep. I. §. 2, Vs. 14. *mihi commendatumque* O. ... EBS. — IV. 1, ... O. ... EBS. — VI. 1, 11. ... O. *quum* EBS. — VI a. 4, 5. *valeant* BO. ... ES. — VIII. 1, 8. ... EBO. ... S. — XII. 1, 5. ... SO. ... EB. — XVI. 1, 4. ... EBO ... — XVI. 4, 9. *cupiebat* Medic. al. *cupiet* EBSO. — XVII. 1, 10. *quum* O. *tum* EBS. — XXVI. 3, 8. *arbitramur* BO. *arbitrabamur* ES. — XXXIX. Vs. 8. *Erit id* O. *id* om. EBS. — XLIII. 1, 9. *qui quum* O. *qui* EBS. — LVI. 2, 5. *Bargyletae* EBS. *Bargylietae* O. — LXI. Vs. 9. *quod* O. *quod* EBS. — LXV. 1, 8. *quoniam* O. *quum* EBS. — LXVI. 1, 2. *vestrae* BSO. *nostrae* E. — LXXV. 1, 3. et 2, 2. et. LXXIX. Vs. 1. et 6. *Aviano* O. *Aviano* EBS.

Ad (84.) Lib. XIV.

Ep. I. §. 2, Vs. 4. *quoniam* O. *quum* EBS. — IV. 1, 12. *semper serviet* BO. *serviet* ES. — V. 3, 8. *Nos si an* EO. *et si* BS. — XI. Vs. 1. *et o* O. om. EBS. — XVI. Vs. 10. *Prid. Nonas Ian.* O. *Prid. Kalend. Ian.* ES. om. B.

Ad (85.) Lib. XV.

Ep. I. §. 5, Vs. 12. *noluerit* BO. *noluit* ES. — IV. 2, 5. et 11. *Philomelii* BO. *-li* ES. — IV. 12, 11. *in te id* O. *idem* EBS. — XII. 2, 5. et XIV. 3, 1. *quoniam* O. *quum* EBS. — XV. 1, 2. *belli nefarii* O. *belli* EBS. — XV. 2, 11. *te* SO. *et* EB. — XV. 2, 12. *alleg.* Gronov. SO. *legato* EB. — XVI. 1, 1. *te iam* BO. *te* ES. — XVI. 2, 8. *ad pectus* BSO. *adspectus* E. — XVIII. 1, 8. *in primis* Manut. SO. *molesta* EB. — XIX. 2, 3. *ceterorum* BO. *nostrum* ES. — XIX. 3, 3. *rebus* BSO. *nobis* E. — XIX. 3, 7. *sed omnia* O. *omnia* ES. *et omn.* B. — XX. 2, 5. *fiet* BO. *fiat* ES. — XXI. 3, 1. *iis* O. *his* EBS.

Ad (86.) Lib. XVI.

Ep. IV. §. 4. Vs. 7. *a te* BO. haec om. ES. — IX. 3, 7. *quoniam* O. *quum* EBS. — XXIII. 2, 2. et N. ed. N2. *et n.* O. *Etenim* EBS. — XXIV. 1, 11. *eius* O. om. EBS. — XXIV. 2, 6. *sed quid respondit* ... O. aut lacuna est, aut ellipsis; *seu* B. *scimus* S. *seu quod erunt* E. — XXV. Vs. 1. *intermissionis* O. *de intermissione* EBS.

IN EPISTOLAS AD Q. FRATREM.

Haec adnotatio indicat, ubi ista a priore editione mea discrepet, collata cum (I.) *Iensoniana anni* 1470. (E.) *Ernestii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii editionibus.*

Ad (87.) Lib. I.

Ep. I. §. 13, Vs. 5. *eo etiam* I. *eo* ESO. — I. 19, 5. *decernendisque* I. *et dec.* ESO. — I. 23, 7. et 11. *his* I. *iis* ESO. — I. 28, 7. *traditae* IO. *tradita* ES. — I. 37, 13. *illud* IO. om. ES. — I. 45, 5. *laudarent* IO. *laudent* ES. — II. 1, 5. *antea* ISO. *ante* E. — II. 3, 13. *velint* IO. *vellent* ES. — II. 3, 14. *antea* IO. *et antea* ES. — II. 5, 10. *oportuerat* O. *oportuerit* ES. *potuerit* I. — II. 7, 7. *valuissent* I. *valuisset* ESO. — II. 10, 8. et 11, 6. *Apollonidenses* IO. *-dienses* ES. — II. 11, 8. *facies* IO. *facias* E. — II. 11, 10. *et te* IEO. *te* Lamb. S. — II. 12, 2. *etiam* IO. om. ES. — II. 12, 3. *conscrips.* IO. *scrips.* ES. — II. 13, 2. *Cassius — his* IO. *Cassio — iis* ES. — II. 13, 6. *nonnulla — mediocria et parva* IO. *nonnullae — mediocres et parvae* ES. — III. 2, 5. *occidissem* IO. *cecidissem* ES. — III. 9, 3. *ne* IO. *non* ES. — III. 10, 9. *quoad* ISO. *quod* E. — III. 10, 9. *patietur* IO. *patiatur* ES.

Ad (88.) Lib. II.

(Huius libri epistolas nostro ordine 6. et 7. cum 5. coniunxit Mommsen in Bergkii et Caesaris Diurnis anni 1844. p. 605.)

Ep. I. §. 1, Vs. 18. *Illico* IO. *In illo* ES. — II. 1, 7. *me Lent.* IO. *me de Lent.* ES. — II. 1, 15. *Numisiana* (non *Nusiana*) IO. *Minuciana* ES. — III. 2, 28. *virorum* IO. om. ES. — III. 5, 1. *Id. Febr.* IO. *Id.* ES. — III. 4, 9. *erat* ISO. *eram* E. — V. 1, 5. *decreta est* I. *est* om. ESO. — VI. 2, 14. *Labrone* * EIO. *Salabrone* N1. *Salebrone* cj. Wesseling S. — VI. 3, 1. *simul ut* O. *simul ac* IES. — VII. 1, 2. *conscripseram, scripseramque* Ald. Manut. O. *dictaveram scripseramque* IE. *dictaveram, eramque* S. — XI. 4, 3. *Id. (Aprilis)* I. *Id.* ESO. — XII. 2, 6. *Euphrati Zeugm.* O. *Euphrati et Zeugm.* I. *Euphrate et Zeugm.* E. *Euphrate* S. — XII. 3, 5. *Bostrenum* O. *Busrenum* ES. *Buscenum* I. — XII. 4, 11. *eiusm.* O. *huiusm.* ES. — XIII. 4, 9. *Dionysius* IO. om. ES. — XIV. 1, 10. *spectantes scribimus* IO. *scribentes spectamus* ES. — XV b. epistola cum XV a. cohaeret apud E. disiuncta est ap. SO. — XV b. 2, 6. *germane* IO. *genuine* ES. — XV b. 3, 6. *illa* [*me*] N2. *illa esse e re tua* Lambin. N1. *illa* O. *illa (etenim)* E. — XV b. 3, 6. *aestimo* Lambin. N2. *aestimo* [*me*] O. sine uncis E. — XV b. 3, 10. *quo* IO. om. ES. — XV b. 4, 3. *S-ex - -* IO. *ZZ ex Z* ES. — XVI. 1, 3. *paullum* IO. *nullum* E. *nonnullum* S. — XVI. 1, 12. *his* I. *iis* ESO.

Ad (89.) Lib. III.

Ep. I. §. 2, Vs. 7. *hoc* E. *haec* * S. — I. 2, 7. *bonum aestivum* I. *boni aestivi* ES. *boni aestivum* O. — IV. 1, 6. *tamen* IO. *tum* E. [*tum*] N1. om. S. — IV. 1, 6. *illoque* IS. *illorumque* E. — IV. 2, 6. *introisset* IO. *intrasset* ES. — VII. 1, 6. Verba [illegible] auctore O. post *Z*[illegible] posui. Apud ceteros Gabinii nomen excipiunt. — IX. 2, 11. *CCCI* IO. *CCC* E. *CCCI* [illegible] S. — IX. 9, 2. *te* ES. non vit. typ. N1. — IX. 9, 3. *Porcia* IO. [*Pomponia*] N1. sine uncis E. om. S. — IX. 9, 6. *Vale* IO. om. ES.

IN EPISTOLAS AD ATTICUM.

Haec adnotatio docet, ubi haec a priore editione mea discrepet, cum (I.) *Iensoniana anni* 1470. *cum* (E.) *Ernestiana*, (S.) *Schütziana et* (O.) *Orelliana anni* 1845. *collata.*

Ad (90.) Lib. I.

Ep. I. §. 1, Vs. 10. *die* I. *tempore* ESO. — I. 1, 16. *denegat* IO. *denegavit* ES. — I. 1, 19. *Palic.* I. *de Palic.* ESO. — I. 2, 1. et V. 2, 7. *his* I. *iis* ESO. — I. 2, 10. *procurator* I. *curator* ESO. — II. 2, 6. *ineunte* I. *mense* ESO. — III. 3, 7. *eo* I. om. ESO. — IV. 3, 1. *ornam.* I. *et ornam.* ESO. — X. 1, 5. *eum* Lambin. O. om. ES. — X. 6, 11. *non* IO. om. ES. — XIV. 4, 5. *ἤ — ἤ — ἤ* EO. *si — si — si* S. — XIV. 4, 8. *intermortuis* Lamb. SO. *immortuis* E. — XIV. 4, 11. *istim* et sic alias e cod. Bosii OIES. *istinc* N1. — XIV. 7, 1. *ut* Med. IOS. om. E. — XV. 1, 7. *et eff.* IO. *eff.* ES. — XVI. 12, 2. *exsp. ingens* SO. *exsp.* E. — XVI. 12, 2. *quae* SO. *qua* E. — XVI. 12, 7. *Deter.* Mss. Med. Bos. I. *Doter.* ES. — XVI. 12, 12. *modi* O. *domi* ES. *cuicuimodi* vult O. — XVI. 13, 13. *fama imum* N2. opp. *ἀντιπόδων fabam mimum* O. *fabam imam* E. *fabulam et mimum* S. *fabaginum* cj. N1. — XVI. 16, 9. *quo* O. *quid* S. — XVI. 16, 9. *Valde te venditari* Lamb. SO. *Vale. Te vindicari* E. — XVIII. 1, 22. *sunt enim, quae* IO. *enim* ES. — XVIII. 8, 10. *XI. Kal.* O. *Kal.* ES. — XIX. 4, 5. *illa* IO. om. ES. — XIX. 8, 13. *τὰν* Dio Chrysost. O. *τῶν* ES. — XX. 1, 15. *nihil iam* O. e Med. *nihil* ES. — XX. 2, 16. *sed tamen* EOI. *sed* S. — XX. 3, 11. *τοῖς δ'* Lamb. O. [illegible] Ern. S. — XX. 7, 13. *his* O. *iis* ES. — XX. 7, 15. *iis* O *his* ES.

Ad (91.) Lib. II.

Ep. I. §. 2, Vs. 4. *non modo non* I. Ald. O. *non modo* ES. — I. 8, 13. *ii* O. om. ES. — II. 1, 2. *ἀπονενοηκὸς* [illegible] Muret. Ms. SO. [illegible] E. — II. 3, 1. *Vino* Ald. O. *Vinio* ES. — III. 3, 17. *καταχλεὶς* Turneb. Lamb. SO. *κατάστασις* E. — IV. 2, 2. *Syrpiae* I. Ald. O. *Syspirae* E. *Scepsii* cj. Gronov. e Plutarch. Lucull. 22. S. — IV. 2, 7. *scierimus* O. *sciemus* E. — IV. 7, 2. *Tu* IO. om. ES. — V. 1, 16. *hercule* O. om. ES. — VI. 1, 13. *videbantur* IO. *-batur* ES. — VI. 2, 8. *Hic, hic* O. *Hic* ES. — IX. 1, 21. *oportuit* SO. *potuit* E. — IX. 2, 6. *quid iam* O. *quidnam* ES. — XV. 2, 5. *Fiat, fiat* Ald. O. *Fiat* ES. — XVI. 1, 11. *egomet* O. *ego* ES. — XIX. 2, 11. *ne necess.* S. *necess.* E. — XIX. 4, 10. *Nihil me* EO. *Nihil mi* cj. ES. — XIX. 5, 3. *nunc* O. *non* I. om. ES. — XXI. 4, 2. *quia* ISO. *qui* E. — XXII, 4, 7. *quum* O. *tum* ES.

Ad (92.) Lib. III.

Ep. V. Vs. 9. *IV.* SO. [*IIX*] E. Ald. — Ep. VI. Vs. 8. *Maias* O. *Maii* ES. — Ep. VII. §. 1, Vs. 6. *ut* O. *et* ES. — VII. 1, 10. *sic* O. *sed* ES. — IX. 2, 10. *ista* Guet. SO. *ita* E. — X. 2, 19. *non* Cratand. Bos. O. *nunc* ES. — XII. 2, 3. *ei* Ald. om. ES. — XIII. 1, 9. *me* Ernestio auctore SO. *meque* Ald. om. E. — XV. 4, 25. *etiam vid.* O. *etiam minus vid.* ES. — XXIII. 1, 8. *scribis* Ald. O. om. ES. — XXIII. 2, 10. *aut ut* Bos. O. *aut* ES. — XXIII. 3, 1. *et re — et quum* Bos. O. *re — quum* ES.

Ad (93.) Lib. IV.

Ep. II. §. 3, Vs. 6. [*posse*] incl. EO. om. S. — II. 6, 3. [*a*] incl. O. — II. 6, 6. *suscipere* O. *sumpsisse* E. *sumere* S. — III. 3, 18. *se in* SO. *in* E. — III. 3, 22. *et virt.* I. Rom. *virt.* ES. *invitae* O. — V. 2, 8. *ii* O. *hi* ES. — V. 2, 10. *me* O. om. ES. — VIII a. 1, 8. *Antium Buthrotum* O. *Antium* cj. ES. — VIII a. 1, 8. *Corc. illud* O. *Corc. Buthrotum ill.* cj. ES. — X. 2, 8. *quum* IO. *quod* ES. — XIII. 1, 5. *Ego, ut sit* Bos. O. *Ergo, ut si* ES. — XV. 5, 5. *Nar*[*em*] N2. *Nar* O. *Narem* ES. — XVI b. ab ep. XVI a. auctore Schützio in utraque ed. seiunxi. Coniungunt EO. itemque XVI c. et XVI d. — XVI b. 6, 20. *e rep.* O. *e re* E. — XVI c. 12, 11. *triumphaturum* O. *triumphare* ES.

Ad (94.) Lib. V.

Ep. I. §. 2, Vs. 4. *veluti* O. *vel* ES. — I. 3, 9. *sumptus* O. *sumpta* ES. — I. 3, 15. *accivero* Ald. SO. *acciam* E. — II. 2, 11. *post etiam* Ald. Ernestii suasu SO. *postea iam* E. — II. 3, 8. *adorere* cod. Ursini O. *opperiare* ES. — III. 2, 3. *simul* SO. *semel* E. — IV. 2, 3. *tu ais δυσδ. esse. Quidem* O. *ut vis*, [illegible] *est. Equidem* S. *Esset quidem* E. — IV. 2, 4. *et* EO. *nec* S. — IV. 2, 4. *res.* EO. om. S. — IV. 2, 4. *mei* EO. *rei* S. — X. 5, 8. *iunctum* O. *invicem* ES. — XI. 4, 5. [illegible] SO. (*dei* del.) [illegible] E. — XI. 5, 6. [illegible] O. *οἷά γ'* ES. — XI. 6, 2. *in praefectis excusatio iis* O. *in praefectis excusationi sis* E. *in praef. excusatio ni sit* S. — XIII. 1, 2. *Borillanam* O. *Borillam* ES. — XIX. 3, 1. *De Patrone et tuis cond.* Lamb. O. *Patron et tui condiscipuli* E. *Patronem et tuos cond.* S. — XIX. 3, 2. *parietinis* O. *Tarentinis* E. — XX. 1, 1. et 3. *Pindenissitae* Lamb. O. *Pindenissae* ES. — XX. 6, 17. Verba „*Atque — fore*" leguntur ante „*Brutum*" nomen apud ES. post verba „*quam te*" ap. O. — XXI. 3, 10. *Sed dices* Ald. IO. *Dices* ES. — XXI. 9, 5. *Lycaonium* Mongault. SO. *Ionium* E. — XXI. 12, 16. sq. *illos — (illos)* IO. *eos — (eos)* ES.

Ad (95.) Lib. VI.

Ep. I. §. 3, Vs. 5. *mandarat* SO. *mandat* E. — I. 3, 17. *efficitur* IO. *efficit* ES. — I. 13, 10. *cum Dem. tuo quum* O. *dabo* ES. — I. 17, 10. [*Metellus*] O. om. ES. — I. 17, 11. *imaginem* O. *cognomen* E. *imaginem* S. *agnomen* — I. 22, 5. [*iam pridem !*] O. om. ES. — I. 23, 5. *P. R.* (i. e. *propter remp.?*) *prae vere* ES. *prae re* O. — II. 3, 18. *Itaque istum* O. ba I. *Atque istum* ES. — II. 8, 4. *nostrae* IO. om. ES. — V. 3, 16. *obrepebat* IO. *obreptat* ES. — IX. 1, 13. *clamavi* IO. *amavi* ES.

Ad (96.) Lib. VII.

Ep. II. §. 3, Vs. 16. *trium* O. om. ES. — II. 5, 1. *Cornelium* Lamb. O. *-modo* ES. — III. 1, 1. *Aeculanum* O. *Herculaneum* ES. — III. 3, 9. *Fadio* O. *Fabio* ESI. — III. 5, 13. *illac* IO. *illuc* ES. — III. 5, 18. *ames* EO. *habent* IS. — III. 5, 19. *etiam* Ald. O. om. ES. — III. 10, 17. sq. Non unius (ut in ed. I.), sed duorum haec sunt hemistichia versuum, alterum ineuntis, exeuntis alterum. — IV. 1, 4. *sane* ISO. *cunctum* E. — VI. 2, 7. *γάρ δὴ* SO. sic Cic. nexus, *ἄν δὴ* Hom. Od. 12, 209. *ἄν* E. — VIII. 5, 9. *non* * *rel.* S. *INX.* O. qui in his lateris in et temporis notam suspicatur *ita rel.* E. qui *ita* addubitat, tuente Wielandio — IX. 2, 2. *iis* O. *his* ES. — IX. 3, 8. *et* Lamb. O. *eo* ES. — IX. 3, 12. *neque* O. *aequis* ES. — XV. 2, 12. *Postumius* SO. *Postumus* E.

Ad (97.) Lib. VIII.

Ep. III. §. 3, Vs. 16. *Kalendarum Martiarum diem* O. *Kal. Martias* ES. — IV. 1, 17. *hominem* Ald. O. *unum* ES. utrumque coniungi vult O. — IV. 3, 6. *scis, Cnaeum ire Brundisium deseruisse* EO. *scis. Cnaeus noster Brundisium? Deseruit?* N1. Graev. cod. Balliot. Wieland. — V. 1. 14

[illegible] Victor. I. O. [illegible] ES. — VIII. 2 [illegible] I. O. [illegible] ES. — XI. [illegible] M. [illegible] O. [illegible] ES. — XI. [illegible] ed. Rom. I. [illegible] ES. [illegible] O. — XI. 4. 5. [illegible] O. [illegible] Victor. XI. [illegible] S. — XII. 1. 7. [illegible] O. [illegible] ES. XII. 1. [illegible] OS. [illegible] E. — XII. 2. 5. [illegible] SO. [illegible] E. — XII. 2. 5. [illegible] O. [illegible] ES. — XII. 5. 9. *in* [illegible] O. *in* [illegible] S. — XII a. 5. 11. [illegible] E. O. *seu neque* [illegible] S. [illegible] neque enim Domitius Pompeio, sed hic illi succurrere dicitur — XII c. 1. 1. [illegible] O. [illegible] ES. — XIV. 3, 9. *etiam* Madvig O. *enim* ES.

Ad (98.) Lib. IX.

Ep. VI a. §. 7, Vs. 4. *liberanti* IO. *liberari* ES. — VII. 5. 4. *cogamus* SO. *agamus* E. — VII a. 2. 14. *suos* O. *nos* ES. — IX. 2, 21. [illegible] *salvum* IO. *cum — salvum* ES. — IX. 4, 9. et 6. 6. *Lanuvino* Ascens. 1. et 2. O. *Lanuvino* I. S. — X. 6, 3. *fugamne* [illegible] *numerose* Man. *deserendam* pro *desid.* El. alii. *desiderium* O. — XI. 4. 9. [illegible] N2. [illegible] ESO. — XIII. 4. 14. *quisnam hic significasses te* O. *te* om. E. *quinam hi, significasses* S. — XIII. 6, 7. *somniaveram* O. *somniabam* ES. — XIII. 7. 1. *Mene* SO. *Tene* E. — XIII. 7, 3. *Cn. Magnum* O. *N. Magnum* ES. — XIV. 1, 2. *et a te ibi* O. [illegible] *tibi* ES. — XIV. 2, 10. *contra. Haec* SO. *Haec contra* E. — XIV. 2, 15. *Illim* O. *Illinc* ES. — XV. 3, 2. *Τιτίας.* O. *Τιτία* ES. — XV. 3, 11. *qui* O. om. ES. — XV a. 1. 3. *habuerit* O. *habuit* E. — XV a. Vs. 11. *sedulo* SO. *Scaevola* apud Caesarianos audiebat iurisprudentiae caussa Trebatius; cf. Wieland. IV, 354. — XVI. 1. 4. *redditae sunt* SO. *redditae* E. — XIX. 2, 14. *immitissimus* O. *iniustissimus* ES.

Ad (99.) Lib. X.

Ep. I. §. 2, Vs. 13. *illim* O. *filii* ES. — I. 2, 14. *praecipiam* ISO. *praecipiam* E. — I. 3, 9. *probi est magnum τῶν* N2. e vestigio scripturae E. et O. *probi. et magnum τῶν* ES. *probi est. Magnum est et τῶν* O. — I. 4. 14. *me* ed. Rom. 1. O. om. ES. — II. 2, 4. *Melius si* O. *Si melius* ES. — IV. 6, 6. *videremur* * Madvig. O. *videmus* E. *videmur* S. — IV. 6, 21. *indulgentiam* Ald. O. *diligentiam* ES. — IV. 8. 10. *belli* * cj. Manut. edd. Oliv. Ox. Lamb. Gothofr. SN1. *illi* E. — IV. 8, 10. *prope iam* * Ald. *propius* ESO. — IV. 11, 10. *dic — cum scripsisse* SO. *dico — quum scripsisset* E. — V. 2, 6. *detuli* cod. Heimstadt. 4. Graev. SO. *de Tullia* E. — V. 3, 1. *Vettenus* [illegible] O. et [illegible] XI. [illegible] VIII [illegible] ES. — VIII. 2. 10. [illegible] O. [illegible] ES. — VIII. [illegible] SO. [illegible] E. — VIII. [illegible] O. [illegible] E. — VIII. 4. 6. [illegible] Lambin. O. [illegible] ES. — VIII. 4, 12. *mal. maius? scilicet!* [illegible] O. [illegible] E. [illegible] S. — VIII. 7. 7. [illegible] IO. [illegible] ES. — IX. 2, 7. *unicum filium* O. secundum Corrad. et Manut. *unicam filiam* ES. edd. Manut. 1554. et 1563. — X. 5, 2. *alteram* O. *alteri* ES. — X. 5. 4. [illegible] O. [illegible] ES. — XI. 3, 15. *certiorem* Victor. Gruter. SO. *fortiorem* E. — XI. 4, 8. *actuariola* Victor. O. *actuariolo* ES. — XI. 4. 9. [illegible] O. *Rem* ES. — XIII. 1, 7. *viros. Venerunt* O. [illegible] ES. — XV. 1, 4. *eae* O. *hae* ES. — XV. 1, 11. *qua* EO. *quum* cj. Graev. S. — XVII. 1, 6. *scripta* IO. *lecta* ES. — XVII. 1, 7. *probo* [illegible] O. [*bonum*] om. S. sine uncis E. — XVIII. 1, 2. *gaudeo* Ursini cod. SO. *gaudebam* E. — XVIII. 2, 6. *sequantur* SO. *sequuntur* E. — XVIII. 2, 12. *purgari* IO. *purga* ES.

Ad (100.) Lib. XI.

Ep. VII. §. 2, Vs. 16. *res* IO. *re* ES. — VII. 6, 2. *T*[*ulliam*] sine uncis ES. *istam* O. — VIII. 1, 10. *a praes.* O. *praes.* ES. — IX. 3, 4. *patre* Graev. SO. om. ES. — X. 1, 6. *percontaretur* (non *percunctaretur*) O. *cunctaretur* ES. — XII. 4, 4. *erectiorem* IO. *fractiorem* ES. — XIII. 4. 3. *tam desperatum iri mihi videbatur* N2. *tam mihi desp. iri videbantur* O. *mihi desp. iri videbantur* S. *desperaturi mihi ita videbamur* E. — XV. 2, 18. *Nam* O. om ES. — XV. 4, 7. *malle* Lambin. O. om. ES. — XVI. 3, 4. *iis* EO. *his* S. — XVII. 2, 6. *non sub.* O. *sub.* ES. — XX. 1. 7. *alus* O. *aliusque* ES. — XXI. 2. 7. *alio: nam* N2. *aliquo enim modo hinc evasissem* O. *Aliquo enim* E. *alio quo* S. — XXI. 2, 9. *huic miserrimae* O. *hic miserrime* ES. — XXII. 2, 9. *quae* O. *qui* ES. — XXIV. 2, 2. *redi* EO. *rediero* Manut. S. — XXIV. 2, 4. *quaerere* EO. *haerere* S. — XXIV. 2, 10. *me hoc timere. De illo altero, scio* O. *me in hoc timere de illo altero. Scio* E. — XXIV. 2, 16. *permutarem* SO. *permutaret* E.

Ad (101.) Lib. XII.

Ep. II. §. 1, Vs. 3. *Uticam* Crat. Manut. *in Uticam* ES. [*in*] *Ut.* O. — V. 1, 7. *et αὐτ.* OS. *sed αὐτ.* E. — VI b. 3, 1. *oti* O. *otii* ES. — VII. 1, 14. *Vellet* O. *Velim* ES. *velit* Victor. — VII. 1, 17. *teque* O. *atque* ES. — VII. 1, 18. *simpl.* Lamb. Manut. *et simpl.* ESO. — XII. 1, 5. *videatur ἔχτρ. Est* cj. O. *videatur.* *Ἔχιροπος est. Igitur* ES. — XIV. 4. 3. *quod* [illegible] ES. — XVIII a. 1. [illegible] O. [illegible] E. [illegible] ES. — XVIII b. 2. [illegible] O. [illegible] ES. — XIX. 1. 2. [illegible] O. [illegible] ES. — XXII. 2. [illegible] SO. [illegible] E. — XXIII. 5. 16. [illegible] O. [illegible] ES. — XXIV. 4. 2. [illegible] O. [illegible] E. *et* om. S. — XXVI. 2, 7. *ergo* O. Med. *et* [illegible] ES. — XXVII. 1. [illegible] O. [illegible] *satis* ES. — XXVII. 3, 8. *et Atticae* IO. *et* om. ES. — XXVIII. 3, 16. *Piliae et* IO. *Piliae* ES. — XXXI. [illegible] O. [illegible] ES. — XL. 2, 10. *pot'est* O. *potest* ES. — XL. 2, 12. *offenderet?* O. *offenderetur* ES. — XLIV. 2, 9. [illegible] O. [illegible] *fg.* ES. — XLIV. 3, 3. *Lanurii* O. *Lanuvium* ES. — XLVI. Vs. 9. [illegible] * S. [illegible] E. [illegible] O. — XLVII. 1, 9. *re incerta* O. *incerta* E. *incerto* S. — XLVIII. Vs. 8. *quum* O. *quod* ES.

Ad (102.) Lib. XIII.

Ep. VI. §. 4, Vs. 5. *est mortuus* SO. *est* E. — VII. 1, 12. *aut si Sil.* SO. *aut Sil.* E. — X. 2, 19. *factus est* O. *factus* ES. — XI. 1, 1. Verbis *Οἱ* [illegible] superiorem ep. E. hanc iisdem ordiuntur SO. — XII. 3, 2. *antea* O. *ante* ES. — XIX. 5, 10. *Ἀντιόχεια* O. *Antiochia* ES. — XX. 2, 3. *perrulgata* O. *res perrulg.* ES. — XX. 2, 3. *offendere* SO. *def.* E. — XXII. 4, 2. *Oriae* SO. *auiae* E. — XXIII. 3, 4. [illegible] O. [illegible] ES. — XXV. 3. 19. [illegible] O. [*Ergo*] N1. sine uncis ES. — XXXVIII. 2, 4. (et XLI. 1, 8.) *σχολικὰς ἀπάτας* O. *σχολικὰς ἀντιτὰς* ES. — XXXIX. 1, 2. *plenam* O. *plena* ES. — XXXIX. 2. 9. *περιουσιῶν et Παλλάδος* O. *περιουσῶν et* [illegible] ES. — XLIV. 1, 6. *pompa deterret* SO. *pompam videret* E. — XLVI. 2, 4. *Tradidi* O. *Tradidit* ES. — XLVI. 2. 9. *Tum ex eo* O. *Ex eo* ES. — XLVI. 2, 11. *arcessendus* SO. *arcendus* E. — XLVI. 3, 15. *nihil lib.* O. *lib.* ES. — XLVII. 1. 3. *aures nuntius; — omisi; ea* Grut. Lamb. O. om. ES. — XLIX. 2, 8. *et quemadmodum non omnibus dormire, ita* Lamb. SO. lacunam reliquit E. omissis verbis praeter *quem ad modum* omnibus. — LI. 1, 3. *hemicillus* EO. *μικκύλος* N1. *μικύλος* S.

Ad (103.) Lib. XIV.

Ep. VII. §. 1, Vs. 1. *Caietae* O. *in Caieta* ES. — VIII. 2, 4. *tuam* SO. *tum* E. — X. 2, 11. *utinam* O. *numquam* ES. — XII. 1, 3. *istim* O. *istinc* ES. — XIII. 1, 7. cf. Hom. Il. 9, 218. — XIII. 2. 15. cf. Hom. Il. 5, 428. — XIII b. 1, 2. *egisses* O. *egisse* ES. — XIV. 1. 3. *solus; etsi* O. *etsi* ES. — XVI. 1, 7. *renavigaro* SO. *renavigare* E. — XVI. 1, 7. *ceteroqui* Victor. O. *cetera quam* ES. — XVI. 1. 9. [illegible] O. [illegible] ES. — XVII a. 1. 7. [illegible] O. [illegible] E. — XVII. [illegible] ES. — XVIII. [illegible] ES. — XIX. 1. [illegible] Lamb. O. [illegible] ES. — XX. 1. [illegible] Crat. [illegible] O. *quo* [illegible] ES.

Ad (104.) Lib. XV.

Ep. IV a. §. 1. Vs. 7. [illegible] ES. — IV. 1. 7. [illegible] O. [illegible] E. — IV. 1. [illegible] IO. *quod* ES. — IV. 1. 14. *At ego doleo* Lamb. O. *Ast condoleo* ES. — IX. 1. [illegible] O. [illegible] ES. — IX. 1. [illegible] O. [illegible] ES. — XIII a. [illegible] et supra [illegible] O. [illegible] ES. — XIII. [illegible] C. *Antonio* O. cf. Val. Max. 4, 2. [illegible] ES. — XIII a. 4. 7. *Seicia* Ald. EO. *Servilia* S. — XVI a. Vs. 4. [illegible] IO. [illegible] ES — XIX. 1, 10. *pertinerent* O. *pertineret* ES. — XX. 4. [illegible] Manut. auctore Lambin. *id.* ES. — XX. 4, 20. [illegible] O. [illegible] ES. — XXV. Vs. 4. [illegible] O. [illegible] ES. — XXVI. 1. 2. *idem illud* O. [*i. e. illud*] E. om. S. — XXVI. 4, 4. *iam iam* O. *iam* ES. — XXVI. 4, 13. *Cui* EO. *Quod* S. — XXVI. 4. [illegible] O. [illegible] ES. — XXIX. 1. 7. *tua me* O. *tua* ES.

Ad (105.) Lib. XVI.

Ep. I. §. 2, Vs. 3. *inaudiebam* O. *audiebam* ES. — I. 2. 1. [illegible] Dym. O. [illegible] *e. u. m. l. Dym.* ES. — I. 3, 3. *nil mirum. Nimirum — laudetur.* *Ἐν* O. *nil mirum.* *Ἐν* ES. — I. 5, 2. *Orius — recens* SO. *Obrius — recessus* N1. *Obrius — recens* E. — I. 5, 2. *is multa, quae* ESO. *multaque* N1. — I. 5. 5. *sat abunde* EO. *si abunde* N1. — I. 5. 5. *Quo* ESO. *Quod* N1. — II. 1, 14. *tibi* IO. om. ES. — II. 3, 11. *quidlubet* O. *quod lubet* ES. cf. Cic. 119, 20. — II. 4, 11. [*Id*] sine uncis SO. *Kal.* E. — II. 4, 11. *Aeculanum* (cf. Cic. 96, 3, 1.) O. *Aculanum* ES. — II. 6, 3. *est* O. *sit* E. — III. 1, 8. *auges* O. *addis* ES. — III. 1, 13. *macrocollum* IO. *macrocolum* ES. — IV. 1. 5. *eam* cj. SO. Graeter. *etiam* E. — IV. 1. 8. *suam* int. libertum. — V. 3. 12. *antequam* O. *ante* ES. — VI. 1, 14. *ast* O. *atque* ES. — VI. 2, 6. *autem* SO. *enim* E. — VII. 3, 3. *Relinques* Lamb. Bos. O. *Relinquis* ES. — IX. Vs. 7. *Si* O. om. ES. — X. 1, 7. *V. Idus* SO. *II Id.* E. *pridie Idus* N1. Gothofr. Graeter. — XIII a. 1, 13. *eas* O. *has* ES. — XIII c. 1. 2. *temere* O. om. ES. — XIII c. 2, 6. *quibus* (adde *cens.*) O. *quibus censoribus* ES. — XIII c. 2, 8. *Mummio censoribus* O. *Mummio* ES.

IN EPISTOLAS AD BRUTUM.

Haec adnotatio indicat, quid huius ed. scriptura a priore mea anni 1827. differat, collata cum (I.) Nic. Iensonis, (E.) Ernestii, (S.) Schützii et (O.) Orellii editionibus.

Ad (106.) Lib. I.

Ep. I. §. 1, Vs. 7. *magno meo* I. *magno* ESO. — II. 2, 1. *Et tuum* IO. *Tuum* ES. — II. 3, 5. *expertum esse* I. *expertum* ESO. — II. 5, 9. *voluerimus* I. *volumus* ESO. — III. 2, 14. *congratulatio* I. *gratul.* ESO. — IV. 1, 6. *scribis mihi* IO. *scribis* ES. — V. 2, 5. *tum* I. *quum* ESO. — VI. 2, 1. *Glycona* quod probandum videtur, O. cf. Suetonium in Augusto 11. *Glauconа* habent ES. — VI. 2, 11. *elaborat* I. *laborat* ESO. inepte. — VI. 3, 5. *Ciceretі* O. *Cycherei* ES. — VIII. 2. 6. *vult* O. *vellet* ES. — IX. 1. 4. *quam mihi* O. *quam tunc mihi* ES. — IX. 1, 7. *quidem tum* I. *quidem quum* ESO. — IX. 1. 8. *Et quum eum* I. *Quum enim* ESO. — X. 2. 11. *et etiam maxima* I. *et maxima* ESO. — XII. 1, 7. *nihil etiam* I. *nihil* ESO. — XII. 1, 16. *acerrime* O. *acerrimum* ES. — XII. 2, 2. *parentum* IO. *parentium* ES. — XII. 2, 11. *et Antonius* I. *Antonius* ESO. — XIII. 2, 7. *hoc a te* IO. *hoc* ES. — XIV. 2, 15. *resp.* I. *res* ESO. — XIV. 2, 19. *II. Id.* IES. *V. Id.* N2. *Prid. Id.* O. — XV. 2, 8. *as-*

sequebatur I. *sequebatur* ESO. — XV. 5, 10. *infixus* IO. *infixus est* ES. — XV. 9, 19. *illum etiam* I. *illum* ESO. — XVI. 2, 13. *Vindici illi* I. *Vindici* ESO. — XVI. 11, 3. *sapientia aut* I. haec om. ESO. — XVII 1, 2. *me flagitas* O. *efflagitas* ES. — XVIII. 5, 5. *locupletium* O. *locupletum* ES. — XVIII. 6, 5. *possem* IO. *non possem* ES.

Ad (107.) Lib. II.

Ep. II. §. 3, Vs. 10. *per bid.* IO. *bid.* ES. — VI. 1, 9. *equidem* Cratand. O. *quidem* ES.

Ad (108.) Epistolam ad Octavium.

§. 2, Vs. 9. *est doloris indicium* O. *doloris est indicium* ES. — 3, 9. *posset* O. *poterat* ES. — 8, 15. *ex Uroe* IO. *Urbe* ES. — 9, 7. *discesserit* IO. *decesserit* ES.

AD QUAESTIONES ACADEMICAS.

Haec adnotatio indicat, ubi ista editio a priore mea anni 1827. differat, cum (E.) *Ernestii*, (R.) *Rathii*, (G.) *Gorenzii*, (S.) *Schutzii*, (O.) *Orellii editionibus et* (M.) *Madvigii Emendationibus in Cic. libros philos. collata.*

Ad (109.) Lib. I.

§. 5, Vs. 2. et deinceps: *Amafinii* GO. de incerta G-i sententia *Amafanii* cett. — 7, 4. *negat se* N. *se negat* G. *se sine* Davis. *se* recte omitti docet M. p. 111. — 8, 8. *enim* ERS. etc. *etiam* Manut. M. — 9, 9. *sed[i]um* GS. ex Augustino, scil. *nomina*. *sedem* cett. — 13, 4. *iam* E. etc. om. GS. *Academiam* cj. Bentl. *illam* M. — 13, 13. *Philonem* Ascens. Victor. E. *Philonis* Mss. Gruter. al. *Philonia* cj. M. — 14, 2. *a qua absum iam* O. *aqua absumptam* cett. — 32, 9. *in qua* G. parte supplet. *in quo* proclivius est scribi, quam cum M. *ita*. — 33, 1. *Haec erat prima a Platone tradita* (mallem *erant*) AG. *pars* suppletur. Pro *prima* M. *forma* conj. — 45, 16. *dies iam*] *dicens in eam* cj. M.

Ad (110.) Lib. II.

§. 8, Vs. 11. *cuipiam* O. *cuidam* ERGS. — 9, 7. *atque* O. om. ER GS. — 13, 18. *suspicantur* Davis. GSO. *suspicamur* ER. — 16, 12. *Hegesinum* EG. *Egesinum* RSO. — 20, 13. *quia sentiatur* ceteri. *cui assentiatur* M. infeliciter; neque enim vidit, in *solo* (sensu, non assensu) verti cardinem. — 22, 14. *Quam* RO. tuetur M. *Quas* EGS. — 23, 8. *aut* GO. *et* ERS. — 29, 14. *esse initium* GSO. *initium* ER. — 33, 1. *regula veri et falsi* O. *reg.* [*v. et f.*] R. *regula* EGS. — 34, 7. *convicio* * cj. M O. *convicti ac vi* ER. *iudicio* G. *vi* S. — 36, 6. *ne si* * *magnam partem quidem* OM. *sic magnam p. q.* GS. *quomodo si magna parte quidem* ER. — 36, 9. *obscurato* RSO. *obscuro* EG. — 39, 6. 40, 4. et 42, 11. *iis* O. *his* ERGS. — 40, 19. *sint* RGSO. *sunt* E. — 45, 11. *ii, qui videntur* EROM. *is, qui videtur* GS. — 51, 16. *memet* GSO. *med ego* R. *me et ego* E. — 52, 2. *et eorum* OM. *horum et eorum* E. *ac eorum* R. *eorum* GS. — 54, 4. *habeat* * SO. *habeant* ER. *habet* G. — 54, 16. [*sibi*] *sint* N. sine uncis ER O. *sunt* S. *sint* G. — 55, 10. *eos quoque* O. *eo quoque* G. *eo quidem* S. *et eos quidem* ER. — 63, 12. *non te* EOM. *te modo* GS. *te non* R. — 66, 4. [*sic*] sine uncis ERO. om. GS. — 66, 16. *elimatas* ER. *limatas* GSO. — 69, 7. *Quis enim* Davis. GSO. *Quis, inquit, enim* E. *Quisnam enim* R. — 73, 11. *plane negat esse: sensus* O. *esse pl. negat: esse sensus* ERM. — 81, 10. *num* GSO. *non* ER. — 83, 5. *in parvo iis sit* cj. Durand. OM. *in parvulo sitis* ERGS. — 88, 24. *ista mi* N2. *ista mihi* ERSN1. *istaec mihi* GO. — 89, 19. *Caerulea — anguis* GSO. *Caeruleae — ipsa* ER. — 91, 4. *aut fals.* GO. *vel fals.* ES. *et fals.* R. — 91, 5. *an in mus.* RGSO. *aut in mus.* E. — 107, 12. *haruspicinam* * GSO. *haruspicum* E. *aruspicium* R. — 107, 14. *fac. vel* * *de* GSO. *fac. de* ER. — 120, 2. *ipsa* GSO. *ista* ER. — 121, 16. *Nae* RGSO. *Ne* E. — 123, 14 *quae si* GSO. *quasi* ER. — 124, 8. *numerus* GSO. *meus* ER. — 128, 19. *id approbat* RGO. *approbat* ES. — 129, 19. *Herilli* cj. OM. 202. *Hilli* ERGS. — 143, 13. *Diodoro* Davis. RGSO. *Diodoto* E. — 145, 13. *aut sint* RGO. *sint* ES.

AD LIBROS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM.

Haec adnotatio monstrat discrimina huius et prioris editionis meae anni 1827. *cum* (E.) *Ernestii*, (G.) *Görenzii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii et* (M.) *Madvigii editionibus collata.*

Ad (111.) Lib. I.

§. 4, Vs. 15. Verba *verum — sit* M. etc. Ciceroni adscribunt, quamquam in versus ordinem coeuntia. — 17, 4. [illegible] GSO. *atomos* cett. Sed vox Graeco h. l. tributa et Latine explicata manifesto Graece scribenda est. — 50, 7. *allicit* * Rath. GSO. *alit aliquid* E. *aliquid* M. Corruptus est locus. — 50, 14. *si vero* SO. *etsi vero* EGM. — 61, 8. *sapientium* GSOM. *sapientum* E. — 68, 3. *recipiet* GO. *suscipiet* ESM. — 70, 2. *minus amicos* GOM. *minus quidem amicos* ES.

Ad (112.) Lib. II.

§. 3, Vs. 13. *in formulis ea* EO M. *formulis* G. *in formulis, quae* S. — 6, 1. *Quis quaeso, inquit, est*, GOM. *Quasi quis, inquit, sit* ES. — 8, 2. *notasse* GSO. *nosse* EM. — 18, 14. *quam ut* GSOM. *quam* E. — 23, 18. *siphone* GSOM. cf. Bremi. *siphone* E. — 26, 7. *frangere* GOM. *frangere rem* ES. — 30, 1. *si dic.* GSOM. *vel dic.* E. — 35, 5. *Calliphontis* GSOM. *Calliphonis* E. — 36, 4. *quum iud.* OM. *iud.* EGS. — 36, 9. *iudicant* GSOM. *iudicat* E. — 44, 17. *via* GO. *tua* EM. *tua via* S. — 46, 3. *videndi* GSOM. *inveniendi* E. — 54, 9. *de callide* GSO. *callide* E. *callido* M. — 57, 11. *quam vellet* GSOM. *quamvis vellet iustus* E. — 59, 5. *impune* EO. *impunite* GSM. — 61, 5. *devoverit* GO. *devovebat* ES. *devoverat* M. — 61, 6. *irrueret* Lambin. *irruebat* EGSOM. — 64, 3. *his* GSO. *iis* EM. — 66, 8. *in imperio* EO. *imp.* GSM. — 70, 6. *C. Hirrius* GSO. *cur Chius* EM. — 71, 9. *potuerit* GSOM. *poterit* E. — 79, 9. *Quid? si* GOM. *Quod si* ES. — 79, 18. *deprecarere* O. *precarere* EGSM. — 80, 9. *Quis, quaeso, illum negat* GOM. *Quasi quis illum neget* ES. — 82, 10. *per* codd. Oxx. GSOM. *propter* E. — 84, 13. *eis* GS. *etiam* EOM. — 85, 12. *praeterea est* GSOM. *praeterea* E. — 86, 10. *sibi semper id* OM. *semper sibi illud* E. *hac* S. (*illud* om. G.) — 96, 7. *Miserum* SM. *En miserum* G. [*Ecce*] *mis.* O. sine uncis E. — 100, 4. *philosophia* GSOM. *philosophi* E. — 106, 11. *prima* EO. *prona* G. (*prima summa quaeque* S.) — 113, 4. *et ea* Manut. SO. *vitae* E. *inde* G. *in te* M. — 116, 3. *aut Themist. — aut Alex.* GOM. *non Themistocl. — non Alex.* E. — 116, 8. *Cum hunc* SOM. *Uno ore* EG. om. S. — 119, 13. *Euro* * GSOM. *Immo* E.

Ad (113.) Lib. III.

§. 1, Vs. 6. *et titillationem* (vit. typ. *titillatione*) GSO. *titillantem* E. om. M. — 3, 15. *earum* EM. *ea* GS. — 4, 3. *vero et* GOM. *vero* ES. — 11, 5. [*quaeris*] — [*scire, quid sentiam*] O. sine uncis EM om. S. *quaeris — scire* om. G. — 12, 1. [*similiter*] *his* O. sine uncis GS. om. EM. — 15, 4. *novabantur* N2. *novarum novabantur* O. *novarum non videbantur* GM. *novarum nova vid.* S. *nova tum vid.* E. — 16, 10. *eaque* GSO. *et ad ea* E. — 21, 13. *quod solum in* GSOM. *quod in* E. — 22, 13. *dicimus* GOM. *dicimus* ES. — 26, 4. *Graeci dicunt* GOM. (*dicant* S.) *Graecus dicat* E. — 29, 7. *decreverit* GSOM *decernit* E. — 31, 5. *aut ut* GSO. *ut* EM. — 31, 18. *sunt* GO. *sint* ESM. — 37, 3. *quo modo* GSOM. *quo* E. — 39, 2. *esset* GSOM. *sit* E. — 41, 17. *compleri* EGOM. *complecti* Eliens. 2. N1. — 46, 6. *ea, quae* GSOM. *quae* E. — 48, 19. *negant* OM. *negent* EGS. — 51, 1. *Quaeque* GO. *Quae* ESM. — 55, 11. *id* GSO. [*id*] M. *ideo* E. — 59, 11. *fit* GSOM. *f[ac]it* N1. sine uncis E. — 62, 9. *perspici* GSOM. *inspici* E. — 67, 7. *ut* GSOM. *quum* E. — 72, 9. *est, ars* GOM. *est*, ES. — 73, 12. *Atque* GSOM. *Atqui* E. — 74, 4. *quem* GOM. *Quae* ES.

Ad (114.) Lib. IV.

§. 2, Vs. 2. *inquam* GSOM. om. E. — 6, 6. *de consuetudine* * N2. *nec more* GO. *de fortitudine* E. *de fort. de more* S. om. M. — 6, 6. *aeu* * O. om. EGSM. — 7, 10. *Circeis* GOM. *Circeis* ES. — 9, 6. *ut eorum* ESM. *eorum* GO. — 13, 13. *Democritum* EGS. *Democritum* OM. — 15, 8. *sunt* GO. *sint* ESM. — 19, 18. *iam* GOM om. ES. — 20, 11. *sumenda* GOM. *et sumenda* ES. — 20, 12. *omnia* Davis. GSOM *de omnia* E. — 30, 13. *cui* SO *quo* EGM. — 34, 15. *Hunc sap.* GSO *Hunc est sap.* E. *Hunc similis est sap.* M. — 35, 9. *cetera* GOM. *et cetera* EO. — 36, 7. *animali* EO. *inanimali* N1. codd. Mon. Ox. E. Crat. *non animali* GS. *in animo* M. — 40, 6. *ne aliquamus* OM. *aliquamus* EGS. — 42, 5. *propter quae* O. *quae* EGSM. — 50, 1. [illegible] SO. [illegible] EGM. — 56, 9. [illegible] EM. *incl.* S. [illegible] GO. — 75, 5. *pluribus* GSOM. *plurimis* E. — 75, 6. *numeris* O. *nervis* EGSM. — 75, 13. *sequetur* OM. *sequitur* EGS. — 80, 2. *quoniam et* GSOM. *quoniam* E.

Ad (115.) Lib. V.

§. 11, Vs. 9. *conscripsisset* OM. *quum scripsisset* EGS. — 15, 11. *quid* EM. *quod* GSO. — 15, 12 *et vitae* GO. *vitae* ESM. — 19, 8. *etiamsi non* [illegible] O. [illegible] om. EGS. [illegible] *re* M. — 23, 4. *ipsa est* GSO. *ea ipsa est* E. [illegible] M. — 23, 14. [*quod*] O. sine uncis EGS om. M. — [illegible] OM. [illegible] EGS. — 30, 14. [illegible] GOM. *nobis* ES. — 36, 3. *apta* M. *aeta* EGSO. — 40, 4. *per se ipsam* G. *et p. s. ipsam* O. *et per se ipsa* EM. — 40, 11 *animus, et animus* O. *animus* EGM. — 40, 15 [illegible] *da sint* OM. [illegible] EG. — 42, 11 *utuntur* OM. [illegible] EGS. — 47, 2. *nihil inest* GOM. [illegible] ES — 48, 8. [illegible] SOM *requirant et* EG. [illegible] 2. [illegible] OM. *natura* EGS. [illegible] *tioque* EOM [illegible] GS. — [illegible] 11. *juv.* GOM. [illegible] ES. — 68, 2 *quibus* SO. *in quibus* EGM. — 74, 2. [illegible] — [illegible] *habeat*. EO. [illegible] — [illegible] GSM. — 74, [illegible] ESO [illegible] GM. — 74, 1 [illegible] M. [illegible] GO [illegible] ES — [illegible] 7. [illegible] * [illegible] GM [illegible] O [illegible] ES. — 83, [illegible] GSOM [illegible] E. — 86, 2 [illegible] OM [illegible] ESG. — 86, 2 [illegible] SOM [illegible] EG. — 88, 9. [illegible] MO. om. EGS — 91, 10 [illegible] GSOM [illegible] E. — 92, 10. [illegible] GSOM [illegible] E. — 95, 3. [illegible] GSOM [illegible] *tum* E. — 95, 8. *hi* GSO. *ii* EM.

AD TUSCULANAS DISPUTATIONES.

Haec adnotatio indicat, ubi huius editionis oratio dissentiat a priore mea anni 1827. cum (E.) Ernestii, (W.) [illegible], (R.) [illegible] (S.) [illegible] et (O.) [illegible] editionibus collata.

Ad (116.) Lib. I.

§. 4, Vs. 10. *recusaret* RO. *recusasset* EWS. — 12, 2. *Qui* WO. [illegible] ERS. — 19, 11. [illegible] WESO. om. E — 20, 11. *animum* WRSO. *animam* E. — 25, 5. *nam* WSO. *nam* ER. — 30, 17. *hoc* W RO. *haec* S. — 31, 7. *illi* WSO. [*status*] N1. sine uncis ER. — [illegible] 7. *An tu?* WSO. *An tu* ER. — 48, 11. *pallida Leti Nubila* O. *pallida leti (Lethes* W.) *obnubila* WR S. *Palatia Leti, obnubila, obsita* E. — 53, 1. *nesciat* WSO. *nesciet* ER. — 54, 3. *esset id* WRO. *esset* ES. — 60, 5. *umquam* WSO. *umquam* ER. — 71, 18. *escendere* RO. *ascendere* EWS. — 72, 3. *e corp.* WRSO. *a corp.* E. — 73, 1. *Itaque* RO. *Ita* EWS. — 73, 8. *qui quam*] EWRO. *qui* S. — 77, 5. *quisque* SO. *quisque contemnit* EWR. — 77, 11. *Numne* WRO. *Num* ES. — 79, 8. *procreentur* WRO. *procreantur* ES. — 84, 7. *idem* WSO. *id* ER. — 85, 19. *et* WSO. *et* ER. — 87, 12. *ets* SO. *aut* E. *aut si* WR. — 88, 16. *regno te* Davis. WRSO. *regno* E. — 90, 17. *urbe[m] nostra[m]* sine uncis WRO. *urbe nostra* ES. — 94, 2. *non ullis* O. *nullis* EWRS. — 95, 8. *simus* W SO. *sumus* ER. — 97, 15. *emori* WRSO. *mori* E. — 99, 3. *negligentur* EO. *negliguntur* Davis. W SR. — 100, 5. *miseriae* WSO. om. ER. — 104, 2. *idem* WRSO. om. E. — 104, 10. *auferri* WRSO. *afferri* E. — 106, 5. *mei te miseret* WRSO. *te mei miseretur* N1. *miseret* E. — 116, 4. *magnum* WRS O. *longum* E.

Ad (117.) Lib. II.

§. 7, Vs. 11. *ipsi* WRO. *ipsis* ES. — 13, 9. *prohibetur* WRO. *prohibeatur* ES. — 20, 25. [illegible] WRSO [illegible] E. — 20, 28. *Hic* WRSO. *Hic* E. — 21, 7. *Leuceratum — laceratum* WSO. *Leuceratum — lacerati* E. *atum — atum* R. — 22, 7. [illegible] WRO. *a* ES. — 38, 14. *neque* ER O. *seu* WS. — 38, 15. *si qui* RO. *si quis* E. *seu qua* WS. — [illegible] *est* SO. *esset* EWR. — 39, 11. *pótis* WRSO. *potest* E. *pot'st* N1. — 42, 5. *dolor* WS. *dolere* ER. — 44, 7. *mi?* (cf. 103, 15.) O. *mihi.* EWRS. — 46, 6. *ferri* WS. *ferri* E. — 46, 12. *honestatem* W. *honestum* ES. — 49, 1. *hoc* WRSO. *haec* E. — 51, 1. *viro* O. *vero* EW RS. — 55, 6. *muliebriterque* WRSO. *mul-que* E. — 58, 17. *tantillum* RO. *tantum* EWS. — 60, 5. *dedoctus* WRSO. *deductus* E. quod me invito repetitum est. — 63, 4. *ut id* WO. *quum id* ERS. — 64, 3. *quae* WRO. *qui* ES.

Ad (118.) Lib. III.

§. 3, Vs. 8. *magistram* WRS. *naturam* EO. — 8, 4. *aestimanda* WRSO. *exist.* E. — 12, 10. *sin; is, qui fuerat* WSO. *sed si fuerim* E. *sin quid fuerit* R. — 26, 2. *socru* RSO. *socero* EW. — 36, 2. *si* WSO. *sic* ER. — 36, 11. *patietur* W. *patiatur* ERS. — 37, 2. *docenti* WRS. *dicenti* E. — 37, 3. *etiam* WR. *et* ES. — 37, 4. *et or.* WR. *or.* ES. — 44, 7. *mi* O. *mihi* EW RS. — 44, 9. *occidat* WO. *accidat* ERS. — 44, 14. *Huic* WRO. *Hic* ES. — 51, 5. *iis* WO. *his* ERS. — 58, 9. *tum mor. scivi* WS. haec incl. O. om. ER. — 61, 12. *attingat* WRSO. *tangat* E. — 71, 2. *maerorem esse* WRO. *maerorem* ES. — 83, 3. *contractiuncula relinquetur* WSO. *-lae -quentur* ER. — 84, 9. et 84, 6. *eluderetur* WSO. [illegible] ER.

Ad (119.) Lib. IV.

§. 4, Vs. 8. *etiam* WRSO. om. E. — 6, 9. et 7, 1. *Amafanius* v. l. *Amafinius* ut supra. — 6, 12. *incitabantur* WSO. *incitabatur* R. *incitabat* E. — 9, 4. *istuc* ERO. *istud* SW. — 9, [illegible] WO. [illegible] ERS. — 13, 9. *a cum* O. [illegible] W. *cum* ERS. — 16, 9. et 18, 14. *metum* RO. *metu* EWS. — 21, 2. *definiunt* WO. *definiuntur* ERS. — 24, 11. *sanet* WRSO. *san[ar]et* N1. sine uncis E. — 24, 14. *evelli* Wopkens WSO. *avelli* ER. — 26, 7. [illegible] WRSO. [illegible] E. — 28, 11. *est vit.* O. *et vit.* EWRS. — 31, 8. *quoque* Davis. WSO. *que* R. om. E. — 32, 1. *et hebetes* O. *et inter heb.* EWRS. — 32, 6. *in* [illegible] WO. *in* [illegible] R. *in* [illegible] S. *multa* E. — 32, 6. *efferata et immania* EO. *efferatam et immanem* RS. — 35, 1. *erit* WSO. *est* ER. — 36, 6. *al. modestum et temperantem* O. *al. mod. temp.* ER. [*al. modest.*] *tum temp.* W. *tum temp.* S. — 45, 12. et 55, 19. *quidlubet* WRSO. *quod lubet* E. — 52, 17. *rem rest.* cj. Bent. Davis. *praelium rest.* ERW. ba SO. — 57, 9. *possunt* WSO. *possint* ER. — 57, 17. *ei, cui* WSO. recte, et sic scribendum est; *et cui* ER. — 61, 10. *et mala — et bona* WSO. *mala — bona* ER. — 77, 13. *Quae — haec erit* WSO. *Quae — hae erunt* E. *Quo — haec erumpit* R. — 80, 9. *iis* WRSO. *ii* E. — 80, 10. *Socratis* WRO. *Socrates* ES. — 82, 4. *nos* WRSO. *vos* E. — 84. 1. *igitur* WRSO. *ergo* E.

Ad (120.) Lib. V.

§. 14, Vs. 8. *M. Attilio* WRO. *M. Att.* ES. — [illegible] — 50, 1. *si* codd. pleriq. *si est* E. *si est* WRO. — 54, [illegible] — 58, [illegible] WSO. [illegible] ER. — [illegible] 18. *sustineat* O. *sustineantur* EW RS. — 72, 10. *hic* WRO. [illegible] ES. — 76, 7. [illegible] WO. [illegible] E. om. RS. — 77, 7. *quum* WRSO. *ut* E. — 78, 2. [illegible] WRSO. [illegible] E. — [illegible] 2. *dedecet* WRO. *dedecet* E. — [illegible] WS. — 82, 12. *ut, nisi* WO. *nisi* ERS. — 84, 7. [illegible] WRSO. [illegible] E. — 87, 11. *eorum, qui* WSO. *qui eorum* ER. — 88, 14. *cuius* WRO. *quorum* ES. — 89, 1. *Qui* RO. *Quid* EWS. — 89, 3. *se hab.* R. *hab.* EWS. — 89, 11. *his* WRO. *iis* ES. — 94, 3. *quaerunt* RSO. *non quaerunt* EW. — 96, 7. *memoria* O. *memoriae* EWRS. — 98, 2. *philitiis* WSO. *phiditiis* ER. — 102, 2. [illegible] WRO. [illegible] ES. — 102, 6. *privatim* O. *privati* EWRS. — 107, 10. *reverterunt* RO. *revertere* EWS. — 112, 11. *consult.* WSO. *a consult.* ER. — 114, 16. *Homero* WRSO. *Hom. ad* E. — 115, 2. *Aut* WSO. *An* ER. — 115, 5. *dedidissent* SO. *dedissent* EWR. — 117, 11. [*ibidem*] O. verba „*quamdiu — est*" incluserunt EWR. om. S.

AD LIBROS DE NATURA DEORUM.

Haec adnotatio indicat, ubi scriptura huius editionis dissentiat ab editione priore mea anni 1827. cum (E.) Ernestii, (S.) Schützii, (H.) Heindorfii, (C.) Creuzeri et Moseri et (O.) Orellii editionibus collata.

Ad (121.) Lib. I.

§. 1, Vs. 2. *sint* Ascens. ESCO. *sunt* H. — 2, 12. 3, 7. et 10. *iis* O. *his* EHC. — 10, 4. *auctoritatis* E CO. *-tates* SH. — 15, 4. *est* HO. *sit* EC. — 16, 3. *enim* O. om. EH C. — 20, 5. *id est naturae rat.* O. haec om. EHC. — 28, 8. *quidem* HO. om. EC. — 28, 10. *continente ardore* O. *continentem ardorem* SH. *continentem ardore* EC. — 28, 13. *multaque* cj. SHO. *multa* E. — 32, 7. *diximus* SHO. *dicimus* E. — 36, 2. *divinam* ECO. *Deum* SH. — 37, 14. *omnem* HCO. om. E. — 57, 7. *ducam* Codd. Iunt. Ald. O. *dicam* EHC. — 63, 14. [*aut*] N2. sine uncis E. om. Scaliger SHO. — 68, 1. *Quod — aliquando* Lallem. O. *Quia — aliquando sit* ESHC. — 76, 5. *quod* Walch. SHC. *ut* E. — 82, 10. *Argiva* HO. *Argia* (cf. Cic. 116, 47.) EC. — 84, 10. *sibi* HO. *tibi* cj. Manut. Davis. EC. — 85, 6. *venerantes* cj. Manut. Lamb. SO. *numerantes* EHC. — 93, 5. *est* O. *sit* EHC. — 101, 3. *tribuant* HO. *tribuunt* EC. — 106, 6. *pervenerint* O. *pervenerim* EHC. — 107, 7. *hominum* O. *omnium* EHC. — 107, 9. *ea* cj. Lamb. SO. *ex* EHC. — 116, 12. *sint* SHCO. *sunt* E.

Ad (122.) Lib. II.

§. 3, Vs. 9. et 104, 8. et 157, 4. *iis* O. *his* EHC. — 20, 8. *convicia* cj. Davis. SHCO. *vitia* E. — 36, 3. *ut et pr.* HO. *ut pr.* EC. — 38, 1. *neque enim* HO. *nec* EC. — 39, 8. *equulo* ECO. *equuleo* Davis. H. — 40, 5. *in* HO. om. EC. — 44, 17. *esse* HSO. om. EC. — 48, 3. *an ne* HO. *ne* EC. — 48, 4. *aequabilitatem* HO. *aequalitatem* EC. — 53, 10. *quae* HO. om. EC. — 56, 2. *vanitas* HO. *varietas* EC. — 59, 9. *ut aut* ECO. *ut* HS. — 71, 5. *Deos et* ECO. *Deos* HS. — 77, 3. *terrae, maria* N2. ba O. *terra mariaque* cod. Red. SH. *maria terraeque* E. — 81, 2. *regi* ECO. *geri* Davis. SH. — 84, 10. *citro* O. *citroque* EHC. — 87, 16. *aut descr.* SHO. *vel descr.* EC. — 103, 10. *eae* O. *hae* EHC. — 104, 4. *notarum* HO. *nota* EC. — 109, 3. *torto* HO. *toto* EC. — 110, 1. *sequuntur* ECO. *sequitur* SH. — 110, 9. *mediae* HO. *media* EC. — 110, 13. *Helicae* HO. *Helice* EC. — 111, 7. *ipsum* ECO. *ipse* (αὐτὸς Arat.) Davis. SH. — 114, 14. *subiungere* HO. *submergere* EC. — 115, 3. *cursitantibus* HO. *cursantibus* N1. Davis. *concursantibus* EC. — 115, 9. *maius* ECO. *magis* cj. Walker. SH. — 117, 7. *qui aether* SHO. *quae aether* E. *quae aethra* C. — 118, 7. *paullum* O. *paullulum* EHC. — 118, 8. *consumit* O. *consumat* EHC. — 124, 3. *natura ipsa* cj. Walker. O. *naturae ipsae* ECH. — 125, 13. *quem* HO. *quam* EC. — 125, 14. *eaeque* O. *haeque* EHC. — 130, 1. *etiam* SH O. *autem* cod. Ox. E. om. C. — 130, 3. *hominum* SHO. *hom. etiam* EC. — 135, 3. *ore. Is* SO. *oris* C. *ore. Is oris* H. — 136, 23. *respiratu* O. *respiritu* EHC. — 140, 4. *diis* Codd. Ox. Ψ Red. SHO. *deo* EC. — 141, 11. *minimos* O. *nimios* EHC — 141, 12. *possimus* O. *possemus* EHC. — 148, 6. *ut et ea* HO. *ut ea* EC. — 149, 2. *ubi* HO. *nisi* EC. — 149, 8. *atque sonos* O. *quae son.* HC. *sonosque* Lamb. S. — 151, 4. *efferunt* HO. *ferunt* EC. — 153, 11. *alia* HO. om. EC. — 157, 3. *dixi* O. *diximus* EHC. — 159, 6. *nulla umquam* O. *numquam ulla* EHC. — 159, 10. *vinctum* HO. *victum* EC. — 162, 12. *quum* O. *tum* EHC. — 163, 5. *utilitates* O. *utilitate* EHC. — 165, 9. *Duillium* EC. *Duilium* O. *Duellium* SH. — 165, 11. *patrum vero* HO. *patrumve* EC. — 167, 4. *aut* ECO. *vel* SH. — 167, 9. *philosophiae* O. *philosophorum* EHC.

Ad (123.) Lib. III.

§. 3, Vs. 1. *Si* O. *Sim* EC. *Sum* HN1. — 5, 28. *ego* O. *ergo* EHC. — 8, 2. *qui id in ista partitione* O. *quod perspicuum in istam partem* H. incl. EC. — 9, 11. *velis* HS. *velles* EHC. — 24, 13. *quoque* O. *quidem* EHC. — 26, 14. *esse* HS. om. E. — 30, 4. *aereum* SHO. *aeneum* EC. — 36, 4. *et extrinsecus* O. *intrinsecus* cj. Boher. SH. [*extrinsecus*] N1. sine uncis EC. — 36, 6. *animal* * O. *animal* ESHC. — 39, 9. *Alabandi* ECO. *Alabandei* SH. — 42, 7. *Lysithoe* * O. *Lysito* ESHC. — 43, 4. *iis* SHO. om. EC. — 43, 15. *Phlegethon* O. *Pyriphl.* ESC. — 44, 2. *quidem ig.* ECO. *quidem Deus ig.* Davis. SH. — 44, 12. *Dolus* O. *Dolor* ESC. — 50, 7. *Leoidum* O. *Leonatarum* E. *Leonaticum* C. *Leuntharum* SH. —

51, 10. *nata* O. *natus* ES. — 51, 12. *coloratus* O. *coloratis* ESH. — 52, 3. *Si* SHO. *Sin* E. — 53, 15. *et Leda* SHO. *ex Leda* EC. — 58, 9. *Cabiro* * O. *Caprio* ESHC. — 58, 10. *Cabiria* * O. *Sabazia* ESHC. — 59, 5. *Cyproque* O. *Tyroque* ESHC. — 69, 15. *sit* ECO. *sunt* Victor. SH. — 69, 16. *salutaris* ECO. *salutaria* Victor. SH. — 75, 9. *accidisset* (cf. 126, 15.) SHO. *cecidisset* EC. — 77, 3. *hi* SHO. *ii* E. — 83, 15. *Hiero* O. *Gelo* ESHC. — 84, 1. *Idem* HO. *Iam* ESC.

AD LIBROS DE DIVINATIONE.

Haec adnotatio indicat, ubi istius oratio editionis a priore mea anni 1827. abhorreat, cum (E.) *Ernestii,* (H.) *Hottingeri,* (R.) *Rathii,* (S.) *Schützii,* (C). *Creuzeri et* (O.) *Orellii editionibus collata.*

Ad (124.) Lib. I.

§. 2, Vs. 9. *observitaverunt* RCO. *observaverunt* E. — 2, 9. *quoque* cj. HSCO. *cuique* ER. — 3, 13. *impetriendis* cj. Manut. probante H. SCO. *impetrandis* EHR. — 12, 2. *extispicum* CO. *extis pecudum* EHR. *exta pecudum* S. — 12, 15. *non* HRCO. om. ES. — 14, 6. *ciet* CO. *canit* ERS. — 15, 7. *mira vis in ranunculis et* CO. *in rivis et ran.* ERS. — 16, 15. *utimur* HRCO. *utuntur* ES. — 16, 21. *est* HRCO. *esset* ES. — 18, 15. *petissens* SC. *petessens* O. *petessit* HR. *petisset* E. — 31, 14. *eum* HRSCO. *unum* E. — 46, 4. *ipsa* CO. *ipse Phalaris* EHS. *ipsa Ph.* R. — 48, 7. *si fecisset* Davis. HRSCO. *si id fec.* E. — 58, 4. *provinciae* secundum codd. et historiam O. *proconsul* EHRSC. — 60, 10. *tumefacta* RCO. *obstupefacta* EHS. — 72, 12. *Sisennae* SCO. *Sullae* EHR. — 79, 10. *Pasiteles* * CO. *Praxiteles* EHRS. — 79, 15. *tum* SO *quum* EHRC. — 80, 4. *aut* HRSCO. *ut* E. — 89, 11. *Testis* CO. *ut test.* EHRS. — 95, 8. *Namque* HRCO. *Nam* ES. — 98, 4. *quum* cj. Herel. SCO. *quod* EHR. — 103, 8. *vesperum* HRSCO. *vesperam* E. — 107, 11. *Romamne Remamne* CO. *Romam Remoramne* EHRS. — 116, 4. *Sunt* SCO. *Sunt enim* EHR. — 117, 6. *a te sec. libro* HSCO. *quae a te sec. libro est* ER. — 126, 5. *ut et* EHCO. *ut* Davis. RS. — 129, 10. *libere* * SCO. *liberi* EHR. — 131, 20. *eademque* HRSCO. *eadem quae* E.

Ad (125.) Lib. II.

§. 20, Vs. 10. *moneant* Davis. RSCO. *moveant* E. — 21, 5. *non pot.* CO. [*potuit*] HSN1. sine uncis ER. — 28, 10. *inimica* SCO. *inimici* EHR. — 29, 4. *vique divina* O. *Atqui divina* EHR. *Atqui* SC. — 34, 3. *Eiusdemmodi* RO. *Eiusmodi* EHS. *cuiusdam modi* C. — 37, 6. *et viet.* HRCO. *vel viet.* ES. — 39, 1. *Aequimaelium* CO. *Aequimelium* EHRS. — 51, 4. *deum* auctore H. SCO. *deus* Davis. EH. — 62, 3. *quum* RCO. om. EHS. — 79, 8. *Trocmorum* Sylburg. Gronov. Lallem. *Trogmorum* HRSCO. *Troginorum* E. — 83, 11. *ista* HRSCO. *illa* E. — 97, 3. *quadring. sept.* RCO. *quadr. et sept.* EHS. — 105, 5. *eventura* HRSCO. *ventura* E. — 106, 10. *significant* CO. *significent* EHRS. — 124, 1. [*fuerint*] O. sine uncis EHRSC. — 134, 14. *nasceretur* E. cj. HRC. *nosc.* S. — 135, 2. *consent. mag.* RC. *cons. sunt mag.* EHS. — 138, 5. *fingere* HRCO. *effing.* E. — 139, 6. *ullae* * [illegible] HSCO. *illae* ER. — 142, 12. *nonnullas — dicunt* CO. *nonnullae — dicuntur* ERS.

AD LIBRUM DE FATO.

Haec adnotatio indicat huius et superioris meae editionis discrimina cum (E.) *Ernestii,* (B.) *Bremii,* (R.) *Rathii,* (S.) *Schützii,* (C.) *Creuzeri et* (O.) *Orellii editionibus collata.*

§. 5, Vs. 14. *est* * Wolf. SCO. [*et*] N1. sine uncis EBR. — 12, 15. *esse mor.* CO. *mor.* EBRS. — 14, 2. *moriere* O. *morieris* EBRSC. — 14, 7. 17, 20. 20, 2. et 37, 4. *convertere* Davis. BRSCO. *converti* E. — 17, 13. *appareat* * CO. *apparent* EBRS. — 17, 20. *convertere* RCO. *converti* EBS. — 18, 6. *magis* * CO. *minus* EBRS. — 21, 4. *primum* BCO. *primum si* ERS. — 22, 12. *etiam* BRCO. *ut iam* ES. — 22, 13. *eam sine* [*eam*] OBC. *sine* ERS. — 23, 5. *Id* O. *Hinc* EBRSC. — 23, 10. *docerent* * CO. *doceret* EBRS. — 24, 4. *antecedente* O. *antecedenti* EBRSC. — 25, 2. *omnibus* CO. *omnes* EBRS. — 33, 6. *quanto* CO. *quo* EBR. *quando* S. — 33, 11. *eiusmodi* BRCO. *huiusm.* ES. — 33, 14. *pertinere dicuntur* CO. *pertinent* EBRS. — 35, 4. *accidisset* (cf. Cic. 2. 22. 47, 8. 111, 2.) O. *cecidisset* EBRSC. — 39, 9. *animorum* CO. *animos* EBRS. — 44, 3. [*non*] CO. [illegible] E BS. om. R. — 44, 8. *eam* RSCO. [*neque*] *eam* B. *neque eam* E. — 45, 6. *illud* BCO. *aliud* RS. — 45, 8. [*ita ut*] CO. *ita, ut* BRS. — 45, 9. *ecs* CO. *illas* BRS.

AD LIBROS DE REPUBLICA.

Haec adnotatio indicat, ubi haec a priore editione mea anni 1827. dissentiat, cum (P.) *principe Angeli Maii,* (M.) *Moseri et Creuzeri,* (H.) *Heinrichii,* (St.) *Steinackeri,* (O.) *Orellii et* (F.) *Friderici Osanni editionibus collata.*

Ad (127.) Lib. I.

§. 14, Vs. 3. *frequenter* PHStO F. *frequentes* * M. — 18, 15. *atque* F. *aut* OM. *an* PHSt. — 19, 9. *pertinent* MStO. *pertineant* PH. — 40, 23. sqq. Augustini locum Mosero auctore apposui, ut similia similibus coagmentarentur, quamquam nec integra Ciceronis esse, nec immutata videbantur, aut ex aliis scriptionis deperditae emota sedibus. — 46, 4. *quid* Steinackero auctore scripsi in edd. 1. et 2. (cf. 54, 2. et 21.) *quod* ceteri. — 54, 4. *separatum* cod. 1. MHOF. *separatim* PSt. — 56, 6. *doctrina expoliti* M. Doctrina expolitorum consensus multo pluris, quam doctorum, nedum indoctorum. Quod sentiens Heinrichius verborum invertit ordinem. *docti indoctique* PSt. *expoliti* cum cod. addit O. *indocti doctique* H. — 60, 5. *vides* *, *si in* N2. *vide, si in* PHStN1. *vides in* OF. — 62, 9. [*e*]*ita me dicturum* N2. *venturum me* PMN1. *me dicturum* St. *ultra — me dict.* H. *ventura me dicturum* ed. Halens. a qua non alienus fuit Reisig. *multa me dicturum* F. in cod. 2. *ventura* aut *futura*; in cod. 1. *vita* — 64, 3. *dura* * MO. *dia* PHSt. *diu* F. — 67, 17. *inque* O. *Quin* PMHStF.

Ad (128.) Lib. II.

§. 44, Vs. 1. Nonii fragmentum in hac lacuna, de qua cf. M., reponendum videbatur, ipsis annorum numeris hanc fere sedem sibi deposcentibus. — 66, 4. *ut civ.* MHOF. *ut a civ.* PSt.

Ad (129.) Lib. III.

§. 8, Vs. 9. *Heia* PMHStOF. *Eia* N1. — 9, (No. 4.) 16. *cuius firma* OF. *cuius prudentia firma* PM. — 15, 5. *oculos* * MO. *os* PHStF. — 42, (Nr. 34.) 13. Non[illegible] fragmentum h. l. [illegible] O. — 45, 13. *hic* [*Romae*] N2. *hic* MOF. *Romae* PSt. om. H. *hic Romae* N1. — 47, 2. *sed* * MO *et* PHStF.

Ad (132.) Lib. VI.

§. 15, Vs. 4. *hac* MO. *hanc* PH — 18, 6. *et acuta* OF. [illegible] PM. — 19, 7. [illegible] O. [illegible] PM F. — 20, 11. [illegible] OF. [illegible] *vos* M. [illegible] F. — 21. [illegible] O. *duo sunt* MF. — 27. 9. [illegible] *nasci potest* OF. *haec* [illegible] PM. — 29, 7. *Namque* OF. *Nam* PM.

AD LIBROS DE LEGIBUS.

Haec adnotatio docet, quae sint huius et superioris editionis meae discrimina, cum (E.) *Ernestii,* [illegible] *Moserique et* (O.) *Orellii editionibus,* (M.) *Madvigiique Emendationibus in Ciceronis libros philosophicos collata.*

Ad (133.) Lib. I.

§. 3, Vs. 6. *certe*, GSO. *num* E. — 5, 2. *Quinte* EGO. *quinque* SC. — 7, 5. *impudentiam* Victor. EOM. *imprudentiam* GS. cf. C. — 12, 5. *Siquidem* et. M. [*Id*] *siquidem* O. sine uncis EGSC. — 13, 4. *Nam et a* GCO. *Nam a* ES. — 14, 16. *in cognitione est* [illegible] O. cf. M. *incognitum est minusque* E. *incognitum est minus, quam* GSC. — 23, 2. *eaque et ceteri*; *eaque est et* M. non necessario. — 24, 1. *hominis* O. et. M. *omni* EGSC. — 24, 7. *cohaererent* GCO. *cohaerent* ES. — 24, 8. *anim.* CO. *anim. tamen* EGS. — 26, 7. *enudarit* Steph. EO [illegible] Victor. GSC. — 27, 1. *indicat* SCO. *indicat* [illegible] *res* E. — 31, 6. *ets est* C. *ets* ES — 31, 7 [illegible] S. [illegible] *et suav. delectans*, ESC. (vitiose: *est enim* [illegible] *est* [illegible] *s. del.* G. — 31, 12 [illegible] GSCO. *quum* E. — 41, 9 [illegible] N2. [illegible] GSO. [illegible] — 33, 3. [illegible] ES. [illegible] O. — 41, 9 [illegible] EO. *vel indicta* GS — [illegible] GSO. [illegible] EC — 44, 10 [illegible] EO [illegible] GSC — 45, 11. [illegible] CO [illegible] EGS — 46, 1 [illegible] N1. quamquam impugnatam a M. et O. retinui. [illegible] [illegible] 15. *cernitur* O. *cernatur* [illegible]

[illegible]

Ad (134.) Lib. II.

§. 5, Vs. [illegible] [illegible]

[illegible] — 11, 10. *simul* CO. [*semel*] E. [illegible] *quae est* SCO. *quae* EG. — 24, 4. [illegible]

Ad (135.) Lib. III.

[illegible]

AD LIBROS DE OFFICIIS.

Haec adnotatio praestat discrimina editionis [illegible] *anni* 1827. *cum* (E.) *Ernestii*, (G.) *Gernhardi*, (S.) *Schützii*, (B.) [illegible] *editionibus collata.*

Ad (136.) Lib. I.

§. 4, Vs. 9. *multa* GSBO. *et* [illegible] E. — 5, 6. *pervertunt* EO. *pervertunt* GSB. — 9, 5. *autem aut* E. *aut* GSB. — 9, 11. [*in*] sine uncis GSBO. om. E. — 11, 4. *sunt* GSBO. *sint* E. — 14, 14. *est* Heusing. GBO. *sit* ES. — 19, 7. *audimus* GSBO. *audiamus* E. — 22, 3. *partem parentes* GSB. includit O. om. E. — 25, 11. *vitup. est* GSO. *vitup.* EB. — 27, 4. *cogitata* EO. *cogitata* GSB. — 28, 15. [*in*] O. sine uncis GB. om. E. — 29, 10. *continetur* Heusing. GBO. *continetur* E. — 38, 7. *cont. si* GSBO. *cont. aliter si* E. — 44, 5. 73, 8. 90, 16. 91, 2. *iis* O. *his* EGSB. — 61, 4. *humanas* GBO. *humanasque* ES. — 61, 11. *fortiter* GSBO. *et fort.* E. — 62, 10. *vacat* GSBO. *vacet* E. — 63, 7. *et magn.* GSBO. *magn.* E. — 66, 11. *rerum* GSBO. *aliarum rerum* E. — 67, 8. *ab omni* GSBO. *omni* E. — 69, 4. *nimia* cod. reg. Lallem. O. [*animi*] G. sine uncis ES. om. B. — 71, 13. *et* GSBO. *tum* E. — 72, 8. *tranq.* GBO. *et tranq.* ES. — 75, 10. *vere ab se adiutum* E. *reapse adiurit* GB. — 76, 5. *etiam* EO. *enim* GSB. — 78, 4. *laudi* ESO. *linguae* GB. Olivet. — 78, 8. *igitur* GBO. *ergo* ES. — 84, 18. *ponebat enim* EG. et inverso ordine SO. *hic ponebat* B. — 86, 14. *fatigat* (*fastigat* vitiose) Heusinger, GO. *castigat* E. — 90, 12. *sumus* GSBO. *simus* E. — 109, 2. *de insidiis* SBO. et sic scribendum; *ex insidiis* EG. — 129, 8. *vetere* GSBO. *veteri* E. — 133, 8. *sed et* EGS. *sed et* O. Heusing. B. (probat G.) — 137, 11. *ipsum* GSO. *ipso* EB. — 145, 7. *tibiis* Lambin. Pearce Victor. O. *in tib.* EGSB. — 150, 6. *omnium* Graev. GO. *omniumque* EBS. — 150, 7. *non artes* ESB. *non quorum artes* OG. — 150, 10. *proficiant* Heusinger. GSBO. *proficiunt* E. — 155, 13. *doctrina* Lamb. Heusing. BO. *a doctr.* EGS. — 157, 5. *cogitandique* EGO. *congregandique* SB. — 157, 9. *remota a* BO. *remota* GS. — 159, 9. *ne resp. quidem* O. *ne res quid. publ.* EGS. *nec resp.* B. — 160, 4. *sequetur* O. *sequitur* EGSB.

Ad (137.) Lib. II.

§. 5, Vs. 11. *eae* O. *hae* EGSB. — 9, 2. *pertinerent* BO. *pertinent* EGS. — 10, 6. 12, 7. 14, 14. 21, 11. 24, 5. 36, 15. 37, 10. 42, 10. 45, 3. 46, 2. 63, 6. 69, 16. *ii* O. *hi* EGSB. — 18, 14. *quantam* ESO. *quanta* GB. — 20, 12. *fortasse* BO. *fortassis* EGS. — 30, 3. *satis sit* GBO. *satis* ES. — 31, 11. *quum* GO. *tum* ESB. — 33, 8. *homines* GSBO. *omnes* E. — 36, 14. *contemn.* EGSO. *haud cont.* B. — 37, 1. *autem* O. *quadam* B. om. EGS. — 39, 8. *et nullis* O. *nullis* EGSB. — 41, 4. *initio* O. *inops* EGSB. — 42, 12. *quum* O. *tum* GB. — 42, 14. *verum* Heusinger. GBO. *sed* ES. — 46, 5. *cum pict. — tum in* (*tum* om. B.) GO. *tum pict. — tum in* ES. — 48, 18. *nihil* SBO. *nil* EG. — 49, 3. *desiderent* O. *desiderant* EGSB. — 50, 5. *Albucio* O. *propraetore Alb.* B. *pro M. Alb.* EG. *in T. Albucium* S. — 50, 8. *cui — tribuat* EO. *cur — tribuatur* GSB. — 54, 3. *constet* GS. *constat* EGB. — 69, 15. *et tamen* SBO. *tamen* G. *et tum* E. — 69, 20. *aut* BO. *et* EGS. — 70, 3. *putat* GSBO. *putet* E. — 70, 8. *aut si* O. *aut* EGSB. — 72, 9. *ne* GB O. *non* ES. — 77, 8. *etiam* GO. *et* EB. om. S. — 78, 1. *volunt* EO. *esse volunt* GSB. — 85, 3. *et* GSB O. *ut* E.

Ad (138.) Lib. III.

§. 3, Vs. 2. *vixerimus* O. *viximus* EGSB. — 8, 3. *illos* O. *eos* EGSB. — 15, 11. 16, 1. 28, 8. 12. 42, 4. 58, 14. 87, 11. 109, 5. *iis* O. *his* EGSB. — 15, 12. *sententia* GSO. *a sent.* EB. — 16, 6. *sapiens* BO. *sap. est* EGS. — 16, 8. *habiti* SBO. *habiti sunt* EG. — 17, 7. *illud* BO. *id* EGS. — 24, 6. *autem de alt.* O. *ergo de altero* N1. SB. *autem alteri* EG. — 26, 9. *sed multo* SBO. *sed et multo* EG. — 30, 11. *eiusmodi* EO. *huiusmodi* GSB. — 33, 6. *quid sit, quod* O. *quid* GSB. *quid quod* E. — 44, 6. *posset* O. *possit* EGSB. — 44, 8. et 10. *sint — sint* ESO. *sunt — sunt* GB. — 47, 3. *Pennus* * EGS O. *Fannius* B. — 54, 5. *mal. sint* GSBO. *mal.* E. — 54, 6. *haec* GS BO. *hoc* E. — 55, 15. *stult.* B. *est stult.* EGS. [*est*] *stult.* O. — 58, 9. [*dixit*] N2. om. GSBO. *dixit* E. — [illegible] — [illegible] — 61, 5. [illegible] GBO. [illegible] *leg.* ES. — 61, 6. *circumscr.* BO. *et circ.* EGS. — 61, 14. *in simul.* [illegible] GBO. *simul.* E. — 61, 16. [illegible] SBO. [illegible] EG. — 64, 1. [illegible] EGSB. — [illegible] *inter omnes* O. *hominum inter homines* EGSB. — [illegible] BO. *putat* EGS. — 73, 10. *scripserunt* GSBO. *scripserint* E. — 78, 1. *converrere* SO. *convertere* EGB. — 79, 11. [illegible] EO. [illegible] GSB. — 82, 7. [illegible] BO. *hom.* EGS. — 89, 12. *navig.* GBO. *si nav.* ES. — 90, 2. *iique* GB. *eique* O. *atque* ES. — 92, 16. *ut* Victor. Lambin. *fuerit* EGSB. *esset* O. — 93, 1. *si qui sap.* O. *si quis sap.* E. *si sap.* GBS. — 94, 10. *filii* GO. [*filii sui*] B. sine uncis ES. — 95, 4. [illegible] ESO. [illegible] GB. — 101, 13. [illegible] GBO. [illegible] ES. — 102, 4. [illegible] O. sine uncis EGS. om. B. — 107, 9. [*deditatus*] O. sine uncis EGSB. — 109, 14. *Fur. S. Att.* GBO. *Fur. et S. Att.* ES. — 110, 14. *honestum; sed* BO. *honestum est; sed* EGS. — 113, 8. [*scribit*] G. sine uncis E. om. SBO. — 115, 10. *sint* EO. *sunt* Heusinger. GSB. — 118, 6. *perpetiendi* O. *perpetiendique* EGSB. — 120, 4. *videtur* GSBO. *videretur* E.

AD CATONEM MAIOREM.

Haec adnotatio huius et superioris editionis discrimina praestat, cum (E.) *Ernestii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii*, (G.) *Gernhardi et* (M.) *Madvigii editionibus collata.*

§. 3, Vs. 4. *parum enim* OM. *ne parum* ESG. — 7, 3. *vetere* OM. *veteri* ESG. — 10, 18. *ponebat enim rum.* E. b c a SOGM. *hic ponebat rum.* N1. — 11, 9. *Picentem* ESOM. *Picenum* G. — 16, 4. *foedusque* OM. *et foedus* ES. — 16, 7. [*viai*] sine uncis OM. om. ES. — 17, 6. *Non facit* SOGM. *Non faciat* E. — 18, 4. *sint* OM. *sunt* ESG. — 19, 4. *tertius* EOM. *quintus* SG. — 21, 12. *cui* OM. *quibus* ESG. — 23, 8. *an in* OM. *an non in* ESG. — 23, 8. et 56, 10. *his* OGM. *iis* ES. — 24, 6. *aliis* OM. *illis* ESG. — 24, 10. *prosient* OM. sic scribendum etiam Cic. 116, 31. *prosint* ESG. — 26, 18. *etiam* OM. *et* ESG. — 29, 10. *enim* OM. *etenim* ESG. — 36, 7. *exercit.* OG. *defat.* M. *defatigatione et exercit.* ES. — 42, 9. *VII* [*I*] N2. *octo* SG. *septem* EOM. — 46, 14. *Xen. est* OM. *Xen.* ESG. — 47, 10. *ego* O. *Ergo* ESGM. — 47, 11. *iucundius.* OGM. *mi. quam tum.* ES. — 48, 7. *propter* OM. *prope* ESG. — 56, 22. *Conditiora* OGM. *tum cond.* ES. — 58, 2. *claram et pilam* OM. *clar. sibi pil.* ESG. — 65, 9. *sunt* OM. *sunt* ESG. — 68, 1. *tum* SO. *quum* EG. om. M. — 70, 3. *vemendum.* N1. *ven. est.* OM. *vivendum.* ES. — 78, 23. *Platonis fere* OM. *Plato noster* ESG. — 84, 19. *quo* OGM. *quod* ES.

AD LAELIUM.

Haec adnotatio monstrat, quibus locis haec a priore editione mea anni 1827. discrepet, cum (E.) *Ernestii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii,* (B.) *Beieri,* (G.) *Gernhardi,* (K.) *Klotzii et* (M.) *Madvigii editionibus collata.*

§. 6, Vs. 15. *in Graecia* OB. *in tota Graec.* ESG. *in reliqua Gr.* K. ba M. — 10, 4. *ut conf.* OBKM. *et ut conf.* ESG. — 12, 9. *populo Rom.* OBKM. *a populi Rom.* ESG. — 12, 11. *deos* OGKM. om. ESB. — 13, 9. *tunc* OBKM. *tum* ESG. — 13, 12. *in plerisque* SOBKM. *plerique* EG. — 13, 12. [*dicebat*] sine uncis ESG. om. OBKM. — 18, 14. *concedant* OBKM. *concedantque* ESG. — 19, 3. *eis* OBKM. *illis* ESG. — 19, 7. *sequantur* ESOBK. *sequuntur* GM. — 20, 9. *nihil* [*quidquam*] sine uncis ES. *nihil* M. *quidquam* OGK. — 20, 13. *extremum* KM. *extr. est* ESG. *extr.* [*est*] O. — 22, 2. *qui* OBGKM. *cui* ES. — 22, 3. *quae* OBGKM. *qui* ES. — 22, 3. *nón in amici mútua* (conq.) *benevoléntia.* Beierus haec verba pro parte tetrametri habet. — 23, 5. *enim* OBKM. *etiam* ESG. — 23, 7. *imbecilli* OBKM. *imbecilles* ESG. — 24, 11. *uter* OBK. *uter eorum* ESGM. — 28, 9. *decert. est* OKM. *decert.* ESBG. — 32, 14. *fit* EOBKM. *sit* SG. — 34, 7. *nullam in am.* O. *nullam am.* ESGKM. *null.* [*am.*] B. — 38, 6. *quos* OBKM. *aut quos* ESG. — 39, 3. *colleg.* OBKM. *et colleg.* ESG. — 39, 14. *tunc* OGKM. *tum* ESB. — 41, 4. *in P. Scipione* OBKM. *in P. Scipionem* ESG. — 43, 3. [*sibi*] O. sine uncis ESG. om. BKM. — 45, 3. *argutius* EK. *suis argutiis* SOBG. *argutiis* M. — 50, 13. *immunis* SOBGKM. *immanis* E. — 53, 2. *metuat — putet* OBKM. *metuit — putat* ESG. — 53, 6. *tum* [*exs.*] O. sine uncis GK. *exsulantem* ESM. *tum* B. — 54, 8. *fere* OBKM. *illi fere* ESG. — 58, 5. *Divitior* OKM. *Ditior* ESBG. — 59, 10. *edixero* OBGKM. *dixero* ES. — 62, 4. *capr. — dicere posse* OBKM. *ut capr. — dicere posset* EG. — 62, 5. *non posse dicere* OBKM. *non posset dicere* EG. — 78, 12. *incipiant* BGKM. *incipiamus* ES. — 80, 7. *transferetur* OBKM. *-ratur* ESG. — 82, 4. et 101, 15. *eis* OBK. *iis* ESGM. — 84, 4. *ut et, quum* OBKM. *ut, quum* ESG. — 85, 6. *vetere* OKM. *veteri* ESBG. — 86, 17. *nullam* OBGKM. *nullam sentiunt* ES. — 89, 11. *deinde ut* SOBKM. *deinde* EG. — 90, 6. *absurdum* OBKM. *absurd. est* ESG. — 96, 2. *illi* OBKM. *illa* ES. — 96, 15. *Ita* OBGK. *Itaque* ESM. — 99, 8. *agnoscitur* ESOKM. *cognoscitur* GB. — 99, 15. *emunxeris* * OBKM. [*luseris*] sine uncis E. *unxeris* SG.

AD PARADOXA.

Haec adnotatio docet, ubi haec a priore editione anni 1827. *discrepet, cum* (E.) *Ernestii,* (S.) *Schutzii,* (G.) *Gernhardi,* (O.) *Orellii editionibus collata.*

§. 6, Vs. 8. *viderem* GO. *viderentur* ES. — 6, 9. *circumfluentes* GO. *circumfluentibus* ES. — 10, 7. *auri et* GO. om. ES. — 11, 3. [*eam*] O. sine uncis ESG. — 11, 4. *escendit* ESO. *adscendit* G. — 11, 7. *hirnulas* O. *urnulas* ESG. — 12, 17. *cogitasse* O. *cog. putamus* ESG. — 12, 19. *esset* O. *esse* ES. [*esse*] G. — 12, 19. *videntur* O. *videretur* ESG. — 16, 8. *sec. rebus — adv.* GO. *sec. in reb. — in adv.* ES. — 20, 7. *inscientia* ES. *inscitia* GO. — 21, 8. [*idem*] — [*eum*] O. sine uncis ES. [*idem*] — *eum* G. — 23, 4. *hercule* O. *hercle* ESG. — 24, 10. *adiuncta est* O. *adi. sit* ESG. — 25, 2. *id fit* O. *adsit* ESG. — 26, 4. *quae* O. *qui* ESG. — 31, 5. *Num appellatur inimicus* E. *Non appellatur sicarius* S. *Exsul non appelletur is* O. *Non expelletur is* G. — 33, 11. *ego* O. om. ESG. — 34, 9. *referuntur* O. *feruntur* ESG. — 36, 13. *inquit* O. *inquiunt* ESG. — 37, 5. *inquit* O. *inquis* ESG. — 37, 9. [*et*] GO. sine uncis ES. — 39, 7. *munera*[*ur*] N2. sine uncis ES. *munerat* GO. — 47, 1. *Etenim — copia est* GO. *Est enim — copia* ES. — 48, 11. *divitissimus* GO. *ditissimus* ES. — 52, 3. *cont. sunt* ES O. *cont.* G. — 52, 6. *possessiones* GO. om. ES.

AD FRAGMENTA CETERASQUE ALIORUM ETIAM SCRIPTIONES.

Fragmenta librorum Tullianorum cum singulis vocibus deperditorumque operum titulis anno iam MDCCCXXVII. a me studiose ordinata, emendata et aucta, postea et Henrici Meyeri et Io. Casp. Orellii aliorumque studiis recognita et locupletata, iterum a me perlustrata et novis accessionibus ornata sunt, libris autem magnam partem integris et sua cuique fragmenta adiecta et libri de Republica adiuncti. Quae sint utriusque editionis meae discrimina, haec deinceps Adnotatio breviter explicat, nominatis diversae scripturae auctoribus. Siglae (E.) *Ernestium,* (S.) *Schutzium,* (O.) *Orellium aliaeque alios suo quaeque loco memoratos significant.*

Ad (164.) orationem pro Scauro.

§. 51, Vs. 2. *hos* (non *illos*) Pompeius debuit scribere.

Ad (166.) orationem pro Tullio.

(Haec adnotatio utriusque editionis meae discrimina indicat, etiam cum (B.) *Beieri et* (K.) *Klotzii editionibus collata.)*

§. 1, Vs. 2. *infitiaturos* OK. *numquam dicturos* B. — 5, 5. *P. Fabii* et sic deinceps etiam O. *Q. Fabii* K. — 8, 12. *omnes* P. Beier. KO. *homines* Cod. Ambros. 1. Mai. — 12, 2. *daretur* Mai. P. *daret* K. — 14, 1. *Thurino* Mai. PB O. *Thyrino* K. — 16, 1. *Popiliana* Ambros. O. cf. Heinrich. *Popul.* cett. — 38, 9. *addidisset* * K. *addiderit* O. *addi debet* N1.

Ad (167.) orationis pro Vareno Fragmentum.

§. 5, Vs. 3. *Pompulenum* O. cf. Spalding ad Quinctil. V. 13, 28. *Populenum* N1.

Ad fragmenta epistolarum.

(210.) Lib. I. Fragm. 3, Vs. 1. *quae* E. *quam* O. Non. ed. Merc. — Lib. III. 2, 2. *volunt* O. *velint* E.

(212.) Lib. I. Fragm. 3, Vs. 1. *domumque* O. *domum* E. — I. 12, 1. *Qui si nihil — adderes* O. *Quasi si me — arcesseres* E. — II. 5, 1. *De statua nescio cuius Clodii, quam* O. *Adest Albae nescio quis Claudius, quem* EN1. — II. 5, 2. *Anconae c. h. deiectam esse* O. *Ancone cum eo deiectus est* EN1. — II. 7, 2. [*vehementer*] N2. sine uncis E. om. O. — II. 9, 2. *in his autem* O. *quin* E. — II. 10, 1. *Athiqui* Merc. om. E. — III. 1, 1. *eam pausam* O. *eum palam* E.

(217.) Vs. 1. *defendes meum* O. *defendas velim* E.

(219.) Vs. 3. *dict*[*eri*]*a* sine uncis E. *dicta* ed. Vulp. O.

(222.) Vs. 2. *Plotium* Lamb. Oudend. Baumgarten-Cr.

Ad (226.) Acad. Lib. II.

Fragm. 4. *cuius et nascentis et sen. al.* O. *cur eius nasc. al.* E.

Ad (236.) Xenophontis Oeconomica.

(Priore editione XXI fragmenta, hac XXIV continentur, quorum tria 17. 23. et 24. Orellio accepta referenda sunt.)

Fragm. 4, Vs. 32. *eam* om. ES. — 4, 43. *valebat* * cj. Schneider. O. *volebat* ES. — 10, 5. *bella* * supplevit Schneider. [ ] O. — 10, 20. *ea ponerent* O. *exponerent* E. — 19, 1. [*Qui*] inclusit O. — 20, 8. [*con*]*cessationibus* sine uncis O. *cessationibus* ES.

Ad (237.) Protagoram.

Fragm. 2, Vs. 2. *voluptatis* * ESO. *voluntatis* Putsch. et Krehl. — 3, 3. *huiuscemodi* Krehl. O. *huiusmodi* ES.

Ad (238.) Timaeum.

Cap. II, Vs. 4. *alterum quod* (quod dele) *opinioni sensus rat. exp. affert* O. *alterum affert opinionem per sensus rat. expers* E. — II, 12. *eam* Crat. O. *illam* E. — II, 15. *quo* O. *quovis* E. — II, 22. *opinione* E. *opinatione* O. — II, 41. *inquisitione* O. *conquis.* E. — III, 1. *omni oratione* O. *In omni oratione* E. — III, 2. *explicat* * O. Victor. *explicandum* E. — III, 4. *qualis* O. Victor. *qual. sit* E. — III, 10. *arcemus, omnino* [illegible] O. *habemus, animo* E. — III, 16. *ne quid* Crat. Victor. O. *nil* E. — IV, 9. *universo* Creuzeri cod. O. *diverso* E. — IV, 16. *ei* Lamb. Schütz. O. om. cett. — IV, 19. *dicimus* Lamb. O. [illegible] E. — IV, 19. *plures* Lamb. *sed plures an* E. — V, 3. *ut et* Gesn. *uti* E. — V, 7. *fit* Crat. al. *sit* E. — V, 24. *constructum comparatione* O. *constructum proportione* E. — V, 32. et 35. *posset* Lamb. O. *possit* E. — V, 35. *affingere* Creuzer. Victor. O. *affligere* E. — V, 41. *absolveret* Crat. Victor. O. *absolveretur* E. — VI, 5. *globosum* * O. *globosus* E. — VI, 9. *inclusum* O. *inclusum* E. — VI, 11. *similitudinis — quod* O. *similitudine — quod* E. — VI, 26. *ingressum* O. *ingressus* E. — VI, 28. *esset* O. *sit* E. — VI, 29. *cieret* Victor. O. *exhiberet* E. — VII, 1. *ea* om. E. — VII, 12. *et* Lambin. O. *vel* E. — VII, 36. *reliquo* om. E. — VIII, 2. *voluntate* O. *divinitate* E. — VIII, 9. *adspectabile* cj. Stephan. Lamb. O. *spectabile* E. — VIII, 11. *animus — concent.* Crat. O. *animus — content.* E. — VIII, 17. *compactus* Lambin. O. *compacta* E. — VIII, 19. *se* O. [illegible] *quam* E. — VIII, 27. [illegible] * O. Manut. O. [illegible] E. — IX, 11. [illegible] O. [illegible] Stephan. [illegible] E. — IX, 20. [illegible] om. Manut. Lambin. O. — IX, 24. et 25. [illegible] * cj. Ast. [illegible] cett. — IX, 28. [illegible] O. [illegible] E. — IX, 28. [illegible] O. [illegible] E. — IX, 28. [illegible] — *verlebat* O. [illegible] *tebatur* E. — IX, 37. [illegible] O. *ab eo* E. — IX, 44. [illegible] Lamb. O. [illegible] E. — X, 14. [illegible] Lamb. O. [illegible] E. — X, 1[illegible] [illegible] om. E. — X, 28. [illegible] * cj. Stephan. O. [illegible] cett. — X, 32. [illegible] E. [illegible] cj. Stephan. O. — XI, 22. [illegible] O. ex Augustin. [illegible] E. — XI, 28. *et* om. E. — XI, 39. [illegible] O. [illegible] E. — XI, 46. *salusque tradetur* cj. Stephan. O. *salusq. traditur* E.

— XII [illegible] *a l[illegible]* E. — XII. 7. [illegible] Grut. O. [illegible] E. — XII. 18. [illegible] * Lamb. O. [illegible] E. — XII. 20. [illegible] om. E. Schutz. — XII. 22. [illegible] *que* O. *[illegible] communitatisque* E. — XIII. 3. *terram — lunam* O. *terra* [illegible] E. — XIII. 16. [illegible] O. [illegible] E. — XIII. 20. [illegible] O. [illegible] E.

Ad (239.) Hortensium.

(Haec fragmenta etiam cum Frid. Schneideri exemplo collata sunt.)

Fragm. 4, Vs. 2. *tussel* Mai. O. *tussi* N 1. — 8, 1. *delectatus* Pa[illegible] Mai. *-tur* N 1. — 10, 3. *delicatissimum* N. *deliciosissimum* O. — 10, 6. *et amicis* O. *am.* N 1. — 12, 1. *migraverimus* N. *emigr.* Augustin. O. — 15, 1. et 2. *aut — contigit.* Haec recepi ex ed. O. — 18, 1. *nihilo ipsum* O. haec om. N 1. — 19, 1. *ceteras q. res* O. *ceteris q. in rebus* N 1. — 20, 1. *his* O. *hac* N 1. — 21, 15. *rationes* O. ex Augustin. *rationem* N 1. — 22. Orellio delentur. — 24, 3. *id est in* [illegible] O. haec om. N 1. — 24, 5. *quo* O. *quod* N 1. — 29, 1. *haec* [illegible] Cod. Gothotr. Merc. O. *hoc* [illegible] N 1. — 31, 1. *Imbecillis* N 1. *Imbecillus* Non. O. — 46, 2. *explanandis* N 1. *explicandis* O. — 53, 2. *DCCCCLIV* Fuld. et Dronke Dial. de Orr. O. *DLIV* N 1. — 77, 1. *a[illegible]edere* N 1. *egr.* Non. Gothotr. Merc. — 78, 2. *tollat* N 1. *tollere* O. — 88, 1. *enim* om. O. — 88, 2. *ex tenui* N 1. *tenui* O. — 89, 1. *eidem* N 1. *illum* O.

Ad (240.) librum de Consolatione.

Fragm. 4, Vs. 16. ***omnia*** **O.** ***omniaque*** **E. — 5, 3.** ***delubra*** **O.** ***templa*** **E. — 7, 2.** ***semper*** **om. E.** — 7, 5. *caruerit* O. *caruit* E. — 7, 7. ***et*** **O.** ***en*** **E.**

Ad (242.) librum II. de Gloria.

Fragm. 3, Vs. 1. ***aeream leaenam*** **Spengel. O.** ***gloria leaena*** **E.**

Ad (261.) Arati Phaenomena.

Vs. 39. *usque Hac fidunt* O. *illa Confidunt* N 1. — 60. *caput et* Grot. O. *que caput* N 1. — 61. *cauda* Grot. O. *caudam* N 1. — 63. *sero* * O. *subito* N 1. — 87. *torto* O. *toto* N 1. — 92. *Ac* O. *Vel* N 1. — 124. ***migrarat*** **O.** ***migravit*** **N 1. — 136.** *vinctum* O. *victum* N 1. cf. Cic. 122, 63. — 161. *sidus* N 2. *stellas* N 1. — 166. *Helicae* (non *Helicoe*) cf. Cic. 122, 43. — 186. *ipsum* O. ***ipse*** **N 1. — 191.** ***saevi*** **O.** ***saeva*** N 1. — 235. *Nam* * O. *Iam* N 1. — 242. *namque est* O. *nam non* N 1. — 252. *[illegible]* Grot. Vater O. *quaerere* N 1. — 254. [illegible] *Perseus* [illegible] Morell. Grot. O. [illegible] *Perseus* N 1. — [illegible] cj. Grot. O. [illegible] N 1. — 278. *In curas* Lambin. Buhle O. *Iucernas* N 1. — 279. [illegible] Pr[illegible] M 1. p. [illegible] P. 1. om. I. p. [illegible] Kre[illegible] O. *quae* N 1. — 314. *tum nomen* cj. Lambin. O. *qua e manus* N 1. — [illegible] ***tante*** **Grot. O.** ***praecipiti ante*** **N 1.** — 317. *emergens extendit* S. [illegible] O. *extendens emergit* N 1. — 324. *umbras* O. *undas* N 1. — 329. *pennis* O. *pennis* N 1. — [illegible] * Grot. Morell. O. *laeta* N 1. — 346. [illegible] O. *abdita* N 1. — [illegible] *pectore* Heins. O. *corpore* N 1. cf. 714. — 397. *Haec* O. *Hic* N 1. — 398. *[illegible] validu* O. *quae valida* N 1. — 401. *Atqui* Grot. Buhle O. *Aut* N 1. — 452. *clarum* O. *clare* N 1. — 453. *Hunc* O. *Haec* N 1. — 454. *subauneque* O. *cons.* N 1. — 470. *orbem* O. *orbes* N 1. — 480. *[illegible]* O. *[illegible]* N 1. — 512. *[illegible]* O. *ipso* etc. N 1. — 521. *Caeruleamque ferae* O. *Caeruleaeque feram* N 1. — 528. *flexus* Grot. O. *flexu* N 1. — 531. *Haec* Grot. Buhle O. *Haec* N 1. — 555. ***supra*** **O.** ***supra*** **N 1. cf. 581. 585. 595.** 600. 642. — 558. *At* O. *At* N 1. — **579.** ***vertenti — cursu*** **Grot. Buhle** Schambach O. *vertentia — cursus* N 1. — 581. *mortalibu' edit* O. *mortalibus edit* N 1. — 585. *relictum* O. *relictum est* N 1. — 586. ***est et sign.*** **Grot. O.** ***et sign. ex*** N 1. — 595. *se totum* O. *se toto* N 1. — 675. *Bacchica* Lambin. O. *Brachia* N 1. — 677. *ornare* Mss. **O.** ***coenare*** **N 1. — 714.** ***emergit*** Grot. O. *et mergit* N 1. — 718. sq. *Crus — Argo* O. haec leguntur post 725. N 1.

Ad (266.) Marium.

Fragm. 3. ***fluctifrago*** *** conieci, cf. Lucret. I, 386.** ***fluctigero*** **in** libris Mss. *fluctiseco* O. de Hermanni cj. quae vox nusquam alias legitur.

Ad (268.) librum II. de suo consulatu.

Vs. 7. *quae* O. *qua* E. — 22. *petessens* O. *petisset* E. — 23. *percussus* O. *perculsus* E. — 27. *vitai* E. *vitalia* O. — 49. *ab* om. E. — 52. *urbemque* O. *urbesque* E. — 79. *noctu* O. (qui *nocturna* cj.) ***noctis*** **cett. quod a sensu plus commendationis** nec minus excusationis ab arsi habet. quam ab hiatu illud *noctu*.

Ad (280.) Salustii Declamationem.

(Discrimina utriusque editionis *meae, cum* (H.) *Herzogii Specimine a.* 1833. *collata.)*

§. 1. Vs. 4. *respondeo* H. *respondeto* N 1. — 1. 3. *ipsius* H. *ipse* N 1. — 2. 3. *autem* H. *aeterum* N 1. — 2. 5. *Aut* H. *An* N 1. — 2. 12. *rei ut populi* [illegible] H. *ut reip.* N 1. — 2. 14. *clarissimum* H. *clarum* N 1. — 4. 10. *moveretur* H. *commoveretur* N 1. — 6. 4. *quolibet* H. *quo[illegible]* N 1. — 7. 1[illegible] *haberent* O. *haber[illegible]* N 1.

Ad (281.) Responsionem.

(Discrimina utriusque editionis meae, cum (H.) Herzogii Cic. Part. VI. (Progr. Gerae 1834.) collata.)

§. 1, Vs. 3. [illegible] om. H. — 4. 8. [illegible] sine uncis H. — 6. 14. [illegible] sine uncis H. — 7. 9. *in aetatem* H. — 7, 10. [illegible] om. H. — 8. 3. *scribi* [illegible] — [illegible] — 10, 4. [illegible] N 2. *etiam* H. — 11. 7. *induerunt* N 1. 2. *induerunt* H. — 11, 8. *Multa* N 1. 2. *Multi* H. — 12, 5. [illegible] sine uncis H. — 12. 6. *reprehenderetur* N. *reprehenditur* H. — 13. 2. [illegible] N. [illegible] H. — 13. 4. *cui [illegible]* N. *cui* H. — 14. 11. [illegible] N. [illegible] H. — 15. 5. [illegible] sine uncis H. [illegible] scriptum **oportebat.**

Ad (283.) Consolationem.

(Discrimina utriusque editionis *meae, cum (E.) Erfurdtii et (S.) Sigonii recensione collata.)*

§. 11, Vs. 6. *possunt* S. *possint* E. — 20. 4. *non* E. *non* S. — 30, **1.** ***indicavit*** **S.** ***iud.*** **E. — 31, 4.** ***e prop.*** **S.** ***a prop.*** **E. — 59, 7.** ***mil-*** *litibus* E. *militibus* S. — 61. 5. *quem* S. *quae* E. — 67. 3. *Theagenes* E. *Theogenes* S. — 75, 9. *aemulari* E. *aemulare* S. — 85. 19. *tam diu* S. *tam* E. — 89. 1. *Trahexaspes* **E.** ***Praexaspes*** **S. fortasse** ***Prexaspes?*** (*Πρηξάσπης*) **cf. Herodot. 3, 34. — 97, 16.** ***persequitur*** **E.** *proseq.* S. — 98. 5. *deque* [illegible] *et* [illegible] E. *requiescat* S. — 98. 6. ***dedicabit*** **E.** ***dicabat*** **S. — 99, 4.** *ac* S. *Ac* E. — 104, 18. *iis aliquo* **E.** ***iis dii aliquo*** **S. — 107, 4.** ***intuentem nec ing. voluisse nec*** **E.** *ing. noluisse* S. — 120, 8. *bonis* om. S. — 121, 5. *muerint* N 2. ***vacarint*** **ES. — 124, 6.** ***qui nihil*** **S.** *nihil* E. — 136, 6. *nemine* E. *nemine ipso* S. — 177. 8. *acciderit* **S.** ***acciderit*** **E. — 182, 6.** ***quidquam*** **E.** ***quidpiam*** **S. — 184, 8.** *Nempe* E. *Nam* S. — 184, 16. *ne* **E.** ***nec*** **S. — 186, 12.** ***elab.*** *** N 2.** *laboraverunt* ES. — 189, 4. *citatur* S. *natum* E. — 196, 9. *Quam* S. *Nam* E. — 211, 4. *impudentiae* S. *imprudentiae* E. — 214, 7. *meritae* correxi; *meritam* ES.

Ad (285.) librum de Petitione consulatus.

§. 2, Vs. 3. *hoc* om. O. — 5, 4. *videamur* O. *videmur* Hummel. [illegible] — [illegible] *Putean[illegible]* O. — [illegible] [illegible] E. — [illegible] E. — 16, 11. *tueare* O. [illegible] E. — 18, [illegible] *habere* cod. Turn[illegible] O. *ut haberent* E. — 18, 11. [illegible] cod. Turn[illegible] O. [illegible] *laboraverunt* E. — 18, 11. [illegible] E. — 19, 5. [illegible] O. [illegible] E. — 2[illegible], 2. *et* om. E. — 21, 4. [illegible] cod. [illegible] Hummel. *de* vel. O. — [illegible] cod. Erf. [ ] O. — [illegible] ES. — [illegible] ES. [illegible] Lamb. et [illegible] O. — [illegible] *curat* O. [illegible] Erfurt. Ox. *vanere. Curat* E. — [illegible] O. [illegible] E. — [illegible] O. [illegible] E. — [illegible] *tur* O. [illegible] ES. [illegible] Hummel. — [illegible] Turn. [illegible] E. Hummel. — [illegible] O. [illegible] — [illegible] Hummel. — [illegible] E. — [illegible] O. [illegible] E. — [illegible] Erfurt. [illegible] — [illegible] O. [illegible] N 1. [illegible] *ne* E. — **42, 9.** ***Etenim*** **Lamb. O.** [illegible] E. — 43, 1. [illegible] E. — 43. 2. [illegible] O. [illegible] E. — [illegible] O. [illegible] E. — 43, 7. *quod* O. *quid* E. — 43. 7. [illegible] om. ES. — 44. 10. *significat* O. *significant* cett. — 44. 12. *quod* O. *quo* E. — 4[illegible] 5. [*prensitant aut* illegible] om. O. — 45, 12. [illegible] om. Putean. O. — **46, 12.** ***hominum*** **om. ceteri praeter O.** et cod. Erfurt. — 47 [illegible] *causa, cur* O. [illegible] cod. Erfurt. *ut* E. — 48, 4. *videtur* Erfurt. O. *videtur* ES. — 48. 7. [illegible] O. — 48, 11. *et qui noceat* cett. — 49, 5. [illegible] *aliquid* O. [illegible] *aliquid* [illegible] ES. — 50. 1. [illegible] om. ES. — 50. 3. *rum.* [illegible] Erfurt. O. *cel. rum.* ES. — 51. 2. [illegible] O. [illegible] E. — 51. 5. [illegible] * O. [illegible] E. [illegible] cod. Erfurt. — 51. 5. [illegible] O. [illegible] E. Hummel. — 52. 2. [illegible] O. [illegible] ES. — 52, 4. [illegible] O. [illegible] E. — 53. 2. [illegible]***tionibus*** **O.** ***commonitionibus*** **E.** — 55. 12. *pertimescent* O. *pertimescant* ES. — 57. 5. [illegible] O. [illegible] ES. — 58. 4. [illegible] O. **Erfurt.** ***tamenetsi*** **cett. — 58 5.** *petant* O. *petent* E.

Ad (286.) Q. Ciceronis versus.

Vs. 2. *dique* E. *dieque* O.

⸻

INDICES

AD CICERONIS OPERA.

INDEX SCRIPTORUM CICERONIANORUM.

Tituli numerus librum suo quemque ordine designat. In indicibus II. et III. numerus primus librum, secundus [illegible] caput, epistolam, fragmenti particulam aut versum, tertius praemisso commate §. indicat. Tomi sign. ed. min.

A., Opera magnam partem aut omnino integra.

Tom. I.

1. Auctoris ad Herennium lib. I.
2. ,, ,, ,, ,, II.
3. ,, ,, ,, ,, III.
4. ,, ,, ,, ,, IV.
5. Cic. de Inventione ,, I.
6. ,, ,, ,, ,, II.

Tom. II.

7. Cic. de Oratore lib. I.
8. ,, ,, ,, ,, II.
9. ,, ,, ,, ,, III.
10. ,, Brutus.
11. ,, Orator.
12. ,, Topica.
13. ,, Partitiones Oratoriae.
14. ,, de Optimo genere oratorum.

Tom. III.

15. Cic. Oratio pro Quintio.
16. ,, ,, ,, Roscio Amerino.
17. ,, ,, ,, ,, Comoedo.
18. ,, Divinatio in Caecilium.
19. ,, Actio I. in Verrem.
20. ,, Actionis II. ,, ,, lib. I.
21. ,, ,, ,, ,, ,, ,, II.
22. ,, ,, ,, ,, ,, ,, III.
23. ,, ,, ,, ,, ,, ,, IV.
24. ,, ,, ,, ,, ,, ,, V.

Tom. IV.

25. Cic. Oratio pro Fonteio.
26. ,, ,, ,, Caecina.
27. ,, ,, ,, Lege Manilia.
28. ,, ,, ,, Cluentio.
29. ,, ,, I. contra Rullum in senatu.
30. ,, ,, II. ,, ,, ad populum.
31. ,, ,, III. ,, ,, ,,
32. ,, ,, pro Rabirio, perduellionis reo.
33. ,, ,, I. in Catilinam in senatu.
34. ,, ,, II. ,, ,, ad Quirites.
35. ,, ,, III. ,, ,, ,, ,,
36. ,, ,, IV. ,, ,, in senatu.
37. ,, ,, pro Murena.
38. ,, ,, ,, Sulla.
39. ,, ,, ,, Archia.
40. ,, ,, ,, L. Valerio Flacco.
41. ,, ,, post reditum in senatu.
42. Cic. Oratio post reditum ad Quirites.
43. ,, ,, pro Domo sua ad pontifices.
44. ,, ,, de Haruspicum responsis.

Tom. V.

45. Cic. Oratio pro Sestio.
46. ,, ,, in Vatinium.
47. Cic. Oratio pro Caelio.
48. ,, ,, de Provinciis consularibus.
49. ,, ,, pro Cornelio Balbo.
50. ,, ,, in Pisonem.
51. ,, ,, pro Plancio.
52. ,, ,, ,, C. Rabirio Postumo.
53. ,, ,, ,, Milone.
54. ,, ,, ,, Marcello.
55. ,, ,, ,, Ligario.
56. ,, ,, ,, Rege Deiotaro.
57. ,, ,, Philippica I.
58. ,, ,, ,, II.
59. ,, ,, ,, III.
60. ,, ,, ,, IV.
61. ,, ,, ,, V.
62. ,, ,, ,, VI.
63. ,, ,, ,, VII.
64. ,, ,, ,, VIII.
65. ,, ,, ,, IX.
66. ,, ,, ,, X.
67. ,, ,, ,, XI.
68. ,, ,, ,, XII.
69. ,, ,, ,, XIII.
70. ,, ,, ,, XIV.

Tom. VI.

71. Cic. Epistolarum ad Div. lib. I.
72. ,, ,, ,, ,, ,, II.
73. ,, ,, ,, ,, ,, III.
74. ,, ,, ,, ,, ,, IV.
75. ,, ,, ,, ,, ,, V.
76. ,, ,, ,, ,, ,, VI.
77. ,, ,, ,, ,, ,, VII.
78. ,, ,, ,, ,, ,, VIII.
79. ,, ,, ,, ,, ,, IX.
80. ,, ,, ,, ,, ,, X.
81. ,, ,, ,, ,, ,, XI.
82. ,, ,, ,, ,, ,, XII.
83. ,, ,, ,, ,, ,, XIII.
84. ,, ,, ,, ,, ,, XIV.
85. ,, ,, ,, ,, ,, XV.
86. ,, ,, ,, ,, ,, XVI.
87. ,, ,, ,, Q. fratrem lib. I.
88. ,, ,, ,, ,, ,, ,, II.
89. ,, ,, ,, ,, ,, ,, III.

Tom. VII.

90. Cic. Epistolarum ad Atticum lib. I.
91. ,, ,, ,, ,, ,, II.
92. ,, ,, ,, ,, ,, III.
93. ,, ,, ,, ,, ,, IV.
94. ,, ,, ,, ,, ,, V.
95. ,, ,, ,, ,, ,, VI.
96. ,, ,, ,, ,, ,, VII.
97. ,, ,, ,, ,, ,, VIII.
98. ,, ,, ,, ,, ,, IX.
99. ,, ,, ,, ,, ,, X.
100. ,, ,, ,, ,, ,, XI.
101. ,, ,, ,, ,, ,, XII.
102. ,, ,, ,, ,, ,, XIII.
103. ,, ,, ,, ,, ,, XIV.
104. ,, ,, ,, ,, ,, XV.
105. ,, ,, ,, ,, ,, XVI.
106. ,, ,, ,, Brutum ,, I.
107. ,, ,, ,, ,, ,, II.
108. ,, Epistola ad Octavium.

Tom. VIII.

109. Cic. Academicorum Posteriorum Lib. I.
110. ,, ,, Priorum ,, II.
111. ,, de Finibus Bonorum et Mal. ,, I.
112. ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, II.
113. ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, III.
114. ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, IV.
115. ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, V.
116. ,, Disputationum Tusculanarum ,, I.
117. ,, ,, ,, ,, II.
118. ,, ,, ,, ,, III.
119. ,, ,, ,, ,, IV.
120. ,, ,, ,, ,, V.

Tom. IX.

121. Cic. de Natura Deorum Lib. I.
122. ,, ,, ,, ,, ,, II.
123. ,, ,, ,, ,, ,, III.
124. ,, ,, Divinatione ,, I.
125. ,, ,, ,, ,, II.
126. ,, ,, Fato.
127. ,, ,, Republica ,, I.
128. ,, ,, ,, ,, II.
129. ,, ,, ,, ,, III.
130. ,, ,, ,, ,, IV.
131. ,, ,, ,, ,, V.
132. ,, ,, ,, ,, VI.
133. ,, ,, Legibus ,, I.
134. ,, ,, ,, ,, II.
135. ,, ,, ,, ,, III.

Tom. X.

136. Cic. de Officiis Lib. I.
137. ,, ,, ,, ,, II.
138. ,, ,, ,, ,, III.
139. ,, Cato v. de Senectute.
140. ,, Laelius v. de Amicitia.
141. ,, Paradoxa.
142. ,, or. de Pace, graece.

B., Fragmenta Orationum.

a., Orationum magnam partem superstitum:

143. (cf. Nr. 15.) Cic. or. pro Quintio.
144. (,, ,, 17.) ,, ,, ,, Roscio Comoedo.
145. (,, ,, 25.) ,, ,, ,, Fonteio.
146. (,, ,, 29.) ,, ,, I. de lege agraria.
147. (,, ,, 40.) ,, ,, pro Flacco.
148. (,, ,, 50.) ,, ,, in Pisonem.

b., Orationum deperditarum:

149. (XVII.) Cic. or. de Rege Alexandrino.
150. (XV.) ,, ,, in Clodium et Curionem.
151. (XIV.) ,, ,, de Consulatu suo.
152. et 153. ,, ,, (VII et VIII.) pro C. Cornelio. I. et II.
154. (VI.) ,, ,, pro Fundanio.
155. (XX.) ,, ,, ,, Gabinio.
156. (X.) ,, ,, ,, Gallio.
157. (V.) ,, ,, ,, C. Manilio.
158. (XVI.) ,, ,, de Aere alieno Milonis.
159. (XIII.) ,, ,, contra Concionem Q. Metelli.
160. (IV.) ,, ,, pro Oppio.
161. (XI.) ,, ,, de L. Othone.
162. (XII.) ,, ,, ,, Proscriptorum liberis.
163. (III.) ,, ,, Quaestoris Lilybaeo decedentis.
164. (XIX.) ,, ,, pro M. Scauro.
165. (IX.) ,, ,, in Toga candida.
166. (I.) ,, ,, pro M. Tullio.
167. (II.) ,, ,, ,, L. Vareno.
168. (XVIII.) ,, ,, ,, Vatinio.

C., Tituli.

a., Orationum deperditarum:

169. Cic. or. I. pro Acilio.
170. ,, ,, II. pro eodem.
171. Cic. or. pro M. Antonio.
172. ,, ,, ,, Muliere Arretina.
173. ,, ,, ,, Ascitio.
174. ,, ,, ,, Atratino.
175. ,, ,, ,, Bestia.
176. ,, ,, ,, Caninio Gallo.
177. ,, ,, ,, Cispio.
178. ,, ,, ,, Crasso.
179. ,, ,, ,, Dolabella.
180. ,, ,, ,, eodem.
181. ,, ,, ,, Druso.
182. ,, ,, in Gabinium.
183. ,, ,, pro Messio.
184. ,, ,, ,, Mucio.
185. ,, ,, ,, Mustio.
186. ,, ,, contra Naevium s. pro Titinia.
187. ,, ,, pro Scipione Nasica.
188. ,, ,, ,, Orchivio.
189. ,, ,, ,, Patriciis adolescentibus Rom.
190. ,, ,, ,, Pisone.
191. ,, ,, contra Plancum.
192. ,, ,, pro Popillio Laenate.
193. ,, ,, in Deponenda provincia.
194. ,, ,, de Reatinorum caussa.
195. ,, ,, pro Saufeio.
196. ,, ,, ,, eodem.
197. ,, ,, ,, Scamandro.
198. ,, ,, ,, Tenediorum libertate.
199. ,, ,, ,, Thermo.
200. ,, ,, ,, eodem.
201. ,, ,, ,, Titinia.
202. ,, ,, ,, Caesare Vopisco (sexies defenso?) v. pro Bestia.

E commentariis caussarum:

203. ,, Act. Verrin. II. l. III. c. 33.
204. ,, or. pro Milone.

b., deperditarum orationum,

e Graeco in Latinum conversarum a M. Tullio.

205. Demosthenis oratio pro Ctesiphonte.
206. Aeschinis in Ctesiphontem oratio.

D., Fragmenta Epistolarum.

207. Cic. ep. ad Q. Axium (12).
208. ,, ,, ,, Brutum (8).
209. ,, ,, Bruti ad Cic. (9).

210. Cic. ep. ad C. Caesarem (3).
211. ,, ,, Caesaris ad Ciceronem (4).
212. ,, ,, ad Caes. Octavianum (5).
213. ,, ,, ,, Licinium Calvum (11).
214. ,, ,, ,, Catonem (13).
215. ,, ,, ,, Cerelliam (14).
216. ,, ,, ,, M. Ciceronem fil. (10).
217. ,, ,, ,, Hirtium (7).
218. ,, ,, ,, Hostilium.
219. ,, ,, ,, Cornelium Nepotem (2).
220. ,, ,, ,, Pansam (6).
221. ,, ,, ,, Pompeium.
222. ,, ,, ,, Titinium (1).
223. ,, ,, ,, Epistolarum incertarum (15).
224. ,, ,, ,, Συναγωγή epistolarum (16).

E., Fragmenta operum philosophicorum magnam partem superstitum.

225. Cic. Academicorum Priorum Lib. I.
226. ,, ,, Posteriorum Lib. II. (III.?)
227. ,, ,, Lib. III. (eiusdem?)
228. ,, ,, libri incertum quoti.
229. ,, de Natura Deorum lib. III.
230. ,, ,, Divinatione lib. I.
231. ,, ,, Fato.
232. ,, ,, Legibus lib. I.
233. ,, ,, ,, ,, II.
234. ,, ,, ,, ,, V.
235. ,, ,, ,, incertorum librorum.

F., Fragmenta deperditorum librorum philosophicorum.

236. Xenophontis Oeconomici Latine conversi a Cic.
237. Platonis Protagorae ,, ,, ,, ,,
238. ,, Timaei ,, ,, ,, ,,
239. Cic. Hortensii vel de philosophia.
240. ,, lib. de Consolatione.
241. ,, de Gloria lib. I.
242. ,, ,, ,, ,, II.
243. ,, ,, Virtutibus.
244. ,, Commentarii consulatus sui.
245. ,, Cato Uticensis.
246. ,, lib. de laude Porciae.

G., Tituli et fragmenta variorum Cic. operum.

247. Cic. lib. de laude Caesaris.
248. ,, ,, ,, Caesaris expeditione Britannica.
249. ,, aut alius auctoris liber iocularis.
250. ,, lib. de Auguriis.
251. ,, ,, ,, Iure civili.
252. ,, Edictum L. Racilii.
253. ,, lib. de Ordinanda republica.
254. ,, ,, ,, Suis Consiliis.
255. ,, Pontius Glaucus.

H., Fragmenta poematum.

256. Versus Iliadis Homericae (β'. 299-330.) Lat. redd. a Cic.
257. ,, ,, ,, (ζ'. 201 sq.) ,, ,, ,, ,,
258. ,, ,, ,, (ι'. 646 sqq.) ,, ,, ,, ,,
259. ,, Odysseae ,, (μ'. 184 sqq.) ,, ,, ,, ,,
260. ,, ,, ,, (σ'. 136 sq.) ,, ,, ,, ,,
261. Arati Phaenomena Latine reddita a Cic.
262. ,, Prognostica ,, ,, ,, ,,
263. Cic. Uxorius.
264. ,, [Nilus].
265. ,, Limon.
266. ,, Marius.
267. ,, de Consulatu Suo lib. I.
268. ,, ,, ,, ,, ,, II.
269. ,, ,, ,, ,, ,, III.
270. ,, ,, Suis Temporibus.
271. ,, Alcyon (v. Alcyones).
272. ,, Elegia Tamelastis.
273. ,, Epigramma in Tironem.

I., 274. Fragmenta librorum incertorum.

K., 275. Singulae Ciceronis voces.

L., Tituli librorum dubiae fidei.

276. Lib. de re militari.
277. ,, ,, bibliothecarum imaginibus.
278. Orthographia aut Chorographia.
279. Loci communes.

M., Opera Ciceroni subiecta.

280. C. Salustii Crispi aliusve auctoris in Ciceronem Declamatio.
281. M. Tullii Ciceronis nomine scripta in C. Salustium Crispum Declamatio.
282. M. Tullii Ciceronis in exsilium euntis nomine scripta oratio ad populum equitesque Romanos.
283. M. Tullii Ciceronis aut alius auctoris Consolatio.
284. ,, ,, ,, Synonyma.

N., Q. Tullii Ciceronis aliusve auctoris opera.

285. De Petitione Consulatus.
286. Versus de XII signis.
287. Epigramma de Amore feminarum.

---

288. M. Tullii Ciceronis aut Tironis liber de Notis.

LEGES APUD CICERONEM MEMORATAE.

NOMINUM INDEX.

[illegible]

1. *Aebutia* [illegible] 32, 29.

2. *Acilia* de repetundis. A tribu[illegible] 17. lata A. U. C. 632. [illegible] Cf. 29, 9. Cf. infra *Calpurnia*. [illegible] de ambitu, A. U. 686. a. C. Calpurnio Pisone et M.' Acilio Glabrione coss. lata, [illegible] appellata est. Prima autem lex de repetundis L. Calpurnio Pisoni trib. pl. A. U. 655. tribuitur. Cic. 10, 27. 23, 25. 137, 21.

3. *Acilia-Didia*, rectius Caecilia Didia [illegible] de comitiis habendis et legum ferendarum modo. Nam numquam cum Acilio Didius consul fuit, sed cum Caecilio anno U. 656. Cf. 91, 9.

4. *Aebutia* de [illegible] excludendis, ne quis, qui de aliqua curatione aut potestate tulerit, unum de collegis, cognatis, affinibus ornandum censeat, 30, 8. A Pighio et Schutzio temere eius rogatio confertur in annum U. 520. Alia eiusdem nominis memoratur apud Gell. XVI, 10. (Cf. nr. 107.)

5. *Aelia et Fufia de auspiciis*, lex tribunicia, lata a Q. Aelio Paeto et M. Fufio anno U. 597. modo huius, modo illius tantum, plerumque amborum nomine appellata, 695. Clodii tribunatu abrogata. Fuit autem huiusmodi, ut, quoties quis de coelo servare aut servaturum se diceret, 1) nec comitia habere, 2) et obnuntiare liceret, obnuntiationique cedere necesse esset, 3) pares autem magistratus aeque ac tribuni intercedere possent. Cf. 45, 15. 53. 48. 19. 41, 5. 44, 27. 46, 9. 50. 4. 91, 9. Lex Aelia de duabus coloniis deducendis non ad Ciceronem pertinet, cf. autem Liv. 34, 53. et post Ciceronis mortem in Augusti tempora incidit lex Aelia Sentia.

6. *Aemilia de censura*, una lata Mam. Aemilii anno U. 320. iterum dictatoris de censura minuenda, h. e. a quinquennali in annuam potestatem redigenda, cf. Liv. 4, 24. 9, 33. sq.; altera sumptuaria; tertia de libertinorum suffragiis lata a M. Aemilio Scauro A. U. 638. cos.

7. *Antoniae leges de actis Caesaris* confirmandis, — 8. de dictatura in perpetuum tollenda, — 9. de coloniis in [illegible] deducendis a M. Antonio [illegible] A. U. 709. per vim et contra auspicia latae. Cic. 61, 4. 59, 4. 62, 2. 69, 5. 82, 14. Deinde — 10. iudiciaria, vid. Cic. 57, 8. 61, 5. 64, 9. 61, 14. Tum — 11. de provocatione, qua et de vi et de maiestate damnati ad populum provocent, si velint; quae non lex, sed legum omnium solutio Ciceroni videtur. Cic. 57, 9. Porro — 12. de permutatione provinciarum, Liv. Epit. 117. Dio 45, 9. 20. 25. 34. 46, 23. 59. Cic. 67, 2. — 13. Insuper de [illegible] rum Caesari tribuendo, Cic. 58, 43. Postea — 14. agraria, qua M. Antonius L. Antonio, homini immodico, omnem Italiam dividendam dedit. Cic. 61, 3. Dio 45, 9. Denique etiam Iuliae leges ab Antonio post Caesaris mortem fixae sunt.

Appuleiae leges [illegible] sunt ab Appuleio Saturnino, trib. pl. per vim creato A. U. 653. instauratae; Cic. 134, 6. [illegible] primum — 15. agraria, lata per vim, adiuvante C. Mario; cuius in legis verba quum Metellus Numidicus iurare recusasset, in exsilium Smyrnam abiit. Cf. Liv. Epit. 69. Appian. B. C. 1, 29. Cic. 45, 46. 47. Aurel. Vict. de Viris illustr. 62. Fuit autem lex huiuscemodi, ut ager ille, quo C. Marius Cimbros nuper expulerat, non iam iuris Gallici esset, sed populo Rom. divideretur, itemque veteranis centena agri iugera in Africa tribuerentur. Deinde — 16. de coloniis in Siciliam, Achaiam Macedoniamque deducendis; Cic. 49, 21. 134, 6. cf. Aurel. Vict. de Viris ill. 73. Tum — 17. frumentaria [illegible] ut, quum Q. Servilius Caepio, quaestor urbanus, tantam largitionem aerario praestari posse negaret, senatus tribunum, si ferret, contra rempublicam facere videri censeret. Caepio pontibus disturbatis cistisque deiectis maiestatis accusatus est, Cic. 1, 12. Denique — 18. de maiestate, Cic. 8, 25. 49. Incertum est, utrum iam A. U. 651. victis Cimbrorum [illegible] Romanis et perterritis, an demum, ut ceteris Appuleii legibus adderetur sanctio, biennio post sit lata. Cf. Pigh. Annal. Rom. 3, 163.

19. *Aquilia* [illegible] C. Aquilii Gallii trib. pl. lex. Cic. 10, 34. qua [illegible] illato legibus derogatum est, ut ait Ulpianus L. XVIII. ad Edictum.

20. *Aquilia de dolo malo*, quam tulit C. Aquillius Gallius, Ciceronis familiaris, non ille quidem, ut Meermanno videtur, cos. anni 625. de dolo malo, quem tum teneri putabat, quum aliud esset simulatum, aliud actum. Cf. Cic. 138, 14. sq. coll. 137, 14. Omnium malitiarum everriculum hanc legem appellat Cicero 12[illegible].

21. *Aternia-Tarpeia*, de multa, quam Sp. Tarpeius, A. Aternius A. U. 299. coss. de multae sacramento tulerunt. Vid. Cic. 12[illegible] [illegible] Cf. Dionys. Hal. 10, 50. Gell. 11, 1. [illegible] suprema duarum ovium, triginta [illegible] perperam. Nam lege demum C. Iulii, C. Papirii coss. constituti sunt in oves singulas aeris deni, [illegible] tione multae: Liv. 4, 30.

22. *Atilia Furia* est L. Furii et Sext. Atilii tribb. pl. A. U. 618. de Mancino dedendo Numantinis, [illegible] populi pacem fecerat; Cic. 138, 30.

23. [illegible] aut Scantiniae, cf. Iuvenal. 2, 44. ibique Ruperti. Haec nominis forma credibilior. Atinias scripsi apud Ciceronem Orellio auctore codd. secutus.) Furiae, Fusiae, Voconiae de iure civili; Cic. 2[illegible]

24. *Atinia de rebus* [illegible] 20, 12. de rebus furto surreptis non usu capiendis: cuius haec verba fuerunt: „quod surreptum erit, eius aeterna auctoritas esto." v. Gell. 17, 7. Tulit tribunus quidam Atinius, in Institutionibus et Pandecte aliquoties memoratus.

25. [illegible] lex incerti tamen anni et auctoris; cf. Liv. 69. cf. Cic. 43, 47.

26. *Aufidia* [illegible] lata ab Aufidio Lurcone, trib. pl. A. U. 692. in qua hoc novi est, ut, qui nummos in tribus pronuntiarit, si non dederit, impune sit: sin dederit, ut, quoad vivat, singulis tribubus HS CIƆCIƆCIƆ debeat. Vid. Cic. 90, 16.

Aufidia [illegible] vid. Nr. 79.

27. *Aurelia* Cic. 87, 3. extr. ut videtur, *de ambitu*. Ea cuius Aurelii fuerit, non constat.

28. *Aurelia iudiciaria*, L. Aurelii Cottae, praetoris A. U. 683. Enimvero iudicia a senatu propter avaritiam lege Sempronia C. Gracchi tralata ad equites, quorum perpetuum integritatem ipse Cic. 20, 13. laudat, postea propter eorumdem in senatores reos [illegible] lege Livia et Plautia utriusque ordinis communia facta, a C. Sulla soli restituta senatui, propter diutinas plebis que relas (cf. Ciceronis subinde Verrinas) Cotta illa lege Aurelia aequabiliter dedit senatoribus, equitibus et e plebe tribunis aerariis. Vid. Cic. 57, 8. 29, 2. etc. cf. Vell. 2, 32.

29. *Aurelia de iudiciis privatis*. Cf. Ascon. ad Cic. 152. quo referente, anno post, quam lata erat, abrogata est.

30. *Baebia-Cornelia* de ambitu lex P. Cornelii Cethegi, M. Baebii Tamphili coss. A. U. 572. Cf. Liv. 40, 19. ut, qui secus fecerint, magistratuum petitione in decem annos abstinerent. Schol. Bob.

31. [illegible] numerant.

32. [illegible]

33. [illegible] tur. Saltem duo legis capita apud Ciceronem memorantur, alterum, [illegible] 20. 45, 64. De legis utilitate vid. [illegible]

34. *Caelia* [illegible] A. U. 647. ad C. Popillium opprimendum lata, ut, quod unum lege Cassia [illegible] que iudicium cum reliquis tabellas communes haberet. Vid. Cic. 51, 6. 145, 16.

Caesaris leges vid. *Iuliae*.

35. [illegible] co. Q. Calidius trib. pl. A. U. 654. [illegible] stitueretur Q. Metellus Numidicus. [illegible] Vict. de Viris Illustr. 62. Cic. 51, 28.) Cuius amore insignis filius, Metellus *Pius*, consul pro Calidio postea praeturae candidato lacrimabundus populo supplicavit.

36. *Calpurnia* de ambitu lex C. Calpurnii Pisonis cos. (A. U. 686.) cf. Cic. 152. 11. [illegible] Cornel., pecuniae et iuris honorum petendorum in perpetuum [illegible] Dio 36, 21. et Schol. Bob. cf. Salust. Catil. 18. Cic. 37, 23. 27. Paullo post senatus consulto abrogata est. Cf. Nr. 2.

Calpurnia de repetundis, vid. Nr. 2.

[illegible] vid. Nr. [illegible]

Carbonis Papiria vid. Nr. 131. de tribunis.

Carbonis lex de civitate vid. Nr. 130.

[illegible] vid. Nr. 1[illegible]

37. *Cassia agraria* anni U. 267. [illegible] Hernicis ademptis partem [illegible] Latinis [illegible] ga, Proculo Virginio, collegam in [illegible] ducente. Hanc excepit

38. *Cassia et Terentia*, frumentaria, C. Cassius et M. Terentius A. U. 680. coss. [illegible] tiente plebem coortam hac lege [illegible] gulos annos frumentum Siciliae

(aliarumque provinciarum?) SCo ex aerario redimerentur pretio quaternorum sestertiorum annuo singulis tritici, binis hordei modiis constituto, quini autem modii singulis dividerentur. Cf. Cic. 35, 70.

39. *Cassia de senatu*, quam L. Cassius L. (Longinus?) trib. pl. (A. U. 649.) pluribus ad nobilitatis potentiam minuendam latis notus legibus, tulit, ut, quem populus damnasset cuive imperium abrogasset, in senatu non esset. Q. Servilium, qui biennio ante consul fuerat, invisum populo propter res adv. Cimbros male gestas et inimicum, odio persecutus.

Cassia tabellaria vid. Nr. 40.

Cassia Terentia frumentaria v. Nr. 38.

40. *Cassia de populi iudicio*: lata a L. Cassio Longino trib. pl. A. U. 616. cuius a severitate severissimi quique iudices Cassiani sunt dicti, ut tabellae etiam in iudicio populi adhiberentur, praeter quam in iudicio perduellionis. Cf. Cic. 135. 16. 10, 27. 45. 48. 28. 20. Erant enim perpetuae vel ordinariae quaestiones, de repetundis, de periuriis, de adulteriis, de vi etc., quaesitoribus mandatae a praetoribus, et interdum extraordinariae vel ipsius populi iudicia. (Cf. Heinecc. Antiq. Rom. Lib. IV. Tit. 18. §. 11. qui hoc iudiciorum publicorum vel criminalium genus hac lege dici recte vidit, quamquam in indice Orelliano reprehensus a Wittichio, cui de comitiis in lege esse sermo videtur: quod si ita esset, perduellionis iudicium excipi non potuerat).

41. *Cincia de donis*, lata a M. Cincio Alimento, trib. pl. a. U. 549. ne quis ob caussam orandam donum munusve acciperet. Cf. Tacit. Ann. 11, 5. 13. 42. 15, 20. Cic. 139, 4. 8, 71. 90, 20.

42. *Claudia de civitate*, lata ab C. Claudio Pulchro, qui una cum Ti. Sempronio Graccho cos. erat a. U. 577.: ne socii Latini Romae essent, neve urbes Latinorum vastae fierent. Vid. 49, 23. 138, 11.

43—49. *Clodiae* a P. Clodio trib. pl. (A. U. 696.) latae. cf. 45, 25. — 43. Notissima est, quam tulit, „ut Ciceroni aqua et igni interdiceretur, et ne intra quingenta millia passuum ab Italia tecto reciperetur: ac ne quis de eo revocando mentionem neque in senatu neque ad populum faceret;" Vid. 45, 25. 26. cf. 41. 42. 50. etc. Deinde 44. lex „de Cypri rege Ptolemaeo: ut bona eius publicarentur, et Cyprus in provinciae formam redigeretur, eaque res Catoni mandaretur." Cf. 45. 26. Ptolemaeus enim Clodio, a piratis qua se redimeret, pecuniam negaverat. Cato autem, si in urbe esset, tribuni conatus impediturus erat. Vid. Dio 38. p. 79. Tum illa 45. qua „Sacerdoti Pessinuntio sacerdotium ademit" ibid. — 46. qua „Gabinio et Pisoni provincias Syriam et Macedoniam" dedit, ne Ciceronis revocationem impedirent. Vid. Cic. 182. — 47. lex „ne quis eo die de caelo servaret, quo cum populo agi posset." Cic. 45. 26. 90, 16. — 48. lex, de collegiis novis instituendis [illegible] quae dein [illegible] Caesar sustulit. Sueton. [illegible] 42. [illegible] Censorum [illegible] v. Ind. II.

49. *Clodia* P. Clodii, trib. pl., frumentum populo gratis dandum censentis. Cic. 45, 10. 45, 26. Ascon. in 50, 4.

Cottia vel potius Cottia vel L. Aurelii Cottae cf. Aurelia Nr. 28.

50. *Cornelia agrariae*, quibus L. Sulla dictatore (A. U. 672.) Volaterranorum, Fesulanorum in Etruria, aliorumque, qui a partibus Marianis steterant, agri in Gallia, Umbria, Latio, Campania, Samnio aliisque per Italiam regionibus publicati et veteranis divisi sunt. (Cf. Cic. 29, 3. 30, 15. 28. 31, 2. (§§. 6. et 8.) et 3. 16, 43.

51. *Cornelia*, P. Cornelii Lentuli cos. (A. U. 696.) *de Cicerone restituendo*. Vid. Cic. 50, 15.

52. *Cornelia de civitate* Volaterranis adimenda salvo iure hereditario et per nexum i. e. per aes et libram abalienandi quae vellent, lata a Corn. Sulla dictatore, non posse rata haberi visa est. Vid. 26, 33. sq.

53. *Cornelia-Gellia* de civitate, lata a L. Gellio Publicola et Cn. Cornelio Lentulo Clodiano coss. a. U. 681.

54. ***Cornelia iudiciaria***, qua iudicia, equitibus adempta, senatui sunt restituta. Ascon. in Divin. 19. 13. 16.

55. *Cornelia de reiectione iudicum*. Sulla plebeiis et equitibus in caussa dicenda nonnisi trium iudicum reiciendorum facultatem dedit, plurium senatoribus. Cic. 21, 7. 31.

56. *Cornelia* de magistratibus, a L. Cornelio Sulla dictatore A. U. 673. lata, ne cui ante quaesturam praetura aut ante praeturam consulatu fungi liceret, nisi Sullae partes secutus esset. Cf. Appian. de B. C. 1, 100. sq. Liv. 7, 42. 10, 13. Cic. 67, 5. 65, 5. 110, 2.

57. *Cornelia maiestatis*, in minutae populi Rom. maiestatis reos. Cf. 50, 21. 28, 21. 20, 5. 73, 11. 2. 12.

58. *Cornelia nummaria*, qua provisum est, ne quis privatus nummos impune adulterinos faceret. Cic. 20. 42. Plin. 33, 9.

Cornelia et Caecilia de Pompeio cf. Nr. 32.

59. *Cornelia de proscriptis*, qua cautum est, ne quis proscriptum iuvaret, vid. 20. 47. ut proscriptorum bona venirent ad Kalend. Iunias, et in tabb. publicas ad aerarium pecunia redacta referretur: vid. 16. 43. sq. 31. 3.

60. *Cornelia de provinciis ordinandis*. Huius legis capita apud Ciceronem haec sunt: a) quos sumptus liceat facere, si qui provincialium legati publice Romam mitterentur, qui de laudibus referrent eorum, qui provinciae praefuissent. Cic. 73, 8, 10. Eadem b) sanxit, ut, qui provincias ex S. C. *lege Sempronia* haberent, imperium retinerent, quoad in urbem introissent.

61. *Cornelia de repetundis* secuta est *Serviliam*, ex qua hoc maxime in suam transtulit Sulla, ut, si bonis rei condemnati iis aestimatis compensari non posset, persequi ab iis liceret, ad quos pervenisset ea pecunia, quam damnatus cepisset. Cf. [illegible] 32, 1.

62. *Cornelia de* [illegible], ap. Ascon. in Div. v. Nr. 68.

63. *Cornelia*, C. Cornelii, trib. plebis A. U. 686. „ne quis nisi per populum legibus solveretur." Vid. Ascon. ad Fragm. Or. Cor. nel. 1. 2. sq. [illegible] auctoritas est [illegible] consulis fasces, [illegible] M. [illegible] Cf. Dio 36. p. 18. sq.

64. *Cornelia*, L. [illegible] A. U. 672. dictatoris, [illegible] ut, [illegible] in consilium, [illegible] sive [illegible] per tabulas vellet sententiam. Hanc lex [illegible] [illegible] ante, quam Cicero pro [illegible] diceret. Vid. 28. [illegible] Eiusdem denique sunt [illegible]

65. *Cornelia de falso* vel *testamentaria*, quae quum alia falsi genera, tum maxime testamenti corruptionem complectitur. Cic. 20, 42.

66. *Cornelia de potestate tribunicia*. Sulla solo intercedendi iure relicto (Cic. 135, 9. Caes. B. C. 1, 5. 7.) a. U. 674. tribunis reliquam, maxime legum ferendarum, potestatem ademit. Vellei. 2, 30. Cic. 2[illegible], 60. Appian. B. C. 1, 100.

67. ***Cornelia***, quam antecesserat Sempronia, ut de veneficiis, de sicariis, de [illegible], de falso etc. quaestiones capitales haberentur, poena deportationis bonorumque proscriptionis proposita. Cf. 28, 54 sqq.

Cornelia de [illegible] *sumptuaria*. Vid. Nr. 119.

[illegible] (28. 29.)

Crassi de peregrinis urbe prohibendis. Vid. Nr. 109.

Decia Aelia. Vid. Nr. 3.

Decia Caecilia. Vid. Nr. 33.

68. *Domitia de sacerdotiis*, lata A. U. 649. C. Mario, C. Fimbria coss. a *Cn. Domitio Ahenobarbo* trib. pl. Vid. 100, 5. Ex ea lege sacerdotes, h. e. pontifices, augures, quindecimviri sacr. fac., qui ante a suo quique collegio cooptabantur, comitiis populi Rom. electi sunt.

69. *Fabia de plagiariis* s. de *servis alienis retentis*. De tempore legis et auctore non constat, quamquam A. U. 570. Q. Fabio Labeone et M. Claudio Marcello coss. lata esse dicitur. Fuit autem haec eius vis, ne quis aut ingenuum, aut libertinum, aut servum alienum invitum secum haberet, aut invito vel insciente domino venderet aut emeret sciens. Vid. Cic. 32, 3.

70. *Fabia de numero sectatorum*, 37, 34. (De sectatoribus cf. 28, 9.) ambitus coercendi caussa lata, impugnata tamen una cum clicto L. Iulii Caesaris consulis.

71. *Fabricia de reditu Ciceronis*, lata a Q. Fabricio trib. A. U. 696, pulsa tamen caede in foro crudelissima edita, Cic. 53, 14.

72. *Flaminia*, agraria, lata a tribunis pl. C. Flaminio et C. Carvilio Maximo, invito senatu, sed patre impediente Flaminio promulgationem. Vid. Valer. Max. 5, 4, 5. Eadem caussa fuit motorum populi Rom. corruptorum belloque postea cum Boiis et Insubribus gesti, consente Polybio 2, 21. [illegible] [illegible] in annum 521. [illegible] Nerone [illegible] in annum 525. Neque enim, ut Fabius recte statuit, verisimile est, [illegible] magistratu [illegible] statim [illegible] tuitam adeptum esse, qua [illegible] Ceterum vid. Cic. 6, 17. 10, 11. 110, 5.

Flaminia de agro Gallico et Piceno. Vid. 10, 37.

73. *Flavia agraria*, A. U. 693. [illegible] a *L. Flavio* trib. pl. [illegible] [illegible]

74. [illegible] [illegible]

etiam ad iudicum reiectionem pertinens, ita ut appareret, cuius quisque ordinis esset, qui suffragio damnasset, senator eques, tribunus aerarius etc. Dio [illegible] Schol. ad Cic. 147. 41. 5. 49, 7. 48, 19. 45, 15. Cf. Nr. 180.

75. *Fufia de religione*, lata a Q. Fufio Caleno trib. pl. a. U. 693. [illegible] ita facilius posse iudices [illegible] taret corruptioni obnoxios, eiusque legis patronum nactus est Hortensium. Cic. 90, 14. 16.

[illegible] Fusia; vid. [illegible] Fufia [illegible] Nr. 22. [illegible]

76. [illegible] A. Gabinia trib. pl. A. U. [illegible] Vid. Cic. 27, 17. [illegible] Vell. 2, 31. Plutarch. Pomp. [illegible]

77. *Gabinia*, de senatu legatis dando, eiusdem A. Gabinii lex, [illegible] Papiae similis. [illegible] est, ut senatus, [illegible] sem Februarium [illegible] bus, legationibus daretur. Cic. 88, 13.

78. *Gabinia*, a Q. Gabinio trib. pl. A. U. 615. lata, ut in magistratibus creandis, non voce [illegible] sed tabellas [illegible] suffragia libere [illegible] rum metu ferre possent [illegible] Cic. 29, 2. tabellam *vindicem tacitae libertatis* vocat.

79. [illegible]

[illegible]

[illegible] Nr. 104. [illegible] Nr. 1[illegible].

[illegible]

80. [illegible]

81. [illegible]

82. [illegible]

nullum magistratum sine provocatione crearet [illegible] Liv. [illegible] Cic. 128 [illegible] Liv. [illegible] Liv. [illegible]

87. [illegible] trib. pl., ut conlicit Niebuhr, A. U. 584. lata et a Cicerone inter [illegible] relata quia [illegible] contra vim et ferrum, sed etiam contra verba et intercessionem. Cic. [illegible]

Iuliae leges, a C. Iulio Caesare primum consule A. U. 695, postea dictatore latae, Cic. 57, 7. 58, 42. 18. 19. contra auspicia 41, 23. 91, 2. 57, 1.

Iulia, a) agraria. Vid. Nr. 14.

88. *Iulia agraria*, quam Caesar primum A. U. 695. cos. tulit et „Campanum agrum et Stellatem XX milibus civium, quibus terni pluresve liberi essent, divisit;" [illegible] XX viros constituit ex iis, qui maximos honores gessissent, Ciceroni autem honorem frustra obtulit. Cf. Cic. 91, 16. 18. — 51, 5. 22. — 83, 4. — 61, 19. 62, 19. Bibulus autem quum Caesari obnuntiaret, armis foro expulsus est. Suet. in Caes. c. 20. Adde Caes. B. C. 1, 14. Dio Cass. 38, 1—7. Plutarch. in Cat. min. 31—33. Appian. B. C. 2, 10.

89. *Iulia iudiciaria*, Cic. 50, 59. 57, 8. Iudicia ad duo iudicum genera Caesar redegit, equestris ordinis et senatorii, tribunos aerarios, quod erat tertium, sustulit. Suet. Caes. 41.

90. *Iulia de Legationibus liberis*. *Liberae legationes* dicuntur, cum senatoribus, privatae rei causa, tamquam voti solvendi, hereditatis aut syngraphae persequendae, extra Italiam abeuntibus ius nomenque legati pop. Rom. SCto datur, ut eo maiori cum dignitate, securitate etc. ubique versari possint. Hae olim tempore infinitae fuerant vel liberae. Cicero cos. tempus earum fecit annuum. 135, 8. Caesar libertatem legationum restituisse videtur, 104, 11.

91. *Iulia de provinciis ordinandis*, lata in primo consulatu, auctior, quam Cornelia (Nr. 60.) 1) de binis rationibus in provincia apud binas civitates deponendis et iisdem verbis ad aerarium referendis; Cic. 75, 20. 72, 17. 95, 7. 2) ne praetoriae ultra annum, consulares ultra biennium obtinerentur: 57, 8.

92. *Iulia de provincia Ciceroni extra ordinem decernenda*, qua ex privilegio Cicero provinciam obiit contra legem Semproniam, qua non nisi designatis consulibus et praetoribus decernendae erant. Cic. 59, 15.

93. *Iulia de publicanis tertia parte pecuniae debitae relevandis*, lata a. U. 695. quam primus scivit Plancius. Cic. 51, 14. Ea lege sibi equestrem ordinem Caesar adiunxit. Cato, in publicanos severior, a senatu abalienavit. 91, 16. Suet. Caes. 20.

94. *Iulia de repetundis*, lata A. U. 695. post *Calpurniam, Aciliam, Serviliam, Corneliam*, acerrima et iustissima. Cic. 45, 64. 50, 16. 21. 54, 4. 46, 12. Multa autem fuerunt eius capita: 78, 8. 40, 6.

95. *Iulia de sacerdotiis*, auctior, quam lex *Domitia*, quae permittebat etiam absentes in comitiis creari sacerdotes. Cic. 106, 5.

96. *Iulia sumptuaria*, a Gellio 2, 24. Octaviano tribuitur. Sed ipsum Caesarem testatur Cicero 102, 7. questum esse per litteras, [illegible] suas leges negligi, in [illegible] sumptuariam. Cf. 77, 26. 79, 15.

97. *Iulia de vi et maiestate*. Ea sanctum est, ut de vi et maiestate damnatis [illegible] interdiceretur [illegible] populum venia relinqueretur. Cic. 67, 9. Praeterea exstant in aliis [illegible] fragmenta legis Iuliae de vi privata et publica, haud dubie Augustae.

98. *Iulia et Papiria de multis*. C. Iulio, P. Papirio coss. (a. U. 324.) L. Papirius, P. Pinarius censores multis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant. Cic. 128, 35. cf. Liv. 4, 30.

Iuliae post Caesaris mortem ab Antonio fixae. Cic. 58, 36.

99. *Iulia de Creta*, 58, 38.

100. *Iulia de rege Deiotaro*, 58, 37.

101. *Iulia* de exsulibus, 58, 38. 61, 4.

102. *Iulia de Scalis*, 163, 12.

103. *Iulia de civitate sociorum*. L. Iulius Caesar cos. a. U. 664. tulit, ut sociis et Latinis daretur civitas. 49, 8.

104. *Iunia Licinia*, de lege promulganda a *Licinio Murena et D. Iunio Silano* coss. a. U. 692. lata, eaque severior, quam *Caecilia Didia*, qua sancitum erat, ut lex ferenda per trinundinum promulgaretur. Cf. Cic. 61. 3. 45, 64. 91, 9. 93, 16. 46, 14.

105. *Iunia de peregrinis*. M. Iunius Pennus trib. pl. legem tulit (A. U. 628. non, ut Beierus opinatur, 631.) de peregrinis urbe exterminandis; 10, 28. 138, 11. Postea instaurata est a Papio.

Laetoria v. Plaetoria.

106. *Licinia-Sextia*, agraria, a C. Licinio et L. Sestio tribunis pl. A. U. 377. promulgata, ne quis plus D iugera agri possideret, sed anno demum 386. perlata dissuadente inprimis App. Claudio Crasso.

107. *Licinia de affinibus curatione excludendis*, lata a C. Licinio Stolone trib. pl. A. U. 378. ut Pighius putat; ut Ernestius, a L. Crasso Oratore; ut Bachius, a P. Crasso A. U. 659. (cf. Nr. 4.) similis Aebutiae, qua cautum est, ne ei, qui de aliqua curatione ac potestate ferret, collegis, cognatis, affinibus ea potestas curatiove mandaretur. Cic. 30, 8. 43, 20.

Licinia de ambitu, vel de sodalitiis, vid. Nr. 111.

108. *Licinia de epulonibus*. Anno U. 558. primum instituti sunt triumviri faciendis sacrificiis epularibus, Liv. 33, 42. Cicero autem pontifices veteres scribit 9, 19. propter sacrificiorum multitudinem tres viros epulones esse voluisse, quum essent ipsi a Numa instituti.

Licinia Iunia. Vid. Nr. 104.

109. *Licinia-Mucia* de peregrinis urbe prohibendis lata a L. Licinio Crasso Oratore et Q. Mucio Scaevola A. U. 658. de civitate, ne quis sit pro cive, qui non sit civis. Vid. 8, 64. 49, 24. 138, 11. 152, 10. ubi lex de civibus regundis [redigundis cj. Orell.] dicitur; add. Asconius. Eadem potissimum fuit belli Italici caussa, 138, 11. ceterum non multum discrepans a Papia.

110. *Licinia de sacerdotiis*, lata anno U. 609. a C. Licinio Crasso, trib. pl. Cf. Nr. 68.

111. *Licinia de sodaliciis*, quam M. Licinius Crassus cos. (A. U. 698.) pertulit, non de ambitu quidem est, sed de sodaliciis, tamen omnes ambitus leges complectens. Cf. Cic. 51, 36. poena legis de vi proposita, si quis per sodales populum [illegible] ad suffragium [illegible] aut de ambitu [illegible] foret.

[illegible] Cic. [illegible] 12. 16. 19. [illegible] M. Livio Druso, [illegible] [illegible]

112. [illegible] M. Livio Druso [illegible] A. U. [illegible] [illegible] possiderentur, qui ager publicus, [illegible] coloniarum municipiorumve publicus ager immunis foret, et qui Romano populo aut publicano pecuniam, scripturam vectigalve [illegible] dificium lege rogata dandus, assignandus, ex publico in privatum [illegible] P. M[illegible] L. [illegible] nio coss. lege Sempronia datus, assignatus esset. Cf. Cic. 134, 6. Ceterum haec lex non perlata est.

113. *Livia frumentaria*, lata a M. Livio Druso, trib. pl. (A. U. 662.) Cf. Liv. Epit. 71. Cic. 134, 6. 12. 43, 16. 19.

114. *Livia iudiciaria*, cuius duo erant capita, alterum, ut, sublectis in senatum CCC equitibus, iudicia aequa parte essent penes senatum et equestrem ordinem; alterum, ut in iudices quaestio de pecunia ob rem iudicatam institueretur. Vellei. 2, 13. Cic. 28, 56. 52, 7. (cf. 89. et 137. et *agraria* Nr. 112.

Luctatius v. *Aufidia*. Vid. Nr. 26.

Lutatia. Vid. Nr. 138.

115. *Maenia*, de praetractandis senatui populiscitis, lata a Maenio trib. pl. A. U. 467. ut patres ante inita a populo suffragia fierent auctores eius rei, quam populus iussurus esset, neque adeo reprehendere comitia, h. e. irrita facere possent. Cic. 10, 14. cf. Liv. 1, 17. Ita confirmata est lex Publilia.

116. *Mamilia*, agraria, de regundis finibus agrorum i. e. fundorum, cf. Cic. 143, 21. Ernestio iudice anno U. 643. Pighio autem opinante (Ann. Rom. T. II. p. 393.) a C. Mamilio trib. pl. A. U. 588. lata.

117. *Mamilia de Iugurthae fautoribus*, lata a C. Mamilio Limetano, trib. pl. A. U. 643. ut quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senatus decreta neglexisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent, qui elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Sallust. Iug. 40, 65. Cic. 10, 33. 34.

118. *Manilia* (et Cornelia) de imperio Cn. Pompeii, praecipue Manilia dicta, nomen habet a tribunis, a quibus lata esse fertur, C. Manilio et Cornelio, A. U. 688. quo defensa a Cicerone est or. 27. qua Pompeio conficiendi belli Mithridatici cura demandata est.

119. *Manilia de libertinorum suffragiis* Manlia Cn. Manlii trib. pl. (A. U. 695.) Asconio ad Cic. 53. dicitur. Fuit autem illa lex de confusione suffragiorum vel de libertinorum suffragiis et dignitatis gratiaeque caussa, quo diuturnior esset, proroganda visa Servio 37, 23. 157. sq. qua sancitum est, ut libertinis suffragium esset in tribubus omnibus, teste Ascon. ad Cic. 53. Antea libertini omnes in quattuor tribubus urbanis suffragia ferre coacti erant una cum reliqua faece ex institu[illegible] Censoris, Hic Maximi cognominati.

120. [illegible] nilium, ICtum eum, qui A. U. [illegible] cum L. Mar[illegible]

[illegible]

Mucia de [illegible] *epulonibus*, (Var. Lect.) cf. Nr. 108.

[illegible] Nr. [illegible]

121. [illegible]

122. [illegible] transirent, alios transeuntes ap[illegible] Vid. 138, 17. Quae, quia poten[illegible]

[illegible] Nr. 1[illegible]

Messiae, C. Messii trib. pl. A. U. [illegible]

123. *Messia de reditu* [illegible] *Cicerone*, 41, 8.

124. *Messia de imperio Cn. Pompeii*, 93, 1. 7.

125. *Militaris* lex incerti auctoris ex [illegible] Cic. 40, 32. memoratur, qua quis ex [illegible] tribuni legione, in quam forte allectus esset, in aliam transire posset nullo incommodo. Cf. Lipsium De Re Militari 15. 15.

Mucia Licinia. Vid. Licinia-Mucia. Nr. 109.

126. *Mucia de L. Tubulo*. P. Mucio Scaevola trib. pl. A. U. 612. ferente plebiscito decretum est ut Cn. Caepio cos. quaereret de L. Tubulo, qui, quum praetor anno superiore quaestionem inter sicarios exerceret, aperte cepisset ob rem iudicandam pecunias. Cic. 114, 28. 115, 22. 123, 30. 121, 23. adde 164.

Octavia frumentaria. Vid. Nr. 164.

127. *Octavia* non Cn. sed. Orellio coniiciente, M. Octavii (nati Cn. Octavio cos. A. U. 666.) qua lex Sempronia ex parte abrogata est: cf. Cic. 10, 62. 137, 21.

Othonis lex, vid. Roscia.

128. *Papia*, de peregrinis ex urbe in suas civitates redigendis, lata a C. Papio, trib. pl. A. U. 688. (Vid. Dio 37, p. 33.) primum hoc sanxit, „ut peregrini urbe pellerentur, et socii Latini nominis in suas civitates redigerentur." 29, 5. 49, 23. 93, 14. 138, 11. deinde, ne socii Latini Romae essent, ne urbes sociorum Latin. vastae fierent.

129. *Papiria*, de aedium consecratione, a Q. Papirio, trib. pl. incertum quando, lata, „ne quis aedes aut quamcumque rem, terram, aram, lignum, iniussu populi consecraret." Cic. 43, 50.

130. *Papiria Plautia* (vel Plotia) de civitate, lata a M. Plautio Sil[v]ano et C. Papirio Carbone tribunis pl. A. U. 664. ut, quicumque essent e populis foederatis et eo tempore, quo haec lex ferretur, in Italia domicilium haberent et intra diem LX. apud praetorem profiterentur, cives Romani optimo iure essent. Vid. Cic. 39, 4.

Papiria Iulia. Vid. Nr. 98.

131. *Papiria*, lata a C. Papirio Carbone, trib. pl. A. U. 622. ut in legibus iubendis et antiquandis populus tabellis uteretur.

132. *Papiria de reficiendis tribunis* pl. quam C. Papirius Carbo trib. pleb. (A. U. 622.), P. Africano C. Laelio dissuadentibus, tulit, „ut eumdem trib. pleb. toties creare liceret, quoties populus vellet.“ Cf. Epit. Liv. 50. 109. Cic. 140, 25. adde Meyeri Fragm. Oratt. Rom. p. 116. sq.

133. *Peducaea* de incestu virginum Vestalium, Cic. 123, 30. cf. Ascon. ad 53, 12. lata a Sexto Peducaeo trib. pl. A. U. 640.

Penni lex cf. Nr. 105.

Philippi vid. Marcia Nr. 121.

134. *Pinaria annalis*, a M. Pinario Rusca trib. pl. lata, cuius nullum vestigium superest, et ne tempus quidem proditum est. Vid. Cic. 8, 65.

Pisonis v. Calpurnia vid. Nr. 36.

135. *Plaetoria de circumscriptione adolescentium*, al. Pletoria, Plectoria, Lectoria, Laetoria. In aeneis tabb. Heracleensibus (cf. Marezoll p. 139.) est *Plaetoria*, ap. Plautum Pseudol. 1, 3, 69. quina — vicenaria dicitur. Nondum enim XXV annos natis adolescentibus ne fraus fiat vel dolus malus, ita opitulatur, ut etiam sine iudiciis ex bona fide agentibus stipulandi facultatem adimat, circumscriptoresque adolescentium multis modis coerceat. Cic. 138, 15. 123, 30.

136. *Plotia* vel *Plautia*, agraria, lata vel ab A. Plautio Silvano trib. pl. 656. vel a M. Plautio Silvano tribuno plebis A. U. 665. Cf. Cic. 90, 17.

Plotia Papiria vid. Nr. 130.

137. *Plotia* vel *Plautia iudiciaria*, lata a M. Plautio Silvano, trib. pl. A. U. 665. qua iudicia ab equitibus cum senatoribus communicata sunt. Cic. 152, 27. Nam ex ea lege tribus singulae e suo numero quinos denos suffragio creabant, qui eo anno iudicarent, in his igitur senatores aeque, ac de plebe homines.

138. *Plotia* vel *Plautia* [et Lutatia] *de vi* lata esse dicitur a M. Plautio Silvano, trib. pl., et, ut Pighio videtur, etiam a C. Lutatio, item trib. pl. Una amborum lex Sigonio auctore etiam Gravinae Heineccio et Wächtero (*Neues Archiv des Criminalrechtes* Vol. XIII. p. 8. sqq.) videtur, rogata illa quidem ante annum U. 690. Manutio Plotia de vi contra privatos, Ernestio lex de vi armatis hominibus dicitur, ita ut de eius capite quaereretur, qui vim fecisset; aliis alia videntur; Lutatia Manutio de vi contra magistratus et rempublicam, Ernestio, incertum qua re, severior fuisse dicitur. Eidem illud effecisse videtur, ut etiam festis diebus ludisque publicis de vi quaeri posset. Hoc certum est, ex ea lege non licuisse cum telo esse necandi caussa vid. Ascon. ad Cic. 53. extr. cf. Sallust. Cat. 31. Cic. 278, 1. 44, 8. nec vastare sedes ferro, saxis, ignibus, aut universam oppugnare rempublicam, 91, 24. adde 47, 1. 27. et orr. 38. 45. 53.

139. *Poetelia de ambitu* lex C. Poetelii trib. pl. (A. U. 395.) cf. Liv. 7, 15.

140. *Pompeia de ambitu*, Cn. Pompeii Magni A. U. 701. cos. de graviore ambitus poena et de breviore forma iudicii, ita ut per triduum testes audirentur, deinde uno die binae horae accusatori, ternae reo darentur, et ut vir consularis quaestor populi suffragio crearetur. Cic. 99, 4. 102, 49.

141. *Pompeia iudiciaria*, lata a Cn. Pompeio in consulatu secundo A. U. 699. qua lege servatur quidem Aurelia, sed hoc adiicitur, ut amplissimo ex censu, e centuriis, aliter atque ante, iudices legerentur. Vid. Ascon. ad 50, 39. Cf. Cic. 57, 8.

142. *Pompeia de iure magistratuum*, a Cn. Pompeio cos. s. coll. A. U. 702. promulgata, qua absentibus non liceret esse honorum competitoribus, nec cuiquam deposito magistratu prius, quam quinque anni praeteriissent, ire cum potestate in provinciam. Vid. Dio 40, 56. Suet. Iul. Caes. 28. Cic. 97, 3. 58, 10.

143. *Pompeia tribunicia*. Cn. Pompeius Magnus et M. Licinius Crassus A. U. 684. auctoribus Sicinio, Quintio, Palicano tribb. restituerunt potestatem tribuniciam, lege Cornelia A. U. 674. sublatam. Cic. 135, 9. 11. 20, 15. Liv. Epit. 97. Vellei. 2, 30. Sueton. Iul. Caes. 5.

144. *Pompeia de vi*, item ac lex *de ambitu* ex senatus consulto a Cn. Pompeio cos. s. coll. A. U. 702. promulgata, ut edita caede Clodii in via Appia curiaeque facto incendio quaestionis ex lege de vi forma esset brevior, ternis horis ad dicendum datis (Cic. 10, 94. cf. Nr. 140.), et poena gravior reoque aqua et igni interdiceretur. Ascon. in Cic. 53. Cf. 103, 1. et Wächter l. l.

145. *Porciae* C. Catonis trib. pl. A. U. 698. perniciosissimae, Cic. 88, 6. de imperio Lentulo abrogando, 88, 3.

146—148. *Porciae* tres de provocatione „quae tres sunt, inquit Cicero 128, 31., trium Porciorum.“ Fuerant autem X viri sine provocatione A. U. 304. Unde anno post L. Valerii Potiti et M. Horatii Barbati lege consulari sanctum est, ne qui magistratus sine provocatione crearetur (vid. Cic. l. l.), neve quis civem Romanum interposita provocatione vinciret, verberaret, necaret. Cic. 52, 4. 24, 63. Liv. 10, 9. Neque vero Porciae quicquam praeter sanctionem attulerunt novi. (Vid. Cic. 128, 31.) Quarum qui sint auctores, nemo habet dicere. Manutius M. Porcium Catonem Censorium, Pighius Porcium Laecam A. U. 556. trib. pl. intelligendum putat. Uterque utrumque recte, opinor; de tertio res etiam incertior est.

149. *Publilia* de praetractandis senatui populiscitis, lata a Q. Publilio Philone A. U. 414. dictatore, Liv. 8, 12. Cic. 51, 8. ut populi scita patrum consilio, ne postea reiicerentur, ante populi suffragationem praetractarentur. Cf. Nr. 115.

150. *Pupia*, de senatu habendo, a Pupio quodam trib. pl. nomen habere videtur. Eius haec apud Ciceronem exstant capita: alterum, „ne senatus de ulla re toto mense Ianuario habeatur, nisi aut perfectis aut reiectis legationibus.“ 71, 4. cui post lege Gabinia (Nr. 77.) adiectum est, ut ne Februario quidem; alterum, „ne senatus diebus comitialibus habeatur,“ 88, 12.

151. *Remmia* de calumniatoribus (edd. antiqq. *Memmia*, Remmia autem in melioribus Digestorum et opp. Cic. codd.), qua, qui calumniabatur, damnabatur, 16, 19. eiusque frons littera inusta notabatur, 16, 20. De anno legis et auctore non constat.

152. *Roscia theatralis*, lata a L. Roscio Othone trib. pl. A. U. 687. ut, restituto more, in quatuordecim gradibus orchestrae, in qua senatores sedebant, proximis sederent equites et qui equestri censu essent, exceptis scilicet decoctoribus, quibus alius in theatro locus erat assignatus. Cic. 58, 18. 37, 19. cf. Vellei. 2, 32.

Rulli lex agraria. Vid. Servilia Nr. 167.

153. *Rupiliae*. P. Rupilius ex publicano proconsul A. U. 622. factus ex senatusconsulto de decem legatorum sententia leges Siculis constituit, Siciliam in provinciae formam redacturus. Cic. 21, 16.

154. *Rupilia de re frumentaria*. Lex de re frumentaria in Orelliano legum indice memoratur e Cic. 22, 40. ubi non frumentaria quidem lex, sed omnino lex Rupilia dicitur, contra quam Verres ab aratoribus vadimonium sibi promitti iussit.

155. *Rupiliae* de cooptando senatu Heracliotarum. P. Rupilius colonis Heracliam deductis A. U. 622. leges de cooptando senatu veterum et novarum dedit. Cic. 21, 50.

156. *Rupilia de iudiciis*, lex Siculis dicta, quod more Romano decretum potius dixeris: cf. 21, 13. 37. Haec Siculorum ius sanxit, ut, quod Siculus cum Siculo ageret, de eo praetor iudices sortiretur. 21, 16. Eadem, quod a Verre in iurisdictione et re frumentaria neglecta erat, saepe commemoratur 21. et 22.

Scantiniae (aut Scatiniae aut etiam Atiniae, cf. Nr. 23. nisi, ut videtur, diversae leges sunt diversis tribuendae auctoribus)

157. *Scantinia* de nefanda Venere, Cic. 78, 12. 14. lex in molles et effeminatos, qui nefanda Venere uterentur, h. e. qui vel vim pueris facerent, vel muliebria paterentur, dicta a C. Scantinio Capitolino, trib. pl., cui M. Claudius Marcellus aedilis diem ad populum dixisse fertur A. U. 527. Cf. Plutarch. Marcell. 2. Valer. Max. 6, 1, 7. Iuvenal. 2, 44. Quinctil. Inst. Or. 4, 2, 69. 7, 4. 42. Cic. 59, 61.

Scatinia. Vid. Nr. 23.

Scipionis, v. *Cornelia.*

158. *Scribonia alimentaria*, ut Manutius opinatur, de frumento plebi gratis dividundo, iam antea gratiae hominum infimorum aucupandae studio tentata a seditiosis tribunis pl., a C. Graccho, a Saturnino, a P. Clodio.

159. *Scribonia viaria* l. e. de viis muniendis. Hac vectigal constitutum videtur, aerario solvendum in vehicula, esseda, rhedas, equos etc. Cf. 30, 8. 95, 1. Appian. de B. C. 2, p. 732. ed. Toll.

160. *Sempronia*, a Ti. Sempronio Graccho tribuno plebis A. U. 620. stabiliendae legis Liciniae caussa lata: „Ne quis ultra quingenta agri iugera possideret; filii familias emancipati non ultra dimidium. Neve quis ex publico plus quam centum iugera haberet; tres viri quotannis crearentur a populo, qui agrum privatum a publico secernerent, quodque superesset agrorum, pauperibus dividerent; utque his, qui lege Sempronia agrum accipere deberent, pecunia, quae ex Attali hereditate populo Rom. obvenisset, divideretur ad agrum colendum instrumentumque rusticum comparandum.“ Mox ingens in urbe tumultus in diversis partium studiis est consecutus, ut lex primis diebus perferri non potuerit. Tandem abrogato collega M. Octavio, quem intercessorem legis subornarant optimates, tribunatu lex summo plebis studio, nec minore cum dolore locupletum perlata est. Itaque III viri creati sunt agris dividundis, ipse Ti. Gracchus cum C. fratre et socero App. Claudio, viro consulari et censorio. Ille, tribunatu in annum posterum prorogato, assiduis concionibus et vel comitiis plebem adversus optimates concitare enisus, quum in Capitolium magna cum hominum caterva escendens capiti dextram imponeret, altiora concupiscere ut ceteris nobilibus, ita P. Scipioni Nasicae pontifici maximo visus et ab istis magna ducentorum fere hominum strage edita interfectus est.

161. *Sempronia agraria*, a C. Sempronio Graccho A. U. 630. lata, sed non perlata — uti ex lege Sempronia fratris sui Tiberii quotannis agri populo dividerentur.

162. *Sempronia de Asia tributaria.* Haec lex isti regioni in provinciae formam redactae certum quoddam vectigal tributi nomine imposuit. Cic. 22, 6. 90, 1.

163. *Sempronia* de capite civis Rom., quam C. Gracchus trib. pl. tulit A. U. 630. Cf. Cic. 32, 4. 24, 63. 163. 36, 5. 33, 11. Plutarch. Ti. Gracch. 20. C. Gracch. 4. Ea vero hanc habebat vim, ut non liceret iniussu populi de civis Rom. capite quaeri. Idem vero iam in Monte Sacro lege Valeria sancitum erat.

164. *Sempronia*, frumentaria, C. Gracchi trib. pl. (A. U. 630.), ut inopi plebi singuli modii venderentur a senatu triente cum semisse, idque frumentum ex aerario emeretur. Cf. Plutarch. in Mario. p. 407. ed. Sylb. Cic. 118, 20. 45, 48. 137, 21. 10, 62.

165. *Sempronia, ne quis iudicio circumveniretur*, lata ab eodem C. Graccho trib. pl. Cic. 28, 55. 56. aucta posthac lege L. Cornel. Sullae de veneficiis (Nr. 67.).

166. *Sempronia*, de provinciis consularibus. Idem tulit, ut quotannis a senatu ante comitia consularia designandis consulibus decernerentur duae ex omni numero selectae provinciae, quas illi deinceps inter se sorte dividerent. Cic. 43, 9. cf. Curtius ad Salust. Iug. 27. Add. Cic. 48, 2. 71, 7. 10, 49, 27.

167. *Servilia agraria.* A. U. 690. Cicerone consule promulgata a P. Servilio Rullo, uti decemviri cum summo imperio crearentur, qui agros plebi dividerent; sed dissuadente Cicerone non est perlata.

168. *Servilia de repetundis.* Hanc C. Servilius Glaucia praetor rogavisse dicitur A. U. 653. quo anno est interfectus. Incertum est tamen, quando lata sit. Qua M. Scaurus et M'. Aquillius et P. Rutilius Rufus rei sunt facti. Cic. 164. cf. Ascon. Fuit severior, quam Acilia, Cic. 49, 24. foederatisque vel Latinis viam patefecit ad civitatem, ita ut damnato cive Romano ipsi cives Romani fierent. Huius legis fragmenta [illegible] et [illegible] ed. Klenze Berol. 1825. Ceterum Servilia de [illegible] ab Ernestio [illegible] est in [illegible] non secus, ac *Servilia iudiciaria.*

169. *Sestia*, de revocando Cicerone lata a P. Sestio trib. pl. A. U. 696. Cf. Cic. [illegible] et 23, 4.

Sestia. Vid. Licinia Sestia agraria Nr. 106.

[illegible] Vid. Nr. 130.

[illegible] Vid. Nr. 21.

[illegible] Vid. Nr. [illegible]

[illegible] vel [illegible] Vid. Ind. II. Legg. XII. Tabb.

170. [illegible] fuit Sp. Thorii, trib. pl. A. U. 646. agrum publicum vectigali levantis, cf. Cic. 16, 36 S. [illegible] neque, ut videtur, diversa a lege Sp. *Borii* apud

Appian. B. C. 1, 27. [illegible]

171. [illegible]

172. [illegible] 131, 6. i. e. [illegible]

173. [illegible] *de ambitu*, lex M. [illegible] te Q. Mucio Orestillo trib. pl., cre- [illegible] turusve esset, gladiatores daret, [illegible] die; vid. Cic. 46, 15. 37, 2. 3. 5. 23. 32. 41. 45, 64. 50, 34. Dio 37 29.

174. [illegible] Vid. Cic. 155, 8. cf. Nr. 90.

175. [illegible] drans solveretur. Vellei. 2, 23. Cic. 145, 1. Salust. Catil. 33.

176. [illegible] civis Romana esset. Cic. 49, 24.

177. *Valeria de Sulla dictatore*, est L. V[illegible] A. U. 671. qua L. Cornelium Sullam dictatorem creavit, tulitque legem [illegible] interficere. Cic. 81, 2. 133, 15. 16, [illegible] tarch. Sull. 33.

178. *Varia de maiestate* lata est a Q. Vario Hybrida trib. pl. A. U. 664. qua sancitum est, ut quaestio haberetur de iis, quo- [illegible] bello Marsico. Cic. [illegible] 117, 24.

Vatiniae, P. Vatinii trib. pl. A. U. [illegible] 12.

179. *Vatinia* de Caesaris imperio. P. Vatinius tulit, ut Caesar exercitum per Illyricum et Gallias duceret. Schol. Bob. in Cic. [illegible] 15.

180. *Vatinia de* [illegible] *ctione*, sive a P. Vatinio trib. sive a Q. Fufio Caleno (cf. Nr. 74.) la- [illegible] Schol. Bob. p. 321. [illegible]

181. *Vatinia* de L. Vettii [illegible] indicaret. Cic. 46, 11. Schol. Bob. [illegible] 2, 12.

182. *Verria*, frumentaria. Cic. 22, 49. cf. Nr. 82.

De vi, cf. Nr. 97. et 144.

Viaria, cf. Nr. 159.

183. [illegible] cf. Nr. 134. L. [illegible] A. U. [illegible] XXXI. [illegible] XXXVII. [illegible] XL. [illegible] XLIII. [illegible] Cf. Liv. 40, 44. Cic. 137, 17.

184. *Voconia de* [illegible] *hereditatibus*, lata a Q. Voconio Saxa trib. pl. suadente M. Catone, de Ernestii, Savignii, Hugonis [illegible] censoribus A. Postumio Q. Fulvio [illegible] ineunte. Ceterorum coniecturae, ut [illegible] A. U. [illegible] ptii de A. U. 580. rationibus hi- [illegible] mum legis caput erat, ne quis, qui centum [illegible] fuisse, Gellius 7, [illegible] ret, i. e. ne mulieri plus quam [illegible] nominaret, rogaretque, ut heredi- [illegible] 1820. Savigny in Commentt. Acad. [illegible] Röm. rechtl. Untersuchungen [illegible] Musei Rhenani iurispr. Vol. III. [illegible] Index Legg.

INDEX RERUM LEGIBUS CONSTITUTARUM.

Numeris indicantur leges prioris legum Indicis.

INDEX

GEOGRAPHICUS ET HISTORICUS.

STEMMA AEMILIORUM

A CLEMENTE CARDINALE COMPOSITUM 1825.

M. Aemilius Lepidus Cos. A. U. 468.

M. Aemilius M. F. Lepidus.

A.

M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus Augur. Cos. A. U. 522. 534.

L. Aemilius M. F. M. N. Lepidus. — M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus Praetor 541. — Q. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.

M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus, Censor Pontif. Max. Cos. A. 567. 579.

M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus Porcina Cos. 617. — M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus Cos. 628. — L. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.

Man. Aemilius M. F. M. N. Lepidus. — M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus. — M. Aemilius L. F. M. N. Lepidus Cos. 676.

Man. Aemilius Man. F. M. N. Lepidus. — L. Aemilius M. F. M. N. Lepidus. — L. Aemilius M. F. Q. N. Paulus, Censor Cos. 704. — M. Aemilius M. F. L. N. Lepidus. Pontif. Max. Cos. 708. 712. Triumvir Reip. Constituendae.

Q. Aemilius Man. F. Man. N. Lepidus. — Q. Aemilius L. F. M. N. Lepidus Cos. 733. — L. Aemilius L. F. M. N. Paullus Cos. 754. — M. Aemilius L. F. M. N. Lepidus Cos. 759. — M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.

Man. Aemilius Q. F. Man. N. Lepidus Cos. 764. — L. Aemilius L. F. L. N. Lepidus. — Aemilia Lepida uxor imp. Claudii.

B.

Man. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.

Man. Aemilius Man. F. M. N. Lepidus.

M. Aemilius Man. F. Man. N. Lepidus Cos. A. U. 596.

Mam. Aemilius M. F. Man. N. Lepidus.

Mam. Aemilius Mam. F. M. N. Lepidus Livianus Cos. 677. — Man. Aemilius Mam. F. M. N. Lepidus Cos. A. 688.

STEMMA GENTIS ATTILIAE.

M. Attilius Regulus.
- M. Attilius M. F. Regulus cos. 460. Etruriae victor Liv. 10, 32. sqq.
  - A. (non M.) Attilius A. F. C. N. Calatinus cos. 496. Poenorum victor 497. cos. 500. dictator 505.
    - C. Attilius A. F. A. N. Bulbus cos. 509. et 519.
    - A. Attilius Calatinus, gener Q. Fabii Verrucosi, oppidi Sorani proditionis reus, soceri auctoritate absolutus, Val. Max. 3, 1
  - C. Attilius Serranus M. F. M. N. Regulus cos. 497. Poenorum victor, cos. 504.
    - C. Attilius Serranus praetor 536. Liv. 21, 26. et 62.
      - C. Attilius Serranus aedil. cur. A. 560. Megalesia primus fecit senatoriis sedibus a plebe secretis Liv. 34, 54. Val. Max. 2, 4. praet. 570. Liv. 39, 23.
      - A. Attilius C. F. C. N. Serranus praet. 562. et 581. cos. 584.
        - Sex. Attilius Serranus cos. 618.
        - C. Attilius Serranus cos. 648.
        - Sex. Attilius Serranus Gavianus trib. pl. 697.
      - M. Attilius Serranus IIIvir coloniis Cremonam et Placentiam deducendis A. 564. Liv. 37, 46.

L. Attilius Regulus trib. pl. 443. Liv. 9, 30.
- M. Attilius M. F. L. N. Regulus cos. A. U. 487. Sallentinorum victor, cos. suff. 498.
  - M. Attilius M. F. cos. 527. suff. 537. censor 540.
  - C. Attilius M. F. L. N. Regulus cos 529.

STEMMA CAECILIORUM METELLORUM.

(Numerorum notae)) Caecilios Ciceronianos designant, de quibus vid. Ind.)

1) L. Caecil. C. F. Metellus cos. 470

2)) L. Caecil. Met. cos. 503. et 507. etc

3)) Q. Caecil. Met. cos. 548. — 4) (C. an L.) Met. quaest. — 5) M. Caecil. praet. urb. 549.

6)) Q. Caecil. Met. Macedon. cos. 611. etc. — 7)) L. Caecil. Met. Calvus, cos. 612.

14)) L. Caecil. Met. Calv. Dalmat. cos. 635. etc. — 15)) Q. Caecil. Met. Numid. cos. 646. etc. — 16) Caecilia nupta L. Lucullo.

20) L. Caecil. Met. — 21)) Q. Caecil. Met. Pius, cos. 674.

29)) Q. Met. Pius Scipio, cos. 702. — 30) Caecilia nupta M. Scauro tum Cornelio Sullae.

24)) Q. Met. Cret. cos. 685. — 25)) L. Met. cos. 686. — 26)) M. Metell. praet. urb. 685.

31)) L. Metellus, trib. pl. 705.

8) Q. Caecil. Met. Balear. cos. 631. — 9) Caecilia nupta C. Servilio. — 10) Caecilia nupta Scipioni Nasicae. — 11)) L. Met. Diadem. cos. 637. — 12) M. Met. cos. 639. — 13)) C. Met. Caprarius cos. 641.

17)) Q. Caecil. Met. Nepos, cos. 656. — 18)) Caecilia nupta App. Claudio. — 19) C. Caecil. Met.

22)) Q. Caecil. Met. Celer trib. pl. — 23)) Q. Caecil. Met. Nepos ap. Ascon.

27)) Q. Caecil. Met. Celer, cos. 694. — 28)) Q. Caecil. Met. Nepos, cos. 697.

STEMMA SCIPIONUM.

(De Scipionum familia vid. Intpp. ad. 44, 11. Eorum sepulchra ad portam Capenam, 116, 7. Ibidem marmoreus Ennius, 39, 9.)

L. Cornelius Scipio 456. cos. Tuscorum victor (Liv. 10, 11.)

- **Cn. Corn. Scipio Asina, 494. et 500. cos.**
  - **P. Cornel. Scipio Asina,** quo (533.) cos. Hannibal dux in Hispania.
- **C. Cornel. Scipio, 495. Sardorum et Hannonis victor bello Punico 1.**
  - **P. Cornel. Scipio, 536.** cos. a. filio ad Ticinum servatus, victus ad Trebiam. — In Hispanis perierunt. —
    - **P. Cornel. Scipio Africanus maior, 549. et 560. cos. Hannibalis victor.**
      - **P. Corn. Scip. Africanus, Augur 574. Adoptavit**
        - **P. Cornelium Scipionem Aemilianum Africanum minorem (L. Aemilii Paulli Macedonici filium) 607. et 620. cos. Karthaginis et Numantiae exstinctorem.**
      - **L. Corn. Scipio Africanus, degener, ab Antiocho in Asia captus, a censoribus notatus.**
      - **Cornelia, mater Ti. et C. Gracchorum**
    - **L. Corn. Scipio Asiaticus, 564. cos. Antiochi M. victor.**
  - **Cn. Cornel. Scip. Calvus, 537. cos.**
    - **P. Cornel. Scipio Nasica Optimus, A. U. 563. cos.**
      - **P. Cornel. Scipio Nasica Corculum, 592. et 599. cos.**
        - **P. Corn. Scipio Nasica Serapio, 616. cos. Ti. Gracchi occisor 621.**
          - **P. Corn. Scipio Nasica, cos. 643. mortuus, sub quo bellum Iugurthinum exarsit.**
            - **P. Corn. Scipio Nasica, L. Licinii Crassi oratoris gener, 660. praetor.**
              - **L. Licinius Crassus, ab avo materno adoptatus.**
              - **P. Corn. Scip. Nasica, idemque** (a Q. Metello Pio adoptatus) **Q. Caecilius Metellus Scipio 702.** cos. Pompeii M. socer. Victus a Caesare in Africa se occidit.
    - **Cn. Cornel. Scipio Hispallus, 578. cos. Hinc familia Hispallorum.**
  - **L. Cornel. Scipio delituit.**

D.

E.

G.

STEMMA MUCIORUM.

P. Mucius Scaevola.

|

Q. Mucius Scaevola A. U. 539. praetor.

P. Mucius Scaevola, A. U. 579. cos.

Q. Mucius Scaevola, A. U. 580. cos.

P. Licinius Crassus Mucianus, a filio P. Crassi A. U. 549. consulis adoptatus, pontifex max. A. U. 623. cos. victus in Asia ab Aristonico, et a custode 624. occisus.

P. Mucius Scaevola, pontif. max. in locum occisi fratris Muciani cooptatus. Primus iuris civilis scientiam fundavit.

Q. Mucius Scaevola. pontifex max. A. U. 659. cos. vulneratus **in funere Marii 668. iubente Fimbria, 671. a Mario filio occisus.**

Q. Mucius Scaevola, augur, auditus a Cicerone.

|

Q. Mucius Scaevola, A. U. 700. trib. 705. augur.

STEMMA SERVILIORUM CAEPIONUM.

1) Cn. Servilius Cn. F. Cn. N. Caepio cos. A. U. 501.

2) Cn. Servilius Cn. F. Cn. N. Caepio cos. A. U. 551. pontifex.

3) Cn. Servilius Caepio, praetor A. U. 579. cos. 585.

4) Q. Fabius Maximus Servilianus, adoptatus a Q. Fabio Maximo, Verrucosi F. cos. A. U. 612. cens. 619.

5) Cn. Servilius Caepio Cn. F. A. U. 613. cos. A. U. 628. censor.

6) Q. Servilius Caepio Cn. F. A. U. 614. cos. 634. censor.

8) Cn. Servilius Q. F. Cn. N. Cn. pronepos.

7) Q. Servilius Caepio Cn. F. Cn. N. praetor Hispaniam ulteriorem A. U. 644. obtinuit, propraetor de Lusitanis triumphavit (646.). A. U. 648. cos. contra Cimbros et Teutonos infeliciter pugnat. Eius propterea (A. U. 659.) damnati bona iussione populi Rom. publicata sunt; Liv. Epit. 63.

9) Q. Servilius Cn. F. Q. N. quaestor A. U. 654. Contra M. Livium Drusum trib. pl. stetit pro equitibus A. U. 663. (cf. Flor. 3, 17.) Legatus Rutilii cos. occisus bello sociali A. U. 664.

10) Servilia Claudii.

11) Q. Caepio, qui obiit in Asia ante quaesturam (Plut. Cat. min. 11.). Hic adoptavit sororis filium M. Iunium Brutum, postea appellatum Q. Caepionem Brutum.

12 et 13) Servilia, M. Iunii Bruti uxor; Servilia, L. Luculli uxor, Plut. Cat. min. 24. Manutio et Reinesio esse eadem videtur.

14) Lucullus puer, pupillus Catonis Uticensis.

T.

[illegible] tragoediis, 10, 20. 11 [illegible] 124, 27. 116, 41. 119, 5.

Thyone, uxor [illegible], mater Dionysi poeta, 123, 23. Apud [illegible] Semele audit inter deos relata, Apollod. 3, 5, 3.

Thyreum, oppidum Acarnaniae prope mare et urbem Leucadiam, 86, 5.

Tibarani, s. *Tibareni*, populi Eleutherocilicibus finitimi, a Cic. victi, 85, 4.

Tiberis fluvius. Hunc Caesar cogitabat secundum montes Vaticanos ducere (A. U. 709.) 102, 33. De more sexagenarios senes de ponte in Tiberim praecipitandi 16, 35.

Tiberinus deus fluvii Tiberis, 123, 20. corporibus civium completus, 40, 29. 102, 33. *Tiberinum* ostium, 15, 35. *Tiberina decursio* Africani minoris, Carthagine capta ad urbem reversi, diem festum VIII. Kal. Sept. anniversarium in Fortunae honorem celebrantis, 27, 12. 115, 24.

Tiberius, amicus Attici, Q. Volusi socer, 94, 21.

Tibur, oppidum Latii ad Anienem amnem, 62, 4. 69, 9. 105, 3. Unde *Tiburs* ager circa Tibur, 8, 55. 65. 97, 14. *Tiburtinum* Scipionis praedium in agro Tiburtino, 61, 7. Tiburs Lepidi, 78, 14. *Tiburs fundus*, 28, 51.

C. Tidius Strabo, vid. *Titius*

(M.) Tigellius, Sardus, artis musicae peritissimus et vocis eximiae, C. Caesaris dictatoris familiaris et post Cleopatrae Octavianoque acceptissimus, Schol. Cruq. ad Hor. Sat. 1, 2, 2. cf. Kirchner Quaestt. Hor. p. 42. a Licinio Calvo acriter perstringitur, 77, 2. 102, 49. 51.

Tigranes, rex Armeniae, gener Mithridatis, 27, 2. 9. a L. Lucullo vincitur, 45, 27. Cn. Pompeius in suis castris supplici insigne regium restituit et regnare eum iubet. Ad eum Clodius legatus ire volebat, 91, 4. Huius filius:

Tigranes, rex Armeniae, gener Mithridatis, cui se adiunxit, 37, 15. Mithridatem recreavit, 27, 9. Asiae imminens a Pompeio retardatus, 27, 15. a Lucullo pulsus, supplexque a Pompeio erectus, 45, 27. Ad hunc legari cupiebat P. Clodius (A. U. 695.) 91, 4, 2. 7, 2. 27, 2. Huius filius:

Tigranes, obses A. U. 696. Roma aufugit, 92, 8. a Cn. Pompeio captivus Romam missus a P. Clodio e custodia surreptus et dimissus, 92, 8.

Tigurinus ager, (falsa lectio) vid. *Thurinus*.

L. Tillius (olim vulgo *Tullius*) *Cimber*, primum acerrimus partium Caesarianarum propugnator, postremo unus de percussoribus Caesaris, 58, 11. Seneca de Ira 3, 30. Quo interfecto clam abiit in Bithyniam, quam provinciam ab eo adhuc vivo acceperat; ibique classem comparavit, 82, 13.

Timaeus, Siculus, Tauromenitanus, qui regnante Agathocle vixit, eruditissimus et eloquentissimus historicus, 8, 14. Concinnum eius dictum de nato noctu Alexandro M. et de Dianae Ephesiae templo eadem nocte combusto, 122, 17. cf. tamen Plutarch. Alexand. 3. Pyrrhi bellum seorsim scripsit, 75, 12. de Timoleonte, ib. Zaleucum negat ullum fuisse, refutatus a Theophrasto, 134, 6. cf. 95, 1. Lysiam Syracusis vindicat, 10, 16. Syracusas Graecarum urbium maximam et pulcherrimam esse dixit, 129, 31. Timaei reliquias collegit Göller, Lipsiae 1828.

Timaeus, Locrensis, Pythagoreus, Platoni aequalis, 115, 29.

Timaeus, Platonis liber, 110, 39. 116, 25. 112, 5. 121, 8.

Timagoras, Epicureus, negat, sibi unquam, quum oculum torsisset, duas flammulas esse ex lucerna visas, 110, 25.

Timanthes, pictor, 10, 18. 11, 42. Cythnius, auctore Quinctiliano, 2, 13. Sicyonius autem, Eustathio referente ad Iliad. ω'. 163.

Timarchides, libertus et accensus C. Verris, 21, 28. 54. 22. 28. 66. de cuius sceleribus multa in Verrinis.

Timocles, saltator, L. Pisonis in Macedonia comes, 50, 36.

Timocrates, Lampsacenus an Atheniensis? Diog. Laërt. 10, 22. Metrodori Epicurei frater, quia, nescio quid, ab Epicuro dissentit, totis voluminibus ab eo conciditur, 121, 33. a fratre reprehenditur, quod dubitet vitam beatam ventre metiri, 121, 40. cf. Laert. 10, 23. Nihilo minus ab Epicuro inter alios heres institutus, 112, 31.

Timoleon, imperator Corinthius, cuius vita est apud Cornelium Nepotem, laudatus a Timaeo, 75, 12.

Timomachus, cuius Aiax et Medea apud Cyzicenos, 23, 60. cf. Sillig. Catalog. Artiff. p. 450

Timon, Atheniensis, fugit congressus hominum, 119, 11. 140, 23. cf. Luciani Timon.

Timotheus, Atheniensis, Cononis filius, belli gloria non inferior patre, 136, 32. summus imperator idemque doctissimus, Isocrate praeceptore usus, 9, 34. Platoni dixit Academicorum coenas etiam postridie iucundas esse, 120, 35.

Timotheus, Milesius, musicus, quum plures quam septem nervos in fidibus haberet, Lacedaemonii eos demi iusserunt, 134, 15. Rem paullo aliter narrat Athenaeus 14, 9.

Timotheus, Terentiae libertus, tecte describitur, qui sit Cononis patri συνώνυμος, 95, 5.

T. Tinca, Placentinus, homo dicax et facetus, 10, 46.

Tirenus Pons, fuit Minturnis; fortasse in fluvio Liri, qui Minturnas praeterlabitur, 105, 13.

Tiresias, augur clarus et praestans, sed oculis captus, 122, 3. 120, 39. 124, 40. 125, 3.

Tiro, v. *M. Tullius Tiro*.

Tiro, i. e. *Numisius Tiro*, unus de sicariis Antonii triumviri, 64, 9. 68, 6. 69, 2.

Tisamenus, Ciceronis servus, 101, 10.

Tisias, Siculus, qui primus rhetoricam scripsit, 6, 2. 7, 18. qua occasione et quo tempore scripserit, 10, 12.

Tissenses, dicti a Tissa, oppido Siciliae, iuxta Aetnam, 22, 38.

Tithonus, Laomedontis filius, Aurorae maritus, de quo nota est fabula, 139, 1.

Titinia, Cottae, pro qua contra Ser. Naevium dicit M. Cicero, 10, 60.

Cn. Titinius, eques Romanus, 28, 56.

Q. Titinius, eques R., C. Fannii frater germanus, i. e. ex eadem matre, 20, 49. vid. Wesseling. V. C. Obs. 1. 13. Fenus exercet, 91, 4. A Titinio has sordes (L. Tullium legatum) se accepisse scribit, 94, 21. Caesarem fugiens se viaticum habere negat (A. U. 705.) 96, 18.

Q. Titinius, filius, Caesarianus, 98, 6. 9.

Titinii, a Catilina in proscriptione Sullana interfecti, commemorantur 286, 2.

Titius et *Titia*, ficta nomina ap. ICtos 6, 42. (et 1, 12.)

Titius, pila delectabatur vehementius, 9, 23.

Titius, [illegible] a Terentia [illegible] 92.

Titius, incertum utrum C. Titius Rufus L. F. praetor urb. A. U. 704 [illegible] erigitur a Cic. 75, 16.

Titius, unus e ducibus [illegible] rum [illegible] 43, 9. 44, 27. 45, 52.

C. Titius, eques Rom. L. Crassi tempore, qui primus eo pervenit, quo potuit Latinus orator sine Graecis litteris. Orationes fuerunt acutae, argutae item tragoediae, sed parum tragice scriptae, 10, 45.

C. Titius L. F. Rufus, praetor urbanus Paullo et Marcello coss. 83, 57. legatus Dolabellae in Asia, 82, 16.

L. Titius, civis Rom in Sicilia habitans, 23, 26.

L. Titius Strabo, eques Rom. 83, 14. Idem Manutio videtur esse, qui Tidius appellatur, 82, 6. Quod dubitatur ab Ernestio, quia Titius, qui magistratus fuisset, pro more non simpliciter eques postea, ut hoc loco, dici potuerit.

P. Titius, tribunus pl. A. U. 711. intercedit SCto in Ciceronis sententiam facto, rogatu Servilii, 80, 12. De eodem int. 80, 21. non item, ut Corradus putat, 75, 16. Ubi quum P. Titius bene de rep. sentire et Pompeio favere dicatur, dubitat, an idem sit ille, qui alias Ciceroni tribunus adversatus esse legitur.

Sext. Titius, tribunus pl. seditiosissimus, A. U. 555. Antonio oratore et Albino consule, a quo leges Titiae dicuntur, 8, 11. Multa contra remp. fecit, resistente Antonio. Idem in eum, postea reum factum, testimonium dixit. Loquax et acutus, sed mollis in gestu, 10, 62. Ab eo saltationis genus molle nomen Titii accepit. Se Cassandram dicit, quod vera diceret, nec fidem inveniret, 8, 66. condemnatus est, quod Saturnini imaginem domi suae haberet, 32, 9. Ernestio dubium videtur, an hic sit, qui 8, 62. 9, 23. nimis studiose pila lusisse, et signa sacra noctu fregisse dicitur. Non dubitat Corradus ad Brut. p. 341.

T. Titius T. F. legatus Pompeio rei frumentariae praefecto, 83, 75. Hic est fortasse, ad quem epistola 16. L. V. perscripta est; cf. P. Titius. Idem videtur esse, apud quem Cicero fuit in Anagnino. *T. Titius*, 88, 7.

Titius, Epicureus, 77, 12. si sana lectio est. Sed alii, ut Manutius, malunt *Titus*, h. e. Atticus, alii, quod Graevius recepit, *Seius*.

Titurius, unus de cohorte M. Fonteii, aut portitor Tolosanus, 25, 5.

M. Titurnius Rufus, unus ex Titurnia familia reliquus, 83, 39.

Tlepolemus, Graecus, pictor de cohorte Verris, 22, 28. Cibyrata dicitur per iocum, quia Verri tamquam venator vasorum fuit, 23, 13. 21.

Tmolites, qui habitat in *Tmolo*, 40, 2. 19.

Tmolus (s. poetica inflexione Tymolus, non Timolus), mons et urbs Lydiae, 40, 19.

Tmolus, Alco, Melampus: Atrei filii tertii Dioscuri, 123, 21.

Tolosa, urbs Galliae Narbonensis, 25, 5. Unde Tolosanum aurum, 123, 30. est, quod Q. Servilius Caepio e templo Tolosano sustulit. Hac de caussa a C. Norbano reus factus et condemnatus dicitur, 8, 67.

Tolumnius, rex Veientium A. U. 315. quattuor populi R. legatos Fidenis interemit, quorum statuae superstites erant Cic. tempore in Rostris, 65, 2.

[illegible] 11.

Torquatus, v. *Manlius*.

Q. Trebius, [illegible] 79, 21. 119, 21. [illegible] 112, 4.

[illegible] 112, 8.

Tralles, urbs Lydiae [illegible] ad Maeandrum [illegible] Wesseling. ad Hierocl. p. [illegible] 1. [illegible] *Tralliani*, 40, 22. 11, 70. 59, 6.

Transalpinae gentes, 64, 6. *Transalpinum* bellum, 35, 2. 27, 10. 137, 8. *Transalpina* materia, i. e. Galli 4, 32. *Transalpinus*, i. e. Gallus, 4, 33. *Transalpini sanguinis* cognatio materna [illegible] Pisonis, quod Calventius [illegible] Transalpinus, qui Placentiae consederat, filia mater Pisonis Caesonini fuit, 41, 7.

Transpadana Gall. Caesari promissae civitatis beneficio devincti, 90, 7. 76, 11. 82, 2. [illegible] Cassio, 138, 22. *Transpadanorum causa*, scil. qui [illegible] civitate [illegible] quum esse dicebant, quam deinde Caesare dictatore obtinuerunt, 138, 22. *Transpadana comitia* sic intelligenda. Pompeius A. 703. volebat Transpadanos, qui ius Latinum haberent, accipere ius municipiorum, ut Romam venire et suffragia ferre possent. Inde rumor Cumas usque pervenit, Transpadanos esse iussos, comitiis IV viros creare, i. e. municipiorum magistratus, 78, 1. 84, 1. *Transpadani* sunt equites auxiliarii trans Padum lecti, quibus Cicero se uti negaverat in bello contra Parthos, quod instare putabatur 72, 17.

Trasimenus lacus, in Etruria prope Perusiam (h. lago di Perugia), ad quem bello Punico II. Romanorum exercitus interiit, 122, 3. 125, 8.

Tratorius (al. *Stratorius*, al. *Statorius*), Q. Cornificii familiaris A. U. 710. 82, 23. 30.

C. Trebatius Testa, Epicureus fit, 77, 12. commendatur Caesari Galliae proconsuli, 77, 5. Topica sibi a Cicerone explicari vult, 12, 1. ICtus fuit, ad quem multae et facetae sunt libri 77. epistolae. Tribunus pl. A. U. 707. De eo vid. Menag. Amoen. I. C. c. 14. eius possessiones Velienses, 77, 20. communis Ciceronis et Matii amicus, 81, 27. de bello civili nihil bene sperat, 98, 9.

L. Trebellius, homo perditus, Antonii assecla. Quum seditiones Romae a P. Dolabella trib. pl. legem ferente de novis tabulis excitatae essent, et ex ea caussa plebs tumultuaretur, inductis a M. Antonio magistro equitum in urbem militibus, octingenti a plebe caesi sunt. Hora ante praesidium meum Pollentiam venit quam Trebellius (dux partium Antonianarum) cum equitibus (A. U. 707.) 81, 13. Antea fuerat Antonii adversarius refragatusque Dolabellae novis tabulis, 62, 4. 66, 4. 67, 6. 68, 8. 69, 2. 12. cf. Liv. Epit. 113. Ab hoc diversus:

L. Trebellius, trib. pl. 687. Qui quum intercederet Gabinii legi de Pompeii imperio belli piratici: Gabinius tributim rogavit populum, ut Trebellio magistratum abrogaret. Qua rogatione iam a XVII tribubus accepta, Trebellius intercedere destitit. Ascon. ad 152.